प्रकाशक :
सुन्दरलाल जैन
मोतीलाल बनारसीदास
बंगलो रोड जवाहरनगर
दिल्ली ६

मुद्रक :
शान्तिलाल जैन
श्री जैनेन्द्र प्रेस
बंगलो रोड जवाहरनगर
दिल्ली ६

ग्रन्थोऽयं भारतीयाधिशासन विनियोजितार्थ्यालभ्यसंस्कृतग्रन्थपुनर्मुद्रणयोजनाया प्रकाशित ।

This book has been published under the Scheme of reprinting of important out of print Sanskrit books sponsored by the Government of India

Price Rs 194-75 for Complete set

प्राप्ति स्थानम्

मोतीलाल बनारसीदास

१ बंगलो रोड, जवाहरनगर दिल्ली-६
२ नैपाली खपरा, वाराणसी
३ बांकीपुर, पटना

शब्दकल्पद्रुमः।

द्वितीयकाण्डम्।

क, ककारः। (वर्णस्य स्वरूपग्रहणाय कारः।) स तु व्यञ्जनप्रथमवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। इति व्याकरणम्॥ (तथा चोक्तम् "तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णं"। १। १। ९। सिद्धान्तकौमुद्याम्। "अकुहविसर्जनीयानाङ्कण्ठः"॥ इति॥ *॥) (वङ्गीयभाषायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"वामरेखा भवेद्ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिणरेखिका।
अधोरेखा भवेद्रुद्रो मात्रा साक्षात् सरस्वती॥
कुण्डली चाङ्कुशाकारा मध्यशून्यं सदाशिवः।
कदम्बगोलकाकारं ककारं भावयेत् सुधीः"॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ *॥ तस्य नामानि यथा,—

"कः क्रोधीशो महाकाली कामदेवप्रकाशकः।
कपाली तैजसः शान्तिर्वासुदेवो जयानलः॥
चक्री प्रजापतिः सृष्टिर्दक्षस्कन्धो विशाम्पतिः।
अनन्तः पार्थिवो विन्दुस्तापिनी परमात्मकः॥
वर्गाद्यश्च मुखी ब्रह्मा सखाद्योऽम्भः शिवो जलम्।
माहेश्वरी तुला पुष्पा मङ्गलस्वरणं कारः॥
नित्या कामेश्वरी मुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः।
श्रीपुरं रमणो रक्तकुसुमा परमात्मकः"॥

इति तन्त्रशास्त्रम्॥

"अधुना संप्रवक्ष्यामि ककारतत्त्वमुत्तमम्।
रहस्यं परमाश्चर्य्यं त्रैलोक्यानाञ्च संशृणु॥
वामरेखा भवेद्ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिणरेखिका।
अधोरेखा भवेद्रुद्रो मात्रा साक्षात् सरस्वती॥
कुण्डली चाङ्कुशाकारा मध्ये शून्यः सदाशिवः।
जवायावकसंकाशा वामरेखा वरानने!॥
शरच्चन्द्रप्रतीकाशा दक्षरेखा च मूर्त्तिमान्।
अधोरेखा वरारोहे! महामरकतद्युतिः॥
शङ्खकुन्दसमा कीर्त्तिर्म्मात्रा साक्षात् सरस्वती।
कुण्डली चाङ्कुशा या तु कोटिविद्युल्लताकृतिः॥
कोटिचन्द्रप्रतीकाशो मध्ये शून्यः सदाशिवः।
शून्यगर्भे स्थिता काली कैवल्यपददायिनी॥
ककाराज्जायते सर्व्वं कामं कैवल्यमेव च।
अर्थश्च जायते देवि! तथा धर्म्मश्च नान्यथा॥
ककारः सर्व्ववर्णानां मूलप्रकृतिरेव च।
ककारः कामदा कामरूपिणी स्फुरदव्यया॥
कमनीया महेशानि! स्वयं प्रकृतिसुन्दरी।
माता सा सर्व्वदेवानां कैवल्यपददायिनी॥
ऊर्द्ध्वकोणे स्थिता कामा ब्रह्मशक्तिरितीरिता।
वामकोणे स्थिता ज्येष्ठा विष्णुशक्तिरितीरिता॥
दक्षकोणे स्थिता विन्दू रौद्री संहाररूपिणी।
ज्ञानात्मा स तु चार्व्वङ्गि! कलाचतुष्टयात्मकः॥
इच्छाशक्तिर्भवेद्ब्रह्मा विष्णुश्च ज्ञानशक्तिमान्।
क्रियाशक्तिर्भवेद्रुद्रः सर्व्वे प्रकृतिमूर्त्तिमान्॥
आत्मविद्या शिवस्तत्र सदा नन्दः प्रतिष्ठितः।
आसनं त्रिपुरादेव्याः ककारं पञ्चदैवतम्॥
ईश्वरो यस्तु देवेशि! त्रिकोणे तस्य संस्थितिः।
त्रिकोणमेतत् कथितं योनिमण्डलमुत्तमम्॥
केवलं प्रपदे यस्याः कामिनी सा प्रकीर्त्तिता।
ॐ जवायावकसिन्दूरसदृशीं कामिनीं परम्॥
चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च बाहुवल्लीविराजिताम्।
कदम्बकोरकाकारस्तनद्वयविभूषिताम्॥
रत्नकङ्कणकेयूरमङ्गदैरुपशोभिताम्।
रत्नहारैः पुष्पहारैः शोभितां परमेश्वरीम्॥
एवं हि कामिनीं ध्यात्वा ककारं दशधा जपेत्।
प्रफुल्लश्च ततो ध्यात्वा जपस्य फलभाग्भवेत्॥
एतत्ते कथितं देवि! ककारतत्त्वमुत्तमम्"॥

इति कामधेनुतन्त्रम्॥ (अनुबन्धविशेषः। यथाह कविकल्पद्रुमः। "कश्चुरादिः कित्तु वा"। एतेन गणत् क संख्याने गणयति कथत् क वाक्यप्रबन्धे कथयति इत्यादि स्यात्॥)

कं, क्ली, (कायति शब्दो निर्गच्छति यतः यस्मिन् सतीत्यर्थः सजिह्ववदनस्य शिरोऽन्तर्वर्त्तित्वात्। यद्वा कायति वर्णात्मकं ध्वन्यात्मकं वा शब्दं करोति जीवः यस्मिन् सतीति यावत्॥ कै शब्दे "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" डः। ३। २। १०१।) शिरः॥ (यथा, तन्त्रसारे।

"द्वाभ्यामोष्ठौ दिरनुम्रज्य चैकेन चालयेत्करम्।
मुख-घ्राण-नेत्र-श्रोत्र-नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात्"॥

अत्र कं शिरः इति तट्टीका॥ कायति शब्दायते स्रोतोवेगेनालोड़नेन वेति यावत्।) जलम्॥ (यथा, भागवते ६। १। ४२।

"सूर्य्योऽग्निः खं मरुद्गावः सोमः सन्ध्याहनीदिशः।
कं कुः कालो धर्म्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः"॥

कायन्ति आनन्दोत्सवध्वनिं कुर्व्वन्ति यस्मिन् समागते उपस्थिते इत्यर्थः गृहिण इति शेषः। आनन्दध्वनेस्तु सुखानुवर्त्तित्वात्।) सुखम्। इति मेदिनी॥

(यथा, छान्दोग्योपनिषदि। ४। १०। ५।

"प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कञ्च तु खञ्च न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणञ्च हास्मै तदाकाशञ्चोचुः"॥
"तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते ह्यग्नयः ऊचुः। यद्वाव यदेव वयं कमवोचाम तदेव खमाकाशम् इत्येवं खेन विशेष्यमाणं कं विषयेन्द्रियसंयोगजातसुखान्निवर्त्तितं स्यान्नीलेनेव विशेष्यमाणमुत्पलं रक्तादिभ्यः॥ यदेव खमाकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि एवञ्च सुखेन विशेष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात् खान्निवर्त्तितं स्यान्नीलोत्पलवदेव"॥ इति भाष्यम्॥ कचते दीप्यते मस्तकोपरि शोभते इति भावः। यद्वा कच्यते बध्यते संयम्यते कराभ्याम्। कच् बन्धने डः।) केशः॥ इति धरणी॥

कः, पुं, (कचति दीप्यते स्वेन ज्योतिषा ज्योतिर्म्मयत्वात् कच् + ड।) ब्रह्मा (यथा, भागवते। ३। १२। ५१।

"एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा।
कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचक्षते"॥)

विष्णुः। (यथा महाभारते। १३। विष्णोः सहस्रनामकथने। १४९। ९१।

"एको नैकः सवः कः किं यत् तत्पदमनुत्तमम्"॥

प्रजापतिः। यथा भागवते। ८। ५। ३९।

"स्वेभ्यश्च छन्दांस्यृषयो मेढ्रतः कः
प्रसीदतां नः स महाविभूतिः"॥)

दक्षः। (यथा भागवते। ९। १०। १०॥

"जज्ञेऽद्भुतैणवपुषाऽऽश्रमतोऽपकृष्टो

मारीचमात्र विशिखेन यथा कमुम ")
कामदेव । धर्म्म । वायु । यम । सूर्य्य । आत्मा ।
राजा । अग्नि । मयूर । इति मेदिनी । मन ।
शरीरम । काल । धनम् । शब्द । इत्यनेकार्थ
कोष । प्रकाश । इत्येकाक्षरकोष ।
त्रि,किं,सर्व्वनाम । इति विश्व । के कि इति भाषा ।
(यथा विष्णुपुराणे । १ । १७ । ७० ।
"कस्ते पश्यामि तात । क केन शाम्यते ") ।
कंसः, पुं क्ली, कस । पानपात्रम् । इत्यमरटीका ।
कंस, क्ली पुं, (कामयति काम्यते वा अनेन
मानुनिर्विशेष । "वृत्तवदिष्यतिकमीति" अ ।
उणा । ३ । ६२ ।) मद्यादिपानपात्रम् । तत्पर्य्याय ।
पानभाजनम् २ । इत्यमर । २ । ९ । ३२ । कंसम्
३ । कांस्यम् ४ । इति तट्टीका । तैजसद्रव्यम् ।
सुवर्णरजतादिनिर्म्मितपानपात्रम् । मानविशेष
तत्तु आढकपरिमाणम् । इति मेदिनी । (चतुः
षष्टिपलात्मकआढकरूपम् । यथा भावप्रकाशे ।
"शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाढकः ।
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थ चतुःप्रस्थैस्तथाढक ।
भाजन कांसपात्रञ्च चतुःषष्टिपलश्च स " ।)
ताम्ररङ्गमिश्रितधातुविशेष । कांसा इति भाषा ।
तत्पर्य्याय । कांस्यम् २ । कंसास्थि ३ । ताम्रार्द्धम्
४ । इति त्रिकाण्डशेष । (वर्त्तुलाकारवाद्य
पात्रभेद । यथा शतपथब्राह्मणे ।१२।५।१।१३।
"चोहुवरे कंसे चमसे वा" ।)
कंस, पुं, (कामयति पित्रादिबन्धुवर्गान् अभिभूय
पापात्मक राज्यविषयादिभोगं य । कम्+स ।
यद्वा कंसते प्राप्नोति शत्रून् कस शासने इत्यस्मात्
स ।) विष्णुद्वेष्टासुरविशेष । इति हेमचन्द्र ।
स तु मथुराधिपराजा । यदुवंशीयोग्रसेनराज
पुत्र । श्रीकृष्णमातुल । तेन मथ प्राप्त ।
(एतद्विवरण भागवते । १० । ४४ अध्याये विशे
षेण द्रष्टव्यम् । कंसनामकारण हरिवंशे यथा,
"कस्य त्वमिति यथाह तयोक्तो मत्तकाशिनि ।
कंसस्तस्मादिपुष्पश्री तव पुत्रो भविष्यति" ।
अतएव कंसधातुनिष्पन्नत्वमेव प्रशस्यते ।)
कंसक, क्ली, (काम्यतेऽनेन चक्षुर्द्दृष्ट्यादिकमिति
शेष । कम्+स । ततो जातौ संज्ञायां वा कन् ।)
चक्षुरौषधधातुविशेष । स तु पीतकासीसभेद ।
तत्पर्य्याय । पुष्पकासीसम् २ । नयनौषधम् ३ ।
इति हेमचन्द्र ।
कंसकार , पुं, स्त्री, (कंस तन्मयपात्रादिक करोति
य । कंस+कृ+"कर्म्मण्यण्" ।३।२।१। कश्चित्
ताम्रकृत्प्रकारभिन्नजात ।) जातिविशेष । कां
सारि इति भाषा । तस्योत्पत्तिर्यथा ।
'वैश्यायां शूद्रशाज्जात कांसकार इत्यभिकीर्त्तितः ।
कंसकार शङ्खकारौ ब्राह्मण्यां समभूवतु " ।
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् । अपि च ।
"विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधान चकार स ।
ततो बभूवु पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिण ।
मालाकार कर्म्मकार शङ्खकार कुविन्दक ।
कुम्भकार कंसकार षडेते शिल्पिनो नरा ।"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ।
कंसजित्, पुं, (कंस जयति जितवान् वा कंस+जि
+कर्म्मणि क्विप्) श्रीकृष्ण । इति हलायुध ।
कंसवती,स्त्री, (कंस प्रशंसनीयत्वेनास्त्यस्या । कंस+
मतुप् मस्य वत्वम् । यद्वा कंस भ्रातृत्वेनास्त्यस्या ।)
कंसभगिनी । सा उग्रसेनसुता । वसुदेवानुजपत्नी
च । (यथा भागवते । ९ । २४ । २५ ।
"कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रिय ।")
कंसहा, [न्] पुं, (कंस हन्ति हतवान् वा । कंस +
हन्+क्विप् ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र ।
कंसा, स्त्री, (कंस+टाप् ।) कंसभगिनी । सा उग्र
सेनसुता । वसुदेवानुजपत्नी च ।
(यथा भागवते । ९ । २४ । २५ ।
"कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रिय " ।)
कंसाराति, पुं, (कंसस्य अराति ।) विष्णु । इत्य
मर । १ । १ । २१ ।
कंसारि, पुं, (कंसस्य अरि शत्रु ।) श्रीकृष्ण । इति
शब्दरत्नावली । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । १ । ५६ ।
'साहायकार्थमाहूतो जरासन्धेन बन्धुना ।
सह वरोध कंसारेर्मथुरां पृथुविक्रम ' ।)
कंसास्थि,क्ली,(कंसस्य अस्थि । अस्थि सारमिवार्थ ।)
कांस्यधातु । इति त्रिकाण्डशेष ।
कंसोद्भवा, स्त्री, (कंसात् तैजसधातुविशेषसम्बन्धात्
उद्भवति या । यद्वा कंसाया तिरोहितस्य उद्भवो
कंसायां उद्भवो यस्या वा । कंस+उत्+भू+
अच् । कंस इव शुभ्रत्वात् उद्भवतीति केचित् ।)
सुगन्धिमृत्तिकाविशेष । तत्पर्य्याय । आढकी २
तुवरी ३ काक्षी ४ मृत्स्ना ५ सौराष्ट्री ६ मृ
त्स्नी ७ कालिका ८ पर्पटी ९ सती १० । इति
हेमचन्द्र ।
कक इ ए गमने । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ कर्म्मणि कङ्क्यते । ए कङ्कते ।
इति दुर्गादास ।
कक ऌ इच्छायाम् । गर्व्वे । चापले । इति कवि
कल्पद्रुम । (भ्वा०-आत्म०-सक०-अक०-च-सेट् ।)
इच्छेह तृष्णा । चापल चपलीभाव । ऌ अककत
काक । सतृष्णश्चपलो वा स्यादित्यर्थ । गर्व्व
केचिन्न पठन्ते । इति दुर्गादास ।
ककन्द, पुं, (ककं गर्व्वचापल्यं वा भवत्यस्मात् ।
कक+अन्दच् । यद्वा कक गर्व्व चापल्यं तृष्णां
वा ददातीति । कक+दा+ड ।) स्वर्णं । इत्यु
णादिकोष ।
ककुत्कुल, पुं स्त्री, (कं अजं कुलयति आश्रयते या
चल इति यावत । क+कुल्+अच् । पृषोद
रादित्वात् तुम् क्रमश ।) चातकपक्षी । इति
राजवल्लभ ।
ककुत्,[द्] स्त्री, (कं सुखं कायति प्रकाशस्य कौ
त्र प्रापयतीति यावत् । तस्यां हि ककुत्
प्रकाशस्य मुख्यलक्षणमिति भाव । ककुद्दीनस्य
पालने दरिद्रता इति स्मरणात् । क+कु+

क्विप्+पृषोदरादित्वात् क्रमः मुमागमश्च ।) वृ
षाङ्गविशेष । भाँडर कुँट इति भाषा । (यथा,
अथर्व्ववेदे । ६ । ८६ । ३ । 'समुद्र इव ह्यसि
ककुत् मनुष्याणाम् । देवानामर्द्धभागसि तपसो
इवो भव" ।) स्वर्णभार ।
यथा, भागवते ५ । २५ । ७ । "य्यावमात सुरा
सुरोरगसिद्धगन्धर्व्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमद
मुदितविकृतविह्वललोचन सुललितमुखरिकाम
तेनामोदमात मधुकरव्रातमधुरगीतश्रिय वैजयन्तीं
स्वां वनमालां नील वासा एककुण्डलो हलककुदि
कृतसुभगसुन्दरभुजो भगवान् माहेन्द्रो वारणेन्द्र इव काञ्चनीं कक्षाम्
उदारलीलो बिभर्त्ति ।) श्रेष्ठ । वर । इति मेदिनी ।
(यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४४ । १६ ।
"अग्निर्मूर्द्धा दिव ककुत्पति पृथिव्या अयम्" ।)
ककुत्स्थ , पुं, (वृषरूपधरस्य देवेन्द्रस्य ककुदि तिष्ठति
स्मा । ककुत् + स्था + क ।) सूर्य्यवंशीयराजवि
शेष । स तु अयोध्याधिपति । (पुरञ्जयनामाय ।)
शशादराजपुत्र । इक्ष्वाकुराजपौत्रश्च । (विष्णु
पुराणे ककुत्स्थनामोत्पत्तिः । तत्पत्र हरिवंशे
सेनोत्पत्तौ । ११ । १९—२० ।
"शशादस्य तु दायाद ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान् ।
इन्द्रस्य वृषभूतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान् ।
पूर्व्वं देवासुरे युद्धे ककुत्स्थस्तेन स स्मृत ।
अनेनास्तु ककुत्स्थस्य पृथुरानेनस सुत ॥" ।
तथा च महाभारते ३ । २ । ११९ ।
"पुत्रः कुवलयं शूरो विजयश्रीं महायति ।
अनुजो दुवावाद्य ककुत्स्थो विक्रमी तथा" ।)
तत्सदृशेऽपि ति त्रि ।)
ककुद, पुं क्ली, (कं सुखं उत्कर्षं वा कौति प्रकाश
यति धातूनामनेकार्थत्वात् कुधातुरत्र प्रकाशनार्थ
वाचकत्वादत्र । कु+क्विप् तुक् च पृषोदरादि
त्वात् तस्य द । यद्वा कस्य सुखस्य शरीरस्य वा कु
भूमि मूल आकारमिति यावत् ददातीति । ककु+
दा+क । यद्वा "ककुदस्यावस्थायां लोप" । ५ ।
४ । १४६ । अर्द्धर्चादि पा । २ । ४ । ३१ ।) प्राधा
न्यम् । (यथा अथर्व्ववेदे । १० । १० । १९ ।
"उर्द्ध्वे बिन्दुरुदचरद् ब्रह्मणः ककुदादधि" ।
रघुश्च । ६ । ७१ ।
"इक्ष्वाकुवंश्य ककुद नृपाणां
ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।
काकुत्स्थशब्द यत उन्नतेच्छा
श्लाघ्य दधत्युत्तरकोशलेन्द्रा " ।)
राजचिह्नम् । तत्तु श्वेतच्छत्रादि । (यथा रघु ।
३ । ७० ।
"अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुद दत्त्वा यूने सितातपवारणम् " ।)
वृषाङ्गम् । कुँट इति भाषा । इत्यमर । ३ । ३ ।
८२ । (यथा महाभारते । १३।१४ । २६५-२६६ ।
"वृषरूपधर साक्षात् क्षीरोदमिव सागरम् ।
कृष्णपुच्छं महाकाय मधुपिङ्गललोचनम् ।

वज्रसारमयैः शृङ्गैर्निष्टप्तकनकप्रभैः ।
सुतीक्ष्णैर्मृदुरक्ताग्रैरुल्लिखन्तमिवावनिम् ॥
जाम्बूनदेन दाम्ना च सर्व्वतः समलङ्कृतम् ।
सुवक्त्रखुरनासञ्च सुकर्णं सुकटीतटम् ॥
सुपार्श्वं विपुलस्कन्धं सुरूपं चारुदर्शनम् ।
ककुदं तस्य चाभाति स्कन्धमापूर्य्य धिष्ठितम्" ॥)
पर्व्वताग्रभागः । इति अमरटीकायां स्वामी ॥

ककुद्मान् [त्] पुं, (ककुदस्यास्तीति । मतुप् इति "मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः" । ८।२।९ । न मस्य वकारत्वम् ।) वृषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे । १ । ५६ ।
"तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः
समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्मान्" ॥)
पर्व्वतः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
(यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २७ ।
"ककुद्मान् पर्व्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु" ॥)
ऋषभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अत्र क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् वतुप्राप्तौ मतुप्रत्ययः । इति मुग्धबोधमतम् ॥ (ऊर्म्मिः । यथा, यजुर्व्वेदे । ९ । ६ ।
"ऊर्म्मिः प्रतूर्त्तिः ककुद्मान्" ॥)

ककुद्मती, स्त्री, (ककुदिव वृषस्कन्धवत् अतिशयितो मांसपिण्डः अस्त्यस्याम् । मतुप् । यवादित्वात् न मस्य वत्वं स्त्रियां ङीप् ।) कटिः । इत्यमरः ॥ २।६ । ७४ । माजा इति भाषा ॥

ककुन्दरं, क्ली, (कस्य शरीरस्य कुं भूमिं नितम्बस्थलविशेषं दृणातीति । ककु + दृ + खच् मुम् च ।) कुकुन्दरम् । नितम्बस्थकूपकद्वयम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथाह, याज्ञवल्क्यः । ३ । ९६ ।
"कनीनिके चाक्षिकूटे शष्कुलीकर्णपत्रकौ ।
कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे" ॥
"सद्धाविभक्तश्चतुरस्रः ककुन्दरविभागशोभी
रथाङ्गाकारसंस्थितश्च नितम्बभागः" ।
इति दशकुमारे ॥)

ककुप्, [भ्] स्त्री, (कं वातं स्कुभ्नाति विस्तारयति या । स्कुभ इति सौत्रः । क्विप् । पृषोदरादित्वात् सलोपः ।) दिक् । इत्यमरः ॥ १ । ३ । १ । प्रवेणी । शोभा । चम्पकमाला । इति मेदिनी ॥ शास्त्रम् । इति विश्वः ॥

ककुभ्, स्त्री, (कं सुखं आनन्दं स्कुभ्नाति विस्तारयति या पृषोदरादित्वात् सलोपः ।) रागिणीविशेषः । तस्या नामान्तरम् । कुकुः । तस्या लक्षणम् ।
"पीतं वसाना वसनं सुकेशी
वने रुदन्ती पिकनादद्दूना ।
विलोकयन्ती ककुभोऽतिभीता
मूर्त्तिः प्रदिष्टा ककुभस्तथेयम्" ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दिक् । यथा, भागवते । २ । ७ । २५ ।
"वक्षःस्थलस्पर्शरुग्नमहेन्द्रवाहदन्तैर्विडम्बितककुब्जुष ऊढहासम्" ॥ दक्षकन्या । सैव धर्म्मपत्नी । यथा तत्रैव । ६ । ६ । ४ ।
"भानुर्लम्बा ककुब् जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती" ॥)

ककुभः, पुं, (कस्य वातस्य कुः भूमिः स्थानं प्रकाशरूपविशेष इति यावत् भात्यस्मात् । ककु + भा + कः । यद्वा कं वातं स्कुभ्नाति विस्तारयति । क + स्कुम्भ + कः + पृषोदरादित्वात् सलोपः ।) अर्ज्जुनवृक्षः । (यथा, चक्रपाणिदत्तकृतसंग्रहे ॥
"गोधूमककुभचूर्णं छागपयोगव्यसर्पिषा पक्वम् ।
मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥
मूलं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् ।
हृद्रोगश्वासकासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ॥
रसायनं परं बल्यं वातजिन्मासयोजितम् ।
संवत्सरप्रयोगेन जीवेत् वर्षशतं नरः" ॥)
वीणाङ्गम् । तत्पर्य्यायः । प्रसेवकः २ । इत्यमरः ॥ १ । ७ । ७ ॥ वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम् । दण्डाधःशब्दगाम्भीर्य्यार्थं दारुमयं भाण्डं यच्चर्म्मणाच्छाद्य दीयते तदित्यन्ये । वीणास्थिताबुफले इत्यपरे । इति भरतः ॥ रागविशेषः । इति मेदिनी ॥ (शिवः । यथा महाभारते १३ । शिवसहस्रनामसंकीर्त्तने १७ । १३० ।
"हर्य्यक्षः ककुभो वज्री शतजिह्वः सहस्रपात्" ॥)

ककुभा, स्त्री, (केन आदित्येन कुत्सितानि भानि नक्षत्राणि यस्याम् । टावन्तोऽपीति कश्चित् तन्न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् ।) दिक् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (केन सूर्य्येण दिनप्रकाशेनेति भावः कुत्सिता भाति । भा दीप्तौ । इति धातोः सुपीति कः । भिदाद्यङ् वा । रात्रावेवास्या माधुर्य्यस्याधिक्यमिति तात्पर्य्यार्थः ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

ककुभादनी, स्त्री, (ककुभः अर्ज्जुन इव अद्यतेऽसौ तुल्यगुणत्वात् । ककुभ + अद् + कर्म्मणि ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कक्क हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कोपधः । कक्कति । इति दुर्गादासः ॥

कक्कोलः, पुं स्त्री, (ककते गच्छति दिशि प्रकाशते इत्यर्थः ततः क्विप् कक्कोलति संस्त्यायति कुलधातोर्ज्वलादित्वात् णः । कक् चासौ कोलश्चेति ।
"पूगकक्कोलकर्पूरलवङ्गसुमनःफलैरित्युक्तेः" ।)
सुगन्धिद्रव्यविशेषः । काँकला इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । हृद्यत्वम् । सुगन्धित्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा रामायणे ३ काण्डे ।
"वनानि च सुरम्याणि कक्कोलानां त्वचस्य च" ॥)

कक्कोलकं, क्ली, (कक्कोलस्य + इदमर्थे स्वार्थे वा कन् । शाल्मलिद्वीपान्तर्गतसप्तमवर्षपर्व्वतः । तद्विवरणं विष्णुपुराणे २ अंशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम्" ।) गन्धद्रव्यविशेषः । काँकला इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः कोलकम् २ कोषफलम् ३ । इत्यमरः ॥ छातफलम् ४ कटुकफलम् ५ देव्यम् ६ स्थूलमरिचम् ७ कक्कोलम् ८ माधवोचितम् ९ कालम् १० कटफलम् ११ मरिचम् १२ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वक्त्रजाड्यहरत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । रुचिकारित्वम् । कफवातरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
("कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटु कफापहम् ।
लघुतृष्णापहं वक्त्रक्लेददौर्गन्ध्यनाशनम्" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

कक्ख हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कोपधः । कक्खति । इति दुर्गादासः ॥

कक्खटः, त्रि, (कक्खति हसति यः ॥ प्रफुल्लमुखो जनः । इति व्युत्पत्त्यर्थः । अन्यत्तु रूढ्यर्थः । कक्ख अटन् । अथवा कक्खं प्रसन्नभावं अटति अद्यति कर्कशान्तर्वर्त्तित्वात् कक्ख + अट् + अच् । यदा कठिण्यां वर्त्तते तदा कक्खति कृष्णा प्रकाशयति वर्णान् । अन्तर्णिजर्थः ।) कठिनः । इत्यमरः ॥

कक्खटपत्रकः, पुं, (कक्खटानि प्रकाशान्वितानि पत्राणि यस्य । कप् ।) वृक्षविशेषः । पाट इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पट्टः २ वाजशलः ३ शाणिः ४ चिमः ५ । इति शब्दमाला ॥

कक्खटी, स्त्री, (कक्खति भूकर्षणेन प्रकाशयति वर्णान् । अत्राप्यन्तर्णिच् शकादिभ्योऽटन् गौरादित्वात् ङीष् ।) खटिका । खड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वर्णलेखा २ कठिनी ३ खटी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कक्षः, पुं, (कषतीति । कष् हिंसायां "वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः" । उणां ३ । ६२ । इति सः ।) बाहुमूलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७९ ॥ काँक् वगल् इति च भाषा ॥
(यथा, महाभारते ४ । ६ । १ ।
"वैदूर्य्यरूपान् प्रतिमुच्य काञ्चनानक्षान् स कक्षे परिरभ्य वाससा" ॥)
तृणम् । वीरुत् । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । २१८ ।
(यथा, मनुः ७ । ११० ।
"यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यञ्च रक्षति" ॥
"यथा क्षेत्रे धान्यतृणादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि धान्यानि लवनकर्त्ता रक्षति तृणादिकञ्चोद्धरति" ।
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) शुष्कतृणम् । इति धरणी ॥ (यथा, माघः । २ । ४२ ।
"प्रक्षिप्योदर्च्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम्" ॥)
कच्छः । (यथा महाभारते ।१। वारणावतगमने । १४६ । २२ ॥
"कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे विलौकसः ।
न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति" ॥
विलौकसो महाकक्षे वृहत्कच्छे इत्यर्थः ॥) शुष्कवनम् । पापम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अरण्यम् । इति रुद्रः ॥ (यथा महाभारते १ । खाण्डवदहनपर्व्वणि । २३१ । ३ ।
"अयमग्निर्दहन् कक्षमित आयाति भीषणः" ॥)
भित्तिः । पार्श्वः । इति भरतधृताजयः ॥
(यथा, रामायणे । ५ । ५ । २५ ।
"तस्य वानरसिंहस्य क्रममाणस्य सागरम् ।
कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्ज्जति" ॥)

कक्षरुहा, स्त्री, (कक्षे कच्छे जलप्राये रोहति इति । कक्ष + रुह + क । अस्या अनूपजातत्वात् तथात्वम् ।) नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्ष्या, स्त्री, (कष हिंसायां + स टाप् च) इति रज्जुः । काञ्ची । गेहप्रकोष्ठकः ।
(यथा, भागवते ३ । १५ । २७ ।
"तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमाना
कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायाम्" ।)
भित्तिः । काञ्चनम् । इयमात्र । अन्तरीयपश्चिमाञ्चलम् । परिधानवस्त्रस्य पृष्ठतो निहिताञ्चलम् । उद्यमाहिणी । इति हेमचन्द्रः । (काछा कोंचा कांचल इत्यादि भाषा । यथाह योगियाज्ञवल्क्यः ।
"परिधानाद्वहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्" ।)
"वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षात्रयमुदाहृतम् ।
एभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः" ।
इति स्मृतिः ।
स्पर्द्धापदम् । इति मेदिनी करभः । कक्ष्या । हस्तिमध्यदेशबन्धनरज्जुः । इत्यमरटीकायां भरतः । क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत्" ।
इति माधवकरः । तच्चिकित्सा यथा,—
"कक्षाञ्च गन्धनाम्नीञ्च चिकित्सेत् चिकित्सकः ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्व्वमुक्तया" ।
इति भावप्रकाशः ।

कक्षापटः, पुं, (कक्षाकारः हस्तिरज्जुतुल्यः पटीयान् ।) कौपीनम् । इति हलायुधः । (कक्षाया गुह्यप्रकोष्ठकस्य पटः इति विग्रहे स्पर्शभिन्नस्य पटः ।)

कक्षावान्, [त्] पुं, (कक्षा सर्व्ववस्तूनि साम्यता विद्यते यस्य । कक्षा + मतुप् मस्य व ।) मुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कक्षावेक्षकः, पुं, (कक्षायाः अवेक्षकः यद्वा कक्षा वनोपवनादिकं राजान्तःपुरं वा अवेक्षते इति । अव + ईक्ष् + ण्वुल् ।) शुद्धान्तपालः । उद्यानपालः । रङ्गाजीवः । कविः । विदग्धः । रसज्ञः । इति मेदिनी ॥

कक्षोत्था, स्त्री, (कक्षात् कच्छप्रदेशात् उत्तिष्ठति भवते वा । कक्ष + उत् + स्था + क टाप् च ।) भद्रमुस्ता इति राजनिर्घण्टः ॥

कक्ष्यं, स्त्री, (कक्षायै साधुः भवम् । कक्षा + यत् ।) गृहविभागककटोरा । इति मिताक्षरा । विभिर बाटी इति भाषा । (त्रि, कक्ष्यपूरकः । यथा, ऋग्वेदे ५ । ४४ । ११ ।
'तेन कक्ष्यामदति कक्ष्ये मदो-
विश्वाकृत् पञ्चतस्थ मादिनः" ।)

कक्ष्या, स्त्री, (कक्षे भवा । कक्ष + शरीरावयवात् + यत् टाप् च ।) वरत्रा । काञ्ची इति अमरः । अर्द्धाम्बरम् । इभ्या । इति भरतः । रज्जुश्चरमचर्म्माणि इति मारसुन्दरी । तत्पर्य्यायः । वरत्रा ३ । इत्यमरः । काञ्ची ४ गुणा ५ हस्ता ६ कक्षा ७ । इति मट्टीका । गुञ्जाफलवृक्षः । रामायणे इत्यादि । इति भाषा । यथा रामायणे । २ । ३० । ११ ।

"प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः ।
ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् वृद्धान् राज्ञाभिसत्कृतान्" ।)
काञ्ची । इत्यमरः । ३ । ३ । १५७ । अत्तमध्यमिति प्रभृति । (यथा, कुमारे ७ । ७० ।
"कान्तानि पूर्व्वं कमलासनेन
कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश" ।)
सादृश्यम् । उद्योगः । कक्षतिका । उत्तरीयवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली ।

कख अ म हासे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा पर अक सेट ।) अदित् घटादिः इति वोपदेवः । पाणिनीमते तु एदित्त्वं न तेन अकखीत् अकाखीत् इति स्यात् ।) म कखयति ए अकखीत् । इति दुर्गादासः ।

कख्या, स्त्री, (कखति हसतीव प्रकाशते शोभते । कख + यत् + स्त्रियां टाप् ।) कक्षा । हर्म्म्यादिप्रकोष्ठः । इति शब्दरत्नावली ।

कग म ए क्रियायां । क्रियामात्रे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा पर-अक अक च सेट । घटादि एदित् इति वोपदेवः । नेदित् इति पाणिनिः । अकगीत् अकागीत् ।) तेन म कगयति । ए अकगीत् । क्रियामात्रे । कगति लोकः गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

कङ्कः, पुं, (कङ्कते उद्गच्छति इति । ककि गतौ । कक + अच् + इदित्वान्नुम् ।) पक्षिविशेषः । काँक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । लोहपृष्ठः २ । इत्यमरः २ । ५ । १९ । मद्गुवदनः ३ स्वरः ४ रणालङ्करणः ५ कूटः ६ आमिषप्रियः ७ । इति राजनिर्घण्टः । कटिरः ८ कालपृष्ठः ९ किशारः १० लोहपृष्ठकः ११ । इति जटाधरः । दीर्घपादः १२ दीर्घपात् १३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा भागवते ३ । १० । २३ ।
"कङ्कगृध्रवटश्येनभासभाल्लूकबर्हिणः" ।) यमः । क्षत्रियः । इति मेदिनी । युधिष्ठिरराजः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, महाभारते । ४ । ६ । १४ ।
"इहागमन्मे नागपदा समागता
कङ्को यथाह विषये प्रभुत्वया" ।
अज्ञातवासकालवर्त्तिपाण्डवपञ्चकपर्य्यन्तं । तद्विवरणं विष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्याये द्रष्टव्यम् ।
क्षत्रियः । इति शब्दमाला । कंसाग्रजभ्राता । स तु उग्रसेनपुत्रः । (यथा, भागवते ९ । २४ । २४ ।
'कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहूस्तथा' ।)
महाराजचूतः । इति राजनिर्घण्टः ।

कङ्कटः, पुं, (क देहं कटति आवृणोतीति । क + कट + अच् । अथवा ककि लौल्ये इति कङ्कते चपलं भवति सति युद्धादिकार्य्यं त्यक्त्वा पलायते इति कङ्कटः ।) (कवचः । इत्यमरादिकोषः । प्रतिमल्लेनामरस्य ।) (यथा, रघुः । ७ । ५९ । "तस्यायुधे कङ्कटभेदिभिश्च" ।)

कङ्कटकः, पुं, (कङ्कट + स्वार्थे कन् ।) कवचः । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ । साँजोया इति भाषा ।

कङ्कणः, पुं, (क शुभं कणतीति । क + कण शब्दे + कर्त्तरि अच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) स्यात् कराभरणम् । तत्पर्य्यायः । करभूषणम् २ । इत्यमरः २ । ६ । १०८ । कौतुकम् ३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते ६ । १६ । ३० ।
"मृणालगौरं शितिवाससं स्फुरत्
किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम्" ।)
हस्तसूत्रम् । मण्डनम् । शेखरम् । इति विश्वः ।

कङ्कणी, स्त्री, (ककि गतौ अच् कङ्कः तस्मिन् क्वणति अच् शब्दे तत अच् गौरादित्वात् ङीष् । शक न्ध्वादिवत् सन्धिः । यद्वा कं सुखं कणति इति कण + पचाद्यच् ।) किङ्किणी । क्षुद्रघण्टिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।

कङ्कणीका, स्त्री, (चङ्कण्यते पुनः पुनः कणति । कण शब्दे अस्माद् यङ्लुगन्तात् "चर्करीतञ्च" । ४ । १८ । उणां इति ईकन् धातोः कङ्कण्या देशश्च ।) क्षुद्रघण्टिका । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।

कङ्कतं, स्त्री, (कङ्कते शिरोमलं प्राप्नोतीति । ककि गतौ + अतच् ।) कङ्कतिका । इत्यमरटीकायां भरतः । चिरुणी इति ख्यातम् ।

कङ्कतः, पुं, (कङ्कते भूमिं भित्त्वा उद्गच्छति झटिति नाशं गच्छति वा । ककि गतौ इति धातोः अतच् ।) वृक्षः । इत्यमरादिकोषः । (केशप्रसाधनी कङ्कती । चिरुणी इति भाषा । यथा, अथर्व्ववेदे १४ । २ । ६८ । "यन्निर्मं कङ्कतं शतदन्तं यत् । अपास्याः केश्यं मलमपशीर्षण्यम् लिखात्" ।) अल्पविषप्राणिविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १९१ । १ ।
"कङ्कतो नकङ्कतोऽथो सतीनकङ्कतः" ।)

कङ्कतिका, स्त्री, (कङ्कते मूर्द्धजेन सम्बन्धं गच्छतीति । ककि गतौ बाहुलकादतच् । गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थे कन् केशः इति ह्रस्वः । यद्वा कस्य शिरसो ऽङ्कः । शकन्ध्वादित्वात् सन्धिः । अङ्केषु अतति सत क्वुन् । तत इत्त्वं टाप् च ।) केशप्रसाधनार्थं काष्ठादिनिर्म्मितद्रव्यम् । चिरुणी काँकइ इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रसाधनी २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३९ । कङ्कती ३ कङ्कतम् ४ प्रसाधनम् ५ । इति तट्टीका । केशमार्ज्जनम् ६ । इति जटाधरः । फणी ७ फणिका ८ फणिः ९ । इति शब्दरत्नावली । अस्य गुणाः । धूलीजन्तुमलक्षयकारित्वं रोगनाशित्वम् । कान्तिकेशवृद्धिकेशप्रसन्नताकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः । भावप्रकाशः । इति वैद्यकम् ।

कङ्कती, स्त्री, (कङ्कते शिरोदेशं प्राप्नोति । ककि गतौ + बाहुलकादतच् गौरादित्वात् ङीष् ।) कङ्कतिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।

कङ्कत्रोटः, पुं, (कङ्कात् पक्षिविशेषात् त्रायमाणं भाति । कङ्क + त्रा + अटन् पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा कङ्कवत् त्रोटयति कङ्क + त्रुट् + णिच् + कर्त्तर्यच् ।) मत्स्यविशेषः । काँकिला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कङ्कमुखः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कङ्कत्रोटिः, पुं, (कङ्कस्य त्रोटिरिव त्रोटिरस्य ।) मत्स्यविशेषः । काँकिला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कङ्कमुखः २ । इति जटाधरः ।

कङ्कपत्रः, पुं, (कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्त्रमेव पत्त्रं पक्षो यस्य ।) वाणविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा रामायणे ६ । २८ । ४ ।
"विव्यधुर्घोररूपास्ते कङ्कपत्रैरजिह्मगैः" ॥
कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्रम् । यथा,
"नखप्रभाभूषितकङ्कपत्ते" ॥ रघुः २ । ३१ ॥)

कङ्कमाला, स्त्री, (कङ्कं चापल्यं करचापल्यं मलते धारयति । ककि चापल्ये + घञ् । कङ्क + मल धृतौ । मलधातोः उपपदे कर्म्मण्यण् टाप् च ।) करतालीवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कङ्कमुखः, पुं, (कङ्कस्य मुखमिव मुखं यस्य ।) सन्दंशः । इति हेमचन्द्रः ॥ साँड़ाशि इति भाषा । (क्ली, नाल्योद्धरणार्थः यन्त्रभेदः । स तु अस्थिविनष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यते ॥) अस्य प्रशंसा यथा,
"निर्व्वर्त्तते साध्ववगाहते च
शल्यं प्रगृह्योद्धरते च यस्मात् ।
यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानेषु सर्व्वेष्वविकारि चैव" ॥ सुश्रुते ॥
(त्रि, यथा रामायणे ६ । ७९ । ६९ ॥
"व्याघ्र-सिंहमुखान् बाणान् काककङ्कमुखानपि" ॥)

कङ्करं, क्ली, (कं जलं कीर्य्यतेऽत्र । कं + कॄ आधारे अप् ।) तक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्करः, त्रि, (कं सुखं किरति क्षिपतीति । कं + कॄ + अच् ।) कुत्सितः । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्करोलः, पुं, (कङ्क इव लोलः लश्च रः ।) निकोचकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काँकरोल इति ख्याता लता च ॥

कङ्कलोड्यं, क्ली, (कङ्क इव लोड्यते आलोड्यते । इति कङ्क + लोड् + ण्यत् ।) अङ्कलोड्यम् । चटिखिता चिच्चोड़मूल इति च भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अजीर्णकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति कश्चिद्राजवल्लभः ॥

कङ्कशत्रुः, पुं, (कङ्कस्य शत्रुः । पृश्निपर्ण्यास्तु कङ्कनाशकत्वमाहुः अत अस्य तथात्वम् ।) पृश्निपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कङ्कशायः, पुं, (कङ्क इव शेते । शीङ् + णः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

कङ्का, स्त्री, (कङ्कते चापल्यं गच्छति या पित्राद्यादरवशात् । ककि + अच् ।) उग्रसेनराजकन्या । सा तु वसुदेवानुजपत्नी । (यथा, श्रीभागवते । ९ । २४ । २५ ।
"कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः" ॥)
गोशीर्षचन्दनम् । तद्यथा ।
"गोशीर्षं चन्दनं कृष्णतामसमुत्पलगन्धिकम् ।
कङ्का" इत्यादि शब्दमाला ॥

कङ्कालः, पुं, (कं सुखं शिरो वा कालयति क्षिपतीति कं + कालि + अच् ।) शरीरास्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६९ ॥ समुदितशरीरास्थिसंघातः त्वङ्मांसरहितः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । करङ्कः २ अस्थिपञ्जरः ३ । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुन्दोपसुन्दोपाख्याने २ । २४ । "अस्थिकङ्कालसङ्कीर्णा भूर्बभूव" ॥)

कङ्कालमाली, [न्] पुं, (कङ्कालानां माला अस्ति अस्य शीघ्र्यादित्वादिनिः ।) महादेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

कङ्कुः, पुं, (कङ्कते औद्धत्यं लौल्यं वा प्राप्नोतीति । ककि गतौ + उन् ।) उग्रसेनपुत्त्रः । स तु कंसासुरभ्राता । (यथा, श्रीभागवते ९ । २४ । २४ ॥
("कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः कङ्कुः सुहूस्तथा" ॥) क्वचित् शङ्कुरितिपाठः ।) कङ्गुधान्यम् । इति द्विरूपकोषः ॥

कङ्कुष्ठं, क्ली, (कङ्कुस्तृणविशेषः तस्य समीपे तिष्ठति । कङ्कु + स्था + क + षत्वम् ।) पर्व्वतीयमृत्तिकाविशेषः । तत्पर्य्यायः । कालकुष्ठम् २ विरङ्गम् ३ रङ्गदायकम् ४ रेचकम् ५ पुलकम् ६ शोधकम् ७ कालपालकम् ८ । तद्द्विधा रक्ताभं स्वर्णाभञ्च । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातव्रणशूलनाशित्वम् । रेचकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"पीतप्रभं गुरु स्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिमम् ।
श्यामं पीतं लघु त्यक्तसत्त्वं नेष्टं हि रेणुकम्" ॥
(इदञ्च हिमालयशिखरे जायते । यदुक्तं —
"हिमवत्पादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते ।
तत्रैकं नालिकाख्यं स्यात्तदन्य द्रेणुकं स्मृतम्" ॥
"कङ्कुष्ठं रेचनं तिक्तं कटूष्णं वर्णकारकम् ।
कृमिशोथोदराध्मानगुल्मानाह कफापहम्" ॥)

कङ्गेरः, पुं, (कङ्कते भक्षणाय लौल्यं गच्छति । ककि + एरः ।) काकविशेषः । तत्पर्य्यायः । द्रोणवलिभुक् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्केलिः, पुं, (कं सुखं तस्मै केलिः यत्र ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्केल्लः, पुं, (ककि + एल्लप्रत्ययः ।) वास्तूकम् । इति शब्दमाला ॥

कङ्केल्लिः, पुं, (कङ्क + बाहुलकात् एलिः पृषोदरादित्वात् लश्च ।) अशोकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कखं, क्ली, (कं सुखं खलत्यनेन । खल + बाहुलकात् डः ।) भोगः । इति शब्दमाला ॥ (कं + खं । ब्रह्म । यथा छान्दोग्योपनिषदि ४ । १० । ५ ।
"प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति सहोवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कञ्च तु खञ्च न विजानामीति ते होचुर्यदेव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणञ्च हास्मै तदाकाशञ्चोचुः" ॥)

कङ्गुः, स्त्री, (कं सुखं अङ्गति अङ्गयति वा अगि गतौ + ण्यन्तादस्मात् मृगय्वादित्वात् कुः शकन्ध्वादित्वात् अकारस्य लोपश्च ।) पीततण्डुला । काङ्गनि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रियङ्गुः २ । इत्यमरः ॥ २ । ९ । २० ॥ कङ्गूः ३ प्रियङ्गुः ४ । इति तट्टीका ॥ (तथाचोक्तम् ।
"स्त्रियां कङ्गुप्रियङ्गू द्वे कृष्णरक्तासितास्तथा ।
पीता चतुर्व्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता" ॥)

कङ्गुका, स्त्री, (कं सुखं अङ्गयति प्रापयति ज्ञापयति वा । अगि गतौ ण्यन्तात् मृगय्वादित्वात् कुः इदित्वात् नुम् शकन्ध्वादित्वात् अलोपे सन्धिः । स्वार्थे कन् ततष्टाप् ।) कङ्गुः । अस्य गुणाः । धातुशोषणत्वम् । पित्तश्लेष्मनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । पुष्टिकारित्वम् । गुरुत्वम् । भग्नसन्धानकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कङ्गुनी, स्त्री, (कंगवा नीयते कङ्गुशब्देन ज्ञायते इत्यर्थः । कङ्गु + नी + बाहुलकात् कर्म्मणि डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) धान्यविशेषः । काङ्गनि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रियङ्गुः २ कङ्गुः ३ चीनकः ४ पीततण्डुलः ५ अत्यन्तसुकुमारः ६ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् । वातकारित्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । भग्नास्थिबन्धकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्गुनीपत्रा, स्त्री, (कङ्गुन्याः पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः ।) पण्यान्धाख्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्गुलः, पुं, (कङ्गुं जाति गृह्णाति अनेन कङ्गु + ला + बाहुलकात् घञर्थे करणे कः ।) पाणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कचति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

कच इ बन्धे । लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं बन्धे सकं दीप्तौ अकं-इदित्-सेट् ।) इ काञ्चति । इति दुर्गादासः ॥

कच ङ बन्धे । लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं बन्धे सकं दीप्तौ अकं-सेट् ।) ङ काचते । लिट् दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

कचः, पुं, (कचते शोभते शिरसीति । कच् + पचाद्यच् । कच्यते बध्यते इति कच बन्धे + कर्म्मणि घञ् वा ।) केशः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ९५ ॥ (यथा, महाभारते १ । १२८ । १९ ॥)
"कचेषु च निरष्टीतान् निविहत्य बलाद्बली ।
चकर्ष क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोंऽसकान्" ॥)
वृहस्पतिपुत्त्रः । (काचते दीप्यते तपस्तेजसेति कच् + दीप्तौ + पचाद्यच् । पुरा किल सुरासुरसंग्रामे असुराणां यानेव देवा निजघ्नुस्तांश्चासुरगुरुरुशनाः सञ्जीवनीविद्यया पुनर्जीवयामास । सुरगुरुर्वृहस्पतिः पुनस्तद्विद्यानभिज्ञतया सुरान् रणनिहतान् जीवयितुं न शशाक । तद्दर्शनभीता देवा गुरुपुत्त्रं कचमुपागम्य अर्थ्यानिर्व्विणैः सन्तोष्य तं सञ्जीवनीलाभाय शुक्रसकाशं प्रेरयामासुः । कचोऽपि सुरकार्य्यसिद्धये गुरुत्वेनाङ्गीकृत्य नितरां भक्त्या परिचर्य्यया च काव्यं परितोषयन् ब्रह्मचर्य्यमालम्ब्याधीतवान् । क्रूरप्रकृतयो दैत्याः खलु कचाभिसन्धिं विज्ञाय तं वारद्वयं निहत्यापि यदा पूर्णकामा नासन् तदा भूयोऽपि तन्मांसादिकं लवणः कृत्वा शुक्रमेव सुरयासह भोजयामासुः शुक्रन्तु स्वदुहितुर्देवयान्याः स्नेहनिर्व्वन्धातिशयेन स्वोदरगतं कचं सञ्जीवनीविद्यां प्रदायाजीवयत् । ततः प्राप्तजीवः ज्ञातार्थश्च कचोऽतीवहृष्टचित्तया देवयान्या पतित्वेन अनुरुद्धोऽपि सम्बन्धानुरोधात् नैव स्वीचकार । ततः क्रोधपरतन्त्रया तया निष्फलविद्यो भवेत्यभि-

प्रश्नेनापि त्वमपि द्यासियमार्या भविष्यसीति श्रुत्वा देवयानी । ग्लदिदशम भविष्यन् महाभाग मीदममवपर्व्वणि १ । ७६ अध्याये दर्शनीयम् ।) बन्ध । गुच्छबद्ध । इति मेदिनी । मेघ । इति शब्दमाला ।

कचङ्गल, क्ली, (कचस्य जलकोलाहलस्य अङ्गनम् । शकन्ध्वादित्वात् सन्धिः ।) सिन्धुस्थानम् । तत्प र्याय । सिन्धुः २ समुद्रम् ३ । इति त्रि काण्डशेष ।

कचग्रह, पुं, (कच्यते बध्यते येनया अथवा कचते अत्यन्त येनाभूमि न लङ्घयतीति यावत् आकर्ष क न अङ्गम् ।) समुद्र । इति त्रिकाण्डशेष ।

कचर, क्ली (कचते शोभते । "उचिकटिदलिकचि राजिभ्य कपन्" इति उणा । २ । १४ । कच + कपन् ।) ताम्रपत्रम् इत्यादिकोष ।

कचपक्ष, पुं (कचानां केशानां पक्षः समूहः ।) केशसमूह । इत्यमर । २ । ६ । ९८ ।

कचपाश, पुं, (कचानां केशानां पाशः । समूहः ।) केशसमूह । इत्यमर । २ । ६ । ९८ ।

कचमाल, पुं (कच कचवत् तम मालत धारयतीति । कच + मल् + कर्म्मण्यण ।) धूम । इति हारा वली । रानमाल इति च पाठ ।

कचरिपुफला स्त्री (कचस्य रिपु फलमस्याः ।) शमीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

कचहस्त, पुं (कचानां हस्त समूह ।) केशसमूह । इत्यमर । २ । ६ । ९८ ।

कचा, स्त्री (कच्यते बध्यते लौहशृङ्खलादिभिरिति यद्वा कचते शोभते राज्यसे इति ।) कच + अच + टाप ।) हस्तिनी इति मेदिनी । शोभा । इति शब्दरत्नावली ।

कचाकु, त्रि, (कच इव अकति वक्र गच्छति । अक + उन् ।) दुराधर्षम् । दुःशीलम् । इति मेदिनी ।

कचाकु, पुं, (कच इव कचनिर्मितरज्जुवत् अकति कौटिल्यं गच्छति यद्वा गच्छतीति अक + उन् ।) सर्प । इति मेदिनी ।

कचाटुर, पुं, (कचमटति मेघम् शून्ये विहर तीति । कच + अट + उरच् ।) पक्षिविशेष । डाहुक् इति भाषा । तत्पर्याय । त्रितिकण्ठ २ दात्यूह ३ कालकण्टक ४ । इति त्रिकाण्डशेष ।

कचामोद, क्ली, (कचं आमोदयतीति अण् मृद् विच अच् ।) बालकम् । इति राजनिर्घण्ट । बाला इति भाषा ।

कचु, स्त्री, (कचते शोभते । कच + उन् ।) कची । कन्दप्रधानसुप्तक । इति रत्नाकर-मूलकवि शेष । यथा,—

"कचौ शोभनो लाका हरिद्रा मार्दकं कचु । शितोऽडाते क्ले भक्ता च विशेषा नवशिखा" । इति निर्घण्टितो हर्षकम्बलम् ।

कचूर, क्ली, (कु कुत्सित चर्य्यते । चर + उरच् । कुत्सितार्थे को कद् कुत्सितम् ।) कर्च्चूरी । इति वैद्यकम् ।

कच्चर, त्रि, (कु कुत्सितं चरतीति । कु + चर + अच् को अदादेश । अथवा चरेट ।) मलिनम् । इत्यमर । ३ । १ । ५५ । कुत्सितम् । इति मेदिनी ।

कच्चरं, क्ली, (कु कुत्सितं चर्य्यते आचर्य्यते यत् यद्वा केन जलेन चर्य्यते व्यवह्रियते यत् पृषोदरादित्वात् चकारस्य द्वित्वम् ।) तक्रं । इति मेदिनी ।

कच्चित्, अ, (कच्च चित् च अनयो समाहार । को कच्चादेश । अथवा काम्यते इति कद् चीयते निश्चीयते यस्मात् । कम + विच । चि + क्विप् तत पृषोदरादित्वात् मस्य दकारत्वम् ।) काम प्रवेदनम् । इष्टपरिप्रश्न । इत्यमर । ३ । ४ । १ । यथा, "कच्चित् जीवति मे तात" । (तथा, रघु । ५५ । "आपद्यते न व्ययमन्तरायैः

कच्चिन्महर्षे स्त्रिविधं तपस्तत्" ।)

कच्छ, पुं, (केन जलेन छुणाति दीप्यते छाद्यते वा, उच्छृदिर दीप्तिदेवनयो छुद् वा अन्येष्वपि इति ड । क जलं छ्यति परिच्छिनत्ति इति वा, छो छेदने + आतो.नुपेति क " । ३ । २ । ३ । इति क ।) अनूपप्रायस्थानम् । इत्यमर । २ । १ । १० । काछाड् इति भाषा । (यथा, किराते १२ । ५४ ।

"कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना

मन्वीत स कतिपयै किरातवर्य्यै" ।)

सिन्धुनां सम्नाध प्रान्तभाग । इति मधु । जलाश्रयप्रान्तदेश । इति रमानाथ । नदी पर्व्वतादिसमीपम् । इति साम्र । (यथा महा-भारते । १ सम्भवपर्व्वणि शाकुन्तले ७० । १९ ।

"नदीकच्छोद्भव कान्तमुच्छ्रितध्वजसन्निभम्" ।)

तुन्नवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । १२८ तुंद इति भाषा । परिधानाञ्चलम् । इत्यमरमेदिनीकरौ । काछा कोंचा कंइसी इतिभाषा । तैपस्य पर्य्याय । कक्षा २ कच्छा ३ कच्छोटिका ४ । इति हेम चन्द्र । कच्छटिका ५ कच्छाटिका ६ । इति शब्दरत्नावली । नौकाङ्गम् । इति हेमचन्द्र । (देशविशेष । यथोक्तञ्च ।

"गर्गेश्वरात् पूर्व्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ।

कच्छदेश समाख्यातस्मर्ह्णौ जीवाहितप्रभे" ।)

कच्छ, त्रि, (केन जलेन छुणाति दीप्यते इति । छुद् + बाहुलकात् डः ।) जलप्रान्त । इति नामार्थे अमर ।

कच्छटिका, स्त्री, (कच्छ कच्छस्थानं अटति प्राप्नोति शकन्ध्वादित्वात् अलोपे सन्धि । अट् अच् संज्ञायां कन् अत इत्व च । यद्वा कच्छेन कक्षाञ्चल स्वस्था-नविशेषेण अट्यते प्राप्यते आदते वा अट् कर्म्मणि अच् । तत कन् इत्व च ।) कच्छ । इति शब्दरत्नावली । काछा इति भाषा ।

कच्छप, पुं, (कच्छ आकाशो मुखसम्पुट पाति स हि किञ्चिदप्यत्र शरीर तत्र मुखसम्पुट प्रवेशयति ... कच्छप इति प्रसिद्ध । यद्वा कच्छ अनूप-देशे प ... । कच्छ + पा + कर्त्तरि क । ... । काछिम् इति भाषा । तत्पर्याय । कूर्म्म २ कमठ ३ । इत्यमर । १ । १० । २१ ... ४ कच्छठ ६ ... ७ ... ८ ... ९ ... ८

क्रोडाङ्ग १० । इति शब्दरत्नावली । पञ्चनख ११ गुह्य १२ पीवर १३ जलगुल्म १४ । इति जटाधर । अस्य मांसगुणा ।

वातहरत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । चक्षुर्हित त्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । मेधास्मृतिकारित्वम् । पथ्यत्वम् । शोषदोषनाशित्वञ्च । तस्य चर्म्म पित्त नाशकम् । पाद कफहारक । अण्ड स्वादु वाशो-करञ्च ॥ (अवतारविशेष । यथा भागवते ८ । ७ । १० ।

"सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपित

परिभ्रमन्त गिरिमङ्ग पृष्ठत ।

बिभ्रत् तदावर्त्तनमादिकच्छपो

मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेय" ।)

नन्दीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट । कुवेरस्य निधि विशेष । मल्लस्य बन्धविशेष । इति मेदिनी । मदिरायन्त्रविशेष । इति शब्दचन्द्रिका । (ऋषि विशेष स तु विश्वामित्रपुत्त्र । यथा हरिवंशे २७ । ४० ५० ॥

"विश्वामित्रस्य पुत्त्रास्तु देवराजादय स्मृता ।

विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥

देवश्रवा कतिश्चैव यस्मात् कात्यायना स्मृता ।

शालावत्यां हिरण्याक्षो जज्ञे रेणो तु रेणुमान् ॥

साङ्कृतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चेति विश्रुता ।

मधुच्छन्दादयश्चैव देवलश्च तथाष्टक ॥

कच्छप पूरितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुता ।

तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मना" ॥)

नागविशेष । यथा महाभारते १ । १२३ । ६८ ।

"कर्कोटकोऽथ सर्पश्च वासुकिश्च भुजङ्गम ।

कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरग" ॥)

कच्छपिका, स्त्री, (कच्छेन पातीति कच्छ + पा + क + स्वार्थे कन् । अत इत्व टाप च । यद्वा पातालभ्यां जातानि कच्छप इव यद्यद् वा दाम जानि उद्गतानि यस्या तस्याः कन् टापि इत्व च ।) क्षुद्ररोगविशेष । तस्य लक्षणम् ।

"ग्रथिता पञ्च वा षड् वा दारुणा कच्छपोन्नता । कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेया कच्छपिका बुधै" ॥ प्रमेहोपिडका जातद्रपिडकान्तर्गतपिडकावि-शेष । तस्य लक्षणम् ।

"सदाहा कूर्म्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधै" । इति सुश्रुत ।

("अवगाढार्त्तिनिस्तोदा महावस्तुपरिग्रहा । श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिडका कच्छपी मता" ॥ इति चरक । विवरिता तु कच्छपीशब्दे द्रष्टव्या ।)

कच्छपी, स्त्री, (कच्छ कच्छेन वा पाति । पा + प्रभीति क । ३ । २ । ४ अथवा कच्छेन पिबति । अत्र तु मातोपरु न पिबते ... इति वचनात् जातेरिति ङीष् । ४ । १ । ६३ ।) कूर्म्मी । तत्-पर्य्याय । ... २ ... ३ ... ४ । वीणा-विशेष । सा तु सरस्वत्या । इत्यमर । १ । ७ । ३ । क्षुद्ररोगविशेष । इति मेदिनी । कच्छपिकारोग । सर्व्वविकारा यथा,

"कच्छपीं मेरवेद् पूर्व्वं ततः सर्वं प्रवेशयेत् । ... ... ॥

तां पक्वां साधयेच्छीघ्रं भिषग्व्रणचिकित्सया" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

कच्छरुहा, स्त्री, (कच्छे रोहति या । कच्छ + रुह् + इगुपधेति कः । ३ । १ । १३५ । स्त्रियां टाप् च ।) दूर्व्वा । इति जटाधरः ॥

कच्छा, स्त्री, (कचं पश्चाद्देशं छादयतीति । छद + णिच् + डः पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः । टाप् च । कचश्छाद्यतेऽनया वा ।) परिधानापराञ्चलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चीरिका । झिँझी पोका इति भाषा । वाराही । इति मेदिनी ॥

कच्छाटिका, स्त्री, (कच्छ एव बाहुलकात् अटन् ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) कच्छटिका । इति शब्दरत्नावली ॥

कच्छुः, स्त्री, (कषति देहं । कष हिंसायां + "कषखच्छश्चेति" १ । ८६ । उणां ऊ छान्तादेशश्च ।) पृषोदरादित्वात् वा ह्रस्वः । रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"सूक्ष्मा बह्वाः पिड़काः स्राववत्यः
पामेत्युक्ता कण्डूमत्यः सदाहाः ।
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रास्फिचोश्च" ॥
इति निदानम् ॥ तच्चिकित्सा यथा ।
"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामाकच्छुविचर्च्चिकाम्" ॥
इति अर्कतैलम् ॥१॥
"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीरजनीरक्त दद्रुघ्नः करिहागलः ।
दन्ती निम्बदलश्चैभिः पृथक् कर्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कसीऊण्डदुग्धेन पृथक् पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छुदुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधिवधिरान्यान् ।
कच्छुराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम्" ॥
कच्छुराक्षसनाम तैलम् ॥२॥ इति भावप्रकाशः ॥
("अवल्गुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ।
माणिमन्थेन तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ।
कच्छुं सकण्डूं जयन्त्युग्रां सिद्धयप्रयोगराट् ॥
कोमलं सिंहास्यदलं सनिशं सुरभिजलेन पिष्टम् ।
दिनसप्तयेण नियतं क्षपयति कच्छुं विलेपनतः ।
हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।
पिवेन्नरः कामचारी कच्छुपामाविनाशनम् ॥
शोथपाण्ड्वामयहरी गुल्ममेहकफापहा ।
कच्छुपामांहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥ * ॥
स्वरसेऽपि च दूर्व्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।
कच्छुर्विचर्च्चिका-पामा अभ्यङ्गादेव नाशयेत्" ॥
इति दूर्व्वाद्यं तैलम् ॥ * ॥
"सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपारग्वधं गदम् ।
करञ्जवीजैड़गजं गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ॥
तैलं सर्षपसम्भूतं नाड़ीदुष्टव्रणापहम् ।
अनेनाशु प्रणश्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥
नीलिकापि पुरोव्यङ्गगम्भीरं वातशोणितम् ।
कण्डूकच्छुप्रशमनं कच्छुपामा विनाशनम्" ॥
इति सोमराजीतैलम् ॥ ३ ॥
इति चक्रपाणिदत्तसंग्रहः ॥)

कच्छुघ्नी, स्त्री, (कच्छुं हन्ति या । कच्छु + हन् + टक् + ङीप् ।) पटोलः । हपुषाभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कच्छुरः, त्रि, (कच्छुरस्त्यस्य । "कच्छ्वा ह्रस्वत्वञ्चेति" रः ह्रस्वश्च । पां । ५ । २ । १०७ । वार्त्तिके ।) कच्छुरोगयुक्तः । खोसरोगी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पामनः २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ५८ पुंश्चलः । इति मेदिनी ॥

कच्छुरा, स्त्री, (कच्छुं कण्डूरोगं राति ददातीति । आत इति कः । टाप् च । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः पूर्व्वस्य । यद्वा कच्छूः साधनत्वेनास्ति यस्यां ह्रस्वश्चेति केषाञ्चिन्मतम् ।) शूकशिम्बी । शटी । दुरालभा । इति मेदिनी ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्राहिणीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ चीगइ इति भाषा ॥

कच्छूः, स्त्री, (कषति हिनस्ति देहं "कषेश्छश्च" । इति ऊः । १ । ८६ । उणां ।) रोगविशेषः । खोस् पाँचड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पाम २ पामा ३ विचर्च्चिका ४ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ५३ ॥

कच्छूमती, स्त्री, (कच्छूः साधनत्वेनास्त्यस्याः अस्त्यर्थे मतुप् ततो ङीप् ।) शूकशिम्बी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच्छोटिका, स्त्री, (कच्छ + अटन् वा कन् । अत इत्वं टाप् च । पृषोदरादित्वात् ओकारादेशः ।) कच्छः । इति हेमचन्द्रः । काछा इति भाषा ॥

कच्छोरं, क्ली, (केन शिरसा शरीरेण वा कुर्य्यते लिप्यते इति । क + कुर लेपे + कर्म्मणि घञ् ।) शटी । इति रत्नमाला ॥

कची, स्त्री, (कचते दीप्यते शोभते । कच् उन् । ततः कचुशब्दात् ङीप् ।) कन्दविशेषः । कचु इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । वितुण्डा २ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । भेदकत्वम् । गुरुत्वम् । कटुत्वम् । आमवायुपित्तकारित्वम् । पिच्छिलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("कची सरा गुरुः सामवातघ्नी कटुपित्तला" ॥
इति वैद्यकद्रव्यगुणे ॥) कचु इति हिन्दीभाषा ॥
"महिषासुरयुद्धेषु कचीरूपासि सुव्रते ।
मम विघ्नविनाशाय पूजां गृह्ण प्रसीद मे" ॥
इति शारदीयदुर्गार्च्चापद्धतिः ॥

कज, इ मदे । जन्मनि । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ कञ्जः । मदो जन्म । कजोः कभावे इति भावे कः । इति दुर्गादासः ॥

कजं, क्ली, (के जले जायते जातं वा । जन + कर्त्तरि + डः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कज्जलं, क्ली, (कु कुत्सितं जलं यस्मात् शुभ्रमपि जलं संयोगात् स्ववर्णत्वं नयतीति यावत् यद्वा कुत्सितं ऊर्द्धगं चक्षुषोर्जलं दूरीभूतं भवत्यस्मात् । कोः कदादेशः ।) अञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ काजल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दीपकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("ततः साकारयद्भूरि-चेटीभिः कुङ्कुमाङ्कितम् ।
कस्तूरिकादिसंयुक्तं कज्जलं तैलमिश्रितम्" ॥
इति कथासरित्सागरे । ४ । ४० ॥ तथा, भागवते ६ । २ । २७ ।
"धिङ्मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम्" ॥)

कज्जलः, पुं, (कत् कुत्सितं यथा तथा जालयति आच्छादयति आतपादिकं । यद्वा कुत्सितमपि लतागुल्मादिकञ्चेति यावत् जालयति जीवयति वर्षणेनेति शेषः । कु + जल् + णिच् अच् ततो ह्रस्वः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

कज्जलध्वजः, पुं, (कज्जलं ध्वज इव यस्य ।) दीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कज्जलरोचकः, पुं क्ली, (कज्जलं रोचयति । दीपेनोज्ज्वलयति । कज्जल + रुच् + णिच् ततोऽच् स्वार्थे कन् । ण्वुल् वा ।) दीपाधारः । पिलसुज् देरको इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । कौमुदीवृक्षः २ दीपवृक्षः ३ शिखातरुः ४ दीपध्वजः ५ । इति जटाधरः ॥ ज्योत्स्नावृक्षः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कज्जली, स्त्री, (कु कुत्सितं जलति जीवतीति । जल + टक् ङीप् च कोः कत् । यद्वा कुत्सितं रोगयुक्तम् जालयति आरोग्यं नयति । जल + णिच् + अच् गौरादित्वात् ङीप् ह्रस्वश्च । यद्वा कज्जलमिवाचरतीति कद् + जल् + क्विप् + अच् ङीप् च ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । कज्जला २ अनन्ता ३ इति शब्दरत्नावली ॥ मिश्रितरसगन्धकम् । (यथा ।
"गन्धकेन रसं प्राज्ञः सुदृढं मर्द्दयेद्भिषक् ।
कज्जलाभो यदा सूतो विहाय घनचापलम् ॥
दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः ।
असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)

कज्ज्वलं क्ली, (कं ऊर्द्धगतं चक्षुषोर्जलं चक्षुरोगविशेषं ज्वालयति शोषयति नाशयतीति यावत् । ज्वल + णिच् + अच् ह्रस्वश्च ।) कज्जलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कञ्चटं, क्ली, (कञ्चते दीप्यते लतादामादिभिः शोभते इति भावः । कचि + अटच् ।) जलजशाकविशेषः । काँचड़ादाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जलभूः २ लाङ्गली ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शारदी ४ तोयपिप्पली ५ शकुलादनी ६ । इति रत्नमाला जलतण्डुलीयम् ७ । इति भावप्रकाशः ॥ तस्य गुणाः श्लेष्मकारित्वम् । धारकत्वम् । हिमत्वम् । पित्तरक्तनाशित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तिक्तत्वम् । वायुहरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

कञ्चड़ः, पुं, (कञ्चते बध्नाति मध्यगतं मनुष्यादिजीवम् । कचि धातोरड़न् बाहुलकात् इदित्वान्नुम् । कञ्चते शोभते वा ।) कञ्चटप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । कञ्चटः २ काचः ३ चक्रमर्द्दः ४ अम्बुपः ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कञ्चारः, पुं, (कचेर्भावे घञ् कचं प्रकाशं तं ऋच्छति प्राप्नोतीति ऋ + कर्म्मण्यण् । अथवा कं ऐश्वर्य्यं चारयति चालयति यद्वा कं जलं चारयति निजरश्मिभिरिति शेषः । कचि + णिच् अच् । कर्म्मणि उपपदे अण् वा ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

चिका, स्त्री, (कच्यते वेणी प्रकाश्यते । कचि + ण्वुल् स्त्रियां टाप् इत्वञ्च ।) वेणुशाखा । कञ्ची इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुञ्चिका २ इषा ३ । इति शब्दचन्द्रिका । चुच्छोट । इति वैद्यकम् ॥

कञ्चुक, पुं, (कच्यते व्याप्यत्वात् सकलमुखपर्य्यन्त मभितो दीप्यते प्रकाश्यते शोभते वा कञ्चते व्याप्नोति शरनिचिह्नप्राहादिनिवारणाय । कचि + बाहुलकादुकन् ।) सर्पत्वक् । सापेर खोलोस इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निर्म्मोक २ । (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ९९ ।
"भोगिनं कञ्चुकाविष्टा कुटिलाः क्रूरचेष्टिताः ।
सुदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पन्नगा इव" ॥)
भटादेश्चोलाकृतिसन्नाहः । साँजोया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वारवाण २ वाणवार ३ । इत्यमरभरतौ ॥ (तथा हि रामायणे ६ । ९९ । २३ ।
"कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः ।
उत्सारयन्तः सहसा समन्तात् परिचक्रमुः" ॥)
चोलकम् । काँचलि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चोल २ कञ्चुलिका ३ कूर्पासक ४ अङ्गिका ५ । वर्द्धापकग्रहीताङ्गस्थितवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाऽमरुशतके ८१ ।
"सख्य किं करवाणि यान्ति
शतधा यत् कञ्चके सन्धय" ॥)
वस्त्रम् । इत्यादिकोषः ॥ (यथा भागवते ८ । ७ । १५ ।
"देवाश्च तच्छ्वासशिखाहतप्रभान्
धूम्राम्बरस्रग्वरकञ्चुकाननान्" ॥)

कञ्चुकालु, पुं, (कञ्चुकोऽस्त्यस्य । कञ्चुक + आलुच् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कञ्चुकी [न्] पुं, (कञ्चुकोऽस्यास्तीति । कञ्चुक + अस्त्यर्थे इनिः ।) महल्लरक्षकः । अन्तःपुराध्यक्षः स तु वहिः सञ्चरन्तीनां पुरस्त्रीणां प्रेक्षकपुरुषान्तरवारणाय राज्ञा स्त्र्यागारे यो वेत्रधरो नियुक्तः । तत्पर्य्यायः । सौविदल्ल २ स्थापत्य ३ सौविद ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ८ ॥ (यथा रत्नावलीनाटिकायां २ अङ्के ।
"मत् वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः" ॥
अस्य लक्षणमुक्तं भरतेन ।
"अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः ।
सर्व्वकार्य्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते" ॥)
यवः । चणकः । सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥ षिङ्गः । जोङ्गकद्रुमः । इति मेदिनी ॥

कञ्चुकी, स्त्री, (कञ्चयति शरीरकान्त्यादिकं प्रकाशयति रोगादिकमुपशमयति वा । कच दीप्तौ बाहुलकादुकन् गौरादित्वात् ङीष् जातिवाचकत्वात् ङीप् वा ।) ओषधिभेदः । इति मेदिनी ॥ क्षीरीशकः । इति रत्नमाला ॥

कञ्चुलिका, स्त्री, (कञ्चते हृदयाद्युपान्यावृणोतीति । कचि + उलच् + स्वार्थे कन् गौरादित्वात् ङीष् ह्रस्व । टाप् च ।) कुचकाञ्चुलिकाम्बरम् स्त्रीणां । इति हेमचन्द्रः ॥ काँचुलि इति भाषा । (यथा अमरुशतके । २३ । "स मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम् ।)

कञ्ज, क्ली, (कम् जलोदरधौ जायते सागरस्यापि जलमयत्वात् तदपि इति सूच्यते । कम् जले जातम् । जनेः कर्त्तरि डः ।) अमृतम् । पद्मम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ८ । ६ । ३ ।
"विरिञ्चो भगवान् दृष्ट्वा सह शर्व्वेण तां तनुम् ।
स्वच्छामरकतश्यामां कञ्जगर्भारुणेक्षणाम्" ॥)

कञ्ज, पुं, (कम् के जले शिरसि च जायते । जनेर्डः ।) ब्रह्मा । केशः । इति मेदिनी ॥

कञ्जक, पुं, (कञ्जते मनुष्यवत् प्रायेणोच्चारयितुं शक्नोतीति । कजि + कर्त्तरि ण्वुल् ।) पक्षिविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना इति भाषा ॥

कञ्जज, पुं, (कञ्जात् विष्णोर्नाभिपद्मात् जातः । जन + कर्त्तरि डः ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥

कञ्जन, पुं, (कं सुखं जनयतीति । कम् + जनि + अच् ।) कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पक्षिविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना इति भाषा ॥

कञ्जर, पुं, (कं जलं एकार्णवस्थसलिलं जरयति शोषयति । कम् व्यञ्जयति रश्मिभिराकर्षति । कजि + अरन् ।) ब्रह्मा । सूर्य्यः । उदरम् । हस्ती । इत्युणादिकोषः ॥

कञ्जल, पुं, (कञ्जते उपदिष्टविषयं पठितुं शक्नोति । कजि + कलच् ।) मदनपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना इति भाषा ॥

कञ्जार, पुं, (कम् जलं मुखरसादिकं जारयति । कम् + जल जारयति शोषयति रश्मिभिः । कम् एकार्णवस्थप्रलयसलिलं जारयति योगबलेन जापयति । कं जलं जारयति शोषयति शुण्डेनेति विग्रहः । कम् + जॄ + णिच् + अण् । यद्वा "कञ्जिरम्जिभ्यां चित्" । इति आरन् । उणा ३ । १३७ ।) जठरम् । सूर्य्यः । विरिञ्चिः । वारणः । मुनिः । इति मेदिनी । (मयूरः । व्यञ्जनम् । इत्युणादिकोषः ३ । १३७ ॥ कम् जलं सागरं जारयति शोषयति गण्डूषीकृत्य योगबलेन इति विग्रहे अगस्त्यमुनिः ।)

कञ्जिका, स्त्री, (कञ्जते तरसा भूमिं भित्त्वा उत्पद्यते । कजि + कर्त्तरि + ण्वुल् + टाप् इत्वञ्च ।) ब्राह्मणयष्टिकावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ वामनहाटी इति भाषा ॥

कट गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) कटति । इति दुर्गादासः ॥

कट इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट्-इदित् ।) इ कण्ट्यते । इति दुर्गादासः ॥

कट ई गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट् ।) कटति अकटीत् अकाटीत् चकाट । ई कट्टः इति दुर्गादासः ॥

कट ए वृतौ । वृषि । वृतिरावरणम् । वर्षणम् । (भ्वा पर सक अक च सेट् ।) कटति । एदित्त्वात् अकटीत् चकाट । क अकटीत् घटो गात्रम् । कटति मेघः । इति दुर्गादासः ॥

कट, पुं, (कटति मदवारि वर्षति यः । कट वर्षणे-कर्त्तर्यच् ।) हस्तिगण्डस्थलम् । "कण्डूयमानेन कटं कदाचित् वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य" । इति रघुः । २ । ३७ ।) कटिदेशः । तत्पार्श्वः । नितम्बः । इत्यमरः ॥ माँदुर् दरमा इत्यादि भाषा । काशादिरचितं ? येन कुसूलं वेष्ट्यते । कुसूलस्य महापि इति टीकान्तरम् ॥ शरादिरचितटाटी इतिरायस्य इत्यन्ये । इति तट्टीकायां भरतः ॥
(यथा भागवते । १ । ३ । १८ ।
"चतुर्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्ज्जितम् ।
ददार करजैर्वक्षस्येरकां कटकृद्यथा" ॥)
अतिशयः । शरः । समयः । इति मेदिनी ॥ इत्यमः । इति धरणी ॥ (यथा मनु २ । २०४ ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
शवः ॥ सञ्चितकाष्ठम् । तक्ता इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—रामायणे । २ । ५६ । २१ ।
"तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् ।
शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत्" ॥
"बद्धकटां बद्धदरटाटाम्" इति तट्टीका ॥ समासप्रसिद्धराक्षसः । यथा,—रामायणे । ५ । १२ । १३ ।
"शुकनासस्य वक्रस्य कटस्य विकटस्य च ।
रक्षसो लोमहर्षस्य दंष्ट्रालक्ष्मकर्णयोः" ॥)

कट, त्रि, (कटयति प्रकाशयति क्रियामितिशेषः । कट् + णिच् + अच् ।) क्रियाकारः । इति हेमचन्द्रः ॥

कटक, पुं क्ली, (कटति वर्षति अस्मिन् मेघ इति । अथवा कच्यते ? यस्मात् निर्झरिणा दिभिः "कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्" । ५ । ३५ । उणा इति वुन् ।) पर्व्वतमध्यभागः । तत्पर्य्यायः । नितम्ब २ । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ मेखला ३ इति भरतः ॥ (यथा रघु । १६ । ३१ । "मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना" ॥) वलयः । चक्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ । हस्तिदन्तमण्डनम् । सामुद्रलवणम् । राजधानी । इति मेदिनी ॥ नगरी । इति शब्दरत्नावली ॥ सेना । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा हितोपदेशे ४ । १३३ । "स च दिग्विजयक्रमेणागत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावेशितकटको वर्त्तते" ॥) सानु । पर्व्वतस्य समभूभागः । इति विश्वः ॥
("गिरिकूटेषु दुर्गेषु नानाजनपदेषु च ।
जनाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु परेषु च" ॥
इति महाभारतम् ४ । २४ । १२ ।)

कटकी, [न्] पुं, (कटकोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनि ।) पर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कटकोल, पुं, (कटति वर्षति स्रवति इति । कट + अच् । कटस्य निष्ठीवनरूपजलस्य कोलः अभीभावो यत्र । कुल सङ्ख्याने अधिकरणे घञ् ।) निष्ठीवनपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिकदानी इति भाषा ॥

("स्यादाचामनकः प्रोक्तः कटकोलः पतद्ग्रहः"।)

कटखादकं, त्रि, (कटं तृणादिकं सर्व्वमपि खादति इत्यर्थः। कट्+खाद्+ण्वुल्। सर्व्वभक्षम्।) खादकम्। भक्षकम्। इति मेदिनी॥

कटखादकः, पुं, (कटस्य आवरणस्य खं मध्यस्थितच्छिद्रं अत्ति। कट+ख+अद्+ण्वुल्।) काचकलसः। काकः। शृगालः। इति मेदिनी॥ (कटं शवं खादतीति व्युत्पत्त्या शवखादके त्रि।)

कटङ्कटः, पुं, (कटं शवं कटति ज्वालया आवृणोतीति। कट+कट्+बाहुलकात् खच्।) अग्निः। यथा,—
"कटङ्कटाय भीमाय नमः मस्मपलाय च।
अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च"॥
इति वह्निपुराणे अग्निस्तवनामाध्यायः॥

कटङ्कटेरी, स्त्री, (कटङ्कटं वह्निजं सुवर्णं तत्कान्तिमितिशेषः ईरयति प्रापयति आपयति वात्मानं सुवर्णकान्तितुल्यपीतवर्णत्वात्। कटङ्कट+ईर गतौ+अण्। ङीप् गौरादित्वात् ङीष् वा।) हरिद्रा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दारुहरिद्रा। इति रत्नमाला॥

कटप्रूः, पुं, (कटे श्मशाने प्रवते। कटं कटेन वा प्रवते। प्रुङ् गतौ क्विप् निपातनात् दीर्घः। पां। ३।२। १७। "क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च"।) उणां २। ५७।) महादेवः। राक्षसः। विद्याधरः। अक्षदेवनः। इति मेदिनी। कीटः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कटभङ्गः पुं, (कटानां शस्यानां ओषधीनामितियावत् हस्तेन भङ्गः छेदनम्। कटस्य सैन्यसंघस्य भङ्गः यस्मात् हेतोः सैन्यभङ्गस्तु राजमरणहेतुरेव।) शस्यानां हस्तच्छेदः। हात दिया शस्य छेँड़ा कुड़न इत्यादि भाषा। नृपात्ययः। राजविनाशः। इति मेदिनी॥

कटभी, स्त्री, (कटवद् भाति। कट+भा+डः। गौरादित्वात् ङीष्।) ज्योतिष्मती लता। इत्यमरः। २।४।१५०॥ नया कटिकी इति भाषा। अपराजिता। वृक्षभेदः। तत्पर्य्यायः। नाभिका २ शौण्डी ३ पाटली ४ किणिही ५ मधुरेणुः ६ क्षुद्रश्यामा ७ कैडर्य्यः ८ श्यामला ९। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। गुल्मविषाध्मानशूलदोषनाशित्वम्। वातकफाजीर्णरोगशमताकारित्वम्। श्वेता चेत् गुणयुक्तत्वञ्च। "तत्फलं तद्गुणं ज्ञेयं विशेषात् कफशुक्रहृत्"। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा भावप्रकाशे।
"कटभी तु प्रमेहार्शोनाडीव्रणविषक्रिमीन्।
हन्त्युष्णा कफकुष्ठघ्नी कटुरुष्णा च कीर्त्तिता"॥)
वृक्षभेदः। काँटाशिरीष इति ख्यातः। इति रत्नमाला॥

कटमालिनी, स्त्री, (कटानां किण्वाद्योषधीनां माला साधनत्वेनास्ति अस्याः अस्त्यर्थे इनिः ततो ङीप्। मदिरामादकतायास्तु किण्वाद्योषधीगणप्रभवत्वात्। "मद्यादौ किण्वशक्तिवत्"। इति चार्व्वाकदर्शनं १ अध्यायः।) मदिरा। इति शब्दमाला॥

कटम्बः, पुं, (कटतीति "कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्"। उणां। ४। ८२। इति अम्बच् धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र वादनेऽपि।) वाद्यभेदः। (कट्यते आव्रियते शत्रुरनेनेति करणे अम्बच्।) वाणः। इत्युणादिकोषः॥

कटम्वरा, स्त्री, (कटं गुणातिशयम् वृणोति धारयतीति। वृ+अच्+टाप् च।) कटुकी। इत्यमरः। २।४।८५॥ कटम्भरा इति च पाठः॥

कटम्भरः, पुं, (कटं गुणातिशयं बिभर्त्ति। भृ+धारणपोषणयोः संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमीति खच् मुम् च पां ३।२।४६।) श्योनाकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कटभीवृक्षः। इति वैद्यकम्॥

कटम्भरा, स्त्री, (कटं बिभर्त्ति या। भृ+खच् मुम् टाप् च।) राजबला। इत्यमरः। २।४।१५३॥ प्रसारणी। गन्धभादालिया इति भाषा। रोहिणी। कट्की इति भाषा। हस्तिनी। कलम्बिका। गोला। वर्षाभूः। मूर्व्वा। इति मेदिनी॥

कटव्रणः, पुं, (कटः उत्कटो व्रणो युद्धकाण्डुरस्य।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कटशर्करा, स्त्री, (कटः नलः मिष्टरसत्वात् शर्करेव यस्याः।) गाङ्गेष्टीलता। इति हारावली॥ नाटा इति ख्याता।

कटाकुः पुं, (कटति कष्टेन जीविकां निर्व्वाहयति॥ कट् कृच्छ्रजीवने "कटिकषिभ्यां काकुः" उणां ३। ७७। इति काकुः।) पक्षी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कटाक्षः, पुं, (कटावतिशयितौ अक्षिणी यत्र। कट+अक्षिन्+षच्। यद्वा कटं गण्डं अक्षति व्याप्नोति। अक्षु व्याप्तौ+अच् कर्म्मण्यण् वा।) अपाङ्गदर्शनम्। आड़चके देखन इति भाषा। इत्यमरः। २।६।९४॥ (यथा, मेघदूते ३७। "आमोक्ष्यन्ति त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान्"॥)

कटायनं, स्त्री, (कटस्य खनामख्यातासनस्य अयनं उत्पत्तिस्थानम्।) वीरणम्। इति शब्दरत्नावली॥

कटारः, पुं, (कटं कन्दर्पमदं ऋच्छति। कट+ऋ+अण्।) नागरः। कामी। इति शब्दमाला।

कटाहः, पुं, (कटं उत्तापादिकं आहन्ति निवारयतीति। कट्+आ+हन्+ड।) कूर्म्मकर्परः॥ द्वीपप्रभेदः। (कटं कटुगन्धादिकं आहन्ति तैलादिकटुगन्धः आहन्यतेऽत्र वा।) तैलादिपाकपात्रम्। (कटं शत्रुं आहन्त्यसौ जायमानविषाणाग्रमहिषीशावकः। इति मेदिनी॥ (कटः पापी आहन्यते यत्र।) नरकः। इति हारावली॥ कर्व्वूरः। इति जटाधरः॥ कूपः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा सिद्धान्तकौमुद्याम्। ५।१।५२। "प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः"॥)

कटिः, पुं, स्त्री, (कट्यते वस्त्रादिना व्रियतेऽसौ सर्व्वधातुभ्य इन् इति कट्+इन्।) शरीरावयवविशेषः॥ काँकाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कटः २ श्रोणिफलकं ३ श्रोणी ४ ककुद्मती ५। इत्यमरः। २।६।७४॥ श्रोणिफलम् ६ कटी ७ श्रोणिः ८। इति तट्टीका॥ कलत्रम् ९ कटीरम् १० काञ्चीपदम् ११। इति हेमचन्द्रः। करभः १२। इति जटाधरः॥ अत्र पूर्व्वद्वयं कटिपार्श्वः। इति भरतः॥ (यथा, भागवते। ३।१५।२०।
"येषां वृहत् कटितटाः स्मितशोभिमुख्यः"।
कृष्णात्मनां न रज आदधुरुत्स्मयाद्यैः"॥)

कटित्रं, स्त्री, (कटिं त्रायते इति। कटि+त्रै+कः।) रसना। कटिवस्त्रम्। कटिवर्म्म। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥ (यथा भागवते। ६।१६।३०।
"मृणालगौरं शितिवाससं स्फुरत्-
किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम्"।)

कटिप्रोथः, पुं, (प्रोथतीति प्रोथृ+पर्य्याप्तौ पुंसीति घः। कट्याः प्रोथः मांसपिण्डः।) कटिदेशस्थमांसपिण्डम्। गुदपुला पोदेर पेशी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्फिक् २। इत्यमरः। २।६।३५॥ पूलकः ३ कटीप्रोथः ४। इति रसः॥ कटिः ५ प्रोथः ६। इति केचित्॥ पूलः ७। इति भरतः॥

कटिरोहकः, पुं, (कटिं हस्तिपश्चाद्भागं रोहतीति। कटि+रुह्+ण्वुल्।) हस्तिपश्चाद्भागारोहकः। इति शब्दमाला॥

कटिल्लकः, पुं, (कटति लतायां प्रकाशते उत्पद्यते वा। कट+बाहुलकादिल्लप्रत्ययः। ततः स्वार्थे कन्।) कारवेल्लः। इत्यमरः। करला इति भाषा॥

कटिशीर्षकः, पुं, (कटिः शीर्षमिव। संज्ञायां कन्।) कटिदेशः। इति हलायुधः॥

कटिशूलः, पुं, (कटिस्थः शूलः शूलरोगः।) कटिदेशस्थशूलरोगः। तस्यौषधं यथा।
"रजनीकदलीक्षारलेपः सिध्मविनाशनः।
कुष्ठस्य भागमेकन्तु पथ्याभागद्वयं तथा॥
उष्णोदकेन संपीत्वा कटिशूलविनाशनम्"।
इति गारुड़े १८८ अध्यायः॥
("गुडूच्यारग्वधञ्चैव क्वाथमेषां विपाचयेत्।
शुण्ठीचूर्णेन संयुक्तं पिबेज्जङ्घाकटिग्रहे"॥
इति शार्ङ्गधरः॥)

कटिशृङ्खला, स्त्री, (कट्यां धार्य्या शृङ्खला। यद्वा कट्याः शृङ्खला।) चितिका। कटिधार्य्यक्षुद्रघण्टिका। इति हारावली॥

कटिसूत्रं, स्त्री, (कट्यां धार्य्यं सूत्रम्। शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः।) कट्यलङ्कारविशेषः। इति हलायुधः। चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा॥ (यथा, भागवते। ५।३।४। "स्फुटकिरणप्रवरमणिमयमुकुटकुण्डलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यङ्गभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्यगृहपतयोऽधना इव"॥)

कटी, [न्] पुं, (कटः गण्डस्थलं प्राशस्त्येनास्यास्तीति अस्त्यर्थे इनिः।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कटी, स्त्री (कट्यते कटुरसेषु गृह्यतेऽसौ। कट्यते आव्रियते वस्त्रादिना। सर्व्वधातुभ्य इन्। कटात् श्रोणिवचन इति गौरादिषु पाठाद् वा ङीष्। पां ४।१।४१।) पिप्पली। श्रोणिदेशः। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। १। वकवधपर्व्वणि १६४।२७।

"सद्येन च कटीदेशं शुद्धं चर्म्मसि पाण्डव ।
तदन्तो द्विगुणं चक्रे बदन्त भैरव दवम्" ॥)

कटीतल, पुं, (कट्याः तलम"सादृमस्य । अस्य कटि देशे धारणप्रसिद्धत्वात्वम् ।) न्युब्जखड्ग । इति त्रिकाण्डशेष । दाका खाँडा इति भाषा ॥

कटीरं, क्ली, (कट्यते आव्रियतेऽसौ वासमेतिशेष । कट + "कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन्" । उणा । ४ । ३० । इति ईरन् ।) कटि । इति हेमचन्द्र ॥

कटीरः, पुं, (कट्यते आव्रियतेऽसौ अथवा कट्यते गम्यते अनेन । कर्म्मणि करणे वा ईरन् । उणा । ४ । ३० ।) जघनम् । कन्दर । इत्युणादिकोष ॥ कटि । इति जटाधर ॥

कटीरक, पुं, (कटीर एव स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) नितम्ब । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कटु, क्ली, (कटति सदाचारमावृणोतीति । कट + उन् ।) अकार्य्यम् । इत्यमर । ३ । ३ । ३५ ॥ दूषणम् । इति विश्व ॥

कटु, पुं, (कटति तीक्ष्णतया रसनां मुखं वा आवृणोति यद्वा कटति वर्षति चक्षुर्मुखनासादिभ्यो जलं स्रावयतीति । कट + उन् । "कटिवटिभ्यां च" । उणां । १ । ८ ।) रसविशेष इत्यमरः । १ । ५ । ६ । झाल इति भाषा । अस्य गुणा कण्ठरोगशोथमन्दाग्नि श्वित्ररोगनाशित्वम् । अस्य बहुसेवने दाहकारित्वम् । वीर्य्यबलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च । आरोग्यपित्ताभिवादकारित्वम् । कृमि कण्डुविषरोगकुष्ठदुःखनाशित्वम् । लघुत्वम् । अतिशयभक्षणे अमशैथिल्यतानुशोषादिरा कारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ (तथा चोक्तम् । भावप्रकाशे ।

"कटूरसः स्तन्यमेदश्लेष्मकण्डूविषापहः ।
वातपित्तकरश्चैव शोथी पाचनरोचकः" ।

अस्य लक्षणं यथाह वाभट ॥

"उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्व्वंश्चिमिचिमां कटु ।
स्रावयत्यक्षिणा सास्यं कपोलौ दहतीव च" ॥

गुणकर्म्माणि च यथा, तत्रैव ।

"कटुर्गलामयोदर्दकुष्ठाल्मकशोफजित् ।
व्रणावसादनः स्नेहमेदःक्लेदोपशोषणः ।
दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य कर्षणः ।
छिनत्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः ।
कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् ।
मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटीपृष्ठादिषु व्यथाम्" ॥ ॥

कटुको रसो वक्त्रं शोधयति अग्निं दीपयति, भुक्तं शोषयति, घ्राणमास्रावयति, चक्षुर्विरेचयति, स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि अलसकश्वयथूपचयोदर्दाभिष्यन्द-स्नेह-स्वेद-क्लेद-मलानुपहन्ति, रोचयत्यशनं, कण्डूर्विनाशयति, व्रणानवसादयति, क्रिमीन् हिनस्ति, मांसं विलिखति, शोणितसङ्घातं भिनत्ति, बन्धांश्छिनत्ति, मार्गान् विवृणोति, श्लेष्माणं शमयति, लघुरुष्णो रूक्षश्च । स एवङ्गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो विपाकप्रभावात् पौरुषमुपहन्ति, रसवेगवशान्मोहयति, ग्लापयति, सादयति कर्षयति, मूर्च्छयति, नमयति तमयति, भ्रमयति, कण्ठं परिदहति शरीरतापमुपजनयति, बलं क्षिणोति, तृष्णां जनयति, वाय्वग्निगुणबाहुल्याद् भ्रम मद दवथु कम्प तोद भेदैश्चरणभुज पार्श्वपृष्ठप्रभृतिषु मारुतजान् विकारानुपजनयति । इति चरक ।) चम्पकवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चीनकर्पूर । पटोल । कट्वीलता । इति राजनिर्घण्ट ॥

कटु, स्त्री, (कथ्यते कटुत्वेनास्वाद्यते इति । कट् + उ ।) कटुकी । इत्यमर ॥ प्रियङ्गुवृक्ष । राजिका । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कटु, त्रि, (कटति परलक्ष्मीदर्शनेन क्षुपयातां गच्छतीति । कट् + उ ।) मत्सर । तीक्ष्ण । इत्यमर । ३ । ३ । ३५ ॥ (यथा, महाभारते १ । पौष्यपर्व्वणि ३ । ५५ । "क्षारतिक्तकटुरूक्षतीक्ष्णविपाकैरत्युष्णमपत्तलोऽन्धो बभूव") कटुरसयुक्त । (यथा, भागवते । ३ । २६ । ४२ ।

"कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा ।
भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते" ॥)

सुगन्धि । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु । ५ । ४८ ।

"सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाह-
मसह्यमाघ्राय मदं तदीयम्" ॥)

अप्रिय । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, रघु ६ । ८५ ।

"इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः" ॥)

दुर्गन्ध । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कटुक, क्ली, (कटुकानां कटुरसानां त्रय कटो संज्ञायां कन् ।) त्रिकटु । इति मेदिनी ॥ तत्तु शुण्ठी पिप्पली मरिचञ्च ॥ (कटु एव । स्वार्थे कन् । इति त्रिपदे वाच्यलिङ्ग । अप्रियम् । यथा, महाभारते । २ । अनुद्यूतपर्व्वणि ७७ । १६ ।

'दुर्य्योधनस्य कर्णस्य कटुकान्यभिभाषताम् ।
इति सर्व्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे" ॥)

कटुक, पुं, (कटुरेव कटुक स्वार्थे कन् ।) कटुरस । (यथा, सुश्रुते "यो जिह्वाग्रं बाधते उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकाञ्च स्रावयति स कटुको रस" ॥) पटोल । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुगन्धितृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कुटजवृक्ष । अर्कवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका । राजसर्षप । इति हारावली ॥

कटुकन्द, पुं, (कटु कन्दो मूलमस्य ।) शिग्रुवृक्षः । आर्द्रकम् । लशुनम् । इति मेदिनी ॥

कटुकपर्णी, स्त्री, (कटुकं पर्णमस्य ।) कङ्कोलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुका, स्त्री, (कटु + संज्ञायां कन् । स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रक्षुपवृक्ष । वृक्षविशेष । कट्की इति भाषा । तत्पर्य्याय । कृष्णभेदी २ तिक्ता ३ रोहिणी ४ तिक्तरोहिणी ५ चक्राङ्गी ६ मत्स्यपित्ता ७ अञ्जना ८ । शकुलादनी ९ मत्स्यी १० शतपर्व्वा ११ द्विजाङ्गी १२ मलभेदिनी १३ चक्षुर्भेदिनी १४ कृष्णा १५ कृष्णभेदी १६ महौषधी १७ काण्डी १८ अशोकी १९ काण्डरुहा २० कटुः २१ कटुरोहिणी २२ केदारकटुका २३ अतिक्ता २४ धा न्यञ्ची २५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ कटम्भरा २६ कटुम्भरा २७ अशोका २८ । इत्यमर तट्टीका च ॥ (अस्य गुणा ।

"कटुका कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघु ।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकृमिप्रणुत्" ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकवचनम् ॥)

अतिकटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तरक्त दाहश्वासारोचककफास्रज्वरनाशित्वम् । वमिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ सारकत्वम् । रूक्षत्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटिककृक्ष । इति रत्नमाला ॥

कटुकालावु, पुं, (कटुका अलावु ।) कटुतुम्बी । इति रत्नमाला ॥ तितलाउ इति भाषा ॥

कटुकी, स्त्री, (कटु + स्वार्थे कन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कटुका । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ कट्की इति भाषा ॥ (अस्या गुणा ।

"कटुकी तु सरा रूक्षा कफपित्तज्वरापहा" ।
इति वैद्यकद्रव्यगुणग्रन्थे ॥
"कटुकी तु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघु ।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकृमिप्रणुत्" ॥
इति भावप्रकाश ॥)

कटुकीटक, पुं, (कटु तीक्ष्णः दशनेन दुःखप्रदत्वात् कीटः तत स्वार्थे कन् ।) मशक । इति जटाधर ॥

कटुक्वाण, पुं, (कटुः कर्कशः क्वाणः क्वणनं शब्दो यस्य ।) टिट्टिभपक्षी । इति हेमचन्द्र ॥

कटुग्रन्थि, क्ली, (कटुस्तीव्रो ग्रन्थिर्मूलमस्य ।) पिप्पलीमूलम् । शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुचातुर्जातक, क्ली, (चतुर्णां जातकं तत स्वार्थे कन् तत कर्म्मधारय ।) एलात्वक्पत्रकमरिचात्मकचतुष्कम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

कटुच्छद, पुं, (कटुश्छदः पत्रं यस्य ।) तगरवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

कटुतिक्तक, पुं, (कटुश्चासौ तिक्तश्चेति । स्वार्थे कन् ।) शणवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूनिम्ब । इति वैद्यकम् ॥

कटुतिक्तका, स्त्री, (विपाके कटुः स्वादे तिक्ता । स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) कटुतुम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥

कटुतुण्डी, स्त्री, (कटु तीव्र तुण्डमस्याः ।) लताभेदः । कटुवराह इतिख्याता । तत्पर्य्यायः । तिक्ततुण्डी २ तिक्ताख्या ३ कटुका ४ कटुतुण्डिका ५ विम्बा ६ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफ वान्तिविकारोचकरक्तपित्तनाशित्वम् । सदा पथ्यत्वम् । रेचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

कटुतुम्बी, स्त्री, (कटुश्चासौ तुम्बी चेति ।) लताविशेषः । तितलाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । इक्ष्वाकुः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ । कटुकालाबुः ३ राजपुत्री ४ । इति रत्नमाला ॥ कटुतिक्तिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कटफला ६

तुम्बिनी ७ कटुतुम्बिनी ८ हस्तफला ९ राजपुत्री १० तिक्तबीजा ११ तुम्बिका १२ ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । वान्तिकारित्वम् । श्वासवातकासशोथव्रणशूलविषनाशित्वम् । शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुत्वसिक्थवार्य्यनाशित्वम् । लघुपाकित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविषापहा । तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत्" ॥)

कटुत्रयं, क्ली, (कटूनां कटुरसानां त्रयम् ।) त्रिकटु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणाः । "त्र्यं त्रिकटुकं जयेत् । स्थौल्याग्नि-सदन-श्वास-कास-श्लीपद-पीनसान्" ॥ इति वाभटः ॥)

कटुदला, स्त्री, (कटु दलं पत्रं यस्याः ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः । काँकुड़ इति भाषा ॥

कटुनिष्पावः पुं, (कटुश्चासौ निष्पावश्चेति ।) नदीनिष्पावधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुपत्रः, पुं, (कटु तीव्रं पत्रं यस्य ।) पर्पटः । सितार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुपत्रिका, स्त्री, (कटु पत्रं यस्याः । ततः कप् । अत इत्वं टाप् च ।) वारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुफलः, पुं, (कटु फलं यस्य । अस्य पत्रस्य तिक्तत्वेऽपि फले कटुपाकत्वात् ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुफला, स्त्री, (कटु फलं यस्याः ।) श्रीवल्लीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुभङ्गः, पुं, (कटुः एकैकदेशभङ्गस्य यस्य ।) शुण्ठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कटुभद्रं क्ली, (कट्वपि भद्रं सेवनेन हितजनकम् ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति केचित् ॥

कटुमञ्जरिका, स्त्री, (कटुः तीक्ष्णा मञ्जरी अस्ति अस्याः । अच् गौरादित्वात् ङीष् संज्ञायां कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वत्वञ्च ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुमोदं, क्ली, (कटुरेव मोदः गन्धो यस्य तत् ।) जवादिनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुरं, क्ली, (कटति मन्थनेन रसान्तरं गुणान्तरं वा वर्त्ततीति । कट+उरन् । यद्वा कथ्यते प्रकथ्यते मन्थनात् रसान्तरेण गुणान्तरेण च प्रकाश्यते इति ।) तक्रम् । इति जटाधरः ॥ कट्वरं इत्यपि पाठः ॥

कटुरवः, पुं, (कटुः कर्कशो रवः ध्वनिर्यस्य ।) मण्डूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुरोहिणी, स्त्री, (कटुश्चासौ कट्वी चासौ वा रोहिणी चेति । केचित्तु कटुः सती रोहतीति+ रुह+णिनिः ततो ङीप् ।) कटुकी । इत्यमरः । २।४।८५ ॥

कटुवार्त्ताकी, स्त्री, (कटुः कट्वी वार्त्ताकी ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुबीजा, स्त्री, (कटु बीजं यस्याः ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुशृङ्गालं क्ली, (कटूनां शृङ्गाय प्राधान्याय अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+अच् ।) गौरसुवर्णशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुस्नेहः, पुं, (कटुः तीक्ष्णः स्नेहः रसविशेषो यस्य ।) सर्षपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटूत्कटं, क्ली, (कटुषु उत्कटम् ।) आर्द्रकम् । इति रत्नमाला ॥

कटूत्कटकं, क्ली, (कटुषु उत्कटम् । ततः संज्ञायां कन् ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटोरं, क्ली, (कथ्यते वर्ण्यते निषिच्यते वा भक्ष्यद्रव्यं यत्र । कट+अधिकरणे ओलच् । रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।) पात्रविशेषः । कटोरा इति भाषा । यथा,—मेरुतन्त्रे पञ्चमप्रकाशः ॥ * ॥

"मत्स्यपटे संवृतकाचकूप्यां
दत्त्वा मुखं कोऽपि मलोचसूत्रैः ।
निष्कासितो धूमरसस्तु तस्य
सौगन्धिकैः काचकटोरके यः" ॥

किञ्च ।

"दध्यान्नं देवकीदत्तं पात्रे काञ्चननिर्म्मिते ।
कटोरायां चतुःषष्टिः पात्रस्योभयतः स्थिता" ॥

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि ६८ अध्यायः ॥

कटोरा, स्त्री, (कथ्यते वर्ण्यते दीयते स्थाप्यते वा भक्ष्यद्रव्यादिकमस्याम् । कट+ओलच् । लस्य रत्वम् ।) स्वनामख्यातपात्रम् । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् । बाटि इति भाषा ॥

कटोलः, पुं, (कटति सदाचारं मिथ्याचरणस्य आवृणोतीति । "कपिगतिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्" । उणां १ । ६७ । इति ओलच् ।) चण्डालः । इत्युणादिकोषः ॥ कटुरसः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कटोलवीणा, स्त्री, (कटोलस्य चाण्डालस्य वीणा वाद्ययन्त्रविशेषः ।) वीणाविशेषः । इति शब्दरत्नावली । केन्दुड़ा इति ख्याता ॥

कट्फलः, पुं, (कटति कटुतया अन्यरसमावृणोतीति । कट्+क्विप् । कट् फलं यस्य सः ।) स्वनामख्यातफलवृक्षविशेषः । कायफल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्रीपर्णिका २ कुमुदिका ३ कुम्भी ४ कैटर्य्यः ५ । इत्यमरः २ । ४ । ४० ॥ सोमवल्कः ६ सोमवृक्षः ७ रोहिणी ८ । इति रत्नमाला ॥ कृष्णगर्भः ९ प्रचेतसी १० भद्रावती ११ महाकुम्भी १२ रामसेनकः १३ कुमुदा १४ उग्रगन्धः १५ भद्रा १६ रञ्जनकः १७ लघुकाश्मर्य्यः १८ श्रीपर्णी १९ काफलः २० महाघः २१ कुमुदी २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥
कट्फलस्तुवरस्तिक्तः कटुर्व्वातकफज्वरान् ।
हन्ति श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामयारुचीः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कासश्वासज्वरोग्रदाहनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । मुखरोगशमप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ("कट्फलः कफरोगघ्नः कासश्वासज्वरापहः" ॥ इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥)

कट्फला, स्त्री, (कटति इति । कट्+क्विप् तदेव फलमस्याः ।) गम्भारीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ बृहती । काकमाची । इन्द्राणी । वार्त्ताकी । मृगेर्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कट्वङ्गः, पुं, (कटु अङ्गमस्य ।) श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः । २।४।५६ ॥ कटूनि उग्राणि वीर्य्यवन्त्यङ्गानि अङ्गानि यस्य ।) दिलीपराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कट्वरं, क्ली, (कटति वर्द्धति रसान्तरम् । "छित्वरच्छत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः" उणां ३ । १ । इति कट्+ष्वरच् । निपातनात् साधु ।) दधिसरः । इति रत्नमाला ॥ व्यञ्जनम् । इत्युणादिकोषः ॥ तक्रम् । यथा ।

"दध्नः ससारस्यात्र तक्रं कट्वरमुच्यते" ।

इति चक्रपाणिदत्तसंग्रहे ॥

("सुवर्चिका-नागर-कुष्ठ-मूर्व्वा
लाक्षा-निशा-लोहितयष्टिकाभिः ।
तैलं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्ध-
मभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत् स्यात्" ॥

इति षट्कट्वरं तैलम् ॥)

कट्वी, स्त्री, (कथ्यते कटुरसतया स्वाद्यते अनुभूयते वा । कट्+उन् । ततः स्त्रियां ङीप् । वोतो गुणवचनादिति ङीष् वा । पां । ४ । १ । ४४ ।) कटुका । लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । कटुवल्ली २ सुकाष्ठा ३ काष्ठवल्लिका ४ सुवल्ली ५ मधावल्ली ६ पशुमोहनिका ७ कटुः ८ ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पाकश्वासमनाज्वरहारित्वम् । रुचिकारित्वम् । राजयक्ष्मनिवारणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कटुकाशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्याताः ॥)

कठ इ कि आध्याने । उत्कण्ठापूर्व्वकस्मरणे इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्म्मणि कण्ठ्यते । कि कण्ठयति । आध्यानं स्म न धीत्कये इत्यत्र व्याख्यातम् । इति दुर्गादासः ॥

कठ तङ्कने । तङ्कनं दुःखेन जीवनम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कठति दीनः । इति दुर्गादासः ॥

कठ इ ङ आध्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्म्मणि कण्ठ्यते । ङ कर्त्तरि कण्ठते । "रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते" । इति दुर्गादासः ॥

कठः, पुं, (कठेन प्रोक्तमधीते यः । कठशाखां अभिजानाति वा "कठचरकात् लुक्" । इति लुक् । ४।३।१०७ ।) मुनिविशेषः । कठशाखाध्ययनकर्त्ता कठशाखाज्ञः । (यथा महाभारते । १ । पौलमे ८ । २४ ।

"उद्दालकः कठश्चैव श्वेतश्चैव महायशाः" ॥)

मृगभेदः । खरः ।

("कठो मुनौ तदाख्यातवेदाध्येतृजयोः खरे" ।)

इति हेमचन्द्रः ॥ ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि ।

"ईंशा-क्रौञ्च कठ प्रश्न मुण्ड माण्डूक्य तित्तिरि"।)

कठमर्द्द, पु, (कठं कष्टजीवनं मृद्नातीति। कठ मृद्+अण्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कठर, त्रि, (कठ+अरन्।) कठिनः। इति जटाधरः॥

कठशाखा, स्त्री, (यजुर्वेदान्तर्गता कठेन प्रोक्ता शाखा।) यजुर्व्वेदस्य शाखाविशेषः। एतद्विवरणं वेदशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कठाहक, पु, (कठं कठिनमाहन्तीति। आ+हन्+ड। कठाहः तादृशः कः शिरो यस्य।) दात्यूह पक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कठिञ्जर, पु, (कठि कठिनं जरयति। जृष वयो-हानौ तस्मात् अण्। पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा जॄ+णिच+बाहुलकात्+खच् मुम् च।) तुलसीवृक्षः। तत्पर्य्यायः। पर्णासः २ कुठेरकः ३। इत्यमरः।२।४।७८॥ ("लोणिका शातुरूपर्णी का पत्तूरः जीवकः सुवर्च्चला कुठेरकः कठिञ्जरः कुन्तलिका-कुरुण्टिकाप्रभृतीनि"। इति सुश्रुते द्रष्टव्यम्।)

कठिन, त्रि, (कठ+इनन्। उणादिमते तु इनच्। "बहुलमन्यत्रापि"। उणा। २।४।९।) कठरम्। तत्पर्य्यायः। कक्खटम् २ क्रूरम् ३ कठोरम् ४ निष्ठुरम् ५ दृढम् ६ जठरम् ७ मूर्त्तिमत् ८ मूर्त्तम् ९। इत्यमरः। ३।१।७६। खक्खटम् १० कठोलम् ११ जरठम् १२। इति तट्टीका। कर्क्करम् १३ कठरम् १४। इति जटाधरः॥ काठरम् १५ कमठायितम् १६। इति शब्दरत्नावली॥ स्तब्धम्। इति मेदिनी॥ ('उन्मूलयन् कठिनान् नृपान् वायुरिव द्रुमान्'। कथासरित्सागरे १९। ८९॥ तथा कुमारे ४।५। "न विदीर्य्ये कठिनाः खलु स्त्रियः"॥ अपि च "भक्ष्याद्यातिकठिनान् दन्तरोगी विवर्ज्जयेत्"। सुश्रुते॥)

कठिन, क्ली, स्त्री, (कठ+"बहुलमन्यत्रापि"। उणा। २।४९। इति इनच्।) स्थाली। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥

कठिनपृष्ठक, पु, (कठिनं पृष्ठकमस्य। पृष्ठ स्वार्थे संज्ञाया वा कन्।) कच्छपः। इति राजनिर्घण्टः॥

कठिना, स्त्री, (कठ+इनच्। स्त्रियां टाप्।) गुडशर्करा। इति विश्वमेदिन्यौ॥

कठिनिका, स्त्री, (कठ+इनच्+गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थे कन्। टापि ह्रस्वः।) कठिनी। इति शब्दरत्नावली। खड़ी इति भाषा॥

कठिनी, स्त्री, (कठिन+गौरादित्वात् ङीष्।) खटिका। इति मेदिनी। खड़ी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पाकशुक्ला २ अमिश्रधातु ३ कक्खटी ४ खटी ५ खड़ी ६ वर्णलेखिका ७। इति रत्नमाला। धातूपलः ८ कठिनिका ९। इति शब्दरत्नावली॥ (तथा च हितोपदेशे १।१८। "गृहिणीगृहदारम्भे न पतति कठिनी यस्य भूमौ प्रथमं। तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी नाम"॥)

कठिल्ल, पुं, (कठति भोजने दुःखं उदरे वा कष्टं यति। अतीवतिक्तत्वात् तथात्वं। कठ शोके इति धातोर्बाहुलकादिल्लप्रत्ययः।) कारवेल्लः। इत्युणादिकोषः। करला इति भाषा॥ (वाभटे शाकवर्गीया मध्ये गणितम्। यथा —

"कठिल्लं केम्बुकं शीतं स कोषातकं कर्कशम्।
तिक्तं पाके कटुग्राहि वातलं कफपित्तजित्"॥)

कठिल्लक, पु, (कठिल्ल+स्वार्थे कन्।) कारवेल्लः। पुनर्णवा। तुलसी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कठी, स्त्री, (कठेन प्रोक्तमधीते या शाखाध्येतृवाचित्वेन जातित्वात् ङीष्। कठप्रोक्तमधीयाना इत्यर्थः।) ब्राह्मणी। इति जटाधरः॥

कठेर, पु, (कठति कृच्छ्रेण जीवति जीविकां निर्व्वाहयति। "पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्"। उणा।१।५९ इति एरक्।) कृच्छ्रजीवी। दरिद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कठोर, त्रि, (कठति पारुष्यमाचरति। "कठिचकिभ्यामोरन्" उणा १।६५। इति कठ+ओरन्।) कठिनः। इत्यमरः।३।१।७६॥ (यथा, भागवते ३।१९।१५।

"प्रहृष्टरोमा स कठोरमुष्टिना
नदन् प्रहृत्यान्तरधीयतासुरः"॥

दारुणः। तथाहि भागवते। ५।१२।३। "कठोरदंष्ट्रैर्मशकैरुपद्रुत"॥ अतिविस्तृत। तत्रैव ६।१२।२। "युगान्ताग्निकठोरजिह्वः"॥ पूर्णः। तथाहि।

"स तप्तकार्त्तस्वरभासुराम्बरः
कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः"।

इति माघे।१।२०॥ "कठोरताराधिपस्य पूर्णेन्दोः" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

कठोल, त्रि, (कठ+ओलच् "कपिगतिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्" उणा।१।६७।) कठोरः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥

कड इ ड कि दर्पे। हर्षे इत्यर्थः। इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः।(भ्वा-आत्म-अक-सेट्-पक्षे उभ-इदित्।) इ कर्म्मणि कण्ड्यते। कि कण्डति कण्डते। ड कण्डते जनो हृष्ट स्यादित्यर्थः। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। कदाचित् परस्मैपदीति चकारः। अनेकार्थत्वात् तुषापनयने च। (भ्वा-आत्म-सक।) "कण्डते तण्डुलं बालः"। इति दुर्गादासः॥

कड श मदने। दर्पे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा-पर-सक-दर्पे अक-सेट्।) श कड़ती कड़न्ती। प्राचस्तु वेदे तु षकारमभेदार्थं आदावपि पठन्ति। तथा च। "कड मद इति धातुः पठ्यते भूमदादौ कडति कडति रूपं तुल्यमेव द्वयोः स्यात्। तदुभयगणपाठे किं फलं नेति वाच्यं स्वरकृत इह भेदः शब्दयोरस्ति यस्मात्" इति। स्वरकृत इति उदात्तानुदात्तस्वरितविशेषकृतस्वरविशेषत इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कड इ क भेदे। रक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर-सक-सेट्-इदित्।) इ कण्डयति। इति दुर्गादासः॥

कड, त्रि, (कडति माद्यतीति। कड मदे+पचाद्यच्।) मूर्खः। इति हलायुधः॥

कडङ्क, क्ली, (कड्यते भक्ष्यते इति। कड अदने+अच् संज्ञायां कन्। कर्म्मणि अप् स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) लवणविशेषः। करकच इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सामुद्रम् २ त्रिकूटम् ३। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणाः सामुद्रशब्दे द्रष्टव्याः॥

कडङ्ग, पुं, (कडं मादकताशक्तिं गमयति जनयति वा कडात् गमेर्डः। अन्तर्भूतो ण्यन्तो वा।) सुराविशेषः। इत्युणादिकोषः॥

कडङ्गर, पु, (कड़ात् भक्षणीयतण्डुलादेः सकाशात् गिर्य्यते क्षिप्यते दूरीक्रियते इति भावः। कड+गिरते कर्म्मणि खच्। यद्वा कड़ं भक्षणीयशस्यादि गिरति उद्गिरति आत्मनः सकाशात्। गॄ+अच्।) बुसः इत्यमरः।२।९।२२। आगड़ा इति भाषा॥

("नीवारपाकादि कडङ्गरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कश्चित्"।

इति रघु।५।९॥ कडङ्गरं बुसम् अर्हन्तीति कडङ्गरीयाः इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

कडत्र, क्ली, (गड्यते सिच्यतेऽत्र जलादिकम्। गड+अत्रन्। गडेरादेश्च कः।) पात्रविशेषः। इति उणादिकोषः॥ (गड्यते सिच्यतेऽनेन। गड़+सेचने "गडेरादेश्च कः" उणाम्।३।१०६। इति अत्रन् प्रत्ययः। डलयोरैकत्वस्मरणात् कलत्रम्॥

कडम्ब, पु, (कड+"शकादिकड़िकटिभ्योऽम्बच्" उणाम्।४।८२। इति कडधातोरम्बच्प्रत्ययः।) शाकनाड़िका। डाँटा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कलम्बः २। इत्यमरः।२।९।३५॥ कोणम्। प्रान्तभागः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (कलम्बशब्दे विशेषो ज्ञेयः॥)

कडम्बी, स्त्री, (कडम्बः कलम्बो भूयसा विद्यते यस्याः। इति अर्शआदित्वात् अच् ततः गौरादित्वात् ङीष्।) कलम्बीशाकम्। इति शब्दरत्नावली॥ (कलम्बीशब्दे गुणादयोऽस्या वक्तव्याः॥)

कडार, पु, (गड़। सेचने इति+"गडेः कड् च"। उणाम्।३।१३५। इति आरन् कड़ादेशश्च धातोः।) पिङ्गलवर्णः। तद्वर्णयुक्ते त्रि। इत्यमरः।१।५।१६॥ (यथा माघे।५।३।

"सविद्युदम्बुदविकाशि चमूसमुत्थ
पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारमाशाः"॥)

कडारस्तृणवह्निवत् इत्यन्ये इति भरतः॥ दासः। इति मेदिनी॥

कड़िदुम, पुं, (कड्यां दुमा तोलनं यद्वा यस्य पृषोदरादित्वात् टस्य डः।) खड्गः। इति शब्दरत्नावली॥

कड्ड कार्कश्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-अक-सेट्।) टवर्गतृतीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे कड्। कड्डति पद्मनाभः कर्कशः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कण भ्र आर्त्तस्वरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-

परं-अकं-सेट्।) ञ्ञ अचीकणत् अचकाणत्। कणति भीतः। इति दुर्गादासः॥

कण, म गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सक्-सेट्-घटादि।) म कणयति। इति दुर्गादासः॥

कण, क निमीलने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) निमीलनं पक्ष्मावरणम्। क काणयति चक्षुः पक्ष्मभिरावृतं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कणः, पुं, (कणति अतिसूक्ष्मत्वं गच्छति। कण+पचाद्यच्।) अतिसूक्ष्मः। ("आनन्दाश्रुकणान् पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्केशयाः"।
इति शान्तिशतकम् ५॥) धान्यांशः। इत्यमरः। ३।१।६२॥ (यथा, मनुः। ११। ९२।
"कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि"॥)
तस्य स्त्रीलिङ्गे कणी कणिका। वनजीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कणगुग्गुलुः, पुं, (कणश्चासौ गुग्गुलुश्चेति।) गुग्गुलुप्रभेदः। तत्पर्य्यायः। गन्धराजः २ स्वर्णकणः ३ सुवर्णः ४ कनकः ५ वंशपीतः ६ सुरभिः ७ पलङ्कषः ८॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। सुगन्धित्वम्। वातशूलगुल्मोदराध्मानकफनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कणजीरः, पुं, (कणश्चासौ जीरश्चेति नित्यकर्म्मधारयः।) श्वेतजीरकः। इति राजनिर्घण्टः। (श्वेतजीरकशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः॥)

कणजीरकं, क्ली, (कणं क्षुद्रं जीरकम्। कणजीर+स्वार्थे कन्।) क्षुद्रजीरकम्। तत्पर्य्यायः। हृद्यगन्धि २ सुगन्धम् ३। इति रत्नमाला शब्दचन्द्रिका च॥

कणभक्षकः, पुं, (कणान् भक्षयति भक्षति वा। कण+भक्ष+ण्वुल्।) भारिटपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

कणलाभः, पुं, (कणानां लाभो यस्मात् सः। पेषणसाधनयन्त्रविशेषः स सादृश्येनास्त्यस्य। अर्श-आदिभ्यः अच्।) आवर्त्तः। इति त्रिकाण्डशेषः। जलेर घूर्णा इति भाषा॥

कणा, स्त्री, (कण+स्त्रियां टाप्।) जीरकम्। कुम्भीरमक्षिका। पिप्पली। इति मेदिनी॥
("द्राक्षां कणां पञ्चमूलं तृणाख्यञ्च पचेज्जले।
तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत् समधुशर्करम्"॥
इति पित्तकासचिकित्सायां वाभटेनोक्तम्॥)
श्वेतजीरकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ ("कणा स्याद्दीर्घजीरकः"॥ इति भावप्रकाशः॥ ✻॥) अल्पम्। यथा,—
"कदलीफलमध्यस्थं कणामात्रमपक्वकम्"।
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कणाटीनः, पुं, (कणाय अटतीति। कण+अट+इनन् दीर्घत्वञ्च पृषोदरादित्वात्।) खञ्जनपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कणाटीरः, पुं, (कणाय अटति। कण+अट+ईरन्।) खञ्जनपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कणाटीरकः, पुं, (कणाटीर+स्वार्थे कन्।) खञ्जनपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कणादः, पुं, (कणं अत्ति भक्षयति। कण अद+कर्म्मणि उपपदे अण्।) स्वनामख्यातमुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। काश्यपः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स च वैशेषिकदर्शनकर्त्ता। स्वर्णकारः। कलादो रूपकारक इत्यमरोपरि कणाद इत्यपि पाठः। इति सारसुन्दरी॥

कणिकः, पुं, (कण एव इति स्वार्थे कन् अत इत्वम्।) कणा। शत्रुः। नीराजनविधिः। इति सारस्वतः॥ शुष्कगोधूमचूर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (कणा विद्यतेऽस्य अस्त्यर्थे ठन्। स्वार्थे ठन् वा। "नामेरभूत् स्वकणिकाद् वटवन्महाब्जं" इति भागवतम्। ७। ९। ३३॥ धृतराष्ट्रमन्त्रिविशेषः। यथा महाभारते। १। सम्भवपर्व्वणि १४१। २।
"तत आहूय मन्त्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम्।
कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः"॥)

कणिका, स्त्री, (कणाः सन्त्यस्याः। "अत इनठनाविति ठन्" ५।२।११५। कणति स्थूलरूपात् क्रमशो गच्छति अत्यन्तसूक्ष्मतां प्राप्नोति इत्यर्थः। पचाद्यच् स्वार्थे कन् अत इत्वं टाप् च।) अत्यन्तसूक्ष्मवस्तु। अग्निमन्थवृक्षः। इति मेदिनी॥ कणा। तण्डुलविशेषः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (जलादीनां सूक्ष्मांशः। यथा, मेघदूते ९९।
"तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्ता सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम्"॥)

कणितं, क्ली, (कण आर्त्तनादे+भावे क्तः।) पीड़ितानां शब्दः। इति हेमचन्द्रः॥

कणिशं, क्ली, (कणो विद्यतेऽस्य इति इनिः तं श्यति। कणि+शो+कः। यद्वा कणिनः शेरतेऽस्मिन्। कणिन्+शी+डः। कणाः सन्त्यस्य इत्यमरटीकाद्यात्।) शस्यमञ्जरी। इत्यमरः। २। ९। २१। धान्यादिर शिष इति भाषा॥

कणी, स्त्री, (कण+स्त्रियां ङीप् गौरादित्वात् ङीष् वा।) कणिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कणीकं, त्रि, (कण+ईकन्।) अल्पम्। इत्युणादिकोषः॥

कणीयः, [स्] त्रि, (कण+ईयसुन्।) अत्यल्पम्। इत्यमरः॥ कनिष्ठम्। इति तट्टीका॥ (यथा हठयोगदीपिकायां।२।१२। "कणीयसि भवेत् स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे"॥)

कणेरः पुं, (कण+एरप्रत्ययः।) कर्णिकारवृक्षः। इत्युणादिकोषः॥

कणेरा, स्त्री, (कण+एरष्टाप् च।) वेश्या। हस्तिनी। इत्युणादिकोषः॥

कणेरुः स्त्री, (कण+एरु।) वेश्या। करिणी। कर्णिकारवृक्षे पुं। इति मेदिनी॥

कण्टकः, पुं, क्ली, (कण्टति इति कटि ण्वुल्। अर्द्धर्चादिषु २।४।३१।) क्षुद्रशत्रुः। (यथा विष्णुपुराणे १।१९।३१। "प्रकारः कथ्यतां सम्यक् तथा कण्टकशोधने"॥) मत्स्याद्यस्थि। नैयायिकादिदोषोक्तिः। रोमाञ्चः। द्रुमाङ्गम्। इति मेदिनी॥ काँटा इति भाषा॥ (तथा चोक्तं चाणक्यशतके २२।
"उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत्।
पादलग्नं करस्थेन कण्टकेनेव कण्टकम्"॥)
केन्द्रम्। इति दीपिका॥

कण्टकः, पुं, (कटि+ण्वुल्।) सूच्यग्रम्। क्षुद्रशत्रुः। (यथा, मनुः। ९। २५२।
"सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः।
कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम्"॥)
लोमहर्षः। इत्यमरः ३। ५। ३२॥ कर्म्मस्थानम्। दोषः। इति जटाधरः॥ मकरः। इति विश्वः॥ वेणुः। इति हेमचन्द्रः॥ (लोकोपद्रवकारी। यथा, भागवते। ३। १८। २३।
"अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कण्टकः"॥)

कण्टकद्रुमः, पुं, (कण्टकप्रधानो द्रुमः। कण्टकैराचितो द्रुमो वा।) शाल्मलिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा मृच्छकटिके। १४०। ४।
"किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम्।
भवन्ति नितरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकद्रुमाः"॥
"दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः"।
इति भागवतम्। ७। ५। १७॥ शाल्मलीशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञेयः॥)

कण्टकप्रावृता, स्त्री, (कण्टकैः प्रावृता व्याप्ता। कण्टक+प्र+आ+वृ+कर्म्मणि क्त+टाप्।) गृहकन्या। इति राजनिर्घण्टः। घृतकुमारी इति भाषा॥

कण्टकफलः पुं, (कण्टकैराचितं व्याप्तं फलं यस्य। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपी समासः।) पनसवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ गोक्षुरवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (अस्य गुणादयः कण्टाफलशब्दे ज्ञेयाः॥)

कण्टकवृन्ताकी, स्त्री, (कण्टकाचिता वृन्ताकी। शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपश्च।) वार्त्ताकी। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकश्रेणी, स्त्री, (कण्टकानां श्रेणिर्यत्र। श्रेणी यस्यां वा।) कण्टकारी। इति शब्दचन्द्रिका॥

कण्टकागारः, पुं, (कण्टका आगारो यस्य। यद्वा कण्टकं आगिरति। आ+गॄ+अच्।) सरटजन्तुः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकाढ्यः, पुं, (कण्टकैराढ्यः।) कुब्जकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकारिका, स्त्री, (कण्टकान् इयर्त्ति ऋच्छति वा कण्टक+ऋ+कर्त्तरि+ण्वुल्। स्त्रियां टाप् इत्वं च। यद्वा कण्टकं ऋच्छति+ऋ कर्म्मण्यण् ततः कन् च ततः शापवत्। तत्फले तु अणि कृते हरीतक्यादित्वात् लुक्।) स्वनामख्यातक्षुद्रवृक्षः। तत्पर्य्यायः। निदिग्धिका २ स्पृशी ३ व्याघ्री ४ बृहती ५ प्रचोदनी ६ कुली ७ क्षुद्रा ८ दुष्पर्शा ९ राष्ट्रिका १०। इत्यमरः॥ अनाक्रान्ता ११ भण्टाकी १२ सिंही १३ धावनिका १४। इति रत्नमाला॥ कण्टकारी १५ कण्टकिनी १६ दुष्प्रधर्षणी १७ निदिग्धा १८ धावनी १९ क्षुद्रकण्टिका २० बहुकण्टा २१ क्षुद्रफला २२ कण्टा-

लिका २३ चित्रफला २४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। श्वास-कास-प्रतिश्याय-दोष-कफ-वात-ज्वर-नाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रुच्यामाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ तस्याः फलगुणाः। पित्तकफकण्डूकुष्ठकृमिनाशित्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टराजवल्लभौ॥

("मुस्तामृतानागरधान्यकण्टकारिका।
कषायपूर्वाम्भितः श्वायकथा मधुसमन्वित।
कफाधिक्ये वा पैत्तिके ज्वरजाल व्यपोहति"॥
इति हारीते॥ *॥ अस्या विवरणं कण्टकारी शब्दे ज्ञातव्यम्॥)

कण्टकारी, स्त्री, (कण्टकं ऋच्छति। कण्टक+ऋ+अण्+ङीप् च।) कण्टकारिकावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षुद्रकण्टका। इति जटाधरः॥ विकङ्कतवृक्षः। इति शब्दरत्नावली वैँइचि इति भाषा॥ तत्पर्य्यायगुणाः।
'कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका।
कण्टालिका कण्टकिनी धावनी बृहती तथा"॥
उभे च बृहत्यौ। तदाह शाब्दिकः।
"क्षुद्रायां क्षुद्रभण्टाकी बृहतीति निगद्यते।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका।
गर्दभी चन्द्रभा चन्द्रा चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी।
कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः।
रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान्।
निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाकृमिहृदामयान्।
तयोः फलं कटु रसे पाके च कटुकं भवेत्।
शुक्रस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निकृल्लघु।
हन्यात् कफमरुत्कण्डूकासमेदःकृमिज्वरान्।
तद्वत् प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद्गर्भकारिणी"॥
इति भावप्रकाशः॥ (शब्दार्थचिन्तामणिधृत वैद्यकम्। यथा,
"कण्टकारी कण्टकिनी तथा स्पृशमा गुरुणा।
कण्टला [illegible] दाविका [illegible]।
दोषघ्नी लघ्वी [illegible]"॥
"कण्टकार्य्यमृताभार्गी नागरेन्द्रयवानकम्।
[illegible] कटुरोहिणी।
क्वाथ [illegible]।
[illegible]"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः॥
"कण्टकारीगुणा [illegible] कषायकम्।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]"।
[illegible]॥ *॥ इति च [illegible]॥)

शोभते। कण्टक+अल्+अच्। कण्टं कण्टकाकारं फलं फलयति वा। फल्+अच्।) पनसवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कण्टकालुक, पुं, (कण्टकैरलति पर्य्याप्नोति कण्टकानलयति वा कण्टक+अल्+उकञ्।) यवासवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यवासशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

कण्टकाशन, पुं, (कण्टकं अश्नातीति। कण्टक+अश् भोजने+कर्त्तरि+ल्यु।) उष्ट्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कण्टकाष्ठील, पुं, (कण्टक अष्ठीलेव यस्य।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। कुलिशम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कण्टकिनी, स्त्री, (कण्टकाः सन्त्यस्याः। इति। ईप् च।) वार्त्ताकी। पीतभिण्टी। मधुखर्ज्जूरी। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकिफल, पुं, (कण्टकि कण्टकयुक्तं फलं यस्य।) वृक्षविशेषः। काँटाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पनसः २। इत्यमरः। २। ४। ६१॥ पनसः ३ कण्टकीफलः ४ कण्टकफलः ५। इति तट्टीका॥ महासर्ज्जः ६ फलिनः ७ फलवृक्षकः ८ स्थूलः ९ कण्टाफलः १० मूलफलदः ११ अपुष्पफलदः १२ पूतफलः १३ अम्लकोषः १४ चम्पालुः १५ रसालः १६ मृदङ्गफलः १७ पानसः १८। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः कण्टाफलशब्दे पनसशब्दे च द्रष्टव्याः॥ समष्ठिलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकिल, पुं, (कण्टकोऽस्त्यस्य। कण्टक+अस्त्यर्थे इलच्।) वंशविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। बेउड़ बाँश इति भाषा॥

कण्टकिलता, स्त्री, (कण्टकिनी चासौ लता चेति।) त्रपुषी। इति राजनिर्घण्टः। शशा इति भाषा॥ (त्रपुषीशब्दे विशेषोऽस्या द्रष्टव्यः॥)

कण्टकी, [न्] पुं, (कण्टकोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनिः।) मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ खदिरवृक्षः। इति शब्दमाला॥ मदनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ गोक्षुरवृक्षः। वंशः। बदरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते १। शाकुन्तले ७०।७।
"वादुम्यः पादपाः कश्चिदासीन्नो नापि कण्टकी"॥)

कण्टकी, स्त्री, (कण्टक+अर्शआदित्वात् अच् गौरादित्वात् ङीष्।) वार्त्ताकीविशेषः। काँटा बेगुन इति भाषा। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। वह्निपित्तप्रकोपकत्वम्। कफरुच्य-[illegible]। रोचकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कण्टकीद्रुम, पुं, (कण्टकी द्रुमः। पूर्वोत्तर[illegible] दीर्घः।) खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला। (खदिरशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या। [illegible]॥)

कण्टकीफल, पुं, (कण्टकि कण्टकान्वितं फलमस्य।) [illegible] इति भाषा॥

कण्टकाम, पुं, (कण्टं कण्टकाकीर्णं [illegible]

कण्टकुरण्ट, पुं, (कण्टः कण्टकप्रधानः कुरण्टः।)

भिण्टी। इति राजनिर्घण्टः॥ (भिण्टीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

कण्टतनु, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता तनुर्यस्याः।) बृहती इति राजनिर्घण्टः॥ (एषा हि तिक्ता कटुका। इति वैद्यकद्रव्यगुणे॥)

कण्टदला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाचितं दलं यस्याः। शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः।) केतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टपत्र, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य।) विकङ्कतवृक्षः। इति शब्दमाला। वैँइचि इति भाषा॥

कण्टपत्रफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलञ्च यस्याः। कण्टकान्विते पत्रफले अस्या वा।) ब्रह्मदण्डीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टपाद, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितः पादो मूलं यस्य।) विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टफल, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य।) क्षुद्रगोक्षुरः। पनसः। धुस्तूरः। लताकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः। तैलफलः। एरण्डः। इति केचित्॥

कण्टफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाकीर्णं फलं यस्याः।) देवदालीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ (देवदालीशब्दे अस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कण्टल, पुं, (कण्टं अस्त्यस्य। मत्वर्थे लच्। यद्वा कण्टेन कण्टकेन अलति पर्य्याप्नोति शोभते वा। कण्ट+अल्+अच्। शकन्ध्वादिवत् अस्य लोपः।) वृक्षविशेषः। बावला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। बावलः २ स्वर्णपुष्पः ३ सूक्ष्मपत्रः ४। इति शब्दचन्द्रिका॥

कण्टवल्ली, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता वल्ली।) श्रीवल्लीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टवृन्त, पुं, (कण्टप्रधानं कण्टकमयं कण्टकमञ्जरी वा वृन्तं यस्य। मध्यपदलोपी।) तेजपत्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टाफल, पुं, (कटि+भावे+अप्। कण्टा कण्टकमयवेष्टनं तदुपलक्षितं फलमस्य।) पनसवृक्षः। इति शब्दमाला। काँटाल इति भाषा॥ अस्य पक्वफलगुणाः। सुमधुरत्वम्। बलवर्द्धकत्वम्। स्निग्धत्वम्। शीतलत्वम्। दुर्जरत्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। श्लेष्मशुक्रप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ पिच्छिलत्वम्। गुरुत्वम्। हृद्यत्वम्। श्रमदाहविशोषनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ तदीयगुणाः। वातपित्तनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। मलगुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ईषत् कषायत्वम्। मधुरत्वम्। रुचिवह्निवृद्धिकारित्वम्। गुरुत्वम्। मलरोधनकफविकारनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ तत्पक्वस्य गुणाः। कषायत्वम्। स्वादुत्वम्। वातकारित्वम्। इति राजवल्लभः। शीतलत्वञ्च॥ *॥ एतद्बीजमज्जा गुणाः। स्निग्धत्वम्। हृद्यत्वम्। बलप्रदत्वम्। रुचिकारित्वम्। श्लेष्मवर्द्धकत्वम्। गुरुकारित्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। तन्मज्जा। मुखकारित्वम्। वातपित्तनाशनञ्च। विदाहात् [illegible]

गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्यत्सर्व्वं पनसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कण्टार्त्तगला, स्त्री, (कण्टा कण्टयुक्ता आर्त्तगला ॥ आर्त्तः क्षीणः गलदेशो यस्याः ।) नीलझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ।(नीलझिण्टीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कण्टालुः,पुं, (कण्टाय कण्टकाय अलति पर्य्याप्नोति । कण्ट+अल+उन् ।) वंशः । वृहती । वार्त्ताकी । वर्व्वूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टाह्वयं, क्ली, (कण्टं कण्टकमाह्वयते स्पर्द्धते । कण्ट+आ+ह्वे+कः ।) पद्मकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टी, [न्] पुं, (कण्टः कण्टकः अस्त्यस्य । अस्त्यर्थे इनिः ।) कलायः । अपामार्गः । खदिरः । गोक्षुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्ठः, पुं, (कठि+अच्+इदित्वात् नुम् ।) मदनवृक्षः । इति मेदिनी ॥ होमकुण्डाद्बहिरङ्गुलिपरिमितस्थानम् । यथा,—

"खाताद्बाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्व्वकुण्डेष्वयं विधिः" ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (कणशब्दे "कणेष्ठः" । इति ठः । उणां १ । १०५ ।)

ग्रीवापुरोभागः ॥ तत्पर्य्यायः ।
गलः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥
(यथा, शाकुन्तले । १म अङ्के ।
"विकचसरसिजायाः स्तोकनिर्मुक्तकण्ठं
निजमिवकमलिन्याः कार्कशं वृन्तजालम्" ॥)

अत्र विशुद्धनामषोड़शदलपद्ममस्ति । यथा,—
"तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोड़शपङ्कजम् ।
स्वरैः षोड़शभिर्युक्तं धूमवर्णं महाप्रभम् ॥
विशुद्धपद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्" ॥
इति गौतमतन्त्रम् ॥ निकटः । ध्वनिः । इति मेदिनी ॥

कण्ठकूणिका, स्त्री, (कण्ठ इव कण्ठध्वनिरिव कूणयतीति । कण्ठ+कूण+ण्वुल् । टापि अत इत्वं च वीणायाः कण्ठतुल्यस्वरध्वनिरितिप्रसिद्धेः ।) वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥

कण्ठतालाशिका, स्त्री, (कण्ठतले अश्वानां कण्ठदेशे आस्ते इति । कण्ठ+आस+ण्वुल्+टापि अत इत्वं च ।) अश्वग्रीवावेष्टकरज्जुचर्म्मादि । इति शब्दमाला ॥

कण्ठनीड़कः, पुं, (कण्ठे निकटस्थे नीड़े शकून् दृष्ट्वा कायति शब्दायते । कण्ठ+कै+कः । यद्वा कण्ठे प्रासादवृक्षादीनां शिरोभागे नीड़ं यस्य+कप् ।) चिल्लपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः । चिल् इति भाषा ॥

कण्ठनीलकः, पुं, (कण्ठं धारकस्य कण्ठादिकमूर्द्धस्थानं नीलयति स्वशिखाकज्ज्वलेन नीलवर्णं करोतीति । कण्ठ+नील+णिच्+ण्वुल् । अथवा कण्ठे शिखाग्रभागे नीलवर्णोऽस्य कप् ।) उल्का । इति शब्दमाला । मसाल इति भाषा ॥

कण्ठपाशकः,पुं, (कण्ठे पाश इव कायति प्रकाशते । कण्ठपाश+कै+कः ।) हस्तिगलवेष्टकरज्जुः । इति शब्दमाला ॥

कण्ठभूषा, स्त्री, (भूष्यतेऽनया इति भूषा । कण्ठस्य भूषा ।) ग्रीवालङ्कारः । तत्पर्य्यायः । ग्रैवेयकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥ ग्रैवेयम् ३ ग्रैवम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ रुचकः ५ निष्कम् ६ । इति जटाधरः ॥

कण्ठमणिः, पुं, (कण्ठे कण्ठस्थले धारणीयो मणिः । कण्ठस्य मणिर्वा ।) गलदेशधारणीयमणिः । तत्पर्य्यायः । काकलम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कण्ठ्यः, त्रि, (कण्ठे+भवः । शरीरावयवत्वात् यत् । ६ । १ । २१३ ।) कण्ठोद्भवशब्दादिः । इति व्याकरणम् ॥ "अकुहविसर्ज्जनीयानां कण्ठः" । पाः । १ । १ । ९ वार्त्तिके ॥)

कण्ठाग्निः, पुं, (कण्ठे कण्ठाभ्यन्तरे अग्निः पाचनरूपाग्निर्यस्य ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कण्ठालः, पुं, (कठि+आलच् ।) शूरणः । युद्धम् । नौका । खनित्रम् । इति विश्वः ॥ क्रमेलकः । गोणीप्रभेदः । इति मेदिनी ॥

कण्ठाला, स्त्री, (कठि+आलच्+टाप् ।) आलगोणीका । इति त्रिकाण्डशेषो मेदिनी च ॥

कण्ठिका, स्त्री, (कण्ठो भूष्यतयाऽस्त्यस्याः । कण्ठ+ठन् टाप् च । यद्वा कण्ठयति कण्ठं भूषयति या । कठि+णिच्+ण्वुल्+टाप् अत इत्वञ्च ।) कण्ठाभरणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ एकनरी कण्ठी इति भाषा ॥

कण्ठी, स्त्री, (कण्ठ+अल्पार्थे ङीप् ।) अश्व कण्ठवेष्टनरज्जुचर्म्मादि । इति शब्दमाला ॥ गलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कण्ठीरवः, पुं, (कण्ठात् रवो यस्य ।) सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्तहस्ती । इति सारस्वतः ॥

कण्ठीरवी, स्त्री, (कण्ठीरव+गौरादित्वात् जातौ वा ङीष् ।) वासकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्ठेकालः, पुं, (कण्ठे+कालः क्षीरोदमथनोद्भवविषपाननिदर्शनरूपनीलवर्णो यस्य । सप्तम्या अलुक् ।) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कण्ठे जीवानां कण्ठदेशे कालः कालस्वरूपेण वर्त्तते । यद्वा कण्ठदेशपर्य्यन्तं आक्रम्य तमःप्रधाना माया अस्त्यस्य । परमात्मनः मायाशवलितत्रिपादत्वात् तथात्वम् । एष सर्व्वज्ञः सर्व्वान्तर्यामीश्वरः । एतस्मात् पादत्रयादन्यत् तुरीयं निष्कलं निरुपाधिक शिवपादमस्ति ॥

यथा, माण्डुक्योपनिषदि ।
'सर्व्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात्" ॥ २ ॥
"जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः" ॥३॥
"स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः" ॥ ४॥
"यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः" ॥ ५ ॥
"एष सर्व्वेश्वरः एष सर्व्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्व्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्" ॥ ६ ॥
"नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञमदृष्टमव्यवहार्य्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः" ॥ ७ ॥)

कण्डनं, क्ली, (कड़ि+भावे ल्युट् ।) उदूखलादिना तण्डुलादेर्निर्म्मलीकरणं । इति हेमचन्द्रः । काँड़ान इति भाषा ॥

कण्डनी, स्त्री, (कण्ड्यते तुषादिरपनीयतेऽनया । कड़ि+करणे ल्युट् । ङीप् च ।) उदूखलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६८ ।
"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्लीपेषण्युपस्करम् ।
कण्डनीचोदकुम्भश्च वध्यते यास्तुवाहयन्" ॥)

कण्डरा, स्त्री, (कड़ि+अरन् टाप् च ।) महास्नायुः । महानाड़ी इति हेमचन्द्रः ॥
("महत्यः स्नायवः प्रोक्ताः कण्डरास्तास्तु षोड़श ।
प्रसारणाकुञ्चनयोर्दृष्टं तासां प्रयोजनम् ॥
चतस्रो हस्तयोस्तासां तावत्यः पादयोः स्मृताः ।
ग्रीवायामपि तावत्यस्तावत्यः पृष्ठसञ्ज्ञिताः" ॥
"तत्र पादहस्तगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः ग्रीवानिवन्धनानामधोभागगतानां प्ररोहा मेढ्रः पृष्ठनिवन्धनां प्ररोहो नितम्बमूर्द्धोरुवक्षोऽंसस्तनपिण्डाः" ॥ इति भावप्रकाशः ॥
"तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा वाहुपृष्ठतः ।
बाह्वोः कर्म्मक्षयकरी विश्वचीति हि सोच्यते" ।
इति च सुश्रुतः ॥)

कण्डुः, स्त्री, (कण्डते शरीरं माद्यति अस्मात् उग्रशोणितत्वात् । यद्वा कण्डयति कण्डुयुक्तं करोति शरीरम् । कड़ि+मदे । "मृगय्वादयश्च" । उणां १ । ३८ । इति कुः ।) कण्डूः । इति रायमुकुटः ॥ (पुं ऋषिविशेषः ।
यथा, विष्णुपुराणे १ । १५ । ११ ।
"कण्डुर्नाम मुनिः पूर्व्वमासीद् वेदविदां वरः ।
सुरम्ये गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः" ॥
तद्विवरणं तत्रैव १मांशे १५ अध्याये द्रष्टव्यम् ।)

कण्डुरः, पुं, (कण्डूं राति ददातीति । "आतोनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) कारवेल्ललता । कुन्दरुटयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्डुरा,स्त्री,कण्डु राति । कण्डू+रा+कः । ह्रस्वस्य । ततष्टाप् ।) कपिकच्छुः । अत्यम्लपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शूकशिम्बीशब्दे विशेषोऽस्य वक्तव्यः ॥

कण्डूः, स्त्री (कण्डूय+सम्पदादित्वात् क्विप् अलोपयलोपौ ।) रोगविशेषः । चुल्कानि खोस् इत्यादि भाषा । (यथा, भागवते । २ । ७ । १३ ।
"पृष्ठे न कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं
निद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्त्त कषाण कण्डूः" ॥)
तत्पर्य्यायः । खर्ज्जुः २ कण्डूया ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥ कण्डूति ४ । इति तट्टीका ॥ कण्डूयनम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

"दूर्व्वानिशायुतो लेपः कण्डूपामविनाशनः ।
कृमिदद्रुहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥१॥
हरिद्राया पलान्यष्टौ षट्पलं त्रिवृतस्तथा ।
क्षीराढ्केन संयुक्तं खण्डस्याद्धंशतं तथा ॥
पचेन्मृद्वग्निना वैद्यो भाजने मृन्मये दृढे ।
त्रिकटुत्रिजातकञ्चैव कृमिघ्नं त्रिवृता तथा ॥
त्रिफला केशरं मुस्तं लौहं प्रति पलं पलम् ।
सचूर्णं प्रक्षिपेत्तत्र कर्षमेकन्तु भक्षयेत् ॥
कण्डूविस्फोटदद्रूणां नाशनं परमौषधम् ।
प्रतप्तकाञ्चनाभासो देहो भवति नान्यथा ॥
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ।
हरिद्रानामतः खण्डः कण्डूनां परमौषधम्" ।
इति हरिद्राखण्डः ॥ २ ॥

'अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं
खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे ।
विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डू
रपनयति मसूरीं शीतपित्तज्वरञ्च' ॥

इति अमृतादिः ॥ ३ ॥ इति भैषज्यरत्नावली ॥
("द्विधा ते कोठपिडकाः कण्डूं गण्डान् प्रकुर्व्वते" ।
इति वाभटः ॥ * ॥ "चन्दननलदकृतमालनक्त
मालनिम्बकुटजसर्षपमधुकदारुहरिद्रामुस्तानीति
दशेमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति" ॥ इति चरकः ॥)

कण्डूकरी, स्त्री, (कण्डूं करोति इति । कण्डू + कृ + ट । स्त्रियां ङीप् ।) शूकशिम्बीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कण्डूघ्न, पुं, (कण्डूं हन्ति । कण्डू + हन + टक ।) आरग्वधः । गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्डूति, स्त्री, (कण्डूय + भावे क्तिन् । अल्लोपय लोपौ ।) कण्डूः । इति भरतद्विरूपकोषः । चुल्कानि इति भाषा ॥ ("राज्ञा वप्यटदेशात् स निर्द्दयैः सुर तोत्सोत्सवैः । खण्डयामासकण्डूतिम् आप्यस्यार्थे यथा धनैः" ॥ इति राजतरङ्गिण्याम् । ५ । २८६ ॥)

कण्डूयन, क्ली, (कण्डूय + भावे ल्युट् ।) कण्डूः । इति शब्दार्थः ॥ (यथा, भागवते । ७ । ९ । ४५ ।
"यन्मैथुनादि गृहमेधिसुखं हि तुच्छं
कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम्" ॥)

कण्डूया, स्त्री (कण्डू + 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' ३ । १ । २७ । अप्रत्ययात् स्त्रित्वात् टाप् च ।) कण्डूः । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥

कण्डूरा, स्त्री, (कण्डूं राति । कण्डू + रा + क । टाप् ।) वृक्षविशेषः । आलकुशी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आत्मगुप्ता २ ऋष्या ३ अव्यण्डा ४ प्रावृषायणी ५ कच्छुरा ६ शूकशिम्बिः ७ कपिकच्छुः ८ मर्कटी ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ९ ॥ अजडा १० कण्डुरा ११ कण्डरा १२ शूकशिम्बी १३ शूकशिम्बा १४ कपिकच्छूः १५ । इति तट्टीका ॥ वृष्यम १६ मर्कटी १७ । इति रत्नकोषः ॥

कण्डूल, पुं, (कण्डू + अस्त्यर्थे + लच् । कण्डूतिकारकत्वात् तथात्वम् ।) शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्डूयुक्ते त्रि ॥

कण्डोल, पुं, (कडि + बाहुलकात् ओलच् ।) वंशशलादिरचितधान्यादिस्थापनपात्रम् । डोल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिटः २ । इत्यमरः । २ । ९ । २६ ॥ पिटकः ३ पेटकः ४ । इति भरतः ॥ उष्ट्रः । इत्युणादिकोषः ॥

कण्डोलक, पुं, (कडि + बाहुलकादोलच् । स्वार्थे कन् ।) कण्डोलः । इति हेमचन्द्रः ॥

कण्डोलवीणा, स्त्री (कण्डोल इव वीणा । कण्डोलस्य वीणा वा ।) चण्डालवीणा । कँदुडा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । चाण्डालिका २ चण्डालवल्लकी ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥ चण्डालिका ४ कटोलवीणा ५ । इति भरतः ॥

कण्डोली, स्त्री, (कण्डोलस्तदाकारोऽस्त्यस्याः । अर्श आदित्वात् अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) कण्डोलवीणा । इति शब्दरत्नावली ॥

कण्वोघ, पुं, (कण्डूनामोघः समूहो यस्मात् शूककीटस्पर्शे कण्डूबहुलत्वमिति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) शूककीटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शूयापोका इति भाषा ॥

कण्व, क्ली, (कण्यते अपीड्यते इति । कण + क्वन् ।) पापम् । इति मेदिनी ॥

कण्व, पुं, (कण् + क्वन् ।) मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु पुरुवंशजाताप्रतिरथनामक्षत्रियपुत्रः । यथा,—
"सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ।
तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः" ॥
इति श्रीभागवते । ९ । २० । ६ ॥ (अपरः ऋषिभेदः । अनेनैव मुनिशार्दूलेन यजुर्व्वेदीयकाण्वशाखा प्रणीता । यथा, यजुर्व्वेदे १७ । ७४ ।
"यामस्य कण्वोऽदुहत् प्रपीनां
सहस्रधारां पयसा महीं गाम्" ॥
तथा, भागवते च १२ । ६ । ७४ ।
"यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः ।
जगृहुर्वाजसन्यास्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः" ॥
अयन्तु काश्यपवंशोद्भवः शकुन्तलायाः प्रतिपालकपिता । यथा, महाभारते १ । शाकुन्तले । ७० । ३० ।
'महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम्' ॥
एतस्य सविस्तरन्तु तत्रैव ७१ अध्याये द्रष्टव्यम् । अयमेव गोत्रप्रवर्त्तकः । ऋग्वेदे १ । ४४—५० सूक्तेषु ऋषिगोत्रप्रवर्त्तकः कण्वऋत्तान्तमवधेयम् ॥ कण्व इत्यस्यार्थः कणः सुखमयः तत्त्वविद्याप्रभावात् नत्वथ राजादिजन्यसुखमयः नहि तत्त्वज्ञानिना क्वचित् संसारासक्तिः अविद्याधर्म्माभावादिति नीलकण्ठः । विद्वान् क्रियाकुशलः मेधावी च । इति ऋग्वेदभाष्ये दयानन्दः ॥ स्वनामख्याततीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ४४ ।
"कण्वाश्रमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ।
धर्म्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यञ्च भरतर्षभ" ॥)

कत, पुं, मुनिविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ (अयन्तु विश्वामित्रपुत्राणामेकतमः ।) क जलं शुद्धं तनोति क + तन + ड ।) कतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कतक, पुं, (तक + हासे + बाहुलकात् । कस्य जलस्य तकः हासः पङ्कांशः प्रसादः इति यावत् अस्मात् ।) वृक्षविशेषः । निर्म्मली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अम्बुप्रसादः २ कतः ३ तिक्तफलः ४ रुच्यः ५ छेदनीयः ६ गुच्छफलः ७ कतफलः ८ तिक्तमरिचः ९ ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रुचिकारित्वम् । कृमिदोषशूलदोषनाशित्वञ्च । तस्य बीजं अम्बुप्रसादनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६७
'फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति' ॥
"पयः प्रसादि कतकं तत्फलञ्च तदुच्यते ।
कतकस्य फलं नेत्र्यं जलनिर्म्मलताकरम् ।
वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु" ॥
इति भावप्रकाशः ॥)

कतफल, पुं, (कं जलं तनोति प्रसन्नं सम्पादयति । क + तन् + ड । तादृशं फलमस्य ।) कतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कतमाल, पुं, (तम + घञ् ऋत्वम् । कस्य जलस्य तमाय शोषणाय अलति पर्य्याप्नोति । क + तम + अल + अच् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥ कपमाल खतमालश्च पाठः ॥

कति, त्रि, का संख्या किं परिमाणं वा एषां 'किमः संख्यापरिमाणे डति' ५ । २ । ४१ । इति डति ।) कियत्परिमाणम् । इति व्याकरणम् ॥ कत इति भाषा । (यथा अथर्व्ववेदे १० । २ । ४ ।
'कति देवाः कतमे त आसन् य उरो ग्रीवाश्चिक्युः पुरुषस्य कतिस्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टीरचिन्वन्' ॥ पुं । विश्वामित्रस्य पुत्राणामेकतमः । यद्वंशोद्भूतः सूत्रकृत् कात्यायनर्षिः ॥)

कतिपय, त्रि, (किम् + डति कति अयच् पुक् च ।) कति । इति व्याकरणम् । कतकगुलि इति भाषा । (यथा, मेघदूते २५ ।
"सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः" ॥)

कतृण, क्ली, (कुत्सितं तृणं इति । अत्र कुत्सार्थे कोः कदादेशः "तृणे च जातौ" । ६ । ३ । १०३ ।) सुगन्धितृणविशेषः । रामकर्पूर इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पौरम् २ सौगन्धिकम् ३ ध्यामम् ४ देवजग्धकम् ५ रौहिषम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ सुगन्धम् ७ ग्रामीतम् ८ सुशीतकम् ९ । इति रत्नमाला ॥ रौहिषतृणम् १० कात्तृणम् ११ भूतिः १२ भूतिकम् १३ श्यामकम् १४ ध्यामकम् १५ पूतिः १६ सुद्रूणम् १७ देवगन्धकम् १८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफशूलश्वास्यादिदोषकासश्वासविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुवरत्वम् । हृत्कण्ठव्याधिपित्तास्रशूलकासज्वरनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥) एग्नि । इति मेदिनी ॥ माकुलिया इति भाषा ।

कतोय, क्ली (कुः कुत्सितं तोयं यत्र ।) मद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कत्थ ङ श्लाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् । ङचित् अकः च ।) दन्त्यवर्गाद्यादिः ।

श्लाघः प्रशंसा । ङ कथ्यते गुणिनं गुणी । इति दुर्गादासः ॥

कथ, त् क शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) काथयति कथाथयति । इति दुर्गादासः ॥

कत्स्वरं, क्ली, (कद् वैकल्ये + स । कत्सः विकलता तया म्रियते गिर एवान्तःकरणस्थानं स्थानस्य शिरोऽन्तवर्त्तित्वात् तथालम् । कत्स + ह + यप् ।) स्कन्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कथ, त् क वाक्यप्रबन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कथयति । इति दुर्गादासः ॥ ("हन्त ! ते कथयिष्यामि सेतिहासं पुरातनम्" । इति भागवतम् ॥)

कथं व्य, कथम् । किं प्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः ५ । २ ।
"कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो" ! ॥)

कथकः, त्रि, (कथयति यः । कथ + कर्त्तरि ण्वुल् ।) वक्ता । कथोपजीवी । नाटकवर्णनकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । एकनटः २ कथाप्राणः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते १ । २२५ । ३ ।
"कथकाश्चापरे राजन् श्रमणाश्च वनौकसः" ॥
ग्रन्थकर्त्तृविशेषः । (यथा, अनुमानचिन्तामणिः ।
"वाच्यसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरमाधिरुद्धायः" ॥)

कथङ्कथिकः, त्रि, (कथं कथमिति प्रवृत्तेनास्त्यस्य इति । कथंकथं + वाऽऽबलकात् ठन ततष्टिलोपः ।) प्रष्टा । प्रश्नकर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥

कथङ्कथिकता, स्त्री, (कथङ्कथिक + भावे तल् ।) पृच्छा । प्रश्नः । इति हैमचन्द्रः ॥

कथनं, क्ली, (कथ्यते इति । कथक वाक्यप्रबन्धे । भावे + ल्युट् ।) कथा । इति हलायुधः ॥ कहन इति भाषा । (यथा पञ्चतन्त्रे १ । १३ ।
"मिथ्याभ्रमकथनं कूटतुलामानम्" ॥)

कथम्, व्य, (कस्मिन् प्रकारे इति प्रकारार्थे + "किमश्चेति" ।५।३।२५। थमुः कादेशश्च ।) हर्षः । गर्हा । प्रकारार्थः । सम्भ्रमः । प्रश्नः । सम्भावना । इति मेदिनी ॥ (यथा शाकुन्तले १ अङ्के
"कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि
कथं वा त्मापहारं करोमि" ॥)

कथा, स्त्री, (कथ + "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चिश्चेति" । ३ । ३ । १०५ । अङ् । टाप् च ।) प्रबन्धकल्पना । इत्यमरः । १ । ६ । ६ । प्रबन्धेन कल्पना अथवा प्रबन्धस्य अभिधेयस्य कल्पना स्वयं रचना इति सारसुन्दरी ॥ "प्रबन्धस्य कल्पना रचना वक्तृतात्स्तोकसत्या" । इति भरतः ॥
"प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
परम्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका क्वचित्" ॥
इति कोलाहलाचार्य्यः ॥ ("नैयायिकमते हि नानावक्तृकपूर्ब्बपक्षसिद्धान्तवान् वाक्यसन्दर्भः" । यथा, मनुः । ३ । २३१ ।
"यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः ।
ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्य्यात्पितॄणामेतदीप्सितम्" ॥
वार्त्ता । वाक्यम् । यथा, रघुः । ८ । ४३ ।
"अभितप्तमयोऽपि मार्द्दवं
भजते कैव कथा शरीरिषु" ॥
विवरणम् । यथा, रामायणे । १ । ८ । ६ ।
"सनत्कुमारो भगवान् पुरा कथितवान् कथाम् ।
भविष्यं विदुषां मध्ये तव पुत्त्रसमुद्भवम्" ॥)

कथाप्रसङ्गः, त्रि, (कथायां प्रसङ्गो यस्य ।) जल्पाकः । इति शब्दरत्नावली ("तेन सह नानाकथाप्रसङ्गेनावस्थितः" ॥ इति हितोपदेशः ॥) वातूलः । विषवैद्यः । इति मेदिनी । (किराताजुर्नीये । १ । २४ । "कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृताः दनुस्मृताऽखण्डलसूनुविक्रमाः" ॥ वार्त्ता । गोष्ठीवचनम् । उक्तञ्च कथासरित्सागरे २२ । १८ ।
"मिथः कथाप्रसङ्गेन विवादं किल चक्रतुः" ॥)

कथाप्राणः, त्रि. (कथया प्राणिति जीवति यथां श्रावयित्वेन जीवनोपायं करोतीत्यर्थः । प्र + अण + अच् । यद्वा कथायां प्राणाः जीवनोपायाः यस्य ।) कथकः । स तु नाटकवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

कथितः, त्रि, (कथ्यतेऽसौ । कथ + कर्म्मणि + क्तः ।) उक्तः । (यथा, श्रीभागवतम् । १० । १ । १ ।
"कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्य्ययोः" ॥
कथ + भावे क्तः । कथनम् । यथा रघुः । ११ । १० ।
"पूर्ब्बवृत्तकथितैः पुराविदः
सानुजः पितृसखस्य राघवः" ॥)

कद, इ रोदने । आह्वाने । वैक्लव्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं अकं च-सेट्-इदित् ।) इ कर्म्मणि कन्द्यते । इति दुर्गादासः ॥

कद, य म ङ वैक्लव्ये । विक्लवीभावे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वादिं-आत्मं-अकं-सेट्-घटादि ।) म कदा । म कादयति । ङ कादते । इति दुर्गादासः ॥

कदः, पुं, (कं जलं ददाति । क + दा + क ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

कदकः, पुं, (कदः मेघ इव कायति प्रकाशते उपरिभागे । कद + कै + क ।) वितानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चाँदोया इति भाषा ॥

कदक्षरं, क्ली. (कुत्सितं अक्षरं । कोः कादादेशः ।) कुत्सितवर्णः ॥

कदध्वा, [न्] पुं. (कुत्सितोऽध्वा । कुगतीति समासः । कोः कत् तत्पुरुषेचेति कादादेशः ।) निन्दितपथः । तत्पर्य्यायः । व्यध्वः २ दुरध्वः ३ विपथः ४ कापथः ५ । इत्यमरः २ । १ । १६ ॥

कदनं, क्ली, (कादयति दुःखं वैक्लव्यं वा प्राप्नोत्यनेन कद्यते दुःखं प्राप्यतेऽनेन वा । कद + णिच् + करणे ल्युट् । घटादित्वात् न वृद्धिः । कद्यते इति भावे ल्युट् । कद्यते आहन्यते विक्लवीक्रियते निहन्यते वा यत्र । अधिकरणे णिच् ल्युट् यद्वा कद्यते म्रियते यत्र ।) पापम् । (यथा, भागवते ७।३।१६ ।
"त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सल ! दुःसहोग्रसंसारचक्रकदनात् ग्रसतां प्रणीतः" ॥)
मर्द्दः । (यथा, रामायणे । ६ । २८ । २० ।
"क्रोधेन कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम्" ॥)
युद्धम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।७।२।१३।
"इति ते भर्तृनिर्द्देशमादाय शिरसादृताः ।
तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः" ॥)
मारणम् । इति भूरिप्रयोगः जटाधरश्च ॥

कदन्नं क्ली, (कुत्सितं अन्नं । कोः कादादेशश्च ।) कुत्सितान्नम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते ।५ ।९ । ८ । "मिष्टं कदन्नं वा अभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम्" ॥
"एभिर्विना हरिर्याति विना पीठेन माधवः !
कदन्नैः पुण्डरीकाक्षः प्रहारेण धनञ्जयः" ॥ इत्युद्भटः ॥)

कदम्बं, क्ली, ("शकादिकडिकटिभ्योऽम्बच्" । उणां । ४ । ८२ । इति कद् + अम्बच् ।) निकुरम्बम् । समूहः । इति मेदिनी ॥

कदम्बः, पुं, (कद्यते दर्शनात् विरहिणां चित्तवैकल्यं जायतेऽनेन । कद + करणे अम्बच् ।) वृक्षविशेषः । कदम् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीपः २ प्रियकः ३ हलिप्रियः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ ॥ कादम्बः ५ । इति तट्टीका ॥ षट्पदेष्टः ६ प्रावृषेण्यः ७ हरिप्रियः ८ । इति रत्नमाला ॥ वृत्तपुष्पः ९ सुरभिः १० ललनाप्रियः ११ कादम्बर्य्यः १२ सीधुपुष्पः १३ महाढ्यः १४ कर्णपूरकः १५ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्तकफार्त्तिनाशित्वम् । शीतलत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भावप्रकाशे ।
"कदम्बो मधुरः शीतो कषायो लवणो गुरुः ।
सरो विष्टम्भकृद्रूक्षः कफस्तन्यानिलप्रदः" ॥
तथा च सुश्रुतः ।
"गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा" ॥)
अत्र नीपहलिप्रियौ धाराकदम्बवाचिनावपि कदम्बसाम्यात् पठितौ । यथा साङ्गः ॥
"नीपो महाकदम्बः स्याद्धाराकदम्ब इत्यपि ।
द्वितीयोऽल्पप्रसरश्च वृत्तपुष्पः कादम्बकः" ॥
इत्यस्य भेदः । तथा रत्नेऽपि । हारिद्रस्तु रजोबलः । यथामरटीकायां भरतः ॥
"धूलीकदम्बका धारा कदम्बः षट्पदप्रियः ॥
वृत्तपुष्पः केशराढ्यः प्रावृषेण्यः कादम्बकः ।
नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बकुफलो मतः" ॥
(यथा, —साहित्यदर्पणम् । "यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढ़ाः कदम्बानिलाः" ॥ कविभिस्तु प्रायशो वर्षाकाले एव अस्य वर्णनं क्रियते । माघे रैवत पर्व्वतवर्णने द्रष्टव्यम् ॥*॥) सर्षपः । इति मेदिनी ॥ देवताड़वृक्षः । इति रत्नमाला ॥
(कं प्रजापत्यधिष्ठातृकं औपस्थेन्द्रियं दमयति इति व्युत्पत्त्या जितेन्द्रियतत्त्वज्ञानी । कदं कदनं विनाशं वाति गच्छति प्रलये इति शेषः । इति व्युत्पत्त्या जगत् । यथा,—
"स एव सौम्य नित्यं राजते मूले विश्व कदम्बस्य परमो वै पुरुष आत्मा" ॥ इति श्रुतौ ॥)

कदम्बकं, क्ली, (कदम्ब + संज्ञायां कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० ॥ (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । "गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैः-

[illegible]

कदली … "[illegible]" ।)

कदल, पुं, (कद + बाहुलकात् कलच् ।) कदली वृक्षः । पृश्निपर्णी । इति मेदिनी ॥ (यथा, अमरुशतके । ८१ ।

"उरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ
मध्यञ्च वेदिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः" ॥)

कदलक, पुं, (कदल + स्वार्थे कन् ।) कदलीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कदला, स्त्री, (कदल + टाप् ।) पृश्नी । चाकुलिया इति ख्याता । शिम्बिका । शाल्मलीवृक्षः । इति मेदिनी ॥

कदली, स्त्री, (कदल + गौरादित्वात् ङीष् । यद्वा … गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वनामख्यातवृक्षविशेषः । कला इति भाषा । तत्पर्यायः । … मोचा … इति भट्टीका ॥ … इति शब्दरत्नावली । … (यथा, … "[illegible]") …

[illegible]

कद्रथ्य, … वातपित्तहरं प्रोक्तं रक्तपित्तप्रकोपनुत्" ॥) अस्याः गुणाः । कफवातविनाशित्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । [illegible] ॥ * ॥

"[illegible]
मेदा कस्तूरी कदलीऽपि मन्ति ।
[illegible]
निर्दोषता स्याल्लघुता च तेषाम्" ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ … मधुरत्वम् । … इति राजवल्लभः ॥ * ॥ … पताका । इति मेदिनी ॥ … इति शब्दमाला ॥ … इति भाषा ॥

कदा, अ, (किम् + "सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा" । ५ । ३ । १५ ।) कस्मिन् काले । इति व्याकरणम् ॥ कबे कखन इति भाषा ॥ (यथा, ऋग्वेदे १ । ८४ । ८ । "कदा न … " । तथा हितोपदेशे । १ । १९० ।

"[illegible]
[illegible]" ॥)

कदाकार, पुं, (कुत्सितः आकारः ।) … (यथा, "… " । ८ । … ।) कुत्सिताकारः । (कुत्सिताकारविशिष्टे, त्रि ॥)

कदाचन, अ, (कदा + चन …) कस्मिन् काले । इति शब्दरत्नम् । कोन समये इति भाषा । (यथा, मनुः । ७ । ९७ ।

"[illegible]
[illegible]" ॥)

कदाचित्, अ, (कदा + चित् ।) कस्मिन् काले । … इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ५३ ।

"[illegible]
[illegible]" ॥)

[illegible]

"युधिकद्रथवद्गीनं बभञ्ज ध्वजशालिनम्" ।)

कद्रुः, पुं, (कद्+रुः ।) पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥

कद्रुः, स्त्री, (कद्+रुः । यद्वा न्यग्वादित्वात् साधुः ।) नागमाता । इति मेदिनी ॥ सा तु दक्षकन्या काश्यपपत्नी च । इति पुराणम् ॥ (यथा, रामायणम् । ३ । २० । २९ ।
"रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्यां वाजिनस्तथा ।
सुरसाऽजनयन्नागान् राम ! कद्रुश्च पन्नगान्" ।)

कद्रुपुत्त्रः, पुं, (कद्रोः पुत्त्रः ।) नागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कद्रुसुतः, पुं, (कद्रोः सुतः ।) नागः । तत्पर्य्यायः । काद्रवेयः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कश्यपात्मजः ३ कद्रुपुत्त्रः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कद्वदः, त्रि, (कुत्सितं वदति यः । वदेः पचाद्यच् । कुत्सितः वदः इति वा "रथवदयोश्च" । ६ । ३ । १०२ । इति कदादेशः ।) कुत्सितवक्ता । तत्पर्य्यायः । गर्ह्यवादी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥ दुर्व्वाक् ३ । अतिकुत्सितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः ६ । ७५ ।
"सर्व्वत्र दयिताधीनं सुव्यक्तं रामणीयकम् ।
येन जातं प्रियापाये कद्वदं हंसकोकिलम्" ॥)

कन, ई जि-प्रीतौ । गतौ । द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट् ईदित् ।) ई जि कान्तोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

कनकं, क्ली, (कनति दीप्यते इति । कनी दीप्तौ + कृञादिभ्यो वुन् ।) स्वर्णम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९४ ॥ (यथा, मेघदूते । २ ।
"तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः" ॥)

कनकः, पुं, (कनति दीप्यते यः । कनी दीप्तौ + कृञादिभ्यो वुन् ।) पलाशवृक्षः । नागकेशरवृक्षः । धुस्तूरवृक्षः । (यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।
"कपालं मानुषं गृह्य कनकस्य फलानि च" ॥)
काञ्चनालवृक्षः । कालीयवृक्षः । चम्पकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ कासमर्द्दवृक्षः । कणगुग्गुलुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लाक्षातरुः । इति शब्दमाला ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ९२ ।
"उपकारः प्रियः सर्व्वः कनकः काञ्चनच्छविः" ॥
यदुवंशीयस्य दुर्द्दमस्य पुत्त्रः ।
यथा, हरिवंशे ३३ । ६ ।
"दुर्द्दमस्य सुतो धीमान् कनको नाम नामतः" ॥)

कनकक्षारः, पुं, (कनकस्य द्रावणार्थं क्षारः ।) टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः । सोयागा इति भाषा ॥ (टङ्कणशब्देऽस्य गुणा व्याख्येयाः ॥)

कनकदण्डकं, क्ली, (कनकस्य कनकनिर्म्मितो वा दण्डः यत्र । कप् स्वार्थे कन् वा ।) राजच्छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कनकपलः, पुं, (कनकस्य कर्षचतुष्टयरूपपलं तत्परिमाणम् ।) पलपरिमाणम् । तत्तु सुवर्णादिपरिमाणकषोड़शमाषकम् । तत्पर्य्यायः । कुरुविस्तः २ । इति हारावली ॥ (कनकमिव पलं मांसमस्य इति व्युत्पत्त्या मत्स्यविशेषः ॥)

कनकप्रभा, स्त्री, (कनकस्य प्रभेव प्रभा यस्याः ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वनामख्यातो ज्वरातीसाररोगघ्नौषधविशेषो यथा ।
"सुवर्णबीजं मरिचं विराल-
पदं कणा टङ्कणकं विषञ्च ।
गन्धं जयाद्भिस्त्रिदिनं विमर्द्द्य
गुञ्जा प्रमाणा वटिका विधेया ॥
रक्तातिसारग्रहणीज्वराग्नि-
मान्द्यादि हन्यात् कनकप्रभेयम् ।
दध्योदनं भोज्यमनुष्णवारि-
मांसं भजेत्तित्तिरिलावकानाम्" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥ * ॥)

कनकप्रसवा, स्त्री, (कनकवत् प्रसवः पुष्पं यस्याः ।) स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कनकरम्भा, स्त्री, (कनकवर्णवत् रम्भा । यद्वा कनकवर्णफलिनी रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कनकरसः पुं, (कनकवर्णो रसः ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("कतमोऽयं पूर्व्वापरसमुद्रावगाढ़ः कनकरसनिस्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिघः सानुमानालोक्यते" । इति शाकुन्तले ७ अङ्के ॥)

कनकालोद्भवः, पुं, (कनति दीप्यते इति । कना दीप्ता कला अवयवः तया उद्भवतीति । कनकला+उद्+भू+अच् ।) रालः । इति राजनिर्घण्टः । धुना इति भाषा ॥

कनकाचलः, पुं, (कनकमयो अचलः पर्व्वतः ।) अस्ताचलः । सुमेरुपर्व्वतः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ दानविशेषः । इति स्मृतिः ॥
(अस्य परिमाणमुक्तं वह्मपुराणे यथा,—
"अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
यस्य प्रसादाद्भवनं विरिञ्चेर्याति मानवः ॥
उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
तदर्द्धेनाधरस्तद्वत् अल्पवित्तोऽपि शक्तितः ॥
दद्यादेकपलादूर्द्ध्वं यथा शक्त्या विमत्सरः ।
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विदध्यात् विधिमुत्तमम्
विष्कम्भशैलांस्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत्" ॥)

कनकाध्यक्षः, पुं, (कनकस्य रक्षणे अध्यक्षः मध्यपदलोपः ।) सुवर्णरक्षकः । तत्पर्य्यायः । भौरिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७ ॥

कनकारकः, पुं, (कनकं दीप्तस्वर्णदीप्तिमिव सर्व्वतो ऋच्छति व्याप्नोतीति । कनक+ऋट+अण् ; स्वार्थे+कन् ।) कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कोविदारशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥)

कनकालुका, स्त्री, (कनकनिर्म्मित आलुः । सलिलाद्याधारपात्रविशेषः संज्ञायां कन् टाप् च ।) स्वर्णकलसः । तत्पर्य्यायः । भृङ्गारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥

कनकाह्वं, क्ली, (कनकस्याह्वा नाम यस्य ।) नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागकेशरशब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥)

कनकाह्वयः, पुं, (कनकं आह्वयोऽस्य । [illegible]

स्पर्द्धते वा । कनक+आ+ह्वे+कः ।) [illegible] वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ७१ ॥ नागकेशरवृक्ष इति शब्दचन्द्रिका ॥

कननः, त्रि, (कन्+युच् ।) काणः । इति हेमचन्द्र

कनिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन युवा अल्पो वा । इष्ठन् कनादेशश्च ।) अतियुवा । अल्पः । पश्चाज्जातः तत्पर्य्यायः । जघन्यजः २ यवीयान् ३ अवरजः अनुजः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥ कनीयान् ६ कन्यसः ७ यविष्ठः ८ । इति तट्टीकासारसुन्दरी (यथा, मनुः । ९ । ११३ ।
"ज्येष्ठस्यैव कनिष्ठस्य संहरेतां यथोदितम् ।
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम्"
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३१ ।
"पवित्रं त्रिककुन्मन्त्रः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः" ॥)

कनिष्ठकं, क्ली, (कनिष्ठमिव कायति प्रकाशते । कनिष्ठ+कै+कः ।) शूकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः

कनिष्ठा, स्त्री, (कनिष्ठ+ङीषादिकं बाधित्वा अजादित्वात् टाप् ।) दुर्व्वलाङ्गुलिः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ कड़े आङुल इति भाषा । (यथा, रामायणे ३ । ५१ । ७ ।
"कनिष्ठायामप्यङ्गुल्यां भ्रातुर्म्मम स राक्षसः ।
दुःखं कर्त्तुमपर्य्याप्तो देवि ! कस्माद्विषीदसि" ॥)
धीरादितिसृणां द्विधाभेदान्तर्गतनायिकाविशेषः अस्या लक्षणम् । परिणीतत्वे सति भर्त्तुर्न्यूनस्नेहा । इति रसमञ्जरी ॥ (त्रि, मनुः ९ । १२२ ॥
पुत्त्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्व्वजः"
"यदि प्रथमोढ़ायां कनीयान् पुत्त्रो जातः पश्चादूढ़ायाञ्च ज्येष्ठः" ॥ इति कुल्लूकभट्टः ॥)

कनी, स्त्री, (कन+अच्+गौरादित्वात् ङीष् ।) कन्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कनीचिः, स्त्री, (कन्+बाहुलकात् इचि प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् दीर्घश्च ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥ कुँच इति भाषा ॥ पुष्पयुक्तलता । शकटः । इत्युणादिकोषः ॥ मूर्द्धन्यणमध्योऽपि पाठः ॥

कनीनिका, स्त्री, (कन्+ईन । संज्ञायां कन् । ततष्टाप्+अत इत्वम् ।) चक्षुस्तारा । कनिष्ठाङ्गुलिः । इति मेदिनी ॥

कनीनी, स्त्री, (कन्+ईन् ततो ङीष् ।) कनिष्ठाङ्गुलिः । इत्यमरटीका ॥

कनीयसं, क्ली, (कन् दीप्तौ+अच् । कनः सूर्य्यः तस्येदम् । कन+छः कनीयम् । तद्रूपत्वेन सीयते अवसीयते इति । सो+घञर्थे कर्म्मणि कः । सूर्य्यदेवाधिष्ठातृकत्वमिति ताम्रस्योक्तेः ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कनीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वा इत्यर्थे ईयसुन् । ततः कनादेशः ।) अनुजः । अतियुवा । अत्यल्पः । इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ९ । "स भूयसा कनीयो नारिरेचीद्दीना दक्षा विदुहन्ति प्रवाणम्" ॥
"मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद् वयसाऽधिकः ।
प्रणमेच्च गुरोः पत्नीं ज्येष्ठभार्य्यां विमातरम्" ॥

"युधिकम्पयद्बह्नीमं दमङ्क प्रवग्रशालिनम्" ।)

कद्रुः, पुं, (कद्+रुः ।) पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥

कद्रुः, स्त्री, (कद्+रुः । यद्वा न्यग्वादित्वात् साधुः ।) नागमाता । इति मेदिनी ॥ सा तु दक्षकन्या कश्यपपत्नी च । इति पुराणम् ॥ (यथा, रामायणम् । ३ । २० । २९ ।
"रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्यां वाजिनस्तथा ।
सुरसाऽजनयन्नागान् राम ! कद्रुश्च पन्नगान्" ॥)

कद्रुपुत्त्रः, पुं, (कद्रोः पुत्त्रः ।) नागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कद्रुसुतः, पुं, (कद्रोः सुतः ।) नागः । तत्पर्य्यायः । काद्रवेयः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कद्रुकात्तुः ३ कद्रुपुत्त्रः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कद्वदः, त्रि, (कुत्सितं वदति यः । वदेः पचाद्यच् । कुत्सितः वदः इति वा "रथवदयोश्च" । ६ । ३ । १०२ । इति कादादेशः ।) कुत्सितवक्ता । तत्पर्य्यायः । गर्ह्यवादी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥ दुर्व्वाक् ३ । अतिकुत्सितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः ६ । ७५ ।
"सर्व्वत्र दयिताधीनं सुव्यक्तं रामणीयकम् ।
येन जातं प्रियापाये कद्वदं हंसकोकिलम्" ॥)

कन, ई जि-प्रीतौ । गतौ । द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट् ईदित् ।) ई त्नि कान्तोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

कनकं, क्ली, (कनति दीप्यते इति । कनी दीप्तौ + कृञादिभ्यो वुन् ।) स्वर्णम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९४ ॥ (यथा, मेघदूते । २ ।
"तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबला विप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः" ॥)

कनकः, पुं, (कनति दीप्यते यः । कनी दीप्तौ + कृञादिभ्यो वुन् ।) पलाशवृक्षः । नागकेशरवृक्षः । धुस्तूरवृक्षः । (यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।
"कपालं मानुषं गृह्य कनकस्य फलानि च" ॥)
काञ्चनालवृक्षः । कालीयवृक्षः । चम्पकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ कासमर्द्दवृक्षः । कणगुग्गुलुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खाक्षातरुः । इति शब्दमाला ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ९२ ।
"उपकारः प्रियः सर्व्वः कनकः काञ्चनच्छविः" ॥
यदुवंशीयस्य दुर्द्दमस्य पुत्त्रः ।
यथा, हरिवंशे ३३ । ६ ।
"दुर्द्दमस्य सुतो धीमान् कनको नाम नामतः" ॥)

कनकक्षारः, पुं, (कनकस्य द्रावणार्थं क्षारः ।) टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः । सोयागा इति भाषा ॥ (टङ्कणशब्देऽस्य गुणा व्याख्येयाः ॥)

कनकदण्डकं, क्ली, (कनकस्य कनकनिर्म्मितो वा दण्डः यत्र । कप् स्वार्थे कन् वा ।) राजच्छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कनकपलः, पुं, (कनकस्य कर्षचतुष्टयरूपपलं तत्परिमाणम् ।) पलपरिमाणम् । तत्तु सुवर्णादिपरिमाणकषोडशमाषकम् । तत्पर्य्यायः । कुरुविस्तः २ । इति हारावली ॥ (कनकमिव पलं मांसमस्य इति व्युत्पत्त्या मत्स्यविशेषः ॥)

कनकप्रभा, स्त्री, (कनकस्य प्रभेव प्रभा यस्याः ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वनामख्यातो ज्वरातीसाररोगस्यौषधविशेषो यथा ।
"सुवर्णवीजं मरिचं विशाल-
पर्दं कणा टङ्कणकं विषञ्च ।
गन्धं शयाद्धिङ्गुलिदिनं विमर्द्द्य
गुञ्जा प्रमाणा वटिका विधेया ॥
रक्तातिसारग्रहणीज्वराग्नि-
मान्द्यादि हन्यात् कनकप्रभेयम् ।
दध्योदनं भोज्यमनुष्णवारि-
मांसं भजेत्तित्तिरिलावकानाम्" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥ ॥)

कनकप्रसवा, स्त्री, (कनकवत् प्रसवः पुष्पं यस्याः ।) स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कनकरम्भा, स्त्री, (कनकवर्णवत् रम्भा । यद्वा कनकवर्णरूपिणी रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कनकरसः, पुं, (कनकवर्णो रसः ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("कतमोऽयं पूर्व्वापरसमुद्रावगाढ़ः कनकरसनिस्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिघः सानुमानालोक्यते" । इति शाकुन्तले ७ अङ्के ॥)

कनकलोद्भवः, पुं, (कनति दीप्यते इति । कना दीप्ता कला अवयवः तया उद्भवतीति । कनकला + उद् + भू + अच् ।) रालः । इति राजनिर्घण्टः । धुना इति भाषा ॥

कनकाचलः, पुं, (कनकमयो अचलः पर्व्वतः ।) स्वर्णाचलः । सुमेरुपर्व्वतः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ दानविशेषः । इति स्मृतिः ॥
(अस्य परिमाणमुक्तं वराहपुराणे यथा,—
"अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
यस्य प्रसादाद्भुवनं विरिञ्चेर्य्याति मानवः ॥
उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
तदर्द्धेनाधरस्तद्वत् अल्पवित्तोऽपि शक्तितः ॥
दद्यादेकपलादूर्द्ध्वं यथा शक्त्या विमत्सरः ।
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विदध्यात् विधिमुत्तमम् ।
विष्कम्भशैलांस्तद्वच्च तदविप्रेभ्यः प्रतिपादयेत्" ॥)

कनकाध्यक्षः, पुं, (कनकस्य रक्षणे अध्यक्षः मध्यपदलोपः ।) सुवर्णरक्षकः । तत्पर्य्यायः । भौरिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७ ॥

कनकारकः, पुं, (कनकं दीप्तस्वर्णदीप्तिमिव सर्व्वतो ऋच्छति व्याप्नोतीति । कनक + ऋ + अण् । स्वार्थे + कन् ।) कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कोविदारशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥)

कनकालुका, स्त्री, (कनकनिर्म्मित आलुः । सलिलाद्याधारपात्रविशेषः संज्ञायां कन् टाप् च ।) स्वर्णकलसः । तत्पर्य्यायः । भृङ्गारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥

कनकाह्वं, क्ली, (कनकस्याह्वा नाम यस्य ।) नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागकेशरशब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥)

कनकाह्वयः, पुं, (कनकं आह्वयोऽस्य । कनकमाह्वयते स्पर्द्धते वा । कनक + आ + ह्वे + कः ।) धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥ नागकेशरवृक्षः इति शब्दचन्द्रिका ॥

कननः, त्रि, (कन् + युच् ।) काणः । इति हेमचन्द्रः ॥

कनिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन युवा अल्पो वा । इष्ठन् कनादेशश्च ।) अतियुवा । अल्पः । पश्चाज्जातः तत्पर्य्यायः । जघन्यजः २ यवीयान् ३ अवरजः अनुजः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥ कनीयान् कन्यसः ७ यविष्ठः ८ । इति तट्टीकासारसुन्दरी (यथा, मनुः । ९ । ११३ ।
"ज्येष्ठस्यैव कनिष्ठस्य संहरेतां यथोदितम् ।
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम्"
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३१ ।
"पवित्रं त्रिककुम्मन्त्रः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः" ॥)

कनिष्ठकं, क्ली, (कनिष्ठमिव कायति प्रकाशते । कनिष्ठ + कै + कः ।) तृणकाण्डम् । इति राजनिर्घण्टः

कनिष्ठा, स्त्री, (कनिष्ठ + ङीयादिकं बाधित्वा अजादित्वात् टाप् ।) दुर्व्वलाङ्गुलिः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ कड़े आङ्गुल इति भाषा । (यथा, रामायणे ३ । ५१ । ७ ।
"कनिष्ठायामप्यङ्गुल्यां भ्रातुर्म्मम स राक्षसः ।
दुःखं कर्त्तुमपर्य्याप्तो देवि ! कस्माद्विषीदसि" ॥)
धीरादिनिरूपणं द्विधाभेदान्तर्गतनायिकाविशेषः यस्या लक्षणम् । परिणीतत्वे सति भर्त्तुर्न्यूनस्नेहा । इति रसमञ्जरी ॥ (त्रि, मनुः ९ । १२२ ॥
पुत्त्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्व्वजः"
"यदि प्रथमोढ़ायां कनीयान् पुत्त्रो जातः पश्चादूढ़ायाञ्च ज्येष्ठः" ॥ इति कुल्लूकभट्टः ॥)

कनी, स्त्री, (कन + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) कन्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कनीचिः, स्त्री, (कन् + बाहुलकात् इचि प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् दीर्घश्च ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥ कुँच इति भाषा ॥ पुष्पयुक्तलता । शकटः । इत्युणादिकोषः ॥ मूर्द्धन्यणमध्योऽपि पाठः ॥

कनीनिका, स्त्री, (कन् + ईन । संज्ञायां कन् । ततष्टाप् + अत इत्वम् ।) चक्षुस्तारा । कनिष्ठाङ्गुलिः । इति मेदिनी ॥

कनीनी, स्त्री, (कन् + ईन् ततो ङीष् ।) कनिष्ठाङ्गुलिः । इत्यमरटीका ॥

कनीयसं, क्ली, (कन् दीप्तौ + अच् । कनः सूर्य्यः तस्येदम् । कन + छः कनीयम् । तद्रूपत्वेन सीयते अवसीयते इति । सो + घञर्थे कर्म्मणि कः । सूर्य्यदेवाधिष्ठातृकत्वमिति तास्रस्योक्तेः ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कनीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वा इत्यर्थे ईयसुन् । ततः कनादेशः ।) अनुजः । अतियुवा । अत्यल्पः । इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ९ । "स भूयसा कनीयो नारिरेचीद्दीना दक्षा विदुहन्ति प्रवाणम्" ॥
"मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद्वयसाऽधिकः ।
प्रणमेच्च गुरोः पत्नीं ज्येष्ठभार्य्यां विमातरम्" ॥
इति स्मृतिः ॥)

कन्तु, पु, ('कम्भगावमयुन्नितुतयस इति तु'। ५।२।१३८। कम्+तु। कामयते इति कमु कान्तौ। वर्णिदृश्यीत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्ध त्वात्। "कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च"। उणा १।७२।) कामदेव। इति त्रिकाण्डशेष॥ हृदयम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥ (चित्तम्। इति उज्ज्वलदत्त। कं सुखं अस्यास्तीति व्युत्पत्त्या सुखी जन॥)

कन्था, स्त्री, (कम्+बाहुलकात् थन्+टाप्।) स्यूतकर्पट। इति स्त्रीलिङ्गसङ्ग्रहे अमर॥ काँथा इति भाषा। (यथा, यतिपञ्चके ४। "कन्थामिव श्रीमपि कुत्सयन्त कौपीनवन्त खलु भाग्यवन्त"॥) मृण्मयभित्ति। इति मेदिनी। काँथ इति भाषा॥ उशीनरान्यजनपदप्रसिद्धग्रामाणां नामसु विषय भूतेषु यदन्तात् परा कन्था क्लीवे स्यात्। यथा सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम्। आह्वरीनां कन्था आह्वरकन्थम्। इत्यमरटीकायां भरत॥

कन्थारी, स्त्री (कम्+अरन्। पृषोदरादित्वात् थुक गौरादित्वात् ङीष॥) वृक्षविशेष। तत्पर्याय। कन्थरी २ कन्था ३ दुर्द्धर्षा ४ तीक्ष्ण कण्टका ५ तीक्ष्णगन्धा ६ क्रूरगन्धा ७ दुष्प्रवेशा ८। अस्या गुणा। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातशोथरक्तग्रन्थिज्वरनाशित्वम्। दीपन त्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

कन्द, स्त्री पु (कन्दयति जिह्वाया वैकल्यं जनयति रोदयति वा भक्षयन्तं जनम्। कदि+णिच्+अच्। यद्वा कन्द्यते कन्द इति भाषा ख्यायते। कदि +कर्म्मणि+घञ्।) सूरण। ग्रन्थिमूलम्। इति मेदिनी॥ लशुनम्। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा, महाभारते १३।१०।११९॥

"वन निवसतो नित्य कन्दमूलफलाशिनाम्"॥

यथा च, शाकिशाकुन्तले। २।३०।

"शीत निर्झरवारिपानमशन कन्द सहाया मृगा"॥

सूरणशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेय॥)

कन्द, पुं, (कं जलं ददातीति। क+दा+क। कन्दति कन्दयति कन्द्यते वा। कदि आह्वाने रोदने च। अच् घञ् वा।) मेघ। इति मेदिनी॥ योनिरोगविशेष। तस्य निदानलक्षणे। यथा,—

"दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात्।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्या कुपिता यदा॥
पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम्।
उत्पादयन्ति योनौ स योनिकन्दं इतीरित"॥

स चतुर्विध। वातिक १ पैत्तिक २ श्लैष्मिक ३ सान्निपातिकश्च ४। यथा चरकादौ तल्लक्षणानि।
"रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत्।
दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तम्॥
नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमच्च कफात्मकम्।
सर्व्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदु॥
सन्निपातात्मकं तस्य असाध्यं परिकीर्तितम्"।
इति भावप्रकाश॥ (तस्य चिकित्साप्रकार यथा,—
तत्रैव।
"त्रैफल्याद्युक्तेन कषायेण सेचनं।

त्रिफलाया कषायेण सक्षौद्रेण च सेवयेत्,
प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते"॥
अन्यत्सर्व्वं योनिशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

कन्दगुडूची, स्त्री, (कन्दोद्भवा गुडूची। शाकपार्थिवादिवत् समास। मध्यपदलोपश्च।) गुडूचीविशेष। तत्पर्याय। कन्दोद्भवा २ कन्दामृता ३ बहुच्छिन्ना ४ बहुरुहा ५ पिण्डालु ६ कन्दरोहिणी ७। इति राजनिर्घण्ट॥

कन्दट, क्ली, (कदि+अटन्।) श्वेतोत्पलम्। इति शब्दरत्नावली। सादा सुँदि इति भाषा॥

कन्दफला, स्त्री, (कन्दात् कन्दमारभ्य वा फलं यस्या।) क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्ट॥

कन्दबहुला, स्त्री, (कन्दादारभ्य कन्देन कन्देषु बहुला वा।) त्रिपर्णिका। इति राजनिर्घण्ट॥

कन्दमूल क्ली, (कन्द एव कन्दरूपं वा मूलं यस्य।) मूलकम्। इति राजनिर्घण्ट॥ (मूलकशब्देऽस्य गुणा वक्तव्या॥)

कन्दर, क्ली, (केन जलेन दीर्य्यते। दृ+विदारे+कर्म्मणि अप्। कं जलं श्लेष्मजनितं दरयति नाशयतीति वा। दृ+अच्।) आर्द्रकम्। इति राजनिर्घण्ट॥ (आर्द्रकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेया॥)

कन्दरः, पु स्त्री, (केन जलेन दीर्य्यते विदीर्य्यतेऽसौ। दृ+कर्म्मणि अप्।) गुहा। इति मेदिनी॥ 'निर्ह्रादीचेन्मुरज इव ते कन्दरेषु ध्वनि स्यात्'। इति मेघदूते ५८॥) कृत्रिमोऽकृत्रिमो वा सजलो निर्जलो वा महाकारो गिरिनितम्बदेश। इति भरत॥ तत्पर्य्याय। दरी २ कन्दरा ३ इत्यमर। २।३।६॥ कन्दरी ४। इति पञ्जिका॥ दरः ५। इति स्वामी॥ (यथा, भागवते। ४।६।११।
"नानाऽमलप्रस्रवणैर्नानाकन्दरसानुभि"॥)

कन्दरः, पु, (कं मातङ्गशिरो दीर्य्यतेऽनेन। दृ+करणे अप्।) अङ्कुश। इति मेदिनी॥

कन्दरा, स्त्री (कन्दर+टाप्।) गुहा। इत्यमरः। २।३।६॥)

कन्दराकर, पु, (कन्दरस्य आकर।) पर्व्वत। इति हारावली॥

कन्दराल, पुं, (कन्दराय अङ्कुराय अलतीति। कन्दर+अल+अच्।) गर्द्दभाण्डवृक्ष। प्लक्षवृक्ष। इति मेदिनी। आक्षोटवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

कन्दरालक, पुं, (कन्दराल एव स्वार्थे कन्।) प्लक्षवृक्ष। इति शब्दरत्नावली॥ (प्लक्षशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञातव्य॥)

कन्दरी, स्त्री, गुहा। इत्यमरः। २।३।६॥

कन्दरोद्भवा, स्त्री, (कन्दरे उद्भवतीति। कन्दर+उद्+भू+अच्+टाप्।) कृष्णपाषाणभेदीवृक्ष इति राजनिर्घण्ट॥

कन्दर्प, पुं, (कमित्यव्यय कुत्सायां, कं कुत्सितो दर्पो यस्मात्। यद्वा कं सुखं तेन तत्र वा दृप्यति। दृप+अच्। कं ब्रह्माणं प्रति दर्पितवान् वा।) कामदेव। इत्यमरः।१।१।२६॥ (यथा, महाभारते १।११६।१८।

'साहन्त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम्।
दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र! कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता"॥)

ध्रुवकभेद। यथा,—सङ्गीतदामोदरे॥

"अयोविंशतिवर्णाङ्घ्रिर्ध्रुवः कन्दर्पसञ्ज्ञक।
वीरे वा करुणे वा स्यात् खण्डताले विधीयते"॥

कन्दर्पकूप, पु, (कन्दर्पस्य कूप इव।) योनि। इति जटाधरः॥

कन्दर्पजीव, पुं, (कन्दर्पं जीवयति परिवर्द्धयतीति। कन्दर्प+जीव+अच्।) कामवृद्धिनामवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

कन्दर्पमुषल पु, (कन्दर्पस्य मुषल इव।) लिङ्ग। इति त्रिकाण्डशेष॥

कन्दर्पशृङ्खल, पु, (कन्दर्पे शृङ्खलं यत्र। यद्वा कन्दर्पाय शृङ्खल।) शृङ्गारबन्धविशेष। तस्य लक्षणम्। यथा रतिमञ्जर्य्याम्।

"नारी पदद्वयं स्थाप्य कान्तस्योरुद्वयोपरि।
कटिं चालयते यस्तु बन्ध कन्दर्पशृङ्खल"॥

कन्दल, त्रि, (कदि+कलच्।) कपाल। उपराग। नवाङ्कुर। कलध्वनि। इति मेदिनी॥ अपवाद। इति शब्दरत्नावली॥ (कदलीविशेष। यथा, अमरुशतके ४८। 'प्रारम्भे निपतन्ति कन्दलदलोल्लासा पयोबिन्दव"॥)

कन्दल, पु, (कदि+कलच्।) कनकम्। युद्धम्। कपाल। इति धरणी॥

कन्दलता, स्त्री, (कन्दप्रधाना लता।) मालाकन्द। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दली, स्त्री, (कन्दल+गौरादित्वात् ङीष्।) मृगविशेष। यस्य चर्म्म व्यवह्रियते। गुल्मप्रभेद। (यथा, मेघदूते २१।
"आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम्"॥)
कदली। इति मेदिनी॥ (यथा, विक्रमोर्व्वश्याम्। ७८।
'आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दलीसलिलगर्भै"। इति॥)
पताका। इति त्रिकाण्डशेष॥ पद्मबीजम्। इति राजनिर्घण्ट॥

कन्दलीकुसुम, क्ली, (कन्दल्या इव कुसुममस्य।) शिलीन्ध्रम्। इति जटाधरः॥

कन्दवर्द्धन पुं, (कन्देन वर्द्धते इति। वृध्+ल्यु।) सूरणः। इति राजनिर्घण्ट॥ (सूरणशब्देऽस्य गुणादयो द्रष्टव्या॥)

कन्दवल्ली, स्त्री, (कन्दाकारा+वल्ली।) वन्ध्याकर्कोटकी। इति राजनिर्घण्ट॥

कन्दशूरण, पुं, (कन्देषु शूरण श्रेष्ठ।) ओल। इति राजनिर्घण्ट॥ (ओलशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याता॥)

कन्दसंज्ञ, स्त्री, (कन्द इति सञ्ज्ञा यस्य कन्दनाम्ना सञ्ज्ञायते वा।) योनिरोगविशेष। तत्पर्याय। योन्यर्शः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्य निदानादि कन्दशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कन्दसार, क्ली, (कन्दानां सारो यत्र।) नन्दनवनम्। इति त्रिकाण्डशेष॥ [राजनिर्घण्टः॥

कन्दाढ्य, पुं, (कन्देन आढ्य।) धाराकन्द। इति

दार्हः, पुं, (कन्देषु अर्हः आदरणीयः।) शूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥

दालुः, पुं, (कन्दमय आलुः।) काष्ठालुः। धरणी-कन्दः। त्रिपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः॥

न्दिरी, स्त्री, (कन्द + इरच् + गौरादित्वात् ङीष्।) लज्जालुवृक्षः। इति वैद्यकम्॥ (लज्जालुशब्दे विशेषोऽस्या ज्ञातव्यः॥)

न्दी, [न्] पुं, (कन्दोऽस्त्यस्य। अस्त्यर्थे इनिः।) सूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥

न्दुः, पुं स्त्री, (स्कन्दति शोषयति जलादिकं स्कन्देः वर्णोपचेत्युः।) लौहमयपाकपात्रम्। ताओया इति लोहता इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वेदनी २। इत्यमरः। २। ९। ३०॥

न्दुकः, पुं, (कं सुखं ददातीति। कम् + दा + मितद्र्वादित्वात् डुः संज्ञायां कन्।) गेण्डुकः। इत्यमरः। २। ७। १३८॥ गेँड इति भाषा॥ (यथा, कुमारे। १। २९। "सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च"॥)

कन्दुपक्कं, क्ली, (कन्दौ पक्वम्।) जलोपसेकं विना केवलपात्रे यत् वह्निना पक्वं भृष्टतण्डुलादि। यथा,—

"कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः।
द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि"॥

इति तिथ्यादितत्त्वे कूर्म्मपुराणम्॥

कन्दोटं, क्ली, (कदि + ओटन्।) नीलोत्पलम्। इति शब्दरत्नावली॥

कन्दोटः, पुं, (कदि + ओटन्।) शुक्लोत्पलम्। इति शब्दरत्नावली॥

कन्दोतः, पुं, (कन्दे मूले उतः। कन्द + वेञ् + क्तः।) कुमुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कन्धः, पुं, (कं जलं दधाति धारयति। कं + धा + कः।) मेघः। इति शब्दरत्नावली॥

कन्धरः, पुं, (कं जलं धरति धारयति वा। कम् + धृ + अच्।) मेघः। इति मेदिनी॥ नारिकेलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कं शिरो धरतीति।) ग्रीवा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (भागवते ६। १२। ३३।

"वज्रस्तु तत्कन्धरमाशु वेगः
कृन्तन्समन्तात् परिवर्त्तमानः"॥)

कन्धरा, स्त्री, (कं शिरो धरतीति। कम् + धृ + अच् + टाप्।) ग्रीवा इत्यमरः। २। ६। ८८॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः। २। २२३।

"कन्धरा बाहुसक्थ्नां च भङ्गे मध्यमसाहसः"॥)

कन्धिः, स्त्री, (कं शिरः समुद्रपक्षे जलं ध्रियते यत्र। धृ + अधिकरणे + किः।) ग्रीवा। समुद्रे पुं। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्नं, क्ली, (कन्यते प्राप्यते दुःखमनेन। कन गत्यां + करणे क्तः।) पातकम्। मूर्च्छा। इति शब्दमाला॥ कल्लमिति च पाठः॥

कन्यका, स्त्री, (कन्या + अज्ञातादौ कन् पूर्व्वह्रस्वश्च।) कुमारी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा।

"अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला"॥

इति स्मृतिः॥ परकीयनायिकाविशेषः। यथा। "अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया। सा च द्विविधा परोढा कन्यका च। कन्यायाः पित्राद्यधीनतया परकीयत्वम्। अस्या गुप्तैव सकला चेष्टा"। इति रसमञ्जरी॥

कन्यकाजातः, पुं स्त्री, (कन्यकायां अनूढायां जातः। कन्यका + जन + कर्त्तरि क्तः।) अविवाहितापुत्रः। तत्पर्य्यायः। कानीनः २। इत्यमरः। २। ६। १३०॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः। १२। १३२।

"कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः"॥

कर्णः। स तु अनूढायां कुन्त्यां जातः॥)

कन्यकापतिः, पुं, (कन्यकायाः पतिः।) जामाता। इति शब्दरत्नावली॥

कन्यसः, पुं, (कन + अघ्न्यादित्वात्। ४। १११। उणा। निपातनात् कन्यः। कन्यत्वेन काम्यत्वेन सीयते अवसीयते इति। कन्य + सो + घञर्थे कः।) कनिष्ठभ्राता। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (यथा रामायणम्। ५। ३३। १०।

"रामस्य कन्यसो भ्राता सुमित्रा येन सुप्रजाः"॥)

कन्यसा, स्त्री, (कन्यस + टाप्।) कनिष्ठभगिनी। इत्यमरटीका॥

कन्या, स्त्री, (कन् दीप्तौ + अघ्न्यादित्वात् यक् इत्युणादौ ४। १११। कन्यायाः कनीन् चेति निर्द्देशात् पाणिनिमतानुसारेण न ङीप् अतष्टाप्।) कुमारी। इत्यमरः॥ २। ६। ८। सा तु दशमवर्षीया। इति स्मृतिः॥ (यथा महाभारते वनपर्व्वणि।

"यस्मात् कामयते सर्व्वान् कमेर्धातोश्च भामिनि!।
तस्मात् कन्येह सुश्रोणि! स्वतन्त्रा वरवर्णिनि!"॥)

नारी। ओषधीविशेषः। घृतकुमारी इति ख्याता। इति मेदिनी॥ यथा सुश्रुते निदानस्थाने॥

("कान्तैर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमैः।
कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी"॥
"शोथघ्नी कासघ्ना कन्या"॥ इति वैद्यकद्रव्यगुणः॥

विशेषगुणादयोऽस्या घृतकुमारीशब्दे द्रष्टव्याः॥) स्थूलैला। वाराहीकन्दः। वन्ध्याकर्कोटकी। इति राजनिर्घण्टः॥ • ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतषष्ठराशिः। सा तु उत्तरफल्गुनीशेषपादत्रयहस्तासमुदाययुक्तचित्राप्रथमार्द्धेन भवति। तदधिष्ठातृदेवतायाः स्वरूपं यथा। जले नौकास्थशस्याग्निधारिणी स्त्री। इति दीपिका॥ अपि च। नीलकण्ठीजातके॥

"पाण्डुर्द्विपात् स्त्रीदितनुर्यमाशा-
निशाभवच्छीतसमोदयक्षा।
कन्यार्द्धशब्दा शुभभूमिवैश्य-
रूक्षाल्पसङ्गप्रसवा शुभा च"॥ * ॥

मतान्तरे सा तु शीर्षोदया। दिनबला। पिङ्गलवर्णा। दक्षिणदिक्स्वामिनी। वायुप्रकृतिः। शीतलस्वभावा। शुद्धभूमिचरा। वैश्यवर्णा। रूक्षा। सुपाङ्गा। खटच्छब्दा। अल्पसन्ताना। अल्पपुंसङ्गा च॥ * ॥ तत्र जातफलम्। "वेदशास्त्रे श्रद्धावान् स्थानरोषे खेदितः भार्य्यायां सदा विरसश्च"। इति ज्योतिषम्॥ * ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रितराशिफलम्। यथा कोष्ठीप्रदीपः॥

"युवतिजने प्रशशिनि प्रमदाजन-
प्रवणकेलिविलासकुतूहलैः।
निमग्नशीलयुता ऽ मनोत्सवैः
सुविधिना विधिना सहितः पुमान्"॥ * ॥

कन्या उदये सार्द्धमरणमग्रं भवति। तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं दशपञ्चशाधिकपञ्चाङ्गप्रमं देशे वर्त्तमानोनविंशत्यंशं ऊनविंशत्यधिकपञ्चदशशाः। इति ज्योतिषम्॥ * ॥ तत्र जातफलम्।

"कन्याजनोद्भवो नर्व्वो नानाशास्त्रविशारदः।
सौभाग्यगुणसम्पन्नः सुन्दरः सुरतप्रियः"॥

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ * ॥ सुता। तस्या विवाहं विनान्यसंस्कारकर्म्मणि वृद्धिश्राद्धनिषेधो यथा,—

"कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धिश्राद्धं न विद्यते।
नामान्नप्राशनं चूडां कुर्य्यात् स्त्रीणाममन्त्रकम्"॥
"जातकर्म्मादिचूडान्तं कुमार्य्याश्चाप्यमन्त्रकम्।
कर्त्तव्यं पञ्चभिर्व्वर्षैरेकं निष्क्रमणं विना"॥

इति च महानिर्व्वाणतन्त्रे नवमोल्लासः॥

(तीर्थविशेषः। यथा महाभारते ३। ८३। १०४।

"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ! कन्यातीर्थमनुत्तमम्।
कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्"॥)

कन्याका, स्त्री, (कन्यैव इति स्वार्थे कन् अनुदात्तपुंस्कत्वात् न ह्रस्वः।) कुमारी। इति शब्दरत्नावली॥

कन्याकुब्जः, पुं, (कन्याः कुब्जाः यत्र देशे सः। वायुना हि अस्मिन् देशे कन्याः कुब्जीकृता अतोऽस्य तथात्वम्।) कान्यकुब्जदेशः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। वनपर्व्वणि॥

"कन्याकुब्जेऽपिबत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः"॥

वायुना हि अस्मिन् देशे पुरा कन्याः कुब्जीकृताः तद्विवरणमुच्यते। पुरा किल कुशनाभो राजर्षिर्घृताच्यां कन्याशतं जनयामास। रूपयौवनसम्पन्नास्ताः कदाचित् उद्यानभूमिमागम्य परमानन्दचित्तया चिक्रीडुः। अथ सर्व्वगो वायुस्ताः सर्व्वाङ्गशोभा अवलोक्य कामशरपीड़ितोऽब्रवीत्। अहं वः कामये, भवत्यो मे भार्य्या भवन्तु। अथ ता अङ्गनास्तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उच्चैर्विहस्य तमब्रुवन् भो वायो! त्वं भूतानां अन्तश्चरसि तत्कथमस्माकं मनोभावं न वेत्सि। वयं किल कुशनाभसुताः कथं पितरं कामतः समतिक्रम्य स्वयं वरमभिलषामः। पिता हि अस्मान् यस्मै दास्यति स नो भर्त्ता भविष्यतीति। अतः क्षन्तव्याः खलु भवन्नियोगं कर्त्तुमशक्ता वयम्। वायुस्तु तासामेतद्वचनमाकर्ण्य कोपसमन्वितः स्वतेजसा तासां शरीरेषु प्रविश्य मध्ये बभञ्ज। ततः प्रभृति देशोऽयं कन्याकुब्ज इत्येव ख्यातः॥ अस्य विस्तृतिस्तु रामायणे आदिकाण्डे ३२ अध्याये द्रष्टव्या॥

अयन्तु काशीनदीतटे स्थितः। अधुना कुशस्थल इत्याख्यया प्रसिद्धः। इति कनिंहामेनोक्तम्॥ अस्य समीपे जाह्नवीप्रवहमाना वर्त्तते। इति महाभारते अनुशासनपर्व्व॥)

कन्याटः, पुं, (कन्या अटति अत्र। कन्या + अट् + अधिकरणे घञ्।) वासगृहम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कन्यादान, क्ली, (कन्याया दानं वराय सम्प्रदानम् ।) वराय कन्यासम्प्रदानम् । तद्दानफलादि यथा ।

यम उवाच ।

"कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वलङ्कृताम् ।
ब्रह्मदेयां द्विजश्रेष्ठ ! ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ।
कन्यादानन्तु सर्व्वेषां दानानामुत्तमं स्मृतम्" ॥ *॥

तद्ग्रहणे वर्ज्यकुलान्यपि यथा,—
"महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशैमानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् ॥
हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।
क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेत् भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्त्रिकाधर्म्मशङ्कया" ॥ *॥

ततोऽष्टप्रकारविवाहानन्तरम् ।
"कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वलङ्कृताम् ।
विवाहकाले सम्प्राप्ते यथोक्ते सदृशे वरे ।
क्रमात् क्रम क्रतुशतमनुपूर्व्वं लभन्ति ते ॥
यस्य कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥
दिव्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्त्वा द्वारन्तु सूर्य्यस्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्व्वलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम् ॥
शुल्केन दत्त्वा यः कन्यां तां पश्चात् सम्प्रवर्त्तयेत् ।
स किन्नरैश्च गन्धर्व्वैः क्रीडते कालमक्षयम् ॥
न मन्युं कारयेत्तासां पुत्त्राश्च ममताः स्पृहे ।
ब्रह्मदेया विधिज्ञेन ब्रह्मभोज्या सदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामश्नन् सुखमश्नुते ।
यस्य भुङ्क्ते यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत् ।
अप्रजायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ।
महानरकसमाकीर्णात्त्राति ते नरकाद्भयम् ।
तीर्थं वा कर्म्म तेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥
दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ।
यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते ।
मातापितृभ्यां विधिवत् तद्भक्त्याभिगामिनः ।
मातुः पितुर्हिरण्यञ्च दौहित्रोऽर्थमवाप्नुते ॥
दत्त्वा कन्यां न कोपेन लालिता मुदिता तथा ।
यथा द्रव्याभिभूता वा तथैव सपत्नी तथाम् ।
कुर्य्यात्सम्यक् यथाशक्त्या यावत्तावदपि पोषयेत् ।
बहुलमर्थञ्च किञ्चित् तस्यै तत् प्रतिपादयेत् ।
अपराधन्तु तत् प्राज्ञः नरके भाति नरान्" ॥ *॥
"[illegible] [illegible] [illegible] विक्रयमात्र तत्फलम् ।
न भुञ्जन्ति च दर्भेण निर्दहत्यप्रपूजिता ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ॥
[illegible] [illegible] च ।
[illegible] [illegible] ॥
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ॥

वर्षान्ते गृह्यमाणन्तु तिल एको भवेद् यदा ।
सोऽक्षय लभते तावत् ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥
शतगव्या प्रमाणेन स्नाते रोमसञ्चये ।
विशीर्य्यते तु वा लोके वर्षे पूर्णे सुताप्रद ।
तावत् स्वर्गं लभेत् सोऽपि यावल्लोमस्य सञ्चय ॥
महीदानञ्च गोदानं कन्यादानञ्च त्रयो यथा ।
कन्यादानानुगा पश्चात्तम यान्ति त्रयो यथा ॥
कन्यादानं दरिद्रस्य यो ददाति सुसत्कृते ।
पूर्व्वं धर्म्ममवाप्नोति यथावत् विधिकल्पितम् ।
तस्मात्कन्या प्रयत्नेन दातव्या श्रेय इच्छता" ॥
इत्याद्ये वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्याय ॥

कन्यापति, पु, (कन्यायाः पतिः ।) जामाता । इति जटाधरः ॥

कन्यापाल, पु, (कन्याप्रधानं पालः । पालाक्ष्य अयोगिनिति यावत् ।) पालवणिक् । शूद्रजातिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्याराम, पु, बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्यिका, स्त्री, (कन्या एव स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वम् ।) कन्यका । इति शब्दरत्नावली ॥

कन्युष, क्ली, (कन+इन । कन्या दीप्त्या कान्त्या तेजसा वा ओषति इव । कनि+उष्+क ।) हस्तपुच्छ । इति हारावली । हातेर पोंछ । इति भाषा ॥

कप चलने । सौत्रधातुरयं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां—पर—अक—सेट् ।) कपोल । इति दुर्गादासः ॥

कप इ ङ सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा—आत्म—अक—सेट्—इदित् ।) इ कर्म्मणि कम्प्यते । ङ कम्पते वायुना वृक्ष । इति दुर्गादासः ॥

कपट, पुं, क्ली, (पटतीति पट । पट्+अच् । कस्य सतो ब्रह्मणोऽपि पट आवरक । यद्वा कप+अटन् ।) अयथार्थव्यवहारः । प्रतारणा । तत्पर्य्याय । व्याज २ दम्भ ३ उपधि ४ छद्म ५ कैतवम् ६ । इत्यमरः । १ । ७ । ३० ॥ कूटम् ७ कल्कम् ८ छलम् ९ मिषम् १० कैरवम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
("नरेन्द्रसिंह ! कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि" । इति महाभारते १ । ७४ । १०१ ॥ दनुपुत्त्र । यथा महाभारते १ । ६४ । २५ ।
"विषमक्रय निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा ।
एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिता" ॥)

कपटिक, त्रि, (कपटः विद्यतेऽस्मिन् अस्त्यस्य वा । कपट+मत्वर्थे+ठन् ।) कपटविशिष्ट । इति शब्दरत्नावली ॥

कपटिनी, स्त्री, (कपटिन्+गौरादित्वात् ङीष् ।) चोडानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपटी, स्त्री, (कप+अटन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) परिमाणविशेष । इति शब्दरत्नावली । एक आँजला इति भाषा ॥

कपटी [न्] त्रि, (कपटोऽस्त्यस्य अस्मिन् वा अस्त्यर्थे+इनिः ।) कपटविशिष्टः । कपटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कपटेश्वरी, स्त्री, (कमिव शुभं पटं वसनं तत्तुल्य मलं ईष्टे+प्रेरयतीति । कपट+ईश्+वरच्+स्त्रियां ङीप् ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपर्द, पु, (पर्व्व पूरणे+सम्पदादित्वात् भावे क्विप् । "रात् लोपः" । ६ । ४ । २१ । इति वलोपे परः पूर्त्ति । केन सुखेन जलेन वा परः पूर्त्ति ददातीति । क+पर+दा+सुपीति योगविभागात् क । कस्य गङ्गाजलस्य परा पूरणेन दापयति शुध्यति वा । क+पर+दैप् शोधने "आतोऽनुपसर्गे क" । ३ । २ । ३ । इति क ।) शिवजटा । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ (यथा काशीखण्डे । २९ । ४४ ।
"कमनीयजलाकम्रा कपर्द्दिसुकपर्दगा" ॥)
वराटकः । इति मेदिनी ॥ ("पञ्चभिः कपर्दैः पञ्चिका नाम द्यूतमस्ति" । इति पा २ । १ । १० । सूत्रस्य सरला टीका ॥)

कपर्द्दक, पु, (कपर्द+कन् ।) शिवस्य जटाजूटः । वराटकः । इति मेदिनी । कड़ि इति भाषा । ('यद्यहमिमं शब्दशरावं विक्रीय दश कपर्द्दकान् प्राप्नोमि" ॥ इति हितोपदेशः ॥) शेषस्य पर्य्याय । वराट २ कपर्द ३ वराटिका ४ चराचर ५ चर ६ वर्ण्य ७ बालक्रीडक ८ । अस्य गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कर्णशूलव्रणगुल्मशूलनेत्ररोगनाशित्वञ्च ॥ तस्य भेदा । सुवर्णवर्णा सिंही १ धूम्रवर्णा व्याघ्री २ पीतपृष्ठासितोदरा मृगी ३ श्वेतवर्णा हंसी ४ नातिदीर्घिका विदग्धा ५ । इति राजनिर्घण्टः । (वराटकशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येया ॥)

कपर्द्दी, [न्] पुं, (कपर्द्दो जटाजूटोऽस्त्यस्य । इनिः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते १३ । १७ । ४५ ।
"अजश्च बहुरूपश्च गन्धधारी कपर्द्यपि" ॥
"कपर्द्दी कैलासः करिवरमयोऽयं कुलिशभृत्" ।
इति कालिदासः ॥
यथा, ऋग्वेदे । १० । १०२ । ८ ।
"सुनमष्ट्रा अयवद् कपर्द्दी" ॥)

कपाट, त्रि, (कं वायुं मरुतं वा पाटयतीति । पट गतौ+णिच्+कर्म्मणि उपपदे अण् ।) स्वनामख्यातद्वाराच्छादककाष्ठफलकविशेष । तत्पर्य्यायः । अररम् २ । इत्यमरः । २ । २ । १७ ॥ कवाटः ३ कपाटी ४ कवाटी ५ अररी ६ अररिः ७ । इति तट्टीका ॥ द्वारकण्टकम् ८ अगारम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते १ । जतुगृहवासे । १४८ । १७ ।
"चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहाबिलम् ।
कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्याश्च भारत" ॥)
कं शिरः दर्शनपक्षणेन मनुष्यादीनां रक्षकमिति बोध्यम् । कं वातं वा पाटयति दारयति मध्यद्वारदेशं आच्छादयतीत्यर्थः । मनुष्यवातादीनां गतिं बध्नाति वा । क+पट्+णिच्+अण् । यथा,
"द्वाराणि समुपादत्स्व कपाटान्यर्गलानि च" ।
इति रामायणम् ।

कपालः, पुं स्त्री, (कं मस्तकं पालयतीति । क + पालि + अण् । यद्वा कम्पते यः । कपि चलने + "तमि विशिविड़िमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्" । उणां १ । ११७ । इति कालन् । कपिनिर्देशाद् नलोपः ।) शिरोऽस्थि । माथार खुलि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्परः इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । ३ । ८० ।
"द्वौ शङ्खौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा" ॥) घटादेः खण्डम् । खापरा खोला इत्यादि भाषा ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे । ११ ।
"घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्म्मणोः ।
तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः" ॥) समूहः । इति मेदिनी ॥ (मृण्मयकर्परादिभिक्षापात्रम् । यथा, मनुः । ६ । ४४ ।
"कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्" ॥) पुरोडाशः । यथा शतपथब्राह्मणे ।
"कपालानि चोपदधाति पुरोडाशं चाधिश्रयति" ॥) कुष्ठरोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणम् । यथा, माधवकरः ॥
"कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्" ॥

कपालनालिका, स्त्री, (कपालस्य सूत्रसंघस्य नालिका ।) तर्कुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ टेको इति भाषा ॥

कपालभृत्, पुं, (कपालं भिक्षापात्रं ब्रह्मकपालं वा बिभर्त्ति धारयति । कपाल + भृ + क्विप् तुक् च ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥

कपालिका, स्त्री, (कपाल + कन् + टाप् ।) दन्तरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"कपालेष्विव दीर्य्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा ।
कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी" ॥
इति माधवकरः ॥ तस्याश्चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥ (घटकपालिका । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १२ । ४१ ।
"मद्दीघटत्वं घटतः कपालिका
कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः ।
जनैः स्वकर्म्मस्तिमितात्मनिश्चयैः
आलक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु" ॥)

कपालिनी, स्त्री, (कपालोऽस्त्यस्य । कपाल + इनि + स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

कपाली, [न्] पुं, (कपालोऽस्त्यस्य । कपाल + इनिः ।) महादेवः । इति हलायुधः ॥ स्वनामख्यातजातिविशेषः । स तु ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ (त्रि, कपालविशिष्टः । यथा, कुमारे । ५ । ७८ ।
"कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं
न विश्वमूर्त्तेरवधार्य्यते वपुः" ॥
"नटी कपालिनी वेश्या कुलटा नापिताङ्गना" ॥ इति च तन्त्रम् ।) योगिविशेषः । यथा, हठयोगदीपिकायां १ । ७ ।
"कपाली विन्दुनाथश्च काकचण्डीश्वराह्वयः" ॥)

कपिः, पुं, (कम्पते यः सदा । "कुण्डिकम्प्योर्नलोपश्च" उणां । ४ । १४३ । इ प्रत्ययः ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १५४ ॥
"विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ।
प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्" ॥) सिह्लकः । मधुसूदनः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४९ । १०९ ।
"सनात् सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः" ॥) धात्रिका । इति शब्दमाला ॥ करञ्जभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कादुदकात् पृथ्वीं पाति इति । वराहः । रक्तचन्दनम् । पिङ्गलम् । तद्वर्णवति त्रि ॥)

कपिकच्छुः, स्त्री, (कपीनामपि कच्छुर्यस्याः कण्डूहेतुत्वात् ।) वृक्षविशेषः । आलकुशी इति भाषा । केवाँच इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । आत्मगुप्ता २ जड़ा ३ अव्यण्डा ४ कण्डूरा ५ प्रावृषायणी ६ ऋष्यप्रोक्ता ७ शूकशिम्बिः ८ मर्कटी ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ८७ ॥ स्वगुप्ता १० अजहा ११ कण्डुरा १२ प्रावृषायिणी १३ प्रावृषा १४ शूकशिम्बी १५ शूकशिम्बा १६ कपिकच्छू १७ । इति भरतः ॥ स्वयंगुप्ता १८ महर्षभी १९ लाङ्गली २० कुण्डली २१ चण्डा २२ दुरभिग्रहा २३ कपिरोमफला २४ गुप्ता २५ दुष्पर्शा २६ अजड़ा २७ प्रावृषेण्या २८ वदरी २९ गुरुः ३० आर्षभी ३१ शिम्बी ३२ वराहिका ३३ तीक्ष्णा ३४ रोमालुः ३५ वनशूकरी ३६ कीशरोमा ३७ रोमवल्ली ३८ । शूकशिम्बिः ३९ वानरी ४० कपीकच्छुः ४१ शूकपिण्डी ४२ शूकपिण्डी ४३ कपिप्रभा ४४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । स्वादुरसत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । वातक्षयपित्तास्रविक्षतव्रणनाशित्वम् । शीतलत्वञ्च । तस्या वीजगुणाः । वातशमनत्वम् । परमवाजीकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शूकशिम्बीशब्देऽस्या विशेषस्य ज्ञेयः ॥)

कपिकच्छुफलोपमा, स्त्री, (कपिकच्छुफलस्य उपमा यत्र ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिकच्छुरा, स्त्री, (कपिभ्यः कच्छुं कण्डूं राति ददाति । कपिकच्छु + रा + कः ।) कपिकच्छुः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, गारुड़े १९७ अध्याये ।
"शरपुङ्खारिका पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ।
एषां दशपलान् भागान् क्वाथयेत् सलिलेऽमले" ॥)

कपिकान्दुकं, क्ली, (कपि + कन्दि + उकः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) । कस्य शिरसः पिकान्दुकं अस्थि । यद्वा कपिः परमात्मा विष्णुः कन्दति क्रीड़ति यत्र तत्रत्यं अस्थि ।) शिरोऽस्थि । इति शब्दचन्द्रिका । माथार खुलि इति भाषा ॥

कपिका, स्त्री, (कपिरिव कायति यद्वा वराहवत् नीलवर्णतया प्रकाशते शोभते वा । एकदेशसाम्यात् तथात्वम् ।) नीलसिन्दुवारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलसिन्दुवारशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

कपिकोलिः, पुं, (कपीनां प्रियः कोलिः ।) कोलिविशेषः । इति रत्नमाला । शेयाकुल इति भाषा ॥

कपिचूडा, स्त्री, (कपीनां चूड़ा इव । आम्रातकसुकुलस्य कपिचूड़ातुल्यत्वात् ।) आम्रातकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (आम्रातकशब्दे विशेषोऽस्या ज्ञेयः ॥)

कपिचूतः, पुं, (कपीनां चूत इव अत्यन्तप्रियत्वात् ।) आम्रातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिजः, पुं, (कपेः शिलायाः जायते । जन् + डः । कपितैलम् ॥) तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः । शिलारस इति भाषा ॥

कपिजङ्घिका, स्त्री, (कपेः वानरस्य जङ्घा इव जङ्घा यस्याः । संज्ञायां कन् । कपिसदृशजङ्घाया दैर्घ्याद् इत्थेवम् ।) तैलपिपीलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिञ्जलः, पुं, (कपिरिव जवते वेगेन गच्छति यद्वा कम् श्रुतिसुखदं शब्दम् पिञ्जयति कपिवत् पिञ्जलो वा । ईषत्पिङ्गलवर्णो हरितालवर्णो वा । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चातकपक्षी । तन्मांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतलत्वम् । कफरक्तपित्तनाशित्वम् । अग्निदातृत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । तेजलः २ ॥ तस्य मांसं शुक्रवृद्धिकरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तित्तिरिपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—
"कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतित्तिरः ।
कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कपिशतित्तिरः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
"पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः ।
मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्य्यलाघवात्" ॥
इति चरकः । तथा सुश्रुतश्च ।
"रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः ।
कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते" ॥
ऋषिकुमारभेदः । श्वेतकेतुपुण्डरीकस्य वयस्यः । अयन्तु श्वेतकेतुपुत्रस्य पुण्डरीकस्य बन्धुः । यथा कादम्बर्य्यां महाश्वेतोपाख्याने ।
"सखे ! कपिञ्जल ! किं मामन्यथा सम्भावयसि" ॥)

कपितैलं, क्ली, (कपिभिर्वानरैः शिलायाः विदारणात् सम्पादितं यत् तैलम् ।) तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथाचोक्तम् ।
"सिह्लकस्तु तुरुष्कः स्याद्यतो यवनदेशजः ।
कपितैलञ्च सङ्ख्यातं तथा च कपिनामकः" ॥)

कपित्थः, पुं, (कपिः तिष्ठति फलप्रियत्वात् लोभात् वा यत्र । कपि + स्था + कः । पृषोदरादित्वात् सलोपे साधुः ।) वृक्षविशेषः । कत्वेल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दधित्थः २ ग्राही ३ मन्मथः ४ दधिफलः ५ पुष्पफलः ६ दन्तशठः ७ । इत्यमरः २ । ४ । २१ ॥ कपित्थः ८ । इति भरतः ॥ मालूरः ९ मङ्गल्यः १० नीलमल्लिका ११ ग्राहिफलः १२ चिरपाकी १३ ग्रन्थिफलः १४ कुचफलः १५ कपीष्टः १६ गन्धफलः १७ दन्तफलः १८ करभवल्लभः १९ काठिन्यफलः २० करञ्जफलकः २१ । अस्यामफलगुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । कण्ठरोगजिह्वाधिकजड़ताकारित्वम् । त्रिदोषवर्द्धकत्वम् । विषहरत्वम् । रोचकत्वञ्च । तत्पक्वफलगुणाः । दोषत्रयहरत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् ।

गुरुत्वम्। श्वासवमिश्रमक्लमहरत्वम्। हिक्कापनोदनत्वम्। पाचित्वम्। रुचिप्रदत्वम्। तत् सर्व्वदा सेव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

"कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम्।
मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्"।

इति राजवल्लभः॥ (तथा च चरके।

"कपित्थं विषकण्ठघ्नमामं संग्राहि वातलम्।
मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्।
परिपक्वं सदोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्व्वपि"॥

"कुशद्वीपेश्वरस्य राज्ञो ज्योतिष्मतः प्रथमस्य सप्तपुत्राणामेकतमः। तद्वर्षमपि तन्नाम्ना ख्यातम्। तद्विवरणन्तु विष्णुपुराणे २ यांशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम्")

कपित्थत्वक्, स्त्री, (कपित्थस्य मालूरस्य त्वगिव त्वक् यस्य।) एलवालुकम्। इति राजनिर्घण्टः। (एलवालुकशब्देऽस्य विशेषगुणा ज्ञातव्याः।)

कपित्थपर्णी, स्त्री, (कपित्थस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः। कपित्थपर्ण+गौरादित्वात् ङीष्।) वृक्षविशेषः। कपित्थानीति ख्याता। तत्पर्य्यायः। विरजा २ सुरसा ३ चित्रपत्रिका ४। इति रत्नमाला॥

कपित्थास्यः, पुं, (कपित्थवत् कपित्थफलवत् वर्त्तुलाकारं आस्यं मुखं यस्य।) वानरविशेषः। तत्पर्य्यायः। गोलाङ्गूलः २ दधिशोणः ३ भल्लाटनः ४। इति त्रिकाण्डशेषः।

कपिध्वजः, पुं, (कपिर्हनूमान् ध्वजे यस्य सः। प्रतिज्ञापालनपरतन्त्रेण महावीरेण हनूमताधिष्ठितध्वजत्वात् वानरलाञ्छनध्वजत्वाद्वा तथात्वम्।) अर्ज्जुनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा गीतायाम्। १।२०।

"अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान् कपिध्वजः"॥)

कपिनामा, [न्] पुं, (कपेर्नामेव नाम यस्य।) सिह्लकः। इति रत्नमाला॥ (स्वार्थे कन् प्रत्ययेनास्य प्रमाणमुक्तं भावप्रकाशे यथा,—

"कपितैलञ्च सिह्लः स्यात् तथा च कपिनामकः"॥)

कपिपिप्पली, स्त्री, (कपि कपिवत् रक्तवर्णा पिप्पलीव रक्तवर्णपिप्पलीतुल्येति यावत्।) रक्तापामार्गः। इति वैद्यकम्॥ सूर्य्यावर्त्तश्च। इति रत्नमाला॥

कपिप्रभा, स्त्री, (कपिष्वपि प्रभा निजप्रभूतगुणप्रसारः यस्याः। कपीनामपि कण्डूजनकत्वात्तथात्वम्।) कपिकच्छुः। इति शब्दरत्नावली॥

कपिप्रभुः, पुं, (कपीनां हनूमदादीनां प्रभुर्नियन्ता।) रघुनाथः। इति शब्दरत्नावली॥ (वानरराजः वाली सुग्रीवश्च॥)

कपिप्रियः, पुं, (कपीनां प्रियः।) आम्रातकः। इति राजनिर्घण्टः॥ कपित्थः। इति जटाधरः॥

कपिरथः, पुं, (कपिर्हनूमान् रथ इव वहनकारी वाहनं वा यस्य।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥ (कपिः महावीरः हनूमान् रथे यस्य इति व्युत्पत्त्या कपिलाञ्छितध्वजः अर्ज्जुनः॥)

कपिलः, पुं, (कमु कान्तौ "कमेः पश्च"। उणां १। ५६। इलच्। पश्चान्तादेशः।) मुनिविशेषः। स तु आत्मज्ञानयोगप्रचारार्थमवतारः। कर्द्दमप्रजापतेरौरसाद्देवहूतिगर्भजातः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा गीतायां १०। २६।

"गन्धर्व्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः"॥

सगरराजसन्ततिभस्मकारी रसातलस्थः कपिलो मुनिः केषाञ्चिन्मते साङ्ख्ययोगप्रचारकर्त्ता न। अयन्तु अपरः कश्चित् समनामख्यातो मुनिः। एतदर्थे प्रमाणं यथा, रघुः ३। ५०।

"अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः"॥)

अग्निः। कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः॥ सिह्लकनामगन्धद्रव्यम्। इति रत्नमाला॥ पिङ्गलवर्णः। तद्युक्ते त्रि। इत्यमरः। १।५।१६—१८॥ नीलपीतः। कपिलः। इति रभसः॥ "कपिलो रोमशाख्यविदि श्वन्ये"। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते ३।३।२४।

"अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्व्वतोमुखः"॥

महादेवः। यथा तत्रैव १३। १७। ८७।

"कपिलः कपिशः शुक्ल आयुश्चैव परोऽपरः"॥

विष्णुः। यथा तत्रैव १३। १४९। १०९।

"सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः"॥

नागविशेषः। यथा, हरिवंशे ३। ११४।

"शङ्खश्च शङ्कुपालश्च कपिलो वामनस्तथा"॥

दानवभेदः। यथा तत्रैव ३। ८२।

"अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा"॥)

कपिलद्युतिः, पुं, (कपिला रक्ता पिङ्गलवर्णा वा द्युतिर्यस्य।) सूर्य्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कपिलद्राक्षा, स्त्री, (कपिला द्राक्षा।) द्राक्षाविशेषः। तत्पर्य्यायः। मृद्वीका २ गोस्तनी ३ कपिलफला ४ अमृतरसा ५ दीर्घफला ६ मधुवल्ली ७ मधुफला ८ मधुली ९ हरिता १० हारहूरा ११ सुफला १२ मृद्वी १३ हिमोत्तरा १४ पथिका १५ हैमवती १६ शतवीर्य्या १७ काश्मरी १८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। हृद्यत्वम्। मदहर्षदातृत्वम्। दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृष्णाहृल्लासनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (मृद्वीकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कपिलद्रुमः, पुं, (कपिलः कपिलवर्णो द्रुमः।) कान्तीनामसुगन्धिकाष्ठम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

कपिलधारा, स्त्री, (कपिलानां धारा इव दुग्धधारासदृशी शुद्धा धारा यस्याः। यद्वा कपिलानां दुग्धधाराभिः सम्भूता निर्म्मला धारा यस्याः। संज्ञायां ङ्याषोरिति पाणिनिसूत्रानुसारेण ह्रस्वः।) स्वर्णदी। तीर्थभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

कपिलशिंशपा, स्त्री, (कपिला रक्तपीतमिश्रितवर्णा शिंशपा।) शिंशपावृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। कपिला २ पीता ३ सारिणी ४ कपिलाक्षी ५ भस्मगर्भा ६ कुशिंशपा ७। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। शीतवीर्य्यत्वम्। आमयवातपित्तज्वरच्छर्द्दिहिक्कानाशित्वञ्च इति राजनिर्घण्टः॥

कपिला, स्त्री, (कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः अर्श आद्यच्। टाप् च।) पुण्डरीकनामदिग्गजपत्नी। इत्यमरः। १।३।४॥ भस्मगर्भा शिंशपा। रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २।६।१२०॥ (यथाह राजवल्लभः।

"रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्त्री स्मृता कौन्ती हरेणुका"॥

अस्या गुणादिकं रेणुकाशब्दे द्रष्टव्यम्॥) गोविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ सा तु स्वर्णवर्णा। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते ३। ८४। ८७।

"कपिलाः सव्वत्सा वै पर्व्वते विचरन्त्युत"॥

दक्षकन्या। यथा, महाभारते १। ६५। १२।

"क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः"॥

कपिलवर्णयोगात्। अनुदात्तत्वाभावात् वर्णादिति न ङीप्।) मरुत्कन्या। शिंशपा। राजरीतिः इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। यथा,—

"कल्याणाचलशैलात्तु पूर्व्वस्मिन् शुभपर्व्वते।
शच्या सह पुरा रेमे यत्र शक्रः सुरेश्वरः।
तत्पूर्व्वस्यां महादेवी नदी कपिलसञ्ज्ञिता।
तस्यां स्नात्वा नरो गङ्गास्नानजं फलमाप्नुयात्"॥

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः॥ (तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते ३। ८३। ४५।

"कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः।
तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च पितॄन् स्वान् दैवतान्यपि।
कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः"॥

कपिलानां पयस्विनीधेनूनाम् इत्यर्थः॥ पिङ्गलवर्णा। यथा, विष्णुपुराणे ३यांशे। ४। ३१।

"कपिलाश्वादयः पीता कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक्"॥

कपिला कन्या नोपयन्तव्या यदुक्तं मनुना ३। ८।

"नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्"॥)

कपिलाक्षी, स्त्री, (कपिलं अक्षि तद्वत् पुष्पं यस्याः।) मृगेर्व्वारुः। कपिलशिंशपा। इति राजनिर्घण्टः॥

कपिलाश्वः, पुं, (कपिलाः कपिलवर्णाः अश्वा यस्य।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कपिलोमफला, स्त्री, (कपिलोमस्वपि मन्ति कण्डूप्रदानाय प्रभवति या।) कपिकच्छुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (शूकशिम्बीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः॥)

कपिलोमा, स्त्री, (कपिलोमवत् लोममञ्जरी यस्याः।) रेणुका। इति राजनिर्घण्टः॥ (विस्तृतिस्तु रेणुकाशब्दे द्रष्टव्या॥)

कपिलोहं, क्ली, (कपिरिव कपिवर्णतुल्यं लोहम्।) पित्तलम्। इति हेमचन्द्रः॥ (पित्तलशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्याः॥)

कपिवल्लिका, स्त्री, (कपिवर्णा वल्लिका। पृषोदरादित्वात् ललोपे साधुः।) गजपिप्पली। इति रत्नमाला॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः॥)

कपिवक्त्रः, पुं, (कपेर्वानरस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य भागिनेयपर्व्वतमुनिशापप्रभावात् मातुलस्य देवर्षेस्तथात्वम्।) नारदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा हि नारदस्य कपिवक्त्रत्वं जातम् तदुच्यते।

पुरा किल मातुलभागिनेयौ द्वावमलमती नारदपर्व्वतौ मानुषेषु सम्भीत्या विहर्त्तुकामौ देवलोकादिहागतवन्तौ। आगत्य च सृञ्जयं राजानमभ्येत्य तद्गृहे ऊषतुः। आसीच्च

किलायोः समयः शुभमशुभं वा हृदि जातं तत्सर्वं परस्परेण कथनीयमिति। अथ कदाचित् राजा तावभ्युपेत्य स्वसुतां तदाराधनाय नियोजितवान्। अथ गच्छति काले नारदस्तु कन्दर्पबाणवशगः राजदुहितरि मनो निदधे। धर्म्मविदपि नारदः व्रीडमानः तीव्रमिदं मनोभावं भागिनेयाय न शशंस। भागिनेयः पर्व्वतस्तु इङ्गितादिभिर्मातुलं कामार्त्तं वीक्ष्य समयभङ्गादतिक्रुद्धः "इयं नृपसुता तव भार्य्या भविष्यति त्वमपि वानरमूर्त्तिधरोऽत्र विचरिष्यति" इति तं शशाप। एतच्छापात् खलु नारदो वानरमुख आसीत् इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया॥ विस्तृतिस्तु महाभारते शान्तिपर्व्वणि ३० अध्याये द्रष्टव्या।)

कपिवल्ली, स्त्री, (कपिरिव कपिलोमसदृशी वल्ली।) गजपिप्पली। इत्यमरः। १। ५। १६॥

कपिशः पुं, (कपिः वर्णविशेषः अस्त्यस्य कपिनामास्त्यस्य वा लोमादित्वात् शः।) श्यावः। श्यामपीतमिश्रितवर्णः। तद्युक्ते त्रि। इत्यमरः १।५।१६॥ (यथा, रघुः १२। २८।

"सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः"॥

सर्व्ववर्णमयत्वात् शिवः। यथा, महाभारते १३। शिवसहस्रनामकीर्त्तने १७। ८७।

"कपिलः कपिशः शुक्लः आयुश्चैव परोऽपरः"॥)

सिह्लकनाम गन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी॥

कपिशाञ्जनः, पुं, (कपिशं अञ्जनं कपिशयुक्तं अञ्जनं वा यत्र। अञ्जनस्य कृष्णवर्णतया तस्य श्वेतवर्णत्वाच्च एवमुच्यते।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कपिशापुत्त्रः पुं, (कपिशायाः मदोन्मत्तायाः पिशाच्याः पुत्त्रः।) पिशाचः। इति शब्दमाला॥

कपिशी, स्त्री, (कपिश इति वर्णवाचितया ङीप्।) माधवी। मदिरा। इति मेदिनी जटाधरश्च॥ (हलायुधमतेऽस्य क्लीवत्वमपि दृश्यते।)

कपिशीका, स्त्री, (कपिश+स्वार्थे वाऽऽलकात् ईकन् टाप् च।) मदिरा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कपिशीर्षं, क्ली, (कपीनां प्रियस्थानं शीर्षं दृत्तप्राकारादीनां शिर्षदेश एव कपिप्रियत्वात् प्रसिद्धः। शाकपार्थिवादित्वात् समासः।) प्राकाराग्रम्। तत्पर्य्यायः॥ खोड़कशीर्षकम् २ क्रमशीर्षम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कपिशीर्षकं, क्ली, (कपीनां शीर्षवर्णवत् कायति प्रकाशते। कै+कः।) हिङ्गुलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (हिङ्गुलशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः॥)

कपीकच्छुः, पुं, (कपिकच्छुरिति संज्ञायां वा दीर्घः।) कपिकच्छुः। इति शब्दरत्नावली॥

कपीज्यः, पुं, (कपिभिर्वानरैरतिप्रियत्वात् इज्यते पूज्यते। कपि+यज्+क्यप्।) क्षीरिकावृक्षः। इति जटाधरः॥ (रामचन्द्रः। इति व्युत्पत्त्यर्थः॥)

कपीतः, पुं, (कं जलं तत्तुल्यश्वेतवर्णं अपि इतः प्राप्तः अपेरल्लोपः। यद्वा कपिभिरितः प्रियत्वेन प्राप्तः।) श्वेतवुङ्गावृक्षः। इति रत्नमाला॥

कपीतनः, पुं, (कपीनां ईं लक्ष्मीं तनोति विस्तारयतीति। कपि+ई+तन्+पचाद्यच्। कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः। अन्येषामपीति। ६। ३। १३७। दीर्घः।) आम्रातकवृक्षः। गर्द्दभाण्डवृक्षः। शिरीषवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २७॥ अश्वत्थवृक्षः। इति मेदिनी। गुवाकवृक्षः। विल्ववृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (आम्रातकशब्दे शिरीषशब्दे अश्वत्थशब्दे विल्वशब्दे चास्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कपीन्द्रः, पुं, (कपिश्चासौ इन्द्रश्चेति कपिरिन्द्र इव इति वा।) हनूमान्। इति शब्दरत्नावली॥ (कपीनां वानराणामिन्द्रः। सुग्रीवः।-वाली। इति रामायणम्॥ विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने १४९। ६६।

"शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः"॥)

कपीष्टः, पुं, (कपीनां इष्टः प्रियः।) राजादनीवृक्षः। कपित्थः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कपित्थशब्देऽस्य गुणादय उक्ताः॥)

कपोतः, पुं, (को वायुः पोतः नौरिवास्य। यद्वा कब वर्णे+ "कबेरोतच् पश्च"। उणां।१।६२। इति ओतच् +बस्य पश्च।) गृहकपोतः। पायरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कलरवः २ पारावतः ३। इत्यमरः। २। ५। १४॥ पारापतः ४ छेद्यः ५ रक्तलोचनः ६। इति रभसः॥ गृहकुक्कुटः ७। यथा,—

"मार्जाररक्षिते दुःखं यादृशं गृहकुक्कुटे"।

इति प्रयोगात् इति सारसुन्दरी॥

(यथा, रामायणे। ५। ८१। ९।

"श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः।
अर्च्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः"॥)

वनकपोतः। घुघु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चित्रकण्ठः २। इति मेदिनी॥ कोकदेवः ३ धूसरः ४ धूम्रलोचनः ५ दहनः ६ अग्निसहायः ७ भीषणः ८ गृहनाशनः ९। तन्मांसगुणाः। वीर्य्यबलवृद्धिकारित्वम्। स्वादुत्वम्। कफपित्तास्रनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मधुरत्वम्। शीतत्वम्। कषायत्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। सार्षपतैलमर्ज्जनेन विरुद्धत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

(अस्य गुणान्तरं यथा,—

"पारावतो गुरुः स्निग्धो रक्तपित्तानिलापहः।
संग्राही शीतलस्तज्ज्ञैः कथितो वीर्य्यवर्द्धनः"॥

इति भावप्रकाशः॥

"कपोतो बृंहणो बल्यो वातपित्तविनाशनः।
तर्पणः शुक्रजननो हितो नृणां रुचिप्रदः"॥

इति हारीतः॥ कपोतविशेषस्य गुणाः॥ यथा,—

"गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्व्वदोषहृत्"॥

इति वाभटः॥

"कषायमधुराः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः।
विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः॥ १॥
तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः।
शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पं मूत्रकराश्च ते"॥ २॥

इति चरकः॥

"सर्व्वदोषहरस्तेषां मेदाशी मलदूषकः।
कषायस्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः"॥

इति सुश्रुतः॥)

कपोतकं, क्ली, (कपोत इव कपोतवर्णवत्कायति प्रकाशते। कै+कः।) सौवीराञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कपोतचरणा, स्त्री, (कपोतचरणः चरणाकारो अस्त्यस्याः।) नलीनामगन्धद्रव्यं। इति जटाधरः॥

कपोतपालिका, स्त्री, (पालयति इति। पाल रक्षणे+ कर्त्तरि ण्वुल्। कपोतानां पालिका कपोतान् पालयति इति वा कर्म्मण्यण्।) विटङ्कः। सौधादिप्रान्तकाष्ठादिरचितपक्षिस्थानम्। इत्यमरः। २। २। १५॥ पायरार खोप इति भाषा॥

कपोतपाली, स्त्री, (कपोतान् पालयति इति। पाल कर्म्मण्यण् ङीप् च। केचित्तु पाल+अच् गौरादित्वात् ङीष्।) कपोतपालिका। इति हलायुधः॥ (यथा माघे ३। ५१।

"चिक्रंसया कृत्रिमपत्त्रिपङ्क्तेः
कपोतपालीषु निकेतनानाम्"॥)

कपोतवङ्का, स्त्री, (कपोतो वञ्चते प्रतार्य्यतेऽनया। वञ्च+करणे घञ् कुत्वं टाप् च।) ब्राह्मीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा सुश्रुते।

"कपोतवङ्कामूलं हि पिबेदम्लसुरादिभिः"॥)

कपोतवर्णी, स्त्री, (कपोतस्य वर्ण इव वर्णो यस्याः गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इति राजनिर्घण्टः॥ (सूक्ष्मैलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

कपोतवाणा, स्त्री, (कपोतपाद इव यो वाणः तद्दाकारोऽस्याः।) नलिकानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कपोतसारं, क्ली, (कपोतः कपोतवर्ण इव सारः कृष्णवर्णो यत्र।) स्रोतोऽञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कपोताङ्घ्रिः, स्त्री, (कपोतस्य अङ्घ्रिरिव।) नलीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १२१॥

कपोताभः, पुं, (कपोतस्य आभा इव आभाऽस्य।) कपोतवर्णः। इति हेमचन्द्रः॥ (मूषिकभेदः।

"मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः"।

इति सुश्रुतः॥)

कपोतारिः, पुं, (कपोतानां अरिः शत्रुः।) श्येनपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कपोलः, पुं, (कम्पते "कपिगडि कटिपटिभ्य ओलच्"। उणां १। ६७। इति ओलच् कपि इति निर्द्देशात् नलोपः। कं सुखं पोलतीति वा पुलमहत्त्वे कर्म्मण्यण्।) नेत्रतिर्य्यक्सन्निधिभागः। गाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गण्डः २। इत्यमरः। २। ६। ९०॥ गल्लः ३। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा रघुः। ४। ६८।

"तत्र हूणावरोधानां भर्त्तृषु व्यक्तविक्रमम्।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्"॥)

कफः, पुं, (केन जलेन फलति इति। फल निष्पत्तौ "अन्येष्वपि" ३। २। १०१। इति डः। के शिरसि फलति वा प्राग्वत्।) शरीरस्थधातुविशेषः। तत्पर्य्यायः। श्लेष्मा २ संघातः ३ सौम्यधातुः ४

अत्र ५ वर्गी ६। अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। सन्धिविश्लेषकारित्वम्। मृदुत्वम्। प्रसन्नत्वम्। स्निग्धत्वम्। बहुलत्वम्। शीतलत्वम्। जड़ताकारित्वम्। शुक्लत्वम्। शीते वसन्ते दिवामुखे पूर्व्वाह्णे भुक्ते च प्रकोपयत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अस्य प्रकोपहेतुः। "गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः। तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः सम्प्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते" ॥ * ॥ तस्य कर्म्माणि। "स्तैमित्यं गुरुता शिथिलता शैत्यं प्रसेको मलबाहुल्यं स्थिरता रसस्य जड़ता कण्डूरतिप्रौढता। आलस्यं चिरकारिता कठिनता श्वेतावभासस्निग्धता तन्द्राबद्धमदेहकाश्यगुरुता एताः कफोत्था रुजः" ॥ * ॥

अस्य प्रशमनकारणम्।

"गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः" ॥

"कटुक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनस्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागररतिक्रीडावगाहाश्रमम्।
धूमाभ्यग्रविरेचनवमनस्वेदोपवासादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्मामयघ्नं भवेत्" ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

"अवलम्बक इत्येकः क्लेदकः श्लेष्मकोऽपरः।
बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः" ॥ * ॥

एतेषां स्थानानि यथा,—

"कफधामानि वक्षस्थो हृदयस्यावलम्बनम्।
ततोऽवलम्बकाख्यानि श्लेष्मा शाखोर्द्ध्व स्थित ॥१॥
आमाशयस्थितः सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदकः स्मृत ॥२॥
श्लेष्मकश्लेषणात् सन्धौ स च सन्धौ व्यवस्थित ॥३॥
रसनास्थितस्तस्यैव बोधको रसबोधनात् ॥४॥
शिरसि संस्थितस्तर्पको सर्वेन्द्रियतर्पणात् ॥५॥" ॥ * ॥

अस्य स्थानानि।

"उरःकण्ठशिरःक्लोमपर्व्वाण्यामाशयो रसः।
मेदो घ्राणञ्च जिह्वा च कफस्यात्मसुरः परम्" ॥ * ॥

(कफिसंदेषरूपेणसीपधपूरकर्णदेहम् श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्म्मणानुग्रहं करोति। इति तु प्रकारभेदेनास्य कार्य्यमुक्तम्।

अतः परमस्य चैकत्वमाह।

श्लेष्मणो क्षपणान्तैः यामाशयेतराश्च स्थिता मन्दता अग्निरपि, तथा दौर्ब्बल्यं प्रभावयत्। तत्र आमोवितृष्णमद्यापानेन प्रतीकारः। अत प्रसङ्गात्तदङ्गा लक्षणमाह।

श्लेष्मणो लिङ्गं शैत्यं स्थैर्य्यं गौरवमाह कण्ड्वादिनानाविधविशेष।)

श्लेष्मप्रकृतिलक्षणम्।

"श्लेष्मोद्रेकिणि सत्त्वं तु [illegible] महाबल।
[illegible]" ॥ * ॥

(अन्यच्च चरके यथा,—

"दूर्व्वांकाण्डनिभाङ्गश्च
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

संगीतवाद्योऽतिसहिष्णुश्च।
व्यायामशीलो रतलालसोऽसौ
भवेत् कफात्मप्रकृतिर्मनुष्यः।
गुरुश्च स्थिरकुटिलातिनीलकेशो
लक्ष्मीवान् जलदमृदङ्गसिंहघोषः।
सुप्तः सन् सकमलहंसचक्रवाकान्
सम्पश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान्।
रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः
स्निग्धच्छविः सत्त्वगुणोपपन्नः।
क्लेशक्षमो मानयिता गुरूणां
ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः।
दृढशास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः
परिगण्य चिरात् प्रददाति बहु।
परिनिश्चितवाक्यपदः सततं
गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा।
ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणैः सिंहाश्वगजगोवृषैः।
तार्क्ष्यहंससमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः"।

इति सुश्रुतः।

श्लेष्मस्थानान्यत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः। तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरिष्टात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्द्ध्वगतित्वात् तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य स चतुर्विधस्याहारस्याधारः। स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति।

"माधुर्य्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च।
आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतलः"।

स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य चोदककर्म्मणानुग्रहं करोति। उरःस्थस्त्रिकसन्धारणमात्मवीर्य्येणान्नरससहितेन हृदयावलम्बनं करोति। जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यग्रसज्ञाने वर्त्तते। शिरःस्थः स्नेहसन्तर्पणाधिकृतत्वादिन्द्रियाणामात्मवीर्य्येणानुग्रहं करोति। सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सर्व्वसन्धिसंश्लेषात् सर्व्वसन्ध्यनुग्रहं करोति। भवति चात्र।

"श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च।
मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः"।)

तस्याविकृतस्य कर्म्म।

"स्नेहो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम्।
क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्म्माविकारजम्" ॥ * ॥

इति सुखबोधः। येन। यथा अभिरूप इत्यादि ॥

कफकूर्च्चिका, स्त्री, (कफं कूर्च्चति विस्तारं करोतीति। कफ+कूर्च्च+विस्तारे+ण्वुल्+टाप् इत्वञ्च।) लाला। लाल् थुथु थिकनि इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। स्यूतिका २ स्यन्दिनी ३ लाला ४ आस्यासवः ५। इति हेमचन्द्रः ॥

कफघ्नी, स्त्री, (कफं कफविकारं हन्तीति। कफ+हन्+टक्+ङीप्।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजनिर्घण्टे पलाशादिवर्गे।

"[illegible] कफघ्नी [illegible]"।)

कफणि, पुं, स्त्री, (केन सुखेन फणति गच्छतीति [illegible] हनौ, कुर स्पन्दने इति वा धातो इन् पृषोदरादित्वात् साधुः।) कफोणिः। इति हेमचन्द्रः ॥

कफवर्द्धन, पुं, (कफं कफजनितविकारं वर्द्धयतीति। कफ+वृध्+णिच्+ल्यु।) पिण्डीतगरवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्लेष्मवृद्धिकारके त्रि। इति वैद्यकम् ॥ (दिवास्वप्नाव्यायामालस्यमधुराम्ललवणशीतस्निग्धगुरुपिच्छिलाभिष्यन्दिहायनकयवकनैषधेत्कटमाषमहामाषगोधूमतिलपिष्टविकृतिदधिदुग्धकृशरापायसेक्षुविकारानूपौदकमांसवसाविसमृणालकशेरुकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते ॥

"सशीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः।
पूर्व्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति" ॥

इति सुश्रुतः ॥)

कफविरोधि, क्ली, (कफं विरोधेन रुणद्धीति। कफ+वि+रुध्+णिनि।) मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मनाशके, त्रि। मरिचशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)

कफान्तक, पुं, (कफस्य अन्तकः नाशकः। यद्वा। कफं अन्तयतीति। कफ+अन्त+करोत्यर्थे णिच्+ण्वुल्।) वर्व्वुरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणादिकं वर्व्वुरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कफनाशके, त्रि ॥)

कफारिः, पुं, (कफस्य अरिः दमनकर्त्तृत्वात्।) शुण्ठी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मनाशके, त्रि। शुण्ठीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कफी, [न्] त्रि, (कफोऽस्त्यस्य। कफ+अस्त्यर्थे। "द्वन्द्वोपतापेति"। ५। २। १२८। इनि।) श्लेष्मयुक्तः। तत्पर्य्यायः। श्लेष्मल २ श्लेष्मण ३। इत्यमरः। २। ६। ६०। गर्गे पुं। इति भरतः ॥

कफेलु, त्रि, (कफं लाति आदत्ते इति। कफ+ला आदाने+"चन्दु-ह्रस्व-जम्बु-कम्बु कफेलु-कर्क्कन्धू-दिधिषु"। उणां १। ८५। इति कुप्रत्ययान्तो निपातितः।) कफयुक्तः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (पुं, श्लेष्मातकवृक्षः।

"कफेलुः श्लेष्मातकतरौ पुंसीति रूपमञ्जरी"।

इति "उज्ज्वलदत्तवचनात्"। १। ८५।)

कफोणि, पुं, (कं सुखं स्फोरयति। स्फुर स्फुरणे सञ्चलने च स्फुलात् अच् इ। यद्वा केन सुखेन फलति स्फुरतीति वा। स्फुर, फल वा+इन् उभयत पृषोदरादित्वात् साधुः।) भुजमध्यग्रन्थिः। कनुइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। कूर्पर २। इत्यमरः। २। ६। ८०। (कूर्परशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कब, ऋ ङ वर्णे। वर्णः। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-ऋदित्।) ऋ, अचकवत्। ङ कबते कविर्विभुम्। कबते प्रतिमां चित्रकारः। इति दुर्गादासः ॥

कबन्धं, क्ली, (कस्य मस्तकस्य बन्धः आश्रयः। अवधारणेन प्राधान्यादस्य। क्रियादि चापलिति अत्र विधान एव स्यात्। यथा, कुर्वा।

"पञ्चदशाहानि साऽशीः कामसपः पिबापीत्यथः प्राणो न पिबतस्ते विच्छेत्स्यते" ।) जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ५ । ८५ । ३ ॥
"नीचीनबारं वरुणः कवन्धं प्रससर्ज रोदसी अन्तरीक्षम्" ॥)

कबन्धः पुं, (कं सुखं बध्यते रुध्यतेऽस्मात् । क + बन्ध + घञ् ।) राहुः । रक्षोविशेषः । (यथा, रघुः १२ । ५७ ।
"वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः ।
मुमूर्च्छ सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ" ॥
अस्य विवरणादिकमुच्यते । पुरा किल दनुनामा कश्चिद्दानवः उग्रेण तपसा पितामहं सन्तोषयन् दीर्घमायुः प्राप्तवान् । प्राप्तदीर्घायुरतिगर्व्वः सुरराजेन सह योद्धुं सुरपुरमगच्छत् । शक्रस्तु रणभूमिगतः प्रमुक्तेन वज्रेणास्य सक्थिनी शिरश्च शरीरमध्ये प्रावेशयत् । न त्वसौ पितामहवरप्रभावतया प्राणान् मुमोच । अथ स एवं विकृतविग्रहोऽनाहारादितया क्लिश्यमानो बहुधा याचमानः सुरपतिं प्रसादयामास । इन्द्रस्तु प्रसन्नो योजनमायतौ बाहू तीक्ष्णदंष्ट्रञ्च वदनमस्मै वक्षसि प्रादात् । तदा प्रभृत्येवासौ वने विचरन् सुदीर्घबाहुभ्यां वनजादीन् प्राणिनो गृहीत्वा भक्षयन् विचचार । अथ गच्छति काले दशरथात्मजो रामः ससीतालक्ष्मणः पितृसत्यपालनार्थं वने भ्रमन्नमुना कबन्धेन समाप्तः । प्रभूतबलशालिनानेन गृहीतोऽपि रामः खड्गेनैनं व्यापादयामास । अयं रामहस्तनाशात् प्राप्तशापमोचनजन्मयोऽयं कबन्धः विकृतरूपं विहाय दिव्यमूर्त्तिधरः स्वर्लोकं ययौ । इति वाल्मीकिरामायणमतम् । महाभारतमते तु अयं विश्वावसुनामा गन्धर्व्व आसीत् ब्राह्मणशापेन राक्षसयोनिं प्राप्तवान् । यदुक्तं तत्रैव ३ । २७८ । ४२ ।
"तस्यावचच्छे गन्धर्व्वो विश्वावसुरहं नृप ! ।
प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम्" ॥)
उदरम् । इति मेदिनी ॥ (केन वायुना बध्यते संबध्यते वा । धूमकेतुः । प्रवहवायुनोपचीयमानत्वात् तथात्वं तस्य च लोकसुखनाशकत्वं प्रसिद्धम् ॥)

कबन्धः, पुं, क्ली, (केन प्राणवायुना पुनर्बध्यते सम्बध्यते मस्तकहीनस्यापि दैवेन प्राणावेशात् जीवतो नरस्येव क्रियाकारित्वशक्तिमत्त्वात्तथात्वम् । क + बन्ध + अच् ।) क्रियायुक्तापमूर्द्धकलेवरम् । इत्यमरः २ । ८ । ११८ ॥ यथा, मार्कण्डेये ८२ । ६३ ।
"कबन्धाश्छिन्नशिरसः खड्गशक्त्यृष्टिपाणयः" ॥
अपि च । "नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं रथानां शतं पत्तीनां दशकोटयो निपतिता एकः कबन्धो रणे । तादृक्कोटिकबन्धनर्त्तनविधौ खेलन्नत् खे शिरस्तेषां कोटिनिपातने रघुपतेः कोदण्डघण्टारवः" ॥ इति प्राचीनाः ॥

कवित्थः, पुं, (कपयस्तिष्ठन्त्यत्र । "सुपिस्थः" इति कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कपित्थवृक्षः । इत्यमरटीका ॥ कणित्थः । इत्यमरमालायां पाठः ॥

कविसः, पुं, (कद्वर्ण + इलच् ।) कपिलवर्णः ।

इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कम, उ क ङ स्पृहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) उ कमित्वा कान्त्वा । क ङ कामयते । अन्यैर्भ्वादौ पठ्यमानस्याप्यस्य कित्करणं कम ऋत इत्यादिना विहितस्य णिङो ज्ञापनार्थं तेन अरे णिङोऽप्राप्तिपक्षे अचकमत । चकमे कमिता इत्यादि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

कम, उ ङ कान्तौ । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ॥)

कम्, व्य (कमुकान्तौ णिङभावे विट् ।) जलम् । शिरः । सुखम् । मङ्गलम् । पादपूरणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे । १ । १२३ । ११ ॥
"सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा विस्तन्वं कृणुषे दृशे कम्" । "अत्र कमिति पादपूरणे अथवा कमिति सुखवचनं सुखं यथा भवतीति" भाष्यम् ॥)

कमठं, क्ली, (कम + "कमेरठः" । उणां १ । १०२ । इति + अठ ।) भाण्डभेदः । तत्तु मुनीनां जलपात्रम् । इति मेदिनी ॥

कमठः, पुं, (के जले मठति वसतीति । क + मठ वासे + पचाद्यच् ।) कच्छपः । इत्यमरः १ । १० । २१ ॥ (यथा महानाटके ।
"कमठपृष्ठकठोरमिदं धनु-
र्मधुरमूर्त्तिरसौ रघुनन्दनः" ॥
मकाठात्कामठं मांसं रामठेन समन्वितम् ।
यदि सर्पिःसमायुक्तं का सुधा वसुधातले" ॥
इत्युद्भटः ॥ * ॥ गुणादयोऽस्य कच्छपशब्दे ज्ञातव्याः ॥ भगवद्विष्णोर्द्वितीयावतारः । यथा हठयोगदीपिकायाम् । १ । १० ।
"अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः ।
अशेषयोगयुक्तानामाधारकमठो हठः" ॥)
वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यविशेषः । मुनिभाजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ शल्लकी इति धरणी ॥ (नृपविशेषः । यथा महाभारते । २ । ४ । २२ ।
"कक्षसेनः क्षितिपतिः क्षेमकश्चापराजितः ।
काम्बोजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः" ॥)

कमठी, स्त्री, (कमठ + पुंयोगादिति जातेरिति वा ङीष् प्रत्ययः ।) कच्छपी । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (यथा शान्तिशतके ४ । १३ ।
"इदानीमस्माकं जठरकमठीपृष्ठकठिना-
मनोवृत्तिस्तत् किं व्यसनविमुखैव क्षपयसि" ॥)

कमण्डलुः, पुं, क्ली, (कस्य प्रजापतेः जलस्य वा मण्डः सारः तं लाति आदत्ते । ला + मितद्र्वादित्वात् डुः ।) सन्न्यासिनां मृत्काष्ठादिमयपात्रम् । तत्पर्य्यायः । कुण्डी २ । इत्यमरः ७ । २ । ४६ ॥ करकः ३ । (यथा मनुः २ । ६४ ।
"मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवित्" ॥)
प्लक्षवृक्षः । इति मेदिनी ॥

कमण्डलुतरुः, पुं, (कमण्डल्वाकारस्तरुः ।) प्लक्षवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कमनं, त्रि, (कम + णिङभावे युच् । अनुदात्तेतश्चेति कमेर्युच् वा ।) कामुकम् । अभिरूपम् । इति मेदिनी ॥ (यथा भागवते १ । ९ । ३३ ।
"त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं
रविकरगौरवराम्बरं दधाने" ॥)

कमनः, पुं, (काम्यतेऽनेन । कमेः + करणे + युच् ।) कामः । अशोकवृक्षः । इति मेदिनी । ब्रह्मा ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

कमनच्छदः, पुं, (कमनः कमनीयः छदः पक्षो यस्य ।) कङ्कपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कमनीयं, त्रि, (काम्यते यत् कमेः कर्म्मणि अनीयर् ।) कामनायोग्यम् । तत्पर्य्यायः । चारु २ हारि ३ रुचिरम् ४ मनोहरम् ५ वल्गु ६ कान्तम् ७ अभिरामम् ८ बन्धुरम् ९ वामम् १० रुच्यम् ११ सुषमम् १२ शोभनम् १३ मञ्जु १४ मञ्जुलम् १५ मनोरमम् १६ साधु १७ रम्यम् १८ मनोज्ञम् १९ पेशलम् २० हृद्यम् २१ सुन्दरम् २२ काम्यम् २३ कम्रम् २४ सौम्यम् २५ मधुरम् २६ प्रियम् २७ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे १ । ३७ ।
"आरोपितं यद्गिरिशेन पश्चात्
अनन्यनारीकमनीयमङ्कम्" ॥)

कमन्धं, क्ली, (कम् शिरः अन्धं शून्यं यस्य ।) कबन्धम् । (कमं कान्तिं जीवनं वा दधाति विदधातीति । कम + धा + ड । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कमरः, त्रि, (कामयते इति । कम् + "अर्त्ति-कमिभ्रमीति" उणां ३ । १३२ । अरच्चित् ।) कामी । इत्युणादिकोषः ॥

कमलं, क्ली, (कमेः णिङ् भावे वृषादित्वात् कलच् । कम् जलं अलति अलङ्करोति वा । अल् + अच् । अन्तणिजन्तो वा ।) जलजपुष्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । पद्मम् २ पाथोजम् ३ नलम् ४ नलिनम् ५ अम्भोजम् ६ अम्बुजन्म ७ अम्बुजम् ८ श्रीः ९ अम्बुरुहम् १० अम्बुपद्मम् ११ सुजलम् १२ अम्भोरुहम् १३ सारसम् १४ पङ्कजम् १५ सरसीरुहम् १६ कुटपम् १७ पाथोरुहम् १८ पुष्करम् १९ वार्जम् २० तामरसम् २१ कुशेशयम् २२ कञ्जम् २३ कजम् २४ अरविन्दम् २५ शतपत्रम् २६ बिसकुसुमम् २७ सहस्रपत्रम् २८ महोत्पलम् २९ वारिरुहम् ३० सरसिजम् ३१ सलिलजम् ३२ पङ्केरुहम् ३३ राजीवम् ३४ । (यथा रघुः । ३ । ३६ ।
"अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी
नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" ॥)
अस्य गुणाः शीतलत्वम् । स्वादुत्वम् । रक्तपित्तश्रमार्त्तिनाशित्वम् । सुगन्धित्वम् । भ्रान्तिसन्तापशान्तिपरमतृप्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथाच भावप्रकाशः ।
"कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् ।
तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥
विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् ।
रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम् ॥
धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम्" ॥)

कम्। ताम्रम्। क्षौमम्। क्षौमम्। इति मे दिनी। मालवश्री। इत्यमर। १।१०।३०।

कमन, पुं, (कमि + कम्पु। यद्वा को वायु तस्य चम इति स शान्तिवाहते। क + चम + ला + ड।) मार्तण्ड। इति मेदिनी। मुनिभेद। यथा, गङ्गीदामोदर।
"उसौ मन्दनामेन वधूमध्ये स्फुरेद्धत।
नासदमाहरेद्धृत् कमनोऽयं मयानकं"।

कमला, स्त्री, (कामयतेऽसौ कमे वृषादित्वात् कलच्। कमलं अस्त्यस्या इति वा। अर्श + आद्यच्। टाप् च।) लक्ष्मी। ("कमला श्रीर्हरिप्रिया" इत्यमरः। १।१।२८।) वराङ्गी। इति मेदिनी। नानामत्स्यानिम्नुक। कमलालेबु इति भाषा। यथा —
"इत्याबक्र निम्बुकं च कमला नारङ्गकम्।
[illegible] विस्र्पयेत"।
इति वैद्यकपरिभाषाप्रकरणम्।
(छन्दोविशेष। यथा, वृत्तरत्नाकरे।
"द्विजवरगणमिह [illegible] विविधम्।
[illegible] भवति कमलेति"।
गन्धर्वविशेष। यथा कथासरित्सागरम्। ४। ८२।
"गन्धर्वी कमला नाम [illegible] तम्।
[illegible] नारी [illegible]"।
दासीविशेष। यथा तत्रैव। ३। ८२।
"[illegible] चके [illegible]।
[illegible] कमलाख्या [illegible]"।
रमा। यथा काशीखण्डे २८। ३३।
"कमला कमलनिवा कामी कमलवेश्विनी"।)

कमलासन, पुं, (कमलम् आसनमस्य [illegible] विष्णोर्नाभि पद्मासनम् तद् यस्य।) ब्रह्मा। इत्यमर। १। १। १०। (यथा भागवते ४। २०। ३०। "कमिन् [illegible] दक्षिणम्"।
स्त्री, कमल [illegible] दानमि [illegible]। यथा, पुरुषार्थचिन्तामणौ।
"[illegible]"
"[illegible] दक्षिणे [illegible]।
[illegible]"। इति नद्दीपा।)

कमलिनी, स्त्री, (कमलानि सन्त्यत्र। पुष्कराद्भ्यो देशे इति इनि।) पद्मिनी। (यथा रघु। ८। ३०।
"[illegible] कमलिनी [illegible]"।) पद्मसमूह। इति शब्दरत्नावली। (यथा काशीखण्डे ४८। ३०।
"[illegible]"।)

कमलोत्तर, क्ली, (कमलमिव उत्तरं [illegible]।) कुसुम्भपुष्पम्। इत्यमर। २। ६। १४४।

कमा, [illegible]। [illegible] इति [illegible]।

कमित [illegible], त्रि, (कम + णिङ् + क्त।) [illegible]। इत्यमर। ३। १। ४३।

कम्प, पुं, (कपि चलने + भावे घञ्।) गात्रादिचलनम्। तत्पर्याय। वेपथु २। इत्यमर। १। ७। ३८। वेपनम् ३ वेप ४ कम्पनम् ५। इति राजनिर्घण्ट। (यथा विक्रमोर्वश्याम्। "मुञ्चति न तावदस्या भयकम्प कुसुमकोमल हृदयम्"। "न कम्पो वायुना विना"। इति वैद्यकम्।)

कम्पन, त्रि (कपि चलनशब्दादेरिति युच्।) कम्पयुक्त। कांपने इति भाषा। तत्पर्याय। चलनम् २ कम्पम् ३ चलम् ४ लोलम् ५ चलाचलम् ६ चञ्चलम् ७ तरलम् ८ पारिप्लवम् ९ परिप्लवम् १०। इत्यमर। ३। १। ७४। चपलम् ११ चटुलम् १२। इति तट्टीका।
(यथा महाभारते १३। १४। ७२।
"हिरण्यकशिपुर्योऽभूद्दानवो मेरुकम्पन"।
यथा सिद्धान्तकौमुद्याम्। "कम्पा कम्पना शाखा"। ८। ३२। १५७। कपि + भावे + ल्युट्।)
कम्पे क्ली। इति मेदिनी।

कम्पक पुं, (कम्पन्ति वेपथुयुक्ता भवन्ति शिशिरे ऽनेति यावत् कपि + णिच् + युच्। ल्युट्।) शिशिरर्तु। इति राजनिर्घण्ट।
(सर्पविशेष। यथा महाभारते १। ३। २२।
"कम्पोरगाश्च कमठ कम्पनश्च महाबल।
सतत कम्पयामास दक्षनागेन्द्र एव च"।)

कम्पलक्ष्मा, [न्] पुं, (कम्प चलनं लक्ष्म लक्षणं यस्य।) वायु। इति शब्दरत्नावली।

कम्पाक, पुं, (कम्पया चलनेन कायति प्रकाशते इति। कम्प + कै + क।) वायु। इति हेमचन्द्र।

कम्पित, क्ली, (कपि + भावे + क्त।) चलनम्। तत्पर्याय। कम्पनम् २ कम्प ३ वेपनम् ४ वेपथु ५। इति शब्दरत्नावली। (कपि + कर्त्तरि + क्त।) कम्पयुक्ते त्रि। (यथा रघु। ४। १३।
"प्रचलत्पादपीडिताम्भोदाभ्यं
मनोऽबिमर्ज्जितकम्पितगर्व्वी"।)

कम्पिल, पुं, (कम्प + इलच्।) रेचनी। कमला गुँडि इति भाषा। कम्प्यं कम्पनमस्मादिति काम्पिल्य। काम्पिल्य। कर्कश। कम्पिल्ल। इत्यमरटीकायां मुकुटाचार्य।

कम्पिल्लक, पुं, (कम्पिल्ल + स्वार्थे + कन्।) कम्पिल्ल। कमिला इति देशान्तरभाषा। तत्पर्याय। रक्ताङ्ग २ रेची ३ रेचक ४ रक्तचूर्ण ५ [illegible] ६ कम्पिल्ल ७ रक्तचूर्णक ८। अस्य गुणा। [illegible]। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। [illegible]। इति राजनिर्घण्ट। ([illegible]।)
([illegible] इति सुश्रुत।)

कम्प्र, त्रि, (कपि + नमि कम्पेति र।) कम्पयुक्त। तत्पर्याय। इत्यमर। ३। १। ७४।
(यथा नैषधे। १। ४४।
"[illegible] विराय भूयते
विधाय कम्प्राणि मुखानि कं प्रति"।)

कम्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा-पर-सक-सेट्।) कम्बति। इति दुर्गादास।

कम्बर, पुं, (कम्ब + अरन्।) चित्रवर्ण। कर्बुरवर्ण। तद्वति त्रि। इति शब्दरत्नावली।

कम्बल, क्ली, (कम्यते। इति कमु कान्तौ + कमेर्बुक् चेति कल। कम्ब गतौ वृषादित्वात् कलच् वा।) जलम्। इति शब्दरत्नावली।

कम्बल, पुं, (क कुत्सितं शिरो वा कं सलिलं वा बलते वल संवरणे सञ्चारणे च अच्। यद्वा कम्ब + गतौ इति धातो वृषादित्वात् कलच्।) गवाम् गलस्थितमेषादिलोमरचितवस्त्रासनादि। तत्पर्याय। रत्नक २। इत्यमर। २। ६। ११६। वेश्मक ३ रोमवेणि ४ रेणुका ५। इति शब्दरत्नावली। प्रावार ६। इति जटाधर।
(यथा महाभारते ३। २। ५१।
"न तथा सुगन्धमिन प्रावारा न कम्बला।
शीतवातादिरक्षं लोके यथा तव मरीचय"।)
नागराज। काया। प्रावार। कृमि। इत्यमर। ३। ३। १८९। मेदिनी च। उत्तरासङ्ग। इति मेदिनी। मृगविशेष। इति जटाधर।
(नागभेद। अनयोरेक अधस्तात् पाताले वासुकि प्रमुखो निवसति अपरस्तु शारदेवसभायाम्। द्वयोरेव उदाहरणं दृश्यते।
यथा, भागवते ५। २४। ३१।
"ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखा शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति"।
यथा महाभारते। २। ९। ९।
"कम्बलाश्वतरौ नागौ एलापत्रश्च वासुकि"।
कम्बलाद्यधिष्ठितप्रयागान्तर्गततीर्थविशेष।
यथा, महाभारते। ३। तीर्थयात्रापर्व्वणि ८४। ७५।
"[illegible] कम्बलाश्वतरौ तथा।
तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापते"।)

कम्बलिवाह्यक, क्ली, (कम्बल इव आचरति [illegible] इति इनि। कम्बलिभिर्वृषभैर्वाह्यम्। वह + कर्म्मणि ण्यत्। स्वार्थे [illegible] कन्।) वृषभैर्वाह्यशकटम्। तत्पर्याय। [illegible]। इत्यमर। २। ८। ५३। गाडी ३। इति तट्टीका।

कम्बि, स्त्री, (कमु + बाहुलकात् + बिन्। यद्वा कम्बति प्राप्नोति भावानि वा अन्नादि अनया। कम्ब + औणादिक इन्।) दर्व्वि। इत्यमर। २। ९। ३४। हाता इति भाषा। इति मेदिनी। वंशाङ्कुर ३। इति भाषा।

कम्बु, पुं स्त्री, (कमु + उन् बुक् चेति निपातनात्। यद्वा। कम्ब + उन् [illegible]।) शङ्ख। इत्यमर। १। १०। २३। (यथा भागवते। ३। ८। २०।
"[illegible]
[illegible]"।)

कम्बु, पुं, (कम्ब गतौ इति बाहुलकात् उन् [illegible]।) [illegible]

(यथा महाभारते ३ । २३२ । ४४ ।
"शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलङ्कृताः" ॥)
शम्बूकः । हस्ती । इत्यमरः ।३।३ १३३। मेदिनी च ॥
कर्व्वूरवर्णः । ग्रीवा । नलकम् । इति हेमचन्द्रः ।
फाँपा हाड़ इति भाषा ॥

कम्बुका, स्त्री, (कम्बुरिव कायति शोभते प्रकाशते वा । कै + कः टाप् च ।) अश्वगन्धावृक्षः । इति रत्नमाला । (गुणादयोऽस्या अश्वगन्धाशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कम्बुकाष्ठा, स्त्री, (कम्बु चित्रवर्णं काष्ठं यस्याः ।) अश्वगन्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कम्बुग्रीवा, स्त्री, (कम्बुवत् रेखात्रयशोभिता ग्रीवा ।) कम्ब्वाकृतिरेखात्रययुक्तग्रीवा । इत्यमरः ।०।६।८८॥ (कम्बुःशङ्खस्तद्वत् रेखात्रययुक्ता ग्रीवा यस्येति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । यथा महाभारते । १ । १५३ । १८ ।
"कम्बुग्रीवः पुष्कराक्षो भर्त्ता युक्तोभवेन्मम" ॥)

कम्बुपुष्पी, स्त्री, (कम्बुः शङ्खः तद्वत् शुक्लं पुष्पं यस्याः ।) शङ्खपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (शङ्खपुष्पीशब्देऽस्या गुणा व्याख्येयाः ॥)

कम्बुमालिनी, स्त्री, (कम्बुतुल्यपुष्पाणां माला समूहः अस्ति अस्याः ।) शङ्खपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कम्बोजः, पुं, (कम्ब + ओज ।) शङ्खविशेषः । देशभेदः । (यथा तन्त्रशास्त्रम् ।
"पञ्चनदं समारभ्य म्लेच्छाद्दक्षिणपूर्व्वतः ।
कम्बोजदेशो देवेशि ! वाजिराशिपरायणः" ॥)
हस्तिप्रभेदः । इति मेदिनी ॥ (तद्देशवासिनि त्रि ॥)

कम्वातायी, [न्] पुं, (कम्बुः शङ्खः स इव आतायी । शङ्खतुल्यशुक्लपूर्व्वकायत्वात्तथात्वम् ।) शङ्खचिल्लः । इति महाभारतम् ॥

कम्भारी, स्त्री, (कं जलं विभर्त्ति धारयतीति । डु भृ धारणपोषणयोः + कर्म्मण्यण् + ङीप् गौरादित्वात् ङीष् वा ।) गम्भारीवृक्षः । इति शब्दमाला-राजनिर्घण्टौ । (गम्भारीशब्देऽस्या गुणादयो वक्तव्याः ॥)

कम्भु, स्त्री, (कं जलं तत्तुल्यं शैत्यं विभर्त्ति । भृ + डुः ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कम्रः, त्रि, (कामयतीति । कम् + नमिकम्पीति रः । ३ । २ । १६७ ।) कामुकः । मैथुनेच्छाविशिष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥
(स्त्री, गङ्गा । यथा काशीखण्डे २९ । ४४ ।
"कमनीयजला कम्रा कपर्द्दिसुकपर्द्दगा" ॥
अङ्कं प्रतीपं शान्तनुं कामितवती कम्रा कामुका ॥ इति तट्टीका । काम्यतेऽसौ इति ।)
कमनीयम् । यथा,—
"लोलां दृष्टिमितस्ततो वितनुते सभ्रूलताविभ्रमामाशुग्रेन विवर्त्तिता वलिमता मध्येन कम्रस्तनी" ।
इति शाकुन्तले १ अङ्के ॥

कयस्था, स्त्री, (को वायुः स इव वेगेन याति अथवा कं जलं तस्य स्रोत इव याति । क + या + डः । तत्र तिष्ठति । स्था + कः टाप् च ।) वयस्था । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ काकोली इति ख्याता ॥

करः, पुं, (कं सुखं राति ददातीति । रा + कः ।) राजस्वम् । खाजाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्य्यायः । भागधेयः २ बलिः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥ कारः ४ । इति तट्टीका ॥ प्रत्यायः ५ । इति मेदिनी ॥ * ॥
अथ राज्ञां करग्रहणप्रकारः । क्रयविक्रयादिना लाभादीन् संप्रेक्ष्य राज्ञा करो ग्रहीतव्यः ।
यथा, मनुः । ७ । १२७-१३३ ।
"क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्ययम् ।
योगक्षेमञ्च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥
यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्म्मणां ।
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान्" ॥*॥
राज्ञा राज्यात् वार्षिकः करोऽल्पाल्पं कृत्वा ग्रहीतव्यः । यथा,—
"यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्य्योकोवत्सषट्पदाः ।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः" ॥
मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागरूपः करो ग्राह्यः । धान्यानां भूम्युत्कर्षापेक्षया कर्षकाणां क्लेशलाघवगौरवापेक्षया च षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा भागो राज्ञा ग्रहीतव्यः ।
यथा,—
"पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा" ॥*॥
द्रुमाशममधुसर्पिरादीनां
षड्भागो लाभात् ग्रहणीयः । यथा,—
"आददीताथ षड्भागं द्रुमांशमधुसर्पिषाम् ।
गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च ॥
पत्रशाकतृणानाञ्च चर्म्मणां वैदलस्य च ।
मृण्मयानाञ्च भाण्डानां सर्व्वस्याश्ममयस्य च" ॥*॥
अतिक्षीणधनोऽपि राजा
श्रोत्रियब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात् । यथा,—
"म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् ।
न च क्षुधास्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन्" ॥*॥
(कीर्य्यते विक्षिप्यतेऽसौ कर्म्मणि + अप् । हस्तकरिशुण्डयोस्तु करणेऽपि अप् ॥) वर्षोपलः । किरणः । (यथा रामायणे ६ । ११ । ४४ ।
"तीक्ष्णः पटुर्दिनकरः करैस्तापयते जगत्" ॥)
हस्तः । (अमरः । ३ । ३ । १६३ ॥) हस्तिशुण्डः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ । ११ । २८ ।
"एवन्तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशाम्पते ।
ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः" ॥)
कर्म्मोपपदे कर्त्तृवाचकः । यथा । सुखकर इत्यादि ॥
(यथा, रामायणे ६ । ११ । ४४ ।
"तीक्ष्णः पटुर्दिनकरः करैस्तापयते जगत् ।
प्रतिलोमश्च ते वायुस्त्वत्पराभवलक्षणम्" ॥)

करकं, क्ली पुं, (किरति विक्षिपति जलं अस्मात् करोति जलमत्र वा । कृ + वा कृ "कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्" । उणां ५ । ३५ । इति वुन् ।) करङ्कः । कमण्डलुः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः । ४ । ६६ ।
"उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च" ॥)

करकः, पुं, (करोति वाय्वादिजनितदोषाभावं पत्रादिभिः वायुपित्तादिदोषं नाशयति वा कृञ् हिंसायां "कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्" । उणां ५ । ३५ । इति वुन् ।) दाड़िमवृक्षः । रागकरः । पक्षिविशेषः । लट्वाकरञ्जवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ पलाशवृक्षः । इति हारावली ॥ कोविदारवृक्षः । वकुलवृक्षः । करीरवृक्षः । नारिकेलास्थि । इति राजनिर्घण्टः । मालाः इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५ । १४ । ४८ ।
"हिरण्मयैश्च करकैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि" ॥)

करकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपस्येवाकृतिरस्त्यस्याः ठन् । करे स्थिता कच्छपिका कच्छपाकारमुद्रा ।) कूर्म्ममुद्रा । यथा,—कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
"करकच्छपिकां कुर्य्यात् कूर्म्ममन्त्रेण साधकः ।
तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः" ॥

करकण्टकः, पुं, (करे हस्ते कण्टक इव ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करका, स्त्री पुं, (कृणोति हिनस्ति आम्रादिफलम् । "कृञादिभ्यो वुन्" । वुनन्तात् टापि क्षिपकादित्वात् प्रत्ययस्थादिति इत्वं न किरति क्षिपति जलं वा ।) मेघभवशिला । शिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वर्षोपलः २ । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ मेघोपलः ३ । इति मेदिनी ॥ वीजोदकम् ४ घनकफः ५ मेघास्थि ६ वार्चरः ७ करः ८ करकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ राधरङ्कुः १० धाराङ्कुरः ११ । इति जटाधरः ॥ मेदिन्यां राधरङ्क इति पाठः ॥ (यथा मेघदूते ५६ ।
"तान्कुर्व्वीयास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान्" ॥)

करकाम्भाः, [स्] पुं, (करकावत् शीतलं अम्भो जलं यत्र ।) नारिकेलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करग्रहः, पुं, (करः इयं मम भार्य्या इति प्रतिज्ञया गृह्यतेऽत्र वरेणेति यावत् । ग्रह + अधिकरणे अप् ।) विवाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती । ६०३ ।
"सा गुणमयी स्वभावस्वच्छा सुतनुः करग्रहायत्ता ।
भ्रमिता शङ्खमन्त्रविदा भवता काश्मीरमालव" ॥)
करग्रहणञ्च ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती । ६२९ ।
"सकरग्रहं सरदितं
साक्षेपं सनखक्षुण्णं सजिगीषम्" ॥)

करग्रहारम्भः, पुं, (करग्रहस्य करादानस्य आरम्भः प्रजाभ्यः ।) राज्ञां प्रजाभ्यो नववर्षीयकरस्य प्रथमादानम् । तद्दिनं पुण्याह इति ख्यातम् । तस्यापभाषा पुण्या । तस्य शुभदिननिरूपणम् यथा,—
"तीक्ष्णोग्रवक्रेतरभेषु लग्ने
शीर्षोदये भानुदिने शुभाहे ।
कुर्य्यादनुक्तानि समीहितानि
करग्रहारम्भमपि प्रजाभ्यः" ॥
इति ज्योतिषम् ॥ अस्यार्थः । अश्लेषार्द्राज्येष्ठामूलापूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वाषाढ़ापूर्व्वभाद्रपदमघाभरणीकृत्तिकाभिन्ननक्षत्रेषु । मिथुनसिंहकन्यातुलावृश्चिककुम्भमीनलग्नेषु । रविसोमबुधवृहस्पतिशुक्रवारेषु करग्रहारम्भः कर्त्तव्यः ॥

करघर्षणः, पुं, (कराभ्यां घृष्यतेऽसौ । कर + घृष् +

कर्म्मणि ल्युट्।) दधिमन्थनदण्डः। तत्पर्य्यायः। वैशाखः २ दधिचारः ३ तक्राटः ४। इति रत्नावली॥ हस्तघर्षणे क्ली॥

करघर्षी, [न्] पुं, (कराभ्यां करयोर्वा घर्षः घर्षणं अस्ति अस्यासिन् वा। करघर्ष+इनि।) मन्था मन्दण्डः। इति शब्दमाला॥

करङ्क, पुं, (कस्य रङ्क इव।) मस्तकम्। (कीर्य्यते जलमत्र इति करः। कृ+अप्। जलहीनः अङ्को गर्भो यस्य शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः।) अशुन्यनारिकेलफलास्थि। इति मेदिनी। नारिकेलेर खोल इति भाषा॥ शरीरास्थि। इति हेमचन्द्रः॥ इक्षुभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (पात्रविशेषः। यथा, "ताम्बूलकरङ्कवाहिनी इति कादम्बरी॥)

करङ्कशालि, पुं, (करङ्क इति नाम्ना शालते शोभते इति। करङ्क+शाल+इन्।) करङ्कनामेक्षुः। इति राजनिर्घण्टः॥

करच्छद, पुं (करवत् आवरणकारी छदो यस्य।) शाखोटवृक्षः। घेओड़ा इतिभाषा। इति भावप्रकाशः। (अस्य गुणादिकं शाखोटशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

करच्छदा, स्त्री (कर इव किरण इव लोहितवर्णं छदं पुष्पं यस्याः। कर इव आवरकश्छदो वा यस्याः।) सिन्दूरपुष्पीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

करज क्ली, (करे जायते इति। कर+जन+ड। व्याघ्रनखवदस्याकृतेस्तथात्वम्।) व्याघ्रनखनाम गन्धद्रव्यम्। इत्यमरः।२।४।१२६॥ (नखीशब्देऽस्य गुणा वक्तव्या॥)

करज पुं, (कं सुखं जलं वा रञ्जयतीति। रञ्जेः कर्म्मण्यण्।) करञ्जवृक्षः। ("करञ्जकः स्यात् करजः प्रभञ्जनो नक्तमालः"। इति शब्दरत्नावली॥ करे जायते इति। जन+ड।) नखः। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः।४।७०।
"नखच्छेदश्च न कुर्य्यात् न छिन्द्यात् करजैस्तृणम्"॥)

करजाख्य, पुं (करजस्याख्या एव आख्या यस्य।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति रत्नमाला।

करज्योडि, पुं हस्तज्योडिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (केचित् करजोडिरिति वदन्ति॥)

करञ्ज, पुं,(कं सुखं शिरो जलं वा रञ्जयतीति। क+रञ्ज+णिच+अण्।) स्वनामख्यातवृक्षविशेषः। करमचा इति भाषा। तत्पर्य्यायभेदौ यथा,—
'करञ्जकः स्यात् करजः पत्रसूची प्रभाञ्जनः।
अङ्गारमञ्जी षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी।
करञ्जभेदाश्चत्वारो विज्ञेया लोकतस्त्विमे'॥
इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।
'चिरबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जकः।
सोमवल्कः कलिङ्गश्च पूतिकः कलिकारकः॥
प्रकीर्य्यः पूतिकरजः पट्टिलः सुमना अपि।
करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी"॥
इति जटाधरः॥ स षड्विधः। तत्र हरकरञ्जपर्य्यायः। नक्तमालः २ पूतिकः ३ चिरबिल्वकः ४ पूतिपर्णः ५ वृद्धफलः ६ रोचनः ७। इति राजनिर्घण्टः॥ चिरबिल्वः ८ करजः ९ करञ्जकः १०। इत्यमरः।२।४।४७॥ चिरिविल्वः ११। इति तट्टीका॥ उदकीर्य्यः १२। इति रत्नमाला॥*॥ अस्य फलगुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। वातनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ वातकफमेहघ्नत्वं कृमिकुष्ठनाशित्वञ्च॥*॥ तत्पत्रगुणाः। कफवातार्शःकृमिशोथनाशित्वम्। भेदकत्वम्। पाके कटुत्वम्। वीर्य्योष्णत्वम्। पित्तवर्द्धकत्वम्। लघुत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥*॥ तत्तैलगुणाः। अतिस्निग्धत्वम्। वातनाशित्वम्। स्थिरदीप्तिदातृत्वम्। नयनामयवातरोगकुष्ठकण्डूतिशुक्तिकानाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। लेपेन नानाविधचर्म्मदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ क्रिमित्वम्। कृमिनाशित्वम्। रक्तपित्तदोषकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥*॥ अथ नाटाकरञ्जपर्य्यायः। प्रकीर्य्यः १ पूतिकरजः २ पूतिकः ३ कलिकारकः ४। इत्यमरः २।४।४८॥ पूतीकरञ्जः ५ सकण्टकः ६। इति रत्नमाला॥*॥ षड्ग्रन्थः। काँटाकरञ्ज गाँटिया करञ्ज इति भाषा॥*॥ मर्कटी। माकडाकरञ्ज इति भाषा॥*॥ अङ्गारवल्लरी। इत्यमरभरतौ विषकरञ्ज इति भाषा॥*॥ अथ अम्लकरञ्जपर्य्यायः॥ करमर्द्दः १ वनेक्षुद्रा २ कराम्लः ३ करमर्द्दकः ४। इति रत्नमाला॥ क्षुद्रापाकफलः ५ अविग्नः ६ सुषेणः ७। इत्यमरः २।४।६७॥ अस्य फलगुणाः। पिपासानाशित्वम्। रुचिपित्तकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ करमर्द्दकशब्दे द्रष्टव्यौ॥
(यथा, महाभारते ३। २२९। ३५।
"पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा।
वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी।
करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिनो नराः"॥
किरति विक्षिपति धार्म्मिकानिति। कॄ विक्षेपे+बाहुलकादौणादिकोऽञ्जनप्रत्ययः। धर्म्मद्वेष्टरि, त्रि। यथा ऋग्वेदे।१।५३।८।
"त्वं करञ्जमुत पर्णयं वधी
स्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्त्तनी"॥)

करञ्जक, पुं, (करञ्ज+स्वार्थे कन्।) करञ्जवृक्षः। इत्यमरः।२।४।४७॥ भृङ्गराजवृक्षः। इति जटाधरः॥ (यथा महाभारते।१३।१२८।८।
"यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्याद्दीपं करञ्जके।
सुवर्चलामूलहस्तः प्रजास्तस्य विवर्द्धते"।)

करञ्जफलक, पुं, (करञ्जफलमिव फलं यस्य। ततः स्वार्थे कन्। करञ्जफलमिव कायते इति वा। कै+क।) कपित्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

करट, पुं, (कं कुत्सितं रटति शब्दं करोतीति। रट शब्दे+पचाद्यच।) काकः। (यथा गङ्गास्तोत्रे।
'वरमिह गङ्गातीरे सरटः करटः।" इति॥
किरति विक्षिपति मदवारि इति। कॄ+कटन्।) हस्तिगण्डः। इत्यमरः।२।३।३४॥ (यथा महाभारते। ३। २७७ द्रौपदीहरणपर्व्वणि १९।
"कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनं वनगोचरम्।
उपस्थाय महानागं करेणुः शूकरं स्पृशेत्"॥)
कुसुम्भवृक्षः। निन्द्यजीवनः। एकादशाहादिश्राद्धम्। दुर्द्दुरूटः। नास्तिक इति यावत् (अयन्तु क्षत्त्रियभेदाभिप्रायेणोक्तः। तथा च महाभारते ६।९।६२।
"मालवा वल्लवाश्चैव तथैवापरवर्त्तकाः।
कुलिन्दाः कालदाश्चैव दण्डकाः करटास्तथा"॥)
वाद्यविशेषः। इति मेदिनी॥

करटक, पुं, (करट+स्वार्थे कन्।) काकः। इति शब्दरत्नावली॥ (पिङ्गलकनाम्नः सिंहस्य मन्त्रिपुत्त्रविशेषः शृगालः। यथा हितोपदेशे २।२५।
"स च तथाविधः करटकदमनकाभ्यां तन्मन्त्रिपुत्त्राभ्यां शृगालाभ्यां दृष्टः"॥ स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः कर्णीसुतः। यथा कादम्बरीटीका।
"कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः"॥)

करटा, स्त्री, (करट+"अजाद्यतष्टाप्"।४।१।४। इति टाप्।) दुःखदोह्या गवी। इति हेमचन्द्रः॥

करटी, [न्] पुं स्त्री, (करटः मदक्षरणशीलगण्डः प्रशस्त्येन अस्ति अस्य। करट+इनि।) हस्ती। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, लङ्केश्वरविरचितशिवस्तोत्रे। ४।
"कपर्द्दिनि कुमुद्वतीरमणखण्डचूडामणौ
कटीतटपटीभवत्करटिचर्म्मणि स्पन्दिनि॥)

करटु, पुं, (कृ+अटु।) पक्षिविशेषः। इति हेमचन्द्रः। करकटिया इति भाषा॥

करण, क्ली, (क्रियतेऽनेन। कृ+करणे+ल्युट्।) साधकतमम्। इत्यमरः।१।३।५४॥ तत्तु षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः। तस्य लक्षणम्।
"क्रियायाः साध्यायां बहूनां कारणानां मध्ये कारणान्तरव्यवधानाभावे यदस्तु क्रियानिष्पत्तिकारणं विवक्षितं तस्मात् करणत्वं प्रकीर्त्तितम्। तेन दात्रेण धान्यं लुनातीत्यत्र हस्तादेः कारणत्वेऽपि दात्रस्यैव करणत्वं विवक्षितम्॥ तथाचोक्तम्।
'कारणाव्यवधानेऽपि क्रिया निष्पत्तिकारणम्।
यद्वै विवक्षितं तेषु करणत्वं प्रकीर्त्तितम्"॥
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥*॥ तिथ्यर्द्धपरिमितवशाद्येकादशसञ्ज्ञककालविशेषः। तेषां नामानि। ववः १ वालवः २ कौलवः ३ तैतिलः ४ गरः ५ वणिजः ६ विष्टिः ७ शकुनिः ८ चतुष्पदः ९ किन्तुघ्नः १० नागः ११। तेषां यथाक्रमेणाधिष्ठातृदेवाः। इन्द्रः १ कमलजः २ मित्रः ३ अर्य्यमा ४ भूः ५ श्रीः ६ यमः ७ कलिः ८ वृषः ९ फणी १० मारुतः ११। एकैकस्मिन् तिथौ द्वे द्वे करणे भवतः। तेषां ववादयः सप्त अष्टकृत्वा शुक्लप्रतिपच्छेषार्द्धमारभ्य कृष्णपक्षीयचतुर्द्दशीप्रथमार्द्धपर्य्यन्तं भवन्ति। शेषाश्चत्वारः कृष्णचतुर्द्दशीशेषार्द्धावधिशुक्लप्रतिपत्प्रथमार्द्धपर्य्यन्तं नियमेन भवन्ति अतो ध्रुवाणि करणानि। पूर्व्वं सप्तध्रुवाणि॥ तेषामानयनक्रमो यथा।
"तिथिर्द्विघ्ना करोनाग्निहृच्छाकरणमादिमे।
परे दले तु सैक तत्करणं ववपूर्व्वकम्"॥
इति ज्योतिषम्॥*॥ क्षेत्रम्। गात्रम्। इन्द्रि

यम्। इत्यमरः। ३। ३। ५४॥ (यथा गीतायां १८। १४।
"अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्"॥)
हेतुः। कर्म्म। हस्तलेपः। नृत्यप्रभेदः। गीतविशेषः। (तत्ते व्यवस्थापकस्ताडनविशेषः।
यदुक्तं राजकन्दर्पेण।
"नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवशभेदिनां।
संस्थानं ताडनं रोधः करणानि प्रचक्षते"॥
अस्य प्रमाणं यथा कुमारे ६। ४०।
"शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम्।
अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः"॥)
क्रियाभेदः। संवेशनम्। कायस्थः। इति मेदिनी॥
कायस्थसंहतिः। वर्णानां सवृतादि। योगिनामासनादि। वृत्तादि। इति हेमचन्द्रः॥ (सर्व्वेषामादिकारणत्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४९। ५४।
"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः"॥
लेख्यपत्रसाक्षिदियादि। यथा मनुः ८। ४१।
"अर्थेऽपव्ययमानन्तु करणेन विभावितम्।
दापयेद्धनिकस्याथ दण्डलेशञ्च शक्तितः"॥
भावे ल्युट्। कृतिः। यथा रामायणे ४।१७।५६॥
"धर्म्मतः श्रेयकरणे प्रतीक्षिष्यामहे वयम्"॥)
करणः, पुं, शूद्रावैश्ययोर्जातजातिविशेषः। इत्यमरः। २। १०। २॥ अयं लिखनवृत्तिः कायस्थ इति ख्यातः। इति भरतः॥ यथा,—
"शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः"।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः॥ * ॥
अपि च।
"कायस्थे साधने क्लीवं पुंसि शूद्राविशोः सुते"।
इति करणशब्दार्थे मेदिनी॥ * ॥ अन्यच्च।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च।
नटश्च करणश्चैव खसद्रविड एव च"॥
इति मानवे १०। २२॥ झल्लोमल्लश्चेति। "क्षत्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां झल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्रविडाख्या जायन्ते। एतान्येकस्यैव नामानि"। इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ * ॥
तस्य कर्म्मविपाको यथा,—
"[illegible] मूर्द्ध्नि कीटस्त्रिजन्मकम्।
[illegible] भवेत् [illegible] जन्मैकं दुष्टमानसः॥
[illegible] स्त्रिला सर्गवणिक् भवेत्।
जन्मैकञ्च दुराचारो जन्मैकं करणो भवेत्॥
[illegible] च मद्यदातुर्धनं हरेत्॥
[illegible] मातुर्म्मांसं न खादितम्।
[illegible] केवलम्॥
[illegible] प्रश्नेश्वर।
[illegible] महीतले॥
[illegible] नास्ति सादरम्।
[illegible] नेत्री च तौ॥
[illegible] धर्म्ममानसः।
[illegible]"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः॥
करणग्रामः, पुं, [illegible] इन्द्रियं

घायतेऽनेन। करण + त्रै + करणे + ल्युट्। मस्तकस्य प्रधानकरणीभूतस्य मनसः स्थलत्वात्। करणैर्हस्तादिकर्म्मेन्द्रियादिभिः त्रायते वा इति कर्म्मणि ल्युट्।) मस्तकम्। इति हेमचन्द्रः॥
करणीयं, त्रि, (कर्त्तुमुचितं कर्त्तुमर्हं वा। कृ + अनीयर्।) कर्त्तव्यम्। कार्य्यम्। इति व्याकरणम्॥
(यथा रामायणे ३। १४। १०।
"मया किं करणीयञ्च इत्युक्तो द्विजसन्निधौ।
सर्व्वैरेव च तैरार्त्तैर्वाणीयं समुदाहृता"॥)
करण्डः, पुं, (कृ + "कृशॄकाभ्यो ण्डच्"। इत्यण्डन्। उणां।१।१२८।) मधुकोषः। मौचाक् इति भाषा। असिः। कारण्डवपक्षी। दलाढ़कम्। इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च॥ वंशादिरचितभाण्डविशेषः समुद्गश्च। इत्यमरः। ३। ५। १८॥ साजि झाँपि इत्यादि भाषा। (यथा भागवते ५। १४। ४। "एवमेव गृहाश्रमः कर्म्मक्षेत्रं यस्मिन् न हि कर्म्माण्युत्सीदन्ति यदयं कामकरण्ड एष आवसथः"॥)
करण्डी, [न्] पुं (करण्डस्येव आकारोऽस्यास्तीति। करण्ड + इनिः।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः।
(मत्स्यशब्देऽस्य गुणादिकथनं ज्ञेयम्॥)
करतलः, पुं, (करस्य हस्तस्य तलः।) हस्ततलः। हातेर तेलो इति भाषा। (यथा। जयदेवः।१।४५।
"करतलतालतरलवलयावलिकलितकलस्वनवंशे"
अपि च। यथा, श्रीभागवते। ८। ७। ४२॥
"ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम्।
अभक्षयन् महादेवः कृपया भूतभावनः"॥)
करतालं, क्ली, (कराभ्यां हस्ताभ्यां दीयमानस्तालो यत्र।) वाद्यविशेषः। यथा,—
"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम्।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत्"॥
झल्लकं कांस्यनिर्म्मितकरतालकम्। इति तिथ्यादितत्त्वे रघुनन्दनभट्टाचार्य्येण व्याख्यातम्॥
करताली, स्त्री, (करताल + गौरादित्वात् ङीष्।) वाद्यविशेषः। करताल खरताल इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। कर्द्धिः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
करतलध्वनिः। तथा च। "यथा न स्यादाली-कपटकरतालीपटुरवः"। इति उद्भटः॥
करतोया, स्त्री, (करात् शङ्करस्य हस्तात् च्युतं तोयं जलं अस्ति यत्र। अर्श आद्यच्।) स्वनामख्यात-उत्तरदेशस्थनदीविशेषः। तत्पर्य्यायः। सदानीरा २। इत्यमरः। १। १०। ३३॥ सदानीरवहा ३। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ गौरीविवाहसमये शङ्करकरगलितसंप्रदानतोयप्रभवत्वात्करस्य तोयं विद्यतेऽत्र इति करतोया। श्रावणे एतदन्ये सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः इयं तु न रजस्वला अतएव सदा सर्व्वदा नीरमस्या इतिसदानीरा। तथा च स्मृतिः।
"अषाढ़ो कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला।
सर्व्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी"॥
इत्यमरटीकायां भरतः॥ (इयं हि तीर्थविशेषः। यथा महाभारते ३। तीर्थयात्रापर्व्वणि। ८५। ३॥
"करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपयितो नरः।

अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः"॥)
करद्रुमः, पुं, (किरति शाखाः सर्व्वतः यः। स चासौ द्रुमश्चेति।) कारस्करवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
करपत्रं, क्ली, (करेण तरात् वा पततीति। पत + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" इति ष्ट्रन्।) क्रकचः। इत्यमरः। २। १०। ३५॥ करात् इति भाषा। (करौ पत्त्रमिव नौरिव यत्र।) जलक्रीड़ा। इति जटाधरः॥
करपत्रवान्, [त्] पुं, (करपत्राकारपत्रमस्ति यस्मिन् मतुप् मस्य वः।) तालवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
करपत्रिका, स्त्री, (करौ पत्रं नौरिव यस्याः। पत्र + कप् + टाप् + अत इत्वम्।) जलक्रीड़ा। इति जटाधरः॥
करपर्णः, पुं, (करौ हस्तः पर्णम् यस्य।) भिण्डावृक्षः। रक्तैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥ (एरण्डशब्देऽस्य विशेषः उक्तः॥)
करपल्लवः, पुं, (करस्य पल्लव इव।) अङ्गुलिः। यथा, मार्कण्डेये ८४। २६।
"करपल्लवसङ्गीनि तैरस्माभ्यः सर्व्वतः"॥
करपात्रं, क्ली, (करः पात्रमिव यत्र।) जलक्रीड़ा। इति हारावली॥
करपालः, पुं, (करं पालयति रक्षति। पाल + कर्म्मण्यण्।) खड्गः। इत्यमरः। २। ८। ८९॥
करपालिका, स्त्री, (करपाल + स्वुन् + टाप् अत इत्वम्।) क्षुद्रगदाकारदण्डायुधः। सोंटा इति ख्यातः। इति भरतः॥ एकधारास्त्रम्। इति स्वामी। तत्पर्य्यायः। ईली २। इत्यमरः। २। ८। ९१॥ इली ३ इलिः ४ करवालिका ५। इति तट्टीका॥
करबालः, पुं, (करस्य बालः पुच्छ इव। नखस्य कराज्जातत्वात् तथात्वम्।) नखम्। इति शब्दमाला॥
(करं वलति संवृणोति वल + अण्।) खड्गः। इत्यमरटीकायां भरतादयः। करवाल इति भाषा। (यथा, गीतगोविन्दे। १। १०॥
"म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालम्"॥)
करबालिका, स्त्री, (कर + वल + स्वुल् + टाप् + अत इत्वम्।) करपालिका। इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः॥
करभः, पुं, (करणानि क्रीयन्तेऽनेन वा। कृञ् हिंसायां कृश विक्षेपे वा "कृशॄशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्"। उणां।३।१२२। इति अभच्। करे भाति शोभते इति वा। भा + कः।) मणिबन्धावधिकनिष्ठापर्य्यन्तं करस्य बहिर्भागः। (यथा, रघुः। ६। ८३।
"आर्द्रौ कराभ्यां करभोपमोरुः"॥)
उष्ट्रशिशुः। इत्यमरः। २। ८। ७५।
कपिशावकः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ (यथा भागवते ५।२।२।
"[illegible]
[illegible]"॥)
उष्ट्रः। इति मेदिनी॥ [illegible]।
इति राजनिर्घण्टः॥ [illegible]। इति जटाधरः॥
करभकाण्डिका, स्त्री, (करभप्रियं काण्डमस्याः।

करभकाण्ड + कप + यत इत्यम ।) उष्ट्रकाण्डी-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभप्रिया, स्त्री, (करभस्य करिशावकस्य उष्ट्रस्य वा प्रिया ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभवल्लभ, पु, (करभस्य हस्तिशावस्य वल्लभ प्रिय ।) कपित्थवृक्षः । पीलुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभादनी, स्त्री, (करभेन उष्ट्रेन अद्यतेऽसौ । अद + कर्म्मणि ल्युट् । ततो + ङीप् ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभी, [न्] पु, (कर इव भाति करभ शुण्ड स अस्यास्ति । करभ + इनि । यद्वा करभ हस्ता वयवविशेष सोऽस्य शुण्डाविच्छेदे अस्तीति इनि ।) हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभी, स्त्री, (करभ + ङीप ।) उष्ट्री । तत्पर्य्याय । वासी २ । इति जटाधर ॥

करभीर, पु, (करभिण हस्तिन ईरयति प्रेरयति मृत्युमुखम । करभि + ईर + अण् ।) सिंह । इति शब्दरत्नावली ॥

करभूषण, क्ली, (करयोर्भूषणम् ।) कङ्कणम् । इत्य मर । २ । ६ । १०८ । हस्ताभरणमात्रञ्च ॥

करमट्ट, पु, (कर करिशुण्डमपि अट्टति तुच्छी करोति । अस्य सरलकाण्डत्वात् तथात्वम् । अट्ट अनादरे + खमुम् प्रत्यय ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेष । (गुवाकशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्या ।)

करमरी, [न्] पु, (किरति क्षिपति अत्र दण्डान् इति कर कारागार । कॄ + अधिकरणे अप । तस्मिन् करे मर मरण मृत्युवत् यातना यस्य बाहुल्यात् इनि । तत्र म्रियते वा ।) बन्दी । इति त्रिकाण्डशेष । कयेदी इति भाषा ॥

करमर्द, पु, (कर मर्द्दातीति । करकण्डूप्रदत्वात् । मृदक्षोदे + कर्म्मण्यण । करेण मृद्यते इति कर्म्मणि अप वा ।) करमर्द्दकवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भावप्रकाशे,—अस्य गुणा उक्ता ।

"लघुदीर्घफलाभ्यान्तु करमर्द्दद्वय मतम् ।
करमर्द्दद्वय त्वामभक्त गुरुवृष्याहरम ॥
उष्ण रुचिकर प्रोक्त पित्तरक्तकफप्रदम् ।
तत्पक्व मधुर रुच्य लघुपित्तसमीरजित ॥
करमर्द्द मुषेण स्यात कृष्णपाकफलन्तथा ।
तस्माल्लघुफलायास्तु सा ज्ञेया करमर्द्दिका ॥)

करमर्द्दक, पु, (कर + मृद + ण्वुल् । करमर्द्द एव स्वार्थे कन इति वा ।) वृक्षविशेष । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । पाणि आमला इति भाषा ॥ इति रत्नमालाराजनिर्घण्टादय । करोन्दा इति करञ्चा इति च भाषा । तत्पर्य्याय । कृष्णपाकफल २ अविग्न ३ सुषेण ४ । इत्यमर । २ । ४ । ६७ । कृष्णपाक ५ पाकफल ६ कृष्णफल ७ पाककृष्ण फल ८ कृष्णफलपाक ९ पाकिकृष्ण १० फल-११ पाकफलकृष्ण १२ वनालय १३ वना १४ कराम्लक १५ वोल १६ वश्य १७ करमर्द्द २२ पाणिमर्द्द २३ । तद्बालफलगुणा । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम । दीपनत्वम् । दाहदाहत्वञ्च । तत्पक्वफलगुण । त्रिदोषशमनत्वम् । अरुचि विषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ पिपासा नाशित्वम् । अम्लत्वम् । रुचिपित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ (यथा, वाभट ।
"गुरु एणीर्य्य वातघ्न सरस करमर्द्दकम्" ॥)

करमर्द्दी, स्त्री (कर मर्द्दातीति । कर + मृद + अण ङीप् ।) करमर्द्दकवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

करमाल, पुं (कर करिशुण्ड तदाकारा माला समूह यस्य मेघस्य धूमस्य वा क्रमश करि-शुण्डवत् प्रसरणात् तथात्वम् ।) खतमाल । धूम । इति हेमचन्द्र ॥

करमाला, स्त्री, (कराङ्गुलीभिर्मालेव जपनात् कर-रूपा माला । कराङ्गुल्य मालेव वा ।) करपर्व्व रूपमाला । यथा,

"अनामिकात्रय पर्व्व कनिष्ठात्रितय तथा ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्त करमाला प्रकीर्त्तिता" ॥
इति मुण्डमालातन्त्रे सामान्यविषयम् ॥ * ॥
"तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ता क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका ।
पर्व्वद्वय मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत" ॥ -
इति शिवरहस्यीय शक्तिभिन्नविषयम् ॥ * ॥
"अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादिक्रमेण तु ।
तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु सञ्जपेत" ॥
इति सनत्कुमारसंहितावचन शक्तीतरैषामष्ट वारविषयम् ॥ * ॥
"अनामिकात्रय पर्व्व कनिष्ठा च त्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितय तर्ज्जनीमूलपर्व्विका ॥
करमाला समाख्याता आरभ्यानामिकान्तरात् ।
तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत्" ॥
इति शक्तिविषये मुण्डमालातन्त्रम ॥ * ॥ तथा ।
"अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
मध्यमामूलपर्य्यन्त जपेदष्टसु पर्व्वसु" ॥
इदमपि शक्तिविषये अष्टवारपरम् । इति श्यामारहस्यम ॥

करमुक्त, क्ली, (करेण सुदृढ धृत्वा शत्रु प्रति मुच्यते । कर + मुच + कर्म्मणि क्त ।) अस्त्रविशेष । इति हलायुध । बरछी भाला इत्यादि भाषा ॥

करम्ब, पु, (कृञ करणे + "कृकटि कडीत्यम्बच" । उणा । ४ । ८७ ।) करम्भ । इत्यमरटीकाया नीलकण्ठ ॥ मिश्रिते त्रि । इति हेमचन्द्र ॥

करम्बित, त्रि (करम्ब मिश्रण जातोऽस्य । करम्ब + इतच् ।) मिश्रित । खचित । इति त्रिकाण्डशेष ॥ ("ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे" ॥ इति गीतगोविन्द । १ । २ ॥)

करम्भ, पु, (केन जलेन रभ्यते मिश्रीक्रियते । रभि धातोरनेकार्थत्वात "अकर्त्तरि चेति" घञ् । ३ । ३ । १९ । रभेरशब्लिटो । ७ । १ । ६३ । इति नुम् ।) दधिमिश्रितशक्तु । इत्यमर । २ । ९ । ४८ ॥ (यथा शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । २ । ४ ।
"अनुपानिव यवान् कृत्वा तानीषद्भीजीमतप्य तेषा करम्भपात्राणि कुर्व्वन्ति" ॥ उदमन्थ । यथा यजुर्व्वेदे १९ । २१ ।
"धाना करम्भ सक्तव परिवाप पयोदधि" ।
"करम्भ उदमन्थ" । इति वेददीधिति ॥
भक्ष्ययवमात्रम् । यथा मनु १२ । ७६ ।
"करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकाश्च दारुणान्"
करम्भवालुकातापान् करम्भैर्दधि सह भक्ष्या या वालुका तद्वत्तप्तवालुकादीन् इत्यर्थ ॥ मिश्रगन्ध । यथा भागवते ३ । २६ । ४५ ।
"करम्भपूतिसौरभ्य शान्तोदग्रादिभि पृथक् । द्रव्यावयववैषम्याद् गन्ध एको विभिद्यते" ॥)

करम्भक, क्ली, (करम्भ एव स्वार्थे कन ।) करम्भ दधिसक्तव । तत्पर्य्याय । कर्कारम् २ । इति हारावली ॥

करम्भा, स्त्री, (केन जलेन रभ्यते लिप्यते इति । अथवा केन वायुना रभ्यते मिश्रीक्रियते नानागन्धो यस्या । रभेर्नानार्थत्वात 'क + रभ + घञ् + नुम् टाप् च ।) शतावरी । प्रियङ्गुवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (स्वनामख्याता कलिङ्गदेशोत्पन्ना रमणी । सा तु पूरुवंशीयस्याक्रोधनस्य पत्नी । यथा महाभारते १ । ९५ । २२ ।
"अक्रोधन खल कालिङ्गीं करम्भा नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे देवातिथि" ॥)

कररुह, पु, (करे रोहति कराङ्गुलीभ्य उत्पद्यते इत्यर्थ । कर + रुह + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । क ।) नख । इत्यमर । २ । ६ । ८३ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशती ३७ । "बाला कररुह खण्डितकाष्ठ पटप्रकटनिर्गता दधि" ॥)

करर्द्धि, स्त्री, (करस्य ऋद्धि करेण ऋद्धिर्यस्य वा । करसम्पत ।) करताली । इति त्रिकाण्डशेष ॥

करवालिका, स्त्री, (कर वलते । वल हिंसादानयो अण् । करेण वाल्यते वा । णिजन्तादच् इ तत कन् + टाप् च ।) करपालिका । इत्यमरटीकाया भरत ॥

करवी, स्त्री, (कस्य वायो रवो यत्र । गौरादित्वात् ङीष ।) कवरी । हिङ्गुपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

करवीर, पु, (कर वीरयति । वीर + विक्रान्तौ + कर्म्मण्यण् ।) खड्ग । दैत्यविशेष । इति मेदिनी ॥ श्मशानम । इति हेमचन्द्र ॥ ब्रह्मावर्त्ते दृषद्वती-नदीतीरे चन्द्रशेखरराजपुरम् । इति कालिकापुराणे ४९ अध्याय ॥ (पर्व्वतविशेष । यथा भागवते ५ । १६ । २८ ।
"एवमपरेण पवनपारियात्रौ
दक्षिणेन कैलास करवीरौ प्रागायतौ" ॥
नागविशेष । यथा, महाभारते १ । ३५ । १२ ।
"करवीर पुष्पदंष्ट्रो विल्वको विल्वपाण्डर" ॥)
वृक्षविशेष । करवी इति भाषा ॥
(यथा रामायणे ३ । १७ । १० ।
"दाडिमान् करवीराश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा" ॥)
तत्पर्य्याय । प्रतिहास २ शतप्रास ३ चण्डात ४ हयमारक ५ । इत्यमर । २ । ४ । ७६ ॥ प्रतीहास

६ । इति तट्टीका ॥ अश्वघ्नः ७ हयारिः ८ अश्वमारकः ९ शीतकुम्भः १० तुरङ्गारिः ११ । इति रत्नमाला ॥ अश्वहा १२ वीरः १३ हयमारः १४ हयघ्नः १५ शतकुन्दः १६ अश्वरोधकः १७ वीरकः १८ कुन्दः १९ शकुन्दः २० श्वेतपुष्पकः २१ अश्वान्तकः २२ नखराह्वः २३ अश्वनाशनः २४ स्थलकुमुदः २५ दिव्यपुष्पः २६ हरिप्रियः २७ गौरीपुष्पः २८ सिद्धपुष्पः २९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कुष्ठकण्डूतिनाशित्वम् । व्रणार्त्तिविषविस्फोटकप्रशमनत्वम् । अश्वस्तम्भदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्वेतरक्तभेदेन यथा,

"करवीरः श्वेतपुष्पः शीतकुम्भोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥
करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् ।
व्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम् ।
वीर्य्योष्णं क्रिमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम्" ॥

इति भावप्रकाशः । नागविशेषः । इति भारतम् ।)

करवीरकः, पुं, (करवीर इव कायति प्रकाशते । कै + कः । करं वीरयतीति । कर + वीर विक्रान्तौ + ण्वुल् ।) अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खड्गः । इति शब्दमाला ॥ (करवीर एव स्वार्थे कन् ।) करवीरः । विषभेदः । स तु करवीरस्य मूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

करवीरकन्दसंज्ञः, पुं, (करवीरकन्दसंज्ञया संज्ञा यस्य । करवीरकन्द इति संज्ञा यस्य वा ।) तैलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करवीरभुजा, स्त्री, (करवीरस्य भुज इव शाखावत् भुजः शाखाऽस्याः ।) आढ़कीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अरहर इति भाषा ॥

करवीरी, स्त्री, (किरति क्षिपति राक्षसासुरादीन् इति । कॄ + अच् । करः तादृशः वीरः पुत्रो यस्याः । यद्वा कं सुखं राति ददातीति क + रा + कः । सुखप्रदः वीरपुत्रो यस्याः ।) अदितिः । श्रेष्ठगवी । पुत्रवती । इति मेदिनी ॥

करशाखा, स्त्री, (करस्य शाखा इव ।) अङ्गुली । इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥ तासां परिमाणं यथा ।

"अष्टभिस्तैर्भवेत् ज्येष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः ।
कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तम ॥
मानन्तु पार्श्वेन । षड्यवाः पार्श्वसम्मिताः । इति कात्यायनदर्शनात्" । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तत्पर्य्यायः । अग्रुवः १ अण्व्यः २ क्षिपः ३ शिप्राः ४ शर्य्याः ५ रशनाः ६ धीतयः ७ अथर्य्यः ८ विपः ९ कक्ष्याः १० अवनयः ११ हरितः १२ स्वसारः १३ जामयः १४ सनाभयः १५ योक्त्राणि १६ योजनानि १७ धुरः १८ शाखाः १९ अभीशवः २० दीधितयः २१ गभस्तयः २२ । इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥

करशीकरः, पुं, (करात् करिशुण्डात् निःसृतः शीकरः । करस्य गजशुण्डस्य शीकरो वा ।) हस्तिशुण्डनिर्गतजलकणा । तत्पर्य्यायः । वमथुः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३७ ॥ (यथा रघुः । ७ । ४८ ।

"उद्यन्तमग्निं शमयाम्बभूवु-
र्गजा विविग्नाः करशीकरेण" ।)

करशूकः, पुं, (करस्य शूकः शूकाग्र इव सूक्ष्माग्र इव वा ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करहाटः, पुं, (करेण किरणेन सूर्य्यस्येति यावत् हाट्यते दीप्यते इति । हट् + णिच् + कर्म्मणि घञ् ।) पद्ममूलम् । मदनवृक्षः । इति मेदिनी ॥ महापिण्डीतरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करहाटकः, पुं, (करहाट एव इति स्वार्थे कन् । करं हाटयतीति ण्वुल् वा ।) मदनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५२ ॥ अस्त्रीयस्त्रणो स्त्री ॥

करामर्द्दः, पुं, (करं आमर्द्दातीति । कर + आ + मर्द्द + अण् ।) करमर्द्दवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ करञ्जा इति भाषा ॥

कराम्बुकः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते । कॄ + कर्म्मणि अप् । करं अम्बु यस्मात् कप् ।) छायापाकफलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका भरतधृतवाचस्पतिश्च ॥ पानि आमला इति भाषा ॥

करम्लकः, पुं, (कीर्य्यते इति करं कीर्य्यमाणं अम्लं यतः । अम्ल + कप् ।) करमर्द्दकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करायिका, स्त्री, (करादिव आचरति उड्डीनादिकाले करवाद्भ्रमाणत्वात्तथात्वम् । कर + आचारे क्यङ् । ततो + ण्वुल् + टाप् च ।) बलाकापक्षी । क्षुद्रवकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

करारोटः, पुं, (करे आरोटते दीप्यते । आ + रुट् + अच् ।) अङ्गुरीयकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करालं, क्ली, (कराय चक्षुरोगादिनाशाय अलति पर्य्याप्नोतीति । अल् + अच् ।) कृष्णकुठेरकः । इति मेदिनी ॥ काल तुलसी इति भाषा ॥

करालः, पुं, (करं आलाति गृह्णाति । आ + ला + कः । कराय क्षेपाय अलति पर्य्याप्नोति वा ।) सर्ज्जरसयुक्ततैलम् । इति मेदिनी ॥ गर्जनतेल इति भाषा ॥ तैले घृते वा पक्ववेसवारः । इति पाकराजेश्वरः ॥ (क्वचित् क्लीवेऽपि दृश्यते । यथा,

"तप्ततैले पचेत् पूर्व्वं वेसवारकसंज्ञकम् ।
पाकप्रापितसौरभ्यं करालं सूदकर्म्मनम्" ॥

गन्धर्व्वभेदः ॥ यथा, महाभारते । १ । १२३ । ५४ ।

"सद्धा वृहस्था वृहकः करालश्च महामनाः" ॥)

करालः, त्रि, (कराय क्षेपाय भयप्रदर्शनाय अलति पर्य्याप्नोति ।) दन्तुरः । दाँतो इति भाषा ॥ (यथा,

"कराल वदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजां" ।

इति चामुण्डाध्यानम् ।) तुङ्गः । उचु इति भाषा ॥ भीषणः । इति मेदिनी ॥ भयानक इति यावत् ॥ (यथा, रघुः । १२ । ९८ ।

"तद्वोभि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।
वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम्" ॥)

करालकः, पुं, (कराल एव स्वार्थे कन् । करालवत् कायति वा ।) कृष्णतुलसी । इति रत्नमाला ॥ करालशब्दार्थश्चात्र ॥

करालत्रिपुटा, स्त्री, (करालानि त्रीणि पुटानि यस्याः ।) लङ्काधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कराला, स्त्री, (करालनाम्ना नाम यस्याः ।) शारिवा । अनन्तमूल इति ख्याता । इति रत्नमाला ॥ (शारिवाशब्दे अस्या गुणा व्याख्येयाः ॥)

करालिकः, पुं, (कराणां करसदृशशाखानां आलिः श्रेणिर्यत्र । कप् ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

कराली, स्त्री, (कराल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अग्नेः सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा मुण्डकोपनिषदि । १ । २ । ४ ।

"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः" ।)

करिकणावल्ली, स्त्री, (करिकणाया इव वल्ली ।) चविकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । चइ इति भाषा ॥ (चविकाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)

करिकुसुम्भः, पुं, (करीति नागकेशरस्तद्वत् कुसुम्भः ।) नागकेशरचूर्णकम् । इति हारावली ॥

करिगर्ज्जितं, क्ली, (करिणः गर्ज्जितं गर्ज्जनं । करि + गर्ज्ज + भावे क्तः ।) हस्तिगर्जनम् । तत्पर्य्यायः । वृंहितम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥

करिजः, पुं, (करिणो जायते इति । करि + जन् + कर्त्तरि डः ।) हस्तिशिशुः । इति शब्दमाला ॥

करिणी, स्त्री, (करिन् + स्त्रियां ङीप् ।) हस्तिनी । तत्पर्य्यायः । धेनुका २ वशा ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥ करेणूः ४ करेणुः ५ करेणुका ६ रेणुका ७ वासिता ८ वासा ९ हस्तिनी १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटम्भरा ११ पुष्करिणी १२ कपा १३ गणिका १४ गजयोषित् १५ । इति जटाधरः ॥ पद्मिनी १६ इत्यमरटीका ॥ (यथा भागवते । ४ । ९ । ५१ ।

"आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानोऽविशत्पुरम्" ॥)

करिदारकः, पुं, (करिणं दृणाति छिनत्ति दारयतीत्यर्थः । दॄ विदारे + ण्वुल् ।) सिंहः । इति शब्दरत्नावली ॥

करिपत्रं, क्ली, (करिणः कर्णवत् पत्रं यस्य ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

करिपिप्पली, स्त्री, (करिसंज्ञया संज्ञा यस्याः पिप्पल्याः सा । करिनामिका पिप्पली ।) गजपिप्पली । इत्यमरः । २ । ४ । ९७ ॥

करिपोतः, पुं, (करिणः पोतः शिशुः ।) करिशावकः । इति हलायुधः । २ । ६९ ॥

करिबन्धः, पुं, (करी बध्यते बध्यतेऽत्र । यद्वा करिणं हस्तिनं बध्नाति अत्र । बन्ध + अधिकरणे घञ् ।) हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्पर्य्यायः । आरब्धिः २ । इति हारावली ॥

करिमाचलः, पुं, (मच शाठ्यदम्भयो रिति धातोः भावे घञ् । करिणि हस्तिवधविषये माचं शाठ्यं लाति गृह्णातीति । ला + कः ।) सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करिमुखः, पुं, (करिणो मुखमिव मुखं यस्य ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करिरः, पुं, क्ली, (कॄ + इरन् ।) करीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

करिशावक', पु, (करिणः शावकः शिशुः ।) हस्ति-शिशुः । तत्पर्य्यायः । कलभः २ । करभ इत्यपि पाठः । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ करिपोतः ३ । इति हलायुधः ॥ करिशः ४ । इति शब्दमाला ॥ विक्कः ५ । धिक्कः ६ । यथा, शब्दरत्नावली ॥
"यावत् पञ्चाब्दमेतस्मिन् करभः कलभोऽपि च ।
विक्कधिक्कौ तथा स्त्री तु करभी कलभीत्यपि" ॥

करी, [न्] पु, (करः शुण्डः अस्यास्तीति इनि ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा भागवते । ८ । २ । २२ ।
"स घर्म्मतप्तः करिभिः करेणुभि-
र्वृतो मदच्युत्कलभैरनुद्रुतः" ॥)

करीर', पुंक्ली, (किरति विक्षिपति स्वदेहभावरणादीनिति । "कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्" । उणा । ४ । ३० । इति ईरन् ।) वंशाङ्कुरः । इत्यमरः । ३ । २ । १७३ ॥ बाँशेर कोँडा इति भाषा ॥ (यथा, माघे ४ । १४ ।
"इतैः पुनरेव यथा स्वयस्वा
मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः" ॥
"वंशशब्दस्यास्त्रानताहेतोरस्पूनताया प्रतिपत्त्यर्थत्वादपौनरुक्त्यम् । अतएवैकार्थपदप्रयोगमित्युक्ता करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु न दोष इत्याह वामनः" ॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
अस्य गुणाः । श्लेष्मनाशित्वम् । कषायत्वम् । दाहश्रमक्षयः । इति राजवल्लभः ॥ (यथाह वाभटः ।
"करीरमाध्मानकरं कषायस्वादुतिक्तकम्" ॥
"वैणो करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।
विदाहिनो वातकरा सकषाया विरुक्षणाः" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

करीर', पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते अनमन "कॄशॄपॄकटीति" ईरन । उणा । ४ । ३० ।) घटः । इति मेदिनी ॥ (कीर्य्यते दूरे निक्षिप्यते दूरतः त्यज्यते कण्टकादिभयादिति यावत् ।) मरुभूमिज उष्ट्रप्रियः कण्टकिवृक्षः । करील इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्रकरः २ ग्रन्थिलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥ क्रकचः ४ । इति तट्टीका ॥ निष्पत्रिका ५ करिरः ६ गूढपत्रः ७ करकः ८ तीक्ष्णकण्टकः ९ । अस्य गुणाः । (यथा भावप्रकाशे ।
"करीरः कटुकस्तिक्तः स्वेद्युष्णो भेदनः स्मृतः ।
दुर्नामकफवातामगरशोथव्रणप्रणुत्" ॥)
आध्मानकारित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । अतिशयकफकारित्वम् । श्वासानिलारोचकसर्व्वशूलविच्छर्दिखर्ज्जूव्रणशोफनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

करीरा, स्त्री, (करिर + "अजाद्यतष्टाप्" । ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) चीरिका । झिंझि पोका इति भाषा । हस्तिदन्तमूलम् । इत्युणादिकोषः ॥

करीरिका, स्त्री, (करीरमिवाकृतिरस्याः । करीर + ठन् + टाप् च ।) हस्तिदन्तमूलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करीरी, स्त्री, (कॄ + ईरन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) चीरिका । हस्तिदन्तमूलम् । इति मेदिनी ॥

करीष, पु क्ली, (कीर्य्यते विक्षिप्यते इति । "कॄतॄभ्यामीषन्" । उणा ४ । २६ । इति कॄ + ईषन् ।) शुष्कगोमयम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५१ ॥ घुँटे इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गोग्रन्थिः २ छगणः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०० । ७ ।
"ददर्श च वने तस्मिन् महतः सञ्चयान् कृतान् ।
मृगाणां महिषीणाञ्च करीषैः शीतकारणात्" ॥)

करीषाग्नि, पुं, (करीषे करीषस्थितो वा अग्निः ।) शुष्कगोमयवह्निः । घुँटेर आगुन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । छागणः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करुण, पु, (करोति मनः आनुकूल्याय । कृ + "कॄवृदारिभ्य उनन्" । उणा । ३ । ५३ । इति उनन् ।) वृक्षविशेषः । करुणा लेवुर गाछ इति भाषा । तत्फलगुणाः । कफवाम्यामसेदोनाशित्वम् । पित्तप्रकोपकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शृङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गततृतीयरसः । इत्यमरः । १ । ७ । १७ ॥ तस्य लक्षणादि ।
"इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दितादयः ।
वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥
निर्व्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥
शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा राघवविलासे ।
विपिने क्व जटानिबन्धनं
तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटना विधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम् ॥
अत्र रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगवित्तनाशादावपि उदाहार्य्यम् ॥ परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्व्वणि बोद्धव्यः" । इति साहित्यदर्पणे ३ । १९९ ॥ (सर्व्वभीतेषु दयावान् । यथा भागवते । ३ । २७ । ८ ।
"यदृच्छयोपलब्धेन सन्तुष्टो मितभुग् मुनिः ।
विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान्" ॥)

करुणमल्ली, स्त्री, (करुणः करुणाया अर्हा मल्ली ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

करुणविप्रलम्भ, पु, (करुणयुक्तो विप्रलम्भः ।) पूर्व्वरागादिचतुर्भेदविप्रलम्भशृङ्गारमध्ये विप्रलम्भविशेषः । अस्य लक्षणम् । यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे १९३ ।
"यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः" ॥
यथा, कादम्बर्य्याम् । "पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते पुनरलभ्ये शरीरान्तरे वा लभ्ये करुणाख्य एव रसः । किन्त्वाकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याशया रतेरुद्भवात् प्रथमन्तु करुण एवेत्यभियुक्ता मन्यन्ते यच्चात्र सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एवेति केचिदाहुः तदन्ये मरणरूपविशेषसम्भवात्तद्भिन्नमपि मन्यन्ते" ॥

करुणा, स्त्री, ("कॄवृदारिभ्य उनन्" । उणा । ३ । ५३ । इति कृ + उनन् । टाप् च ।) परदुःखप्रहाणेच्छा । तत्पर्य्यायः । कारुण्यम् २ घृणा ३ कृपा ४ दया ५ अनुकम्पा ६ अनुक्रोशः ७ । इत्यमरः । १ । ७ । १ ॥ शूकः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुः ८ । ६७ ।
"करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम्" ॥)
गङ्गानामविशेषः । यथा काशीखण्डे २९ । ४३ ।
"कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती" ॥
करुणा दयास्वरूपा । इति तट्टीका ॥)

करुणापर, त्रि, (करुणा परा यस्य करुणायां परः अनुरागी वा ।) दयापरः । तत्पर्य्यायः । दयालुः २ कृपालुः ३ सूरतः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

करुणी, स्त्री, (कृ + उनन् + ङीप् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । ककरविरुणि इति कोङ्कणे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । शीघ्रपुष्पी २ रक्तपुष्पी ३ चारिणी ४ राजप्रिया ५ राजपुष्पी ६ सूक्ष्मा ७ ब्रह्मचारिणी ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुताध्मानविषविच्छर्द्दिजन्तूर्द्ध्वश्वासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

करेट, पु, (करे कराङ्गुलीषु अटति उत्पद्यते इति अट + अच् अलुक्समासः ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करेटव्या, स्त्री, (करे अट अटनं व्ययतीति । व्ये + ड ततष्टाप् ।) धनञ्चूपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करेटु, पु, (के जले वायौ वा रेटतीति । रेट् भाषणयाचनयोः + मृगय्वादित्वात् कु ।) पक्षिविशेषः । करकटिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्क्करेटुः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ करटुः ३ कर्क्कराटुकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

करेणु, पु, ("कृहृभ्यामेणुः" । उणा । २ । १ । इति कृ + एणु । के मस्तके रेणुः पांशुर्यस्य वा । मस्तके शुण्डाकृष्टधूलीनिक्षेपणात् तथात्वम् ।) हस्ती । इत्यमरः । ३ । ३ । ५२ ॥ (यथा माघे १२ । ५ ।
"उत्क्षिप्तगात्रः स्म विकम्पयन्नमः
समुत्पतिष्यन्तमगेन्द्रमुच्चकैः ।
आकुञ्चितप्रोहनिरूपितक्रमं
करेणुरारोहयते निषादिनम्" ॥)
कर्णिकारवृक्षः । इति विश्वः ॥

करेणु, स्त्री, (कृ + एणु ।) हस्तिनी । इत्यमरः । ३ । ३ । ५२ ॥ (यथा रामायणे २ । ४० । २९ ।
"शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदतीनां महास्वनः ।
यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे" ॥
अस्या दुग्धगुणा यथोक्ताः सुश्रुते ।
"हस्तिन्याः [दुग्ध] मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ।
स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्" ॥)

करेणुभू, पु, (करेणौ करेणुविषये भवति हस्तिशास्त्रप्रवर्त्तनाय प्रभवतीत्यर्थः । भू + क्विप् ।) पालकाप्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

करेणुसुतः, पुं, (करेणुशास्त्रकरणाय उत्पन्नः सुतः।) मुनिविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (करेणोः सुतः। इति व्युत्पत्त्या करभः॥)

करेणूः, पुं स्त्री, (कृ + एणुः।) हस्ती। हस्तिनी। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

करेन्दुकः, पुं, (करेण रश्मिना दीप्त्या इति यावत् इन्दुरिव कायति शोभते। कै + कः।) भूतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (भूतृणशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

करेवरः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते यायाद्यः कपिभिरिति यावत् करः तस्मिन् व्रियते उत्पद्यते।) तुरुष्कः। इति राजनिर्घण्टः॥ शिलारस इति भाषा॥

करोटं, क्ली, (कं वायुं अन्तर्वायुम्। रोटते प्रतिहन्ति के मस्तके रोटते दीप्यते वा। रुट् + अच्।) शिरोऽस्थि। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

करोटिः, स्त्री, (केन वायुना अन्तर्वायुना रुध्यते प्रतिहन्यते। के शिरसि रोटते दीप्यते शोभते वा। रुट् + इन्।) शिरोऽस्थि। इत्यमरः। २। ६। ६९॥ माथार खुलि इति भाषा॥

करोटी, स्त्री, (करोट + गौरादित्वात् ङीष्।) शिरोऽस्थि। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

कर्क, हासे। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कर्कति। इति दुर्गादासः॥

कर्कः, पुं, (करोति आदिष्टं पालयति "कृदाधारार्च्चिकलिभ्यः कः"। उणां ३। ४०। इति कः। बहुलवचनात् ककारस्येत् संज्ञा।) शुक्लाश्वः। इत्यमरः। २। ८। ४६॥ कुलीरः। दर्पणः। (म्रियतेऽसौ) घटः। कर्कटराशिः। (कृणोति हिनस्ति) अग्निः। इतिहेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च॥ कर्कटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्कचिर्भिटी, स्त्री, (कर्कवत् कर्करूपा चिर्भिटी वा। कर्कवर्णा वा चिर्भिटी।)चिर्भिटा। कर्कटीभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्कटः, पुं, (कर्क + अटन् प्रत्ययः।) वृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। कर्कः २ क्षुद्रधात्री ३ क्षुद्रामलकसंज्ञः ४ कर्कफलम् ५। ॥ * ॥ जलजन्तुविशेषः। काँकड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्कटकः २ कुलीरः ३ कुलीरकः ४ सदंशकः ५ पङ्कवासः ६ तिर्य्यग्गामी ७। (यथाह आर्य्यासप्तशती। ३२२।
"अयमुद्गृहीतबड़िशः कर्कट इव मर्कटः पुरतः"॥) अस्य गुणाः। स्तब्धविण्मूत्रत्वम्। भग्नसन्धानत्वम्। वायुपित्तनाशित्वञ्च॥ कृष्णकर्कटगुणाः। बलकारित्वम्। ईषदुष्णत्वम्। अनिलापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ पक्षिविशेषः। इति मेदिनी॥ करकटिया इति भाषा॥ पद्मकन्दः। तुम्बी। इति जटाधरः॥ * ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतचतुर्थराशिः। स तु पुनर्व्वसुशेषपादेन सह पुष्याश्लेषाभ्यां भवति। अस्य देवता कुलीराकृतिः। स तु पृष्ठोदयः। श्वेतवर्णः। कफप्रकृतिः। स्निग्धः। जलचरः। विप्रवर्णः। उत्तरदिक्स्वामी। बहुस्त्रीसङ्गः। बहुसन्तानश्च। अत्र जातस्य फलम्। कपटमनर्घ्यं स्वदुर्भाषितं मन्त्रितं अप्रवासितं

अक्रमितञ्च। इति ज्योतिषम्॥ * ॥
जन्मकालीनचन्द्राश्रितैतद्राशिफलम्।
"व्रतकनामरतिर्निर्म्मलदन्तयः
सुतपगन्धजलाशयकेलयः।
निज नरास्तु कुलीरगते विधौ
वसुमतः सुमतोऽर्थिलव्ययः"॥

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ ०॥ तस्योदये तन्नामकलग्नं भवति। तस्य गणितप्रमाणपरिमाणं यथा। दशव्यङ्गुलाधिकपञ्चाङ्गुलप्रभे कलिकाताख्यदेशे वर्त्तमानोत्तरविंशायनांश चत्वारिंशदधिकपञ्चदशपलाः। इति ज्योतिषम्॥ तत्र जातफलम्।
"कर्किलग्ने समुत्पन्नो भोगी सर्व्वजनप्रियः।
मिष्टान्नपानभोगी च जायते स्वजनप्रियः"॥
इति कोष्ठीप्रदीपः॥ (नागविशेषः। यथा पुराणम्।
"अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मस्तु तक्षकः।
कुलीरः कर्कटः शङ्खश्चाष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः"॥)

कर्कटकः, पुं, (कर्कट एव स्वार्थे कन्।) कुलीरः॥ इत्यमरः। १। १०। २१॥ (यथाह सुश्रुतः।
"कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिलापहः।
शुक्लः सन्धानकृत् स्रष्ट-विण्मूत्रोऽनिलपित्तहा"॥)

कर्कटशृङ्गिका, स्त्री, (कर्कटतुल्यं शृङ्गं अस्याः कर्कटशृङ्गेव स्वार्थे कन् ततष्टापि इत्वम्।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥
("नीलोत्पलं सर्ज्जरसश्च यष्टी कर्कटशृङ्गिका।
गोक्षीरेश्च द्वितीये च पीत्वा शाम्यति वेदना"॥
इति इन्द्रजाले गर्भस्रावचिकित्सा॥)

कर्कटशृङ्गी, स्त्री, (कर्कटस्य शृङ्गमिव दंशकमिवेत्यर्थः शृङ्गमग्रभागो यस्याः।) वृक्षविशेषः। काँकाड़ाशिङ्गी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्कटाख्या २ महाघोषा ३ शृङ्गी ४ कुलीरशृङ्गी ५ चक्राङ्गी ६ कुलिङ्गी ७ वासनाशिनी ८। इति रत्नमाला॥ घोषा ९ वनमूर्द्धजा १० चक्रा ११ शिखरी १२ कर्कटाङ्गा१३ कर्कटी १४ विषाणिका१५ कौलीरा १६ चन्द्रास्पदा१७ वक्राङ्गा १८। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। वायुहिक्कातिसारकासश्वासपित्तास्रनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्कटाख्या, स्त्री (कर्कटस्याख्येव आख्याऽस्याः।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कर्कटाङ्गः, पुं, (कर्कटं आङ्गयते स्पर्द्धते कण्टकमयत्वात्। आ + ङ्गि + कः। कर्कट इति नाम्ना आह्वयते वा।) बिल्ववृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्कटाङ्गा, स्त्री, (कर्कटाङ्ग + टाप्।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः। इति वैद्यकम्॥

कर्कटिः स्त्री, (कर कटति प्राप्नोति। कट + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन्। कर्कं परिणामे शुक्लतां अटति गच्छति वा कर्क + अट् + इन्। शकन्ध्वादिवत् अलोपे साधुः।) कर्कटी। इति शब्दरत्नावली। काँकुड़ इति भाषा॥

कर्कटिनी, स्त्री, (कर्कटाकारः अस्त्यस्याः। कर्कट + इन् ततो ङीप्।) दारुहरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्कटी, स्त्री, (कर्कं कण्टकं अटति गच्छति। कर्क + अट् + इन्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः ततो ङीष्। करं कटति वा कटेः इन् ततो ङीष्।) शाल्मलिफलम्। इति मेदिनी॥ सर्पः। इति शब्दरत्नावली॥ देवदालीलता। कर्कटशृङ्गीवृक्षः। एर्व्वारुः। बड़ काँकुड़ इति भाषा। घोटिकावृक्षः। फललताविशेषः। काँकुड़ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कटुदली २ छर्द्दापनिका ३ पीनसा ४ मूत्रफला ५ त्रपुषा ६ हस्तिपर्णी ७ लोमशकाण्डा ८ मूत्रला ९ बहुकन्दा १०। इति राजनिर्घण्टः॥ कर्कटाह्वः ११ शान्तनुः १२। इति रत्नमाला॥ चिर्भटी १३ वालुकी १४ एर्व्वारुः १५ त्रपुषी १६। इति हेमचन्द्रः॥ अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। तिक्तायास्तु रक्तपित्तनाशित्वम्। कफदोषकारित्वञ्च। पक्वायास्तु मूत्ररोधार्त्तिनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथा च भावप्रकाशे।
"कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः।
रुच्या पित्तहरा सामा पक्वा तृष्णाग्निपित्तकृत्"।
अस्याः पाकप्रकारस्तु।
"त्वग्बीजरहिता प्रौढ़ा गुलिकाकारखण्डिता।
तलिता सुघृते तप्ते कर्कटी वाऽवलेहिता॥
विपाचितखण्डं हृतदुग्धसाद्धं
विभावितं बल्लजशर्कराभ्यां।
सतैलवासञ्च कटुत्वमेतत्
प्रतिक्षणं रोचनमातनोति॥)

कर्कटुः, पुं, (कर्कं निपातनात् साधुः। कर्कट + मृगय्वादित्वात् कुः वा।) करेटुपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ करकटिया इति भाषा॥

कर्कन्धुः, पुं स्त्री, (कर्कं कण्टकं दधातीति। धा + निपातनात् कुः नुम् च।) कोलिवृक्षः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (बदरीफलम्। अस्य पर्य्यायगुणा यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १मभागे॥
"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्बदरी कोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं बदरं महत्।
अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका"॥
तत्र बदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।
"पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं बदरं महत्।
सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरुशीतलम्॥
वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम्।
सौवीरं लघु सम्पक्वं मधुरं कोलमुच्यते॥
कोलन्तु बदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातलम्।
कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम्॥
कर्कन्धुः क्षुद्रबदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रबदरं कषायं मधुरं मनाक्॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
शुष्कं भेदाग्निकृत्सर्व्वं लघुतृष्णाक्लमास्रजित्"॥
क्वचित् क्लीवेऽपि दृश्यते यथा,
"कर्कन्धुकोलबदरमामं पित्तकफावहम्।
पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं संमधुरं सरम्॥
पुरातनं तृट्शमनं श्रमघ्नं दीपनं लघु।
सौवीरं बदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित्"॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४६ अध्याये॥)

वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ फललताविशेषः॥ काँकरोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। किलासघ्नः २ तिक्तपत्रः ३ सुगन्धकः ४। इति हेमचन्द्रः॥ अस्य गुणाः। शुक्रकफपित्तनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ("तद्वत् कर्कोटकं प्रोक्तम्"॥ इति सुश्रुते। सूत्रे। ४६ अध्याये॥ विशेषस्त्वस्यैर्व्वारुकशब्दे प्रदर्शितः॥)

कर्कोटकी, स्त्री, (कर्कोटक + गौरादित्वात् ङीष्।) पीतघोषा वृक्षः। इति रत्नमाला॥ (अस्याः पर्य्यायमाह चरकः कल्पे ४ अध्याये।

"कर्कोटकी कटुफला महाजालिनिरेव च।
धामार्गवस्य पर्य्याया राजकोशातकी यथा"॥

विशेषविवरणञ्चास्या धामार्गवशब्दे ज्ञातव्यम्॥ फललताविशेषः। काँकुड़ इति भाषा॥ एतद्-फलगुणपाकादि उक्तं वैद्यके। यथा,—

"कर्कोटकी फलं कुष्ठहृल्लासारुचिनाशनम्।
श्वासकासज्वरान् हन्ति कटुपाकञ्च दीपनम्॥
ईषद्विभिन्नमरिचैः परिपूर्णगर्भं
तैलेन रन्धितसुसैन्धवपातयोगम्।
वार्त्ताकयुक्तपयसा विहिताभिषेकं
कर्कोटकीफलमिदं रुचिहृत्तरुणम्"॥)

कर्कोटिका, स्त्री, (कर्कोट + स्वार्थे कन् तत टाप् अत इत्वञ्च।) कर्कोटकः। काँकरोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुष्माण्डी २ कर्कोटी ३। तत्फलम् कारवेल्लकतुल्यगुणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्च्चरिका, स्त्री, कं सुखं यथा तथा चर्य्यते उपदुज्यते यद्वा कं जलं चुर्य्यते शून्यीक्रियतेऽत्र। क + चर् + वा चुर् + पृषोदरात् रेफादेशे कनादिभिः साधुः।) पिष्टकविशेषः। इति पाकराजेश्वरः। कचुरी इति भाषा॥

कर्च्चूरं, क्ली, (कर्ज्ज + खर्ज्जूरादित्वात् ऊरः। पृषोदरादित्वात् जकारस्य चकारे साधुः।) कर्व्वुरम्। स्वर्णम्। कर्चुरमपिपाठः। इत्यमरटीका॥

कर्च्चूरः, पुं, (कर्ज्ज + ऊरः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्षविशेषः। कचूर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। द्राविड़ः २ कार्श्यः ३ दुर्लभः ४ गन्धमूलकः ५ वेधमुख्यः ६ गन्धसारः ७ जटालः ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफकासगलगण्डादिदोषनाशित्वम्। मुखवैशद्यजननत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा चरके सूत्रे २७ अध्याये।

"रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिस्त्वग्विवर्ज्जितः।
कर्चूरः कफवातघ्नः श्वासहिक्कार्शसां हितः"॥)

कर्च्चूरकः, पुं, (कर्च्चूरं स्वर्णमिव कायति प्रकाशते। कर्च्चूर + कै + कः। कर्च्चूर + स्वार्थे कन् वा।) कर्व्वूरकः। इत्यमरटीकायां स्वामी। काँचा हलुद इति भाषा॥

कर्ज्ज पीड़े। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कर्ज्जति। इति दुर्गादासः॥

कर्ण त् क भिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) कर्णयति कर्णापयति। आङ्पूर्व्वोऽयं श्रवणे। देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितमिति। उपसर्गास्तत्तदर्थानां द्योतका एव न तु वाचकाः। केवलधातोरनेकार्थत्वेऽवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्व्वस्याप्यन्यार्थो धातोरेव कल्प्यते लाघवात्। क्वचिदुपसर्गा धात्वर्थमेवानुवर्त्तन्ते। तथा च।

"धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते।
तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा"॥

इति विस्तरवृत्तिः॥ क्रमेणोदाहरणानि। आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः। प्रसूयतेऽत्र प्रसव एव धात्वर्थः। प्रशब्दस्तमेवार्थं द्योतयति। प्रणमति प्रकर्षेण नमतीत्यर्थः। केचित्तु अनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते। इति चतुर्थचरणं पठन्ति तच्चिन्त्यम्। इति दुर्गादासः॥

कर्णः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते। शब्दो वायुना यत्र। किरति शब्दग्रहणेन मनसि सुखं क्षिपति ददातीत्यर्थः। कॄ श विक्षेपे + "कृवृजृसीति" नन् निच्च। उणां ३। १०। यद्वा कर्ण्यते आकर्ण्यते अनेन। कर्ण + करणे अप्।) श्रवणेन्द्रियम्। कान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शब्दग्रहः २ श्रोत्रम् ३ श्रुतिः ४ श्रवणम् ५ श्रवः ६। इत्यमरः। २। ६। ९४॥ श्रौत्रम् ७। इति तट्टीका॥ वचोग्रहः ८। इति राजनिर्घण्टः॥

(यथा रघुः। १। ९।

"तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः"॥)

कर्णस्तु श्रवणेन्द्रियस्य गोलकं स्थानम्। तत्र श्रोत्रमिन्द्रियम्। तत्तु कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोभागः। तस्य देवता दिक्। विषयः शब्दः। इति श्रीभागवतम्॥ युधिष्ठिराग्रजः। स तु कुन्त्याः कन्याकाले सूर्य्यौरसजातः। एतेन कानीन इत्याख्ययापि प्रसिद्धः। अस्य जन्मादिविवरणन्तु महाभारते १। १११ अध्याये द्रष्टव्यं॥ तत्पर्य्यायः। राधेयः २ वसुषेणः ३ अर्कनन्दनः ४ घटोत्कचान्तकः ५ चाम्पेशः ६ सूतपुत्त्रकः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चाम्पाधिपः ८ अङ्गराट् ९ राधासुतः १० अर्कतनयः ११। इति हेमचन्द्रः॥ अङ्गाधिपः १२। इति भूरिप्रयोगः॥ (यथा महाभारते। १। सम्भवपर्व्वणि १११। ३१।

"प्राङ्नाम तस्य कथितं वसुषेण इति क्षितौ।
कर्णो वैकर्त्तनश्चैव कर्म्मणा तेन सोऽभवत्"॥

अयं हि दातॄणामग्रगण्यः। अस्य किमपि नादेयमासीत्। अच्छैरभेद्यं सहजमपि स्वदेहकवचं शरीरात् समुत्पाट्य ब्राह्मणरूपधारिणे याचमानाय इन्द्राय दत्तवान् तथा उपोषितं द्विजरूपधारिणं विष्णुं स्वपुत्त्रमांसेन प्रीणयामास। एतद्विवरणन्तु जैमिनिभारते सुव्यक्तमस्त्येव। अयं परशुरामशिष्यो महावीर्य्यः भारतयुद्धे दुर्य्योधनपक्षावलम्बी आसीत्। अष्टादशदिवसव्यापि भारतसंग्रामे भीष्मदेवः सेनापतिपदमधिरुह्य दशाहं यावत् युद्धमकरोत्। ततः शरशय्यां गते तस्मिन् द्रोणश्चतुर्द्दिनानि अयुध्यत। एतस्मिन्नेव समयेऽयं कर्णोऽपि स्वसेनाबलमादाय पाण्डवैः सह युयुधे। ततो गतजीविते द्रोणे सैनापत्यमधिरूढ़ो दिवसद्वयं वियुध्य हृष्णसहायेनार्ज्जुनेन निहत आसीत्॥) सुवर्णालिवृक्षः। इति मेदिनी॥ (धृतराष्ट्रशतपुत्त्रेषु एकः पुत्त्रः। यथा महाभारते १। ११७। ३।

"दुर्म्मर्षणो दुर्म्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च"।

नौकायाः क्षेपणीविशेषः। (दाँड़ इति भाषा॥ यथा रामायणे ६। २३। ३०।

"हतप्रवीरा विध्वस्ता निरुत्साहा निरुद्यमा।
सेना भवति संग्रामे हतकर्णेव नौर्जले"॥

कर्णः अस्त्यस्य प्राशस्त्येन। अर्श आद्यच्। दीर्घकर्णे त्रि, यथा यजुर्व्वेदे। २। ४। ४०।

"खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभः"॥)

कर्णकण्डुः, पुं, (कर्णस्य कर्णे वा जातो कण्डुः।) कर्णरोगविशेषः। तस्य निदानम्। "मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकण्डुं करोति च"। इति माधवकरः॥

("कफेन कण्डुः प्रचितेन कर्णयो-
र्भृशं भवेत् स्रोतसि कर्णसंज्ञिते"॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये॥

चिकित्सास्य यथा।

"विधिश्च कफहृत्सर्व्वः कर्णकण्डुमपोहति"॥

इति तत्रैवोत्तरतन्त्रे २१ अध्याये॥)

कर्णकीटी, स्त्री, (कर्णे स्थितः कर्णस्य भेदकः क्षुद्रः कीटी कीटविशेषः। यद्वा कर्णयति भिनत्ति तादृशी कीटी। कर्ण + अच्। स्वल्पः कीटः कीटी स्वल्पार्थे ङीष् ततः कर्म्मधारयः।) कीटविशेषः। काणकोटारी केन्नुइ इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्णजलौका २ शतपदी ३। इतिहेमचन्द्रः॥ चित्राङ्गी ४। इति राजनिर्घण्टः॥ पृथिका ५ कर्णदुन्दुभिः ६। इति शब्दमाला॥

कर्णक्ष्वेड़ः, पुं, (कर्णस्य कर्णे जातः क्ष्वेड़ो वा।) कर्णरोगविशेषः। (तस्य लक्षणम्।

"वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम्।
करोति कर्णयोः क्ष्वेड़ं कर्णक्ष्वेड़ः स उच्यते"॥

इति माधवकरः॥ कर्णरोगशब्देऽस्यापि विस्तृतसनिदानचिकित्सितादिकं ज्ञेयम्॥)

कर्णगूथं, क्ली, (कर्णस्य कर्णे स्थितं कर्णजातं वा गूथं मलम्।) कर्णमलम्। इति हारावली। कानेर खलि इति भाषा॥

कर्णगूथकः, पुं, (कर्णगूथ + संज्ञायां कन्। कर्णगूथमिव कायति वा। कै + कः।) कर्णरोगविशेषः। तस्य निदानम्। यथाह माधवकरः।

"पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथकः"॥

("विशोषिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा
नृणां भवेत् स्रोतसि कर्णगूथकः"॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये॥

चिकित्सास्य वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे॥ यथा,

"क्लेदयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च।
शोधयेत् कर्णगूथन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया"॥)

कर्णजलूका, स्त्री, (कर्णस्य कर्णे वा जलूका इव।) कर्णकीटी। इति शब्दरत्नावली॥

कर्णजलौका, स्त्री, (कर्णे जलौकेव।) शतपदी। इत्यमरः। २। ५। १३॥

कर्णजलौकाः, [स्] स्त्री, (कर्णे जलौका इव।) कर्ण-

ण्लौका । इत्यमरटीकायां भरत ॥

कर्णनाड, स्त्री (कर्णस्य मूलम् । "तस्य पाकमूले" ४ । २ । २४ इत्यादिना जाहच ।) कर्णमूलम् । इति व्याकरणम् ॥

कर्णजित्, पु (कर्ण जितवान् । कर्ण + जि + क्विप् भूते वर्त्तमाने च इति भूते क्विप तुगागमश्च ।) अर्ज्जुन । इति हेमचन्द्र ॥

कर्णदर्पण, पु, (कर्णे दर्पण इव ।) ताडङ्कनामकर्ण भूषणम् । इति त्रिकाण्डशेष । कानतडका इति भाषा ॥

कर्णदुन्दुभि स्त्री, (कर्णे कर्णाभ्यन्तरे प्रविश्य ध्वनिजनकतया दुन्दुभिरिव ।) कर्णकीटी । इति शब्दमाला ॥

कर्णधार पु, (कर्णं धरति धारयति वा । कर्ण + धृ + 'कर्म्मण्यण् ३ । २ । १ । इति अण् ण्यन्तात् च् वा ।) नाविक । इत्यमर । १ । १० । १२ ॥ कान्डारि माझि इत्यादि भाषा ॥ (यथा हितोपदेशे । ३ । ४ । 'यदि न स्यान्नरपति सम्यङ्नेता तत प्रजा अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव" ॥)

कर्णपाली स्त्री, (कर्ण पालयति स्वीयोज्ज्वल्येन अतीव शोभां सम्पादयतीति । कर्ण + पाल + 'कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ इति अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्णान्दु । इति हारावली । कानबाला इति भाषा ॥

कर्णपिशाची स्त्री (कर्ण स्वरूप पिनष्टीति । कर्ण + पिश + क्विप । कर्णपिट अशान तन्नाचयति नाशयति स्वरूपदर्शनेन । तत आ + चि + णिच अच ङीष च ।) देवीविशेष तन्मन्त्रादि यदुक्त तन्त्रान्तरे ।

"कर्णस्थितयशोहितो बकगतोऽनन्तत्रिकारो बदा तीतानागतवस्तुदर्शभुवनेशो वह्निजायान्वित । ताराद्यो मनुरेष लक्षजपतो ध्यानेन संसेवित मार्त्तण्डग्रहतेऽधिरेण नियत पैशाचिकी भक्तित"।

अस्यार्थ कर्ण स्वरूप । तस्ये आदौ दन्त्य इकार । तद्युक्तो लोहित यकार । बक छकार । म अनन्तयुक्त आकारयुक्त । चि त्रक्ष्वम । वर्तातीतानागत स्वरूपम् । ततो ह्रीँ स्वाहा । अनेन ॐ कर्णपिशाचि वर्त्तातीतानागत ह्रीँ स्वाहा ॥ * ॥ मन्त्रान्तरम् ।

'वद वद कालिके च मज दश तथैव च । पिशा पिशा चि स्वाहेति मन्त्रार्थ कथित प्रिये"॥ वद वद कालिके मज मज पिशा पिशाचि स्वाहा ॥ * ॥ ध्यान यथा ।

'कृष्णा रक्तविलोचना निपतिता तन्त्रार्थ लम्बोदरी वसुदलनिजिह्वा वरदाभीत्यङ्कराभूमुक्तलिम । धूम्र विभूटिनी कपालविलसत्पाविरदा चञ्चली लम्बा रक्तमुखाधिवसती पैशाचिकीत सुम' । अथ पूजा ।

'निशायामर्द्धरात्रौ च दत्वा अत्र विशाचिकोम दद्यात् न बलि दत्त्वा रात्रौ भवत्य मन्त्रेण" । अथ कर्णपिशाचि दत्तपान्थ्यं मम इह मम सिद्धि कुरु कुरु स्वाहेति दत्तवाँ बलिमाहाय

"रक्तचन्दनगन्धूकजवापुष्पादिकञ्च यत । अमृत कुरु देवेशि स्वाहेति प्रोक्षयेज्जले'॥

पूर्व्वाह्णे किञ्चिज्जप्त्वा मध्याह्ने स्वकभक्त निरामिष भुक्त्वा रात्रावपि तत् सख्य जपेत । अन्यत् किञ्चिन्न भोक्तव्य ताम्बूलादिक विना । जपस्य दशांश तर्पणम । ओम् कर्णपिशाचीं तर्पयामि ह्रीँ स्वाहा । एव क्रमेण लक्षमेक पुरश्चरण कृत्वा दशांश होमयेत । तदभावे दशांश तर्पण कृत्वा वर प्रार्थयेत् । मूल रक्तचन्दनेन लिखित्वा यन्त्रोपरि इष्टदेवता पूजयेत ॥ * ॥

अथ सिद्धिलक्षणमुच्यते । गगने हूँकारादिश्रव शरीराग्निशिखारूपसन्दर्शनात सिद्धिर्भविष्यतीति ज्ञात्वा तथाविधमाचरेत ॥ * ॥

मन्त्रान्तरम । "प्रणव माया कर्णपिशाचि भ कर्णे कथय हुं फट स्वाहा' । इति प्रदीपतैलेन पादयोर्दत्त्वा रात्रौ लक्ष जपेत । तत सर्व्वज्ञो भवति । नास्या पूजा ध्यानम् ॥ * ॥ तथा तार कामबीज जयादेवी स्वाहा । अस्या ऋषि कृष्णा दिन्वासादिरभाव । पूर्व्व लक्ष जप्त्वा गृहगोधिका निपात्य तदुपरि जय देवीं यथाशक्ति सम्पूज्य तावत जपेत् यावत सा जीवति । तत सिध्यति । सिद्धिस्तु मानसादिप्रश्ने कृते सा आयाति तत स्तस्या पृष्ठे सर्व्व भूतभविष्यदादिक पश्यति । इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसार ॥

कर्णपुष्प, पु, (कर्णवत कर्णाकृति पुष्प यस्य । यद्वा कर्णभूषणार्हं पुष्प यस्य ।) मोरटलता । इति राजनिर्घण्ट ॥

कर्णपू, [र] स्त्री, (कर्णस्य सूर्य्यात्मजातस्य कुन्त्या प्रथमपुत्रस्य पू पुरम् ।) कर्णराजपुरम । तत्पर्य्याय । चम्पा २ मालिनी ३ लोमपादपू ४ । इति हेमचन्द्र ॥

कर्णपूर, पुं, (कर्णं पूरयति अलङ्करोतीति । कर्ण + पूर + उपपदकर्म्मण्यण् इति अण् ।) शिरीषवृक्ष । नीलोत्पलम । अवतंस । इति मेदिनी । (यथा अमरुशतके १ ।

"ज्यासृष्टिवद्धखटकामुखपाणिपृष्ठ प्रेङ्खन्नखांशुचयसम्वलितोऽम्बिकाया । त्वां पातु मञ्जरितपल्लवकर्णपूर लोभभ्रमद्भ्रमरविभ्रमभृत्कटाक्ष" ॥)

अशोकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कर्णपूरक पु (कर्णं पूरयति अवतंसयति । कर्ण + पूर + ण्वुल् । यद्वा कर्णपूर स्वार्थे कन् । शिरीष वृक्ष । नीलोत्पलम् । अशोकवृक्ष । एतेषां सर्व्वेषु कुसुमे कामिनीनां कर्णाभरणत्व स्यात अतोऽस्य तथात्वम ।) कदम्बवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (कदम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कर्णप्रतिनाह, पु (कर्णे जात प्रतिनाह रोगविशेष ।) कर्णरोगविशेष । तस्य लक्षणादिर्यथा ।

"सकर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुख प्रपद्यते । तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद् विकार शिरसोऽर्द्धभेदकृत्' ।

इति माधवकर ॥ (अस्य चिकित्सा यथा,—

"अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् । ततो विरिक्तशिरस क्रिया प्राप्तां समाचरेत' ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कर्णरोगाधिकार ॥)

कर्णफल, पु, (कर्णं फलमिव यस्य ।) मत्स्यविशेष । काणलि माछ् इति भाषा ॥ अस्य गुणा । अजीर्ण रोगश्लेष्मकारित्वम । इति राजवल्लभ ॥

कर्णमल, क्ली (कर्णस्य मल गूथम ।) कर्णजमलम तत्पर्य्याय । कर्णगूथम् २ । इति हारावली ॥

कर्णमुकुर, पु, (कर्णे मुकुर दर्पण इव ।) ताडङ्कनामकर्णभूषणम । इति भूरिप्रयोग ॥

कर्णमोटी, स्त्री, (कर्ण कर्णापनत्तिनरोगविशेष मोटयति नाशयतीति । यद्वा कर्ण शरीरमेदिरोगविशेष मोटयतीति । कर्ण + मुट + इन वा ङीप ।) चामुण्डादेवी । इति हेमचन्द्र ॥

कर्णरोग, प (कर्णस्य कर्णगत कर्णे जातो वा रोग ।) श्रवणव्याधि । यथा । अथ कर्णरोगाधिकार तत्र कर्णरोगाणां नामानि सङ्ख्याश्चाह ।

"कर्णशूल प्रणादश्च बाधिर्य्य क्ष्वेड एव च । कर्णस्राव कर्णकण्डू कर्णगूथस्तथैव च ॥ प्रतिनाहो जन्तुकर्णौ विद्रधिर्द्विविधस्तथा । कर्णपाक पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्व्विधम् ॥ तथार्ब्बुद सप्तविध शोफश्चापि चतुर्व्विध । एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिता ॥ * ॥

तेषु कर्णशूलस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।

"समीरण श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन् समन्तत शूलमतीव कर्णयो । करोति दोषैश्च यथास्वमावृत स कर्णशूल कथितो दुराचर" ॥

अन्यथाचरन प्रतिलोम चरन । दोषै पित्तकफरक्तै । रक्तस्यापि रुजादिकर्त्तृत्वेन दोषसाम्यात् दोषत्वमेव । यथास्व यथास्वीयनिदान कुपितै अथवा यथास्वमिति शूलविशेषणम । दुराचर दुरुपचर मूर्च्छाद्युपद्रवयोगात ॥ * ॥

कर्णशूलस्य साध्यता चाह ।

"मूर्च्छा दाहो ज्वर कास क्लमोऽथ वमथुस्तथा उपद्रवा कर्णशूले भवन्त्येत मरिष्यत' ॥ * ॥

कर्णनादस्य लक्षणमाह ।

"कर्णस्रोत स्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वनान् । भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनाद स उच्यते" ॥ * ॥

बाधिर्य्यलक्षणमाह ।

"यदा शब्दवहं वायु स्रोत आवृत्य तिष्ठति । शुद्ध श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते' ॥ * ॥

असाध्यबाधिर्य्यमाह ।

"बाधिर्य्य बालवृद्धस्य चिरोत्थञ्च विवर्जयेत्" ॥ * ॥

क्ष्वेडमाह ।

'वातपित्तादिभिर्नाडी वलादीनामनाहत । करोति कर्णयो क्ष्वेड कर्णक्ष्वेड स उच्यते' ॥

क्ष्वेडशब्दाश्च कथित । वेणुध्मानसमानमिति वन उक्तम । क्ष्वेडन शब्दविशेष । [illegible] नान्तर्बर्ह्यक्ष्वेडो वा [illegible] । उक्त । कर्णनाद वेदविदेव वातेन अल्पत समवाय [illegible] हानि।

कर्णक्ष्वेडस्तु पित्तादियुक्तेन वातेन जन्यते तत्र नियमेन वेणुघोषमिव शृणोतीति भेदः ॥ * ॥

कर्णस्रावमाह ।

"शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
जलप्रपाकादथवापि विद्रधेः ।
स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलार्दितः
स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तितः" ॥

पूयमित्युपलक्षणं जलं रसञ्च स्रावयेत् ॥ श्रवणशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ * ॥ कर्णकण्डूमाह ।

"मारुतः कफसंयुक्तः कर्णे कण्डूं करोति हि" ॥ * ॥

कर्णगूथमाह ।

"पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम्" ॥ कर्णे गूथं यस्मात् स कर्णगूथव्याधिः ॥ * ॥

प्रतिनाहमाह ।

"स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो
विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।
तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो
भवेद्विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकृत्" ॥

घ्राणञ्च मुखञ्च एकत्वं द्वन्द्वे । शिरसोऽर्द्धभेदकृत् अर्द्धावभेदकाख्यशिरोरोगकृत् ॥ * ॥

कृमिकर्णमाह ।

"यदा तु मूर्च्छन्त्यथवात्र जन्तवः
सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः ।
तदञ्जनत्वात् श्रवणो निरुध्यते
भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णको गदः" ॥

तदञ्जनत्वात् कृमिलक्षणत्वात् ॥ श्रवणे कृमिकर्णको गदो निरुध्यत इत्यन्वयः ॥ * ॥

पतङ्गादिषु कर्णप्रविष्टेषु लक्षणमाह ।

"पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि ।
अरतिं व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्व्वन्ति वेदनाम् ॥
कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते ।
कीटे चरति रुक् तीव्रा निस्पन्दे मन्दवेदना" ॥

निस्पन्दे निश्चले ॥ * ॥ द्विविधकर्णविद्रधिमाह ।

"क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि-
र्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः ।
सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत्
प्रतोदधूमायनदाहचोषवान्" ॥

क्षतप्रभवोघातप्रभवश्च तयोरथागन्तुजत्वादैक्यम् ॥ अस्रं आस्रावमित्यर्थः ॥ * ॥ कर्णपाकमाह ।

"कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत्" । कोथः पूतिभावः । क्लेद आर्द्रता ॥ * ॥

पूतिकर्णमाह ।

"कर्णविद्रधिपाकाद्वा सकर्णे वारिपूरणात् ।
पूयं स्रवति यत् पूतिं स ज्ञेयः पूतिकर्णकः" ॥ * ॥

कर्णस्रावाद्भेदार्थमाह ।

पूतन्ति नियमेन पूति यथा स्यादेवं स्रवति ॥ * ॥

कर्णगतानां शोथार्व्वुदार्शसां लक्षणान्याह ।

"कर्णशोथार्व्वुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणैः" ॥ कर्णशोथाश्च चत्वारो वातपित्तकफरक्तजाः । एवमर्शोऽपि चतुर्व्विधम् । अन्येषां शोथानामर्श-साञ्चातस्मैव आधारप्रभावात् ॥ अर्व्वुदं सप्त-विधम् । वातपित्तकफरक्तमांसमेदःशिराजम् ॥

एते कर्णरोगाः अष्टाविंशतिः सुश्रुतोक्ता उक्ताः ॥ * ॥ इदानीं चरकोक्तकर्णरोगचतुष्टयं वातपित्तकफ-सन्निपातकृतमाह । तत्र वातजमाह ।

"नादोऽतिरुक् कर्णमले तु शोथः
स्रावस्तनुश्चास्रवणञ्च वातात्" ॥ * ॥

पित्तजमाह ।

"शोथः सरागो दरणं विदाहः
सपूतिपीतस्रवणञ्च पित्तात्" ॥ * ॥

कफजमाह ।

"वैस्रुत्य कण्डूस्थिरशोथशुक्ल-
स्निग्धस्रुतिस्वल्परुजः कफाच्च" ॥

वैस्रुत्यं अन्यथा स्रवणम् ॥ * ॥

त्रिदोषजमाह ।

"सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्
स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः" ॥ * ॥

कर्णपाल्याः सकर्णावयवत्वात् तद्विकारमप्यत्रैवाह । तत्र सनिदानं परिपोटकलक्षणमाह ॥

"सौकुमार्य्यात् चिरोत्सृष्टे सहसैवातिवर्द्धिते ।
कर्णशोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥
कृष्णारुणनिभः स्तब्धः सवातात् परिपोटकः" ॥ * ॥

उत्पातमाह ।

"गुर्व्वाभरणसंयोगात् ताड़नात् घर्षणादपि ।
शोथः पाल्यां भवेत् स्रावो दाहपाकरुजान्वितः ॥
रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदः स्मृतः" ॥ * ॥

उन्मन्थकमाह ।

"कर्णं बलाद्वर्द्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ।
कफं संगृह्य कुरुते शोथस्तब्धमवेदनम् ॥
उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः" ।

अवेदनं ईषद्वेदनम् ॥ * ॥ दुःखवर्द्धनमाह ।

"संवर्द्धमाने दुर्व्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः ।
शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः" ॥

संवर्द्धमाने दुर्व्विद्धे कर्णे इति शेषः ॥ * ॥

परिलेहिनमाह ।

"कफासृक् कृमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसारिणः ।
कुर्व्वन्ति पिड़कां पाल्यां कण्डूदाहसमन्विताम् ॥
कफासृक्कृमिसम्भूतः स विसर्पान्वितस्ततः ।
लिह्यात् सशष्कुलीं पालीं परिलेही स च स्मृतः" ॥

स पीड़कात्मकः परिलेहिसंज्ञो गदः । लिह्यात् निर्मांसीकुर्य्यात् ॥ * ॥

अथ कर्णरोगाणां चिकित्सा ।

"कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्य्ये क्ष्वेड़ एव च ॥
चतुर्ष्वपि च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम् ।
शृङ्गवेरञ्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।
कदुष्णं कर्णयोर्धार्य्यमेतत् स्याद्वेदनापहम्" ॥ १ ॥

"लशुनार्द्रकशिग्रूणां वारुण्या मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे" ॥

वारुणी वरुणः ॥ २ ॥

"अर्काङ्कुरानम्लपिष्टान् सतैलान् लवणान्वितान् ।
सन्निदध्यात् सुधाकाण्डे कोरिते श्लतयावृते ॥
पुटपाकक्रमस्विन्नं पीड़येदारसागमात् ।
सुखोष्णं तद्रसं कर्णे प्रक्षिपेच्छूलशान्तये" ॥ ३ ॥

"अर्कस्य पत्रं परिणामपीत-
माज्येन लिप्तं शिखियोगतप्तम् ।
आपीड्य तस्याम्बुसुखोष्णमेव
कर्णे निषिक्तं हरतेऽतिशूलम्" ॥ ४ ॥

"तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ।
छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥ ५ ॥
तैलं श्योणाकमूलेन मन्देऽग्नौ विधिना शृतम् ।
हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ६ ॥
हिङ्गुसैन्धवशुण्ठीभिस्तैलं सर्षपसम्भवम् ।
विपक्वं हरतेऽवश्यं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ७ ॥
कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्य्ये क्ष्वेड़ एव च ।
पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥ ८ ॥
शिखरीक्षारजवारा तत्कृतकल्केन साधितं तैलम् ।
अपहरति कर्णनादं बाधिर्य्यञ्चापि पूरणतः" ॥

शिखरी अपामार्गः ॥ ९ ॥

"गवां मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
सजलञ्च सदुग्धञ्च तद्बाधिर्य्यहरं परम्" ॥

क्षीरमात्रं ग्राह्यम् । बिल्वतैलम् ॥ १० ॥

"कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके ।
सामान्यं कर्म्म कुर्व्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥ ११ ॥
सर्जिकाचूर्णसंयुक्तबीजपूररसं क्षिपेत् ।
कर्णस्रावरुजा दाहास्तेन नश्यन्त्यसंशयम् ॥ १२ ॥
आम्रजम्बूप्रवालानां मधुकस्य वटस्य च ।
एभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरेत् ॥ १३ ॥
जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥ १४ ॥
स्पष्टं रसाञ्जनं नार्य्याः क्षीरं क्षौद्रेण संयुतम् ।
प्रशस्यते चिरोत्थे तत् सस्रावे पूतिकर्णके ॥ १५ ॥
कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवैः ।
पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम्" ॥

कुष्ठादितैलम् ॥ १६ ॥

"शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाड़ी प्रशाम्यति" ॥

शम्बूकाद्यं तैलम् ॥ १७ ॥

"चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
मुष्ट्यंशकेन कटुतैलपलाष्टके तु ।
धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं
नाड़ीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम्" ॥

मुष्टिः पलम् । निशा तैलम् ॥ १८ ॥

"कृमिकर्णविनाशाय कृमिघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्षपस्नेह एव च ॥ १९ ॥
पूरणं हरितालेन गव्यमूत्रयुतेन च ।
धूपने कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २० ॥
चिकित्सा कर्णशोथानां तथा कर्णार्शसामपि ।
कर्णार्व्वुदानां कुर्व्वीत शोथार्शोऽर्व्वुदवद्भिषक्" ॥ * ॥

अथ कर्णपालीविकाराणां चिकित्सा ।

"पालीसंशोषणे कुर्य्यात् वातकर्णरुजक्रियाम् ।
स्वेदयेत्यततत्ताञ्च स्विन्नां संवर्द्धयेत्तिलैः ॥ १ ॥
शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डबीजकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीं संवर्द्धयेत् सुखम्" ॥

पयस्यात्र क्षीरकाकोली । शतावरीतैलम् ॥ २ ॥

"जीवनीयस्य कल्केन तैलं दुग्धेन पाचयेत् ।
चिकित्सेत्तेन तैलेन हृतास्रं परिपोटकम् ॥ ३ ॥
शीतलेपैर्जलौकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥

कर्णौ । इत्यमरटीकायां भरतः ।

कर्णपुष्प क्ली (कर्णस्य पुष्पम् । "कर्ण इव" इत्यादि ।) कर्णमूलम् । इति शब्दरत्नावली ।

कर्णभिद् पुं (कर्णं भिनत्ति । कर्ण + भिद् + क्विप् ।) [illegible] इति हेमचन्द्रः ।

कर्णदर्पण पुं (कर्णस्य दर्पण इव ।) ताडङ्कनामकर्णभूषणम् इति त्रिकाण्डशेषः । कानबाला इति भाषा ।

कर्णदुन्दुभि स्त्री (कर्णे दुन्दुभिरिव ।) कर्णकीटी । इति शब्दमाला ।

कर्णधार पुं (कर्णं धारयति । कर्ण + धृ + णिच् + अण् ।) नाविकः । इति अमरः । [illegible]

कर्णपाली स्त्री (कर्णस्य पाली ।) [illegible] कर्णस्य प्रान्तभागः । इति भाषा ।

कर्णपिशाची स्त्री (कर्णे पिशाचीव ।) [illegible] देवताविशेषः ।

[illegible]

'दशमन्दनवसुकर्णशाखादिकमुदितम् ।
शमन कुरु दर्शय माहेति भोजदेवस्य' ।

[illegible] सिद्धिमाप्नुयात् । अथ सिद्धिकर्णपिशाचीमन्त्रः [illegible] तर्पणम् । [illegible] यदि दशदशमं पूजयेत् ॥ *॥

अथ सिद्धिकर्णपिशाचीसाधनम् । [illegible]

[illegible] इति कुमारतन्त्रम् ॥

कर्णपुष्प, पुं (कर्णस्य कर्णान्तिके पुष्पं यस्य । यद्वा कर्णभूषणार्हं पुष्पं यस्य ।) मोरटलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्णपूर [र] स्त्री (कर्णस्य पूर्तिरिवातस्य कृत्या प्रथमपुष्पम् ।) कर्णाभरणम् । तत्पर्यायः । अवतंसः १ उत्तंसः २ कर्णपूरः ३ । इति हेमचन्द्रः ।

कर्णपूर पुं (कर्णं पूरयति अलङ्करोतीति । कर्ण + पूर् + अण् ।) शिरीषवृक्षः । नीलोत्पलम् । अशोकः । इति मेदिनी ॥ (यथा अमरशतके १ ।

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ॥)

कर्णोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्णपूरक पुं (कर्णं पूरयति अलङ्करोति । कर्ण + पूर् + ण्वुल् ।) शिरीषवृक्षः । नीलोत्पलम् । कदम्बवृक्षः । [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्णपूरकस्य विवरणम् [illegible])

कर्णप्रतिनाह पुं [illegible]

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ॥

इति माधवकरः ॥ (अस्य चिकित्सा यथा —
"अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।
ततो विरिक्तशिरसः क्रिया प्राप्ता समाचरेत्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कर्णरोगाधिकारे ॥)

कर्णफल पुं (कर्ण इव फलं यस्य ।) मत्स्यविशेषः । कानफिमाछ इति भाषा । अस्य गुणाः । बलवीर्यवृद्धिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कर्णमल क्ली (कर्णस्य मलं गूथम् ।) कर्णगूथम् । तत्पर्यायः । कर्णगूथः २ । इति शब्दावली ॥

कर्णमुकुर, पुं (कर्णे मुकुर दर्पण इव ।) ताडङ्कनामकर्णभूषणम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

कर्णमोटी स्त्री (कर्णं कर्णसम्बन्धितर्जनविशेषं मोटयति नाशयतीति । यद्वा कर्णं शरीरमेलितोविशेषं मोटयतीति । कर्ण + मुट् + अच् वा ङीप् ।) चामुण्डादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥

कर्णरोग, पुं (कर्णस्य कर्णगतः कर्णजातो वा रोगः ।) कर्णव्याधिः । यथा । अथ कर्णरोगाधिकारः ।
तत्र कर्णरोगाणां नामानि संख्या चाह ।
कर्णशूलं प्रणादश्च बाधिर्य क्ष्वेड एव च ।
कर्णस्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथक एव च ।
प्रतिनाहो कृमिकर्णो विद्रधिर्द्विविधस्तथा ।
कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्विधम् ।
तथार्बुदं सप्तविधं शोथश्चापि चतुर्विधः ।
एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥ *॥
तेषु कर्णशूलस्य सम्प्राप्तिं लक्षणमाह ।
'समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन्
समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः
स कर्णशूलः कथितो दुरासदः' ॥

अन्यथाचरन् प्रतिलोमं चरन् । दोषैः पित्तकफरक्तैः । [illegible] दोषसमेव । यथास्वं यथायोग्यविशेषं कुपितैः अथवा यथास्वमिति [illegible] । दुरासदः दुश्चिकित्स्यः ॥ *॥
कर्णनादस्य लक्षणमाह ।
"[illegible]
[illegible]" ॥ *॥
कर्णबाधिर्यमाह ।
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कर्णक्ष्वेडस्तु पित्तादियुक्तेन वातेन जन्यते तत्र नियमेन वेणुघोषमिव प्रशृणोतीति भेदः ॥ * ॥

कर्णस्रावमाह।

"शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
जलप्रपाकादथवापि विद्रधेः।
स्रवेद्विपूयं श्रवणोऽनिलादितः
स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तितः" ॥

पूयमित्युपलक्षणं जलं रसञ्च स्रावयेत् ॥ श्रवणशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ * ॥ कर्णकण्डूमाह।

"मारुतः कफसंयुक्तः कर्णे कण्डूं करोति हि" ॥ * ॥

कर्णगूथमाह।

"पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम्" ॥

कर्णे गूथं यस्मात् स कर्णगूथव्याधिः ॥ * ॥

प्रतिनाहमाह।

"स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो
विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते।
तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो
भवेद्विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकृत्" ॥

घ्राणञ्च मुखञ्च एकत्वं द्वन्द्वे। शिरसोऽर्द्धभेदकृत् अर्द्धावभेदकाख्यशिरोरोगकृत् ॥ * ॥

कृमिकर्णमाह।

"यदा तु मूर्च्छन्त्यथवाच जन्तवः
सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः।
तदञ्जनत्वात् श्रवणो निरुध्यते
भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णको गदः" ॥

तदञ्जनत्वात् कृमिलक्षणत्वात् ॥ श्रवणे कृमिकर्णको गदो निरुध्यत इत्यन्वयः ॥ * ॥

पतङ्गादिषु कर्णप्रविष्टेषु लक्षणमाह।

"पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि।
अरतिं व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्व्वन्ति वेदनाम् ॥
कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते।
कीटे चरति रुक् तीव्रा निस्पन्दे मन्दवेदना" ॥

निस्पन्दे निश्चले ॥ * ॥ द्विविधकर्णविद्रधिमाह।

"क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि-
र्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः।
सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत्
प्रतोदधूमायनदाहचोषवान्" ॥

क्षतप्रभवोऽभिघातप्रभवश्च तयोरेवागन्तुजत्वादैक्यम् ॥ अस्रं आस्रावमित्यर्थः ॥ * ॥ कर्णपाकमाह।

"कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत्"।

कोथः पूतिभावः। क्लेद आर्द्रता ॥ * ॥

पूतिकर्णमाह।

"कर्णविद्रधिपाकाद्वा सकर्णो वारिपूरणात्।
पूयं स्रवति यत् पूतिं स ज्ञेयः पूतिकर्णकः" ॥ * ॥

कर्णस्रावाद्भेदार्थमाह।

पूतन्ति नियमेन पूति यथा स्यादेवं स्रवति ॥ * ॥

कर्णगतानां शोथार्ब्बुदार्शसां लक्षणान्याह।

"कर्णशोथार्ब्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणैः" ॥

कर्णशोथाश्च चत्वारो वातपित्तकफरक्तजाः। एवमर्शोऽपि चतुर्व्विधम्। अन्येषां शोथानामर्शसाञ्चासम्भव चाधारप्रभावात् ॥ अर्व्वुदं सप्तविधम्। वातपित्तकफरक्तमांसमेदःसिराजम् ॥

एते कर्णरोगाः अष्टाविंशतिः सुश्रुतोक्ताः उक्ताः ॥ * ॥

इदानीं चरकोक्तकर्णरोगचतुष्[illegible] [illegible]कफसन्निपातकृतमाह। तत्र व[illegible]

"नादोऽतिरुक् कर्णतले तु
स्रावस्तनुश्चास्रवणञ्च वातात्"।

पित्तजमाह।

"शोथः सरागो दरणं विदाहः
सपूतिपीतस्रवणञ्च पित्तात्" ॥ * ॥

कफजमाह।

"वैश्रुत्यं कण्डूस्थिरशोथशुक्ल-
स्निग्धस्रुतिःस्वल्परुजः कफाच्च" ॥

वैश्रुत्यं अन्यथा श्रवणम् ॥ * ॥

त्रिदोषजमाह।

"सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्
स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः" ॥ * ॥

कर्णपाल्याः सकर्णावयवत्वात् तद्विकारमप्यत्रैवाह। तत्र सनिदानं परिपोटकलक्षणमाह ॥

"सौकुमार्य्यात् चिरोत्सृष्टे सहसैवातिवर्द्धिते।
कर्णशोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥
कृष्णारुणनिभः स्तब्धः सवातात् परिपोटकः" ॥ * ॥

उत्पातमाह।

"गुर्व्वाभरणसंयोगात् ताड़नात् घर्षणादपि।
शोथः पाल्यां भवेत् स्रावो दाहपाकरुजान्वितः ॥
रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदः स्मृतः" ॥ * ॥

उन्मन्थकमाह।

"कर्णं बलाद्वर्द्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति।
कफं संगृह्य कुरुते शोथस्तब्धमवेदनम् ॥
उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः"।

अवेदनं ईषद्वेदनम् ॥ * ॥ दुःखवर्द्धनमाह।

"संवर्द्धमाने दुर्व्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः।
शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः" ॥
संवर्द्धमाने दुर्व्विद्धे कर्ण इति शेषः ॥ * ॥

परिलेहिनमाह।

"कफासृक्कृमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसारिणः।
कुर्व्वन्ति पिड़कां पाल्यां कण्डूदाहसमन्विताम् ॥
कफासृक्कृमिसम्भूतः स विसर्पान्वितस्ततः।
लिह्यात् सशष्कुलीं पालीं परिलेही स च स्मृतः" ॥

स पीड़कात्मकः परिलेहिसंज्ञो गदः। लिह्यात् निर्मांसीकुर्य्यात् ॥ * ॥

अथ कर्णरोगाणां चिकित्सा।

"कर्णशूले कर्णनादे वाधिर्य्ये क्ष्वेड़ एव च ॥
चतुर्ष्वपि च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम्।
शृङ्गवेरञ्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च।
कदुष्णं कर्णयोर्धार्य्यमेतत् स्याद्वेदनापहम्" ॥ १ ॥

"लशुनार्द्रकशिग्रूणां वारुण्या मूलकस्य च।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे" ॥
वारुणी वरुणः ॥ २ ॥

"अर्काङ्कुरानम्लपिष्टान् सतैलान् लवणान्वितान्।
सन्निदध्यात् सुधाकाण्डे कोरिते स्नुतयात्ते ॥
पुटपाकक्रमस्विन्नं पीड़येदारसागमात्।
सुखोष्णं तद्रसं कर्णे प्रक्षिपेच्छूलशान्तये" ॥ ३ ॥

"अर्कस्य पत्रं परिणामपीत-

[illegible]शिखियोगतप्तम्।
[illegible]त्समुखोष्णं[illegible]
[illegible]मक्त हरतेऽतिशूलम्" ॥ ४ ॥

[illegible]लातुरे कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि।
छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥ ५ ॥

तैलं श्योणाकमूलेन मन्देऽग्नौ विधिना शृतम्।
हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ६ ॥

हिङ्गुसैन्धवशुण्ठीभिस्तैलं सर्षपसम्भवम्।
विपक्वं हरतेऽवश्यं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ७ ॥

कर्णशूले कर्णनादे वाधिर्य्ये क्ष्वेड़ एव च।
पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥ ८ ॥

शिखरीक्षारजवारा तत्कृतकल्केन साधितं तैलम्।
अपहरति कर्णनादं वाधिर्य्यञ्चापि पूरणतः" ॥
शिखरी अपामार्गः ॥ ९ ॥

"गवां मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत्।
सजलञ्च सदुग्धञ्च तद्वाधिर्य्यहरं परम्" ॥
क्षीरमात्रं ग्राह्यम्। बिल्वतैलम् ॥ १० ॥

"कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके।
सामान्यं कर्म्म कुर्व्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥ ११ ॥

स्वर्जिकाचूर्णसंयुक्तबीजपूररसं क्षिपेत्।
कर्णस्रावरुजा दाहास्तेन नश्यन्त्यसंशयम् ॥ १२ ॥

आम्रजम्बूप्रवालानां मधुकस्य वटस्य च।
एभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरेत् ॥ १३ ॥

जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥ १४ ॥

रसं रसाञ्जनं नार्य्याः क्षीरं क्षौद्रेण संयुतम्।
प्रशस्यते चिरोत्थे तत् सस्रावे पूतिकर्णके ॥ १५ ॥

कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवैः।
पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम्" ॥
कुष्ठादितैलम् ॥ १६ ॥

"शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत्।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाड़ी प्रशाम्यति" ॥
शम्बूकाद्यं तैलम् ॥ १७ ॥

"चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
मुष्ठ्यंशकेन कटुतैलपलाष्टके तु।
धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं
नाड़ीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम्" ॥

मुष्ठिः पलम्। निशा तैलम् ॥ १८ ॥

"कृमिकर्णविनाशाय कृमिघ्नीं कारयेत् क्रियाम्।
वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्षपस्नेह एव च ॥ १९ ॥

पूरणं हरितालेन गव्यमूत्रयुतेन च।
धूपने कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २० ॥

चिकित्सा कर्णशोथानां तथा कर्णार्शसामपि।
कर्णार्व्वुदानां कुर्व्वीत शोथार्शोऽर्व्वुदवद्भिषक्" ॥ * ॥

अथ कर्णपालीविकाराणां चिकित्सा।

"पालीसंशोषणे कुर्य्यात् वातकर्णरुजक्रियाम्।
स्वेदयेत्पलतस्ताञ्च स्विन्नां संवर्द्धयेत्तिलैः ॥ १ ॥

शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डवीजकैः।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीं संवर्द्धयेत् सुखम्" ॥
पयस्या क्षीरकाकोली। शतावरीतैलम् ॥ २ ॥

"जीवनीयस्य कल्केन तैलं दुग्धेन पाचयेत्।
चिकित्सेत्तेन तैलेन हतासं परिपोटकम् ॥ ३ ॥

शीतलेपैर्जलौकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥

हलिनीसुरसाभ्याञ्च गोधाकङ्कवसान्वितम् ।
तैल विपक्वमभ्यङ्गादुन्मथ नाशयेद्ध्रुवम् ॥ ५ ॥
दुःखवर्द्धनकं सिक्ता गव्याश्वविल्वपत्रजै ।
क्वाथैस्तैलेन सुस्निग्ध तच्चूर्णैश्चावधूनयेत् ॥
बड्शो गोमयैस्तप्तैः स्वेदितं परिलेपितम् ।
घनसारे समालिम्पेदजामूत्रेण कल्किते" ॥ ६ ॥
इति कर्णरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥*॥
("प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत ।
मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥
प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्य्याच्छूल स्रोतसि वेगवत् ।
अर्द्धावभेदकं स्तम्भ शिशिरानभिनन्दनम् ॥
चिराच्च पाकं पक्वन्तु लसिकामल्पशः स्रवेत् ।
श्रोत्र शून्यमकस्माच्च स्यात सञ्चारविचारवत् ॥
शूल पित्तात् सदाहोषा शीतेच्छाश्वयथु ज्वरम् ।
आशुपाक प्रपक्वञ्च स पीतलसिकास्रुति ॥
सा लसीकास्पृशेद्यद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ।
कफाच्छिरोहनुग्रीवा गौरवं मन्दतारुजः ॥
कण्डू श्वयथुरुष्णेच्छा पाकात श्वेतघनास्रुति
करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदूषितम् ॥
रक्त पित्तसमानार्त्ति किञ्चिद्वाधिकलक्षणम
शूल समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक ॥
पर्य्यायादुष्णशीतेच्छ जायते श्रुतिजाड्यवत्
पक्व सितासितारक्तघनपूय प्रवाहि च ॥
शब्दवाहिशिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।
नादानकस्वादिविविधान कर्णनाद वदन्ति तम् ॥
श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षित ।
उच्चैः कृच्छाच्छ्रुति कुर्य्याद्वधिरत्व क्रमेण च ॥
वातेन शोषित श्लेष्मा स्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत ।
रुगौरव पिधानञ्च सप्रतीनाह सञ्ज्ञित ॥
कण्डूशोफौ कफात् श्रोत्रे स्थिरो तत्सञ्ज्ञया स्मृतौ ।
कफो विदग्ध पित्तेन सरुज नीरुजन्त्वपि ।
घनपूति बहुक्लेद कुरुते पूतिकर्णकम् ।
वातादिदूषित श्रोत्र मांसासृक्क्लेदजा रुजम् ।
खादन्तो जन्तव कुर्य्युस्तीव्रा सक्रिमिकर्णक ।
श्रोत्रकण्डूयनाज्जाते क्षते स्यात पूर्व्वलक्षणा ॥
विद्रधि पूर्व्ववच्चान्य शोफोऽर्शोऽर्व्वुदमीरितम् ।
तेष्वरुक पूतिकर्णत्व वधिरत्वञ्च बाधते ॥
गर्भेऽनिलात्सङ्कुचिता शष्कुलीकुचिकर्णक
एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुर स्थिर ॥
पिप्पली पिप्पलीमान सन्निपाताद्विदारिका ।
सवर्ण सरुजस्तब्ध श्वयथु स उपेक्षित ॥
कटुतैलनिभ पक्व श्लेष्मेत कृच्छ्रेण रोहति ।
सङ्कोचयति रूढ़ा च सा ध्रुव कर्णशष्कुली ॥
शिरास्थ कुरुते वायु पालीशोष तदाह्वयम् ।
कृशा दृढ़ा च तन्त्रीवत् पालीवातेन तन्त्रिका ॥
सुकुमारे चिरोत्सर्गात् सहसैव प्रवर्द्धिते ।
कर्णे शोफ सरुक पाल्यामरुण परिपोटवान् ॥
परिपोट सपवनात् पाल पित्तशोणिताल ।
गुर्व्वाभरणभारादेः श्यावो रुग्दाह पाकवान् ॥
श्वयथु स्फोटपिटका रागोषाक्लेदसयुत ।
पाल्या शोफोऽनिलकफात सर्व्वतो निर्व्विष स्थिर ।
स्तब्ध सवर्ण कण्डूमान् उत्पातो गल्लिरश्च स ।

दुर्व्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकरुक् ॥
श्वयथु सन्निपातोत्थ स नाम्ना दुःखवर्द्धन ।
कफासृक् क्रिमिजा सूक्ष्मा सकण्डूक्लेदवेदना ॥
लेह्याख्या पिटिकास्ताहि लिह्यु पालीमुपेक्षिता ।
पिप्पली सर्व्वज शूल विदारीकुचिकर्णक ॥
एषामसाध्या याप्यैका तन्त्रिकान्यास्तु साधयेत् ।
पञ्चविंशतिरित्युक्ता कर्णरोगविभागत" ॥
इत्युत्तरस्थाने सप्तदशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥*॥
अस्य चिकित्सा तेनोक्ताष्टादशेऽध्याये, यथा,
"कर्णशूले पवनजे पिबेद्रात्रौ रसाशित ।
वातघ्नसाधित सर्पि कर्ण स्निग्धञ्च पूरयेत् ॥
पत्राणां पृथगश्वत्थविल्वार्कैरण्डजन्मनाम् ।
तैलसिन्धूत्थदिग्धानां स्विन्नाना पुटपाकत ॥
रसै कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ।
गणे वातहरेऽम्लेषु मूत्रेषु च विपाचित ॥
महास्नेहो द्रुत हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।
महत पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात् ॥
तैलसिक्तात् प्रदीप्ताग्रात् स्नेह सद्यो रुजापह ।
योज्यश्चैव भद्रकाष्ठात् कुष्ठात काष्ठाच्च सारलात् ॥
वातव्याधि प्रतिश्याय विहित हितमत्र च ।
वर्ज्जयेच्छिरसा स्नान शीताम्भ पानमह्न्यपि ॥
पित्तशूले सितायुक्त घृतस्निग्ध विरेचयेत् ।
द्राक्षायष्टिशृत स्तन्य शस्यते कर्णपूरणम् ॥
यष्ट्यनन्ता हिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकै ।
मृणालविषमञ्जिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥
यष्टीमधुरसप्रस्थ क्षीरद्विप्रस्थसयुतम् ।
तैलस्य कुडव नस्यपूरणाभ्यञ्जनैरिदम् ॥
निहन्ति शूलदाहोषा केवल क्षौद्रमेव वा ।
यष्ट्यादिभिश्च सघृतै कर्णौ दिह्यात् समन्तत ॥
वामयेत पिप्पलीसिद्धसर्पि स्निग्ध कफोद्भवे ।
धूमनावनगण्डूषस्वेदान् कुर्य्यात् कफापहान ॥
लशुनार्द्रकशिग्रूणा सुरस्या मूलकस्य च ।
कदल्या स्वरस श्रेष्ठ कदुष्ण कर्णपूरणे ॥
अर्काङ्कुरानम्लपिष्टान्सतैलाँल्लवणान्वितान् ।
सन्निधाय स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृतान ॥
स्वेदयेत पुटपाकेन स रस शूलजित्परम् ।
रसेन वीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥
सुक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत् ।
समाऽविमूत्रशुक्तक सिद्ध तैलञ्च पूरणम् ॥
सिद्ध वा सार्षप तैल हिङ्गुतुम्बुरुनागरै ।
रक्तजे पित्तवत् कार्य्यं शिराञ्च सु विमोक्षयेत् ॥
पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगण्डूषनावनम् ।
युञ्ज्यान्नाडी विधानञ्च दुष्टव्रणहरञ्च यत् ॥
स्रोत प्रमृज्य दिग्धन्तु द्वौ कालौ पिचुवर्त्तिभि ।
पूरयेत्पूरयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत ॥
सुरसादिगणक्वाथफाणिताक्ताश्च योजयेत ।
पिचुवर्त्तिस्सुसूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥
शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेषनिवर्त्तक
प्रियङ्गु मधुकाम्बष्ठा धातक्युत्पलपर्णिभि ॥
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभि कपित्थस्य रसेन च ।
पचेत्तैल तदास्राव निगृह्णात्याशु पूरणात् ॥
नाडीवाधिर्य्ययो कुर्य्यादातस्वोक्तमौषधम् ।

श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्वमनादिभि ॥
एरण्डशिग्रुवरुणमूलकात् पत्रजे रसे ।
चतुर्गुणे पचेत्तैल क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥
यष्ट्याह्वाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्त निहन्ति तत्
नादबाधिर्य्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणै ॥
पक्वं प्रतिविषाहिङ्गुमिशित्वक् स्वर्जिकोषणै ।
ससुक्तै पूरणात्तैल रुक्स्रावश्रुतिनादनुत् ॥
कर्णनादे हितं तैल सर्षपोत्थञ्च पूरणे ।
शुष्कमूलकखण्डानां क्षारो हिङ्गुमहौषधम् ॥
शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुरसाञ्जनम् ।
सौवर्च्चलयवक्षारस्वर्जिकौद्भिदसैन्धवम् ॥
भूर्ज्जग्रन्थिविड मुस्ता मधुसुक्त चतुर्गुणम् ।
मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरसश्च तै ॥
पक्वं तैल जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ।
कण्डूं क्लेदञ्च बाधिर्य्यं पूतिकर्णञ्च सक्रिमीन् ।
क्षारतैलमिद श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ।
अथ सुप्ताविवस्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्तत ॥
सशोफक्लेदयोर्मन्दश्रुतेर्वमनमाचरेत् ।
बाधिर्य्यं वर्ज्जयेद्बालवृद्धयोश्चिरजञ्च यत् ।
प्रतिनाहे परिक्लेद्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत् ।
कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥
ससुक्तसैन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा ।
शोधनाद्रूक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥
क्रमोऽय मलपूर्णेऽपि कर्णे कण्ड्वां कफापहम्
नस्यादितश्चशोफेऽपि कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥
कर्णस्रावोदित कुर्य्यात् पूतिक्रमिगकर्णयो ।
पूरण कटुतैलेन विशेषात् क्रमिकर्णके ॥
वमिपूर्व्वाहिताकर्णे विद्रधौविद्रधिक्रिया ।
पित्तोत्थकर्णशूलोक्त कर्त्तव्य क्षतविद्रधौ ॥
अर्शोऽर्व्वुदेषु नासावदामाकर्णविदारिका ।
कर्णविद्रधिवत्साध्या यथा दोषोदयेन च ॥
पालीशोषेऽनिलश्रोत्रशूलवन्नस्य लेपनम् ।
स्वेदञ्च कुर्य्यात् स्निग्धाञ्च पालीमुद्वर्त्तयेत्तिलै ॥
प्रियालवीजयष्ट्याह्वहयगन्धा यवान्वितै ।
तत पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्ग नित्यमाचरेत् ॥
शतावरी वाजिगन्धा पयस्यैरण्डजीवकै ।
तैल विपक्व सक्षीर पालीनां पुष्टिकृत्परम ॥
कल्केन जीवनीयेन तैल पयसि पाचितम् ।
आनूपमांसक्वाथे च पालीपोषण वर्द्धनम् ॥
पाल्यौ छित्त्वातिसक्षीणा शेषा सन्धाय पोषयेत्
याप्यैव तन्त्रिकाख्यापि परिपाटेऽप्ययं विधि ॥
उत्पाते शीतसेकैर्लेपो जलौको हृतशोणित ।
गव्याज्यपक्ववत्काथष्टीरोध्रतिलोत्पलै ॥
सधान्याम्ले समञ्जिष्ठे सकदम्बे ससारिवे ।
सिद्धमभ्यञ्जन तैल विसर्पोक्तानि च ॥
उन्मथेऽभ्यञ्जन तैल गोधाकर्क्कवसान्वितम् ।
तालपत्राश्वगन्धार्कवाकूचीतिलसैन्धवै ॥
सुरसालाङ्गलीभ्याञ्च सिद्ध तीक्ष्णञ्च नावनम्
दुर्व्विद्धेऽश्मन्तगव्याश्वपत्रक्वाथेन सेचितम् ।
तैलेन पाली सभ्यक्ता सुमदेरैरपि चूर्णयेत् ।
चूर्णैर्मधुकमञ्जिष्ठा प्रपौण्ड्रनिशोद्भवै ।
लाक्षाविडङ्गसिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

छिन्नां गोमयजैः पिण्डैर्वैकङ्कतैः परिलेपिताम् ॥
विड़ङ्गसारैरान्निमैद्रक्षोमूत्रकल्कितैः ।
कीटजैर्दकारदुर्वीग्रहस्याभावलाकैः ॥
अथवाभ्यञ्जने तेषां कटुतैलं विपाचयेत् ।
सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेखिकाशये ॥
छिन्नस्तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य योगिकम् ।
शुद्धावं शातयेद्भृयं कर्णच्छिद्रे विशोधनम् ॥
अथ ग्रथित्वा केशान्तं कृत्वा छेदनलेखनम् ।
निवेश्य सन्धिं सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥
अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्लोतावगुण्ठितम् ।
सूत्रेणागाढशिथिलं बद्धा चूर्णैरवाकिरन् ॥
शोणितस्थापनैर्व्रणमाचारमादिशेत्ततः ।
यथाहाराततैलाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥
सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिसमस्थिरम् ।
सुवर्णं सुरागञ्च शनैः कर्णं विवर्धयेत् ॥
जलशूकः स्वयंगुप्ता रजन्यौ बृहतीद्वयम् ।
अश्वगन्धा बला हस्तिपिप्पली गौरसर्षपाः ॥
मूलं कोशातकाम्लमकपिका सप्तपर्णजम् ।
छुछुन्दरी कालमृता गृहं मधुकरीकृतम् ॥
जलूका जलशङ्खा च तथा शालूककन्दकम् ।
एभिः कल्कैः खरं पक्वं तैलं माहिषं घृतम् ।
स्वभ्यङ्गमूत्रेण परमभ्यङ्गात् कर्णवर्द्धनम् ।
अथ कुर्य्याद्वयस्य च्छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥
छिन्नाभासासमं पत्रं तत्तुल्यञ्च कपोलतः ।
तन्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ।
सीव्येद्व्रणं ततः सूत्रा सेविन्या पिचुयुक्तया ।
नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्यापरिलम्बनम् ॥
कपोलवध्रं सन्धयात् सीव्येन्नासाञ्च यत्नतः ।
नाड़ीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥
आमतैलेन सिक्ता तु पतङ्गमधुकाञ्जनैः ।
शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥
ततो मधुघृताभ्यक्तं बद्ध्वाचारिकमादिशेत् ।
ज्ञातादरूढान्तरं कुर्यात् सद्यो व्रणविधिन्ततः ॥
छिन्द्यादृढेऽधिकं मांसं नासोपान्ते च चर्मवत् ।
सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्द्धयेत् पुनः ॥
निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ।
नाड़ीयोगाद्विनौष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिः" ॥
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने १८ अध्यायः ॥ * ॥
"सामान्यं कर्णरोगेषु घृतपानं रसायनम् ।
अव्यायामोऽशिरःस्नानं ब्रह्मचर्य्यमकत्थनम् ॥
कर्णशूले प्रणादे च बाधिर्य्यक्ष्वेड़योरपि ।
चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥
स्निग्धं वातहरैः स्वेदैर्नरं स्वेद्यविरेचितम् ।
नाड़ीस्वेदैरुपचरेत् पिण्डस्वेदैस्तथैव च ॥
बिल्वैरण्डार्कवर्षाभूदधित्थोन्मत्तशिग्रुभिः ।
वस्तगन्धाश्वगन्धाभ्यां तर्कारीयववेणुभिः ॥
आरनालः शृतैरेभिर्नाड़ीस्वेदः प्रयोजितः ।
कफवातसमुत्थानं कर्णशूलं निरस्यति ॥
मीनकुक्कुटवावानां मांसजैः पयसापि वा ।
पिण्डैः स्वेदञ्च कुर्व्वीत कर्णशूलनिवारणम् ।
अश्वत्थपत्रखल्लं वा विधाय बहुपत्रकम् ।
तैलाक्तमङ्गारसम्पूर्णं निदध्याच्छ्रवणोपरि ॥
यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारतापितात् ।
तत्प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
क्षौमगुग्गुलुगुरुभिः सघृतैर्धूपयेच्च तम् ।
भक्तोपरि हितं सर्पिर्वस्तिकर्म च पूजितम् ॥
निरूहो निशि तत्सर्पिः क्षीरोपरि पयः पिबेत् ।
मूर्द्धबस्तिषु नस्ये च शस्तो हि परिषेचने ॥
शतपाकं बलातैलं प्रयुञ्ज्याद्वापि भोजने ।
आरटकादीनश्वक्षीरे पक्त्वा क्षीरेण तेन च ॥
विपचेत् कुक्कुटवसां कर्णयोस्तत्प्रपूरणम् ।
तत्कल्पीयफलानि कलकोष्ठभल्लया ॥
यष्टिंशार्वेष्टकामूलं सरलं देवदारु च ।
लसुनं शृङ्गवेरञ्च तथा वंशावलेखनम् ॥
कर्णरोगे तथान्येषां पचेत् स्नेहं चतुर्विधम् ।
वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं हितं तत्कर्णपूरणम् ॥
लसुनार्द्रकशिग्रूणां सुरङ्गाया मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥
शृङ्गवेररसः क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च ।
कदुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥
वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे चाम्लिके भिषक् ।
तैलं पचेत्तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥
मध्यतः पलमूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलम् ।
क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥
यत्तैलं च्यवते तेभ्यो हुतेभ्यो भाजनोपरि ।
ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
कुर्य्यादेवं भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।
मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवर्हणम् ॥
अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ।
सन्निदध्यात् स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृते ॥
पुटपाकक्रमस्विन्नान् पीड़येदारसागमात् ।
सुखोष्णं तद्रसं कर्णे दापयेच्छूलशान्तये ॥
कपित्थमातुलुङ्गाम्लशृङ्गवेररसैः शुभैः ।
सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं तच्छूलविनिवृत्तये ॥
कर्णं कोष्णेन चुक्रेण पूरयेत् कर्णशूलिनः ।
समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्या चाप्यवचूर्णयेत् ॥
अष्टानामिह मूत्राणां मूत्रेणान्यतमेन वा ।
कोष्णेन पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥
मूत्रेष्वम्लेषु वातघ्ने गणे च क्वथिते भिषक् ।
पचेच्चतुर्विधं स्नेहं पूरणं तच्च कर्णयोः ॥
एता एव क्रियाः कुर्य्यात् पित्तघ्नैः पित्तसंयुते ।
काकोल्यादौ दशक्षीरं तिक्तकाख्य हितं हविः ॥
क्षीरवृक्षप्रवालेषु मधुके चन्दने तथा ।
पक्वकषाये परं पथ्यं शर्करामधुकैः सरैः ॥
इङ्गुदीसर्षपस्नेहौ सकफे पूरणे हितौ ।
तिक्तौषधानां यूषाश्च स्वेदाश्च कफनाशनाः ॥
सुरसादौ कृतं तैलं पञ्चमूले महत्यपि ।
मातुलुङ्गरसः शुक्तं लसुनार्द्रकयो रसः ॥
एकैकशः पूरणे पथ्यस्तैलं तेष्वथवा शृतम् ।
तीक्ष्णा मूर्द्धविरेकाश्च कवलाश्चात्र पूजिताः ॥
कर्णशूलविधिः कृत्स्नः पित्तघ्नः शोणितात्मके ।
शूलप्रणादबाधिर्य्यक्ष्वेड़ानान्तु प्रकीर्त्तितम् ॥
सामान्यतो विशेषेण बाधिर्य्ये पूरणं शृणु ।
गवां मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
सजलञ्च सदुग्धञ्च बाधिर्य्ये कर्णपूरणम् ।
सितामधुकबिम्बीभिः सिद्धं वाजे पयस्यथ ॥
सिद्धं वा बिल्वनिःक्वाथे शीतीभूतं तदुद्धृतम् ।
पुनः पचेद्घृतक्षीरं सितामधुकचन्दनैः ॥
बिल्वाम्बुगाढ़ं यत्तैलं बाधिर्य्ये कर्णपूरणम् ।
वक्ष्यते यः प्रतिश्याये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ॥
बालव्याधिषु यश्चोक्तो विधिः स च हितो भवेत् ।
कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव क्रिमिकर्णके ॥
समानं कर्म कुर्व्वीत योगान् वैशेषिकानपि ।
शिरोविरेचनञ्चैव धूपनं पूरणन्तथा ॥
प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावधारयेत् ।
राजवृक्षादितोयेन सुरसादिगणेन वा ॥
कर्णप्रक्षालनं कार्य्यं चूर्णैरेषाञ्च पूरणम् ।
चूर्णं पञ्चकषायोत्थं कपित्थरसयोजितम् ॥
कर्णस्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ।
सर्ज्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ॥
योजितो मधुना वापि कर्णस्रावे प्रशस्यते ।
लाक्षारसर्ज्जरसौ वापि चूर्णितौ कर्णपूरणम् ॥
सर्ज्जार्जुनकदम्बजम्ब्वाम्रप्रसवावृतम् ।
कुम्भीरक्षौद्रमण्डूकी सिद्धं तैलञ्च पूजितम् ॥
तिन्दुकान्यभयालोध्रं समङ्गामलकं मधु ।
पूरणञ्चात्र पथ्यं स्यात् कपित्थरसयोजितम् ॥
रसमाम्रकपित्थानां मधूकधवशालजम् ।
पूरणार्थं प्रशंसन्ति तैलं वा तैर्विपाचितम् ॥
प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठा धातकी शैलपर्णिभिः ।
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन वा ॥
पचेत्तैलं तदास्रावमवगृह्णाति पूरणात् ।
हितं रसाञ्जनं नार्य्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ॥
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि स्रावे पूतिकर्णके ।
निर्गुण्डीस्वरसे तैलं सिन्धुधूमरजोगुड़ः ।
पूरणः पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ।
क्रिमिकर्णकनाशार्थं क्रिमिघ्नं योजयेद्विधिम् ॥
वार्त्ताकुधूमश्च हितः सर्षपस्नेह एव च ।
क्रिमिघ्नं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥
गुग्गुलुः कर्णदौर्गन्ध्ये धूपनं श्रेष्ठमुच्यते ॥
छर्द्दनं धूमपानञ्च कवड़स्य च धारणम् ।
कर्णक्ष्वेड़े हितं तैलं सार्षपञ्चैव पूरणम् ॥
विद्रधौ वापि कुर्व्वीत विद्रध्युक्तं चिकित्सितम् ॥
प्रक्लेद्य धीमांस्तैलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च ।
शोधयेत् कर्णविट्कन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया ॥
नाड़ीस्वेदोऽथ वमनं धूमो मूर्द्धविरेचनम् ।
विधिश्च कफहृत्सर्व्वः कर्णकण्डूमपोहति ॥
अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।
ततोऽतिरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥
कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्य्यात् पित्तविसर्पवत् ।
कर्णच्छिद्रे वर्त्तमानं कीटं क्लेदमलादि वा ॥
संदंशेनापहरेद्धीमानथवापि शलाकया ।
शेषाणान्तु विकाराणां प्राक्चिकित्सितमीरितम्" ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ * ॥
चिकित्सितस्थाने ४२ अध्याये सनिदानकर्णरोग-
चिकित्सितान्युक्तानि हारीतेन यथा,—
"स्विद्येन वा तोयविपूरणेन

मलेन वा चापि भवदग्ना च ।
उच्चावरोधाद्भवत तथापि
वातादिकैवा कुपितैस्त्र्यपि ॥
समस्तदोषैरपि सर्वतोष
क्रिमिरथ्यो नापि तथव चान्य ।
सद्वायते कर्णजा नाम्न
प्रणोति तैरपि बहुमनाथ ॥
नि स्नानमेधप्रनिदन्तशब्दान
शृण सदाहव शिरोव्यथा च ।
वेगस्तन यम । प्रणोति सर्व
पिनेन त विद्धि भिषगवरिष्ठ ॥
तथा च मूर्च्छा प्रतनोति शब्द
मेघस्तन वा कथते प्रणोति ॥
क्रिमिदोष मवेत पूय सार्क्त वापि भवम ।।
तथा चैवाभिघातेन जायते तीव्रवेदना ॥
क्षतत पूय स्रवते वाप्याकृवति पापर ।
तद्वापित्रितिदामेंण जायते कर्णजा रुजा ॥
न कर्णरोगे भजपूरणञ्च
न चूर्णमेतस्य कथित विधिज्ञै ।
तैल हित स्वदनमेव कर्ण
म वाप्पबिदुयु हितो मनय ॥
समुद्रफेन श्लिष्मृत्य सम्यग्गृर्णं कारयेत ।
सौवीरकरसेनापि मातिक कर्णपूरणम ॥
आर्द्रसौवीरकास शुण्ठीसैन्धवशुल्मुलम् ।
मातुलुङ्गाम्बतोयेन तैल पक्वापि बोष्णकम् ।
तुम्बीरसश्च युतं कर्णरोगे प्रशस्यते ।
मधुमधु कुष्ठमञ्जिष्ठा
निशाविशाखा सुमन प्रवाला ।
विपाठित कर्णभवे च शूले
स मैतिक वा घृतमेव शस्तम् ॥
ब्राह्मीरस सैन्धवक विडङ्ग
तमङ्गराजस्य घृतेन युक्तम् ।
तथैव सौवीररसञ्च पथ्या
स्तम्भ वद्य परिपूर्णमेतत् ।
हितमवेकृत् च्यपिपूरणाय
पूय सरक्त क्रिमिन निघ्नन्ति ।
सर्वे प्रोक्ता शिरोरोगाग्निनापि च घृतानि च ।
नावादिकान् वा युञ्जीत शिरोरोगविदाम्बरः ।
वातपित्तादीनि यथानि विदाहीनि गुरूणि च ।(गा)
कर्णलतिका, स्त्री,(कर्णस्य लतिका लतेव ।) पालि ।
इति हेमचन्द्र । कानेर पाता इति भाषा ।
कर्णवान्, पुं, (कर्णं कर्णाहति कर्णवत् सक्तो वा
यद्वो दय ।) मधु । इति शब्दावली ।
कर्णवर्जित, पुं, (कर्णेन कर्णेन्द्रियेण वर्जित हीनः ।
चक्षुः एवंन्द्रियेणैव श्रोत्रकार्यकारित्वात् तथा
त्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका । कर्णहीने त्रि ।
कर्णवेध, पुं, (कर्णयो कर्णस्य वा वेध वेधनम् ।)
कर्णयोश्छिद्रकरणम् । कानफोडान इति भाषा ।
तस्य विधिर्यथा । मदनरत्ने वशिष्ठबोधायनौ ।
"मासि षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा
वेधौ कर्णौ स्वस्ति मोक्ष्येऽपि ।
मधेदाष्ट्र दुष्टमार्गे न दाष्टौ
नक्षत्रे दे दे तिथौ वर्जयित्वा" ॥
अत्र जन्ममासो वर्ज्य । ज्योतिर्निबन्धे गर्ग ।
"मासे षष्ठे सप्तमे वाप्यष्टमे मासि वत्सरे ।
कर्णवेध प्रशसन्ति पुष्ट्यायु श्रीविवृद्धये" ॥
मदनरत्ने ।
"प्रथमे सप्तमे मासि चाष्टमे दशमेऽथवा ।
द्वादशे च तथा कुर्यात कर्णवेध शुभावहम्" ॥
हेमाद्रौ व्यासि ।
'कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।
कर्णवेधं प्रशसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने" ॥
श्रीधर ।
"हरिहरकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तराख्यां
दितिवसुषु घटाली सिंहवर्ज्येषु लग्ने ।
शशिगुरुबुधकाव्यानां दिने पर्वरिक्ता-
रहिततिथिषु शुद्धे नैधने कर्णवेध" ॥
मदनरत्ने बृहस्पति ।
'द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ।
द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने ॥
सौवर्णी राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययो ।
शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका' ॥
हेमाद्रौ देवल ।
"कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मन ।
त दृष्ट्वा विलय यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातना ' ॥ शङ्ख ।
"अङ्गुष्ठमात्रसुषिरौ कर्णौ न भवतो यदि ।
तस्मै श्राद्ध न दातव्य दत्तञ्चेदासुर भवेत्' ॥
इति निर्णयसिन्धु । कर्णभट्टकदोषनिवारणार्थं
कर्णस्य वेधनम् । सोदरभ्रातृणा सस्काराद्यास्य
पौर्वापर्यक्रम कर्णवेधस्यासस्काररूपत्वात न
तथा नियम । यथा,—
"यदाग्रजस्य तिष्ठत् सस्कारोऽप्यपरस्य च ।
कर्णभट्टकं विनार्यायाद्धित स्वयस्य च ॥
इत्याशङ्क्य तयोर्मध्ये शुद्धिरेयाय वत्सरे ।
कर्णवेधो हितस्तस्य तस्य श्रेष्ठविचारणा ॥
घटकोत्पत्तिमाशङ्क्य भावो युद्धासनेऽपि च ।
कर्णा वेधौ न दोष स्यादन्यथा मरण भवेत्" ॥
इति मलमासतत्त्वे गार्ग्यवचनम् । अस्य काल
नियमो यथा,—राजमार्तण्डे ।
"न जन्ममासे न च चैत्रपौषे
न वर्षमासे न हरौ प्रसुप्ते ।
रवौ च दुष्टे न च कृष्णपक्षे
न जन्मभे कर्णविधि प्रशस्त" ॥
तथा दीपिकायाम् ।
"ओजाब्देन्दुमासस्वरविभमाषाश्रयुक्ताश्रिते
चन्द्रेऽर्कनयुविष्णुयम्बद्भुमलाक्तदादितिभे ।
सौम्येज्यार्यनिकासकरणकर्मे पार्श्वे खगानामरिगे
दोषोऽब्दे यतिविध इज्यसितभे लग्ने तु चाढे शुभे ।
चयापि तिथ्यादिविहद्यष्ट वर्जयेत् ।
दयाद गर्गः ।
"कर्णवेध कुर्यादुदुराशिस्थिते रवौ ।
दक्षिणाशाश्रिते भानौ नैव कुर्यात् कदाचन" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
कर्णवेधनी, स्त्री, (विध्यतेऽनया । विध+करणे ल्युट् ।
ततो ङीप् ।) कर्णवेधनास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥
कर्णवेष्टक, स्त्री, (कर्णौ वेष्टयति । वेष्ट+ण्वुल् ।)
कुण्डलम । इति हेमचन्द्र ॥
कर्णवेष्टन, स्त्री, (कर्णौ वेष्ट्येतेऽनेन । वेष्ट+करणे
ल्युट् ।) कुण्डलम् । इत्यमर । २ । ६ । १०७ ॥
कर्णशष्कुली, स्त्री, (कर्णयो कर्णस्य वा शष्कुलीव ।)
कर्णगोलकम् । तत्पर्याय । वेष्टनम् २ । इति हेम-
चन्द्र ॥
कर्णशूल, पु, (कर्णस्य शूल शूलवत यन्त्रणादायक ।)
कर्णरोगविशेष । तस्यौषध यथा,—
"हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठी च साध्य तैलन्तु सार्षपम् ।
एतद्धि पूरण श्रेष्ठ कर्णशूलापह परम् ॥ १ ॥
शुष्कमूलकशुण्ठीना क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुक्त चतुर्गुण दद्यात्तैलमेतद्विपाचयेत् ॥
बाधिर्य कर्णशूलञ्च पूयस्रावञ्च कर्णयो ।
क्रमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥२॥
शुष्कमूलकशुण्ठीना क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पा वचा कुष्ठ दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्चल यवक्षार सामुद्र सैन्धव तथा ।
भुजपत्रं विड मुस्त मधु शुक्तचतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्विपक्तव्य कर्णशूलापह परम् ॥
बाधिर्य कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुण ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमय कर्णयो खिला ॥
क्षिप्र विनाशमायान्ति शशाङ्कशतशेखर ॥
क्षारतैलमिद श्रेष्ठ मुखदन्तामयापहम् ॥३॥
प्रस्थे द्वे गडमालाना क्वाथयेत् मोगमस्थसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थ विपाचयेत् ॥
काञ्जिकस्याढक दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
पुनर्नवा गोक्षुरक सैन्धव सुवचा वचा ॥
सरल सुरदारुञ्च बृहती कण्टकारिका ।
नस्यपानादइत्यैव कर्णशूल प्रणश्यहम् ।
बाधिर्य सर्वरोगाश्च चयकाश महेश्वर " ॥४॥
इति गारुडे १९८ अध्याय ॥ (कर्णरोगशब्देऽस्य
विवरण ज्ञेयम् ॥)
कर्णस्राव, पु (कर्णस्य कर्णयोर्वा स्राव पूय
शोणितादे नि स्रावणम् यत्र रोगे ।) कर्ण
रोगविशेष । तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपाणि ।
' शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
जले प्रपाकादथवापि विद्रधे ।
स्रवेद्धि पूय श्रवणोऽनिलार्दित
सकर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तित " ॥
इति माधवकर ॥
कर्णस्फोटा, स्त्री, (कर्णस्य स्फोटेव स्फोटा विदारण
यस्या ।) लताविशेष । कानफाटा इति भाषा ।
तत्पर्याय । श्रुतिस्फोटा २ त्रिपुटा ३ त्रपुत
शुक्ला ४ चित्रपर्णी ५ कोमलता ६ चन्द्रिका ७
अर्द्धचन्द्रिका ८ । अस्या गुणा । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । हिमत्वम् । सर्वविषहभूतादिदोष
सर्वव्याधिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
कर्णाट, पुं, (कर्णेषु अटति प्रभूततयास्थित एतद्-
देशप्रख्यापको गुणादिकीर्त्तनेन सर्वेषां कर्णेषु

भ्रमतीति। कर्ण + अट् + अच्। शकन्ध्वादिवत् साधुः।) स्वनामख्यातदेशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ यथा कर्णाटवर्णने राज्ञ्युक्तिः।
"अर्व्वाञ्चो यदि गद्यपद्यनिपुणाश्चेतश्चमत्कुर्व्वते तेषां मूर्ध्नि ददामि वामचरणं कर्णाटराजप्रिया"॥
अयं देशः कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते।)

कर्णाटी, स्त्री, (कर्णाट + स्त्रियां ङीप्। पारिभाषिकोऽयं शब्दः।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥ सा तु मालवरागस्य पत्नी। इति सङ्गीतदामोदरः॥ हंसपदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्णानुजः, पुं, (कर्णस्यानुजः कर्णमनुजातवानित्यर्थः। अनु + जन् + ड।) युधिष्ठिरराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्णान्दुः, स्त्री, (कर्णस्य आन्दुरिव।) कर्णपाली। कानतड्का इति भाषा। उत्क्षिप्तिका। इति हेमचन्द्रः। कानकड़ा इति ख्याता॥

कर्णान्दूः, स्त्री, कर्णान्दुः। कर्णपाली। इति हारावली॥

कर्णाभरणकः, पुं, (कर्णस्य आभरणमिव पुष्पैः कायति प्रकाशते। कै + कः।) आरग्वधवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्णारा, स्त्री, (अर्य्यते विध्यतेऽनया। कर्ण + ऋट + करणे घञ् टाप् च। धातूनामनेकार्थत्वात् ऋधातोरत्र वेधनार्थः।) कर्णवेधनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्णारिः पुं, (कर्णस्य अरिः शत्रुः।) अर्ज्जुनः। इति पुराणम्॥ नदीसर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। आजन् इति भाषा॥

कर्णास्फालः, पुं, (कर्णयोरास्फालः आस्फालनम्।) झलञ्झला। हस्तिकर्णास्फालनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्णिका, स्त्री, (कर्ण + इकन् + टाप् च। यद्वा कर्ण + ण्वुल्। ततष्टाप् अत इत्वम्।) कर्णाभरणविशेषः। कानतड्का इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तालपत्त्रम् २। इत्यमरः। २। ६। १०२॥ ताड़ङ्कः ३ दन्तपत्त्रम् ४। इति भरतः॥ करिहस्ताङ्गुलिः। करिणः शुण्डाग्रवर्त्त्यङ्गुल्याकृतिः। पद्मवीजकोषी। इत्यमरः। ३। ३। १५॥
(यथा भागवते। ३। ८। १९।
"तस्यां सचाम्भोरुहकर्णिकाया-
मवस्थितो लोकमपश्यमानः"॥)
करमध्याङ्गुलिः। क्रमुकादिच्छटांशः। इति मेदिनी। वोँटा इति भाषा॥ लेखनी। इति हारावली॥ अग्निमन्थवृक्षः। अजशृङ्गीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अप्सरोभेदः। यथा, महाभारते १। १२३। ६१।
"मेनका सहजन्या च कर्णिका पुञ्जिकस्थला"॥
सेवती। गोलावपुष्प इति भाषा।
"शतपत्त्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा।
महाकुमारी गन्धाढ्या लक्षपुष्पातिमञ्जुला"॥
अस्या गुणा यथा,—
"शतपत्त्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघुः।
दोषत्रयास्त्रजिद्वर्ण्या तिक्ता कट्वी च पाचनी"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥
योनिरोगविशेषः। यथा,
"अकाले वाहमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः।
कर्णिकाञ्जनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः"॥
इति चरके चिकित्सास्थाने। ३० अध्याये॥)

कर्णिकाचलः, पुं, (कर्णिकायां स्थितः अचलः।) सुमेरुपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः॥ (अस्य विवरणं यथा भागवते। ५। १६। ७। "यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्व्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्दीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य"॥)

कर्णिकारः, पुं, (कर्णिं भेदनं करोतीति। कर्णि + कृ + कर्म्मण्यण्। उदरमलभेदकत्वात् अस्य तथात्वम्।) वृक्षविशेषः। कर्णियार इति भाषा। (यथा, महाभारते। १। सम्भवे। १२५। २।
"कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः"॥)
तत्पर्य्यायः। द्रुमोत्पलः २ परिव्याधः ३। इत्यमरः। २। ४। ६०॥ वृक्षोत्पलः ४। इति रत्नमाला॥ (यथा, महाभारते ३। २४। १७।
"तत् शालतालाम्रमधूकनीप-
कदम्बसर्ज्जार्ज्जुनकर्णिकारैः।
तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं
महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श"॥
कर्णिकारस्य पुष्पम्। "अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः"। ४। ३। १३५। इति उत्पन्नस्य तद्धितस्य "पुष्पमूलेषु बहुलम्"। इति लुक्। यथा कुमारसम्भवे। ३। २८। "वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारम्"॥ कर्णिकारस्य कुसुममित्यर्थः॥)
आरग्वधविशेषः। छोट सोनालु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। राजतरुः २ प्रग्रहः ३ कृतमालकः ४ सुफलः ५ चमः ६ परिव्याधः ७ व्याधिरिपुः ८ पिण्डवीजकः ९ आरग्वधः १०। अस्य गुणाः। सारकत्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफशूलोदरकृमिमेहव्रणाशित्वम्। प्रणगुल्मनिवारणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्णिकी, [न्] पुं, (कर्णिका हस्तिशुण्डाग्राङ्गुली अस्त्यस्य इनिः।) हस्ती। इति जटाधरः॥

कर्णी, [न्] पुं, (कर्णौ पक्षौ स्तः अस्य। पुरा किल पर्व्वतानां पक्षाः सन्ति इति पौराणिकी गाथा। "तुन्दादिभ्य इलच्च"। ५। २। ११७। इति चकारादिनिः।) वर्षपर्व्वतसप्तकान्तर्गतपर्व्वतविशेषः। यथा।
"हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च।
चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्व्वताः"॥
इति हारावली॥ वाणविशेषः। यथा।
"करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिकन्नरः।
प्रयान्ति ते विशसने नरके भृशदारुणे"॥
इति विष्णुपुराणे २। ६। १६॥ कर्णिनो वाणविशेषान्। इति तट्टीका॥

कर्णीरथः, पुं, (कर्णसाध्या श्रवणक्रिया उपचारात् कर्णः। कर्णोऽस्यास्ति इनिः। कर्णी चासौ रथश्चेति शब्दमात्रेण रथो न वस्तुतः। यद्वा साभीप्यात् कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते। सोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन इनिः। कर्णी वाही रथस्य। अन्येषामपीति दीर्घः।) क्रीड़ार्थनिर्म्मितस्वल्परथः। पुरुषस्कन्धनीयमानरथः। इति भागीरथः॥ स्त्रीवहनार्थमुपरि वस्त्राच्छादितरथविशेषः। इति मञ्जरी॥ चतुर्दोल इति ख्यात इति पिटचक्षणाः॥ इति सारसुन्दरी॥ स्त्रीगमनवहनार्थमुपरिवस्त्राच्छादितमनुष्यवाह्ययानविशेषः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। प्रवहणम् २ डयनम् ३। इत्यमरः। २। ८। ५२॥ प्रवहणम् ४ डयनम् ५। इति तट्टीका॥

कर्णीसुतः, पुं, (कर्ण्याः सुतः।) मूलदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा कादम्बरी ३२।
"कर्णीसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाङ्कुरः"॥
तथा च कादम्बरीटीकायाम्।
"कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः॥)

कर्णेजपः, त्रि, (कर्णे जपति यः। जपादित्वात् स्तम्बकर्णयोरिति अच्। हलदन्तादित्यलुक्।) अप्रकाशेनानुचितप्रबोधकः। कर्णे लगित्वा परापकारं वदति यो जनः। ठक् इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। सूचकः २ पिशुनः ३ दुर्जनः ४ खलः ५। इत्यमरः। ३। १। ४७॥ कर्णेजपादिद्वयं परापकारवादिनि। पिशुनादित्रयं परस्परभेदनशीले॥ कर्णेजपादिपञ्चकं सूचके इति केचित्॥ अयमिति केचित्। इति भरतः॥

कर्णेन्दुः पुं, (कर्णेन्दोः कर्णे वा इन्दुरिव।) कर्णान्दुः। अर्द्धचन्द्राकृतिकर्णभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥

कर्त्त, त् क शैथिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) रेफस्याधस्तकारः कर्त्तयति कर्त्तापयति धूलिर्ज्जलेन। इति दुर्गादासः॥

कर्त्तः, पुं, (कर्त्त + भावे + घञ्।) भेदः। यथा।
"सध्र्यङ् नियम्य यतयो यमकर्त्तहेतिं
जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः"॥
इति श्रीभागवते २। ७। ४८॥ "कर्त्तो भेदः तन्निरासो यमकर्त्तः तत्र हेतिं साधनं जह्युः"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (कर्त्तयति शिथिलीकरोति भिनत्ति वा। कर्त्त + अच्। भेदके, त्रि॥)

कर्त्तनं, क्ली, (कृत् + भावे + ल्युट्।) छेदनम्। नारीणां सूत्रनिर्म्मितिः। इति मेदिनी। काट्ना काटा। इति भाषा॥

कर्त्तरी, स्त्री, (कृन्ततीति। कृति छेदने + बाहुलकादरप्रत्ययः ततो ङीष्। यद्वा कृत् + घञ्। कर्त्तं रातीति। "आतोनुपेति"। ३। २। ३। कः। गौरादित्वात् ङीष्।) कृपाणी। इत्यमरः। २। १०। ३४॥ पत्त्रीकृतस्वर्णादिः कर्त्तनास्त्रम्। कातिः इति ख्यातः॥ केशकर्त्तनिका। इति भरतः। काँचि इति भाषा। काटारी इति ख्याता च॥ (योगविशेषः। यथा, ज्योतिषशास्त्रे।
"क्रूरमध्यगतश्चन्द्रो लग्नं वा क्रूरमध्यगम्।
कर्त्तरी नाम योगोऽयं कन्या निधनकारकः"॥)

कर्त्तव्यं, क्ली, (कृ + तव्य।) करणीयम्। करणयोग्यम्। कार्य्यम्। इति व्याकरणम्॥

कर्त्तव्यः, त्रि, (कर्त्तुं योग्यं कर्त्तुं उचितं वा। कृ +

अवश्य करणीयं यत् तत् कर्त्तव्यमिति ख्यातम् । कृ + योग्यार्थे तव्य ।) करणीयोग्य । यथा, हितोपदेशे ॥

"हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महदाश्रय ।
अजा सिंहप्रसादेन वने चरति निर्भयम्" ॥

कर्त्ता, [ऋ] त्रि, (करोति क्रिया निष्पादयतीति वा । करोति य कर्म्मेति शेष । कृ + कर्त्तरि तृच् ।) कारक । इति मेदिनी ॥ षट्कारकान्तर्गतकारकविशेष । वोपदेवेनास्य घसञ्ज्ञा कृता । अत्र उक्तार्थे प्रथमा अनुक्तार्थे तृतीया विभक्तिर्भवति ॥ तस्य लक्षणम् । "क्रियानुकूलकृतिमत्त्वम्" । इति सारमञ्जरी ॥ "य करोति स" । इति सर्व्वधर्म्मा ॥ "कृत्याश्रय" । इति तार्किका ॥ "चेतनान्तरव्यापाराव्यवधानेन धात्वर्थनिष्पादकत्वेन कर्म्मकरणादिकारकचक्रप्रयोक्ता वा" । इति प्रायश्चित्तविवेक ॥ "क्रियामुख्यप्रयोजको कर्त्ता" । इति क्रमदीश्वर ॥ स तु पञ्चविध । क्रियामुख्य १ हेतुकर्त्ता २ प्रयोजक ३ अनुमन्ता ४ ग्रहीता ५ । तथा च ।

"क्रियामुख्यो भवेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजक ।
अनुमन्ता ग्रहीता च कर्त्ता पञ्चविध स्मृत" ।

इति गोयीचन्द्रटीकाहृद्गोपालचक्रवर्त्ती ॥ स च त्रिविध । सात्त्विक १ राजस २ तामस ३ ।

सात्त्विको यथा,—

"मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वित ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्व्विकार कर्त्ता सात्त्विक उच्यते" ॥

राजसो यथा,—

"रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचि ।
हर्षशोकान्वित कर्त्ता राजस परिकीर्त्तित" ॥

तामसो यथा,—

"अयुक्त प्राकृत स्तब्ध शठो नैष्कृतिकोऽलस ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते" ॥

इति श्रीभगवद्गीता । १८ । २६ २८ ॥

कर्त्ता, [ऋ] पु, (करोति सृजति चतुर्दशभुवनानि य सर्व्वलोकस्रष्टेति यावत । कृ + तृच् ।) परमेष्ठी । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ क्रियानुकूलकृतिमान् । स च त्रिविध । यथा,—

"त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियाम् ।
योग्यत्वप्रतिषिद्धत्वविशेषणपदान्वये" ॥

अस्यार्थ । क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विज्ञायते तस्य विवरणम् । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र योग्यत्वेन स्वाध्यायकर्त्ता ॥ १ ॥ अहरहर्दद्यात् दीक्षितो न ददातीत्यत्र प्रतिषिद्धत्वेन दीक्षितेतरपर ॥ २ ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र विशेषणपदान्वयेन स्वर्गकाम कर्त्ता ज्ञायते ॥ ३ ॥ नित्ये निषधे च यत्र साधनं तदभावस्तदभावसाधनं इत्यनुपलब्धा नित्याकरण निषिद्धाचरणयो प्रत्यवायसाधन शास्त्रान्तरोक्त अतस्तदभावो नित्याचरणे निषिद्धाकरणे च प्रत्यवायाभावसाधनमिति प्रत्यवायपरिहारार्थी नियोज्योऽस्तीति महार्थकविषयकपदाध्याहारादिति बोधानन्तर्य विधिवाक्यान्यपि । यथा, स्वर्ग स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य कर्त्तव्यागविषयक कार्य्यम् । नित्ये अहरह सन्ध्यामुपासीत इत्यत्र प्रत्यवायपरिहारार्थिन कर्त्तु प्रत्यह सन्ध्यावन्दनविषयकं । कार्य्यम् । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्रापि प्रत्यवायपरिहारार्थिन कर्त्तु कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमित्येव रूपा । इति धर्म्मदीपिका ॥ (महादेव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६४ ।

"सग्रहो निग्रह कर्त्ता सर्पचीरनिवासन" ॥

विश्वस्रष्टृब्रह्मणोऽपि कर्त्तृत्वात् आदिकर्त्ता विष्णु ॥ यथा महाभारते १३ । १४९ । ४७ ।

"क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधर" ॥)

कर्त्तृका, स्त्री, (कृन्तति छिनत्तीति । कृत् + तृच् । स्वार्थे कन् टाप् च ।) क्षुद्रखड्ग । यथा,—

"हास्ययुक्तां त्रिनेत्राञ्च कपालकर्त्तृकाकराम्" ॥

इति तन्त्रसारे श्यामाध्यानम् ॥

कर्त्तृत्व, क्ली, (कर्त्तुर्भाव । कर्त्तृ + भावे त्वम् ।) कर्त्तृधर्म्म । यथा, श्रीभगवद्गीता । ५ । १३ ॥

"न कर्त्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभु" ॥

कर्द्द, त् क शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा-पर-अक-सेट् ।) रेफद्वययुक्तस्तकार । कर्द्धयति कर्त्तापयति धूलिर्जलेन । इति दुर्गादास ॥

कर्त्त्री, स्त्री, (करोति या कर्म्माणीतिशेष । कृ + तृच् + ङीप च ।) कर्त्तरी । इति शब्दरत्नावली ॥ कारिका । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

कर्द्द, कुत्सितरवे । इति कविकल्पद्रुम । (भा-पर-अक-सेट ।) उदरशब्दे । इति रमानाथ ॥ शकोऽयं । कर्द्दति काक । रमानाथस्तु कौक्षे कर्द्दतीति भट्टमल्लदर्शनादुदरसम्बन्धिशब्द एव अस्य प्रयोग इति मन्वान कर्द्दति शिशुरिति यदुदाजहार तद्धेयम् । यत्तन्मते कर्द्दत्युदरमित्येव स्यात् । इति दुर्गादास ॥

कर्द्द,पु,(कर्द्द + अच् ।) कर्द्दम । इति शब्दरत्नावली ॥ कादा इति भाषा ॥

कर्द्दट, पु, (कर्द्द कर्द्दम अटति कारणत्वेन प्राप्नोतीति । कर्द्द + अट + अच । शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधु ।) करहाट । पङ्क । पद्माकर । इति मेदिनी ॥

कर्द्दन,क्ली,(कर्द्दते इति । कर्द्द + भावे ल्युट् ।) उदरशब्द । इति हेमचन्द्र । पेटेर डाक इति भाषा ॥

कर्द्दम, क्ली, (कर्द्द + "कलिकर्द्दोरम" । उणा । ४ । ८४ इति अम ।) मासम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्द्दम, पुं, (कर्द्द कुत्सितरवे + "कलिकर्द्दोरम" । उणा ४ । ८४ इति अम ।) कर्द्द । कादा इति भाषा । तत्पर्य्याय । निषद्वर २ जम्बाल ३ पङ्क ४ शाद ५ । इत्यमर । १ । १० । ९ ॥ (तथाहि याज्ञवल्क्य । १ । १९७ ।

"रथ्याकर्द्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसै ।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च" ॥)

अस्य गुणा । शीतलत्वम् । रूक्षत्वम् । विस्फोटदाहशोथशमित्वम् । व्रणशोधनरोपणत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ ("कर्द्दमो दाहपित्तास्रशोथघ्न शीतल सर" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥) स्वायम्भुवमन्वन्तरे प्रजापतिविशेष । स तु ब्रह्मणश्छायाया जात । तस्य भार्य्या स्वायम्भुवमनुकन्या देवहूति । पुत्त्र कपिलदेव कन्या कलाद्या नव । इति श्रीभागवतम् । ३ । १२ । २७ ॥ पापम् । इत्युणादिकोष । ४ । ८४ ॥ छाया । यथा,—

"त्रिदेषु कर्द्दम शब्दश्छायाया वर्त्तते स्फुटम् ।
बभूव कर्द्दमाद्ब्रह्म कर्द्दमस्तेन कीर्त्तित" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्याय ॥ (नागविशेष । यथा महाभारते १ । ३५ । १६ ।

"कर्द्दमश्च महानागो नागश्च बहुमूलक" ॥)

कर्द्दमाटक, पु, (कर्द्दमो मलादि अट्यते निक्षिप्यते यत्र । कर्द्दम + अट् + अधिकरणे घञ् । तत कप् । यद्वा कर्द्दमस्य मलादे आटो निक्षेपोऽत्र । कर्द्दमे इव आटोगतिरत्रेति केचित् । तत कप् ।) विष्ठादिनिक्षेपस्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्द्दमी, स्त्री, मुद्गरवृक्ष । इति वैद्यकम् ॥

कर्पट, पु, (कीर्य्यते क्षिप्यते इति । कृ + कर्म्मणि विच् । कर् चासौ पटश्च इति कर्म्मधारय । यद्वा करस्य पट । शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधु ।) मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डम् । नेकडा इति ख्याता । (यथा कथासरित्सागरे ४ । ६१ ।

"चीरखण्डैककर्पट" ॥) तत्पर्य्याय । नक्तक २ । इत्यमर । ३ । ५ । ३३ ॥ नक्तक ३ । इति भरत ॥ पर्व्वतविशेष । यथा, कालिकापुराणे ८१ अध्याय ॥

"नीलशैलस्य पूर्व्वस्मिन् सन्ध्य प्रतिपादितम् ।
नाभिमण्डलपूर्व्वस्या भस्मकूटस्य दक्षिणे ॥
पूर्व्वस्यां कर्पटो नाम पर्व्वतो यमरूपधृक् ।
तत्र याम्यशिला कृष्णा नीलाञ्जनसमप्रभा ॥
अधित्यकायां राजेन्द्र व्यामपञ्च विस्तृता ।
पूजयेत्तत्र शमनं प्राणी दण्डं सदैव य ॥
धत्ते तु प्राणिनो नित्यं प्राणदण्डस्य साधनम् ।
कृष्णवर्णन्तु द्विभुज किरीटमुकुटोज्ज्वलम् ॥
दधतञ्चासिपुत्त्रीञ्च वामपाणौ सदैव हि ।
कृष्णवस्त्रं स्थूलपद वह्निनि कृतदन्तकम् ॥
वराभयकर नित्यं तथा महिषवाहनम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या याम्यबीजेन साधक ॥
उपान्त्यवर्गस्यादिर्यो वर्णो विन्दिन्दुसंयुत ।
यमबीजमिति ख्यात यमस्य प्रीतिकारकम् ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण शमनं यस्तु पूजयेत् ।
कर्पटाख्येऽपश्वरे नापमृत्युं समाप्नुयात्" ॥

कर्पटधारी, [न्] त्रि, (कर्पटं धरति धारयति वा । कर्पट + धृ + णिनि ।) मलिनजीर्णवस्त्रखण्डधारी । भिक्षुक । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पटिक, त्रि, (कर्पटोऽस्त्यस्य । कर्पट + अस्त्यर्थे ठन् ।) कर्पटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पटी, [न्] त्रि, (कर्पटोऽस्त्यस्य । कर्पट + इनि ।) भिक्षुक । कर्पटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पर, पुं, (कृप् + बाहुलकात् अरन् । लत्वाभावश्च ।) कपाल । इत्यमर । २ । ६ । ६८ ॥ माथार खुलि इति भाषा । शस्त्रभेद । कटाह । इति मेदिनी ॥ उडुम्बर । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्परांशः, पुं, (कर्परस्य अंशः।) शर्करा। इति शब्दरत्नावली। खोलाकुचि इति भाषा॥

कर्परालः, पुं, (कर्पर इवालति पर्य्याप्नोति। कर्पर+अल+अच्। कर्परं अलति इति केचित् ।अल+कर्म्मण्यण्।) कन्दरालः। पर्व्वतजातपीलुवृक्षः। इत्यमरटीकायां रमानाथः। आखरोट् इति भाषा॥

कर्परिकातुत्थं, क्ली, (कर्पर्य्येव इति स्वार्थे कन् तत टाप् अत इत्वं कर्परिकेव तुत्थम्।) तुत्थविशेषः। कर्परी। इति हेमचन्द्रः॥

कर्परी, स्त्री, (कृप्+बाहुलकादरट्। लत्वाभावश्च। टित्त्वात् ङीप्। केचित्तु कृपधातोररन् प्रत्ययेन निष्पादितोऽयं तन्मते गौरादित्वात् ङीष्।) क्षायोद्भवं तुत्थम्। दारुहरिद्रार क्वाथेर तुतिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दार्व्विका २। इत्यमरः। २।९।१०१॥ तुत्थाञ्जनम्। इति तट्टीकायां स्वामी॥

कर्पासः, पुं स्त्री, ("कृजः पासः"। उणां ५। ४५ इति कृधातोः पासः।) कार्पासः। इत्यमरटीका। कापास् इति भाषा॥

कर्पासी, स्त्री, (कर्पास इति जातित्वात् गौरादित्वात् वा ङीष्।) कार्पासी। इति भरतः॥ कापासगाछ इति भाषा॥

कर्पूरः,पुं,क्ली,(कृप्+"खर्जूरादित्वात्"उणां ४।९०। इति ऊरः।) स्वनामख्यातसुगन्धिद्रव्यम्। काफुर इति पारस्य भाषा। कपूर् इति हिन्दी भाषा। (यथा,—राजेन्द्रकर्णपूरे ३३।
"कर्पूरैरिव पारदैरिव सुधास्यन्दैरिवाह्नावितै जाते हन्त! दिवापि देव! ककुभां गर्भे भवत्कीर्त्तिभिः"॥) तत्पर्य्यायः। घनसारः २ चन्द्रसंज्ञः ३ सिताभ्रः ४ हिमवालुका ५। इत्यमरः २।६।१३०॥ सिताभः ६। इति तट्टीका॥ घनसारकः ७ सितकरः ८ शीतः ९ शशाङ्कः १० शिला ११ शीतांशुः १२ हिमवालुकः १३ हिमकरः १४ शीतप्रभः १५ शाम्भवः १६ शुभ्रांशुः१७ स्फटिकाभ्रः १८ कारमिहिका १९ ताराभ्रः २० चन्द्रार्कः २१ चन्द्रः २२ लोकतुषारः २३ गौरः २४ कुमुदः २५ इन्दुः २६ हिमाह्वयः २७ चन्द्रभस्म २८ वेधकः २९ रेणुसारकः ३०। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। शिशिरत्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। श्लेष्मरक्तपित्ततृष्णाविदाहकण्ठास्यदोषोष्णरोगनाशित्वञ्च॥
"कर्पूरो नूतनस्तिक्तः स्निग्धशोष्णास्यदाहदः।
चिरस्थो दाहशोषघ्नः स शीतः शुभ्रशत्तरः"॥
इति राजनिर्घण्टः॥
अपि च। पाके शीतलत्वम्। चक्षुर्हितकारित्वम्। पक्वकर्पूरादपक्वस्याधिकगुणत्वञ्च। इति राजवल्लभः। तद्भेदा यथा। भीतासः १ भीमसेनः २ सितकरः ३ शङ्करावाससंज्ञः ४ पांशुः ५ पिञ्जः ६ अब्दसारः ७ हिमवालुका ८ जूतिका ९ तुषारः १० हिमः ११ शीतलः १२ पत्रिकाख्यः १३। इति राजनिर्घण्टः॥
(तथाद्यौ कर्पूरस्य नाम गुणाश्च।
"कर्पूरः शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः।
सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः।
दाहतृष्णास्यवैरस्यमेदो दौर्गन्ध्यनाशनः॥
कर्पूरो द्विविधः प्रोक्तः पक्वापक्वप्रभेदतः।
पक्वात् कर्पूरतः प्राहुरपक्वं गुणवत्तरम्"॥
अथ चीनाककर्पूरः। चीनेकपूर इति भाषा।
"चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः।
कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरश्च सः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ म भागे॥
"सतिक्तः सुरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः।
तृष्णायां मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजितः"॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

कर्पूरकः, पुं, (कर्पूर इव कायति प्रकाशते शोभते वा। कर्पूर+कै+क।) कर्च्चूरकः। कर्च्चूरकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कर्पूरतिलकः, पुं, (कर्पूर इव शुक्लं तिलकं ललाटचिह्नं यस्य। स्वनामख्यातो हस्ती। यथा हितोपदेशे १। ३४६।
"अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्ती"॥) स्त्री, उमासखिभेदः। जया। इति शब्दमाला॥

कर्पूरतैलं, क्ली, (कर्पूराज्जातं तैलं स्नेहः। कर्पूरस्य तैलमिव स्नेहो वा।) कर्पूरस्नेहः। तत्पर्य्यायः। हिमतैलम् २ सुधांशुतैलम् ३ शीतांशुतैलम् ४ तुहिनांशुतैलम् ५ सितांशुतैलम् ६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातामयनाशित्वम्। दन्तदार्ढ्यपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्पूरनालिका, स्त्री, पक्वान्नविशेषः। कर्पूरनारि इति नेश्वोयाला इति च ख्याता। यथा भावप्रकाशः।
"घृताढ्यया समितया कृत्वा सम्पुटं ततः।
लवङ्गोषणकर्पूरयुतया सितयान्वितम्॥
पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका।
संयावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका"॥

कर्पूरमणिः, पुं, (कर्पूरवर्णो मणिः।) पाषाणभेदः।
"कर्पूरमणिनामायं गुणया वातादिदोषनुत्"॥
इति राजनिर्घण्टः॥

कर्फरः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते इति। कॄ+विच्। कर्। फल्यते इति फलः प्रतिविम्बः। फल+कः। लस्य रः। कीर्य्यमाणः फलः प्रतिविम्बः यत्र। दर्पणे हि मुखादीनां प्रतिविम्बपतनात् तथा बोध्यते।) दर्पणः। इति जटाधरः॥

कर्ब्ब गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। कर्ब्बति। इति दुर्गादासः॥

कर्ब्बुदारः, पुं, (कर्ब्बुरिव कर्ब्बुः सन् वा श्लेष्माणं मलं वा दारयतीति। कर्ब्बु+दृ+णिच्+अच्।) कोविदारवृक्षः। इति शब्दमाला॥ श्वेतकाञ्चनः। अस्य गुणौ। ग्राहित्वम्। रक्तपित्तरोगे विशेषेण पथ्यत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
("शणस्य कोविदारस्य कर्ब्बुदारस्य शाल्मलेः।
पुष्पं ग्राहि प्रशस्तञ्च रक्तपित्ते विशेषतः"॥
इति चरके सूत्रस्थाने। २७ अध्याये॥)
नीलझिण्टी। इति शब्दचन्द्रिका॥

कर्ब्बु[रः] (कर्ब्बुदारवत् कायति। कै+कः। [illegible] कर्ब्बुरिव वा श्लेष्माणं कफं दार[illegible] [illegible]+ण्वुल्।) श्लेष्मान्तकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्ब्बुरं, क्ली, (कर्ब्बति गर्व्वत्यस्मात् यस्मिन् सति वा गर्व्वो भवति कर्व्वत्यनेन वा। कर्ब्ब दर्पे इति "मद्गुरादयश्च" उणां १। ४२। इति उरच्।) स्वर्णम्। धुस्तूरवृक्षः। इत्यमरः। २।९।९४॥ जलम्। इति मेदिनी॥

कर्ब्बुरः, पुं, (कर्ब्बति हिनस्ति जीवम्। कर्ब्ब हिंसायां+"मद्गुरादयश्च"। उणां। १। ४२। इति उरच्।) राक्षसः। ("कर्ब्बुरः श्वेतरक्षसोः" उज्ज्वलः। १। ४२। कर्ब्बति नानावर्णतां गच्छति। कर्ब्ब गतौ+उरच्। उणां १। ४२।) नानावर्णः। तत्पर्य्यायः। चित्रम् २ किर्म्मीरः ३ कल्माषः ४ शवलः ५ एतः ६॥ (यथा कुमारे। ४। २७।
"इति चैनमुवाच दुःखिता
सुहृदः पश्य वसन्त! किं स्थितम्।
तदिदं कणशो विकीर्य्यते
पवनैर्भस्म कपोतकर्ब्बुरम्"॥)
तद्वति त्रि। इत्यमरः। १।६।१७॥ शटी। इत्यमरटीका॥ पापम्। इति मेदिनी॥ नदीनिष्पावधान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्ब्बुरफलः, पुं, (कर्ब्बुरं चित्रवर्णं फलं यस्य।) सातुरण्डवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्ब्बुरा, स्त्री, (कर्ब्बुर+टाप्।) कृष्णवृन्ताव‍ृक्षः। इति मेदिनी॥ पायल इति भाषा॥ वर्व्वरा। इति जटाधरः॥ वावुइ तुलसी इति भाषा॥ (जलौकोजातिविशेषः।
"वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्ब्बुरा"॥
इति सुश्रुते। १३ अध्याये॥)

कर्ब्बुरी, स्त्री, (कर्ब्बुर+गौरादित्वात् ङीष्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्ब्बूरं, क्ली, (कर्ब्बति गर्व्वं प्राप्नोति यस्मात् कर्ब्ब दर्पे गतौ वा खर्ज्जूरादित्वात् ऊरः। उणां ४। ९०। पृषोदरात् दीर्घो वा।) स्वर्णम्। इति मेदिनी॥ हरितालम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्ब्बूरः, पुं, (कर्ब्बति गर्व्वति हिनस्ति वा। कर्ब्ब+ऊरः।) शटी। इत्यमरः। २।९।९४॥ राक्षसः। इत्युणादिकोषः॥ द्राविडकः। इति शब्दरत्नावली। काँचहल्दि इति भाषा॥

कर्ब्बूरकः, पुं, (कर्ब्बूर+स्वार्थे कन्।) हरिद्राभवृक्षः। काँचहल्दि इति ख्यातः। इति भरतः॥ कालहरिद्रा। इति सारसुन्दरी॥ कर्पूरहरिद्रा। इति सारमञ्जरी॥ काकवसन्तः। इति भगीरथः॥ काञ्चिका हरिद्रेति ख्याता। इति टीकासर्व्वस्वम्॥ हरिद्राभकचोरा इति ख्याता। इति मधुमाधवी॥ तत्पर्य्यायः। द्राविडकः २ काल्यकः ३ वेधमुख्यकः ४। इत्यमरः। २।४।१२५॥ काल्यकः ५ इति टीका सर्व्वस्वम्॥

कर्म्म, [न्] क्ली, (यत्क्रियते तत्। कृ+मनिन्। कर्त्तुः क्रियया यद्व्याप्यते तद्वा क्रियाव्याप्यं कर्म्मेति

केचित्। तत्तु मतभेदेन त्रिधा चतुर्धेति विभज्य उच्यते।) षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः। वोपदेवेनास्य ढ इति संज्ञा कृता। अत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति। तस्मिन् उक्ते प्रथमा। तस्य लक्षणम्। "परसमवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्म्मत्वम्"। इति सारमञ्जरी॥ "यत्क्रियते तत्"। इति प्रसिद्धम्। करोतेर्निखिलक्रियावाचकत्वात् कर्त्तुर्व्यापारैर्यत् साध्यते तदित्यर्थः। अतएव "क्रियाव्याप्यं कर्म्म"। इति क्रमदीश्वरः। तच्चतुर्व्विधम् निर्व्वर्त्यम् १ यथा घटं करोति पुत्त्रं प्रसूते॥ विकार्य्यम् २ तच्च द्विविधम्। प्रकृतेरुच्छेदकं प्रकृतेर्गुणान्तराधायकञ्च। आद्यं यथा काष्ठं भस्म करोति। अन्त्यं यथा सुवर्णं कुण्डलं करोति।

यथा चोक्तं भर्त्तृहरिणा।

"यदसज्जायते पूर्व्वं जन्मना यत् प्रकाश्यते।
तन्निर्व्वर्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म्म द्वेधा व्यवस्थितम्॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्य्यं काष्ठभस्मवत्।
अन्यद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्"॥

प्राप्यम् ३ यथा ग्रामं गच्छति चन्द्रं पश्यतीत्यादि॥ अनीप्सितञ्च ४ यथा पापं त्यजति इत्यादि इति कारके २ मुग्धबोधसूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः॥ *॥ सप्तपदार्थान्तर्गततृतीयपदार्थः। तच्च पञ्चविधम्। यथा,—भाषापरिच्छेदे ६, ७।

"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च॥
भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्द्ध्वज्वलनमेव च।
तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते"॥

कुसुमाञ्जलिमते यागहिंसादि॥ तत्तु त्रिविधम्। सात्त्विकम् १ राजसम् २ तामसम् ३।

सात्त्विकं यथा,

"नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्।
अफलप्रेप्सुना कर्म्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते"॥

राजसं यथा —

"यत्तु कामेप्सुना कर्म्म साहङ्कारेण वा पुनः।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्"॥

तामसं यथा,—

"अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत्तामसमुच्यते"॥

इति श्रीभगवद्गीता। १८। २३-२५॥

लग्नात् दशमस्थानम्। इति ज्योतिषम्॥ क्रिया। इत्यमरः॥ तच्च षड्विधम्। नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तनिषिद्धभेदात्। तत्र आद्यानि पुण्यानि धर्म्माणि। अन्त्यम् अधर्म्मम्। तच्च जन्मभेदात् चतुर्व्विधम् सञ्चितं प्रारब्धं क्रियमाणं भावि च। इति वेदान्तमतम्॥ *॥

ब्राह्मणादीनां स्वाभाविककर्म्माणि यथा।

"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म्म स्वभावजम्॥
शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म्म स्वभावजम्॥
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म्म स्वभावजम्।
परिचर्य्यात्मकं कर्म्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्"॥ *॥

स्वकर्म्माभिरतस्य फलं यथा।

"स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।
स्वकर्म्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदं ततम्।
स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः॥
श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात्।
स्वभावनियतं कर्म्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्विषम्॥
सहजं कर्म्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्।
सर्व्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः॥
असक्तबुद्धिः सर्व्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः।
नैष्कर्म्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति"॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। ४२-४९॥

कर्म्मकरः, त्रि, (कर्म्म करोति मूल्येन। डुकृञ् करणे + "कर्म्मणि भृतौ"। ३। २। २२। इति टः।) मूल्यं गृहीत्वा कर्म्मकारकः। मजुर ठिकाचाकर इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। भृतकः २ भृतिभुक् ३ वैतनिकः ४॥ वेतनोपजीवी। तत्पर्य्यायः॥ भरण्यभुक् २। इत्यमरः। ३। १। १९॥ कर्म्मण्यभुक् ३। इति तट्टीका॥ कर्म्मकर्त्तृमात्रञ्च॥ (यथा, मिताक्षरायां नारदः। "शिष्यान्तेवासिभृतकास्तुर्य्यस्त्वधिकर्म्मकृत्। एते कर्म्मकरा ज्ञेयाः"॥)

कर्म्मकरः, पुं, (क्रम हिंसायां + मन्। कर्म्म हिंसां करोतीति। कृ + हेत्वादौ टः। यद्वा, जीवकृतकर्म्माधिकृत्य करोति सुखदुःखयोर्व्यवस्थां निष्पादयति नरकस्वर्गादिव्यवस्थां करोति वा। धर्म्माधर्म्मात्मकं कर्म्म कर्म्मीक्ष्य सर्व्वान् शास्तीत्यर्थः। कर्म्मफलानुसारेण पापात्मनां दण्डप्रदानरूपक्रियायामधिकारित्वात् अस्य तथात्वम्।) यमः। इति मेदिनी॥

कर्म्मकरी, स्त्री, (कर्म्म + कृ + टः। टित्वात् + ङीप्।) मूर्व्वा लता। बिम्बिका लता। इति मेदिनी॥ दासी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा भागवते ३। २३। २७।

"वयं कर्म्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः करवाम किम्"॥)

कर्म्मकारः, पुं, (कर्म्म वेतनं गृहीत्वा लौहादिभिः खड्गकर्त्तर्य्यादिकं करोति निर्म्मातीति। कर्म्म + कृ + उपपदे "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) वर्णसङ्करविशेषः। लौहकारः। कामार इति भाषा। स तु शूद्रायां विश्वकर्म्मणो जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ वृषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कर्म्मकारः, त्रि, (कर्म्म करोति भृतिमृते। कर्म्म + कृ + अण्।) वेतनं विना भारवहनादिकर्म्मकारकः। वेगार इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कर्म्मक्षिपः २। इत्यमरः। ३। १। १९॥

कर्म्मकीलकः, पुं, (कर्म्मणां कीलक इव वस्त्रक्षालनखण्डनादिना गृहस्थानां मानरक्षाकपाटकीलकस्वरूपः।) रजकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्म्मजः, पुं, (कर्म्मणो जातः। विषयभोगतारतम्यात् ज्ञानकर्म्मणां अभिनायमानान्युत्पत्तिमित्यर्थः। जन + डः।) कलियुगः। इति शब्दरत्नावली। वटवृक्षः। इति जटाधरः॥ क्रियाजन्ये त्रि। (यथा, मनुः। १२। १०१।

"तथा दहति वेदज्ञः कर्म्मजं दोषमात्मनः"॥

कारणभेदेन रोगभेदो यथा।

"बहुभिरपचारैस्तु येन यान्ति समन्ततः।
ते कर्म्मजाः समुद्दिष्टा व्याधयो दारुणाः पुनः"॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने २ अध्यायः॥)

कर्म्मजगुणः, पुं, (कर्म्मणो जायते यो गुणः क्रियाहेतोः जातो गुण इत्यर्थः।) क्रियाजन्यगुणः। तद्यथा।

"संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्म्मजाः"।

इति भाषापरिच्छेदे॥ ९७॥

कर्म्मठः, त्रि, (कर्म्मणि घटते इति। "कर्म्मणि घटोऽठच्"। ५। २। ३५। इति अठच्।) कर्म्मकुशलः। यथा। भट्टिः। १। ११।

"श्रावाध्ययस्तस्य ततो व्यतानीत्
स कर्म्मठः कर्म्मसुतानुबन्धम्"॥

प्रयत्नेन प्रारब्धं कर्म्म समापयति यः। तत्पर्य्यायः। कर्म्मशूरः २। इत्यमरः। ३। १। १८॥

कर्म्मण्यः, त्रि, (कर्म्मणि साधुः तत्र साधुरिति यत्। यद्वा कर्म्मणा सम्पादि।) कर्म्मयोग्यः। क्रियार्हः। केजुया इति भाषा। कर्म्मणा भाजते इत्यर्थे यः प्रत्ययः। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे १। ९१। २०। "सोमो वीरं कर्म्मण्यं ददाति"॥)

कर्म्मण्यभुक्, त्रि, (कर्म्मण्यं वेतनं भुङ्क्ते। भुज् + क्विप्।) भरण्यभुक्। वेतनोपजीवी। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कर्म्मण्या, स्त्री, (कर्म्मणा सम्पद्यते तत्र साधुरिति यत्। टाप् च।) वेतनम्। मूल्यम्। इत्यमरः। २। १०। ३८॥

कर्म्मन्दी, [न्] पुं, (कर्म्मन्देन भिक्षुसूत्रकारकेण स्वनामख्यातऋषिविशेषेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते यः। कर्म्मन्द + इनि।) भिक्षुः। सन्न्यासी। इत्यमरः। २। ७। ४२॥

कर्म्मफलं, क्ली, (कर्म्मणां जीवकृतशुभाशुभस्य शास्त्रविहितस्य निषिद्धस्य वा सुखदुःखादिरूपं फलं परिणाम इत्यर्थः।) कर्म्मविपाकः। (यथा, विष्णुपुराणे १। १९। ७१।

"समस्तकर्म्मभोक्ता च कर्म्मोपकरणानि च।
त्वमेव विष्णो! सर्व्वाणि सर्व्वकर्म्मफलञ्च यत्"॥

तथा च मनुः। ११। २३१।

"एवं सञ्चिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्म्मफलोदयम्"॥)

कर्म्मरङ्गफलम्। इति मेदिनी॥ कामराङ्गा इति भाषा॥

कर्म्मभूः, स्त्री, (कर्म्मणां कृषिकार्य्याणां कर्म्मणि वा उचिता उपयोगिनी वा या भूः।) कृष्टभूमिः। तत्पर्य्यायः। कर्म्मान्तः २। इति हेमचन्द्रः। (आर्य्यावर्त्तदेशः। यथा, विष्णुपुराणम्।

"अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने!।
यतो हि कर्म्मभूरेषा ह्यतोऽन्या भोगभूमयः"॥)

कर्म्मभूमिः, स्त्री, (कर्म्मणः पुण्यात्मकस्यापुण्यात्मकस्य वा आदिरूपक्रियायाः भूमिः।) आर्य्यावर्त्तदेशः। इति

हेमचन्द्रः ॥ (भारतवर्षं यथा, विष्णुपुराणे २।३।१-२।
"उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने!।
कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम्" ॥
तथा च रामायणे २।१०९।२८। हेना।
"कर्म्मभूमिमिमां प्राप्य कर्त्तव्यं कर्म्म यत् शुभम्"॥)

कर्म्मभूलं, क्ली, (कर्म्म यज्ञादिक्रियाजन्यं सत्कर्म्म-हेतुकं वा मूलं यस्य। कर्म्मणो मूलमिव मूलं यस्य वा॥) कुशतृणम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्म्मयुगं, क्ली, (हिनस्ति हिंसन्ति अन्योन्यं यत्र तत्-तत् कर्म्म। हृ हिंसायां + मनिन्प्रत्ययः। कर्म्म हिंसाप्रधानं युगं इति कर्म्मधारयः। कलेः हिंसा-प्रधानत्वात् तथात्वम्॥) कलियुगम्। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

कर्म्मयोगः, पुं, (कर्म्मसु योगस्तत्कौशलम्॥) चित्त-शुद्धिजनकवैदिककर्म्म। यथा। निष्कामकर्म्म-णामनुष्ठानमित्यर्थः यथा।
"अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः।
कर्म्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते ॥
सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्"। इति तत्त्व-सारतत्त्वम् ॥ *॥ तदनुष्ठानस्यावश्यकत्वं यथा।

श्रीभगवानुवाच ॥
"लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ!।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम् ॥
न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते।
न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥
न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृत्।
कार्य्यते ह्यवशः कर्म्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्ज्जुन!।
कर्म्मेन्द्रियैः कर्म्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥
नियतं कुरु कर्म्म त्वं कर्म्म ज्यायो ह्यकर्म्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्म्मणः ॥
यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः।
तदर्थं कर्म्म कौन्तेय! मुक्तसङ्गः समाचर ॥
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥
देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्बिषैः।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः।
यज्ञाद्भवति पर्ज्जन्यो यज्ञः कर्म्मसमुद्भवः ॥
कर्म्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्।
तस्मात् सर्व्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥
एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ! स जीवति ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते ॥
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
न चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥
तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन् कर्म्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्त्तुमर्हसि ॥
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्म्मणि ॥
यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्म्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ! सर्व्वशः ॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म्म चेदहम्।
सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥
सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत।
कुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम्।
योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्म्मविभागयोः।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्म्मसु।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥
मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्म्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥
ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्म्मभिः ॥
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्।
सर्व्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥
श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः"॥
इति श्रीभगवद्गीतायां कर्म्मयोगो नाम ३ अ-ध्यायः॥*॥ अन्यत् भगवन्मन्दिरादिकरणं वह्नि-पुराणे यमानुशासननामाध्याये द्रष्टव्यम् ॥

कर्म्मरङ्गः, पुं, स्त्री, (कर्म्मणे हिंसाक्रियायै तत्फल-भक्षणकारिणां रोगादिजननक्रियायै इत्यर्थः रज्यते पर्य्याप्यते। कृ हिंसायां इति धातो-र्मनिन् प्रत्ययेन निष्पन्नत्वात् ततो कर्म्मन् + रञ्ज + घञ्॥) फलवृक्षविशेषः। कामराङ्गा इति भाषा॥ (यथा, रामायणे। ३।७३।८। गो।
"सोमवृक्षान् कर्म्मरङ्गान् प्रियालांस्कचित् क्वचित्"॥)
तत्पर्य्यायः। शिरालः २ दृढदन्तः ३ रुजाकरः ४। इति शब्दचन्द्रिका॥ कर्म्मारः ५ कर्म्मरखः ६ पीतफलः ७ कर्म्मरः ८ मुद्गरकः ९ मुद्गरः १० धाराफलः ११ कर्म्मारकः १२। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातहारित्वम्। पित्तकारि-त्वम्। कटुपाकि- ...त्वम्। इति राजवल्लभः॥ ...त्वम्। यत्पुष्टिरस्तिप्रद-त्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥
"कर्म्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वादम्लं कफवातजित्"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १म भागे॥)

कर्म्मरी, स्त्री, (कर्म्म भेषजोपयोगक्रियां राति ददाति। रा + कः। ततो गौरादित्वात् ङीष्॥) वंशरोचना। इति राजनिर्घण्टः। (वंशरोचना-शब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

कर्म्मवज्रः, पुं, (कर्म्म शीतस्नानादानुष्ठानं तप-स्याभ्यासादिकर्म्म वर्णाश्रमाचारादिकं वा वज्रं वज्र-तुल्यकठिनं यस्य। द्विजसेवनाद्यैः शीतादिसम्भव-क्लेशसहनादिशीलत्वात् वज्रवत् कठिनं कर्म्मास्तीति भावः॥) शूद्रः। इति महाभारतम् ॥

कर्म्मवाटी, स्त्री, (कर्म्मणां शास्त्रोक्ततिथिनिमित्ती-भूतक्रियाणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा वाटीव। पुष्प-वाटिका यथा पुष्पादीनामाकरस्तद्वदित्यर्थः। ति-थीनां हि कर्म्मनिमित्तत्वात् तथात्वम्॥) तिथिः। इति हेमचन्द्रः॥

कर्म्मविपाकः, पुं, (कर्म्मणः पापपुण्यात्मकस्य शुभा-शुभजनककर्म्मणः इति यावत् विपाकः परिणामः। इह रोगादिभोगजनकदुःखमयपरिणामः अमुत्र नर-कभोगादिजनकदुःखमयपरिणामश्च॥) अशुभकर्म्म-जन्यफलस्य विपाकः। रोगादिरूपजन्मान्तरीया-शुभकर्म्मफलभोग इति यावत्। तद्विवरणं यथा,—
"नरकात् प्रतिमुक्तस्तु पापयोनिषु जायते।
पतितात् प्रतिगृह्याथ खरयोनिं व्रजेद्बुधः ॥
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु कृमिर्भवति पातकः।
उपाध्यायस्य मन्युं कृत्वा श्वा भवति द्विजः ॥
तत्पत्नीं मनसा वाञ्छंस्तद्द्रव्यं वापि संशयम्।
गर्दभो जायते जन्तुर्मित्रस्येवापमानकृत् ॥
मातापितरमाक्रम्य शारिका संप्रजायते।
पितरौ पीडयित्वा तु काच्छपत्वञ्च गच्छति ॥
भर्त्तुः पिण्डमुपाश्नन्तो द्विषन्त्याणि निषेवयेत्।
सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः ॥
न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते कृमिः।
अभ्यसूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः ॥
विश्वासहर्त्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते।
यवधान्यानि हृत्वा तु जायते मूषिको मृतः ॥
परदाराभिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते।
भ्रातृभार्य्याप्रसङ्गत्वे कोकिलो जायते नरः ॥
गुर्व्वादिभार्य्यागमनात् शूकरो जायते नरः।
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् कृमिः ॥
देवतापितृविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते।
प्रमुक्तो नरकादपि वायसः स प्रजायते ॥
ज्येष्ठभ्रातृवमानात्र क्रौञ्चयोनौ प्रजायते।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत्।
कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ॥
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः।
कृमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ॥

भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
हत्वाश्वश्चैव मार्ज्जारस्तिलश्चैव मूषिकः ॥
घृतं हृत्वा च नकुलः काको मद्गुरमामिषम् ।
मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलकः ॥
अपो हृत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो वा प्रजायते ॥
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वह्निहर्त्ता बकस्तथा ॥
मयूरो वर्णकं हृत्वा शाकं पत्रञ्च जायते ।
जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः ॥
छुछुन्दरिः शुभान् गन्धान् वस्त्रं हृत्वा शशो भवेत् ।
षण्ढः फलापहरणात् काष्ठहृत् काष्ठकीटकः ॥
पुष्पापहृद्दरिद्रस्तु पङ्गुर्यानापहृन्नरः ।
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः ॥
गृहहृन्नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
तृणगुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुतां व्रजेत् ॥
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम् ।
विद्यापहारी मूकश्च गत्वा च नरकान् बहून् ॥
असमिद्धेऽग्नौ हुते च मन्दाग्निः सम्प्रजायते ।
परनिन्दा कृतघ्नत्वं परमर्म्मावघातनम् ॥
नैष्ठुर्य्यं निर्घृणत्वञ्च परदारोपसेवनम् ।
परस्वहरणाशौचं देवतानाञ्च कुत्सनम् ॥
निकृत्या वञ्चनं नॄणां कार्पण्यञ्च नृणां वधः ।
उपलक्ष्याणि जानीयात् मुक्तानां नरकादनु ॥
दयाभूतेषु संवादः परलोकं प्रतिक्रिया ।

सत्यं हितार्थता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ॥
गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ।
अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम्"॥
इति गारुडे कर्म्मविपाक २२९ अध्याय ॥

शातातपश्रुगुभरतोक्त पापरोगप्रायश्चित्तानां विवरणमत्र । प्रायश्चित्तविहीनपापिनां नरकान्ते प्रतिजन्म तत्पापसूचितरोगयुक्तं शरीरं भवति । तत्रा दुष्कर्म्मजा रोगा जपदेवार्च्चनहोमदानादिभिः शमं यान्ति ।*। महापातकजा रोगाः सप्त जन्मसु जायन्ते । तद्यथा—कुष्ठम् । राजयक्ष्मा । प्रमेहः । ग्रहणी । मूत्रकृच्छ्रम् । अश्मरी । कास । अतीसारः । भगन्दरः । दुष्टव्रणः । गण्डमाला । पक्षाघातः । अक्षिनाशनम् । इत्यादयः । अत्र सम्पूर्णं प्रायश्चित्तम् ।*। उपपापोद्भवा रोगाः पञ्चजन्मसु जायन्ते । तद्यथा—जलोदरम् । यकृत् । प्लीहा । शूलम् । व्रणः । श्वासः । जीर्णज्वरः । छर्द्दिः । भ्रमः । मोहः । गलग्रहः । रक्तार्ब्बुदम् । विसर्पः । इत्यादयः । अत्र अर्द्धं प्रायश्चित्तम् ।*।

पापसमुद्भवा रोगाः त्रिषु जन्मसु जायन्ते । तद्यथा—दण्डापतानकः । चित्रवपुः । कम्पः । विचर्चिका । वल्मीकः । पुण्डरीकम् । इत्यादयः । अत्र पादः प्रायश्चित्तम् ।*। अतिपापात् वर्षं आद्या रोगा भवन्ति अन्ये बहुधा रोगाः स्मृताः ।*। अथ दानादिषु साधारणविधिः ।

गोदाने सघोटा सवत्सा पयस्विनी गौः । अश्वदाने शुक्लवस्त्रकाञ्चनसहितः शुभोऽश्वः । भूदाने दशनिवर्त्तनपरिमिता भूः । सुवर्णदाने शतनिष्कम् तदर्द्धार्द्धं वा । अश्वदाने उपस्कररहितः शुभोऽश्वः । महिषदाने स्वर्णायुधयुक्तमहिषी । गजमहादाने सुवर्णफलसहितगजः । देवार्च्चने लक्षैकादशपुष्पदानम् । ब्राह्मणभोजने सहस्रद्विजेभ्यो मिष्टान्नदानम् । रुद्रजपे लक्षसङ्ख्यकपुष्पकरणकञ्चम्बकपूजनानन्तरं एकादशरुद्रजपतद्दशांशसघृतगुग्गुलहोम वरुणमन्त्रैरभिषेचनञ्च। धान्यदाने षष्ठिसङ्ख्यकखारी परिमितधान्यम् । वस्त्रदाने कर्पूरमिश्रितपट्टवस्त्रद्वयम् ।*।

अथ प्रायश्चित्तग्रहणानुष्ठानादि । दश पञ्चाष्ट चतुरो वा ब्राह्मणानुपवेश्य तेषामनुज्ञया प्रायश्चित्तमुपक्रम्य विष्णुं सम्पूज्य निजकाम्यया सङ्कल्प्य द्विजेभ्यो धेनुं शक्तितो दक्षिणाञ्च दत्त्वा स्नानं वस्त्राद्रकयोरनुकूल्य दण्डप्रमाणेन प्रायश्चित्तं याचेत । तेषामनुज्ञया प्रायश्चित्तं यथाविधि कृत्वा परिपूर्णार्थान् तान् यथाविधि अर्चयित्वा तेभ्योऽनुज्ञामाशिषञ्च प्रतिगृह्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा बन्धुभिः सह भोक्तव्यम् । इति शातातपीयकर्म्मविपाकप्रथमाध्यायविवरणम् ।*। जन्मान्तरीयमहापातकप्रमचिह्नकुनखादिरोगाणां प्रायश्चित्तं परावृत्तमहापातकादतिपातकस्य शुद्धतात्वात्तच्छेषजन्यत्वात् कुष्ठरोगस्य प्रायश्चित्तं द्विगुणम् । इति स्मार्त्तः ।*।

अथ शातातपोक्तहिंसास्तेयाऽगम्यागमनाऽगतिप्रायश्चित्तानि क्रमेण लिख्यन्ते ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
१ अजाघाती	१ अधिकाङ्ग	१ विचित्रवस्त्रयुक्तां अजां दद्यात् ॥
२ अश्वहन्ता	२ वक्रतुण्ड	२ शतपलानि चन्दनानि दद्यात् ॥
३ उरभ्रघाती	३ पाण्डुरोगी	३ ब्राह्मणाय पलपरिमितकस्तूरिकां दद्यात् ।
४ उष्ट्रहन्ता	४ विकृतस्वरः	४ कर्पूरस्य पलं दद्यात् ॥
५ काकघाती	५ कर्णहीनः	५ कृष्णां गां दद्यात् ॥
६ काकहन्ता	६ खञ्ज	६ शुक्लवर्णवृषभं दद्यात् ॥
७ खरहन्ता	७ खररोमा	७ कृच्छ्रत्रयवत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात् ॥
८ गजघाती	८ सर्व्वकार्य्येष्वसिद्धः र्य	८ प्रासादं कारयित्वा गणेशप्रतिमां स्थापयेत् अथवा कुलत्थशाके पूर्व्वस्य गण शान्तिपूर्व्वकं लक्षसंख्यकगणेशमन्त्रं जपेत् ॥
९ गोघ्नः	९ कुष्ठी निर्व्वंश्य	९ शतप्राजापत्यव्रतमाचरित्वा ब्राह्मणाय भूमिं दक्षिणां दत्त्वा भारतं श्रावयात् ॥
१० गोवधी	१० कुष्ठी	१० पञ्चपल्लवयुक्तपञ्चरत्नसमन्वितरक्तचन्दनलिप्ताङ्गरक्तपुष्पाम्बराम्वितैकरक्तकुम्भं दक्षिणस्यां दिशि संस्थाप्य तत्र तिलचूर्णपूरितताम्रपात्रं विन्यस्य तदुपरि निष्कमितसुवर्णनिर्म्मितयमदेवं पुरुषसूक्तमन्त्रेण सम्पूज्य पापं मे शाम्यतामिति प्रार्थयेत् । ततः सामविद् ब्राह्मणस्तत्र कलसे सामपारायणं कुर्य्यात् । ततो दशांशं सर्व्वं दत्त्वा पात्रमाल्याभिषेचनं कुर्य्यात् । ततो "यमोऽपि महिषारूढो दण्डपाणिर्भयानकः । दक्षिणाशापतिर्देवो मम पापं व्यपोहतु" । इति मन्त्रेण यजमानो यमं विसृज्य तं आचार्य्याय निवेद्य सङ्गतिमाचरेत् ॥
११ नरहन्ता ..	११ वैकरोगवा .	११ शुक्लमयीं धेनुं दद्यात् ॥

पापी	रोगी—	
१२ पितृहा	१२ चेतनाहीनः	१२ त्रिंशत् [illegible] कृत्वा पलपरिमितां [illegible] कारयित्वा ताम्रपात्रे रूप्यमयं कुम्भं स्थापयित्वा निष्कपरिमितस्वर्णनिर्म्मितं विष्णुं पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य विधानतः पूजयेत्। तत् सर्व्वं ब्राह्मणाय दत्त्वा ब्राह्मणं विसर्जयेत्। अन्येभ्योऽपि विप्रेभ्यो भूयसीं दक्षिणां दद्यात्॥
१३ बालघाती	१३ मृतवत्सः	१३ ब्राह्मणोद्वाहनं यथाविधि हरिवंशश्रवणञ्च कुर्य्यात्। महारुद्रजपान् कारयेत्। तद्दशांशेन अयुतसंख्यकदूर्व्वया च हुत्वा दक्षिणासहितनिष्कपरिमितैकादशस्वर्णानि द्विजानुसारतः एकादशपलानि च दद्यात्। अन्यब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्। तत आचार्य्यो वरुणदैवतमन्त्रैर्दम्पती स्नापयेत्। यजमान आचार्य्याय वस्त्रालङ्करणानि दद्यात्॥
१४ ब्रह्महा	१४ पाण्डुकुष्ठी	१४ यजमानश्चतुर्दिक्षु पञ्चपल्लवपञ्चवर्णसंयुक्तचतुरः कलसान् संस्थाप्य तन्मध्ये कुम्भोपरि रौप्यमष्टदलपद्मं विन्यस्य तदुपरि पलार्द्धार्द्धपरिमितसुवर्णनिर्म्मितदशहस्तं चतुर्म्मुखदेवं संन्यस्य प्रत्यहं त्रिकालं पुरुषसूक्तेन पूजयेत्। ततः पूर्व्वादिकुम्भेषु ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणाः ऋग्वेदप्रभृतीन् स्वस्ववेदान् शनैः पठेयुः। ततो मध्यकुम्भे तिलाक्ताहुतहेमभिर्ग्रहशान्ति-पुरःसरं दशांशेन होमं कुर्य्यात्। ततो ब्राह्मणो द्वादशाहेनेदं कर्म्म समाप्य तत्र पीठे यथाविधि यजमानमभिषिञ्चेत्। ततो यजमानो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति गोभूहेमतिलोद-कानि दत्त्वा कुम्भादीन् आचार्य्याय निवेदयेत्॥
१५ मातृहा	१५ मूकः	१५ चान्द्रायणव्रतं चरित्वा "सरस्वति जगन्मातः शब्दब्रह्मादिदेवते। दुष्कर्म्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि"॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य्य पलपरिमितसुवर्णसहितपुस्तकं ब्राह्म-णाय दत्त्वा तं ब्राह्मणं विसर्ज्जयेत्॥
१६ महिषीघाती	१६ कृष्णगुल्मी	१६ निष्कत्रयपरिमितस्वर्णमयीं प्रकृतिं दद्यात्॥
१७ मातृहा	१७ अन्धः	१७ पितृहवत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्॥
१८ मार्जारहा	१८ पीतपाणिः	१८ निष्कमितस्वर्णनिर्म्मितं पारावतं दद्यात्॥
१९ राजहा	१९ क्षयरोगी	१९ गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्राणि घृतधेनुं तिलधेनुञ्च दद्यात्॥
२० बकघाती	२० दीर्घनसः	२० शुक्लां गां दद्यात्॥
२१ वैश्यहन्ता	२१ रक्तार्व्वुदी	२१ चत्वारि प्राजापत्यव्रतानि चरित्वा सप्तधान्यानि उत्सृजेत्॥
२२ शुकशारिकाघाती... ...	२२ स्खलितवाक्	२२ ब्राह्मणाय सदक्षिणं सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात्॥
२३ शूकरहन्ता...	२३ दन्तुरः	२३ सदक्षिणं घृतकुम्भं दद्यात्॥
२४ शूद्रहन्ता	२४ दण्डापतानकः	२४ एकं प्राजापत्यव्रतञ्चरित्वा सदक्षिणैकधेनुं दद्यात्॥
२५ शृगालहा	२५ विपादकः	२५ खञ्जवत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्॥
२६ स्त्रीहन्ता	२६ अतिसारी	२६ दशाश्वत्थवृक्षान् रोपयेत् शर्कराधेनुं दद्यात् शतं ब्राह्मणांश्च भोजयेत्॥
२७ हरिणघाती...	२७ खञ्जः	२७ पलपरिमितसुवर्णाश्वं दद्यात्॥ * ॥ "हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता। तदर्द्धार्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुक्रमात्"॥ इति शातातपोक्तकर्म्मविपाकद्वितीयाध्याय-हिंसाप्रायश्चित्तविवरणम्॥ * ॥

१ अभक्ष्यभोक्ता	१ क्रिमिकोदरः	१ भीमपञ्चकोपवासं कुर्य्यात्॥
२ अस्पृश्यस्पृष्टान्नभोक्ता ...	२ क्रिमिलोदरः	२ त्रिरात्रमुपवसेत्॥
३ गर्भपातककर्त्ता	३ यकृत्प्लीहजलोदररोगी ...	३ पलत्रयपरिमितसुवर्णरूप्यताम्राणि जलधेनुदानं कुर्य्यात्॥
४ दावाग्निदः	४ रक्तातिसारी	४ उदपानं वटवृक्षरोपणञ्च कुर्य्यात्॥
५ दुष्टवाग्मी	५ खर्व्वितः	५ दुग्धसमन्वितघटद्वयं पलद्वयपरिमितरूप्यञ्च द्विजातये दद्यात्॥
६ मध्ये सति कदन्नदः... ...	६ मन्दोदराग्निः ...	६ प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शतं द्विजान् भोजयेत्॥
७ धूर्त्तः...	७ अपस्मारी	७ अन्नकूर्चमयीं धेनुं दत्त्वा सदक्षिणां गां दद्यात्॥
८ परनिन्दावान्	८ खल्वाटः	८ काञ्चनसहित धेनुं दद्यात्॥
९ परान्नविघ्नकर्त्ता	९ अजीर्णी	९ यथाविधि लक्षहोमं कुर्य्यात्॥
१० परोपतापी	१० शूली	१० अन्नदानं रुद्रजपञ्च प्रकुर्व्वीत॥
११ परोपद्रावकृत्	११ काणः	११ सकाञ्चनां गां दद्यात्॥
१२ पिशुनः	१२ श्वासकासी	१२ सहस्रपलसम्मितं घृतं दद्यात्॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
१३ प्रतिमाभङ्गकारी	१३ अप्रतिष्ठ	१३ वत्सरत्रयपर्य्यन्तं प्रतिदिनमश्वत्थसेचनानन्तरं गृह्योक्तविधिना समां गणमुद्दाह्य तेन सुपूजितं विप्ररामं संस्थापयेत ।
१४ मद्यप	१४ रक्तपित्ती	१४ सर्पिषो घटं सहिरण्यं मधुनोऽर्द्धघटञ्च दद्यात ।
१५ मांसद्दा	१५ पादरोगी	१५ अश्वं दद्यात ।
१६ रजस्वलादर्शनभोक्ता	१६ कृमिणोदर	१६ त्रिरात्रं गोमूत्रयावकं भुञ्जीत ।
१७ विघ्न	१७ छर्द्दिरोगी	१७ दश पयस्विनीर्गा दद्यात ।
१८ सभार्य्या पक्षपाती	१८ पक्षाघातवान्	१८ सत्यर्त्विजे निष्कत्रयपरिमितं हेम दद्यात ।
१९ सुराप	१९ श्यावदन्त	१९ प्राजापत्यव्रतं चरित्वा समतुलापरिमितशर्करां दत्त्वा महारुद्रं जप्त्वा तद्दशांशं तिलैर्हुत्वा वरुणदैवतमन्त्रैरभिषेकं कुर्य्यात् ।
२० सुराणये जले वा मूत्रमूत्रकारी	२० गुदरोगी	२० मासं व्याप्य सुरार्थं गोदयदान प्राजापत्यमेकञ्च कुर्य्यात् । * । इति शातातपोक्तकर्म्मविपाकतृतीयाध्यायप्रकीर्णप्रायश्चित्तविवरणम् । * ।
१ चाण्डालाभिगामी	१ अवमयक्ष्मी	१ कार्पासभारकांस्यदोहसयुक्तसवत्सकपिलवपरिमितहेमधेनुं सुरभी वैष्णवी माता मम पापं व्यपोहतु इम मन्त्रमुच्चार्य्य दद्यात ।
२ चन्दनोपगामी	२ गुल्मक्ष्मी	२ मासं व्याप्य प्रतिदिनं सहस्रसङ्ख्यकमलकरणकशिरःस्नानं कुर्य्यात् । स्त्रीणामपि तत्तत्पुरुषसमानप्रायश्चित्तम् ।
३ स्यामान्तगामी	३ दीनदीप्ति	३ निष्कद्वयसुवर्णनिर्म्मिताश्विनीकुमारौ दद्यात् ।
४ दग्धीविकारहारी	४ उदरगुल्मवान्	४ गुडधेनुं प्रदद्यात् ।
५ उक्तहारी	५ लोमश	५ कम्बलान्वितनिष्कमितसुवर्णनिर्म्मितवह्निमूर्त्तिं अर्च्चयित्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ।
६ औषधापहर्त्ता	६ सूर्य्यावर्त्तरोगी	६ मासं व्याप्य सूर्य्यार्घ्यं काञ्चनञ्च दद्यात ।
७ चन्दनहारी	७ कृष्णपाढि	७ यथाशक्ति देवस्य उद्यानञ्च कुर्य्यात् ।
८ कास्यहारी	८ पुण्डरीकसमन्वित	८ ब्राह्मणमलङ्कृत्य तस्मै घृतपलं कांस्यं दद्यात ।
९ गुरुजायाभिगामी	९ मूत्रकृच्छ्री	९ नीलमाल्यादिभूषितनीलवस्त्राच्छन्नघटं पश्चिमस्यां दिशि संस्थाप्य तदुपरि ताम्रपात्रे मङ्गलिष्कसुवर्णनिर्म्मितवरुणं पुरुषसूक्तेन यजेत । सामवेदी ब्राह्मणश्च सामवेदमाचरेत् विंशतिनिष्कमितसुवर्णपुत्तलिकां निष्पापाऽहमित्युच्चार्य्य ब्राह्मणाय दद्यात् । यादसां अधिपो देवो विश्वेषामधिपो वरः । संसारसौख्यधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे । इति मन्त्रेण आचार्य्याय सर्व्वञ्च दद्यात ।
१० भ्रातृजायाभिगामी	१० दीनगुल्म	१० मातृगामिवत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात ।
११ तपस्विनीदस्यु	११ प्रमेहरुदी	११ मासं व्याप्य रुद्रं जपेत् यथाशक्ति काञ्चनञ्च दद्यात् ।
१२ तपस्विनीलङ्घी	१२ व्यामर्दीरदी	१२ मधुधेनुं हिरण्यसहितशतद्रोणपरिमिततिलञ्च दद्यात ।
१३ ताम्रहारी	१३ श्वेतौष्ठ	१३ सन्दिग्धोत्तमविद्रुमद्वयं दद्यात ।
१४ ताम्रचौर	१४ दीनमती	१४ प्राजापत्यव्रतं शतपलपरिमितताम्रदानञ्च कुर्य्यात् ।
१५ तैलचौर	१५ कण्ठाग्निपीडित	१५ उपोष्य विप्राय तैलघटद्वयं दद्यात् ।
१६ मधुहारी	१६ मधुरागवान्	१६ उपोष्य विधिवद्घृतधेनुं दद्यात ।
१७ दधिचौर	१७ मदवान्	१७ विप्राय दधिधेनुं दद्यात् ।
१८ हारहारी	१८ लिङ्गपाढि	१८ विदुषे पलद्वयपरिमितकुङ्कुमं दद्यात ।
१९ रौहिणकीमकृट्टी	१९ दुष्टशल्कृत्रोगी	१९ प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात् ।
२० दुग्धहारी	२० बहुमूत्र	२० ब्राह्मणाय यथाविधि दुग्धधेनुं दद्यात् ।
२१ देवहारी	२१ विविधज्वरी	२१ तत्र ज्वरे [illegible] जपेत् मध्यज्वरे महारुद्रं रौद्रज्वरे अतिरौद्रं वैष्णवज्वरे महाविष्णोर्मन्त्रं च जपेत् ।
२२ [illegible]	२२ शवदीर्घ	२२ यथानुसारेण मोदकदानानि जपं च दद्यात ।
२३ [illegible]	२३ शिरोरोग	२३ [illegible] जपेत् [illegible] कुर्य्यात ।
२४ [illegible]	२४ [illegible]	२४ धेनुं दद्यात् ।
२५ [illegible]	२५ मूत्राघाती	२५ [illegible] दद्यात् ।
२६ [illegible]	२६ [illegible]	२६ [illegible] स्वर्णं दद्यात् ।
२७ [illegible]	२७ [illegible]	२७ [illegible] कुर्य्यात ।

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
२८ फलहारी	२८ व्रणिताकुक्षिः	२८ द्विजातये अयुतसंख्यकनानाफलं दद्यात् ॥
२९ मातृजायाभिगामी ...	२९ गुल्मकुष्ठी	२९ स्वसुतागमनप्रायश्चित्तस्यार्द्धं घृताक्तातिलकरणकदशांशहोमञ्च कुर्य्यात् ॥
३० मधुचौरः	३० नेत्ररोगवान्	३० उपवासं कृत्वा मधुधेनुं दद्यात् ॥
३१ मातुलानीगन्ता	३१ पृष्ठकुब्जः	३१ कृष्णाजिनं प्रदद्यात् ॥
३२ मातृगामी	३२ लिङ्गहीनः	३२ उत्तरतः कृष्णमाल्यादिभूषितकृष्णवस्त्रसमाच्छन्नकुम्भं विन्यस्य तदुपरि कांस्यपात्रे निष्कषट्कमितसुवर्णनिर्म्मितनरवाहनकुवेरं पुरुषसूक्तेन यजेत्। अथर्व्ववेदविद्ब्राह्मणस्तत्र अथर्व्वोक्तकर्म्म कुर्य्यात्। ब्राह्मणाय विंशतिनिष्कपरिमितसुवर्णनिर्म्मितपुत्तिकां निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् दद्यात्। "निधीनामधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सखा। सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपोहतु" ॥ इति मन्त्रेण तं कुवेरं आचार्य्याय दद्यात् ॥
३३ मातृस्वसृगन्ता	३३ नानाङ्गे व्रणवान्	३३ दासदानं अगम्यागमनप्रायश्चित्तञ्च कुर्य्यात् ॥
३४ मृतभार्य्याभिगामी... ...	३४ मृतभार्य्यः	३४ एकब्राह्मणं विवाहयेत् ॥
३५ रक्तवस्त्रप्रवालहारी ...	३५ रक्तवातवान्	३५ मणिरागसमन्वितां सवस्त्रां महिषीं दद्यात् ॥
३६ लौहहारी	३६ कर्व्वूराङ्गः	३६ एकदिनमुपोष्य शतपललौहं दद्यात् ॥
३७ वस्त्रहारी	३७ कुष्ठी...	३७ निष्कमितहैमनिर्म्मितप्रजापतिं वस्त्रयुग्मञ्च दद्यात् ॥
३८ विद्यापुस्तकहारी... ...	३८ मूकः	३८ ब्राह्मणाय सदक्षिणां न्यायेतिहासं दद्यात् ॥
३९ विप्ररत्नापहारी	३९ अनपत्यः	३९ महारुद्रजपादिकं कुर्य्यात् तद्दशांशपलाशसमिद्भिर्यथाविधि जुहुयात् मृतवत्सोक्तसर्व्वकर्म्म च कुर्य्यात् ॥
४० विप्रहेमहृत्	४० कुनखः	४० चान्द्रायणत्रयानन्तरं सुवर्णशतं दद्यात् ॥
४१ शाकहारी	४१ नीललोचनः	४१ ब्राह्मणाय महानीलमणिद्वयं दद्यात् ॥
४२ शुक्तिहारी	४२ पाण्डुमूर्द्धजः	४२ उपवासानन्तरं पञ्चशतशुक्तिं दद्यात् ॥
४३ सौगन्धिकहारी	४३ दुर्गन्धाङ्गः	४३ अग्नौ लक्षसंख्यकपद्मैर्होमं कुर्य्यात् ॥
४४ स्वगोत्रस्त्रीप्रसक्ती	४४ भगन्दररोगी	४४ महिषीं दद्यात् ॥
४५ स्वजातिस्त्रीगामी	४५ हृदयव्रणी	४५ प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात् ॥
४६ स्वसुतागामी	४६ रक्तकुष्ठी	४६ पूर्व्वतः पीतमाल्यादिभूषितपीतवस्त्रसमाच्छन्नकलसं संस्थाप्य तस्योपरि स्वर्णपात्रं निष्कषट्कमितसुवर्णनिर्म्मितवासवं पुरुषसूक्तेन यजेत्। तत्र ऋग्यजुःसामानि समाचरेत् ब्राह्मणं सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् तस्मै शतसुवर्णनिर्म्मितपुत्तिकां दद्यात्। "देवानामधिपो देवो वज्री विष्णुनिकेतनः। शतयज्ञः सहस्राक्षः पापं मम निकृन्ततु" ॥ इति मन्त्रं पठेत् ॥*॥
		इति शातातपीयकर्म्मविपाके चतुर्थाध्यायोक्तस्तेयप्रायश्चित्तस्य तथा पञ्चमाध्यायोक्तागम्यागमनप्रायश्चित्तस्य च विवरणम् ॥*॥

पापयुक्तः—	मरणविशेषविशिष्टः—	और्द्ध्वदेहिकपूर्व्वकालीनतत्पुत्रादिकर्त्तव्यप्रायश्चित्तम्।
१ अनध्यायेऽध्ययनकर्त्ता ...	१ विद्युदाहतः	१ विद्यादानं कुर्य्यात् ॥
२ अस्पृशी	२ अस्पर्शसङ्गी मृतः... ...	२ वेदपारायणं कुर्य्यात् ॥
३ कारवृत्तिः	३ वृकहतः वृषहतः ...	३ यथाशक्ति काञ्चनं दद्यात् ॥
४ कुमतिप्रदः	४ विषहतः	४ क्षेत्रसंयुतां मेदिनीं दद्यात् ॥
५ कुमारीगन्ता	५ व्याघ्रादिहतः	५ परकन्यां विवाहयेत् ॥
६ कृत्तवासाः निकृन्तनस्य ...	६ कृमिहतः	६ द्विजाय गोधूमान्नं दद्यात् ॥
७ क्रतुनिन्दकः श्रुतिनिन्दकोऽपि पाठः ...	७ शस्त्रहतः	७ सदक्षिणां महिषीं दद्यात् ॥
८ गुरुघाती	८ शय्यामृतः	८ निष्कमितसुवर्णनिर्म्मितपात्रस्थितविष्णुधिष्ठिततूलीसमन्वितशय्यां दद्यात् ॥
९ दक्षिणाचौरः	९ दवहतः दारुहतः ...	९ सदने सभां कुर्य्यात् ॥
१० द्रोही	१० संस्कारहीनमृतः	१० कुमारं विवाहयेत् ॥
११ द्विजनिन्दाकर्त्ता	११ प्रस्तरहतः	११ सवत्सां पयस्विनीं गां दद्यात् ॥
१२ द्विजवस्त्रहृत्	१२ अनपत्यमृतः	१२ नवतिं कृच्छ्राणि चरेत् ॥

पापयुक्त —	मरणविशेषविशिष्ट —	और्द्ध्वदेहिकपूर्व्वकालीनपुत्रादिकर्त्तव्यप्रायश्चित्तम् ।
१३ निक्षेपहारक	१३ कुक्कुरहत	१३ अत्र प्रायश्चित्तस्यानुक्तत्वात् व्याघ्रादिहत इत्यत्रादिपदग्रहणाच्च तत्रोक्तप्रायश्चित्तं युक्तम् ॥
१४ न्यूनतागुणक	१४ गजहत	१४ चतुर्निष्कमितहेमगजं दद्यात् ॥
१५ पशुहिंसक	१५ चौरहत	१५ धेनुं दद्यात् ॥
१६ पाशिक	१६ अरण्ये शूकरहत	१६ कुक्कुरहतवत् ॥
१७ मत्सरी	१७ शौचहीनमृत	१७ द्विनिष्कस्वर्णहरिं दद्यात् ॥
१८ मद्यविक्रेता	१८ पतितमृत	१८ षोडशप्राजापत्यानि कुर्य्यात् ॥
१९ मित्रभेदी	१९ वैरिहत	१९ वृषं दद्यात् ॥
२० मेदिनीचोर	२० भृगुपातहत	२० धान्यपर्व्वतं दद्यात् ॥
२१ यज्ञहानिकर्त्ता	२१ वह्निहत	२१ स्वशक्तित उपानहं दद्यात् ॥
२२ राजकुमारघ्न	२२ राजहत	२२ हिरण्मयपुरुषं दद्यात् ॥
२३ राजदन्तिहत	२३ वृक्षहत	२३ सर्पसयुग्मं सौवर्णञ्च दद्यात् ॥
२४ लोहहृत	२४ अतीसारमृत	२४ स्वयं लक्षसंख्यकगायत्रीं जपेत् ॥
२५ विषद	२५ सर्पदष्ट	२५ नागबलिदानं काञ्चनदानञ्च कुर्य्यात् ॥
२६ शङ्करद्रोही	२६ शृङ्गिहत	२६ वस्त्रसयुक्तवृषभं दद्यात् ॥
२७ शास्त्रहत	२७ वान्तमाश्रित्य मृत अपस्मारमाप्यमानमृतश्च	२७ सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् ॥
२८ सूचक	२८ शकटहत	२८ उपस्कारान्वितं अश्वं दद्यात् ॥
२९ सेतुभेदी	२९ जलहत	२९ निष्कत्रयमितस्वर्णवरुणं दद्यात् ॥
३० स्वधर्मकार्य्यकारक	३० शाकिन्यादिहत	३० यथोचितं रुद्रं जपेत् ॥
३१ हिंस्र	३१ उद्बन्धनमृत	३१ पयस्विनीं गां दद्यात् ॥
	३२ छायाहत	३२ निष्कत्रयमितं स्वर्णं दद्यात् ॥
	३३ कपिहत	३३ कनकनिर्म्मितकपिं दद्यात् ॥
	३४ विसूचिकामृत	३४ शतं द्विजान् भोजयेत् ॥
	३५ कराङ्ककमृत	३५ तिलधेनुं दद्यात् ॥
	३६ केशरोगमृत	३६ अष्टौ कृच्छ्रान् समाचरेत् ॥ • ॥

इति शातातपीयकर्म्मविपाके अगतीनां विशेषप्रायश्चित्तम् ॥ • ॥

अगतीनां साधारणप्रायश्चित्तम् ।

सपल्लवमधान्योपरि पञ्चपल्लवसर्व्वौषधियुक्तं कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नमकालमूलं कलसं संस्थाप्य तत्र सद्दिव्यामलसंस्थितं चतुर्भुजं दण्डहस्तं स्वर्णकुण्डलसयुतं निष्कपरिमितं प्रतरूपिणं पुरुषं संस्थाप्य पूजयेत् । प्रथमं पुरुषसूक्तेन दुग्धेन संपयतं तत्र कलसे षडङ्गरुद्रं जपेत् । यमसूक्तेन यमपूजान्तिक यातविमुक्त्यर्थं गायत्रीजपं महाशान्तिपूर्व्वकस्य पालिकहोमञ्च कुर्य्यात् । अज्ञातगोत्रविप्राय सति कमुदकं दद्यात् ।

"इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।
ददामि तस्मै प्रेताय यः पीड़ां कुरुते मम"॥

इति मन्त्रेण मधुसर्पिरायतप्रस्थमितशाल्यन्नपिष्टपिण्डं प्रेतरूपाय दद्यात् । यजमानः प्रेतमुद्दिश्य तिलपात्रसयुताम् द्वादशशय्याकलसान् विष्णुमुद्दिश्य कलसं दद्यात् । वरावधार शुचिराचार्य्यं वरुणदैवतमन्त्रैः कलसोदकैस्ततो अभिषिञ्चेत् । ततो यजमान आचार्य्याय दक्षिणां दद्यात् नारायणबलिञ्च कुर्य्यात् ॥ • ॥

"एवं कृते विधानेन प्रकुर्य्यादौर्द्ध्वदेहिकम् ।
ततः प्रेतत्वनिर्म्मुक्ताः पावितास्तर्पितास्तथा ॥
ददुः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः"॥

इति शातातपीयकर्म्मविपाकषष्ठाध्यायोक्तागतिप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ * ॥

(मार्कण्डेयोक्तः कर्म्मविपाकश्च । यथा, तत्रैव १५ अध्याये उक्तः ।

'पतितात् प्रतिगृह्यार्थं खरयोनिं व्रजेद्द्विजः ।
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु कृमिः पतितयाजकः ॥
उपाध्यायव्यलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विज ।
तज्जायां मनसा वाञ्छन् तद्द्रव्यं चाप्यसंशयम् ॥
गर्द्दभो जायते जन्तुः मित्रोऽप्यवमानकः ।
मातापितरावाक्रुश्य शारिका सम्प्रजायते ॥
भ्रातुः पत्नीमवमत्य च कपोतत्वं प्रपद्यते ।
तामेव पीड़यित्वा तु कच्छपत्वं प्रपद्यते ॥
भर्त्तृपिण्डमुपाश्नन् यस्तदिष्टं न निषेवते ।
सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः ॥
न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते कृमिः ।
असूयकश्च नरकात् मुक्तो भवति राक्षसः ॥
विश्वासहन्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।
धान्यं यवांस्तिलान्माषान् कुलत्थान् सर्षपांश्चणान् ॥
कलायान् कलमान् मुद्गान् गोधूमानतसीस्तथा ।
शस्यान्यन्यानि वा हृत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः ॥
सञ्जायते महावक्त्रो मूषिको बभ्रुसन्निभः ।
परदाराभिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते ॥
श्वा शृगालो वको गृध्रो व्याड़ः कङ्कस्तथा क्रमात् ।
भ्रातृभार्य्यान्तु दुर्ब्बुद्धिर्यो धर्षयति पापकृत् ॥
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति स चापि नरकाच्च्युतः ।
सखिभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां राजभार्य्याञ्च पापकृत् ॥
प्रधर्षैव हि कामात्मा शूकरो जायते नरः ।
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् कृमिः ॥
पुनर्दाता च कन्याया कृमिरेवोपजायते ।
देवता पितृविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते ॥
प्रमुक्तो नरकात् सोऽपि वायसः सम्प्रजायते ।
ज्येष्ठं पितृसमं वापि भ्रातरं योऽवमन्यते ॥
नरकात् सोऽपि विभ्रष्टः क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत् ।

शूकरः क्रमिको मद्गुश्चण्डालश्च प्रजायते ॥
अकृतज्ञोऽधमः पुंसां विमुक्तो नरकान्नरः ।
कृतघ्नः क्रमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ।
मत्स्यस्तु वायसः कूर्म्मः पुक्कशो जायते ततः ॥
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः सञ्जायते खरः ॥
क्रमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ॥
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ॥
तत्राप्यस्ति विशेषो वै भोजनस्य पृथक् शृणु तत् ।
हृत्वान्नन्तु स मार्जारो जायते नरकाच्युतः ॥
तिलपिण्याकसंमिश्रमन्नं हृत्वा तु मूषिकः ॥
घृतं हृत्वा तु नकुलः काको मद्गुरजामिषम् ॥
मत्स्यमांसापहृत् काकः श्येनो मांसामिषापहृत् ।
चीचीकाकस्त्वपहृते लवणे दधनि क्रमिः ॥
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते ॥
यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ॥
मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलिकाः ।
चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोधकः ॥
आसवञ्चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात् ॥
अयो हृत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो रूप्यभाजने ।
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं क्रमियोनौ प्रजायते ॥
पत्रोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वञ्च गच्छति ।
कोषकारश्च कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते ॥
दुकूले शार्ङ्गिके पापो हृते चैवांशुके शुकः ।
तथैवाजाविकं हृत्वा वस्त्रं क्षौमञ्च जायते ॥
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वाल्कहर्त्ता बकस्तथा ।
मयूरो वर्णकान् हृत्वा शाकपत्रञ्च जायते ॥
जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः ।
छुछुन्दरिः शुभान् गन्धान् वासो हृत्वा शशो भवेत् ॥
षण्डः फलापहरणात् काष्ठस्य घुणकीटकः ।
पुष्पापहृद्दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहृन्नरः ॥
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः ।
भूहर्त्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ॥
तृणगुल्मलतावल्लित्वक्सारतरुतां क्रमात् ।
प्राप्य क्षीणाल्पपापस्तु नरो भवति वै ततः ॥
क्रमिः कीटः पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरो मृगः ।
गोत्वं प्राप्य च चण्डालपुक्कशादि जुगुप्सितम् ।
पङ्ग्वन्धो बधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीड़ितः
मुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च बाध्यते ॥
अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं च स गच्छति ॥
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णापहारिणाम् ।
विद्यापहारिणश्चोग्रा निष्क्रयसंश्रिणो गुरोः ॥
जायांमन्यस्य पुरुषः पारक्यां प्रतिपादयन् ।
प्राप्नोति षण्ढतां मूढो यातनाभ्यः परिच्युतः ॥
यः करोति नरो होममसमिद्धे विभावसौ ।
सोऽजीर्णव्याधिदुःखार्त्तो मन्दाग्निः संप्रजायते” ॥*॥
नानापुराणोक्तकर्म्मविपाकसंक्षेपमाह ।

१ । अकिञ्चनता । यः किल प्रभूतधनवानपि धर्म्मनिन्दको देवाग्निब्राह्मणदरिद्रेभ्यः किञ्चिदपि धनं न दत्तवान् । स तु आयुषोऽवसाने मृतो यमदूतैः प्रपीड़ितो लोलाख्यनरके, सर्व्ववस्तूनि पश्यन्नपि निराशः परमं दुःखमाप्नोति । ततो जन्मान्तरं परिगृह्याकिञ्चनत्वमासाद्य जीर्णवस्त्रधरः बहुना क्लेशेनापि स्वजीविकां निष्पादयेत् ॥

२ । अपुत्त्रता बहुपुत्त्रता च । यस्तु गवीमुखात् भोजनीयद्रव्यं आहृत्य दूरतो विसर्जयेत् । स मन्वन्तरत्रयं निर्जने घोरे मरुप्रभृतिस्थले उषित्वा पुनर्जन्मान्तरं प्राप्य पुत्त्रविहीनो बहुपुत्त्रो वा भवेदिति ॥

३ । अर्शोरोगः । यः खलु पतिव्रतां धर्म्मनियतां ऋतुस्नातां पत्नीं नोपगच्छेत् । यश्च आत्महा भ्रूणहा गोहन्ता च स्यात् । स मृतः गाढ़ान्धतमसावृतं तामिस्राख्यं नरकं गत्वा कर्म्मक्षयम् प्राप्य जन्मान्तरेण पुनर्मानुषयोनिमभिगम्य अर्शोरोगेणाक्रान्तो भवेदिति ॥

४ । अल्पायुःसन्तानता । यो हि तृषार्त्तां वारिपानरतां गां निवारयति । अनेनैव पापेन तस्य अल्पायुषः सन्ताना भवेयुः ॥

५ । असृग्रोगः । यस्तु ऋतुस्नातां स्त्रियं क्रोधादप्रीत्या वा नोपगच्छति । स मृतः पूयशोणितसंमिश्रे नरके प्रपीड़ितः पुनर्मानुषत्वं प्राप्य असृग्रोगाक्रान्तो जायते इति ॥

६ । उन्मादरोगः । यस्तु ब्राह्मणं वैष्णवं पितरौ द्विजादिकं मानार्हं नार्चयेत् परं निन्देत् स मृतः पुरीषाख्ये नरके अधःशिरा नाना दुःखभाक् भवेत् । ततः कर्म्मक्षये मानुषीं तनुमुपलभ्य उन्मादरोगवान् जायते । तथा येन च ब्राह्मणेषु गुरौ च दम्भाचारः कृतः तेभ्यः स्मृतिभ्रमकारणि द्रव्याणि च दत्तानि सोऽपि जन्मान्तरे उन्मादरोगवान् भवेदिति ॥

७ । कासः । कासस्तु पञ्चविधः । येन कर्म्मणा यद्रूपो भवेत्तदुच्यते । अतिकठोरैर्मिथ्यावाक्यैर्यस्तु लोकं पीड़येत् स पित्तप्रबलकेन कासेन पीड़ितो भवेत् । यो हि ब्राह्मणस्थानविनष्टकारी स वातकासेन पीड़ितो भवेत् । यस्तु जलाशयध्वंसकारी स श्लेष्मकासेन पीड़ितः स्यात् । यो हि ब्रह्म विष्णुं शिवञ्च भेदबुद्ध्या पश्यति स सन्निपातोत्थकासपीड़ितः स्यात् । यज्ञं विना पशुं हत्वा तन्मांसभक्षणकारी सर्व्वदोषोत्थकासेन गृह्यते । यदुक्तं तन्त्रे पुराणे च,—
“अयज्ञेन पशुं हत्वा भुङ्क्ते मांसन्तु यो नरः ।
सर्व्वदोषोत्थकासेन गृह्यते शृणु भूपते !” ॥

८ । कुब्जत्वम् । यदुक्तं पुराणेषु ।
“देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यत्नां नैवाभिवादयेत् ।
ब्राह्मणञ्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपस्विनम् ॥
श्मशाने जायते वृक्षः काकगृध्रोपसेवितः ॥
भुक्त्वा कालमशेषञ्च मानुषत्वमवाप्य सः ।
कुब्जत्वमश्नुते तस्मात् कर्म्मणो मानुषं ध्रुवम्” ॥

९ । गर्भस्रावः । या काचित् नारी हिंसापरतन्त्रा सती सपत्न्यादीनामन्यासां स्त्रीणां दुष्टौषधादिभिर्दुर्म्मन्त्रैर्वा गर्भं अपत्यानि च नाशयति सा नरकान्निर्मुक्ता पुनर्मानुषीं योनिमासाद्य पुण्यान्तरेण ऐश्वर्य्यवत्यपि गर्भस्रावदुःखैः प्रपीड़िता भवेत् ।

१० । गलगण्डः । यः खलु मोहाद् गुरुस्त्रीकण्ठदर्शनं कृतवान् । स मृतो यमकिङ्करैः निर्जले प्रान्तरे देशे दिव्यवर्षायुतत्रयं पात्यते । पुनर्जन्म समासाद्य च गलगण्डरोगाक्रान्तः सीदेत् ॥

११ । ग्रहणी । ये च धनलुब्धकाः प्रभूतधनसंग्रहं कृत्वा न यच्छन्ति न चाश्नन्ति न किमपि धर्म्मकार्य्यं कुर्व्वन्ति । तथा ये च परस्वापहारिणः तथा अदुष्टामपतितां भार्य्यां ये च यौवने परित्यजन्ति ते मृताः पूरीषाख्ये नरके कल्पकोटिशतं दग्धाः कर्म्मान्ते मानुषीं योनिमासाद्य ग्रहणीरोगाक्रान्ता अवसीदेयुः ॥

१२ । छिन्ननासिकता । श्रुतिस्मृतिकथाविघ्नकारी देवनिन्दको हि मृत्युं प्राप्य नैरृते पश्चिमे भागे स्थितायां पिङ्गलेति नगर्य्यां पिशाचैः सह बहुकालमुषित्वा महाघोरं दुःखञ्च भुक्त्वा कर्म्मान्ते मानुषयोनिमासाद्य छिन्ननासिको जायते ॥

१३ । छिन्नहस्तता, छिन्नपादता च । यस्तु पितरौ गुरुं विनापराधतो वृद्धं वा ताड़येत् स मृतो यमलोके बहूनि कष्टान्यनुभूय छिन्नहस्तश्छिन्नपादो वा इह जायते ॥

१४ । जलोदरः । यदुक्तं पुराणेषु ।
“ब्रह्मविष्णुमहेशेषु भिन्नभावं करोति यः ।
गृह्यते स तु दुष्टात्मा जलोदररुजा ततः” ॥

१५ । दौर्भाग्यम् । येन च सर्व्वासु तृतीयासु वेलासु तैलस्पर्शः क्रियते स दुर्भगत्वमाप्नोतीति ॥

१६ । नेत्ररोगः । दीपहरणकर्त्ता परस्त्रीप्रेक्षकः कामतः पररतिदर्शनकारी च नेत्ररोगेणाक्रान्तो भवेत् ॥

१७ । पक्षरोगः । यो हि सशस्त्रः सन् शस्त्ररहितं पुरुषं हन्ति । स मूढ़ः आयुःशेषे क्रकराख्ये निरये उषित्वा महादुःखेन पच्यते । ततो रासभयोनौ ततः ग्रामशो मृगव्याघ्रयोनौ सम्भूय शस्त्रेण हन्यते । ततः सारमेयो भूत्वा मत्स्ययोनौ जायते । ततो मानुषीं योनिमासाद्य अनेनैवरोगेण पीड्यते ॥

१८ । पाण्डुरोगः । यः खलु परभार्य्यारतः परस्त्रीरमणप्रियः स मृतो यमकिङ्करैः बहुधा-दुःखं प्रापितः पुनः कर्म्मपाकेन मानुषीं योनिमासाद्य पाण्डुरोगेण लिप्यते ॥

१९ । प्रदरम् । या योषित् बुभुक्षितं पतिं त्यक्त्वा पत्यनुमतिं विना पूर्व्वं भुङ्क्ते सा मृता नरकं भुक्त्वा दशवर्षाणि वायसी ततः शुकी ततो मानुषी भूत्वा श्वेतप्रदरयुक्ता भवेत् ॥

२० । वन्ध्यता । येन जलपिपासुर्वत्सः प्रतिनिषिद्धः । यस्तु अदक्षिणं व्रतं करोति यो हि निष्कफलादिकं प्राप्य देवायानिवेद्य भुङ्क्ते यः खलु मैथुनीभावमवलोक्य विघ्नं कुरुते ते सर्व्वे वन्ध्यत्वमाप्नुवन्तीति ॥

२१ । भगन्दररोगः । आचार्य्यभार्य्यागन्तारो नराधमाः स्त्रीबालवृद्धधनापहारिणश्च मृत्युमधि

पापदम —	नरकविशेषविशिष्ट —	और्द्धदेहिकपूर्व्वकालीनपुत्रादिकर्त्तव्यप्रायश्चित्तम् ।
१२ निक्षेपहारक	१२ कुक्कुरहत	१२ अत्र प्रायश्चित्तस्यानुक्तत्वात् व्याघ्रादिहत इत्यादिपदर्शनाय तत्रोक्तप्रायश्चित्त वक्तव्म ।
१४ स्वर्णचौरक	१४ गजहत	१४ चतुर्निष्कमितहेमगज दद्यात् ।
१५ मनुष्यहिंसक	१५ चोरहत	१५ धेनु दद्यात् ।
१६ पाथिक	१६ अरण्ये शूकरहत	१६ कुक्कुरहतवत् ।
१७ मत्सरी	१७ शोचहीनमृत	१७ द्विनिष्कस्वर्णश्रहरिं दद्यात् ।
१८ मद्यविक्रेता	१८ पतितमृत	१८ षोडशप्राजापत्यानि कुर्य्यात् ।
१९ मित्रभेदी	१९ वैरिहत	१९ वृष दद्यात् ।
२० भेदिनाचार	२० अग्निपातहत	२० धान्यपर्व्वत दद्यात् ।
२१ यज्ञहानिकृत	२१ वह्निहत	२१ सहत्रित उपानह दद्यात् ।
२२ राजकुमारघ्न	२२ राजहत	२२ हिरण्मयपुरुष दद्यात् ।
२३ गजदन्तिहत	२३ वृक्षहत	२३ सर्वांसयुत सौवर्णवृक्ष दद्यात् ।
२४ लोहहत	२४ अनीभारमृत	२४ सयतो लक्षसङ्ख्यकगायत्रीं जपेत् ।
२५ विषद	२५ सर्पदष्ट	२५ नागबलिदान काञ्चनदानञ्च कुर्य्यात् ।
२६ शङ्करद्रोही	२६ शृङ्गिहत	२६ वस्त्रमयुक्तवृषभ दद्यात् ।
२७ शास्त्रहत	२७ वाक्कमार्थिय मृत अथवा सार्पनमृतश्च	२७ सच्छास्त्रपुस्तक दद्यात् ।
२८ सूचक	२८ शकटहत	२८ उपस्कराम्वित अश्व दद्यात् ।
२९ सेतुभेदी	२९ जलहत	२९ निष्कत्रयमितस्वर्णवरुण दद्यात् ।
३० सदर्थकार्य्यकारक	३० माकिन्याग्निहत	३० यथोचित रुद्र जपेत् ।
३१ द्विष	३१ उद्बन्धनमृत	३१ पयस्विनीं गां दद्यात् ।
	३२ क्षुधाहत	३२ निष्कत्रयमित स्वर्णं दद्यात् ।
	३३ कपिहत	३३ कनकनिर्म्मितकपि दद्यात् ।
	३४ विशूचिकामृत	३४ शत द्विजान् भोजयेत् ।
	३५ कण्टकव्रणमृत	३५ तिलधेनु दद्यात् ।
	३६ कुष्ठरोगमृत	३६ अष्टौ कृच्छ्रान् समाचरेत् । • । इति शातातपीयकर्म्मविपाके अगतीना विशेषप्रायश्चित्तम् । • ।

अगतीनां साधारणप्रायश्चित्तम् । सप्तदशप्रधानोऽपि पञ्चदशवर्म्मविधिसदक्ष कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नकालमूल कलस समाप्य तत्र सद्विधानसमन्वित चतुर्भुज दण्डहस्त सार्ककुम्भ सदात निष्कपरिमित प्रतर्णमिव पुरुष सम्पाद्य पूजयेत् । प्रत्यह पुरुषसूक्तेन दुग्धेन तपदत तत्र अक्षय षडक्षर जपेत् । दशांशेन दशपलाशिक आर्ष्टिप्रयुद्धं मायचीन्य यज्ञशान्तिपूर्व्वकन्ता प्रतिकृत्योम कुर्य्यात् । अष्टातमोवविधाय सति कनुदर्ष दद्यात् ।

"इम तिलमय विष्णु मधुसर्पि समन्वितम् ।
ददामि तस्मै प्रेताय य पीडां कुरुते मम" ।

इति मन्त्रेण मधुसर्पिर्भाण्डप्रस्थमितकृष्णतिल विष्णुमिद प्रेतमपाय दद्यात् । यमराज प्रेत मुक्तिम लिम्पाशमद्भुतान् द्वादशाङ्गुल्यादधाम् विद्रुमुद्रितैव यमसत्र दद्यात् । कालाद्धधा गृहिबलात्मार्द्ध वस्त्रदेवसम्मे अम्भोर्णवैन्यो अभिषिञ्चेत् । ततो यमाय अयमाय दण्डितो दद्यात् नारायणवलिञ्च कुर्य्यात् । • ।

'एव कृत विधानेन प्रकुर्य्यादौर्द्धदेहिकम् ।
तत प्रेतत्वनिर्म्मुक्ता पापिताक्तर्पितास्तथा ।
दद्यु सुतांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पद" ।

इति शातातपीयकर्म्मविपाकषष्ठाध्यायोक्ता गतिप्रायश्चित्तविवरणम् । • ।

(मार्कण्डेयोक्ता कर्म्मविपाकाश्च । यथा, तत्रैव १५ अध्याये उक्ताः ।

'पतितात् प्रतिग्रहार्थी खरयोनिं व्रजेद्द्विजः ।
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु कृमि पतितयाजकः ।
उपाध्यायव्यलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विज ।
तज्जायां मनसा वाञ्छन् तद्द्रव्य चाप्यसम्पदम् ।
गर्द्दभो जायते जन्तु पित्रोश्चाप्यवमानकः ।
मातापितरावाक्रुश्य शारिका सम्प्रजायते ।
भ्रातु पत्न्यावमन्ता च कपोतत्व प्रपद्यते ।
तामेव पीडयित्वा तु कच्छपत्व प्रपद्यते ।
भर्त्तुपिण्डमुपाश्नन् यस्तदिष्टं न निषेवते ।
सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो नरः ।
न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते कृमिः ।
असूयकश्च नरकात् मुक्तो भवति राक्षसः ।
विश्वासहन्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।
धान्य यवांस्तिलान्माषान् कुलत्थान् सर्षपांश्चणान् ।
कलायान् कलमान मुद्गान् गोधूमानतसीस्तथा ।
शस्यान्यन्यानि वा हृत्वा मोहाज्जन्तुरचेतन ।
सञ्जायते महावक्त्रो मूषिको बभ्रुसन्निभः ।
परदाराभिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते ।
श्वा शृगालो वको गृध्रो व्याड कङ्कस्तथा क्रमात् ।
भ्रातृभार्य्यांश्च दुर्बुद्धिर्योधर्षयति पापकृत् ।
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति स चापि नरकाच्च्युत ।
सखिभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां राजभार्य्यांश्च पापकृत् ।
प्रधर्षैव हि कामात्मा शूकरो जायते नरः ।
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् कृमिः ।
पुनर्द्दाता च कन्याया कृमिरेवोपजायते ।
देवता पितृविप्रानामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते ।
प्रमुक्तो नरकात् सोऽपि वायस सम्प्रजायते ।
ज्येष्ठ पितृसम चापि भ्रातर योऽवमन्यते ।
नरकात् सोऽपि निर्मुक्तः क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत् ।

सूकरः क्रमिको मद्गुश्चण्डालश्च प्रजायते ॥
अकृतज्ञोऽधमः पुंसां विमुक्तो नरकान्नरः ।
कृतघ्नः क्रिमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ।
मत्स्यस्तु वायसः कूर्म्मः पुक्कशो जायते ततः ॥
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः सञ्जायते खरः ॥
कृमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ॥
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ॥
तत्राप्यस्ति विशेषो वै भोजनस्य शृणुष्व तत् ।
हृत्वान्नन्तु स मार्जारो जायते नरकाच्च्युतः ॥
तिलपिण्याकसंमिश्रमन्नं हृत्वा तु मूषिकः ॥
घृतं हृत्वा तु नकुलः काको मद्गुरजामिषम् ॥
मत्स्यमांसापहृत् काकः श्येनो मार्गामिषापहृत् ।
वीचीकाकस्त्वपहृते लवणे दधनि कृमिः ॥
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते ॥
यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ॥
मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलिकः ।
चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोधकः ॥
आसवञ्चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात् ॥
अयो हृत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो रूप्यभाजने ।
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ॥
पत्रोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वञ्च गच्छति ।
कोषकारश्च कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते ॥
दुकूले शार्ङ्गिके पापो हृते चैवांशुके शुकः ।
तथैवाजाविकं हृत्वा वस्त्रं क्षौमञ्च जायते ॥
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वाल्कहर्त्ता बकस्तथा ।
मयूरो वर्णकान् हृत्वा शाकपत्रञ्च जायते ॥
जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः ।
छुछुन्दरिः शुभान् गन्धान् वासो हृत्वा शशो भवेत् ॥
षण्ढः फलापहरणात् काष्ठस्य घुणकीटकः ।
पुष्पापहृद्दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहृन्नरः ॥
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः ।
भूहर्त्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान्
तृणगुल्मलतावल्लित्वक्सारतरुतां क्रमात् ।
प्राप्य क्षीणाल्पपापस्तु नरो भवति वै ततः ॥
कृमिः कीटः पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरो मृगः ।
गोत्वं प्राप्य च चण्डालपुक्कशादि जुगुप्सितम् ।
पङ्ग्वन्धो बधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीड़ितः
मुखरोगादिरोगैश्च गुदरोगैश्च बाध्यते ॥
अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं च स गच्छति ॥
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णापहारिणाम् ।
विद्यापहारिणश्चोग्रा निष्क्रयभ्रंशिनो गुरोः ॥
भार्यामन्यस्य पुरुषः पारक्यां प्रतिपादयन् ।
प्राप्नोति षण्ढतां मूढो यातनाभ्यः परिच्युतः ॥
यः करोति नरो होममसमिद्धे विभावसौ ।
सोऽजीर्णव्याधिदुःखार्त्तो मन्दाग्निः संप्रजायते” ॥*॥
[illegible] कर्म्मविपाकसंक्षेपमाह ।

१ । अकिञ्चनता । यः किल प्रभूतधनवानपि [illegible] देवाग्निब्राह्मणदरिद्रेभ्यः किञ्चिदपि [illegible] न तु आयुषोऽवसाने मृतो यमदूतैः [illegible] रौरवनरके, सर्व्ववस्तूनि पश्यन्नपि निराहारः परमं दुःखमाप्नोति । ततो जन्मान्तरं परिगृह्याकिञ्चनत्वमासाद्य जीर्णवस्त्रधरः बहुना क्लेशेनापि स्वजीविकां निष्पादयेत् ॥

२ । अपुत्त्रता बहुपुत्त्रता च । यस्तु गवीमुखात् भोजनीयद्रव्यं आहृत्य दूरतो विसर्जयेत् । स मन्वन्तरमेकं निर्ज्जने घोरे सर्पप्रभृतिस्थले उषित्वा पुनर्जन्मान्तरं प्राप्य पुत्त्रविहीनो बहुपुत्त्रो वा भवेदिति ॥

३ । अर्शोरोगः । यः खलु पतिव्रतां धर्म्मनियतां ऋतुस्नातां पत्नीं नोपगच्छेत् । यश्च आत्मघा भ्रूणहा गोहन्ता च स्यात् । स मृतः गाढ़ान्धतमसावृतं तामिस्राख्यं नरकं गत्वा कर्म्मक्षयम् प्राप्य जन्मान्तरेण पुनर्मानुषयोनिमभिगम्य अर्शोरोगेणाक्रान्तो भवेदिति ॥

४ । अल्पायुःसन्तानता । यो हि तृषार्त्तां वारिपानरतां गां निवारयति । अनेनैव पापेन तस्य अल्पायुषः सन्ताना भवेयुः ॥

५ । अश्मरीरोगः । यस्तु ऋतुस्नातां स्त्रियं क्रोधादप्रीत्या वा नोपगच्छति । स मृतः पूयशोणितसंमिश्रे नरके प्रपीड़ितः पुनर्मानुषत्वं प्राप्य अश्मरीरोगाक्रान्तो जायते इति ॥

६ । उन्मादरोगः । यस्तु आत्मनः श्रेयार्थं पितरौ द्विजादिकं मानार्हं नार्चयेत् परं निन्देत् स मृतः पुरीषाख्ये नरके अधःशिरा नाना दुःखभाक् भवेत् । ततः कर्म्मक्षये मानुषीं तनुमुपलभ्य उन्मादरोगवान् जायते । तथा येन च ब्राह्मणेषु गुरौ च दम्भाचारः कृतः तेभ्यः स्वतिभ्रमकराणि द्रव्याणि च दत्तानि सोऽपि जन्मान्तरे उन्मादरोगवान् भवेदिति ॥

७ । कासः । कासस्तु पञ्चविधः । येन कर्म्मणा यद्रूपो भवेत्तदुच्यते । अतिकठोरैर्मिथ्यावाक्यैर्यस्तु लोकं पीड़येत् स पित्तप्रबलकेन कासेन पीड़ितो भवेत् । यो हि ब्राह्मणव्याख्यानविनष्टकारी स वातकासेन पीड़ितो भवेत् । यस्तु जलाशयध्वंसकारी स श्लेष्मकासेन पीड़ितः स्यात् । यो हि ब्रह्म विष्णुं शिवञ्च भेदबुद्ध्या पश्यति स सन्निपातोत्थकासपीड़ितः स्यात् । यज्ञं विना पशुं हत्वा तन्मांसभक्षणकारी सर्व्वदोषोत्थकासेन गृह्यते । यदुक्तं तन्त्रे पुराणे च,—

“अयज्ञेन पशुं हत्वा भुङ्क्ते मांसन्तु यो नरः ।
सर्व्वदोषोत्थकासेन गृह्यते शृणु भूपते!” ॥

८ । कुनखत्वम् । यदुक्तं पुराणेषु ।

“देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यत्तां नैवाभिवादयेत् ।
ब्राह्मणञ्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपस्विनम् ॥
श्मशाने जायते वृक्षः काकगृध्रोपसेवितः ॥
भुक्त्वा कालमशेषञ्च मानुषत्वमवाप्य सः ।
कुनखत्वमश्नुते तस्मात् कर्म्मणो मानुवं ध्रुवम्” ॥

९ । गर्भस्रावः । या काचित् नारी हिंसापरतन्त्रा सती सपत्न्यादीनामन्यासां स्त्रीणां दुष्टौषधादिभिर्दुर्म्मन्त्रैर्वा गर्भं अपपातनि च नाशयति सा नरकान्निर्मुक्ता पुनर्मानुषीं योनिमासाद्य पुण्यान्तरेण ऐश्वर्य्यवत्यपि गर्भस्रावदुःखैः प्रपीड़िता भवेत् ।

१० । गलगण्डः । यः खलु मोहाद् गुरुस्त्रीकण्ठदर्शनं कृतवान् । स मृतो यमकिङ्करैः निर्ज्जने प्रान्तरे देशे दिव्यवर्षायुतत्रयं पात्यते । पुनर्जन्म समासाद्य च गलगण्डरोगाक्रान्तः सीदेत् ॥

११ । ग्रहणी । ये च धनलुब्धकाः प्रभूतधनसंग्रहं कृत्वा न यच्छन्ति न चाश्नन्ति न किमपि धर्म्मकार्य्यं कुर्व्वन्ति । तथा ये च परस्वापहारिणः तथा अदुष्टामपतितां भार्य्यां ये च यौवने परित्यजन्ति ते मृताः पूरीषाख्ये नरके कल्पकोटिशतं दग्धाः कर्म्मान्ते मानुषीं योनिमासाद्य ग्रहणीरोगाक्रान्ता अवसीदेयुः ॥

१२ । छिन्ननासिकता । श्रुतिस्मृतिकथाविघ्नकारी देवनिन्दको हि मृत्युं प्राप्य नैर्ऋते पश्चिमे भागे स्थितायां पिङ्गलेति नगर्य्यां पिशाचैः सह बहुकालमुषित्वा महाघोरं दुःखञ्च भुक्त्वा कर्म्मान्ते मानुषयोनिमासाद्य छिन्ननासिको जायते ॥

१३ । छिन्नहस्तता, छिन्नपादता च । यस्तु पितरौ गुरुं विनापराधतो हस्तं वा ताड़येत् स मृतो यमलोके बहूनि कष्टान्यनुभूय छिन्नहस्तश्छिन्नपादो वा इह जायते ॥

१४ । जलोदरः । यदुक्तं पुराणेषु ।

“ब्रह्मविष्णुमहेशेषु भिन्नभावं करोति यः ।
गृह्यते स तु दुष्टात्मा जलोदररुजा ततः” ॥

१५ । दौर्भाग्यम् । येन च सर्व्वासु तृतीयासु वेलासु तैलस्पर्शः क्रियते स दुर्भगत्वमाप्नोतीति ॥

१६ । नेत्ररोगः । दीपहरणकर्त्ता परस्त्रीप्रेक्षकः कामतः पररतिदर्शनकारी च नेत्ररोगेणाक्रान्तो भवेत् ॥

१७ । यक्ष्मरोगः । यो हि सशस्त्रः सन् शस्त्ररहितं पुरुषं हन्ति । स मूढ़ः आयुःशेषे क्रकचाख्ये निरये उषित्वा महादुःखेन पच्यते । ततो रासभयोनौ ततः क्रमशो मृगयाश्वयोनौ सम्भूय शस्त्रेण हन्यते । ततः सारमेयो भूत्वा मत्स्ययोनौ जायते । ततो मानुषीं योनिमासाद्य अनेनैव रोगेण पीड्यते ॥

१८ । पाण्डुरोगः । यः खलु परभार्य्यारतः परस्त्रीरमणप्रियः स मृतो यमकिङ्करैः बहुधा दुःखं प्रापितः पुनः कर्म्मक्षयेण मानुषीं योनिमासाद्य पाण्डुरोगेण लिप्यते ॥

१९ । प्रदरम् । या योषित् बुभुक्षितं पतिं त्यक्त्वा पत्यनुमतिं विना पूर्व्वं भुङ्क्ते सा मृता नरकं भुक्त्वा दशवर्षाणि वायसी ततः शूकी ततो मानुषी भूत्वा श्वेतप्रदरयुक्ता भवेत् ॥

२० । वन्ध्यता । येन जलपिपासुर्वत्सः प्रतिनिषिद्धः । यस्तु अदक्षिणं व्रतं करोति यो हि निष्फलफलादिकं प्राप्य देवायानिवेद्य भुङ्क्ते यः खलु मैथुनीभावमवलोक्य विघ्नं कुरुते ते सर्व्वे वन्ध्यत्वमाप्नुवन्तीति ॥

२१ । भगन्दररोगः । आचार्य्यभार्य्यागन्तारो नराधमाः स्त्रीबालवृद्धधनापहारिणश्च मृत्युमधि-

स्य विण्मशाख्ये नरके बहुदुःखं प्राप्य जन्मान्तरे गन्दररोगेणाक्रान्ता भवन्ति ॥

२२ । मूत्रकृच्छ्रम् । येन मुढेन विधवागमनं मद्यपानं वा कृतम् । स मृतो नरकं प्राप्य कर्म्मान्ते शरीरनाशकारिणानेन रोगेणाक्रान्तो भवेत् ।

२३ । मृतभार्य्यता । यस्तु ज्येष्ठ भ्रातरमतिक्रम्य उद्वहेत् स मृतभार्य्यो भवेत् । यस्तु समस्तेन स्पृशति तस्य ज्येष्ठा भार्य्या विनश्यति ॥

२४ । मेह । यदुक्तं पुराणेषु

'मेहाश्च विंशतिः ख्याता पृथक्कर्म्मप्रभावजाः ।
तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्रमादुत्पद्यते यतः ॥
मधुमेहः सान्द्रमेहः सुराशुक्रोदकास्तथा ।
इक्षुः सिकतमेहश्च सितमेहस्तथैव च ॥
फेनः क्षीरश्च नीलश्च हारिद्रः कालसञ्ज्ञकः ।
वसारक्तश्च माञ्जिष्ठो मज्जालालास्तथा गजः ॥
महैद्यस्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक् ।
नामानुसारतः पूर्व्वं कर्म्म ज्ञात्वा विधिस्त्वयम् ।
पूर्व्वं मैथुनकृद्यस्तु शौकरीं योनिमाव्रजेत् ॥
तस्यान्ते मानुषीं प्राप्य जलमेहार्द्दितो भवेत् ॥
मातृगामी बलान्मोहात् मधुमेही भवेन्नरः ।
रजकीगमनाच्चैव क्षारमेही प्रजायते ॥
सतीविपर्य्ययं कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत् ।
रोगिणीगमनात्मर्त्त्यो भवेन्माञ्जिष्ठमेहवान् ॥
मित्रस्त्री धर्षिता येन स भवेत्शुक्रमेहवान् ॥
चतुष्पदाभिगमने भवेत् सिकतमेहवान् ॥
स्वर्णहर्त्ता क्षीरमेही सितमेही सुरारतः ।
कालमेही भवेत्सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षणात् ॥
रजस्वलाया रतिकृत्तु लालार्द्दितो भवेत् ।
मज्जमेहयुतः सोऽपि योऽन्यगामनसृष्टः ॥
इक्षुमेही तिदुर्वृत्तो विधवागति-नीमतः ।
ब्राह्मणीगमनाद्देही हस्तिमेहेन मेहति ॥
घटुतागमनात्ततो हरिद्राभञ्च मेहति ॥
मातरं येऽभिगच्छन्ति भगिनीश्चात्मनः सुताम् ॥
स्नुषां वैवालनारक्ता भ्रातृभार्य्याश्च मातुलीम् ।
गुरुस्त्रीं राजपत्नीश्च मित्रस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम् ।
मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति भुते प्रपीडिताः ॥
तत्रान्ते तेषु दुर्वृत्ता मम प्रभु वदामि ते ॥
अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाज्ञया ।
तूलाक्तु महतीं घोरां ज्वलन्तीमायसीं शिलाम् ।
खादयन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै ॥
नरकान्ते पुनस्तेऽपि मृता स्युः शूकरा भ्रमम् ॥
शूकराः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि कुक्कुराः ।
पिपीलिकास्त्रयो मासा वृश्चिकाश्चाब्दमात्रकम् ।
भूत्वा प्रयान्ति गोयोनौ सततं विपलेन्द्रियाः ॥
तत्राधर्म्मक्षयं कृत्वा ततो मानुषयोनिषु ।
प्रमेहग्रस्तदेहास्तु प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम्" ॥

२५ । दण्डारोग । विप्रहन्ता न्यासापहर्त्ता वृत्तिच्छेदकारी प्रजापीडको गुरुविद्रोही मूढो दण्डकाराक्रान्तो भवेत् ॥

२६ । हस्तपित्तम् । अतिदुराचारी परद्रव्याभिलाषी मित्रद्रव्यापहर्त्ता अनेन रोगेण पीडितो भवेत् ॥

२७ । घोरायात्वम् । या नारी मृते भर्त्तरि परपत्यभिलाषिणी सा मृता यमलोके तप्तायःपुत्रकमालिङ्गन्ती अतिघोरं नरकदुःखमनुभूय समाप्ता जन्मान्तरे वेश्या भूत्वा अस्त्रेषपुरुषे रसमाप्ता अप्रोषकोशमधिगच्छेत् ॥

२८ । वैधव्यम् । या खलु यौवनेनातिगर्व्विता रमणी विरूपत्वात्वशगं पतिं दिवा निन्दति रात्रौ शय्यां न भजते व्याधिता च दृष्टा भवति सा जन्मान्तरे प्राप्य वैधव्यदुःखमाया पीडिता भवेत् ॥

२९ । श्वासकास । श्वासकासस्तु महोक्रम्बिल तमकक्षुद्रभेदात् पञ्चधा । १ । यस्तु यज्ञकलासादि श्वासं निरुध्य पश्च हन्ति मोहात् तमासादिकं भक्षयति स महाश्वासेन पीड्यते । २ । पुराणकथासमये यस्तु अन्यवाक्यं वदेत स ऊर्द्ध्वश्वासेन निगृह्यते । ३ । निषिद्धदानग्रहणात् छिन्नश्वासयुतो भवेत् । ४ । यो हि शास्त्रार्थं मृषा दूषयति स तमकश्वासैः पीड्यते । ५ । साक्षिद्रुतो हि जीव क्षुद्रश्वासैर्दृह्यते ॥

३० । धनरोग । यस्तु लोभात् द्वेषाद्वा परपीडाप्रदायको भवेत् यस्तु प्रजानां मर्म्मव्यथां जनयेत् स मृतो दर्व्वं नरकमधिगम्य कर्म्मान्ते अतिदारुणैर्हृद्रोगैः पीडितो भवेदिति ॥ * ॥)

कर्म्मशील, त्रि, (कर्म्म शीलं कर्म्मकरणरूपस्वभावो यस्य । कर्म्म शीलयतीति वा ।) यः फलनिरपेक्षः स्वभावतः कर्म्म करोति सः । तत्पर्य्यायः । कार्म्मः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कर्म्मशूर, त्रि (कर्म्मणि शूरः दक्षः ।) कर्म्मठः । फलपर्य्यन्तकर्म्मसमापकः । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कर्म्मसचिव, पु, (कर्म्मणि कर्म्मसु वा सचिवः सहायः ।) कर्म्मप्रयुक्तसचिवः । अध्यक्षादिः । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥

कर्म्मसन्न्यासिक, पु, (कर्म्मणां सन्न्यासः स अस्त्यस्य इति ठन् ।) यतिः । सन्न्यासी । इति हलायुधः । २ । २३९ ॥

कर्म्मसाक्षी, [न] पु, (कर्म्मणां साक्षी । यदा कर्म्माणि साक्षात् पश्यति प्रत्यक्षं करोतीति ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उक्तञ्च वैदिकक्रियापद्धतौ यथा,
"सूर्य्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च ।
एते शुभाशुभस्येह कर्म्मणो नव साक्षिणः" ॥
क्रियासाक्षात्कारिणि, त्रि । यथा,—महाभारते । १ । ४७ । २९ ।
"हृदि स्थितः कर्म्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति" ॥)

कर्म्मक्षम, त्रि, (कर्म्मणि कर्म्मसु वा क्षमः समर्थः ।) कर्म्मकरणसमर्थः । तत्पर्य्यायः । अलङ्कर्म्मीणः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कर्म्मान्त, पु, (कर्म्मणः जीवकृतसुकृतदुष्कृतक्रियायाः अन्तो यत्र । कर्म्मणः कृषिकार्य्यस्य तत्फलस्य धान्यादिसंग्रहरूपक्रियाया अन्तो यत्र वा ।) कर्म्मभूः । कृष्टभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("अहन्यहन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाहनानि च" । इति मनुः । ८ । ४१९ ।)

कर्म्मार, पु, (कर्म्म लौहनिर्म्माणादिकार्य्यं ऋच्छति गच्छति प्राप्नोति वा । कर्म्म + ऋ + अण् ।) कर्म्मकारः । कामार इति भाषा ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ३ । ५ । ६ ।
'ये धीवानो रथकाराः कर्म्मारा ये मनीषिणः' ।
तथा, मनुः । ४ । २१५ ।
"कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च" ॥)
वंशः । वाँश इति ख्यातः । कर्म्मरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः । कामराङ्गा इति भाषा ॥

कर्म्मार्ह, पु (कर्म्म अर्हतीति । अर्ह + अण् ।) पुरुषः इति राजनिर्घण्टः । क्रियायोग्ये त्रि ॥

कर्म्मिष्ठ, त्रि, (अतिशयेन कर्म्म कर्त्तुं समर्थः कर[illegible] वा । कर्म्म + इष्ठन् । इनेर्लुक् ।) क्रियावान् । अ[illegible] पृथक्कर्म्मविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

कर्म्मी, [न्] त्रि, (कर्म्मास्त्यस्य "व्रीह्यादिभ्यश्च" । ५ । २ । ११६ इति इनि ।) कर्म्मविशिष्टः । ("यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते" ॥ इति मुण्डकोपनिषदि । १ । २ । ९ । यथा च, भागवते १ । ३ । ८ ।
[illegible] नैष्कर्म्म्यमुपेत्य सः ।
"[illegible] चलमाचष्टे नैष्कर्म्म्यं कर्म्मिणां यत [illegible]
[illegible] कर्म्म + ईरन ।) चित्रवर्णः ।

कर्म्मीरः, पु, ([illegible] मरटीका ॥

[illegible] गमनादिपञ्चविध[illegible]

कर्म्मेन्द्रियं, क्ली, (कर्म्मे[illegible] नैमित्तिक इन्द्रियं[illegible] कर्म्मसाधनाय इन्द्रियं कर्म्म[illegible] । यथा । कर्म्मनिष्पादकविषयिपञ्चकम् [illegible] पञ्च । पाणिः २ पादः ३ पायुः ४ उ[illegible] पेरक ॥ (यथा च, मनुः । २ । ९१ ।
"बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्व्वशः ।
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते" ॥)

कर्व्व दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-प-अक-से[illegible]

कर्व्वः, पु, (किरति विक्षिपति चित्तं विषयेषु । क[illegible] "कॄगॄशॄदॄभ्यो वः" । उणा । १ । १५५ इति व[illegible] कामः । (कृणाति हिनस्तीति । कॄ + व ।) उन्दु[illegible] इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कर्व्वटं, क्ली, (कर्व्वं सुन्दरत्वात् सर्व्वं घटति प्रा[illegible] नोतीति । शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधु ।) पुर[illegible] नगरम् । इति जटाधरः ॥

कर्व्वट, पु क्ली, (कर्व्व + अटन्प्रत्ययः ।) दिक्षतग्रा[illegible] मध्ये मनोरमस्थानम् । ग्रामस्थलस्वजनाः क्रय[illegible] क्रयादिना सेवादिना वा येन ग्रामेण जीवन्ति स । इति केचित् ॥ चतुःशतग्राम । इत्येके ॥ च[illegible] शत मध्यस्थानम् । इत्यपरे ॥ इत्यमरटीका[illegible] भरतः ॥ चतुःशतग्रामसमग्रमस्थानम् । इति सा[illegible] सुन्दरी ॥ (तथा हि याज्ञवल्क्यः । २ । १६७ ।
"धनुःशतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् ।
द्वे शते कर्व्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्" ॥
देशभेदः । यथा, महाभारते । २ । ३० । २२
'ताम्रलिप्तं च राजानं कर्व्वटाधिपतिं तथा ।
सुह्मानामधिपञ्चैव ये च सागरवासिनः' ॥)

कर्व्वुरः, पु, (कृणाति हिनस्ति प्राणिनः । किरति विक्षिपति भीतानिति वा । कॄ + "कृगॄशॄ[illegible]

तिभ्यः ष्वरच्" । उणां । २ । १२३ । इति ष्वरच् ।) राक्षसः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ व्याघ्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा, उणादिटीका "कर्व्वुरो व्याघ्ररक्षसोः" । २ । १२३ ।)

कर्व्वरी, स्त्री, (कर्व्वर + षित्वात् ङीष् ।) शिवा । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ हिङ्गुपत्री । इति जटाधरः ॥ (व्याघ्री । राक्षसी । इत्युणादिवृत्तिः । २ । १२३ ॥)

कर्व्वुरः, पुं, (कर्व्वति हिनस्ति सदर्पो भवति वा । कर्व्व दर्पे हिंसायाञ्च । "मद्गुरादयश्चेति" + उरच् ।) राक्षसः । इति शब्दार्णवः ॥ चित्रवर्णः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ शटी । इति भरतः ॥

कर्व्वूरः, पुं, (कर्व्व + खर्व्वूरादित्वात् ऊरः । उणां १ । ८२ ।) राक्षसः । शटी । इत्यमरः । २ । ९ । ६४ ॥

कर्श्यः, पुं, (कृश् + यत् ।) कर्चूरः । इति राजनिर्घण्टः । कचूर इति हिन्दीभाषा ॥

कर्षः, पुं स्त्री, (कृष् विलेखने पचाद्यच् । कर्मणि करणे वा घञ् ।) षोडशमाषकपरिमाणम् । अशीतिरक्तिकाः । तत्पर्य्यायः । अक्षः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ८६ ॥ वैद्यकमते तोलकद्वयम् । तत्पर्य्यायः । सुवर्णम् २ अक्षः ३ बिडालपदकम् ४ पिचुः ५ पाणितलम् ६ उडुम्बरम् ७ तिन्दुकम् ८ कवड़ग्रहः ९ । इति परिभाषा ॥ दशमाषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्तो पाणिमानिका । अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम्" ॥ इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे । १ अध्याये ॥)

कर्षः, पुं, (कृष् + भावे घञ् ।) कर्षणम् । इति मेदिनी ॥ विभीतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्षकः, त्रि, (कर्षति भूमिमिति । कृष् + ण्वुल् ।) कृषिजीवी । चाषा इति भाषा ॥
("सुखमापतितं सेवेत् दुःखमापतितं सहेत् । कालप्राप्तमुपासीत शस्यानामिव कर्षकः" ॥ इति महाभारते । ३ । २५८ । १५ ॥)
तत्पर्य्यायः । क्षेत्राजीवः २ कृषिकः ३ कृषीवलः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥ कार्षकः ५ । इति तट्टीका ॥ आकर्षणकर्त्ता च ॥

कर्षणं, क्ली, (कृष् + भावे ल्युट् ।) कृषिकर्म्म । लाङ्गलादिना भूम्यादिखननम् । इति हेमचन्द्रः । चास इति भाषा ॥ आकर्षणम् । टानन इति भाषा ॥ (शोषणम् । पीडनम् । यथा मनुः ७ । ११२ । "शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्" ॥)

कर्षणिः, स्त्री, (कृष् + अनिः ।) असती । इत्युणादिकोषः ॥

कर्षणी, स्त्री, (कर्षण + गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरिणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्षफलः, पुं, (कर्षः कर्षमात्रं फलं यस्य ।) विभीतकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यादक्षः कर्षफलस्तु सः । कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः" ॥
गुणाश्चास्य विभीतकशब्दे ज्ञेयाः । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे । १ भागे ।)

कर्षफला, स्त्री, (कर्षफल + टाप् ।) आमलकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (आमलकीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ।)

कर्षार्द्धं, क्ली, (कर्षस्य अर्द्धम् ।) तोलकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ ("कर्षार्द्धं वा कषायानुगठाः" । "कर्षः कर्षार्द्धमथो पलं पलद्वयमथाकर्षञ्च" ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहज्वराधिकारकासाधिकारयोः ।)

कर्षिणी, स्त्री, (कर्षति इति । कृष + णिनिस्ततो ङीप् ।) क्षीरिणीवृक्षः । अश्वमुखबन्धनरज्जुस्थितलौहम् । तत्पर्य्यायः । खलीनः २ कवीयम् ३ कविका ४ । इति जटाधरः ॥ (त्रि । मनोहारी । यथा रघुः १९ । ११ ।
"श्रवणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः" ॥)

कर्षूः, पुं, (कृष् + "कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः" । उणां १ । ८२ । इति ऊः ।) वार्त्ता । करीषाग्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ वार्त्ता अन्नकृषिः । इति रमानाथः ॥ जीविका । इति भरतः ॥

कर्षूः, स्त्री, (कृष् विलेखने + "कृषिचमितनीति" ऊः उणां १ । ८२ ।) कुल्या । अल्पा कृत्रिमा सरित् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ नदीमात्रम् । इति रत्नकोषः ॥ इष्टखातः । इति मेदिनी ॥ तद्यथा । चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदन्त रास्तथाधः खाता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्य्यात् कर्षूसमीपे अग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य्य तत्रैकैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् । इति श्राद्धविवेके धृतविष्णुसूत्रम् ॥

कर्हि, व्य, (किम् + "अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्" । ५ । ३ । २१ इति । र्हिल् कादेशः ।) कदा । कस्मिन् काले । इति व्याकरणम् ॥ कखन कवे इति भाषा ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६ । ३५ । २ ।
"कर्हिस्वित्तदिन्द्र यन्नृभिर्नॄन्वी-
रैर्वीरान् नीलयासे जयाजीन्" ॥)

कर्हिचित्, व्य, (कर्हि च चिच्चेति विग्रहः । पाणिनिमतानुसारेण भिन्नपदद्वयम् मुग्धबोधमते तु "किमः क्वयन्ताश्चिचनौ" । इति चित् ।) कस्मिंश्चित् काले । कोनकाले इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जातु २ कदाचित् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते १० । ८४ । १३ ।
"यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके
स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ।
यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचित्
जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः" ॥)

कल, त क गतौ । सङ्ख्यायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) अन्त्यस्थलसीयोपधः । कलयति कालं धीरः । इति दुर्गादासः ॥

कल, ङ सङ्ख्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अकं च-सेट् ।) ङ कलते दिवसं वृद्धः गणयतीत्यर्थः । रव शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

कल, क नुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-

स... ...यति । शुदिरिति शुदजौशु प्रे... ...क्विप्प्रत्यये रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

कलं, क्ली, (कडति माद्यति अनेन । कड मदे + "हलश्च" । ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः । डलयोरैकत्वम् ।) शुक्रम् । इति मेदिनी ॥ कोलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कलः, पुं, (कल + भावे घञ् वृद्ध्यभावः ।) मधुरास्फुटध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥
("जगौ कलं वामदृशां मनोहरम्" ॥ इति भागवतम् । १० । २९ । ३ ॥) सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलः, त्रि, (कलयति मान्द्यं नयति जाठराग्निम् । कल + णिच् + अच् । धातूनामनेकार्थत्वात् विशेषतः कलिहलिरित्युक्तेश्च तथात्वम् ।) अजीर्णः । इति मेदिनी ॥ (अव्यक्तमधुरध्वनिः । यथा रघुः । १ । ४१ ।
"सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ" ।)

कलकः, पुं, (कलते इति । कल + ण्वुल् । स्वार्थे कन् वा ।) शकुलमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शकुलशब्देऽस्य गुणादयोऽवगन्तव्याः ॥)

कलकण्ठः, पुं, (कलप्रधानः कण्ठो यस्य ।) कलध्वनिः । हंसः । पारावतः । पिकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे ३ । "युष्माकं रतिकान्तकार्म्मुकलताल्लीढाङ्गारकान्ते रते, सोत्कण्ठं कलकण्ठकण्ठकुहरोद्भूतेऽपि मानून्मनः" ॥)

कलकलः, पुं, (कलादपि कलः । युगपत्समुत्थितबहुलशब्दानामेकीभूततया तुमुलत्वात्तथात्वम् । कलशब्दे + घञ् । वृद्ध्यभावः । यद्वा कलः प्रकारः गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् ।) कोलाहलः । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३८ ।
"उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-
क्रीड़त्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः" ।)
सालनिर्य्यासः । इति मेदिनी ॥

कलघोषः, पुं, (कलो मधुरो घोषो ध्वनिर्यस्य ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलङ्कः, पुं, (कलयति इति । कल + क्विप् । कल् चासौ अङ्कश्चेति ।) चिह्नम् । अपवादः ।
("उत्तमस्य विशेषेण कलङ्कोत्पादको जनः" ॥ इति कथासरित्सागरे । २४ । २०४ ॥) लौहमलम् । इति मेदिनी ॥

कलङ्कषः, पुं, (करेण कायति हिनस्ति नाशयति वा । वाऽऽलकात् खच् मुम् च रस्य लः कलेन गर्व्वेनेन कषति वा ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥

कलङ्कषा, स्त्री, (कलङ्कष + टाप् ।) करताली । इति शब्दरत्नावली ॥

कलङ्की, [न्] त्रि, (कलङ्कोऽस्त्यस्य । इनिः ।) अपवादग्रस्तः । यथा,—तिथ्यादितत्त्वे ।
"कलङ्की जायते विन्द्वे तिर्य्यग्योनिषु निम्बके" ।
चिह्नयुक्तः । लौहमलविशिष्टः ॥ चन्द्रः ॥

कलङ्कुरः, पुं, (कं जलं लङ्कयति गमयति भ्रामयतीत्यर्थः । लकि गतौ + णिच् + उरच् ।) जलभ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

च यथोदाहृता। लक्षणमुक्तं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ७।

"सजसा सगौ च कथित कलहंस"।

अस्योदाहरणमुक्तं तत्रैव। यथा,

"यमुनाविहारकुतुके कलहंसो
व्रजकामिनी कमलिनीकृतकेलि।
जनचित्तहारिकलकण्ठनिनाद
प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूज"॥

सिंहनाद इत्यपि॥)

कलहनाशन, पु, (कलहं नाशयतीति। कलह + नश + णिच + ल्यु। अस्य कलहनाशकता कार्म्मणविद्यायां प्रसिद्धा।) पूतिकरञ्ज। इति शब्दमाला॥

कलहप्रिय, पु (कलहः प्रियो यस्य।) नारद। इति महाभारतम्॥ (कलहप्रिये त्रि) यथा गौ रामायणे ५।१०।२७।

"दुर्मुखी कपिला कृष्णा क्रोधना कलहप्रिया"॥)

कलहप्रिया, स्त्री, (कलहस्य कलहे वा प्रिया।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

कलहान्तरिता स्त्री (कलहादन्तरिता पश्चात् परितापमाप्ता) नायिकाभेद। अस्या लक्षणम्। पतिमवमन्य पश्चात् परितप्ता। अस्याः क्रिया। ग्लानि। सन्ताप। सम्मोह। निश्वास। ज्वर। प्रलापादि। इति रसमञ्जरी॥ (तथा च साहित्यदर्पणे ३। ८६।

"चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा"।

उदाहरणमाह तत्रैव। "नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षित, कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृता। पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया, पाणिभ्यामवरुध्य हन्त सहसा कण्ठे कथं नार्पित"॥)

कला, स्त्री, (कलयति वृद्धिगतो धनं सम्यक् ज्ञाति अति नीतोऽर्थ। कल + अच् + टाप्।) मूलधनवृद्धि। सूद इति भाषा। शिल्पादि। (यथा रामायणे १।८।८।

"गीतवादित्रकुशला स्त्रियः कुशलास्तथा
उपायज्ञा कलाज्ञाश्च वैशिके परिनिष्ठिता")॥)

षोडशभागः। चन्द्रस्य षोडशांशः। (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। "सान्द्रानन्दतया त्वया मम कथं नेन्दो कला दृश्यते, यस्यामीन्दुकलां स्फुटं मुहुरिदं वराननं नाक्षिपत्" ॥) कालमान। स तु त्रिंशत्काष्ठात्मक। इति मेदिनी। ('त्रिंशत् काष्ठा कला" इति स्मृतेः एवं च॥ शरीरस्थधातुविशेषो यथा —

"मांसाश्रयभेदरा तिसो यकृत्प्लीहाश्रया मता।
पञ्चमी च तथाख्याता वह्निरक्तादिधरा मता।
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्तकला स्मृता"॥

इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥) छलेन। नौका। कपटः। इति विश्व। कालेऽक्षिप्रस्तुतौ। तस्य वृद्धिमान्। यथा,— "कलिङ्गानां कला वृद्धा तस्यारम्भ उच्यते।

तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भागा द्वादशैव ते"॥ इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥ अथ श्रीधरस्वामिकृतचतुःषष्टिकला लिख्यन्ते। गीतम् १ वाद्यम् २ नृत्यम् ३ नाट्यम् ४ आलेख्यम् ५ विशेषकच्छेद्यम् ६ तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ७ पुष्पास्तरणम् ८ दशनवसनाङ्गरागा ९ मणिभूमिकाकर्म्म १० शयनरचनम् ११ उदकवाद्यम् १२ उदकघात १३ चित्रायोगाः १४ माल्यग्रथनविकल्पाः १५ शेखरापीडयोजनम् १६ नेपथ्ययोगाः १७ कर्णपत्रभङ्गाः १८ गन्धयुक्तिः १९ भूषणयोजनम् २० ऐन्द्रजालम् २१ कौचुमारयोगाः २२ हस्तलाघवम् २३ चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया २४ पानकरसरागासवयोजनम् २५ सूचीवापकर्म्माणि २६ सूत्रक्रीडा २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाला २९ दुर्व्वचकयोगाः ३० पुस्तकवाचनम् ३१ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३२ काव्यसमस्यापूरणम् ३३ पट्टिकावेत्रवाणविकल्पाः ३४ तर्क्ककर्म्माणि ३५ तक्षणम् ३६ वास्तुविद्या ३७ रूप्यरत्नपरीक्षा ३८ धातुवाद ३९ मणिरागज्ञानम् ४० आकरज्ञानम् ४१ वृक्षायुर्व्वेदयोगाः ४२ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधि ४३ शुकशारिकाप्रलापनम् ४४ उत्सादनम् ४५ केशमार्ज्जनकौशलम् ४६ अक्षरमुष्टिकाकथनम् ४७ म्लेच्छितकविकल्पाः ४८ देशभाषाज्ञानम् ४९ पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५० यन्त्रमातृका ५१ धारणमातृका ५२ सम्पाठ्यम् ५३ मानसीकाव्यक्रिया ५४ क्रियाविकल्पाः ५५ छलितकयोगाः ५६ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम् ५७ वस्त्रगोपनानि ५८ द्यूतविशेष ५९ आकर्षक्रीडा ६० बालकक्रीडनकानि ६१ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६२ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४। इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी॥ क्वचित् पुस्तके सूचीवापकर्म्मसूत्रक्रीडा इत्येकं पदं तदुत्तरं वीणाडमरुकवाद्यानि वैतालिकीनामित्यत्र वैयासिकीनामिति च पाठः॥ (शिक्षा। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् ३। २०।

"कला पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत्"॥

'कला जिह्वा पराङ्मुखमस्य यस्या सा तथा तां प्रपराङ्मुखीं कृत्वा तिसृणां नाडीनां पन्था तस्मिन् कपालकुहरे संयोजयेत्"। इति तट्टीका॥ शिव। यथा महाभारते १३। १७। १४०।

'कला काष्ठा लवा मात्रा मुहूर्त्तोऽहः क्षपा क्षणा'॥)

कलाकुल, क्ली, (कलया मात्रयापि आकुलयति आकुलयतीति। आकुलि इति नामधातो + अच्।) विषम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कलाकेलि, पु, (कलाभि केलि विलासो यस्य। कलासु केलिर्यस्य वा।) कामदेव। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कलाङ्कुर, पु, (कलानां अङ्कुरो यत्र।) सारसपक्षी। (लेयशास्त्रप्रवर्त्तककर्णीसुत।) कसासुर। इति त्रिकाण्डशेष॥

कलाचिका, स्त्री, (कलामपचितिमञ्चति प्राप्नोति वा। कला + अच् + उपपदे कर्म्मणण्। तत स्वार्थे कन्।

ततष्टाप् अत इत्वं॥) प्रकोष्ठ। स तु कफोणेरधो मणिबन्धपर्य्यन्त। इति हेमचन्द्रः॥

कलाची, स्त्री, (कला अञ्चति। कला + अञ्च् + अण्। गौरादित्वात् ङीष्॥) कलाचिका। इति हारावली॥

कलाद, पु, (अलङ्कारनिर्म्माणाय स्वहस्ते समर्पितानां स्वर्णादीनां कलां अंशं आदत्ते गृह्णाति। अलङ्कारनिर्म्माणहेतुना गृहस्थोपार्ज्जितधनांशं वा आदत्ते। आ + दा + क॥) स्वर्णकार। इत्यमर। २। १०। ८॥

कलानिधि, पु, (कला निधीयन्तेऽस्मिन्। कला + नि + धा + अधिकरणे कि॥) चन्द्र। इत्यमर। १। ३। १४॥ (यथाह कश्चित्।

"अहो महत्त्वं महतामपूर्व्वं
विपत्तिकालेऽपि परोपकार।
यथाऽस्य मध्ये पतितोऽपि राहोः
कलानिधि पुण्यचयं ददाति"॥)

कलानुनादी, [न्] पु, (कल अनुनदतीति। कल + अनु + नद + णिनि॥) रोलम्ब। भ्रमर। कलविङ्क। चटक। कपिञ्जल। चातक। इति मेदिनी॥

कलान्तर, क्ली, (अन्या कला अत्र। सुप्सुपेति समास॥) वृद्धि। लाभ। इति लीलावती। सुद इति भाषा। (चन्द्रस्य अन्या कला। यथा कुमारे १। २५।

"पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्
ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि"॥)

कलाप, पु, (कला मात्रा आप्नोति। कला + आप + "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्। यद्वा कला आप्यतेऽनेन "हलश्च"। ३। ३। १२१। इति घञ्॥) समूह। (यथा भागवते ४।२४।६२।

"क्रियाकलापैरिदमेव योगिन
श्रद्धान्विता साधु यजन्ति सिद्धये"॥)

मयूरपिच्छ। (यथा, गौ रामायणे। ५।५२। १६ 'सप्रदीप्तकलापाया विप्रकीर्णाश्च बर्हिण'॥)

काञ्ची। भूषणम्। (यथा कुमारे। १। ४२।

"कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य"॥

"मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य"। इति मल्लिनाथ॥) तूण। (यथा हे रामायणे २। ५२। ११।

"तत कलापान् सन्नह्य खड्गौ बद्धा च धन्विनौ"॥)

चन्द्र। विदग्ध। व्याकरणविशेष। इति मेदिनी॥ (यथा, दुर्गसिंहः।

"अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति।
तदाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा"॥)

ग्रामविशेष। यथा, भागवते। ९। १२। ६।

"देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रित।
सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति"॥

(अस्त्रविशेष। यथा महाभारते ४। ५। २७।

"खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्।
विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधु सह"॥)

कलापक, पु, (कलाप + स्वार्थे कन्॥) हस्तिकण्ठ

वन्यः । इति हैमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कन् । कलापार्थः । स्त्री, यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात् कलापी तत्र देयमृणम् । "कलाप्य-श्वत्थयवबुसाद्वुन्" । ४ । ३ । ४८ । छन्दोविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ पद्यविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ । ३१० ।

"छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ।
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं स्मृतम्" ॥)

कलापिनी, स्त्री, (कलापश्चन्द्रः अस्ति अस्याम् । कलाप + मत्वर्थे इनिः + ततो ङीप् ।) रात्रिः । नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलापी, [न्] पुं, (कलापाः कलापचसमूहाः सन्त्य-स्मिन् । कलाप + इनिः ।) प्लक्षवृक्षः । (कलापो-बर्हः अस्ति अस्य इनिः ।) मयूरः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ६ । ९ ।

"पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ" ॥)

कोकिलः । इति धरणी ॥ (त्रि, तूणवान् । कलाप-व्याकरणाध्यायी ॥)

कलापूर्णः, पुं, (कलाभिः पूर्णः ।) चन्द्रः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (त्रि, कलापरिपूर्णः । यथा महाभा-रते । ४ । ६७ । १३ ।

"सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान् विकत्थते ।
न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य वा" ॥)

कलाभृत्, पुं, (कलां बिभर्त्ति । कला + भृ + क्विप् । तुगागमश्च ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलां गीतादिकं बिभर्त्तीति । गीतादिकलाभिज्ञे वाच्य-लिङ्गत्वम् । यथा मनुः २ । १३४ ॥

"दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु" ॥)

कलामकः, पुं, (कलम + कनि पृषोदरात् साधुः ।) कलमधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।)

कलाम्बिका, स्त्री, (कला अर्थः विकायते प्रयुज्यते अस्याम् । कला + वि + कै + क + टाप् । पृषो-दरादित्वात् मुमि साधुः ।) अर्थानां प्रयोगः । ऋणदानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धार देओया इति भाषा ॥

कलायः, पुं, (कलां अयते । "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) शमीधान्यविशेषः । मटर वाँटुला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सतीलकः २ हरेणुः ३ खण्डिकः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । १६ ॥ त्रिपुटः ५ अतिवर्त्तुलः ६ । इति रत्नमाला ॥ मुण्डचणकः ७ शमनः ८ नीलकः ९ कण्टी १० सतीलः ११ हरेणुकः १२ सतीनः १३ सतीनकः १४ । (यथा, माघः । १३ । २१ । "विकसत्कलायकुसुमासितद्युतेः" ॥) अस्य गुणाः । वात-रुचिपुष्ट्यामदोषकारित्वम् । पित्तदाहकफनाशि-त्वम् । शीतलम् । कषायत्वञ्च ॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे धान्यवर्गे ।

"कलायो वर्त्तुलः प्रोक्तः सतिलश्च हरेणुकः ।
कलायो मधुरः स्वादुःपाके रूक्षश्च वा...
अस्य शाकगुणाः । मधुरत्वम् । पित्तश्लेष्महरत्वम् । गुरुत्वम् । कषायानुरसत्वम् । रूक्षत्वम् । मल-भेदित्वम् । वायुकोपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

("भेदनं मधुरं रूक्षं कषायमतिवातलम्" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कलायनः, पुं, (कलानां नृत्यगीतादीनां अयनं प्राप्ति-र्यत्र ।) नर्त्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलाया, स्त्री, (कलाय + स्त्रियां टाप् ।) गण्ड-दूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गण्डदूर्व्वाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

कलालापः, पुं, (कलं मधुरालापं आलपतीति । कल + आ + लप् + उपपदे "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधु-रालापकर्त्तरि त्रि ।)

कलावती, स्त्री, (कला गान्धर्व्वकलाः संगीतरागा-लापादयः सन्ति अस्याम् । कला + मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।) तुम्बुरुगन्धर्व्वस्य वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघस्य १ । १० श्लोकस्य टीकायां मल्लिनाथधृतवैजयन्तीवचनम् ।

"विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती ।
महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी" ॥

स्वनामख्याता द्रुमिलस्य राज्ञः पत्नी । यथा ब्रह्म-वैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । २० । १२ ।

"कान्यकुब्जे च देशे च द्रुमिलो नाम राजकः ।
कलावती तस्य पत्नी वन्ध्या चापि पतिव्रता" ॥)

श्रीराधामाता । सा तु वृषभानुपत्नी । इति ब्रह्म-वैवर्त्तपुराणम् ॥ अप्सरोविशेषः । यथा रतिरत्न कलावतीति शिल्पकार्ये जयदेवः । (कलाः चतुःषष्टिकलाः विद्यन्ते यस्याः । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे २९ । ४१ ।

"कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती" ॥)

दीक्षाविशेषः । तस्याः क्रमो मन्त्रं विना लिख्यते । शिष्यः पूर्व्वमुपोषितः कृतनित्यक्रियः स्वस्तिवा-चनपूर्व्वकं सङ्कल्पं कुर्य्यात् । ततो गुरुं वृणुयात् । अथ गुरुराचम्य द्वारदेशे सामान्यार्घ्यं कुर्य्यात् । तदर्घ्यजलेन द्वारमभ्युक्ष्य द्वारपूजां कुर्य्यात् । ततो दक्षिणपादपुरःसरं द्वारवामशाखां स्पृशन् दक्षि-णाङ्गं सङ्कोचयन् मण्डपान्तः प्रविश्य नैरृत्यां वास्तुपुरुषं ब्रह्माणञ्च संपूज्य देयमन्त्रेण दिव्य-दृष्ट्यावलोकनेन दिव्यान् विघ्नानुत्सार्य्य अस्त्रमन्त्रेण जलेनान्तरीक्षगान् विघ्नानुत्सार्य्य वामपार्ष्णिघात-त्रयेण भौमान् विघ्नानुत्सार्य्य सप्तधास्त्रमन्त्राभि-मन्त्रितविकिरानादाय भूतनिवारणार्थमन्त्रेण तान् विकिरेत् । तत्र आसनशुद्धिं कृत्वा मन्त्रेण स्वस्तिकादिक्रमेणोपविशेत् । उपविश्य वा विघ्ना-नुत्सारयेत् । ततः पञ्चगव्येन मूलेन मण्डपं शोध-येत् । ततः स्वदक्षिणे पुष्पद्रव्याणि वामे सुवा-सिताम्बुपूर्णकुम्भं करप्रक्षालनार्थं पात्रमेकं पृष्ठ-देशे स्थापयेत् । सर्व्वदिक्षु घृतप्रदीपांश्च स्थाप-यित्वा पुटाञ्जलिर्भूत्वा वामे गुरुपरमगुरुपरा-परगुरून् प्रणम्य दक्षिणे गणेशं मध्ये स्वेष्टदेवताञ्च [...]त्वा गन्धपुष्पाभ्यां करौ संशोध्य [...]त्वा छोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं [...] वह्निप्राकारं विचिन्त्य भूतशुद्धिं कुर्य्यात् । ततो मातृकान्यासः प्राणा-यामः पीठन्यासः [...]न्यासः व्यापकन्यासः । ततो गुरुं मदर्घ्यं [...] मानसपूजां अर्घ्यस्थापनञ्च कुर्य्यात् । ततोऽर्घ्यपात्रात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणी-पात्रे निक्षिप्य तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्च मूलेन त्रिरभ्युक्ष्य पीठमन्त्रेण शरीरे धर्म्मादीन् पूजयेत् । ततो हृदयादि दक्षिणादिकोणदेशेषु पीठ-शक्तीः संपूज्य मध्ये पीठमनुं जपेत् । तत्र हृदये मूलदेवतां नैवेद्यं विना गन्धाद्यैः पूजयेत् । तत उत्क्रम्य हृदम्बुजाधारपादपद्मान्तेषु मूलेन पञ्च-पुष्पाञ्जलीन् दत्त्वा यथाशक्ति मन्त्रं जप्त्वा जपं समर्पयेत् । सर्व्वमेतत् प्रोक्तगोपाचस्थवारिणा विदध्यात् । ततः शोधनकालीयं विरूप्य पूर्व्ववदा-पूर्य्य वहिःपूजामारभेत । तत्र सारदोक्तसर्व्वतोभद्र-मण्डलाद्यन्यतममण्डलं विधाय तत्र घटं संस्थाप्य मण्डलं संपूज्य धान्यैर्भिः कर्णिकामापूर्य्य तदुपरि तण्डुलानास्तीर्य्य तेषु दर्भाग्रैर्र्य्यं विष्टरं चास्त-रणं तदुपरि न्यसेत् । ततो मण्डले पीठोक्त-देवताः पूजयेत् । ततो मण्डले प्रादक्षिण्येन वह्नेर्-दशकला विन्यस्य पूजयेत् । ततो हैमादिरचितं कुम्भं अस्त्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य चन्दनागुरुकर्पूरैर्धूप-यित्वा त्रिगुणतन्तुना संवेष्ट्य कुम्भं संपूज्य तत्र विष्टराद्यं नवरत्नानि च निक्षिप्य प्रणवमुच्चरन् कुम्भपीठयोरैक्यं विभाव्य पीठे स्थापयेत् । कुम्भे प्रादक्षिण्येन सूर्य्यस्य द्वादशकला विन्यस्य संपू-जयेत् । ततः क्षीरद्रुमकषायेण पञ्चाशत्कषायेन वा तीर्थजलैर्वा सुवासितजलैर्वा आत्माभेदेन मातृकां मन्त्रञ्च प्रतिलोमतो जपन् पूरयेत् कुम्भं देवताधिया । ततस्तत्राप्सरसामृतादिषोडशकला जले प्रादक्षिण्येन विचिन्त्य मन्त्रेण संपूज्य पक्षान्तरे क्षीरेद्रुमकषायादिकमेणापूर्य्य गन्धाष्टकं विलोड्य तस्मिन् जले सकलाः कला आवाह्य पूजयेत् । तत्रादौ वह्नेर्दशकलाः पूजयेत् । ततो मूलमन्त्रं प्रतिलोमेन जपन् मन्त्रस्य देवतां मनसा ध्यायन् तासां प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । ततः प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः सूर्य्यस्य तपिन्यादि-द्वादशकलाः आवाहनादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकं पूजयेत् । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकलाः प्राण-प्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः पञ्चाशत्कलाः पूजयेत् । यथा सृष्ट्यादिकाचवर्ग-दशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूर्व्ववत् संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो जरादिटवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततस्तीक्ष्णादिपवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः पीतादिप-वर्गपञ्चकलाः (पं-फं-बं-भं-मं) प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो निवृत्यादि-यवर्गषोडशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूजयेत् । प्रत्यासेत् प्रत्येकमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

[illegible]) वेतसवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ।
[illegible] स्त्री, (कल + भावे घञ् । टाप् च ।) वधूः
[illegible] । यथा,—आनन्दलहर्य्याम् । २९ ।
[illegible] काञ्चकलमा" ।
[illegible] च ।

[illegible] इति [illegible] । आढ
[illegible] प्रसाधादयम् ।
[illegible] इति भाषा । कुटल
[illegible] लाति यद्वा
[illegible] लुलयति विकर्षति
[illegible] + तुल विकर्षे मूले
[illegible] इत्यस्य । इत्यपरी । का
[illegible] । वाञ्छिनी २ लज्जिका ३ । इति
[illegible] ।
[illegible] (गड सेचने + 'गडेरादेश क' ।
[illegible] स्त्री [illegible] ।
उद्दा । १ । १०६ । अत्र गकारस्य ककारश्च ।
[illegible] देकालसरयात् डस्य ल । यद्वा कल
शायते । कै + क । यद्वा कद्यते स्त्रियते इति ।)
कड प्राशने बाऊलकात् अभन । श्रोणि । भार्य्या ।
इत्यमरः । ३ । ३ । १७८ ॥ (यथा मेघदूते । ४० ।
"तां कस्याञ्चिद् भवनवलभौ सुप्तपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः" ।)
राज्ञां दुर्गस्थानम् इति हेमचन्द्रः ॥
कलधूत, क्ली, (कलेन अवयवेन धूत शुद्धम् ।) रूप्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कलधौत, क्ली, (कलेन अवयवेन धौतम् ।) स्वर्णम् ।
'कल्यर्थ कलधौतकोमलरुचि कीर्तिंस्तुगात मदा ।
इति महानाटकम् ॥
महाभारत च ४ । गोहरणे ४० । ६ ।
"इमे च कस्य नाराचा सहस्र लोमवाहिन ।
समन्तात्कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये' ॥)
रजतम् । इति मेदिनी ॥ कलध्वनि । इति विश्व ॥
कलध्वनि, पु, (कल अस्फुटमधुर ध्वनिर्यस्य ।)
पारावत । कोकिल । मयूर । इति मेदिनी ॥
मधुराव्यक्तशब्द । इति कलशब्दार्थे अमरः । १ ।
७ । २ ॥ (यथा महानिर्व्वाणतन्त्रे । १ । ९ ।
"कपोतयासक्रीतकलध्वनिनिनादित" ॥)
कलन, स्त्री, (कल्यते लक्ष्यते दूष्यते वा । कल +
ल्युट् ।) चिह्नम् । दोष । इति हलायुध ॥ (कल्यते
शुक्रशोणिताभ्यामन्योन्य मिश्यते ।) गर्भे मिश्रित
शुक्रशोणितम् । यथा, भागवते । ३ । ३१ । २ ।
"कलल त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् ।
दशाहेन तु कर्कन्धू पेश्यण्डं वा तत परम्" ।
क्वचित् कलन इत्यपि पाठो दृश्यते । कलयति
ज्ञानाभ्येन । कल गतौ सङ्ख्याने च ।
कल + करणे ल्युट् । ज्ञानम् ॥)
[illegible], पु, (कं जलं ददाति । तथा कम्रू गमति ।

कलन्दर, पुं (कल शास्त्रविहितवाक्य शिष्टाचार
वा दृणाति । कल + दृ + खच् । मुम् च ।) वर्णं
सङ्करजातिविशेष । स तु लेटात् तीवरकन्यायां
जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
कलन्दिका, स्त्री, (क सुख लाति विषयत्वेन इति ।
कल काम सर्व्वाभीष्ट ददाति । कल + दा + क ।
सज्ञायां कन् । ततष्टाप् अत इत्व पृषोदरा
दित्वात् मुम च ।) सर्व्वविद्या । इति हेमचन्द्र ॥
कलम्बु, स्त्री (कलाया मात्राया अम्बुरिव । पृष
आदित्वात् अलोपे साधुः ।) घोलीशाक । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कलभ, पुं, (कलेन करेण शुण्डेनेति यावत् भाति ।
कल + भा + क । यद्वा + कल् गतौ "ऋषभादि
कलिगर्द्दिभ्योऽभच्" । उणा । ३ । १२२ । इति ।
अभच् ।) करभ । हातिर बा इति भाषा । स तु
पञ्चवर्षपर्य्यन्तम् । इति सुभूति ॥ तत्पर्य्याय ।
करिशावक २ । इत्यमर । २ । ८ । ३५ ॥ दुर्द्दान्त
३ व्याल ४ । (यथा रघौ । ३ । ३२ ।
"महोत्तना वत्सतर स्पृशन्निव
द्विपेन्द्रभाव कलभ श्रयन्निव" ।)
धत्तूरवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलभवल्लभ, पु (कलभस्य हस्तिशावकस्य वल्लभ
प्रिय ।) पीलुवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलभी, स्त्री, (क जल आश्रयतया लभते । लभ +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) चञ्चुवृक्ष । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कलम, पु, (कलते कलयति वा अक्षर प्रकाशयति
जनयति वा । कल + "कलिकर्द्द्योरम" । उणा । ४ ।
८४ इति अम ।) अनामख्यातलिपिसाधनवस्तु ।
तत्पर्य्याय । लेखनी २ वर्णतूली ३ अक्षरतूलिका
४ । इति जटाधर ॥ अनामख्यातशालिधान्य
विशेष । (यथा, रघु । ४ । ३७ ।
"आपादपद्मप्रणता कलमा इव ते रघुम् ।
फलै संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिता" ॥)
अस्य गुणा । रक्तदोषत्रिदोषनाशित्वम् । चक्षु
र्हितकारित्वम् । कषायत्वञ्च । इति राजवल्लभ ।
"रक्तशालिर्महाशालि कलम षष्टिकोऽपर" ।
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
("शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ।
महांस्तस्यानु कलमस्तञ्चाप्यनु तत परे" ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥) चोर । इति
मेदिनी ॥
कलमोत्तम, प, (कलमेभ्य कलमषु वा उत्तम ।)
गन्धशालि । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलम्ब, पुं, (कल्यते क्षिप्यते शत्रुं प्रति । कल्पि क्षेपे
+ अम्बच् ।) शर । शाकनाडिका । इत्यमर ॥
२ । ८ । ८७ । कदम्ब । इति विश्व ॥

("कलम्बनालिका मार्षकुटिञ्जरकुतुम्बकम्" ।
इत्यादीनां सामान्यगुणा यथा,—
"शाक गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति ।
मधुर शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम्" ।
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
कलम्बक, पु, (कलम्ब + सज्ञाया कन् ।) धारा
कदम्ब । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलम्बिका, स्त्री, (कलम्बी एव स्वार्थे कन् टाप् च
अत इत्वम् ।) कलम्बीशाक । इति शब्दरत्ना
वली ॥ (यथा चक्रपाणिदत्तद्रव्यगुणे शाकवर्गे ।
"कलम्बिका गुरुर्दृष्या कषायात्तन्यवर्द्धिनी" ।
कलम्बीव कायते प्रकाशते निभीयते वा । क
लम्बी + कै + क । टाप् इत्वञ्च । सज्ञा हेतुत्वात्
पृषोदरादित्वात् । ह्रस्व ।) ग्रीवापश्चान्नाडी ।
तत्पर्य्याय । मन्या २ । इति हेमचन्द्रः ॥
कलम्बी, स्त्री, (के जले लम्बते । लबि अवसंसने + अच्
ङीप् ।) जलजलताशाकविशेष । कलमी इति
भाषा । तत्पर्य्याय । कडम्बी २ कलम्बु ३ कल
म्बिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणा ।
स्तन्यदुग्धशुक्रश्लेष्मकारित्वम् । मधुरत्वम् । बल्य
त्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥
कलम्बुट, क्ली, (के जले लम्बते भासते । क + लम्ब +
बाहुलकात् उटन् ।) हैयङ्गवीनम् । नवनीतम् ।
इति हारावली ॥
कलम्बू, स्त्री, (के जले लम्बते । लम्ब + बाहुलकात्
उङ् ।) कलम्बीशाक । इति शब्दरत्नावली ॥
कलरव, पु, (कल मधुरास्फुटो रव ध्वनिर्यस्य ।)
कपोत । पायरा इति भाषा । इत्यमर । २ ।
५ । १४ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशती ५९७ ।
"शीर्णप्रासादोपरि निगीषुरिव कलरव क्वणति" ।)
कोकिल । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मत्स्य
पुराणे ५२ । ३४ । "कोकिलै कलरवैश्च" ॥)
मधुराव्यक्तध्वनि । इति कलशब्दार्थे अमर ॥
(कलश्च रव । कर्म्मधारय ॥ यथा कुमारि
लामे १ । ६ ।
'नवविसकिसलयकवलन
कषायकलहंसकलरवो यत्र" ॥)
कलल, पुं क्ली, (कल्यते पश्यतेऽनेन । कल + बाहुल
त्विच् कलच् ।) जरायु । गर्भवेष्टनचर्म्म । इत्य
मर । २ । ६ । ३८ ॥
("ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
आर्त्तव वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।
कलल जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणै" ॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ॥)
कललज, पुं, (कललमिव जायते । जन + ड ।)
राल । इति राजनिर्घण्टः । धुना इति भाषा ॥
कललोद्भव, पु, (कललात् उद्भव । कलल
जस्य उद्भव ।) शालवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलविङ्क, पुं, (कल मधुरास्फुट वङ्कते गौति । वकि
वा गतौ + अच् पृषोदरादित्वात् अत इत्वे
साधु ।) चटक । इत्यमर । २ । ५ । १८ ।

(यथा, मनुः । ५ । १२ ।
"कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्" ॥)
कलिङ्ककदम्बः । इति मेदिनी ॥ कलङ्कः । श्वेत-चामरः । इति सारस्वतः ॥ (त्वष्टृपुत्त्रविश्वरूपस्य शिरोभेदः । पुरा किल कदाचित् ऐश्वर्य्यमत्तेन सुरेश्वरेण यदा सभागतः सुराचार्य्यो गीष्पति-रसम्मानितोऽन्तरधीयत । तदा ब्रह्मोपदिष्टैर्-सुरप्रपीड़ितैरमरैस्त्वाष्ट्रं विश्वरूपं पौरहित्ये वरयित्वा भूयः सन्नद्धैरसुरा बबाधिरे। विश्वरूपस्तु मातामहकुलस्यापेक्षया परोक्षमसुरेभ्योऽपि यज्ञभागं प्रददौ तदभिज्ञाय सुरपतिर्भीतः क्रुद्धश्च विश्वरूपस्य शिरांस्यछिनत् । तस्य खलु त्वाष्ट्रस्य कपिञ्जलः कलविङ्कस्तित्तिरिरिति त्रीणि शिरां-स्यासन् तेषु सुरापायि शिर एव कलविङ्क इति बोध्यम् । एतद्विवरणन्तु श्रीमद्भागवते ६ । ९ अध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)

कलशः, त्रि, (कलं मधुराव्यक्तशब्दं शवति जलपूरण-समये प्राप्नोति । कल + शु गतौ + डः ।) जलाधार-विशेषः । कलशी इति ख्यातः । (यथा आर्य्या-सप्तशती ६६० ।
"प्रणयो विदरयिष्यति जलकलशं नीरलेखेव" ॥)
तत्पर्य्यायः । घटः २ कुटः ३ निपः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ३२ ॥ कलसः ५ कलसिः ६ कलसी ७ कलसम् ८ कलशिः ९ कलशीः १० कलशम् ११ । इति तट्टीका ॥ कुम्भः १२ करीरः १३ । इति हेमचन्द्रः । कलावतीदीक्षाप्रकरणोक्तं तस्य परि-माणं । यथा, तन्त्रसारे ।
"पञ्चाशदङ्गुलव्याम उत्सेधः षोड़शाङ्गुलः ।
कलशानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं स्मृतम् ॥
षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम् ।
षोड़शं द्वादशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्" ॥

कलशिः, स्त्री, (कलं शरीरमालिन्यं शृणाति नाशयति । कल + शॄ + बाहुलकात् इन् । कं जलं लाति आदत्ते तथा सती शीर्य्यते । कल + शॄ + डिः ।) पृश्निपर्णी । चाकुलिया इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । ९३ ॥ (पृश्निपर्णीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञा-तव्या ॥) घटः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा, माघे ११ । ८ ।
"कलशिमुदधिगुर्व्वीं बल्लवा लोड़यन्ति" ॥)

कलशी, स्त्री, (कलशि कृदिकारान्तत्वात् वा ङीष् ।) स्वनामख्यातजलपात्रम् । पृश्निपर्णी । इत्यमरटी-कायां रायमुकुटः ॥

कलसः, त्रि, (केन जलेन लसति शोभते । क + लस् + अच् ।) कलशः । घटः । इति हेमचन्द्रः ॥ द्रोणपरिमाणे, पुं । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
("चतुर्भिराढ़कैर्द्रोणः कलसो नल्वणोर्म्मणः" ॥
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे १ अध्याये ॥
"स एव कलसः ख्यातो घटस्तून्मानमेव च" ॥
इति चरके कल्पस्थाने १२ अध्याये ॥)

कलसः, पुं, (केन जलेन लसतीति । लस् + अच् ।) कुम्भः । अस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—
"सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः ।
पीयूषधारणार्थाय निर्म्मिता विश्वकर्म्मणा ।
कलाः कलास्तु देवानामसितास्ताः पृथक् पृथक् ।
यतः कृतास्तु कलसास्ततस्ते परिकीर्त्तिताः ॥
नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत ।
गोह्योपगोह्यौ मरुतो मयूखश्च तथापरः ॥
मनोहा ह्यभिभद्रश्च विजयस्तनुशोधकः ।
इन्द्रियघ्नोऽथ विजयो नवमः परिकीर्त्तितः ॥
तेषामेव क्रमाद्भूप नव नामानि यानि तु ।
शृणु तान्यपराण्येव शान्तिदानि सदैव हि ॥
क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः ।
पवनाग्नी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः ।
कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः ॥
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तस्त्वादित्यस्तु तथाष्टमः ।
विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ॥
स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपधृक् ।
घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्राः स्वयं तथा ॥
यथा काष्ठास्थितः सम्यक् वामदेवादिनामतः ।
मण्डलस्य च मध्यान्तः पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत् ॥
क्षितीन्द्रं पूर्व्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम् ।
वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम् ॥
नैर्ऋत्ये यजमानन्तु ऐशान्यां कोषसम्भवम् ।
सोममुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
न्यस्यैवं कलसांश्चैव तेषु चैतान् विचिन्तयेत् ।
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्करः स्थितः ।
मूले तु संस्थितो विष्णुर्म्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
दिक्पाला देवताः सर्व्वे वेष्टयन्ति दिशो दश ।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिताः ॥
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः ।
गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वा वेदाश्चत्वार एव च ।
कलसे संस्थिताः सर्व्वे तेषु तानि विचिन्तयेत् ॥
रत्नानि सर्व्ववीजानि पुष्पाणि च फलानि च ॥
वज्रमौक्तिकवैदूर्य्यमहापद्मेन्द्रस्फाटिकैः ।
सर्व्वधाममयं विल्वं नागरोडुम्बरं तथा ॥
वीजपूरकजम्बीरकाम्राम्रातकदाड़िमान् ।
एवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं सितसर्षपम् ॥
कुङ्कुमागुरुकर्पूरमदनं रोचनं तथा ।
चन्दनञ्च तथा मांसीमेलां कुष्ठं तथैव च ॥
कर्पूरपत्रचण्डञ्च जलं निर्य्यासकाम्बुवम् ।
शैलेयं वदरं जातीपत्रपुष्पे तथैव च ॥
कालशाकं तथा एक्कां देवीं पर्णकमेव च ।
वचां धात्रीं समञ्जिष्ठां तुरुष्कं मङ्गलाष्टकम् ॥
दूर्व्वां मोहनिकां भद्रां शतमूलीं शतावरीम् ।
पर्णानां शबलां चुम्रां सहदेवीं गजाङ्कुशाम् ॥
पूर्णकोषां सितां पाठां गुञ्जां सुरसिकालसौ ।
श्यामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्णवाम् ॥
ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्व्वसन्मानिकां तथा ।
समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् ॥
कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं गदाधरम् ।
यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत् ॥
प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् ।
प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनैः ॥
दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि पूजयेत् ।
पूर्व्वं वह्निःस्थापितेषु ग्रहाणां कलसेषु च ॥
नवग्रहान् पूजयेत्तु मातृर्मातृघटेषु च ।
सर्व्वे देवा घटे पूज्या घटस्तेषां पृथक् पृथक् ॥
नवैव तत्र पूर्व्वोक्ताः स्मृता मुख्यतमा नृप ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नानाविधैः फलैः ॥
यावकैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः ।
पुष्यस्नानाय नृपतिः पूजयेत् सकलान् सुरान्" ॥
इति कालिकापुराणे पुष्याभिषेकः ८७ अ-ध्यायः ॥ * ॥ अन्यत् धारकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कलसिः, पुं, (केन जलेन लसतीति । क + लस् + इन् ।) पृश्निपर्णी । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ गर्गरी । इत्यमरटीका हारावली च ॥

कलसी, स्त्री, (कलस + स्त्रियां ङीप् ।) पृश्निपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ (कलसी दद्यतीन्द्राचीत्यादि-व्यस्या व्यवहारः ॥ इत्युत्तरतन्त्रे । ३९ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) कलसः । इत्यमरटीका ॥ (स्वार्थे कन्प्रत्ययेनोक्तं यथा, नैषधे । २ । ८ ।
"अथ नलिनकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत" ॥)

कलसीसुतः, पुं, (कलस्यां जातः सुतः ।) अगस्त्य-मुनिः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

कलसोदधिः, पुं, कलस इव उदधिः । मथनाधार-त्वात् । समुद्रः । इति महाभारतम् ॥

कलहः, पुं स्त्री, (कलं कामं एन्यत्र । हन् + अधि-करणे डः ।) विवादः । लड़ाइ झगड़ा इति भाषा ॥ (यथा मनुः ४ । १२१ ।
"न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे" ॥)
तथा विष्णुपुराणे १ मांशे ९ । १४५ ।
"अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वास्ते कदाचन" ॥)
तत्पर्य्यायः । युद्धम् २ आयोधनम् ३ जन्यम् ४ प्रधनम् ५ प्रविदारणम् ६ मृधम् ७ आस्कन्द-नम् ८ संख्यम् ९ समीकम् १० साम्परायिकम् ११ समरः १२ अनीकः १३ रणः १४ विग्रहः १५ सम्प्रहारः १६ अभिसम्पातः १७ कलिः १८ सं-स्फोटः १९ संयुगः २० अभ्यामर्द्दः २१ समा-घातः २२ संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५ समुदायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९ समित् ३० युध् ३१ । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ शमीकम् ३२ साम्परायकम् ३३ संस्फोटः ३४ युत् ३५ । इति तट्टीका ॥

कलहः, पुं, (कल + हन् + "अन्येभ्योऽपीति" ३ । २ । १०१ । डः ।) वाटः । खड्गकोषः । मरडनम् । इति मेदिनी ॥

कलहंसः, पुं, (कलेन मधुरास्फुटध्वनिना विशिष्टो हंसः शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपि समासः ।) हंसविशेषः । कालिहाँस इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कादम्बः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ॥ कलनादः ३ मरालकः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजहंसः । (यथा भट्टिः । २ । १८ ।
"कुन्दावदाताः कलहंसमालाः
प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः" ॥)
नृपोत्तमः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ परात्मा । ब्रह्म । इति शब्दरत्नावली ॥ (अतिजगती वृत्तिः । सा

च वयोः [illegible]। [illegible] यथा, कन्दोमद्भ सर्ग ७।

"सहसा [illegible] च वदित कलहस"।

[illegible] तथैव। यथा,

"यमुन [illegible] न [illegible]

[illegible] समलि [illegible]।

[illegible]

प्रमद [illegible] तव [illegible]"।

सिद्धान्त इ. वि।)

कलहनाशन, पु, (कलहं नाशयति। कलह + नश + णिच + ल्यु। अस्य कलहनाशकत्वा का मैवविद्याया प्रसिद्धा।) पूतिकरञ्ज। इति शब्दमाला।

कलहप्रिय, पु (कलहः प्रियो यस्य।) नारद। इति महाभारतम्। (कलहप्रिय त्रि) यथा गो रामायणे ५।१०।२७।

"दुर्भगा वदिनी [illegible] कलहप्रिया"।)

कलहप्रिया स्त्री (कलहस्य कलहे वा प्रिया।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः।

कलहान्तरिता स्त्री। (कलहान्तरिता पश्चात् परितापमाना) नायिकाभेदः। अस्या [illegible] दम्। पतिमवमत्य पश्चात् परितप्ता। अस्या [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। इति रसमञ्जरी। (तथा च साहित्यदर्पणे ३। ८६

"चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या

पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा"।

उदाहरणमात्र तत्रैव। "नो च दुःसह [illegible] च दृष्टा [illegible] वाचिकम्, [illegible] प्रिय- [illegible] दुरात्मना [illegible] [illegible] मुद्रा, यादि [illegible] कृतं [illegible] अपि [illegible]"।)

कला, स्त्री, (कलयति इति [illegible] [illegible] कल + अच् + टाप्।) मूलधनवृद्धिः। सुद इति भाषा [illegible]। (यथा भागवते १।८।८।

"[illegible]

[illegible]।)

[illegible]। [illegible]। (यथा, [illegible] [illegible]। "[illegible] कला दृश्यते, [illegible] [illegible] [illegible]"।) [illegible]। [illegible]। इति [illegible]। ("[illegible] कला"। इति [illegible] [illegible] [illegible] —

"[illegible]।

[illegible]।

[illegible]"।

इति [illegible] [illegible] [illegible]।)

[illegible]। [illegible]। [illegible]। इति [illegible]। [illegible]। [illegible] —

"[illegible]।

तन्निपुणता मदद्यादिभिर्मद्यो दाक्षिणैव ते"।

इति [illegible]। अथ चतुःषष्टिकलाः लिख्यन्ते। गीतम् १ वाद्यम् २ नृत्यम् ३ नाट्यम् ४ आलेख्यम् ५ विशेषकच्छेद्यम् ६ तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ७ पुष्पास्तरणम् ८ दशनवसनाङ्गरागाः ९ मणिभूमिकाकर्म्म १० शयनरचनम् ११ उदकवाद्यम् १२ उदकघात १३ चित्रायोगाः १४ माल्यग्रथनविकल्पाः १५ शेखरापीडयोजनम् १६ नेपथ्ययोगाः १७ कर्णपत्रभङ्गाः १८ गन्धयुक्तिः १९ भूषणयोजनम् २० ऐन्द्रजालम् २१ कौचुमारयोगाः २२ हस्तलाघवम् २३ चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया २४ पानकरसरागासवयोजनम् २५ सूचीवापकर्म्माणि २६ सूत्रक्रीडा २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाला २९ दुर्व्वचकयोगाः ३० पुस्तकवाचनम् ३१ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३२ काव्यसमस्यापूरणम् ३३ पट्टिकावेत्रवाणविकल्पाः ३४ तर्क्ककर्म्माणि ३५ तक्षणम् ३६ वास्तुविद्या ३७ रूप्यरत्नपरीक्षा ३८ धातुवादः ३९ मणिरागज्ञानम् ४० आकरज्ञानम् ४१ वृक्षायुर्व्वेदयोगाः ४२ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः ४३ शुकसारिकाप्रलापनम् ४४ उत्सादनम् ४५ केशमार्ज्जनकौशलम् ४६ अक्षरमुष्टिकाकथनम् ४७ म्लेच्छितकविकल्पाः ४८ देशभाषाज्ञानम् ४९ पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५० यन्त्रमातृका ५१ धारणमातृका ५२ सम्पाठ्यम् ५३ मानसीकाव्यक्रिया ५४ क्रियाविकल्पाः ५५ छलितकयोगाः ५६ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम् ५७ वस्त्रगोपनानि ५८ द्यूतविशेषः ५९ आकर्षक्रीडा ६० बालक्रीडनकानि ६१ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६२ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४। इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी। क्वचित् पुस्तके सूचीवापकर्म्मसूत्रक्रीडा इत्येकं पदं तद्वत् वीणाडमरुकवाद्यानि [illegible] [illegible] [illegible] च पाठः। (शिल्पम्। यथा [illegible] ३।६७।

"कलां यत्कारुणीं कृत्वा विपणे यदि [illegible]"।

'कलां शिल्पं [illegible] [illegible] तथा वा [illegible] कृत्वा [illegible] [illegible] तस्मिन् [illegible]"। इति [illegible]। शिव। यथा महाभारते १३।१७।१४०।

"कलश्च [illegible] मायी [illegible] [illegible]"।)

कलाकुल,क्ली, (कलया अल्पमपि आकुलयति आकुलं करोतीति। आकुलि इति नामधातो + अच्।) विषम्। इति राजनिर्घण्टः।

कलाकेलि, पुं, (कलाभिः केलिः विलासो यस्य। कलासु केलिर्यस्य वा।) कामदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः।

कलाङ्कुर, पुं (कलः अङ्कुरो यस्य।) सारसपक्षी। (अस्य पर्य्यायोऽस्य [illegible]।) कलाङ्कुरः। इति त्रिकाण्डशेषः।

कलाचिका, स्त्री (कलामर्थं [illegible] प्राप्नोति वा। कला + अच + [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ततस्टाप् अत इत्वम्।) प्रकोष्ठः। स तु कफोणेरधो मणिबन्धपर्य्यन्तः। इति हेमचन्द्रः।

कलाची, स्त्री, (कला अचति। कला + अच् + अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) कलाचिका। इति शब्दरत्नावली।

कलाद, पु, (अलङ्कारनिर्म्माणाय गृहस्थे समर्पितानां स्वर्णादीनां कलाः अंशं आदत्ते गृह्णाति। अलङ्कारनिर्म्माणहेतुना गृहस्थोपार्ज्जितधनांशं वा आदत्ते। आ + दा + क।) स्वर्णकारः। इत्यमरः। २।१०।८।

कलानिधि, पु, (कलाः निधीयन्तेऽस्मिन्। कला + नि + धा + अधिकरणे कि।) चन्द्रः। इत्यमरः। १।३।१४। (यथाह कश्चित्।

"अहो महत्त्वं महतामपूर्व्वं

विपत्तिकालेऽपि परोपकारः।

यथास्य मध्ये पतितोऽपि राहोः

कलानिधिः पुण्यचयं ददाति"।)

कलानुनादी, [न्] पु, (कलं अनुनदतीति। कल + अनु + नद + णिनि।) लोलम्बः। भ्रमरः। कलविङ्कः। चटकः। कपिञ्जलः। चातकः। इति मेदिनी।

कलान्तर, क्ली, (अन्या कला अंशः। सुप्सुपेति समासः।) वृद्धिः। लाभः। इति शब्दावली। सुद इति भाषा। (चन्द्रस्य अन्या कला। यथा कुमारे १।२५।

"पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्

ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि"।)

कलाप, पुं, (कला मात्रा आप्नोति। कला + आप् + "कर्म्मण्यण्"। ३।२।१। इति अण्। यद्वा कला आप्यतेऽनेन "हलश्च"। ३।३।१२१। इति घञ्।) समूहः। (यथा भागवते ४।२४।६२।

"क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः

श्रद्धान्विता साधु यजन्ति सिद्धये"।)

मयूरपिच्छ। (यथा, गो रामायणे। ५।१७।११

'सप्रदीप्तकलापाया विप्रकीर्णाय बर्हिणः"।)

काञ्ची। भूषणम्। (यथा कुमारे। १।४२।

"कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य

मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य"।

"मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य"। इति मल्लिनाथः।)

तूणः। (यथा रामायणे ७।४२।११।

"तत कलापान् सन्नह्य खड्गौ बद्धा च धन्विनौ"।)

चन्द्रः। शिरः। व्याकरणविशेषः। इति मेदिनी। (यथा, कलापधातुपाठः।

"अधुना सम्पतत्पश्चात् कालनाशं भविष्यति।

तदाह कलापस्य भाषा कालापकं तदा"।)

धर्म्मविशेषः। यथा, भागवते। ९।१२।६।

"देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममास्थितः।

सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति"।

(यज्ञविशेषः। यथा महाभारते ३।३।२८।

"सङ्घाप्रदीपान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्।

[illegible] [illegible] [illegible]"।)

[illegible] [illegible] [illegible]

वन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कन् । कलापार्थः । स्त्री, यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात् कलापी तत्र देयमृणम् । "कलाप्य-श्वत्थयवबुसादुन्" । ४ । ३ । ४८ । ऋणविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ पद्यविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ । २४७ ।

"छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ।
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं स्मृतम्" ॥)

कलापिनी, स्त्री, (कलापश्चन्द्रः अस्ति अस्याम् । कलाप+मत्वर्थे इनिः+ततो ङीप् ।) रात्रिः । नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलापी, [न्] पुं, (कलापाः फलपत्रसमूहाः सन्त्यस्मिन् । कलाप+इनिः ।) प्लक्षवृक्षः । (कलापो-वर्हः अस्ति अस्य इनिः ।) मयूरः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ६ । ९ ।

"पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ" ॥)

कोकिलः । इति धरणी ॥ (त्रि, तूणवान् । कलाप-व्याकरणाध्यायी ॥)

कलापूर्णः, पुं, (कलाभिः पूर्णः ।) चन्द्रः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (त्रि, कलापरिपूर्णः । यथा महाभारते । ४ । ६७ । १३ ।

"सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान् विकत्थते ।
न चार्ज्जुनः कलापूर्णो मम दुर्य्योधनस्य वा" ॥)

कलाभृत्, पुं, (कलां बिभर्त्ति । कला+भृ+क्विप् । तुगागमश्च ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलां गीतादिकं बिभर्त्तीति । गीतादिकलाभिज्ञे वाच्य-लिङ्गत्वम् । यथा मनुः २ । १३४ ॥

"दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
त्र्यब्दपूर्व्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु" ॥)

कलामकः, पुं, (कलम+कनि पृषोदरात् साधुः ।) कलमधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।)

कलाम्बिका, स्त्री, (कला अर्थः विकायते प्रयुज्यते अस्याम् । कला+वि+कै+क+टाप् । पृषो-दरादित्वात् मुमि साधुः ।) अर्थानां प्रयोगः । ऋणदानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धार देओया इति भाषा ॥

कलायः, पुं, (कलां अयते । "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) शमीधान्यविशेषः । मटर वाँटुला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सतीलकः २ हरेणुः ३ खण्डिकः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । १६ ॥ त्रिपुटः ५ अतिवर्त्तुलः ६ । इति रत्नमाला ॥ मुण्डचणकः ७ शमनः ८ नीलकः ९ कण्टी १० सतीलः ११ हरेणुकः १२ सतीनः १३ सतीनकः १४ । (यथा, माघः । १३ । २१ । "विकासत्कलायकुसुमासितद्युतेः" ॥) अस्य गुणाः । वात-रुचिपुष्ट्यामदोषकारित्वम् । पित्तदाहकफनाशित्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वञ्च ॥ (अस्य पर्य्यायो-गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे धान्यवर्गे ।

"कलायो वर्त्तुलः प्रोक्तः सतिलश्च हरेणुकः ।
कलायो मधुरः स्वादुःपाके रूक्षश्च वा" ।

अस्य शाकगुणाः । मधुरत्वम् । पित्तश्लेष्महरत्वम् । गुरुत्वम् । कषायानुरसत्वम् । रूक्षत्वम् । मल-भेदित्वम् । वायुकोपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("भेदनं मधुरं रूक्षं काषायमतिवातलम्" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कलायनः, पुं, (कलानां नृत्यगीतादीनां अयनं प्राप्ति-र्यस्य ।) नर्त्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलाया, स्त्री, (कलाय+स्त्रियां टाप् ।) गण्ड-दूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गण्डदूर्व्वाशब्दे-ऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

कलालापः, पुं, (कलं मधुरास्फुटं आलपतीति । कल +आ+लप्+उपपदे "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधु-रालापकर्त्तरि त्रि ॥)

कलावती, स्त्री, (कला गान्धर्व्वकलाः संगीतरागा-लापादयः सन्ति अस्याम् । कला+मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।) तुम्बुरुगन्धर्व्वस्य वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघस्य १ । १० श्लोकस्य टीकायां मल्लिनाथधृतवैजयन्तीवचनम् ।

"विश्वावसोस्तु वृहती तुम्बुरोस्तु कलावती ।
महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी" ॥)

स्वनामख्याता द्रुमिलस्य राज्ञः पत्नी । यथा ब्रह्म-वैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । २० । १२ ।

"कान्यकुब्जे च देशे च द्रुमिलो नाम राजकः ।
कलावती तस्य पत्नी वन्ध्या चापि पतिव्रता" ॥)

श्रीराधामाता । सा तु वृषभानुपत्नी । इति ब्रह्म-वैवर्त्तपुराणम् ॥ अप्सरोविशेषः । यथा रतिश्च कलावतीति स्निग्धकाव्ये जयदेवः । (कलाः चतुःषष्ठिकलाः विद्यन्ते यस्याः । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे २९ । ४७ ।

"कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती" ॥)

दीक्षाविशेषः । तस्याः क्रमो मन्त्रं विना लिख्यते । शिष्यः पूर्व्वमुपोषितः कृतनित्यक्रियः स्वस्तिवाचनपूर्व्वकं सङ्कल्पं कुर्य्यात् । ततो गुरुं वृणुयात् । अथ गुरुराचम्य द्वारदेशे सामान्यार्घ्यं कुर्य्यात् । तदर्घ्यजलेन द्वारमभ्युक्ष्य द्वारपूजां कुर्य्यात् । ततो दक्षिणपादपुरःसरं द्वारवामशाखां स्पृशन् दक्षिणाङ्गं सङ्कोचयन् मण्डपान्तः प्रविश्य नैरृत्यां वास्तुपुरुषं ब्रह्माणञ्च संपूज्य देयमन्त्रेण दिव्यदृष्ट्यावलोकनेन दिव्यान् विघ्नानुत्सार्य्य अस्त्रमन्त्रेण जलेनान्तरीक्षगान् विघ्नानुत्सार्य्य वामपार्ष्णिघातत्रयेण भौमान् विघ्नानुत्सार्य्य सप्तधास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितविकिरानादाय भूतनिवारणार्थमन्त्रेण तान् विकिरेत् । तत आसनशुद्धिं कृत्वा मन्त्रेण स्वस्तिकादिक्रमेणोपविशेत् । उपविश्य वा विघ्नानुत्सारयेत् । ततः पञ्चगव्येन मूलेन मण्डपं शोधयेत् । ततः स्वदक्षिणे मृद्भाण्डव्याणि नामे सुवासिताम्बुपूर्णकुम्भं हस्तप्रक्षालनार्थं पात्रमेकं पृष्ठदेशे स्थापयेत् । सर्व्वदिक्षु घृतप्रदीपांश्च स्थापयित्वा पुटाञ्जलिर्भूत्वा वामे गुरुपरमगुरुपरापरगुरून् प्रणम्य दक्षिणे गणेशं मध्ये स्वेष्टदेवताञ्च प्रणम्य [illegible] गन्धपुष्पाभ्यां करौ संशोध्य ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वतालत्रयं दत्त्वा छोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं कृत्वा वह्निबीजेन जलधारया वह्निप्राकारं विचिन्त्य भूतशुद्धिं कुर्य्यात् । ततो मातृकान्यासः प्राणायामः पीठन्यासः ऋष्यादिन्यासः करन्यासः । ततो मुद्रां प्रदर्श्य ध्यानं मानसपूजां अर्घ्यस्थापनञ्च कुर्य्यात् । ततोऽर्घ्यपात्रात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणीपात्रे निक्षिप्य तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्च मूलेन त्रिरभ्युक्ष्य पीठमन्त्रेण शरीरे धर्म्मादीन् पूजयेत् । ततो कृताञ्जलिः पूर्व्वादिकोणेषु पीठशक्तीः संपूज्य मध्ये पीठमनुं यजेत । तत्र हृदये मूलदेवतां नैवेद्यं विना गन्धाद्यैः पूजयेत् । तत उत्तमाङ्गहृदयमूलाधारपादसर्व्वाङ्गेषु मूलेन पञ्चपुष्पाञ्जलीन् दत्त्वा यथाशक्ति मन्त्रं जप्त्वा जपं समर्पयेत् । सर्व्वमेतत् प्रोक्षणीपात्रस्थवारिणा विदध्यात् । ततः शोक्षणालोयं विहृत्य पूर्व्ववदापूर्य्य वह्निपूजामारभेत । तत्र शारदोक्तसर्व्वतोभद्रमण्डलाद्यन्यतममण्डलं विधाय तत्र वटं संस्थाप्य मण्डलं संपूज्य शालिभिः कर्णिकामापूर्य्य तदुपरि तण्डुलानास्तीर्य्य तेषु दर्भानास्तीर्य्य विष्टरं चाक्षतसंयुक्तं तदुपरि न्यसेत् । ततो मण्डले पीठोक्तदेवताः पूजयेत् । ततो मण्डले प्रादक्षिण्येन वह्नेर्दशकला विन्यस्य पूजयेत् । ततो हैमादिरचितं कुम्भं स्वरूपेण प्रक्षाल्य चन्दनागुरुकर्पूरैर्धूपयित्वा त्रिगुणतन्तुना संवेष्ट्य कुम्भं संपूज्य तत्र विष्टराद्यतं नवरत्नानि च निक्षिप्य प्रणवमुच्चरन् कुम्भपीठयोरैक्यं विभाव्य पीठे स्थापयेत् । कुम्भे प्रादक्षिण्येन सूर्य्यस्य द्वादशकला विन्यस्य संपूजयेत् । ततः क्षीरिद्रुमकषायेण पलाशत्वग्भवेन वा तीर्थजलैर्व्वा सुवासितजलैर्व्वा आत्माभेदेन मातृकां मन्त्रञ्च प्रतिलोमतो जपन् पूरयेत् कुम्भं देवताधिया । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकला जले प्रादक्षिण्येन विचिन्त्य मन्त्रेण संपूज्य शङ्खान्तरं क्षीरिद्रुमकषायादिअर्घ्येणापूर्य्य गन्धाष्टकं विलोड्य तस्मिन् जले सकलाः कला आवाह्य पूजयेत् । तत्रादौ वह्नेर्दशकलाः पूजयेत् । ततो मूलमन्त्रं प्रतिलोमेन जपन् मन्त्रस्य देवतां मनसा ध्यायन् आसां प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । ततः प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः सूर्य्यस्य तपिन्यादिद्वादशकलाः आवाहनादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकं पूजयेत् । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः पञ्चाशत्कलाः पूजयेत् । यथा सृष्ट्यादिकवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूर्व्ववत् संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो जरादिटवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततस्तीक्ष्णादिपवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः पीतादिषवर्गपञ्चकलाः (षं-सं-हं-क्षं) प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो निवृत्त्यादिअवर्गषोड़कलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूजयेत् । गणेशेत् प्रत्येकमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

ततः कलात्मकं तत्शङ्खस्य क्वाथं कुम्भे निक्षिपेत्। ततोऽश्वत्थपनसचूतपल्लवैरिन्द्रवल्लीवेष्टिते कल्पवृक्षबुद्ध्या कुम्भवक्त्रे पिधाय तस्मिन् वस्त्रे सफलं चषकं कल्पवृक्षफलबुद्ध्या स्थापयेत्। ततः कुम्भं निर्म्मलेन क्षौमयुग्मेन संवेष्ट्य मूलेन कुम्भे मूर्त्तिं सङ्कल्प्य यथोक्तरूपेण देवतां ध्यात्वा तस्या मावाहनादिकं कृत्वा पूजयेत्। देवताङ्गेऽङ्गन्यासं कृत्वा धेनुमत्स्यायरमीकरणमुद्रे प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा षोडशोपचारादिभिः पूजयेत्। ततोऽष्टोत्तरसहस्रं शतं वा सजप्य जपं समर्पयेत्। ततो मन्त्रस्य दशसंस्कारान् कृत्वा गुरुः शिष्यमानीय मन्त्रेण शिष्यनेत्रं वस्त्रेणाच्छाद्य शिष्याञ्जलिं पुष्पैः पूरयित्वा गुरुः स्वयमेव मन्त्रं जपन् कलसे देवताप्रीत्यै क्षिपेत्। ततो नेत्रबन्धनं दूरीकृत्य दर्भास्तरे आसीनं शिष्यं सकृतभूतशुद्ध्यादिकं विधाय तत्तन्मन्त्रोक्तन्यासान् शिष्यस्य देहे कुर्य्यात्। कुम्भस्थां देवतां पुनः यथोपचारैः सम्पूज्यानुकूलं शिष्यमन्यस्मिन्नुपवेशयेत्। ततो मङ्गलाचारपूर्व्वकं तत्कुम्भं समुद्धृत्य तन्मुखस्थान् सुरद्रुमरूपान् पल्लवान् शिष्यशिरसि निधाय मातृका मनसा जपन् मूलेन साधितैस्तोयैर्वशिष्ठसहितोक्ताभिषेकमन्त्रैस्तमभिषिञ्चेन्। शिष्योऽपि शुक्लजलेनाचम्य वाससी परिधाय गुरोः सन्निधावुपविशेत्। ततस्तामेव गुरुरात्मनो देवतां शिष्यसङ्क्रान्तां तयोरैक्यं विभाव्य गन्धादिभिः पूजयेत्। ततो मन्त्रेण शिष्यस्य शिखां बद्ध्वा तत्तच्छिष्यशरीरे कलान्यासं कुर्य्यात्। ततः शिष्यशिरसि हस्तं दत्त्वा अष्टोत्तरशतं जप्त्वा अमुकमन्त्रं तेऽहं ददामीति शिष्यहस्ते जलं दद्यात्। ददस्वेति शिष्यो ब्रूयात्। ततः ऋष्यादियुक्तं मन्त्रं गुरुर्विंशतीतो दक्षिणकर्णे त्रिः श्रावयेत् वामे शूद्रात्। स्त्रीशूद्रायाः वामकर्णे त्रिः श्रावयेत् दक्षिणे श्रद्धात्। ततः शिष्यो गुरुचरणे पतितः सन् तिष्ठेत्। ततो गुरुर्मन्त्रेण समुत्थापयेत्। ततः शिष्यो लब्धमन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत्। ततः शिष्यः कुशतिलजलान्यादाय गुरवे दक्षिणां सुवर्णं काञ्चनं वा दद्यात्। दीक्षाविधानसामग्रीश्च निवेदयेत्। अन्यांश्च ब्राह्मणान् परितोषयेत्। गुरुः स्वशक्तिरक्षार्थाय अष्टाधिकं सहस्रं शतं वा मन्त्रं जपेत्। ततः शिष्यो मिष्टान्नपानादिना ब्राह्मणान् परितोष्य स्वयं भुञ्जीत। दीक्षादिवसे गुरुशिष्ययोरुपवासे दोषः। इति तन्त्रसारोक्ता कलावतीदीक्षा समाप्ता॥

कलाविक, पुं, (कलं आविकायति विशेषेण रौतीति कल+आ+वि+कै+क।) कुक्कुटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कलाविकल, पुं (कलः मधुराव्यक्तः आविकलः रवः यस्य सः। यद्वा कलया कामावेशेन विकलः चपलः।) चटकः। इति शब्दरत्नावली॥

कलाहक, पुं (कलमाहन्तीति। कल+आ+हन्+डः। संज्ञायां कन्।) काहलवाद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

कलि, पुं, (कलते कलेराश्रयत्वेन वर्त्तते इति। कल+"सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणा ४। ११७। इति इन्।) विभीतकवृक्षः। (विभीतकस्य कलिद्रुमत्वकारणमुक्तं यथा, वामने २७ अध्याये।
"इत्येवमुक्तो देवेन ब्रह्मणा कलिरव्ययः।
दीनान् दृष्ट्वा च शक्रादीन् विभीतकवनं ययौ"॥
अस्य गुणादिकं विभीतकशब्दे द्रष्टव्यम्।*। कलते स्पर्द्धते इति कल+"सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणा ४।११७। इति इन।) शूरः। (कलन्ते स्पर्द्धमाना भावन्तेऽस्मिन्निति। कल+"सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणा ४। ११७। इति इन।) विवादः। (यथा, भागवते ९। १४। ४४।
"तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थेऽपोह्य सौहृदम्।
ममानुरूपो नायं व इति तद्गतचेतसाम्"॥)
युद्धम्। (कल्यते पापेषु निक्षिप्यते अनेन यद्वा कलयति पापेन जडयति कलुषितं करोति। कल+इन्।) अन्त्ययुगम्। इति हेमचन्द्रः॥

तस्योत्पत्तिर्यथा।

'प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः।
ससर्ज्ज घोरं मलिनं पृष्ठदेशात् सपातकम्॥
सचाधर्म्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्त्तनात्।
श्रवणात् स्मरणाल्लोकः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जारलोचना।
तस्याः पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रञ्च कन्यकाम्।
निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत्॥
स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तत्कलिम्।
वामहस्तधृतोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम्॥
काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम्।
पूतिगन्धं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृताश्रयम्॥
भगिन्यान्तु दुरुक्त्यां स भयं पुत्रञ्च कन्यकाम्।
मृत्युं स जनयामास तयोश्च निरयोऽभवत्॥
यातनायां भगिन्यान्तु लेभे पुत्रायुतायुतम्।
इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्म्मनिन्दकाः'॥
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः॥*॥

कलिधर्म्मो यथा।

'यदा सदानृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम्।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः॥
यस्मिन् जना कामिनः स्युः शश्वत्कटुकभाषिणः।
दस्युत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः।
अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपाः।
ह्रस्वकाया महाहारा धौर्य्यमायोरुसाहसाः॥
त्यक्ष्यन्ति भृत्याश्च पतिं तापसास्त्यक्ष्यन्ति व्रतम्।
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः॥
उद्विग्नाश्चाप्यनाचाराः विभ्रान्तसदृशाः प्रजाः।
अयथालभोजनेनापि देवतातिथिपूजनम्॥
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पित्रोदकक्रियाम्।
स्त्रीपराश्च जनाः सर्व्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक॥
बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः।
शिरःकण्डूयनपरा आज्ञां भेत्स्यन्ति भर्त्तुः॥
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः।
कलेर्द्दोषनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत्॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतः फलम्।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्॥
तस्माद्ध्येयो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनक"॥
इति गारुडे युगधर्म्मे २२७ अध्यायः॥

(माघपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः।)

तद्युगमानम्। द्वात्रिंशत्सहस्राधिकचतुर्लक्षवत्सराः (४३२०००)।

(आर्य्यभट्टमते ऽत्र १५७७९१७५० दिवसाः।
सूर्य्यसिद्धान्तमते १५७७९१७८२। ४८ दिवसाः।
ज्योतिषसैद्धान्तिकमते च १५७७९१७८२ दिवसाः।
अतो वर्षमानमार्य्यभट्टमते ३६५। १५। ३१। १५। दिवसाः।
सूर्य्यसिद्धान्तमते ३६५।१५।३१।३१।२४। दिवसाः।
ज्योतिषसैद्धान्तिकमते च ३६५। १५। ३१। ३० दिवसाः।)

तस्यातीताब्दाः १९०९ शकाब्दपर्य्यन्तं ४९८८॥

(कलेस्त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतमितेषु (६५३) वत्सरेषु गतेषु युधिष्ठिरादयो जाताः। यदुक्तं राजतरङ्गिण्यां १। ५१।
"शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः"॥

षट्पञ्चाशदधिकपञ्चविंशतिशतमितेषु (२५२६) युधिष्ठिराब्देषु कलेर्य्यङ्कसिद्धिचन्द्रनेत्रमितेषु (३१७९) वत्सरेषु गतेषु च महाविषुवसङ्क्रान्त्यां शालिवाहनस्य राज्ञो जन्मदिनमारभ्य शकाब्दः प्रवर्त्तितः। यदुक्तं तत्रैव १। ५६।
"आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ। षड्द्विकपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य राज्यस्य"॥ अयन्तु महाविषुवसङ्क्रान्तिमधिगम्य परिगणितो भवति॥

कलेश्चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३०४४) वत्सरेषु गतेषु चैत्रशुक्लप्रतिपदि उज्जयिनीपतेर्विक्रमादित्यस्य राज्यप्राप्तिकालमारभ्य संवत् इत्याख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रचलितः। अयन्तु चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिथिमधिगम्य परिगणितो भवति॥

कलेरेकोत्तरशताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३१०१) वत्सरेषु गतेषु प्रायशो सौरपौषस्य अष्टादशदिवसे यीशुख्रीष्टीयाब्दः प्रचलितः॥

पञ्चनवत्युत्तरषट्शताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३६९५) कलेरतीताब्देषु सप्तदशाधिकपञ्चशतमिते (५१७) च शकाब्दे प्रचलति भाद्रशुक्लद्वादश्यां उत्कलदेशप्रचलितः विलायति इत्याख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रवर्त्तितः। अयन्तु भाद्रशुक्लद्वादशीमधिगम्य परिगणितो भवति॥

षड्विंशत्युत्तरसप्तशताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३७२६) कलेरतीताब्देषु पञ्चचत्वारिंशदधिकपञ्चशतमिते (५४५) च शकाब्दे प्रचलति कौटस्यविश्वतिनमदिनयीय मुहम्मदस्य मक्का-

प्रस्थानकालमारभ्य "हिज्रि" इति प्रसिद्धो हायनः प्रचलितः। अयन्तु चान्द्रमानेन परिगणितो भवति। अतः प्रायशः सौरसप्तनवतितमवर्षस्य शततमा वत्सरा भवेयुः॥

पञ्चाशीत्यूर्द्ध्वपञ्चशताधिकचतुःसहस्रपरिमितेषु कलेरतीताब्देषु (४५८५) सप्ताधिकचतुर्द्दशशतपरिमिते (१४०७) च शकाब्दे प्रचरति फाल्गुनीयोनविंशदिवसे शुक्रवारे पूर्णिमायां भगवांश्चैतन्यदेवः प्रादुर्बभूव। अस्य जन्मदिनमारभ्य चैतन्याब्दः प्रचलितः॥)

अस्मिन् युगे धर्म्म एकपादः। अधर्म्मश्चतुष्पादः। आयुः शतवर्षाणि। अवतारः श्रीकृष्णः। तद्युगशेषे पापिनां विनाशाय भगवद्दशमावतारः कल्किर्भविष्यति। तद्युगधर्म्मो यथा।

"कलौ तु धर्म्मपादानां तुर्य्यांशोऽधर्म्महेतुभिः।
एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति॥
तस्मिन् लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः।
दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः"॥
"यदा मायानृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम्।
शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः॥
यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः।
कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः॥
दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः।
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः॥
अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः।
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपाः॥
ह्रस्वकाया महाहारा बह्वपत्या गतह्रियः।
शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः॥
पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणः।
अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्त्तां साधुजुगुप्सिताम्॥
पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम्।
भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः॥
पितॄन् भ्रातॄन् सुहृज्ज्ञातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः।
ननान्दृश्यालसम्वादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः॥
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः।
धर्म्मं वक्ष्यन्त्यधर्म्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम्॥
नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकरकर्षिताः।
निरन्ने भूतले राजन्ननावृष्टिभयातुराः॥
वासोऽन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः।
हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः॥
कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः।
त्यक्ष्यन्ति हि प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि॥
न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्थविरौ पितरावपि।
पुत्रान् भार्य्याश्च कुलजां क्षुद्राः शिश्नोदरम्भराः॥
कलौ न राजन् जगतां परं गुरुं
त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम्।
प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं
यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः"॥ *॥

कलिकृतदोषविनाशोपायः। यथा,

"यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः
पतन् स्खलन् वा विवशो गृणन् पुमान्।
विमुक्तकर्म्मार्गल उत्तमां गतिं
प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः॥
पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान्।
सर्व्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः॥
श्रुतः संकीर्त्तितो ध्यातः पूजितश्चादृतोऽपि वा।
नृणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम्॥
यथा हेम्नि स्थितो वह्निर्दुर्व्वर्णं हन्ति धातुजम्।
एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम्॥
विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्री
तीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः।
नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा
यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते॥
तस्मात् सर्व्वात्मना राजन् हृदिस्थं कुरु केशवम्।
म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो यासि परां गतिम्"॥
"कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत्॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्"॥
इति श्रीभागवते महापुराणे १२। ३ अध्यायः॥*॥
तद्युगशेषधर्म्माः यथोक्तास्तत्रैव १२।१।३६-४७॥
"सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्व्बुदमालवाः।
व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः॥
सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कौन्तीं काश्मीरमण्डलम्।
भोक्ष्यन्ति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छा अब्रह्मवर्च्चसः॥
तुल्यकाला इमे राजन् म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः।
एतेऽधर्म्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः॥
स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः।
उदितास्तमितप्राया अल्पसत्त्वाल्पकायुषः॥
असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसा वृताः।
प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः॥
तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः।
अन्योन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीडिताः"॥
तत्रैव १२।२।१-१६।
"ततश्चानुदिनं धर्म्मः सत्यं शौचं क्षमा दया।
कालेन बलिना राजन् नङ्क्ष्यत्यायुर्बलं स्मृतिः॥
वित्तमेव कलौ नॄणां जन्माचारगुणोदयः।
धर्म्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि॥
दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि॥
लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम्।
अवृत्त्या न्यायदौर्ब्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः॥
अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव हि।
स्वीकार एव चोद्वाहे स्नानमेव प्रसाधनम्॥
दूरे वार्य्ययनं तीर्थं लावण्ये केशधारणम्।
उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि॥
दाक्ष्ये कुटुम्बभरणं यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम्।
एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णे क्षितिमण्डले।
ब्रह्मविट्क्षत्त्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः॥
प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्म्मभिः।
आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम्॥
शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पास्थिभोजनाः।
अनावृष्ट्या विनङ्क्ष्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः॥
शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योऽन्यतः प्रजाः।
क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव सन्तप्स्यन्ते च चिन्तया॥
त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम्।
क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः।
वर्णाश्रमवतां धर्म्मे नष्टे वेदपथे नृणाम्॥
पाषण्डप्रचुरे धर्म्मे दस्युप्रायेषु राजसु।
चौर्य्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु वै नृषु॥
शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु।
गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु॥
अणुप्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थाणुषु।
विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु॥
इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु खरधर्म्मिषु।
धर्म्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति"॥

(देवगन्धर्व्वविशेषः। स तु कश्यपात् दक्षकन्यायां मुनौ जातः। यथा, महाभारते १।६५।४४।
"तथा शालिशिरा राजन् पर्ज्जन्यश्च चतुर्द्दश।
कलिः पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोड़शः"॥
शिवः। यथा महाभारते।१३।१७।७८।
"दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः"॥)

कलिः, स्त्री, (कलयति ईषत्प्रकाशते उद्भिद्यते वा कल्+ततः इन्।) कलिका। इति मेदिनी॥

कलिकः, पुं, (कलो मन्दगम्भीरध्वनिरस्यास्ति। कल+मत्वर्थे ठन्।) क्रौञ्चपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कलिका, स्त्री, (कलिरेव। स्वार्थे कन् टाप् च।) अस्फुटितपुष्पम्। तत्पर्य्यायः। कोरकः २। इत्यमरः।२।४।१६॥ कलिः ३ कली ४। कोरकम्। ५ इति तट्टीका॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३।१६८।
"मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः"॥)
वीणामूलम्। इति हेमचन्द्रः॥ पदसन्ततियुक्तरचनाविशेषः। तद्विवरणम् यथा,—
"सुम्भिहाकलिकारम्भे श्लोकास्तु युगशः स्मृताः।
अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकशो हि ते॥
पूर्त्तौ द्वौ कलिकाभिस्तु विरुदास्तुल्यसङ्ख्यकाः"॥*॥
कलिकालक्षणम्।
"कला नाम भवेत्तालनियता पदसन्ततिः।
कलाभिः कलिका प्रोक्ता तद्भेदाः षट् समीरिताः।
कलिका चण्डवृत्ताख्या द्विगादिगणवृत्तका।
तथा त्रिभङ्गी वृत्ताख्या मध्या मिश्रा च केवला"॥
चण्डवृत्ते दशधा संयुक्तवर्णाः।
"अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते।
मधुरं श्लिष्टविश्लिष्टशिथिलक्कादिनस्तमौ॥
भिद्यन्ते ह्रस्वदीर्घाभ्यां ते दर्श्यन्ते स्फुटं यथा।
ह्रस्वान्मधुरसंयोगाः शङ्करा(ङ्क)शकिङ्कराः॥
तद्वत्तु श्लिष्टसंयुक्ता दर्पकर्परसर्पवत्।
ततो विश्लिष्टसंयुक्ता भक्तकल्याणचिन्मयः॥
तथा शिथिलसंयुक्ताः पश्य जग्ध्य वश्यवत्।
प्रोक्ता क्कादियुता मह्यं मह्यं गुह्यं प्रसह्यवत्॥
गर्दादीन् क्काटिसंयुक्तभेदान् केचित् समूचिरे।
दीर्घात्तु कङ्कापाङ्गं वाल्यं वैश्यस्य वाहकम्"॥
कलापरिमाणमुक्तम्।

"अधिकाद्वेषतु'यदिन्यूना द्वादश सा' कला ।
एताभ्यो नाधिका कार्य्या न्यूनाप्यपि न पठ्यते" ॥
तत्र तावच्चण्डवृत्तकलिका द्विधा । नखो विशिख
श्चेति भेदात् । तत्र रथादि विंशतिभेदस्य नखस्येह
वह्निताद्यो नव भेदा गृहीता ।
"वह्नि वीरभद्रश्च समयोऽच्युत उत्पलम् ।
गुणरङ्ग श्चोगुणरतिस्तया मातङ्गखेलितम् ।
तिलकश्चेति कलिका नखस्येहोदिता नव" ॥ इत्युक्तेः ।
अथ विशिखः । पद्मकुन्दचम्पकवकुलभेदात् पञ्च
विधः । तेष्वादिम पद्म पङ्केरुहसितकञ्जपाण्डूत्पले
न्दीवरारुणाम्भोरुहकह्लारभेदात् बहुविधम् ।
अन्तिम वकुलन्तु भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्ये
कादशभेदो विशिखः ।
"पङ्केरुह सितकञ्ज तथा पाण्डूत्पलं परम् ।
इन्दीवरारुणाम्भोजे कह्लारश्चेति सप्तविधम् ॥
इंसकेलिरेव कपिल पद्ममेव मतीर्विदि ।
चम्पक वकुलं कुन्दं वकुल द्विविध तथा" ।
इति पञ्चविधस्यापि विशिखस्येमसह्मका इत्युक्तेः ।
एव चण्डवृत्तकलिका विंशतिधा गृहीता ॥ * ॥
अथ पञ्चधा द्विगादित्रिभङ्गान्ता कलिका मञ्जरी
अभिहिता क्रमात् कोरकगुच्छकसमुद्गकुसुम
रत्नाख्या । तन्मध्ये च कोरकगुच्छकुसुमानि
गृहीतानि । कोरको गुच्छकुसुमैर्मञ्जरी त्रिविधात्र
विद्यते । त्रिभङ्गी कलिका तु द्विगनविधादि
पूर्व्वा षोढ़ा । तन्मध्ये च दण्डकपूर्व्वा विदग्धपूर्व्वा
च गृहीता । दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिभङ्गीह
द्विधा मतेत्युक्तेः ॥ * ॥ अथ मिश्रकलिका तु
कलिकाद्यर्थसंज्ञा सानविभक्तिका वा । अत्र
मध्ये सर्व्वगयो चेति द्विभेदा केवला चेत्यत्रौ ।
तत्रैव चरणौ अव्याकलिकाख्यो द्वाविंशतिरिह
कलिका गृहीता । इत्यादय एकादश नखभेदाः ।
नवकमन्यौ मञ्जरीभेदौ । त्रिगदित्यादय त्रिभ
ङ्गीभेदा मध्यकलिका च मतद्वयाख्याधिकारि
ष्वाम । इति अयथाम मिश्रकगोविन्दविरुदावली
भाष्ये क ... विद्याभूषणः । (छन्दोभेदः । यदुक्त
छन्दोमञ्जर्य्यां ... अध्याये ।
'उदयमघरारु ... मृत्यु
भवति न यदि ... ।
... यदि च गुरुम्
... मिति कलिका सा' ॥
अत्र । ... ।
"... कलिका ... " ॥)
कलिकापूर्व्वा, स्त्री, (कलिकया अर्थेन सह अपूर्व्वं
अक्षरम् ।) ... ।
... ... ।
... । इति ... ॥
कलिकार, पुं, (कलि विविधकोलाहलमेव करा
करोतीति । कलि + कृ + अण् ।) धूम्राटवर्णी ।
पीतमुण्डपक्षी । (कलि ... ... कर
करोतीति ।) पूतिकरञ्जः । इति मेदिनी ॥
कलिकारक, पुं, (कलिं कलहविशेषं करोति ।
कलि + कृ + णिच् + ण्वुल् ।) पूतिकरञ्ज । काँटा
करञ्ज नाटाकरञ्ज इति च भाषा । इत्यमरः । २ ।
४ । ४८ ॥ (कलिं कलहं कारयति । कलि + कृ +
णिच् + ण्वुल् ।) नारदमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कलिकारी, स्त्री, (कलिं गर्भपाताद्यनिष्टं करोतीति ।
कलि + कृ + अण् । जातित्वात् ङीष् ।) उप
विषभेदः । विषलाङ्गलीया इति भाषा । तत्प
र्य्यायः । लाङ्गली २ हलिनी ३ गर्भपातनी ४
दीप्ता ५ विशल्या ६ अग्निमुखी ७ हली ८ नक्ता
९ इन्द्रपुष्पिका १० विद्युज्ज्वाला ११ अग्निजिह्वा
१२ व्रणहृत् १३ पुष्पसौरभा १४ स्वर्णपुष्पा
१५ वह्निशिखा १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । गर्भान्तःशल्यनि
ष्कासनकारित्वम् । सरत्वं क्षारित्वञ्च । इति राज
निर्घण्टः ॥
कलिङ्ग, स्त्री, (कलि + गम् + ड । निपातनात्
साधुः ।) इन्द्रयवम् । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ।
कलिङ्ग, पुं, (कलिं पूतिगन्धादिकं गच्छति प्राप्नोति
कलि + गम् + ड । निपातनात् साधुः ।) पूतिक
रञ्जवृक्षः । (के मस्तके लिङ्गं पीतादिचिह्नमस्य ।)
धूम्राटपक्षी । देशविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
(स नामख्यातो नृपतिविशेषः । अस्य नामानुसारे
णैव कलिङ्ग इति देशाख्या जाता । यदुक्तं महा
भारते । १ । १०४ । ४९५० ।
'अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्मश्च ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता भुवि ।
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृत" ॥)
मेदिनीमते जनपदार्थे पुं भूम्नि । (यदुक्तं तत्रैव
गणिके ६३ ।
"कलिङ्गः पूतिकरजे धूम्राटे भूम्नि नीवृति" ।
अस्य प्रमाणं यथा, गौ रामायणे । ४ । ४० । २१ ।
"तत्र मेकलपुलिन्दांश्च कलिङ्गांश्चैव मार्गत ।
तद्देशवासिमानवाश्च । यथा, महाभारते । ९ ।
११४ । ३ ।
"ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
भ्रातृभिः सहितो वीर कलिङ्गान् प्रति भारत" ॥)
कुटजवृक्षः । (अस्यपर्य्यायो यथा भावप्रकाशे
पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
'उक्तः कुटजकोऽन्यस्तु वत्सकश्चेन्द्रवत्सकाः ।
कलिङ्गश्चापि कालिङ्गस्तथा मल्लिका अपि" ॥
इन्द्रयवमन्दोऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥
अस्यक्वाथो यथा तद्यथा ।
' (बिल्वद्वायव ... त्रिवृताम्बुधरोन्मितम् ।
कलिङ्गपूर्व्वमप्याह वातातीसारनाशनम्' ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसाराधिकारे ।)
शिरीषवृक्षः । प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलिङ्गक, पुं, (कलिङ्ग + स्वार्थे कन् । कलिङ्ग
इव कायति वा । कै + कः ।) इन्द्रयवम् । इति
रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वरा
धिकारे ।
"कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी" ॥)
कलिङ्गा, स्त्री, (के सुखं लिङ्गतीति । क + लिङ्ग
+ अच् टाप् ।) नितम्बिनी । महिला । इति मेदिनी
करहेमचन्द्रौ । त्रिवृत् । इति शब्दचन्द्रिका ।
तेउड़ि इति भाषा ॥
कलिञ्ज, पुं, (कं वातं लञ्जति तिरस्करोति रोधने
नेति यावत् । क + लजि भर्त्सने + "कर्म्मण्यण्"
३ । २ । १ । इति अण् । निपातनात् साधु ।)
कट । इति हेमचन्द्रः । चाँच् दरमा इत्यादि
भाषा ।
कलित, त्रि, (कल + कर्म्मणि क्त ।) विदितम् ।
आप्तम् । इति मेदिनी । भेदितम् । गणितम् ।
इति शब्दरत्नावली । धृतम् यथा,—
"करकलितकपालः कुण्डली दण्डपाणिः" । इति
भैरवध्यानम् ॥
(प्राप्त । यथा आर्य्यासप्तशती ५५५ ।
'विशिख इव कलितकर्णं प्रविशति हृदयं न
निःसरति" । भावे + क्त । ज्ञानम् ।)
कलिद्रुम, पुं, (कलिना आश्रितो द्रुमः शाकपार्थि
वादिवत् मध्यपदलोपः ।) विभीतकवृक्षः । इत्य
मरः । २ । ४ । ५८ । बयड़ा इति भाषा । (अस्य
पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे । १ भागे ।
"विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यादक्षः कर्षफलस्तु सः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ॥
विशेषविवरणमस्य विभीतकशब्दे ज्ञेयम् ।)
कलिन्द, पुं, (कलिं ददाति द्यति वा खच मुम् च ।)
विभीतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (विभीतक
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।) सूर्य्यः । पर्व्वत
विशेषः । यस्मात् यमुना निर्गता । इति कालि
न्दीशब्दव्युत्पत्तौ भरतः । (यथा रघुः ६ । ४८ ।
"कलिन्दकन्या मथुरां गतापि
गङ्गोर्म्मिसंसक्तजलेव भाति" ।)
कलिन्दकन्या, स्त्री, (कलिन्दस्य पर्व्वतविशेषस्य कन्या
तदुत्पन्नत्वात् ।) यमुनानदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
("कलिन्दकन्यामथुरां गतापि
गङ्गोर्म्मिसंसक्तजलेव भाति" ॥
इति रघुः । ६ । ४८ ।)
कलिन्दनन्दिनी, स्त्री, (कलिन्दं नन्दयति । कलिन्द +
नन्द + णिनिः ङीप् च । कलिन्दस्य नन्दिनी वा ।)
यमुनानदी । इति शब्दरत्नावली ॥
कलिप्रियः, पुं, (कलिः कलहः प्रियो यस्य ।) नारद
मुनिः । यथा । "कलिप्रियस्य प्रियविग्रहस्य" ।
इति रघुः ॥ (कलेः प्रियः । दुष्टप्रकृतिकः ।) वा
नरः । इति शब्दमालावली ॥
कलिमारक, पुं, (कलीनां कलिकानां मारो यत्र ।
तस्य रः कप् समासे कप् वा । यद्वा कलिना
सदेहस्य ... दुःखेन मारयतीति । कलि
+ मृ + णिच् + ण्वुल् ।) कलिकारकः । इत्यमर
टीकायां रमानाथः । २ । ४ । ४८ ।
कलिमालकः, पुं, (कलीनां माला यत्र । कप् कलिना
मारयति वा रस्य लः ।) कलिकारकः । इति
स्वामी इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कलिमाल्यः, पुं, (कलीनां म ... यत्र ।) पूतिकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कलियुगं, क्ली, (कलिरेव युगम्। अग्नेः शिखा राहोः शिर इति वत् कलेर्युगं वा।) चतुर्थयुगम्। (यथा मनुः १। ८५।

"अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः" ॥)

तस्योत्पत्त्यादि यथा। माघीपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः। तत्र अवतारः कल्किः। पुण्यमेकपादम्॥ पापं त्रिपादम्। गङ्गा तीर्थम्। ब्राह्मणो निरग्निः। अन्नगताः प्राणाः। सार्द्धत्रिहस्तपरिमितो मनुष्यदेहः। अष्टाधिकशतवर्षं परमायुः। भोजनपात्रस्य नियमो नास्ति। इति कलियुगस्य लक्षणम्॥ कलियुगाब्दाः ४३२०००। आदौ कलिराजा धर्म्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः। हरिश्चन्द्रः मुनिश्चन्द्रः तेजश्शेखरः विक्रमादित्यः विक्रमसेनः लाउसेनः वल्लालसेनः देवपालः भूपालः महीपालः। एते राजचक्रवर्त्तिनः॥

तन्माहात्म्यं यथा,—

'धर्म्मः सङ्कुचितस्तपो विरहितं सत्यञ्च दूरं गतम्।
लोका धर्म्महता द्विजास्त्वलुभिता नारीवशा मानवाः'॥

तत्र तारकब्रह्मनाम।

"हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे" ॥

इति केचित्॥

कलियुगाद्या, स्त्री, (कलियुगस्य आद्या आद्यतिथिः।) माघीपौर्णमासी। तन्माहात्म्यं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कलिलः, त्रि, (कल्यते मिश्र्यते इति। "सलिकलि" उणां १। ५५। इति इलच्।) गहनः। इत्यमरः। ३। १। ८५॥ (यथा गीतायाम् २। ५२।

"यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति" ॥)

मिश्रः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा भागवते ६। २। ४६।

"न यथा पुनः कर्म्मसु सज्जते मनो
रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा" ॥)

कलिवृक्षः, पुं, (कलेराश्रयरूपो वृक्षः।) कलिद्रुमः। वहेडुकवृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

कली, स्त्री, (कल्+"सर्व्वधातुभ्य इन्" ततः वा ङीप्।) कलिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कलुषं, क्ली, (कं सुखं लुषति हिनस्ति। क+लुष्+घञ्। यद्वा कल्+"पृनहिकलिभ्य उषच्"। उणां ४। ७५। इति उषच्।) पापम्। इत्यमरः। १। ४। २८॥ (यथा शङ्कराचार्य्यकृतात्मबोधे ५।

"अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्म्मलम्।
कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कतकरेणुवत्" ॥

मालिन्यं यथा ऋतुसंहारे। ३। २३।

"विगतकलुषमम्भः श्यानपङ्का धरित्री।
विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम्" ॥)

कलुषः, पुं क्ली, (कस्य जलस्य लुषः हिंसकः। व्याविलकारक इत्यर्थः। क+लुष्+क।) महिषः। इति राजनिर्घण्टः॥ (वृद्धः। यथा शकुन्तलायां "कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषः"॥ निन्दितः। यथा मनुः १। ५७।

"वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम्" ॥)

कलुषः, त्रि, (कल्+उषच्।) अनच्छः। आविलः। इत्यमरः। १। १०। १४॥ ("निर्भृष्टकलुषे नेत्रे" इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ३१ अध्याये॥)

कलेवरं, क्ली, (कले शुक्रे वरं श्रेष्ठं देहोत्पत्तिहेतुत्वात् पवित्रम्। सप्तम्या अलुक्।) शरीरम्। इत्यमरः। २। ६। ७०॥ (यथा गीतायाम्। ८। ६।

"यं यं भावं स्मरन् देही त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमेवैति कौन्तेय! सदा तद्भावभावितः" ॥)

कल्कः, पुं क्ली, (कल् गतौ+"कृ दाधारार्च्चिकलिभ्यः कः"। उणां ३। ४०। इति कः।) घृततैलादिशेषः। (यथा याज्ञवल्क्यः। १। २७७।

"स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकम्।
गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च" ॥)

दम्भः। (यथा महाभारते १। १। २७१।

"तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः
स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः।
प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्कः
तान्येव भावोपहतानि कल्कः" ॥)

विभीतकवृक्षः। विष्ठा। किट्टम्। पापम्। इति मेदिनी॥ (यथा भागवते २। २। २४।

"विधूतकल्कोऽथ हरेरुदस्तात्
प्रयाति चक्रं नृप! शैशुमारम्" ॥

यस्य कस्यचित् वस्तुनो चूर्णम्। यथा कुमारे। ७। ९।

"तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैला-
माश्यानकालेयकृताङ्गरागाम्" ॥)

कर्णमलः। इति शब्दरत्नावली॥ तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ घृततैलादिपाके देयमौषधद्रव्यम्। तत्तु पञ्चकषायान्तर्गतदृषदि पेषितम्। अस्य पूर्णवीर्य्यं याममेकं तिष्ठति। यथा,—

"द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम्।
तदेव सूरिभिः पूर्व्वैः कल्क इत्यभिधीयते" ॥

तत्पर्य्यायः। पिष्टः २ विनीयः ३। इति रत्नमाला॥ स्वावापः ४ प्रक्षेपः ५। इति वैद्यकपरिभाषा॥

("द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत्।
प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मानं कर्षसम्मितम्॥

इति मध्यखण्डे। ५। १। शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥ यस्तु घृतेषूपयुज्यते सभूयः कल्क इति संज्ञां लभते निरुद्धालेपनसंज्ञस्तेनास्रावसंनिरोधो मृदुता पूतिमांसापकर्षणमन्तर्निर्द्दोषतावणशुद्धिश्च भवति"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। १८ अध्याये।) शाठ्यम्। इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः॥

कल्कः, त्रि, (कलयति पापमाचरति। कल्+कः।) पापाशयः। पापात्मा। इति मेदिनी॥

कल्कफलः, पुं, (कल्कस्य विभीतकस्य फलमिव फलं यस्य अवयवसादृश्यात्।) दाडिमवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दाडिमशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः।)

कल्किः, पुं, (कल्कः पापं हार्य्यतया अस्ति अस्य। कल्क+इन्।) विष्णोर्दशमावतारः। स तु कलिशेषे पापात्मनां विनाशाय सम्भलग्रामे भविष्यति। यथा,—

"सम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः।
भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति" ॥

तस्य कर्म्म यथा,—

"अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः।
असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्य्यगुणान्वितः॥
विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः।
नृपलिङ्गच्छदो दस्यून् कोटिशो निहनिष्यति" ॥

इति श्रीभागवतम्॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"स्तुत्वा प्राह पुरो ब्रह्मा देवानां हृदयेप्सितम्
तं श्रुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत्॥
सम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम्।
सुमत्यां मातरि विभो धन्यायां त्वन्निदेशतः॥
चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव करिष्यामि कलिक्षयम्।
भवन्तो बान्धवा देवाः स्वांशेनावतरिष्यथ॥
इयं मम प्रिया लक्ष्मीः सिंहले संभविष्यति।
वृहद्रथस्य भूपस्य कौमुद्यां कमलेक्षणा।
भार्य्यायां मम भार्य्यैषा पद्मा नाम्नी जनिष्यति॥
यात यूयं भुवं देवाः स्वांशावतरणे रताः॥
राजानौ मरुदेवापी स्थापयिष्याम्यहं भुवि।
पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्म्मान् संस्थाप्य पूर्व्ववत्।
कलिव्यालं संनिरस्य प्रयास्ये स्वालयं विभो॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्वृतः।
जगाम ब्रह्मसदनं देवाश्च त्रिदिवं ययुः॥
महीमाश्वास्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः।
सम्भलग्रामविप्रर्षिमाविवेश परात्मकः॥
सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम्।
ग्रहनक्षत्रराश्यादिसेवितश्रीपदाम्बुजम्॥
सरित् समुद्रा गिरयो लोकाः सस्थाणुजङ्गमाः।
सहर्षा ऋषयो देवा जाते विष्णौ जगत्पतौ॥
बभूव सर्व्वसत्वानामानन्दो विविधाश्रयः।
नृत्यन्ति पितरो हृष्टास्तुष्टा देवा जगुर्यशः॥
चक्रुर्व्वाद्यादि गन्धर्व्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः।
जातो ददृशतुः पुत्त्रं पितरौ हृष्टमानसौ॥
धात्री माता महाषष्ठी नाडीच्छेत्री तदाम्बिका।
गङ्गोदकक्लेदमोक्षा सावित्री मार्ज्जनोद्यता॥
तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम्।
मातृका माङ्गल्यवचः कृष्णजन्मदिनेऽभवन्॥
ब्रह्मा तदुपधार्य्याशु स्वाशुगं प्राह सेवकम्।
याहीति सूतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय॥
चतुर्भुजमिदं रूपं देवानामपि दुर्लभम्।
त्यक्त्वा मानुषवद्रूपं कुरु नाथ विचारितम्॥
इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम्।
सुप्रीतः प्राह तरसा ब्रह्मणो वचनात्ततः।
तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् द्विभुजोऽभवत्।
तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्नमानसौ॥
भ्रमसंस्कारवत्तत्र मेनाते तस्य मायया।
ततस्तु सम्भलग्रामे सोत्सवा जीवजातयः॥
मङ्गलाचारबहुलाः पापतापविवर्ज्जिताः।
सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम्॥
पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूयादाद्गवां शतम्।

हरेः कल्याणकृद्विष्णुयशाः शुद्धेन चेतसा ।
सामर्ग्यजुर्व्विद्भिरग्र्यैस्तद्ग्रामकरणे रत ।
तदा राम कृपो व्यासो द्रौणिर्भिक्षु शरीरिणः ।
समायाता हरिं द्रष्टुं बालकत्वमुपागतम् ।
तानागतान् समालोक्य चतुर सूर्य्यसन्निभान् ।
हृष्टरोमा द्विजवर पूजां चक्रे स ईश्वरान् ॥
पूजितास्ते स्वासनेषु संविष्टाः स्वसुखाश्रयाः ।
हरिं क्रोड़गतं तस्य ददृशुः सत्त्वमूर्त्तय ॥
तं बालकं नराकारं विष्णुं नत्वा मुनीश्वराः ।
कल्किं कल्कविनाशार्थमाविर्भूतं विदुर्ब्बुधाः ।
नामाकुर्व्वंस्ततस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् ॥
कृत्वा संस्कारकर्म्माणि ययुस्ते हृष्टमानसाः ।
ततः स ववृधे तत्र सुमत्या परिपालितः ।
कालेनाल्पेन कंसारिः शुक्लपक्षे यथा शशी ।
कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः ॥
पितृमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः ।
कल्केरंशाः पुरो जाताः साधवो धर्म्मतत्पराः ॥
गार्ग्यभर्ग्यविशालाद्या ज्ञातयस्तदनुव्रताः ।
विशाखयूपभूपालपालितास्तापवर्ज्जिताः ।
ब्राह्मणाः कल्किमालोक्य परां प्रीतिमुपागताः ॥
ततो विष्णुयशाः पुत्त्रं धीरं सर्व्वगुणाकरम् ।
कल्किं कमलपत्राक्षं प्रोवाच पठनादृतम् ।
तात ते ब्रह्मसंस्कारं यज्ञसूत्रमनुत्तमम् ।
सावित्रीं वाचयिष्यामि ततो वेदान् पठिष्यसि ।
इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये कल्कि जन्मोपनयनम् २ अध्याय ॥

कल्की, [न्] पुं, (कल्कः पापं नाशकत्वेन अस्ति अस्य । कल्क + इनि ।) कल्कि भगवतो दशावतारेषु चरमोऽवतारः । यथा पुराणे ।
"मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" ॥
(अस्य जन्मादिविवरणन्तु कल्किशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

कल्पः, पुं, (कल्प्यते विधीयते असौ । कृप + कर्म्मणि घञ् ।) विधिः । (यथा मनुः ३ । १४७ ।
"एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः" ॥)
(कल्पयति सृष्टिं नाशं वा अत्र । कृप + णिच् + अधिकरणे अच् ।) प्रलयः ।
("युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते ।
कृताब्दसंख्यस्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः" ॥
"ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्द्दश ।
कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः" ॥
ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः ससन्धयः स्वसन्धिसहिताः कल्पकाले ज्ञेयाः । ससन्धियुक्तचतुर्द्दशमनुभिः कल्पो भवेदित्यर्थः । इति सूर्य्यसिद्धान्तोक्तकल्पपरिमाणम् । प्राकृतिकनैमित्तिकदैनन्दिनमहाप्रलयानां विवृतिस्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
कल्प्यते स्वक्रियायै समर्थो भवत्यत्र । कृप + अधिकरणे घञ् ।) ब्राह्मं दिनम् । तत्तु दैवदिवसहस्रयुगम् । इत्यमरः । १ । ४ । २१ ॥ (यथा विष्णुपुराणे १ मासे १ । १२ ।
"कल्पान् कल्पविकल्पांश्च चतुर्युगविकल्पितान् ।
कल्पान्तस्य स्वरूपञ्च युगधर्म्मांश्च कृत्स्नशः" ॥)
त्रिंशत्कल्पैर्ब्रह्मण एको मासो भवति तेषां नामानि यथा । श्वेतवाराह १ नीललोहितः २ वामदेव ३ गाथान्तरः ४ रौरव ५ प्राण ६ वृहत्कल्प ७ कन्दर्प ८ सद्य ९ ईशान १० ध्यान ११ सारस्वत १२ उदान १३ गरुड़ः १४ कौर्म्मः १५ अथ ब्रह्मणः पौर्णमासी । नारसिंहः १६ समाधि १७ आग्नेय १८ विष्णुज १९ सौर २० सोमकल्प २१ भावन २२ सुप्तमाली २३ वैकुण्ठ २४ आर्च्चिष २५ वल्मीकल्प २६ वैराज २७ गौरीकल्प २८ माहेश्वर २९ पितृकल्पः ३० अथ ब्रह्मणोऽमावास्या । इति कल्पसन्दर्भे प्रमाणवचनम् । एतादृशैर्द्वादशमासैस्तस्य संवत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण आयुः । तत्र पञ्चाशद्वर्षाणि व्यतीतानि एकपञ्चाशदारम्भे अधुना श्वेतवाराहकल्पः । इति महाभारतम् ॥ (कल्पारम्भकालश्च ब्रह्मसिद्धान्ते उक्तस्तद्यथा,—
"चैत्रसितादेर्भानोर्व्वर्षयुगमासयुगकल्पाः ।
सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनैर्व्वैतस् !" ॥
चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्य इत्यर्थः ।
तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
"चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति ।
प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि" ॥
इति कालसामान्यगणनायास्तदारम्भकथनात् ।
एव चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पारम्भोऽपि ।
"माघशुक्लतृतीयायां कृष्णायां फाल्गुनस्य च ।
पञ्चमी चैत्रमासाद्या यथैवाद्या तथा परा ।
शुक्ला त्रयोदशी माघ कार्त्तिकस्य तु सप्तमी ।
नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैता संस्मराम्यहम् ।
कल्पनामादयो ज्ञेया दत्तस्याक्षयकारकाः" ॥
इति वराहवाक्यानि समूलानि चेत् तदा कल्पभेदादविरुद्धानि कल्पादित्वेन तत्तत् तिथिषु श्राद्धकर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकपरत्वेन वा समर्थनीयानि । अत एव सूर्य्यसिद्धान्ते उक्तम् । यथा,—
"सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रविपर्य्ययात् ।
यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात् ॥
मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् ।
न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मकल्पः प्रकीर्त्तितः" ॥
इत्यादीनां युगमन्वन्तरकल्पानां सौरत्वेन उक्तिः । सौरमाणे च नियतयुगादिकालेषु अनियततिथिसम्भवेऽपि सर्व्वेषां कल्पानामादौ चैत्रसितादितिथिरेव नियता प्रागुक्तवचनप्रामाण्यात् । किन्तु प्रागुक्तमात्स्ये ब्राह्मकल्पानां चान्द्रत्वकथनात् तिथिभेदसम्भव । इति सूर्य्यसिद्धान्तवाक्य ग्रह स्पष्टीकरणोपयोगित्वविरोध ।) विकल्प । कल्पवृक्ष । न्याय । शास्त्रविशेष । स तु वेदषडङ्गान्तर्गतो यागक्रियाणामुपदेशक । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा रघुः १ । ९४ ।
"कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्" ॥)
व्याकरणस्य प्रत्ययविशेषः । स च स्याद्यन्ताख्यातपदाभ्यामीषदूनार्थे भवति । तत्र वाच्यलिङ्गत्वं यथा, ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । ईषदूनं पचति पचतिकल्पम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (तथा महाभारते १ । १२६ । ५ ।
"ते परस्परमासन्ना देवकल्पा महर्षयः" ॥)

कल्पकः, पुं, (कल्पयति क्षौरकर्म्मादिना वेशादिकं रचयतीति । कृप + णिच् + ण्वुल् ।) नापितः । इति शब्दमाला । कर्चूरः । इति भावप्रकाशः ॥ (कल्पयति गद्यपद्यादिकमुद्भाव्य रचयतीति शास्त्रे रचयिता । ग्रन्थकर्त्ता ॥)

कल्पनं, क्ली, (कृप + भावे ल्युट् ।) कृत्तिः । छेदनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्पना, स्त्री, (कृप + णिच् + भावे युच् टाप् ।) हस्तिसज्जना । नायकस्यारोहणार्थं गजसज्जीकरणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ अनुमितिः । इति न्यायशास्त्रम् ॥ रचना । यथा "प्रबन्धकल्पना कथा" । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

कल्पनी, स्त्री, (कल्पयति केशादीन् छिनत्ति अनया । कृप छेदने + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) कर्त्तनी । इति हेमचन्द्रः ॥ कांचि इति भाषा ॥

कल्पपादपः, पुं, (कल्पं सर्व्वकामं सम्पादयति । इति कल्पः । स चासौ पादपश्चेति कर्म्मधारयः ।) कल्पवृक्षः । यथा नैषधे । १ । १५ । "स्वधा * चक्रेऽस्थितकल्पपादपः" ॥

कल्पपादपदानं, क्ली, (कल्पपादपस्य सुवर्णनिर्म्मितपादपाकृतेर्दानम् ।) महादानविशेषः । तद्विधानं यथा,
"कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम् ।
महादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा लोकेशावाहनन्तथा ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
काञ्चनं कारयेद्वृक्षं नानाफलसमन्वितम् ॥
नानाविहगवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् ।
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् ॥
अर्द्धकृतं सुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ।
गुड़प्रस्थोपरिष्टाच्च सितवस्त्रयुगावृतम्" ॥
अर्द्धकृतं यावदुपात्तसुवर्णस्यार्द्धेन निर्म्मितम् ।
"ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशाखं सभास्करम् ।
कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ॥
सन्तानं पूर्व्वतस्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत् ।
मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं घृतोपरि" ॥
सन्तानं पूर्व्वतस्तद्वदिति गुड़प्रस्थस्य सितवस्त्रयुगावृतमित्यर्थः । कामदेवमधस्ताच्चेति सभास्करस्याधस्तात् सकलत्रं कामदेवं प्रकल्पयेदिति योजनम् । मन्दारादिष्वेकैकदेवतासम्बन्धश्रुते ॥
"पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्र्या सह गीरके ।
सुरभीसंयुतं तद्वत्तिलेषु हरिचन्दनम् ॥
तृतीयांशेन कुर्व्वीत सौम्येन फलसंयुतम् ।
कौशेयवस्त्रसंयुक्तानिक्षुमाल्यफलान्वितान्" ॥
तृतीयांशेन सन्तानघटनावस्थितसुवर्णतृतीयभागेन । सौम्येन उत्तरदिग्विभागेन ॥

"तथाष्टपूर्णकलसान् पादुकासनभाजनान् ।
दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम्" ॥

पादुकासनभाजनान् पादुकासनभाजनसहितानित्यर्थः । आसनपदञ्चात्र कलसावस्थानोचितासनपरम् । चामरासनसंयुतमिति पुनरासनपदश्रवणात् ।

"फलपङ्क्तियुतं तद्वदुपरिष्टाद्वितानकम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
होमाधिवासनान्ते तु स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदाय च ।
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये ॥
यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तपरं वीजमतः पाहि सनातन ! ॥
त्वमेवामृतसर्व्वस्वमनन्तपुरुषोऽव्ययः ।
सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात् ॥
एवमामन्त्र्य तं दद्याद्गुरवे कल्पपादपम् ।
चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीनि कल्पयेत्" ॥

एतेन चत्वार एवर्त्विजः कर्त्तव्याः । कुशमयाश्चत्वारो ब्राह्मणा इत्युक्तं सम्भवति ॥

"स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरुरेवाभिपूजितः ।
न वित्तशाठ्यं कुर्व्वीत न च विस्मयवान् भवेत्" ।

न च विस्मयवान् इदम्मया दत्तमिति नाहङ्कारवान् भवेदित्यर्थः ॥

"अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारणकिन्नरैः ।
भूतान्भव्यांश्च मनुजांस्तारयेदात्मसम्मितान् ॥
स्तूयमानो दिवः पृष्ठे पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्रवान् ।
विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति ।
दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत्ततः ॥
नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः ।
नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् ॥
यो वा पठेत् कनककल्पतरुप्रदानं
यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा ।
सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहामरोभिर्मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः" ॥ * ॥

अथ यजमानः अमुकजातकल्पपादपमहादानदानेच्छुस्तुलापुरुषलिखितं कृष्णचर्म्मसमाच्छन्नतिलसहितवेदिं इत्यादि.

अथ यजमानः अमुकजातकल्पपादपमहादानदानेच्छुस्तुलापुरुषलिखितं कृष्णचर्म्मसयाच्छन्नस्य [illegible] तुलास्थाप्यहरिप्रतिमालङ्कारतुलाग्रन्यग्राहप्रतिमाऋत्विक्चतुष्टयवरणादिदक्षिणासामग्रीवहिः सर्व्वसम्भारं अधिकालेन पलत्रयादूर्द्धसहस्रपलावधियथेष्टकाञ्चनमुपादाय तस्यार्द्धेन कल्पपादपमपरार्द्धेन समभागेन सन्तानं मन्दारं पारिभद्रं हरिचन्दनञ्चैवं पञ्चतरून् पञ्चशाखान् सौवर्णनानाफलपक्षिसर्पनिर्म्मितानेकवसनाकारसहितान् केयूरकुण्डलाद्यभिमतालङ्कारभूषितान् एषामाच्छादनार्थं श्वेतवस्त्रयुगपञ्चकं तदधःसंस्थापनार्थं गुडप्रस्थञ्च प्रत्येकं प्रस्थपरिमितान् घृतक्षीरतिलांश्च पञ्चवृक्षाणां स्थापनार्थं नामोदृष्टसवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिवभास्करप्रतिमाः यथोक्तसमरूपकुष्ठ्याधःस्थाप-

नार्थमभिमतसुवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिताः सरतिकामदेवलक्ष्मीसावित्रीसुरभिप्रतिमाश्च कल्पतरुपार्श्वस्थापनार्थमष्टौ कुम्भान् तदधःस्थापनार्थं कुशादिनिर्म्मितासनाष्टकं कुम्भाच्छादनार्थं कौषेयवस्त्राष्टकं कुम्भपार्श्वस्थापनार्थमिक्षुदण्डाष्टकं पुष्पमालाष्टकसामग्रीं यथेष्टफलाष्टकं पादुकायुगाष्टकं कांस्यभाजनाष्टकञ्च कल्पतरुपार्श्वार्पणार्थं दीपिकोपानद्युगच्छत्रचामरासनाष्टादशधान्यानि च उत्पादयेत् । ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्व्वतरदिने यजमानगुर्व्वृत्विग्जापकास्तुलापुरुषवद्धविष्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्ययोस्तुलापुरुषपदस्थाने कल्पपादपपदं प्रक्षिप्य यथायथं निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्य्युः । ततोऽपरदिने यजमानस्तुलापुरुषवद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं गोविन्दाद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसङ्कल्पपुण्याहादिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने कल्पपादपपदं प्रक्षिप्य कुर्य्यात् । ततो गुर्व्वृत्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने च कृतनित्यास्तुलापुरुषवदग्निस्थापनादिमध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म यथायथं कुर्य्युः । एवञ्च मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म तुलापुरुषग्रन्थं अनुसन्धायानुष्ठातव्यम् । तत ऋत्विजः कल्पतरुमानीय प्रधानवेद्यां लिखितचक्रमध्ये गुडप्रस्थं दत्त्वा तदुपरि स्थापयेयुः । ततस्तस्याधो गुडप्रस्थोपरि पङ्क्तिक्रमेण सुवर्णयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिवभास्करप्रतिमाः स्थापयेयुः । तत्पूर्व्वतः अधस्तादारोपितसरतिकामदेवप्रतिमां गुडप्रस्थोपरि सन्तानं कल्पतरुदक्षिणतः अधःसमारोपितलक्ष्मीप्रतिमां घृतप्रस्थोपरि मन्दारं कल्पतरोः पश्चिमतः अधःसमारोपितसावित्रीप्रतिमां क्षीरकप्रस्थोपरि पारिभद्रं कल्पतरूत्तरतः अधःसमारोपितसुरभिप्रतिमां तिलप्रस्थोपरि हरिचन्दनञ्चारोपयेयुः । सर्व्वांश्च वृक्षान् प्रत्येकं सितवस्त्रयुगेनाच्छादयेयुः । अष्टासु दिक्षु प्रत्येकं कौषेयवस्त्राच्छादितान् इक्षुदण्डफलान्वितान् माल्यालङ्कृतानष्टौ पूर्णकुम्भान् पार्श्वारोपितपादुकायुगभाजनानासनेष्वारोप्य कल्पतरुपार्श्वे पूर्व्वोक्तदीपिकाद्युपकरणमारोपयेयुः । ततो मङ्गलतूर्य्यगीतवन्दिघोषेषु सत्सु ऋत्विजः कुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो धृतसर्व्वालङ्कारः पुष्पाञ्जलिमादाय कल्पपादपं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्ते कल्पवृक्षायेत्यादि पाहि संसारसागरादित्यन्तमन्त्रान् पठित्वा पुष्पाञ्जलिनाभ्यर्च्य गुर्व्वृत्विग्भ्यो यथायथं दद्यात् ॥ ॐ अद्यामुकामुकगोत्रेभ्योऽमुकामुकवेदामुकामुकशाखाध्यायिभ्यः अमुकामुकदेवशर्म्मभ्यो गुर्व्वृत्विग्भ्यः मत्स्यपुराणोक्तकल्पपादपमहादानदानफलप्राप्तिकामोऽहं मत्स्यपुराणोक्तभागव्यवस्थया एतं गुडप्रस्थारोपितसौवर्णब्रह्मविष्णुमहेश्वरभास्करप्रतिमासितवसनयुगान्वितगुडप्रस्थारोपितसौवर्णसरतिकामदेवप्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णसन्तानसहितं घृतप्रस्थारोपित-

सौवर्णलक्ष्मीप्रतिमासितवस्त्रयुगान्वितसौवर्णमन्दारसहितं क्षीरकप्रस्थारोपितसौवर्णसावित्रीप्रतिमासितवसनयुगलान्वितसौवर्णपारिभद्रसहितं तिलप्रस्थारोपितसौवर्णसुरभिप्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णहरिचन्दनसहितं कौषेयवस्त्रयुगवेष्टितग्रीवेक्षुमाल्यफलान्वितकुशासनपादुकायुगकांस्यभाजनयुतपूर्णकुम्भाष्टकदीपिकोपानद्युगच्छत्रचामरासनफलमाल्ययुतपञ्चवर्णवितानकाष्टादशधान्ययुतं कल्पपादपमहादानमहं ददे ॥ प्रतिग्रहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा यथाचयं अमुकपादपोऽयं विष्णुदैवतमित्युक्त्वा यथाशाखं कामस्तुतिं पठेयुः । ततो दक्षिणादानम् ।

ॐ अद्य कृतैतद्दानप्रतिष्ठार्थं युष्मभ्यमहन्दक्षिणामिमां यदुत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि ददे ॥ प्रतिग्रहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा प्रत्येकं तरून् मूलेषु स्पृशेयुः । ततो यजमानस्तुलापुरुषवत् याचकेभ्यो दक्षिणादानं दीनानाथादितर्पणं ब्राह्मणवाचनञ्च कुर्य्यात् । ततः कल्पपादपं गुरवे सन्तानकादींश्चतुरो वृक्षान् ऋग्वेदादिक्रमेण चतुर्भ्य ऋत्विग्भ्यो निवेदयेत् । स्वल्पकल्पपादपदाने तु गुरुरेवैकाग्निवत् स्वगृह्योक्तविधिना सर्व्वं ब्रह्माण्डदानवत् कुर्य्यात् । इति कल्पपादपमहादानं समाप्तम् ॥ * ॥ इति महाराजाधिराजनिःशङ्कशङ्करश्रीमद्बल्लालसेनदेवविरचिते श्रीदानसागरे महादानदानावर्त्तः ॥

कल्पलतादानं, क्ली, (महादानान्तर्गता सुवर्णकल्पिता लता तस्या दानम् ।) महादानविशेषः ॥

तस्य विधिर्यथा ।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
महाकल्पलतं नाम पातकौघविनाशनम् ॥
पुण्यान्तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् लोकेशावाहनादिकम् ।
चामीकरमयीः कुर्य्याद्दश कल्पलताः शुभाः ॥
नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिताः ।
विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः" ॥

सुपर्णानां किन्नराणाम् ॥

"हारानादित्सुभिः सिद्धैः फलानि च विहङ्गमैः ।
लोकपालानुसारिण्यः कर्त्तव्यास्ताश्च देवताः" ॥

लोकपालानुसारिण्य इति लोकपालसमानाकृतयः ॥

"ब्राह्मीमनन्तशक्तिञ्च मत्रलश्योपरि न्यसेत् ।
अधस्ताच्च तयोर्मध्ये महाखड्गधरे शुभे" ॥

पद्मशङ्खधरे इति क्वचित् पाठः ॥

"सर्व्वासनस्था माहेन्द्री पूर्व्वतः कुलिशायुधा ।
रजनीसंस्थितामेषी स्रुवपाणिकृताञ्जला" ॥

रजनी हरिद्रा ॥

"याम्या तु महिषारूढा गदिनी तस्गुलोपरि ।
नैर्ऋत्यां नैर्ऋती स्थाप्या सखड्गा च हलोपरि ॥
वारुणे वारुणी क्षीरे सर्पस्था नागपाशिनी ।
मताक्षिनी च वायव्ये स्वनाम्ना पूर्व्वलोपरि ॥
सौम्या तिलेषु संस्थाप्या कौबेरीरिहि संस्थिता ।
माहेश्वरी वृषगता नवनीते तु शूलिनी ॥

मौलिन्यो वरदाश्चैव कर्त्तव्या बालकान्विता ।
शक्त्या पञ्चपलादूर्द्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत्” ॥
मौलिन्यो मुकुटवत्य । वरदा प्रसन्नमूर्त्तय । बालकान्विता क्रोडनिहितपुत्रका । एतेन क्रोडनिविष्टवामकरधृतपुत्रका दक्षिणहस्तविधृत यथोक्तशस्त्रा प्रसन्नमूर्त्तयो बद्धमुकुटा सवाहना घटनीया । अनुक्तवाहनानान्तु ब्राह्माणैन्द्री नैर्ऋतीनान्तत्तल्लोकपालवाहनानि । लोकपालानुसारिण्य इति श्रुते । तत्र हंसारूढ़ा ब्राह्मी कामारूढ़ाैन्द्री नरारूढ़ा नैर्ऋती घटनीया । अनन्तस्य तु क्वचिद्वाहनादर्शनात् अनन्तशक्ति-र्वाहनशून्यैव कर्त्तव्या ॥
“सर्व्वासामुपरिष्टाच्च पञ्चवर्णवितानकम् ।
धेनवो दशकुम्भाश्च वस्त्रपुष्पाणि चैव हि ॥
मध्यमे द्वे तु गरवे ऋत्विग्भ्योऽन्यास्तथैव च ।
ततो मङ्गलशब्देन स्नात शुक्लाम्बरो बुध ।
त्रि प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत्” ॥
“नमो नम पापविनाशिनीभ्यो
ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालनीभ्य ।
आसंशिताधिक्यफलप्रदाभ्यो
दिग्भ्यस्तथा कल्पलतावधूभ्य ॥
इति सकलदिगङ्गनाप्रदान
भवभयसूदनकारि य करोति ।
अभिमतफलदे स नाकलोके
वसति पितामहवत्सराणि विंशत् ॥
पितृशतमथ तारयेद्भवाब्धे
र्भवदुरितौघविघातशुद्धदेहम् ।
सुरपतिवनिताशहस्रसङ्घ
परिवृतमम्बुदवीज्यमानगन्धम् ॥
इति विधानमिद सदिगङ्गना
कनककल्पलताविनिवेदन ।
पठति य स्मरतीह तथेक्षते
स पदमेति पुरन्दरसेवितम्” ॥ * ।
अथ यजमानः कृतोपवासमहाकल्पलतामहादान दानेच्छु तुलापुरुषलिखित खण्डगच्चम्मंमणाच्छन्न समाप्ततुलापुरुषस्थापनीयहरिप्रतिमासालङ्कारतु लाहरणाद्यप्रतिमावर्ज्जि सर्व्वसम्भारमधिकत्वेन पलपञ्चकादूर्द्ध्वपलसहस्रावधियथेष्टहेमनिर्म्मिता श्वानश्वानघटितविद्याधरकिन्नरमिथुनसिद्धगाथा पञ्चवायनिर्म्मितयथेच्छाकृतिफलकुसुमफलपत्र-शोभितपक्षिण्य सिद्धहस्तास्तद्यथेच्छसङ्ख्यमुक्ता हारसहिता नानाविधचित्रनेत्रादिवस्त्रोपशो भिता दशलता । तासामध स्थापनार्थं यथेच्छ हेमघटीरखाटिता यथोक्तरूपा ब्राह्मादिदश प्रतिमा । तदारोपणार्थ लवणगुडहरिद्रातण्डुल घृतक्षीरशर्कराजिलनवनीतानि । लतापार्श्वस्थाप नार्थ धेनुदशक कुम्भदशकञ्च वस्त्रयुगदशकञ्चो त्पादयेत् । ततो यजमानस्तुलापुरुषोक्तमण्डपाम न्तमग्न्य पूर्व्वतरदिने गुर्व्वृत्विग्यजमानजापकाना तुलापुरुषवत्पूर्व्वविद्भोजनादिकं कृत्वा निवेदनञ्च तुलपरपूर्व्वोक्ततुलापुरुषपदस्थाने महाकल्पलतापद निवेश्य निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्य्यु । अपरदिने यजमान पूर्व्ववद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्त कर्म्म गोविन्दाद्यभ्यर्च्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसङ्कल्प पुण्याहादिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने महाकल्पलतापद प्रक्षिप्य कुर्य्यात् । ततो गुर्व्वृत्विग्यजमानजापका उपवसेयु । अपरदिने स्नान नित्यात्तुलापुरुषवदभिस्थापनादि मध्यब्राह्मणवाच नान्त कर्म्म यथायथ कुर्य्यु । एवञ्च मध्यब्राह्मण वचनान्त कर्म्म तुलापुरुषप्रथमनुसन्धायानुष्ठा तव्यम् । तत ऋत्विज प्रधानवेद्या लिखितचक्रोपरि लतानां मध्ये पूर्व्वादिदिक्क्रमेणाष्टौ लता समा रोप्य लतामण्डलमध्ये लताद्वयञ्चारोप्य तदधो लवण दत्त्वा तत्र ब्राह्मीमनन्तशक्तिञ्च आरोप्य पूर्व्वादिदिक्क्रमारोपितास्वलताध क्रमेण गुडादि द्रव्याणि दत्त्वा तेषु क्रमात कुलिशायुधादिशक्ति प्रतिमा समारोपयेयु । लतापार्श्वे दशधेनू पूर्ण कुम्भदशक दशवस्त्रयुगानि च स्थापयेयु । ततो म ङ्गलगीतवाद्यवन्दिघोषेषु सत्सु कुण्डसमीपस्थकुम्भ चतुष्टयजलेन यजमान स्नापयेयु । ततो यजमान शुक्लमाल्याम्बरधरो धृतसर्व्वालङ्कार पुष्पाञ्जलि-मादाय लता त्रि प्रदक्षिणीकृत्य नमो नम पापविनाशिनीभ्य इत्यादिमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिना भ्यर्च्य गुर्व्वृत्विग्भ्यो दद्यात् । तद्यथा । ॐ अद्या मुकामुकमगोत्रेभ्य अमुकामुकवेदामुकामुक शाखाध्यायिभ्योऽमुकामुकदेवशर्म्मभ्यो युष्मभ्य मत स्यपुराणोक्तकल्पलतामहादानदानफलप्राप्तिकामो ऽह मत्स्यपुराणोक्तभागव्यवस्थयैता लवणगुडहरि द्रातण्डुलघृतक्षीरशर्करातिलनवनीतार्पितकलधौत ब्रह्मानन्तकुलिशाद्यध्वक्शिगमनिर्ऋतिवरुणवायु-सोमकमहेश्वरशक्तिप्रतिमासहिता पञ्चवर्णविता नकधेनुदशककुम्भदशकवसनयुगदशकान्विता द शकल्पलता सम्मददे ॥ प्रतिग्रहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठेयु । ततो गुरु कल्पलतेय विष्णु देवतेति ब्रूयात । ऋत्विजस्तु प्रत्येक कल्पलतेय विष्णुदेवतेति ब्रूयु । ततो यथाशाख कामस्तुति पठेयु । तत ॐ अद्य कृतैतद्दानप्रतिष्ठार्थं युष्म भ्यमह दक्षिणामिमा यदुत्पत्तियोग्या भूमिमेतानि च रत्नानि सम्मददे ॥ ब्राह्मणा स्वस्तीत्युक्त्वा कल्प लता स्पृशेयु । तत्तुलापुरुषवज्जापकेभ्यो दक्षिणा दीनानाथादितर्पण ब्राह्मणवाचन त्वरया कल्प लताना यथायथ प्रतिपादनञ्च कुर्य्यात् । इति कल्प लतामहादान समाप्तम् । इति दानसागर ॥

कल्पवृक्ष', पु, कल्पस्य सङ्कल्पस्य दाता वृक्ष । कल्प स्थायी वृक्ष इति वा । इति सारसुन्दरी । देवतरु । इत्यमर । १ । १ । ५२ ॥ (यथा, दानसागरे ।
“नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदाय च ।
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये” ॥)

कल्पान्त ,पु, (कल्पस्य अन्तो यत्र ।) ब्रह्मणो दिनान्त । प्रलयः । इत्यमर । १ । ४ । २२ । (यथा, गो रामायणे ३ । १० । ४ ।
“उपभ्रमरसायैर जलै कल्पान्तवासिन ” ॥)

कल्पित , त्रि, (कल्प्यते सज्जीक्रियते असौ । कृप + णिच् + कर्म्मणि क्त ।) सज्जितहस्ती । इति हेम-चन्द्र । रचिते त्रि ॥ (यथा, महानिर्व्वाणोक्त तत्त्वज्ञाननिर्णये ।
“ब्रह्मादितृणपर्य्यन्त मायया कल्पित जगत ।
सत्यमेक पर ब्रह्म विदित्वैव सुखी भवेत्” ॥)

कल्मष, क्ली, (कर्म्म शुभकर्म्म स्यति नाशयति रस्य लत्वे षत्वे च पृषोदरादित्वात् साधु ।) पापम् । इत्यमर । १ । ४ । २३ ॥ (यथा, मनु १२ । २२ ।
“यामीस्ता यातनाः प्राप्य सजीवो वीतकल्मष ।
तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागश” ॥)
ऋतपुच्छम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (मालिन्यम् । यथा, हे रामायणे २ । ३६ । २७ ।
“न हि कञ्चन पश्यामो राघवस्यागुण वयम् ।
दुर्लभोऽह्यस्य निरय शशाङ्कस्येव कल्मषम् ” ॥)

कल्मष , पु, (कर्म्म शुभकर्म्म स्यति नाशयति । कर्म्म + षो + क । रस्य ल सस्य षत्वञ्च निपातनात् ।) नरकविशेष । इति मेदिनी ॥ मलिने त्रि । इति जटाधर ॥

कल्माष , पु, (कलयति इति क्विप कल् । माषयति स्वभासा अभिभवति अन्यवर्णान् । मष हिंसाया णिच + अच् । कल चासौ माषश्चेति ।) चित्रवर्ण । तद्वति त्रि । इत्यमर । १ । ५ । १७ ॥ कृष्णपाण्डुर वर्ण । कृष्णवर्ण । (कल शुभकर्म्म माषयति हिन स्ति । कल + मष् + णिच् + अच् वा ।) राक्षस । इति मेदिनी ॥ गन्धशालि । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नागविशेष । यथा,महाभारते १ । ३५ । ७ ।
“नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा ” ॥)

कल्माषकण्ठः, पु, (कल्माष कृष्णवर्ण कण्ठो यस्य ।) शिव । इति हारावली ॥

कल्माषपाद', पु, (कल्माषौ शापजलप्रक्षेपणात् कृष्ण वर्णौ पादौ यस्य ।) सौदासराज । इति श्रीभा गवतम् ॥ (यथा, महाभारते १ । १७७ । २ ।
“कल्माषपाद इत्येष लोके राजा बभूव ह ।
इक्ष्वाकुवंशज पार्थ तेजसासदृशो भुवि ” ॥)
अस्य यथा कल्माषपादत्व जात तदुच्यते । नलसखस्य ऋतुपर्णस्य वंशज सौदासनामा नृपति पुरा मृगया चरन् एक राक्षसमवधीत । अस्य रक्षसो भ्राता तु वैरशोधन चिकीर्षु सूदरूपधरोऽस्य राज्ञो गृहे प्रत्युवास । एकदा तु असौ राक्षस भोक्तुकामाय नृपते सौदा सस्य गुरवे वशिष्ठाय नरामिष पक्त्वा ददौ । वशिष्ठस्तु तदभोज्य दृष्ट्वातिक्रुद्ध “राक्षसो भविष्यतीति” राजानमशपत् । राजा तु शाप वृत्तान्त विदित्वा विनापराधेन प्रदत्त शाप इति विचिन्त्य जलमादाय गुरु प्रतिशप्तुं समुद्यत । एतस्मिन्नन्तरेऽस्य पत्नी मदयन्ती दृष्ट्वैवमकार णीयोद्यत पति निवारयामास । राजा तु तया निवारितः स्वपादयो शापजल प्रक्षिप्तवान् । ततदारभ्याय पादयो कल्माषता प्राप्तवान् ॥ अस्य अन्या विस्तृतिस्तु भागवते ९ । ९ अध्याये, तथा महाभारते १ । १७७ अध्याये द्रष्टव्या ।)

कल्य, क्ली, (कल्यते आगम्यते । कल गतौ + कर्म्मणि यत् ।) प्रत्यूष । इत्यमर । १ । ४ । २ । (यथा,

भागवते ४ । २४ । ७८ ।
"इदं यः कल्य उत्थाय प्राञ्जलिः श्रद्धयान्वितः ।
शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्म्मबन्धनैः" ॥
कलयति मिथुतां सम्पादयतीति । अघ्न्यादित्वात् यक् ।) मधु । इति हेमचन्द्रः ॥

कल्यः, त्रि, (कलासु साधुः इति यत् ।) सज्जः । (यथा, महाभारते १ । ५ । ३ ।
कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव" ।) निरामयः । इत्यमरः । ३ । ३ । १५९ ॥ वाक्श्रुतिवर्जितः । दक्षः । कल्याणवचनम् । उपायवचनम् । इति मेदिनी ॥

कल्यजग्धिः, स्त्री, (कल्ये प्रातर्जग्धिर्भोजनम् ।) प्रातराशः । प्रातर्भोजनम् । इति जटाधरः ॥

कल्यत्वं, क्ली, (कल्य + भावे "त्व तल्" । इति त्वम्) आरोग्यम् । इति जटाधरः ॥

कल्यपालः, पुं, (कल्यं मधु मद्यमित्यर्थः पालयतीति । कल्य + पाल् + अण् ।) शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कल्यपालकः, पुं, (कल्यं पालयति । कल्य + पाल् + ण्वुल् ।) शौण्डिकः । इति शब्दमाला ॥

कल्यवर्त्तः, पुं, (कल्ये प्रातः वर्त्त्यते प्राप्यते गम्यते इति वा यद्वा वर्त्त्यते जीव्यते अनेन । वृत् + णिच् + कर्म्मणि करणे वा अप् ।) प्रातर्भोजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्या, स्त्री, (कडयति मादयति । कड मदे णिच् अघ्न्यादित्वात् यक् टाप् च । डस्य लत्वम् । कलयति मादयति वा । कल् + णिच् + यक् टाप् च ।) मद्यम् । इति मेदिनी ॥ शुभात्मिका वाणी । कल्याणवचनम् । इत्यमरः । १ । ६ । १८ ॥ हरीतकी । इति शब्दरत्नावली ॥

कल्याणं, क्ली, (कल्ये प्रातः अण्यते शब्द्यते इति । कल्य + अण् + "अकर्त्तरि चेति" ३ । ३ । १९ । घञ् ।) मङ्गलम् । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । १२ । १०२ ।
"स्थानभ्रंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्व्वकल्याणसंयुक्तो दीर्घकालञ्च जीवति" ॥)
तत्पर्य्यायः । श्वः २ श्रेयसम् ३ शिवम् ४ भद्रम् ५ शुभम् ६ भावुकम् ७ भविकम् ८ भव्यम् ९ कुशलम् १० क्षेमम् ११ शस्तम् १२ । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । २५,२६ ॥ (यथा, मनुः ८ । ३९२ ।
"प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे" ॥)
स्वर्णम् । इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ ॥

कल्याणबीजः, पुं, (कल्याणं बीजं यस्य ।) मसूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मसूरशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञेयः ।)

कल्याणिका, स्त्री, (कल्याण + संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वम् ।) मनःशिला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मनःशिलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ।)

कल्याणिनी, स्त्री, (कल्याणमस्यास्तीति इनिः ततः स्त्रियां ङीप् ।) बला । इति राजनिर्घण्टः ॥ कल्याणविशिष्टे त्रि ॥

कल्याणी, स्त्री, (कल्याण + स्त्रियां ङीप् । माषपर्णी । गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः १ । ८७ ।
"उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्" ॥)
कल्याणवती । यथा महाभारते । ३ । ७४ ।
"दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्था ह्युपैक्षत" ॥)

कल्यापालः, पुं, (कल्यां मद्यं पालयतीति । कल्या + पालि + अण् ।) शौण्डिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्ल, ङ कूजने । शब्दे । अशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) लद्वयान्तः । ङ कल्लते लोकः अव्यक्तशब्दं करोति शब्दं न करोति वेत्यर्थः । कूजने इति चान्द्रा जौमराश्च ॥ शब्दमात्रे इति केचित् । अशब्दे इति कातन्त्राः । इति दुर्गादासः ॥

कल्लः, त्रि, (कल्लते शब्दं न गृह्णाति इति । कल्ल + अच् ।) बधिरः । इति त्रिकाण्डशेषः । काला इति भाषा ॥

कल्लत्वं, क्ली, (कल्लस्य भावः । कल्ल + त्वम् ।) स्वरभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ बधिरता च ॥

कल्लोलः, पुं, (कल्ल + बाहुलकात् ओलच् । यद्वा कं जलं लोलं चपलं यस्मात् निपातनात् साधुः ।) महातरङ्गः । बड़ ढेउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उल्लोलः २ । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥
("कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुतूहली" ॥ इत्युद्भटः ॥) हर्षः । शत्रौ त्रि । इति मेदिनी ॥

कव, ऋ ङ स्तुतौ । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् । ऋदित् ।) ऋ अचकवत् । ङ कवते । इति दुर्गादासः ॥

कवकं, क्ली, (कवते आच्छादयति विस्तारयति वा ॥ कव् + अच् । संज्ञायां कन् ।) छत्राकम् । यथा,—
"देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान् व्रश्चनांस्तथा ।
अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च" ॥
कवकानि छत्राकाणि । वर्ज्जयेदिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

कवकः, पुं, (कव + अच् + संज्ञायां कन् ।) कवलः । ग्रासः । इति हेमचन्द्रः ॥

कवचः, पुं क्ली, (कं देहं वञ्चति विपक्षास्त्राणि वञ्चयित्वा रक्षति इति शेषः । क + वन्च् + अच् । कं वातं वञ्चति वा अन्तर्णेयो वा । यद्वा कवते इति कुधातोरच् प्रत्यय इति केचित् इत्युणादिकोषः ४० । २ ।) सन्नाहः । साँजोया इति भाषा । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १३ । ४० ।
"शराश्च दिव्या नभसः कवचश्च पपात ह" ॥)
तत्पर्य्यायः । तनुत्रम् २ वर्म्म ३ दंशनम् ४ उरश्छदः ५ कङ्कटकः ६ जगरः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥ दंसनम् ८ जागरः ९ अजगरः १० । इति तट्टीका ॥ कटकः ११ योगः १२ सन्नाहः १३ कञ्चुकः १४ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य युक्तिर्यथा ।
खड्गादीनान्तु गणना पूर्व्वमेव निदर्शिता ।
अस्त्रात्मनैव निर्द्दिष्टकवचादिरपीष्यते ॥
तल्लक्षणं संग्रहेण प्रवक्ष्यामि निबोधत ।
काष्ठं चर्म्म च सकलं त्रयमेतत्तु दुस्तरम् ॥
यथोत्तरं गुणयुतं तथा पूर्व्वन्तु निन्दितम् ।
शरीरावरकत्वन्तु लघुत्वं दृढ़ता तथा ॥
दुर्भेद्यतेति कथितः कवचे गुणसंग्रहः ।
सच्छिद्रतातिगुरुता लघुता सुखभेद्यता ॥
...चानां विनिर्द्दिष्टः समासाद्दोषसंग्रहः ।
अत्र वर्णो विनिर्द्दिष्टः क्रमादेवं चतुर्व्विधः ॥
सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात् ।
केचित् कुर्व्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम् ॥
कनकं रजतं ताम्रं लौहं तेषु यथाक्रमम्" ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
"यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रति वारणम् ।
तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ लौहादिवर्म्मवत् अङ्गादिरक्षणार्थं देवतामन्त्रविग्रहम् । तत्तु पूजायां पाठ्यं भूर्ज्जे विलिख्य कण्ठादौ धार्य्यञ्च । इति तन्त्रम् ॥ गर्द्दभाण्डवृक्षः । पटहवाद्यम् । इति मेदिनी ॥

कवचपत्रं, क्ली, (कवचलेखनसाधनपत्रमिव पत्रं वल्कलं यस्य ।) भूर्ज्जपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कवटी, स्त्री, (कौति शब्दायते इति । कु + अटन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) कवाटः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कवयी, स्त्री, (कात् जलात् वयते गच्छति इति । क + वय् गतौ + इन् "कृदिकारान्तत्वात्" वा ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । कयी माछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । क्रकचपृष्ठी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । बलकारित्वम् । वातकफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ किञ्चित्पित्तकारीति केचित् ॥ ("कवय्यः स्निग्धमधुराः" । इति चक्रपाणिदत्तद्रव्यगुणे ॥)

कवरं, त्रि, (के मस्तके वरं शोभमानत्वात् श्रेष्ठम् ।) केशपाशः । इत्यमरटीका ॥ (यथा भागवते ५ । २ । ७ । "वल्गुस्पन्दनस्तनकलशकवरभाररशनां देवीम्" ॥) संपृक्तम् । खचितम् । इति हलायुधः ॥

कवरः, पुं स्त्री, (कं जलं वृणोति । क + वृ + अच् ।) लवणः । अम्लः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥ (कौतीति । कुशब्दे + "कोररन्" । उणां ४ । १५४ । इति अरन् । पाठकः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ कर्व्वुरवर्णः । इति हलायुधः । यथा, माघे ५ । १९ ।
"दृष्ट्वैव निर्ज्जितकलापभरामधस्ताद्व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः" ॥)

कवरकी, स्त्री, (कवरं केशपाशं किरति विक्षिपति यत्र इति । कवर + कॄ + बाहुलकात् ड गौरादित्वात् ङीष् । कारावासदुःखेन केशादिपारिपाट्यराहित्यात् तथात्वम् ।) कारागारबद्धः । इति हारावली । कयेदी इति भाषा ॥

कवरा, स्त्री, (कवर + अजादित्वात् टाप् ।) खरपुष्पा । इति शब्दचन्द्रिका । वावुइ इति भाषा ॥

कवरी, स्त्री, (कं शिरः वृणोति आच्छादयति । क + वृ + अच् + जानपदेत्यादिना ङीप् । कु + अरन् ङीष् वा ।) केशविन्यासः । चुलेर खोपा टिकी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । केशवेशः २ कवरः ३ केशगर्भकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
("गोपीभर्त्तुर्व्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम्" ॥ इति पदाङ्कदूते । १ ॥) वर्व्वरा । [illegible]

भाषा । कारवी । इत्यमरो मेदिनी च ॥ हिङ्गेर पाता इति भाषा ॥

कवल, पु, (केन जलेन वलते चलतीति । वल + अच ।) ग्रास । इत्यमर । २ । ९ । ५४ ॥
("त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे
समधरणघृतानामष्टमो हिङ्गुभाग ।
प्रथमकवलभुक्त सर्पिषा चूर्णमेत
ज्जनयति जठराग्नि वातरोगाश्च हन्ति" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अग्निमान्द्याधिकारे ॥
"व्यसृजन् कवलान् ग्रासान् गावो वत्सान् न पाययन्" । इति हरिवंशे । २ । ४१ । ९ ॥) मत्स्यविशेष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेले माच इति भाषा ॥

कवलित, त्रि, (कवल करोति । कवल + णिच + कर्म्मणि क्त ।) भुक्त । इति जटाधर ॥ ("शश्वत् कवलितानेकजीवम्" । इति कथासरित्सागर । २६ । १४२ ॥)

कवस, पु, (कौति कवते वा । कुशब्दे + "अतसी त्यातन्त्रा" उणा ४ । २ । असच् ।) कवच । इत्युणादिकोष ॥

कवाट त्रि, (कुशब्दे + भावे अप । कव शब्द अटतीति । कव + अट + अच । यद्वा क वात वटति वृणोति वारयतीत्यर्थ क + वट + अण् ।) कपाट । इत्यमरटीकाया वाचस्पति ॥ (यथा रामायणे २ । ७१ । ३७ ।
"अरुद्धकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वश" ॥)

कवाटवक्र, स्त्री, (कवाट वक्र यस्मात् ।) वृक्षविशेष । कवाटवेटु इति भाषा । कवाडवेरटुयार इति केचित् ॥ तत्पर्याय । वक्राग्रम २ कपोतवक्रम् ३ अश्मभित् ४ । इति रत्नमाला ॥

कवाटी, स्त्री, (कवाट + अल्पार्थे + ङीप् ।) कपाटम । इत्यमरटीकाया भरत ॥

कवार, क्ली, (क जल व्याश्रयत्वेन वृणोति । क + वृ + अण ।) पद्म । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कवि, पु, (कवते सर्व्वं जानाति सर्व्वं वर्णयति सर्व्वं सर्व्वतो गच्छति वा । कव इन । यद्वा कुशब्दे + "अच इ" । उणा ४ । १३८ । इति इ ।) ब्रह्मा । इति हेमचन्द्र ॥ (अयमादिकवि यथा, "तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये" इति भागवते । १ । १ ॥) 'वाल्मीकिमुनि । (एकोऽभून्नलिनात ततस्तु पुलिनात वल्मीकतश्चापरस्त एव प्रथिता कवीन्द्रगुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्महे' । इत्युद्भट ॥) शुक्राचार्य्य । (यथा महाभारते १ । ६६ । ४२ ।
"ब्रह्मणो हृदय भित्त्वा निःसृतो भगवान् भृगु ।
भृगो पुत्त्र कविर्विद्वान् शुक्र कविसुतो ग्रह" ॥)
सूर्य्य । काव्यकर्त्ता । (यथा रघु १ । ३ ।
"मन्द कवियश प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्" ॥)
खलीने स्त्री । इति मेदिनी ॥ (विष्णु । यथा महाभारते १३ । १४९ । ९७ ।
'वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कवि" ॥)
कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता । यथा,—
"कल्केर्ज्येष्ठास्त्रय शूरा कविप्राज्ञसुमन्त्रका ।
तातमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिता" ॥
इति कल्किपुराणे २ अध्याय ॥ * ॥ अपि च ।
"विशाखयूपभूपाल प्रायात् साधुजनप्रिय ।
कल्कि द्रष्टुं हरेरंशमाविर्भूतस्य सम्भले ॥
कविं प्राज्ञं सुमन्त्रञ्च पुरस्कृत्य महाप्रभम् ।
गार्ग्यभार्ग्यविशालैश्च ज्ञातिभि परिवारितम् ।
विशाखयूपो ददृशे चन्द्रं तारागणैरिव" ॥
इति तत्रैव ३ अध्याय ॥ * ॥ चौरयोद्धा । यथा ।
"वेधस्थाने रवौ भङ्गो दुर्गे खण्डिः प्रजायते ।
कविप्रवेशन तत्र योधाघातश्च तत्र वै" ॥
इति सर्व्वतोभद्रचक्रे ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

कवि, त्रि, (कवते श्लोकान् ग्रथते वर्णयति वा । कव + इन ।) पण्डित । इत्यमर । २ । ७ । ५ ॥ (यथा मनु २ । १५१ ।
"अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरस कवि" ॥)

कवि, स्त्री, (कवति शब्दायते इति । कुशब्दे "अच् इ" । उणा । ४ । १३८ इति इ । अश्वमुखे प्रवर्त्तमानत्वात्तथात्वम् ।) खलीन । इति मेदिनी । लागाम् इति भाषा ॥

कविक, क्ली, (कवि + स्वार्थे कन् ।) खलीन । इति हलायुध ॥

कविका, स्त्री, (कवि + स्वार्थे कन् टाप च ।) खलीन । इत्यमर । २ । ८ । ४९ ॥ लागाम इति भाषा । केविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ कवयी मत्स्य । इति भावप्रकाश ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"कविका मधुरा स्निग्धा कफघ्नी रुचिकारिणी ।
किञ्चित् पित्तकरी वातनाशिनी वह्निवर्द्धिनी" ॥
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे मत्स्यवर्गे ॥)

कविज्येष्ठ, पु, (कविषु ज्येष्ठ ।) वाल्मीकिमुनि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कविता स्त्री, (कव रचयितुर्भाव तल ।) कवित्वम् । काव्यम् । यथा,—
"कविता वनिता चापि स्वायाता सुखदायिनी" ।
इत्युद्भट ॥

कविवदी, [न्] त्रि, (कवि कवित्व वेत्ति । कवि + विद् + णिनि ।) कवि । इति जटाधर ॥

कवियं, क्ली पु, (क सुख अजति । क + अज् + क । अजस्थाने वि ।) खलीन । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कविरामायण, पु, (कविना कवितया कविषु काव्येषु वा राम अयन आश्रयो यस्य ।) वाल्मीकिमुनि । इति शब्दरत्नावली ॥

कविलासिका, स्त्री, (क सुख विलासयति उद्दीपयतीति । क + वि + लस् + णिच + ण्वुल टाप अत इत्वम् ।) वीणाविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥

कविवाल्मीकि, पु, (कविश्चासौ वाल्मीकिश्चेति ।) वाल्मीकिमुनि । इति शब्दरत्नावली ॥

कवी, स्त्री, (कवि वा ङीष ।) खलीन । इति मेदिनी भरतश्च ॥ [जटाधर ॥

कवीय स्त्री, (कवि + स्वार्थे छ ।) खलीन । इति

कवेल, क्ली, (क जल विलति स्तृणाति । क + विल + अण ।) कुवलयम् । उत्पलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कवोष्ण, क्ली, (कुत्सित उष्ण ईषदुष्ण वा ।) ईषदुष्णम् । (यथा रघु १ । ६० ।
"मत्पर दुर्लभ मत्वा नूनमावर्जितं मया ।
पय पूर्व्वै स्वनिश्वासै कवोष्णमुपभुज्यते" ॥)
तद्वति त्रि । इत्यमर । १ । ४ ३५ ॥

कव्य, क्ली, (कूयते पितृभ्य । पितृनुद्दिश्य दीयते यदन्नादिकम् । कु + "अचो यत्" ३ । १ । ९७ । इति यत ।) पित्रन्नम् । पितृसम्प्रदानकान्नम् । इत्यमर । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, मनु १ । ९५ ।
"यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकस ।
कव्यानि चैव पितर किम्भूतमधिक तत" ॥
कव्यानि तु वेदतत्त्वविदे ब्राह्मणाय दातव्यानि अन्यथा तद्दान निष्फल स्यात्यदुक्त मनौ ३ अध्याये ।
"श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभि ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्त महाफलम् ॥
एकैकमपि विद्वास दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।
पुष्कल फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान बहूनपि ॥
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मण वेदपारगम ।
तीर्थं तद्धव्यकव्याना प्रदाने सोऽतिथि स्मृत ॥
सहस्र हि सहस्राणामनृचा यत्र भुञ्जते ।
एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीत सर्व्वानर्हति धर्म्मत ॥
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च ।
न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यत ॥
यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् ॥
ज्ञाननिष्ठा द्विजा केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे ।
तप स्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथापरे ॥
ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नत ।
हव्यानि तु यथान्याय सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥
एष वै प्रथम कल्प प्रदाने हव्यकव्ययो ।
अनुकल्पस्त्वय ज्ञेय सदा सद्भिरनुष्ठित ॥
मातामह मातुलञ्च स्वस्रीय श्वशुर गुरुम् ।
दौहित्र विट्पति बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥
ये स्तेनपतितक्लीवा ये च नास्तिकवृत्तय ।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥
चिकित्सकान् देवलकान् मासविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्या स्युर्हव्यकव्ययो" ॥
इत्यादि । विस्तृतिस्तु तत्रैव द्रष्टव्या ॥)

कव्यवाल, पु, (कव्य बल्यते दीयते अस्मै । कव्य + बल् दाने + सम्प्रदाने घञ ।) पितृगणविशेष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, वायुपुराणे ।
"कव्यवालोऽनल सोम यमश्चैवार्य्यमा तथा ।
अग्निष्वात्ता वर्हिषद सोमपा पितृदेवता" ॥)

कश, शब्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट् ।) कशति । इति दुर्गादास ॥

कशा, स्त्री, (कशति शब्दायते ताडयति वा । कश् + करणस्य कर्त्तृविवक्षया कर्त्तरि अच टाप च । ताड्यत्यनया वा ।) अश्वादेस्ताडनी । इत्यमर । २ । ८ । ४१ । कोडा चावुक इति च भाषा ॥ ("जघान कशया मोहात तदा राक्षसपुङ्गिम्" । इति महाभारते । १ । १७७ । १० ॥) मांसरोहिणी । इति भावप्रकाश ॥

कशार्ह, त्रि, (कशा अर्हति इति । कशा + अर्ह +

घात्।) कशाघातयोग्यः। कोड़ा मारिवार उपयुक्त इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कश्यः २। इत्यमरः। ३।१।४४॥

कशिपुः, पुं, (कशति दुःखं कश्यते वा कशगतिशासनयोः। कश+न्टगव्वादित्वात् निपातनात् साधुः।). भक्तम्। आच्छादनम्। शय्योपधानवस्त्रे कशिपू इति द्विवचनान्तम्। इति मेदिनी॥ (शय्या। यथा, भागवते २।२।४।
"सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैः"॥)

कशेरु, स्त्री पुं, (के देहे शीर्य्यते। क+शॄ+"केश्र एरु च वास्य"। उणां १।९०। इति उः एरुङ्चान्तादेशः।) पृष्ठास्थि। पिटेर दाँड़ा इति भाषा। इति हलायुधः॥ (पुंसि उदाहरणं।
"किं कुर्व्वता वराहेण खाद्यन्ते हि कशेरवः"।
इत्युणादिकावृत्तचन्द्रवचनम्।)

कशेरु, स्त्री, (कं जलं वातं वा शृणाति। क+शॄ+उणादित्वात् उः। एरुङ्चान्तादेशः।) कशेरुका। केशुर इति भाषा। इति रत्नमाला॥
राजनिर्घण्टे दन्त्यसकारवान् पुंलिङ्गोऽप्ययं शब्दः॥
("कशेरु द्विविधं तत्तु महद्राजकशेरुकम्।
मुस्ताकृतिलघुः स्यात् यत् तच्चिचोटमिति स्मृतम्"॥
इति वैद्यकम्।)

कशेरुः, पुं, (क+शॄ+उ+एरुङ्।) जम्बुद्वीपस्य खण्डविशेषः। इति शब्दमाला॥

कशेरुकं, स्त्री, (कशेरु+स्वार्थे कन्।) तृणकान्दः। केसुर इति भाषा। अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भकारित्वम्। शीतलत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
("तरुटविसशालूककौञ्चादनकशेरुकम्।
शृङ्गाटकं कालोद्यञ्च गुरु विष्टम्भि शीतलम्"॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

कशेरुका, स्त्री, (कशेरु+स्वार्थे कन् टाप् च।) पृष्ठास्थि। इति रत्नमाला। पिटेर दाँड़ा इति भाषा।

कशेरूः, स्त्री, (क+शॄ+"केश्र एरुङ्चास्य"; उणां १।९०। इति ऊः। एरुङ्चान्तादेशः।) तृणकान्दः इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ केशुर इति भाषा।

कश्चन, व्य, (किम्+चन् इति मुग्धबोधमतम्। पाणिनिमते पृथक्पदमिति भेदः।) कश्चित्। इति व्याकरणम्॥ कोन। केह इति च भाषा। (यथा माघः १६।१।
"दमघोषसुतेन कश्चन
प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ"॥)

कश्चित्, व्य (किम्+चित्। पाणिनिमते पृथक् पदम्।) कश्चन। इति व्याकरणम्॥ (यथा मेघदूते १।
'कश्चित्कान्ता विरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः'॥)

कश्मलं, स्त्री, (कश् गतिशातनयोः+कल। "कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्"॥ उणां १।१०८ इति मुट्।) मूर्च्छा। इत्यमरः। २।८।१०९। (मोहः। यथा, गीतायाम् २।२।
"कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्"॥)

पापम्। इति शब्दमाला॥ मलिने त्रि। इति हेमचन्द्रः॥

कश्मीरः, पुं, (कश्+"कशेर्मुट् च। उणां ४।३० इति ईरन् मुट् च।) काश्मीरदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य सीमादि यथा,—शक्ति सङ्गमतन्त्रे ७ पटले।
"शारदामठमारभ्य कुङ्कुमादितटान्तकः।
तावत् काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः"॥)

कश्मीरजन्मा, [न्] पुं, (काश्मीरे काश्मीरदेशे जन्म यस्य।) काश्मीरजन्मा। कुङ्कुमम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

कश्यं, स्त्री, (कशां अर्हतीति। कशा+दन्तादित्वात्। ५।१।६६। यत्।) अश्वमध्यभागः। (कशति अनेन। कश+वाऊलकात् करणे यत्।) मद्यम्। यथा,—मार्कण्डेयपुराणे १०४।३।
"ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः।
काश्यपस्तस्य पुत्त्रोऽभूत् काश्यपानात् स काश्यपः"॥
कशार्हे त्रि। इत्यमरः। ३।१।४४॥

काश्यपः, पुं, (कश्यं सोमरसादिजनितं मद्यं पिबतीति। कश्य+पा+क। अस्य नामनिरुक्तिर्यथा मार्कण्डेयपुराणे। १०४।३।
"ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः।
काश्यपस्तस्य पुत्त्रोऽभूत् काश्यपानात् स काश्यपः"॥)
मुनिभेदः। कलागर्भजो मरीचिमुनेरौरसः पुत्त्रः। अस्य भार्य्या दक्षस्य सप्तदशकन्याः। तासां तत्पुत्त्राणाञ्च नामानि यथा। अदितेर्देवाः १ दितेर्दैत्याः २ दनोर्दानवाः ३ काष्ठाया अश्वादयः ४ अरिष्टाया गन्धर्व्वाः ५ सुरसाया राक्षसाः ६ इलाया वृक्षाः ७ मुनेरप्सरोगणाः ८ क्रोधवशायाः सर्पाः ९ ताम्रायाः श्येनगृध्रादयः १० सुरभेर्गोमहिषाः ११ सरमायाः श्वापदाः १२ तिमेर्यादोगणाः १३ विनताया गरुड़ारुणौ १४ कद्रोर्नागाः १५ पतङ्ग्याः पतङ्गाः १६ यामिन्याः शलभाः १७। इति श्रीभागवतम्॥ * ॥
(मार्कण्डेयपुराणमते अस्य त्रयोदशभार्य्याः। यदुक्तं तत्रैव १०४ अध्याये। अदितिः १ दितिः २ दनुः ३ विनता ४ खसा ५ कद्रुः ६ मुनिः ७ क्रोधा ८ रिष्टा ९ इरा १० ताम्रा ११ इला १२ प्रधा १३। महाभारतमतेऽपि अस्य त्रयोदश भार्य्या। यदुक्तं तत्रैव १।६५।११—१३।
"मरीचेः काश्यपः पुत्त्रः काश्यपात्तु इमाः प्रजाः।
प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश॥
अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा।
क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः।
कद्रुश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत"!॥
परमेश्वरस्यैव काश्यप इति नामास्ति। यथा,
"तेनैवेमाः सर्व्वाः प्रजाः उत्पादितास्तस्मात् सर्व्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते। काश्यपः कस्मात् पश्यको भवतीति निरुक्त्या पश्यतीति पश्यः सर्व्वज्ञतया सकलं जगद्विजानाति स पश्यः। पश्य एव निर्म्मलतयातिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं जानात्येवातः पश्यक इति। आद्यन्ताक्षरविपर्य्यासिद्धेः सिंहः कृतेस्तर्कुरित्यादिवत् काश्यप इति हयवरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्यति"॥ इति दयानन्दकृतायां वेदभाष्योपक्रमणिकायां २९१ सङ्ख्यकपत्रे॥ कश्यं अज्ञानं अविद्यामित्यर्थः। तत्पिबति शोषयति नाशयति। यद्वा कश्यं विज्ञानघनम् पाति रक्षति स्वात्मनीति। परब्रह्म। तथा च तापनिश्रुतिः २।११॥
"सा होवाच गान्धर्व्वी ऋषिं वै दुर्व्वाससं कोऽयं ब्रह्मन्! वा एतस्य प्रजालोकस्य पालयिता भर्त्ता वा जगतः। स होवाच तत्त्ववित् प्रवरो महान् दुर्व्वासाः। तदेव ब्रह्म वा आत्मा एतस्य पाता हर्त्ता प्रजानां गोप्ता वावह काश्यपो ह योऽयमज्ञानभोक्ता गान्धर्व्वि"॥
कच्छपः। तथा च शतपथब्राह्मणे—
"स यत्कूर्म्मो नाम। प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात् कूर्म्मः काश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्यः"॥
यथा यजुर्व्वेदे २४।२७।
"अपामुद्रो मासां काश्यपः"। "काश्यपः कच्छपः"। इति वेददीधितिः॥ कश्यं मद्यं पिबतीति। कश्य+पा+क। "सुरापः श्यावदन्तः स्यात्"। इति वचनात्तथात्त्वम्। श्यावदन्ते त्रि, यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे १०।२।३५।
"प्रहृतेभ्यश्चान्यत् कण्वकाश्यपयाचमानवर्ज्जम्"॥)
मृगविशेषः। इति मेदिनी॥ मत्स्यभेदः। इति विश्वः॥

काश्यपनन्दनः, पुं, (काश्यपस्य नन्दनः।) गरुड़ः। इति हलायुधः॥ (देवासुरादयोऽपि॥)

कष वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां—परं—सकं—सेट्।) कषति। अयमुभयपदीति चतुर्भुजमतौ॥ रमानाथरामौ तु इमं परस्मैपदिनं मत्वा उभयपदिनं तालव्यान्तं अन्यं मन्येते। इति दुर्गादासः॥

कषः, पुं, (कषत्यत्र अनेन वा। कष्+अच्।) कषपट्टिका। कष्टिपातर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शानः २ निकषः ३। इत्यमरः। २।१०।३२॥

कषणः, त्रि, (कष्यते विखाद्यते। कष्+कर्म्मणि ल्युट्।) अपक्वः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पुं, कषत्यत्र। अधिकरणे ल्युट्। निकषोपलम्। यथा, आर्य्यासप्तशती ४१८।
"भूषणतां भजतः सखि! कषणविशुद्धस्य जातरूपस्य"॥ भावे ल्युट्। स्त्री, कण्डूयनम्। यथा किराते ५।४७।
"कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः
क्षणविमत्तमतङ्गजवर्जितैः"॥
"इहाद्रौ कषणेन कण्डूयनेन यः कम्पस्तेन निरस्ता महाहयो येभ्यस्तैः"॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

कषा, स्त्री, (कष्यते ताड्यते अनया। कष्+बाहुलकात् करणे अप्। ततष्टाप्।) कशा। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ चाबुक् इति भाषा॥ (यथा गौड़रामायणे ६।३७।४१।

'उष्णान् दयान खगान् नागान् जघ्नुर्दंशकबाहुभि ॥)
कषाकु, पु, (कष+चाकु ।) सूर्य्यः । वह्निः । इत्यु णादिकोषः ॥
कषाय, पु स्त्री, (कषति कण्ठम् । कष+आय ।) रसविशेषः । कषा इति भाषा । पृथिव्यनिलगुणा- बाहुल्यात्तस्योत्पत्तिः । इति शिवदासः ॥ (यथा, मनु ११ । १५३ ।
"शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वामेध्यान्यपि द्विजः" ॥) तत्पर्य्यायः । तुवरः २ तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । ९ ॥ तुवरः ३ तूरवः ४ । इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः । व्रणादिरोपणत्वम् । ग्राहित्वम् । शोषणत्वम् । वायुकोपकारित्वञ्च । अतियुक्तस्य तस्य गुणाः । मलमूत्ररोधाध्मानहृत्पीडाक्षेपणादि रोगकारित्वम् । अन्यच्च ।
"कषायः शोषणः स्तम्भी व्रणपाकार्त्तिनाशनः ।
कफपित्तास्रवातघ्नो रूक्षः शीतो गुरुस्तथा" ॥
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"कषायनामा निरुणद्धि शोफं
वर्णं तनोदीपनपाचनस्य ।
सत्त्वापहोऽसौ शिथिलत्वकारी
निषेवितः पाक् करोति मान्द्यम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पाचनादि । तस्य पूर्व्व वीर्य्य यामभेक तिष्ठति । तत्पर्य्यायः । क्काथः २ निर्य्यूहः ३ । स तु पञ्चविधो यथा । स्वरसः १ कल्कः २ क्वथितः ३ शीतः ४ फाण्टम् ५ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ * ॥
("जिह्वां कण्ठं ग्रसति नितरां ग्राहकश्चातिसारे श्लेष्मग्राधेक्षप्रशमकरः श्वासकासापहर्त्ता ।
हिक्का शूलं हरति नितरां शोधनं स्याद्व्रणानां प्रोक्तश्चायं सर्म्मधिकगुणो नाम श्रेष्ठः कषायः" ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने ७ अध्याये ॥
"कषायो जडयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतो विबन्धकृत्" ॥
"कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः ।
पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः ।
आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ।
करोति शीलितः सोऽति विष्टम्भाध्मानहृद्रुजः ।
तृट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान्" ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने १० अध्याये ॥
"कषायो रसः संशमनः संग्राही सन्धानकरः पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मपित्तप्रशमनः शरीरक्लेदस्योपयोक्ता रूक्षः शीतो गुरुश्च ।
स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्यं शोषयति, हृदयं पीडयति, उदरमाध्मापयति, वाचं निगृह्णाति, स्रोतांस्यवबध्नाति, श्यावत्वमापादयति, पौंस्त्वमुपहन्ति, विष्टभ्य जरां गच्छति, वातमूत्रपुरीषरेतांस्यवगृह्णाति, कर्षयति, ग्लपयति, तर्षयति, स्तम्भयति, खरविशदरूक्षत्वात् पक्षवधग्रहापतानकार्द्दितप्रभृतींश्च वातविकारानुपजनयतीति" ।
'वैद्यस्तमाकार्ध्यो रसन योजयेदम ।
अप्रतीकस्य कण्ठं कषाय च विकासयेत्" ॥

"पवन पृथिव्यतिरेकात् कषाय" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये ॥)
निर्य्यासः । (यथा, महाभारते अनुशासनपर्व्वणि ।
"दृष्टो वटकषायेण अनुलिप्य प्रियङ्गुणा ।
क्षीरेण षष्टिकान् भुक्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" ॥)
विलेपनम् । (यथा कुमारे ७ । १७ ।
"कर्पूरपित्तो लोध्रकषायरूक्षे
गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे" ॥
"लोध्रस्य द्रव्यविशेषस्य कषायेण विलेपनेन" ।
इति मल्लिनाथः ॥) अङ्गरागः । इति मेदिनी ॥
कषाय, पु, (कष+आय ।) श्योणाकवृक्षः । इति धरणी ॥ रागः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा छान्दोग्योपनिषदि ।
"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्व्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति" ।
"तस्मै मृदितकषायाय वार्क्षादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रञ्जनरूपत्वात् ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितो मृदितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै" । इति भाष्यम् ॥)
कलियुगम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (निर्व्विकल्पसमाधिविघ्नभेदः । यथा, वेदान्तसारे समाधिकल्पे ८९ ।
"लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेरागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनम्" । तथानेकजन्मार्ज्जितवाह्याभ्यन्तररागाद्यनुभवजनितसंस्कारैः कलुषीकृत चित्तं कथञ्चित् श्रवणादिसाधनेनान्तर्मुखमपि चैतन्यग्रहणसामर्थ्याभावात् मध्ये एव स्तब्धं भवति यथा राजदर्शनाय समुद्यतनिर्गतः, राजमन्दिरं प्रविश्य कस्यचित् पुरुषस्य द्वारपालनिरोधेन स्तब्धीभावः तथा परित्यक्त वाह्यविषयस्य अखण्डवस्त्वग्रहणप्रसक्तस्योद्बुद्धरागादिसंस्कारैः स्तब्धीभावादखण्डवस्त्वग्रहणं कषायः ॥)
कषाय, त्रि, (कष+आय ।) सुरभिः । (यथा मेघदूते ३३ ।
'प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः" ॥)
लोहितः । इति मेदिनी ॥ (यथा कुमारे २ । २२ ।
"चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः
पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज' ॥)
रक्तपीतमिश्रितवर्णः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
धववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कषायकृत, पु, (कषायं कषायरसं करोति इति । कषाय+कृ+क्विप् तुगागमश्च ॥) रक्तलोध्रः । इति जटाधरः ॥
कषाययावनाल, पु, (कषायः रक्तवर्णः यावनालः ।) तुवरयावनालधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कषाया, स्त्री, (कष+आय टाप् च ।) क्षुद्रदुरालभालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"यासोयवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" ॥)

षितकषात, त्रि, (कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य । कषाय+तारकादित्वात् इतच् ।) रक्तलोहितः (यथा कुमारे ८ । ३४ ।
"त्वामनेन कषायितस्तनौ
सुभगेन प्रियगात्रभस्मना" ॥)
कषायी, [न्] पु, (कषायो विद्यते अस्य । कषाय+इनि ।) शालवृक्षः । इति जटाधरः ॥ लकुचवृक्षः । खर्ज्जूरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कषि, त्रि, (कषति हिनस्ति यः । कष+"खनिकषि" इत्यादिना इः । उणा ४ । १३९ ।) हिंसकः । इत्युणादिकोषः ॥
कषीका, स्त्री, (कषतीति । कष+"कषि दूषिभ्या ईकन्" । उणा ४ । १६ । इति ईकन्+टाप् च ।) पक्षिजातिः । यदुक्तमुणादिकोषे ॥
"कषीका पक्षिजातिः स्यात् दूषिका नेत्रयोर्मले" ।
कषेरुका, स्त्री, (कष+एरुक+तत उ । मध्याक्षर टाप् च ।) कशेरुका । पृष्ठास्थि । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
कष्ट, स्त्री, (कष्यते इति । कष+भावे क्त ।
"कृच्छ्रगहनयोः कषः" । ७ । २ । २२ । इति नेट् ।) पीडामात्रम् । तत्पर्य्यायः । पीडा २ बाधा ३ व्यथा ४ दुःखम् ५ आमनस्यम् ६ प्रसूतिजम् ७ कृच्छ्रम् ८ आभीलम् ९ । इत्यमरः । १ । ९ । ३ ॥ आबाधा १० वेदना ११ दुःखम् १२ आमाभस्यम् १३ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ कष्टम् १४ । इति वाचस्पतिः ॥ अर्त्तिः १५ आर्त्तिः १६ पीडनम् १७ बाधनम् १८ आमनस्यम् १९ विबाधनम् २० विहेठनम् २१ विधानकम् २२ पीडितम् २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्लाथः २४ अयर्म्म २५ । इति जटाधरः ॥ (यथा महानिर्व्वाणतन्त्रे ब्रह्मज्ञाननिर्णये ।
"कुर्व्वाणः सततं कर्म्म कृत्वा कष्टशतान्यपि ।
तावन्न लभते मोक्षं यावज्ज्ञानं न जायते" ॥)
कष्ट, त्रि, (कष्यतेऽसौ । कष+कर्म्मणि+क्त ।) पीडायुक्तः । गहनः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा मनु ९ । ७८ ।
"बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च" ॥
अतिकष्टकरम् । विषादार्थप्रयोक्तव्यम् । यथा, महाभारते १ । १ । २१५ ।
"कष्टं युद्धे दशशेषाः श्रुता मे ।
त्रयोऽस्माकं पाण्डवानाञ्च सप्त" ॥)
कष्टकारक, पुं, (कष्टं करोति उत्पादयति बन्धकत्वात् । कष्ट+कृ+कर्म्मण्यण् । तत कप् । कष्टं करोतीति । कृ+ण्वुल् वा । कष्टस्य कारको वा ।) संसारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पीडाकारे त्रि ॥
कष्टस्थान, क्ली, (कष्टं कष्टकरं स्थानम् ।) दुःखजनकस्थानम् । इति च रायमी ।
कस ञ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सकं-सेट्-ज्वलादि ।) ञ कासः कसः । विपूर्व्वोऽयं प्रफुल्लीभावे । तथा च ।
'प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटा ।
फुल्लश्चैते विकसिते" इत्यमरः । २ । ४ । ७-८ ।

विकसित पद्मकलिका। इति दुर्गादासः॥

कस इ म ड ध्वंसे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ शाते च। (अदां-प्यात्मं-सकं-सेट्। इदित्।) ङ् कंस्ते। ल ङ कंसे इरिः कंसम्। चकारात् गतौ च। शात इह ध्वंसना। इति दुर्गादासः॥

कस ल ङ ध्वंसे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (अदां-शाते च। प्यात्मं-सकं-सेट्।) ल ङ कास्ते इरिः कंसम्। चकारात् गतौ च। शात इह ध्वंसना। इति दुर्गादासः॥

कसः, पुं, (कसति विकसतीति। कास+अच्। कसति विकसति स्वर्णादिरत्र वा। कस+आधारे अच्।) कषः। इत्यमरटीकायां भरतः। कष्टिपाथर इति भाषा। पूर्व्योक्तधात्वर्थोऽप्यत्र॥ (यथा नैषधे २।६९।

"कसपाषाणनिभे नभस्तले"॥)

कसनोत्पाटनः, पुं, (उत्पाटयतीति उत्पाटनः। उत्+पाटि+ल्युः। कसनस्य कासरोगस्य उत्पाटनः नाशकः।) वासकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कसिपुः, पुं, (कशति शाम्यति दुःखम्। कश गतिशासनयोः निपातनात् सिद्धम्।) कशिपुः। अन्नम्। इति जटाधरः॥

कसेरुः, पुं, (कं जलं शृणातीति शॄ हिंसायां बाहुलकादुप्रत्यये प्रकृतेरेरङादेशः। निपातनात् शस्य सत्वम्।) कशेरुः। केशुर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गुण्डकन्दः २ चुद्रमुस्ता ३ कसेरुका ४ शूकरेष्टः ५। सुगन्धिः ६ सुकन्दः ७ कसेरुकः ८। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। अल्पमधुरत्वम्। अतिकटुत्वम्। रक्तपित्तप्रशमनत्वम्। शीतत्वम्। दाहश्रमापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कसेरुका, स्त्री, (कसेरुरेव। स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्।) कसेरुः। एलाक्षि। इति राजनिर्घण्टः॥

कास्तीरं, क्ली, रङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम्।

"रङ्गं वङ्गञ्च कास्तीरं मृदङ्गं पुत्तपिच्चटम्"॥)

कस्तुरिका, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः दूरतः। कस+ऊर। तुट् च। स्वार्थे कन् टाप् च पृषोदरादित्वात् साधुः।) कस्तूरी। इति भूरिप्रयोगः॥

कस्तूरिका, स्त्री, (कस्तूरी+स्वार्थे कन् टाप् पृषोदरादित्वात् साधुः।) कस्तूरी। इति रत्नमाला॥ (यथा, माघे। ३।६१।

"कस्तूरिकामृगविमर्द्दसुगन्धिरेति"॥

अस्या गुणादयः कस्तूरीशब्दे ज्ञातव्याः। वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वृहज्ज्वरचूड़ामणिरसे अस्याः प्रयोगो यथा "कस्तूरिकाविद्रुमरौप्यलौहं"। इत्यादि॥)

कस्तूरी, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः। कस+खर्ज्जूरादित्वात् ऊरः। ङीप् तुटि पृषोदरादित्वात् साधुः।) मृगस्य नाभौजातसुगन्धिद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। मृगनाभिः २ मृगमदः ३। इत्यमरः।२।६।१२६। मृगः ४ मृगी ५ नाभिः ६ मदः ७। इति भरतः॥ वातामोदः ८ योजनगन्धिका ९। इति रभसः॥ मदनी १० गन्धकेलिका ११ वेधमुख्या १२ मार्जारी १३ सुभगा १४ बहुगन्धदा १५ सहस्रवेधी १६ श्यामा १७ कामान्धा १८ मृगाङ्गजा १९ कुरङ्गनाभिः २० ललिता २१ श्यामला २२ मोदिनी २३ कस्तूरिका २४ कस्तुरिका २५ नाभी २६ लता २७ योजनगन्धा २८ मार्गः २९ गन्धबोधिका ३० कालाङ्गी ३१ धूपसञ्चारी ३२ मिश्रा ३३ गन्धपिशाचिका ३४ इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। मुखरोगकिलासकफदौर्गन्ध्यवम्यालक्ष्मीमलापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्तपित्तच्छर्द्दिनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ तद्भेदाः। खरिका १ तिलका २ कुलत्था ३ पिण्डा ४ नायिका ५। अपि च।

"कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात्।
नेपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि जायते॥
कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत्।
काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता"॥

इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया गुणा उत्पत्तिश्च यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।

"मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित्।
कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता॥
काश्मीरीकपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता।
कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत्॥
कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्णयुक्।
काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा मता॥
कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः।
कफवातविषच्छर्द्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत्"॥)

कस्तूरीमल्लिका, स्त्री, (कस्तूरीगन्धयुक्ता मल्लिका।) मृगमदवासा। इति राजनिर्घण्टः॥

कस्मलं, क्ली, (कश गतिशासनयोः+कल+सुट् च। निपातनात् शस्य सः।) कश्मलम्। मोहः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

कह्लारं, क्ली, (कस्य जलस्य ह्लार इव को जले ह्लादते वा इति। क+ह्लाद+पचाद्यच् पृषोदरादित्वात् साधुः।) श्वेतोत्पलम्। सुँदि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सौगन्धिकम् २। इत्यमरः। १।१०।३६॥ (कल्हारम् ३। गन्धकञ्च ४। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥ यथा, भागवते ४।६।१८।

"कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनर्द्धिभिः"॥)

तत्पुष्पगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कह्वः, पुं, (कं जले ह्वयति शब्दायते स्पर्द्धते वा। क+ह्वे+कः।) वकपक्षी। इत्यमरः॥ २।५।२२॥

कांसीयं, क्ली, (कंसस्य विकारः इति छः।) कांस्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कांस्यं, क्ली, (कंसाय पानपात्राय हितं कंसीयं तस्य विकारः इति। "कंसीयपरशव्ययोरिति"। ४।३।१६८ यञ् छस्य लुक् च। यद्वा कंसमेव इति स्वार्थे यञ् प्रत्ययः।) ताम्ररङ्गमिश्रितधातुः। कांसा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कंसम् २ कंसास्थि ३ ताम्रार्द्धम् ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सौराष्ट्रकम् ५ घोषम् ६ कांसीयम् ७ वह्निलोहकम् ८ दीप्तिलोहम् ९ घोरपुष्पम् १० दीप्तिकांस्यम् ११ कांस्यम् १२। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। चक्षुर्हितकारित्वम्। वातकफविकारनाशित्वम्। रूक्षत्वम्। कषायत्वम्। रुचिकारित्वम्। लघुत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अम्लरसत्वम्। विशदत्वम्। लेखनत्वम्। सारकत्वम्। पित्तनाशित्वम् इति राजवल्लभः॥ दृढ़देहायुर्वृद्धिकारित्वम्। इति सुखबोधः॥

("उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः।
कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः।
संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः॥
कांस्यङ्कषायन्तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम्।
गुरुनेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरम्परम्"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥)

तत्शोधनमारणमाह।

"अनेनैव विधानेन कांस्यं विड्गन्धलेपितम्।
मारयेद्बुद्धिमान् वैद्यो मृतं भवति चूर्णवत्"॥

अन्यच्च।

"द्विचारं पञ्चलवणं सम्यक्चाम्लेन भावयेत्।
कांस्यारकूटपत्राणि तेन कल्केन लेपयेत्।
बद्धा गजपुटे पश्चाच्छुद्धिमायाति नान्यथा"॥

अन्यच्च।

"ताम्रवच्छोधनं कृत्वा ताम्रवन्मारयेद्बुधः"॥

अन्यच्च।

"कज्जलीं तत्समां दत्त्वा मर्द्दयेन्निम्बुकाद्रवैः।
एवं पुटत्रयेणैव निरुत्थं भस्म जायते"॥

इति सुखबोधः॥

कांस्यकारः, पुं, (कांस्यं तत्पात्रं करोतीति। कांस्य+कृ+अण्।) कंसकारः। इति जटाधरः। काँसारि इति भाषा॥

कांस्यनीलः, पुं, (कांस्येन जातः नीलः।) अञ्जनभेदः। नीलतुत्थम्। तत्पर्य्यायः। मूषातुत्थम् २ हेमतारम् ३ वितुन्नकम् ४ इति हेमचन्द्रः॥ (कांस्योद्भवाञ्जनवन्नीलः इति विग्रहे वानरविशेषः। यथा, गोः रामायणे ४।३९।२३।

"कांस्यनीलो हरिर्नीलः कोटिभिर्दशभिर्वृतः"।

क्वचित् कांस्यनील इति पाठः॥)

काकं, क्ली, सुरतबन्धः। (काकस्य समूहः इति समूहार्थे अण्)। काकसमूहः। इति मेदिनी॥ (ईषत्कं जलम् कोः कादेशः। ईषज्जलम्। इति व्याकरणम्॥)

काकः, पुं, (कायते शब्दायते। कै शब्दे "इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्"। उणां-३। ४३। इति कन्।) खगनामख्यातपक्षिविशेषः। काग इति भाषा। तत्पर्य्यायः। करटः २ अरिष्टः ३ बलिपुष्टः ४ सकृत्प्रजः ५ ध्वाङ्क्षः ६ आत्मघोषः ७ परभृत् ८ बलिभुक् ९ वायसः १०। इत्यमरः।२।५।२०॥ वातजवः ११ वलः १२ दीर्घायुः १३ सूचकः १४ कृष्णः १५ ग्रामीणः १६ पिशुनः १७ काटखादकः १८ द्विकः १९ कागः २०। इति

काकः

काकः

अटाघर । काण २१ धूलिजङ्घ २२ निमित्तकृत् २३ कौशिकारि २४ चिरायुः २५ मुखरः २६ खरः २७ महालोल २८ चिरञ्जीवी २९ चलाचल ३० करटक ३१ नागवीरक ३२ गाढमैथुन ३३ सुराटा ३४ आवक ३५ रतज्वरः ३६ । इति शब्दरत्नावली । * । अस्य शाकुनं काकचरितम् । तद्यथा ।

"अथोच्यते काकरुतं रुतानां
मूर्द्धि स्थितं शाकुनभाषितानाम् ।
अचिन्तितावेदितकार्य्यसिद्धिं
पूर्व्वादिकाष्ठाप्रहरक्रमेण ॥
ये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा
काका भवन्त्यन्त्यजपञ्चमास्ते ।
वर्णाश्रितैस्तैः ऋषिभाषिताभ्या
सदाभियुक्तैरुपलक्षणीयाः ॥
बृहत्प्रमाणो गुरुदीर्घतुण्डो
दृढस्वरः श्यामरुचः स विप्रः ।
पिङ्गाक्षनीलाक्षविमिश्रवर्णः
स्यात् क्षत्रियस्तीक्ष्णरवोऽतिशूरः ॥
यः पाण्डुनील सितनीलपक्षु
र्मन्दस्वरो रटितश्च वैश्य ।
मलाक्तविभूरिककारशब्द
शूद्रः कृशाङ्गश्चपलो निरुद्ध ।
विरुक्षघन्मास्यतनुर्विशाङ्गो
यः कन्धरादीनतरं विमर्त्ति ।
क्रियारवः स्थैर्य्यसमेतबुद्धिः
काकोऽन्त्यजातिः खलु पञ्चमोऽयम् ॥
द्रोणाभिधः कृष्णवपुर्दिनो यो
ग्राह्यः स काकः खलु मुख्यसंज्ञः ।
तस्माद्रुते ग्रामगतो निरीक्ष्य
श्रेयस्त्रिस्रोऽद्भुतदर्शनोऽसौ ॥
विप्रः स्फुटे स्पर्शति एष्वामार्गे
न्यून तत क्षत्रियजातिराड ।
वाक्याति नैःस्वन्यविरामतेन
ब्रवीति शूद्रः बलिनावलोभात् ॥
पञ्च हन स्पर्शति इत्युदग्रं
मन्दः समस्तं विहगोऽन्त्यजाति ।
[illegible]
यद्यापि काकाः पवना पमेदः ।
ग्राम्ये प्रदीप्ते च रटन् विकृष्ट
शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुखः सन् ।
न चापि रौद्रा रटित प्रशस्त
शस्तश्च शान्तो मधुरश्च नादः ।
दीप्तस्थितो यः पवनारवेण
विरौति दीप्ताभिमुखं न कार्य्यम् ।
विप्राय विरावितं च मृत्
शरात्मनः प्रागारवो हि सिद्धि ॥
प्राग्दीप्तप्राभिमुखो दिशं प
तत्र दरिद्राय एता प्रदोषम् ।
यो रौति काको मधुरस्वरेण
दृष्टा विघ्नं न ददाति सिद्धिम् ।
विघ्नं प्रशान्ताभिमुखो विरावं
तत प्रशान्ताभिमुखो विरौति ।
यो वायसोऽसौ विनिहन्त्यसम्यक्
कार्य्याणि सर्व्वाणि पुनः करोति ॥
सूर्य्योदये पूर्व्वदिशि प्रशस्त
स्थाने स्थितो योऽभिमुखं विरौति ।
नाशं रिपोश्चिन्तितकार्य्यसिद्धिं
स्त्रीरत्नलाभं स करोति काकः ॥
प्राक् प्रभाते यदि वह्निभागे
विरौति तिष्ठन् रमणीयदेशे ।
शत्रून् प्रणश्यत्यचिराद्विधाय
प्रयाति योषित्समवाप्यते तत ॥
वदन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्या
काकः समावेदयतेऽतिदुःखम् ।
रोगार्त्तिमृत्युं परुषस्वरेण
स्निग्धेन चेष्टागमयोषिदाप्तिम् ॥
नैर्ऋत्यभागे यदि च प्रभाते
करोति काकः सहसा विरावम् ।
क्रूरं तत कर्म्म समभ्युपैति
दूतागमो मध्यमिका च सिद्धि ॥
प्रातः प्रतीच्यां यदि रौति काको
ध्रुवं तदा वर्षति वारिवाहः ।
स्त्रीवस्त्रभूम्यर्त्थगवागमश्च
कलिः कथञ्चेष्ट समं तदा स्यात् ॥
प्रावृष्य शब्दे पवनालयस्थे
वस्त्रान्नयानाभिमतागमाः स्युः ।
मान्यागमः प्राप्तनष्टविनाशः
स्यादन्यदेशे गमनं स्वदेशात् ।
दिग्युत्तरस्यां रुवन् प्रभाते
निरीक्षमाणो बलिभुग्नराणाम् ।
ददाति दुःखं भुजगाच्च भीति
दरिद्रतां नष्टधनैरलाभम् ॥
दिशीशवत्या यदि रौति काक
[illegible] ।
व्याधेर्निमित्तं प्रियवस्त्रलाभो
भवेत्तदा गोगवलाऽधसामम् ॥
व्यापदेशे स्थितवायसस्य
प्रभातकाले मधुरस्वरेण ।
स्त्रीभिः प्रियार्थागमनं ध्रुवं स्यात्
स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः" ॥

इति वसन्तराजशाकुने प्रथमप्रहरे सूर्य्योदये ॥ * ॥

"पूर्व्वस्य यामे प्रथमे सशब्दः
काको भवेच्चिन्तितकार्य्यसिद्ध्यै ।
अभीष्टसङ्गागमनं तथास्या
दर्थस्य लाभो नियतं नराणाम् ॥
आग्नेयभागे यदि वाश्यमाने
स्त्रीलाभसिद्धी पथिको भवेताम् ।
ख्यानप्रभाते बलिभुग् विरौति
स्त्रीनाशमर्त्थप्रदपाङ्कारी ॥
नैर्ऋत्यकोणे स्थितो विरौति
मिष्टान्नलाभं विदधाति चिन्तितोऽर्थः ।
दिशि प्रतीच्यां स्थित भवेता-
मन्यपर्व्वतीयाशनलाभदत्तौ ॥
वायव्यकोणे करटः शुभः स्यात्
नृपप्रसादोऽभ्रगदर्शनं च ।
सौम्ये च भीतिस्खलशोकवार्त्ता
सौम्या च वार्त्ता धनलाभवार्त्ता ॥
ईशानदेशेऽभिमतेन साक
स्त्रासो हुताशाद्बहुलोकसङ्ग ।
ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोग
सम्मानसम्पद्द्रविणार्थसिद्धि" ॥

इति प्रथमप्रहरः ॥ * ॥

"प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरावै
काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति ।
चौराद्भयं व्याकुलता च बह्वी
जायेत काचिन्महती च शङ्का ।
हुताशदेशे नियतं कलिः स्यात्
प्रियागमाकर्णनयोषिदाप्ति ।
याम्ये तु रुग्निर्म्मदती च भीति
प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात् ॥
रक्षोदिशि प्राणभयं तदा स्यु
स्त्रीभोज्यलाभाखिलवस्त्रलाभा ।
भवेत् प्रतीच्यां प्रबलाबलाभि-
र्योषागमो वृद्धिः कुशर्मणश्च ।
समीरभागे भ्रमचौरशङ्का
दूतागमश्चापि पिशितान्नलाभः ।
सौम्ये गवेष्टागमनं जयश्च
रम्ये रवे चौरभयं त्वरण्ये ।
महेश्वराशाविरतश्च काक
श्चौरादिकग्रामविरुद्धवार्त्ता ।
ब्रवीति रूक्षैरटनैरसह्ये
राहार्य्यगुर्व्वागमनं जयश्च ॥
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये
काकः सशब्दो नृपतिप्रसादम् ।
मिष्टान्नभोज्यं च ददाति पुंसां
करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दे" ॥

इति द्वितीयप्रहरः ॥ * ॥

"ऐन्द्यां विरुतः प्रहरे तृतीये
वृद्धिं तथा चौरभयं ब्रवीति ।
श्याम्ये तु राजागमनं जयश्च
करोति याम्ये शुभकार्य्यसिद्धिम् ।
याम्येऽपि भागेऽप्रियदः कलिश्च
विरुद्धवार्त्ता विपणा च यात्रा ।
भवेद्धि नैर्ऋत्यनिविष्टराव-
र्वधादिवार्त्ता च भवेद्विशुद्धिः ॥
काकुल्यवाच्यां कुरुतेऽतिवृष्टि
रोग तदानागमनं विदग्धः ।
वदाति कार्य्याणि च यानि सिद्धिं
सर्व्वाणि तन्मुख्यतया नराणाम् ॥
प्रयाति देशे जनदातृ स्या-
न्मिष्टान्नलाभो रिपवो न सन्ति ।
गृहागमः कामिविरुद्धवार्त्ता
भवन्ति दाराश्च कार्य्यनाशः ॥
स्यात् पश्चिमे न्यूपवस्य लाभो
दूराभ्यागमश्चारागमश्च ।

पृष्ठे विशाय मधुरं विमुच
न्ननुव्रजत्यपि गतो हिताय ।
प्रादेश दातारमनुप्रयान्त
मभ्येऽपि काकैः कथिता विशुद्धाः ॥
हत्वा रवं च पुरतः प्रयाति
उपस्थितो यो गृहमाश्रयाति ।
कण्डूयते वा शिरसोऽङ्घ्रिणासौ
पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति ॥
कम्भे गजानां निपतन् गजानि
रम्भेऽधिरूढः प्रतिशीघ्रमिष्टम् ।
तुरङ्गमे वाहनभूमिलाभ
करोति काको विजयं भजेन ॥
पयःस्थलाभ विजयं च कूपे
क्षिप्रं नदीतीरधिसि कार्य्यसिद्धिः ।
पूर्णे घटेन्द्रे च धनानि रक्षि
ध्याङ्क्षोऽधिरूढ़ कुरुते स्मानन्द ॥
प्रासादधान्योच्चयहर्म्यपृष्ठ
निष्पन्नसस्यावनिशाद्वलादौ ।
ध्याङ्क्षोऽधिरूढो धनमाधिनाय
रौति स्थिरं यच्छति यस्यपाय ॥
पृष्ठे पुरो वा यदि गोमयस्थो
तथा वटादेषु तरुश्वपीव ।
स्थितो रुवन् भोजनपानमिष्ट
विष्ठा च कृत्वा वितरत्यवाप्यम् ॥
अन्नादविष्ठाफलमूलपुष्प
मत्स्यादिभिः पूर्णमुखं भवेद्
सदृष्टमात्रोऽभिमतार्थसिद्धौ
मिष्टान्नभोज्याय सदैव काक ॥
नारीशिरःपूर्णघटस्थितस्य
काकस्य शब्दैर्विविधानि
शय्याधिरूढस्य च तस्य शब्दैः
समागमः स्यात् सुजनेन सार्द्धम् ॥
गोपृष्ठदूर्व्वातृणगोमयेषु
मुखानि वर्द्धन्तयौर्किलाये ।
आहारमन्यस्य तथा ददानो
ददाति भोज्यं बलिभुग्विचित्रम् ॥
धान्यं यव वा दधि वापि पायस
चिनोति पर्यन्निधिलाभकारी ।
करोति लाभं पुरतः स दृष्टो
यस्यास्ति वक्त्रे द्रव्यमप्यभुक्तम् ॥
हस्तेषु रम्याङ्कुरपत्रपुष्प
च्छायाफलाढ्येषु सकण्टकस्य ।
शब्देन सिध्यन्त्यसमग्रदाया
इहैव सर्व्वाणि समीहितानि ॥
प्रशान्तनादं शिखरे तरुस्था
श्चीमद्रसोष्य कण्टोऽभिधत्ते ।
धान्यादिकूटेषु तथान्नलाभो
गोपृष्ठगाः पावनिनाधनानिम् ॥
क्षेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे
खरस्य पृष्ठेऽरिभयं वधञ्च ।
क्रोडस्य पृष्ठे वधमर्थलाभ
तस्यैव पृष्ठे धनलाभमाह ॥

काको ध्वनं भिन्नमपुर्णतस्यो
मलाङ्कनस्थो मरणं करोति ।
कार्य्यक्षति छिन्नतनुः शस्त्रा
काकः कलिं कायमपि छिनत्ति ॥
यो दक्षिणं कुरुते दक्षिणेन
प्रयाति यद्याभिमुखोऽभ्युपैति ।
यो याति पृष्ठे प्रतिमार्गमन्या
त्रासाय प्रापयते स वक्तम् ॥
वामे रवो दक्षिणतश्च तो च
सोऽस्य चेतुर्म्यानभिमन्य ।
वाम्प्रदेशे प्रतिलोमयान
विप्राय लाभो सह स्व तेन ॥
प्रयाति पृष्ठे यदि दक्षिणेन
कृतात्मपतङ्गधिपं पुरः स्यात् ।
वल्मीकचारादि च यो रुवोक्ता
प्रदक्षिणं तत् स सर्वलोके ॥
गोदक्षवनस्थीकृतमस्तकस्थ
रुवन् भवेत् सर्वविलोकनाय ।
स्यात्स्यन्दनेऽप्युष्णाबितानिमस्त
काकाः प्रवृत्तेन् बहुधर्मां च ॥
रुवन् हरो शान्तिरत्नौ करोति
मृत्युं पुनर्निदाघतः ।
प्रसार्य्य विहङ्ग चरमं च काले
सर्व्वत्र निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ ।
वामोऽप्यदक्षिणगतश्च भ्रान्ति वा
शताङ्कितला रत्नधर्म्मसङ्गम् ।
चण्डाक्षिभङ्ग भुवमक्षिभङ्ग
बन्धे वध कम्पति युध्यमानाः ।
वामोऽपि रोगं कुरुते विमुच्य
तिष्ठेऽपि हस्ते कमिकार्य्यनाशौ ।
पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च रुक्ष
स्कन्धस्थे सत्यमुपाददाति ॥
वधो भवेद्बृहद्भ्रमयाते
बन्धो लताभिः परिवेष्टिते स्यात् ।
रम्भे तरौ कण्टकयुक्तवृक्षे
सदा भवेन्ना कनिकार्य्यसिद्धौ ।
छत्राधिरूढो न रवेन्न यायात्
प्रयाति चेत स्यात खलु राजपात ।
अवस्कर भूलुण्ठकाष्ठकूप
भस्मादिसंस्था विनिघ्नन्ति कार्य्यम् ।
वल्मीकवल्मीकयुक्तकाष्ठ
चर्म्मास्थिजीर्णाम्बरवस्त्रकाणि ।
अङ्गारवल्मीकतुषकर्परादि
दृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम् ।
पुरःस्थश्च पापसमागमश्च
भयङ्करोगश्च समुद्भवश्च ।
बन्धो वध सर्व्वधनापहार
इत्यादिकं स्यात पथि मन्दिरे च ॥
उद्यानशस्यवलपत्रयुग्म
काक कुनादो विदधाति मृत्युम् ।
कायायुधच्छत्रघटास्थियान
वारिमकाष्ठादिककुड्यकानि ॥

काष्ठोत्कीर्णकाष्ठदेशविलो
दीपनली भाण्डशमीलते च ।
काष्ठादिकं कूर्द्दतेऽप्यथ यो
दक्षाधिकाप्यर्थकर सर्वदोऽसौ ॥
मुखेन विष्ठा विनिमज्य रोय
यो रौति मूर्द्धन्यनिवेशते कम् ।
स्वेच्छन् पदेन सशीर्षविशेषो
भूते स मन्त्र दूरतो भयम् ।
विङ्गोमयो स्यादति यस्य मूर्द्धि
तस्यान्नपात्रमदर्शो भवेताम् ।
दक्षाक्षिपक्षः विधगयसौ तु
प्रयाति पृष्ठे नरो यमाद ॥
मध्यप्रदेशे विवशन् वियासो
कलत्रशेषं जनयन्तिमात्रम् ।
मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां
शिरोऽधिरूढो निधनाय तेषाम् ॥
नदीतटे वाथ वटद्रुमस्य
सरक्षारो कायमदाय रक्तु ।
नैवानुगः क्वापि गतो हिताय
न दुष्टचेष्टो वितनोति शान्तिम् ।
यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको
दृष्टो रवे साश्रुमलाकेशु ।
आयाति यस्याभिमुखो नृपस्य
युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् ।
समृद्धकक्षे कटके नृपस्य
काके प्रविष्टे विपिनं विनापि ।
सयुध्यमानैररिभिः समं स्या
न्नशाङ्कव सन्धिरयुध्यमानैः ॥
विजम्भमानप्रहतनाधिरोह
समुद्यतं प्रवृतं प्रपश्यन् ।
ध्याङ्क्षौ भय कम्पति भूमिपालौ
हतभक्ति क्षीरतरौ च काकः ।
गतिस्वरौ वायसतत्प्रयुक्तो
प्राच्या यथायोदिततैवरीत्यात् ।
रुच जनोऽप्याचरति प्रभूतौ
यथोदितं तत्र तथागमार्थम् ।
दिग्यानचक्रेऽपि शुभाशुभानि
फलानि यानि प्रतिपादितानि ।
प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति यानि
तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः ” ॥
इति काकरुते यात्राप्रकरणम् ॥ * ॥
“स्थानस्थितानां कथयन्ति काका
श्चेष्टाविशेषैश्च शुभाशुभानि ।
प्रबोधिता प्राङ्गणकर्म्मभिर्ये
तज्ज्ञानाय क्रियते प्रयत्न ॥
निष्कारणं सबलिता रुवन्तो
ग्रामेऽन्ननाशाय भवन्ति काकाः ।
रोधश्च चक्राकृतयो वदन्ति
सव्यापसव्यभ्रमणाद्भयश्च ।
विमानमाऊर्ध्वङ्गवर्गसस्या
रात्रौ रुवन्तो जनताविनाशम् ।
लोकस्य चमूचरणप्रहारै

मन्त्र। इन्द्राय यमाय वरुणाय धनदाय भूतगणाय बलिं गृह्णातु मे स्वाहा ॥
"उदीर्य कार्य्यं समयानवक्त्य
तत प्रदेशे काटस्य चेष्टाः
सुदृढीकृताङ्गानि शुभाशुभार्थं
समच्चयेन्निखिलपाशिपादः ॥
पूर्व्वेण खादन् सुखवित्तवृद्धिं
करोति वह्नेर्दिशि वह्निभीतिम्।
काकोऽर्थनाशं दिशि दक्षिणस्या
नैरृत्यगो दिग्वरकालदिष्ट ॥
जलेशदेशेऽभिमतार्थसिद्धि-
र्व्वायोर्दिशीति प्रभवान्यवृष्टि।
सौम्ये सुखारोग्यसमीहितार्थं
सौशानदेशे वितरत्यभीष्टम् ॥
मध्ये विलुप्ते काटे समन्तात्
कार्य्ये विमिश्र परिभावनीयम्।
बलिं विकीर्य्यापि न भक्षयन्ति
काकास्तदानीं भयदा भवन्ति ॥
क्षीरद्रुमारामचतुष्पदेषु
सरित्समीपे निदशालयेषु।
देयो बलिर्भूतदिनाष्टमीषु
कुल्माषदध्योदनमण्डलाद्यैः" ॥
इति काकरुते पिण्डप्रकरणं सप्तमम् ॥ * ॥
"पिण्डत्रयस्याथ विधानमेत-
दाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः।
दृष्टं मुनीन्द्रैरशुभं शुभञ्च
यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः ॥
गत्वा शुभेऽह्नि प्रहरे चतुर्थे
देशेषु पूर्व्वप्रतिपादितेषु।
नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं
काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः ॥
ततः प्रभाते श्रुपलिप्य भूमिं
तस्याञ्च पूर्व्वोदितमल्लयुक्ता।
ब्रह्माच्युतेशाम्पतिलोकपाला
काकाश्च पुंसा क्रमतोऽर्च्चनीया ॥
दध्योदनाद्यैर्व्विहितं प्रदेश
पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये।
अभ्यर्च्चयेद्गन्धपुष्पधूपै-
र्मनोहरैर्धूपपरो मनुष्य ॥
तेषु क्षिपेत् प्रागुदगानुक्रमेण
पिण्डेषु पूर्व्वप्रथमे द्वितीये।
रूप्यं तथा लौहमथ तृतीये
शेषञ्च कुर्य्यादनिदिग्धतुल्यम् ॥
त्रि सप्तशो विनिवेश्य पिण्डं
पिण्डा निवेश्या बलिभोजनेभ्यः।
मन्त्रोक्तमावाहनतोऽर्चितेभ्यः
कार्य्यं विचार्य्यं परमेत्तलञ्च"।
मन्त्र। ॐ हिलि टिलि किटि काकचाण्डालाय स्वाहा। इति पिण्डाभिमन्त्रणम्। ॐ महाधी विग्राय काकचाण्डालाय स्वाहा। काकाह्वानमन्त्रः।
"काकेन भुक्ते मधुपर्णपिण्डे
श्रेष्ठं नरेणोत्तममत्कार्य्यम्।

भुक्ते सरूप्ये खलु मध्यमं स्याद्-
भुक्ते सलौहे लघमं प्रदिष्टम् ॥
विवादवाणिज्यविवाहवृष्टि-
क्षेमाश्च वित्ता कृषिभोगरोगा।
मयामनैवान्यप्रकार्य्यतेन
इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीया ॥
चेष्टामवामां विदधाति याति
प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षमुखे।
ग्रीवा तथोच्चां कुरुते सशब्द
स्थानं मनोज्ञं श्रयति द्रुमञ्च ॥
एवंविधा यो विदधाति चेष्टा
पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ।
अभीष्टकार्य्याभ्यधिकं करोति
चेष्टाविपर्य्यासतयान्यथात्वम् ॥
पिण्डं समादाय यदि प्रधानं
शान्तं दिशं गच्छति वायसपक्षी।
पूर्ण फलं तत् कुरुते नराणां
चिकीर्षितं वस्तुनि यत्र तत्र ॥
काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं
प्रयाति दीप्तां ककुभं तदानीम्।
अनुत्तमं कार्य्यफलं प्रदर्श्य
ततः समस्तं विनिहन्त्यवश्यम् ॥
द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्डं
सुदृष्यते शान्तदिगाश्रयेण।
फलं तदानीं शुभदं नराणाम्
याप्यं खगो व्यर्थति कार्य्यजातम् ॥
काके समादाय जघन्यपिण्डं
याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति।
कार्य्यं जघन्यादधिकं जघन्यं
स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे" ॥
इति वसन्तराजे पिण्डत्रयप्रकरणमष्टमम् ॥ * ॥
"महर्षयो वायसशाकुनस्य
वदन्ति सारादपि सारभूतम्।
पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेत-
दाख्यायते कार्य्यविनिश्चयार्थम् ॥
शुभेऽह्नि काकानधिवास्य सायं
पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते।
तत्कालयोग्यानि समस्तवस्तू-
न्यादाय यायादविरामतः ॥
एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ
मृद्गोमयाभ्यामुपलेपितायाम्।
सतुषधान्येन समुच्छ्रितायां
सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् ॥
विधाय पूजां कुलदेवतानां
मध्ये ततोऽष्टमपि दिक्षु देयम्।
भक्तेन सर्पिर्दधिमिश्रितेन
पिण्डाष्टकं प्रागुदगानुक्रमेण ॥
पश्चीन्द्रवह्न्यन्तकराक्षसेन्द्रान्
विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेशम्।
पूर्व्वादिकाष्ठाष्टमयोऽर्च्चितेषु
न्यसेत् क्रमाद्दश पिण्डकेषु ॥
नमोऽन्तकेभ्यान् प्रणवप्रसूर्व्वां

ततोऽर्च्चयेत्तन्निजनाममन्त्रैः।
अर्घ्यासनालेपनपुष्पधूपै-
र्नैवेद्यदीपाद्यतदक्षिणाभिः ॥
अभ्यर्च्चितेभ्यो विधिनोदितेन
पिण्डाष्टकं तत् ददतु द्विजेभ्यः।
मन्त्रेण सम्यक् निवेदनार्थं
कार्य्यं विचिन्त्यापसरेच किञ्चित्" ॥
अथ मन्त्रः। ॐ नम खगपतये गरुडाय द्रोणाय पक्षिराजाय स्वाहा ॥
"द्रोणाढकसमं पिण्डं गृह्णाय समशुद्धितः।
यथादृष्टं निमित्तं च कथयस्वाधमे स्फुटम् ॥
काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते
तिष्ठन् व्रजन् वापि भवेत् कृतार्थः।
उद्वेगशोकौ विफलं प्रयाणे
हानिं कलिर्व्वा भवति द्वितीये ॥
याम्ये रुगापद्भयमृत्यवः स्यु
पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु।
स्त्रादैन्यवैऽभीष्टमकष्टसाध्यं
भवेत् प्रवासो विफलश्च षष्ठे ॥
नास्तीह तन्निश्चयमेव कार्य्यं
भुक्ते न यत् सिध्यति सौम्यपिण्डे।
सन्तापशोकौ विफला च यात्रा
पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च ॥
पिण्डं न गृह्णात्यथवा न भुङ्क्ते
चञ्च्वाविलिख्यापति दिशो य।
कार्य्येषु सर्व्वेषु स न प्रशस्तो
ब्रवीति घोरं समरं स पुंसाम्" ॥
इति वसन्तराजे काकरुते पिण्डाष्टकप्रकरणं नवमम् ॥ ० ॥
"आद्य पञ्चाशता द्वाभ्यां वृत्तैर्दिक्चक्रमीरितम्।
काकालयपरीक्षा च द्वितीये दशभिस्त्रिभिः ॥
वृत्तैस्त्रिभिस्तृतीये च काकाण्डकनिरूपणम्।
द्वाचत्वारिंशता वृत्तैर्यात्रा तुर्य्ये प्रकीर्त्तिता ॥
वृत्तानि विंशतिस्त्रोणि स्थानं स्याद्ये च पञ्चमे।
स्वरप्रकरणं षष्ठं वृत्तैर्दशभिरन्वितम् ॥
एकादशभिराख्यातं बलिसंस्थं च सप्तमम्।
पिण्डत्रयविधानाय चतुर्दशभिरष्टमम् ॥
पिण्डाष्टकविधानाय नवमे यदुदाहृतम्।
अन्यप्रकरणं तथ वृत्तान्येकादशैव तु ॥
वसन्तराजशाकुने सदागमार्थशोभने।
समस्तसत्कौतुके विचारितोऽत्र वायसः" ॥ * ॥
समुदायेन १८२ वृत्तानि। इति वसन्तराजशाकुन्तान्तर्गतवायसशाकुननामकाकचरित्रं समाप्तम्॥
काकमांसगुणाः। दोषत्रयापहत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। वृष्यत्वम्। बलायुर्हितकारित्वम्। लघुत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
("काकः कोकिलघूकराजवक्रगरो-
ग्रान्वादयो भासुकाः
श्यालाः सौरभयो वकप्रभृतयो
ये चान्यजीवा मताः।
मत्स्याश्च सरीसृपादिकगणा
दृष्टा कलिङ्गाश्च ये

कोकः सारसशारिका शुक इमे
भक्ष्या न शस्तास्तथा ॥
चटकचकोराः काकशाव्याश्च श्येनाः
स्मुकविषघ्नक्रौभङ्गदात्यूहकल्काः ।
करटकपोता पोतकी खञ्जरीटाः
विकमशकाद्या वृकपिङ्गादयोऽन्ये ॥
एते भक्ष्या नैव भक्ष्या न चेष्टा
ये चाप्यन्येऽज्ञातनामाण्डजाश्च ।
अन्ये चापि श्वापदा ये च निन्द्या-
स्ते चाखाद्या वर्ज्जिताश्चात्र सर्व्वे" ॥
ति हारीते प्रथमस्थाने । ११ अः ।
'काककङ्ककुररचाषभासशशघात्युलूकचिल्लिश्ये-
गृध्रप्रभृतयः प्रसहाः ॥
एते सिंहादिभिः सर्व्वे समाना वायसादयः ।
सवीर्य्ये विपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिताः" ॥
ति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अः ॥) पीठसर्पी ।
शैंडा इति भाषा । द्वीपविशेषः । परिमाणभेदः ।
वृक्षविशेषः । शिरोऽवह्नान्नणम् । इति हेमचन्द्र-
मेदिनीकरौ ॥ तिलकः । अतिघृष्टः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

काकङ्गुः, स्त्री, (काकप्रियः कङ्गुः ।) चीनकः । इति
हेमचन्द्रः ॥

काकणा, स्त्री, (काकस्य कणा अङ्गं जङ्घावयवः
तद्वत् अङ्गं यस्याः ।) काकजङ्घावृक्षः । इति
जटाधरः ॥

काकघ्नी, स्त्री, (काकं हन्तीति । काक+हन्+टः
टित्वात् ङीप् ।) महाकरञ्जः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काकचिञ्चा, स्त्री, (काकवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले
यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गुञ्जा । इति
शब्दरत्नावली । कूँच इति भाषा । (गुञ्जाशब्दे-
ऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

काकचिञ्चिः, स्त्री, (काकवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले
यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गुञ्जा । इति
शब्दरत्नावली ॥

काकचिञ्ची, स्त्री, (काकचिञ्चि+वा ङीष् ।) गुञ्जा ।
इत्यमरः । २ । ४ । ९८ ॥ (अस्याः पर्य्यायो भाव-
प्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । यथा,—
"श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकानन्ती च रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी" ॥
गुञ्जाशब्दे विवरणान्तरं ज्ञेयम् ॥)

काकच्छदः, पुं, (काकस्य छदः पक्ष इव छदो यस्य ।)
खञ्जनपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

काकच्छर्दिः, पुं, खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(खञ्जरीटशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

काकजङ्घा, स्त्री, (काकस्य जङ्घेवाकृतिर्यस्याः ।)
स्वनामख्यातवृक्षविशेषः । केउया ठेङ्गा इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । काकाङ्गी २ काकाह्वी ३ काक-
नासिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपीवलः । इति
रत्नमाला ॥ ध्वाङ्क्षजङ्घा ६ काकाङ्गा ७ सुलोमशा
८ पारावतपदी ९ दासी १० नदीकान्ता ११ ।
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । क-
कफबाधिर्य्यजीर्णजीर्णविषमज्वरनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
("काकजङ्घा बला श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः ।
पृश्निपर्णी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गरजोऽष्टमः ॥
एषामन्यतमं मूलं पुष्येणोद्धृत्य यत्नतः ।
रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकाहिकं जयेत्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥
मसीति लोके । अस्याः पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता ॥
काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित् ।
निहन्ति ज्वरपित्तास्रज्वरकण्डूविषक्रिमीन्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
गुञ्जा । इति रत्नमाला ॥

काकजम्बुः, स्त्री, (काकवर्णा जम्बुः ।) भूमिजम्बुः ।
क्षुद्रजम्बुः । इति शब्दमाला । वनजाम् इति
भाषा ॥

काकजम्बूः, स्त्री, (कं जलं अकति आश्रयत्वेन गच्छ-
तीति । क+अक्+अण्+टाप् च । काका
जम्बूः । यद्वा काकवर्णा जम्बूः ।) जम्बूप्रभेदः ।
तत्पर्य्यायः । काकफला २ नादेयी ३ काकवल्लभा
४ भृङ्गेष्टा ५ काकनीला ६ ध्वाङ्क्षजम्बूः ७ धन-
प्रिया ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । अम्लत्वम् ।
पाके मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । दाहश्रमातिसार-
नाशित्वम् । वीर्य्यवृद्धिबलप्रदत्वञ्च । इति राज
निर्घण्टः ॥

काकणं, क्ली, (कु ईषत् कणति निमीलति इति ।
अच् काकणं गुञ्जाफलं तद्वदाकृतिरस्यास्तीति
छायारक्तचिह्नितत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठविशेषः ।
तस्य लक्षणम् । यथा,—
"यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" ॥
इति माधवकरः ॥ ("काकणं तीव्रदाहरुक् ॥
"पूर्व्वं रक्तञ्च कृष्णञ्च काकणन्तीफलोपमम् ।
कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्व्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥
दोषभेदीयविहितैरादिशेल्लिङ्गकर्म्मभिः" ॥
इति वाभटे निदानस्थाने १४ अः ॥
"काकणन्तिका वर्णान्यादौ पश्चात् सर्व्वकुष्ठ-
लिङ्गसमन्वितानि पापीयसां सर्व्वकुष्ठलिङ्गसम्भवे
नानेकवर्णानि काकणानीति विद्यात् ।
इति निदानस्थाने ५ अः । चरकेणोक्तम् ।)

काकणन्तिका, स्त्री, (कु ईषत् कणन्ती निमीलन्ती ।
कन् निमीलने शतृ ङीप् कोःकादेशः । ततः कन्
टाप् च पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गुञ्जा । इति
रत्नमाला । कुँच इति भाषा ॥
("यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्" ।
इति चरके चिकित्सास्थाने ७ अः ॥)

काकतिक्ता, स्त्री, (काकमांसवत् तिक्ता इति मध्यपद-
लोपि समासः ।) काकचिञ्चा । इति रत्नमाला ।
कुँच इति भाषा । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काकतिन्दुकः, पुं, (कं जलं अकति इत्यण् । काकः
तिन्दुकः काकवर्णो वा तिन्दुकः काकप्रियस्तिन्दुको
वा ।) वृक्षविशेषः । माकड़ा केन्द । माकड़ो
गाव । काकतेँदु इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । का-
केन्दुः २ कुलकः ३ काकपीलुकः ४ । इत्यमरः
। २ । ४ । ३९ ॥ काकपीलुः ५ काकाण्डः ६ काक-
स्फूर्ज्जः ७ काकाङ्कः ८ काकबीजकः ९ । अस्य
गुणाः । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । गुरुत्वम् ।
वातविकारनाशित्वञ्च । पक्वस्य तस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । किञ्चित्कफकारित्वम् । वान्तिपित्त-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकाण्डशब्दे-
ऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काकतुण्डः, पुं, (काकतुण्डस्येव वर्णोऽस्त्यस्य । अर्श-
आदित्वात् अच् ।) कालागुरु । इति हेमचन्द्रः ॥

काकतुण्डिका, स्त्री, (काकतुण्डस्येव वर्णः फलांशेऽस्याः
इति ठन् । स्त्रियां टाप् च ।) काकचिञ्चा । गुञ्जा ।
इति हलायुधः ।

काकतुण्डी, स्त्री, (काकं ईषद्दुःखं तुण्डते नाशयतीति ।
तुडि ङ वधे+अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
राजरीतिः । राजपित्तल इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (काकतुण्डस्येवाकृतिर्विद्यते ऽस्याः ।
अर्श आदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्ष-
विशेषः । कौयाठोड़ी । इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्य्यायः । काकादनी २ काकपीलुः ३ काक-
शिम्बी ४ रक्तला ५ ध्वाङ्क्षादनी ६ वक्रशल्या ७
दुर्म्मोहा ८ वायसादनी ९ ध्वाङ्क्षनखी १० वायसी
११ काकदन्तिका १२ ध्वाङ्क्षदन्ती १३ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । द्रव-
त्वम् । रसायनत्वम् । वातदोषहारित्वम् । रुचि-
कारित्वम् । पलितस्तम्भित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काकध्वजः, पुं, (काकमीषज्ज्वालं वासं ध्वज इवास्य ।)
वाड़वाग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकनामा, [न्] पुं, (काकस्य नाम नाम यस्य ।)
वकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (काकशीर्षशब्दे-
ऽस्य विवरणं बोध्यम् ।)

काकनासः, पुं, (काकस्य नासाया वर्णः इव फले यस्य ।)
विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकनासा, स्त्री, (काकस्य नासा इव फलमस्याः ।)
काकजङ्घावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्य्याया
गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा ।
काकनासा कषायोष्णा कटुका रस पाकयोः ।
कफघ्नी वामनी तिक्ता शोथार्शः श्वित्रकुष्ठहृत्" ॥

काकनासिका, स्त्री, (काकनासा ततः स्वार्थे कन्
टाप् अत इत्वम् ।) काकजङ्घावृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११८ ॥ रक्तचित्रत् । इति राजनिर्घण्टः ।

काकपक्षः, पुं, (काकस्य पक्ष इव आकारोऽस्यस्य ।
काकपक्ष+अच् ।) मस्तकपार्श्वद्वये केशरचना-
विशेषः । कायपाटा जन्पी इति च भाषा ।

तत्पर्य्यायः । शिखण्डकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ९६ ॥ शिखाण्डकः ३ शिखण्डः ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । ११ । १ ।
"कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो
राममध्वरविघातशान्तये ।
काकपक्षधरमेत्य याचित-
स्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते" ॥)

काकपद, पुं, (बन्धस्य काकपदवदाकारवत्त्वात् काकपद इव आकृतिरस्यस्य ।) रतिबन्धविशेषः तस्य लक्षणम् । यथा,—
"पादौ द्वौ स्कन्धयुग्मस्थौ लिङ्गं लिङ्गं भगे न्यसेत् ।
कामयेत कामुकीं कामी बन्धः काकपदो मतः" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

काकपर्णी, स्त्री, (काक इव कृष्णा पर्णा यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मुद्गपर्णी । इति भावप्रकाशः ॥ ("मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता स्वादुश्च शुक्रला । चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत् । दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित्" ॥
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।)

काकपीलु, पुं, (काकप्रियं पीलुः ।) काकतिन्दुकः । काकतुण्डी । श्वेतगुञ्जा इति राजनिर्घण्टः । (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे । "श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता । रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकानन्ती च रक्तिका । काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी" ॥ विशेषविवरणमस्य च गुञ्जाशब्दे ज्ञेयम् ॥)

काकपीलुक, पुं, (काकपीलु + संज्ञायां कन् ।) काकतिन्दुकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३९ । माकडाकेन्दु इति भाषा ॥

काकपुच्छ, पुं, (काकस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकपुष्ट, पुं, (काकेन पुष्टः । कोकिलया हि निजाण्डस्फोटनाशक्ततया काकाण्डं तन्नीडात् निक्षिप्य तत्र स्वकीयाण्डं स्थापयित्वा काकद्वारा सापत्यपोषणात् अस्य तथात्वम् ।) कोकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकपुष्प, स्त्री, (काकवत् कृष्णं पुष्पमस्य ।) गन्धपर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकफल, पुं, (काकप्रियं फलमस्य ।) निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

काकबलि, पुं, (काकेभ्यो देयो बलिरन्नादिकम् ।) काकसम्प्रदानकान्नादि । तद्दानविधिर्यथा ।
"ॐ यमद्वारपथस्थितनानादिग्देशीयवायसेभ्यो नमः । इति पाद्यादिभिरभ्यर्च्य प्रार्थयेत् ।
'ॐ काकत्वं यमदूतोऽसि गृहाण बलिमुत्तमम् । यमलोकगतं प्रेतं समाप्याययितुमर्हसि ॥
ॐ काकाय काकपुरुषाय वायसाय महात्मने । बलिं पिण्डं प्रदास्यामि कथ्यतां धर्म्मराजनि' ॥ इति पुष्करपिण्डदानमन्त्रवायुधः ॥ * ॥
बलिवैश्वदेवान्तर्गततद्विधिर्यथा,—
"ऐन्द्रवारुणवायव्या सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा ।
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्" ॥
ॐ काकेभ्यो नमः । इति दद्यात् तदुपरि चाद्भिः सिञ्चेत् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥
गयायां तद्विधिर्यथा,—
"बलिं काकशिलायाञ्च काकमोक्षमवाप्नुयात्" ।
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ तत्र तृतीयदिनकृत्ये काकबलिदानं यथा,—
'ततः काकबलिं क्षिप्त्वा पुनः स्नानं समाचरेत् ।
ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैर्ऋतास्तथा ॥
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्' ॥
इति श्रीवायुपुराणे ७ अध्यायः ॥

काकभाण्डी, स्त्री, (काकस्य मुखोद्भवरसकारणस्य ईषज्ज्वलस्य भाण्डी क्षुद्रभाण्डमिव । तत्फलभक्षणेन मुखात ईषज्ज्वलक्षरणात् अस्यास्तथात्वम् ।) महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकभीरु, पुं, (काकात् भीरुर्भयशील ।) पेचकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकमद्गु, पुं, (काक इव कृष्णो मद्गुर्जलचरपक्षिविशेषः ।) दात्यूहपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (डाउकपाखी इति भाषा ॥ यथा, महाभारते १३ । दानधर्म्मे संसारचक्रकथने ११२ । १२१ ।
'घृतं हृत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते" ॥)

काकमर्द्द, पुं, (काकं मृद्नातीति । काक + मृद् + अण् ।) महाकालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकमर्द्दक, पुं, (काकमर्द्द + संज्ञायां कन् ।) महाकालवृक्षः । इति रत्नमाला । माकाल इति भाषा ॥

काकमाचिका, स्त्री, (काकमाची + स्वार्थे कन् ।) काकमाचीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकमाची, स्त्री, (काकान् मचते अर्च्चयति फलदानेनेति । मचि + अण् + गौरादित्वात् ङीष् पृषोदरादित्वात् न लोपः ।) क्षुद्रवृक्षविशेषः । गुडकामाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वायसी २ । इत्यमरः । २ । ४ । १५१ । ध्वाङ्क्षमाची ३ वायसाह्वा ४ सर्व्वतिक्ता ५ बहुफला ६ कटफला ७ रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० स्वादुपाका ११ सुन्दरी १२ तिक्तिका १३ बहुतिक्ता १४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । त्रिदोषशमताकारित्वम् । स्निग्धत्वम् । रसायनत्वम् । नातिशीतत्वम् । स्वरत्वम् । वृष्यत्वम् । भेदकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (तथाच भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे । "काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रदा ॥ तिक्ता रसायनी शोथकुष्ठार्शोज्वरमेहजित् । कटुर्नेत्रहिता हिक्काच्छर्दिहृद्रोगनाशिनी" ॥)

काकमाता स्त्री, (काकस्य मातेव पोषिका । काकस्य तत्फलप्रियत्वात् ।) काकमाची । इति राजनिर्घण्टः । (काकमाचीशब्दे पर्य्यायगुणादिकं द्रष्टव्यम् ॥)

काकमुद्गा, स्त्री, (काकेन ईषज्जलेन मुदं गच्छतीति । काक + मुद् + गम् + ड + टाप् ।) मुद्गपर्णीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११३ ॥ मुगानी इति भाषा ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"मुद्गपर्णी काकपर्णी सूर्य्यपर्ण्यल्पिका सहा । काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा मार्ज्जारगन्धिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणादयोऽस्या मुद्गपर्णीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काकयव, पुं, (काकभीषज्ज्वल यत्र तादृशो यव इव नीरसत्वात्, यद्वा काकवन्निर्गुणो यवः ।) तण्डुलशून्यधान्यम् । आगडा इति भाषा ॥ ("यथा फला षण्ढतिला यथा चर्म्ममयो मृगः । तथैव पाण्डवाः सर्व्वे यथा काकयवा इव" । इति महाभारते सभापर्व्व ॥ तथा पञ्चतन्त्रे २ । ८५ । "यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः । नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः" ॥)

काकरुहा, स्त्री, (काक इव रोहति मूलशून्यतया वृक्षाद्यवलम्बनेन जायते इति । काक + रुह + क । काकवत् परपुष्टत्वात् अस्यास्तथात्वम् । यद्वा काकपुरीषात् रोहति उत्पद्यते वृक्षोपरीत्यर्थः अतएव तत् सञ्जायमानायते ।) वन्दाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकरूक, पुं, (कु कुत्सितं करोतीति । कु + कृ + ऊक । कोः कादेशः ।) स्त्रीजितः । उलूकः । दम्भः । दिगम्बरभीरुकनिर्द्धनेषु त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

काकल, स्त्री, (ईषत्कलो यस्मात् । कोः कादेशः ।) कण्ठमणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ग्रीवायोर्द्धत देशः । इति सुश्रुतः ॥ टुँटि इति भाषा ।)

काकल, पुं, (का इत्याकारः कलो यस्य ।) द्रोणकाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकलक, पुं, (काकल स्वार्थे कन् ।) कण्ठमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

काकलि, स्त्री, (कल् + इन् कलिः । कु ईषत् कलिः । कोः कादेशः ।) सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिः । इत्यमरटीकायां भरतः । ("कोकिलकाकलिकूजितकुञ्जम्" । इति शिष्टप्रयोगः ॥)

काकली, स्त्री, (काकलि + कृदिकारान्तत्वात् वा ङीष् ।) सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४ । ११ ।
'उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः । नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणप्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः" ॥)

काकलीद्राक्षा, स्त्री, (काकलीव सूक्ष्मा द्राक्षा ।) द्राक्षाभेदः । किसमिस इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । जम्बुका २ फलोत्तमा ३ लघुद्राक्षा ४ निर्ब्बीजा ५ सूक्ष्मा ६ रसाधिका ७ । तस्या गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । रुच्यत्वम् । वमिकारित्वम् । शिशिरत्वम् । श्वासक्षयनाशित्वम् । जनचक्षुर्मदश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकलीरव, पुं, (काकली मधुरास्फुटो रवो यस्य ।) कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनौ तु कर्म्मधारयः ॥)

काकवल्लरी, स्त्री, (काकप्रिया वल्लरी ।) स्वर्णवल्ली ।

रिका।) काकोडुम्बरिका। काकडुमुरि इति भाषा। अस्या पर्य्यायः। दृष्योदुम्बरिका २ मलयूः ३ राजिका ४ फल्गुदुम्बरिका ५ कुष्ठघ्नी ६ फल्गुवाटिका ७ अजाक्षी ८ फल्गुनी ९ मलपू १० चित्रभेषजा ११ भाद्रक्षाक्षी १२। अस्या गुणाः। शीतलम्। कषायत्वम्। व्रणनाशित्वम्। गर्भस्रावहितत्वम्। रक्तदुग्धप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

काकोल, स्त्री, (काकयति लोलयति दुःखदत्वात्। कककौल्ये+णिच्+अोल। काकेन उल्लाय्यते स्थले अत्र वा आधारे घञर्थे क पृषोदरादित्वात् साधु।) नरकविशेषः। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः।

"महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम्"॥)

काकोल, पुं स्त्री, (कु कुत्सितं तीव्रतरं यथा स्यात् तथा कोलति पीडयति विह्वलीकरोति वा कुलेन करणे घञ्।) कृष्णवर्णस्थावरविषविशेषः। इत्यमरः।१।८।१०॥

"काकोलमुपतेजः स्यात् तथाम्बविषहाविषम्"। इति वैद्यकम्॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"काकोलो गरलश्वेडो वत्सनाभः प्रदीपनः। शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्गरलो विषः"॥ इति वैद्यकरत्नमाला॥)

काकोल, पुं (क जलमाकोलति सम्यायतीति। आ+कुल सम्याने+अण्।) कुलालः। (काक लौल्ये स्वार्थे णिच्+बाहुलकात् ओल।) द्रोणकाकः। इति मेदिनी। (यथा मनुः ५।१४।

'चकोरं प्लवकाकं च काकोलं खञ्जरीटकम्। मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्व्वशः'॥) सर्पः। शूकरभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ काकोली नामकन्दौषधिविशेषः। इति धरणी॥

काकोली, स्त्री, (काकोल+गौरादित्वात् ङीष्।) अष्टवर्गोक्तौषधविशेषः। तत्पर्य्यायः। मधुरा २ काकी ३ कनिका ४ वायसोली ५ क्षीरा ६ शुक्लिका ७ वीरा ८ शुक्ला ९ धीरा १० मेदुरा ११ भाद्रोली १२ स्वादुमांसी १३ वयस्था १४ जीवनी १५ शुक्लक्षीरा १६ पयस्विनी १७। इति राजनिर्घण्टः। वयस्था १८ ध्वांक्षोली १९। इति रत्नमाला॥ अस्या गुणाः। शीतलम्। मधुरत्वम्। रक्तपित्तानिलक्षयदाहज्वरनाशित्वम्। कफशुक्रकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

(अस्याः काकोलीरूपे चास्या विशेषविवरणं ज्ञातव्यम्। काकोल्यादिरसयोगा, "काकोली क्षीरकाकोलीर्मेदाद्वयमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदा सह कर्ण्ठजीवकर्षभकाटरोहिणीमधूकयष्टि जीवन्तिकशृङ्गटकमदनपुष्पीमधुकमधूकेति"। "काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः। जीवनो वृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। ३८ अध्याये॥)

काकोदुम्बरिका, स्त्री, (क कथा उदुम्बरं निम्नसिरोत्थितं वा इवं। स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् च।) काकोदुम्बरिका। इति शब्दरत्नावली॥

काच इ काङ्क्षे। अवाङ् यासमिति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक-सेट्-इदित्।) इ काङ्क्षति धनं लोकः। नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वैदेशिकानमेदार्थः। इति दुर्गादासः॥

काच, पुं, (कु कुत्सितं अचं अच। 'का पथ्यक्षयोः" ६।३।१०४। इति कोः कादेशः।) कटाक्षः। इति हेमचन्द्रः। (यथा, भट्टिः। ८।२४।

"काचाभाभोन्मुखो दूरात् काञ्चेयाब्दादरेक्षितः"॥)

काञ्ची, स्त्री, (कच्छे कच्छे भवः। "तत्र भव"। ४।३।५३। इत्यण् ततो ङीप् च।) सुरङ्का। घाडर इति भाषा। सौराष्ट्रमृत्तिका। इति मेदिनी॥

काचीव, पुं, (कु ईषत् क्षीवयति। क्षीव+णिच्+अच्। को कादेशः।) शोभाञ्जनवृक्षः इत्यमरः। (गौतमात् शूद्रायामौशीनर्यां जातः पुत्रविशेषः। यथा महाभारते २ पर्व्वणि।

"शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः। औशीनर्य्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान्मुनिः"॥)

काक्षीवक, पुं, (काक्षीव+स्वार्थे कन्। यद्वा ईषत् क्षीवयतीति। ण्वुल्।) शोभाञ्जनः। इति शब्दरत्नावली॥

काग, पुं, (का इति शब्दं गायतीति। का+गै+क।) काकः। इति जटाधरः॥

कागद, स्त्री, (काग काकवर्णं मस्यादिर्दीयते अत्र इति। काग+दा+घञर्थे आधारे क। कस्य चित्तस्य आगदो विस्तारितभावस्य यत्र वा।) लेखनपत्रविशेषः। कागज इति पारसी भाषा। यथा,

"भूर्जे वा वसने रम्ये क्षौमे वा ताम्रपत्रके। कागदे वाप्यन्यथेन पद्मपत्रेण वा पुनः॥ लिखेत् यदि अपि कच विलिख्य धारयेन्नरः। मम सम्मिलोक्यां शोभितं कवचं शुभम्'॥ इति श्रीरघुनन्दनादिविरचितमन्त्रकल्पद्रुमे हनुमत्कवचम्॥

काङ्क्षा, स्त्री, (कुत्सितं अङ्कं यस्याः। काङ्क्+टाप्।) वचा। इति शब्दचन्द्रिका॥

काच, स्त्री, (काच्यते बध्यते अनेन इति। कच बन्धने+घञ् न कुत्वम्। तस्य बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम्।) सिक्यकम्। मोम इति भाषा। (काच क्षार मृत्तिकाद्युत्पत्त्याधारत्वेन इति अन्ये।) काचलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काच, पुं, (कच दीप्तौ+णिच्+घञ्।) मृत्तिकाविशेषः। काच इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षारः २। इत्यमरः।२।९।९९॥ अस्य गुणाः। क्षाररसत्वम्। उष्णवीर्य्यत्वम्। अस्रमलात् दृष्टिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः। शिक्यम्। शिका इति भाषा। मणिविशेषः। (यथा,

"काचं मणिं काञ्चनमेकसूत्रे ग्रथ्नासि बाले किमिदं विचित्रम्" इत्युद्भटः॥) नेत्ररोगविशेषः। इति मेदिनी॥ तस्य लक्षणम्।

"अभिनन्दति तमोभूते गाढतिमिरे महातरे। चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावाकाशे च विद्युतः॥ विमलानपि च तेजांसि भासितानीव पश्यति।

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः"॥ इति माधवकरः॥

('प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते। तेनोर्द्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम्॥ यथावर्णञ्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात्। तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः॥ लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम्। तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति॥ चलाविलारुणाभासं प्रसन्नञ्चेक्षते मुहुः। जालानि केशान् मशकान् रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च॥ काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम्। चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते॥ वृद्धः काचो दृशं कुर्य्याद्रजोधूमवृतामिव। स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम्॥ सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः। दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता॥ पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतोद्योतदीपितम्। शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति॥ काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति। अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च॥ भृङ्गनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिङ्गनाशतः। दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना॥ भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना। कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति॥ शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम्। काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम्॥ सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते। मूर्त्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः॥ बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः। उष्णे सङ्कोचमायाति च्छायायां परिसर्पति॥ शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा। रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति॥ काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति'॥ इति वाभटे उत्तरस्थाने। १२ अध्याये॥ विस्तृतविवरणमस्य नेत्ररोगशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

काचन, स्त्री, (कच्यन्ते+स्वार्थे णिच्+भावे ल्युट्।) पत्रनिबन्धनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ काचेन इत्यपि पाठो दृष्टः॥ (मुग्धबोधमते "शिम अन्ताबिबर्णो" इति। का+चनप्रत्ययेन स्त्रीलिङ्गम् शब्दार्थे च। इति व्याकरणम्॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये। "यूढा काचन कन्यका खलु मया तेनास्मि वाताधिकः"॥)

काचनक, स्त्री, काच्यते येनो निबध्यते येन (कच+णिच्+ल्युट्। ततः स्वार्थे कन्।) पत्रनिबन्धनम्। इति हारावली॥

काचनकी, [न्] पुं, (काचनक+अस्त्यर्थे इनि।) लिपिः। तत्पर्य्यायः। वर्णतूलः २ मसिमुखः ३ लेखः ४ वाचिकहारकः ५ ताम्रिकः ६। इति जटाधरः॥

काचभाजन, स्त्री, (काचनिर्म्मितं भाजनम्।) काचपात्रम्। काँचेर बासन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शिकुमम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काचमलं, क्ली, (काचस्य क्षारमृत्तिकाया मलमिव ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचलवणं, क्ली, (काचात् क्षारमृत्तिकाया जातं लवणम् ।) लवणविशेषः । कालानुन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीलम् २ काचोद्भवम् ३ काचम् ४ नीलकम् ५ काचसम्भवम् ६ काचसौवर्च्चलम् ७ कृष्णलवणम् ८ पाक्यम् ९ काचोत्थम् १० एयगन्धम् ११ कालवणम् १२ कुरुविन्दम् १३ काचमलम् १४ कृत्रिमम् १५ । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । ईषत्क्षारत्वम् । पित्तवर्द्धिकारित्वम् । दाहदातृत्वम् । कफवातगुल्मशूलनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । काचः क्षारमृत्तिका सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचसौवर्च्चलं, क्ली, (काचस्थानिकं सौवर्च्चलं लवणम् ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचस्थाली, स्त्री, (काचस्य क्षारस्य स्थालीव ।) फलेरुहावृक्षः । पारुल गाछ इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ (अस्याः पर्य्याये यथा,—
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता ।
मुष्कको मोक्षकोघण्टा पाटलिः काष्ठपाटला" ॥
कालस्थालीत्यत्र काचस्थालीत्येके ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणादयोऽस्याः पाटलिशब्दे ज्ञेयाः ॥ काचनिर्म्मिता स्थाली ।) काचपात्रम् ॥

काचिघः, पुं, (कचते दीप्यते इति बाहुलकात् इन् । काचिं कान्तिं हन्ति गच्छति । हन गतौ + ड । पृषोदरादित्वात् हस्य घः ।) काञ्चनम् । छेमण्डः । छिमड़ा । इति भाषा । मूषिकः । इति मेदिनी ॥

काचित्, व्य (पाणिनिमते पदद्वयमेतत् । मुग्धबोधमते "किमःसयत्नाश्चिच्चनौ" इति का + चित्प्रत्ययः ।) काचन । कापि स्त्री । इति व्याकरणम् । (यथा, पदाङ्कदूते २ ।
"गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकबरी निःश्वसन्ती विशालम्" ॥)

काचितं, त्रि, (कच्यते बध्यतेऽसौ । कच् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) शिक्यितम् । शिक्यारोपितवस्तु । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ शिकाय तोला मय इति भाषा ॥

काचिमः, पुं, (कच बन्धे + णिच् + इमन् ।) देवकुलोद्भववृक्षः । तत्पर्य्यायः । भल्लरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काञ्चनं, क्ली, (काञ्चते दीप्यते इति । कचि ङ दीप्तौ + ल्युः ।) स्वर्णम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९५ ॥ (यथा मनुः । २ । २३९ ।
"अमेध्यादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्" ॥) पद्मकेशरम् । इति मेदिनी ॥ धनम् । नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट् । दीप्तिः । काञ्चनमये त्रि, यथा, मनुः । ५ । ११२ ।
"निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति" ॥)

काञ्चनः, पुं, (काञ्चते दीप्यते इति कर्त्तरि ल्युः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । स तु द्विविधः । आद्यस्य पर्य्यायः । रक्तपुष्पः २ कोविदारः ३ युग्मपत्रः ४ कुद्दालः ५ ॥ द्वितीयस्य पर्य्यायः । काञ्चनालः २ कर्बुदारः ३ पाकारिः ४ । इति रत्नमाला ॥ अस्य राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ कोविदारशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ चम्पकः । नागकेशरः । उदुम्बरः । धुस्तूरः । इति मेदिनी ॥ (पुरूरवसो वंशे उद्भवस्य भीमस्य पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । १५ । २ ।
"भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः" ॥)

काञ्चनकं, क्ली, (काञ्चन + संज्ञायां कन् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनकः, पुं, (काञ्चन + स्वार्थे कन् ।) कोविदारवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥
("काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणादयोऽस्य कोविदारशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काञ्चनकदली, स्त्री, (काञ्चनवर्णा कदली ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः । चाँपाकला इति भाषा ॥

काञ्चनकारिणी, स्त्री, (काञ्चनं वन्धनमिव वन्धनं करोति । काञ्चन + कृ + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शतावरी शब्देऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

काञ्चनक्षीरी, स्त्री, (काञ्चनमिव क्षीरमस्याः । गौरादित्वात् ङीप् । काञ्चनवृक्षस्य क्षीरमिव क्षीरमस्य वा ।) क्षीरिकीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनगिरिः, पुं, (काञ्चनमयो गिरिः । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) सुमेरुपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, भागवते । ५ । १६ । २८ ।
"जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः । एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरावष्टाभिरेतैः परिसृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः" ॥ दानाय दत्तः सुवर्णपर्व्वतः ॥)

काञ्चनपुष्पकं, क्ली, (काञ्चनमिव पीतं पुष्पं यस्य । काञ्चनपुष्प + कप् ।) आउल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनपुष्पी, स्त्री, (काञ्चनमिव पुष्पं यस्याः ङीप् ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गणिकारिका शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

काञ्चनारः, पुं, (काञ्चनं तद्वर्णं ऋच्छति पुष्पैः । काञ्चन + ऋ + अण् ।) कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कचनार इति हिन्दी भाषा ॥ ("काञ्चनारः काञ्चनकः" इत्यादि पर्य्यायाः काञ्चनकशब्दे गुणाश्च कोविदारशब्दे ज्ञातव्याः ॥ व्यवह्रियते यत्र तद्यथा,—
"काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णेन नाशयेत् ।
गण्डमालान्तथा क्वाथः क्षौद्रेण वरुणत्वचः" ॥
इति मध्यखण्डे २ अः शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

काञ्चनालः, पुं, (काञ्चनं काञ्चनवर्णं अलति । काञ्चन + अल + अण् ।) कोविदारवृक्षः । इति शब्दरत्नावली । (काञ्चनारशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥ अस्य विवृतिः कोविदारशब्दे द्रष्टव्या ।)

काञ्चनाह्वयः, पुं, (काञ्चनं स्वर्णं आह्वयते स्पर्द्धते सभासा । आ + ह्वे + शः । काञ्चन इत्याह्वयो नाम यस्य वा ।) नागकेशरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥

काञ्चनी, स्त्री, (काञ्चते दीप्यते अनया । करणे ल्युट् ङीप् ।) हरिद्रा । इति मेदिनी ॥ स्वर्णक्षीरीवृक्षः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनीया, स्त्री, (काञ्चनाय हिता । काञ्चन + छः टाप् च ।) गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चिः, स्त्री, (काञ्चते इति "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काञ्ची । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा आर्य्यासप्तशती ६९३ ।
"हृतकाञ्चिवल्लिवन्धोत्तरजघनादपरभोगभुक्तायाः ।
उल्लसति रोमराजिः फणभृल्लोर्गरलरेखेव" ॥)

काञ्चिकं, क्ली, (काञ्चि + संज्ञायां कन् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काञ्ची, स्त्री, (काञ्चि, "कृदिकारात्तलात्" वा ङीप् ।) स्त्रीकट्याभरणम् । चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः ॥ मेखला २ सप्तकी ३ रसना ४ सारसनम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ काञ्चिः ६ रशना ७ कक्षा ८ कक्ष्या ९ लम्बका १० सारशनम् ११ रसनम् १२ बन्धनम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥
("वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः" ॥ इति मेघदूते । ३० ॥) केचित्तु
एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका ।
रसना षोड़श ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः" ॥
इति पठन्ति इह त्वभेदात् पर्य्यायता । इति तट्टीका ॥ मोक्षदसप्तपुर्य्यन्तर्गतपुरीविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तम् ।
"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" ॥
इयं हि कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि स्थिते द्राविड़देशे अनुमीयते ॥) गुञ्जा । इति विश्वः ॥

काञ्चीपदं, क्ली, (काञ्च्याः पदं स्थानम् ।) जघनम् । इति हलायुधहेमचन्द्रौ ॥

काञ्जिकं, क्ली, (अन्ज + धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च । अञ्जिका । कु कुत्सिता अञ्जिका व्यक्तिर्यस्य कोः कादेशः ।) वारिपर्य्युषितान्नास्त्रजलम् । काँजी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आरनालकम् २ सौवीरम् ३ कुल्माषम् ४ अभिषुतम् ५ अवन्तिसोमम् ६ धान्याम्लम् ७ कुञ्जलम् ८ । इत्यमरः । २।९।३९॥ कुल्मासम् ९ कुल्माषाभिषुतम् १० काञ्चिकम् ११ काञ्जीकम् १२ काञ्जिका १३ कञ्जिकम् १४ काञ्जी १५ भक्तवारि १६ धान्यमूलम् १७ धान्ययोनि १८ तुषाम्बु १९ । इति तट्टीका ॥ रुक्षाम्लम् २०

महारसम् २१ । इति रत्नमाला ॥ सुमोदकम् २२ सुक्तम् २३ चुक्रम् २४ धातुघ्नम् २५ उन्नाहम् २६ रक्षोघ्नम् २७ कुण्डगोलकम् २८ सुवीराम्लम् २९ । इति हेमचन्द्रः ॥ वीरम् ३० अभिशवम् ३१ अम्लसारकम् ३२ । अस्य गुणः । वातश्लेष्मपित्तज्वरदाहमूर्च्छाशूलाध्मानविबन्धनाशित्वम् ।
"काञ्जिकं दधि तैलन्तु बस्तीमर्जितमाशमम् ।
दाहकं गात्रशैथिल्यं बल्यं सन्तर्पणं परम्" ॥
मर्द्दनाच्च भक्षणात् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । भेदकत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तकृद्विबस्तिशुद्धिमिष्टकारित्वम् । स्पर्शे शीतलत्वम् । श्रमक्लमनाशित्वञ्च । पुरातनस्य तस्य गुणः । हृत्पाण्डुकृमिरोगनाशित्वम् । अग्निवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"कुल्माषधान्यमण्डेन चाद्यत काञ्जिकं भवेत् ।
यन्मन्थादिगुणौ भाण्डे स गुडच्छौदकाञ्जिकम् ।
धान्यराशौ त्रिरात्रस्य शुक्तं चुक्रं तदुच्यते" ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

काञ्जिकवटक, पुं, (काञ्जिकयोगेन कृतो वटकः ।) वटकविशेषः । काँजि बड़ा इति भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा,—
"मञ्जनी नूतना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता ।
निर्म्मलेनाम्बुनापूर्य्य तस्यास्तूर्णं विनिक्षिपेत् ॥
राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाक्षतम् ।
निक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत् ॥
ततो दिनत्रयादूर्द्ध्वमम्ला स्युर्वटका ध्रुवम्" ॥
अस्य गुणाः ।
"काञ्जिकवटको रुच्यो वातहृत् श्लेष्मकारकः शीतः ।
दाहं शूलमजीर्णं हरते नेत्रामयेष्वहितः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

काञ्जिका, स्त्री, (कुत्सिता ईषद्वा अञ्जिका ।) जीवन्ती लता । पलाशीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्जी, स्त्री (कं जलं अनक्ति । क + अन्ज + कर्म्मणि + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) महाद्रोणावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काञ्जिकम् । इत्यमरटीका ॥ ("तुम्बीबीजं सौङ्क्षिदकं काञ्जीपिष्टं गुडीत्रयम् ।
कर्षोन्हरं गुदस्य स्याद्दधिमाहिषमस्तुत" ॥
इति तु काञ्जिकार्थे ज्ञेयम् ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अर्शोऽधिकारे ।)

काठ, पुं, (काध्यते लङ्घ्यते इति । कठ + कर्म्मणि घञ् ।) पाषाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काठिन्य, क्ली, (कठिनस्य भावः । कठिन + ष्यञ् ।) कठिनता । यथा । "सीते मा कुरु सम्भ्रमञ्च मृदुना काठिन्यमङ्गीकृतम्" । इत्युद्भटः ॥
(यथा च कुमारे । ६ । ७३ ।
"काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्व्वमर्पितम्" ॥)

काठिन्यफल, पुं (काठिन्यं फले यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपित्थशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

काण, पुं, (कणति एकचक्षुर्निमीलतीति । कण स आयां कर्त्तरि घञ् ।) काकः । इति मेदिनी ॥

काण, त्रि, (कणति एकचक्षुषा पश्यति । कण + घञ् ।) एकचक्षुः । इति मेदिनी ॥ काणा इति भाषा । (यथा, मनुः । ३ । २४२ ।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्" ॥)

काणूक, पुं, (कणति शब्दायते । कण शब्दे + "कृकभिभ्यामूकोकणौ" । उणां ४ । ३९ । इत्यूकण् ।) काकः । इत्युणादिकोषः ॥

काण्ड, क्ली, (कणतीति । कण शब्दे + डः । बाहुलकात् दीर्घः ।) सन्धिविच्छिन्नैकखण्डास्थि । यथा ।
"भग्नं समासाद्द्विविधं हुताश-
काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ।
उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तितञ्च
तिर्य्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट् च" ॥
इति रोगविनिश्चयः ॥ सन्धिविच्छिन्नमेकखण्डमस्थि काण्डम् । काण्डेन च तलकोपमाणवजयतवपक्ष कानां ग्रहणम् । तत्र भग्नं काण्डभग्नम् । इति तट्टीकायां मधुकोषः ॥

काण्ड, पुं क्ली, (कमि दीप्तौ + अमन्तात् डः । ञादिश्च ङित अनुनासिकस्येति दीर्घः ।) दण्डः । (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ८ । ७ । २७ ।
"एषता वरुणाकाण्डेनाहन्ति" ।
"वरुणाकाण्डेन वरुणदण्डेन" । इति कर्कः ॥) बाणम् । बाणः । (यथा, महाभारते १३ । ५ । ३ ।
"विषये काशिराजस्य ग्रामान्निष्क्रम्य लुब्धकः ।
सविषं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम्" ॥)
शरवृक्षः । अर्व्वा । कुत्सितः । वर्गः । (वर्गश्च एकजातीयसमवायः । यथा, भागवते । ४ । २४ । ९ ।
'क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ॥)
परिच्छेदः । (यथा, अथर्व्ववेदे १२ । ३ । ४५ ।
'इदं प्रापमुत्तमं काण्डमस्य यस्माल्लोकात्परमेष्ठी समाप" ॥) अवसरः । प्रस्तावः । वारि । जलम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ ॥ (यथा, हे रामायणे २ । ८९ । १८ ।
"तान्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम् ।
निरुक्ता काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः" ॥
"क्रीडार्थं काण्डचित्राणि काण्डे जले चित्राणि चित्रगमनानि लघुत्वात् क्रियन्ते कौतुकं" ॥
इति तट्टीका ॥) स्तम्भः । (यथा, अमरुशतके ८५ ।
"उरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ
मध्यञ्च वेदिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः" ॥)
तृणादिगुच्छः । (यथा, भट्टिः ५ । १८ ।
"दूर्व्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला" ॥) तरुस्कन्धः । गुँड़ि इति भाषा । (यथा रामायणे ।
"वृक्षकाण्डमितो भाति" ॥ वृक्षस्य शाखा । यथा मनुः १ । ४६ ।
"उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः" ।
"केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता वृक्षतां यान्ति" ॥
इति तट्टीका ॥ वृन्दः । समूहः । रहः । निर्जनस्थानम् । इति मेदिनी ॥ श्लाघा । इति हेमचन्द्रः ॥ मापीयान् । इति धरणिः ॥

काण्डकटुक पुं, (काण्डे स्कन्धे लतायामित्यर्थः कटुकः तिक्तः ।) कारवेल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कारवेल्लशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काण्डकाण्डक, पुं, (काण्डस्य शरवृक्षस्य काण्डमिव काण्डं यस्य । काण्डकाण्ड + कप् ।) काशतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डकार, स्त्री, (काण्डं स्कन्धं किरति दीर्घतया उत्क्षिपति । काण्ड + कॄ + अण् ।) गुवाकः । इति शब्दमाला ॥ (पुंसि तु काण्डं बाणं करोति इति काण्डकारः । बाणकारकः ॥)

काण्डकीलक, पुं, (काण्डे स्कन्धे कीलकमिव यस्य । काण्डकील + कप् ।) लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः । लोधकाठ इति भाषा ॥

काण्डगुण्ड, पुं, (काण्डेन गुच्छेन गुण्डयति वेष्टयति भूमिम् । काण्ड + गुडि वेष्टने + अण् ।) गुण्डनामतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डगोचर, पुं, (काण्डस्य बाणस्य गोचर इव गोचरो यस्य ।) नाराचः । लौहमयबाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काण्डणी, स्त्री, (काण्डेन स्तम्बेन नीयतेऽसौ काण्डं नयति आत्मानं वा । काण्ड + नी + क्विप् । पूर्वोदरादित्वात् णत्वम् ।) सूक्ष्मपर्व्वलता । रामदूती इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काण्डतिक्त, पुं, (काण्डे स्कन्धे तिक्तः ।) भूनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"किराततिक्तः कैरातः कटुतिक्तः किरातकः ।
काण्डतिक्तो नार्य्यतिक्तो भूनिम्बो रामसेनकः" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणादयोऽस्य किराततिक्तशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काण्डतिक्तक, पुं, (काण्डतिक्त + स्वार्थे कन् ।) भूनिम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । चिराता इति भाषा ॥

काण्डनील, पुं, (काण्डे स्कन्धे नीलः ।) लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डपट, पुं, (काण्डे काष्ठादिनिर्म्मितस्तम्भे आवरकत्वात् स्थितः पटः ।) यवनी । तिरस्करिणी । इति हेमचन्द्रः । कानात् इति भाषा ॥

काण्डपुङ्खा, स्त्री, (काण्डस्य बाणस्य पुङ्ख इव पुङ्खो यस्याः ।) शरपुङ्खा । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डपुष्प, क्ली, (काण्डात् स्कन्धं व्याप्य पुष्पं यस्याः ।) क्षुद्रसुगन्धिपुष्पविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । दोना इति भाषा ॥

काण्डपृष्ठ, स्त्री, (काण्डं तरुस्कन्ध इव स्थूलं पृष्ठं यस्य ।) कर्णधनुः । इति महाभारतम् ॥

काण्डपृष्ठ, त्रि, (काण्डं बाणः पृष्ठे यस्य ।) काण्डस्पृष्टः । शस्त्राजीवः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ ("स्त्रीपूर्व्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ ।
अजपा ब्राह्मणास्तेन श्राद्धे नार्हन्ति केतनम्" ॥
इति महाभारते । १३ । २३ । २२ ॥) वैश्यापतौ पुं । इति दानधर्म्मः ॥

काण्डवारिणी, स्त्री, (काण्डान् संग्रामापतितान् वाणान् स्मरणादेव निवारयतीति । काण्ड + वृ + णिच् + णिनि ।) दुर्गा । यथा,—
"महागजघटाटोपसयुगे नरवाणिनाम् ।
स्मरणाद्धरते बाणान् तेन सा काण्डवारिणी" ॥
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ॥

काण्डरुहा, स्त्री, (काण्डात् छिन्नस्कन्धात् रोहतीति । काण्ड + रुह + कः टाप् च ।) कटुकी । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्याः गुणाः कटुकाशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काण्डर्षिः, पुं, (काण्डस्य वेदविभागस्य ऋषिः । यद्वा काण्डेषु एकजातीयक्रियादिसमवायेषु ऋषिर्विचारकः ।) वेदकाण्डविशेषाध्यायकमुनिभेदः । स तु जैमिन्यादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जैमिनिस्तु पूर्ब्बमीमांसाशास्त्रप्रणयनेन क्रियाकाण्डस्य विचारकः । तथा वेदव्यासः उत्तरमीमांसारूपवेदान्तशास्त्रप्रणयनेन ज्ञानकाण्डस्य विचारकः । इत्यादि सूरिभिर्निरुक्तम् ॥)

काण्डवान्, [त्] त्रि, (काण्डः शरःप्रहरणतया अस्यास्ति इति । काण्ड + मतुप् । मस्य वः ।) काण्डीरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६९ ॥ तीरन्दाज इति भाषा ॥

काण्डसन्धिः, पुं, (काण्डस्य स्कन्धस्य सन्धिः मेलनस्थानम् ।) ग्रन्थिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गाब् गाँट इति च भाषा ॥

काण्डस्पृष्टः, त्रि, (स्पृष्टं गृहीतं काण्डं येन निष्ठान्तत्वात् परनिपातः ।) काण्डपृष्ठः । शस्त्राजीवी । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

काण्डहीनं, क्ली, (काण्डेन स्कन्धेन हीनम् ।) भद्रमुस्तकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काण्डिका, स्त्री, (काण्डः गुच्छः प्राशस्त्येन अस्ति अस्याः । काण्ड + ठन् + टाप् ।) लङ्कानामकधान्यविशेषः । वालुकीनामकर्कटीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डीरः, त्रि, (काण्डः वाणः अस्त्यस्य । काण्ड + "काण्डाण्डादीरन्नीरचौ" । ५ । २ । १११ । इति ईरन् ।) काण्डास्त्रवान् । इत्यमरः । २ । ८ । ६९ ॥ तीरन्दाज इति भाषा ॥ (यथा भट्टिः ४ । १० ।
"काण्डीरः खाङ्गिकः शार्ङ्गी रक्षन् विप्रस्तनुत्रवान्" ॥)

काण्डीरः, पुं, (काण्डः स्तम्बः अस्यास्तीति । काण्ड + "काण्डाण्डादीरन्नीरचौ" । ५ । २ । १११ । इति ईरन् ।) अपामार्गवृक्षः । लताप्रभेदः । काण्डवेल इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । काण्डकटुकः २ नासासंवेदनः ३ पटुः ४ उग्रकाण्डः ५ सोमवल्ली ६ कारवल्ली ७ सुकाण्डिका ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । दुष्टव्रणलूतागुल्मोदरप्लीहशूलमन्दाग्निनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डीरी, स्त्री, (काण्डीर + गौरादित्वात् ङीष् ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥ काण्डीरा इत्यपि पाठः ॥ (मञ्जिष्ठाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

काण्डेक्षुः, पुं, (काण्डे इक्षुरिव ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ कुलिया खाड़ा इति भाषा ॥ (अस्य पर्य्यायाः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ॥
"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवालिका" ॥
गुणाऽस्य क्षुरकशब्दे ज्ञेयाः ॥) काशतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डेरी, स्त्री, (काण्डं वाणाकारं पुष्पं ईर्त्ते । काण्ड + ईरङ् गतौ + अण् । गौरादिराकृतिगणत्वात् ङीष् ।) नागदन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

काण्डेरुहा, स्त्री, (काण्डे रोहति इति कः टाप् । सप्तम्या अलुक् ।) कटुकी । इति रत्नमाला ॥ (कटुकीशब्देऽस्या विशेषो वोध्यः ॥)

कातरः, त्रि, (कु कष्टेन तरतीति । कु + तॄ + अच् । कोः कादेशः ।) व्यसनाकुलचित्तः । व्याकुलः । तत्पर्य्यायः । अधीरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा रघुः ११ । ७८ ।
"कातरोऽसि यदि वोद्गतार्च्चिषा
तर्ज्जितः परशुधारया मम" ॥)

कातरः, पुं, (कं जलं आतरति । क + आ + तॄ + अच् ।) कातलमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

कातलः, पुं, (कातर एव रस्य लः । अयं हि रोहितादिवत् न तेजस्वी अतोऽस्य तथात्वम् । यद्वा, कस्य जलस्य तलं स्पृश्यत्वेन न अस्ति अस्य । अर्श आदित्वादच् ।) मत्स्यविशेषः । कात्ला इति भाषा । तस्य गुणाः । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुपाकित्वम् । त्रिदोषकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके ।
"कातलो मधुरश्चोष्णो गुरुपाकी त्रिदोषकृत्" ॥)

कातृणं, क्ली, (कुत्सितं तृणं कुत्सं तृणं वा । कोः कादेशः ।) रोहिषतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कात्यः, पुं, (कतस्य ऋषेर्गोत्रापत्यं । कत + "गर्गादिभ्यो यञ्" ४।१।१०५ । इति यञ् ।) कात्यायनमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कात्यायनः, पुं, (कतस्य गोत्रापत्यम् । गर्गादित्वात् यञ् यञन्तत्वात् फक् निष्पन्नः ।) धर्म्मशास्त्रकर्त्तमुनिविशेषः । (यथोक्तं याज्ञवल्क्ये १ । ४ । ५ ।
"मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः" ॥
वररुचिः । इति मेदिनी ॥

कात्यायनी, स्त्री, (कतस्यापत्यं स्त्री । "गर्गादिभ्यो यञ्" । ४ । १ । १०५ । इति यञ् । "सर्व्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः" । ४ । १ । १८ । इति ष्फः । षित्वात् ङीष् ।) दुर्गा । (यथा मार्कण्डेय ९१ । २३ ।
"एतत्ते वदनं सौम्यं लोचनत्रयभूषितम् ।
पातु नः सर्व्वभूतेभ्यः कात्यायनि नमोऽस्तु ते" ॥)
अर्द्धवृद्धा काषायवसना विधवा । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥ (याज्ञवल्क्यमुनेः पत्नीरेका पत्नी । यदुक्तं बृहदारण्यकोपनिषदि । "याज्ञवल्क्यस्य हे भार्य्ये वभूवतुः मैत्रेयी कात्यायनी च । तयोर्हि मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी वभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी" ॥ पत्न्यां ङीष् । कात्यायनस्य ऋषेः पत्नी" ॥)

कादम्बः, पुं, (कदम्बे समूहे भवः । कदम्ब + अण् ।) कलहंसः । वालि हाँस् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । २३ । (यथा रघुः । १३ । ५५ ।
"क्वचित् खगानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः" ॥)
अस्य मांसस्य गुणाः । वायुरक्तपित्तनाशित्वम् । मेदकत्वम् । शुक्रकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (कदम्ब एव । स्वार्थे अण् ।) कदम्बवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कदम्बस्येदमिति व्युत्पत्त्या अण् । कदम्बसम्बन्धिनि, त्रि । कादम्बकुसुमम् । यथा रघुः १३ । २७ ।
"गन्धश्च धाराहतपल्वलानां
कादम्बमर्द्धोद्गतकेसरञ्च" ।)
वाणः । इति मेदिनी ॥

कादम्बकः, पुं, (कादम्ब + स्वार्थे कन् ।) वाणः । इति हारावली ॥

कादम्बरं, क्ली, (कादम्बम् कदम्बोद्भवं रसं लाति गृह्णातीति । कादम्ब + ला + कः । लस्य रः ।) कदम्बपुष्पोद्भवमद्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे ।
"निषेव्य मधुमाधवाः सरसमत्र कादम्बरम्" ॥)
दधिसारः । इति हेमचन्द्रः ॥ शीधुः । इति विश्वः ॥ (इक्षुजातगुडादि । इति मल्लिनाथः ॥)

कादम्बरः, पुं, (कादम्बं कादम्बरसवत् लाति गृह्णातीति । ला + कः । लस्य रश्च ।) दध्यग्रम् । दधिसरः । इति मेदिनी ॥

कादम्बरी, स्त्री, (कु ईषत् अवर्णं नीलवर्णमित्यर्थः अम्बरं वस्त्रं यस्य । कोः कादादेशः । कादम्बरो वलरामस्तस्य प्रिया । कादम्बर + अण् ततः स्त्रियां ङीप् । यद्वा कदम्बे जातो रसः कादम्बः । "तत्र जातः" । ४ । ३ । २५ । इत्यण् । कादम्बं राति ददातीति । रादाने + "आतोऽनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ इति कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मदिरा । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
"कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य
युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्" ॥
इत्युद्भटः ।) कोकिला । सरस्वती । शारिकापक्षिणी । इति मेदिनी ॥ (वाणभट्टविरचितकाव्यविशेषः । स्वनायिकानाम्नैव प्रसिद्धोऽयं ग्रन्थः । इयं कादम्बरी तु वाणभट्टेनासमापिता पुनरस्य पुत्त्रेण समाप्तिं नीता ॥ नायिकाविशेषः । सा तु तुम्बुरुप्रभृतीनां परां गन्धर्व्वाणां ज्येष्ठस्य हंस इत्याख्यया प्रसिद्धस्य गन्धर्व्वस्य कन्या । अस्या जननी सोममयूखसम्भवाप्सरसां कुले जाता गौरीति नाम्ना प्रसिद्धा । अस्या अन्यद्विवरणन्तु कादम्बर्य्यां द्रष्टव्यम् ॥)

कादम्बरीवीजं, क्ली, (कादम्बर्य्याः वीजं आसवः ।) सुरावीजम् । इति रत्नमाला ॥

कादम्बर्य्यः, पुं, (कादम्बर्य्यै हितः इति यत् ।) कदम्बवृक्षः । इति जटाधरः ॥

कादम्बा, स्त्री, (कादम्ब इव आचरति । कादम्ब + आचारे क्विप् + अच् + टाप् ।) कदम्बपुष्पीवृक्षः ।

इति शब्दचन्द्रिका। मुण्डिरी इति भाषा॥

कादम्बिनी, स्त्री, (कादम्बा कलहंसा सन्ति अस्याः। कादम्ब+इनि ङीप्।) मेघमाला। मेघश्रेणि। इत्यमरः।१।३।८॥

कादाचित्क, त्री, कदाचिद्भवम्। इति मुग्धबोध व्याकरणम् ७।१५॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३।२७।
"यद्यपि रसाभिन्नतया चर्व्वणस्यापि न कार्य्यत्वं तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य्य त्वेन कार्य्यत्वमुपचर्य्यते" ॥)

काद्रवेय, पु, (कद्र्वा अपत्यं पुमान्। कद्रु+"स्त्रीभ्यो ढक्"।४।१।१२०। इति ढक्। 'ढे लोपो ऽकद्र्वाः"।६।४।१४७। इति न लोपः।) कद्रु सन्तानः। नागः। इत्यमरः।१।८।४॥
(यथा, महाभारते १।६५।४१।
"शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः।
कूर्म्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः" ॥)

कानकं, क्ली, (कनकं फलमिव उग्रं फलं अस्त्यस्य। कनक+अण्।) जयपालवीजम्। अस्य गुणाः। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। सारकत्वम्। उत्क्लेद कारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (वैद्यकचक्रपाणि सङ्ग्रहे वृहत्शिखनादगुल्मेऽस्य व्यवहारोऽस्य यथा।
"सद्यश्च कानकफलं सिद्धे सचूर्णं निक्षिपेत्।
ततो माषद्वयं जग्ध्वा पिबेत्तप्तजलादिकम्" ॥)

काननं, क्ली, (कं जलं अननं जीवनमस्य। यद्वा काननयति दीपयति। कनदीप्तौ+णिच्+ल्युट्।) वनम्। (यथा, मेघदूते ४४।
"शीतो वायुः परिणमयिता काननोडुम्बराणाम्"॥
कस्य ब्रह्मणः आननं मुखम्।) ब्रह्मणो मुखम्। गृहम्। इति मेदिनी॥

काननारि, पु, (काननस्य अरिरिव। शमीगर्भोत्थि ताग्निना सर्व्वकाननस्य दहनात् तथात्वम्।) शमी वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (अस्य गुणादयः शमी शब्दे बोद्धव्याः॥)

कानीन, पु स्त्री, (कन्याया अनूढाया जातः कन्यायां जातो वा। कन्या+'कन्यायाः कनीन च'।४।१।११६। इति अण् कनीनादेशश्च।) अनूढापुत्त्रः। तत्पर्य्यायः। कन्यकाजातः २। इत्यमरः।२।६।२४॥ सा कन्या यद्यनूढा पितृगृहे एव तिष्ठति तदा तत्पुत्त्रो मातामहस्यैव यथा,—
"कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः"॥
इति याज्ञवल्क्यः॥ यद्यूढा तदा वोढुरेव यथा,—
"पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्त्रं जनयेद्रहः।
स कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्"॥
इति मनुः॥ व्यासे कर्णे च पु। इति मेदिनी॥

कान्त, क्ली, (कनति दीप्यते इति। कन+कर्त्तरि क्त।) कुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥ लोहविशेषः तस्य लक्षणं यथा,—
"स्वादुर्यत्र भवन्निम्बकल्को नान्तिन्दिवोषितः।
कान्तं तदुत्तमं यच्च कृष्णतावर्त्तितं मिलेत्"॥
तस्य परीक्षा। यथा।
पात्रे यस्मिन् विसरति जले तैलविन्दुर्निषिक्तो हिङ्गुर्गन्धं विसृजति निजं कटुतां निम्बकल्कः।
पाके दुग्धं भजति शिखराकारतां नैति भूमौ कान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं न चान्यत्"॥
इति सुखबोधः॥ अपि च।
"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुर्निषिक्तो हिङ्गुर्गन्धं त्यजति भजते स्वादुतां निम्बकल्कः।
पाके दुग्धं भवति शिखराशृङ्गवन्नैति भूमौ कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलौहं वदन्ति"॥
इति वैद्यकम्॥ (वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहे वृहत्सर्व्व ज्वरहरलौहेऽस्य व्यवहारो यथा,—
"पारदं गन्धकं शुद्धं ताम्रमभ्रञ्च माक्षिकम्।
हिरण्यं तारतालञ्च कर्षमेकं पृथक् पृथक्॥
मृतं कान्तं पलं देयं सर्व्वमेकीकृतं शुभम्" ॥)

कान्त, त्रि, (काम्यते इति। कम्+कर्म्मणि क्त "यस्य विभाषा"।७।२।१५। इति नेट्। अनुनासिकस्येति दीर्घः।) मनोरमः। शोभनः। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ (यथा,
"मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति
न मनसि रुचिभङ्गं स्वल्पमप्यादधाति"।
इति शाकुन्तले १ अङ्के॥)

कान्त, पु, (कम्+क्त।) श्रीकृष्णः। चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥ पतिः। (यथा मेघदूते। १०१।
'कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदूनः'॥)
चन्द्रसूर्य्यादिपर्य्यायान्तः शिला। यथा। चन्द्रकान्तः सूर्य्यकान्तायस्कान्तादयः। इति मेदिनी॥ हिज्जल वृक्षः। वसन्त ऋतुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते १३।१४९।४५।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः"॥
शिवः। यथा, तत्रैव १३।१७।१४८।
"गुहः कान्तो निजः सर्गः पवित्रः सर्व्वपावनः"॥
कार्त्तिकेयः। यथा, तत्रैव ३।२३१।४।
"कामजित् कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः" ॥)

कान्तपक्षी, [न्] पु, (कान्तस्य कार्त्तिकेयस्य पक्षी। मयूरस्य कार्त्तिकवाहनत्वात्तथात्वम्।) मयूरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कान्तपुष्प, पु, (कान्तानि मनोरमाणि पुष्पाण्यस्य।) कोविदारवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कान्तलक, पु, (कान्तं लक्यते आस्वाद्यते। कान्त+लक आस्वादने+घञर्थे क। यद्वा काम्यते इति 'मति बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च क्तः'।३।२।१८८। इति क्तः। कान्तः। वनं लक्तीति। लक+अच्। कान्तः असौ लकश्चेति।) नन्दीवृक्षः। इत्यमरः।२।४।१२८॥ तुद इति भाषा॥

कान्तलोह, क्ली, (कान्तं लोहश्रेष्ठत्वात् कमनीयं लोहम्।) अयस्कान्तः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य परीक्षादिकं कान्तशब्दे द्रष्टव्यम्॥ अस्य निरुत्थी करणं यथा,॥
'शुद्धस्य सूतराजस्य भागो भागद्वयं बलेः।
द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः॥
यामद्वयं ततो गोलं स्थापयेत्ताम्रभाजने।
आच्छाद्यैरण्डजैः पत्रैर्यामद्वयाद्भवेत्॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं ततो मर्द्दयेद्दृढम्।
रजस्तद्वस्त्रगलितं नीरे तरति हंसवत्॥
तीक्ष्णं मुण्डं कान्तलोहं निरुत्थं जायते भृशम्'।
"तत् कोटिसहस्रैर्व्वा कान्तलोहं महागुणम्"॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहे जारणमारणाधि कारे॥)

कान्ता, स्त्री, (काम्यते असौ। कम्+णिच्+कर्म्मणि क्त+टाप्।) नारी। (यथा शृङ्गारतिलके ६।
"झटिति प्रविश गेहं मा बहिस्तिष्ठ कान्ते।
ग्रहणसमयवेला वर्त्तते शीतरश्मेः।
अयि! सुविमलकान्तिं वीक्ष्य नूनं स राहु
र्ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय" ॥) प्रिय ङ्गुवृक्षः। इति मेदिनी॥ सर्व्वाङ्गसुन्दरी स्त्री। इत्यमरः।२।६।३॥
(गङ्गा यथा, काशीखण्डे २९।४३।
"कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती" ॥)
वृहदेला। रेणुका। नागरमुस्ता। इति राज निर्घण्टः॥

कान्ताङ्घ्रिदोहद, पु, (कान्ताया अङ्घ्रिणा चरणस्पर्शे नैव दोहदं पुष्पोद्गमो यस्य। "पादाघातादशोको विकशति" इति कविप्रौढोक्तित्वात्तथात्वम्।) अशोकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कान्ताचरणदोहद, पु, (कान्ताचरणेन रमणीचरण स्पर्शेन दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य। "पादाघातादशोको विकशति"। इति कविप्रौढोक्तेस्तथात्वम्।) अशोकवृक्षः। इति भूरिप्रयोगः॥

कान्तायस, क्ली, (अय एव आयसम्। कान्तं कमनीयं आयसम्।) अयस्कान्तः। इति राजनिर्घण्टः॥

कान्तार, क्ली, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति गच्छतीति। कान्त+ऋ+"कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इति अण्।) उपसर्गादि। (कान्तं मनोज्ञं ऋच्छति प्राप्नोतीति। कर्म्मण्यण्।) काननम्। (यथा, हे रामायणे २।२८।५।
"सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः।
बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते" ॥)
महाविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

कान्तार, पु (कान्तं मनोज्ञं रसं ऋच्छति प्राप्नोति। कान्त+ऋ+अण्।) इक्षुविशेषः। कतारे इति हिन्दी भाषा।(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।
'कान्तारतापसाविक्षुवंशकानुगुणौ मतौ" ।)
अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। शुक्रश्लेष्मवृद्धिकारित्वम्। वृंहणत्वम्। सारकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ कोविदारवृक्षः। वंशः। इति राजनिर्घण्टः॥

कान्तार, पु क्ली, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति यत्र। हिंस्रसङ्कुलत्वात्। कान्त+ऋ+आधारे अण्।) महावनम्। (यथा, गौ रामायणे।४।४३।११।
"कैकेयान् सिन्धुसौवीरान् कान्तारगिरयश्च ये।
गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गध्वं पश्चिमां दिशम्" ॥)
दुर्गमपथः। इत्यमरः।३।३।१७१॥ (उक्तञ्च—
'सिंहक्षुण्णकरीन्द्रकुम्भगलितं रक्ताक्तमुक्ताफलं कान्तारे बदरीभ्रमाद्द्रुतमगाद्भिल्लस्य पत्नी मुदा" इति।) बिलम्। छिद्रम्। इति मेदिनी॥

कान्तारकः,पुं, (कान्तार + स्वार्थे कन् । इक्षुविशेषः । इत्यमरः । २।४।१६३॥ काजले आक् इति भाषा ॥

कान्तारी, स्त्री, (कान्तार + गौरादित्वात् ङीष् ।) इक्षुभेदः । काजुले आक् इति भाषा । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । क्षाररसत्वम् । कफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कान्तिः, स्त्री, (कमु कान्तौ कन् दीप्तौ वा + भावे क्तिन् ।) दीप्तिः । तत्पर्य्यायः । शोभा २ द्युतिः ३ छविः ४ । इत्यमरः । १ । ३ । १० ॥ सुभा ५ दीप्तिः ६ भा ७ श्रीः ८ भासा ९ भाः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ अभिख्या ११ । इति जटाधरः ॥ • ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १ मांशे ८ । २३ ।
"शशाङ्कः श्रीधरः कान्तिः श्रीस्तस्यैवानपायिनी" ॥) कान्तिकारकपर्य्याया यथा । रश्मि १ उश्मसि २ वेति ३ वेनति ४ वेमति ५ वाश्चति ६ वष्टि ७ वनोति ७ जुषते ९ हर्य्यति १० आचके ११ उशिक् १२ मन्यते १३ छन्त्सत् १४ चाकनत् १५ चका-मानः १६ कनति १७ कानिषत् १८ इत्यष्टादश-कान्तिकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ स्त्रीशोभा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
"रूपयौवनलालित्यं भोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।
शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः" ॥) इच्छा । स्पृहार्थकमधातोर्भावे क्तिन् प्रत्ययः । दुर्गा । यथा,—देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्याये ॥
"कृतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च या । शशीवा गगना वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते" ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे गङ्गास्तोत्रे २९ । ४० ।
"कुमुदती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी" ॥
"कान्तिश्चन्द्रतेजोरूपा" । इति तट्टीका ॥)

कान्तिदं,क्ली,(कान्तिं द्यति नाशयतीति । कान्ति + दो + क ।) पित्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कान्तिं ददातीति । कान्ति + दा + कः ।) शोभादायके त्रि ॥

कान्तिदा, स्त्री (कान्तिद + टाप् ।) वाकुचीवृक्षः । सोमराजी इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तिदायकं, क्ली, (कान्तिं ददातीति । कान्ति + दा + ण्वुल् ।) कालीयकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ शोभादायके त्रि ॥

कान्दविकः,त्रि, (कन्दौ संस्कृतं कान्दवं । कान्दु + अण् । कान्दवं पण्यं अस्य "तदस्य पण्यम्" । ४ । ४ । ५१ । इति ठक् ।) आपूपिकः । पूपविक्रयकर्त्ता । इत्यमरः । २ । ९ । २८ ॥

कान्दिशीभूतः,त्रि, (कां दिशं गच्छामि इत्याकुलीभूतः । कान्दिश + भू + कर्त्तरि क्तः ।) भयेन पलायितः । इति पुराणम् ॥

कान्दिशीकः, त्रि, (कां दिशं यामि इत्याह । तदा हेति सा शब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति ठक् पृषो-दरादित्वात् साधुः ।) भयद्रुतः । भयेन पलायितः । इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ॥

कान्यकुब्जं, क्ली, (कन्याः कुब्जा न्युब्जीकृता वायुना यत्र । ततः स्वार्थे अण् ।) गङ्गातीरस्थपुरविशेषः । कनज् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महोदयम् २ कन्याकुब्जम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुश-स्थलम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ११५ । १९ ।
"एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्याः पृथिवीपतिः ।
कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह" ॥
एतद्विवरणं कान्याकुब्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कान्यजा, स्त्री, (कात् जलात् अन्यस्मिन् जायते । कान्य + जन + डः + टाप् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कापटिकः, पुं, (कपटेन चरति इति ठक् ।) छात्रः । परमर्म्मज्ञः । ("तत्र परमर्म्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः कपटव्यवहारित्वात् कापटिकः । तं दृष्ट्वार्थेन-मर्थमानाभ्यामुपगृह्य रहसि राजा ब्रूयात् यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत् तदानीमेव मयि वक्तव्यम् । इति मनुसंहितायां ७ । १५४ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ।) शठे त्रि । इति मेदिनी ॥

कापट्यं, क्ली, (कपटस्य कार्य्यं भावो वा । कपट + ष्यञ् ।) कपटता । शठता । कपटशब्दात् भावार्थे ष्यप्रत्ययः ॥ इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

कापथः, पुं, (कुत्सितः पन्थाः । कु + पथिन् + अप् । "कापथ्यक्षयोः" । ६ । ३ । १०४ । इति कादेशः ।) कुत्सितपथः । तत्पर्य्यायः । व्यध्वः २ दुरध्वः ३ विपथः ४ कदध्वा ५ । इत्यमरः । २ । १ । १६ ॥ कुपथः ६ असत्पथः ७ कुत्सितवर्त्म ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ("आख्यातं कापथं दुःखं विष-मम् बहुकण्टकम्" ॥ इति रामायणे । २ । १०८ । ७ ॥)

कापालं, क्ली, (कपालमेव कपालस्येदं वा । कपाल + अण् ।) अष्टादशकुष्ठान्तर्गतवातिककुष्ठम् । इति माधवकरः ॥ अस्य निदानं कपालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कापालः, पुं, (कपाल + अण् ।) कर्कटी । इति शब्द-चन्द्रिका रत्नमाला च ॥ काणिया काङ्ग इति भाषा ॥

कापालिकः, पुं, (कपालेन नृकपालेन चरति अभ्य-वहारादिकं करोतीति । कपाल + ठक् ।) वर्ण-सङ्करजातिविशेषः । इति तन्त्रसारः ॥ कापालि इति भाषा । वामाचारिविशेषः । यथा,—
"अथ तीर्थकरायणोः प्रतस्थे
कापालिकजालकं विजेतुम्" ।
इति शङ्करविजयः ॥ (योगिविशेषः । यथा हठ-योगदीपिकायां १ । ८ ।
"भानुकी नारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा" ॥
तत्सम्प्रदायश्च यथा तत्रैव ३ । ९६ ।
"निषेव्यते शीतलमध्यधारा
कापालिके खण्डमतेऽमरोली" ॥
"कापालिकस्यायं कापालिकस्तस्मिन् कापालिके खण्डकापालिकसम्प्रदाये इत्यर्थः" ॥ इतितट्टीका ॥)

कापाली, स्त्री, (कपाल + ङीष् ।) विडङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।
"अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः" ॥)

कापिलः, पुं, (कपिलेन प्रोक्तं शास्त्रं वेत्ति अधीते वा इति अण् ।) साङ्ख्यशास्त्रज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कपिलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । अण् । कपिलाधि-कारेण कृत उपपुराणभेदः । यथा कूर्म्मपुराणे ।
"कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम्" ॥) पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कापिशं, क्ली, (कापिशा माधवी तत्पुष्पमधूद्भवम् । कापिशा + अण् ।) मद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कापिशायनं, क्ली, (कापिशैव स्वार्थे अक् । तत्र जा-तम् । "कापिश्याः ष्फक्" । ४ । २ । ९९ । इति ष्फक् ।) मद्यम् । इति जटाधरः ॥ देवता । इति धरणी ॥

कापिशेयः,पुं,(कपिशायाः अपत्यम् । ढक् ।) पिशाचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कापुरुषः, पुं, (कुत्सितः पुरुषः । "विभाषा पुरुषे" । ६ । ३ । १०६ । इति कोःकादेशः ।) कुपुरुषः । कुत्सितपुरुषः । इति व्याकरणम् ॥ यथा हितो-पदेशे ॥
"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति" ॥

कापेयः, त्रि, (कपेर्भावः कर्म्म वा । कपि + ढक् । कपिसम्बन्धी । इति हलायुधः ॥ (स्त्रियां प्रमाणं यथा, गोः रामायणे । ६ । १११ । १९ ।
"कच्चिन्न खलु कापेयी सैव ते चलचित्तता" ॥)

कापोतं, क्ली, (कपोतानां समूहः । अण् ।) कपोत-गणः । इत्यमरः २ । ५ । ४७ । पायरार झाँक् इति भाषा ॥ (कपोतस्येदम् । "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् । यथा भागवते । ९ । १८ । २५ ॥
"दुर्मना भगवान् काव्यः पौरहित्यं विगर्हयन् ।
स्तुवन् वृत्तिं च कापोतीं दुहित्रा स ययौ पुरात्" ॥ कापोतीं कपोतसम्बन्धिनीं वृत्तिं परस्त्युपजीवित्व-मित्यर्थः ॥) सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कापोतः, पुं, (कपोत + अण् ।) सर्जिकाक्षारः । इत्यमरः । २ । ९ । १०९ ॥ रुचकः । इति मेदिनी । कपोताभवर्णः । तद्वति त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

कापोताञ्जनं, क्ली, (कापोतञ्च तत् अञ्जनञ्चेति ।) सौवीराञ्जनम् । स्रोतोञ्जनम् । इत्यमरः ।२।९।१००॥

काप्यकारः, पुं, (कुत्सितं आप्यं काप्यं पापं करोतीति । काप्य + कृ + ताच्छील्यादौ टः ।) स्वयं कृतं पापं चित्ते आधाय यः कथयति सः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

काप्यकारः, पुं, (काप्यं करोतीति । काप्य + कृ + अण् । चित्ते पापं आधाय यः शंसति सः । इति त्रिका-ण्डशेषः ॥ स्वपापवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

काफलः, पुं, (कुत्सितं फलं यस्य । कोः कादेशः ।) कट्फलः । इति शब्दरत्नावली ॥

काम, व्य, अभ्यनुज्ञा । इति विश्वः ॥

कामं, क्ली, (कामाय हितम् । काम + अण् ।) रेतः । निकामः । काम्यम् । इति मेदिनी ॥ वाढ़म् । अनु-मतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे २ । ४३ ।
"समागमन्यास्त्वया वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी)" ॥

कामः पुं, (काम्यते असौ कर्म्मणि घञ् ।) काम्य

इति शब्दचन्द्रिका ॥ मुखिड़ी इति भाषा ॥

कादम्बिनी, स्त्री, (कादम्बाः कलहंसाः सन्ति अस्याः । कादम्ब + इनि ङीप् ।) मेघमाला । मेघश्रेणिः । इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥

कादाचित्कं, क्ली, कदाचिद्भवम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ७ । १५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ । २७ ।
"यद्यपि रसाभिन्नतया चर्व्वणस्यापि न कार्य्यत्वं तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वमुपचर्य्यते" ॥)

काद्रवेयः, पुं, (कद्र्वाः अपत्यं पुमान् । कद्रु + "शुभ्रादिभ्यश्च" । ४ । १ । १२३ । इति ढक् । 'ढे लोपो ऽकद्र्वाः' । ६ । ४ । १४७ । इति न लोपः ।) कद्रुसन्तानः । नागः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥
(यथा, महाभारते १ । ६५ । ४१ ।
"शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः ।
कूर्म्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः" ॥)

कानकं, क्ली, (कनकं फलमिव उग्रं फलं अस्त्यस्य । कनक + अण् ।) जयपालबीजम् । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । उत्क्लेदकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः । (वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उदरचिकित्सादगुग्गुलौ व्यवहारोऽस्य यथा ।
"सङ्गस्य कानकफलं सिद्धे सञ्चूर्ण्य निक्षिपेत् ।
ततो मासद्वयं जग्ध्वा पिबेत्तक्रं च्छागादिकम्" ॥)

काननं, क्ली, (कं जलं अननं जीवनमस्य । यद्वा कानयति दीपयति । कनदीप्तौ + णिच् + ल्युट् ।) वनम् । (यथा, मेघदूते ४४ ।
"शीतो वायुः परिणमयिता काननोडुम्बराणाम्" ॥
कस्य ब्रह्मणः आननं मुखम् ।) ब्रह्मणो मुखम् । गृहम् । इति मेदिनी ॥

काननारिः, पुं, (काननस्य अरिरिव । शमीगर्भोत्थिताग्निना सर्व्वकाननस्य दहनात् तथात्वम् ।) शमीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणादयः शमीशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कानीनः, पुं स्त्री, (कन्यायाः अनूढायाः जातः कन्याया जातो वा । कन्या + 'कन्यायाः कनीन च' । ४ । १ । ११६ । इति अण् कनीनादेशश्च ।) अनूढापुत्रः । तत्पर्य्यायः । कन्यकाजातः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥ सा कन्या यद्यनूढा पितृगृहे एव तिष्ठति तदा तत्पुत्रो मातामहस्यैव यथा,—
"कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः" ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥ यद्यूढा तदा वोढुरेव यथा,—
"पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्" ॥
इति मनुः ॥ व्यासे कर्णे च पुं । इति मेदिनी ॥

कान्तं, क्ली, (कनति दीप्यते इति । कन + कर्त्तरि क्त ।) कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहविशेषः तस्य लक्षणं यथा,—
"स्वादुर्यत्र भवेन्निम्बकल्को नाविन्दिवोषितः ।
कान्तं तदुत्तमं यत्र रूप्यं गोमावर्त्तितं मिलेत्" ॥
तस्य परीक्षा । यथा ।
पात्रे यस्मिन् विसरति जले तैलविन्दुर्निषिक्तो
पात्रे दुग्धं भवति शिखराकारता नैति भूमौ
कान्तं लौहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं न चान्यत्" ॥
इति सुखबोधः ॥ अपि च ।
"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुर्निषिक्तो
हिङ्गुर्गन्धं त्यजति भजते स्वादुतां निम्बकल्कः ।
पाच्यं दुग्धं भवति सिकतापुञ्जवन्नैति भूमौ
कृष्णाङ्गं स्यात् सजलचणकं कान्तलौहं वदन्ति" ॥
इति वैद्यकम् ॥ (वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वृहत्सर्व्वज्वरहरलौहेऽस्य व्यवहारो यथा,—
"पारदं गन्धकं शुद्धं ताम्रमभ्रञ्च माक्षिकम् ।
हिरण्यं तारतालञ्च कर्षमेकं पृथक् पृथक् ॥
मृतं कान्तं पलं देयं सर्व्वमेकीकृतं शुभम्" ॥)

कान्तः, त्रि, (काम्यते इति । कम् + कर्म्मणि क्त "यस्य विभाषा" । ७ । २ । १५ । इति नेट् । अनुनासिकस्येति दीर्घः ।) मनोरमः । शोभनः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा,
"मलिनमपि मृगाक्ष्या वल्कलं कान्तरूपं
न मनसि रुचिभङ्गं स्वल्पमप्यादधाति" ।
इति शाकुन्तले १ अङ्के ।)

कान्तः, पुं, (कम् + क्त ।) श्रीकृष्णः । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पतिः । (यथा मेघदूते । १०१ ।
'कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदूनः' ।) चन्द्रसूर्य्ययोः पर्य्यायान्तः शिला । यथा । चन्द्रकान्तः सूर्य्यकान्तायस्कान्तादयः । इति मेदिनी ॥ हिज्जलवृक्षः । वसन्तऋतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ७५ ।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" ॥
शिवः । यथा, तत्रैव १३ । १७ । १४८ ।
"शुद्धः कान्तो निजः सर्गः पवित्रः सर्व्वपावनः" ॥
कार्त्तिकेयः । यथा, तत्रैव ३ । २३१ । ४ ।
"कामजित् कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः" ॥)

कान्तपक्षी, [न्] पुं, (कान्तस्य कार्त्तिकेयस्य पक्षी । मयूरस्य कार्त्तिकवाहनत्वात्तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कान्तपुष्पः, पुं, (कान्तानि मनोरमाणि पुष्पाण्यस्य ।) कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तलकः, पुं (कान्तं लक्यते आस्वाद्यते । कान्त + लक आस्वादने + घञर्थे क । यद्वा काम्यते इति "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च क्त" । ३ । २ । १८८ । इति क्त । कान्तः । तत्र लकतीति । लक + अच् । कान्तः असौ लकश्चेति ।) नन्दीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥ तुँद इति भाषा ॥

कान्तलौहं, क्ली, (कान्तं लौहश्रेष्ठत्वात् कमनीयं लौहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य परीक्षादिकं कान्तशब्दे द्रष्टव्यम् । अस्य निरुत्थीकरणं यथा, ॥
"शुद्धस्य सारास्य भागो भागद्वयं रवेः ।
द्वयोः समं शोधचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
यामद्वयं ततो गोलं स्थापयेत्ताम्रभाजने ।
आच्छाद्यैरण्डपत्रैस्तं पक्वेष्णो यामद्वयाद्भवेत् ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत्तत्तोमर्द्दयेद्दृढम् ।
तीक्ष्णं मुण्डं कान्तलौहं निरुत्थं जायते ध्रुवम्" ।
"तत् कोटिसहस्रैर्व्वा कान्तलौहं महागुणम्" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

कान्ता, स्त्री, (काम्यते असौ । कम् + णिच् + कर्म्मणि क्त + टाप् ।) नारी । (यथा शृङ्गारतिलके ६ ।
"झटिति प्रविश गेहं मा बहिस्तिष्ठ कान्ते ।
ग्रहणसमयवेला वर्त्तते शीतरश्मेः ।
अयि ! सुविमलकान्तिं वीक्ष्य नूनं स राहुर्ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय" ॥) प्रियङ्गुवृक्षः । इति मेदिनी ॥ सर्व्वाङ्गसुन्दरी स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥
(गङ्गा यथा, काशीखण्डे २९ । ४३ ।
"कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती" ॥)
वृहदेला । रेणुका । नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्ताङ्घ्रिदोहदः, पुं, (कान्तायाः अङ्घ्रिणा चरणस्पर्शेनैव दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । "पादाघातादशोको विकसति" इति कविप्रौढोक्तेस्तथात्वम् ।) अशोकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कान्ताचरणदोहदः, पुं, (कान्ताचरणेन रमणीचरणस्पर्शेन दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । "पादाघातादशोको विकसति" । इति कविप्रौढोक्तेस्तथात्वम् ।) अशोकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कान्तायसं, क्ली, (अयः एव आयसम् । कान्तं कमनीयं आयसम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तारः, क्ली, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति गच्छतीति । कान्त + ऋ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) उपसर्गादिः । (कान्तं मनोज्ञं ऋच्छति प्राप्नोतीति । कर्म्मण्यण् ।) काननम् । (यथा, रामायणे २ । २८ । ५ ।
"सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।
बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते" ॥)
पथविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कान्तारः, पुं, (कान्तं मनोज्ञं रसं ऋच्छति प्राप्नोति । कान्त + ऋ + अण् ।) इक्षुविशेषः । कतारे इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"कान्तारतापसाविक्षुवंशकानुगुणौ मतौ" ।)
अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रश्लेष्मवृद्धिकारित्वम् । हृद्यत्वम् । सारकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कोविदारवृक्षः । वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तारं, पुं, क्ली, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति यत्र । हिंस्रसङ्कुलत्वात् । कान्त + ऋ + आधारे अण् ।) महावनम् । (यथा, गौः रामायणे । ४ । ४३ । ११ ।
"कैकेयान् सिन्धुसौवीरान् कान्तारगिरयश्च ये ।
गिरिजालावृता दुर्गा मार्गध्वं पश्चिमां दिशम्" ॥)
दुर्गमपथः । इत्यमरः । ३ । ३ । १७१ । (उदाहृ—
"सिंहत्रासकरीन्द्रकम्पोऽमृगजितं रक्ताक्षमुक्ताफलम् कान्तारे वदरीभ्रमाद्द्रुतमगाद्भिल्लस्य पत्नी मुदा" इति ।) विलम् । छिद्रम् । इति

कान्तारकः,पुं, (कान्तार + स्वार्थे कन् ।) इक्षुविशेषः । इत्यमरः । २ । ४ । १६३ ॥ कान्ले आक इति भाषा ॥

कान्तारी, स्त्री, (कान्तार + गौरादित्वात् ङीष् ।) इक्षुभेदः । कान्ले आक् इति भाषा । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । क्षारसत्वम् । कफवातप्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कान्तिः, स्त्री, (कमु कान्तौ क्तिन् दीप्तौ वा + भावे क्तिन् ।) दीप्तिः । तत्पर्य्यायः । शोभा २ द्युतिः ३ छविः ४ । इत्यमरः ।१।३।१७ ॥ सुषमा ५ दीप्तिः ६ भा ७ श्रीः ८ आभा ९ भाः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ अभिख्या ११ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १ मांशे ८ । २३ ।

"शशाङ्कः श्रीधरः कान्तिः श्रीस्तस्यैवानपायिनी" ॥)

कान्तिकारकपर्य्याया यथा । रचि १ उज्जसि २ वेति ३ वेनति ४ वेमति ५ वाञ्छति ६ वष्टि ७ वनोति ७ कृपते ८ हर्यति १० आपके ११ उशिक् १२ मन्यते १३ छन्त्सत् १४ चाकनत् १५ चकमानः १६ कमति १७ कानिषत् १८ इत्यष्टादशकान्तिकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ स्त्रीशोभा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।

"रूपयौवनलालित्यं भोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।
शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः" ॥)

इच्छा । कमु इच्छार्थकमधातोर्भावे क्तिन् प्रत्ययः । दुर्गा । यथा,—देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्याये ॥

"कान्तिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयवाच या ।
लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते" ॥

(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे गङ्गास्तोत्रे २९ । ४० ।

"कुमुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी" ॥

"कान्तिश्चन्द्रतेजोरूपा" । इति तट्टीका ॥)

कान्तिदं, क्ली,(कान्तिं ददाति नाशयतीति । कान्ति + दो + क ।) पित्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कान्तिं ददातीति । कान्ति + दा + कः ।) शोभादायके त्रि ॥

कान्तिदा, स्त्री (कान्तिद + टाप् ।) वाकुचीवृक्षः । सोमराजी इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तिदायकं, क्ली, (कान्तिं ददातीति । कान्ति + दा + ण्वुल् ।) कालीयकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ शोभादायके त्रि ॥

कान्दविकः,त्रि, (कन्दौ संस्कृतं कान्दवं । कन्दु + अण् । कान्दवं पण्यं अस्य "तदस्य पण्यम्" । ४ । ४ । ५१ । इति ठक् ।) आपूपिकः । पूपविक्रयकर्त्ता । इत्यमरः । २ । ९ । २८ ॥

कान्दिग्भूतः,त्रि, (कां दिशं गच्छामि इत्याकुलीभूतः । कान्दिश् + भू + कर्त्तरि क्तः ।) भयेन पलायितः । इति पुराणम् ॥

कान्दिशीकः, त्रि, (कां दिशं यामि इत्याह । तदा हेति मा शब्दादिभ्य उपसंख्यानमिति ठक् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) भयद्रुतः । भयेन पलायितः । इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ॥

कान्यकुब्जं, क्ली, (कन्याः कुब्जा न्युब्जीकृता वायुना यत्र । ततः स्वार्थे अण् ।) गङ्गातीरस्थपुरविशेषः । कनज् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महोदयम् २ कन्याकुब्जम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुशस्थलम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ११५ । १९ ।

"एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्याः पृथिवीपतिः ।
कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह" ॥

एतद्‌पुरविवरणं कान्यकुब्जशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

कान्यभा, स्त्री, (कात् जलात् अन्यस्मिन् जायते । कान्य + भा + डः + टाप् ।) नागोनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कापटिकः, पुं, (कपटेन चरति इति ठक् ।) छात्रः । परमर्म्मज्ञः । ("तत्र परमर्म्मज्ञः प्रगल्भच्छात्रः कपटव्यवहारित्वात् कापटिकः । तं रहसि दानमानाभ्यामुपगृह्य राजा ब्रूयात् यस्य दुर्व्वृत्तं पश्यसि तत् तदानीमेव मयि वक्तव्यम् । इति मनुसंहितायां ७ । १५४ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ।) शठे त्रि । इति मेदिनी ॥

कापट्यं, क्ली, (कपटस्य कार्य्यं भावो वा । कपट + ष्यञ् ।) कपटता । शठता । कपटशब्दात् भावार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ।

कापथः, पुं, (कुत्सितः पन्थाः । कु + पथिन् + अच् । "कापथ्यक्षयोः" । ६ । ३ । १०४ । इति कादेशः ।) कुत्सितपथः । तत्पर्य्यायः । अध्वः २ दुरध्वः ३ विपथः ४ कदध्वा ५ । इत्यमरः । २ । १ । १६ ॥ कुपथः ६ असत्पथः ७ कुत्सितवर्त्म ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ("आख्यातं कापथं दुर्गं विषमं बहुकण्टकम्" । इति रामायणे । २ । १०८ । ७ ।)

कापालं, क्ली, (कपालमेव कपालस्येदं वा । कपाल + अण् ।) अष्टादशकुष्ठान्तर्गतवातिककुष्ठम् । इति माधवकरः ॥ अस्य निदानं कपालकुष्ठशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कापालः, पुं, (कपाल + अण् ।) कर्कटी । इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च ॥ काकिया काड़ा इति भाषा ॥

कापालिकः, पुं, (कपालेन नृकपालेन चरति भक्ष्यवहनादिकं करोतीति । कपाल + ठक् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति तन्त्रसारः ॥ कापालि इति भाषा । वामाचारिविशेषः । यथा,—

"अथ तीर्थकारायणौ प्रलब्धे
कापालिकाशल्कं विनेतुम्" ।

इति शङ्करविजयः ॥ (योगिविशेषः । यथा हठयोगदीपिकायां १ । ८ ।

"भानुकी नारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा" ॥

तत्सम्प्रदायस्य यथा तत्रैव ३ । ९६ ।

"निर्गच्छती शीतलमध्यधारा
कापालिके खण्डमते ऽमरोली" ॥

"कापालिकस्यायं कापालिकस्तस्मिन् कापालिके खण्डकापालिकसम्प्रदाये इत्यर्थः" ॥ इति तट्टीका ॥)

कापाली, स्त्री, (कपाल + ङीष् ।) विडङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।

"अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः" ॥)

कापिलः, पुं, (कपिलेन प्रोक्तं शास्त्रं वेत्ति अधीते वा इति अण् ।) सांख्यशास्त्रज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कपिलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । अण् । कपिलाधिकारेण कृत उपपुराणभेदः । यथा कूर्म्मपुराणे ।

"कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम्" ॥)

पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कापिशं, क्ली, (कापिशा माधवी तत्पुष्पमधूत्थम् । कपिशा + अण् ।) मद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कापिशायनं, क्ली, (कापिशैव स्वार्थे फक् । तत्र जातम् । "कापिश्याः ष्फक्" । ४ । २ । ९९ । इति ष्फक् ।) मद्यम् । इति जटाधरः ॥ देवता । इति धरणी ॥

कापिशेयः,पुं,(कपिशायाः अपत्यम् । ढक् ।) पिशाचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कापुरुषः, पुं, (कुत्सितः पुरुषः । "विभाषा पुरुषे" । ६ । ३ । १०६ । इति कोः कादेशः ।) कुपुरुषः । कुत्सितपुरुषः । इति व्याकरणम् ॥ यथा हितोपदेशे ॥

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति" ॥

कापेयं, त्रि, (कपेर्भावः कर्म्म वा । कपि + ढक् ।) कपिसम्बन्धी । इति हलायुधः ॥ (क्लियां प्रमाणं यथा, गोः रामायणे । ६ । १११ । १९ ।

"कथिन्न खलु कापेयी सेव ते धर्मचिन्तता" ॥)

कापोतं, क्ली, (कपोतानां समूहः । अञ् ।) कपोतगणः । इत्यमरः २ । ५ । ४७ । पायरार झाँक इति भाषा ॥ (कपोतस्येदम् । "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् । यथा भागवते । ६ । १८ । २५ ।

"दुर्म्मना भगवान् काव्यः पौरहित्यं विगर्हयन् ।
कुर्वन् वृत्तिं च कापोतीं दर्शिता स ययौ पुरात्" ॥

कापोतीं कपोतसम्बन्धिनीं वृत्तिं परलब्धुपभोजित्वमित्यर्थः ॥) सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कापोतः, पुं, (कपोत + अण् ।) सर्जिकाक्षारः । इत्यमरः । २ । ९ । १०९ ॥ रथकः । इति मेदिनी । कपोताभवर्णः । तद्वति त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

कापोताञ्जनं, क्ली, (कापोतस्य तत् अञ्जनञ्चेति ।) सौवीराञ्जनम् । स्रोतोञ्जनम् । इत्यमरः ।२।९।१०० ॥

काप्यकरः, पुं, (कुत्सितं आप्यं काप्यं पापं करोतीति । काप्य + कृ + ताच्छील्यादौ टः ।) स्वयं कृतं पापं चित्ते आधाय यः कथयति सः । इति शब्दरत्नावली ॥

काप्यकारः, पुं, (काप्यं करोतीति । काप्य + कृ + अण् । चित्ते पापं आधाय यः शंसति सः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वपापवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

काफलः, पुं, (कुत्सितं फलं यस्य । कोः कादेशः ।) कट्फलः । इति शब्दरत्नावली ॥

काम, व्य, अभ्यनुज्ञा । इति विश्वः ॥

कामं, क्ली, (कामाय हितम् । काम + अण् ।) रेतः । निकामः । काम्यम् । इति मेदिनी ॥ वाढ़म् । अनुमतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे २ । ४३ ।

"ममागमन्याहन्या वा कामं व्यस्यतु यः क्षमी" ॥

कामः, पुं, (काम्यते असौ कर्म्मणि

सवत्सालङ्कृतां धेनुं गोविन्द ! प्रीयतामिति ॥
एवं विप्राय तां दद्यात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अनुव्रजेच्च गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ! ॥
अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति ।
सर्व्वकामसमृद्धार्थं स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
किं दत्त्वा शतशोर्व्वन्तु राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
तत्फलं प्राप्यते राजन् कामधेन्वा यदश्नुते" ॥
इत्याद्ये वह्निपुराणे कामधेनुप्रदाननामाध्यायः ॥*॥
अन्यत् वाल्मीकीयरामायणे बालकाण्डे ५३ सर्गे महाभारते १ । १०१ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ कामधेनुमहादानम् ।

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।
सर्व्वकामफलं नृणां महापातकनाशनम् ॥
लोकेशावाहनं तद्वद्धोमकर्म्माधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत्कार्य्यं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥
स्वल्पे ह्येकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरुरेव समाहितः ।
काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत्" ॥
धेनुं वत्सञ्चेत्यनेन धेन्वर्थमात्तसुवर्णेनैव स्वेच्छया वत्सकल्पनमुक्तम् ।
'उत्तमा पलसाहस्री तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता ॥
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत् ।
वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ॥
न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् ।
कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्वितम्" ॥
महारत्नैरलङ्कृतरत्नैः ॥
"तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
इक्षुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् ।
भाजनञ्चासनं तद्वत्ताम्रदोहनकन्तथा ॥
कौषेयवस्त्रद्वयसम्प्रयुक्तां
दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां
सुवर्णशृङ्गीं मणिशृङ्गिकां चन्द्रकरौप्यपादाम्" ॥
मणिशृङ्गिका अलमाला ।
"रसैश्च सर्व्वैः पुरतोऽभिजुष्टां
हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः ।
अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभि-
र्व्वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णम्" ।
रसैः सर्व्वैरिति लवणादिभिः षड्भिः । अजाजी जीरकः । कुस्तुम्बुरु धन्याकम् ॥
स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः
प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
आवाहयेत्तां गुडधेनुमन्त्रै-
र्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः" ॥
मङ्गलमत्स्यपुराणपुस्तकेषु गुडधेनुमन्त्रैरिति पाठदर्शनात् गुडधेनुक्तया लक्ष्मीरित्यादिमन्त्रपाठश्च कर्त्तव्यः । द्विजाय दद्यादिति यत् तत्रैव कामधेनुर्गुरवे देया ऋत्विग्भ्यस्तु दक्षिणामात्रम् ॥
"त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता
विश्वेश्वरि त्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम् ।
तद्दानखड्गशकलीकृतपातकौघः
प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ॥
लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वा-
मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
संसारदुःखशमनाय यतस्व काम
त्वां कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥
आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय
विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं
कन्यागणैः परिवृतः पदमिन्दुमौलेः" ॥*॥
अथ यजमानः समुपजातकामधेनुमहादानेच्छः तुलापुरुषलिखित खड्गचर्म्ममयाच्छन्नसन्नाहतुलापुरुषस्थापनीयहरिप्रतिमासालङ्कारतुलाहस्तप्रमप्रतिमात्रहि सर्व्वसम्भारमधिकत्वेन सुवर्णपलसहस्रनिर्म्मितामुत्तमां सुवर्णपलशतपञ्चकनिर्म्मितां मध्यमां सुवर्णसार्द्धपलशतद्वयनिर्म्मितां कनीयसीं अशक्तो पलत्रयादूर्द्ध्वं यथाशक्त्युपात्तसुवर्णघटितामुत्तमरत्नालङ्कृतां सवत्सां धेनुम् । धेन्वधापनार्थं कृष्णाजिनं गुडप्रस्थञ्च धेन्वलङ्करणार्थं यथेच्छकाञ्चनघटितचन्द्रतिलकललाटपट्टिकाकुण्डलयुगघण्टारौप्यखुरचतुष्टयस्फाटिकाक्षमालाचामराणि । धेन्वाच्छादनार्थं कौषेयवस्त्रयुगम् । धेनुपार्श्वस्थापनार्थं कुम्भाष्टकातिप्रचुरविविधफलाष्टादशधान्येक्षुदण्डाष्टककांस्यपात्रासनताम्रदोहनदीपसामग्रीछत्रपादुकायुगानि । धेन्वग्रस्थापनार्थं मधुरादिरसषट्कहरिद्रानानाविधकुसुमार्द्रद्रव्यजीरकधन्याकशर्कराश्चोत्पादयेत ।
ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्व्वतरदिने गुर्व्वविग्यजमानजापकास्तुलापुरुषवद्विष्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्योत्तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य निवेदनसङ्कल्पञ्च कुर्य्युः । अपरदिने च यजमानस्तुलापुरुषवद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं गोविन्दाद्यर्च्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसकल्पपूर्व्वाह्णदिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य कुर्य्यात् । ततो गुर्व्वृत्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने च कृततिथ्यास्तुलापुरुषवदभिस्नापमादिमध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म यथायथं कुर्य्युः । एवञ्च मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म तुलापुरुषप्रयोगमनुसन्धायावगन्तव्यम् । तत ऋत्विजः सवत्सां धेनुं प्रधानवेदीमध्यलिखितपद्मोपरि कृष्णाजिनमास्तीर्य्य तदुपरि गुडप्रस्थं निधाय तत्रारोप्य पूर्व्वोक्तालङ्कारैरलङ्कृत्य कौषेयवस्त्रयुगेनाच्छाद्य धेनुपार्श्वे च पूर्णकुम्भाष्टकनानाविधफलानि अष्टादशधान्यानि इक्षुदण्डाष्टककांस्यभाजनमृद्भिकाताम्रदोहनदीपातपत्रपादुकायुगान्यारोपयेयुः । धेन्वग्रतः मधुरादिरसषट्कहरिद्राविविधपुष्पार्द्रसामग्रीजीरकधन्याकशर्कराश्चारोप्य मङ्गलगीतवाद्यनिर्घोषेण यजमानः कुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन स सर्व्वौषध्यभिषेचनिकमन्त्रैर्यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो धृतसर्व्वालङ्कारः कुशहस्तः पुष्पाञ्जलिमादाय कामधेनुं प्रदक्षिणीकृत्य या लक्ष्मीरित्यादि देवगणा वदन्तीत्यन्तं पठित्वा कामधेनुं पुष्पाञ्जलिना सम्पूज्य गुरवे दद्यात् । तद्यथा,ॐ अद्यामुकसगोत्रायामुकवेदामुकशाखाध्यायिने अमुकशर्म्मणे तुभ्यं मत्स्यपुराणोक्तहिरण्यकामधेनुमहादानफलप्राप्तिकामोऽहं एतां कृष्णाजिनन्यस्तगुडप्रस्थारोपितां उत्कृष्टरत्नसौवर्णचन्द्रतिलकपट्टकुण्डलयुगलघण्टारौप्यखुरस्फाटिकाक्षमालाचामरालङ्कृतां कौषेयवस्त्रयुगाच्छादितां पूर्णकुम्भाष्टकनानाफलाष्टादशधान्यफलसहितेक्षुदण्डाष्टककांस्यपात्रासनताम्रदोहनदीपछत्रपादुकायुगसर्व्वरसहरिद्रानानाविधकुसुमफलजीरकधन्याकशर्करायुतां पञ्चवर्णवितानकसहितां सवत्सां हिरण्यकामधेनुं ददे । गुरुः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा हिरण्यकामधेनुरियं विष्णुदैवतेति उक्त्वा यथाशाखं कामस्तुतिं पठेत् । ततो गुर्व्वृत्विग्भ्यो दक्षिणान्दद्यात् । ॐ अद्य कृतैतद्दानदक्षिणामिमां उत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि ददे । स्वस्तीति ब्राह्मणा ब्रूयुः । गुरुस्तु स्वस्त्यनन्तरं धेनुपुच्छं गृह्णीयात् । ततो यजमानस्तत्ससुहृद्वब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा दीनानाथादीन् सन्तर्प्य ब्राह्मणाराधनञ्च कृत्वा त्वरया गुरवे कामधेनुं प्रतिपादयेत् । पलत्रयादूर्द्ध्वं यथाशक्ति स्वल्पमहादानदाने तु गुरुरेव स्वगृह्योक्तविधिना सर्व्वं ग्रहयागवत् कुर्य्यात् ॥ इति हिरण्यकामधेनुमहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कामध्वंसी, [न्] पुं, (कामं कन्दर्पं ध्वंसयतीति । काम + ध्वन्स् + णिच् + णिनि ।) शिवः । इति हलायुधः ॥

कामनः, त्रि, (कामयति इति । कम् + णिङ् + युच् ।) कामुकः । इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥

कामना, स्त्री, (कम + अनुदात्तेतश्चेति णिङन्तात् भावे युच् टाप् च ।) इच्छा । इति हलायुधः ॥

कामन्धमी, [न्] पुं, (कामं यथेष्टं धमति । काम + ध्मा + णिनि । पाघ्राध्मेति धमादेशः । निपातनात् मुमि साधु ।) कांस्यकारः । इति जटाधरः ॥

कामपत्नी, स्त्री, (कामस्य पत्नी ।) रतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामपालः, पुं, (कामान् पालयति । काम + पाल + अण् ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

कामप्रदः, पुं, (कामं कामनरतिभेदं प्रददाति । काम + प्र + दा + क ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"द्वौ पादौ स्कन्धसंलग्नौ स्त्रियाः लिङ्गं भगे तथा ।
कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्ध कामप्रदो हि सः" ॥
इति स्मरदीपिका ॥ (कामानां सर्व्वेषां शुभमार्थानां प्रदः । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४८ । ७५ ।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" ॥)

कामफलः, पुं, (कामं यथेष्टं फलमस्य ।) महाराजाम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामम्, व्य (कमेर्णिङन्तात् अमु ।) अकामानुमतिः । इत्यमरः ।३।४।१९। (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के

"मधुमासः कामं स्मरति [illegible]
न [illegible] भवति" ॥)
प्रकृतिः । इच्छाम् । [illegible] । [illegible] ।
इति मेदिनी । हेमचन्द्रौ ॥

कामनृत्, पुं, (कामः मदः उनत्ति [illegible] ।) वेशी
दूतिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामन्दिन्, [इन्] त्रि, (कामं ददाति । कम् + णिङ् +
[illegible] ।) कामद । [illegible] । ८ । १ । १०१ ॥

कामरूप, पुं, (कामरूपिणीं [illegible] कामाख्या
देवी अत्र देशे विराजमाना [illegible]
उक्ते ।) कामाख्यादेवीस्थानम् । गौहाटी इति भाषा ।
[illegible] । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्र कामा-
ख्यो योनिपीठे कामाख्या देवी [illegible] । ६८ ।
"योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता" ।
"तत्र स्थिता भार्दे कामरूपे सती यतः" ॥
इति तन्त्रचूडामणौ पीठमाला ॥ (अयं हि कौच-
बिहारपार्श्ववर्ती देशः । तदुक्तं यथा,
"[illegible] योनिपीठं [illegible] ।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि" ॥
[illegible] योनिपीठं [illegible] ॥
अयं तु [illegible] कामाख्यादेव्याः
प्रसिद्धमस्ति वर्त्तते ॥)

कामरूप, त्रि, (कामं कामं मनोहरं रूपं यस्य ।)
मनोहररूपः । कामरूपः । (यथा महाभारते ।
१ । सभापर्व्वणि २३ । ८ ।
"कामरूपः कामगतिः कामवीर्य्यो विहङ्गमः" ॥)
तथा च । मेघदूते ६ ।
"जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः" ॥

कामरूपिणी, स्त्री, (कामं मनोज्ञं रूपं अस्त्यस्याः ।
कामरूप + इनि + ङीप् ।) अश्वगन्धा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कामरूपी, [न्] पुं, (कामं स्वेच्छया रूपमस्यास्तीति ।
कामरूप + इनि ।) विद्याधरः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ खड्गजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कामेन स्वेच्छया रूपं धारयितुमस्यास्ति इति ।)
मनोमतरूपधारी देवादिः । इति च त्रि । यथा,—
"सर्व्वमायाविधिज्ञैश्च रक्षोभिः कामरूपिभिः" ॥
इति रामायणम् ॥

कामरेखा, स्त्री, (कामानां कामस्य भावानां रेखा विद्यते
सहायं रागिणां यस्य ।) वेश्या । इति शब्दमाला ॥

कामलः, पुं, स्त्री, (कम + णिच् + कलच् ।) रोग-
विशेषः । कांवोग कामला इति च प्रसिद्धिः ।
इति मेदिनी ॥ तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
"पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" ॥
तस्य लक्षणम् ।
"हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥
दाहाविपाकदौर्ब्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ।
कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला" ॥

तस्याश्च लक्षणम् ।
"उग्रपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ।
सरक्ताक्षिमुखच्छर्द्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ॥
दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ।
नश्यति कामलावान् [illegible] कुम्भकामली" ॥
इति माधवकरः ॥

कामलं, क्ली, (कामयते कामोद्दीपकमिदम् । कम + णि-
णिच् + कलच् ।) मरुदेशः । वसन्तः ।
(कामं लाति ददातीति । काम + ला + कः ।) का-
मुके त्रि इति मेदिनी ॥

कामलता, स्त्री, (कामस्य लतेव ।) शिश्नः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कामला, स्त्री क्ली, (कामल + टाप् ।) कामलारोग-
रोगः । अथ पाण्डुरोगस्य कामलायाः निदान-
पूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" ॥
पित्तं रक्तं । दग्ध्वा सन्दूष्य । रोगाय कामला-
ख्याय । पाण्डुरोगिणः इत्यत्र पाण्डुरोगित्वेनैव
कामला भवति । नायं नियमः । किन्तु कामला
स्वतन्त्रापि भवति । यथा शाकम्भरा कामादुदे-
तीत्यादि । नायं नियमः । किन्तु कामला
स्वतन्त्रापि भवति । तदुक्तमपि ॥ * ॥
कामलाया लक्षणमाह ।
"हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
पीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥
दाहाविपाकदौर्ब्बल्यसदनारुचिकर्षितः" ॥
हारिद्रं हरिद्रावर्णम् । भेकवर्णः मण्डूकतुल्यः । पीति
वर्णं वा तद्धातु यस्य सः । भेकवर्णः हतप्रभे-
वर्णः । तथा भेदमाह । "कामला बहुपित्तैषा
कोष्ठशाखाश्रया मता" । तथा च कोष्ठाश्रया शाखा
श्रयान्यया । तत्र कोष्ठकामलामाह । "कालान्त-
रात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला" ।
कालान्तरात् खरीभूता घनीभूतत्वमुपगता धातुः ।
कुम्भकामला कोष्ठकामलेत्यर्थः । सा कृच्छ्रा कष्ट-
साध्या ॥ * ॥ कुम्भकामलिनोऽरिष्टलक्षणमाह ॥
"कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ।
सरक्ताक्षिमुखच्छर्द्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ॥
दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ।
नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते" ॥ * ॥
अथ कामलाचिकित्सा ।
"त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसः ।
प्रातर्म्माक्षिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥
अञ्जने कामलार्त्तानां द्रोणपुष्पीरसो हितः ।
गुडूचीपत्रकल्कं वा पिबेत्तक्रेण कामली ॥
धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्करा ।
लीढ़ा निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥
कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः ।
गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥

"अन्यान्यपि [illegible] गर्भे कामाख्यायाः [illegible]
योनिमण्डलमध्यस्थं कामाख्याम् ।
[illegible] वायुना चरितं
[illegible] प्रकृतिं विभुम्" ॥
इति भागवतम् ॥ * ॥
"[illegible] कामा [illegible]" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
"[illegible] वीतं पतोऽमितम् ।
[illegible] पीतं [illegible] तथा" ॥
इति [illegible] । १८८ अध्यायः ॥

कामवती, स्त्री, (कामः सततोऽस्त्यस्याः । काम
+ मतुप् । मस्य वः । ङीप् च ।) दारुहरिद्रा ।
इति राजनिर्घण्टः । (कामः अभिलाषः अस्त्य-
स्याः । मैथुनेच्छुः नारी स्त्री । यथा महाभारते
१ । आदिपर्व्वणि ८० । ५ ।
"कामः [illegible] वर्णिता" ॥)

कामवृन्ता, पुं, (कामः कामदेवः वृन्तेन यस्य
[illegible] । यद्वा कामस्य धर्म्मे
[illegible] ।) पाटला । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवल्लभा, स्त्री, (कामस्य कन्दर्पस्य वल्लभा प्रिया ।
कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् ।) ज्योत्स्ना । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कामवृद्धि, पुं, (कामस्य वृद्धिर्यस्मात् ।) क्षुप-
विशेषः । कामज इति कर्णाटके प्रसिद्धः । तत्-
पर्य्यायः । कामवृद्धिसंज्ञः २ मनोजवृद्धिः ३ मदना-
युधः ४ कन्दर्पजीवः ५ स्मरवृद्धिवान् ६ कामो-
जीवः ७ मदनजीवकः ८ । अस्य गुणाः । मधु-
रत्वम् । कामवर्द्धनत्वम् । कामवृद्धिविधायित्वम् ।
मदनेन्द्रियवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवृन्ता, स्त्री, (कामं मनोज्ञं वृन्तं यस्याः ।)
पाटलावृक्षः । इति शब्दमाला ॥

कामवृक्षः, पुं, (कामं यथेष्टं पीडायामपेक्षतया
उत्पन्नो वृक्षः ।) वन्दाक । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामशरः, पुं, (कामस्य कन्दर्पस्य शर इव कामोद्दीप-
कत्वात् ।) आम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसखः, पुं, (कामस्य सखा । "राजाहःसखि-
भ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) वसन्त-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसुतः, पुं, (कामस्य सुतः ।) अनिरुद्धः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कामाख्या, स्त्री, (कामयते भक्तानां कामं पूरयति
यद्वा भक्तैः साधकैः काम्यतेऽसौ इति कामा ।
कामा आख्या यस्याः ।) देवीविशेषः । तन्नाम-
कारणं यथा ।

श्रीभगवानुवाच ।
"कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्धं महागिरौ ।
कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता ॥
कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी ।
कामाङ्गनाशिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोच्यते" ॥
तत्पीठकारणं यथा,—
"अथ कार्य्ये यज्ञतिथि यतीरो माथिसञ्ज्ञे ।

इच्छा । इति हेमचन्द्रः । (यथा मनु २ । ९४ ।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" ।)
कामस्तु ब्रह्मणो हृदयाज्जात । यथा ।
"हृदि कामो भ्रुवो क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात्" ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (काम्यते इति । कर्म्मणि घञ् ।)
वरः । यथा रघु २ । ६५ ।
"सन्तानकामाय तथेति कामं
राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा" ॥
कामं वरं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय इत्यर्थः ॥ मनोरथः ।
यथा तत्रैव ३ । ६७ ।
"तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्
रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ" ॥
महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।
"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च" ॥
विष्णुः । यथा तत्रैव १३ । १४९ । ४५ ।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" ।)
बलदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजचूतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवः । (यथा कुमारे
३ । ६४ ।
"कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षुः" ।)
स तु श्रीकृष्णपुत्रः । तत्पर्य्यायः । मदनः २ मन्मथः
३ मारः ४ प्रद्युम्नः ५ मीनकेतनः ६ कन्दर्पः ७
दर्पकः ८ अनङ्गः ९ पञ्चशरः १० स्मरः ११ शम्ब-
रारिः १२ मनसिजः १३ कुसुमेषुः १४ अनन्यजः
१५ पुष्पधन्वा १६ रतिपतिः १७ मकरध्वजः १८
आत्मभूः १९ मधुदीपः २० विषमकेतुः २१ । इत्यमरः
१ । १ । २६-२८ ॥ * ॥ स तु पञ्चाशद्विधो यथा ।
कामः १ कामदः २ कान्तः ३ कान्तिमान् ४
कामगः ५ कामचारः ६ कामी ७ कामुकः ८
कामवर्द्धनः ९ रामः १० रमः ११ रमणः १२
रतिनाथः १३ रतिप्रियः १४ रात्रिनाथः १५
रमाकान्तः १६ रममाणः १७ निशाचरः १८
नन्दकः १९ नन्दनः २० नन्दी २१ नन्दयिता २२
पञ्चबाणः २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५ महा-
धनुः २६ भ्रामणः २७ भ्रमणः २८ भ्रममाणः २९
भ्रमोऽम्बरः ३० भ्रान्तः ३१ भ्रान्तकः ३२ भृङ्गः ३३
भ्रान्तचारः ३४ भ्रमावहः ३५ मोहनः ३६
मोहकः ३७ मोहः ३८ मोहवर्द्धनः ३९ मदनः
४० मन्मथः ४१ मातङ्गः ४२ भृङ्गनायकः ४३
गायनः ४४ गीतिजः ४५ नर्त्तकः ४६ गीतकः ४७
उन्मत्तोन्मत्तकः ४८ विलासः ४९ लोभवर्द्धनः ५० ।
"शार्ङ्गीकुसुमबाणश्च वामाङ्गे प्रतिमण्डिता ।
शौभरा रक्ताभा धर्म्मे पुष्पचापेक्षुकार्म्मुकः ।
विभ्रान्ता सर्व्वभूतानां कामा मदनदीपिता" ।
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः । तेषां
मेदवन्धनमुद्रादयो तन्त्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
तस्य स्थानानि यथा ।
"पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ कुचे हृदि ।
कक्षे कण्ठे च ओष्ठे च गण्डे नेत्रे श्रुतावपि ।
ललाटे मूर्द्धदेशे च कामस्थानं तिथिक्रमात् ।
दक्षे पुंसः स्त्रियाः वामे शुक्ले कृष्णे विपर्य्ययः ॥
पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायाञ्च गुल्फके ।
ऊरुदेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः ।
नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुचमण्डले ।
सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कक्षदेशतः ॥
नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः ।
एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नयने तथा ॥
श्रवणे च त्रयोदश्यां चतुर्द्दश्यां ललाटके ।
पौर्णमास्यां शिखायाञ्च ज्ञातव्यञ्च इति क्रमात् ॥
यत्र स्थाने वसेत् कामस्तत्रैव नखचुम्बनम् ।
मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यं ज्ञातव्यं रतिकोविदैः" ॥
इति स्मरदीपिका ॥ मन्त्रस्तु प्रणवादिसविन्दुप्र-
त्येकषोडशस्वरयुक्तनमोऽन्तप्रत्येकचन्द्रषोडशकला-
कम् ॥ उत्पन्नमात्रशरीरेषु कामस्यानुत्पत्ति-
कारणं यथा । मार्कण्डेय उवाच ।
"ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्व्वमथात्मनः ।
कामायाशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा सा च सुतेति वै ॥
तस्याञ्च चलितं चित्तं कामबाणविलोडितम् ।
ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम् ॥
भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति ।
आत्मनश्चलचित्तत्वममर्य्यादमृषीन् प्रति ॥
कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं मुहुः ।
दृष्ट्वा सन्ध्या स्वयं तत्र त्रपाभारातिदुःखिता ॥
ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते मदने तदनन्तरम् ।
अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि निजास्पदे ॥
अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराभवत् ।
ध्यायन्ती क्षणमेवाथ पूर्व्ववृत्तं मनस्विनी ॥
इदं विममृशे सन्ध्या तस्मिन् काले यथोदितम् ।
उत्पन्नमात्रां मां दृष्ट्वा युवतीं मदनेरितः ॥
अकार्षीत्तानुरागोऽयमभिलाषं पितामहः ।
दृष्ट्वैव माममर्य्यादं सकाममभवन्मनः ॥
ममापि मथितं चित्तं मदनेन दुरात्मना ।
येन दृष्ट्वा मुनीन् सर्व्वांश्चलितं मन्मनो भृशम् ॥
फलमेतस्य पापस्य मदनः स्वयमाप्तवान् ।
यस्तं शशाप कुपितः शम्भोरग्रे पितामहः ॥
ममोचितं फलमहमाप्नुमिच्छामि साम्प्रतम् ।
दृष्ट्वा पिता भ्रातरश्च सकामामपरोऽपि च ॥
दृष्ट्वा पश्चाद् यदा तस्मान्मत्तः कापि चापलम् ।
ममापि कामभावोऽभूदमर्य्यादं समीक्ष्य तान् ॥
पत्याविव सकेऽ ताते सर्व्वेष्वप्यनुजेष्वपि ।
करिष्याम्यस्य पापस्य प्रायश्चित्तमहं स्वयम् ॥
आत्मानमग्नौ होष्यामि वेदमार्गानुसारतः ।
किन्त्वेकां स्थापयिष्यामि मर्य्यादामिह भूतले ॥
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः ।
एतदर्थमहं कृत्वा तपः परमदारुणम् ॥
मर्य्यादां स्थापयिष्ये पश्चात् त्यक्ष्यामि जीवितम् ।
यस्मिन् शरीरे पित्रा मे ह्यभिलाषः कृतः स्फुटम् ॥
भ्रातृभिस्तेन कायेन किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् ।
येन मेन शरीरेण तातः सद्भावमभ्यगात् ॥
उद्दीपितः कामभावो न तत्सुकृतसाधनम् ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा सन्ध्या शैलवरं ततः ।
जगाम चन्द्रभागाख्यं चन्द्रभागा यतः स्रुता ॥
तथा स शैलः समधिष्ठितः सदा
सौवर्णगौर्य्यादिसमप्रभाभृता ।
सोमेन सन्ध्यासमधोदितेन
यथोदयाद्रिर्व्विरराज शश्वत्" ॥
इति कालिकापुराणे १९ अध्यायः ॥ * ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
"अथ तस्याः शरीरन्तु वल्कलाजिनसंवृतम् ।
परिक्षीणं जटाजाले पवित्रं मूर्द्ध्नि राजितम् ॥
हिमानीतर्ज्जिताम्भोजसदृशं वदनं तदा ।
निरीक्ष्य कृपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम्" ॥
श्रीभगवानुवाच ।
"प्रीतोऽस्मि तपसा भद्रे भवत्याः परमेण वै ।
स्तवेन च शुभे प्रश्ने वरं वरय साम्प्रतम् ॥
येन ते विद्यते कार्य्यं वरेणास्मिन् मनोगतम् ।
तत् करिष्ये च भद्रं ते प्रसन्नोऽहं तव व्रतैः" ॥
सन्ध्योवाच ।
"यदि देव प्रसन्नोऽसि तपसा मम सम्प्रति ।
एतत्तदाय प्रथमं वरो मम विधीयताम् ॥
उत्पन्नमात्रा देवेश प्राणिनोऽस्मिन् भुवःस्थले ।
न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै" ॥
श्रीभगवानुवाच ।
"प्रथमं शैशवो भावः कौमाराख्यो द्वितीयकः ।
तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थो वार्द्धकं तथा ॥
तृतीयेऽथ सम्प्राप्ते वयोभागे शरीरिणः ।
सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति क्वचित् क्वचित् ॥
तपसा तव मर्य्यादा जगति स्थापिता मया ।
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः" ॥
इत्यादि श्रीकालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ * ॥
अभिलाषः । तस्य रजोगुणादुत्पत्तिर्यथा,—
"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ३ । ३७ ॥

कामकला, स्त्री, (कामस्य कला प्रिया ।) रतिः ।
कामदेवपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रस्य या
षोडशकलाख्या एव कामकला ॥

कामकूटः, पुं, (कामः एव कूटं प्रधानं यस्य ।) वेश्या-
प्रियः । वेश्याविभ्रमः । इति मेदिनी ॥

कामकेलिः, त्रि, (कामे तद्धेतुरतौ केलिर्यस्य ।)
विटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामनिमित्ता
केलिः ।) सुरते पुं । इति हेमचन्द्रः ॥

कामखड्गदला, स्त्री, (कामः कमनीयः खड्ग इव द-
लं यस्याः ।) स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामगामी [न्] त्रि, (कामं यथेष्टं देशविशेषादिम्
सुरतं वा गच्छतीति । काम + गम + णिनि ।)
कामङ्गामी । स्वेच्छागमनशील । इत्यमरटीका ॥

कामगुणः, पुं, (कामहेतुः गुणः ।) रागः । विषया-
भोगः । इति मेदिनी ॥

कामङ्गामी, [न्] त्रि, (कामं यथेष्टं गमनशीलः ।
इत्यमरः । कामङ्गमनाद्यम् ।) स्वेच्छागमन-
शीलः । तत्पर्य्यायः । अनुकामीनः २ । इत्यमरः ॥
३ । १ । ७९ ॥

कामचारी, [न्] त्रि, (कामेन स्वेच्छया चरति ।

काम+चर+णिनिः ।) कामुकः । (यथा
"पुरन्दरं च जानीते परस्त्रीकामचारिणम्" ॥
इति महाभारतम् ॥) स्वच्छन्दः ॥ कलविङ्कः । इति मेदिनी ॥

कामचारी, [न्] पुं, (कामेन इच्छानुसारेण चरति विहरति । काम+चर+णिनिः ।) गरुड़ः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामजानः, पुं, (कामं जनयति कुहूध्वनिना । काम+जन+णिच्+अच् । निपातनात् न ह्रस्वः । यद्वा कामजं कन्दर्पभावं आनयति । कामज+आ+नी+ड ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ कामजनि इति च पाठः ॥

कामतालः, पुं, (कामं तालयति प्रतिष्ठापयति । काम+तलप्रतिष्ठायां+णिच्+अण् ।) कोकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामदः,त्रि, (कामं अभिलाषं ददाति । काम+दा+कः ।) कामदाता । अभिलाषदः । इति मेदिनी ॥ (यथा रामायणे २ । २३ । ७ ।
"ऐश्वर्य्यस्य रसज्ञः सन् कामानाञ्चैव कामदः" ॥
कामं कामस्य रूपं स्वसौन्दर्य्येण द्यति अवखण्डयतीति । यद्वा कामं मदनं द्यति नाशयतीति । ऊर्द्ध्वरेतस्त्वादस्य तथात्वम् । काम+दो+कः । कार्त्तिकेयः । यथा, महाभारते ३ । २३१ । ४ ।
"कामजित् कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः" ॥)

कामदा, स्त्री, (कामं अभीष्टं ददाति या । काम+दा+कः+टाप् ।) कामधेनुः । इति मेदिनी ॥

कामदुघा, स्त्री, (कामं दोग्धि । काम+दुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति कः । ततष्टाप् ।) कामधेनुः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते १ । १० । ४ ।
"कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्व्वकामदुघा मही" ॥)

कामदूतिका,स्त्री,(कामस्य उद्दीपकत्वात् दूतिकेव ।) नागदन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कामदूती, स्त्री, (कामस्य दूतीव कामोद्दीपकत्वात् ।) पाटलावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामधरः, पुं, (कामरूपं कामस्य संज्ञां वा धरति धारयति वा । काम+धृ+अच् ।) कामरूपस्य नन्दाख्यपर्व्वतस्थसरोवरः । यथा,—
"शशिकूटाचलात् पूर्व्वं मत्स्यध्वजकुलाचलः ।
निर्द्दग्धो यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुनः ॥
शरीरं प्राप्य तपसा समाराध्य वृषध्वजम् ।
तत्र सत्स्वरूपस्तु कामदेवेन संस्थितः ॥
अधित्यकायां पृथिवीं वीक्ष्यमाणः समन्ततः ।
तदा तु शाश्वती नाम तत्रास्ते दक्षिणस्रवा ॥
सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः ।
शाश्वत्यां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराम्भसि ॥
विमुक्तपापः शुद्धात्मा शिवलोके महीयते" ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

कामधेनुः, स्त्री, (कामप्रतिपादिका धेनुः ।) स्वनामख्यातगौः । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"दक्षस्य तनया याभूत् सुरभिर्नाम नामतः ।
गवां माता महाभागा सर्व्वलोकोपकारिणी" ॥
तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापतेः ।
नाम्ना सा रोहिणी शुभ्रा सर्व्वकामदुघा नृ
तस्यां जज्ञे शूरसेनादसोरतितपोज्ज्वलात् ।
कामधेनुरिति ख्याता सर्व्वलक्षणसंयुता" ॥
"तस्यां जज्ञे शुनःशेफान्मुनेरतितमोज्ज्वलात्" ।
इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥
"सा सिताभ्रप्रतीकाशा चतुर्व्वेदचतुष्पदा ।
स्तनैश्चतुर्भिर्धर्म्मार्थकामाप्रसवकारिणी" ॥ * ॥
तस्या गर्भे शिववाहनवृषोत्पत्तिर्यथा,—
"सा स्वयम्भुशरीरात्तु कालेन महता सती ।
निर्म्मलं यौवनं कामधेनुराप मनोहरम् ॥
तां चरन्तीं मेरुपृष्ठे चारुरूपां मनोहराम् ।
ददर्श स तु वेतालः कामुकश्चाभ्यपद्यत ॥
तं कामुकन्तु वेतालं विदित्वा कामधेनुका ।
पशुधर्म्मात् स्वयं भेजे तं पुत्त्रं शशभृद्भृतः ॥
सोऽवाप तस्यां परममामोदं शङ्करात्मजः ।
सा चापि परमं तस्मिन् मदनात् प्रतिहर्षिता ॥
तयोः प्रवृत्ते सुरते तस्या गर्भोऽभवत्तदा ।
काले प्राप्ते तु सुसुवे कामधेनुर्म्महावृषम् ॥
सोऽचिरेणैव कालेन सुमहान् वृषभोऽभवत् ।
महाककुदसंयुक्तश्चारुशृङ्गद्वयान्वितः ॥
उत्क्षिप्तविचलत्कर्णयुगलो दीर्घवालधिः ।
ककुदेन च शृङ्गाभ्यां कर्णाभ्यां स सिताभ्रवत् ॥
विचरन् ददृशे देवैः शृङ्गैरिव हिमाचलः ।
वेतालस्त्वकरोत्तस्य नाम भृङ्ग इति द्विजाः ! ॥
स तु भृङ्गो ज्ञानशाली समाराधयदीश्वरम् ।
सोऽपि तुष्टो वरं तस्मै ददाविष्टं महेश्वरः ॥
तमेव वाहनं चक्रे कृत्वा देवतनुं वृषम् ।
स चिरायुश्च बलवान् पृथिवीधरणक्षमः ॥
भृङ्गो नाम महातेजाः केतुश्चाप्यभवत् पतेः ।
भृङ्गोऽभूद्वाहनो यस्माच्छङ्करस्य महावृषः ॥
अतो भृङ्गिरिति ख्यातिं स च प्राप महेश्वरात्" ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ९१ अध्यायः ॥ * ॥
अभीष्टप्रदा धेनुः । तद्दानफलं यथा,—
"वर्णो हरिः सर्व्व एव पवित्र-
स्तत्रापि वर्षे शरदेव शुद्धा ।
तस्यां शुभः कार्त्तिको नाम मास-
स्तत्रापि पुण्यो हि बभूव दर्शः ॥
यस्यां हरेर्दैत्यभयाद्विमुक्ता
उरःस्थलं प्राप्य सुखं सुषेते ।
लक्ष्मीः पुराद्यापि विनिर्म्मिता वै
कामप्रदा धेनव एव यत्र ॥
अहर्मुखे यत्र दिने समस्ताः
सुधेनवो भूमितले भ्रमन्ति ।
गृहे न यस्मिन् कथयन्ति लीलां
हानिः क्षयस्तत्र च प्रत्ययो मे ॥
तस्मात्त्वमत्रैव च कामधेनुं
दद्याः समुद्दिश्य तु केशवस्य ।
विप्राय वै सर्व्वगुणोपपन्नां
कृत्वा व्रतं कृष्णमतो हरेस्तु ॥
सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रैः
सवत्सवस्त्रैः सहितैश्च हैम्ना ।
काले फलं यल्लभते मनुष्यो
न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्यः ॥
कन्यारथानां करिवाजियुक्तैः
शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः ।
दत्तैः फलं यल्लभते मनुष्यः
समं तथा स्यान्नतु कामधेनोः" ॥ * ॥
तद्भेदाः तद्दानविधिश्च यथा,—
"नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा ।
निर्गता मथ्यमानेऽब्धौ उषःस्नानं शुभप्रदम् ॥
तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य धेनुं पूज्य प्रयत्नतः ।
गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकल्मषः ॥
एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् ।
घृतेन स्नापयेद्दिव्यां गव्येन पयसापि वा ॥
नक्ताशी गोरसैर्द्रव्यैः पूजयेन्मधुसूदनम् ।
गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैर्वस्त्राभरणकुण्डलैः ॥
शङ्खासिचक्रोद्यतबाहुविष्णो-
र्गदाब्जहस्तस्य तु शार्ङ्गपाणेः ।
अर्घं प्रयच्छामि जनार्द्दनस्य
श्रिया युतस्यापि धराधरस्य ॥
श्रियः पतिं श्रीधरमेव कान्तं
श्रियाः सखायं हि श्रियोऽधिमूलम् ।
नमाम्यहं श्रीधरं श्रीनिवासं
समर्च्चितो मे प्रददातु कामान् ॥
एवं पूज्य विधानेन श्रिया युक्तैस्तु नामभिः ।
पृथक् जागरणं कुर्य्यात् श्रिया सार्द्धं जगत्पतेः ॥
या देवी भार्गवं भेजे कुलं सर्व्वत्र पूजिता ।
आयातु सा गृहं नन्दा सुप्रीता वरदा मम ॥
याङ्गिरसञ्च सा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता ।
आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती ॥
सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा ।
सदाभवद्गृहं सात्र ममायातु सुरार्च्चिता ॥
सुशीला कश्यपं या तु भेजे सर्व्वत्र कामदा ।
सा मे भवतु सुशीता कामधेनुर्गृहे सदा ॥
सुमना या वशिष्ठन्तु संप्राप्य मुमुदे शुभा ।
सा मे गृहं सदायातु कामदा देवपूजिता ॥
एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे ।
शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥
कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनसुसंस्तृते ॥
तिलप्रस्थेन चाकीर्णे चतुःस्वर्णविभूषिते ।
क्षौमवस्त्रान्विते शुभ्रे मध्वाज्यपात्रसंयुते ॥
शुभवस्त्रैः समावृत्य सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम् ।
सुवर्णशृङ्गीं सखुरां चतुःस्वर्णां मनोरमाम् ॥
क्षीराब्धिमयसोपेतां धेनुं मन्त्रैः प्रपूजयेत् ।
या धेनुः सर्व्वदेवानां ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥
क्षीराब्धेर्निर्गता या च सा मे भवतु सुस्थिरा ।
घृतक्षीराभिषेकञ्च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः ॥
समभ्यर्च्य यथान्यायं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पार्श्वे च पृष्ठतः ॥
गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि सितयज्ञोपवीतिनीम् ॥
इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व देवदेव ! जगत्पते ! ।

मनसाह्लादयन्तीं धेनुं गोविन्द ! प्रीयतामिति ॥
अथ विप्राय तां दद्यात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अनुव्रजेच गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ! ॥
अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति ।
सर्व्वकामसमृद्धार्थं स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
किं दत्त्वा शतशोऽन्येन राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
तत्फलं प्राप्यते राजन् कामधेन्वा यदश्नुते" ॥
इत्यादौ वह्निपुराणे कामधेनुप्रदानं नामाध्यायः* ॥
अन्यत् वाल्मीकीयरामायणे बालकाण्डे ५६ सर्गे
महाभारते १ । १०१ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ कामधेनुमहादानम् ।

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।
सर्व्वकामफलं नृणां महापातकनाशनम् ॥
लोकेशावाहनं तद्वद्धोमकर्म्माधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत् कार्य्यं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥
स्वल्पे एकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरुरेव समाहितः ।
काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत् ॥
धेनुं वत्सेयनेन धेन्वर्थोपासनवर्णितेन सो-
ऽधुना वत्सकल्पनमुक्तम् ॥
'उत्तमा पलसाहस्री तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
कनीयसी तदर्द्धेन कामधुक् परिकीर्त्तिता ॥
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत् ।
वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ॥
न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् ।
कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्' ॥
महारत्नैरलङ्कृतामिति ॥
'तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
इक्षुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् ।
भाजनं चासनं तद्वत्ताम्रदोहनकं तथा ॥
कौषेयवस्त्रद्वयसम्प्रयुक्तां
दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां
सुवर्णशृङ्गां मणिरौप्यपादाम्' ॥
रजतनिर्मितखुराम् ।
"रसैश्च सर्व्वैः पुरतोऽभिजुष्टां
हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः ।
अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभि-
र्वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णम्" ।
रसैः सर्व्वैरिति लवणादिभिः षड्भिः । अजाजी
जीरकः । कुस्तुम्बुरु धन्याकम् ॥
स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः
प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
आवाहयेत्तां गुडधेनुमन्त्रै-
र्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः" ॥
बहुतरमत्स्यपुराणपुस्तकेषु गुडधेनुमन्त्रैरिति
पाठदर्शनात् गुडधेनुक्रमेण लक्ष्मीरित्यादिमन्त्र-
पाठश्च कर्त्तव्यः । द्विजाय दद्यादिति अत
एतस्यैव कामधेनुर्गुरवे देया ऋत्विग्भ्यस्तु दक्षि-
णामात्रम् ॥
'त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता
विश्वेश्वरि त्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम् ।
तद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघ-
प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ।
लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वा-
मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्त्यः ।
संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं
त्वां कामधेनुमिति वेदविदो वदन्ति ॥
आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय
विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं
कन्यागणैः परिवृतः पदमिन्दुमौलेः" ॥ * ॥
अत्र यजमानः सम्पन्नकामधेनुमहादानेच्छ-
स्तुलापुरुषनिर्णीतं गुरुवर्णितमण्डपादिकं तुला-
पुरुषदानोपदिष्टविधिना यथाशक्ति गुरु-
सपत्नीकामधेनुनिर्मितं गुरुदक्षिणादिरूपाय सुवर्णपल-
सहस्रनिर्मितां वा तदर्द्धपलपञ्चशतनिर्मि-
तां मध्यमां तदर्द्धपञ्चाशत्सार्द्धद्विशतनिर्मितां कनी-
यसीं वा ततोऽपि पलत्रयादूर्द्ध्वं यथाशक्तिप्रमाणसुवर्ण-
घटितामुत्तमलक्षणसम्पन्नां सवत्सां धेनुम् । धेन्व-
ग्रासनार्थं कृष्णाजिनं गुडप्रस्थं धेनुभूषणार्थं
महारत्नमुक्ताप्रवालसुवर्णघटितखुरशृङ्गलाङ्गुलकुण्ड-
लादिकं च निर्म्माय धेनोः शिरसि पुष्पमालया
सह नियोजयेत् । धेन्वाच्छादनार्थं कौषेयवस्त्रद्वयम् । धेनु-
पार्श्वस्थापनार्थं कुम्भाष्टकानि बहुविधफला-
न्यष्टादशधान्यानीक्षुदण्डाष्टकं ताम्रभाजनमासनं ताम्र-
दोहनपात्रं दीपच्छत्रचामरपादुकादीनि । धेनुपूजन-
पर्य्यन्तं मधुरादिरसषट्कहरिद्रादिनानाविधपुष्प-
फलाद्यर्थं जीरकधन्याकशर्करादिकं चोपस्थापयेत् ।
ततस्तुलापुरुषोक्तमण्डपादिकमुपक्रम्य पूर्व्वमपरदिने
गुर्व्वादिऋत्विग्वरणं वाचनं तुलापुरुषवत् कृत्वा ततः प्रवेशन-
मादिकं कृत्वा निवेशनमुक्ताप्रकारोक्तविधानेन
पदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य निवेदन-
मङ्गलपाठं कुर्य्युः । अपरदिने च यजमानस्तुलापु-
रुषवत् गोविन्दादिदिक्पालादिसप्तर्षिदेवतादानान्तं गो-
विन्दादिदेवताभ्यर्च्चनं तुलापुरुषवदानमन्त्रपाठा-
दिकं च तत्र तत्र तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्य-
कामधेनुपदं प्रक्षिप्य कुर्य्यात् । ततो गुर्व्वृत्विग्-
यजमानजापकाः उपविशेयुः । अपरदिने च स्नात्वा
नित्यक्रियां तुलापुरुषवदावाहनादिसमस्ताख्यमन्त्र-
जापान्तं कर्म्म यथायथं कुर्य्युः । एवञ्च मध्यमाद्य-
वानन्तं कर्म्म तुलापुरुषवत्सम्पाद्यानुष्ठा-
तव्यम् । तत ऋत्विजः सवत्सां धेनुं प्रधानवेदी-
मध्यलिखितपद्मोपरि कृष्णाजिनमास्तीर्य्य तदुपरि
गुडप्रस्थं निधाय तत्रारोप्य पूर्व्वोक्तालङ्कारैरलङ्कृत्य
कौषेयवस्त्रयुगेनाच्छाद्य धेनुपार्श्वे च पूर्णकुम्भाष्टकं
नानाविधफलानि अष्टादशधान्यानि इक्षुनानावि-
धफलमिक्षुदण्डाष्टकं ताम्रभाजनपट्टिकासनादि-
छत्रदीपातपत्रपादुकायुगाद्यारोपयेयुः । धेन्वग्रतः
मधुरादिरसषट्कहरिद्रादिविविधपुष्पार्घ्यसामग्री
जीरकधन्याकशर्कराद्यारोप्य मङ्गलगीतवाद्य-
निर्घोषैः सह कुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन ऋ-
त्विजो वेदोक्ताभिषेचनिकमन्त्रैर्यजमानं स्नापयेयुः ।
ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो धृतसर्व्वाल-
ङ्कारः कुशहस्तः पुष्पाञ्जलिमादाय कामधेनुं प्रद-
क्षिणीकृत्य त्वां सर्व्वेत्यादि वेदगतं गुरवे
त्वमं पठित्वा कामधेनुं दर्भाञ्जलिना सम्पूज्य
गुरवे दद्यात् । तद्यथा,—ओं अद्यामुकमासीयामुक-
पक्षीयामुकतिथ्यादिके अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा
महापातकादिदुरितक्षयकामधेनुमहादानफलप्राप्ति-
कामोऽहं एतां कृष्णाजिनस्थगुडप्रस्थोपरि स्थितां
उत्तममहारत्नालङ्कृतखुरशृङ्गकुण्डलादिक-
लाङ्गूलस्फटिकादिसमलङ्कृतां कौ-
षेयवस्त्रयुगाच्छादितां पूर्णकुम्भाष्टकनानाफला-
ष्टादशधान्यपञ्चरत्नेक्षुदण्डाष्टकताम्रपात्रासन-
दोहनदीपच्छत्रपादुकाद्युपस्करसहितां सवत्सां
विधिवत्सम्पूर्णरसपञ्चवर्णवितानवतीं यथाशक्ति
विनिर्म्मितां सालङ्कृतां हिरण्यकामधेनुं
ददे । गुरु स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा
हिरण्यकामधेनुरियं विष्णुदैवतेति उक्त्वा यथा-
शक्ति कामस्तुतिं पठेत् । ततो गुर्व्वृत्विग्भ्यो
दक्षिणां दद्यात् । ओं अद्य कृतैतद्दानप्रतिष्ठा-
सिद्ध्यर्थं उत्तममध्यमाधमभूमिभेदानि च रत्नानि
ददे । स्वस्तीति वाच्यं ततः । गुरुस्तु मन्त्रेण
धेनुपुच्छं गृह्णीयात् । ततो यजमानस्तु
पुरुषवत्सादिभ्यो दक्षिणां दत्त्वा दीनानाथादी-
नर्च्चयित्वा च प्रदानमन्त्रं कृत्वा स्वयं गुरवे
कामधेनुं प्रतिपादयेत् । एवमशक्तौ तु दद्याच्छक्ति-
मनुसारेणाल्पदाने तु गुरुरेव स्वगृह्योक्तविधिना
सर्व्वं सम्पादयेत कुर्य्यात् ॥ इति हिरण्यकाम-
धेनुमहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कामध्वंसी, [न्] पु, (कामं कन्दर्पं ध्वंसयतीति । काम
+ ध्वन्स + णिच् + णिनि ।) शिवः । इति ह-
लायुधः ॥

कामन, त्रि, (कामयति इति । कम् + णिङ् +
युच् ।) कामुकः । इत्यमरः । २ । १ । २४ ॥

कामना, स्त्री, (कम + अनुदात्तादेश्चेति णिङन्तात्
भावे युच् टाप् च ।) इच्छा । इति हलायुधः ।

कामन्धमी, [न्] पुं, (कामं यथेष्टं धमति । काम +
ध्मा + णिनि । बाहुलकात् धमादेशः । निपात-
नात् मुम् साधु ।) कास्यकारः । इति जटाधरः ॥

कामपत्नी, स्त्री, (कामस्य पत्नी ।) रतिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कामपाल, पु, (कामान् पालयति । काम + पाल +
अण् ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

कामप्रद, पुं, (कामं कामरतिभेदं प्रददाति । काम
+ प्र + दा + कः ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
'द्वौ पादौ स्कन्धसंलग्नौ कृत्वा लिङ्गं भगे तथा ।
कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः" ॥
इति स्मरदीपिका । (कामानां सर्व्वेषां पुरु-
षार्थानां प्रदः । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ ।
१४९ । ४५ ।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" ॥)

कामफल, पु, (कामं यथेष्टं फलमस्य ।) महाराज-
चूतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामम्, अव्य (कमेर्णिजन्तात् अमु ।) अकामानुमतिः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १३ ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के

"महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ
न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते" ।)
अनुमतिः । प्रकामम् । यथेष्टम् । अनुगमनम् । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

काममहः, पुं, (कामस्य महः उत्सवो यत्र ।) चैत्री पूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामयिता, [ऋ] त्रि, (कामयते । कम् + णिङ् + तृच् ।) कामुकः । इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥

कामरूपः, पुं, (मूलप्रकृतिर्भगवती कामरूपिणी सती यत्र देशे विराजमाना स देशस्तन्नाम्ना एव उच्यते ।) स्वनामख्यातदेशः । तत्पर्य्यायः । प्राग्ज्योतिषः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्र कामगिरौ योनिपीठे कामाख्या देवी वर्त्तते । यथा ।
"योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता" ।
"सर्व्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे" ।
इति तन्त्रचूडामणौ पीठमाला ॥ (अयं हि गणेशगिरिशिखरस्थो देशः । यदुक्तं तन्त्रे ।
"कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् ।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि" ॥
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतं यावत् ॥
अयं खलु वङ्गदेशस्य ईशानभागे आसामप्रदेशस्य मध्यभागे वर्त्तते ।)

कामरूप, त्रि, (कामं काम्यं मनोज्ञं रूपं यस्य ।) मनोहररूपः । स्वेच्छारूपः । (यथा महाभारते । १ । सुपर्णस्तुतौ २३ । ६ ।
"कामरूपः कामगमः कामवीर्य्यो विहङ्गमः" ॥)
तथा च । मेघदूते ६ ।
"जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः" ॥

कामरूपिणी, स्त्री, (कामं मनोज्ञं रूपं अस्त्यस्याः । कामरूप + इनि + ङीप् ।) अश्वगन्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामरूपी, [न्] पुं, (कामं कमनीयं रूपमस्यास्तीति । कामरूप + इनिः ।) विद्याधरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वाह्यजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कामेन स्वेच्छया रूपं धार्य्यतेऽनेनास्य इनिः ।) मनोज्ञरूपिणि स्वेच्छारूपिणि च त्रि । यथा,—
"सर्व्वेनाद्य विचेतव्यं हरिभिः कामरूपिभिः" ॥
इति रामायणम् ॥

कामरेखा, स्त्री, (कामानां काम्यमानानां रेखा चिह्नं सहस्रं राजिर्वा यत्र ।) वेश्या । इति शब्दमाला ॥

कामलः, पुं, स्त्री, (कम + णिच् + कलच् ।) रोगविशेषः । काँवोल कामला इति च प्रसिद्धिः । इति मेदिनी ॥ तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
"पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" ॥
तस्य लक्षणम् ।
"हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥
दाहाविपाकदौर्ब्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ।
कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला" ॥
तस्याऽरिष्टलक्षणम् ।
"कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः
सरक्ताक्षिमुखच्छर्द्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ।
दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ।
नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली" ॥
इति माधवकरः ॥

कामलः, पुं, (कामयते अभीष्टमस्मिन् । कम + अधिकरणे + कलच् ।) वसन्तकालः । मरुभूमिः । (कामं लाति गृह्णातीति । काम + ला + कः ।) कामुके त्रि इति मेदिनी ॥

कामलता, स्त्री, (कामस्य लतेव ।) शिश्नः । इति हेमचन्द्रः ॥

कामला, स्त्री पुं, (कामल + टाप् ।) स्वनामख्यातरोगः । अथ पाण्डुरोगभेदस्य कामलाया निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" ॥
पित्तं कर्त्तृ । दग्ध्वा संदूष्य । रोगाय कामलाख्याय । पाण्डुरोगिण एवातिशयितपित्तलसेवया कामला भवति । नायं नियमः । किन्तु कामला स्वतन्त्रापि भवति । यथा राजयक्ष्मा कासादुपेक्षिताद्भवति । नायं नियमः । किन्तु राजयक्ष्मा स्वतन्त्रापि भवति । तद्वदेयापि ॥ * ॥
कामलाया लक्षणमाह ।
"हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
पीतरक्तशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥
दाहाविपाकदौर्ब्बल्यसदनारुचिकर्षितः" ॥
हारिद्रं हरिद्रावर्णम् । पीतरक्तशकृन्मूत्रः । पीते रक्ते वा शकृन्मूत्रे यस्य सः । भेकवर्णः तद्भेकवर्णः । तस्या भेदावाह । "कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता" । एका कोष्ठाश्रया अपरा शाखाश्रया । तत्र कोष्ठकामलामाह । "कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला" । कालान्तरात् खरीभूता अतिरूक्षीभूतखर्व्वधातुः । कुम्भकामला कोष्ठकामलेत्यर्थः । सा कृच्छ्रा कष्टसाध्या ॥ * ॥ कुम्भकामलिनोऽरिष्टलक्षणमाह ॥
"कर्षदरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीडितः ।
नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली" ॥
उभयोरपि कामलयोररिष्टलक्षणमाह ।
"कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ।
सरक्ताक्षिमुखच्छर्द्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ॥
दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ।
नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते" ॥ * ॥
अथ कामलाचिकित्सा ।
"त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसः ।
प्रातर्म्माक्षिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥
अञ्जने कामलार्त्तानां द्रोणपुष्पीरसो हितः ।
गुडूचीपत्रकल्कं वा पिबेत्तक्रेण कामली ॥
धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्क्कराः ।
लीढ़ा निवारयन्त्याशु कामलामुद्धतामपि ॥
कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः ।
गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥
दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु
गोमूत्रनिर्व्वापितमष्टवारान् ।
विचूर्ण्य लीढं मधुनाचिरेण
कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
"मरीचविल्वपुष्पाभ्यामञ्जनं कामलापहम्" ॥
इति गारुडे १८० अध्यायः ॥
"तण्डुलीयकगोक्षुरकृतं पीतं पयोऽन्वितम् ।
कामलादिहरं प्रोक्तं मूत्ररोगहरं तथा" ॥
इति तत्रैव १९८ अध्यायः ॥

कामवती, स्त्री, (कामः कमनीयता अस्त्यस्याः । काम + मतुप् । मस्य वः । ङीप् च ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः । (कामः कन्दर्पभावः अस्त्यस्याः । मैथुनानुरागयुक्ता स्त्री । यथा महाभारते १ । आस्तीकपर्व्वणि ९७ । ५ ।
"त्वामः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः" ॥)

कामवल्लभः, पुं, (कामः कमनीयः स्पृहणीय इत्यर्थः अत एव वल्लभः प्रियः । यद्वा कामस्य कन्दर्पस्य वल्लभः कन्दर्पप्रियवसन्तकालोद्भवत्वात् तथात्वम् ।) आम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवल्लभा, स्त्री, (कामस्य कन्दर्पस्य वल्लभा प्रिया । कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवृद्धिः, पुं, (कामस्य वृद्धिर्यस्मात् ।) क्षुपविशेषः । कामज इति कर्णाटके प्रसिद्धः । तत्पर्य्यायः । स्मरवृद्धिसंज्ञः २ मनोजवृद्धि ३ मदनायुधः ४ कन्दर्पजीवः ५ जितेन्द्रियाह्वः ६ कामकजीवः ७ जीवसंज्ञः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । कामवृद्धिविधायित्वम् । षड़ङ्गेन्द्रियवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवृन्ता, स्त्री, (कामं कमनीयं वृन्तं यस्याः ।) पाटलावृक्षः । इति शब्दमाला ॥

कामवृक्षः, पुं, (कामं यथेच्छं वीणादनपेक्षतया उत्पन्नो वृक्षः ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामशरः, पुं, (कामस्य कन्दर्पस्य शर इव कामोद्दीपकत्वात् ।) आम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसखः, पुं, (कामस्य सखा । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) वसन्तकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसुतः, पुं, (कामस्य सुतः ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

कामाख्या, स्त्री, (कामयते भक्तानां कामं पूरयति यद्वा भक्तैः साधकैः काम्यतेऽसौ इति कामा । कामा आख्या यस्याः ।) देवीविशेषः । तन्नामकारणं यथा ।
श्रीभगवानुवाच ।
"कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्धं महागिरौ ।
कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता ॥
कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी ।
कामाङ्गनाशिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोच्यते ॥ * ॥
तत्पीठकारणं यथा,—
"अथ काले यङ्गतिथे अतीते प्रागिसर्ज्जने ।

यस्मा दक्षतनया मार्थार्थेऽपि मधूवराम् ।
या मेऽभूत् प्रेयसी भार्य्या मदाय समर्थ पितुः ।
अनिष्टकारी त्यक्तेन् स्या प्राण स्वस्थे सदा सहम् ॥
ततो यज्ञे समस्तन्तु स च वरे चराचरम् ।
न सा नापि धर्तो यत् तदनिष्टाम्भुषा तु सा ॥
ततो मोहसमापन्नस्तामादाय स्वतामदम् ।
भ्राम्य पीठवरं सन्तु भ्रममाण इतस्ततः ॥
तस्याश्चाङ्गानि पर्य्यायात् पतितानि यतो यतः ।
तत्तत् पुण्यतमं ज्ञातं योगनिद्राप्रभावतः ॥
तस्मिंस्तु कुब्जिकापीठे सत्यास्तद्योनिमण्डलम् ।
पतितं तत्र सा देवी महामाया व्यलीयत ॥
लीनायां योगनिद्रायां मयि पर्व्वतरूपिणि ।
स नीलवर्णः शैलोऽभूत् पतिते योनिमण्डले ॥
स तु शैलो महातुङ्गः पातालतलमाविशत् ।
तस्या भारसमाधारात् ततः दृश्योऽभवत्तदा ॥
स तु पूर्व्वे महाब्रह्मशिला धर्तुं यतुमुत ।
शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण मामधात् ॥
ब्रह्मा पर्व्वतरूपेण मयि पर्व्वतरूपिणि ।
समस्तोऽधोऽगमद्गाढमाक्रान्तो मायया शिवे ॥
ततो वराहः समस्तो मयि मां स तु माधवः ।
शैलरूपं शैलरूपं धर्त्तुं समुपचक्रमे ॥
सोऽप्यधोऽगमत्तया सार्द्धं तदा पर्व्वतरूपिणा ।
आक्रम्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि नितान्ततः ॥
शतं प्रस्थं योजनानां तुङ्गमासीद्धिमवत्सदम् ।
तदाक्रान्तं महादेव्या सर्व्वमेव ह्यधोगतम् ॥
क्रोशमात्रे स्थितं तुङ्गं यस्य तस्मिन्नतस्य तु ।
एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः ॥
ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगतां प्रसूः ।
तत्र पूर्व्वां ब्रह्मशैलं श्वेतं इत्युच्यते बुधैः ॥
मद्रूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा ।
स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणोद्दुरुपाकृतिः ॥
विभ्राजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः ।
वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते ॥
स सर्व्वेषां स्थितः पश्चात् दीर्घं सर्व्वेभ्य एव तु ।
ऐशान्यां योऽभवत् कूर्म्मः शैलरूपो महाद्युतिः ॥
मणिकर्णः स नाम्ना तु ख्यातो देवोपसेवितः ।
योऽनन्तरूपः शैलस्तु वायव्यां समवस्थितः ॥
मणिपर्व्वतसञ्ज्ञोऽसौ पर्व्वतो माधवप्रियः ।
महामायागिरिर्यस्तु नैर्ऋत्यां समवस्थितः ॥
स गन्धमादनो नाम्ना सर्व्वदा शङ्करप्रियः ।
वराहपृष्ठभवने यत्र च्छिन्नो महासुरौ ॥
हरिणा तत्र सञ्जातः पाण्डुनाथ इति स्मृतः ।
ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्व्वभागे तु माधवः ॥
यस्तु पर्व्वतरूपोऽद्य स तु भस्माचलाश्रयः ।
एवं पुण्यतमे पीठे कुब्जिकापीठसञ्ज्ञके ॥
नीलकूटे मया सार्द्धं देवी रहसि संस्थिता ।
सत्यास्तु पतितं तत्र विशीर्णं योनिमण्डलम् ॥
शिलात्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता ।
संस्पृश्य तां शिलां मर्त्यो ह्यमर्त्यत्वमवाप्नुयात् ॥
अमर्त्यो ब्रह्मसदनं तत्स्थो मोक्षमवाप्नुयात् ।
तस्याः शिलायाः माहात्म्यं यत्र कामेश्वरी स्थिता ॥
अद्भुतं यस्य गुह्ये तु सोऽह भस्म भवद्द्रुतम् ।

सा चापि प्रत्यहं मम पञ्चमूर्तिधरा भवेत् ।
मोक्षार्थं सर्व्वलोकानां ममापि प्रीतये शिवा ॥
अहं पञ्चमूर्तिनाऽत्र पञ्चभागे व्यवस्थितः ।
ईशानः पूर्व्वभागस्य कामेश्वर्य्याः प्रधानतः ।
ऐशान्यां तत्पुरुषो ह्यघोरस्तत्र सन्निधौ ॥
सद्योजातोऽथ वायव्ये वामदेवस्तु संस्थितः ।
देव्याश्चापि सदा तत्र पञ्चरूपाणि भैरव ॥
अन्यदेवाश्च गुप्तानि देवैरपि सदैव हि ।
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ॥
शारदा च महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता ।
मयि लिङ्गत्वमापन्ने शिलायां योनिमण्डले ॥
सर्व्वे शिलात्वमापन्नाः शैलरूपाश्च निर्जराः ।
यथाहं लिङ्गरूपेण देवि त्वं मम कामया ॥
शिलारूपप्रतिष्ठानास्तदा सर्व्वास्तु देवताः ।
शिलारूपप्रतिच्छन्ना शैले शैले व्यवस्थिताः ॥
रमन्ते च स्वरूपेण नित्यं रहसि संयुताः ।
ब्रह्माविष्णुरहश्चापि दिक्पाला सर्व्व एव ते ॥
अन्येऽप्याश्रिता देवा सानुगा मया मयि ।
उपासितुं तदा देवीं कामाख्यां कामरूपिणीम् ॥
नीलशैलत्रिकोणस्य मध्ये नित्यं सदाशिव ।
तन्मध्ये मण्डपं चापि पट्टिकाद्भिसमन्वितम् ॥
गुहा मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्म्मिता ।
योनिस्तस्याः शिलायास्तु शिलारूपा मनोहरा ॥
वितस्तिमात्रविस्तीर्णा एकविंशाङ्गुलायता ।
कमलस्पर्शविनिर्म्माणमसारोहानुगामिनी ॥
सिन्दूरकुङ्कुमाराधा सर्व्वकामप्रदायिनी ।
तस्यां योनौ पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी ॥
महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी ।
तथाष्टौ योगिनीभिश्च मूलभूता सनातनी ॥
पूर्व्वाद्या शैलपुत्राद्याः स्थिता देव्या समन्ततः ।
तासान्तु पीठनामानि शृणु चैकं भैरव ॥
गुप्तकामा च श्रीकामा तथा च विन्ध्यवासिनी ।
कोटीश्वरी वनस्था तु पाददुर्गा तथापरा ॥
दीर्घेश्वरी क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ।
अष्टयोगिन्य पीठनाम्ना ख्याता अष्टौ च देवता ॥
सर्व्वतीर्थानि चैकत्र जलरूपाणि भैरव ॥
स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या प्राणिपुण्यदा ।
विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल इत्युत ।
कामुकायास्तु वटुक कामाख्याभ्यर्णसंस्थितः ॥
अस्मिन् सरस्वती देव्यो देव्या अग्रे व्यवस्थिते ।
ललितायामभवल्लक्ष्मीर्मातङ्गी तु सरस्वती ॥
गयाख्यस्य पूर्व्वभागे तस्य शैलस्य संस्थितः ।
सिद्ध स नाम्ना विख्यातो हारिदेव्या प्रिय सुत ॥
कल्पवृक्षः कल्पवल्ली तिन्तिडी चापराजिता ।
भूतास्त्वस्मिन्महाशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये ॥
वराह पाण्डुनाथाख्य क्षितस्तत्र हरिर्यतः ।
जघने शिरसी हत्वा जघान मधुकैटभौ ॥
तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
ईशानाख्यः शिरोरत्नं तत् सिद्धेश्वरसञ्ज्ञकम् ॥
शिलारूपं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं विद्धि भैरव ॥
तस्यासन्नं गयाक्षेत्रं क्षेत्रं वाराणसी तथा ।
योनिमण्डलसङ्काशं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम् ।

तत्रैवामृतकुण्डन्तु सुधामयप्रपूरितम् ।
मम प्रियार्थं देवेन स्थापितं सह निर्जरैः ॥
कामदेवाश्रयं तीर्थं श्रीकामेश्वरसञ्ज्ञकम् ।
कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने व्यवस्थितम् ।
केदारसञ्ज्ञं क्षेत्रं मध्ये च सिद्धकामदौ ॥
दीर्घं चतुर्द्धाम यायाश्चाश्य तु तत् ।
तस्यासन्ने तु नगरी गुप्तकामाऽऽश्रया तु सा ॥
गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था कामेश्वर्य्याभिसंयुता ।
कामेश्वरशिलामध्या कामाख्यामधिता सदा ॥
पूर्व्वभागेन सम्भावा योनिस्तु प्रभातत ।
कामकामाख्ययोर्म्मध्ये कामनाभिर्व्यवस्थिता ॥
पीठे दीर्घेश्वरी नाम्ना सोमाभागे प्रपञ्चिका ।
कामाख्या प्रस्तरप्रान्ते कुम्भाण्डी नाम योगिनी ॥
पीठे कोटीश्वरी नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता ।
यथाघोराह्वयं तीर्थं तत् कामाख्यास्तु दक्षिणे ॥
पीठे भैरवनामा तु कीर्त्यते परमार्थिभिः ।
चामुण्डाभैरवी नाम्ना भैरवाश्रमसंस्थिता ॥
भाविता कामदा भक्ते चतुर्मुण्डविनाशिनी ।
कामाभैरवयोर्म्मध्ये स्वयं देवी सुरापगा ॥
स्थिता च सर्व्वजगतां देव्याश्च प्रीतये स्थिता ।
सद्योजाताह्वयं तीर्थं पीठे व्याघ्रातकेश्वरम् ॥
भैरवाग्ने नगरे तु स्थितं देवर्षिसेवितम् ।
विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां भाविकां योगरूपिणीम् ॥
सिद्धकामेश्वरी नाम्ना ख्याता देवेषु नित्यशः ।
अभीष्टं तत्र तृष्णायां वत्सलत्र तु संस्थितः ॥
आम्रातक कल्पवृक्ष कल्पवल्लीसमन्वित ।
पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समुत्थिता ॥
आम्रातकस्य निकटे मम प्रीतिविवृद्धये ।
पुष्करारण्यन्तु तत् क्षेत्रं पीठे त्वाम्रातकाह्वयम् ॥
ऐशान्यां तद्गुरूभारय मम तीर्थं व्यवस्थितम् ।
भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातश्च भैरव ॥
गह्वरं भुवनेशस्य भुवनानन्दसञ्ज्ञकम् ।
तस्यासन्ने तु सुरभिः शिलारूपेण संस्थिता ॥
कामधेनुरिति ख्याता पीठे कामप्रदायिनी ।
योऽसौ शरभमूर्त्तिर्म्मे मध्यखण्डे प्रचण्डक ॥
महाभैरवनामाभूत् कोटिलिङ्गात्मकस्तु सः ।
मूर्त्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेषु समवस्थितः ॥
अथ पश्चादग्निग्रीवा भैरवाख्य स्थितोऽधरे ।
महागौरी तु या देवी योगिनी सिद्धरूपिणी ॥
सा ब्रह्मपर्व्वते चान्ते शिलारूपेण चोर्द्धत ।
अतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा भुवनेश्वरी ॥
यत्र ब्रह्मा तु समस्तो मयि पर्व्वतरूपिणि ।
कल्पवल्ली तु तत्रास्ते नाम्ना सा त्वपराजिता ॥
कामधेनोरदूरस्था पूर्व्वभागे महेश्वरी ।
श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी ॥
आग्नेय्यां विद्धि तां सत्यां सर्व्वकामप्रदां शुभाम् ।
योगिनी चण्डघण्टाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी ॥
योगिनी स्कन्दमाता तत्पीठेऽभूद्वनवासिनी ।
कात्यायनी पीठनाम्ना पाददुर्गेति गद्यते ॥
नैर्ऋत्यां नीलशैलस्य प्रान्ते सा संस्थिता शिवा ।
योऽसौ नन्दी मम तनुः स तु पाषाणरूपधृक् ॥
संस्थितः पश्चिमद्वारि हनूमान् पीठनामतः" ॥ * ॥

श्रीऔर्व्व उवाच ।

"इति तस्य वचः श्रुत्वा शम्भोरमिततेजसः ।
भैरवस्तं तु पप्रच्छ वेतालोऽपि समुत्सुकः" ॥

श्रीवेतालभैरवावूचतुः ।

"श्रुतः पीठक्रमस्तात देव्याः पूजाक्रमस्ततः ।
श्रोतुमिच्छामि मूर्त्तीनां पञ्चानामपि शङ्कर ! ॥
रूपाणि पञ्चमूर्त्तीनां मन्त्राणि च समन्ततः ।
तथा यन्त्राणि तन्त्राणि वद नौ वृषभध्वज !" ॥

ईश्वर उवाच ।

"शृणु वक्ष्यामि वेताल मन्त्रं तन्त्रं पृथक् पृथक् ।
कामाख्यापञ्चमूर्त्तीनां रूपं कल्पञ्च भैरव ! ॥
कामस्थं काममध्यस्थं कामदेवपुटीकृतम् ।
कामेन कमयेत् कामी कामं कामे नियोजयेत् ॥
ज्येष्ठन्तु व्यञ्जनं ब्रह्म न परः प्रान्त उच्यते ।
प्रथमं क्रमतः कुर्य्यात् तत्संसक्तं सुधामयम् ॥
प्रजापतिस्तथा शक्रवीजसंख्यादिसंयुतम् ।
चन्द्रार्द्धसहितं वीजं कामाख्यायाः प्रचक्षते ॥
इदं धर्म्मप्रदं काममोक्षार्थानां प्रदायकम् ।
इदं रहस्यं परममन्यत्र तु सुदुर्लभम् ॥
श्रोत्रेणेदं यः शृणुयाद्दुरुवक्त्रान्नरोत्तमः ।
स कामानखिलान् प्राप्य शिवलोके महीयते ॥ * ॥
"श्रुतिसकलितसारं देवकण्ठैकहारं
सकलकलुषहारि श्रीधरामर्त्यकारि ।
सुनयशुभयशोभिर्योजयेद्यत्तु गोभि-
स्तदिह शिवसमस्तं विघ्नधर्म्माङ्कितात्मम् ॥
नयनकलितकारि ध्यानिनां दत्तपारि
प्रणयसुनयसंस्थं देवसत्यादिकस्थम् ।
परमपदविशीर्णं शुद्धदौर्माग्यजीर्णं
शृणु शिवपदरूपं कामदेव्याः स्वरूपम् ॥
श्रवणगमनमात्रान्मार्गितं यस्य नाम
प्रभवति बहुभूत्यै नीतिमार्गैकधाम ।
सुरगणगणसंधा कुण्डली यस्य शक्ति-
स्तदिह परमरूपं चिन्तनीयं कृतीशैः ॥
रविशशियुतकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
मणिकनकविचित्रा लोलकर्णा त्रिनेत्रा ।
अभयवरदहस्ता साक्षसूत्रप्रशस्ता
प्रणतसुरवरेशा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
अरुणकमलसंस्था रक्तपद्मासनस्था
नवतरुणशरीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
शवहृदि पृथुतुङ्गस्तन्ययुग्मा मनोज्ञा
शिशुरविसमवस्त्रा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
विपुलविभवदात्री स्मेरवक्त्रा सुकेशी
दलितकरकदन्ता सामिचन्द्रावनम्रा ।
मनसिजदृशदिस्था योनिमुद्रां लसन्ती
पवनगगनशक्ता संश्रुतस्थानभागा ॥
चिन्त्या चैवं विद्युदग्निप्रकाशा
धर्म्मार्थाद्यैः साधिता वाञ्छितार्थैः ।
कल्पं तन्त्रं शृणिवदं सम्यगर्थं
वेतालत्वं भैरवत्वं प्रतिष्ठम् ॥
तस्मिन्नाद्यं मण्डलं विद्धि पश्चात्
कार्य्यं तद्वै चन्दनैः पुष्पगन्धैः ।
तत्पर्य्याये लेखने पूर्व्वमुक्तौ
देवीतन्त्रे सोऽत्र पूर्व्वं विधेयः" ॥

इति श्रीकालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥

कामाग्निसन्दीपनमोदकं, क्ली, (सन्दीप्यते अनेनेति सन्दीपनम् । कामाग्नीनां सन्दीपनमुद्दीपकम् । कामाग्निसन्दीपनञ्च तत् मोदकञ्चेति ।) औषधविशेषः । यथा,—

"कर्षो रसो गन्धकलौहकाभ्र
दिक्षारचित्रे लवणानि पञ्च ।
शटी धनागीजयकीटहारि
तालीशपत्राण्यपरं द्विकार्षम् ॥
जीरं चतुर्ज्जातलवङ्गजाती-
फलञ्च कर्षत्रयमेवमन्यत् ।
सदारु दारं कटुकात्रयञ्च
तथा चतुःकर्षमितं निबोध ॥
धन्याकयष्टीमधुकं कशेरु-
कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी ।
वरेभकणेक्षुरकालगुप्ता-
वीजं तथा गोक्षुरवीजयुक्तम् ॥
सर्वीजयत्रेन्द्रजःसमानं-
समासिता क्षौद्रघृतस्य तुल्यम् ।
कर्षैकमिन्दोरयमोदकं तत्
कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम्" ॥ * ॥
"वृष्यं ततः परतरं सततं न दृष्ट-
मेनं निषेव्य मनुजः प्रमदासहस्रम् ।
गच्छन्न लिङ्गशिथिलत्वमवाप्नुयाच्च
नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तः ॥
कान्त्या कृताङ्गनमपि स्वरतो मयूरान्
वाहं यवेन गमनेन महाविहङ्गम् ।
वातानशीतिमथपित्तगदं समग्रं
श्लेष्मोत्थविंशतिरुजः परमग्निमान्द्यम् ॥
दुर्नामकासकभगन्दरपाण्डुरोग-
मेहातिसारकृमिहृदयरुग्गीप्रदोषान् ।
कासज्वरश्वसनपीनसपार्श्वशूल-
शूलाम्लपित्तसहितांश्चिरजान् समस्तान् ॥
हत्वा गदानपि च तत् पुनरपत्यकारि
सर्व्वर्त्तुपथ्यमथ सर्व्वसुखप्रदायि ।
वृष्यं वलीपलितहारि रसायनं स्यात्
श्रीमूलदेवकथितं परमं प्रशस्तम्" ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥

कामाङ्कुशः, पुं, (कामे कामोद्दीपने अङ्कुश इव । नखाघातेन कामोद्दीपनादस्य तथात्वम् ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामस्य अङ्कुश इव ।) शिश्नः । इति जटाधरः ॥

कामाङ्गः, पुं, (कामं कामोद्दीपकं अङ्गं मुकुलं यस्य ।) आम्रवृक्षः । इति जटाधरः ॥

कामातुरः, त्रि, (कामेन आतुरः ।) कामार्त्तः । यथा । "अर्थोलाघवमुक्षितो निपतनं कामातुरो वाञ्छनम्" ॥ इति नवरत्नमध्ये धन्वन्तरिः ॥

कामान्धः, पुं, (कामेन अन्धयति निजध्वनिजनितमन्मथोद्दीपनेन हतज्ञानं करोतीति । काम + अन्ध + णिच् + अच् ।) कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कामेन अन्धः । स्मरान्धः । कामवेगेन कर्त्तव्यताज्ञानशून्यः ॥)

कामान्धा, स्त्री, (कामं यथेष्टं अन्धयति । अन्ध + णिच् + अच् + टाप् ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः । (स्मरेण अन्धा । कर्त्तव्यज्ञानशून्या । प्रगल्भानायिकाविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ३ । ७० ।

"स्मरान्धा गाढ़तारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता दरव्रीड़ा प्रगल्भाक्रान्तनायका" ॥

अस्या उदाहरणं यथा तत्रैव ।

"धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विश्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि" ॥)

कामायुः [स्] पुं, (कामं यथेष्टं आयुर्यस्य ।) गरुड़ः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामायुधः, पुं, (कामस्य आयुधमिव मुकुले आकारोऽस्ति अस्य । अर्श आदित्वात् अच् ।) महाराजचूतः । आम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवास्त्रे क्ली ॥

कामारण्यं क्ली, (कामं मनोहरं अरण्यम् ।) मनोज्ञवनम् । इति शब्दमाला ॥ (कामस्य अरण्यमिति विग्रहे कन्दर्पवनम् ॥)

कामारिः, पुं, (कामस्य अरिः ।) विटमाक्षिकधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥ महादेवः कन्दर्पनाशकत्वात् ॥

कामार्त्तः, त्रि, (कामेन ऋतः ।) कामपीड़ितः । कामातुरः । यथा, मेघदूते ५ ।

"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु" ॥

कामालुः, पुं, (कामं यथेष्टं अलति पुष्पविकाशेन पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + उण् ।) रक्तकाञ्चनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कामावसायिता, स्त्री, (कामेन स्वेच्छया अवसाययति सर्व्वाणि अविद्यावासनाजालानि । काम + अव + सो + णिच् णिनि ततो भावार्थे तल् ।) कामान् स्वेच्छया अवसाययितुं शीलमस्य कामावसायी तस्य भावः । इति सारसुन्दरी ॥ शिवस्याणिमाद्यष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । इत्यमरः शब्दरत्नावली च ॥ सा तु सत्यसङ्कल्पता ॥ (अष्टैश्वर्य्याणि यथा,

"अणिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाम्यं गरिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" ॥)

कामावसायित्वं, क्ली (कामावसायिनो भावः । त्वप्रत्ययः ।) कामावसायिता । इति हेमचन्द्रः ॥

कामिः, पुं, (कामयते इति । कम् + णिच् + इण् ।) कामुकः । स्त्रियां स्त्री । इति मेदिनी ॥

कामिकः, पुं, (कामः अस्त्यस्य ठन् ।) कारण्डवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (कामेन निर्वृत्तम् । ठञ् । कामनिर्वृत्तकर्म्मणि क्ली । यथा, महाभारते अनुशासनपर्व्वणि ।

"देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति" ॥)

कामिनी, स्त्री, (अतिशयेन कामः अस्या अस्ति इति । काम + इनिः + ङीप् ।) अतिशयकामयुक्ता नारी । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ (यथा, मनुः ८ । ११२ ।

"कामिनीषु विवाहेषु गवाम्भक्ष्ये तथेन्धने

श्राद्धाद्यभ्युपपत्तौ च श्रमणे नास्ति पातकम्" ।) भीरुस्त्री । वन्दा । इति मेदिनी ॥ दारुहरिद्रा । मदिरा । स्त्रीसामान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् २७० ।
"कथं इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा" ॥)

कामिनीश, पुं, (कामिन्याः कामिनीप्रियाङ्गनस्य ईशः तत्साधनत्वात् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कामी, [न्] पुं, (अतिशयेन कामयते । कम + णिच + णिनि ।) चक्रवाकः । पारावतः । कामुकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मेघदूते । ७४ ।
'सभ्रूभङ्गं प्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघैः ' ॥) चटकः । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ऋषभौषधिः । सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सर्व्वकामवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ८३ ।
'स मदेव कामपालः कामी कान्तः कृतागमः "॥)

कामीन, पुं, (कामम् अनुगच्छति इति ख । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) रामपुवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामीन इत्यपि दृश्यते ।)

कामुक, त्रि, (कामयते इति । "लषपतपदेत्यादिना" । ३ । २ । १५४ । उकञ् ।) कामी । तत्पर्य्यायः । कमिता २ अनुकः ३ कम्रः ४ कामयिता ५ अभीकः ६ कमनः ७ कामनः ८ अभिकः ९ । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा, भागवते ९ । २३ । १७ ।
'दुष्यन्तः स पुनर्भेजे स्ववंशं राज्यकामुकः " ॥)

कामुक, पुं, (कम + उकञ् ।) अशोकवृक्षः । अतिमुक्तकलता । इति मेदिनी ॥ चटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामुककान्ता, स्त्री, (कामुकानां कान्ता प्रिया ।) अतिमुक्तकलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामुका, स्त्री, (कम + उकञ् + स्त्रियां टाप् । न ङीप् ।) धनादीच्छाविशिष्टा । तत्पर्य्यायः । इच्छावती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ९ ॥

कामुकी, स्त्री, (कम + उकञ् + 'जानपदकुण्डेति" । ४ । १ । ४२ । ङीष् ।) मैथुनेच्छावती । तत्पर्य्यायः । वृषस्यन्ती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ९ ॥ (यथा नैषधे १९ । २४ ।
"कनिष्ठभवदत्यागादिन भन खलु कामुकी सुभगमभिधास्यत्युद्दामापराङ्गवदावद " ॥)

कामेश्वरी, स्त्री, (काम्यन्ते इति कामाः विषयास्तेषां भोग्यानां प्रदायित्वेन ईश्वरी ।) कामाख्यायाश्च मूर्त्त्यन्तर्गतमूर्त्तिविशेषः । यथा,—
'दश्याश्चापि नरश्रेष्ठ । पञ्च रूपाणि भैरव ! ।
ब्रह्मा वेतालः ! गुह्यानि दर्वैरपि सदा हि ॥
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ।
सारदा च महोत्साहा कामरूपगुणयुता' ॥
इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥ * ॥
अस्या मन्त्रो यथा, श्रीभगवानुवाच ।
'दश्याः कामेश्वरीं मूर्त्तिं शृणु वक्ष्यामि भैरव ! ।
यस्याश्चिन्तनमात्रेण साधको लभते प्रियान् ॥
मन्त्रं तस्याः प्रथमतः शृणुध्यानगोचरम् ।
तत पूर्वाकम वक्ष्ये क्रमादेतान्भैरव ! ॥
प्रथमविन्दुतो वह्निरिन्द्रबीजं ततः परम् ॥
चूडाचन्द्रार्द्धसहितं चतुर्थस्वरसंयुतम् ।
इदं कामेश्वरीमन्त्रं सर्व्वकामार्थसाधनम् ' ॥ * ॥
तस्या ध्यानं यथा,—
"रूपन्तु चिन्तयेद्देव्याः कामेश्वर्य्या मनोहरम् ।
प्रभिन्नाञ्जनसङ्काशां नीलस्निग्धशिरोरुहाम् ॥
षड्भुजां द्वादशभुजां अष्टादशविलोचनाम् ।
प्रत्येकं मटुं शीर्षेषु चन्द्रार्द्धकृतशेखराम् ॥
मणिमुक्तादिमाणिक्यकृतां मालामुरःस्थले ।
कण्ठे च बिभ्रतीं नित्यं सर्व्वालङ्कारमण्डिताम् ॥
पुस्तकं सिद्धसूत्रञ्च मधुराधरं तथा ।
खड्गं शक्तिञ्च शूलञ्च बिभ्रतीं दक्षिणे करे ॥
अक्षमालां महापद्मं कोदण्डञ्चाभयं तथा ।
चर्म्म पश्चात् पिनाकञ्च बिभ्रतीं वामपाणिभिः ॥
शुक्लं रक्तञ्च पीतञ्च हरितं श्याममेव च ।
विचित्रं क्रमतः शीर्षं ऐशान्यां पूर्व्वमेव च ॥
दक्षिणं पश्चिमञ्चैव तथैवोत्तरशीर्षकम् ।
मध्यञ्चेति महाभाग ! क्रमात् शीर्षाणि वर्णतः ॥
शुक्लं माहेश्वरीवक्त्रं कामाख्यारक्तमुच्यते ।
त्रिपुरापीतसङ्काशं शारदाहरितं तथा ॥
श्यामं कामेश्वरीवक्त्रं चण्डायाश्चित्रमिष्यते ।
धम्मिल्लसंयतकचं प्रतिशीर्षं प्रकीर्त्तितम् ।
सिंहोपरिसितप्रेते तस्मिंश्चोच्छितपङ्कजम् ।
कामेश्वरी स्थिता तत्र ईषत्प्रहसितानना ॥
विचित्रांशुकसंवीता व्याघ्रचर्म्माम्बरा तथा ।
एवं कामेश्वरीं ध्यायेद्धर्म्मकामार्थसिद्धये" ॥
इत्यादि कालिकापुराणे ६३ अध्यायः ॥

कामोदक, क्ली, (कामेन स्वेच्छया दत्तं उदकम् ।) मृतोद्देशे स्वेच्छया दत्तोदकम् । इति मिताक्षरा ॥

कामोदा, स्त्री, (कुत्सितो मोदो आमोदो यस्याः । सहृदयमनोहरत्वाभावात् ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

काम्पिल, पुं, (कम्पिला नदीविशेषः तस्य अदूरे भवः अण् ।) काम्पिल्यदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पाञ्चालस्य दक्षिणांशे वर्त्तते । इति हरिवंशः ॥)

काम्पिल्य, पुं, (कम्पिल + जातार्थे ष्यञ् ।) गुण्डारोचनीनामसुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कम्पिलाया अदूरे भवः इति सङ्काशादित्वात् ण्य ।) उत्तरदेशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३९ । ६८ ।
' माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् ।
सोऽध्यवात्सीत दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम् ।
दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावच्चर्म्मण्वती नदी' ॥)

काम्पिल्ल, पुं, (काम्पिल + अच् निपातनात् साधुः ।) गुण्डारोचनी । कमलागुंडी इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥ तस्य रूपान्तराणि कम्पिल्लः । कम्पीलः । काम्पिलः । काम्पिल्यः । इति भरतः ॥

काम्पिल्लका, स्त्री (काम्पिल्ल + स्वार्थे कन् टाप् च ।) काम्पिल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्वचित् क्लीवे ऽपि दृश्यते । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अ ।
' चूर्णं काम्पिल्लकं चापि लभेत गुटिकाकृतम्" ।)

काम्पील, पुं, (काम्पिल + अच् निपातनात् साधुः ।) काम्पिल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥ ("दर्वी काम्पीलवासिनीम्" । इति यजुर्व्वेदे ॥)

काम्पीलक पुं, (काम्पील + स्वार्थे कन् ।) काम्पिल्लः । इति रत्नमाला ॥

काम्बल, पुं, (कम्बलेनावृतः । कम्बल + अण् ।) कम्बलावृतरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥

काम्बविक, पुं, (कम्बु शङ्खः भूषणत्वेन शिल्पमस्य ठक् ।) शङ्खकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ । शाँखारी इति भाषा ॥

काम्बुका, स्त्री, (कुत्सितं अम्बु यस्याः कप् । कोः कादेशः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥

काम्बोज, पुं, (कम्बोजदेशे भवः इति । अण् ।) कम्बोजदेशजघोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४५ ॥ सोमवल्कः । पुन्नागवृक्षः । इति मेदिनी ॥ (कम्बोजः अभिजनो यस्य सिन्ध्वादित्वात् अण् ।) म्लेच्छजातिविशेषः । स तु यवनतुल्यः सगरराजेनास्य सर्व्वशिरोमुण्डनं कृतम् । यथा । हरिवंशे ॥
"अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत् ।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानां तथैव च" ।

काम्बोजी, स्त्री (कम्बोजेषु भवः कच्छादित्वात् अण् ङीप् ।) माषपर्णी । माषाणी इति भाषा । इत्यमरः २।४।१३८। वर्णखदिरः । इति मेदिनी ॥ पापिड़ि खयर इति भाषा ॥ गुञ्जा । कुँच इति भाषा । वाकुची । हाकुच इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

काम्य, त्रि, (काम्यते इति । कम् + णिच् + कर्म्मणि यत् ।) कमनीयम् । सुन्दरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ("काम्यानां स्वफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च ।
अत काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः '॥
इति जावालः ॥) कामनायुक्तव्यक्तिः । कर्त्तव्यकर्म्म । यथा, मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशधृता स्मृतिः
"यत् किञ्चित् फलमुद्दिश्य यज्ञदानजपादिकम् ।
क्रियते कायिकं यच्च तत्काम्यं परिकीर्त्तितम् ' ॥

काम्यदान, क्ली (काम्यञ्च तत् दानञ्चेति ।) कमनीयस्य वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनो दानं कामनया वा दानम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । प्रवारणम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥ (यथा, गरुडपुराणे ।
"अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत्प्रदीयते ।
दानं तत् काम्यमाख्यातं ऋषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः "॥)

काय, क्ली, मनुष्यतीर्थम् । इति मेदिनी ॥ (कः प्रजापतिर्देवतास्य । "कस्येत्" । ४ । २ । २५ । इत्यण् इदन्तादेशश्च तत आदिवृद्धिः ।) प्राजापत्यतीर्थम् । तत्तु स्वल्पाङ्गुल्योर्मूलम् । कनिष्ठानामिकयोरधोभाग इति यावत । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा मनुः २ । ५९ ।
"अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।
कायमङ्गुलिमूले ऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ' ॥)

कायः पुं (कः ब्रह्मास्य देवता "कस्येत्" । ४ । २ ।

२५ । इत्यण् । इदन्तादेशश्च । यस्येतिलोपात् पर-
त्वादादिवृद्धिः कदैवतम् । स तु ब्राह्मतीर्थम् ।
(कायति प्रकाशते इति व्यच् ।) मूर्त्तिः ।
("कायः सन्निहितापायः सम्पदः पदमापदाम् ।
समागमाः सापगमाः सर्व्वमुत्पादि भङ्गुरम्" ॥
इति हितोपदेशः ॥) संघः । लक्ष्यः । स्वभावः ।
इति मेदिनी ॥ प्राजापत्यविवाहः । इति स्मृतिः ॥
(यथा मनुः ३ । ३८ ।
"आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन्
षट् षट् कायोढजः सुतः" ॥)
अस्य लक्षणं उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ मूलधनम् ।
यथा,—नारदः ।
"कायाविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु कायिका" ॥
कायमानं, क्ली, (कायस्य मानमिव मानमस्य ।) तृण-
कुटीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कायवलनं, क्ली, (कायो वल्यते आच्छाद्यते अनेन ।
वलसंवरणे करणे ल्युट् ।) कवचम् । इति हारा-
वली । ७३ ॥
कायस्थः, पुं, (कायेषु सर्व्वभूतशरीरेषु अन्तर्यामि-
तया तिष्ठतीति । काय + स्था + कः ।) पर
मात्मा । (यथा उत्तरगीतायाम् ।
"कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते ।
कायस्थोऽपि न भुञ्जानः कायस्थोऽपि न बध्यते" ॥
काये ब्रह्मकाये तिष्ठतीति । काय + स्था + कः ।)
नरजातिविशेषः । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्यायः ।
कूटकृत् २ मञ्जीकरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करणः ४ मञ्जिकारकः ५ । इति जटाधरः ॥
तस्योत्पत्त्यादिर्यथा* ।

श्रीहर उवाच ।
"भूयस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि वगलेति मनूत्तमम् ।
यस्य ग्रहणमात्रेण कायस्थो विप्रसेवकः ॥
पार्व्वत्युवाच ।
अतीव चित्रं शम्भो ! त्वमुक्तवानावयोरपि ।
शूद्रात् कनीयसी जातिरभवद्विप्रसेवकः ॥
श्रोष्याम्यादौ हि कायस्थवृत्तान्तं ब्रूहि विस्तरात् ।
कायस्थः क्षत्त्रविट्शूद्रान्ते विप्रार्चकः कथम् ॥
केन प्रकारेण च वा वगलेति गृहीतवान् ।
ततश्च सिद्धविद्याया वगलाया वरेश्वर ! ॥
श्रोष्यामि महिमानञ्च साधनं त्वत्त एव हि ॥
हर उवाच ।
ब्रह्मपादांशतो जन्म चातः कायस्थनामभृत् ।
ककारं ब्राह्मणं विद्यादाकारं नित्यसंज्ञकम् ॥
यायन्तु निकटं ज्ञेयं तच्च काये हि तिष्ठति ।
कायस्थोऽतः समाख्यातो मसीशं प्रोक्तवांश्च यम् ॥
जीवेत्तृणे भृगुपदे जन्मत्वात् शोभना धियः ।
शठश्च शूरता किञ्चिदनेकप्रतिपालकृत् ॥
जन्मावधि द्विजार्च्चायां मतिरेव निरन्तरम् ।
कुशासनादि सकलं गृहीत्वा मस्तकोपरि ॥
अनुगच्छामि सततमिति चिन्तामनाः सदा ।
शठत्वाच्चतुरत्वाच्च विप्रसेवामनुत्तमाम् ॥
वाञ्छत्येव मसीशः स सदोद्वेगीतिमावहन् ।
ब्राह्मणं चेश्वरं ज्ञात्वा भक्त्या स्तौति कृताञ्जलिः ॥
यं यं गच्छति विप्रश्च मसीशश्चानुगच्छति ।
नद्यादौ गत्वा चेद्विप्रः स्नात्वा कुर्य्यात्तपोऽपि च ॥
यावत्तावच्च तिष्ठेत् स क्षुधया पीड़ितोऽपि च ।
तथापि नासनं त्याति शिरे धर्त्तुं, द्विजोऽपि च ।

मसीशायादीक्षिताय क्षत्त्रवैश्योपमाय च ।
अशूद्रायेति वोढुं न ददात्येवासनादिकम् ॥
पार्व्वत्युवाच ।
चित्रं ब्रवीषि हे नाथ कायस्थोऽशूद्र एव किम् ।
जाने शूद्रकनिष्ठं तं शूद्रतुल्यः कथं स न ॥
क्षत्रवैश्योपमो ह्युक्तस्त्वयैव कथमीश्वर ! ॥
हर उवाच ।
ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः ।
शूद्रात् परः कनिष्ठः स चातः कालि ! कृतश्च तत् ॥
किन्तु सामादिवेदान् हि त्वचो विट् शूद्र एव हि ।
गृहीतवान्न तत् किञ्चिन्मसीशोऽलसतः शिवे ! ॥
अतो यज्ञोपवीती न ते हि यज्ञोपवीतिनः ।
एते सर्व्वैदिकाचारा मसीशो हि स्वभावतः ॥
मस्या सह तु लेखन्या सर्व्वं लेखितुमीश्वरः ।
लेखितुं नैव शक्नोति वैदिकं किञ्चितं किल ॥
अतो हृदि विचार्य्याथ खेदेन विप्रमीश्वरम् ।
ज्ञात्वा भक्त्यानुगच्छेद्धि यत्र याति धरासुरः ॥
क्षत्रेताद्वापरेषु गतेष्वपि मसीशकः ।
तदपि त्यक्तवान्नैव दृढां भक्तिं द्विजेषु च ॥
ततो हि कृपया विप्रः कायस्थमनुगृह्य हि ।
सात्त्वतं प्राददद्विद्यां वगलेति तव प्रिये ! ॥
यतो दीक्षामात्रमेव पवित्रः कार्य्यसिद्धिता ।
ततः कुशासनादींश्च वोढुं प्रादात् शिरोपरि ॥
एवं प्रकारेण कालि ! विप्राणामनुगाः कृतौ ॥
कायस्थाः कालिके ! देवि ! पुनस्तद्विभवं शृणु ॥
कलिप्रथमतो राजा क्षत्त्रियाणां महाबलः ।
सयज्ञनामा गोमेधमखमारब्धवान् प्रिये ॥
आहूतवांश्च सर्व्वान् स चतुर्योजनमध्यतः ।

---

* कायस्थोत्पत्त्यादौ ग्रन्थकृता राज्ञा यानि प्रमाणानि
संगृहीतानि तदितराण्यधुना प्राप्तानि । कतिपयप्रशस्तप्रा-
माण्यप्रमाणान्यत्रोद्धृतानीति । तद् यथा,—
"अथ ध्यानस्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गतः ।
दिव्यरूपः पुमान् हस्ते मसीपात्रञ्च लेखनी ॥
चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपतः ।
प्राणिनां सदसत्कर्म्मलेख्याय स निरूपितः ।
ब्रह्मणातीन्द्रियज्ञानी देवाग्न्योर्यज्ञभुक् स वै ।
भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजैः ॥
ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते ।
नानागोत्राश्च तद्वंशाः कायस्था भुवि सन्ति वै" ॥
इति पद्मपुराणे सृष्टिखण्डम् ॥ * ॥
दत्तात्रेय उवाच ।
"त्रिकालज्ञं महाप्राज्ञं पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम् ।
उपसङ्गम्य पप्रच्छ भीष्मः शस्त्रभृताम्वरः ॥
चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां तथैव च ।
उत्पत्तयः सङ्करादीनां श्रुतो विस्तरतो मया ॥
कायस्थोत्पत्तयो लोकेऽज्ञाताश्चैव महात्मने ।
भूय एव महाप्राज्ञ ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
वैश्यवा दानशीलाश्च पितृयज्ञपरायणाः ।
सुधियः सर्व्वशास्त्रेषु काव्यालङ्कारबोधकाः ॥
वोढारो निजवर्गाणां ब्राह्मणानां विशेषतः ।
तानहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने ! ॥
एतन्म संशयं विप्र ! वक्तुमर्हस्यशेषतः ।
इति पृष्टो मुनिप्राज्ञः, गाङ्गेय ! शृणु तत्त्वतः ॥
पुलस्त्य उवाच ।
शृणु गाङ्गेय ! वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम् ।
न श्रुतं यत् त्वया पूर्व्वं तन्मे कथयतः शृणु ॥
येनेदं सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा ।
उत्पाद्य पाल्यते भूयो निधनाय प्रकल्पते ॥
अव्यक्तः पुरुषः शान्तो ब्रह्मा लोकपितामहः ।
यथाऽसृजत् पुरा विश्वं कथयामि तव प्रभो" ॥
'मुखतोऽस्य द्विजा जाता बाहुभ्यां क्षत्त्रियास्तथा ।
ऊरुभ्याञ्च तथा वैश्याः पद्भ्यां शूद्राः समुद्भवाः ॥
द्विचतुःषट्पदादींश्च प्लवङ्गमसरीसृपान् ।
एककालेऽसृजत् सर्व्वं चन्द्रसूर्य्यग्रहांस्तथा ॥
एवं बहुविधानेन विश्वमुत्पाद्य भारत ! ।
उवाच तं सुतं ज्येष्ठं काश्यपं चातितेजसम् ॥
प्रतियत्नेन भोः पुत्त्र जगत् पालय सुव्रत ! ।
इत्याज्ञाप्य सुतं ज्येष्ठं सृष्टिसम्भवहेतुकम् ॥
ततस्तु ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तन्निबोध मे" ॥
"दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् संयम्य शान्तमानसः ॥
ततः समाहितमतेर्यद्भूतं तद्वदामि ते ।
तच्छरीरान्महाबाहुः श्यामः कमललोचनः ॥
कम्बुग्रीवो गूढ़शिराः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
लेखनीच्छेदनीहस्तो मसीभाजनसंयुतः ॥
निःसृत्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
उत्तमः सुविचित्राङ्गः ध्यानस्तिमितलोचनः ॥
त्यक्त्वा समाधिं गाङ्गेय ! तं ददर्श पितामहः ।
अधोऽर्द्धसन्निरीक्ष्याथ पुरुषश्चाग्रतः स्थितः ॥
नामधेयं हि मे तात ! वक्तुमर्हस्यतःपरम् ।
यथोचितञ्च यत् कार्य्यं तत् त्वं मामनुशासय" ॥
पुलस्त्य उवाच ।
'इत्याकर्ण्य ततो ब्रह्मा पुरुषं स्वशरीरजम् ।
प्रहृष्य प्रत्युवाचेदमानन्दितमतिः पुनः ॥
स्थिरचित्तं समाधाय ध्यानस्थमतिसुन्दरम् ।
मच्छरीरात् समुद्भूतस्तस्मात् कायस्थसंज्ञकः ॥
चित्रगुप्तेति नाम्ना वै ख्यातो भुवि भविष्यसि ।
धर्म्माधर्म्मविवेकार्थं धर्म्मराजपुरे सदा ॥
स्थितिर्भवतु ते वत्स ! ममाज्ञां प्राप्य निश्चलाम् ।
क्षत्त्रवर्णोचितो धर्म्मः पालनीयो यथाविधि ॥
प्रजाः सृजस्व भोः पुत्त्र भुवि भारसमन्विताः ।
तस्मै दत्त्वा वरं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत" ॥
पुलस्त्य उवाच ।
"चित्रगुप्तान्वये जाताः शृणु तान् कथयामि ते ।
श्रीमद्रा नागरा गौराः श्रीवत्सश्चैव माथुराः ॥
अहिफणाः सौरसेनाः शैवसेनास्तथैव च ।
वर्णावर्णद्वयस्यैव अम्बष्ठाश्चाथ सत्तम ! ॥
शृणु तेषाञ्च कर्म्माणि कुरुवंशविवर्द्धन ! ।
पुत्त्रान् वै स्थापयामास चित्रगुप्तो महीतले ॥
धर्म्माधर्म्मविवेकज्ञश्चित्रगुप्तो महामतिः ।
भूस्थानं बोधयामास सर्व्वसाधनमुत्तमम् ॥
पूजनं देवतानाञ्च पितॄणां यज्ञसाधनम् ।
सर्व्वेषां ब्राह्मणानाञ्च सर्व्वदातिथिसेवनम् ॥
प्रजाभ्यः करमादाय धर्म्माधर्म्मविलोकनम् ।
कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन पुत्त्राः स्वर्गस्य काम्यया ॥
या माया प्रकृतिः शक्तिश्चण्डी चण्डप्रमर्द्दिनी ।
तस्यास्तु पूजनं कार्य्यं सिद्धिं प्राप्य दिवं गताः ॥
स्वर्गाधिकारलाभाय यतो यज्ञभुजः सदा ।
भवद्भिः सा सदा पूज्या ध्यातव्या सफलादिभिः ॥
भवन्तौ सिद्धिदा नित्यं वृषदा सा तु चण्डिका ।

ब्राह्मणान् भ्रान्तिवशात् केवलं सुतपसं विना ॥
प्राप्ताक्रान्तद्विजान् यातो दृष्ट्वा सुतपसः प्रिया ।
धवं तिरस्कृतवती यथैतच्छृणु कालिके ॥
हे स्वामिंस्त्वां नृपो मूर्खं मत्वा नाहूतवान् मखे ।
केवलं तव पाण्डित्यं मत्समीपे न शोभते ॥

सुतपा उवाच ।

कान्ते ! ब्रवीमि विप्राणां यत् कर्त्तव्यं शृणुष्व तत् ।
याभ्यामात्र वह्न्यन्न काङ्क्षितव्यं न चाधिकम् ॥
विद्यार्थे द्विजा दातव्या क्वापि नानार्थं चरेत ।
मूर्खेष्वेव केवला सन्ध्या सदोपास्या प्रयत्नतः ॥
प्रिये तेन च वक्तव्यं सत्यमेवाप्रियन्त्वपि ।
विप्रेण सततं कार्य्यं वेदमार्गमिदं सदा ॥
ततो गच्छेच्च स्वां कान्तां मुदा कालं च पातयेत् ।
कार्य्यं चान्यादिकं वापि जपेद्विप्रो निरन्तरम् ॥
स्वयं स्वभावतो भर्त्ता च्छलादीनां प्रिय वच ।
वक्तव्यं चेन्न यच्छन्ति विप्रश्चानिशं तरत्यति ॥

ब्राह्मण्युवाच ।

क्षमानुचरत्वं ते कान्त ! सुविप्रस्य धव ! त्वयि ।
तिष्ठत्वेव चिरं विप्र तेऽन्तौ मे मरणं शिवम् ।
काश्यपकुलजयौ सङ्गिनौ मे मृतावधि ॥

सुतपा उवाच ।

प्रिये ते साधुना तीव्र धनान्त करणं सदा ।
विना निमन्त्रितेनापि गत्वा चानीयते धनम् ॥
इत्युक्त्वा सुतपाः कान्तां गत्वा राजसभां प्रिये ।।
राजं सुयज्ञं वरदं प्रोवाच नृपतिं द्विजः ॥
रे सुयज्ञ ! विनाज्ञानिरगच्छत्ते समागमम् ।
विप्राणां वरं राजन् ! क्षत्रियाणां तथैव च ॥
हत तत्त्वपि नाहं रे त्वया दृष्टः सुयज्ञया ॥

नवाधोक्षा सुराधिपा यामपैपा द्विजातिभिः ॥
विप्राणं धर्मभावित्व महार्घं प्रतिपालन ।
[illegible]
[illegible] चित्रगुप्ता दिव [illegible] ।
धर्मराजस्याधिकारी चित्रगुप्तो बभूव ह ॥
अथ भीष्म ! [illegible] कायस्था वै प्रकीर्तिता ।
[illegible]
[illegible]
प्रभावं चित्रगुप्तस्य [illegible] यथा शृणु ॥

[illegible] उवाच ।

सौदासो नाम राजाभूत् [illegible] ।
[illegible] पापात्मा [illegible] धर्माधर्मं न विन्दति ॥
[illegible]
[illegible] दुराचारा [illegible] धर्मविवर्जित ॥
[illegible] न जानाति [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

भ्रष्टो भवतु ते यज्ञः क्रोधं यातु स्थानान्तरम् ॥
क्रुधैतदुक्त्वा सुतपास्ततो नृपसदः स्थानात् ।
विप्रो निःसृतवान् राजा भीतेन मनसाऽब्रवीत् ॥
हे पुरोहित ! हे विप्र ! हेऽङ्गिरोऽसौ गतः सक ।
रे इत्युक्त्वा सभामध्ये वृत्तान्तं वद विस्तरात् ॥
नृपाज्ञया क्षत्रियार्थं पट्टादिवस्त्रसकुलम् ।
स्वर्णाङ्गुरीयकमपि चानेतुं गतवान् हि य ।
कोषमन्दिरमालोक्य राजान्तिकमथागत ॥
इत्यब्रवीच्च राजानं चित्रन्ते कोषमन्दिरे ।
किञ्चिच्च वस्तु दृष्टं न दृष्टं भस्मकृष्णादिकम् ॥
श्रुत्वैतत् विस्मितो राजाऽब्रवीच्चैनं पुरोहितम् ।
हे पुरोहित ! विप्र ! त्वं कृतवान् यत्त्वभूच्च तत् ॥
कोऽपराधोऽस्ति मे विप्र कथं क्षमा गतः प्रभो ।।
कोषमन्दिरमपातसंवादं दत्तवानयम् ॥
कोषे नास्ति धनं किञ्चित् सर्व्वं भस्मकृष्णादिकम् ।
श्रुत्वैतदङ्गिरा भूते सुतपा यत्र तत्पटे ॥
ततो दुर्गं स राजा च गुरुं स्वर्णकुठारकम् ।
गले बद्ध्वा द्विजकुलैर्गतवान् सुतपोऽन्तिकम् ॥
अङ्गिरादिद्विजाः सर्व्वे तत्राथ सुतपोद्विजम् ।
स्तुतिश्चक्रुः स राजा च दूरस्थो भक्तितोऽस्तवीत् ॥

अङ्गिरःप्रभृतय ऊचुः ।

धरामरवर ! प्राज्ञ ! नो वरस्त्वं धरातले ।
नाथ शिवं नो मानं त्वद्याचामहे उमेशस्तुत ।।
देवस्त्वं देवताश्च त्वं पण्डितानाञ्च पण्डितः ।
दयालो ! नो दयस्व त्वं ! नमस्ते वरतो वर ! ॥
ब्रह्म ब्रह्मज्ञ एव त्वं ब्राह्मणेश्वर मानद ! ।
नाथ शिवं नो मानं त्वद्याचामहे उमेशस्तुत ।।

सुयज्ञराज उवाच ।

मत्तोऽभक्तिभावेन भवदीयादिभिःसदा ।
दैवयोगात्ययागात सौदास पर्य्यटन्महीम् ।
[illegible] दृष्ट्वा च पूजनं तत ।
कृत्वा सुपूजनं तत चित्रगुप्तस्य भक्तितः ॥
मतपापो भवत् मया सौदासासौ महीपति
चित्रगुप्तप्रभावच्च मत्वा आर्य्य सुरालयम् ॥
इदं विचित्रनाख्यानं चित्रगुप्तप्रभावजम् ।
कथितं नृपशार्दूल ! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥
इत्याकर्ण्य ततो भीष्म प्रत्युवाच मुनिं तत ।
[illegible] पूजा [illegible] महामुने ॥
को मन्त्रः को विधिस्तत्र [illegible] मे प्रभो ।
[illegible] मुनिश्रेष्ठ ! सौदासः [illegible] ॥

पुलस्त्य उवाच ।

चित्रगुप्तस्य पूजायां विधानं [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
चित्रगुप्तस्य पूजा [illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
चित्रगुप्त [illegible] ।
[illegible]
[illegible] चित्रगुप्तस्य [illegible] ।
[illegible] सौदास [illegible] ॥

हे नाथ ! हे धरेशेश ! धर्म्मकर्म्मविधायक ।।
वर्णेश्वर ! नमस्तुभ्यं वन्दे ते चरणाम्बुजम् ॥
हे ब्रह्मण्यदेव ! हे नाथ हे धरामर हे प्रभो ! ।
कृपां कुरु नमस्तुभ्यं प्रणमामि पदं तव ।
नाहं जानामि ते पूजां नाहं जानामि ते स्तुतिम् ॥
नाहं जानामि ते ध्यानं मूढं मां कृपया दय ॥

सुतपा उवाच ।

किमर्थं स्तुथ हे विप्रा किमर्थं स्तौषि हे नृप ।।
गच्छ याज मखं गच्छ सुखेन सफलं कुरु ॥
श्रुत्वेति सुतपोवाक्यं सुयज्ञः सुखमानसः ।
कृताञ्जलिपुटो राजा चाब्रवीदिदमुत्तमम् ॥

राजोवाच ।

निमन्त्रयन्तु विप्रेन्द्र ! मोऽदय सकर्मोत्तमम् ।
मन्त्रापराधसाहस्रं क्षमस्व मे कृपां कुरु ॥
अपराधमहत्त्वापि कृतवानहमव्यय ! ।
स्फुटं महान्तं सुमहदुतां मा कृपां कुरु ॥
मत्सभायां द्विजा श्रोते ग्रोतु पाण्डित्यमद्भुतम् ।
गुणांश्च ते बहुविधान् श्रुत्वाहं सुखमानसः ॥
क्षमस्व नाथ ! मे दोषमेकं प्रश्नोत्तरं वद ।
मत्सभास्थो बुधः कोऽपि न ब्रवीति विदाम्बर ! ॥
आगच्छति कलिर्घोरस्तत्र के भक्तितो द्विजान् ।
अर्चयिष्यन्तीति श्रुत्वा मे वरं मरणं शिवम् ॥
श्रुत्वैतत् सुतपा विप्रोऽब्रवीच्च मदयो नृपम् ॥

सुतपा उवाच ।

हे सुयज्ञ नृपश्रेष्ठ ! श्राद्धयातिप्रियो नृप ।
पश्यैतान् विप्रभ्रष्टांस्त्वमासनादिभिरीडितान् ॥
एतद्घोरकलावेते भविष्यन्ति द्विजार्थकाः ।
ज्ञात्वा मत्योऽपि कायस्था ब्राह्मणेश्वरमानसाः ॥

अचिरात् पापमुक्तो राज्ञ कृत्वा [illegible] ।
सौदासोऽसौ यमदूतैश्च यमलोकं भयानकम् ॥
चित्रगुप्तप्रसादाच्च धर्मराजोऽपि भारत ! ॥

धर्मराज उवाच ।

सौदासोऽसौ दुराचारः पापकर्मरतः सदा ।
यानि कानि च पापानि राजासौ कृतवान् भुवि ॥
[illegible] यमराजेन धर्माधर्मविशारद ।
धर्मराज तत प्राह चित्रगुप्तो महामतिः ॥
[illegible] धर्मज्ञ ज्ञात्वा न [illegible] ॥

चित्रगुप्त उवाच ।

[illegible] पापकर्मा [illegible] विदित सदा ।
[illegible] पूजितोऽस्मि [illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
पूजां चकार राजासौ दृष्ट्वा पूजां [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] चित्रगुप्त [illegible] ।
[illegible]
[illegible] पूजां कुरु [illegible] ॥

[illegible] उवाच ।

[illegible]
चकार पूजां तव चित्रगुप्तस्य [illegible] ॥
कार्तिके [illegible] तु द्वितीयायाश्च भारत ।
[illegible] चित्रगुप्त [illegible] पूजयेत् ॥
[illegible]
[illegible]

महाविद्योपासकाश्च गुणतः क्षत्रियोपमाः ।
कलौ हि क्षत्रियाभावात् वैश्याभावाच्च सुव्रत! ॥
एते भक्त्या भविष्यन्ति विप्रमानसहिष्णवः ।
विप्रप्रिया विप्रभक्ता विप्रमानप्रदा यतः ॥
महाविद्याश्रितश्चैते क्षत्रकर्म्मरताः कलौ ।
मस्या एवेश इत्यस्मात् मसीशोऽसौ निगद्यते ॥
ब्रह्मणो विप्रमूर्त्तेस्तु पादांशे सम्भवन्ति तत् ।
कायस्था इति संज्ञाः स्युः सुयज्ञैषां शिवा मतिः ॥
श्रुत्वैतत् सकलं राजा वृत्तान्तं सुतपोमुखात् ।
प्रेमाश्रुभिर्न्नत्यकारी कृताञ्जलिपुटोऽब्रवीत् ॥

राजोवाच ।

इतः परम्महेऽहञ्चेत् म्रिये तदपि मच्छिवम् ।
श्रुतं यत्तव जातीनां क्षत्रहीनकलौ सुखम् ॥
ततोऽतितुष्टः सुतपा उवाच मधुरं नृपम् ।
सुयज्ञ! सुमतिस्त्वं हि त्वत्तो विप्रप्रियो न हि ॥
मानेन ब्राह्मणानां हि वरञ्च मरणं नयेः ॥

सुयज्ञोवाच ।

हे नाथ सुतपो विप्र! श्रुतं यन्मेऽङ्गत्वन्मुखात् ।
कृपया शृणु तत् सर्व्वं ते जातेर्म्महिमानमु ॥
ब्राह्मणो ब्रह्म जानाति नान्यजातिरिति श्रुतिः ।
ब्रह्मज्ञानी सदा विप्रो न चेद्ब्राह्मणसंज्ञकः ॥
विना प्रयुक्तिं यो विप्र उपकारी स्वयं भवेत् ।
आशीः करोति ब्रूते च क्षत्रादीनां शिवं वचः ॥
स एव साक्षाद्ब्रह्मेति विप्राणां जातिलक्षणम् ।
ब्राह्मणाज्ञावचो ये न गृह्णन्ति पालयन्ति च ॥
गुर्व्वाज्ञालङ्घनं पापं स्पृशेत्तेषां शरीरतः ।
मित्रेति सकलं चोक्तं ते च सन्दिग्धजातयः ॥
वशीकारादि सकलं सृष्टिस्थितिलयश्च यत् ।
शक्नुवन्ति हि कर्त्तुं ते विप्राः मित्रेति चोक्तमु ॥
विनायासैर्मुदा यो यत् विप्राय शक्तितो ददत् ।
मुदा तदेव गृह्णाति विप्राणामिति लक्षणम् ॥
केषामपि न कापट्यं कुरुते ब्राह्मणः क्वचित् ।
विनापराधैर्न्न शपेदिति तज्जातिलक्षणम् ॥
हिंस्रे भवति हिंस्रः स शठे शाठ्यं समाचरेत् ।

आर्जवञ्चेन्द्रियग्रामान् स्ववशे स्थापयेच्चिरम्
दयालुश्च सदा विप्र इति पुत्त्र हृदि स्मरन् ।
भीत्या भक्त्या सदा पूज्यः पितेति ब्रूतवांश्च मे ॥
कटूक्त्या यदि गृह्णाति हृदा दुःखेन राति चेत् ।
तद्विप्रो दुःखं भजते दातुर्नैव शिवं क्वचित् ॥
वित्तशाठ्यं गृहशाठ्यं कार्य्यं नोभयतः क्वचित् ।
इत्यप्यात्मज विप्राच्च श्रुतं शासनसम्मतम् ॥
शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि सावधानं समाचर ।
शान्तं वऽशपन्तं वा नैव द्रुह्यति भूसुरम् ॥
सुतपो नाथ मे पित्रा यद्यदुक्तं तदुक्तवान् ।
त्वञ्चापि ब्राह्मण ब्रह्म यथारुचि तथा कुरु ॥
श्रुत्वैतत् सुतपा विप्र उवाच परमादरम् ।
राजन् वरं वृणु वृणु यत्ते मनसि वाञ्छितम् ॥

सुयज्ञ उवाच ।

ऋषे! वरेण ते नैक उपकार इहाधुना ।
यज्ञे समाप्ते मे मस्तच्छेत्ता रामो भविष्यति ॥

सुतपा उवाच ।

यज्ञं समाप्य सुखतः प्रगच्छेर्विन्ध्यनैर्ऋतिम्! ।
तत्र वै स्वर्णदानद्या मध्ये द्वीपोऽस्ति सुन्दरः ॥
द्वादशक्रोशमानो हि तद्गत्वा वसतिं कुरु ।
यदा परशुरामस्ते कश्चिच्छेत्ता भविष्यति ॥
भविष्यति च कायः स नय ते वाञ्छितं वरम् ।
ततः पुनः कृते राजन् जम्बूद्वीपेश्वरो भवान् ॥
भविष्यतीति त्वं वीजरूपेण तिष्ठ तत्र हि ।
वरं ते वाञ्छितं गृह्ण तुष्टोऽहं भक्तितस्तव ॥
इहतः परतो यद्यत् परमानन्द मुत्तमम् ॥

सुयज्ञराजोवाच ।

नाथ! नाहं वरं याचे याचे केवलमङ्घ्रिते ।
चिरं मम मतिस्तिष्ठेदिति देहि वरोत्तमम् ॥
तेऽङ्घ्री पवित्रे परमे सर्व्वत्र सुखदे किल ।
तदेवास्तु इति प्रोच्य सुतपा गतवान् गृहम् ॥
राजापि च मखं कृत्वा विप्रेभ्यो दक्षिणां ददत् ।
परिवारयुतोऽगच्छद्द्वीपे काञ्चनदान्तरे ॥
वसतिं वरतः प्राप्तां चतुर्द्दिक्षु जलप्लुताम् ।

अत्रस्थाः प्रापटन् विप्राः पण्डिताः स्वस्ववासभूम् ॥
एको मसीशः सर्व्वाख्यः सर्व्वाणीहृदयद्विजात् ।
कुलप्रदीपः स्वीयानां जातीनां पूतनास्पृहः ॥
वगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् मुदा ।
सर्व्वाणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः ॥
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं गुरो! ।
कृपया कुरु मां नाथ! त्वमेव वगला मम ॥
गुरुस्त्वपि वरं दत्तो राज्यं भुक्त्वा पुनर्भवन् ।
त्रिलोकाधिपतिर्भूय मुदा तत्र सुखिष्यसि ॥
गुर्व्वाज्ञया मसीशः स राज्यभोगी द्विजार्चितः ।
विहाय देहं भूयश्च त्रिधारूपो बभूव ह ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः ।
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरमुत्तमः ॥
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुल्लाख्यविप्रतः ।
पुत्रान् याचितवान्नैव गुरोर्देवत्वमावहन् ॥
यमान्तिस्थो बभूवापि सर्म्मत्याधोविवेचकः ।
चिरं शुभाशुभं कर्म्म विविच्य शमनान्तिके ॥
यद्वदेत् सकलानां तु तदेवाभोजयेत् यमः ।
चित्रसेनो महाविद्यां वगलेति गुरोर्नयन् ॥
जप्त्वा संतोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्यतः ।
राज्यं चकार मुदयुक्तश्चित्राङ्गद अधोगतः ॥
अधोगतस्य हेतुं त्वं वगले शृणु कालिके! ।
वगलेति मनुं प्राप्य विप्रोऽस्मि इति वाञ्छया ॥
तपश्चकार पश्चाद्वं नान्नं किञ्चित् गृहीतवान् ।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमत्ति यथा मिलेत् ॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाञ्च पार्व्वति! ।
जपेन्नित्यं हि वगलामन्यविप्रञ्च नेक्षयन् ॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्व्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं क्रुधा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाद्यभक्ताच्च सुन्दरि! ॥
रे चित्राङ्गद! अज्ञस्त्वं वत्स विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपानन्मस्तस्थो नैवेति न हि बुध्यसि ॥
वत्स! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा ।
ततः श्रुत्वेति शापं स भक्त्यातिशयमानसः ॥
कृताञ्जलिपुटो ब्रूते चित्राङ्गद इतीश्वरि! ॥

नित्यं यमस्यमायुष्यमर्व्वकामार्थसिद्धिदम् ।
दानानि दापयेद्यस्तु भगिन्यै च विशेषतः ॥
काले तत्र च संपूज्य चित्रगुप्तञ्च लेखकम्
चित्रैश्च चित्रपुष्पैश्च रक्तचन्दनमिश्रितैः ॥
नैवेद्यं दीयते तस्मै मोदकं गुडमिश्रितम् ॥
भीष्मोक्तप्रार्थना यथा,—
उत्पत्तौ प्रलये चैव भोग्ये दाने कृताकृते ।
लेखकस्त्वं सदा श्रीमांश्चित्रगुप्त नमोऽस्तु ते ॥
श्रिया सह समुत्पन्न समुद्रमथनोद्भव! ।
चित्रगुप्त महाबाहो! ममाद्य वरदो भव ॥
चित्रगुप्तस्तु सन्तुष्टो भीष्माय च वरं ददौ ।
मत्प्रसादान्महाबाहो मृत्युस्ते न भविष्यति ॥
स्मरिष्यसि यदा मृत्युं तदा मृत्युर्भविष्यति ।
इति तस्मै वरं दत्त्वा चित्रगुप्तो दिवं ययौ ॥
अनेन विधिना यस्तु चित्रगुप्तस्य पूजनम् ।
करिष्यति महाबुद्धे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
इहैव विपुलान् भोगान् भुक्त्वा सर्व्वान् मनोरथान् ।
अन्ते च विष्णुलोकञ्च नरो याति न संशयः ॥
चित्रगुप्तकथां दिव्यां कायस्थोत्पत्तिसंज्ञकाम् ।
भक्तियुक्तेन मनसा ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः ॥
दीर्घायुषो भविष्यन्ति सर्व्वव्याधिविवर्जिताः ।
सर्व्वे विष्णुपदं यान्ति यत्र यान्ति तपोधनाः" ॥
इति भविष्यपुराणे चित्रगुप्तकायस्थोत्पत्तिमाहात्म्यकथ समाप्ता ॥ * ॥
"एवं हत्वार्ज्जुनं रामः सन्धाय निशितान् शरान् ।
एक एव ययौ हन्तुं सर्व्वानेवातुरान् नृपान् ॥
केचित् गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् ।
सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रमं ययौ" ॥
"ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् ।
पूजितो मुनिना सद्यः पाद्यार्घ्याचमनादिभिः ॥
ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् ।
रामस्तु याचयामास हृदिस्थं स्वमनोरथम् ॥
याचयामास रामाच्च कामं दाल्भ्यो महामुनिः ।
ततस्तौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतुर्मुदा ॥
भोजनानन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति ।
यत्त्वया प्रार्थितं देव तत् त्वं शंसितुमर्हसि ॥

राम उवाच ।

तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री समागता ।
चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः ॥
तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने ।
ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच ददामि तव वाञ्छितम् ॥

दाल्भ्य उवाच ।

स्त्रियो गर्भममुं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि ।
ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः ॥
क्षत्रियान्तकरश्चाहं तत् त्वं याचितवानसि ।
प्रार्थितश्च त्वया विप्र! कायस्थो गर्भ उत्तमः ॥
तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा ॥
एवं रामो महाबाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् ।
निर्जगामाश्रमात् तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः" ॥
"कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रिण्यां क्षत्रियात्ततः ।
रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्माद्वहिष्कृतः ॥
कायस्थधर्मोऽस्मै दत्तश्चित्रगुप्तस्य यः स्मृतः ।
तद्गोत्रजाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन् ॥
दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ।
सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्चने ॥
देवविप्रपितृणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः" ॥
इति स्कान्दे रेणुकामाहात्म्यम् ॥ * ॥

चित्राङ्गद उवाच ।

"हे ब्राह्मणा हे गुरवो ! मामेवातिनिरागसम् ।
कथ येपुर्भवन्तो हि विप्ररूपा ह ईश्वरा ॥
मुखाद्वो श्रुतवान यद्यत्तदति का तत्प्रभावत ।
उपास्यो यत्तद्विदिशु सर्व्वे ह्यद्योगिन स्युत ॥
जानेऽहं ब्राह्मणो ब्रह्म स्वेच्छया विविधाकृति ।
नानालीलामाचरितुं मानुषाकृतिरप्यभूत् ॥
तद्ब्रह्म ब्राह्मण जाने जाने तत सर्व्वरूपधृक् ।
राजेति सत्याधारी क किं वा तव प्रजाभिधम् ॥
तदेव सकलस्यापि तदेव सर्व्वकर्तृ च ।
तदेव सर्व्वपाद स्यात्तदेव सर्व्वधर्तृ च ॥
पुंरूप चैव स्त्रीरूप क्लीवरूपश्च नान्यथा ।
व्यापका एवैकरूप तत् स्वमेवानेकमाकरोत् ॥
नानाप्रकारजीवादि चात्मनात्मानमेव हि ।
स्थावर जङ्गम विप्रात्तदेव नात्र संशय ॥
भवन्तो हीश्वरा सर्व्वे किमसंशय तत् कथम् ।
कथ चिन्तात्मनात्मान देवमसंशयमाश्रित ॥
छलेन भूतशुद्धादि कृत्वा देवा स्युरेव किम् ।
देवोऽपि मानुषाकृत्या देवत्वप्राप्तये पुन ॥
तपयोगी भवेत्तत्र कि मानुषोऽहं न तत्परे ।
अन्यापि न भवेद्वक्ष्य यूयमन्यापिन कथम् ॥
बगलापि च या जप्या सा च ब्राह्मण एव हि ।
कश्चिद्विशेषो भेदोऽपि बगलायां द्विजेऽपि न ॥
अतत्तद्भविनु विप्रा अहमप्येव तापस ।
सर्व्वाशा मे पुराभूत सर्व्वं व्यक्ता जप कुरु ॥
अतोऽहं मकार व्यक्ता केवला बगलां जपे ।
बगलायां द्विजे नैव कश्चिद्भेदोऽस्ति साधने ॥
अतो विप्रोऽस्मीति काम कृतवान् जपकर्मणि ।
गुरौ विप्रे मनौ चापि देवे चात्मनि भूसुरा ॥
मत्वोऽस्मानिति किञ्चिच्च न विशेष विचिन्तयेत् ।
ब्राह्मणोऽप्यविशेषश्च तस्मिन्कस्मिंश्च भूसुरा ॥
आत्मन्यात्मनि कीटेऽपि चेति मे जातिनन्दयम् ।
मूर्खोऽहं यथ श्रुतवान् मन्त्रो ब्राह्मणास्यतः ॥
तदाचरितवान् मे को दोषोऽस्ति वदत द्विजाः ।
विनापराधितो विप्रा यूय शापमकल्पत ॥
बलिदानादिपिय कालमधः पात्यापयम् यदि ।
यश कोऽप्यत्र नायर्थं द्विमधो न पटे कदम् ॥
कृताञ्जलिपुटोऽहं वदत्य प्रसन्नधा ।
प्रथमे शापत विप्रा गच्छताहमध पर ।
अधोगच्छाम्यहं तत्र किञ्चित् खेद करोमि न ।
शाम्भव हंसि चायाशो न जडता भवतु कश्चित् ॥
इत्यादि कृत्वा वै कालि! तत्रो प्राप्नातिखेदिता ।
कर्त्ति चातिमधुर क्रन्दन इव ते द्विजा ॥
हे चित्राङ्गद! हे विद्य! दौर्भाग्यं यत्र वत्सक! ।
दुश्चिन्ता कुरु मा तात नेदं ते कथयामि ते ॥
अवकाशोपदेशैश्च मर्म प्रविशुमर्हति ।
कार्यतोऽपि विना तात ब्राह्मणो भवितुं बिन ॥
इत्युक्तवतः केऽपि प्रतिकारोऽपि नश्चतः ।
वर यत्नोऽपि दैवत ब्राह्मणत्वं करायि न ॥
ब्राह्मणत्वमीदृग् विना कापि न शाम्यते ।
मा दुःखी त्वमधो गच्छ सुखेन वसतां भव ॥
कदेदश्चरन्ति नाकलोकचारी भव ।

ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि ॥
राज्य भुक्त्वा ततो नैव पुनरावर्त्तन तव ।
सदा वय तत्र शिव चिन्तयामो न भीं कुरु ॥
के आगन्तीदृशं त्वां हि महाश्रेष्ठ विवेचकम् ।
भाय दारुणमाङ्गस्वमधुना तन्न खण्डति ॥
तात गच्छ सुख भुङ्क्ष्व नागलोकेऽपि विस्तरात् ।
तत आनन्दमनसा गतस्त्रिशाङ्कदस्ततम् ॥
तत्स्थान ब्राह्मणाश्चापि चागच्छन् लज्जितान्तरा ।
भूयो मखीय सर्व्वोऽपि विप्रदासाभिधोऽभवत् ॥
विप्रप्रसादात् शूद्राणामपि श्रेष्ठो बभूव ह ।
बगलेति महामन्त्र सर्व्वेषां सर्व्वकामदम् ॥
केवलेन जपेनैव लघ्वेव कालि! सिध्यति ।
वशीकरणकर्म्मादि दशसाहस्रतो भवेत् ॥
अथ वक्ष्ये महेशानि! बगलासाधन तव ।
बगलेति मनो लक्ष्य पुरश्चरणकर्म्मणि ॥
यद्येव मन्त्रसिद्धि स्यात् नास्त्यत्र युगसंशयम् ।
ततो वश्यादि कर्त्तव्य दशसाहस्रसख्यया ॥
शरीरारोग्यतो वापि धनेच्छुकातुर जपेत् ।
कलावेतस्य हि मनो प्रभाव किं ब्रवीमि ते ॥
सहस्रमात्रहोमेन सर्व्वसिद्धिर्न चान्यथा ।
नाप्यपेक्षा हि न्यासादेः स्तुतिपाठादिकस्य वा ॥
स्तुतिर्वा कवच वापि न्यासादिन्यास एव वा ।
बगलेति स्वय सर्व्व सिद्धविद्या इति प्रिये! ॥
त्वयाधारूपया कालि! त्वयमत्त पुरैकदा ।
शरीरारोग्यतो देवि! वैरिनिग्रहतोऽपि वा ॥
दिवा नक्तञ्च कर्त्तव्या सहस्रमानतो जुति ।
केवलाहुतिमात्रेण राजावारोग्यतां लभेत ॥
बगले इति यो द्विशाप्यक्षोचैर्न वारयेत् ।
पथिस्था विप्रदा सर्व्वे पलायन्ते तमीक्षिता ॥
भवेद्धि सफल कर्म वरेति स्मरन् जनः ।
बगलाजापिन दृष्ट्वा सर्व्वे भीतिमवाप्नुयु ॥
केवल पटलमिद पठन् शृण्वन् मनोरथम् ।
लभेत् कालि! बहुव्यथा सर्व्वाय न संशय ॥
एषा विद्या मसीशेन सदोपास्या न संशय ।
ब्राह्मणे बगलाधाम चिन्तयेदेकमल्पत ॥
विना प्रवृत्तिमपि च मसीश श्रावयेद्विज ।
श्रावणार्थं धनाकाङ्क्षी न भवेद्ब्राह्मणोत्तमः ॥
काकस्यादा प्रमादाद्वा श्रावयेन्न यदि द्विज ।
मसीशश्वासमायो स्याच्छ्रावयिता तत्र प्रिय ॥
ब्राह्मणोऽपि नरकेऽपि! गच्छयात् भक्तितत्परः ।
निर्भीय नमसे कालि! निष्कामी कोऽपि चेत् पठेत् ॥
एतद्दुःखेऽपि कायस्थ शृणुयान्न यदि प्रिये! ।
पटल कायस्थाश्च बहुपठ्यामश्च लभेत्" ॥

इति श्रीपार्वतीश्वरसम्वादे वामकेश्वरतन्त्रे चर पार्श्वीभिधाने कामविभ्रमम् पटल ॥
"चटचारसर्पौरेभ्यो वधकश्मदादिभि ।
पञ्चमासा प्रजा रक्षेत् कायस्थेभ्यो विशेषत" ॥
इति वह्निपुराणे याज्ञवल्क्याध्याय ॥ ० ॥

गौड़देशे तदागमनवृत्तान्तम् । तदादौ मङ्गलाचरण यदा —

"यत्सम्भूतमिदेवो बरनवरतिमेदभुवेभूमिदाको वन्दोर्मौलौ च इव द्विजमवरतिर्दम्भ शूरमाले ।

दृष्ट्वा पातिष्यतीद जगदिति प्रकृतिर्यं स्वय पूरयन्त वन्देऽहं देवदेव निगुणमपवर सर्व्वलोकानुकम्पम्" ॥

अथ आदिशूरराजप्रशस्ता ।

"श्रीमद्राजादिशूरोऽभवदवनिपतिर्धर्म्मराजो दशाक्षा सल्लोक सद्विचारैरदितिसुतपति सर्वथासी दुत्पयासीत् । प्रतापादित्यतपाखिलतिमिररिपु स्तत्त्ववेत्ता महात्मा जित्वा बुद्धाश्चकार स्वयमपि स्वमतिर्गौड़राज्यान्निरस्तान्" ॥ ० ॥ अथादि शूरस्य पात्र प्रति ब्राह्मणकुलीनमुख्यो प्रशस्तस्योत्तरश्च ।"पात्र पप्रच्छ पूत परमसुरपद द्वन्द्वपरार्थकोऽसो कासन्ते काव्यपीठा ब्रह्म ज्ञातिकुशला क्वापि शूद्रा कुलीना । पात्रन्तेवा मवोचत् परिचयमखिल भूपवाक्यात् द्विजास्ते कोलाधस्था कुरङ्गा इव किल तमसा नैव केषा मधीना ॥ कोलाधस्य महीपति क्षितिभुजा मेकप्रधान प्रधी खेदे निष्कमतिर्महाशयवर श्रीवीरसिंह स्वभूत । तद्देशवासिन समाधि जातिन पापानिवहारिण सन्ति यासतमा समासद इतो गौड़ेन्द्रभूमीश्वरा" ॥ ० ॥

अथ वीरसिंहं प्रति लिपिप्रेरणम् ।

"भूपोऽभूदवने सचेष्टितपरः सद्गुणभार्यान्वितान् भूदेवान् वयवान् विपिनकिलनैरानेतुकाम स्वयम् । पात्रेण प्रणयप्रमोदरचितां श्रीवीरसिंहे लिपि गौड़स्यामतिरेव पुण्यसुमतिर्दूतेन प्रस्थापयत्" ॥ ० ॥

अथ लिपिप्रकारः ।

"सुकृतसुकृतखचा सर्व्वशास्त्रार्थदक्षा
र्पितहुतविपदा स्वल्पवाक्या श्रुतिज्ञाः ।
सुजितसमलबन्दे गौड़राज्ये मदीये
द्विजकुलवरजाता सानुकम्पा प्रयान्तु ॥
स्वपतिसुकृतिसम्बोधनप्रायतार
प्रवलबलविचारी वीरसिंहोऽतिवीरः ।
मयि शरणसितास्ते भूमिदेवान् सशूद्रान्
पुनरपि मम गौड़े प्रापय त्व नितान्तम्" ॥ ० ॥

अथ ब्राह्मणशूद्राणां गौड़देशे गमनेच्छा ।

"मुदा गन्तुकामा पुरावासगौड़ा
समाहाय कोलाधदेश क्षितीशम् ।
नृपाप्राप्य लब्ध्वा सदारादिभृत्या
महायोगिनस्ते बभूवु सशूद्रा" ॥ ० ॥

अथादिशूरसमीपे ब्राह्मणप्रेरणम् ।

"महाराजराजादिशूरो महात्मा
त्वया वीरसिंहस्य मेघ्यातिशल्यम् ।
तदाज्ञानुसाराद्धि प्रस्थापयामि
द्विजान् पञ्चगोत्रान् सदारादिशूद्रान्" ॥ ० ॥

अथ ब्राह्मणानां गमनम् ।

"यथाश्चधर्मानालिनामाः प्रधाना
बभूवुप्रयुग्मातिशोभानामा ।
श्रुताः स्वनिष्ठा प्रतिमानसाध्याः
स्वधर्मोपयुक्ता ययाता प्रयाणम् ॥
ततः स्नानदानादि कृत्वा च विप्राः
प्रदत्तोऽपि वाराणसी दक्षिणेना ।
ततो दिव्यनाथ समालोक्य दाने-
र्पदा प्राप्य तस्माद्वभूव मिमायः" ॥ ० ॥

अथ ब्राह्मणानां गौड़राज्यप्रवेशो राजसमीपे आशिरर्थं गमनञ्च ।

"पितॄन् बान्धवांस्तारयित्वा गयायां
गताः शासितं गौड़राज्येश्वराज्यम् ।
ततस्तेजसा ते दिशो भासयन्तः
श्रुतिं व्याहृतिं भारतीं पाठयन्तः ॥
ततो हस्तदूर्व्वान्विताः पञ्चगोत्रा
नृपस्याशिषं कर्त्तुमेव प्रतस्थुः ।
अमी पञ्च मध्याह्नमार्त्तण्डतुल्या
द्विजाः स्थापिताश्चाः परश्रेयसश्च" ॥ * ॥

अथैषां वेशं दृष्ट्वा राज्ञोऽवज्ञा तेषां शुष्कवृक्षे च्याशिषो निक्षेपश्च । "दृष्ट्वैवं वेशमेषामवनिपतिरसौ भ्रान्तचित्तो द्विजानां तैराजायं न ज्ञात्वा स्थाणुमपि ययौ गन्तुकामाः पुनस्ते । बुद्ध्वा भूपालबुद्धिं स्वगमपि च बुधाः शुष्कवृक्षाशिषस्ते तद्वस्तात् प्राप्य दूर्व्वाहततमपि स बभौ शुष्कवृक्षः सुवृक्षः" ॥*॥ अथ राज्ञा ब्राह्मणानां प्रशान्तनं गोत्रनामप्रश्नश्च ।

"सविस्मया वै गजवद्गदस्था
भूपादयस्ते चरणारविन्दम् ।
पवित्रकीर्त्तिं भुवि भूसुराणां
श्रुत्वा च पेतुः सकलाः प्रणम्य ॥
क्षमध्वमस्माकमुचितवादं
मूढात्मनाश्चापराधं हि विप्राः ।
भो ब्रूत विप्राः किमु नाम गोत्रं
ततश्च सर्व्वे गदितुं प्रवृत्ताः" ॥ * ॥

अथ पञ्चब्राह्मणानां परिचयः ।

"अभूदन्ववंशोद्भवो भट्टनारायणोऽयञ्च शाण्डिल्यगोत्रे गरीयान् । तपस्वान् यशस्वान् दयावान् सविद्वान् विवस्वानिवास्यां सभायां विभाति ॥ श्रुतितत्त्वतदङ्गविचारकरोऽवनिपालक काश्यपगोत्रवरः । क्रतुदक्षसमः किल दक्षमहाशयो नाम इति भुवि भाति यतिः ॥ समस्तशास्त्रपण्डितसाधागतप्रखण्डितः प्रचण्डसर्व्ववैरिदर्पगर्व्वखर्व्वकारकः । सावर्णगोत्रसम्भवोऽत्र भाति वेदगर्भकः छान्दड़ः प्रभाति भूप वात्स्यगोत्रसम्भवः ॥ यशःसुधाकरोत्तपत्तपत्निसङ्घयोषितानन्नाम्बुजे महातपस्तपोवशीकृतेन्द्रियः ॥ अयं श्रीलहर्षोऽनिशं दानहर्षो महर्षिर्यथास्यां तपोभिः प्रभाति । क्षितीन्द्र! क्षितौ यो भरद्वाजगोत्रेश्वरो विप्रवर्य्यः प्रतापारिशौर्य्यैः" ॥ * ॥

अथ शूद्रपरिचयप्रश्नः ।

"के यूयं नाम किं वा वयस्य कृतिनः स्वागताः क्वापि देशात् ? कोलाञ्चात् पञ्चशूद्रा वयमपि नृमते ! किङ्कराः भूसुराणाम् । धन्या यूयं पृथिव्यां परिचयमखिलं ब्रूत भो विप्रभक्ताः श्रुत्वोत्सुर्व्विप्रवर्य्याः सकलपरिचयं भूपतेरन्ति चैषाम् ॥ * ॥

अथ पञ्चशूद्राणां परिचयः ।

"सुकृतालिकृताम्बर एष कृती
क्षितिदेवपदाम्बुजचारुरतिः ।
मकरन्द इति प्रतिभाति यति-
र्द्विजवन्द्यकुलोद्भवभट्टगतिः ॥

स च घोषकुलाम्बुजभानुरयं
प्रथितेन्दुयशाः सुरलोकवशः ।
सततं सुसुखो सुमतिश्च सुधीः
शरदिन्दुपयोऽम्बुधिकुन्दयशाः ॥
वसुधाधिपचक्रवर्त्तिनो
वसुतुल्या वसुवंशसम्भवाः ।
वसुधाविदिता गुणार्णवै-
र्नियतं ते जयिनो भवन्तु नः ॥
दशरथो विदितो जगतीतले
दशरथप्रथितः प्रथमः कुले ।
दशदिशां जयिनां यशसा जयी
विजयते विभवैः कुलसागरे ॥
यशस्विनां यशोधरः सदा हि सर्व्वसादरः
प्रमत्तसत्तमत्तहःशरत्सुधांशुवद्यशः ।
प्रतापतापनोत्तपद्विपारियोषिदालिको
विभाति मित्रवंशसिन्धुकालिदासचन्द्रकः ॥
द्विजालिपालनार्थकोऽप्यसौ च हर्षसेवकः ।
कुलाम्बुजप्रकाशको यथान्धकारदीपकः ॥
अयं गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ।
निशम्य गुहभाषितं सकलसभ्यहास्यं बभूव
स वङ्गगमनोद्यतो विविधसानभङ्गो यतः ॥
अयञ्च पुरुषोत्तमः कुलभदयगण्यः कृती
सुदत्तकुलसम्भवो निखिलशास्त्रविद्योत्तमः ।
विलोकितुमिहागतो द्विजवरैश्च राज्यं प्रभो!
चकार नृपतिः सतं विनयहीनतो निष्कुलम्" ॥*॥

अथाष्टौ सिद्धमौलिकाः ।

"गौड़ेऽष्टौ कीर्त्तिमन्तस्त्रिरवसतिकृता मौलिका ये हि सिद्धास्ते दत्ताः सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः सिंहदेवाः । ये वापाद्याभिमुख्याः क्षितिविनयगुणः सम्प्रतिस्ते द्विपूर्व्वा होड़ाद्या वीक्ष्य राज्ञा चरणगणयुता मौलिकत्वेन साध्याः" ॥*॥

अथ द्विसप्ततिः साध्यमौलिकाः ।

"होड़ः स्वर धर धरणी वान आड्च सोमः पै सुर सामः । भञ्जो विन्दो गुह वल लोधः शर्म्मा वर्म्मा ऊह मुह चन्द्रः ॥ रुद्रो रक्षित राजादित्यो विष्णुर्नागः खिल पिल गूतः । इन्द्रो गुप्तः पालो भद्र थोमस्याङ्कुर वन्धुर नाथः ॥ शाँइ हैशश्च मनो गण्डो राहा राणा राउत साना दाहा दाना गण उपमाना । स्वामः क्षेमो घर वैष्णोधो वीरदत्तेजस्यार्णव आशः ॥ शक्तिर्भूतो ब्रह्मः शानः क्षेमो हेमो बर्द्धन रङ्गः । गुहः कीर्त्तिर्यशः कुण्डुनन्दी शीलो धनुर्गुणः ॥ * ॥ इति दक्षिणराढ़ीयघटककारिका ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ वङ्गजकुलाचार्य्यकारिका लिख्यन्ते ।

अथ शूद्रोत्पत्तिः ।

तथा चाग्निपुराणोक्तजातिमालायाम् ।

"आदौ प्रजापतेर्जाता मुखाद्विप्राः सदारकाः ।
बाह्वोश्च क्षत्रिया जाता उर्व्वोर्व्वैश्या विजज्ञिरे ॥
पादाच्छूद्रश्च सम्भूतस्त्रिवर्णस्य च सेवकः ।
शौनकनामा सुतस्तस्य प्रदीपस्तस्य पुत्रकः ॥
कायस्थस्तस्य पुत्रोऽभूद्बभूव लिपिकारकः ।

कायस्थस्य त्रयः पुत्राः विख्याता जगतीतले ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनो विचित्रश्च तथैव च ।
चित्रगुप्तो गतः स्वर्गे विचित्रो नागसन्निधौ ।
चित्रसेनः पृथिव्यां वै इति शूद्रः प्रचक्ष्यते" ॥ * ॥

अथ चित्रसेनादिसुतः ।

"वसुर्घोषो गुहो मित्रो दत्तः करण एव च ।
मृत्युञ्जयस्य सप्तैते चित्रसेनसुता भुवि ॥
करणस्य सुता जाता नागो नाथश्च दासकः ।
मृत्युञ्जयतनूद्भूता देवः सेनश्च पालितः ॥
सिंहश्चैव तथा ख्यातश्चैते पद्धतिकारकाः ।
एते पद्धतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा" ॥*॥

अथ द्वादशशुद्धवंशजाः ।

"वसुर्घोषो गुहो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
दासो देवस्तथा सेनः पालितः सिंह एव च ॥
एते द्वादशनामानः प्रसिद्धाः शुद्धवंशजाः" ॥ * ॥

अथ सप्ताशीतिः पद्धतिकाराः ।

"मृत्युञ्जयवंशभूतो नित्यानन्दो नृपेश्वरः ।
तस्यापि वंशसंजाताः सप्ताशीतिः प्रकीर्त्तिताः ॥
तेऽपि पद्धतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा" ॥*॥

तेषां नामानि ।

करो भद्रो धरो नन्दी पालश्चाङ्कुरदामकः ।
रक्षितो धरणिहोड़ौ च वानश्चाड्यसोमकौ ॥
पै सुरः शौनकश्चैव भञ्जो विन्दुर्गुहस्तथा ।
बलश्च लोधकश्चैव शर्म्मा वर्म्मा च भूमिकः ॥
ऊहश्च राजकश्चैव चन्द्रो रक्षितराजकौ ।
आदित्यविष्णुगुप्ताश्च खिलश्च पीलकस्तथा ॥
चाञ्जिर्हैंशश्च वन्धुश्च शाञ्जिश्च सुमनुस्तथा ।
गण्डको राहकश्चैव राणाराउतदाहकाः ॥
दाना गणश्च सानाश्च स्वामाप्रक्षेमधारकाः ।
वैतोषवेदकाश्चेन्द्रश्चार्णवश्चावशक्तिकाः ॥
भूतो ब्रह्मः संज्ञः क्षेमो वर्द्धनो हैमरङ्गकौ ।
भूञ्जिः कीर्त्तिर्यशः कुण्डः शीलश्चैव धनुर्गुणः ॥
दाँड़िर्मनोरिलिश्चैव चाकिश्च नन्दनस्तथा ।
श्यामश्चाण्डश्च भूञ्जिश्च तेजको नाद एव च ॥
रोद्रक्रोमश्च हाथिश्च ढोलश्च दूतकस्तथा ।
एते पद्धतिकाराश्च सप्ताशीतिः प्रकीर्त्तिताः" ॥

एताः सप्ताशीतिपद्धतयः द्वादशशुद्धपद्धतयश्च मिलित्वा नवाधिकनवतिपद्धतयो भवन्ति ॥ एतेषां पुरोहितगोत्रप्रवरेण गोत्रप्रवरत्वं मुनिभिरुक्तम् ॥*॥

अथ कान्यकुब्जात् पञ्चानां विप्राणां शूद्राणाञ्चागमनमाह देवीवरः ।

"अम्बष्ठकुलसम्भूत आदिशूरो नृपेश्वरः ।
राढ़गौड़वरेन्द्राश्च वङ्गदेशस्तथैव च ॥
एतेषां नृपतिश्चैव सर्व्वभूमीश्वरो यथा ।
अमात्यैर्बान्धवैश्चैव मन्त्रिभिर्द्विजवन्दकैः ॥
एतैः सह महीपाल एकदा स निजालये ।
उपविष्टो द्विजान् प्रष्टुं धर्म्मशास्त्रपरायणः ॥
केन यज्ञेन भगवत्प्रीतिर्भवति निश्चितम् ।
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि कथयध्वं द्विजोत्तमाः ॥
इति श्रुत्वा द्विजाः सर्व्वे स्वर्व्वीकृतकलेवराः ।
कथयन्ति नृपाग्रे तु सर्व्वे विकृतमानसाः ॥
केन केन विधानेन यज्ञो वा क्रियते बुधैः ।

वयं सर्व्वे न जानीमो विधानं कीदृशं कृतौ ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा चिन्तायुक्तो महीपतिः ।
किं करोमि क्व गच्छामि विललाप पुनः पुनः ॥
कान्यकुब्जात् समानीतान् दूतेन द्विजपञ्चकान् ।
वेदशास्त्रेष्ववगतान् सर्व्वाम्श्च विशारदान् ॥
गोयानारोहितान् विप्रान् खड्गचर्म्मादिभिर्युतान् ।
मत्तवेशान् समालोक्य विषादो जायते हृदि ॥
अश्रद्धा जायते राज्ञ इति ज्ञात्वा द्विजोत्तमाः ।
आशीर्व्वादार्थं निर्म्माल्यं मल्लकाष्ठोपरि स्थितम् ॥
तदा काष्ठं सजीवं स्यात् फलपल्लवसंयुतम् ।
इति दृष्ट्वा नृपस्तस्मिन् कम्पान्वितकलेवरः ॥
क्रोधञ्च बहुधा तेषामकरोत् स नृपोत्तमः ।
आसनं पाद्यमानीय ददौ विनयपूर्व्वकम् ।
उपविष्टा द्विजाः पञ्च तथा च शूद्रपञ्चकाः ॥
राजक्ले कुशलं सर्व्वं प्रोचुस्तेष्ववदत् स तान् ।
अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥
पूतञ्च भवनं जातं युष्माकं गमनं यतः ।
एवञ्च क्रियते स्तोत्रं दृष्टान्यत् शूद्रपञ्चके ॥
युष्माकं गोत्रमाख्या च किमर्थं वा द्विजैः सह ।
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि ब्रूत भोः शूद्रपुङ्गवाः ।
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा कथयन् नामगोत्रके ।
काश्यपे चैव गोत्रे च दत्तनामा महामतिः ॥
तस्य दासो गोतमस्य गोत्रे दशरथो वसुः ।
शाण्डिल्यगोत्रे सम्भूतो भट्टनारायणः कृती ॥
सौकालिनञ्च दासोऽयं घोषः श्रीमकरन्दकः ।
भरद्वाजेषु विख्यातः श्रीहर्षो मुनिसत्तमः ॥
दासस्तस्य विराटाख्यो गुहकः काश्यपः स्मृतः ।
सावर्णगोत्रनिर्दिष्टो वेदगर्भमुनिस्त्वयम् ॥
तस्य दासो मित्रवंशो विश्वामित्रस्य गोत्रकः ।
कालिदास इति ख्यातः शूद्रवंशसमुद्भवः ॥
वात्स्यगोत्रेषु सम्भूतश्चान्दड़श्चेति संज्ञितः ।
मौद्गल्यगोत्रजो दत्तः पुरुषोत्तमसंज्ञकः ॥
एतेषां रक्षणार्थाय आगतोऽस्मि तवालये ।
इति श्रुत्वा नृपश्रेष्ठः मनसा हर्षमागतः ॥
विधानेनैव निर्व्वर्ण्य क्रतुं च धर्म्मसंस्थितम् ।
ग्रामं सुवर्णं गाश्चैव वस्त्राणि विविधानि च ॥
दक्षिणार्थं द्विजातिभ्यः प्रददौ स नृपोत्तमः ।
अथ देशे कृताशासा सर्व्वे च द्विजशूद्रकाः ॥
बहवश्च प्रजा जाता नानादेशनिवासिनः" ॥ * ॥

अथ वल्लालकृतश्रेणिविभागः ।

"अथ वल्लालभूपश्च अम्बष्ठकुलनन्दनः ।
कुरुतेऽतिप्रयत्नेन कुलशास्त्रनिरूपणम् ॥
आदिशूरानीतविप्रान् शूद्रांश्चैव तथापरान् ।
एतेषां सन्ततौ सर्व्वा आनयत स निजालये ॥
यत्र यत्र स्थिता विप्रास्तत्र ग्रामे निरोपिताः ।
श्रेणीद्वयन्तु निर्द्दिष्टं राढीवारेन्द्रसंज्ञितम् ॥
तथैव द्विविधं प्रोक्तं कुलञ्च नदिनोत्तम ।
गङ्गायाः पश्चिमे भागे राढ इत्यभिधीयते ॥
वरेन्द्रपद्मयोर्मध्ये वारेन्द्रः प्रोच्यते तथा ।
इति श्रेणी समाख्याता राढवारेन्द्रविभागतः ॥
कृत्वा चतुर्व्विधं तेषां भेदाभेदं निरूपितम्" ॥ * ॥

अथ बङ्गजकायस्थविवरणम् ।

'अथ बङ्गेषु ये शूद्रैर्निवासः क्रियतेऽधुना ।
तेषां निर्णयमाचक्षे कुलञ्चैव विशेषतः ॥
वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्ष्मणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥
गुहे दशरथश्चैव मित्रे तारापतिस्तथा ।
दत्ते नारायणश्चैव एते च बङ्गजाः स्मृताः" ॥

अपरन्तु ।

"नागे दशरथश्चैव महानन्दस्तु नाथके ।
चन्द्रशेखरदासस्तु सेने गङ्गाधरस्तथा ॥
दामोदरकरः ख्यातो दामन्तपालितस्तथा ।
पालिते जनसङ्घः स्यात् चन्द्रे नारायणाख्यकः ॥
पाले श्रीव समाख्यातो राहावंशे च शाण्डकः ।
भद्रे दिगम्बरश्चैव धरे तु व्याससंज्ञकः ॥
प्रभाकरस्तु नन्दी स्यात् केशवो देववंशजः ।
अधीपतिरिति ख्यातः कुण्डुवंशे प्रकीर्त्तितः ॥
सोमे वंशधरश्चैव सिंहे रत्नाकरस्तथा ।
नारायणः समाख्यातो रक्षिते च तथापरे ॥
वदनभानुरश्चैव दैत्यारिर्विष्णुसंज्ञकः ।
आद्ये त्रिलोचनः ख्यातो नन्दने च उमापतिः ॥
एते बङ्गजनिर्द्दिष्टा वल्लालेन महात्मना ।
अन्येऽपि शूद्रा विख्यातास्तत्र देशनिवासिनः ॥
ते बङ्गजाः समाख्याताः करणेषु प्रतिष्ठिताः" ॥ * ॥

अथ बङ्गजकुलीनादिनिरूपणम् ।

'कुलीन इति संज्ञा स्यात् मध्यन्यस्तु तथापरः ।
महापात्रोऽधमश्चैव इति संज्ञाचतुष्टयम्" ॥

तद्यथा ।

"वसुर्घोषो गुहो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
दासः सेनः करो दामः पालितश्चन्द्रपालकौ ॥
राहो भद्रो धरो नन्दी देवः कुण्डुश्च सोमकः ।
रक्षिताङ्कुरसिंहाश्च विष्णुराख्यश्च नन्दनः ॥
चत्वारोऽप्यास्त्रयो मध्या महापात्रा परे तथा ।
सप्तविंशति शूद्राणां वल्लालेन प्रशंसिताः" ॥ * ॥
इति कुलीनमध्यममहापात्राः । अधमान् वक्ष्यामि ।
"शोढ्य आरकश्चैव धरणीवान एव च ।
आढ्य पैसुरश्चैव शानश्च भद्रविन्दकौ ॥
गुहश्च वललोधो च शर्म्मा वर्म्मा च भूमिकः ।
कुड़श्च बहकश्चैव राणादित्यो च पीलकः ॥
लिनश्च गुप्तस्वामी च मधुश्च शाण्डिसंज्ञकः ।
हेमश्च सुमनुर्गण्डो गणारोक्ष्तदाहकाः ॥
दानानन्दापमानाख्या खाम क्षेमश्च तोषकः ।
बैद्यापि परवेदौ च भूतालेवकपालकाः ॥
नन्दश्च शाक्तिसङ्गौ च क्षेमाशी वर्द्धनस्तथा ।
हेमश्च बन्धकश्चैव भूमि कीर्त्तिश्च प्रीतकः ॥
धनुर्गुणो धरश्चैव मनोगीतिश्च दाड़िकः ।
चाकिश्च श्याम पूतिश्च गड़ओ नादकस्तथा ॥
गोदश्च सोमकश्चैव चापाकश्च तथैव च ।
ठोनश्च दूतकश्चेति द्विहात्रयमधमाः स्मृताः" ॥
एतेषां धनिगुरुयकमेण कुमार्यन्ताम् महापात्र-भागो जायते ॥ * ॥ इति बङ्गजदक्षरामानन्द शर्म्मकृतकुलदीपिका ॥
कायस्था, स्त्री, (कायस्थितकान्यदा । काय + स्था + घञर्थे क ।) हरीतकी । इति मेदिनी ॥ आमो-
दृक्षः । इति जटाधरः ॥ काकोली । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ एलाद्वयम् । तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कायस्थस्त्रीजातिः । कायस्थपत्नी कायस्थी ॥

कायिक, त्रि, (कायेन निष्पादितं निष्पन्नो वा कायेन निर्वृत्त इति वा । काय + ठक् ।) शारीरिक । कायनिष्पन्न । यथा ।
"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (स्त्री, शरीरसम्बन्धिनी चक्रवृद्धिः । यथा मनुः ८ । १५३ ।
"चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या" ॥)

कायिकावृद्धि, स्त्री, (गोबलीवर्द्दादीनां कायपरिश्रमसाध्या या वृद्धिः ।) गवादिबलीवर्द्दादिकर्म्मयुता वृद्धिः । यथा ।
"दोह्यवाह्यकर्म्मयुता कायिका समुदाहृता" ॥
इति व्यासः ॥ मूलधनाविरोधिनी प्रत्यब्ददेयपणतदर्द्धादिरूपा वृद्धिः । यथा ।
"कायाविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु कायिका" ॥
इति नारदः ॥ हलायुधस्तु पणार्द्धाद्या इत्यत्र पणशाद्येति पठित्वा पणस्य मूलधनस्य यावदव-स्थानं तावत् शश्वत् वर्षसहस्रमपि उत्तमर्णेन या वाह्यते प्राप्यते सा कायिकेति व्याख्यातवान् तत्राद्या भोगलाभान्तर्गता अपरा च वृद्धिरा इति मिश्राः । इति विवादार्णवसेतुः ॥

कार, पुं, (कृ हिंसायां + भावे घञ् ।) वधः । निश्चयः । (धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र निश्चयार्थेऽपि ॥ कं सुखं ऋच्छत्यनेन । क + ऋ + करणे + घञ् ।) बलिः । यत्नः । यतिः । (कं सुखं निर्वृतिं ऋच्छतीति । क + ऋ + कर्त्तरि अण् ।) पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कं निष्यन्दजलमृच्छतीति ।) तुषारशैलः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ कर्म्मोपपदे कर्त्तृवाचकः । यथा कर्म्मकारः स्वर्णकारः इत्यादि । इति व्याकरणम् ॥ क्रिया । यथा कारणं कारः क्रिया । इति रामतर्कवागीशः ॥ (अक्षरान्ते तदक्षरवाचकः । यथा ककारः । मकारः । इत्यादिः ।)

कारक, क्ली, (क्रियाभिरन्वित इति । भाष्यमते तु करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति । कृ + कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रियानिमित्तं लोकतः सिद्धम् । इति दुर्गसिंहः ॥ भट्टिभाष्यमते पुं, यथा भवितुः स प्रयोजकः कारकः । तत्तु षड्विधम् । कर्म्म १ यथा रामं नमति । करणम् २ यथा नेत्रैः प्रियो दृष्टः । कर्त्ता ३ यथा जनैः प्रियो दृष्टः । सम्प्रदानम् ४ यथा हरिः सख्ये सुखं ददातु । अपादानम् ५ यथा बिभीषणः परादभ्यत । अधिकरणम् ६ यथा रेमे शरदि गोविन्दः । इति वोपदेवः ॥ वर्षोपलोद्भव जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारक, त्रि, (करोति कर्म्मादिकम् । कृ + "ण्वुल्तृचौ" । ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) कर्त्ता । इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः ७ । २०४ ।
"आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम्" ।)

कारकुक्षीय, पुं, (कारकुक्षि + छ ।) ग्रामदेशः ।

(तत्र भवः ष्यञ् बहुषु तस्य लुक् ।) तद्देशीयजने बहुवचनान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

[का]रणं, क्ली, (कार्य्यतेऽनेन । णिजन्तात् कृञो ल्युट् ।) येन विना यन्न भवति तत् । तत्पर्य्यायः । हेतुः २ बीजम् ३ । इत्यमरः । १ । ४ । २८ ॥ निमित्तम् ४ प्रत्ययः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १७ । ३० ।

"यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतत् चराचरम् ।
कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु" ॥)

कारणत्वमाह । अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति नियतपूर्व्ववर्त्तित्वम् । तत्त्रिविधम् । समवायिकारणत्वम् १ असमवायिकारणत्वम् २ निमित्तकारणत्वम् ३ परमाणुपरिमाणभिन्नानां कारणत्वम् । इति भाषापरिच्छेदः । १६-१७ ॥ अणुपरिमाणन्तु न कस्यापि कारणम् । इति सिद्धान्तमुक्तावली (यथा, रेः रामायणे । १ । ६४ । ११ ।

"बहुभिः कारणैर्देव ! विश्वामित्रो महामुनिः ।
लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्द्धते" ॥)

करणम् । (कृ वधे + स्वार्थे णिच् भावे ल्युट् ।) बधः । इति मेदिनी ॥ (आदिः । मूलम् । यथा, मनुः । ११ । ८४ ।

"ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम् ।
प्रमाणञ्चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम्" ॥

प्रमाणम् । यथा, मनुः । ८ । २०० ।

"सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।
आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः" ॥)

इन्द्रियम् । (यथा, गीतायाम् । १३ । २० ।

"कार्य्यकारणकर्त्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते" ॥

"कार्य्यं शरीरं कारणानि सुखदुःखसाधनानीन्द्रियाणि तेषां कर्त्तृत्वे तदाकारपरिणामे" ।

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥) देहः । (यथा, शाङ्कराप्तबोधे । १३ ।

"अनाद्यविद्याऽनिर्व्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ।
उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत्" ॥)

साधनम् । (करणमेव स्वार्थे अण् ।) कर्म्म । (यथा, चाणक्ये । २३ ।

"न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचित् रिपुः ।
कारणेन हि जानाति मित्राणि च रिपूंस्तथा" ॥)

कायस्थः । (करणशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥) वाद्यप्रभेदः । गीतप्रभेदः । इति भरतधृतरत्नकोषः ॥ (आदिकारणत्वात् विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ५४ ।

"कारणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः" ॥

शिवः । यथा शङ्करकृते वेदसारशिवस्तवे ७ ।

"अजं शाश्वतं कारणं कारणानाम्
शिवं केवलं भासकं भासकानाम्" ॥)

कारणगुणोद्भवगुणः, पुं, (कारणगुणा उद्भवो यस्य । स चासौ गुणश्चेति कर्म्मधारयः ।) कारणगुणपूर्व्वकगुणः । तद्यथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ अपाकजस्पर्शः ४ द्रवत्वम् ५ स्नेहः ६ वेगः ७ गुरुत्वम् ८ एकत्वम् ९ पृथक्त्वम् १० परिमाणम् ११ स्थितिस्थापकसंस्कारः १२ । इति भाषापरिच्छेदे । ९६ ॥

कारणशरीरं, क्ली, (कारणं अविद्या सैव शरीरम् । अनाद्यविद्याऽनिर्व्वचनीयं शरीरद्वयकारणमात्रम् । सत्स्वरूपाज्ञानं यदन्ति तत्कारणशरीरमित्याहुः ।) सत्त्वप्रधानमज्ञानम् । (किन्तु वीजावस्थायां सूक्ष्मत्वात्‌ विषयव्यापाररहितत्वात्‌ तस्यान्तःकरणस्य सुतरां सुखस्वरूपेणानुभूयतेऽसौ द्रष्टा ।) तत्पर्य्यायः । आनन्दमयकोषः २ सुषुप्तिः ३ । (यदुक्तं वेदान्तसारे । १९ ।

"अस्यापीयमहङ्कारादिकारणत्वात् कारणशरीरं आनन्दप्रचुरत्वात् कोषवदाच्छादकत्वाच्च आनन्दमयकोषः सर्व्वोपरमत्वात् सुषुप्तिः अत एव स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानमिति चोच्यते" ॥ अत्र सुबोधिनी यथा ।

"प्रलयकाले हिरण्यगर्भादिप्रपञ्चोत्पादकेश्वरगतमूलप्रकृतिवत् सुषुप्तिकाले अहङ्कारादिशरीरोत्पादकसंस्कारमात्रावशिष्टजीवगताज्ञानस्यापि कारणशरीरत्वं इन्द्रियतद्विषयाभावे व्यासङ्गाभावादानन्दबाहुल्यादानन्दमयत्वं अाच्छादकत्वात्कोषत्वञ्च युक्तमितिभावः । ननु स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानस्य कथं सुषुप्तिशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य पूर्व्ववत् संज्ञाभेद इति वक्तुं तत्र युक्तिमाह सर्व्वोपरमत्वादिति । पञ्चीकृतस्थूलशरीरस्य व्यावहारिकस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्य स्वकारणेऽज्ञाने लीनत्वात् सर्व्वोपरतिरित्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

"लये फेनस्य तद्धर्म्मा द्रवाद्याः स्युस्तरङ्गके ।
तस्यापि विलये नीरे तिष्ठन्त्येते यथा पुरा ॥
व्यवहारिक देहस्य लयः स्यात् प्रतिभासिके ।
तल्लये सच्चिदानन्दाः पर्य्यवस्यन्ति साक्षिणि" ॥)

कारणा, स्त्री, (कृ हिंसायाम् । णिजन्तात् कृञो "ण्यासश्रन्थेति" । ३ । ३ । १०७ । युच् ततः टाप् ।) यातना । गाढ़वेदना । इत्यमरः । १ । ९ । ३ ॥ नरकरुजा यमयातना । इति केचित् । इति भरतः ॥

कारणिकः, त्रि, (करणैः कारणैर्वा चरति । "चरतीति" । ४ । ४ । ८ । ठक् ।) परीक्षकः । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥

कारणोत्तरं, क्ली, (कारणेन उत्तरम् ।) प्रत्यवस्कन्दनम् । सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलरूपकारणं ब्रूयात् तदा तदुत्तरम् । तत्त्रिविधम् । बलवत् १ तुल्यबलम् २ दुर्ब्बलम् ३ । आद्यं यथा मया त्वत्तः शतं गृहीतमिति सत्यं किन्तु तत् परिशोधितम् । द्वितीयं यथा मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते प्रतिवादिनोऽपि तथोत्तरम् । तृतीयं यथा ममेयं भूमिः क्रमागतत्वात् इति वाद्युक्ते ममेयं भूमिः दशवर्षोपभुज्यमानत्वात् इति प्रत्युत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

कारण्डवः, पुं स्त्री, (समन्तादड इति रमेर्डे । रण्डः । ईषत् रण्डः । "ईषदर्थे" ६ । ३ । १०५ । इति कोः कादेशः । कारण्डं वाति । वा गतौ + "आतोनुपेति" । ३ । २ । ३ । कः । कारण्डस्येदं कारण्डं तदाकारं वाति वा ।) हंसविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥ खड़हाँस इति भाषा । (यथा ऋतुसंहारे । शरद्वर्णने ८ ।

"कारण्डवाननविघट्टितवीचिमालाः
कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः" ॥)

कारण्डव्यूहः, पुं, बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । (बौद्धशास्त्रविशेषः ॥)

कारन्धमी, [न्] पुं, (कर एव कारस्तं धमतीति । ध्मा + इनिः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कांस्यकारः । धातुवादरतः इति मेदिनी ॥

कारम्भा, स्त्री, (ईषत् रम्भा । कोः कादेशः ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

कारवः, पुं, (का इति रवो यस्य । कुत्सितो रवो यस्येति वा ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारवल्ली, स्त्री, (कारा इव स्तनो विक्षिप्ता वल्ली यस्याः । यद्वा कुत्सित आरो गतिर्यस्याः । सा चासौ वल्ली चेति ।) कारवेल्लः । काण्डीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारवी, स्त्री, (कारं वाति । वा + कः । के जलोपलक्षितवर्षाकाले रवो यस्य । कारवः केकावरो मयूरस्तस्य पुच्छमिवाकारोऽस्त्यस्य अच् । यद्वा कृ हिंसायां स्वार्थे णिच् ततः क्विप् । कारमवति । कर्म्मण्यण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) मधुरा । मौरी इति भाषा । दीप्यः । मयूरशिखा । यवजटा इति भाषा । चोचयमानिका इति केचित् । सुषवी । केले जीरा इति भाषा । हिङ्गुपत्री । हिङ्गेर पाता इति भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः । छोट करला इति भाषा ॥

कारवेल्लं, क्ली, (कारं वेल्लति । वेल्ल चलने कर्म्मण्यण् । यद्वा कारेण वातगमनेन वेल्लति चलति गच्छति वा वेल्ल चलने अच् ।) कठिल्लकम् । करला इति भाषा । तत्पर्य्यायगुणाः ।

"कारवेल्लं कठिल्लं स्यात् कारवेल्ली ततो लघुः ।
कारवेल्लं हिमं भेदि लघु तिक्तमवातलम् ॥
ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पाण्डुमेहकृमीन् हरेत् ।
तद्गुणा कारवेल्ली स्याद्विशेषाद्दीपनी लघुः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अमरे पुंलिङ्गोऽयम् ॥

कारवेल्लः, पुं, (कारेण वायुवत् गत्या वेल्लति चलतीति । कार + वेल्ल + अच् ।) लताविशेषः । करला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कठिल्लकः २ सुषवी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १५४ ॥ सुषवी ४ सुशवी ५ । इति तट्टीका ॥ काण्डरः ६ काण्डकटुकः ७ सुकाण्डः ८ उग्रकाण्डः ९ कठिल्लः १० नासासम्वेदनः ११ पटुः १२ । इति राजनिर्घण्टः । तत्पुष्पगुणाः । धारकत्वम् । रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वञ्च ॥ तत्फलगुणाः । श्लेष्मकफपित्तनाशित्वम् । रुचिकारत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कारवेल्लकः, पुं, (कारवेल्ल एव । स्वार्थे कन् ।) कारवेल्लः । इति रत्नमाला ॥ (क्लीवत्वमपि दृश्यते । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"तद्वत् कर्कोटकं प्रोक्तं कारवेल्लकमेव च" ॥)

कारवेल्ली, स्त्री (कारवेल्ल + अल्पार्थे ङीष् ।) क्षुद्र-

कारवेल्लम् । करेला इति हिन्दी भाषा । उच्छे इति वङ्गभाषा । (यदुक्तं पाकराजेश्वरे ।
"कारवेल्लीफलं तक्रे स्वेदितं हिङ्गुमर्द्दितम् ।
भर्ज्जितं नवनीतेन सैन्धवेन समन्वितम् ॥
विदलितमुखमीषत् कारवेल्लीकठोरं
पुल्कितमिव तैले साधितं रामठेन ।
रचितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिपूर्णम्
सुललितरसनायं लोलता मानलोति" ॥
अन्यत् कारवेल्लशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

कारमिहिका, स्त्री, (कारस्य तुषारशैलस्य मिहिका नीहार इव ।) कर्पूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारस्कर, पुं, (कार वध करोतीति । कृ + "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" । ३ । २ । २० । इति ट निपातनात् सुट ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । किम्पाकः २ विषतिन्दुः ३ करद्रुमः ४ रम्यफलः ५ कुपीलुः ६ कालकूटः ७ । (यथा महाभारते २ । द्यूतपर्व्वणि ४८ । २१ ।
"कारस्करा इवाभान्ति नीपाश्चित्रककौक्कुराः ।
कारस्करा लोहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने" ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कुष्ठवातामयास्रकण्डूतिकफार्शोव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारस्करटिका, स्त्री, (कारस्कर इव अटति । अट् + अच् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कर्णजलौका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केयाँ केनुइ इति च भाषा ॥

कारा, स्त्री, (कीर्य्यन्ते क्षिप्यन्ते दण्ड्या यस्याम् । कॄ विक्षेपे भिदादित्वात् अङ् । "ऋदृशोऽङि" ७ । ४ । १६ । गुणे दीर्घत्वं निपात्यते ।) कारागारम् । तत्पर्य्यायः । बन्धनालयः २ इत्यमरः । २ । ८ । ११९ ॥ दूती । प्रसेवकः । सुवर्णकारिका । बन्धनम् । इति मेदिनी ॥ पीडा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारागार, क्ली, (कारैव आगारं कारायै बन्धनाय आगारं वा ।) बन्धनगृहम् । यथा । "रिपुः कारागारं कलयति च तं केलिकलया" । इति सन्ततसारे रमामाहात्म्यम् ॥

कारागुप्त, त्रि, (कारायां बन्धनागारे गुप्तः बद्धः रक्षितो वा ।) कारागारस्थः । इति हेमचन्द्रः । कदेदी इति भाषा ॥

कारापिका, स्त्री, (कं जलं आराति आदत्ते प्रचारम् खागनदा इति दावत । आ + रा + ण्वुल् टाप् इत्वञ्च ।) बलाका । इति जटाधरः ॥

कारावस्म, [न्] क्ली, (कारैव कारायै वा वेश्म सद्म ।) कारागारम् । तत्पर्य्यायः । बन्धुकम् ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारिः, स्त्री, (क्रियते इति । कृ + "क्रियाव्यतिहारे वाप्यत्र" ३ । ३ । ११ । इति इञ् ।) क्रिया । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "कां त्वं कारिमकार्षीः । सर्व्वां कारिमकार्षम्" ।) करोतीति कृ कर्त्तरि । "कृञ उदीचां कारुषु" उणा । ४ । १२८ । इति इञ् ।) शिल्पिनि त्रि । इति मेदिनी ॥

कारिका, स्त्री, (धात्वर्थे निर्द्देशे करोतेर्ण्वुल् णित्वाद्वृद्धिः । यद्वा करोतीति ण्वुल् प्रत्ययस्थादिति इत्वम् ।) नटस्त्री । इति । विवरणश्लोकः । (यथा, महाभारते । २ । ११ । ३३ ।
"नाटका विविधा काव्या कथाख्यायिककारिका" ॥)
शिल्पम् । यातना । इति मेदिनी ॥ वृद्धिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः । सुद इति भाषा ॥ स्वल्पाक्षरवाच्या बह्वर्थप्रकाशिका कविता । यथा,—
"कारिका तु स्वल्पवृत्तौ बह्वोरर्थस्य सूचनी" ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कारित, त्रि, (कृ + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) कुर्व्वन् प्रेरितः । कराण इति भाषा । यथा मार्कण्डेये । देवीमाहात्म्ये ८१ । ६५ ।
"विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च ।
कारितास्ते यतोऽतस्त्वां कः स्तोतुं शक्तिमान् भवेत्" ॥

कारिता, स्त्री, (कारित + टाप् ।) ऋणिकेन या स्वकार्य्यसाधकतया अङ्गीकृतमभागदिकशतादितोऽधिका वृद्धिर्व्यवस्थापिता सा । अधिक सुद इति भाषा । यथा, विवादार्णवसेतौ कात्यायनः ।
"ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकीर्त्तिता ।
आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता" ॥
(तथा च मनुः ८ । १५३ ।
"नाति सम्वत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत् ।
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या" ॥)
तत्पर्य्यायः । कारिका २ कारितावृद्धिः ३ । इति मिताक्षरा ॥

कारी, स्त्री, (कृणाति हिनस्ति कण्टकैः । कॄ हिंसायां + इञ् ततो ङीष् ।) वृक्षविशेषः । कण्टकारी आकर्षकारीत्येषा द्विधा । तत्पर्य्यायः । कारिका २ कार्य्या ३ गिरिजा ४ कटुपत्रिका ५ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । दीपनत्वम् । ग्राहित्वम् । रुचिकण्ठशोधकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारीषं, क्ली, (करीषाणां समूहः । भिदादित्वात् अण् ।) करीषसमूहः । इत्यमरः । २ । २ । ४३ । घुँटेर राशि इति भाषा । (यथा, हरिवंशे ।
"कारीषेषु प्रज्वलेषु दीप्यमानेषु सर्व्वशः" ॥

कारु, पुं, (करोति इति । "कृवापाजिमीति" । उणा १ । १ । उण् ।) विश्वकर्म्मा । इति मेदिनी ॥ (भावे उण् ।) शिल्पम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कारु, त्रि, (करोति इति । कृ + उण् । उणा । १ । १ ।) कारकः । (यथा, भट्टिः ७ । ४८ ।
"रावणस्य ततः कार्य्यं कारवो नरपुङ्गव ।
सर्व्वागारमैशानामाद्भुतगत्वमादिशत्" ॥)
शिल्पी । इति मेदिनी ॥ (यथा, कूर्म्मपुराणे ।
"कारयित्वा तु कर्म्माणि कारुं पश्चात् विसर्जयेत्" ॥)

कारुक, त्रि, (कारु + स्वार्थे कन् ।) शिल्पी । (यथा मनुः । ४ । २१९ ।
"कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति" ॥)

कारुज, पुं, (कं जलं आवृणोति । आ + वृ + कः ।) करभः । फेनः । वल्मीकः । नागकेशरः । गैरिकम् । (कारो कारुतो जायते । कारु + जन + ड ।) शिल्पिना चित्रम् । स्वयं जाततिलः । इति हेमचन्द्रः ॥

कारुणिक, त्रि, (करुणा शीलमस्य । शीलमिति ठक् ।) दयालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ (यथा, रघुः । १५ । ७१ ।
"कवि कारुणिको वव्रे सीतायाः सम्परिग्रहम्" ॥)

कारुण्डी, स्त्री, (कुत्सिता ईषत् वा रुण्डी मूर्द्धहीना इव ।) जलौका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कारुविड्का इति च पाठः ॥

कारुण्यं, क्ली, (करुणा करुणावान् । तस्य भावः । करुणैव वा ष्यञ् ।) करुणा । इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा श्रीरामायणे १ । २ । १५ ।
"मुनेः शिष्यसहायस्य कारुण्यं समजायत" ॥)

कारूषा, पुं, (करूषो अभिजन एषाम् । भर्गादित्वात् अण् बहुषु च तस्य लुक् ।) करूषदेशवासिनः । तत्पर्य्यायः । वृहद्गृहाः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे २ । ३ । १६ ।
"कारूषा मालवाश्चैव पारियात्रनिवासिनः" ॥)

कारोत्तम, पुं, (कारेण सुरागालनेन उत्तमः । मद्यस्य उत्तमतया तथात्वम् ।) कारोत्तरः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कारोत्तर, पुं, (कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति । उत् + तॄ + अच् ।) सुराग्रभागः । तत्पर्य्यायः । सुरामण्डः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥ कूपः । इति हारावली ॥

कार्कश्यं, क्ली, (कर्कशस्य भावः । कर्कश + ष्यञ् ।) कर्कशता । (यथा, अमरुशतके २४ ।
"कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते" ॥)

कार्त्तवीर्य्य पुं, (कृतवीर्य्यस्य अपत्यं अण् ।) चन्द्रवंशीयकृतवीर्य्यराजपुत्रः । तत्पर्य्यायः । हैहयः २ दोःसहस्रभृत् ३ अर्ज्जुनः ४ । (यथा, भागवते ९ । २३ । २४ ।
"न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ।
यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्य्यजयादिभिः" ॥
अस्य तु माहिष्मती नाम पुरी राजधान्यासीत् । भुजवीर्य्येणायं सप्तद्वीपां धरामजयत् । दत्तात्रेययोगात् बाहुसहस्रप्रभावं अलभत् । दिग्विजये आगतो रावणोऽनेन पराजितो निगडबद्धः पितामहेन पुलस्त्यमुनिना ततो मोचितः । अयन्तु जमदग्नेराश्रमं गत्वा बलात् तस्य होमधेनुं जहार । ततः क्रुद्धेन भार्गवेण रामेण सहस्रार्ज्जुनोऽसौ कार्त्तवीर्य्यः । अथ वैरशुद्धिं चिकीर्षुभिः दुरात्मभिः कार्त्तवीर्य्यपुत्रैराश्रमस्थो जमदग्निर्निपातितः । ततोऽनेन पितृवधामर्षात् आजन्मेन एकविंशतिवारान् पृथ्वी क्षत्रहीना कृता । ... इति हेमचन्द्रः ॥

कार्त्तस्वर, क्ली, (कृतस्वरे आकरभेदे भवम् अण् कृतः स्वरः यस्य स कृतस्वरः स्वर्णाकरः तस्मिन् भवम् ।) ... "अण्" । ४ । ३

९२ इत्यण्।) स्वर्णम्। (यथा, माघे १।२०।
"स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः" ॥)
धुस्तूरः। इत्यमरः। २।४।७७॥

कार्त्तान्तिकः, पुं, (कृतान्तं वेत्ति। "क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्"। ४।२।३०। इति ठक्।) ज्योतिर्व्वित्। दैवज्ञः। इत्यमरः।२।८।१४॥

कार्त्तिकः, पुं, (कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे इति पाक्षिको ऽण्।) वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतसप्तममासः। कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः। अयं तुलास्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपमुख्यचान्द्रः। सौरस्तु तुलाराशिस्थरविककालः। इति स्मृतिः॥ तत्पर्य्यायः। बाहुलः २ ऊर्ज्जः ३ कार्त्तिकिकः ४। इत्यमरः।१।१७॥ कौमुदः ५। इति शब्दरत्नावली॥ *॥

अथ कार्त्तिककृत्यम्।

पद्मपुराणे।

"तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते"।
तत्र संकल्पः अरुणोदयकाले मज्जनं कृत्वाचम्य ॐ तत्सदद्य कार्त्तिके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्म्मा श्रीविष्णुप्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य यथोक्तविधिना इतिकर्त्तव्यतां विधाय—
"ॐकार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्द्दन!।
प्रीत्यर्थं तव देवेश! दामोदर! मया सह"॥
इति स्नायात्। मया लक्ष्म्या। प्रतिदिनसंकल्पे तु आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं इति न वक्तव्यम्। किन्तु मासीत्यनन्तरं तुलास्थरवावित्यधिकं वक्तव्यम्। चान्द्रस्नानवाक्यन्तु वैशाखकृत्ये अनुसन्धेयम्। तथा वायुपुराणे।
"यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान्।
कार्त्तिकं सकलं व्याप्य प्रातःस्नायी भवेन्नरः"॥ *॥

तथा च गारुडे।

"गवामयुतदानेन यत् फलं लभते खग!।
तुलसीपत्रकैकेन तत् फलं कार्त्तिके स्मृतम्"॥
ॐअद्येत्यादि तुलसीपत्रकैकसमसंख्यायुतधेनुदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः एतानि तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवेऽहं ददे। इत्यभिलप्य एतानि तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवे नमः। इत्यनेन दद्यात्॥ *॥

ब्रह्माण्डपुराणे।

"विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम्।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः॥
ॐदामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे"॥

लोलया लक्ष्म्या।

"इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना।
आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत्"॥
स्नानवत्। ॐअद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा अक्षयदीपदानफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा आकाशे मण्डपे वापि श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये। इति संकल्प्य दामोदरायेत्यादिना दद्यात्। द्वितीयादिदिने ॐदामोदरायेत्यनेनेति विशेषः। विष्णुगृहे तु। ॐअद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्माग्निष्टोमसहस्रजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीविष्णुवेश्मनि श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये। इति संकल्प्य ॐ दामोदरायेत्यादिना दद्यात्। द्वितीयादिदिने ॐ दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः॥ *॥

हविष्याशनादौ तु ब्रह्मपुराणे।

"व्रतोपवासनियमैः कार्त्तिको यस्य गच्छति।
देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमं पदम्"॥
तत्र अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा वैमानिकदेवत्वभवनपूर्व्वकपरमपदप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा हविष्येतरभोजननिवृत्तिमहं करिष्ये। इत्यादिवाक्ये विशेषः। एवं फलाहारादावपि॥ *॥ हविष्यद्रव्याणि च।
"हैमन्तिकं सिताखिन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका॥
यष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत्।
लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी॥
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी।
तिन्तिड़ी जीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली॥
कदली लवली धात्री फलान्यगुड़मैक्षवम्।
अतैलपक्कं मुनयो हविष्यान्नं विदुर्व्बुधाः"॥
हैमन्तिकमित्यभिधायागस्त्यसंहितायाम्।
"नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीन्तथा।
आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम्॥
व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः"।
अत्र च आरब्धव्रतोपवासादौ फलजलादिभक्षणमप्याह तुरधोगपर्व्वबौधायनौ।
"अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्व्वचनमौषधम्"॥ *॥
फलाहारादावपि तुलसीराहित्ये दोषमाह।
"तुलसीं विना या क्रियते न पूजा
स्नानं न तद्यत् तुलसीं विना कृतम्।
भुक्तं न तद्यत् तुलसीविवर्ज्जितं
पीतं न तद्यत्तुलसीविवर्ज्जितम्"॥ *॥

नारदीये।

"न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि।
चण्डालो जायते राजन् कार्त्तिके मांसभक्षणात्"॥

तथा च महाभारते।

"कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप!।
वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते"॥
कौमुदं कार्त्तिकम्। कार्त्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्।
"एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु।
दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च।
वर्ज्जितव्या तथा हिंसा मांसभोजनमेव च"॥
ततश्च मांसभोजननिषेधे कार्त्तिकमासतत्शुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि।
"कार्त्तिके शौकरं मांसं यस्तु भुञ्जीत दुर्म्मतिः।
षष्टिवर्षसहस्राणि रौरवे परिपच्यते"॥ अत्र पटोलकदम्बवृन्ताककांस्यसन्धिजानि वर्ज्जयेत्।
"पटोलानि कदम्बानि वृन्ताकसहितानि च।
भुञ्जानः कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी"॥*॥
भूतचतुर्द्दशीकृत्यं तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। तत्र दीपदाने विशेषो यथा,—
"ततः प्रदोषसमये दीपान्दद्यात् प्रयत्नतः।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च।
कूटागारेषु चैत्येषु गुहासु च नदीषु च"॥

दीपदानमन्त्रः।

"ॐ नमः पितृभ्यः प्रेतेभ्यो नमो धर्म्माय विष्णवे।
नमो धर्म्माय रुद्राय कान्तारपतये नमः"॥*॥
दीपान्विताकृत्यं तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। तत्र विशेषो यथा। तत्र बालातुरवृद्धव्यतिरेकेण दिवा न भोक्तव्यम्। तत्र पार्व्वणश्राद्धं कृत्वा प्रदोषे प्राचीनावीती दक्षिणामुखो ज्वलदुल्काम्।
"ॐ शस्त्राशस्त्रहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः।
उज्ज्वलज्ज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवह्निना"॥
इत्यनेन गृह्णीयात्।
"ॐ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम।
उज्ज्वलज्ज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्"॥
इत्यनेन भूमौ स्थापयेत्।
"ॐ यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये।
उज्ज्वलज्ज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते"॥
इत्यनेन पितॄन् विसर्ज्जयेत्। यद्येवं पूर्व्वदिन एव प्रदोषव्यापिन्यमावास्या तदा पूर्व्वदिन एव श्राद्धमकृत्वापि उल्कादानं कर्त्तव्यम्। आचारात् पञ्चभूतोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम्। उभयतः प्रदोषव्याप्तौ परदिन एव युग्मात्। उभयतः प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं परदिने पार्व्वणानुरोधात्। अत्रैव पूर्व्वदिने लक्ष्मी रात्रौ पूज्या।
"अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्द्दशी।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्व्विज्ञेया सुखरात्रिका"॥
इति वचनात्। लक्ष्मीपूजाविषयेऽप्येवं व्यवस्था। ततो गृहमध्ये उत्तराभिमुखो लक्ष्मीं पूजयेत्। ततः स्वस्तिवाचनपूर्व्वकं ॐ सूर्य्यः सोम इति ॐ तद्विष्णोरिति च पठित्वा तिलपुष्पजलान्यादाय ॐ तत्सदित्युच्चार्य्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा परमविभूतिलाभकामो लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये। इति संकल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा भूतशुद्ध्यादिकं कृत्वा लक्ष्मीं पूजयेत्। तद्यथा। ॐ पाशाक्षमालिकाम्भोज इत्यादिना ध्यात्वा। ॐ भूर्भुवःस्वर्म्महालक्ष्मि! इहागच्छ इत्याद्यावाह्य एतत्पाद्यं ॐ लक्ष्म्यै नमः। एवमर्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यपुनराचमनीयताम्बूलादि प्रत्येकं दद्यात्।
"ॐ नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये!।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्च्चनात्"॥
इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत्।

ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये । शुभे ! ।
सर्व्वत पाहि मा देवि महालक्ष्मि । नमोऽस्तु ते" ॥
तत । "सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये" ॥
इति रुद्रधरवचनात् । कुबेरमपि पाद्यादिभि
पूजयेत् ।
"ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पद" ॥
इति पठित्वा । ॐ कुबेराय नम इति त्रि पूज
येत् । ततो गृहादिषु दीपान्दद्यात् । तत्र मन्त्र ।
ॐ अग्निर्ज्योती रविर्ज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च ।
उत्तम सर्व्वज्योतीना दीपोऽय प्रतिगृह्यताम् ॥
ततो ब्राह्मणान् बन्धूंश्च भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत ।
तत्र प्रत्यूषे भविष्योक्त कर्म्म कर्त्तव्यम् । गोरोचना
तिलकधारणं प्रदीपवन्दन कृत्वा लक्ष्मी त्रि पूज
येत् ॥ तत्र मन्त्र ।
"ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये । शुभे ।
महालक्ष्मि । नमस्तुभ्य सुखरात्रि कुरुष्व मे ॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रि । प्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्व्यपोहतु ॥
या रात्रि सर्व्वभूताना या च देवेष्ववस्थिता ।
सम्वत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
माता त्व सर्व्वलोकाना देवाना स्वर्गसम्भवा ।
आख्याता भूतले देवि । सुखरात्रि । नमोऽस्तु ते" ॥
ॐ लक्ष्म्यै नम इति त्रि पूजयेत् ॥ अन्यत् सुख
रात्रिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ द्यूतप्रतिपत् । तत्र प्रभाते द्यूतक्रीडादिक
कार्य्यम् । तत्र जये वर्षं शुभम् । पराजये वर्षम
शुभम् । तत सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा एतत्
पाद्यं ॐ बलये नम । इत्यादि सपूज्य ।
"ॐ बलिराज । नमस्तुभ्य विरोचनसुत प्रभो ! ।
भविष्येन्द्र सुराराते । पूजेयं प्रतिगृह्यताम्" ॥
अनेन पुष्पाञ्जलित्रय दद्यात् ।
"यो यो यादृग्भावेन तिष्ठत्यस्या युधिष्ठिर ! ।
हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्ष प्रयाति हि" ॥
तथा ।
"महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यविवर्द्धिनी ।
स्नान दान शतगुणं कार्त्तिकेऽस्या तिथौ भवेत्" ॥

अथ भ्रातृद्वितीया । तत्राद्यधाविभक्तादिपक्षम
यामार्द्धप्राप्ताया द्वितीयाया उभयदिने तथा
चेत्परदिने कार्य्यं युग्मात् । तत ॐ तत्सदि
त्युच्चार्य्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा
यमपूजनकामो यमादिपूजनमहं करिष्ये । इति
सङ्कल्प्य शालग्रामे घटादिस्थले वा पूजयेत् ।
एतत् पाद्यं ॐ यमाय नम । एव क्रमेण सपूज्य ।
"एहि मार्त्तण्डज । पाशहस्त ।
यमान्तकालोकधरामरेश ! ।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते" ।
इदमर्घ्यं ॐ यमाय नम तत आचमनीयादिक
दत्त्वा प्रणमेत् ।
"ॐ धर्म्मराज ! नमस्तुभ्य नमस्ते यमुनाग्रज ! ।
पाहि मां किङ्करै सार्द्धं सूर्य्यपुत्र ! नमोऽस्तु ते" ॥
तत ॐ चित्रगुप्ताय नम । इत्यनेन पूजयेत् । तत
ॐ यमदूतेभ्यो नम । इत्यनेन पाद्यादिभि
पूजयेत् । यमुनाञ्च पाद्यादिभि संपूज्य प्रणमेत् ।
"ॐ यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने । लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्य्यपुत्रि । नमोऽस्तु ते" ॥
ततो भ्रातृभोजनकाले अन्नादिकं दत्त्वा भगिनी
पठेत् ।
"भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिद शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषत" ॥
ज्येष्ठा चेत् तवाग्रजाताहमिति वदेत् । तत
पुष्टिकामो भ्राता भुञ्जीत । "यत्नेन भगिनीह
स्तात् भोक्तव्य पुष्टिवर्द्धन" इति वचनात् ॥ * ॥

विष्णूत्थानं उत्थानैकादशीशब्दे द्रष्टव्यम् । तत्र
कार्त्तिकशुक्लैकादश्यादितिथिपञ्चके बकपञ्चकम्
"बकोऽपि तत्र नाश्नीयान्मत्स्यांश्चैव कदाचन" ।
इति वचनात् ॥ कार्त्तिक्यां गोदानादौ फलाधि
क्यम् । "कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत्" । इति वच
नात् । इति कृत्यतत्त्वम् ॥ * ॥ * ॥ अपि च ।
अथ कार्त्तिकव्रतनित्यता । स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
"दुष्प्राप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेन्न हि ।
धर्म्मं धर्म्मभृतां श्रेष्ठ । स मातृपितृघातक ॥
अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्मबहिष्कृत ॥
स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयी सदानृती ।
न करोति मुनिश्रेष्ठ । यो नर कार्त्तिके व्रतम् ॥
विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्त्तिके ।
करोति मुनिशार्दूल । नरकं याति सा ध्रुवम् ॥
व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते गृही ।
इष्टापूर्त्तं वृथा तस्य यावदाहूतनारकी ॥
संप्राप्ते कार्त्तिके मासि द्विजो व्रतपराङ्मुख ।
भवन्ति विमुखा सर्व्वे तस्य देवा सवासवा ॥
इष्ट्वा च बहुभिर्यज्ञै कृत्वा श्राद्धशतानि च ।
स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र । अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् ॥
यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।
कार्त्तिके नरकं यान्ति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥
वेदैरधीतै किं तस्य पुराणपठनैश्च किम् ।
कृतं यदि न विप्रेन्द्र । कार्त्तिके वैष्णवं व्रतम् ॥
जन्मप्रभृति यत्पुण्यं विधिवत्समुपार्ज्जितम् ।
भस्मी भवति तत्सर्व्वमकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् ॥
यद्दत्तञ्च परं जप्तं कृतञ्च सुमहत्तप ।
सर्व्वं विफलतामेति अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् ॥
सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं वृथा भवति नारद ! ।
अकृत्वा कार्त्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ॥
पापभूतास्तु ते ज्ञेया लोके मर्त्त्या महामुने ! ।
वैष्णवाख्यं व्रतं यैस्तु न कृतं कार्त्तिके शुभम्" ॥
किञ्च ।
"अकृत्वा नियमं विष्णो कार्त्तिकं य क्षिपेन्नर ।
जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद !" ॥
किञ्च ।
"नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं मुने ! ।
चातुर्म्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधम" ॥
किञ्च ।
'पिण्डदानं पितृश्राद्धं पितृपक्षे न वै कृतम् ।
व्रतं न कार्त्तिके मासि श्रावण्यामृषितर्पणम् ॥
चैत्रे नान्दोलितो विष्णुर्माघस्नानं न रुच्यते ।
न कृता मर्द्दकी पुष्ये श्रावणे रोहिणाष्टमी ॥
सङ्क्रमे न कृता येन द्वादशी श्रवणान्विता ।
कुत्र यास्यन्ति ते मूढा नाहं जानामि नारद !" ॥
पाद्मे च । श्रीसौनकादिमुनिगणसंवादे ।
"मानुष कर्म्मभूमौ य कार्त्तिकं नयते मुधा
चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्द्दमाम्बुनि ॥
नियमेन विना विप्रा कार्त्तिक य क्षिपेन्नर ।
कृष्ण पराङ्मुखस्तस्य यस्माद्दूर्ज्जोऽस्य वल्लभ" ॥ * ॥
तत्र विशेषेण स्नानदानादिसत्कर्म्मनित्यता ।
स्कान्दे तथैव ।
"यैर्न दत्तं हुतं जप्तं न स्नानं न हरेर्व्रतम् ।
न कृतं कार्त्तिके पुत्र । द्विजास्ते वै नराधमा" ।
किञ्च ।
"यैर्न दत्तं हुतं जप्तं कार्त्तिके न व्रतं कृतम् ।
तेषामात्मा हारितो नूनं न प्राप्तं प्रार्थितं फलम्" ।
किञ्च ।
"संप्राप्ते कार्त्तिके मासि ये रता न जनार्द्दने ।
तेषां सौरिपुरे वास पितृभि सह नारद" ॥
किञ्च ।
"कार्त्तिके नार्च्चितो यैस्तु भक्तिभावेन केशव ।
नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिता" ॥
जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्ल्लभम् ।
कार्त्तिके नार्च्चितो विष्णुर्हारितं तेन जन्म वै ॥
विष्णो पूजा कथा विष्णोर्वैष्णवानाञ्च दर्शनम् ।
न भवेत् कार्त्तिके यस्य हन्ति पुण्यं दशाब्दिकम्" ॥

अथ कार्त्तिकमाहात्म्यम् । स्कान्दे ।
"कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यते ।
ततो विशेषतस्तत्र कर्म्म देशादिभेदत" ॥
अथ सामान्यत स्कान्दे तथैव ।
'कार्त्तिकस्य तु मासस्य कोट्यंशेनापि नार्हति ।
सर्व्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्व्वदानेषु यत् फलम् ॥
एकत सर्व्वतीर्थानि सर्व्वे यज्ञा सदक्षिणा ।
एकत पुष्करे वास कुरुक्षेत्रे हिमाचले ॥
मेर्वादितुल्यस्वर्णानि सर्व्वदानानि चैकत ।
एकत कार्त्तिको वत्स । सर्व्वदा केशवप्रिय ॥
यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्त्तिके
तदक्षयं भवेत्सर्व्वं सत्योक्तं तव नारद ! ॥
कार्त्तिकं खलु वै मासं सर्व्वमासेषु चोत्तमम् ।
पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनम् ॥
यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव नारद ! ।
उदधीनाञ्च विप्रर्षे क्षयो नैवोपपद्यते ॥
पुण्यं कार्त्तिकमासे तु यत् किञ्चित् क्रियते मुने ! ।
न तस्यास्ति क्षयो ब्रह्मन् पापस्याप्येवमेव च ॥
न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गया समम् ॥
कार्त्तिक प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रिय सदा ।
कार्त्तिकं सकलं यस्तु भक्त्या सेवेत वैष्णव ॥
पितृनुद्धरते सर्व्वान् नरकस्थान् महामुने" ॥
पाद्मे च तथैव ।

कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् ।
मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः" ॥

किञ्च ।

"मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः ।
दहते नात्र सन्देहो दीपदानात्तु कार्त्तिके ॥
गृहे वायतने वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके ।
पुरतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनः ॥
स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् ।
प्रदत्तः कार्त्तिके मासि दीपो वै मधुघातिनः ॥
निमिषार्द्धार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्त्तिके ।
न तत् क्रतुशतैः प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि ॥
सर्व्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्व्वपापरतोऽपि सन् ।
पूयते नात्र सन्देहो दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके ॥
तन्नास्ति पातकं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु नारद ! ।
यन्न शोधयते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके ।
प्राप्नोति शाश्वतं स्थानं सर्व्वाबाधाविवर्ज्जितम् ॥
यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम् ।
द्वादश्याञ्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद ! ।
समतीताश्च ये केचिद् येषां सङ्ख्या न विद्यते ॥
क्रीडित्वा सुचिरं कालं देवलोके यदृच्छया ।
ते सर्व्वे मुक्तिमायान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः" ॥

किञ्च ।

"द्यूतव्याजेन विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके केशवालयम् ।
द्योतयेद् यो महाभाग ! पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
कार्त्तिके दीपदानन्तु कुर्य्याद् यो वैष्णवालये ।
धनं पुत्रो यशः कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्व्वदा ॥
यथा च मथनाद्वह्निः सर्व्वकाष्ठेषु दृश्यते ।
तथा च दृश्यते धर्म्मो दीपदाने न संशयः" ॥

किञ्च ।

'निर्द्धनेनापि विप्रेन्द्र ! कृत्वा चैवात्मविक्रयम् ।
कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्त्तिकपूर्णिमा ॥
वैष्णवो न स मन्तव्यः सम्प्राप्ते कार्त्तिके मुने ! ।
यो न यच्छति मूढात्मा दीपं केशवसद्मनि" ॥

नारदीये श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे ।

"सकलं सर्व्वदानानि दीपदानानि चैकतः ।
कार्त्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः" ॥

पाद्मे च तत्रैव ॥

'कार्त्तिके खण्डदीपं यो ददाति हरिसन्निधौ ।
दिव्यकान्तिविमानाग्रे रमते स हरेः पुरे" ॥ * ॥

अथ तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

"पितृपक्षेऽन्नदानेन ज्यैष्ठाषाढे च वारिणा ।
कार्त्तिके तत् फलं पुंसां परदीपप्रबोधनात् ॥
बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात् ।
कार्त्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥
दीप्यमानन्तु यो दीपं बोधयन्ति हरेर्गृहे ।
परस्य नृपशार्दूल ! निस्तीर्णा यमयातना ॥
न तद्भवति विप्रेन्द्र ! इष्ट्वापि महामखैः ।
कार्त्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात् ॥
एकादश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य मूषिका ।
मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा" ॥ * ॥

अथ शिखरदीपमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

"यदा यदा भासयते दीपकः कलशोपरि ।
तदा तदा मुनिश्रेष्ठ ! द्रवते पापसञ्चयः ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यो महीमुदधिमेखलाम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥
यो ददाति गवां कोटिं सवत्सां क्षीरसंयुताम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥
सर्व्वस्वदानं कुरुते वैष्णवानां महामुने ! ।
शिखरोपरि दीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्" ॥

किञ्च ।

"यः करोति परं दीपं मूल्येनापि महामुने ! ।
शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छतम् ॥
विमानं ज्योतिषा दी[illegible] निरीक्षन्ति कार्त्तिके ।
केशवस्य महाभक्त्या कुल० तथा न नारकी ॥
दिवि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम् ।
कदा भविष्यत्यस्माकं सङ्गमः पुण्यकर्म्मणा ॥
कार्त्तिके कार्त्तिकीं यावत् प्रासादोपरि दीपकम् ।
यो ददाति मुनिश्रेष्ठ ! तस्येन्द्रत्वं न दुर्लभम्" ॥ *

अथ तत्र दीपमालामाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

"दीपपङ्क्तेस्तु रचनां सबाह्याभ्यन्तरे हरेः ।
विष्णोर्विमाने कुरुते स नरः शङ्खचक्रधृत् ॥
दीपपङ्क्तेस्तु रचनां कुरुते केशवालये ।
तस्यालये प्रसूतानां सङ्ख्याया नरको न हि ॥
विष्णोर्व्विमानं दीपाढ्यं सबाह्याभ्यन्तरे मुने ! ।
दीपोद्यतकरे मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्" ॥

भविष्ये च ।

'यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
प्रबोधे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः ॥
सूर्य्यायुतप्रकाशस्तु तेजसा भासयन् दिशः ।
तेजोराशिर्विमानस्थो जगदुद्योतयंस्त्विषा ॥
यावत्प्रदीपसङ्ख्या तु घृतेनापूर्य्य बोधिता ।
तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते" ॥ * ॥

अथ आकाशादिदीपमाहात्म्यम् ।

पाद्मे तत्रैव ।

"उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्त्तिके नरः ।
सर्व्वं कुलं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
विष्णुकेशवमुद्दिश्य दीपं दद्यात्तु कार्त्तिके ।
आकाशस्थं जलस्थञ्च शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥
धनं धान्यं समृद्धिश्च पुत्रवानीश्वरो गृहे ।
लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते" ॥

किञ्च ।

"विप्रवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च ॥
दीपदानाद्धि सर्व्वत्र महाफलमवाप्नुयात्" ॥ *

आकाशदीपदानमन्त्रः । तत्रैव ।

"दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे" ॥

अथ देशविशेषे कार्त्तिकमाहात्म्यविशेषः ॥

पाद्मे तत्रैव ।

"यत्र कुत्रापि देशेऽस्य कार्त्तिकः स्नानदानतः ।
अग्निहोत्रसमफलः पूजायाञ्च विशेषतः ॥
कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायाञ्चापि तत्समः ।
ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्द्वारकायाञ्च भार्गव ! ॥
कृष्णसालोक्यदो मासः पूजास्नानैश्च कार्त्तिकः ।
अन्याः पूर्य्यस्तत्समाना मुनयो मथुरां विना ॥
दामोदरत्वं हि हरेस्तत्रैवासीद्यतः किल ।
मथुरायां ततस्त्वोर्ज्जो वैकुण्ठप्रीतिवर्द्धनः ।
कार्त्तिको मथुरायां वै परमावधिरिष्यते ।
यथा माघे प्रयागः स्याद्वैशाखे जाह्नवी यथा ॥
कार्त्तिके मथुरा सेव्या ततोत्कर्षः परो न हि ॥
मथुरायां नरैरूर्ज्जे स्नात्वा दामोदरोऽर्च्चितः ।
कृष्णरूपा हि ते ज्ञेया नात्र कार्य्या विचारणा ॥
दुर्लभः कार्त्तिको विप्र ! मथुरायां नृणामिह ।
यत्रार्च्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः सम्प्रयच्छति ॥
भुक्तिं मुक्तिं हरिर्द्दद्यादर्च्चितोऽन्यत्र सेविनाम् ।
भक्तिञ्च न ददात्येष यतो वश्यकरी हरेः ॥
सा त्वञ्जसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः ।
मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् ॥
मन्त्रद्रव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च पूजनम् ।
मन्यते कार्त्तिके देवो मथुरायां सदर्च्चनम् ॥
यस्य पापस्य युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः ।
तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् ।
कार्त्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् ॥
कार्त्तिके मथुरायां वै पूजनाद्दर्शनं ध्रुवम् ।
शीघ्रं सम्प्राप्तवान् बालो दुर्लभं योगतत्परैः ॥
सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्त्तिकस्तथा ।
तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवाम्बुधौ ॥
किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः ।
कार्त्तिके मथुरायाञ्चेदर्च्चते राधिकाप्रियः ॥
यानि सर्व्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च ।
कार्त्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्व्वमण्डले ॥
कार्त्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः ।
सकृत्प्रविष्टाः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमव्ययम् ॥
परोपहासमुद्दिश्य कार्त्तिके हरिपूजया ।
मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः" ॥ इति ॥

"इत्थं कार्त्तिककृत्यानि व्यक्तान्येव स्वतोऽभवन् ।
तत्र किञ्चिद्विशेषेण तद्विधिर्लिख्यतेऽधुना" ॥ * ॥

अथ कार्त्तिककृत्यविधिः । तत्रोपक्रमकालश्चोक्तः श्रीकृष्णसत्यासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।

"आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् ।
कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः ॥
नित्यं जागरणायान्ते यामे रात्रेः समुत्थितः ।
शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याथ स्तोत्रैर्नीराजयेत् प्रभुम् ॥
निशम्य वैष्णवान् धर्म्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः ।
कृत्वा गीतादिकं प्रातर्देवं नीराजयेत् पुनः ॥
नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् ।
प्रभुं प्रार्थ्याथ तस्मै च दद्यादर्घ्यं यथाविधि ॥

तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।

"कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ! ।

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर ! मया कृतः" ॥
प्रार्थनमन्त्रः ।
"तव ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः ।
त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर ! विनश्यतु" ॥
अर्घ्यमन्त्रः ।
"व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।
अर्घ्यं गृहाण देवेश ! नमामि त्वां सुरेश्वर !" ॥
शाखोक्ते ।
"व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।
दामोदर ! गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिसूदन ! ॥
नित्ये नैमित्तिके कृत्ये कार्त्तिके पापशोषणे ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे !" ॥ ८ ॥
"तिलैराविष्ट्य देहं स्वं नामोच्चारणपूर्व्वकम् ।
स्नात्वा तु विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाव्रजेत् ॥
उपलिप्याथ देवाग्रे निर्म्माय स्वस्तिकं प्रभुम् ।
तुलसीमालतीपद्मागस्त्यपुष्पादिनार्च्चयेत् ॥
नित्यं वैष्णवसङ्गेन सेवेत भगवत्कथाः ।
सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्च्चयेत् ॥
विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा ।
प्रणामांश्च यथाशक्त्या शतमष्टादिकं व्रतम्" ॥
तथा च पाद्मे तत्रैव ।
"प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशये ।
कृत्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्च्चनम्" ॥
किञ्च ।
"मौनेन भोजनं कार्य्यं कार्त्तिके व्रतधारिणा ।
घृतेन दीपदानं स्यात्तिलतैलेन वा पुनः ॥
दिनञ्च क्षपयेत्तत्र वैष्णवानाञ्च सङ्गमैः ।
गीयतां कार्त्तिके मासि कृष्णचरितगायनम् ॥
आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे ।
अथ वा पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे ॥
दीपदानमखण्डञ्च दद्याद्विष्णुसन्निधौ ।
देवालये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्" ॥
किञ्च ।
"रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ताफलादिकम् ।
दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्त्तिके नरः" ॥
स्कान्दे च श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे ।
"न गृहे कार्त्तिके कुर्य्याद्विशेषेण तु कार्त्तिकीम् ।
तीर्थे तु कार्त्तिकीं कुर्य्यात् सर्व्वयत्नेन भाविनि !" ॥ * ॥
अथ कार्त्तिके वर्ज्यानि ।
तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे ।
"कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् ।
निष्पावान् मुनिशार्दूल ! यावदाहूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च ।
न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी ॥
कार्त्तिके मासि धर्म्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् ।
तत्रैव यानतस्याज्यं शाशकं शौकरं तथा" ॥
किञ्च ।
"परान्नं परशय्याञ्च परवादं पराङ्गनाम् ।
सर्व्वदा वर्ज्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्त्तिके ॥
तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परान्नं कांस्यभोजनम् ।
कार्त्तिके वर्ज्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् ॥
संप्राप्ते कार्त्तिके दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत् ।

दिने दिने तु कृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः" ॥
तत्रैव श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे ।
"कार्त्तिके वर्ज्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु ।
कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्तसन्धितम् ॥
न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि ।
चाण्डालः स भवेत् सुभ्रु ! कार्त्तिके मांसभक्षणात्" ॥
अथ श्रीराधादामोदरपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"ततः प्रियतमा विष्णो राधिका गोपिकासु च ।
कार्त्तिके पूजनीया च श्रीदामोदरसन्निधौ ॥
द्विजं दामोदरं कृत्वा तत्पत्नीं राधिकां तथा ।
कार्त्तिके पूजयेत्तौ वासोऽलङ्कारभोजनैः ॥
राधिकाप्रतिमां विप्रः पूजयेत् कार्त्तिके तु यः ।
तस्य तुष्यति तत्प्रीत्यै श्रीमान् दामोदरो हरिः" ॥
"दामोदराष्टकं नाम स्तोत्रं दामोदरार्च्चने ।
नित्यं दामोदराकर्षि पठेत् सत्यव्रतोदितम्" ॥ * ॥
अथ श्रीदामोदराष्टकम् । तत्रैव ।
"नमामीश्वरं सच्चिदानन्दरूपं
लसत्कुण्डलं गोकुले भ्राजमानम् ।
यशोदाभियोलूखलाद्धावमानं
परामृष्टमत्यन्ततो द्रुत्य गोप्या ॥
रुदन्तं मुहुर्नेत्रयुग्मं मृजन्तं
कराम्भोजयुग्मेन सातङ्कनेत्रम् ।
मुहुः श्वासकम्पत्रिरेखाङ्ककण्ठ-
स्थितग्रैवदामोदरं भक्तिबद्धम् ॥
इतीदृक् स्वलीलाभिरानन्दकुण्डे
स्वघोषं निमज्जन्तमाख्यापयन्तम् ।
तदीयेशितज्ञेषु भक्तैर्ज्जितत्वं
पुनः प्रेमतस्तं शतावृत्ति वन्दे ॥
वरं देव मोक्षं न मोक्षावधिं वा
न चान्यं वृणेऽहं वरेशादपीह ।
इदन्ते वपुर्नाथ गोपालबालं
सदा मे मनस्याविरास्तां किमन्यैः ॥
इदन्ते मुखाम्भोजमत्यन्तनीलै-
र्वृतं कुन्तलैः स्निग्धरक्तैश्च गोप्या ।
मुहुश्चुम्बितं बिम्बरक्ताधरं मे
मनस्याविरास्तामलं लक्षलाभैः ॥
नमो देव ! दामोदरानन्त ! विष्णो !
प्रसीद प्रभो ! दुःखजालाब्धिमग्नम् ।
कृपादृष्टिवृष्ट्यातिदीनं बतानु-
गृहाणेश मामज्ञमेध्यक्षिदृश्यः ॥
कुवेरात्मजौ बद्धमूर्त्त्यैव यद्वत्
त्वया मोचितौ भक्तिभाजौ कृतौ च ।
तथा प्रेमभक्तिं स्वकां मे प्रयच्छ
न मोक्षे ग्रहो मेऽस्ति दामोदरेह ॥
नमस्तेऽस्तु दाम्ने स्फुरद्दीप्तिधाम्ने
त्वदीयोदरायाथ विश्वस्य धाम्ने ।
नमो राधिकायै त्वदीयप्रियायै
नमोऽनन्तलीलाय देवाय तुभ्यम्" ॥ * ॥
अथ तत्र श्रीकृष्णाष्टमीकृत्यम् ।
पाद्मे तत्रैव ।
"गोवर्द्धने गिरौ रम्ये राधाकुण्डं प्रियं हरेः ।
कार्त्तिके बहुलाष्टम्यां तत्र स्नात्वा हरेः प्रियः ॥

नरो भक्तो भवेद्विप्रास्तद्धि तस्य प्रतोषणम् ॥
यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा ।
सर्व्वगोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभा" ॥
किञ्च । तत्रैव श्रीराधिकोपाख्यानान्ते ।
"वृन्दावनाधिपत्यञ्च दत्तं तस्याः प्रतुष्यता ।
कृष्णेनान्यत्र देवी तु राधा वृन्दावने वने ॥
तत्कुण्डे कार्त्तिकाष्टम्यां स्नात्वा पूज्यो जनार्द्दनः ।
यथोधन्यां यथा प्रीतस्तथा प्रीतस्ततो भवेत्" ॥ * ॥
अथ तत्र कृष्णत्रयोदशीकृत्यम् ।
पाद्मे च तत्रैव ।
"कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु त्रयोदश्यां निशामुखे ।
यमदीपं बहिर्द्दद्यादपमृत्युर्विनश्यति" ॥
तत्र मन्त्रः ।
"मृत्युना पाशदण्डाभ्यां कालेन श्यामया सह ।
त्रयोदश्यां दीपदानात् सूर्य्यजः प्रीयतामिति" ॥ * ॥
अथ कृष्णचतुर्द्दशीकृत्यम् । तत्रैव ।
"चतुर्द्दश्यां धर्म्मराजपूजा कार्य्या प्रयत्नतः ।
स्नानमावश्यकं कार्य्यं नरैर्नरकभीरुभिः ॥
अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः ।
तस्याब्दिकभवो धर्म्मो नश्यत्येव न संशयः" ॥
स्कान्दे च तत्रैव ।
"कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्द्दश्यां विधूदये ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः" ॥
किञ्च । पाद्मे तत्रैव ।
"ततश्च तर्पणं कार्य्यं धर्म्मराजस्य नामभिः ।
जीवत्पिता न कुर्व्वीत तर्पणं यमभीष्मयोः ॥
यज्ञोपवीतिना कार्य्यं प्राचीनावीतिना तथा ।
देवत्वञ्च पितृत्वञ्च यमस्यास्ते द्विरूपता ॥
नक्तं यमचतुर्द्दश्यां यः कुर्य्याच्छिवसन्निधौ ।
न तत् क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥
कुमारीवटुकान् पूज्य तथा शैवतपोधनान् ।
राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥
कार्त्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्द्दशी ।
तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः" ॥
किञ्च ।
"अमावस्याचतुर्द्दश्योः प्रदोषे दीपदानतः ।
यममार्गान्धकारेभ्यो मुच्यते कार्त्तिके नरः" ॥ * ॥
अथामावास्याकृत्यम् । पाद्मे तत्रैव ।
"दिवा तत्र न भोक्तव्यं विना बालातुरान् जनान् ।
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयेच्च यथाक्रमम्" ॥
किञ्च ।
"प्रदोषसमये विप्राः कर्त्तव्या दीपमालिका ।
दीपदानात् ततः पश्चाल्लक्ष्मीं सम्यक् प्रबोधयेत् ॥
त्वं ज्योतिः श्रीरविश्चन्द्रो विद्युत् सौवर्णतारकाः ।
सर्व्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्दीपज्योतिःस्थिते नमः ॥
मन्त्रेणानेन कमलां दीपहस्ताः स्त्रियो द्विजाः ।
देवीं प्रबोधयेयुश्च ततः कुर्य्युश्च भोजनम् ॥
प्रदोषसमये लक्ष्मीं भोजयित्वा सुभक्ति यः ।
पुमान् संवत्सरं यावल्लक्ष्मीस्तं नैव मुञ्चति" ॥ * ॥
अथामावास्यानिर्णयः । यथा निर्णीयते ।
उपवासादिष्वमावास्या प्रतिपद्युतैव ग्राह्या
तदुक्तम् ।

‘अमावास्या तृतीया च सा उपोष्या परान्विता ॥’
इति चतुर्दशीविद्धानिषेधस्य विषयः।
‘भूतविद्धा त्वमावास्या निष्फला स्यात्तथा त्विदम्’
स्कान्देऽपि।
भूतविद्धा त्वमावास्या न स ग्राह्या मुनिपुङ्गवैः ॥
अथ शुक्लप्रतिपत्कृत्यम्। स्कान्दे
‘प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत्।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥
श्रीकृष्णेनावतीर्य्याऽद्य श्रीगोवर्द्धनभूधरः।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकस्यार्च्चितोऽद्य वैष्णवैः ॥
प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत् इति क्वचित् पाठः। तस्मात्तद्दिनं गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्राधान्येन च ख्यातमप्येकमेव चेदम्।
अथ दिननिर्णयः। तदाह देवलः।
‘प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडनन्तु गवां मतम्।
परविद्धासु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः ॥
निर्णयामृतधृतपुराणान्तरवचनम्।
‘कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप।
पूजनाच्च वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ॥’
तत्र प्रातर्गोवर्द्धनं इत्यादि पूर्व्वोक्तात् प्रातःक्रमम्
द्वितीये समये तु सर्व्वदा निषिद्धम्
तत्रैव तद्यथा
नन्दायां दर्शने रक्षाबलिदानद्रव्यासु च
भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयास दायामेव निषिध्यते।
गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा ॥
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भवति तद्गोक्रीडाप्राधान्यविषय शातातपः
द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी
[illegible] ॥ इति
अपरञ्च पद्मादिपुराणोक्ते [illegible] यत्र प्रतिपदि चन्द्रमुहूर्त्तमपि विना द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भवमिति यदा तु परत्र प्रतिपत्त्येव ग्राह्या। तथैव पुराणसमुच्चये
“वृद्धावतिथौ यस्यां दर्शे यदि मिश्रा द्वितीयाऽङ्गिरा तिथ्यादुषा तत्र कार्य्यः ॥
किञ्च दर्शे यत्प्रतिपत्पक्षे च निष्क्रामति तदा यत्र [illegible] भविष्यति
यदा द [illegible] मा वृद्धा तन्निषेध तदा प्रागभिविद्धा तिथिः पौरी सन्निषेध।
यदा सन्निषेध प्रत्न स मा [illegible]।
आद्या तिथिर्न्निषिद्धा यथा याम्यै चैव तदा परा ॥
इति निर्णयामृतम् किन्तु अत्रमन्ये तत्र दर्शे कृत्यं [illegible] तदप्यपि दर्श [illegible] वचन प्रामाण्यमस्तीति ॥*॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः पद्मे तत्रैव
‘कार्त्तिके तत्र कृष्ण कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम्
गोमयेन महाकृष्ण तत्र यत्नात् विलिख्यताम् ॥

मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ’ ॥
पूजामन्त्रः।
गोवर्द्धनधराधार गोकुलत्राणकारक।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्राय गवां कोटिप्रदो भव ॥ इति
गोपूजामन्त्रः। स्कान्दे तत्रैव
‘लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता।
घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥
अथ गोक्रीडा तत्रैव।
क्रीडापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः।
वृषान् कर्षापयेद्दीपैः क्षिप्रयातिवादनात् ॥
पाद्मे च तत्रैव।
‘महिष्यादींस्तथा भूषा क्रीडनं कारयेत्तथा।
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव।
एवं गोवर्द्धनं गावः पूजनीया विधानतः।
गोवर्द्धनमखो ह्येष कृष्णसन्तोषकारकः ॥*॥
अथ श्रीबलिदैत्यराजपूजा।
लिखित्वा श्रीबलिं पट्टे विन्ध्यावल्यान्वितं मुने।
प्रदोषे तत्प्रतिपदो भगवद्भक्तमर्च्चयेत् ॥
तथा च स्कान्दे
‘बलिमालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः।
सर्व्वाभरणसम्पूर्णं विन्ध्यावल्या सहासितम् ॥
कुष्माण्डमयजम्भोरुमुरदानवसंवृतम्।
सम्पूर्णहृष्टवदनं किरीटोत्कटकुण्डलम् ॥
द्विभुजं दैत्यराजानं कारयित्वार्च्चयेन्नृप।
तत्पूजामाहात्म्यम्। पाद्मे तत्रैव।
यथार्पितं देहमनेन विष्णवे
प्रीतेन मिथ्यावचसो महात्मना।
दैत्येन तेनाथ कटाक्षचेष्टया
बद्धो बलिर्व्वामनमूर्त्तिना ततः ॥
बद्धानीतोऽथ पातालं विमना खिन्नमानसः।
नाप्यसूयद्धरिं दैत्यस्तस्याहममतं सुधीः ॥
तदोवाच हरिः प्रीतस्तं दैत्यं भागवतम्।
अश्रीविये दत्तमनन्तकं ततः
भूस्तथा याप्रधिया जनाः ततः।
तथाप्यशुभप्रतिपद्दिनेन तु
त्वामर्च्चयेत्तत्फलतु तवाक्षयम् ॥
इति तस्मै वरो दत्तो हरिणा दितिजाय च।
ततोऽद्यापि प्रपूज्योऽसौ बलिराजदिने मुदा।
कृष्णमाहात्म्यसंयाति पूजनीयः प्रयत्नतः ॥*॥
अथ बलिपूजाविधिः। स्कान्दे तत्रैव।
‘गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोऽर्च्चयेत्।
भ्रातृमात्रादिभिः सार्द्धं सन्तुष्टो बन्धुभिस्तथा ॥
कमलैः कुमुदैः पुष्पैः कह्लारै रक्तकोत्पलैः।
गन्धधूपादिनैवेद्यैर्न्नैवेद्यैर्गुडपूपकैः ॥
मन्त्रश्च।
बलिराज नमस्तुभ्यं विरोचनसुतप्रभो।
भविष्येन्द्र सुराराते पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
दीपालिजनितमङ्गलप्रदः।
कुर्व्वन्ति ये सुमनसो बलिराजपूजाम्।

दानोपभोगसुखवृद्धिशताकुलानाम्
नृणां प्रयाति सकलं प्रमुदेन वर्षम् ॥
अथ यमद्वितीयाकृत्यम्। स्कान्दे पाद्मे च।
‘ऊर्ज्जे शुक्लद्वितीयायां मध्याह्ने यममर्च्चयेत्।
स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति ॥’
किञ्च।
तस्यां निजगृहे विप्र न भोक्तव्यं ततो बुधैः।
स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः।
सर्व्वा भगिन्यः सम्पूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः ॥
किञ्च।
‘यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
सम्भोजितो निजकरात् स्वसृसौहृदेन।
तस्यां स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति
प्राप्नोति वित्तशुभगं धनमुत्तमं सः ॥’*॥
अथ शुक्लाष्टमीकृत्यम्।
पाद्मे तत्रैव कूर्म्मपुराणे च
‘कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः।
तद्दिनं वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः।
तत्र कुर्य्याद्गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम्।
गवानुगमनं कार्य्यं सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥
प्रबोधनीकृत्यं तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। इति श्रीगोपालभट्टविलिखित लिखित भगवद्भक्तिविलासे श्रीरामादरप्रियो नाम १६ षोडशविलासः ॥
तत्र स्नातस्य फलम्
दत्त्वा क्रयविक्रयणा धनाढ्य
स्याद्दानवृद्धोऽखिलकौशलञ्च।
यः कार्त्तिके कार्त्तिकरूपधारी
जातो भवेद्युद्धविशारदश्च ॥
इति काशीप्रदीपः ॥ वर्षविशेषः। स च कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् बृहस्पतेरस्तोदयकृतः सम्बन्धो भवति। इति मलमासतत्त्वम् ॥ कार्त्तिकस्य यथा — महाभारते गदापर्व्वणि।
इष्ट्वा तानि क्रतूनि मध्ये भवविश्रमाणसा।
कार्त्तिकस्याध्ययमासं चैत्रम् [illegible] ॥
कार्त्तिकिकः, पुं (कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मास इति। “विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः।” ४।२।२३ इति ठक्।) कार्त्तिकमासः। इत्यमरः। १।४।१८॥
कार्त्तिकेयः, पुं (कृत्तिकानामपत्यम्। “स्त्रीभ्यो ढक्।” ४।१।१२०। इति ढक्।) शिवपुत्त्रः। यथा —
या बभूव रहःक्रीडा पार्व्वतीशिवयोः पुरा।
दृष्ट्वा च सुरैः शम्भोर्व्वीर्य्यं भूमौ पपात ह ॥
भूमिस्तद्विपद् वह्नौ वह्निश्च शरकानने।
तत्र सत्त्वकृत्तिकाभिरत्र गच्छ साम्प्रतम्।
तवाभिषेकं विप्राश्च करिष्यन्ति सुरैः सह।
हनिष्यसि तारकाख्यं सम्भाष्य भविष्यसि ॥
पुत्रस्त्रिशूलमहर्भूया मोक्षममलाः इसा।
नापि सोम दयाखास मुरसंदा रसाटर ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥*॥
स च स्कन्दः षण्मुखः। यथा —
‘कुमारो भवम सम्मोहकमदाति।

वह्नितेजोभवः श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युतः ॥
तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः ।
तदा क्षीरप्रदानार्थं कृत्तिकाः संन्ययोजयन् ॥
ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा ।
स्यादस्माकमयं पुत्त्रः ख्यातो नाम्नेति राघव ! ॥
अन्योन्यं पिबतस्तासां तनयस्य मुखानि षट् ।
समभूवन् महाबाहो ! षण्मुखस्तेन विश्रुतः ॥
ततस्ता देवता ऊचुः कार्त्तिकेय इति प्रभुः ।
पुत्त्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति न संशयः" ॥
इति वाल्मीकीयरामायणम् ॥") तत्पर्य्यायः महासेनः २ शरजन्मा ३ षडाननः ४ पार्व्वतीनन्दनः ५ स्कन्दः ६ सेनानीः ७ अग्निभूः ८ गुहः ९ बाहुलेयः १० तारकजित् ११ विशाखः १२ शिखिवाहनः १३ षाण्मातुरः १४ शक्तिधरः १५ कुमारः १६ क्रौञ्चदारणः १७ । इत्यमरः ।१।१।४१-४३॥ आग्नेयः १८ दीप्तकीर्त्तिः १९ अनमेयः २० मयूरकेतुः २१ धर्म्मात्मा २२ भूतेशः २३ महिषमर्दनः २४ कामजित् २५ कामदः २६ कान्तः २७ सत्यवाक् २८ भुवनेश्वरः २९ शिशुः ३० शीघ्रः ३१ शुचिः ३२ चण्डः ३३ दीप्तवर्णः ३४ शुभाननः ३५ अमोघः ३६ अनघः ३७ रौद्रः ३८ प्रियः ३९ चन्द्राननः ४० दीप्तशक्तिः ४१ प्रशान्तात्मा ४२ भद्रकृत् ४३ कूटमोहनः ४४ षष्ठीप्रियः ४५ पवित्रः ४६ मातृवत्सलः ४७ कन्याभर्त्ता ४८ विभक्तः ४९ स्वाहेयः ५० रेवतीसुतः ५१ प्रभुः ५२ नेता ५३ नैगमेयः ५४ सुदुश्चरः ५५ सुव्रतः ५६ ललितः ५७ बालक्रीड़नप्रियः ५८ खचारी ५९ ब्रह्मचारी ६० शूरः ६१ शरवणोद्भवः ६२ विश्वामित्रप्रियः ६३ देवसेनाप्रियः ६४ वासुदेवप्रियः ६५ प्रियकृत् ६६ इति वनपर्व्व । गाङ्गः ६७ स्वामी ६८ द्वादशलोचनः ६९ । इतिजटाधरः ॥ सिद्धसेनः ७० शम्भुतनयः ७१ देवसेनापतिः ७२ बालचर्य्यः ७३ कुक्कुटध्वजः ७४ महाबाहुः ७५ युद्धरङ्गः ७६ शिखिध्वजः ७७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (पावकात्मजः ७८ । रुद्रसूनुः ७९ । षट्शिराः ८० । दितिशान्तकः ८१ । इति महाभारतम् ॥ " ॥)

अस्य ध्यानम् । यथा ।

"कार्त्तिकेयं महाभागं मयूरोपरिसंस्थितम् ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभं शक्तिहस्तं वरप्रदम् ॥
द्विभुजं शत्रुहन्तारं नानालङ्कारभूषितम् ।
प्रसन्नवदनं देवं सर्व्वसेनासमावृतम्" ॥
इति कार्त्तिकेयपूजापद्धतिः ॥

कार्त्तिकेयप्रसूः, स्त्री, (कार्त्तिकेयं प्रसूते या । प्र + सू + क्विप् । कार्त्तिकेयस्य प्रसूर्वा ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

कार्त्तिकोत्सवः, पुं, (कार्त्तिक्यां कार्त्तिकीपौर्णमास्यां भव उत्सवः । तत्सम्बन्धी तत्कर्त्तव्यः उत्सवो वा ।) कौमुदी । कार्त्तिकी पूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कार्पटः, पुं, (कर्पट इव आकारोऽस्त्यस्य । कर्पट + अच् ।) जतु । जौ इति भाषा । कार्य्यी । इति हेमचन्द्रः ॥ दरवारी उमेदोयार इत्यादि पारस्यभाषा ॥ (कर्पट एव । स्वार्थे अण् । जीर्णवस्त्रखण्डम् ॥)

कार्पटिकः, पुं, (कार्पटं अन्तस्तत्त्वं वेत्ति इति कर्पटेन चरति इति वा । ठक् । कार्पटोऽस्त्यस्य वा ठन् ।) मर्म्मवेत्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तीर्थसेवी । इति काशीखण्डम् ॥
("सार्थं च तत्रैव वह्निः सकुटुम्बस्तरोत्थाने ।
समावसत् कार्पटिकैः सोऽन्यदेशागतैः सह" ॥
इति कथासरित्सागरे ॥)

कार्पण्यं, क्ली, (कृपणस्य भावः । कृपण + ष्यञ् ।) कृपणता । तत्पर्य्यायः । दैन्यम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् २ । ७ ।
"कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्म्मसंमूढ़चेताः" ॥)

कार्पासः, पु, क्ली, (कर्पास एव । स्वार्थे अण् ।) कार्पासवृक्षः । कापास इति भाषा ॥ (अस्य पत्रादिना सर्पदष्टः पुरुषो नीरोगो भवति । इदानीं पत्रादीनां व्यवहारक्रम उच्यते ।
दंशनानन्तरमेव दष्टं पुरुषं सार्द्धद्वितोलकापरिमितः कार्पासपत्ररसः पाययितव्यः । अथ क्षतप्रदेशं विधौतं परिष्कृतञ्च विधाय तत्र पत्ररसः प्रदेयः । क्षतस्थानोपरि च कार्पासपत्रैः प्रलेपो दातव्यः । एवं कृतेऽपि यदि शरीरस्य कश्चिदंशः स्फीतो भवेत् तदा तत्रैव एतत्पत्ररसेन पेषयितव्यम् । आसुस्थात् प्रतिरूपादद्यखण्डमेवं कृते सर्पदष्टः पुरुषः सुखी भविष्यतीति निश्चयः ॥)

कार्पासं, त्रि, (कर्पास्याः विकारे अवयवे वा अण् बिल्वादित्वाद् वा ।) कार्पासजातवस्त्रादि । तत्पर्य्यायः । फालम् २ बादरम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ (यथा, महाभारते २ । ५० । २४ ।
"श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम्" ॥)

कार्पासधेनुः, स्त्री, (दानार्थं कल्पिता कार्पासवस्त्रनिर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थकार्पासादिनिर्म्मितधेनुः । यथा ।

होतोवाच ।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं नृप ! ।
यत्प्रदानान्नरा यान्ति शक्रलोकमनुत्तमम् ॥
विषुवे त्वयने पुण्ये युगादिग्रहणे तथा ।
ग्रहपीड़ासु चोग्रासु दुःस्वप्नारिष्टदर्शने ॥
पुण्ये ह्यायतने राजन् शुचिदेशे गवां गणे ।
गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्य्य वै तिलान् ॥
तन्मध्ये स्थापयेत् धेनुं वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
नैवेद्यधूपदीपाद्यैः पूजयेच्च विमत्सरः ॥
उत्तमा चतुर्भिर्भारैस्तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
भारेण चाधमा प्रोक्ता वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥
चतुर्थांशेन कृत्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत् ।
कर्त्तव्या रुक्मशृङ्गैस्तु रजतखुरसंयुता ॥
नानाफलमया दन्ता रत्नगर्भसमन्विता ।
इत्येवं सर्व्वसंपूर्णं कृत्वा श्रद्धासमन्वितः ॥
आवाहयेत्तां कार्पासधेनुं मन्त्रैर्द्विजातये ।
दद्यादथ दर्भपाणिः प्रयतः श्रद्धयान्वितः ॥
पूर्व्वोक्तस्तु विधिः कार्य्यो दानमन्त्रपुरःसरः" ॥
पूर्व्वोक्तविधिः लवणधेनूक्तविधिः ।
"यथा देवगणाः सर्व्वे त्वया हीना न वर्त्तते ।
तथा मामुद्धरेर्द्देवि ! गाधे संसारसागरात्" ॥
इत्यादिवराहपुराणे श्वेतोपाख्याने कार्पासधेनुमाहात्म्यम् ॥

कार्पासनासिका, स्त्री, (कार्पासस्य नासिका इव ।) तर्कुः । इति शब्दरत्नावली । टेको इति भाषा ॥

कार्पासिका, स्त्री, (कार्पासी + कन् । ततष्टाप् ।) कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, कार्पासाज्जातः । कार्पासनिर्म्मितम् । यथा गोः रामायणे । ५ । ३६ । ५ ।
"अवेक्षयन्त आकुलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः" ॥)

कार्पासी, स्त्री, (कार्पास + जातित्वात् ङीष् । यद्वा कर्पासोऽस्त्यस्याः प्रज्ञाद्यण् ततो ङीप् ।) कार्पासवृक्षः । कापास इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । बदरा २ तुण्डिकेरी ३ समुद्रान्ता ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ पटदः ५ । इति रत्नमाला ॥ सारिणी ६ चव्या ७ तूला ८ गुड़ः ९ तुण्डकेरिका १० मरुद्भवा ११ पिचुः १२ बादरः १३ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । स्तन्यदुग्धकारित्वम् । पित्तश्लेष्मघ्नत्वम्, दाहश्रमभ्रान्तिमूर्च्छानाशित्वम् । हृत्कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्बीजगुणाः । वायुनाशित्वम् । स्तन्यकारित्वम् । सूत्रवर्द्धनत्वम् । तत्पत्रपिण्डिकानादमूत्रदोषनाशित्वञ्च । तन्मज्जगुणाः । स्तन्यदत्वम् । वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

कार्म्मः, त्रि, (कर्म्म शीलं अस्य । छत्रादित्वात् णः । "कार्म्मस्ताच्छील्ये" । ६ । ४ । १७२ । इति सूत्रानुसारेण निपातनात् टिलोपः । फल मनपेक्ष्य कार्म्मसु प्रवृत्तः ।) कर्म्मशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कार्म्मणं, क्ली, (कर्म्मैव इति । कर्म्मन् + "तद्युक्तात् कर्म्मणोऽण्" । ५ । ४ । ३६ । इति अण् । कर्म्मणे हितमिति अण् वा ।) मूलकर्म्म । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥ औषधादिमूलेन यत् उच्चाटनस्तम्भनवशीकरणादिकर्म्म तत् । इति भरतः ॥ (यथा माघे । १० । ३७ ।
"चाटु चाटुतरलभ्रममासां
कार्म्मणत्वमगमन् रमणेषु" ॥
तथा च, काशीखण्डे ४५ । ९ ।
"काचित्कार्म्मणतत्त्वज्ञा काचित्मौक्तिकगुम्फिका" ॥)
मन्त्रतन्त्रादियोजनम् । (कर्म्म साधकत्वेन अस्त्यस्य इति अण् ।) कर्म्मठे त्रि । इति मेदिनी ॥

कार्म्मिकः, त्रि, (कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्तः । इति ठञ् ।) विचित्रवस्त्रादि । ("कार्म्मिकं कर्म्मणा चित्रेण निर्म्मितं यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्म्मिकमित्युच्यते" ।) इति मिताक्षरा । (तथा च याज्ञवल्क्यः ।२।१८३।
"कार्म्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागक्षयो मतः" ॥)

कार्म्मुकं क्ली. (कर्म्मणे प्रभवतीति । "कर्म्मण

उकञ्" ।५।१।१०३। इति उकञ् ।) धनुः ।
इत्यमरः ।२।८।८३। धनुक् इति भाषा ॥
(यथा, माघे।२।६०।
"कार्म्मुकेणेव गुणिना वाणः सन्धानमेष्यति" ।)
कार्म्मुकः, पु, (कार्म्मुकं धनुः साध्यत्वेनास्त्यस्य इति अच्।) वंशः । वाँश इति भाषा। (कर्म्मणे कार्य्याय प्रभवतीति । कर्म्मन्+उकञ् ।) कर्म्मक्षमे त्रि। इति मेदिनी ॥ श्वेतखदिरः । हिज्जलः । महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कार्य्यं, क्ली, (क्रियते यत् तत् । कृ+ "विभाषा कृवृषोः" ।३।१।१२०। इति क्यवभावे "ऋहलो र्ण्यत्" ।३।१।१२४। इति ण्यत् । ततो वृद्धिः ।) क्रियते यत् । इति व्याकरणम् । काज इति भाषा। ("कार्य्यन्तु तद्यस्याभिनिर्वृत्तिमभिसन्धाय प्रवर्त्तते कर्त्ता"। इति चरके विमानस्थाने । ८ अध्याये ॥
तथा मनुः ।६।२६६।
"आरभेत ततः कार्य्यं सञ्चिन्त्य गुरुलाघवम्"।)
कर्त्तव्यम् । यथा तत्रैव ।३।८०।
"आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्य्यं विजानता" ॥)
तत्तु कारणम् त्रिविधम् । समवायिकारणम् १ यथा घटकार्य्यं प्रति कपालम् । असमवायिकारणम् २ यथा घटकार्य्यं प्रति कपालसंयोगादि । निमित्तकारणम् ३ यथा घटं प्रति दण्डचक्रादि । इति तर्कशास्त्रम् ॥ हेतुः । प्रयोजनम् । इति मेदिनी ॥ ऋणादिविवादः यथा,—
"यस्मात् कार्य्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः ।
तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्य कालभाक्" ।
इति व्यवहारतत्त्वे कात्यायनः ॥
(तथा च मनुः ।८।४३।
'नोत्पादयेत् स्वयं कार्य्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः'।)
अपूर्व्वम् । यथा,—
"विधिप्रत्ययस्य कार्य्यं शक्तिरिति मीमांसकाः"।
व्याकरणमते आदेशप्रत्ययागमाः । इति दुर्गादासः । (त्रि, करणीयम् । कर्त्तव्यम् । यथा मनुः ।२।२४८।
"सपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्म्मतः ।
अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्व्वपनं सुतैः" ॥)
कार्य्यकुशलः, त्रि, (कार्य्ये कर्म्मणि कुशलः निपुणः ।) कर्म्मठः । इति भूरिप्रयोगः ॥
कार्य्यपुटः, पुं, (कार्य्यां क्रियायां न पुटति । कारि+पुट् संश्लेषे+क ।) क्षपणः । उन्मत्तः । अनर्थकरः । इति विश्वमेदिन्यौ ।
कार्य्यप्रद्वेषः, पुं, (कार्य्यं प्रद्वेष्टि अनेन । प्र+द्विष्+करणे घञ् ।) आलस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कार्य्या, स्त्री, (कृ+ण्यत् । टाप् ।) कारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कार्य्यी, [न्] पुं, (कार्य्यं अस्त्यस्य इति इनि ।) यस्य निर्द्दिश्यते कार्य्यं सः । इति दुर्गादासः ॥ कार्म्मार्थी । इति कार्पटशब्दार्थे हेमचन्द्रः । (यथा मनुः ।८।२।
"विनीतवेशाभरणः पश्येत् कार्य्याणि कार्य्यिणाम्" ॥)
कार्म्मरी, स्त्री, (कृश्+भावे ष्यञ् भावे मनिन्

कार्श्मं तत् राति । रा+क गौरादित्वात् ङीष् ।) काश्मरी । गम्भारीवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कार्श्यं, पु, (कृश+स्वार्थे ष्यञ् ।) कार्श्यः । सालवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कच्चूरः । लकुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृशस्य भावः । "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्" ।५।१।१२३। इति ष्यञ् ।) कृशतायां क्ली ॥
(यथा, मेघदूते ३१।
"सौभाग्यन्ते सुभग । विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः" ॥)
कार्षकः, पु, (कर्षति इति । कृष+"कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि दीर्घः" । उणा ।२।३८। इति क्वुन् । यद्वा कृषिः शीलमस्य छत्रादित्वात् ण स्वार्थे कन् ।) कर्षकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
कार्षापणः, पु क्ली, (कर्षस्यायं "तस्येदम्" ।४।३।१२०। इत्यण् । निजः पणः परिमाणे इत्यण् गोचरसञ्चरेति घो वा कार्षस्य कार्षेण वा आपणः व्यवहारो यत्र । यद्वा कर्षस्येदं स्वार्थे वा अण् तेन आपण्यते । आ+पण कर्म्मणि घ ।) कार्षिकः । षोडशपणः । इति मेदिनी ॥ रूप्यकर्षकृतव्यवहारद्रव्यम् । लोके तु तन्मूल्ये षोडशपणसमुदाये कार्षापणस्योपचारेण प्रवृत्तिः । तथा हि शास्त्रीयो रजतमाषो द्विकृष्णलः । द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः । इति मनुः ॥ आदौ कृतयुगे रजतकृष्णलयोर्द्दशगण्डा मूल्यमिति द्वात्रिंशता कृष्णलाभो रजतकर्षस्य यो डशपणा एव मूल्यम् । पुराणशब्दस्त्वात्र कार्षिकपुराणाख्यः कार्षापण इति वोपालितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः ।८।१३६।
"कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः" ॥)
कार्षिकः, पु, (कर्ष+स्वार्थे ठक् ।) कार्षापणः । इत्यमरः ।२।६।८८। (यथा याज्ञवल्क्ये ।१।३६५।
"निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः"॥
कर्षं कर्षणं शीलमस्य । कर्ष+ठक् ।) कृषकः । इति हेमचन्द्रः । (कर्षस्यायम् । कर्ष+ठञ् । शाखीयपलचतुर्भागः । कर्षं परिमाणमस्य ठक् । कर्षपरिमितद्रव्यम् । कर्षेण क्रीतः । ठञ् । कर्षक्रीतः ॥)
कार्ष्णिः, पु, (कृष्णस्यापत्यम् । अत इञ् ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा हरिवंशे ।१६३।१८।
"तामापतन्तीं मायान्तु कार्ष्णिः कमललोचनः"॥
गन्धर्व्वविशेषः । यथा महाभारते ।१।१२३।५६।
'युगपस्तुणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा" ॥)
कार्ष्णी, स्त्री, (कार्ष्णि+ङीप् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शतावरीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
कार्ष्यं, पुं, (कृष्+"इगुपधेति" ३।१।१३५। क । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) सालवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।४४। (अस्य पर्य्यायो यथा ।
"शालस्तु सर्ज्जकार्ष्याश्वकर्णिकाः सस्यसम्बरः" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
काल त् क कालोपदेशे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) यथा अचकालत्

कालमियत्तया गणकः । एतावती वेलेति कथितवानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
कालं, क्ली, (ईषत् कृष्णत्वं लाति गृह्णाति । का+ल धातुषु कुत्सितरूपतया अलति वा । अल+अच । कोः कादेशः ।) लौहम् । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरतः ॥ कक्कोलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालीयकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
कालः, पु, (कलयति आयुः । कल् सङ्ख्याने पचाद्यच् तत प्रज्ञाद्यण् । यद्वा कालयति सर्व्वाणि भूतानि । कल् प्रेरणे ण्यन्तात् पचाद्यच् ।) दण्डमुहूर्त्तप्रहरदिनरात्रिपक्षमासायनवत्सरादि । इति दुर्गादासः ॥ तत्पर्य्यायः । दिष्टः २ अनेहा ३ समयः ४ । इत्यमरः ।१।४।१॥ "जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः । परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः" । (यथा विष्णुपुराणे ।१।२।१४।
"परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज ।
व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम्" ॥)
अस्य गुणाः । सङ्ख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ । इति भाषापरिच्छेदः ॥
"अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः ।
कलनात् सर्व्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
("कालस्त्रिविधो ज्ञेयोऽतीतोऽनागत एव च ।
वर्त्तमानस्तृतीयस्तु वक्ष्यामि शृणु लक्षणम् ॥
कालः कलयते लोकं कालः कलयते जगत् ।
कालः कलयते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥
कालस्य वशगाः सर्व्वे देवर्षिसिद्धकिन्नराः ।
कालो हि भगवान्देवः स साक्षात्परमेश्वरः ॥
सर्गपालनसंहर्त्ता स कालः सर्व्वतः समः ।
कालेन कल्प्यते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥
येनोत्पत्तिश्च जायेत येन वै कल्प्यते कला ।
सोऽन्तवश्च भवेत्कालो जगदुत्पत्तिकारकः ॥
य कर्म्माणि प्रपश्येत प्रकर्षं वर्त्तमानके ।
सोऽपि प्रवर्त्तको ज्ञेयः कालः स्यात् प्रतिपालकः ॥
येन मृत्युवशं याति कृतं येन लयं व्रजेत् ।
संहर्त्ता सोऽपि विज्ञेयः कालः स्यात् कलनापरः ॥
कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
कालः स्वपिति जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥
काले देवा विनश्यन्ति काले चासुरपन्नगाः ।
नरेन्द्राः सर्व्वजीवाश्च काले सर्व्वं विनश्यति ॥
विकाशात् परतो ज्ञेयः आगमन्तुर्गतश्चेतकः ।
तथा वर्षाहिमोष्माख्याः त्रयः काला इमे मताः ॥
तथा चयोऽप्युपि ज्ञेया उदयमध्यास्तरूपिणः ।
सूक्ष्मोऽपि सर्व्वगः स वै व्याहाद्यक्षरः शुभः" ॥
इति प्रथमस्थाने ४र्थे । हारीतेनोक्तम् ।)
यमः । (यथा गो रामायणे ।३।३५।४३।
"आपतन्तीव तां दृष्ट्वा कालदण्डोपमां गदाम्" ॥)
कृष्णवर्णः । कृष्णगुणवति त्रि । इत्यमरः ।१।५।१७,१८। (यथा गो रामायणे ।६।६०।२।
"उद्यतायुधनिस्त्रिंशे रथे च समलङ्कृते ।
कालाम्बुदसमे सति स्थित काकालकोपमः" ॥)
मृत्युः । (यथा भागवते ।८।६।२।

"दिलीपस्तत्सुतस्तद्दद्‌शक्तः कालमेयिवान् ।
भगीरथस्तस्य पुत्त्रस्तेपे स सुमहत् तपः" ।)
महाकालः । इति मेदिनी ॥ शनिः । इति
दीपिका ॥ कासमर्द्दः । रक्तचित्रकः । रालः ।
कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सर्व्वकालनात्
शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४७ ।
"गभस्ती दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः" ॥
कालनियन्तृत्वात् विष्णुः । यथा महाभारते । १३ ।
१ । १६ । ५८ ।
"ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः" ॥
पर्व्वतविशेषः । यथा गोः रामायणे । ४ । ४४ । २९ ।
"ततो महाश्रमं गत्वा देवगन्धर्व्वसेवितम् ।
कालं नाम सदा शान्तं गमिष्यथ शिलोच्चयम्" ॥)
कालकं, क्ली, (काल + स्वार्थे कन् । यद्वा, कालयति
नोदयति रक्ताताम् । कल नोदने + ण्वुल् ।) काल-
शाकम् । इति भावप्रकाशः ॥ (कालशाकशब्दे-
ऽस्य गुणादिकं बोध्यम् ॥) यकृत् । इति हेमचन्द्रः ॥
कालकः, पुं, (कालयतीति । कालक्षेपे + "ण्वुल्तृचौ"
३ । १ । १३३ इति ण्वुल् ।) जतुकः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ४६ ॥ जडुर इति भाषा ॥ ("वर्णे चा-
नित्ये" । "रक्ते" । "कालाच्च" । ५ । ४ । ३१,३३
इति कन् । कालकः पटः । कालिका शाटी ।
कालकं मुखं इति सिद्धान्तकौमुदी ॥) अलगर्द्द-
सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राक्षसविशेषः ।
यथा गोः रामायणे ३ । २६ । ३० ।
"दुर्ज्जयः कालकाख्यश्च परुषः कालिकामुखः" ॥)
कालकटङ्कटः, पुं, (कालरूपः कटङ्कटः ।) शिवः ।
शालकटङ्कटोऽपि पाठः । इति दानधर्म्मे शिव-
सहस्रनामसु पठितः ॥ (यथा, महाभारते १३ ।
शिवसहस्रनामकथने । १७ । ५७ ।
"वैणवी पणवी ताली खली कालकटङ्कटः" ॥)
कालकण्ठः, पुं, (कालः कृष्णवर्णो नीलो वा कण्ठो-
ऽस्य ।) शिवः । पीतसारः । मयूरः । खञ्जनः ।
कलविङ्कः । दात्यूहपक्षी । इति मेदिनी ॥
कालकण्ठकः, पुं, (कालः श्यामः कण्ठोऽस्य । ततः
कप् स्वार्थे कन् वा ।) दात्यूहपक्षी । इत्यमरः । २ ।
५ । २१ ॥ (दात्यूहशब्देऽस्य गुणपर्य्याया वक्तव्याः ॥)
कालकन्दकः, पुं, (कालं कृष्णसर्पं कन्दति स्पर्द्धते यद्वा
कालः सन् कन्दते वैकल्यं गच्छति । काल + कदि
+ अच् । स्वार्थे कन् ।) जलसर्पः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
कालकर्णिका, स्त्री, (कालस्य कर्णिका इव ।) अलक्ष्मीः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कालकर्णी, स्त्री, (कालः कर्णोऽस्याः । अच् ततः
स्त्रियां ङीप् ।) अलक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावली ॥
कालका, स्त्री, (कालकेयाख्यासुराणां माता कालां
एव कन् । वाऽऽलकात् न इत्वम् ।) कालकेयनामा
ऽसुरगणमाता । इति जटाधरः ॥ (सा च वैश्वानर-
कन्या । यथा, भागवते ६ । ६ । ३२ ।
"वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः ।
उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा" ॥)
कालकीलः, पुं, (कालं प्रकृतकालोपयुक्तं सत् प्रसङ्गा-
दिकं कीलयति आवृणोति नाशयति वा । काल
+ कील + अण् । कोलाहलस्य सत्कार्य्यादिनाशक-
त्वात् तथात्वम् ।) कोलाहलः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
कालकुण्ठः, पुं, (कालेन कालरूपिणा परमेश्वरेण
कुण्ठते असौ । कुण्ठ + कर्म्मणि घञ् ।) यमः ।
इति शब्दमाला ॥
कालकुष्ठं, क्ली, (कालात् कृष्णपर्व्वतात् कुष्यते
निष्काष्यते । कुष् + कर्म्मणि क्तः ।) कङ्कुष्ठम् ।
पर्व्वतीयमृत्तिकाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालकूटं, क्ली, (कालं शिवमपि कूटयति अवसा-
दयति यद्वा कालस्य मृत्योः कूटं आयोजन
समष्टिः कृत इव वा ।) वोलम् । विषम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते ८ । ६ । २५ ।
"नभेतव्यं कालकूटात् विषाज्जलधिसम्भवात्" ॥)
कालकूटः, पुं क्ली, (कालस्य मृत्योः कूटः छद्मकूट
इव ।) स्थावरविषभेदः । इत्यमरः ॥ १ । ८ । १० ।
(यथा भागवते ३ । २ । २३ ।
"अहो वकी यं स्तनकालकूटं
जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी" ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
"देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः ।
दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः ॥
निर्य्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः
सो हि क्षेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे शोधन-
मारणाधिकारे ॥ * ॥
देशविशेषः । यथा, महाभारते २ । २० । २६ ।
"कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम् ।
रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च" ॥)
कालकूटकः, पुं, (कालस्य कूटमिव कायति प्रकाशते ।
कै + कः ।) कारस्कारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४४ ।
"ततो दुर्य्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया" ॥
कारस्कारशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञेयाः ॥)
कालकृत्, पुं, (कालं करोतीति । कालस्य परिमाणं
उदयास्ताभ्यां दण्डपलादिक्रमेण सम्पादयतीति ।
कृ + क्विप् तुगागमश्च ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
कालकृतः, पुं, (कालेन परमेश्वरेण कृतः सृष्टः । यद्वा
कालं काष्ठाकलादिमानं कृतः कर्त्ता । कृ + कर्त्तरि
+ क्तः ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालजाते,
त्रि । यथा, पुराणे,—
"सर्व्वं कालकृतं मन्ये कालो हि वलवत्तरः" ॥
कालखञ्जनं, क्ली, (कालेन कालान्तरेण खञ्जति
विकृतिं गच्छतीति । काल + खजि + ल्युः ।) यकृत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कालखण्डं, क्ली, (कालं कृष्णं खण्डम् ।) यकृत् । दक्षि-
णकुक्षिस्थमांसखण्डम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यकृत्शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
कालग्रन्थिः, पुं, (कालस्य ग्रन्थिरिव ।) वत्सरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
कालङ्कृतः, पुं, (कुत्सितोऽपि अलङ्कृतः ईषदलङ्कृतो
वा । कोः कादेशः ।) वृक्षविशेषः । कालकासुन्दे
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अरिमर्द्दः २ कासमर्द्दः
३ कर्कशः ४ । इति रत्नमाला ॥
कालचक्रं, क्ली, (कालस्य कालगतेश्चक्रमिव ।) काल-
रूपचक्रम् । यथाह—हेमचन्द्रः ॥
"कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः ।
सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते ॥
अवसर्पिण्यां षडरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः ।
एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्" ॥
ज्योतिश्चक्रविशेषः । यथा,—
"त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्नेमिन्यक्षयात्मके ।
सम्वत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम्" ॥
इति विष्णुपुराणे २ । ८ । ४ । चक्रमेवोपासनार्थं
विशिष्यन्नाह । त्रिनाभिमतीति । नाभिः स्तम्भः
यत्राक्षः प्रोतः स च त्रिमेखलः । अक्षश्चात्र
नाभित्वेनोपास्यत्वात् मेखलारूपास्तिस्रो नाभयः
पूर्व्वाह्णमध्याह्नापराह्णास्तद्युक्ते । पञ्चारे पञ्च संव-
त्सरपरिवत्सरादयो वक्ष्यमाणा अराः शलाका
यस्य सः तस्मिन् । षण्नेमिनि षट् ऋतवो नेमयः
प्रान्तवलयानि तद्वति । कालात्मकत्वादक्षयात्मके ।
संवत्सरमये संवत्सरावयवमासारम्भकत्वात् संव-
त्सरत्वेनोपास्यत्वाच्च तन्मयम् । तदुक्तं मात्स्ये ।
"अहस्त्रिनाभिः सूर्य्यस्य एकचक्रस्य वै स्मृतम् ।
अराः संवत्सराः पञ्च नेम्यः षड्‌ऋतवः स्मृताः" ॥
इति । तस्मिन् कालचक्रं कालोपलक्षणभूतं कृत्स्नं
ज्योतिश्चक्रं प्रतिष्ठितं आश्रितम् । सूर्य्यगत्यधीन-
त्वात् कालचक्रफलस्य । इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ ("स एव निमेषादियुगपर्य्यन्तः कालश्चक्र-
वत् परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यत इत्येके" ॥ इति
सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥)
कालज्ञः, पुं, (कालं कालानुयायिकर्त्तव्यादिकं काल-
गतिं वा जानातीति । काल + ज्ञा + कः ।) कुक्कुटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालवेत्तरि त्रि,
यथा, मनुः ७ । २१७ ।
"तदात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः" ॥)
कालञ्जरः, पुं, (कालं जरयति । काल + जॄ + णिच्
+ अच् । वाऽऽलकात् मुम् ।) योगिचक्रमेलकम् ।
(कालं मृत्युं जरयतीति ।) भैरवः । (कालेन
जीर्य्यति । जॄ + अच् ।) पर्व्वतविशेषः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ । तीर्थयात्रा-
पर्व्वणि ८५ । ५६ ।
"अत्र कालञ्जरं नाम पर्व्वतं लोकविश्रुतम् ।
तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्" ॥)
देशविशेषः । इति धरणी ॥
कालञ्जरी, स्त्री, (कालं जरयति । काल + जॄ + णिच्
+ अच् । मृत्युञ्जयः तस्य पत्नी ङीप् ।) चण्डी ।
इति धरणी ॥ (स्वयमेव कालं जरयतीति व्युत्-
पत्त्या टाबेव ।) तदा कालञ्जरा इति रूपान्तरम् ॥
कालतालः, पुं, (कालतायै कृष्णत्वात् अलति पर्य्या-
प्नोति । कालता + अल + अच् ।) तमालवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणादिकं कालमालशब्दे ज्ञेयम् ॥)

कालधर्म्मः, पुं, (कालस्य धर्म्मः । आयुषः परिणामे काले पञ्चत्वप्राप्तिरूपो धर्म्मः ।) मृत्युः । इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥ समयस्य स्वभावः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७० । ३१ ।
"कालधर्म्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः" ॥)

कालनिर्य्यासः, पुं, (कालः कृष्णवर्णो निर्य्यासः ।) गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥

कालनेमिः, पुं, (कालस्य मृत्योः नेमिरिव चक्रवत् ।) स्वनामख्यातराक्षसः । स च लङ्कायां रावणस्य मातुलः । यथा,—
"कालनेमिं दुराधर्षं रक्षः परमदुर्ज्जयम् ।
चतुरास्यं चतुर्हस्तमष्टनेत्रं भयावहम्" ॥
इति गौ रामायणे ६ । ८२ । ६४ ॥ दैत्यविशेषः । यथा,—श्रीभागवते ।
"आत्मानमिह सञ्जातं जानन् प्राग्विष्णुना हतम् ।
महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत" ॥
स तु हिरण्यकशिपुपुत्त्रः । इति हरिवंशः । (कालचक्रम् ॥)

कालनेमिरिपुः, पुं, (कालनेमेः कालनेमिनामकासुरस्य रिपुः हन्ता ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कालनेमेः रावणमातुलस्य रिपुः हन्ता । हनूमान् । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

कालनेमिहा, [न्] पुं, (कालनेमिं तन्नामानमसुरं हतवान् । हन+क्विप् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं महाभारते १३ । १४९ । ८२ ।
"कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः" ।
कालनेमिं स्वनामख्यातरावणमातुलं हतवानिति व्युत्पत्त्या हनूमान् ।)

कालनेमी, [न्] पुं, (कालस्येव नेमिरस्यास्ति व्रीह्यादेराकृतिगणत्वात् इनिः ।) कालनेमिः । इति द्विरूपकोषः ।

कालनेम्यरिः, पुं, (कालनेमेः अरिः शत्रुः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कालपर्णः, पुं, (कालानि कृष्णानि पर्णानि यस्य ।) तगरवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालपालिका, स्त्री, (कालं कृष्णवर्णं पालयति धारयतीति । काल+पाल+ण्वुल् ।) कङ्कुष्ठमृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालपीलुकः, पुं, (कालः कृष्णः पीलुः । स्वार्थे कन् ।) कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाः पर्य्यायाश्चास्य कुपीलुशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कालपुरुषः पुं, (कालः कालचक्रं पुरुष इव ।) यमसहायः । इति जटाधरः । ज्योतिःशास्त्रम् । यथा,
"किन्त्वस्य कालपुरुषाख्यमहार्णवस्य
गच्छेत् कदाचिदनृषिर्मनसापि पारम्" ॥
कालपुरुषः स चाख्या नाम यस्यासौ तस्य ज्योतिःशास्त्रविस्तीर्णसमुद्रस्य । इति भट्टोत्पलः ॥ * ॥ नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं जन्मलग्नादिद्वादशराशिकल्पितपुरुषाकारः । यथा,—
"शीर्षमुखबाहुहृदयोदराणि कटिवस्तिगुह्यसंज्ञानि ।
ऊरू जानू जङ्घे चरणाविति च राशयोऽजाद्याः" ॥ इति दीपिका ॥ * ॥ नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं जन्मलग्नादिराशिद्रेक्काणघटितपुरुषाकारः । यथा, 'कं दृक्श्रोत्रनसाकपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्ते कण्ठांसकबाहुपार्श्वहृदयक्रोडानि नाभिस्ततः । वस्तिः शिश्नगुदे ततश्च वृषणौ ऊरू ततो जानुनी जङ्घाङ्घ्री त्युभयत्र वाममुदितैर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा" ॥ इति 'कालनरस्याङ्गेष्वसदसद्ग्रहयोगतः । पुंसामपि तदङ्गेषु शुभाशुभफलं वदेत्" ॥ इति वृहज्जातकम् ॥

कालपृष्ठं, क्ली, (कालं कृष्णं पृष्ठं यस्य ।) कर्णधनुः । धनुर्म्मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कालपृष्ठः, पुं, (कालः कृष्णवर्णः पृष्ठः पृष्ठभागो यस्य ।) कङ्कपक्षी । मृगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कालपेषी, स्त्री, (पिष्यतेऽसौ । पिष+कर्म्मणि घञ् । पेषः । कालः पेषः । ततः स्त्रियां ङीष् ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ॥
"कालपेषी महाश्यामा समदोलपलाशिका ।
दीर्घमूला च पालिन्दीमसूरविदला च सा ।" ॥)

कालप्रभातं, क्ली, (कालं कृष्णं प्रभातं यत्र ।) शरदृतुः । शरत्कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालभाण्डिका, स्त्री, (कालभाये कृष्णप्रभाये भण्डति उपाचरति । भडि+ण्वुल् टाप् इत्वञ्च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालमानः, पुं, (कालो मन्यते यः जनैरिति शेषः । काल+मन+कर्म्मणि घञ् ।) कृष्णार्ज्जकः । इति रत्नमाला ॥ कालतुलसी इति भाषा । राजनिर्घण्टे लान्तशब्दोऽयम् ॥ (लकारान्तस्यास्य व्यवहारो यथा तद्यथा । सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अ ॥
"सुरसा श्वेतसुरसा फणिज्झकार्ज्जक भूस्तृणसुगन्धक सुमुख कालमाल कासमर्द क्षवक-खरपुष्पा विडङ्ग कट्फल सुरसीयादयः, सुरसादिगणः ॥)

कालमुष्ककः, पुं, (कालो मुष्क इव कायति प्रकाशते । कै+क ।) घण्टापाटलिवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्मिन्नस्य व्यवहारस्तद्यथा,—
'प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्व्वकम् ।
कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अर्शोऽधिकारे कुचविद्वारनामकौषधे ॥)

कालमूलः, पुं, (कालं मूलं यस्य ।) रक्तचित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालमेषिका, स्त्री, (कालं मिष्यते कालोऽयमिति कथ्यते जनैरिति शेषः । मिष+कर्म्मणि घञ् गौरादित्वात् ङीष् ततः कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) कालमेषिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कालमेषी, स्त्री, (कलमेष+ङीष्) कालमेषिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कालमेषिका, स्त्री, (कालं मिषति स्पर्द्धते स्वकान्त्या । मिष+ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थे कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) मञ्जिष्ठा । कृष्णत्रिवृता । इत्यमरः २ । ४ । १०८ ॥ अस्याः पर्य्याया यथा,—
"त्रिवृताश्यामार्द्धचन्द्रा च पालिन्दी च सुषेणिका ।
मसूरविदला कोलकेशिका कालमेषिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।)

कालमेषी, स्त्री, (कालमेष+ङीष् ।) सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
'अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च' ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणाश्चास्या वाकुचीशब्दे ज्ञेयाः ॥) मञ्जिष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रिवृत । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालरात्रिः, स्त्री, (कालः कालरूपा ब्रह्मैकदिनचतुर्द्दशमनूनामधिकारावसाने सृष्टिसंहारहेतुभूता रात्रिः ।) रात्रिविशेषः । सा तु कालः महारात्रिः । मरणं तदुपलक्षिता रात्रिः कल्पान्तरात्रिरित्यर्थः । इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्याविनोदः ॥ भीमरथी । इति हारावली । दुर्गायाः शक्तिविशेषः । यथा,—
"सा दुर्गा शक्तिभिः सार्द्धं काशीं रक्षति सर्व्वतः ।
ताः प्रयत्नेन सम्पूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः" ॥
इति काशीखण्डम् ॥ (दीपान्विता । यथा,—
"दीपान्विता तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा मता ।
इत्यागमवचनात् ।
क्रियायोग्यकालविशेषः । यदुक्तं दीपिकायाम् ।
'रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
बुधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारे तृतीयकम् ॥
शनिवारे तथा चान्त्यं रात्रौ कालं विवर्ज्जयेत्" ॥)

कालरुद्रः, पुं (कालः कालरूपः सर्व्वसंहारको रुद्रः ।) कालाग्निरुद्रः । यथा, देवीपुराणे,—
"येषु न कालरुद्रस्य नानास्त्रीशतसङ्कुला ।
विचित्रधर्म्मविन्यासा कृतास्ते मेरुपृष्ठतः ।
सा एव कालरुद्रस्य तनुरूपेण संस्थिता" ॥

काललवणं, क्ली, (कालं कृष्णवर्णं लवणम् ।) विडलवणम् । इति रत्नमाला ॥
("न काललवणे गन्धः सौवर्च्चलगुणाश्च ते" ।
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अ ॥)

काललोहं, क्ली, (कालं कृष्णं लोहं आयसमित्यर्थः ।) कालायसम् । तिखा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कृष्णायसम् २ अश्मम् ३ तीक्ष्णम् ४ । इति रत्नमाला । (कालायसशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कालवञ्चनं, क्ली, (कलयति उपभुनक्ति विषयं । कल+णिच्+अच् । काल्यते प्रेर्य्यतेऽसौ कालेन वा णिच् कर्म्मणि घञ् । कालः कायः तस्य वञ्चनं आवरणम् । वञ्च स्कन्दने+करणे ल्युट् ।) वर्म्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कायवञ्चनमिति साधुपाठः ॥

कालवृन्तः, पुं, (कालः वृन्तः यस्य ।) कुलत्थवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कालवृन्ती, स्त्री, (कालवृन्त+गौरादित्वात् ङीष् ।) पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालवेला, स्त्री, (कालस्य वेला ।) क्रियानर्हकालविशेषः । सा तु रव्यादिवारे कालस्य ग्रहोन्नतसङ्गमार्द्धप्रहरवेला । यथा । रवौ दिवा पञ्चमयामार्द्धं नक्तं षष्ठयामार्द्धम् । सोमे दिवा द्वितीययामार्द्धं

नक्तं चतुर्थयामार्द्धम्। कुजे दिवा षष्ठयामार्द्धं नक्तं सप्तमयामार्द्धम्। बुधे दिवा तृतीययामार्द्धं नक्तं सप्तमयामार्द्धम्॥ गुरौ दिवा सप्तमयामार्द्धं नक्तं पञ्चमयामार्द्धम्। शुक्रे दिवा चतुर्थयामार्द्धं नक्तं तृतीययामार्द्धम्। शनौ दिवा प्रथमाष्टमयामार्द्धं नक्तं तदेव। इति दीपिका॥

कालशाकं, क्ली, (कालं कृष्णं शाकम्।) स्वनामख्यातशाकम्। नरचा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। नाड़िकम् २ आडशाकम् ३ कालकम् ४। अस्य गुणाः। सारकत्वम्। रुचिवायुबलकारित्वम्। कफशोथरक्तपित्तनाशित्वम्। मेध्यत्वम्। हिमत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ तिक्तपूतिका। कुलत्थशाकं इति केचित्। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। गुरुत्वम्। शोधनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा च वाभटे सूत्रस्थाने ६ अध्याये।

"वर्षाभ्वी कालशाकञ्च सक्षारं कटुतिक्तकम्।
दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान्" ॥)

कालशालिः, पुं, (कालः कृष्णः शालिः उत्कृष्टधान्यविशेषः।) कृष्णशालिः। इति राजनिर्घण्टः॥

कालशेयं, क्ली, (कलश्यां भवम्। कलशी + ढक्।) कालसेयम्। घोलम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कालसंरोधः, पुं, (कालस्य संरोधः।) चिरकालावस्थानम्। इति मिताक्षरा॥ यथा।

"न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः"।
इति याज्ञवल्क्यः॥

कालसर्पः, पुं, (कालः कृष्णः सर्पः।) कृष्णसर्पः। तत्पर्य्यायः। अलगर्द्दः २ महाविषः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा काशीखण्डे १०० अध्याये।

"स दष्टः कालसर्पेण स दष्टो मृत्युना स्फुटम्।
स मुष्टस्तद्दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः" ॥)

कालसारं, क्ली, (कालः सारः प्रधानं यस्य।) पीतचन्दनम्। इति भावप्रकाशः॥ (कालीयकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

कालसारः, पुं, (कालः सारः प्रधानं यस्य।) स्वनामख्यातहरिणः। तत्पर्य्यायः। कृष्णसारः २। इति शब्दरत्नावली॥

कालसूत्रं, क्ली, (कालस्य यमस्य बन्धनहेतुकायाः सूत्रमिव।) नरकविशेषः। इत्यमरः।१।८।२॥ तत्तु कुलालचक्रसूत्रच्छेदनरूपम्। इति मनुः॥ (यथा मार्कण्डेये १४।८६।

"कालसूत्रे तथाच्छेदमनेकाश्चैव यातनाः।
प्राप्य निष्कृतिमेतस्मात् न वेद्मि कथमेष्यति" ॥)

कालसेयं, क्ली, (कलस्यां भवम्। कलसी + ढक्।) घोलम्। इत्यमरः।२।९।५३॥

कालस्कन्धः, पुं, (कालः कृष्णः स्कन्धो यस्य।) तमालवृक्षः। तिन्दुकवृक्षः। जीवकद्रुमः। इति मेदिनी॥ दुष्खदिरः। उदुम्बरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य व्यवहारो यथा,—सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये सालसारादिवर्गे॥

"शालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गोत्यादिषु" ॥)

काला, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्त्यस्य अर्श आदिभ्य अच् टाप् च। अत्र वर्णस्याविवक्षायां जानपदेति न ङीष्। अर्श आद्यजन्तात् न ङीष् इत्यर्थः।) नीलिनी। कृष्णत्रिवृता। कृष्णजीरकः। इत्यमरः।२।४।९४॥ मञ्जिष्ठा इति मेदिनी॥ कुलिकवृक्षः। कालियाकड़ा इति भाषा। इति रत्नमाला॥ अश्वगन्धावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ पाटलावृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ (दक्षकन्याविशेषः। सा तु कश्यपपत्नी। यथा महाभारते १। सम्भवपर्व्वणि ६५।१२।

"अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा" ॥)

कालागुरु, क्ली, (कालं कृष्णं अगुरु।) कृष्णागुरु। इत्यमरः।२।६।१२७॥ (यथा रघुः ४।८१।

"चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः" ॥
कृष्णागुरुशब्देऽस्य पर्य्यायः गुणाश्च ज्ञेयाः॥)

कालाग्निः, पुं, (कालः सर्व्वसंहारकः अग्निः।) प्रलयाग्निः। यथा महाभारते १।५४।२५।

"ब्रह्मदण्डं महाघोरं कालाग्निसमतेजसम्।
नाशयिष्यामि माऽत्र त्वं भयं कार्षीः कथञ्चन" ॥
तदधिष्ठातृरुद्रदेवस्य प्रियत्वात् पञ्चमुखरुद्राक्षोऽपि कालाग्निनाम्नाख्यायते।) पञ्चमुखरुद्राक्षः। यथा स्कान्दे।

"पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कालाग्निरुद्रः, पुं, (कालः संहारकः अग्निः सम्वर्त्तकाग्निरित्यर्थः। तस्याधिष्ठाता रुद्रः। कालाग्निरिव रुद्रो वा।) संहारकारिरुद्रः। यथा। कालाग्निरुद्र ऋषिरित्यादि वैदिकसन्ध्यायां रुद्रोपस्थानम्॥ * ॥ तद्विवरणं यथा,—

शक्र उवाच।

"भगवंस्तव वाक्यानां न तृप्तिर्भवते मम।
कालाग्निपार्थिवं मानं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः" ॥

भगवानुवाच।

"न हि पार्थिवद्वीपेषु मेरुपृष्ठेऽपि वासव!।
भोगाह्लादकरा नृणां तथा पातालवासिषु॥
येषु नः कालरुद्रस्य नानास्त्रीशतसंकुला।
विचित्रहर्म्म्यविन्यासा कुतस्ते मेरुपृष्ठतः॥
सा एव कालरुद्रस्य तनुरूपेण संस्थिता।
सा पराशिवभावेन परमाप्रदायिका॥
तस्या यद्दुःसहं तेजो ब्रह्मादीनां क्षयं करम्।
तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं सदाशिवम्॥
कालाग्निभुवनं लक्षं योजनानां प्रमाणतः।
अर्द्धेनोच्छ्रयतस्तस्य पादाः पादेन वासव!॥
सिंहरूपा महाघोरा महानका महाबलाः।
कालाग्निरुद्ररूपो यो वक्त्ररूपसमावृतः॥
अनन्तपद्मरूपस्य धातारः कारणेश्वरः।
दारुणाग्निस्व रुद्रस्य यमहन्ता क्षमान्तकः॥
लोहितः क्रूरतेजात्मा घनो दृष्टिर्बलाहकः।
विद्युतश्चलशीघ्रश्च प्रसन्नः शान्तसौम्यदृक्॥
सर्व्वज्ञो विविधो वृद्धो द्युतिमान् दीप्तिसुप्रभः।
एते रुद्रा महात्मानः कालिकाशक्तिबृंहिताः॥
संहरन्ति समस्तेदं ब्रह्माद्यं सचराचरम्।
कालाग्निभुवनेशोऽयं वज्रकोटिभिरावृतः॥
तस्याः पुरस्य विस्तारं शतकोटिसुवर्त्तुला।
देवगन्धर्व्वसिद्धानां तत्र भोगाः सुदुर्लभाः॥
पूर्व्वोत्तरपरा पश्चिमस्योत्तरस्थिता परा।
अनलानिलपरा च नैर्ऋतोशानगापरा॥
एतेषां मध्यतो राजन् कालरुद्रस्तु शोभने।
पद्माकारैः पुरैः सर्व्वं कटकं तस्य संस्थितम्॥
समन्ताद्वेष्टितवनं प्राकाराट्टालगोपुरैः।
वज्रेन्द्रनीलवैदूर्य्यैः प्राकारैः सर्व्वतोऽन्वितम्॥
कालाग्निनरकान्ते तु पुरं कालस्य संस्थितम्।
पञ्चाशल्लक्षविस्तारं समन्तात् परिवर्त्तुलम्॥
जाम्बूनदमयैर्हेमैः खचितं रत्नधातुभिः॥
प्रमदाजनसंजुष्टं नानावर्णसमावृतम्॥
कामोन्मत्तप्रमत्तश्च तद्भाति जनसंकुलम्।
कालस्य भुवनं दिव्यं वृत्ताकारं मनोहरम्॥
वेष्टितं हेमप्राकारैर्योजनायतसुच्छ्रितम्।
प्राकाराद्वहिरण्डान्ते अन्तरं योजनायुतम्॥
अग्निज्वालैश्च निविडैर्भवदैः किंशुकप्रभैः।
हरितालनिभा ज्वाला सिन्दूरगैरिकाप्रभा॥
अत ऊर्द्धं प्रजज्वाल वातोद्धूताग्निभास्वरा।
वीचितरङ्गकल्लोलज्वालामालाकुलाम्बरा॥
प्रवृत्तास्ताः प्रमाणेन योजनद्वयकोटयः।
अष्टानवतिलक्षाणि ज्वाला ऊर्द्धन्ततः शिखा॥
वज्रभूता सदा तप्ता तस्य तेजोनियामिका।
चत्वारि कोटिमानेन कारणेन तु स्थापिता॥
तस्यार्द्धेन भवेत् किञ्चित् कोट्यश्चत्वारि वासव!।
एवं कालाग्निरुद्रस्य माहात्म्यं कीर्त्तितं मया॥
श्रवणात् सर्व्वपापानि शाम्यन्ति कालजान्यपि" ॥
इत्याद्ये देवीपुराणे कालाग्निरुद्रपुरकथनम्॥
(कृष्णयजुर्व्वेदगतोपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।

"कालाग्निरुद्रमैत्रेयी सुवालक्षुरिमन्त्रिका" ॥
वटिकौषधविशेषः। यथा,—

"सूतकान्ताभ्रलौहानां भस्ममाक्षिकगन्धकम्।
भूधराख्ये पुटे पश्चाद्दिनैकं तद्विपाचयेत्॥
दशमांशं विषं योज्यं माषमात्रञ्च भक्षयेत्।
रसः कालाग्निरुद्रोऽयं दशाहेन विसर्पनुत्" ॥

कालाग्निरुद्रोरसः॥

इति रसेन्द्रसारसंग्रहे वीसर्पाधिकारे॥ * ॥)

कालाञ्जनी, स्त्री, (अज्यतेऽनया। अन्ज् + करणे ल्युट् + ङीप्। काली अञ्जनी ततः पुंवद्भावः।) क्षुपविशेषः। कालिकर्पासिकिनी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। अञ्जनी २ रेचनी ३ शिलाञ्जनी ४ नीलाञ्जनी ५ कृष्णाभा ६ काली ७ कृष्णाञ्जनी ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। अमलत्वम्। क्रमिशोधनत्वम्। अपानावर्त्तशमनत्वम्। जाठरामयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कालानुसादी, [न्] पुं, (काल एव कालः अध्यक्तमधर

ध्वनि । तं अनुनदतीति । अनु + नद् + णिनि ।) रोलम्ब । भ्रमर । कलविङ्क । चटा इति भाषा । कपिञ्जल । चातकपक्षी । इति मेदिनी ॥

कालानुशारिवा, स्त्री, (कालेन कृष्णवर्णेन अनुगता शारिवा ।) तगरपादिकम् । तगरमूल इति भाषा । शीतलीजटा । इति रत्नमाला । शीउली क्षोप् इति भाषा ॥ (तगरशब्दे ऽस्या गुणादयो बोध्याः ॥)

कालानुसारक, क्ली, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुसरति गन्धेन । अनु + सृ + ण्वुल ।) तगरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतचन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥

कालानुसारि, पुं, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुसरतीति । काल + अनु + सृ + इन् ।) शैलेयम् । शैलजनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कालानुसार्य्य, क्ली, (कालेन मृगमदेनानुस्रियते । अनु + सृ गतौ + "ऋहलोर्ण्यत्" ।३। १ ।१२४ । इति ण्यत् ।) शैलेयम । शैलज इति भाषा । कालीयकम् । कालीयानामपीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ ॥ शिंशपावृक्ष । इति मेदिनी । शिशु इति भाषा । तगरम् । इति भावप्रकाशः ॥

कालानुसार्य्यक, क्ली, (कालानुसार्य्य + कप् ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालान्तरविष, पु, (कालान्तरे दंशनादन्यस्मिन् काले विषं विकृतिकारि यस्य ।) मूषिकादि । इति हेमचन्द्रः ॥

कालाप, पु, (कालं मृत्युराप्यते यस्मात् । काल + आप + अपादाने घञ् ।) सर्पभोग । राक्षस । इति धरणी ॥ (कलापं स्वनामख्यातं व्याकरणं वेत्तीति । अण् ।) कलापव्याकरणवेत्तरि त्रि । (ऋषिविशेष । यथा महाभारते । २ । ४ । १७ ।
"कुक्कुरो वयजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च ।
मुनयो धर्म्मविद्वांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः " ॥)

कालायस, क्ली, (कालञ्च तत् अयश्चेति । "अनोऽश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः" । ५ । ४ । ९४ । इति टच ।) लौहम । इत्यमरः । २ । ९ । ९८ । (यथा, गौ रामायणे । ५ । ४९ । ३२ ।
"ददर्श वीक्षमाणश्च परिघं तोरणाश्रयम् ।
तमादाय महाबाहुः कालायसमयं दृढम्" ॥
अस्य पर्य्याया यथा, —
"लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी" ।
अस्य सप्तदोषा यथा,—
"गुरुता दृढतोत्क्लेदः कश्मलं दाहकारिता ।
अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कालिक, क्ली, (कालः कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्य इति ठन् ।) कृष्णचन्दनम् । तत्पर्य्याय । कालीयम् २ कालायकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (काले भवम् ठञ् । कालेन निर्वृत्तं ठक् वा ।) सामयिक त्रि । (यथा, भाषापरिच्छेदे १२२ ।
"दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम्" ॥)

कालिक, पु, (काले वर्षाकाले चरति ठक् । के जले अलति पर्य्याप्नोति । अल् + बाहुलकात् इकन् वा ।) क्रौञ्च । इति शब्दरत्नावली ॥

कालिका, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्त्यस्याः इति ठनाविति ठन् । यद्वा, काल + जानपदात् ङीष स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) चण्डिकाभेद । काली । तन्नामकारणं यथा ।
"सर्व्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः ॥
अनेकधा स्तुता देवी तदा सर्व्वामरोत्करैः ।
मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥
युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी ।
किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ।
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषतः ।
समुद्भूताब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति ॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्व्वधार्थाय स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः ॥
विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा ।
भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि ॥
कालिकाख्याऽभवत्सापि हिमाचलकृताश्रया ।
तामुग्रतारां ऋषयो वदन्तीह मनीषिणः ।
उग्रादपि भयात्त्राति यस्माद्भक्तान् सदाम्बिका ॥
एतस्याः प्रथमं बीजं कथितं तन्त्रमेव च ।
एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटैकिका ।
शृणुत चिन्तनं चास्याः सम्यग्वेतालभैरवौ ! ॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम् ।
चतुर्भुजा कृष्णवर्णा मुण्डमालाविभूषिताम् ।
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्दीवरं तथा ।
कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम् ॥
द्यां लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा स्वयम् ।
मुण्डमालाधरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्व्वदा ॥
वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रतीं रक्तलोचनाम् ।
कृष्णवस्त्रधरां कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विताम् ॥
वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानासवं स्वयम् ॥
साट्टहासमहाघोररावयुक्तातिभीषणा ।
चिन्त्येयमुग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेप्सुभिः ॥
एतस्याः सम्प्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
महाकाली च रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ॥
घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ।
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्" ॥
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः । काश्मीरम् । वृश्चिकपत्रवृक्ष । क्रमदेयवस्तुमूल्यम् । धूमरी । नवमेघ । पटोलशाखा । रोमाली । मासी । काकी । शिवा । मेघावलि । इति मेदिनी ॥ (यथा रघु ११ । १५ ।
"ताडका चलकपालकुण्डला
कालिकेव निविडा बलाकिनी" ॥)
स्वर्णदोष । इति जटाधरः । क्षीरकीट । इति हारावली ॥ मसी । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली । श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रतिमासीया वृद्धि । यथा,—
"प्रतिमासं स्रवति या वृद्धिः सा कालिका मता" ।
इति विवादार्णवसेतौ नारदः ॥ सुरा । इति हेमचन्द्रः ॥ कुज्झटिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हिमाचलभवा शिशिरा हरीतकी । सा गन्धयोगकार्य्ये प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (नदीविशेष । यथा महाभारते ३ । ८४ । १४९ ।
"कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिक्यारुणयोर्यतः ।
त्रिरात्रोपोषितो विद्वान् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" ॥)

कालिकाव्रत, क्ली, (कालिकायाः प्रीतये यद्व्रतं विहितनियमादिकम् ।) अमावास्यायां स्त्रीकर्त्तव्यव्रतविशेष । यथा,—

युधिष्ठिर उवाच ।

"कालिकाव्रतमाहात्म्यं वद वेदविदाम्बर ! ।
किमेतस्य फलं देव को वा तद्विधिरेव च ॥
कस्मादुत्पन्नमिदं भूतं मर्त्ये केन प्रकाशितम् ।
एतत्सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि तत्सर्व्वं ब्रूहि केशव !" ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

"पुरा भविष्यशास्त्रेषु यदुक्तं धर्म्मसंहितम् ।
तत्सर्व्वं शृणु राजेन्द्र ! कालिकाव्रतमुत्तमम् ॥
स्वर्गे पुरन्दरश्चासीत्तस्यैव राजसद्मनि ।
यद्वृत्तान्तमभूत्तच्च तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ! ॥
सभायां संस्थितो राजा नृत्यासक्तो हि नित्यशः ।
दिनैकस्य च वृत्तान्तं श्रुत्वा हृष्टो बभूव सः ॥
अत्यामोदं समभ्येत्य पुष्पवृष्टिरभूत्तदा ।
पुरन्दरः स्वयं प्राप्य पारिजातं गृहीतवान् ॥
ज्ञात्वा राज्ञा तदा पुष्पं प्रदत्तं तद्द्विजातये ।
लज्जितो ब्राह्मणः सोऽपि मानहीनोऽभवत्तदा ॥
क्रोधेन महताविष्टः शप्तुं कामसमन्वितः ।
दत्त्वा विमृश्य चेन्द्राय शापो दत्तः सुदारुणः ॥
व्याधालयेषु मार्ज्जारो द्वादशाब्दं भविष्यसि ।
तेन कर्म्मविपाकेन मद्युक्तो विचेतनः ॥
प्राप्तमार्ज्जारदेहोऽसौ राजा विपिनमाश्रितः ।
पत्नी तस्य च तत्रासीत् पत्युः सर्व्वाधिकारिणी ॥
ततो व्याधगृहे राजा मार्ज्जारीभूय तिष्ठति ।
तत्र पुरन्दरपुरं राजशून्यमभूत्तदा ॥
शची तु चिन्तयामास अन्नपानं विहाय सा ।
उपवासं समाचर्य्य मासमेकन्तु तिष्ठति ॥
ततो देवगणाः सर्व्वे चिन्तया व्याकुलेन्द्रियाः ।
गत्वा तु राजभवनं व्याकुला तां विलोक्य च ॥
विमृश्य चामराः सर्व्वे शच्यै वाक्यमुदाहरन् ।
शचि ! त्वं राजजायासि कथमेतत् करोषि च ॥
मासमेकमनाहारं कृत्वा तिष्ठसि सुव्रते ! ।
किं वा त्वदीप्सितं देवि ! सत्येन वद पण्डिते ॥
तच्छ्रुत्वा तु तदा देवी कृताञ्जलिरभाषत ।
यूयमेव जगन्नाथाः सृष्टिस्थित्यन्तकारकाः ॥
क्व गतो मम भर्त्ता च तन्न जानामि कुत्यताम् ।
परिचिन्त्यामराः सर्व्वं ध्यानमास्थाय संस्थिताः ॥
मार्ज्जाररूपमास्थाय स्थीयते चान्यजाश्रमे ।
तच्छ्रुत्वा राजपत्नी च वेपमाना मुहुर्मुहुः ॥
उवाच कुशलं प्रश्नं राजार्थं किं करोम्यहम् ।
पत्युर्यथा विमोक्षः स्यात् तत् कुरुध्वं सुधाशनाः ॥
प्रत्यूचुरमराः सर्व्वे याहि त्वं द्विजसन्निधिम् ।
सभार्य्य मधुरं प्रश्नं द्विजसेवां समाचर ।
द्विजगेहं समागत्य द्विजसेवापराऽभवत् ॥

स तस्याः प्रियकार्य्येण सन्तुष्टो द्विजसत्तमः ।
हिंसाद्रोहविमुक्तश्च हरिहोमपरायणः ।
शान्तो दान्तः क्षमायुक्तः सदा मधुरभाषितः ॥
सर्व्वप्राणिहितार्थी च लोभमोहविवर्ज्जितः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो वृद्धोऽसौ ब्राह्मणोत्तमः ॥
राजपत्न्याः सुसेवाभिः प्रीतोऽसौ द्विजसत्तमः ।
प्रत्युवाच स तां प्रीत्या शचि ! त्वं चातिदुर्लभे ।
किं वा त्वदीप्सितं देवि ! सत्येन वद पण्डिते" ॥
शच्युवाच ।
"पापं यदज्ञानतो भर्त्ता समस्तं कर्म्मणा कृतम् ।
तत् क्षमस्व महाभाग ! रक्षस्व सुरपालकम् ॥
वासवस्तव शापेन मार्ज्जारत्वमुपागतः ।
इन्द्रो व्याधगृहे देव ! विद्यते हि न संशयः ।
पुरन्दरस्य शापान्तः केनोपायेन सिध्यति" ॥
ब्राह्मण उवाच ।
"शचि ! त्वं पतिभक्तासि मद्वाक्यमवधारय ।
पतिव्रते ! महाभागे ! कालिकाव्रतमाचर ॥
दारुणं यत् कृतं तेन व्रतेनैव विमुच्यते ।
कोपात् शापो मया दत्तो तन्मोक्षं कुरु सुव्रते !" ॥
शच्युवाच ।
"विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् कालिकाया व्रतस्य च ।
तदा तव प्रसादेन करोमि तद्व्रतं द्विज !" ॥
ब्राह्मण उवाच ।
"अश्वत्थतरुमूलेऽस्ति वटको नाम हिंसकः ।
तस्यैव भवनं गच्छ शापान्मोक्षं च कारय ॥
पत्नी सुभद्रा तस्यास्ति पतिशुश्रूषणे रता ।
तस्याः कुलव्रतं कर्म्म तत्परा भव शोभने ।
ततश्च प्राङ्मुखीभूय गता सा तस्य मन्दिरम् ॥
दृष्ट्वा व्याधः शचीं देवीं प्रत्युवाच सुभद्रिकाम् ।
आयान्तीयं शची देवी तस्याः सम्भाषणं कुरु ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सुभद्रा हृष्टमानसा ।
तस्याः सम्भाषणार्थन्तु सुभद्रा चागता बहिः ।
तां च दृष्ट्वा शचीं देवीं सार्घ्यपाद्यादिकं ददौ ॥
शचि ! त्वं राजभार्य्यासि कस्मादागमनं तव ।
किं कार्य्यं कथय त्वं हि इत्युवाच शचीं प्रति ॥
प्रत्युवाच शची तान्तु भर्त्ता मे सुरपालकः ।
स च ब्राह्मणशापेन मार्ज्जारस्वभाववद्गतम् ॥
क्व गतः प्राणनाथोऽसाविति चिन्तापरानिशम् ।
ज्ञात्वा केनाप्युपायेन प्राप्ता च भवतीगृहम् ॥
इत्युक्ता राजपत्न्या च दृष्टो मार्ज्जारकस्तदा ।
सा ज्ञात्वा तं प्रियं शक्रं चिन्तां प्राप्ता दुरत्ययाम् ॥
दृष्ट्वा मार्ज्जारतां प्राप्तं विललापाकुलेन्द्रिया ।
विलपन्तीं शचीं दृष्ट्वा सुभद्रा प्रत्युवाच ताम् ॥
पतिव्रते महाभागे । त्वमेव राजगेहिनी ।
त्वं दुःखेन विलिप्तासि सन्देहो नास्ति तव वै ॥
किन्तु तस्याप्युपायोऽस्ति कालिकाव्रतमाचर ।
अतिप्रत्ययरूपा सा अस्माकं कुलदेवता ॥
कालिका सा महादेवी शुभसन्ततिदायिनी ।
व्रतस्यास्य प्रभावेण साफल्यमुपजायते" ॥
शच्युवाच ।
"विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च ।
ममोपदिश्यतामेव तद्व्रतस्य मारोग्यदम् ॥
शुद्धकाले समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम् ॥
संकल्प्य विधिना पूर्व्वममावास्यां व्रतं चरेत् ।
समारभ्य गुरुकेन द्विगुणं परिशोधयेत् ॥
न रात्रौ भोजनं कार्य्यं वामहस्ते भुजिक्रिया ।
सिद्धमन्नं रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्व्वदा ॥
वर्ज्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशाकस्य चाम्लकम् ।
द्विषट्कां विप्रजायाश्च सधवां भोजयेत्ततः ॥
एवं क्रमेण कृत्वा तु कालिकाख्यं नयेद्व्रतम् ।
ततः शुद्धदिने प्राप्ते भौमाह्ने मन्दवासरे ॥
यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्य्याद्विधानतः ।
तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा ॥
रात्रौ तु कदलीकाण्डे गृहं निर्म्माय प्राङ्मुखे ।
तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।
धूपैर्द्दिव्यप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ॥
पिष्टकं चैव सिद्धान्नं व्यञ्जनं दग्धमीनकम् ।
निवेद्य सकलं देव्यै बलिं दत्त्वा प्रणम्य च ॥
तदन्नं व्यञ्जनं सर्व्वं नैवेद्यादिबलिं तथा ।
महारण्ये प्रदातव्यं कृत्वैतत् व्रतमुत्तमम् ॥
वैशाखे कदलीमूले या कुर्य्यात् कालिकाव्रतम् ।
कार्य्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गतिरुत्तमा ॥
एतद्व्रतविधानन्तु कृत्वा सिद्धिर्भविष्यति ।
एतद्व्रतमिदं भद्रे कुरु गत्वा निजालयम् ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सा शची हर्षमानसा ।
गृहमागत्य सा तस्या वार्षिकं व्रतमाचरत् ॥
गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्नैवेद्यैरुत्तमैस्तथा ।
कृत्वा चाश्ममयीं देवीं पूजयेत् भक्तिसंयुता ॥
नानासुगन्धिपुष्पाणि दिव्यरत्नाद्यलङ्कृतम् ।
सिद्धान्न पायसञ्चैव शर्करान्वितपिष्टकम् ॥
अम्लतायुतद्रावञ्च दीयते च प्रयत्नतः ।
लुलायच्छागमेषादिबलिं दत्त्वा प्रभूतकम् ॥
नानावाद्यैर्भगीतैः प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
कृताञ्जलिपुटा स्तोत्रं भक्तिनम्रा चकार सा ॥
तुष्टा प्राह महाकाली वरं वृणु शुभानने ! ।
तत् श्रुत्वा राजपत्नी सा वत्रे च मुदान्विता ॥
मत्प्रभुराखुभुक् भूतस्तन्मोक्षं कुरु चेश्वरि ! ।
वरं दत्त्वा हैमवती बभूवान्तर्हिता नृप ! ॥
द्वादशाब्दाच्च तत्शापान्मोचितो वत्सरे तदा ।
मार्ज्जाररूपं सन्त्यज्य स गतोऽन्तेऽमरावतीम् ॥
पुष्पवृष्टिश्च दुन्दुभ्या वाद्यं देवगणैः कृतम् ।
कालिकायाः प्रसादेन गतः शक्रो निजालयम् ॥
अनेनैव विधानेन या कुर्य्यात् कालिकाव्रतम् ।
सत्वरं कार्य्यसिद्धिः स्यात्तस्या अत्र न संशयः" ॥
इति भविष्यपुराणे कालिकाव्रतकथा समाप्ता ॥

कालिङ्गं, क्ली, (कैन जलेन आलिङ्ग्यतेऽसौ । आ + लिगि + कर्म्मणि घञ् ।) फलविशेषः । तरमुज् इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । कालिन्दकम् २ कृष्णबीजम् ३ फलवर्त्तुलम् ४ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वादुपाकरसत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । स्यन्दित्वम् । दृक्शुक्रपित्तनाशित्वम् । कफवातकारित्वञ्च । पक्वस्य तस्य गुणाः । पित्तवृद्धिकारित्वम् । उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । तत्पत्रगुणौ । रुधिरस्थापनत्वम् । ...ञ्च । इति पथ्यापथ्यविवेकः ॥

कालिङ्गः, पुं, (कैन जलेनालिङ्ग्यते इति । क + आ + लिगि + कर्म्मणि घञ् ।) भूमिकर्कारुः । (कं जलमालिङ्गति । आ + लिगि + कर्म्मण्यण् ।) हस्ती । (कं वातं आलिङ्गति गृह्णाति बध्नाति इत्यर्थः ।) सर्पः । इति मेदिनी ॥ (कुत्सितं लिङ्गं अङ्गादिचिह्नं यस्येति कोः कादेशः ।) लौहभेदः । अस्य लक्षणम् । "कालिङ्गो लिङ्गवान् यः स्याद्गुरुः सूक्ष्माङ्को मतः" । इति सुखबोधः ॥ (कलिङ्गे भवः । अण् । कलिङ्गदेशोद्भवः । यथा महाभारते ८ । कर्णशल्यसंवादे ४५ । १४ ।

"कुरवः सहपाञ्चालाः शाल्वा मत्स्याः सनैमिषाः ।
कोमलाः काशयोऽङ्गाश्च कालिङ्गा मागधास्तथा" ॥

कलिङ्गदेशस्य राजा । अण् । कलिङ्गराजः । यथा रघुः ४ । ४० ।

"प्रतिजग्राह कालिङ्गः तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्व्वतः" ॥)

कालिङ्गिका, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् । स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालिङ्गी, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) राजकर्कटी । इति मेदिनी ॥ (कालिङ्गदेशोद्भवा । यथा महाभारते १ । ९५ । २२ ।

"अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करम्भां नामोपयेमे" ॥)

कालिदासः, पुं, (काल्याः दासः । संज्ञायां ह्रस्वः ।) स्वनामख्यातकविः । तत्पर्य्यायः । रघुकारः २ मेधारुद्रः ३ कोटिजित् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स तु रघुकुमारसम्भवश्रुतबोधमेघदूताभिज्ञानशकुन्तलनलोदयशृङ्गारतिलकादिग्रन्थकर्त्ता विक्रमादित्यराजसभास्थनवरत्नमध्ये समभवत्तत्र ॥ (यदुक्तम् ।

"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ॥)

कालिदासकः, पुं, (कालिदास + स्वार्थे कन् ।) कालिदासः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालिनी, स्त्री, (कालः शिवः अधिष्ठातृतया यद्वा कालः पुरुषाकारः आकाशस्थो लुब्धकः सन्निकृष्टत्वेन अस्त्यस्याः ।) आर्द्रानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ।

कालिन्दकं, क्ली, (कालिं जलराशिं ददातीति । दा + कः । स्वार्थे कन् ।) कालिङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालिन्दी, स्त्री, (कलिन्दाख्यपर्व्वते तन्नामिहितदेशे वा जाता । कलिन्दात् निःसृता वा "तत्र भवः" । ४।३।५३ । इति अण् ततो ङीप् ।) यमुना नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३२ ॥ (यथा रघुः १५ । २८ ।

"उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।
निर्म्ममे निर्म्ममोऽर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः" ॥)

रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालिन्दीकर्षणः, पुं, (कालिन्दीं कर्षति यः । कृष् + कर्त्तरि ल्युः । कालिन्द्याः कर्षणो वा ।) बलदेवः । इति हलायुधः ॥

गद्यः । कवचधारियोद्धृसमूहः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

कावार, क्ली, (कं जलं आवृणोतीति । आ + वृ + अण् ।) शैवलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कावारी, स्त्री, (कावार + ङीष् ।) छत्रादिच्छत्रम् । तत्पर्य्यायः । अङ्गमकुटी २ भ्रमकुटी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काविक, पुं, (कुत्सितः वक इव ईषत् वक इव वा । कोः कादेशः ।) कुक्कुटः । चक्रवाकः । पीतमस्तकपक्षी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कावेर, क्ली, (कस्य सूर्य्यस्येव आ ईषत् वेरं अङ्गं यस्य । ज्योतिर्म्मयत्वात् तथात्वम् ।) कुङ्कुमम् । इति जटाधरः ॥ (कुङ्कुमशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कावेरी, स्त्री, (कं जलमेव वेरं शरीरं । तस्येयम् । "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इति अण् । ङीप् ।) नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ (यथा, महाभारते ३ । ८५ । २२ ।

"ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्" ॥

इयं हि सह्याद्रेः मलयपर्व्वतस्य च सानुसन्निकटस्था । इति रघुः ॥ कुत्सितं अपवित्रं वेरं शरीरं यस्याः । कोः कादेशः ।) वेश्या । हरिद्रा । इति मेदिनी ॥

काव्य, क्ली, (कवेरिदं कर्म्म भावो वा । ष्यञ् ।) ग्रन्थः । इति मेदिनी ॥ रसयुक्तवाक्यम् । यथा,—

"वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः ।
उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" ॥

एषां प्रत्येकं लक्षणानि लिख्यन्ते । तत्रादौ वाक्यलक्षणं यथा,—

"वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" ॥

रसलक्षणं यथा,—

"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्" ॥

दोषलक्षणं यथा,—

रसापकर्षका दोषास्ते पुनः पञ्चधा मताः ।
पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत्" ॥

गुणलक्षणं यथा,—

"रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्म्माः शौर्य्यादयो यथा ।
गुणा माधुर्य्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा" ॥

अलङ्कारलक्षणं यथा —

"शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्म्माः शोभातिशायिनः ।
रसादीनुपकुर्व्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्" ॥

रीतिलक्षणं यथा,—

"पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।
उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्याच्चतुर्व्विधा ।
वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा" ॥

इति साहित्यदर्पणम् ॥ * ॥ तत्र काव्यं त्रिविधं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यं चित्रमिति भेदेन । तत्राद्यस्य लक्षणम्

"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः" । द्वितीयस्य लक्षणम् ।

"अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्" ।

तृतीयस्य लक्षणम्

"शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्" ।

इति काव्यप्रकाशः ॥

"एतेषां विवरणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि" ॥

काव्य, पुं, (कवेर्भृगोरपत्यं पुमान् इति "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" ४ । १ । १५१ । इति ण्यः । यञ् इति केचित् ।) शुक्राचार्य्यः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १ । सम्भवपर्व्वणि ७६ । ६ ।

"जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे" ॥

तामसमन्वन्तरीयऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ७४ । ५६ ।

"ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥)

काव्यचौर, पुं, (काव्यस्य चौर इव । अन्यरचितकाव्यस्य स्वकीयत्वेन प्रख्यापकत्वात् तस्य तथात्वं बोध्यम् ।) चन्द्रेणुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काव्या, स्त्री, (कवयति स्तुतिगाने च । बाहुलकात् ण्यत् । टाप् च । पूतनाया हि वाग्विलासविन्यासादिना नारीणां मनो मोहयित्वा ताभ्यो शिशूनाकृष्य नाशकारित्वात् तथात्वं बोध्यम् ।) पूतना । बुद्धिः । इति मेदिनी ॥

काश ऋ ङ दीप्तौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) ऋ अचकाशत् । ङ काशते चन्द्रः । दन्त्यान्त इति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

काश य उ ऋ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्म-अक-सेट् ।) य ङ काश्यते । उ काशित्वा काष्ट्वा । ऋ अचकाशत् । इति दुर्गादासः ॥

काश, पुं क्ली, (काशते दीप्यते शोभते इति यावत् । काश ङ दीप्तौ + पचाद्यच् ।) तृणभेदः । केशा इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ४ । १७ ।

"पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम्" ॥)

तत्पर्य्यायः । इक्षुगन्धा २ पोटगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ कासः ४ । इति भरतः ॥ काशी ५ । इति मुकुटादयः ॥ काशा ६ । इति नयनानन्दः ॥ वायसेक्षुः ७ काण्डेक्षुः ८ अमरपुष्पकः ९ । इति रत्नमाला ॥ काशकः १० वनहासकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्ष्वालिः १२ काकेक्षुः १३ इक्षुरः १४ इक्षुकाण्डः १५ शारदः १६ सितपुष्पकः १७ नादेयः १८ दर्भपत्रः १९ वेरागः २० काण्डकाण्डकः २१ कन्दमकारकः २२ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । मौल्यत्वम् । रुचिकारित्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । [illegible]कारित्वम् । श्रमशोषकफापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्टकस्वरूपम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

"काशः काकेक्षुरिक्षुः स्यादिक्षुरस्तथा ।
इक्ष्वालिरिक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः ॥
काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाकी हिमः सरः ।
मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजरोगजित्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

काश, पुं, ([illegible] इष । क + अश + अधिकरणे घञ् ।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वनामख्यातरोगविशेषः । काशी इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । क्षवथुः २ काशिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कासः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ कासयति कुत्सितशब्दं कारयति कासः । कासृङ् शब्दे दन्त्यान्तात् पचाद्यच् कासो दन्त्यान्तः । काशृ शब्दे इत्यस्मात् तालव्यान्तात् पचाद्यचि काशस्तालव्यान्तश्च । शालूरकाशशल्यश्च इत्यूष्मभेदे दन्त्यतालव्यान्तमध्ये पाठात् ।

"वाराणस्यां भवेत् काशी क्षवथौ ना तृणे स्त्रियाम्" इति तालव्यान्तेषु रभसः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ तस्य निदानं यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

"आशुकारी यतः काशः स एवातः प्रवक्ष्यते ।
पञ्च काशाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ।
तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूररोचकः ॥
शूककर्णास्यकण्ठत्वं तथाधो विहितोऽनिलः ।
ऊर्द्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च सङ्गतः ॥
शिरःस्रोतांसि सम्पूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥
प्रवर्त्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥
करोति शुष्ककाशञ्च महावेगरुजास्वनम् ।
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्तोऽल्पतां व्रजेत् ॥
पित्तात् पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ।
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्य्यं धूमको मदः ॥
प्रततं काशवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ।
कफादुरोऽल्परुङ्मूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु ॥
कण्ठे प्रलेपदमनं पीनसच्छर्द्यरोचकाः ।
रोमहर्षघनस्निग्धश्लेष्मणश्च प्रवर्त्तनम् ॥
युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ।
उरस्यन्तः क्षतो वायुः पित्तेनानुगतो बली ॥
कुपितः कुरुते काशं कफं तेन सशोणितम् ।
पीतं श्यावञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं क्वथितं बहु ॥
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान् ।
पारावत इवोत्कूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ॥
क्रमाद्वीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते ।
क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ॥
वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मणः ।
कुर्व्वन्ति यक्ष्मायतनैः काशं ष्ठीवेत् कफं ततः ॥
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ।
लुप्यते तुद्यत इव हृदयं पचतीव च ॥
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ।
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ॥
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्व्वाण्याविर्भवन्ति च ।
इत्येष क्षयजः काशः क्षीणानां देहनाशनः ॥
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽपि नवौ च तौ ।
सिध्येतामपि सामर्थ्यात् साध्याद्यौ च पृथक्क्रमाः ॥
[illegible] याप्यास्तु सर्व्वे जरसः स्थविरस्य च ।

कासश्वासक्षयच्छर्द्दिस्वरसादादयो गदाः ॥
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।
इति गारुड़े कासरोगनिदानं १५४ अध्यायः ॥ * ॥

अथ कासस्य चिकित्सा ।

तत्र वातकासस्य चिकित्सा ॥
"वास्तूको वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥
दध्यारनालाम्लफलं प्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकासेषु स्वाद्वम्ललवणानि च ॥
वायसी काकमाची कवई इति लोके । सुनिषण्णकं सिनुयारि इति लोके शाकविशेषः । चाङ्गेरी-सदृशचतुष्पत्रा सजलदेशे भवति । चौपति इति लोके ॥
"ग्राम्यानूपोदकैः शालियवगोधूमषाष्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्व्वा भोजयेद्धितान्" ॥
ग्राम्यानूपोदकैः रसैरित्यन्वयः । आत्मगुप्ता किवाछ इति लोके ॥
"दशमूलीकृता कासश्वासहिक्कारुजापहा ।
यवागूर्दीपनी पथ्या वातरोगविनाशिनी ॥
रसः कर्कटकानां वा घृतभृष्टः स नागरः ।
वातकासप्रशमनः शृङ्गिमत्स्यस्य वा पुनः" ॥ * ॥

अथ पित्तकासस्य चिकित्सा ।

"कण्टकारीयुगद्राक्षावासाकर्चूरवालकैः ।
नागरेण च पिप्पल्या क्वथितं सलिलं पिवेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम्" ॥ * ॥

अथ कफकासस्य चिकित्सा ।

"पिप्पली कट्फलं शुण्ठी शृङ्गी भार्गी तथोषणम् ।
कारवी कण्टकारी च सिन्धुवारो यवानिका ॥
चित्रको वासकश्चैषां कषायं विधिवत् कृतम् ।
कफकासविनाशाय पिवेत् कृष्णारजोयुतम्" ॥
पिप्पल्यादिक्वाथः ॥ * ॥

अथ क्षतजकासस्य चिकित्सा ।

"इक्षिक्षुवालिकापद्मम्टणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये" ॥
इक्षुवालिका इक्षुभेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । म्टणालं विशम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनञ्च धवलम् चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशलोचना । सा चेक्षोर्द्विगुणा ॥ * ॥ अथ क्षयकासचिकित्सा । "चूर्णं काकुभसिद्धं वासकरसभावितं बहून् वारान् । मधुघृतसितोपलाभिर्लेह्यं क्षयकासरक्तपित्तहरम्" ॥
काकुभं चूर्णं ककुभत्वक्चूर्णम् ॥ * ॥

अथ कासस्य सामान्यतश्चिकित्सा ।

"ताम्यमानस्य कासेन नासास्रावे स्वरे जड़े ।
क्षवथौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥
मनःशिलालमरिचं मांसीमुस्तेङ्गुदैः पिवेत् ।
धूमं त्र्यहं च तस्यानु पयश्च सगुड़ं पिवेत् ॥
एष कासान् पृथक् द्वन्द्वसर्व्वदोषसमुद्भवान् ।
शतैरपि प्रयोगाणामसाध्यान् साधयेत् ध्रुवम्" ॥
आलं हरितालम् । इङ्गुदमिष पुत्रजीवकफलम् ॥

"वदरीदलमालिप्तं शिलाया घर्म्मशोषितम् ।
तद्धूमपानं सक्षीरं महाकासनिवारणम् ॥
कण्टकारिकृतक्वाथः सकृष्णः सर्व्वकासहा ।
कण्टकार्य्याः कषायाच्च चूर्णं समधु कासहृत् ॥

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां
भागान् प्रकल्प्याक्षसमानमीषाम् ।
पलार्द्धमानं मरिचं प्रदेयं
पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमस्तेन समाप्य चूर्णं
रोगानिमानाशु बलान्निहन्ति ।
कासज्वरारोचकमेहगुल्म-
श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीविकारान्" ॥

समशर्करचूर्णं वटिका वा ॥
"कुनटीसैन्धवव्योषविड़ङ्गामयहिङ्गुभिः ।
लेहः साज्यमधुः कासश्वासहिक्कानिवारणः" ॥ * ॥
"हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुड़संयुतम् ।
कासघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं वह्नेः प्रदीपनः" ॥ * ॥
"कर्षः कर्षांशौ पलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्द्धकर्षश्च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाड़िमगुड़यावशूकानाम्" ॥
सर्व्वौषधैरसाध्याः कासा ये वैद्यनिर्म्मुक्ताः ।
अपि पूयं छर्द्दयतां तेषामिदमौषधम्" ॥
पथ्यम् ॥ वङ्गसेनस्तु कर्षांश इति पाठे कर्षांशः कर्षार्द्धमिति व्याचष्टे ॥
"मरिचं कर्षमात्रं स्यात् पिप्पली कर्षसंमिता ।
अर्द्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुग्मञ्च दाड़िमम् ॥
एतच्चूर्णीकृतं युञ्ज्यादष्टकर्षगुड़ेन हि ।
शाणप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्त्रे विधारयेत् ॥
अस्याः प्रभावात् सर्व्वेऽपि कासा यान्त्येव संक्षयम्" ॥
दाड़िमं दाड़िमफलवल्कलं ग्राह्यम् । मरिचादि-वटिका ॥ * ॥

"समूलवल्काच्छदकण्टकार्य्या-
स्तुलां ततो द्रोणमितं जलञ्च ।
हरीतकीनां शतमेकपात्रे
विपच्य कुर्य्याच्चरणाम्बुशेषम् ॥
तस्मिन् कषाये तनुवस्त्रपूते
हरीतकीभिः सहितो गुड़स्य ।
तुलां विनिःक्षिप्य पचेत् सुपक्व-
मेतत् समुत्तार्य्य सुशीतले च ॥
पलं पलञ्चापि कटुत्रयस्य
तथा चतुर्जातपलं विचूर्ण्य ।
पलानि षट् पुष्परसस्य चापि
विनिःक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥
प्रयुज्यमानो विधिनैष लेहो
यथावलञ्चापि यथानलञ्च ।
वातात्मकं पित्तकृतं कफोत्थं
द्विदोषजातानपि च त्रिदोषम् ॥
क्षताद्भवञ्च क्षयजञ्च कासं
श्वासञ्च हन्यात् सह पीनसेन ।
यक्ष्माणमेकादशमुग्ररूपं
हरीतकीयं भृगुणोपदिष्टा" ॥

पुष्परसो मधु । चतुर्जातं त्वगेलापत्रनागकेशराः । भृगुहरीतकी ॥ * ॥

"कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम् ।
पादशेषं गृहीत्वा च तत्र चूर्णानि दापयेत् ॥
पृथक् पलांशान्येतानि गुड़ूचीचव्यचित्रकाः ।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकः ॥
भार्गी रास्ना सटी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् घृततैलयोः ॥
पक्त्वा लेहत्वमानीय शीते मधुपलाष्टकम् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्य्याः पिप्पलीञ्च चतुष्पलाम् ॥
क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढ़े म्टण्मये भाजने शुभे ।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्त्तिकासश्वासानशेषतः" ।
कण्टकार्य्यावलेहः । इति कासाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।
"हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुड़संयुतम् ।
कासघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः ॥
कण्टकारीगुड़ूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलद्रवे ।
प्रस्थसिद्धो घृतादातकासनुद्वह्निदीपनः" ॥
इति गारुड़े १७४ अध्यायः ॥
"मनःशिला वलामूलं काकपर्णञ्च गुग्गुलुम् ।
जातिपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥
एभिश्चैव कृता वर्त्तिर्वदराग्नौ महेश्वर ! ।
धूमपानं कासहरं नात्र कार्य्या विचारणा" ॥
इति च गारुड़े १९४ अध्यायः ॥
"कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनोरसाञ्जनं क्षौद्रं विड़ङ्गानि मनःशिला ।
एषां वर्त्तिर्हन्ति काशं तिमिरं पटलं यथा" ॥
इति तत्रैव १९८ अध्यायः ॥
"अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
शृङ्गं पुनर्नवा शुण्ठी जग्धा काशं निहन्ति वै" ॥
इति च तत्रैव १९९ अध्यायः ॥

काशकः, पुं, (काशते दीप्यते इति । काश + कर्त्तरि ण्वुल् ।) काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ केश्या इति भाषा ॥

काशमर्द्दः, पुं, (काशं म्टद्गाति उपशमयति नाशयति वा । म्टद् + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) कासमर्द्दवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (कासमर्द्दशब्देऽस्य गुणाः पर्य्यायाश्च ज्ञेयाः ॥)

काशा, स्त्री, (काशते इति । काश + अच् + टाप् ।) काशतृणम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

काशाल्मलिः, स्त्री, (कुत्सिता शाल्मलिः । कोः कादेशः ।) कूटशाल्मलिः । इति जटाधरः ॥

काशिः, स्त्री, (काश् + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा हैः रामायणे १ । १३ । २३ ।
"तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् ।
सद्वृत्तं देवसङ्काशं स्वयमेवानयस्व हि" ॥)
काशिनगरोपलक्षिते जनपदे पुंभूम्नि ।
यथा महाभारते ६ । ९ । ४१ ।
"अत ऊर्द्धं जनपदान्निबोध गदतो मम" ।
"बोधा मद्राः कलिङ्गाश्च काशयो ऽपरकाशयः" ॥
मुष्टिः । इति निरुक्तिः । यथा ऋग्वेदे ७ । १०४ । ८ । "आप इव काशिना संगृभीतो असन्नस्ता-

(कालिन्दीसङ्कर्षणकथा हरिवंशे १०७ अध्याये उक्ता। तद्यथा,—
"रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि!।
एहि मामभिगच्छस्व रूपिणी सागरङ्गमे॥
सङ्कर्षणस्य मत्तोक्तां भारतीं परिभूय सा।
नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता॥
ततश्चुकोप बलवान् रामो मदसमीरितः।
चकार स हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली॥
तस्यामुपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः।
मुमुचुः पुष्पकोषैश्च पुष्परेणुवहं जलम्॥
स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम्।
चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव॥
सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसञ्चया।
व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी॥
लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी।
सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता॥
पुलिनश्रोणिबिम्बोष्ठी मर्द्दितोत्क्षोभताडिता।
फेनमेखलसूत्रैश्च वेगगाम्बुदगामिनी॥
तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्नतस्तनी।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी त्रस्तमीनविभूषणा॥
सितहंसेक्षणापाङ्गी काशक्षौमोच्छ्रिताम्बरा।
तीरजोद्धूतकेशान्ता जलस्खलितगामिनी॥
लाङ्गलोल्लिखिताङ्गी क्षुभिता सागरङ्गमा।
मत्तेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती॥
कृष्यते सा स्म वेगेन स्रोतःस्खलितगामिनी।
उन्मार्गा नीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम्॥
वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी।
रोरूयमाणेव खगैरन्विता तोयवासिभिः॥
सा यदा समभिक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम्।
तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत्॥
प्रसीद नाथ! भीतास्मि प्रतिलोमेन कर्म्मणा।
विपरीतमिदं रूपं तोयञ्च मम जायते॥
असत्यहं नदीमध्ये रौहिणेय! त्वया कृता।
कर्षणेन महाबाहो! स्वमार्गव्यभिचारिणी॥
प्राप्तां मां सागरे भूयः सपत्न्यो वेगगर्व्विताः।
फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्याहतगामिनीम्॥
प्रसादं कुरु मे वीर! याचे त्वां कृष्णपूर्व्वज!।
सुप्रसन्नमना नित्यं भव त्वं सुरसत्तम!॥
कर्षणादुपरामामि रोषोऽयं विनिवर्त्तताम्।
गच्छामि चरणौ मूर्ध्ना तवैषा लाङ्गलायुध!।
मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महाभुज!"॥)

कालिन्दीभेदन, पुं, (कालिन्दीं भिनत्ति। भिद् + कर्त्तरि ल्युः। कालिन्द्या भेदनो वा।) बलदेवः। इत्यमरः।१।१।२४॥ ("कालिन्दीभेदनो बलीति पुराणम्।")

कालिन्दीसू, स्त्री, (सूते इति। सू + क्विप्। कालिन्द्याः यमुनायाः सूः माता जनयित्रीत्यर्थः। कालिन्दीं सूते जनयतीति वा।) सूर्य्यपत्नी। यमुनामाता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कालिन्दीसोदर, पुं, (कालिन्द्याः सोदरः सहोदरः।) यमः। इति हेमचन्द्रः॥

काली, स्त्री, (कालः कृष्णवर्णोऽस्त्यस्याः। काल + "जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलेत्यादिना"। ४।१।४२। ङीष्।) शान्तनुराजपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कालः शिवः। तस्य पत्नीति ङीष्।) कालिका। अम्बिकाललाटनिष्क्रान्ता देवी। यथा
"ततः कोपं चकारोच्चैरम्बिका तानरीन् प्रति।
कोपेन चास्या वदनं मषीवर्णमभूत्तदा॥
भ्रुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्द्रुतम्।
काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी"॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ८७।५।६॥ अन्यच्च।
"देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विश्रुता।
तस्यास्तन्त्रं प्रवक्ष्यामि कामदं शृणु भैरव!॥
समासिसहितो दन्त्यः प्रान्त्यस्तस्मात् पुरःसरः।
षष्ठस्वरामिविन्दिन्दुसहितो मादिरेव च॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्म्मकामार्थदायकम्।
एतन्मूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि वर्त्तिकायमना शृणु॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्ब्बाहुसमन्विता।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासञ्च बिभ्रती दक्षिणे करे॥
वामे चर्म्म च पाशञ्च ऊर्द्ध्वाधो भावतः पुनः।
दधती मुण्डमालाञ्च व्याघ्रचर्म्मवराम्बरा॥
कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा।
लोलजिह्वा निम्नरक्तनयना नादभैरवा॥
कबन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणानना।
एषा ताराख्यया देवी चामुण्डेति च कथ्यते॥
एतस्या योगिनीश्चाष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधायिका।
कराला शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः।
एषातिकामदा देवी साध्यसाधिकरी सदा॥
एतस्याः सदृशी काचित् कामदा न हि विद्यते"।
इति श्रीकालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः। क्षीरकीटः। मातृभेदः। उमा। नवमेघसमूहः। परीवादः। इति हेमचन्द्रः॥ कालाञ्जनी। तुवरी। त्रिवृत्। राजिः। इति राजनिर्घण्टः॥ अग्निशिखाभेदः। इति जटाधरः॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि १।२।४।
"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः"॥
वृश्चिकालीक्षुपः। इति रत्नमाला। (कालिया विछाटी इति भाषा॥) लता। यथा नैषधे।
"नवपर्णलता काली गुडूची विधुराह्वयम्"।*।
भीमसेनस्य पत्नीभेदः। यथा, भागवते ९।२२।३१।
"युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः।
भीमसेनाद्धिडिम्बायां काल्यां सर्व्वगतस्ततः"॥
माहात्म्यादिकं चामुण्डाशब्दे द्रष्टव्यम्। कालिकाया ध्यानं लिख्यते यथा—
"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम्।
कालिकां दक्षिणां दिव्यां मुण्डमालाविभूषिताम्॥
सद्यश्छिन्नशिरःखड्गवामाधोर्द्ध्वकराम्बुजाम्।
अभयं वरदञ्चैव दक्षिणोर्द्ध्वाधःपाणिकाम्॥
महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम्।
कण्ठावसक्तमुण्डालीगलद्रुधिरचर्च्चिताम्॥
कर्णावतंसतानीतशवयुग्मभयानकाम्।
घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम्॥
शवानां करसङ्घातैः कृतकाञ्चीं हसन्मुखीम्।
सृक्कद्वयगलद्रक्तधाराविस्फुरिताननाम्॥
घोररावां महारौद्रीं श्मशानालयवासिनीम्।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रितयान्विताम्॥
दन्तुरां दक्षिणव्यापिमुक्तालम्बिकचोच्चयाम्।
शवरूपमहादेवहृदयोपरिसंस्थिताम्॥
शिवाभिर्घोररावाभिश्चतुर्द्दिक्षु समन्विताम्।
महाकालेन च समं विपरीतरतातुराम्॥
सुखप्रसन्नवदनां स्मेराननसरोरुहाम्।
एवं सञ्चिन्तयेत् कालीं सर्व्वकामार्थसिद्धिदाम्"॥
इति तन्त्रसारधृतकालीतन्त्रम्॥
(कालशक्त्या सर्व्वमिदं जगत् परिणामयति सैव काली प्रकीर्त्तिता। यद्वा कालयति कलयति वा उत्पादयति पालयति प्रलये पुनः कालेनैव विनाशयतीति काली आद्या मूलप्रकृतिः महत्तत्त्वादेरुत्पत्तिलयादीनामाधारभूता। कलिं हन्ति वा नयेतुरिति कलधातुः बहुर्थबोधिनी स्वरूपतः ब्रह्मणः सकाशात् नानाविधशब्दादिचित्रनिर्म्माणसमर्था बुद्धिरूपा ब्रह्मशक्तिरेव प्रकृतिः कालीति शब्दतः प्रकीर्त्त्यते। एतत् प्रबोधनाय समासतः कतिपयवचनान्युद्धृतानि यथायथं दर्शयामि। तथाहि मानससूत्रनिगीतिरूपे। भागवते च।
"सा माया पालिनी शक्तिः सृष्टिसंहारकारिणी।
सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका॥
माया नाम महाभाग! ययेदं निर्ममे विभुः"।
एषैव परमेश्वरी मूलशक्तिः दुर्ब्बलाधिकारिणामुपासनासौकर्य्याय तन्त्रादिशास्त्रेषु कालीदुर्गातारादिविविधनामरूपैः कल्पिता॥
यथा,—
"या देवी सर्व्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता"।
"चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगदिति"॥
इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्ये देवकृतदेव्याः स्तुतौ। ८५।१२,३४। तथा च महानिर्व्वाणोक्ते ४र्थे उल्लासे। देवीं प्रति सदाशिवोक्तिः।
"त्वं परा प्रकृतिः साक्षात् ब्रह्मणः परमात्मनः।
महत्तत्त्वादिभूतान्तं त्वया सृष्टमिदं जगत्॥
निमित्तमात्रं तद्ब्रह्म सर्व्वकारणकारणम्।
तस्येच्छामात्रमालम्ब्य त्वं महायोगिनी परा॥
करोषि पासि हंस्यन्ते जगदेतच्चराचरम्।
कलनात् सर्व्वभूतानां महाकालः प्रकीर्त्तितः।
महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिका परा॥
कालनादादिभूतत्वादाद्या कालीति गीयते॥
ध्यानन्तु द्विविधं प्रोक्तं सरूपारूपभेदतः।
अरूपं तव यद्ध्यानमवाङ्मनसगोचरम्॥
मनोधारणार्थाय शीघ्रं कामीष्टसिद्धये।
सूक्ष्मध्यानप्रबोधाय स्थूलध्यानं वदामि ते॥
अरूपायाः कालिकायाः कालमातुर्महाद्युतेः।
गुणक्रियानुसारेण क्रियते रूपकल्पना"॥
तस्या अरूपाया महाकाल्याः रूपमेव यथ

कल्पनादिकमिति जिज्ञासितवतीं पार्व्वतीं प्रति भगवतः शिवस्योत्तरदानं तत्रैव १३ उल्लासे ॥
"उपासकानां कार्य्याय पुरैव कथितं प्रिये ! ।
गुणक्रियानुसारेण रूपं देव्याः प्रकल्पितम् ॥
श्वेतपीतादिको वर्णो यथा कृष्णे विलीयते ।
प्रविशन्ति तथा काल्यां सर्व्वभूतानि शैलजे ! ॥
अतस्तस्याः कालशक्तेर्निर्गुणाया निराकृतेः ।
हिताया प्राप्तयोगानां वर्णः कृष्णो निरूपितः ॥
नित्यायाः कालरूपाया अव्ययायाः शिवात्मनः ।
अमृतत्वात् ललाटेऽस्याः शशिचिह्नं निरूपितम् ॥
शशिसूर्य्याग्निभिर्नेत्रै रखिलं कालिकं जगत् ।
सम्पश्यति यतस्तस्मात् कल्पितं नयनत्रयम्" ॥
तस्याः स्थूलध्यानं यथा तत्रैव ५म उल्लासे ।
"मेघाङ्गीं शशिशेखरां त्रिनयनां रक्ताम्बरं बिभ्रतीं पाणिभ्यामभयं वरञ्च विलसद्रक्तारविन्द स्थिताम् ॥
मेघाङ्गीमिति वर्णनेनास्याः कृष्णवर्णत्वं सूचितं परं अरूपाया निराकृतेः कालशक्तेरेव ध्यानासम्भवतया ज्ञापकत्वमिति यावत् ।
शशिशेखरेत्युक्त्या शशी चन्द्रः जीवसमष्टिः सर्व्वजीववीजस्वरूपो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा एव चन्द्रनामाख्यायते अतएवास्या देव्या ललाटे ऊर्द्ध्वदेशे इति निर्देशात् समस्तजड़शक्तिभ्यः पृथक् कृत्वा जीवशक्तेरुत्कर्षं बोधयति यथा,—
"भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवरूपां महाबाहो ! ययेदं धार्य्यते जगत्" ॥
अतोऽस्या जीवशक्त्याधायकतया सैव परमात्मरूपिणी चिदानन्दमयीति प्रबोध्यते । यदि च स्थानभेदे क्वचित् परब्रह्मणः सकाशादस्याः पार्थक्यं दृश्यते तत्तु केवलमज्ञानां क्रियाविशेषबोधनायैव स्वरूपतः अभेदाहिकाशक्तिवत् सर्व्वत्रैव शास्त्रकृद्भिस्तयोरभेदः प्रतिपादितः । त्रिनयनमित्युक्त्या सर्व्वज्योतिःपदार्थानां प्रधानभूताश्चन्द्रसूर्य्याग्नयः प्रकाशशक्तेराधिक्यात् तैरेवास्या देव्या नयनत्रितयत्वेन प्रकल्पितं वस्तुतः सर्व्वप्रकाशकानां सूर्य्यादीनां सैवान्तर्यामितयाधिष्ठात्रीदेवतात्मरूपिणीति बोध्यम् ॥
रक्ताम्बरं बिभ्रतीं इति सृष्टिकरणार्थं सैव परमात्मरूपिणी रजोगुणोद्रेकरूपमम्बरं वस्त्रं आवरणशक्तिमिति भावः बिभ्रतीं धारिणीं । पाणिभ्यामभयं वरञ्च इति भक्तसाधकानां रक्षार्थं कुशलार्थञ्च वराभयदानरूपशक्तिद्वयस्य पाणिद्वयत्वेन कल्पितं रक्तारविन्दस्थितामिति रजोगुणसमुद्भवाया इच्छाशक्तेरेवारविन्दत्वेन प्रकल्पनं कृतमिति बोध्यम् । अतः स्थूलध्यानादीनां यदिचापाततः स्थूलदृष्ट्या नामरूपादिस्थूलजड़भावो लक्ष्यते परं सर्व्वत्रैव तेषां सूक्ष्मार्थरूपपरमात्मन्येव गूढ़तात्पर्य्यार्थः प्रतिफलनेव विज्ञानद्भिरेव तत्त्वर्व्वतो ज्ञातुं शक्यते । न ह्येतदस्माकं केवलं स्वकपोलकल्पनामात्रं श्रीमद्भगवद्गीताप्रभृतितत्त्वज्ञानप्रतिपादकशास्त्रेषु विशेषतोनिरूपितं किञ्च प्रकृतिपुरुषयोरपि तत्तच्छास्त्रे भूयोभूयोऽविनश्वरत्वमनादित्वं चाङ्गीकृतम् ।
"प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपीत्यादि" ।
भूरिभूरि प्रमाणानि सन्ति बाहुल्यभिया नैवास्माभिस्तान्युद्धृतानि ॥)

कालीकः, पुं, (के जले अलति पर्य्याप्नोति प्रभवतीत्यर्थः । अल + इकन् पृषोदरादित्वात् दीर्घः । यद्वा के जले + अलीकः मत्स्यलाभाय कपटशान्तमूर्त्तिरिव।) क्रौञ्चः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालीची, स्त्री, (काल्या यमभगिन्या चीयतेऽत्र । चिञ् + बाहुलकात् अधिकरणे डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) यमविचारभूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालीतनयः, पुं, (काल्याः यमरूपाया यमभगिन्याः यमत्वशक्तेर्वा तनयः इव यमवाहनत्वात्तथात्वम् । यद्वा, कालीं इतः प्राप्तः सन् बलिदानाय आत्मानं नयति प्रापयति । नी + अच् । कालीं प्रति उद्दिश्य वा इतः प्राप्तः उपस्थित इत्यर्थः आत्मनो नयः प्रापणं यस्य । महिषस्य कालीसन्निधाने बलिदानाय नीयमानतया तथात्वम् ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कालीयं, क्ली, (कालस्य कृष्णवर्णस्यायं कालस्थाने भवं वा "वृद्धाच्छः" । ४ । २ । ११४ । इति छः ।) कृष्णचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य व्यवहारो यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे एकादशशतिकप्रसारणीतैले । "कालीयोत्पलपद्मकाकुञ्जनिशेत्यादि" ॥)

कालीयकं, क्ली, (कालीय + स्वार्थे कन् । कालीयमिव कायति वा । कै + कः ।) कालिया इति ख्यातं पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते २ । ५१ । १० ।
"चन्दनागुरुकाष्ठानां भारान् कालीयकस्य च ।
चर्म्मरत्नसुवर्णानां गन्धानाञ्चैव राशयः" ॥)
तत्पर्य्यायः । जायकं २ कालानुसार्य्यं ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ जापकम् ४ । इति टीकासर्व्वस्वम् ॥ कालेयम् ५ वर्णकम् ६ कान्तिदायकम् ७ । इति भरतधृतव्याडिः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पीतचन्दनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ कृष्णचन्दनम् । तत्पर्य्यायः । कालीयम् २ कालिकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा, "सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेष शृङ्गीतिनिशचन्दनकुचन्दनशिंशपा शिरीषासनधवार्ज्जुनतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्यायः ॥)

कालीयकः, पुं, (कालीय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) दारुहरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"दार्व्वी दारुहरिद्रा च पर्ज्जन्यापर्ज्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्पचा ॥
सैवकालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारुकपीतकम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कालेयं, क्ली, (कं सुखं कालेयं आदेयं यस्मात् ।) कालियानामपीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इति व्याड़िः रमानाथश्च ॥ (यथा, कुमारे ७ । ९ ।
"तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैला-
माश्यानकालेयकृताङ्गरागाम्" ॥
कलाये रक्ताधारिण्ये हितं इति ढक् ।) कालखण्डम् । यकृत् इति यावत् इति मेदिनी ॥

कालेयः, पुं, (कालाया अपत्यं ढक् ।) दैत्यभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १ । ६५ । ३४ ।
"कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः ।
प्रविख्याता महावीर्य्या दानवेषु परन्तपाः ॥
विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च ।
क्रोधशत्रुस्तथैवान्यः कालेया इति विश्रुताः" ॥)

कालेयकं, क्ली, (कालेय + स्वार्थे कन् ।) कालीयकम् । कालियानाम पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमरटीका ॥ ("मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयककुसुमकुड्मलेषु" । इति कादम्बरी ॥)

कालेयकः, पुं, (कालेय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) दारुहरिद्रा । इत्यमरः २।४।१०१ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्यायः । "कालेयकागुरुतिलपर्णी कुष्ठहरिद्रेति" ॥ कालीयकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥ कलये विवादाय साधुः । कल + ढक् + संज्ञायां कन् । कुक्कुराणां हि अन्योन्यकलहपरत्वं प्रसिद्धम् ।) कुक्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काल्पः, पुं, (कल्पे विधौ भवः । "तत्र भवः" ४ । ३ । ५३ । इति अण् ।) हरिद्राविशेषः । काँचा हलुद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्व्वूरः २ द्राविड़कः ३ द्राविड़भूतिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्पकः, पुं, (कल्पे विधौ भवः । "तत्र भवः" । ४।३।५३। इत्यणन्तात् संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) कर्व्वूरकः । इत्यमरः २।४।१२५ ॥ काँचा हलुद इति भाषा ॥

काल्पनिकः, त्रि, (कल्पनायाः आगतः । ठञ् ।) कल्पनाभवः । कल्पितः । यथा । "रसः स्वाद्यते इति काल्पनिकं भेदमुरीकृत्य कर्म्मकर्त्तरि वा प्रयोगः" । इति साहित्यदर्पणम् ॥

काल्यं, क्ली, (कलयति चेष्टाम् । अघ्न्यादयश्चेति कलेर्यक् । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) प्रत्यूषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा हि रामायणे २ । ३४ । ३४ ।
"तर्पितः सर्व्वकामैस्त्वं श्वः काल्ये साधयिष्यसि" ॥)

काल्यकः, पुं, (काले साधुः । तत्र साधुरिति यत् । स्वार्थे कन् ।) काल्पकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्या, स्त्री, (कालः प्राप्तोऽस्याः । कालाद्यत् । टाप् च ।) गर्भग्रहणप्राप्तकाला ऋतुमती गौः । तत्पर्य्यायः । उपसर्य्या २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७० ॥ ("उपसर्य्या काल्या प्रजने" । इति पाणिनिः । ३ । १ । १०४ ॥)

कावचिकं, क्ली, (कवचिनां समूहः । "ठञ् कवचिनश्च" । ४ । २ । ४१ । इति ठञ् ।) वर्म्मभृतां

मद । कवचधारियोद्दुतमृत्‌ । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

कावारं, क्ली, (क जलं आवृणोतीति । आ + वृ + अच् ।) शैवलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कावारी, स्त्री, (कावार + ङीप्) छत्रादिच्छत्रम् । तत्पर्य्यायः । अङ्गमकुटी २ अमलकुटी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कावृक, पुं, (कुत्सित वृक इव ईषत् वृक इव वा । कोः कादेशः ।) कुक्कुटः । चक्रवाकः । पीतमस्तक पक्षी । इति हेममेदिन्यौ ॥

कावेरं, क्ली, (कस्य सूर्य्यस्येव आ ईषत् वेरं अङ्गं यस्य । ज्योतिर्म्मयत्वात् तथात्वम् ।) कुङ्कुमम् । इति जटाधरः ॥ (कुङ्कुमशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कावेरी, स्त्री, (क जलमेव वेरं शरीरं । तस्येदम् । "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इति अण् । ङीप् ।) नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ (यथा, महाभारते ३ । ८५ । ३२ ।

"ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्" ॥

इयं हि सह्याद्रेः मलयपर्व्वतस्य च सानुमध्ये वर्त्तमाना । इति रघुः ॥ कुत्सितं अपवित्रं वेरं शरीरं यस्याः । कोः कादेशः ।) वेश्या । हरिद्रा । इति मेदिनी ॥

काव्य, स्त्री, (कवेरिदं कर्म्म भावो वा । ष्यञ् ।) प्रज्ञा । इति मेदिनी ॥ रसगुणकाव्यम् । यथा,—

"वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः ।
उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" ॥

तत्र प्रत्येकं लक्षणानि निरूप्यन्ते । तत्रादौ वाक्यलक्षणं यथा,

"वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" ॥

रसलक्षणं यथा,—

"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्" ॥

दोषलक्षणं यथा,—

"रसापकर्षका दोषास्ते पुनः पञ्चधा मताः ।
पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत्" ॥

गुणलक्षणं यथा,—

"रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्म्माः शौर्य्यादयो यथा ।
गुणा माधुर्य्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा" ॥

अलङ्कारलक्षणं यथा,—

"शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्म्माः शोभातिशायिनः ।
रसादीनुपकुर्व्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्" ॥

रीतिलक्षणं यथा,—

"पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।
उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्याच्चतुर्व्विधा ।
वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा" ॥

इति साहित्यदर्पणम् ॥ * ॥ तत् काव्यं त्रिविधं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यं चित्रञ्चेति । तत्र उत्तमकाव्यम् "इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः" । द्वितीयं मध्यमम् ।

"अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्" ।

तृतीयमधमम् ।

"शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्" ।

इति काव्यप्रकाशः ॥

"एतेषां विवरणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि" ॥

काव्य, पुं, (कवेः भृगोरपत्यं पुमान् इति "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" ४ । १ । १५१ । इति ण्य । ष्यञ् इति केचित् ।) शुक्राचार्य्यः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १ । सम्भवपर्व्वणि ७६ । ६ ।

"जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यन्तूशनसं परे" ॥

तामसमन्वन्तरीयऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ७४ । ५९ ।

"ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥)

काव्यचौर, पुं, (काव्यस्य चौर इव । अन्यरचितकाव्यस्य स्वकीयत्वेन प्रख्यापकत्वात् तस्य तथात्वं बोध्यम् ।) चन्द्रेकुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काव्या, स्त्री, (कवयते स्तुतिमाने च । बाहुलका दित्वात् ण्यत् । टाप् च । पूतनाया हि वाक्विलासविन्यासादिना नारीणां मनो मोहयित्वा ताभ्यो शिशूनाहृत्य नाशकारित्वया तथात्वं बोध्यम् ।) पूतना । बुद्धिः । इति मेदिनी ॥

काश ऋ ङ दीप्तौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-अक-सेट् ।) ऋ अचकाशत् । ङ काशते चन्द्रः । दन्त्यान्त इति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

काश य उ ङ ऋ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्म-अक-सेट् ।) य ङ काश्यते । उ काशित्वा काष्ट्वा । ऋ अचकाशत् । इति दुर्गादासः ॥

काश, पुं क्ली, (काशते दीप्यते शोभते इति यावत् । काश ङ दीप्तौ + पचाद्यच् ।) तृणभेदः । केशे इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा रघु ४ । १७ ।

"पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्व्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम्" ॥)

तत्पर्य्यायः । इक्षुगन्धा २ पोटगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ काशः ४ । इति भरतः ॥ काशी ५ । इति मुकुटः ॥ काशा ६ । इति मदनाकरः ॥ वायसेक्षु ७ काण्डेक्षु ८ अमरपुष्पक ९ । इति रत्नमाला ॥ काशक १० वनहासक ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षालि १२ काकेक्षु १३ इक्षुर १४ इक्षुरस १५ शारद १६ सितपुष्पक १७ नादेय १८ दर्भपत्र १९ लेखन २० वायसाक्षक २१ वक्रनालक २२ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । मूत्रलत्वम् । वर्णकारित्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । इक्षुवद्गुणकारित्वम् । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥ [illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

"काशः काशेक्षुरुद्दिष्टः [illegible] ।
इक्षुगन्धा च कथिता पोटगलः [illegible] ॥
काशः [illegible] स्वादुपाके हिमः सरः ।
मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजनार्त्तिजित्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

काश, पुं, ([illegible]) [illegible] ।

इति शब्दरत्नावली ॥ स्वनामख्यातरोगविशेषः । काशी इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । क्षवथुः २ काशिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कासः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ कासयति कुत्सितशब्दं कारयति कासः । कासृ ङ कुशब्दे भ्वादित्वात् पचाद्यच् कासो दन्त्यान्तः । काश शब्दे इत्यस्मात् भ्वादेः पचाद्यचि काशस्तालव्यान्तश्च । शालूरकाशप्रसङ्ग इत्यूष्मभेदे दन्त्यतालव्यान्तमध्ये पाठात् ।

"वाराणस्यां भवेत् काशी क्षवथौ ना रुजि स्त्रियाम्" ।

इति तालव्यान्तेषु रभसः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ तस्य निदानं यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

"श्वासकारी यतः काशः स इदानीं प्रवक्ष्यते ।
पञ्च काशाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ।
तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूररोचकः ॥
शूककर्णास्यकण्ठस्य तथाधो विहितोऽनिलः ।
ऊर्द्धं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संहतः ॥
शिरःस्रोतांसि सम्पूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥
प्रवर्त्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥
करोति शुष्ककासञ्च महावेगरुजास्वनम् ।
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्तोऽल्पतां व्रजेत् ॥
पित्तात् पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ।
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्य्यं धूमको मदः ॥
प्रततं कासवेगे च ज्योतिषामिव दर्शनम् ।
कफादुरोऽल्परुङ्मूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु ॥
कण्ठे प्रलेपवदनं पीनसच्छर्द्द्यरोचकाः ।
रोमहर्षं घनस्निग्धश्लेष्मणश्च प्रवर्त्तनम् ॥
युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ।
उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ॥
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ।
पीतश्यावञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु ॥
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान् ।
पारावत इवोत्कूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ॥
क्रमाद्वीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते ।
क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ॥
वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मणः ।
कुर्व्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत् कफं ततः ॥
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ।
लुप्यते [illegible] दहति पचतीव च ॥
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ।
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ॥
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्व्वाण्याविर्भवन्ति च ।
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ॥
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽपि नवौ पुनः ।
[illegible] ॥
[illegible] च ।

काशश्वासक्षयच्छर्द्दिस्वरसादादयो गदाः ॥
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।
इति गारुड़े काशरोगनिदानं १५४ अध्यायः ॥ * ॥

अथ काशस्य चिकित्सा ।

तत्र वातकाशस्य चिकित्सा ॥
"वास्तूकं वायसीशाकं मूलकं सुनिषस्सुकम् ।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥
दध्यारनालाम्लफलं प्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकाशेषु स्वाद्वम्ललवणानि च ॥
वायसी काकमाची कवई इति लोके । सुनिषस्सकं सिसुयारि इति लोके शाकविशेषः । चाङ्गेरी-सदृशचतुष्पत्रा जलान्तदेशे भवति । चौपति इति लोके ॥
"ग्राम्यानूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्व्वा भोजयेद्धितान्" ॥
ग्राम्यानूपौदकैः रसैरित्यन्वयः । आत्मगुप्ता किवाछ इति लोके ॥
"दशमूलीकृता काशश्वासहिक्काज्वरापहा ।
यवागूर्दीपनी पथ्या वातरोगविनाशिनी ॥
रसः कर्क्कटकानां वा घृतभृष्टः स नागरः ।
वातकाशप्रशमनः शृङ्गिमत्स्यस्य वा पुनः" ॥ * ॥

अथ पित्तकाशस्य चिकित्सा ।
"कण्टकारीयगन्धाद्राक्षावासाकर्च्चूरवालकैः ।
नागरेण च पिप्पल्या क्वथितं सलिलं पिवेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पित्तकाशहरं परम्" ॥ * ॥

अथ कफकाशस्य चिकित्सा ।
"पिप्पली कट्फलं शुण्ठी शृङ्गी भार्गी तथोषणम् ।
कारवी कण्टकारी च सिन्धुवारो यवानिका ॥
चित्रको वासकश्चैषां कषायं विधिवत् कृतम् ।
कफकाशविनाशाय पिवेत् कृष्णारजोयुतम्" ॥
पिप्पल्यादिकाथः ॥ * ॥

अथ क्षतजकाशस्य चिकित्सा ।
"इक्षुवालिकापद्मस्मृणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकाशनिवृत्तये" ॥
इक्षुवालिका इक्षुभेदः । कन्न इति लोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । मृणालं विशम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनञ्च धवलम् चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशलोचना । सा चेक्षोर्द्विगुणा ॥ * ॥ अथ क्षयकाशचिकित्सा । "चूर्णं काकुभमिष्टं वासकरसभावितं बहून् वारान् । मधुघृतसितोपलाभिर्लेह्यं क्षयकाशरक्तपित्तहरम्" ॥
काकुभं चूर्णं ककुभत्वक्चूर्णम् ॥ * ॥

अथ काशस्य सामान्यतश्चिकित्सा ।
"ताम्यमानस्य काशेन नासास्रावे स्वरे जड़े ।
क्षवथौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥
मनःशिलालमरिचं मांसीमुस्तेङ्गुदैः पिवेत् ।
धूमं त्र्यहं च तस्यानु पयश्च सगुड़ं पिवेत् ॥
एष काशान् पृथक् द्वन्द्वसर्व्वदोषसमुद्भवान् ।
शतैरपि प्रयोगाणामसाध्यान् साधयेत् ध्रुवम्" ॥
आलं हरितालम् । इङ्गुदमिह पुत्रजीवकफलम् ॥

"बदरीदलमालिप्तं शिलायां धर्म्मशोषितम् ।
तद्धूमपानं सक्षीरं महाकाशनिवारणम् ॥
कण्टकारिकृतक्वाथः सकृष्णः सर्व्वकाशहा ।
कण्टकार्य्याः कषायाश्च चूर्णं समधु काशहृत् ॥
लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां
भागान् प्रकल्प्याक्षसमानमीषाम् ।
पलार्द्धमात्रं मरिचं प्रदेयं
पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमस्तेन समाप्य चूर्णं
रोगानिमानाशु बलान्निहन्ति ।
काशज्वरारोचकमेहगुल्म-
श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीविकारान्" ॥
समशर्करचूर्णं वटिका वा ॥
"कुनटीसैन्धवव्योषविड़ङ्गामयहिङ्गुभिः ।
लेहः साज्यमधुः काशश्वासहिक्कानिवारणः" ॥ * ॥
"हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुड़संयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं वह्नेः प्रदीपनः" ॥ * ॥
"कर्षः कर्षांशकौ पलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्द्धकर्षश्च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाड़िमगुड़यावशूकानाम्" ॥
सर्व्वौषधैरसाध्याः काशा ये वैद्यनिर्म्मुक्ताः ।
अपि पूयं छर्द्दयतां तेषामिदमौषधम्" ॥
पथ्यम् ॥ वङ्गसेनस्तु कर्षांश इति पाठे कर्षांशः कर्षार्द्धमिति व्याचष्टे ॥
"मरिचं कर्षमात्रं स्यात् पिप्पली कर्षसंमिता ।
अर्द्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुग्मञ्च दाड़िमम् ॥
एतच्चूर्णीकृतं युञ्ज्यादष्टकर्षगुड़ेन हि ।
शाणप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्त्रे विधारयेत् ॥
अस्याः प्रभावात् सर्व्वेऽपि काशा यान्त्येव संक्षयम्" ॥
दाड़िमं दाड़िमफलवल्कलं ग्राह्यम् । मरिचादिवटिका ॥ * ॥
"समूलवल्कच्छदकण्टकार्य्या-
स्तुलां ततो द्रोणमितं जलञ्च ।
हरीतकीनां शतमेकपात्रे
विपच्य कुर्य्याच्चरणाम्बुशेषम् ॥
तस्मिन् कषाये तनुवस्त्रपूते
हरीतकीभिः सहितो गुड़स्य ।
तुलां विनिःक्षिप्य पचेत् सुपक्व-
मेतत् समुत्तार्य्य सुशीतले च ॥
पृथक् पलञ्चापि कटुत्रयञ्च
तथा चतुर्जातपलं विचूर्ण्य ।
पलानि षट् पुष्परसस्य चापि
विनिःक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥
प्रयुज्यमानो विधिनैष लेहो
यथाबलञ्चापि यथानलञ्च ।
वातात्मकं पित्तकृतं कफोत्थं
द्विदोषजातानपि च त्रिदोषम् ॥
क्षतोद्भवञ्च क्षयजञ्च काशं
श्वासञ्च हन्यात् सह पीनसेन ।
यक्ष्माणमेकादशसुग्ररूपं
हरीतकीयं भृगुणोपदिष्टा" ॥
पुष्परसो मधु । चतुर्जातं त्वगेलापत्रनागकेशराः ।
भृगुहरीतकी ॥ * ॥

"कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम् ।
नीत्वा च तत्र चूर्णानि दापयेत् ॥
शङ्ख्येलाग्निगुडूचीचव्यचित्रकाः ।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकः ॥
भार्गी रास्ना शटी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् घृततैलयोः ॥
पक्त्वा लेहत्वमानीय शीते मधुपलाष्टकम् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्य्याः पिप्पलीश्च चतुष्पलाम् ॥
क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढ़े मृण्मये भाजने शुभे ।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्त्तिकासश्वासानशेषतः" ।
कण्टकार्य्यवलेहः । इति कासाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।
"हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुड़संयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः ॥
कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलद्रवे ।
प्रस्थसिद्धो घृतात्कासकाशनुद्वह्निदीपनः" ॥
इति गारुड़े १७४ अध्यायः ॥
"मनःशिला बलामूलं काकपर्णश्च गुग्गुलुम् ।
जातिपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥
एभिश्चैव कृता वर्त्तिर्वदराग्नौ महेश्वर ! ।
धूमपानं काशहरं नात्र कार्य्या विचारणा" ॥
इति च गारुड़े १९४ अध्यायः ॥
"कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनोरसाञ्जनं क्षौद्रं विड़ङ्गानि मनःशिला ।
एषां वर्त्तिर्हन्ति काशं तिमिरं पटलं यथा" ॥
इति तत्रैव १९८ अध्यायः ॥
"अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
शृङ्गं पुनर्नवा शुण्ठी अमृता काशं निहन्ति वै" ॥
इति च तत्रैव १९९ अध्यायः ॥

काशकः, पुं, (काशते दीप्यते इति । काश + कर्त्तरि ण्वुल् ।) काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ केश्या इति भाषा ॥

काशमर्द्दः, पुं, (काशं मृद्नाति उपशमयति नाशयति वा । मृद् + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) कासमर्द्दवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (कासमर्द्दशब्दे ऽस्य गुणाः पर्य्यायाश्च ज्ञेयाः ॥)

काशा, स्त्री, (काशते इति । काश + अच् + टाप् ।) काशतृणम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

काशाल्मलिः, स्त्री, (कुत्सिता शाल्मलिः । कोः कादेशः ।) कूटशाल्मलिः । इति जटाधरः ॥

काशिः, स्त्री, (काश् + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा हेः रामायणे १ । १३ । २३ ।
"तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् ।
सद्वृत्तं देवसङ्काशं स्वयमेवानयस्व हि" ॥)
काशिनगरोपलक्षिते जनपदे पुंभूम्नि ।
यथा महाभारते ६ । ९ । ४१ ।
"अत ऊर्द्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम" ।
"बोधा मद्राः कलिङ्गाश्च काशयो ऽपरकाशयः" ॥
मुष्टिः । इति निरुक्तिः । यथा ऋग्वेदे ७ । १०४ । ८ । "आप इव काशिना संगृभीतो असन्नस्त्वा-

मदः । कनकधारियोग्युरुमूढ । इत्यमरः । २ । ८ । ९९ ।

कावार, क्ली, (के जले आवार्य्यते नि । आ + वृ + अप् ।) शैवलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कावारी, स्त्री, (कावार + ङीष्) छत्रविशेषम् । तत्पर्य्यायः । अङ्गमकुटी २ अमलकुटी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कावृक, पुं, (कुत्सितः वृक इव ईषत् वृक इव वा । कोः कादेशः ।) कुक्कुटः । चक्रवाकः । पीतमस्तक पक्षी । इति विश्वमेदिन्यौ ।

कावेरं, क्ली, (कस्य सूर्य्यस्य आ ईषत् वेर अङ्गम् । [illegible] तथात्वम् ।) कुङ्कुमम् । इति जटाधरः । (कुङ्कुमशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

कावेरी, स्त्री, (के जलेन वेरं शरीरं । तदस्त्यस्याः । "अत इनिठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति अच् । ङीप् ।) नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ । (यथा, महाभारते ३ । ८५ । २२ ।

"ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्" ॥

इयं हि सह्याद्रेः मलयपर्व्वतस्य च सानुमध्ये वर्त्तते । इति रघुः । कुत्सितं स्वल्पमिव वेरं शरीरं यस्याः । कोः कादेशः ।) वेश्या । हरिद्रा । इति मेदिनी ।

काव्य, क्ली (कवेरिदं कर्म्म भावो वा । ष्यञ् ।) ग्रन्थः । इति मेदिनी । रसात्मकवाक्यम् । यथा —

"वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः ।
उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" ॥

[illegible] । तत्रादौ [illegible] यथा,

"[illegible]" ।

[illegible] यथा,—

"[illegible] ।
[illegible]" ।

[illegible] यथा,—

[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] यथा —

"शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्" ।
इति काव्यप्रकाशः ।

"एतेषां विवरणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि" ।

काव्य, पुं (कवेः भृगोरपत्यं पुमान् इति 'कुर्व्वादिभ्यो ण्यः' ४ । १ । १५१ । इति ण्य । कव इति केचित् ।) शुक्राचार्य्यः । इति मेदिनी । (यथा, महाभारते १ । सम्भवपर्व्वणि ७६ । ६ ।

"जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे" ॥

तामसमन्वन्तरीयसप्तर्षिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ७४ । ५९ ।

"ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वनकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥)

काव्यचौर, पुं (काव्यस्य चौर इव । अन्यरचितकाव्यस्य स्वकीयत्वेन ख्यापकत्वात् तस्य तथात्वं बोध्यम् ।) चन्द्रेन्दुः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

काव्या, स्त्री, (कवयतीति स्तुतिगाने च । बाहुलका दित्वात् ण्यत् । टाप् च । पूतनाया हि बाल विलासविन्यासादिना नारीणां मनो मोहयित्वा बालेभ्यो स्तन्यदायकत्वात् तथात्वं बोध्यम् ।) पूतना । बुद्धिः । इति मेदिनी ।

काश ऋ ङ दीप्तौ । कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) ऋ अचकाशत् । ङ काशते चन्द्रः । दन्त्यान्त इति केचित् । इति दुर्गादासः ।

काश य उ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-आत्म-अक-सेट् ।) य ङ काश्यते । उ काशित्वा काष्टा । ऋ अचकाशत् । इति दुर्गादासः ।

काश, पुं स्त्री (काशते दीप्यते शोभते इति यावत् । काश ऋ दीप्तौ + पचाद्यच् ।) तृणभेदः । केशा इति भाषा । इति मेदिनी । (यथा रघुः ४ । १७ ।

"पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम्" ॥)

तत्पर्य्यायः । इक्षुगन्धा २ पोटगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ । काश ४ । इति भरतः । काशी ५ । इति शुभूतिः । काशा ६ । इति भरतः [illegible] । वायसा ७ काशेक्षुः ८ कासपुष्पक ९ । इति रत्नमाला । काशक १० अस्थालक ११ । इति शब्दरत्नावली । खनामख्याततृणविशेषः । काशी इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्य्यायः । काशपुष्प २ काशिका ३ । इति शब्दरत्नावली । कास ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ । कासयति कुत्सितशब्दं कारयति कास । कासृङ् शब्दे त्वान्तात् पचाद्यच् कासो दन्त्यान्त । काश शब्दे इत्यस्मात् ज्वलितात् पचाद्यचि काशस्तालव्यान्तश्च । शब्दार्णवकोशस्य इत्युभयभेदे दन्त्यतालव्यान्तमध्ये पाठात् ।

"वाराणस्यां भवेत् काशी काशो भा इत्यपि स्त्रियाम् ।
मिति तालव्यान्तेषु रभसः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ ० ॥ तस्य निदानं यथा,—

धन्वन्तरिवचनम् ।

"आशुकारी ततः काशः स एवात प्रवर्त्तते ।
पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ।
तेषां भविष्यतां पूर्व्वं कण्ठे कण्डूररोचकः ॥
शूककर्णास्यकण्ठत्वं तत्राधो विहितोऽनिलः ।
ऊर्द्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च सक्तकम् ॥
शिरः स्रोतांसि सम्पूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥
प्रवर्त्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥
करोति शुष्ककासञ्च महावेगरुजास्वनम् ।
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्तोऽल्पतां व्रजेत् ॥
पित्तात् पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ।
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्य्यं धूमको मदः ॥
प्रतत कासवेगे च ज्योतिषामिव दर्शनम् ।
कफादुरोऽल्पवक्त्रांसहृदयं स्तिमितं गुरु ॥
कण्ठे प्रलेपदमनं पीनसच्छर्द्यरोचकम् ।
रोमहर्षघनस्निग्धश्लेष्मणश्च प्रवर्त्तनम् ॥
युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ।
उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ॥
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ।
पीतश्यावं शुष्कं ग्रथितं कुथितं बहु ॥
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥

सत इन्द्र वाच्या”। “काशिना मुष्टिना” इति भाष्यम् ।) सूर्य्ये, पु। इति जुमरव्याकरणम् ।

काशिका, स्त्री, (काशि + स्वार्थे कन् टाप्। यद्वा काशयति ज्ञानं भक्तानां इति। काश + णिच् + ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) काशी। इति शब्दरत्नावली। (पारिभाषिककाशिकाया लक्षणं यथा शङ्कराचार्य्येण।

“मनोनिवृत्तिः परमोपशान्तिः
सा तीर्थवर्य्या मणिकर्णिका वै।
ज्ञानप्रवाहा विमला हि गङ्गा
सा काशिकाहं निजबोधरूपम्” ॥ * ॥

वामनकृता पाणिनिवृत्तिः ।)

काशिकाप्रिय, पुं, (काशिका प्रिया यस्य। काशि काश्या प्रियो वा ।) दिवोदासः। इति शब्दरत्नावली।

काशिराज, पुं, (काश्याः राजा। “राजाहःसखिभ्यष्टच्”। ५। ४। ९१ इति टच् ।) वाराणसीराजः। तत्पर्य्यायः। धन्वन्तरिः २ दिवोदासः ३ सुधोद्भवः ४। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदि च क्रमान्वयेन तत्र बहवो राजान आसन्। तथापि तदुद्यानाधिकारित्वात् यदा योऽधि काशी स एव काशिराजः अतो नामानुप्रयोगः इति मन्यामहे। “अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः”। इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १ मः ।)

काशी, स्त्री, (काशते शिवत्रिशूलोपरि। काशृ दीप्तौ + अच् गौरादित्वात् ङीष्। काश + इन् ङीप् वा। अथवा काशयति प्रकाशयतीदं सर्व्वं वा। काश् + णिच् अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वनामख्याततीर्थम्। शिवपुरी। तत्पर्य्यायः। वाराणसी २ तीर्थराजी ३ तपःस्थली ४। इति जटाधरः। काशिका ५। इति शब्दरत्नावली। काशिः ६। इत्युणादिकोषः। अविमुक्तम् ७ आनन्दवनम् ८ आनन्दकाननम् ९ अपुनर्भवभूमिः १० रुद्रावासः ११ महाश्मशानम् १२। अस्या उत्पत्तिर्यथा,—

“तत्क्षणे देवदेवोऽपि [illegible] सदा।
[illegible] पालिनी ॥
[illegible] परम्।
[illegible] निर्म्मिताम् ॥
[illegible] विधा।
[illegible] विनिर्म्मितम्” ॥

[illegible]

[illegible]

सूत उवाच।

“यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जगतां हितकाम्यया।
यथावत् सिद्धिकामानां सर्व्वज्ञ मुनिसत्तम ॥

व्यास उवाच।

निशामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण वच्मि ते।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदा ॥
सचैलमादौ सञ्चाय चक्रपुष्करिणीजले।
सन्तर्प्य देवान् सपितॄन् ब्राह्मणांश्च तथार्थिनः ॥
आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम्।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं ढुण्ढिविनायकम् ॥
ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्च्चयेत्।
तारकेशं समभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका।
दैनन्दिनी विधातव्या महाफलमभीप्सुभिः” ॥ * ॥

“ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्य्या सर्व्वार्थसिद्धये।
द्विसप्तायतनानां च कार्य्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि।
अथवा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रशुद्धिमभीप्सुभिः ॥
तत्तत्तीर्थकृतस्नानस्तत्तल्लिङ्गकृतार्च्चनः।
मौनेन यात्रा कुर्व्वाणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ओङ्कारं प्रथमं पश्येन्मत्स्योदर्य्यां कृतोदकः।
त्रिविष्टपं महादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेशञ्चाथ चन्द्रेशं केदारञ्च ततो व्रजेत्।
धर्म्मेश्वरञ्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरं चाथ मणिकर्णीश्वरं ततः।
अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्च्चयेत् ॥
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः।
यस्तु क्षेत्रमुषित्वापि नैतां यात्रां समाचरेत् ॥
विघ्नास्तस्योपजायन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः” ॥ * ॥

“अष्टायतनयात्रान्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये।
दक्षेशः पार्व्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ॥
गङ्गेशो नर्म्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः।
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यहं [illegible] ॥
दृष्टान्येतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये” ॥ * ॥

“अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा।
सर्व्वविघ्नोपशान्त्यै च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणासङ्गमेश्वरम्।
[illegible] सङ्गमे स्नात्वा [illegible] सङ्गमेश्वरम् ॥
स्वर्लीनतीर्थे सुस्नातः पश्येत् स्वर्लीनमीश्वरम्।
स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे दृष्ट्वा मध्यमेश्वरम् ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

समारभ्य प्रतिपदं यावत्कृष्णचतुर्द्दशीम्।
एतत्क्रमेण कर्त्तव्यान्येतदायतनानि वै।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते”

“अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशायतनोद्भवा।
आग्नीध्रकुण्डे सुस्नानं पश्येदग्नीध्रमीश्वरम् ॥
उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम्।
आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः ॥
लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम्।
ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् ॥
मदालसेश्वरं तस्मात् तिलपर्णेश्वरं ततः।
यात्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्य्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः” ॥ * ॥

“अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम्।
शुक्लपक्षतृतीयायां या यात्रा विश्ववृद्धिका ॥
गोप्रेक्षतीर्थे सुस्नाय मुखनिर्म्मालिकां व्रजेत्।
ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्च्चयेत् ॥
सौभाग्यगौरी सम्पूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः।
ततः शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः ॥
स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत्।
सुस्नातो ललितातीर्थे ललितां पूजयेत्ततः ॥
स्नात्वा भवानीतीर्थे तु भवानीं परिपूजयेत्।
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्या बिन्दुतीर्थकृतोदकैः ॥
ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये।
इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् शक्तिजन्मनि।
न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् ॥
कुर्य्यात् प्रतिचतुर्थीह पूजां विघ्नजितुः सदा।
भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां देया वै मोदका मुदे” ॥ * ॥

“भौमे भैरवयात्रा च कार्य्या पातकहारिणी।
रविवारे रवेर्यात्रा षष्ठ्यां वा रविसंयुजि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्व्वविघ्नोपशान्तये।
नवम्यामथवा षष्ठ्यां चण्डीयात्रा शुभावहा” ॥ * ॥

“अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवासरम्।
प्रातः स्नानं विधायादौ गत्वा पञ्च विनायकान् ॥
नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्व्वाणमण्डपे।
अन्तर्गृहस्य यात्रां हि करिष्येऽघौघशान्तये ॥
[illegible] नियमधृतिः [illegible] मणिकर्णिकाम्।
स्नात्वा मौनं समास्थाय मणिकर्णीशमर्च्चयेत् ॥
कम्बलाश्वतरौ गत्वा वासुकीशं प्रणम्य च।
पर्व्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
ततश्च ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः।
ततो वै सोमनाथञ्च वराहञ्च ततो व्रजेत् ॥
ब्रह्मेशञ्च ततो गत्वा अगस्तीश्वरं ततः।
कश्यपञ्च नमस्कृत्य हरिकेशवनं ततः ॥
वैद्यनाथं ततो गत्वा ध्रुवेशं वीक्ष्य च।
गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् ॥
अस्थिक्षेपतडागे च दृष्ट्वा वै कीकसेश्वरम्।
भारभूतं ततो गत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
चित्रघण्टां ततो नत्वा ततः पशुपतीश्वरम्।
पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलशेश्वरम् ॥
चन्द्रेशमथ वीरेशं विद्येशोऽग्नीश एव च।
नागेशं हरिश्चन्द्रेशं चिन्तामणिविनायकम् ॥
सेनाविनायकञ्चाथ [illegible] ।

वसिष्ठवामदेवौ च नदिमयमात्मजौ ॥
अङ्कधौ गतः काशीं महासिद्धिविनायकौ ।
भीमाविनायकं चाथ चण्डिकां ततो व्रजेत् ॥
चिन्तेश्वरो विश्वनाथो सर्वेश्वरो विश्वनायकः ।
काशाविनायकश्चाथ धर्माद्याः कमतः पुनः ॥
चतुर्मूर्तिं लिङ्गं अर्चयन् ततः परम् ।
ततो गणनायकेन ढुण्ढिविनायकः परम् ॥
वटेश्वराख्यौ गत्वा काशीश्वरौ ततः ।
दुर्गां पश्य च ततो महाकालेश्वरं व्रजेत् ॥
माहेश्वरं नमेत्तत्र महादेवं ततः ।
प्रतिष्ठितेश्वरादि लिङ्गानि च ।
मार्कण्डेयकुण्डं तथा स्मृतम् ॥
नन्दीश्वरं ततो गत्वा काले समाचरेत् ।
नन्दिकेशं ताडकेशं महाकालेश्वरं ततः ।
दण्डपाणिं महेशं च मोक्षेशं प्रणतेश्वरः ।
वीरभद्रेश्वरं गत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः ॥
विनायकान्ततः पञ्च ढुण्ढिराजं ततो व्रजेत् ।
ततो मौनं विसृज्याथ मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावत् या मया कृता ।
न्यूनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयतामनया विभुः ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य क्षणं वै मण्डपे ।
विश्राम्य यायात् भवनं निष्पापः पुण्यवान् नरः" ॥
"संप्राप्य वासरं विष्णोर्निराहारः समाहितः ।
कार्यो यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसमृद्धये ॥
समस्तपदव्याथ कुलस्तम्भं समर्चयेत् ।
दुःखं स्वप्नविनाशार्थं भवेदस्य प्रसादतः ॥
अष्टापूर्वमिमा यात्राः कर्तव्याः क्षेत्रवासिभिः ।
पर्वस्वपि विशेषेण कार्या यात्रास्य मानवैः ॥
न वन्ध्यं दिवसं कुर्यादिना यात्रां क्वचित् सुधीः ।
यात्रादयं प्रयत्नेन कर्तव्यं प्रतिवासरम् ॥
आदौ गार्हपत्यादिस्नाय विश्वेश्वरं ततः ।
यस्य वन्ध्यं दिनं यातं काश्यां निवसतः सतः ॥
निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवेत् ।
स दण्डः कालभैरव न दृष्टो मया स्फुटम् ॥
स कदाचन दिवसे विश्वेशे यस्य नेक्षितः ।
सर्वदैव काशी न कर्तव्या यात्रा न च ॥
सहिष्णोर्गतः सः सदा यो विश्वेशं निरीक्षते ।
स्वर्गं सर्वं धन सर्वं सर्वं सर्वं पुनः पुनः ॥
एषां विश्वेश्वरो नित्यं चातया मणिकर्णिका" ॥
इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥

(चिच्छक्तिः । सुषुम्णाख्या नाड़ी च । अस्या नाड़ी चिच्छक्तया सम्यगाभासिता सती प्रकाशते अतएव इयं हि ब्रह्मप्रकाशरूपिणी चिन्मयी ध्यानप्रकाशकतया अध्यात्मचर्यं वेदतन्त्रादिध्यानप्रतिपादकशास्त्रैः सुषुम्णाया एव ब्रह्मनाड़ीत्वं प्रतिपादितं तथा सर्वप्रकाशकतया चिच्छक्तेरेव सम्यक्प्रकाशीत्वं विज्ञायते यथा,—
"यदेदं काश्यते सर्वं सा काशी परिकीर्त्त्यते" ॥
यदि चिच्छक्तिरेव काश्याः सम्यगर्थवाचिका तर्हि तस्या वाराणसीयाख्यायां काशतिरिति संशयस्त्वेव ततोऽवधीयताम् ।

"तदिदं मन्ये देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः । अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति सोऽविमुक्त उपास्य इति सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति का च वरणा भवति का च नासीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयतीति तेन वरणा भवति सर्वानिन्द्रियकृतानि पापानि नाशयति तेनासी भवति कतमच्चास्य स्थानं भवति इति भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः स द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति । एतद्वै सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासते सोऽविमुक्त इत्युपासीत सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे यो वैतदेवं वेद" इति । अतएव शिवभक्तिः सर्वेषां परमेश्वर एव गतिः । तथा हि "काशीसदृशी न द्वितीयास्त्यत्र" । इति श्रीश्रीमद्भगवत्पूज्यपादपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीश्रीमद्हरिपरीतानन्दनाथकृतिरियम् ।)

काशनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (मुष्टिः । इति मेदिनी ॥)

काशी, [न्] त्रि, (काशतेऽस्मास्ति इति । इनिः ।) काशयुक्तः । इति राजवल्लभः ॥ (काशते इति काश दीप्तौ । प्रकाशशीलः ॥)

काशीनाथः, पुं, (काश्याः नाथः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा काशीखण्डे,—
"काशीनाथं समाश्रित्य कृतः कालभयं नृणाम्" ।)

काशीराजः, पुं, (काश्याः काशीप्रदेशस्य राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयं हि योगरूढ़ार्थः । यौगिकार्थेन तु सर्वस्मिन्नेव काशीदेशाधिपत्यर्थे प्रयोगो दृश्यते ।
यथा गीतायाम् १ । ५ ।
"धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान्" ॥)

काशीशं, क्ली, (कुत्सितं ईषत् वा शीशमिव । कोः कादेशः । काशिं दीप्तिं इष्टे इति केचित् । ईश् + कः ।) उपधातुविशेषः । हिराकसी इति भाषा । तत् द्विविधम् । धातुकाशीशम् १ । तत् हरिद्वर्णं लोहितञ्च । पुष्पकाशीशम् २ । तत्शुक्लवर्णं क्षाराश्च । इति रत्नमाला ॥
(अस्य पर्यायाः गुणाश्च यथा,—
"काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीशमित्यपि ।
तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते ॥
काशीशमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरन्तथा ।
वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् ॥
मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दिनान्यसकारोऽपि, पाठः ॥ (काशीदेशाधिपतौ शिवे च पुं ॥)

काश्मरी, स्त्री, (काशते इति । "अनेभ्योऽपि" । २ । ७५ । इति वनिप् "वनोरच" । ४ । १ । ७ । इति ङीपौ । पृषोदरात् वस्य मत्वम् ।) गम्भारीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्यः पीतरोहिणी ।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गम्भारीवृक्षस्य गुणाश्च ॥
"काश्मरी तु वरा तिक्ता वीर्योष्णा मधुरा गुरुः ।
दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित् ॥
दोषतृष्णाऽमशूलार्शोविषदाहज्वरापहा ।
तत्फलं बृंहणं वृष्यं गुरुकेश्यं रसायनम् ॥
वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धनुत् ।
स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लविशुद्धिकृत् ॥
हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षतक्षयान्" ॥ " ॥
यथा, महाभारते ३ । १५८ । ४४ ।
"विल्वान् कपित्थान् जम्बूंश्च काश्मरीर्बदरीस्तथा" ॥)

काश्मर्यः, पुं, (काश्मरीति शब्दोऽस्त्यस्य अस्मिन् वा । अर्शआदित्वात् अच् । स्वार्थे ष्यञ् इति केचित् ।) गम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ स्त्रीलिङ्गोऽप्ययम् । इति भरतः ॥
("एवं मूत्रविबन्धघ्नं पित्तास्रश्वासनाशनम् ।
वैद्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्यं फलमुच्यते" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥)

काश्मीरं, क्ली, (कश्मीरे काश्मीरे वा भवं "कच्छादिभ्यश्च" । ४ । २ । १३३ । इति अण् ।) पुष्करमूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥ टङ्कः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ (प्रयोगमस्य यथा,—
"काश्मीरञ्चापि सर्पिषा" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे ।)

काश्मीरः, पुं, (कश्मीर एव स्वार्थे अण् । काश्मीर इति भाषापाठे वा ।) स्वनामख्यातदेशः । इति जटाधरः । (उक्तञ्च शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
"शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ।
तावत्काश्मीरदेशः स्यात्पञ्चाशद्योजनात्मकः" ॥
अत्र कपिलेश्वरनामा महादेवो वर्त्तते शिवनामकीर्त्तने "काश्मीरे कपिलेश्वरः" ॥ इति वचनात् ॥ (यथा गौः रामायणे ४ । ४३ । २२ ।
"काश्मीरमण्डलं चैव शमीपीलुवनानि च ।
पुराणि च सशैलानि विचिन्वन्तु वनौकसः" ॥
तद्देशवासिनि त्रि । यथा, महाभारते ६ । ९ । ५३ ।
'काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा' ॥)

काश्मीरजं, क्ली, (काश्मीरे जायते । जन + "सप्तम्यां जनेर्डः" । ३ । २ । ९७ । इति डः ।) कुष्ठम् । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ पुष्करमूलम् । इति विश्वः ॥ (गुणाः पर्यायाश्चास्य कुष्ठशब्दे कुङ्कुमशब्दे च ज्ञातव्याः ॥)

काश्मीरजन्म, [न्] क्ली, (काश्मीरे जन्म यस्य तत् ।) कुङ्कुमम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

काश्मीरा, स्त्री, (काश्मीरे भवः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ।) काश्मीरदेशे उत्पत्तिस्थानत्वे-

काश्मि वल्ला । चत् टाप च इति केचित् ।) अतिविषा । इति मेदिनी । कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

काश्मीरी, स्त्री, (काश्मीरदेशे भव । "तत्र भव" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् । स्त्रियां ङीष् ।) गम्भारी । इति भावप्रकाशः । (अस्याः पर्य्यायगुणा गाम्भारीशब्दे ज्ञेया ॥)

काश्य, क्ली, (कुत्सितं काश्यं यत्र । कं जलं काश्यं वा यत्र ।) (मद्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥) नृपविशेषे पुं । यथा महाभारते १ । १०२ । ४८ ।
"काश्य कन्यादिकातेन मत्स्योऽभ्येत्य विजित्य ।
काशिराजस्य सुता गान्धारराजसुत ॥")

काश्य, क्ली, (काश्य मद्य विवन्ध । पा + घमर्थे क । [illegible] प्रतिहितत्वात् ।) कांस्यम् । इति हेमचन्द्रः ।

काश्यप, पुं (कश्यपस्य गोत्रापत्यम् । विदादिभ्यः ।) कणादमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः । मृगभेद । इति मेदिनी । गोत्रविशेष । [illegible] मुनिविशेष । इति स्मृति । [illegible] (विभाण्डकमुनि यथा, महाभारते १ । १११ । ३० ।
"काश्यपात् [illegible]
विभाण्डक काश्यप [illegible]" ॥ [illegible]

[illegible]

काश्यपी, स्त्री, (कश्यपस्येयं । "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ।
("ददामि तस्मै महाराज ! ममक्षश्च च कश्यपम् ।
पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मन" ।
इति महाभारते । राजधर्मे । १२ । १५४ । ७ ।
यथा । [illegible] कूर्म्मपुराणे द्रष्टव्यम् ॥)

काश्यपेय, पुं, (कश्यपस्येदम् । कश्यप + अण् ङीप् च काश्यपी कश्यपपत्नी अदिति । तत्र भव इति ढक् ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
"जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
ध्वान्तारिं सर्व्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्" ॥
इति सूर्य्यप्रणाम । देवमाता । काश्यपीसुतत्वात् ॥)

काश्मी स्त्री, (काश + वनिप् "वनोरच" । ४ । १ । ७ इति ङीप् रश्च । काशी ङीष् वा ।) काश्मरी । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

काष्ठ क्ली, (काशते दीप्यते काश्यतेनेन वा । काश + "हनिकुषीत्यादिना" उणा । २ । २ । क्थन् । षत्वेति सत्वम् नियुक्तेति नेट ।) दारु । इत्यमरः । २ । ४ । १३ । काठ इति भाषा । (उदाहृत ।
"संसारमतिगुप्त यत् मुक्तिमध्ये समेष्यति ।
तस्मात् काष्ठमिवाङ्ग तदिदानीमनद्भवम्" ॥)

काष्ठक, क्ली, (काष्ठ मत्कायति । काष्ठ + कै + क । केचित्तु काष्ठ [illegible] मुक च [illegible] एतात् [illegible]) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठकदली स्त्री, (काष्ठवत् कठिना कदली ।) वनकदली । काठकला इति भाषा । तत्पर्य्याय । एलाचा १ वनकदली २ काष्ठिका ३ शिलारम्भा ४ दारुकदली ५ फलाढ्या ७ वनमोचा ८ अश्मकदली ९ । अस्या गुणा । रुचिकारित्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वम् । मन्दाग्निजनकत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । मधुरत्वम् । [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठकीट, पुं, (काष्ठे भव कीटः । काष्ठभेदक कीटो वा ।) घुण । इति हेमचन्द्रः ॥

काष्ठकुट्ट, पुं (काष्ठं कुट्टयति । कुट्ट + अण् ।) पक्षिविशेष । काठठोकरा इति भाषा । तत्पर्य्याय । [illegible] इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठकुद्दाल, पुं (कु मह उद्दलति विदारयति [illegible] काष्ठमय कुद्दालो वा ।) नौकादेर्जल [illegible] ॥

काष्ठकूणक, स्त्री, (काष्ठस्य वा [illegible]) [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible]

काष्ठतन्तु, पुं, (काष्ठे तन्तुरिव विस्ततयावस्थित त्वात् ।) काष्ठकृमि । तत्पर्य्याय । कोषकारः १ । इति हारावली ॥

काष्ठदारु, पुं, (काष्ठ दारुसदृशं । काष्ठप्रधानो दारु रिति केचित् ।) देवकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठद्रु, पु, (काष्ठप्रधानो द्रुर्व्वृक्ष ।) पलाशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठधात्रीफल, क्ली, (काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम् ।) आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठपाटला, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना पाटला ।) सितपाटलिका । इति राजनिर्घण्टः । (अस्याः पर्य्याया यथा । "अपरा स्थालपाटला सिता । मुष्कको मोक्षको घण्टा पाटलिः काष्ठपाटला" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १म भागे ॥)

काष्ठमठी, स्त्री, (काष्ठरचिता मठीव ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठमल्ल, पुं, (काष्ठ मल्ल वाहक इव यत्र ।) शव यानम् । इति हारावली ॥

काष्ठलेखक, पुं, (काष्ठं लिखति । कर्त्तनेन लेखया कारं करोतीति । लिख + ण्वुल् ।) घुणः । इति हारावली ॥

काष्ठलोही, [न्] पुं, (काष्ठेन युक्तं लोह विद्यते यस्य । यद्वा काष्ठ च लोह च ते स्तोऽस्य । इति ।) लौहबद्धमुद्गर । तत्पर्य्याय । बालिश २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठवल्लिका, स्त्री, (काष्ठात् शुष्का वल्लिका ।) कटुका । इति वैद्यकम् । (कटुकीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेया बोद्धव्या ॥)

काष्ठशारिवा, स्त्री, (काष्ठमिव शुष्का शारिवा ।) शारिवा । इति राजनिर्घण्टः । अनन्तमूल इति भाषा ॥

काष्ठा, स्त्री, (काशते प्रकाशते । काश् दीप्तौ । "हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्" । उणा २ । २ । इति क्थन् । षत्वेति सत्व ततः टाप् ।) दिक् । (यथा, माघे ११ । १९ ।
"स्फुरति विशदमेषा पूर्व्वकाष्ठाङ्गनायाः" ॥)
स्थितिः । सीमा । उत्कर्षः । (यथा, कठश्रुतौ ।
"इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" ॥)
अष्टादशनिमेषात्मककाल । इत्यमरः । १ । ४ । ११ ।
(यथा मनु १ । ६४ ।
"निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला" ॥)
[illegible] काष्ठा ।
[illegible] १ । ३ । ७ ।
[illegible]
दारुहरिद्रा । इति मेदिनी । (काष्ठशब्दोऽस्मिन् । यथा, भारते [illegible]
[illegible]")

काष्ठाम्बुवाहिनी, स्त्री (काष्ठमयी अम्बुवाहिनी [illegible]

अम्बुवाहिनी। काष्ठेन निर्म्मिता काष्ठस्य वा अम्बुवाहिनी।) काष्ठादिकृतच्छिन्नायनौकाकृति जलसेचनी। सेंथोत् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। द्रोणी २। इत्यमरः। १। १०। ११॥

काष्ठीलः, पुं, (काष्ठिना इल्यते क्षिप्यते इति। काष्ठि + इल् क्षेपणे + कर्म्मणि घञ्।) राजार्कः। इति राजनिर्घण्टः॥

काष्ठीला, स्त्री, (कुत्सिता ईषद्वा अष्ठीलेव। कुत्राष्ठीलेव इति वा।) कदलीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ११३॥

कास, ऋ ङ कुशब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-ऋदित्।) कुशब्द इह रोगहेतुककुत्सितशब्दः। ऋ अचकासत्। ङ कासते वृद्धः। इति दुर्गादासः॥

कासः, पुं, (कासतेऽनेन। कास शब्दकुत्सनयोः। "हलश्च" ३।३।१२१। इति घञ्।) रोगविशेषः। कासी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षवथुः २। इत्यमरः। २।६।५२॥ तस्य निदानं यथा,—

"धूमोपघाताद्रजसस्तथैव
व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च।
विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य
वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव"॥

सम्प्राप्तिर्यथा। "प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः"॥
लक्षणं यथा।

"संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः।
निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषो
मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः"॥

स च पञ्चविधो यथा,—
"पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्"॥

तेषां पूर्व्वरूपं यथा,—
"पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते"॥

वातिको यथा,—
"हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूली
क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव"॥

पैत्तिको यथा,—
"उरोविदाहज्वरवक्त्रशोष-
रभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः।
पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि
कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः"॥

श्लैष्मिको यथा,—
"प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन्
शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः।
अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः
कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन"॥

क्षतजो यथा,—
"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः।
रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्॥
स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्।
कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीड़ितः।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्"॥

क्षयजो यथा,—
"विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः।
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्॥
सगात्रशूलज्वरदाहमोहान्
प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी॥
शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु
प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्।
तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं
चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति॥
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः॥
नवौ कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ।
स्थविराणां जराकासः सर्व्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः।
त्रीन् पूर्व्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत्"॥ इति माधवकरः॥ * ॥

("आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति"॥
अस्य प्राग्रूपसहितासंप्राप्ती रूपाणि च यथा॥
"तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूररोचकः॥
शूकपूर्णाभकण्ठत्वं, तत्राधो विहतोऽनिलः।
ऊर्द्धं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन्॥
शिरः स्रोतांसि संपूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीड़यन्॥
प्रवर्त्तते सवक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः।
हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः॥
यद्रुजा शब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः।
कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरःकण्ठवक्त्रताम्॥
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान्।
करोति शुष्कं कासञ्च महावेगरुजास्वनम्॥
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत्।
पित्तात् पीताक्षि कफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः॥
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्य्यं धूमको मदः।
प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम्॥
कफादुरोऽल्परुङ्मूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु।
कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्दरोचकाः॥
रोमहर्षोघनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्त्तनम्।
युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम्॥
उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम्॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु।
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान्॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च।
क्रमाद्वीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते॥
क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः।
वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः॥
कुर्व्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत् कफं ततः।
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम्॥
लुप्यते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च।
अकस्मादुष्णशीतेच्छा वह्नाशित्वं बलक्षयः॥
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता।
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्व्वाण्याविर्भवन्ति च॥
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः।
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ॥
सिध्येतामपि सागाद्यात् साध्यादोषैः पृथक्त्रयः।
मिश्रा याप्या द्वयात् सर्व्वे जरसा स्थविरस्य च॥
कासाच्छ्वासक्षयच्छर्द्दिस्वरसादादयो गदाः।
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात्तं त्वरया जयेत्"॥
इति वाभटे निदानस्थाने। ३ अध्याये॥ * ॥

अथ कासस्य चिकित्सा यथा॥
"केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत्।
वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः॥
लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैः स्वेदसेकावगाहनैः।
वस्तिभिर्बद्धविड्वातं सपित्तन्तूर्द्धभक्तिकैः॥
घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः।
गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक्त्रिंशत्पलान्विते॥
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुत् वह्निदीपनः।
क्षाररास्नावचाहिङ्गुपाठायष्ट्याह्वधान्यकैः॥
द्विशाणैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयुतैः पचेत्॥
दशमूलस्य निर्य्यूहे पीतो मण्डानुपायिना॥
सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत्।
द्रोणेऽपां साधयेद्रास्ना दशमूलशतावरीः॥
पलोन्मितादिकुड़वं कुलत्थं बदरं यवम्।
तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढ़कम्॥
समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत्।
प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्तिभिः॥
पञ्चकासान् शिरःकम्पं योनिवङ्क्षणवेदनाम्।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्धानिलान् जयेत्"॥ * ॥
"दुरालभां शृङ्गवेरं शटीं द्राक्षां सितोपलाम्॥
लिह्यात् कर्कटशृङ्गीञ्च कासे तैलेन वातजे।
दुस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां भार्गीं कर्कटकं शटीम्॥
पुराणगुड़तैलाभ्यां चूर्णितामवलेहयेत्।
तद्वत् सहाह्वां शुण्ठीञ्च सभार्गीं तद्वदेव च॥
पिवेच्च शाखां कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम्।
मस्तुना सघृतां शुण्ठीं दध्ना वा कणरेणुकाम्॥
पिवेद्वदरमज्जो वा मदिरा दधिमस्तुभिः।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम्॥
कासीमर्मनसोधूमं स्नैहिकं विधिना पिवेत्"।
"यवानीपिप्पलीविल्वमध्यनागरचित्रकैः।
रास्नाजाजी पृथक्पर्णी पलाशशटीपौष्करैः॥
सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिवेत्।
कटिहृत् पार्श्वकोष्ठार्त्तिश्वासहिक्काप्रणाशनीम्"॥
"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्।
युञ्ज्याद्विरेकाययुतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः॥
हृतदोषो हिमं स्वादु स्निग्धं संसर्ज्जनं भजेत्।
घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तिक्तोपसंहितम्॥
लेहः पैत्ते सिता धात्री क्षौद्रद्राक्षा हिमोत्पलैः।
सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः॥

मृद्वीकार्द्धशतं त्रिंशत्पिप्पली शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्व्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम् ॥
त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
लाजमुस्ताशटीरास्नाधात्रीफलबिभीतकैः ॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ।
मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ।
घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तका मधुसंयुताः ॥
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।
शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥
काकोली बृहतीमेदाद्वयैः सवृषनागरैः ।
पित्तकासे रसक्षीरयवागूयूषान् प्रकल्पयेत्" ॥
"पुनर्नवा शिवाटिका सरलः कासमर्द्दकः ।
पटोलबृहतीफणिज्जकरसैः पयः सर्पिः ॥
घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते ।
न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयम्" ॥ * ॥
"दशमूलं स्वयङ्गुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ।
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशान् यवाढकम् ।
हरीतकीशतञ्चैकं जलपञ्चाढके पचेत् ।
यवस्विन्ने कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग्घृतात् ।
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ।
लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिध्मं विषमज्वरम् ।
मेहगुल्मग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम्" ।
इति अगस्त्यरसायनम् । * ।
"विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हितः ।
निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ।
दाल्यते कासिनो यस्य सधूमान् विवेदिमान् ।
द्विमेदा द्विबलायष्टीकल्के क्षौमे सुभाविते ।
वर्त्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः ।
मनःशिला पलाशाजगन्धात्वक्षीरिनागरैः ।
तद्वदेवानुपानन्तु शर्करेक्षुगुडोदकम् ।
पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यां सार्द्रया वटशुङ्गया ।
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।
क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्य्यादग्नेश्च वर्द्धनम् ।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ।
शम्पाकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ।
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम् ।
पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ।
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ।
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैश्च साधितम् ।
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ।
शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवङ्क्षणे ।
घृतमण्डेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेण वा ।
जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या बिलेशयाः ।
क्रमशः प्रसहास्तद्वत् प्रयोज्याः पिशिताशिनः ।
शोषप्रसमाद्विमार्गाच्च स्रोतोविबन्धनादपि ।

कफं शुद्धेषु तं पुष्टिं कुर्य्यात्सम्यग्वहन् रसः ।
चविकात्रिफलाभार्गीदशमूलैः सचित्रकैः ।
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ।
शृतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशटिपौष्करैः ।
पिष्टैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ।
कासमर्द्दाभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः ।
पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्य्या स्वरसेन च ।
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ।
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्व्वकासहरं शिवम्" । * ।
"वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पञ्चमूलपलांशकान् ।
रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुची" ।
'स्वर्द्धेऽवबद्धं कण्ठोरःस्रोतसाञ्च विशुद्धये ।
प्रस्थोन्मिते यवक्वाथे विंशतिर्विजया पचेत् ।
स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात् षट्पलं गुडात् ।
पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनोह्वाया रसाञ्जनात् ।
दत्त्वार्द्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासनुत्' ।
'तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ।
सर्व्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा बिभीतकम् ।
पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥
पेयावोत्कारिकाच्छर्द्दितृट्कासामातिसारनुत् ।
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ।
सगौरामलकः साम्लः सर्व्वकासभिषग्जितम् ।
वातघ्नौषधनिःक्वाथे क्षीरं यूषान् रसानपि ।
वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत् क्षयकासिने ।
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्ष्मणि ।
बृंहणं दीपनञ्चाग्नेः स्रोतसाञ्च विशोधनम् ।
व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्व्वं प्रशस्यते ।
सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
यथादोषबलन्तस्य सन्निपातहितं हितम्" ।
इति वाभटे चिकित्सितस्थाने ३ अध्याये । * ।

अस्य सकारणसम्प्राप्तिकलक्षणचिकित्सितञ्च यथा,—
"तपसा यशसा धृत्या धिया च परयान्वितः ।
आत्रेयः कासशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम् ।
वातादिभिस्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।
पञ्चैते स्युर्नृणां कासा वर्द्धमानाः क्षयप्रदाः" ।
"अधःप्रतिहतो वायुरूर्द्ध्वस्रोतःसमाश्रितः ।
उदानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तथोरसि ।
आविश्य शिरसः खानि सर्व्वाणि प्रतिपूरयन् ।
आभञ्जन्नाक्षिपन् देहं हनुमन्ये तथाक्षिणी ।
नेत्रे पृष्ठमुरः पार्श्वे निर्भुज्य स्तम्भयंस्ततः ।
शुष्को वा सकफो वापि कसनात् कास उच्यते ।
प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ।
वेदनाशब्दवैशिष्ट्यं कासानामुपजायते ।
कट्वम्लोष्णकषायाणामतिमात्रं निषेवणैः ।
वेगधारणमादानो वलमाप्रमाणिकाः ।
सत्तामौदः शिरःशूलस्वरभेदकरो भृशम् ।
शुष्कोरःकण्ठवक्त्रस्य हृष्टलोम्नः प्रताम्यतः ।

निर्घोषदीनस्तनतो दैन्यदौर्ब्बल्यक्षयमोहवान् ।
शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत् ।
स्निग्धाम्ललवणोष्णैश्च भुक्तमात्रे प्रशाम्यति ।
ऊर्द्ध्ववातस्य जीर्णेऽन्ने वेगवानायतो भवेत् ।
कट्वोष्णविदाह्यम्लक्षाराणामतिसेवनम् ।
पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापश्चाभिसूर्य्यजः ।
पीतनिष्ठीवनाक्षित्वं तिक्तास्यत्वं स्वरामयः ।
उरोधूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः ।
प्रततं कासमानश्च ज्योतींषीव च पश्यति ।
श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके ।
गुर्व्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टनैः ।
वृद्धः श्लेष्मानिलं बद्ध्वा कफकासं करोति हि ।
मन्दाग्नित्वारुचिच्छर्द्दिपीनसोत्क्लेशगौरवैः ।
लोमहर्षास्यमाधुर्य्यक्लेदसंसदनैर्युतम् ।
बहुलं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम् ।
कासमानोऽतिदाहश्च सम्पूर्णमिव मन्यते' ।
"दुर्गन्धं हरितं रक्तं ष्ठीवेत् पूयोपमं कफम् ।
स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम् ।
अकस्मादुष्णशीतार्त्तो बह्वाशी दुर्ब्बलः कृशः ।
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनः ।
पाणिपादतले श्लक्ष्णे सततासूयकोऽघृणी ।
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः ।
भिन्नसंहतवर्च्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ।
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः" ।
"रूक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः ।
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ।
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान् ।
वस्तिभिर्बद्धविड्वातं शुष्कोर्द्ध्वं चोर्द्ध्वभक्तिकैः ।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः' ।
'पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
धान्यपाठावचारास्नायष्ट्याह्वक्षारहिङ्गुभिः ।
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थं दशमूली रसाढके ।
सिद्धां चतुर्थिकां पीत्वा पयःप्रस्थं पिबेदनु ।
तच्छ्वासकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत्" ।
'द्रोणञ्च त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि परूषकम् ।
द्वे पाठे सरलं व्याघ्रीं स्वगुप्तां चित्रकं शटीम् ।
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
त्रिकण्टकं विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ।
प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ।
कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्" ।
इति त्र्यूषणाद्यं घृतम् । * ।
'द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नां दशमूलीं शतावरीम् ।
पलिकां माषिकां शालीन् कुलत्थान् बदरान् यवान् ।
तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य तेन निर्य्यूहतेन च ।
घृताढकं समं क्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
सिद्धं तद्दशभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः ।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ।
पञ्च कासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्क्षणयोनिजम् ।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्ध्वानिलान् जयेत्" ।

"दशमूलीं स्वयङ्गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशयवाढ़कम् ।
हरीतकीशतञ्चैकं जलपञ्चाढ़के पचेत् ॥
यवे स्विन्ने कषायन्तम्पूतन्तच्चाभयाशतम् ।
पचेत् गुड़तुलां दत्त्वा कुड़वञ्च पृथग् घृतात् ॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥
लिह्याद्द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
पञ्चकासान् क्षयं कासं हिक्कां सविषमज्वराम् ॥
हन्यात्तथार्शोग्रहण्योहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम्" ॥
इत्यगस्त्यहरीतकी ॥ * ॥
"शिरसः सदने स्रावे नासाया हृदि ताम्यति ।
कासप्रतिश्यायरसे धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
दशाङ्गुलोन्मितां नाड़ीं अथवाष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
शरावसंपुटच्छिद्रे कृत्वाच्छन्नां विचक्षणः ॥
वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
तमुरः केवलं प्राप्तं मुखेनैवोद्वमेत् पुनः ॥
सद्यस्य तैक्ष्ण्यादिक्षिप्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम् ।
निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम्" ॥
"मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुड़ं पिबेत् ॥
एष कासान् पृथग्दोषसन्निपातोद्भवान् जयेत् ।
प्रसह्य पर्य्यसंसिद्धानन्यैर्योगशतैरपि" ॥
"मनःशिलालमरिचद्राक्षाञ्जनकुटन्नटैः ।
वंशलोचनशैवालक्षौमनक्तकरोहिषैः ॥
पूर्व्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
श्वालं मनःशिला तद्वत् पिप्पलीनागरैः सह ॥
त्वगिङ्गुदीहस्त्यौ द्वे तालमूलं मनःशिला ।
कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः" ॥
"पैत्तिके स कफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाश्मर्य्यमधूकक्वथितैर्ज्जलैः ॥
यष्ट्याह्वफलकल्कैर्व्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
हृतदोषस्ततः शीतं मधुरञ्च क्रमं भजेत् ॥
पैत्ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
दद्याद्घनकफे तिक्तैर्विरेकार्थे युतां भिषक् ॥
"शर्कराचन्दनद्राक्षा मधुधात्रीफलोत्पलैः ।
पैत्तेसमुस्तमरिचः सकफे सघृतोऽनिले ॥
मृद्वीकार्द्धशतं त्रिंशत् पिप्पलीशर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्व्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम्" ॥
"बलिनं वमनैरादौ शोधयेत् कफकासिनम् ।
यवान्नैः कटुरुक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥
पिप्पलीक्षारिकैर्यूषैः कौलत्थं मूलकस्य च ।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्व्वा कटुकान्वितैः" ॥
कासमर्द्दाश्वविट्भृङ्गराजोवार्त्ताकुजारसाः ।
सक्षौद्राः कफकासघ्नाः सुरसश्वासितस्य च" ॥
"क्षतकासाभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी ।
क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥
वातपित्तार्द्दितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्हितः ।
तैलैर्मारुतरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥
हृत्पार्श्वार्त्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।
सदाहं कासिनो रक्तं ष्ठीवतः सबलेऽनिले ।
मांसोचितेभ्यः कासिभ्यो लावादीनां रसा हिताः
"निरूढे वातदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ।
दाल्यते कासिनो यस्य सधूमान्नापिबेदिमान् ॥
द्वे मेदे मधुकं द्वे च बलैतैः क्षौमनक्तकैः ।
वर्त्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत्" ॥
"सम्पूर्णरूपं क्षयजं दुर्ब्बलस्य विवर्ज्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्" ॥
"पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत्" ॥
"क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षतकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत्" ॥
"सन्निपातभवोऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्य्यं भिषग्जितम् ॥
दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम् ।
कासेष्वेषु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम्" ॥

इति चिकित्सास्थाने २२ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥ * ॥

कासस्य निदानसम्प्राप्तिलक्षणप्रभृतिं प्राग्रूपं चिकित्सितञ्च यथा,—
"उक्ता ये हेतवो नॄणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः ।
कासस्यापि च ते ज्ञेयास्तत्र वोत्पत्तिहेतवः" ॥

"स वातपित्तप्रभवः कफाच्च
क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च ।
पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भि-
र्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृत्स्यात् ॥
भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डू-
र्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः ।
स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्नि-
सादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि" ॥
"वृद्धत्वमासाद्य भवन्यथो वै
याप्यन्तमाहुर्भिषजस्तु कासम् ॥
शृङ्गीवचाकट्फलकत्तृणाब्द-
धान्याभयाभार्ग्यमराह्वविश्वम् ।
उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा-
वद्धास्वमप्याशु जहाति कासम् ॥
फलत्रिकव्योषविड़ङ्गशृङ्गी
रास्नावचापद्मकदेवकाष्ठैः ।
लेहः समैः क्षौद्रसिताघृताक्तः
कासं निहन्यादचिरादुदीर्णम् ॥
पथ्यां सितामामलकानि लाजां
समागधीञ्चापि विचूर्ण्य शुण्ठीम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहीतकासी
स सैन्धवां वोष्णजलेन कृष्णाम् ॥
खादेद्गुड़ं नागरपिप्पलीभ्यां
द्राक्षाञ्च सर्पिर्मधुनावलिह्यात् ।
द्राक्षां सितां मागधिकाञ्च तुल्याम्
सशृङ्गवेरं मधुकन्तुगाञ्च ॥
लिह्याद्घृतक्षौद्रयुतां समांशां
सितोपलां वा मरिचांशयुक्ताम् ।
धात्रीफलाविश्वसितोपलाश्च
सञ्चूर्ण्य भक्तेन पिबेच्च दध्ना ॥
हरेणुकां मागधिकाञ्च तुल्याम्
दध्ना पिबेत् कासगदाभिभूतः" ॥
"पिबेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा
तेनाशु कासं प्रशमं प्रयाति ।
द्राक्षाम्बुमञ्जिष्ठपुराङ्गवाभिः
क्षीरं शृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ॥
निदिग्धिकानागरपिप्पलीभिः
खादेच्च मुद्गान् मधुना सुसिद्धान् ।
उत्कारिकां सर्पिषि नागराढ्याम्
पक्वां समूलैस्त्रुटिकोलपत्रैः ॥
एभिर्निषेवेत कृताञ्च पेयाम्
तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ।
यत्पञ्चकोले सर्पिर्विहितं षड़ङ्गम्
तद्वातकासं जयति प्रसह्य ॥
विदारिगन्धादिकृतं घृतं वा
रसेन वा वासकजेन पक्वम् ।
विरेचनं स्नैहिकमत्र योज्य-
मास्थापनञ्चाप्यनुवासनञ्च ॥
धूमं पिबेत् स्नैहिकमप्रमत्तः
पिबेत् सुखोष्णं घृतमेव चात्र ।
हिता यवागूश्च रसेषु सिद्धाः
पयांसि लेहाः स घृतास्तथैव ॥
प्रच्छर्द्दनं कायशिरो विरेका-
स्तथैवधूमाः कवलग्रहाश्च ।
उष्णाश्च लेहाः कटुकानि हन्युः
कफं विशेषेण विशोषणं वा" ॥
"खर्ज्जूरभार्गीमगधायवास-
मधूलिकैलामलकैः समांशैः ।
चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढ़-
ल्लीन् हन्ति कासानुपयुज्यमानः" ॥
"प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य ॥
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीर-
व्योषेभकृष्णा हपुषाजमोदैः ।
विड़ङ्गसिन्धुत्रिफलायमानी
पाठाग्निधान्यैश्च पिचुप्रमाणैः ॥
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ।
तन्मक्षयेदक्षफलप्रमाणम्
यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धि युक्तम् ॥
अनेन सर्व्वे ग्रहणी विकाराः
स श्वासकासस्वरभेदशोषाः ।
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ॥
स्त्रीणाञ्च वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रतीतः" ॥
इति कल्याणको गुड़ः ॥ * ॥
"कुलीर शृङ्गी चटकैणलावा-
न्निःक्वाथ्य वर्गैर्मधुरैः सधान्यैः ॥
पचेद्घृतं तत्तु निषेव्यमानम्
हन्यात् क्षतोत्थं क्षयजञ्च कासम्" ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ५२ अध्याये ॥ * ॥

मृद्वीकार्द्धशतं त्रिंशत् पिप्पलीः शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोल्यां क्षौद्रपस्य नलदमम् ॥
त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
लाजमुस्ताशठीरास्नाधात्रीफलबिभीतकैः ॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ।
मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ।
घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तका मधुसंयुताः ॥
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।
शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥
काकोली बृहतीमेदाद्वयैः सवृषनागरैः ।
पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत्" ॥
"पुनर्नवा शिवाटिका सरलकासमर्द्दाश्मना ।
पटोलबृहतीफणिज्झकरसैः पयः सघृतम् ॥
घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते ।
न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयम्' ॥ * ॥
"दशमूलं स्वयङ्गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ॥
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान्
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशान् यवाढकम् ॥
हरीतकीशतञ्चैकं जले पञ्चाढके पचेत् ।
यवस्विन्ने कषायं तं पूतं तञ्चाभयाशतम् ॥
पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग्घृतात् ।
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥
लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ।
तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ॥
पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिक्कं विषमज्वरम्
मेहगुल्मग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम्" ॥

इति अगस्त्यरसायनम् ॥ * ॥

"विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हितः ॥
निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ।
दाल्यते कासिनो यस्य सधूमानापिबेदिमान् ॥
द्विमेदे द्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे समाहिते ।
वर्त्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः ॥
मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ।
तद्वदेवानुपानन्तु शर्करेक्षुगुडोदकम् ॥
पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशुङ्गया ।
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥
क्षयजे बृंहणं पूर्व्वं कुर्य्यादग्नेश्च वर्द्धनम् ।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥
शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम् ।
पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ।
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालशस्यैश्च साधितम् ॥
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ।
शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवङ्क्षणे ॥
घृतमण्डेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेण वा ।
जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या बिलेशयाः ॥
क्रमशः प्रसहास्तद्वत् प्रयोज्याः पिशिताशिनः ।
दौर्ब्बल्यादभिमाषाद्य स्रोतोभ्यश्चापयन्ति ते ॥

कफं शुद्धेषु तं पुष्टिं कुर्य्यात् सम्यग्वहन् रसः ।
चविकात्रिफलाभार्गीदशमूलैः सचित्रकैः ॥
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जलैः ।
हृतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥
पिष्टैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ॥
दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ।
कासमर्द्दाभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः ॥
पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्य्या स्वरसेन च ।
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्व्वकासहरं शिवम्" ॥ * ॥
"वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पञ्चमूलफलाङ्कुरान् ।
रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुची' ।
'स्युर्दामबद्धकण्ठोरःस्रोतसाञ्च विशुद्धये ॥
प्रस्थोन्मिते यवक्वाथे विंशतिं विजयाः पचेत् ।
स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात् षट्पलं गुडात् ॥
पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनःशिलाया रसाञ्जनात् ।
दत्त्वार्द्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासनुत्' ॥
"तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
सर्व्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा बिभीतकम् ।
पत्रकल्कं घृतभ्रष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥
पेयावोत्कारिकाच्छर्दितृट्कासामातिसारनुत् ।
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ॥
स गौरामलकः साम्लः सर्व्वकासभिषग्जितम् ॥
वातघ्नौषधनिःक्वाथे क्षीरं यूषान् रसानपि ।
वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपानाः प्रदर्शिताः ।
क्षयकासेऽपि ते योज्याः वक्ष्यन्ते यच्च यक्ष्मणि ॥
बृंहणं दीपनञ्चाग्नेः स्रोतसाञ्च विशोधनम् ।
व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्व्वं प्रशस्यते ॥
सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
यथादोषबलन्तस्य सन्निपातहितं हितम्" ॥

इति वाभटे चिकित्सास्थाने ३ अध्याये ॥ * ॥

अस्य सकारणसम्प्राप्तिकलक्षणचिकित्सितञ्च यथा,—

"तपसा यशसा धृत्या धिया च परयान्वितः ।
आत्रेयः कासशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम् ॥
वातादिभिस्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।
पञ्चैते स्युर्नृणां कासा वर्द्धमानाः क्षयप्रदाः" ॥
"अधः प्रतिहतो वायुरूर्द्ध्वस्रोतः समाश्रितः ।
उदानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तथोरसि ॥
आविश्य शिरसः खानि सर्व्वाणि प्रति पूरयन् ।
आभञ्जन्नाक्षिपन् देहं हनुमन्ये तथाक्षिणी ॥
नेत्रे पृष्ठमुरः पार्श्वे निर्भुज्य स्तम्भयंस्ततः ।
शुष्को वा सकफो वापि कसनात् कास उच्यते ॥
प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ।
वेदनाशब्दवैशेष्यं कासानामुपजायते ॥
रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशनं स्त्रियः ।
वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्त्तकाः ।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलस्वरभेदकरो भृशम् ॥
शुष्कोरःकण्ठवक्त्रास्यहृष्टलोम्नः प्रताम्यतः ।

निर्घोषदीनतो दैन्यदौर्ब्बल्यक्षयमोहकृत् ॥
शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत् ।
स्निग्धाम्ललवणोष्णैश्च भुक्तमात्रे प्रशाम्यति ॥
ऊर्द्ध्ववातस्य जीर्णेऽन्ने वेगवान्मारुतो भवेत् ।
कटूष्णविदाह्यम्लक्षाराणामतिसेवनम् ॥
पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापश्चाग्निसूर्य्यजः ।
पीतनिष्ठीवनाक्षित्वं तिक्तास्यत्वं स्वरामयः ॥
उरो धूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः ।
प्रततं कासमानश्च ज्योतींषीव च पश्यति ।
श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके ॥
गुर्व्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टनैः ।
वृद्धः श्लेष्मानिलं बद्ध्वा कफकासं करोति हि ॥
मन्दाग्नित्वारुचिच्छर्द्दिपीनसोत्क्लेशगौरवैः ।
लोमहर्षास्यमाधुर्य्यक्लेदसंसदनैर्युतम् ॥
बहुलं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम् ।
कासमानोऽतिरुग्वक्षः सम्पूर्णमिव मन्यते' ॥
"दुर्गन्धं हरितं रक्तं ष्ठीवेत् पूयोपमं कफम् ।
स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम् ॥
अकस्मादुष्णशीतार्त्तो बह्वाशी दुर्ब्बलः कृशः ।
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनः ॥
पाणिपादतलौ श्लक्ष्णौ सततासूयकाङ्क्षणी ।
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः ॥
भिन्नसङ्घातवर्च्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ।
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः' ॥
"रूक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
सर्पिर्भिर्बस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः ।
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ।
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान् ।
बस्तिभिर्बद्धविड्वातं शुष्कोर्द्ध्वं चोर्द्ध्वभक्तिकैः ।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः" ।
'पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
धान्यपाठावचारास्नायष्ट्याह्वक्षारहिङ्गुभिः ।
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूली रसाढके ॥
सिद्धाच्चतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डं पिबेदनु ।
तत्कासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत्" ॥
'त्र्यूषणं त्रिफला द्राक्षा काश्मर्य्याणि परूषकम् ।
द्वे पाठे सरलं व्याघ्रीं स्वगुप्तां चित्रकं शठीम् ।
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
त्रिकण्टकं विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ।
प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ।
कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्' ।

इति त्र्यूषणाद्यं घृतम् ॥ * ॥

'द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नां दशमूलीं शतावरीम् ।
पलिकां माषिकान्तु कुलत्थान् बदरान् यवान् ॥
तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।
घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
सिद्धं तदष्टभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः ।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
पञ्च कासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्क्षणयोनिजम् ।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्ध्वानिलान् जयेत्" ।

"दशमूलीं स्वयङ्गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम्।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान्॥
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढकम्।
हरीतकीशतञ्चैकं जलपञ्चाढके पचेत्॥
यवैः स्विन्नैः कषायन्तमूतन्तञ्चाभयाशतम्।
पचेत् गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग् घृतात्॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात्॥
लिह्याद्द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात्॥
तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्बलवर्द्धनम्।
पञ्चकासान् क्षयं कासं हिक्कां सविषमज्वराम्॥
हन्यात्तथार्शोग्रहणीहृद्रोगारुचिपीनसान्।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम्"॥
इत्यगस्त्यहरीतकी॥ * ॥
"शिरसः सदने स्रावे नासाया हृदि तान्यति।
कासप्रतिश्यायरसे धूमं वैद्यः प्रयोजयेत्॥
दशाङ्गुलोन्मितां नाडीं शरावाङ्गुलोन्मिताम्।
शरावसंपुटच्छिद्रे त्वतवान्धयां विचक्षणः॥
वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत्।
तमुरः केवलं प्राप्तं मुखेनैवोद्वमेत् पुनः॥
सद्यस्तैर्हारादिविक्ष्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम्।
निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम्"॥
"मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत्।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुडं पिबेत्॥
एष कासान् पृथग्दोषसन्निपातोद्भवान् जयेत्।
प्रसह्य पर्य्यसंसिद्धानन्यैर्योगशतैरपि"॥
"मनःशिलामरिचव्याघ्राञ्जनकुटन्नटैः।
वंशलोचनशैवालक्षौमवस्त्रोपलैर्हितैः॥
पूर्ववत्कल्केन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते।
आलं मनःशिला तद्वत् पिप्पलीनागरैः सह॥
त्वगिङ्गुदीलहत्यौ द्वे तालमूलं मनःशिला।
कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः"॥
"पैत्तिके स कफे कासे वमनं सर्पिषा हितम्।
तथा मदनकाश्मर्य्यमधूकक्वथितैर्जलैः॥
यष्ट्याह्वफलकल्कैर्वा विदारीक्षुरसायुतैः।
हृतदोषस्ततः शीतं मधुरञ्च क्रमं भजेत्॥
पैत्ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्।
दद्याद्घनकफे तिक्तैर्विरेकार्थं युतां भिषक्॥
"शर्कराचन्दनद्राक्षा मधुधात्रीफलोत्पलैः।
पैत्तिकमुक्तमरिचैः सकफे सहतोऽनिले॥
मृद्वीकार्द्धशतं त्रिंशत् पिप्पलीशर्करापलम्।
लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम्"॥
"बलिनं वमनैरादौ शोधयेत् कफकासिनम्।
यवान्नैः कटुरूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत्॥
पिप्पलीक्षारकैर्यूषैः कौलत्थ्यं मूलकस्य च।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः"॥
कासमर्दाभयाविट्सङ्काहाजीवन्तीकुमारसाः।
सक्षौद्राः कफकासघ्नाः सुरसस्यासितस्य च"॥
"क्षतकासाभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी।
क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम्॥
वातपित्तार्दितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्हितः।
तैलैर्मांसरसोगैः पीड्यमाने च वायुना॥
दन्ताशीर्षेषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः।

सदाहं कासिनो रक्तं ष्ठीवतः सबलेऽनिले।
मांसोचितेभ्यः कामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः॥
"निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः।
दाल्यते कासिनो यस्य सधूमान्नापिबेदिमान्॥
द्वे मेदे मधुकं द्वे च बलेतैः क्षौमनक्तकैः।
वर्त्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत्"॥
"सम्पूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्ज्जयेत्।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्"॥
"पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु।
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत्"॥
"क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः।
क्षतकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत्"॥
"सन्निपातभवोऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः।
सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्य्यं भिषग्जितम्॥
दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम्।
कासेष्वेषु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम्"॥
इति चिकित्सास्थाने २२ अध्याये चरकोक्तम्॥ * ॥

कासस्य निदानसम्प्राप्तिलक्षणादिकं प्राग्वत्।
चिकित्सितञ्च यथा,—
"उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः।
कासस्यापि च ते ज्ञेयास्तत्र वोत्पत्तिहेतवः"॥
"स वातपित्तप्रभवः कफाच्च
क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च।
पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भि-
र्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृत्स्यात्॥
भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डू-
र्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः।
स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्नि-
सादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि"॥
"वृद्धत्वमासाद्य भवत्यथो वै
याप्यन्तमाहुर्भिषजस्तु कासम्॥
षड्ग्रन्थावचा कट्फलकत्तृणाब्द-
धान्याभयाभार्ग्यमराह्वविश्वम्।
उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा-
बद्धाम्बमप्याशु जहाति कासम्॥
फलत्रिकव्योषविडङ्गषड्ग्री
रास्नावचापद्मकदेवकाष्ठैः।
लेह्यः समैः क्षौद्रसिताघृताक्तैः
कासं निहन्यादचिरादुदीर्णम्॥
पथ्यां सितामामलकानि लाजां
समागधीश्चापि विचूर्ण्य शुण्ठीम्।
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहीत कासी
स सैन्धवां वोष्णजलेन शुण्ठ्याम्॥
खादेद्गुडं नागरपिप्पलीभ्यां
द्राक्षाञ्च सर्पिर्मधुनावलिह्यात्।
द्राक्षां सितां मागधिकाञ्च तुल्याम्
सशृङ्गबेरं मधकान्तुगाञ्च॥
लिह्याद्घृतक्षौद्रयुतां समांशां
सितोपलां वा मरिचांशयुक्ताम्।
धात्रीकणाविश्वसितोपलाञ्च
सचूर्ण्य मस्तेन पिबेत दध्ना।

हरेणुकां मागधिकाञ्च तुल्याम्
दध्ना पिबेत् कासगदाभिभूतः"॥
"पिबेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा
तेनाशु कासं प्रशमं प्रयाति।
द्राक्षाम्बुमञ्जिष्ठपुराङ्गणाभिः
क्षीरं शृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम्॥
निदिग्धिकानागरपिप्पलीभिः
खादेच्च मुद्गान् मधुना सुसिद्धान्।
उत्कारिकां सर्पिषि नागराढ्याम्
पक्त्वा समूलैस्त्रुटिकोलपत्रैः॥
रसैर्निषेवेत तताश्च पेयाम्
तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम्।
यत्क्षौद्रि सर्पिर्विहितं षडङ्गम्
तद्वातकासं जयति प्रसह्य॥
विदारिगन्धादिकृतं घृतं वा
रसेन वा वासककेन पक्वम्।
विरेचनं स्नैहिकमत्र योज्य-
मास्थापनञ्चाप्यनुवासनञ्च॥
धूमं पिबेत् स्नैहिकमप्रमत्तः
पिबेत् सुखोष्णं घृतमेव चात्र।
हिता यवागूश्च रसेषु सिद्धाः
पयांसि लेह्याः स घृतास्तथैव॥
प्रच्छर्द्दनं कायशिरोविरेका-
स्तथैवधूमाः कवलग्रहाश्च।
उष्णाश्च लेहाः कटुकानि हन्युः
कफं विशेषेण विशोषणं वा"॥
"खर्ज्जूरभार्गीमगधाप्रियाल-
मधूलिकामलकैः समांशैः।
चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढ़-
न्नीन् हन्ति कासानुपयुज्यमानः"॥
"प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य॥
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीर-
व्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः।
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमानी
पाठाग्निधान्यैश्च पिचुप्रमाणैः॥
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत्।
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणम्
यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धि युक्तम्॥
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः
स श्वासकासस्वरभेदशोथाः।
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः॥
स्त्रीणाञ्च वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः"॥
इति कल्याणको गुडः॥ * ॥
"कुलीरशुक्तिचटकैणलावा-
शिखण्डिवर्त्तकधूर्त्तसधान्यैः।
पचेद्घृतं तत्तु निषेव्यमानम्
हन्यात् क्षतोत्थं क्षयजञ्च कासम्"॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ५२ अध्याये॥ * ॥

मृद्वीकार्द्धशतं त्रिंशत्पिप्पली शर्करापलम्।
लेहयेन्मधुना गोर्व्याः क्षीरपस्य शकृद्रसम्॥
त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः।
लाजमुस्ताशठीरास्नाधात्रीफलविभीतकैः॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा।
मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः॥
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः।
घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तका मधुसंयुताः॥
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः।
शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षूणां रसाः पयः॥
काकोली बृहतीमेदाद्वयैः सवृषनागरैः।
पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत्"॥
"पुनर्नवा शिवाटिका सरलः कासमर्द्दशृङ्गला।
पटोलबृहतीफलिञ्जकरसे पयः संयुते॥
घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते।
न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयम्'॥ *॥
"दशमूलं स्वयङ्गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम्॥
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान्।
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशान् यवाढकम्॥
हरीतकीशतञ्चैकं जलेपञ्चाढके पचेत्।
यवस्विन्ने कषायं तं पूतन्तच्चाभयाशतम्॥
पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग्घृतात्।
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात्॥
लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात्।
तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्द्धनम्॥
पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिक्कं विषमज्वरम्।
मेहगुल्मग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान्॥
अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम्'॥
इति अगस्त्यरसायनम्॥ *॥
"विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हितः॥
निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः।
दाल्यते कासिनो यस्य सधूमान्नापिबेदिमान्॥
द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविते।
वर्त्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः॥
मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः।
तद्वदेवानुपानन्तु शर्करेक्षुगुडोदकम्॥
पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यां मार्द्रया वटपत्त्रया।
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम्॥
क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्य्यादग्नेश्च वर्द्धनम्।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम्॥
शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकारससंयुतया।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम्।
पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान्॥
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत्।
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालशस्यैश्च साधितम्॥
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे।
शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवङ्क्षणे॥
घृतमण्डेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेण वा।
जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या विलेशयाः॥
क्रमशः प्रसहास्तद्वत् प्रयोज्याः पिशिताशिनः।
औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावयन्ति ते॥
कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्य्यात् सम्यग्वहन् रसः।
चविकात्रिफलाभार्गीदशमूलैः सचित्रकैः॥
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले।
शृतैर्नागरदुस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः॥
पिष्टैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत्।
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च॥
दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः।
कासमर्द्दाऽभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः॥
पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्य्याः स्वरसेन च।
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके॥
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्व्वकासहरं शिवम्"॥ *॥
"वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलाङ्कुरान्।
रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचीः'।
स्वरोपघाते कण्ठोरःस्रोतसाञ्च विशुद्धये॥
प्रस्थोन्मिते यवक्वाथे विंशतिर्विजयाः पचेत्।
स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात् षट्पलं गुडात्॥
पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनःशिलाया रसाञ्जनात्।
दत्त्वार्द्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासनुत्'॥
"तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम्।
पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे॥
सर्व्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम्।
पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम्॥
पेयावोत्कारिकाच्छर्दितृट्कासामातिसारनुत्।
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः॥
सगौरामलकः साम्लः सर्व्वकासभिषग्जितम्॥
वातघ्नौषधनिःक्वाथे क्षीरं यूषान् रसानपि।
वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत् क्षयकासिने॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपानानि दर्शिताः।
क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्ष्मणि॥
बृंहणं दीपनञ्चाग्नेः स्रोतसाञ्च विशोधनम्।
व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्व्वं प्रशस्यते॥
सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः।
यथादोषबलन्तस्य सन्निपातहितं हितम्"॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने ३ अध्याये॥ *॥

अस्य सकारणसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सितञ्च यथा,—

'तपसा यशसा धृत्या धिया च परयान्वितः।
आत्रेयः कासशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम्॥
वातादिभिस्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा।
पञ्चैते स्युर्नृणां कासा वर्द्धमानाः क्षयप्रदाः"॥
"अधःप्रतिहतो वायुरूर्द्ध्वस्रोतः समाश्रितः।
उदानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तथोरसि॥
आविश्य शिरसः खानि सर्व्वाणि प्रतिपूरयन्।
आभञ्जन्नाक्षिपन्देहं हनुमन्ये तथाक्षिणी॥
नेत्रे पृष्ठमुरः पार्श्वे निर्भज्य स्तम्भयंस्ततः।
शुष्को वा सकफो वापि कसनात् कास उच्यते।
प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः॥
वेदनाशब्दवैषम्यं कासानामुपजायते।
रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशनं स्त्रियः॥
वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्त्तकाः।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलस्वरभेदकरो भृशम्॥
शुष्कोरःकण्ठवक्त्रस्य हृष्टलोम्नः प्रताम्यतः।
निर्घोषदीनबलिनः स्तम्भसंक्षोभमोहकृत्॥
शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत्।
स्निग्धाम्ललवणोष्णैश्च भुक्तमात्रे प्रशाम्यति॥
ऊर्द्ध्ववातस्य जीर्णेऽन्ने वेगवान्मारुतो भवेत्।
कट्वम्लोष्णविदाह्यन्नक्षाराणामतिसेवनम्॥
पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापश्चाग्निसूर्य्यजः।
पीतनिष्ठीवनाक्षित्वं तिक्तास्यत्वं स्वरामयः॥
उरो धूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः।
प्रततं कासमानश्च ज्योतींषीव च पश्यति॥
श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके।
गुर्व्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टनैः॥
वृद्धः श्लेष्मानिलं रुद्ध्वा कफकासं करोति हि।
मन्दाग्नित्वारुचिच्छर्दिपीनसोत्क्लेशगौरवैः॥
लोमहर्षास्यमाधुर्य्यक्लेदसंसदनैर्युतम्॥
बहुलं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम्।
कासमानोऽतिरुग्वक्षः सम्पूर्णमिव मन्यते'॥
"दुर्गन्धं हरितं रक्तं ष्ठीवेत् पूयोपमं कफम्।
स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम्॥
अकस्मादुष्णशीतार्त्तो बह्वाशी दुर्ब्बलः कृशः।
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनः॥
पाणिपादतलैः श्लक्ष्णैः सततासूयकोऽघृणी।
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः॥
भिन्नसङ्घातवर्च्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः।
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः'॥
"रूक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत्।
सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः॥
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः।
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान्॥
वस्तिभिर्बद्धविड्वातं शुष्कोर्द्ध्वं चोर्द्ध्वभक्तिकैः।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः'॥
'पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
धान्यपाठावचारास्नायष्ट्याह्वक्षारहिङ्गुभिः॥
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूले रसाढके।
सिद्धा चतुर्थिका पीता पेयामण्डं पिबेदनु॥
तच्छ्वासकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत्"॥
"वृषस्य त्रिफला द्राक्षा काश्मर्य्याणि परूषकम्।
द्वे पाठे सरलं व्याघ्रीं सगुडूचीं सकं शठीम्॥
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम्।
त्रिकण्टकां विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात्॥
प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत्।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत्॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाः क्षतशोषक्षयापहम्।
वृषघृतं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्'॥
इति वृषाद्यं घृतम्॥ *॥
'द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नां दशमूलीं शतावरीम्।
पलिकां माषिकां शान्तु कुलत्थान् बदरान् यवान्॥
तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च।
घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः॥
सिद्धं तदृशभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत्॥
पञ्च कासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्क्षणयोनिजम्।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्ध्वानिलान् जयेत्"॥

"आरोपं मानिन्यास्तमोदिवः कासरं कलमभूमेः ।
वद्गमलिं च नलिन्याः प्रभातसन्ध्यापसारयति" ॥)

कासारः, पुं, (कास + "तुषारादयश्च" उणां ३।१३९ इति आरन् प्रत्ययः । कस्य जलस्य आसारो यत्र वा । अथवा कासं शब्दं ऋच्छति प्राप्नोति जलागमनपतनादिकाले । ऋ + "कर्म्मण्यण्" ।३।२।१। इति अण् ।) सपद्मो निष्पद्मो वा महाजलाशयः । सरोवरः । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ (यथा,— गीतगोविन्दे २ । २० ।
"दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशोकलतिका-
विकाशः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति" ॥)

कासारिः, पुं, (कासस्य अरिः नाशकः ।) कासमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासालुः, पुं, (कासहेतुः कासजनको वा आलुः ।) कन्दविशेषः । कोकणदेशे प्रसिद्ध आलुविशेषः । तत्पर्य्यायः । कासकन्दः २ कन्दालुः ३ आलुकः ४ आलुः ५ विशालपत्रः ६ पत्रालुः ७ । अस्य गुणाः । उग्रत्वम् । कण्ठवातश्लेष्मामयारोचकनाशित्वम् । स्वादुत्वम् । पथ्यत्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासीसं,क्ली, (कासीं चुम्बकासं स्यति नाशयतीति । सो + कः ।) उपधातुविशेषः । हिराकसी इति भाषा । (यथा सुश्रुते सूत्रे ३६ अध्याये ।
"कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः" ॥)
तत्पर्य्यायः । धातुकासीसम् २ खेचरम् ३ धातुशेखरम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ केसरम् ५ हंसलोमशम् ६ शोधनम् ७ पांशुकासीसम् ८ शुभ्रम् ९ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् । विषकुष्ठक्रिमिखर्ज्जूनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । कान्तिवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विस्तृतविवरणमस्य काशीशशब्दे ज्ञेयम् ॥)

कासूः, स्त्री, (कशति कुत्सितशब्दं गच्छतीति । कश गतौ + "खित् कशिपद्यतेः" । उणां १ । ८७ । इति ऊः पृषोदरादित्वात् सत्वम् ।) विकलवाक् । शक्त्यस्त्रम् । इति मेदिनी ॥ (कासते प्रकाशते इति कास् + ऊ ।) दीप्तिः । भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥ रोगः । बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥

काहका, स्त्री, (काहला इति । पृषोदरादित्वात् लस्य कः ।) काहलावाद्यम् । इति द्विरूपकोषः ॥

काहलं, क्ली, (कुत्सितं अस्पष्टमव्यक्तं हलं वाक्यं ध्वनिर्वा यत्र । विलेखनार्थकस्यापि हलधातोरन्यधातूनामनेकार्थत्वात् तथात्वम् ।) अव्यक्तवाक्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काहलः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा हलति । लिखति नखैर्भूमिमिति शेषः । हल + अच् । कोः कादेशः ।) कुक्कुटः । शब्दमात्रम् । इति मेदिनी ॥ विड़ाल । इति शब्दमाला ॥ ढक्कढक्का । तत्पर्य्यायः । महानादः २ । इति हारावली ॥

काहलः, त्रि, (केन जलेन अहलः अस्पृष्टः ।) शुष्कः । भृशम् । खलः । इति मेदिनी

काहला स्त्री, (कुत्सितं अव्यक्तं वा हलति शब्दं करोति । हल + अच् टाप् च ।) वाद्यभाण्डभेदः । (ईषदपि न हलं कुत्सितं अङ्गं यस्याः । कोः कादेशः ।) अप्सरोविशेषः । इति मेदिनी ॥

काहलापुष्पः, पुं, (काहलाकृतिरिव पुष्पमस्याः ।) धुस्तूरः । इति शब्दमाला ॥

काहली,स्त्री, (कं सुखं आहलति ददातीति । आ + हल + इन् । ततो ङीप् ।) तरुणी । युवती । इति मेदिनी ॥

काहारकः, पुं, (कुत्सितं शिविकादिकमालम्ब्य जीवनयात्रामाहरति । आ + हृ + ण्वुल् ।) शिविकावाहकजातिः । काहार इति बेहारा इति च भाषा । यथा,—
"तथा गारुड़िका वीराः कुरकर्म्मोपजीवकाः ।
व्याधाः काहारकाः पुष्टाः तथ्यं संवाहयन्ति ये" ॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि १० अध्यायः ॥

काही, स्त्री, (केन वायुना आहन्यते । आ + हन् + डः ङीप् । यद्वा कं सुखं आहन्ति ददाति प्रापयति । आ + हन् + अन्तर्भावितण्यन्तात् डः । ङीप् च ।) कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कि र कि ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्लादिं-परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । कि चिकेति । इति दुर्गादासः ॥

किं, व्य, किम् । इति मेदिनी ॥ (यथा विष्णुपुराणे १ मांशे १७ । २४ ।
"न केवलं तात ! मम प्रजानां
स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः ।
धाता विधाता परमेश्वरश्च
प्रसीद कोपं कुरुषे किमर्थम्" ॥)

किं, [म्] त्रि, जिज्ञासार्थम् । कि इति भाषा । सर्व्वनामकिम्शब्दस्य क्लीवलिङ्गे रूपमिदम् । इति व्याकरणम् ॥ अस्यार्थान्तराणि किम्शब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (सर्व्वशब्दमयत्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ९१ ।
"एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्" ॥)

किंवदन्तिः, स्त्री, (किं + वद + झिच् ।) किंवदन्ती । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

किंवदन्ती,स्त्री,(किम् + वद + झिच् ङीप् च ।) जनश्रुतिः । सत्यमसत्यं वा लोकवादः । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ ("अस्ति किलैषा किंवदन्ती अस्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समुत्पत्स्यते" । इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥)

किंवा, व्यं, (किम् च वा च । इति द्वन्द्वसमासः ।) विकल्पः । अथवा । तत्पर्य्यायः । उताहो २ यदि वा ३ यद्वा ४ नेति ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किंशारुः, पुं, (किं किञ्चित् कुत्सितं वा शृणातीति शॄ हिंसायां + "किञ्जरयोः श्रिणः" । उणां १ । ४ । इति ञुण् ।) शस्यशूकम् । शुँया इति भाषा । इत्यमरः । २ । ९ । २१ ॥ वाणः । कङ्कपक्षी । इति मेदिनी ॥

किंशुकः, पुं, (किञ्चित् अवयवैकदेशः शुक इव शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् तथात्वमिति बोध्यम् ।) पलाशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २९ ॥ (अस्य पर्य्याये यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः" ॥
यथा गोः रामायणे ६ । ६८ । ३१ ।
"तयोः क्षतव्रणौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः ।
पुष्पिताविव निष्पत्रौ यथा शाल्मलिकिंशुकौ" ॥
तत्पुष्पादयोऽपि । यथा चाणक्ये ७ ।
"रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः" ॥)
विवरणमस्यान्यत् पलाशशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

किंशुलुकः, पुं, (किंशुक + निपातनात् साधुः ।) पलाशवृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

किकिः, पुं, (कक + इन् । पृषोदरादित्वात् आदेरित्वम् ।) किकीदिविः । इति शब्दमाला । नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

किकिदिविः, पुं, (किकीति अस्फुटनादेन दीव्यतीति । दिव् + इन् ।) चाषपक्षी । इति शब्दमाला ॥

किकीदिवः, पुं, (किकीति अव्यक्तशब्देन दीव्यति । दिव + कः ।) चाषपक्षी । इति शब्दमाला ॥

किकीदिविः, पुं, (किकी इति अस्फुटनादं कुर्व्वन् दीव्यति । "छविष्टस्विच्छविस्रवि किकीदिविः" । उणां ४ । ५६ इति क्विन् निपातनात् सिद्धम् ।) स्वर्णचातकः । सोणाचड़ा इति भाषा । नीलकण्ठ इति क्वचित् ख्यातः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । चाषः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ चासः ३ किकीदीविः ४ । इति भरतः ॥ किकी ५ दिविः ६ । इति स्वामी ॥ किकिः ७ किकिदिवः ८ किकिदीविः ९ । इति शब्दमाला ॥ किकीदिवः १० स्वर्णचूड़ः ११ इति जटाधरः ॥

किकीदीविः, पुं, (किकी इत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति क्रीड़ति । निपातनात् दीर्घत्वे साधुः ।) चाषपक्षी । इति शब्दमाला ॥

किखिः, स्त्री, (खदति हिनस्ति । खद हिंसायां निपातनात् साधुः ।) लघुशृगालः । इति हेमचन्द्रः ॥ ख्याँकशेयालि इति भाषा ॥

किखिः, पुं, (किखिरिति कुत्सितशब्दं करोति यः ।) कपिः । इति भूरिप्रयोगः ॥

किङ्करः, त्रि, (किञ्चित् करोति । दिवाविभेत्यत्र किं यत्तद्बहुष्विति अच् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ (यदुक्तं पुराणे ।
"विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप ! ।
सर्व्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः" ॥)

किङ्किणी, स्त्री, (किमपि किञ्चिद् वा कणति । कण शब्दे + इन् + ङीप् च । पृषोदरात साधुः ।) कट्याभरणविशेषः । घाघर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षुद्रघण्टिका २ । इत्यमरः ।२।६।११० ॥ कङ्कणी ३ । इति भरतः ॥ किङ्किणिका ४ किङ्किणिः ५ । इति केचित् ॥ क्षुद्रघण्टी ६ प्रतिसरा ७ किङ्किणीका ८ कङ्कणिका क्षुद्रिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ घर्घरी ११ । इति जटा-

"पारदं गन्धकं शुद्धं मृतलौहञ्च टङ्कणम् ।
रास्ना विडङ्गत्रिफला देवदारुकचित्रकम् ।
अमृता पद्मकं क्षौद्रं विषञ्चैव विचूर्णयेत् ।
दिगुञ्जं वातकासार्त्तिं सेवयेदमृतार्णवम्" ॥
इति अमृतार्णवो रसः । * ।
"मत्स्यवासाभकान्ताना कासमत्तेः रसैः ।
मुनिनैर्वैतवाखेन दिनं मर्द्यं प्रयत्नतः ।
निष्काद्धं पित्तकासार्त्तो भक्षयेच्च दिनत्रयम् ।
श्वासकासादिमान्द्यञ्च क्षयकासं निहन्ति च" ॥
इति पित्तकासान्तको रसः । * ।
"सुशुद्धं पारदं गन्धं प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ।
ततः कज्जलिकां कृत्वा मर्द्दयेच्च पृथक् पृथक् ।
विश्वामित्रमपामार्गकाश्मर्य्यं पाटला तथा ।
मुस्ता पुनर्नवा धात्री बृहतीश्वपत्रकम् ।
विदारी वङ्गुली च तथा कर्षरसैः पृथक् ।
सुवर्णं रजतं ताम्रं प्रत्येकं माषमानकम् ।
पलमात्रन्तु कृष्णाभ्रं तदर्द्धन्तु शिलाह्वयम् ।
जातीकोषफलं मांसी तालीशैला लवङ्गकम् ।
प्रत्येकं कोलमानन्तु वासानीरैर्विमर्द्दयेत् ।
शोषयित्वा ततः पश्चाद्विदारीरसमर्द्दितः ।
त्रिगुञ्जा वा वटी खादेत्पिप्पली मधुसंयुताम् ।
नाम्ना नित्योदयश्चायं रसो विष्णुविनिर्म्मितः ।
अस्य कासाग्निहन्त्याशु चिरकालसमुद्भवम् ।
रामचन्द्रायमत्रयमित्यादि बहवो गुणाः" ॥
इति नित्योदयो रसः । * ।
"शुद्धं कृष्णाभ्रचूर्णं द्विपलपरिमितं
भाव्यमानं यदन्यत्
कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणा-
वेल्लपत्रं लवङ्गम् ।
मांसीतालीशचोचं गजकुसुमरदं
धातकीचेति तुल्यम्
पथ्याधात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्
लवङ्गाय द्विशाणम् ।
रम्भा जातीफलाख्यं द्विजितभार्ङ्गिधिष्ण्या
भृङ्गगन्धस्य कोलम्
कोलार्द्धं पारदस्य प्रतिपदविहितं
पिष्टमेकत्र मिश्रम् ।
पानीयेनैककार्षं परिमितवटकं
छिन्नतुल्यास्य बद्धा
प्रातः खादाम्रतस्मादनु खलु पिबेत्
शक्करेण सपत्नीम् ।
पानीयं शीतमन्तो ध्रुवमपहरति
व्यग्रमेतान् विकारान्
कोटिं दुःसाध्यजातान् ज्वरमुदरमजी-
र्णामयच्छर्दनञ्च ।
कासं श्वासं सशोथं गरलपरिभवं
मेहमेदो विकारान्
क्लीबत्वं रक्तपित्तं कफपवनकृतान्
पित्तरोगान् विशेषात् ।
बल्योऽयम्भ्राजमानः सकलदृढकरः
सर्व्वरोगप्रमाथी
पथ्यं माषैश्च चूर्णैर्घृतपरिलुलित-
गव्यदुग्धञ्च भूयः ।
भोज्यो भोज्यो यथेष्टं ललितललनया
दीयमानो मुदा यत्
शृङ्गाराभ्रेऽतिकामी युवतिजनप्रिया
भोगयोगादतुष्टः ।
वर्ज्यं शाकाम्लमाद्यं न च कतिपयचित्-
सेच्छया भोज्यमानः" ॥
इति शृङ्गाराभ्रः । * ।
"जीर्णे सुवर्णं लौहं वा यद्यन्नेव प्रदीयते ।
तदायं सर्व्वरोगाणां सार्व्वभौमो न संशयः" ॥
इति सार्व्वभौमो रसः । * ।
"त्रिकटु त्रिफला धान्यं चव्यं चित्रकसैन्धवम् ।
दिव्यौषधिहतस्यापि सर्व्वतुल्यन्तयोरजः ।
मधुगुञ्जाप्रमाणेन वटिका कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वामृतेश्वरीम् ।
एकैका वटिका खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसैर्व्वापि कुलत्थस्य रसेन वा ।
निहन्ति विविधं कासं दोषत्रयसमुद्भवम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव गरदोषसमुद्भवम् ।
ज्वरमथवा रक्तं कासश्वाससमन्वितम् ।
हृद्दाहशमनी श्रेष्ठा तथा वह्निप्रदीपनी ।
बलवर्णकरी हृद्या जीर्णज्वरविनाशिनी ।
इयं चन्द्रामृता नाम्ना चन्द्रनाथेन निर्म्मिता ।
वासागुडूचिका भार्गी मुस्तकं कण्टकारिका ।
भोजनान्ते प्रकर्त्तव्या वटिका कार्य्यसिद्धये" ॥
इति श्रीचन्द्रामृता वटी । चन्द्रामृतं लौहमि-
त्यपि पाठः । * ।
"रसगन्धकलौहानां प्रत्येकं कार्षिकं क्षिपेत् ।
टङ्कणस्य पलं दत्त्वा मरिचस्य पलार्द्धकम् ।
त्रिकटुत्रिफलाचव्यधान्यजीरकसैन्धवम् ।
प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं छागीदुग्धेन पेषयेत् ।
मधुगुञ्जाप्रमाणेन वटिका कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वामृतेश्वरीम् ।
एकैका वटिका खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसेनापि कुलत्थस्य रसेन वा ।
निहन्ति विविधं कासं वातरक्तकफोद्भवम् ।
ज्वरमथवा रक्तं ज्वरश्वाससमन्वितम् ।
हृत्शूलं पार्श्वशूलञ्च जीर्णज्वरविनाशनः ।
चन्द्रामृतरसो नाम चन्द्रनाथेन भाषितः" ॥
इति वृहच्चन्द्रामृतो रसः । * ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासरोगाधि-
कारे । * । * ।
अथ कासपथ्यम् ।
"स्वेदो विरेचन छर्दिर्धूमपानं समापनम् ।
शालिषष्टिकगोधूमश्यामाकयवकोद्रवाः ।
छागमांसं माषमुद्गकुलत्थानां रसाः पृथक् ।
ग्राम्यौदकानूपधन्वमांसानि विविधानि च ।
सुरा पुरातना सर्पिश्छागमथापि पयो घृतम् ।
वास्तुकं वायसी शाकं वार्त्ताकुं बालमूलकम् ।
कण्टकारी कासमर्द्दो जीवन्ती सुनिषण्णकम् ।
द्राक्षाबिम्बी मातुलुङ्गं पौष्करं बालकम्बुटि ।
गोमूत्रं मूत्रं दधि जीवमुद्गोदकं मधु ।
लशुनं दिवसनिद्रा च लघून्यन्नानि यानि च ।
पथ्यमेतद्यथा दोषमुक्तं कासगदातुरे" ॥
अथापथ्यमाह ।
"वस्तिं नस्यमसृङ्मोक्षं व्यायामं दन्तघर्षणम् ।
आतपं दुष्टपवनं रजोमार्गनिषेवणम् ।
विष्टम्भीनि विदाहीनि रूक्षाणि विविधानि च ।
मलमूत्रोद्गारकासवमिवेगनिधारणम् ।
मत्स्यं कन्दं सर्षपञ्च तुम्बीकमुपोदिकाम् ।
दुष्टाम्बु चान्नपानञ्च विरुद्धान्यशनानि च ।
गुरुशीतान्नपानं कासरोगी परित्यजेत्" ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ कासरोगाधिकारः ॥)
कासत्रयम् । इत्यमरटीकायां भरतः । क्षोमाद्भुत ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
कासकन्दः, पुं, (कासहेतुः कन्दः ।) कासालुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कासघ्नी, स्त्री, (कासं हन्ति । कास + हन् + टक् ।
स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ।
(कण्टकारीशब्देऽस्या गुणादिविवरणं ज्ञेयम् ।)
कासजित्, स्त्री, (कासं जयतीति । कास + जि +
क्विप् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कासनाशिनी, स्त्री, (कासं नाशयतीति । कास +
नश + णिच् + णिनि ।) कर्कटशृङ्गी । इति
रत्नमाला ॥
कासन्दीवटिका, स्त्री, (कासं द्यति नाशयतीति ।
दो + क ततो ङीप् । कासन्दी वटति वक्ति
तन्नाम्ना प्रकाशते इत्यर्थः । वट् + ण्वुल् । टाप्
अत इत्वम् । कासन्दीवटिका इति पारिभाषिक
नाम्ना आख्यायते वा ।) वेसवारविशेषः । गोटा
कासुन् इति भाषा । अस्या गुणाः । रुचत्वम् ।
वातश्लेष्मरोगनाशित्वम् । रुच्याग्निकारित्वम् । वायु
मलानुलोमकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
कासमर्द्दः, पुं, (कासं मृद्नाति । कास + मृद् + "कर्म्म-
ण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) पेषितजल
मिश्रितबकमलितवेसवारः । इति पाकराजेश्वरः ।
कासुन्दी इति ख्यातः । गुल्मभेदः । इत्यमरभरतौ ॥
काल कासुन्दा इति भाषा ॥ तस्य पर्य्यायः ।
अरिमर्द्दः २ कासारिः ३ कासमर्द्दनः ४ कासः ५
कनकः ६ जरणः ७ दीपनः ८ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवाता-
जीर्णकासपित्तनाशित्वम् । पाचकत्वम् । कण्ठ
शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निदीपन
त्वम् । स्वादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य पत्र
गुणाः । रुचिकारित्वम् । शुक्रवर्द्धकत्वम् । कास
विषरक्तकफवातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पा
चनत्वम् । कण्ठशोधनत्वम् । लघुत्वम् । विशेषतः
कासहरत्वम् । ग्राहकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कासमर्द्दनः, पुं, (कासं मृद्नाति । कास + मृद् +
कर्त्तरि ल्युः । कासस्य मर्द्दनो वा ।) पटोलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कासरः, पुं, (के जले आसरति । का + आ + सृ + अच् ।
सलिलस्य प्रायेण गवराधारत्वात् ।) महिषः ।
इत्यमरः । २ । ९ । ७४ ॥ (यथा, कादम्बरी २२२ ।

याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्”।)
धुस्तूरः। इत्यमरः।२।४।७७॥
(“कितवाड़्ग्रयोर्बीजं नागरं सहरीतकम्।
चूर्णीकृत्यार्द्रकरसैः” ॥ इति वैद्यककषायसंग्रहे
कासाधिकारे श्लेष्मरोगगुड़िकायाम्।) मत्तः।
वञ्चकः। इति मेदिनी॥
(यथा, भागवते।८।२०।३।
“स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम्।
प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राह्लादिः कितवो यथा”॥
धूर्त्तः। यथा, आर्य्यासप्तशती ३३।
“अस्थिररागः कितवो मानी चपलो विदूषकश्च-
मसि। मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा
ऋतुर्भवसि”।) खलः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा महाभारते।१।१।१५६।
“यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः”॥)
रोचननामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः राज-
निर्घण्टश्च॥
किन्तनुः, पुं, (किं कुत्सिता तनुरस्य।) अष्टपादः।
इति त्रिकाण्डशेषः। माकड़्सा इति भाषा॥
किन्तमाम्, व्य, (कुत्सितार्थे किम्। बहूनां मध्ये
एकस्य अतिशये तमप्। “किमेत्तिङव्ययेति”।५
४।११। इति आमुः।) एषैकतमम्। इति
शब्दरत्नावली॥ इदमेषामतिशयेन किम्। इति
व्याकरणम्॥
किन्तरां,व्य,(द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमुच।)
एषैकतरम्। इति शब्दरत्नावली॥ इदमनयो-
रतिशयेन किम्। किम् शब्दोऽत्र कुत्सार्थः।
अतिकुत्सितं रूपमित्यर्थः। इति मुग्धबोध-
टीकायां दुर्गादासः॥
किन्तु, व्य, (किं च तु च इति द्वन्द्वसमासः।) कि-
न्त्वर्थः। प्रागुक्तिविरुद्धार्थम्। यथा,—
“भद्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम्”।
इति प्राचीनाः॥
किन्तुघ्नः, पुं, ववाद्येकादशकरणान्तर्गतशेषकरणम्।
इति दीपिका॥ तत्र जातफलम्।
“मित्रामित्रे नैव किञ्चित् विशेषो
धर्म्माधर्म्मे तुल्यता मानवस्य।
स्तोत्रे वादे सर्व्वदा प्रीतियुक्तः
किन्तुघ्नाख्ये यस्य नूनं जनिः स्यात्”॥
इति कोष्ठीप्रदीपः॥
किन्धी, [न्] पुं, (किं कुत्सिता धीरस्यास्य। इनिः।)
अश्वः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
किन्नरः, पुं स्त्री, (किं कुत्सितो नरः। अश्वमुखत्वा
त्तथात्वम्।) स्वर्गगायकदेवयोनिः। स तु
अश्वमुखत्वात् कुत्सितनरः स्वर्गगायकः तुम्बुरु-
प्रभृतिः। तत्पर्य्यायः। किम्पुरुषः २ तुरङ्गवदनः ३
मयुः ४। इत्यमरः।१।१।७४॥
अश्वमुखः ५ गीतमोदी ६ हरिणनर्त्तकः ७।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,—
“राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा।
दक्षाश्च मनुजव्याघ्र! पुत्त्रास्तस्य च धीमतः”॥

इति महाभारते।१।६६।७॥)
अर्हदुपासकविशेषः॥ इति हेमचन्द्रः॥
किन्नरेशः, पुं, (किन्नराणां ईशो राजा।)
इत्यमरः।१।१।७२॥
किन्नरेश्वरः, पुं, (किन्नराणां ईश्वरः।) कुबेरः। इति
हलायुधः॥
किन्नु, व्य, (किं च नु च। इति द्वन्द्वसमासः।) प्रश्नः॥
(यथा हि रामायणे।२।७४।३।
“किन्न तेऽदोषयद्राजा रामो वा भृशधार्म्मिकः।
ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ”॥)
वितर्कः। (यथा शकुन्तलायां १ अङ्के।
“किन्नु खलु यथा वयमस्यामेवमियमस्मान् प्रति
स्यात्”॥) स्थानम्। सादृश्यम्। करणम्। इति
जटाधरः॥
किम्, व्य, (कु + बाहुलकात् डिम्।) कुत्सा।
(यथा गोः रामायणे।१।२२।२१।
“देवदानवगन्धर्व्वा यक्षाः पतगपन्नगाः।
न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि”॥)
वितर्कः। (यथा, हितोपदेशे।
“किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञा-
स्यामि तावत्”॥) निषेधः। प्रश्नः। इतिमेदिनी॥
किम्, त्रि, क्षेपः। वितर्कः। निन्दा। परिप्रश्नः।
इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः ११।१६५।
“प्रयतं परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम्”॥
किमपि अनिर्व्वचनीयम्। यथा, विष्णुपुराणे
१।१६।७५।
“तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषाणां
अगोचरे यत् परमात्मरूपम्।
किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति
तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय”॥)
किमिच्छकः, पुं, (किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं का-
यति शब्दायतेऽत्र। निपातनात् साधुः।) व्रत-
विशेषः। तद्विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच।
“अथ साऽवीक्षितो माता वीरा वीरप्रजावती।
पुण्येऽहनि समाहूय प्राह पुत्त्रमवीक्षितम्॥
पुत्त्राहमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना।
उपवासं करिष्यामि दुष्करोऽयं किमिच्छकः॥
स चायत्तस्तव पितुस्त्वया साध्यो मयापि वा।
प्रतिज्ञाते त्वया पुत्त्र! ततस्तत्र यताम्यहम्॥
द्रव्यस्यार्द्धं महाकोषात् तव दास्याम्यहं पितुः।
धनं ते पितुरायत्तमनुज्ञातासि तेन च॥
क्लेशसाध्यो ममायत्तः स हि श्रेयो भविष्यति।
साध्यो भविष्यो यदि ते कश्चिद्बलपराक्रमैः॥
स ते साध्योऽन्यथा वापि दुःखसाध्यो भविष्यति।
तत्त्वं प्रतिज्ञां कुरुषे यदि पुत्त्राच वै व्रते॥
तदेतदहमारप्स्ये बाध्यतां यन्मतं तव।
अवीक्षिदुवाच।
वित्तं मे पितुरायत्तं ममैश्वर्य्यं न तत्र वै।
यन्मच्छरीरनिष्पाद्यं तत् करिष्ये त्वयोदितम्॥
किमिच्छकं व्रतं मातर्निश्चिन्ता भव निर्व्यथा।
राज्ञा पित्राभ्यनुज्ञातं यदि वित्तेश्वरेण मे॥

मार्कण्डेय उवाच।
सा राजमहिषी तद्व्रतं समुपोषिता।
तं साऽकरोत् पूजां राजराजस्य संयता॥
निधानामधिपेशायां निधिपालबलस्य च।
लक्ष्म्याश्च परया भक्त्या यतवाक्कायमानसा॥
विविक्ते तु गृहान्तस्थः सोऽथ राजा करन्धमः
आसीन उक्तः सचिवैर्नीतिशास्त्रविशारदैः॥
सचिवा ऊचुः।
राजन् वयःपरिणतं तवैवं शासतो महीम्।
एकस्ते तनयोऽवीक्षित् त्यक्तदारपरिग्रहः॥
अपुत्त्रः स वने निष्ठां यदा भूप! गमिष्यति।
तदारिपक्षं पृथिवी निश्चितं तव यास्यति॥
वंशक्षयस्ते भविता पितृपिण्डोदकक्षयः।
एतन्महत्ते विवरं क्रिया ह्यन्या भविष्यति॥
तस्मात् कुरु तथा भूप! यथा ते तनयः पुनः।
करोति सततं बुद्धिं पितॄणामुपकारिणीम्॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच।
एतस्मिन्नन्तरे शब्दं शुश्राव जगतीपतिः।
पुरोहितस्य वीराया गदतोऽर्थिजनं प्रति॥
कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति।
करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता।
राजपुत्त्रोऽप्यवीक्षित्तु श्रुत्वा पौरोहितं वचः।
प्रत्युवाचार्थिनः सर्व्वान् राजद्वारमुपागतान्॥
मया साध्यं शरीरेण यस्य किञ्चित् ब्रवीतु सः।
मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता॥
शृण्वन्तु मेऽर्थिनः सर्व्वे प्रतिज्ञातं मयात्र च।
किमिच्छथ ददाम्येष क्रियमाणे किमिच्छके॥
मार्कण्डेय उवाच।
ततो राजा निशम्यैतत् वाक्यं पुत्त्रमुखाच्युतम्।
समुपेत्याब्रवीत् पुत्त्रमहमर्थी प्रयच्छ मे॥
अवीक्षिदुवाच।
दातव्यं यन्मया तात! भवते तद्ब्रवीहि माम्।
कर्त्तव्यं दुष्करं वा ते साध्यं दुःसाध्यमेव च॥
राजोवाच।
यदि सत्यप्रतिज्ञस्त्वं ददासि च किमिच्छकम्।
पौत्त्रस्य दर्शय मुखं ममोत्सङ्गगतस्य तत्॥
अवीक्षिदुवाच।
अहं तवैव तनयो ब्रह्मचर्य्यञ्च मे नृप!।
न मे पुत्त्रोऽस्ति पौत्त्रस्य दर्शयामि कथं मुखम्॥
राजोवाच।
पापाय ब्रह्मचर्य्यं ते यदिदं धार्य्यते त्वया।
तस्मात्त्वं मोचयात्मानं मम पौत्त्रं प्रदर्शय॥
अवीक्षिदुवाच।
विरमास्मान्महाराज! यदन्यत्तत् समादिश।
वैराग्येण मया त्यक्तः स्त्रीसम्भोगस्तथा रसः॥
राजोवाच।
बहुभिर्युध्यमानस्य न दृष्टो वैरिभिर्जयः।
तत्रापि यदि वैराग्यमुपैषि तदपण्डितः॥
किं वा नो बहुनोक्तेन ब्रह्मचर्य्यं परित्यज।
मातुस्त्वमिच्छया वक्त्रं पौत्त्रस्य मम दर्शय॥
मार्कण्डेय उवाच।
यदा स बहुशस्तेन प्रोक्तः पुत्त्रेण पार्थिवः।

धर । (यथा, महाभारते १२ । ५३ । ३१ ।
"किङ्किणीस्वननिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पने" ।)
विकङ्कतवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

किङ्किर, क्ली, (कि कुत्सित मदवारि किरति विक्षिपति । कृ+क ।) गजकुम्भ । इति सारस्वत ।

किङ्किर, पु, (किमपि अनिर्वचनीय मधुरास्फुट किरति रौति । किञ्चित् किरति क्षिपति चित्त विरहिणा वा ।) कोकिल । भ्रमर । घोटकः । कामदेव । इति सारस्वत ।

किङ्किरा, स्त्री, (किञ्चित् कुत्सित वा किरति शरीरात् नि सरति । कि+कृ+क टाप् च ।) रक्तम् । इति सारस्वत ।

किङ्किरात, पु, (किङ्किर रक्तवर्णत्व अतति पुष्पकाले निरन्तर प्राप्नोति । अत+अण ।) अशोक वृक्ष । कामदेव । शुकपक्षी । कोकिल । इति सारस्वत । रक्ताम्लान । राङ्गा झाँटी इति भाषा । इति जटाधरः । पुष्पवृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । हेमगौर २ पीतक ३ पीतभद्रक ४ विप्रशोभी ५ पीताम्लान ६ षट्पदानन्द ७ । अस्य गुणा । कषायत्वम् । उष्णत्वम । तिक्तत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । कफवायुवगड्शोथरक्तत्वग्दोष नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट । तत्पर्य्यायगुणा ।
"किङ्किरातो हेमगौर पीतक पीतभद्रक ।
किङ्किरातो हिमस्तिक्त कषायश्च सरेदसौ ।
कफपित्ततृषादाहशोथवमिक्रिमीन्" ।
इति भावप्रकाश ।

किङ्किशाल, पु, (किङ्किराय रक्तत्वाय अलति । पर्य्याप्नोति । अल+अच् । किङ्किरेण रक्तत्वेनाणति वा । वर्व्वूरवृक्ष । इति वैद्यकम् ।

किङ्किरी, [न्] पुं, (किङ्किर रक्तवर्णफलमस्त्यस्मिन् अस्य वा । किङ्किर+इनि ।) विकङ्कतवृक्ष । इति जटाधर । वइचि इति भाषा । (विकङ्कत शब्देऽस्य गुणादिक बोद्धव्यम् ।)

किच,व्य (किम च, च च । द्वन्द्वसमास ।) आरम्भ । साकल्यम् । इति मेदिनी । अवान्तरम् । इति जटाधर ।

किचन व्य (किम् च चन च । मुग्धबोधमते तु "किम अव्ययात् चित् चनौ" । इति चनप्रत्यय ।) असाकल्यम् । अकार्थांश । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ।

किचन, पु (किम्+चन+अच् ।) हस्तिकर्णप लाश । इति शब्दरत्नावली ।

किञ्चित् व्य, (किम् च चित् च पाणिनिमते पदद्वयम । मुग्धबोधमते तु "किम अव्ययात् चिचनौ" । इति चित्प्रत्यय ।) अल्पम् । तत्पर्य्याय । ईषत् २ मनाक ३ । असाकल्यम । यथा । असाकल्ये तु चिचन । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ।
(यथा किरातार्जुनीये ११ ।
"किञ्चित् मृदय कर्म्म न तु वस्तु परन्तपे ।
वस्तुभिर्हरिश्च न किञ्चित् कर्म्मकोटिभि" ।)

किञ्चिलिक, पु, (किञ्चित् धुनुम्पति । धुनुम्प इति सौत्रधातु । हू मत्ता । अच् । पृषोदरात् उभ यत्र उत्सादे इत्यम ।) किञ्चलुक । इत्यमरटीका ।

किञ्चुलुक, पु, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प्+हु + सञ्ज्ञाया कन ।) कीटविशेष । केँचा इति भाषा । तत्पर्य्याय । महीलता २ गण्डूपद ३ । इत्यमर । १ । १० । २२ । ("वाह्या यूका प्रसिद्धा स्यु किञ्चु लूकाश्चयान्तरा" । इति हारीते चिकित्सित स्थाने ५ अध्याये ।)

किञ्ज, क्ली, (किञ्चिज्जल यत्र । पृषोदरादित्वात् अलोपे साधु ।) किञ्जल्कम् । इति राजनिर्घण्ट ।

किञ्जल, पु, (किञ्चित् जल यत्र ।) किञ्जल्क । इति शब्दरत्नावली ।

किञ्जल्क, क्ली, (किञ्चित् जलति । जल अपवारणे + बाहुलकात् क ।) नागकेशरपुष्पम् । पद्मा भ्यन्तरस्थ केशाकार कर्णाटकवेष्टनम् । केसर इति ख्यातम । (यथा, रघु १५ । ५२ ।
"स तदन्न हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत" ।)
तत्पर्य्याय । मकरन्दम् २ केशरम् ३ पद्मकेशरम् ४ किञ्जम् ५ पीतपरागम् ६ तुङ्गम् ७ याम्येयकम् ८ । अस्य गुणा । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । आस्यव्रणापहत्वम् । शिशिरत्वम् । वश्यत्वम् । पित्ततृष्णादाहविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ।

किञ्जल्क, पुं, (किम्+जल+बाहुलकात् क ।) केशर । इत्यमर । १ । १० । ४७ । पद्मकेशर । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"किञ्जल्क केशर प्रोक्तश्चाम्पेयश्चापि स स्मृत ।
किञ्जल्क शीतलो रूक्ष कषायोग्राहकोऽपि स ।
कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित्" ।
इति भावप्रकाश । (वैद्यचक्रपाणिसंग्रहे रक्त पित्ताधिकारे दूर्व्वाद्यतैले व्यवहारो यथा,—
"दूर्व्वोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठासैलवालुका" ।)

किट गतौ । भयभीषयो । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा-पर-सक अकश-सेट ।) भीषा त्रसौ भयोत्पादना । केटति जनो व्याघ्रो जन भीषयतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ।

किटि, पुं, (केटति शत्रु प्रति वेगेन गच्छति मत्ता दीनुद्दिश्य गच्छति वा । किट्-गतौ इन् इगुप धात् कित् च ।) शूकर । इत्यमरः । २ । ५ । २ ।

किटिभ, पु, (किटिरिव भाति । भा+क ।) केश कीटः । इति हेमचन्द्र । उकुण इति भाषा ।

किट्ट, क्ली, (केटति लोहादिधातवयवात् निर्गच्छतीति । गत्यर्थैतिक्त । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नेट ।) मल । इत्यमर । ३ । २ । ६५ ।
(यदुक्त चिन्तामणौ ।
"धायमानस्य लौहस्य मल मण्डूरमुच्यते ।
यल्लौह यद्गुण प्रोक्त तत्किट्टमपि तद्गुणम्" ।
अस्य कस्यापि व्यवहारो । यथा,—)
"त्रिफलाम्ब रस मार मारकीले मलदय ।
शिलाजित्वञ्च शीत वह्नि मूत्रलमाश्मरिगुणान् ।
अथ किट्टस्य यस्य तत्पर्य्याय विगद्यते" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

किट्टवर्ज्जित, क्ली, (किट्टेन मलेन वर्ज्जितम् ।) स्वर्णम् । इति हेमचन्द्र ।

किट्टाल, पु, (किट्टेन मलेन अलति पर्य्याप्नोति । अल+अच् ।) ताम्रकलस । लौहगूथकम् इति मेदिनी ।

किण, पु, (कण् गतौ+अच । पृषोदरादित्वात अत इत्वम् ।) मांसग्रन्थि । निर्घर्षणजव्यथा चिह्नम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ । कडा इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । १६ । ८४ ।
"तदेतदाजानुविलम्बिना ते
ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिघेण भूमे-
रुपैतु योग पुनरसलेन" ।
यथा च—वाभटे उत्तरस्थाने ३७ अध्याये ।
"राजकोशातकी मूल किणो वा मथितोद्भव" ।)
घुण । इति हारावली ।

किणि, स्त्री, (किणाय तन्निरसनाय प्रभवति । बाहुलकात् इन् ।) अपामार्ग । इति शब्दरत्नावली । (अपामार्गशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्या ।)

किणिही, स्त्री, (किण अस्त्यस्मिन् अस्य वा इति इनि । किणिनो व्रणान् हन्ति । हन्+ड गौरादित्वात् ङीष् ।) अपामार्गवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ८६ । (यथास्य व्यवहारस्तथा,—
"रस शिरीषा किणिही पारिभद्रककेम्बुकात्" ।
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ।
अस्या पर्य्याया यथा,—
"अपामार्गस्तु शिखरी ह्यध शल्यो मयूरक ।
मर्कटी दुर्ग्रहा च पि किणिही खरमञ्जरी" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

किण्व, क्ली, (कण+"उल्वादयश्च" । उणा ४ । ९५ इति साधु । यद्वा "अशूप्रुषि लटीति" । उणा १ । १५१ । इति क्वन् बहुलवचनादित्वम् ।) सुरा बीजम् । (यथा, मनु । ८ । ३२६ ।
"सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च" ।)
पापम् । इति मेदिनी ।

किण्व, पु, क्ली, (कण्+"अशूप्रुषीति" उणा १ । १५१ । इति क्वन् बहुलवचनादित्वम् ।) सुरा बीजम् । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरत ।

कित सशये । इच्छाया । वासे । आरोग्ये । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा-पर-अक-सकश-सेट ।) विचिकित्सति मन सशेते इत्यर्थ । आरोग्ये चिकित्स्यातुर वैद्य । इच्छानिवासयोस्तु केत तीति वोपदेव । तत्र तिवादयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथ । इति न वनितामेतां दुर्म्मनो विचिकित्सते । इति तु अन्तर्भूतणार्थतया अभि कर्म्मरि समृत्यपप्रश्नादिना पर्कनिषधे सिद्धम् । इति दुर्गादास ।

कित र नि मतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (ह्वादि पर सक सेट् ।) र वैदिकः । नि चिकेति । इति दुर्गादास ।

कितव, पुं, (कित वायति कितेन वाति वा । कित+वा+क ।) अक्षदेवी । (यथा, मनु । ९ । २५९ ।
"शटिप्यचामधोयान दृष्टान कितवन्तथा ।

याजयन्ति च ये मूढांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्”।)
धुस्तूरः। इत्यमरः। २। ४। ७१॥
(“कितवाङ्ग्रयोर्बीजं नागरं सहरीतकम्।
चूर्णीकृत्यार्द्रकरसैः” इति वैद्यककषायसंग्रहे
कासाधिकारे शाम्भरीगुड़िकायाम्।) मत्तः।
वञ्चकः। इति मेदिनी॥
(यथा, भागवते। ८। २०। ३।
“स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम्।
प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राह्लादिः कितवो यथा”॥
धूर्त्तः। यथा, आर्य्यासप्तशती ३३।
“अस्थिररागः कितवो मानी चपलो विदूषकश्च-
मसि। मम सख्याः मनसि करे पश्यामि यथा
ऋजुर्भवसि”।) खलः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा महाभारते। १। १। १५६।
“यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः”।)
रोचनगामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः राज-
निर्घण्टश्च॥

किन्तनुः, पुं, (किं कुत्सिता तनुरस्य।) अष्टपादः।
इति त्रिकाण्डशेषः। माकड़सा इति भाषा॥

किन्तमाम्, व्य, (कुत्सितार्थे किम्। बहूनां मध्ये
एकस्य अतिशये तमप्। “किमेत्तिङव्ययेति”। ५।
४। ११। इति आमुः।) एष्वेकतमम्। इति
शब्दरत्नावली॥ इदमेषामतिशयेन किम्। इति
व्याकरणम्॥

किन्तरां, व्य, (द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमुश्च।)
एष्वेकतरम्। इति शब्दरत्नावली॥ इदमनयो-
रतिशयेन किम्। किम् शब्दोऽत्र कुत्सार्थः।
अतिकुत्सितं रूपमित्यर्थः। इति मुग्धबोध-
टीकायां दुर्गादासः॥

किन्तु, व्य, (किं च तु च इति द्वन्द्वसमासः।) कि-
म्पुनः। प्रागुक्तविरुद्धार्थम्। यथा,—
“भद्राभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम्”।
इति प्राचीनाः॥

किन्तुघ्नः, पुं, बवादेकादशकरणान्तर्गतशेषकरणम्।
इति दीपिका॥ तत्र जातफलम्।
“मित्रामित्रे नैव किञ्चित् विशेषो
धर्म्माधर्म्मे तुल्यता मानवस्य।
स्तोत्रे वादे सर्व्वदा प्रीतियुक्तः
किन्तुघ्नाख्ये यस्य नूनं जनिः स्यात्”॥
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

किन्धी, [न्] पुं, (किं कुत्सिता धीरस्यास्य। इनिः।)
अश्वः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

किन्नरः, पुं स्त्री, (किं कुत्सितो नरः। अश्वमुखत्वा-
त्तथात्वम्।) स्वनामख्यातदेवयोनिः। स तु
अश्वमुखत्वात् कुत्सितनरः स्वर्गगायकः तुम्बुरु-
प्रभृतिः। तत्पर्य्यायः। किम्पुरुषः २ तुरङ्गवदनः ३
मयुः ४। इत्यमरः। १। १। ७४॥
अश्वमुखः ५ गीतमोदी ६ हरिणनर्त्तकः ७।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,—
“राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा।
यक्षाश्च मनुजव्याघ्र! पुत्त्रास्तस्य च धीमतः”॥
इति महाभारते। १। ६६। ७।)
अर्हदुपासकविशेषः॥ इति हेमचन्द्रः॥

किन्नरेशः, पुं, (किन्नराणां ईशो राजा।) कुवेरः।
इत्यमरः। १। १। ७२॥

किन्नरेश्वरः, पुं, (किन्नराणां ईश्वरः।) कुवेरः। इति
हलायुधः॥

किन्नु, व्य, (किं च नु च। इति द्वन्द्वसमासः।) प्रश्नः॥
(यथा, रामायणे। २। ७४। ३।
“किन्नु तेऽदोषयद्राजा रामो वा भृशधार्म्मिकः।
ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ”॥)
वितर्कः। (यथा शकुन्तलायां १ अङ्के।
“किन्नु खलु यथा वयमस्यामेवमियमस्मान् प्रति
स्यात्”॥) स्थानम्। सादृश्यम्। करणम्। इति
जटाधरः॥

किम्, व्य, (कु + बाहुलकात् डिम्।) कुत्सा।
(यथा, रामायणे। १। २२। २१।
“देवदानवगन्धर्व्वा यक्षाः पतगपन्नगाः।
न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि”॥)
वितर्कः। (यथा, हितोपदेशे।
“किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञा-
स्यामि तावत्”॥) निषेधः। प्रश्नः। इति मेदिनी॥

किम्, त्रि, क्षेपः। वितर्कः। निन्दा। परिप्रश्नः।
इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः ११। १९५।
“प्रयतं परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम्”॥
किमपि अनिर्व्वचनीयम्। यथा, विष्णुपुराणे
१। १९। ७५।
“तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषणानां
अगोचरे यत् परमात्मरूपम्।
किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति
तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय”॥)

किमिच्छकः, पुं, (किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं का-
यति शब्दायतेऽत्र। निपातनात् साधुः।) व्रत-
विशेषः। तद्विवरणं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच।

“अथ साऽवीक्षितो माता वीरा वीरप्रजावती।
पुण्येऽहनि समाहूय प्राह पुत्त्रमवीक्षितम्॥
पुत्त्राहमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना।
उपवासं करिष्यामि दुष्करोऽयं किमिच्छकः॥
स चायत्तस्तव पितुस्त्वया साध्यो मयापि वा।
प्रतिज्ञाते त्वया पुत्त्र! ततस्तत्र यताम्यहम्॥
द्रव्यस्यार्द्धं महाकोषात् तव दास्याम्यहं पितुः।
धनं ते पितुरायत्तमनुज्ञातास्मि तेन च॥
क्लेशसाध्यो ममायत्तः स हि श्रेयो भविष्यति।
साध्यो भविष्यो यदि ते कश्चिद्बलपराक्रमैः॥
स ते साध्योऽन्यथा वापि दुःखसाध्यो भविष्यति।
तत्त्वं प्रतिज्ञां कुरुषे यदि पुत्त्राच वै व्रते॥
तदेतदहमारप्स्ये कथ्यतां यन्मतं तव।

अवीक्षिदुवाच।

वित्तं मे पितुरायत्तं नेशत्वं न तत्र वै।
यन्मच्छरीरनिष्पाद्यं तत् करिष्ये त्वयोदितम्॥
किमिच्छकं व्रतं मातर्निश्चिन्ता भव निर्व्यथा।
राज्ञा पित्राभ्यनुज्ञातं यदि वित्तेश्वरेण मे॥

मार्कण्डेय उवाच।

ततः सा राजमहिषी तद्व्रतं समुपोषिता।
यथोक्तं साऽकरोत् पूजां राजराजस्य संयता॥
निधीनामप्यशेषाणां निधिपालबलस्य च।
लक्ष्म्याश्च परया भक्त्या यतवाक्कायमानसा॥
विविक्ते तु गृहान्तःस्थः सोऽथ राजा करन्धमः।
आसीन उक्तः सचिवैर्नीतिशास्त्रविशारदैः॥

सचिवा ऊचुः।

राजन् वयःपरिणतं तवैवं शासतो महीम्।
एकस्ते तनयोऽवीक्षित् व्यक्तदारपरिग्रहः॥
अपुत्त्रः स वने निष्ठां यदा भूप! गमिष्यति।
तदारिपक्षं पृथिवी निश्चितं तव यास्यति॥
वंशच्छेदस्ते भविता पितृपिण्डोदकक्षयः।
एतन्महत्ते विवरं क्रिया ह्यन्या भविष्यति॥
तस्मात् कुरु तथा भूप! यथा ते तनयः पुनः।
करोति सततं बुद्धिं पितॄणामुपकारिणीम्॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

एतस्मिन्नन्तरे शब्दं शुश्राव जगतीपतिः।
पुरोहितस्य वीरायाः गदतोऽर्थिजनं प्रति॥
कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति।
करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता।
राजपुत्त्रोऽप्यवीक्षित्तु श्रुत्वा पौरोहितं वचः।
प्रत्युवाचार्थिनः सर्व्वान् राजद्वारमुपागतान्॥
मया साध्यं शरीरेण यस्य किञ्चित् ब्रवीतु सः।
मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता॥
शृण्वन्तु मेऽर्थिनः सर्व्वे प्रतिज्ञातं मयात्र च।
किमिच्छथ ददाम्येष क्रियमाणे किमिच्छके॥

मार्कण्डेय उवाच।

ततो राजा निशम्यैतत् वाक्यं पुत्त्रमुखाच्च्युतम्।
समुपेत्याब्रवीत् पुत्त्रमहमर्थी प्रयच्छ मे॥

अवीक्षिदुवाच।

दातव्यं यन्मया तात! भवते तद्ब्रवीहि माम्।
कर्त्तव्यं दुष्करं वा ते साध्यं दुःसाध्यमेव च॥

राजोवाच।

यदि सत्यप्रतिज्ञस्त्वं ददासि च किमिच्छकम्।
पौत्त्रस्य दर्शय मुखं ममोत्सङ्गगतस्य तत्॥

अवीक्षिदुवाच।

अहं तवैव तनयो ब्रह्मचर्य्यश्च मे नृप!।
न मे पुत्त्रोऽस्ति पौत्त्रस्य दर्शयामि कथं मुखम्॥

राजोवाच।

पापाय ब्रह्मचर्य्यं ते यदिदं धार्य्यते त्वया।
तस्मात्त्वं मोचयात्मानं मम पौत्त्रं प्रदर्शय॥

अवीक्षिदुवाच।

विरमास्मान्महाराज! यदन्यत्तत् समादिश।
वैराग्येण मया त्यक्तः स्त्रीसम्भोगस्तथा रसः॥

राजोवाच।

बहुभिर्बध्यमानस्य न दृष्टो वैरिभिर्जयः।
तथापि यदि वैराग्यमुपैषि तदपण्डितः॥
किं वा नो बहुनोक्तेन ब्रह्मचर्य्यं परित्यज।
मातुस्त्वमिच्छया वक्त्रं पौत्त्रस्य मम दर्शय॥

मार्कण्डेय उवाच।

यदा स बहुशस्तेन प्रोक्तः पुत्त्रेण पार्थिवः।

नान्यत् प्रार्थयते किञ्चित् तदा पुत्त्रोऽभीत पुनः ॥
दत्त्वा किमिच्छक तुभ्य प्राप्तोऽहं तात । सङ्कटम् ।
तत् करिष्यामि निर्लज्जोभूयो दारपरिग्रहम् ॥
स्त्रिया समक्षं विजित पतितो धरणीतले ।
स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तातैतदतिदुष्करम् ॥
तथापि किं करोम्येष सत्यपाशवशङ्गत ।
करिष्यामि यथात्थ त्व मुच्यतां निजशासनम्' ।
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अवीक्षिच्चरितनामाध्याय ॥

किमु, अ, (किम् च उच इति द्वन्द्वसमास ।) सम्भावना । विमर्ष । इति मेदिनी । (यथा —
"निर्व्वाणदीपे किमुतैलदान" इति शिष्टोक्ति ॥)

किमुत, अ, (किम् च उत् च इति द्वन्द्वसमास ।) प्रश्न । वितर्क । विकल्प । अतिशय । इति मेदिनी ॥

किम्पच, त्रि, (किं कुत्सित अतिथ्यादिभ्योऽप्रदाय केवल स्वोदरमात्रपूरणायैव पचतीति । किम् + पच् + अच् ।) किम्पचान । इत्यमरटीकाया राय मुकुट ॥

किम्पचान, त्रि, (किं कुत्सित कस्मैचिदपि न दत्त्वा केवल आत्मार्थं पचतीति । पच् + आनच् ।) कृपण । इत्यमर । ३ । १ । ४८ ॥

किम्पाक, त्रि, (किं कथमपि पाक शिक्षाप्रकारो यस्य ।) माढ्यासित । इति जटाधर ॥

किम्पाक, पु, (कुत्सितः पाक परिणामो यस्य ।) महाकाललता । इति रत्नमाला । माकाल इति भाषा ॥ (यथा, हे रामायणे २ । ६६ । ६ ।
"न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्पाकमिव भक्षयन्" ॥
महाकालशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

किम्पुरुष, पुं, (कुत्सित पुरुष ।) किन्नर । इत्यमरः । १ । १ । ७४ । (यथा, कुमारे १ । १४ ।
"पुष्यामवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुख किम्पुरुषश्चुचुम्बे" ॥)
लोकभेद । इति मेदिनी ॥ (अग्निध्रस्य नवपुत्रा न्यामक यथा, विष्णुपुराणे २ । १ । १६, १९ ।
"जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभि किम्पुरुषश्चैव हरिवर्षं इलावृत" ।
"हेमकूट तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय स" ॥
किम्पुरुष इति राजा यस्य वर्षस्य ।) जम्बूद्वीपस्य नव खण्डान्तर्गत हिमाचलहेमकूटयोर्मध्यवर्त्ति वर्षम् । इति श्रीमा॰ ५तम् । कुत्सितपुरुष । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥

किम्पुरुषेश्वर, पुं, (किम्पुरुषाणां ईश्वरः शास्ता राजा वा ।) कुबेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

किम्पूरुष, क्ली, (किम्पूरुष इत्याख्या यस्य वर्षस्य ।) किम्पुरुषवर्षम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

किम्भरा, स्त्री, (किञ्चित् बिभर्त्ति । किम् + भृ + अच् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कियत्, त्रि किम्परिमाणमस्य ("किमिदम्भ्यां वो घ" । ५ । २ । ४० । इति वतुप् । किमः क्यादेशः । वस्य घ ।) कियत् परिमाणम् । कतो इति भाषा ॥
("गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा" ॥
इति साहित्यदर्पणम् ॥)

कियदेतिका, स्त्री, उत्साह । उद्योग । इति हेमचन्द्र ॥

कियाह, पु, (कियान् रक्तवर्णं इव । पृषोदरादित्वात् निपातनात् साधु ।) रक्तवर्णघोटक । इति हेमचन्द्र ॥

किर, पु, (किरति विक्षिपति भक्ष्योपलक्षितस्थलम् । कॄ + क ।) शूकर । इत्यमर । २ । ५ । २ ॥

किरक, पुं, (किरति लिखतीति । कॄ + ण्वुल् ।) लेखक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

किरण, पुं, (कीर्य्यन्ते विक्षिप्यन्ते रश्मय अस्मात् 'कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्य क्यु' । उणा॰ २ । ८१ । इति क्यु ।) सूर्य्य । इति हेमचन्द्र ॥ (कीर्य्यते परित क्षिप्यतेऽसौ । कॄ + कर्म्मणि क्यु ।) सूर्य्यरश्मिरिति भगीरथमाधवौ ॥ चन्द्रसूर्य्ययोरश्मिरिति रायमुकुट ॥ रत्नरश्मौ गभस्तिशब्दप्रयोगात् सामान्यरश्मि । तथा च भट्टि । १ । ६ ।
"ऊर्द्ध्वस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या" । इति मञ्जरी । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्याय । अस्र २ मयूख ३ अंशु ४ गभस्ति ५ घृणि ६ घृष्णि ७ भानु ८ कर ९ मरीचि १० दीधिति ११ । इत्यमर । १ । ३ । ३३ ॥ त्विट् १२ द्युति १३ आभा १४ प्रभा १५ विभा १६ रुक् १७ रुचि १८ भा १९ छविः २० दीप्ति २१ रश्मि २२ अभीषु २३ मह २४ ज्योतिः २५ सह २६ रोचि २७ शोचि २८ त्विषा २९ पृश्नि ३० प्रकाश ३१ आतप ३२ द्योतः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पादः ३४ आलोक ३५ वसु ३६ अर्चि ३७ भास ३८ धर्म्म ३९ लोक ४० अर्चि ४१ भासः ४२ वीचि ४३ हेति ४४ धाम ४५ वर्ष ४६ शुष्म ४७ तेज ४८ ओज ४९ । इति जटाधर ॥ (यथा, रघुवंशे ५ । ७४ ।
"भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहार
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्या प्रदीपा" ॥)

किरणमाली, [न्] पुं, (किरणानां माला अस्त्यस्य । किरणमाला + इनिः ।) सूर्य्यं । इति हारावली ॥

किरात, पुं, (किर अवस्करादेर्निक्षेपस्थानभूमि अतति सतत गच्छतीति । अत + अण् । यद्वा किर शूकरादिक अतति हिनस्तीति । अण् ।) म्लेच्छभेद ॥ (निषादः । यथा, किराते १२ । ५५ ।
'कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना
मन्वीत स कतिपयैः किरातवर्य्यै" ॥)
भूनिम्बः । (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे २ अः । १७ श्लोके ।
"पर्पटाब्दामृताविश्वकिरातैः साधित जलम् ।
पञ्चभद्रमिद ज्ञेय वातपित्तज्वरापहम्" ॥)
अल्पतनु । इति मेदिनी । घोटकरक्षकः । इति सारस्वत ॥

करातक, पुं, (किरात एव । स्वार्थे कन् ।) भूनिम्ब इति राजनिर्घण्टः ॥

किराततिक्त, पुं, (किरातः भूनिम्बस्तद्वत् तिक्तः ।) क्षुपविशेष । चिराता इति भाषा । तत्पर्य्याय । भूनिम्ब २ अनार्य्यतिक्त ३ । इत्यमर । २ । ४ । १४३ ॥ कैरातम् ४ काण्डतिक्तक ५ । इति रत्नमाला ॥ किरातक ६ इति जटाधर ॥ चिरतिक्त ७ चिरातिक्त ८ तिक्तक ९ सुतिक्तक १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुतिक्त ११ रामसेनक १२ ॥ अस्य गुणा । वायुवृद्धिकारित्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥
"किराततिक्तोऽन्यो नैपाल सार्द्धतिक्तो ज्वरान्तक ।
किरात सारको रूक्ष शीतलस्तिक्तको लघु ॥
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत् ।
कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत्" ॥
इति भावप्रकाश ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ भूनिम्बशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
("किराततिक्तममृता द्राक्षामामलकीं शठी ।
निष्क्वाथ्य पित्तानिलजे क्वाथन्तु सगुड पिबेत् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

किराताशी, [न्] पु, (किरातान् निषादान् अश्नातीति । अश भोजने + णिनि ।) गरुड़ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरण यथा महाभारते १ । २८ अध्याये ।
"इत्युक्तो गरुड सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्त्तु भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥
विनतोवाच ।
समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् ।
निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय ।
नच ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्य्या बुद्धि कथञ्चन" ॥)

किराति, स्त्री, (किरेण समन्तात् जलक्षेपेण अतति गच्छतीति । अत + इन् ।) गङ्गा । इति जटाधर ॥

किरातिनी, स्त्री, (किरात देश उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या । इनि । ङीप् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥ (जटामांसीशब्देऽस्या गुणादिविषयो ज्ञेय ॥)

किराती, स्त्री, (किराति + वा ङीष् ।) दुर्गा । गङ्गा कुट्टिनी । इति मेदिनी ॥ स्वर्गगङ्गा । इति शब्दमाला ॥

किरि, पुं, (किरति समभूमिम् । "कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्य" । उणा॰ ४ । १४२ । इति इप्रत्यय ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

किरिटि, स्त्री, (किरिणा शूकरेण टल्यते विक्लव्यते । टल विक्लवे + डिः ।) हिन्तालफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किरीट, पु क्ली, (किरति कीर्य्यतेऽनेन वा । "कॄतॄकृपिभ्य कीटन्" । उणा॰ ४ । १८४ इति कीटन् ।) मुकुटः । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ॥

किरिटी, [न्] पुं, (किरीटोऽस्त्यस्य । किरीट + इनि ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १७ ।
'पुरा शक्रेण मे दत्त युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीट मूर्द्ध्नि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्" ॥)
किरीटयुक्ते त्रि । (यथा भगवद्गीतायां ११ । १७ ।
"किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च तेजोराशिं सर्व्वतो

दीप्तिमन्तम्। पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्” ॥)

किम्मीं, स्त्री, (कृ+कि+निपातनात् मुट्। ततो ङीप्।) पलालः। गृहम्। स्वर्णपुत्तलिका। इति मेदिनी ॥ लोहपुत्तलिका। इति विश्वः ॥

किम्मीरः, पुं, (कृ+गम्भीरादित्वात् ईरन् निपातनात् साधुः।) नागरङ्गवृक्षः। राक्षसविशेषः। (यथा महाभारते ३। ११। २२।
“प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्।
अहं बकस्य वै भ्राता किम्मीर इति विश्रुतः” ॥)
कर्व्वूरवर्णः। इति मेदिनी ॥ तद्वर्णयुक्ते त्रि। इत्यमरः। १। ५। १७ ॥

किम्मीरजित्, पुं, (किम्मीरं जितवान्। जि+भूते क्विप्।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (किम्मीरवधकथा महाभारते ३। ११ अध्याये उक्ता। तद्यथा,—
“प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्।
अहं बकस्य वै भ्राता किम्मीर इति विश्रुतः ॥
वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः।
युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥
के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम्।
युधि निर्जित्य वः सर्व्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः” ॥
वैशम्पायन उवाच।
“युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः।
आचचक्षे ततः सर्व्वं गोत्रनामादि भारत!” ॥
“किम्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या दैवैरिदं मम।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥
भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम् ॥
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम्।
अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः ॥
वेत्रकीयगृहे राजन्! ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा।
विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम्” ॥
“यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै।
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर!” ॥
“एवमुक्तस्तु धर्म्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः।
नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥
ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम्।
दशव्याममथोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा” ॥
“किम्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम्।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत” ॥
“तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम्।
उभावपि चकाशेते प्रहृष्टौ वृषभाविव ॥
तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दीप्तयोः” ॥
“तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा।
शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥
अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥
स भीमेन परामृष्टो दुर्व्वलो बलिना रणे।
व्यस्पन्दत यथा प्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥
तत एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः।
योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रसनया यथा ॥
विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतनम् ॥
तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः।
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥
अथ शर्करसर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम्।
भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥
हिड़िम्बबकयोः पाप! न त्वमश्रुप्रमार्जनम्।
करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः।
विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज” ॥ * ॥)

किम्मीरत्वक् [च्] स्त्री, (किम्मीरा चित्रा त्वक् यस्य।) नारङ्गवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नारङ्गनागरङ्गशब्दयोरस्या गुणादयो बोध्याः ॥)

किम्मीरभित् [द्] पुं, (किम्मीरं राक्षसविशेषं भिन्नवान्। भिद्+क्विप् भूते।) भीमसेनः। इति भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं किम्मीरजित्-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किम्मीरसूदनः, पुं, (किम्मीरं सूदयति हन्तीति। सूद+णिच्+ल्युः। कर्त्तृविवक्षावशात् क्वचिद् भूतार्थे वा।) भीमसेनः। इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणं किम्मीरजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किल क नुदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क केलयति। नुदिरिति णुद औश् प्रेरणे इत्यस्य औणादिकक्विप्रत्यये रूपम्। इति दुर्गादासः ॥

किल श श्वैत्ये। क्रीड़े। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट्।) श किलति प्रासादः शिशुर्व्वा। केलिता। इति दुर्गादासः ॥

किल, व्य, (किल+कः।) वार्त्ता। सम्भाव्यम्। इत्यमरः। ३। ३। २५३ ॥ निश्चयः। इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा शाकुन्तले १माङ्के दुष्मन्तोक्तिः।
“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति” ॥)
अनुनयार्थम् इति मेदिनी ॥

किलकिञ्चितं, क्ली, (किल अलीकेन किं ईषत् चितं रचितम्।) हावः। शृङ्गारभावजा क्रिया। इति जटाधरः ॥ तस्य लक्षणम्।
यथा, अलङ्कारकौस्तुभे।
“गर्व्वाऽभिलासरुदितस्मितासूयाभयक्रुधाम्।
सङ्करीकरणं यत् स्यादुच्यते किलकिञ्चितम्” ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ३। १०९।
“स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम्।
साङ्कर्य्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्” ॥
उदाहरणं तत्रैव यथा,—
“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः।
कामिनः स कुरुते करभोरु
हारिशुष्करुदितञ्च सुखेऽपि” ॥)

किलकिला, स्त्री, (किल+कः। प्रकारे वीप्सायां वा द्वित्वम्। स्त्रियां टाप्।) हर्षध्वनिः। किलकिलशब्द इति यावत्। तत्पर्य्यायः। हर्षस्वनः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(“आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पार्थिवे”। इति महाभारते १। ६९। ६ ॥)

किलाटः, पुं, क्षीरविकृतिः। इति जटाधरः ॥ दधिकूर्च्चिकातक्रकूर्च्चिकयोः पिण्डः। अस्य गुणाः। शीतत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। गौल्यत्वम्। रुच्यत्वम्। पित्तापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
(“नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः” ॥ इति भावप्रकाशः। तथा चरके सूत्रस्थाने। २७ अध्याये ॥
“पीयूषो मोरटश्चैव किलाटा विविधाश्च ये।
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व्व एते सुखप्रदाः ॥
गुरवस्तर्पणा वृष्या वृंहणाः पवनापहाः” ॥
अस्योत्पत्तिविवरणं यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ किलाटकः शिशिरी इति लोके।
“अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः”।
क्षीरशाकं तुषिभरा इति लोके।
“दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा।
द्रवभावेन रहितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥
नष्टदुग्धं भवन्नीरं मोरटञ्चेत्तटोऽब्रवीत्।
पेयूषञ्च किलाटञ्च क्षीरशाकं तथैव च ॥
तक्रपिण्ड इमे वृष्या वृंहणा बलवर्द्धनाः।
गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः ॥
दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विदग्धौ चाभिपूजिताः।
मुखशोषतृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत्”।)

किलाटी, स्त्री, (किलाट+गौरादित्वात् ङीष्।) क्षीरविकृतिः। तत्पर्य्यायः। कूर्च्चिका २। इति हेमचन्द्रः ॥ (कूर्च्चिकाशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः ॥)

किलाटी, [न्] पुं, (किलतीति। किल+कः। अट+णिनिः। ततः। किलश्चासौ आटी चेति कर्म्मधारयः। यद्वा किलमटतीति।) वंशः। इति हारावली ॥ बाँश् इति भाषा ॥

किलासं, क्ली, (किलं वर्णं अस्यति क्षिपति विकृतिं करोति इति यावत्। किल+अस+“कर्म्मण्यण्”। ३।२।१। इति अण्।) रोगविशेषः। छुली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सिध्म २। इत्यमरः। २।६।५३ ॥ सिध्मम् ३। इति भरतः ॥ त्वक्पुष्पम् ४ त्वक्पुष्पी ५। इति हेमचन्द्रः ॥
(“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च तत्।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥
वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥
सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्।
वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥
अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा” ॥

मान्यत् प्रार्थयते किञ्चित् तदा पुत्रोऽब्रवीत् पुनः ।
दत्त्वा किमिच्छकं तुभ्यं प्राप्नोऽस्मि तात । सङ्कटम् ।
तत् करिष्यामि निर्लज्जीभूयो दारपरिग्रहम् ।
स्त्रियः समस्तं विजितं पतितो धरणीतले ।
स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तातैतदतिदुष्करम् ।
तथापि किं करोम्येष सत्यपाशवशङ्कृत ।
करिष्यामि यथात्थ त्वं भुञ्जता निजशासनम् ’ ।
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अवीक्षिच्चरितनामाध्यायः ॥

किमु, अ, (किम् च उच इति द्वन्द्वसमासः ।) सम्भावना । विमर्षः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
“निर्व्वाणदीपे किमु तैलदानं” इति शिष्टोक्तिः ॥)

किमुत, अ, (किम् च उत् च इति द्वन्द्वसमासः ।) प्रश्नः । वितर्कः । विकल्पः । अतिशयः । इति मेदिनी ॥

किम्पच, त्रि, (किं कुत्सितं अतिथ्यादिभ्योऽप्रदाय केवलं स्वोदरमात्रपूरणायैव पचतीति । किम् + पच् + अच् ।) किम्पचानः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

किम्पचानः, त्रि, (किं कुत्सितं कस्मैचिदपि न दत्त्वा केवलं आत्मार्थं पचतीति । पच् + आनश् ।) कृपणः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥

किम्पाकः, त्रि, (किं कथमपि पाकः शिल्पप्रकारो यस्य ।) माढ्यासितः । इति जटाधरः ॥

किम्पाकः, पुं, (कुत्सितः पाकः परिणामो यस्य ।) महाकालजता । इति रत्नमाला । माकाल इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे २ । ६६ । ६ ।
“न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्पाकमिव भक्षयन्” ॥
महाकालशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

किम्पुरुषः, पुं, (कुत्सितः पुरुषः ।) किन्नरः । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ (यथा, कुमारे १ । १४ ।
“शब्दायमानाः वेणून्‌ कीचकान्‌ मारुतपूर्णरन्ध्रैः ।
किम्पुरुषाः शुभ्रे” ॥)
लोकभेदः । इति मेदिनी ॥ (अग्नीध्रस्य नवपुत्रान्तर्गतः यथा, विष्णुपुराणे २ । १ । १६, १८ ।
“जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्षं इलावृतः” ।
“हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः” ।
किम्पुरुष इति संज्ञा यस्य वर्षस्य ।) जम्बूद्वीपस्य नववर्षान्तर्गत हिमालयहेमकूटयोर्मध्यवर्त्ति वर्षम् । इति श्रीभागवतम् ॥ कुत्सितपुरुषः । इति व्युत्पत्त्यर्थः ॥

किम्पुरुषेश्वरः, पुं, (किम्पुरुषाणां ईश्वरः शास्ता राजा वा ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

किम्पुरुषा, स्त्री, (किम्पुरुष इत्याख्या यस्य वर्षस्य ।) किम्पुरुषवर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किंमृशा, स्त्री, (किञ्चित् विमर्शः । किम् + मृश् + अच् ।) स्त्रीणामनुयायदम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कियत्, त्रि, किंपरिमाणमस्य (“ किमिदम्भ्यां वो घः ” । ५ । २ । ४० । इति वतुप् । किम क्यादेशः । वस्य घ ।) किंपरिमाणम् । कतो इति भाषा ॥
(“गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा” ॥
इति साहित्यदर्पणम् ॥)

कियदेतिका, स्त्री, उत्साहः । उद्योगः । इति हेमचन्द्रः ॥

कियाहः, पुं, (कियान् रक्तवर्णः हयः । पृषोदरादित्वात् निपातनात् साधुः ।) रक्तवर्णघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

किरः, पुं, (किरति विक्षिपति महीपलक्षितस्थलम् । कॄ + क ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

किरकः, पुं, (किरति लिखतीति । कॄ + ण्वुल् ।) लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किरणः, पुं, (कीर्य्यन्ते विक्षिप्यन्ते रश्मयः अस्मात् “कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः” । उणा २ । ८१ । इति क्युः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कीर्य्यते परितः क्षिप्यतेऽसौ । कॄ + कर्म्मणि क्युः ।) सूर्य्यरश्मिरिति भगीरथमाधवौ ॥ चन्द्रसूर्य्ययोरश्मिरिति रायमुकुटः ॥ रत्नरश्मौ गभस्तिशब्दप्रयोगात् सामान्यरश्मिः । तथा च भट्टिः । १ । ६ ।
“उर्द्धस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या” । इति मञ्जरी । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । अस्रः २ मयूखः ३ अंशुः ४ गभस्तिः ५ घृणिः ६ धृष्णिः ७ भानुः ८ करः ९ मरीचिः १० दीधितिः ११ । इत्यमरः । १ । ३ । ३३ ॥ त्विट् १२ द्युतिः १३ आभा १४ प्रभा १५ विभा १६ रुक् १७ रुचिः १८ भा १९ छविः २० दीप्तिः २१ रश्मिः २२ अभीषुः २३ महः २४ ज्योतिः २५ सहः २६ रोचिः २७ शोचिः २८ त्विषा २९ पृश्निः ३० प्रकाशः ३१ आतपः ३२ घोषः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पादः ३४ आलोकः ३५ वसुः ३६ अर्चिः ३७ भासः ३८ घर्म्मः ३९ लोकः ४० अर्चिः ४१ भासः ४२ वीचिः ४३ हेतिः ४४ धाम ४५ वर्च्चः ४६ शुष्मः ४७ तेजः ४८ ओजः ४९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुवंशे ५ । ७४ ।
‘ भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ” ॥)

किरणमाली, [न्] पुं, (किरणानां माला अस्त्यस्य । किरणमाला + इनिः ।) सूर्य्यः । इति हारावली ॥

किरातः, पुं, (किरं अवस्करादेर्निक्षेपस्थानभूमिं अतति सततं अटतीति । अत + अण् । यद्वा किरं शूकरादिकं अतति हिनस्तीति । अण् ।) म्लेच्छभेदः ॥ (निषादः । यथा, किराते १२ । ४४ ।
‘ कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेनामन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्य्यैः ” ॥)
भूनिम्बः । (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे २ अः । १७ श्लोके ।
“पर्पटाब्दामृताविश्वकिरातैः साधितं जलम् ।
पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम्” ॥)
अल्पतनुः । इति मेदिनी ॥ घोटकरक्षकः । इति सारस्वतः ॥

किरातकः, पुं, (किरात इव । स्वार्थे कन् ।) भूनिम्बः इति राजनिर्घण्टः ॥

किराततिक्तः, पुं, (किरातः भूनिम्बस्तद्वत् तिक्तः ।) वृक्षविशेषः । चिराता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भूनिम्बः २ अनार्य्यतिक्तः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १४३ ॥ कैरातम् ४ काण्डतिक्तकः ५ । इति रत्नमाला ॥ किरातकः ६ इति जटाधरः ॥ चिरतिक्तः ७ चिरातिक्तः ८ तिक्तकः ९ सुतिक्तकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुतिक्तः ११ रामसेनकः १२ ॥ अस्य गुणाः । वायुवृद्धिकारित्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
“किराततिक्तोऽन्यो नैपालः सार्द्धतिक्तो ज्वरान्तकः ।
किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः ॥
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत् ।
कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ भूनिम्बशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
(“किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं शठीम् ।
निष्क्वाथ्य सितां निशि जले शाययन् सगुडं पिबेत् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

किराताशी, [न्] पुं, (किरातान् निषादान् अश्नातीति । अश भोजने + णिनिः ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरणं यथा महाभारते १ । २८ अध्याये ।
“इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥
विनतोवाच ।
समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् ।
निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय ।
न च ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्य्या बुद्धिः कथञ्चन” ॥)

किराति, स्त्री, (किरेण समन्तात् जलक्षेपेण अतति गच्छतीति । अत + इन् ।) गङ्गा । इति जटाधरः ॥

किरातिनी, स्त्री, (किरातदेशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः । इनि । ङीप् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥ (जटामांसीशब्देऽस्या गुणादिर्विज्ञेयः ॥)

किराती, स्त्री, (किराति + वा ङीष् ।) दुर्गा । गङ्गा । कुट्टिनी । इति मेदिनी ॥ स्वर्गङ्गा । इति शब्दमाला ॥

किरिः, पुं, (किरति समनभूमिम् । “कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यः” । उणा ४ । १४२ । इति इप्रत्ययः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

किरिटि, स्त्री, (किरिणा शूकरेण टल्यते विक्लव्यते । टल विक्लवे + डि ।) हिन्तालफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किरीटं, पुं क्ली, (किरति कीर्य्यतेऽनेन वा । “कॄतॄकृपिभ्यः कीटन्” । उणा ४ । १८४ इति कीटन् ।) मुकुटः । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ॥

किरिटी, [न्] पुं, (किरीटोऽस्त्यस्य । किरीट + इनिः ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते ४ । ४२ । १७ ।
“पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्द्ध्नि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्” ॥)
किरीटयुक्ते त्रि ॥ (यथा भगवद्गीतायां ११ । १७ ।
“किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च तेजोराशिं सर्व्वतो

दीप्तिमन्तम्। पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्” ॥)

किर्म्मी, स्त्री, (कृ+कि+निपातनात् मुट्। ततो ङीप्।) पलालः। ग्रहम्। स्वर्णपुत्तलिका। इति मेदिनी॥ लौहपुत्तलिका। इति विश्वः॥

किर्म्मीरः, पुं, (कृ+गम्भीरादित्वात् ईरन् निपातनात् साधुः।) नागरङ्गवृक्षः। राक्षसविशेषः। (यथा महाभारते ३। ११। २२।
“प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्।
अहं वकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः” ॥)
कर्व्वूरवर्णः। इति मेदिनी॥ तद्वर्णयुक्ते त्रि। इत्यमरः। १। ५। १७॥

किर्म्मीरजित्, पुं, (किर्म्मीरं जितवान्। जि+भूते क्विप्।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (किर्म्मीरवधकथा महाभारते ३। ११ अध्याये उक्ता। तद्यथा,—
“प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्।
अहं वकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः॥
वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः।
युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन्॥
के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम्।
युधि निर्जित्य वः सर्व्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः” ॥
वैशम्पायन उवाच।
“युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः।
आचचक्षे ततः सर्व्वं गोत्रनामादि भारत!” ॥
“किर्म्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम्॥
भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम्॥
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम्।
अनेन हि मम भ्राता वको विनिहतः प्रियः॥
वेत्रकीयगृहे राजन्! ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा।
विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम्” ॥
“यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो वकेन वै।
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर!” ॥
“एवमुक्तस्तु धर्म्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः।
नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्त्सयामास राक्षसम्॥
ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम्।
दशव्याममथोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा” ॥
“किर्म्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम्।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत” ॥
“तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम्।
उभावपि चकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव॥
तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दीप्तयोः” ॥
“तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा।
शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि॥
अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम्॥
स भीमेन परामृष्टो दुर्ब्बलो बलिना रणे।
व्यस्पन्दत यथा प्राणं विचकर्ष च पाण्डवम्॥
तत एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः।

योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रसनया यथा॥
विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतनम्॥
तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः।
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत्॥
अथ जर्जरसर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम्।
भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह॥
हिडिम्बवकयोः पाप! न त्वमश्रुप्रमार्जनम्।
करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति॥
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः।
विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज” ॥ * ॥)

किर्म्मीरत्वक् [च्] स्त्री, (किर्म्मीरा चित्रा त्वक् यस्य।) नारङ्गवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (नारङ्गनागरङ्गशब्दयोरस्या गुणादयो बोध्याः॥)

किर्म्मीरभित् [द्] पुं, (किर्म्मीरं राक्षसविशेषं भिन्नवान्। भिद्+क्विप् भूते।) भीमसेनः। इति भूरिप्रयोगः॥ (अस्य विवरणं किर्म्मीरजित्-शब्दे द्रष्टव्यम्॥)

किर्म्मीरसूदनः, पुं, (किर्म्मीरं सूदयति हन्तीति। सूद+णिच्+ल्युः। कर्त्तृविवक्षावशात् क्वचिद् भूतार्थे वा।) भीमसेनः। इति हेमचन्द्रः॥ (अस्य विवरणं किर्म्मीरजिच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥)

किल क क्षुदी। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क केलयति। क्षुदिरिति क्षुद क्षौम्प्रेरणे इत्यस्य क्रैयादिकाविप्रत्यये रूपम्। इति दुर्गादासः॥

किल श श्वैत्ये। क्रीडे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सेट्।) श किलति प्रासादः शिशुर्व्वा। केलिता। इति दुर्गादासः॥

किल, व्य, (किल+कः।) वार्त्ता। सम्भाव्यम्। इत्यमरः। ३। ३। २५३॥ निश्चयः। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ (यथा शाकुन्तले १माङ्के दुष्मन्तोक्तिः।
“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति” ॥)
अनुनयार्थम् इति मेदिनी॥

किलकिञ्चितं, क्ली, (किल अलीकेन किं ईषत् चितं रचितम्।) हावः। शृङ्गारभावजा क्रिया। इति जटाधरः॥ तस्य लक्षणम्।
यथा, अलङ्कारकौस्तुभे।
“गर्व्वाऽभिलासरुदितस्मितासूयाभयक्रुधाम्।
सङ्करीकरणं यत् स्यादुच्यते किलकिञ्चितम्” ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ३। १०९।
“स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम्।
साङ्कर्य्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्” ॥
उदाहरणं तत्रैव यथा,—
“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः।
कामिनः स्म कुरुते करभोरु
हारिशुष्करुदितञ्च सुखेऽपि” ॥)

किलकिला, स्त्री, (किल+कः। प्रकारे वीप्सायां वा द्वित्वम्। स्त्रियां टाप्।) हर्षध्वनिः। किलकिलशब्द इति यावत्। तत्पर्य्यायः। हर्षस्वनः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(“आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पार्थिवे”। इति महाभारते १। ६९। ६॥)

किलाटः, पुं, क्षीरविकृतिः। इति जटाधरः॥ दधिकूर्च्चिकातक्रकूर्च्चिकयोः पिण्डः। अस्य गुणाः। शीतत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। गौल्यत्वम्। वृष्यत्वम्। पित्तापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
(“नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः” ॥ इति भावप्रकाशः। तथा चरके सूत्रस्थाने। २७ अध्याये॥
“पीयूषो मोरटश्चैव किलाटा विविधाश्च ये।
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व्व एते सुखप्रदाः॥
गुरवस्तर्पणा वृष्या वृंहणाः पवनापहाः” ॥
अस्योत्पत्तिविवरणं यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥ किलाटकः गिगिरी इति लोके।
“अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः”।
क्षीरशाकं तुषिभरा इति लोके।
“दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं वद्धं सुवाससा।
द्रवभावेन रहितं तक्रपिण्डः स उच्यते॥
नष्टदुग्धं भवन्नीरं मोरटञ्चेत्रटोऽब्रवीत्।
पेयूषञ्च किलाटञ्च क्षीरशाकं तथैव च॥
तक्रपिण्ड इमे वृष्या वृंहणा बलवर्द्धनाः।
गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः॥
दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विदग्धौ चाभिपूजिताः।
मुखशोषतृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत्”।)

किलाटी, स्त्री, (किलाट+गौरादित्वात् ङीष्।) क्षीरविकृतिः। तत्पर्य्यायः। कूर्चिका २। इति हेमचन्द्रः॥ (कूर्च्चिकाशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः॥)

किलाटी, [न्] पुं, (किलतीति। किल+कः। अट+णिनिः। ततः। किलश्चासौ आटी चेति कर्म्मधारयः। यद्वा किलमटतीति।) वंशः। इति हारावली॥ बाँश् इति भाषा॥

किलासं, क्ली, (किलं वर्णं अस्यति क्षिपति विकृतिं करोति इति यावत्। किल+अस+“कर्म्मण्यण्”। ३।२।१। इति अण्।) रोगविशेषः। छुली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सिध्म २। इत्यमरः। २।६।५२॥ सिध्मम् ३। इति भरतः॥ त्वक्पुष्पम् ४ त्वक्पुष्पी ५। इति हेमचन्द्रः॥
(“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च तत्।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्॥
वाताद्रुक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु॥
सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्।
वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्॥
अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा” ॥

इति वाभटे निदानस्थाने १४ अध्याये ॥

अस्यौषधं यथा ।

"कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकासीसम् ।
तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥
तेनालिप्तं सिध्मं सप्ताहाद्व्येति तिष्ठतो घर्म्मे ।
मासाद्नवं किलासं स्नानं सुक्ता विशुद्धतनोः" ॥

इति सिध्मलेपः ॥ * ॥

"किलासघ्ना मूलान्यारग्वधस्य सर्षपा भल्लातकानि च ।
गोपित्तमग्ने द्वे पिप्पल्यः कालशैलरजः" ॥

इति श्वित्रे प्रलेपः ।

"दारुणं चारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।
विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायशश्च तत् ॥
दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते ।
श्वेतं मेदःश्रिते श्वित्रं गुरुता चोत्तरोत्तरम्" ॥

असाध्यलक्षणमस्य यथा,—

"यत्परस्परतो भिन्नं बहु यद्रक्तलोमवत् ।
यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छ्वित्रं नैव सिध्यति" ॥

अस्य निदानं यथा,—

"वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो
निन्दा सुराणां गुरुधर्षणञ्च ।
पापक्रिया पूर्व्वकृतञ्च कर्म्म
हेतुः किलासस्य विरोधि चान्नम्" ।

इति चरके चिकित्सास्थाने ६ अध्याये ॥)

किलासघ्न, पुं, (किलासं हन्तीति । हन् + टक् ।) क्षुपविशेषः । काँकरोल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्कोटकः २ तिक्तपत्रः ३ सुगन्धकः ४ । इति हेमचन्द्रः । (कर्कोटकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

किलासी, [न्] त्रि, (किलासं अस्यास्तीति इनि ।) किलासरोगयुक्तः । तत्पर्य्यायः । सिध्मलः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

किलिञ्ज, क्ली, (क्लिश्यतेऽनेन । क्लिश् + इन । किलिं चिनोतीति । चि + ड । पृषोदरात् साधुः ।) सूक्ष्मदारु । इति जटाधरः ॥ किलिञ्जमिति च पाठः ॥

किलिञ्ज, पुं, (किलिनो जायते । जन + ड । पृषोदरादित्वात् मुम् च ।) सूक्ष्मदारु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् नपुंसकत्वमपि दृश्यते ॥)

किलिञ्जक, पुं, (किलिञ्ज + स्वार्थे क ।) काष्ठादिरज्जुः । येन कृषकाः बध्यन्ते कुसूलस्य भागादिरिति टीकान्तरम् । दरमाचिराटाटी इति ख्यात इत्यन्ये । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । कटः ॥ । इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥

किलिम, क्ली, (किल + इमन् ।) देवदारु । इति शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥
("मरिचं पिप्पलीमूलं नागराजपिप्पली ।
वायसी किलिमं हिङ्गु भार्गीति नवलोहचूर्णी" ॥
इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

किल्विष, क्ली, ("किलेर्बुक् च" । उणा० १ । ५१ इति टिषच् बुकागमश्च ।) पापम् । अपराधः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२० ॥ (यथा गीतायाम् ३ । १३ ।
"यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्विषैः" ॥)
रोगः । इति मेदिनी ॥

किल्वी, [न्] पुं, (किल् + भावे क्विप् तमोऽस्त्यर्थे वाहुलकात् विनि ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किशल, क्ली पुं, (किञ्चित् शलति । शल चलने गतौ वा + अच् पृषोदरादित्वात् मलोपः ।) पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥

किशलय, क्ली पुं, (किञ्चित् शलति । शल चलने + वाहुलकात् कयन् प्रत्ययः पृषोदरात् मलोपे साधुः ।) पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥
("कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूला भिन्नो रागः किशलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन" ॥
इति शाकुन्तले १मांङ्कः । अत्र केचित् दन्त्यसकारमपि पठन्ति ॥)

किशोर, पुं, (किञ्चित् शृणाति । शॄ हिंसायाम् । "किशोरादयश्च" । उणाम् । १ । ६६ । इति ओरन् । निपातनात् साधुः ।) अश्वशिशुः । ("किशोरं वड़वा यथा" । इति महाभारतम् ॥) तैलपर्णौषधिः । सूर्य्यः । तरुणावस्थः । स तु एकादशवर्षावधिपञ्चदशवर्षपर्य्यन्तवयस्कः । इति मेदिनी ॥ कैशोरावस्थायुक्ते वाच्यलिङ्गोऽपि ॥
(यथा, श्रीभागवतटीकाकृत्स्वामिपादधृतवचनम् ।
"कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
कैशोरमापञ्चदशाद् यौवनञ्च ततः परम्" ॥)

किष्क क ञ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) मूर्द्धन्योपधः । क ञ किष्कयते । इति दुर्गादासः ॥

किष्किन्ध, पुं, (किं किं दधाति । धा + क । पारस्करादित्वात् पूर्व्वस्य किमो मलोपः सुट् षत्वञ्च निपातनात् ।) ओड्रदेशस्थपर्व्वतविशेषः । तत्पर्व्वतगुहा च । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धी, स्त्री, (किष्किन्ध + गौरादित्वात् ङीष् ।) किष्किन्धपर्व्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्ध्य, पुं (किं किं दधातीति धा पारस्करादि सुटि पूर्व्वमलोपे च स्वार्थे यत् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्ध्या, स्त्री, (किष्किन्ध्य + टाप् ।) किष्किन्ध्यपर्व्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु पुरा वालिनामवानरराजधान्यासीत् श्रीरामचन्द्रस्तं हत्वा सुग्रीवाय तद्राजधानीं दत्तवान् । इति रामायणम् ॥

किष्किन्ध्याधिप, पुं, (किष्किन्ध्याया अधिपः ।) वालिनामवानरराजः । इति जटाधरः ॥ (सुग्रीवः । इति रामायणम् ॥)

किष्कु, पुं स्त्री, (कै + बाहुलकात् कु । पारस्करादित्वात् सुटि षत्वे च निपातनात् साधुः ।) वितस्तिः । द्वादशाङ्गुलिपरिमाणम् । प्रकोष्ठः । कफोणेरधोमणिबन्धपर्य्यन्तः । हस्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा महाभारते २ । १ । १८ ।
"सर्व्वर्तुगुणसम्पन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम् ।
दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्व्वतः" ॥)
कुत्सिते त्रि । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

किष्कुपर्व्वा, [न्] पुं, (किष्कुमितं वितस्तिमितं हस्तमितं वा पर्व्व यस्य ।) इक्षुः । वेणुः । पोटगलः । इति मेदिनी । नल इति भाषा ॥

किसल, क्ली पुं, (किमीषत् सलति । सल गतौ + अच् । पृषोदरादित्वात् मलोपे निपातनात् साधुः ।) किसलयम् । इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥

किसलयं, क्ली पुं, (किञ्चित् ईषत् वा सलति । सल + बाहुलकात् कयन् । पृषोदरात् मलोपे साधुः ।) पल्लवः । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ स तु नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपर्व्वेति नवपत्रस्तवक इति मधुः । इति भरतः ॥ (यथा गौ रामायणे । ४ । ५० । २८ ।
"तरुणादित्यसङ्काशान् रक्तैः किसलयैर्वृतान् ।
जातरूपमयैश्चापि चरद्भिः मत्स्यकच्छपैः" ॥)

कीकट, पुं, (की शनैर्द्रुतं वा कटति गच्छति धावति । की + कट् + अच् ।) घोटकः । देशभेदः । इति विश्वः ॥ (यथा शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
"चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकं शिवे ! ।
तावत् कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्मगधो भवेत्" ॥
वेहार इति ख्यातः । अत्र बुद्धः समजनि । इति भागवतम् । १ । ३ । २४ ॥ अस्य कीकट इति पुरातननाम आसीत् ततो जरासन्धेन मगध इत्याख्या प्रदत्ता ॥ स्वनामख्यातः ऋषभपुत्रः । यथा, भागवते ५ । ४ । ६ ।
"ककुभः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः" ॥)

कीकट, त्रि, (की कुत्सितं धनाभावात् कटति प्रकाशते । की + कट् + अच् ।) निर्धनः । (की कुत्सितं कटति वर्षति ददाति अर्थिने कार्पण्यात् इति ।) कृपणः । इति मेदिनी ॥

कीकटा, पुं, (की कुत्सितं ईषत् वा कटति वर्षति येन इन्द्रः । ईषद्वर्षतया तद्देशानां तथात्वम् । की + कट् + अधिकरणे अच ।) देशविशेषः । बहुवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ वेहार इति ख्यातः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते १ । ३ । २४ ।
"ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धो नाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति" ॥
देशोऽयं कुत्सिताचारपरिपूर्णः । यथा, भागवते । ७ । १० । १८ ।
"साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः" ॥)

कीकसं, क्ली, (की कुत्सितेन रक्तादिना देहाभ्यन्तरे कसति उत्पद्यते । की + कस + अच ।) अस्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (अस्थिशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कीकस, पुं, (की कुत्सितं यथा स्यात् तथा कसति । कस गतौ + अच् ।) कृमिजातिः । इति मेदिनी ॥ कर्कशे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

कीकसास्य, पुं, (कीकसं अस्थि आस्येऽस्य ।) पक्षी । इति हारावली ॥

कीकि, पुं, (कीति शब्दं कायति । कै + बाहुलकात् डिः ।) किकिः । चाषपक्षी । इत्यमरटीका ॥

कीचक, पुं, (चीकयति शब्दायते । चीक मर्षणे "चीकयतेराद्यन्तविपर्य्ययश्च" । उणा० ५ । ३६ इति वुन् आद्यन्तविपर्य्ययश्च ।) अनिलयोगात् शब्दायमानवंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ अर-

न्धकवंशः। (यथा, कुमारे १। ८।

"यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन" ॥)

राक्षसविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यभेदः। वृक्षविशेषः। इति विश्वः ॥ नलः। इति राजनिर्घण्टः ॥ केकयराजपुत्त्रः। स च विराटराजस्य श्यालः सेनापतिश्च ॥ (यथा महाभारते ४। कीचकवधपर्व्वणि १४। ५।

"सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम्।
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव।
कीचकः कामयामास कामवाणप्रपीड़ितः" ॥

अयन्तु छद्मवेशधारिणा विराटभवनस्थेन भीमसेनेन हतः। अस्य विवरणं महाभारते ४ पर्व्वणि १३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्। देशविशेषः। तत्र बहुवचनान्तोऽयम् ॥ यथा, महाभारते १। १५७। २।

"मत्स्यान् त्रिगर्त्तान् पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च।
रमणीयान्वनोद्देशान् प्रेक्षमाणाः सरांसि च" ॥)

कीचकजित्, पुं, (कीचकं जितवान्। जि + भूते क्विप् तुक् च।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुराकिल दुष्टात्मा कीचकः विराटभवनस्थां सैरिन्ध्रीरूपधारिणीं द्रौपदीमकामयत। द्रौपदी तु तस्य कामुकस्य दुरभिसन्धिं विज्ञाय तं बहुल कटूक्त्या निर्भर्त्सयामास। अथ कीचक एवमपमानितः क्रुधा तां पदा ताड़ितवान्। अथ साभिमानिनी द्रौपदी निजदुःखं भीमं निवेदयामास। भीमस्तु एतदाकर्ण्य संजातरोषः कीचकं हन्तुं मनो दधे। अथ सबुद्धिर्भीमो द्रौपदीं उपदिदेश श्वो निशायां यथा स दुरात्मा राजश्यालकः मत्स्यराजशुद्धान्तकन्यानर्त्तनशालायां त्वल्लोभेन समुपतिष्ठेत तथाऽस्यास्य समयो विधीयताम्। ततस्तद्देशेन तत्र सङ्गतोऽहमेनं कामार्त्तं दुष्कार्य्यस्य फलं अनुभावयामि। एवं स्थिरीकृते द्रौपदी पूर्व्वोक्तमन्त्रितं स्थानं कीचकं विज्ञापितवती। अथ निशायां मूढ़बुद्धिः कामुकवेशधारी तत्रैव गतः प्रच्छन्नोपविष्टेन बलीयसा भीमेन पशुमारं निपातितः ॥ एतद्विस्तृतिस्तु महाभारते ४। २१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

कीचकनिसूदनः, पुं, (कीचकं निसूदयतीति। नि + सूद + णिच् ल्युः।) भीमसेनः। इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणं कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कीचकभित्, पुं, (कीचकं भिन्नवान्। भिद् + क्विप्।) भीमसेनः। इति भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कीट, क बन्धे। वर्णे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, कीटयति कीटः। वर्णः कैश्चिन्नमन्यते। इति दुर्गादासः ॥

कीटः, पुं, (कीट् + अच्।) क्रिमिजातिः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः १। ४०।

"कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम्" ॥

"सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः।
दोषैर्व्वातैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्व्विधाः ॥
दष्टस्य कीटैर्व्वाताद्यैर्दंशस्तोदरुजोल्बणः।
आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥
पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्ज्जूरसदृशोऽथवा।
कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः
स्रावाढ्यः सर्व्वलिङ्गस्तु विवर्ज्य[illegible]तकाः।
वेगाश्च सर्पवच्छोफो व[illegible]वस्वरक्तता ॥
शिरोऽक्षि गौरवं मूर्च्छाभ्रमः श्वासोऽतिवेदना।
सर्व्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कण्डूररोचकः" ॥

अस्य चिकित्सा यथा।

"अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं
त्रिर्भावितं पिप्पलीचूर्णमिश्रम्।
एषो गदो हन्ति विषाणि कीट-
भुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकानाम्" ॥

इति च वाभटे उत्तरतन्त्रे ३७ अध्याये ॥

अस्यौषधं यथा ॥

"जतुसेव्यपत्रगुग्गुलुभल्लातककाकुभपुष्पसर्ज्जरसाः।
श्वेता एव धूम उरगाखुकीटवस्त्रक्रिमिनुदग्र्यः" ॥
"क्षीरिद्रुमत्वगालेपः शुद्धः कीटविषापहः" ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥

"सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवाः।
वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः ॥
सर्व्वदोषप्रकृतिभिर्युक्तास्त्वपरिणामतः।
कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्व्व एव चतुर्व्विधाः ॥
कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरकः।
उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका ॥
आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिका मुखवैदलौ।
शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः ॥
शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः।
अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः ॥ * ।
कौण्डिन्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः ॥
विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा।
वाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चः कीटोऽरिमेदकः ॥
पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ॥
क्लीतः क्रिमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः।
एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्व्विंशः प्रकीर्त्तिताः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ॥ * ॥
"विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः।
सैरेयकः प्रचलको वलभः किटिभस्तथा ॥
सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः।
कीटगर्द्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव च ॥
त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः।
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः ॥ * ॥
तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा।
कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥
तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा।
अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्।
तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः" ॥
"क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः।
ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः ॥
छर्द्द्यतीसारतृष्णा च दाहो मोहो विजृम्भिका।
वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतश्च दारुणम् ॥
पिड़कोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च।
दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः।
येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तूर्णं तेषां समादिशेत् ॥
एकजातीनतस्त्वूर्द्धं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः।
सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च ॥
त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः।
चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥

तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्द्दो गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति ॥

"प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः।
तथा निरुपमश्चापि पञ्चगोधेरकाः स्मृताः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्।
रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः ॥

गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्व्वश्वेता सर्षपिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति ॥ सर्षपिकया हृदयपीड़ातिसारश्च ॥

शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये। श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिड़कोत्पत्तिश्च ॥

मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको हरितो रक्तो यववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात्। भृकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्द्दिर्मूर्च्छा चाति मात्रम् ॥

विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिड़काभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति ॥

अहिंतुण्डकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो मोहश्च। कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्द्यतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते। शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकञ्चात्र लक्ष्यते ॥

पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणिकाङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः ॥

मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव पिड़काश्च सोपद्रवा भवन्ति ॥

मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्व्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च पार्व्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः ॥ नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिड़काः सदाहपाका भवन्ति। जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च ॥

भवन्ति चात्र ॥

गोधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे।
भृकुटी कोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु ॥
शवमूत्रपुरीषेषु सविषैरवमर्षणात्।
स्युः पाण्डूदाहकोठाद्याः पिड़कातोदवेदनाः ॥
प्रक्लेदवांस्तथास्रावो भृशं समाचयेत्त्वचम् ॥

रिष्यविद्धक्रियास्तत्र यथावदवचारयेत् ।
नावसन्न नदीस्रोतसमतिसरस्तम्भनम् ।
दष्यादौ विपरीतार्त्ति कीटदष्ट सुबाधकम् ।
कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्वत्र समुपाचरेत्" ।
इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्यायः ।)

कीटक, पुं, (कीट + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) मागधजाति । इति धरणी ॥ कृमिजाति । निष्ठुरे त्रि । इति मेदिनी ॥

कीटघ्न, पुं, (कीट हन्ति । हन + टक् ।) गन्धक । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कीटजा, स्त्री, (कीटेभ्यो जायते । जन् + ड । टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला । (लाक्षाशब्दे ऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥ कीटसम्भवे, त्रि, । यथा महाभारते २ । ५ । २३ ।
"कौशिकं राङ्कवञ्चैव पट्टजं कीटजन्तथा" ॥)

कीटपादिका, स्त्री (कीटा पादे मूलेऽस्याः । कीट पाद + कप् । अत इत्वं टापि ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीटमाता, स्त्री, (कीटानां माता इव । मूलदेशात् बहुलकीटोत्पन्नत्वात्तथात्वम् ।) हंसपदीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (हंसपदीशब्दे ऽस्या गुणपर्य्याया बोध्याः ॥)

कीटमारी, स्त्री, (कीटं मारयति । मृ + णिच् + अण् । उपपदसमासः । गौरादित्वात् ङीष् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीडेर, पुं, (कील + एरच् । लस्य डः ।) नवसूरणीय शाकः इति भावप्रकाशः ॥

कीदृक्, [श्] त्रि (कस्येव दर्शनमस्य क इव दृश्यते इत्यादि वा । किम् + दृश् + क्विन् । "इदं किमो रीश्की" ।६।३।९०। इति कादेशः ।) किम्प्रकारः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा नैषधे १ । १३७ ।
"विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः
प्रिये स कीदृक् भविता तव क्षणः" ॥)

कीदृश,त्रि (क इव दृश्यते असौ कस्येव वा दर्शनमस्य । किम् + दृश् + कञ्) किम्प्रकारः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारतम् ।)
'कीदृशा माधवो विप्रा केभ्यो दत्त महाधनम् ।
कीदृशानाथ मोक्षाय तस्मै ब्रूहि पितामह ।" ॥)

कीनाश पुं,(क्लिश्नातीति । क्लिश् विबाधने वधे वा । "क्लिशरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च" । उणा ५ । ५६ । इति कन् उपधाया ईत्वं ललोपो नामागमश्च ।) यमः । इत्यमरः ३ । ३ । २१४ । ("विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम्" माघः । १ । ३७ ।) वानरविशेषः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥

कीनाश, त्रि (क्लिश्नातीति । क्लिश् विबाधने वधे च । "क्लिशेरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम च" । उणा ५ । ५६ । इति कन् उपधाया ईत्वं ललोपो नामागमश्च ।) कर्षकः (यथा मनु ८ । १५० ।
'कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
विप्रस्योद्धारिकं दशमकाद्यस्य प्रधानतः" ॥)

क्षुद्रः । पशुघाती । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कीर, क्ली, (कीलति बध्नाति शरीरम् । कील + अच् । लस्य रः ।) मांसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीर,पुं, (कीति अव्यक्तं ईरयतीति । ईर + णिच् + अच् ।) शुकपक्षी । इत्यमरः २ । ५ । २१ । (यथा, नैषधे २ । १५ । "खगवागियमद्यतोऽपि किं न मुदं धास्यति कीरगीरिव" ॥)

कीरक, पुं, (कीर + संज्ञायां कन् ।) वृक्षभेदः । क्षपणकः । प्रापणकः । इति धरणी । (शुकपक्षी । इति वाचस्पत्यम् ॥)

कीरवर्णक, क्ली, (कीरस्येव वर्णो यस्य । वर्ण + कप् ।) स्थौणेयकनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः । (स्थौणेयकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

कीरा, पुं, (क + ईर + णिच् + अच् पृषोदरात् साधुः ।) काश्मीरदेशः । तद्देशस्थजन । बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनीत्रिकाण्डशेषौ ॥

कीरेष्ट, पुं, (कीरस्य शुकस्य इष्टः प्रियः ।) आम्रवृक्षः । आखोटवृक्षः । जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीर्ण्ण, त्रि, (कीर्य्यते स्मेति । कॄ + कर्म्मणि क्त ।) आच्छन्नः । विक्षिप्तः । (यथा, शाकुन्तले १माङ्के । "ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्व्वकायम् । शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वात् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्व्यां प्रयाति" ॥) हिंसितः । इति मेदिनी ॥

कीर्त्तन,क्ली,(कॄत् + भावे ल्युट् ।) कथनम् । वर्णनम् । इति जटाधरः । (यथा, मार्कण्डेये ९२ । २२ ।
"रक्षां करोति भूतेभ्यो जन्मना कीर्त्तनं मम" ॥)

कीर्त्तना, स्त्री (कॄत् + कर्म्मणि युच् टाप् च ।) यशः । इति शब्दरत्नावली ॥

कीर्त्ति, स्त्री, (कॄत + क्तिन् । यद्वा, कृत संशब्दने "इषिमिदिलिदि..." उणा ४ । ११८ । इत्यादि कार्य्ये इन् ।) सुख्यातिः । तत्पर्य्यायः । यशः । समज्ञा २ । इत्यमरः १ । ६ । ११ । समाज्ञा ४ समाख्या ५ समख्या ६ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अभिख्या ७ श्लोकः ८ वर्णः ९ । इति जटाधरः ॥ कीर्त्तना १० । इति शब्दरत्नावली ॥
"दानादिप्रभवा कीर्त्तिः शौर्य्यादिप्रभवं यशः" । इति माधवी ॥ अत एव यशःकीर्त्त्योर्भिदख्याति दर्शनात् "यशःकीर्त्तिप्रविध्वस्तो जीवन्नपि न जीवति" इति कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः ख्यातिर्यशो मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिरिति केचित्तन्न साधु "कीर्त्तिस्ते रूपदूतिकेति" प्रयोगदर्शनात् । इति भरतः ॥ प्रसादः । इति मेदिनी ॥ शब्दः । दीप्तिः । मातृकाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ विस्तारः । कर्द्दमः । इति विश्वः ॥

कीर्त्तित त्रि (कॄत् + क्त ।) कथितः । ख्यातः । यथा,—भावप्रकाशे ।
"कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता" ॥

कीर्त्तिभाक्, [ज्] पुं, (कीर्त्तिं भजते । भज + ण्वि ।) द्रोणाचार्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ कीर्त्तियुक्ते त्रि । यथा,—महाभारते १ । ८३ । ४१ ।
"राज्यभाक् स भवेद्ब्रह्मन् ! पुण्यभाक् कीर्त्तिभाक् तथा" ॥)

कीर्त्तिमान् [त्] पुं, (कीर्त्तिरस्यास्तीति मतुप् ।) वसुदेवज्येष्ठपुत्रः । (यथा भागवते ९ । २४ । ५३ ।
"वसुदेवस्तु देवक्यामष्टपुत्त्रानजीजनत् ।
कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधीः ।
ऋजु सम्मर्द्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम्" ॥)
कीर्त्तिविशिष्टे त्रि ।(यथा, रामायणे १।२।४२।
"उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमै-
स्तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान् ।
समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो
यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः" ॥)

कीर्त्तिशेष,पुं, (कीर्त्तिः शेषो यस्य ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥

कील, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) चतुर्थस्वरी । कीलति । इति दुर्गादासः ॥

कील, पु स्त्री, (कील्यते बध्यतेऽसौ अनेनास्य वा । कील बन्धे + कर्म्मणि करणेऽधिकरणे च यथायथं घञ् पुंसीति घोषः ।) अग्निशिखा । शङ्कुः । इत्यमरः ३ । ३ । १९९ ॥ (यथा, महाभारते ३ । १५ । १५ ।
"परिखाश्चापि कौरव्य ! कीलैः सुनिचिता कृता" ॥ तथा च आर्य्यासप्तशत्यां १७४ ।
"या लुप्तकीलभावा याता हृदि वह्निदाहमपि" ॥) स्तम्भः । लेशः । कफोणिः । इति मेदिनी ॥ कफोणिनिर्घातः । इति विश्वः ॥ (मूढगर्भस्य प्रकारभेदः । यथा । "तत्र ऊर्द्धबाहुशिरःपादो यो योनिमुखं निरुणद्धि कील इव स कीलः" ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये ॥)

कीलक, पुं, (कीलति बध्नाति अनेन । करणे घञ् स्वार्थे कः ।) कीलः । खोंटा गोंज खिल इत्यादि भाषा । गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातस्तम्भः । इति सम्भूतिः ॥ कण्डूयनार्थं काष्ठम् । इति केचित् । बन्धनखण्डः । इति केचित् । यत्र बद्धा गौर्द्दुह्यते सः । इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । शिवकः २ । इत्यमरः २ । ९ । ७३ ॥

कीलसंस्पर्श, पुं, (कीलं संस्पृशति । सम् + स्पृश + अण् ।) हस्तविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव इति भाषा ॥

कीला, स्त्री पुं, (कील + टाप् ।) कीलः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥

कीलाल, क्ली, (कील वह्निज्वालां अलति वारयतीति । कील + अल + कर्म्मण्यण् । यद्वा कीलात् वह्निशिखायाः शिखाग्रयोगात् अर्द्धेव प्रवृत्तमिति ध्येयम्, अनलसन्तापे सत्यपि अलति पर्य्याप्नोति उत्पद्यते इति यावत् "कर्म्मण्यण्" इति सूत्रे । अल + अच् ।) जलम् । (यथा, रघुविलासे प्रथमाङ्के २ ।
"कुन्तातिगामिभयभूषारविज्वलनकीलकाभिमर्द्दि

…धाकोलाहलच्छपितकालामरी कुशलकीलाल-
…मियानभाः" ।) रक्तम् । इत्यमरः ३ । ३ । १९९ ॥
…वौर्व्वाग्नेः कीलं आलाति । आला + कः ।)
…मृतम् । मधु । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं कीलाय
…न्धाय अलति पर्य्याप्नोतीति । मद्यः ॥)
…लधिः, पुं, (कीलालं जलं धीयतेऽस्मिन् । धा +
कः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
…लपः, पुं, (कीलालं रुधिरं पिबति । पा +
"आतोऽनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति कः ।)
राक्षसः । इति शब्दरत्नावली ॥
…लितः त्रि, (कील्यतेऽसौ ॥ कील + कर्म्मणि क्तः ।)
बद्धः । इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ॥ (यथा, राजेन्द्र-
कर्णपूरे ३० ।
"…कं वान्यत्तव देव ! वेल्लति यदि भ्रूवल्लरीपल्लवः
…ऽपि क्षामकपोलकीलितकरः संक्रन्दनः क्रन्दति" ॥)
…शः, पुं, (की इति शब्दं ईष्टे । ईश् + कः । यद्वा
…कस्य वायोरपत्यं अत इञ् । किः हनुमान् ईशो
यस्य ।) वानरः । इत्यमरः २ । ५ ॥ ३ ॥ (यथा,
काशीखण्डे ४२ । ३१ ।
"रासभैः करभैः कीशैः श्वेनैरश्वतरैर्वृकैः" ॥
के आकाशे ईष्टे प्रभवतीति । क + ईश् + कः ।)
सूर्य्यः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ नग्ने त्रि ।
इति मेदिनी ॥
…शपर्णः, पुं, (कीशः वानरः तस्य लोमेव पर्णा-
मस्य ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
…शपर्णी, स्त्री, (कीशपर्ण + जातौ ङीष् ।) अपा-
मार्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८९ ॥
कु ङ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-
सेट् ।) ङ कवते इति दुर्गादासः ॥
कु ल शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-
सेट् ।) ल कौति । इति दुर्गादासः ॥
कु शि ङ आर्त्तस्वरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
आत्मं-अकं-सेट् ।) शि ङ कुवते अकुत । इति
दुर्गादासः ॥
कु, व्य, (कु + डुः ।) पापम् । कुत्सा । ईषदर्थः ।
निवारणम् । इति मेदिनी ॥
कुः, स्त्री, (कु + मितादित्वात् डुः ।) पृथिवी । इत्य-
मरः । २ । १ । ७ ॥
कुक्, ङ आदाने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-
सकं-सेट् ।) ङ कोकते । इति दुर्गादासः ॥
कुकभं, स्त्री, (कुकेन आदानेन पानेनेत्यर्थः भातीति ।
भा + कः ।) मद्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुकरः, त्रिं, (कुत्सितः करोः यस्य ।) कुत्सितहस्त-
युक्तः रोगादिना कुण्ठितकरः । तत्पर्य्यायः । कुणिः
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ कूणिः ३ कोणिः
४ । इति तट्टीका ॥
कुकीलः, पुं, (कुः पृथिवी तस्याः कील इव ।) पर्व्वतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुकुटः, पुं, (कु ईषत् कुत्सितं यथा स्यात् तथा वा
कुटतीति । कुट् + कः ।) सितावरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सुषणि शाक इति भाषा ॥ (अस्य
पर्य्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"शितिवार शितिवरः स्वस्तिकः सुनिषस्नकः ।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुक्कुटः शिखी" ॥
गुणाश्चास्य सुनिषस्नकशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कुकुदः, पुं, (कुकु इत्यव्ययं अलङ्कृता कन्या .. सत्-
कृत्य पात्राय ददाति यः ।) कुकूरः । सत्कारपूर्व्वं-
कालङ्कृतकन्यादानकर्त्ता इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥
कुकुन्दरं, स्त्री, (स्कन्द्यते कामिनाऽत्र । स्कन्दि आप्ल-
वने मद्गुरादयश्चेति निपातनात् साधुः ।) नितम्ब-
स्थकूपकद्वयम् । पृष्ठवंशादधोगर्त्तद्वयम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७४ ॥ कुकुन्दरे इति द्विवचनान्तोऽपि
प्रयोगः ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थाने । ६ अ ॥
"पार्श्वजघनवहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने
कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये
चेष्टोपघातश्च" ॥)
कुकुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दरयति दारयति वा अन्त-
र्भूतणिजन्तात् दॄ अण् निपातनात् वृद्ध्यभावेन
साधुः । कु ईषत् कुत्सितं वा कुन्दरमत्र ।)
कुकुरद्रुः । कुकुरौंदा इति हिन्दी भाषा । तत्-
पर्य्यायगुणाः । यथा भावप्रकाशे ॥
"कुकुन्दरस्ताम्रचूडः सूक्ष्मपत्रो मृदुच्छदः ।
कुकुन्दरः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः ॥
तन्मूलमार्द्रं निःक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्" ॥
(पुंलिङ्गोऽयं शब्दोऽपि नितम्बस्थकूपकद्वये वर्त्तते
यथा ॥
"पृष्ठवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।
जघनस्य वहिर्भागे मर्म्मणी तौ कुकुन्दरौ" ॥
इति वाभटे शारीरस्थाने । ४ अध्याये ॥)
कुकुभा, स्त्री, (कु ईषत् कुः पृथ्व्याधिष्ठात्री देवता इव
भा यस्याः ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
कुकुरः, पुं, (कु कुत्सितं कुरति शब्दायते । कुर् +
अच् ।) कुक्कुरः । (कुं पृथिवीं कुरति स्वामित्वेन
आदत्तवान् । कुर् + कः । यद्वा—कुकधातोः
"मद्गुरादयश्च" । उणां १ । ४२ । इति साधुः ।)
क्षत्त्रियविशेषः । इत्युणादिकोषः । स तु यदुवंशी-
यान्धकराजपुत्रः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा
माघे १३ । १६ ।
"परिफुल्लगण्डफलकाः परस्परम्
परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रियः" ॥)
ग्रन्थिपर्णीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुकुराः, पुं, (कुकुराः स्वनामख्याताः क्षत्त्रियाः तेषां
जनपदः ।) देशविशेषः । तद्देशस्थलोकश्च । तत्-
पर्य्यायः । यदवः २ दशार्हाः ३ सात्वताः ४ ।
बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुकूटी, पुं, (कोः पृथिव्याः कूटोऽस्त्यस्याः । अच्
गौरादित्वात् ङीष् ।) शाल्मलिवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शाल्मलिशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)
कुकूलं, स्त्री, (कोः भूमेः कूलं । कुत्सितं कूलं वा ।)
शङ्कुभिः सङ्कीर्णं श्वभ्रम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २०२ ।
तनुत्रम् । इति हारावली ॥
कुकूलः, पुं, (कु + ऊलच् कुगागमश्च ।) तुषानलः ।
इत्यमरः । ३ । ३ । २०२ ॥
("शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायतलोचना
अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः" । इति
उद्भटः । केचित्तु "कुकूलाग्निः कर्कशो मदनानलः"
इत्येवमाहुः ॥)
कुकोलं, स्त्री, (कुत्सितं कोलति । कुल + अच् ।)
कोलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्कुटः, पुं स्त्री, (कुक् + सम्पदादित्वात् क्विप् ।
कुका आदानेन कुटतीति । कुट + कः ।) पक्षि-
विशेषः । कुकुड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
कृकवाकुः २ ताम्रचूडः ३ चरणायुधः ४ । इत्य-
मरः । २ । ५ । १७ ॥ कालज्ञः ५ नियोद्धा ६
विष्किरः ७ नखरायुधः ८ ताम्रशिखी ९ । इति
जटाधरः ॥ रात्रिवेदः १० उषाकरः ११ वृताक्षः
१२ काहलः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ दक्षः
१४ यामनादी १५ शिखण्डिकः १६ । तन्मांस-
गुणाः । (यथा, भावप्रकाशे ।
"कुक्कुटो वृंहणः स्निग्धो वीर्य्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः ।
चक्षुष्यः शुक्रकफदृद्बल्यो रूक्षः कषायकः ॥
आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो वृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।
वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः" ॥
आरण्यकुक्कुटमांसगुणाः । हृद्यत्वम् । श्लेष्म-
हरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्ष-
त्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ ग्राम्यकुक्कुटमांसगुणाः । स्नि-
ग्धत्वम् । वातहरत्वम् । दीपनत्वम् ॥ गुरुत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बलकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ निषादपुत्त्रः ।
शूद्रपुत्त्रः । तृणोल्का । कुक्कुभपक्षी । इति मे-
दिनी ॥ वह्निकणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (आसन-
विशेषः । यथा हठयोगदीपिकायाम् । १ । २३ ।
"पद्मासनन्तु संस्थाप्य जानूर्व्वोरन्तरे करौ ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनम्" ॥)
कुक्कुटकः पुं, (कुक्कुट + संज्ञायां कन् ।) कुक्कुभपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ स्वार्थे कन् प्रत्यये कुक्कुट-
शब्दार्थोऽप्यत्र ॥)
कुक्कुटव्रतं, स्त्री, (कुक्कुट इत्याख्यं व्रतम् ।) सन्तानार्थं
स्त्रीकर्त्तव्यव्रतम् । इति शब्दमाला ॥ कुक्कुटीव्रत-
मपि पाठः । ललितासप्तमीव्रतमिदम् । यथा,—
"भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या ।
स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम् ॥
पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे भविष्यपुराणम् ॥
कुक्कुटमण्डपः, पुं, मुक्तिमण्डपः । यथा, काशीखण्डे ।
"ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वतः ।
मुक्तिमण्डपनामैतदेष कुक्कुटमण्डपः" ॥
कुक्कुटमस्तकं, स्त्री, (कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य ।)
चव्यम् । इति राजनिर्घण्टः । चैँइ इति भा ॥
(चव्यशब्देऽस्य गुणादयो वोद्धव्याः ॥)
कुक्कुटशिखः, पुं, (कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य ।)
कुसुम्भवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्कुटाभः, पुं, (कुक्कुट इव आभाति । आ + भा +
कः ।) कुक्कुटतुल्यदर्शनचरणसर्पविशेषः । तत्पर्य्यायः ।

"कुञ्जर कुञ्जरस्येव तथा नाम प्रभाकरः" ।)
केशः । इति मेदिनी ॥ देशभेदः । इति शब्द-
रत्नावली । (पर्व्वतविशेषः । यथा गो रामायणे
४ । ४१ । ५० ।
"तत्र शङ्खध्वजाकारः कुञ्जरो नाम पर्व्वतः ।
अगस्त्यभवनं तत्र निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा" ।)

कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जरनाम्नी पिप्पली ।) गज-
पिप्पली । इति शब्दमाला । (गजपिप्पलीशब्दे-
ऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ।)

कुञ्जरक्षारमूल, क्ली, (कुञ्जरपिप्पल्या इव क्षारः उग्र-
मूलमस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पं अस्त्यस्याः ।
इत्यर्थे अच् ततः अजादित्वात् टाप् ।) धातकी ।
धाइफुल इति भाषा । (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा
अस्या धातकीशब्दे ज्ञातव्याः ।) पाटलावृक्षः ।
इति मेदिनी ॥ (कुञ्जर+टाप् ।) हस्तिनी । इति
शब्दचन्द्रिका ।

कुञ्जरारातिः, पुं, (कुञ्जरस्य अरातिः शत्रुः ।) शरभः
इति हेमचन्द्रः । (सिंहः । इति व्युत्पत्तिलभ्यो-
ऽर्थः ।)

कुञ्जरालुक, क्ली, (कुञ्जरस्येव स्थूलं आलुकम् ।) आलुक-
विशेषः । हस्त्यालु । इति शब्दचन्द्रिका ।

कुञ्जराशन, पुं, (कुञ्जरैः अश्यते । अश भोजने+
कर्म्मणि ल्युट् ।) अश्वत्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ ।
२० । (अश्वत्थशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ।)

कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर+जातित्वात् ङीष् ।) हस्तिनी ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

कुञ्जल, क्ली, (कुत्सितं जलमिव जलं यत्र । पृषोदरात्
साधुः ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३९ ।

कुञ्जवल्लरी, स्त्री, (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा
वल्लरी ।) निकुञ्जिकाम्लावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुञ्जिका, स्त्री, (कुञ्ज+ण्वुल्+टाप् इत्वं च ।)
कृष्णजीरकः । कुचिका इति क्वचित् पाठः । इति
जटाधरः । निकुञ्जिकाम्लावृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ।

कुट इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-पर-
सकं-सेट् । इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कुण्ट्यते ।
वैकल्यमिह विकलीकरणम् । कुण्टति जनं
शाठ्यं । इति दुर्गादासः ।

कुट शि कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-पर-
अकं-सेट् ।) शि कुटति अकुटीत् चुकोट ।
कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च ।
इति दुर्गादासः ।

कुट क प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
आत्म-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । क च कोट-
यते । प्रतापनमिह मन्थनं । इति दुर्गादासः ।

कुट, पुं क्ली, (कुट+कः ।) कलसः । इत्यमरः ।
२ । ९ । ३२ ।
... ... ।) कोटः । इति मेदिनी । मल

इत्यादि भाषा । शिलाकुट्टनम् । पातरभाङ्गा हातुडी
इति भाषा । वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । पर्व्वतः ।
इति धरणी ॥ (कुटिले त्रि, यथा, ऋग्वेदे
१ । ४६ । ४ । "हविषा जारो अपां पिपर्त्ति
पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः" ।)

कुटङ्क, पुं, (कुटं गृहभूमिं टङ्कते आच्छादयतेऽनेन ।
कु+टकि आच्छादने । करणे घञ् ।) गृहाच्छाद-
नम् । इति शब्दमाला । चाल इति ख्यातः ।

कुटङ्गक, पुं, (कुटस्याङ्गमिव । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।)
वृक्षलतागहनम् । छदिः । चाल इति भाषा ।
गृहभेदः । इत्यमरटीकायां मुकुटादयः । कुंड़े
इति भाषा ।

कुटच, पुं, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते । चि+ड ।)
कुटजवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (कुटजशब्दे
गुणादयोऽस्य बोद्धव्याः ।)

कुटज, पुं, (कुटे पर्व्वते जायते । जन्+ड ।) पुष्प-
वृक्षविशेषः । यस्य फलं इन्द्रयवः । कुड्ची इति
भाषा । (यथा, माघे ६ । ३५ ।
"कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुट
विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम्" ।)
तत्पर्य्यायः । शक्रः २ वत्सकः ३ गिरिमल्लिका ४ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६६ । कौटजः ५ । इति तट्टीका ।
वृत्सकः ६ शक्रपर्य्यायः ७ । इति रत्नमाला ।
कुटजः ८ काशी ९ कालिङ्गः १० मल्लिकापुष्पः
११ प्रावृष्यः १२ शक्रपादपः १३ वरतिक्तः १४
यवफलः १५ संग्राही १६ पाण्डुरद्रुमः १७ प्रावृ-
षेण्यः १८ महागन्धः १९ पाण्डुरः २० । इति
शब्दरत्नावली । अपि च ।
"कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः ।
कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः" ॥
इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । अतिसारनाशि-
त्वञ्च । असितस्य तस्य गुणाः । रक्तपित्तास्रदोषा-
र्शोनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । कफनाश-
कत्वम् । इति राजवल्लभः ।
("कुटजत्वक्कृतः क्वाथो घनीभूतः सुशीतलः ।
लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्व्वातीसारनुद्भवेत्" ॥
"कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागजलं हृतम् ।
तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥
यावद्दर्व्वीप्रलेपः स्यात् तावत्तमुपकल्पयेत् ।
तस्मान्मात्रां पिबेत् प्राज्ञः अतिसारवान् ।
अतिसारमशेषोऽपि भक्त्या याति न गोचरम्" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतिसाराधिकारे ।)
अगस्त्यमुनिः । द्रोणाचार्य्यः । इति मेदिनी ।

कुटन्नट, क्ली, (कुटन् वक्रीभवन् सन् नटति । नट
स्पन्दने+पचाद्यच् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १६१ । कउटिया मुता इति ख्यातम् ।
केशुर इति गौडाः । इति तट्टीका ।
(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा ।
"पद्मकं चन्दनोशीरं पाठां मूर्व्वां कुटन्नटम्" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १० अध्याये ।
अस्य पर्य्याया यथा ।
"कुटन्नटं घनं भद्रं मुस्ताभञ्च परीक्षतम्" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
कोसभी मोथा । गुड़तृणी इति च । इयन्तु वितु-
न्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृतिः ।
पर्य्यायाश्च यथा ।
"कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ।
प्लवगोपुरगोनर्द्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च ।
मुस्तावत् पेलवपुटं गुणाढ्यं स्याद्वितुन्नकम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे । गुणा
अस्य वितुन्नकशब्दे ज्ञातव्याः ।)

कुटन्नट, पुं, (कुटन् सन् नटति । नट्+अच् ।)
श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५७ ।
(अस्य पर्य्याया यथा ।
"श्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुकाः ।
मण्डूकपर्णपत्रोर्णशुकनासकुटन्नटाः ।
दीर्घवृन्तो ऽरलुश्चापि पृथुशिम्बः कटम्भरः" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । श्यो-
नाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्याः ।)

कुटप, पुं, (कुटात् विपज्जालात् पाति रक्षति । कुट
+पा+क ।) मुनिः । निष्कुटः । गृहसमीपोपव-
नम् । (कुट+ "उपिकुटिदलीति" । उणां ३ ।
१४२ । इति कपन् ।) मानभेदः । स तु कुडव-
परिमाणम् । इति हेमचन्द्रः । कमले क्ली । इति
राजनिर्घण्टः ।

कुटर, क्ली, (कुट+बाहुलकात् करन् ।) कुठर
मन्थानदण्डबन्धनस्तम्भः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ।

कुटरु, पुं, (कुट+"कुट किच्च" । उणां ४ । ८० ।
इत्यरुः किच्च ।) वस्त्रगृहम् । इत्युणादिकोषः ।
कानात तावु इति भाषा ।

कुटवा, स्त्री, (कुटेषु वृक्षेषु अवला । शकन्ध्वा-
दित्वात् साधुः ।) चित्रला । इति रत्नमाला ।
तेउडी इति भाषा ।

कुटल, क्ली, (कुटति आच्छादयत्यनेन । कुट+करणे
कलच् ।) पटलम् । इति शब्दावली । चाल हार
इति भाषा ।

कुटहारिका, स्त्री, (कुटं कलशं हरति जलाद्यानय-
नार्थं गृह्णाति या । कुट+हृ+ण्वुल् टाप् इत्व-
ञ्च ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ।

कुटि, स्त्री, (कुट्यते सङ्कीर्यते द्रव्यादिभिः असौ ।
कुट्+"कृ गॄ शॄ पॄ कुटीति" । उणां ४ । १४२ ।
इति इः स च कित् ।) गृहम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ।

कुटि, पुं, (कुट्यते छिद्यते ऽसौ । कुट छेदने+"कुटि
कम्पोर्नलोपश्च" । उणां ४ । १४३ । इति इः ।
स च कित् । धातोर्नलोपश्च ।) वृक्षः । इति
शब्दरत्नावली । शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमु-
द्यामुणादिवृत्तिः । (पर्व्वतः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।
४ । १४३ ।)

कुटिचरः, पुं, (कुटि कुटिलं चरति गच्छतीति । कुटि+

चर+टः।) जलशूकरः। इति शब्दरत्नावली॥ शुशुक् इति भाषा॥

कुटितं, त्रि, (कुटं कौटिल्यं जातमस्य। कुट्+इतच् क्विप्।) कुटिलम्। इत्युणादिकोषः॥

कुटिरं, क्ली, (कुट्यते निर्म्मीयते यत्। कुट्+इरन्।) कुटीरम्। लघुकुटी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुटिलं, त्रि, (कुट् वक्रीभावे + बाहुलकात् इलच्।) अनृजु। वाँका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अरालम् २ वृजिनम् ३ जिह्मम् ४ ऊर्म्मिमत् ५ कुञ्चितम् ६ नतम् ७ आविद्धम् ८ भुग्नम् ९ वेल्लितम् १० वक्रम् ११। इत्यमरः। ३।१।७१॥ भङ्गुरम् १२। इति हेमचन्द्रः॥ वेङ्कु १३ विनतम् १४ उन्दुरम् १५। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, विष्णुपुराणे १।९।२३।
"ज्वलज्ज्वालाकलापस्य भ्रकुटीकुटिलं मुखम्।
निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्"॥)
तगरपुष्पे क्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
'कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम्।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम्"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ क्ली, छन्दोभेदः॥)

कुटिला, स्त्री, (कुटति वक्रं व्रजतीति। कुट्+इलच् +स्त्रियां टाप्।) नदीविशेषः। इति मेदिनी॥ सरस्वती नदी। स्पृक्कानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (राधिकामर्द्दनगिनी॥ त्रि, अरलम्॥)'

कुटी, स्त्री पुं, (कुटि+वा ङीप्।) कुटः। गृहम्। इत्यमरः। २।२।६॥ (यथा मनुः। ११।७२।
"ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्"॥)

कुटी, स्त्री, कुम्भदासी। कुटिनी इति भाषा॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। चित्रगुच्छः। इति मेदिनी॥

कुटीचकः, पुं, (कुट्या स्त्रोपेन पुत्रान्नेन चकते तृप्नोति। कुटी+चक्+अच्।) पुत्रान्नजीवी। तत्पर्य्यायः। पुत्रान्नादः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कुट्यां पर्णकुटीरे चकते तृप्नोति वसतीति। सन्न्यासिभेदः। स च कर्म्मनिष्ठः। यथा—महाभारते १३।१४ अध्याये।
"चतुर्व्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ।
हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात् स उत्तमः"॥)

कुटीचरकः, पुं, (कुट्यां चरति। कुटी+चर+टः स्वार्थे कन्।) यतिविशेषः। इति यतिधर्म्मसंग्रहः॥

कुटीरः, पुं, (कुटी+स्वल्पार्थे रः।) क्षुद्रगृहम्। कुँड़े इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वल्पवेश्म २। इति जटाधरः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १।२८।
"ललित-लवङ्ग-लता-परिशीलन-कोमल-मलय-समीरे। मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिल-कूजित-कुञ्ज-कुटीरे"॥)

कुडुङ्गकः, पुं, (कुडुङ्ग+स्वार्थे कन्।) वृक्षलतागहनम्। पिटः। डोल इति भाषा। छदिः। चाल इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ वृक्षलता। गृहभेदः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ कुँड़े इति भाषा॥

कुटुम्ब, क ङ स्थत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषोपधः। क ङ कुटुम्बयते। अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गा-

कुटुम्बः, पुं, (कुटुम्बयते पालयति। कुटुम्ब+अच्। यद्वा कुटुम्ब्यते पाल्यते सम्बध्यते वा। कुटुम्ब+कर्म्मणि घञ्।) नाम। ज्ञातिः। बान्धवः। सन्ततिः। इति शब्दरत्नावली॥ पोष्यवर्गः। इत्यमरमाला॥ (यथा, मनुः। ११।२२॥
"तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्"॥)

कुटुम्बव्यापृतः, त्रि, (कुटुम्बभरणाय व्यापृतः नियुक्तः।) कुटुम्बपोषणासक्तः। तत्पर्य्यायः। अभ्यागारिकः २ उपाधिः ३। इत्यमरः। ३।१।११॥ (कुटुम्बेन पुत्रदारादिपोष्यवर्गेण व्यापृतः संयुक्तः। बहुपरिवारविशिष्टः पुरुषः॥)

कुटुम्बिनी, स्त्री, (कुटुम्बः अतिशयेन अस्त्यस्याः। अस्त्यर्थे इनिः। ततो ङीप्।) कुटुम्बविशिष्टा। पतिपुत्रदुहित्रादिमती प्रतिष्ठिता स्त्री। तत्पर्य्यायः। पुरन्ध्री २। इत्यमरः। २।६।६॥ पुरन्ध्रिः ३। इति भरतः॥ पुरन्ध्रिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा रघुवंशे। ८।८६।
"अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः"॥) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। पयस्या २ क्षीरिणी ३ जलकामुका ४ वक्रशल्या ५ दुराधर्षा ६ क्रूरकर्म्मा ७ खिरिणिका ८ शीता ९ प्रहरकुटवी १० शीतला ११ जलेरुहा १२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। ग्राहित्वम्। कफपित्तज्वरच्छर्द्दीयकण्डूनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुटुम्बी, [न्] पुं, (कुटुम्बः अस्त्यस्य। अस्त्यर्थे इनिः।) गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। गृही २ गृहमेधी ३ गृहस्थः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, कुमारे। ६।८५।
"शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः"॥)

कुटुम्बी [न्], त्रि, (कुटुम्बः पोष्यवर्गो ऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनिः।) कृषकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ कुटुम्बविशिष्टश्च॥

कुटुम्बौकाः, [स्] क्ली, (कुटुम्बानां ज्ञातिबान्धवानां दार-पुत्रादीनां ओकः वासस्थानम्।) कुटुम्बवासस्थानम्। इति जटाधरः॥

कुट्ट, क कुत्सायाम्। छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क कुट्टयति। इति दुर्गादासः॥

कुट्ट, क ङ प्रतापने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। टवर्गान्तः। क ङ कुट्टयते। अयमन्यैर्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाज्यभाजकादिगणनं यत्र।) अङ्कविशेषः। तस्य सूत्रं यथा,
"भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्त्यः
केनाप्यादौ संभवे कुट्टकार्थम्।
येन च्छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन
क्षेपश्चैतद्दुष्टमुद्दिष्टमेव"॥
उदाहरणं यथा।
"एकविंशतियुतं शतद्वयं
यद्गुणं गणकपञ्चषष्टियुक्।
पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं
शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्"॥
इति लीलावती॥ (कुट्टयति उपलदन्तादिभिर्भिनत्ति छिनत्ति चूर्णयति वा। कुट्ट छेदे+ण्वुल्।) छेदके, त्रि। यथा, याज्ञवल्क्यः। ३।४९।
"दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः"॥)

कुट्टनं, क्ली, (कुट्टते इति। कुट्ट छेदने+भावे ल्युट्।) छेदनम्। कोटा इति भाषा। कुत्सनम्। प्रतापनम्॥

कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति छिनत्ति नाशयति स्त्रीणां कुलमनया। कुट्ट+स्वार्थे णिच् ततः ल्युट् ङीप्। यद्वा कुट्ट्यते छिद्यते स्त्रीणां कुलं अनया। कुट्ट छेदने+करणे ल्युट् ङीप् च।) पुरुषेण सह परस्त्रीयोगकर्त्री। कुट्नी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शम्भली २। इत्यमरः। २।६।१९॥ कुट्टनी ३ सम्भली ४। इति तट्टीका॥ माधवी ५ रङ्गमाता ६ अर्ज्जुनी ७। इति जटाधरः॥ कुम्भदासी ८ गणेरुका ९। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हितोपदेशे। १।२४३।
"तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत्"॥)

कुट्टमितं, क्ली, स्त्रीणां दशधाशृङ्गारचेष्टान्तर्गतचेष्टाविशेषः। स्त्रीणां स्वाभाविकदशालङ्कारान्तर्गतमिदम्। इति हेमचन्द्रः॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३।१११।
"केशस्तनाधरादीनां यत्तु हर्षोऽपि सम्भ्रमात्।
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्"॥

कुट्टारं, क्ली, (कुट्ट+आरन्।) केवलम्। रतिः। इति मेदिनी॥ कम्बलम्। इति विश्वः॥

कुट्टारः, पुं, (कुट्टते भिद्यते छन्द्यते वाऽस्मिन् पतनेनेति शेषः। कुट्ट+आरन्।) पर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुट्टिमः, पुं क्ली, (कुट्ट+भावे घञ्। तेन निर्वृत्तः निष्पन्नः इत्यर्थे इमप्।) मणिभूः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा रघुः ११।९।
"मन्त्रतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ
मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव"॥)
सुधाघटितभूतलम्। इति सुभूतिः॥ कुटीरः। इति मथुरानाथः॥ दाड़िमवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत्। कुट्ट+इन्। कुट्टिं मत्स्यमांसादिकं हरति। कुट्टि+हृ+ण्वुल् टाप् अत इत्वं च।) दासी। इति हलायुधः॥

कुट्टीरः, पुं, (कुट्टते ऽस्मिन्। कुट्ट+ईरन्।) पर्व्वतः। इति हारावली॥

कुट्मलं, क्ली, (कुट्टते नारकिभ्यो यन्त्रणा दीयते यत्र। कुट+"क्षमादिलात्" उणां १।१०८। इति कलच् तस्य मुट् च।) नरकभेदः। इति मेदिनी॥ यत्र

कुक्कुटाहि २ । इति हेमचन्द्र ।

कुक्कुटाहि, पु, (कुक्कुट तच्चरण इव अहि सर्पः ।) कुक्कुटाभसर्पः । इति हेमचन्द्र ॥

कुक्कुटि, स्त्री, (कुक्कुट इव आचरति । आचारे क्विपि इन ।) दम्भचर्य्या । इति हेमचन्द्र ॥

कुक्कुटी, स्त्री, (कुक्कुटि+वा ङीप ।) कपटचर्य्या । इति मेदिनी । ग्रहगोधिका । इति शब्दरत्नावली । टिक टिकि इति भाषा । शाल्मलीवृक्ष । इति जटाधर । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ६० अ० ।) "कुक्कुटी सर्पगन्धाख्य तथाकाकादिकाखिके" । योषिद्विशेष । इति चिन्तामणि ।)

कुक्कुटीव्रत, क्ली, (कुक्कुटी इति संज्ञक व्रत निय मविशेष ।) भाद्रशुक्लसप्तमीकर्त्तव्यनियमविशेष । *तद्विवरण ललितासप्तमीशब्दे द्रष्टव्यम् ।*

कुक्कुभ, पु, (कुकाशब्द भाषते । भाष+बाहुल कात् ड । यद्वा कुक इत्यव्यक्त कौति शब्दायते । कु+बाहुलकात भक ।) पक्षिविशेष । इत्यमर । २ ।५।३५। पाल्कुका इति भाषा ।

कुक्कुर क्ली, ग्रन्थिपर्णम । इत्यमर २।४।१२२। गाँठियाला इति भाषा । (अस्य पर्य्याया यथा,— "स्थौणेयक बर्हिबर्ह शुकबर्हञ्च कुक्कुरम् । शीर्णरोम शुकञ्चापि शुकपुच्छ स्म ह्रच्छदम" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे । गुणा अस्य स्थौणेयकशब्दे ज्ञेया ।)

कुक्कुर ,पु,(कोकते आदत्ते इति । कुक+क्विप । कुक यत्किञ्चिदपि गृह्णन्त जन दृष्ट्वा कुरति शब्दायते । कुर+क ।) जन्तुविशेष । कुकुर इति भाषा । तत्पर्य्याय । कौलेयक २ सारमेय ३ मृगदंशक ४ शुनक ५ भषक ६ श्वा ७ । इत्यमर । २।१०।२१ । कुक्कुर ८ श्वन ९ शुनि १० श्वान ११ । इति तट्टीका । मण्डल १२ भल्लूक १३ वक्रलाङ्गूल १४ रुतारि १५ रात्रिजागर १६ कालायक १७ ग्रामसृग १८ मृगारि १९ शूर २० श्वाल २१ । इति राजनिर्घण्ट ।

तस्य गुणा ।

"वह्नाशी मन्दसन्तुष्ट सुनिद्र शीघ्रचेतन । प्रभुभक्तश्च शूरश्च षडेते च शुनो गुणा" ॥ इति चाणक्य ॥ तस्य परीक्षा यथा ।

'स्वदार्थ शाकुनार्थ कौतुकार्थमहीभुजा । श्वान पोष्यान्तस्तेषामथ वक्ष्यामि लक्षण ॥ गुणजातिप्रभेदेन शुनो भेदो ह्यनेकधा" । तद्यथा । सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्च त्रिधा मता ॥ अक्रान्ता अपरिक्षीणा पवित्रा सत्यभोजिन श्वानस्ते सात्त्विका प्रोक्ता दयन्ते च कचित् क्वचित्॥१ दृढा मधुभुजो दीर्घा गुरुचक्षुस्तनूदरा आकृष्णा शाकिकाश्च श्वानस्ते राजसा मता ॥२ अन्धघाताश्च ये श्वानो मलिनाङ्गा गुरूदरा । श्वानस्ते तामसा ज्ञेया सत्यादकृतप्रमाण ॥ ३ सत्त्वादिगुणभेदेन चतुर्द्धा सर्व्व एव हि । सुरपदीर्घा लघवस्ते मधुरास्त्वनूरुण ॥ तामुस्वरश्च श्वानस्ते ब्रह्मजातय ॥ १ रक्तस्त्वन्मुखीमाला मनस्कामन्नुजा ।

दीर्घा दीर्घा नखरदा श्वानस्ते क्षत्रजातय । २ ये पीतवर्णा मृदवस्तनुलोमान एव च । क्रुद्धा क्रुद्धा ललज्जिह्वास्ते श्वानो वैश्यजातय ॥ ३ कृष्णवर्णास्तनुमुखा दीर्घरोमाण एव च । अक्रुद्धा अमयुक्ताश्च ते श्वान शूद्रजातय ॥ ४

लघुप्रमाणाश्च गुरूदरा ये येऽमेध्यभक्षा बहुपुत्रकाश्च । प्रचण्डपुच्छा लघुकुक्षिदन्ता स्तेषात्वजा कुक्कुरजातय स्यु ॥ ५ ॥

द्विजातिचिह्नसंसर्गात् द्विजाति श्वा भयावह । जन्मत्रयसम्बन्धात् त्रिजातिर्धननाशन ॥

भोजोऽपि ।

द्विजातिर्व्वा त्रिजातिर्व्वा विजाति श्वानमुत्सृजताम्। *अथ धवस्य शोक विदधाति यथाक्रमम् ॥*

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरु । (मुनिविशेष । यथा महाभारते । २ । ४ । १७ ।

"कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालाप कठ एव च । मुनयो धर्म्मविद्वांसो धृतात्मानो जितेन्द्रिया" ॥)

कुक्कुरद्रु ,पु, (कुक्कुर कुक्कुरगन्धोपलक्षित द्रुर्व्वृक्ष ।) वृक्षविशेष । कुकुरशोंका इति भाषा । तत् पर्य्याय । ताम्रचूड २ सूक्ष्मपत्र ३ मृदुच्छद ४ । अस्य गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । ज्वर-रक्तकफनाशित्वञ्च । इति मदनविनोद ।

"तन्मूलमार्द्र निहित वदने मुखशोषहृत्" । इति भावप्रकाश ॥

कुक्कुरी, स्त्री, (कुक्कुर+स्त्रियां जातित्वात् ङीष।) कुक्कुरस्त्री । कुत्ती इति भाषा । तत्पर्य्याय । सरमा २ श्वानी ३ सारमेयी ४ शुनी ५ भषी ६ । इति शब्दरत्नावली ।

कुक्कुवाक, पु, (कुक्कुरस्य वाक शब्द इव शब्दो यस्य ।) सारङ्गमृग । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुक्ष, पु, (कुषनिष्कर्षे+"उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च" । उणां ३ । ६८ । इति स किच ।) कुक्षि । इति *सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ।*

कुक्षि,पु, (कुषनिष्कर्षे+"प्लुषिकुषिशुषिभ्य क्सि" । उणां ३ । १५५ इति क्सि ।) उदरम् । इत्यमर । २ । ६ । ७७ । (यथा, महाभारते १ । ७१ । १२ । "यावोषित विशालाक्षि । त्वया चन्द्रनिभानने । तथाहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भाविनि ।" ॥ दानवविशेष । यथा महाभारते १ । ६७ । ५७ । 'कुक्षिस्तु राजन् विख्यातो दानवानां महाबल"॥)

कुक्षिम्भरि, त्रि, (कुक्षि बिभर्त्तीति । भृ+ख +मुम् च ।) आत्मम्भरि । स्वोदरपूरक । इत्यमर ३ । १ । २१ ।

कुक्षिरन्ध्र , पुं,(कुक्षौ रन्ध्र छिद्र यस्य ।) नल । इति त्रिकाण्ड ।

कुङ्कुम, क्ली, (कुमकुम् इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य अर्द्ध आद्यच । यद्वा कुकते आदीयतेऽसौ । कुक आदाने उमक् नियतलात् मुम् ।) सनामख्यात-गन्धद्रव्यम् । कुमकुम् इति केशर इति भाषा । (यथा माघे ११ । १४ ।)

"स्तनयुगमिमैरिः कुङ्कुमेनेव किञ्चित् ।

मलयजरजोभिर्भ्रमयन् पश्चिमाशाम" ॥)

तत्पर्य्याय । काश्मीरजन्म २ अग्निशिखम् ३ वरम् ४ वाह्लीकम् ५ पीतनम् ६ रक्तम् ७ सङ्कोचम् ८ पिशुनम ९ धीरम १० लोहित चन्दनम् ११ । इत्यमर । २ । ६ । १२४ । चाव १२ वाह्लिकम १३ वरवाह्लीकम १४ रक्तचन्दनम् १५ । इति तट्टीका ॥ अग्निशेखरम् १६ अघक् १७ काश्मीरजम् १८ पीतकम १९ काश्मीरम् २० रुचिरम् २१ शठम् २१ शोणितम २३ कुसुमम २४ प्रदेयम् २५ असृणम् २६ कालेयकम २७ जागुडम २८ कान्तम २९ वह्निशिखम् ३० केशरवरम ३१ गौरम ३२ केसरम ३३ वरि चन्दनम् ३४ खलम ३५ रजम ३६ दीपकम ३७ *लोहितम् ३८ सौरभम ३९ चन्दनम ४०* इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणा । सुरभित्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् उष्णत्वम् । कासवातकफ कण्ठरोगमूर्द्धशूलविषदोषनाशित्वम । रोच नत्वम् । तनुकान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट । रेचकत्वम् विवर्णताकण्डूनाशित्वञ्च । इति राज वल्लभ ॥ स्निग्धत्वम । शिरोरुग्व्रणजन्तुवमिव्यङ्ग दोषत्रयापहत्वम् । वर्ण्यत्वञ्च । इति भावप्रकाश । त्वग्दोषनाशित्वम । इति रत्नावली तत्त्वचन्द्रिका च ॥ देशभेदे तत त्रिविधम । यथा,—

"काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुम यद्भवेद्धि तत । सूक्ष्मकेशरमारक्त पद्मगन्धि तदुत्तमम ॥ १ । वाह्लीकदेशसञ्जात कुङ्कुम पाण्डुर भवेत । केतकीगन्धयुक्त तन्मध्यम सूक्ष्मकेशरम् । २ । कुङ्कुम पारसीकेय मधुगन्धि तदीरितम् । ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधम स्थूलकेशरम्" । ३ ॥ इति भावप्रकाश ।

कुङ्कुमी, स्त्री, (कुङ्कुमवर्णोऽस्त्यस्या । अच गौरा दित्वात ङीष् । तत पृषोदरादित्वात् साधु ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्ट । (कुङ् मीति केचित् ।)

कुच, ज रोधनकौटिल्यलिखने । इति कविकल्प द्रुम । (भ्वां पर सकं, अकं च सेट् ऋदित्वात् ।) ज कोच कुच । रोध क्रियारोध जडीभाव इत्यर्थ । अस्मिन्नर्थ एव प्रायो अस्ति । यस्मिन् प्रमुदिते राशि तम सङ्कोचति क्षितौ । पर्क सम्पर्क । इति दुर्गादास ॥

कुच, शि सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुम । (तुदां पर अकं,सेट् ।) प्राय सम्पूर्व्वोऽस्य प्रयोग । शि सङ्कुचति सङ्कुचीत् सुकोच । इति दुर्गादास ।

कुच, तारशब्दे । उचैशब्द इति यावत् । इति कवि कल्पद्रुम । (भ्वां पर अकं सेट ।) कोचति ठक्का । मद्गमङ्गलतारे शब्दे च कोचति इति मानार्थ पठति । तन्मते तारत्विषयतां । कोचति कार्य्यो वणिक् विक्रयदमोर्थ । इति दुर्गादास ।

कुच पु, (कुचति सङ्कुचतीति । कुच सङ्कोचे । "इगुपधेति" , ३ । १ । १३५ । क ।) स्तन । इत्यमर । २ । ६ । ७७ । (यथा गो रामायणे । ५ । १७ । ५० ।

"अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याश्चाप्यपराः कुचे।
उरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यं समुपाश्रिताः" ॥
स्त्रीणां यौवने कुचपरिवृद्धिर्भवति ।
यथाह भावप्रकाशे ।
"पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते ।
तेषां तदपि तारुण्ये पुष्टत्वात् व्यक्तिमेति हि ॥
कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा ।
रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने ॥
जायते द्व च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च"॥
व्याख्यानं यथा,—
"पुंसां रोमराजिश्मश्रुप्रभृतयः
नारीणान्तु रोमराजी स्तनार्त्तवादयः" ॥)

कुचण्डिका, स्त्री, (कुत्सिता चण्डिका कोपना इव । विकृतिकारितया तथात्वम् ।) मूर्व्वालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुचन्दनम्, क्ली, (कुत्सितं गन्धहीनतया यच्चन्दनं यद्वा कौ पृथिव्यां चन्दनमिव ।) रक्तचन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ पत्राङ्गम् । वकम् काठ् इति भाषा । वृक्षभेदः । इति मेदिनी ॥ कुङ्कुमम् । इति शब्दचन्द्रिका । (अस्य पर्य्याया यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"पतङ्गं रञ्जनं रक्तं पत्राङ्गञ्च कुचन्दनम्" ॥)

कुचफलः, पुं, (कुच इव फलं यस्य । कुचसदृशत्वा-त्तथात्वम् ।) दाडिमवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणपर्य्याया दाडिमशब्दे ऽस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुचरः, त्रि, (कुत्सितं चरतीति । कु + चर् + अच् ।) कुवादः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥ (दुर्गमदेशगन्ता । यथा, ऋग्वेदे ।१।१५४।२।
"प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः" ॥ कुस्थाने चरतीति । कान्तारादि-पर्य्यटकः । कौ पृथ्व्यां चरतीति । भूमिचरः ॥ यथा महाभारते । १४ । ३८ । १३,१४ ।
"दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् ।
अध्वगाः परितप्येयुरुष्णतो दुःखभागिनः ॥
आदित्यः सत्वमुद्दिष्टं कुचरास्तु तथा तमः ।
परितापोऽध्वगानाञ्च राजसो गुण उच्यते" ॥)

कुचाग्रं, क्ली, (कुचस्य कुचयोर्वा अग्रम् ।) स्तनाग्र-भागः । तत्पर्य्यायः । चूचुकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ चुचुकम् ३ । इति तट्टीका ॥

कुचाङ्गेरी, स्त्री, (कुत्सिता चाङ्गेरी ।) इति रत्न-माला ॥ चुक्रिका । चुकापालं इति भाषा ।

कुचिकः, पुं स्त्री, (कुच + बाहुलकात् इकन् ।) मत्स्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः । कुँचिया इति भाषा ॥

कुचेलः, त्रि, (कुत्सितं चेलं वस्त्रं यस्य ।) कुवासाः । परिहितकुत्सितवस्त्रो जनः । इति मेदिनी ॥ (कुत्सितं चेलमिति विग्रहे । क्ली, जीर्णवस्त्रम् । यथा, मनुः ६ । ४४ ।
"कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्" ॥)

कुचेला, स्त्री, (कुचा सङ्कुचा इला भूमिः निद्रा वा यस्याः ।) विद्धकर्णी । इति मेदिनी (यथा, भैषज्य-रत्नावल्याम् ।
"कुचेला कुलका रात्रिर्भेवनामा च ग्रन्थिका"॥
अस्याः पर्य्याया यथा ।
"अम्बष्ठाम्बष्ठकीपाटा कुचेला पापचेलिका ।
एकाष्ठीला वरा तिक्ता प्राचीनौकाशिवाबुका" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कुचेली, स्त्री, (कुचेल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बष्ठा । इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥

कुच्छं, क्ली, (कोः पृथिव्याः दुःखं छ्यति दर्शनाघ्राणा-दिना लुनातीति । कु + छो + कः ।) कुमुदम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुमुदशब्देऽस्य गुणपर्य्याया बोद्धव्याः ॥)

कुज उ स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) उ कोजित्वा कुक्त्वा । स्तेयं चौर्य्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कुज, इ अव्यक्तशब्दे । इति चन्द्रः । (भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) कुञ्जति कुञ्जरः । इति दुर्गादासः ॥

कुजः, पुं, (कोः पृथिव्याः जायते । कु + जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । (यथा, मङ्गलग्रहस्तुतौ । "अङ्गारकः कुजो भौमः" इति ।) नरकासुरः । (यथा,—
"तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः
कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्त्तबन्धुम्" ॥
श्रीमद्भागवते ३।३।८ ॥) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुजम्भलः, त्रि, (कोः पृथिव्याः कौ वा जम्भलः मृत्तिकादिखननेन सन्धिचौरः ।) चौरविशेषः । इति हारावली । सिँदेल चोर इति भाषा ॥

कुजम्भिलः, त्रि, (कुजम्भोऽस्यास्तीति । इलच् ।) कुजम्भलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुजा, स्त्री, (कुजाः पृथिवीजाः वृक्षाः आश्रयत्वेन सन्ति अस्याः इति अच् ततष्टाप् । यथा,—
"कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।
बिल्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" ॥
इति मन्त्रोक्तनवपत्रिकासु "तव स्थानमिदं मर्त्त्ये" इत्यादि निर्द्देशेन चास्याः आश्रयत्वात् तथात्वम् ।) कात्यायनी देवी । इति मेदिनी ॥ (कोः पृथिव्याः जायते । जन + डः टाप् च । सीता देवी भूमेः तदुत्पत्तिकथा कालिकापुराणे ३७ अध्यायेः ।
"ततः पुरोधसं राजा गोतमं मुनिसत्तमम् ।
तत्पुत्त्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम् ॥
द्वौ पुत्त्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ स्मृतौ ।
एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा" ॥)

कुञ्जिशः, पुं, मत्स्यभेदः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । वाते हित-त्वम् । रोचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुज्झटिः, स्त्री, (कोऽजति अपहरति सूर्य्यप्रकाशम् । कुज् + क्विप् न कुत्वम् । झट् संघाते इन् । ततः कर्म्मधारयः ।) कुज्झटिका । कुया । कुयाशा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । धूममहिषी २ रतान्ध्री ३ कुहेलिका ४ धूमिका ५ नभोरेणुः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । तमोगुण-प्रायत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुज्झटिका, स्त्री, (कुज्झटि + स्वार्थे कन् टाप् ।) कुज्झटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुज्झटी, स्त्री, (कुज्झटि + स्त्रियां वा ङीप् ।) कुज्झटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुञ्चनं, क्ली, (कुञ्चति अनेन । कुन्च + करणे ल्युट् ।) नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः ।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः" ॥
इति माधवकरः ॥ (भावे ल्युट् । सङ्कोचः । यथा सुश्रुते ।
"कुर्य्यात् शिरागतं सूक्ष्मशिरा कुञ्चनपूरणम्" ॥)

कुञ्चफला, स्त्री, (कुञ्चं कुञ्चितं फलं अस्याः ।) कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्चिः, पुं, (कुन्च + इन् ।) अष्टमुष्टिपरिमाणम् । यथा, स्मृतिः ॥
"अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्"॥

कुञ्चिका, स्त्री, (कुन्च + ण्वुल् + टाप् इत्वञ्च ।) गुञ्जा । कुँच इति भाषा । वंशशाखा । कञ्चि इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कृष्णजीरकः । इति जटाधरः ॥
(अस्या व्यवहारो यथा मरिचाद्यचूर्णे ।
"मरिचः कुञ्चिकाम्बष्ठा ह्यजाजाः कुडवाः पृथक्"॥
इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । इति चरके चिकित्सास्थाने । १९ अः ॥) कूर्च्चिका । कुँजि चावि इति च भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्यभेदः । कुँचे इति भाषा । यथा । "कुञ्चिकयैनं विसाययति भाययति" । इति मुग्धबोधम् ॥

कुञ्चितं, त्रि, (कुन्च + क्तः ।) वक्रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७१ ॥ (यथा, नैषधे ३ । १ ।
"आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां
नभोविभागात्तरसावतीर्य्य" ॥)
तगरपुष्पे क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जः, पुं क्ली, (कौ जायते जन + डः । पृषोदरा-दित्वात् मुमि साधुः ।) पर्व्वतादेर्लतागह्वरादिभिः समन्ताच्छादितगर्भो गह्वरादिदेशः । इति मधु-प्रभृतयः ॥ उपरि चतुर्दिक्षु च लतादिभिराच्छा-दितस्य स्थानस्य मध्ये शून्यदेशः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । निकुञ्जः । इत्यमरः । २ । ३ । ८ ॥ (यथा, पदाङ्कदूते १ ।
"गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकबरी निःश्वसन्ती विशालम् ।
अत्रैवास्ते मुररिपुरिति भ्रान्तिदूतीसहाया
त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुना मञ्जुकुञ्जं जगाम" ॥)
हनुः । हस्तिदन्तः । इति मेदिनी ॥

कुञ्जरः, पुं, (प्रशस्तः कुञ्जः हनुर्दन्तो वा अस्त्यस्य । कुञ्ज + "रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्यः उपसंख्यानम्" । वार्त्तिकं इति रः ।) हस्ती । (यथा, महाभारते ३ । द्वैतवनप्रवेशे २६ । १५ ।
"कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्याङ्कुशग्रहम्" ॥)
उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । यथा पुरुषकुञ्जर इत्यादि । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (सर्पविशेषः । यथा, महाभारते । ३५ । १५ ।

"कुठरं कुञ्जरश्चैव तथा नाम प्रभाकरः"।)
केशः। इति मेदिनी। देशभेदः। इति शब्दरत्नावली। (पर्व्वतविशेषः। यथा रामायणे ४।४१।५०।
"तत्र शङ्खध्वजाकारः कुञ्जरो नाम पर्व्वतः।
अगस्त्यभवनं तत्र निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा"।)

कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जरनाम्नी पिप्पली।) गजपिप्पली। इति शब्दमाला। (गजपिप्पलीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया।)

कुञ्जरक्षारमूल, क्ली, (कुञ्जरपिप्पल्या इव क्षारः उग्रं मूलमस्य।) मूलकम्। इति राजनिर्घण्टः।

कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पं अस्त्यस्याः। रप्रत्यये अथ तत अजादित्वात् टाप्।) धातकी। धाइफुल इति भाषा। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। गुणा अस्या धातकीशब्दे ज्ञातव्याः।) पाटलावृक्षः। इति मेदिनी। (कुञ्जर + टाप्।) हस्तिनी। इति शब्दचन्द्रिका।

कुञ्जरारातिः, पु, (कुञ्जरस्य अरातिः शत्रुः।) शरभः इति हेमचन्द्रः। (सिंहः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः।)

कुञ्जरालुक, क्ली, (कुञ्जरसञ्ज्ञकं आलुकम्।) आलुकविशेषः। हस्त्यालु। इति शब्दचन्द्रिका।

कुञ्जराशन, पु, (कुञ्जरेण अश्यते। अश भोजने + कर्म्मणि ल्युट्।) अश्वत्थवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२०। (अश्वत्थशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्।)

कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर + जातित्वात् ङीष्।) हस्तिनी। इति शब्दचन्द्रिका।

कुञ्जल क्ली, (कुत्सितं जलमिव जलं यत्र। पृषोदरात् साधु।) काञ्जिकम्। इत्यमरः। २।९।३९।

कुञ्जवल्लरी, स्त्री (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा वल्लरी।) निकुञ्जिकाम्लावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

कुञ्जिका, स्त्री, (कुनज + ण्वुल + टाप् इत्वं च।) कृष्णजीरकः। कुञ्चिका इति क्वचित् पाठः। इति जटाधरः। निकुञ्जिकाम्लावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

कुट इ वैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर-सकं-सेट्। इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुण्ट्यात्। वैकल्यमिह विकलीकरणम्। कुण्टति जनं शोकः। इति दुर्गादासः।

कुट शि कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा-पर-अक सकञ्च सेट्।) शि कुटति अकुटीत् चुकोट। कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च। इति दुर्गादासः।

कुट क ङ प्रतापने। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-आत्म-सक-सेट्।) पञ्चमस्वरी। क ङ कोटयते। कश्चिदन्यैर्न मन्यते। इति दुर्गादासः।

कुटः, पु क्ली, (कुट + क।) कलशः। इत्यमरः। २।९।३२।

कुटः, पुं, (कुट् + क।) कोटः। इति मेदिनी। गड इत्यादि भाषा। शिलाकुट्टः। पाषाणदारणः। हातुड़ी इति भाषा। वृक्षः। इति हेमचन्द्रः। पर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली। (कुटिले त्रि, यथा ऋग्वेदे १।४६।४। "हविषाजारो अपां पिपर्त्ति पपुरिर्नरा। पिता कुटस्य चर्षणिः"।)

कुटङ्ग, पु, (कुः पृथ्वी भूमिं टङ्कति आच्छादयतेऽनेन। कु + टकि आच्छादने। करणे घञ्।) गृहाच्छादनम्। इति शब्दमाला। चाल इति ख्यातः।

कुटङ्गक, पुं (कुटस्याङ्गमिव। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) वृक्षलतामण्डपम्। छदिः। चाल इति भाषा। गृहभेदः। इत्यमरटीकायां मुकुटादयः। कुंडे इति भाषा।

कुटच, पु, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते। चि + ड।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। (कुटजशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः।)

कुटज, पु, (कुटे पर्व्वते जायते। जन् + ड।) पुष्पवृक्षविशेषः। यस्य फलं इन्द्रयवः। कुड़ची इति भाषा। (यथा, माघे ६।३५।
"कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं
विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम्"।)
तत्पर्य्यायः। शक्रः २ वत्सकः ३ गिरिमल्लिका ४। इत्यमरः। २।४।६६। कोटजः ५। इति तट्टीका। वृक्षकः ६ शक्रपर्य्यायः ७। इति रत्नमाला। कुटजः ८ कौटः ९ कालिङ्गः १० मल्लिकापुष्पः ११ प्रावृष्यः १२ शक्रपादपः १३ वरतिक्तः १४ यवफलः १५ संग्राही १६ पाण्डुरद्रुमः १७ प्रावृषेण्यः १८ महागन्धः १९ पाण्डुरः २०। इति शब्दरत्नावली। अपि च।
"कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः।
कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः"।
इति भावप्रकाशः। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कषायत्वम्। अतिसारनाशित्वञ्च। असितस्य तस्य गुणाः। रक्तपित्तत्वग्दोषार्शोनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः। कफनाशकत्वम्। इति राजवल्लभः।
('कुटजत्वक्कृतः क्वाथो घनीभूतः सुशीतलः।
लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्व्वातीसारनुद्भवेत्'।
"कुटजस्य फलं याह्यमष्टभागजले शृतम्।
तथैव विपचेद्भूयो दाड़िमोदकसंयुतम्।
यावद्दर्व्वीप्रलेपः स्यात् तमुपकल्पयेत्।
तस्यार्द्धकर्षं तक्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान्।
अवश्यमरणीयोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम्"।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतिसाराधिकारे।)
अगस्त्यमुनिः। द्रोणाचार्य्यः। इति मेदिनी।

कुटन्नट, क्ली, (कुटन वक्रीभवन् सन् नटति। नट स्पन्दने + पचाद्यच्।) कैवर्त्तीमुस्तकम्। इत्यमरः। २।४।१३१। केउटिया मुता इति ख्यातम्। केशुर इति गौडोक्तिः। इति तट्टीका।
(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा।
'पद्मकं चन्दनोशीरं पाठा मूर्व्वा कुटन्नटम्'।
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १० अध्याये।
अस्य पर्य्याया यथा।
"कुटन्नटं पयः वन्यं मुस्ताभञ्च परिप्लवम्"।
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।
कोयधी मोथा। गुडतभी इति च। इयन्तु नियुक्तनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृतिः।
पर्य्यायाश्च यथा।
"कुटन्नटं दासपुरं वालेयं परिपेलवम्।
प्लवगोपुरगोनर्द्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च।
मुस्तावत् पेलवपुटं शुक्लाभं स्यादितुन्नकम्'।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे। गुणा अस्य वितुन्नकशब्दे ज्ञातव्याः।)

कुटन्नट, पुं (कुटन सन् नटति। नट् + अच्।) श्योनाकवृक्षः। इत्यमरः। २।४।५७।
(अस्य पर्य्याया यथा।
"श्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुकाः।
मण्डूकपर्णपत्रोर्णशुकनासकुटन्नटाः।
दीर्घवृन्तो रत्न्याऽपि पृथुशिम्बः कटम्भरः'।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। श्योनाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्याः।)

कुटप, पु, (कुटात् विपक्षात् पाति रक्षति। कुट + पा + क।), मुनिः। निष्कुटः। गृहसमीपोपवनम्। (कुट + "उषिकुटिदलीति"। उणां ३। १४२। इति कपन्।) मानभेदः। स तु कुडवपरिमाणम्। इति हेमचन्द्रः। कमले क्ली। इति राजनिर्घण्टः।

कुटर, क्ली, (कुट + बाहुलकात् करन्।) कुठरः मन्थानदण्डबन्धनस्तम्भः। इत्यमरटीकायां भीमकराठः।

कुटरु, पुं, (कुट + "कुट किच्च"। उणां ४। ८०। इत्यरु किच्च।) वस्त्रगृहम्। इत्युणादिकोषः। कानात तावु इति भाषा।

कुटरणा, स्त्री, (कुटेषु वृक्षेषु अरणा। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) त्रिवृता। इति रत्नमाला। तेउड़ी इति भाषा।

कुटल, क्ली, (कुटति आच्छादयत्यनेन। कुट + बाहुलकात् कलच्।) पटलम्। इति हारावली। चाल छाद इति भाषा।

कुटहारिका, स्त्री, (कुटं कलशं हरति जलाद्यानयनार्थं गृह्णाति या। कुट + हृ + ण्वुल टाप् इत्वञ्च।) दासी। इति हेमचन्द्रः।

कुटि, स्त्री, (कुट्यते संवीयते तृणादिभिः असौ। कुट् + "कृ गृ शृ पृ कुटीति"। उणां ४। १४२। इति इः स च कित्।) गृहम्। इत्यमरटीकायां भरतः।

कुटि, पुं, (कुट्यते छिद्यते ऽसौ। कुट छेदने + "कुटिकम्पोर्नलोपश्च"। उणां ४। १४३। इति इः। स च कित्। धातोर्नलोपश्च।) वृक्षः। इति शब्दरत्नावली। शरीरम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः। (पर्व्वतः। इत्युज्ज्वलदत्तः। ४। १४३।)

कुटिचर, पुं, (कुटि कुटिलं जले चरतीति। कुटि +

चर+टः ।) ग्रामशूकरः । इति शब्दरत्नावली ॥ गुगुवा इति भाषा ॥

कुटितं, त्रि, (कुटं कौटिल्यं जातमस्य । कुट्+इतच् क्विप ।) कुटिलम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुटिरं, क्ली, (कुट्यते निर्म्मीयते यत् । कुट्+इरन् ।) कुटीरम् । लघुकुटी । इत्यमरटीकायां भरतः ।

कुटिलं, त्रि, (कुट् वक्रीभावे + बाहुलकात् इलच् ।) अनृजु । बाँका इति भाषा । तत्पर्यायः । अरालम् २ वृजिनम् ३ जिह्मम् ४ ऊर्म्मिमत् ५ कुञ्चितम् ६ नतम् ७ आविद्धम् ८ भुग्नम् ९ वेल्लितम् १० वक्रम् ११ । इत्यमरः । ३ । १ । ७१ ॥ भङ्गुरम् १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ वेङ्कु १३ विनतम् १४ उन्दुरम् १५ । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा, विष्णुपुराणे १ । ९ । २३ ।

"व्यसज्जटाकलापस्य भ्रुकुटीकुटिलं मुखम् ।

निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्" ।)

तगरपुष्पे क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

'कालानुशारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।

महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम्" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ क्ली, छन्दोभेदः ॥)

कुटिला, स्त्री, (कुटति वक्रं गच्छतीति । कुट्+इलच् +स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥ सरस्वती नदी । स्पृक्कानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राधिकामर्द्दमर्गिणी ॥ त्रि, असरलम् ॥)'

कुटी, स्त्री पुं, (कुटि+वा ङीप् ।) कुटः । गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा मनुः । ११ । ७२ ।

"ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्" ॥)

कुटी, स्त्री, कुम्भदासी । कुटिनी इति भाषा ॥ सुरानामगन्धद्रव्यम् । चित्रगुच्छः । इति मेदिनी ॥

कुटीचकः,पुं, (कुट्या लेशेन पुत्त्रान्नेन चकते तृप्नोति । कुटी+चक्+अच् ।) पुत्त्रान्नजीवी । तत्पर्य्यायः । पुत्त्रान्नादः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुट्यां पर्णकुटीरे चकते तृप्नोति वसतीति । सन्न्यासिभेदः । स च कार्म्मनिष्ठः । यथा—महाभारते १३ । १४ अध्याये ।

"चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ ।

हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात् स उत्तमः" ॥)

कुटीचरकः, पुं, (कुट्यां चरति । कुटी+चर+टः स्वार्थे कन् ।) यतिविशेषः । इति यतिधर्म्मसंग्रहः ॥

कुटीरः, पुं, (कुटी+अल्पार्थे रः ।) क्षुद्रगृहम् । कुँड़े इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अल्पवेश्म २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २८ ।

" ललित-लवङ्ग-लता-परिशीलन-कोमल-मलय-समीरे । मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिल-कूजित-कुञ्ज-कुटीरे" ॥)

कुटङ्गकः, पुं, (कुटङ्ग+स्वार्थे कन् ।) वृक्षलतागहनम् । मिटः । डौल इति भाषा । छदिः । चाल इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ वृक्षलता । गृहभेदः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ कुँड़े इति भाषा ॥

कुटुम्ब, क ङ धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । क ङ कुटुम्बयते । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कुटुम्बः,पुं, (कुटुम्बयते पालयति । कुटुम्ब+अच् । यद्वा कुटुम्ब्यते पाल्यते सम्बध्यते वा । कुटुम्ब+कार्म्मणि घञ् ।) नाम । ज्ञातिः । बान्धवः । सन्ततिः । इति शब्दरत्नावली ॥ पोष्यवर्गः । इत्यमरमाला ॥ (यथा, मनुः । ११ । २२ ॥

"तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।

श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्" ॥)

कुटुम्बव्यापृतः,त्रि, (कुटुम्बभरणाय व्यापृतः नियुक्तः ।) कुटुम्बपोषणासक्तः । तत्पर्य्यायः । अभ्यागारिकः २ उपाधिः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥ (कुटुम्बेन पुत्त्रदारादिपोष्यवर्गेण व्यापृतः संयुक्तः । बहुपरिवारविशिष्टः पुरुषः ॥)

कुटुम्बिनी, स्त्री, (कुटुम्बः अतिशयेन अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे इनिः । ततो ङीप् ।) कुटुम्बविशिष्टा । पतिपुत्त्रदुहित्रादिमती प्रतिष्ठिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । पुरन्ध्री २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ पुरन्ध्रिः ३ । इति भरतः ॥ पुरन्ध्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुवंशे । ८ । ८६ ।

"अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः" ॥) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । पयस्या २ क्षीरिणी ३ जलकामुका ४ वक्रशल्या ५ दुराधर्षा ६ क्रूरकर्म्मा ७ सिरिरिण्टिका ८ शीता ९ प्रहरकुटुवी १० शीतला ११ जलेरुहा १२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । ग्राहित्वम् । कफपित्तव्रणरक्तदोषकाण्डूनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुटुम्बी, [न्] पुं, (कुटुम्बः अस्त्यस्य । अस्त्यर्थे इनिः ।) गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । गृही २ गृहमेधी ३ गृहस्थः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कुमारे । ६ । ८ । ५ ।

"शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।

प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" ॥)

कुटुम्बी [न्], त्रि, (कुटुम्बः पोष्यवर्गो ऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनिः ।) कृषकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बविशिष्टश्च ॥

कुटुम्बौकः, [स्] क्ली, (कुटुम्बानां ज्ञातिबान्धवानां दार-पुत्त्रादीनां ओकः वासस्थानम् ।) कुटुम्बवासस्थानम् । इति जटाधरः ॥

कुट्ट, का कुत्सायाम् । छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) का कुट्टयति । इति दुर्गादासः ॥

कुट्ट, क ङ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । टद्वयान्तः । क ङ कुट्टयते । एषोऽन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाज्यभाजकादिगणनं यत्र ।) अङ्कविशेषः । तस्य सूत्रं यथा,

"भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्त्यः

केनाप्यादौ संभवेत् कुट्टकार्थम् ।

येन च्छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन

क्षेपश्चैतद्दुष्टमुद्दिष्टमेव" ॥

उदाहरणं यथा ।

"एकविंशतियुतं शतद्वयं

यद्गुणं गणक पञ्चषष्टियुक् ।

पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं

शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्" ॥

इति लीलावती ॥ (कुट्टयति उपलदन्तादिभिर्भिनत्ति छिनत्ति चूर्णयति वा । कुट्ट छेदे + ण्वुल् ।) छेदके, त्रि । यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । ४९ ।

"दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः" ॥)

कुट्टनं, क्ली, (कुट्टते इति । कुट्ट छेदने + भावे ल्युट् ।) छेदनम् । कोटा इति भाषा । कुत्सनम् । प्रतापनम् ॥

कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति छिनत्ति नाशयति स्त्रीणां कुलमनया । कुट्ट+स्वार्थे णिच् ततः ल्युट् ङीप् । यद्वा कुट्टते छिद्यते स्त्रीणां कुलं अनया । कुट्ट छेदने+करणे ल्युट् ङीप् च ।) पुरुषेण सह परस्त्रीयोगकर्त्री । कुट्नी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शम्भली २ । इत्यमरः । २ । ६ । १९ ॥ कुट्टनी ३ सम्भली ४ । इति तट्टीका ॥ माधवी ५ रङ्गमाता ६ अर्ज्जुनी ७ । इति जटाधरः । कुम्भदासी ८ गणेरुका ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २०३ ।

"तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत्" ॥)

कुट्टमितं, क्ली, स्त्रीणां दशधाशृङ्गारचेष्टान्तर्गतचेष्टाविशेषः । स्त्रीणां स्वाभाविकदशालङ्कारान्तर्गतमिदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।

"केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।

प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्" ॥

कुट्टारं, क्ली, (कुट्ट+आरन् ।) केवलम् । रतिः । इति मेदिनी ॥ कम्बलम् । इति विश्वः ॥

कुट्टारः, पु, (कुट्टते भिद्यते छन्द्यते वाऽस्मिन् पतनेनेति शेषः । कुट्ट+आरन् ।) पर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुट्टिमः, पुं क्ली, (कुट्ट+भावे घन् । तेन निर्वृत्तः निष्पन्नः इत्यर्थे इमप् ।) मणिभूः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा रघुः ११ । ९ ।

"मस्तुतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ

मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव" ॥)

सुधाघटितभूतलम् । इति सुभूतिः ॥ कुटीरः । इति मथुरानाथः ॥ दाडिमवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत् । कुट्ट+इन् । कुट्टिं मत्स्यमांसादिकं हरति । कुट्टि+हृ+ण्वुल्‌टाप् अत इत्वं च ।) दासी । इति हलायुधः ॥

कुट्टीरः,पुं, (कुट्टते ऽस्मिन् । कुट्ट+ईरन् ।) पर्व्वतः । इति हारावली ॥

कुड्मलं,क्ली, (कुट्टते नारकिभ्यो यन्त्रणा दीयते यत्र । कुट+"कुमादिलात्" । उणां १।१०८ । इति कालच् तस्य मुट् च ।) नरकभेदः । इति मेदिनी ॥ यम

दर्शभि षोडशम्। इति मनु ॥

कुड्मल, पु,क्ली (कुडति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति। कुटि+"वृषादिभ्यश्चित्"। उणा १।१०८। इति कलच ।) विकासोन्मुखप्रौढकलिका। ईषद्विकसिता कलिका। तत्पर्य्यायः। मुकुलः २। इत्यमरः। कोषः ३। इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे।२।७।
"द्योतितान्तः सभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः"॥)

कुठ छिदि। कौथधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट्।) कुठेरः कुठारः कुठाकुः। इति दुर्गादासः ॥

कुठ इ खोटने वैकल्ये। आलस्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर अक सेट इदित।) पञ्चमस्वरी। कर्म्मणि इ कुण्ठ्यते। वैकल्यं विकलीभावः। आलस्यं मन्दीभावः। कुण्ठति खड्गः शोकार्त्तो वृद्धो वा। इति दुर्गादासः ॥

कुठ, पुं (कुष्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ छेदने+कर्म्मणि घञर्थे क।) वृक्षः। इत्यमरः। २।४।५॥

कुठर, पुं (कुट+बाहुलकात् करन्।) मन्थानदण्डबन्धनार्थस्तम्भः। तत्पर्य्यायः। दण्डविष्कम्भः २। इत्यमरः। २।९।७४॥ (नागविशेषः। (यथा, महाभारते १।५५।१५
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः" ॥

कुठाकु, पुं (कठति आहन्ति भिनत्ति काष्ठम्। कुठ छेदने+आकुन् किच।) पक्षिविशेषः। इत्युणादिकोषः। काठठोकरा इति भाषा ॥

कुठाटङ्क, पुं स्त्री, (कुठारटङ्क इव। पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः।) कुठारः। इति जटाधरः ॥

कुठार, पु स्त्री (कोठतीत्यनेन। कुठ+करणे आरन्।) अस्त्रविशेषः। कुड़ाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वधितिः २ परशुः ३ परश्वधः ४। इत्यमरः। २।८।९२॥ कुठारी ५ पर्शुः ६ परस्वधः ७ पर्श्वधः ८। इति तट्टीका ॥ कुठाटङ्कः ९ टङ्कः १०। इति जटाधरः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ३।२५।१२।
"स त्वपुमवाह ऋतय ऋतयः
स्वर्ग्यसमीरतरोः कुठारम्" ॥)

कुठार, पु (कुष्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ+कर्म्मणि आरन्।) वृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

कुठारु, पु, (कुठ+आरु।) वृक्षः। वानरः। इति मेदिनी ॥ अस्त्रकारः। इति शब्दरत्नावली ॥

कुठि, पु, (कुठ+"कुठिकम्प्योर्नलोपश्च"। उणा ४। १४३। इति इन किच।) पर्व्वतः। वृक्षः। इत्युणादिकोषः ॥

कुठिक, पु, (कुठ+इकन् किच।) कुष्ठम्। इति हारावली। कुड़ इति भाषा ॥

कुठेर, पु, (कुण्ठति तापयति वैकल्यं करोति वा। कुठि खोटने वैकल्ये आलस्ये च+"पतिकठिकुठीति"। उणा १।५९। इति एरक बाहुलकात् नुमोऽभाव।) अग्निः। इति शब्दमाला ॥ तुलसी। इत्युणादिकोषः ॥ अर्जकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ बर्व्वरी इति ख्याता। (यथा, गो रामायणे २।१७।१०।
"दाडिमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा।
अर्कोटांश्च कुठेरांश्च नीलाशोकांश्च सर्व्वशः" ॥)

कुठेरक, पुं, (कुठेर इव कायति प्रकाशते। कै+क।) पर्णासः। इत्यमरः।२।४।७९। तुलसी इति ख्यातः। श्वेतार्ज्जकः। इति शब्दचन्द्रिका। श्वेततुलसी बाबुइ तुलसी इति च ख्यातः। (अस्य पर्य्याया। "अर्ज्जकः श्वेतपर्णासो गन्धपुष्पः कुठेरकः"। इति वैद्यकरत्नमालायाम्। बर्व्वरी। एतदर्थेऽस्य पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।
"बर्व्वरी तुवरीतुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका।
पर्णासस्तत्र दृष्टो तु कठिञ्जरकुठेरकौ"॥
गुणाश्चास्य बर्व्वरीशब्दे ज्ञेयाः ॥) मन्दीरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुठेरज, पुं, (कुठेर इव जायते। जन+ड।) कुठेरकः। श्वेततुलसी। इति शब्दरत्नावली ॥

कुठेरु, पुं (कुठ+एरुक्।) चामरवातः। चामरेर बाताम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मरुद्रथः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुड शि बाल्ये। अन्ने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर अक सकश्च सेट।) एतदाद्याधारः प्रथमस्वरीयः। बाल्यमिह शिशुव्यापारः। शि कुडति अकुडीत् शिशुः विलाभि शिशुः। इति दुर्गादासः ॥

कुड इ वैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक सेट इदित्) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। कुण्डति जन देह विकलं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

कुड इ ङ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-आत्म सक-सेट् इदित्।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। ङ कुण्डते इति दुर्गादासः ॥

कुड इ क रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पर सक सेट इदित।) इ क कुण्डयति। इति दुर्गादासः ॥

कुडप, पु, (कुड+कपन।) कुडवपरिमाणम्। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कुडव, पु, (कुडति परिमाति अनेनाशित् वा। कुड+कवन्।) परिमाणविशेषः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। १३०। "उपनीय कमलकुडव कथयति सत्यश्चिकित्सके श्वनिकः" ॥) स तु प्रस्थचतुर्थांशः। इति लीलावती। वैद्यकमते द्विप्रसृतपरिमाणम्। दाभिशत्तोलकमिति यावत्। तत्पर्य्यायः। अञ्जलिः २ अष्टमानम् ३ शरावार्द्धम् ४। इति परिभाषा। (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम्।
"रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत्।
शुष्कद्रवार्द्रयोश्चापि तुल्यमानं प्रकीर्त्तितम्"॥
"प्रसृतिभ्यामञ्जलि स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः।
अष्टमानश्च स ज्ञेयः"। इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व्वखण्डे। १ अः ॥)

कुडङ्गी, स्त्री, (कुडी दुग्ध अङ्गी कारवेल्ली।) क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुडि, पु, (कुण्ड्यते दह्यते इति। कुडि दाहे+इन्।) शरीरम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुडिश, पुं, (कुण्यते भक्ष्यतेऽसौ। कुड भक्षणे+ बाहुलकात् श तत इट।) मत्स्यविशेषः। कुड़चि माछ इति भाषा। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। कषायत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातरोगे पथ्यत्वम्। रोचनत्वम्। बलवीर्य्यबुद्धिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

कुड्मल, पुं, (कुड बाल्ये+"वृषादिभ्यश्चित्"। उणा १।१०८। इति कलच् कुडेरपि। मुट च।) कुड्मलः। इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च ॥

कुड्य क्ली, (कुडि+तत्र साधुरिति यत। कौतेयाद्यादित्वात् यक् इत्यागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तादयः।) भित्तिः। भित देयाल इत्यादि भाषा। इत्यमरः। २।२।४॥ (यथा, महाभारते १।१४५।१०।
"सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वमेव कुड्येषु दापय"॥)
विलेपनम्। इति मेदिनी ॥ कौतूहलम्। इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यक, क्ली, (कुड्य+स्वार्थे कन।) कुड्यम्। भित्तिः। इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यच्छेदी, [न] पु, (कुड्य भित्तिं छिनत्ति विदारयतीति। कुड्य+छिद्+णिनि।) चौरविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ सिंदेल चोर इति भाषा ॥

कुड्यच्छेद्य, क्ली, (कुड्यच्छेदं कुड्यस्य वा छेदनम्।) खानिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। देयालेर गर्त्त इति भाषा ॥

कुड्यमत्सी, स्त्री, (कुड्ये मत्सी इव। मत्स्य+जातित्वात् ङीष यलोप।) गृहगोधिका। इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यमत्स्य, पुं, (कुड्ये मत्स्य इव।) गृहगोधिका। इति हेमचन्द्रः ॥

कुण त् क आमन्त्रणे। मन्त्रे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा पर-सक सेट।) कणो मूर्द्धन्योपधः। कुणयति। मन्त्रोऽभिमुखीकरणम्। गुणोक्तिरित्यन्ये। इति दुर्गादासः ॥

कुण श उपकरणे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा पर सक सेट्।) उपकरणं दानादिना पोषणम्। श कुणति दीनं दयालुः। कोकिला। इति दुर्गादासः ॥

कुणञ्जर, पुं, (कुणं शुक्लान्नादिकं जरयति। कुण+जॄ+बाहुलकात् खच्।) शाकविशेषः। वनवेतुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुणञ्जा २ क्षणज ३ खरपत्रशालूकः ४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। हितत्वञ्च। एतच्छाकगुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। ईषत्कषायत्वम्। सन्ताहित्वम्। पित्तश्लेष्महरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुणप, पुं, (क्वणे+कपन् सम्प्रसारणञ्च।) शवम्। मृतशरीरम्। इत्यमरः।२।८।११८॥ (यथा, महाभारते १४।६।२२।२३।
नारद उवाच।
"उन्मत्तवेशं बिभ्रत् स चङ्क्रमीति यथासुखम्
वाराणस्यां महाराज। दर्शनेप्सुर्महेश्वरम्॥

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित्।
तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स सम्वर्त्तो महीपते!” ॥)

एतदर्थे नपुंसकलिङ्गोऽपीति नयनानन्दः। पूतिगन्धिः। इति मेदिनी॥ अस्त्रविशेषः। बड़शा इति भाषा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ पूतिगन्धौ त्रिलिङ्गोऽपि यथा,—
“कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सगन्धं क्वथितं बहु” ॥
इति माधवकरः॥ (रोगविशेषः। यथा॥ “कुणपश्लेष्मपित्ताभ्याम्”। इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे। १ अध्यायः॥)

कुणपी, स्त्री, (कुणप+गौरादित्वात् ङीष्।) विट्सारिका। इति मेदिनी॥ गयेशालिक इति भाषा॥

कुणालः, पुं, (क्वण+“पीयुक्वणिभ्यामिति” उणां ३। ७६। इति। कालन्। सम्प्रसारणञ्च।) देशभेदः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (अशोकराजपुत्त्रविशेषः। स च बौद्धः॥)

कुणिः पुं, (कुण+इन्।) तुन्नवृक्षः। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ तुँद इति भाषा। (शरीरस्य स्थानविशेषः। “कक्षान्तमध्ये कक्षाधरं कुणितं तत्र जायते” ॥ इति वाभटे शारीरस्थाने ४ अध्याये॥)

कुणिः, त्रि, (कुण+इन्।) कुनखः। इति मेदिनी॥ कोपा इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते।
“गर्भवातप्रकोपेण दोहदे चावमानिते।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुः” इति॥)

कुणिन्दः, पुं, (कुण शब्दे+“कुणिपुल्योः किन्दच्”। उणां ४। ८५। इति किन्दच्।) शब्दः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कुण्टकः, त्रि, (कुटि+ण्वुल्।) स्थूलः। इति शब्दमाला। मोटा इति भाषा॥

कुण्ठः, त्रि, (कुण्ठति क्रियासु मन्दीभूतो भवति। कुठि+अच्।) क्रियासु मन्दः। अकर्म्मण्यः। इत्यमरः। २। १। १७॥
(यथा, शङ्करकविकृते विष्णुस्तोत्रे २४।
“वैकुण्ठीये ऽनकण्ठे वसतु मम मतिः कुण्ठभावं विहाय” ॥) मूर्खः। इति मेदिनी॥

कुण्ठकः, त्रि, (कुण्ठति कुण्ठयति वा आत्मानं जड़ीभूतं करोति। कुठि+ण्वुल्।) मूर्खः। इति शब्दमाला॥

कुण्ठितः, त्रि, (कुठि+कर्त्तरि क्तः।) सङ्कुचितः। यथा। “दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः”॥ इति महानाटकम्॥

कुण्डं, क्ली, (कुणतीति। “अमन्तात् डः”। उणां १। ११३। इति डः।) मानभेदः। (कुण्ड्यते रक्ष्यते जलं यत्र। कुडि+अधिकरणे अण्।) देवजलाशयः। इति मेदिनी॥ जलाधारविशेषः। कौवाच्चा इति भाषा॥
तज्जलगुणाः। अग्निकफकारित्वम्। रूक्षत्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ कफापहकारम्। इति राजवल्लभः॥ *॥ (पात्रविशेषः। यथा, रघौ १। ८४।
“भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृतादपि” ॥)
होमीयाग्न्याश्रयः। तत्तु प्रायश्चतुर्हस्तमितं भवति। तस्य विधिः। तत्र मत्स्यपुराणम्।
“प्रागुदक्प्लवनां भूमिं कारयेद्यत्न
प्रागुदक्प्लवनां पूर्व्वमीषां उत्तर [illegible]
तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे [illegible] [illegible]यास।
“सर्व्वाधिकारि[illegible] [illegible]तुरस्रन्तु सर्व्वदम्”।
चतुरस्रं चतुष्कोणम्॥ भविष्योत्तरम्।
“सहस्रे लक्ष होतव्ये कुर्य्यात् कुण्डं करात्मकम्।
द्विहस्तमयुते तत्र लक्षहोमे चतुष्करम्” ॥
द्विहस्तादिके यामलः।
“पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्म्मितम्।
उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्परिकीर्त्तितम्” ॥
पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य एकद्विहस्तादिमितस्य कोणसूत्रेण ऐशानानैर्ऋतकोणदत्तसूत्रेण परिमितं यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां तदेव पारिभाषिकं द्विहस्तादिमानं न तु प्रकृतहस्तद्वैगुण्यादिमितम्। तथात्वे द्विहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणापत्तेः। क्षेत्रकस्य भूमेः परिमाणवत्॥
वशिष्ठपञ्चरात्रे।
“यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते।
हस्तैके मेखलास्तिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः” ॥
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता एकद्विहस्तादिवेष्टिताः। ताश्च खातदेशादाद्ये एकाङ्गुलरूपं कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चेत्यादिक्रमेण वेदाद्यङ्गुलाः। एतद्विपरीतास्तन्त्रान्तरोक्ता व्यवहारविरुद्धाः। वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः नयने द्वे रसाः षट् गुणास्त्रयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्चत्वारि॥ पिङ्गलामते।
“खा[illegible]देकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्” ॥
एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कर्त्तव्यतामाह महाराजनिर्णये वशिष्ठपञ्चरात्रम्।
“भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे तथैव च।
सदा होमे सदा शान्तावेकं वारुणदिग्गतम्” ॥
शारदातिलके।
“होतुरग्रे योनिरासामुपर्य्यश्वत्थपत्रवत्।
मुष्टिरत्न्येकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता॥
षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी।
एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्य्यादीषदधोमुखम्॥
एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्।
अवटद्वयमानेन योन्यग्रमपि वर्द्धयेत्॥
स्थलादारभ्य नालं स्यादयोन्या मध्ये लरन्ध्रकम्” ॥
आसां मेखलानां अश्वत्थपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुलविस्तृतमूलात् यथोक्तक्रमेण एकाङ्गुलान्तःसंकुचितविस्तारा॥ यामले।
“नाभमेखलयोर्म्मध्ये परिधेः स्थापनाय च।
रन्ध्रं कुर्य्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि” ॥
परिधीं स्तद्विन्यासानाह छन्दोगपरिशिष्टे।
“बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम्॥
प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम्।
न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदगग्रः स पूर्व्वतः” ॥
अग्रगाः छिन्नरहिताः अग्नितोऽग्नेः पार्श्वद्वये दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगग्रं उदग्ग्रम्॥ त्रैलोक्यसारेऽपि।
“कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता।
अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये त्वान्यस्थितिर्यथा” ॥
कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता नता नम्रा अङ्गुष्ठमितस्वहृदितमेखलावेष्टनयुक्ता तथात्वे एतन्निगदितावयवयुक्ता कुण्डे यत्रातो भवतीत्यर्थः॥ पञ्चरात्रे।
“कल्पयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभाम्।
मुष्टिरत्न्येकहस्ताना नाभिरत्नेषुविस्तृता॥
नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्।
यवद्वयक्रमेणैव नाभिं एवमुदारधीः॥
नाभिक्षेत्रं त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्व्वीत कर्णिकाम्।
बहिरंशद्वये वाह्ये पत्राणि परिकल्पयेत्” ॥*॥
तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्म्मा।
“खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः।
वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं छिन्नमेखले॥
मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः।
भार्य्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम्॥
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्” ॥
अत एव वशिष्ठसंहितायाम्।
“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभदेदिकाम्।
हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्म्मणि” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कुण्डं, क्ली स्त्री, (कुण्ड्यते रक्ष्यते मद्यादि अस्मिन्। कुडि रक्षणे+अच्।) स्थाली। इत्यमरभरतौ।

कुण्डः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते कुलं अनेन। कुडि-दाहे+कर्म्मणि घञ्।) अमृते भर्त्तरि जारजः। जीवति भर्त्तरि उपपतिजातः। इत्यमरः। २। ६। ३६॥ स्वामी बाँचिया थाकिते उपपतिजात विजन्म सन्तान इति भाषा॥ (यथा मनुः ३। १७४।
“पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः”। सर्पविशेषः। यथा महाभारते। १। १२३। ६८
“कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः” ॥)

कुण्डकीटः, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव चार्व्वाकसंदृष्टत्वात्।) चार्व्वाकवचनाभिज्ञपुरुषः। पतितब्राह्मणीपुत्त्रः॥ (कुण्डे योनिकुण्डे कीट इव।) दासीकामुकः। इति मेदिनी॥

कुण्डगोलकं, क्ली, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलाकारं कं जलं अत्र।) काञ्जिकम्। इति हेमचन्द्रः॥ (काञ्जी इति भाषा॥ *॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति द्वन्द्वकृते कुण्डगोलकौ। यथा मनुः। ३। १७४।
“परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः”॥)

कुण्डगः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति। गम+बाहुलकात् खः डिच्च।) कुञ्जम्। दूत्यादिस्थानम्। इति हेमचन्द्रः॥

कुण्डपाय्यः, पुं, (कुण्डैः चमसैः पीयतेऽत्र सोमः। कुण्ड+पा+अधिकरणे यत् युगागमस्य निपात्यते।) क्रतुः। इति मुग्धबोधम्॥

रज्जुभि दोहनम् । इति मनुः ॥

कुड्मल, पु, क्ली (कुड्मति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति । कुटि + "वृषादिभ्यश्चित्" । उणा १ । १०८ । इति कलच् ।) विकासोन्मुखप्रौढ़कलिका । ईषद्विकसिता कलिका । तत्पर्य्यायः । मुकुलः २ । इत्यमरः ॥ कोषः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । २।७ ।

'द्योतितान्तः सभे कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः ॥')

कुठ छिदि । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) कुठेरः कुठारः कुठाकुः । इति दुर्गादासः ॥

कुठ इ खोटने । वैकल्ये । आलस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर अक सेट इदित ।) पञ्चमस्वरी । कर्म्मणि इ कुण्ठ्यते । वैकल्यं विकलीभावः । आलस्यं मन्दीभावः । कुण्ठति खड्गः शोकार्त्तो वृद्धो वा । इति दुर्गादासः ॥

कुठः, पु (कुठ्यते छिद्यतेऽसौ । कुठ छेदने + कर्म्मणि घञर्थे क ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥

कुठरः, पु, (कुट + बाहुलकात् करन् ।) मन्थानदण्डबन्धनाधस्तम्भः । तत्पर्य्यायः । दण्डविष्कम्भः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७४ ॥ (नागविशेषः । (यथा, महाभारते १ । ३५ । १५

'कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ॥')

कुठाकुः, पुं (काष्ठं आहन्ति भिनत्ति काष्ठम् । कुठ छेदने + आकुन् किच्च ।) पक्षिविशेषः । इत्युणादिकोषः । काठठोकरा इति भाषा ॥

कुठाटङ्कः, पुं स्त्री, (कुठारस्य टङ्क इव । पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः ।) कुठारः । इति जटाधरः ॥

कुठारः, पु स्त्री (कोठतीत्यनेन । कुठ + करणे आरन् ।) अस्त्रविशेषः । कुड़ाल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्वधितिः २ परशुः ३ परश्वधः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९२ ॥ कुठारी ५ पर्शुः ६ परश्वधः ७ पश्वधः ८ । इति तट्टीका ॥ कुठाटङ्कः ९ सुधनः १० । इति जटाधरः ॥ (यथा श्रीमद्भागवते ३ । २५ । १२ ।

'न स्वाग्रताह परया परस्य सत्त्वसंसारतरोः कुठारम्" ॥)

कुठारः, पुं (कुठ्यते छिद्यतेऽसौ । कुठ + कर्म्मणि आरन् ।) वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुठारुः, पुं (कुठ + आरु ।) वृक्षः । वानरः । इति मेदिनी ॥ अस्त्रकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुठिः, पु (कुठ + 'कुठिकम्प्योर्नलोपश्च" । उणा ४ । १४३ । इति इन् किच्च ।) पर्व्वतः । वृक्षः । इत्युणादिकोषः ॥

कुठिकः, पु (कुठ + इकन् किच्च ।) कुष्ठम् । इति सारावली । कुड़ इति भाषा ॥

कुठेरः, पुं, (कुण्ठति सादयति वैकल्यं करोतीति वा । कुठि खोटने वैकल्ये आलस्ये च + 'पतिकठिकुठीति' । उणा १ । ५८ । इति एरक बाहुलकात् नुमोऽभावः ।) अर्ज्जकः । इति शब्दमाला ॥ तुलसी । इत्युणादिकोषः ॥ अर्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बर्ब्बरी इति ख्यातः । (यथा, श्री रामायणे ३ । १७ । १० ।

"दाडिमाः करवीराश्च अशोकास्तिलकास्तथा । अङ्कोटाश्च कुठेराश्च नीलाशोकाश्च सर्व्वशः" ॥)

कुठेरकः, पु (कुठेर इव कायति प्रकाशते । कै + क ।) पर्णासः । इत्यमरः । २ । ४ । ७९ ॥ तुलसी इति ख्यातः । श्वेतार्ज्जकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेततुलसी बाबुइ तुलसी इति च ख्यातः । (अस्य पर्य्यायाः । "अर्ज्जुकः श्वेतपर्णासो गन्धपत्रः कुठेरकः" । इति वैद्यकरत्नमालायाम् । बर्ब्बरी । एतदर्थेऽस्य पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।

"बर्ब्बरी तुवरीतुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका । पर्णासस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जककुठेरकौ" ॥

गुणाश्चास्य बर्ब्बरीशब्दे ज्ञेयाः ॥) मन्दीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुठेरजः, पु, (कुठेर इव जायते । जन + ड ।) कुठेरकः । श्वेततुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुठेरुः, पु (कुठ + एरुक ।) चामरवातः । चामरेर बातास इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मरुत्वः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुड शि बाल्ये । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर अक सकश्च सेट ।) एतदाद्याश्चत्वारः पञ्चमस्वरिणः । बाल्यमिह शिशुव्यापारः । शि कुडति अकुड़ीत सिताभिः शिशुः । इति दुर्गादासः ॥

कुड इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर-सक सेट इदित ।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते । कुण्डति जनं देवः विकलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुड इ ङ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म सक-सेट इदित ।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते । ङ कुण्डते इति दुर्गादासः ॥

कुड इ क रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पर सक सेट इदित ।) इ क कुण्डयति । इति दुर्गादासः ॥

कुडपः, पु, (कुड + कपन् ।) कुडवपरिमाणम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कुडवः, पु, (कुडति परिमाति अनेनास्मिन् वा । कुड़ + कवन् ।) परिमाणविशेषः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १९० । "उपनीय कमलकुडवं कथयति समयश्चिकित्सके रजिकः" ॥) स तु प्रस्थचतुर्थांशः । इति लीलावती ॥ वैद्यकमते विप्रसृतपरिमाणम् । द्वात्रिंशत्तोलकमिति यावत् । तत्पर्य्यायः । अञ्जलिः २ अष्टमानम् ३ शरावार्द्धम् ४ । इति परिभाषा ॥ (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम् ॥

"रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत् । शुष्कद्रवार्द्रयोश्चापि तुल्यमानं प्रकीर्त्तितम्" ॥ "प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः । अष्टमानञ्च स ज्ञेयः" । इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व्वखण्डे । १ अ ॥)

कुडऋषी, स्त्री, (कुडी सदा ऋषी कारवेल्ली ।) क्षुद्रकारवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुडिः, पु, (कुड्यते दह्यते इति । कुडि दाहे + इन् ।) शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुड्मिः, पुं (कुड्यते भक्ष्यतेऽसौ । कुड़ अदने + बाहुलकात् म तत इट ।) मत्स्यविशेषः । कुड़चिमाछ इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातरोगे पथ्यत्वम् । रोचनत्वम् । बलकोष्ठबन्धकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुड्मलः, पु, (कुड बाल्ये + 'वृषादिभ्यश्चित्' । उणा १ । १०८ । इति कलच् कुड्मलमिति । मुट च ।) कुड्मलः । इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च ॥

कुड्यं क्ली, (कुडि + तन् साधुरिति यत् । कौतेरघ्न्यादित्वात् यक् डगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तादयः ।) भित्तिः । भित देयाल इत्यादि भाषा । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा, महाभारते १ । १४५ । १० ।

"सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया । मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापय" ॥) विलेपनम् । इति मेदिनी ॥ कौतूहलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यकं, क्ली, (कुड्य + स्वार्थे कन् ।) कुड्यम् । भित्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यच्छेदी, [न्] पु (कुड्यं भित्तिं छिनत्ति विदारयतीति । कुड्य + छिद् + णिनि ।) चौरविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ सिंदेल चोर इति भाषा ॥

कुड्यच्छेद्यं, क्ली, (कुड्यस्येव कुड्यस्य वा छेद्यम् ।) खानिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । देयालेर गर्त्त इति भाषा ॥

कुड्यमत्सी स्त्री (कुड्ये मत्सी इव । मत्स्य + जातित्वात् ङीष् यलोपः ।) गृहगोधिका । इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यमत्स्यः, पुं, (कुड्ये मत्स्य इव ।) गृहगोधिका । इति हेमचन्द्रः ॥

कुण त् क आमाने । मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा पर-सक सेट ।) ऋसो मूर्द्धन्योपधः । कुणयति । मन्त्रोऽभिमुखीकरणम् । गुणोऽश्रि रित्येके । इति दुर्गादासः ॥

कुण श उपकरणे । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा पर सक सेट ।) उपकरणं दानादिना पोषणम् । श कुणति दीनं दयालुः । कोकिला । इति दुर्गादासः ॥

कुणञ्जरः, पुं, (कुणं शुक्लाम्लादिकं जरयति । कुण + जॄ + बाहुलकात् खच् ।) शाकविशेषः । बनवेतुया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुणञ्जा २ क्षणञ्ज ३ अरण्यवास्तूकः ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । हितत्वञ्च । एतच्छाकगुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । ईषत्कषायत्वम् । अम्लाधिक्यम् । पित्तश्लेष्महरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुणपः, पुं, (क्वणे + कपन् सम्प्रसारणञ्च ।) शवम् । मृतशरीरम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११९ ॥ (यथा, महाभारते १४ । ६ । २२ २३ ।

नारद उवाच ।

"उन्मत्तवेशं बिभ्रत् स चक्रमीति यथासुखम् वाराणस्यां महाराज । दर्शनेप्सुर्महेश्वरम् ॥

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेद्यः कुणपं क्वचित् ।
तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स समर्त्तो महीयते ।” ॥)
एतदर्थे नपुंसकलिङ्गोऽपीति नयनानन्दः ॥ पूति-
गन्धिः । इति मेदिनी ॥ अस्त्रविशेषः । वड़शा
इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ पूति-
गन्धौ त्रिलिङ्गोऽपि यथा,—
“कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सुगन्धं क्वथितं वज़” ॥
इति माधवकरः ॥ (रोगविशेषः । यथा ॥ “कुण-
पश्लेष्मपित्ताभ्याम्” । इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे ।
१ अध्यायः ॥)

कुणपी, स्त्री, (कुणप + गौरादित्वात् ङीष् ।) विट्-
सारिका । इति मेदिनी ॥ गयेशालिक इति
भाषा ॥

कुणालः, पुं, (कण + “पीयुक्वणिभ्यामिति” उणां ३ ।
७६ । इति । कालन् । सम्प्रसारणञ्च ।) देशभेदः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (अशोक-
राजपुत्रविशेषः । स च बौद्धः ॥)

कुणिः पुं, (कुण + इन् ।) तुन्नवृक्षः । इत्यमरमेदिनी-
करौ ॥ तुँद इति भाषा । (शरीरस्य स्थानविशेषः ।
“कक्षाक्षमध्ये कक्षाधक् कुणित्वं तत्र जायते” ॥
इति वाभटे शारीरस्थाने ४ अध्याये ॥)

कुणिः, त्रि, (कुण + इन् ।) कुकरः । इति मेदिनी ॥
कोंपा इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते ।
“गर्भवातप्रकोपेण दोहदे चावमानिते ।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुः” इति ॥)

कुणिन्दः, पुं, (कुण शब्दे + “कुणिपुल्योः किन्दच्” ।
उणां ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) शब्दः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुण्टकः, त्रि, (कुटि + ण्वुल् ।) स्थूलः । इति शब्द-
माला । मोटा इति भाषा ॥

कुण्ठः, त्रि, (कुण्ठति क्रियासु सन्दीभूतो भवति ।
कुठि + अच् ।) क्रियासु मन्दः । अकर्म्मण्यः । इत्य-
मरः । २ । १ । १७ ॥
(यथा, शङ्करकविरचिते विष्णुस्तोत्रे ३४ ।
“वैकुण्ठीये ऽनकण्ठे वसतु मम मतिः कुण्ठभावं
विहाय” ॥) मूर्खः । इति मेदिनी ॥

कुण्ठकः, त्रि, (कुण्ठति कुण्ठयति वा आत्मानं जड़ी-
भूतं करोति । कुठि + ण्वुल् ।) मूर्खः । इति शब्द-
माला ॥

कुण्ठितः, त्रि, (कुठि + कर्त्तरि क्तः ।) सङ्कुचितः ।
यथा । “दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः” ॥
इति महानाटकम् ॥

कुण्डं, क्ली, (कुणतीति । “जमन्तात् डः” । उणां
१ । ११३ । इति डः ।) नागभेदः । (कुण्ड्यते
रक्ष्यते जलं यत्र । कुडि + अधिकरणे घञ् ।)
देवजलाशयः । इति मेदिनी ॥ जलाधारविशेषः ।
चौवाच्चा इति भाषा ॥
तज्जलगुणाः । अग्निदीपनकारित्वम् । रूक्षत्वम् ।
मधुरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफा-
पहकरम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ (पात्रविशेषः ।
यथा, रघौ १ । ८४ ।
“भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृतादपि” ॥)

होमीयाग्न्याशयः । तत्तु प्रायश्चतुर्हस्तमितं भवति
तस्य विधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् ।
“प्रागुदक्प्लवनां भूमिं कारयेद्यत्नतो नरः” ॥
प्रागुदक्प्लवनां पूर्व्वनीचां उत्तरनीचां वा ॥
तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानललितायाञ्च ।
“सर्व्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्व्वदम्” ।
चतुरस्रं चतुष्कोणम् ॥ भविष्योत्तरम् ।
“सहस्रे लक्ष होतव्ये कुर्य्यात् कुण्डं करात्मकम् ।
द्विहस्तमयुते लक्ष्ये लक्षहोमे चतुष्करम्” ॥
द्विहस्तादिके यामलः ।
“पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्म्मितम् ।
उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्परिकीर्त्तितम्” ॥
पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य हस्तद्विहस्तादिमितस्य कोण-
सूत्रेण ईशानाग्निनैर्ऋतकोणदत्तसूत्रेण परिमितं
यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां तदेव पारिभाषिकं
द्विहस्तादिमानं न तु प्रकृतहस्तद्वैगुण्यादिमितम् ।
तथात्वे द्विहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणा-
पत्तेः । व्यापकस्य भूमेः परिमाणवत् ॥
वशिष्ठपञ्चरात्रे ।
“यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते ।
हस्तैके मेखलास्तिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः ।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः” ॥
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता रचि-
टिताः । ताश्च खातदेशाद्बाह्ये एकाङ्गुलरूपं कण्ठं
परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चेत्यादिक्रमेण
वेदाद्यङ्गुलाः । एतद्विपरीतास्तन्त्रान्तरोक्ता व्यव-
हारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः नयने द्वे
रसाः षट् गुणास्त्रयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्-
चत्वारि ॥ पिङ्गलामते ।
“खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्” ॥
एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कर्त्तव्यतामाह महादा-
ननिर्णये वशिष्ठपञ्चरात्रम् ।
“भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे तथैव च ।
सदा होमे सदा शान्तावेकं वारुणदिग्गतम्” ॥
शारदातिलके ।
“होतुरग्र योनिरासामुपर्य्यश्वत्थपत्रवत् ।
सुष्यरत्नोभहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता ॥
षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ।
एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्य्यादीषदधोमुखम् ॥
एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ।
यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत् ।
स्थलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम्” ॥
आसां मेखलानां अश्वत्थपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुल-
विस्तृतमूलात् यथोक्तक्रमेण एकाङ्गुलान्तःसंकु-
चितविस्तारा ॥ यामले ।
“नालमेखलयोर्म्मध्ये परिधेः स्थापनाय च ।
रन्ध्रं कुर्य्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि” ॥
परिधौ सन्निन्यासमाह छन्दोगपरिशिष्टे ।
“बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः ।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम् ॥
प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम् ।

न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदगग्रः स पूर्व्वतः” ॥
अव्रणाः छिद्ररहिताः अभितोऽग्नेः पार्श्वद्वये
दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगग्रं उदगा-
ग्रम् ॥ त्रैलोक्यसारेऽपि ।
“कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता ।
अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये त्वाज्यस्थितिर्यथा” ॥
कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता
नता नम्रा अङ्गुष्ठमितरन्ध्रघटितमेखलावेष्टनयुक्ता
तथात्वे हस्तगलिताज्यस्थित्या कुण्डे तत्पातो भव-
तीत्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे ।
“कल्पयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभाम् ।
मुष्टिरत्निप्रहस्तानां नाभिरुत्सेधविस्तरा ॥
नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ।
यवद्वयक्रमेणैव नाभिं ह्यगुदारधीः ॥
नाभिक्षेत्रं त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्व्वीत कर्णिकाम् ।
बहिरंशद्वये नाष्टौ पत्राणि परिकल्पयेत्” ॥*॥
तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्म्मा ।
“खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः ।
वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं छिन्नमेखले ॥
मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः ।
भार्य्याविनाशनं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ॥
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्” ॥
अत एव वशिष्ठसंहितायाम् ।
“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभदं द्विजम् ।
हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्म्मणि” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कुण्डं, क्ली स्त्री, (कुण्ड्यते रक्ष्यते भक्ष्यादि अस्मिन् ।
कुडि रक्षणे + अच् ।) स्थाली । इत्यमरभरतौ ।

कुण्डः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते कुलं अनेन । कुड़ि-दाहे
+ करणे घञ् ।) अमृते भर्त्तरि जारजः । जीवति
भर्त्तरि उपपतिजातः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
स्वामी वाँचिया थाकिते उपपतिजात विजन्म
सन्तान इति भाषा ॥ (यथा मनुः ३ । १७४ ।
“पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः” ।
सर्पविशेषः । यथा महाभारते । १ । १२३ । ६८
“कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः” ॥)

कुण्डकीटः, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव
चार्व्वाकसंसृष्टत्वात् ।) चार्व्वाकवचनाभिज्ञपुरुषः ।
पतितब्राह्मणीपुत्त्रः ॥ (कुण्डे योनिकुण्डे कीट-
इव ।) दासीकामुकः । इति मेदिनी ॥

कुण्डगोलकं, क्ली, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलाकारं
कं जलं यत्र ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(काञ्जी इति भाषा ॥ * ॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति
द्वन्द्वे कृते कुण्डगोलकौ । यथा मनुः । ३ । १७४ ।
“परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः” ॥)

कुण्डगः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति । गम +
बाहुलकात् खः डित् ।) कुञ्जम् । हस्त्यादि-
तच्छागम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुण्डपाय्यः, पुं, (कुण्डैः चमसैः पीयतेऽत्र सोमः । कुण्ड
+ पा + अधिकरणे यत् युगागमश्च निपात्यते ।)
क्रतुः । इति मुग्धबोधम् ॥

कुण्डलं, क्ली, (कुण्ड्यते रक्ष्यते इति कुडि रक्षायां + वृषादित्वात् कलच्। यद्वा कुण्डं तदाकारं लाति गृह्णातीति। ला + क।) स्वनामख्यातकर्णभूषणम्। (यथा विष्णुध्याने।
"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी" ॥)
तत्पर्य्यायः। कर्णवेष्टनम् २। इत्यमरः।२।६।१०३। पाशः। वलयः। इति मेदिनी। (पु, कौरव्यकुलजसर्पविशेषः। यथा महाभारते १।५७।१३।
"एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः।
बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥
पुंलिङ्गेऽस्य रक्तकाञ्चनवाचकता उक्ता। यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"रक्तश्च कोविदारो युग्मपत्रस्तु कुण्डलः" ॥)
कुण्डलिनी, स्त्री, (कुण्डलिन् + स्त्रियां ङीप्।) कुलकुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—
"ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम्।
तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्।
कोटिसौदामिनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम्।
तामुत्थाप्य महादेवीं प्रायमन्त्रेण साधकः।
उद्दिश्य [illegible] दावमास्य दशानन।
[illegible] समाहितमनाश्चिरम्।
तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्" ॥
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
गुडूची। इति राजनिर्घण्टः। मिष्टान्नविशेषः। जिलिपी इति भाषा। तस्य पाकप्रकारो यथा।
"नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः।
प्रस्थार्द्धपरिमाणेन दध्नाम्लेन प्रलेपयेत्।
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम्।
घृतमर्द्धशरावञ्च आलोड्य घटे क्षिपेत्।
[illegible] तदाश्रयाम्।
तां सुपक्वां [illegible] सितापाके ततः क्षिपेत्।
कर्पूरादिसुगन्धञ्च [illegible]" ॥
अस्या गुणाः।
"एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा।
धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
कुण्डली, स्त्री, (कुण्डल + ङीष्।) मिष्टान्नविशेषः। जिलापी इति भाषा। इति पाकराजेश्वरः ॥ * ॥ कुलकुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—
"त्रिकोणं तत्र [illegible] सर्व्वकामदम्।
[illegible]
[illegible]
[illegible] कुण्डली परदेवता।
[illegible]
[illegible] सदा [illegible] प्रभुः।
[illegible]
[illegible]" ॥
इति [illegible]। ([illegible] यथा,
[illegible] कुण्डलिनी ३ भुजङ्गी ४ शक्तिः ५ ईश्वरी ६ अरुन्धती ७।) गुडूची। काञ्चनारः। इति मेदिनी। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कोविदारसमः किन्तु कुण्डली युगपत्रकः।
कुण्डलीलाम्रपुष्पश्च स्मन्तकः स्वल्पकेशरी"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥)
कपिकच्छुः। सर्पिणीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
कुण्डली, [न्] पु, (कुण्डलम् अस्त्यस्य इति इनि। कुण्डलाकारेण स्थितिरस्य तथात्वम्।) सर्पः। इत्यमरः।१।८।७। वरुणः। (कुण्डलं कुण्डलवदाकारं शरीरे अस्त्यस्य।) मयूरः। इति मेदिनी। चित्रमृगः। इत्यजयपालः। (विष्णुः। यथा, महाभारते १३।१४९।११०।
"[illegible] कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः" ॥)
कुण्डलयुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। (यथा गो° रामायणे।२।८।११।
"इमे च पुरुषा दिव्या यान्त्यस्य रथमन्तिकात्।
परं शुभाः कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः" ॥)
कुण्डाशी, [न्] त्रि, (कुण्डं योनिकुण्डः तदुपलक्षीकृत्य अश्नाति जीवनयात्रां यापयतीति। कुण्ड + अश् + णिनि।) नरभक्षकः। कोटना इति भाषा। इति महाभारते दानधर्मः। (कुण्डस्य जारजातस्य अन्नम् अश्नातीति।) कुण्डान्नभोजी। तस्य नरको यथा,—
"रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा।
सूची माहिषकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः ॥
आगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये" ॥
इति विष्णुपुराणे।२।६।२०,२१। "रङ्गोपजीवी नटमल्लादिरिति। कैवर्त्तः धीवर इति पर्य्यायौ जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी कुण्डाशी। सूची पिशुनः। माहिषो महिषोपजीवी। यद्वा।
'महिषीत्युच्यते भार्य्या सा चैवोपार्ज्जिनी धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः'।
इति स्मृतिप्रोक्तः। पर्व्वकारी धनादिलोभेन पर्व्वसु अमावस्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः। पर्व्वगामीति पाठे पर्व्वसु स्त्रीगामी। शाकुनिः पक्षिजीवी। शुभाशुभशकुनोपजीवी वा। ग्रामयाजकः [illegible]"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (धृतराष्ट्रपुत्रः। यथा महाभारते।१।११७।१६।
"कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका" ॥)
कुण्डिका, स्त्री, (कुण्ड + स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वञ्च।) कमण्डलुः। इति हेमचन्द्रः। पिठरः। इति शब्दचन्द्रिका। कुंडि इति भाषा। [illegible]। [illegible] उपनिषद्भेदः। यथा, मुण्डकोपनिषदि।
"[illegible]" ॥)
कुण्डिनं, क्ली, विदर्भनगरम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, नैषधे।
"[illegible]" ॥)
कुण्डिनः, पु, (कुडि रक्षणे दाहे च "[illegible]
ज्ञामि"। उषा।२।४९। इति इनच्।) मुनिविशेषः। इत्युणादिकोषः। (यथा, आश्वलायने।
"कुण्डिनानां वाशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति" ॥
कुरुवंशीयनृपभेदः। स च धृतराष्ट्रस्य पुत्रः। यथा महाभारते १।९४।५६।
"हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि सप्तमः" ॥)
कुण्डी, स्त्री, (कुडि + इन्। ततो वा ङीप्। कुण्ड + स्वार्थे वा ङीष्।) कमण्डलुः। इत्यमरः।२।७।४६। स्थाली। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कुण्डीरः, पु, (कुण्ड्यते दह्यते संसारानलसन्तापेन। कुडि + ईरन्।) मनुष्यः। (कुण्ड्यते रक्ष्यते दुर्ब्बलो येन।) बलवति त्रि। इति धरणी ॥
कुत् आस्तृतौ। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर सकं-सेट्।) कुतपः। इति दुर्गादासः। कुतं अपस्य कुतपः कालविशेषः। इति रक्षितस्वेच्छयान्वयः। इति केचित् ॥
कुतः, [स्] अव्य, प्रश्नः। पञ्चम्यर्थः। किञ्च। इति विश्वः। (यथा, विष्णुपुराणे।१।१९।३७।
"सर्व्वभूतात्मके तात! जगन्नाथे जगन्मये।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः" ॥)
कुतनुः, पु, (कुत्सिता तनुर्यस्य। पिङ्गलनेत्रत्वात् तथात्वम्।) कुवेरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रि, कुत्सितशरीरः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)
कुतपः, पु क्ली, अष्टोऽष्टमोऽंशः। दिवसस्याष्टमो मुहूर्त्तः। यथा,—
"अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा।
तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः" ॥
इति श्राद्धतत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम् ॥ * ॥ पारिभाषिककुतपा यथा,—
"मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः" ॥
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥ स च त्रिंशद्दण्डदिनमाने द्वितीयप्रहरशेषदण्डावधि तृतीयप्रहरप्रथमदण्डपर्य्यन्तकालः। इत्यमरः।१।४।११। स तु एकोद्दिष्टश्राद्धारम्भकालः। यथा,—
'आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्"।
इति श्राद्धतत्त्वम्।
'दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणामक्षयम्" ॥
इति शातातपः ॥ * ॥ दौहित्रः। वाद्यम्। छागलोमजकम्बलम्। कुशदलम्। इति मेदिनी ॥
कुतपः, पु, (कुत्सितं पापं तपति कुभूमिं तपति वा। तप + अच्। कुत् + तपन् वा।) सूर्य्यः। वैश्वानरः। द्विजन्मा। अतिथिः। गौः। भागिनेयः। इति हेमचन्द्रः ॥
कुतुकं, क्ली, (कुत् + बाहुलकात् उकञ्।) कौतूहलम्। इत्यमरः।१।७।३१। (यथा, [illegible]।१०२।
"[illegible]

निरमात्कविर्गुमानिः शतोपदेशप्रबन्धमसुम्" ॥)

कुतुपं, क्ली पुं, (कुतप + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुतपः । दिनस्याष्टममुहूर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुतुपः, पुं, (ह्रस्वा कुतुः ततो डुप् च । ततः पृषोदरात् अकारागमे साधुः ।) चर्म्मनिर्म्मितात्पस्नेहपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३३ ॥ छोट कुपो इति भाषा ॥

कुतूः, स्त्री, (कुत्सितं तन्यते । तन् वाहुलकात् कूः । टिलोपश्च ।) चर्म्मनिर्म्मितस्नेहपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३३ ॥ मसक इति कुपो इति च भाषा ॥

कुतूणकः, पुं, (कु ईषत् तूणयति सङ्कोचयति चक्षुः यः । कु + तूण सङ्कोचे + ण्वुल् ।) बालरोगविशेषः । स तु नेत्ररोगः । कतुया इति भाषा । तस्य लक्षणम् ॥

"कुतूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि ।
जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहुः ॥
शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम् ।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः" ॥
इति माधवकरः ॥ कुकूणक इत्यपि पाटः ॥
(यथा,—
"कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥
स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ।
स वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्द्दनः" ॥
इत्युत्तरतन्त्रे ८ अध्याये वाभटेनोक्तम् ॥ * ॥

चिकित्सा यथा ॥

"शुण्ठी भृङ्गनिशाकल्कः पुटपाकः ससैन्धवः ।
कुकूणकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाश्चोतनं हितम् ॥
क्रिमिशालशिलादार्व्वी लाक्षाकाञ्जिकगैरिकैः ।
चूर्णाञ्जनं कुकूणे स्याच्छिशूनां पोथकीषु च ।
सुदर्शनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुकूणके" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥)

कुतूहलं, क्ली, (कुतूं चर्म्ममयतैलादिपात्रवत् अन्तर्हलति सोत्सुकं करोति । हल् + अच् ।) अपूर्व्ववस्तुदिदृक्षाद्यतिशयः । तत्पर्य्यायः । कौतूहलम् २ कौतुकः ३ कुतुकम् ४ । इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ चित्रम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, नैषधे । १ । ११९ ।

"प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं
कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्" ॥

नायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ११९ ।

"रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम्" ॥)

कुतूहलः, त्रि, प्रशस्तः । अद्भुतः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुट्यां, स्त्री, (कुत्सितं तृणमिव ।) कुम्भी । इति हारावली । पाना इति भाषा ॥ (कुम्भिकाशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुत्र, व्य, ("सप्तम्यास्त्रल्" । ५ । ३ । १० । इति त्रल् ।) कस्मिन् इति व्याकरणम् । कोथाय इति भाषा ॥ (यथा, महानाटके ।

"हा ! सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा" ॥)

कुत्रचित्, व्य, (कुत्र च चित् च इति द्वन्द्वसमासः । मुग्धबोधमते "किमः त्रयन्ताच्चिचनौ" । इति चित् ।) कोनखाने इति भाषा । इति व्याकरणम् । (यथा महाभारते । ३ । १४२ । ५३ ।

"असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित्" ॥)

कुत्स ङ क ञ अवक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरां-आत्मं-उभञ्च-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्गाद्योपधः । अवक्षेपो निन्दा । ङ क, यो न कुत्सयते कुत्स्यमिति हलायुधः ॥ ञ, कुत्सयति कुत्सयते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । कदाचित् परस्मैपदार्थो ञकारः । इति दुर्गादासः ॥

कुत्सनं, क्ली, (कुत्स् + भावे ल्युट् ।) निन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनौ ४ । १६३ ।

"नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्" ।

कुत्स्यते निन्द्यतेऽनेन । करणे ल्युट् । निन्दासाधनधर्म्मः । त्रि कुत्सायुक्तः ॥)

कुत्सला, स्त्री (कुत्सं क्रयविक्रययोर्निषिद्धतया निन्दां लाति । ला + कः + टाप् ।) नीलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुत्सा, स्त्री, (कुत्स् निन्दने + भावे अप्–टाप् च ।) कुत्सनम् । तत्पर्य्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३ निर्व्वादः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः ७ जुगुप्सा ८ निन्दा ९ गर्हणम् १० । इत्यमरः । १ । ६ । १३ ॥ गर्हा ११ निन्दनम् १२ कुत्सनम् १३ परिवादः १४ जुगुप्सनम् १५ अपक्रोशः १६ भर्त्सनम् १७ अपवादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ उपरागः १९ अवध्वंसः २० घृणा २१ धिक् २२ सामि २३ । इति जटाधरः ॥

कुत्सितं, क्ली, (कुत्स + कर्म्मणि क्तः ।) कुष्ठनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुड् इति भाषा ॥)

कुत्सितः, त्रि, (कुत्स् + क्तः ।) निन्दितः । तत्पर्य्यायः । निकृष्टः २ प्रतिकृष्टः ३ अर्व्वा ४ रेफः ५ याप्यः ६ । अवमः ७ अधमः ८ कुपूयः ९ अवद्यः १० खेटः ११ गर्ह्यः १२ अणकः १३ इत्यमरः । ३ । १ । ५४ ॥ रेपः १४ चरमः १५ आणकः १६ अनकः १७ । इति तट्टीका ॥ कुप्रियः १८ । इति जटाधरः ॥ आखेटः १९ रेगसः २० काण्डः २१ गर्हितः २२ अपकृष्टकः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुथ इ क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कर्मणि कुन्थ्यते । क्लेश इह दुःखानुभवः । शीतार्त्तस्य न कुन्थतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

कुथ य पूतित्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) पूतित्वं दुर्गन्धीभावः । य, कुथ्यति मीनो दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । चुकोथ । इति दुर्गादासः ॥

कुथः, पुं स्त्री, (कुथ्यति अशोभां क्लेशं वा । कुथ इ हिंसायां अच् । आगमविधेरनित्यत्वात् न नुमागमः ।) गजपृष्ठस्थितचित्रकम्बलम् । हातिर पिठेर भुल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रवेणी २ आस्तरणम् ३ वर्णः ४ परिस्तोमः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ प्रवेणिः ६ परिष्टोमः ७ कुथा ८ कुथम् ९ । इति तट्टीका ॥ वोधः १० आस्तरः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।

"कुथा कन्या समाख्याता कुथः स्यात् करिकम्बलम् ।
कुथः कुशः कुथः कीटः प्रातःस्नायी द्विजः कुथः" ॥

यथा महाभारते २ । ५१ । ३६ ।

"शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन्" ॥)

कुथः, पुं, (कुथ + अच् ।) कुशतृणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ (यथा हेः रामायणे । २ । ३० । १४ ।

"शाद्वलेषु यदा शिश्ये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखतरं ततः" ॥)

कुथोदरी, स्त्री, (कुथं हिंसात्मकमुदरं यस्याः सा ।) निकुम्भदुहिता । कुम्भकर्णपौत्री । सा च कल्किदेवेन हता । यथा ।

मुनय ऊचुः ।

"शृणु विष्णुयशःपुत्त्र ! कुम्भकर्णात्मजात्मजा ।
कुथोदरीति विख्याता गगनार्द्धसमुत्थिता ॥
कीलकञ्जस्य महिषी विकञ्जजननी च सा ।
हिमालये शिरः कृत्वा पादौ च निषधाचले ॥
शेते स्तनं पाययन्ती विकञ्जं प्रस्नुतस्तनी ।
तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागताः ॥
दैवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम् ।
मुनयो रक्षणीयास्ते रक्षःसु च विपत्सु च ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः ।
सेनागणैः परिवृतो जगाम हिमवद्गिरिम्" ॥
इत्यादि ॥
"सा क्रुधोत्थाय सहसा ननर्द्द परमाद्भुतम् ।
तेन नादेन महता वित्रस्ताश्चाभवन् जनाः ।
निपेतुः सैनिकाः सर्व्वे मूर्च्छिता धरणीतले ॥
सा रथांश्च गजांश्चापि विवृतास्या भयानका ।
जघास प्रश्वासवातैः समानीय कुथोदरी ॥
सेनागणास्तदुदरं प्रविष्टाः कल्किना सह ।
यथर्क्षमुखवातेन प्रविशन्ति पिपीलिकाः ॥
तद्दृष्ट्वा देवगन्धर्व्वा हाहाकारं प्रचक्रिरे ।
तत्रस्था मुनयः शेपुर्जेपुश्चान्ये महर्षयः ॥
निपेतुरन्ये दुःखार्त्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
ररुदुः पृष्ठयोधा ये जहृयुस्तन्निशाचराः ॥
जगतां कदनं दृष्ट्वा सस्माारात्मानमात्मना ।
कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारातिनिसूदनः ॥
वाणाग्निं चेलचर्म्मभ्यां कम्बलैर्यानदारुभिः ।
प्रज्वाल्योदरमध्येन करवालं समाददे ॥
तेन खड्गेन महता कुक्षिं निर्भिद्य बन्धुभिः ।
वलिभिर्भ्राटभिर्व्वीरैर्वृतः शस्त्रास्त्रपाणिभिः ॥
वहिर्व्वभूव सर्व्वेशः कल्किः कल्कविनाशनः ।
सहस्राक्षो यथा वृत्रकुक्षिं दम्भोलिनेमिना ॥
योनिरन्ध्राद्गजरथास्तुरगाश्चाभवन् वहिः ।
नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः ॥
ते निर्गतास्ततस्तस्याः सैनिकारुधिरोक्षिताः ।
तां विव्यधुर्निःक्षिपन्तीं तरसा चरणौ करौ ॥
ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा ।
नादयन्ती दिशो द्यां खं चूर्णयन्ती च पर्व्वतान्" ।
इति कल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥

कुदालः, पुं, (कुं भूमिं दालयति विदारयति । कु +

दल विदारणे+णिच्+अण् ।) कुद्दाल । इत्य मरटीकायां रमानाथः ।

द्दार, पु, (कु पृथ्वी दारयति विदारयति। कु+ दृ+णिच्+कर्म्मण्यण्। पृषोदरात् साधु ।) कु द्दाल । इति जटाधरः । (काञ्चनवृक्ष । वृक्षमा त्रम् । भूविदारणेन समुत्थितत्वात् ।)

द्दाल, पु, (कु भूमिं दालयति । कु+दल+णिच +अण् । पृषोदरात् द्वित्वे साधुः ।) कोविदार- वृक्षः । इत्यमरः ।२।४।२२। (यथास्य पर्य्याया । "कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः । कुण्डलीताम्रपुष्पश्च स्मन्तकः स्वल्पकेशरी" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे । गुणा श्चास्य काञ्चनारशब्दे उक्ताः ।) भूमिदारणास्त्रम् । इति मेदिनी । कोदाल इति भाषा । (यथा महाभारते । ३ । १०० । २३ । "समाधाय विना तस्याप्यखनन् सगरात्मजाः । कुद्दालैर्ह्रेषकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः" ।)

कुद्य स्त्री, (कुद्+यत् ।) कुड्यम् । भित्तिः । इत्यमर टीका ।

कुद्र, इ क मिथ्योक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा पर सक सेट । इदित् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्ग तृतीयोपधः । इ क कुन्द्रयति नीचः । मिथ्या वदतीत्यर्थः । कुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः इदनुबन्धो वैदेह्युच्चारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ।

कुदङ्ग, पु, (कुद मिथ्येव कायते अनियतत्वात् वाचमकु शलांश्च । कै+क । निपातनात् साधु ।) मञ्च विशेषः । मञ्चोपरिमण्डपः । तत्पर्य्यायः । उट्टाट २ पिठर ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कुदृष्ट, पु, (कु ईषत् उद्गतो रश्मि रश्मन् यत्र अनित्य- त्वात् । कु+उत्+रञ्ज+अधिकरणे घञ् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मञ्चमण्डपः । इति हारा वली ।

कुदव, पु, (कु भूमिं द्रावयति । कु+द्रु+अन्तर्णिच् अच् ।) कोद्रवः । इत्यमरटीकायां भरतः । (को दधान् इति भाषा ।)

कुध्र, पु, (कु पृथ्वीं भूमिं धारयति । कु+धृ+मूल- विभुजादित्वात् क ।) पर्व्वतः । इति हलायुधः । (यथा कालिदासोक्तौ ।

. . . .

कुनख, पु, (कुत्सितो नखो यत्र ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । "नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम् । कुर्व्वाते दाहपाकौ च न व्याधिं विषमादिशेत् । तदप्यन्तर्हितं ह्येतत् कुनखं वदेत्" । इति माधवकरः । (अस्य चिकित्सा यथा । "चिप्पे दुष्टशस्त्रेणोत्ता मृतमेषां ..... " । इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे । तथाच सुश्रुते ।

"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः । भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्" । अथ हि रोगः जन्मान्तरीयसुवर्णापहरणा ख्यप्रायश्चित्तस्य भुक्तावशिष्टमहापातकस्य चिह्न रूपः । यथा विष्णुसंहितायाम् । "नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठतिपातकी ब्रह्महा यक्ष्मी सुरापः श्यावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा" ।) कुत्सितनखयुक्ते, त्रि ।

कुनखी [न्] त्रि, (कुनख इति ख्यातनामविश्रुतरोगो ऽस्यास्तीति ।) कुनखरोगयुक्तः । सङ्कुचितनखः । यथा । "सुवर्णहारी कुनखी । कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशाब्दं व्रतं चरित्वा तद्व्रतमखात् दूरयेताम्" । इति शुद्धितत्त्वम् ।

कुनट, पु, (कुत्सितं नटतीति । कु+नट्+अच् ।) श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः । (कुत्सितो नट इति विग्रहे नटाधमः । श्योनाकशब्दे ऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

कुनटी, स्त्री, (कुनट+गौरादित्वात् ङीष् ।) मनः शिला । इत्यमरः ।२।९।१०८। (अस्याः पर्य्यायाः । "मनःशिला मनोज्ञा च नेपाली कुनटी शिला" । इति वैद्यकरत्नमालायाम् । अस्या विवरणमस्य मनःशिलाशब्दे ज्ञातव्यम् ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः । (पर्य्याया यथा । "धान्यकं धानकं धान्यं धानाधानेयकं तथा । कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरुवितुन्नकम्" । गुणाश्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्याः । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।) नेपालदेशजमनःशिला । इति केचित् । इति भरतः ।(कुत्सिता नर्त्तकी । अनिपुणा नर्त्तकी ।)

कुनली, [न्] पु, (कुत्सितः ईषद् वा नलोऽस्यास्तीति इनिः ।) वकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कुनाभि, पु, (ईषत् नाभिरिव आवर्त्तत्वात् ।) वातमण्डली । इति त्रिकाण्डशेषः । घूर्णवातास इति भाषा । निधिः । इति हेमचन्द्रः ।

कुनाशक ,पु,(ईषत् नाशयति स्पर्शनेन ।कु+नश+ णिच+ण्वुल् ।) यवासः । इत्यमरः ।२।४।९१। (दुरालभा । आल्कुशीति भाषा । अस्य पर्य्याया यथा । "यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः । दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी । गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ म भागे ।)

कुनच वक्रे । मौक्ते । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा दि पर अक सक सेट ।) पञ्चमस्वरी । वक्रमिति वक्र इवाचरतीति क्वौ वक्रं करोतीति ण्यौ च रूपम् । तेन कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । मौक्त्यम्या भावः मल्पीकरणञ्च । कुनचति खलः कुटिलोऽल्पो वा स्यादित्यर्थः । कुनचति रज्जुं साधुः वा करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

कुन्त, पु, (कुं भूमिं उनत्ति क्लेदयति । कुं शरीरं उनत्ति भेदयति दारयति वा धातूनामनेकार्थ त्वात् उन्द+बाहुलकात् त । शकन्ध्वादिवत् साधु ।) गवेधुका । प्रासास्त्रम् । इति मेदिनी । (भल्लास्त्रम् । भाला इति भाषा । यथा कथासरित्सागरे । "कुन्तदन्ता कथं कुर्य्यात् राक्षसीव हि सा शिवम्" ।) चण्डभावः । क्षुद्रजन्तुः । इति विश्वः । क्षुद्रकीटः । उत्कुनम् । (उकुन् इति भाषा ।)

कुन्तल, पु, (कुन्ता उत्कुना लाति गृह्णाति । ला+क ।) केशः । (यथा साहित्यदर्पणे ३।१२४। "कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः । बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्" ।) ह्रीवेरम् । इत्यमरः २ । ६ । ९५ ।चषकः । यवः । इति मेदिनी । (कुन्तस्य अग्राकारमिव लाति ।) लाङ्गलः । इति विश्वः । सुरकभेदः । यथा,— "वर्णैः षोडशभिः कार्य्यं कुन्तलो नगशेखरे । शृङ्गारे च रसे प्रोक्तमानन्दफलदायकः" । इति सङ्गीतदामोदरः । (दाक्षिणात्यजनपद विशेषः । तदधिष्ठाता राजा च यथा महाभारते २ । राजसूयिकपर्व्वणि ३४ । ११ । "आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा । द्राविडाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा" ।)

कुन्तलवर्द्धन, पु (कुन्तलान् केशान् वर्द्धयति । वृध+णिच्+ल्यु ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुन्तला, पु, (कुन्ताः अस्त्रविशेषाः जीवन्ते गृह्यन्ते यत्र । ला+घञर्थे क ।) देशविशेषः । बहुवच- नान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी । (स च दाक्षि णात्यप्रदेशः इत्युच्यते । यथा महाभारते ६।९।५८। "भिल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः । कोकुट्टकास्तथा चोला कोङ्कणा मालवा नराः" ।)

कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य लाङ्गलस्याकार इव विद्यतेऽस्याः इति ठन् । टाप् अत इत्त्व च ।) दध्यादिच्छेदनी । दहकाटा छुरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पालिका २ । इति हारावली । (नवनीतमधवम् । यथा सुश्रुते । "कुन्तलिका कुरण्टिका प्रभृतीनोन्युपक्रम्य ब्रह्मा गुणास्तेनैवोक्ता । "स्वादुपाकरसा शीता कफघ्नाथातिपित्तला । लवणाऽदंसा रूक्षा सन्धान वातला सरा" । स्वादुतिक्ता कुन्तलिका" ।)

कुन्तलोशीर, क्ली, (कुन्तल इव उशीरम् ।) बा लकम् । इति राजनिर्घण्टः । बाला इति भाषा ।

कुन्ती, स्त्री, (राज्ञा कुन्तिभोजेन बाल्यात् पा लिता सती पृथा वसुदेवभगिनी कुन्तीति नाम्ना विख्याता । यथा, हरिवंशे ३४ । २२ २४ । "पृथा दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन । । शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ । तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा" ।) गन्धमाली । सा च शूरसेनराजकन्या पृथा

नाम्ना ख्याता। तत्पिता शूरसेनः तां राज्ञे कुन्तिभोजाय दत्तवान्। इयं हि कन्यावस्थायां मुनिदत्तविद्यापरीक्षार्थं मन्त्रबलाहूतात् सूर्य्यात् कर्णं प्रासोष्ट। विवाहात् परञ्च सा मृगीभूतस्य मुनेः शापात् स्त्रीसङ्गवञ्चितस्य स्वामिनो महाराजपाण्डोराज्ञया धर्म्माद्युधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्ज्जुनं सुषुवे। इति महाभारते १।१११ अध्यायः॥ इयञ्च परमसाध्वीतया भगवद्व्यासादरायणादिसदृषिगणवरप्रभावेण प्रातःस्मरणीया रमणी।

यदुक्तम्,—

"अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा।
पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्॥")

गुग्गुलुवृक्षः। शल्लकी। इति विश्वमेदिन्यौ॥ ब्राह्मणी। इति जटाधरः॥

कुन्थ ग क्लिषि। क्लिशि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। क्लिशि दुःखानुभवे। ग कुथ्नाति बुभुक्षार्त्तः। इति हलायुधः। चुकुन्थ। इति दुर्गादासः॥

कुन्थुः, पुं, (कुथ्नाति दुःखसहनक्षमो भवति। कुन्थ + उन्।) बौद्धविशेषः। जिनचक्रवर्त्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

कुन्दः, पुं स्त्री, (कु कुत्सितं दुर्गन्धादिजनितमोदं द्यति नाशयति। कु + दो छेदने + कः। पृषोदरात् नुम्। यद्वा कौतीति। "कुन्दादयश्च"। उणां ४। ९८। इति निपातनात् सिद्धम्।) पुष्पवृक्षविशेषः। कुँदफुलेर गाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। माघ्यम् २। इत्यमरः। २। ४। ७३॥ मुक्तपुष्पः ३। इति रत्नमाला॥ मकरन्दः ४ महामोदः ५ मनोहरः ६ मुक्तपुष्पः ७ सदापुष्पः ८ तारपुष्पः ९ अट्टहासकः १० दमनः ११ वनहासः १२ मनोज्ञः १३ वीरटम् १४ वरटम् १५। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा, नवग्रहस्तोत्रे शुक्रस्तुतिः।

"ॐ हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम्।
सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम्॥")

अपि च। भावप्रकाशे॥

"कुन्दन्तु कथितं माघ्यं सदापुष्पश्च तत् स्मृतम्।
कुन्दंशीतं लघु श्लेष्मशिरोरुग्विषपित्तहृत्"॥

अस्य गुणाः। अतिमधुरत्वम्। शीतत्वम्। कषायत्वम्। कैश्यमार्दवकत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। सारकत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणौ। श्लेष्मकारित्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुन्दः, पुं, कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। (अस्य पर्य्याया यथा॥

"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) भ्रमियन्त्रम्। कुँद इति भाषा। कुवेरस्य निधिविशेषः। इति मेदिनी॥ करवीरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दपुष्पवर्ण इव श्वेततया सत्ययुगे हंसावतारत्वात्। विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१००।

"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पवनोऽनिलः"॥

यद्वा कुं पृथ्वीं कश्यपाय दत्तवान्। दा + कः। द्वितीयाया अलुक्। परशुरामावतारे क्षत्रियहत्यापापशुद्ध्यर्थं मारीचाय अश्वमेधयज्ञे महादानस्य दक्षिणास्वरूपवसुन्धरादानादस्य तथात्वम्। तत्कथा यथा हरिवंशे।

"सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान्।
तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः।
मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्॥")

कुन्दकः, पुं, (कुन्द + संज्ञायां कन्।) कुन्दुरुकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दमः, पुं, (अनिष्टकारित्वात् कुत्सितं उन्दुरादिकं दमयति नाशयतीति। दम + णिच् + अच् पृषोदरात् नुमि साधुः। यद्वा कुन्देन मीयते प्रायेण शुभ्रवर्णत्वात्। कुन्द + मा + घञर्थे कः।) विडालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। अन्तर्भूतणिजर्थे दॄ + अच् पृषोदरात् नुमि साधुः।) तृणभेदः। कुन्दरा इति कलिङ्गे ख्यातः। तत्पर्य्यायः दाकुरः। २ भिराटी ३ दीर्घपत्रः ४ खरच्छदः ५ रसालः ६ क्षेत्रसम्भूतः ७ सुतृणः ८ मृगवल्लभः ९। अस्य मूलगुणाः। गौल्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तातिसारनाशित्वम्। गोधनानां प्रशस्तत्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दवत् निर्म्मलानि धर्म्मानुबन्धीनि फलानि राति ददाति। कुन्द + रा + कः। यद्वा कुं पृथ्वीं, हिरण्याक्षदैत्यं हन्तुकामो भगवान् विष्णुः वराहरूपेण दारयति। दॄ + णिच् + अच् पृषोदरात् नुमि साधुः। विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१००।

"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पवनोऽनिलः"॥)

कुन्दिनी, स्त्री, (कुन्दानां पद्मानां समूहः। खलादित्वात् इनिः। स्त्रियां ङीप्।) पद्मिनी। पद्मसमूहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दुः, स्त्री, (कुं भूमिं दृणातीति। कु + दॄ + बाहुलकात् डुः।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला अमरटीका च॥ (कुन्दुरुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥) मूषिके पुं। इतिशब्दरत्नावली॥

कुन्दुरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। दॄ विदारे + उरन्।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुन्दुरुः, पुं, स्त्री, (कुं भूमिं उनत्ति। उन्द + मद्गुरवादित्वात् निपातनात् साधुः।) स्वनामख्यातसुगन्धिद्रव्यम्। यस्य निर्यासे कुन्दुरुखोटि इति ख्यातिः। तत्पर्य्यायः। पालङ्का २ मुकुन्दः ३ कुन्दः ४। इत्यमरः। २। ४। १२१॥ पालङ्की ५ मुकुन्दः ६ कुन्दुः ७ कुन्दुरः ८। इति तट्टीकायां भरतः॥ कुन्दुरुकः ९ सौराष्ट्रः १० शिखरी ११ कुन्दकः १२ तीक्ष्णः १३ गोपुरकः १४ बहुगन्धः १५ पालिन्दः १६ भीषणः १७ तीक्ष्णगन्धः १८ वली १९। इति जटाधरः॥ अपि च।

"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।
कुन्दुरुर्म्मधुरस्तिक्तस्तीक्ष्णस्त्वच्यः कटुर्हरेत्।
ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान्"॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कफपित्तार्त्तिदाहनाशित्वञ्च। अस्य पानलेपनयोर्गुणः। शिशिरत्वम्। प्रदरामयशान्तिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अलक्ष्मीरक्षोज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥

(अस्य व्यवहारो यथा वैद्यकचक्रपाणि-संग्रहे ऽष्टादशशतिकप्रसारणी तैले॥

"कर्पूरं कुन्दुरुनिशालवङ्गस्थामचन्दनम्"॥ * ॥)

कुन्दुरुकः, पुं, स्त्री, (कुन्दुरु + स्वार्थे कन्।) कुन्दुरुनाम सुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दुरुकी, स्त्री, (कुन्दुरुक + जातित्वात् ङीष्।) शल्लकीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १२४॥

कुप इ कि स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुम्प्यते। कि कुम्पयति कुम्पति। स्तृतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

कुप, क स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क कोपयति। इति दुर्गादासः॥

कुप य इर् कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्-इरित्।) कोपो नेत्रलौहित्यादिहेतुश्चित्तविकारः। य, कुप्यति माता शिशवे। इर्, अकुपत् अकोपीत्। अस्मात् पुषादित्वाज्ञित्यं ङ इत्यन्ये। "कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्था हरीतकी"। इति तु कुप्यतीति कुप् ततः स इवाचरति इति क्वौ साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

कुपथः, पुं, कुत्सितः पन्थाः। (पाणिनिमते कापथ इति नित्यं स्यात्। वोपदेवमते तु "पथि पुरुषे वा"। इति सूत्रेण विभाषया कोः कादेशः।) कापथः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, श्रीमद्भागवते ५। ६। १०। "स्वधर्म्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः प्रवर्त्तयिष्यति"॥

कुपथः सेयतेनाख्यस्य। अर्श आदित्वात् अच्। कुपथगामिनि, त्रि। यथा महाभारते १।६७।२९।

"कुपथस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन्! महासुरः।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः"॥)

कुपाणिः, त्रि, (कुत्सितः पाणिर्यस्य।) वक्रहस्तः। इति जटाधरः। कोणा इति भाषा॥

कुपिनी, [न्] पुं, (कुपिनी मत्स्यधानी अस्यास्तीति। व्रीह्यादित्वात् इनिः।) कैवर्त्तः॥ इति त्रिकाण्डशेषः। जालिया इति भाषा॥

कुपिनी, स्त्री, (कुम्प्यते रज्यते मत्स्योऽत्र। कुप इ कि स्तृतौ अधिकरणे बाहुलकात् इनि। स्त्रियां ङीप्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) स्वल्पमत्स्यधानी। इति शब्दरत्नावली। खालुइ इति भाषा॥

कुपिन्दः, पुं, (कुम्पयति विस्तारयति सूत्राणि। कुप इ कि स्तृतौ + "कुपेर्वा वञ्च"। उणां ४। ८६। इति किन्दच्।) तन्तुवायः। इत्युणादिकोषः॥

कुपीलुः, पुं, (कुत्सितः पीलुः।) कारस्करवृक्षः। तिन्दुकविशेषः। मधुरतेन्दु माकड़ाकेँदु इति द भाषा। तत्पर्य्यायः। जलजः २ दीर्घपत्रकः ३ कुलकः।

दल विदारणे + णिच + अण् ।) कुद्दाल । इत्य मरटीकायां रमानाथः ॥

कुद्दार, पु, (कुं पृथ्वीं दारयति विदारयति । कु + दृ + णिच + कर्म्मण्यण् । पृषोदरात् साधुः ।) कुद्दालः । इति जटाधरः ॥ (काञ्चनवृक्षः । तत्पर्य्यायः । भूविदारणेन समुत्थितत्वात् ॥)

कुद्दाल, पु (कुं भूमिं दालयति । कु + दल + णिच + अण् । पृषोदरात् द्वित्वे साधुः ।) कोविदार वृक्षः । इत्यमरः ।२।४।२२॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।

"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च सन्तकः स्वल्पकेशरी" ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे । गुणा श्चास्य काञ्चनारशब्दे उक्ताः ॥) भूमिदारणास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ कोदाल इति भाषा । (यथा महाभारते । ३ । १०० । २३ ।

"समाधाय विलं तथाप्यखनन् समारात्मजाः ।
कुद्दालैर्हेषकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः" ॥)

कुद्य स्त्री, (कुद + क्यप्) कुड्यम् । भित्तिः । इत्यमर टीका ॥

कुद्द, इ क मिथ्योक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर० सक० सेट । इदित् ।) मद्यमस्वरी । दन्त्यवर्ग तृतीयोपधः । इ क कुन्दयति लोकं । मिथ्या वक्तीत्यर्थः । कुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वैदग्ध्यार्थमभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुद्दङ्क,पु, (कुत् मिथ्यैव कायते अनित्यत्वात् शब्दायते वा । कै + क । निपातनात् साधुः ।) मञ्च विशेषः । मञ्चोपरिमण्डपः । तत्पर्य्यायः । उड्डाट २ पिठर ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुद्दाल, पु, (कु ईषत् उद्गतो रङ्गः रञ्जनं यत्र अनित्य त्वात् । कु + उत + रञ्ज + अधिकरणे घञ् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)मद्यमण्डपः । इति हारा वली ॥

कुद्रव, पु, (कु भूमिं द्रावयति । कु + द्रु + अन्तर्णिच् अच् ।) कोद्रव । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (को दधान् इति भाषा ॥)

कुध्र, पु, (कुं पृथ्वीं भूमिं धारयति । कु + धृ + मूल विभुजादित्वात् क ।) पर्व्वतः । इति हलायुधः ॥ (यथा कालिदासोक्तौ ।

"वाधारउध्वनधणपतीऽधिमनि कुध्रेऽप्यनागिरयेऽ
गोराडाबडर सरेड्डुस्तरयेऽयकभाडडम ।
उप्पृष्टनरकादिभिश्छिदगिभिड़ाभ्रजिनाच्छदिव
स भ्नादमुमन्मुदालिमकादयो मुदे वो भ्रड ।)

कुनख पु, (कुत्सितो नखो यत्र ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।

"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम् ।
कुर्व्वाते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥
तदेवाभ्यहतं रोगं प्राहुः कुनखं वदन्ति ॥"

इति माधवकरः ॥

(अस्य चिकित्सा यथा ॥

'चिप्पे स्टङ्गमात्रमथ कुनखे प्रयुञ्जीत ।'

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे । तदाच सुश्रुते

"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः ।
भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्" ॥

अयं हि रोगः जन्मान्तरीयसुवर्णापहरणा कृतप्रायश्चित्तस्य भुक्तावशिष्टमहापातकस्य चिह्न रूपम् । यथा विष्णुसंहितायाम् ।

'नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठातिपातकी ब्रह्महा यक्ष्मी सुरापः श्यावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखी गुरुत ल्पगो दुश्चर्म्मी" ॥) कुत्सितनखयुक्ते त्रि ॥

कुनखी [न] त्रि, (कुनख इति ख्यातिविश्रुतरोगो ऽस्यास्तीति ।) कुनखरोगयुक्तः । सङ्कुचितनखः । यथा । "सुवर्णहारी कुनखी । कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं व्रतं चरित्वा तद्धनमवश्रुद्धरेयाताम्" ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥

कुनट पु, (कुत्सितं नटतीति । कु + नट् + अच् ।) श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुत्सितो नट इति विग्रहे नटाधमः ॥

श्योनाकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

कुनटी, स्त्री, (कुनट + गौरादित्वात् ङीष् ।) मनः शिला । इत्यमरः ।२।९।१०८॥

(अस्याः पर्य्यायाः ॥

"मनःशिला मनोगुप्ता च नेपाली कुनटी शिला" ।

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अन्यदिवरणमस्य मनःशिला शब्दे ज्ञातव्यम् ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(पर्य्याया यथा ॥

"धान्यकं धानकं धान्यं धानाधानेयकन्तथा ।
कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरुवितुन्नकम्" ॥

गुणाश्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्याः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नेपालदेशजमनःशिला । इति केचित् । इति भरतः ॥(कुत्सिता नर्त्तकी । अनिपुणा नर्त्तकी ॥)

कुनली, [न्] पु, (कुत्सितं ईषद् वा नलोऽस्यास्तीति इनिः ।) वकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुनाभि, पु, (ईषत् नाभिरिव आवर्त्तवत्त्वात् ।) वातमण्डली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घूर्णिवातास इति भाषा । निधिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुनाशक ,पु (ईषत् नाशयति स्पर्शेन ।कु + नश + णिच + ण्वुल् ।) यवासः । इत्यमरः ।२।४।९१॥ (दुरालभा । धाल्कुशीति भाषा ॥

अस्य पर्य्याया यथा ॥

"यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ म भागे ।)

कुनच वक्रोक्तौ । लौल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० अक० सक० सेट ।) पञ्चमस्वरी । वक्रमिति वक्र इवाचरतीति क्वौ वकं करोतीति ण्यौ च रूपम् । तेन कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । लौल्यमन्ध्री भावः अन्धीकरणञ्च । कुनचति लता कुटिलोऽन्धो वा भवतीत्यर्थः । कुनचति लता वायुः कुटिलामन्धां वा करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुन्त, पु, (कुं भूमिं उनत्ति क्लेदयति । कुं शरीरं उनत्ति भेदयति दारयति वा धातूनामनेकार्थ त्वात् उन्द + बाहुलकात् त । शकन्ध्वादिवत् साधुः ।) गवेधुका । प्रासास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ (भल्लास्त्रम् । भाला इति भाषा । यथा कथासरित्सागरे ।

"कुन्तदन्ता कथं कुर्य्यात् राक्षसीव हि सा शिवम्" ।) चण्डभावः । क्षुद्रजन्तुः । इति विश्वः ॥ क्षुद्रकीटः । उत्कुणः । (उकुन् इति भाषा ।)

कुन्तल, पु, (कुन्तं उत्कुणं लाति गृह्णाति । ला + क ।) केशः । (यथा साहित्यदर्पणे ३।१२४।

'कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्' ।)

ह्रीवेरम् । इत्यमरः २ । ६ । ९५ ॥ चषकः । यवः । इति मेदिनी ॥ (कुन्तस्य अग्राकारमिव लाति ।) लाङ्गलम् । इति विश्वः ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,—

"वर्णैः षोडशभिः कार्य्यं कुन्तलो लघुशेखरे ।
शृङ्गारे च रसे प्रोक्तोमानन्दफलदायकः" ॥

इति सङ्गीतदामोदरः । (दाक्षिणात्यजनपद विशेषः । तदधिष्ठाता राजा च यथा महाभारते २। राजसूयिकपर्व्वणि ३४।११।

'व्याकर्षं कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा ।
द्राविडाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा" ।)

कुन्तलवर्द्धन, पु (कुन्तलान् केशान् स्वरसेन वर्द्ध यति । वृध + णिच + ल्यु ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुन्तला, पु, (कुन्ता अस्त्रविशेषाः लीयन्ते गृह्यन्ते यत्र । ला + धञर्थे क ।) देशविशेषः । बहुवच नान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ (स च दाक्षि णात्यप्रदेश इत्युच्यते । यथा महाभारते ६।९।५९।

"भिल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः ।
कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवा नराः" ।)

कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य लाङ्गलस्याग्राकार इव विद्यतेऽस्याः इति ठन् । टाप् अत इत्त्वं च ।) दध्यादिच्छेदनी । दहकाटा छुरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पालिका २ । इति हारावली ॥ (वालानामौषधम् । यथा सुश्रुते ।

"कुन्तलिका कुरण्टिका प्रभृतीन्युपक्रम्य
अतो गणः समैवोक्ता ।
'स्वादुपाकरसाः शीताः कफप्रायातिपित्तलाः ।
लवणानुरसा रूक्षा सक्षारा वातला सराः" ॥
स्वादुतिक्ता कुन्तलिका' ।)

कुन्तलोशीर, स्त्री, (कुन्तल इव उशीरम् ।) वा लकम् । इति राजनिर्घण्टः । बाला इति भाषा ॥

कुन्ती, स्त्री, (राज्ञा कुन्तिभोजेन आबाल्यात् पा लिता सती एषा वसुदेवभगिनी कुन्तीति नाम्ना विख्याता । यथा, हरिवंशे ३४ । २६-२७ ।

"एषा दुहितरं वीरे कुन्तिस्य कुमारन्दन ।
शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥
तस्मात् कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा' ।)
पाण्डुराजभार्य्या । सा च शूरसेनराजकन्या पृथा

पत्रोपमं शिरः प्रशस्यते। व्यूढं दृढं समं सुश्लिष्टशङ्खसन्ध्यूर्द्ध्वव्यञ्जनमुपचितं वलिनमर्द्धचन्द्राकृतिललाटं बहलौ विपुलसमपीठौ समौ नीचौ वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुटकौ महाच्छिद्रौ कर्णौ ईषत् प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे संहते महत्यौ भ्रुवौ समे समाहितदर्शने व्यक्तभागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गोपाङ्गे चक्षुषी। ऋज्वी महोच्छ्वासा वंशसम्पन्नेषदवनताग्रा नासिका। महदृजु-सुनिविष्टदन्तमास्यम्। आयामविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतियुक्ता पाटलवर्णा जिह्वा। श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं रक्तं तालु। महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीरसमुत्थो धीरस्वरः। नातिस्थूलौ नातिकृशौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ। महत्यौ हनुवृत्तौ। नातिमहती ग्रीवा। व्यूढमुपचितमुरो गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च। विप्रकृष्टान्तरौ स्तनौ, अंसपातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरिपूर्णायतौ बाहू, सक्थिनी अङ्गुलयश्च। महदुपचितं पाणिपादम्। स्थिरावृत्ताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः कूर्म्माकाराः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ता सोत्सङ्गा च नाभिः। नाभ्युरस्त्रिभागहीना समासमुपचितमांसा कटीवृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्यवनतौ स्फिचावनुपूर्व्ववृत्तौ उपचययुक्तावूरू। नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढसिरास्थिसन्धी जङ्घे। नात्युपचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ पूर्व्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्म्माकारौ। प्रकृतियुक्तानि वात-मूत्र-पुरीषगुह्यानि तथा स्वप्नजागरणायासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि। यच्च किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्व्वं प्रकृतिसम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायुर्लक्षणानि" ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनु-
व्याख्यास्यामः ॥

"वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिकापतङ्गं सुसंविभक्तसलिलोदूखलमूत्रवर्च्चस्थानस्नानभूमिमहानसम्तुसुखं यथर्त्तुशयनासनास्तरणसम्पन्नं कुर्य्यात्। तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसम्पूर्णमिति कुमारागारविधिः।

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघुशुचिसुगन्धीनि स्युः। स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः।

असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपितानि सुशुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः।

धूपनानि पुनर्व्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च यवसर्षपातसी-हिङ्गु-गुग्गुलुवचाचोरकवयःस्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिणीसर्पनिर्म्मोकानि घृतसंप्रयुक्तानि स्युः।

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गरुरुगवयवृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्यो ऽग्राणि गृहीतानि स्युः। मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकर्षभकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः।

क्रीड़नकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषवन्त्यभिरामाणि अगुरूण्यतीक्ष्णाग्राणि अनास्यप्रवेशीनि अप्राणहराणि अवित्रासनानि स्युः।

नह्यस्य वित्रासनं साधु तस्मात्तस्मिन् रुदत्यभुञ्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्य्यं स्यात्।

यदि त्वातुर्य्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्प्रकृतिनिमित्तपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनुबुध्य सर्व्वविशेषानातुरौषध-देश-कालाश्रयानपेक्षमाणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभिशीतसङ्करं कर्म्मप्रवर्त्तयन्नेवं सात्म्या हि कुमारा भवन्ति तथा ते शर्म्म लभन्ते चिराय रोगलेऽरोगवृत्तमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविपर्य्ययेण वर्त्तमानः।

क्रमेणासात्म्यानि परिवर्ज्योपयुञ्जानः सर्व्वाण्यहितानि वर्जयेत्तथा बलवर्णशरीरायुषां सम्पदमवाप्नोतीति।

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्म्मार्थकुशलागमनाच्चानुपालयेदिति पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म्म व्याख्यातम्। तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः पूर्णां यथेष्टं लभते ऽनसूयक इति" ॥

इति शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥ * ॥

"अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यनामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथा विभवञ्च ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थकवचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मीपिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धं क्षीरान्नमादाय मधुकवचा पिप्पली चित्रका त्रिफला सिद्धमन्नमादाय द्विपञ्चमूलीक्षीर-तगर-भद्रदारु-मरिच-मधु-विड़ङ्ग-द्राक्षा-द्विब्राह्मी सिद्धम्। तेनारोग्यबलमेधायूंषि शिशोर्भवन्ति ॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयात् नचैनं तर्जयेत् सहसा न प्रतिबोधयेत् वित्रासभयात् सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात् नोपवेशयेत् कौब्जभयात् नित्यञ्चैनमनुवर्त्तेत प्रियशतैरजिघांसुः। एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते नित्यमुदग्रसत्त्व-सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति। वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत्।

"नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च।
नोष्ममारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा।
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥

पञ्चमासश्चैनमन्नं प्राशयेल्लघुहितञ्च। नित्यमवरोधरतश्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात्। प्रयत्नतश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्टसंज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानञ्च परिणुदति दन्तान् खादति। कूजति जृम्भते भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्द्ध्वं निरीक्षते फेनमुद्वमति सन्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्नामवर्च्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति दुर्व्वलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुच्छुन्दरिमत्कुणगन्धो यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः" ॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे १० अध्याये उक्तम् ॥)

वरुणवृक्षः। इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुनदः। इति शब्दरत्नावली ॥ (सनकसनातनसनत्सनन्दा एते चत्वारोऽपि बाल्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारा इत्युच्यन्ते ॥ त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिणस्तेऽपि विज्ञेयाः। यथा, मनौ। ५। १५९।

"अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्" ॥

मङ्गलग्रहः। यथा, नवग्रहस्तोत्रे।

"धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम्।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्" ॥

शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भूतऋषिकुल्याविशेषः।

यथा, विष्णुपुराणे।

"ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः" ॥

शाकद्वीपाधिपतेः सप्तपुत्राणामेकः। तन्नाम्ना तद्वर्षस्यापि तथा संज्ञा।

यथा, विष्णुपुराणे २। ४। ५९-६०।

"शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः।
सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीचकः।
कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्" ॥

मल्लविशेषः। यथा, तन्त्रसारधृतविश्वसारवचनम्।

"धृतवीर्य्यस्य भीमस्य प्रध्वस्तो बालकः पुनः।
कुमारश्च युवा प्रौढ़ो वृद्धो निस्त्रिंशकाज्जया" ॥

स्वरोदयोक्तबालचक्रस्थस्वरभेदः। बालोऽङ्कवदग्रहभेदः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २७ अः ॥

"स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा।
बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः" ॥

त्रि, सुन्दरः ॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां स्वार्थे वा कन्।) वरुणवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२५॥ बालकः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते। १। १२८। २२।

"प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः।
सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं त्रस्ताः कुमारकाः" ॥

राजकुमारः। यथा महाभारते। १। १३३। ७।

"ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः।
ममोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्य्यवारयन्" ॥)

४ वालतिन्दुक ५ कालस्कन्ध ६ काकेन्दु ७ विषतिन्दु ८ मर्कटतिन्दुक ९। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। वातमदकारित्वम्। लघुत्वम्। व्यथाहरत्वम्। ग्राहित्वम्। कफपित्तास्रनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

कुपूय, त्रि (कुत्सित पूयते। पूयीङ् विसरणे+पचाद्यच्।) कुत्सित। आत्माचारादिनिन्दित। इत्यमरभरतौ॥

कुप्य, क्ली, (गुप्यते रक्ष्यते यत्नादिकमत्र। गुपू रक्षणे। "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः"। ३।१।११४। इति क्यबन्तो निपातितः। गुपेरादेः कत्वञ्च सञ्ज्ञायाम्।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातु। इत्यमरः।२।९।९१॥ (यथा, महाभारते।१५।६।११।
"भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत!।
हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमथो बलम्'॥)
दस्ता इति ख्यातधातु। इत्यष्टधातुमध्ये वैद्यकम्॥

कुप्यशाला, स्त्री, (कुप्यानां स्वर्णरूप्याभ्यामन्येषां भाजनादीनां शाला गृहम्।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातुपात्रादिनिर्म्माणादिगृहम्। काँसारिर दोकान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सन्धानी २। इति हेमचन्द्रः॥

कुप्रिय, त्रि, (कुत्सितं प्रीणातीति। कु+प्री+"इगुपधेति'।३।१।१३५। क।) जघन्य। इति हलायुधः॥ (बहुव्रीहौ तु कुत्सितः प्रियः।)

कुब इ कि स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ कुम्ब्यते। कि कुम्बयति कुम्बति। स्तृतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

कुबे(वे)र, पुं (कुम्बतीति। कुब इ कि आच्छादने "कुम्बेर्नलोपश्च"। उणां १।६०। इति एरक। नलोपश्च। यद्वा कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य। पिङ्गलनेत्रत्वात्तथात्वम्।) यक्षराजः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (स च विश्रवस ऋषेरिलविलाया जातः। स तु पितामहात् वरदत्तकेकरास्रश्च। यथा, वायुपुराणे।
'कुत्साया क्वितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते।
कुबेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः"॥
तथा काशीखण्डे दैवीदत्तशापोक्तौ च।
"कु... भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत!"॥)

कुब्ज, त्रि, (कु ईषत उब्जं आर्जवमस्य। उब्ज आर्जवे अच्। शकन्ध्वादिवत् लोपः।) वायुभोग्नहृदय। भग्नपृष्ठश्च। कुजा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गडु २ गडुल ३ इत्यमरः॥ न्युब्ज ४ गडर ५ इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लक्षणमाह।
"हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक्।
क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात्तदा तं कुब्जमादिशेत्'॥
इति माधवकरः॥ यदेयुक्ता यदिवेति विकल्पार्थत्वेन न पुनरुक्तिदोषः। मन्यन्तरायाम काहनतो भवति बहिरायाम एष्ठनतो भवति ताभ्यामस्य को भेदः। उच्यते। अन्तरायामबहिरायामयो प्रकृतत्वेवान्तःशरीरस्य बहिःशरीरस्य चावनमनमत्र तु हृदयं पृष्ठं वा शरीरादुन्नमुखतीति भेदः॥०॥

अथ चिकित्सा।
"बाह्यायामेऽन्तरायामे अनुतस्ते च कुब्जके।
योज्यः प्रसारिणीतैलं तेन तेषां शमो भवेत्॥
वातव्याधिषु सामान्या या क्रिया कथिता पुरा।
कर्त्तव्या सव ता सर्व्वास्तैलमेतद्विशेषतः'॥
इति भावप्रकाशः। (यथा, हरिवंशे ८५।३४।
"तान्तु कुब्जां स्वडीमध्ये चाकुलेनाग्रपाणिना।
शनैः सन्तोडयामास कृष्णो लीलाविधानवित्"॥
रोगविशेषस्यास्य चिकित्सार्थं वटिकौषधं यथा॥ *॥
"रसो गन्धौ समौ शुद्धौ तालकश्चाभया तथा।
विषं व्योषं कटुर्की वोलनेपालकौ समौ"॥
"भृङ्गराजरसैर्मर्द्यं गुञ्जामांत्ररसैस्तथा।
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यं रसः कुब्जविनोदकः॥
आमवाताद्यवातादीन् कटीशूलञ्च नाशयेत्।
अभिषं कुरुते दीप्तं स्त्रीणां नाशनं परम्"॥
कुब्जविनोदो रसः॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरोगाधिकारे॥ *॥)

कुब्ज, पुं, (कु ईषदुब्जं आर्जवमस्य। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) अपामार्ग। इति राजनिर्घण्टः॥ खङ्ग। इति शब्दमाला॥

कुब्जक, पुं, (कौ पृथिव्यां उब्जति। उब्ज+ण्वुल्। शकन्ध्वादित्वात् उलोपे साधुः।) पुष्पवृक्षविशेषः। कुजा इति ख्यातः। (यथा शब्दार्थचिन्तामणिधृतनन्दिपुराणे।
"चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम्।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम्।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्"॥)
तत्पर्य्यायः। भद्रतरुणी २ वृत्तपुष्प ३ अतिकेशर ४ महासह ५ कण्टकाढ्य ६ खर्व्व ७ अलिकुलसङ्कुल ८ वारिकण्टक ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अपि च।
"कुब्जको भद्रतरणिर्वृत्तपुष्पोऽतिकेशरः।
महासहा कण्टकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला"॥
राजनिर्घण्टे महासहेत्यादिशब्दाः पुलिङ्गाः। अस्य गुणाः।
"कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः।
त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतवर्त्ता च स स्मृतः"॥
इति भावप्रकाशः॥ सुरभित्वम्। रक्तपित्तकफनाशित्वञ्च। तत्पुष्पगुणाः। शीतलत्वम्। वर्ण्यकारित्वम्। दाहवातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुब्जकण्टक, पुं, (कुब्जः कण्टकोऽस्य।) श्वेतखदिर। इति राजनिर्घण्टः॥

कुम(म्र)स्त्री,(कुबि आच्छादने+'स्फायितञ्चिवञ्चीति'। उणां २।१३। इति निपातनात् रन्।) वनम्। इत्युणादिकोषः॥ कुडम्। कुत्सलम्। तन्तु। शरवम्। शकटम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

कुमार, त् क केलौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां पर सक सेट्।) ऋली। अचुकुमारत्। इति दुर्गादासः॥

कुमार, क्ली, (कुमारयति नन्दति यत्र यस्मिन् सती त्यर्थः।) जात्यकाञ्चनम्। इति मेदिनी। खाँटि सोना इति भाषा॥

कुमार, पुं, (कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मात्।) कार्त्तिकेयः तदुत्पत्तिविवरणन्तु कार्त्तिकेयशब्दे द्रष्टव्यम्॥
(तथा महाभारते।१।६६।२३ २४।
"अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः।
कीर्त्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्त्तिकेय इति स्मृतः"॥
कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान्। कु+मृ+णिच्+अच्।) शाक्योक्तौ युवराज। इत्यमरः॥ (राजकुमार। यथा, रघौ ७।६३।
"ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः"॥)
शुकः। अश्ववारक। (कुमारयति क्रीडतीति। कुमार त् क क्रीडने+अच्।) पञ्चवर्षीयबालक। (यथा मनौ ७।१७५।
"कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्"।
"तस्मात्तु खल्वगराया प्रयतनार्थं खल्वेवमेव कर्म्माणि क्रियमाणे जातमात्रे एव कुमारस्य कार्य्याण्येतानि कर्म्माणि भवन्ति तद्यथा अश्मनो सङ्घट्टनं कर्णयोर्मूले शीतोदकेनोष्णोदकेन वा मुखपरिषेकः। तथा सक्लेशविहतान् प्राणान् पुनर्लभेत कृष्णकपालिका शूर्पेण चैनमभिनिष्पीयाद् यद्ययेष्ट स्यात् यावत् प्राणानां प्रत्यागमः तत्तत् सर्व्वमेव कुर्य्यात्। ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपादयेत्। अथास्य तात्वोष्ठकण्ठजिह्वाप्रमार्ज्जनमारभेत अङ्गुल्या सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधानकार्पाससपिचुमत्या प्रथमं प्रमार्ज्जितस्यास्य शिरस्तालु कार्पासपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिच्छादयेत्। ततो ऽस्यानन्तरं कार्य्यं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा प्रच्छर्द्दनम्'।
"इत्यन्या निश्चतीतायां सप्तम्यां सर्व्वगन्धौ षधैर्गौरसर्षपलोध्रैश्च स्नाता लघ्वहतवस्त्रं परिधाय पवित्रेष्टलघुविचित्रभूषणवती संस्पृश्य मङ्गलान्यभिचितमर्च्चयित्वा च देवता शिखिनः शुक्लवाससोऽव्यङ्गांश्च ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयित्वा कुमारमहतेन शुचिवाससाच्छादयेत्। प्राक् शिरसमुदक शिरसं वा संवेश्य देवतापूर्व्वं द्विजातिभ्य प्रणमतीत्युक्त्वा कुमारस्य पिता द्वे नामनी कारयेत् नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकञ्च"।
"कृते च नामकर्म्मणि कुमारं परीक्षितुमुपक्रमेत आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः। तत्रेमान्यायुष्मतां कुमाराणां लक्षणानि भवन्ति तद्यथा—एकैकजा मृदवोऽल्पा स्निग्धा सुबद्धमूला कृष्णाः केशाः प्रशस्यन्ते। स्थिरा बहुला त्वक् प्रकृत्या कृतिसुसम्पन्नमीषत्प्रमाणातिरिक्तमनुरूपमातप

पञ्चोपमं शिरः प्रशस्यते । व्यूढं दृढं समं सुश्लिष्टशङ्खसन्ध्यूर्द्धव्यञ्जनमुपचितं वलिनमर्द्धचन्द्राकृतिललाटं बहलौ विपुलसमपीठौ समौ नीचैर्वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुटकौ महाच्छिद्रौ कर्णौ ईषत् प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे संहते महत्यौ भ्रुवौ समे समाहितदर्शने व्यक्तभागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गोपाङ्गे चक्षुषी । ऋज्वी महोच्छ्वासा वंशसम्पन्नेषदवनताग्रा नासिका । महदृजु-सुनिविष्टदन्तमास्यम् । आयामविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतियुक्ता पाटलवर्णा जिह्वा । श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं रक्तं तालु । महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीरसमुत्थो धीरस्वरः । नातिस्थूलौ नातिकृशौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ । महत्यौ हनुवृत्तौ । नातिमहती ग्रीवा । व्यूढमुपचितमुरो गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च । विप्रकृष्टान्तरौ स्तनौ, असंपातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरि-पूर्णायतौ बाहू, सक्थिनी अङ्गुलयश्च । महदुपचितं पाणिपादम् । स्थिरावृत्ताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः कूर्म्माकाराः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ता सोत्सङ्गा च नाभिः । नाभ्युरस्त्रिभागहीना समासमुपचितमांसा कटीवृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्यवनतौ स्फिचावनुपूर्व्ववृत्तौ उपचययुक्तावूरू । नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढ़सिरास्थिसन्धी जङ्घे । नात्युपचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ पूर्व्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्म्माकारौ । प्रकृतियुक्तानि वात-मूत्र-पुरीषगुह्यानि तथा स्वप्नजागरणायासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि । यच्च किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्व्वं प्रकृतिसम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायुर्लक्षणानि” ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनुव्याख्यास्यामः ॥

“वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिकापतङ्गं सुसंविभक्तसलिलोदूखलमूत्रवर्च्चःस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं यथर्त्तुशयनासनास्तरणसम्पन्नं कुर्य्यात् । तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसम्पूर्णमिति कुमारागारविधिः ।

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघुशुचिसुगन्धीनि स्युः । स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः ।

असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपितानि सुशुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः ।

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च यवसर्षपातसी-हिङ्गु-गुग्गुलुवचाचोरकवयःस्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिणीसर्पनिर्म्मोकाणि घृतसंप्रयुक्तानि स्युः ।

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गरुरुगवयवृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्योऽग्राणि गृहीतानि स्युः । मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकर्षभकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः ।

क्रीड़नकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषवन्त्यभिरामाणि अगुरूण्यतीक्ष्णाग्राणि अनास्यप्रवेशीनि अप्राणहराणि अवित्रासनानि स्युः ।

नह्यस्य वित्रासनं साधु तस्मात्तस्मिन् रुदत्यभुञ्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्य्यं स्यात् ।

यदि त्वातुर्य्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्प्रकृतिनिमित्तपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनुबुध्य सर्व्वविशेषानातुरौषध-देश-कालाश्रयानवेक्षमाणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभिशीतसङ्करं कर्म्मप्रवर्त्तयन्नेवं सात्म्या हि कुमारा भवन्ति तथा ते शर्म्म लभन्ते चिराय रोगलेऽरोगवृत्तमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविपर्य्ययेण वर्त्तमानः ।

क्रमेणासात्म्यानि परिवर्ज्योपयुञ्जानः सर्व्वाण्यहितानि वर्जयेत्तथाबलवर्णशरीरायुषां सम्पदमवाप्नोतीति ।

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्म्मार्थकुशलागमनाच्चानुपालयेदिति पुत्त्राशिषां समृद्धिकरं कर्म्म व्याख्यातम् । तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयक इति” ॥

इति शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥*॥

“अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यनामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथा विभवञ्च ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थकवचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मीपिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धं क्षीरान्नमादाय मधुकवचा पिप्पली चित्रकत्रिफला सिद्धमन्नमादाय द्विपञ्चमूलीक्षीर-तगर-भद्रदारु-मरिच-मधु-विड़ङ्ग-द्राक्षा-द्विब्राह्मी सिद्धम् । तेनारोग्यबलमेधायूंषि शिशोर्भवन्ति ॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयात् नचैनं तर्जयेत् सहसा न प्रतिवोधयेत् वित्रासभयात् सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात् नोपवेशयेत् कौब्ज्यभयात् नित्यञ्चैनमनुवर्त्तेत प्रियशतैरजिघांसुः । एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते नित्यमुदग्रसत्त्व-सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत् ।

“नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च ।
नोष्ममारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा ।
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥

षण्मासञ्चैनमन्नं प्राशयेल्लघु हितञ्च । नित्यमवरोधरतश्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात् । प्रयत्नतश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्टसंज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानञ्च परितुदति दन्तान् खादति । कूजति जृम्भते भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्द्ध्वं निरीक्षते फेनमुद्वमति सन्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्नामवर्च्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति दुर्ब्बलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुच्छुन्दरिमत्कुणगन्धो यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः” ॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे १० अध्याये उक्तम् ॥)

वरुणवृक्षः । इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुनदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सनकसनातनसनत्सनन्दा एते चत्वारोऽपि बाल्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारा इत्युच्यन्ते ॥ त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिणस्तेऽपि विज्ञेयाः । यथा, मनौ । ५ । १५९ ।

“अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्” ॥

मङ्गलग्रहः । यथा, नवग्रहस्तोत्रे ।

“धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्” ॥

शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भूतऋषिकुल्याविशेषः ।
यथा, विष्णुपुराणे ।

“ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः” ॥

शाकद्वीपाधिपतेः सप्तपुत्त्राणामेकः । तन्नाम्ना तद्वर्षस्यापि तथा संज्ञा ।
यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५९-६० ।

“शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः ।
सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीचकः ।
कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्” ॥

मन्त्रविशेषः । यथा, तन्त्रसारधृतविन्दुसारवचनम् ।

“कृतवीर्य्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः ।
कुमारश्च युवा प्रौढ़ो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा” ॥

स्वरोदयोक्तबालचक्रस्थस्वरभेदः । बालोन्मादकग्रहभेदः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २७ अः ॥

“स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।
बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः” ॥

त्रि, सुन्दरः ॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) वरुणवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २५ ॥ बालकः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । २२ ।

“प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः ।
सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं स्रस्ताः कुमारकाः” ॥

राजकुमारः । यथा महाभारते । १ । १३१ । ७ ।

“ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः ।
भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्य्यवारयन्” ॥)

कौरव्यवंशोद्भवो नागविशेष । यथा, महाभारते १ । आस्तीकपर्व्वणि ५७ । १३ ।
"कक्षक कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः ।
बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ ।
कौरव्यकुलजाश्चेति प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)

कुमारजीव, पुं, (कुमार जीवयतीति । जीव + णिच् + अण् ।) पुत्रञ्जीववृक्षः । इति रत्नमाला । जीयापुता इति भाषा ।

कुमारपाल, पुं, (कुमारं पालयति । पाल् + णिच् + अण् ।) शालिवाहनराजः । इति हेमचन्द्रः । (शिशुपालके, त्रि ।)

कुमारभृत्या, स्त्री, (कुमारस्य गर्भस्य शिशोश्च भृत्यम् यत्र गर्भचिकित्साकुशले भिषग्भि धात्र्या वा भृत्या पालनम् ।) गर्भिण्याः परिचर्य्या । इति भारावली । तत्पर्य्यायः । बालतन्त्रम् ० गर्भिण्या वैद्यकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, रघुः । ३ । १२ ।
"कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्मणि ।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभ्रितामिव" ॥)

कुमारयु, पुं, (कुमार कौमारं याति । मितद्र्वादित्वात् डुः निपातनात् साधु ।) युवराजः । इत्युणादिकोषः ।

कुमारवाही, [न्] पुं, (कुमारं कार्त्तिकेयं वहति । वह + णिनि ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ।

कुमारसू, स्त्री, (कुमारं कार्त्तिकेयं सूते । सू + क्विप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । दुर्गा । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः । (पुं, वह्निः । यथा, महाभारते । ३ । सहदेवदिग्विजये ३१ । ४४ ।
"वैश्वानरस्य विप्रेशः शम्भो भूतिभव ।
कुमारसूस्त्वं भगवान् कृष्णगर्भो हिरण्यकृत्" ॥)

कुमारिका, स्त्री, (कुमारयति आत्मनैव क्रीडति । कुमार + णिच् + ण्वुल् + टाप् अत इत्वम् ।) कुमारी । इति शब्दरत्नावली । नवमल्लिका । इति रत्नमाला । भारतवर्षस्य खण्डविशेष । यथा,—
"वर्षं भारतमित्याहुः कुमारिकाख्ये
ग्रामेषु चात्यजनता निवसन्ति सर्व्वे" ।
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये । स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः । (ओषधिविशेषः । घृत कुमारी इति ख्याता । अस्या व्यवहारो यथा वैद्यकचिकित्सायाम् दृश्यः ।
"खण्डे दत्तैव कुमारिकायाः" ।
इति चक्रदत्तसंगृहे वातव्याध्यधिकारे ।
नेत्रस्थकृष्णमण्डलस्थितचिह्नविशेष । यथा,—
"दृष्टा यस्य विजानीयात् प्रमाणां कुमारिकाम् ।
प्रतिच्छायामयीमक्ष्णो नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम्" ॥
इति चरके इन्द्रियस्थाने ७ अध्याये ।)

कुमारी, स्त्री, (कुमार + प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीष् ।) द्वादशवर्षीया कन्या । यथा,—
"अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला ॥"
... "अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा च कन्यका ।
सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते" ॥
इति स्मार्त्तो भेदः । इत्यभेदोपचारात् कन्या कुमारी । इति भरतः । आगमे तु कुमारी पूजने अजातपुष्पा चेत् तदा षोडशवर्षपर्य्यन्त-वयस्का । तस्या वयोभेदेन नामभेदाः । यथा,—
"एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती ।
त्रिवर्षा तु त्रिधामूर्त्तिश्चतुर्वर्षा तु कालिका ।
सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत् ।
सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका ।
नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता ।
एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी ।
त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका ।
क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका मता ।
एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत् पुष्पं न जायते ।
पुष्पितापि च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि" ॥ * ॥
तत्पूजाविधिर्यथा ।
"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कुमारीपूजनोत्तमम् ।
येनानुष्ठितमात्रेण शीघ्रं देवी प्रसीदति ।
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां कुह्वां वा रविसंक्रमे ।
कुमारीपूजनं कुर्य्याद्यथा विभवमात्मनः ।
वस्त्रालङ्करणाद्यैश्च भक्ष्यैर्भोज्यैर्विचित्रकैः ।
पञ्चतत्त्वादिभिः सम्यग्देवीबुद्ध्या समाचरेत्" ।
इत्यन्नदाकल्पः । * । (जरासन्धसुता परीक्षित्पुत्रस्य भीमसेनस्य पत्नी । यथा,—महाभारते १ । पूरुवंशानुकीर्त्तने ९५ । ४२ ।
"भीमसेनः खलु केकयीमुपयेमे कुमारीं नाम तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम" ॥)
पार्व्वती । नवमल्लिका । नदीविशेषः । (इयं हि शाकद्वीपान्तर्गतसप्तनदीनामेका ।
यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ६५ ।
"नदाश्च महापुण्याः सर्व्वपापभयापहाः ।
सुकुमारी कुमारी च नलिनी धेनुका च या" ॥)
सीता । घृतकुमारी इति ख्याता । अपराजिता । जम्बुद्वीपः । इति मेदिनी । सीता । इति हेमचन्द्रः । वन्ध्याकर्क्कोटकी । स्थूलैला । मोदिनीपुष्पम् । तरुणीपुष्पम् । श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ।

कुमाल त् क केली । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त-चुरां पर-अक सेट ।) क्रणी । अचुकुमालत् । इति दुर्गादासः ।

कुमालक, पुं, (कुमाल + संज्ञायां कन् । कुमाल तृक केली + ण्वुल् वा ।) सौवीरदेशः । इति हेमचन्द्रः ।

कुमुत्, [द्] स्त्री, (कौ पृथिव्यां मोदते इति । कु + मुद + क्विप् ।) कुमुदम् । इति मेदिनी । सुंदी इति भाषा । रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, भागवते ३ । २१ । १८ ।
"वन्यान उत्पलकुमुत्कुवलयानपीथ्य
वाराभिरात्त इवोद्धृतनिर्भरस्य" ॥)
कुमुदस्य कन्दविशेष । शालूक इति यस्य ख्यातिः । अस्य पर्य्याया यथा,—
"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्दभं कुमुदं कुमुत्" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

कुमुत् [द्] त्रि, (कुत्सिते विषये मुत् हर्षो यस्य कुत्सिता मुद् यस्य वा ।) कृपणः । इति मेदिनी । अप्रीतः । इति शब्दरत्नावली ।

कुमुदं, क्ली, (कौ मोदते । मुद "हर्षे" । ३ । १ । १३५ । क ।) श्वेतोत्पलम् । सुंदी सूँदि इत्यादि भाषा । (यथा, रामायणे ५ । १४ । १ ।
"तामद्रवन् ... कुमुदं ...
...")
तत्पर्य्यायः । कैरवम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ३७ । चन्द्रकान्तम् ३ गर्दभम् ४ कुमुत् ५ । इति रत्नमाला । शशिकान्तम् ६ सुकारम् ७ शीतकम् ८ शशिकान्तम् ९ इन्दुकमलम् १० चन्द्रिकाम्बुजम् ११ गन्धसोमम् १२ । इति शब्दरत्नावली । अपि च ।
"श्वेत कुवलय प्रोक्तं कुमुदं कैरवं तथा ।
कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीतलम्" ।
इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । आह्लादत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । कफरक्तदोषदाह-श्रमपित्तनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । रक्तपद्मम् । इति मेदिनी । रूप्यम् । इति हेमचन्द्रः ।

कुमुद, पुं, (कुत्सिते नैर्ऋतकोणे मोदते इति । कु + मुद + क ।) नैर्ऋतकोणस्थदिग्गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ३ । वानरविशेषः । (अयं राम-चन्द्रस्य सेनापतिवानराणां अन्यतमः ।
यथा, रामायणे । ६ । २ । २८ ।
"नाम्ना सङ्कोचनो नाम नानानगयुतो गिरिः ।
तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम यूथपः ।
योऽसौ शतसहस्राणि सहस्रं परिकर्षति" ॥)
नागविशेष । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा" ॥)
दैत्यभेदः । सितोत्पलम् । इति हेमचन्द्रः । कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः । ध्रुवकभेदः । यथा,—
"एकादिप्रतिवर्णाङ्घ्रिर्भवेत् षडक्षरके यदि ।
कुमुदोऽमोदरश्चैव ताले गुरुलघोर्यदि" ।
इति सङ्गीतदामोदरः । (कुं पृथ्वीं भूमिं वा मोदयति । धनाभूतविभवात् मुदः क । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७६ ।
"सुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः" ।
विष्णुपार्षदः । यथा, भागवते । ८ । २१ । १० ।
"कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्रिराट्" ।
मेरोः पश्चिमगिरिविशेषः । स चायुतयोजनविस्तृतः । यथा, भागवते ५ । १६ । १२ ।
"मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इति ।
अयुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः" । शाल्मलद्वीपान्तर्गतप्रथमपर्व्वतः । यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २६
"कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः" ।
वानरभल्लुकविशेषः । यथा,—
"हरयो रक्तपक्षाभाः कुमुदाश्च कपिञ्जलाः ।

आनूपमांसेषु विज्ञेयाः शोणिता वातकोपनाः" ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्यायः ॥)

कुमुदबान्धवः, पुं, (कुमुदस्य बान्धवः ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥

कुमुदवती, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्यां इति । मतुप् मस्य वः ङीप् ।) कुमुद्वती । कुमुदसमूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुमुदा, स्त्री, (कुत्सितं मोदते । कु + मुद + कः । टाप् च ।) कुम्भिका । पाना इति भाषा । गम्भारीवृक्षः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
"श्रीपर्णी काश्मरी भद्रा गाम्भारी गोमभद्रिका ।
कुमुदा च सदा भद्रा कट्फला क्षयवन्तिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) धातपर्णीवृक्षः । धातकीवृक्षः । कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुमुदावासः, पुं, (कुमुदानां आवासः । कुमुदानि आवसन्त्यत्र वा । आ + वस + अधिकरणे घञ् ।) कुमुदप्रायदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुदिका, स्त्री, (कौ भूमौ मोदते इति । मुद + कर्त्तरि ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) कट्फलः । इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्राभद्रवतीति च" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
अस्य कट्फलशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुमुदिनी, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्याम् । इनिः ङीप् ।) कुमुदयुक्तपुष्करिण्यादि समूहः । कुमुदलता । इति भरतः ॥
(यथा भ्रमराष्टके । ७ ।
"अशिरसौ नलिनीवनवल्लभ[illegible]
कुमुदिनी कुलकेलिकला[illegible]
विधिवशेन विदेशमुपाग[illegible]
कुटजपुष्परसं बहु मन[illegible]
तत्पर्य्यायः । कुमुद्वती २ । [illegible]
३९ ॥ उत्पलिनी । इति [illegible]
सुँदि इति भाषा ॥

कुमुदिनीपतिः, पुं, (कुमु[illegible] चन्द्रः । इति हेमचन्[illegible]

कुमुदी, स्त्री, (कुमुद[illegible] इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्या गुणादयः कट्फल[illegible]

कुमुदेशः, पुं, (कुमुदानां ईशः ।) चन्[illegible] रत्नावली ॥

कुमुद्वती, स्त्री, (कुमुद + "कुमुदनड्वेतसेभ्यो ड्मतुप्" । ४ । २ । ८७ । इति ड्मतुप् "मादुपधायाश्च" । ८ । २ । ९ । इति मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् ।) कुमुदिनी । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥
(यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ६ ।
"प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः
कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम् ।
निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी
न मानिनीसंसहतेऽन्यसङ्गमम्" ॥
अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कुमुदती कैरविणी तथा कुमुदिनीति च" ।
गुणाश्चास्याः कुमुदिनीशब्दे ज्ञेयाः । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कुमुदाख्यनागराजस्य यवीयसी स्वसा सा तु रामचन्द्रपुत्त्रस्य कुशस्य पत्नी ।
यथा, रघुः १७ । ६ ।
"तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
अन्वगात् कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी" ॥
कौशदीपान्तर्गतानां सप्तनदीनामेका नदी ।
यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५५ ।
"गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ।
क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः" ॥)

कुमुद्वान्, त्रि, (कुमुद + "कुमुदनड्वेतसेभ्यः" । ४ । २ । ८७ । इति ड्मतुप् मस्य वः ।) कुमुदयुक्तदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ९ ॥
(यथा रघुवंशे ४ । १९ ।
"हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्य्यस्ता यशसामिव" ॥)

कुमोदकः, पुं, (कुं पृथ्वीं मोदयति । कु + मुद + णिच् + ण्वुल् । पृथिव्याः भारावतारणादिलीलाकर्म्मभिः सर्व्वेषामानन्दकारकत्वात् तस्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

[कु]म्भः, त्रि, (कुम्भति कुम्भयति वा । कुभि वेष्टने + [illegible]न्वात् नुम् ।) दारुकुम्भः । इति शटा[illegible] [illegible]भाषा ॥
[illegible] टाप् च ।) सुरा-
[illegible]ष्ठिनम् । [illegible] हि-
[illegible] निद-
[illegible] । ७ ।
[illegible] वीणास-
[illegible] सन्धाधि-
[illegible] यति । कु +
[illegible]नात् साधुः ।)
[illegible] ४ ॥ त्रिवृत् ।
[illegible] । उम्भ + अच् ।
[illegible] । अस्य परिमाणं
[illegible]नः । हस्तिशिरस्थः
[illegible] ३ । १३४ ॥
[illegible]कं मत्तकरीन्द्रकुम्भ-
कुम्भ[illegible] ॥) कुम्भकर्णपुत्त्रः ।
(यथा, गौः रामायणे । ५ । ७६ । १५ ।
"ततोऽथ कुम्भकर्णस्य कुम्भः परमकोपनः ।
अब्रवीत् परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम्" ॥)
वेश्यापतिः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ समाधिविशेषः । प्राणायामाङ्गकुम्भक इति यावत् । इति धरणी ॥
(प्रह्लादपुत्त्रः । यथा महाभारते १ । ६५ । १९ ।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्त्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत !" ॥
विष्णुः । यथा महाभारते १३ । १४९ । ८१ ।
"अर्च्चिष्मानर्च्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः" ॥)
द्रोणद्वयपरिमाणम् । ६४ सेर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सूर्पः २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतैकादशराशिः । तस्य पर्य्यायः । घटः २ । इति दीपिका ॥ स च धनिष्ठाशेषार्द्धसम्पूर्णशतभिषायुक्तपूर्व्वभाद्रपदा प्रथमपादत्रयेण भवति । अस्याधिष्ठात्री देवता कलसधारी पुरुषः । स तु शीर्षोदयः । चरण-रहितः । मध्यमन्त्रादः । मध्यमस्त्रीसङ्गः । कर्व्वुरवर्णः । वनचारी । वायुराशिः । स्निग्धः । उष्णः । अर्द्धस्वरः । वातपित्तकफप्रकृतिः । सूक्ष्मवर्णः । पश्चिमदिक्स्वामी । श्लथाङ्गः । तत्र जातफलम् ॥
"मेधावी हस्तिघोटकधनेश्वरो दन्तपीडायुक्तः स्नेहशून्यः" । इति ज्योतिषम् । जन्मकालीनचन्द्राश्रिततद्राशिफलम् ।
"अलसतासहितोऽन्यसुतप्रियः
कुघटताकलितोऽतिविचक्षणः ।
कलसगामिनि शीतकरे नरः
सदसि सज्जनमानसरोचनः" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्योदये तन्नामकलग्नं भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दशव्यङ्गुलाधिकः पलाङ्गुलप्रभे देशे वर्त्तमानेनविंशायनांशे पञ्चपञ्चाशत्पलाधिकत्रिदण्डाः । इति ज्योतिषम् । तत्र जातफलम् ।
"कुम्भलग्ने समुद्भूतश्चलचित्तोऽतिसौहृदः ।
परदाररतो नित्यं सत्त्वकायो महासुखी" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

कुम्भकः, पुं, (कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात् । कै + कः । यद्वा कुम्भ + स्वार्थे कः ।) दक्षिणहस्तेन नासापुटद्वयं धृत्वा प्राणायामाङ्गं वायुस्तम्भनम् । इति तन्त्रम् ॥ (मातङ्गलयाद्यवस्थादौ तु ।
"कुम्भकः पूरको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
पूरकं पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ॥
बहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः ॥
दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेन पूरितोदरः ।
कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥
अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासया दक्षिणं पुनः ।
कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं प्राणस्य संग्रहे ॥
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु यद्वेदी सामगायनः ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यं सर्व्वैरथर्व्वभिः" ॥)
(तथा च, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ४३ ।
"तत्सिद्धये विधानज्ञाश्चित्रान् कुर्व्वन्ति कुम्भकान् ।
विचित्रकुम्भकाभ्यासाद्विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात्" ॥
"तत्सिद्धये उन्मन्यवस्थासिद्धये" । इति तट्टीका ॥ अस्य भेदाः यथा तत्रैव २ । ४४ ।
"सूर्य्यभेदनमुज्जायी सीत्कारी शीतली तथा ।
भस्त्रिकाभ्रामरीमूर्च्छा प्लाविनीत्यष्टकुम्भकाः" ।
तथा पुनस्तत्रैव २ । ७१ ।
"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ।

सहितः वेदवत्तेति कुम्भो विविधो मत" ॥०॥)

कुम्भकार, पुं, (कुम्भं करोति । कुम्भ+कृ+"कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) जातिविशेषः । कुमोर इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसाज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । कुलालः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ चक्री ३ । इति जटाधरः ॥ (स्वजातिविषये तु पुराणभेदेन मतभेदो दृश्यते । यथा ।
"वैश्यायां विप्रचौरात् कुम्भकारः स उच्यते" ॥
"मालाकारात् कर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ॥
"पट्टीकाराच्च तैलिन्यां कुम्भकारो बभूव ह" ॥
इत्यादि बहुवचनसम्मति मतभेदस्तथा नामाभिर्दृश्यते ॥) कुक्कुभपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भकारिका, स्त्री, (कुम्भस्येव कारः आकारो यस्याः । कुम्भकार+कप्+टाप् अत इत्वम् ।) कुलत्था । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुम्भं करोतीति । कुम्भ+कृ+ण्वुल् स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । कुम्भकारस्त्री । इति दुर्गादासोक्तिः ।)

कुम्भकारी, स्त्री, (कुम्भस्येव कारः आकारो यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कुलत्थाञ्जनम् । कुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः । मनःशिला । इति जटाधरः । (कुम्भकारस्य पत्नीति ङीष् ।) कुम्भकारभार्य्या ॥

कुम्भतुम्बी, स्त्री, (कुम्भ इव तुम्बी ।) अलाबुभेदः । डोल काउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुम्भालाबु २ कोलतुम्बी ३ गोलाली ४ नागालाबु ५ महाफला ६ घटालाबु ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्तम्भनम् । पित्तश्लेष्मकफवातज्वरनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

कुम्भतुण्डी, स्त्री, (कुम्भवत् तुण्डं सर्व्वाङ्गं यस्याः ।) तुम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुम्भयोनि, पुं, (कुम्भो योनिर्जन्मस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । (यथा रघुः ४ । २१ ।
"प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" ॥)
वशिष्ठमुनिः ।(अनयोर्मुनिजन्मवृत्तान्तस्त्वगस्त्यशब्दे [illegible] ... कुम्भयोनिशब्दे ... [illegible])
द्रोणाचार्य्यः । इति मेदिनी ॥
(अस्य उत्पत्तिवृत्तान्तो महाभारते १ । १३१ । ४३ ।
"महर्षेः [illegible] महाबाहु ... [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।)

रोगविशेषः । यथा महाभारते । ९ । ४६ । २० ।
"गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
चित्रसेना चित्ररेखा सहा च मधुरस्वरा" ॥)

कुम्भला, स्त्री, (कुम्भं कुम्भाकारं लाति आदत्ते । कुम्भ+ला आदाने+क टाप् च ।) मुण्डितिका ॥ इति रत्नमाला ॥ मुण्डिरी इति भाषा ॥ (मुण्डी शब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ॥)

कुम्भबीजक, पुं, (कुम्भ इव बीजं यस्य । ततः स्वार्थे कन् ।) रीठाकरञ्ज । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भशाला, स्त्री, (कुम्भाय कुम्भनिर्म्माणार्थं या शाला ।) कुम्भनिर्म्माणादिगृहम् । तत्पर्य्यायः । पाकपुटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भसन्धि, पुं, (कुम्भयोः सन्धिर्मिलनम् ।) हस्तिकुम्भद्वयमध्यस्थानम् । तत्पर्य्यायः । वारकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुम्भसम्भव, पुं, (कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २० ॥
(यथा राजेन्द्रकर्णपूरे ७१ ।
"तद्युक्तमेतु कुम्भसम्भव । भवत् प्रसादादस्तेन यत् चाप चाप तिरोदधिस्त्वधिविन्ध्योऽपि सन्ध्यन्" ॥ वशिष्ठः । द्रोणः । एतयोरपि कुम्भोत्पत्तेस्तथात्वम् । एतद्विवरणन्तु कुम्भयोनिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कुम्भा, स्त्री, (कु कुत्सितया निन्दितया उम्भा पूर्त्तिर्दारैरम्बरैर्वा यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वेश्या । इति शब्दमाला ॥

कुम्भाण्ड, पुं, (कुम्भ इव अण्डं यस्य ।) बाणासुरस्य मन्त्रिविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥
(यथा, हरिवंशे १७५ । १४१ ।
"कुम्भाण्डवचनेनैव दानवेन्द्र प्रचोदितः ।
बाण कन्यामनिरुद्ध घोराय बवतान्तरे" ।
अयन्तु बाणराजदासो श्रीकृष्णप्रसादात् तदा कुलामी बभूव ॥ यदुक्तं तत्रैव १८३ । १०—१८ ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"कुम्भाण्ड । मन्त्रिणां श्रेष्ठ । प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ते मया दत्तं चिरं जीव ममाज्ञया" ॥)
कूष्माण्डम् । कूष्माण्डोऽयमपि कुम्भाण्डोऽत्र पाठः ॥

कुम्भाण्डी, स्त्री, (कुम्भाण्ड+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भिका, स्त्री, (कु कुत्सितमम्भसि जलमिव [illegible] ... [illegible] ।) कम्बलविशेषः । पाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वारिपर्णी २ । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥ वेश्याः ३ । खड्गचन्द्री ४ । ... ५ । इति रत्नमाला । ... ६ कुम्भम् ७ ... पर्णम् ८ । इति शब्दरत्नावली । ... ९ । ... १० ... ११ ... १२ ... १३ ... १४ ... १५ । इति शब्दरत्नावली ।

सुधा वारिपर्णीशब्दे द्रष्टव्या । पाटलावृक्षः । कोलतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः । नेत्ररोगविशेषः तस्य लक्षणं यथा,—
"वर्त्मान्ते पिडकाध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।
कुम्भीकबीजसदृशा कुम्भिका सन्निपातजा" ॥
इति माधवकरः ॥ (कुम्भा+स्वार्थे कन् टाप् इत्वञ्च । वेश्या । इति शब्दमाला । कट्फलम् । भावप्रकाशे अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च" ॥
गुणाद्यास्य कट्फलशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कुम्भिबीज, क्ली, (कुम्भिन्या बीजम् ।) जयपाल । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भिपाकी, स्त्री, (कुम्भिना पाकोऽस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कट्फल । इति भावप्रकाशः ॥

कुम्भिमद, पुं, (कुम्भोऽस्त्यस्य कुम्भी हस्ती तस्य मद ।) करिमद । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धद्रव्यविशेष ।)

कुम्भिल, पुं, (कुम्भ+इलच् ।) चोरः । श्यालकः । श्लोकार्थचौरः । झष । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भी, [न्] पुं, (कुम्भोऽस्यास्तीति । इनि ।) हस्ती । कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ गुग्गुलु । इति जटाधरः ॥ (पदिमलतिविषकीटविशेष । यथा, "चाहको पिचिटः कुम्भी" । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये ॥)

कुम्भी, स्त्री, (कुम्भ+अल्पार्थे ङीष् । अल्पकुम्भ ।) उखा । पाटलावृक्षः । वारिपर्णी । कट्फलः । इति हेमचन्द्रः । वृक्षविशेषः । कुम्भीवृक्ष इति लोके प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । रोमालुविटपी २ रोमशः ३ पर्पटद्रुमः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । ग्राहित्वम् । वातकफापहत्वम् । रक्तोदरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भीक, पुं, (कुम्भीव कायते प्रकाशते । कै+क ।) पुन्नागवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते ।
"प्रियङ्गुमञ्जिष्ठा... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]" ॥) कुम्भिका । यथा,—
"कुम्भीकबीजसदृशा... [illegible]" ।
इति माधवनिदाने ॥ (षण्ढविशेष । यथा,
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये उक्तम् ॥
"[illegible] ।
कुम्भीक स च विज्ञेयः" । इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ॥)

कुम्भीनस, पुं (कुम्भीव नासा नासिका यस्य ।) क्रूरसर्पः । इति मेदिनी ॥ (सर्पविशेष । यथा, "कुम्भीनसः [illegible]" । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये उक्तम् ॥)

कुम्भीनसी, स्त्री, (कुम्भीनस+स्त्रियां ङीष् ।) लवणासुरमाता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ६१ । १६ ।

[illegible]

त्वामतिक्रम्य मधुना राजन् कुम्भीनसी हृता” ॥)

कुम्भीपाकः, पुं, (कुम्भ्यां उखायां पाक इव पाको यत्र ।) नरकविशेषः । इति जटाधरः ॥ तत्पर्य्यायः । सम्प्रतापनः २ । इति मनुः ॥ “य इह पशून् पक्षिणो वा प्राणतो रन्धयति तं परत्र यमदूताः तप्ततैले रन्धयन्ति यत्र । इति श्रीभागवते । ५ । २६ । १३ ॥

कुम्भीरः, पुं, (कुम्भिनं हस्तिनमपि ईरयति । ईर + “कर्म्मण्यण्” । ३।२।१ ।) जलजन्तुविशेषः । कुमीर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नक्रः २ । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ कुम्भीलः ३ । इति तट्टीका ॥ गिलग्राहः ४ महाबलः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्मटः ६ अम्बकिरातः ७ अम्बुकण्टकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५८ ।
“गर्दभत्वन्तु संप्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।
संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः” ॥)

कुम्भीरमक्षिका, स्त्री, (कुम्भीर इत्याख्या मक्षिका । यद्वा कुम्भीरोपपदयुक्ता मक्षिका ।) मक्षिकाविशेषः । कुमीरा पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कथा २ । इति हारावली ॥

कुम्भीलः, पुं, (कुम्भीर + रस्य लः ।) कुम्भीरः । इत्यमरटीका ॥

कुम्भीवीजं, क्ली, (कुम्भ्या वीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जयपालशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

कुर श शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श कुरति कोरिता । इति दुर्गादासः ॥

कुरका, स्त्री, (कुर् + कः । कुरः शब्दः कायति प्रकाशतेऽस्मिन् । कै + कः ।) सल्लकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरङ्करः, पुं, (कुरमित्यव्यक्तशब्दं करोति । कुरम् + कृ + टः ।) सारसपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरङ्कुरः, पुं, (कुरं इत्यस्फुटशब्दं कुरति । कुर् + कः ।) सारसपक्षी । इति हारावली ॥

कुरङ्गः पुं, (कौ पृथिव्यां भूमौ वा रङ्गति । रगि + अच् । यद्वा, “विडादिभ्यः कित्” । उणां १।१२० इति अङ्गच् बाहुलकात् उत्वं रपरत्वञ्च । कुरङ्गविहङ्गादयः सर्व्वे निपात्यन्ते । इति वा ।) हरिणः । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ कुलङ्गोऽपि ॥ (यथा, भागवतटीकायां स्वामिना प्रोक्तम् ।
“कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च” ॥
अस्य गुणाः यथा,—
“कुरङ्गो वृंहणो बल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः ।
मधुरो वातहृद्ग्राही किञ्चित्कफकरः स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ *॥
अस्य लक्षणं यथा,—
“न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते” ॥
इति सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

कुरङ्गनयना, स्त्री, (कुरङ्गस्य नयने इव नयने यस्याः ।) मृगनयना नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उदाहृत, “किन्त्वेकायमुना कुरङ्गनयना नेत्राम्बुभिर्वर्द्धते” ॥)

कुरङ्गनाभिः, पुं, (कुरङ्गस्य नाभिः ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कुरङ्गमः, पुं, (कौ भूमौ रङ्गं मिमीते । मा + डः ।) हरिणविशेषः । तत्पर्य्यायः । ऋष्यः २ ऋश्यः ३ रिश्यः ४ चारुलोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरङ्गिका, स्त्री, (कौ रङ्गोऽस्या अस्तीति । ठन् टाप् च ।) मुद्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरचिल्लः, पुं, (कुरे शब्दे चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये + अच् ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरटः, पुं, (कुर् + अटन् कित् । कु कुत्सितरूपया रटति जीवति देहयात्रां सम्पादयति वा । रट + अच् ।) चर्म्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरण्टकः, पुं, (कुर्य्यते शब्दाते इति । कुर् + कर्म्मणि बाहुलकात् अण्टक् स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः । पीतझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायलक्षणगुणा यथा,—
“सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरवकः स्मृतः ।
नीले बाणादयोरक्तो दासे आर्त्तगलश्च सः ॥
सैरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम्” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥ अत्रास्य नपुंसकत्वं अप्यन्यते ॥)

कुरण्डः, पुं, (कुर + अण्डच् ।) मुष्कवृद्धिरोगः । कोरण्ड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वृद्धिः २ अण्डवर्द्धनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणं यथा,—
“क्रुद्धोऽर्द्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः ।
दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा मतः ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ।
वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥
पक्वोडुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ।
कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान्कठिनोऽल्परुक् ॥
कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः ।
वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥
धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ।
क्षोभणैः क्षुभितस्तान्यैः क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ॥
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।
कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ॥
उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि-
माध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः ।
प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥
अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः” ॥
इति वृद्धिनिदानम् ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥
तस्यौषधं यथा,—
“द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरेल्लेपात् कुरण्डगण्डगण्डकम् ॥
रसाञ्जनं हरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुण्डनात् ।
नश्येद्वै पुरुषव्याधिं नात्र कार्य्या विचारणा” ॥
इति गारुडे १९० अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
शम्बूकभाण्डे निहितं तदेव ।
सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्वं
हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रवृद्धम्” ॥
गव्यघृत कर्ष १ । सैन्धव मा ४ । शम्बूकभाण्ड कृत्वा सप्तदिनं यावत् रौद्रे भावयेत् तेन कुरण्डलेपनम् ॥
“सैन्धवञ्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजन आतपे ।
प्रतप्तमूर्च्छया घृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥
कुरण्डं अञ्चयेत्तेन स निर्व्विघ्नं दिवानिशम् ।
कुरण्डं तेन संलिप्तं नाशोत्याह पुनर्व्वसुः ॥
ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा मेषलोमलुण्ठिकया घृष्ट्वा मलग्रहं कृत्वा तेन म्रक्षयेत् ॥
यष्ठवारस्य वीजञ्च पिष्ट्वा तण्डुलैः सह ।
कुरण्डं नाशयेल्लिङ्गे लेपनान्नात्र संशयः ॥
घृतैर्नीलोत्पलं मूलं पिष्ट्वा लिम्पेत् कुरण्डकम् ।
अथवा लेपनं कुर्य्यात् रक्तमधुकशोणितैः” ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपरञ्च ।
“गुग्गुलुं रुबुतैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
सक्षीरं वा पिबेत्तैलं मासमेरण्डसम्भवम् ।
पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणन्तथा ॥
पाने बस्तौ रुबोस्तैलं पेयं वा दशमूलाम्भसा ।
चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलम् ॥
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्दाहशोथरुजापहः ।
पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ॥
सर्व्वं पित्तहरं कार्य्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ।
श्लेष्मवृद्धिं तूष्णवीर्य्यैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पीतदारुकषायञ्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।
स्विन्नां मेदःसमुत्थान्तु लेपयेत् सुरसादिना ॥
शिरोविरेकद्रव्यैर्व्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
संस्वेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन वै ।
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात् ॥
व्यत्यासाद्वा सिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ।
अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् छित्वा दहेदङ्गविपर्य्यये ॥
रास्नायष्ट्यमृतैरण्डबलागोक्षुरसाधितः ।
क्वाथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुबुतैलेन मिश्रितः ॥
तैलमेरण्डजं पीत्वा बलासिद्धपयोऽन्वितम् ।
आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥

हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैलां लवणान्विताम् ।
प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥
गोमूत्रसिद्धां रुबुतैलभृष्टां
हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ।
खादेन्नरः कोष्णजलानुपानां
निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ।
चित्रकं दन्तीमूत्रं पिबेत् पालकलिङ्गत ।
कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं वृषणोत्थितम् ॥
गन्धर्वहस्ततैलेन देवदारुमहौषधम् ।
मूत्रमार्गाश्रितं शोथं कफवातनुत् ॥
चित्रकं दारुमोमूत्र कल्कं पक्वमुद्धर ।
हन्त्यैरण्डभवा वृद्धिरोमन्त्र यथा ॥
तथैव च सैन्धवयुक्त
हम्भरभाजि निहित प्रयतात् ।
समानमादित्यकरैर्विपक्व
निहन्ति कुरण्डमतिप्रवृद्धम् ॥
ऐरण्डतैलमथ पूर्वं वचनेन मर्दितम् ।
पश्चाद्गोपयसा पीत सर्ववृद्धिनिवारणम् ॥
रुद्रजटामूलशिला कटफलकुष्ठमिता ।
मस्तु वह्नि दम दाति चिरजामपि न संशय ॥
निर्दिग्धादलत्वचेन मर्दितामूलवल्कलम् ।
वेदोदकमथ हन्ति वृद्धमूलमपि दृढम् ॥
त्वगालेपनकल्केन वृद्धो वृद्धिविनाशन ।
[illegible] वृद्धिहर पर" ॥ * ॥
"मूत्रं [illegible]
[illegible] म् ।
[illegible]
[illegible] म् ।
[illegible] वा ।
[illegible] परम् ।
[illegible] प्रवेशयेत् ।
[illegible] भवेत् ॥
[illegible] च ।
[illegible] म् ।
[illegible] वचम् ।
[illegible] म् ॥
[illegible] ग्रन्थीम् ।
[illegible] म् ॥
[illegible] च ।
[illegible] म् ।
[illegible] म् ।
[illegible]" ।
[illegible] तैलम् ।
"[illegible]" ।
[illegible] ॥ * ॥
[illegible]

[illegible] धर्माणि वस्तिकटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुत-
निग्रह पवनमोवयवेति ।

तत्रानिलपरिपूर्णां वस्तिमिवाततां परुषां
मनिमित्तानिलवज्ज वातवृद्धिमाचक्षते, पक्वोदु-
म्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्मवतीं चाशुसमुत्थानपाकां
पित्तवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डूमतीं
श्लेष्मवृद्धिं कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां रक्त-
वृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफल-
प्रकाशां मेदोवृद्धिम् । मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्र-
वृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति
मूत्रकृच्छ्रवेदनां वृषणयोः श्वयथुं कोषयोश्चापाद-
यति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् । भारहरणबलवद्वि-
ग्रहवृक्षप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्ध
प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्येतरस्य चैकदेशं द्विगुणमा-
दायाधोगत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थि-
त्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोष प्र-
विश्य मुष्कशोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः
प्रदीर्घः शोफो भवति सशब्दमवपीडितश्चोर्द्ध्वमुपैति
विमुक्तश्च पुनराध्मति तामन्त्रवृद्धिमसाध्या-
माचक्षते" ॥ * ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने ।
१२ अध्याये ।

चिकित्सितमस्य यथा,—
"अन्त्रवृद्धौ शिरां भक्ष हा शङ्खपन्नाद्ध वर्जयेत् ।
अन्नादिपान व्यायाम मैथुन वेगनिग्रहम् ।
यत्नादयमचङ्क्रममुपवासं गुरूणि च ।
तत्रादितो वातवृद्धौ चैवनिग्धमथातुरम् ।
निरूहेण यथान्याय पाययेत विरेचनम् ।
कोष्णानिलघ्नैः स्नेहैर्वा तैलैर्वा नरम् ।
मांसरसं वा पिबेत्पायं तैलमेरण्डसम्भवम् ।
तत आस्थापनं दद्यात् कल्पज्ञो बुद्धिमान् ॥
निरूहयेन्निरूहश्च मूत्रवृद्धौ यशोधरम् ॥
दशमूलकषायेण स्नेहेन योजयेत् ।
पैत्तिकान्हो कुर्याच्च प्रदेहान्वा निरूहकान् ॥
विरेचनं वातघ्नं वा वैद्यो परिषेचयेत् ।
[illegible] प्रभिन्नाद्यं यथोक्तं समाचरेत् ।
पित्तवातप्रशमनी पित्तवृद्धिक्रमो हितः ॥
शस्त्रं वा श्लेष्मविद्धि शोधयेत् पीतवर्णिका ।
गुडादाय निम्बपत्राणि तैलं कल्पश्च योजयेत् ॥
रक्तजायां जलौकाभि शोणितं निर्हरेद्बुधः ।
विरेचयेच्च यदि दद्यात् क्षौद्रसंयुतम् ।
श्लेष्मवृद्धिं समुद्धरेत् कटी च कफोद्धरा ।
वृद्धिं कफार्तिकामुद्दिश्य चविड़ी प्रलेपयेत् ॥
उपनाह पञ्च [illegible] च तथा ।
[illegible] पातश्च श्लेष्मवृद्धिक्रमो हितः ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] मृदु [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

अग्र छिन्नान्त्रवृद्धौ सिद्धमार्ग्यमुद्धरेत् च ।
मूत्रजां स्वेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सेवन्या पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन तु ।
अथात्र विमुक्तं नाडीं दत्त्वा विस्रावयेद्बुधः ।
मूत्र नाडीमधोद्धृत्य व्रणिकावचमाचरेत् ।
गुदाद्रो रोपणं दद्याद्वर्जयेदन्त्रहेतुकीम् ।
अग्रायपत्रको पात्रो वातवृद्धिक्रमो हितः ।
तत्र या वङ्क्षणस्था तां दहेदर्द्धेन्दुवक्रया ।
शस्त्रमार्गविरोधार्थं कोशप्रायानु वर्जयेत् ।
अथ भित्त्वाङ्गुष्ठमध्ये दहेदङ्गुविपर्ययात् ।
अनेनैव विधानेन वृद्धौ वातकफात्मिके ।
प्रदहेत् प्रयत किन्तु पादस्याधोऽधिकार्थये ।
ऊर्ध्वमपि च कर्णान्ते त्यक्त्वा दग्ध्वा सेवनीम् ।
व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अः ॥ * ॥)
भावप्रकाशोक्तचिकित्सादि अन्त्रवृद्धिशब्दे द्रष्टव्य ॥
शाकवत्शयक । इति राजनिर्घण्टः ।

कुरण्डक, पुं, (कुण्ड्यते रक्ष्यते इति । कुड् + बाहुल-
कात् अण्डक । पृषोदरात् साधुः । तत स्वार्थे
कन् ।) कुरण्टकवृक्ष । इत्यमरटीकायां रायमु-
कुटः । (कुरण्टकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

कुरर, पुं, (कुङ् शब्दे + "कुवः क्रुन्" । उणा०
२ । १३ । इति क्रुन् प्रत्यय ।) कुररपक्षी ।
तत्पर्याय । उत्क्रोशः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ।
मत्स्यनाद ३ क्रौञ्च ४ पक्षिराज ५ स्रग ६ । इति
राजनिर्घण्टः । (यथा महाभारते १ स्त्रीपर्वणि
प्रबोधय । ६४ । ११०
"मोहकुटी कौञ्चकुरीश्वराको यतानाम्" ।
अस्य मांसगुणादिस्तत्पर्यायदि । यथा,—
"कुररकमण्डल कङ्कचटकपिञ्जलकुनालकाः ।
चर्किताम्रचूडनमकाटिकर्कशीटिट्टिभादयः ।
कटेवरा विष्किराख्या ज्ञातव्याः ज्ञात्वोदयाः ।
इयेते भक्ष्याः प्रोक्ताः" ॥ इति चरकोक्ते प्रथमे
स्थाने २७ अध्याये ।)

कुरराङ्घ्रि, पुं, (कुररस्य अङ्घ्रिरिव ।) देवसर्षपः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

कुररी, स्त्री, (कुरर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।)
मेषी । इति हेमचन्द्रः । कुररपक्षिणी । इत्य-
मरः । (यथा, महाभारते । १ । ६ । १० ।
"ततो रामस्य भगवन्ती कौशल्या कुररीमिव" ।)

कुरल, पुं, (कुरर इति शब्दं लाति ।) कुररपक्षी ।
चूर्णकुन्तल । इति धरणि ।

कुरव, पुं, (कु ईषत् रव । कुत्सितरवगन्धो वा
कुरवत्वात्तथा । अच ।) रक्तवर्ण कुरुवक । इति राज-
निर्घण्टः । कुरवक । रक्तझिण्टी । इति शब्द-
रत्नावली । पीतझिण्टी । इति वैद्यकम् ।
(कुसुम्भे इति धरणिधरोऽप्याह ।) अस्य विवरणं
(कुरवको द्वौ शब्द ।) कुरबकशब्दे द्रष्टव्यम् ।

कुरवक, पुं, (कुरव + स्वार्थे कन् ।) रक्त शोणा ।
रक्तझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः । (यथा रघु-
वंशे ९ ।
"कुसुमनिचितमाधवीजातिलतामधुपकुरबकानां"

अभ्याशकम्पितकुड्मले कुरवके निर्वाप्य वन्यद्विपैः” ॥ तस्य पुष्पादिरपि । यथा कुमारटीकायां मल्लिनाथः । “आलोकितः कुरवकः कुरुते विकाशम्” ॥ अस्य पर्य्याया लक्षणञ्च यथा ॥
“सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ।
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरवकः स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) कुत्सितरवे त्रि ॥

कुरसः, पुं, (कुत्सितो रसो यत्र ।) मद्यभेदः । इति हारावली ॥ कर्म्मधारये कुत्सितरसः । बहुव्रीहौ कुत्सितरसयुक्ते त्रि ॥

कुरसा, स्त्री, (कुत्सितः ईषत् वा रसो यस्याः ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुराहः, पुं, कुलाहः । ईषत्पाण्डुः कृष्णजङ्घो घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरी, स्त्री, (कुं भूमिं राति ददाति । कु + रा + कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुद्रधान्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरीरं, क्ली, (“कृञ उच्च” । उणां ४ । ३३ । इति ईरन् उकारादेशश्च ।) मैथुनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुरुः, पुं, (कृ + “कृग्रोरुच्च” । उणां १ । २५ । इति कुः उच्च ।) आग्नीध्रराजपुत्त्रः । स तु प्रियव्रतराजपौत्त्रः । (स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रः उत्तरकुरुराज्यं प्राप्तवांश्च । तत्रत्या नदी च भद्रेति नाम्ना विश्रुता । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १६-२२ ।
“जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।
रम्यो हिरण्वान् षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्व एव च ॥
केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत् ।
जम्बुद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र ! निशामय ॥
पित्रा दत्तं हिमाह्वन्तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् ।
हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः ॥
तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।
इलावृताय प्रददौ मेरुर्यत्र तु मध्यमः ॥
नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ।
श्वेतं यदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्वते ॥
यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ ।
मेरोः पूर्ब्बेण यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान्” ॥
वैवस्वतमनुवंश्यचन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु सम्वरणराजभार्य्यायां सूर्य्यकन्यायां तपत्यां जातः । अयमेव कुरुक्षेत्रपतिः । धार्त्तराष्ट्रपाण्डवानां पूर्ब्बपुरुषः । यथा,—
“योऽजमीढसुतस्तस्य ऋक्षः सम्वरणस्ततः ।
तपत्यां सूर्य्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥
परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधाश्वः कुरोः सुताः” ॥
इति श्रीभागवते । ९ । २२ । ४ ॥) भक्तम् । देशविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ तद्देशवासी । तत्र बहुवचनान्तः । (यथा गीतायाम् १ । २५ ।
“उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति” ॥) कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुरुकन्दकं, क्ली, (कुरुः इव विस्तीर्णः कन्दो यस्य । कप् ।) मूलकम् । इति शब्दमाला ॥

कुरुक्षेत्रं, क्ली, (कुरुणा चन्द्रवंशोद्भवेन राजविशेषेण भूरितपसोपार्ज्जितं धर्म्मक्षेत्रनाम्ना प्रसिद्धं कुरुदेशान्तर्गतं क्षेत्रम् । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः ।) देशविशेषः । तत्तु धर्म्मक्षेत्रम् । (त्रिसप्तकृत्वोऽस्मिन्नेव क्षेत्रे क्षत्त्रियकुलारण्यकुठारेण भृगुवंशधुरन्धरेण भगवता जामदग्न्यरामेण क्षत्त्रियशोणितैः पञ्च ह्रदाः कृताः तदारभ्य च क्षेत्रमेतत् समन्तपञ्चकनाम्नोच्यते । नितरामेवात्र युध्यतां क्षत्त्रियाणां शरीरविसर्ज्जनेन पुण्यप्राचुर्य्यात् वैकुण्ठप्राप्तिः । तत एवात्र कुरुपाण्डवानां सुमहद्युद्धं निर्वृत्तम् । एतद्विवरणं महाभारतीये १२ । ४८ अध्याये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्रष्टव्यम् ॥ यथा भगवद्गीतायाम् १ । १ ।
“धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय !” ॥
एतत्क्षेत्रस्य सीमानिर्द्देशे बहूनि मतानि दृश्यन्ते दिङ्मात्रमुदाहृतमत्र । यथा, हेमचन्द्रः ।
“धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि” ॥
तथा त्रिकाण्डशेषेऽपि ।
“कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च हिमाद्रिं विन्ध्यमन्तरा” ॥
एष हि ब्रह्मर्षिदेशः । यथा, मनौ । २ । १९ ।
“कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः” ॥)

कुरुक्षेत्रीयोगः, पुं, एकस्मिन् श्रावणदिने तिथित्रयनक्षत्रत्रययोगत्रयाणाञ्च स्पर्शः । इति स्मृतिः ॥ कुरुक्षेत्रे मृत्युयोगः । यथा,—
“पञ्चमच्युते मृत्यौ लग्नसंस्थे बृहस्पतौ ।
सौम्यक्षेत्रगते वापि कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्” ॥
इति जातकामृतसंग्रहे योगाध्यायः ॥

कुरुटः, पुं, (कुत्सितं रोटते दीप्यते प्रतिहन्ति वा । रुट दीप्तौ प्रतिघातादिषु च + “इगुपधेति” ३ । १ । १३५ । कः ।) सितावरशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुण्टः, पुं, (कुत्सितं दुर्गन्धादिकं रुण्टति लुण्ठतीति । कु + रुटि स्तेये + अच् ।) पीतझिण्टी । पीताम्लानः । इति मेदिनी ॥ (कुरुण्टकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुरुण्टकः, पुं, (कुरुण्ट + स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः । पीतझिण्टी । तत्पर्य्यायः । सहचरी २ सहचरः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सहाचरः ४ कुरण्टकः । इति भरतः ॥
(“वीरः सहचरः पीतपुष्पो दासीकुरुण्टकः” ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् । यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये आरग्वधादिवर्गे ॥ “आरग्वधमदनगोपघोण्टा कुटजपाठा कण्टकीपाटलामूर्व्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीत्यादिषु द्रष्टव्यः ॥)

कुरुण्टी, स्त्री, (कु कुत्सितं रुण्टति स्वभावा । कु + रुटि + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दारुपुत्त्रिका । इति मेदिनी ॥ (कु कुत्सितं पापं रुण्टति नाशयति ब्रह्मणः पत्युर्वा परिचर्य्यया ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥

कुरुम्बं, क्ली, (कुर् + बाहुलकात् उम्बच् ।) कूलपालकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कामरालेबु इति भाषा ॥

कुरुम्बा, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां टाप् ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्रोणपुष्पीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कुरुम्बिका, स्त्री, (कुरुम्बा + स्वार्थे कः टाप् इत्वं च ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुम्बी, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) सैंहलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुराट् [ज्] पुं, (कुरुषु राजते । राज् + क्विप् ।) दुर्य्योधनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुलः, पुं, (कुर् + उलच् ।) भालस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्पर्य्यायः । भ्रमरकः २ भ्रमरालकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरुवकः, पुं, (रौतीति रवो भ्रमरः । कुत्सितः स्वल्पमधुलाभात् विरक्तो रवो यत्र । स्वल्पमधुत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तझिण्टी । रक्ताम्लानः । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ पीतझिण्टी । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुरवकशब्दे पीतझिण्टीशब्दे च अस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कुरुविन्दं, क्ली, (कुरून् विन्दति + विद्लाभे “अनुपसर्गात् लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च” । ३ । १ । १३८ । इति शः मुचादित्वात् नुम् च ।) काचलवणम् । माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरुविल्वरत्नम् । कुल्माषशस्यम् । इति मेदिनी ॥ (क्वचिदस्य पुंलिङ्गत्वमपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अः ।
“कासीससैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला” ॥)

कुरुविन्दः, पुं, (कुरु + विद् + शः नुम् च ।) मुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५९ ॥ माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
“मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
कुरुविन्दश्च सख्यातोऽपरः क्रोडकसेरुकः ।
भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कुरुविल्वः, पुं, (कुरुषु विल्व इव ।) पद्मरागमणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुविल्वकः, पुं, (कुरुविल्व + संज्ञायां कन् ।) कुल्माषः । वनकुलत्थिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणाश्चास्य कुल्माषशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुरुविस्तः, पुं, (कुरुषु विख्यातः विस्तः ।) स्वर्णपलम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८६ ॥ चारि तोला सोणा ! इति भाषा ॥

कुरूप्यं, क्ली, (कु ईषत् रूप्यमिव । रूप्यवत् शुभ्रस्वात्त्वात्वम् ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्कुरः, पुं स्त्री, (कुर् इत्यस्फुटं शब्दं कुरति शब्दायते । कुर् + कुर् + कः ।) कुक्कुरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कुर्य्याङ्गः, पुं, कुष्माण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्द इ क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-आत्म-अक-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घेच्च एपञ् पाद सामर्थ्यात् पूर्व्वस्य वर्णस्य दीर्घो न स्यात्। कुर्द्दते। इति दुर्गादासः।

कुर्द्दनं, क्ली, (कुर्द्द+भावे ल्युट्।) क्रीडा। इत्यमरटीकायां स्वामी।

कुर्परः, पुं, (कुर्+क्विप् कुः। पिपर्त्ति। पृ+अच् परः। ततः कर्म्मधारयः।) कफोणिः। जानु। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ। (कूर्परशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्।)

कुर्पासः, पुं, (कुर्परे अस्यते आस्ते वा। असु, आस वा+घञ् ततः पृषोदरात् साधुः।) अर्द्धचोलकः। इति हारावली।

कुर्पासकः, पुं, (कुर्पास+स्वार्थे कन्।) कञ्चुलिका। इत्यमरः। काँचुलि इति भाषा। (यथा रत्नावलीनाटके। "मनोज्ञकुर्पासकपीडितस्तना"।)

कुर्व्वत्, त्रि, (करोति इति। कृ+शतृ।) कर्म्मकारः। भृत्यः। इति विश्वः।

कुल म बन्धौ। संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर-अक-सकं-च सेट्। ज्वलादिः।) म कोलः कुलः। कोलति कुलीनः सर्व्वैर्बन्धुभ्यादिभ्यर्थः। संहतौ राशीकरणमिति चतुर्भुजः। केचित्तु संहतिस्थाने सन्तान पठित्वा कोलति कुलानि गणयति इत्यर्थं इत्याहुः। सन्तानार्थे पठित्वा सन्तान उपचय। इति रामः। अन्ये तु बन्धुः शालिषु वर्त्तमानोऽयं अन्यथाप्य न प्रयोगः। यदि स्यादेतद्दिवदित्याहुः। इति दुर्गादासः।

कुलं, क्ली, (कुल्+ "इगुपधेति"। ३।१।१३५। कः।) वंशः। (यथा, रघौ। १६। ८६

"इत्यूर्ज्जितानुपदनामहसि क्षितीशः
श्लाघ्यो भवान् स्वजन इत्यनुभाषितारम्।
संयोजयां विधिवदास समेतबन्धु
कन्यामयेन कुमुदं कुलभूषणेन"॥

तस्य लक्षणं यथा, स्मृतौ।

"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम्।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्"॥)

कुलनाशकारणं यथा।

"गोभिश्च दैवतैर्विप्रैः कृष्या राजोपसेवया।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः॥
कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै॥
अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात्।
अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्॥
अश्रोत्रिये वै वेदाश्च वृषलेषु तथैव च।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्"॥

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः। सजातीयगणः। इत्यमरः। २।७।१। (कुं भूमिं लाति गृह्णाति। ला+कः।) जनपदः। गृहम्। (कौ भूमौ लीयते। अन्येष्वपीति डः।) शरीरम्। इति मेदिनी। अग्रम्। इति महाभारतम्। (प्रधान वृषतमः यावती भूमिः कृष्यते तावती भूमिः। यथा, मनुः। ७। ११९।

"दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च"॥)

कुलः, पुं, (कुल्+कः।) कुलिकः। शिल्पिकुल-प्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः।

कुलकं, क्ली, (कौ भूमौ लीयते। कु+ली+डः। संज्ञायां कन्।) पटोलनता। सम्बद्धश्लोकसमूहः। इति मेदिनी। (यथा, साहित्यदर्पणे ६। ३०७।

"कलापकं चतुर्भिश्च तदूर्द्ध्वं कुलकं मतम्"।

पटोलार्थे यथा,—"करीरं कुलकं नन्दी" इति वाभटे सूत्रस्थाने। ६ अः। कुलकः पटोलभेदः। तिक्तपत्रः इति ख्यातम्। इति तट्टीका।)

कुलकः, पुं, (कुल्+संज्ञायां कन्।) काकेन्दुः। इत्यमरः। २। ४। ३६। वल्मीकः। कुलश्रेष्ठः। इति मेदिनी। मरुवकवृक्षः। इति रत्नमाला। हरितसर्पः। इति राजनिर्घण्टः। कुपीलुः। इति भावप्रकाशः। शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः।

कुलकर्कटी, स्त्री, (कुल्या कर्कटी इति नित्यकर्म्मधारयः।) चीनाकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः।

कुलकुण्डलिनी } स्त्री, (कुले कुलचक्रे पृथिवीतत्त्व-
कुलकुण्डली } रूपे मूलाधारे कुण्डलाकृत्या सार्द्ध-
त्रिवलयाकारेण स्वयम्भुलिङ्गं वेष्टयित्वा तिष्ठतीति। कुल+कुण्डलिन्+ङीप्। कुण्डल+ङीष्। यद्वा कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे इत्यर्थः लीयते इति। कु+ली+अन्येभ्योऽपीति डः। ततः कर्म्मधारयः।) मूलाधारस्थसर्पाकृतिशिवशक्तिविशेषः। यथा। पूर्णानन्दकृतषट्चक्रप्रकाशः।

"कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तालिमालास्फुट
वाचः कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः।
श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन जगतां जीवो यया धार्य्यते
सा मूलाम्बुजगह्वरे विलसति प्रोद्दामदीप्तावली"॥

कूजन्तीति। सा मूलाम्बुजगह्वरे इत्यादि व्याख्यातम्। कीदृशी कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः कोमला कमनीयत्वविशिष्टा या काव्यबन्धरचना तस्या भेदातिभेदक्रमैः भेदातिप्रभेदक्रमैर्विशिष्टा वाचः मत्तालिमालास्फुटं मत्ता या अलिमाला भ्रमरसमूहस्तद्वत् स्फुटं यथा स्यात् एवं मधुरं यथा स्यात् तथा कूजन्ती अव्यक्तमधुरध्वनिं कुर्व्वन्तीत्यर्थः। सा का इत्याकाङ्क्षायामाह यथा कुलकुण्डलिन्या श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन श्वासोच्छ्वासयोः परिवर्त्तनेन गमनागमनेन जगतां समाराध्या जीवः प्राणो धार्य्यते। पुनः कीदृशी प्रोद्दामदीप्तावली प्रकृष्टोद्दृप्तदीप्ति-श्रेणीस्वरूपा। तथा च मूलाधारपद्मे सर्पाकारसार्द्धत्रिवलयवेष्टनविशिष्टा विद्युल्लतारूपा कुलकुण्डलिनी तिष्ठतीत्यर्थः। इति तट्टीका॥ *॥ अन्यत् ब्रह्मशब्दे मूलाधारशब्दे षट्चक्रशब्दे च द्रष्टव्यम्।

कुलकः, पुं, (कु+लक्ष+भावे घञ्।) कटाक्षः। तत्पर्य्यायः। नाभ्मर्दनः ७। इति हारावली।

कुलक्षया, स्त्री, (कुलस्य मूलस्य विकलतया क्षीयमाणस्य वा क्षयो यस्याः।) गुडूच्यादिशिम्बी। इति शब्दचन्द्रिका।

कुलजः, पुं, (कुले सत्कुले जायते। जन्+डः।) कुलीनः। सत्कुलोद्भवः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, मनुः ८। १७९।

"कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि।
महापक्षे धनिन्यार्य्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः"॥)

कुलञ्जः, पुं, (कुं पृथिवीं रञ्जयति। रञ्ज+णिच्+हस्य जः।) कुलञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

कुलञ्जनः, पुं, (कु+रञ्ज+णिच्+ल्युः। रस्य लः।) स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। कुलीनः २ गन्धमूलः ३ कुलञ्जः ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। मुखदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

कुलटा, स्त्री, (कुलात् व्यभिचारार्थं कुलान्तरं अटतीति। कुल+अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपः।) व्यभिचारिणी। असती। (यथाह, आर्य्यासप्तशती ३८३।

"परपतिनिर्द्दयकुलटाश्मोषितभ्रष्ट! नेर्ष्यया न कोपेन दग्धगमतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य"॥) तत्पर्य्यायः। पुंश्चली २ धर्षिणी ३ बन्धकी ४ असती ५ इत्वरी ६ स्वैरिणी ७ पांशुला ८। इत्यमरः। २। ६। १०॥ धर्षणी ९ पांसुला १०। इति तट्टीका। स्वैरा ११ दुष्टा १२ धर्षिता १३। इति शब्दरत्नावली। लञ्जा १४ निशाचरी १५ अपारक्षा १६। इति जटाधरः। नायिकाविशेषः। यथा,—

"एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्षन्ति नाम्भोधरा शैला शाद्वलमुद्वहन्ति न धरन्क्षेपे पुनर्नायिकान्। त्रैलोक्ये तरवः फलानि नैवारमन्ते जनान् भ्रातः। कातरमाश्रयामि कुलटाहेतोस्त्वया किं कृतम्"॥ इति रसमञ्जरी। अस्या अन्नभोजनप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे अभोज्यान्नभक्षणप्रकरणे द्रष्टव्यम्।

कुलटी, स्त्री, (कुत्सितं रट्यते। रट भाषणे+घञर्थे कः। गौरादित्वात् ङीष्। रस्य लः।) मनःशिला। इति रत्नमाला अमरटीका च। (अस्या गुणादयो मनःशिलाशब्दे ज्ञातव्याः।)

कुलतिथिः, स्त्री पुं, (कुला तिथिः।) चतुर्थ्यष्टमीद्वादशीचतुर्दश्यः। यथा, तन्त्रसारे।

"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वे शेषाश्च तिथयः कुलाः"॥

कुलत्थः, पुं, (कुलं भूमिस्थं सत् तिष्ठति। कुल+स्था+कः। पृषोदरात् साधुः।) शस्यभेदः। कुलथकलाइ इति भाषा। (यथा, मार्कण्डेये। २५। ०

"धान्ययवाविलाम्माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्चणान्"।) तत्पर्य्यायः। कालवृन्तः २ ताम्रवृन्तः ३ कुलत्थिका ४। इति रत्नमाला। ताम्रबीजः ५। सितेतरः ७। इति राजनिर्घण्टः। अस्य गुणाः। कफवातगुल्मशुक्राश्मरीमेदःश्वासकासप्रमेहनाशित्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। रक्तपित्तकारित्वम्। पवनाशित्वञ्च। अस्य यूषगुणाः। वायु

शर्कराश्मरीनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य अपरे पर्य्यायगुणा यथा,—

"कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ।
कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत्।
लघुर्विदाही वीर्य्योष्णः श्वासकासकफानिलान्॥
हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान्।
स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरक्रिमिहरः परः"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ *॥

"उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः
कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः।
शुक्राश्मरीगुल्म-निषूदनश्च
संग्राहकः पीनसकासहारी॥
आनाहमेदोगुदकीलहिक्का
श्वासापहः शोणितपित्तकृच्च।
कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो
विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः"॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥ *॥)

कुलत्था, स्त्री, (कुलत्थ + स्त्रियां टाप्।) वनकुलत्थः। तत्पर्य्यायः। दृक्प्रसादा २ अरण्यकुलत्थिका ३ कुलाली ४ लोचनहिता ५ चक्षुष्या ६ कुम्भकारिका ७ कुलत्थिका ८। इति राजनिर्घण्टः॥ कुल्माषः ९ कुरुविल्वकः १०। इति रत्नमाला॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। अर्शःशूलनाशित्वम्। विबन्धाध्मानशमनत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। व्रणरोपणत्वञ्च। कुलत्थाञ्जनम्। अस्य पर्य्यायः पूर्व्ववत्तदधिकास्तु। कुम्भकारी १ प्रलापहा २। अस्य गुणाः। चक्षुर्हितत्वम्। कषायत्वम्। कटुत्वम्। हिमत्वम्। विषविस्फोटकण्डूव्रणदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलत्थिका, स्त्री, (कुलत्था स्वार्थे संज्ञायां वा कन् अत इत्वम्।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषः। इत्यमरः।२।९।१०२॥ अस्य गुणपर्य्यायौ कुलत्थाशब्दे द्रष्टव्यौ। वनकुलत्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलधर्म्मः, पुं, (कुलस्य कुले वा आचरितो धर्म्मः।) स्वजातीयधर्म्मः। कुलाचारः। यथा,—

"उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन!।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम"॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १। ४३॥

कुलधारकः, पुं, (कुलं धारयति रक्षति यः। कुल + धृ + णिच् + ण्वुल्।) पुत्त्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुलनायिका, स्त्री, (कुले कुलाचारयजनकाले पूज्या या नायिका।) पञ्च-मकारयजने पूज्या स्त्री। यथा,—

"रक्तमाल्येन सम्वीतो रक्तपुष्पाविभूषितः।
पञ्चीकरणसङ्केतैः पूजयेत कुलनायिकाम्"॥

सा नवविधा यथा,—

"नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः"॥

इति तन्त्रसारः॥

कुलनक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रसारोक्तपारिभाषिकलक्षणं कुलं तत्र तत्सम्बन्धि वा नक्षत्रम्।) भरणीरोहिणीपुष्यमघोत्तरफल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्व्वाषाढ़ाश्रवणोत्तरभाद्रपदः। यथा,—

"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि चाकुलानि च"॥

इति तन्त्रसारः॥

कुलनाशः, पुं, (कुलं भूमिलग्नं न अश्नाति। न + अश् + अच्। सुप्सुपेति समासः। उष्ट्रस्य हि उन्नतकन्धरत्वात् भूमिलग्नस्याभक्षकतया तथात्वम्।) उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (कुलस्य नाशः ध्वंसः।) कुलध्वंसः॥

कुलपतिः, पुं, (कुलस्य वंशस्य गोत्रस्य वा पतिः स्वामी।) कुलस्वामी। गोत्रप्रधानः। कुलनाथः। यथा। "अथ सिन्धुसौवीरपतेरहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिविकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्धः"। इति श्रीभागवते ५।१०।१॥ (कुलस्य छात्रवर्गस्य पतिः पालकः। अन्नदानपोषणपूर्व्वकं अध्यापको मुनिविशेषः। उक्तञ्च।

"मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात्।
अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः"॥)

कुलपत्रः, पुं, (कुलं भूलग्नं पत्रं पर्णमस्य।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलपालकं, क्ली, (कुलं समूहं पालयतीति। पालि + ण्वुल्। बहुफलोत्पत्तेस्तथात्वम्।) कुरम्बम्। कमलानेवु इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कुलं वंशं पालयति। पाल + णिच् + ण्वुल्।) वंशप्रतिपालके, त्रि॥

कुलपालिः, स्त्री, (कुलं पालयति या। पालि + इन्।) कुलवती। इति शब्दमाला॥

कुलपालिका, स्त्री, (कुलं पालयति। पालि + ण्वुल् टाप् इत्वम्। यद्वा कुलपालि + स्वार्थे कन् टाप्।) कुलस्त्री। इत्यमरः। २। ६। ७॥

कुलभृत्या, स्त्री, (कुलैः वंशभवैः भृत्या भरणम्। कुल + भृ + भावे क्यप्।) गर्भिण्युपर्य्युपासना। इति जटाधरः॥ (कुलस्य भृत्या। वंशभरणम्।)

कुलम्भरः, पुं, (कुलं गृहं भलति हन्ति सन्धिकर्त्तनादिना इति। कुल + भल + अच्। निपातनात् मुम् लस्य रः।) कुलम्भलः। चौरः। इति हारावली॥

कुलवर्णा, स्त्री, (कुलेषु निषक्कुलेषु वर्णः वर्णनं गुणकथनं यस्याः।) रक्तत्रिवृत्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलवारः, पुं, (कुलस्तदाख्यया प्रसिद्धो वारः।) मङ्गलशुक्रवारौ। यथा।

"रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः"॥

इति तन्त्रसारः॥

कुलविप्रः, पुं, (कुलपरम्परागतः कुलहिताय नियुक्तो वा विप्रः।) कुलपुरोहितः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुलश्रेष्ठी, [न्] त्रि, (कुलेषु शिल्पिकुलेषु श्रेष्ठी।) शिल्पिकुलप्रधानः। तत्पर्य्यायः। कुलिकः २। इत्यमरः। २। १०। ५॥ कुलकः ३ कुलः ४ श्रेष्ठी ५। इति तट्टीकायां भरतः॥

कुलसम्भवः, पुं, (कुले कस्यचित् वंशे सम्भवः उत्पत्तिरस्य।) यस्य कस्यचित् कुले जातः। तत्पर्य्यायः। बीज्यः २। इत्यमरः। २। ७। २॥

कुलसौरभं, क्ली, (कुलं श्रेष्ठं सौरभं यस्य।) मरुवकवृक्षः। इति शब्दमाला॥

कुलस्त्री, स्त्री, (कुले कुलस्थिता स्त्री।) कुलपालिका। अनन्यगामिनी कुलरक्षिका स्त्री। इत्यमरः। २। ६। ७॥ (तथा च चाणक्ये।

"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः"॥

कुले कुलचक्रे मूलाधारे विराजते या स्त्री। कुलकुण्डलिनीशक्तिः। यथा, कुलार्णवे।

"कुलस्त्रीज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः"॥)

कुलहण्डकः, पुं, (कुलाय संघाय ऊण्डते। ऊड़ि संघे + ण्वुल्। पृषोदरात् उकारलोपः।) आवर्त्तः। इति हारावली॥

कुलाकुलतिथिः, पुं स्त्री, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनाम्ना प्रसिद्धा तिथिः।) द्वितीयाषष्ठीदशम्यः। यथा।

"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्"॥

इति तन्त्रसारः॥

कुलाकुलनक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रोक्तकुलाकुलसंज्ञकं नक्षत्रम्।) आर्द्रामूलाभिजिच्छतभिषानक्षत्राणि। यथा, तन्त्रसारे॥

"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्"॥

कुलाकुलवारः, पुं, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनामा वारः।) बुधवारः। यथा, तन्त्रसारे॥

"भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः"॥

कुलाचलः, पुं (कुलसंज्ञकः अचलः पर्व्वतः। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः।) कुलपर्व्वतः। यथा।

"अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा
ब्रह्मपुरन्दरदिनकररुद्राः।
न त्वं नाहं नायं लोक-
स्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः"॥

इति मोहमुद्गरे ७॥ सप्तकुलपर्व्वता यथा।

"सप्त येऽस्मिन् महापर्व्वाः विस्तृताः कुलपर्व्वताः।
माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि॥
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च इत्येते कुलपर्व्वताः"॥

इति मात्स्ये ६५ अध्यायः॥

कुलाचार्य्यः, पुं, (कुलस्य वंशस्य व्याख्यायां वर्णनादौ गुणकीर्त्तनविषये वा आचार्य्यः।) कुलज्ञः। कुलीनादीनां वंशप्रव्याख्याकर्त्तृब्राह्मणः। अस्य विवरणं घटकशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कुलाटः, पुं, (कुलेन संघेन अटतीति। अट् + अच्।) क्षुद्रमत्स्यभेदः। इति शब्दमाला॥

कुलाद्रिः, पुं, (कुलनाम्ना ख्यातोऽद्रिरचलः।) कुलाचलः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

कुलाधारकः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आधारकः प्रतिष्ठापकः।) पुत्त्रः। इति शब्दरत्नावली॥

कुलायं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लायो लयो यस्य।) शरीरम्। इति पुराणम्॥

कुलायः, पुं, (कुलानां पक्षिसमूहानां अयः वास-

स्थानम् ।) नीड़ । (यथा, माघे ।
"खगकुलायकुलायनिलायिताम्" ।)
स्थानमात्रम् । इति मेदिनी ॥
कुलायस्थ, पु, (कुलाये नीडे तिष्ठति । स्था + क ।)
पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुलायिका, स्त्री, (कुलाय पक्षिवासस्थान विद्यते
ऽस्याम् । ठन् ।) पक्षिशाला । इति त्रिकाण्डशेष ॥
कुलाल, पु, (कुल घटादिनिर्म्माणोपयोगिमृदादयुपा-
दान आलाति सम्यगादत्ते । आ + ला + क । कुल
वर्ग्गं घटादिसमूहं वा अलति पर्य्याप्नोति वा
अल + कर्म्मण्यण । कुल + "तमिविशिविडीति"
उणा १ । ११७ । इति कालन् वा ।) कुम्भकार ।
इत्यमर । २ । १० । ६ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
"मालाकारात् कर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ॥
इति पराशरसंहिता ॥
"पट्टिकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" ॥
इति पराशरपद्धति ॥ ब्रह्मवैवर्त्तोक्ता च कुम्भका
रशब्दे द्रष्टव्या ॥ कुक्कुभपक्षी । इति मेदिनी ॥
कुलाली, स्त्री, (कुल पर्व्वतकुल कलायकुल वा अलति
परिवर्द्धयति । अल + अण् । ङीष् ।) कुलत्था-
काराञ्जनप्रस्तरविशेष । कुलत्थाञ्जनमिति ख्याता ।
इत्यमर । २ । ९ । १०२ ॥ अरण्यकुलत्थिका वन-
कुलत्थकडाइ इति भाषा । इति राजनिर्घण्ट ॥
(कुलाल + स्त्रियां ङीष ।) कुलालभार्य्या ॥
कुलाह, पु, (कुल पालककुल सकल वा आहन्ति ।
आ + हन + ड ।) ईषत्पीतवर्णं कृष्णजानुर्घो
टक । इति हेमचन्द्र ॥
कुलाहक पु, (कुलाह + संज्ञायां कन् ।) कृकलास ।
इति शब्दमाला ॥ तृणविशेष । राङ्गा कुलि
खाडा इति भाषा । अस्य गुणा । आमवात वात
रक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥
कुलाहल, पु (कुल आहलति स्पृशति स्पर्द्धते वा ।
आ + हल विलेखन + अच ।) क्षुद्रवृक्षविशेष ।
कोकसीमा इति भाषा । तत्पर्य्याय । अनन्तुष
२ मोच्छाल ३ भुकदम्ब ४ । इति रत्नमाला ॥
कुलि, पु, (कुल् + इन् किच ।) हस्त । इति
काण्डशेष ॥
कुलि, स्त्री, (कुल इन् किच ।) कण्टकारी । इति
शब्दरत्नावली ॥
कुलिक, त्रि, (कुल अधीनतया प्रशस्ततया वा अ
स्त्यस्य । इति ठन ।) शिल्पिकुलप्रधान । इत्य-
मर । २ । १० । ५ ॥ कुलसत्तम इति मेदिनी ॥
कुलिक, पु, अष्टमहानागान्तर्गतनागविशेष ।
(यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
"ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकि
प्रमुखा शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्र
शङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो
महामर्षा निवसन्ति" ॥
अन्य च यमपत्राह हेमाद्रो यथा ।
"कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिनीलाम्भःपद्मसप्रभ" ।)
दर्भविशेष इति मेदिनी । केलकडा इति भाषा ।
कुलिकवेला, स्त्री, ज्योतिशास्त्रेषु शुभकर्म्मसु निषिद्ध

कालविशेष । यथा । रवौ सप्तमयामार्द्धम्
सोमे षष्ठयामार्द्धम् । मङ्गले पञ्चमयामार्द्धम् ।
बुधे चतुर्थयामार्द्धम् । गुरौ तृतीययामार्द्धम् ।
शुक्रे द्वितीययामार्द्धम् । शनौ प्रथमयामार्द्धम् ।
राघवभट्टमते तु पूर्व्वोक्तयामार्द्धाना दिवाशेष-
भाग । रात्रौ प्रथमभाग । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
कुलिङ्ग, पु, (कौ पृथिव्यां लिङ्गति गच्छतीति । कु
+ लिगि + अच् + इदित्वात् नुम । यद्वा कुत्सित
कृष्णवर्णं लिङ्गं वर्णो यस्य ।) पक्षिविशेष । फिङ्गा
इति भाषा । तत्पर्य्याय । कलिङ्ग २ धूम्याट ३
फिङ्गक ४ । इति शब्दमाला ॥ भृङ्ग ५ । इत्य
मर ॥ अस्य मांसगुणा । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥
कुलिङ्गक, पु, (कुलिङ्ग + स्वार्थे कन् ।) चटक-
पक्षी । इति हेमचन्द्र ॥
कुलिङ्गाक्षी, स्त्री, (कुलिङ्गस्य अक्षिवत् फल यस्य ।)
पेटिकावृक्ष । इति रत्नमाला । पेटारी इति
भाषा ॥
कुलिङ्गी, स्त्री, (कुलिङ्ग + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
कर्कटशृङ्गीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥
कुलिर, पुं, (कुल + बाहुलकात् इरन् किच ।)
कर्कट । इति शब्दरत्नावली ॥
कुलिश,क्ली,पु, (कुलौ हस्ते शेते अवतिष्ठते । कुल +
शी + ड । यद्वा कुलिन पर्व्वतान् श्यति दारय
तीति । शो + ड । "आतोऽनुपसर्गे क" । ३ । २ । ३ ।
इति को वा ।) वज्रम् । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, कुमारे । १ । २० ।
"भुङ्क्तेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रा-
ववेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम्" ।)
कु ईषत् कुत्सित वा लिशति । कु + लिश अल्पी
भावे ततो घ + क ।) मत्स्यविशेष । तत्पर्य्याय ।
कण्टकाठील २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवा
रलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतय
सामुद्रा" ॥ कौ भूमौ लिशति अल्पीभवति
कुभूमि लिशति गच्छति कृशतया प्राप्नोति वा ।)
अस्थिसंहारवृक्ष । इति रत्नमाला ॥
कुलिशनायक, पु, (कुलिशवत् नायको यस्मिन् ।)
शृङ्गारबन्धविशेष । तस्य लक्षणम् ।
"स्त्रीपादद्वयमाकृष्य विमुर्द्धितलिङ्गक ।
योनिञ्च पीडयेत् कामी बन्ध कुलिशनायक" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥
कुलिशाङ्कुशा, स्त्री, (कुलिशेनाङ्कुशेन चैव नियम्यते
मनो यया । यद्वा कुलिशवत् दृढमङ्कुश यस्या ।)
बौद्धाना विद्यादेवीविशेष । इति हेमचन्द्र ॥
कुलिशासन, पुं, (कुलिश वज्र तद्वत् दृढमासनमस्य ।)
शाक्यमुनि । इति त्रिकाण्डशेष ॥
कुली, स्त्री, (कुलि + कृदिकारादक्तिन वा ङीष् ।)
कण्टकारी । इत्यमर । २ । ४ । ९४ ॥ पत्नीज्येष्ठ
भगिनी । इति हेमचन्द्र ॥ वृहती । इति राज-
निर्घण्ट ॥

कुलीन, पु, (कुले प्रशस्तवंशे जात । "कुलात् ख" ।
४ । १ । १३९ । इति ख ।) अश्वघोटक ।
तत्पर्य्याय । आजानेय २ । इत्यमर ॥ आजा
नेय ३ । इति तट्टीका ॥ खजानेय ४ जात्य ५
बाल्हिज ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तन्त्र
शास्त्रोक्तकुलाचारव्रते स्थित कौल ।) उत्तम
कुलोद्भवे, त्रि । तत्पर्य्याय । महाकुल २ आर्य्य
३ सभ्य ४ सज्जन ५ साधु ६ । इत्यमर । २ । ७ ।
३ ॥ * ॥ अथाधुनिककुलीनलक्षणम् । कुल
उत्कर्षविशेषवत् । इति सङ्केतम् । अथवा कुल
धर्म्मम् तस्यापत्यमित्यर्थे कुलशब्दादीनप्रत्ययेन कुलीन
इति पदसिद्धिरिति केचित् । अर्थात् कुलीन
शब्देन उत्कर्षविशेषवद्वंशजातकव्यक्तिरिति । तथा
च लक्षणम् । उत्कर्षविशेषधर्म्मावच्छिन्नवंशजात
कत्वे सति तद्धर्म्मवत्त्व कुलीनत्वमिति । उत्कर्ष
विशेषस्तु नवधा गुणा । ते च यथा ।
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठाऽऽवृत्तिस्तपो दान नवधा कुललक्षणम्" ॥
अत एव उत्कर्षविशेषात्मकनवधागुणविशिष्टस्य
कुलीनत्वम् । एतेन इदानीं साधारणसामान्य
जनानां यदि नवधा गुणा वर्त्तन्ते तदा तेऽपि
कुलीना स्युरत्र । अनवच्छिन्नपर्य्यायत्व कुलीनत्वम् ।
प्रमाण यथा,—
"सपर्य्याय समासाद्य दानग्रहणमुत्तमम् ।
कन्याऽभावे कुशत्याग प्रतिज्ञा वा परस्परम्" ॥
तथा च ।
"कुलीनस्य सुता लब्ध्वा कुलीनाय सुता ददौ ।
पर्य्यायक्रमतश्चैव स एव कुलदीपक" ॥
तथा च ।
"आदानञ्च प्रदानञ्च कुशत्यागस्तथैव च ।
प्रतिज्ञाघटकाग्रे च कुलकर्म्म चतुर्व्विधम्" ॥
इति कुलदीपिका ॥ * ॥ अथ वल्लालभूपालकृता
पञ्चगोत्रजराढीयब्राह्मणस्य ग्रामविशिष्टस्य मुख्य
गौणभेदेन द्वाविंशतिकुलीना यथा । शाण्डिल्य
गोत्रे भट्टनारायणवंशज आदिवराहवन्द्य स
मुख्य । रामगडगाड निपकेशरकोयारी गुँयी कुसभी
बटु दिर्घाटि वैकुण्ठपारियाल एते पञ्च गौणा ॥
काश्यपगोत्रे दक्षवंशज मुखोचट्टा स मुख्य ।
अग्रहन धीरगुड काञ्चारीतसरो एते त्रयो
गौणा ॥ भरद्वाजगोत्रे श्रीहर्षवंशज मुखुटी
मुखटीस च मुख्य । विनायकदिघोलायो गन्ध
र्व्वराधी एतौ द्वौ गौणौ ॥ सावर्णगोत्रे वेदगर्भ
वंशज गौरव्रतभाङ्गुली सधीरकुन्द एतौ द्वौ मुख्यौ ।
वीररुद्रनवरेश्वर एष गौण ॥ वात्स्यगोत्रे
छान्दडवंशज सुरभिघोषवाल कविकाञ्जिलाल
दविपुतितण्ड एते मुख्या । भानुचौटखण्डी
पविकालुमहिन्ता वन्साजिपिप्पली एते गौणा ॥
अधुना एषा मध्ये मुख्या अष्टौ कुलीना गौणा-
श्चतुर्द्दशश्रोत्रिया । अन्येऽपि पञ्चगोत्रजाता
सप्तशतश्रोत्रिया सन्ति ॥ तता महाराजसेनेन
मुख्याष्टकुलीनो न विशतिगुणाना समीकरण
कृतम् । तत एतेषां नानादोषदर्शनात् देवीवरेण

कुवं, क्ली, (कौ पृथिव्यां वलते मण्डलाकारपुष्पात्तयावेन संवृणोतीव। वल संवरणे अन्येभ्योऽपीति डः। यदा कुं भूमिं वाति। कु+वा+कः।) उत्पलम्। जलजपुष्पमात्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

कुवकालुका, स्त्री, (कुवमिव कायते प्रकाशते। कुव+कै+कः। कुवका आलुका इव।) घोलीशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवङ्गं, क्ली, (कुत्सितं वङ्गमिव गुणैः।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवचः, त्रि, (कुत्सितं वचः यस्य।) कुवादः। परदोषकथनशीलः। इत्यमरः॥

कुवज्रकं, क्ली, (कु ईषत् वज्रं हीरकमिव कायते। कै+कः।) वैक्रान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवरः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा व्रियते। वृ+अप्। यदा कुत्सितं रसं वृणोति गृह्णाति। कु+वृ+अच्।) तुवरः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

कुवलं, क्ली, (कौ वलते। वल्+पचाद्यच्।) उत्पलम्। मुक्ताफलम्। वदरीफलम्। इति मेदिनी॥

कुवलयं, क्ली, (कोः पृथिव्या भूमेर्वा वलयमिव शोभाकारकत्वात्।) उत्पलम्। इत्यमरः। १।१०।३७॥ नीलोत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,—मेघदूते ४६।
"ज्योतिर्लेखा वलयिगलितं यस्य वर्हं भवानी।
पुत्त्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति"॥)

कुवलयापीड़ः, पुं, (कुवलयं उत्पलं आ सम्यक् पीड़यति। कुवलयं सर्व्वं भूवलयं आपीड़यति वा आ+पीड्+अच्।) कंसस्य हस्तिरूपो दैत्यविशेषः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, हरिवंशे १०५। २६-२७।
"शकुनिं केशिनञ्चैव यमलार्ज्जुनकावपि।
नागं कुवलयापीड़ं चानूरं मुष्टिकं तथा॥
कंसञ्च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः।
निहत्य गोपवेशेन क्रीड़यामास केशवः"॥
कुवलयं नीलोत्पलं आपीड़ः भूषणं यस्य इति व्युत्पत्त्या नीलोत्पलालङ्कृतो जनः॥)

कुवलयिनी, स्त्री, (कुवलयानां सङ्घः ततः खलादित्वात् इनिः। यद्वा कुवलयानि सन्त्यस्यां इति इनिः ङीप्।) उत्पलिनी। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवलाश्वः, पुं, (कौ पृथिव्यां वलते विचरणसमर्थो भवति यद्वा कुं भूमिं पृथिवीं वा वलते व्याप्नोतीव। वल्+अच्। कुवलः वेगगमनेन भूवलयभ्रमणक्षमः अश्वो यस्य।) धुन्धुमारराजः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, विष्णुपुराणे ४।२।१२। "श्रावस्तस्य वृहदश्वस्तस्यापि कुवलाश्वः योऽसावुतङ्कस्य महर्षेरपकारिणं धुन्धुनामानमसुरं वैष्णवेन तेजसाऽऽप्यायितः पुत्त्रसहस्रैरेकविंशतिभिः परिवृतो जघान धुन्धुमारसंज्ञामवाप च"॥ अयमेव कुवलयाश्व इति नामापि विश्रुतः॥)

कुवली, स्त्री, (कुवल+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) कोलिवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कुवादः, त्रि, (कुत्सितो वादः मायणं यस्य।)कुवचः। परदोषकथनशीलः। इत्यमरः। ३।१।३०॥

कुवाहुलः, पुं, (कुत्सितं वहतीति। कु+वह+उलच्।) उष्ट्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुविन्दः,पुं, (कुत्सितं भक्तादिमण्डितसूत्रादिकं कुत्सितया वा जीविकां विन्दतीति।) तन्त्रवायः। स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

कुवृत्तिकृत्, पुं, (कुवृत्तिं ईषदावरणरूपं चरणं करोति कुत्सितैः कण्टकादिभिर्वा वृत्तिं आवरणं करोति आत्मानमिति शेषः। कुवृत्ति+कृ+क्विप् तुगागमश्च।) पूतिकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ काँटा करञ्ज इति भाषा॥ (कुत्सितां वृत्तिं व्यवहारं करोतीति असद्व्यवहारकारी॥)

कुवेणी, स्त्री (कु ईषत् वेणन्ते गच्छन्ति मत्स्या अस्याम्। कु+वेण+इन्। ततः कृदिकारान्तादिति वा ङीप्।) मत्स्यधानी इत्यमरः। १।१०।१६॥ खालइ इति भाषा। कुत्सिता वेणी यस्याः। निन्दितवेणी नारी च॥

कुवेरः, पुं, (कुत्सितं वेरं शरीरमस्य।) तथा च वायुमार्कण्डेयपुराणे।
"कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः"॥
इत्यमरटीकायां भरतः॥ देवताविशेषः। स तु विश्रवोमुनेरिड़विड़ाभार्य्यायां जातः। धनयक्षोत्तरदिशां पतिश्च। इति श्रीभागवतम्॥ चित्ररथोऽस्योद्यानम्। तत्पर्य्यायः। त्र्यम्बकसखः २ यक्षराट् ३ गुह्यकेश्वरः ४ मनुष्यधर्म्मा ५ धनदः ६ राजराजः ७ धनाधिपः ८ किन्नरेशः ९ वैश्रवणः १० पौलस्त्यः ११ नरवाहनः १२ यक्षः १३ एकपिङ्गः १४ ऐलविलः १५ श्रीदः १६ पुण्यजनेश्वरः १७। इत्यमरः। १।१।७१—७३। हर्य्यक्षः १८ अलकाधिपः १९। इति जटाधरः॥ * ॥ नन्दीवृक्षः। इति मेदिनी॥ अर्हदुपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

कुवेरः, त्रि, (कुत्सितं वेरं क्षेपणं दानादिकं गतिर्वा यस्य।) मन्दः। इति धरणी॥ (कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य।) कुशरीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुवेरकः, पुं, (कुवेर+संज्ञायां कन्।) नन्दीवृक्षः। इत्यमरः। २।४।१२७॥

कुवेराक्षी, स्त्री, (कुवेरस्य अक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः।) पाटलावृक्षः। इत्यमरः। २।४।५५॥ लताकरञ्जः। सितपाटलिकावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवेराचलः, पुं, (कुवेरस्य अचलः।) कैलासपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुवेराद्रिः, पुं, (कुवेरस्य अद्रिः पर्व्वतः।) कैलासपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

कुवेलं, क्ली, (कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये इं शोभां लाति गृह्णातीति। ला+कः।) कुवलयम्। इति हेमचन्द्रः॥

कुश इ कि द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वा-परं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुंशयते। कि कुंशयति कुंशति। इति दुर्गादासः॥

कुश य इर् श्लिषि। आलिङ्गन इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) य कुश्यति वाला कान्तम्। इर् अकुशत् अकोशीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

कुशं, क्ली पुं, (कु पापं श्यति नाशयति। कु+शो+डः। यद्वा कौ भूमौ शेते राजते शोभते इत्यर्थः।) खनामख्याततृणम्। तत्पर्य्यायः। कुथः २ दर्भः ३ पवित्रम् ४। इत्यमरः। २। ४। १६६॥ याज्ञिकः ५ ह्रस्वगर्भः ६ वर्हिः ७ कुतुपः ८। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।
"कुशो दर्भस्तथा वर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च"॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"वर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता।
न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः॥
कुशकाशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्च्चसः।
ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे"॥
इति श्रीभागवतम्॥ अस्य गुणाः।
"दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥ * ॥ तस्य धारणविधिस्तत्प्रतिनिधिश्च यथा,—
"पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः।
तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया॥
कुशकार्य्यकरं यस्मान्न तु वन्याः कुशाः कुशाः।
कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया॥
नान्यस्य रजतं स्वर्णं धार्य्यं हि निजमङ्गले"॥
इति वरदातन्त्रे १ पटलः॥ * ॥
सधवायास्तत्स्पर्शनिषेधो यथा,—
"न स्पृशेत्तिलदर्भांश्च सधवा तु कथञ्चन"॥
इति हलायुधकृतब्राह्मणसर्व्वस्वम्॥ अन्यत् दर्भशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कुशं, क्ली, (कौ पृथिव्यां भूमौ शेते। भूलग्नत्वात् तथात्वम्।) जलम्। इति मेदिनी॥

कुशः, पुं, (कु पापं श्यति नाशयति विहितराजधर्म्मानुष्ठानेन। कु+शो+डः। अपरा व्युत्पत्तिर्यथा, रामायणे।
"यस्तयोः पूर्व्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः।
निर्म्मार्ज्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्"॥)
रामसुतः। (यथा, रघुः १६। ७२।
"यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः
कुशाय राज्येन समं दिदेश।
तदस्य जैत्राभरणं विहर्त्तु-
रज्ञातपातं सलिले ममज्ज"॥)
योक्त्रम्। इति मेदिनी॥ पुराणोक्तसप्तद्वीपेषु द्वीपभेदः। स तु घृतसमुद्रेणावृतः। तत्र देवनिर्म्मितोऽमितुल्यः कुशस्तम्बोऽस्ति। (अतः कुशद्वीप इति संज्ञया विख्यातः।) तदधिपः प्रियव्रतराजपुत्रो हिरण्यरेताः तद्द्वीपं विभज्य स्वपु-

पुत्रेभ्यो दत्तवान्। तेषां नामानि यथा। वसु १ वसुदान २ दृढरुचि ३ नाभिगुप्त ४ स्तुत्यव्रत ५ विप्रनामा ६ देवनामा ७। तथा वर्षेषु सप्त सीमागिरय। यथा। बभ्रु १ चतुःशृङ्ग २ कपिल ३ चित्रकूट ४ देवानीक ५ ऊर्द्ध्वरोमा ६ द्रविण ७। सप्त नद्यश्च यथा। रसकुल्या १ मित्रविन्दा २ श्रुतविन्दा ३ देवगर्भा ४ घृतच्युता ५ मधु ६ माला ७ तत्र स्थिता कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा क्रमेण ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रा भगवन्तमग्निरूपिणं आसां नदीनां पयोभिर्यजन्ते। इति श्रीभागवतम्॥ (विष्णुपुराणे तु एतद्द्वीपाधिपतेस्तत्पुत्राणां गिरीणां नदीनाञ्च नामान्तराणि दृश्यन्ते। यथा २। ४। ३६—४४।

"ज्योतिष्मत कुशद्वीपे सप्त पुत्त्रा शृणुष्व तान्।
उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो लम्बनो धृति॥
प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्धति।
तस्मिन् वसन्ति मनुजा सह दैतेयदानवै॥
तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादय।
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्परा॥
दमिन शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने।।
ब्राह्मणा क्षत्त्रिया वैश्या शूद्राश्चानुक्रमोदिता॥
यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते।
तत्रैव त कुशद्वीपे ब्रह्मरूप जनार्द्दनम्॥
यजन्त क्षपयन्त्युग्रमधिकार फलप्रदम्।
विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा॥
कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचल।
वर्षाचलास्तु तत्रैव सप्तद्वीपे महामुने।।
नद्यश्च सप्त तासान्तु शृणु नामान्यनुक्रमात्।
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा॥
विद्युदम्भा मही चान्या सर्व्वपापहरास्त्विमा।
अन्या सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचला॥
कुशद्वीप कुशस्तम्ब संज्ञया तस्य तत स्मृत।
तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृत"॥)

कुश, त्रि (कु कुत्सित कर्म्मणि शेते अवतिष्ठते। कु+शी+क।) पापिष्ठ॥ (कुत्सिते मदशय्यायां शेत इति।) मत्त। इति मेदिनी॥

कुशण्डिका स्त्री (कुशे कण्डिका इव। कुशकण्डिका पृषोदरात् कस्य लोप।) सर्व्वहोमार्थाग्निसंस्कारकक्रिया। तत्र सर्व्वेषामाहुतिदानकर्म्मणा कुशण्डिकामन्तरेणासिद्धत्वात् सैव प्रथममभिधीयते। तत्र हस्तप्रमाण चतुरस्र स्थण्डिल शर्कराङ्गारास्थिकपालतुषादिरहित पूर्व्वोत्तरप्लव सम वा कार्य्यं मण्डपसहित गोमयेनोपलिप्य स्नात शुचिराचान्त प्राङ्मुख कुशमण्डितासनोपविष्ट कर्त्ता उत्तरस्यां दिशि अभ्युक्षणार्थं कुशकुसुमसहितजलपात्र निधाय दक्षिण जानु भूमौ पातयित्वा उत्तराग्रकुशोपरि सव्यहस्तप्रादेशमुत्तान वह्निस्थापनपर्य्यन्त भूमौ निधाय दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठगृहीतकुशमूलेन स्थण्डिलदक्षिणप्रान्ते द्वादशाङ्गुलप्रमाणा प्रागग्रां रेखामुल्लिख्य रेखेय पृथ्वीदेवताका पीतवर्णा इति ध्यायेत्। तन्मूलत प्रभृत्येकविंशत्यङ्गुलप्रमाणा उत्तराभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेय अग्निदेवताका लोहितवर्णा इति ध्यायेत्। तत प्रथमरेखाया उत्तरत सप्ताङ्गुलान्तरिता प्रादेशप्रमाणा पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेय प्रजापतिदेवताका कृष्णवर्णा इति ध्यायेत्। तत सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेय इन्द्रदेवताका नीलवर्णा इति ध्यायेत्। ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरिता प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेय सोमदेवताका शुक्लवर्णा इति ध्यायेत्। तत क्रमेण दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्या रेखास्थलकरं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता रेखास्थलकरनिरसने विनियोग। ॐ निरस्त परावसुरित्यैशान्यां दिशि अरत्निमात्रान्तरिते देशे प्रक्षिपेत्। तत पूर्व्वस्थापितजलेन रेखाभ्युक्षण कृत्वा दक्षिणदिक्स्थकांस्यपात्रस्थमैनं श्रोत्रियागारस्थं वा ज्वलदिन्धन गृहीत्वा प्रजापतिरृषिस्त्रिष्टुप्छन्द अग्निर्द्देवताग्निसंस्कारे विनियोग। ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाह। अनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत्। ततोऽपरमग्निं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिर्बृहतीच्छन्द प्रजापतिर्द्देवता अग्निस्थापने विनियोग। ॐ भूर्भुव स्वरोम्। इत्यनेनाग्निमात्माभिमुख तृतीयरेखोपरि स्थापयेत् ततो वामहस्तमुत्तोल्याञ्जलिं बद्ध्वा पठेत्। प्रजापतिरृषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवताग्निस्थापने विनियोग। ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्य वहतु प्रजानन्॥ ततोऽग्ने। त्व विश्वरूपनामासि इति नाम कृत्वा ध्यात्वाऽऽवाह्य विश्वरूपनाम्ने अग्नये नम इति पाद्यादिनाभ्यर्च्य। ॐ सर्व्वत पाणिपादान्त सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुख। विश्वरूपो महानग्नि प्रणीत सर्व्वकर्म्मसु॥ इति पठेत्॥ तत प्रादेशप्रमाणां घृताक्ता समिध तूष्णीमग्नौ हुत्वा ब्रह्मस्थापन कुर्य्यात्। समाग्रपञ्चाशत्कुशपत्ररचित दक्षिणावर्त्तमूर्द्ध्वमुख दर्भवटु अधीतवेद ब्राह्मण वा छत्रमुत्तरासङ्ग वा कमण्डलु वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य धारासहितमुदकपात्र गृहीत्वा अग्नेरुत्तरत प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेश गत्वा अरत्निमात्रान्तरिते देशे पूर्व्वाभिमुखीं वारिधारा दत्त्वा तदुपरि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य पश्चिमाभिमुखोऽनुपविश्य तिष्ठेत्। वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यामास्तीर्णकुशपत्रमेक गृहीत्वा प्रजापतिरृषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता तृणनिरसने विनियोग। ॐ निरस्त परावसुरित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत्। ततोऽप उपस्पृश्य दक्षिणपार्श्वे सव्यपादमवष्टभ्य उत्तराभिमुखीभूय आस्तीर्णकुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिरृषिरनुष्टुप्छन्द अग्निर्द्देवता ब्रह्मोपवेशने विनियोग। ॐ आवसो सदने सीद इति। ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सीदामीति ब्रूयात्। अनेन कुशोपरि पूर्व्वाग्रं कुशब्राह्मण ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुख स्थापयित्वा तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्भिरभ्युक्ष्य कुशकुसुमै रर्च्चयेत्। ततस्तेनैव यथा प्रथमस्थासने पूर्व्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिक कुर्य्यात्। यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्राह्मण अयज्ञीयवाच वदेत्तदा इम मन्त्र जपेत्। प्रजापतिरृषिर्गायत्री च्छन्दो विष्णुर्द्देवता अयज्ञीयवाग्वचननिमित्तजपे विनियोग। ॐ इद विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पद समूढमस्य पांशुले। इति जपेत्। कुशादिब्रह्मपक्षे तु कर्म्मकर्त्तुरेव कृताकृतावेक्षणादिब्रह्मकार्य्यकर्त्तृत्वादयज्ञीयवाग्वचननिमित्त स एव जपेत्। यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा अस्मिन्नेव समये चरु श्रपयित्वा तदुपरि घृत दत्त्वा अग्नेरुत्तरत कुशोपरि संस्थाप्य भूमिजपादिक कुर्य्यात्। दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखौ हस्तौ भूमौ निधाय। परमेष्ठी ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता भूमिजपे विनियोग। ॐ इद भूमेर्भजामह इद भद्र सुमङ्गलम्। परासपत्नान् बाधस्वान्येषा विन्दते धनम्। इति जप्त्वा राज्ञो चेत् कर्म्म तदा धनमितिस्थाने वसिति प्रयोक्तव्यम्। ततो दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा अग्नेरुत्तरत प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन ऐशानादिक्रमेण मन्त्रेण परिशोधयेत्। अथाग्न मन्त्राणाम्ध्याप्य साधारणा। कौत्सऋषिर्जगतीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता एतस्य मडहस्य षष्ठेऽहन्यग्निमारुते शस्ते परिसमूहने विनियोग। ॐ इम स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सम्महे मा मनीषया भद्रा हि न प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ॐ भरामेध्म कृणवामा हवींषि ते चितयन्त पर्व्वणा पर्व्वणा वयम्। जीवातवे प्रतरां साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ॐ शकेम त्वा समिध साधया धियस्ते देवा हविरदन्त्या हुत त्वमादित्यानावह तान् ह्युश्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ततस्तान् कुशान् ऐशान्यां दिशि प्रक्षिपेत्। ततोऽग्ने पूर्व्वत उत्तरान्ताद्दक्षिणान्त यावत् उपमूललूनान् एकपञ्चाशत्कुशान् अग्रेण मूलमाच्छादयन् वारत्रयमास्तरेत्। एव दक्षिणस्यां पूर्व्वान्तात् पश्चिमान्त यावत्। प्रतीच्याञ्च दक्षिणादुत्तरान्त यावत्। एवमुत्तरस्यां पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्त यावत् क्रमेणास्तरेत्। ततो घृताक्तबिल्वकान् दशदिक्षु पूर्व्वादिक्रमेण दद्यात्। ॐ इन्द्राय लोकपालाय स्वाहा। एवमग्नये इत्यादि। तत प्रादेशद्वयप्रमाणां धवखदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य विंशतिशाखिकां मध्ये घृतस्रुव दत्त्वा प्रजापति मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नौ जुहुयात्। तत स्तरणकुशादेव समाग्रकुशपत्रद्वय गृहीत्वा प्रजापतिरृषि पवित्रे देवते पवित्रच्छेदने विनियोग। ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण प्रादेशप्रमाणे कृत्वा कुशान्तरेण वेष्टयित्वा नखव्यतिरेकेण छित्त्वा प्रजापतिरृषि पवित्रे देवते पवित्रमार्ज्जने विनियोग। ॐ विष्णोर्म्मनसा पूते स्थ इत्यनेनाभ्युक्ष्य तास्मादिपात्रे पवित्रमुत्तराग्र

निधाय तत्र होमार्थं घृतं निःक्षिपेत्। ततस्तत्कुश-
पत्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले च
वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा दक्षिण-
हस्तोपरिभावेनाधोमुखव्यस्तपाणिः प्रजापति-
र्ऋषिराज्यं देवता आज्योत्पवने विनियोगः। ॐ
देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
सूर्य्यस्य रश्मिभिः स्वाहा। इत्यनेन कुशपत्रद्वय-
मध्येन घृतमग्नौ सकृज्जुहुयात्। तूष्णीं वारद्वयम्।
ततस्तत्कुशपत्रद्वयमद्भिरभ्युक्ष्याग्नौ निःक्षिपेत्।
ततस्तस्याज्यपात्रस्योदकेनानुमार्ज्जनमग्नेरुपरि नि-
धानं उत्तरस्यां दिश्यवतारणं इत्यमेव वारत्रयं
संस्कुर्य्यात् इत्याज्यसंस्कारः। ततो धवखदिर-
पलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य अरत्निमात्रं अमि-
ताङ्गुष्ठपर्व्वविलं नासारन्ध्रवन्मध्यस्थितमर्य्यादं स्रुवं
इत्यमेव वारत्रयं संस्कुर्य्यादिति। स्रुवसंस्कारः।
एवं स्रुक्प्रेक्षणादिकं संस्कुर्य्यात्। ततो दक्षिणं
जानु भूमौ पातयित्वा उदकाञ्जलिं गृहीत्वा
प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके वि-
नियोगः। ॐ अदिते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्ने-
र्द्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्ज-
लिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्द्देवता
उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अनुमते अनु-
मन्यस्व इत्यनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्त-
रान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके
विनियोगः। ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्व इत्यनेनाग्ने-
रुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना
सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता
अग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः। ॐ देव सवितः
प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्व्वः
केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः स्वदतु
इत्यनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणावर्त्तेनाग्निं वेष्टयेत्।
ततो दक्षिणं जानूत्थाप्य उपर्य्यधःस्थितदक्षिण-
वाममुष्टिभ्यां फलपुष्पकुशान् गृहीत्वा विरूपाक्ष-
जपं कुर्य्यात्। परमेष्ठी ऋषी रुद्ररूपोऽग्निर्द्देवता
विरूपाक्षजपे विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वरोम्
महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताञ्जि-
स्तस्य ते शय्या पर्णे गृहान्तरीक्षे विमितं हिर-
ण्मयं तद्देवानां हृदयान्ययस्मये कुम्भेऽन्तः सन्नि-
हितानि तानि बलभृच्च बलसाच रक्षतोऽप्रमणी
अनिमिषतः सत्यं यत्ते द्वादशपुत्रास्ते त्वा संव-
त्सरे संवत्सरे कामप्रेण यज्ञेन याजयित्वा पुन-
र्ब्रह्मचर्य्यमुपयन्ति त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्म्यहं मनु-
ष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावत्युपधावामि
जपन्तं मा मा प्रतिजापीर्ज्जुह्वन्तं मा मा प्रति-
हौषीः कुर्व्वन्तं मा मा प्रतिकार्षीस्त्वां प्रपद्ये त्वया
प्रसूत इदं कर्म्म करिष्यामि तन्मे राध्यतां तन्मे
समृद्ध्यतां तन्म उपपद्यतां समुद्रो मा विश्वव्यचा
ब्रह्मानुजानातु तुथो मा विश्ववेदा ब्रह्मणः पुत्रो-
ऽनुजानातु श्वात्रो मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजा-
नातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये समुद्राय विश्व-
व्यचसे तुथाय विश्ववेदसे श्वात्राय प्रचेतसे सह-
स्राक्षाय ब्रह्मणः पुत्राय नमः। इति जपित्वा
गृहीतकुशान् प्रागुदीच्यां दिशि क्षिपेत्। फल-
पुष्पे ब्रह्मणे निवेदयेत् ॥ * ॥ अथ काम्यकर्म्मार्थं
कुशण्डिका तदा प्राणान् संयम्य प्रथमं पुटाञ्जलिः।
ॐ तपश्च तेजश्च श्रद्धा च ह्रीश्च सत्यश्चाक्रोधश्च
त्यागश्च धृतिश्च धर्म्मश्च सत्वञ्च वाक् च मन-
श्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु।
इति जपित्वा पश्चात् विरूपाक्षजपं कुर्य्यात्।
इति सामवेदिनां सर्व्वसाधारणी कुशण्डिका
समाप्ता। इति भवदेवभट्टः ॥ * ॥ अन्यत् रघु-
नन्दनभट्टाचार्य्यकृतसंस्कारतत्त्वे द्रष्टव्यम् ॥ यजु-
र्व्वेदिनां कुशण्डिका पशुपतिकृतदशकर्म्मपद्धतौ
ऋग्वेदिनां कुशण्डिका कालेशिकृतदशकर्म्मपद्धतौ
च द्रष्टव्या ॥ * ॥ * ॥ अथ कुशण्डिकानन्तरं प्रकृतं
कर्म्म कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां
समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमं
कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा।
प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिकृछन्दो वायुर्द्देवता महाव्या-
हृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः। ॐ स्वः स्वाहा। इति स्रुवे-
णाज्याहुतित्रयन्दद्यात्। यदि प्रकृते कर्म्मणि
चरुहोमोऽस्ति तदा आज्यतन्त्रोपक्रमविहितत्वात्
महाव्याहृतिहोमस्य प्रथमं महाव्याहृतिहोमो
न कर्त्तव्योऽन्ते तु कर्त्तव्य एव विहितत्वात्। ततः
प्रकृतं कर्म्म समाप्य पुनर्महाव्याहृतिहोमं कृत्वा
प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा शाट्या-
यनहोमादिवामदेव्यगानान्तं उदीच्यं साधारणं
कर्म्म करणीयम्। तदभिधीयते। तत्र प्रथमं ॐ
अद्येत्यादि अत्रामुककर्म्मणि यत्किञ्चिद्वैगुण्यं जातं
तद्दोषप्रशमनाय शाट्यायनहोममहं कुर्व्वीय
इति सङ्कल्पं कृत्वा अग्ने त्वं विधुनामासि इति
नाम कृत्वा संपूज्य पुनर्घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां
समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमञ्च
पूर्व्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तहोमं कुर्य्यात्। प्रजापति
र्ऋषिरग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ पाहि नोऽग्न एनसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषि-
र्विश्वेदेवा देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषि-
र्व्विभावसुर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋ-
षिः शतक्रतुर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ सर्व्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषि-
रनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनि-
योगः। ॐ पाहि नो अग्न एकया पाह्युत
द्वितीयया पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्ज्जांपते पाहि
चतसृभिर्वसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री-
च्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ पुनरूर्ज्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा पुनर्नः
पाह्यंहसः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो-
ऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ सहर्ज्जा
निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया विश्वप्स्न्या विश्वतः
परि स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्दे-
वता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ आज्ञा-
यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः अग्ने तदस्य
कल्पय त्वं हि वेत्थ यथायथं स्वाहा। प्रजापति-
र्ऋषिः पङ्क्तिच्छन्दः प्रजापतिर्द्देवता प्रायश्चित्त-
होमे विनियोगः। ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परिता बभूव। यत्कामास्ते
जुहुमस्तन्नोऽस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा।
ततः पूर्व्ववदेव महाव्याहृतिहोमः समित्प्रक्षे-
पश्च। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा।
प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिकृछन्दो वायुर्द्देवता महाव्या-
हृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा ॥ * ॥
ततो नवग्रहहोमः। ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्त-
मानो निवेशयन्नमृतं मर्त्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता
रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा। ॐ
आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्ण्यं भवा
वाजस्य सङ्गथे स्वाहा। ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः
ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अपां रेतांसि जिन्वति
स्वाहा। ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्त्य
आदाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्याँ देवाँ उषर्बुधः
स्वाहा। ॐ बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहा-
ऽमित्राँ अपबाधमानः प्रभञ्जत्सेनाः प्रमृणो युधा
जयन्नस्माकमेध्यविता रथानां स्वाहा। ॐ शुक्रा-
न्तेऽन्यद्यजन्तेऽन्यद्विषुरूपेऽहनी द्यौरिवासि।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह
रातिरस्तु स्वाहा। ॐ शन्नो देवी रभीष्टये शन्नो
भवन्तु पीतये। शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा।
ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा
कया सचीष्ठया वृता स्वाहा। ॐ केतुं कृण्वन्नके-
तवे पेशो मर्य्या अपेशसे समुषद्भिरजायथाः
स्वाहा ॥ * ॥ ततः इन्द्राद्यष्टलोकपालहोमं प्रत्यक्ष-
देवताहोमञ्च कृत्वा घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं
तूष्णीमग्नौ हुत्वा उदकाञ्जलिसेकं कुर्य्यात्। प्रजा-
पतिर्ऋषिः सविता देवताग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः।
ॐ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय
दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पति-
र्व्वाचन्नः स्वदतु। अनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणा-
वर्त्तेनाग्निं वेष्टयेत्। प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्द्देवता
उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अदितेऽन्व-
मंस्थाः अनेनाग्नेर्द्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं
यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजापतिर्ऋषिरनु-
मतिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ
अनुमतेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणा-
न्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके वि
नियोगः। ॐ सरस्वत्यन्वमंस्थाः। अनेनाग्नेरुत्त-
रतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना
सिञ्चेत्। तत उत्तानहस्तद्वयेन कतिपयास्तरण-

कुशान् गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्ब्रह्मा देवता दर्भ द्रव्याभ्यञ्जने विनियोग । ॐ अक्त रिहा णाव्यन्तु वय । अनेनाग्रमध्यमूलानि घृतेनाभ्यनक्ति वार त्रय मन्त्रश्च वारत्रयमेव पठनीय । ततस्तान् कुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुपछन्दो रुद्र रूपोऽग्निर्देवता दर्भत्रुटिकाहोमे विनियोग । ॐ य पशूनामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु हुतन्तव स्वाहा । अनेनाग्नौ क्षिपेत् । तत अग्ने त्व मृडनामासीति नाम कृत्वा गन्धमाल्यवस्त्रताम्बूलैरभिसम्पूज्य प्रजापतिर्ऋषिर्विराट्छन्द इन्द्रो देवता यशस्का मस्य यजनीयप्रयोगे विनियोग । ॐ पूर्णहोम यशसे जुहोमि योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति वर वृणे यशसा भामि लोके स्वाहा । अनेन पूर्णाहुति दद्यात । ततो ब्रह्मणे पूर्णपात्रादि दक्षिणा दत्त्वा होमदक्षिणा कुर्यात् । तत प्रद क्षिणेन दक्षिण देश गत्वा ब्रह्मग्रन्थि मुक्त्वा प्रत्या वृत्यासने पुनरुपविश्य कुशकुसुमसहितजलपात्रे हस्त निधाय महावामदेव ऋषिर्विराडगाय त्रीछन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनि योग । ॐ कया न चित्र आभुवदूती सदा वृध सखा कया सचीष्ठया वृता । ॐ कस्त्वा सत्यो मदाना मंहिष्ठो मत्सदन्धस दृढाचिदारुजे वसु । ॐ अभीषुण सखीनामविता जरितृणा शतम्भवास्यूतये । ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्ट नेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ "एता ऋचो गीत्वा शान्ति कुर्यात । गानाशक्तौ एता एव ऋचस्त्रिरावृत्त्या पठेदिति । ततो दक्षिणा दत्त्वा अच्छिद्रावधारण कुर्यात् । इति सर्व्वकर्म्मसा धारणमुदीच्य कर्म्म समाप्तम् ॥

कुशप, पुं, (कुश य सश्लेषे + बाहुलकात् कपन् ।) पानपात्रम् । इत्युणादिकोष ।

कुशपुष्प, क्ली, (कुशाकार पुष्पमस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति रत्नमाला ॥ गाँठियाला इति भाषा ॥

कुशल, क्ली, (कुश + वृषादित्वात् कलन् । यद्वा कु पाप तस्मात् शलति गच्छति पृथक् प्राप्नोतीत्यर्थ । कु + शल् + अच्) कल्याणम् । (यथा, रघु १।५८।

"अपृच्छ कुशल राज्ये राज्याश्रममुनि मुनि" ॥*॥

समागमे विहिते अभिवादकमरवयस्क स मानवयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मण कुशलमिति शब्दविशेषोच्चारणेनैव कल्याणप्रश्न पृच्छेत् । य दुक्त मनौ २ । १२७ ।

"ब्राह्मण कुशल पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् ।

वैश्य क्षेम समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च" ।)

पर्य्याप्ति । पुण्यम् । (तद्वति, त्रि ।

यथा, गीतायाम् १८ । १० ।

"नद्वेष्ट्यकुशल कर्म्म कुशले नानुषज्जते" ।

कौ पृथिव्यां शलति श्लाघा प्राप्नोतीति । शल + अच ।) शिक्षिते, त्रि । इत्यमर । ३ । ३ । २०४ ॥ (यथा, मनु ८ । १५० ।

"अमुद्यानकुशला दृष्टकालापंदर्शिन ।

स्थापयन्ति तु या वृद्धि सा तत्राधिगम प्रति" ॥ कुश भाति स्वच्छाति । कुश + ला + क । कुश ग्राहक । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ ।)

कुशलवौ, पु, (पुष्पवन्तोरिव एकशक्त्या तयोरेव बोधकत्वम द्वन्द्वसमासे तु कुशश्च लवश्च तौ कुशौ लवौ मित्रावरुणावित्यादिवज्ज्ञेयम् ।) एकयोनया रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्र ॥ तयोर्नामकारण यथा,—

"यस्तयो प्रथम जात स कुशैर्मन्त्रसस्कृतै ।

निर्म्मार्ज्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ ॥

यश्चावरज एवासील्लवणेन समाहित ।

निर्म्मार्ज्जनीयो वृद्धाभिर्नाम्ना स भविता लव ॥

एव कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ सम्बभूवतु ।

भगवत्कृतनामानौ सुखिनावद्धर्थौ च तौ' ॥

इति रामायणम् ।

कुशलप्रश्न, पुं (कुशल शुभ प्रश्न ।) कुशलजिज्ञासा । तत्पर्य्याय । कौशली २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुशली, स्त्री, (कुश इव लीयते । ली + ड गौरादि त्वात ङीष ।) अश्मन्तकवृक्ष । क्षुद्राम्लिका । इति वैद्यकम् ॥

कुशली, [न्] त्रि, (कुशल अस्त्यस्य । कुशल + इनि ।) मङ्गलान्वित । (यथा, रघौ ५ । ४ ।

"अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां

कुशाग्रबुद्धे ! कुशली गुरुस्ते" ।)

कुशस्थल, क्ली, (कुशप्रधान स्थलम् ।) कान्यकुब्ज देश । इति हेमचन्द्र । (यथा, वेणीसंहारे ।

"कुशस्थल वृकस्थल माकन्द वारणावतम् ।

देहि मे चतुरो ग्रामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" ।)

कुशस्थली, स्त्री, (कुशस्थल + स्त्रिया ङीष् ।) द्वा रिका । इति जटाधर ॥ (यथा,—महाभारते २ । सभापर्व्वणि १४ । ४९ ।

"इति सञ्चिन्त्य सर्व्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिता ।

कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् ' ॥

पुर्य्येषा तु पुरा रैवतनाम्ना केनचित् नरपतिना निर्म्मिता कालवशात राक्षसैरुत्सादिता श्वापदा श्रयीभूताऽऽसीत् ततो देवप्रमुखैर्यादवै सस्कृता सती तेषामेव वासभूमिरासीत् ।)

कुशा, स्त्री, (कुश य सश्लेषे + क टाप च ।) रज्जु । इति मेदिनी । मधुकर्कटिका । इति शब्द चन्द्रिका । वल्गा । इति हेमचन्द्र । (छन्दोगा स्तोत्रीयागणनार्थमौदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति । इति चिन्तामणि ।)

कुशाकर, पुं, (कुशैराकीर्य्यते समन्तात अग्नेय मूलाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽत्र । आ + कॄ + अधिक रणे अप् । कुशविस्तारसमये कुशैर्वेष्टनात् तथा त्वम ।) अग्नि । इति शब्दमाला । (कुशां रज्जु करोतीति व्युत्पत्त्या रज्जुकारक ।)

कुशाक्ष, पुं, (कुश इव सूक्ष्म सूक्ष्ममिव्यर्थ अक्षि यस्य । समासे अच् ।) वानर । इति शब्दमाला ।

कुशाग्रीयमति, त्रि, (कुशाग्रीया कुशाग्रमिव सूक्ष्मा मतिर्यस्य ।) तीक्ष्णबुद्धि । (यदुक्त शिष्टे ।

"अत्र भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियाविभौ ।

नैव शब्दाम्बुधे पार किमन्ये जडबुद्धय ।)

तत्पर्य्याय । सूक्ष्मदर्शी २ तत्त्वार्थधी ३ प्रत्युत्पन्न मति ४ । इति हेमचन्द्र ॥ सूक्ष्मायां बुद्धौ कर्म्म धारयस्तत्र स्त्री ॥

कुशारणि, पु, (कुश शापप्रदानार्थ जल अरणिरिव यस्य ।) दुर्व्वासा । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुशाल्मलि, पु, (कुत्सित शाल्मलि ।) रोहित वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुशिशपा, स्त्री, (कुत्सिता शिंशपा ।) कपिलशिं शपा । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुशिक, पु, (कुश कुशसमूहो महीपालो अनकत्वे नास्त्यस्य । कुश + ठन् ।) स्वनामख्यातनृपविशेष । (स तु विश्वामित्रपितामह गाधे पिता । एत द्विवरणन्तु महाभारते १३ । भीष्मयुधिष्ठिरसवादे ५२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।) फाल । सर्ज्जवृक्ष । विभीतकवृक्ष । इति हेमचन्द्र ॥ अश्वकर्णवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ तैलशेष । इति त्रिका ॥ केकरे त्रि । इति शब्दमाला ॥

कुशित, त्रि, (कुश + इतच । यद्वा कुशसश्लेषे + क्त इट् च ।) जलमिश्रितम् । इत्युणादिकोष ।

कुशी, स्त्री, (कुश + अयोविकारार्थे "जानपदेति" ४ । १ । ४२ । इति ङीष ।) फाल । इति मेदिनी ॥

कुशी, [न्] पु, (कुशा सन्त्यस्य । समाधियोगकाले अङ्केषु कुशोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वाल्मीकिमुनि । इति हेमचन्द्र ॥ (कुशविशिष्टे, त्रि । यथा, महा भारते १३ । मेघवाहनोपाख्याने १४ । २७४ ।

"दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।

दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृत" ।)

कुशीद, क्ली, (कुसीद + पृषोदरात् सस्य शत्वम् ।) वृद्धिजीविका । इत्यमरटीकायां भरत ॥ रक्त चन्दनम् । इति मुग्धमालातन्त्रम् ॥

कुशीलव, पुं, (कुत्सितं शील अस्य इति कुशील । कुगतीतिसमास अन्यत्रापि दृश्यते इति व । यद्वा कुशील वाति गच्छति प्राप्नोतीति यावत् । वा + क ।) चारण । इत्यमर । २ । १० । १२ ॥ नटविशेष । कथकादि । इत्यन्ये । देशान्तरे कीर्त्तिं प्रचारयति यो नट । इत्यन्ये । इति भरत ॥ (एते हि अपाङ्क्तेय हव्यकव्ययोर्वर्ज्या । यथा, मनु ३ । १५५ ।

"कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च" ॥

कुशीलवत्वञ्च नाट्यशास्त्रप्रचारकत्वात् वाल्मी किमुनि ।)

कुशीलवौ, पु, (कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ ।) एक योनिजा रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्र ॥

(यथा, रामायणे ७ । १०७ सर्ग ।

"अभिषिच्य महात्मानावुभौ राम कुशीलवौ" ।)

कुशीवश, पु, (कुशीव कुशवान् सन् शेते समाधौ अवतिष्ठते इति । शी + ड ।) वाल्मीकिमुनि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुशूल, पु, (कुसूल + पृषोदरात् शत्वम् ।) तुषानल । इति जटाधर ॥ धान्यागारम् । तत्पर्य्याय । कुश कोष्ठक २ । इति हेमचन्द्र ॥ कोष्ठागारम् ॥

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ४ । ७ ।
"कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" ॥)

कुशेशयं, क्ली, (कुशे जले शेते । कुश + शी + अच् । अलुक् समासः ।) पद्मम् । (यथा, रघुः ६ । १८ ।
"कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन" ॥) सारसपक्षी । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥

कुशेशयः, पुं, (कुशेशयं पद्ममिव आकृतिर्विद्यतेऽस्य । अर्श आद्यच् ।) कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुशद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः । इति विष्णुपुराणे २ । ४ । ३६ ।)

कुष ग निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्यां-परं-सकं-सेट् ।) ग कुष्णाति चुकोष । निष्कर्ष इयत्तापरिच्छेदः । तूलैरवकुष्णातीति वोपदेवः ॥ निष्कर्षोऽन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः ॥ "ततोऽकुष्णाद्दशग्रीवः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम्" । इति भट्टौ अनेकार्थत्वान्निष्कोषणार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुषलः, त्रि, (कुष + बाहुलकात् कलच् ।) कुशलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुषाकुः, पुं, (कुष + "कठिकुषिभ्यां काकुः" । उणां ३ । ७७ । इति काकुः ।) कपिः । अग्निः । अर्कः । परोत्तापिनि, त्रि । इति मेदिनी ॥

कुषितः, त्रि, (कुष् निष्कर्षे + क्तः ।) जलमिश्रितः । इत्युणादिकोषः ॥

कुषीदं, क्ली, (कुसीद + पृषोदरात् षत्वम् ।) कुसीदम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुष्ठं, क्ली, (कुष्णाति रोगम् । कुष + "हनि कुषीति" । उणां २ । २ । इति क्थन् ।) विषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ औषधविशेषः । कुड् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । व्याधिः २ पारिभव्यम् ३ वाप्यम् ४ पाकलम् ५ उत्पलम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥ आप्यम् ७ । इति तट्टीका ॥ जरणम् ८ । इति रत्नमाला ॥ रुजा ९ गदः १० आमयः ११ पारिभद्रकम् १२ रामम् १३ वाणीरजम् १४ पावनम् १५ कुत्सितम् १६ पद्मकम् १७ गदाह्वम् १८ गदाह्वयम् १९ कौबेरम् २० भास्वरम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकलम् २२ नीरुजम् २३ । इति जटाधरः ॥
"कुष्ठं रोगाह्वयं वाप्यं पारिभव्यं तथोत्पलम् ।
कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु ।
हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान्" ॥ * ॥
अथ कुष्ठभेदपुष्करमूलम् ।
"उक्तं पुष्करमूलन्तु पुष्करं पौष्करञ्च तत् ।
पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिदं जगुः ॥
पौष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् ।
हन्ति शोथारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवायुकुष्ठरोगविसर्पविषकण्डूखर्ज्जूदद्रुनाशित्वम् । कान्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वासकासज्वरहिक्कानाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
स्वनामख्यातरोगः । कुट् इति भाषा । तत्पर्य्यायः श्वित्रम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ श्वेतम् ३ श्वेत्रम् ४ । इति तट्टीका ।
तस्य निदानपूर्व्विका संप्राप्तिर्यथा ।
"विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां छर्द्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्ता निषेविणाम् ।
शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्ता निषेविणाम् ॥
घर्म्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।
अजीर्णाध्यशिनाञ्चैव पञ्चकर्म्मापचारिणाम् ॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ।
मांसमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥
व्यायामशाप्यजीर्णेऽन्ने निद्राञ्च भजतां दिवा ।
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम् ॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ॥
सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः" ॥ * ॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा ।
"अतिश्लक्ष्णः खरः स्पर्शः स्वेदास्वेदौ विवर्णता ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढ़ानामतिरूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ॥
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ॥ * ॥
तच्च वातादिभेदेन अष्टादशप्रकारम् ।
तत्र सप्तमहाकुष्ठानि यथा ।
"कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १ ॥
रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥ २ ॥
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ ३ ॥
कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ ४ ॥
सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ ५ ॥
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
प्रायश्चोरसि तत् सिध्ममलावुकुसुमोपमम् ॥ ६ ॥
यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" ॥ ७ ॥
एकादशक्षुद्रकुष्ठानि यथा ।
"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यसकलोपमम् ।
तदेव कुष्ठं चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत् ॥ १ ॥
श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम् ॥ २ ॥
वैपादिकं पाणिपादस्फुटितं तीव्रवेदनम् ॥ ३ ॥
कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ ४ ॥
सकण्डूरागपिड़कं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ ५ ॥
रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्दलत्यपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ ६ ॥
सूक्ष्मा बह्व्यः पिड़काः स्राववत्यः
पामेत्युक्ताः कण्डूमत्यः सदाहाः । ७ ॥
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रास्फिचोश्च ॥ ८ ॥
स्फोटाः श्यावारुणा भासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥ ९ ॥
रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ १० ॥
सकण्डूपिड़का श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका" ॥ ११ ॥
इति माधवकरः ॥

कुष्ठः, पुं, (कुष्णाति शरीरस्थशोणितं विकुरुते इति । निष्कर्षार्थकस्य कुष्धातोरत्र विकारार्थत्वं बोध्यते धातूनामनेकार्थत्वात् । कुष् निष्कर्षे + "हनि कुषीति" । उणां २ । २ । इति क्थन् ।) स्वनामख्यातरोगः ।
तस्य निदानं पूर्व्वलिखितम् । औषधं यथा ।
"सर्व्वकुष्ठेषु वमनं रेचनं रक्तमोक्षणम् ।
वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ॥
कषायो मधुना पीतो वान्तकृन्मदनान्वितः ।
विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिवृद्दन्तीफलत्रिकैः ॥
मनःशिला मरीचानि तैलपाकं पयो हरेत् ।
सर्व्वकुष्ठानुलेपोऽयं शिवा पञ्चगुड़ोदनम् ॥
करञ्जैड़गजौ कुष्ठं गोमूत्रेण प्रलेपतः ।
करवीरोद्वर्त्तनञ्च तैलात्तस्य तु कुष्ठहृत् ॥
हरिद्रामलयं रास्ना गडूच्येड़गजस्तथा ।
आरग्वधः करञ्जश्च लेपः कुष्ठहरः परः ॥
मनःशिला विड़ङ्गानि वाकुची सर्षपस्तथा ।
करञ्जो मूत्रपिष्टोऽयं लेपः कुष्ठहरोऽर्कवत् ॥
विड़ङ्गैड़गजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः ।
मूत्राम्लपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥
प्रपुन्नाटकबीजानि धात्री सर्ज्जरसः स्नुही ।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम् ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मागमेव च ॥
उष्णा पीता वाकुची च कुष्ठजित् क्षीरभोजि
तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्रव्योषभल्लातशर्क्कराः ॥
वृष्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ।
विड़ङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णं लीढ़ं समाक्षिकम् ॥
हन्ति कुष्ठं कृमीन्मेहनाड़ीव्रणभगन्दरान् ।
यः खादेदभयारिष्टामलकानि तथा निशा ॥
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्ध्वं न संशयः ।
दह्यमानाच्युतः कुम्भे मूलगे खदिराङ्कुरः ॥
साक्षधात्रीरसक्षौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ।
धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वावल्गुजसंयुतम् ॥
शङ्खेन्दुधवलं श्वित्रं हन्ति तूर्णं न संशयः ।
पीत्वा भल्लातकं तैलं मासव्याधिं जयेन्नरः ॥
सेवितं खादिरं वारि पानाद्यैः कुष्ठजिद्भवेत् ।
वासा गुडूची त्रिफला पटोलञ्च करञ्जकम् ॥
निम्बासनं कृष्णवेत्रं क्वाथकल्केन यद्युतम् ।
वचकं तद्धरेत् कुष्ठं शतं वर्षाणि जीवति ॥
खरसेन च दूर्व्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।
कच्छुर्विचर्च्चिका पामा अभ्यङ्गादेव नश्यति ॥
द्रुमत्वगर्ककुष्ठानि लवणानि च मूत्रकम् ।
गण्डीरिका चित्रकैस्तैस्तैलं कुष्ठव्रणादिनुत्" ॥
इति गारुड़े १७५ अध्यायः ।
"कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्थनिशा दूर्व्वा च कुष्ठजित्" ॥
इति तत्रैव १७६ अध्यायः ॥

"करवीरं भृङ्गराजं लवणं कुष्ठमर्द्दकम् ।
धत्तूरकेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेच्च तत् ।
पामा विचर्च्चिका कुष्ठमभ्यङ्गाद्धि नशानि वै' ॥
"सैन्धवञ्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।
रजनी द्वे विषाश्चैव गोमूत्रेण च पेषयेत् ।
कुष्ठनाशस्तु तल्लेपान्निम्बपत्राशनात्तथा' ॥
इति च गारुडे १८७ अध्याय ॥
"शतकृताशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
काञ्जिकेन च वाकुच्या मूलं वै कुष्ठरोगनुत्" ॥
इति गारुडे १८८ अध्याय ॥
"पीतं हस्तिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
सार्द्धं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर' ॥
शिखायाश्चैव तद्वद्भ भवदेकाहिकादिनुत् ।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं वातकुष्ठज्वरादिनुत्" ॥
इति गारुडे १९३ अध्याय ॥
"नित्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
प्रत्यूषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गञ्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।
सोमराजस्य वीजानि करञ्जस्य च सन्धवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च' ॥
वीजानि स्थाने मूलानि वा पाठः ।
इति तत्रैव १९४ अध्याय ॥
'चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुश्चीरकस्तूय्य कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च वोलं मदनकं नखम् ॥
सरलं सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्व्वूरकं पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ।
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम्" ॥
इति गारुडे १९८ अध्याय ॥ * ॥

अथ वैद्यकमते कुष्ठचिकित्सामाह ।
"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि
मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ।
यवादयश्चात्र हिता पुराणा
घृतानि शाकानि च तिक्तकानि" ॥
तन्त्रान्तरे ।
'पुराणाः शालिगोधूममुद्गाद्याः कुष्ठिनो हिताः ।
तिक्तशाकं जाङ्गलञ्च पानादौ खदिरोदकम् ॥
ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्गतास्रदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवत्तेषाम् ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द्द
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूला
कण्डूञ्च दद्रुञ्च निवारयन्ति ॥
तुल्यो रस शामतरोस्तुषेण
सचक्रमर्द्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।
पानीयभुक्तेन सदस्त्रपिष्टो
लेपः कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः ।
विडङ्गैडगजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः ।
धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥
एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरसर्षपैः क्रिमिघ्नैः ।
क्रिमिसिध्मदद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥
पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य
तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
न्युद्वर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५ ॥
विडङ्गसैन्धवशिवाशशिरेखा
सर्षपकरञ्जरजनीभिश्च ।
गोजलपिष्टो लेपः
कुष्ठहरो दिवसनाथसमः ॥ ६ ॥
कासमर्द्दकमूलञ्च काञ्जिकेन प्रपेषितम् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ७ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥ ८ ॥
चक्राह्वं सुहीक्षीरं भावितं मूत्रसंयुतम् ।
रविततं हि किञ्चित्तु लेपनं किट्टिमापहम् ॥ ९ ॥
शिखरीरसेन सुघृष्टं मूलकवीजं प्रलेपनं सिध्म ।
क्षारेण वा कदल्याः रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ १० ॥
॥ ११ ॥
सक्षारं गन्धकं लेपात् कटुतैलेन सिध्मजित् ॥
कासमर्द्दकवीजानि मूलकानां तथैव च ॥ १२ । १३ ।
गन्धाश्मचूर्णमिश्राणि सिध्मनां परमौषधम् ॥
उपदेशात् काञ्जिकपिष्टैर्लेपः ॥ १४ ॥
गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥
इदं सम कटुतैलेन लेपः ॥ १५ ॥
कुष्ठं मूलकवीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी ।
एतत् केशरसहितं निहन्ति बहुवार्षिकं सिध्मम् ॥ १६ ॥
नीलकुरुण्टकपत्रैरालिप्य गात्रमतिबहुशः ।
लिम्पेन्मूलकवीजैः पिष्टैस्तक्रेण सिध्मनाशाय ॥ १७ ॥
एडगजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकात्रयमम्लयुतम् ।
पूतिकृतं दिवसत्रयमतद्धन्ति विचर्च्चिकदद्रुककुष्ठम् ॥ १८ ॥
सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीतसंयुतं बहुशः ।
लेपान्निहन्ति पामां तेन करवीरसिद्धं वा ॥ १९ । २० ॥
पारदं शङ्खगन्धञ्च 'शिलाचोत्तरवारुणी ।
प्रपुन्नाडञ्च सर्पाक्षिमघनादाग्निनाङ्गली ॥
उत्तरवारुणी, राखालशशा इति ख्याता ॥
मक्षार्तं गृहधूमञ्च मुनिगुञ्जा सुहीपयः ।
अरिष्टञ्च गुडं चोरं वागुजीवीजतुल्यकम् ॥
गोमूत्रैरारनालैर्वा पिष्ट्वा लेपञ्च कारयेत् ।
दद्रुमण्डलकण्डूञ्च विचर्च्चिञ्च विनाशयेत् ॥ २१ ॥
मनःशिलाले मरिचञ्च तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः ॥ २२ ॥
दिषवत्सहरिद्राचित्रकागारधूम-
मनलमरिचदूर्व्वाक्षीरमर्कस्नुहीभ्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषा ।
कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्तादिमुक्तम् ॥
अथ अनलं भल्लातकः ॥ २३ ॥
भल्लातका द्वीपि सुधार्कमूलं
गुञ्जाफलन्त्र्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
तुल्यं सकुष्ठं लवणानि पञ्च
क्षारद्वयं लाङ्गलिकाञ्च मत्वा ।
स्नुह्यर्कदुग्धे घनमायसस्थं
शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालके च
अर्शःसु दुर्नामसु चर्म्मकीले ॥
भल्लातका द्वीपि चित्रकः तन्मूलम् ॥
एषां समभागचूर्णं स्नुह्यर्कयोः क्षीरे दत्त्वा
किञ्चित् पाकं कुर्य्यात् । अथ वा क्षीरद्वयं चतु-
र्गुणं चूर्णं पादिकं लेपयोग्यं पाकं कुर्य्यात् । शला-
कया कुष्ठस्थाने दद्यात् ॥ २४ ॥
"सुककाण्डसुषिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्धन्ति विचर्च्चिकाम्" ॥
सिजवृक्षके सैन्धवगृहधूमं समभागं प्रपूर्य्य स्थाल्य-
भ्यन्तरे कृत्वा शरावेण पिधाय दग्ध्वा पिष्ट्वा
कटुतैलेन लेपः ॥ २५ ॥
"सुककाण्डे सर्षपाणां कल्कं कुकूलानलपाचितम् ।
लेपाद्विचर्च्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम्" ॥
सिजवृक्षके राइकल्कं प्रपूर्य्य शुष्कगोमयाग्नौ
दग्ध्वा कटुतैलेन लेपः ॥ २६ ॥
"नारिकेलोदरे न्यस्तस्तण्डुलः पूतितां गतः ।
लेपाद्धिमारिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ २७
तिलकुसुमनवनीतगोजलकटुतैलं लौहभाजने कृत्वा ।
शोषितमर्कमयूखे पादस्फुटनं निहन्ति लेपेन" ॥ २८
"उन्मत्तकस्य वीजेन माणकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्वञ्च शीघ्रं हन्ति विपादिकाम्" ॥
कटुतैलं श ४ माणनालपत्राणां क्षारः पल ६४
जल श ६४ शेषं श १६ कल्कः धस्तूरवीजं पल
८ । उन्मत्ततैलम् ॥ २९ ॥
"अवल्गुजं कासमर्द्दं चक्रमर्द्दं निशायुगम् ।
माणिमन्थञ्च तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ॥
कण्डूं कच्छूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ३० ॥
कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन पिष्टम् ।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ॥ ३१ ॥
"वायस्यैडगजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुडिका कृता ।
वस्तमूत्रेण संपिष्टा लेपाच्छ्वित्रविनाशिनी" ॥
समभागचूर्णं छागमूत्रेण पिष्ट्वा गुडिका कार्य्या ।
तेनैव लेपः ॥ ३२ ॥
'पूतिकार्कस्नुकनरेन्द्रद्रुमाणां
मूत्रे पिष्टाः पल्लवाः सौमनाश्च ।
लेपाच्छ्वित्रं हन्ति दद्रुव्रणांश्च
कुष्ठान्यर्शांस्युग्रनाडीव्रणांश्च' ॥
सौमना जातीपत्री ॥ सर्व्वेषां पल्लवान् गोमूत्रेण
पिष्ट्वा लेपो देयः ॥ ३३ ॥
"गजचित्रव्याघ्रचर्म्ममसीतैलविलेपनात् ।
श्वित्रं नाशं व्रजेत् किं वा पूतिकीटविलेपनात्" ॥
गजचर्म्म चित्ररोमव्याघ्रचर्म्म अनयोर्भस्म कटु-
तैलञ्च लेपः । अथवा पादुडियाकीटं पिष्ट्वा लेपः ॥
३४ ॥ ३५ ॥ "कुडवोऽवल्गुजवीजात् हरिताल-
चतुर्थभागसंमिश्रः । गवां मूत्रेण पिष्टः सवर्णं
करणः परः श्वित्रे' ॥ आयुर्व्वेदसारेऽपि ।
'कुडवो वागुजीवीजात हरितालपलान्वितः ।
गवां मूत्रेण संपिष्य लेपनात् श्वित्रनाशनम् ॥ ३६ ॥

धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वा च मधुसंयुतम् ।
शङ्खकुन्देन्दुधवलं जयेच्छ्वित्रं न संशयः ॥ ३७ ॥
धात्रीखदिरयोः क्वाथमवल्गुजरजोऽन्वितम् ।
पीत्वा शङ्खेन्दुकुन्दाभं हन्ति श्वित्रं न संशयः॥३८॥
क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे च
गजस्य मूत्रेण बहुश्रुते च ।
द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेत् वीजमवल्गुजस्य ॥
एतद्यदा चिक्कणतामुपैति
तदाशु सिद्धां गुड़िकां प्रकुर्य्यात् ।
श्वित्रं प्रलिम्पेदथ तेन घृष्टं
तदा व्रजत्याशु सवर्णभावम् ॥ ३९ ॥
श्वेतजयन्तीमूलं पीतं पिष्टञ्च पयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा॥४०॥
गुञ्जाफलाग्निचूर्णन्तु लेपितं श्वेतकुष्ठनुत् ।
शिलापामार्गभस्मापि लिप्त्वा श्वित्रं विनाशयेत् ॥
४१ ॥ ४२ ॥
एरण्डतुलसीवीजं वागुजी चक्रमर्द्दकम् ।
तिक्तकोषातकीवीजं क्षाराङ्कोठस्य वीजकम् ॥
गोमूत्रदधिदुग्धैश्च पचेदप्याजमूत्रकैः ।
कल्कं दत्त्वा शिला काशी पथ्या कुष्ठं विड़ङ्गकम्॥
कटुतैलञ्च तत्सिद्धं पाद्गृह्य घृष्ट्वा विलेपनैः ।
पञ्चाननमिदं तैलं श्वेतकुष्ठकुलापहम्" ॥
कटुतैल शं ४ क्वाथएरण्डवीजादीनां मिलित्वा शं २ कल्कशिलाकाश्यादीनां मिलित्वा शं १ ।
इति श्वित्रे पञ्चाननतैलम् ॥ ४३ ॥
"आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित् ॥
एतेनाभ्यञ्जनादेव क्षिप्रं श्वित्रं विनश्यति" ॥
तिलतैल शं ४ पा शं १६ कल्कमिलित शं १ ।
इति आरग्वधाद्यं तैलम् ॥ ४४ ॥
"शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिफला भृङ्गवागुजी ।
भल्लातकं तिलाः कृष्णा निम्बवीजं समं समम् ।
मर्द्दयेद्भृङ्गराजाद्यैः शोष्यं पेष्यं पुनः पुनः ॥
इत्थं कुर्य्यात्त्रिसप्ताहं रसः श्वेतारिको भवेत् ।
मध्वाज्यैर्निष्कमात्रन्तु खादेत् श्वेतं विनाशयेत्"॥
इति श्वेतारिः ॥ ४५ ॥
"पिवति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं
रविकिरणसुतप्तं पामनो यः पलार्द्धम् ।
त्रिदिनतदनुशिक्तः क्षीरभोजी च शीघ्रं
भवति कनकदीप्तिः कामरूपी मनुष्यः" ॥ ४६ ॥
"श्वित्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां
स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ ४७ ॥
धर्म्मसेवी कदुष्णेन वारिणा वागुजीं पिवेत् ।
क्षीरभोजी च सप्ताहात् कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति ॥४८
अवल्गुजवीजकर्षं पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा कार्य्यं सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥ ४९ ॥
छिन्नायाः स्वरसो वापि सेव्यमानो यथावलम् ।
जीर्णे घृतेन भुञ्जीत मुद्गयूषौदनेन च ॥
अपि पूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ॥ ५० ॥

यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा ।
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्ध्वं न संशयः ॥५१॥५२॥
निम्बस्य पत्रं मूलानि सत्वक्पुष्पफलानि च ।
चूर्णितानि घृतक्षौद्रसंयुतानि दिने दिने ॥
लिह्यात् पिवेद्वा मूत्रेण संयक्क्वाथुदकेन वा ।
मदिरामलतोयेन पयसा वा यथावलम् ॥
भुञ्जीत घृतयूषाद्यैः शाल्यन्नं पयसापि वा ।
सर्व्वकुष्ठविसर्पार्शोनाड़ीदुष्टव्रणानपि ॥
कामलाश्च गदानन्यांस्तथा पित्तकफोद्भवान् ।
संवत्सरप्रयोगेण सर्व्ववर्ज्यविवर्ज्जितः ॥
जयत्येतत् पञ्चनिम्बं रसायनमनुत्तमम्" ॥
इति पञ्चनिम्बम् ॥ ५३ ॥
"पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संचूर्ण्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफलात्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारुष्करात्मिकाः॥
विड़ङ्गसारवाराहीलौहचूर्णामृताः समाः ।
हरिद्राद्वयावल्गुजव्याधिघाताः सशर्कराः ॥
कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बस्य मार्कवस्वरसेन च ।
स्निग्धशुद्धतनुर्धीमान् योजयेच्च शुभे दिने ॥
अधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ।
सेव्यमुष्णाम्बुना वापि कोलवृद्ध्या पलं पिवेत् ॥
तिक्तहविषा वक्ष्यमाणपञ्चतिक्तघृतेन ॥
जीर्णे च भोजनं कार्य्यं स्निग्धं लघु हितञ्च यत् ॥
विचर्च्चिकोड़ुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिमालसादि ।
शतारुविस्फोटविसर्पपामां
कुष्ठप्रकोपं विविधं किलासम् ॥
भगन्दरं श्लीपदवातरक्तं
जड़ान्ध्यनाड़ीव्रणशीर्षरोगान् ।
सर्व्वप्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरश्च
सुश्लिष्टसन्धिर्मधुनोपयोगात् ।
ससोपयोगादपि ये दशन्ति
सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः" ॥
इति पञ्चनिम्बः ॥ ५४ ॥
"अमृतायाः पलशतं दशमूल्यास्तथा शतम् ।
पाठामूर्व्वावलातिक्तादार्व्वीगन्धर्व्वहस्तकाः ॥
एषां दशपलान् भागान् विभीतक्याः शतं हरेत् ।
द्वे शते च हरीतक्या आमलक्यास्तथा शतम् ॥
जलद्रोणद्वये पक्त्वा अष्टभागावशेषितम् ।
प्रस्थं गुग्गुलुमाहृत्य प्रस्थार्द्धञ्च घृतं पचेत् ॥
पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुड़ूच्याः सत्त्वमेव च ।
पलत्रयं तथा शुण्ठ्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।
अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तगदेषु च ॥
कामलामामवातञ्च अग्निमान्द्यं भगन्दरम् ।

पीनसञ्च प्रतिश्यायं प्लीहानमुदरं तथा ॥
एतान् रोगान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा" ॥
अमृतागुग्गुलुः । अयं वातरक्ते प्रशस्तः ॥ ५५ ॥
"निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्घटेऽपाम् ।
अष्टांशशेषितरसेन सुनिस्रुतेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः ॥
पाठाविड़ङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-
द्विक्षारनागरनिशामिसिचव्यकुष्ठैः ।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि-
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥
मञ्जिष्ठयातिविषया वरया यमान्या
संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ।
तत् सेवितं विधमति प्रवलं समीरं
सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥
नाड़ीव्रणार्व्वुदभगन्दरगण्डमाला-
जत्रूर्द्ध्वसर्व्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
यक्ष्मारुचिश्वसनपीनसकासशोष-
हृत् पाण्डुरोगगलविद्रधिवातरक्तम्" ॥
इति पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः ॥ ५६ ॥ * ॥
"श्वेतकरवीरमूलं विषांशकं साधितं गोमूत्रे।
चर्म्मदलसिध्मपामाविस्फोटक्रिमिकिटिमजित्तैलम्"॥
तिलतैल ४ शेर, गोमूत्र १६ शेर, श्वेतकरवीर-मूल ४ पल, विष ४ पल । करवीरतैलम् ॥ ५७ ॥
"मृतस्य कृष्णसर्पस्य शिरःपुच्छान्तवर्ज्जितम् ।
अन्तर्धूमं कृतं भस्म वागुजीतैलमिश्रितम् ।
एतेन मर्दनादेव गलत्कुष्ठं विनश्यति" ॥
इति कृष्णसर्पतैलम् ॥ ५८ ॥
"सूतकं गन्धकं कुष्ठं सप्तपर्णञ्च चित्रकम् ।
सिन्दूरञ्च रसोनञ्च हरितालमवल्गुजम् ॥
आरग्वधस्य वीजानि जीर्णताम्रं मनःशिला ।
प्रत्येकं कर्षमेतेषां कटुतैलं पलाष्टकम् ॥
साधयेत् सूर्य्यतापेन सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ।
श्वित्रमौड़ुम्बरं कच्छूं मांसवृद्धिं भगन्दरम् ॥
विचर्च्चिकाञ्च पामानं वातरक्तं सुदारुणम् ।
गम्भीरञ्च तथोत्तानं नाशयेत् यस्य सञ्चयात् ॥
कुष्ठराक्षसनामेदं सवर्णकरणं परम् ।
अश्विभ्यां निर्म्मितं ह्येतत् लोकानुग्रहहेतवे" ॥
इति कुष्ठराक्षसतैलम् ॥ ५९ ॥
"सूतं गन्धं शिला तालं काञ्जिकैर्मर्द्दयेद्दिनम् ।
तल्लिप्तवस्त्रवर्त्तीं तां तैलाक्तां ज्वालयेदधः ॥
स्थिते पात्रे पचेत्तैलं गृहीत्वा लेपयेत्ततः ।
कुष्ठस्थानं विशेषेण सर्व्वकुष्ठं हरत्यलम् ॥
इदं कालानलं तैलं वातकुष्ठे महौषधम्" ॥
"एषां समं काञ्जिकं सर्व्वेषां द्विगुणं तिलतैलम् । कल्कं वस्त्रे संलिप्य संशोष्य वर्त्तीं कुर्य्यात् तां तैलाक्तां सन्दंशिकया ज्वालयित्वा उपरि तैलं दत्त्वा ततः पतितं तैलं अधःपात्रे गृह्णीयात् ततः कुष्ठस्थाने दद्यात्" ॥
इति कुष्ठकालानलतैलम् ॥ ६० ॥
"सिन्दूरामृततालगैरिककणाशाजीगदत्र्यूषणै-
र्त्तालाभ्ररसोनवाग्दहनसुग्धर्कदुग्धैर्निशा।

राजीगन्धकहिङ्गुभिः परिमितैः शुक्त्या पचेत् सार्षपं
तैलं प्रस्थमितं घृतस्य कुडवं पात्रे तथार्कादलम्"॥
कुष्ठाघाया मनःशिला।
'गोमूत्रञ्च तथा विनीय सकलं पूतं श्रृतं रोगिणां
दद्यात् कुष्ठविचर्च्चिकादिषु भिषक् नाम्ना तु मण्डविन्दुकम्'॥ इति मञ्जिष्ठादितैलम्॥ ९१॥
'सर्व्वकुष्ठे सर्व्वव्रणे सर्व्वाङ्गगलिते क्षते।
नक्तमालं हरिद्रे द्वे चार्कं तगरमेव च॥
करवीरवचाकुष्ठं आस्फोता रक्तचन्दनम्।
मालती सिन्धुवारञ्च मञ्जिष्ठा सप्तपर्णकम्॥
एषामर्द्धपलान् भागान् विषस्य द्विपलं तथा।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥
श्वित्रविस्फोटकिटिभकीटलूताविचर्च्चिकाः।
कण्डूकच्छुरिकायाश्च ये व्रणा विषदूषिताः॥
ते सर्व्वे नाशमायान्ति तमः सूर्य्योदये यथा।
विषतैलमिदं नाम्ना सर्व्वव्रणविशोधनम्"॥
इति विषतैलम्॥ ९२॥
"सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपाः कुष्ठमेव च।
करञ्जैडगजाबीजं पत्राण्यारग्वधस्य च॥
विपचेत् सार्षपं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम्।
अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु॥
नीलिका पिडका व्यङ्गा गम्भीरं वातशोणितम्।
कण्डूकच्छुप्रशमनं दद्रुपामानिवारणम्"॥
इति सोमराजीतैलम्॥ ९३॥
"सोमराजीतुलामाघे यथा दद्रुघ्नस्य च।
गोमूत्रस्य तथा पात्रे कल्कं दत्त्वा विचक्षणः॥
विपचेत कार्षिकैर्भागैः कटुतैलाढकं भिषक्।
चित्रकं लाङ्गलाख्या च नागरं कुष्ठमेव च॥
हरिद्रा नक्तमालञ्च हरितालं मनःशिला।
आस्फोतार्ककरवीरं सप्तपर्णञ्च गोमयम्॥
खदिरो निम्बपत्रञ्च मरिचं कासमर्दकम्।
एतानि श्लक्ष्णपिष्टानि कल्कं दत्त्वा विचक्षणः॥
हन्ति सर्व्वाणि कुष्ठानि क्रिमिदुष्टव्रणानि च।
किटिभं दद्रुजातञ्च गात्रवैवर्ण्यमेव च॥
विशीर्णचर्म्ममांसादिदृढीकरणमुत्तमम्।
पामरोगं तथा कण्डूं विसर्पं हन्ति दारुणम्।
ये चान्ये त्वग्गता रोगास्तांस्तु शीघ्रं व्यपोहति"॥
इति बृहत्सोमराजीतैलम्॥ ९४॥
"मरिचालशिलाब्दार्कपयोऽश्वारिजटात्रिवृत्।
शकृद्रसविशालाब्दनिशाद्युकदारुचन्दनैः॥
कटुतैलात् पचेत् प्रस्थं द्विकर्षैर्विषपलान्वितैः।
सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्दद्रुश्वित्रविनाशनम्॥
सर्व्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रशस्यते"॥
इति मरिचाद्यं तैलम्॥ ९५॥
"मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम्॥
विशाला करवीरञ्च हरितालं मनःशिला।
चित्रको लाङ्गलाख्या च विडङ्गं चक्रमर्दकम्॥
शिरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णः स्नुहामृता।
शम्पाको नक्तमालोऽब्दः खदिरं पिप्पली वचा॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत्।
आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम्॥
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
पक्वा तैलवरं ह्येतन्म्रक्षयेत् कुष्ठकान् व्रणान्॥
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च।
वलयः पलितं छाया नीली व्यङ्गं तथैव च॥
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यन्तु दीयते॥
पराभपि जरां प्राप्य न स्तना यान्ति नम्रताम्।
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः॥
त्रिभिरभ्यङ्गैर्गाढ़ं भवेन्मारुतविक्रमः"॥
कटुतैल १६ सेर, गोमूत्र ६४ सेर, कल्कार्थं मरिचादीनां प्रत्येक १ पल, विष २ पल।
इति बृहन्मरिचाद्यं तैलम्॥ ९६॥
"सप्तपर्णस्तथा काली गुडूची पिचुमर्द्दकम्।
शिरीषञ्च महानिम्बा जया तुम्बी मदनी'॥
काली कालया लता॥
'निशादशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्।
तैलप्रस्थं समादाय गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम्॥
आरग्वधो भृङ्गराजो जयाधुस्तूरराजय।
इन्द्राशनाभिखर्ज्जूरं गोमयार्कसुहीच्छदम्॥
तैलतुल्यं प्रदातव्यं स्वरसञ्च पृथक् पृथक्।
महाकालवचा ब्राह्मी तुम्बाभिस्महपुत्रिका॥
कुचेला कुलका राजिर्मेघनामा च यष्टिका।
सम्पाकमर्कक्षीरञ्च कासुन्देश्वरमूलकम्"॥
कासुन्दमूलकं कालकासुन्दामूलम्। कासुन्द खरमर्द्दकमिति क्वचित्पाठः तन्मते ईश्वरमूलस्थाने अपामार्गमूलम्।
"आखु जिङ्गी महानिम्बा विशाला कृमिपत्रकम्।
पूतिकास्फोता मूर्व्वा च सप्तपर्णं शिरीषकम्"॥
कृमिपत्रकं विडङ्गपत्रम्॥
"कुटजं पिचुमर्द्दञ्च महानिम्बं तथैव च।
गुडूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्द्दकम्॥
तुम्बरुभृङ्गपथ्याढ़कन्दकं कटुरोहिणी।
शटीदार्व्वी त्रिवृत् पद्मग्रन्थिकागुरुपुष्करम्॥
कर्पूरं कट्फलं मांसी मुरैलाटरुषाभयम्।
एतेषां कार्षिकैः कल्कैर्नाम्ना कन्दर्प उच्यते॥
अष्टादशविधं कुष्ठं ग्रन्थिरश्मगलं तथा।
हस्तपादाङ्गुलीसन्धिगलितं सर्व्वसन्धिषु॥
अधिकानि च मांसानि यस्य गात्रे भविष्यति।
नासाकर्णास्यवैकल्यमेकाकारवपुस्त्वचम्॥
श्वेतं रक्तं तथा कुष्ठं नानावर्णं विपादिकम्।
श्वित्रं बहुविधञ्चैव वातशोणितमेव च॥
कपालं क्रिमिजं कुष्ठं कण्डूदद्रुविचर्च्चिकाम्।
पामाविस्फोटकादीनि क्रिमिवृद्धिं तथैव च॥
कटीदद्रु मसूरीञ्च किटिभं रक्तमण्डलम्।
कुष्ठमौदुम्बरं पद्मं महापद्मं तथैव च॥
गलगण्डार्व्वुदं हन्याद्गण्डमालां भगन्दरम्।
वातजं पित्तजञ्चैव श्लेष्मजं सान्निपातिकम्॥
एकोल्बणं द्वन्द्वजञ्च कुष्ठं हन्यान्न संशयः"॥
इति कन्दर्पसारतैलम्॥ ९७॥ *॥
"भल्लातकानां पवनोद्धतानां
वृन्तच्युतानाञ्च यदाढकं स्यात्।
तच्चेष्टकाचूर्णकणैर्विघृष्य
प्रक्षालयित्वा विसृजेत प्रवाते॥
शुष्कं पुनस्तद्विदलीकृतञ्च
तत्र पचेदप्सु चतुर्गुणासु।
तत्पादशेषं परिपूतशीतम्
क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत्तु॥
तदर्द्धया शर्करया विकीर्णं
ततः खजेनोन्मथितं विधाय।
तत् सप्तरात्रादुपजातवीर्य्यं
सुधारसादप्यधिकत्वमेति॥
प्रातर्विबुद्धः कृतदेवकार्य्यो
मात्राञ्च खादेत् स्वशरीरयोग्याम्
न चान्नपाने परिहार्य्यमस्ति
न चातपे चाध्वनि मैथुने च॥
यथेष्टचेष्टो विहितोपयोगा
द्भवेन्नरः काञ्चनराशिगौरः।
अनन्यमेधा नरसिंहतेजा
दृष्टेन्द्रियोऽव्याहतबुद्धिसत्त्वः॥
दन्ताश्च शीर्णाः पुनरुद्भवन्ति
केशाश्च शुक्लाः पुनरेव दिव्याः।
नीलाञ्जनालिप्रतिमा भवन्ति
त्वचो विवर्णाः पुनरेव दिव्याः॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
क्रिम्यर्द्दितो भिन्नगलोऽपि कुष्ठी।
सोऽपि क्रमादङ्कुरितायताक्ष
स्तरुर्यथा भाति नभोऽम्बुसिक्तः॥
उद्गान् मयूरान् जयति स्वरेण
बलेन नागांस्तुरगो जवेन।
रसायनस्यास्य नरः प्रसादा-
द्बृहस्पतेरप्यधिकोऽपि बुद्ध्या॥
यस्मान् विशालान् पुनरक्षिदोषान्
स्पृशन्ति शीघ्रं न च नश्यते तु।
कुर्व्वन्निमं कल्पमनल्पबुद्धि
र्जीवेन्नरो वर्षशतानि पञ्च॥
राज्ञा ह्ययं सर्व्वरसायनानां
चकार योगं भगवानगस्त्यः"॥
इति अमृतभल्लातकम्॥ ९८॥
"निम्बं गोपाबला कट्वी भार्गी त्रिफला घनम्।
पर्पटारग्वधानन्तावचाखदिरचन्दनम्"॥
अरग्वधः ह्यकुचबीजम्।
"पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम्।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विडङ्गेन्द्रविषानलम्॥
हस्तिकर्णामृता द्रेका पटोलं रजनीद्वयम्।
कर्णारग्वधसप्ताह्वकृष्णाचेश्वरोबटाफलम्'॥
द्रेका महानिम्बम्। कर्णारग्वधः शोणालिपालमज्जा।
"भूकन्दं द्रवपर्णाञ्च जिङ्गी पम्पाटमूषली।
विश्वकसेना च कैटर्य्यं शरपुङ्खा क्षीरकञ्चुकी॥
एषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्।
अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्॥
भल्लातकसहस्राणि चीर्णि कृत्वाम्भसोऽम्भसि।
चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्॥
तौ कषायौ समानीय वस्त्रपूतौ च कारयेत्।

स्य तु तुला ताभ्यां कषायं विपचेत् भिषक् ॥
ातकसहस्राणां मज्जानं तत्र दापयेत् ।
कटुत्रिफलामुस्तसैन्धवानां पलं पलम् ॥
कस्य पलञ्चैव चातुर्ज्जातं पलांशिकम् ।
र्णं प्रक्षिपेदत्र कन्दकञ्च चतुःपलम् ॥
ग्धभाण्डे विनिक्षिप्य स्थापयेत् कुशलो भिषक् ।
ाभल्लातको ह्येष महादेवेन निर्म्मितः ॥
गतस्तु हितार्थाय जयेच्छीघ्रं न संशयः ।
शत्रमौड़म्बरं दद्रुमृष्यजिह्वं सकाकणम् ॥
ण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा ।
ण्ड कपालं कण्डुञ्च पामानं सविपादिकम् ॥
तरक्तमुदावर्त्तं पाण्डुरोगं व्रणक्रिमीन् ।
र्शांसि षट्प्रकाराणि कासं श्वासं भगन्दरम् ॥
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ।
अनुपाने प्रयोक्तव्यं छिन्नाक्वाथं पयोऽथवा ।
भोजने च सदा भोज्यमुष्णान्नं विशेषतः” ॥
इति महाभल्लातकगुड़ः ॥ ६९ ॥
“कृताशमुखसंशुद्धं पलमेकं रसस्य वै ।
पलं लौहस्य ताम्रस्य पलं भल्लातकस्य च ॥
गन्धकञ्च पलञ्चैकमभ्रकस्य च गुग्गुलोः ।
हरीतकीविभीतक्योश्चूर्णं कर्षद्वयं द्वयोः ॥
अष्टमाषाधिकं तत्र धात्र्याः पाणितलानि षट् ।
घृतं ह्यष्टगुणं लोहात् द्वात्रिंशत्त्रिफलाजलम् ॥
एवं कृत्वा पचेत् पात्रे लौहे च विधिपूर्व्वकम् ।
पाकमेतस्य जानीयात् कुशलो लोहपाकवित् ॥
विबुद्धः प्रातरुत्थाय गुरुदेवद्विजार्च्चकः ।
रक्तिकादिक्रमेणैव घृतभ्रामरमर्द्दितम् ॥
लौहे लौहस्य दण्डेन कुर्य्यादेतद्रसायनम् ।
अनुपानञ्च कुर्व्वीत नारिकेलोदकं पयः ॥
सर्व्वकुष्ठहरं श्रेष्ठं वलीपलितनाशनम् ।
पाण्डुमेहामवातघ्नं वातरक्तरुजापहम् ॥
क्रिमिशोथाश्मरीशूलदुर्नामवातरोगनुत् ।
क्षयं हन्ति महाश्वासमत्यर्थं शुक्रवर्द्धनम् ।
अग्निसन्दीपनं हृद्यं कान्त्यायुर्बलवृद्धिकृत् ॥
विवर्ज्या शाकाम्लमपि स्त्रियश्च
सेव्यो रसो जाङ्गलजाविकानाम् ।
शाल्योदनं षष्ठिकमाज्यमुद्ग-
क्षौद्रं गुड़ः क्षीरमिह क्रियायाम् ॥
शालिश्च गुर्व्वादिहृत्करञ्ज-
शिलाजतुक्षौद्रयुतं पयश्च ।
सर्पिर्युतं भक्षयतो विहङ्गान्
प्रपूर्य्यते दुर्ब्बलदेहधातुः ॥
कृष्णस्य पक्षस्य सिते तु पक्षे
निपश्चरात्रेण यथा शशाङ्कः” ॥
पाकलक्षणं यथा,—
“वस्त्रे निष्पीड़ितं सूक्ष्मे स्थूलतन्तौ घने दृढ़े ।
समुद्रं जायते यत्नं न निःसरति सन्धिभिः ।
न च शब्दायते वह्नौ तदा सिद्धिं विनिर्द्दिशेत्” ॥
इति अमृताङ्कुरलौहम् ॥ ७० ॥
“गन्धकेन हतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत् ।
उपरं पञ्चभागं स्यादमृतञ्च द्विभागिकम् ।
दातव्यं कुष्ठिने सम्यगनुपानस्य योगतः ।
गलिते स्फुटिते चैव विपुले मण्डले तथा ॥
विचर्च्चिकादद्रुपामासर्व्वकुष्ठप्रशान्तये” ॥
इति उदयभास्करः ॥ ७१ ॥
“तालकं वंशपत्राख्यं कुष्माण्डसलिले क्षिपेत् ।
सप्तधा वा त्रिधा वापि दध्नाम्लेन तथैव च ॥
शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत् तण्डुलाकृतिः ।
ततः शरावके यन्त्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
वदरीपल्लवोत्थेन लेपनं कारयेत् ततः ।
अरुणाभमधःपात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य माणिक्याभो भवेद्रसः ।
घृतक्षौद्रेण संमर्द्य खादयेद्रक्तिकाद्वयम् ॥
संपूज्य देवदेवेशं कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ।
स्फुटितं गलितं कुष्ठं वातरक्तं भगन्दरम् ॥
नाड़ीव्रणं व्रणं दुष्टमुपदंशं विचर्च्चिकाम् ।
नासास्यसम्भवान् रोगान् क्षतान् हन्यात् सुदारु-[णान् ।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा” ॥
इति रसमाणिक्यम् ॥ ७२ ॥
“कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्द्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्द्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेत् शुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादश शीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकाद्वयम् ॥
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि रोमविध्वंसनं तथा ।
द्विविधं वातरक्तञ्च नाड़ीदुष्टव्रणानि च” ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७३ ॥
“दद्रुघ्नवाणाङ्घ्रिरसं दत्त्वा तालं सुचूर्णितम् ।
पुनः पुनश्च संमर्द्य शुष्कं कृत्वा पुटे दहेत्” ॥
वाणाङ्घ्रिरसं शरपुङ्खपत्ररसम् ॥
दृढ़स्थाल्यां घृतं क्षारं पालाशञ्चाप्युपर्य्यधः ।
ततो ज्वाला प्रदातव्या दिनरात्रे मृतं भवेत् ॥
शुक्लवर्णो यदा च स्यादग्नौ दत्ते न धूमकम् ।
तदा ज्ञातं मृतं तालं सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥
गलत् कुष्ठं वातरक्तं ताम्रवर्णञ्च मण्डलम् ।
शीतपित्तमहादद्रुकुच्छुन्दरविनाशनम् ।
पथ्यं मसूरचणकं मुद्गसूपं यथेच्छया” ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७४ ॥ अतिदृष्टफलोऽयम् ।
“संमर्द्य तालकं शुष्कं वंशपत्राख्यमुत्तमैः ।
कुष्माण्डनीरे सम्भाव्य त्रिदिनं शोधयेत् पुनः ॥
घृतकन्याद्रवैर्भूयो भावयेच्च दिनत्रयम् ।
संमर्द्य काञ्जिकेनैव दध्नाम्लेन विमर्द्दयेत् ॥
संमर्द्य चूर्णसलिले रसे पौनर्नवे पुनः ।
त्रिदिनं मर्द्दयित्वा तु कारयेत् खटिकाकृतिम् ॥
स्थाल्यां दृढतरायान्तु पलाशक्षारसञ्चयम् ।
उपर्य्यधस्तालकस्य क्षारं दत्त्वा शरावकैः ॥
पिधाय लेपयेत् यत्नात् पूरयेत् क्षारसञ्चयम् ।
पुनरूर्द्ध्वं शरावेण लेपयेत्तत् दृढ़ं ततः ॥
द्वात्रिंशद्यामपर्य्यन्तं वह्निज्वाला प्रदीयते ।
एवं सिद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ॥
द्वयोस्तुल्यं जीर्णताम्रं वालुकायन्त्रगं पचेत् ।
अयं तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि वातशोणितनाशनः ।
रक्तमण्डलमत्युग्रं स्फुटितं गलितं तथा ॥
वक्ररूपं सर्व्वजातं नाशयेदविकल्पतः ।
दुष्टव्रणञ्च वीसर्पं त्वग्दोषञ्च विनाशयेत् ॥
दृष्टो वारसहस्रञ्च रोगनारणकेशरी” ॥
इति महातालकेश्वरः ॥ ७५ ॥
“कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालुकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्द्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्द्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेच्छुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादशशीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकाद्वयम् ।
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनादिकम्” ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७६ ॥
इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठ-चिकित्सा समाप्ता ॥

कुष्ठकेतुः, पुं, (कुष्ठस्तन्नाशकः केतुरिव ।) भूम्याहल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठगन्धि, क्ली, (कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य । समासे इच् ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नः, पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । हन् + टक् ।) हिताबली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नी, स्त्री, (कुष्ठघ्न + स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वाकुची । अस्याः पर्य्याया यथा ।
“अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमापूति फलीति च ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्या व्यवहारो यथा—
“कुटजाग्निनिम्बवृषतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।
सिद्धा मधु-घृतयुक्ताः कुष्ठघ्नीर्भक्षयेदभयाः” ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १९ अध्याये ॥)

कुष्ठनाशनः, पुं, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + णिच् + ल्युः ।) वाराहीकन्दः । गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः । क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनाशिनी, स्त्री, (कुष्ठं नाशयतीति । नश + णिच् णिनिः । स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् ।) सोमराजिः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठलं, क्ली, (कु कुत्सितं स्थलम् । अम्बष्ठादित्वात् षत्वम् ।) कुत्सितस्थलम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

कुष्ठसूदनः, पुं, (कुष्ठं सूदयति नाशयतीति । सूदि + ल्युः ।) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(आरग्वधशब्दे गुणपर्य्याया अस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुष्ठहन्ता, [ऋ] पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । कुष्ठ + हन् + तृच् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठहन्त्री, स्त्री, (कुष्ठहन्तृ + स्त्रियां ऋदन्तात् ङीप् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः । हाकुच इति भाषा ॥

कुष्ठहृत्, पुं, (कुष्ठं हरतीति । कुष्ठ + हृ + क्विप् तुगागमश्च ।) खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुष्ठारिः, पुं, (कुष्ठस्य अरिः शत्रुः नाशक इत्यर्थः ।)

तिटखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पटोलः । आदित्यपत्र । खदिरः । गन्धक । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुष्ठी, [न्] त्रि, (कुष्ठः अस्यास्तीति । कुष्ठ+इनि ।) कुष्ठरोगयुक्त । (यथा, मनु । ३ । ७ ।
'क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च' ॥)

कुष्माण, स्त्री, (कुष+"कुटिकुषिभ्यां क्मनन्" । उणां ४ । १४६ । इति क्मनन् ।) छिद्रम् । विकसितम् । इत्युणादिकोष ॥

कुष्माण्ड, पुं स्त्री, शिवस्य गणदेवताभेद । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । १३ ।
"कुष्माण्डा विविधै रूपै रुद्रैश्च महामुने ! ।
समाधिभङ्गमत्यन्त व्याख्याः कर्त्तुमातुरा ॥")
भूमिविशेष इति मेदिनी । (कुष्माण्डाकारत्वात् शिवगणभूमयोस्तथात्वम् ॥ कु ईषत् उष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य ।) स्वनामख्यातलताविशेष । कुमडा इति कोहडा इति च भाषा । तत्पर्याय । पुष्पफल २ त्रिमिष ३ ग्राम्यकर्कटी ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कुष्माण्डक ५ कर्कारु ६ । इत्यमरः ॥ पुष्पफल ७ । इति रत्नमाला ॥ कुष्माण्डी ८ कर्कोटिका ९ कुम्भाण्डी १० बृहत्फला ११ सुफला १२ कुम्भफला १३ नागपुष्पफला १४ शुभ्री १५ कूष्माण्ड १६ शिलिवृन्तक १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुष्माण्डक १८ । इत्यमरटीका ॥

अपि च ।
'कुष्माण्ड स्यात् पुष्पफल पीतपुष्प बृहत्फलम् ।
कुष्माण्ड बृंहण वृष्य गुरुपित्तास्रवातनुत् ॥
बाल पित्तापह शीत मध्यम कफकारकम् ।
वृद्ध नातिहिम स्वादु सक्षार दीपन लघु ।
वस्तिशुद्धिकर चेतोरोगहृत् सर्वदोषजित्' ॥ *॥

अथ कोहण्डी ।
'कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता ।
कर्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरु ।
पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्" ॥
इति भावप्रकाश ॥ अस्य मज्जगुणा । मूत्राघातप्रमेहकृच्छ्राश्मरीनाशित्वम् । विण्मूत्रग्लपनत्वम् । तृष्णाविशमनत्वम् । जीर्णाङ्गपुष्टिप्रदत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । स्वादुतरत्वम् । अरोचकहरत्वम् । बलकारित्वम् । पित्तापहत्वम् । वल्लीफलानां मध्ये प्रवरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ तस्य बालफलगुणा । पित्तहरत्वम् । मध्यमफलगुणौ । कफकारित्वम् । अतिगरवधारित्वम् ॥ पक्वफलगुणाः । लघ्वाकित्वम् । उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । वस्तिशोधनत्वम् । सर्व्वदोषनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । चित्तविकारिणां पथ्यत्वञ्च ॥ अस्य नाडिकागुणा । क्षारत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् रुच्यत्वम् । रुचिकारित्वम् । वायुकफाश्मरीशर्कराराेगनाशित्वञ्च । अस्य मज्जगुणा । शुक्रकारित्वम् । पित्तनाशित्वम् । वस्तिशोधनत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

कुष्माण्डक, पुं (कुष्माण्ड+स्वार्थे कन् ।) कुष्माण्ड । इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"घृते तप्ते विनिक्षिप्य स्वरसात् कुष्माण्डसम्भवात् ।
वार्त्ताकुविधिना कुर्य्यात् मनोहरकलादिकम् ॥
वेसवाराग्नितग्नेन घृते तलनपूर्व्वकम् ।
कुष्माण्डक फल सिद्ध विद्धि सुस्वादु सुन्दरम्" ॥
नागविशेष । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ११ ।
"नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः" ॥)

कुष्माण्डी, स्त्री, (कुष्माण्ड+स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) उमा । (मन्त्रिणा ।) ओषधी । इति हेमचन्द्रः ॥ कर्कारु । इति राजनिर्घण्ट ॥ यागक्रियाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुस इ कि भासने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-अक०-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कुंस्यते । कि कुंसयति कुंसति । भासन दीप्तिः । इति दुर्गादास ॥

कुस य इर श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) य, कुस्यति बाला कान्तम् । इर्, अकुसत् अकोसीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादास ॥

कुसम, क्ली, (कुस्+कमच् ।) कुसुमम् । इत्यमरटीका ॥

कुसितः, पुं, (कुस+"कुसेरुम्भोमेदेताः" । उणां ४ । १०६ । इति इतः ।) जनपदः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुसितायी, स्त्री, (स्त्रीत्वे "वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः" ।४।१।३७। इति प्रकृतेरैकारादेशो ङीष् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधरः ॥

कुसिम्बी, स्त्री (कौ पृथिव्यां शिम्बीति ख्याता । पृषोदरात् न ।) शिम्बी । इति राजनिर्घण्ट ॥
("कुसिम्बिवल्लीप्रभवास्तु शिम्बा" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसीदं, क्ली, (कुस+"कुसेरुम्भोमेदेताः" उणां । ४ । १०६ । इति ईदप्रत्यय । अत्र सूत्रे तृतीयप्रत्ययो ऽस्मादिर्दीर्घादिरिति तन्त्रेणोपात्तः । वृषाकप्यग्नीति सूत्रे ऽन एवेति हरिकारहरदत्तादयः । यद्वा कुत्सित निःस्वजनप्रवृद्धिदानेनेत्यर्थं सीदन्ति अधोमर्गं यत्र । पृषोदरात् साधु । यथा वृहस्पत्युक्तौ "कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते । चतुर्गुणं चाष्टगुणं कुसीदाख्यमतः स्मृतम्" ॥) ऋणदानजीविका । वृद्ध्याजीवनम् । सुद बाढ़ि दषोया इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । अर्थप्रयोगः १ वृद्धिजीविका २ । इत्यमरः । २ । ९ । ४ ॥ यथा,—
"कुसीदकृषिवाणिज्य प्रकुर्व्वीतास्वयङ्कृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नेनसा युज्यते द्विजः ॥
बहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
सर्व्वेषामपि चैतेषां कुसीदमधिक विदुः ॥
अनावृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः ।
कृष्यादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते ॥
शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा ।
उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धते न निवर्त्तते ॥
देशं गत्वा तु ये केचित् नानावर्णोपजीविनाम् ।
कुसीद सञ्चितं मध्यक अभिलाषस्यैव जायते ॥
अभ्यर्च्चयेत् पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ।
ते तस्मात् तद्दोष शमयन्ति न संशयः ॥
वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्र गां काञ्चनादिकम् ।
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च ॥
पण्येभ्यो विंशति दत्त्वा पशुसर्वादिकं शतम् ।
पादेनापस्य पारक्य कुर्य्यात् सञ्चयमात्मवान् ॥
अर्द्धेन चात्मभरण नित्यनैमित्तिकान्वितम् ।
पादञ्च प्राग्भागस्य मूलभूत विवर्द्धयेत् ॥
विद्या शिल्प भृति सेवा गोरक्ष विपणि कृषि ।
वृत्तिर्भैक्ष्य कुसीदञ्च दश जीवनहेतव" ॥
इति मार्कण्डे २१५ अध्याय ॥ * ॥ गौतम ।
"कृषिगोरक्षवाणिज्यश्वापाय स्वत कुसीदञ्चेति ।
कुसीदस्य पृथक् ग्रहण स्वयङ्कृतस्याभ्यनुज्ञानार्थम्" ॥
कुसीद वृद्धिकर्म्मेति प्रदेशान्तरेऽभिधानात् इति कल्पतरु ॥ वृहस्पतिः ।
"कुसीद कृषिवाणिज्य प्रकुर्व्वीतास्वयङ्कृतम् ।
आपत्काले स्वय कुर्व्वन् नैनसा युज्यते द्विज ॥
अभ्यर्च्चयः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ।
ते तस्मात्तस्य त दोष शमयन्ति न संशय ॥
वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम् ।
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च ॥
पण्येभ्यो विंशक दत्त्वा पशुस्वर्णादिक शतम् ॥
वणिक् कुसीददोष स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात् ।
राज्ञे दत्त्वा तु षड्भाग देवतानाञ्च विंशकम् ॥
त्रिंशद्भागञ्च विप्राणां कृषि कृत्वा न दोषभाक्" ॥
तथा, मनु ।
"अशीतिभाग गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिक शतात् ।
द्विक शत वा गृह्णीयात् सता धर्म्ममनुस्मरन् ॥
द्विक शतञ्च गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ।
शतकार्थमसौ अशीतिभाग विंशति सयात्" ॥
द्विक प्रदायवयम् । एवविधनियममतिक्रम्य अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः स्वाच्छन्द्येन अत्र चरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् । आपदि तु स्वयकरण नियमातिक्रमे च न दोष । इति प्रायश्चित्तविवेक । इत्याद्विकाचारतत्त्वम् ॥ कुसीदिके त्रि । इति मेदिनी ॥

कुसीदायी, स्त्री, (कुसीदः कुसीदजीवी तस्य पत्नी । मुग्धबोधमते ईप् ऐङ् च । पाणिन्यादिमते तु कुसितकुसिदशब्दाभ्यां क्रमेणाभ्यामेव ङीप् ऐङ् इति विशेष । तदा 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्त" । ४ । १ । ३७ । इति प्रकृतेरैकारादेशो ङीप् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधरः ॥

कुसीदिक, त्रि, (कुसीद वृद्ध्यर्थं द्रव्य कुसीदं तत् प्रयच्छति । "कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ" । ४ । ४ । ३१ । इति ष्ठन् ।) वृद्धिजीवी । तत्पर्य्यायः । वार्द्धुषिक २ वृद्ध्याजीव ३ वार्द्धुषिः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ५ ॥ कुसीदः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुसीदी ६ । यथा, आह्निकतत्त्वे ।
"वणिक कुसीददोष स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्" ॥

कुसुम, क्ली, ('कुसेरुम्भोमेदेताः ' । उणां ४ । १०६ । इति उम । निपातनात् गुणाभाव ।) पुष्पम् । (यथा ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ४ ।

"वापीजलानां मणिमेखलानां
शशाङ्कभासां प्रमदाजनानां ।
चूतद्रुमाणां कुसुमान्वितानां
ददाति सौभाग्यमयं वसन्तः" ॥
फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुलभत्वादिकं यथात्र दर्शितं यथा वृहत्संहितायां २९ अध्याये ।
"फलकुसुमसम्प्रवृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम् ।सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि शस्यानाम्" ॥
केन कास्य वृद्धिर्ज्ञेया तदाह ।
"शालेन कलमशालीरक्ताशोकेन रक्तशालिश्च ।
पाण्डूकः क्षीरिकया नीलाशोकेन सूकरकः ॥
न्यग्रोधेन तु यवकस्तिन्दुकवृद्ध्या च षष्टिको भवति ।
अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानाम् ॥
जम्बूभिस्तिलमाषाः शिरीषवृद्ध्या च कङ्गुनिष्पत्तिः ।
गोधूमाश्च मधुकैर्यववृद्धिः सप्तपर्णेन ॥
अतिमुक्तककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपान् वदेदसनैः ।
वदरीभिश्च कुलत्थांश्चिरविल्वेनादिशेन्मुद्गान् ॥
अतसीवेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः ।
तिलकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेङ्गुदेन शणः ॥
करिणश्च हस्तिकर्णैरादेश्या वाजिनोऽश्वकर्णेन ।
गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं भवति ॥
चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पच्च बन्धुजीवेन ।
कुरुवकवृद्ध्या वज्रं वैदूर्य्यं नन्दिकावर्त्तैः ॥
विद्याच्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥
श्रेष्ठी सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः ।
सौगन्धिकेन बलपतिरर्केण हिरण्यपरिवृद्धिः ॥
आम्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं पीलुभिस्तथारोग्यम् ।
खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्ज्जुनैः शोभना वृष्टिः ॥
पिचुमर्द्दनागकुसुमैः सुभिक्षमथ मारुतः कपित्थेन ।
निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन ॥
दूर्व्वाकुशकुसुमाभ्यां भिक्षुर्वङ्गिश्च कोविदारेण ।
श्यामालताभिवृद्ध्या बन्धक्यो वृद्धिमायान्ति" ॥)
फलम् । स्त्रीरजः । (यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
"यदा नार्य्याः पितुर्गेहे कुसुमस्तनसम्भवः" ।)
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥

कुसुमपुरं, क्ली, (कुसुमाख्यं पुरम् ।) पुरविशेषः । पाटना इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पाटलिपुत्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुद्राराक्षसे २याङ्के । "सखे ! विराधगुप्त ! वर्णयेदानीं कुसुमपुरवृत्तान्तशेषं अपि क्षमन्ते कुसुमपुरनिवासिनोऽस्मदुपजापं चन्द्रगुप्तप्रभृतयः" ॥)

कुसुममध्यं, क्ली, (कुसुमं मध्ये अभ्यन्तरे यस्य ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । चालिता गाछ इति भाषा ॥

कुसुमाञ्जनं, क्ली, (कुसुमाकारमञ्जनं शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) कुसुमाकाररीतिमलसम्भवमञ्जनम् । तत्पर्य्यायः ।पौष्पकम् २ रीतिपुष्पम् ३ पुष्पकेतु ४ । इत्यमरः । २ । ९ । १०३ ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पुष्पाञ्जनशब्दे मन्तव्यौ ॥

कुसुमात्मकं, क्ली, (कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य । कप् ।) कुङ्कुमम् । इति हारावली ॥

कुसुमाधिपः, पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिपः श्रेष्ठः ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चम्पकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कुसुमाधिराट्, [ज्] पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिराजते दूरव्यापिसुगन्धित्वात् । अधि + राज् + क्विप् ।) चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुसुमायुधः, पुं, (कुसुमानि आयुधानि अस्त्राणि यस्य ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले ३याङ्के ।
"भगवन् मन्मथ ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सतस्तैक्ष्ण्यमेतत्" ॥ तथा, कुमारे च । ४ । ४० ।
"कुसुमायुधपत्नि ! दुर्लभ-
स्तव भर्त्ता न चिराद्भविष्यति" ॥ इति ॥)

कुसुमालः, पुं, (कुसुमवत् लोभनीयं द्रव्यादिकं आलाति सम्यक् अगोचरेणैव गृह्णाति । आ + ला + कः ।) चौरः । इति हारावली ॥

कुसुमासवं, क्ली, (कुसुमानां तद्रसानां आसवम् मद्यम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुसुमेषुः, पुं, (कुसुमानि इषवो वाणा यस्य ।) कामदेवः । इत्यमरः ।१।१।२७ ॥ (यथा, माघे । ८।७० ।
"स्वच्छाम्भः स्नपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्वितीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः" ॥)

कुसुम्भं, क्ली, (कौ पृथिव्यां सुम्भति शोभते दीप्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । कु + सुभि + अच् इतित्वात् नुम् ।) स्वर्णम् । इति मेदिनी ॥ पुष्पविशेषः । कुसुमफुल इति भाषा ॥ (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ६ ।
"कुसुम्भरागारुणितैर्दुकूलै-
र्नितम्बबिम्बानि विलासिनीनाम् ।
तन्वंशुकैः कुङ्कुमरागगौरै-
रलङ्क्रियन्ते स्तनमण्डलानि" ॥)
तत्पर्य्यायः । कमलोत्तमम् २ वह्निशिखम् ३ महारजनम् ४ । इत्यमरः ।२।६।१०६ ॥ पावकम् ५ पीतम् ६ महोत्तरम् ७ रक्तम् ८ लोहितम् ९ वस्त्ररञ्जनम् १० अग्निशिखम् ११ । अस्य शाकगुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विण्मूत्रदोषमदनाशित्वम् । दृष्टिप्रसादनत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । अग्निदीप्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । कफवायुनाशित्वम् । पित्तकारित्वञ्च । तत्तैलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कृमियक्ष्मामलनाशित्वम् । तेजोजनकारित्वञ्च । घर्षणेनास्य गुणाः । त्रिदोषकारित्वम् । पुष्टिबलक्षयकण्डूकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम्भशाकभक्षणे निषेधमाह तिथितत्त्वधृतशङ्खवचने यथा,—
"कुसुम्भं नालिकाशाकं वृन्ताकं पूतिकां तथा ।
भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः" ॥)

कुसुम्भः, पुं, ("कुसेरुम्भोमेदेताः" । उणां ।४।१०६ । इति उम्भ प्रत्ययः ।) कमण्डलुः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३६ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ५२ ।
"क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्" ॥)
महारजनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम फुल इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया यथा ।
"महोत्तमविकाशः स्यात् कुसुम्भः शरटस्तथा" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य गुणाश्च यथा ।
"कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो
विदाहिभावादहितः कुसुम्भः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसूः, पुं, (कुस् + कूप्रत्ययः ।) किञ्चुलुकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुसूलः, पुं, (कुस् + कूलच् । यद्वा कुशूलः निपातनात् सत्वम् ।) कुशूलः । इति कटशब्दार्थे भरतः ॥

कुसृतिः,स्त्री,(कुत्सिता सृतिः उपायः व्यवहारो वा ।) शाठ्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३० । इन्द्रजालम् । इति हेमचन्द्रः । (कर्म्मधारये कुत्सितपथः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ कुत्सिता सृतिराचारो यस्येति विग्रहे, दुराचारे च ।
यथा, भागवते ८ । २३ । ७ ।
"वाक्षादयं कुसृतयः खलयोनयस्ते
दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः" ॥)

कुस्तुभः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नोति । स्तुम्भ + मूलविभुजादित्वात् कः ।) विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ (समुद्रः । तस्येदं अण् कौस्तुभम् इति शब्दार्थचिन्तामणिः ।

कुस्तुम्बरी, स्त्री, (कुत्सिता तुम्बरी । पृषोदरात् सुट् साधुः ।) धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ।
"आर्द्रां कुस्तुम्बरीं कुर्य्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ।
सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशिनी" ॥)

कुस्तुम्बुरु, क्ली, (कुत्सितं तुम्बति अर्द्दयति यत् । तुबि अर्द्दने + बाहुलकात् उरुप्रत्ययः । जातिनिर्द्देशात् सुट् ।) धन्याकम् । इत्यमरः ।२।९।३८ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम् ।
धन्या कुस्तुम्बुरी चान्या वेसनोया वितुन्नकम्" ॥)
(पुं, यक्षविशेषः । यथा, महाभारते ।२।१०।१५ ।
"कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः ।
एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः" ॥)

कुस क ङ मतीच्छिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) कुस्मिति च । (अत्र ककं) ऊखी दन्त्योपधः । मतीच्छितं बुद्धिपूर्व्वकदर्शनम् । कुस्मित् कुत्सितमीषद्धास्यम् । क ङ, कुस्मयते जनः । बुद्धा पश्यति कुत्सितं स्मयते वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुह त् क ङ विस्मापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऊखी । विस्मापनमन्यतो विस्मयोत्पादनम् । ङ कुहयते । कुहकेनेन्द्रजालिको लोकं विस्मापयति इत्यर्थः । ख्यातां कुहयते विस्मापयते हेतुतो मयमिति भट्टमल्लदर्शनादिस्मापने इति पाठ इत्येके । इति दुर्गादासः ॥

कुह, व्य, ("वा ह च छन्दसि" ।५।३।१३ ।

इति ह्र । "कु तिहो" । ७।२।१०४।इति किम कु ।) कुत्र । वैदिकप्रयोगोऽयम् । इति व्याकरणम् ।
(यथा, ऋग्वेदे २ । १२ । ५ । "यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेतिघोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्" ॥)
कुह, पु, (कुहयति विस्मापयति ऐश्वर्य्यप्रभावेन यः । कुह + णिच् + अच ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । (स्त्री,माया। कुहकम् । यथा, रामायणे ३।६०।२७ सत्सुष्वपवर्गोऽद्य लोकयात्रा प्रवाहते ।
"अकुह श्रद्धधान सन् कार्य्याकार्य्यविचक्षणः" ॥)
कुहक, क्ली, (कुह + "बहुलमन्यत्रापि" । उणा २ । ३७ इति क्वुन् ।) माया ।
(यथा, भागवते । १ । १ । १ ।
"जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः । तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि" ॥) तत्पर्य्यायः । इन्द्रजालम् २ जालम् ३ कुसृतिः ४ । तद्युक्ते त्रि । तत्पर्य्यायः । धूर्त्तः २ वञ्चकः ३ ग्रसकः ४ दाण्डाजिनिकः ५ मायी ६ जालिकः ७। इति हेमचन्द्रः । दाम्भिकः । इत्युणादिकोषः । (सर्पविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे १ । २१ । २८ ॥
"इत्युक्तास्तेन ते सर्वा कुहकास्तस्य कान्यकाः । यद्गन्त समस्तेषु मार्गेष्वतिवियोन्यया" ॥)
कुहकजीवी, [न्] त्रि, (कुहकेन इन्द्रजालविद्यया जीवति जीवनयात्रां सम्पादयतीति । कुहक + जीव + णिनि ।) मायाजीवी । इति महाभारतम् । वाजिकर इति भाषा ॥ (सर्पजीवि । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः । साफुडे इति भाषा ॥)
कुहकस्वन, पु, (कुहकः विस्मापकः स्वनः शब्दो यस्य ।) कुक्कुटपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
कुहकस्वर, पु, (कुहकः विस्मापकः स्वरो यस्य ।) कुक्कुटः । इति हारावली ॥
कुहका, पु, तालभेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं ताले कुहकसञ्जके" ।
कुहन, क्ली, (कु ईषत् प्रयत्नेन हन्यते इति । हन् + कर्म्मणि अप् ।) मृद्भाण्डविशेषः । काचभाजनम् । (कुत्सितनाचारेण हन्तीति । हन् + अच्) ईर्ष्यालौ त्रि । इति मेदिनी ॥
कुहन, पु, (कुं पृथ्वीं भूमिं वा हन्ति खनतीत्यर्थः । हन् + अच् ।) मूषिकः । (कौ पृथिव्यां कुत्सितं वा हन्ति दशतीति । हन् + अच् ।) सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥
कुहना, स्त्री, (कुह + "त्रासश्रन्थो युच्" । ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) दम्भचर्य्या । इति मेदिनी ॥ लोभात्मिथ्येर्य्यापथकल्पना । इत्यमरः । २ । ७ । ५३ ॥ अर्थलिप्सया मिथ्याचारभेदस्य सम्पादना । दम्भमायाहृतध्यानमौनादि । अर्थलिप्सया धर्म्मा अवग इत्यन्ये । इति भरतः ॥
कुहनिका, स्त्री, (कुह + युच स्वार्थे क टाप् अत इत्वम् ।) कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥
कुहर, क्ली, (कुं भूमिं हरतीति । कु + हृ + अच ।) गह्वरम् । छिद्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, प्रसन्नराघवे ।
"तैं कि मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीया करा" ॥) कर्णं कण्ठशब्दः । गलः । अन्तिकम् । इत्यजयपालः ॥
कुहर, पु, (कुह विस्मापने + क । कुह विस्मापनं भयमित्यर्थः रातिः ददाति भयं जनयतीति भावः । रा + क ।) नागविशेषः । इति मेदिनी ॥
कुहरित, क्ली, (कुहरयति कण्ठशब्दं करोति । कुहर + क्वतौ णिच् + भावे क्त ।) पिकालापः । रतिध्वनिः । इति मेदिनी ॥ रटितम् । इति विश्वः ॥
कुहलि, पु, (कु + हलि + इन् ।) पूगपुष्पिका । इति त्रिकाण्डशेषः । पान इति भाषा ॥
कुहा, स्त्री, (कुह + क टाप् च ।) कटुकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(वदरी । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणाद्यास्ते वदरशब्दे ज्ञेया ॥)
कुहु, स्त्री, (कुह + मृगय्वादित्वात् कु ।) कुहू । इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते ।
"कोकिलाना कुहुरवे सखे श्रुतिमनोहरे" ॥)
कुहू, स्त्री, (कुह + वाहुलकात् कूप्रत्ययः ।) नष्टेन्दुकलामावास्या । इत्यमरः । १ । ४ । ९ ॥
(यथा, श्रुतौ । "द्वे ह वा अमावास्ये या पूर्व्वामावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति" ॥) व्यासमाह कालमाधवीये व्यासः ।
"दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता" ॥ मतान्तरे तु ।
"तिथिच्छये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता । वाङ्गल्येपि कुहूर्ज्ञेया वेदवेदान्तवेदिभिः" ॥ तत्र आज्ञाधिकारिभेदमाह । यथा जावालिः ।
"अपराह्नद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिच्छये । आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता" ॥ आदिशब्दात् स्त्रीशूद्रयोरपि ग्रहणं यथाह शौनकिः ।
"सिनीवाली द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पितृकर्म्मणि । स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्य्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः" ॥ तदधिष्ठात्री देवपत्नी । यथा, निरुक्ते ।
"सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति" ॥ सा च अङ्गिरसः सुता । यथाह भागवते ४ । १ । २९ ।
"श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः । सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा" ॥) कोकिलालापः । इति मेदिनी ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती ६३० ।
"केनाधावि पिकानां कुहू विहायेतरः शब्दः" ॥)
कुहूकण्ठ, पु, (कुहूरिति शब्दः कण्ठे यस्य ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुहूमुख, पु, (कुहूरिति शब्दः मुखे यस्य ।) कोकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुहूरव, पु, (कुहूरिति रवो यस्य ।) कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः । (यदुक्तम् ।
"पिक ! विधुतव हन्ति सम तम स्तमपि चन्द्रविरोधिकुहूरव" ॥)
कुहुल, क्ली, (कुह + उलकप्रत्ययः ।) सशल्यभूगर्त्तः । इति जटाधरः ॥
कुहेडिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडते वेष्टते नेत्रं येऽस्याम् । हेड ऊ वेष्टने + इन् तत स्वार्थे कन् तत टाप् ।) कुज्झटिका । इति भूरिप्रयोगः ॥
कुहेडी, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रमस्याम् । हेड वेष्टने + "सर्व्वधातुभ्य इन्" ४ । ११७ । इति इन् । तत कृदिकारान्तात् ङीष् ।) कुहेडिका । इति शब्दमाला ॥
कुहेलिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रमस्याम् । हेडवेष्टने + इन् । तत स्वार्थे कटाप् । डस्य लत्वम् ।) कुज्झटि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कू ङि ङ आर्त्तस्वरे । इति कविकल्पद्रुमः । (तु आत्म-अक-सेट् ।) ङि ङ कुवते अकुविष्ट । इति दुर्गादासः ॥
कू ञ ग शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-पर-अक-सेट् ।) ञ ग कूनाति कुनीत । कूनातम्यमिति जैमिनिः । दन्त्यनोपधोऽपि । नकररहितो ऋकारान्त इति रमानाथः । दीर्घान्तः कौमरा । इति दुर्गादासः ॥
कू, स्त्री, (कूनाति शब्दायते इति । कू + क्विप् ।) पिशाची । इति शब्दमाला ॥
कूकुर, त्रि, (कू शब्दे भावे क्विप् । कुं शब्दं कीर्त्तिरित्यर्थं कुं भूमिं अलङ्कारस्वरूपां यावत् ददातीति । कूकु + दा + क ।) सत्कृत्य कन्या यो ददाति सः । इत्यमरः । ३ । १४ ॥
कूच, पुं, (कु शब्दे "कुवश्चट् दीर्घश्च" । उ ४ । ९९ । इति चट् दीर्घश्च ।) स्तनः । इत्युणादिकोषः ॥
कूचिका, स्त्री, (कूच + टित्वात् ङीप् । स्वार्थे कन् ।) तूलिका । इति हेमचन्द्रः ॥
कूज त्विकूने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा पर अ सेट् ।) दीर्घी । त्विकूनमव्यक्तशब्दः । कूजति कोकिलः । इति दुर्गादासः ॥
कूजित, क्ली (कूज + भावे क्त ।) पक्षिध्वनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे १ । ३ । २ ।
"ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे" ॥
कूट क ङ अप्रसादाप्रदौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा आत्म अक सेट ।) अप्रदा दानाभावः । ङ कूटयते खलः स्फुटमर्थं प्रसन्नं न करोति किञ्चिन्न ददाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
कूट तृ क दाहे । मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्तचुरा पर सक सेट् ।) दीर्घी । अचकूटत् । इति दुर्गादासः ॥
कूट, पुं, (कूटयति दग्धीकरोति शापप्रभावेन सपराधान् इति । कूट दाहे + णिच् + अच् ।) अगस्त्यमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कूटः, पुं, स्त्री, (कूट्यते दातुं न शक्यते स्थावरत्वादिति। कूट अप्रदाने + कर्म्मणि घञ्।) गृहम्। इति शब्दरत्नावली॥

कूटः, पुं, क्ली, (कूट + घञ्।) निश्चलः। राशिः। (यथा, रामायणे। १।१४।१५।

"अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्व्वतोपमाः"।)

लौहमुद्गरः॥ (यथा, भागवते। ४।२५।८।

"एते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव।
संपरेतमयःकूटैश्छिन्दन्त्युत्थितमन्यवः" ॥)

माया। (यथा, महाभारते वनपर्व्वणि।

"नैव धर्म्मेण तद्राज्यं नार्ज्जवेन न चौजसा।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्य्योधनेन वै" ॥)

पर्व्वतशृङ्गम्। (यथा, महाभारते आनुशासनिके।

"अक्षौणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते" ॥)

तुच्छः। सीरावयवः। यन्त्रम्। फाँद इति भाषा। (यथा, रामायणे।

"वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा" ॥)

अनृतम्। इति मेदिनी॥ भग्नशृङ्गवृषः। इति हेमचन्द्रः॥ कैतवम्। इत्यमरः। ३।३।३६॥ (यथा, भागवते। ६।५।१०।

"वाचः कूटन्तु देवर्षेः स्वयं विमम्रशुर्धिया" ॥

तद्वति त्रि। यथा, मनुः। ७।९०।

"न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून्" ॥

मिथ्याभूते त्रि। यथा, याज्ञवल्क्यः।

"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः" ॥

पुरद्वारम्। यथा, महाभारते। ४।५।१४।

"इयं कूटे मनुष्येन्द्र! गहने महती शमी।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः" ॥

अत्र कूटशब्दस्तु टीकाकृन्मतभेदेन अर्थान्तरेऽपि वर्त्तते। अग्रभागमात्रम्। यथा, रामायणे।

"किरीटकूटैर्ज्वलितं शृङ्गारं दीप्तकुण्डलम्" ॥

भागवते च। ३।१३।२९।

"स वज्रकूटाङ्गनिपातवेग-
विशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान्।
उत्सृष्टदीर्घोर्म्मिभुजैरिवार्त्त-
श्चुक्रोश यज्ञेश्वर! पाहि मेति" ॥)

कूटकं, क्ली, (कूट + संज्ञायां कन्।) फालम्। इत्यमरः। २।९।१३॥

कूटकः, पुं, (कूट + ण्वुल्।) कावरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, भागवते। ५।१९।१७।

"भारते ऽस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः"।
"त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लकः सह्यः" इति॥)

कूटकृत्, पुं, (कूटं करोतीति। कूट + कृ + क्विप् तुगागमश्च।) शिवः। कायस्थः। इति त्रिकाण्डशेषः। कितवे, त्रि॥ (तुलाकर्म्मणि कैतवकारी। यथा, याज्ञवल्क्यः। २।२४३।

"तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च" ॥)

कूटजः, पुं, (कूटे पर्व्वते एव जायते। जन + डः।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुटजशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कूटपूर्व्वं, पुं, हस्तिनां त्रिदोषजज्वरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कूटपर्व्वोऽपि क्वचित्पाठः॥

कूटपालकः, पुं, (कूटं मृत्स्तोमं पालयतीति। पालि + ण्वुल्।) कुलालस्य पचनम्। कुमारेर पोयान् इति भाषा। पित्तज्वरः। इति हारावली॥

कूटयन्त्रं, क्ली, (कूटं कैतववत् यन्त्रम्।) आमिषं दत्त्वा मृगपक्षिबन्धनार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते तत्। फाँद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उन्माथः २। इत्यमरः। २।१०।२६॥

कूटशाल्मलिः, पुं, (कूटः शाल्मलिः।) शाल्मलिविशेषः। काशिमाला इति ख्यातः। कुत्सितशाल्मलिः अन्तशाल्मलिर्वा। इत्यन्ये। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। रोचनः २। इत्यमरः। २।४।४७॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते। कूटशाल्मलिरिव इति व्युत्पत्त्या यमस्य गदायाः गौणी संज्ञा। यथा, रघौ १२।९५।

"अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत्" ॥

नरकस्थकण्टकाचितलौहशाल्मलिवृक्षविशेषः। स च दुरारोहः। यथा, महाभारते १८।३।४।

"नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्म्मिणाम्।
नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह" ॥)

राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ रोहितकशब्दे द्रष्टव्यौ॥

कूटसंक्रान्तिः, स्त्री, अर्द्धरात्रातीते सूर्य्यस्य राश्यन्तरगमनम्। यथा,—

"संक्रान्तिर्द्विविधा यत्र पूर्व्वं तत्र परित्यजेत्।
कर्त्तव्यं कूटसंक्रान्त्यां स्नानदानतपोव्रतम्॥
अर्द्धरात्रव्यतीते तु यदा संक्रमते रविः।
सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता" ॥

इति विद्यानिधिकृतज्योतिःसागरसारधृतं वचनम्॥ *॥ अपि च।

"अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत्।
पूर्व्वे ऽतन्द्रितं कुर्य्यात् परेद्युः स्नानदानयोः॥

इति भीमपराक्रमीयम्॥ स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्द्देशात् परदिवसीयस्नानदाननिमित्तकं पूर्व्वदिने उपवाससंयमनरूपव्रतादिकं कुर्य्यादित्यर्थः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कूटस्थः, त्रि, (कूटे मायायां तिष्ठतीति। यद्वा, कूटवत् निर्व्विकारेण निश्चलः सन् तिष्ठतीति। कूट + स्था + कः।) एकरूपतया यः कालव्यापी सः। इत्यमरः॥ (परमात्मा। यथा, पञ्चदश्यां ६।२२-२७।

"अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः।
कूटवन्निर्व्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते॥
कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिम्बकः।
प्राणानां धारणाज्जीवः संसारेण स युज्यते॥
जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्व्वस्तिरोहितः।
तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते॥
अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन।
अनादिरविवेकोऽयं मूलाविद्येति गम्यताम्॥
विक्षेपावृतिरूपाभ्यां द्विधा ऽविद्या प्रकल्पिता।
न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः॥
अज्ञानी विदुषा पृष्टः कूटस्थं न प्रबुध्यते।
न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्धा वदत्यपि" ॥

कूटस्थचैतन्यस्य अविद्याध्यस्ततयैव जीवत्वं न तु स्वरूपतः नितरां तस्मादपि निरध्यस्तत्वात् निर्म्मलः सच्चिदानन्दस्वरूपावस्थः पुरुषोत्तमः परमात्मेत्युच्यते। यथा, गीतायां १५।१६-१७।

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः" ॥)

एकेनैव स्वभावेन निरवधिकालस्य व्यापको य आकाशादिः। इति भरतः॥ (कूटे भयावहे तिष्ठति यः। स्था + कः।) व्याघ्रनखः। इति राजनिर्घण्टः॥ (व्याघ्रनख इति भाषा॥)

कूटस्थं, क्ली, (कूटस्य इव प्रकाशते यत्। अर्शआदेरच्।) व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कूटसाक्षी, [न्] त्रि, (कूटः मायावी मिथ्यावादी कापटीत्यर्थः साक्षी।) मिथ्यासाक्षी इति व्यवहारतत्त्वम्॥ (याज्ञवल्क्ये कूटसाक्षिलक्षणम्। यथा,—

"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः" ॥

ते तु गुरुदण्डार्हाः। अकृतप्रायश्चित्ताः रौरवाख्यनरकं व्रजेयुः॥ यो हि जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति स कूटसाक्षितुल्यः। तथा च तत्रैव।

"न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः।
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि" ॥)

कूटागारं, क्ली, (कूटं आगारं गृहम्।) वड़भी। तत्पर्य्यायः। चन्द्रशालिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्त्रीणां क्रीड़ागारम्। इत्यादिकाण्डटीका॥

कूटार्थभाषिता, स्त्री, (कूटार्थस्य दुर्भेद्यार्थस्य कल्पितार्थस्य वा या भाषिता।) प्रबन्धकल्पनाकथा। इति शब्दरत्नावली॥ रूपकथा इति भाषा॥

कूड़, शि घान्ये। भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-परं-अकं-सकञ्च-सेट्।) षष्ठस्वरी। फलाभावे ऽप्यस्य कूटादौ पाठः प्राचामनुरोधात्। प्राञ्चोऽपि डान्तप्रस्तावादिमं कूटादौ पठितवन्तः। शि, कूड़ती कूड़न्ती। घान्यं घनोभावः। कूड़ति दुग्धं वह्नियोगात्। कूड़त्यन्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥

कूड्यं, क्ली, (कूड़ति घनीभवति मृदादिना। कूड़ + ण्यत्।) भित्तिः। इति शब्दरत्नावली॥ देयाल इति भाषा॥

कूण, त् क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधः अचुकूणचक्षुः सङ्कुचितमभूदित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कूण, क ङ सङ्कुचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। क ङ, कूणयते चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। पञ्चमस्वरीत्येके। इति दुर्गादासः॥

कूणिः, त्रि, (कूणति कुञ्चितो भवति रोगादिभिरिति शेषः। कूण सङ्कोचे "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४।११७। इति इन्।) कूणिः। रोगादिना

कुञ्चितकर । इत्यमरटीकायां भरत ॥

कूणिका, स्त्री, (कूण्+ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) शृङ्गम् । वीणामूलस्वरशृङ्खलाका । तत्पर्य्याय । कलिका २ । इति हेमचन्द्र ॥

कूदर, पु, (कुत्सित उदर यस्य । ऋतुदोषेण पापो दरजातत्वात् तथात्वम् ।) जातिविशेष । यथा — ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।
"ब्राह्मण्यामृषिवीर्य्येण ऋतौ प्रथमवासरे ।
कुत्सिते चोदरे जात कूदरस्तेन कीर्त्तित ॥
तदशौच विप्रतुल्य पतितो ऋतुदोषत ।
सद्य कोटकमसर्गादधमो जगतीतले" ॥

कूद्दाल, पु, (कुद्दाल+पृषोदरात् दीर्घत्वे साधु ।) कुद्दालवृक्ष । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥

कूप, त् क दौर्व्वल्ये । (अदन्तचुरा-पर-अक-सेट ।) अथ षष्ठस्वरी । इति त्रिलोचन ॥ सप्तमस्वरी । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादास ॥

कूप, पु, (कु ईषत् आपो यत्र । "ऋक्पूरित्य" ५ । ४ । ७४ । उदनोरित्यत्र दीर्घनिर्द्देशादन्यत्रापूर्द्दिति वा । यद्वा कुवन्ति मण्डूका अत्र । "कुपु भ्यादृ" । उणा ३ । २७ इति पो दीर्घश्च ।) खनामख्यातो जलाधार ॥ कुया इति पात्कूया इति च भाषा तत्पर्य्याय । अन्धु २ प्रहि ३ उदपानम् ४ । इत्यमर । १ । १० । २६ ॥ अवट ५ कोट्टार ६ । इति जटाधर ॥ कात्त ७ कर्त्त ८ वव्व ९ काट १० खात ११ अवत १२ क्रिवि १३ सूद १४ उत्स १५ ऋष्यदात १६ कारोतरात् १७ कुशेष १८ केवट १९ । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याये त्रयोदशकूपनामानि ॥ तस्य लक्षण यथा,—
"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृति ।
बद्धोऽबद्ध स कूप स्यात्तदम्भ कौपमुच्यते" ॥
इति भावप्रकाश ॥ तज्जलगुणा । वातकफनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वम् लघुत्वम् । पित्तवर्द्धनत्वम् । क्षारत्वम् । शीतकाले उष्णत्वम् । उष्णकाले शीतत्वम् । वसन्तकाले प्रशस्तत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

> ("रूक्ष कफघ्न लवणात्मकञ्च
> वन्दीपन पित्तकर लघुत्वम् ।
> कूपोदक वातहर प्रदिष्ट
> हित न शस्त शरदो वदन्ति" ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ॥)

कूपादिकरणफलादिक जलाशयतत्त्वधृतादित्यपुराणवचनम् । यथा,—
"सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये ।
तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते क्षुधाभयात्" ॥
विष्णौ च । "अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्ध विनश्यति" । तद्वृत्ते छत्रकूपा दुःस्थिते । विष्णुधर्म्मोत्तरे च ।
"तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिन ।
छत्रोपानहदातारस्ते नरा स्वर्गगामिन" ॥
तथा, नन्दिकेश्वरपुराणे ।
"यो वापीमथवा कूप देशे तोयविवर्ज्जिते ।
खानयेत् स दिव याति बिन्दौ बिन्दौ शत समा" ॥
तत्संस्कारकर्त्तुरपि फलमुच्यते विष्णौ । यथा,—
"कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ।
पुन संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिक फलम्" ॥
पर जलशून्यदेशखनने एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे । "अजले जलमुत्पाद्य" इति वचनात् ।) गर्त्त । गुणवृक्ष । नदीमध्यस्थितो वृक्ष पर्व्वतो वा । इत्यमरादिकोष । कूपक । कूपा इति भाषा । मृत्स्नानम् । इति मेदिनी ॥

कूपक, पु (कूप गर्त्त कायते प्रकाशते इति । कै+क ।) नौकागुणबन्धनस्तम्भ । इत्यमर । १ । १० । १२ । मास्तुल इति भाषा । तैलपात्रम् । कूपा इति भाषा । कुकुन्दरम् । उदपानम् । चिता । इति मेदिनी ॥ (शुष्कनद्यादौ जलार्थं कृतो गर्त्त । इत्यमर । १ । १० । १० ॥)

कूपाङ्ग, पु (कूपाकार अङ्ग अस्मिन ।) रोमाञ्च । इति शब्दरत्नावली ॥ कूपाङ्गोऽपि पाठ ॥

कूपार, पु, (कु पृथिवीं पिपर्त्ति पूरयति । पृ+अण् पृषोदरात् उकारस्य दीर्घ ।) अकूपार । इत्यमरटीका ॥ कुवारोऽपि पाठ ॥

कूपिका, स्त्री, (कूप+सञ्ज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) अम्भोगतोपलम् । जलमध्यस्थितपर्व्वतादि । इति मेदिनी ॥

कूपी, स्त्री, (कूप+इन् ततो ङीप् ।) पात्रविशेष । यथा, अजीर्णचिकित्सायां भावप्रकाशे ॥
"भावयेत् सप्तकृत्वस्तु चणकाम्लजलेन च ।
तत सशोष्य सपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत्" ॥

कूम, क्ली, (कौ पृथिव्यां भूमेर्वा उमा कान्तिर्यस्मात् ।) सरोवर । इति जटाधर ॥

कूर, पु, (वेञ् स्यूतौ+भावे क्विप् ऊ । कौ भूमौ ऊ वयन लाति गृह्णातीति । ला+क । लस्य र ।) भक्तम् । इति हलायुध ॥

कूर्च्च, क्ली, (कूर्च्यते इति कुर्द्द बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घ ।) मलापकर्षणार्थकशादिमुष्टि । कूंचि इति भाषा । यथा,—नरसिंहपुराणे ।
"तत समर्पयेत् कूर्च्चमुशीरादिविनिर्म्मितम् ।
मलापकर्षणाद्यर्थं श्रीमन्मूर्त्त्यङ्गसन्धिन" ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे च ।
"उशीरकूर्च्चक दत्त्वा सर्व्वपापै प्रमुच्यते ।
दत्त्वा गोवालज कूर्च्च सर्व्वांस्तापान् व्यपोहति ।
दत्त्वा चामरक कूर्च्च श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्" ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ६ विलासे ४८ श्लोक ॥

कूर्च्च, पु क्ली, (कुर+चट निपातनात् दीर्घ ।) भ्रुवोर्म्मध्यम् । भ्रूद्वयमध्यस्थानम् । इत्यमर । २ । ६ । ९२ । मयूरपुच्छमुष्टि । कुशमुष्टि । इति हरिवंशे पुण्यक्षवतटीकायां नीलकण्ठ । कठिनम् । श्मश्रु । कैतवम् । इति मेदिनी । विकत्थनम् । दम्भ । शिरोपरिभाग । स तु अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्य उपरिभाग । इति हेमचन्द्र । कूर्च्चबीजम् । इति तन्त्रम् । (यथा, कर्पूरस्तवे "वशीचद्वदक्षिभेस्य विधुरतिवलित तत्त्वय कूर्च्चयुग्मम्" । तथा, भैरवतन्त्रे ।
"कालीवीजद्वय देवि । दीर्घ हूंकारमेव च ।
त्र्यक्षरी सा महाविद्या चामुण्डा कालिका स्मृता ॥)

कूर्च्च, पु, (कुर्द+बाहुलकात चट निपातनात् दीर्घ ।) शीर्षम् । इति धरणी ॥

कूर्च्चशिर [स] क्ली, (कूर्च्चस्य शिर इव शिरोऽस्य ।) अङ्घ्रिस्कन्ध । इति हेमचन्द्र । गुडमुडा इति भाषा ॥ ('गुल्फसन्धेरध उभयत कूर्च्चशिरो नाम तत्र रुजा शोफो" ॥ "द्वे द्वे कूर्च्चशिरांसि च ॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये ॥)

कूर्च्चशीर्ष, पु, (कूर्च्च श्मश्रु तद्वत् शीर्ष यस्य ।) जीवकवृक्ष । स तु अष्टवर्गमध्यपठितौषधि । इत्यमर । २ । ४ । १४२ ॥ (जीवकशब्देऽस्य विवरण व्याख्येयम् ॥)

कूर्च्चशीर्षक, पु, (कूर्च्च श्मश्रु तद्वत् शीर्ष यस्य । कप् ।) जीवक । इति राजनिर्घण्ट । (नारिकेलवृक्ष । इति चिन्तामणि ॥)

कूर्च्चशेखर, पु, (कूर्च्चमिव शेखरमस्य ।) नारिकेलवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कूर्च्चिका, स्त्री, (कूर्च्चाकारोऽस्त्यस्या । कूर्च्च+ठन् ।) क्षीरविकृति । छीरसा इति भाषा । इत्यमर । २ । ९ । ४४ ॥ सा द्विधा यथा,—
"दध्ना सह च यत् पक्व क्षीर सा दधिकूर्च्चिका ।
तक्रेण पक्व यत् क्षीर सा भवेत्तक्रकूर्च्चिका" ॥
इति भरत ॥
("कूर्च्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तला" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
सूचिका । सूंच इति भाषा । तूलिका । तुली इति भाषा । कुड्मल । कुडि इति भाषा । कुञ्चिका । कुंजि इति भाषा । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

कूर्द्द ङ क्रीडायाम् । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) षष्ठस्वरी । ङ, कूर्द्दते । इति दुर्गादास ॥

कूर्द्दन, क्ली, (कूर्द्द+भावे ल्युट ।) क्रीडा । खेला । इत्यमर । १ । ७ । ३३ ॥

कूर्द्दनी, स्त्री, (कूर्द्दन्तेऽस्याम् । कूर्द्द+अधिकरणे ल्युट ततो ङीप् ।) चैत्रीपूर्णिमा । सा तु कामदेवोत्सवतिथि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कूर्प, क्ली, (कुर याति । या+क ।) भ्रूद्वयमध्यस्थम् । इति हेमचन्द्र ॥

कूर्पास, पु (कूर्परे शरीरे अस्यते आस्ते वा । अस+घञ् । पृषोदरात् रलोप पूर्व्वदीर्घश्च ।) कञ्चुक । वारवाण । इति हेमचन्द्र ॥ (स्वार्थे कन् प्रत्ययेनास्योदाहरण यथा, माघे । ५ । २३ ।
"प्रस्वेदवारिकविशेषविषक्तमङ्ग
कूर्पासक क्षतनखक्षतमुरिक्षपन्ती" ॥)

कूर्म्म, पु, (कुत्सित ईषद् वा ऊर्म्मि वेगो यस्य । के जले ऊर्म्मिर्द्दस्येति वा पृषोदरात् साधु ।) जलजन्तुविशेष । काछिम् इति भाषा । (यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५८ ।
"यदा संहरते चाय कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वश ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" ॥)
तत्पर्य्याय । कच्छप २ पञ्चगुप्त ३ गूढाङ्ग ४ पच

गुप्तः ५ पीवरः ६ कमठः ७ जलगुल्मः ८। इति जटाधरः ॥ अस्य मांसादिगुणपर्य्यायान्तराणि कच्छपशब्दे द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ (तल्लक्षणं यथा,— वृहत्संहितायाम् ६४ अध्याये ।

"स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीव चित्रः
कलशसदृशमूर्त्तिश्चारुवंशश्च कूर्म्मः ।
अरुणसमवपुर्व्वा सर्षपाकारचित्रः
सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थः करोति ॥
अञ्जनभृङ्गश्यामवपुर्वा विन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीरः ।
सर्पशिरा वा स्थूलगलो यः सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्ध्यै ॥
वैदूर्य्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो
गूढच्छिद्रश्चारुवंशश्च शस्तः ।
क्रीड़ावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा
कार्य्यः कूर्म्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः" ॥

परमेश्वरः । यथाह ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिकायां दयानन्दः ।

"परमेश्वरेणेदं सकलं जगत्क्रियते तस्मात् तस्य कूर्म्म इति संज्ञा" ॥ प्रजापतेरवतारविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ७ । ५ । १ । ५ ।

"स यत् कूर्म्मो नाम एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्य इति । स यः स कूर्म्मोऽसौ स आदित्यः" ॥ इति ॥ * ॥)

वाह्यवायुविशेषः । यथा,—

"उन्मीलने स्मृतः कूर्म्मो भिन्नाञ्जनसमप्रभः" ॥

इति शारदातिलकटीका ॥ * ॥ मुद्राविशेषः । यथा,—

"वामहस्तस्य तर्ज्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
तथा दक्षिणतर्ज्जन्यां वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् ॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः ।
अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥
वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा ।
अधोमुखे च ते कुर्य्याद्दक्षिणस्य करस्य च ॥
कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्याद्दक्षपाणिञ्च सर्व्वतः ।
कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि" ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ (आसनविशेषः । यथा हठयोगदीपिकायाम् । १ । २२ ।

"गुदं निरुध्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः ।
कूर्म्मासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः" ॥)

सत्ययुगे समुद्रमन्थनकाले मन्दरपर्व्वतधारणार्थं कच्छपरूपभगवदवतारविशेषः । यथा,—

"क्षीरोदमध्ये भगवान् कूर्म्मरूपी स्वयं हरिः" ॥

इति पद्मपुराणम् ॥ अपि च ।

"विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः ।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार" ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ ("काश्यपपत्न्याः कद्रोः पुत्रेषु एकः । स च नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४१ ।

"शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः ।
कूर्म्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः" ॥)

कूर्म्मचक्रं, क्ली (कूर्म्माकारं चक्रम् । मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) कृषिकर्म्मार्थककच्छपाकारचक्रम् । तस्याकारो यथा,—

"प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्म्मरूपी व्यवस्थितः ।
आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदं यथाक्रमम्" ॥

तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः ।

"मध्यप्राग्वह्निकाद्दिक्षु कृत्तिकादित्रयत्रयैः ।
क्रूरवेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः" ॥

तत्र वेधो यथा,—

"पूर्व्वापरे भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे ।
ईशाने राक्षसे वेधो वेध आग्नेयमारुते ॥
तारात्रयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्" ॥

तत्र वेधाद्विजन्यदोषाः ।

"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः ।
स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च ॥
एवं देशस्थग्रामक्षेत्रनामर्क्षतो वदेत् ।
तथा च यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः ॥
दृश्यन्ते समहोत्पाताः स्वां दिशं तत्र पीड़येत् ।
सौरिर्बलाधिपो दुष्टः सम्पवीर्य्यः शुभावहः ॥
एकदा पीड़येद्देशं भानुजः कूर्म्मचक्रके ।
तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः ॥
दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम्" ॥

तत्रादौ मध्यस्था देशाः ।

"मध्ये साम्मता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः ।
पञ्चालशाल्वमाण्डव्यकुरुक्षेत्रगजाह्वयाः ॥
मरुनैमिषविन्ध्याद्रिपाण्ड्यघोषाः सयामुनाः ।
काश्ययोध्या प्रयागञ्च गया वैदेहकादयः" ॥

तत्र पूर्व्वस्थदेशाः ।

"प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रगौड़राढ़काः ।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः" ॥

तत्राग्निकोणस्थदेशाः ।

"आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रैपुरकोशलाः ।
कलिङ्गौड्रान्ध्रकिष्किन्ध्याविदर्भशवरादयः" ॥

तत्र दक्षिणस्थदेशाः ।

"दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूककाः ।
चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणाः ।
कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः" ॥

तत्र नैर्ऋतकोणस्थदेशाः ।

"नैर्ऋते द्रविड़ानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः ।
यवनः पह्लवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः" ॥

तत्र पश्चिमस्थदेशाः ।

"पश्चिमे हैहयाऽस्ताद्रिम्लेच्छवासशकादयः" ॥

तत्र वायुकोणस्थदेशाः ।

"वायव्ये गुर्ज्जराटश्च नाटजालन्धरादयः" ॥

तत्र उत्तरस्थदेशाः ।

"उत्तरे चीननेपालहूनकैकेयमन्द्राः ।
गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः ।
कैलासमद्रकाश्मीरम्लेच्छदेशाः खसादयः" ॥

तत्रैशानकोणस्थदेशाः ।

"ऐशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गाद्वारस्तु टङ्कणाः ।
वाह्लीकब्रह्मपुरककीराता दरदादयः" ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ जपयज्ञकर्म्मोपयोगिकमठाकारचक्रम् । तस्य लिखनक्रमः ।

"चतुरस्रां भुवं शिष्य कोष्ठानां नवकं लिखेत् ।
पूर्व्वकोष्ठादि विलिखेत् स्ववर्गाननुक्रमात् ॥
अक्षमीशे मध्यकोष्ठे स्वरान् दुग्धक्रमाल्लिखेत् ।
दिक्षु पूर्व्वादितो यत्र क्षेत्राचारसंस्थितिः ॥
मुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावुभयतः स्थितौ ॥
कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टं पुच्छमीरितम् ॥
क्रमेणानेन विभजेन्मध्यस्थमपि भागतः" ॥ * ॥

तस्याङ्गविशेषे स्थितस्य जपादौ गुणदोषाः यथा ।

"मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः स्वल्पजीवनः ।
उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात् ॥
पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः ।
कूर्म्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्" ॥ * ॥

तदज्ञाने दोषो यथा, पिङ्गलायाम् ।

"कूर्म्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्य्यात् जपयज्ञकम् ।
तस्य जपफलं नास्ति सर्व्वानर्थाय कल्पते" ॥

इति तन्त्रसारः ॥ (तन्त्रोक्तग्रहणीयमन्त्रशुभादिसूचककूर्म्माकारचक्रविशेषः । तत्स्वरूपादि यद्यामले उक्तम् । यथा ।

"कूर्म्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलात्मकम् ।
यज्ज्ञात्वा सर्व्वशास्त्रार्थं जानाति पण्डितोत्तमः ॥
अभेद्यं भेदकं चक्रं शृणुष्वादरपूर्व्वकम् ।
कूर्म्माकारं महाभद्रं चतुष्पादसमावृतम् ॥
तुण्डे स्वरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपादके ।
चवर्गं, कीर्त्तितं पश्चात् अधःपादे टवर्गकम् ॥
तदधस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम् ।
यवान्तं हृदये प्रोक्तं शहान्तं पृष्ठमध्यके ॥
लाङ्गूले प्रणवबीजञ्च क्षकारं लिङ्गमध्यके ।
लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकारं मलापहम् ॥
स्वरे लाभः कवर्गे श्रीश्चवर्गश्च विवेकदः ।
टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत् ॥
उदरे सर्व्वनाशः स्यात् हृदये बहुदुःखभाक् ।
पृष्ठे च सर्व्वसन्तापः लाङ्गूले मरणं ध्रुवम् ॥
वैष्णवे पृष्ठदेशे तु दुःखञ्च वामपादके ।
विरुद्धदयलाभे तु न कुर्य्याच्चक्रचिन्तनम् ॥
विरुद्धैके धर्म्मनाशो युग्मदोषे च मारणम् ।
यत्र देवाक्षरश्चास्ति तत्र चेन्निजवर्णकम् ॥
विरुद्धश्च त्यजेच्चक्रमन्यमन्त्रं विचारयेत् ।
पृथक् स्थाने यदि भवेत् वर्णमाला महेश्वर ! ॥
यदि तत्सौख्यभावः स्यात् तत्सौख्यं नापि वर्ज्जयेत् ॥
विभिन्नगेहे दोषश्चेत् शुभमन्त्रञ्च संत्यजेत् ॥
इति ते कथितं देव ! दृष्टादृष्टफलप्रदम् ।
ये शोधयन्ति चक्रेन्द्रं मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम्" ॥ * ॥

कूर्म्मरूपी विष्णुः केन रूपेण विराजते तत्संस्थानविवरणं मार्कण्डेयपुराणे ५८ अध्याये उक्तम् ॥ तद्-यथा । क्रौष्टुकिरुवाच ।

"भगवन् ! कथितं सम्यक् भवता भारतं मम ।
सरितः पर्व्वता देशा ये च तत्र वसन्ति व ॥
किन्तु कूर्म्मस्त्वया पूर्व्वं भारते भगवान् हरि ।
कथितस्तस्य संस्थानं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥
कथं स संस्थितो देवः कूर्म्मरूपी जनार्द्दनः ॥

शुभाशुभं मनुष्याणां व्यज्यते च तत्र कथम् ।
यथामत्र यथापादस्तस्य तद्ब्रूह्यशेषत ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
प्राङ्मुखो भगवान् । देव कूर्म्मरूपी व्यवस्थित ।
आक्रम्य भारत वर्षं नवभेदमिदं द्विज ।।
नवधा सस्थितान्यस्य नक्षत्राणि समन्तत ।
विषयाश्च द्विजश्रेष्ठ ! ये सम्यक् तान्निबोध मे ॥
वेदमन्त्रा विमाण्डव्या शाल्वनीपास्तथा शका ।
उज्जिहानास्तथा वत्स। घोषसङ्ख्यास्तथा खशा ।
मध्ये सारस्वता मत्स्या शूरसेना समाथुरा ।
धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाश्मका ॥
विदेहका सपाञ्चाला सङ्केता कङ्कमारुता ।
कालकोटिसपाषण्डा पारियात्रनिवासिन ॥
कापिङ्गला कुरवाह्यास्तथैवोडुम्बरा जना ।
गजाह्वयाश्च कूर्म्मस्य जलमध्यनिवासिन ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्या एतेषां मध्यवासिनाम् ।
नक्षत्रत्रितय विप्र। शुभाशुभविपाटकम् ॥
वृषध्वजोऽञ्जनश्चैव जम्ब्वाख्यो मानवाचल ।
शूर्पकर्णो व्याघ्रमुख खर्म्मक कर्व्वटाशन ॥
तथा चन्द्रेश्वराश्चैव खशाश्च मगधास्तथा ।
गिरयो मैथिला शुभ्रास्तथा वदनदन्तुरा ॥
प्राग्ज्योतिषा सलौहित्या सामुद्रा पुरुषादका ।
पूर्णोत्कटो भद्रगौरस्तथोदयगिरिर्द्विज ।।
कषाया मेखलामुष्टास्ताम्रलिप्तैकपादपा ।
वर्द्धमाना कोशलाश्च मुखे कूर्म्मस्य सस्थिता ॥
रौद्र पुनर्व्वसु पुष्यो नक्षत्रत्रितय मुखे ।
पाद तु दक्षिणे देशा कोण्के वदत प्रभु ।
कलिङ्गवङ्गजठरा कोशला मूषिकास्तथा ।
चेदयश्चोर्द्धकर्णाश्च मत्स्याद्या विन्ध्यवासिन ॥
विदर्भा नारिकेलाश्च धर्म्मद्वीपास्तथैलिका ।
व्याघ्रग्रीवा महाग्रीवास्त्रैपुरा श्मश्रुधारिण ॥
कैष्किन्ध्या हैमकूटाश्च निषधा कटकस्थला ।
दशार्णाहारिका नग्ना निषादा काकुलालका ॥
तथैव पर्णशबरा पादे व पूर्व्वदक्षिणे ।
आश्लेषार्क्षं तथा पश्च फाल्गुन्य प्रथमास्तथा ॥
नक्षत्रत्रितय पादमाश्रित पूर्व्वदक्षिणम् ।
लङ्का कालाजिनाश्चैव शैलिका निकटास्तथा ।
महेन्द्रमलयाद्रौ च दर्दुरे च वसन्ति ये ।
कर्कोटकवने ये च भृगुकच्छा सकोङ्कणा ।
सर्व्वाश्चैव तथाऽऽभीरा वेण्यास्तीरनिवासिन ।
अवन्तयो दासपुरास्तथैवाकणिनो जना ॥
महाराष्ट्रा सकर्णाटा गोनर्दाश्चित्रकूटका ।
चोला कोलगिराश्चैव क्रौञ्चद्वीपजटाधरा ॥
कावेरी ऋष्यमूकस्था नासिक्याश्च ये जना ।
शङ्खशुक्त्यादिवैदूर्य्यशैलप्रान्तचराश्च ये ।
तथा वारिचरा कोला धर्म्मपट्टनिवासिन ।
गणवाह्या परा कृष्णाद्वीपवासनिवासिन ॥
सूर्य्याद्रौ कुमुदाद्रौ च ते वसन्ति तथा जना ।
औखावना अपिशिका स्तथा ये कर्म्मनायका ।
दक्षिणा कौरुषा ये च ऋषिकास्तापसाश्रमा ॥
ऋषभा सिंहलाश्चैव तथा काञ्चीनिवासिन ।
तिलङ्गा कुञ्जरदरी कच्छवासाश्च ये जना ।

ताम्रपर्णी तथा कुक्षिरिति कूर्म्मस्य दक्षिण ।
फाल्गुन्यश्चोत्तरा हस्ता चित्रा चर्क्षत्रय द्विज ।।
कूर्म्मस्य दक्षिणे कुक्षौ वाह्यपादस्तथापरम् ॥
काम्बोजा पह्लवाश्चैव तथैव वडवामुख ।
तथा च सिन्धुसौवीरा सानर्त्ता वनितामुखा ॥
द्रावणा सार्गिगा शूद्रा कर्णप्राधेयबर्व्वरा ।
किराता पारदा पाण्ड्यास्तथा पारशवा कला ॥
धूर्त्तका हैमगिरिका सिन्धुकालकवैरता ।
सौराष्ट्रा दरदाश्चैव द्राविडाश्च महार्णवा ॥
एते जनपदा पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ।
स्वात्यो विशाखा मैत्रञ्च नक्षत्रत्रयमेव च ॥
मणिमेघ क्षुराद्रिश्च खञ्जनोऽस्तगिरिस्तथा ।
अपरान्तिका हैहयाश्च शान्तिका विप्रशस्तका ॥
कोकणा पञ्चदका वमना ह्यवरास्तथा ।
तारक्षुरा ह्यङ्गतका शर्करा शाल्मवेश्मका ॥
गुरुस्वरा फल्गुनका वेणुमत्याश्च ये जना ।
तथा फल्गुलुका घोरा गुरुहाश्च कलास्तथा ॥
एकेक्षणा वाजिकेशा दीर्घग्रीवा सचूलिका ।
अश्वकेशास्तथा पुच्छे जना कूर्म्मस्य सस्थिता ॥
ऐन्द्रमूलन्तथाषाढा नक्षत्रत्रयमेव च ।
माण्डव्याश्चण्डखाराश्च अश्वकालनतास्तथा ॥
कुन्यतालडहाश्चैव स्त्रीवाह्या बालिकास्तथा ।
नृसिंहा वेणुमत्याश्च बलावस्थास्तथापरे ॥
धर्म्मबद्धास्तथालूका उरुकर्म्मस्थिता जना ।
वामपादे जना यान्वै स्थिता कूर्म्मस्य भागुरे ॥
आषाढाश्रवणे चैव धनिष्ठा यत्र सस्थिता ।
कैलासो हिमवांश्चैव धनुष्मान् वसुमांस्तथा ॥
क्रौञ्चा कुरवकाश्चैव क्षुद्रवीणाश्च ये जना ।
रसालया सकैकया भोगप्रस्था सयामुना ॥
अन्तर्द्वीपास्त्रिगर्त्ताश्च अग्नीज्या सार्दना जना ।
तथैवाश्वमुखा प्राप्ताश्चिविडा केशधारिण ॥
दासेरका वाटधाना शवधानास्तथैव च ।
पुष्कलाधमकैराता तक्षशिलाश्रया ॥
अम्बाला मालवा मद्रा वेणुका सवदन्तिका ।
पिङ्गला मानकलहा हूणा कोहलकास्तथा ॥
माण्डव्या भूतियुवका शातका हेमतारका ।
यशोमत्या सगान्धारा खरसागरराशय ॥
यौधेया दासमेयाश्च राजन्या श्यामकास्तथा ।
क्षेमधूर्त्ताश्च कूर्म्मस्य वामकुक्षिमुपाश्रिता ॥
वारुणञ्चात्र नक्षत्र तत्र प्रोष्ठपदाद्वयम् ।
येन किन्नरराज्यञ्च पशुपाल सकीचकम् ॥
काश्मीरक तथा राष्ट्रमभिसारजनस्तथा ।
दरदास्त्वङ्गणाश्चैव कुलटा वनराष्ट्रका ॥
सैरिष्ठा ब्रह्मपुरकास्तथैव वनवाह्यका ।
किरातकौशिकानन्दा जना पह्लवलोलना ॥
दार्व्वादा मरकाश्चैव कुरटाश्चान्नदारका ।
एकपादा खशा घोषा स्वर्गभौमानवद्यका ॥
तथा यवना हिङ्गाश्चीरप्रावरणाश्च ये ।
त्रिनेत्रा पौरवाश्चैव गन्धर्व्वाश्च द्विजोत्तम ।।
पूर्व्वोत्तरान्तु कूर्म्मस्य पादमेते समाश्रिता ।
रेवत्याश्विन्यौ चैव याम्यर्क्षमिति त्रयम् ॥
तत्र पाद समाख्यात पाकाय मुनिसत्तम ।।

देशेष्वेतेषु चैतानि नक्षत्राणि वै द्विज ।।
एतत्पीडा अमी देशा पीड्यन्ते ये क्रमोदिता ।
यान्ति चाभ्युदय विप्र ! ग्रहै सम्यगवस्थितै ।
यस्यर्क्षस्य पतिर्यो वै ग्रहस्तद्भाविता भयम् ।
तद्देशस्य मुनिश्रेष्ठ। तदुत्कर्षे शुभागम ।
प्रत्येक देशसामान्य नक्षत्रग्रहसम्भवम् ॥
भय लोकस्य भवति शोभन वा द्विजोत्तम ! ।
स्वर्क्षेरशोभनैर्जन्तो सामान्यमिति भीतिदम् ॥
ग्रहैर्भवति पीडोत्थमल्पायासमशोभनम ।
तथैव शोभन पाको दु स्थितैश्च तथा ग्रहै ॥
अल्पोपकाराय नृणा देशस्थैश्चात्मनो बुधै ।
द्रव्ये गोष्ठेऽथ भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु वा ॥
भार्य्यायाञ्च ग्रहे दु स्थे भय पुण्यवता नृणाम् ।
आत्मन्यथाल्पपुण्याना सर्व्वत्रैवातिपापिनाम् ।
नैकत्रापि ह्यपापाना भयमस्ति कदाचन ॥
दिग्देशजनसामान्य नृपसामान्यमात्मजम् ।
नक्षत्रग्रहसामान्य नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥
परस्पराभिरक्षा च ग्रहादौस्थ्येन जायते ।
एतेभ्य एव विप्रेन्द्र ! शुभहानिस्तथाशुभे ॥
यदेतत् कूर्म्मसस्थान नक्षत्रेषु मयोदितम् ।
एतत् तु देशसामान्यमशुभ शुभमेव च ।
तस्मात् विज्ञाय देशर्क्ष ग्रहपीडान्तथात्मन ॥
कुर्व्वीत शान्ति मेधावी लोकवादाश्च सत्तम ।।
आकाशाद्देवतानाञ्च दैत्यादीनाञ्च दोर्हृदा ॥
पृथ्व्या पतन्ति ते लोके लोकवादा इति श्रुता ।
ता तथैव बुध कुर्य्यात् लोकवादान्न हापयेत् ॥
तेषान्तु करणाद्दुष्ट युक्तो दुष्टागमक्षय ।
शुभोदय प्रशामिश्च पापाना द्विजसत्तम ।।
प्रज्ञाहानि प्रकुर्य्युस्ते द्रव्यादीनाञ्च कुर्व्वते ।
तस्माच्छान्तिपर प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ।
लोकवादांश्च शान्तीश्च ग्रहपीडासु कारयेत् ॥
अद्रोहानुपवासाश्च शस्त चैत्यादिवन्दनम् ।
जप होम तथा दान स्नान क्रोधादिवर्ज्जनम् ॥
अद्रोह सर्व्वभूतेषु मैत्रीं कुर्य्याच्च पण्डित ।
वर्ज्जयेदसतीं वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
ग्रहपूजाञ्च कुर्व्वीत सर्व्वपीडासु मानव ।
एव शाम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विजसत्तम ! ॥
प्रयताना मनुष्याणा ग्रहर्क्षोत्थान्यशेषत ।
एष कूर्म्मो मया ख्यातो भारते भगवान् विभु ॥
नारायणो ह्यचिन्त्यात्मा यत्र सर्व्व प्रतिष्ठितम् ।
तत्र देवा स्थिता सर्व्वे प्रतिनक्षत्रसश्रया ॥
तथा मध्ये हुतवह पृथ्वी सोमश्च वै द्विज ।।
मेषादयस्त्रयो मध्ये मुखे द्वौ मिथुनादिकौ ।
प्राग्दक्षिणे तथा पादे कर्किसिंहौ व्यवस्थितौ ।
सिंहकन्यातुलाश्चैव कुक्षौ राशित्रय स्थितम् ।
तुलाथ वृश्चिकश्चोभौ पादे दक्षिणपश्चिमे ॥
पृष्ठे च वृश्चिकेनैव सह धन्वी व्यवस्थित ।
वायव्ये चास्य वै पादे धनुर्ग्राहादित्रयम् ।
कुम्भमीनौ तथैवास्य उत्तरां कुक्षिमाश्रितौ ।
मीनमेषौ द्विजश्रेष्ठ ! पादे पूर्व्वोत्तरे स्थितौ ॥
कूर्म्मे देशास्तथर्क्षाणि देशेष्वेतेषु वै द्विज ! ॥
राशयश्च तथर्क्षेषु ग्रहराशिष्ववस्थिता ।

स्मादग्रहर्क्षपीडासु देशपीडां विनिर्दिशेत् ॥
तत्र स्नात्वा प्रकुर्वीत दानहोमादिकं विधिम् ।
स एष वैष्णवः पादो ब्रह्मा मध्ये ग्रहस्य यः" ॥"॥
विष्णुः । स एव काश्यपसंज्ञया परिकीर्त्त्यते तत्प्रमाणादिकं यथा,—शतपथब्राह्मणे । ७ । ५ । १ । ५ ।
"स यत्कूर्म्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत् तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्य" इति ॥ अत्र स्वामिदयानन्दकृतभाष्यम् ।
स यत् कूर्म्म इति । "परमेश्वरेणेदं सकलं जगत् क्रियते तस्मात्तस्य कूर्म्म इति संज्ञा । कश्यपो वै कूर्म्म इत्यनेन परमेश्वरस्यैव कश्यपनामास्ति । तेनैव इमाः सर्व्वाः प्रजा उत्पादितास्तस्मात् सर्व्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते । कश्यपः कस्मात् पश्यको भवतीति निरुक्त्या पश्यतीति पश्यः सर्व्वज्ञतया सकलं जगत् विजानाति स पश्यः पश्य एव निर्भ्रमतयातिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं जानात्येव अतः पश्यक इति । आद्यान्ताक्षरविपर्य्ययासिद्धेः सिंहः कृतेस्तर्कुरित्यादिवत् कश्यप इति शब्दः वरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्यति अतः सुष्ठु विज्ञायते काश्यप्यः प्रजा इति'" ॥)
कूर्म्मपृष्ठः, पुं, (कूर्म्मस्य पृष्ठमिव । कठोरत्वात् तथात्वम् ।) अम्लानवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कच्छपस्य पृष्ठदेशः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ६९ । ११ ।
"गूढगुल्फशिरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुलौ ।
कूर्म्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते सिद्धिर्य्योषितः" ॥)
कूर्म्मपृष्ठकं, क्ली, (कूर्म्मपृष्ठमिव कायते प्रकाशते इति । कै + कः ।) शरावम् । इति शब्दचन्द्रिका । सरा इति भाषा ॥
कूर्म्मराजः, पुं, (कूर्म्मरूपेण कूर्म्मेषु वा राजते यः । राज् + अच् ।) कच्छपराजः । तत्पर्य्यायः । अकूपारः २ परीवर्त्तः ३ । इति जटाधरः । तथाहि ।
"पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्म्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षा-
मार्य्यः करोतु हरकार्म्मुकमाततज्यम्" ॥
इति महानाटकम् ॥ स एवादिकच्छपः । यथा ।
"विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः ।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥
सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग ! पृष्ठतः ।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः" ॥
इति श्रीभागवते । ८ । ७ । ८,१० ॥
कूल, आवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चस्वरी । कूलति वाटी प्राचीरम् । इति दुर्गादासः ॥
कूलं, क्ली, (कूलति जलप्रवाहं आवृणोतीति । कूल् + अच् ।) नद्या जलसमीपस्थानम् । (यथा, रघुः । १६ । ३५ ।
"इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते
कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः" ।)
तत्पर्य्यायः । रोधः २ तीरम् ३ प्रतीरम् ४ तटम् ५ तटः ६ तटी ७ । इत्यमरः । १ । १० । ७ । रोधम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वेला ९ । इति जटाधरः ॥ (कूल्यते आव्रियतेऽसौ । कूल + घञर्थे कः ।) स्तूपः । सैन्यपृष्ठम् । तडागः । इति विश्वः ॥
कूलकं, क्ली, पुं, (कूल + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) स्तूपः । इति मेदिनी । तीरम् । इति विश्वः ॥
कूलकः, पुं (कूल + संज्ञायां कन् ।) कृमिपर्व्वतः । इति मेदिनी । उइर ढिपि इति भाषा ॥
कूलङ्कषः, पुं, (कूलं तीरं कषति भिनत्तीति । कष् + खच् मुम् च ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कूलङ्कषा, स्त्री, (कूलङ्कष + टाप् ।) नदी । इति हलायुधः । (यथा, शाकुन्तले ५ माङ्के ।
"व्यपदेशमाविलयितुं समीहसे मां च नाम पातयितुम् । कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च" ॥)
कूलभूः, स्त्री, (कूलस्य तीरस्य भूः भूमिः ।) तीरभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कूलवती, स्त्री, (कूलं तटः अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । ततो ङीप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कूलहुण्डकः, पुं, (कूले तडागादौ हुण्डते संघीभवतीति । हुडि सङ्घे + ण्वुल् इदित्वात् नुम् च । पृषोदरात् उकारलोपः ।) जलावर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कूवरः, पुं, क्ली, (कू शब्दे + वरच् ।) युगन्धरः । यत्र रथस्य यूपकाष्ठमासज्यते तत्र । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, रामायणे ३ । २८ । ३० ।
"हेमचक्रमसम्बाधं वैदूर्य्यमणिकूवरम्" ॥
रथमित्यर्थः ।)
कूवरः, पुं, (कु + वरच् ।) कुब्जकः । कुँजा इति भाषा । मनोज्ञे, त्रि । इति मेदिनी ॥
कूवरी, स्त्री, (कूवर + गौरादित्वात् ङीष् ।) कम्बलाच्छादितरथः । इति हलायुधः ॥
कूष्माण्डः, पुं, (कु ईषत् ऊष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य ।) कर्कारुः । गणदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूष्माण्डाकारत्वात् शिवगणोऽपि तन्नाम्नाऽऽख्यायते । यथा, भागवते २ । ६ । ४२ । "अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशाः" ॥
ऋषिविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"कुष्माण्डो राजपुत्त्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः" ॥
यजुर्वेदिकमन्त्रविशेषः । यथा, मनुः ८ । १०६ ।
"कुष्माण्डैर्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि" ॥
"कुष्माण्डमन्त्रा यजुर्वेदिकाः यद्देवा देवहेलनमित्येवमादयः । तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात्" । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)
कूष्माण्डकः, पुं, (कूष्माण्ड + स्वार्थे कन् ।) कूष्माण्डः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
कूष्माण्डी, स्त्री, (कूष्माण्ड + गौरादित्वात् जातित्वात् वा ङीष् ।) ओषधिः । अम्बिका । इति हेमचन्द्रः ॥ (अम्बिकायाश्च कूष्माण्डबलिप्रियत्वात् तथात्वम् । मन्त्रात्मकदेवतासु ऋक्षु तु स्त्रियां ङीप् । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।
सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः" ॥
"त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिर्यद्देवा देवहेडनमित्याद्याभिः कूष्माण्डद्रष्टाभिरनुष्टुब्भिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिरष्टभिश्चत्वारिंशद्घृताहुतीर्हुत्वा शुचिर्भवेत्" ॥ तथा, मिताक्षरायाम् "अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूतमिवात्मानं मन्येत यदर्व्वाचीनमेनोभ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते अयोनौ वा रेतः सिक्त्वा अन्यत्र स्वप्नादिति" । वशिष्ठस्मृतौ च ।
"सर्व्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥
अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत् समाः ।
कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्ययैव च" ॥)
कूहना, स्त्री, (कुह + युच् । पृषोदरात् पूर्व्वदीर्घः ।) कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥
कूहा, स्त्री, (कु कुत्सितं ईषद्वा ऊह्यतेऽत्र । ऊह वितर्के + अधिकरणे घञर्थे कः । यद्वा कुहयति मोहयति लोकान् । कुह + कः पृषोदरादित्वाद् दीर्घः ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नावली । कुया इति भाषा ॥
कृ, ञ हतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ, करति करते । अयं कैश्चित् न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
कृ, ञ न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ न, कृणोति कृणुते । इति दुर्गादासः ॥
कृ, ञ द ड कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ द, करोति कुरुते । ड, कृत्रिमम् । अस्माद्गुणो मकारोऽप्यगुणो वा वक्तव्य इति वररुचिः ॥ "तेन किं करोमि कथं कुर्मि क्वानु गच्छामि माधव ! । दुर्य्योधनविहीनन्तु शून्यं सर्व्वमिदं जगत्" ॥ इति दुर्गादासः ॥
कृकः, पुं, (कृ + काक् ।) गलः । इति हेमचन्द्रः ॥
कृकणः, पुं, (कृ इति कणति शब्दं करोतीति । कृ + कण शब्दे + अच् ।) ककरपक्षी । कयार इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ कृमिः । इति हारावली ॥
कृकरः, पुं, (कृ करणं कृष्यादिकार्य्यं करोतीति । कृ + ट ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृ इति क्षुतादिशब्दं करोतीति ।) शरीरवाह्यपञ्चवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,—
"कृकरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः" ।
इति शारदातिलकटीका ॥ ककणपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ चव्यकम् । करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृकला, स्त्री, (कृकाकारं गलदेशाकृतिं लातीति । ला + कः टाप् च ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृकं शोभितगलं लातीति । कृकलासस्त्री । यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।
"सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम् ।
कृकलारक्तसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत्" ॥)

कृकलास, पुं, (कृक कण्ठं लासयति शोभायुक्तं करोति। कृक+लस+णिच्+अच्। पृषो दरात् तालव्यशकारः।) कृकलास। इति त्रिकाण्डशेषः।

कृकलास, पुं, (कृक कण्ठं लासयति शोभान्वितं करोतीति। कृक+लस+णिच् अच्।) जन्तु विशेषः। कांकलास इति भाषा।
(यथा, भागवते। ८। १०। ११।
"शिवाभिराखुभि केचित् कृकलासैः शशैर्नरैः"।)
तत्पर्य्यायः। सरटः २। इत्यमरः। २। ५। १२।
वेदारः ३ कृकचपात् ४ स्थाणुजः ५ प्रतिसूर्य्यः ६।
इति त्रिकाण्डशेषः। प्रतिसूर्य्यकशयानक ७
वृत्तिस्थ ८ कण्टकागार ९ दुरारोह १० द्रुमा
श्रय ११। इति राजनिर्घण्टः। (सूर्य्यवंशोद्भवो
नृगनामको राजा ब्रह्मणोऽभिशापेन कृकलासत्व
गतस्तद्विवरणं महाभारते १३। ७० अध्याये।
उक्तं यथा,—
"अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्षणे।
नृगेण सुमहत् कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्वह॥
अद्दशन्त महाकूपं तृणवीरुत्समावृतः।
प्रयत्नं च कुर्व्वाणास्तस्मात् कूपाज्जलार्थिनः॥
श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते।
ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम्॥
तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्व्वंस्ते सहस्रशः।
प्रग्रहैश्चर्म्मपट्टैश्च तं बद्ध्वा पर्व्वतोपमम्।
नाशक्नुवन् समुद्धर्त्तुं ततो जग्मुर्जनार्द्दनम्।
खमावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान्।
तस्य नास्ति समुद्धर्त्तेत्यथ तत् कृष्णे न्यवेदयन्"॥)

कृकवाकु, पुं, (कृकेण गलेन वक्ति। "कृके वच कश्च"। उणा १। ६। इति कृकशब्द उपपदे ञुण् कश्चा न्तादेशः।) कुक्कुटः। इत्यमरः। २। ५। १७।
(यथा, माघे ११। ६। "अनुनयमयहीना व्याज सुप्ता पराची श्वनमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये"॥) मयूरः। सरटः। इति मेदिनी।

कृकवाकुध्वज, पुं, (कृकवाकुः मयूरः ध्वजे रथध्वजे यस्य।) कार्त्तिकेयः। इति त्रिकाण्डशेषः।

कृकाटिका, स्त्री, (कृक कण्ठं अटति व्याप्नोति कण्ठ व्याप्नोतीति भावः। अट+ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च।) घाटा। इत्यमरः। २। ६। ८८।
घाड़ इति भाषा। (यथा, सुश्रुते "अष्टौ मर्म्माणि भवन्ति धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके"।
"जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फशङ्खबन्धकुकुन्दर रास्तरङ्काटेति सन्धिमर्म्माणि"।)

कृकलास, पुं, (कृकलास+पृषोदरात् दीर्घत्व कारः।) कृकलासः। इत्यमरटीका।

कृच्छ्र, क्ली, (कृन्तति सुखम्। कृति छेदने "कृतेश्छ्रः क्रूश्च"। उणा। २। २१। इति रक् छ्रादेशः।) कष्टम्। (यथा, मनुः ६। ७८।
"नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते"॥
"मिनातेर्वा सन्ध्ये दृष्ट्वा
प्रतोद कर्म्मैव ज्वलन स्यात्"॥

"रेतोविघातप्रभवे तु कृच्छ्रे
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्य्यात्"।
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये।)
तद्वति त्रि। कृन्तत्यनेन पापमिति। सान्तपनादि व्रतम्। इत्यमरः। २। ७। ४२। (यथा, याज्ञवल्क्ये।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम्।
जग्ध्वा परेऽह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन्"॥)
स्मृतौ व्रते पुलिङ्गोऽप्ययम्।
पापम्। इति मेदिनी। मूत्रकृच्छ्ररोगः। इति राजनिर्घण्टः।
("हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष
पाषाणभिद्धन्वयवासकानाम्।
क्वाथं पिबेन्माक्षिकसम्प्रयुक्तम्।"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे मूत्रकृच्छ्राधिकारे।
व्यसनम्। यथा, रामायणे ४। १४। १४।
"अलं नीलमूर्द्धं मे चिरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता।
धर्म्मलोभपरीतेन न च दृष्टे कथञ्चन"॥)

कृच्छ्रातिकृच्छ्र, पुं, (कृच्छ्रात् कष्टादपि अतिकृच्छ्रः।) व्रतविशेषः। यथा, वशिष्ठः। "अब्भक्षस्तृतीय कृच्छ्रातिकृच्छ्रो यावत् सकृदाददीत। यावदेकवार मुदकं हस्तेन गृहीतुं शक्नोति तावन्नवसु दिवसेषु भक्षयित्वा त्र्यहमुपवासः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः"। समन्तु यथा। "द्वादशाहन्तु निराहारः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः। एतत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रद्वयं द्वादशाहसाध्यमशक्तविषयम्"। ब्रह्मपुराणम्।
"चरेत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रञ्च पिबेत्तोयञ्च शीतलम्।
एकविंशतिरात्रन्तु कालेष्वेतेषु सप्तसु"।
कालेष्विति प्रातः सायंमध्याह्नेष्वित्यर्थः। इति प्रायश्चित्तविवेकः। (यथा, मनुः ११। २०८।
"अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्व्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्"॥)

कृच्छ्रारि, पुं, (कृच्छ्रस्य मूत्रकृच्छ्ररोगस्य कष्टस्य वा अरिर्नाशकः।) त्रिपान्तरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

कृच्छ्रार्द्ध, पुं, (कृच्छ्रस्य अतीवक्लेशसाध्यव्रतविशेषस्य अर्द्धं अर्द्धविशेषः। दिनषट्कसाध्यत्वात्तथात्वम्।) दिनषट्कसाध्यव्रतविशेषः। यथा, आपस्तम्बः।
"सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम्।
दिनद्वयञ्च नाश्नीयात् कृच्छ्रार्द्धं सोऽभिधीयते"।
इति प्रायश्चित्तविवेकः।

कृञ्ज, पुं, (करोति प्रतिमूर्त्त्यादिकम्। कृ+बाहुल कात् ञ् प्रत्ययः।) चित्रकरजातिः। इति त्रिकाण्डशेषः।

कृत्, इ ङ प छिदि। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा परं सक सेट्।) इ, कृन्त। ङ प, कृन्तति।
(यथा, हितोपदेशे,—
"न छिन्नमेदविषमे विषमे नातिविश्वसेत्।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति"॥)
अनङ्गपूर्व्वादिभ्योऽलिभ्यो वेमनादेर्निष्ठायां अविकल्पं सिद्धं अत्र पूर्व्वमत इ इमुवध्यो नेम् धीध्याद्यत्वमिति साधनार्थे। तेन धाकृष्ण कृतेः अनीकादीनां धावितां यत्नसाध्या इत्यादि सिद्धमिति रमानाथः। मनित यतितं इत्यादि सिद्धमिति क्रमदीश्वरः। इदित्करणमाभ्यां यङ् लुकि निष्ठायां इमुनिषेधार्थं इति केचित्। चरीकृत्त इति। किञ्चैतन्मते धावितादीनां धावनं धावः धावोऽस्य जातः धावितः इत्यादि समाधानम्। "विरहिणिकृन्तनकुन्तमुखाकृति केतकिदन्तुरिताशे" इत्यत्र निकृन्तन इति अथ देवोक्तं निकृन्तं करोति इति ग्रन्थात् णौ नन्द्यादित्वादने साध्यम्। इति दुर्गादासः।

कृत्, इ ध वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः। (रुधां पर- सक सेट्। इन्निष्ठायामनिट्।) इ, कृन्त। ध, कृणत्ति चकर्त्त। इति दुर्गादासः।

कृत, क्ली, (क्रियते सत्यमेवानुष्ठीयतेऽस्मिन् यद्वा क्रियते सत्ये स्थाप्यते लोको यत्र। कृ+क्त।) सत्ययुगम्। (यथा, विष्णुपुराणे। २। १। ४१।
"कृतत्रेतादिसर्गेण युगाख्या ह्येकसप्तति"॥)
पर्य्याप्तम्। इत्यमरः। ३। ३। ७६। फलम्। इति हेमचन्द्रः। अलमर्थे। इति मेदिनी। (यथा,— शाकुन्तले १ माङ्के। "अथवा कृतं सन्देहेन"।)
पुं, वसुदेवस्य रोहिण्यां पत्न्यां जातः पुत्रविशेषः। यथा, भागवते ९। २४। ४६।
"बलं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विपुलं ध्रुवम्।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्"॥)

कृत, त्रि, (क्रियते विधीयते हन्यते निष्पाद्यते वा। कृ+कर्म्मणि क्त।) विहितम्। (यथा, वेणीसंहारे।
"कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकम्"॥)
हिंसितम्। इति मेदिनी। निष्पादितम्। इत्य मरटीकायां मथुरानाथः।

कृतक, क्ली, (कृत+संज्ञायां कन्।) विड्लवणम्। इत्यमरः। (अस्य पर्य्याया यथा,
"विडम्याकाख्य कृतक तथा द्राविडमासुरम्"।
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
कृन्ततीति कृती छेदने+"बहुलमन्यत्रापि"। उणां २। ३७। इति क्वुन्। मिथ्या। इत्यु ज्ज्वलदत्तः। पुं, वसुदेवस्य मदिरायां पत्न्यां जातः पुत्रविशेषः। यथा, भागवते ९। २४। ४८।
"नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः"॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकमित्युच्यते कार्य्यत्वात्। यथा, विष्णुपुराणे। २। ७। १९ २०।
"पादगम्यन्तु यत्किञ्चित् वस्त्वस्ति पृथिवीमयम्।
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः॥
भूमिसूर्य्यान्तरं यत्तु सिद्धादिमुनिसेवितम्।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम॥
ध्रुवसूर्य्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्द्दश।
स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकैः॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय! परिपठ्यते।
जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम्॥
कृताकृतकयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः।
शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति"॥
अत्र कार्य्यात्वादीनामनित्यत्वादिकोऽलङ्कृतम्।
यथा,—
"त्रैलोक्यं कृतकं प्रतिकल्प कार्य्यत्वात्।

जनलोकादिविषयं यत्कृतवर्णं प्रतिकल्पमकार्य्यत्वात् ॥ महलोकस्य कृताकृतत्वे हेतुमाह शून्य इति" ।)

कृतकः, त्रि, (कृन्तति स्वरूपम् । कृत् + क्वुन् । करणाज्जात इत्यर्थः । कृत्रिमस्य स्वरूपाच्छादकत्वात् तथात्वम् ।) कृत्रिमः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २९ ।

"एतेन विधिना कृष्णः कृतकेन यथानलः" ।)

कृतकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृतं कर्म्म येन सः ।) कार्य्यक्षमः । तत्पर्य्यायः । प्रवीणः २ शिक्षितः ३ निष्णातः ४ निपुणः ५ दक्षः ६ कृतहस्तः ७ कृतमुखः ८ कुशलः ९ चतुरः १० अभिज्ञः ११ विज्ञः १२ वैज्ञानिकः १३ पटुः १४ छेकः १५ विदग्धः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १।१५५।२९।

"यद्यवाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर ! ।

कृतकर्म्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम" ॥

पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ९७ ।

"इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः" ॥)

कृतकृत्यः, त्रि, (कृतं निष्पादितं कृत्यं कार्य्यं येन सः ।) निष्पन्नकर्म्मा । समाप्तकार्य्यः । यथा, माघे ।२।३२।

"कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम्" ॥

कृतकोटिः, पुं, (कृता विहिता कोटिः शास्त्राणां अन्तरर्थादिभेदेन पूर्व्वपक्षविशेषो येन । यद्वा, कृता लब्धा कोटिः श्रेष्ठता येन । धातूनामनेकार्थत्वात् कृधातुरत्र प्राप्त्यर्थे वर्त्तते ।) काश्यपमुनिः । उपवर्षमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृतक्रियः, त्रि, (कृता क्रिया कार्य्यं येन सः ।) कृतकार्य्यः । यथा, मनुः । ५ । ९९ ।

"विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्त्रियो वाहनायुधम् ।

वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः" ॥

कृतघ्नः, त्रि, (कृतं येन केनचिज्जनेन उपकृतं हन्ति नाशयति यः । अपकारादिप्रवृत्त्या दुष्टबुद्ध्या उपकृतस्यानङ्गीकारकत्वात् तथात्वम् ।) कृतहन्ता । अर्थात् येन केनचित्कृतस्य उपकारादेर्घातकः अस्वीकर्त्ता । नेमकहाराम इति पारस्य भाषा ॥ (यथा, मनुः ४ । २१४ ।

"पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।

शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च" ॥)

तस्य प्रायश्चित्ताभावो यथा,—

"ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे च गुरुतल्पगे ।

निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः" ॥

स तु बहुविधो यथा,—

"भर्त्तृपिण्डापहर्त्ता च पितृपिण्डापहारकः ।

यस्मात्स्वाधीना विद्याश्च दक्षिणां न प्रयच्छति ॥

पुत्रान् स्त्रियश्च यो द्वेष्टि यश्च तान् घातयेन्नरः ।

कृतस्य दोषं वदति सकामान् न करोति यः ॥

न स्मरेच्च कृतं यस्तु आश्रमान् यस्तु दूषयेत् ।

सर्व्वांस्तानृषिभिः सार्द्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे स्कान्दपुराणवचनम् ॥

कृतच्छिद्रा, स्त्री, (कृतं छिद्रं यस्याम् ।) कोशातकी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतज्ञः, त्रि, (कृतं उपकृतं जानाति स्वीकरोति यः । ज्ञा + कः ।) मर्य्यादी ।

(यथा, मनुः । ७।२०९–२१० ।

"धर्म्मज्ञञ्च कृतज्ञञ्च तुष्टिप्रकृतिमेव च ।

अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥

प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च ।

कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बुधाः" ।)

कुक्कुरे, पुं । इति मेदिनी ॥

(पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । २२ ।

"अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्" ॥)

कृतत्रा, स्त्री, (कृतं त्रायते । कृत + त्रै + कः ।) त्रायमाणा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतदासः, पुं, (कृतः विहितः कृतनियमो वा दासः ।) नारदोक्तपञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । स तु केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्य्यन्तं तवाहं दास इति कृतसमयः । इति क्रमसंग्रहः ॥

कृतपुङ्खः, त्रि, (कृतः अभ्यस्तः पुङ्खः पुङ्खयुक्तो वाणो येन ।) वाणविद्याविचक्षणः । भाल तिरन्दाज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कृतहस्तः २ सुप्रयोगविशिखः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ६८ ॥

कृतपूर्व्वी, [न्] त्रि, (कृतं निष्पादितं पूर्व्वमनेन । कृतपूर्व्व + "सपूर्व्वाच" । ५ । २ । ८७ । इति इनिः ।) पूर्व्वनिष्पन्नकर्म्मा । यथा । कृतपूर्व्वी कटम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

कृतफलं, क्ली, (कृतं फलं यस्य ।) कक्कोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतफला, स्त्री, (कृतं फलं यस्याः ।) कोलशिम्बी इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतमालः, पुं, (कृता माला यस्य । मालावद्गुतन्नप्रसवत्वादस्य तथात्वम् ।) आरग्वधवृक्षः । सोंदालि इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ कर्णिकारवृक्षः । स तु लघ्वारग्वधः । इति राजनिर्घण्टः । छोट शोनालु इति भाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।

"आरेवतो राजवृक्षः प्रग्रहश्च तुरङ्गुलः ।

आरग्वधोऽथ शम्याकः कृतमालः सुवर्णकः" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

चरके कल्पस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ऽस्य पर्य्याया यथा ।

"आरग्वधो राजवृक्षः सम्पाकश्च तुरङ्गुलः ।

प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः" ॥)

कृतमुखः, त्रि, (कृतं संस्कृतं मुखं यस्य ।) कृतकर्म्मा । कृती । इत्यमरः । ३ । १ । ४ ॥

कृतलक्षणः, त्रि, (कृतानि लक्षणानि यस्य ।) गुणैः प्रतीतः । शौर्य्यादिगुणैः ख्यातः । इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥ (पुं, सर्व्वलक्षणवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६४ ।

"अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः" ॥)

कृतवेतनः, त्रि, (कृतं विहितं वेतनं यस्य ।) वेतनेन नियुक्तदासादिः । इति स्मृतिः ॥

कृतवेधकः, पुं, (कृतः वेधोऽस्य । ततः कप् ।) घोषातकी । इति रत्नमाला । श्वेतघोषा इति भाषा ॥

कृतवेधना, स्त्री, (कृतं वेधनं यस्याः ।) कोषातकी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतश्रमः, त्रि, (कृतः श्रमो यत्र ।) महोत्साहः । येन श्रमः कृतः सः । इति शब्दमाला ॥

कृतसापत्निका, स्त्री, (कृतं सापत्न्यं यस्याः । कप् टाप् ततः अत इत्वे य लोपः ।) कृतसपत्नीभावा । प्रथमविवाहिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । अध्यूढा २ अधिविन्ना ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ कृतसापत्नका ४ कृतसापत्नी ५ कृतसापत्नीका ६ । इति तट्टीकायां रमानाथः ॥

कृतहस्तः, त्रि, (कृतः अभ्यस्तः हस्तः वाणादिनिक्षेपलाघवरूपा शिक्षा येन सः ।) कृतपुङ्खः । सुशिक्षितशरमोचयोधादिः । इत्यमरः २ । ८ । ६८ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५६ । २० ।

"अप्राप्तांश्चैव तान् पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत्" ॥)

कृताञ्जलिः, त्रि, कृतः अञ्जलिः येन सः । बद्धाञ्जलिः । यथा, छन्दोगपरिशिष्टे ।

"तदसंयुक्तपार्ष्णिर्वा एकपादर्द्धपादपि ।

कुर्य्यात्कृताञ्जलिर्वापि ऊर्द्ध्वबाहुरथापि वा" ॥

इति सूर्य्योपस्थाने आह्निकाचारतत्त्वम् ॥ (कृतः अञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचो येन ।) ओषधिभेदे, पुं । इति धरणी ॥

कृतान्तः, पुं, (कृतः अन्तः नाशः, शास्त्रनिर्णयः, विपर्य्ययो वा येन । यथायथं व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ।) यमः । (यथा, गौः रामायणे । ५ । ३५ । ३ ।

"ऐश्वर्य्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ।

रज्ज्वेव पुरुषो बद्ध्वा कृतान्तेनोपनीयते" ॥)

सिद्धान्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १४ । १३ ।

"पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्व्वकर्म्मणाम्" ॥

दैवम् । पूर्व्वदेहकृतं फलोन्मुखीभूतं शुभाशुभकर्म्म । अकुशलकर्म्म । इत्यमरः । ३ । ३ । ६४ ॥ शनिवारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वधृतज्योतिषवचने ।

"कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्" ॥

यमदैवत्यभरणीनक्षत्रम् । तेन द्वितसञ्ज्ञा ॥ अश्वियमदहनेति वचनात् ॥)

कृतान्तजनकः, पुं, (कृतान्तस्य यमस्य जनकः जन्मदाता ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृतान्ता, स्त्री, (कृतान्त + टाप् ।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृतार्थः, त्रि, (कृतः निष्पादितः प्राप्तो वा अर्थः प्रयोजनं येन ।) कृतप्रयोजनः । कृतकार्य्यः । यथा, माघे । १ । ९ । "विलोकनेनैव तवामुना मुने कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितांहसा" ॥

कृतालयः, पुं, (कृते अन्यकृतगर्त्ते जलाशयादौ आलयः आश्रयो यस्य ।) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृतः आलयः येन । कृतवासे, त्रि । यथा, रामायणे ।

"यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च कृतालयाः" ॥)

कृतावसक्थिकः, त्रि, (कृता आवसक्थिका येन ।) वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घादिबन्धः । इति कात्यायनः ॥ (यथा, आह्निकतत्त्वधृतकात्यायनवचने ।

"प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायमपि तर्पणम् ।

आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावरणक्रियको यस्त प्रौढपाद स उच्यते ।)

कृति, स्त्री, (कृ + भावे क्तिन् ।) करणम । हिंसा । इति मेदिनी । (पुरुषप्रयत्न । कर्तृव्यापार । क्रिया । यथा, मुग्धबोधे ।

"जनता कारक कृत्या कृतिर्मुररिपोरियम" ॥

पु, ऋषिविशेष । यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । ७

"हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिता ।
प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्य स महामति" ॥

नृपभेद । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ८ । २१ ।

'सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयञ्च पार्थिव ।
कृतिर्नाम सुत स्वर्गात् असत्यवचनात् सकृत" ॥

न तु जनकवंशजात । यथा, भागवते ९।१३।२६।

"बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावश" ॥

विंशत्यक्षरपादकच्छन्दोभेद । यथा कृति प्रकृतिराकृति' । विंशतिसङ्ख्या । कर्त्तनी । यथा ऋग्वेदे । १ । १६८ । ३ ।

"येषामसेषु रम्भिणीव रारभे
हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सन्दधे" ॥

क्रिया । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ९२ ।

'अनुत्तमो दुराधर्ष कृतज्ञ कृतिरात्मवान्' ॥)

कृतिकर, पु (कृतिसङ्ख्या विंशतिसङ्ख्या करा यस्य ।) रावण । इति शब्दमाला ॥

कृती [न्] त्रि, (कृत कर्म्म प्रशस्तमस्यास्तीति अत इनि ।) निपुण । पण्डित । इत्यमर ।२ १।५॥ साधु । पुण्यवान । इति शब्दरत्नावली ॥ (कृतक्रिय । यथा रघौ ३ । ५१ ।

"गृहाण शस्त्र यदि सर्ग एष त
नाबन्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान" ।)

कृत्त, त्रि, (कृती छ य छिदि + क्त ।) छिन्नम् । चेष्टितम । इति हेमचन्द्र ॥

कृत्ति, स्त्री, (कृत्यते इति । कृत + कर्म्मणि क्तिन ।) कृष्णसारादिचर्म्म । इत्यमर । २ । ७ । ४७ ॥ (यथा, महादेवध्याने ।

'समन्तात स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्ति वसानम' ॥)

त्वक् । भूर्ज । कृत्तिकानक्षत्रम् । इति मेदिनी ॥

कृत्तिका, स्त्री, (कृन्तति उपतापात् । कृत + 'कृतिभिदिलतिभ्य कित' उणा ३ । १४७ । इति तिकन् किच्च ।) अश्विन्यादिसप्तविंशत्यन्तर्गतस्तृतीयनक्षत्रम् । तत्पर्य्याय । बहुला २ अग्निदेवा ३ । इति हेमचन्द्र ॥ तस्या रूपम् । अग्निशिखाकृतिषट्तारकामयम । इति कालिदास । क्षुरनिभषट्तारामयम । इति केचित । तस्या अधिष्ठात्री देवता अग्नि । सा तु मेषराशिगता । इति दीपिका ॥ तत्र जातस्य फलम् ।

"क्षुधाधिक सत्यधनैर्व्विहीनो
वृथाटनोत्पन्नमति कृतघ्न ।
कठोरवाक् गर्हितकर्म्मकृत् स्यात्
चेत् कृत्तिकायां मनुज प्रसूत" ॥

इति कोष्ठीप्रदीप ॥

कृत्तिकाभव, पु, (कृत्तिकाया भवोऽस्य ।) चन्द्र । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कृत्तिकाधव । इति केचित् ।)

कृत्तिकासुत पु, (कृत्तिकाभि सुत तथा पालितत्वात ।) कार्त्तिकेय । इति हेमचन्द्र ॥

कृत्तिवास पु, (कृत्त्या गजासुरचर्म्मणा वस्ते स्व कटिदेश आच्छादयति य । वस आच्छादने + "कर्म्मण्यण" । ३ । २ । १ । इति अण ।) शिव । इति द्विरूपकोष ॥

कृत्तिवासा [स] पु, (कृत्तिर्गजासुरस्य चर्म्म वासो ऽस्य ।) शिव । इत्यमर । १ । १ । ३३ ॥ (यथा च महादेवस्य चर्म्माम्बरत्व जात तथा काशीखण्डे ६८ अध्याये वर्णित यथा,—

"कोलाहलो महानासीत त्रात त्रातेति सर्व्वत ।
महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुर ॥
प्रमथ्नन प्रमथान सर्व्वान निजवीर्य्यमदोद्धत ।
यत्र यत्र धराया स चरण प्रणिधाति हि ॥
अचलाश्चलतामत्र याति तत्र तद्भारत ।
ऊरुवेगेन तरव पतन्ति शिखरै सह ॥
तस्य दोर्दण्डघातेन चूर्णा स्युश्च शिलोच्चया ।
यस्य मौलिनसङ्घातै घना व्योम त्यजन्त्यलम् ॥
नीलिमान न चाद्यापि जहत्यत्केशसङ्गजम ।
यस्य निश्वाससम्भारैरुत्तरङ्गा महाम्बुध ॥
नाद्याप्यमन्दकल्लोला भवन्ति तिमिभि सह ।
योजनाना सहस्राणि नव यस्य समुच्छ्रय ॥
तावानेव हि विस्तारस्तनोर्मायाविनोऽस्य हि ।
यन्नेत्रयो पिङ्गलिमा तथा तरलिमा पुन ॥
विद्युता नोज्झितऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वर ।
या या दिश समभ्येति साय दुष्टमहादानव ॥
नाद्य समीभवेत्तस्य साध्वसादिव दिग्भयम ।
ब्रह्मदत्तवरस्यास्य तृणीकृतजगत्त्रय ॥
अवध्योऽहं भवामीति स्त्रीपुम्भि कामनिर्जितै ।
तमस्त्रिशूलहेतिस्तमायान्त दैत्यपुङ्गवम ॥
विज्ञायावध्यमन्येन शूलिनाभिजघान तम ।
प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यो गजासुर ॥
छत्रीकृतमिवात्मान मन्यमानो जगौ हरम ॥

गजासुर उवाच ।

त्रिशूलपाणे । देवेश । जाने त्वा स्मरहारिणम ।
तव हस्ते मम वध श्रेयानेव पुरान्तक ॥
किञ्चिद्विज्ञप्तुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम ।
सत्य ब्रवीमि नासत्य मृत्युञ्जय । विचारय ।
त्वमेको जगतीवन्द्यो । विश्वस्योपरि सस्थित ॥
अह त्वदुपरिष्टाच्च स्थितोऽस्मीति जित मया ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्वत्त्रिशूलाग्रसस्थित ॥
कालेन सर्व्वैर्मर्त्तव्य श्रेयसे मृत्युरीदृश ।
इति तस्य वच श्रुत्वा देवदेव कृपानिधि ।
प्रोवाच प्रहसन शम्भुर्धर्म्मोद्भवगजासुरम् ॥

ईश्वर उवाच ।

गजासुर । प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषसेवधे ।
स्वानुकूल वर ब्रूहि ददामि सुमते ऽसुर ॥
इत्याकर्ण्य स दैत्येन्द्र प्रत्युवाच महेश्वरम् ॥

गजासुर उवाच ।

यदि प्रसन्नो दिग्वासस्तदा नित्य वसान मे ।
इमा कृत्ति विरूपाक्ष । त्वत्त्रिशूलाग्निपाविताम् ।
सुप्रमाणा सुखस्पर्शा रणाङ्गणपणीकृताम् ।
दृष्टगन्धि सदैवास्तु मृद्वी चास्त्वतिकोमला ।
सदैव निर्म्मला चास्तु सदैवास्त्वतिमङ्गलम ॥
महातपानलज्वाला प्राप्यापि सुचिर विभो ।
न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिस्तत ॥
यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर ।
तदा त्वदङ्गसङ्गोऽस्या कथ जातो रणाङ्गने ॥
अन्यच्च मे वर देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर ।
नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याद्यतन दिनम ॥
इति तस्य वच श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च शङ्कर ।
पुन प्रोवाच त दैत्य भक्तिनिर्म्मलमानसम् ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणु पुण्यनिधे । दैत्य । वरमन्य सुदुर्लभम ।
अविमुक्ते महाक्षेत्रे त्वयात्यक्तकलेवर ॥
इद पुण्यशरीर ते क्षेत्रेऽस्मिन मुक्तिसाधने ।
मम लिङ्ग भवत्वत्र सर्व्वेषा मुक्तिदायकम ॥
कृत्तिवासेश्वर नाम महापातकनाशनम् ।
सर्व्वेषामेव लिङ्गाना शिरोभूतमिद वरम ॥
यावन्ति सन्ति लिङ्गानि वाराणस्या महान्त्यपि
उत्तम तावतामेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम् ' ॥ * ॥

यदि चात्र गजासुरचर्म्माच्छादकत्व वर्णित तथापि कार्य्यावस्थाविशेषेण व्याघ्रचर्म्मणाप्यस्य परिधेयकत्व दृश्यते यथा व्याघ्रकृत्ति वसानमिति ध्यानादौ स्फुटमेव वस्तुतस्तु नचैतत् वाह्यचर्म्मादिविषय एव ग्रन्थकारेण भगवता महर्षिणा वर्णित त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरेव तस्याच्छादिका इति आध्यात्मिकी स्वरूपोक्ति । यथा, "गुणमयी मायैषा वावह तस्य परस्य आच्छादनी" । व्याघ्रहस्त्यादेरुक्तिस्तु मायाया वैचित्र्यप्रदर्शनायैव । अपि च कटिदेशपर्य्यन्तोक्तिरेकपाद एव मायाच्छादितत्वात । यथा, श्रुति ।

"पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादोऽस्ति स्वयप्रभ" ।)

कृत्नु, त्रि, (कृ + "कृहनिभ्या क्त्नु" । उणा ३ । ३० । इति क्त्नु ।) शिल्पी । इत्युणादिकोष ॥ (यथा,— ऋग्वेदे १ ९२।१० । 'श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना मर्त्तस्य देवी जरयन्त्यायु " ।)

कृत्य स्त्री, (कृ + "विभाषा कृवृषो" ।३।१।१२० । इति क्यप तुगागमश्च ।) कार्य्यम । (यथा, गौ रामायणे ३ । ६० । २७ ।

"तथा स राक्षसोत्तमो राक्षसेन्द्र प्रतापवान् ।
निष्क्रान्ता पुरात्तस्मात्कि कृत्यमिति चिन्तयन" ।)

प्रयोजनम । इति हेमचन्द्र ॥

कृत्य, त्रि, (कृ + क्यप तुगागमश्च ।) विद्विष्ट । इति मेदिनी । धनादिभिर्भेद्य । इति जटाधर ॥ प्रत्ययविशेष । यथा,—

"कृत्या भट्तेसमाख्याता अपरत्रौ भावकर्म्मणो ।
तव्यानीयाजन्तावल्येलिम कर्म्मकर्त्तरि" ॥

इति सुपद्मसम्मता कारिका ॥ कर्त्तरि कर्म्मणि चार्थे विहिता कृत्या वाच्यलिङ्गा स्यु । कृत्याश्च व्यादय वोपदेवमते "त व्या" "क्तक्त" अभावे इत्युक्ते क्वचित् कृत्या कर्त्तर्य्यपि स्यु । कर्त्तरि यथा भव्यस्तव भव्या त्वत्ता भव्य वनम् । कर्म्मणि यथा, ग्रामो गन्तव्य नगरी गन्तव्या पुर गन्तव्यम् ।

कर्त्तरि कर्म्मणि क्तिं स्मातव्यं स्थेयं भस्म-भूयम्॥ ब्रह्महत्या इह भावे कृत्याः। असं-ज्ञायामित्येव सूर्य्योऽर्कः मित्रोऽस्रो मदौ। इत्यमर-टीकायां भरतः॥

(कृत्य)-या, स्त्री, (कृ+भावे क्यप्।) क्रिया। यथा कां कृत्यामकार्षीः। देवता। यज्ञदेवताविशेषः। इत्य-मरभरतौ॥ यथा, प्रह्लादचरिते।

"कृत्यामुत्पादयामासुर्ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिम्"॥

तस्या ध्यानं यथा,—

"क्रोधाज्ज्वलन्तीं ज्वलनं वमन्तीं

त्रुटिं दहन्तीं दितिजं ग्रसन्तीम्।

भीमं नदन्तीं प्रणमामि कृत्यां

रोरूयमाणां क्षुधयोग्रकालीम्"॥ * ॥

आभिचारिकी क्रिया। यथा,—

"रोगकृत्याग्रहादीनां निरासः शान्तिरीरिता।

वश्यं जनानां सर्व्वेषां विधेयत्वमुदीरितम्"॥

इति षट्कर्म्मदीपिका॥

कृत्रिमं, क्ली, (कृ+क्त्रिः मप् च।) विड्लवणम्। इति मेदिनी। काचलवणम्। गवादिनाभगन्ध-द्रव्यम्। रसाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृत्रिमः, पुं, सिह्लकः। (तुरुष्कनामगन्धद्रव्यविशेषः।) इति मेदिनी॥ (कृ+"ड्वितः क्त्रिः"।कृत्या क्रियया निर्वृत्त इति "त्रेर्मप् नित्यम्।" इति मप्।) द्वाद-शविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः। इति जटाधरः। (एतद्विषयकविवरणन्तु पुत्रशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

कृत्रिमः, त्रि, ("ड्वितः क्त्रिः"। ३। ३। ८८। इति क्त्रिः। ततः कृत्या निर्वृत्तः। "त्रेर्मप् नित्यम्" ४।४।२०। इति मप्।) करणाज्जातः। रचितः। इति मेदिनी॥ (यथा, रघौ १९। ३७।

"प्रावृषि प्रमदवर्हिणेष्वभूत्

कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः"॥)

कृत्रिमकः, पुं, (कृत्रिम+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृत्रिमधूपकः, पुं, (कृत्रिमः विविधसुगन्धिद्रव्यादि कल्पितो धूपः। ततः स्वार्थे कन्।) नानासुगन्धि-द्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः। तत्पर्य्यायः वृक्षधूपः २। इत्यमरः। २। ६। १२८॥

कृत्रिमपुत्रः, पुं, (कृत्रिमश्चासौ पुत्रश्चेति।) द्वादश-पुत्रमध्ये पुत्रविशेषः। तथा च मनुः।

"सदृशन्तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम्।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः"॥

अस्यार्थः। "यः पुनः समानजातीयं पित्रोःपार-लौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इत्येवमादिज्ञं पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादि-भिर्युक्तं पुत्रं कुर्य्यात् स कृत्रिमाख्यः पुत्रो बोध्यः"। इति कुल्लूकभट्टः॥ पुत्तलिका। यथा। कुमारे।१।२९।

"सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च

रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनाम्"॥

कृत्रिममित्रः, पुं, (कृत्रिमं मित्रं इति। पुंस्त्वं निया-मकात्।) रचितबन्धुः। इति स्मृतिः॥

कृत्सं, क्ली, (कृन्तति कृणत्ति वा। कृत् छेदे वेष्टने च। "स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्"। उणां ३। ६६। इति सः किच्च।) जलम्। इति सिद्धान्तकौमुदी-मुणादिवृत्तिः॥ समुदायः। इत्युणादिकोषः॥

कृत्स्नं, क्ली, (कृत्+क्स्न प्रत्ययः।) जलम्। सर्व्वम्। (यथा, गीतायाम्। ११। १३।

"तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा"॥)

कुक्षिः। इति मेदिनी॥

कृत्स्नः, त्रि, (कृत्+"कृत्यशूभ्यां क्स्नः"। उणां ३। १७। इति क्स्नः।) अशेषः। समस्तः। इत्यमरः। ३। १। ६५॥ (यथा, मनुः २। १६५।

"तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना"॥)

कृदरः, पुं, (कृ+अच्। "कृदरादयश्च"। उणां ५। ४१। इति साधुः।) धान्यादिगृहम्। गोला इति भाषा॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कृन्तत्रं, क्ली, (कृन्तति इति। "कृतेर्नुम् चेति"। उणां ३। १०९। इति कत्रन् नुम् च।) लाङ्गलम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कृन्तनं, क्ली, (कृत्यते इति। कृत्+भावे ल्युट्।) छेदनम्। यथा, कर्म्मलोचने नारदवचनम्॥

"कृन्तनं नखकेशानां छेदनञ्च वनस्पतेः।

शावाशौचे न कर्त्तव्यं पाठनं पठनन्तथा"॥

(यथा च गीतगोविन्दे,१। ३२।

"विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहा-से। विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरि-ताशे"॥)

कृप, ऊ ङ व ऌ कल्पने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। कल्पनं सामर्थ्यम्। ऊ, अकल्पिष्ट अक्लृप्त। ङ, कल्पते कल्पतरुश्चवदिति हलायुधः॥ व, कल्प्स्यति चिक्लृ-प्सति। ऌ, अक्लृपत्। हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्पिता कीर्त्तिं परां प्रभुरिति अनेकार्थत्वेऽन्तर्भूत-ण्यर्थत्वात् जनयितेत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कृप, ल दौर्ब्बल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। कृपयति। षष्ठस्वरीति त्रिलोचनः। इति दुर्गादासः॥

कृप, णि युतौ। चित्रे। कल्पने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं सकञ्च-सेट्।) सप्तम-स्वरी। णि कल्पयति कल्पति। कृपः क्लृपोऽक्लृ-पादाविति क्लृपादेशः। इति दुर्गादासः॥

कृपः, पुं, (कृपा अस्त्यस्य पालनसाधनत्वेन। अर्श-आदित्वात् अच्।) कृपाचार्य्यः। स तु द्रोणाचार्य्य-श्यालकः। इति मेदिनी॥ तथा चोक्तम्।

"गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः।

अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः"॥

इति महाभारतम्॥ (स तु गौतमवंशस्य शरद्वतः पुत्रः राज्ञा शान्तनुना कृपया पालितः अतः कृप इति नाम्ना प्रसिद्धः। सोऽसौ यावज्जीवं कौमार-ब्रह्मचर्य्यमालम्ब्य कुरुबालकानामाचार्य्यत्वे भीष्मा-दिभिर्नियोजितः। कुरुक्षेत्रयुद्धे दुर्य्योधनपक्षमा-श्रित्य पाण्डवैः सह संग्रामं कृत्वा लोकक्षयकरे तस्मिन् समरे अमरत्वात् न निहतः॥ अस्य उत्पत्तिविवरणन्तु महाभारते १। १३० अध्याये द्रष्टव्यम्॥) व्यासः। इति धरणी। (राजर्षि-विशेषः। यथा, ऋग्वेदे। ८। ३। १२।

"शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र! प्रावः स्वर्णरम्"। "रुशमं श्यावकं कृपं च एतन्नामकान् राजर्षीन् यथा प्रावः"। इति भाष्यम्॥)

कृपणः, त्रि, (कल्पते स्वल्पमपि दातुम्। कृप्+बाहुलकात् क्युन् अत एव न लत्वम्।) अदाता। (यथा, व्यासोक्तौ।

"दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति"॥)

तत्पर्य्यायः। कदर्य्यः २ किम्पचानः ३ मितम्पचः ४ क्षुद्रः ५। इत्यमरः। ३। १। ४८॥ किम्पचः ६ अनमितम्पचः ७। इति तट्टीका॥ मन्दः ८ कीनाटः ९ कुमुत् १० कीनाशः ११। इति जटा-धरः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। २। ७५।

"दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महा-नपि समृद्ध्या। कूपोऽन्तः स्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः"॥) दीनः। यथा, रामायणे १।३२।२८।

"ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्वनं सहलक्ष्मणः।

द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत्"॥

पारिभाषिककृपणगणाश्च॥ महाव्यसनप्राप्तो दीनः। यथा, रामायणे ४। २१। १९।

"आदितः क्षत्रियः कृपणो न स राघव!।

महात्मा व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते"॥

यो हि अक्षरं ब्रह्म अविज्ञाय लोकान्तरगामी भवति सः। यदुक्तं वृहदारण्यके याज्ञवल्क्यप्रक-रणे। "यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मा-ल्लोकात् प्रैति स कृपणः" इति॥ दुहिता हि कृपापात्रत्वात् कृपणम्। यदुक्तं मनौ ४। १८५।

"भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्य्या पुत्रः स्वका तनुः।

छाया स्वोदासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्"॥)

कुत्सितः। इति मेदिनी॥

कृपणः, पुं, कृमिः। इति मेदिनी॥

कृपा, स्त्री, (क्रपेः सम्प्रसारणञ्चेति भिदादिपाठादङ् टाप् च।) करुणा। इत्यमरः। १। ७। १८॥ (यथा, महाभारते।

"उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः"॥)

कृपाणः, पुं, (कृपां नुदति प्रेरयति दूरीकरोतीत्यर्थः। नुद प्रेरणे+अन्येभ्योऽपीति डः। पूर्व्वपदादिति णत्वम्।) खड्गः। इत्यमरः। २। ८। ८९॥ (यथा, कालिकापुराणे।

"जघान दैत्यमतिरक्तलोचना

कृपाणपाशाङ्कुशशूलपट्टिशैः"॥)

कृपाणकः, पुं, (कृपाण+स्वार्थे कन्।) खड्गः। इति हारावली॥

कृपाणिका, स्त्री, (कृपाणक+स्त्रियां टाप् अत इत्वं च।) छुरिका। इति हेमचन्द्रः॥

कृपाणी, स्त्री, (कृपाण+गौरादित्वात् ङीष्।) कर्त्तरी। इत्यमरः। २। १०। ३४॥ छुरिका। इति मेदिनी॥

कृपाद्वैतः, पुं, (कृपायां कृपावितरणे वा अद्वैतः अद्वि-तीयः।) बुद्धभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृपालुः, त्रि, (कृपां लाति आदत्ते । ला + डुः । यद्वा कृपा विद्यतेऽस्यास्मिन् वा । कृपा + आलुच् ।) दयालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ।
(यथा भागवते । ४ । १२ । ५१ ।
"कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानमस्कृते" ॥)

कृपी, स्त्री, (कृप + ङीष् ।) द्रोणाचार्य्यपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३१ । २२ ।
"शारद्वतीं ततो भार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत" ॥
अस्या जन्मविवरणं यथा,—
पुरा किल महर्षेर्गौतमस्य पुत्रः शरद्वान् नाम ऋषिः धनुर्व्वेदपरत्वात् विपुलेन तपसा च इन्द्रं सन्तापयामास । इन्द्रस्तु अस्य तपोविघ्नं चिकीर्षुः जानपदीं नाम स्वर्व्वेश्यां प्राहिणोत् । अथ रूपयौवनाढ्यां तामवलोकयतस्तस्य सहसा रेतश्च स्कन्नं तत्तु शरस्तम्बे स्थापितं सत् द्विधाऽभवत् । ततस्तस्मात् मिथुनं समजायत । तदैव राजा शान्तनुर्मृगयामागतः अपत्यमिथुनं समवलोक्य राजधानीमानीय संस्कारादिभिः संवर्द्धयामास । कृपया संवर्द्धनाच्च कृपः कृपीति तयोर्नाम चक्रे । सैव कृपाचार्य्यस्य भगिनी । एषैव अश्वत्थाम्नो जननीत्यवगम्यताम् ॥)

कृपीटं, क्ली, (कृप + "कृतॄकृपिभ्यः कीटन्" । उणा ४ । १८४ । इति कीटन् । बाहुलकात् गत्वाभावः ।) उदरम् । जलम् । इति मेदिनी ॥ विपिनम् । इन्धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कृपीटपालः, पुं, (कृपीटं जलं पालयतीति । पालि + अण् ।) कनिपातः । समुद्रः । इति मेदिनी । पवनः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृपीटयोनिः, पुं, (कृपीटस्य जलस्य योनिः कारणं "वायोरग्निरग्नेरापः" इति श्रुतेस्तथात्वम् । यद्वा कृपीटं काष्ठं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥

कृपीपतिः, पुं, (कृप्याः कृपभगिन्याः पतिर्भर्त्ता ।) द्रोणाचार्य्यः । इति शब्दमाला ॥

कृपीपुत्रः, पुं, (कृप्याः पुत्रः ।) अश्वत्थामा । इति भूरिप्रयोगः ॥

कृपीसुतः, पुं, (कृप्याः सुतः ।) अश्वत्थामा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृमिः पुं, (क्रामतीति । क्रमु पादविक्षेपे + "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च" । उणा । ४ । १२१ । इति इन् "अमे सम्प्रसारणञ्च" इति अनुवृत्तेः सम्प्रसारणञ्च ।) कीटः । पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीलाङ्गुः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १३ । निलाङ्गुः ३ क्रिमिः ४ । इति तट्टीका ॥ पुलुः ५ । इति जटाधरः ॥ लाक्षा । कृमिलः । खरः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उदरजातकीटरोगः । तस्यौषधं यथा,—
"बदरीकारवीमूलं गुडाज्येन समन्वितम् ।
अग्निना साधितं भक्ष्या कृमीन्सर्व्वान् हरेच्छिवः" ॥
इति गारुडे १९४ अध्यायः ॥
("कृमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।
बाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलूकास्तथान्तराः ॥
सप्तधा हि भवेद्बाह्या मलधात्वन्तसम्भवाः ।
तेषां वक्ष्यामि सम्भूतिं बाह्यानामन्तरे तथा ॥
स्नानादिविरहात् स्वेदात् चिन्तया शोचनादपि ।
कफधातुसमुद्भूतास्तीव्रा यूका भवन्ति हि ॥
यूकाः कृष्णाः पराः श्वेतालिक्षाश्चर्म्मणि स्थिताः ।
सूक्ष्मातिविकटा रक्ताश्चर्म्माभाश्चर्म्मयूकिकाः ।
चतुर्थी विन्दुकी नाम चतुर्था मूत्रसम्भवा ॥
मत्कुणाश्च चतस्रो बाह्योपद्रवकारिणः ।
यूका मलकसङ्काशे श्वेता वस्त्रनिवासिनी ॥
चर्म्मयूका नेत्रचर्म्मे सूक्ष्मा रोमसु षट्पदा ।
उत्पद्यन्ते निवेशाच्च चर्म्मीयं मधुरद्रवात् ॥
कुल्माषगोधूमयवान्नपिष्ट-
गुडेन वा क्षीरविपर्य्ययेण ।
दिवाशयाने च कपित्थकेन
चर्म्मेण पायोदकसेचनेन ॥
सञ्जायते तेन मलाशयेषु
कृमिश्च कोष्ठविकारकारि ॥
षड्विधास्ते समुद्दिष्टास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
कफकोष्ठ मलाधार कोष्ठे सर्पन्ति सर्व्वतः ॥
पृथुमध्या भवन्त्येके केचित् किंशुकसन्निभाः ।
धान्याङ्कुरनिभाः केचित् केचित् सूक्ष्मास्तथायताः ॥
सूचीमुखाः परिस्रायान्त्राणि सादयन्ति ते ।
वक्ष्यामि लक्षणं तेषां चिकित्साञ्च शृणुष्व मे ॥
ज्वरो रोमहर्षशूलं वा वमिहृत् क्षोदनं भ्रमः ।
अरुचिर्भक्षवैवर्ण्यमतीसारः कफोजिनाम् ॥
गर्ज्जनं जठरे चैव मन्दाग्नित्वञ्च जायते ।
पिपासा पीतता नेत्रे किञ्चुलैः पीडितस्य च ॥
इति गण्डूपदलक्षणम् । * ।
सूचीवत्तुदतेऽङ्गानि रात्रावेवातिसार्य्यते ।
यस्य वा भक्ष्यन्ते रात्रौ वा वमते भृशम् ॥
क्षोदो मुखेऽरुचिर्भाव्यमन्दाग्नित्वञ्च वेपथुः ।
तृष्णा च ज्वरो ज्ञेया सूचीमुखकृमीरुजाम् ॥
इति सूचीमुखलक्षणम् । * ।
ये च धान्याङ्कुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च लक्षणम् ।
मलाशयस्थाः कृमयो मलं भञ्जन्ति ते भृशम् ।
तैस्तु सम्पीड्यते देहे विड्भेदः पक्वमतः ।
कृशत्वञ्चापि हृल्लोदं कृमयो जनयन्ति ते ॥
हारीतः सप्रश्रयं पादौ संगृह्य पृच्छति ।
कथं दुष्टे मनुष्यस्य मलमूत्रवसाश्रये ॥
सम्भवन्ति कफवादौ वर्द्धयन्ति कथं पुनः ।
कथं वा शीर्षोदरे नानाकारावभक्षणे ॥
जायन्ते कथं कृमयः सूक्ष्माधोगामिनोऽप्यथ ।
नानाऽऽमपक्वभक्ष्याणि दहते वा जठराग्निना ॥
कथन्ते कृमयस्तान्ते न दह्यन्तेऽन्तराग्निना ।
एवं पृष्टो महाचार्य्यं प्रोवाच मुनिपुङ्गव ॥
आत्रेय उवाच ।
शृणु पुत्र । महाबाहो । कृमिसम्भवकारणम् ।
विरुद्धाशनसे पुत्र । रक्तश्चैवास्य कुप्यति ॥
कफश्चैकदिनं याति शुक्रेणाकारणं व्रजेत् ।
पक्वमूलात्मके वायौ ते तु जाताः सचेतनाः ॥
कोष्ठाग्निना न दह्यन्ते न जीर्य्यन्ते रसाग्निना ।
विषे जातो यथा कीटो न विषेण मृतिं व्रजेत् ॥
तथा कृताशनोद्भूता न कृताशेन जीर्य्यति ।
भेषजं सम्प्रवक्ष्यामि येन तेऽपि मरन्ति वै ॥
पतन्ति वा प्रशमयान्ति भेषजानि शृणुष्व मे ।
यवाजमोदा कृमिविल्वनाशा
बीजं शटी रामठकं त्रिवृच्च ।
उशीरकं सप्तदिनं पिबेद्य
पतन्ति शीघ्रं शतधा तु कीटाः ॥
शटी पलाशी पिचुमर्द्दपत्रम्
विडङ्गमुस्तातिविषा रसोनम् ।
सम्पिष्य मूत्रेण पिबेत् त्र्यहाणाम्
विनाशनं सर्व्वकृमीगणानाम् ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं विडङ्गशिग्रुपत्रानिकाञ्चितम् ।
गोमूत्रेण तु पेयं पानं शीघ्रं कृमीन् हन्ति ॥
मुस्ता विशाला त्रिफला सुपर्णी
शिग्रुः सदारु सलिलेन कल्कः ।
पानं सकृष्णा कृमिशत्रुचूर्णं
विनाशनं सर्व्वकृमीगणाय" ॥
"मातुलुङ्गस्य मूलानि रसोनं कृमिनिम्बकम् ।
अजमोदा निम्बपत्रं गोमूत्रेण तु पेषयेत् ॥
पानमेतत् प्रशंसन्ति कृमिदोषनिवारणम् ।
ज्वरघ्नोक्तानि पथ्यानि कृमिदोषे प्रदापयेत् ॥
इति कृमिचिकित्सा" ॥ * ॥
इति महर्षिआत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कृमिचिकित्सा नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ * ॥
अस्य निदानपूर्व्वकसम्प्राप्तिचिकित्सितं यथा ।
"अजीर्णाध्यशनासात्म्यविरुद्धमलिनाशनैः ।
अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व्वतिस्निग्धशीतलैः ॥
माषपिष्टान्नविदलबिसशालूककसेरुकैः ।
पर्णशाकसुराशुक्तदधिक्षीरगुडेक्षुभिः ॥
पललानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः ।
स्वाद्वम्लद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति ॥
कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान् ।
आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ॥
विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ।
पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
अजवा विजवाः किप्याश्चिप्या गण्डूपदास्तथा ।
चूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैते पुरीषजाः ॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च ।
तेषामेवापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि ॥
शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसङ्क्षयाः ।
प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजे ॥
रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः ।
शूलाटोपशकृद्भेदपक्तिनाशकराश्च ते ॥
दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा ।
पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः ॥
रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः ।
रूढधान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा ॥
मज्जादा नेत्रलेढारस्तालुश्रोत्रभुजस्तथा ।
शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराश्च ते ॥
केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा ।
कुष्ठजाः सपरीसर्पा ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः ॥
ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा ।

रक्ताधिष्ठानजान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते ।
माषपिष्टान्नलवणगुड़शाकैः पुरीषजाः ।
मांसमाषगुड़क्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥
विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ।
ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् ।
दृश्यास्त्रयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः ॥
केशादाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्ज्जयेत् ।
एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ॥
सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वान्तमादितः ।
विरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्योगैरास्थापयेच्च तम् ॥
यवकोलकुलत्थानां सुरसादेर्गणस्य च ।
विड़ङ्गस्नेहयुक्तेन क्वाथेन लवणेन च ॥
प्रत्यागते निरूहे तु नरं स्नातं सुखाम्बुना ।
भुक्तवत् कृमिघ्नैरशनैस्ततः शीघ्रं भिषग्वरः ॥
स्नेहेनोक्तेन चैनन्तु योजयेत् स्नेहवस्तिना ।
ततः शिरीषकिणिही-रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
केवूकस्वरसं वापि पूर्व्ववत्तीक्ष्णभोजनः ॥
पलाशबीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना ।
पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण स्वरसं पिबेत् ॥
पत्तूरस्वरसं वापि पिबेद्वा सुरसादिजम् ।
लिह्याद्वाश्वशकृच्चूर्णं विड़ङ्गं वा समाक्षिकम् ॥
पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
खादेत् पूपलिकान् पक्वान् धान्याम्लञ्च पिबेदनु ॥
सुरसादिगणे तैलं पक्वं वा पानमिष्यते ।
विड़ङ्गचूर्णपिष्टाभ्यां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ॥
तत्कषायप्रपीतानां तिलानां स्नेहमेव वा ।
त्र्यहविधः शकृत्चूर्णं सप्तकृत्वः सुभावितम् ॥
विड़ङ्गानां कषायेण त्रैफलेन तथैव च ।
क्षौद्रेण लिह्यादनुपिबेदसमामलकोद्भवम् ।
अत्राभया रसश्चापि विधिरेषोऽयसामपि ॥
पूतीकस्वरसं वापि पिबेद्वा मधुना सह ।
पिबेद्वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतम् ॥
साहरात्रं पिबेद्वृष्टह्यम्लयुता दधिमस्तुना ।
पुरीषजान् कफोत्थांश्च हन्यादेव कृमीन् भिषक् ॥
शिरोहृद्घ्राणवक्त्राक्षि संश्रितांश्च पृथग्विधान् ।
विशेषेणाञ्जनैर्नस्यैरवपीड़ैश्च साधयेत् ॥
शकृद्रसन्तुरङ्गस्य सप्तकृत्वो भावयेदिति । ।
निःक्वाथेन विड़ङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् ॥
अयस्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक् ।
सकांस्यनीलं तैलञ्च नस्यं स्यात् सुरसादिके ॥
इन्द्रलुप्तविधिश्चापि विधेयो रोमभोजिषु ।
दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम् ॥
रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सिते ।
सुरसादिन्तु सर्व्वेषु सर्व्वथैवोपयोजयेत् ॥
प्रयुक्तातिक्तकटुकं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
कुलत्थक्वाथसंसृष्टं क्षीरपानञ्च पूजितम् ॥ * ॥

क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव
दधीनि शाकानि च पर्व्ववन्ति ।
समासतोऽम्लान् मधुरान् हिमांश्च
कृमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेत्तु" ॥

इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥)

कृमिकण्टकं, क्ली, (कृमेः कृमिरोगस्य रोगे वा कण्टकमिव । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) विड़ङ्गम् । चित्राङ्गः । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥

कृमिकोषोत्थं, त्रि, (कृमेः कृमिभिर्निर्म्मितो वा कोषः । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपः । तस्मात् उत्तिष्ठति उत्पद्यते । उत् + स्था + कः ।) कौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । १११ । रेसमिकापड़ इति भाषा ।

कृमिघ्नः, पुं, (कृमिं हन्ति इति । हन् + टक् । "हन्तेरत् पूर्व्वस्य" । ८ । ४ । २२ । इति नियमात् न णत्वम् ।) विड़ङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ पलाण्डुः । कोलकन्दः । पारिभद्रः । भल्लातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विड़ङ्गघ्निका च, इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

कृमिघ्ना, स्त्री, (कृमिघ्न + अजादित्वात् टाप् ।) हरिद्रा । इति भावप्रकाशः ॥

कृमिघ्नी, स्त्री, (कृमिघ्न + टित्वात् ङीप् ।) धूम्रपत्रा । विड़ङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिजं, क्ली, (कृमिभ्यो जायते इति । अन्येष्वपीति डः ।) अगुरु ॥ इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ (कृमिजातमात्रे, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १०३ ।
"कौषेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद्दूर्व्वापि गोरोमतः ।
पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात्" ।
अस्य पर्य्याया यथा ।
"अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा ।
वंशिकं कृमिजं वापि कृमिजग्धमनार्य्यकम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्यागुरुशब्दे ज्ञातव्याः ।)

कृमिजग्धं, क्ली, (कृमिभिर्जग्धं भुक्तम् । उपचारात् तज्जनिततया तथात्वम् ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("कृमिजग्धमनार्य्यकम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृमिजा, स्त्री, (कृमिभ्यो जायते या । जन + डः टाप् च । लाक्षा ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"कीटजा कृमिजा लाक्षा जतुका च नवायिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृमिरिपुः, पुं, (कृमीणां रिपुर्नाशकः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) विड़ङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
(विड़ङ्गशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृमिला, स्त्री, (कृमीन् कृमिवत् सन्तानान् लाति आदत्ते । ला + कः टाप् च ।) बहुप्रसूः । बहुसन्तानप्रसवा । इति हेमचन्द्रः ॥ कृमियुक्ते त्रि ॥

कृमिवृक्षः, पुं, (कृमिप्रधानः कृमिमयो वा वृक्षः ।) कोषाम्रः । इति भावप्रकाशः ॥
(कोषाम्रशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कृमिशङ्खः, पुं, (कृमिरिव जीवन् शङ्खः ।) जीवशङ्खः । तत्पर्य्यायः । कृमिजलजः २ कृमिवारिरुहः ३ जन्तुकम्बुः ४ । अस्य गुणाः । रसवीर्य्यादौ शङ्खसदृशत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशुक्तिः, स्त्री, (कृमिरिव शुक्तिः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशैलकः, पुं, (कृमिनिर्म्मितः शैल इव । ततः स्वार्थे कन् ।) वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृमीलकः, पुं, (कृमीन् ईरयति जनयतीति । ईर् + ण्वुल् । रस्य लत्वम् ।) वनमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृव, इ न कृतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) कृन्वी । न, कृणोति । इ, कर्म्मणि कृण्व्यते । इति दुर्गादासः ॥

कृविः, पुं, (क्रियते वस्त्रादिकमनेन । डु कृञ् करणे "कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि" । उणां ४ । ५६ । इति क्विन् निपातनात् ।) वापयन्त्रम् । इति उणादिवृत्तिः । ताँत इति भाषा ॥

कृश, ईर् य कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । इरित् ।) कार्श्यं कृशपारणम् । इर्, अकृशत् अकर्शीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्ये ङ इत्यन्ये । य, कृश्यति चन्द्रं कृष्णपक्षः । इति दुर्गादासः ॥

कृशः, त्रि, (कृशधातोः क्तप्रत्यये "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबेति" ।८।२।५५। निपातनात् साधुः ।) अल्पः । (यथा, मनौ । ४ । १८४ ।
"आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः" ॥)
सूक्ष्मः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशती । ४६५ ।
"राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलसी सहकारपल्लवेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण" ॥
" व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामयौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥
प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शांस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति, रोगाश्च ग्रहणीमताः" ॥
"सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततञ्चोपचर्य्यौ हि कर्षणैर्बृंहणैरपि" ॥
"स्थौल्यकार्श्ये वरं कार्श्यं समोपकरणौ हितौ ।
यद्युभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवाति पीड़येत्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २१ अध्याये ॥
"कश्चिदन्यः कृशोऽतीव बलवान् दृश्यते तदा" ॥
तत्र हेतुमाह ;
"आधानसमये यस्य शुक्रभागोऽधिको भवेत् ।
मेदोभागस्तु हीनः स्यात् स कृशोऽपि महाबलः" ॥
यस्याधानसमये जनयितुः शुक्रस्याधिक्यं भवति ।
मेदसोऽल्पता तस्य कृशस्यापि बहु बलमित्यर्थः ॥
अथ कार्श्यस्य चिकित्सा ।
"रूक्षान्नादि निमित्ते तु कृशे युञ्जीत भेषजम् ।
बृंहणं बलकृद्द्रव्यं तथा वाजीकरञ्च यत् ॥

पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टी ॥

अश्वगन्धस्य कल्केन क्वाथे तस्मिन् पयस्यपि ।
सिद्धं तैलं कृशाङ्गानामभ्यङ्गादङ्गपुष्टिदम्" ॥
इति अश्वगन्धातैलम् ॥ * ॥
इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे तृतीयभागे कार्श्याधिकारे ॥) (अक्षमः । यथा, मनौ । ४ । १३५ ।

"क्षत्रियञ्चैव सर्पञ्च ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन" ॥
पु, सर्व्वाकारवत्त्वात् विष्णुः, यथा, महाभारते ।
१३ । १४९ । १०३ ।
"अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्" ॥
स्वनामख्यातो मुनिपुत्त्रः । स तु मरीचिच्छाप
प्रदातुः शृङ्गिणः सखा ।
यथा, महाभारते । १ । ४१ । २ ।
"स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सूनृतां वाचमुत्सृजन् ।
अपृच्छत् कथं तातः स तेऽद्य मृतधारकः" ॥
ऐरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः । यथा, तत्रैव ।
१ । आस्तीकपर्व्वणि । ५७ । ११ ।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)

कृशरः, पु, (कृशं अल्पमात्रां राति इति । रा + क ।
कृशरोऽपि अत्र राति वा ।) तुल्यतिलान्नम् । तत्प-
र्य्यायः । त्रिसरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मत्स्यपुराणे,—
"गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
अङ्गारकाय संयावं बुधाय क्षीरषष्टिकम् ।" —
"रुयावकं कुजे दद्यात् क्षीरान्नं सोमसूनवे ।
दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतौदनम् ।
शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ।
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वभक्ष्यैः समर्च्चयेत्" ॥)

कृशरा, स्त्री, (कृशर + टाप् ।) तिलौदनम् । इति
हारावली ॥ द्विदलमिश्रितान्नम् । खिचडी इति
भाषा । यथा,—
"तण्डुला दालिसम्मिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ता सलिले सिद्धा कृशरा कथिता बुधैः" ॥
अस्या गुणाः । शुक्रबलकारित्वम् । गुरुत्वम् ।
पित्तकफप्रदत्वम् । दुर्जरत्वम् । विष्टम्भमलमूत्र-
कारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
("माषेक्षुपिष्टकृशरा तिलशष्कुलीभिः" ।
इति माधवकरीयरोगविनिश्चयस्य कफशूलस्य
व्याख्याने विजयेनोक्तं यथा,—
"कृशरा तिलतण्डुलमाषयवागूः" ॥)

कृशला, स्त्री, (कृशं कार्श्यं लातीति । ला + क ।
टाप् ।) केशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृशशाखः, पु, (कृशा क्षीणा शाखा यस्य ।) पर्पटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशाङ्गी, स्त्री, (कृशानि सूक्ष्माणि अङ्गानि यस्याः ।
स्वाङ्गत्वादित्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ सूक्ष्माङ्गविशिष्टे, त्रि । (यथा,—
आर्य्यासप्तशती । ४८५ ।
"राजसि कृशाङ्गि मङ्गलकलशी सहकारपल्ल-
वेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण" ॥)

कृशानुः, पु, (कृशयति तनूकरोति हव्यकाष्ठादिवस्तु
जातमिति । "कृशेरानुक्" इति । उणां ।४।२। इति
आनुक् ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५३ ।
(यथा, रघुः । ७ । २४ ।
"प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदर्च्चिषस्तन्मिथुनं चकासे" ॥)
चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशानुरेता, [स्] पु, (कृशानौ अग्नौ रेतः निक्षिप्तं
तेजो यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥
(अस्य कृशानुरेतोनाम्नः कारणं कालिकापुराणे
४७ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

कृशाश्वी, [न्] पु, (कृशाश्वेन धनुर्भारवद्यन्त्रप्रति-
योगेण प्रोक्तं नाट्यसूत्रादिकं अधीते वेत्ति वा ।
"कर्मन्दकृशाश्वादिनिः" । ४ । ३ । १११ । इति
इनिः ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥

कृशिका, स्त्री, (कृश इव कायतीति । कै + क । टाप्
इत्वञ्च ।) आखुकर्णीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष, औ आकर्षे । विलेखने । इति कविकल्प-
द्रुमः । (भ्वा-पर-सक-अनिट् ।) औ, अकार्क्षीत्
अक्राक्षीत् अकृक्षत् । आकर्षि आकर्षणे । क-
र्षन्ति तुरगा रथम् । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६६ ।
"मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" ॥
आखुकर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृष, औ श प आकर्षणे । विलेखने । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (तुदा-उभ-सक-अनिट् ।) श प, कृ-
षति कृषते भूमिं कर्षकः । औ, अकार्क्षीत् ।
अक्राक्षीत् अकृक्षत् । इति दुर्गादासः ।

कृषकः, त्रि, (कृषति भूमिं यः । "कृषेर्वृद्धिश्छन्द-
सि च" । उणां ।२।३८। इति क्वुन् ।) कर्षकः ।
इति मेदिनी ॥

कृषकः, पु, (कृषति भूमिमनेन इति करणे क्वुन् ।)
फालः । इति मेदिनी ॥ वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृषाणुः, पु, (कृष् + आनुक् । पृषोदरात् षत्वम् ।)
कृशानुः । इत्यमरटीका ॥

कृषिः, स्त्री, (कृष् विलेखने । "सर्व्वधातुभ्य इन्" ।
उणां ४ । ११७ । इति इन् । "इगुपधात् कित्" ।
उणां । ४ । ११९ । इति कित् ।) वैश्यवृत्ति-
विशेषः । कर्षणम् । चाष इति भाषा । तत्प-
र्य्यायः । अनृतम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । २ ।
प्रमृतम् ३ । इति जटाधरः ॥
(यथा, मेघदूते । १६ ।
"त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः" ॥)

कृषिकः, पुं, (कृषत्यनेन "कृषिकृष्योः किकन्" ।
उणां । २ । ४० । इति किकन् ।) फालः । इत्य-
मरः । २ । ९ । ९ ॥ कर्षकः । इति केचित् ॥

कृषीवलः, त्रि, (कृषिरस्यास्ति वृत्तित्वेन इति "रजः-
कृष्यासुतिपरिषदो वलच्" ५ । २ । ११२ । इति
वलच् । "वले" ६ । ३ । ११८ । इति दीर्घः ।)
कर्षकः । कृषिजीवी । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५ । ७७ ।
"कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित् तुष्टाः कृषीवलाः" ॥)
काकमुद्गावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्करः, पुं, (कृषं करोति दृष्टिविक्षेपादिकं
प्रलययोगात् सम्पादयतीति । कृष + कृ + टच् ।)
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्टं, त्रि, (कृष्यते यत् तत् । कृष + कर्म्मणि क्त ।)
कृष्टक्षेत्रम् । चसा क्षेत् इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
सीत्यम् २ हल्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ८ ॥
(यथा, मनौ । ११ । १४५ ।
"कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने" ॥
भावे क्त । कर्षणम् ॥)

कृष्टपच्यः, त्रि, (कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते इति कर्म्म-
कर्त्तरि कृष्ट + पच + "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्य-
कुप्य-कृष्टपच्याव्यथ्याः" । ३ । १ । ११४ । इति
क्यबन्तो निपातितः ।) व्रीहिः । धान्यम् । इति
व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ७ । १२ । १८ ।
"न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टञ्चाप्यकालतः" ॥)

कृष्टपाक्यः, त्रि, (कृष्टे पच्यते इति । कृष्ट + पच + क-
र्म्मणि ण्यत् । "चजोः कु घिण्ण्यतोः" । ७ । ३ ।
५२ । इति चस्य कुत्वम् ।) कृष्टपच्यम् । इति व्याक-
रणम् ॥

कृष्टिः, पु, (कृषन्त्यन्तर्भुवं विद्यालोचनाभ्यासादि-
भिरसौ । कृष् + कर्त्तरि क्तिच् बाहुलकात्
तिचो ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ । "दृढदेवस्यानो
मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा" ॥)
कर्षणे, स्त्री । इति मेदिनी ॥ (कृष + भावे क्तिन् ।
आकर्षणम् । जनसाधनम् । इति निरुक्तम् ।
यथा ऋग्वेदे । ८ । ६ । ४ । "विश्वा नमन्त कृष्टयः" ।
"कृष्टयः प्रजाः" । इति भाष्यम् ॥)

कृष्णा, स्त्री, ("कृषेर्वर्णे" । उणां ३ । ४ । इति नक् ।
ततो णत्वम् ।) मरिचम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३६ ।
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
लौहम् । इति जटाधरः ॥ नीलाञ्जनम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कालागुरु । इति रत्नमाला ॥

कृष्णः, पु, (कर्षत्यरीन् महाप्रभावशक्त्या । यद्वा,
कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परिण-
मयतीति मनो भक्तानां इति यावत् "कृषे-
र्वर्णे" । उणां । ३ । ४ । इति बाहुलकात् वर्ण-
विनापि । नक् णत्वञ्च । यद्वा, कर्षति सर्व्वान्
स्वकुक्षौ प्रलयकाले । "कर्षणात् कृष्णो रमणात्
रामो व्यापनात् विष्णुः" । इति श्रुतेः तथात्वम् ॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा —
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यात् परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" ॥
इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा च, महाभारते । ५ ।
यानसन्धिपर्व्वणि ७० । ५ ।
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः" ॥)
भगवदवतारविशेषः । स च भूभारहरणार्थं द्वाप-
रयुगशेषे भाद्रकृष्णाष्टम्यां रोहिणीनक्षत्रे निशीथे
देवकीगर्भे आविर्भूतः । तस्य जन्मसमयो यथा,
"उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनयो लग्नं वृषो
लाभगो जीवः सिंहतुलालिषु क्रमवशात् पूषो

मनोराहवः। नैशीथः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्रह्मर्क्षमत्रक्षणे श्रीकृष्णाभिधमम्बुजेक्षणमभूदाविः परं ब्रह्म तत्" ॥ इति खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थः ॥ (यदि च भगवतो विष्णोः कृष्णावतारकालः क्वचित् द्वापरयुगशेषे इत्ययं पाठो लभ्यते तथापि कलावेव कृष्णावतार इत्येव भूरिसम्मतमिति बोध्यम्। तत्र भूरि भूरिप्रमाणानि च सन्ति तेषां कानिचिदत्रोद्धृतानि।

तद्यथा, ब्रह्मपुराणे,—

"अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः" ॥

परं कस्मिन्नेव कलौ प्रादुर्बभूव भगवानिति जिज्ञासायां वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतिमे युगे इत्युक्त्या वर्त्तमानकलेः प्रथम एव निर्णीयते। तथा च उपरत्नाः शशिभौमचान्द्रिशनय इति। खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थोक्तेः कलियुगस्य ६४७ वर्षेषु गतेषु एतत्समयस्य सम्भवः ततः पूर्व्वं कलौ तादृशसमयासम्भवात्। किञ्च राजतरङ्गिण्याम्। १। ५१।

"शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः" ॥

इत्यनेन कलियुगस्य ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्तिः कथिता अतो भगवतः कृष्णस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वं सूचितम्। अपि च कृष्णस्य नामकरणे यच्च गर्गर्षिराह ततोऽपि कलेरादावेव भगवदाविर्भावः सूच्यते। यथा, भागवते। १०। ८। ९।

"आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः" ॥

इदानीं कलावित्यर्थः। तथा, पुराणान्तरे,—

"कृते शुक्लं हरिं विद्यात् त्रेतायां रक्तवर्णकम्।
द्वापरे पीतवर्णञ्च कलौ कृष्णत्वमागतः" ॥

तथा तत्रैव ११ अध्याये युगावतारकथने।

"कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः।
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम्।
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः" ॥

अपि च कृते शुक्ल इत्यादयो ये ये वर्णा निर्णीताः नतु केवलं तेषां बाह्यवर्णत्वेन पर्य्यवसीतत्वं किन्तु युगभेदानुसारेण लोकानां गुणधर्म्मत्वमेव निर्णीयते। यथा, कृते शुक्लं इति कथनात् सत्वगुणः प्रदर्शितः सत्वस्य हि शुक्लत्वं प्रसिद्धं यथा,—

"तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ!" ॥

त्रेतायां रक्तवर्णकं इत्युक्त्या रजस एव निर्देशः कृतः यथा,—

"रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय! कर्म्मसङ्गेन देहिनम्" ॥

द्वापरे पीतवर्णं इत्युक्त्या रजोमिश्रिततमसो निर्द्देशः। यथा,—

"यावद्रजो वै यदा ह्यन्धकारात्मकेन तमसा संगच्छते तदा ह्यस्य घोरमौढ्यादिवद्धवो दोषाः प्रकाशन्ते" ॥ तथा, हरिवंशे वर्णभेदकथने वैश्यत्वप्राप्तिहेतुमाह।

"गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः।
स्वधर्म्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः" ॥

पीताः रजस्तमःप्रधाना इति तट्टीका ॥

कलौ कृष्णतामागत इत्युक्त्या तु केवलं तमःप्राधान्यनिर्द्देशः यथा,—

"तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम्।
निद्रा तन्द्रा तथालस्यं प्रमादो दीर्घसूत्रिता" ॥

इत्यतः दुरात्माक्रान्तायाः पृथिव्या भारहरणाय तमःप्रधानां मायामधिष्ठायैव कलावेव भगवतः प्रादुर्भावः सम्भवति ॥

यदा तु शालिवाहनस्य शकाब्दाख्याः प्रचलितुमारब्धास्तदा वै पाण्डुकुलनन्दनमहाराजयुधिष्ठिरप्रवर्त्तिताब्दानां षड्विंशाधिकसार्द्धद्विसहस्राण्येवातीतानि। महाभारतभागवतादिशास्त्रोक्त्या भगवतः कृष्णस्य तृतीयपाण्डवेनार्ज्जुनेन तुल्यवयस्कत्वात् उपर्य्युक्तराजतरङ्गिणीमतानुसारेण च कलेः त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतेषु वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिराविर्भावकालः। तद्गणनया हि कलेः सप्तपञ्चाशदधिकेषु षट्शतेषु वर्षेषु गतेष्वेव कथञ्चित् कृष्णावतारसमयो निश्चीयते। किञ्च, एतावदपि निर्द्धारितं यत् विक्रमादित्याब्दा यिशुखीष्टाविर्भावादेकोनाशीतिवर्षोत्तरकाल एव प्रवर्त्तितुमारब्धाः। अतः षड्विंशाधिकचतुर्व्विंशतिशतवर्षेभ्य एकोनाशीतिवर्षेषु वियुक्तेषु यिशुखीष्टाविर्भावात् सप्तचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्व्वमेव युधिष्ठिराविर्भावकालः। ततो नितरामेव यिशुखीष्टात् सप्तचत्वारिंशदधिकषड्विंशतिशतवर्षेभ्यः प्राग्भगवतः कृष्णस्य प्रादुर्भावः कथमपि निरूप्यते ॥)

अधुना अस्य ध्यानम् कथ्यते यथा,—

"स्मरेद्वृन्दावने रम्ये मोहयन्तमनारतम्।
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥
आत्मनो वदनाम्भोजे प्रेरिताक्षिमधुव्रताः।
पीडिताः कामबाणेन चिरमाश्लेषणोत्सुकाः ॥
मुक्ताहारलसत्पीनतुङ्गस्तनभरानताः।
स्रस्तधम्मिल्लवसना मदस्खलितभाषणाः ॥
दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्पन्दमानाधराञ्चिताः।
विलोभयन्ती विविधैर्व्विभ्रमैर्भावगर्व्वितैः ॥
फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम्।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनुं गोगोपसंघावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे" ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अस्य पादचिह्नानि यथा,

"चन्द्रार्द्धं कलसं त्रिकोणयवकधनुषी खं गोष्पदं प्रोष्ठिकां शङ्खं सव्यपदे॰ दक्षिणपदे कोणाष्टकं स्वस्तिकम्।
चक्रं छत्रयवाङ्कुशं ध्वजपवीजम्बूर्द्ध्वरेखाम्बुजं बिभ्राणं हरिमूनविंशतिमहालक्ष्माञ्चिताङ्घ्रिं भजे" ॥

इति रूपचिन्तामणिः ॥ * ॥ अस्यावतारा ह्यसंख्येयाः। तत्र युगावतारास्तु चत्वारः। यथा,—

"कृते शुक्लश्चतुर्ब्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्ब्बाहुस्त्रिमेखलः।
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु।
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ॥
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः" ॥ * ॥

अस्य कल्पावतारा दश यथा। मत्स्यः १ कूर्म्मः २ वराहः ३ नृसिंहः ४ वामनः ५ परशुरामः ६ रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १०। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य गुणाश्चतुःषष्टिर्यथा।

"अयं नेता सुरम्याङ्गः १ सर्व्वसल्लक्षणान्वितः २। रुचिर-३ स्तेजसा युक्तो ४ बलीयान् ५ वयसान्वितः ६ ॥ विविधाद्भुतभाषावित् ७ सत्यवाक्यः ८ प्रियम्वदः ९। वावदूकः १० सुपाण्डित्यो ११ बुद्धिमान् १२ प्रतिभान्वितः १३ ॥ विदग्ध-१४ श्चतुरो १५ दक्षः १६ कृतज्ञः १७ सुदृढव्रतः १८। देशकालसुपात्रज्ञः १९ शास्त्रचक्षुः २० शुचि-२१ र्व्वशी २२ ॥ स्थिरो २३ दान्तः २४ क्षमाशीलो २५ गम्भीरो २६ धृतिमान् २७ समः २८। वदान्यो २९ धार्म्मिकः ३० शूरः ३१ करुणो ३२ मान्यमानकृत् ३३ ॥ दक्षिणो ३४ विनयी ३५ ह्रीमान् ३६ शरणागतपालकः ३७। सुखी ३८ भक्तसुहृत् ३९ प्रेमवश्यः ४० सर्व्वशुभङ्करः ४१ ॥ प्रतापी ४२ कीर्त्तिमान् ४३ रक्तलोकः ४४ साधुसमाश्रयः ४५। नारीगणमनोहारी ४६ सर्व्वाराध्यः ४७ समृद्धिमान् ४८ ॥ वरीया-४९ नीश्वर-५० श्चेति गुणास्तस्यानुकीर्त्तिताः। सदास्वरूपसम्प्राप्तः ५१ सर्व्वज्ञो ५२ नित्यनूतनः ५३ ॥ सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गः ५४ सर्व्वसिद्धिनिषेवितः ५५ ॥ अविचिन्त्यमहाशक्तिः ५६ कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ५७ ॥ अवतारावलीबीजं ५८ हतारिगतिदायकः ५९। आत्मारामगणाकर्षी-६० त्यमी कृष्णे किलाद्भुताः ॥ सर्व्वाद्भुतचमत्कारलीलाकल्लोलवारिधिः ६१। अतुल्यमधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ६२ ॥ त्रिजगन्मानसाकर्षी मुरलीकलकूजितः ६३। असमानोर्द्ध्वरूपश्रीविस्मापितचराचरः ६४ ॥
लीलाप्रेम्णाप्रियाधिक्यं माधुर्य्ये वेणुरूपयोः।
इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम्।
एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः' । * ॥

अस्य गदा कौमोदकी। खड्गः नन्दकः। धनुः शार्ङ्गम्। शङ्खः पाञ्चजन्यः। चक्रं सुदर्शनः। मणिः कौस्तुभः। वाहनं गरुडः। रथः गरुडध्वजः। रथस्याश्वाः शैब्यसुग्रीवमेघवाहनपुष्पकाः। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य पत्न्यः गोलोके वृन्दावने च श्रीराधा। वैकुण्ठे लक्ष्मीः। इति ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ द्वारकायां रुक्मिणी १ जाम्बवती २

सत्यभामा ३ कालिन्दी ४ मित्रविन्दा ५ नाग्नजिती ६ भद्रा ७ लक्ष्मणा ८ एताः प्रधानाः । अन्या अपि शताधिकषोडशसहस्राणि स्त्रियः । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ व्रजस्थितस्यास्य सखायश्चतुर्विधाः । तत्र किञ्चिद्वयसाधिकाः सुहृदो यथा । सुभद्र १ मण्डलीभद्र २ भद्रवर्द्धन ३ गोभट ४ यक्षेन्द्रभट ५ भद्राङ्ग ६ वीरभद्र ७ महागुण ८ विजय ९ बलभद्र १० इत्याद्याः ॥ वयसा न्यूनाः सखायो यथा । विशाल १ वृषभ २ ओजस्वी ३ देवप्रस्थ ४ वरूथप ५ मरन्द ६ कुसुमापीड ७ मणिबन्ध ८ करन्धम ९ इत्याद्याः ॥ वयसा तुल्याः प्रियसखायो यथा । श्रीदामा १ सुदामा २ वसुदामा ३ किङ्किणी ४ स्तोककृष्ण ५ अंशु ६ भद्रसेन ७ विलासी ८ पुण्डरीक विटङ्काक्ष ९ कलविङ्क १० इत्याद्याः ॥ पूर्व्वेत अत्यान्तिकरहस्येषु युक्ता भावविशेषविशिष्टाः प्रियनर्म्मसखायो यथा । सुबल १ अर्ज्जुन २ गन्धर्व्व ३ वसन्त ४ उज्ज्वल ५ इत्याद्याः ॥ इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ * ॥ वृन्दावनस्थितस्य अस्य सख्यः शतकोटयः । तत्र वेदमुनिदेवस्त्रियोऽपि कृष्णाराधनार्थं गोपाङ्गनारूपेण जाताः । तत्र अस्य नित्यप्रिया यथा । राधा १ चन्द्रावली २ विशाखा ३ ललिता ४ श्यामा ५ पद्मा ६ शैव्या ७ भद्रिका ८ तारा ९ विचित्रा १० गोपाली ११ धनिष्ठा १२ पालिका १३ खञ्जनाक्षी १४ मनोरमा १५ मङ्गला १६ विमला १७ लीला १८ कृष्णा १९ शारी २० विशारदा २१ तारावली २२ चकोराक्षी २३ शङ्करी २४ कुङ्कुमादय २५ । एतासां मध्ये विशाखा ललिता पद्मा शैव्या एताश्चतस्रः सख्यः । अन्या यूथाधिपाः । तासु मध्ये राधादयोऽष्टौ सुभगाः । आसां राधाचन्द्रावल्यौ श्रेष्ठे । अनयोरपि राधाधिका । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥ अपि च । चन्द्रावली १ सुशीला २ तस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि । शशिकला ३ अस्याः सहचर्य्यः षोडशसहस्राणि । चन्द्रमुखी ४ अस्याः सहचर्य्यः षोडशसहस्राणि । माधवी ५ अस्याः सहचर्य्यः एकादशसहस्राणि । कदम्बमाला ६ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि । कुन्ती ७ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि । यमुना ८ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । जाह्नवी ९ अस्याः सहचर्य्यः नवसहस्राणि । पद्ममुखी १० अस्याः सहचर्य्यः नवसहस्राणि । सावित्री ११ अस्याः सहचर्य्यः पञ्चदशसहस्राणि । सुधामुखी १२ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । शुभा १३ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । पद्मा १४ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । गौरी १५ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । सर्व्वमङ्गला १६ अस्याः सहचर्य्यः षोडशसहस्राणि । सरस्वती १७ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि । मालती १८ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि । अपर्णा १९ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । रति २० अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि । गङ्गा २१ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । अम्बिका २२ अस्याः सहचर्य्यः षोडशसहस्राणि । सती २३ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि । नन्दिनी २४ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि । सुन्दरी २५ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि । कृष्णप्रिया २६ अस्याः सहचर्य्यः षोडशसहस्राणि । मधुमती २७ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । चम्पा २८ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि । चन्दना २९ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते १३ । १७ । ४१ ।
'दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च" ॥)
व्यासः । (अयन्तु द्वैपायनः व्यासस्त्वयं सत्यवत्यां महर्षेः पराशराज्जात कृष्णवर्णत्वात् कृष्णकलावतीर्णत्वाद् वा कृष्ण इत्यभिधीयते ।
यथा महाभारते १ । १०५ । १४ ।
"यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" ॥)
अर्ज्जुनः । (अयन्तु तृतीयपाण्डवः । अस्य दशनामसु अन्यतमं नाम । यथा, महाभारते ३ । ४२ । २२ ।
"कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य सदा प्रियत्वाद् बालकस्य वै" ॥
कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति लुक् ॥) कोकिलः । इति विश्वः ॥ काकः । इति मेदिनी ॥ करमर्द्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णविशेषः । कालवर्णः । तत्पर्य्यायः । नीलः १ असितः २ श्यामः ३ कालः ४ श्यामलः ५ मेचकः ६ बहुलः ७ रामः ८ शितिः ९ । इति जटाधरः ॥ तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (कर्षति पापानि शरणागतानां वाञ्छलकात् कृषेर्नक् वर्णं विनापि णत्वञ्च । परब्रह्म । यथा, गौतमीयतन्त्रे ।
"कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र । महापातककोटयः" ॥
चन्द्रह्रासकरप्रथमादिपञ्चदशकलाक्रियारूपप्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मकः कालभेदोऽर्द्धमासः । यथा, तिथितत्त्वे २६ ।
"चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" ॥
कृष्णपक्षाभिमानिदेवताविशेषः । यथा, गीतायाम् ।
"धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" ॥
कृष्णसारमृगः । यथा, महाभारते १ । १३० । १५ ।
"धनुश्च मधुरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च" ॥
असुरवर्म्मा । वेदोक्तासुरविशेषः । अयन्तु इन्द्रेण समरे निहतः । ऋषिविशेषः । अयन्तु ऋग्वेदस्य अष्टममण्डलस्य ८५—८७ सूक्तानि, तथा दशममण्डलस्य ४२—४४ सूक्तानि च प्रणिनाय ॥ अथर्व्ववेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "गोपालतापनकृष्णहयग्रीवदत्तात्रेयगारुडानामथर्व्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सङ्ख्याकाना उपनिषदां भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः" ॥)

कृष्णकन्द, क्ली, (कृष्णः कृष्णवर्णः कन्दो यस्य ।) रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृष्णम् अशुभं कर्म्म यस्य ।) पापाचारयुक्तः । तत्पर्य्यायः । शिश्विदानः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ (श्वेतितुमिच्छति श्वितावर्णे इत्यस्य श्वितेर्न्नश्चियानच् इत्य सनो लुक् च इति शिश्विदानः । केचित्तु अकृष्णकर्म्मा इति पठन्ति । अकृष्णं निष्पापत्वात् शुक्लं कर्म्मास्य अकृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मा इत्यर्थः । इति व्याचष्टे । इति भरतः ॥
'शिश्विदानः कृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मेति कस्यचित्" ॥
इति जटाधरः ॥ क्ली, व्रणानां कृष्णत्वसम्पादकक्रियाविशेषः । यथा, सुश्रुतोक्तौ "अथ व्रणस्योपक्रमा भवन्तीत्युपक्रम्य दारुणकर्म्माचारकर्म्माग्निकर्म्म कृष्णकर्म्मपाण्डुकर्म्म' । इति ॥)

कृष्णकलि, स्त्री, (कृष्णस्य चूडा इव कलि कलिका यस्याः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । तस्य शाखा रक्तवर्णलीयकालवद्ग्रन्थियुक्ता पत्र दुर्द्दताम्बूलदलवद्भवति । तस्य पुष्पं श्वेतरक्तपीतपाटलवर्णमिलितपञ्चदलं षट्केशरमध्यं स्वल्पसद्गन्धयुक्तम् अपराह्णे प्रस्फुटति । तस्य बीजं कृष्णमरिचतुल्यं पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति । तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो बीजतश्च । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ अस्याः पिष्टपत्रमूलादिना व्रणस्फोटनं भवति इति वैद्यकम् ॥

कृष्णकाष्ठ, क्ली, (कृष्णं काष्ठं यस्य ।) कालागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अगुरुशब्दे ऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

कृष्णकेलि, स्त्री, (कृष्णस्य केलिः क्रीडा यस्य चूडा इव पुष्पकलिका यस्याः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । (अस्या अपरविवरणं कृष्णकलिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णकोहल, पु, (कृष्णकस्य कुत्सितकर्म्मणः ऊहं वितर्कं लाति गृह्णातीति । ला + क ।) द्यूतकृत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णगन्धा, स्त्री, (कृष्णः उग्रो गन्धो यस्याः ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ।
("इमांस्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वचः ।
पूतीकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च यथातरुः ।
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतीकस्तिल्वकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शः सु चोच्यते" ।
इति चरके सूत्रस्थाने १ अध्याये ॥

कृष्णगर्भ, पु, (कृष्णः कृष्णवर्णो गर्भः अभ्यन्तरदेशो यस्य ।) कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ।

कृष्णचञ्चुक, पु, (कृष्णा चञ्चुरस्य । ततः कप् ।) चणकः । इति राजनिर्घण्टः ।
(चणकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

कृष्णचतुर्द्दशी, स्त्री, (कृष्णा कृष्णपक्षसम्बन्धिनी चतुर्द्दशी ।) कृष्णपक्षीयचतुर्द्दशी । तत्पर्य्यायः । भूतः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णचर, त्रि (कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गौः चरट् ।) कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गवादि । इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णचूडा, स्त्री, (कृष्णस्य चूडेव पुष्पचूडा यस्याः ।) स्वनामख्यातसकण्टकपुष्पवृक्षः । तस्य पत्र बर्

स्वच्छदलवद्वर्त्तते। तस्य पुष्पं पीतरक्तवर्णं उपर्य्यधः स्थूलसूक्ष्मदशदलं दीर्घवृन्तं दशदीर्घकेशरसमेतं ईषत्सुगन्धयुक्तञ्च जायते। तत्फलं शिम्बीसदृशं पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति। तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो वीजाच्च भवति इति लोकप्रसिद्धम् ॥

कृष्णचूड़िका, स्त्री, (कृष्णा चूडा अग्रं यस्याः। ततः कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुँचफल इति भाषा।)

कृष्णचूर्णं, स्त्री, (कृष्णस्य लोहस्य चूर्णम्। दग्धलोहाग्निःसृतकीट्टमित्यर्थः।) लौहमलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णजटा, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा जटा यस्याः।) जटामांसी। इति रत्नमाला॥

कृष्णजीरकः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो जीरकः।) कृष्णवर्णस्थूलजीरकः। कालाजीरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुषवी २ कारवी ३ पृथ्वी ४ पृथुः ५ काला ६ उपकुञ्चिका ७। इत्यमरः॥ सुषवी ८ कुञ्चिका ९। इति तट्टीकायां नयनानन्दः॥ उपकुञ्चिः १०। इति रत्नमाला॥ कृष्णा ११ जरणा १२ काली १३ बहुगन्धा १४। पृथुका १५ पृथिवी १६ मेयजम् १७। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।

"कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः। कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका॥ पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका। उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि॥ जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु। संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत्॥ ज्वरघ्नं पाचनं वृष्यं बल्यं रुच्यं कफापहम्। चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत्"॥ इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफशोथजीर्णज्वरनाशित्वम्। रुचिपक्तिहितकारित्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स तु स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विधा॥

कृष्णतण्डुला, स्त्री, (कृष्णः तण्डुलो वीजं यस्याः।) कार्ष्णकोद्रवा[illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णतामं, क्ली, (कृष्णं ताम्रम्। "वर्णो वर्णेन"।२।१।६९। इति कर्म्मधारयः।) गोशीर्षचन्दनम्। इति शब्दमाला॥

कृष्णतारः, पुं, (कृष्णा तारा यस्य।) हरिणः। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णत्रिवृता, स्त्री, (कृष्णा त्रिवृता।) कृष्णवर्णत्रिवृत्। काल तेउड़ी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। श्यामा २ पालिन्दी ३ कालमेषिका ४ काला ५ मसूरविदला ६ अर्द्धचन्द्रा ७ सुषेणिका ८। इति जटाधरः॥ (अस्या गुणा यथा,

कषायत्वम्। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। विपाकेकटुकत्वम्। कफपित्तप्रशमकारित्वम्। रूक्षत्वात् वातकोपनत्वञ्च॥ इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये॥)

कृष्णदन्ता, स्त्री, (कृष्णाः कृष्णवर्णा दन्ताः शिखरदेशो यस्याः।) काश्मरीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

(कृष्णदन्तविशिष्टे, त्रि। दन्तस्तु मद्यपानादिना कृष्णत्वं प्राप्नोति॥)

कृष्णदेहः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो देहो यस्य।) भ्रमरः। इति सारस्वतः॥ कृष्णवर्णशरीरे, त्रि॥

कृष्णद्वैपायनः, पुं, (द्वीपे भव इत्यण्। यद्वा द्वीपः अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य। प्रज्ञाद्यण्। कृष्णश्चासौ द्वैपायनश्चेति।) वेदव्यासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते १।१०५।१३।

"ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन!। कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम्"॥

अस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा यथा तत्रैव १।१०५।७—१४।

"धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्थं पितुरासीत्तरी मम। सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने॥ अथ धर्म्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः। आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम्॥ स तार्य्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा। सान्त्वपूर्व्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः॥ तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत!। वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे॥ अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत्। तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत!॥ मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः। तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः॥ ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम्। द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि॥ पाराशर्य्यो महायोगी स बभूव महानृषिः। कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः"॥

अन्यत् विवरणादिकमस्य व्यासशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

कृष्णधत्तूरकः, पुं, (कृष्णवर्णो धत्तूरकः।) कृष्णवर्णधुस्तूरः। कालधुतुरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः सिद्धः २ कनकः ३ सचिवः ४ शिवः ५ कृष्णपुष्पः ६ विषारातिः ७ क्रूरधूर्त्तः ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कान्तिकारित्वम्। व्रणत्वग्दोषखर्ज्जूकण्डूतिज्वरभ्रमनाशित्वञ्च॥ "सितनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः। सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाढ्यस्तु कृष्णकुसुमः स्यात्"॥ इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णपर्णी, स्त्री, (कृष्णवर्णानि पर्णानि यस्याः।) कालतुलसी। इति रत्नमाला॥

कृष्णपक्षः, पुं, (कृष्णस्तमसावृतचन्द्रक्षयात्मकः पक्षः।) असितपक्षः। स तु प्रतिपदाद्यमावास्यान्तानि पञ्चदश दिनानि। यथा, तिथ्यादितत्त्वम्॥

"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि। चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः॥ पक्षत्वाद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः। दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके"॥

कृष्णपाकः, पुं, (पचतेऽसौ। पच + घञ्। पाकः फलम्। कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः फलं यस्य।) करमर्द्दः। इति शब्दरत्नावली॥

कृष्णपाकफलः, पुं, (कृष्णपाकरूपं फलं यस्य।) करमर्दकः। इत्यमरः।२।४।६७॥

कृष्णपिङ्गला, स्त्री, ("वर्णो वर्णेन"।२।१।६९। इति कर्म्मधारयः।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कृष्णपिङ्गलवर्णयुक्ते, त्रि।

ॐ "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्। ऊर्द्ध्वलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः"॥)

कृष्णपिण्डीतकः, पुं, (कृष्णः पिण्डीतकः। नित्यकर्म्मधारयः।) वृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। वराहः २ कृष्णपिण्डीरः ३। इति रत्नमाला॥

कृष्णपिण्डीरः, पुं, (कृष्णः पिण्डीरः।) कृष्णपिण्डीतकवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कृष्णपिपीली, स्त्री, (कृष्णा पिपीली।) कृष्णवर्णपिपीलिका। कालपिपीड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्थूला २ वृत्तरुहा ३। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णपुष्पः, पुं, (कृष्णं पुष्पं यस्य।) कृष्णधत्तूरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कृष्णधत्तूरशब्दे ऽस्य पर्य्याया ज्ञेयाः॥)

कृष्णपुष्पी, स्त्री, (कृष्णपुष्प + जातित्वात् ङीष्।) प्रियङ्गुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कृष्णफलः, पुं, (कृष्णं उग्रं कुत्सितं वा फलं यस्य।) करमर्द्दकः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कृष्णफलपाकः, पुं, (कृष्णं फलरूपेण पाको यस्य।) करमर्दकः। इति द्विरूपकोषः॥

कृष्णफला, स्त्री, (कृष्णं फलं यस्याः।) सोमराजी। इत्यमरः।२।४।६६॥ (कोलशिम्बी। घाल्कुशी इति भाषा। छोट जाम इति भाषा। अस्याः पर्य्याया यथा॥

"सूक्ष्मकृष्णफला जम्बूर्दीर्घपत्रा च मध्यमा"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ कोलशिम्बिः॥ सुवराशेशिंड इति भाषा॥ अस्याः पर्य्याया। यथा,—

"कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्य्यङ्कपट्टिका"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णभूमः, पुं, (कृष्णा कृष्णवर्णा भूमिर्मृत्तिका यत्र देशे। समासे अच्।) कृष्णवर्णमृत्तिकायुक्तो देशः। इति हेमचन्द्रः॥

कृष्णभूमिजा, स्त्री, (कृष्णाया भूमेर्जायते इति। जन + डः। ततष्टाप्।) गोमूत्रिकातृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णभेदा, स्त्री, (कृष्णवर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा॥

"कटु तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा। अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥ मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णभेदी, स्त्री, (कृष्णेन वर्णेन भेदोऽस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) कटुकी। इत्यमरः।२।४।८६॥ (कटुकीशब्देऽस्या गुणपर्य्याया बोद्धव्याः।)

कृष्णमुद्गः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः निकृष्टो वा मुद्गः वनजातत्वात्।) मुद्गविशेषः। कालमुग् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वासन्तः २ माधवः ३ सराष्ट्रजः ४ अस्य गुणाः। त्रिदोषदाहनाशित्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वम्। वल-

वीर्य्याग्निपुष्टिदाहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथाह भावप्रकाशः।
"मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः।
स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा॥
मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा।
श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्व्वः पूर्व्वो लघुः स्मृतः॥
सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः।
चरकादिभिरप्युक्तः स एव गुणाधिकः"॥)

कृष्णमूली, स्त्री, (कृष्णं मूलमस्याः। स्त्रियां ङीप्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णमृत्, स्त्री, (कृष्णा मृत् मृत्तिका।) कालमृत्तिका। तत्पर्य्यायः। कृष्णभूमिः २। अस्या गुणाः। क्षत-दाहास्रप्रदरश्लेष्मपित्तहरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णमृत्तिक, पुं, (कृष्णा मृत्तिका भूमिर्यत्र।) कृष्णभूमः। इति हेमचन्द्रः॥

कृष्णरुहा, स्त्री, (कृष्णा सती रोहतीति। रुह+क।) जतुका लता। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णरूप्य, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्व्वः गौः भूतपूर्व्वो रूप्यः। कृष्णचरः। कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गवादिः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

कृष्णल, पुं, (कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याग्रे। सिध्मादि-त्वात् लच्। ततः स्वार्थे कन्।) गुञ्जा। परिमाण-विशेषः। यथा, मनुः। ८। १३५।
"पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश"॥

कृष्णलवण, क्ली, (कृष्णं लवणम्।) सौवर्च्चललवणम्। काचलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, गारुडे १८४ अध्याये।
"मन्थरं कृष्णलवणं सौवीरं सत्यपित्तकम्"।
अस्य पर्य्याया यथा। वैद्यकरत्नमालायाम्।
"रुचकं कृष्णलवणमक्षं सौवर्च्चलञ्च तत्"॥)

कृष्णला, स्त्री, (कृष्णल+टाप्।) गुञ्जा। इत्यमरः। २। ४। ९८॥ (क्ली, परिमाणविशेषः।
यथा, मनुः। ८। १३४।
"सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम्।
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश"॥
अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन व्याख्यातं तद्यथा।
"गौरसर्षपाः षट् मध्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो यवो भवति। त्रिभिर्यवैः कृष्णलं रक्तिकेति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्णलैर्माषः षोडशमाषाः सुवर्णः स्यात्"॥
अस्याः पर्य्याया यथा।
"गाङ्गुष्ठा कृष्णला गुञ्जा रक्तिका काकचिञ्चिका।
काकाण्डी काकणन्तिका काकजङ्घा शिखण्डिनी"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कृष्णलोह, क्ली, (कृष्णं लोहम्।) अयस्कान्तः। इति राजनिर्घण्टः॥
("कपालोत्तानकटककृष्णलोहसुवर्णानि बोद्धव्यानि"। इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। २९ अध्याये॥)

कृष्णलोहित, पुं, (कृष्णो लोहितश्च। "वर्णो वर्णेन" २। १। ६९। इति समासः।) कृष्णलोहित-वर्णः। धूम्रवर्णः। तद्वति त्रि। इत्यमरः। १। ५। १६॥

कृष्णवक्त्र, पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य।) वानरः। इति हलायुधः॥

कृष्णवर्त्मा, [न्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वर्त्म यस्य। वायुप्रसारितधूमपथाभ्यन्तर एव गतिरस्येति भावः।) अग्निः। (यथा, महाभारते १। ७५। ५१।
"हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते"॥) चित्रक-वृक्षः। इत्यमरः॥ (कृष्णम् अपवित्रं कर्म्म आच-रणं यस्य।) दुराचारः। राहुः। इति मेदिनी॥ (कृष्णः वासुदेवः परब्रह्म इत्यर्थः वर्त्म गतिर्यस्य। ब्रह्मनिष्ठपुरुषः। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

कृष्णवल्ली, स्त्री, (कृष्णा वल्ली।) कृष्णार्जकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा।
"कृष्णार्ज्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः"।
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कृष्णवल्लिका, स्त्री, (कृष्णा वल्लिका।) जतुका लता। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णवर्व्वरक, पुं, (कृष्णः वर्व्वरकः।) वर्व्वरवृक्षः इति राजनिर्घण्टः॥
(वर्व्वरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया॥)

कृष्णवानर, पुं, (कृष्णः वानरः।) कालवानरः। तत्पर्य्यायः। गोलाङ्गूलः २ गौरास्यः ३ कपिः ४ कृष्णमुखः ५। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णवीज, क्ली, (कृष्णं वीजं यस्य।) कालिङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (कालिन्द तरवूज इति लोके। अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा।
"कालिन्दं कृष्णवीजं स्यात् कालिङ्गञ्च सुवर्त्तुलम्।
कालिन्दं ग्राहि दृक्पित्तशुक्रघ्नं शीतलं गुरु।
पक्वन्तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णवीज, पुं, (कृष्णं उग्रं वीजं यस्य।) रक्तशिग्रु-वृक्षः। इति जटाधरः॥

कृष्णवृन्ता, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं यस्याः।) पाटलावृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५५॥ (अस्याः पर्य्याया यथा।
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा।
कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा।
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता"॥
इति च तस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
माषपर्णी। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्याया यथा।
"सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता माषपर्णी महासहा।
कृष्णवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिनी"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥) ॥ गम्भारीवृक्षः। अस्य पर्य्याया यथा।
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकाऽपि च"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
गुणाश्चास्याः पाटलागाम्भारीशब्दयोर्ज्ञातव्याः॥)

कृष्णवृन्तिका, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं यस्याः। ततः स्वार्थे कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) गम्भारीवृक्षः। पेटिकावृक्षः। इति रत्नमाला॥

कृष्णशार, पुं, (कृष्णः शारः शवलश्च।) कृष्णसार-मृगः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

कृष्णशालि, पुं, (कृष्णः शालिर्धान्यविशेषः।) काल-धान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कालशालिः २ श्यामशालिः ३ सितेतरः ४। अस्य गुणाः। त्रिदोषदाहनाशित्वम्। मधुरत्वम्। पुष्टिवीर्य्य-वर्द्धनत्वम्। वर्णकान्तिबलकारित्वञ्च। इति राज-निर्घण्टः॥

कृष्णशिग्रु, पुं, (कृष्णः रूक्षगुणयुक्तः शिग्रुः।) शो-भाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णशिम्बिका, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा शिम्बिका कुत्सिता शिम्बिका वा।) कृष्णवर्णशिम्बी। काल-शिम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काकाण्डी २। इति रत्नमाला।
(अस्या गुणा गाम्भारीशब्दे ज्ञातव्याः॥
"सितासिताः पीतकरक्तवर्णा
भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः।
यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना
ज्ञेयाः कटूष्णा रसपाकयोश्च"॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

कृष्णशृङ्ग, पुं, (कृष्णं शृङ्गं विषाणो यस्य।) महिषः। इति हेमचन्द्रः॥

कृष्णसख, पुं, कृष्णस्य सखा। ("राजाहःसखिभ्य-ष्टच्"। ५। ४। ९१। इति टच्।) अर्ज्जुनः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (अर्ज्जुनशब्दः॥)

कृष्णसखी, स्त्री, (कृष्णस्य सखी।) द्रौपदी। सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी पञ्चालराजदुहिता। कृष्णस्य सखी सहचरी इव कृष्णवर्णत्वात्।) जीरकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कृष्णसर्षप, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः सर्षपः।) राजसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य पर्य्यायाः।
"स्यात् क्षवाभिजनकः क्रमिकस्तु कृष्णसर्षपः"॥
अस्य गुणाश्च।
"अति तीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णसार, पुं, (कृष्णश्चासौ सारः शवलश्चेति।) हरिण-भेदः। इत्यमरः। २। ५। १०। कालसार इति भाषा॥ (यथा, मनौ २। २३।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः"॥)
अस्य मांसगुणाः। संग्राहित्वम्। रुचिवलकारि-त्वम्। ज्वरनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ स्नुही-वृक्षः। शिंशपावृक्षः। इति मेदिनी॥ खदिर-वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

कृष्णसारङ्ग, पुं, कृष्णवर्णः सारङ्गो मृगः। कृष्णसारः। (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। ७। ८। २१।
"कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्"॥
तथा, शतपथब्राह्मणे। ३। २। ४। १९। "कृष्ण-सारङ्गं स्यादित्याह यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देत् अपो अपि लोहितसारङ्गम्"। "कृष्णसारङ्गाः स्यामवरुणः"। इति भाष्यम्। पक्षिविशेषः। यथा, "कृष्णं त्रिशङ्क्विश्वकर्म्मणः तदङ्गं सारङ्गं

यदि चेत् न विन्देत लभेत अथो अपि तर्हि लोहितसारकं सगुणभावं उपासीत इत्यर्थः ।)

कृष्णसारथिः, पुं, अर्ज्जुनरथः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णः सारथिः युद्धे सहायोऽस्य इति विग्रहे ।) पार्थः । (स तु तृतीयपाण्डवः । भारतीयमहायुद्धे पार्थप्रार्थनया श्रीकृष्णस्य तत्सारथ्याङ्गीकारः । यथा, महाभारते । ५ । ७ । ३५ ३८ ।

अर्ज्जुन उवाच ।

"भवान् समर्थस्तान् सर्व्वान् निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ! ॥
भवांस्तु कीर्त्तिमान् लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥
सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यं इति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति ॥

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं पार्थ! यत् स्पर्द्धेथा मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव" ॥)

कृष्णसारा, स्त्री, (कृष्णसार + अजादित्वात् टाप् ।) शिंशपावृक्षः । इति रत्नमाला ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,
"शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सा गुरुः ।
कपिला सैव मुनिभिर्भस्मगर्भेति कीर्त्तिता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णस्कन्धः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः स्कन्धो यस्य ।) कालस्कन्धः । तमालवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णा, स्त्री, (कृषे र्नक् णत्वं ततः टाप् ।) द्रौपदी । (सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी । कृष्णवर्णत्वादेव अस्याः नाम तथा जातम् । यथा, महाभारते १ । १६८ । ४४ ।
"कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णाऽभूत् सा हि वर्णतः ।
तथा तन्निधनं यज्ञे द्रुपदस्य महामखे" ॥)
नीलीवृक्षः । पिप्पली । (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा ।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) द्राक्षा । इति मेदिनी ॥ नीलपुनर्नवा । कृष्णजीरकः । गम्भारी । कटुका । सारिवाविशेषः । राजसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥ काकोली । सोमराजी । इति जटाधरः ॥ (द्वादशप्रकाराणां जलौकसां मध्ये सविषप्रकारीयजलौकोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।
"तालाञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १३ अध्याये ॥)

कृष्णागुरु, क्ली, (कृष्णं कृष्णवर्णं अगुरु ।) कृष्णवर्णसुगन्धिकाष्ठविशेषः । तत्पर्य्यायः । अगुरु २ प्रवकारम् ३ विश्वरूपकम् ४ शीर्षम् ५ कालागुरु ६ केश्यम् ७ वसुकम् ८ कृष्णकाष्ठम् ९ धूपार्हम् १० वल्लरम् ११ मिश्रवर्णम् १२ गन्धम् १३ । (यथा, भविष्यपुराणे आत्मतत्त्वोपदेशे ।
"विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्" ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । लेपे शीतलत्वम् । पाने पित्तहरत्वम् । केषाञ्चित् मते त्रिदोषघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्य्यायगुणाः । अथ अगुरु कृष्णागुरु ।
"अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं जोङ्गकं तथा ।
वंशिकं कृमिजं चापि कृमिजग्धमनार्य्यकम् ।
अगुरूष्णं कटु त्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम् ॥
लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥
कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवद्वारि मज्जति ।
अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

कृष्णाचलः, पुं, (कृष्णस्य प्रियः अचलः पर्व्वतः । तद्वसतेस्तथात्वम् ।) रैवतपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥ (अस्मिन्नेव गिरौ भगवतः कृष्णस्य द्वारकाधाम । इति पुराणप्रसिद्धम् ॥)

कृष्णाञ्जनी, स्त्री, (अज्यतेऽनया इति । अन्ज् + करणे ल्युट् ततो ङीप् । कृष्णा कृष्णवर्णा अञ्जनी ।) कालाञ्जनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णानदी, स्त्री, (कृष्णा इत्याख्याता नदी ।) नदीभेदः । तत्पर्य्यायः । कृष्णसमुद्भवा २ कृष्णवेण्णा ३ कृष्णगङ्गा ४ । (यथा, महाभारते ६ । ९ । ३३ ।
"सदा निरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम्" ॥
अस्य जलगुणाः । स्वच्छत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णाभा, स्त्री, (कृष्णा सती आभाति । आ + भा + कः । ततष्टाप् ।) कालाञ्जनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णामिषं, क्ली, (कृष्णं कृष्णेन इत्यर्थः आमिषति स्पर्द्धते वर्णेन । आ + मिष् + कः ।) कृष्णायसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णायसं, क्ली, (कृष्णं कालं आयसम् ।) स्वार्थे अण् ।) कृष्णवर्णलौहम् । इति रत्नमाला ॥

कृष्णार्चिः, [स्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं अर्चिर्यस्य कृष्णवर्णधूमेन मन्द अर्चिर्यस्येति वा ।) अग्निः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कृष्णार्जकः, पुं, (कृष्णः अर्जकः वनवर्व्वरः ।) कालतुलसी । तत्पर्य्यायः । कालमालः २ मालूकः ३ कृष्णमालुकः ४ कृष्णमल्लिका ५ गरभः ६ वनवर्व्वरः ७ वर्व्वरी ८ जातिः ९ ।
(अन्ये पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"कृष्णार्ज्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः" ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयनेत्ररोगनाशित्वम् । रुचिसुखप्रसवकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णालुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः आलुः ।) नीलालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस् + अधिकरणे अञ् । कृष्णस्य आवासः आलयः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रैवतपर्व्वतः ॥ इति भारतम् ॥ अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कृष्णाश्रितः, त्रि, (कृष्णं आश्रितः प्राप्ताश्रयः ।) यस्य आश्रयः कृष्णः सः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णिका, स्त्री, (कृष्णैव इति । कृष्ण + संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् । यद्वा, कृष्णवर्णा भूमाऽस्त्यस्य इति ठन् टाप् च ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ९ । १८ ॥ राइ सर्षा इति भाषा ॥
(" कृष्णिका राजिकासुरी क्षुधको राजसर्षपः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
श्यामापक्षिणी । तस्या नामानि यथा,

"श्यामा वराही शकुनी कुमारी
दुर्गा च देवी चटिका तथोमा ।
त्वं पोतकी पाण्डविका त्वमेव
त्वं कृष्णिका त्वं सितपक्षिणी च ॥
त्वं ब्रह्मपुत्री शकुनैकदेवी
धनुर्द्धरी माध्यसमुद्भवा ।
प्रत्यक्षरूपा भगवत्यथोमा
नमोऽस्तु तुभ्यं कुरु मेऽर्थसिद्धिम्" ॥

इति वसन्तराजशाकुनम् ॥

कृष्णेक्षुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः इक्षुः ।) इक्षुभेदः । कागजी आक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्यामेक्षुः २ कोकिलेक्षुकः ३ कोकिलाक्षः ४ कान्तारकः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । पाके मधुरत्वम् । स्वादुत्वम् । सुहृद्यत्वम् । कटुत्वम् । रसाढ्यत्वम् । त्रिदोषहारित्वम् । समवीर्य्य वङ्गवीर्य्यसुवर्णदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य भावप्रकाशोक्तगुणाः कान्तारशब्दे द्रष्टव्याः ॥

कृष्णोदुम्बरिका, स्त्री, (कृष्णस्य काकस्य प्रिया उदुम्बरिका । यद्वा कृष्णा कृष्णवर्णा उदुम्बरिका ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृसरः, पुं, (कृ हिंसायां करणे + "कृधूमादिभ्यः कित्" । उणां ३ । ७३ । इति सरन् कित्च । बाहुलकात् न षत्वम् ।) कृशरः । इति जटाधरः ॥
(यथा, छन्दोगपरिशिष्टे—
"तिलतण्डुलसम्पक्वः कृसरः सोऽभिधीयते" ॥
खिचुड़ी इति भाषा । यथा, च मनौ ५ । ७ ।
"वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" ॥)

कॄ, श विक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, किरति । अस्यापि निष्ठायां कीर्णं इति । स्वरत्यादीदित्यत्र मूर्च्छवर्जनसामर्थ्यात् येन केनापि प्रकारेण रेफान्तान्निष्ठातस्य न इति व्याख्यानात् कृदिरणाविति इरि उरि च कृते रान्तत्वात् निष्ठा तस्य न स्यात् । एवं गॄ श निगरणे इत्यादेरपि गीर्णं इत्यादि बोध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कॄ, ञ गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ गि, कृणाति कृणीते । कीर्णः किर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

कॄ, क ङ विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क ङ, कारयते । इति दुर्गादासः ॥

कॄत्, क संशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । क, कीर्त्तयन्ति च

गोष्ठीषु यद्गुद्धानप्रदोप्या । कीर्त्तादिगणस्य नित्यत्वेऽपि कृतपाठ कीर्त्तादिगण व्यभिचारत्वम् मार्थं तेन अधीकृतदिति सिद्धम् । इति दुर्गादास ॥

क्लृप्त, त्रि, कल्पनार्थकृपधातोः कर्म्मणि क्ते कृपादेशः । विहित । कृतकल्पन । कल्पन सामर्थ्ये तद्विशिष्ट । यथा,‘ अवयवप्रमाणि दर्व्वतत्वपरत्वादितत्तद्भावविशिष्टाधिकारवताव्यक्तिभिरेवोपपत्ती ’। इति जगदीशः । (यथा, मनौ । ११ । २७ ।
“इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्व्वपेदब्दपर्य्यये ।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे” ॥)

क्लृप्तकीला, स्त्री, (क्लृप्त कीलयति । कील् + ‘कर्म्मण्यण्’ । ३ । २ । १ । इति अण् ।) व्यवस्थापत्रम् । तत्पर्य्याय । पट्टोलिका २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

क्लृप्तधूप, पु, (क्लृप्त कृत धूपो येन गन्धद्रव्यादिधूपेन ।) सिह्लक । इति जटाधर । (क्लृप्तश्चासौ धूपश्चेति विग्रहे कृत्रिमो धूप ॥)

क्लृप्तिक, त्रि, (क्लृप्त मूल्यदानेन सत्व देयत्वेनास्यास्य । क्लृप्त + ठन् ।) क्रीत । इति हलायुध ॥

केकय, पं, (केकयस्तदाख्यया प्रसिद्ध प्रदेशो राज्य येनाख्यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेष । इति श्रीभागवतम् । (स तु अश्वपतिनामाभिरुद दशरथ श्वशुरश्च । यथा रामायणे १ । १३ । २३ ।
“तथा केकयराजान वृद्ध परमधार्म्मिकम् ।
श्वशुर राजसिंहस्य सपुत्रन्तमिहानय” ॥
जनपदवाचित्वे तु बहुवचनान्त । यथा, महाभारते । ६ । जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वणि ९ । ४८ ।
“उपावृत्तानुपावृत्ता सुराष्ट्रा केकयास्तथा” ॥)

केकयी, स्त्री, (केकयस्यापत्य स्त्री । सङ्घोषे मात्रा मात्रात् केकयाऽन्यतमभावेऽपि पुंयोगे इति पुंयोगादाख्यायां ङीष् ।) दशरथराजपत्नी । सा तु केकयराजपुत्री भरतमाता च । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे ।
“अत्यन्त केकयीपुत्र केकयी धनमाविशत” ॥)

केकर, त्रि, (के शिरसि मूर्द्धि इत्यर्थः कर्तुं येन मार्ग ।) “शमो रेतुनाव्यात्यर्थे मेषु” । ३ । २ । ७० । इति ट । “हलदन्तात् सप्तम्या सञ्ज्ञायाम्” । ६ । ३ । ९ । इत्यलुक् ।) वलीर । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ । टेरा इति भाषा । (यथा मनौ ।
“विना निरस्ताश्च केकरो रथमत्या” ।
चक्षुर्वर्ण्णनम् । यथा, विमल रत्नमे । “चतु केकर केकर” ॥)

केका, स्त्री, (के मूर्द्धि कायति । कै + क टाप् । अलुक् समास । यद्वा, कश्चित्पीति कायति का । “हलदन्तात् सप्तम्या सञ्ज्ञायाम्” । ६ । ३ । ९ । इत्यलुक् ।) मयूरवाणी । इत्यमर । १ । ७ । ३१ । (यथा, रघौ १ । ३९ ।
“श्रुतकेकारवं प्रीत्या केकाविभागं भिया शिखण्डिभिः” ॥)

केकावल, पु, (केका अविरिन्दिंश वलते वृक्षादीनि । केका + वल + अच् । यद्वा, केका + वलच् ।) केकास्त्यस्य इत्यर्थे । मयूर । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केकी, [न्] पु, (केका ध्वनिभेद अस्यास्तीति । व्रीह्यादित्वेति इनि ।) मयूर । इत्यमर २ । ५ । ३० । (यथा, काशीखण्डे । ३ । ७१ ।
‘ केकी केका परित्यज्य मौन तिष्ठति सद्वयात् ।
चकोरश्चन्द्रिकाभोक्ता नक्तमिवास्थिन ” ॥)

केकेयी, स्त्री, (केकयी पृषोदरात् एकारत्वम् ।) केकयी । इति शब्दरत्नावली ॥

केचन, अ, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते “किम अत्ताञ्चिचनौ” । इति चनप्रत्यय ।) केचित् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, पञ्चदशी । ६ । ५९ ।
“पूर्व्वापरपरामर्शविकल्पास्तत्र केचन” ॥)

केचित्, अ, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते तु “किम अत्ताञ्चिचनौ” । इति चित् प्रत्यय ।) केचन । इति व्याकरणम् । कोन कोन इति भाषा । (यथा, रामगीतायाम् । १४ । “केचिद् वदन्तीति वितर्कवादिन ” । केचित्लाभपकोविदः । इति रामतर्कवागीश ॥)

केचुक, स्त्री, (कचु + स्वार्थे कन् । पृषोदरात् अस्य साधु ।) कचु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

केणिका, स्त्री, (के शिरसि कुत्सितो वा अणक तत टाप् अत इत्वम् । कौत्व लौकिकम् ।) पटकुटी । इति हेमचन्द्र । कानात् इति भाषा ॥

केत, ल क मन्त्रणे । नि आवृते । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त-चुरा-पर सक सेट । मन्त्रणे निमन्त्रणे । अचिकेतत् । निमन्त्रणम् समयोद्घाटनम् । इति दुर्गादास ॥

केतक, पु, (कित निवासे + ण्वुल् ।) केतकीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेष । (यथा, रघु ९ । १० ।
“विलासिनीविभ्रमदन्तपत्र
मापाण्डुर केतकबर्हमन्य ” ।
अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
“केतक सूचिकापुष्पो जम्बुक क्रकचच्छद ” ।
“केतक कटुक स्वादुर्लघुस्तिक्त कफापह ” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

केतकी, स्त्री, (केतक + गौरादित्वात् ङीष् ।) पुष्पवृक्षविशेष । केया इति भाषा ।
(यथा, भ्रमराष्टके । १ ।
“गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
पद्मभ्रान्त्या क्षुधितमधुप पुष्पमध्ये पपात” ॥)
तत्पर्य्याय । सूचीपुष्पा २ कण्टीन ३ जम्बुक ४ । इति रत्नमाला । केतक ५ सूचिकापुष्पः ६ जम्बुक ७ क्रकचच्छदः ८ । इति भावप्रकाशः । मौनपुष्पा ९ विफला १० धूलिपुष्पिका ११ मेध्या १२ कण्टदला १३ स्थिरगन्धा १४ पांशुला १५ नृपप्रिया १६ दीर्घपत्रा १७ शिवद्विष्टा १८ इन्दुकलिका २० दलपुष्पा २१ गन्धपुष्पा २२ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कफनाशित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । वर्ण्यत्वम् । केशदौर्गन्ध्यनाशित्वं । हेमाभा या सा स्वर्णकेतकी । सा तु लघुत्वादलघुत्वं । चक्षुष्यत्वं । सौगन्धनाशित्वं । महती सम्मताः । अति-

शिशिरत्वम् । कटुत्वम् । पित्तकफापहत्वम् । रसायनत्वम् । वर्णदेहदार्ढ्यकारित्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

केतन, क्ली, (कित् निवासादिर्थेषु + कर्म्मभावकरणाधिकरणादिषु यथायथ ल्युट् ।) ध्वज ।
(यथा, रघुवंशे ९ । ३९ ।
“अयमुदारतया विशदप्रभै
सरतविग्रहपरिश्रमनोदिभि ।
कुसुमचापमतेजयदंशुभि
र्हिमकरो मकरोर्ज्जितकेतनम्” ॥)
कार्य्यम् । निमन्त्रणम् । इत्यमर । ३ । ३ । ११३
(यथा, मनु । ७ । ११० ।
“प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान् एकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
त्र्यह न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके” ॥)
चिह्नम् । गृहम् । इति हेमचन्द्र ।
(यथा, रामायणे १ । ७४ । ५ ।
“स च धर्म्मपरो भूत्वा कालपाय वसुन्धराम् ।
दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतन ” ॥)
स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, विष्णुपुराणे १ । ११ । ८ ।
“एतद्राजासन सर्व्वभूभृत्संश्रयकेतनम्” ॥)

केतु, पु, नवग्रहान्तर्गतग्रहविशेष । स तु राहोः शरीरम् । तत्पर्य्याय । शिखी २ । इति दीपिका । अय पापग्रह । यथा,—
“अर्को नेन्द्रकसौराः पापाः क्षीणाक्षपायरे पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ” ॥ इति ॥
अयन्तु जन्मराश्यपेक्षया षडस्त्रिदशमैकादशस्थानस्थितश्चेत् शुभ । यथा,—
“केतुपञ्चभौममन्दगतय षडस्त्रिभस्थ शुभा चन्द्रार्कौ खपितेषु तौ च दशमौ चन्द्र पुन सप्तम । जीव सप्तमद्विपञ्चमगतो दुश्चिक्यलोलाकाम शुक्र षड्दशसप्तमर्क्षगतो सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभा ” ॥
इति ॥ * ॥ अस्य त्रिकोण उच्चस्थानमूलत्रिकोणसमन्वितं यथा,—
“सिंहस्त्रिकोण धनुषश्च
मीनो मन्दस्य वृषभो विषदौ ।
सूर्य्योऽथ चन्द्रः सहृद् समानौ
जीवेन्दुजौ षड् द्विलिङ्ग प्रदिष्टा ” ॥ इति ॥
“सोमाय सप्तम जीव पापग्रहैर्विनिर्दिशेत्” ॥
इति ॥ * ॥ अस्य स्थितिर्यथा,—
“केतुर्यत्रिमुहूर्त्तेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तु । रौद्रे सर्पमुहूर्त्ते वा प्राणैः संयुज्यते जन्तु” ॥
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य दशादि केतोरशान्तरे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ यवात केतुना राज्ञो व्याप्यते । तथा दानेन तत्तदपसर्गनाशं भाष ।
“मार्गे च त्रिशिखा पर्वतमलिनदेवतानाम् ।
धन्याय बहुपूजा विरतेऽस्मिन् कुलधारा” ॥
मार्गे च मते यौम केतुना चार तत् धारणीय सर्व स्वस्तिकमाचरणेन पूजा देवतादिभि तस्मात् केतुपाताम् तत्समाचरणं तद्दानेनापि कारयत्वपि पूज्यतामनसापि विना सम्यक् कृत्वा सर्वा अर्द्ध

अथनाकुलो निःसन्देहः केतुचारः क्रियते ॥ * ॥

अथोदयास्तमयलक्षणं आह ।

“दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरीक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात्” ॥

अस्य केतोर्दर्शनं उदयः अस्तमयोऽदर्शनं गणितविधानेन ज्ञातुं न शक्यते । यस्मात् केतवस्त्रिविधास्त्रिप्रकाराः । दिवि आकाशे भवा दिव्याः । अन्तरीक्षे भवा आन्तरीक्षाः । ग्रहनक्षत्रस्थानं विहायान्यत्र आकाशे ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । भूमौ भवाः भौमाः । इति हेतोरुत्पातरूपत्वात् एषामुदयास्तमयौ न ज्ञायेते इति ॥ * ॥

अथ केतूनां दिव्यवर्ज्जितानां अन्येषां स्वरूपमाह ।

“यज्ञताशेऽनलरूपं यस्मिंस्तत्केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालयमणिरत्नादीन् परित्यज्य” ॥

अङ्गताशे अनलवर्ज्जिते यस्मिन् देशे अनलरूपमग्निरूपं दृश्यते यत् तदेव केतुरूपमुक्तम् । किन्तु खद्योत इन्द्रगोपकादिकृमिविशेषः । पिशाचालयं यक्षस्थानम् । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । रत्नानि मरकतप्रभृतीनि । आदिग्रहणादन्यान्यपि काष्ठप्रभृतीनि तेजोरूपाणि एतान् त्यक्त्वा । यत एषां स्वभावादेवानलरूपमङ्गताशे दृश्यते अतो न तत् केतुरूपमिति ॥ * ॥

अथ दिव्यान्तरीक्षभौमानां केतूनां लक्षणमाह ।

“ध्वजशस्त्रभवनतरुतुरगकुञ्जराद्येष्वान्तरीक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः” ॥

ध्वजश्चिह्नम् । शस्त्रमायुधादि । भवनं गृहम् । तरुर्वृक्षः तुरगोऽश्वः । कुञ्जरो हस्ती । आदिग्रहणादन्येषु चतुष्पदेषु ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । दिव्या नक्षत्रस्थाः । अतोऽस्मादुक्तादन्यथा भूमौ ये दृश्यन्ते ते भौमाः । शिखिनः केतवः इति ॥ * ॥

अथ केतूनां संख्यानं मतान्तरेणाह ।

“शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम्” ॥

एके पराशरादयः एकाधिकं शतं केतूनां कथयन्ति । तथा च पराशरः । “शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति तेषां षोडश मृत्युनिश्वासजाः । द्वादशादित्यसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रक्रोधजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश कश्यपैद्दालिकस्य पुत्राः । सप्तदश मरीचिकश्यपजलजाटजाः । पञ्च च प्रजापतिसहजाः । त्रयो विभावसुजाः । धूमोद्भवस्त्वेकः । चतुर्दश मथ्यमानेऽमृते सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः” इति ॥ * ॥ अपरे गर्गादयः सहस्रं केतूनां वदन्ति ।

तथा च गर्गः ।

“अनित्योदयचारास्तमस्त्वभावाच्च दर्शनम् । आगन्तूनां सहस्रं स्यात् ग्रहाणां सन्निबोध मे” ॥

बहुरूपमेकमेवेति नारदाख्यो मुनिरेकमेव केतुं बहुरूपं प्राह । तन्मते एक एव केतुस्तस्य बहूनि रूपाणि स एव दिव्यान्तरीक्षभौम इत्यर्थः ।

तथा च नारदः ।

“दिव्यान्तरीक्षभौमस्य एकः केतुः प्रकीर्त्तितः ।

शुभाशुभफलं लोके ददात्यस्तमयोदयैः” इति ॥ * ॥

एवं मतान्तराण्युक्त्वा स्वसिद्धान्तमाह ।

“यद्येको यदि बहवः किमनेन फलन्तु सर्व्वथा वाच्यम् । उदयास्तमनैः स्थानैः स्पर्शैराधूपनैर्व्वर्णैः” ॥

यद्येक एव केतुः यदि वा बहवः केतवः किमनेन । सर्व्वथा तेषामुदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूपनैर्व्वर्णैश्च शुभाशुभं फलं पुनर्वक्तव्यम् । उदयः कस्यां दिश्युदितः । अस्तमयः कस्यामेवास्तमितः । स्थानं यथा कस्मिन्नाकाशभागे कस्य नक्षत्रस्य वा समीपे उदितोऽस्तमितश्च । स्पर्शनं कस्तेन ग्रहो नक्षत्रं वा स्पृष्टम् । आधूपनं कोऽपि शिखयाभिधूपितः । वर्णाः सितरक्तपीतकृष्णादिकाः । एवमादिभिस्तस्य फलं वाच्यं तस्मादेको बहवो वा भवन्तु का नः क्षतिरिति ॥ * ॥

अथ केतुचारे येषां केतूनामभिदृष्टानां कियन्तं कालं यावत् फलपाको भवति तेषां फलपाकनियमार्थमाह ।

“यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः । मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः” ॥

दृश्यः केतुरिति सम्बध्यते । फलस्य पाकः फलपाकः । यः केतुर्यावन्त्यहानि दृश्यो भवति तस्य तावन्तो मासास्तस्य केतोस्तावतो मासान् फलपाको ब्रूयात् । यावत्सङ्ख्यकानि दिनानि दृश्यो भवति तत्तुल्यान् मासान् तस्य फलपाको वदेत् । मासैस्तु पुनरब्दान् संवत्सरान् ब्रूयात् । माससङ्ख्यादर्शने मासतुल्यानि वर्षाणि च वदेत् । यावत् सङ्ख्यान्मासान् दृश्यो भवति तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि तस्य फलपाको वदेत् । कस्मात् कालात् प्रभृतिरित्यत आह प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः । सर्व्वेषां केतूनां दिनसाम्यत्वम् । यावन्ति दिनानि दृश्यः केतुस्तस्माद्दर्शनादूर्द्ध्वं प्रथमं पक्षत्रयं मध्यचत्वारिंशद्दिनानि यावत् निष्फलानि तस्मात् पक्षत्रयात् परतः तावतो मासान् फलपाकः । अथ मासान् दृश्यते तदा तस्मादेव दर्शनात् परतः पक्षत्रयमतिक्रम्य मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः तत्र पक्षत्रयं यावद्दिनसङ्ख्या गृह्यते । पक्षत्रयादूर्द्ध्वं यदा दृश्यते केतुस्तदा मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । अत्र सन्देहव्युदासार्थं गर्गोक्तं नियमकमभिलिख्यते ।

तथा च गर्गः ।

“यावन्त्यहानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्येत तावतोऽब्दांस्तु वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म्म पचेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्दिङ्मुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

तथा वृद्धगर्गः ।

“यावतो दिवसांस्तिष्ठेत्तावन्मासान् विनिर्दिशेत् । त्रिपक्षात् परतस्तानि कर्म्म केतोः प्रपद्यते ॥ तस्मात् कालात् परं ब्रूयात् फलमस्य शुभाशुभम् । यद्दिङ्मुदये केतोः फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

यद्येवं तदा द्वितीयव्याख्यानमत्र न घटते प्रथमव्याख्यानमेव न्याय इति । यथा प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः दर्शनादूर्द्ध्वं पक्षत्रयं यावन्निष्फलं

पक्षत्रयात् परतः फलपाकस्य कालसङ्ख्या प्रव[...] तस्मादुक्तं यद्दिङ्मुदये केतोः फलं नेहादिशे[...] इति । यदुक्तं मासैरब्दांश्च वदेत् तदेकदेशेन प्रतिमासमेकद्वित्रिदिनदर्शनेन माससङ्ख्या ल[...] एवेत्यर्थः । सर्व्वथा किमनेनास्माकमसदिकल्पे[...] दिवसैः पक्षत्रयात् परतो मासान् वदेत् । म[...] तस्मादेव पक्षत्रयात् परतोऽब्दान् वदेत् । [...] सात् परतो दिनाधिक्यं दृष्ट्यनुपातवशात् वाच्य[...] यथा यदि दिनत्रिंशता वर्षं लभ्यते तद्दृष्ट्या [...] केन मासैकमिति ।

तथा च समाससंहितायाम् ।

“केचित् केतुसहस्रं शतमेकसमन्वितं वदन्त्येके नारदमतमेकोऽयं त्रिस्थानसमुद्भवो विविधरू[...] दिव्या ग्रहर्क्षजातास्तीव्रफलकरा भौमाः । प्राणिध्वजादितुङ्गेषु चान्तरीक्षा न चात्र शुभा[...] उदयास्तमयाधूपनसंयोगाकारमार्गदिक्[...]तैः । फलानि दिवसैर्म्मासान् मासैस्तु वर्षाणि स[...] शेत् केतोः” ॥ * ॥

अथ शुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

“कृशतनुः प्रसन्नः स्निग्ध ऋजुरचिरसंस्थितः शुक्[...] उदितो वाप्यभिदृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः” ॥

कृशतनुरकुटिलः । अचिरसंस्थितः शीघ्रमे[...] दर्शनं याति । शुक्लः श्वेतः । उदितो वाप्यभिदृ[...] अथवोदित एवाभिदृष्टस्तस्मिंस्तु उदितमात्रे [...] दृष्टिर्भवति तदा शुभः । अन्यथा अशुभः ॥

अशुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

“उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्न[...] इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा” ॥

कृशतनुः प्रसन्न इत्यस्मादुक्ताद् यो विपरीतरू[...] केतुरुत्पन्नः स धूमकेतुः । स च न शुभकरः [...] करोतीत्यर्थः । इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर ए[...] तथा द्विशिखस्त्रिशिखश्च विशेषतः पापफलद[...]

तथा च समाससंहितायाम् ।

“अचिरस्थितोऽभिदृष्टस्तनुः सितः स्निग्धमूर्[...] ऋदगुदितः । कृशतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्य भवा[...] न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचापसंकाशः [...] द्वित्रिचतुश्चूलो वा दक्षिणसंस्थश्च मृत्युकरः” ॥

अधुना केतुसहस्रलक्षणं विवक्षुस्तत्रादावेव रविः[...] पञ्चविंशतिः केतवो भवन्ति । तेषां लक्षणमाह[...]

“हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशति[...] सशिखाः । प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरोध[...] वहा रविजाः” ॥ हारो मुक्ताहारः । मणयश्च[...] कान्तप्रभृतयः । हेम सुवर्णम् । तत्समानवर्णा[...] केतवस्ते किरणाख्याः किरणसंज्ञाः । सशिख[...] सचूलाः । ते च पञ्चविंशती रविजाः सूर्य्यसुत[...] प्रागपरयोश्च दिशोर्दृश्याः । प्राक् पूर्व्वस्या[...] परस्यां पश्चिमायां दिशि दृश्यन्ते । एतेषां मध्य[...] देक एव दृश्यते न सर्व्वे युगपदिति । सर्व्वे[...] परिभाषा । ते च नृपते राज्ञो विरोधप्रदाः [...] निदा इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

“शुद्धस्फटिकसंकाशा मृणालरजतप्रभाः ।

मुक्ताहारसुवर्णाभा सशिखा पञ्चविंशतिः ।
किरणाख्या रवेः पुत्रा दृश्यन्ते प्राग्दिशि स्थिताः ।
तथा च परभागस्था नृपतेर्भयदाश्च ते ॥ * ॥

अथाग्निपुत्रांस्तावत आह ।
"शुकदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा हुताशसुताः ।
आग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिनो भयदाः" ॥

शुकपक्षी नीलपीतवर्णः । दहनोऽग्निः । बन्धुजीवकः पुष्पविशेषोऽतिलोहितः । लाक्षा वृक्षनिर्यासः । क्षतजं रक्तम् । तदुपमास्तत्तुल्यवर्णाः । ते च तावन्तः पञ्चविंशतिः आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च हुताशसुताः अग्निपुत्राः अग्निभयदाः ।

तथा च गर्गः ।
'नानावर्णाग्निसङ्काशा दीप्तिमन्तोऽपि शूलिनः ।
दृश्यन्त्याग्नेयमिवाकाशात सर्व्वज्योतिषनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः ।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते पञ्चविंशाः प्रकीर्त्तिताः' ॥

अथ मृत्युसुतांस्तावत एवाह ।
"वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षाः कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः ।
दृश्यन्ते याम्यायां जनमरकावेदिनस्ते च" ॥

वक्रशिखाः असरलचूडाः । तथ रूक्षाः अस्निग्धाः तेऽपि पञ्चविंशतिरेव । ते च मृत्योः पुत्राः दक्षिणस्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च जनानां मरकम् आवेदयन्ति ।

तथा च गर्गः ।
"कृष्णा रूक्षा वक्रशिखा दृश्यन्ते याम्यदिक्स्थिताः ।
पञ्चविंशा मृत्युसुताः प्रजाक्षयकराः स्मृताः" ॥

अथ भूपुत्रान् द्वाविंशतिरेवाह ।
'दर्पणवृत्ताकारा विशिखाः किरणान्विता धरातनयाः । क्षुद्भयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैलनिभाः' ॥ दर्पणवत् वृत्तः वर्त्तुलः आकारो येषां ते विशिखाः विचूलाः रश्मिसंयुक्ताः भूमेः पुत्राः । ते च द्वाविंशतिरैशान्यां दृश्यन्ते । जलस्य तैलस्य च सदृशकान्तयः । एते दृष्टाः दुर्भिक्षं ददति ॥

तथा च गर्गः
'सम्यक् वृत्ता विशिखा रश्मिभिः परिवारिताः ।
अम्बुतैलप्रतीकाशा द्वाविंशा भूसुताः स्मृताः ।
ऐशान्यां दिशि दृश्यन्ते दुर्भिक्षभयदाश्च ते' ॥ * ॥

अथ चन्द्रसुतांस्त्रय आह । 'शशिकिरणरजतहिमकुमुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः । उत्तरतो दृश्यन्ते त्रयः सुभिक्षावहाः शिखिनः' ॥ एते सौम्यायां दिशि दृश्यन्ते । ते च सुभिक्षं कुर्व्वन्ति ।

तथा च गर्गः ।
"चन्द्ररश्मिसवर्णाभा हिमकुन्देन्दुसप्रभाः ।
त्रयस्ते शशिनः पुत्राः सौम्याशास्थाः शुभावहाः" ॥

अथ ब्रह्मदण्डाख्यस्य लक्षणमाह ।
"ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकरः ।
अनियतदिक्सम्प्रभवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः" ॥

ब्रह्मपुत्र एक एव । स च त्रिचूडः । वर्णैस्त्रिभिश्चोपलक्षितः । स तु ब्रह्मदण्डाख्यो ज्ञेयः । अनियतायाम् अनिश्चितायां दिशि सम्प्रभवः उत्पद्यते सर्व्वासु दिक्षु दृश्यत इत्यर्थः । स तु युगस्यान्तं करोति सर्व्वक्षयकर इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।
"एको ब्रह्मसुतः क्रूरस्त्रिवर्णस्त्रिशिखान्वितः ।
सर्व्वाशास्तु दृश्यः स्यात् ब्रह्मदण्डः क्षयावहः" ॥

एकाधिकं शतं कथितम् अन्यानि नवशतान्येकोनानि कथनीयानि इत्यत आह ।
"शतमभिहितमेकसमेतमेकाधिकमधुनाऽन्यत् ।
एकोनानि नवशतानि केतूनां स्पष्टलक्षणैः कथयिष्ये" ॥

शतमभिहितमेकसमेतम् एकेनाधिकं केतूनां शतमभिहितमुक्तम् । तस्मादेकाधिकाच्छतात् परतः एकोनानि एकेन विरहितानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैः लक्षणैः कथयिष्ये ॥

अथ शुक्रपुत्रांश्चतुरशीतिसङ्ख्यानाह ।
"शुक्रसुता विसर्पकाः सौम्यैशान्योदयं यान्ति चतुरशीत्याख्याः । विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफलाः" ॥ सौम्या उत्तरा । ऐशानी ईशानदिक् । तयोरुदयं दर्शनं गच्छन्ति । ते च विपुलाः विस्तीर्णाः सिताः शुभ्राः तारकाः येषाम् । स्निग्धाः निर्मलदेहाः ते च तीव्रफलाः अनिष्टफला इति ।

तथा च गर्गः ।
'एकैकतारकाः श्वेताः स्नेहवन्तश्च सुप्रभाः ।
अर्चिष्मन्तः प्रसन्नाश्च तीक्ष्णाश्च सुखान्विताः ॥
एते विसर्पका नाम शुक्रपुत्राः पुरोदयाः ।
अशीतिश्चतुरश्चैव लोकक्षयकराः स्मृताः' ॥ * ॥

अथ षष्टिं शनैश्चरपुत्रानाह ।
"स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनैश्चराङ्गरुहाः । अतिकष्टफला दृष्टाः सर्व्वेऽप्येते कनकसंज्ञाः" ॥ द्विशिखाः षष्टिः शनैश्चरपुत्राः कनकाः । ते च सर्व्वत्र सर्व्वासु दिक्षु दृष्टाः अत्यशुभफलाश्च ते ।

तथा च गर्गः ।
"सुस्निग्धा रश्मिसंयुक्ता द्विशिखाः सिततारकाः ।
षष्टिस्ते कनका घोराः शनैश्चरसुता ग्रहाः" ॥ * ॥

अथ गुरुसुतान् पञ्चषष्टिमाह ।
"विकचा नाम गुरुसुताः सितैकताराः शिखापरित्यक्ताः । षष्टिः पञ्चभिरधिकाः स्निग्धा याम्याश्रिताः पापाः" ॥

पञ्चषष्टिः केतवो विकचा नाम बृहस्पतिपुत्राः । ते च सिताः श्वेताः एकतारकाः येषां चूडारहिताः । ते च दक्षिणस्यां दृश्यन्ते पापाः अनिष्टफलदा इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।
'स्निग्धाः शुक्लाः प्रसन्नाश्च महाकृपाः प्रभान्विताः ।
एकतारा वपुष्मन्तो विशिखा रश्मिभिर्वृताः ॥
एते बृहस्पतेः पुत्राः प्रायशो दक्षिणाश्रयाः ।
नामतो विकचा घोराः पञ्चषष्टिर्भयावहाः' ॥

अथैकपञ्चाशद्बुधपुत्रानाह ।
"नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवाः ।
बुधजास्तस्करसंज्ञाः पापफलास्त्वेकपञ्चाशत्" ॥

तस्करनामानः एकपञ्चाशत् केतवो बुधस्य पुत्राः । नातिस्फुटाः अल्पदेहाः यथेष्टायां दिशि प्रभवः उत्पत्तिर्येषां सर्व्वासु दिक्षु दृश्यन्त इत्यर्थः । ते चानिष्टफलाः ।

तथा च गर्गः ।
"अव्यक्ततिसमा यस्ता केचिद्व्यक्ततारकाः ।
पाण्डुवर्णाः सुदीर्घाश्च सूक्ष्माः रश्मिभिरावृताः ॥
एते बुधात्मजाः ज्ञेयास्तस्कराख्या भयावहाः ।
एकाधिकास्ते पञ्चाशद्योऽत्यर्थपरा ग्रहाः" ॥ * ॥

अथ षष्टिं भौमपुत्रानाह ।
"क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षष्टिः । नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः" ॥ कौङ्कुमनामानः षष्टिः केतवो मङ्गलपुत्राः रक्तवह्निसदृशाः लोहिता इत्यर्थः । त्रिचूलाः त्रिशिखास्ताराः येषां ते च उत्तरस्यां दृश्यन्ते पापफलाश्च ।

तथा च गर्गः ।
"त्रिशिखाश्च त्रिताराश्च रक्तलोहितरश्मयः ।
प्रायशस्तूत्तरामाशां सेवन्ते नित्यमेव ते ॥
लोहिताङ्गात्मजा ज्ञेया ग्रहाः षष्टिः समासतः ।
नामतः कौङ्कुमा ज्ञेया रौद्राः संग्रामकारकाः" ॥ * ॥

अथ त्रयस्त्रिंशद्राहुपुत्रानाह ।
"त्रिंशत् त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः । रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम्" ॥

त्रयस्त्रिंशत् स्वर्भानुपुत्रास्ते च नामतः तामसकीलका इति प्रसिद्धाः । ते च अर्कचन्द्रमण्डलस्था दृश्यन्ते तेषाञ्च फलं सूर्य्यचारे कथितं तामसकीलकसंज्ञा राहुसुता इति ।

तथा च गर्गः ।
"श्यामाभा श्यामपर्य्यन्ताः सकुला श्यामरश्मयः ।
राहुपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् कीलकाश्चातिदारुणाः ॥
रविमण्डलगास्त्वेते दृश्यन्ते चन्द्रगास्तथा" ॥

तथा च पराशरः ।
"अपर्व्वण्येव दृश्यन्ते छिद्रिताः काककीलकाः ।
रवेरिवाङ्गिरामध्ये तुभयोः काककीलकौ ॥
छिद्रिताः स्थयो वापि दृश्यते पुरुषाकृतिः ।
काकः काकाकृतिर्घोरस्त्रिकोणो वाथ लक्ष्यते ॥
मण्डले कीलको मध्ये मण्डलस्याविलो यदि ।
सन्धाल्पविरोधाय धर्म्मदस्तस्य सम्भवः" इति ॥ * ॥

अथ विंशत्यधिकं शतमग्निपुत्रानाह ।
"विंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्व्विश्वरूपसंज्ञानाम् ।
तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम्" ॥

अन्यत् अपरं शतं विंशत्यधिकं केतूनामग्नेः सुतानां विश्वरूपसंज्ञानां कीदृशानां ज्वालामालाभिराकुलाः व्याप्तास्तनवो मूर्त्तयो येषाम् । तथा तीव्रं घोरमग्निभयं ददति ।

तथा च गर्गः ।
'नानावर्णा ज्वालाभाभा दीप्तिमन्तो विशूलिनः ।
दृश्यन्त्यग्निमिवाकाशे सर्व्वज्योतिर्व्विनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः ।
विंशं ग्रहशतं घोरं विश्वरूपेति विश्रुतम्' ॥ * ॥

अथ सप्तसप्ततिं वायुपुत्रानाह ।
"श्यावारुणा वितारास्चामररूपा विकीर्णदीधितयः ।
अरुणाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः परुषाः" ॥

अरुणसंज्ञा वायोः पुत्राः श्यावलोहितवर्णाः तारकवर्जिताश्चामररूपा वालव्यजनाकृतयः

याद्विपरश्मयः रूक्षाः दुष्टफलप्रदाः। अत्र येषां दिङ्नियमो नास्ति तेऽनियतदर्शनाः सर्व्वास्वपि दिक्षु दृश्यन्ते।

तथा च गर्गः।

"अतारूपप्रतिमाः श्यावरक्तासुवर्णिनः।
वालरूपा इवाभान्ति शुक्लाविस्तीर्णरश्मयः॥
सप्तसप्तति चैवान्ये वायोः पुत्त्राः प्रचक्षते।
लोकविध्वंसना रूक्षा नामतस्तरवा ग्रहाः"॥*॥

अथाष्टौ प्रजापतिसुता द्वे च शते चतुरधिके ब्रह्मणः पुत्त्रास्तानाह।

"तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ।
द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्तानाः॥
अष्टौ केतवो गणका नाम प्रजापतेः पुत्त्राः"।

ते च ताराणां नक्षत्राणां पुञ्जः समूहस्तदाकाराः। ते च अशुभदायिनः। तथा च। द्वे शते चतुरधिके केतूनां ते च चतुरस्रसंज्ञाः चतुरास्रकृतयस्ते च ब्रह्मणः पुत्त्राः पापफला एव ज्ञेयाः ते चाग्नेयदिग्भवाः। तथा च गर्गः।

"तारापुञ्जप्रतीकाशा व्योममण्डलसंस्थिताः।
प्राजापत्या ग्रहास्त्वष्टौ गणका भयवेदिनः॥
ग्रहाश्च चतुरस्रा वा सशिखाः श्वेतरश्मयः।
द्वे शते चतुरस्रैव ब्रह्मजा भयदाश्च ते"॥*॥

अथ द्वात्रिंशद्वरुणपुत्त्रानाह।

"कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशत् गुल्मसंस्थानाः।
शशिवत्प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः"॥

ते वरुणपुत्त्राः वंशगुल्मवत् संस्थानमाकृतिर्येषां। गुल्म एकमूलजो लतासमूहः। शशिवत् चन्द्रवत् प्रभया कान्त्या समेतास्ते च तीव्रफलाः कष्टफलाः प्रोक्ताः कथितास्ते चानियतदिक्प्रभवाः। तथा च गर्गः।

"वंशगुल्मप्रतीकाशा महान्तः पूर्णरश्मयः।
काकतुण्डनिभैश्चापि रश्मिभिः केचिदावृताः॥
मयूखानुन्मृजन्तीव स्निग्धत्वात् सौम्यदर्शनाः।
एते कष्टफलाः कङ्का द्वात्रिंशद्वारुणा ग्रहाः"॥*॥

अथ षण्णवतिकालपुत्त्रानाह।

"षण्णवतिः कालसुताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः।
पुण्ड्राऽभयप्रदाः स्युर्विरूपतारास्ते शिखिनः"॥

कालपुत्त्राः कबन्धसंस्थानाः षण्णवतिः। कबन्धश्छिन्नशिरःपुरुषस्तद्वत् संस्थानमाकृतिर्येषां ते च विरूपा अस्फुटातारका येषां ते शिखिनः केतवः पुण्ड्रा नाम जनपदास्तेषां श्रेयस्कराः स्युः। अन्यत्र पुनर्भयदास्ते चानियतदिक्संप्रभवाः।

तथा च गर्गः।

"तारापुञ्जविरूपाश्च कबन्धाकृतिसंस्थिताः।
मीनारुणाः सवर्णाश्च भस्मकर्पूररश्मयः॥
कालपुत्त्राः कबन्धाश्च नवतिः षट् प्रकीर्त्तिताः।
लोकरोगकरा घोराः पुण्ड्राणामभयप्रदाः"॥*॥

अथ नवविदिक्पुत्त्राः सर्व्वेषाञ्च संख्यामन्येषाञ्च वक्ष्यामीत्येतदाह।

"शुक्लविपुलैकतारा नवविदिशां केतवः समुत्पन्नाः।
एवं केतुसहस्रं विशेषमेषामतो वक्ष्ये"॥

विदिशां दिगन्तरालाणाञ्च नव केतवः समुत्पन्नाः

विदिक्पुत्त्रा इत्यर्थः। किम्भूताः शुक्लाः श्वेतवर्णाः विपुलो विस्तीर्ण एकतारो येषां ते विदिक्केतवो दृश्यन्ते दृष्टाश्च पापफलाः।

तथा च गर्गः।

"शुक्लैकतारा विपुला विदिक्पुत्त्रा नवग्रहाः।
विदिक्षु संस्थिता एव दृश्यन्ते भयदायकाः"॥

एवं केतुसहस्रमिति। एवं केतूनां सहस्रं उक्तं एषामेव विशेषलक्षणं वक्ष्ये। एषां मध्यात् केचिद् दृश्यन्ते न सर्व्व एव। तत्र ये दृश्यन्ते तेषां लक्षणं वसुकामसत्राद्दावेव केतोर्लक्षणमाह॥*॥

"उदगायतो महान् स्निग्धमूर्त्तिरपरोदयी वसाकेतुः। सद्यः करोति मरकं सुभिक्षमप्युत्तमं कुरुते"॥ उदगायत उत्तरस्यां दिश्यायतो दीर्घः महानतिस्थूलः निर्मलतनुः अपरोदयी पश्चिमायां दिश्युदयं याति। स च नाम्ना वसाकेतुर्दृष्टः सद्य एव तस्मिन्नहनि मरकं करोति। उत्तममपि प्रधानं सुभिक्षञ्च कुरुते॥*॥

अथास्थिकेतोः शस्त्राख्यस्य च लक्षणमाह।

"तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः। स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाय"॥

तदित्यनेन वसाकेतोः परामर्शः। अस्थिकेतुश्च तल्लक्षणैर्वसाकेतुसदृशैर्युक्तः। उदगायत इत्यादि किन्त्वयं विशेषः स तु रूक्षः स्नेहरहितः दृष्टश्च क्षुद्भयावहः कथितः। स्निग्धस्तादृगिति तादृग्वसाकेतुसदृशोऽन्यः स्निग्धो निर्म्मलदेहः प्राच्यां दृश्यते। स तु शस्त्रनामा केतुर्दृष्टः डमरं शस्त्रकलहं मरकञ्च करोति। तथा च पराशरः।

"एभिः षड्विंशतिवर्षैः फलमावेदयन्ति।
तन्नामतो रूपतः फलतः कालतोऽभिधास्यामः"॥

तत्र मार्त्तिकास्त्रय उदयं यान्ति। एकैकशो वसास्थिशस्त्रकेतवः। तत्र वसाकेतुः स्निग्धो महानुदगायतशिखस्त्रिंशद्वर्षशतं प्रोष्य संज्ञवे युगे पश्चिमोदितः सद्यो मरकफलः सौभिक्षकरः रूक्षोऽस्थिकेतुः सौभिक्षकरस्तुल्यप्रवासकालफलः पूर्व्वेण स्निग्ध एव शस्त्रकेतूराजविरोधमरकफलः समोदयः॥*॥

अथ कपालकेतोर्लक्षणमाह।

"दृश्योऽमावास्यायां कपालकेतुः सधूम्ररश्मिशिखः। प्राङ्नभसोऽर्द्धविचारी क्षुन्मरकावृष्टिरोगकरः"॥

कपालकेतुर्नाम अमावस्यायां दृश्यते पूर्व्वदिशि उदयं याति। कीदृशः सधूम्रा रश्मिशिखा यस्य किरणकान्तिर्धूम्रवर्णेत्यर्थः। नभस आकाशस्य अर्द्धं यावद्विचरति। स च दुर्भिक्षमरकावर्षणरोगप्रदः।

तथा च पराशरः।

"अथादित्यजानां कपालकेतुरुदयते अमावास्यायां पूर्व्वस्यां दिशि सधूम्रार्चिशिखो नभसो त्रिभागार्द्धचरो दृश्यते। पञ्चविंशत्यवर्षशतं प्रोष्य चौत्स्य मध्याह्ने न् स्तरियस्य कुमुदकेतोश्चारान्ते स दृष्ट एव। दुर्भिक्षानावृष्ट्याधिमयं प्रत्युपद्रवान् सृजति। यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्मासैः संव-

त्सरान् पञ्चप्रस्थं वर्षाधान्यस्याढकं कृत्वा प्रजानामेकमुपयुङ्क्ते"॥

अथ रौद्रकेतोर्लक्षणमाह।

"प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्रः श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः। नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः"॥

रौद्रनामा केतुः पूर्व्वस्यां दिशि वैश्वानरमार्गे दहनवीथ्यां दृश्यते। पूर्व्वाषाढोत्तराषाढयोः समीप इत्यर्थः। कीदृशः शूलाग्रः शूलाकृतिरग्रं यस्य केतोः स शूलाग्रः त्रिशिख इत्यर्थः। तस्यैव विशेषणं श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः श्यावरूक्षं ताम्रं चार्च्चिस्तेजो यस्य स श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः। नभस आकाशस्य त्रिभागगमनशीलः। स च कपालकेतोः समफलः। एतदुक्तं भवति क्षुन्मरकावृष्टिरोगकृत्। आचार्य्येण शुक्राचारे वैश्वानरमार्गः प्रदर्शित एव आषाढाद्वयं दहन इति।

तथा च पराशरः।

"अथ दक्षयज्ञे रुद्रकोपोद्भवः कालकेतुस्त्रीणि वर्षशतानि नव च मासान् प्रोष्य उदयते। पूर्व्वेण वैश्वानरमार्गे इत्यमृतमयस्य मणिकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षताम्रारुणां शूलाकारसदृशीं शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भिक्षावृष्टिमरकैर्यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा"॥ शारदधान्यस्याढकमर्घं कृत्वा चास्तं व्रजति।

तथा च वृद्धगर्गः।

"ज्यैष्ठमूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्त्तिता।
ताश्च वीथीं समारुह्य केतुश्चेत् क्रीडते भृशम्॥
दक्षिणाभिनतां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम्।
शूलाग्रसदृशीं तीक्ष्णां श्यावताम्रारुणप्रभाम्॥
पूर्व्वेण उदितस्यैव नक्षत्राण्युपधूपयेत्।
घोरं प्रजासूत्सृजति फलं मासे त्रयोदशे॥
त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यदर्शनम्।
यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्वर्षाणि तद्भयम्॥
शस्त्राग्निभयरोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हताः।
शूर्पसाना प्रजाः सर्व्वा विद्रवन्ति दिशो दश"॥*॥

अथ चलकेतोर्लक्षणमाह।

"अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया। गच्छेत् यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति॥ सप्तमुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव प्रतिनिवृत्तः स्यात्। नभसोऽर्द्धमात्रमित्वा याम्येनास्तं समुपयाति॥ हन्यात् प्रयागकूलात् यावदवन्तीञ्च पुष्करारण्यम्। उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम्॥ अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्धन्ति रोगदुर्भिक्षैः। दश मासान् फलपाकोऽस्य कैश्चिदष्टादश प्रोक्ताः"॥

अपरस्यामिति पश्चिमायां दिशि चलकेतुनामा केतुर्दृश्यते। स च कीदृशः याम्यायां दिशि अग्रं यस्याः तया अङ्गुलप्रमाणोच्छ्रितया यथा येन प्रकारेण उदक् उत्तरस्यां दिशि याति तथा तेनैव प्रकारेण दैर्घ्यं दीर्घतां प्राप्नोति। सप्तमुनीन् वशिष्ठादीन् संस्पृश्य तथा ध्रुवं ध्रुवतारकं अभिजितञ्च नक्षत्रं संस्पृश्य ततः प्रतिनिवृत्तः प्रत्या-

केतुः
केतुः

गत नभस आकाशस्य अर्द्धभागमित्वा गत्वा प्राप्य याम्येन दक्षिणस्यां दिशि अदर्शनं याति। स एव चलकेतु प्रयागकूलादारभ्य यावदवन्तीं पुष्करारण्यनामस्थानं तावत् नाशयेत्। उदगपि चोत्तरस्या दिश्यपि च यावत् देविका नदीं तावद्धन्यात। मध्यदेशाख्यं मध्यदेशं भूयिष्ठमतिशयेन हन्यात। अन्यानपि च स देशानिति। स चलकेतु अन्यान् अपरान देशानपि रोगदुर्भिक्षैः क्वचित् क्वचित नाशयति न सर्व्वत्र। अस्य केतो र्दशमासान् यावत फलपाक। अदर्शनात् प्रभृति यावद्दश मासास्तावदशुभं फल ददाति। कैश्चिदन्यैर्गर्गादिभिरष्टादश मासान् यावत् फलपाक प्रोक्त। तथा च पराशर।

"अथ पैतामहश्चलकेतु पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्य उदित पश्चिमेनाङ्गुलिपर्व्वमात्रा शिखा दक्षिणाभिनतां कृत्वा चलकेतुश्चारान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथोत्तरां व्रजति तथा तथा शूलाग्राकारां शिखां दर्शयन् ब्राह्मं नक्षत्रमुपसृत्य मनाक् ध्रुवं व्रजराशिं सप्तर्षीन सस्पृश्य नभसो ऽर्द्धमात्रं दक्षिणमनुपरिक्रम्य अस्तं व्रजति। स स्वर्गे दारुणकर्मा स्वर्गप्राप्तित्वादेव वक्रान्तमभि निहन्ति लोकमपि च। भूमिं कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूयिष्ठं जनपदमवशेषं कुरुते। तेष्वपि च क्वचित क्वचित शस्त्रदुर्भिक्षमरकव्याधिभयै क्षिण्यात्यष्टादशमासानिति॥

तथा च गर्ग।

"क्षुच्छस्त्रमरकव्याधिभयै सपीडयेत् प्रजा।
मासान् दश तथाष्टौ च चलकेतु सुदारुणः"॥*॥

तत श्वेतकेतोर्लक्षणमाह।

"प्रागर्द्धरात्रदृश्यो याम्याग्र श्वेतकेतुरन्यश्च।
क इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ॥
स्निग्धौ सुभिक्षशिवदौ अथाधिकं दृश्यत कनामा
य। दशवर्षाण्युपताप जनयति शस्त्रप्रकोपकृत॥

प्रागर्द्धरात्रदृश्य इति। श्वेतकेतुनामा केतु प्राक् पूर्व्वस्यां दिशि अर्द्धरात्रकाले दृश्यते याम्याग्रो दक्षिणशिख अन्यश्च द्वितीय क इति कनामा केतुरपरे पश्चिमायां दिशि दृश्यते। युगाकृति युगसस्थानाकार तौ द्वावपि युगपत्तुल्यकाल सप्त दिवसान् दृश्येते। तौ च द्वावपि स्निग्धावति निर्म्मलौ दृष्टौ च सुभिक्षशिवदौ। अथ य कनामा स यदि सप्तभ्योऽधिकं दृश्यते तदा शस्त्रप्रकोपज सग्राममनुपताप जनयति।

तथा च पराशर।

"अथौद्दालक श्वेतकेतुर्दशोत्तर वर्षशत प्रोष्य भटकेतोश्चारान्ते पूर्व्वस्यां दक्षिणाभिनतशिखो ऽर्द्धरात्रकाले दृश्यस्तत्रैव सद्य द्वितीय क प्रजापतिपुत्र। पश्चिमकेन स्वकेतुर्युगसस्थायी दशाहदृश्येत। ततस्तावुभौ समरात्रदृश्यौ दश वर्षाणि प्रजा पीडयते। क प्रजापतिपुत्रा यद्यधिक दृश्यते तदा दारुणतर प्रजाना शस्त्रकोप कुर्य्यात। तथैव श्वेतवर्णाङ्गौ क्षेमारोग्यसुभिक्षदौ भवत"॥

अथ श्वेतस्य लक्षणमाह।

"श्वेत इति जटाकारो रूक्ष श्यावो वियत्त्रिभागगति। विनिवर्त्ततेऽपसव्य त्रिभागशेषा प्रजा कुरुते"॥

श्वेतनामा केतु जटाकारो जटासदृश श्याव कृष्णवर्णं वियत्याकाशे त्रिभाग यावद्गच्छति ततोऽपसव्यं प्रदक्षिण वामभागे निवर्त्तते तृतीयांशावशेषा प्रजा कुरुते।

तथा च पराशर।

"अथ काश्यप श्वेतकेतु पञ्चदशवर्षशत प्रोष्योत्र सोमसहजस्य वप्रकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षो नभसस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्य निरत्योर्द्धं प्रदक्षिण जटाकारशिख स यावन्मासान दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे आर्य्यगणा नामदो नामोदीच्यैर्भूमिष्ठस्त्रिभागशेषा प्रजाम वशेषयति"॥*॥

अथ रश्मिकेतोर्लक्षणमाह।

"आधूम्रयातिशिखया दर्शनमायाति कृत्तिकासस्थ। ज्ञेय स रश्मिकेतु श्वेतसमान फल धत्ते"॥

य केतुराधूम्रवर्णया शिखयोपलक्षितस्तथा कृत्तिकासस्थ कृत्तिकानां समीपे दर्शन गच्छति स रश्मिकेतु श्वेतकेतो सदृश फल धत्ते।

तथा च पराशर।

"अथ रश्मिकेतुर्व्विभावसुज प्रोष्यत्रवर्षशत मावर्त्तकेतो। उदितश्चारान्ते कृत्तिकासु धूम्रकेतु"॥*॥

ध्रुवकेतोर्लक्षणमाह।

"ध्रुवकेतुरनियतगति प्रमाणाकृतिर्भवति। विष्वक् दिव्यान्तरीक्षभौमो भवत्यय स्निग्ध इष्टफल॥
सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम्।
गृहिणामुपस्करेषु च विनाशिना दर्शनं याति"॥

ध्रुवेति। अनियता अनिश्चिता गतिर्गमनं प्रमाण स्थूलसूक्ष्ममध्यभावमाकृति आकारो यस्य स तथाभूत। स च विष्वक् समन्ततो भवति सर्व्वासु दिक्ष्वित्यर्थ। स च दिव्यान्तरीक्षभौमस्त्रिविधो भवति। क्वचिद्द्विविधो नानाकारो भवति। स च स्निग्धो निर्म्मलशरीर इष्टफल। एष च एव विधाना विनाशिना मुमूर्षूणां दर्शनमुदय याति। नृपाणां विनाशिना सेनाङ्गेषु सोपकरणेषु खलीनतोरणादिषु दर्शनं याति। देशानां विनाशिनां गृहवृक्षपर्व्वतेषु च दृश्यते। तथा गृहिणामुपस्करेषु उपस्करभाण्डेषु दर्व्वीशूर्पमार्ज्जन्यादिषु गृहतरुशैलेषु विनाशिनामेव दर्शनं याति।

तथा च पराशर।

'अथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसस्थानो धूमकेतु यदा भविष्यता देशाना राज्ञा जनपदानाञ्च क्षयपुरपर्व्वतवेश्मध्वजपताकाशस्त्रवर्म्मायुधाम्बरवारणानामाश्रुपुरुषप्रयनासनभक्ष्येषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो विमल प्रदक्षिणशिखो गगनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन सुभिक्षक्षेमारोग्य चावहति। दशैकविशतिदिवसानि स्थित्वा तथा वा दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोस्तस्य च प्रागुदयान्निमित्तान्यर्व्वाचीनचलनमपि प्रभामत्स्यप्रधूपन दिशा शीतोष्णविपर्य्यय इतिर्थञ्चि बाहुसम्भवश्च'॥*॥

अथ कुमुदकेतोर्लक्षणमाह।

"कुमुद इति कुमुदकान्तिर्व्वारुण्या प्राक्शिखो निशामेकाम्। दृष्ट सुभिक्षमतुल दश किल वर्षाणि स करोति"॥ कुमुद इति श्वेतवर्ण इत्यर्थ। पश्चिमाया प्राकशिख पूर्व्वाग्रो निशामेकां दृश्यते। किलेत्यागमसूचने। स च दृष्टो दश वर्षाण्यतुलमसमं सुभिक्ष करोति। तथा च पराशर। "अथामृतज कुमुदो मणिर्गतो भव पद्मावर्त्तं सम्वर्त्त शङ्खो हिमो रुच कुन्द पक्षो विसर्पश्च शीतस्सेति। तत्र कुमुदकतुर्व्वसाकेतो श्चार्द्धसमाप्तौ वारुण्यां दर्शनमुपैति। गोक्षीरविमलस्निग्धप्रभा पूर्व्वाभिगता शिखा एकैकरात्रिचर स दृष्ट एव सुभिक्षमुत्पादयति दश वर्षाणि प्रजानामविरोधश्च। प्रतीच्यानाञ्च मुखरोगारोचकप्रतिश्यायपाण्डुरोगज्वरै प्रजाना बाधत इति"॥*॥

अथ मणिकेतोर्लक्षणमाह।

"सकृदेकयामदृश्यो ससूक्ष्मतार पश्चिमेन मणिकेतु। ऋज्वी शिखाऽस्य शुक्ला स्तनोद्गता क्षीरधारेव॥ उदयन्नेव सुभिक्ष चतुरो मासान् करोत्यसौ सार्द्धान्। प्रादुर्भाव प्राय करोति च क्षुद्रजन्तूनाम्"॥ सकृदिति। मणिकेतु स च पश्चिमाया दिशि सूक्ष्मतारोऽल्पतारक सकृदेकवारमेकयामदृश्य। यामशब्देन रात्रिचतुर्भाग। अस्य केतोरृज्वी स्पष्टा शिखा चूडा श्वेतवर्णा दृश्यते। कीदृशी स्तनोत्था क्षीरधारेव स्तनात् निःसृता क्षीरधारा यथा दृश्यते तद्वत्तच्छिखा। उदयन्नेवति। असौ केतुरुदयन्नेवोदितमात्र एव चतुर सार्द्धानर्द्धाधिकपञ्चमासान् सुभिक्ष क्षेममुत्पादयति। प्रायो बाहुल्येन क्षुद्रजन्तूनां नकुलादीनां प्रादुर्भावमुत्पत्तिं करोति।

तथा च पराशर।

मणिकेतुरपि कपालकेतोरवसाने प्रतीच्यामुदय याति। स तु सूक्ष्मतारक श्वेतवर्णया क्षीरप्रसंकाश पूर्व्वाभिनतया शिखया शर्व्वर्य्यामेकयाम दृश्य। स उदयात प्रभृति चतुर मासान् क्षेम सुभिक्षमुत्पादयति॥ क्षुद्रजन्तूनां प्रादुर्भाव करोत्यतिमात्रकालदृष्ट"॥*॥

अथ जलकेतोर्लक्षणमाह।

"जलकेतुरपि च पश्चात स्निग्ध शिखयाऽपरेण चोन्नतया। नव मासान सुभिक्ष करोति शान्तिञ्च लोकस्य"॥ पश्चात् पश्चिमायां दिशि दृश्यते अपरेण पश्चिमेन चोन्नतया उच्चया शिखया युक्त। स च दृष्ट नवमासपर्य्यन्त सुभिक्ष करोति लोकमङ्गलकरश्च। तथा च पराशर। 'अथ जलकेतु पैतामह यस्य चलकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्म्मणि कृते प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदित स्निग्ध सुजातोऽनुपश्चिमाभिनत। स च स्निग्धो नव मासान्तात् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते।

अन्ययग्रहकृतानां चाशुभानां व्याघातायेति” ॥ * ॥

अथ भवकेतोर्लक्षणमाह ।

“भवकेतुरेकरात्रं दृश्यः प्राक् सुसूक्ष्मतारकः स्निग्धः । हरिलाङ्गूलोपमया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखया ॥ यावदेव मुहूर्त्तान् दर्शनमायाति निर्द्दिशेन्मासान् । तावदतुलं सुभिक्षं रूक्षे प्राणान्तिकान् रोगान्” ॥ भवकेतुः पूर्व्वस्यां दिशि एकां निशां दृश्यः सुसूक्ष्मोऽल्पः तारको यस्य स्निग्धो निर्म्मलदेहः शिखयोपलक्षितः । कीदृश्या हरिः सिंहस्तस्य लाङ्गूलं पुच्छं तदुपमया तदाकारया प्रदक्षिणेनावर्त्तो यस्याः तथाभूतया स च यावत्संख्यान् क्षणान् दृश्यते तावन्मासान् समं सुभिक्षं निर्द्दिशेत् यदि स्निग्धः । रूक्षे तु पुनः प्राणान्तिकान् रोगान् वदेत् । तथा च पराशरः । “अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्ताः धूम्रादयः शीतान्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति । तत्र त्रयोदशचतुर्द्दशाष्टादशवर्षान्तात् दृश्यते । सुभिक्षा क्षेम्या विपर्य्यया विपरीताः क्षुद्रजन्तूनाञ्च वधाय तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते । पूर्व्वेणैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरतो वा तत्प्रमाणया स्निग्धपारुष्याभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणातास्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय ॥ रूक्षः प्राणहराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति” ॥ * ॥

अथ पद्मकेतोर्लक्षणमाह ।

“अपरेण पद्मकेतुर्म्मृणालगौरो भवेद्विशामेकाम् ।
सप्त करोति सुभिक्षं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि” ॥

पद्मकेतुः पश्चिमायां दिशि रात्रिमेकां दृश्यते कीदृशः मृणालवत् गौरः श्वेत इत्यर्थः । दृष्टः सप्तवर्षाणि अतिहर्षयुक्तानि सुभिक्षं करोति । तथा च पराशरः ।

“सप्तवर्षाण्यत्युच्छ्रितं हर्षमावहति जगतः” ॥ * ॥

अथावर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

“आवर्त्त इति निशार्द्धेऽसव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः । यावत्क्षणान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षकरः” ॥ निशार्द्धे पश्चिमायां दिशि दक्षिणदिगाश्रितशिखः स्निग्धो निर्म्मलमूर्त्तिर्दृश्यते स तु यावत्संख्यान् मुहूर्त्तान् दृश्यते तावदेव मासान् सुभिक्षं करोति ।

तथा च पराशरः ।

“अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीतेऽपरेऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं नित्ययज्ञोत्सवं जगत्” ॥ * ॥

अथ सम्वर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

“पश्चात् सन्ध्याकाले सम्वर्त्तो नाम धूम्रताम्रशिखः ।
नभस्त्रिभागमाक्रम्य समूलाग्रस्थितो रौद्रः” ॥

यावत एव मुहूर्त्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति । भूपांश्च शस्त्रनिपातैरुदयर्क्षं चापि पीड़यति” ॥ पश्चादिति । पश्चिमायां दिशि यावतो मुहूर्त्तान् दृश्यस्तावन्ति तत्संख्यानि वर्षाणि नाशयति तथा नृपान् संग्रामे हन्ति । तथोदयर्क्षं यस्मिन्नक्षत्रे उदितो दृश्यते तच्च पीड़यति । तथा च पराशरः । अथ सम्वर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वीं ताम्ररूपां शूलाभां धूमं विमुञ्चन्तीं दारुणां शिखां कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तं निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र वोदेति तानि टाहनतरं पीड़यति तदाश्रितांश्च देशानिति” ।

तथा च गर्गः ।

“येषां नक्षत्रविषये रूक्षः स ज्वाललोहितः ।
दृश्यते वक्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम् ॥
अवर्षशस्त्रपारुष्यकोपं दुर्भिक्षमेव च ।
कुर्य्यान्नृपतिपीड़ाञ्च सचक्रापरचक्रतः ॥
यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति ।
धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशांस्तथाश्रयान् ॥
यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा ।
देशर्क्षं पीड़येद्वापि न शान्तिपरमो भवेत् ॥
स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा ।
दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्” ॥

अथ शुभान् केतून् वर्ज्जयित्वाशुभानां नक्षत्रस्पर्शनाधूपनाद्दुष्टफलं वक्ष्यामीत्याह ।

“ये शस्तास्तान् हित्वा केतुभिराधूपितेऽथवा स्पृष्टे ।
नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्” ॥

ये केतवः शस्ताः प्रशस्तफलास्तान् त्यक्त्वान्यैः केतुभिः नक्षत्रे धूपिते अथवा स्पृष्टे येषां नृपाणां वधो मरणं भवति तान् नृपान् कथयिष्ये तांश्चाधुनाह । “अश्विन्यामश्मकपं भरणीषु किरातपार्थिवं हन्यात् । बहुलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां शूरसेनापतिम्” ॥ अश्विन्यामभिधूपितायां स्पृष्टायां वा केतुना अश्मकानां जनानामधिपतिं नाशयेत् एवं सर्व्वत्र । अन्येष्वाह । “उशीनरमपि भाग्ये उज्जयनीपमार्य्यम्णे । सावित्रे दण्डकाधिपतिं भौजङ्गे असिकेशम् । मघायां अङ्गाधिपं पूर्व्वफल्गुन्यां पाण्ड्यनाथम्” ॥ भाग्ये पूर्व्वफल्गुन्यां उशीनरम् । आर्य्यम्णे उत्तरफल्गुन्यां उज्जयनीपतिम् । सावित्रे हस्तायां दण्डकारण्यनाथम् । भौजङ्गे अश्लेषायां असिका जनास्तेषामीशम् ।

अन्येष्वाह ।

“चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत् ।
वाचा काश्मीरकाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने न स्तः” ॥

चित्रासु केतुनाभिधूपितासु स्पृष्टासु च कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं वधं केतूपघातज्ञः समादिशेत् । प्राभञ्जने स्वात्यां काश्मीरकाम्बोजाधिपौ न स्तः न भवतः । अन्येष्वाह । “इक्ष्वाकुरलकनाथश्च हन्यते यदि भवेद्विशाखासु । मैत्रे पुण्ड्राधिपतिं ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमकान्यकुब्जाधिपवधः” ॥ विशाखासु यदि केतूपघातो भवेत् तदा इक्ष्वाकुनाथोऽलकनाथश्च हन्यते । इक्ष्वाकवो जनाः । अलका नगरी । अनुराधायां पुण्ड्राधिपतिं हन्यात् । ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमस्य राज्ञो वधः कान्यकुब्जाधिपस्य च वधः । अन्येष्वाह । “मूले नृमद्रकपती जलदेवे काशिपो मरणमेति । यौधेयकार्ज्जुनायनशिविचैद्यान् वैश्वदेवे च” ॥ मूले केतुनाभिधूपिते स्पृष्टे वा नृपतिं मद्रकपतिं च हन्ति । जलदेवे पूर्व्वाषाढ़ायां काशिपतिर्मरणमेति । वैश्वदेवे उत्तराषाढ़ायां यौधेयकः आर्ज्जुनायनः शिविः चैद्यः एतान्नृपतीन् हन्ति । यथान्येष्वप्याह । “हन्यात् कैकयनाथं पाञ्चनदं सिंहलाधिपं वङ्गपम् । नैमिषनृपं किरातपं श्रवणादिषु षट्सु षड़िमान् क्रमशः” ॥ षट्सु श्रवणादिषु हतेषु षड़िमान्नृपान् क्रमशः क्रमेण हन्यात् ॥ तद्यथा ।

श्रवणे हते कैकयनाथम् । धनिष्ठायां पञ्चनदाधिपतिम् । शतभिषायां सिंहलाधिपतिम् । प्राग्भाद्रपदायां वङ्गाधिपतिम् । उत्तरासु नैमिषनृपम् । रेवत्यां किराताधिपं हन्यात् ॥ * ॥

अथ केतोर्व्विशेषमाह ।

“उल्काभिताड़ितशिखः शिखी शिवः शिवतरोऽभिदृष्टः । अशुभः स एव चोलवङ्गसितहूणचीनानाम्” ॥ यः शिखी केतुः उल्कयाभिमुखेन ताड़िता हता शिखा चूड़ा यस्य स शिवः श्रेयस्करः योऽभिदृष्ट उदितमात्र एव दृष्टः स शिवतरः अतिशयेन शुभप्रदः केतुरेवं विधश्चोलानां वङ्गानां सितानां हूणानां चाशुभः । चोलाद्याः सर्व्व एव जनाः ॥ * ॥

अन्यद्विशेषमाह ।

“नम्रा यतः शिखिशिखाभिहता यतो वा-
यर्क्षं च संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् ।
दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान्
भुङ्क्ते गतो नरपतिः परभोगिभोगान्” ॥

यतो यस्यां दिशि शिखिनः शिखा केतुशिखा नम्रा वक्रा तत्र ये देशा यस्यां वा गन्तुं प्रवृत्ता अथ यदि नक्षत्रं संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् यस्यां दिशि शिखा नम्रा तत्र च ये देशा वक्ष्यमाणास्तांस्तत्कथितान् नरपती राजा गतो भुङ्क्ते स्वीकरोति । कीदृशान् दिव्येनाप्रतिहतेन प्रभावेण पराक्रमेण निहतान् निर्ज्जितान् कीदृशान् परैरन्यैर्भोगिभिर्भुज्यन्ते भोगा ग्रामास्तान् कथं स राजा भुङ्क्ते यथा गरुत्मान् गरुड़ः दिव्यप्रभावनिहतान् परभोगिभोगान् भुङ्क्ते परा उत्कृष्टा ये भोगिनः सर्पास्तेषां भोगाः शरीराण्यङ्गानि च तान् यथा येन प्रकारेण तथा ।

तथा च पराशरः ।

“यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत् ।
यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः ॥
प्रतिलोमो यतः केतुर्यया ध्यायति पार्थिवः ।
सामान्यवाहनबलस्तन्नाशमधिगच्छति” ॥

इति भट्टोत्पलविरचितायां संहितावृत्तौ केतुचाराध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“अनग्नावग्निरूपं वा ध्वजशस्त्रगृहोपमम् ।
तुरङ्गगजवृक्षादिनानारूपाणि केतवः ॥
शतमेकोत्तरं व्योम्नि सहस्रमपरे विदुः ।

नानारूपमनेकञ्चाप्येकमेवाह नारदः ।
दिव्यान्तरीक्षा भौमा केतवस्त्रिविधा मताः ।
शुक्लो ह्रस्वतनुः स्निग्धः प्रसन्नाश्चिरसंस्थितः ।
उदितोऽप्यतिवृष्टिः स्यात् सुभिक्षसुखकृच्छिखी ।
विपरीतलक्षणस्तु धूमकेतुर्न शोभनः ।
इन्द्रायुधानुकारी च द्विचूडो वा त्रिचूडकः ।
स्नेन धूम्राकुलं कुर्य्याल्लोहितस्तस्य निश भवम् ।
चतुर्भ्य पीतकं कुर्य्यात् कृष्णो रोगमयोत्थयम् ।
ध्वजाकारो विनाशाय छत्राय शुभमाहरति ।
दीर्घः सूक्ष्मः सुखायैव ह्रस्वः सूक्ष्मो विनाशकृत् ।
मणिवर्णस्वर्णाभा किरणाभ्यां शिखान्विता ।
प्राक् पश्चिमदिशोर्दृश्या नृपदुःखाय तेऽर्कजाः ।
वह्निजाः शुक्लवर्णाश्च ज्वालावन्धूकसन्निभाः ।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते ते च वह्निभयप्रदाः ।
कृष्णा वक्रशिखा रूक्षा मृत्युजाः पञ्चविंशतिः ।
याम्यायां ते च दृश्यन्ते मर्त्त्या मरकसूचकाः ।
आदर्शवृत्ताकृतयो विशिखाः क्षितिसम्भवाः ।
सावद्वैल्लतोयाभा ऐशान्यां दुःखप्रदाः ।
चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च तेऽपरम् ।
शताभास्योत्तरे दृश्याः केतवस्ते सुभिक्षदाः ।
त्रिवर्णस्त्रिशिरश्चैको ब्रह्मणोऽसौ युगान्तकृत् ।
स चानियतदिक्संस्थो ब्रह्मदण्ड स उच्यते ।
अर्कजा वह्निजा याम्यास्त्वयन्ते तत्त्वसङ्ख्यकाः (२५) ।
क्षितिजा शातिसङ्ख्याश्च(२२) चापोऽन्ये ब्रह्मणोऽप्ययम् ।
एकोत्तरशतं ह्येते भवन्त्यल्पाश्च सदृशौ ।
शुक्राद्गुरुशाख्याख्या विपुला सिततारकाः ।
स्निग्धास्तीक्ष्णा ज्ञेया सप्रभा द्विशिखाः परे ।
यदि प्राणितनृत्ताल्पेऽतिवृष्टफलप्रदाः ।
सर्व्वे च कनकोद्दीप्ता विकचा नाम ख्याता ।
शनैश्चरा विशिखा याम्या याम्याग्निसञ्ज्ञ ते ।
नातिव्यक्ता तन्वदीर्घा शुक्ला बुधसमुद्भवाः ।
पापदास्तस्करास्यास्ते यथेष्टदिक्प्रभान्विताः ।
त्रिचूडनामा ज्ञातव्या नामाख्या कुजात्मजाः ।
कौड्डुमाख्या हि ते सौम्य दिक्स्था पापफलप्रदाः ।
त्रिशिखाश्च त्रितारास्य रक्तालोहितरश्मयः ।
भाहिताङ्गात्मजा यदि महाभयकारकाः ।
तामसा कीलकाख्याश्च राहुजा सूर्य्यबिम्बगाः ।
दृष्टा शुभफलास्ते च चन्द्रस्था पापदायिनः ।
कबन्धध्वाङ्क्षवक्त्राभाश्चन्द्रेऽर्केऽप्यशुभप्रदाः ।
कृष्णाभा कृष्णपर्य्यन्ता सकुला कृष्णरश्मयः ।
राहुपुत्त्रास्त्रयस्त्रिंशत् केतवश्चातिदारुणाः ।
यत्रार्कबिम्बे दृश्यन्ते तत्र मन्वन्तरं महीपते ।
स्वचक्रं परचक्रेण पीड्यते चक्रमान्वितम् ।
अनौषधं सुवरूपा नृपवित्तचयावहाः ।
ध्वाङ्क्षो वा कृष्णशङ्ख्वां कबन्धो वार्कमण्डले ।
दृश्यते यत्र तत्रासु भूमिपालो विनश्यति ।
दण्डकीलकपीठाश्च दृश्यन्ते सूर्य्यमण्डले ।
दुर्भिक्षेतिभयव्याधिवह्निचौरादिपीडनम् ।
प्रदग्ध्यान सर्व्वभानस्थान शस्त्रान्धान स्वगपक्षिणः ।
आदित्यमण्डले दृष्ट्वा दण्डभङ्गं विनिर्द्दिशेत् ।
मण्डलाभ्यन्तरस्थस्य कृत्यादेर्श्रगपङ्क्तिभिः ।
परचक्रागमो वाच्य प्रजानाशस्तथैव च ।
यथार्कबिम्बस्य स्यात्तथा चान्द्रेऽपि प्रभाषितः ।
यथो दुर्भिक्षकृत्स्यान्नृपनाशभयप्रदः ।
सितरक्तहरित्कृष्णैर्लिङ्गैः विप्रादिशा ।
वह्निजा विन्ध्यपाश्चात्या ज्वालामालाकुला सदम् ।
श्यामारक्ता वितारास्य त्रिकोणाभरसन्निभा ।
तारागुच्छनिभा रूक्षा वायुजाः सप्तसप्ततिः ।
प्रजानाशगुरवस्ते पदाधिकफलदयम् ।
हार्भिमदशाद्याश्च स्फुरत्त्वान्तो वरुणोद्भवा ।
प्रभाद्या शशिवत्से च ज्ञेयास्तीव्रप्रफलप्रदाः ।
विरूपतारायिता वा त्रिलिङ्गस्तेऽशुभप्रदाः ।
सर्व्वदिक्प्रभवा शुक्ला केतवो भयदायिनः ।
एवं केतुगणस्य तद्विशेषश्च वक्ष्यते" ॥ * ॥
"उत्तरायतसुस्निग्धो महान् पश्चात्परोदयी ।
करोति शरदं सद्यः सुभिक्षञ्च तथोत्तमम् ।
रक्तोऽग्निकेतुः शक्लीये प्राच्यां स्निग्धोऽप्युपस्थितः ।
कपालकेतुर्य्या दर्शे सधूम्रांशुशिखो भवेत् ।
प्रागर्द्धचारी नभसः क्षुन्मारादृष्टिकारकः ।
प्रागग्निमार्गोत्फुल्लाभो रूक्षः श्यामश्च ताम्रकः ।
त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्य पूर्व्ववत् फलम् ।
अपरस्यां चलकेतुः शिखया दक्षिणाग्रया ।
अङ्गुलोच्छ्रायया गच्छेदुत्तरार्गी यथा यथा ।
तथा दैर्घ्यं समायाति मुनीन् संस्पृश्य सप्त च ।
ध्रुवं प्रतिनिवृत्तोऽभिजितञ्च नभसोऽर्द्धकम् ।
गत्वाऽस्तं याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ।
अवन्तीं पुष्करारण्यं यावद्गन्धारपारान् ।
देशान् क्वचित् क्वचिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान् ।
श्वेताख्यस्तु जटाकारो श्यामो व्योमत्रिभागगः ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजाः ।
आधूम्रशिखया दृश्यः कृत्तिकाभस्थितोऽपरः ।
रश्मिकेतुरिति ख्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजाः ।
पश्चात् सन्ध्यासु सम्वर्त्तो धूमताम्रशिखो वियत् ।
व्याप्याक्रम्य शूलाग्रावस्थितो रौद्रदर्शनः ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति सः ।
भूपाञ्छस्त्रनिपातांश्चैदयज्जं निपीडयेत्" ॥ * ॥
'चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौबेरान् विनिर्द्दिशेत् ।
उच्छ्रितैर्यूपवेदीनिवहच्छिद्रैर्ध्वजतोरणैः ।
हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
ज्यैष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्त्रांश्च निर्द्दिशेत् ।
वान्ति चैव तथा वाता महायुद्धं महाभयम् ।
श्रावणप्रौष्ठपदयोर्व्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्व्वन्ति वसुन्धराम् ।
धान्यं समाप्यतां याति ईतयो न भवन्ति च ।
आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्त्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
ततो दहति तीव्रांशुः सर्व्वान्नानि दिवाकरः ।
म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः ।
मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्त्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् ।
माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्त्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
कर्द्दिर्ज्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवाक्षिवेदना ॥ * ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च ।
आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भवेत् ।
त्रिपादिमाः प्रजाः सर्व्वा भवन्ति हि न संशयः ।
पुनर्व्वसुस्तथा पुष्यः पृथिव्याः पूर्व्वमुच्यते ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्त्वेकविंशतिः ।
यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्द्दिशेत्तदा ।
घूर्णन्ते च प्रजाः सर्व्वा मृत्युरुग्रोगपीडिताः ।
अश्लेषाभिधभाग्यानि विशाद्दक्षिणपूर्व्वतः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते चौद्दालकिसुता दश ।
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुवृष्टिः शस्यसम्पदः ।
आर्य्यमादीनि च त्रीणि विशाद्दक्षिणभागतः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते काश्यपाश्चतुर्द्दश ।
अनावृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदारुणम् ।
स्वाती विशाखा मित्रञ्च भागो दक्षिणपश्चिमः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते प्रजापतेः समुद्भवाः ।
दुर्भिक्षं मरकं घोरमनावृष्टिस्तथैव च ।
उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुणः ।
ज्येष्ठा मूलमथाषाढा भागं उत्तरपश्चिमः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते जायन्ते सोमसम्भवाः ।
सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवाकुला ।
उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते माहेन्द्रा पञ्चविंशतिः ।
माहेन्द्रेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् ।
तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् ।
वारुणञ्चैव नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते वारुणास्त्रय एव ते" ॥ * ॥
'ऊर्म्मिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ।
ऊर्म्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदा प्रदिशत भयम् ।
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः ।
चतुर्युगेन जगत् कृत्स्नं चक्रवद्भ्रमते तदा ।
धूमकेतुर्यदा दृश्येत् तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
स हन्ति शिखया योधान् राज्ञश्च मन्त्रिणो जनान् ।
रेवत्यश्वयुजश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते यमपुत्त्रास्त्रयोदश ।
यमपुत्त्रेषु दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् ।
चतुर्व्विधानां भूतानां संक्षयो जायते महान्" ॥ * ॥
"अपरे त्रिविधाः सन्ति ग्रहसंख्याधिकेतवः ।
नृपनाशविनाशाय दुर्भिक्षभयदायकाः ।
कुमुदाभस्तु कुमुदो वारुण्यां प्राक्शिखो निशाम् ।
एका दृष्टः सुभिक्षाय दशवर्षाणि सौख्यदः ।
पश्चिमाभ्युदिताश्चान्ये कुर्व्वन्ति प्रबलान् ज्वरान् ।
पाण्डुरोगं प्रतिश्याय मुखरोगमरोचकम् ।
क्षीरधारेव शुक्लाभा स्वच्छो सूक्ष्मतरा शिखा ।
सकृद्याममेकदृश्यास्ते चतुर्म्मासं सुभिक्षदाः ।
जलकेतुस्तु यः पश्चात् शिखया नतया परे ।
सुभिक्षं कुरुते शान्तिं प्रजानां नवमासतः ।
भवकेतुस्त्वेकरात्रं दृश्यः प्राक् सूक्ष्मतारकः ।
दक्षिणावर्त्तशिखया हरिलाङ्गूलतुल्यया ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः ।
स एव रूक्षो दृश्यस्तेद्रोगप्राणान्तकारणम् ।
पद्मकेतुर्म्मृणालाभो निशामेका प्रदृश्यते ।
सप्त मासान् सुभिक्षं स हर्षवर्षप्रदायकः ।
आवर्त्तः सन्ध्यशिखयारुणाभश्च निशार्द्धगः ।

स्निग्धो यावद्दिनान् दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः।
ध्रुवकेतुस्त्वनियतगतिवर्णाकृतिर्विभुः ॥
दिव्यान्तरीक्षभौमोऽयं स्निग्ध इष्टः स नान्यथा।
सेनाङ्गेषु महीन्द्राणां देशस्य गिरिशाखिषु ॥
उपस्करेषु गेहिनां दृश्यते च विनाशकृत् ।
इत्यादुक्त्वा यदागस्त्यं केतुर्व्याप्युपधूपयेत् ॥
दुर्भिक्षं मरकञ्चैव तदा जगति जायते ।
यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
तदा सैन्यानि वध्यन्ते यचोद्युक्ता नराधिपाः ।
यात्रागतास्त्र ये सार्था असमन्तस्य ये जनाः ॥
तथा चारगणाः सर्व्वे भयमृच्छन्ति दारुणम् ।
यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलञ्चापि शुष्यति ।
धूमकेतुर्यदा राज्ञो दृश्यते विषये क्वचित् ॥
सराष्ट्रः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति ।
यावन्त्यहानि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु त्रिपक्षतः"॥*॥
"केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् समये समुपस्थिते ॥
महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम् ।
धनं वा सर्व्वमुत्सृज्य मृत्योर्मुच्येत बन्धनात् ॥
रचाद्वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति।
अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥
निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत् ।
दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः ॥
शुक्लयादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये ।
भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्" ॥
इति मथुरानाथविद्यालङ्कारकृतसमयामृते केतूत्पाताः समाप्ताः॥ केतुग्रहः कुशद्वीपजातः जैमिनिमुनेः सन्तानः षडङ्गुलः धूम्रवर्णः गृध्रवाहनः शूद्रवर्णः विकृताननः सूर्य्याभिमुखः ध्वजः धूम्रवसनः वरदः गदाधरश्च । तस्याधिदेवता चित्रगुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा । इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥ अस्य स्वरूपं शनिराहुवत् । स च शिखावान् अनेकरूपः । इति जातकम् ॥ * ॥
रोगः । पताका । (यथा, रघौ ७ । ६५ ।
"सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रै-
र्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्" ॥)
उत्पातः । (यथा, मनुः १ । ३८ ।
"उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च" ॥)
चिह्नम् । इति मेदिनी । (यथा, रघुः २ । ३३ ।
"तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनु-
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्वं निजगाद सिंहः" ॥)
दीप्तिः। इति हेमचन्द्रः॥ (सूर्य्यः । यथा, ऋग्वेदे १० । ८ । १ । "प्रकेतुना वृहता यात्यग्निः" । तत्रैव । ३ । ३४ । ४ "प्ररोचयन् मनवे केतुमह्नाम्" । रश्मिः ॥ यथा, ॐ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यम्" ॥)
केतुभः, पुं, (केतुरिव भातीति । भा+कः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥
केतुमालं, क्ली, जम्बुद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतखण्डविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते ६ । ६ । ३२ ।
"मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ! ।
जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप" ॥
आग्नीध्रराजपुत्रः स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्रश्च ।
यथा, भागवते ५ । २ । २० ।
"तस्यामुह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्त्रानजनयत्" ॥
स्त्री, नदी । यथा, महाभारते । ३ । ८९ । १४ ।
"ततः पुण्यतमा राजन् ! सततं तापसैर्युता ।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप !" ॥)
केतुरत्नं, क्ली, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं वा रत्नम् ।) वैदूर्य्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
केदरः, पुं, (के मस्तके दृणाति । दॄ+अच् । केन दीर्य्यते वा । दॄ+अप् कर्म्मणि ।) वृक्षविशेषः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः । टेरके च । इति शब्दरत्नावली ॥
केदारः, पुं, (के जले दारः आदरो यस्य । यद्वा केन जलेन द्रियते आद्रियते इति । निपातनात् सत्वम् ।) क्षेत्रम् । क्षेत् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ९ । ११ ॥ (यथा, मनौ ९ । ३८ ।
"भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते वीजानीह स्वभावतः" ॥
क्षेत्रस्थक्षुद्रजलाधारविशेषः । यथा, रामायणे ३ । २२ । १८ ।
"वृषः पिवति केदारे निश्वासाकुलितं पयः" ॥)
केदारजलगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके गुरुत्वम् । दोषलत्वम् । "तदेव बद्धमुक्तन्तु विशेषाद्दोषदं भवेत्" । इति राजनिर्घण्टः ॥ (के मस्तके शिखरदेशे दारः प्रस्रवणादिकारणस्वरूपविदीर्णस्थानं अस्य ।) पर्व्वतविशेषः । (के मस्तके शिरःस्थितजटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दाराः पत्नी यस्य सर्व्वत्र निपातनात् सत्वम् ।) शिवः । भूमिभेदः । आलवालम् । इति मेदिनी ॥ (भ्रूमध्यस्थानविशेषः । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
"कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः" ॥
"केदारभ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं मनः स्थान्तं प्रापयेत्" । इति तट्टीका ॥ तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ६६ ।
"केदारे चैव राजेन्द्र ! कपिलस्य महात्मनः ।
ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते" ॥ * ॥
केदारपर्व्वतस्थलिङ्गभेदः । स तु लिङ्गमूर्त्त्या काश्यामाविर्भावात् तन्नाम्ना एवाख्यातः तद्विवरणं यथा, काशीखण्डे । ७७ अध्याये ।
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
"नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणानिधे ! ।
वद केदारमाहात्म्यं मह्यानामनुकम्पया ॥
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा ।
तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव ! महाधियः ॥
श्रीदेवदेव उवाच ।
शृणुष्वपर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् ।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात् ॥
केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः ।
आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
गृहाद्विनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते ।
जन्मद्वयार्ज्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत्॥
मध्येमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम् ।
देहगेहादिनिःसृत्य निराशं याति निश्वसत् ॥
सायं केदार केदार केदारेति त्रिरुच्चरन् ।
गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च ।
जन्मजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैर्नोभिर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सह्लदयगम्य केदारं हरपापकृतोदकः ।
स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति ॥
हरपापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति ।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु ।
अपर्णे दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः ॥
एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः ।
कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ॥
स्थलीं पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः ।
द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः॥
कृतलिङ्गसमर्च्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः ।
भिक्षाहृतान्नसन्तुष्टैः पुष्टैर्गङ्गोदकाम्भैः ॥
बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम् ।
हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः
स्नात्वा ह्रदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः॥
विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्चयन् ।
नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा॥
स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गुरुणा सह ।
ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् ॥
यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित्।
प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः ।
असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः ॥
गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत् तदा ।
पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्व्वकामिके ॥
आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा ।
यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादर्द्धपथेऽप्यहो ॥
अकातरस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् ।
तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
केदारमेव लिङ्गेषु वहुमंस्त सुनिश्चितम् ।
अथ स्नात्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात् ॥
अग्रहीन्नियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः ।
प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् ॥
विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् ।
तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिरेकाधिका मुदा॥
आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा ।
पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि ॥

नानारूपमनेकश्चाप्येकमेवाह नारदः ।
दिव्या नाक्षत्रा भौमाः केतवस्त्रिविधा मताः ।
शुक्लो ह्रस्वस्तनुः स्निग्धः ऋजुश्चाचिरसंस्थितः ।
उदितोऽप्यतिवृष्टिः स्यात् सुभिक्षसुखकृच्छिखी ।
विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्न शोभनः ।
इन्द्रायुधानुकारी च द्विचूडो वा त्रिचूडकः ।
श्वेतः शस्त्राकुलं कुर्य्याल्लोहितस्त्वग्निजं भयम् ।
क्षुद्भयं पीतकः कुर्य्यात् कृष्णो रोगमयोत्थयम् ।
शस्त्राकारो विनाशाय सुखाय शुभसाकृतिः ।
दीर्घः सूक्ष्मः सुखायैव ह्रस्वः स्थूलो विनाशकृत् ।
मणिवर्णसुवर्णाभा किरणाभ्यां शिखान्विताः ।
प्राक् पश्चिमदिशोर्दृश्या नृपघ्नाय तेऽर्कजाः ।
वह्निजाः शुकवर्णाश्च लाक्षाबन्धूकसन्निभाः ।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते ते च वह्निभयप्रदाः ।
कृष्णा वक्रशिखा रूक्षा मृत्युजाः पञ्चविंशतिः ।
याम्यायां ते च दृश्यन्ते नृणां मरकसूचकाः ।
आदर्शवृत्ताकृतयो विशिखाः क्षितिसम्भवाः ।
साम्बुवत्तैलतोयाभा ऐशान्यां क्षुद्भयप्रदाः ।
चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च तेऽपि वत् ।
शशाभाश्चोत्तरे दृश्याः केतवस्ते सुभिक्षदाः ।
त्रिवर्णस्त्रिशिखश्चैको ब्रह्मजोऽसौ युगान्तकृत् ।
न चानियतदिक्सङ्ख्यो ब्रह्मदण्डः स उच्यते ।
अर्कजा वह्निजा याम्यास्त्रयस्ते तत्त्वसङ्ख्यया (२५) ।
क्षितिजा जातिसङ्ख्याश्च(२२) चयोऽन्ये ब्रह्मजोऽप्ययम् ।
एकोत्तरशतं ह्येते सहस्रन्त्वथ लक्षणैः ।
शुक्राश्चतुरशीत्याख्या विपुला सिततारकाः ।
स्निग्धास्तीव्रफला ज्ञेया सप्रभा द्विशिखाः परे ।
षष्टिः शनितनूद्भूतास्तेऽतिकष्टफलप्रदाः ।
सर्व्वेत्र कनकोद्दीप्ता विकचा नाम जीवजाः ।
शिलैकतारा त्रिशिखा याम्या याम्याश्रिताश्च ते ।
नातिव्यक्ता ह्यपदीर्घाः शुक्ला बुधसमुद्भवाः ।
पापदास्तस्कराख्यास्ते यथेष्टदिक्प्रभान्विताः ।
त्रिचूडताराः क्षतजा नानारूपाः कुजात्मजाः ।
कौङ्कुमाख्या हि ते सौम्यदिक्स्थाः पापफलप्र ।
त्रिशिखाश्च त्रितारास्च रक्तलोहितरश्मयः ।
लोहितास्त्वात्मजाः षष्टिः महाभयकारकाः ।
तामसाः कीलकाख्याश्च राहुजाः सूर्य्यबिम्बगाः ।
दृष्टाः शुभफलास्ते च चन्द्रस्थाः पापदायिनः ।
कबन्धभ्रान्तशस्त्राभाश्चन्द्रेऽर्केऽप्यशुभप्रदाः ।
कृष्णाभाः कृष्णपर्य्यन्ता सकुलाः कृष्णरश्मयः ।
गाऽप्यथाष्टस्त्रिंशत् केतवश्चातिदारुणाः ।
यत्रार्कबिम्बे दृश्यन्ते व्यसनन्तत्र दीयते ।
सचक्रं परचक्रेण पीड्यते रुदनान्वितम् ।
धनौघन्तस्करा नृपविदलतायतः ।
ध्वाङ्क्षो वा कृष्णशङ्क्वी कबन्धो वार्कमण्डले ।
दृश्यते यत्र तत्राशु भूमिपालो विनश्यति ।
दण्डकीलकपीठास्त्र दृश्यते सूर्य्यमण्डले ।
दुर्भिक्षातिभयव्याधिवह्निचौरादिपीडनम् ।
उद्गमान सर्व्वभावस्थान सौख्यान्यान् नृपपीडिताः ।
आदित्यमण्डले दृष्ट्वा शुभाशुभं विनिर्दिशेत् ।
मण्डलाभ्यन्तरस्थस्य कृष्णादेर्मार्गपत्तिभिः ।
पञ्चकारासो वाणः पत्राकारास्तथैव च ।
यथार्कबिम्बस्तत्र स्यात् तथाऽन्यत्र प्रजाक्षयः ।
एको दुर्भिक्षदाहाद्यात्मपराभयप्रदः ।
सितरक्तहरित्कृष्णैर्भिन्नो हिमरूपादिदः ।
वह्निजा विश्वरूपाग्न्या ज्वालामालाकुला यतः ।
श्यामारुणा विताराश्च विकीर्णाऽमरसन्निभा ।
नारायणनिभा रूक्षा वायुजा सप्तसप्ततिः ।
प्रजापत्युरसास्ते वेदाधिकशतद्वयम् ।
द्वात्रिंशद्ब्रह्मगुल्माभा कङ्काख्या वरुणोद्भवाः ।
प्रभाढ्या शशिवत्ते च शेयाभीतफलप्रदा ।
विरूपतारासंज्ञा वा शितिनक्तेऽशुभप्रदा ।
सर्व्वदिक्प्रभवाः शुभाः केतवो भयदायिनः ।
एवं केतुगणस्यास्य तद्विशेषश्च वक्ष्यते" । * ।
"उत्तरायतशिखो स्निग्धो महान् पश्चापरोदयी ।
करोति मरकं सद्यः सुभिक्षञ्च तथोत्तमम् ।
रूक्षोऽग्निकेतुः चाङ्गीये प्राच्यां स्निग्धोऽप्युपप्लवः ।
कपालकेतुर्य्यो दर्शे सधूम्रांशुशिखो भवेत् ।
प्रागर्द्धचारी नभसः क्षुन्मारावृष्टिकारकः ।
प्रागविमार्गोऽथ शूलाग्रो रूक्षः श्यामलताम्रकः ।
त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्यः पूर्ववत् फलम् ।
अपरस्यां चलकेतुः शिखया दक्षिणायया ।
अङ्गुलोच्छ्रायया गच्छेदुत्तरां यथा यथा ।
तथा दैर्घ्यं समायाति मुनीन् स्पृष्ट्वा सप्त च ।
ध्रुवं प्रतिनिवृत्तोऽभिजितश्च नभसोऽर्द्धकम् ।
गत्वाऽस्तं याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ।
अवन्तीं पुष्करारण्यं यावदन्यांस्तथापरान् ।
देशान् क्वचित् क्वचिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान् ।
श्वेताख्यस्तु जटाकारो क्षामो व्योमत्रिभागगः ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजाः ।
आयम्य शिखया दृश्यः कृत्तिकामस्थितोऽपरः ।
रश्मिकेतुरिति ख्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजाः ।
पश्चात् सन्ध्यासु सम्बर्त्तो धूमताम्रशिखो वियत् ।
व्याप्याक्रम्य शूलाग्राकृतिनो रौद्रदर्शनः ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति सः ।
भूपशस्त्रनिपातादैरुदयर्क्षं निपीडयेत्" । * ।
"चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
उच्छ्रितैर्धूमवेदीभिरच्छिन्नैर्ध्वजतोरणैः ।
हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
ज्यैष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रांश्च निर्द्दिशेत् ।
वान्ति चैव तथा वाता महायुद्धं महाभयम् ।
श्रावणप्रौष्ठपदयोर्व्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्युर्व्वसुन्धराम् ।
धान्यं समार्घतां याति ईतयो न भवन्ति च ।
आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
ततो दहति तीव्रांशुः सर्व्वाङ्गानि दिवाकरः ।
म्रियन्ते च तदा गाव श्वापदाश्च विशेषतः ।
मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् ।
माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
छर्द्दिज्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवाक्षिवेदना ॥ * ।
कृत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च ।
आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां सक्षयो भवेत् ।
निर्योदिता प्रजा सर्व्वा भवन्ति हि न संशयः ।
पुनर्व्वसुस्तथा पुष्यं पृथिव्याः पूर्व्वमुच्यते ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्तेऽप्येकविंशतिः ।
यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्द्दिशेत्तदा ।
धूर्त्तैश्च प्रजाः सर्व्वा मृत्युदुर्भिक्षपीडिताः ।
अश्लेषापित्र्यभाग्यानि विशाखाद्विगपूर्व्वतः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते धौम्राः कीलसुता दश ।
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुवृष्टिः शस्यसम्पदः ।
आर्द्रादीनि च त्रीणि विशाखाद्विभागतः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयाश्चतुर्द्दश ।
अनावृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदारुणम् ।
स्वाती विशाखा मित्रञ्च भागो दक्षिणपश्चिमः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः ।
दुर्भिक्षं मरकं घोरमनावृष्टिस्तथैव च ।
उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुणः ।
ज्येष्ठा मूलमथाषाढा भागं उत्तरपश्चिमः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते चत्वारः सोमसम्भवाः ।
सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही चोत्सवाकुला ।
उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते माहेयाः पञ्चविंशतिः ।
माहेयेषु च दृष्टेषु लोकानां सक्षयो ध्रुवम् ।
तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् ।
वारुणञ्चैव नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते वारुणाख्या भवन्ति ते" । * ।
'ऊर्म्मिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ।
ऊर्म्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाप्युदकजं भयम् ।
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः ।
क्षुद्भयार्त्तं जगत् सर्व्वं चक्रवद्भ्रमते तदा ।
धूमकेतुर्य्यदा दृश्येत्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं जनान् ।
रेवत्याश्वयुजञ्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ।
यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकानां सक्षयो ध्रुवम् ।
चतुर्व्विधानां भूतानां संशयो जायते महान्" ।*।
'अपरे त्रिविधाः सन्ति शुभस्वरूपाश्च केतवः ।
नृपेन्द्रविनाशाय दुर्भिक्षभयदायकाः ।
कुमुदाभस्तु कुमुदो वारुण्यां प्राक्शिखो निशाम् ।
एकां दृष्टः सुभिक्षाय दशवर्षाणि सौख्यदः ।
पश्चिमाभ्युदिताश्चान्ये कुर्व्वन्ति प्रबलान् ज्वरान् ।
पाण्डुरोगं प्रतिश्यायं मुखरोगमरोचकम् ।
क्षीरधारेव शुक्लाभा स्वच्छो सूक्ष्मतरा शिखा ।
सकृद्यामैकदृश्यास्ते चतुर्म्मासं सुभिक्षदाः ।
जलकेतुस्तु य पश्चात् शिखया नतया परे ।
सुभिक्षं कुरुते शान्तिं प्रजानां नवमासतः ।
भवकेतुस्त्वेकरात्रं दृश्यः प्राक् सूक्ष्मतारकः ।
दक्षिणावर्त्तशिखया हरिलाङ्गूलतुल्यया ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः
स एव रूक्षो दृश्यश्चेद्रोगप्राणान्तकारकम् ।
पद्मकेतुर्मृणालाभो निशामेका प्रदृश्यते ।
सप्त मासान् सुभिक्षं स हर्षवर्षप्रदायकः ।
आवर्त्तं सव्यशिखयारुणाश्च निशार्द्धगः ।

स्निग्धो यावत्त्वथाणान् दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः।
ध्रुवकेतुरनियतगतिवर्णाकृतिर्व्वक्षः ॥
दिव्यान्तरीक्षभौमोऽयं स्निग्ध इष्टः स नान्यथा।
सेनाङ्गेषु महीन्द्राणां देशस्य गिरिशाखिषु ॥
उपस्करेषु गृहिणां दृश्यते च विनाशकृत्।
इन्द्रादुल्का यदागस्त्यं केतुर्व्वाप्युपधूपयेत् ॥
दुर्भिक्षं मरकश्चैव तदा जगति जायते।
यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
तदा सैन्यानि वध्यन्ते यथोद्युक्ता नराधिपाः।
यात्रागताश्च ये सार्था यस्मन्तश्च ये जनाः ॥
तथा चारणगणाः सर्व्वे भयमृच्छन्ति दारुणम्।
यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलञ्चापि शुष्यति।
धूमकेतुर्यदा राज्ञो दृश्यते विषये क्वचित् ॥
सराष्ट्रः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति।
यावन्त्यहानि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु त्रिपक्षतः" ॥*॥
"केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् समये समुपस्थिते ॥
महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम्।
धनं वा सर्व्वमुत्सृज्य मृत्योर्म्मुच्येत बन्धनात् ॥
रत्नाढ्या पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति।
अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥
निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत्।
दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः ॥
जुहुयादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये।
भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्" ॥
इति मथुरानाथविद्यालङ्कारकृतसमयामृते केतूत्पाताः समाप्ताः॥ केतुगणाः कुशद्वीपजाताः जैमिनिमुनेः सन्तानाः मड्डकुलः धूम्रवर्णाः गृध्रवाहनः धूम्रवर्णः विकृताननः सूर्य्याभिमुखः वृद्धः धूम्रवसनः वरदः गदाधरश्च। तस्याधिदेवता चित्रगुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा। इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥ अस्य स्वरूपं शनिराजवत्। स च शिखावान् अनेकरूपः। इति जातकम् ॥ * ॥
रोगः। पताका। (यथा, रघौ ७। ६५।
"सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रै-
र्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्" ॥)
उत्पातः। (यथा, मनुः १। ३८।
"उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च" ॥)
चिह्नम्। इति मेदिनी। (यथा, रघुः २। ३३।
"तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनु-
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः" ॥)
दीप्तिः। इति हेमचन्द्रः॥ (सूर्य्यः। यथा, ऋग्वेदे १०। ८। १। "प्रकेतुना बृहता यात्यग्निः"। तत्रैव। ३। ३४। ४ "प्रारोचयन् मनवे केतुमह्नाम्"। रश्मिः। यथा, ॐ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यम्" ॥)
केतुमः, पुं, (केतुरिव भातीति। भा+कः।) मेघः। इति शब्दमाला ॥
केतुमालं, क्ली, जम्बुद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतखण्डविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते ६। ६। ३२।
"मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते !।
जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप" ॥
आग्नीध्रराजपुत्त्रः स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रश्च।
यथा, भागवते ५। २। २०।
"तस्यामु ह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्त्रानजनयत्" ॥
स्त्री, नदी। यथा, महाभारते। ३। ८९। १४।
"ततः पुण्यतमा राजन् ! सततं तापसैर्युता।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप !" ॥)
केतुरत्नं, क्ली, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं वा रत्नम्।) वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥
केदरः, पुं, (के मस्तके दृणाति। दृ+अच्। केन दीर्य्यते वा। दृ+अप् कर्म्मणि।) वृक्षविशेषः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः। टेरके चि। इति शब्दरत्नावली "
केदारः, पुं, (के जले दार आदरो यस्य। यद्वा केन जलेन द्रियते आद्रियते इति। निपातनात् साधुः।) क्षेत्रम्। क्षेत् इति भाषा। इत्यमरः। २। ९। ११॥ (यथा, मनौ ९। ३८।
"भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः" ॥
क्षेत्रस्थक्षुद्रजलाधारविशेषः। यथा, रामायणे ३। २२। १८।
"वृषः पिबति केदारे निश्वासाकुलितं पयः" ॥)
केदारजलगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके गुरुत्वम्। दोषलत्वम्। "तदेव बद्धमुक्तन्तु विशेषाद्दोषदं भवेत्"। इति राजनिर्घण्टः॥ (के मस्तके शिखरदेशे दारः प्रस्रवणादिकारणस्वरूपविदीर्णस्थानं यस्य।) पर्व्वतविशेषः। (के मस्तके शिरःस्थितजटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दाराः पत्नी यस्य सर्व्वत्र निपातनात् साधुः।) शिवः। भूमिभेदः। आलवालम्। इति मेदिनी॥ (भूमध्यस्थानविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। ३। २४।
"कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः" ॥
"केदारभ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं मनः स्वान्तं प्रापयेत्"। इति तट्टीका॥ तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ८३। ६६।
"केदारे चैव राजेन्द्र ! कपिलस्य महात्मनः।
ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते" ॥*॥
केदारपर्व्वतस्थलिङ्गभेदः। स तु लिङ्गमूर्त्त्या काश्यामाविर्भावात् तन्नाम्ना ख्यातः तद्विवरणं यथा, काशीखण्डे। ७७ अध्याये।
श्रीपार्व्वत्युवाच।
"नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणानिधे !।
वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ॥
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा।
तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव ! महाधियः॥
श्रीदेवदेव उवाच।
शृणु अपर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम्।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात् ॥
केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः।
आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
गृहादिनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते।
जन्मद्वयार्ज्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत्॥
मध्येमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम्।
देहगेहादिनिःसृत्य निराशं याति निश्वसत्॥
सायं केदार केदार केदारेति त्रिरुच्चरन्।
गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च।
जन्मजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च।
कोटिजन्मार्ज्जितैनोभिर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सकृत्प्रणम्य केदारं हरपापकृतोदकः।
स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति ॥
हरपापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु।
अपर्णे दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः ॥
एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः।
कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ॥
स्वर्णीं पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः।
द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः॥
कृतलिङ्गसमर्च्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः।
भिक्षाहृतान्नसन्तुष्टैः पुष्टैर्गङ्गोदकामृतैः॥
बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम्।
हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः।
स्नात्वा ह्रदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः॥
विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्च्चयन्।
नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा॥
स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गुरुणा सह।
ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् ॥
यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित्।
प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः।
अधिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः।
गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत् तदा।
पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्व्वकामिके ॥
आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा।
यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादर्द्धपथेऽप्यहो ॥
अकातरस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत्।
तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
केदारमेव लिङ्गेषु बहुमंस्त सुनिश्चितम्।
अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात् ॥
अग्रहीन्नियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः।
प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् ॥
विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम्।
तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिरेकाधिका मुदा॥
आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा।
पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि ॥

परमोत्साहसन्तुष्टः पलितारुणितोऽप्यलम् ।
तपोधनैस्तन्निधनं श्रूयमानैर्निवारितः ॥
कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सद्भिः ।
ततोऽपि न तदुत्साहभङ्गोऽभूद्दृढचेतसः ॥
मध्ये मार्गं मृतस्यापि गुरोरिव गतिर्मम ।
इति निश्चितचेतस्के वशिष्ठे तापसे शुचौ ॥
अभूदाश्रयपीयूषे तुष्टोऽहं चण्डिकेऽभवम् ।
स्वप्ने मया स सम्प्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः ।
दृढव्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह ॥
अभीष्टस्य वरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् ।
इत्युक्तवत्यपि मयि स्वप्नो मिथ्येति सोऽब्रवीत् ॥
ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नो मिथ्यासुचिन्तनाम् ।
भवादृशामविथ्यैव स्वाध्यायव्रतवर्त्तिनाम् ॥
वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ।
तव सत्त्ववतः किञ्चित् मयाऽदेयं न किञ्चन ॥
इत्युक्ते मे समाकर्ण्य वरयामास मामिति ।
शिष्यो हिरण्यगर्भस्य समस्तजनसत्तम ॥
यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे सानुगा इमे ।
सर्व्वे सुलिङ्गिनुग्राह्या एष एव वरो मम ॥
देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः ।
वचनं नितरां प्रीतस्तथेति तमुवाच ह ॥
पुनः परोपकरणात् तत्तपोद्विगुणीकृतम् ।
तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वरं वृणु ॥
स वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतव्रतः ।
देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिहस्थितिम् ॥
ततस्तत्तपसा तुष्टः कलामात्रेण तत्र हि ।
हिमशैले स्थितस्त्वाच सर्व्वभावेन संस्थितः ॥
तत्र प्रभाते सञ्जाते सर्व्वेषां पश्यतामहम् ।
हिमाद्रेः प्रस्थितः प्राप स्तूयमानः सुरर्षिभिः ॥
वशिष्ठ इरतः कृत्वा सर्व्वसार्थसमायुतम् ।
हरपापहृदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् ॥
मत्परिग्रहतः सर्व्वे हरपापहृतोदका ।
आराध्य मामनेनैव वपुषा सिद्धिमागताः ॥
तदाप्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये ।
अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः ॥
तुषारादिं समासाद्य केदारं वीक्ष्य यत् फलम् ।
तत्फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शने ॥
गौरीकुण्डं यथा तत्र हंसतीर्थञ्च निर्म्मलम् ।
यथा मधुस्रवा गङ्गा काश्यां तदखिलं तथा ॥
इदं तीर्थं हरपापं सप्तजन्माघनाशनम् ।
गङ्गायां मिलितं पश्चाज्जन्मकोटिकृताघहम्" ॥
केदाराख्यः पर्व्वतस्तु तीर्थयात्रिभिः प्रायेण
वदर्य्याश्रमात् सप्तदिने समागमनीयः । * ॥)

केदारकटुका, स्त्री, (केदारस्य क्षेत्रस्य कटुका इव ।)
कटुका । इति राजनिर्घण्टः । कटकी इति भाषा ॥
(कटुकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

केदारज, क्ली, (केदारात् जायते इति । जन् + ड ।)
पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

केदारेश, पुं, (केदारः तन्नामा पर्व्वतः तत्र य ईशः
लिङ्गरूपी महादेवः । यद्वा, केदाराख्य ईशः ।)
काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
"हरपापहृदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैनोभिर्म्मुच्यते श्रद्धयान्वितः" ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केदारेश्वर, पुं, (केदाराख्य ईश्वरः । केदारपर्व्वतस्य
ईश्वरो वा ।) काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
"शृणु पर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसत्कथाम् ।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात्" ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केनार, पुं, (के मूर्द्ध्नि नारः । अलुक्समासः ।)
कुम्भिनरकः । इति हेमचन्द्रः । शिरः । कपोलः ।
सन्धिः । इति मेदिनी ॥

केनिपात, पुं, (के जले निपात्यतेऽसौ । नि + पत
+ णिच् + अच् ।) अरित्रम् । इति शब्दरत्ना-
वली । हालि इति भाषा ॥

केनिपातक, पुं, (केनिपात + स्वार्थे कन् ।) केनि-
पातः । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥

केन्दु, पुं, (कु ईषत् इन्दुरिव । कोः कादेशः ।)
तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

केन्दुकः, पुं, (केन्दु + संज्ञायां कन् ।) गालववृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका । गाव इति भाषा ॥ ताल-
विशेषः । यथा । "लघुद्वयं विरामान्ततालं केन्दुक-
सञ्ज्ञकं" । लघुद्वयस्थाने द्रुतद्वयमिति च पाठः ।
अपरं नियमं विना । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

केन्द्र, क्ली, लग्नम् । लग्नात् चतुर्थसप्तमदशम-
स्थानानि । तत्पर्य्यायः । कण्टकम् २ । यथा,—
"लग्नाम्बुद्यूनकर्म्माणि केन्द्रमुक्तञ्च कण्टकम् ।
चतुष्टयञ्चात्र खेटो बली लग्ने विशेषतः" ॥
इति नीलकण्ठकृतवर्षतन्त्राख्यजातकम् । स्पष्ट-
ग्रहानयनार्थं शीघ्रमन्दसञ्ज्ञकाङ्कद्वयम् । यथा,—
"मृदूच्चेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रं
चलोच्चं ग्रहोनं भवेच्छीघ्रकेन्द्रम्" ॥
इति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौ स्पष्टाधिकारः ॥
ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्रात् विशोध्य
च शिष्टं केन्द्रम् । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ गोलस्य
मध्यस्थानम् । यथा,—
'वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम्
केन्द्रं ग्रहोच्चान्तरमुच्यतेऽत्र ।
यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशा-
न्नीचोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम्' ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ (यात्रा-
योगविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचने ।
"आपोक्लिमगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते ।
योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिदः" ॥
प्रान्तसीमा । यथा, योगशास्त्रे ।
'पृथिव्या उभयोः केन्द्रयोः स्थितौ द्वावेव योगिनौ ।
एकत्र सान्निध्यस्थितिवत् सन्निकर्षस्थिताविव वा
अन्योन्यमालपतः' ॥)

केप, ऋ ङ गत्याम् । चाले । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भ्वा-आत्म-सक-सेट् ऋदित् ।) ङ, केपते । ऋ,
अचिकेपत् । इति दुर्गादासः ॥

केमद्रुम, पुं, जन्मकालीनग्रहयोगविशेषः । यथा ।
"रविवर्ज्जं द्वादशगैरनफा चन्द्रात् द्वितीयगैः सुनफा ।
उभयस्थितैर्दुरधरा केमद्रुमसञ्ज्ञितोऽन्यः" ॥
अनफादियोगः । सच्छीलं विषयसुखान्वितं प्रभु-
ख्यातियशमनफायाम् । सुनफायां धीधनकीर्त्ति-
स्वकमार्ज्जितैश्वर्य्यं च ॥ बहुभृत्यकुटुम्बारम्भ-
मुद्दिग्नचित्तमपि दौरुधुरे । मलकं दुःखितमधनं
जातं केमद्रुमे विद्यात् ॥ अनफादिफलम् । इति
ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (केमद्रुमयोगे जातस्य फलं यथा,
जातकपद्धतौ ।
"नृपतेर्वंशजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः ।
मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वो दासो भवेत् खलः" ॥
तद्भङ्गस्तु तत्रैव । "चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते
सर्व्वैश्च दृष्टे विधौ सर्व्वैः कण्टकसंस्थितैर्ग्रहयुतैः
केमद्रुमो नेष्यते । लग्नाद् विधौ वा दशमे शुभैः
सर्व्वं शुभं फलम् । द्वाभ्यां मध्ये तयोरेकेनाप्य चेन्नास्ति
दरिद्रता' ॥)

केमुक, पुं, (के शिरोवच्छेदे अमयतीति । अम् रोगे
+ उक प्रत्ययः ।) कन्दविशेषः । केँउ इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । पेचुकः २ पेचुनी ३ पेचुः ४ पेचिका
५ दलसारिणी ६ केमुकः ७ । इति रत्नमाला ॥
तस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । रोच-
नत्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
कटुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । ग्राहित्वम् । हिमत्वम् ।
लघुत्वम् । पाचनत्वम् । हृद्यत्वम् । ज्वरकुष्ठकास-
प्रमेहास्रमारुतशिलम् । वातलत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥ (एतत् फलं द्विविधे वर्ज्जनीयम् ।
स्त्री, कन्दशाकविशेषः ॥)

केयूर, क्ली, (के बाहुशिरसि भूषणतां याति । या
गत्यां + ऊरः । अलुक् समासः ।) अलङ्कार-
विशेषः । ताड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अङ्गदम्
२ । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ६७ । २१ ।
'पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्व्वशः ।
राशयस्तत्र दृश्यन्ते भीष्मभीमसमागमे" ॥)

केयूर, पुं, रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"स्त्रीकण्ठे चैव संपीड्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरीम् ।
कारयेत् शायनं कामी बन्धः केयूरसञ्ज्ञकः" ।
इति स्मरदीपिका । अपि च ।
"क्रीडां कुर्वन् रतासक्तो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीम् ।
कामयेद्विपुलं कामी बन्धः केयूरसञ्ज्ञकः" ।
इति रतिमञ्जरी । ·

केरल, पुं, देशभेदः । मालेबार इति भाषा ।
यथा । उमा केरलपर्य्याया । इति हेमचन्द्रः ॥
वेदयागानधिकारिसङ्कराधारिम्लेच्छविशेषः । एते
क्षत्त्रिया आसन् सगरेणैषां धर्म्मा नाशिताः
वेशान्यत्वञ्च कृतम् । यथा,—
"निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना ।
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा ॥
कोलिसर्पा माहिषका दर्व्वाश्चोला सकेरलाः ।
सर्व्वे ते क्षत्त्रियास्तात ! धर्म्मस्तेषां निराकृतः" ॥
इति हरिवंशः । (तथा च रघुवंशे । ४ । ५४ ।
"भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः" ॥)

केरली, स्त्री, (केरल + गौरादित्वात् ङीष् ।)

ज्योतिर्ग्रन्थविशेषः। होरा। इति शब्दरत्नावली॥ (केरलज्योतिर्विद्यायां सङ्केतविशेषो दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते गर्गसंहितायां यथा,—

"वर्गवर्णप्रमाणाश्च सस्वरं ताडितं मिथः।
पिण्डसंज्ञा भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना"॥

अस्यार्थः अ क च ट त प य श इत्यष्टौ वर्गा एतैरेव प्रश्नादयो यथायथं साङ्केतिकक्रममालया निरूप्यन्ते॥ केरलदेशोद्भवा स्त्री। यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ६।

"चौडी चूडामरणहरणः कीर्णकर्णावतंसः
कर्णाटीनां मुषितसुरली केरलीहारलीलः"॥)

केल, ऋ घाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गत्यर्थे सकं-सेट्-ऋदित्।) ऋ, अचिकेलत्। घालः कम्पः। चालः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

केलकः, पुं, (केल्+कर्त्तरि ण्वुल्।) खड्गधारादिनर्त्तकः। तत्पर्य्यायः। प्लवकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिः, पुं स्त्री, (केल्+इन्।) परीहासः। तत्पर्य्यायः। द्रवः २ क्रीडा ३ लीला ४ नर्म्म ५। इत्यमरः। १। ७। ३२॥ (नायिकालङ्कारविशेषः। यथा, एतल्लक्षणं साहित्यदर्पणे। ३। १२२।

"विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते"॥

यथा, भ्रमराष्टके। ४।

"मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केलिः कृता हेलया"॥)

केलिः, स्त्री, (केलति सदा गच्छतीति। "सर्व्वधातुभ्य इन्"। इति इन्।) पृथिवी। इति शब्दमाला॥

केलिकः, पुं, (केलिर्विलासः प्रयोजनमस्य इति ठन्।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्याशोकशब्दे ज्ञेया॥)

केलिकला, स्त्री, (केलिरूपा कला। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः।) सरस्वतीवीणा। इति शब्दरत्नावली॥ (केलिः क्रीडा तस्याः कला चंशविशेषः। यथा, भ्रमराष्टके। ७।

"अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः
कुमुदिनीकुलकेलिकलारसः"॥)

केलिकिलः, पुं, (केलिना लीलया किलतीति। किल क्रीडायां+कः।) कुशाण्डकः। स तु शिवस्यानुचरः। नाट्ये नायकवयस्यः। तत्पर्य्यायः। विदूषकः २ वासन्तिकः ३ वैहासिकः ४ प्रहासी ५ प्रीतिदः ६। इति हेमचन्द्रः॥ (केलिना परीहासेन किलतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गः। यथा, हरिवंशे।

"न तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः"॥)

केलिकिला, स्त्री, (केलिना विहारेण किलतीति किल्+कः। ततः टाप्।) रतिः। सा तु कामदेवपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिकीर्णः, पुं, (केलिनिमित्तकैः पांशुभिः कीर्णः।) उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः॥

केलिकुञ्चिका, स्त्री, (केलीनां कुञ्चिका इव। श्यालिका। इति त्रिकाण्डशेषः। शाली इति भाषा॥

केलिकोषः, पुं, (केलीनां रङ्गस्थानां क्रीडापरीहासादीनां वा कोष आधार इव।) नटः। इति शब्दरत्नावली॥

केलिनागरः, पुं, (केलिनिपुणः प्रधानको वा नागरः।) सम्भोगवान्। इति जटाधरः॥

केलिमुखः, पुं, (केलिः मुखं प्रधानमत्र।) परीहासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिवृक्षः, पुं, (केलिनिमित्तको वृक्षः।) कदम्बविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ केलिकदम्ब इति ख्यातः॥

केलिसचिवः, पुं, (केलौ क्रीडाविषये सचिवः सहायः।) नर्म्मदः। क्रीडाविषयकमन्त्री। इति शब्दमाला॥

केव, ऋ ङ सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां—आत्मं—सकं-सेट्—ऋदित्।) ङ, केवते। ऋ, अचिकेवत्। इति दुर्गादासः॥

केवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते। वृत्+अच्। अलुक् समासः।) कैवर्त्तजातिः। इति द्विरूपकोषः॥ (एषोऽन्त्यजशूद्रः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।

"रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च।
केवर्त्तो मेदभिल्लश्च षडेते अन्त्यजाः स्मृताः"॥)

केवलं, क्ली, (केव ङ सेवने+वृषादित्वात् कलच्। यद्वा, के शिरसि मूर्द्धावच्छेदे वलयति। वल्+अच्। अलुक् समासः।) निर्णीतम्। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ ज्ञानभेदः। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च॥ (साङ्ख्यकारिकायां यथा,—"अविपर्य्ययात् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्"॥)

शुद्धम्। (यथा, रघौ २। ६३।

"न केवलानां पयसां प्रसूति-
मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्"॥)

कृत्स्नम्। (यथा, रघुवंशे १०। २९।

"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि"॥)

असहायः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (अद्वितीयः। यथा, कुमारे ५। ८३।

"न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्"॥)

केवलः, पुं, कुहनः। इति मेदिनी। (कुम्भकविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। २। ७१।

"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः।
सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः"॥)

केवलः, त्रि, एकः। (यथा, रघुवंशे। ११। १९।

"वाणभिन्नहृदया निपेतुषी
सा स्वकाननभुवं न केवलाम्।
विष्टपत्रयपराजयस्थिरां
रावणश्रियमपि व्यकम्पयत्"॥)

कृत्स्नः। इत्यमरमेदिनीकरौ। (यथा, रघुः १०।२९।

"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि"॥)

केवलज्ञानी, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानं अस्यास्तीति। इनिः।) भूतार्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

केवलद्रव्यं, क्ली, (केवलं द्रव्यम्।) मरिचम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

केवली, स्त्री, (केवल+ङीप्।) ज्ञानभेदः। इति मेदिनी। ग्रन्थविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

केवली, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति इनिः।) जैनविशेषः। इति हलायुधः॥

केविका, स्त्री, (केव गतिचालनयोः+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्।) पुष्पविशेषः। केवेर इति भाषा। कोङ्कणे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। कविका २ केवी ३ भृङ्गारिः ४ नृपवल्लभा ५ भृङ्गमारी ६ महागन्धा ७ राजकन्या ८ अलिवाहिनी ९। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। दाहपित्तश्रमवातश्लेष्मरोगपित्तच्छर्द्दिविनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

केशः, पुं, (के मस्तके शेते। शी+अच्। अलुक् समासः।) सप्तजातोमधातुविशेषः। चुल इति भाषा। स तु गर्भस्थबालकस्य षष्ठमासि जायते। इति सुखबोधः। (केशादयस्तु पितृतो जायन्ते। यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये। "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि"॥ भावप्रकाशे च।

"केशाः श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ताः सिरास्तथा
धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि"॥)

तत्पर्य्यायः। चिकुरः २ कुन्तलः ३ वालः ४ कचः ५ शिरोरुहः ६। इत्यमरः। २। ६। ९५॥ शिरसिजः ७ मूर्द्धजः ८ अस्रः ९ वृजिनः १०। इति जटाधरः॥ (रोगविशेषेणास्योत्पाटनानन्तरमुद्गमोपायाश्च। यथा,—

"वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम्।
गुडूचीस्वरसे तैलमभ्यङ्गात्केशरोहणम्"॥

इति आदित्यपाकगुडूचीतैलम्॥ *॥

"मधुकेन्दीवरमूर्व्वा तिलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन।
अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढमूलायतान्तजवः"॥

"चन्दनं मधुकं मूर्व्वा त्रिफला नीलमुत्पलम्।
कान्तावटप्ररोहश्च गुडूचीविषमेव च॥
लौहचूर्णं तथा केशी शारिवे द्वे तथैव च।
मार्कवस्वरसेनैव तैलं मृदग्निना पचेत्॥
शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः।
दृढमूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः॥
नस्येनाकालपलितं निहन्यात्तैलमुत्तमम्"॥

इति चन्दनाद्य तैलम्॥ *॥

"तैलं सयष्टीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम्।
नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ"॥

पक्कावस्थापन्नस्यास्य कृष्णीकरणोपाया यथा,—

"त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत्।
ईषत्पक्वे नारिकेले भृङ्गराजरसान्विते॥
मासमेकन्तु निःक्षिप्य सम्यग्गर्भात् समुद्धरेत्।
ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दद्याद्भिषग्वरः॥
सम्वेष्ट्य कदलीपत्रैर्मोचयेत्सप्तमे दिने।
क्षालयेत्त्रिफलाक्वाथैः क्षीरमांसवसाशिनः॥
कपालरञ्जनञ्चैव कृष्णीकरणमुत्तमम्"॥

"उत्पलं पयसा सार्द्धं मासं भूमौ निधापयेत्।
केशानां कृष्णकरणं स्नेहनञ्च विधीयते"॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ।) तत्समूहार्थवाचकाः शब्दा यथा,—
"वालाः स्युस्तत्परा पाशो रचनाभार उच्चयः ।
हस्तः पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः" ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ *॥ (कस्य जलस्य ईशः ।) वरुणः । ह्रीवेरम् । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशोऽम्बुनाम च" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) दैत्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कस्य ब्रह्मणोऽपि ईशः । के जले शेते वा ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । (काशते प्रकाशते लोके लोकं काशयति वा । काश+अच् पृषोदरात् त्वे साधुः । सूर्य्याग्निप्रभृतिरश्मिः ।
"ब्रह्म विष्णु रुद्र संज्ञाः शक्तयः केशसंज्ञिताः" ॥
इति भागवतोक्तेः परब्रह्मशक्तिः । ब्रह्मा ।
"केशो योनौ तथा भावे हावभावद्वयोरपि ।
लम्पटे पुरुषे चैव प्रमदाया विशेषतः ॥
प्रजापतौ कचे चैव केशशब्दः प्रकीर्त्तितः" ।
इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ।)

केशकलापः, पुं, (केशानां कलापः समूहः ।) कचपाशः । केशसमूहः । इति हेमचन्द्रः ॥

केशकारः, पुं, (केशं कशवत् केशाकृतिं वा करोति आत्मानं केशाकारेण वर्द्धयति इति भावः । केश+कृ+"कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) इक्षुभेदः । करिया कुशियार इति हिन्दी भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

केशगर्भकः, पुं, (केशो गर्भे अभ्यन्तरेऽस्य । कप् ।) कवरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केशघ्नं, क्ली, (केशं हन्ति नाशयतीति । हन+टक् ।) इन्द्रलुप्तकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

केशच्छित्, [द्] पुं, केशं छिनत्ति । छिद्+क्विप् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

केशटः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः महादेवः तौ अटतः गच्छतः प्रलये यं । महाप्रलये मूर्त्तिविशेषात् तथात्वम् । यद्वा ब्रह्मशिवाभ्यां अटति गच्छति यः सः । अयाथात्म्यैकात्मत्वात् ।) विष्णुः । (केशेषु काशादिसूक्ष्मजातेषु अटति चरतीति । अट+अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) छागः । (केशेषु मूर्द्धजेषु अटतीति । अट+अच् शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) शोषकः । इति मेदिनी । भ्राता । इति शब्दरत्नावली ॥ (केशेषु कामार्त्तपुरुषनारीषु अटति । अट्+अच् ।) कामदेवस्य शोषणवाणः । इति विश्वः । (केश इव प्रतिमासु भटमस्तादिषु अटति स्वगात्रेनेति यावत् ।) शोणकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केशधृत् पुं, (केशमिव धरति । धृ+क्विप् ।) भूतकेशनामकतृणभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केशनाम, [न्] क्ली, (केशनामैव नाम यस्य ।) वालम् । इत्यमरः ॥ वाला इति भाषा ॥

केशपक्षः, पुं, (केशानां पक्षः समूहः । बाहुलकात् पक्षादेशो वा ।) केशपाशः इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

(यथा, महाभारते । ४ । ३६ । ४२ ।
"उत्तरन्तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनञ्जयः ।
गत्वा शतपदं तूर्णं केशपक्षे परामृशत्" ॥)

केशपर्णी, स्त्री, (केश इव पर्णान्यस्य । जातित्वात् ङीष् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

केशपाशः, पुं, (केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः । यथा —
"पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे" ॥
इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।
"तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्य्युः
वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्य्यः" ॥)

केशपाशी, स्त्री, (केशपाश+स्वाङ्गात् ङीष् ।) शिरोमध्यस्थशिखा । चूडा । इत्यमरः । २ । ६ । ९७ ॥

केशभूः, पुं, (केशानां भूरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशमथनी, स्त्री, (केशाः मथ्यन्तेऽनया । मथ विलोडने+करणे ल्युट् ततो ङीप् । अस्याः कण्टकैः समीपं गन्तुः केशोत्पाटनात् तथात्वम् ।) शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशमार्जकं, क्ली, (केशं मार्ष्टि । मृज शोधने+कर्त्तरि ण्वुल् ।) कङ्कतिका । इति जटाधरः । चिरुणी इति भाषा ॥

केशमार्जनं, क्ली, (केशो मृज्यतेऽनेन । मृज्+करणे ल्युट् वृद्धिश्च ।) कङ्कतिका । इति हेमचन्द्रः । केशशुद्धिश्च । (भावे ल्युट् । केशशोधनक्रियामात्रम् ।)

केशमुष्टिः, पुं, (केशानां मुष्टिरिव ।) विषमुष्टिवृक्षः । महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशरः, पुं क्ली, (के जले पद्मशिरसि वा । सरतीति । सृ+अच् । पृषोदरात् शत्वम् । यद्वा केश इव केशाकारः अस्यास्तीति । केश+र ।) किञ्जल्कः । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥

केशरः, पुं, (केश इव केशाकृतिपदार्थः अस्यास्तीति मत्वर्थीयो रः ।) नागकेशरवृक्षः ।
(यथा,—गीतगोविन्दे । १ । ३२ । "मदनमहीपतिकनकदण्डरुचिकेशरकुसुमविकाशे" ॥) वकुलवृक्षः । (यथा, कुमारे । ३ । ५५ ।
"स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना
पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्" ॥)
पुन्नागवृक्षः । (यथा, महाभारते । १ । १२५ । ३ ।
"पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ।
कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः" ॥)
सिंहजटा । इति मेदिनी ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्
"मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशरभारः" ॥)
हिङ्गुवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नीपः । केलिकदम्ब इति भाषा । यथा, मेघदूते । २२ ।
"नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढैः" ॥)

केशरञ्जनः, पुं, (केशान् रञ्जयति । रञ्ज+णिच्+ल्यु ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । भीमराज इति भाषा ॥

केशराजः, पुं, (केशो राजतेऽनेन । राज+करणे घञ् ।) शाकभेदः । केसरे इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भृङ्गराजः २ भृङ्गः ३ पतङ्गः ४ मार्कवः ५ । इति रत्नमाला ॥ मार्कवः ६ । इत्यमरः ॥ नागमारः ७ पवनः ८ भृङ्गसोदरः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केशरञ्जनः १० केश्यः ११ । कुन्तलवर्द्धनः १२ । इति वैद्यकम् ॥ अङ्गारकः १३ एकरजः १४ करञ्जकः १५ भृङ्गरजः १६ भृङ्गारः १७ । इति जटाधरः ॥ अङ्गारः १८ भृङ्गरजाः १९ मकरः २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥
भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफवातनुत् ।
केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामयापहृत् ॥
दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिजित्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । अग्निकारित्वम् । केशचक्षुर्हितत्वम् । पाण्डुकफापहत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

केशराम्लः, पुं, (केशरे तदवच्छेदे अम्लरसो यस्य ।) मातुलुङ्गवृक्षः । इति जटाधरः ॥

केशरी, [न्] पुं, (केशराः सन्त्यस्य इति इनिः ।) सिंहः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, रघुवंशे २ । २९ ।
"स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श" ॥)
घोटकः । पुन्नागवृक्षः । नागकेशरवृक्षः । इति मेदिनी ॥ बीजपूरकवृक्षः । इति जटाधरः ॥

केशरुहा, स्त्री, (केश इव रोहति अच् । केशरुह+"अजाद्यतष्टाप्" । ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) भद्रदन्तिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशरूपा, स्त्री, (केशवद्रूपमस्याः ।) वन्दाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (परगाछा इति भाषा ॥)

केशवः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः रुद्रः तौ आत्मनि स्वरूपे वयति प्रलये उपाधिरूपमूर्त्तिद्वयं मुक्त्वा एकमात्रपरमात्मस्वरूपेणावतिष्ठते इति । यथा, भागवते २ अध्याये चतुःश्लोक्याम् ।
"अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत् परम् ।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ।
ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ॥
यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥
एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥
एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ।
भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित्" ।
तथा, केशं केशिनं वाति हन्ति । केश+वा+कः ।
यथा, हरिवंशे । ८० । ६६ ।
"यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु ।
केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि" ॥
यद्वा, के जले शववत् भातीति । प्रलयकाले क्षीरोदशायितया तथात्वम् । कश्च अश्च ईशश्च ते केशाः ब्रह्मविष्णुरुद्राः नियन्तृतया सन्त्यस्य । यद्वा, कश्च ईशश्च तौ केशौ पुत्रपौत्रत्वेन भवतोऽस्य । "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्" । ५ । २ । १०९ ।

इति वप्रत्ययः। अथवा वाति गच्छति तद्गत्तया। वा+कः। स्वरूपतस्तेषां भेदाभावादपि वासुदेवे सर्व्वात्मनि परमेश्वरेऽस्य वृत्तिः। अतो विष्णुसंहितायाम्।

"नरसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः" ॥

किञ्च।

"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः"॥

पूज्यपादैर्भाष्यकृद्भिरपि केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमवलम्ब्य नामद्वयं समर्थितं तयोराद्ये। अभिरूपाः केशा यस्य स केशवः। कश्च अश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्त्तयस्ते वशे वर्त्तन्ते यस्य सः। केशिदानवहननाद्वा केशवः।

"यस्मात् त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्द्दन!
तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयो भविष्यसीति"॥

भागवतादिषु। द्वितीये। केशसंज्ञिताः सूर्य्यादिसंक्रान्ता अंशवः तद्वत्त्वेन केशवो वा।

"अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः।
सर्व्वज्ञाः केशवं तस्मात् प्राहुर्म्मां द्विजसत्तमाः" ॥

इति महाभारतम्। "त्रयः केशिनः"। इति श्रुतेश्च ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञिताः। "मत्केशा वसुधातले" इति भागवते च। यथा, हरिवंशोक्तौ,—

"को ब्रह्मेति समाख्यातः ईशोऽहं सर्व्वदेहिनाम्।
आवां तवांशसम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्" ॥

तेनास्य बहुधा निरुक्तिः।) विष्णुः। इत्यमरः। १।१।१८॥ पुन्नागवृक्षः॥ (केशाः प्रशस्ताः सन्त्यस्य। "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्"। ५।२।१०९। इति वः।) केशवति त्रि। इति मेदिनी॥ (जलस्थशवदेहः। यथा, विदग्धमुखमण्डनम्।

"केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः।
रुदन्ति पाण्डवाः सर्व्वे हा! हा! केशव! केशव!"॥

के जले शवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणः काकः हर्षं प्राप्तवान् पाण्डवाः शृगालाः रुदन्ति चीत्कारं कुर्व्वन्तीत्यर्थः॥)

केशवर्द्धिनी, स्त्री, (केशाः वर्द्धन्तेऽनया। केश+वृध्+करणे ल्युट् टित्वात् ङीप्।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

केशवायुधः, (केशवस्य विष्णोरायुधाकारं मुकुलादस्य।) आम्रवृक्षः। इति शब्दमाला। (केशवस्य विष्णोः आयुधं अस्त्रम्। इति विग्रहे पुं, विष्णोरस्त्रे, क्ली॥)

केशवालयः, पुं, (केशवस्य आलयः वासस्थानम्।) अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केशवावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति। आ+वस्+अधिकरणे घञ्।) केशवस्य आवासः अश्वत्थवृक्षः। इति जटाधरः॥

केशवेशः, पुं, (केशस्य कुन्तलस्य वेशः बन्धनरूपवेण्यादिभिर्विन्यास इति यावत्।) कवरी। इत्यमरः॥ चुलेरखोँपा इति भाषा। (यथा, आश्वलायनगृह्ये। १।१७।१७। "कुलधर्म्मं केशवेशान् कारयेत्"। "एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा" इति बौधायनः। "पूर्व्वशिखः परशिखः" इति कुलधर्म्माः। "तेषु यो यस्य कुलधर्म्मः तेन तस्य केशसन्निवेशान् कारयेत्" इति नारायणोक्तिः॥)

केशहन्त्री, स्त्री, (केशस्य हन्त्री नाशिनी। यद्वा केशान् हन्ति या। केश+हन्+तृच् ततो ङीप्।) शमीवृक्षः॥ इति राजनिर्घण्टः॥

केशहस्तः, पुं, (केशानां केशस्य वा हस्तः समूहः। हस्तादयश्च केशात् समूहार्थे।) केशसमूहः। इत्यमरः॥

केशाकेशि, क्ली, केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धम्। ("तत्र तेनेदमिति सरूपे"। २।२।२७। इति कर्म्मव्यतिहारे इच् समासे पूर्व्वदीर्घः।) अन्योन्यकेशग्रहणपूर्व्वकप्रवृत्तयुद्धम्। इति व्याकरणम्॥ चुलाचुलि इति भाषा।

(यथा, महाभारते। ३।२८३।३७।

"केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह" ॥)

केशारुहा, स्त्री, (केशा आरोहन्त्यनया। आ+रुह+करणे घञर्थे कः।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

केशार्हा, स्त्री, (केशं केशवर्णं अर्हति इति। केश+अर्ह+"कर्म्मण्यण्"। ३।२।१। इति अण्।) महानीली। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिकः, त्रि, (प्रशस्तः केशः अस्यास्तीति ठन्।) प्रशस्तकेशयुक्तः। इत्यमरः। २।६।४५॥

केशिका, स्त्री, (केशीव कायति प्रकाशते। केशिन् कै+कः।) शतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिनिसूदनः, पुं, (केशीत्याख्यः दानवः कंसासुरचरस्तं निसूदयति हन्ति। नि+सूद+कर्त्तरि ल्युः।) श्रीकृष्णः। (यथा, गीतायां १८।१।

"सन्न्यासस्य महाबाहो! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्।
त्यागस्य च हृषीकेश! पृथक् केशिनिसूदन!"॥

केशिदानववधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये दृश्यम्।)

केशिनी, स्त्री, (केशाकाराः सन्त्यस्याः।) जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ चोरपुष्पी। प्रशस्तकेशविशिष्टा। इत्यमरः। २।६।४५॥

केशिसूदनः, पुं, (केशिनं तदाख्यया प्रसिद्धं दैत्यं सूदयतीति। केशिन्+सूद+कर्त्तरि ल्युः।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (केशिदानव वधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

केशिहा, [न्] पुं, (केशिनं हतवान्। हन्+क्विप्) श्रीकृष्णः। इति हेमचन्द्रः॥

केशी, [न्] त्रि, (प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य।) प्रशस्तकेशयुक्तः। इत्यमरः। २।६।४५॥

केशी, [न्] पुं, (केशः सर्व्वज्ञा शक्तिरस्यास्तीति।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दैत्यभेदः। इति मेदिनी॥ (यथा, हरिवंशे। ८०।६५।

"यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मात् मच्छासनं शृणु।
केशवो नाम नाम्ना वै ख्यातो लोके भविष्यसि"॥

केशाः केसरा सन्त्यस्य।) सिंहः। इति शब्दरत्नावली॥

केशी, स्त्री, (केश+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) नीली। इति राजनिर्घण्टः॥ भूतकेशीवृक्षः॥ अजलोमावृक्षः। इति रत्नमाला॥

केशोच्चयः, पुं, (केशानां उच्चयः समूहः।) केशसमूहः। इति हेमचन्द्रः॥

केश्यं, क्ली, (केशाय हितं इति यत्।) कृष्णागुरु। भृङ्गराजे, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥ (केशहितकारके, त्रि॥)

केसरं, क्ली, (के जले सरतीति। सृ+अच्।) हिङ्गुः इति हेमचन्द्रः॥ नागकेसरपुष्पम्। कासीसम्। स्वर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरः, पुं, (के वृक्षशिरोऽवच्छेदे उच्छ्रितदेशे इत्यर्थः सरति। सृ+अच्।) नागकेशरवृक्षः। तुरङ्गस्कन्धकेशः। (यथा, रघुवंशे। ४।६७।

"विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः।
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेसरान्" ॥)

सिंहस्कन्धकेशः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १।२०४।

"व्याकीर्णकेसरकरालमुखा मृगेन्द्रा
नागाश्च भूरि मदराजि विराजमानाः" ॥)

वकुलवृक्षः। (यथा, रघुवंशे। ९।३६।

"ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं
सुरभिगन्धपराजितकेसरम्" ॥)

पुन्नागवृक्षः। किञ्जल्कः। इति हेमचन्द्रः॥

केसरः, पुं क्ली, (के जले सरतीति। सृ+पचाद्यच्। हलदन्तादिति अलुक्समासः।) किञ्जल्कः। हिङ्गुनि, पुं स्त्री। इति रभसः॥

केसरवरं, क्ली, (केसरेषु वरं श्रेष्ठं गुणाधिक्यात्। यद्वा, केसरेण किञ्जल्केन वृणातीति। वृ+अच्।) कुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केसराम्लः, पुं, (के जलनिमित्तकः सरः अम्लः तद्रसो यस्य।) वीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरिका, स्त्री, (के जले सरति स्वाद्यतया साधुकारितया वा। वुन् अलुक्समासः। ततष्टाप् अत इत्वम्।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरिसुतः, पुं, (केसरी स्वनामख्यातो वानरभेदः तस्य सुतः पुत्त्रः।) हनूमान्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते ३।१४७।२७।

"अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना।
जातः कमलपत्राक्ष! हनूमान् नाम वानरः" ॥)

केसरी, [न्] पुं, (केसराः जटाः सन्त्यस्य। केसर+इनिः।) सिंहः। घोटकः। पुन्नागः। नागकेशर। इति मेदिनी॥ रक्तशिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ वानरविशेषः। स तु हनूमत्पिता।

(यथा, रामायणे। ७।४०।१९।

"सूर्य्यदत्तवरः स्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्व्वतः।
यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता" ॥)

कै, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) कायति। एषामादन्तत्वेन दिवादौ पाठेऽपीष्टसिद्धौ भ्वादावैकारान्तत्वेन पाठो गणकृतमनित्यमिति ज्ञापयति। तेन अयधातोरात्मनेपदानित्यत्व प्रापे लुकि च व्योर्लोप इति यलोपे अयधातौ परे उपसर्गरेफो ल इति वक्तव्यात् पराशब्दस्य रेफस्य लकारे "एष कालः समुत्पन्नो यः पलाति स जीवति" इति सिद्धम्। वेदेषूच्चारण-

भेदार्थी भ्वादौ पाठ इति केचित्। इति दुर्गादासः ॥

कैकयी, स्त्री, (जनपदात् क्षत्रियात् अञ्। यद्वा, केकय + स्वार्थे अण्। केकय + बाहुलकात् न यादेशः। तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) कैकयी। इति शब्दरत्नावली ॥

कैकेयी, स्त्री, (कैकेय केकयराज तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) केकयी। सा तु केकयराजकन्या दशरथराजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ १२।२।
"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा" ॥)

कैङ्कर्य्यं क्ली, (किङ्करस्य भावः किङ्करस्येदं किङ्करस्य कर्म्म वा। किङ्कर + ष्यञ्।) किङ्करत्वम्। दासत्वम् ॥ (यथा, भागवते। ३।२।२२।
"तत् तस्य कैङ्कर्य्यमलं भृतान्नो
विग्लापयत्यङ्ग! यदुग्रसेनम्" ॥)

कैटज, पु, (कुटज एव स्वार्थे अण् वृद्धिः। पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) कुटजवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥

कैटभ, पु, स्वनामख्यातो दैत्यविशेषः। (अयन्तु विष्णोः कर्णमलोद्भूतयोरसुरयोरन्यतरः। पाद्मकल्पे जातः सन् एकार्णवे योगनिद्रया स्थितस्य भगवतो नाभिपद्मादाविर्भूतं कमलयोनिं ब्रह्माणं यदा हन्तुमुद्यतः तदा योगनिद्रां विहाय समुत्थितेन भगवता जघनोपरि समुत्थाप्य निहतोऽयं दुर्द्दान्तोऽसुरः।) यथा,— मार्कण्डेयपुराणम्।
"योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते।
आस्तीर्य्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः।
तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ।
विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ" ॥
(एतत्सोत्पत्त्यादिकं सविस्तरं हरिवंशे ५२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

कैटभजित्, पु, (कैटभं स्वनामख्यातमसुरं जितवान्। जि + भूते क्विप्। तुगागमश्च।) विष्णुः। इत्यमरः ॥ (अस्य विवरणं हरिवंशे ५२ अध्याये द्रष्टव्यम्।)

कैटभहा, [न्] पु (कैटभं स्वनामख्यातं महासुरं हन्ति हतवान् वा। हन् + क्विप् भूते।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः ॥ (स च सर्व्वशक्तिर्भगवान् स्वरूपतो निर्गुणोऽपि सृष्ट्यादिकार्य्यसम्पादनार्थं गुणाधिष्ठातृत्वमभ्युपैति, तत्र तु यदा जीवादृष्टवशात् यद्यद्गुणोद्रेकात्मिका क्रियाशक्तिरुपतिष्ठते नितरां गुणाधिष्ठातृतया भगवानपि तदा तत्तद्गुणोपयोगिक्रियावानिव प्रतिभाति। परं दृशाभिमानवतो जीवानामिव तस्य प्रकृतवद्धि सृष्टौ मनो न प्रसज्यते हृषीकेशत्वात् गुणनियन्तृत्वाच्चेत्यर्थः देहाभिमानराहित्याच्च अत एव स कटभभित्मधुजिदित्याद्युपाधिकतयोच्यते वस्तुतस्तु जीववत् किञ्चित् क्रियते तत्र सर्व्वमेव गुणकार्य्यमेवेति एव। ईश्वरस्य तु भृत्या इव गुणा एवाधीना सन्त तदाज्ञयैव क्रिया उत्पादयन्ति सम्पादयन्ति च ॥)

कैटभा, स्त्री, (कूटा गुणास्तत्कार्य्य सृष्ट्यादिक कीट। कूट + अण् वृद्धिः पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वं। तेन तैर्वा भाति प्रकाशते वा। भा + क्विप्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कैटभारि, पु, (कैटभस्य स्वनामख्यातस्यासुरभेदस्य अरिः शत्रुः। पक्षे कैटभस्य तमसः अरिर्दमयिता। सगुणावस्थायामपि ईश्वरस्य विष्णोः सत्त्वगुणप्राधान्यात् तथात्वम्।) विष्णुः। इति हलायुधः ॥

कैटभी, स्त्री, (कैटभः तदाख्यया प्रसिद्धः असुरः प्रतिः इः हननक्रियाकर्त्तृत्वेन प्रकाशोऽस्याः।) यद्वा, कूटं तमःप्रधानभावमधिष्ठाय तामसी प्रकृतिरिति विष्णुना देवकार्य्यसाधनानुरोधात् तत्त्वतया भातीति। कूट + अण् वृद्धौ कोट पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वं कैट भा + क। ततो ङीप्। कैटभी तामसीत्यर्थः ॥) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः। (मधुकैटभभीतब्रह्मणस्तुत्या प्रसादितया तामस्या विमोहितौ तौ दुर्द्दान्तावसुरौ विष्णुना निहतौ। यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ८१ अध्याये।
'एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा।
विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ ॥
नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरसः।
निर्गम्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः" ॥
इत्युपक्रम्य।
"समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान् हरिः।
पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुप्रहरणो विभुः ॥
तावप्यतिबलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ।
उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो व्रियतामिति केशवम्" ॥)

कैटभेश्वरी, स्त्री, (कैटभस्य कैटभपुर्य्या ईश्वरी कर्त्री। पक्षे कैटभस्य तमोगुणस्य ईश्वरी नियन्त्री।) दुर्गा। यथा।
"कैटभन्तु वशं कृत्वा गृहीता तत्पुरी यथा।
तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरी" ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

कैटर्य्य, पु, (किट त्रासे + भावे घञ्। कैट त्रासं राति ददाति तिक्तादीनामातिशय्यात्। रा दाने + क। ततः स्वार्थे ष्यञ्।) कट्फलः। इत्यमरः। २।४।४०। निम्बः। महानिम्बः। इति रत्नमाला ॥ मदनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कैडर्य्य, पु, (कैटर्य्य + पृषोदरात् डत्वे साधुः।) कट्फलः। पूतिकरञ्जः। कटभीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कैतक, क्ली, (केतक्या इदं 'तस्येदम्'। ४।३।१२०। इत्यण्) केतकीपुष्पम्। यथा। कैतकं तिक्तकटुकमिति राजवल्लभः ॥

कैतव, क्ली, (कितव + स्वार्थे अण्।) कपटः। (कितवस्य भावः कर्म्म वा। युवादित्वादण्।) द्यूतम्। इत्यमरः। २।१०।४५। वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कितवस्य भावः। कपटता। यथा, भागवते १।१।२। 'धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्म्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम्' ॥)

कैदार, क्ली, (केदाराणां क्षेत्राणां समूहः। इति अण्।) क्षेत्रसमूहः। इत्यमरटीकायां भरतः। (केदारे क्षेत्रे प्रयत्नेनानीतं जलम् तत्कैदारम्। तद्गुणादिकमुक्तं भावप्रकाशे यथा,—
'केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम्।
कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरुदोषकृत्" ॥)

कैदार, पु, (केदारे क्षेत्रे भवः इत्यण्।) शालिधान्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (केदारसम्बन्धिनो ये ते कैदाराः इत्यर्थे। यथा, भावप्रकाशे।
'कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रलाः।
कषाया अल्पवर्च्चस्का मेध्याश्चैव बलावहाः" ॥)

कैदारक, क्ली, (केदाराणां समूहः केदारस्य इदं वा। केदार + वुञ्।) केदारसमूहः। क्षेत्रचयः। इत्यमरः। २।९।११ ॥

कैदारिक, क्ली, (केदाराणां समूहः केदारे भवं तस्येदं वा। केदार + ठञ्।) कैदारकम्। इत्यमरः। २।९।११ ॥

कैदार्य्यं, क्ली, (केदाराणां समूहः। केदार + ष्यञ्।) क्षेत्रम्। क्षेत्रसमूहः। इत्यमरः। २।९।११ ॥

कैमुतिक, पु, (किमुत इत्यव्ययं तस्मात् आगतः। ठक्।) न्यायविशेषः। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्।
'वेदाश्छन्दांसि सर्व्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः।
जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ॥
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः।
पिपासूननुगच्छन्ति सहृष्टाः स्वशरीरिणः ॥
समवायस्त्वयं येषां तथान्ये बहवो मलाः।
नूनं सर्व्वं क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

कैरव क्ली, (के जले रौति कलनादं करोतीति। रु + अच् केरवः हंसः तत्प्रिये छात्रादित्वात् अण्। तस्य प्रियमित्यण्।) कुमुदम्। श्वेतोत्पलम्। इत्यमरः। १।१०।३७। (यथा, महाभारते १।१।८६।
"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः।
नृबुद्धिकैरवाणाञ्च कृतमेतत् प्रकाशनम्" ॥)

कैरव, पु, (कुत्सितो रवो यस्य स एव स्वार्थे अण्। पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) शत्रुः। कितवः। इति मेदिनी ॥

कैरविणी, स्त्री, (कैरव पुष्करादित्वात् इनिः। ततो ङीप्।) कुमुदिनी। इति शब्दरत्नावली ॥ (कैरवाणि सन्त्यस्याः इति इनि ङीप् च। कुमुदयुक्ता पुष्करिणी ॥)

कैरवी, स्त्री, (कैरवस्य प्रिया इत्यण् ङीप् च।) चन्द्रिका। इति मेदिनी ॥ मेथिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

कैरवी, [न्] पु, (कैरवं प्रियत्वेन प्रकाश्यत्वेन वा अस्त्यस्य इति इनि।) चन्द्रः। इति शब्दमाला ॥

कैराटक पु, (किरः पर्य्यन्तभूमिः तस्यास्तस्यां तथा दशामित्यर्थः अटति प्राप्नोति यस्मात्। किर + अट् + अच्। ततः स्वार्थे कन् अण् च।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः ॥

कैरातं, क्ली, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवं इत्यण् ।) भूनिम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शम्बरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैरातः, पुं, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवः । इत्यण् ।) भूनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (किरात इव शूरः इत्यर्थे अण् ।) बलवान् पुरुषः । तत्पर्य्यायः । दीर्घेष्टः २ ऋमाः ३ । इति हारावली ॥ (किरातस्य वेशं इव वेशो यस्य । अर्श आद्यच् ततः स्वार्थे अण् । किरातवेशधारिणि, त्रि ।

यथा, महाभारते १ । २ । ५० ।

"ईश्वरार्ज्जुनयोर्युद्धं पर्व्वकैरातसंज्ञितम्" ॥

तथा, मगसाधाने । "कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे" ॥)

कैराली, स्त्री, (किरं पर्य्यन्तभूमिं अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+"कर्म्मण्यण्" इत्यण् । ततः स्वार्थे अण् ।) विडङ्गम् इति वैद्यकम् ॥

कराली, स्त्री, (कैराल+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) विडङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैलासः, पुं, (के जले लासो लसन दीप्तिरस्य । "इषदन्तात् सप्तम्याः" । ६ । ३ । ९ । इति अलुक् केलसः स्फटिकमणिः तद्वत् शुभ्रः इत्यण् । यद्वा, केलीनां समूहः । कैलं । "तस्य समूहः" । ४ । २ । ३७ । इत्यण् वृद्धिश्च । कैलेनास्यतेऽत्र । आस्+अधिकरणे घञ् ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । इत्यमरः । १ । २ । ७४ ॥ स च शिवकुवेरयोः स्थानम् । तस्य परिमाणं यथा । "जठरदेवकूटौ मेरोः पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः । एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ" । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि दृषत्संज्ञितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः ॥)

कैलासनिकेतनः, पुं, (कैलासः निकेतनं यस्य ।) शिवः । इति कविकल्पलता ॥

कैलासौकाः, [स्] पुं, (कैलासः ओकः स्थानं आलयोऽस्य ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

कैवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते । वृत्+अच् अलुक् समासः । ततः स्वार्थे अण् ।) स्वनामख्यातवर्णसङ्करजातिः । स तु वैश्यागर्भे क्षत्रियवीर्य्यजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । दासः २ धीवरः ३ । इत्यमरः । १।१०।१५ ॥ दाशेरकः ४ जालिकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १० । ३४ ।

"निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्म्मजीविनम् । कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः" ॥

अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यदुक्तं तद्यथा ।

"ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तः प्रख्यातायामायोगव्यां मार्गवं दाशापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति । यमार्य्यावर्त्तदेशवासिनः कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति" ॥)

कैवर्त्तमुस्तं, क्ली, (के जले जलयुक्तभूमौ वर्त्तते जायते इति कैवर्त्तं ततः स्वार्थे अण् । कैवर्त्तं च तत् मुस्तञ्चेति कर्म्मधारयः ।) कैवर्त्तमुस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कैवर्त्तमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्तमुस्त+स्वार्थे कन् । यद्वा कैवर्त्तस्य प्रियं मुस्तकम् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कैवर्त्तिका, स्त्री, (कैवर्त्ती जलस्था इव । इवार्थे कन् ततो ह्रस्वः ।) मालवे प्रसिद्धो लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । सरङ्गा २ लता ३ वाशी ४ दृढ़ागमा ५ रङ्गिणी ६ वस्त्ररङ्गा ७ सुभगा ८ । अस्या गुणाः । लघुत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । कफकासश्वासमन्दाग्निदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैवर्त्तिमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्तीः कैवर्त्तपत्नाः प्रियं मुस्तकम् । संज्ञायां "ङ्यापोः" । ६ । ३ । ६३ । इति वा ह्रस्वः ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरटीका ॥

कैवर्त्ती, स्त्री, (के जले वर्त्तते इति । वृत्+अच् । कैवर्त्ता जलस्था सा एव इति स्वार्थे अण् ततो ङीप् ।) परिपेलम् । इति वैद्यकम् ॥ कैवर्त्तपत्नी च ॥

कैवर्त्तीमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्त्याः कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तकम् । संज्ञायां "ङ्यापोः" । ६।३।६३ । इति विकल्पे ह्रस्वविधेरत्र ह्रस्वाभावः ।) मुस्ताप्रभेदः । इति भरतः ॥ केवोटमुता इति भाषा । केशुर इति लोकोक्तिः । केशुरिया मुथा । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । कुटन्नटम् २ दशपुरम् ३ वानेयम् ४ परिपेलवम् ५ प्लवम् ६ गोपुरम् ७ गोनर्द्दम् ८ इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥ दाशपुरम् ९ दाशपूरम् १० दशपुरम् ११ दशपूरम् १२ परिपेलम् १३ पारिपेलम् १४ कैवर्त्तमुस्तकम् १५ कैवर्त्तिमुस्तकम् १६ । इति तट्टीका ॥ वनसम्भवम् १७ । इति रत्नकोषः ॥ धान्यम् १८ शीतपुष्पम् १९ जीर्णबुध्नकम् २० वन्यम् २१ सितपुष्पम् २२ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवायुव्रणदाहामशूलरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कान्तिदत्वम् । पित्तविसर्पकुष्ठकण्डुविषनाशित्वञ्च । इदन्तु वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृति ॥ इति भावप्रकाशः ॥

कैवलं, क्ली, (के शिरोऽवच्छेदे वलते संवृणोति केशादेः रतिसौरभ्यकरणात् के जले वलते गुणाधिक्यात् वर्द्धते वा । वल+अच् ततः स्वार्थे अण् ।) विडङ्गम् । इति रत्नमाला ॥ (केवलस्य भावः इति केवलशब्दात् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥)

कैवल्यं, क्ली, (केवलस्य सर्व्वोपाधिवर्ज्जितस्य भावः इति । केवल+ष्यञ् ।) मुक्तिः । इत्यमरः । १।५।६ ॥ (तथा च पातञ्जले कैवल्यपादे ३ सूत्रं यथा,

"निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्" ॥

निमित्तं धर्म्मादि तत्प्रकृतीनामर्थान्तरपरिणामेन प्रयोजकं न हि कार्य्येण कारणं प्रवर्त्तते । वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् तत्तस्मादनुष्ठीयमानाद् धर्म्मात् वरणमावरणकं अधर्म्मादि तस्यैव विरोधित्वात् भेदः क्षयः क्रियते तस्मिन् प्रतिबन्धे क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्य्याय प्रभवन्ति । क्षेत्रिकवत् । यथा, क्षेत्रिकः कृषीवलः केदारात् केदारान्तरं जलं निनीषुर्जलप्रतिबन्धकावरणभेदमात्र करोति । तस्मिन् भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसरद्रूपं परिणामं गृह्णाति न तु जलप्रसरणे तस्य कश्चित् प्रयत्नः । फलतः यावत् योगादिप्रभावेण अधर्म्मावरणभेदो न भवेत् तावत् कुतस्तत्त्वज्ञानं किञ्च यावत्तत्त्वज्ञानप्रभावात् सर्व्वा वासना न क्षयं यान्ति तावत् तथैव कैवल्यमेति ध्येयम् । तथा च तत्रैव । ११ ।

"हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः" ॥

वासनानामनन्तरानुभवो हेतुस्तस्यानुभवस्य रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात् पारम्पर्य्येण च हेतुः । फलं शरीरादि स्मृत्यादि च । आश्रयो बुद्धिरालम्बनं यदेवानुभवस्य तदेव वासनानामतस्तैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैरनन्तानामपि वासनानां संगृहीतत्वात्तेषां हेतूनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां दग्धबीजकल्पत्वे विहिते निर्म्मूलत्वात् वासनाः प्ररोहं न यान्ति न वा कार्य्यमारभन्त इति तासामभावः ॥ अत्र भगवद्गीतायाम् । ४ । ३७ ।

"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन ! । ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा" ॥

अतएव सत्त्वादिषु गुणेषु कृतार्थेषु भोगापवर्गादिलक्षणेषु पुरुषार्थेषु समाप्तेषु कैवल्यमित्येव सारसिद्धान्तवाक्यम् । यथा, पातञ्जले । ३३ ।

"पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" ।

समाप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः प्रतिलोमस्य परिणामस्य समाप्तौ विकारानुद्भव अगेषु यदि वा चिच्छक्तेर्वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तत् कैवल्यमुच्यते । इत्थं सर्व्वेष्वेव दर्शनेष्वधिष्ठातृत्वं विहाय नान्यदात्मनो रूपमुपपद्यते । अधिष्ठातृत्वञ्च चिद्रूपत्वं तच्च जड़ात् वैलक्षण्यमेव चिद्रूपतया यदधितिष्ठति तदेव भोग्यतां नयति यच्च चेतनाधिष्ठितं तदेव सकलक्रियाकारयोग्यं भवति । एवञ्च सति नित्यत्वात् प्रधानस्य व्यापारनिवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यमस्माभिरुक्तं तद्विहाय दर्शनान्तराणां नान्या गतिः तस्मादिदमेव युक्तमुक्तं वृत्तिसारूप्यपरिहारेण स्वरूपे प्रतिष्ठा चितिशक्तेः कैवल्यम् । यथा,

"पुरुषस्य शुद्धात्मसुक्ता चित्तदारेण सकलव्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्यपुरुषसत्त्वे प्रमाणमुपदर्श्य कैवल्यनिर्णयाय दशभिः सूत्रैः क्रमेणोपयोगिनोऽर्थानभिधाय शास्त्रान्तेऽप्युक्तैव कैवल्यमित्युपपाद्य कैवल्यस्वरूपं निर्णीतम्" । परं भक्तौषधिमन्त्रसमाधिजन्यासु सिद्धिषु सतीष्वपि ज्ञानभक्त्यादि योगेन येन केनचिदुपायेन भगवदनुकम्पालाभ एव कैवल्योपायः । पातञ्जलदर्शनटीकाकृता मङ्गलाराजभोजाधीश्वरेणोक्तदक्षेत्यं कैवल्यपादस्य टीकायां मङ्गलाचरणं कृतवान् । यथा,—

"यदाज्ञयैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते । तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं स्तुमः" ॥

छागयजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः ।
यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "कठवल्लीतैत्तिरीयक ब्रह्मकैवल्यश्वेताश्वतरेत्युपक्रम्य छागयजुर्वेदगताना द्वात्रिंशत्संख्यकानामुपनिषदां सहनाववत्विति शान्ति" ॥)

कैशिक, क्ली, (केशानां समूहः । "केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्" । ४ । २ । ४८ । इति पच्चे ठक् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९६ ॥

कैशिकः, पुं, (केशेषु केशविन्यासादौ साधु । केश + ठक् ।) शृङ्गाररसः । इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

कैशिकी, स्त्री, (कैशिक + स्त्रियां ङीष् ।) नाटकवृत्तिविशेषः । यथा । "भारती सात्वती कैशिक्या रभटी च वृत्तयः" । इति हेमचन्द्रः ।

कैशोरं, क्ली, (किशोरस्य भावः । किशोर + अण् ।) किशोरावस्था । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु दशमवर्षावधिपञ्चदशवर्षावधिः । इति स्मृतिः ॥

कैश्यं, क्ली, (केशानां समूहः । इति ष्यञ् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९६ ॥

कोक, पुं, (कोकते आदत्ते चन्द्रसुधामिति । कुक आदाने + पचाद्यच् ।) चक्रवाकः ।
(यथा, गीतगोविन्दे ५ । १७ ।
"कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना" ॥)
वृकः । (यथा, रामायणे । ५ । २६ । ९ ।
"वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्द्दिता" ॥)
ज्येष्ठी । खर्जूरीवृक्षः । भेकः । इति मेदिनी ॥ विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कोकड, पुं, (कोकं कोकरवं वृकध्वनिवत् ध्वनिमित्यर्थः लाति गृह्णातीति । ला + क । लस्य डत्वम् ।) विलेशयमृगविशेषः । तत्पर्य्यायः । जविनः २ कोकवाचः ३ विलेशयः ४ चमरपुच्छः ५ लोमशः ६ धूम्रवर्णकः ७ । तन्मांसगुणाः । श्वासानिलकासहरत्वम् । पित्तदाहकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकदेव, पुं, (कोकश्चक्रवाक स इव दीव्यति क्रीडतीति । दिव + अच् ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकनदं, क्ली, (कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति तामविकाशेन । कोक + नद + अन्तर्भावितण्यन्तात् मूलविभुजादित्वात् को वा ।) रक्तकुमुदम् । रक्तपद्मम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ५ ।
'नीलनलिनाभमपि तन्वि । तव लोचनं धारयति कोकनदरूपम्' ॥ अस्य पर्य्याया यथा,—
'रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्यद्दलोहितम्' ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कोकनदच्छवि, पुं, (कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य छविरिव छविर्दीप्तिर्यस्य ।) रक्तवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥

कोकबन्धु, पुं, (कोकयोः चक्रवाकयुगलयोर्दिवसप्रभया संयोगकारितया बन्धुरिव ।) सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कोकाम्रः, पुं, (कोकः खर्जूरीवृक्ष इव आम्रोऽस्य ।) समष्ठिलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकाह, पुं, (कोक इव आहन्ति वेगेन गच्छतीति । आ + हन् + ड ।) श्वेतघोटकः । तत्पर्य्यायः । कर्कः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्वचित् पुस्तके काकाह इति पाठः ॥

कोकिल, पुं, (कुक आदाने + "सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्" । उणां १ । ५५ । इति इलच् ।) स्वनामख्यातकृष्णवर्णमधुरस्वरपक्षी । (यथा, रामायणे । २ । ५२ । २ ।
"भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ।
असौ सुकृष्णविहगः कोकिलस्तात ! कूजति" ॥)
तत्पर्य्यायः । वनप्रियः २ परभृतः ३ पिकः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ परपुष्टः ५ वामः ६ वसन्तदूतः ७ ताम्राक्षः ८ गन्धर्व्वः ९ मधुगायनः १० वासन्तः ११ कलकण्ठः १२ कामान्धः १३ काकलीरवः १४ कुहूरवः १५ अन्यपुष्टः १६ मत्तः १७ मदनपाठकः १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—हारीते १ स्थाने ११ अध्याये ।
"कोकिलः श्लेष्मलो ज्ञेयः पित्तशमनस्तथा" ।
मूषिककल्पान्तर्गतशुक्लविषजातीयविशेषः ।
तद्दंशजनितलक्षणानि यथा,—
"शब्दस्य कोकिलेनोक्ता ज्वरो दाहश्च दारुणः" ॥
इति सुश्रुतेन कल्पस्थाने षष्ठाध्याये उक्तम् ॥)
अङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः । (छन्दोविशेषः । इति वृत्तरत्नाकरः ॥)

कोकिलनयन, पुं, (कोकिलस्य नयनमिव रक्तवर्णं पुष्पमस्य ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (कोकिलाक्षशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कोकिलाक्ष, पुं, (कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" । ५ । ४ । ११३ । इति षच् ।) वृक्षविशेषः । कुलियाखाडा इति भाषा । तालमखाना इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । इक्षुगन्धा २ काण्डेक्षुः ३ इक्षुरः ४ क्षुरः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ शृगाली ६ शृङ्खली ७ क्षुरकः ८ शृगालघण्टी ९ वज्रास्थि १० शृङ्खला ११ वज्रकण्टकः १२ इक्षुः १३ इक्षुरकः १४ वज्रः १५ शृङ्खलिका १६ पिकेक्षणा १७ पिच्छिला १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतस्य तस्य पर्य्यायः । वीरतरुः २ चित्तुरः ३ क्षुरकः ४ शुक्लपुष्पः ५ । रक्तस्य तस्य पर्य्यायः । छत्रकः २ अतिच्छत्रः ३ । इति रत्नमाला ॥ सामान्यस्य तस्य गुणाः । आमवातवातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तातिसारनाशित्वम् । शुक्रकफबलरुचिकारित्वम् । सन्तर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीदुग्धेन पिष्टं सत् भक्षितं क्षयरोगं नाशयेत् । यदुक्तं गारुडे १९३ अध्याये ।
"श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीक्षीरेण संयुतम् ।
त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्" ॥)

कोकिलाक्षक, पुं, (कोकिलाक्ष + स्वार्थे कन् ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (पर्य्यायोऽस्य व्यवहारस्तथा,—
"कोकिलाक्षकनिर्य्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ।
कृपाश्रय इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति" ।
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ॥)

कोकिलावास, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस + अधिकरणे घञ् । कोकिलानां आवासः ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेक्षु, पुं, (कोकिल इव कृष्णवर्णः इक्षुः ।) कृष्णेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेष्टा, स्त्री, (कोकिलस्य इष्टा प्रिया ।) महाजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलोत्सव, पुं, (कोकिलानां उत्सवोऽत्र ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोङ्कणा, स्त्री, (कोङ्कणे भवा कोङ्कणदेशस्थे कर्म्मकारैर्निर्म्मितमिति भावः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् तस्य लुक् ।) शस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कोङ्कण, पुं, देशविशेषः । इति विश्वः । कोङ्कण इति भाषा ॥ (यथा, आगमे ।
"अथाभ्यङ्ग समारभ्य कटिदेशस्य मध्यगे ।
समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्त्तितः" ॥
देशोऽयं कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते । यथा, मत्स्य पते । ६ । ९ । ५९ ।
"अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ" ।
"कौकुट्टकास्तथा चोला कोङ्कणा मलवा नरा" ॥
क्वचिदेकवचनत्वमपि दृश्यते ।
यथा, स्मृतिसमुच्चये ।
'मालवे गौड़देशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे ।
व्रतं चूड़ां विवाहञ्च वर्ज्जयेत् मकरे गुरौ' ॥)

कोङ्कणासुत, पुं, (कोङ्कणे तदाख्यप्रदेशे भवा । अण् तस्य लुक् च । कोङ्कणा रेणुका तस्याः सुतः पुत्रः ।) परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

कोच, पुं, (कुच् + ज्वलादित्वात् कर्त्तरि णः ।) जातिविशेषः । स तु मालस्त्रीगर्भे तीवरस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कोजागर, पुं, (को जागर्त्ति अस्यां पौर्णमास्यां निशायाम् इति लक्ष्म्या देव्या उक्तियत्र समये । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) आश्विनी पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः । शारदी २ द्यूतपूर्णिमा ३ शरत्पर्व्व ४ कौमुदी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथ कोजागरकृत्यानि । तत्र ब्रह्मपुराणम् ।
'आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो वालुकार्णवात् ।
आयाति सेनया सार्द्धं हत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥
तस्मात्तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपतः ।
शोधितव्या प्रयत्नेन भूषितव्याश्च सद्गृहे ॥
पुष्पार्घ्यफलमूलौघसर्षपप्रकरैस्तथा ।
वेश्मानि भूषितव्यानि नानावर्णैर्विशेषतः ॥
सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सबान्धवैः ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विचक्षिभिः ॥
स्त्रीबालवृद्धमूर्खैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ।
पूज्याश्च सपत्नैः पत्नीतथा द्वारोर्द्धभित्तयः ॥
द्वारोपान्ते सदीपस्तु सम्पूज्यो हव्यवाहनः ।
यवाज्यतण्डुलैश्च सर्पिषः ॥

संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च ।
स्कन्दः सभार्य्यः स्कन्दश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः ।
उरभ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः ॥
पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ।
ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समाषैस्तिलतण्डुलैः ॥
सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः शष्कुलीभिश्च भूरिभिः ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ॥
वह्निपार्श्वगतैर्नैया द्यूता क्रीड़ाः पृथग्विधाः" ॥*॥

लिङ्गपुराणे यथा,—
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावतं स्थिरम् ।
सुगन्धिर्निशि सद्वेशस्त्वक्षैर्जागरणञ्चरेत् ॥
निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीति भाषिणी ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीड़ां करोति यः ॥
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्चयेत् ॥
बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (अत्र निशायां बन्धुभिरक्षैः क्रीड़यित्वा लक्ष्मीप्रसादात् धनभाग्भवेत् । अक्षक्रीड़ानियमश्च चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

कोटः, पुं, (कुट्यते प्रताप्यते शत्रुरत्र अनेन वा । दुर्गमाश्रित्य प्रबलविपक्षमपि प्रतापयितुं शक्यते इत्यर्थः । कुट प्रतापने + अधिकरणे करणे वा घञ् ।) दुर्गम् । इति कुटशब्दार्थे मेदिनी ॥ गड़ कोट्टा इति च भाषा ॥ (कुट् + भावे घञ् । कौटिल्यम् प्रतापनम् ॥)

कोटकः, पुं, (कुट् + कर्त्तरि ण्वुल् ।) गृहकारकः । घरामि इति भाषा । स तु कुम्भकार्य्यां गर्भे अट्टालिकाकारस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम् ॥

कोटरं, क्ली पुं, (कोटं कौटिल्याकारं स्थानं गर्त्तमिति यावत् । रातीति । रा + कः ।) वृक्षस्थितगह्वरम् । गाछेर खोड़ोल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निष्कुहः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥ निर्गुड़ः ३ कोटरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रान्तरम् ५ । तरुविवरम् ६ । इति जटाधरः ॥ (कोटशब्दात् चतुर्थ्यां अश्मरादित्वात् रः । पां, ४ । २ । ८० ॥ दुर्गवन्निश्चितदेशादौ, त्रि ॥)

कोटरावणं, क्ली, (कोटरान्वितानां तरूणां वनम् । पूर्व्वदीर्घत्वं णत्वञ्च ।) सकोटरवृक्षयुक्तवनम् । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

कोटरी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं रीणाति गच्छतीति । रीगतौ + क्विप् ।) नग्ना स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥ (कोटं कुटिलस्वभावं राक्षसासुरादिकं रीणाति हन्ति । री + क्विप् ।) चण्डिका ॥ इत्यमरटीका ॥

कोटवी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं निर्लज्जतां वाति गच्छतीति । कोट + वा गमनहिंसयोः "आतोऽनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) विवस्त्रा स्त्री । इत्यमरटीका ॥ (कोटं दुर्गं दुर्गनामानमसुरं वाति नाशयतीति ।) दुर्गा । इति धरणी ॥

कोटिः, स्त्री, (कोट्यते छिद्यतेऽनया । कुट छेदे । "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां । ४ । ११७ । इति इन् । बाहुलकात् गुणः ।) अस्त्रादेः कोणः । (यथा, रघुवंशे । ७ । ४६ ।
"क्षतान्यपि श्येननखाग्रकोटि
व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः" ॥)
उत्कर्षः । शतलक्षसङ्ख्या । क्रोर इति भाषा ॥ (यदुक्तं अङ्कशास्त्रे ।
"एकं दशं शतञ्चैव सहस्रमयुतन्तथा ।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्ब्बुदमेव च" ॥)
धनुरग्रम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥
(यथा, महाभारते । १ । ४० । २२ ।
"तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासृजत् ।
समुत्क्षिप्य धनुष्कोट्या स चैनं समुपैक्षत" ॥)
(रेखा । यथा, कुमारे । २ । २६ ।
"आवर्ज्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।
रुद्राणामपि मूर्द्धानः क्षतहुङ्कारशंसिनः" ॥)
वादविचारः । संशयनिर्णयाय पूर्व्वपक्षः । यथा, गादाधरीसंशयहेतूक्तिः ।
"विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थितिः" ।
लीलावत्युक्तत्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदः । यथा,
"इष्टाद्बाहोर्यःस्यात् तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः" ॥
सिद्धान्तशिरोमण्युक्तत्रिप्रश्नाधिकारस्य तृतीयांशः । यथा,
"त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्यादयुग्युग्मसंज्ञा च तेषां । अयुग्मे पदे यातमेष्यन्तु युग्मे भुजस्तद्विहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता" ॥ छायानिरूपणार्थं कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाविशेषः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"दिक्साम्यसम्पातगतस्य शङ्को-
श्छायाग्रपूर्व्वापरसूत्रमध्यम् ।
दोर्दोःप्रभा वर्गवियोगमूलं
कोटिर्नरात् प्रागपरा वतः स्यात्" ॥ * ॥
"दिक्सम्पातस्थस्य शङ्कोर्भाग्रं यत्र पतति तस्य पूर्व्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते । दोश्छाययोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वपरा कोटिः" । इति ॥ चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिज्ञानार्थं क्षेत्रावयवविशेषः । यथा, तत्रैव "योऽधो नरो दिनकृतः स विधोरुदग्रशङ्कान्वितो भव मता खलु सैव कोटिः" ॥ अपि च अर्कस्य योऽसौ अधः शङ्कुःयस्य ऊर्द्ध्वशङ्कुना युक्तासैव तद्दोर्व्व कोटिर्मतेति । यथा, तत्रैव ।
"यो रवेरधः शङ्कुरसौ विधोरूर्द्ध्वशङ्कुना युतः । सैव कोटिर्मम मता । अत्रोपपत्तिः । इहार्केन्द्वोर्याम्योत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्द्ध्वाधोभावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैव भवति । उदयेऽस्ते वा यदि शृङ्गोन्नतिस्तदार्कशङ्कोरभावात् शशिशङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेरधः शङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो यावांस्तावत् तयोर्यष्टयोः ऊर्द्ध्वाधरमन्तरं सैव कोटिरचिता । यतो द्रष्टा पुरुषेणात्मनोऽवस्थानवशेन शशिनः शृङ्गमुन्नतमवलोक्यम् । अतः स्वावस्थानसमसूत्रादूर्द्ध्वरूपिण्या कोट्या भवितव्यम् । भुजकोटिकर्णैःकृतं त्र्यस्रं दृष्टेरग्रत आदर्शवत् सम्मुखं यथा भवति तथा कल्प्यम् ॥ किञ्च, उदयास्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवविशेषः । तत्रैव यथा,—
"सूत्राद्दिवा शङ्कुतलं यमाशं
याम्यां गतं हि द्युनिशं कुगोर्द्धे ।
अधश्च सौम्यां निशि सौम्यमस्मात्
सद्युक्तियुक्तं न्तलं निरुक्तम् ॥
सौम्याग्रकाग्रान्नृतलं हि याम्यं
याम्याग्रकाग्रात् पुनरेव याम्यम् ।
तदन्तरैक्यं समवृत्तखेट-
मध्यांशजीवां भुवि बाहुमाहुः ।
दृग्ज्यां श्रुतिं चाथ तयोस्तु कोटिं
पूर्व्वापरां वर्गवियोगमूलम्" ॥
"क्षितिजस्थाहोरात्रवृत्तसम्पातयोर्बद्धं सूत्रमुदयास्तसूत्रम् । यच्छङ्कुस्थानात् लम्बः शङ्कुः तस्य तलं उदयास्तसूत्रात् दक्षिणतो भवति । यतः क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रवृत्तं गतम् । अधस्तु उत्तरतो गतम् । अतो निशि उत्तरं न्तलम् । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽग्रोत्तरं न्तलं याम्यम् । अतस्तेनोनाया बाहुर्भवति । बाहुर्नामशङ्कुः प्राचि अपरसूत्रयोरन्तरम् । यदाऽग्रा शङ्कुतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिणं शङ्कुतलं बाहुः स्यात् । एवं समवृत्तप्रवेशादुपरि दक्षिणगोले तु अग्रा याम्या शङ्कुतलं च याम्यं तयोर्योगे कृते बाहुः स्यात् । रविसममण्डलयोरन्तरांशानां ज्या बाहुः । तत्र या दृग्ज्या स कर्णः तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिः" ॥)
एका । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोटिकः, पुं, (कोट्या बहुसङ्ख्यया कायति प्रकाशते । कै + कः ।) इन्द्रगोपनामकीटः । इति जटाधरः ॥

कोटिजित्, पुं, (कोटिं अन्वितानां समूहं विचारपथं कोटिपरिमितं द्रव्यं वा जितवान् । कोटि + जि + क्विप् तुगागमश्च ।) कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मेधारुद्रः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

कोटिपात्रः, पुं, (कोटिरग्रभागः पात्रं पत्राकारमस्य । यद्वा, कोटिरग्रं पात्रे जलांशोऽस्य जलक्षेपणादिति भावः ।) केनिपातकः । इति हेमचन्द्रः ॥ केरोयाल इति भाषा ॥

कोटिरः, पुं, (कोटिं असङ्ख्यं राति ददातीति । रा + कः ।) इन्द्रः । नकुलः । शक्रगोपककीटः । इति मेदिनी ॥

कोटिवर्षं, क्ली, (कोटिसङ्ख्यकानि अस्त्राणि उपस्थितान् शत्रून् प्रति वर्षयत्र । कोटि + वृष् + अप् ।) बाणपुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कोटिवर्षा, स्त्री, (कोटिभिरग्रभागैर्वर्षति मधु । कोटि + वृष + अच् । स्त्रियां टाप् ।) एका । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

(अस्या पर्याया यथा।
'सृक्काह्वक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि'॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
गन्धद्रव्यस्य गुणाः स्पृक्काशब्दे ज्ञेयाः॥)

कोटिश, पु, (कोट्या अग्रेण श्यति नाशयति चूर्णीकरोतीत्यर्थः। कोटि + शो + क।) लोष्ट भङ्गसाधनमुद्गर॥ इति भरत॥ मइ इति ख्यात इति केचित। तत्पर्य्यायः। लोष्टभेदनः २। इत्य मरः।२।९।१२॥ लोष्टघ्नः ३ कोटीशः ४। इति रत्नकोषः॥ लोष्टभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ लोष्टभञ्जमुद्गरः ७। इति शब्दरत्नावली॥ लोष्टघ्नः ८। इति जटाधरः॥ (कोटिरस्यास्तीति लोमा दित्वात् शः। कोटियुक्ते, त्रि॥ वासुकीवंशीय नागविशेषः। यथा, महाभारते।१।५७।५।
"कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः"॥)

कोटिशः, [स्] व्य, (कोटि + वाराथे शस्।) कोटि कोटि। इति व्याकरणम्।
(यथा, रघौ।२।४६।
"गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः"॥)

कोटी, स्त्री, (कुट + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणा ४।११७। इतीन ततो वा ङीष।) खड्गादेर ग्रभागः। इत्यमरटीका॥ एकाग्रादिकम्। इति शब्दरत्नावली। कोटिसङ्ख्या। इति लिङ्गादि सङ्ग्रहटीकायां भरत॥ (यथा, महाभारते। ७। जयद्रथवधपर्व्वणि।८७।३०।
"प्रतोदैश्चाग्रकोटीभिर्हुङ्कारैः साधु वाहितैः।
कशापार्ष्णिभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च"॥)

कोटीर, पु, (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति। कोटी + ईर + णिच् अच्।) जटा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम्।३०।
"किरीटं वैरिञ्च परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्"॥)
किरीटम्। इति हेमचन्द्रः॥

कोटीवर्ष, स्त्री, (कोटीसङ्ख्याकानि वाणादस्त्राणि विपक्षान् प्रति वर्षन्ति अच्। कोटी + वृष् + अच।) वाणपुरम्। इति त्रिकाण्ड शेषः॥ (इदानीं देवीकोट इत्याख्ययाख्यायते॥)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीशो वर्षति माधुर्य्यादि स्वादम्। वृष + अच + टाप्।) कोटिवर्षा। इति शब्दरत्नावली। पिडिङ्गशाक इति भाषा॥

कोटीश, पु, (कोटीं लोष्ठादीनां कोटीसंख्या श्यति चूर्णयतीति। कोटी + शो + क।) कोटिशः। इत्यमरटीकायां भरत॥

कोट्ट, स्त्री, (कुट्यते विपक्षोऽस्मिन् अच् वा। कुट्ट + अधिकरणे घञ्। निपातनात् गुण।) दुर्गम्। इति हेमचन्द्रः। कला गड़ इत्यादि भाषा॥

कोट्ट, पुं (कुट्टान्ते शत्रवोऽत्र। कुट्ट केदे + घञ्। निपातनात् गुणः।) दुर्गपुरम्। इति लिङ्गादि सङ्ग्रहे अमरः॥

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नग्ना स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥ नग्नमुक्तकेशी नारी।
"या त्ववासा मुक्तकेशी कोट्टवी नग्निका च सा"॥
इति जटाधरः॥ (कोट्ट कुट्टन छेदन समुल्लस्येति यावत् वाति छिनत्ति निवारयतीत्यर्थः। यद्वा, कोट्टे कुट्टने सङ्ग्रामे समुतस्य रक्षार्थं वाति गच्छतीति। कोट्ट + वा गमनहिंसयोः + क गौरादित्वात् ङीष॥) नग्ना स्त्रीरूपिणी दुर्गा।
"तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्त्रप्राणरिरक्षया"॥
इति भागवते।१०।६३।२०॥
(नहीयं स्वयमाद्याशक्तिरूपिणी दुर्गा किन्त्वस्या स्तस्याःशोऽष्टमो भागः। यथा, हरिवंशे वाण कृष्णयुद्धे १८२ अध्याये २२।२३।
"व्याविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा।
कुमारस्य च रक्षार्थं विभ्रती सुतनुं तदा॥
दिग्वासा देववचनात् प्रातिष्ठत्तत्र कोट्टवी॥
लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः।
चित्राकनकशक्तिस्तु सा च नग्ना स्थितान्तरे"॥)

कोट्टवीपुर, क्ली, (कोट्टव्या पुरम्।) वाणपुरम्। इति शब्दरत्नावली॥

कोट्टार, पु, (कुट्ट + आरक्प्रत्ययः। पृषोदरात् साधु। कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति। कोट्ट + ऋ + "कर्म्मण्यण्" इति अण्।) नागरः। कूपः। पुष्करिण्याः पाटकः। इति मेदिनी॥ दुर्गपुरम्। इति लिङ्गादिसङ्ग्रहटीकायां भरत॥

कोठ, पु, (कुठि + अच् निपातनात् नलोपे साधु।) चक्राकारकुष्ठरोगः। तत्पर्य्यायः। मण्डलकम् २। इत्यमरः।२।६।५४॥ दद्रुघ्नो ३ त्वग्दोषः ४ चर्म्मदूषिका ५। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः।
"असम्यग्वमनो दीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च।
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते"।
अन्यच्च। "वरटीदष्टसंस्थानः कण्डूमान् लोहितो ऽसकफपित्तात्। क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः"॥ इति रक्षितः॥
(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे शीतपित्तोदर्द्दाद्यधिकारे।
"अभिमन्थमवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा।
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत्।
उदर्द्दोक्ता क्रियाश्चापि कोठरोगे समाचरेत्।
सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम्"॥)

कोटर, पु, (कुष्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ + अरम् प्रत्ययः।) अक्षोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ आखोड़ इति भाषा॥

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः। कोठरपुष्प + ङीष्।) वृद्धदारकः। इति राज निर्घण्टः॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कोण, पु, (कुणति वादयत्यनेन कुणति वादयतीति वा। कुण शब्दे + करणे घञ्। कर्त्तरि + अच् वा।) वीणादिवादनम्। भेरीप्रभृति यन्त्रवाद्य वार काठी इति भाषा॥ (यथा, रामायणे २।७१।२९।
"भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसङ्घट्टितः पुनः"॥)
असादेरग्रभागः। तत्पर्य्यायः। पालिः २ अश्रिः ३ कोटिः ४। इत्यमरः।२।८।९३॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्। "कनककोणैरभिहन्यमान"॥) वाद्यप्रभेदः। गृहादेरेकदेशः। (यथा, कथा सरित्सागरे।१९।३३।
"समुद्गस्यान्तरे तेन चत्वारः सर्षपूरिताः।
कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि"॥)
लगुडः। इति मेदिनी॥ मङ्गलग्रहः। इति हेम चन्द्रः॥ शनिः। इति विश्वः॥ द्वयोर्दिशोर्मध्य भागः। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य विवरणं विदिक्शब्दे द्रष्टव्यम्॥ (कोणमात्रम्। यथा, तन्त्रसारे।
"विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्"॥)

कोणकुण, पु, (कोणे मस्तकैकदेशभागे कुणति विचरतीति। कुण + अच्।) उत्कुणः। इति हेमचन्द्रः॥ उकुण इति भाषा। (मत्कुणम्। छारपोका इति भाषा। खट्मल इति हिन्दी भाषा॥)

कोणि, त्रि, (कुण + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणा ४।११७। इति इन् बाहुलकात् गुण।) कुणिः। इत्यमरटीका॥ कोणा इति भाषा॥

कोथ, पु, (कुथ्यते पूतिरूपं गम्यते अनेन। कुथ पूतिभावे + करणे घञ्।) नेत्ररोगभेदः। कथो इति भाषा। (कुथ्यति गुदं छिनत्तीति। कुथ् कर्त्तरि अच्। गुह्यक्षयकारकभगन्दर रोग विशेषः। यथा, सुश्रुते।
"मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यव हृतं यदावगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितं असम्यगागतं गुदं छिनत्ति तत्र क्षतनिमित्तं कोथ उपजायते"। भावे घञ्। मथनम्। यथा, तत्रैव।
"तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथे
भूमाविव जलक्लिन्नायां क्रिमयो जायन्ते"॥)
शटिते मथिते च त्रि। इति मेदिनीकर हेमचन्द्रौ॥

कोदण्ड, क्ली, (कु शब्दे + विच्। कौ शब्दायमानो दण्डोऽस्य।) धनुः। इत्यमरः।२।८।८३॥
(यथा, भागवते ३।२१।५२।
"विस्फूर्ज्जयन्नजकोदण्डं रथेन यास्यद्रथान्"॥)

कोदण्ड, पु, (कोदण्डं धनु तत्सदृशमाकारो विद्यते अस्य। अर्श आदित्वादच।) भूः। जनपदविशेषः। इति मेदिनी॥

कोद्रव, पु, (कु + विच्। कौ अन्न द्रवतीति। द्रु + अच्। द्रव। कौ द्रव इति कर्म्मधारय। केन वायुना द्रवति वा पृषोदरात् पूर्व्वस्य ओकारा देशे साधु।) धान्यविशेषः। कोदो इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कोरदूषः २। इत्यमरः।२।९।१३॥ कुद्रवः ३। इति तट्टीका॥ कुद्दालः ४ मदनाग्रकः ५ कोद्रवः ६ कोरदूषकः ७। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा श्रुतौ। "अयज्ञिया वै कोद्रवाः" ॥) अपि च।
"कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः।
कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्" ॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। व्रणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। रूक्षत्वम्। मोहकारित्वम्। नूतनस्य तु गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ परमग्राहित्वम्। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः॥

कोपः, पुं, (कुप्यते इति। कुप्+भावे घञ्।) क्रोधः। इत्यमरः। १। ७। २६॥
(यथा, विष्णुपुराणे १। ११। १३।
"वत्स! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति"॥)

कोपक्रमं, क्ली, (उपक्रम्यते आरभ्यते यत् तत् उपक्रमं स्वप्नादिकम्। उप+क्रम्+कर्म्मणि घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपक्रमं सृष्टिः।) ब्रह्मणः सृष्टिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (कोपेन क्रम्यते इति। यद्वा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।) कोपयुक्ते, त्रि॥

कोपनः, त्रि, (कुप्+युच्।) कोपविशिष्टः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १। २९। १६।
"आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्"॥
पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः।
यथा, हरिवंशे। ४१। ८४।
"शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः"॥
क्ली, कुप्+णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारकव्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महाभारते अनुगीतायाम्। १४। १७। १३।
"स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्।
अपि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति"॥)

कोपनकः, पुं, (कोपनः कोपशील इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप्+ताच्छील्ये युच्+टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २। इत्यमरः। २। ६। ४॥ चण्डी ३। इति जटाधरः॥ भीमा ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे। ३। ८।
"कयासि कामिन् सुरतापराधात्
पादानतः कोपनयावधूतः।
तस्याः करिष्यामि दृढ़ानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम्" ॥)

कोपलता, स्त्री, (कोपहेतुर्लता।) कर्णस्फोटालता। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपी, [न्] त्रि, 'अवश्यं कुप्यति इति आवश्यके णिनिः।) क्रोधनः। इत्यमरः। ३। १। ३२॥ (यथा, मार्कण्डेये २८। २९।
"सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यमकोपिता।
यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्" ॥)
जलपारावते, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥

कोमलं, क्ली, (कौति शब्दायते वाय्वादियोगेन स्रोतोवेगेन वा। कु शब्दे वृषादित्वात् कलच् तस्य मुट् च। बाहुलकात् गुणः।) जलम्॥ इति मेदिनी॥

कोमलः, त्रि, (कम् कान्तौ+बाहुलकात् कलच् अत उत्वं गुणश्च॥) अकठिनः। नरम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकुमारः २ मृदुलः ३ मृदुः ४। इत्यमरः। ३। १। ७८। पेलवः ५। इति जटाधरः॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, रघुः। ९। ३५।
"श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः
कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः
किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः" ॥)

कोमलकं, क्ली, (कोमल+संज्ञायां कन्।) मृणालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वार्थे कन्। जलम्।)

कोमला, स्त्री, (कोमल+स्त्रियां टाप्।) क्षीरिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वृत्त्यनुप्रासघटकवृत्तिभेदः। क्षीरिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोमासिका, स्त्री, (कु ईषत् उमा अतसीवृक्षः स इव आस्ते। आस्+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्। कोः कादेशः।) जालिका। इति हारावली॥ फलेर जालि इति भाषा॥

कोयष्टिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवास्य पृषोदरात् अत उत्वे गुणत्वे च साधुः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ। ५। १३।
"प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्"॥)

कोयष्टिकः, पुं, (कोयष्टि+संज्ञायां कन्।) पक्षिभेदः। कोँड़ापक्षी इति भाषा। इत्यमरः। २। ५। ३५॥

कोरकः, पुं, (कुर संस्त्याने+कर्त्तरि ण्वुल्। लस्य रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः। २। ४। १६॥ ("कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरवाक्यं प्रायिकाभिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः "कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति" "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यादिति" च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्॥)

कोरकः, पुं क्ली, (कुल्+ण्वुल्। लस्य रः।) मुकुलम्। (यथा, माघे। ७। २६।
"मधुवनितरुणां रजोवधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि" ॥)
कक्कोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्याख्यां गच्छतीति कुर्+अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इत्यमरः। २। ४। १२५॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ीत्रुटिः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

कोरदूषः, पुं, (कोलं संस्त्यानं दूषयति। दूष्+णिच् "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्। लस्य रत्वम्।) कोद्रवः। इत्यमरः। २। ९। १६॥ (यथा, महाभारते। ३। १९०। १८—१९।
"ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते।
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः।
भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये" ॥
अस्य गुणा यथा,—
"स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहि शोषणः" ॥
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

कोलं, क्ली, (कुल्+अच् गौरादित्वात् ङीष्। कोली तस्याः फलमित्यण् तस्य लुक् "लुक्तद्धितलुकि"। १। २। ४९। इति ङीषो लुक्।) वदरीफलम्। तत्पर्य्यायः। कुवलम् २ फेनिलम् ३ सौवीरम् ४ वदरम् ५ घोण्टा ६। इत्यमरः। २। ४। ३६॥ पिच्छिलम् ७ स्वादुफलम् ८ वदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ कोलिकलम् १०। इति जटाधरः॥ अपि च।
"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्वदरीकोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरञ्च तत्॥
अजाप्रिया कुहा कोलिर्विषमो भयकण्टकः" ॥
अथ वदरविशेषाणां नामानि गुणाश्च।
"पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम्॥
वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम्।
सौवीराल्लघु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते॥
कोलन्तु वदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातहृत्।
कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम्॥
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक्॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
शुष्कं भेद्यग्निकृत् सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्" ॥
इति भावप्रकाशः॥ वदरादिदयं शृगालकोली। वदरीसदृशा घोण्टा शृगालकोलिः। यदुक्तम्।
"वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते" ॥
इति सुभूतिः॥
"हस्तिकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च वदरीच्छदा।
शृगालकोलिः कर्कन्धुः" इति। रत्नकोषः॥ केचित्तु कोलादित्रयं वदरीफले सौवीरादित्रयं शृगालकोलावित्याहुः॥ स्वामी तु "कर्कन्धुर्वदरी कोलिर्घोण्टा कुवलफेनिलौ। सौवीरं वदरं कोलम्"॥ इति पठति। तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः अन्ये फलार्था घोण्टा तूभयस्मिन्निति व्याचष्टे। "सौवीरं वदरं कोलं वदरीणां फलं मतम्"। इति कोषान्तरञ्च। इति भरतः॥ * ॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। वायुकफनाशित्वञ्च॥ पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ शुष्कस्यास्य गुणाः। कफवायुनाशित्वम्। पित्तविरोधित्वञ्च॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। श्रमतृष्णानाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। लघुत्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। मधुरत्वम्। पित्तच्छर्द्दितृष्णानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥ तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।
"प्रायो द्वौ मृञ्चणं विद्यात् कोलं वदरमेव च" ॥)
मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चव्यम्। इति वैद्यकम्॥

कोलः, पुं, (कोलति कामपि बाधां न मत्वैव शत्रुं प्रतिधावतीति। कुल+अच्।) शूकरः। (कोलति संवते

(अस्या पर्य्याया यथा ।
'स्पृक्कासृक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघु ।
समुद्रान्ता वधू कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुणाश्चास्या स्पृक्काशब्दे ज्ञेया ।)

कोटिश, पुं, (कोष्टा क्षयेष्ट श्यति शातयति चूर्णीकरोतीत्यर्थः । कोटि+शो+क ।) लोष्ट भङ्गसाधनमुद्गर । इति भरत । मइ इति ख्यात इति केचित् । तत्पर्य्याय । लोष्टभेदन २ । इत्यमरः ।२।९।१२। लोष्टघ्न ३ कोटीश ४ । इति रत्नकोष ॥ लोष्टभेदी ५ चूर्णदण्ड ६ लोष्टभञ्जकमुद्गर ७ । इति शब्दरत्नावली । लोष्टा ८ । इति जटाधरः ॥ (कोटिरस्यास्तीति लोमादित्वात् श ।) कोटिशृङ्गे, त्रि । वासुकीवंशीय नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
"कोटिशो मानस पूर्ण शल पालो हलीमक " ।)

कोटिश, [स] व्य, (कोटि+वारार्थे शसन ।) कोटिः कोटि । इति व्याकरणम् ।
(यथा, रघौ । २ । ४९ ।
"गा कोटिश स्पर्शयता घटोघ्नी " ।)

कोटी, स्त्री, (कुट+'सर्व्वधातुभ्य इन्' । उणां ४ । ११७ । इतीन ततो वा ङीष ।) खड्गादेर ग्रभाग । इत्यमरटीका । एकाग्रावम् । इति शब्दरत्नावली । कोटिसङ्ख्या । इति लिङ्गादि सङ्ग्रहटीकायां भरत ॥ (यथा, महाभारते । ७ । जयद्रथवधपर्व्वणि । ८७ । ३० ।
"प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हुङ्कारै साधु वाहिते ।
कशापार्ष्ण्यभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च" ।)

कोटीर, पुं (कोटीभि ईरयति प्रेरयति । कोटी+ईर+णिच अच ।) जटा । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा आनन्दलहर्य्याम् । ३० ।
"किरीट वैरिञ्च परिहर पुर कैटभभिद
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम ' ।)
किरीटम । इति हेमचन्द्र ॥

कोटीवर्ष, स्त्री, (कोटीसङ्ख्याकानि वाद्यादस्त्राणि विपक्षान प्रति वर्षन्ति यत्र । कोटी+वृष+अप ।) बाणपुरम । इति त्रिकाण्ड प ॥ (इदानी देवीकोट इत्याख्ययाख्यायते ।)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटौ कोटीवर्षा वर्षति माधुर्य्यादि स्वादम । वृष+अच+टाप) कोटिवर्षा । इति शब्दरत्नावली । पिडिङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोटीश, पु, (कोटौ लोष्टादीना कोटीमस्त्या श्यति चूर्णयतीति । कोटी+शो+क ।) कोटिश । इत्यमरटीकायां भरत ॥

कोट्ट, स्त्री, (कुट्टान्त विपक्षोऽस्मिन् अत्र वा । कुट्ट+अधिकरणे घञ । निपातनात गुण ।) दुर्गम । इति हेमचन्द्र । केल्ला गड इत्यादि भाषा ॥

कोट्ट, पु (कुट्टान्ते शत्रवोऽत्र । कुट्ट छेदे+घञ । निपातनात् गुण ।) दुर्गपुरम । इति लिङ्गादि सङ्ग्रहे अमर ॥

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेष । नग्ना स्त्री । इति शब्दरत्नावली । नग्नमुक्तकेशी नारी ।
"या त्वनग्ना मुक्तकेशी कोट्टवी नग्निका च सा" ।
इति जटाधरः । (कोट्टं कुट्टन छेदन अपुनरर्थमिति यावत् वाति हिनस्ति निवारयतीत्यर्थः । यद्वा, कोट्टे कुट्टने सङ्ग्रामे सङ्गतस्य रक्षार्थं वाति गच्छतीति । कोट्ट+वा गमनहिंसयो+क गौरादित्वात् ङीष ।) नग्ना स्त्रीरूपिणी दुर्गा ।
"तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया " ।
इति भागवते । १० । ६३ । २० ।
(नग्नीय सप्तमाष्टमाशक्तिरूपिणी दुर्गा बिम्बस्या सम्भावोऽष्टमो भाग । यथा, हरिवंशे बाण युद्धे १८२ अध्याये २२ २३ ।
"आविध्यमाने चक्रे तु छेत्स्यतामतिमौजसा ।
कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती रूपमु तदा ।
दिग्वासा देवयत्नात् ध्यातिष्ठत्त कोट्टवी ।
लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टम ।
चित्राकनककायिष्ठ सा च नग्ना स्त्रियान्तरे ' ।)

कोट्टवीपुर, स्त्री, (कोट्टव्या पुरम् ।) बाणपुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कोट्टार, पु, (कुट्ट+आरकप्रत्यय । पृषोदरात साधु । कोट्ट कोट दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति । कोट्ट+ऋ+'कर्म्मण्यण'' । इति अण ।) नागर । कूप । पुष्करिण्या पाटक । इति मेदिनी ॥ दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादिसङ्ग्रहटीकायां भरत ॥

कोठ, पुं (कुठि+अच निपातनात नलोपे साधु ।) मण्डलाकारकुष्ठरोग । तत्पर्य्याय । मण्डलकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ दुश्चर्म्मा ३ त्वग्दोष ४ चर्म्मदूषिका ५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ तस्य लक्षण यथाह माधवकर ।
"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहै ।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।
उत्कोठ सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते" ।
अन्यच्च । "वरटीदष्टसंस्थान कण्डूमान् लोहितो ऽस्रकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाश कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञै " । इति रक्षित ॥
(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे शीतपित्तोदर्द्दाद्यधिकारे ।
"अभिमन्थभव मूल पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ।
शीतपित्तोदर्द्दकोठान सप्ताहादेव नाशयेत ।
उदर्द्दोक्ता क्रियाश्चापि कोठरोगे समाचरेत ।
सर्पि पीत्वा महातिक्त कार्य्यं शोणितमोक्षणम् ' ।)

कोठर, पु, (कुण्ठ्यते छिद्यतेऽसौ । कुठ+अरन प्रत्यय ।) अङ्कोठवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ आँकोड इति भाषा ।

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्या । कोठरपुष्प+ङीष ।) वृद्धदारक । इति राजनिर्घण्ट ॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्या ।)

कोण, पु, (कुणति वादयत्यनेन कुणति वादयतीति वा । कुण शब्दे+करणे घञ । कर्त्तरि+अच वा ।) वीणादिवादनम । भेरीप्रभृति यन्त्रवादक वार काठी इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७१ । २९ ।
"भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसङ्घट्टित पुन " ।)
अस्त्रादेरग्रभाग । तत्पर्य्याय । पालि २ अश्रि ३ कोटि ४ । इत्यमर । ३ । ३ । ५३ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् । "कनक कोणैरभिहन्यमान ' ।) वाद्यप्रभेद । खड्गादेरेकदेश । (यथा, कथा सरित्सागरे । १९ । ९३ ।
"समुद्रस्याङ्गने तेन चत्वार स्वर्णपूरिता ।
कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढा स्थापिता भुवि" ।)
लगुड । इति मेदिनी । मङ्गलग्रह । इति हेम चन्द्र ॥ शनि । इति विश्व ॥ द्वयोर्दिशोर्मध्य भाग । इति राजनिर्घण्ट ॥ अस्य विवरण विदिक्शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (कोणमानम् । यथा, सङ्गीतसारे ।
"विन्दुनिःकोणसकोणरसारद्दस्तम्" ।)

कोणकुण, पुं, (कोणे मस्तकैकदेशभागे कुणति विचरतीति । कुण+अच् ।) उत्कुण । इति हेमचन्द्र ॥ उकुण इति भाषा । (मत्कुणम् । छारपोका इति भाषा । खट्मल इति हिन्दी भाषा ।)

कोणि, त्रि, (कुण+"सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् बाहुलकात् गुण ।) कुणि । इत्यमरटीका ॥ कोणा इति भाषा ॥

कोथ, पुं, (कुथ्यते पूतित्व गम्यते अनेन । कुथ पूतिभावे+करणे घञ ।) नेत्ररोगभेद । कथो इति भाषा । (कुथ्यति गुद छिद्यति । कुथ कर्त्तरि अच । गुह्यक्षयकारकभगन्दर रोग विशेष । यथा, सुश्रुते ।
"मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यव हृत यदावगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाध प्रेरित मसम्यगागत गुद छिद्यति तत्र क्षतनिमित्त कोथ उपजायते" । भावे घञ् । गलनम । यथा, तत्रैव ।
"तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथे भूमाविव जलसिक्ताया क्रमयो जायन्ते" ।)
घूर्णिते मथिते च त्रि । इति मेदिनीकर हेमचन्द्रौ ॥

कोदण्ड, क्ली, (कु शब्दे+विच् । को शब्दायमानो दण्डोऽस्य ।) धनु । इत्यमर । २ । ८ । ८३ ॥ (यथा, भागवते ३ । २१ । ५२ ।
"विस्फूर्ज्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान" ।)

कोदण्ड, पु, (कोदण्ड धनु तत्सदृशमाकारो विद्यते अस्य । अर्श आदित्वादच ।) भ्रू । जनपदविशेष । इति मेदिनी ॥

कोद्रव, पु, (कु+विच । को सन द्रवतीति । द्रु+अच । द्रव । को द्रव इति कर्म्मधारय । केन वायुना द्रवति वा पृषोदरात् पूर्व्वस्य ओकारा देश साधु ।) धान्यविशेष । कोदो इति भाषा । तत्पर्य्याय । कोरदूष २ । इत्यमर ।२।९।१६ ॥ कुद्रव ३ । इति तट्टीका ॥ कुद्दाल ४ मदनाग्रक ५ कोद्रव ६ कोरदूषक ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा श्रुतौ।"अयज्ञिया वै कोद्रवाः")। अपि च।
"कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः।
कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्"॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। व्रणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। रूक्षत्वम्। मोहकारित्वम्। नूतनस्य तु गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मलसंग्राहित्वम्। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः॥

कोपः, पुं, (कुप्यते इति। कुप्+भावे घञ्।) क्रोधः। इत्यमरः।१।७।२६॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।११।१३।
"वत्स! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति"॥)

कोपक्रमं, क्ली, (उपक्रम्यते आरभ्यते यत् तत् उपक्रमं स्त्र्यादिकम्। उप+क्रम्+कर्म्मणि घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपक्रमं सृष्टिः।) ब्रह्मणः सृष्टिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (कोपेन क्रम्यते इति। यद्वा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।) कोपयुक्ते, त्रि॥

कोपनः, त्रि, (कुप्+युच्।) कोपविशिष्टः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १।२९।१६।
"आसीद् विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्"।)
पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः। यथा, हरिवंशे। ४१।८४।
"शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः"॥
क्ली, कुप्+णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारकव्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महाभारते अनुगीतायाम्।१४।१७।१३।
"स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्।
अपि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति"॥)

कोपनकः, पुं, (कोपनः कोपशील इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप्+ताच्छील्ये युच्+टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २। इत्यमरः।२।६।४॥ चण्डी ३। इति जटाधरः॥ भीमा ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे।३।८।
"कयासि कामिन् सुरतापराधात्
पादानतः कोपनयावधूतः।
तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम्"॥)

कोपलता, स्त्री, (कोपहेतुर्लता।) कर्णस्फोटालता। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपी, [न्] त्रि, (अवश्यं कुप्यति इति आवश्यके णिनिः।) क्रोधनः। इत्यमरः।३।१।३२॥ (यथा, मार्कण्डेये २८।२९।
"सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यमकोपिता।
यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्"॥)
जलपारावते, पुं,। इति राजनिर्घण्टः॥

कोमलं, क्ली,(कौति शब्दायते वाय्वादियोगेन स्रोतोवेगेन वा। कु शब्दे वृषादित्वात् कलच् तस्य मुट् च। बाहुलकात् गुणः।) जलम्॥ इति मेदिनी॥

कोमलः, त्रि, (कमु कान्तौ+बाहुलकात् कलच् अत उत्वं गुणश्च।) अकठिनः। नरम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकुमारः २ मृदुलः ३ मृदुः ४। इत्यमरः।३।१।७८। पेलवः ५। इति जटाधरः॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः।९।३५।
"श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः
कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः
किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः"॥)

कोमलकं, क्ली, (कोमल+संज्ञायां कन्।) मृणालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वार्थे कन्। जलम्।)

कोमला, स्त्री, (कोमल+स्त्रियां टाप्।) क्षीरिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वल्पानुप्रासघटकवृत्तिभेदः। वृत्तिरिति शब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोमासिका, स्त्री, (कु ईषत् उमा अतसीवृक्षः स इव आस्ते। आस्+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्। कोः कादेशः।) जालिका। इति हारावली॥ फलेर जालि इति भाषा॥

कोयष्टिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवास्य पृषोदरात् अत उत्वे गुणत्वे च साधुः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ।५।१३।
"प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्"॥)

कोयष्टिकः, पुं, (कोयष्टि+संज्ञायां कन्।) पक्षिभेदः। कोँडापक्षी इति भाषा। इत्यमरः।२।५।३५॥

कोरकः, पुं, (कुर संस्थाने+कर्त्तरि ण्वुल्। लस्य रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः।२।४।१६॥ ("कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरवाक्यं प्रायिकाभिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः "कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति" "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यादिति" च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्॥)

कोरकः, पुं क्ली, (कुल्+ण्वुल्। लस्य रः।) मुकुलम्। (यथा, माघे।७।२६।
"मधुरवनिरुद्धां रजोवधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि"॥)
कक्कोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्याख्यां गच्छतीति कुर्+अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इत्यमरः।२।४।१२५॥ (अस्याः पर्य्यायः यथा,
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविडीत्रुटिः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

कोरदूषः, पुं, (कोलं संस्थानं दूषयति। दूष्+णिच् "कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इत्यण्। लस्य रत्वम्।) कोद्रवः। इत्यमरः।२।९।१६॥ (यथा, महाभारते।३।१९०।१८—१९।
"ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते।
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः।
भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये"॥
अस्य गुणा यथा,—
"स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहि शोषणः"॥
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

कोलं, क्ली,(कुल्+अच् गौरादित्वात् ङीष्। कोली तस्याः फलमित्यण् तस्य लुक् "लुक्तद्धितलुकि"।१।२।४९। इति ङीषो लुक्।) वदरीफलम्। तत्पर्य्यायः। कुवलम् २ फेनिलम् ३ सौवीरम् ४ वदरम् ५ घोण्टा ६। इत्यमरः।२।४।३६॥ पिच्छिलम् ७ स्वादुफलम् ८ वदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ कोकिलम् १०। इति जटाधरः॥ अपि च।
"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्वदरी कोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरञ्च तत्॥
अथाप्रिया कुहा कोलिर्विषमो भयकण्टकः"॥
अथ वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।
"पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम्॥
बृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम्।
सौवीराल्लघु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते॥
कोलन्तु वदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातहृत्।
कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम्॥
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक्॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
शुष्कं भेद्यग्निकृत् सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥ वदरादिदयं शृगालकोली। वदरीसदृशा घोण्टा शृगालकोलिः। यदुक्तम्।
"वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते"॥
इति सुभूतिः॥
"हस्तिकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च वदरीच्छदा।
शृगालकोलिः कर्कन्धुः" इति। रत्नकोषः॥ केचित्तु कोलादित्रयं वदरीफले सौवीरादित्रयं शृगालकोलावित्याहुः॥ स्वामी तु "कर्कन्धुर्वदरी कोलिर्घोण्टा कुवलफेनिलौ। सौवीरं वदरं कोलम्"॥ इति पठति। तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः अन्ये फलार्था घोण्टा तूभयस्पृगिति व्याचष्टे। "सौवीरं वदरं कोलं वदरीणां फलं मतम्"। इति कोषान्तरञ्च। इति भरतः॥ * ॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। वायुकफनाशित्वञ्च॥ पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ शुष्कस्यास्य गुणाः। कफवायुनाशित्वम्। पित्तविरोधित्वञ्च॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। श्रमतृष्णानाशित्वम् स्निग्धत्वम्। लघुत्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। मधुरत्वम्। पित्तच्छर्द्दितृष्णानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥ तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।
"शाणौ द्वौ दंक्षणं विद्यात् कोलं वदरमेव च"॥)
मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चव्यम्। इति वैद्यकम्॥

कोलः, पुं, (कोलति कामपि बाधां न मत्वैव शत्रुं प्रतिधावतीति। कुल+अच्।) शूकरः। (कोलति स्रवते

जले इति।) वव। इत्यमरः।१।१०।११॥ बेंगा माड इत्यादि भाषा। अङ्गपालि।ग्रन्थि। चित्रम्। चिता इति भाषा। (कोलन्ति आलिङ्गन्त्यङ्गान्यत्र। कुल+अधिकरणे हलश्चेति घञ्।) क्रोडम्। इति मेदिनी। देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ अस्त्रभेदः। इति धरणी॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः। (यथा, हरिवंशे।३२।१२३।
"पाण्ड्यश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिवः।
तेषां जनपदाः स्फीताः पाण्ड्याश्चोलाः सकेरलाः"॥)
स तु तिवरात् तीवरकन्यायां जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ म्लेच्छधारिम्लेच्छजातिविशेषः। स च पूर्व्वं क्षत्त्रिय आसीत् सगरराजेनासौ वेदपाठादावनधिकारी कृतः। एतद्विवरणं हरिवंशे १४ अध्याये द्रष्टव्यम्॥
(अयन्तु कोलः यजातिवंशीयस्य राज्ञो दुष्मन्तस्य पौत्रेणान्यतमः। इदानीं पार्व्वत्य असभ्यजातिविशेषः। उत्कलदेशादुत्तरभागे ह्यस्य वसतिः। इयन्तु कोलजातिः मद्यप्रिया शूकरप्रभृति जातिमांसलोलुप्रिया चेति उच्यते॥)

कोलक, क्ली, (कोल+सञ्ज्ञायां कन्। कुल+कृञादित्वात् वुन् वा।) गन्धद्रव्यविशेषः। काँकला इति भाषा। मरिचम्। इत्यमरः।२।९।३६॥

कोलक, पुं, (कुल+कर्त्तरि ण्वुल्। कृञादित्वात् वुन् वा।) अङ्कोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ बकुलवारवृक्षः। इति जटाधरः॥

कोलकन्द, पुं, (कोल इव कन्दोऽस्य।) महाकन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। हस्तिन्न २ पद्मल ३ वस्त पद्मल ४ पुटालु ५ सपुट ६ पुटकन्द ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कृमिदोषनाशित्वम्। वान्तिविच्छर्द्दिशमनत्वम्। विषदोषनिवारणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलकर्कटिका, स्त्री, (कोल इव कर्कटिका।) मधुखर्ज्जूरिका इति राजनिर्घण्टः॥

कोलदल, क्ली, (कोलं बदरीपत्रं तद्वद्दलमस्य।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः।२।४।१३०॥ (नखीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कोलनासिका, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य नासिका नासिनी। नश+ण्वुल् टाप् अत इत्वम्।) वक्रिशीवृक्षः। इति हारावली॥

कोलपुच्छ, पुं, (कोलस्य शूकरस्य पुच्छ इव पुच्छोऽस्य।) कङ्कपक्षी। इति हारावली॥

कोलमूल, क्ली, (कोलस्य बदरीफलस्य मूलवत् मूलमस्य। यद्वा, कोलं बदरीफलमिव मूलमस्य।) पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलम्बक, पुं, (कुल्+बाहुलकात् अम्बच्। ततः सञ्ज्ञायां कन्।) वीणादाः कायः। इत्यमरः।१।७।७॥ स तु तन्त्रीदण्डादिसमुदायः शरीरम्। अप्रावृतदण्डकुम्भसमुदायस्तन्त्रीहीन इत्यन्ये। इति भरतः॥

कोलवल्ली, स्त्री, (कोलो वराहः तत्प्रियत्वात् वल्ली। वराहलोमतुल्यसूक्ष्मत्वात् तथात्वम्।) गज-

पिप्पली। इत्यमरः।२।४।९७॥ चव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसीवशिरश्च सा"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कोलशिम्बी, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य पादाकारा शिम्बिरस्याः। ततो वा ङीष्।) लताविशेषः। आलकुशी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृतफला २ खड्गा ३ शूकरपादिका ४ काकाण्डोला ५ दधिपुष्पा ६ काकाण्डा ७ पर्य्यङ्कपादिका ८। अस्या गुणाः। वातनाशित्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
(तत्पर्य्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशे।
"कोलशिम्बी कृष्णफला तथा पर्य्यङ्कपाकिका।
कोलशिम्बी समीरघ्नी गुर्व्वी कफवातहृत्।
शुक्राग्निसादकृद्रूक्षा रुचिकृत् बद्धविड्गुरुः"॥)

कोला, स्त्री, (कुल+ज्वलादित्वात् ण ततष्टाप्।) कोलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ पिप्पली। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।
कृष्णोपकुल्या मागधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला"॥)
चव्यम्। इति मेदिनी। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"चव्यं तेजोवती कोला नाकुली च विकोषणा"।
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कोलाञ्च, पुं, देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ तत्र पुरं कान्यकुब्जम्॥

कोलाहल, पुं, (कोलं एकीभूताव्यक्तशब्दविशेषं तं आहलति आलिखतीति। हल विलेखने+अच्।) बहुविधदूरगाव्यक्तध्वनिः। तत्पर्य्यायः। कलकल २। इत्यमरः।१।६।२५॥ कालकोल ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे।२।३१।४१।
"ततो हलहलाशब्दः पुनः कोलाहलो महान्।
महान् राक्षसनादश्च पुनस्तूर्य्यरवो महान्"॥)

कोलि, पुं स्त्री, (कुल्+"सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणा ४।११७। इतीन्।) वृक्षविशेषः। कुलगाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्कन्धु २ बदरी ३। इत्यमरः।२।४।३६॥ कर्कन्धू ४ बदर ५ कोली ६ कोला ७ कुवली ८। इति तट्टीकायां भरतः॥ कोल ९। इति तट्टीका सारसुन्दरी॥ (यथा, गारुडे १९४ अध्याये।
"जातीपत्रं कोलिपत्रं तथाधैवं मलं शिवा।
अभिश्चैव कृता वर्त्तिर्विस्तारासौ महेश्वर॥
धूमपाने कासहरं नात्र कार्य्या विचारणा"॥)

कोली, स्त्री, (कोलति मांसलेन आयते वर्द्धते वा। कुल्+अच्+गौरादित्वात् ङीष्। यद्वा, कोलि+वा ङीष्।) कोलिवृक्षः इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पुंसि स्त्रियान्तु कर्कन्धूर्बदरी कोलमित्यपि
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं बदरं महत्।
अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
न्यग्रोधादिगणे अवहारोऽस्य यथा —
"कोली कदम्बविरला मधुकं मधूकम्"।
इति सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये वाग्भटेनोक्तम्॥)

कोल्या, स्त्री, (कोलमर्हतीति यत्।) पिप्पली। इति रत्नमाला॥

कोविद, त्रि, (कुङ् शब्दे विच् कौ वेदः तं वेत्ति जानातीति। विद्+"इगुपधेति"।३।१।१३५। इति कः।) पण्डितः। इत्यमरः।२।७।५॥ (यथा, भागवते।१।१२।२९।
"इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः।
लब्धोपचितयः सर्व्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान्"॥)

कोविदार, पुं, (कु भुवं विदृणाति विदारयति भूमिं विदार्य्योद्भवतीत्यर्थः। दॄ+"कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इति अण्। तत पृषोदरात् साधुः।) रक्तकाञ्चनवृक्षः। तत्पर्य्यायः। चमरिक २ कुद्दाल ३ युगपत्रक ४। इत्यमरः।२।४।२२॥ काञ्चनार ५ कणवारक ६ कान्तपुष्प ७ करक ८ कान्तार ९ यमलच्छद १० काञ्चनाल ११ ताम्रपुष्प १२ कुदार १३ रक्तकाञ्चन १४। इति जटाधरः॥ विदल १५। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।
"काञ्चनालः काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः"॥
अथ काञ्चनारभेदः।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मान्तकः स्वल्पकेशरी॥
काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत्।
कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः॥
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृतम्।
रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत्"॥
इति भावप्रकाशः। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। संग्राहित्वम्। व्रणरोपणत्वम्। दीपनत्वम्। कफवातमूत्रकृच्छ्रनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणाः। धारकत्वम्। रुचिकारित्वम्। रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वञ्च इति राजवल्लभः॥
(यथा, माघशास्त्रे।
"कोविदारकलिकातिकोमला
तक्रसिद्धविकतैलपाचिता।
हिङ्गुवासकसुवासवासिता
वेसवारलुलितातिकोमदा"॥
पारिजातः। हरिवंशे कोविदारस्य व्युत्पत्तिकथने एतद्विवृतिर्यथा।१२४।७०-७१।
"कोऽप्ययं दारविख्याकरणमस्तो यतो जनाः।
कोविदार इति ख्यातश्च स सुमहायशः॥
मन्दारः कोविदारश्च पारिजातस्य नामभिः।
स वृक्षो गायते दिव्यो यस्यैवं कुसुमोत्तमम्"॥)

कोश, पुं, (कुश्यते संश्लिष्यते। कुश संश्लेषणे+घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणादौ घञ्।) अण्डम्। इति शब्दरत्नावली॥ कुश्यते आहन्यते आय स्थानेभ्य कोषः। कुष ग निष्कर्षे घञ् कोषो मूर्द्धन्यान्तः तालव्यान्तः इत्यन्ये। इति भरतः॥ कृताकृतं हेमरूप्यम्। तत्पर्य्यायः। हिरण्यम् २। इत्यमरः।२।९।९१॥ कृताकृतं हेम

रूप्यञ्च मिलितं प्रत्येकञ्च कोशादिद्वयवाच्यम्। हतमावर्त्तितं अहतमाकरोत्यं चूर्णं घटिताघटितमिति स्वामी ॥ हतमाभरणीकृतं अहतं चूर्णादिरूपमाकरोत्यमिति केचित्। (आवरणविशेषः। यथा, भागवते। २। १। ३४।

"अव्यक्तमाङ्‌घ्रि हृदयं मनश्च
स चन्द्रमाः सर्व्वविकारकोशः" ॥

मुकुलम्। यथा, रघौ। ३। ८।

"तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्" ॥)

कोशकारः, पुं, (कोशं करोति त्वक्पत्रादिभिरात्मानमाच्छादयति। कोश + कृ + अण्।) इक्षुः। इति शब्दरत्नावली ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ॥ (कोशं करोति स्वमुखलालारूपतन्तुभिरात्मानमावृणोतीति। कीटविशेषः। गुटिपोका इति भाषा। यथा, भागवते। ६। १। ५२।

"कोशकार इवात्मानं कर्म्मणाच्छाद्य मुह्यति" ॥)

कोशफलं, क्ली, (कोशे फलं वीजं यस्य।) कक्कोलकम्। इत्यमरः। २। ६। १३०। (कक्कोलकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कोशफला, स्त्री, (कोशे फलं यस्याः।) महाकोशातकी। त्रपुषी। इति राजनिर्घण्टः ॥

कोशलः, पुं स्त्री, (कुश् + "वृषादिभ्यश्च" उणां। १। १०८। कलः वाऽसष्कात् गुणः।) अयोध्यानगरी। इति शब्दमाला उणादिकोषश्च। मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्। (यथा, रामायणे। १। ५। ५।

"कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्" ॥)

कोशलात्मजा, स्त्री, (कोशलस्य कोशलन्टपतेरात्मजा दुहिता।) कौशल्या। सा तु श्रीराममाता दशरथराजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली ॥

कोशलिकं, क्ली, (कुशलाय कर्म्मणे हितजनककार्य्यसिद्ध्यर्थमिति भावः दीयते यत्। कुशल + ठक् निपातनात् पूर्व्वस्य ओकारत्वम्।) उत्कोचः। इति हेमचन्द्रः। घुष इति भाषा। मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोशाङ्गं, क्ली, (कोश इव अङ्गमस्य।) इत्कटः। इति हारावली ॥ ओकड़ा इति भाषा ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोशातकः, पुं, (कोशं शिरःकोशं अतति गच्छति सातत्येन प्राप्नोतीति। अत + क्वुन्।) कचः। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (कोशं वेदात्मकमाकरमतति प्राप्नोतीति वाक्ये। यजुर्वेदीयशाखाविशेषः। काठवल्ली उपनिषद् ॥)

कोशातकी, स्त्री, (कोशं अततीति। अत + क्वुन्। ततः कोशातक + गौरादित्वात् ङीष्।) पटोली। घोषकः। इति मेदिनी ॥ फलशाकविशेषः। झिङ्गा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्ष्वेलच्छिद्रा २ जालिनी ३ कृतवेधना ४ क्ष्वेड़ा ५ सुतिक्ता ६ घण्टाली ७ मृदङ्गफलिनी ८ कर्कशच्छदा ९। अस्या गुणाः। शिशिरत्वम्। कटुत्वम् ॥ कषायत्वम्। पित्तवातकफनाशित्वम्। मलाध्मानविशोधनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्। महाकोशातकी। राजकोशातकी। यथा।

अथ नेनुआ।

"महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥
महाकोशातकी स्निग्धा सरा पित्तानिलापहा" ॥

अथ तोरई।

"धामार्गवो पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥
राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—

"कोशातकी फलं स्वादु मधुरं वातपित्तनुत्।
विपाके च कफं हन्ति ज्वरे शस्तं प्रदिश्यते" ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥)

कोशातकी, [न्] पुं, (कोशातकोऽस्यास्तीति। इनिः।) वार्द्धिव्यम्। वणिक्। वाड़वाग्निः। इति विश्वः ॥

कोशाम्रः, पुं, (कोशे + आम्र इव फलमस्य।) फलवृक्षविशेषः। कोशाम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृमिवृक्षः २ सकोशकः ३। इति भावप्रकाशः ॥ घनस्कन्धः ४ वनाम्रः ५ जन्तुपादपः ६ क्षुद्राम्रः ७ रक्ताम्रः ८ लाक्षावृक्षः ९ सुराम्रकः १०। अस्य गुणाः। कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहत्वम्। तत्फलगुणाः। ग्राहित्वम्। वातघ्नत्वम्। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ कफार्त्तिप्रदत्वम्। विदाहित्वम् विशोफकारित्वञ्च ॥ पक्कस्य तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वञ्च ॥ पक्वादियुक्तस्य तस्य गुणाः। दीपनत्वम्। रुचिपुष्टिबलकारित्वञ्च। तत्तैलस्य गुणाः। सारकत्वम्। कृमिकुष्ठव्रणापहत्वम्। अम्लमधुरत्वम्। वल्यत्वम्। पथ्यत्वम्। रोचनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ (रोगविशेषेऽस्य व्यवहारो यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये ॥

"कारञ्जं वा सार्षपं वा हितेषु
चेष्यं तैलं शिग्रुकोशाम्रयोर्वा" ॥)

कोशिला, स्त्री, (कोशः कोश इव पदार्थो वा अस्याः अस्तीति। कोश + पिच्छादित्वात् इलच्।) मुद्गपर्णी। इति राजनिर्घण्टः ॥

कोशी, स्त्री, (कुश् संश्लेषे + अच् गौरादित्वात् ङीष्।) उपानत्। जुता मोजा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पन्नद्धी २ पादविरजाः ३ पादरथी ४। इति हारावली ॥ शुङ्गा। इति हेमचन्द्रः। धान्यादिर शुँया इति भाषा ॥

कोषः, पुं क्ली, (कुष्यन्ते आदाष्यन्ते फलपुष्पोत्पादकमधुमयपरागादयो यस्मिन्। कुष् ग निष्कर्षे + घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणे घञ्।) कुड्मलः। कुँड़ि इति भाषा। खड्गपिधानम्। खाप इति भाषा। (यथा, महाभारते। ४। ४०। १३-१५।

"कस्यायं विपुलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः।
हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषधो भारसाधनः ॥
कस्य पाञ्चनखे कोषे शायको हेमविग्रहः।
प्रमाणरूपसम्पन्नः पीव आकाशसन्निभः ॥
कस्य हेममये कोषे सुतप्ते पावकप्रभे।
निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः शैक्यः परमनिर्व्रणः" ॥)

अर्थसमूहः। (यथा, रघौ। ५। १।

"तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम्" ॥)

दिव्यम्। (यथा, राजतरङ्गिण्यां। ५। ३२५।

"ततो निक्षिप्य चरणं रक्ताक्ते मेषचर्मणि।
कोषं चक्रतुरन्योऽन्यं सखड्गौ न्टपडामरौ" ॥)

अण्डम्। हताहतं हेमरूप्यम्। इत्यमरः। २। ९। ९१। अस्य विवरणं ताबव्यान्ते द्रष्टव्यम्। पात्रम्। जातीकोषः। जायफल इति भाषा। (जातीपत्री। जयित्री-पर्य्यये व्यवहारो। यथा, गर्भचिन्तामणिरसे।

"रसं तारं तथा लौहं प्रत्येकं कर्षमात्रकम्।
कर्षद्वयन्तथाचाभ्रं कर्पूरं वङ्गताम्रकम् ॥
जातीफलं तथा कोषं गोक्षुरञ्च शतावरीम्।
बलातिबलयोर्मूलं प्रत्येकं तोलकं शुभम् ॥
वारिणा वटिका कार्य्या द्विगुञ्जा फलमानतः।
सन्निपातं निहन्त्याशु स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः ॥
गर्भिण्या ज्वरदाहञ्च प्रदरं सूतिकामयम्" ॥

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे स्त्रीरोगाधिकारे ॥) शब्दादिसंग्रहः। इति मेदिनी। (यथा, अमरकोषः ॥) भाण्डागारम्। पानपात्रचषकः। योनिः। शिम्बा। इति हेमचन्द्रः ॥ पनसादिफलस्यान्तः। इति धरणी ॥ शब्दान्तरसंयोगे गोलकवाचकः। यथा सूत्रकोषः नेत्रकोष इत्यादि। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ धनसंहतिः। इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये।

"कोषो बलञ्चापहृतं तत्रापि स्वपुरे ततः" ॥)

तत्सञ्चयगुणाः।

"कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन।
द्रव्यं हि राजा भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः ॥
धर्म्महेतोः सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च।
आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा ॥
धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्म्मः प्रवर्त्तते।
नाधनस्य भवेद्धर्मः कामश्चैव कथञ्चन ॥
अधर्म्मान्न धनं कुर्य्यात्तद्धनं गृह्यते परैः।
स्वयं पापस्य पात्रं स्यात् सिंहो हस्तिवधादिव।
तादात्विको मूलहरः कदर्य्यस्त्रिविधोऽर्नकः।
उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भविष्यद्धनाशया ॥
स तादात्विक आख्यातः कल्याणी तस्य नायतिः।
यः पित्रार्ज्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् ॥
स मूलहर आख्यातस्तदुदर्कोऽपि चाशुभः।
स कदर्य्यस्तु भृत्यात्मपीड़नैरर्थसञ्चयी ॥
तद्धनं राजदायादतस्कराणां निधिर्भवेत्।
भिक्षा च राजकोषश्च स्तोकस्तोकेन वर्द्धते ॥
अञ्जनञ्च धनञ्चैव स्तोकस्तोकेन हीयते।
कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् ॥
भूगुणैर्वर्द्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्न्टपत्तता।
राष्ट्रोपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे कृषीवलाः ॥
तेभ्यः कृषिस्ततस्तासां अर्थेभ्यः सर्व्वसम्पदः।
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ॥
तथा वर्षेषु वर्षेषु कर्षणाव भूगुणात्त्वयः।

एकस्या गुणहीनाया छविमन्यत्र कारयेत्” ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ (वेदान्तशास्त्रोक्तस्थूल सूक्ष्मादिभेदेन शरीरत्रयावच्छिन्न अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमय आनन्दमयश्च इत्येते पञ्च कोषवदाच्छादकत्वादात्मन कोषतयोच्यन्ते । यथा, पञ्चदश्या ३ । १११ ।

“गुहाहित ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकत ।
बोद्धु शक्य तत कोषपञ्चक प्रविविच्यते ॥
देहादभ्यन्तर प्राण प्राणादभ्यन्तर मन ।
तत कर्त्ता ततो भोक्ता गुहा सेय परम्परा ॥
पित्रभुक्तान्नजाद्वीर्य्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते ।
देह सोऽन्नमयो नात्मा प्राक्चोर्द्ध्व तदभावत ॥
पूर्व्वजन्मन्यसत्वे तज्जन्म सम्पादयेत् कथम् ।
भाविजन्मन्यसत्कर्म्म न भुञ्जीतेह सञ्चितम् ॥
पूर्णो देहे बल यच्छन्नक्षाणा य प्रवर्त्तक ।
वायु प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्ज्जनात ॥
अहन्ता ममता देहे गेहादौ च करोति य ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमय ॥
लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥
कर्त्तृत्वकरणत्वाभ्या विक्रियेतान्तरिन्द्रियम् ।
विज्ञानमनसी अन्तर्ब्बहिश्चेते परस्परम् ॥
काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।
बिम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्व्वदास्थिते ॥
ननु देहमुपक्रम्य निद्रानन्दान्तवस्तुषु ।
माभूदात्मत्वमन्यत्तु न किञ्चिदनुभूयते” ॥)

कोषक, पु, (कोष इव । कोष + स्वार्थे कन ।) अण्डम् । अण्डकोष । इति शब्दरत्नावली ॥

कोषकार, पु, (कोष करोति स्वपललालादिभिरात्मान छादयति । कोष + कृ + “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) इक्षु । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षुविशेष । कुशारि इति भाषा । अस्य गुणा । गुरुत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ (कोष स्ववेष्टन स्वमुखनिःसृत लालारूपतन्तुभि करोतीति । कृ + अण् ।) कीटविशेष । गुटिपोका इति भाषा । तत्पर्य्याय । तन्तुकीट २ । इति जटाधर ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३२८ । २९ ।

“अल्प परिग्रहेऽपीह दोषवान् हि परिग्रह ।
कृमिर्हि कोषकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात्” ॥

कोष अर्थात् शब्दसयोजनरूपग्रन्थविशेष करोतीति ।) अभिधानकर्त्ता च । तालव्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोषचञ्चु, पु, (कोष खड्गकोष इव चञ्चुर्यस्य ।) सारसपक्षी । इति शब्दमाला ॥

कोषपान, क्ली, (परीक्षाविशेषार्थं कोषजलस्य प्रकृतिचयजलस्य पानम् ।) तत्कर्दितकर्त्तव्यताकप्रकृतिचयजलपानरूपपरीक्षाविशेष । यथा,—

अथ कोषविधि । नारद ।

“पञ्चाह सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च ।
सशूकस्याव्यसनिनो कोषपान विधीयते ॥
इच्छत श्रद्दधानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ ।
मद्यपस्त्रीव्यसनिना कितवानान्तथैव च ॥
कोष प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तय ।
महापराधे निर्द्धर्म्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते ॥
नास्तिकव्रात्यदासेषु कोषपान विवर्ज्जयेत् ।
समाहूयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ॥
आदित्याभिमुख कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् ।
ऊर्द्ध यस्य हि सप्ताहाद्दैवतन्तु महद्भवेत् ॥
नाभियोज्य स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्” ॥

सशूक आस्तिक इति मिताक्षरा ॥ महापराधी महापातकी । निर्द्धर्म्मो वर्णाश्रमरहित । कुत्सित प्रतिलोमज । दास कैवर्त्त । मण्डलाभ्यन्तरे गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे । वैकृत रोगादि । महद्भयम् । तस्य देहिनामपरिहार्य्यत्वात् । तदाह कात्यायन ।

“अथ दैवविसम्वादे त्रिसप्ताहन्तु दापयेत् ।
अभियुक्त प्रयत्नेन तदर्थं दण्डमेव च ॥
नस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृण दाप्यो दमञ्च स ॥
ज्वरातिसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुक् गलरोगश्च तथोन्माद प्रजायते ॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम्” ॥

गलरोग इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित् पाठ । त्रिसप्ताहन्तु महाभियोगभवविषयम् । महाभियोगेष्वेतानीति प्रस्तुत्य चतुर्द्दशकादक इति याज्ञवल्क्याभिधानात् । मिताक्षराप्येवम् । यत्तु

“त्रिरात्रात् सप्तरात्राद्वा द्वादशाहात् द्विसप्तकात् ।
वैकृत यस्य दृश्येत पापकृत् स उदाहृत” ॥

इति पितामहोक्त तन्महाभियोगात् स्वल्पदत्वादर्व्वाचीन द्रव्य त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादि पक्षत्रयव्यवस्थापनीयमिति मिताक्षरा । तथा ।

“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गाया पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविन ।
भास्करस्य तु यत्तोय ब्राह्मण तन्न पाययेत् ॥
दुर्गाया स्नापयेच्छूलमादित्यस्य च मण्डलम् ।
अन्येषामपि देवाना स्नापयेदायुधानि च ॥
अत्र, स्वल्पापराधे देवाना स्नापयित्वायुधोदकम् ।
पाय्यो विकारे चाशुद्धो नियम्य शुचिरन्यथा” ॥

इति कात्यायनोक्तविशेषान्महापराधे देवस्नानोदकमिति विषयभेद । रत्नाकरोऽप्येवम् । मण्डलश्चोमेति व्यवहारदीपिका । तथा विष्णु । उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकप्रसृतित्रय पिबेत् । इद मया न कृतमिति व्याहरन्देवताभिमुख इति । एतदनुसारादेवान्यत्र प्रतिज्ञा प्रागुक्ता । तत्र क्रम । प्राड्विवाको गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे धर्म्मावाहनादिसर्व्वदेवतापूजा हवनान्ता निर्व्वर्त्य दक्षिणा दत्त्वा समन्त्रक प्रतिज्ञापत्र शोध्य शिरसि निधाय यथाविहित दैव सम्पूज्य तत्स्नानोदकमानीय ।

“ॐ तोय त्व प्राणिना प्राण सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम् ।
शुद्धेश्च कारण प्रोक्त द्रव्याणा देहिनान्तथा ।
अतस्त्व दर्शयात्मान शुभाशुभपरीक्षणे” ॥

इत्याभ्यामभिमन्त्र्य गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे स्थित सोपवास स्नातार्द्रवासससमादित्याभिमुख ॐ सत्येन मामभिरक्षस्व वरुणेत्यनेन शोध्य पठितेनाभिमन्त्रित प्रसृतित्रय जल पाययेत् । ततो यदि अवधिकालाभ्यन्तरे रोगपीडा न भवति तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणा देया । इति दिव्यतत्त्वम् ॥

कोषफल, क्ली, (कोषे फलमस्य ।) कक्कोलम् । तच्च कर्पूरतुल्यगन्धद्रव्यविशेष । इत्यमरटीकाया रमानाथ सारसुन्दरी च ॥

कोषफल, पु, (कोषे फलमस्य ।) घोषकलता । इति जटाधर ॥

कोषफला, स्त्री, (कोषफल + अजादित्वात् टाप् ।) पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥ तालव्यमध्यापीयम् ॥ (घोषकशब्देऽस्या विवरण ज्ञेयम् ॥)

कोषला, स्त्री, (कुश् + वृषादित्वात् कलप्रत्यय बाहुलकात् गुण पृषोदरात् षकारादेश ।) अयोध्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (सा च सरयूतटस्था राजधानी । यथा, मार्कण्डेये । ८ । २१९ ।

“मच्छोकमग्नमनस कोषलानगरे जना ।
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथ यास्याम्यह दिवम्” ॥

परन्तु कोषलदेशो द्विविध प्राच्योत्तरभेदेन । तत्रायोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोषलत्वम् । यथा, रघुवंशे । ९ । १ ।

“पितुरनन्तरमुत्तरकोषलान्
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रिय ।
दशरथ प्रशशास महारथो
यमवतामवताञ्च धुरि स्थित” ॥

प्राच्यकोषलन्तु राममातामहस्य । तस्य राजा अभिजनो वा अत्र बहुषु तस्य लुक् । तद्देशवासिनि । यथा, महाभारते । २ । ३१ । १२ ।

“स विजित्य दुराधर्ष भीष्मक माद्रिनन्दन ।
कोषलाधिपतिञ्चैव तथा वेण्वातटाधिपम् ।
कान्तारकाश्च समरे तथा प्राक्कोषलान् नृपान्” ॥)

कोषवृद्धि, स्त्री, (कोषस्य अण्डकोषस्य वृद्धि ।) कुरण्ड । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोषस्य वृद्धिरिति विग्रहे अर्थसञ्चयवृद्धि ॥)

कोषशायिका, स्त्री, (कोषे पिधानमध्ये शेते तिष्ठतीत्यर्थं । कोष + शी + कर्त्तरि ण्वुल् ततष्टाप् अत इत्वम् ।) क्षुरिका । इति जटाधर ॥

कोषातक, पु, (कोषाकार अतति प्राप्नोतीति । कोष + अत + ण्वुल् ।) केश । इति जटाधर ॥ (कोष गच्छति प्राप्नोति ज्ञानानामाकरत्वात् । वेदकठशाखाविशेष ॥)

कोषातकी, स्त्री, (कोषातक + गौरादित्वात् ङीष् ।) घोषालता । अस्या फलगुणा । कफार्शोनाशित्वम् । पक्वफलगुणा । आमाशयशुद्धिकारित्वम् । इति राजवल्लभ ॥ (इयमेव क्वचित् राजपूर्ब्बा कोषातकीति च ख्याता । यथा, भावप्रकाशे ।

“धामार्गव पीतपुष्पा जालिनी कृतवेधना ।
राजकोषातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ।

राजकोषातकी शीता मधुरा कफवातला ।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्” ॥
अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—
“कोषातकीनां स्वरसेन नस्यं
तुम्बग्रास्तु वा पिप्पलिसंयुतेन ।
तैलेन वारिस्थभवेन कुर्य्या-
द्वचोपकुल्ये सह माचिकेण” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गलगण्डाद्यधिकारे ॥)
ज्योत्स्निका । भिङ्गा इति भाषा । ज्योत्स्नावती रात्रिः । इत्यमरभरतौ ॥ तालव्यमध्याप्ययम् ॥

कोषाम्रं, क्ली, (कोषे आम्रफलमिव ।) फलविशेषः । केचोड़ा इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । मलवद्धताकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, भावप्रकाशे ।
“कोषाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः ।
तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरु पित्तलम् ।
पक्वन्तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातहृत्” ॥)
तालव्यमध्यमपीदम् ॥

कोषी, स्त्री, (कुष् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पादुका । इति शब्दरत्नावली ॥ शुङ्गा । इति तालव्यान्ते हेमचन्द्रः ॥ शस्येर सुँया इति भाषा ॥

कोषी, [न्] पुं, (कोषोऽस्त्यस्य इति इनिः ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

कोष्ठः, पुं, (कुष् + “उषिकुषिगर्त्तिभ्यस्थन्” । उणां । २ । ४ । इति थन् ।) कुशूलः । (यथा, महाभारते । २ । ५ । ६८ ।
“कच्चित् कोषश्च कोष्ठञ्च वाहनं द्वारमायुधम् ।
आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः” ॥)
गृहमध्यम् । (यथा, भागवते । ६ । १० । १७ ।
“सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठ-
श्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटङ्का ॥)
कुक्षिमध्यम् । यथा, वैद्यके ।
“स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” ॥
“कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्य्यायशब्दैस्तन्त्रे सरोगमार्ग आभ्यन्तरः” ॥ “वीसर्पश्वयथुगुल्मार्शो विद्रध्यादयः कोष्ठमार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः” ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ११ अध्याये ॥ कोष्ठाङ्गानि यथा,—
“सप्तचाधाराः रक्तस्यास्य क्रमात् परे ।
कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ॥
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे ।
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमफुप्फुसम्” ॥
इति च वाभटे शारीरस्थाने ३ यः ॥ पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि तद्यथा, “नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधारश्चामाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगुदञ्चाधरगुदञ्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहनञ्चेति” । इति च चरके शारीरस्थाने ७ अध्याये ॥
उदरम् । यथा, भागवते । ६ । १८ । ५३ ।
“पतिं भार्य्यामतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतञ्च तम्” ॥
नाभेरुपरिस्थितमग्निपूरपद्मम् । यथा, तत्रैव । ४ । २३ । १४ ।
“संपीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः ।
नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकण्ठशीर्षणि” ॥
प्राकारः । यथा, भागवते । ४ । २८ । ५६ ।
“पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् ।
षट्कुलं पञ्चविपणं पञ्चप्रकृति स्त्रीधवम्” ॥
अत्र टीका चूर्णी त्रिकोष्ठकं त्रिप्राकारमित्याह ॥ तन्त्रोक्तमन्त्रदीक्षाप्रकरणे अकथहादिचक्रचतुःपार्श्वस्थितरेखाचतुष्कयुतस्थानभेदः ॥) आत्मीये त्रि । इति मेदिनी ॥

कोष्णं, क्ली, (कु ईषत् उष्णम् । कोः कादेशः ।) ईषदुष्णम् । तत्पर्य्यायः । कवोष्णम् २ मन्दोष्णम् ३ कदुष्णम् ४ । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥ (यथा, रघौ । १ । ८४ ।
“भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि ।
प्रस्रवेणाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्त्तिना” ॥)

कोहलः, पुं, (कोहयति विस्मापयतीति । कुहल विस्मापने + बाहुलकात् कलच् । पृषोदरात् गुणः ।) मद्यभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
“त्रिदोषो भेदनश्चैव कोहलो वदनप्रियः” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥ कौ पृथिव्यां पार्थिवकोलाहलेन सह हलति स्पर्द्धते पृषोदरात् साधुः ।) वाद्यभेदः । नाट्यशास्त्रप्रवक्ता मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयमेव सर्पसत्रे सदस्य आसीत् । यथा, महाभारते । १ । ५३ । ९ ।
“कोहलो देवशर्म्मा च मौद्गल्यः समसौरभः” ॥)

कौकल्यं, क्ली, (कुत्सितं अज्ञानजन्यं कल्यं कार्य्यम् । तस्मात् भवमित्यण् ।) अनुतापः ॥ (स्वार्थे अण् ।) अयुक्तकरणम् । इति मेदिनी ॥

कौक्कुटिकः, पुं, (कुक्कुटवद्दम्भेन विचरति । यद्वा, कुक्कुटीं मायां कामक्रोधादिकं वा पादविक्षेपस्थानञ्च पश्यति इति । “संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति” । ४ । ४ । ४६ । इति ठक् ।) दाम्भिकः । अदूरेरितेक्षणः । कीटादिवधभीत्या संयतचक्षुः पादनिक्षेपदेशदर्शी भिक्षुः । इत्यमरभरतौ ॥ अदूरदर्शनशीलः । इति सारसुन्दरी ॥

कौक्कुटिकन्दलः, पुं, (कुक्कुटस्य वह्निस्फुलिङ्गस्यायं इति इञ् कौक्कुटिः । कौक्कुटिरिव कन्दलः कपालो यस्य । अस्याग्निस्फुलिङ्गवत् चक्षुग्राह्यत्वात् भोगादौ च स्फुलिङ्गवत् चाकचिक्यत्वात्तथात्वम् ।) सर्पविशेषः । बोड़ासाप इति भाषा । तत्पर्य्यायः । माण्डपुष्पः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौक्षेयकः, पुं, (कुक्षौ कोषे तिष्ठति इति ढकञ् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥

कौङ्कः, पुं, (कोङ्क + स्वार्थे अण् ।) देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कोकण इति ख्यातः ॥

कौङ्किणः, पुं, (कोङ्कण + स्वार्थे अण् । ततः पृषोदरादित्वात् इकारः ।) कोङ्कणदेशः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

कौञ्चः, पुं, (क्रुञ्च एव स्वार्थे अण् । पृषोदरात् रलोपः ।) क्रौञ्चपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौञ्जायनः, पुं, (कुञ्जस्य पुमपत्यम् । “गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्” । ४ । १ । ९८ । इति फञ् ।) कुञ्जस्य पुत्रादिः । इति । व्याकरणम् ॥

कौञ्जायनी, स्त्री, (कुञ्जस्यापत्यं स्त्री । “गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्” । ४ । १ । ९८ । इति फञ् । ततः स्त्रियां ङीष् ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥ कुञ्जस्य स्त्र्यपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौञ्जायन्यः, पुं, (“गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्” । ४ । १ । ९८ । इति फञ् । ततः स्वार्थे ञ्य प्रत्ययः ।) कुञ्जस्य पुमपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौटः, पुं, (कुटे गिरौ भवः । “तत्र भवः” । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ।) कुटजवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे दर्शनीयाः ॥ कूटे मायायां भवः अण् । कपटसाक्षी ॥ कूट्यां वशीकृतमायायां भव इत्यण् । स्वाधीनतन्त्रः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

कौटकिकः, त्रि, (कूटमेव इति स्वार्थे कन् । कूटकं मांसं पण्यमस्य इति ठञ् ।) मांसिकः । मांसविक्रेता । इति शब्दरत्नावली ॥

कौटजः, पुं, (कुटमेव कौटं स्वार्थे अण् । तत्र जायते इति । “अन्येभ्योऽपीति” । जनेर्डः ।) कुटजवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कौटतक्षः, पुं, (कौटः स्वाधीनः स चासौ तक्षाचेति कर्म्मधारयः । “ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्ष्णः” । ५ । ४ । ९५ । इति टच् ।) स्वकर्म्मजीवी स्वगृहस्थितोऽनधीनस्तक्षा । इत्यमरः । २ । १० । ९ ॥ स्वाधीन कुतर इति भाषा ॥

कौटल्यः, पुं, (कुटः घटः तं लान्ति कुटलाः कुलधान्याः तेषामपत्यं कौटल्यः । गर्गादिर्यञ् ।) वात्स्यायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौटसाक्षी, [न्] पुं, कूटमेव कौटं स्वार्थे अण् । तादृशः साक्षी ।) मिथ्यासाक्षी इति मिताक्षरा ॥

कौटिकः, त्रि, (कूटेन मृगादिवन्धनयन्त्रेण चरति । “चरति” । ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) मांसविक्रेता । कषाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वैतंसिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥

कौटिलिकः, पुं, (कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्म्मारनिर्म्मितलोहास्त्रविशेषश्च । तया हरति मृगान् अङ्गारान् वा । “अण् कुटिलिकायाः” । ४ । ४ । १८ । इत्यण् ।) व्याधः । लौहकारः । इति केचित् ॥

कौटिल्यं, क्ली, (कुटिलस्य भावः इति ष्यञ् ।) चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलता । यथा । “कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरतलेषु रागस्ते । काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति” ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥

कौटुम्बिकः, पुं, (कुटुम्बे कुटुम्बभरणे प्रसृतः व्याप्त आसक्तो वा । कुटुम्ब + ठक् ।) कुटुम्बी । कुटुम्बविशिष्टः । कुटुम्बोऽस्यास्तीत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययः । इति

धर्मोधमतम्। (यथा, श्रीमद्भागवते।५।१३।८।
"पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनार्द्दित
कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय"।)
वक, त्रि, (कुडवस्य वाप। "तस्य वाप"। ५।
१।४५। इति ठञ्।) कुडवपरिमितबीजवपन
योग्यक्षेत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुट।
र, पु, (कुणपस्थिधातुकं शरीरं शवो वा त
दपितु शीलमस्य। इत्यण्।) राक्षस। इत्य
८।१।१।६२। (यथा, महाभारते।१।
३१।१४।
कौणपा ब्रह्मिणो वा न च देवाश्च भक्षज"।
तक्षकवंशोद्भव सर्पविशेष। यथा, महाभा
ते।१।५७।५।
पिच्छल कौणपसक्त कालवेगः प्रकाशनः।
हरण्यबाहुः शरणः कच्छकः कालदन्तकः।
ते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहने"।)
पदन्त, पुं, (कौणपस्य दन्ता इव दन्ता यस्य।)
ीष्मः। इति त्रिकाण्डशेष।
ण्डन्य, पु, (कुण्डिनस्य स्वनामख्यातमुनिविशेषस्य
ोत्रापत्य इति। गर्गादित्वात् यञ्।) कुण्डिन
ुनिपुत्र। तत्पर्य्यायः। विष्णुगुप्त २। इति
त्रकाण्डशेष।
ुक, स्त्री, (कुतुक+प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्।
कुतुकस्य भाव इति युवादित्वात् अण् वा।)
कुतूहलम्। इत्यमरः।१।७।३१। (यथा,
राजतरङ्गिण्याम्।५।१६४।
'चक्रतु कौतुकोद्ग्रीवां सभां चित्रार्पितामिव।)
अभिलाष। (यथा, कथासरित्सागरे।
'पाणिग्राहं नृप तस्या लज्जाकौतुकयोर्द्दृशि।
अभूदन्योन्यसमर्द्दो रचयन्त्यां गतागतम्")
उत्सव। (यथा, भागवते।४।३।११।
"कथ सुताया पितृगेहकौतुक
निशम्य देह सुरवर्य्य! नेङ्गते"।)
नर्म्म। हर्ष। (यथा, भागवते।१।१०।२५।
"इदञ्च भूमेर्भगवता न्यासितोभरा सतो।
श्रीमद्धिलदस्यास्ते सव्र्वत्र हतकौतुका"।)
परम्परायातमङ्गलम। विवाहसूत्रम्। (यथा,
कुमारे।७।२।
"वैवाहिकै कौतुकसविधानै
र्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रीवर्गम्"।)
गीतादिभोग। इति मेदिनी। गीतादि। भोग
काल। इति हेमचन्द्र।
ौतूहल, क्ली, (कुतूहलस्य भाव कर्म्म वा युवादि
त्वात् अण्। यद्वा, कुतूहलमेव इति प्रज्ञाद्यण्।)
कुतूहलम्। अपूर्व्ववस्तुदर्शनादावतिशय। इत्य
मर।१।७।३१। (यथा, मार्कण्डेये।८।१।
"भवद्भिरिदमाख्यात यथावच्चनुक्रमात्।
महत् कौतूहल मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथा प्रति"।)
ौद्दालक, पु, (कु भूमि दारयतीति। कुदार।
तेन खनतीति ईकक् ततो दैवतात् स्वार्थे अण्।)
कुद्दालक तत स्वार्थे अण्।) गर्त्तखनकास्त्रविशेष
... । स तु ... लौहनिर्म्मित।

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्।
कौद्रविक, क्ली, (कोद्रव तत् निमित्तमस्य इति
ठञ्।) सौवर्च्चललवणम्। इति राजनिर्घण्ट।
कौद्रवीण, त्रि, (कुत्सित यथा तथा भवति इति।
पृषोदरात् सिद्धे कोद्रव कुत्सितधान्यभेद तस्य
भवन उत्पत्तिस्थान। "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्"।
५।२।१। इति खञ्।) कोद्रवधान्योद्भवयोग्यक्षेत्रम्।
इत्यमर।२।९।८। कोदोर क्षेत इति भाषा।
कौन्तिक, पुं, (कुन्तास्त्रेण प्रासेन युध्यते। कुन्त
प्रास प्रहरणमस्येति वा। ठञ्।) प्रासिक।
प्रासास्त्रधारी योद्धा। इत्यमर।२।८।७०।
कौन्ती, स्त्री, (कुन्तिषु देशविशेषेषु भवा। "तत्रभवः"।
४।३।५३। इति अण्। ततो ङीष्।) रेणुका
नामगन्धद्रव्यम्। इत्यमर।२।४।१२०।
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
"रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।
पर्य्यायान्तरञ्च यथा,—
"हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी"।
इति वैद्यकरत्नमालायाम्। गुणाश्चास्या रेणुका
शब्दे बोद्धव्याः।)
कौन्तेय, पु, (कुन्त्या अपत्य इति ढक्।) कुन्तीपुत्र।
स तु युधिष्ठिरादि। इति महाभारतम्।
(यथा, भगवद्गीतायाम्।२।३।
"मा क्लैव्य गच्छ कौन्तेय! नैतत्त्वय्युपपद्यते"।)
अर्ज्जुनवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट।
कौप, क्ली, (कूपे भव कूपस्येद वा इत्यण्।) कूपोद
कम्। अस्य गुणाः यथा,—
"कौप पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिम लघु।
तत्तु क्षार कफवातघ्न दीपन पित्तकृत् परम्"।
इति भावप्रकाश। (सुश्रुतोक्ता गुणा यथा,—
"सक्षार पित्तल कौप श्लेष्मघ्न दीपन लघु"।
कौपसलिलसेवने कालनिर्द्देशः। यथा, तत्रैव।
"वसन्ते कौप माध्वय्य वा यौष्मेष्वेवम्"।)
कौपीन, क्ली, (कूपपतनमर्हतीति। "शालीनकौपीने
अधृष्टा कार्य्ययोः"। ५।२।२०। इति साधु।)
पापम्। तत्साधनत्वात् तदङ्गोप्यत्वात् पुरुषलि
ङ्गमपि। तत्सम्बन्धात् तदाच्छादनमपि। इति सि
द्धान्तकौमुदी। अकार्य्यम्। गुह्यदेश। इत्यमरः।
चीरम्। इति मेदिनी। तत्तु मेखलाबद्धपरिधेय
वस्त्रखण्डम्। कपिनी इति भाषा। तत्पर्य्याय।
कच्छा २ कच्छटिका ३ कक्षा ४ घटी ५। इति
त्रिकाण्डशेष। (यथा, भागवते।७।१३।२।
"बिभृयाद्यद्यसौ वास कौपीनाच्छादनं परम्"।)
कौमोदकी, स्त्री, (कौमोदकी इति पृषोदरादित्वात्
मध्य ह्रस्वम्।) कौमोदकी। इति भरतो द्विरूप
कोषश्च।
कौमार, क्ली, (कुमारस्य कर्म्म भावो वा। यथोवयम
स्तारत्व।) कुमारावस्था।
("कालः कु पृथिवीं यद्धा मारयेत तत्कुमारक।
इति प्रभाषतो सिद्धि कौमार प्रागवाल्यतः"।
इत्युक्तावधिके "कौमारं पञ्चमावधि"। इत्यन्ते
वयोवस्थाभेदे। सा तु जन्मावधिपञ्चमवर्षपर्य्यन्ता।
इत्यर्थ।) तन्त्रमते षोडशवर्षपर्य्यन्ता। (यथा,
भगवद्गीतायाम्।२।१३।
"देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमार यौवन जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति"।)
पु, कुमारस्य सनत्कुमारस्य इद अण्। सृष्टिभेद।
यथा, "कौमार आर्ष प्राजापत्यो मानव इत्यादि
सर्गनामानि"। इति श्रीधरः। तथा च भाग
वते।१।३।६।
"स एव प्रथम देव कौमार सर्गमाश्रित।
चचार दुश्चर ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्"।)
तद्वति पु, स्त्री। इति शब्दमाला। अपूर्व्वपति
कुमारीं पतिरुपपन्न "कौमारापूर्व्ववचने"।४।
२।१३। इति द्वितीयान्तादुपयमनकर्त्तर्य्यण्प्रत्य
येन साधु। अपूर्व्वपतिकुमारीपतिः। इति
सिद्धान्तकौमुदी।)
कौमारी, स्त्री, मातृकाविशेषः। सा तु कार्त्तिकेय
शक्ति। इति शब्दमाला। यथा,—
"कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना।
योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी"।
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये।८२।१६।
(अपूर्व्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना। "कौमारा
पूर्व्ववचने"।४।२।१३। इति स्वार्थे अण्
प्रत्ययेन साधु ततो ङीप्। अपूर्व्वभार्य्याकुमार
पत्नी। यथा, भट्टौ।७।९०।
"उपलभ्य ग्राममयान्त कौमारीं पततामर"।)
प्रथमवर्षीया बालिका। कौमारी अवस्था। यथा,
भागवते।३।२।२८।
"कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयो व्रजौकसाम्"।)
वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः।
कौमुद, पुं, (कौ पृथिव्यां मोदन्ते जना यस्मिन्।
मुद+कः। सप्तम्या अलुक्।) कार्त्तिकमास।
इति त्रिकाण्डशेष। (यथा, महाभारते।
"एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांस न भक्षितम्।
शारद कौमुद मास ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः।
कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्ष नराधिपः।
वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते"।
कौमुदिका, स्त्री, (कौमुदी+स्वार्थे कन् ततो
ह्रस्वः टाप् च।) उमासखीविशेष। इति शब्द
माला। (स्वार्थे कन् ह्रस्व टाप् च। ज्योत्स्ना।
त्रि, चतुरर्थ्यां कुमुदादित्वात् ठञ्। कौमुदिक।
कुमुदाख्यपर्व्वतसन्निकृष्टदेशविशेष।)
कौमुदी, स्त्री, (कुमुदस्य इव प्रकाशकत्वात् "तस्येद"।
४।३।१२०। इत्यण् ततो ङीप्।) ज्योत्स्ना।
इत्यमरः।१।३।१६। (यथा, कुमारे।४।३३।
"शशिना सह याति कौमुदी।
सह मेघेन तडित्प्रलीयते।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्न हि विचेतनैरपि"।)
उत्सव। इति धरणी। (यथा, महाभारते।११
पर्व्वणि।

"अकालकौमुदीश्चैव चक्रतुः सार्व्वकामिकीम्" ॥

कौमुदस्य कार्त्तिकमासस्य इयं "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इति अण् । ततो ङीप् । यदुक्तम् ।
"कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे ततो द्वयम् ।
धातुज्ञैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता" ॥)
कार्त्तिकोत्सवः । स तु कार्त्तिकीपूर्णिमायां कर्त्तव्यः ॥ इति त्रिकाण्डशेषः । कार्त्तिकीपूर्णिमा ॥ आश्विनीपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये" ॥
दीपोत्सवतिथिः । यथा, रघुप्रभृतिटीकायां मल्लिनाथधृतभविष्योत्तरवचनम् ।
"कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी स्मृता" ॥
कुमुदान्येव कौमुदी । सदी वा ज्योत्स्ना इति भाषा ॥)

कौमुदीचारः, पुं स्त्री, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः चारः प्रचारोऽत्र समये ।) कोजागरपूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौमुदीपतिः, पुं, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौमुदीवृक्षः, पुं, (कौमुद्याः इव प्रकाशिकायाः दीपशिखाया वृक्ष इवाधारः ।) दीपवृक्षः । इति हारावली ॥ दीपगाछा पिलसुज इत्यादि भाषा ॥

कौमोदकी, स्त्री, (कोः पृथिव्याः पालकत्वात् मोदकः । कुमोदको विष्णुः । तस्येयं इत्यण् ततो ङीप् ।) विष्णुगदा । इत्यमरः । १ । १ । ३० ॥ (यथा, भागवते । ८ । ४ । १९ ।
"श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम" ॥)

कौमोदी, स्त्री, (कुं पृथ्वीं मोदयति नन्दयतीति । कुमोदः विष्णुः तस्येयं इति अण् ततो ङीप् ।) विष्णुगदा । इति शब्दरत्नावली ॥

कौरवः, पुं स्त्री, (कुरोरपत्यमिति अण् । कुरोरयं इति कच्छादित्वादण् वा । कुरुराजसन्ततिः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । द्रुपदशासने १३९ । १६ ।
"तमुद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव सन्त्रासान्मेनिरे तत्र कौरवाः" ॥
कुरुसम्बन्धिदेशः । यथा, मेघदूते । ५० ।
"क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः" ॥
स्त्रियां ङीप् कौरवी कुरुसम्बन्धिनीत्यर्थः । यथा, महाभारते । १ । १३०१ । १५ ।
"द्रुपदः कौरवान् दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः ।
शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्" ॥)

कौरव्यः, पुं, (कुरोरपत्यम् । "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" । ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।) कौरवः ।
(यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ५५ ।
"अनिशायां निशायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे" ॥
कौरव्याः ब्राह्मणाः कुरुसम्बन्धिनो ब्राह्मणा इत्यर्थः । क्षत्रिये तु । "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" । ४ । १ । १७२ । इति ण्ये कृते तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति बहुत्वे लुकि कुरव इति बोध्यम् ॥ नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १३-१४ ।
"कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्य्यवान् ।
विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य्यवान्" ॥)

कौर्पः, पुं, वृश्चिकराशिः । यथा, दीपिकायाम् ।
"क्रियतावरिजित्तमकुलीरलेयपाथेयचकौर्प्याख्याः ।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम्" ॥)

कौलः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इत्यण् ।) सत्कुलोद्भवः । तत्पर्य्यायः । आन्दविपः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुले कुलाचारे रतः कुलं कुलतत्त्वं वेत्ति वा इत्यण् ।) दिव्यवीरपशुभावत्रयान्तर्गतदिव्यभावरतः । स तु ब्रह्मज्ञानी । तद्यथा,—
"दिव्यभावरतः कौलः सर्व्वत्र समदर्शनः" ॥
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
"पशोर्व्वक्त्रात्लब्धमन्त्रः पशुरेव न संशयः ।
वीरात्लब्धमनुर्व्वीरः कौलात्तु ब्रह्मविद्भवेत्" ॥ इति महानीलतन्त्रम् ॥ (कुलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । कुलाचारतत्त्वविधिप्रतिषेधोपदेशसाध्यसाधनव्यापारविशिष्टकुलोपनिषदादिग्रन्थविशेषः ॥)

कौलकेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इति ढक् कुक् च ।) सत्कुलोद्भवः । (कुलटायाः अपत्यं इति ढक् । पृषोदरात् ततः अण् ।) असतीपुत्रे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

कौलटिनेयः, पुं स्त्री, (कुलटाया अपत्यं । "कुलटाया वा" । ४ । १ । १२७ । इति । इनङ् । स्त्रीभ्यो ढक् ।) असतीपुत्रः । तत्पर्य्यायः । कौलटेयः २ । इत्यमरः ॥ कौलटेरः ३ । इति तट्टीकायां सारसुन्दरी । २ । ६ । २७ ॥ सती या भिक्षार्थं कुलानि गृहाणि अटति न तु जारार्थं सापि कुलटा तत्पुत्रोऽपि ॥

कौलटेयः, पुं, स्त्री, (कुलटायाः असत्याः अपत्यं इति ढक् ।) कौलटिनेयः । असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थं अटति या सती सापि कुलटा । तस्या अपत्येऽपि इति कश्चित् ॥ स्त्रियां ङीप् कौलटेयी ॥)

कौलटेरः, पुं स्त्री, (कुलानि गृहाणि व्यभिचारार्थं अटति सा कुलटा । तस्याः असत्याः अपत्यम् । "क्षुद्राभ्यो वा" । ४ । १ । १३१ । इति ढ्रक् ।) असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ कौलटिनेयः । इति सारसुन्दरी । (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थं अटति या सती सापि कुलटा तस्या अपत्येऽपि । इति कश्चित् । स्त्रियां ङीप् कौलटेरी ॥)

कौलत्थीनं त्रि, (कुलत्थस्य कुलत्थाख्यकलायविशेषस्य भवनं क्षेत्रं वा इति । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" । ५ । २ । १ । इति । खञ् ।) कुलत्थकलायोद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कौलवः, पुं, ववाद्येकादशान्तर्गततृतीयकरणम् । तत्र जातस्य फलं यथा,—

"वाग्मी विनीतो नितरां स्वतन्त्रः
प्रागल्भ्ययुक्तो मनुजो महौजाः ।
सुसम्मतः स्याद्विदुषां कृतघ्न-
स्तेत् कौलवाख्यं करणं प्रसूतौ" ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

कौलिकः, पुं, (कुलं सूत्रादिकं वयति वस्त्रत्वेनावरणादिषु आपादयतीति । ठक् ।) तन्तुवायः । इति शब्दमाला ॥ (कु कुत्सितं अधन्याचारं लातीति । कुलः दुःशीलः ततः स्वार्थे ठक् ।) पाषण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः । (कुलादागतमिति ठक् ।) कुलपरम्परागते, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
"वर्जयेत् कौलिकाचारं मित्रं प्राज्ञतरो नरः" ॥
कुले कुलागमे कुलतन्त्रे शिवोक्तशास्त्रे इति यावत् सिद्धः इति ठक् । कुलतन्त्रज्ञः ॥ कौलं कुलधर्म्मं प्रवर्त्तयति तत्त्वज्ञानं शिष्यपरम्परोपदेशेन विस्तारयति इति ठक् । कुलधर्म्मप्रवर्त्तकः शिवः ॥ कुलं कुलाचारः प्रयोजनमस्य इति ठक् । महातत्त्वज्ञः । यथा, श्रुतौ । "शम्भुः कौलिकः" ॥)

कौलीनं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लीनम् । भूलीनपदार्थानामिव अतिमानप्रकाशतया तथात्वम् ।) गुह्यम् । जन्यम् । कुकर्म्म । (कुलीनस्य भावः । युवादित्वादण् ।) कुलीनत्वम् । (यथा, रामायणे ।
"सदश्व इव मर्य्यादां कौलीनां नाभ्यवर्त्तत" ॥)
पश्वहिपक्षिणां युद्धम् । इति मेदिनी ॥ कौलेयकाः । इति विश्वः ॥ (गौ भावे क्तः तस्य नत्वम् । लीनं भयः । कौ पृथिव्यां लीनं भयो यस्मात् । कुलीनभूमिगवमर्हतीति अण् वा ।) लोकवादः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११६ ।
(यथा, रघौ । १४ । ८४ ।
"कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
न तेन वैदेहसुता मनस्तः" ॥
निन्दा । यथा, तत्रैव । १४ । ३६ ।
"कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे
तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम्" ॥)

कौलीरा, स्त्री, (कुलीरः कर्कटः तच्छृङ्गाकारोऽस्त्यस्या इत्यण् । ततष्टाप् ।) कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटशृङ्गीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कौलेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः इति बाहुलकात् ढक् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौलेयकः, पुं, (कुले भवः । "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ४ । २ । ९६ । इति ढकञ् ।) कुक्कुरः । इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥ (कुलस्यापत्यम् । "अपूर्व्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ" । ४ । १ । १४० । इति ढकञ् ।) कुलीने त्रि । इति मेदिनी ॥

कौल्मापीणं, त्रि, (कुल्मापाणां धान्यकुलत्थादीनां भवनं क्षेत्रं इति खञ् ।) कुल्मापधान्योद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कौल्यः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः बाहुलकात् यञ् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौवलं, क्ली, (कुवलमेव इति । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अः ।) कुवलम् । कोलिफलम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौवेरं, क्ली, (कुवेरो अधिष्ठात्री देवताऽस्य इत्यण् ।) कुष्ठम् । कुड् इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (कुवेरस्य इदं इत्यण् ।) कुवेरसम्बन्धिनि तत्कार्य्ये च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २ ।

"कौबेरमथ याम्यञ्च पश्चात् वारुणस्य च"।
कौबेरी, स्त्री, (कुबेरः अधिष्ठात्री देवता अस्या इत्यण्। ततो ङीप्।) उत्तरा दिक्। यथा,—
"दक्षिणे विभागे तु कौबेरी दिक् श्रिया प्रतिदायिनी"।
इति तिथ्यादितत्त्वम्। कुबेरप्रिया॥
कौश,क्ली, (कुशाः प्राचुर्य्येण सन्ति यत्र इत्यण्।) कान्यकुब्जदेशः। इति हेमचन्द्रः॥ (कुश + स्वार्थे अण्। कुशद्वीपः। यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।
"शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशम्"॥
कोषे भवम्। क्रमिकोषोद्भवपट्टवस्त्रम्। यथा, भागवते। ३। ४। ७।
"दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च"॥
एतद्भूषणविशेषणं श्रीकृष्णपदस्य विशेषणम्॥
कुशस्येदं तद्विकारो वा अण्। कुशमयम्। कुशसम्बन्धि वा। यथा, महाभारते। १३। १९। २९।
"तत्र वासाय शयने कौशे सुखमुवास ह"॥
स्त्रियां ङीप्। कौशी। तत्रैव। १३। ५४। २१।
"कौश्यां शय्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम्"॥)
कौशल, क्ली, (कुशलस्य भावः कर्म्म वा इति। युवादित्वात् अण्।) कुशलता। यथा,—
"न चातिकर्कशः शान्तो न चातिगलितः शुचिः।
एकत्र कार्य्ये व्याख्यातुर्व्याख्यावान् कौशलं करे"॥
इति अमरशतकटीका॥ (नपुंसकम्। यथा, भागवते। १। १६। ३३।
"सातत्यं कौशलं कान्तिर्धैर्य्यं मार्दवमेव च"॥
कुशलमेव इति। स्वार्थे अण्। मङ्गलम्। यथा, तत्रैव। ३। १। १२।
"स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते
गृहान् प्रविष्टो यमपत्यमत्या।
पुष्णासि कृष्णाद्विमुखो गतश्री-
स्त्यजाश्वशैवं कुलकौशलाय"॥
चातुर्य्यम्। यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ५०।
"तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्म्मसु कौशलम्"॥)
कौशलिका, स्त्री, (कुशलाय मङ्गलाय हिता। इति ठक् टाप् च।) प्राभृतकम्। इति हारावली। नजर इति भाषा॥ (कुशलस्य प्रश्नः इति ठक् टाप् च। कुशलप्रश्नः॥)
कौशली,स्त्री, (कुशलस्य प्रश्नः कुशलाय दीयते वा। अण् ततो ङीप्।) कुशलप्रश्नः। प्राभृतम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
कौशलेय, पुं, (कौशल्याया अपत्यं पुमान् इति ढक्। यलोपश्च।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे।
उज्जहार पिता देवो ध्वजा न निकरात्मजम्।
कौशलान् दाशरथिर्विदेः कौशलेन प्रतापवान्॥)
कौशल्या, स्त्री, (कोशलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री। कोशल + ष्यञ्। यद्वा, कुशलैव स्वार्थे ष्यञ्।) श्रीरामजननी। सा तु कोशलराजकन्या दशरथपत्नी च। इति शब्दरत्नावली। (यथा, रामायणे। १। १६। २९।
"कौशल्यायै प्रदत्तं कौशल्याऽमृतमुत्तमम्"॥
कोशले भवः। तद्देशाधिवासी च। कोशलदेशीया। अत्र बहुवचनम्।
यथा, महाभारते। ६। ९। ४०।
"मत्स्याः कुशट्टाः कौशल्याः कुन्तयः काशिकोशलाः"॥
कुशलस्य भावः कर्म्म वा कुशलमेव वा इति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। कुशलत्वे, स्त्री। यथा, महाभारते। ३। ४४। ३०।
"दृष्ट्वा कौशल्यमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे"॥)
कौशल्यानन्दन, पुं, (कौशल्याया दशरथपत्न्या नन्दनः पुत्रः।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥
कौशल्यायनि, पुं, (कौशल्याया अपत्यम्। "कौशल्यकार्म्मार्य्याभ्याञ्च"। ४। १। १५५। इति फिञ्। फस्यायनादेशः।) श्रीरामः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भट्टौ। ७। ९०।
"म्रियामहे न गच्छाम कौशल्यायनिवल्लभाम्।
उपलम्भामहे यन्तु कौमारीं पततां वर!"॥)
कौशाम्बी, स्त्री, (राज्ञः कुशस्य पुत्रेण स्वनामप्रसिद्धेन कुशाम्बेन निर्वृत्ता या। "तेन निर्वृत्तम्"। ४। २। ६८। इति अण् ततो ङीप्।) देशविशेषः। तत्पर्य्यायः। वत्सपत्तनम् २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रामायणे। १। ३२। ५।
("कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत्पुरीम्"॥
सा तु गौड़देशान्तर्गतमगधराजभूमिगता नगरी तत्र चाणक्येन चन्द्रगुप्तादिसमये कुसुमपुरी व्याख्या प्रदत्ता इदानीं सैव पुरी पाटलीपुत्रनगरी पाटना इति भाषायां प्रसिद्धा जाता। यथा, कथासरित्सागरे। "अस्ति वत्स इति ख्यातो देशः। इत्युपक्रम्य कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी" इत्युक्तम्॥)
कौशिक, पुं, (कुशिकस्यापत्यम् ऋष्यण्। कुशिके तद्वंशे भवो वा इत्यण्।) इन्द्रः। (अयं हि सर्वक्षिन् कुशिकराजस्य प्रभावं विचार्य्य साक्षात् तत्पुत्रतामङ्गीचकार।
यथा, हरिवंशे। २७। १२ १६।
"कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः।
लभेयमिति स शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान्॥
पूर्णे वर्षसहस्रे वै ततः शक्रो ह्यपश्यत।
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः॥
समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत्।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः॥
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्"॥
पश्चे तु देवेन्द्रस्य जन्मधाम्नि कुशाग्रत्वात् कौशिकत्वमिति। कुशेन कृत इति ठञ्।
यथा, हरिवंशे। २१९। २—३।
"स वशी वज्री तिग्मदिग्भासमभिजज्ञिवान्।
शक्रे यस्यात्महो द्युतिमान् यथा कौ,श्वर्षिभिः स्तुतः।
जातमात्रस्तु भगवान् अदित्या स कुशैर्वृतः।
तदाप्रभृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः"॥)
गुग्गुलुः। उलूकः। व्यालग्राही। इत्यमरः। ३। ३। ३१॥ नकुलः। कोषज्ञः। (मगधराजजरासन्धस्य सेनापतिर्हंसनामा सहचरितश्च कौशिकनामा विश्रुत आसीत्। यथा, महाभारते। २। जरासन्धवधपर्व्वणि। २२। ३१ ३२।
"हंस इति सेनापति राजा सहचारः महाबलः।
कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते॥
ययोस्तु नामनी राजन्। हंसेति डिम्भकेति च।
पूर्व्वं सङ्कथिते पुंभिर्नृलोके लोकसत्कृते"॥
कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदाद्यञ्। कुशिकस्य पुत्रो गाधिस्तत्पुत्रो विश्वामित्रोऽपि कुशिकवंशजातत्वात् कौशिकः।) विश्वामित्रमुनिः। इति मेदिनी। (यथा, रामायणे। १। २१। १।
"तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्य्याकुलाक्षरम्।
समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम्"॥
पुरुवंशीयनृपविशेषः। यथा, हरिवंशे।
"प्रतिष्ठायास्तु द्वौ पुत्रौ पैप्पलादिश्च कौशिकः"॥
कोशं करोतीति। कोश + ठक् ठञ् वा बाहुलकात्।) कोषकारः। इति शब्दरत्नावली॥ शृङ्गाररसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मज्जा। इति हेमचन्द्रः॥ अश्वकर्णवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कोशात् क्रमिकोशाज्जातम्। क्रमिकोषोद्भवे, त्रि। यथा, महाभारते। २। ९०। १४।
"या त्वाह कौशिकैर्वस्त्रैः शुभैराच्छादिता पुरा।
दृष्टवत्यसि राजेन्द्र! तां त्वा पश्यामि चोत्थिताम्"॥)
कौशिकप्रिय, पुं, (कौशिकस्य कुशिकपौत्रस्य राजर्षेर्विश्वामित्रस्य प्रियः।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥
कौशिकफल, पुं, (कौशिकः कोषगतः फलमस्य।) नारिकेलवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥
कौशिका, स्त्री, (कोश एव स्वार्थे कः ततोऽण् ततः टाप् अत इत्वञ्च।) चषकम्। पानभाजनम्। इति हेमचन्द्रः॥
कौशिकात्मज, पुं, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आत्मजः। जयन्तः। पाण्डुराजपत्न्यां कुन्त्यां इन्द्रौरसजातत्वात् अर्ज्जुनस्यापि तथात्वम्।) अर्ज्जुनः। इति शब्दमाला॥ (अस्य जन्मविवरणं यथा, महाभारते। १। १२३। ३२।
"एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम्"॥
कौशिकस्य विश्वामित्रस्य आत्मजः। इति विग्रहे विश्वामित्रपुत्रः मधुच्छन्दादि॥)
कौशिकायुध, क्ली, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आयुधम्।) इन्द्रधनुः। इति शब्दरत्नावली॥
कौशिकाराति, पुं, (कौशिकस्य पेचकस्य अरातिः शत्रुः।) काकः। इति राजनिर्घण्टः॥
कौशिकारि, पुं, (कौशिकस्य उलूकस्य अरिः शत्रुः।) काकः। इति राजनिर्घण्टः॥
कौशिकी, स्त्री, (कौशिकस्य गोत्रापत्यम्। कुशिक + अण् + ङीप्। सुरराजस्य इन्द्रस्य कुशिकनृपतेः सकाशात् पुत्रत्वेनोत्पन्नमानत्वात् कौशिकाभिधानप्राप्तेस्तेनैवेन्द्रेणाराध्या योगमायाया भगिनीतयाङ्गीकृतत्वात्तथात्वम्।) चण्डिका। (यथा, हरिवंशे। ५०। ४८।
"तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः।
कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि"॥
तत्रैवाध्याये। ५८। ३।
"आर्य्यां कात्यायनीं देवीं कौशिकीं ब्रह्मचारिणीं।

जननी सिद्धसेनस्य उग्रचारी महातपाः" ॥

कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदाद्यञ्। कुशिकाख्यनरपतेः पौत्री गाधिराजस्य कन्या विश्वामित्रस्य भगिनी ऋचीकमुनिपत्नी। कुशिकवंशजातत्वात् तस्यास्तथात्वम्।) नदीविशेषः। इति मेदिनी॥ (यथा, रामायणे। १। ३४। ६—११।

"स पिता मम काकुत्स्थ! गाधिः परमधार्म्मिकः।
कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन!॥
पूर्व्वजा भगिनी चापि मम राघव! सुव्रता।
नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता॥
सशरीरागता स्वर्गं भर्त्तारमनुवर्त्तिनी।
कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महा नदी॥
दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता।
लोकस्य हितकार्य्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम॥
ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम्।
भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन!॥
सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्म्मे प्रतिष्ठिता।
पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा" ॥
"कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्द्योतकरी तव"॥२१

असावेवेदानीं कुशी नदीति ख्याता। इयन्तु नेपालराज्यान्तर्गताया हिमवच्छाखाया निःसृता सती १६६ क्रोशान्तं गता गङ्गया सङ्गता॥)

कौशिकफलः,पुं, (कौशिक्या इव तीव्रं फलं यस्य। पृषोदरात् सलोपः।) शाखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। श्याओड़ा इति भाषा॥

कौशीतकी, स्त्री, (कुशीतकस्यापत्यम्। ऋष्यण् ततो ङीप्।) अगस्त्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कुशीतकेनाधीता प्रणीता वा या शाखा सा कौशीतकी। स्वनामख्यातवेदान्तर्गतशाखाविशेषः॥ ऋग्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि।
'मैत्रायणी कौशी(षी)तकी वृहज्जावालतापनी'॥)

कौशेयं,त्रि, (कोशे भवम्। इति ढक्।) कृमिकोशोत्थवस्त्रादि। इत्यमरः। २। ६। १११॥ मूर्द्धन्यमध्यश्च॥ (यथा, माघे। ८। ६।
"कौशेयं व्रजदपि गाढ़तामजस्रम्।
सस्रंसे विगलितनीविनीरजाक्ष्याः" ॥)

कौषिकः, पुं, (कौशिक+पृषोदरात् षकारादेशः।) कौशिकः। इति मेदिनी॥

कौषिकी, स्त्री, (कौशिकी+पृषोदरात् षकारादेशः।) कौशिकी। इति मेदिनी॥ कालिकाकायकोषनिःसृतदेवीविशेषः। यथा,—
"कायकोषान्निःसृता या कालिकायास्तु भैरव!।
सा कौषिकीति विख्याता चारुरूपा मनोहरा॥
निःसृता हृदयाद्देव्या रसनाग्रेण चण्डिका।
नैतस्याः सदृशी मूर्त्या चारुरूपेण विद्यते॥
त्रिषु लोकेषु कान्त्या वा नास्यास्तुल्या भविष्यति।
योगनिद्रा महामाया या मूलप्रकृतिः स्मृता॥
तस्याः प्राणस्वरूपेयं देवी सा कौषिकी स्मृता।
नेत्रवीजं तथैतस्या वीजन्तु परिकीर्त्तितम्॥
तन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि सर्व्वकामप्रदं नृणाम्।
समाप्ति नान्त्यदन्त्यस्तु षष्ठवर्गादिविन्दुना॥
षष्ठस्वरेण संयुक्तो विन्दुना समलङ्कृतः।
कौषिकीतन्त्रमन्त्रोऽयं धर्म्मकामार्थदायकः॥
एतस्याः सम्प्रवक्ष्यामि मूर्त्तिरूपञ्च भैरव!।
एकत्वेनैकमना भूत्वा अशेषाशेषकारणम्॥
धम्मिल्लसंयतकचा विधोत्थाधोमुखीं यथाम्।
केशान्ते तिलकान्वोर्द्धे दधती शुभगोत्रका॥
मणिकुण्डलसंघृष्टगण्डा मुकुटमण्डिता।
सज्योतिःकर्णपूराभ्यां कर्णमापूर्य सङ्गता॥
सुवर्णमणिमाणिक्यनागहारविराजिता।
सदा सुगन्धिभिः पुष्पैरम्लानैरतिसुन्दरी॥
मालां बिभर्त्ति ग्रीवायां मल्लिकयूथधारिणी।
मृणालायतवृत्तैस्तु बाहुभिः कोमलैः शुभैः॥
राजन्ती कञ्चुकोपेतपीनोन्नतपयोधरा।
क्षीणमध्या पीतवस्त्रा त्रिवलीपरिभूषिता॥
शूलं वज्रञ्च वाणञ्च खड्गं शक्तिं तथैव च।
दक्षिणैः पाणिभिर्देवी ममलीलाविराजिता॥
गदां घण्टाञ्च चापञ्च चर्म्म शङ्खं तथैव च।
ऊर्द्ध्वादिक्रमतो देवी दधती वामपाणिभिः॥
सिंहस्योपरि तिष्ठन्ती व्याघ्रचर्म्मणि कौषिकी।
बिभ्रती रूपमतुलं सुरासुरमनोहरम्॥
एतस्याः पूजने वत्स त्वं याः पूज्या अष्टयोगिनीः।
ताः पूजितास्तु कुर्व्वन्ति चतुर्व्वर्गं नृणां सदा॥
ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा॥
नारसिंही तथैवैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी।
एताः पूज्या महाभागा योगिनीः कामदायिनीः"॥
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः॥
अन्यच्च।
"शरीरकोषतस्तस्याः समुद्भूताब्रवीच्छिवा।
स्तोत्रं ममैतत् क्रियते शुम्भदैत्यनिराकृतैः॥
देवैः समेतैः समरे निशुम्भेन पराजितैः।
शरीरकोषाद्यत्तस्याः पार्व्वत्या निःसृताम्बिका॥
कौषिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते"॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"अल्पेनैवोपकारेण यस्माल्लोके सुखप्रदा।
कोषेयधारणाद्वापि सुप्रसादाच्च कौषिकी" ॥
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५॥

कौषेयं, त्रि, (कौशेय+पृषोदरात् षकारादेशः।) कृमिकोषोत्थवस्त्रादि। रेसमी कापड़ इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १५। २८।
"कोषकारस्तु कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते" ॥)

कौसीद्यं, क्ली, (कुत्सितं सीदति अस्मिन् इति। सीद+शः। ततः स्वार्थे ष्यञ्।) आलस्यम्। तन्द्रा। इति हेमचन्द्रः। (कुसीदस्य कर्म्म भावो वा। इति ष्यञ्।) कुसीदत्वम्॥

कौसुमं, क्ली, (कुसुमेन निर्वृत्तम्। इत्यण्।) कुसुमाञ्जनम्। पुष्पाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुसुमस्येदम्। तस्येदमित्यण्। कुसुमसम्बन्धि वस्तुजातम्। कुसुमेषु भवम्। यथा, माघे। ७। ५७।
"विनयति सुदृशो दृशः परागं
प्रणयिनि! कौसुममाननानिलेन" ॥)

कौसुम्भः,पुं,(कुसुम्भ+स्वार्थे अण्।) अरण्यकुसुम्भः। इति राजनिर्घण्टः॥ (शाकविशेषः। यथा,—
"कौसुम्भं कौसुमं शाकं कामवर्द्धविमर्द्दितम्।
पाचितं तत्सुहृते माषिकाद्यविमिश्रितम्" ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ कुसुम्भेन रक्तम्। "तेन रक्तं रागात्"। ४। २। १। इत्यण्।) कुसुम्भपुष्परागयुक्ते त्रि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः। (यथा, माघे।
"कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गिवासः" ॥
कुसुम्भस्येदं तस्येदमित्यण्। कुसुम्भसम्बन्धिवस्तुमात्रम्। यथा, माघे। ११। ५२।
"[illegible]कौसुम्भकान्ति" ॥)

कौहतिकः, त्रि, (कुहृत्या कुत्सितगत्या चरति इति। ठक्।) मायाचारः। इति जटाधरः॥

कौस्तुभः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोति इति। कुस्तुभः सागरः तत्र भव इत्यण्। यद्वा, कुं भूमिं जगदित्यर्थः स्तुभते व्याप्नोति सर्व्वमाक्रम्य तिष्ठतीति भावः। कुस्तुभो विष्णुः तस्यायं मणिरित्यण्।) समुद्रजातो विष्णुवक्षःस्थो मणिः। इत्यमरः। १। १। ३०॥ (यथा, भागवते। ८। ८। ५।
"कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः।
तस्मिन् हरिः स्पृहां चक्रे वक्षोऽलङ्करणे मणौ" ॥
"कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटिसूर्य्यसमप्रभः।
इदं त्रिभुवनं कान्त्या प्रदीपयति दीप्तिमानिति" ॥
इति भागवतामृतम्॥ मुद्राविशेषः। यथा,—
"अनामाङ्गुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका।
कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्ज्जन्या दक्षया तथा॥
वामानामाञ्च बध्नीयाद्दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके।
अङ्गुष्ठमध्यमे भूयः संयोज्य सरलाः पराः।
चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका" ॥
इति तन्त्रसारः॥)

कौस्तुभवक्षाः, [स्] पुं, (कौस्तुभः वक्षसि उरःस्थले यस्य।) विष्णुः। इति हारावली॥

क्नथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि म, क्नथयति। इति दुर्गादासः॥

क्नस, उ म य ह्रुतौ। भासने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्।) एष दन्त्यनकारवकः। उ, क्नसित्वा क्नस्त्वा। म, क्नसयति कान्त्या जगत्कान्त्यः। य, क्नस्यति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। ह्रुतिरिह कौटिल्यम्। इति दुर्गादासः॥

क्नस, इ कि भासने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इ, क्नंस्यते। कि, क्नंसयति क्नंसति। भासनं दीप्तिः। इति दुर्गादासः॥

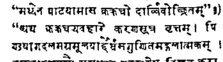
क्नूय, ई ङ दुर्गन्धे। आर्द्रत्वे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ दन्त्यनकारयुक्तो दीर्घो। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-ईर्निष्ठायामनिट्।) तथा च। क्नूयी क्नायति ते विदेव य इमे सेविस्र मेविस्तता। इति शार्दूलविक्रीडिते [illegible]॥ ई, क्नूतः। ङ,

क्रूयते मत्स्य दुर्गन्ध स्यादित्यर्थः । क्रूयते वस्त्र मम्भसा । इति दुर्गादासः ॥

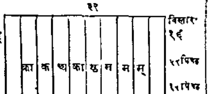
क्मर, कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सेट ।) ओष्ठवर्गाद्युपयुक्तः । क्मरति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रकच, पु क्ली, ग्रन्थिलवृक्षः । इति मेदिनी ॥ (ज्योतिषोक्तयोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—
"षष्ठ्यादितिथयो मन्दाद् विलोमं क्रकचः स्मृतः" ॥
अस्य विवृतिर्यथा ।
"शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगाः क्रकचाख्या विज्ञेयाः" । यथा, नारदोक्तिः ।
"त्रयोदशस्युर्मिलने सङ्ख्ययोस्तिथिवारयोः ।
क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्हितः" ॥ * ॥
क्र इति कृत्वा कचति शब्दायते । कच शब्दे + पचाद्यच् ।) करपत्रम् । काष्ठविदारणास्त्रविशेषः । करात इति भाषा । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥
(यथा महाभारते ३ । २२ । ३४ ।
"मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्व्विवोच्छ्रितम्" ॥)
"अथ क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् । पिण्डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्घ्यसङ्गुणितमङ्गुलात्मकम् । दारुदारणपथैः समाहृतं षट्स्वरेषु विहृतं करात्मकम् ॥ उदाहरणम् ।
मूले नखाङ्गुलमितोऽथ नृपाङ्गुलोऽग्रे
पिण्डः शताङ्गुलमितं किल यस्य दैर्घ्यम् ।
तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्यात्
हस्तात्मकं वद सखे गणितं द्रुतं मे ॥

न्यास

पिण्डयोगदलम् । १९ । दैर्घ्येण । १०० । सङ्गुणितम् । १९०० । दारुदारणपथैः । ४ । गुणितम् । ७२०० । षट्स्वरैः । ५७६ । विहृते जातं करात्मकं गणितम् । $\frac{२५}{२}$ । अथ चान्यत् करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
छिद्यते तु यदि तिर्य्यगुक्तवत् पिण्डविस्तृतिहते मुखे तदा । इष्टिकाचितिदृषच्चितिखातक्राकचव्यवहृतौ खलु मूल्यम् । कर्म्मकारजनसम्प्रतिपत्त्या तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन ॥ उदाहरणम् ।
यद्विस्तृतिर्द्वन्त्रिमिताङ्गुलानि
पिण्डस्तथा षोडश यस्य कोष्ठे ।
छेदेषु तिर्य्यक्तदरुप्रचेषु
किं स्यात् फलं तत्र करात्मकं मे ॥

विस्तृतिहतिः । ५१२ । दारुदारणमार्गैः । ८ । घ्ना । ४०९६ । षट्स्वरैः । ५७६ । विहृतं जातं फलं हस्ताः । ७ । इति लीलावत्यां क्राकचव्यवहारः ॥ * ॥

क्रकचच्छद पु (क्रकचं करपत्रमिव छदाः पत्राणि यस्य ।) केतकीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रकचपत्र, पु, (क्रकचवत् पत्रं अस्य ।) शाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीवृक्षः ॥)

क्रकचपात् [द्] पु, (क्रकच इव पादो यस्य । अन्त्यलोपः ।) कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रकचपाद पु, (क्रकचमिव पादो यस्य ।) कृकलासः । इति हारावली ॥

क्रकचपृष्ठी, स्त्री, (क्रकचवत् पृष्ठं पृष्ठदेशो यस्याः । इति ङीष् ।) कवयी मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रकचा स्त्री, (क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः । अर्श आदित्वादच् ततष्टाप् ।) केतकी इति रत्नमाला ॥

क्रकण पु, (क्र इति कणति शब्दायते । कण शब्दे + अच् । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः ॥ कयार इति भाषा ॥

क्रकर, पु (क्र इति शब्दं कर्त्तुं शीलमस्य इति । कृ + ताच्छील्ये ट ।) करीरवृक्षः । उटकाटार इति भाषा । क्रकणपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ कयार इति करकरा इति च भाषा ॥ (यथा,— महाभारते १३ । १११ । १०२ ।
"पत्रोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति" ॥)
अस्य मांसस्य गुणाः । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
"चकोरकलविङ्कमयूरक्रकर इत्याद्युपक्रम्य लघव क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः" ॥
इत्यन्तेनोपलक्षिताः ॥) दीनः । क्रकचः । इति मेदिनी ॥

क्रतु, पु, (क्रियतेऽसौ इति । कृ + "कृञः कतुः" । उणा १ । ७८ । इति कर्म्मणि कतु प्रत्ययः ।) यज्ञः । इत्यमरः ॥ सप्तर्ष्यन्तर्गतब्रह्ममानसपुत्रमुनिविशेषः । इति मेदिनी । अयन्तु ब्रह्मणः करात्जातः । (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १० ।
"ब्रह्मणो मानसाः पुत्त्रा विदिताः षण्महर्षयः । मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः" ॥)
एतस्य भार्य्या प्रजापतेः कर्द्दमस्य कन्या क्रिया । पुत्त्रा वालिखिल्याख्याङ्गुष्ठमात्रा अष्टषष्टि ।
(यथा,—भागवते । ४ । १ । ३९ ।
"क्रतोरपि क्रिया भार्य्या वालखिल्यानसूयत । ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा" ॥
विश्वेदेवविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
"आत्मार्थे चाप्यजनयुत्सृजन लोककर्त्तृन् पितामहः ॥
विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः" ॥
तत उक्तं "दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम्" । इत्याद्युपक्रम्य ।
"अथर्व्वभूता इत्येते ख्यातास्त्वेव महर्षयः ।
त्रयोदशसुता येषां वंशा वै सुप्रतिष्ठिताः" ॥
जटाधरेण तु "विश्वेदेवा दशस्मृताः" । इत्युक्तं तत्कल्पभेदादविरुद्धम् ॥
यथा, शतपथब्राह्मणे १० । ६ । ३ । १ ।
"यावत् क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रैत्येवं क्रतुरमुं लोकं प्रेत्य सम्भवति" ॥
यूपसहितः सोमसाध्यो यज्ञः । विष्णुः । यथा, विष्णुसंहितायाम् ।
"यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः" ॥
अस्य भाष्यं यथा,—
"अस्य सर्व्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहितो यज्ञः क्रतुरिति" । अतएव विष्णोः सर्व्वयज्ञमयत्वात् यज्ञत्वं क्रतुशब्दस्यापि यूपसहितयज्ञबोधकत्वं प्रसिद्धम् ॥ तद्यागे शतपथब्राह्मणादावुल्लिखिता यूपविशेषाः । यथा, तत्र सोमसाध्ययागाश्च त्रयः क्रतवः । तथाहि श्रुतौ "त्रीन् क्रतूनन्वाहाग्नेयमुषस्यमाश्विनम्" । सङ्कल्पः । स इत्यन्तु कामनाधीनश्चित्तवृत्तिविशेषः । उक्तञ्च 'कामः क्रतुः कर्म्म जन्मेत्येवमेषां क्रमो भवेत्' । पुंसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते । स एव वर्द्धमानश्चेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते" ॥
रुचेरातिशय्यम् । यथा,—
'रुचेरतिशयः काम्ये विषये क्रतुरीर्य्यते' ॥
स्तुत्यादिकर्म्म । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २१ । १० ।
"पुरुष्टुत । क्रत्वा न शग्मि" । "क्रत्वा कर्म्मणा स्तुत्यादिहेतुना" । इति भाष्यम् ॥
प्रज्ञा । यथा, छान्दोग्योपनिषदि । "अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति । तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्व्वीत" ॥
अस्य भाष्यं यथा,—
"कथमुपासीत । स क्रतुं कुर्व्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायश्च एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्व्वीतोपासीत इत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः । किं पुनः क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम् ? कथं वा क्रतुः कर्त्तव्य ? क्रतुकरणं चाभिप्रेतार्थसाधनं कथम् ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादि ग्रन्थः । अथ खल्विति हेत्वर्थः । यस्मात् क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः । यथा क्रतुर्यादृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुर्यथाध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिन् लोके जीवन्निह पुरुषो भवति । तथेतोऽस्माद्देहात् प्रेत्य मृत्वा भवति । क्रतुनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः । एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम् । 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि' । ततः एवं व्यवस्था शास्त्र

दृष्ट्याऽतः स एवं जानन् क्रतुं कुर्व्वीत यादृग्गं क्रतुं वच्यामस्तम्। यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः”। आषाढ़मासः। अस्मिन्नेव मासे चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् तस्य तथात्वम्। यथा, यजुर्व्वेदे। १८। २८।

“वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, अपिजाय स्वाहा, क्रतवे स्वाहा, वसवे स्वाहा”। इति।“क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्याद् क्रतुराषाढ़ः”॥ इति वेददीधितिः॥ अश्वमेधयज्ञः। यथा, मनौ। ७। ७९।

“यजेत राजा क्रतुभिर्व्विविधैराप्तदक्षिणैः।
धर्म्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च” ॥)

क्रतुद्विट्, [ष्] पुं, (क्रतुं यज्ञं द्वेष्टीति। द्विष + “सत्सूद्विषेति”। ३। २। ६१। क्विप्।) असुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रतुध्रुक्, [ह्] पुं, (क्रतवे यज्ञाय द्रुह्यति द्रोहमाचरतीति। द्रुह + क्विप्।) असुरः। इति जटाधरः॥ अस्य रूपान्तराणि। क्रतुध्रुग्। क्रतुध्रुट्। क्रतुध्रुड्॥

क्रतुध्वंसी, [न्] पुं, (क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयतीति। ध्वन्स + णिनिः। स्वजटोत्पादितवीरभद्रेण क्रतुध्वंसकारितत्वादस्य तथात्वम्।) शिवः। इत्यमरः॥ (यथाहि अनेन दक्षयज्ञध्वंसः कृतस्तथा तद्विवरणमुच्यते। पुरा किल कोपपरवशो दक्षः वैरनिर्यातनाय शिवरहितयज्ञं चिकीर्षुस्तत्र सर्व्वान् देवापदेवब्रह्मर्षिप्रभृतीन् आहूतवान्। अथ पत्युर्भवस्यावमाननामसहमाना भवानी सती दाक्षायणी पितुर्दक्षस्य यज्ञं दिदृक्षुरनाहूताऽपि दक्षगृहं समाययौ। दक्षस्तु तां शिवां दृष्ट्वा मोहान्धः कालप्रेरितः शिवनिन्दया सतीं तिरश्चकार। सा तु शिवनिन्दामाकर्ण्य समाधियोगाग्निना स्वशरीरं परितत्याज। एतच्छ्रुत्वा रुद्ररूपी देवदेवः स्वजाटातः वीरभद्रमुत्पादयन् दक्षयज्ञक्षयमनैषीत्। एतद्विवरणन्तु काशीखण्डे ८९ अध्याये तथा श्रीमद्भागवतप्रभृतिग्रन्थे च विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥)

क्रतुपशुः, पुं, (क्रतोरश्वमेधादेर्यज्ञस्य अङ्गविशेषः पशुः।) अश्वः। इति हारावली॥

क्रतुपुरुषः, पुं, (क्रतुः यज्ञः तन्मयः तदधिष्ठाता वा पुरुषः।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अयं हि वराहरूपियज्ञपुरुषः। यदुक्तं भागवते। ३। १३। २१—२४।

“किमेतच्छौकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम्।
अहोवताश्चर्य्यमिदं नासाया मे विनिःसृतम्॥
दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद् गण्डशिलासमः।
अपिस्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदयन् मनः॥
इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूनुभिः।
भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्ज्जागेन्द्रसन्निभः॥
ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान्।
स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनतया विभुः”॥

अस्य रूपवर्णनं यथा, तत्रैव। ३५—३८।

“रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां
दुर्दर्शनं देव! यदध्वरात्मकम्।
छन्दांसि यस्य त्वचि वर्हिरोम
स्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम्॥
स्रुक् तुण्ड आसीत् स्रुव ईश! नासयो-
रिड़ोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे।
प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते
यच्चर्व्वणन्ते भगवन्नग्निहोत्रम्॥
दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं
त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः।
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः
सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते॥
सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः
संस्थाविभेदास्तव देव! धातवः।
सत्राणि सर्व्वाणि शरीरसन्धय-
स्त्वं सर्व्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः”॥

अत्र श्रीधरस्वामिना यद्व्याख्यातं तद्यथा,
“यज्ञात्मतां प्रपञ्चयन्तः स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भिः। छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतच्छन्दआद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते वर्हिः शब्दे दीर्घाभावः आर्षः। दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं होत्रादिचतुष्टयं कर्म्म। स्रुक् जुहूः। तुण्डे मुखाग्रे। स्रुवो नासिकयोः। इड़ा भक्षणपात्रं चमसा ग्रहाश्च सोमपात्राणि। प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रम्। ग्रस्यतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्तर्वर्त्तिच्छिद्रं चर्व्वणं भक्षणम्। दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः अनुजन्म वारंवारं अभिव्यक्तिः। उपसदस्तिस्र इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा। प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः। उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य। प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्व्वं क्रियते। सभ्यो होमरहितोऽग्निः। आवसथ्य औपासनाग्निः तत्रो द्वन्द्वैक्यं क्रतुरूपस्य शीर्षकं शिरः। चितयः इष्टकावचयनानि पञ्च असवः प्राणाः। प्रातः सवनादीनि अवस्थितिरासनं वाल्याद्यवस्था वा। अग्निष्टोमो ह्यत्यग्निष्टोमः उक्थः षोड़शी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्यामः इति सप्तसंस्थाविभेदाः सप्तलङ्मांसादिधातवः। सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि असोमा यज्ञाः ससोमाः क्रतवस्तद्रूपस्त्वं इष्टिर्यजनं अनुष्ठानञ्च तदेवबन्धनं यस्य सः”॥)

क्रतुभुक्,[ज्] पुं,(क्रतौ यज्ञे देयं आज्यादिकं भुङ्क्ते। क्रतु + भुज + क्विप्।) देवता। इत्यमरः १।१।८॥

क्रतुराजः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु राजते इति। राज + अच्। यद्वा, क्रतूनां राजा। राजन् + टच्।) राजसूययज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रतुराट्। अश्वमेधयज्ञः। यथा, मनौ ११। २६०।

“यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः।
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापापनोदनम्”॥)

क्रतूत्तमः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु उत्तमः।) राजसूययज्ञः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रथ,म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। घटां। क्रथति। म, क्रथयति।)

क्रथ, क प्रतिहर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। प्रतिहर्षः पुनः पुनर्हृष्टीकरणम्। क, क्राथयति शिशुं लोकः पुनःपुनर्हर्षयति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रथ, कि वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। कि, क्राथयति क्रथति। इति दुर्गादासः॥

क्रथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। पुनः पाठात् पूर्व्वो न मित्। कि म, क्रथयति। इति दुर्गादासः॥

क्रथनं, क्ली, (क्रथ्यते इति। क्रथ वधे + भावे ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८। ११५॥ (शुक्लागुरु। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ पुं, देवयोनिविशेषः। यथा, महाभारते। १। ३२। १८।

“अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिराट्।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः॥
प्ररुजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च”॥

दानवविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६७। ५८।
“क्रथनस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन् महासुरः”॥)

क्रथनकं, क्ली, (क्रथन + स्वार्थे कन्।) सितागुरु। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पुं, क्रथने दन्तकरणककण्टकच्छेदने प्रसृतः कन्। उष्ट्रः। इति पञ्चतन्त्रम्॥)

क्रद, इ रोदने। आह्वाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-आह्वाने सकं-सेट्। इदित्।) इ, क्रन्द्यते। ततोऽक्रन्दीद्दशग्रीव इति। क्रन्दति भर्त्तारमिवाभिपन्नम्। दुर्गादासमते तु यमङानुबन्धी। यथा, य, क्रन्दा। म, क्रन्दयति। ङ, क्रन्दते। इति॥

क्रद, य म ङ वैक्लव्यविकलत्वयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-घटां।) य, क्रदा। म, क्रदयति। ङ, क्रदते। इति दुर्गादासः॥

क्रन्द, क शब्दसातत्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) रेफयुक्तः। आ उपसर्गपूर्व्वकः। क, आक्रन्दयति। शब्दसातत्यं निरन्तरशब्दक्रिया। इति दुर्गादासः॥

क्रन्दनं, क्ली, (क्रदि + भावे ल्युट्।) शोकादिनाऽश्रुपतनम्। काँदन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्रन्दितम् २ रुदितम् ३ क्रुष्टम् ४ रोदनम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ४। ३१।
“तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारस्वरेण धिग्धिक् प्रलापपरः कथञ्चिदपि न क्रन्दनात् विरराम”॥)
योधसंरावः। आह्वानम्। इत्यमरः। २। ८। १०७॥

क्रन्दनः, पुं, (क्रन्दनं रोदनमिव शब्दविशेषः अस्यास्तीति अच्।) विड़ालः। इति शब्दमाला॥

क्रन्दितं, क्ली, (क्रदि + भावे क्तः।) रोदनम्। इत्यमरः। १। ७। ३५॥ आह्वानम्। इति मेदिनी॥ योधचीत्कारणम्। इति शब्दरत्नावली॥

क्रप, य म ङ कृपायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) कृपा दया। य, क्रपा।

णात् रेफस्य षत्वम्। म, क्रमयति। ऊ क्रमते दयालुर्दीनम्। इति दुर्गादासः॥

क्रम, उ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक-सेट्।) उ, क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा। क्रामति। वारिपूर्णां मही कृत्वा पश्चात् सङ्क्रमत गुरुरिति सम्प्रन्द्यपोपसर्गप्रतिरूपकत्वे वार्त्तिकात्मनेपदम्। वस्तुतस्त्वाहृतायनेऽप्युपसर्गान्तरपूर्वा दयात्मनेपदमिति शरणदेव। सङ्क्रामयतीत्यादि तु सङ्क्रामन्तं करोतीति णयन्तात् ञौ साध्यम्। अन्यथा ह्रस्वत्वात्ह्रस्वः स्यात्। हरेर्यदक्रामि पदैकेनेत खमिति तु धातुपारायणमते चुरादि विवक्षया सिद्धम्। तन्मतञ्च परिभाषायां लिखितम्। अथवा आक्रमेति कर्म्मणोऽध्याहारे प्रेरणे ञौ साध्यम्। हरेः पदं आक्रान्त यत् ख क्रामयामास। इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रम, य गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-पर-सक-सेट्।) य, क्रम्यति। गोविन्दभट्टक्रमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय। क्राम्यतीत्याहतुः। तथा च।

"दृश्यते श्यनि दीर्घत्वं दाक्षिणात्यैर्वेदिभिः।
तेन क्राम्यति कौमारे शमीत्यस्यापनत्त्ववात्"॥

इति दुर्गादासः॥

क्रम, पु, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदोऽनेन। क्रम+घञ्। "नोदात्तोपदेशस्येति"। ७।३।३४। इति न वृद्धिः।) वैदिकविधानम्। तत्पर्य्यायः। कल्पः २ विधिः ३। इत्यमरः। २।७।४०॥ (क्रम+भावे घञ्।) अनुक्रमः। (यथा, रघुः। ११।२४।

"लोकमन्धतमसात् क्रमोदितौ
रश्मिभिः शशिदिवाकराविव"।)

शक्तिः। आक्रमणम्। इति मेदिनी॥ (आक्रमणेन क्रम न वृद्धिः) चरणः। इति हेमचन्द्रः॥ (सनामख्यातो वत्सप्रीपुत्त्रः। यथा, मार्कण्डेये ११८। १।

"तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्त्रा द्वादश जज्ञिरे।
प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः"॥

सर्व्वाक्रमणात् रुद्रः।
यथा, महाभारते। १३।१७।१२८।

"क्रमः सुक्रमो विख्यातो लोकः सर्व्वाश्रयः क्रमः"॥

विष्णुः सर्व्वाक्रमणात् विष्णुः।
यथा, तत्रैव १३।१४९।२२।

"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः"॥)

क्रमक, पु, (क्रमं वदपाठभेदं अधीते वेत्ति वा। "क्रमादिभ्यो वुन्"। ४।२।६१। इति वुन्।) क्रमज्ञः। इति मुग्धबोधम्॥

क्रमण, पुं, (क्राम्यतेऽनेन करणे ल्युट्।) चरणः। इति हेमचन्द्रः॥ (वदुवर्षीयत्वविषयः। यथा हरिवंशे।

"क्रमिष्य क्रमणस्यैव एवं गच्छ पुरन्दर"॥

क्ली। भावे ल्युट्। पादविक्षेपः। यथा, भागवते ८।१०।२१।

"एवं लम्भे क्रमणेषु चरम्"।)

क्रमपूरक, पुं, (क्रमेण पूरयति वातम्। पूर+णिच्+ण्वुल्।) पुष्पवन्ते क्रमेणास्य वीजपूरकत्वात् तथात्वम्।) वकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रमशः, [स] व्य, (कारकार्थवृत्ते क्रमात्+वीप्सायां शस्।) क्रमेण क्रमेण। क्रमेक्रमे इति भाषा। यथा। "भवति विज्ञतमः क्रमशो जनः"। इति प्राचीनाः॥ (तथा च मनौ। ३।१२।

"सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः"॥)

क्रमागत, त्रि, (क्रमेणागत आयातम्।) क्रमायातम्। पितृपितामहादिक्रमेण प्राप्तम्। यथा,—

"यस्तत्त्वा स्त्रियः सर्व्वा पुत्त्रदासपरिग्रहाः।
अस्ततन्त्रस्तत्र गृही यत्र तत् स्यात् क्रमागतम्"॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः॥ (तथा च मनुः। २।१८।

"तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते"॥)

क्रमायात, त्रि, (क्रमेणायात आगतः।) क्रमागतः। इति मिताक्षरा॥

क्रमि, पु, (क्रम्+इन्।) कृमिः। इति भरतो द्विरूपकोषः॥ रोगविशेषः। तच्चिकित्सा यथा,

"विडङ्गव्योषसयुक्तमङ्गमलूर पिबेन्नरः।
दीपनं क्रिमिनाशाय जठराग्निविवृद्धये॥
प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम्।
क्रिमीणां नाशनं स्वच्छमग्निसन्दीपनं परम्॥
विडङ्गघृतपानीयं विडङ्गेनावधूलितम्।
पीतं क्रिमिघ्नं दृष्टं क्रिमिनाशं सदा जयेत्॥
लिह्याद्विडङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम्।
पलाशबीजस्य रसं पिबेन्माक्षिकसंयुतम्।
पिबेत्तद्बीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम्।
काम्पिल्यचूर्णकर्षार्द्धं गुडेन सह भक्षितम्।
पातयेत् क्रिमीन् सर्व्वानुदरस्थान् संशयः।
विडङ्गं कोटजं बीजं तथा बीजं पलाशजम्॥
सचूर्णं खादेत् खादेव क्रिमीन्नाशयितुं नरः।
निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत्॥
धुस्तूरपत्रजं वापि क्रिमिनाशनमुत्तमम्।
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रजः॥
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपाद्यूकाविनाशनः।
धुस्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम्॥
तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूकाञ्नाशयति क्षणात्।
क्रिमीणां विटकमोत्थानामेतद्रुक्ष चिकित्सितम्।
रक्तजानान्तु संहारं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सया॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि वापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति।
समासतोऽम्लं मधुरं रसं च
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेद्धि"॥

इति क्रिम्यधिकारः। इति भावप्रकाशः॥

क्रमिकण्टक, क्ली, (क्रमीं क्रमिनाशे कण्टकमिव। तस्य नाशकत्वात्तथात्वम्।) चित्राङ्गः। विडङ्गम्। उडुम्बरः। इति मेदिनी॥

क्रमिघ्न, क्ली, (क्रमिं हन्ति। हन्+टक्।) विडङ्गम्। इति रत्नमाला॥

क्रमिज, क्ली, (क्रमे क्रमिभ्यो वा जायते इति। जन्+ड।) अगुरु। इत्यमरः॥

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमिज+टाप्।) लाक्षा। इति रत्नमाला॥

क्रमिशत्रु, पु, (क्रमेः क्रमीणां वा शत्रुरिव नाशकत्वात्।) विडङ्गः। इति रत्नमाला॥

क्रमु, पु, (क्रमु+बाहुलकादुः।) गुवाकः। इति भरतो द्विरूपकोषः॥

क्रमुक, पु, (क्रमु+संज्ञायां कन्।) पट्टिकालोध्रः। *गुवाकवृक्षः। ब्रह्मदारुवृक्षः। इत्यमरः। २।४।४१॥* भद्रमुस्तकः। कार्पासिकाफलम्। इति मेदिनी।

क्रमुकफल, क्ली, (क्रमुक एव फलम्। क्रमुकस्य गुवाकादिवृक्षस्य फलं वा।) गुवाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, माघे।

"व्याप्तादितास्क्रमुका समुद्रात्"॥
क्रमुकाः क्रमुकफलानीत्यर्थः॥) अस्य गुवाकपर्य्यायो गुवाकशब्दे द्रष्टव्यः॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) गुवाकः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रमेल, पु, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छतीति। एल्+अच्।) उष्ट्रः। इत्युणादिकोषः॥

क्रमेलक, पु, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छति। एल गतौ+ण्वुल्। यद्वा, क्रमेल+स्वार्थे कन्।) उष्ट्रः। इत्यमरः २।९।७५॥ (यथा पञ्चतन्त्रे। १।४१४।

"भो ममाग्रेऽपि क्रमेलकहृदय महार्णिवा कथय मम सुखमवलोकयसि"॥)

क्रमोद्वेग, पु, (क्रमेण उद्गतः उत्कृष्टो वा वेगो यस्य।) वृषः। इति भूरिप्रयोगः॥

क्रय, पु, (क्री+भावे अच्।) पण्यद्रव्यादिमूल्यदानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारविशेषः। मूल्येन द्रव्यग्रहणम्। केना इति भाषा। यथा —

"प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यात् मूल्यं वापि समर्पयेत्"॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे वृहस्पतिः॥

क्रयलेख्य, क्ली, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा लेख्यम्।) भूम्यादिक्रयलिपिः। कवाला इति पारस्य भाषा। यथा,

"गृहं क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्।
पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते"॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे वृहस्पतिः॥

क्रयविक्रय, पु, (क्रयश्च विक्रयश्च।) वाणिज्यम्। केना बेचा इति भाषा। यथा,—

"आरुह्य तथारामं यत्नात् क्रयविक्रयम्।
न कुर्य्यात् गुरुणा सार्द्धं शिष्यो भूत्वा कदाचन"॥

इति तन्त्रसारः॥

(कचित् एतौ द्विवचनान्तावपि दृश्येते। तत्र द्वन्द्वः। यथा, क्रयश्च विक्रयश्च तौ क्रयविक्रयौ। यदुक्तं मनुसंहितायाम्।

"आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ।
विचार्य्य सर्व्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ॥
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षे अथवा गते।

नात् देपस्य चकार। म, क्रमयति। उ क्रमते दयालुर्दर्निम्। इति दुर्गादासः॥

क्रम, उ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सकं-सेट्।) उ, क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा। क्रामति। वारिपूर्णां मर्हीं कृत्वा पश्चात् सङ्क्रमत गुरुरिति मयन्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वे वागेरित्यात्मनेपदम्। क्रमुत्साहतायमेधूपसर्गान्तरपूर्वा दयात्मनेपदमिति प्रदायदेव। सङ्क्रामयतीत्यादि तु सङ्क्रामन्त करोतीति ग्रन्थनात् णौ साध्यम्। अन्यथा अमन्तत्वाद्ह्रस्वः स्यात्। हरेर्यदक्रामि पदैकेन समिति तु धातुपारायणमते चुरादिविवक्षया सिद्धम्। तन्मतन्तु परिभाषाया लिखितम्। अथवा आक्रमेति कर्म्मणोऽध्याहारे प्रेरणे णौ साध्यम्। हरे पद आत्मानं धत् स क्रामयामास। इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रम, य गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-पर-सक-सेट्।) य, क्राम्यति। गोविन्दभट्टकमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय। क्राम्यतीत्याहतुः। तथा च।

'दृश्यते यानि दीर्घत्वं दाक्षिलक्षणवेदिभिः।
तेन क्राम्यति कौमारे ग्रन्थेष्वस्योपलक्षणात्'॥

इति दुर्गादासः॥

क्रम, पु, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदोऽनेन। क्रम + घञ्। "नोदात्तोपदेशस्येति"। ७।३।३४। इति न वृद्धिः।) वैदिकविधानम्। तत्पर्यायः। कल्पः २ विधिः ३। इत्यमरः। २।७।४०॥ (क्रम + भावे घञ्) अनुक्रमः। (यथा, रघुः। ११।२४।

"लोकमन्धतमसात् क्रमोदितौ
रश्मिभिः शशिदिवाकराविव"॥)

शक्तिः। आक्रमणम्। इति मेदिनी॥ (कामत्यनेन घञ् न वृद्धिः) चरणः। इति हेमचन्द्रः॥ (सनामख्याता वत्सप्रीपुत्रः। यथा, मार्कण्डेये ११९।१।

"ततः तस्यां सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे।
प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः"॥

सर्व्वाक्रमणात् हरः। यथा महाभारते। १३।१७।१२८।

"क्रमः सुवर्णो विख्यातो लोकः सर्व्वाश्रयः क्रमः"।

त्रिपादेन सर्व्वाक्रमणात् विष्णुः। यथा, तत्रैव १३।१४९।२२।

"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः"॥)

क्रमक, पु (क्रमं वेदपाठभेदं अधीते वेत्ति वा। "क्रमादिभ्यो वुन्"। ४।२।६१। इति वुन्।) क्रमज्ञः। इति मुग्धबोधम्॥

क्रमण, पु, (क्रामत्यनेन करणे ल्युट्।) चरणः। इति हेमचन्द्रः॥ (दद्रुवीणदन्तपविशेषः। यथा हरिवंशे।

"क्रमिय करनाटी घट गरत दुरभ्रदः"॥

क्ली। भावे ल्युट्। पादविक्षेपः। यथा, भागवते। १०।९९।

"एते अधर्म्मे क्रमणेषु दक्षम्"॥)

क्रमपूरक, पु, (क्रमेण पूरयति वासम्। पूर + णिच्
ण्वुल्। पश्चात्तन्ते क्रमेणास्य बीजपूरकत्वात् तथात्वम्।) वकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रमशः, [स्] अ, (कारकार्थवृत्ते क्रमात् + वीप्सायां शस्।) क्रमेण क्रमेण। क्रमेक्रमे इति भाषा। यथा। "भवति विज्ञतमः क्रमशो जनः"। इति प्राचीनाः॥ (तथा च मनौ। ३।१२।

'सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः"॥)

क्रमागत, त्रि, (क्रमेणागत आयातम्।) क्रमायातम्। पितृपितामहादिक्रमेण प्राप्तम्। यथा,—

"अक्षतत्वा स्त्रियः सर्वाः पुत्रदासपरिग्रहाः।
अस्वतन्त्रस्तु सर्व्वो यत्र तत् स्यात् क्रमागतम्"॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः॥ (तथा च मनुः। २।१८।

'तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते"॥)

क्रमायात, त्रि, (क्रमेणायात आगत।) क्रमागतः। इति मिताक्षरा॥

क्रमि, पु, (क्रम् + इन्।) कृमिः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥ रोगविशेषः। तच्चिकित्सा यथा,

"विडङ्गयोषसंयुक्तमज्जमदरं पिबेन्नरः।
दीपनं क्रिमिनाशाय जठराग्निविवर्द्धये॥
प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम्।
क्रिमीणां नाशनं रूक्षमग्निसन्दीपनं परम्॥
विडङ्गफलपानीयं विडङ्गेनावधूलितम्।
पीतं क्रिमिघ्नं दुष्टक्रिमिजांश्च गदान् जयेत्॥
लिह्याद्विडङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम्।
पलाशबीजस्य रसं पिबेन्माक्षिकसंयुतम्।
पिबेत्तद्बीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम्।
काम्पिल्लचूर्णकर्षार्द्धं गुडेन सह भक्षितम्॥
पातयेत् क्रिमीन् सर्व्वानुदरस्थान्न संशयः।
विडङ्गं कोटजं बीजं तथा बीजं पलाशजम्।
सचूर्णं खादेत् खलेन क्रिमीन्नाशयितुं नरः।
निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत्॥
धुस्तूरपत्रजं वापि क्रिमिनाशनमुत्तमम्।
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रजः॥
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपाद्यूकाविनाशनः।
धत्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव साधितम्॥
तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूकाः नाशयति ध्रुवम्।
क्रिमीणां विटकपोलानामेतद्धि चिकित्सितम्॥
रक्तजानान्तु सर्व्वासां कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सया॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि चापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति।
समासतो निम्बरसं विदध्यात्
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेद्धि"॥

इति क्रिम्यधिकारे। इति भावप्रकाशः॥

क्रमिकण्टक, क्ली, (क्रमौ क्रिमिनाशे कण्टकमिव। तस्य नाशकत्वात्।) चित्राङ्गः। विडङ्गम्। उडुम्बरः। इति मेदिनी॥

क्रमिघ्नं, क्ली, (क्रमिं हन्ति। हन् + टक्।) विडङ्गम्। इति रत्नमाला॥

क्रमिज, क्ली, (क्रमेः क्रमिभ्यो वा जायते इति। जन् + ड।) अगुरु। इत्यमरः॥

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमिज + टाप्।) लाक्षा। इति रत्नमाला॥

क्रमिशत्रु, पु, (क्रमेः क्रमीणां वा शत्रुरिव नाशकत्वात्।) विडङ्गः। इति रत्नमाला॥

क्रमु, पु, (क्रमु + बाहुलकात् उ।) गुवाकः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

क्रमुक, पु, (क्रमु + संज्ञायां कन्।) पट्टिकालोध्रः। गुवाकवृक्षः। इत्यमरः। २।४।४१॥ भद्रमुस्तकम्। कार्पासिकाफलम्। इति मेदिनी।

क्रमुकफल, क्ली, (क्रमुक एव फलम्। क्रमुकस्य गुवाकादिवृक्षस्य फलं वा।) गुवाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, माघे।

"आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रात्"॥

क्रमुकाः क्रमुकफलानीत्यर्थः॥) अस्य गुणपर्य्यायौ गुवाकशब्दे द्रष्टव्यौ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) गुवाकः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रमेल, पु, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छतीति। एल् + अच्।) उष्ट्रः। इत्युणादिकोषः॥

क्रमेलक, पु, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छति। एल गतौ + ण्वुल्। यद्वा, क्रमेल + स्वार्थे कन्।) उष्ट्रः। इत्यमरः २।९।७५॥ (यथा पञ्चतन्त्रे।१।१२४।

"भो ममाग्रेऽपि क्रमेलकहृदयं भक्षयितुमिच्छसि मम सुखमवलोकयसि"॥)

क्रमोद्वेग, पु, (क्रमेण उद्गत उत्कृष्टो वा वेगो यस्य।) वृषः। इति भूरिप्रयोगः॥

क्रय, पु, (क्री + भावे अच्।) पण्यपूरणादिमूल्यदानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारविशेषः। मूल्येन द्रव्यग्रहणम्। केना इति भाषा। यथा —

"प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यात् मूल्यं वापि समर्पयेत्"॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः॥

क्रयलेख्य, क्ली, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा लेख्यम्।) भूम्यादिक्रयलिपिः। कवाला इति पारस्य भाषा। यथा,

'गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्।
पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते'॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः॥

क्रयविक्रय, पु, (क्रयेण सह विक्रयः।) वाणिज्यम्। केना बेचा इति भाषा। यथा —

"अकेदाम तथादान [illegible]।
न कुर्य्यात् [illegible] साङ्क [illegible] भूत्वा कदाचन"।

इति मलमासः॥

(क्वचित् [illegible] द्विवचनान्तोऽपि दृश्यते। तत्र द्वन्द्व
यथा, मनुः विक्रयौ [illegible] मदविक्रयौ।
यदुक्तं मनुसंहितायाम्।
'आसनं [illegible]
[illegible]
अपराधे दण्डाय यथे [illegible]

कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः” ॥
क्रयविक्रयानुशयः, पुं, (क्रये विक्रये च क्रयविक्रययोर्वा अनुशयः पश्चात्तापः ।) अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । यथा ।
“वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः” ॥
अस्य विवरणम् । यथा, मनौ ।
“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा” ॥
क्रयविक्रयिकः, पुं, (क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति । “वस्नक्रयविक्रयात् ठन्” ।४।४।१३। इति ठन् ।) वणिक् । इत्यमरः । २ । ९ । ७८ ॥
क्रयशीर्षं, क्ली, (कपिशीर्ष + पृषोदरात् साधुः ।) कपिशीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
क्रयारोहः, पुं, (आ + रुह + अधिकरणे घञ् । क्रयार्थं आरोहः समारोहोऽत्र ।) हट्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
क्रयिकः, पुं, (क्रयः प्रयोजनमस्यस्य इति ठन् ।) क्रेता । तत्पर्य्यायः । क्रायकः २ । इत्यमरः ॥ क्रयी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
“धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः” ॥
क्रयेण जीवतीति । “वस्नक्रयविक्रयात् ठन्” । ४ । ४ । १३ । इति क्रयादपि ठन्) क्रयजीवी । वणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, माघे ।
“पर्य्यापतत् क्रयिकलोकमगण्यपण्या” ।)
क्रयी, [न्] त्रि, (क्रयोऽस्त्यस्य इति । क्रय + इनिः ।) क्रयकर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
क्रय्यं, त्रि, (डुक्रीञ् द्रव्यपर्य्यये + “अचो यत्” । ३ । १ । ९७ । “क्रय्यस्तदर्थे” ६ । १ । ८२ । इति साधुः ।) क्रये प्रसारितम् । क्रयनिमित्तं हट्टादौ न्यस्तं यत् द्रव्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ३ । ३ । १ । “क्रय्यन्ते सोमो राजा इति क्रय इत्याह सोमविक्रयी” ।)
क्रव्यं, क्ली, (क्लव + यत् । लस्य रत्वम् ।) मांसम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
“क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे ।
सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाचरमेव च” ।)
क्रव्यघातनः, पुं, (क्रव्यस्य क्रव्यार्थं वा घात्यतेऽसौ । हन् + स्वार्थे णिच् + कर्म्मणि ल्युट् ।) मृगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
क्रव्यात्, [द्] पुं, (क्रव्यं मांसं अत्तीति । “क्रव्ये च विट्” । ३।२।६९। इति ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ मांसाशिनि त्रि । इति मेदिनी । (गृध्रादिमांसभुक् पक्षिविशेषस्यापि । यथा, रघौ । १५ । १६ ।
“धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ॥
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः” ॥
“क्रव्यानुपक्षे क्रव्यादो गृध्रादयः” । इति मल्लिनाथः । व्याघ्रादिहिंस्रपशुभेदः ।
यथा, मनुः ५ । १३१ ।
“श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः” ॥
“क्रव्याद्भिः व्याघ्रश्येनादिभिरेवेति” । कुल्लूकभट्टः ।
ग्राम्यक्रव्यादो मार्ज्जारादयः ।
यथा, मनौ । ११ । १९९ ।
“श्वशृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च” ।
“ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरामममांसादैर्मार्ज्जारादिभिः” ।
इति कुल्लूकभट्टः ॥ गुरुपत्नीगामिनां नरकभोगावसाने क्रव्यादां आममांसाशिनां योनिप्राप्तिर्भवति । यथा, तत्रैव । १२ । ५८ ।
“तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्म्मकृतानाञ्च शतशो गुरुतल्पगः” ॥
प्रेतदाहकाग्निभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । २ । १ । ४ ।
“अपाग्ने ! अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेध इत्यग्निं वा आमाद् येनेदं मनुष्याः पक्त्वाऽश्नन्ति अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति” । “हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आमादमग्निमपजहि परित्यज तथा,—
“क्रव्यादमग्निं निःशेषनिःक्षेपं दूरे गमय” ।
इति भाष्यम् ॥ ऋग्वेदे च । १० । १६ । १० ।
“योऽग्निं क्रव्यात् प्रविवेश वो गृहम्” ।)
क्रव्यादः, पुं, (क्रव्यं मांसमत्ति । अद उपपदे “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् । क्रत्तं छिन्नं सदेव पुनर्व्विशेषतः क्रत्तं पक्वं पच्यते भुङ्क्ते इति व्युत्पत्त्या पक्वशब्दस्य पृषोदरात् क्रव्यादेशः । इति काशिका ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ सिंहः । श्येनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शवभक्षकाग्निः । यथा, “क्रव्यादो मृतभक्षणे” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ मांसाशिनि त्रि । इति धरणी ॥ (पुरा किल केनचिद्रक्षसाग्निमुखादियमेव सा भृगुभार्य्या पुलोमेति विदितेनैतदपहृतायान्तस्यां पुलोमायां महर्षिर्भृगुरत्यन्तामर्षमाश्रयन् त्वं सर्व्वभक्षो भविष्यसीति तस्मै वह्नये शापं प्रददौ तेन हि तस्य क्रव्यादत्व प्रसिद्धम् । ततः शापेनापि तेनाग्निदेवेनात्मनः सर्व्वभक्षकत्वरूपशापं परिहर्त्तुकामेन सर्व्वभक्षः कथं देवादीनां मुखं भविष्यामीति चिन्तयता अग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च आत्मनः संहारश्चक्रे । पितामहस्तु देवादिभिरनुरुद्धो वह्नेः स्वप्रभावमनुस्मारयन् कौशलेन हुतभागग्रहणस्वीकारमकारयत् । एतद्विवरणन्तु महाभारते । १ । ६—७ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् । तद्यथा,

भृगुरुवाच ।

“केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्य्यां चारुहासिनीम् ॥
तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥

पुलोमोवाच ।

अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥
साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतन्तु तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥

सूत उवाच ।

इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्व्वभक्षो भविष्यसि” ॥
“शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति” ॥
“अमावास्यायां पितरः पौर्णमास्यां च देवताः ।
मन्मुखेनैव हूयन्ते भुञ्जते च हुतं हविः ॥
सर्व्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम्” ॥
“चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मनः ।
द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥
निरोङ्कारवषट्काराः स्वधास्वाहाविवर्ज्जिताः ।
विनाग्निना प्रजाः सर्व्वास्तत आसन् सुदुःखिताः ॥
अथर्षयः समुद्विग्ना देवान् गत्वाब्रुवन् वचः ।
अग्निनाशात् क्रियाभ्रंशात् भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ।
विधध्वमत्र यत्कार्य्यं न स्यात् कालात्ययो यथा ।
अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ॥
अग्नेरावेदयञ्छापं क्रियासंहारमेव च ।
भृगुणा वै महाभाग ! शप्तोऽग्निः कारणान्तरे ॥
कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक् तथा ।
हुतभुक् सर्व्वभूतेषु सर्व्वभक्षत्वमेष्यति ॥
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय विश्वकृत् ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥
लोकानामिह सर्व्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः ॥
स तथा कुरु लोकेश ! नोच्छिद्येरन् क्रिया यथा ।
कस्मादेवं विमूढ़स्त्वमीश्वरः सन् हुताशन ! ॥
त्वं पवित्रः सदा लोके सर्व्वलोकगतिश्च ह ।
न त्वं सर्व्वशरीरेण सर्व्वभक्षत्वमेष्यसि ॥
अपाने ह्यर्च्चिषो यास्ते सर्व्वं भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ॥
क्रव्यादा च तनुर्य्या ते सा सर्व्वं भक्षयिष्यति ॥
यथा सूर्य्यांशुभिः स्पृष्टं सर्व्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्च्चिर्निर्द्दग्धं सर्व्वं शुचि भविष्यति ॥
त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो ! ॥
देवानाञ्चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम्” ।
“एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ॥
जगाम शासनं कर्त्तुं देवस्य परमेष्ठिनः” ॥ * ॥
अतएव षड़ङ्गमन्त्रेण क्रव्यादाख्याग्नेः शान्तिकर्म्मादिष्वपसारणं जातवेदोऽग्नेरादानं प्रोक्तम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । १६ । ९ ।

“क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं
यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
इहैवायमितरो जातवेदा
देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्” ॥

“क्रव्यं मांसं अत्ति क्रव्यादः तं तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि । रिप्रं पापं तस्य वाहः वोढ़ा यद्वा रिप्रं पापं वहति उपपदे “कर्म्मण्यण्” इति वह + अण् । सोऽग्निः यमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु । अथ शान्तिकर्म्मार्थं उपासने इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदा अग्निः इहैव देशे देवेभ्यः देवार्थं हव्यं वहतु” ॥ इति भाष्यम् ॥
क्रव्यं मांसं अत्ति । अद + उपपदे “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् । रक्तनामाममांसाशिमृगभेदः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ११ ।

"एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः" ।)

क्रान्त, पुं, (क्रम्यते व्याक्रम्यते इति । क्रम + क्त ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पादेन्द्रियम् । यथा, मनौ । १२ । १२१ ।
"मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्" ।
"क्रान्ते पादेन्द्रिये विष्णुमिति" । कुल्लूकभट्टः ॥
भावे + क्त । क्ली, पादक्षेपः । गमनम् ।
यथा माघे ।
"क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा" ॥
यथा च शतपथब्राह्मणे १ । ४ । २ । ६ ।
"विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोका विष्णोर्
विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्" ॥)
आक्रान्ते त्रि ॥

क्रान्ता, स्त्री, (क्रम + कर्त्तरि क्त । स्त्रियां जाति लक्षणे सर्योगोपधत्वात् टाप् ।) बृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रान्ति, स्त्री, (क्रम + भावे क्तिन् ।) खगोलमध्य वर्त्तिसूर्य्यगमनार्थतिर्य्यग्गोलरेखा । यथा,—
"अयनादयनं यावत् कक्षा तिर्य्यक् तथापरा ।
क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्य्यः सदा पर्य्येति भासयन्" ॥
इति सूर्य्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ "नाडीमण्डलात् दक्षिणोत्तरं क्रान्तिमण्डलावधियदन्तरं तत्" । इति तट्टीकायां रङ्गनाथविदाम्बरः ॥ तत्पर्य्यायः । अपमण्डलम् २ अपवृत्तम् ३ अपक्रमः ४ अपक्रान्तिः ५ । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ अपमः ६ । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ इष्टक्रान्त्यानयनक्रमो यथा,—
'परमापक्रमज्या च सप्तरन्ध्रगुणेन्दवः ।
तद्गुणाज्या त्रिजीवाप्ता तच्चापं क्रान्तिरुच्यते" ॥
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ * ॥ आक्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गतिः । गत्यर्थात् क्रमधातोर्भावे क्तिन् प्रत्ययात् तथात्वम् ॥

क्रान्तिवलय, पुं, (सूर्य्यसिद्धान्तोक्ता क्रान्तिरेव वलयं वृत्तम् ।) क्रान्तिमण्डलम् । विषुवद्वृत्तात् चतुर्विंशतिभागैर्दक्षिणे चोत्तरे यद्वृत्तं तत् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

क्रान्तु, पुं, (क्रामतीति । "कमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्चेति" । उणा ४ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) पक्षी । इत्युणादिकोषः ॥

क्रायक, पुं, (क्रीणाति इति । कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रेता । इत्यमरः ॥ क्रयजीवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रिमि, पुं, (क्रमु पादविक्षेपे । "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च" । उणा ४ । १२१ । इति इन् कित् अत इच्च ।) कीटः । कृम्यामयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रोगविशेषः । तस्य प्रकारो यथा,—
"क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥
नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिख्याश्च नामतः ।
द्विधा ते कोठपिडकाः कण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते ॥ * ॥

निदानम् यथा ।
"अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो
द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।
व्यायामवर्ज्जी च दिवाशयानो
विरुद्धभुक् संलभते क्रिमींश्च" ॥

पुरीषजनिदानं यथा,—
"माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः" ॥ * ॥

कफजनिदानं यथा,—
"मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः" ।

रक्तजनिदानं यथा,—
"विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि" ।

आभ्यन्तरक्रिमिलक्षणं यथा,—
'ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगश्छर्द्दनं भ्रमः ।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातक्रिमिलक्षणम्" ॥

कफजरूपं यथा,—
"कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्व्वतः ।
पृथुब्रध्ननिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः ।
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ॥
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ।
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्व्वते ।
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ॥
मूर्च्छाच्छर्द्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान्" ॥ * ॥

रक्तजरूपं यथा,—
"रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः ।
केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः ॥
षट् ते कुष्ठैककर्म्माणः सहसौरसमातरः" ॥

विड्जरूपं यथा,—
"पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ।
तदास्योद्गारनिश्वासविड्गन्धानुविधायिनः ॥
पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ।
ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥
सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि' ।

विमार्गगक्रिमिलक्षणं यथा,—
' विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।
रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूर्विमार्गगाः ' ॥
इति माधवकरः ॥
(अस्य सहेतुकलक्षणचिकित्सितानि यथा,—
' इह खलु अग्निवेश विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्व्वमुक्ता नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः । ते पुनः प्रकृतिभिर्विभज्यमानाश्चतुर्व्विधाः सम्पद्यन्ते । पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजा मलजाश्चेति । तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्ये मले जातान् मलजान् सञ्चक्ष्महे, तेषां समुत्थानं मृजावर्ज्जनं, स्थानं केशश्मश्रुलोमपक्ष्मवासांसि संस्थानमणवस्तिलाकृतयो बहुपादाः, वर्णः कृष्णः शुक्लश्च, नामानि यूका पिपीलिकाश्चेति, प्रभावः कण्डूजननं कोठपिडकाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च चिकित्सितं त्वेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणाञ्च भावानामनुपसेवनमिति । शोणितजानान्तु कुष्ठैः समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवाहिन्यो धमन्यः, संस्थानमणवो वृत्ताश्चापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः, वर्णस्ताम्रः, नामानि केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरः इति । प्रभावः केशश्मश्रुनखलोमापध्वंसो व्रणगतानाञ्च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणान्यतिवृद्धानाञ्च त्वक्शिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणमिति, चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यते ।

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहाजीर्णपूतिक्लिन्नसङ्कीर्णविरुद्धासात्म्यभोजनसमुत्थानाः । तेषामामाशयः स्थानं प्रवर्द्धमानास्तूर्द्ध्वमधो वा विसर्पन्ति, उभयतो वा । संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुब्रध्नसंस्थानाः केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहा गण्डूपदाकृतयश्च श्वेतास्ताम्रावभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तन्त्वाकृतयः श्वेताः । तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि, अन्त्रादा, उदरादा, हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्च इति । प्रभावो हृल्लासास्यस्रवणमरोचकाविपाको ज्वरो मूर्च्छाजृम्भाक्षवथुरानाहोऽङ्गमर्द्दश्छर्द्दिः कार्श्यं पारुष्यमिति ।

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां स्थानं पक्वाशयः । प्रवर्द्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति । यस्य पुनरामाशयाभिमुखाः स्युस्तदनन्तरं तस्योद्गारनिश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः । संस्थानवर्णविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घा ऊर्णांशुकसङ्काशाः केचित् केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरितपीताः । तेषां नामानि ककेरुकमकेरुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति । प्रभावः पुरीषभेदः कार्श्यं पारुष्यं लोमहर्षाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च । त एव चास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूञ्चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्य्यासते । त जातहर्षा गुदनिष्क्रमणमतिवेलं कुर्व्वन्ति ।

इत्येषश्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च क्रिमीणां समुत्थानादिविशेषः । चिकित्सितन्तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेणोपदेक्ष्यते । तत्र सर्व्वक्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कार्य्यम् । ततः प्रकृतिविघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ।

तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिगृह्य विमृश्यापनयनमुपकरणवतानुपकरणेन वा । स्थानगतानान्तु क्रिमीणां भेषजेनापकर्षणं न्यायतश्चतुर्विधमिति । तद्यथा,—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्थापनमित्यपकर्षणविधिः ।

प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगो यच्चान्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत्स्यादिति प्रकृतिविघातः ।

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनम् । यदुक्तं निदानविधौ, तस्य वर्ज्जनं तथाविध

प्रायाणां चापरेषां द्रव्याणामिति लक्षणतश्चिकित्सितमनुव्याख्यातमेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते।

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूते एनं संशोधनं पाययिताऽस्मीति, क्षीरदधिगुड़तिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहसम्प्रयुक्तैर्भोज्यैः सायम्प्रातरुपपादयेत् समुदीरणार्थञ्चैव क्रिमीणां कोष्ठाभिसरणार्थञ्च। अथ व्युष्टायां रजन्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तञ्च विज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादयेत्। उपपादनीयञ्चेत् स्यात् सर्व्वान् परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य सम्यक्। अथाहरेति ब्रूयात्। मूलक-सर्षप-लशुन-करञ्ज-शिग्रु-खरपुष्प-भूस्तृण-सुमुख-सुरस-कुठेरक-गण्डीर-कालमालक-पर्णास-क्षवक-फणिज्झकानि सर्व्वाण्यथवा यथालाभम्। तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्द्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेत्। सततमवघट्टयन् दर्व्व्या तमुपयुक्तभूयिष्ठेऽम्भसि। गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफलविड़ङ्गकल्कतैलोपहितं स्वर्जिकालवणमभ्यासिच्य वस्तौ विधिवदास्थापयेदेनम्"।

"मदनफलपिप्पलीकषायेणाक्षमात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रामालोड्य पातुमस्मै प्रयच्छेत्। तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु। एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि संहृत्य पाययेदेनं बुद्ध्या सर्व्वविशेषानवेक्षमाणः।

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्णे शैखरिककषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत्। तेनैव च कषायेण बाह्याभ्यन्तरान् सर्व्वोदकार्थान् कारयेत् शश्वत्। तदभावे वा कटुतिक्तकषायाणामौषधानां क्वाथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत्। परिषिक्तञ्चैवं निवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपक्रमयेत्। विलेप्याक्रमागतञ्चैनमनुवासयेत् विड़ङ्गतैलेनैकान्तरं द्विस्त्रिर्व्वा। यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धान् शीर्षादीन् क्रिमीन् मन्येत, शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित्। ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य, विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरोविरेचनेन।

यस्त्वभ्याहार्य्यविधिः प्रकृतिविघातोक्तः क्रिमीणां सोऽनुव्याख्यास्यते। मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामपहृत्य खण्डशश्छेदयित्वा उदूखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीड़यित्वा च रसं गृह्णीयात्। तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पूपलिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषूपकुड्य विड़ङ्गतैललवणोपहितां क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुमुपयच्छेत्। तदनन्तरमम्लकाञ्जिकमुदश्विद्वा पिप्पल्यादि पञ्चवर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत्"।

"अथाश्वशकृदाहृत्य महति किलिञ्जे प्रकीर्य्यातपे शोषयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा विड़ङ्गकषायेण त्रिफलाकषायेण वा त्रिःसप्तकृत्वो दशकृत्वो वा आतपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा नवे कलसे समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत्। तेषान्तु खलु चूर्णानां पाणितलं पूर्णं यावद्वा साधु मन्येत क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमिकोष्ठाय लेढुम्प्रयच्छेत्॥

तथा भल्लातकास्थीन्याहार्य्य कलसप्रमाणेन सम्पोथ्य स्नेहभाविते दृढ़े कलसे सूक्ष्मानेकच्छिद्रब्रध्ने मृदावलिप्ते समवाप्योडुपेन पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्यैव दृढ़स्योपरि कुम्भस्यारोप्य समन्तात् गोमयैरुपचित्य दाहयेत्। स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि भल्लातकास्थीनीति ततस्तं कुम्भमुद्धारयेत्। अथ तस्मात् द्वितीयात् कुम्भात्तं स्नेहमादाय विड़ङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्द्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्व्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिच्यते विरिक्तस्य चानुपूर्व्वी यथोक्ता"॥

"अथाहरेति ब्रूयात् शारदान्नवांस्तिलान् सम्पदुपेतानाहृत्य सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विड़ङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य सुनिर्व्वापितान् निर्व्वापयेत् आदोषगमनात्। गतदोषानभिसमीक्ष्य सम्प्रलूनान् प्रलुच्य पुनरेव सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विड़ङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभावितान् भावयित्वातपे शोषयित्वोदूखले संक्षुद्य दृषदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा द्रोण्यामभ्यवधाय विड़ङ्गकषायेण मुहुर्मुहुरवसिञ्चन् पाणिमर्द्दं मर्द्दयेत्। तस्मिन् खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुपरियात् तत्पाणिभ्यां पर्य्यादाय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्यानुगुप्तन्निधापयेत्। अथाहरेति ब्रूयात् तिल्वकोद्दालकयोर्द्वौ विल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विड़ङ्गकषायेण, ततोऽर्द्धमात्रौ श्यामात्रिवृतयोरर्द्धमात्रौ दन्तीद्रवन्त्योरतो अर्द्धमात्रौ चव्यचित्रकयोरित्येतत् सम्भारं विड़ङ्ग-कषायस्यार्द्धाढ़कमात्रेण प्रतिसंसृज्य तत्तैलप्रस्थमावाप्य सर्व्वमालोड्य महति पर्य्यङ्गे समासिच्याग्नावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्व्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृद्वग्निना साधयेद्दर्व्व्या सततमवघट्टयन्। स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वञ्च गन्धवर्णरसोत्पत्तिः संवर्त्तते, भैषज्यमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृदुमनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति। स कालस्तस्यावतारणाय। ततस्तमवतीर्य्य शीतीभूतं महता वाससा परिपूय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनाच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं सुगुप्तन्निधापयेत्। ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिच्यते। सम्यगपहृतदोषस्य चास्यानुपूर्व्वी यथोक्ता। ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले"॥

"इत्येवं त्रयाणां श्लेष्म-पुरीष-सम्भवानां क्रिमीणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्ण-नाम-प्रभाव-चिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः। विशेषतस्त्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु पुरीषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यं मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु श्लेष्मजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यम्। इत्येष क्रिमिघ्नो भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति"॥ इति चरके विमानस्थाने सप्तमोऽध्यायः॥ * ॥

"सूतं गन्धं मृतं लौहं मरिचं विषमेव च।
मुस्तकं त्रिफला शुण्ठी धातकी सरसाञ्जनम्॥
चूषणं मुस्तकं पाठा वालकं विल्वमेव च।
एतानि समभागानि स्वरसैर्भृङ्गजैस्तथा॥
वराटिका प्रमाणेन भक्षणाय विशेषतः।
क्रिमिरोगविनाशाय क्रिमिरोगविनाशनः"॥

इति क्रिमिरोगारिरसः॥ * ॥

"क्रमेण वृद्धं रसगन्धकाज-
मोदा विड़ङ्गं विषमुष्टिका च।
पलाशबीजञ्च विचूर्णमस्य
निष्कप्रमाणं मधुनावलीढ़म्॥
पिबेत् कषायं घनजं तदूर्द्ध्वं
रसोऽयमुक्तः क्रिमिमुद्गराख्यः।
क्रिमीन्निहन्यात् क्रिमिजांश्च रोगान्
सन्दीपयत्यग्निमयं त्रिरात्रात्"॥

इति क्रिमिमुद्गरो रसः॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिमिरोगाधिकारे॥*॥

अथास्य पथ्यापथ्यविधिः। पथ्यानि यथा,—

"आस्थापनं कायशिरोविरेचनं
धूमः कफघ्नानि शरीरमार्ज्जना।
चिरन्तना वैणवरक्तशालयः
पटोलवेत्राग्ररसोनवास्तुकम्॥
कुठारमन्दारदलानि सर्षपा
नवीनमोचं बृहतीफलान्यपि।
तिक्तानि नाली च दलानि मौषिकं
मांसं विड़ङ्गं पिचुमर्द्दपल्लवम्॥
पथ्या च तैलन्तिलसर्षपोद्भवं
सौवीरशुक्तञ्च तुषोदकं मधु।
पचेलिमं तालमरुष्करं गवां
मूत्रञ्च ताम्बूलसुराम्लगाण्डभम्॥
सौराष्ट्रिमूत्राण्यपयांसि रामठं
क्षाराजमोदा खदिरश्च वत्सकम्।
जम्बीरनीरं सुषवी यमानिका
क्षाराः सुराह्वा गुरुशिंशपोद्भवाः॥
तिक्तः कषायः कटुको रसोऽप्ययं
वर्गो नराणां क्रिमिरोगिणां सुखः"॥ * ॥

अपथ्यानि यथा,—

"छर्द्दिञ्च तद्वेगविधारणञ्च
विरुद्धपानाशनवह्निनिद्राम्।
द्रवञ्च पिष्टान्नमजीर्णताञ्च
घृतानि माषान् दधिपत्रशाकम्॥
मांसं पयोऽम्लं मधुरं रसञ्च
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेच्च"॥

इति वैद्यककृमिरोगपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे ।)

क्रिमिशत्रुः, स्त्री, (क्रिमेः शत्रुरिव ।) कृमि कण्टकम् । इति मेदिनी ।

क्रिमिघ्न, पुं, (क्रिमि हन्ति नाशयतीति । "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् । मूलविभुजादित्वात् सिद्धम् । अत पूर्व्वस्येति रिदमाद्यमलम् ।) कृमिघ्न । विड़ङ्ग । इत्यमरटीकायां रमानाथः । (क्रिमिरोगनाशक औषधविशेषः ।
"क्रिमिघ्न किंशुकारिष्टवीज शरपुङ्खकम् ।
वत्सादन्यालुपत्रश्च क्रिमिविनाशनः" ॥
इति क्रिमिघ्नो रसः ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिम्यधिकारे ।)

क्रिमिघ्नी, स्त्री, (क्रिमिघ्न + टित्वात् स्त्रियां ङीप् ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ।

क्रिमिजा, स्त्री, (क्रिमिभ्यः जायते इति । "अन्येष्वपि दृश्यते" ।३।२।१०१। इति ड ।) अगुरु । इत्यमरः ।

क्रिमिजा, स्त्री, (क्रिमिज + स्त्रियां टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ।

क्रिमिश्त्रु, पुं, (क्रिमेः शत्रुरिव नाशकत्वात् ।) रक्तपुष्पकः । इति शब्दचन्द्रिका । पालिताभाद्रार इति भाषा ।

क्रिमिशायक, पुं, (कृमि + स्वार्थे कन् शायक । क्रिमेः शायक इव तद्भक्षकत्वात् ।) विटखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ।

क्रिमिशैल, पुं, (क्रिमिभिर्निर्म्मित शैल इव ।) वल्मीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

क्रिय, पुं, (क्रिया यज्ञाद्यनुष्ठानादिरूपा क्रिया विद्यते अत्र अर्श आदित्वात् अच् ।) मेषराशिः । इति दीपिका ।

क्रिया, स्त्री, (क्रियते अनया असौ अस्मिन् इति वा । डु कृ ञ् करणे करणकर्म्माधिकरणादौ च यथायथं श प्रत्ययः । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' । ७ । ४ । २८ । इति रिङादेशः । "सर्व्वेभ्यस्तु क्रियान्तरोपपदेभ्यः" । ३ । ३ । ७३ । इति सूत्रात् ।) आरम्भः । निष्कृतिः । शिक्षा । पूजनम् । सम्प्रधारणा । उपायः । कर्म्म । तन्त्रविधानम् । यथा —
"आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ।
उपायः कर्म्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रिया" ॥
इति भरतधृतकोषः । चेष्टा । चिकित्सा । इत्यमरः । १ । ७ । ११९ । करणम् । इति हेमचन्द्रः । आहता । इत्यमरटीकायां भरतः । श्राद्धम् । इति शब्दरत्नावली । आत्मनः कार्य्या । इति हेमचन्द्रः । क्रिया लाघवरूपा कर्म्मप्रतीतिपूर्व्वकत्वात् अदृष्टजनकत्वात् दुष्टादृष्टजनिका क्रिया वाक्यार्थ इति मीमांसकाः । अनुमानप्रमाणप्रत्यक्षप्रमाणादिविशेषः । तत्र क्रिया द्विविधा अनेकविधा च । दिव्यादिभेदात् मानुषीक्रिया दैवीक्रिया च । द्विविधा, आदित्यादिवारभेदेन क्रिया विभक्ता । अन्यथा क्रियाभेदः । यथा, —
"द्विविधा क्रिया ज्ञेया मानुषी दैविकी तथा ।

मानुषी लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्च त्रिविधा स्मृता ।
घटाद्या धर्म्मशान्ताश्च दैविकी नवधा स्मृता" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे बृहस्पतिः । (चिकित्सार्थे यथा, — चरके सूत्रस्थाने १७ अध्याये ।
'याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम् ॥
कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।
समानां चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया" ॥
"याह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्" ।
शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् ।
कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्" ।
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ।)

क्रियाकार, पुं, (क्रियां शिल्पारम्भं करोतीति । कृ + उपपदे "कर्म्मण्यण्" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) नवच्छात्र । नूतन पडुआ इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः । कर्म्मकर्त्तरि त्रि ।

क्रियादेशी, [न्] पुं, (क्रियां व्यवहाराङ्गसाधनं साक्षिलेख्यादिकं दिशति । दिश + णिनि ।) साक्षिलिखितभुक्तिदिव्यदेष्टा । स च व्यवहारविषये पञ्चधा । हीनान्तर्गतहीनविशेषः । यथाह, — व्यवहारतत्त्वे नारदः ।
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" ॥
(तल्लक्षणं यथा । वीरमित्रोदयकात्यायनवचने ।
'लेख्यञ्च साक्षिणश्चैव क्रिया प्रोक्ता मनीषिभिः ।
तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते" ॥)
कर्म्मद्वेष्टरि त्रि ।

क्रियापाद, पुं, (क्रिया विचारसाधनं पाद इव ।) चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गततृतीयपादः । यथा, —
"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः" ॥
इति बृहस्पतिः । स च साक्षिलिखितभुक्तिदिव्यप्रदर्शनम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ।

क्रियाभ्युपगम, पुं, (क्रियायाः कर्म्मादिविषये अभ्युपगमः स्वीकारः ।) परस्परक्रियास्वीकारः । द्वयोः पुरुषयोः कस्मिंश्चिद्विषये परस्पराङ्गीकारेण अनुमतिः । यथा, —
"क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत् प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च" ॥
इति मनुः । अस्यार्थः । "इदमपत्यं मदीयं तवापि भविष्यति तदावयोरेवोभयोरिति नियम्य क्षेत्रस्वामिना बीजवपनार्थं यत् क्षेत्रं दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ स्वामिनौ दृष्टौ" । इति कुल्लूकभट्टः । उभयसम्मतमेतत् ।

क्रियायोग, पुं, (क्रियैव योगः योग उपायः ।) देवताराधनपूजादिरूपकर्म्मानुष्ठानम् । यथा, —
नारद उवाच ।
"क्रियायोगं वद त्वं मे यत्कृपा मयि ते तदा ॥
तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्व्वं यत्र सनातनम् ।
ब्रह्मोवाच ।
ज्ञानयोगश्च योगश्च क्रिया योगश्च सत्तम ।

यस्तु बाह्यार्थसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते ।
प्रधानं कारणं योगो मुक्तेर्मुनिवरोत्तम ॥
क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तात ! साधनम् ।
यदेतद्भवता पृष्टं तदिहैकमनाः शृणु ।
यैस्तु देवालयं विष्णोः शुभं दारुमयं कृतम् ।
कारयेन्मृन्मयं वापि शृणु तस्य फलं मुने ! ॥
अहन्यहनि योगेन यजतो यन्महाफलम् ।
प्राप्नोति तत् फलं विष्णोर्यः कारयति मन्दिरम् ।
कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ।
कारयेद्भगवद्धाम नयत्यच्युतमन्दिरम् ।
सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ।
पतितं पतमानन्तु तथार्द्धपतितं तथा ।
समुद्धृत्य हरेर्द्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ।
"प्रतिमां लक्षणवतीं यः कुर्य्यादेव मानवः ।
केशवस्य स तं लोकमक्षयं प्रतिपद्यते ।
अनुयातो मया ताम्रे दत्तो दानाय किङ्करः ।
केवलं ये जगद्धाममनन्तं समुपाश्रिताः ।
भवद्भिः परिहार्य्यास्ते तेषां नात्रैव संस्थितिः ।
मम कृष्णाश्रयानन्त वासुदेवयुधोऽस्तितम् ।
येनाभिभाविनिर्द्धूताश्च त्याज्याः सुदूरतः ॥
दान ददद्भिर्यजमानकैः प्रीयतामिति ।
अर्च्चासुरन्नौ नित्यं ते च त्याज्याः सुदूरतः" ।
इत्याद्ये वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासनं नामाध्याय । तथा च पातञ्जले ।
"तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" ॥)

क्रियावसन्न, त्रि, (क्रियया अवसन्नः ।) साक्षादिना प्राप्तपराजयः । यथा, —
"सदसम्भुपपन्नो हि सच्चर्य्यामसितोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नो वादे तु पर धर्म्मात्परात्मम्" ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् ।

क्रियावान्, [त्] त्रि, (क्रिया अस्त्यस्मिन्निति मतुप् । मस्य वः ।) कर्म्मोद्युक्तः । क्रियायुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । १० ।
"सुग्रीवदृशा तेन वराङ्गनाभि
रामाभिरिवार्य्यु क्रियावान्" ॥)

क्रियावादी, [न्] पुं, (क्रियां क्रियासाध्य वदति । वद + णिनि ।) प्रमाणवादी । कार्य्यवादी । इति मिताक्षरा । फरियादी इति भाषा ।

क्रियेन्द्रियं, स्त्री, (क्रियायाः कर्म्मणः साधनं इन्द्रियम् ।) कर्म्मेन्द्रियम् । इति हेमचन्द्रः । (तानि च वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दात्मकानि च पादपाणिपायूपस्थात्मकानि पञ्चैव ।
यथा मनौ ।
"श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता" ॥)

क्री, ञ क्रय द्रव्यविनिमये । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्या-उभं-सक-अनिट् ।) क्रीणाति क्रीणीते । ञ, क्रीणितम् । अ, क्रैषीत् अक्रीष्ट । इति दुर्गादासः ।

क्रीड़, ऋ क्रीड़े । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-अक-सेट् ।) ऋ, अचिक्रीड़त् क्रीड़ति

बालः शिशुभिः। इति दुर्गादासः॥

क्रीड़ः, पुं, (क्रीड़+भावे घञ्।) परीहासः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रीड़नं, क्ली, (क्रीड़+भावे ल्युट्।) खेला। यथा।
"बाल्यक्रीड़नमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि शङ्कता
ताते काननसेवनावधि क्षपा सुग्रीवसख्यावधि"।
इति महानाटकम्॥

क्रीड़ा, स्त्री, (क्रीड़+भावे अप्‌ ततष्टाप्।) परीहासः। खेला। इत्यमरः। १। ७। ३३॥
(यथा, भागवते। २। ३। १५।
"स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः।
बालक्रीड़नकैः क्रीड़न् कृष्णक्रीड़ां य आददे"॥)
अवज्ञानम्। इति मेदिनी॥

क्रीड़ातालः, पुं, (क्रीड़ानां सकतालः।) तालप्रभेदः। यथा,—
"एक एव प्लुतो यत्र क्रीड़ातालः स कथ्यते।
अपरं नियमं विना"। इति सङ्गीतदामोदरः॥

क्रीड़ारत्नं, क्ली, (क्रीड़ायां क्रीड़ायाः वा रत्नमिव।) रतिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ [हलायुधः॥

क्रीड़ारथः,पुं, (क्रीड़ायै रथः।) क्रीड़ार्थरथः। इति

क्रीतः, पुं, (क्री+कर्म्मणि क्तः।) क्रीतकपुत्त्रः। स तु द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रभेदः। इति जटाधरः॥ (यथाह, याज्ञवल्क्यः।
"दद्यात् माता पिता वा यं स पुत्त्रो दत्तको भवेत्।
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः"॥)
कृतक्रये त्रि। केना इति भाषा। यथा,—
"दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी।
स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः॥

क्रीतकः, पुं, (क्रीत+स्वार्थे कन्।) क्रीतपुत्त्रः। यथा, मनुः। ९। १७४।
"क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा"॥

क्रीतानुशयः, पुं, (क्रीते क्रये अनुशयः पश्चात्तापः।) द्रव्यं क्रीत्वा पश्चादनुतापः। यथा,—
"क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते।
क्रीतानुशय इत्येतत् विवादपदमुच्यते"॥
इति याज्ञवल्क्यः॥

क्रुङ्, [ङ्] पुं स्त्री, (क्रुञ्चति वक्रं यथा स्यात् तथा गच्छति। "ऋत्विग् दधृक् स्रगिति"। ३। २। ५९। इति निपातनात् साधुः।) क्रौञ्चः। इत्यमरः। २। ५। २२॥ कोँच् बक इति भाषा। (यथा, यजुर्व्वेदे १९। ७३।
"अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया। ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्"।
"आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा, क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धं व्यपिबत् पिबति संश्लिष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः"। इति भाष्यम्॥)

क्रुञ्चः, पुं, (क्रुन्च+अच्।) क्रौञ्चपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः॥ (बकविशेषः। यथा, यजुर्व्वेदे २४। २२।
"वायवे बलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्"॥)

क्रुञ्चा, स्त्री, (क्रुञ्च+स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप्।) अजादित्वात् टाबित्येके। वीणाभेदः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रुत्, [ध्] स्त्री, (क्रुध्+सम्पदादित्वात् क्विप् भावे) क्रोधः। इत्यमरहेमचन्द्रौ॥ अस्या रूपान्तर [illegible]। क्रुद्। क्रुत्‌ क्रुद्। इति संक्षिप्तसार[illegible]रणम्॥

क्रुद्धः, त्रि, (क्रुध्+कर्त्तरि क[illegible] [illegible]युक्तः। यथा।
"योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धो [illegible] महासुरः"॥
इति देवीमाहात्म्यम्॥ [illegible] क्तः।) क्रोधे क्ली॥

क्रुध, ल्ट य श्रौ कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-अनिट्।) ल्ट, अक्रुधत्। य, क्रुध्यति लोकः शिशवे। श्रौ, क्रोद्धा। इति दुर्गादासः॥ * ॥ रेलते १ हेलते २ भामते ३ भ्रश्यीयते ४ भीमाति ५ क्रेयति ६ दोधति ७ वनस्यति ८ कम्पते ९ भोजते १०। इति दश क्रुध्यतिकर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥

क्रुधा, स्त्री, (क्रुध्+क्विप् स्त्रियां हलन्तत्वात् वा टाप्।) क्रोधः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

क्रुन्च, गत्याम्। वक्रणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) रेफयुक्तादिः पञ्चमस्वरी। क्रुञ्चति। इति दुर्गादासः॥

क्रुन्थ, श क्लिषि। क्लिशि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी रेफयुक्तः। श, क्रुथ्नाति बुभुक्षार्त्तः। इति हलायुधः। चुक्रुन्थ। इति दुर्गादासः॥

क्रुश, भ श्रौ रोदे। ह्वाने इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-रोदने अकं-आह्वाने सकं-अनिट्।) भ, क्रोशः क्रुशः। श्रौ, अक्रुक्षत्। रोदोऽश्रुविमोचनम्। ह्वतिराह्वानम्। इति दुर्गादासः॥

क्रुश्वा, [न्] पुं स्त्री, (क्रोशति रौतीति। क्रुश+ "क्रोष्टृ क्रुशिरश्वीति"। उणां ४। ११३। इति क्वनिप्।) शृगालः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

क्रुष्टं, क्ली, (क्रुश्+भावे क्तः।) रोदनम्। इत्यमरः। १। ७। ३५॥ रावः। इति मेदिनी॥

क्रूरः, त्रि, (कृत् छेदने+"कृतेश्छक्रूच"। उणां २। २१। इति रक्‌प्रत्ययः धातोः क्रूादेशश्च।) परद्रोहकारी। (यथा, मेघदूते। १०७।
"क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः"॥)
निर्दयः। तत्पर्य्यायः। नृशंसः २ घातुकः ३ पापः ४। (यथा, भागवते। ९। १४। ३७।
"स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः"॥
यथा, च कुमारे। २। ४९
"तस्मिन्नुपायाः सर्व्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः"।
"क्रूरे घातुके" इति मल्लिनाथः॥)
कठिनः। इत्यमरः। ३। ३। १९०॥
(यथा, रघुवंशे। १२। ४।
"तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया"॥)
घोरः। इति मेदिनी॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३। २५।
"क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः"॥)
उष्णः। इति हेमचन्द्रः॥ प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशराशयः। यथा,—
"ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च
क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः"॥
इति दीपिका॥

क्रूरः,पुं, (कृन्ततीति। "कृतेश्छक्रूच"। उणां २। २१। इति रक् धातोः क्रूादेशश्च।) भूताङ्कुशवृक्षः। रक्तकरवीरवृक्षः। श्येनपक्षी। कङ्कपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रूरकर्म्मा, [न्] पुं, (क्रूरं कर्म्म यस्य।) भयानककर्म्मकर्त्तरि त्रि॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ७०।
"द्विजिह्वाः क्रूरकर्म्माणो निष्ठाच्छिद्रानुसारिणः।
दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव"॥)
कटुतुम्बिनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अर्कपुष्पी। अस्याः पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका"॥)

क्रूरगन्धः,पुं, (क्रूरः उग्रो गन्धोऽस्य।) गन्धकः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रूरगन्धा,स्त्री,(क्रूरः उग्रो गन्ध एकदेशे ऽस्याः। स्त्रियां टाप्।) कन्थारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रूरदृक्, [श्] त्रि, (क्रूरा दृक् दृष्टिर्यस्य। क्रूरं यथा स्यात् तथा पश्यति वा। दृश्+क्विन्।) पिशुनः। शनैश्चरे पुं। इति मेदिनी॥ (यथा,— ज्योतिषतत्त्वे। "आरोवक्रः क्रूरदृक् चावनेयः"॥)

क्रूरधूर्त्तः पुं, (क्रूरः कृष्णवर्णतया धूर्त्त इव।) कृष्णधत्तूरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कृष्णधत्तूरकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः॥)

क्रूररावी, [न्] पुं, (क्रूरं कर्कशं उग्रं वा रौतीति। रु+णिनिः।) द्रोणकाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रूरलोचनः, पुं, (क्रूरे लोचने क्रूरं लोचनं वा यस्य।) शनिः। इति हारावली॥

क्रूरस्वरः, त्रि, (क्रूरः कर्कशः स्वरोऽस्य।) कर्कशध्वनियुक्तः। यथा,—
"क्रूरस्वरा काकोलूकखरष्ट्रोष्ट्राश्वगर्द्दभाः"॥
इति कविकल्पलतायां द्वितीयश्लेषस्तवके तृतीयकुसुमम्॥

क्रूरा, स्त्री, (क्रूर+स्त्रियां जातिलेऽपि न ङीष् यतः टाप्।) रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रूराकृतिः, पु, (क्रूरा आकृतिर्यस्य।) रावणः। इति शब्दमाला॥ (कठोरमूर्त्तौ, त्रि॥)

क्रयिः, पुं, (क्री+णिः।) क्रयणम्। इत्युणादिकोषः।

क्रेतव्यं, त्रि, (क्री+कर्म्मणि तव्यत्।) क्रेयवस्तु। यथा,
"क्रेयं क्रेतव्यमात्रके"। इत्यमरः। २। ९। ८१॥

क्रेता, [ऋ] त्रि, (क्री+तृच्।) क्रयकर्त्ता। यथा।
"विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम्॥
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्यः॥

क्रेयं, त्रि, (क्री+कर्म्मणि यत्।) क्रेतव्यमात्रकम्। इत्यमरः। २। ९। ८१॥ किनिवार उपयुक्त द्रव्य इति भाषा॥

क्रौञ्चदारण, पु, (क्रुञ्च+अच बाहुलकाद्गुण । क्रौञ्च पर्व्वतविशेष । तस्य दारण दारक इत्यर्थ । क्रौञ्च दारयति वा । दृ+णिच+ल्यु ।) कार्त्तिकेय । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

क्रोड, क्ली, स्त्री, (क्रुड+घञ् ।) बाह्वोर्मध्यम् । कोल इति भाषा । तत्पर्य्याय । भुजान्तरम् २ उर ३ वत्सम् ४ वक्ष ५ । इत्यमर ।२।६।७७॥ उत्सङ्ग ६ भोग ७ वपुष्प्राक ८ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, यजुर्व्वेदे । २५ । ८ । "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्" । कात्यायनश्रौतसूत्रे च । ६ । ८ १२ । "श्येनिडा पार्श्वाभासिच्य क्रोडमनस्थीनि च पास्यति" ॥ हितोपदेशे च ।

"तत्र तरोर्निर्म्मितनीडक्रोडे पक्षिणः सुखं वर्षासु निवसन्ति" ॥)

क्रोड, पु, (क्रुड+घञ । क्रोडोऽस्यास्तीति अर्श आदित्वात् अच वा ।) शूकर । इत्यमर ।२।५।२॥ शनि । इति मेदिनी । वाराहीकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ५० । २० ।

"नदी शैवालदिग्धाङ्ग हरिश्मश्रुजटाधरम् ।
नखै शङ्खनखैश्चापि क्रोडैश्छिन्नैरिवार्पितम्" ॥)

क्रोडकन्या, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य कन्या इव ।) वाराहीकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रोडचूडा, स्त्री, (क्रोडे चूडा यस्या ।) महाश्रावणिकावृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ बड मुण्डकुडि इति भाषा ।

क्रोडपर्णी, स्त्री, (क्रोडे कण्टकमध्ये पर्णं यस्या ।) कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥)

क्रोडपाद, पु, (क्रोडे शरीराभ्यन्तरे पादोऽस्य ।) कच्छप । इति हेमचन्द्र ॥

क्रोडाङ्ग पु, (क्रोडे अङ्गानि अस्य ।) कच्छप । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रोडाङ्घ्रि, पु, (क्रोडे अङ्घ्रिरस्य ।) कच्छप । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रोडी, स्त्री, (क्रोड+जातिवाचकत्वात् गौरादित्वात् ङीष् ।) वाराहीकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रोडीकरण, क्ली, (क्रोड+कृ+भावे ल्युट । अभूततद्भावे च्वि ।) आलिङ्गनम् । इति हलायुध ॥

क्रोडीकृति, स्त्री, (क्रोड+कृ+भाव+क्तिन् । अभूततद्भावे च्वि ।) आलिङ्गनम् । इति हेमचन्द्र ॥

क्रोडीमुख, पु, (क्रोड्या शूकर्य्या मुखमिव मुखमस्य ।) गण्डक । गण्डार । इति राजनिर्घण्ट ॥ गण्डार इति भाषा ।

क्रोडेष्टा, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य इष्टा प्रिया ।) मुस्ता इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रोथ, पु, (क्रुथ हिंसन+भावे घञ् ।) हननम् । इति हेमचन्द्र ॥

क्रोध, पुं, (क्रुध+भावे घञ ।) प्रतिकूले सति तैक्ष्ण्यस्य प्रबोध । (यथा, भगवद्गीतायाम् ।३ अ०

"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्" ॥)

तत्पर्य्याय कोप २ अमर्ष ३ रोष ४ प्रतिघ ५ रुट् ६ क्रुत ७ क्रुध् ८ । इत्यमर ।१।७।२६॥ आमर्ष ९ इति तट्टीकासारसुन्दरी । भीम १० क्रुधा ११ रुषा १२ । इति शब्दार्णव ॥ स तु ब्रह्मणो भुवो जात शरीरस्थषड्रिपोरन्तर्गतश्च । इति पुराणम् ॥ हेल १ हर २ हृणि ३ त्यज ४ भाम ५ एह ६ ह्वर ७ तपुषी ८ जूर्णि ९ मन्यु १० व्यथि ११ । इत्येकादश क्रोधनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्याय ॥ (वत्सरभेद । यथा,

'विषमस्थ जगत् सर्व्वं व्याकुल समुदाहृतम् ।
जनाना जायते भद्रे । क्रोधे क्रोध परस्परम्" ॥

इति शब्दार्थचिन्तामणि । स्त्रियां टाप् । दक्षकन्याविशेषः । यथा, महाभारते १ । ६५ । १२ ।

"क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनि" ॥)

क्रोधज, पु, (क्रोधात् जायते । जन्+ड ।) मोह । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ६२ ।

"सङ्गात् सञ्जायते काम कामात् क्रोधोऽभिजायते ।
क्रोधाद्भवति सम्मोह सम्मोहात् स्मृतिविभ्रम" ॥

द्विधाव्यसनगणान्तर्गतव्यसनगण । यथा, मनु ।

"पैशुन्य साहस द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्य क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक" ॥

क्रोधन, त्रि, (क्रुध+"क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च" । ३ । २ । १५१ । इति युच ।) क्रोधविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । अमर्षण २ कोपी ३ । इत्यमर ।३ । १ । ३२ ॥ क्रोधी ४ रोषण ५ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, वेणीसंहारे तृतीयाङ्के ।

"यद्यन्मेण कृत सदेव कुरुते क्रौर्यमपि क्रोधन" ॥

कुरुवंशीयनृपविशेष ।

यथा, भागवते । ९ । २२ । ११ ।

"ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च" ॥

षष्टिवर्षान्तर्गतोनषष्टितमवर्षभेद । यथा तन्त्रे ।

"रोगो मरणदुर्भिक्ष विरोधोत्तरसङ्कुलम् ।
क्रोधने विषम सर्व्व समाख्यात वरप्रिये ।" ॥

भैरवभेद । यदुक्त तन्त्रे ।

"असिताङ्गो रुरुश्चण्ड उन्मत्त क्रोधनस्तथा" ॥)

क्रोधना, स्त्री, (क्रुध+युच+स्त्रियां टाप ।) कोपवती । तत्पर्य्याय । भामिनी २ चण्डी ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७० । १० ।

"आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी" ॥)

क्रोधमूर्च्छित, पु, (क्रोध क्रोधमय इव मूर्च्छित ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रोधेन मूर्च्छित ।) अतिकोपने त्रि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ४९ ।

"रक्षसा निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्द्दश ।
ततो ज्ञातिवध श्रुत्वा रावण क्रोधमूर्च्छित" ॥)

क्रोधी, [न्] त्रि, (क्रोधोऽस्यास्तीति इनि । यद्वा, क्रुध्यति इति । क्रुध्+णिनि ।) क्रोधयुक्त इति हेमचन्द्र ॥ महिषः । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा सुश्रुते । "तत्र जागरूक शीतद्वेषी दुर्भगस्तेनो मत्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्व्वचित्त स्फुटितकरचरणोऽतिरूक्षश्मश्रुनखकेश क्रोधी दन्तनखखादी च" ॥)

क्रोश, पुं (क्रोशति यत्र । क्रुश+अपादाने घञ् ।) सहस्रधनु । धनुःसहस्रपरिमाणम् । कोश इति भाषा । तत्पर्य्याय । गव्यूतम् २ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघुवंशे । १३ । ७९ ।

"क्रोशार्द्ध प्रकृतिपुर सरेण गत्वा
काकुत्स्थ स्तिमितजवेन पुष्पकेण" ॥)

द्विसहस्रदण्ड । अष्टसहस्रपरिमाणम् । इति लीलावती ॥ मुहूर्त्त । यथा,—

"दशदण्डे तु या पूजा तत्सर्व्वमक्षय भवेत् ।
षष्ठकोशे महेशानि तत् । सर्व्वमरुलोपमम् ॥
सप्तमक्रोशके देवि । सर्व्व क्षीरोपम भवेत् ।
अष्टमक्रोशके देवि । द्रव्यतुल्य न संशय ॥
अत पर महेशानि । विषतुल्य न संशय" ।

इति गुप्तसाधनतन्त्रे षष्ठ पटल ॥ क्रुश्+भावे घञ् । रोदनम् । आह्वानम् ॥)

क्रोशताल, पु, (क्रोश श्राव्य ताल शब्दभेद यस्य ।) ढक्का । इति हारावली ॥

क्रोशध्वनि, पु, (क्रोश श्राव्य ध्वनिरस्य ।) ढक्का । इति हारावली ॥

क्रोशयुग, क्ली, (क्रोशस्य क्रोशपरिमिताध्वनो युग युगलम् ।) क्रोशद्वयम् । तत्पर्य्याय । गव्यूति २ । इत्यमरः ॥ गोरुतम् ३ गव्या ४ गव्युतम् ५ । इति हेमचन्द्र ॥

क्रोष्टा, [ष्टु] पु स्त्री, (क्रोशति रौतीति । क्रुश+"सितनिगमिमसीति" । उणा१ । ७० । इति तुन् । "तृज्वत् क्रोष्टु" । ७ । १ । ९५ । इति तृज्वत् ।) शृगाल इत्यमर ।२।१।१८॥ (यथा, महाभारते १ । २१४ । ८ ।

"ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हविर्धर्मं प्रयुज्यते ।
शार्द्दूलस्य गृहे शून्ये नीच क्रोष्टाभिमर्द्दति" ॥

यदुवंशीयो राजविशेष । यथा, हरिवंशे ३३।६१

"क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र । वंशमुत्तमपौरुषम् ।
यदोर्वंशधरस्याथ यज्वन पुण्यकर्म्मण ॥
क्रोष्टोर्हि वंश श्रुत्वेम सर्व्वपापै प्रमुच्यते" ॥)

क्रोष्टुकपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्या । ठन टाप ।) पृश्निपर्णी । चाकुलिया इति भाषा । रामवासक इति ख्याता । इति केचित् । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥ गोलोमिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रोष्टुकमेखला स्त्री, (क्रोष्टुकस्येव मेखला कटाधःपश्चाद्भागो वा अस्त्यस्या "अर्शआदिभ्य" । ५।२।१२७। इति अच् टाप् ।) पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

क्रोष्टुपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टो शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्या । ठन् टाप् अत इत्व च ।) पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

क्रोष्टुपुच्छी, स्त्री, (क्रोष्टो पुच्छमिव अस्त्यस्या इति "अर्शआदिभ्य" । ५ । २ । १२७ । इति अच ङीष् ।) पृश्निपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रोष्टुफल, पुं, (क्रोष्टो प्रिय फल अस्य अस्मिन् वा ।) इङ्गुदीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रोष्टुविन्ना, स्त्री, (क्रोष्टुभि विन्ना ज्ञाता वा लब्धा इव ।) पृश्निपर्णी । इत्यमर । २ । ४ । ९१ । चि रालङ्गिनि इति ख्याता इति केचित् । इति भरत ॥ (अस्या पर्य्याया । यथा,—

"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्ण्यपि ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनिर्गुहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्रोष्टेक्षुः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियः इक्षुः । पृषोदरात् उकारस्य अत्वे सन्धिः ।) श्वेतेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्ट्री, स्त्री, (क्रोष्टु + "तृज्वत् क्रोष्टुः" । इति ऋदन्तात् स्त्रियां ङीप् ।) भूमिकुष्माण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥ ('विदारी स्वादुगन्धा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता' ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शृगालिका । शम्बविदारी । लाङ्गली । इति मेदिनी ॥

क्रौञ्चः, पुं, (क्रुञ्च + प्रज्ञाद्यण् स्वार्थे ।) पक्षिभेदः । कोँच बक इति भाषा । (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।
"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्" ॥)
तत्पर्य्यायः । क्रुङ् २ क्रुञ्चः ३ क्रुञ्चा ४ क्रौञ्चा ५ । इत्यमरभरतौ ॥ कालिकः ६ कालीकः ७ कलिकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"क्रौञ्चो वृष्योऽतिरभिष्यन्दकरो हन्ति नित्यशः ।
शोषमूर्च्छाहरो दीप्यो हन्ति कासमरोचकम्" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ॥)
पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयन्तु हिमवतः पौत्रः मैनाकस्य पुत्त्रः ।
यथा, हरिवंशे १८ । १३-१४ ।
"एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥
मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
पर्व्वतप्रवरः शुभ्रो नानारत्नसमन्वितः" ॥)
कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्वीपभेदः । स च दधिमण्डोदसमुद्रेणावृतः षोड़शलक्षयोजनपरिमितः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । ४ । ५७-५८ ।
"क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च ।
आवृतः सर्व्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ॥
दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः ।
क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन महामुने !" ॥
तस्याधिपतिः प्रियव्रतराजपुत्त्रो घृतपृष्ठः । यथा, भागवते । ५ । २० । १८-२० ।
"तथा च बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परीत उपक्लृप्तो वृतो यथा, कुशद्वीपो घृतोदेन । यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्व्वतराजो द्वीपनामनिर्व्वर्त्तक आस्ते ॥ योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्त्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान् निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम" । दैत्यविशेषः । स च मयदानवपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । ४६ । २१—२४ ।
"तान्पाशहस्तग्रथितांश्छादितान् शीतरश्मिना ।
मयो ददर्श मायां वै दानवानां महात्मनाम् ॥
स शिलाजालविततां गण्डशैलाट्टहासिनीम् ।
पादपोत्कटकूटाग्रां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥
सिंहव्याघ्रगणाकीर्णां नदन्तीमिव यूथपैः ।
ईहामृगगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम् ॥
निर्म्मितां स्वेन पुत्त्रेण क्रौञ्चेन दिविगामिनाम् ।
प्रसृतां पार्व्वतीं मायां ससृजे दानवोत्तमः" ॥
अयमेवासुरः क्रौञ्चद्वीपे क्रौञ्चपर्व्वते हैमकन्दरे भगवता स्कन्देन निहतः । यथा,—खगेन्द्रसंहितायाम् ।
"क्रौञ्चे क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हैमकन्दरे ।
स्कन्देन युद्ध्वा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना ।
स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चित्रेण कर्म्मणा ।
केतुतामगमत्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते" ॥)
अर्हतां ध्वजः । राक्षसविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रौञ्चदारणः, पुं, (क्रौञ्चं स्वनामख्यातपर्व्वतविशेषं दारयतीति । दॄ + णिच् + ल्युः । क्रौञ्चस्य दारणः इति केचित् ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४३ ॥ अस्य क्रौञ्चदारणकथा महाभारते ३ । मार्कण्डेयसमस्यापर्व्वणि २२४ । ३१-३६ ।
"स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च तान् जनान् ।
धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणान् श्वेते महागिरौ ॥
बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्व्वतम् ॥
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्त्तस्वरान् रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं तदा ॥
स तं नादं भृशार्त्तानां श्रुत्वापि बलिनाम्बरः ।
न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥
सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥
स तेनाभिहतो दीर्णो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मनः" ॥
क्रौञ्चं असुरविशेषं दारयति नाशयतीति च । क्रौञ्चासुरवधकथा क्रौञ्चशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्रौञ्चा, स्त्री, (क्रौञ्च + टाप् ।) क्रौञ्चभार्य्या । कोँचबकी इति भाषा । इति जटाधरः ॥ (केचित्तु टावन्तं न मन्यन्ते ङीवन्तमेवेच्छन्ति । तथा च रामायणे १ । २ । १४ ।
"निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्" ॥)

क्रौञ्चादनं, क्ली, (अद्यते इति । अद + कर्म्मणि ल्युट् । क्रौञ्चस्य अदनं भक्ष्यम् ।) मृणालम् । चेञ्चुली । चेँचु इति भाषा । चिपोटकः । इति मेदिनी ॥ चेँचको इति भाषा । शेषस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अजीर्णकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("क्रौञ्चादनं चेञ्चुलिका" । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।) पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रौञ्चादनी, स्त्री, (क्रौञ्चादन + ङीप् ।) पद्मबीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रौञ्चारातिः, पुं, (क्रौञ्चस्य स्वनामख्यातस्य पर्व्वतस्य दैत्यस्य वा अरातिः शत्रुः ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

क्रौञ्चारिः, पुं, (क्रौञ्चस्य अरिः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

क्रौशशतिकः, पुं, (क्रोशशतं गच्छति । "क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्" । वार्त्ति ५ । १ । ७४ । इति ठञ् ।) शतक्रोशगमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति । "ततोऽभिगमनमर्हति" । इति ठञ् क्रोशशतादागन्ता भिक्षुः ॥)

क्नथ, कि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । कि, क्नाथयति क्नथति । म, क्नथयति । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, इ ञ उ रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थ तृतीययुक्तः । इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । ञ, क्लन्दति क्लन्दते । उ, क्लन्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, इ घ म ङ रोदने । आह्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-आह्वाने सकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । घ, क्लन्दा । म, क्लन्दयति । ङ, क्लन्दते । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, घ म ङ वैक्लव्यविकलत्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) वैक्लव्यं विह्वलीभावः । घ, क्लदा । म, क्लदयति । ङ, क्लदते शोकार्त्तः । इति दुर्गादासः ॥

क्लम, उ म इर् ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । उ, क्लमित्वा क्लान्त्वा । म, क्लामयति । भ्वादिपाठेऽपि शमादित्वं "ष्ठिवुक्लमाचम" इति दीर्घज्ञापनार्थम् । इर्, अक्लमत् अक्लमीत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लम, ञि य म ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ञि, क्लान्तोऽस्ति । य म, क्लाम्यति । इति दुर्गादासः ॥

क्लमः, पुं, (क्लम + भावे घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा, मनौ । ७ । २२५ ।
"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ अस्य लक्षणं यथा,—
"योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्ज्जितः ।
क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः" ॥
इति सुश्रुतेन शारीरस्थाने चतुर्थाध्याये उक्तम् ॥)

क्लमथः, पुं, (क्लम् + "शमादिभ्योऽथच् इति" अथच् ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥

क्लव, घ म ङ भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) घ, क्लवा । म, क्लवयति । ङ, क्लवते । विक्लवन्ति दिवि ग्रहाः । इति पचादित्वादनि विक्लवा इवाचरन्तीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

क्लान्तः, त्रि, (क्लम + कर्त्तरि क्तः ।) क्लान्तियुक्तः श्रान्तः । यथाह, जयदेवः ।
"मदनकदनक्लान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्त्तते" ॥
(महाभारते च । ३ । ७२ । २७ ।
"विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनःपुनः" ॥)

क्लिद, इ ञ ङ रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः ।

ई, कर्म्मणि क्लिन्द्यते । ञ, क्लिन्दति क्लिन्दते । ङ, क्लिन्दते । क्रदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लिद, य उ इर क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-पर-अक-वेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्लेद आर्द्रीभावः । य, क्लिद्यति वस्त्रं पयसा । उ, क्लेदिष्यति क्लेत्स्यति । इर, अक्लिदत् अक्लेदीत् । अस्मात् पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।

"सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि नारद ।" ॥)

क्लिन्न, त्रि, (क्लिद् + कर्त्तरि क्तः ।) आर्द्रम् । इत्यमरः । ३।१।१०५ ॥ भिजा इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । ४२ । १९ ।

"गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्व्वे च प्रपितामहाः" ॥)

क्लिन्नाक्ष, त्रि, (श्लेष्मादिक्लेदेन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य ।) श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षुः । कफादिजनितक्लेदयुक्तचक्षुर्व्विशिष्टः । तत्पर्य्यायः । चुल्लः २ चिल्लः ३ पिल्लः ४ । कर्म्मधारयेण क्लिन्ने चक्षुषि क्ली । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

क्लिश, य उ न उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-उभ-अक-सकञ्च-वेट् । उदित्वात् क्त्वा वेट् ।) य न क्लिश्यति क्लिश्यते । उ, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उपताप इह उपतप्तीभावः । तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्फलमिति हलायुधः । क्लिश्यते कृपणः स्वर्गमपीति चतुर्भुजः । अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदमनन्यमाना क्लिश्यन्नपि हि मेधावीति । प्रत्यासन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमो वल्लवीत्यादि च क्लिशं करोतीति कण्ड्वादित्वात् कृते शत्रन्तमाहुः । नृपात्मजौ चिक्लिशतुः सचीरे इति भट्टिप्रयोगश्च क्रैयादिकात् समादधते वृद्धम् । क्रैयादिकस्य सकर्म्मकत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

क्लिश ऊ ग विहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-पर-सक-वेट् ।) ऊ अक्लेशीत् अक्लिक्षत । ग, "इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" । इति दुर्गादासः ॥

क्लिशित, त्रि, (क्लिश् + कर्त्तरि क्तः इट् वा ।) क्लिष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ९८ ॥

क्लिष्ट, त्रि, (क्लिश + क्तः पक्षे नेट् ।) क्लेशयुक्तः । (यथा, मेघदूते ८४ ।

"इन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति" ॥)

तत्पर्य्यायः । क्लिशितः २ । पूर्व्वापरविरुद्धवाक्ये, क्ली । तत्पर्य्यायः । सङ्कुलम् २ परस्परपराहतम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ९८ ॥ (यथा, भागवते । १ । ९ । १२ ।

"जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्म्माच्युताश्रयाः" ॥)

क्लिष्टि, स्त्री, (क्लिश + भावे क्तिन् ।) क्लेशः । सेवा । इति धरणी ॥

क्लीतक, क्ली, (क्लीद + क्तः । निपातनात् दलोपः । क्लीतमधान्यं कायतीति । कै शब्दे + अन्येभ्योऽपीति डः ।) यष्टिमधुका । इत्यमरः । २।४।१०९ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।

"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
'आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम्' ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

'श्यामा गिरिह्वाञ्जनकी हरिद्रे
द्राक्षारसे सप्तलिकारसे च ।
घृतं पिबेत् क्लीतकसप्रसिद्धम्
पित्तार्ब्बुदी तज्ज्वरी च जन्तुः" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

क्लीतकिका, स्त्री, (क्लीतकं कार्य्यत्वेनास्त्यस्याः । "अत इनिठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति ठन् ततः स्त्रीत्वम् ।) नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ (क्लीतक + स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वं च । यष्टिमधुका ॥)

क्लीब, ऋ ङ अधार्ष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । अधार्ष्ट्यमप्रगल्भीभावः । ङ, शोकेन क्लीबते सर्व्वः । इति हलायुधः । ऋ, अचिक्लीबत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लीब, ऋ ङ वान्तवत् । (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) ऋ, अचिक्लीबत् । ङ, क्लीबते । वान्तवदिति क्लीवृङ अधार्ष्ट्ये इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्लीब, पुं क्ली, (क्लीवृङ अधार्ष्ट्ये "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) स्त्रीपुरुषभिन्नः । तत्पर्य्यायः । षण्डः २ नपुंसकम् ३ तृतीयाप्रकृतिः ४ शण्डः ५ । इत्यमरः ।२।६।३९ ॥ तृतीयप्रकृतिः ६ षण्डः ७ सण्डः ८ शराण्डः ९ । इति तट्टीका ॥ पुरुषत्वहीनः । तस्य लक्षणम् । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।

"न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीबः स उच्यते" ॥

(यथा, पराशरसंहितायाम् ।

"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" ॥

क्लीबस्तु चतुर्द्दशप्रकारः । यथाह नारदः ।

"चतुर्द्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
निसर्गषण्ढोऽबद्धश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद् देवक्रोधात् तथैव च ॥
ईर्ष्याषण्ढस्तथाऽसेक्यो वातरेता मुखेभगः ।
आक्षिप्तो मोघबीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥
तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ पक्षाख्ये मासमाचरेत्
अनुक्रमात् त्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥
ईर्ष्याषण्ढादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रिया ॥
आक्षिप्तमोघबीजाभ्यां क्षतेऽपि पतिकर्म्मणि ।
पतिरन्यः स्मृतो नार्य्या वत्सरार्द्धं प्रतीक्ष्य तु ॥
शालीनस्यापि धृष्टस्त्रीसंयोगाद्भ्रंशयेद्ध्वजम् ।
तं हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्यामिवदाचरेत् ॥
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
लभेत स्वाम्यं भर्त्ता नो एतत्कार्य्यं प्रजायते ॥
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं वीजिनो नराः ।
क्षेत्रं वीजवते देयं नावीजी क्षेत्रमर्हति" ॥)

क्लीब, त्रि, विक्रमहीनः । इत्यमरः । ३।३।११२ ।(यथा, महाभारते ३ । अर्ज्जुनाभिगमने ।३३।१३ ।

'कच्चिद्राजन् न निर्व्वेदादापन्नः क्लीबधीविताम्' ॥

धर्म्मकार्य्यादौ निरुत्साहः । यथा, मनौ २ । १६५ ।

"आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा" ॥)

क्लेद, पुं, (क्लिद् + भावे घञ् ।) आर्द्रम् । यथा,—

"परक्षितस्य पक्षस्य बन्धू बन्धनभाक्सौ ।
परच्युतस्य तस्यैव क्लेदक्लेशकरावुभौ" ॥

इत्युद्भटः ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।

"रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्दवम्" ॥

अत्र मिताक्षरा । "रसादुदकात् रसनेन्द्रियं शैत्यमङ्गानां स्नेहं स्निग्धतां मृदुतासहितं क्लेदं मार्द्दवम्" ॥)

क्लेदन, पुं, (क्लेदयति श्लेष्मादिभिरिति । क्लिद् + णिच् + कर्त्तरि ल्युः ।) कफः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चप्रकारश्लेष्मान्तर्गतश्लेष्मविशेषः । इति सुखबोधः ॥ (भावे + ल्युट् । आर्द्रीकरणम् । यथा, भागवते ३ । २६ । ४३ ।

"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम्" ॥)

क्लेदा [न्] पुं, (क्लेदयति शीतरश्मिभिर्जगत् । क्लिद + णिच् + "श्वन् उक्षन् पूषन् प्लीहन्निति । उणा १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे पूर्व्वं दीर्घः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्लेदु, पुं (क्लेदयति इति । क्लिद + "भृ मृ शी" इति" । उणा १ । ११ । इति उन् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्निपातः । इति संक्षिप्तसार उणादिवृत्तिः ॥

क्लेश, ङ बधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-उपतापार्थे अक-सेट् ।) ङ क्लेशते चिक्लेशे । धातुप्रदीपे तु क्लेष अव्यक्तायां वाचीति मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते न स्पष्टवाक्यमिति । हलायुधोऽपि । इति दुर्गादासः ॥

क्लेश, पुं, (क्लिश् + भावे घञ् ।) दुःखम् । तत्पर्य्यायः । आदीनवः २ आस्रवः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।

"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" ॥)

स तु पञ्चविधः । अविद्या १ विद्याविरोधिनी अस्मिता २ अहमस्मीत्यहङ्कारः । रागः ३ इच्छाविशेषः । द्वेषः ४ वैरिता । अभिनिवेशः ५ मरणभयम् । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (तथाच पातञ्जले साधनपादे २ । २—३ ।

"समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" ॥

"क्लेशतनूकरणार्थं इत्युक्तं तत्र के क्लेशा इत्याह अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः पञ्च ते बाधनालक्षणं परितापमुपजनयन्तः क्लेशशब्दवाच्या भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्त्तमानाः संस्कारलक्षणं गुणपरिणामं द्रढयन्ति" । इति तट्टीका-कृद्भोजराजः ॥) कोपः । व्यवसायः । इति मेदिनी ॥

क्लेशित, त्रि, (क्लेशोऽस्य जातः । क्लेश + इतच् ।) क्लेशयुक्तः । यथा —शृङ्गारतिलके ।

"निद्रा याता मम परिचयौ क्लेशितं कर्म्मदुःखी" ॥

क्लीतकिकं, स्त्री, (क्लीतकेन यष्टिमधुकया निर्वृत्तं इति ठन्।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवरणमस्य मद्यशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

क्लोम, [न्] क्ली, (क्लुङ् गतौ+मनिन्।) फुप्फुसम्। कोँफड़ा इति मुग्धबोधः इति च ख्यातम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। तिलकम् २। इत्यमरः।२।६।६५॥ क्लोमम् ३ क्लोमम् ४। इति तट्टीका॥
"वाक्रोदर्य्योर्मध्ये वृक्तः तन्मध्ये हृदयं ततोर्द्ध्वं क्लोम पिपासास्थानम्"। इति वैद्यकम्॥
("उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च"॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्यायः॥)

क्व, व्य, (कस्मिन्निति "किमोऽत्"।५।३।१२। इति अत् ततः "क्वाति"।७।२।१०५। इति क्वादेशः।) कुत्र। कोथा इति भाषा। इति व्याकरणम्॥ अत्यन्तासम्भावनायां परिहृतैः हृदयं प्रयुज्यते। यथा, रघुः।१।२।
"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः"॥

क्वङ्गुः, पुं, (कु+अगि+उन्।) कङ्गुः। इति हेमचन्द्रः॥

क्वचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत्। मुग्धबोधमते तु "किमः ञ्यन्ताचिचनौ"। इति चनः।) क्वचित्। इति व्याकरणम्॥

क्वचित्, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते तु "किमः ञ्यन्ताचिचनौ"। इति चित्।) कस्मिंश्चित्। कुत्रचित्। कोनस्थाने इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम्॥
(यथा, विष्णुपुराणे १।२२।३८।
"सन्ति वा यत् क्वचित् किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम्"॥)

क्वण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) वकारयुक्तः। क्वणति वीणा। इति दुर्गादासः॥

क्वणः, पुं, (क्वण्+भावे अप्।) कणकणेति शब्दविशेषः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ वीणायाः शब्दः अन्यस्य च शब्दः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। निक्वाणः २ निक्वणः ३ क्वाणः ४ क्वणनम् ५। इत्यमरः।१।७।२४॥

क्वणनं, क्ली, (क्वण्+भावे ल्युट्।) क्वाणः। इत्यमरः।१।७।२४॥

क्वणनः,पुं,(क्वणति इति। क्वण्+ल्युः।) हरिद्रकासुतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ छोटघाँड़ी इति भाषा॥

क्वथ, ए ज निष्पचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ए, अक्वथीत्। ज, क्वाथः क्वथः। क्वथति वैद्य औषधं निष्पक्कीतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्वथितः, त्रि, (क्वथ्यते स्म इति। क्वथ+कर्म्मणि क्तः।) अतिपक्वव्यञ्जनदशमूलादिः। तत्पर्य्यायः। निष्पक्वः २। इत्यमरः।३।१।६५॥ कषायः ३ निर्यूहः ४ क्वाथः ५ शृतः ६। इति वैद्यकपरिभाषा॥

क्वाथः, पुं, (क्वथ्+भावे कर्म्मादिवाचे च यथायथं घञ्।) क्वथः। इत्यमरः।१।७।२४॥
(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे १७॥
"सञ्जाते त्वयि शारिशारवलयक्वाथां क्वणत्कङ्कणां पश्यत्काञ्चनकाञ्चि सा भगवती नर्त्तत्ति वाग्देवता"।)

क्वाथः, पुं, (क्वथ्+भावे घञ्।) दुःखम्१ व्यसनम्। मद्यनिष्पाकः। इति हेमचन्द्रः॥ क्वाथ्यमानं तोयं त्रिविधम्। पादावशेषम्१ अर्द्धावशेषम्२ त्रिपादावशेषञ्च ३। अस्य नाम पारिभाषिकोष्णोदकम्। तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम्। अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम्। पादावशेषं कफनाशकम्। लघु अग्निवर्द्धकञ्च। तेषां मध्ये त्रिपादावशेषजलं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम्। वसन्ते पादावशेषजलं प्रशस्तम्। शरदि ग्रीष्मे च अर्द्धावशेषजलं प्रशस्तम्। वर्षायां अष्टमभागावशेषजलं प्रशस्तम्। तत्काले बहुदोषत्वात्। दिनपक्वजलं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजलं दिवा गुरु। इति राजवल्लभः॥ अथास्य करणप्रकारः॥
"पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्। मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्॥
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्। शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते"॥
इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम्।)

क्वाथोद्भवं, क्ली, (क्वाथादुद्भवो यस्य। क्वाथात् उद्भवतीति वा।) तुत्थाञ्जनम्। इत्यमरः।२।९।१०२॥

क्ष्वेल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ऋ, अचिक्ष्वेलत्। चालः कम्पः। चालः केश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

क्ष, क्षकारः। (अयन्तु ककारषकारयोगेन जातः। अतोऽस्य पृथक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव।) तन्त्रमते तु व्यञ्जनचतुस्त्रिंशवर्णः। अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्णः। एकपञ्चाशन्मातृकावर्णानां चरमवर्णश्च। यथा,—
"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु। अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता॥
क्षार्णं मेरु मुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तमः। अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः"॥
इति गौतमीयतन्त्रम्॥ *॥
कण्ठदेशोद्भवोऽयम्। यथा,—
श्रीशिव उवाच।
"विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्यार्य्याः कण्ठतः स्वराः। हृदयं जिह्वया मूर्द्धा हृदयं जिह्वदन्तजम्।
सुखस्थानाद्भवो वाच्यः क्षकारः कण्ठघातजः"॥
इति वरदातन्त्रे १० पटलः॥ *॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
"क्षकारं शृणु चार्व्वङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्। चतुर्व्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥ त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं हृदि भावय सुन्दरि!"॥
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ *॥
अस्याभिधानानि यथा,—
"क्षः क्रोधसम्पुटः कालो रुद्रः सम्वर्त्तकः परः। नृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः॥
परात्मा क्रोधसंहारी बलान्तो मेरुवाचकः। सर्व्वाङ्गः सागरः कामः संयोगाक्षस्त्रिकूटकः॥
क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तानलः क्षयः। मुखं काव्यवशानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः।
कायापुत्रश्च संघातो मलयश्रीर्ललाटकः"॥
इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम्॥ *॥ अपि च।
"क्षकारो नरसिंहश्च मेरुः सम्वर्त्तकोऽपि च। तव स्नेहान्मया देवि! कथितं मातृकाक्षरम्।
पर्य्यायेऽपि विशेषं न प्रकाश्यं कदाचन"॥
इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥*॥
अस्य ध्यानं यथा,—
"चतुर्भुजां रक्तवर्णां नानालङ्कारभूषिताम्। रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम्॥
ईषद्धास्यमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्च्चिताम्। शुद्धाभीष्ट चतुर्व्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम्॥
गन्धर्व्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम्। एवं ध्यात्वा क्षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ क्षकारस्य ककारषकारयोगजत्वेन केचित् पृथग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते। तेषां मते तन्त्रोक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति। अतः पृथङ्निर्दिश्यते इति केचित्। तथा च।
"मान्ताः स्युर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः। पृथक्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्"॥
इति विश्वप्रकाशः॥ अपि च।
"अकारादिहकारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः; संयोगात् कषयोरेषः क्षकारो मेरुरीरितः"॥
इति कृष्णानन्दधृततन्त्रशास्त्रम्॥

क्षः, पुं, (क्षयति भोग्यान् युगान्तकाले प्रलये सर्व्वाणि भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति। क्षि क्षये+ड प्रत्ययः।) सम्वर्त्तः। (क्षिणोति हन्ति मनुष्यादिजीवानिति। राक्षसः। (क्षिणोति हन्ति हिरण्यकशिप्वाद्यसुरानिति।) नरसिंहः। (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति।) विद्युत्। (क्षयति शस्याद्युत्पत्त्या क्रमशः इति। क्षि+डः।) क्षेत्रम्। क्षेत्रपालः। (क्षि क्षये+भावे डः।) नाशः। इति शब्दाङ्कितमेदिनी॥

क्षज, इ क तङ्के। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तङ्को दुःखेन जीवनम्। इ क, क्षञ्जयति दीनः। इति दुर्गादासः॥

क्षज, इ घ म ङ } दानगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥
क्षज, घ म ङ } (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, क्षञ्जते। म, क्षञ्जा। क्षेमक्षात् सरोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अस्य मानुबन्धस्वरपर्यन्तघटादिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुरोधात्। म, अक्षञ्जि अक्षाञ्जि क्षञ्जं क्षञ्जं क्षाञ्जं क्षाञ्जम्। मानुबन्धबलात् अनुपधाया अपि दीर्घः। स्वमते तु घच दीर्घविधिश्चपधां नापेक्षते। ङ, क्षञ्जते। घ,क्षजा। म, क्षजयति। ङ, क्षजयते। दा दानम्। इति दुर्गादासः॥

क्षण, द ज उ वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (तनां-उभं-सकं-सेट्।) द ज, क्षणोति क्षणुते। उ,

इ, कर्म्मणि क्लिन्द्यते । ञ, क्लिन्दति क्लिन्दते । ङ, क्लिन्दते । कदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लिद, य उ इर क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा पर अक सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्लेदः आर्द्रीभावः । य, क्लिद्यति वस्त्रं पयसा । ऊ, क्लेदिष्यति क्लेत्स्यति । इर, अक्लिदत् अक्लेदीत् । अस्मात् पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।

"सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
योनिं क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि नारद ।")

क्लिन्न, त्रि, (क्लिद् कर्त्तरि क्त ।) आर्द्रम् । इत्यमरः । ३।१।१०५॥ भिजा इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । ४३ । १८ ।

"गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्व्वे च प्रपितामह ॥")

क्लिन्नाक्ष, त्रि, (श्लेष्मादिक्लेदेन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य ।) श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षुः । कफादिजनितक्लेदयुक्तचक्षुर्द्वय स । तत्पर्य्यायः । चुल्लः २ चिल्लः ३ पिल्लः ४ । कर्म्मधारयेण क्लिन्ने चक्षुषि क्ली । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

क्लिश, य उ म उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-उभ-अकं-सकश-सेट् । उदित्वात् क्त्वा वेट् ।) य म, क्लिश्यति क्लिश्यते । उ, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उपताप इह उपतप्तीभावः । तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्फलमिति हलायुधः । क्लिश्यते कृपणः स्वर्गमपीति चतुर्भुजः । अन्ये तस्मात् परस्मैपदममन्यमाना क्लिश्यन्नपि हि मेधावीति । प्रथा सन्ननुधारदीधितिकरक्लिश्यत्तमो वल्लवीत्यादि च क्लिश्नं करोतीति कण्ड्वादित्वात् क्ये प्रत्यन्तमाहुः । स्पायतगौ चिक्लिशतु मधोरवविति भट्टिप्रयोगश्च कैयादिकात् समादधते वह्लभम् । क्लैयादिकस्य सकर्म्मकत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

क्लिश, उ म विबाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-पर-सक-वेट् ।) उ अक्लेशीत् अक्लिक्षत् । ग, "इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" । इति दुर्गादासः ॥

क्लिशित, त्रि, (क्लिश्+कर्त्तरि क्त इट् वा ।) क्लिष्ट । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥

क्लिष्ट, त्रि, (क्लिश+क्त पक्षे नेट् ।) क्लेशयुक्तः । (यथा, मेघदूते ८४ ।

"इन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति" ॥)

तत्पर्य्यायः । क्लिशितः २ । पूर्व्वापरविरुद्धवाक्ये, क्ली । तत्पर्य्यायः । अक्लुकम् २ परस्परपराहतम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ । (यथा, भारवेः । १ । ८ । १२ ।

"वोऽहिंतु नाहंति क्लिष्टं विप्रधर्म्मोत्तुराश्रया" ॥)

क्लिष्टि, स्त्री, (क्लिश्+भावे क्तिन् ।) क्लेशः । सेवा । इति धरणी ॥

क्लीतक, क्ली, (क्लीब+क्त । निपातनात् वकारे लोपः । क्लीतमधात्वर्थं करोतीति । क्लोप ऋते+ क्लेदेभ्यो ऽपीति कः ।) यष्टिमधुका । इत्यमरः । २ । ४ । १०९ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा ।

"यष्ट्याह्व मधुकं यष्टि क्लीतकं मधुयष्टिका" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम्" ।
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

"श्यामा गिरिकर्णिकनकी रमेषु
द्राक्षारसे समलिकारसे च ।
घृतं पिबेत् क्लीतकसम्प्रसिद्धम
पित्तार्व्वुदी तज्जठरी च जन्तुः" ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

क्लीतकिका, स्त्री, (क्लीतकं क्रयोऽस्यस्या । "अत इनिठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति ठन् टस्य कत्वम् ॥) नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ (क्लीतक+स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वं च । यष्टिमधुका ॥)

क्लीव, ऋ ङ अधार्ष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म अक सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । अधार्ष्ट्यमप्रगल्भीभावः । ङ, श्रीकेन क्लीवते सर्व्वः । इति हलायुधः । ऋ, अचिक्लीवत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लीव, ऋ ङ वान्तवत् । (भ्वा-आत्म अक-सेट् ।) ऋ, अचिक्लीवत । ङ, क्लीवते । वान्तवदिति क्लीवृङ अधार्ष्ट्ये इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्लीव, पुं क्ली, (क्लीवृङ अधार्ष्ट्ये "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति क ॥) स्त्रीपुरुषभिन्नः । तत्पर्य्यायः । षण्डः २ नपुंसकम् ३ तृतीयाप्रकृतिः ४ शण्डः ५ । इत्यमरः । २।६।३९ ॥ तृतीयप्रकृतिः ६ षण्ढः ७ सण्डः ८ शण्ढः ९ । इति तट्टीका ॥ पुरुषत्वहीनः । तस्य लक्षणम् । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।

"न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते" ॥
(यथा, पराशरसंहितायाम् ।

"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" ॥

क्लीवस्तु चतुर्द्दशप्रकारः । यथाह नारदः ।

"चतुर्द्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
निसर्गषण्डोऽवष्ठश्च पक्षषण्डस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद् देवक्रोधात् तथैव च ॥
ईर्ष्याषण्डस्तथाऽसेव्यो वातरेता मुखेभगः ।
आक्षिप्तो मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥
तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ पक्षाख्यं मासमाचरेत्
अनुक्रमात् त्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥
ईर्ष्याषण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रिया ॥
आक्षिप्तमोघवीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्म्मणि ।
पतिरन्यः स्मृतो नार्य्या वत्सराद्धं प्रतीक्ष्य तु ॥
शालीनस्यापि दृष्टस्त्री संसर्गाद् ध्वजेद्भजः ।
स हीनवेगमन्याश्च स्त्रीभिरेवाचरेत् ॥
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
लभेत सान्यं भर्त्तारं मे तस्यार्थे प्रमाक्षते ॥
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं वीजिनो नराः ।
क्षेत्रं वीजवते देयं नावीजी क्षेत्रमर्हति" ॥)

क्ली(?), त्रि, विक्रमहीनः । इत्यमरः । ३ । १ । १२ ।

(यथा, महाभारते ३ । अर्ज्जुनाभिगमने । ३३ । ११ ।

"कच्चिद्राजन् न निर्व्वेदादापन्न क्लीवजीविकाम्" ।
धर्म्मकार्य्यादौ निरुत्साह । यथा, मनौ ३ । २६१ ।
"आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा" ॥)

क्लेद, पु, (क्लिद्+भावे घञ् ।) आर्द्रम् । यथा,—

"पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ ।
पदच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषणकारावुभौ" ।

इत्युद्भट ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।

"रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्दवम्" ।

अत्र मिताक्षरा । "रसादुदकात् रसनेन्द्रियं शैत्यमङ्गानां स्नेहं स्निग्धतां मृदुतासहितं क्लेदं मार्द्दताम्" ॥)

क्लेदन, पु, (क्लेदयति श्लेष्मादिभिरिति । क्लिद्+णिच+कर्त्तरि ल्यु ।) कफः । इति शब्दचन्द्रिका । पञ्चप्रकारश्लेष्मान्तर्गतश्लेष्मविशेषः । इति सुखबोधः । (भावे+ल्युट् । आर्द्रीकरणम् । यथा, भागवते ३ । २६ । ४३ ।

"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम्" ॥)

क्लेदा [न्] पुं, (क्लेदयति शीतरश्मिभिर्भुवम् । क्लिद+णिच्+"श्वन् उक्षन् पूषन् प्लीहन्निति" उणा १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे पूर्व्वं दीर्घं ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्लेदु, पु, (क्लेदयति इति । क्लिद्+"भृमृशी" इति" । उणा १ । ११ । इति उन् ।) चन्द्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्याम् उणादिवृत्तिः ॥ सन्निपातः । इति सङ्क्षिप्तसार उणादिवृत्तिः ॥

क्लेश, ङ वधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा आत्म सक उपतापार्थे अक सेट् ।) ङ, क्लेशते विलोधे । धातुप्रदीपे तु क्लेष अव्यक्तायां वाचीति मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते न व्यायावाक्यमिति । हलायुधोऽपि । इति दुर्गादासः ॥

क्लेश, पुं, (क्लिश्+भावे घञ् ।) दुःखम् । तत्पर्य्यायः । आदीनवः २ आस्रवः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।

"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" ॥)

स तु पञ्चविधः । अविद्या १ विद्याविरोधिनी अस्मिता २ अहममस्मीत्यहङ्कारः । रागः ३ इच्छाविशेषः द्वेषः ४ वैरिता । अभिनिवेशः ५ मरणभयम् । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (तथाच पातञ्जले साधनपादे २ । २—३ ।

"समाधिभावनार्थं क्लेशतनूकरणार्थश्च । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" ॥

"क्लेशतनूकरणार्थं इत्यत्र तत्र ये क्लेशा इत्यत्र अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणा यद् ते बाधना लक्षणं परितापमुपजनयन्तः क्लेशशब्दवाच्या भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्त्तमाना संस्कार लक्षणं गुणपरिणामं द्रढयन्ति" । इति तट्टीका भोजराजवृत्तौ ॥) कोपः । व्यवसायः । इति मेदिनी ॥

क्लेशित, त्रि, (क्लेशोऽस्य जातः । क्लेश+इतच् ।) क्लेशयुक्तः । यथा—शृङ्गारतिलके ।

"विरहानलो सहनीयरत्नो क्लेशितं कथं तु मे"॥

क्लीतकिकं, क्ली, (क्लीतकेन यष्टिमधुकया निर्व्वृत्तं इति ठञ्।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य मद्यशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

क्लोम, [न्] क्ली, (क्लुङ् गतौ+मनिन्।) फुप्फुसम्। फोंफड़ा इति फुलघरा इति च ख्यातम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। तिलकम् २। इत्यमरः॥ २। ६। ६५॥ क्लोमम् ३ कोमम् ४। इति तट्टीका॥

"वाक्षोर्दयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे क्लोम पिपासास्थानम्"। इति वैद्यकम्॥

("उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च" ॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्यायः॥)

क्व, व्य, (कस्मिन्निति "किमोऽत्"। ५। ३। १२। इति अत् ततः "क्वाति"। ७। २। १०५। इति क्वादेशः।) कुत्र। कोथा इति भाषा। इति व्याकरणम्॥ अत्यन्तासम्भावनायां पण्डितैः क्वद्वयं प्रयुज्यते। यथा, रघुः। १। २।

"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः" ॥

क्वङ्गुः, पुं, (क्रु+अगि+उन्।) कङ्गुः। इति हेमचन्द्रः॥

क्वचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत्। मुग्धबोधमते तु "किमः णयन्ताच्चिचनौ"। इति चनः।) क्वचित्। इति व्याकरणम्॥

क्वचित्, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते तु "किमः णयन्ताच्चिचनौ"। इति चित्।) कस्मिंश्चित्। कुत्रचित्। कोनस्थाने इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम्॥

(यथा, विष्णुपुराणे १। २२। ३८।

"हन्ति वा यत् क्वचित् किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम्" ॥)

क्वण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) वकारयुक्तः। क्वणति वीणा। इति दुर्गादासः॥

क्वणः, पुं, (क्वण्+भावे अप्।) क्वणक्वणेति शब्दविशेषः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ वीणायाः शब्दः अन्यस्य च शब्दः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। निक्वाणः २ निक्वणः ३ क्वाणः ४ क्वणनम् ५। इत्यमरः। १। ७। २४॥

क्वणनं, क्ली, (क्वण्+भावे ल्युट्।) क्वणः। इत्यमरः। १। ७। २४॥

क्वणनः, पुं, (क्वणति इति। क्वण्+ल्युः।) हण्डिकासुतः। इति चिकाण्डशेषः॥ छोटहाँड़ी इति भाषा॥

क्वथ, ए ज निष्पचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ए, अक्वथीत्। ज, क्वाथः क्वथः। क्वथति वैद्य औषधं निष्पक्तीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्वथितः, त्रि, (क्वथ्यते स्म इति। क्वथ+कर्म्मणि क्तः।) अतिपक्वव्यञ्जनदशमूलादिः। तत्पर्य्यायः। निष्पक्वः २। इत्यमरः। ३। १। ९५॥ कषायः ३ निर्यूहः ४ क्वाथः ५ शृतः ६। इति वैद्यकपरिभाषा॥

क्वाणः, पुं, (क्वण्+भावे कर्म्मादिवाच्ये च यथायथं घञ्।) क्वणः। इत्यमरः। १। ७। २४॥

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे १७॥

"सञ्जाते त्वयि हारिहारवलयक्वाणं क्वणत्कङ्कणं पश्यत्काञ्चनकाञ्चि सा भगवती नर्न्नर्त्ति वाग्देवता"॥)

क्वाथः, पुं, (क्वथ्+भावे घञ्।) दुःखम्। व्यसनम्। द्रव्यनिष्पाकः। इति हेमचन्द्रः॥ क्वाथ्यमानं तोयं त्रिविधम्। पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रिपादावशेषञ्च ३। अस्य नाम पारिभाषिकोष्णोदकम्। तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम्। अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम्। पादावशेषं कफनाशकम्। लघु अग्निवर्द्धकञ्च। तेषां मध्ये त्रिपादावशेषजलं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम्। वसन्ते पादावशेषजलं प्रशस्तम्। शरदि ग्रीष्मे च अर्द्धावशेषजलं प्रशस्तम्। वर्षायां अष्टभागावशेषजलं प्रशस्तम्। तत्काले बहुदोषत्वात्। दिनपक्वजलं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजलं दिवा गुरु। इति राजवल्लभः॥ अथास्य करणप्रणाली॥

"पानीयं षोड़शगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्।
मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्॥
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्।
शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते" ॥

इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम्॥)

क्वाथोद्भवं, क्ली, (क्वाथादुद्भवो यस्य। क्वाथाद् उद्भवतीति वा।) तुत्थाञ्जनम्। इत्यमरः। २। ९। १०२॥

क्वेल, ऋ ट चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ऋ, अचिक्वेलत्। चालः कम्पः। चालः केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

क्ष, क्षकारः। (अयन्तु ककारषकारयोगेन जातः। अतोऽस्य पृथक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव।) तन्त्रमते तु व्यञ्जनचतुस्त्रिंशवर्णः। अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्णः। एकपञ्चाशन्मातृकावर्णानां चरमवर्णश्च। यथा,—

"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु।
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता॥
क्षार्णं मेरु मुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तमः।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः" ॥

इति गौतमीयतन्त्रम्॥ *॥

कण्ठदेशोद्भवोऽयम्। यथा,—

श्रीशिव उवाच।

"विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्चार्य्याः कण्ठतः स्वराः।
षट्द्वयं जिह्वया मूर्द्ध्ना ह्यद्वयं जिह्वदन्तजम्।
मुखस्थानाद्भवो वाच्याः क्षकारः कण्ठघातजः" ॥

इति वरदातन्त्रे १० पटलः॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

"क्षकारं शृणु चार्व्वङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्।
चतुर्व्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥
त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं हृदि भावय सुन्दरि!" ॥

इति कामधेनुतन्त्रम्॥ *॥

अस्याभिधानानि यथा,—

"क्षः क्रोधसम्भवः कालो रुद्रः सम्वर्त्तकः परः।
नृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः॥
परात्मा क्रोधसंहारी वलान्तो मेरुवाचकः।
सर्व्वाङ्गः सागरः कामः संयोगाख्योऽग्निपूरकः॥
क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तानलः क्षयः।
मुखं माध्यवहानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः।
क्षायापुत्रश्च संघातो मलयश्रीर्ललाटकः" ॥

इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम्॥ *॥ अपि च।

"क्षकारो नरसिंहश्च मेरुः सम्वर्त्तकोऽपि च।
तव स्नेहान्मया देवि! कथितं मातृकाक्षरम्।
पर्य्यायैरपि विज्ञेयं न प्रकाश्यं कदाचन" ॥

इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥ *॥

अस्य ध्यानं यथा,—

"चतुर्भुजां रक्तवर्णां शुक्लाम्बरविभूषिताम्।
रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम्॥
ईषद्धास्यमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्च्चिताम्।
शंदात्रीं चतुर्व्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम्॥
गन्धर्व्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम्।
एवं ध्यात्वा क्षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ क्षकारस्य ककारषकारयोगजत्वेन केचित् पृथग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते। तेषां मते तन्त्रोक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति। अतः पृथङ्निर्दिश्यते इति केचित्। तथा च।

"यान्ताः स्युर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः।
पृथक्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्" ॥

इति विश्वप्रकाशः॥ अपि च।

"अकारादिलकारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः;
संयोगात् कषयोरेषः क्षकारो मेरुरीरितः" ॥

इति ब्रह्मानन्दकृततन्त्रशास्त्रम्॥

क्षः, पुं, (क्षयति लोकान् युगान्तकाले प्रलये सर्व्वाणि भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति। क्षि क्षये+ड प्रत्ययः।) सम्वर्त्तः। (क्षिणोति हन्ति मनुष्यादिजीवानिति। राक्षसः। (क्षिणोति हन्ति हिरण्यकशिपाद्यसुरानिति।) नरसिंहः। (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति।) विद्युत्। (क्षयति शस्याद्युत्पत्त्या क्षामत्वः इति। क्षि+डः।) क्षेत्रम्। क्षेत्रपालः। (क्षि क्षये+भावे डः।) नाशः। इति सुक्ताङ्कितमेदिनी॥

क्षज, इ क तङ्के। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तङ्को दुःखेन जीवनम्। इ क, क्षञ्जयति दीनः। इति दुर्गादासः॥

क्षज, इ ष म ङ) दागत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥
क्षज, ष म ङ) (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, क्षञ्जते। म, क्षञ्जा। सेमक्षात् सरोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अस्य षानुबन्धस्वरपर्य्यन्तघटादिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुरोधात्। म, अक्षञ्जि अक्षाञ्जि क्षञ्जं क्षञ्जं क्षाञ्जं क्षाञ्जम्। मानुबन्धवलात् अनुपधाया अपि दीर्घः। स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। ङ, क्षञ्जते। ष, क्षजा। म, क्षजयति। ङ, क्षजयते। दा दानम्। इति दुर्गादासः॥

क्षण, द ज उ वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (तनां-उभं-सकं-सेट्।) द ज, क्षणोति क्षणुते। उ,

क्षणिका लता। इति दुर्गादासः।

क्षण, पुं, (क्षणोति हन्ति नाशयति वा सर्व्वं यथा काल व्यापकत्वाने वा। काल एव युगान्ते सर्व्वं मात्मसात् करोतीत्यर्थः। स एवाग्रभेदेन नाना रूपो भवतीत्यर्थः।) विप्रलकालपरिमितकालः। स च द्वादशनिमेषपरिमितः। (निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभागः। यथा,—

"आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिभिः।
स चेत् विफलो याति का नो हानिस्ततोऽधिका"॥

इति शब्दार्थचिन्तामणिः। अपि च।

"क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयावहः"॥

इति हितोपदेशः॥ क्षणोति दुःखं नाशयति उत्सवकाले। क्षण वधे + अच्।) उत्सवः। (यथा, माघे १। ४।

"नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान्
समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम्।
क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना
स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना"॥)

निर्व्यापारस्थितिः। इत्यमरः।३।३।४०॥ पर्व्व। अवसरः। परतन्त्रत्वम्। मध्यम्। इति हेमचन्द्रः। (प्रशस्तमुहूर्त्तः। यथा, मनोमाहात्म्ये। ५। १।

"अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा"॥)

क्षणतुः, पुं, (क्षण भावे + बाहुलकात् अतुप्रत्ययः।) क्षतः। इति हेमचन्द्रः। क्षणुरिति च पाठः॥

क्षणद, क्ली, (क्षण उत्सवं ददातीति। दा + कः।) जलम्। इति मेदिनी॥

क्षणदः, पुं, (क्षण यात्रादिशुभमुहूर्त्तं ददातीति। दा + कः।) गणकः। इति मेदिनी॥

क्षणदा, स्त्री, (क्षणद + स्त्रियां टाप्।) रात्रिः। (यथा, भागवते। ३। ३। २१।

"इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून्।
रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः"॥)

हरिद्रा। इत्यमरः। १। ४। ४॥ (हरिद्राशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या।)

क्षणन, क्ली, (क्षण + भावे ल्युट्।) वधः। इत्यमरः॥

क्षणनिश्वासः, पुं, (क्षणात् क्षणकालात् परं निश्वासोऽस्य।) शिशुमारः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षणप्रभा, स्त्री, (क्षणं व्याप्य प्रभाऽस्याः।) विद्युत्। इत्यमरः। २। ८। ११४॥

क्षणभङ्गुर, त्रि, (क्षणात् भङ्गुरः।) क्षणिकमात्रः। यथा। "यदि पुनरमी किमपि नाहमास्पदमस्ति किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षणभङ्गुरं अलीकं वेत्यवधारयेरन् न किञ्चिदपि काम येरन् न चाकामयमाना केचिदपि प्रवर्त्तन्ते"। इति बौद्धाधिकारशिरोमणिः॥

क्षणरामी, [न्] पुं, (क्षणात् परं क्षणं क्षणं वा रमते इति। रम + णिनिः।) पारावतः। इति शब्दमाला॥ (चटकः। इति केचित्॥)

क्षणिकः, त्रि, (क्षण क्षणमात्रमाप्यतयाऽस्त्यस्य। ठन्।) क्षणमात्रस्थायी। यथा। "क्षणभङ्गे विप्र...

स्वाधिकरणसमयप्रागभाववाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वं क्षणिकत्वं वा। उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसम्बन्धः। क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावाधारः समयः। प्रसिद्धिस्तु विशेषणविषयिकाणां प्रागभावे चरमध्वंसे च निषेधस्य बौद्धानामलीके। स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्व क्षणिकत्वमिति तु न्यायः"। इति बौद्धाधिकारे रघुनाथशिरोमणिः॥ अन्यच्च।

"द्वयारम्भश्चतुर्थे स्यात्तथाकाशशरीरिणाम्।
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते"॥

इति भाषापरिच्छेदे २७। "क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्"। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

क्षणिका, स्त्री, (क्षणिक + स्त्रियां टाप्।) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः। (क्षणकालमात्रस्थायिनी। यथा, हितोपदेशे। १। १५४।

"योऽत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम्।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते"॥)

क्षणिनी, स्त्री, (क्षण उत्सवोऽस्त्यस्याम्। क्षण + इनि। ङीप्।) रात्रिः। इति शब्दरत्नावली॥ (उत्सववति, त्रि। यथा, महाभारते। १। सम्भवपर्व्वणि १३। ४४।

"स विश्रान्तः शुभे देशे क्षणिनं कल्पमच्युतम्।
धर्म्मराजः समासाद्य चापयत् स प्रयोजनम्"॥)

क्षत, क्ली, (क्षण्यते वध्यतेऽनेन। क्षण + करणे क्तः।) खड्गक्षतपूयादि। घा इति भाषा। तत्पर्यायः। व्रणः २ अरुः ३ ईर्म्मम् ४ क्षयथुः ५। इति हेमचन्द्रः॥ तद्वति त्रि॥ *॥

क्षतेन मृतस्याशौचं यथा, याज्ञः।

"क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्द्विजाः।
आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्यादूर्द्ध्वरात्रमतः परम्॥
शस्त्रघाते ह्यहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते।
अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः॥

अत्र शस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं मारिमात्रिकशस्त्राघातपरमपि। अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विलम्बमृतानां त्रिरात्रव्यवस्थाया स्यात्"। इति शुद्धितत्त्वम्॥ *॥ चन्द्रग्रहणादौ क्षतदोषाभावो यथा,—पुलस्त्यः।

"चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव मृतानां पितृकर्म्मसु।
महातीर्थे च सम्प्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते"॥

अन्यत्र तु देवलः।

"सतत सूतकी सूयी सन्तोषितत्ततलक्षणाः।
मृतवत्सुरवत्सश्च वर्ज्जनीयतौ सदाकालं"॥

इत्यनेन वर्ज्जतामाह। अत्रचित्तमप्याह।

"दन्तजमसङ्गाह्यं तेन मन्त्रेण दन्तवत्।
न तत्र कल्मषं कुर्य्यात् यमसुक्ततं पुनः॥
भवेदशौचमत्यर्थं क्षतवेधात् क्षतं क्षते"॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्। (विदारणम्। यथा, कुमारे। १। २९।

"नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्"।

"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः"॥

त्रि, ताडितः। विद्धः। यथा, रघु। ३। ५१।

"रघोरवष्टम्भमयेन पत्त्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदोऽप्यमर्षणः"॥

क्षतियुक्तः। यथा, कुमारे। २। २६।

"दशनानामपि मूर्द्धानं क्षतहुङ्कारशंसिनः"॥

(रोगविशेषः। तस्य सकारणसम्प्राप्तिलक्षणादि चिकित्सितञ्च यथा,—

"धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्।
पततो विषमोच्चेभ्यो युध्यमानस्य वाजिभिः॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वान्यं निगृह्णतः।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान्॥
अधीयानस्य चात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम्।
महानदीं वा तरतो गजैर्वा सह धावतः॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रनृत्यतः।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा॥
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः॥
उरो विरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विरुह्यते।
प्रपीड्येते तथा पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते॥
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि॥
दुष्टः श्यावः सदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः।
कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः सम्प्रवर्त्तते॥
सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्"॥

पूर्व्वरूपं यथा,—

"अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम्।
उरोरुक् शोणितच्छर्द्दिः कासो वैशेषिकः क्षते"॥

असाध्यसाध्यलक्षणादिकं यथा,—

"अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः।
गते संवत्सरे याप्यः सर्व्वलिङ्गं तु वर्ज्जयेत्"॥

चिकित्सितञ्च यथा।

"उरोमत्वाक्षत लाक्षां पयसा मधुसंयुताम्।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात् सशर्करम्॥
पार्श्ववस्तिसरुक्चाल्पपित्ताग्निः सुरायुताम्।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषा पाठां सवत्सकाम्॥
लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम्।
त्वक्क्षीरी समितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत्॥
इक्ष्वालिकाबिसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती॥
यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम्।
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत्॥
कासी पर्श्वास्थिशूली च लिह्यात् घृतमाक्षिकाः।
मधुकमधुकद्राक्षा त्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः"॥
"दीप्तेऽग्निकत्ते दद्यात्तं पूर्व्वोक्तेन वा पिबेत्।
चटकादरस वापि रक्तं वा छागमाक्रमम्॥
चूर्णं गौधूमकं रक्ताक्तमथुयुक्तमार्यरम्।
रक्तक्षीरी पिबेत् सिद्धं शाल्यारसमयोऽघृतम्॥
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तद्युतीयकम्॥
अश्वगन्धामयवस्त्रयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम्।
पक्वा विप्यलीर्जीवकस्वस्तिद्धं पाते शुभम्॥

कोललाद्यारसे तद्वत् क्षीराच्छगुणसाधितम् ।
कल्कैः कट्फलदार्व्वीत्वग्वत्सकलवकफलैर्घृतम् ॥
जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शठीम् ।
चतस्रः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥
पुनर्नवे द्वे मधुकं चात्मगुप्तां शतावरीम् ।
ऋद्धिं परूषकं भार्गीं मृद्वीकां बृहतीन्तथा ॥
शृङ्गाटकीं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम् ।
बदराक्षोटखर्जूरवातामाभिषुकाण्यपि ॥
फलानि चैवमाद्यानि कल्कान् कुर्व्वीत कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारीक्षु च्छागमांसरसं पयः ॥
कुर्य्यात्प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्कराऽर्द्धतुलान्तथा ॥
द्विकार्षिकाणि पत्रैला हेमत्वङ्मरिचानि च ।
चूर्णितानि विनीयास्माल्लिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
सुधामृतरसं प्राश्य क्षीरमांसरसाशिना ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्ब्बलव्याधिकर्षितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥
कासहिक्काज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ।
पुत्त्रदं वमिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम्" ॥
इत्यमृतप्राशघृतम् ॥
"मधुकाष्टपलं द्राक्षा प्रस्थक्वाथे घृतं पचेत् ।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समं शक्तुक्षतक्षीणे रक्तगुल्मेषु तद्धितम्" ॥
इति शक्तुप्रयोगः ॥
"शक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
यावान्सात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतः क्षीणः पिबेन्नरः" ॥
"एका षोड़शिका धान्याद्वि द्वेऽजाज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाड़िमवृक्षाम्लद्विर्द्विः सौवर्च्चलात्पलम् ॥
सुण्ठ्याः कर्षं दधित्थस्य मेध्यात्पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोड़शपले शर्करया विमिश्रयेत् ॥
षाड़वोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्व्ववत्" ॥
इति षाड़वः ॥
"यचोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्य्यादपेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्म्यबलं तथा" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने १९ अध्याये ॥)

क्षतकासः, पुं, (क्षतजः कासः । मध्यपदलोपी समासः ।) पञ्चविधकासरोगान्तर्गतकासरोगविशेषः । यथा,—
"पञ्चकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्" ॥
एषां पूर्व्वरूपमाह ।
"पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठेकण्डुश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते" ॥
भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठव्यथा ॥
अस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः ।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्" ॥
अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम् । लक्षणमाह ।
"संपूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिः तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीड़ाभितापिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासः तृष्णावैस्वर्य्यपीड़ितः ।
पारावत इवाकूजेत् कासवेगात् क्षतो भवात्" ॥
कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसाऽपि ॥
तस्य चिकित्सा यथा,—
"इक्षिक्षुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये" ॥
इक्षुवालिका इक्षुभेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । मृणालं बिसम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनमत्र धवलं चूर्णत्वात् । शृङ्गी कार्कटशृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशरोचना । सा चेक्षोर्द्विगुणा । इति भावप्रकाशः ॥
("युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥
उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु ।
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च क्षीयते" ॥
अस्य चिकित्सा यथा—
"उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥
क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ।
पार्श्ववस्ति सरुक् चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषां पाठां सवत्सकाम् ॥
लाक्षा सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम् ।
त्वक्क्षीरी सक्तिं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
इक्ष्वाविकाबिसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षती पिबेत् ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः" ।
इति वाभटे निदानस्थाने चिकित्सास्थाने च चतुर्थाध्याये ॥)

क्षतघ्नः, पुं, (क्षतं हन्ति नाशयतीति । हन् + "अमनुष्यकर्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुकुरशोंखा इति भाषा ॥

क्षतघ्नी, स्त्री, (क्षतं हन्ति । हन् + "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् स्त्रियां ङीप् ।) लाक्षा । यथा,—
"लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रङ्गमाता पलङ्कषा ।
जतु क्षतघ्नी क्रमिणा यावालक्तौ तु तद्रसः" ॥
इति हेमचन्द्रः । क्षतघ्नापि पाठः ॥

क्षतजं, क्ली, (क्षतात् व्रणात् जायते उत्पद्यते इति । जन् डः ।) रक्तम् । इत्यमरः । २।६।६४ ॥ (यथा, रघौ । ७ । ४३ ।
"स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात् पवनावधूतः" ।) पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतजतृष्णा, स्त्री, (क्षतजा शस्त्रादिभिः क्षताज्जाता या तृष्णा पिपासा ।) शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य पिपासा । तस्या निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा
ऊर्द्धं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट्सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु" ॥
नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं कटूष्णोष्णपित्तविवर्द्धनैः । कटूष्णोष्णादिभिः कुपितं भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितः । तद्द्वयं ऊर्द्धं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत्पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृतीया भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह स्रोतःस्वित्यादि नन्वत्र बहुवचनं न युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः । रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वाहृदयगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहेषु कुरुतः तृष्णामतिप्रबलौ पित्तानिलाविति ॥ संख्यामाह तिस्र इत्यादि ॥ तृष्णायाः सामान्यलक्षणमाह ।
"सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
पुनः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्दितमादिशेत्" ॥
क्षतजामाह ।
"क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु" ।
क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीड़ा ॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ॥
"वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि शस्यते ॥
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम् ।
मुस्तपर्पटकोदीच्यधन्वयासोशीरचन्दनैः ॥
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये" ॥
कृत्वा धान्याम्लम् । कश्चित् धात्रीञ्च दद्यात् चन्दनमत्र धवलं दद्यात् । तस्यातितृष्णापहरत्वात् ।
शृतं अर्द्धपक्वमत्र कर्त्तव्यम् । षड़ङ्गपानम् ।
"लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्द्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्द्दितो नरः ॥
आस्तरणमार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शाम्यति दाहस्रोषोऽपि देहिनां नियतम् ॥
गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
नियतं नासिकापीतैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥
वैशद्यञ्च गयत्यास्ये सन्दधाति मुखे जलम् ।
तृष्णादाहप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥

जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्द्धनि दापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥
दाड़िमं बदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।
पिष्ट्वा मूर्द्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥
प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।
जयेत् तृष्णां तथा दाहं भवेत् स्रोतोविशोधनम् ॥
चमसं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम् ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणम् ।
क्षतोद्भवां क्षविनिवारणेन
जयेत् क्षतानामसृजश्च पाते ।
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्या-
न्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥
आमोद्भवां बिल्ववचायुताभ्यां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ।
गुर्व्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेच्च
क्षयं विना सर्व्वकृताञ्च तृष्णाम्” ॥
उल्लिखनं लेखनद्रव्यं । स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा
स्यात्ताञ्च गुडाम्बुना प्रशमयेत् । अतिगौरवल्व
लानां तृष्णां शमयेन्नृणामिष्टाम् पयः ॥ मद्योऽथ
दुग्धम् ।
“मूर्च्छाच्छर्द्दितृषादाहस्त्रीमद्यभृशकर्षिताः ।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥
साम्याद्यमानभक्ष्यस्तृष्णा तस्य जयेत् पुनः ।
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम्॥
तृष्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
तोयाभावात् पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते” ॥
इति तृष्णाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
क्षतविध्वंसी, [न्] पुं, (क्षतं व्रणं सवरक्तपूयादिकं
विध्वंसयतीति । वि + ध्वनस + णिच् + णिनि ।)
इङ्गुदीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
क्षतव्रणः, पुं, (क्षतजन्यः व्रणः क्षतजो व्रणो वा ।)
पञ्चप्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः । इति
भावप्रकाशः ॥ तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
क्षतव्रत, त्रि, (क्षतं भग्नं व्रतमस्य ।) भ्रष्टनियमः ।
तत्पर्य्यायः । अवकीर्णी २ । इत्यमरः ।२।७।५४॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
‘अवकीर्णी भवेत्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
गर्द्दभं पशुमालभ्य नैरृतं स विशुद्ध्यति’ ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
क्षतहरा, स्त्री, (क्षतं हरतीति । हृ + ट ।) अगुरु ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
क्षतिः, स्त्री, (क्षण + क्तिन् ।) अपचयः । हानिः ।
(यथा, महाभारते । ३ । १७२ । १८ ।
‘ह्यानां न क्षतिः काचित् न श्रमो न मानसः’ ॥)
‘न क्षतिः चिरस्थितिः

का क्षतिरम्बुधिखिलाम्बुपातृणाम् ।
केवलघनरसभक्षी
चातकपक्षी क्रमाश्रयति” ॥
इत्युद्भटः ॥
क्षतोदरं, क्ली, (क्षतं शर्करादिभिन्नं उदरमत्र रोगे ।
अथवा क्षतात् क्षुतात् जातं उदरं उदररोग
विशेषो यत्र ।) उदररोगविशेषः । तस्य सामा
न्यरूपमाह ।
“आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निता ।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि’ ॥
सन्निकृष्टनिदानपूर्व्विकां सङ्ख्यामाह ।
“पृथक्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु” ॥
क्षतोदरमाह ।
“शल्यं तथान्नोपहितं यदन्न
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् स्रुतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध’ ॥
शल्यं कण्टककाष्ठकर्करादि अन्नोपहितं अन्नमिश्रितं
भुक्तं सत् अन्नं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं
भोजनं विना आगतं शरादि तदपि यदन्नं भिनत्ति
एतद्द्वयलक्षणम् । अन्नमथवान्नञ्च अत्र भिनत्ति।
यतः उक्तं चरके ।
“शर्कराकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तं जृम्भयात्यशनेन च’ ॥ इति
तस्मात् भिन्नादन्त्रात् । गुदतस्तु भूयः अन्यत्
सस्रुयः पुनर्गुदतः स्रवेदित्यर्थः । दाल्यति विदीर्य्यत
इव । परिस्रविद्वाराभावात् । एतत् क्षतोदरं तन्त्रा
न्तरे परिस्राव्युदरं प्रदिष्टम् ॥
तस्य चिकित्सा ।
‘शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥
आनूपमौदकं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ।
व्यायामाध्वदिवास्वप्नयानपानानि वर्ज्जयेत् ॥
तथाम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्जयेत् ॥
उदराणां मलाढ्यत्वात् सततं शोधनं हितम् ।
क्षीरमतगजं तत पिबेन्मूत्रेण वा सह’ ॥
इति भावप्रकाशः । (उदररोगशब्दे विशेषविव
रिणम्य चया ॥)
क्षत्ता, [ऋ] पुं, (क्षद् सदनो । शौचधातुरयम् ।
‘तृणलचौ प्रसिद्धदादिष्य भवायां चानिटौ’ ।
उणा । २ । ९४ । इति सम्राप्य तृच् स चानिट ।)
सारथिः । द्वाःस्थः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४२ ॥
दासीपुत्रः । (यथा, महाभारते । १ । विदुराग
मनपर्व्वणि । २०२ । १७ ।
तत भीतमना क्षत्ता धृतराष्ट्र विशाम्पते ।।

उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मित” ॥)
नियुक्तः । ब्रह्मा । इति मेदिनी । क्षत्रियायां
शूद्राज्जातः । (यथा, मनुः । १० । १२ ।
“शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः” ॥)
मत्स्यः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।
क्षत्रं, क्ली, (क्षतं त्रायते इति । क्षत + त्रै + क ।)
शरीरम् । इत्युणादिकोषः । तगरम् । इति
राजनिर्घण्टः । (क्षत्रियकुलम् । यथा, ऋग्वेदे ।
५ । ६२ । ६ ।
“अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा
य त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।
राजाना क्षत्रमहृणीयमाना
सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ” ॥)
क्षत्र, पुं, (क्षद् + “गुधवीपचिवचियमिसदिक्षदि
भ्यस्त्रः”। उणा ४ । १६६ । इति त्र ।) क्षत्रियः ।
इत्युणादिकोषः ॥ (यद्वा, क्षतं क्षतात् त्रायते इति।
त्रै + क । यथा, रघुः । २ । ५३ ।
‘क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः” ।
“नाश्वकर्णादिवत् केवलरूढः किन्तु पङ्कजादिवत्
योगरूढः” इत्यर्थः । इति मल्लिनाथः ॥)
क्षत्रबन्धुः, पुं (क्षत्रियस्य बन्धुरिव ।) निन्दितक्षत्रि
यः । इत्यमरटीका । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ७१ ।
“क्षत्रबन्धो ! ममैतां त्वं सदृशीं यद्‌दक्षिणाम् ।
मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पद्य त्वं मे बलं परम्” ॥
क्षत्रं राज्यं देशो वा बन्धुरिवास्य ।) क्षत्रमात्रम् ।
(यथा, मनुः । २ । ३८ ।
“आषोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते’ ।
आद्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥)
क्षत्रवृक्षः, पुं (क्षत्रसञ्ज्ञकः वृक्षः ।) मुचुकुन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः । (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
“मुचुकुन्दः क्षत्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा
अस्य मुचुकुन्दशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
क्षत्रियः, पुं (क्षत्रे राष्ट्रे साधुः । क्षत्रस्यापत्यं वा ।
‘क्षत्राद् घः” । ४ । १ । १३८ । इति जातौ घः ।)
क्षदति रक्षति जनान् क्षत्रः । क्षद सदनो शौच
ततस्त्रामुक्तिति च । क्षतात् त्रायते इति डे
मनीषादित्वात् क्षत्रान्याकारलोपे वा क्षत्रः ।
क्षत्रो हितकारः । एनपुसकयोः क्षत्रः ।
प्रतिर्म्मसं क्षत्रमहेन्द्रभूपस्य प्रभाभिरामो भरः
तस्य जिष्णुरिति राघवपाण्डवीयं । क्षत्र एव
क्षत्रियः स्वार्थे इय । अपत्यार्थे इय इत्यन्ये।
इति भरतः ॥ * ॥
ब्रह्मबाहुजवर्णविशेषः । क्षत्री इति भाषा ।
(यथा, मनुः । १ । ३१ ।
“लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्’ ॥)
तत्पर्य्यायः । मूर्द्धाभिषिक्तः २ राजन्यः ३ बाहुजः ४
विराट् ५ । इत्यमरः ।२।८।१॥ क्षत्रः ६ द्विजलिङ्गी
७ राजा ८ नाभिः ९ । इति जटाधरः ॥ अथ १०

मूर्द्धवः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ पार्थिवः १२ सार्व्वभौमः १३ । इति राजनिर्घण्टः । ते च सूर्य्यचन्द्रवंशीयराजानः कलेः सहस्रवर्षपर्य्यन्तं आसन् ततः महानन्दिसुतो नन्दः शूद्रायां समुत्पन्नः शतवर्षं राज्यं चकार तदन्ते चाणक्यनामा ब्राह्मणो नन्दं तत्पुत्त्रांश्च हत्वा मुरवंशजं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान् कलौ नन्दान्तक्षत्त्रियवंशः । इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १ अध्यायात् संगृहीतम् ॥ * ॥ जम्बुद्वीपे क्षत्त्रियस्य नाम पतङ्गः । शाल्मलद्वीपे वीर्य्यधरः । कुशद्वीपे कोविदः । क्रौञ्चद्वीपे ऋषभः । शाकद्वीपे सत्यव्रतः पुष्करद्वीपे सर्व्वे एकवर्णाः ॥ अस्य शास्त्रनिरूपितधर्म्मास्त्रयः । अध्ययनं यजनं दानञ्च । प्रजारक्षणं जीविका । अस्याश्रमास्त्रयः । गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यं वानप्रस्थञ्च । इति तत्रैव २० अध्यायादितः संगृहीतम् ॥ * ॥

तल्लक्षणं यथा,—

"क्षत्त्रजं सेवते कर्म्म वेदाध्ययनसंयुतः ।
दानादानरतिर्यस्तु स वै क्षत्त्रिय उच्यते" ॥

तस्य धर्म्मो यथा,—

नारद उवाच ।

"क्षत्त्रियस्यापि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ! ।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम् ॥
ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः ।
ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपाः ॥
अविक्षतशरीरो हि संगराद्यो निवर्त्तते ।
क्षत्त्रियस्य तु तत् कर्म्म नोभयन्ति यशःप्रदम् ॥
क्षत्त्रियाणामयं धर्म्मो निर्णीतो मुनिभिः परः ।
नास्य कृत्यतमं किञ्चिद्राज्ञो दस्युविनिग्रहात् ॥
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते ।
तस्माद्राज्ञा महाराज ! योद्धव्यं धर्म्मशीलिना ॥
प्रजाः स्वेषु च धर्म्मेषु स्थापयेत महीपतिः ।
धर्म्माणेव हि कर्म्माणि कारयेत् सततं प्रजाः ॥
परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात् ।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो राजन्य उच्यते" ॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २९ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

"राजन्यानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः ।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः ॥
युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु ।
अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विरक्तता ॥
अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः ।
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्म्मानवेक्षणम् ।
भृत्यानाञ्च परीहासो निषिद्धः क्षत्त्रजन्मनाम्" ॥
"राजन्यस्तु महाराज ! यथाश्रममवाप्नुयात् ।
तत् शृणुष्व तवाख्यास्ये धर्म्मसंग्रहतत्परः ॥
वेदानधीत्य धर्म्मेण राजशास्त्राणि चानघ ! ।
सन्तानादीनि कर्म्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥
पालयित्वा प्रजाः सर्व्वा धर्म्मेण जयतांवर ! ।
राजसूयाश्वमेधादीन् मखानन्यांस्तथैव च ॥
आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः ।
संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु ॥
स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्त्रं राज्ये च पार्थिव ! ।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्त्रियं क्षत्त्रियर्षभ ! ॥
अर्च्चयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृयज्ञे यथाविधि ।
देवान् यज्ञैर्ऋषीन् वेदैरर्च्चयित्वा प्रयत्नतः ॥
अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
सोऽनुपूर्व्व्याश्रमान् राजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
राजर्षित्वेन राजेन्द्र ! भैक्षचर्य्याप्यसेवया ।
अपेतगृहधर्म्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥
न चैतन्नैष्ठिकं कर्म्म त्रयाणां भूरिदक्षिणम् ।
चतुर्णां राजशार्दूल ! प्राहुराश्रमवासिनाम् ॥
बाह्वायत्तं क्षत्त्रियैर्मानवानां
लोकश्रेष्ठं धर्म्ममासेवमानैः ।
सर्व्वे धर्म्माः सोपधर्म्मास्त्रयाणां
राज्ञो धर्म्मादिति वेदात् शृणोमि ॥
एवं धर्म्मान् राजधर्म्मेषु सर्व्वान्
सर्व्वावस्थं सम्प्रलीनान्निबोध ।
अल्पश्रमानल्पफलान् वदन्ति
धर्म्मानन्यान् वेदविदो मनुष्याः ॥
महाश्रमं बहुकल्याणरूपं
क्षात्त्रं धर्म्मं नेतरं प्राहुरार्य्याः ।
सर्व्वे धर्म्मा राजधर्म्मप्रधानाः
सर्व्वे धर्म्माः पाल्यमानाश्चरन्ति ॥
सर्व्वत्यागो राजधर्म्मेषु राजं-
स्त्यागं धर्म्मञ्चाहुरग्र्यं पुराणम् ।
मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां
सर्व्वे धर्म्माः प्रक्षयेयुर्व्विरुद्धाः ॥
सर्व्वे धर्म्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः
क्षात्त्रे त्यक्ते राजधर्म्मे पुराणे ।
सर्व्वे त्यागा राजधर्म्मेषु चोक्ताः
सर्व्वा विद्या राजधर्म्मेषु युक्ताः ॥
सर्व्वे लोका राजधर्म्मे प्रविष्टा
यथा जीवाः प्राकृतैर्व्वध्यमानाः ।
धर्म्मश्रुतानामुपपीडनाय
एवं धर्म्मा राजधर्म्मैर्व्वियुक्ताः ॥
सञ्चिन्वन्ते नाभिवन्ति स्वधर्म्मम् ॥
चातुराश्रम्यधर्म्माश्च यतिधर्म्माश्च पार्थिव ! ।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्त्रे धर्म्मे समाहिताः ॥
सर्व्वाण्येतानि धर्म्माणि क्षात्त्रे राजन्यसत्तम ! ।
अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्म्ममाश्रमवासिनाम् ।
क्षात्त्रेणैव हि धर्म्मेण प्रत्यक्षं क्रियते नृप !" ॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

"द्विजार्च्चनं क्षत्त्रियाणां तथा नारायणार्च्चनम् ।
राज्यानां पालनञ्चैव रणे निर्भयता तथा ॥
नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतरक्षणम् ।
पुत्त्रतुल्यं प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम् ॥
शस्त्रास्त्राणाञ्च नैपुण्यं रणे सौन्दर्य्यमेव च ।
तपश्च धर्म्मकृत्यञ्च यत्नतः कुरुते मुदा ॥
पण्डितं नीतिशास्त्रज्ञं नित्यञ्च परिपालयेत् ।
नियोजयेत् सभामध्ये नित्यं सद्भिश्च संयुतः ॥
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम् ।
पालयेत् यत्नतो नित्यं यशस्वी च प्रतापवान् ॥
रणे निमन्त्रितश्चैव दाने न विमुखो भवेत् ।
रणे यो वा त्यजेत् प्राणान् तस्य स्वर्गो यशस्करः" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ सूर्य्यवंशीय क्षत्त्रियविवरणम् ।

परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः तस्य पुत्त्रो मरीचिस्तस्य कश्यपस्तस्य सूर्य्यस्तस्य वैवस्वतो मनुः । सत्ययुगे मनुरेव राजासीत् । त्रेतायुगे तस्य पुत्त्र इक्ष्वाकुः अयोध्यायां राजा आसीत् । त्रेतायुगे अतिदीर्घायुषो राजानो बहुकालं राज्यं कृतवन्तः । द्वापरे ततः किञ्चिद्-न्यूनायुषः । युगस्य प्रथमापेक्षया उत्तरोत्तरं आयुषो ह्रासः । कलियुगे अल्पमेवायुः शेषे अत्यल्पं भविष्यति । तस्य पुत्त्रो विकुक्षिस्तस्य ककुत्स्थः तस्य अनेनाः तस्य पृथुः तस्य विश्वगन्धिः तस्य चन्द्रः तस्य युवनाश्वः तस्य श्रावः तस्य वृहदश्वः तस्य धुन्धुमारः तस्य दृढाश्वः तस्य हर्य्यश्वः तस्य निकुम्भः तस्य कृशाश्वः तस्य सेनजित् तस्य युवनाश्वस्तस्य मान्धाता चक्रवर्त्त्यभूत् । तस्य पुरुकुत्सः तस्य त्रसदस्युः तस्य अनरण्यः तस्य हर्य्यश्वः तस्य प्रारुणः तस्य त्रिबन्धनः तस्य सत्यव्रतः तस्य त्रिशङ्कुः तस्य हरिश्चन्द्रः यः राजसूयं कृतवान् । तस्य रोहितः तस्य हरितः तस्य चम्पः तस्य सुदेवः तस्य विजयः तस्य भरुकः तस्य वृकः तस्य बाहुकः तस्य सगरश्चक्रवर्त्ती । तस्य असमञ्जाः तस्य अंशुमान् तस्य भगीरथः । यस्तपः कृत्वा पृथिव्यां गङ्गामानीतवान् । तस्य श्रुतः तस्य नाभः तस्य सिन्धुद्वीपः तस्य अयुतायुः तस्य ऋतुपर्णः तस्य सौदासः तस्य अश्मकः तस्य मूलकः तस्य दशरथः तस्य ऐडविडिः तस्य विश्वसहः तस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्ती । तस्य दीर्घबाहुः तस्य रघुः तस्य अजः तस्य दशरथः । विष्णुः श्रीरामरूपेण तस्य पुत्त्रत्वं प्राप्तवान् । तस्यानुजा भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः । श्रीरामचरितं बहुविस्तीर्णं वाल्मीकिव्यासादिमुनिभिर्व्वर्णितम् । असौ त्रेताद्वापरयोः सन्धौ अवतीर्णः । एते खट्वाङ्गमारभ्य श्रीरामपर्य्यन्ताश्चक्रवर्त्तिनः । द्वापरस्य प्रथमे तस्य पुत्त्रः कुशो जातः । तस्य अतिथिः तस्य निषधः तस्य नभः तस्य पुण्डरीकः तस्य क्षेमधन्वा तस्य देवानीकः तस्य हीनः तस्य पारियात्रः तस्य बलस्थलः तस्य वज्रनाभः तस्य अर्कः तस्य सगणः तस्य विधृतिः तस्य हिरण्यनाभः तस्य पुष्यः तस्य ध्रुवसन्धिः तस्य सुदर्शनः तस्य अग्निवर्णः तस्य शीघ्रः तस्य मरुः यो योगसिद्धः सन् सुमेरुनिकटे कलापग्रामे आस्ते कलेरन्ते नष्टं सूर्य्यवंशं पुनर्भावयिष्यति । मरोः पुत्त्रः प्रसुश्रुतः तस्य सन्धिः तस्य अमर्षणः तस्य महस्वान् तस्य विश्वबाहुः तस्य प्रसेनजित् तस्य तक्षकः तस्य वृहद्बलः । असौ युधिष्ठिरस्य समकालीनः भारतयुद्धे अभिमन्युना हतः । तस्य वृहद्रणः तस्य उरुक्रियः तस्य वत्सवृद्धः तस्य प्रतिव्योमः तस्य भानुः तस्य दिवाकः तस्य सहदेवः तस्य वीरः तस्य वृहदश्वः तस्य भानुमान् तस्य प्रतीकाश्वः तस्य सुप्रतीकः तस्य मरुदेवः तस्य सुनक्षत्रः तस्य पुष्करः तस्य अन्तरीक्षः तस्य सुतपाः तस्य अमित्रजित्

तस्य बृहद्राणः तस्य वर्हिः तस्य कृतञ्जयः तस्य रणञ्जयः तस्य सञ्जयः तस्य शाक्यः तस्य शुद्धोदः तस्य लाङ्गलः तस्य प्रसेनजित् तस्य क्षुद्रकः तस्य सुमित्रः । एते राजानः कलौ सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राज्यं कृतवन्तः । एतत्पर्य्यन्तं सूर्य्यवंशविश्रान्तिः पुनः सत्ययुगे सूर्य्यवंशोत्पत्तिर्भविष्यति । इति श्रीभागवतनवमस्कन्धमतम् । चन्द्रवंशविवरणं चन्द्रवंशशब्दे द्रष्टव्यम्* ॥

क्षत्रिया, } स्त्री, (क्षत्रियस्य स्त्रीजातिः । “अ-
क्षत्रियाणी, } र्य्यक्षत्रियाभ्यां वा” । वार्त्तिं इति स्वार्थे आनुगभावे टाप् योपधत्वात् न ङीष् । पक्षे आनुगागम ङीष् च ।) क्षत्रियस्त्रीजातिः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ४४ ।
“शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया” ॥
दुर्गा । यथा, हरिवंशे विष्णुपर्व्वणि । ५८ । ४२ ।
“निद्रा च सर्व्वभूतानां मोहिनी क्षत्रिया तथा” ॥)

क्षत्रियी, स्त्री, (क्षत्रियस्य पत्नी इति । “पुंयोगा-दाख्यायाम्” । ४ । १ । ४८ । इति ङीष् ।) क्षत्रियपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥

क्षद, सद्दतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सौत्र-आत्म-सक-सेट् ।) क्षत्ता । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, ऐतरेयब्राह्मणे । १ । १५ । “तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्हत्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत्” ॥)

क्षन्ता, [ऋ] त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि तृच् ।) क्षमाशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ अस्य पर्य्यायः सहिष्णुशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०२ । ३१ ।
“ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्
मन्त्रीभूताः सततं पुण्यशीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र” ॥)

क्षप, इ क शान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट्-इदित् ।) शान्तिरिह क्षमा । इ क, क्षम्पयति दुःखं मुनिः । सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्षप, त् क म क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा-पर-सक-सेट् ।) म, क्षपयति क्षापयति क्षपं क्षापं क्षापयम् । मानुबन्धसामर्थ्यात् स्वाभाविकत्वाभावे दीर्घः । रमते तु अत्र दीर्घविधिरपि नापेक्ष्यते । इति दुर्गादासः ॥

क्षपण, त्रि, (क्षपयति क्षिपति दूरीकरोति लज्जां इति । क्षप क्षेपे + कर्त्तरि ल्यु ।) निर्लज्जः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्षपयति विषयरागं इति । बौद्धसन्न्यासी ॥ (भावे ल्युट् । क्षपणम् । यथा मनुः । ४ । २२२ ।
“भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्” ॥)

क्षपणक, पुं, (क्षप् + ल्युः । स्वार्थे कन् ।) बुद्धभेदः । इति जटाधरः ॥ सन्न्यासी । यथा । “एकः क्षपणकः शाकाहर्त्ता तस्य क्षपणकः दग्धशाकाशी । यत्र क्षपणकः दग्धशाकाशी तत्र क्षपणकः का शाकाशा” ॥ इत्युद्भटः ॥ (यथा च महाभारते । १ । ३ । १२४ ।
‘सोऽपश्यदथ पथि नग्नं क्षपणकमागच्छन्तम्’ ॥)
विक्रमादित्यसभास्थनवरत्नानामेकः । यथा,—
“धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः” ॥)

क्षपण्युः, पुं, (क्षप + बाहुलकात् अन्युः ततो णत्वम् ।) अपराधः । इति शब्दमाला ॥

क्षपा, स्त्री, (क्षपयति नाशयति चेष्टामिन्द्रियाणाम् । क्षप + अच् ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । ३ । अरण्ययात्रापर्व्वणि । १ । ४२ ।
“रजनीन्तु कुरुश्रेष्ठ ते हंसमधुरस्वराः ।
आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्व्वां मनोरमाम्’ ॥)
हरिद्रा । इत्यमरः ॥

क्षपाकर, पुं, (क्षपां रात्रिं करोतीति । कृ + ट ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । ३ । ५३ । ७ ॥

क्षपाचर, पुं, (क्षपायां रजन्यां चरतीति । चर + ट ।) राक्षसः । (यथा, महाभारते । ३ । इन्द्रद्युम्नवधपर्व्वणि । २८८ । ३३ ।
‘निर्य्याहि स मतिं कृत्वा निधायामि क्षपाचर ।
आज्ञापयामास सदा रथो मे कल्प्यतामिति” ॥)

क्षपाट, पुं, (क्षपायां अटतीति । अट गतौ + अच् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भट्टिः ९ । १० ।
“तत क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः
स प्रावृषेण्यैरिव चानभोऽन्दैः” ॥)

क्षपापति, पुं, (क्षपायाः रजन्याः पतिः ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इति निशापतिशब्ददर्शनात् ॥

क्षम, उ इर् भ य मर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-सक-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) मर्षं सहनम् । उ, क्षमित्वा क्षान्त्वा । मर्षणार्थत्वात् इत्येके । इर्, अक्षमत् अक्षमीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । भ य क्षाम्यति दोषं साधुः । इति दुर्गादासः ॥

क्षम, उ ङ ञि म मर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट् ।) उ, क्षमित्वा क्षान्त्वा । ङ, क्षमते । ञि, क्षान्तोऽस्ति । म, क्षमा । इति दुर्गादासः ॥

क्षम, क्ली, (क्षम् + पचाद्यच् ।) युक्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १२९ ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।
“यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि किं पुनरुत्कुलया त्वया ।
अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मनः
पतिगृहे तव दास्यमपि क्षमम्” ॥)

क्षम, त्रि, (क्षमते इति । क्षम् + अच् ।) शक्तः । हितः । इत्यमरः । ३ । ३ । १२९ ॥ अथापि पर्य्याय । सहः २ प्रभुः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति” ॥)

* क्षत्रियाणामन्यतराख्या कायस्थाः ।
यथा प्रथमतः—“दासाम् आपस्तम्बशाखायाम् ।
शाकं च क्षत्रिया जाता कायस्थाः जगतीतले ।
चित्रगुप्तः स्थितः स्वर्गे विचित्रः भूमिमण्डले ॥
चैत्ररथः सुतस्तस्य यशस्वी कुलदीपकः ।
क्षत्रियो समुद्भूतो गोतमो नाम सत्तमः ।
तस्य शिष्यो महायक्षिधिवकुटाचलाधिपः ॥
द्वितीयतः,—
भाष्यमाणात् चित्रगुप्तस्य पुत्रचैत्ररथस्य क्षत्रियत्वम् सनत्सुजातसनत्कुमारे कृतं तेन क्षत्रियत्वं प्राप्त यथा,—वेदान्ते प्रथमाध्याये तृतीयपादे ३५ । ३७ सूत्रे क्षत्रियत्वावगते चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् मद् भाष्ये निर्द्धारणे च प्रश्न ॥
तृतीयतः,—
“माता वै चित्रगुप्त शृणु मम वचनात्प्रभूर्द्धन ।
तस्मात् कायस्थविख्यातिस्तव भविष्यति ॥
कायस्थः क्षत्रियो यथा न तु शूद्रः कदाचन ।
तस्मादेव संस्काराः गर्भाधानादिकाः दश ॥
गर्भाधानं ततो कार्य्यं तृतीये मासि पुंस्क्रिया ।
मासाष्टमे स्यात् सीमन्तं जाते जातकर्म च ॥
जनने नामकरणं षष्ठे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठमासमे मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम् ॥
तथोपनयने भिक्षाचर्य्याध्ययनादिकम् ।
मासो गुरुकुले स्यात् स्वाध्यायाध्ययनं तथा ॥
[illegible] तु नान्दीमुखं श्राद्धं विधाय च ।
आश्रमाणि च मानवाः जपेद्वा समाहितः ॥
कुर्य्याद्दान्तो मुखं चाह हविर्भागादिपूजनम् ।
तस्य दशसंस्काराः कार्य्याः एव विधिः स्मृतः” ॥
इत्यादि विज्ञानतन्त्रे ॥
चतुर्थतः—
कायस्थानां माता विराजस्याधिपतिः क्षत्रियकुल कायस्थ आसीत् । यथा—
“विराटस्याभवद् भार्य्या कायस्था इति विश्रुता ।
कार्य्येणान्यन्तरायात् तु कायस्थानां प्रवर्त्तते ॥
यदि तु मत्स्यराजो बोधिकाधरलेखन-
लेखकानां गणेन तु दैवीं तु हविर्भोजनात्” ॥
इति वेदव्यास १८८ पद्ये ।
पञ्चमतः,—
“राजन् सद्धर्म्मपरिगृहीत कायस्थ धर्म्मरक्षक वद्यो
[illegible] क्षत्रियस्य न कायस्थविचारो भवति” ॥
इति श्रीमन्मित्रस्मृतिपाद धान्वन्तर्य्येणाम् ॥
षष्ठतः,—
यदा हरिहरौ विवर्त्तितयोः कायस्थवंशस्य मध्ये चन्द्रसेनस्य परिणीताः । कुर्म्मदेवमध्ये अयं सत [illegible] ।
“[illegible] ‘ [illegible] ’ [illegible]
चन्द्रसेनस्य [illegible] क्षत्रियस्य [illegible] ।
[illegible] ” ।
[illegible] चन्द्रसेनस्य राज्ञः प्रपञ्चार्थं [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
क्षत्रियकुलोद्भवा क्षत्रियवंशजः क्षत्रियवर्णः ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
देवदत्तस्य [illegible] क्षत्रियोत्पन्नस्य पुत्रकाः” ॥
इति स्कन्दपुराणे रेणुकामाहात्म्ये परशुरामहरणकाण्डे ।

रघौ च । ११ । ६ ।

"आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं
सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा" ॥)

क्षमता, स्त्री, (क्षमस्य भावः इति । क्षम + तल् ।) योग्यता । सामर्थ्यम् । यथा,—

"श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं
वाक्यं पदान्येव तु संहतानि ।
सा प्रक्रिया या करणस्य काङ्क्षा
स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" ॥

इति भट्टवार्त्तिकम् ॥ क्षमता अर्थप्रकाशनसामर्थ्यम् । यथा । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्र दामीति पदस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् बर्हिरित्यस्य चास्तृतदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् आस्तृतदर्भच्छेदने समुदायमन्त्रस्य नियोगोऽवगम्यते । इति धर्म्मदीपिका ॥

क्षमा, स्त्री, (क्षमते आत्मोपरिस्थितानां जीवानामपराधं या । क्षम् अच् पिलादङ् वा ततष्टाप् ।) क्षितिः । (यथा, भट्टिः । ३ । २२ ।

"विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां
पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव" ॥)

क्षान्तिः । इत्यमरः ।३।३।१२२॥ क्षमालक्षणम् । यथाह, बृहस्पतिः ।

"बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता" ॥

इत्येकादशीतत्त्वम् । अपि च ।

"आक्रुष्टोऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेन्न हनेदपि ।
अदुष्टैर्वाङ्मनःकायैस्तितिक्षुस्य क्षमा स्मृता" ॥

इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

"विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयात्मकः ।
गृहस्थस्तु क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनिरतज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
विगर्हातिक्रमक्षेपहिंसाबन्धवधात्मनाम् ।
अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्ज्जनं क्षमा" ॥

इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥ (अपरञ्च यथा, महाभारते । ३ । द्रौपदी-युधिष्ठिरसंवादे । २९ । ३५—।

"अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे ! काश्यपेन महात्मना ॥
क्षमा धर्म्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
य एतदेवं जानाति स सर्व्वं क्षन्तुमर्हति ॥
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥
अतियज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
अतिब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ॥
अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्म्मिणामपरे तथा ।
क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥
तां क्षमामीदृशीं कृष्णे ! कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्व्वं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात् क्षान्तिः परा मता" ॥)

रात्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ दुर्गा । इत्यमरटीकायाम् मथुरानाथः ॥ तथा हि ।

"जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते" ॥

इति दुर्गार्च्चनतत्त्वम् ॥ अपि च ।

"क्षमा तु श्रीमुखे कार्य्या योगपट्टोत्तरीयका ।
पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिनी ॥
शूलमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता ।
सितपुष्पोपहारेण सितहोमेन सिद्धिदा" ॥

इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः प्रथमः ॥ खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोपीविशेषः । यथा । राधिकोवाच ।

"मया पूर्व्वञ्च त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह ।
सुवेशयुक्तो मालावान् गन्धचन्दनसंयुतः ॥
रत्नभूषितया गन्धचन्दनोक्षितया तया ।
सुखेन मूर्च्छितस्तल्पे पुष्पचन्दनसंयुते ॥
श्लिष्टो निद्रितया सद्यः सुखेन नवसङ्गमात् ।
मया प्रबोधिता सा च भवांश्च स्मरणं कुरु ॥
गृहीतं पीतवस्त्रन्ते मुरली च मनोहरा ।
वनमाला कौस्तुभश्चाप्यमूल्यं रत्नकुण्डलम् ॥
पश्चात् प्रदत्तं प्रेम्णा च सखीनां वचनादहो ।
लज्जया कृष्णवर्णञ्च तेनाप्यद्यापि पश्यतः ॥
क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता ।
ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्ररुदता पुरा ।
किञ्चिद्दत्तं विष्णवे च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन ॥
धर्म्मिष्ठेभ्यश्च धर्म्माय दुर्ब्बलेभ्यश्च किञ्चन ।
तपस्विभ्योऽपि देवेभ्यः पण्डितेभ्यश्च किञ्चन ॥
एतत्ते कथितं सर्व्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ९ अध्यायः ॥ * ॥

क्षमादंशः, पुं, (क्षमां पृथिवीं दंशतीति । दन्श + अच् । तीक्ष्णमूलत्वात् तथात्वम् ।) शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षमावान्, [त्] त्रि, (क्षमा विद्यते अस्य अस्मिन् वा इति मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षान्तियुक्तः । यथा,

"एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः" ॥

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

क्षमिता, [ऋ] त्रि, (क्षम् + तृच् ।) क्षमाशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥

क्षमी, [न्] त्रि, (क्षम् + "शमीत्यष्टाभ्यो घिनुण्" । ३।२।१४१। इति घिनुण् ।) क्षमाशीलः । तत्पर्य्यायः । सहिष्णुः २ सहनः ३ क्षन्ता ४ तितिक्षुः ५ क्षमिता ६ । इत्यमरः ।३।१।३१॥ क्षमः ७ शक्तः ८ सहः ९ प्रभूष्णुः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ९ । १५ । ४० ।

"क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः" ॥)

क्षयः, पुं, (क्षि क्षये । "नन्दिग्रहिपचादिभ्यः" ।३।१।१३४। इति अच् ।) नीतिवेदिनां त्रिवर्गान्तर्गतप्रथमवर्गः । स तु राज्ञामष्टवर्गस्यापचयः । यथा,—

"क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" ॥

इत्यमरः ३।१।१३४ ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गः अन्येषान्तु धर्म्मकामाद्यः पूर्व्वमुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः स्थानम् । अष्टवर्गो यथा,—

"कृषिर्व्वणिक्पथो दुर्गं सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञां" । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लयः । तत्पर्य्यायः । संवर्त्तः २ प्रलयः ३ कल्पः ४ कल्पान्तः ५ ॥ अपचयः । तत्पर्य्यायः । क्षिया २ ॥ निलयः । तत्पर्य्यायः गृहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ काशरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । यक्ष्मा २ शोषः ३ । इत्यमरः ॥ राजयक्ष्मा ४ रोगराजः ५ गदाग्रणीः ६ उष्मा ७ अतिरोगः ८ रोगाधीशः ९ नृपामयः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥

(लक्षणानि चिकित्सितञ्च यथा,—

"शृणुत गुणगरिष्ठा व्याधिघोरं नराणां
भवति रहितचेष्टो वातुलः प्राणिनां वै ।
चिरनिरयकरोऽयं प्राकृतैः कर्म्मपाकै-
रिह परिभवकारी मानुषस्य क्षयोऽयम् ॥
देवानां प्रकरोति भङ्गमथवा भ्रूणस्य सम्पातनं
गोपृथ्वीधरविप्रबालहननञ्चावासविध्वंसनम् ।
योऽयं स्थानविनाशनञ्च कुरुते स्त्रीणां वधो यो नर-
स्तस्यैतैर्गुरुकर्म्मभिः क्षयगदो देहार्थहारी महान् ॥
देवानां दमतो धनञ्च हरतो भ्रूणप्रपातेऽपि च
देवत्वं हरतो विषञ्च ददत आरामकं घ्नतः ।
तेनासौ नियमेन सम्भवति वै नृणाञ्च तीव्रा रुजा
धातूनां क्षयकारिणी च मनुजस्यात्मापहा दारुणा ।
क्षयो दशविधश्चैव विज्ञातव्यो भिषग्वरैः ॥
श्रान्त्या भाराद्विषमशयनैर्दीर्घमार्गाक्रमैर्व्वा
भुक्तैर्दोषादतिशयरतेः सेवनाद्वै नरस्य ।
ज्वरेणातिक्रान्तो विषमशयनात् कूटनपरैः
जाता रोगा मनुजवपुषः क्षीणतां संनयन्ति ।
रोगाक्रान्तो विषमशयनात्तस्य मन्दज्वराद्वा ।
श्लेष्मा पित्तं मरुदथशयनैर्याति देहक्षयं वा ।
रसरक्तमांसमेदश्चास्थिमज्जानि शुक्रतः ॥
एवं दशविधा ज्ञेयाः क्षया नृणां वपुःषु च ।
पुनश्च लक्षणान्येषां वक्ष्यते शृणु साम्प्रतम् ।
अतिखेदातिघर्म्मेण चिन्ताशोषभयादिना ॥
वाताद्यैः सेवितैश्चापि जायते मारुतक्षयः ।
तेन तन्द्राङ्गदाहश्च पिपासारुचिवेपथुः ॥
तमः क्लमो भ्रमश्चैव भवेच्च मारुतक्षये ।
तस्मादिमानि सेव्यानि रसानि पललानि च ।
रसोनादिककल्कञ्च सेवयेद्वातवर्द्धनम् ।
पित्तक्षयेऽग्निमान्द्यञ्च जायतेऽरुचिजाड्यता ॥
कासहृल्लासशोफश्च जायते मन्दचेष्टता ।
स्वेदाभ्यङ्गानि पानानि दीपनानि प्रयोजयेत् ॥
जाङ्गलानि रसान्नानि सेवयेत् पित्तजत्क्षये ।
व्यायामे च व्यवाये च रूक्षाणाहारसेवनैः ॥

सन्तापकोधनैश्चापि जायते कफसङ्क्षय ।
तेनदाहोऽधरा भान्ति शोषो निःश्वसन भ्रम ॥
विनिद्रता चातु तृष्णा च स्त्रीसङ्गे नाभिनन्दति ।
तस्य शीतान्नपानानि कन्दशाकादिकैरसैः ॥
आनूपैर्दधिदुग्धैर्वा सेवन न समीहितम् ।
विभिन्नाये क्षय प्राप्तस्तदा हि मरण ध्रुवम् ॥
तस्य क्रिया पयोक्रिया साधारण्या महामते ! ॥
अथ धातु क्षय वक्ष्ये हारीत ! शृणु साम्प्रतम् ।
रसरक्तमांसमेदः प्रत्येकं क्षयलक्षणम् ॥
रसक्षयेऽतिशोषश्च मन्दाग्निलश्च वेपथुः ।
शिरोरुक् मन्दचेष्टत्व जायते च क्रमो भ्रम ॥
रक्तक्षये क्षय पाण्डुर्मन्दचेष्टो भवेन्नर ।
श्वासनिष्ठीवन शोषो मन्दाग्निलश्च जायत ॥
मांसक्षयेऽतिकृशता चेष्टनश्चाङ्गभङ्गता ।
निद्रानाशोऽतिनिद्रा च विसञ्ज्ञो लघुविक्रम ॥
मेद क्षये मन्दबलो विसञ्ज्ञता
चाङ्गस्य भङ्गो वमन परूषता ।
श्वासाभिकासोऽरुचिनाग्निमन्दता
शिरोमकम्पो वपुषश्च शुक्लता ॥
अस्थिक्षये स्यात् अतिमन्दचेष्टता
मन्दश्च वीर्य खलु मेदस क्षये ।
विसञ्ज्ञता स्यात कृशता च कम्पन
चाङ्गस्य भङ्गो वमन परूषता ॥
अस्थिच्छेदे सदनश्च शोषिना
विक्रमान शोषकता च जायत ।
भिषग्वरस्तत च स्वेदभक्षण
मज्जक्षये कम्पनमेव जायते ॥
भ्रम क्रम स्यादतिमन्दचेष्ट
शोषो निशाजागरणश्च तन्द्रा ॥
मन्दज्वर शोषसमो मनुष्ये
शुक्रक्षये चान्य विचेष्टितानि ।
रुक्ष भ्रम कम्पनशोषरोध
स्त्रीदेषितादीनि विरूपता च ॥
इदानी सम्प्रवक्ष्यामि भेषजानि यथाक्रमम् ।
येहन रूक्षार्थ्य तथा विस्नापन हितम् ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजनानि च सेवयेत् ॥
गुडूची शृङ्गवेरश्च यवानी क्वथित जलम् ।
मरिचै क्वथित दुग्ध पाने रात्रौ प्रशस्यते ॥
रसानां तत्र वृद्धि स्यात शीघ्र तस्माद्विमुच्यते ।
रसानां वृद्धिकरण गोधूमयवशालिभिः ।
क्वथितानि भिषक् धैर्य जाङ्गलानि विशेषत ॥
घृतदुग्धसिताक्षौद्रशर्कराणि च पिप्पली ।
पान शस्त मनुष्याणां रक्तवृद्धिकर मतम्" ॥
इति रसरक्तवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"आनूपानि च धान्यानि लघुनामानि कल्पयेत् ।
बल्याश्च एतदाद्यादीन् मेदोमधुराणि च ॥
रसाश्च जाङ्गलानि स्यु पयसापि भिषग्वर ! ।
सितोदकादिकं पथ्यं भक्तादौ सर्वोत्तमम् ।
हिम पान क्षये चैव कफमपाकरोति" ।
इति मांसमेदोवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"दृढानि च वृद्धानि [illegible] विविधानि च ।
चन्दनानि च शाकानि पूर्णानि च भिषग्वर ! ॥
जाङ्गलानि च सर्व्वाणि सेवनीयानि पुत्रक ! ।
अम्लानि मधुराणीह सर्व्वाणि च प्रयोजयेत्" ॥
इत्यस्थिवृद्धिकरणम् ॥ * ॥
"शुक्रक्षये प्रभाकानि रसानि च विशेषतः ।
नवनीत तथा क्षीर मधुराणि च सेवयेत् ॥
कर्कटी मूलपयसा विदारी कन्दशाल्मली ।
सिताद्यञ्च हित पान प्रशस्यन्ते मधुराणि च" ॥
इति शुक्रक्षयवृद्धिकरणम् ॥ * ॥
"बला विदारी लघुपञ्चमूली
क्षीरद्रुमत्वक् च तत प्रयोज्या ।
पुनर्नवा मेघतुगारजन्य
सञ्जीवनीयैर्मधुकै समांशै ॥
अक्षप्रमाणानि समानि तानि
सर्व्वाणि चैतान्यपि चूर्णयित्वा ।
विमिश्रयेत् तत्र कणाघृतानि
यवान्नगोधूमयवाश्च पिष्ट्वा ॥
तुगासमांशा सिततण्डुलाना
पेय तु शृङ्गाटकमिश्रितञ्च ।
प्रक्षीणकार्द्धेन वियोजनीय
सर्व्वांशकेनापि सिता प्रयोज्या ॥
विभावयेच्चामलकीरसेन
वारत्रयं गोपयसा विभाव्य ।
ततोऽस्य सर्व्व सह शर्कराभि
र्घृतेन चैव पुनरेव भाव्यम् ।
त भक्षयेत क्षौद्रयुत पलार्द्ध
जीर्णे च भोज्य षटुकाम्लवर्ज्यम् ॥
क्षीर घृत वा सितशर्करां वा
यवान्नगोधूमकशालिभक्तान ।
शाल्याभिपाक जठरे नरस्य
देयो विधिज्ञै क्षयरोगशान्त्यै ।
मध्यक्षये श्रान्तचिराभिताप
रुपीडितानाञ्च तथाशिरोऽर्त्तौ ।
"पित्तातुराणां रुधिरक्षयाणा
असाध्यसम्पीडितकामलानाम ।
श्वासातुराणां मधुमेहिनाञ्च
क्षीणेन्द्रियाणां बलकारिशस्तम्" ॥
इति बलादिचूर्णम् ॥ * ॥
"पिप्पली वर्द्धमानन्तु ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते ।
मन्दाग्नौ पीतमेवाद्य गद्दले वा तथा पुन" ॥
इति पिप्पलीवर्द्धमानम् ॥ * ॥
"द्वे पले माक्षिक धातु साद्रकञ्च पुनर्नवा ।
तुगा एला शालिपर्णी वासकञ्च दुरालभा ॥
चूर्णार्द्धेन सम योज्य त्रिगन्ध मरिचानि च ।
तालीशं मगधा चैव तदर्द्धेन शिलोद्भवम् ॥
शिलाभेदस्तदर्द्धेन सर्व्वमेकत्र मिश्रयेत् ।
समेन तिलचूर्णन्तु शर्कराभि समायुतम् ॥
तेन क्षयी राजयक्ष्मा कामला च विनश्यति ।
अपस्मार ज्वरञ्चाशु रक्तपित्तादिक भवेत् ॥
शान्तिश्च महारोगा मुक्तो जायते नर" ॥
इति हिम अमृतम् ॥ * ॥
"बलाश्वगन्धा वनबीजपूर
वर्षाभू गोक्षुरकं शिरा च ।
पटोलनिम्बस्य दलानि मुस्तम्
सत्रायमाणा सदुरालभा च ॥
कृत्वा कषायञ्च पदावशेष
पूते ततश्चूर्णमिद प्रदद्यात् ।
द्राक्षा शठी पुष्करमूलधात्री
दुग्ध सम तामलकीकषायम् ॥
सर्पि प्रयत्न नवनीतकञ्च
सर्पिस्तदर्द्धेन वियोजनीयम् ।
सिद्ध घृत पानमथैव वस्तौ
नस्ये तथाभ्यञ्जनभोजने च ॥
स पाण्डुकासक्षयकामलानाम
राजक्षये क्षीणबलेन्द्रियाणाम् ।
क्षतेषु शोषेषु व्रणेषु शस्त
शिरोऽर्त्तिपार्श्वार्त्तिगुदामयघ्नम्" ॥
इति बलाद्य घृतम् ॥ * ॥
"चन्दन सरल दारु पद्मैला वालक शठी ।
नलशैलेयक एला पद्मक नागकेशरम् ॥
कक्कोलक सुराभासी शैलेय द्वे हरीतकी ।
रेणुकालक कुङ्कुमञ्च शारिवे द्वे शिलागुरु ॥
बला द्राक्षा च नलिका कषाय सुपरिस्नुतम् ।
तैलमस्तु तथा लाक्षा रसेन समभागिकम् ॥
मन्दाग्निना पचेत्तैल सिद्ध पाने च वस्तिषु ।
नस्ये चाभ्यञ्जने चैव योजयेत्तद्भिषग्वरः ॥
हन्ति पाण्डु क्षय कास ग्रहणीं श्वयथुं तथा ।
मन्दज्वरमपस्मारकुष्ठपाम हरेत् पुन ।
करोति बलपुष्टीश्च प्रज्ञायुर्बलवर्द्धनम् ॥
रूपसौभाग्यद पुण्य सर्व्वभूतवशङ्करम्" ॥
इति चन्दनाद्य तैलम् ॥
इति क्षयरोगचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकित्सितस्थाने दशमऽध्याये ॥ * ॥
"त्रिकटु त्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकै ।
नवभागोन्मित तुल्य लौह पारदसिन्दुरम् ।
मधुना क्षयरोगाणां हन्ताय क्षयकेशरी" ॥
इति क्षयकेशरी रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माधिकारे ॥ * ॥)
अस्य अन्यत् निदानादि यक्ष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ।
तस्यौषधान्तरं यथा,—
"श्वेतकोकिलाक्षमूल क्षाणीक्षीरेण संयुतम् ।
निसप्ताहेन वै पीत क्षयरोग क्षय नयेत्" ॥
इति गारुडे १९३ अध्याय ॥ (क्षयत्यक्षादनेन वा क्षि + क्षये + अप् । क्षयति विनाशयति इति । अन्तर्भूतणिच् ततोऽच् ।) रोगमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षयतरु, पुं, (क्षयस्य क्षयार्थे वा तरु ।) श्याणी वृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्याया ।
"नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेद प्ररोही गजपादप ।
स्थाणी क्षय क्षयतरु क्षीरी च स्याद्वनस्पति" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

क्षयथु, पुं, (क्षि + अथुच ।) कास । इति हेमचन्द्र ॥

क्षयनाशिनी, स्त्री, (क्षय क्षयाख्यरोग नाशयतीति । क्षय + नश् + णिच् + णिनि + ङीप् ।) जीवन्ती वृक्ष । इति शब्दमाला ॥

(गणादयोऽस्य जीवन्तीशब्दे ज्ञेया ॥)

क्षय्यं, त्रि, (क्षेतुं शक्यम्। क्षि + "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे"।६।१।८१। इति यत्।) क्षयणीयम्। क्षयितव्यम्। क्षययोग्यम्। इति व्याकरणम् ॥ "क्षेतुं नेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः"। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते।

"अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्म्मणि भारत!।

अक्षय्यमभिधातव्यम्" इति ॥)

क्षर, ज सञ्चलने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्। क्वचित् सकर्म्मकः।) ज, क्षारः क्षरः। सञ्चलनमिह मोचनं स्रवणञ्च। आद्ये सकर्म्मकः। "स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः"। इति किराते।७।८। स्रवणे तु। क्षरत् स्रतजक्षतयः। इति दुर्गादासः ॥

क्षरं, क्ली, (क्षरति स्रवति वर्षति च। क्षर + अच्।) जलम्। तथा च श्वेताश्वतरोपनिषदि।१।८।१०। "क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या" ॥) मेघे पुं। इति मेदिनी ॥

क्षरः, पुं, (क्षर् + अच्।) नश्वरवस्तु। यथा,—

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।

क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम्।१५।१७।

"क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ लोके प्रसिद्धौ। तावेवाह तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः। कूटो राशिः शिला राशिः। पर्व्वत इव एकदेशेषु नश्यत्स्वपि निर्व्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स त्वक्षरः पुरुष उच्यते विवेकिभिः"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा, महाभारते।१४। अनुगीतापर्व्वाध्याये।१७।१७।

"ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरात्" ॥)

क्षरणं, क्ली, (क्षर् + भावे ल्युट्।) मोचनम्। स्रवणम्। (यथा, रघुः।१६।१६।

"कौस्तुभेय ग्रहणीपरिग्रहात्

नक्षत्रीय्सुरभाद तद्वपुः।

वर्त्तते स्म सकार्थसिद्धालिरवा-

मर्कुकरम्पजलवार्त्तिका" ॥)

क्षरी, (त्री) (क्षरः क्षरणं वर्षणं अस्त्यस्मिन् काले क्षरोऽस्त्यस्य वा। क्षर् + इनिः।) वर्षाकालः। इति हेमचन्द्रः। क्षरणविशिष्टे त्रि॥

क्षल, क शौचे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-सकं-सेट्।) शौचमिह शुद्धीकरणम्। क, क्षालयति पात्रं पयसा लोकः। इति दुर्गादासः ॥

क्षल, ज चाले। चये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ज, क्षालः क्षलः। चालः कम्पः। चयश्चयनम्। इति दुर्गादासः ॥

क्षवः, पुं, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे अप्।) क्षुतम्। राजिका। इत्यमरः ॥ कासः ॥ इति शब्दरत्नावली। राजिकाभेदः। तत्पर्य्यायः। क्षुधाभिजननः २ चपलः ३ तीक्ष्णशिम्बिकः ४ सुकुमारः ५ क्षुत्त्बीजः ६ मधुरः ७ क्षवकः ८। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। कफपित्तश्रमहरत्वम्। रुच्यत्वम्। रुच्यत्वम्। पवनाध्मानपुष्टिदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षवकः, पुं, (क्षु + अप् + स्वार्थे कन्।) अपामार्गः। राजिका। भूताङ्कुशः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (व्यवहारोऽस्य यथा सुरसादिगणपाठे।

"क्षवकसरसिभार्गी कार्मुका काकमाची

कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी" ॥

इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥)

क्षवकृत्, स्त्री, (क्षवं करोतीति। कृ + क्विप्।) छिक्किनी। इति भावप्रकाशः ॥

क्षवथुः, पुं, (क्षु + अथुच्।) क्षुतम्। कासः। इति मेदिनी। कण्ठकण्डूयनम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (क्षवथुर्नाम रोगविशेषः। तस्य सकारणसम्प्राप्तिकलक्षणानि यथा,—

"तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्ररजादिभिः।

वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरुणास्थनि ॥

विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत्।

निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशं क्षवः" ॥

इति वाभटे उत्तरस्थाने १६ अध्याये ॥

"घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टे

यस्यानिलो नासिकया निरेति।

कफानुयातो बहुशः सशब्द-

स्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥

तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा

भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा।

सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म्म-

ण्युद्घाटिते यः क्षवथुर्निरेति" ॥

इत्युत्तरतन्त्रे द्वाविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

चिकित्सा यथा।

"क्षेप्यं नस्यं मूर्द्धवैरेचनीयै-

र्नाड्याचूर्णं क्षवथौ भ्रंशथौ च" ॥

इति तत्रैव २३ अध्याये तेनोक्तम् ॥ अस्य विधारणाज्जातो यः स यथा,—

"भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-

च्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः।

मन्याहनुस्तम्भमतीवतोदः

कूजस्य वायोरथवा प्रवृत्तिः" ॥

इति चोत्तरतन्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये च तेनोक्तम् ॥)

क्षवपत्रा, स्त्री, (क्षवः क्षुतहेतुः पत्रं यस्याः। एतत् पत्राघ्राणेन हि क्षुतं जायते। अतस्तथात्वम्।) श्रोणपुष्पा। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षविका, स्त्री, (क्षवः क्षुतं साध्यतयाऽस्त्यस्य इति ठन् + टाप् च।) बृहतीभेदः। तत्पर्य्यायः। सर्षतनुः २ भीवतण्डुला ३ पुत्रप्रदा ४ बहुफला ५ गोधिनी ६। अस्या गुणाः। "क्षविका बृहती तिक्ता कटूष्णा च तत्समा"। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षान्तः, त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि क्तः।) सहनशीलः। तत्पर्य्यायः। सोढ़ः २। इत्यमरः ॥ क्षमान्वितः ३। इति शब्दरत्नावली ॥ तितिक्षितः ४। इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे। २६। २१।

"निर्व्वैरो निर्व्वृतः क्षान्तो निर्म्मन्युः सवितेव च" ॥)

क्षान्तिः, स्त्री, (क्षम + भावे क्तिन्।) सत्यपि सामर्थ्ये अपकारिणि अपकाराचिकीर्षा। इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागभट्टः ॥ तत्पर्य्यायः। तितिक्षा २। इत्यमरः ॥ सहिष्णुता ३ क्षमा ४। इति जटाधरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्।१८।४२।

"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवमेव च" ॥)

क्षान्तुः, त्रि, (क्षम् + "क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च"। उणां।१।७३। इति तुन् वृद्धिश्च।) क्षमाशीलः। तत्पर्य्यायः। मर्षकः २। इत्युणादिकोषः ॥

क्षान्तुः, पुं, (क्षम् + तुन् वृद्धिश्च।) पिता। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

क्षामः, त्रि, (क्षै + कर्त्तरि क्तः। "क्षायो मः"। ८।२।५३। इति निष्ठा तस्य मत्वम्।) क्षीणः। अबलः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ३।२१।४६।

"विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम्।

नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात्" ॥

स्त्रियां टाप्। यथा, मेघदूते।८६।

"आधिक्षामां विरहशयने सन्निषण्णैकपार्श्वाम्" ॥

सर्व्वरूपवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते।१३ विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने।१४६।१०४।

"आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः" ॥)

क्षामवती } स्त्री, (क्षामं दोषक्षयः साध्यतया-
क्षामवतीष्टिः } स्त्यस्या मतुप् मस्य वत्वम्। स्त्रियां ङीप्। पक्षे कर्म्मधारयः।) यागविशेषः। यथा, भविष्ये।

"क्षामवत्यादिना यद्वत् कर्म्मणा एतनाप्यते!।

दैवदोषादकारणे जाते दोषकदम्बके।

होमेनैकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत् ॥

एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षयाय क्षामवतीष्टिः सर्व्वत्र दृष्टान्तः"। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षामास्यं, क्ली, (क्षामस्य क्षयस्य आस्यं स्थानम्।) कुपथ्यम्। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।

"अपथ्यमहितं रोग्य क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्" ॥ पुस्तकान्तरे क्षामस्यमिति च पाठः।

क्षारं, क्ली, (क्षरतीति। क्षर् सञ्चलने + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः"।३।१।१४०। इति ज्वलादित्वात् णः।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ यवक्षारः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षारः, पुं, (क्षर् सञ्चलने + ज्वलादित्वात् णः ॥) रसविशेषः। (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।३१५।

"तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः

क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति" ॥

अस्य गुणा यथा।

"क्षारः क्लेदं जनयति मुखे स्वादुरुष्णो विदाही

स्थूलश्लेष्मा रुचिभृदल्पमामूत्रकृच्छ्रोषणश्च।

व्यानाद्यं सञ्जनयति पुनर्वह्निसन्दीपनः स्या-

देवं प्रोक्तं विदितगुणकैः कोविदैः क्षारवीर्य्यम्" ॥

स्थिताः। यस्माक्रान्तु मनोरथोपरचितप्रासाद-वापीतटक्रीडाकाननकेलिमण्डपयुगामायुः परं क्षीयते"। इति कर्म्मकर्त्तरि साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

क्षि, श वासगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-अनिट्।) श, क्षियति। इति दुर्गादासः॥

क्षि, त्रि, (क्षि+बाहुलकात् डिः।) निवासः। गतिः। क्षयः। इति मेदिनी॥

क्षिण, दु ञ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां-उभं-सकं-सेट्-उदित्त्वात् क्त्वा वेट्।) द ञ, क्षिणोति क्षिणुते। उ, क्षिणित्वा क्षित्वा। इति दुर्गादासः॥

क्षितः, त्रि, (क्षि+कर्म्मणि क्तः।) हिंसितः। क्षितः कामो मया हिंसित इत्यर्थः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

क्षितिः, स्त्री, (क्षियति वसत्यस्याम्। क्षि+अधिकरणे क्तिन्।) अस्या अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—

"मदालये च यं यासि क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता।
काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः"॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः॥

पृथिवी। (यथा, मनौ ४।२४१।

"मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं क्षितौ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्म्मस्तमनुगच्छति"॥)

वासः। क्षयः। इत्यमरः।३।३।७०॥ कालभेदः। स तु प्रलयः। इति मेदिनी॥ रोचनानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ *॥

क्षितिकणः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः कणः।) धूलिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्षितिक्षमः, पुं, (क्षितिरिव क्षमते क्षिताविव क्षमाकारणीभूता शक्तिरस्मिन् वा।) खदिरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिजं, क्ली, (क्षिति+जन्+डः।) खगोले आकाशमध्यान्नवत्यंशान्तरे तिर्य्यग्वृत्तम्। यथा,—

"पूर्व्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं
याम्योत्तरञ्च विदिशोर्व्वलयद्वयञ्च।
ऊर्द्ध्वाध एवमिह वृत्तचतुष्कलग्न-
दाविध्य तिर्य्यगपरं क्षितिजं तदर्द्धे"॥

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलबन्धाधिकारः॥

क्षितिजः, पुं, (क्षितेर्जायते इति। जन्+डः।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः। मङ्गलग्रहः। यथा,—

"परमैश्वर्य्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम्।
करोति सोमपुत्त्रस्तु क्षितिजान्तर्द्दशाङ्गतः"॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ भूजाते त्रि॥

क्षितिजन्तुः, पुं, (क्षितौ क्षितेर्वा जन्तुरिव।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिधरः, पुं, (क्षितिं पृथ्वीं धरति धारयति वा। धृ धारि+वा अच णिचपक्षे पूर्व्वरूपः।) पर्व्वतः। इति हलायुधः॥ (यथा, कुमारे।७।६४।

"अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण"॥)

कूर्म्मवासुकिदिग्गजाश्च॥

क्षितिनागः, पुं, (क्षितिजातो नागः। मध्यपदलोपी समासः।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिनाथः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः नाथः स्वामी शास्ता इत्यर्थः।) राजा। (क्षितिपतिदर्शनात्॥)

क्षितिपः, पुं, (क्षितिं पातीति। पा+कः।) राजा। यथा,—"अथ रघुनाथ क्षितिपः शुभंयु-
रूचे वचस्तापसकुञ्जरेण"॥

इति भट्टौ।१।२०॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे।२।२४।

"यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम्।
वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित्"॥)

क्षितिपतिः, पुं, (क्षितेः पतिः पालकः।) राजा। यथा,—"मूर्खोऽशान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो धर्म्मशीलो दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिकृपणः शास्त्रविद्धर्म्महीनः"। इति नवरत्ने।६। (तथा च रघुः।६।८६।

"प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्
क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम्"॥)

क्षितिपालः, पुं, (क्षितिं पालयतीति। पालि+"कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इत्यण्।) राजा। यथा, प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्के।

"नीताः क्षयं क्षितिभुजो नृपतेर्विपक्षा
रत्नावती क्षितिरभूत् प्रथितैरमात्यैः।
साम्राज्यमस्य विहितं क्षितिपालमौलि-
मालार्च्चितं भुवि पयोनिधिमेखलायाम्"॥

(तथा, रघुः।२।५१।

"एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव"॥)

क्षितिपालभाक्, [ज्] पुं, (क्षितिपालं भजते इति। भज+क्विप्।) राजा। यथा, भट्टौ ३।२१।

"आ[illegible] नैवाच सुचा ययंसीत्
कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः।
स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद्दुनिवासभूयम्"॥

क्षितिपुत्त्रः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः पुत्त्रः।) नरकराजः। (पुरा किल सिद्धेश्वरकपिलदेवशापेन रसातलगतां भगवतीं क्षितिमुद्धर्त्तुं भगवान् विष्णुः वराहरूपेणावतीर्णः सन् तत्र दुर्द्दान्तं दितिनन्दनं हिरण्याक्षं निपात्य रसातलात्तामुद्धृत्य तस्यामेव धरायां नरकनामानं पुत्त्रमुत्पादयामास।) यथा,—

"स तीरे नदराजस्य लौहित्यस्य महात्मनः।
ब्रह्मार्च्चनं समारभ्य तपस्तमुमुपस्थितः॥
स मानुषेण मानेन क्षितिपुत्त्रः शतं समाः।
जलाहारव्रतेनैव समानर्च पितामहम्॥
स तुष्टः शतवर्षान्ते ब्रह्मा लोकपितामहः।
प्रत्यक्षीभूय नरकस्याग्रतः समुपस्थितः"॥

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः॥ अन्यत् नरकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (मङ्गलग्रहः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥)

क्षितिबदरी, स्त्री, (क्षितौ स्थिता संलग्ना वा बदरी।) भूबदरी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिरुहः, पुं, (क्षितौ रोहतीति। रुह+कः।) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १।१५।६।

"सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम्"॥)

क्षितिवर्द्धनः, पुं, (क्षितिं वर्द्धयति। वृध्+णिच् ल्युः।) शवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भूमिवर्द्धके त्रि॥

क्षितिव्युदासः, पुं, (क्षितिं व्युदस्यति। वि+उत्+अस्+अण्।) गर्त्तः। भाँड़सी इति तहखाना इति च भाषा। इति केचित्॥

क्षित्यदितिः, स्त्री, (क्षितौ अदितिः। देवमातुरदित्याः पृथिव्यां देवकीरूपेणाविर्भावात्तथात्वम्।) देवकी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (एतद्विवरणं यथा,—हरिवंशे ५५ अध्याये।

वैशम्पायन उवाच।

"नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रभुरीश्वरः॥
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद!।
तस्य सम्यक् प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः॥
विदिता देहिनो जाता मयैते भुवि दानवाः।
यांश्च यस्ततुमास्थाय दैत्यः पुष्यति विग्रहम्॥
जानामि कंसं सम्भूतमुग्रसेनसुतं भुवि।
केशिनञ्चैव जानामि दैत्यं तुरगरूपिणम्॥
नागं कुवलयापीड़ं मल्लौ चानूरमुष्टिकौ।
अरिष्टञ्चैव जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम्॥
विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः।
सा च मे विदिता विप्र! पूतना दुहिता बलेः॥
कालियञ्चैव जानामि यमुनाह्रदगोचरम्।
वैनतेयभयाद् यस्तु यमुनाह्रदमाविशत्॥
विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्द्धि महीक्षिताम्।
प्राग्ज्योतिषपुरे चापि नरकं साधु तर्कये॥
मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम्।
बाणञ्च शोणितपुरे गुहप्रतिमतेजसम्॥
दृप्तं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदुर्ज्जयम्।
मय्यासक्तां च जानामि भारतीं महतीं धुरम्॥
तच्च सर्व्वं विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः।
क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्रलोके च सत्क्रिया॥
तेषां पुरुषदेहानामपरावृत्तिवर्त्तिनाम्।
सम्प्रवेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च॥
सम्प्राप्य मानुषं लोकं मानुषत्वमुपागतः।
कंसादींस्तांश्च सर्व्वांश्च वधिष्यामि महासुरान्॥
तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति।
अनुप्रविश्य योगेन तास्ता हि गतयो मया॥
अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि।
जगत्यर्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो महात्मभिः॥
सुरदेवर्षिगन्धर्व्वैरितश्चानुमते मम।
विनिश्चयो हि प्रागेव नारदायं कृतो मया॥
निवासं तत्र मे ब्रह्मा विदधातु पितामहः॥
यत्र देशे यथा जातो येन वेशेन वा वसन्॥
तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह!॥

ब्रह्मोवाच।

नारायणेमं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो!।
भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति॥

वर्ज्जयित्वा स्त्रिया स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ।
धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदेवातिशृतं सर्व्वं गुरु वृंहणमुच्यते ॥
भ्रों ।दुर्गन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् ।
वर्ज्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥
इति क्षीरवर्गः ॥
इति सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमे ऽध्याये सुश्रुते नोक्तम् । * ।)
दुग्धधारास्नानफलम् । यथा, वराहपुराणे ।
"धेनुस्तनादिनिष्क्रान्ता धारा क्षीरस्य यो नरः ।
शिरसा प्रति गृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते" ॥
क्षीरेण विष्णोः स्नाने फलम् । यथा,—
"येषु क्षीरवहा नद्यो ह्रदा पायसकर्द्दमाः ।
तान् लोकान् पुरुषा यान्ति क्षीरस्नापनका हरेः ॥
आह्लादं निर्वृतिं स्वास्थ्यमारोग्यं चानुरूपताम् ।
सम्पन्नमखिलाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः ॥
दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतः सम्भवो यथा ।
तथैवाशेषकामानां क्षीरस्नपनमुत्तमम् ॥
यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्वृतिकारकम् ।
तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम् ॥
ग्रहानुकूलतां पुष्टिं प्रियत्वञ्चाखिले जने ।
करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः ॥
सर्व्वोऽस्य स्निग्धतामेति दृष्टमात्रे प्रसीदति ।
घृतक्षीरेण देवेशे स्नापिते मधुसूदने" ॥
इत्यादि वह्निपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥ * ॥
क्षीरपाकविधिर्यथा,—
"क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ सरसत्व । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५२ । ६९ ।
"जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ।
तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत्" ॥)
क्षीरक, पुं, (क्षीरमिव कायति प्रकाशते । कै + क ।) क्षीरमोरटलता । इति रत्नमाला ॥
क्षीरकञ्चुकी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरप्रधानं कञ्चुकमावरणं तदिव स्त्यस्याः ।) क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
क्षीरकण्ठ, पुं, (क्षीरं कण्ठेऽस्य ।) बालकः । यथा,
"बालः पाकः शिशुर्डिम्भः पोतः शावः स्तनन्धयः ।
पृथुकोऽर्भ्भोत्तानशयः क्षीरकण्ठः कुमारकः" ॥
इति हेमचन्द्रः ॥
क्षीरकण्ठक, पुं, (क्षीरकण्ठ + स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
क्षीरकन्द, पुं, (क्षीरं कन्दे यस्य । क्षीरं क्षीरप्रधानं कन्दोऽस्य वा ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरकन्दा, स्त्री, (क्षीरकन्द + टाप् ।) क्षीरवल्ली । काल भूमि कुष्माण्ड इति ख्यात । यथा,—
"क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा महाश्वेतर्क्षगन्धिका" ॥
इति जटाधरः ॥
क्षीरकाकोलिका, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा काकोली । ततः स्वार्थे संज्ञायां सञ्ज्ञार्थे वा कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
क्षीरकाकोली, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रा काकोली ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्य्यायः । महावीरा २ सुकोली ३ पयस्विनी ४ । इति रत्नमाला ॥ क्षीरशुक्ला ५ पयस्या ६ क्षीरविषाणिका ७ जीववल्ली ८ जीवशुक्ला ९ । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"रसवीर्य्यविपाकेषु काकोल्या सदृशी च सा" ॥
अथ काकोल्योरुत्पत्तिलक्षणनामगुणाः ।
"जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ।
यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥
पीवरी सदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ।
सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोली लिङ्गमुच्यते ॥
यथा स्यात् क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ।
एषा किञ्चित् भवेत् छाया भेदोऽयमुभयोरपि ।
काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा ।
सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्था क्षीरवल्लिका ॥
कथिता क्षीरिणी धीरा शुक्लक्षीरा पयस्विनी ।
काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु ।
वृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम्" ॥
काकोली क्षीरकाकोलीस्थाने अश्वगन्धामूलम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (शुक्रजननान्तर्गतौषधविशेषः । यथा । "जीवकर्षभककाकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा वृद्धरुहा जटिला कुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ४ अध्याये ॥)
क्षीरकाण्डक, पुं, (क्षीरयुक्तं काण्डं यस्य । ततः कप् ।) स्नुही । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरकाष्ठा, स्त्री, (क्षीरमयं क्षीरप्रधानं वा काष्ठं यस्याः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरकीट, पुं, (क्षीरजातः कीटः क्षीरस्य कीटो वा ।) दुग्धजातकीटः । तत्पर्य्यायः । कालिका २ । इति हारावली ॥
क्षीरज, क्ली, (क्षीराज्जायते । जन् + ड ।) दधि । इति राजनिर्घण्टो हेमचन्द्रश्च ॥ क्षीरजातमात्रे त्रि ॥ (दधिशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
क्षीरदल, पुं (क्षीरयुक्तं दलं यस्य क्षीरं दले यस्य वा ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरद्रुम, पुं, (क्षीरप्रधानो द्रुमः ।) अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरधेनु, स्त्री, (क्षीरेण निर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थं क्षीरनिर्म्मितधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।
"क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप ! ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नृपोत्तम ! ॥
गोचर्म्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
तस्योपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः ॥
तस्योपरि कुण्डलिकां गोमयेन प्रकल्पयेत् ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
सुवर्णमुखश्रृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥
मुखं गुडमयं तस्याः जिह्वा शर्करया तथा ।
फलप्रशस्तदशना मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम् ।
ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयीं तथा ॥
पुच्छञ्च स्रक्पटादूर्णा । नवनीतमयस्तनीम् ।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्ष्वपि स्थापयेत् ।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्च्चयेत् ॥
धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा मुद्रिकाकर्णकुण्डलैः ।
पट्टकोपानहौ छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत् ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
या धेनुः सर्व्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ! ।
आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
यो गृह्णाति पठेन्मन्त्रं ग्राहको राजसत्तम ! ।
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
दत्ता हेमसहस्रेण शतेनाथ सुप्रशंसित ।
शताद्धेमथवाप्यद्ध यथाशक्ति यथेच्छया ॥
दत्त्वा धेनुं महाराज ! शृणु तस्यापि यत् फलम् ।
षष्टिवर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
पितृपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणो भवनं व्रजेत् ।
दिव्यं विमानमारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥
क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ।
द्वादशादित्यसङ्काशे विमाने वरमण्डिते ॥
गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेविते ।
तत्रोष्य विष्णोः सौराज्यं विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ॥
य इदं श्रावयेद्राजन् पठेद्वा भक्तिभावितः ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति" ॥
इति वाराहे श्वेतोपाख्याने क्षीरधेनुमाहात्म्यं नामाध्यायः ॥
क्षीरनाश, पुं, (क्षीरं नाशयतीति । नश् + णिच् "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) शाखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरस्य नाशः इति दुग्धक्षयश्च ॥)
क्षीरनीर, क्ली, (क्षीरमिश्रं नीरमिव एकीभूतमस्मात् तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्दमाला ॥ (क्षीरञ्च नीरञ्च द्वयोः समाहारः ।) दुग्धजलञ्च ।
(यथा, वैतालपञ्चविंशतौ । १२ । १८ ।
"क्षीरनीरसमं मिश्रं प्रशंसन्ति विपश्चितः ।
नीरं क्षीरयते तत्र यस्ते तप्यति तत्पयः" ॥)
क्षीरपर्णी, [न्] पुं, (क्षीरयुक्तं पर्णं अस्यास्तीति । इनि ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवृतिरस्यार्कशब्दे बोद्धव्या ।)
क्षीरपाण, } क्ली, (पीयते इति । पा + भावे ल्युट् ।
क्षीरपान, } क्षीरस्य पानम् । "वा भावकरणयोः" । ८ । ४ । १० । पाक्षिको णत्वम् ।) दुग्धपानम् । दुग्धपानयुक्तदेशे तत्कर्त्तरि च त्रि । यथा । देश पानस्य । पूर्व्वपदस्थितमकारादेर्वत्सरौभ परस्य पानस्य नस्य णः स्यात् देशे वाच्ये । पीयते यत्तत् पानं कर्म्मण्यणट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सौवीरपाणाः वाह्लीकाः । कषायपाणा गान्धाराः । उशीनरादि-

शब्दानां देशवाचित्वेऽपि तन्निवाससम्बन्धेन मनुष्येषु प्रवृत्तिः। अथवा क्षीरं पानं यत्र इति यत्तच्छ्या देशो वाच्यः। भावकरणयोरनटो वा। क्षीरपाणं क्षीरपानम्। क्षीरं पीयतेऽनयेति क्षीरपाणी क्षीरपानी पात्री। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

क्षीरपायी, [न्] त्रि, (क्षीरं पिबति इति। "बहुलमाभीक्ष्ण्ये"।३।२।८१। सुप्युपदे णिनिः।) दुग्धपानकर्त्ता। यथा। "क्षीरपायीत्यादिकन्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नतद्धन्तार्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात्"। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

क्षीरमोरटः, पुं, (क्षीरवत् स्वादुः स्वादुर्वा मोरटः।) लताभेदः। तत्पर्य्यायः। सितद्रुः २ सुदलः ३ क्षीरकः ४। इति रत्नमाला। अन्यत् मोरटशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षीरवल्ली, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरप्रधाना वा वल्ली।) क्षीरविदारी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता॥
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

क्षीरविकृतिः, स्त्री, (क्षीरं विकृतिर्विकारोऽस्याः क्षीरवत् विकृतिर्निर्य्यासोऽस्याः वा।) कूर्च्चिका। इत्यमरः।२।९।४४॥ क्षीरसा इति भाषा॥

क्षीरविदारिका, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरवत् शुभ्रा वा विदारिका।) क्षीरविदारी। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीरविदारी, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा क्षीरप्रचुरा वा विदारी।) कृष्णभूमिकुष्माण्डः। तत्पर्य्यायः। महाश्वेता २ ऋक्षगन्धिका ३। इत्यमरः। इक्षुवल्लरी ५ इक्षुवल्ली ६ क्षीरकन्दः ७ क्षीरवल्ली ८ पयस्विनी ९ क्षीरशुक्ला १० क्षीरलता ११ पयःकन्दा १२ पयोलता १३ पयोविदारिका १४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। कषायत्वम्। तिक्तत्वम्। पित्तशूल मूत्रमेहामयनाशित्वञ्च (विदारीशब्देऽस्या अपर गुणा ज्ञेयाः॥)
"क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनालस्तु सनालकः।
विनालो रोगहर्त्ता स्याद्वयस्तम्भी सनालकः"॥
इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरविषाणिका, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रं क्षीरयुक्तं वा विषाणं अग्रभागो यस्याः ततः कन्। टाप् च।) वृश्चिकाली। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरवृक्षः, पुं, (क्षीरमयः क्षीरप्रधानो वा वृक्षः।) उडुम्बरवृक्षः। इति जटाधरः॥ क्षीरिका। इति भरतः॥ राजादनी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते २४ अध्याये चिकित्सास्थाने।
"क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः"॥
राजादन्यर्थे पर्य्याया यथा,—
"राजादनः क्षीरवृक्षः पालाशी वानरप्रियः"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

क्षीरशरः, पुं, (क्षीरं दुग्धं शीर्य्यतेऽस्मात् यत्र वा। शॄ+अपादानेऽधिकरणे वा अप्। क्षीरं शृणाति विकृतीकरोतीति। शॄ+कर्त्तरि अच्।) दधियोगात् पक्कोष्णदुग्धजातः। छाना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आमिक्षा २ पयस्या ३। इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरशीर्षः, पुं, (क्षीरं शीर्षेऽस्य।) श्रीवासः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा शुक्ला।) क्षीरविदारी। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्षीरविदारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम्॥)

क्षीरशुक्लः, पुं, (क्षीरवत् शुक्लः।) फलकण्टकः। पानिफल इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ राजादनी। क्षीरणी इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरमिव शुक्ला।) शुक्लभूमिकुष्माण्डः। इत्यमरः।२।४।११०॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"क्षीरशुक्ला विदारीक्षुविदारी च पलाशिका।
प्रसिद्धो भूमिकुष्माण्डो विदारीकन्द इत्यपि"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता।
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥
"जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणी कर्कटाह्वयम्।
मुद्गमाषाख्यपर्ण्यौ च महतीं श्रावणीन्तथा"॥
काकोलीं क्षीरकाकोलीं शुभां छिन्नरुहान्तथा।
क्षीरशुक्लामयस्ताश्च यष्ट्याह्वं विधिना पिबेत्।
वातपित्तहितान्येतान्याद्यानि तु कफानिले"॥
इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्यायः॥)

क्षीरसः, पुं, (क्षीरं स्यतीति। सो+कः।) क्षीरसारः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरसन्तानिका, स्त्री, (क्षीरस्य दुग्धस्य सन्तानिका इव।) दुग्धविकारविशेषः। छाना इति नट्क्षीर इति च भाषा। अस्या गुणाः। "क्षीरसन्तानिका वृष्या स्निग्धा पित्तानिलापहा"। इति राजवल्लभः॥

क्षीरसमुद्रः, पुं, (क्षीरतुल्यः स्वादुरसः क्षीरमयो वा समुद्रः।) दुग्धसागरः। स तु श्वेतद्वीपे वर्त्तते। यथा। क्षीरसमुद्राय नमः श्वेतद्वीपाय नमः इत्यादि पीठन्यासप्रकरणे तन्त्रसारः॥

क्षीरसागरसुता, स्त्री, (क्षीरसागरस्य क्षीरोदसमुद्रस्य सुता।) लक्ष्मीः। इति कविकल्पलता॥

क्षीरसारः, पुं, (क्षीरस्य दुग्धस्य सारः। यद्वा क्षीरं सरति प्राप्नोति कारणत्वेन इति। क्षीर+सृ+"कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इति अण्।) क्षीरविशेषः। पालजिनु इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षीरसः २। यथा,—
"ईषच्छ्लेष्मकरं गौल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गुरु।
पुष्टिं चैवाभिधा तस्य क्षीरसारस्य क्षीरसः"।
इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरस्फटिकः, पुं, (क्षीरवत् शुभ्रः स्फटिकः।) क्षीरवर्णस्फटिकविशेषः। यथा,—
"सूर्य्यकान्तः सूर्य्यमणिः सूर्य्याश्मा दहनोपलः।
चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चान्द्रश्चन्द्रोपलश्च सः॥
क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यौ खस्फटिकाविमौ"॥
इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरस्रवः पुं, (क्षीरस्य स्रवः कासोत्यश्मेषा इव। घणीभूतत्वात्तथात्वम्।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरा, स्त्री, (क्षीरवर्णोऽस्त्यस्याः इति "अर्शआदिभ्योऽच्"।५।२।१२७। इत्यच्। ततष्टाप्।) काकोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (काकोलीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

क्षीराब्धिः, पुं, (क्षीरमयोऽब्धिः क्षीरस्याब्धिर्वा।) क्षीरसमुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीराब्धिजं, क्ली, (क्षीराब्धेः क्षीरोदसागरात् जायते इति। जन्+डः।) सामुद्रलवणम्। मौक्तिकम्। इति मेदिनी॥

क्षीराब्धिजः, पुं, (क्षीराब्धेर्जायते इति। जन्+डः।) चन्द्रः। इति मेदिनी॥

क्षीराब्धिजा, स्त्री, (क्षीराब्धिज+टाप्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते ८।८।८।
"ततश्चाविरभूत् साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा।
रञ्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामनी यथा"॥)

क्षीराब्धितनया, स्त्री, (क्षीराब्धेः तनया कन्या।) लक्ष्मीः। इत्यमरः।१।१।२९॥

क्षीराविका, स्त्री, (क्षीरं अवतीति। "कर्म्मण्यण्"। ततो ङीप् ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्ब्बह्रस्वः।) क्षीरावी। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीरावी, स्त्री, (क्षीरं अवतीति "कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इत्यण्। ङीप् च।) दुग्धिका। इत्यमरः।२।४।१००॥ तत्पर्य्यायः। ग्राहिणी २ कच्छुरा ३ ताम्रमूला ४ मरुद्भवा ५। इति रत्नमाला॥ द्वे क्षीरावि इति ख्यातायाम्। इयञ्च वकुलपत्रतुल्यपत्रा लताछेदे क्षीरं स्रवतीति सुभूतिः। तन्मते दुदिया कौंगा इति ख्यातायामित्यनुमीयते। द्वे क्षीरकाकोल्यामिति स्वामी। क्षीरमवति रक्षति क्षीरावी अव रक्षे अण् ईप्। दुग्धमस्त्यस्याः दुग्धिका विकारसंघेति ष्ठिकः। इति भरतः॥ अन्यद्दुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षीराङ्गः, पुं, (क्षीरं आह्वयते स्पर्द्धते इति। ह्वे+कः।) सरलवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्षीरिका, स्त्री, (क्षीरवत् स्वादोऽस्त्यस्य इति ठन्।) क्षीरीवृक्षः। क्षीरखर्ज्जूर इति पिण्डखर्ज्जूर इति च केचित्। तत्पर्य्यायः। राजादनः २ फलाध्यक्षः ३। इत्यमरः।२।४।४५॥ राजातनः ४ राजादनफलम् ५ अध्यक्षम् ६ मधुका ७ क्षीरवृक्षः ८ पलाशी ९ मर्कटप्रियः १० गुरुस्कन्धः ११ श्लेष्मला १२ आतपली १३ वृषा १४ मौलिकाशाली १५। इति भरतधृतवाचस्पतिः॥ क्षीरिवृक्षः १६ वानरप्रियः १७। इति रत्नमाला॥ राजन्यः १८ प्रियदर्शनः १९ दृढस्कन्धः २० कपीठः २१। इति जटा-

यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ।
यादवानां महद्वंशमखिलं धारयिष्यसि ॥
तांश्चासुरान् समुत्पाट्य वंशं कृत्वात्मनो महत् ।
स्थापयिष्यसि मर्य्यादां लोकानां तन्मे निशामय ॥
पुरा हि कश्यपो विष्णो ! वरुणस्य महात्मनः ।
जहार यज्ञिया गा वै पयोदास्तु महामखे ॥
अदितिः सुरभिश्चैव द्वे भार्य्ये कश्यपस्य तु ।
प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छेतां वरुणस्य च ॥
ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसा नतः ।
उवाच भगवन् ! गावो गुरुणा मे हृता इति ॥
कृतकार्य्यो हि गास्तात ! नानुजानाति मे गुरुः ।
अन्ववर्त्तत भार्य्ये द्वे अदितिं सुरभिन्तथा ॥
मम ता ह्यक्षया गावो दिव्याः कामदुघाः प्रभो ! ।
चरन्ति सागरान् सर्व्वान् रक्षिताः स्वेन तेजसा ॥
कस्ता धर्षयितुं शक्तो मम गाः कश्यपादृते ।
अक्षयं वा क्षरन्त्यग्र्यं पयो देवामृतोपमम् ॥
प्रभुर्व्वा व्युत्थितो ब्रह्मन् गुरुर्व्वा यदि वेतरः ।
त्वया नियम्याः सर्व्वे वै त्वं हि नः परमा गतिः ॥
यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्य्यमजानताम् ।
न विद्यते लोकगुरो ! नासते लोकसेतवः ॥
यथा वास्तु तथा वास्तु कर्त्तव्ये भगवान् प्रभुः ।
मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥
आत्मा मम हि ता गावो या गावः सत्त्वमव्ययम् ।
लोकानां त्वत्प्रवृत्तानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम् ॥
त्रातव्याः प्रथमं गावस्त्रातास्त्रायन्ति या द्विजान् ।
गोब्राह्मणपरित्राणात् परित्रातं जगद्भवेत् ।
इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ! ।
गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजम् ॥
येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना ।
स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्वमेष्यति ॥
या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी ।
ते प्युभे तस्य भार्य्ये वै तेनैव सह यास्यतः ।
स ताभ्यां सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते ।
तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ।
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले ॥
गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः ।
तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः ॥
तस्य भार्य्याद्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा ।
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः ॥
तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ! ।
जयाशीर्व्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः ॥
आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले ।
देवकीं रोहिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय" ॥)

क्षित्वा, [न्] पुं (क्षि निवासगत्योः + "प्योङ् कषि र्ष्पिनिक्षुदर्भ्यः क्वनिप्" । उणां ४ । ११३ । इति क्वनिप् तुक् च ।) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

क्षिद्रः, पुं (क्षिद् + रक् ।) रोगः । सूर्य्यः । विषाणम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

क्षिप, य औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-अनिट् ।) य, क्षिप्यति । औ, क्षेप्ता । इति दुर्गादासः ॥

क्षिप, श ञ औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) नुदि प्रेरणे । श ञ, क्षिपति क्षिपते शरं योधः । औ, क्षेप्ता । इति दुर्गादासः ॥

क्षिप, पुं, (क्षिप + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) क्षेप्ता । क्षेपणम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षिपकः, पुं, (क्षिप् + कः ततः संज्ञायां कन् ।) योद्धा । इत्युणादिकोषः ॥

क्षिपका, स्त्री, (क्षिप् + कन् + टाप् अतो नेत्वम् । "न यासयोः" । ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिके 'क्षिपकादीनाञ्च न" । इति कथनात् ।) क्षेपणम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षिपणा, स्त्री, (क्षिप + क्युन् भावे किच्च ।) क्षेपणम् । तत्पर्य्यायः । क्षिपा २ । इति जटाधरः ॥

क्षिपणिः, पुं, (क्षिप्यते इति । क्षिप् + कर्म्मणि अनि ।) अस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

क्षिपणिः, स्त्री, (क्षिप्यते असौ अनया वा । क्षिप + कर्म्मणि करणे वा अनि ।) क्षेपणी । नौकादण्डः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जालविशेषः । मन्त्रः । अध्वर्य्युः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४१ । ४ ।

"उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति
ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि" ॥)

क्षिपणी, स्त्री, (क्षिप + अनि ङीष् ।) क्षिपणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्षिपण्युः, पुं, (क्षिपति इति । क्षिप् + 'अनुङ् नदे च" । उणां ३ । ५२ । इति अनुङ् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ६ ।

"सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।
एते अर्षन्त्यूर्म्मयो घृतस्य
मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः" ॥)

क्षिपण्युः, पुं, (क्षिप + 'कन्युच् क्षिपेश्च" । उणां ३ । ५१ । इति कन्युच् प्रत्ययः ।) वसन्तकालः । इत्युणादिकोषः ॥ देहः । सुरभौ त्रि । इति मेदिनी ॥

क्षिपा, स्त्री, (क्षिप + 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्" । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । ततष्टाप् ।) क्षेपणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ रात्रिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

क्षिप्तः, त्रि, (क्षिप + कर्म्मणि क्तः ।) निक्षेपहस्तगतः । त्यक्तः । तत्पर्य्यायः । नुत्तः २ नुन्नः ३ अस्तः ४ निष्ठ्यूतः ५ विद्धः ६ ईरितः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥
(उद्गीर्णः । यथा, माघे । १ । ७२ ।

'क्षिप्ता इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं
मुक्तावलीराकलयाञ्चकार" ॥

कर्त्तरि क्तः । पतितः । यथा, माघे १० । ७१ ।

'क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्वी
काञ्चिदामजघनस्य महत्त्वम्" ।

"रवेषु उर्व्वी क्षिप्तं पतितम्' । इति मल्लिनाथः ॥ हतः । यथा, माघे २ । ५३ ।

"केशरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः" ।
अवज्ञातः । यथा, भागवते । २ । १८ । ४८ ।
'तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि" ।
विन्यस्तः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । १९ ।

"नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्रती सदृशं वपुः ।
प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः' ॥)

वायुग्रस्तः । क्षेपा इति भाषा । इति लोकप्रसिद्धः ॥

क्षिप्ता, स्त्री, (क्षिप्त + टाप् ।) रात्रिः । इति हलायुधः ॥

क्षिप्नुः, त्रि, (क्षिप् + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" । ३ । २ । १४० । इति क्नुप्रत्ययः ।) निराकरिष्णुः । निराकरणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥

क्षिप्रं, क्ली, (क्षिप् + "स्फायितञ्चिवञ्चीति" । उणां २ । १३ । इति रक् ।) शीघ्रम् । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥ (यथा मनुः । ३ । १७९ । "विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि' ॥ मर्म्मविशेषः । यथा,—"तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम्" ॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

क्षिप्रपाकी, [न्] पुं, (क्षिप्रं पच्यतेऽनेन । क्षिप्रं पचति पाचयति वा । पच् + ताच्छील्यात् णिनिः ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (ज्ञातव्या गर्द्दभाण्डशब्देऽस्य गुणपर्य्यायाः ।) शीघ्रपाकविशिष्टे त्रि ॥

क्षिया, स्त्री, (क्षि क्षये + 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्" । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् च ।) अपचयः । इत्यमरः । ३ । २ । ७ ॥

क्षिव, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् उदित्वात् क्त्वावेट् ।) ऋसी । निरास इह फूत्कार इति भट्टमल्लः । मुखेन श्लेष्मादेर्निरसनमिति केचित् । पृथक् पाठात् पूर्व्वो भ्वादिः । क्षेवति । उ, क्षेवित्वा ष्ठ्यूत्वा । इति दुर्गादासः ॥

क्षिव, य उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट्) ऋसी । य, क्षीव्यति । उ, क्षेवित्वा ष्ठ्यूत्वा । इति दुर्गादासः ॥

क्षी, ञ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ, क्षयति क्षयते । इति दुर्गादासः ॥

क्षीज, हिक्कने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घी । हिक्कनमव्यक्तशब्दः । कखेरस्यैवाव्यक्तशब्दे क्षीजे प्रयोगः । इति रक्षितः । क्षीजति कखेदो जनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीजनं, क्ली, (क्षीज् + भावे ल्युट् ।) कीचकानां नादः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीणः, त्रि, (क्षि + क्तः । "निष्ठायामण्यदर्थे" । ६ । ४ । ६० । इति दीर्घः । "क्षियो दीर्घात्" । ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) सूक्ष्मः । अबलः । तत्पर्य्यायः । दुर्ब्बलः २ कृशः ३ क्षामः ४ तनुः ५ छातः ६ तलिनः ७ अमांसः ८ पेलवः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् ८ । २१ ।

"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" ॥
राजयक्ष्मान्तर्गतरोगविशेषे, पुं ।
"क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः" ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सबलेऽनले ।
शृतक्षीरसरेनाद्यात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥
शर्करायवगोधूमजीवकर्षभकौ मधु ।
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः कृशः ॥
क्रव्यादमांसनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः" ॥
"क्षामक्षीणकृशाङ्गानां एतान्येव घृतानि च ।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ।
सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् शृत्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥
रेतो वीर्य्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात्" ॥
"क्षताम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं बृंहणं परम् ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा घृतभृष्टन्तु शाकुलम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणो व्यञ्जनार्थे सशर्करम्" ॥
"दध्नश्च सन्तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यन्तत् क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः" ॥
इति चिकित्सास्थाने षोडशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीणवान्, [त्] त्रि, (क्षि + क्तवतु "क्षियो दीर्घात्" । ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) क्षयविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

क्षीणाष्टकर्म्मा, [न्] पुं, (क्षीणानि अष्टकर्म्माणि यस्य ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीव, (व) ऋ ङ मदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) मदे मत्तीभावे । ऋ, अचिक्षीवत् । ङ, क्षीवते मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीबः, त्रि, (क्षिव + "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" । ८ । २ । ५५ । इति तलोपे साधुः ।) मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ५ । १० । १९ ।
"अपारोहकमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।
क्षीबं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स महाकपिः" ॥)

क्षीरं, क्ली, (घस्यते अद्यते इति । "घसेः किच्च" । उणां ४ । ३४ । इति ईरन् उपधालोपे षत्वं कत्वञ्च ।) जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ ।
"अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् । क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः" । दुग्धम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । ५ । ८ ।
"स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि" ॥)
"आसप्ताहं प्रसवात् क्षीरं पेयूषमुच्यते ।
परतो मोरटं विद्यादपथ्यं कफामयम्" ॥
इति रत्नमाला ॥
(क्षीरस्य [illegible] गुणाश्च यथा,—
"[illegible] संप्रवक्ष्यामि क्षीरस्योत्पत्तिं पुत्रक ! ।
रसादिधातवो [illegible] ॥
[illegible] क्षीरसम्भवम् ।
[illegible] तथा [illegible] ॥
[illegible] दिनेन सह शुक्लकम् ।
पच्यमानं शिराप्राप्तं क्षीरं तद्विद्धि पुत्रक ! ॥
तेन क्षीरमिति ख्यातमग्निसोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्व्वभूतानां जीवनं बलकृन्मतम् ॥
हारीतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुनः ।
कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं सञ्चीयते विभो ! ॥
कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुत्वमीयते ।
कथं तत्र कुमारीणां वन्ध्यानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
अतिहर्षप्रदं पुत्र ! परिपृष्टं भिषग्वर ! ॥
सिताक्लिष्टं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
अपधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते ।
वन्ध्यानां क्षीरनाड्यस्तु वातेन परिपूरिताः ॥
क्षीरञ्च न भवेत्तस्मादार्त्तवं चाधिकं यतः ।
प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सूयते ॥
तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमासु प्रवर्त्तते ।
तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं पयः ॥
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ।
श्रेयस्त्वाविकृतं नार्य्या बलदोषनाशनम् ॥
पयस्त्रिदोषशमनं स्वस्थस्याग्निप्रवर्द्धनम्" ॥
अथ प्राभातिकक्षीरगुणाः ।
"निशा शीतांशुसंसृष्टं निद्रालस्यश्रमावहम् ।
कफकृत्सघनं शीतं क्षीरं प्राभातिकं भवेत्" ॥
अथ दिनक्षीरगुणाः ।
"वासरे सूर्य्यसन्तापात् सदोष्णं कफवातजित् ।
हितं तत्पित्तशमनं सुशीतं भोजने निशि" ॥
अथ क्षीरपानविधिः ।
"क्षीणानां दुर्ब्बलानाञ्च तथाजीर्णज्वरार्द्दिते ।
दीप्ताग्नीनामतन्द्राणां श्रमशोषविकारिणाम् ॥
राजयक्ष्मयुतानाञ्च क्षीरपानं विधीयते ॥
न शस्तं लवणैर्युक्तं क्षीरमम्लेन वा पुनः ।
करोति कुष्ठं त्वग्दोषं तस्मान्नैव हितं मतम्" ॥
इति प्रथमे स्थाने ऽष्टमे ऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म्म चैषां गुणाश्च ये ॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् ।
उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।
प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिबर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ॥
सर्व्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनन्तथा ।
तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥
योनिशुक्रप्रदोषे च मूत्रेष्वप्रचुरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥
नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्व्वत्र युज्यते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
प्रतिभेदेनास्य गुणविशेषा यथा,—
"स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः ॥
तदेव गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥
महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्नेहान्न्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥
रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत्सलवणं लघु ।
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥
बल्यं स्थैर्य्यकरं सर्व्वमुष्णञ्चैकशफं पयः ।
साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥
छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
हिक्काश्वासकरन्तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्य्यकरं परम् ॥
जीवनं बृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणञ्चाक्षिशूलिनाम्" ॥
इति च तत्र सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"सर्व्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते" ॥
तत्र सर्व्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्म्यात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्वविरुद्धम् । जीर्णज्वर-कास-श्वास-शोष-क्षय-गुल्मोन्मादोदर-मूर्च्छा-भ्रम-मद-दाह-पिपासा-हृद्वस्तिपाण्डुरोग-ग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोग-गर्भास्राव-रक्तपित्तश्रमक्लमहरं पाप्मापहम् बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानं स्थापनं वयस्स्थापनमायुष्यं जीवनं बृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यवायव्यायामकर्शितानाञ्च पथ्यतमम् ।
"गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ।
गव्यतुल्यगुणन्त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् ॥
दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ।
रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु ॥
शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं क्रिमिकुष्ठविषापहम् ।
आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् ॥
पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।
महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् ॥
निद्राकरं शीतकरं गव्यात्स्निग्धतरं गुरु ।
उष्णमैकशफं बल्यं शाखावातहरं पयः ॥
मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ।
नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ॥
नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ।
हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ॥
स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥
रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥
वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यञ्चापराह्णिकम् ।
पयोऽभिष्यन्दि गुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम् ॥
तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् ।

धा ॥ वरादनम् २२ चीरी २३ चीरी [न्] २४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या फलगुणा ।
"क्षीरिकाया फलं पक्वं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कषायं मधुरं साम्लं नातिवातप्रकोपणम्" ॥
इति राजवल्लभ ॥ अपि च ।
"क्षीरिकाया फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयापहम्" ॥
इति भावप्रकाश ॥ अन्यत राजादनीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ परमान्नम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
("क्षीरिका मधुरा चैते फलवर्गे प्रकीर्त्तिता" ।
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
परमान्नार्थे पर्य्याया पाकप्रकारश्चास्या यथा,—
"पायसं परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते ।
शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् पचेत् ॥
ते सिद्धा क्षीरिका ख्याता सिताज्यसंयुतोत्तमा" ॥
गुणाश्च यथा,—
"क्षीरिका दुर्ज्जरा प्रोक्ता वृष्या बलविवर्द्धिनी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरिणी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरसदृशो निर्यासो ऽस्त्यस्य इति इनि । तत ङीप् ।) वृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । काञ्चनक्षीरी २ कर्षणी ३ पटुकर्णिका ४ तिक्तदुग्धा ५ हैमवती ६ हिमदुग्धा ७ हिमावती ८ हिमाद्रिजा ९ पीतदुग्धा १० यवचिञ्चा ११ हिमोद्भवा १२ हैमी १३ हिमजा । १४ । अस्या गुणा ।
"क्षीरिणी तिक्तशीता च रेचनी शोफतापनुत् ।
कृमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरा परा" ॥
इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ वराङ्गकान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बिनी । काश्मरी । दुग्धिका । इति च राजनिर्घण्ट ॥
(व्यवहारोऽस्या यत्र तद्यथा ।
"तथादन्तीद्रवन्त्यो स्यादश्वघ्नाजगन्धयो ।
क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयो ॥
मयूरविदलायाश्च प्रत्यक् श्रेण्यास्तथैव च ।
विडङ्गार्द्धांशकल्केन तद्वत् साध्यं घृतं पुन ।
शङ्खिनी सप्तलाधात्री कषाये साधयेद्घृतम्" ॥
इति कल्पस्थाने ११ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीरिवृक्ष, पु (क्षीरी क्षीरयुक्त वृक्ष ।) क्षीरयुक्तपञ्चप्रकारवृक्ष । यथा —
'न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिशप्लक्षपादपा ।
पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्पञ्चवल्कलम्' ॥
कश्चित्तु पारिशस्थाने शिरीषं वेतसं परे" ।
वदन्तीति शेष । अस्य गुणा ।
'क्षीरिवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहा ।
रूक्षाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पोमदनाशना ।
शोथपित्तकफास्रघ्नाः भग्ना भग्नास्थियोजका' ॥
तथा त्वग्गुणा ।
"त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित्" ।
तेषां पत्रगुणाः ।
"तथा पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुत्तथा ।
विष्टम्भाध्मानशमनं कषायं लघु शीतलम्" ।
इति राजनिर्घण्ट ।

क्षीरी, [न्] पु, (क्षीरं क्षीरवन्निर्यासोऽस्त्यस्य, इनि ।) क्षीरिकावृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य व्यवहारो यथा, कनकतैले ।
"कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्तीफलानि मूलञ्च ।
जातिप्रवालानि प्रवालसर्षपलशुनविडङ्गकरञ्जत्वक् ॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोता ।
गुञ्जैरण्डबृहतीमूलकसुरसार्ज्जकफलानि ॥
कुष्ठं पाठामुस्तं तुम्बुरुमूर्व्वा वचा सषड्ग्रन्था ।
एडगजकुटजशिग्रुत्र्यूषणभल्लातकक्षवका ॥
हरितालमवाक्पुष्पी तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासङ्गः ।
सौराष्ट्रिकासकासीस दार्व्वीत्वक्सर्ज्जिकालवणम् ॥
कल्कैरेभिस्तैलं करवीरकमूलकपल्लवकषाये ।
सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥
स्थाप्यं कटुकालाबुनि तत्सिद्धं तेनास्य मण्डलान्याशु ।
भिन्द्यात् द्विपगाभ्यङ्गात् क्रिमींश्च कण्डूं विनिहन्यात्" ॥
इति कनकतैलम् ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
यथा, मनु । ८ । २४६ ।
"सीमावृक्षांश्च कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्" ॥)
दुग्धिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्नुही । अर्कवृक्ष । राजादनी । दुग्धपाषाण । वटः । वृक्ष ।
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"वटो रक्तफल शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुव ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पति" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सोमलता । स्थालीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्षीरी, स्त्री, (क्षीर+अस्त्यर्थे अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरीवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥
(पक्वान्नविशेष । तस्य पाकप्रणाली यथा,—
"नारिकेलस्तनूकृत्य क्षिप्त्वा पयसि गो क्षिपेत् ।
सिता गव्याज्यसंयुक्तां तत्पचेन्मृदुनाग्निना" ॥
अस्या गुणाश्च ।
"नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
गुर्व्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरीशः, पुं, (क्षीरिणां क्षीरप्रधानानां वृक्षाणां ईशः श्रेष्ठ ।) क्षीरकञ्चुकी । तत्पर्य्याय । वरपर्णी २ चक्रकन्द ३ कुष्ठनाशन ४ बल्य ५ मूलकमूला ६ खसकन्द ७ कञ्चुकी ८ । इति रत्नमाला ॥

क्षीरेयी, स्त्री, (क्षीर+वाहुलकात् ढञ् ततो ङीप् । यद्वा, क्षीरेण ई शोभां यातीति । या+क गौरादित्वात् ङीष् ।) पायसम् । यथा,—
'क्षीरेयी पायसं प्रोक्तं परमान्नञ्च सूरिभि' ॥
इति हलायुध ॥

क्षीरोद, पुं, (क्षीर+'उदकस्योद संज्ञायाम्" ६ । ३ । ५७ । "उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्" । इति वार्त्तिकम् ।) दुग्धसमुद्र । इत्यमर । १ । १० । २ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४ । २१३ ।
"वत्स यौवन तेऽस्तु तेजश्चैवानलोपमम् ।
क्षीरोदसागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसि प्रियम्" ॥)
तस्य मन्थन यथा,—

"मथ्नीत मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
दानवै सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम् ॥
अहञ्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकस ।
भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्बलवत्तरा ॥
भविष्यन्ति सुराश्चैव अमृतस्य प्रभावत ।
यूयं सर्व्वे महावीर्य्या भुक्तिष्ठा रणविक्रमा ॥
इन्द्राद्यास्तु महोत्साहा ध्यानलब्धा महानदीन् ।
ततो हि दानवान् जेतु समर्था नात्र संशय ।
इत्युक्ता देवदेवेन देवा सर्व्वे जगत्पतिम् ।
प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवै ॥
क्षीराब्धिमथने सर्व्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ।
बलिना चोद्धृतो राजन् मन्दराख्यो महागिरि ॥
क्षीराब्धौ क्षिपितश्चैव तेनैकेन नृपोत्तम ।
सर्व्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता देवैर्दैत्यै पयोदधौ ॥
वासुकिश्च तथा तत्र राजन् । नारायणाज्ञया ।
सर्व्वदेवहितार्थाय विष्णुश्च स्वयमागत ॥
ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्व्वे सुरासुरा ।
समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिता ॥
मथ्नीत मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाथ वासुकिम् ।
ततो मथितुमारब्धा नृपते । तरसाऽमृतम् ॥
विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवा कृता ।
देवाश्च पुच्छभागे तु मथनार्थे नियोजिता ॥
एवन्तु मथ्यमानस्तु मन्दरोऽथ प्रविष्ट वै ।
आधारेण विना राजंस्त दृष्ट्वा सहसा हरि ॥
सर्व्वलोकहितार्थाय कूर्म्मरूपमधारयत् ।
आत्मानं सम्प्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरेरध ॥
प्रविश्य धृतवान् शैलं पृथग्रूपेण केशव ।
उपर्य्याक्रान्तवान् शैलं पृथग्रूपेण केशव ॥
चकर्ष नागराजानं देवै सार्द्धं जनार्दन ।
असुरैरपररूपेण दैत्यमध्ये च केशव ॥
ततस्ते तु त्वरायुक्ता ममन्थु क्षीरसागरम् ।
यावच्छ्रान्ता नृपश्रेष्ठ । भगवन्त सुरासुरा ॥
मथ्यमानात् ततस्तस्मात् क्षीराब्धेरभवन्नृप ।
कालकूटमिति ख्यात विषमत्यन्तदु सहम् ॥
तत्प्राणा जगद्यत्र सर्व्वं तच्छ्रेय शङ्करोऽपबीत् ।
नारायणाज्ञया तत्र नीलकण्ठत्वमाप्नुयात् ॥
ऐरावतश्च नागेन्द्रो ह्यश्चोच्चैःश्रवाः पुन ।
द्वितीयावर्त्तनाज्जाताजमृत्पन्नाविति न श्रुतम् ॥
तृतीयावर्त्तनादप्सरोगणो जात शुभोत्तम ।
चतुर्थात पारिजातश्च उत्पन्न स महातरु ॥
पञ्चमात् हिमगुस्तस्मात उत्थित क्षीरसागरात् ।
स भवः शिरसा धत्ते नारी च ललितो नृप ॥
नानाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च ।
क्षीरोदधेस्तूत्थितानि गन्धर्व्वाश्च सहस्रश ॥
एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्नान् नित्याश्चर्य्यसमन्विता ।
अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्व्वे सुरासुरा ॥
देवपक्षे ततो मेघा स्तोकं वर्षन्ति मस्थिता ।
तथाज्ञया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति ॥
विषनिश्वासवातेन वासुकेश्चातितापनात् ।
निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्व्वीर्य्याश्च महामते ॥
तत श्रीरुत्थिता तत्र क्षीरोदोद्भवपङ्कजा ।
विभ्राजमाना राजेन्द्र । दिश सर्व्वा सतेजसा ॥

ततस्तीर्थोदकैः स्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता ।
दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता ॥
देवपक्षं समासाद्य स्थिता क्षणमरिन्दम ! ।
हरिवक्षःस्थलं प्राप्ता ततः सा कमलालया ॥
ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसोनिधेः ।
धन्वन्तरिः समुत्तस्थौ ततः प्रीताः सुरा नृप ॥
दैत्याः श्रिया परित्यक्ता दुःखितास्तत्र ते पुनः ।
आदायामृतघटं शीघ्रं ते च जग्मुर्यथेच्छया ॥
ततः स्त्रीरूपमकरोद्विष्णुर्देवहिताय वै ।
आत्मानं नृपशार्दूल ! नार्य्या लक्षणसंयुतम् ॥
ततो जगाम भगवान् स्त्रीरूपेण सुरान् प्रति ।
दिव्यरूपान्तु तां दृष्ट्वा मोहितास्ते सुरद्विषः ॥
अमृतपूर्णं घटं भूमौ हैमं संस्थाप्य सत्तम ।
कामेन पीडिता ह्यासन्नसुरास्तत्र तत्क्षणात् ॥
मोहयित्वा तु तानेवमसुरानवनीपते ! ।
अमृतभाजनमादाय देवेभ्यः प्रददौ हरिः ॥
तत् पीत्वा तु ततो देवा देवदेवप्रसादतः ।
बलवन्तो महावीर्य्या रणे जघ्नुर्महासुरान्" ॥
इति नृसिंहपुराणे ३९ अध्यायः ॥

क्षीरोदतनया, स्त्री, (क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य तनया ।) लक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्या उत्पत्ति-कथा क्षीरोदशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्षीरोदतनयापतिः, पुं, (क्षीरोदतनयाया लक्ष्म्याः पतिः ।) विष्णुः । इति कविकल्पलता ॥

क्षीरोदनन्दनः, पुं, (क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य नन्दनः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीव, ऋ ङ दर्पे ॥ इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्षीवत् । ङ, क्षीवते । इति दुर्गादासः ॥

क्षीव, निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) निरास इह फूत्कारः । इति भट्टमल्लः ॥ मुखेन श्लेष्मादेर्व्वमनमिति केचित् । क्षीवत्यन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीवः, त्रि, (क्षीव ङ मदे + क्तः । "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवेति" । ८ । २ । ५५ । तलोपो निपातनात् ।) सुरामत्तः । यथा । "मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः" । इत्यमरः । २ । २ । २३ ॥ दन्त्योष्ठवकारान्तोऽयम् ॥
(यथा, रामायणे । ५ । ६० । १२ ।
"उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुपानप्रहर्षिताः ।
क्षीवाः कुर्व्वन्ति हास्यं च कलहांश्च तथाऽपरे" ॥)

क्षु, टु क्षु क्षुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) क्षुतं हाँची इति ख्यातम् । टु, क्षवथुः । क्ष, क्षौति कपी । क्षतकं कामिनि चुक्षुवे मृगाक्ष्या । इति माघे । इति दुर्गादासः ॥

क्षुः, पुं, (क्षणोति हिनस्ति जीवान् इति । क्षण् हिंसायां + डुः ।) सिंहः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

क्षुणः, पुं, (क्षु + नक् ।) अरिष्टवृक्षः । यथा,—
"अरिष्टो वस्तिकर्म्माख्यो वेणीवः फेनिलः क्षुणः" ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अरिष्टशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

क्षुण्णं, त्रि, (क्षुद संपेषणे + कर्म्मणि क्तः ।) अभ्यस्तम् । (अभ्यस्तम् । यथा, रघौ । १ । १७ ।
"रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्" ॥
माघे च । १ । ३२ ।
"उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनै-
रभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ।
उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-
स्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया" ॥)
चूर्णीकृतम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । २४-२५ ।
"सोऽपि कोपान्महावीर्य्यः क्षुरक्षुण्णमहीतलः ।
शृङ्गाभ्यां पर्व्वतानुच्चांश्चिक्षेप च ननाद च ॥
वेगभ्रमणविक्षुण्णा मही तस्य व्यशीर्य्यत" ॥)

क्षुत्, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् तुगागमश्च ।) क्षुतम् । इत्यमरः ।२।६।५२ ॥
(धान्यविशेषः । देधान इति लोके । अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"क्षुत्पुष्पपो गोभिद्या च गुन्द्रागुण्ड्रा गवेधुका" ॥)

क्षुत्, [ध्] स्त्री, (क्षुध + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः । २ । ९ । ५४ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । ३५ ।
"तात ! तात ! ददस्वाम्ब ! भोज्यं दद ।
क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते तथा" ॥)

क्षुतं, क्ली, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे क्तः ।) नासिकाभिघातजन्यसशब्दवायुनिःसरणम् । हाँची इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षुत् २ क्षवः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ क्षुता ४ छिक्का ५ क्षवथुः ६ क्षुतः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ हञ्चिः ८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य शकुनानि यथा,—
"अथ क्षुताख्यं शकुनं ब्रवीमि
महाप्रभावं प्रतिभावयामः ।
नश्यन्ति यस्माच्छकुनाः समस्ता
मृगाधिनाथादिव वन्यसत्त्वाः ॥
सर्व्वत्र सर्व्वत्र च सर्व्वकालं
क्षुतं न कार्य्यं क्वचिदेव शस्तम् ।
यातुः क्षुते तेन न किञ्चिदेव
कुर्य्यात् क्षुतं प्राणहरस्य गन्तुः ॥
निषेधमग्रेऽच्छिति दक्षिणे च
धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे ।
तत् पृष्ठभागे कुरुतेऽर्थवृद्धि
क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति ॥
भोगाय वामश्रवणस्य पृष्ठे
कर्णे च वामे कथितं जयाय ।
सर्व्वार्थलाभाय च वामनेत्रे
जातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽष्टधैव ॥
क्रमान्निषेधं गमनस्य विघ्नं
फलं समृद्धिं क्षुतमुग्ररोगम् ।
करोति रोगक्षयमर्थलाभं
दीप्तादिनाशञ्च क्षुतं करोति ॥
प्राणस्य पुंसः परतोऽपरा स्यात्
पुनः पुनर्व्वा तत एव जातः ।
वृद्धाक्षिशीर्व्वा कफतो हठाद्वा
जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति सत्यम् ॥
आद्यन्तयोर्न क्षणे प्रशस्तं
क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ
भवेत् कथञ्चिद्यदि भोजनान्ते
भवेत्तदाग्रे न हि भोज्यलाभः ॥
आदौ क्षुतश्चेत् शकुनैस्ततः किं
ज्ञातानज्ञातान् शकुनान्निहन्ति ।
क्षुतं क्षणेनात्र न संशयोऽस्मिन्
प्रयोजने यत्नकृतेऽपि जातम् ॥
क्षुतं क्षणाद्धिगिदन्त्यवश्यं
कार्य्यात्मकेनापि मनागपीदम् ॥
तस्मादुपेक्ष्यं न विचक्षणेन
क्षुतं यतस्तस्य फलं विधत्ते" ॥
इति वसन्तराजशाकुने क्षुतप्रकरणं तृतीयम् ॥
अपि च ।
"छिक्कायाः पञ्चमं वह्नौ लभेत् पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैरृत्ये शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम्" ॥
इति गारुडे ज्योतिषके ६० अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च । वर्षकृत्ये ।
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामभिभयं सुरद्विषि कलिर्व्वामिः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ।
ज्येष्ठीरुते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः" ॥
इति ॥ * ॥ क्षुते जीवेति प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा, मदनपारिजातधृतम् ।
"जीवेति क्षुवतो ब्रूयात् जीवेयुक्तमनया सह" ॥
इति ॥ * ॥
"क्षुतोत्थाननाङ्गजृम्भासु जीवोत्तिष्ठाङ्गलिध्वनिः ।
शश्वोरपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्" ॥
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य शुभजनकत्वम् । यथा, दाक्षिणात्याः ।
"आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे ।
विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्" ॥
अन्यच्च विष्णोरित्यधिकृत्य विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
"नामसंकीर्त्तनं नित्यं क्षुतप्रस्खलितादिषु ।
वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्व्वानर्थो न संशयः" ॥
इति ॥ * ॥ असंवृतमुखस्य क्षुन्निषेधो यथा,— विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"नासंवृतमुखः कुर्य्याद्धास्यं जृम्भां तथा क्षुतम्" ॥
इति ॥ * ॥ क्षुते आचमनं कर्त्तव्यं यथा । याज्ञवल्क्यः ।
"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च" ॥
इति ॥ * ॥ अपरञ्च स्मृतिः ।
"क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
कर्म्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्" ॥
इति च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥ मलिनां सम्बद्धत् क्षुतं भवति यथा,—
"क्रूरे दक्षिणवक्रा स्याद्धलिनाञ्च क्षुतं सक्षत्" ।

सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ।
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥

अयमर्थः । निम्बस्य फल पुष्प त्वक् पत्र मूलानि सर्व्वाणि समुन्मितानि द्विगुणानि चर्णितानि भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् । त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुन्मितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां निविडक्वाथेन भावयेत् । ततः सर्व्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात् । पञ्चनिम्बावलेहः ॥ * ॥

"शशिलेखापलयुग्म तावद्द्विजस्य गुग्गुलोर्द्विगुणश्च ।
ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लौहस्यावल्गुकायाः ॥
त्रिफलाकरञ्जपञ्चकखदिरगुडूचीचित्रदन्त्य ।
मुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वकनिम्बवह्निमल्पाकाः ॥
एतै रचिता वटिका मधुघृतमिश्रा गिलेत् प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदन्त्यसृग्वातमचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमाज्वरप्रमेहगुल्मांश्च ।
नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना ॥
शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिलाजतुनः ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । आवल्गिका सुरठी इति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥

"चित्रक त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायवशूकजम् ।
विडङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च ।
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
सङ्कुट्य सर्पिषा सार्द्धं गुटिका कारयेद्भिषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबलं यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रमेण दुष्टव्रणानि च ।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
गृध्रसीमस्थिभग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति ।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्' ॥
एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"वातरक्ताधिकारोक्तः पुर कैशोरकाविधः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम् ॥
कैशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"भल्लातक प्रस्थयुग्मं छित्त्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।
पक्वञ्च गडुच्यार्द्ध तस्य तत्राञ्जलि [illegible] ॥
चतुर्थीशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि निक्षिपेत् ॥
सदारमात्र गोमयरिद्दध्न्याढक तथा ।
सितो प्रस्थमितो दद्यात् प्रस्थार्द्धं माक्षिकं क्षिपेत् ।
सर्व्वमेकत्र आलोड्य पचेन्मृदग्निना ततः ।
सर्व्वरसे घनीभूते चावतारयेत् ॥
तत्र चोपरि चूर्णानि ममी [illegible]
वाकुची चाथ दहन [illegible] । हरीतकी ।
भार्गी दारु [illegible] मञ्जिष्ठा मरिच [illegible] कणा ।
[illegible] सैन्धव मुस्त [illegible] नागकेशरम् ।
[illegible] पत्रक [illegible] चन्दन तथा ।
[illegible] च वीजानि [illegible] रक्तचन्दनम् ।
[illegible] [illegible] लिपेत् ।
[illegible] [illegible] [illegible]

वातरक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वाण्यर्शांसि सेवितः ।
व्यायाममातपं वह्निमम्ल मांस दधि स्त्रियम् ।
तैलाभ्यङ्ग तथाध्वानं नरो भल्लातके त्यजेत्" ॥
इति अमृतभल्लातकावलेहः ॥ * ॥

"निम्ब गोपाख्या कट्वी वारुणी त्रिफला घनम् ।
पर्पटावल्गुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विडङ्गेन्द्रयवानलम् ॥
हस्तिकर्णोऽमृता द्रेका पटोल रजनीद्वयम् ।
कुमारी बधसमा [illegible] वचोषटाक्षकम् ।
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना गन्धमाल पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजः कुरण्टकम् ।
अङ्कोठकं च स्फोट द्विपलांश पृथक् पृथक् ।
गृह्णीयात्तानि सर्व्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढे ।
भल्लातकसहस्राणि छिन्ना षोडशवर्म्मणोऽम्भसि ।
पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तत्र वस्त्रेण सम्पाद्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि तत्र बीजानि विक्षिपेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्त विडङ्गं चित्रक तथा ।
सैन्धव चन्दन कुष्ठं दीप्यकञ्च पल पृथक् ।
सौगन्ध्यार्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जात पल पलम् ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोगतः ॥
श्वित्रमौदुम्बरं दद्रूमृष्यजिह्वं सकाकणम् ।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डूकापालिकं कुष्ठं पामानञ्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं मर्शांसि पाण्डुरोगं ग्रहं क्रमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तं कासं श्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
निर्यन्त्रणस्तु कथितो विहाराहारमैथुनैः ।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं हिमतोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा व्यञ्जनमुद्गामर्षं विशेषतः" ॥
गोपा गां पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ इति लोके । यत आह निर्घण्टः । "शारिवाशार गोपकन्या लतानिका' इति । गदाचको गोपीशब्दश्च । यत आह । गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवेत्यमरः । गोपाङ्गना गोपवल्ली लताक्षा काष्ठशारिवेति भरतपाल' । वत्सकः अतीस । अवल्गुजः सोमराजी । अनन्ता दुरालभा । चन्दनं श्वेतम् । भार्गी ब्राह्मणयष्टिकारी मूलं तत्क्षोदाम् । श्यामा कृष्ण साउ । हस्तिकर्णं पत्रकम् । देवा देवदाली । अमाकु अतिविष । दन्तीच कनेतन । उपलावल श्यामरसुघा पत्रम् । कुरण्टक पीतकाष्ठकटसरैया । दीप्यक यवानी । महाभल्लातक ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशामृता ।
निम्बश्चैषां कृत क्वाथः सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत्" ।
[illegible] ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा शकुची चक्रमर्द्दश्च पिचुमर्द्दक ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ।
बला नागबला यष्टीमधुकं शृङ्गवेरोऽपि च ।
पटोलस्य शतोशीर गुडूची रक्तचन्दनम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य हन्ता च कण्डूमण्डलनाशन" ।
इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचाशुण्ठीहरिद्राद्वय व्याघ्रीरिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीविडङ्गामृतम् ।
मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठाशटी, गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बावसारवधम् ।
श्यामावल्गुजचन्दनं वरुणक दन्ती च शाखोटक वासा पर्पटशारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला गणम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं कषायमिति यः सन्सेवते तस्य तु अष्टादश ह्यचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश ।
नाशं गच्छति वातरक्तमखिल नश्यन्ति रक्तामया वीसर्पस्त्वचि शून्यता नयनजा रोगाः प्रशाम्यन्ति च' ।
अरिष्ट निम्ब । कलिङ्गमिन्द्रयवम् । भृङ्ग भङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिर । वरुण विजयसार । श्यामा प्रियङ्गु । चन्दनमत्र रक्तचन्दम । शारिवा साउ । अनन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवारुणी । जल गैवशाला ।
इति वृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथ ॥ * ॥

'मरिच त्रिवृता मुस्ता हरिताल मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठ सचन्दनम् ।
विशाला करवीरश्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रस कुर्य्यात् प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्प्रणाशनं भवेत् ।
तैलमेतत् जयेत् कण्डूं पामां सिध्मं विचर्च्चिकाम् ।
पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यतां नियतेविनाम् ।
इति स्वल्पमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥

"मरिच त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कंशकृद्रसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ।
विशाला करवीरश्च हरिताल मनःशिला ।
चित्रक लाङ्गली मुस्ता विडङ्ग चक्रमर्द्दक ।
शिरीष कुटजो निम्बः सप्तपर्णोऽमृता स्नुही ।
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ।
ज्योतिष्मती च पलिका विष द्विपलिकं भवेत् ।
आढक कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं महद्भिर्मुनिभिरीरितम् ।
भिषक्तेन तैलेन सत्यदेश मोक्षितान् हरन् ।
पामाविचर्च्चिकादद्रुकच्छुविस्फोटकानि च ।
वली च पलितं छाया नीलं व्यङ्गं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते ।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्य प्रदीयते ।
तासामपि जरां प्राप्य न स्तनौ यान्ति नम्रताम् ।
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ।
[illegible]"

ज्योतिष्मती मालकङ्गुनी इति लोके ।

इति महामरिचादितैलम् ॥ * ॥

"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्व्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमस्ताङ्गक्षारे स्थालीं गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः क्षारं दृढयेत् पीडनेन हि ।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम्॥
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निममन्दं ज्वालयेत् भिषक्॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥

इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥

"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।
गन्धार्कौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
षड्दं पुटितं थोढ़ा भूधरे सकलं त्विदम् ।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्मधिपीघृतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्व्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
अर्को मारितं ताम्रम्। द्वितीयतालकेश्वरो रसः॥*॥

"रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निबद्धमूले" ॥

ताम्रमयश्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
श्चित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला ।
रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् ।
करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे
बद्धमूले सति जलौदनमेव पथ्यम् ।

इति गलत्कुष्ठारिरसः ॥ * ॥

"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरुदाहृतो
यश्चिकित्सकजनैः समाहृतः ।
यस्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्वां स्थालिकामेकामाढ़काम्बुधृतिक्षमाम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्ल्यामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिद्रोणजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।
गुडचूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षष्ठ्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ठ्यङ्गुलोऽथवा ।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं क्षुण्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं क्षुण्णं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमिन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगास्तीर्य्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संछिद्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुट्टितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्ल्यान्तु धारयेत्तं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावत्रितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः ।
भेषजं च भवेच्छीतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भस्थायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भस्मस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तु चालयेच्चुल्लिकोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।
वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥

इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्मस्य चिकित्सा ।

"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति च बहुवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्व्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
पेषयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥

अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।

"सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
आम्रपेशी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्ट्वा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥

अथ पामाचिकित्सा ।

"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥

इति आदित्यपाकतैलम् ॥

"सैन्धवं चक्रमर्द्दश्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥

अथ कच्छूचिकित्सा ।

"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्" ॥

अर्कतैलम् ।

"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरश्च दद्रुघ्नः क्रमिहानलः ।
दन्तीनिम्बदलैश्चैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कक्षीरस्नुहीदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूं दुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधिरुधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥

इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥

अथ दद्रुचिकित्सा ।

"कुष्ठं हमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः ।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः

दलितदलकेति भाषाविशेषणम् । इति च गारुडे ६६ अध्यायः ।

क्षुत, पुं, (क्षु+क्त । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुतक, पुं, (क्षुताय साधुरिति कन् स्वार्थे वा ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुता, स्त्री (क्षुत+टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुताभिजनन, पुं, (क्षुतं अभिजनयति । अभि+जन्+णिच्+ल्यु ।) कृष्णसर्षपः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

क्षुत्करी, स्त्री, (क्षुतं करोतीति । कृ+ट+ङीप् च ।) कङ्कालिका । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
"भुक्तप्रघातिनी सूरिः सर्षपी क्षुत्करी स्मृता" ॥

क्षुद, र ध औ इर् क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-अनिट् ।) र ध, क्षुणत्ति क्षुन्ते । औ, क्षोत्ता । इर् अक्षुदत् अक्षौत्सीत् । क्षुदि चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः । १७ । ४१ ।
"मित्रघ्नस्य प्रचुक्षोद गदयाङ्गं विभीषणः ।
सुग्रीवः प्रघसं भग्ने वक्षस्यामलतद्रुं च" ।)

क्षुध्, [ध्] स्त्री, (क्षुध्+सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः । २ । ९ । ५४ ॥ (विष्णुपुराणे । १ । ५ । ४८ ।
"तमोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
ततः क्षुद् ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः" ॥)

क्षुद, पुं, (क्षुद + 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) तण्डुलादिचूर्णम् । क्षुद इति भाषा ॥

क्षुद्र, पुं, (क्षुदि + "स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपि क्षुदीति" । उणा । २ । १३ । इति रक् ।) नटः लम्पटः । इति गन्धिमसारोद्धारादिवृत्तिः । वज्रः । इति शब्दरत्नावली । (मक्षिकाविशेषः । यदुक्तम् ।
"मक्षिका कपिला सूक्ष्मा क्षुद्राख्या तत्कृतं मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्" ॥)

क्षुद्र, त्रि, (क्षुद् + "स्फायितञ्चीति" उणा । २ । १३ । इति रक् ।) कृपणः । अधमः । (यथा, कुमारे । १ । १२ ।
"क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव" ॥
क्रूरः । यथा, रामायणे । २ । ३ ।
"क्षुद्र ! [illegible]" ॥)
अल्पः । इत्यमरमेदिन्यौ । (यथा, महाभारते । १ । आस्तीकपर्व्वणि । १० । ४४ ।
"न भोगं [illegible] ।
[illegible]" ॥)
दरिद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकण्टकारी, स्त्री, (क्षुद्रा कण्टकारी ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रघण्टी, स्त्री, (क्षुद्रा घण्टा । [illegible] ।) किङ्किणी । इति भावप्रकाशः । [illegible] ।

क्षुद्रकम्बु, पुं, (क्षुद्रश्चासौ कम्बुश्चेति ।) क्षुद्रशङ्खः । तत्पर्य्यायः । शङ्खनकः २ क्षुल्लकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकारवेल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा कारवेल्ली ।) कारवेल्लविशेषः । छोट करला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुडङ्गी २ श्रीपर्णिका ३ प्रतिपत्रफला ४ सुपवी ५ कारवी ६ बहुफला ७ क्षुद्रकारवेल्लिका ८ कन्दफला ९ । कन्दफलास्थाने कन्दलता इति च पाठः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनदत्वम् । रक्तानिलदोषकारित्वम् । पथ्यत्वञ्च । तत्फलस्याप्येते गुणाः । तत्कन्दगुणाः । अर्शोनाशित्वम् । मलरोधविशोधनत्वम् । योनिनिर्गतदोषगर्भंगारविधायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकारलिका, स्त्री, (क्षुद्रा कारलिका ।) क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुलिश, पुं, (क्षुद्रं कुलिशं वज्रमणिविशेषः । नित्यकर्म्मधारयः ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुष्ठ, क्ली, (क्षुद्रं अल्पं कुष्ठम् ।) अल्पकुष्ठरोगः । तत्तु एकादशप्रकारम् । यथा । क्षुद्रकुष्ठान्याह ।
"एककुष्ठं १ स्मृतं पूर्व्वं गजचर्म्म २ ततः परम् ।
ततश्चर्म्मदलं ३ प्रोक्तं ततश्चापि विचर्च्चिका ४ ॥
विपादिकाभिधा ५ स्यैव पामाकच्छू-६ ततः परा ।
ततो दद्रुश्च ७ विस्फोटं ८ किटिभं च ९ ततः परम् ।
ततश्चालसकं १० प्रोक्तं शतारुश्च ११ ततः परम् ।
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः" ॥
ननु दद्रोः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात् । उच्यते । असिता च गाढमूला दद्रुः सुश्रुते महाकुष्ठेषूक्ता असितेतरा न गाढमूला दद्रुः क्षुद्रकुष्ठमेव । एवं विधाया दद्रोश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात् । * ।
कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेनैकत्वे त्रिदोषस्यान्यतमप्राधान्यमाह ।
"सर्व्वाण्यपि त्रिदोषेषु व्यपदेशाधिकत्वतः ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः" ।
सर्व्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्सु व्यपदेशाधिक्येन व्यपदेशः कापालादिसप्तानामेषां दृश्यस्याद् दद्रुधिकत्वं अतः कुष्ठानि सप्तधा । कैर्दोषैः पृथक् द्वन्द्वं समागतैः । समागतैः सङ्गतैर्मिलितैरिति यावत् । [illegible] ।
किमपि कुष्ठं वातोत्थं किमपि पित्तोत्थं किमपि कफोत्थं किमपि वातपित्तोत्थं किमपि वातश्लेष्मोत्थं किमपि पित्तश्लेष्मोत्थं किमपि त्रिदोषोत्थमिति । * । पूर्व्वरूपमाह ।
"अतिश्लक्ष्णं खरस्पर्शं स्वेदास्वेदौ विवर्णता ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः ।
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ।
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ।
[illegible] । [illegible] ।

भावेऽपि खेदः । अथवा सम्भवादिष्वपि [illegible] भावः । त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता । कोठोन्नतिः कोठानां उत्पत्तिर्व्रणानामित्यन्वयः । * । सम्प्राप्तिपूर्व्वकं सामान्यलक्षणमाह ।
"शिराः प्रपद्य तिर्य्यक्च त्वग्लसीकासृगामिषम् ।
दूषयन्ति यतोऽत्यर्थं निःसरन्तो बहिस्ततः ।
त्वचः कुर्व्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तत्" ।
तिर्य्यक् तिर्य्यग्गताः शिराः प्रपद्येत्यन्वयः ॥ * ॥
येनोत्पत्तिर्न दोषेण यत् कुष्ठं समुत्पद्यते तदाह ।
"वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौडुम्बरं कफात् ।
मण्डलाख्यं विचर्च्ची च ऋष्याख्यं वातपित्तजम् ।
चर्म्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः ।
वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफात् दद्रुशतारुषी ।
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलं तथा ।
सर्व्वैर्दोषैस्त्रिभिर्जाः काकणकं बुधाः" ।
विचर्च्ची च कफादित्यन्वयः ।
"पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलं तथा" ।
पित्तकफादित्यन्वयः । * । अथ क्षुद्रकुष्ठमध्ये एककुष्ठस्य लक्षणमाह ।
"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेककुष्ठं चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत्" ।
महावास्तु महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमं मत्स्यशकलशब्देन मत्स्यत्वगुच्यते । तेन यथा मत्स्यत्वक्चपलसदृशं भवति । एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात् । * । गजचर्म्माह ।
"चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत् [illegible]"
गजचर्म्माख्यं बहलं स्थूलं हस्तिचर्म्मवत् [illegible] ॥ २ ॥ चर्म्मदलमाह ।
"रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलदपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते" ।
दलदपि विदारयदपि चर्म्मेति शेषः । * ।
विचर्च्चिकामाह ।
"सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका"
पिडका क्षुद्रपिडका । * । ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वम् । विपादिकया सहैकादशत्वाभावात् उच्यते । विचर्च्चिकैव पाददोषैर्वति विदारणयोगात् विपादिका तेन न सङ्ख्यातिरेकः । अत एव भोजः ।
"हस्तयोरेव चक्षुरा कण्डा पाकोत्थिता विचर्च्चिका ।
पादे विपादिका ज्ञेया स्रावमेदाद्विचर्च्चिका" ।
[illegible] ।
"वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्" ।
पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदरणं तेन तत् । ६ । पामामाह ।
"पामा बहु स्राववती मासा
स्रावा कृता पिडका बहुला च" ।
[illegible] ॥ ५ ॥
कच्छूमाह ।
"सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया स्फिक्पाण्योः कच्छूरुग्रा स्फिजोश्च" ॥

सैव पामा। स्फोटैर्म्महद्भिः। स्फिचौ प्रोथौ ॥६॥ दद्रूमाह।
"सकण्डूरागपिडकं दद्रूमण्डलमुद्गतम्" ॥
दद्रूमण्डलं मण्डलरूपेणोत्पद्यते। उद्गतमुच्छूनम् ॥७॥ विस्फोटमाह। "स्फोटाः श्यावारुणा भासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥८॥ किटिभमाह। "श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम्"। किणखरस्पर्शं किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्क्कशस्पर्शम् ॥ परुषं रूक्षम् ॥९॥ अलसकमाह।
"कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकश्चितम्"।
गण्डैस्तुच्छपिडकाभिः। चितं विचेष्टितम् ॥१०॥
शतारुषमाह।
"रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम्" ॥११॥
अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणमाह। तत्र रसगतस्य लक्षणमाह।
"त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते।
त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्" ॥
त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते। धातुप्रस्तावात् त्वक्स्थाच्च। त्वक्स्वापः स्पर्शाज्ञत्वम्। त्वक्स्वाप इत्यादिकं केचिदत्र रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते ॥१॥
रुधिरगतमाह।
"कण्डूर्व्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे" ॥
विपूयः विशेषेण पूयः ॥२॥ मांसगतमाह।
"बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्क्कश्यं पिड़कोद्गमः।
तोदः स्फोटाः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते" ॥
बाहुल्यं कुष्ठस्य पुष्टिः। पिड़कोद्गमः क्षुद्रपिड़कोद्गमः। स्फोटाः बृहत्पिड़काः। स्थिरत्वं अंशचारित्वम् ॥३॥ मेदोगतमाह।
"कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्।
मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च" ॥
कौण्यं हस्तनाशः। अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः। क्षतसर्पणं क्षतसरणम्। प्रागुक्तानि रक्तमांसगतलिङ्गानि ॥४॥ अस्थिमज्जगतमाह।
"नासाभङ्गोऽक्षिरोगश्च क्षतेषु क्रिमिसम्भवः।
स्वरोपघातः पिड़का भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे" ॥५।६॥
शुक्रगतमाह।
"दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः।
यदपत्यं तयोर्ज्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्" ॥
दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोर्दुष्टशोणितशुक्रयोर्यदपत्यं तयोर्ज्जातमिति ॥ ८ ॥ * ॥ ननु शुद्धशोणितशुक्रयोरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः कथमपत्योत्पत्तिः। यत आह सुश्रुतः।
"कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते" ॥
इति। अन्यच्च। वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न समर्थाः। इति। उच्यते। गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः॥ अशुद्धस्तु गर्भो दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति पङ्गुजन्मान्धबधिरादीनां सम्भवात्। शोणितमत्रार्त्तवम्। कुष्ठितं कुष्ठं संजातमस्येति तारकादित्वादितच्। शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते इति तात्पर्य्यम् ॥ * ॥ कुष्ठेषूल्वणवातादि दोषलक्षमाह।

"खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम्।
पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम् ॥
कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डु शैत्यगौरवम्।
द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्" ॥
खरं कर्क्कशम्। श्यावारुणं श्यावं चारुणञ्च। प्रकुपितं क्लेदपूतिबहुलम्। क्लेदि आर्द्रतायुक्तम्। घनं पुष्टम् ॥ * ॥ साध्यत्वादिकमाह।
"साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत्।
मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥
क्रिमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत्त्रिदोषजम्"।
वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन सिध्मैककुष्ठगजचर्म्मविपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि। मज्जाप्रत्यासत्त्या शुक्रगतमप्यसाध्यम्। क्रिमितृडाद्यपि वर्ज्यमित्यन्वयः ॥ * ॥ अरिष्टमाह।
"प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम्।
पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्" ॥
प्रभिन्नं विदीर्णम्। हतस्वरं घर्घरस्वरम्। पञ्चकर्म्मगुणातीतं असंजाताचमनादिपञ्चकर्म्मगुणम् ॥ अथ त्वग्दृष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाभावेनैव श्वित्रमाह।
"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासञ्चारुणं भवेत्।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्" ॥
कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकस्तुल्यः सम्भवो निदानं यस्य तत् ॥ * ॥ श्वित्रस्य भेदानाह। किलासञ्चारुणं भवेत्। श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् किलासमरुणञ्च भवेदित्यर्थः ॥ * ॥ ननु कुष्ठस्य श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह। निर्द्दिष्टमपरिस्रावीति। श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अथ च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति त्रयो धातवो वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य तत्। अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठं सान्निपातिकं सर्व्वधातुगतञ्च भवतीति भेदः ॥ * ॥
दोषभेदेन लक्षणभेदानाह।
"वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥
सकण्ड्वं क्रमाद्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्।
वर्णेनैवेदृगुभयं कुष्ठं तच्चोत्तरोत्तरम्" ॥
अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति। घनं पुष्टम्। क्रमाद्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः।
"अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते चलं गते।
श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम्" ॥
उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च। दोषभेदात् द्विविधं दोषजं व्रणजञ्च। तथा च भोजः॥ "श्वित्रन्तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा" इति ॥ * ॥
श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह।
"अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टमथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा" ॥
अबहुलं तनु। अन्यच्च।
"गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्।
वर्ज्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता" ॥

गुह्यं मेहनं भगञ्च। तलमत्र पादतलम्। सुश्रुतेनान्ते जातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात्। अचिरन्तनं नवमपि ॥ * ॥ कुष्ठस्य संसर्गजत्वे प्रसङ्गेनान्यानपि संसर्गजान् रोगानाह।
"प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात्।
एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्" ॥
प्रसङ्गात् प्रकर्षेण सङ्गः प्रसङ्गो मैथुनं तस्मात्। गात्रसंस्पर्शात् तर्हि मैथुनादिति विशेषार्थम्। वस्त्रमाल्यानुलेपनात् एकस्मादेव। शोषो यक्ष्मा। औपसर्गिकरोगाः शीतलादयः ॥ * ॥ सकुष्ठस्य मृतस्य पुनर्जातस्यापि कुष्ठं भवतीत्याह।
"म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत्।
नातो निन्द्यतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्त्तितम्" ॥
एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्व्वथा प्रतिकरणीयं न तदुपेक्षणीयम् ॥

अथ कुष्ठस्य चिकित्सा।

"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनञ्चेष्टम्" ॥
"पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिशावल्गुजसैन्धवैः।
विड़ङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठनुत्" ॥
अवल्गुजः बकुचीति लोके। पथ्यादिर्लेपः ॥ * ॥
"सोमराजीभवं चूर्णं शृङ्गवेरसमन्वितम्।
उद्वर्त्तनमिदं हन्ति कुष्ठे रागक्षतास्पदम्" ॥
सोमराजी बकुचीति लोके। सोमराज्युद्वर्त्तनम् ॥
"रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम्।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यद् प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥ * ॥
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च।
संगृह्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥
चिरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत्।
त्रिफला त्र्यूषणं ब्राह्मी स्वदंष्ट्रारुष्करामयः ॥
विड़ङ्गसारवाराहीलोहचूर्णास्तताः समाः।
निशाद्वयावल्गुजकव्याधिघाताः सशर्कराः ॥
कुष्ठमिन्द्रयवाः पाठा चूर्णमेषान्तु संयुतम्।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्य रसेन च।
स्निग्धः शुद्धतनुर्द्धीमान् योजयेत्तच्छुभे दिने ॥
मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा।
लेह्यमुष्णाम्भसा वापि कोलवृद्ध्या पलं भवेत् ॥
जीर्णे तस्मिन् समश्नीयाद् स्निग्धं लघुहितञ्च यत् ॥
विचर्च्चिकोदुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिभालसादि।
शतारुविस्फोटविसर्पमालाः
कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ॥
भगन्दरश्लीपदवातरक्त-
जड़ान्ध्यनाड़ीव्रणशीर्षरोगान्।
सर्व्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरः स्यात्
सुश्लिष्टसन्धिर्म्मधुनोपयोगात्।
सदोषरोगादपि येदशान्ति

मर्दायो यान्ति विनाशमाशु ।
जीवेच्चिर व्याधिजराविमुक्त
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्ति ॥

अयमर्थ । निम्बस्य फल पुष्प त्वक पत्र मूलानि सर्व्वाणि समुन्मितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान भावयेत । त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुन्मितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बाना निविडक्वाथेन भावयेत । तत सर्व्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात । पञ्चनिम्बावलेह ॥ * ॥

"शशिलेखापञ्चपल तावद्गिरिजस्य गुग्गुलोर्द्वय च ।
ताप्यस्य पलन्त्रितय द्वे लोहस्यावशोकाया ॥
त्रिफलाकरञ्जपल्लववन्हिगुडूचीचित्रदन्त्य ।
मुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वकनिम्बवल्कमन्याका ॥
एते रचिता वटिका मधघृतमिश्रा गिलेत प्रात ।
गोमूत्रेण च कुष्ठ नुदन्त्यखिलानचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोग विषमानुष्णप्रमेहगुल्मास ।
नाशयति वलीपलित योग स्वायम्भवो नाम्ना ॥
शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिलाजतुन ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । आवर्त्तशा मुडी इति लोके । स्वायम्भवो गग्गुलु ॥ * ॥

"चित्रक त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठ चव्यैलायन्शूकजम ।
विडङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च ।
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्रन्तु गग्गलुम ॥
सङ्कुद्य सर्पिषा सार्द्ध गुटिका कारयेद्भिषक ।
प्राक्भोजनकाले च खादेन्मित्रबल यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रमीन दुष्टव्रणानि च ।
ग्रहण्यर्शोविकाराश्च मुखामयगलग्रहान ।
गृध्रसीमस्थिभग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति ।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्' ॥
एकविंशतिको गग्गलु ॥ * ॥

"वातरक्ताधिकारोक्त पुर कैशोरकाविध ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम् ॥
कैशोरको गुग्गलु ॥ * ॥

"भल्लातक प्रस्थ्य छित्त्वा द्रोणजले क्षिपेत
प्रस्थद्वय गडूच्याश्च चास तत्राम्भसि [illegible] ॥
चतुर्थांशावशेषन्त कषायमवतारयेत
वस्त्रपूते कषाये च वत्समन्त्राणि निक्षिपेत् ।
सदारमान मासर्पिर्दुग्धस्याढक तथा ।
सिता प्रस्थमिता दद्यात प्रस्थार्द्ध माक्षिक क्षिपेत ।
सर्व्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृद्वग्निना शनै ।
सर्व्वद्रवे घनीभूत चावतारयेत् ।
तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि क्रमो त्रिवर्गमितान्यता ।
वाकुची चाथ रक्ता च चित्रमर्द्दो हरीतकी ।
धात्री रात्रिश्च मञ्जिष्ठा मरिच नागर कणा ।
यवानी सैन्धव मुस्ता यवेला नागकेशरम् ।
पर्पट चव्य कालमुष्टीक चन्दन तथा ।
लोहरस च बीजानि करञ्जो रक्तचन्दनम् ।
एषा पलाद्धमानाना चूर्णमेकत्र निक्षिपेत् ।
प्रकमात्रमिद प्रात समश्नी[illegible] हि ।
नाशयेदचिरेणापि कुष्ठ

वातरक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वाण्यर्शांसि सेवित ।
व्यायाममातप वह्निमम्ल मास दधि स्त्रिगम ।
तैलाभ्यङ्ग तथाध्वान नर भल्लातक त्यजेत" ॥
इति अमृतभल्लातकावलेह ॥ * ॥

"निम्ब गोपादाया कट्वी चा न्ती त्रिफला घनम ।
पर्पटावगुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विडङ्गेन्द्रयवाननम ॥
हस्तिकर्णोऽमृता द्वेका पटोल रजनीद्वयम ।
कषायरसबधसमाकृष्णाश्चैवोषटाफलम ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना नक्तमाल पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराज कुरण्टकम ।
अङ्कोठक च शाखोट दिपलाश पृथक पृथक ।
गृह्णीयात्तानि सर्व्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनै ॥
अष्टमांशावशेषन्त कषायमवतारयेत ।
विधाय वाससा पूत स्थापयेद्भाजने दृढे ।
भल्लातकसहस्राणि छित्त्वा चोण्यम्भगोऽम्भसि ।
पचेन्पादावशेषन्तु कषायमवतारयेत ।
तत्र वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विनिश्चयेत ।
गुडस्य तु तुला दत्त्वा लेहवत साधु साधयेत ।
भल्लातकसहस्राणि तत्र बीजानि विक्षिपेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्त विडङ्ग चित्रक तथा ।
सैन्धव चन्दन कुष्ठ दीप्यकञ्च पल पृथक ।
सोगन्धर्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जात पल पलम ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषित ।
प्राणिना हितकामाय न्येच्छीघ्र प्रयोगत ।
श्वित्रमौदुम्बर दद्रूमृच्चजिह्व सकाकणम् ।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्य विस्फोट रक्तमण्डलम् ।
कण्डु कापालक कुष्ठ पामानञ्च विपादिकाम् ।
वातरक्त घडर्शांसि पाण्डुरोग तथा क्रमीन् ।
रक्तपित्तमुदावर्त्त कास श्वास भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवात सदुस्तरम ।
नियमश्चात्र कथितो विहाराहारमैथुने ।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्त जठरानलम् ।
अनुपान प्रयोक्तव्य स्निग्धतोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमन्न विशेषत ॥
गोपा गां पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ इति लोके । यत आह निर्घण्ट "शारिवाशार दाम्फोटा गोपकन्या प्रतानिका" इति । महावको गोपीशब्दश्च । यत आह । गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवाऽमर । गोपाङ्गना गोप वल्ली लताङ्गा काष्ठशारिवेति मदनपाल । चवक्षा चतीस । चन्द्रगुप्त सोमराजी । अनन्ता दुरालभा । चन्दन श्वेतम । भार्ग्या वलाभे कण्टकारी मूल गृह्णीयात् । श्यामा कृष्ण साउ । हस्तिकर्णं वृंहिकरा । द्वेका वकाइनि । कषाय कतिवन । उपचेव कनेतस । उषटापण आरग्वधफलम् । कुरण्टक पीतपुष्पकटसरैया । दीप्यक यवानी । महाभल्लातक ॥ * ॥

त्रिफला निशा वचा दारु निशामृता ।
[illegible] क्वाथ सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत्' ॥
॥ * ॥

'मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्द्दश्च चित्रमर्द्दक ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ।
बला नागबला यष्टीमधुक दुरालभाऽपि च ।
पटोलस्य लतोशीर गुडूची रक्तचन्दनम् ।
मञ्जिष्ठादिरय क्वाथ कुष्ठाना नाशन पर ।
वातरक्तस्य सहर्त्ता कण्डू मण्डलखण्डन" ।
इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथ ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचाशुण्ठीहरिद्राद्वय व्याघ्रारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीविडङ्गामिषम् ।
मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठावरी ।
गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधम् ।
श्यामावल्गुजचन्दन वरुणक दन्ती च शाखोटक वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषा न्ता विशाला ऽम्लम ।
मञ्जिष्ठादिरय कषायमिति य सेवते तस्य तु त्वग्दोषा रुधिरेण यान्ति विलय कुष्ठानि चाष्टादश ।
नाश गच्छति वातरक्तमखिल नश्यन्ति रक्तामया वीसर्पस्त्वचि शून्यता नगनजा रोगा प्रशाम्यन्ति च ।
अरिष्ट निम्ब । कलिङ्गमिन्द्रयवम् । भृङ्ग भङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिर । असन वि जयसार । श्यामा प्रियङ्गु । वल्गुज वक्तु ग्राहुम । सारिवा साउ । अनन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवारुणी । अम्ल मेनवाला ।
इति वृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथ ॥ * ॥

'मरिच त्रिवृता मुस्ता हरिताल मन शिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठ सचन्दनम् ।
विशाला करवीरश्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रस कुर्य्यात प्रत्येक कर्षसमितम् ।
विषस्याद्धपल देय तैल प्रस्थमित कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ।
मरिचाद्यमिद तैलमभ्यङ्गात कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गत श्वित्र विवर्णं सत्कृष्णत भवेत ।
तैलमेतत जयेत् कण्डु पामां सिध्म विचर्च्चिकाम ।
पुण्डरीक तथा दद्रु शून्यता नियमेविनाम् ।
इति लघुमरिचाद्य तैलम् ॥ * ॥

"मरिच त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रस ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठ सचन्दनम् ।
विशाला करवीरश्च हरिताल मन शिला ।
चित्रक लाङ्गली मुस्ता विडङ्ग चक्रमर्द्दक ।
शिरीष कुटजो निम्ब सप्तपर्णोऽमृता स्नुही ।
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ।
ज्योतिष्मती च पलिका विष द्विपलिक भवेत् ।
आढक कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
मरिचाद्यमिद तैल महद्भिर्मुनिभिरीरितम् ।
भिषक्तेन तैलेन मर्द्दयेत कोष्ठिनान् बलात् ।
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डुविस्फोटकानि च ।
वली च पलित छाया नील व्यङ्ग तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासा नस्य प्रदीयते ।
तासामपि जरां प्राप्य न स्तनौ पतितौ नतौ ।
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडित ।
त्रिभिरभ्यञ्जनैरस्य भवेन्मारुतविक्रम' ॥

ज्योतिष्मती मालकङ्गुनी इति लोके ।
इति महामरिचादितैलम् ॥ • ॥
"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्व्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमुत्थाङ्गक्षारे स्थालीं गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः क्षारं दृढ़येत् पीडनेन हि ।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम् ॥
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निममन्दं ज्वालयेत् भिषक् ॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्ज्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥
इति तालकेश्वरो रसः ॥ ॥
"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।
गन्धार्कौ द्विगुणौ स्मृताञ्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
षड्हं पुटितं षोढ़ा भूधरे सकलं त्विदम् ।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्महिषीघृतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्व्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
अर्को मारितं ताम्रम् । द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ ॥

"रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निबद्धमूले" ॥

ताम्रमयञ्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
श्चित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला ।
रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् ।
करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे
बद्धमूले सति जलौदनमेव पथ्यम् ।
इति गलत्कुष्ठारिरसः ॥ ॥
"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरुदाहृतो
यश्चिकित्सकजनैः समादृतः ।
यत्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्कां स्थालिकामेकामाढ़कास्वुधृतिक्षमाम् ।
गुड़चूर्णहृतैः पङ्कैरागलं लेपदेहहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्ल्यामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिद्रोणजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।
गुड़चूर्णहृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षष्ठ्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ठ्यङ्गुलोऽथवा ।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं क्षुण्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं क्षुण्णं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्कं यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगास्तीर्य्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संछिद्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुट्टितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्ल्यान्तु धारयेत्तं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावत्रितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः ।
भेषजं च भवेच्छेतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भृष्टायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भृष्टस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तच्चालयेच्चुल्लिकोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्ताम्रमरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।
वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्ज्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तस्य सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥
इति नागवधाख्यो रसः ॥ ॥ अथ विशिष्टानां
कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्मस्य चिकित्सा ।
"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरपष्ठं निघ्नन्ति च बहुवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्व्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
पेषयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ ॥
अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।
"सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
आम्रपेशी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्ट्वा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ • ॥
अथ पामाचिकित्सा ।
"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः । -
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥
इति आदित्यपाकतैलम् ॥
"सैन्धवं चक्रमर्द्दञ्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ • ॥
अथ कच्छूचिकित्सा ।
"अर्कपत्ररसे पक्कं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्" ॥
अर्कतैलम् ।
"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरञ्च दद्रुघ्नः कृमिहानलः ।
दन्तीनिम्बदलञ्चैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कसीहुण्डदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डूत्वग्व्याधिरुधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥
इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥
अथ दद्रुचिकित्सा ।
"कुष्ठं कृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः ।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः

ज्योतिष्मती मालकाङ्गनी इति लोके ।
इति महामरिचादितैलम् ॥ * ॥
"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्यैव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्व्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमस्ताङ्गक्षारे स्थालीं गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः क्षारं मढ़येत् पीड़नेन हि ।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम् ॥
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थालीं चुल्लयां निधायाग्निमसमन्दं ज्वालयेत् भिषक् ॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्ज्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥
इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।
गन्धार्कौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
षड्हं पुटितं मोढ़ा भूधरे सकलं त्विदम् ।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्महिषीघृतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्व्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
अर्को मारितं ताम्रम् । द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
"रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निबद्धमूले" ॥
ताम्रमयञ्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
श्चित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला ।
रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् ।
करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे
बद्धमूले सति जलौदनमेव पथ्यम् ।
इति गलत्कुष्ठारिरसः ॥ * ॥
"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरुदाहृतो
यश्चिकित्सकजनैः समादृतः ।
यस्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्वां स्थालिकामेकामाढ़काम्बुघृतिक्षमाम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्ल्यामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिद्रोणजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षष्ट्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ट्यङ्गुलोऽथवा ।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं क्षुण्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं क्षुण्णं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगास्तीर्य्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संछिद्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुटितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्ल्यान्तु धारयेत्तं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथोदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथोदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावत्रितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः ।
भेषजं च भवेच्छीतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भृष्टायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भृष्टस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तञ्चालयेच्चुल्लिकोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।
वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्ज्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥
इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्मस्य चिकित्सा ।
"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति च बहुवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्व्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
पेषयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥
अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।
"सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
चाम्रपेशी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्ट्वा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥
अथ पामाचिकित्सा ।
"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥
इति आदित्यपाकतैलम् ॥
"सैन्धवं चक्रमर्द्दञ्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥
अथ कच्छूचिकित्सा ।
"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्" ॥
अर्कतैलम् ।
"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरञ्च दद्रुघ्नः क्रमिहानलः ।
दन्तीनिम्बदलैश्चैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कक्षीरस्नुग्दुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूं दुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डू त्वग्व्याधिरुधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥
इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥
अथ दद्रुचिकित्सा ।
"कुष्ठं क्रमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः ।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः

त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति ॥
कुठेरकः ममरी इति लोके।
लोके गण्डिनकाख्या सिद्धार्थश्च सुहीक्षीरम्।
चयमिति समभागं स्यादेषां द्विगुणन्तु दद्रुघ्नं ॥
चक्रमर्दो गोतक्रे तानि प्रस्तानि सन्दध्यात्।
दिवसत्रितयादूर्द्धं भाण्डनिक्षेपयेत्तानि ॥
वन्योपलेन घृष्ट्वा दद्रुमालेपयेत्तेन ॥
सप्ताहाल्लेपोऽयं दद्रुमवश्यं विनाशयति" ॥ * ॥
अथ श्वित्रस्य चिकित्सा।
"विभीतकत्वङ्मलपूजटानां
क्वाथेन हत्वा गुडसंयुतेन।
अवल्गुजं बीजमपाकरोति
श्वित्राणि कृच्छ्राण्यपि पुण्डरीकम्" ॥
मलपूः काकोडुम्बरिका। अवल्गुजं सोमराजी।
"कुडवोऽवल्गुजबीजं हरितालं तच्चतुर्थांशम्।
मनःशिला तालकार्द्धा गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च ॥
मूत्रेण गवां पिष्टं सवर्णताकारकं श्वित्रस्य।
श्वित्रकुष्ठं प्रशमयेत् यष्ट्याह्वेनाधिकेन वा ॥
गिरिकर्ण्याः सितायाश्च मूलेन परिलेपितम्" ॥
गिरिकर्णी नीलापराजिता ॥
"क्वाथः सवाकुचीचूर्णो धात्रीखदिरसारयोः।
शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं संसेवितो हन्ति ॥
मथितं पिबेत् चूर्णं काकोडुम्बर्य्यवल्गुजम्।
तैलाक्तो घर्मसेवी स्यात्तदापि श्वित्रहृत् भवेत्" ॥
मथितं निर्ज्जलं विलोडितं दधि।
तक्रं चतुर्थांशजलयुतं वस्त्रपूतं दधि।
"खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम्।
त्रिफला पिचुमर्द्दश्च दारु दार्व्वी च पर्पटी ॥
पृथक् पलांशमुद्धृत्य सिंहिकायाः पलद्वयम्।
जलाढकद्वये साध्यं यावत् पादावशेषितम् ॥
क्वाथ्यमानं मृद्वग्नौ घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं तथा ॥
पटोलमूलं त्रिफला त्रायमाणा दुरालभाम्।
कर्षार्द्धं कटुकं चापि कार्षिकं सम्प्रपेषितम् ॥
पलद्वयं कौषिकस्य शुद्धस्यात्र प्रदापयेत्।
सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्त्यारम्भं इवानलम् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां परमं घृतमौषधम्।
सोमराजीघृतं नाम निर्म्मितं ब्रह्मणा पुरा ॥
लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम्" ॥
इति सोमराजीघृतम् ॥
"महौषधं महामदा निम्बपत्राणि सर्षपाः।
मनःशिला च सिन्दूरं पद्मचारिण्यवल्गुजम् ॥
हरिद्रे हरितालञ्च त्रिफला पीतगन्धकः।
एतानि समभागानि विषार्द्धांशानि योजयेत् ॥
सर्पिषश्च पलान्यष्टौ दद्यादासां शुभम् ॥
द्विगुणं त्रिगुणं क्षीरं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य प्रमर्द्दद्विना पचेत्।
चतुर्भागावशेषन्तु सम्यक्संवतारयेत् ॥
घृतं निहन्ति शब्दं चर्म्मकुष्ठं विचर्च्चिकाम्।
अष्टादशानामपि शीघ्रं सर्व्वान् रोगान् जयेत् ॥
कपालास्याः कुष्ठाः दद्रुः श्वित्रिकाः तथा।
दुष्टनाडीषु सर्व्वासु स्राविणी कोटिना तथा ॥
अस्त्रक्स्रावपरीता ये ये च त्यक्तभिषक्क्रियाः।
सर्व्वग्रहवियुक्तानां क्षीणाङ्गानां विशेषतः ॥
सर्व्वधातुगते कुष्ठे पतितं भूमिरोगहृम्।
घर्षणाभ्यञ्जनयोश्चैषां तथा सर्व्वाङ्गवातिनाम् ॥
पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये वस्तिकर्म्मणि नित्यशः।
सप्ताहप्रयोगेण सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥
द्विसप्ताहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभाननः।
जातकेशनखश्मश्रुर्भाति षोडशवर्षवत् ॥
अनङ्गसदृशः साक्षात् सर्व्वामयविनाशनः।
एतत् घृतं महाश्रेष्ठं भार्गवेणावतारितम् ॥
मनुष्याणां हितार्थाय सर्व्वव्याधिहरं परम्।
महामार्त्तण्डकमिदं घृतं सर्व्वामरार्चितम्" ॥
इति महामार्त्तण्डघृतम् ॥ * ॥ इति कुष्ठाधिकारः। इति भावप्रकाशः ॥

क्षुद्रगोक्षुरक, पुं, (क्षुद्रः गोक्षुरः। ततः स्वल्पार्थे कन् क्षुद्रगोक्षुर इव कायति इत्येके।) गोक्षुरवृक्षभेदः। छोटा गोखुरु इति हरचिकार इति च हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। चिकटकः २ कण्टी ३ षडङ्गः ४ वङ्ककण्टकः ५ क्षुरः ६ गोकण्टकः ७ कण्टफलः ८ पलङ्कषा ९ क्षुद्रक्षुरः १० भक्षटकः ११ स्थलशृङ्गाटकः १२ वनशृङ्गाटकः १३ इक्षुगन्धः १४ स्वादुकण्टः १५। अस्य गुणाः। सुशीतलत्वम्। बलप्रदत्वम्। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशित्वम्। रसायनत्वम्। तत्र वृहतो गुणो तरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रघण्टिका, स्त्री, (घण्टा स्वल्पार्थे कन् टाप् इत्वञ्च ततः क्षुद्रा घण्टिका इति कर्म्मधारयः।) कटिलङ्कारविशेषः। घाघर इति घुङ्गुर इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। किङ्किणी २। इत्यमरः। २। ६। ११०। क्षुद्रघण्टी ३ प्रतिसरा ४ किङ्किणीका ५ कङ्कणी ६ कङ्कणिका ७ क्षुद्रिका ८। इति शब्दरत्नावली। घर्घरी ९। इति जटाधरः ॥ [इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रघोली, स्त्री, (क्षुद्रा घोली।) चिविल्लिकाक्षुपः।

क्षुद्रचञ्चु, स्त्री, (क्षुद्रा चञ्चुः सा इवाकृतिरस्याः।) क्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। चञ्चुः २ चञ्चूः ३ शुकचञ्चुका ४ त्वक्सारभेदिनी ५ क्षुद्रा ६ कटुका ७ कटुपत्रिका ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कषायत्वम्। दीपनत्वम्। शूलगुल्मार्शोविबन्धनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। स्वल्पोञ्चञ्च ॥

क्षुद्रचन्दन, क्ली, (क्षुद्रं चन्दनमिति नित्यकर्म्मधारयः।) रक्तचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः।
(यथास्य पर्य्यायाः।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम्।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

क्षुद्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षुद्रा चिर्भिटा।) गोपालकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः। (क्षुद्रचिर्भिटीति च क्वचित् दृश्यते।)

क्षुद्रचूड, पुं, (क्षुद्रा चूडा यस्य।) पक्षिविशेषः। गोसालिक इति भाषा। यथा,—
"शतमस्य क्षुद्रचूडो गृध्रशक्तश्च सालिकः" ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रजन्तु, पुं, (क्षुद्रः जन्तुर्जीवभेदः।) शतपदी। इति शब्दमाला ॥ स्वल्पप्राणिमात्रञ्च। (श्यामलकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या।)

क्षुद्रजातीफल, क्ली, (क्षुद्रं जातीफलम्।) आमलकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रजीर, पुं, (क्षुद्रः जीरः।) स्वल्पजीरकः। इति शब्दचन्द्रिका। क्षुदिया जीरा इति भाषा।

क्षुद्रजीवा, स्त्री, (क्षुद्रा जीवा कर्म्मधारयः।) जीवन्ती इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रता, स्त्री, (क्षुद्रस्य भावः। क्षुद्र + तल् टाप् च।) क्षुद्रत्वम्। इति व्याकरणम् ॥

क्षुद्रत्व, क्ली, (क्षुद्रस्य भावः। क्षुद्र + त्वप्रत्ययः।) अल्पता क्रूरता। अधमत्वम्। दरिद्रत्वम्।

क्षुद्रतुलसी, स्त्री, (क्षुद्रा तुलसीति नित्यकर्म्मधारयः।) अर्जकः। स तु वर्व्वरीभेदः। इति राजनिर्घण्टः।

क्षुद्रदंशिका, स्त्री, (क्षुद्रा दंशिका।) स्वल्पदंशकः। छोट डाँश इति भाषा। यथा,—
"पतङ्गिका पुत्तिका स्यात् दंशस्तु वनमक्षिका।
प्राचिका चाप्यतज्जातिर्दंशी स्यात् क्षुद्रदंशिका" ॥
इति जटाधरः ॥

क्षुद्रदंशी, स्त्री, (दंश + ङीष्। क्षुद्रा दंशी।) क्षुद्रदंशिका। इति जटाधरदर्शनात् ॥

क्षुद्रदुरालभा, स्त्री, (क्षुद्रा दुरालभा लताविशेषः।) स्वल्पदुरालभाक्षुपः। तत्पर्य्यायः। मरुस्था २ मरुसम्भवा ३ विशारदा ४ अजभक्षा ५ अनन्ता ६ उष्ट्रभक्षिका ७ कषाया ८ पशिहृत् ९ ग्राहिणी १० करभप्रिया ११ करभादनिका १२। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। अम्लत्वम्। ज्वरकुष्ठश्वासकासभ्रमनाशित्वम्। पारदशुद्धिकारित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रदुःस्पर्शा, स्त्री, (दुःखदः स्पर्शो यस्याः दुःस्पर्शा। क्षुद्रा दुःस्पर्शा इति कर्म्मधारयः।) अग्निदमनी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्या अग्निदमनीशब्दे विवृतिः।)

क्षुद्रधात्री, स्त्री, (क्षुद्रा धात्री।) कर्कटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रनासिक, त्रि, (क्षुद्रा नासिका नासा अस्य।) स्वल्पनासायुक्तः। तत्पर्य्यायः। नःक्षुद्रः २। इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रपत्रा, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं पर्णं यस्याः। ततष्टाप्।) चाङ्गेरी। इति रत्नावली ॥

क्षुद्रपत्री, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं यस्याः। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) वचा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्व्विका।
क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षुद्रपनस, पुं, (क्षुद्रश्चासौ पनसश्चेति कर्म्मधारयः।)

लकुचः। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वल्पकण्टाफलश्च॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"लकुचः क्षुद्रपनसो लकुचो डहु इत्यपि"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

क्षुद्रपर्णः पुं, (क्षुद्रं पर्णं पत्रं यस्य।) अर्जकः। इति राजनिर्घण्टः॥ सूक्ष्मपत्रे त्रि॥ (विवरणमस्यार्ज्जकशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

क्षुद्रपाषाणभेदा, स्त्री, (क्षुद्रा पाषाणभेदा इति नित्यकर्म्मधारयः।) क्षुपविशेषः। क्षुद्रपाषाणभेदी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। चतुःपत्री २ पार्व्वती ३ नगभूः ४ अश्मकेतुः ५ गिरिभूः ६ कन्दरोद्भवा ७ शैलोद्भवा ८ गिरिजा ९ नगजा १०। अस्या गुणाः। व्रणक्षताश्मरीहरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रपिप्पली, स्त्री, (क्षुद्रा पिप्पली।) वनपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रपोतिका, स्त्री, (क्षुद्रा पोतिका। नित्यकर्म्मधारयः।) मूलपोती। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रफलकः, पुं, (क्षुद्रं फलमस्य इति कप्।) जीवनवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

क्षुद्रफला, स्त्री, (क्षुद्रं फलं यस्या इति टाप्।) भूमिजम्बुः। इति शब्दमाला। इन्द्रवारुणी। गोपालकर्कटी। कण्टकारी। अग्निदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रबुद्धिः, त्रि, (क्षुद्रा अल्पा अधमा क्रूरा वा बुद्धिर्मतिर्यस्य।) अल्पमतिः। क्रूरधीः। अधमचेतनः॥

क्षुद्रमुस्ता, स्त्री, (क्षुद्रा मुस्ता इति कर्म्मधारयः।) कसेरुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कसेरुशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञेयाः॥)

क्षुद्ररोगः, पुं, (क्षुद्रः रोगः।) स्वल्पव्याधिः। तस्य गणना यथा। पलितः १ इन्द्रलुप्तः २ दारुणकः ३ अरुंषिका ४ इरिवेल्लिका ५ पनसिका ६ पाषाणगर्दभः ७ मुखदूषिका ८ व्यङ्गः ९ नीलिका १० वल्मीकः ११ कक्षा १२ गन्धिनाम १३ अग्निरोहिणी १४ विदारिका १५ चिप्पः १६ परिवर्त्तिका १७ अवपाटिका १८ निरुद्धप्रकाशः १९ सन्निरुद्धगुदः २० वृषणकच्छूः २१ अहिपूतनः २२ गुदभ्रंशः २३ शूकरदंष्ट्रः २४ अनुशयी २५ अलसः २६ दारी २७ कदरः २८ तिलकालकः २९ मसकः ३० जतुमणिः ३१ न्यच्छः ३२ पद्मिनीकण्टकम् ३३ अजगल्लिका ३४ यवप्रख्या ३५ अन्नालजी ३६ विवृता ३७ इन्द्रवृद्धा ३८ गर्द्दभिका ३९ जालगर्द्दभः ४० कच्छपी ४१ शर्कराऽर्बुदः ४२। एषां मध्ये येषां लक्षणचिकित्सा पूर्व्वं न लिखिता ते चात्र लिख्यन्ते॥ * ॥

अथ अरुंषिकालक्षणमाह।

"अरुंषि बहुवक्त्राणि बद्धक्लेदीनि मूर्द्धनि।
कफासृक्कृमिकोपेन तानि विद्यादरुंषिकाम्"॥

अरुंषि व्रणानि। अथारुंषिकायाश्चिकित्सा।

"नीलोत्पलस्य किञ्जल्को धात्रीफलसमन्वितः।
यष्टीमधुकयुक्तश्च लेपाद्धन्यादरुंषिकाम्।
त्रिफलाया रसो यष्टी मार्कवोत्पलसारिवा।
सैन्धवं पक्वमेभिस्तु तैलं हन्यादरुंषिकाम्"॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम्॥ * ॥

अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह।

"कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः॥
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम्।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्"॥

सप्ताहादित्यादि वातपित्तकफाधिकापेक्षया बोद्धव्यम्। घ्नन्तीत्यनुपक्रान्ताः। उपक्रान्तास्तु साध्या एव। चरकेणाग्निरोहिण्याश्चिकित्साया उक्तत्वात्।

तस्याश्चिकित्सा।

"पित्तं वीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम्।
रोहिण्यां लङ्घनं कुर्य्याद्रक्तमोक्षणमल्पताम्॥
शरीरस्य च संशुद्धिं तान्तु दृष्ट्वा परित्यजेत्"॥ * ॥

अथ विदारिकालक्षणमाह।

"विदारिकन्दवद्वृत्तो कक्षावङ्क्षणसन्धिषु।
रक्तां विदारिकां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम्"॥

अत्र पिड़कामिति विशेष्यपदमध्याहरणीयम्॥

अथ तच्चिकित्सा।

"विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम्।
पाटनञ्च विपक्वायां ततो व्रणविधिः स्मृतः"॥ * ॥

अथावपाटिकालक्षणमाह।

"अल्पीयसीं यदा हर्षात् बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः।
हस्ताभिघातादथवा चर्म्मण्युद्वर्त्तिते बलात्॥
मर्द्दनात् पीड़नाद्वापि शुक्रवेगविघाततः।
यस्यावपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम्॥
वातेन कर्कशा रूक्षा सूक्ष्मा श्यावा रुगन्विता।
पित्तेन पीता रक्ता वा दाहवत्यामसमन्विता॥
श्लेष्मणा कठिना स्निग्धा कण्डुमत्यल्पवेदना"।

अल्पीयः अल्पतरं योनिच्छिद्रं यस्यास्ताम्। अवपाट्यते विदार्य्यते।

अथ तस्याश्चिकित्सा।

"स्नेहस्वेदैरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकाम्"॥

अथ सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणमाह।

"वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः।
निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मं द्वारं करोति हि॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति।
सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदुस्तरम्"॥

अथ तस्य चिकित्सा।

"सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैर्हितः।
तथा निरुद्धप्रकाशक्रियापि कथिता हिता"॥

अथाजगल्लिकालक्षणमाह।

"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका"॥

ग्रथिता गुम्फितेव। मुद्गसन्निभा मुद्गाकृतिः॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।

"तत्राजगल्लिकामामां जलौकोभिरुपाचरेत्।
शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः॥
कठिना क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम्।
श्यामामाषाङ्कुलिकामूर्व्वाकल्कैरपि विलेपयेत्॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्"॥

अथान्नालजीलक्षणमाह।

"घनामवक्त्रां पिड़कामुन्नतां परिमण्डलाम्।
अन्नालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्"॥

घनां कठिनाम्। परिमण्डलां वर्त्तुलाम्। अल्पपूयां मल्पस्रावाम्॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।

"अन्नालजीं यवप्रख्यां पूर्व्वं स्वेदैरुपाचरेत्।
मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत्॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्"॥

इति भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारः॥

(अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,—

"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसम्मिता।
पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका॥
यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना।
अवक्त्राश्चालजीवृत्तास्तोकपूया घनोन्नताः॥
ग्रन्थयः पञ्च वा षड् वा कच्छपी कच्छपोन्नता।
कर्णस्योर्द्ध्वं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक्॥
शालूकाभा पनसिका शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः।
हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्द्दभः॥
शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः।
मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्याञ्च मुखदूषिकाः॥
ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः।
चीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं कफवातजैः॥
पित्तेन पिटिकावृत्ता पक्वोडुम्बरसन्निभा।
महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना॥
गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः।
मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः॥
ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः।
या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता॥
सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी।
मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता॥
कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायोदेशेषु सानिलात्।
पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः।
तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्त्तिता।
घर्म्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः॥
राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः।
दोषैः पित्तोल्वणैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत्॥
शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्द्दभः।
मलैः पित्तोल्वणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारुणाः।
कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साग्निरोहिणी।
पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितम्॥
त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जत्रूर्द्ध्वमिरिवेल्लिका।
विदारी कन्दकठिना विदारी कक्षवङ्क्षणे॥
मेदोऽनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांससिराश्रयैः।
भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्बणोऽनिलः॥
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत्।
दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः॥
तां स्रावयन्ति निचितां विन्द्यात्तच्छर्कराऽर्ब्बुदम्।
पाणिपादतले सन्धौ जत्रूर्द्ध्वं वोपचीयते॥
वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वद्बहुसूक्ष्ममुखैः।
रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः॥
शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः।

यस्मिन् कोलवदुत्सन्नो जायते कदरन्तु तत् ।
वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
अणूकरोति वाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शकृत् ।
कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं वद्धगुदस्ततः ।
कुर्य्यात् पित्तानिलौ पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ।
चिप्पमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम् ।
कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ।
दुष्टकर्द्दमसंस्पर्शात् कण्डूक्लेदान्वितान्तराः ।
अङ्गुल्योऽलसमित्याहुस्तिलाभांस्तिलकालकान् ।
कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान् माषांस्तानेव चोन्नतान् ।
माषेभ्यस्तून्नततरांश्चर्म्मकीलान् सितासितान् ।
तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।
कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ।
शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।
श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ।
परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च मारुतात् ।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत् कफात् ।
रक्तात्ताम्रान्तमाताम्रं सोषं चिमचिमायते ।
वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ।
ततस्त्वग् जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।
अल्पकण्डूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः ।
असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।
उत्कोठः सोऽनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।
प्रोक्ता षट् त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः" ।
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अतोऽस्य प्रतिषेधो यथा,—

"विद्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।
स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय विलेपयेत् ।
दारुकुष्ठमनोह्वालैरित्यापाषाणगर्द्दभात् ।
विधिस्त्वाचरेत् पक्वान् व्रणवत्तानजगल्लिकान् ।
राजवृक्षास्थिवल्कलेपो मुखदूषिके ।
वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलास्थियुक्तया ।
अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च सिराव्यधः ।
निम्बाम्बु वान्तो निम्बाम्बुसाधितं पद्मकण्टके ।
पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनम् ।
विवृतादीन् व्रणान्ताश्च चिकित्सेदग्निरोहिणीम् ।
पित्तवीसर्पवज्जात प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ।
विलङ्घनं रक्तविमोक्षणञ्च
विरूक्षणं कायविशोधनञ्च ।
धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्
कुर्य्यात् सदा जालकगर्द्दभस्य ।
विदारिकां हृतं रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
मेदोऽर्व्वुदक्रियां कुर्य्यात् सुतरां शर्कराऽर्व्वुदे ।
पाक छेदं ज्विद्य मज्जाया मर्म्मस्थितम् ।
वल्मीकं हस्तपादे च वर्ज्ज्य शिरस्तु पुनः ।
शुद्धस्याभे हृते लिम्पेत् मनःशिलाभक्तास्तले ।
रमालाङ्गलिकामूल-मोचसल्लकभिर्म्बिः ।
पञ्चे तु पूर्व्वमार्गाणि ग्रन्थि मर्म्मोषं वा साधयेत् ।
दन्तेन चर्म्मकुश च खादेन व्यवनेन वा ।
दग्धेनाश्रयञ्च निर्मूलं येन कदर दहन् ।
निरुद्धमणिवत्कार्य्यं बद्धपायोश्चिकित्सितम् ।
चिप्यं शुद्धा जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा ।
दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलम्बे पुनः ।
धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।
सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्दहेत्तु तिलकालकान् ।
माषांश्च सूर्य्यकान्तेन क्षारेण यदि वाग्निना ।
तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्म्मकीलजतूमणी ।
लाञ्छनादिषु कुर्य्याद्दु यथासन्नं सिराव्यधम् ।
लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः ।
व्यङ्गेषु चार्ज्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मषी ।
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ।
द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।
पिष्टाः कुर्व्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ।
क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।
मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ।
सगुडः कोलमज्जा वा शशासृक् क्षौद्रकल्कितः ।
सप्ताहं मातुलुङ्गस्य कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ।
पिष्टा वाच्छागपयसा सक्षौद्रा मौशलीजटा ।
गौरसर्षपमुशलीमूलं युक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ।
जम्ब्वाम्रपल्लवा मस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः ।
लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ।
उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकं दम्बरमज्जा ।
इदमुद्वर्त्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ।
एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
यथादोषर्त्तुकान् स्नेहान् मधुकक्वाथसंयुतान् ।
यवान् सर्ज्जरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ।
घृतं गुडञ्च गोमूत्रे पचेदादर्व्विलेपनात् ।
तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ।
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ।
कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याह्वचन्दनम् ।
न्यग्रोधपादास्तरुणान् पद्मकं पद्मकेशरम् ।
सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सलिलाढके ।
पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ।
लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठा यष्टीमधुककुङ्कुमैः ।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ।
नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।
हन्ति तन्नस्यमभ्यक्तं मुखोपचयवर्णकृत् ।
मञ्जिष्ठा शवरोध्रस्तु वरिकाणाशा हरिद्राद्वय
नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
पत्रं पाण्डुवटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं
पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केशरम् ।
सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्यौ वसाज्ये
मज्जा क्षीरं क्षीरिवृक्षाम्बुपात्रे ।
सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशं
वक्त्रच्छायामैन्दवीं चाशु धत्ते ।
मार्कवस्य सक्षीरमोचपिष्टानि भावन ।
प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्य्याद्दाहञ्च वह्निना ।
उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठं सर्व्वञ्च कौष्ठिकम्" ।
इति वाभटे उत्तरतन्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ।
"चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति ।
तद्यथा,—अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता
कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाण
गर्द्दभो जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरो
हिणी चिप्यं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्करा
र्व्वुदं पामा विचर्च्चिका रकसा पाददारिका कदर
मलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसू
रिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणि
र्म्मशकश्चर्म्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परि
वर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकाशः निरुद्धगुदो
ऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति" । इति सुश्रुते
निदानस्थाने त्रयोदशेऽध्याये । अस्योक्तचिकित्सा
दिकं यथारोगं ज्ञेयम् । * ।

अस्य पथ्यापथ्यानि यथा,—

"क्षुद्ररोगेषु सर्व्वेषु नानारोगानुकारिषु ।
दोषान् दूष्यानवस्थाश्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्व्वशः ।
यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थञ्च कल्पयेत्" ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ क्षुद्ररोगाधिकारः ।)

क्षुद्रवधा, स्त्री, (क्षुद्रा वधा ।) वराहक्रान्ता । इति केचित् ।

क्षुद्रवर्व्वणा, स्त्री, (क्षुद्रा वर्व्वणा ।) वरटा । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रवल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा वल्ली ।) मूषपोती । इति राजनिर्घण्टः

क्षुद्रवार्त्ताकी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकी ।) कण्टकारी । इत्यमरः ।

क्षुद्रवार्त्ताकिनी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकिनीति ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रशङ्ख, पुं, (क्षुद्रः शङ्खः शङ्खजातिः । घोङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शङ्खनखः २ । इत्यमरः । १ । १० । २२ । शङ्खनका ३ इति तट्टीका । क्षुल्लक ४ शम्बूक ५ भवशङ्खका ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शूलहरत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रशर्करा, स्त्री, (क्षुद्रा शर्करा निकर्म्मधारयः ।) यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रशार्दूल, पुं (क्षुद्रः शार्दूलः । निकर्म्मधारयः ।) चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रशीर्ष, पुं, (क्षुद्रं शीर्षं यस्य ।) मयूरशिखावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।

क्षुद्रशुक्ति, स्त्री, (क्षुद्रा शुक्तिः । निकर्म्मधारयः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रश्यामा, स्त्री, (क्षुद्रा श्यामा ।) कटभी । इति राजनिर्घण्टः । (कटभीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ।)

क्षुद्रश्लेष्मान्तक, पु, (श्लेष्माणं अन्तयति श्लेष्मान्तकः । क्षुद्रः श्लेष्मान्तकः ।) भूकर्व्वुदारकः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुद्रश्वास, पुं, (क्षुद्रः अल्पः श्वासः ।) अल्पश्वासरोगः । यथा,—
"रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वातः उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ।
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
भोजनपानचेष्टाभिः स्वल्पः शाम्यति सो गदः ।
…" [illegible]

क्षुद्राम्लिका, स्त्री, (क्षुद्रा अम्लिका ।) वृक्षविशेष । आमरुल इति भाषा । इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । चाङ्गेरी २ चुक्राम्ला ३ चुक्रिका ४ लोणाम्ला ५ धनुपत्री ६ लोणी ७ चीढा ८ अम्लपत्रिका ९ अम्बष्ठा १० अम्लवती ११ अम्ला १२ दन्तशठा १३ ग्रामाम्ला १४ अम्लपत्री १५ । अस्या गुणा । अत्यम्लत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निवर्द्धनत्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहित्वम् । दोषदुर्नामकफवातापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रिका, स्त्री, (क्षुद्र + स्वार्थे कन् तत टाप् पूर्व्वात इत्वञ्च ।) दंश । इति राजनिर्घण्ट । (हिक्कारोगप्रकारभेद । यथा,—
"विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दै समभिवर्त्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता" ॥
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।)

क्षुद्रेङ्गुदी, स्त्री, (क्षुद्रा इङ्गुदी कर्म्मधारय ।) यवास । इति राजनिर्घण्ट । (यवासशब्दे ज्ञातव्यमस्या विवरणम् ।)

क्षुद्रैर्व्वारु, पुं (क्षुद्रा इर्व्वारु कर्म्मधारय ।) गोपालकर्कटी । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रोदुम्बरिका, स्त्री, (क्षुद्रा उदुम्बरिका ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रोपोदकनाम्नी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकनाम्नी ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रोपोदकी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकी ।) अल्पमूलिका शाक । तत्पर्य्याय । सूक्ष्मपत्रा २ मत्स्याक्षी ३ । अस्या गुणा । "रसवीर्य्यविपाकेषु सदृशी पूर्व्वया स्मृता" । पूर्व्वया उपोदकया । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रोलूक, पुं, (क्षुद्र उलूक नित्यकर्म्मधारय ।) कुरुल । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुध, ज व धौ क्षुधि । इति कविकल्पद्रुम । (दिवा-पर-सक-अनिट ।) भोजनेच्छा । ज, अक्षुधत् । व, क्षुध्यन् बुभुक्षित । धौ, क्षोद्धा । इति दुर्गादास ।

क्षुधा, स्त्री, (क्षुध बुभुक्षायां सम्पदादित्वात् क्विप् स्वन्तत्वात् वा टाप् ।) भोजनेच्छा । इति दुर्गादास । अन्नाहाराभिलाषो इति । "या देवी सर्व्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता" । इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागोजीभट्ट । तत्पर्य्याय । अशनाया २ बुभुक्षा ३ क्षुत् ४ । इत्यमर शब्दरत्नावली च । जिघत्सा ५ । इति जटाधर ॥ तल्लक्षणादि यथा —
"वायवो विविधा सर्व्वे क्षुधया व्याकुलम् ।
कुर्व्वन्ती मुखुरी [illegible] नदैत्याकुलो नर ।
क्षुधार्त्तो न विजानीत प्रेतवर्गं स्वकम् ।
श्रोत्राक्षिविषयान् भोगान् [illegible] च ।
न वेत्ति नर किञ्चित् क्षुधया व्यथितेन्द्रिय ।
यथा पुष्पितं तोयं [illegible] ।
[illegible] ।
न प्राप्नोति न [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
दोह मर्य्यादहीनत्व क्षुधा सर्व्वं प्रवर्त्तते ।
भगिनीं जननीं पुत्रं भार्य्यां दुहितरं तथा ।
भ्रातरं स्वजनं वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति" ॥
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्यानवामाध्याय ।

क्षुधाकुशल, पु, (क्षुधाया लाभादिकविषये कुशल निपुण विशेषेण क्षुधोत्पादक ।) विम्बान्तरवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुधातुर, त्रि, (क्षुधा क्षुधया आतुर ।) क्षुधापीडित । यथा,—
"अर्थातुराणां न सुहृन्न बन्धु
कामातुराणां न भयं न लज्जा ।
चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा
क्षुधातुराणां न बलं न तेज" ॥
इति गारुडे ११६ अध्याय ।

क्षुधार्त्त, त्रि, (क्षुधया आर्त्त ऋतो वा तृतीयातत्पुरुषे ऋतस्य वृद्धि ।) क्षुत्पीडित । यथा,—
"श्रीनाथश्च क्षुधार्त्तश्च कम्पान्वितकलेवर ।
जगाम स तदा रात्रौ श्रुतो शीहारवारिणा" ॥
इति शिवरहस्ये शिवरात्रिव्रतकथा ॥ (यथा, च मनु । १० । १०७ ।
'भरद्वाज क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।
बह्वीर्गा प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपा" ॥)

क्षुधाभिजनन, पुं, (क्षुधा अभिजनयतीति । अभि + जन् + ल्यु ।) राजिका । इत्यमर । २ । ९ । १९ ॥ क्षुधाजनकमात्रे त्रि ।

क्षुधावती, स्त्री, (क्षुधाऽस्यामस्तीति । मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षुधाजनकौषधवटी । अजीर्णादि रोगनाशकगुटिका । यथा,—
"रसादो गन्धकाभ्राणि ऊषणं त्रिफला तथा ।
दमानी ह्युतपुष्पा च धनिका जीरकद्वयम् ।
प्रत्येकं पञ्चभागान्तु [illegible] ।
माक्षिकं [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
आर्द्रकस्य रसेनाथ गुडिका सम्प्रकल्पयेत् ।
बदरास्थिसमामेतां भक्षयित्वा पिबेदनु ।
वारिभक्तं जलं चैव प्रातरुत्थाय मानव ।
वटी क्षुधावती नाम सर्व्वाजीर्णविनाशिनी ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
मधुरं वर्ज्जयेदत्र विदध्यात् क्षीरमण्डरे" ॥
इति भैषज्यरत्नावल्यामजीर्णचिकित्सा । तथा मन्दाग्नौ तत्र दृष्टौ ।॥ क्षुधायुक्ते त्रि ।
(क्षुधाजनकौषधम् । यथा —
"सत पञ्चगुणांशाद्यं [illegible] ।
[illegible] मरिचमिश्रितः ।
[illegible] भावयेत् ।
वटीं [illegible] ।
[illegible] ।
दुर्नामश्लेष्मशूला [illegible] ।
[illegible] क्षुधावती [illegible] ।
यस्याः प्रसादान्मन्दाग्निर्भवेदाशानलो नर" ।
इति चिकित्सारत्नविधौ मन्दाग्न्यधिकारे ।)

क्षुधासागररस, पु, (क्षुधाया क्षुधाया वा सागर इव क्षुधोद्रेकात् तथात्वम् ।) औषधविशेष । यथा,—
'त्रिकटु त्रिफला चैव तथा लवणपञ्चकम् ।
क्षारत्रयं रसं गन्धं भागिकं पूर्व्ववद्विषम् ।
गुञ्जामात्रां वटीं कुर्य्याल्लवङ्गैः पञ्चभिः सह ।
क्षुधासागरनामायं रसः सूर्य्येण निर्म्मितः" ।
पूर्व्ववद्विषमित्यस्तनउलाभागवत् । तेनात्र विषस्य माषद्वयम् । इति भैषज्यरत्नावली ।

क्षुधित, त्रि, (क्षुध + कर्त्तरि क्त । यद्वा क्षुधा जाता अस्य इति तारकादित्वादितच् प्रत्यय ।) क्षुधान्वित । तत्पर्य्याय । बुभुक्षित २ जिघत्सु ३ अशनायित ४ । इत्यमर । ३ । १ । २० ।

क्षुध्र, पुं, (क्षुध बुभुक्षायां + "क्षुधिपिशिमिथि कित्" । उणां । २ । ४४ । इति उरन् स च कित् ।) म्लेच्छभेद । इत्युणादिकोष ।

क्षुप, सादे । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वां पर-अक-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । क्षोपति । इति दुर्गादास ।

क्षुप, पुं, (क्षुप् + 'इगुपधेति क" । ३ । १ । १३५ ।) ह्रस्वशाखाशिफ । क्षुद्रवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ८ । (यथा, महाभारते । १ । १७२ । २८ ।
"तस्या कथैव न गिरिर्व्विशेषेण च विशेषतः ।
स तरुक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत्" ॥)
श्रीकृष्णात् सत्यभामायां जातपुत्रविशेष । यथा,
"जज्ञिरे सत्यभामाया भानुर्भीमरथ क्षुप ।
रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्धक ।
भानुर्भीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्धमा ।
चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्वजात्" ॥
इति महाभारते हरिवंशे १६१ अध्याय ॥ इक्ष्वाकुराजपिता । यथा,—
"आसीत् कृतयुगे तात । मनुर्दण्डधर प्रभु ।
तस्य पुत्रो महाबाहु प्रसन्धिरिति विश्रुत ।
प्रसन्धेरभवत् पुत्र क्षुप इत्यभिविश्रुत ।
क्षुपस्य पुत्रस्त्विक्ष्वाकुर्म्महीपालोऽभवत् प्रभु" ॥
इति महाभारते । १२ । १२२ । २४ । शारकापविमदिकन्यापर्व्वण । यथा,—
"दण्डपाणी रणाविष्टा पयाति विराजते ।
इन्द्रचेकुषश्चीकाश पश्चिमको तथा क्षुप" ।
इति महाभारते हरिवंशे दाशरणीविवेदनिर्णये ११७ अध्याय ।

क्षुपक, पुं, (क्षुप + स्वार्थे कन् ।) क्षुप । क्षुद्रवृक्ष । यथा —
"अनेको विपरीत स्यात् गुरुत्वाद्ब स उच्यते ।
अनाद्यन्तमूलं क्षुपको दहतुत्पाटने गुरु" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २ अध्याय ।

क्षुपाम्बु, पुं, (क्षुप + अम्बुमत्व ।) शालिश्व । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुभ्रोद्भुटि, पुं, (क्षुभ् उद्भेदे + क्विप् तत् टका मूलाख्य कायम् । तस्मिन् तत्र उत्पद्यते

साधुः । तादृक् मुष्टिर्यस्य ।) विषमुष्टिक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषमुष्टिशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

क्षुब्धः, पुं, (क्षुभ् + "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति" । ७ । २ । १८ । इति निपातनात् साधुः ।) मन्थानदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ षोडशरतिबन्धान्तर्गतैकादशबन्धः । यथा,—

"पार्श्वोपरि पदौ कृत्वा योनौ लिङ्गेन ताडयेत् ।
बाहुभ्यां धारयेत् गाढं बन्धो वै क्षुब्धसंज्ञकः" ॥

इति रतिमञ्जरी । क्षोभविशिष्टे त्रि ॥

क्षुभ, ल ङ सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् । लृदित् ।) लृ, अक्षुभत् । ङ, क्षोभते नानुशीविषु । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

क्षुभ, य ग सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-अकं-सेट् ।) य, क्षुभ्यति रिपुस्वेवेति हलायुधः । ग, क्षुभ्नाति चुक्षोभ । इति दुर्गादासः ॥

क्षुभः, पुं, (क्षुभ् + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) प्रवर्त्तकः । यथा,—

"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
माठराद्यदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽग्निक्षुभान्" ॥

इति महाभारते । ३ । ३ । ६८ ॥ "अग्निक्षुभान् विद्युदग्न्यादिप्रवर्त्तकान्" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुभा, स्त्री, (क्षुभ + स्त्रियां टाप् ।) निग्रहानुग्रहकर्त्री देवता । यथा, महाभारते ३ । ३ । ६६ ।

"क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः ।
ताश्च सर्व्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम्" ॥

"क्षुभा मैत्री निग्रहानुग्रहकर्त्र्यौ देवते । भूतमातरः गौरीपद्मादयः । ब्राह्मीमाहेश्वर्य्यादयश्च" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुभितः, त्रि, (क्षुभ + कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति हलायुधः ॥ सञ्चलितः । इति क्षुभधात्वर्थदर्शनात् ॥

क्षुमा, स्त्री, (क्षु + मक् टाप् ।) अतसी । इत्यमरः । २ । ९ । २० ॥ शणः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ नीलिका । इति मेदिनी ॥ लताभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुर, श विलेखने । खनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, क्षुरति भूमिं लोकः । क्षोरिता । क्षुरो लोमच्छेदनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षुरः, पुं, (क्षुर + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । कः । यद्वा, "क्ष्वेडाग्रवज्रविप्रकुन्नचुम्नक्षुरखुरेति" । उणां । २ । २८ । इति निपातनात् सिद्धम् ।) कोकिलाक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ४९ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवालिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शफम् । इति तट्टीका । छेदनद्रव्यम् । तत्तु नापितस्य लोमच्छेदकास्त्रम् । (यथा, मनुः । ८ । २९२ ।

"सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः ।
प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः" ॥)

गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"त्रिकण्टः स्वादुशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः ।
त्रिपुटः कण्टकफलः श्वदंष्ट्रा गोक्षुरः क्षुरः" ॥

महापिण्डीतकः । शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६० ।

"ततस्तस्य नगस्यस्य क्षुरेण निशितेन च ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः" ॥

खड्गादिपादुका । इति धरणिः । क्षुरा इति भाषा ॥

क्षुरकः, पुं, (क्षुर + स्वार्थे कन् ।) तिलकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ कोकिलाक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवालिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्य व्यवहारो यथा,—

"यवानी जीरके द्वे च नागरीगजपिप्पली ।
जातीफलं सपत्रञ्च लवङ्गागुरुचन्दनम् ॥
तालीशं तिलमाषञ्च क्षुरकं गोक्षुरस्तथा ।
शतावरी शताङ्गा च वचा दार्व्वी पुनर्नवा ॥
निकुम्भकुम्भौ मार्ज्जारी कन्दो नागबला तथा ।
वासामांसी मुरामुस्तं पिप्पलीमूलमेव च ॥
मूषली वानरी ऋद्धी शाल्मली मूलमेव च ।
मेथिकागजकर्णौ च शर्करा चाश्वगन्धयम् ।
मातुलुङ्गाश्वगन्धा द्राक्षा च चोचकं समम्" ॥

इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । इति वैद्यककषायसंग्रहे वृहत्कामेश्वरमोदकान्तर्गते ॥) गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ भूताङ्कुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरकर्म्म, [न्] क्ली, (क्षुरेणोचितं क्षुरसाध्यं वा कर्म्म ।) क्षौरम् । क्षुरद्वारा केशादिकर्त्तनम् । यथा,—

"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्त्रनाशं
प्राप्नोति मूढो वधबन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूडे विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥
देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिच्छये ।
क्षुरकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ क्षौरानन्तरं स्नानं कर्त्तव्यम् । यथा,—

"दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्म्मणि ।
चितिं यूपं श्मशानास्थ्नां स्पर्शने स्नानमाचरेत्" ॥

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये पराशरवचनम् । अन्यत् क्षौरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षुरधारः, पुं, (क्षुरस्य धारा इव धारा यस्य ।) अस्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । ४ । ६ । २८ ।

"खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।
विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" ॥
"विपाठान् बाणविशेषान् तादृशान् क्षुरधारांश्च" ।

इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ क्षुरस्य धारायुक्तमुखम् । तद्युक्ते त्रि । (यथा, महाभारते । ४ । ६२ । २७ ।

"अथ जिष्णुरुपावृत्य क्षुरधारेण कार्मुकम् ।
चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्" ॥)

क्षुरधारा, स्त्री, (क्षुरस्य धारा ।) क्षुरधारः । यथा,

"अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वड़वामुखम् ।
क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः" ॥

इति महाभारते । १३ । पञ्चचूडानारदसंवादे ३८ । २९ ॥ "अन्तकादिवत् सद्यो नाशका इत्यर्थः" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुरपत्रः, पुं, (क्षुरस्य पत्रमिव पत्रमस्य क्षुरवत् पत्रमस्य वा ।) शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दर्भविशेषः । यथा,—

"ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) क्षुरतुल्यपर्णयुक्ते त्रि ॥

क्षुरपत्रिका, स्त्री, (क्षुर इव पत्रमस्याः स्वार्थे कन् स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरप्रः, पुं, (क्षुर इव प्राति छिनत्ति । छेदनक्रियां पूरयति वा प्र + कः । किलान्न गयः ।) बाणविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५३ । ४६ ।

"स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्पयत्" ॥)

क्षुरपानामकघासच्छेदनास्त्रञ्च ॥

क्षुरप्रगं, क्ली, (क्षुरप्रं क्षुरप्रतां गच्छतीति । गम + डः ।) क्षुरप्रास्त्रम् । इति केचित् ॥ (क्षुरप्र इव गच्छतीति । क्षुरप्रसदृशास्त्रविशेषः ॥)

क्षुरभाण्डं, क्ली, (क्षुरस्य भाण्डं आधारः ।) क्षुराधारः । भाँड़ि इति भाषा । यथा,—"भद्रे ! शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन क्षौरकर्म्मकरणाय गच्छामि । सापि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्य्यकरणोपेक्षया क्षुरभाण्डात् क्षुरमेकं समाकृष्य तस्याभिमुखं प्रेषयामास" । इति विष्णुशर्म्मविरचितपञ्चतन्त्रे १ तन्त्रम् ॥

क्षुरमर्द्दी, [न्] पुं, (क्षुरं मृद्नातीति । क्षुर + मृद् + णिनिः ।) नापितः । यथा,—

"पुंसं लेप्यादिकर्म्मि स्यात् नापितस्त्विह क्षुरी ।
क्षुरमर्द्दी दिवाकीर्त्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि" ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुराङ्गः, पुं, (क्षुर इवाङ्गमस्य ।) गोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिका, स्त्री, (क्षुर + ङीप् स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पालङ्क्यशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) मत्स्याच्छविशेषः । छुरी इति भाषा । (कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि । "कृष्णतनादकालाग्निरुद्रक्षुरिका सर्व्वसारेत्युपक्रम्य सरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्व्वेद-

गवाम्। हात्रिंशत् गद्याकाना उपनिषदां सह नाद वत्तिति प्रान्तिरिति" ।)

क्षुरिकापत्र, पु (क्षुरिका इव क्षुरवदित्यर्थं पत्र मस्य।) शर। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिणी, स्त्री, (क्षुर अस्या अस्तीति। इनि ङीप् च।) वराहक्रान्ता। इति शब्दचन्द्रिका ॥ नापित भार्य्या च ॥

क्षुरी, [न्] पु, (क्षुरोऽस्यास्तीति। क्षुर + इनि।) नापित। इत्यमरः। २। १०। १०।

क्षुरी, स्त्री, (क्षुर क्षुर क्षुर इव वा। क्षुर + अल्पार्थ ङीष्।) छुरिका। इति हेमचन्द्रः। क्षुरीति च पाठः ।

क्षुल्ल, त्रि, (क्षुद सम्पेषणे + सम्पदादित्वात् क्विप्। क्षुदं लाति गृह्णातीति। क्षुद् + ला + क।) लघु। इति हेमचन्द्रः। (यथा, भागवते। २। ५। १०।

"अल्पश्रम श्रीक्षुल्लावदाता
तेषामते छायकायाम्ऽसौधात्" ।)

क्षुल्लक, त्रि, (क्षुल्ल + स्वार्थे कन्।) क्षुद्र। इत्यमरः। ३। १। १०। स्वल्प। नीचक। कनिष्ठ। दरिद्र। इति भरतः। पामर। दुःखित। (यथा, भागवते। ४। १०। ७८।

"येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहताम्।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिष" ।)
खल। इति हेमचन्द्रः। शब्दरत्नावल्यां क्षुल्लक इति च पाठः ।

क्षुल्लक पुं (क्षुल्ल + संज्ञायां अल्पार्थे वा कन्।) क्षुद्र शङ्ख। इति हेमचन्द्र राजनिर्घण्टश्च। (शोधना दिप्रकरणेऽस्य विषयो यथा,—
"कङ्कुष्ठ गैरिक शङ्ख काशीस टङ्कणस्तथा।
नीलाञ्जन शुक्तिभेदा क्षुल्लका सवराटका ।
जम्बीरवारिणा पिष्टा शालिना कोषवारिणा
शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये' ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।)

क्षुल्लतात, पुं (क्षुल्ल पितुः कनिष्ठ भ्राता तातयोरिति नित्यकर्मधारय।) पितृकनिष्ठभ्राता। इति क्षुल्लतातकशब्ददर्शनात्। शब्दरत्नावल्यां क्षुल्लतात इति पाठः ।

क्षुल्लतातक, पु, (क्षुल्लतात + स्वार्थे कन्।) पितृव्य। इति जटाधर। खुड़ा इति भाषा ॥

क्षेत्र, क्ली, ((क्षि + ष्ट्रन्।) भूमि। क्षेत इति भाषा। तत्पर्य्याय। वप्रम्। २ केदारः ३। इत्यमरः। २। ९। ११। वलजम्। ४ निम्नं ५ मालिका ६ वाटी। ७। इति जटाधरः ॥ ० ॥ तत्सम्मुखभाव नादि यथा,—
'केदारकम् केदार्ल्लं क्षेत्र केदारक तथा।
वारटेति वर्ष्याद क्षेत्रखण्डे निगद्यते" ।
इति शब्दमाला वर्गे ॥ ० ॥ तद्भेदा यथा—
"व्रीहिक्षेत्र क्षेत्र ब्रैहेय तत् समीरितम्।
शालिक्षेत्र शालेय ...
यव क्षेत्र क्षेत्र यव्य यवार्थितम् ।
अदिक्षेत्र ... तत् दवीनिम् ।
तिलक्षेत्र तिल्य ... ।

एव माषन्तु माषीण कौद्रव्य कोद्रवीणवत् ।
तथा मुद्गस्य मौद्गीनमुद्गमौमेत्यमित्यपि ।
अथ मौद्गस्य मौद्गीनमयव्यमायवीनवत् ।
माषकोद्रवमुद्गोमामुद्गाणुप्रभवोचितम् ।
बीजाकृतमुप्तकृष्टमुत कोर्तितमाह्वये ।
सीत्य हल्यञ्च हल्यञ्च तृतीयाकृतमित्यपि ।
त्रिगुणाकृतमित्येव त्रिवारकृष्टभूमिषु ।
शम्बाकृत द्विहल्यञ्च द्वितीय द्विगुणाकृतम्।
द्वितीयाकृतमप्यत्र द्विवारकृष्टभूमिषु ।
द्रोणाढकवापर्श्वादेर्व्वापादौ द्रौणिकस्तथा।
स्यादाढकिकखारीको उत्तमर्णादयस्त्विषु ।
खारिभ्यां प्रास्थिकादिस्य पाकादौ द्रौणिकोऽपि च" ।
इति च शब्दरत्नावली ।
परक्षेत्रे गोचारणकथननिषेधो यथा,—
'न कुर्य्यात् सस्यवैराणि विवाद न च पैशुनम्।
परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्" ।
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्याय ॥ * ॥
अपि च। मनु ।
'आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तञ्चैव वत्सकम्" ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ तत्रस्थजलगुणा।
"कैदार मधुर प्रोक्त विपाके गुरु दोषलम्" ।
इति राजवल्लभ ॥ * ॥

अथ सिद्धक्षेत्राणि ।

तत्र वाराणसीक्षेत्र यथा,—
"आसन्न गुरवो क्षेत्रमिद वाराणसी तु यत् ।
कथित नातिदूरे च वर्त्तते नरसत्तमौ" ॥ * ॥
कामरूपक्षेत्र यथा,—
"नाधिरात कामद पुण्यक्षेत्र पीठ निगद्यते ।
चिरात् कामदो देवो न चिराद्यत्र कामदः ।
तत् क्षेत्रमिति लोके यद्गद्यते पूर्व्वसूरिभिः ।
कामरूप महापीठ गुह्याद्गुह्यतम परम्" ।
इति च कालिकापुराणे ५० अध्याय ॥ * ॥
गङ्गाक्षेत्र यथा, स्कान्दे ।
"तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परित क्षेत्रमुच्यते" ।
नारायणक्षेत्रं यथा,—
"प्रवाहमवधि कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।
तत्र नारायण स्वामी गङ्गागर्भान्तरे वरे ।
तत्र नारायणक्षेत्र कुरुक्षेत्र हरेः पदे ।
एतेष्वन्यत्र यो दान प्रतिगृह्णाति कामतः ।
स च तार्दपतियाही कुम्भीपाक प्रयाति च" ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ९० अध्याय ॥ * ॥
भास्करक्षेत्र यथा, स्मृतिसमुच्चयलिखितवचने ।
"गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्म्मृतौ गुरौ ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्" ।
भास्करक्षेत्र प्रयागः। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
गदाक्षेत्र यथा,—
"पञ्चक्रोश गदाक्षेत्र क्रोशमेकं गयाशिरः" ।
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥ पुरुषोत्तमक्षेत्र यथा,—

मुनय ऊचु ।

"पुरुषोत्तमाख्य सुमहत् क्षेत्र परमपावनम्" ।
इत्यादि ।

जैमिनिरुवाच ।

"एतत् क्षेत्रवरस्यास्य वर्णभूत महामुने ।
तथ वपुष्मान यत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापित हि तत्" ।
इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥ विष्णुक्षेत्राणि यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

'इत्थमावहितो ब्रह्मन्। गुह्यनामानि मेऽधुना ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यत्नतः ।
कोकामुखे वराहञ्च मन्दरे मधुसूदनम् ।
अनन्त कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् ।
माल्योदये तु वैकुण्ठ महेन्द्रे तु नृपात्मजम् ।
ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारकायान्तु भूपतिम् ।
पाण्डुसह्ये तु देवेश वसुकुण्डे जगत्पतिम् ।
वन्दीवने महायोग चित्रकूटे नराधिपम् ।
नैमिषे पीतवासञ्च गवां निष्क्रमणे हरिम् ।
शालग्रामे तपोवासमचिन्त्य गन्धमादने ।
कुब्जाम्रके हृषीकेश गङ्गाद्वारे गदाधरम् ।
गरुडध्वज सोमके च गोविन्द नागसाह्वये ।
वृन्दावने तु गोपाल मथुरायां स्वयम्भुवम् ।
केदारे माधव विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् ।
पुष्करे पुष्कराक्षन्तु धृष्टद्युम्ने जयध्वजम् ।
तृणबिन्दुवने वीरमशोक सिन्धुसागरे ।
कसेरटे महाबाहुममृत तैजसे वने ।
विश्वासयूपे विश्वेश नारसिंह वने वने ।
लोहाकुले रिपुहर देवशाले त्रिविक्रमम् ।
पुरुषोत्तम दशपुरे कुब्जके वामन विदुः ।
विद्याधर वितस्तायां वाराहे धरणीधरम् ।
देवदारुवने गुह्य कावेर्य्यां नागशायिनम् ।
प्रयागे योगमूर्त्तिञ्च पयोष्ण्यां सुन्दर विदुः ।
कुमारतीर्थे कौमार लौहित्ये हयशीर्षकम् ।
उज्जयिन्यां त्रिविक्रम लिङ्गस्फोटे चतुर्भुजम् ।
हरिहर कुब्जभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ।
विश्वरूप कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् ।
लोकतीरमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् ।
भण्डीरे वासुदेवञ्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।
आद्य विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकर विदुः ।
कुबेश मानसे तीर्थे दण्डके श्यामल विदुः ।
त्रिकूटे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् ।
विरज पुष्पभद्रायां बालश्यामोदरे विदुः ।
यमुनाद विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम् ।
क्षीराब्धौ पद्मनाभञ्च विमले तु सनातनम् ।
शिवनद्यां शिवकर गयायाञ्च गदाधरम् ।
सर्व्वत्र परमात्मान य पश्यति स मुच्यते ।
अष्टषष्टिस्तु नामानि कीर्त्तितानि मया तव ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः ।
एतानि यत्र पठ्यन्ते क्षेत्राण्येतानि मानवे ।
तेष्वेव विद्यते तेषां मुक्ति दास्यति सम्" ।
इति नारसिंहे ६५ अध्यायः ॥ * ॥ मेतानि दादशनामानि । यथा,—
"शालिग्रामानि च क्षेत्रं भरत महमास च ।
मेधादीनाञ्च सर्व्वाणि मोहादीन विनिर्दिशेत्" ॥ * ॥
प्रभासो क्षेत्राणि यथा,—
कुरुक्षेत्रवृन्दावनकोऽथमुक्तवाराणसीप्रयागम् ।

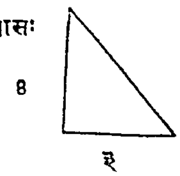
जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च।
"मेषमङ्गारकक्षेत्रं वृषं शुक्रस्य कीर्त्तितम् ।
मिथुनस्य बुधो ज्ञेयः सोमः कर्क्कटकस्य तु ॥
सूर्य्यक्षेत्रं भवेत् सिंहः कन्या क्षेत्रं बुधस्य च ।
धनुः सुरगुरोश्चैव शनेर्मकरकुम्भकौ ॥
मीनः सुरगुरोश्चैव ग्रहक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम्" ॥
इति गारुडे ६० अध्यायः ॥ * ॥ शरीरम् ।
(यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १ ।
"इदं शरीरं कौन्तेय । क्षेत्रमित्यभिधीयते" ॥
कुतः शरीरस्य क्षेत्रत्वमित्यत्र शाङ्करभाष्यम् ।
यथा,—"इदमिति सर्व्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय ! क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवद्वास्मिन् कर्म्मफलनिर्वृत्तेः क्षेत्रमितीतिशब्दः एवं शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते" ॥ इच्छा । द्वेषः । सुखम् ।
दुःखम् । चेतना । धृतिः । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
१३ । ६ ।
"इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्" ॥
इत्यत्र शाङ्करभाष्यं यथा,—"अथेदानीं आत्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्म्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छा द्वेष इति । इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूर्व्व पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छान्तःकरणधर्म्मो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तं द्वेष्टि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात् तदपि क्षेत्रं संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् धृतिर्ययावसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्व्वान्तःकरणधर्म्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रं इत्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदादभिन्नं धृत्यन्तम्" ॥ इत्यत्र श्रीधरस्वामिनापि यदुक्तं तदुच्यते । "एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्म्मा अपि तु मनोधर्म्मा अतः क्षेत्रान्तःपातिन एवोपलक्षणञ्चैतत् सङ्कल्पादीनाम् । तथा च श्रुतिः । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति" ॥ * ॥ सप्तद्वीपा पृथिवी । यथा, भागवते ९ । ६ । ३७ ।
"यावत् सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्व्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते" ॥)
सिद्धस्थानम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ७८ ।
"पाटलिपुत्रं क्षेत्रं लक्ष्मीसरस्वत्योः" ।) कलत्रम् ।
इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ९ । ३३ ।
"क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्व्वदेहिनाम्" ॥)
गृहम् । नगरम् । इति वैजयन्तीकोषः ॥ * ॥

अथ क्षेत्रव्यवहारो लिख्यते ।

तत्र भुजकोटिकर्णानामन्यतमे ज्ञातेऽन्यतमयोर्ज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः ॥
तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्व्विवरात् ।
मूलं कोटिः कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः ॥

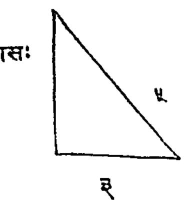
उदाहरणम् ।

कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः ।
कोटिं दोःकर्णतः कोटिश्रुतिभ्याञ्च भुजं वद ॥

न्यासः

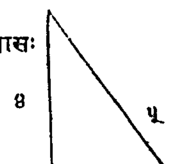
कोटिः ४ । भुजः ३ । भुजवर्गः ९ । कोटिवर्गः १६ । एतयोर्योगात् २५ । मूलं ५ कर्णो जातः ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः

कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयोर्वर्गान्तरम् १६ । एतन्मूलं कोटिः ४ ॥

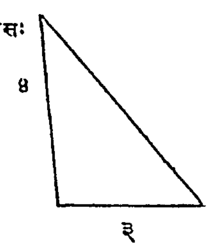
अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ।

न्यासः

कोटिः ४ । कर्णः ५ । अनयोर्वर्गान्तरम् ९ । एतन्मूलं भुजः ३ ॥

प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

राश्योरन्तरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयोः ।
वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्योगान्तराहतिः ।
वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्व्वत्र धीमता ॥
कोटिश्चतुष्टयमिति पूर्व्वोक्तोदाहरणे ।

न्यासः

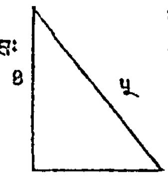
कोटिः ४ । भुजः । ३ अनयोर्घाते १२ । द्विघ्ने २४ । अन्तरवर्गेण १ । युते वर्गयोगः २५ । अस्य मूलं कर्णः ५ ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः

कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयोर्योगः ८ । पुनरेतयोरन्तरेण-(२) हतो वा १६ । वर्गान्तरमस्य मूलं कोटिः ४ ॥

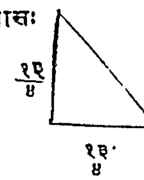
अथ भुजज्ञानम् ।

न्यासः

कोटिः ४ । कर्णः ५ । एवं जातो भुजः ३ ॥

उदाहरणम् ।

साङ्घ्रित्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्च तादृशी ।
तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

न्यासः

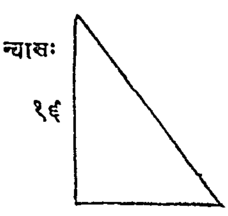
भुजः $\frac{१३}{४}$ । कोटिः $\frac{१}{४}$ । अनयोर्वर्गयोर्योगः $\frac{१६९}{८}$ । अस्य मूलाभावात् करणीगत एवायं कर्णः ॥ अस्यासन्नमूलज्ञानार्थमुपायः ।
वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् ।
पदं गुणपदक्षुण्णच्छिद्भक्तं निकटं भवेत् ॥
इयं कर्णकरणी $\frac{१६९}{८}$ । अस्याः छेदांशघातः १३५२ ।
अयुतघ्नः १३,५२०,००० । अस्यासन्नमूलं ३६७७ ।
इदं गुणमूलं १०० । गुणितच्छेदेन ८०० । भक्तं लब्धमासन्नपदम् ४ । भागाः $\frac{५७७}{८००}$ । अयं कर्णः ।
एवं सर्व्वत्र ॥

त्र्यस्रजात्ये करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टो भुजोऽस्माद्द्विगुणेष्टनिघ्ना-
दिष्टस्य कृत्यैकवियुक्तयाप्तम् ।
कोटिः पृथक् सेष्टगुणा भुजोना
कर्णो भवेत्त्र्यस्रमिदन्तु जात्यम् ॥
इष्टो भुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता
द्विःस्थापितेष्टोनयुताद्धिता वा ।
तौ कोटिकर्णाविति कोटितो वा
बाहुश्रुती वाकरणीगते स्तः ॥

उदाहरणम् ।

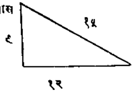
भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा ।
प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ॥

न्यासः

इष्टो भुजः १२ । इष्टं २ । अनेन द्विगुणेन ४ । गुणितो भुजः ४८ । इष्टः २ । कृत्या ४ । एकोनया ३ । भक्तो लब्धा कोटिः १६ । इयमिष्टगुणा ३२ । भुजोना १२ । जातः कर्णः २० ॥
भिन्नेष्टेन वा ।

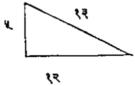
क्षेत्रं

न्यास

कोटि ९ ।
कर्ण १५ ।

पञ्चकेन वा ।

कोटि ५ ।
कर्ण १३ ।
इत्यादि ॥

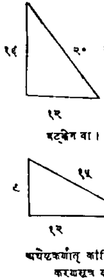
अथ द्वितीयप्रकारेण ।

न्यास

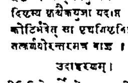
इष्टो भुज १२ । अस्य कृति १४४ । इष्टेन २ । भक्तालब्ध ७२ । इष्टेन २ । ऊन ७० । युता ७४ । वर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ ३५ । ३७ ।

चतुष्टयेन वा ।

कोटि १६ ।
कर्ण २० ।

षट्केन वा ।

कोटि ९ ।
कर्णः १५ ।

अथेष्टकर्णात् कोटिभुजानयने
करणसूत्रं वृत्तम् ।

इष्टेन निघ्नात् द्विगुणाच्च कर्णा
दिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तम् ।
कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिघ्नी
तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः ॥

उदाहरणम् ।

पञ्चाशीतिमिते कर्णे यौ यावकर्णागतौ ।
स्यातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद सत्वरम् ।

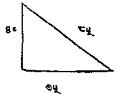
क्षेत्रं

न्यास

कर्ण ८५ । अयं द्विगुण १७० । द्विकेनेष्टेन हत ३४० । इष्ट २ । कृत्या ४ । सैकया ५ । भक्ते जाता कोटि ६८ । इयमिष्टगुणा १३६ । कर्णो ८५ । निता जातो भुज ५१ ।

चतुष्केणेष्टेन वा ।

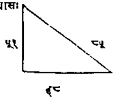

कोटि ४० ।
भुज ७५ ।

पुन प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम् ।

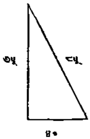
इष्टवर्गेण सैकेन द्विघ्नः कर्णोऽथवा हृतः ।
फलोनः श्रवणः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः ॥
पूर्वोदाहरणे ।

न्यासः

कर्ण ८५ । अत्र द्विकेन इष्टेन जातौ कोटिभुजौ ५१ । ६८ ।

चतुष्केण वा ।

कोटि ७५ ।
भुज ४० । अत्र दोःकोट्योर्नाम भेद एव केवलं न स्वरूपभेदः ।

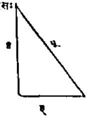
अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने
करणसूत्रं वृत्तम् ।

इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः ।
कृतियोगस्तयोरेव कर्णश्चाकरणीगतः ॥

उदाहरणम् ।

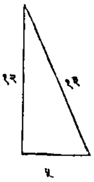
यैर्यैस्त्र्यस्रं भवेत् जात्यं कोटिदोःश्रवणैः सखे ।
त्रीनप्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण ॥

न्यासः

अत्रेष्टे २ । १ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः ४ । ३ । ५ ।

क्षेत्रं

अथवेष्टे २ । ३ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १२ । ५ । १३ ।

अथवा २ । ४ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १६ । १२ । २० । एवमन्यथानेकधा ।

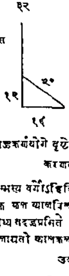
कर्णकोटियुतौ भुजे च ज्ञाते पृथक्-
करणसूत्रं वृत्तम् ।

वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो
वंशोद्धृतस्तेन पृथग्युतोनौ ।
वंशौ तदर्द्धे भवतः क्रमेण
वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे ॥

उदाहरणम् ।

यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो
गणक पवनवेगादेकदेशे स भग्नः ।
भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्गलग्नं तदग्रं
कथय कतिषु मूलादेष भग्नः करेषु ।

न्यास

वंशाग्रमूलान्तरभूमि १६ । वंश ३२ । कोटिकर्णयुति ३२ । भुज १६ । जाते उद्धाध खण्डे २० । १२ ।

बाहुकर्णयोगे दृष्टे कोट्यां च ज्ञातायां पृथक्
करणसूत्रं वृत्तम् ।

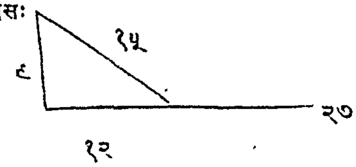
स्तम्भस्य वर्गोऽहिबिलान्तरेण
भक्तः फलं व्यालबिलान्तरालात् ।
शोध्यं तदर्द्धप्रमिते करैः स्यात्
बिलाग्रतो व्यालकलापियोगः ॥

उदाहरणम् ।

अस्ति स्तम्भतले बिलं तदुपरि क्रीडाशिखण्डी स्थितः स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणितस्तम्भप्रमाणान्तरे । दृष्ट्वाहिं बिलमाव्रजन्तमपतत् तिर्यक् स तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्बिलात् कतिमितैः साम्येन गत्योर्युतिः ॥

क्षेत्रं

न्यासः

स्तम्भः ९ अहिविलान्तरम् २७। जाता विलचुल्योर्मध्यहस्ताः १२ ॥

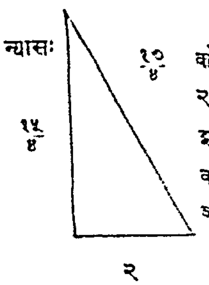
कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् ।

भुजाद्वर्गितात् कोटिकर्णान्तराप्तं
द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम् ।
तदर्द्धे क्रमात् कोटिकर्णौ भवेता-
मिदं धीमता वेद्य सर्व्वत्र योज्यम् ॥
सखे! पद्म तन्मज्जनस्थानमध्यं
भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यम् ।
नलः कोटिरेतन्मितं स्याद्यदम्भो
वदेवं समानीय पानीयमानम् ॥

उदाहरणम् ।

चक्रक्रौञ्चाकुलितसलिले क्वापि दृष्टं तडागे
तोयादूर्द्ध्वं कमलकलिकाग्रं वितस्तिप्रमाणम् ।
मन्दं मन्दं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मे
तस्मिन्मग्नं गणक! कथय क्षिप्रमम्भःप्रमाणम् ॥

न्यासः

कोटिकर्णान्तरं १/२। भुजः २। लब्धं जलगाम्भीर्य्यं १५/४। इयं कोटिः १५/४। इयमेव कोटिः कलिकामानयुता जातः कर्णः १७/४ ॥

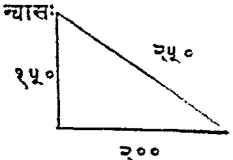
कोट्येकदेशेन युते कर्णे भुजे च दृष्टे कोटिकर्णज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम् ।

द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं यत्
सरोऽन्तरं तेन विभाजितायाः ।
तालोच्छ्रितेस्तालसरोऽन्तरघ्ना
उड्डीयमानं खलु लभ्यते तत् ॥

उदाहरणम् ।

वृक्षाद्धस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वाप्यां कपिः कोऽप्यगा-
दुत्तीर्य्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्द्रुमात् ।
जातैवं समता तयोर्यदि गतावुड्डीयमानं किय-
द्विद्वन्! चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाचक्ष्व मे ।

न्यासः

वृक्षवाप्यन्तरं २००। वृक्षोच्छ्रायः १०० लब्धमुड्डीयमानं ५०। कोटिः १५०। कर्णः २५०। भुजः २०० ॥

क्षेत्रं

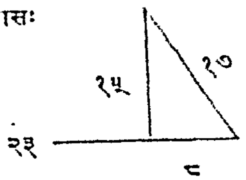
भुजकोट्योर्योगे कर्णे च ज्ञाते पृथक् करणसूत्रं वृत्तम् ।

कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणाद्विशोध्यो
दोःकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम् ।
योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः
स्यातां तदर्द्धे भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम् ।

दशसप्ताधिकः कर्णस्त्र्यधिका विंशतिः सखे! ।
भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद ॥

न्यासः

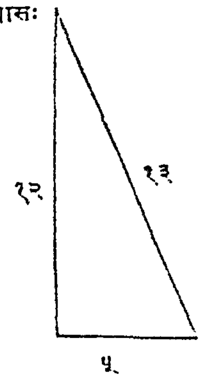

कर्णः १७। दोःकोटियोगः २३। जाते भुजकोटी ८। १५।

उदाहरणम् ।

दोःकोट्योरन्तरं शैलाः कर्णो यत्र त्रयोदश ।
भुजकोटी पृथक् तत्र वदाशु गणकोत्तम! ॥

न्यासः

कर्णः १३। भुजकोट्यन्तरम् ७। लब्धे भुजकोटी ५। १२।

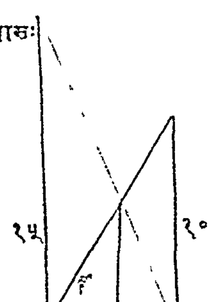
लम्बावबाधाज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम् ।

अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगात्
वेण्वोर्वधे योगहृते च लम्बः ।
वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्ट-
भूघ्नौ च लम्बोभयतः कुखण्डे ॥

उदाहरणम् ।

पञ्चदशदशकरोच्छ्रायवेण्वोरज्ञातमध्यभूमिकयोः ।
इतरेतरमूलाग्रगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्व ॥

न्यासः

वंशौ १५। १०। जातो लम्बः ६। वंशान्तरभूः ५। अत्र जाते भूखण्डे ३। २। अथवा भूः १०। खण्डे ६। ४। वा भूः १५। खण्डे ९। ६। वा भूः २०। खण्डे १२। ८। एवं सर्व्वत्र लम्बः। स एव यदत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्व्वत्र प्रतीतिः

क्षेत्रं

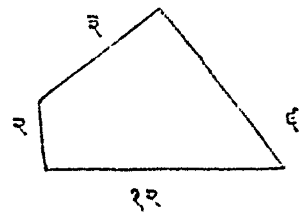
अथ अक्षेत्रलक्षणे सूत्रम् ।

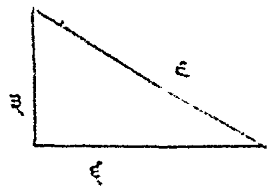
धृष्टोद्दिष्टमृजुभुजं क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः स्वल्पा ।
तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या ज्ञेयं तदक्षेत्रम् ॥

उदाहरणम् ।

चतुरस्रे त्रिषड्द्वादशा भुजास्त्र्यस्रे त्रिषड्नवाः ।
उद्दिष्टा यत्र धृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत् ॥

एते अनुपपन्ने क्षेत्रे ।

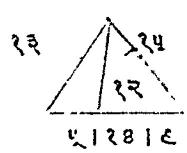
भुजप्रमाणा ऋजुशलाकाः भुजस्थानेषु विन्यस्यानुपपत्तिर्दर्शनीया ॥

आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्य्याद्वयम् ।
त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या ।
द्विस्था भूरूनयुता दलिताबाधे तयोः स्याताम् ॥
स्वाबाधा भुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः ।
लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥

उदाहरणम् ।

क्षेत्रे महीमनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र
त्रयोदशतिथिप्रमितौ च यस्य ।
तत्रावलम्बकमथो कथयावबाधे
क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमितिं फलाख्याम् ॥

न्यासः

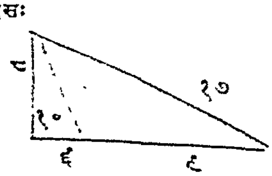

भूः १४। भुजौ १३। १५। लब्धे आबाधे ५। ९। लम्बश्च १२। क्षेत्रफलञ्च ८४ ॥

ऋणाबाधोदाहरणम् ।

दशसप्तदशप्रमौ भुजौ
त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही ।
अवधे वद लम्बकं तथा
गणितं गाणितिकाशु तत्र मे ॥

न्यासः

भुजौ १०। १७। भूमिः ९। अत्र त्रिभुजेभुजयोर्योग इत्या-

क्षेत्र

दिना लब्धम् २१। अनेन भूरूना न स्यात्। अस्मादेव भूरपनीता। शेषार्द्धमग्रगता बाधा दिग्वैपरीत्येनेत्यर्थः। तथा जात आबाधे ६। १५। अत उभयत्रापि जातो लम्ब ८। फलम् ३६॥

चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्पष्टस्पष्टफलानयने

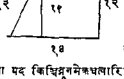
करणसूत्रं वृत्तम्।

सर्व्वदोर्युतिदलं चतुःस्थित
बाहुभिर्विरहितञ्च तद्वधात्।
मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे
स्पष्टमेव मुदितं त्रिबाहुके॥

उदाहरणम्।

भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमङ्कसङ्ख्यं
बाहू त्रयोदशदिवाकरसम्मितौ च।
लम्बोऽपि यत्र रविसम्मित एव तत्र
क्षेत्रे फलं कथय तत् कथितं यदाद्यैः॥

न्यास

भूमि १४। मुखम् ९। बाहू १३। १२। लम्ब १२। उक्तवत् करणेन जात क्षेत्रफल करणी २९८०।

अस्या पद किञ्चिन्नूनमेकचत्वारिंशच्छतम १४१। इदमत्र क्षेत्रे न वास्तव फल किन्तु लम्बेन निघ्न कुमुखैक्यखण्डमिति वक्ष्यमाणकरणेन वास्तव फल १३८।

अथ त्रिभुजस्य पूर्व्वोदाहृतस्य।

न्यास

भूमि १४। भुजौ १३। १५। अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव वास्तव फल ८४। अथ चतुर्भुजस्यास्पष्टमुदितम्॥

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ
कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात्।
प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः
स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः॥
तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णा
वनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च।

चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाकम्यान्तः प्रवेश्यमानौ तत्संलग्नं स्वकर्णं सङ्कोचयतः। इतरौ तु बहिः प्रसरन्तौ स्वकर्णं वर्द्धयतः अत उक्तं तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति।

लम्बयोः कर्णयोर्व्वैकमनिर्दिश्यापरः कथम्।
पृच्छत्यनियतत्वेऽपि नियतञ्चापि तत्फलम्॥
स पृच्छकः पिशाचो वा वक्ता वा नितरां ततः।
यो न वेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम्॥

क्षेत्रं

समचतुर्भुजायतयोः फलानयने करणसूत्रं सार्द्धश्लोकद्वयम्।

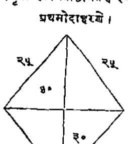
इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य
कल्प्या च तद्वर्गविवर्जिता या।
चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं
मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम्॥
अतुल्यकर्णाभिहतिर्द्विभक्ता
फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात्।
समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च
तथायते तद्भुजकोटिघातः॥
चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे
लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम्॥

अत्रोद्देशक।

क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य
कर्णौ ततश्च गणितं गणक! प्रचक्ष्व।
तुल्यश्रुतेश्च खलु तस्य तथायतस्य
यद्विस्तृती रसमिताष्टमितश्च दैर्घ्यम्॥

प्रथमोदाहरणे।

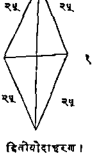
न्यास

भुजा २५। २५। २५। २५। अत्र त्रिंशन्मितामेका ३० श्रुति प्रकल्प्य यथोक्तकरणेन जातान्या श्रुति ४० फलञ्च ६००॥

अथवा।

न्यास

चतुर्दशमितामेका १४। श्रुति प्रकल्प्योक्तवत् करणेन जाता अन्या श्रुति ४८। फलञ्च ३३६॥

द्वितीयोदाहरणे।

न्यासः

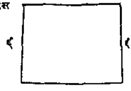

क्षेत्रं

तत्कृत्योर्योगपदं कर्ण इति जाता कर्णेन श्रुतिश्चात्र तुल्यैव १,२५०। गणितञ्च ६२५।

अथायतस्य।

न्यास

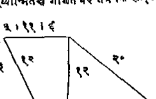

विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् ८। अस्य गणितम् ४८।

उदाहरणम्।

क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं
विश्वम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या।
बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लम्ब
सूर्य्योन्मितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात्॥

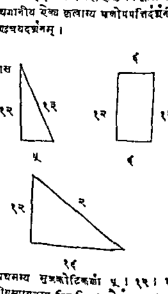
न्यास

वदनम् ११। विश्वम्भरा २२। बाहू १३। २०। लम्ब १२।

अत्र सर्व्वदोर्युतिदलमित्यादिना स्थूलफल २५०। वास्तवन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति जात फलम् १९८। क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा फलानि पृथगानीय ऐक्यं कृत्वास्य फलोपपत्तिर्दर्शनीया खण्डत्रयदर्शनम्।

न्यास

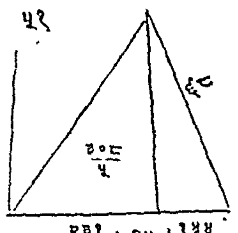
प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः ५। १२। १३। द्वितीयस्यायतस्य विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् १२। तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः १६। १२। २०।

अत्र त्रिभुजयोः क्षेत्रयोर्भुजकोटिघातार्द्ध फलम्। आयते चतुरस्रे क्षेत्रे तद्भुजकोटिघात फलं यथा। प्रथमक्षेत्रे फलम् ३०। द्वितीये ७२। तृतीये ९६। एषामैक्य [illegible]।

अथान्यदुदाहरणम् ।

पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं
भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टषष्ट्या ।
सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसन्मितोऽन्य-
स्तस्मिन् फलं श्रवणलम्बमिती प्रचक्ष्व ॥

न्यासः

वदनम् ५१ । भूमिः ७५ । भुजौ ६८ । ४० ।

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां सूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

ज्ञातेऽवलम्बे श्रवणः श्रुतौ तु
लम्बः फलं स्यान्नियतन्तु तत्र ।

कर्णस्यानियतत्वात् लम्बोऽप्यनियत इत्यर्थः ॥

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्बः
प्राग्वत् भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूलगामी इष्टः कर्णः सप्तसप्ततिमितः ७७ कल्पितस्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्ण एको भुजः ७७ । द्वितीयस्तु सव्यभुजः ६८ । भूः सैव ७५ । अत्र प्राग्वज्ज्ञातो लम्बः ३०८/५ ।

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् ।

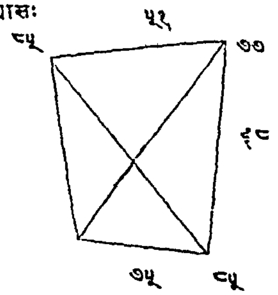
यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्ग-
विश्लेषमूलं कथिताबधा सा ।
तदूनभूवर्गसमन्वितस्य
यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ॥

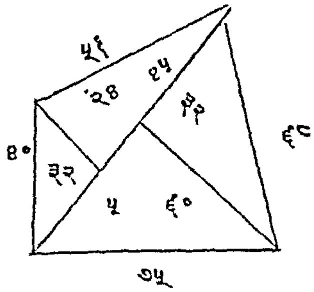
अत्र सव्यभुजाग्राल्लम्बः किल कल्पितः ३०८/५ । अतो जाताबाधा १४४/५ । तदूनभूवर्गसमन्वितेत्यादिना जातः कर्णः ७७ ॥

द्वितीयकर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्य
स्त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये ।
कर्णं तयोः क्ष्मामितरौ च बाहू
प्रकल्प्य लम्बावबधे च साध्ये ॥
आबाधयोरेककुप्स्थयोर्यत्
स्यादन्तरं तत् कृतिसंयुतस्य ।
लम्बैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयः
कर्णो भवेत् सर्वचतुर्भुजेषु ॥

न्यासः

तत्र चतुर्भुजे सव्यभुजाग्रात् दक्षिणभुजमूलगामिनः कर्णस्य मानं कल्पितम् ७७ । तत्कर्णरेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतो ये त्र्यस्रे उत्पन्ने तयोः कर्णः भूमी तदितरौ च भुजौ प्रकल्प्य प्राग्वल्लम्बः आबाधा च साधिता तद्यथा लम्बः ६० । द्वितीयलम्बः २४ । आबाधयो ४५ । ३२ । एककुप्स्थयोरन्तरम् १३ । कृते १६९ लम्बैक्य ८४ । कृतेश्च ७०५६ । योगः ७२२५ । तस्य पदं द्वितीयकर्णप्रमाणम् ८५ ।

अनेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

कर्णाश्रितं स्वल्पभुजैक्यमुर्वीं
प्रकल्प्य तच्छेषमितौ च बाहू ।
साध्योऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्णः
स्वोर्व्याः कथञ्चिच्छ्रवणो न दीर्घः ।
तदन्यलम्बान्न लघुस्तथेदं
ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥

चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणावाक्रम्य सङ्कोच्यमानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोणे लग्नलघुभुजयोरैक्यं भूमिरितरौ भुजौ प्रकल्प्य साधितं स च लम्बादूनः सङ्कोच्यमानः कर्णः कथञ्चिदपि न स्यात् तदितरौ भुजौ भूमेरधिकौ न स्यातामेवमुभयथापि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ॥

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये
तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम् ॥

अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्र्यस्रयोः फले । ९२४ । २३१० । अनयोरैक्यम् ३२३४ । तस्य फलम् ॥

समानलम्बस्यावधादिज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

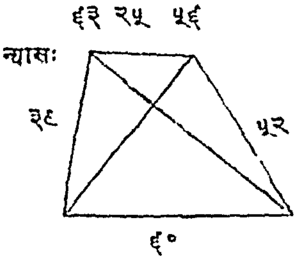
समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य
मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् ।
भुजौ भुजौ त्र्यस्रवदेव साध्ये
तस्यावधे लम्बमितिस्ततश्च ॥
अबाधयोना चतुरस्रभूमि-
स्तल्लम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् ।
समानलम्बे लघुदोःकुयोगा-
न्मुखान्यदोःसंयुतिरल्पिका स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

द्विपञ्चाशन्मितव्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ ।
मुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही किल ॥
अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्वैरुदाहृतम् ।

षट्पञ्चाशत् त्रिषष्टिश्च नियते कर्णयोर्मिती ॥
कर्णौ तत्रापरौ ब्रूहि समलम्बश्च तत्कृतौ ॥

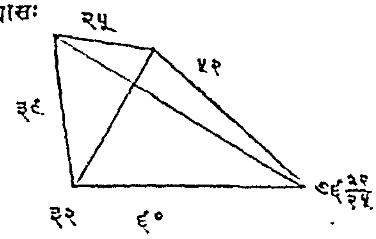
न्यासः

अत्र त्र्यस्रवत् कर्णं त्रिषष्टिमितं प्रकल्प्याथ ज्ञातः प्राग्वदन्यः कर्णः ५६ ॥

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वात्रिंशन्मितं कर्णं ३२ प्रकल्प्य प्राग्वत् साध्यमाने कर्णे ।

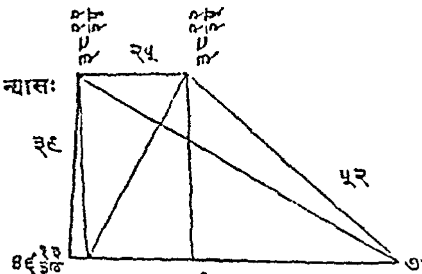
न्यासः

जातं करणीखण्डद्वयम् ६२१ । २७०० अनयोर्मूलयोः २४ २३/२५ । ५१ २५/२५ । ऐक्यं द्वितीयः कर्णः ७६ २१/२५ ।

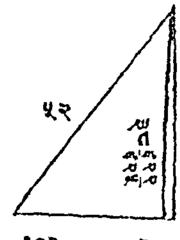
अथ तदेव क्षेत्रञ्चेत् समलम्बम् ।

न्यासः

तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमितिज्ञानार्थं त्र्यस्रङ्कल्पितम् । अत्र द्वेत्रे लम्बांशहारयोः षट्शते पतिते ।

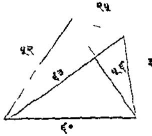
न्यासः

अत्राबाधे जाते ३/५ १०२/५ लम्बस्य करणीगतो जातः १८०१६/२५ आसन्नमूलकरणेन जातः ३८ ६२२/६२५ । अयं तत्र चतुर्भुजे समलम्बः लम्बाबाधोनितभूमेः समलम्बस्य च वर्गयोगः ५०४९ । अयं कर्णवर्गः । एवं बृहदाबाधातो द्वितीयकर्णवर्गः २१७६ । अनयोरासन्नमूलकरणेन जातौ कर्णौ ७१ १/३० ४६ १३/३० एवं चतुरस्रे तेष्वेव बाहुष्वन्यौ कर्णौ बहुधा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्ताद्यैस्तदानयनं यथा ।

कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथान्योन्यभाजितं गुणयेत् । योगेन भुजप्रतिभुजबधयोः कर्णौ पदे विषमे ॥

न्यास

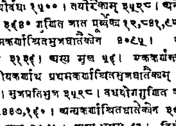
कर्णाश्रितभुजघातेति एकवारमनयो २५। ३९। घात ९७५। तथा ५२। ६०। अनयोर्घात ३१२०। घातयोर्द्वयोरैक्यम् ४०९५। तथा द्वितीय वारम् २५। ५२। अनयोर्घाते जातम् १३००। तथा द्वितीयवारम् ३९।६० अनयोर्घाते २३४०। घातयोर्द्वयोरैक्यम् ३६४०। एतदैक्य भुजप्रतिभुज यो ५२। ३९। घात २०२८। पश्चात् २५। ६०। अनयोर्वधः १५००। तयोरैक्यम् ३५२८। अनेनै क्येन ३६४० गुणित जात पूर्व्वैक्य १२,८४१,९२०। प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन ४०९५। भक्त लब्ध ३१३६। अस्य मूल ५६। एककर्णस्तथा द्वितीयकर्णार्थ प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यम् ४०९५। भुजप्रतिभुज ३५२८। वधयोगगुणित जात १४,४४७,१६०। अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन ३६४० भक्त लब्ध ३९६९। अस्य मूलम् ६३। द्वितीय कर्णः। अस्मिन् विषमे क्षेत्रे कर्णौ साधन अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रिया गौरवम्॥

लघुप्रक्रियादर्शनद्वारेणाह।

अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोट्यः
परस्परं कर्णहता भुजा इति॥
चतुर्भुजं यद्विषमं प्रकल्पितं
श्रुती तु तत्र त्रिभुजद्वयात्ततः॥
बाह्वोर्वधः कोटिवधेन युक् स्या
देका श्रुतिः कोटिभुजावधैक्यम्।
अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन्
पूर्व्वैः कृतं यद्गुरु तन्न विद्मः॥

जात्यक्षेत्रद्वयम्।

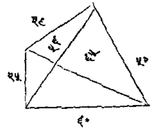
न्यास

एतयोः इतरेतरकर्णहता भुजा कोटयः इतरेतरकर्णहता कोटया भुजा इति कृत जा तम् ३५। ६०। ५२। ३९। तथा महती भूर्भव मल्पमितर्बाहु इति प्रकल्प्य क्षेत्रमेतत् इमौ कर्णौ अन्यतायामेनानीतौ ६३। ५६। अत्रैव जात्यद्वयस्येतरेतरभुजकोटिघातौ जातौ ३६। २०। अनयोरैक्यमेकः कर्णः ५६। बाहू ३। ५। कोटी च ४। १२। घातौ १५। ४८। अनयो रैक्यमन्यः कर्णः ६३। एवं श्रुती स्यातां एव सुखेन जाते॥

अथ यदि पार्श्वभुजयोर्व्यत्यय कृत्वा न्यस्तं क्षेत्रम्।

न्यास

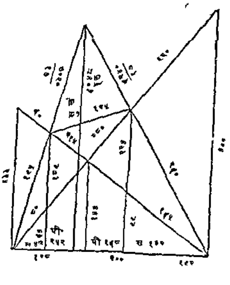

तदा जात्यद्वयकर्णयोर्वध ६५। द्वितीयकर्णः।

अथ सूचीक्षेत्रोदाहरणम्।

क्षेत्रे यत्र शतत्रय ३०० क्षितिमितिस्तत्रेन्दु १२५ तुल्य मुखं बाहू खाङ्कृतिभि २६० शराति धृतिभि १९५ तुल्यौ च तत्र श्रुती। एका खाष्टयमै २८० समा तिथिगुणै ३१५ अन्याथ तल्लम्बको तुल्यौ गोधृतिभि १८९ तथा जिनयमै २२४ योगाख्यो लम्बयोः॥
तत् खण्डे कथयाधरे अवधयोर्योगाच्च लम्बाबधे तत्सूची निजमार्गवृद्धभुजयोर्योगावधी स्यात्तत। साबाध वद लम्बकञ्च भुजयो सूच्याः प्रमाणे चके सर्वं गणितिक। प्रपञ्च नितरां क्षेत्रेऽत्र दक्षो ऽसि चेत्॥

न्यास।

सूच्यावाधा $\frac{११२५}{१०}$ सूच्यावाधा $\frac{१५६५}{१०}$।

भूमानम् ३००। मुखम् १२५। बाहू २६०। १९५। कर्णौ २८०। ३१५। लम्बौ १८९। २२४॥
अथ सन्ध्याद्यानयनाय करणसूत्र वृत्तद्वयम्।
लम्बतदाश्रितबाह्वोर्मध्य सन्ध्याख्यमस्य लम्बस्य।
सन्ध्योना भू पीठ साध्य ध्याधर खण्डम्॥
सन्धिर्द्विघ्न परलम्बवधस्तत परस्य पीठेन।
भक्तो लम्बश्रुत्योर्योगात् स्यातामध खण्डे॥

लम्ब १८९। तदाश्रितभुज १९५। अनयो र्मध्ये यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्गान्तरादिना गता बाधा सन्धिसंज्ञा ४८। तदूनितभूरिति द्वितीया बाधा सा पीठसंज्ञा २५२।

एव द्वितीयलम्ब २२४। तदाश्रितभुजः २६०। पूर्व्ववत् सन्धि १३२। पीठम् १६८।

अथाद्यलम्बस्याध १८९। खण्ड साध्यम्।

अस्य सन्धिः ४८। द्विघ्नः ४८। परलम्बेन २२४। अवर्णेन च २८०। एवमुणित १००५२। १३४४०। परस्य पीठेन १६८। भक्तो लम्ब लम्बाध खण्डम् ६४। अवबाध खण्डच ८०।

एव द्वितीयलम्बस्य २२४। सन्धिः १३२ पर- लम्बेन १८९। कर्णेन च ३१५। एवमुणित परस्य पीठेन २५२। भक्तो लब्धं लम्बाध खण्डम्। ९९। अवबाधखण्डञ्च १६५।

अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बज्ञानार्थं

सूत्र वृत्तम्।

लम्बौ भूघ्नौ निजनिजपीठविभक्तौ च वधौ क। ताभ्या प्राग्वत् श्रुत्योर्योगाल्लम्ब कुखण्डे च॥

लम्बौ १८९। २२४। भू ३००। घ्नौ जातौ ५६७००। ६७२००। स्वस्वपीठाभ्यां २५२। १६८। भक्तौ एवमत्र लब्धौ वधौ २२५। ४००। आभ्या मन्योन्यमूलायगसूत्रयोगादित्यादिकरणेन लब्ध कर्णयोगादधोलम्ब। १४४। भूखण्डे च १०८। १९२॥

अथ सूच्याबाधालम्बभुजज्ञानार्थं सूत्र

वृत्तत्रयम्।

लम्बहतौ निजसन्धिःपरलम्बगुण समाह्वयौ ज्ञेयः।
समपरसन्ध्योरैक्यः हारस्तेनोद्धृतौ तौ च॥
समपरसन्धी भूघ्नौ सूच्याबाधे पृथक् स्याताम्।
हारहृतः परलम्ब सूचीलम्बो भवेद्भूमः॥
सूचीलम्बभुजौ निजनिजलम्बोद्धृतौ सूच्या।
एव क्षेत्रक्षोदः प्राज्ञैस्तैरात्मिकात् ज्ञेयः॥

अत्र किलायं लम्बः २२४। अस्य सन्धिः १३२। अयं परलम्बेन १८६। गुणितो २२४। अनेन भक्तो जातः समाङ्कः $\frac{८६१}{८}$। अस्य परसन्धेश्च ४८। योगो हारः $\frac{१२०५}{८}$। अनेन भूमः ३००। सम: $\frac{२६७३००}{८}$। परसन्धिश्च। $\frac{१४४००}{१}$ भक्तो जाते सूच्याबाधे $\frac{३५६४}{१७}$। $\frac{१५३६}{१७}$। एवं द्वितीयः समाङ्कः $\frac{५१२}{६}$।

द्वितीयो हारः $\frac{१७००}{६}$। अनेन भूमः स्वीयः सम: $\frac{१५३६००}{६}$। परसन्धिश्च $\frac{३६६००}{१}$। भक्तो जाते सूच्याबाधे $\frac{१५३६}{१७}$ $\frac{३५६४}{१७}$। परलम्बः २२४। भूमि ३००। गुणो हारेण $\frac{१७००}{६}$। भक्तो जातः सूचीलम्बः $\frac{६०४८}{१७}$। सूचीलम्बेन गुणौ १६५। २६०। गुणितौ स्वस्वलम्बाभ्याम् १८६।२२४। यथाक्रमं भक्तौ जातौ स्वमार्गस्थौ सूचीभुजौ $\frac{६२४०}{१७}$ $\frac{७०२०}{१७}$।

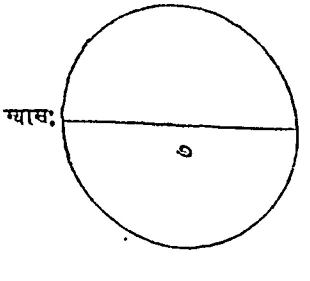
एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुणगुणकौ तु यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य सुधिया त्रैराशिकमूह्यम्॥

अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्रं वृत्तम्।

व्यासे भनन्दाग्नि ३९२७ हते विभक्ते
खबाणसूर्यैः १२५० परिधिः स सूक्ष्मः।
द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः ७
स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः॥

उदाहरणम्।

विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र
तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व।
द्वाविंशतिर्यत्‌ परिधिप्रमाणं
तद्व्याससंख्यां च सखे विचिन्त्य॥

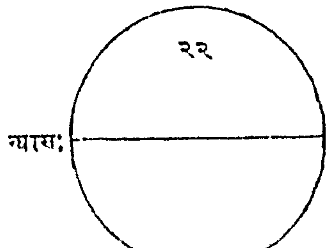

व्यासमानम् ७। लब्धं परिधिमानम् २१$\frac{१२३६}{१२५०}$।

स्थूलो वा परिधिर्लब्धः २२।

क्षेत्रं

अथवा परिधितो व्यासानयनाय।

गुणहारविपर्ययेण व्यासमानं सूक्ष्मम् ७$\frac{११}{३९२७}$।

स्थूलं वा ७।

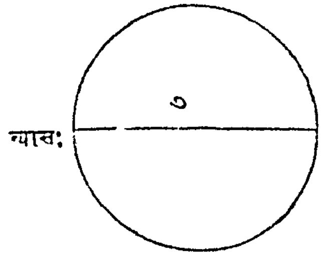
वृत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत्
क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम्।
गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं
षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम्॥

उदाहरणम्।

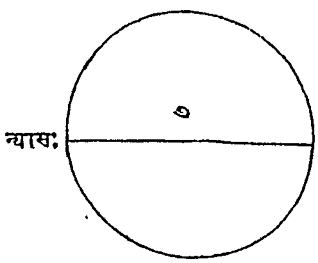
यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं
व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि किम्।
पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्य तस्यापि किं
मध्ये ब्रूहि घनं फलं च विमलां चेद्वेत्सि लीलावतीम्॥

वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय।

व्यासः ७। परिधिः २१$\frac{१२३६}{१२५०}$। क्षेत्रफलम् ३८$\frac{२४२३}{५०००}$।

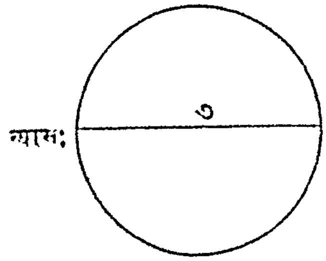
गोलपृष्ठफलदर्शनाय।

व्यासः ७। गोलपृष्ठफलम् १५३$\frac{११७३}{१२५०}$।

क्षेत्रं

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय।

व्यासः ७। गोलस्यान्तर्गतं घनफलम् १७९$\frac{२४८७}{२५००}$।

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने करणसूत्रं सार्धवृत्तम्।

व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने
सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते।
रुद्राहते शक्रहृतेऽथवा स्यात्
स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम्॥
घनीकृतव्यासदलं निजैक-
विंशांशयुग्गोलघनं फलं स्यात्॥

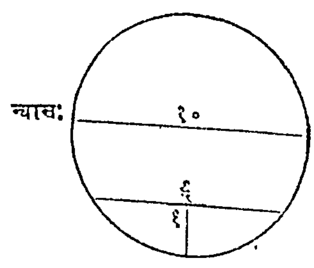
व्यासः ७। अस्य वर्गे ४९। भनवाग्निनिघ्ने पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सूक्ष्मं फलम् ३८$\frac{२२३४}{५०००}$। अथवा व्यासस्य वर्गे ४९। रुद्राहते ५३९। शक्रहृते लब्धं स्थूलं फलम् ३८$\frac{१}{२}$। घनीकृतव्यासदलम् $\frac{३४३}{२}$। निजैकविंशांशयुग्गोलस्य घनफलं स्थूलम् १७९$\frac{२}{३}$।

शरजीवानयनाय करणसूत्रं सार्धवृत्तम्।

ज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं
व्यासस्तदूनो दलितः शरः स्यात्॥
व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणाच्च
मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा।
जीवार्धवर्गे शरभक्तयुक्ते
व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते॥

उदाहरणम्।

दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या षण्मिता सखे!।
तत्रेषुं वद बाणाज्ज्यां ज्याबाणाभ्यां च विस्तृतिम्॥

व्यासः १०। ज्या ६। योगः १६। अन्तरम् ४। घातः ६४। मूलम् ८। एतदूनो व्यासः २।

क्षेत्रं

दर्शितं १। व्यास शर १। व्यासोन १०। शरोनित ९। शर १। संगुणित ९। मूलम् ३। द्विनिघ्न जाता जीवा ६। अथ ज्याशराभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा ६। दलं ३। वर्ग ९। शर १। भक्ते ९। शर १। युक्ते जातो व्यास १०।

अथ वृत्तान्तस्त्र्यस्रादिनवास्रान्तक्षेत्राणां भुजमानानयनाय करणसूत्रं

वृत्तत्रयम्।

त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै १०३९२३
त्रिबाणाष्टयुगाष्टभि ८४८५३।
वेदाग्निबाणखाश्वैश्च ७०५३४
खखाभ्राभ्ररसै ६०००० क्रमात्॥
बाणेषुनखबाणैश्च ५२०५५
द्विद्विनन्देषुसागरै ४५९२२।
कुरामदशवेदैश्च ४१०३१ वृत्तव्यासे समाहते॥
खखखाभ्रार्क १२०००० संभक्ते
लभ्यन्ते क्रमशो भुजा।
वृत्तान्तस्त्र्यस्रपूर्वाणां
नवास्रान्तं पृथक् पृथक्॥

उदाहरणम्।

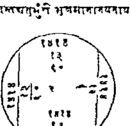
सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः।
समत्र्यस्रादिकानां मे भुजान् वद पृथक् पृथक्॥

अथ वृत्तान्तस्त्रिभुज भुजमानानयनाय।

व्यास २०००। त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै १०३९२३। गुणित २०७८४६०००। खखखाभ्रार्के १२००००। भक्ते लब्ध त्र्यस्रे भुजमान १७३२ १/२०।

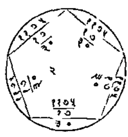
वृत्तान्तश्चतुर्भुजे भुजमानानयनाय।

व्यास २०००। त्रिबाणाष्टयुगाष्टभि ८४८५३। गुणित १६९७०६०००। खखखाभ्रार्के १२००००। भक्ते लब्धं चतुरस्रे भुजमानं १४१४ १३/६०।

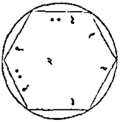
क्षेत्रं

वृत्तान्तः पञ्चभुजे भुजमानानयनाय।

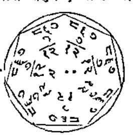
व्यास २०००। वेदाग्निबाणखाश्वै ७०५३४। गुणित १४१०६८०००। खखखाभ्रार्के १२००००। भक्ते लब्ध पञ्चास्रे भुजमान ११७५ १७/३०।

वृत्तान्तः षड्भुजे भुजमानानयनाय।

व्यास २००० खखाभ्राभ्ररसै ६००००। गुणित १२० ००० ०००। खखखाभ्रार्के १२००००। भक्ते लब्ध षडस्रे भुजमान १०००।

वृत्तान्तः सप्तभुजे भुजमानानयनाय।

व्यास २००० बाणेषुनखबाणै ५२०५५। गुणित १०४,११० ०००। खखखाभ्रार्के १२००००। भक्ते लब्ध सप्तास्रे भुजमान ८६७ ७/१२।

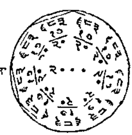
वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय।

व्यास २०००। द्विद्विनन्देषुसागरै ४५९२२। गुणित ९१,८४४,०००। खखखाभ्रार्के १२००००। भक्ते लब्धमष्टास्रे भुजमान ७६५ ११/३०।

क्षेत्रं

वृत्तान्तर्नवभुजे भुजमानानयनाय।

व्यास २०००। कुरामदशवेदै ४१०३१ गुणित ८२ ०६२ ०००। खखखाभ्रार्के १२००००। भक्ते लब्ध नवास्रे भुजमान ६८३ १७/२०।

एवमिष्टव्यासादेभ्योऽन्यापि जीवा सिध्यन्तीति तास्तु गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये।

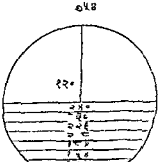
अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तम्।

चापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाह्वयः स्यात्
पञ्चाहतः परिधिवर्गचतुर्थभागः।
आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्घ्न-
व्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात्॥

उदाहरणम्।

अष्टादशांशेन वृतेः समान-
मेकादिनिघ्नेन च यत्र चापम्।
पृथक् पृथक् तत्र वदाशु जीवां
खार्कैर्मितं व्यासदलं च यत्र॥

७५४

४२

व्यास २४०। अत्र किलाङ्कलाघवाय त्रिघ्नं साष्टाकृतत्र्यंशमिलितं स्थूलपरिधि ७५४। अस्याष्टादशांश ४२। अत्रापि अङ्कलाघवार्थं द्वयादेरष्टांशगुणो गृहीत: अतः पृथक् पृथगेकादिगुणितेन भुजौ धनुषि कल्पिते ज्या साध्या।

अथवात्र सुखार्थं परिधिरष्टादशांशेन परिधि धनूंषि चापकल्पना ज्या साध्यास्ता एव भवन्ति।

अथ दर्शितो न्यास। परिधि १८। चापानि १।२।३।४।५।६।७।८।९। यथोक्तकरणेन लब्धा जीवा ४२।८२।१२०।१५४।१८४।२०८।२२६।२३६।२४०।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् ।
व्यासाब्धिघातयुतमौर्व्विकया विभक्तो
जीवाङ्घ्रिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः ।
लब्धोनितात् परिधिवर्गचतुर्थभागा-
दाप्ते पदे वृतिदलात् पतिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

विहिता इह ये गुणास्ततो
वद तेषामधुना धनुर्मितिम् ।
यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रिया
गणिते गाणितिकातिनैपुणम् ॥

व्यासः ४२ । ८८ । १२० । १५४ । १८४ । २०८ । २२६ । २३६ । २४० । स एवापवर्त्तित-परिधिः १८ । जीवाङ्घ्रिणा । $\frac{२१}{२}$ पञ्चभिश्च ५ ।

परिधेः १८ । वर्गो ३२४ गुणितः १७०१० । व्यासा-२४० । ब्धि ४ । घात ९६० । युनमौर्व्विकयानया १००२ भक्तो लब्धः १७ । अत्राङ्कलाघवाय चतु-र्विंशत्यंशेऽप्यधिकसहस्रांशयुतो गृहीतोऽनेनोनितात् परिधिः १८ । वर्ग ३२४ । चतुर्थभागात् ८१ । पदे प्राप्ते ८ । वृति १८ । दलात् ९ । पतिते १ । जातं धनुः एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिस्वल्पा-दशांशेन गुणितानि स्युः । इति श्रीभास्करा-चार्य्यविरचितायां लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः समाप्तः ॥

क्षेत्रकर्कटी, स्त्री, (क्षेत्रजाता कर्कटी । मध्य-पदलोपिकर्म्मधारयः ।) वालुकी । इति राज-निर्घण्टः ॥

क्षेत्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षेत्रजाता चिर्भिटा । शाक-पार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) चिर्भिटा-कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेत्रजः, पुं, (क्षेत्रे स्त्रीरूपक्षेत्रे गुर्व्वाद्यनुज्ञात-देवरादिशुक्रात् जायते इति । क्षेत्र+जन्+ डः ।) स्वस्त्रियामन्यद्वारा जनितः पुत्त्रः । द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेषः । (यथाह मनुः । ९ । १६७ ।

"यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्त्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥"

द्वादशविधपुत्त्रा यथा तत्रैव ।९।१५८—१६० ।

"पुत्त्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्त्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥")

स च देवरादिना भ्रात्रादिभार्य्यायां यथोक्त-विधानेनोत्पन्नः । यथा,—

"अपुत्त्रां गुर्व्वनुज्ञातो देवरः पुत्त्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥
आगर्भसम्भवाद्गच्छेत् पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।
अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत् सुतः ॥"

इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

तत्पर्य्यायः । देवरादिजः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

तस्य पितृरिक्थभागित्वं यथा, मनुः ।९।१६५।

"औरसक्षेत्रजौ पुत्त्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे च क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥"

अनियोगोत्पन्नक्षेत्रजस्य औरसेन सह विभाग-माह मनुः । ९ । १६२ ।

"यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यद्यस्य पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"

(अत्र कुल्लूकभट्टः । "यदीति । अपुत्त्रेण पर-क्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्म्मत इति याज्ञ-वल्क्योक्तविषये यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजा-नन्तरमौरसः पुत्त्रो भवति तदा तौ औरसक्षेत्रजौ एकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थार्हौ भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव स गृह्णीयात् न क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः । यत्तु वक्ष्यति षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृका-द्धनात् । औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्त्रवत् बीजिविषयम् । यत्तु याज्ञवल्क्येन उभयसम्बन्धि-रिक्थहरत्वमुक्तं तत् क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्त्रा-भावे बोद्धव्यम् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्त्रञ्च विषयीकृत्य इमं श्लोकं व्याचक्षाते । तन्न । अनियुक्तापुत्त्रस्याक्षेत्रजत्वात् अनियुक्तासुतश्चैवेत्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषे-धात् यद्येकरिक्थिनौ इत्यनन्वयाच्च ॥") एक-रिक्थिनौ एकस्यां जातौ रिक्थिनौ यस्य बीजाद्यो जातः स तस्य रिक्थं गृह्णीयात् । इतरोऽन्यबीजजो न गृह्णीयादित्यर्थः । स्त्रीधने यत्पितृदत्तं यद्धनं स्त्रियै तद्बीजजस्तद्धनं गृह्णीयात् नान्य इत्याह नारदः ।

"द्वौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात् स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"

इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥

कलौ क्षेत्रजपुत्त्रकरणनिषेधो यथा, आदित्य-पुराणे ।

"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥"

इत्यादि ।

"दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्त्रत्वेन परिग्रहः ।"

इत्यादि ।

"एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः ॥"

इत्यादि च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥

क्षेत्रजाते त्रि ॥

क्षेत्रजा, स्त्री, (क्षेत्रज+स्त्रियां टाप् ।) श्वेतकण्ट-कारी । शशाण्डुली । गोमूत्रिका । शिल्पिका । चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वस्त्रियामन्य-द्वारा जाता कन्या च ॥

क्षेत्रज्ञः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं एतच्छरीरं ममेति ज्ञात्वा यो जानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेद-नेन विषयीकरोति वा हस्तीवलवत् तत्फल-भोक्तृत्वादित्यर्थः । ज्ञा+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) शरीराधिदैवतम् । तत्पर्य्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ । इत्यमरः । १।४।२९ ॥ क्षेत्रिणि शरीराधिदैवतेऽन्तर्भोक्तरि । (क्षेत्रेषु सर्व्वदेहेषु सर्व्वान्तर्यामितया विराज-मानः सन् "सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिमान् सर्व्वक्षेत्र-पालयिता" इत्यात्मस्वरूपं जानाति अनुभवति यः प्रज्ञानघनः परमपुरुषः स सर्व्वान्तरात्मा असंसारी परमेश्वरः ।) क्षेत्रं शरीरं जाना-तीति क्षेत्रे शरीरे जानाति ज्ञानवान् भव-तीति वा क्षेत्रज्ञः । मूलविभुजादित्वात् कः । इति भरतः ॥ तस्य पर्य्यायान्तरम् । सुबीजः ४ पुरुषः ५ अन्तर्यामी ६ ईश्वरः ७ पुद्गलः ८ परसंज्ञकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रधानम् १० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (उभयतः प्रमाणं यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १—२ ।

"इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥
क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥"

ईश्वरपक्षे भाष्यकृदर्थो यथा,—"क्षेत्रक्षेत्रज्ञा-वुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षण-ञ्चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि योऽसौ सर्व्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्ब-पर्य्यन्तानेककर्म्मोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्व्वो-पाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धी-त्यभिप्रायः । हे भारत ! यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञे-श्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यद-वशिष्टमस्ति तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्-ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते तज्ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतं अभिप्रेत-मित्यभिप्रायो मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥" अपि च तत्रैव । १३ । २२ ।

"उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥"

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । विष्णुसहस्र-नामकीर्त्तने । १४९ । १५ ।

"पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥")

वटुकभैरवः । यथा,—"क्षेत्रज्ञः क्षत्त्रियो विराट् ।" इति तस्य स्तोत्रम् ॥ छेकः । इति मेदिनी ॥ विदग्धः । कृषकः । इति शब्दरत्ना-वली ॥ शेषद्वयार्थे त्रि ॥

क्षेत्रदः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं ददाति रोगादिभ्यो मोचयति स्तुतिपाठिनो भक्तस्येति भावः । क्षेत्र +दा+कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—

"क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्त्रियो विराट् ।
श्मशानवासी मांसाशी खर्परांशी मखान्तकृत् ॥"

इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुक-भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्यादुत्पादनक्षमां भूमिं ददातीति ।) क्षेत्रदातरि त्रि ॥

क्षेत्रदूती स्त्री (क्षेत्रस्य क्षेत्रे वा दूतीव। यद्वा क्षेत्रे शरीरे दूतीव। औषधार्थैर्युक्तत्वात् आरोग्यसंघटकतया तथात्वम्।) श्वेतकण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेत्रदेवता स्त्री (क्षेत्राधिष्ठात्री देवता।) क्षेत्राधिष्ठात्री। सा च सर्पाकृतिः। यथा "इत्याह कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः। तस्य च कृषिं कुर्व्वतस्तैव निष्फलः कालोऽतिवर्त्तते। अथैकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मण उष्णकालावसाने घर्म्मार्त्तः स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः। अनतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितबृहत्फटाटोपं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास। नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदापि न पूजिता। तेनेदं मे कृषिकर्म्म विफलीभवति। इति पञ्चतन्त्रे काकोलूकीयं नाम ३ तन्त्रम् ॥

क्षेत्रपः पुं (क्षेत्रं शरीरं पाति रक्षति स्तोत्रकारिणां भक्तानिति यावत्। क्षेत्र+पा रक्षणे आतोऽनुपसर्गे कः। ३।२।३। इति कः।) क्षेत्रभैरवः। यथा —

अन्याभ्रुतान्य क्ष्मस्य वह्नेः नीन्द्वाग्रसंस।
अस्य कल्याणोऽपि क्षेत्रपाल ध्रुवं ज्वलेत्।

इति विश्वसारोद्धारमन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुकभैरवस्तवः ॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्योत्पत्त्यर्थभूमिं पातीति। क्षेत्र+पा+क।) क्षेत्ररक्षके त्रि। (सर्व्वं शरीरं विश्वं जगत् वा पाति अपरिमेयाश्चर्य्यप्रभावेन चैतन्यांशेन वा इति व्युत्पत्त्या परमात्मा परमेश्वरः।)

क्षेत्रपतिः पुं (क्षेत्रस्य शस्यभूमेः पतिः।) कृषीवलः। क्षेत्रस्वामी। यथा —"अथ प्रभाते स क्षेत्रपतिर्लगुडहस्तस्तत्प्रदेशमागच्छन् काकं मृतमिव ददर्श। इति हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणम्। (क्षेत्रस्य शरीरस्य विश्वस्य वा पतिः।) जीवः। आत्मा। परमात्मा। यथा तन्त्रसारे।

आर्त्ते क्षेत्रपतिः प्राहुः कीर्त्तिर्व्यासस्तथापरे।
स्मरन्त एव न कश्चिन् आत्मनः प्रतिविन्दति।")

क्षेत्रपर्पटी स्त्री (क्षेत्रपर्पटीव। यद्वा क्षेत्रे जाता पर्पटी।) पर्पटविशेषः। इति वैद्यकम्। क्षेत्रपापडा इति भाषा ॥

क्षेत्रपालः पुं (क्षेत्रं पालयतीति रक्षतीति। क्षेत्र+पालि+अण् अच् वा।) देवताविशेषः। तद्दिव्यं यथा —

"अथ वक्ष्येऽधुना तस्य क्षेत्रपालस्य कीर्त्तनम्।
महाकायो महादेवः सर्व्वास्त्रपरिवर्जितः॥
करालवदनो घोरः स्वशक्तिभिः समन्वितः।
इन्द्रनीलसमप्रख्यः कपालेन विभूषितः॥
वासुकिकृतयज्ञोपवीतश्चोर्ध्वकेशः।
दशाननो वीरवपुः नीलाम्बरधरश्च॥
अनुग्रहरतो नित्यं भक्तानां भयनाशनः।
नागभूषणधारी च करालो ... ।
करालैर्दंशनैर्युक्तः भ्रुकुटीघोरदर्शनः।
टङ्कपाणिकपालश्च श्यामलाङ्गश्चतुर्भुजः॥
दंष्ट्राकरालवदनो ललितोऽधिकविग्रहः।
स्फुरद्घण्टास्वरधरः क्षेत्रपालः प्रचण्डकः॥
घण्टारवमिरत्न घण्टाभ्रुक्षो मेघभाससः।
दुर्गाणां रक्षणार्थाय तस्मादेष समागतः॥
शूलहस्तो महाकायो नागाभरणभूषितः।
इतीदं समाख्यातं मातृकाक्षरयोगिकाः॥" *॥
क्षेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा —
'नामपदस्य वर्णानां यो वर्णो मातृकाक्षरे।
तस्मिन् प्रथमं तत्र तन्त्राय क्षेत्रपालकः॥
तत्र तत्र विशिष्टात्मा भैरवैर्बहुवेष्टितः।
ततो विशिष्टो यष्टव्यः क्षेत्रपालस्तु सर्व्वतः॥
क्षेत्रपालमपूज्य यः कर्म्म कुरुते क्वचित्।
तस्य कर्म्मफलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः॥

इति पञ्चाशदक्षरानुक्षेत्रपालकथनम्।

इति क्षेत्रपालप्रकरणे प्रयोगसारः ॥ * ॥
अथ क्षेत्रपालमन्त्रः। मन्त्रमहोदधौ। क्षौं क्षेत्रपालाय नमः इति मन्त्रः। क्षौमित्यक्षरं क्षेत्रपालाय इति नमोऽन्तः। अथ प्रकारान्तरेण मन्त्रः। तथा —
'वर्णान्त्यमौ बिन्दुयुक्तं क्षेत्रपालाय च्छन्दः।
तारादौ स्वाहान्तकश्च क्षेत्रपालस्य ईरितः॥"
प्रातःकृत्यादिसर्व्वं प्राणायामान्तमस्य पूर्व्वं विधाय धर्म्मादिपीठं विन्यस्य न्यासानिमान् कुर्य्यात्। अस्य मन्त्रस्य ऋषिर्गायत्री छन्दः क्षेत्रपालो देवता क्षौं बीजं स्वाहा शक्तिः षड्दीर्घभाजा बीजेनाङ्गन्यासः। ततो ध्यानम्।
भास्वद्भालजटाधरं त्रिनयनं नीलाञ्जनाद्रिप्रभं दंष्ट्राढ्यं डमरुं कपालममलं खट्वाङ्गमप्युत्कटम्। घण्टामौक्तिकहारकं विषधरं भीमं विभुं तं मनोः सिद्धिं यच्छतु क्षेत्रपालः सदा॥ एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा धर्म्मादिकल्पितपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाह्य मूलेन पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत्। अङ्गैः प्रथममावरणम्। अनन्तादिकरालान्तैर्डाकिनीदिग्दिष्टनायकैर्द्वितीयम्। इन्द्रादिभिस्तृतीयम्। वज्रादिभिश्चतुर्थम्। ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः। तद्दशांशहोमः।

तथा च नियमे।
"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं तद्दशांशं हुताशने।
अस्मिन् पुरश्चरणे नित्यं क्षेत्रपालं प्रपूजयेत्॥"
मन्त्रमहोदधिकायाम् प्रकारान्तरेण मन्त्रः।
अस्य पुरश्चरणं ... ॥ * ॥
अथास्य बलिविधानम्। रात्रौ सदा भूम्यां शालापात्रे दीपं प्रज्वाल्य मधुना दध्ना च संमिश्रं बलिं दद्यात्। अनेन मन्त्रेण बलिं दद्यात्। बलिमन्त्रः। ॐ ह्रीं क्षेत्रपाल हुं हुं स्वाहा। ॐ भ्रम भ्रम भ्रम भ्रम त्रिशूल त्रिशूल महाभैरव भगवान् बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा। तथा च नियमः।

पूर्व्वमेदिनीय पश्चात् विद्धि स्यात् तदद्भुतम्।
सुसंयतिनय भूयस्त्वं यतिनय पुनः॥
ततो त्रिशूलं दृष्ट्वा महाभैरव ततपरम्।
क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण गृह्ण मातृकसुन्दरी॥"
यद्वा ॐ ह्रीं हुं हुं हुं हुं जम्भ जम्भ हन हन त्रिशूल त्रिशूलाग्रे त्रिशूलाग्रे महाबलि क्षेत्रपाल गृह्ण गृह्ण स्वाहा। इति मन्त्रः। एवं बलिविधिः सर्व्वयज्ञनिवारको विजयप्रदश्च भवति। बलिमपि सोपद्रवेऽप्यनुष्ठितेन दद्यात्। तथा च।
'बलिदानेन सन्तुष्टः क्षेत्रपालः प्रयच्छति।
कान्तिमेधाबलारोग्यतेजःपुष्टियशः श्रियः॥"

इति तन्त्रसारः ॥

(द्वारपालो भैरवविशेषः। यथा तन्त्रसारे।
"गणेशं वटुकञ्चैव क्षेत्रपालञ्च योगिनीः।
पूर्व्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत्॥"
क्षेत्ररक्षके त्रि। यथा —
"स एव ग्रामपालोऽभूत् पशुपालः स एव च।
क्षेत्रपालः स एवासीत् द्विजातीनाञ्च रक्षिता॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे। १८। ४३।)

क्षेत्रपालरसः पुं (क्षेत्रपाल इति संज्ञा विद्यते यस्य। स एव रसः औषधविशेषः।) यक्षकौतुकौषध्यौषधम्। दुग्धवतीति ख्यातम्। यथा —
विष्णुश्च विषं तात्र लौहं तालकगन्धकम्।
कीटमारुरसेनैव सम्भाव्य विमर्दयेत्॥
यवाद्धी वटिका कार्य्या पथ्यं दुग्धौदनं हितम्।
अपस्मारे हरिद्राख्ये भवन्ती सर्व्वे॥
गुरुज्योयकमिमान्द्ये सर्व्वरोगनिवृत्तये।
क्षतस्य शिवस जीर्णे नाशयत्याशु संशयः॥"

इति भैषज्यरत्नावली॥

आकृष्टैर्यं ह्यहिजिम्।

क्षेत्रयमानिका स्त्री (क्षेत्रे जाता यमानिका।) क्षेत्रजातयमानी। यथा —
उपाधिर्यासौ तु क्षेत्रयमानिके॥"

इति भावप्रकाशे निघण्टुः॥

क्षेत्ररुहा स्त्री (क्षेत्रे रोहति उत्पद्यते इति। क्षेत्र+रुह+क।) वालुकीककटी। इति राजनिर्घण्टः। क्षेत्रजात त्रि।

क्षेत्रलिप्ता स्त्री भूमण्डलस्य कला। यथा। अथ षष्टि-कलात्मिकाया भूमण्डलपरिधेः अंशान् क्षेत्रलिप्ता तत्र तत्त्वाकलाऽपि क्षितिपर्व्व क्षेत्रलिप्ता सा एवाद्यश्च अतः भाष्यं। भूमण्डले हि क्षेत्रलिप्तामिलाकलमपि सङ्गतोऽपि कृतत्वात् क्षेत्रलिप्तेत्युक्तम् भूदलमिति क्षेत्रे इति गुणगुणम्। इति सिद्धान्तशिरो मणौ गणिताध्याये मध्यमाधिकारे ॥ * ॥ आत्मभिः हस्रांशैः। यथा —
"मुक्तदैर्ग्यं विलिप्तासु ...
सिद्धिः पद्म नैवद्धेः नवकाभिः॥"

इति तस्यैव वासनाभाष्यम्॥

क्षेत्रिन् [न्] पुं (क्षेत्रं शरीरं अस्त्यस्य अस्ति अधिष्ठानत्वेन इति यावत् इनि। अथ ... सर्व्वशरीरेष्वर्थ्य

त्मत्वेन मन्यते इत्यर्थः । क्षेत्र+विद्+क्विप् ।) क्षेत्रज्ञः । जीवात्मा । यथा,—

"त्वं नरेन्द्र ! जगतामथ तस्थुषाञ्च
देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम् ।
यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः
प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽसि ॥"
इति श्रीभागवते । ४ । २२ । ३५ ॥

"यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत् तस्माज्जगतां जङ्गमानां तस्थुषां स्थावराणाञ्च देहादिभिः आत्मना अहङ्कारेण चावृतानां हृदि यश्चकास्ति प्रकाशते तमवेहि । कथं सोऽस्मीति । सोऽस्तीति पाठे स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसत् इत्यर्थः । ननु जीवो हृदि चकास्ति नान्यस्तत्राह । क्षेत्रविदं जीवं तपति नियमयतीति क्षेत्रवित्तपः तस्य भावस्तत्ता तया अन्तर्यामिरूपेण । यद्वा क्षेत्रवित्ते अहं ममतास्पदे पातीति क्षेत्रवित्तपः तेन रूपेण । जीवस्तु पारतन्त्र्यान्न भाति । ननु कर्म्म जीवं नियच्छति न आविः प्रत्यक् च । तर्हि बुद्धिर्न प्रत्यक् प्रतिलोमं चकास्ति बुद्धिस्तु पराक् विषयाकारेण । तर्ह्यहङ्कारः न विश्वक् व्यापकत्वेन स तु परिच्छिन्नः । एवम्भूतो यो भगवान् तमवेहीति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्षेत्रसम्भवः, पुं, (क्षेत्रे सम्भवति उत्पद्यते इति । क्षेत्र+सम्+भू+अच् ।) चक्षुचुपः । भिण्डाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमिजे त्रि ॥

क्षेत्रसम्भूतः, पुं, (क्षेत्रे सम्भूतः जातः ।) कुन्दरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षेत्रोद्भवे त्रि ॥

क्षेत्रसीमा, स्त्री, (क्षेत्रस्य भूमेः सीमा मर्य्यादा ।) अङ्गारतुषप्रस्तरादिद्वाराचिह्नितभूमिमर्य्यादा । यथा "सीमा क्षेत्रादिमर्य्यादा सा चतुर्व्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति ।" इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये सीमाविवादशब्दे द्रष्टव्यः ॥

क्षेत्रजीवः, त्रि, (क्षेत्रेण क्षेत्रोद्भवशस्यादिना आजीवतीति । आ+जीव्+कर्त्तरि अच् ।) कर्षकः । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥

क्षेत्राधिदेवता, स्त्री, (क्षेत्रस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री देवता ।) तीर्थाधिपदेवता । यथा,—

"देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत् ॥"
इति संस्कारतत्त्वे प्रयोगसारः ॥

क्षेत्राधिपः, पुं, (क्षेत्रस्य अधिपः स्वामी अधिष्ठाता वा ।) मेषादिद्वादशराशीनामधिपतिग्रहगणः । यथा,—

"कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् ।
जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

क्षेत्राधिष्ठात्री देवता च ॥

क्षेत्रामलकी, स्त्री, (क्षेत्रे भूमौ जाता आमलकी । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) भूम्यामलकी ॥ इति शब्दमाला ॥

क्षेत्रिकः, पुं, (क्षेत्रं अस्यास्तीति । ठन् ।) क्षेत्रस्वामी । यथा, मनुः । ९ । ५४—५५ ।

"ओघवाताहृतं वीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्वीजं न वप्ता फलमर्हति ॥
एष धर्म्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।
विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥"

"तत्र दासीपदं परोढापरं तस्यामन्येन जातो दासीभर्त्तुर्न वीजिभर्त्तुः ।" इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ कलत्रस्वामी । यथा, मनुः । ९ । १४५ ।

"हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्त्रो यथौरसः ।
क्षेत्रिकस्य तु तद्वीजं धर्म्मतः प्रसवश्च सः ॥"

"हरेदिति । तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्त्र औरस इव धनं हरेत् यस्मात् यत्तस्य कारणभूतं वीजं तत् क्षेत्रस्वामिन एव तत्कार्य्यकरत्वात् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

क्षेत्रियं, क्ली, क्षेत्रजतृणम् । परदेहचिकित्स्या । इति मेदिनी ॥

क्षेत्रियः, पुं, (परक्षेत्रे चिकित्स्यः । "क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ।" ५ । २ । ९२ । इति परक्षेत्रस्य क्षेत्रियजादेशः ।) असाध्यरोगः । परदाररतः । इति मेदिनी ॥ (त्रि, परदेहचिकित्स्यो रोगादिः । यथा, भट्टिः । ४ । ३२ ।

"अहं सूर्पणखा नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया ।
दण्डोऽयं क्षेत्रियो येन मय्यपातीति साब्रवीत् ॥")

क्षेत्री, [न्] त्रि, (क्षेत्रमस्यास्तीति इनिः ।) क्षेत्रविशिष्टः । कृषीवलः । यथा, हेमचन्द्रः ।

"कुटुम्बी कर्षकः क्षेत्री हली कृषिककार्षिकौ ॥"

(यथा च मानवे । ९ । ५१ ।

"तथैवाक्षेत्रिणो वीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।
कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न वीजी लभते फलम् ॥")

परगवादिना शस्यविनाशे तत्प्राप्तिर्यथा,—

"यावत् शस्यं विनश्येत्तु क्षेत्री तावत् फलं लभेत् ।
पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डमर्हति ॥

इति याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् शस्यं विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्तव्यं पालकाशक्तौ पालकस्ताड्यः गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डादिकं अर्हति ।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षेत्री, [न्] पुं, (क्षेत्रं स्त्री अस्त्यस्य । क्षेत्र+इनिः ।) स्वामी । भर्त्ता । यथा, मनुः । ९ । ३२ ॥

"भर्त्तुः पुत्त्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्त्तरि ।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥"

"भर्त्तुरिति । भर्त्तुः पुत्त्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते । भर्त्तरि द्विप्रकारा श्रुतिर्वर्त्तते । केचिदुत्पादकमवोढारमपि भर्त्तारं तेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः । अन्ये तु वोढारं भर्त्तारमनुत्पादकमपि अन्यजनितेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (परमात्मा । यथा, गीतायाम् । १३ । ३३ ।

"यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥")

क्षेत्रेक्षुः, पुं, (क्षेत्रे इक्षुरिव ।) यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेत्रोपेक्षः, पुं. श्वफल्कपुत्त्रः । इति केचित् ॥ यथा,—

"युगन्धरोऽनमित्रस्य वृष्णिः पुत्त्रोऽपरस्ततः ।
श्वफल्कश्चित्ररथश्चैव गान्दिन्याञ्च श्वफल्कतः ॥
अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्त्रा द्वादश विश्रुताः ।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ॥
धर्म्मवृद्धिः सुकर्म्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्द्दनः ।
शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश ॥"
इति श्रीभागवते । ९ । २४ । १४—१६ ॥

क्षत्त्रोपेक्ष इति साधुपाठः । (तत्र क्षत्त्रेषु क्षत्त्रियकुलेषु उपेक्षा यस्य ॥)

क्षेपः, पुं, (क्षिप+घञ् ।) निन्दा । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २०७ ।

"क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश ॥")

विक्षेपः । (यथा, गोः रामायणे । ४ । ६२ । १२ ।

"पक्षक्षेपपरिक्लिष्टाः सुपार्श्वेऽभ्यपयास्यति ॥")

लेपनम् । गर्व्वः । प्रेरणम् । इति मेदिनी ॥ विलम्बः । हेला । लङ्घनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ गुच्छः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते । ४९ ।

"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मविम्बम् ॥")

क्षेपकः, त्रि, (क्षिपतीति । क्षिप्+ण्वुल् ।) क्षेपकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

क्षेपणं, क्ली, (क्षिप+भावकर्म्मादिषु ल्युट् ।) प्रेरणम् । तत्पर्य्यायः । क्षिपा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ यापनम् । यथा,—

"विधवा यौवनस्था च नारी भवति कर्कशा ।
आयुषः क्षेपणार्थन्तु दातव्यं स्त्रीधनं सदा ॥"
इति विवादचिन्तामणिधृतहारीतवचनम् ॥

प्रस्तरादीनां दूरप्रेरणार्थरज्जुनिर्म्मितशिक्यम् । फिङ्गा इति भाषा । यथा, श्रीभागवते ।३।१९ ।

"प्रवृद्धवायवश्चण्डास्तमः पांशवमैरयन् ।
दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव ॥"

"पांशुमन्तस्तमश्च प्रेरितवन्तः । क्षेपणैर्यन्त्रैः ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (परित्यागः । यथाह मनुः । ४ । ११९ ।

"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम् ॥"
"उपाकर्म्मणि उत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम् ।"

इति कुल्लूकभट्टः ॥ मल्लयोद्धृणां सहसा भूपातनरूपनियुद्धकौशलविशेषः । यथा, महाभारते । ४ । १२ । २८ ।

"क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनैः ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रमृष्टाभिस्तथैव च ॥"
"क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यवनं हठात् ॥"
इति तट्टीकाकृन्नीलकण्ठधृतमल्लशास्त्रम् ॥

क्षेपणिः, } स्त्री, (क्षिप+बाहुलकात् अनिः
क्षेपणी, } ङीप् वा ।) नौकादण्डः । इत्यमरः । १।१०।१३ ॥ डाँड् इति भाषा । जालभेदः । इति मेदिनी ॥ (अस्त्रविशेषः । यथा, रामायणे । ६ । ७ । २४ ।

"क्षेपण्यस्तोमराश्चोग्राश्चक्राणि मुसलानि च ॥")

क्षेपणीयं, क्ली, (क्षिप+अनीयर् ।) पाषाणप्रक्षेपणास्त्रम् । यथा, रघुवंशे ४ । ७७ ।

"तत्र घोरं रणोद्युद्धं मार्गतीयैर्गणैरभूत ।
नाराचक्षेपणीयास्त्रविष्फोटोत्पतितानलम् ॥"
'तत्रेति। तत्र हिमाद्रौ गते सह रणोर्युद्ध अभूत। किंगते घर्ष्यते उत्पन्ने । किं युद्ध भयङ्करम। पुन किं नाराचानां वाणविशेषाणां क्षेपणीयाना पाषाणप्रक्षेपणास्त्राणां च अश्मानं लोपाद्य घर्षेण उत्पतितो अग्नयो यस्मिन।' इति तट्टीका ॥ क्षेपणीयोऽपि त्रि ॥

क्षेमदिन, क्लो अदृष्टानयनार्थं स्वीयविशांशयुत घटनाडी। यथा। 'इदानीमदृष्टार्थं क्षेम दिनाद्याह। स्वीयनक्षत्रयुता घटनाद्या क्षेमदिनानि दिवागणसिद्धेः। पूर्वमानीता ये घटाद्यास्तेषामधो मन्नाडिकाद्य तत स्वीय विशांशयुत महिनाद्य कल्प्यम्। या घटिका स्तानि दिनानि। या विघटिकास्ता घटिका स्तासामधो ये घटाद्यास्तानि मानीयपलानि कल्प्यानीति।' इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणि ताध्याये ग्रहलक्ष्वृद्धि ॥

क्षेमपात पु ग्रहकक्षाक्रान्तिमण्डलयोर्योग। यथा। इदानीं क्रान्तिदृष्टमाह। क्रान्तिदृष्टं विधिय यद्वाह भमयच भानुच भार्द्ध कुभा भानुत। क्रान्तिपात प्रतीप तथा प्रस्फुटा क्षेपपाताद्य चन्द्रबोधकत ॥" इति सिद्धान्त शिरोमणौ गोलाध्याय ॥

क्षेपिमा, [न्] पु, (क्षिप्रस्य भाव 'पृथ्वादिभ्य इमनिच् वा।'५।१।१२२। इति इमनिच्।
'स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुण।'६।४।१५६। इति साधु।) अति शीघ्रत्वम्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेपिष्ठ त्रि, (अतिशयेन क्षिप्र। क्षिप्र+इष्ठन्। स्थूलदूरेति। ६।४।१५६। इति साधु।) अति शीघ्र। क्षिप्रम। इत्यमर'। ३।२।१११ ॥

क्षेपीयस् [स्] त्रि (अतिशयेन क्षिप्र। ईयसुन्। स्थूलदूरेति।'६।४।१५६। इति साधु।) अति शीघ्र। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेप्ता [तृ] त्रि (क्षिपति इति। क्षिप+तृच।) क्षेपकर्ता। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा रामायण। ४।६।८४।
'उपागमद्वनं श्रीमान् क्षेप्तारं वानिन प्रति ॥')

क्षेम क्ली प्लक्षद्वीपस्य वर्षविशेष। यथा। 'प्लक्षाख्यप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्व'। तस्याधिपति प्रिय व्रतात्मज इध्मजिह्व स्व द्वीप सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम। शिव वयस सुभद्र शान्त क्षेममुक्तमभयमिति वर्षाणि।" इति भागवते।५।२०।२॥ * ॥ सर्वविशेष। यथा —
मम यशो च वाहपन्थेष वर्षाधिनायक ।
श्रीकरक्षेममष्टयाद्यमाह्वयुतादिक ॥'
इति राजनिघण्टौ ६ वर्ग ॥

क्षेम पु क्ली, (क्षि भये+'अर्त्तिस्तुसुहु४ क्षीति।'उणा।१।१३९। इति मन्। (कुशलम। (यथा मनु'।२।१२७।
'ब्राह्मण कुशल पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्य क्षेम समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च।")
तद्वति त्रि। इत्यमर'२।४।२६॥ (यथा गो रामायणे।५।८।१७।
'क्षत्ता क्षेमाश्च पन्थान सुख गच्छन्ति खेचरा।')
लब्धरक्षणम। इति मादनी॥ मोक्ष'। इति हेमचन्द्र ॥

क्षेम' पु (क्षेम मङ्गलमस्मिन्नस्तीति। अर्श आद्यच्।) चोरनामगन्धद्रव्यम। चण्डनामौषधम। इति शब्दरत्नावली मेदिनी च। धर्मेण शान्त्याम्रत-पान्ति' पुत्र'। यथा, विष्णुपुराणे।१।७।२८।
'व्यवसाय प्रशमो वै क्षेम शान्तिरसूयत।
सुखमृद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्मसूनव ॥"
कलिङ्गदेशस्य राजा। यथा,—
'क्षेमोऽयतीर्य' कुहर कलिङ्गेषु नराधिप।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र। इश्वरश्चेति विश्रुत॥'
इति महाभारते। १। ६७। ६५ ॥ * ॥
चन्द्रवंशीयशुचिराजपुत्र'। यथा,—
'तत' सुनक्षत्राद्विम' शुचिस्तस्य भविष्यति।
क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्मसूत्र' सनस्तत ॥"
इति श्रीभागवते। ९। २२। ४७ ॥ * ॥
लब्धपरिपालनम्। यथा,—
'उपेयादीश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये।
स्नात्वा देवान् पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा॥"
इति याज्ञवल्क्यसंहितायामाचाराध्याय ॥
तदनन्तरमीश्वरमभिषिक्तादिगुणयुक्तमन्य वा श्रीमन्तमकुतश्चित योगक्षेमार्थम। अलब्धलाभो योग'। लब्धपरिपालन क्षेम' तदर्थमुपेयात। उपाश्रीयेत उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधति। वतमयद्धेन श्वाचाकरय सेवा तस्या श्ववृत्ति-त्वेन निषेधात।" इति तट्टीका मिताक्षरा। (यथाच मनु'। ८।२३०।
'योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात।")

क्षेमक, पु (क्षेम+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधर ॥ * ॥ नागविशेष'। यथा —
'नाग' ग्रहसुरश्चैव तथा कुद्माण्डकोदर'।
क्षेमकश्च तथा नागो नाग' पिण्डारकस्तथा॥"
इति महाभारते। १। ३५। ११ ॥
जनमेजयवंशीयपरराजविशेष'। यथा,—
'प्रनानीकादुदर्मनस्तस्मात सखीनर'।
दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता यत ॥"
इति श्रीभागवते। ९। २२। ४३ ॥
एतत्पर्यन्त अस्य वंशस्य विश्रान्ति। परी क्षिन्माप्य क्षेमकान्ता कले सहस्रवत्सर पर्यन्त राजान आसन्। तत सोमवंशयास्ता स्तरे समाप्ताया राजान कली बहुकाल स्थिता'। इति श्रीभागवतमतम् ॥ राक्षसविशेष। यथा,—
'एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप।।
शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षस।"
इति हरिवंशे। २९। ७६।

क्षेमकर' त्रि, (करोतीति। कृ+अच्।) मङ्गलकारक। इति सिद्धान्तकौमुदी। (यथा महाभारते। १४। ३५। ३०।
"पन्थानं व' प्रवक्ष्यामि शिव क्षेमकर द्विजा।")

क्षेमकार' त्रि (क्षेम करोतीति। क्षेम+कृ+ 'कर्मण्यण्।'३।२।१। इति अण्।) शुभङ्कर। इति भूरिप्रयोग ॥ क्षेमङ्कर'। मङ्गलकर्त्ता। यथा 'क्षेमप्रियमद्रात कुर्त्रा इति सूत्रेण क्षेमप्रभूद्भ्यात परस्य कृधातो' खप्रत्यया भावपक्षे प्राप्त अणि' अणप्रत्ययेन निष्पन्न। इति मुग्धबोधव्याकरणम॥ (यथा, भट्टि ।५।७७।
'पितु प्रियङ्करो भ्राता क्षेमकारस्तपस्विनाम॥')

क्षेमकृत, त्रि, (क्षेम करोतीति। क्षेम+कृ+ क्विप।) मङ्गलकारक। यथा,—
'दुर्लभ प्राकृत वाक्य दुर्लभ' क्षेमकृत सुत।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभ' स्वजन' प्रिय॥'
इति चाणक्ये। ५४ ॥

क्षेमगुप्त', पु (क्षेमेण मङ्गलसमयेन परमेश्वरेण गुप्त' रक्षित' यद्वा क्षेम लब्धरक्षण तेन गुप्त।) काश्मीरस्य राजविशेष। यथा —
'क्षेमगुप्ताभिधानोऽभूत्स राजा तदात्मज'।
श्रामवासेनवोनीत मित्रभितिताकरयस्वर'॥'
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्ग ॥
(क्षेमगुप्त त्रि ॥)

क्षेमङ्कर, त्रि, (क्षेम करोतीति। क्षेम+कृ+ "क्षेमप्रियमद्रेऽण्च।'३।२।४४। इति खच्। खात खश मुम् च।) मङ्गलकारक। तत्पर्याय। अरिष्टतातिः २ शिवतातिः ३ शिवङ्कर' ४। इति हेमचन्द्र॥ क्षेमकार' ५ मङ्गलकर ६ शुभङ्कर' ७। इति भूरिप्रयोग ॥

क्षेमङ्करी, स्त्री, (क्षेमङ्कर+स्त्रियां ङीप।) देवी विशेष। यथा,—
'क्षेमान् ददेतु या देवी हत्वा दैत्यपतेर्भयम।
क्षेमङ्करी शिवनीता पूज्या लोके भविष्यति॥
अनेनैव तु रूपेण विद्याक्रमसमन्विता।
एका वा नगरान्तस्था पूजिता स्थापिता शुभा॥
प्रासादे पटकुड्ये वा पुस्तके अलवर्त्तिना।
निक्षिप्ते पूजयेत क्षेमां सर्वकामफलप्रदाम॥
दमनी पद्ममाला च शोभोगा वचसाधना।
सप्त प्रयङ्गिरादया पूजयेत समुदाहृता।
एताभि स्थापन कार्य्य शिवागमसमुद्गमम्॥"
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भाव ४०अध्याय॥
शङ्खचिल्ली। सा च भगवत्या शक्ति। तस्या नमस्कारमन्त्र'। यथा,—
"कुङ्कुमाक्तसर्व्वाङ्गि। कुन्देन्दुधवलानने।
मत्स्यमांसप्रिये देवि। क्षेमङ्करि। नमोऽस्तु ते।"
अपि च।
"क्षेमोऽस्तु मङ्गलाक्षेपे। रक्तकाये। वलिप्रिये।।
कुलाचारप्रमाणे नमस्ते शङ्करप्रिय।।"
इति तन्त्रम ॥

क्षेमजित्, पुं, (क्षेमं मङ्गलं जयति जितवान् वा सर्व्वदा पुण्यात्मककर्म्मणा। यद्वा क्षेमं प्राप्तस्य रक्षणं जितवान् स्वायत्तीकृतवान् दैवपुरुषकारादिप्रभावेणेति यावत्।) राजविशेषः। स तु मगधदेशे षट्त्रिंशद्वर्षपर्य्यन्तं राजा भविष्यति। तस्य नामान्तरं क्षेमार्च्चिः। इति मत्स्यपुराणमिति केचित्॥

क्षेमदर्शी, [न्] पुं, (क्षेमं द्रष्टुं शीलमस्य यद्वा क्षेमं मङ्गलं प्राप्तस्य रक्षणं वा पश्यतीति। क्षेम+दृश्+णिनिः।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः। यथा, महाभारते। १२।८२।६।

"कोशलानामाधिपत्यं संप्राप्तं क्षेमदर्शिनम्।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम्॥"

क्षेमधन्वा, [न्] पुं, (क्षेमं लब्धरक्षणपटु धनुर्यस्य यद्वा क्षेमं प्रजानां मङ्गलसाधनं जगद्धितकरमित्यर्थः धनुर्यस्य।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। स तु पुण्डरीकपुत्त्रः। यथा,—

"नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः।
क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान्॥"
इति हरिवंशे। १५।२७॥

सावर्णनामकतृतीयमनुपुत्त्रविशेषः। यथा,—

"सर्व्वगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरूद्वहः।
क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः पण्डको मनुः।
सावर्णस्य तु पुत्त्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः॥"
इति च तत्रैव। ७।७४॥

क्षेमधर्म्मा [न्,] पुं, (क्षेमं मङ्गलरूपं क्षेमे वा धर्म्मो यस्य। यद्वा क्षेमरक्षणे धर्म्मो यस्य।) राजविशेषः। यथा, "ततश्च शिशुनागस्तस्य पुत्त्रश्च काकवर्णो भविता तस्य पुत्त्रः क्षेमधर्म्मा तस्यापि क्षत्त्रौजाः।" इति विष्णुपुराणे। ४।२४।३॥

क्षेमधूर्त्तिः, पुं, (क्षेमे मङ्गले लब्धरक्षणे वा धूर्त्तिर्धारणा यस्य।) राजविशेषः। यथा,—

"बृहत्क्षत्त्रमथायान्तं कैकयं दृढविक्रमम्।
क्षेमधूर्त्तिर्महाराज! विव्याधोरसि मार्गणैः॥"
इति महाभारते। ७।१०६।१॥

क्षेममूर्त्तिः, पुं, (क्षेमा मङ्गलमयी प्रियदर्शना मूर्त्तिरस्य।) कच्छदेशीयराजविशेषः। इति केचित्॥ क्षेमधूर्त्तिरिति साधुपाठः। यथा,—

"काम्बोजाश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च।
श्रुतायुरुद्धहश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च॥"
इति महाभारते आदिपर्व्वणि ६७ अध्यायः॥

क्षेमवान् [त्] त्रि, (क्षेमं मङ्गलं अस्यास्तीति। अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वत्वम्।) मङ्गलयुक्तः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षेमशूरः, पुं, (क्षेमे मङ्गलस्थाने निर्विघ्नस्थाने वा शूरः।) निर्भयस्थाने बलप्रकाशकः। यथा,—

"किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः।
रहोजुषा वा हरिणा शम्भुना वा वनौकसा॥"
इति श्रीभागवते। १०।४।३६॥

"क्षेमे निर्भयदेशे शूरैः। संयुगादन्यत्र विकत्थनं प्रौढ़वादो येषां तैः। ननु हरेर्विभेमि शम्भोश्चेति चेत्तत्राह रहोजुषेति। सर्व्वस्यान्तःप्रविष्टेन न क्वचिदपि बहिर्दृष्टेन इत्यर्थः। पुरुषप्रवेशरहितमित्याहृतवनं ओको यस्य तेन शम्भुना।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

क्षेमा, स्त्री, (क्षेम+टाप्।) कात्यायनी। इति मेदिनी॥ क्षेमङ्करी। यथा,—

"निस्त्रिंशे पूजयेत् क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम्।"
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावनामाध्यायः॥

(अप्सरोभेदः। यथा, महाभारते।१।१२३।५९।

"अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवीरम्भामनोरमा॥")

क्षेमाधिः, पुं, (क्षेमा मङ्गलमयी क्षेमे मङ्गलविषये धीर्यस्य पृषोदरात् ह्रस्वः।) मिथिलादेशस्थसूर्य्यवंशीयराजविशेषः। यथा,—

"अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपार्श्वकः।
ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमाधिर्म्मिथिलाधिपः॥"
इति श्रीभागवते। ९।१३।२३॥

क्षेमाफला, स्त्री, (क्षेमं मङ्गलजनकं हितकरं फलं यस्याः। पृषोदरादात्वात् साधुः।) क्षेमफला इति वा पाठः॥ उडुम्बरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

क्षेम्यं, त्रि, (क्षेमाय साधुः "प्राग्घितादत्।" ४।४।७५। इति यत्। यद्वा, क्षेममर्हति "दण्डादिभ्यो यत्।"।५।१।६६। इति यत्।) क्षेमीयम्। कुशलयोग्यम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, मनुः। ७।२१२।

"क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि।
परित्यजेत् नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन्॥")

क्षेम्यः, पुं, (क्षेममर्हत्यसौ। क्षेम+यत्।) राजविशेषः। यथा, हरिवंशे। २०।४६।

"उग्रायुधस्य दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः॥
क्षेम्यात् सुवीरो नृपतिः सुवीरात्तु नृपञ्जयः।
नृपञ्जयाद्बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः॥"

क्षै, क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) क्षादिः। क्षायति। इति दुर्गादासः॥

क्षैण्यं, क्ली, (क्षीणस्य भावः। क्षीण+ष्यञ्।) क्षीणता। यथा, "क्षैण्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादादिकम्॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ अपि च।

"अस्मिन् धनजनक्षैण्यनिमित्तं मण्डलोत्तमे।
सर्व्वतो दिक्षु तत्स्थावथानर्थपरम्परा॥"
इति राजतरङ्गिण्याम् ५ तरङ्गः॥

क्षैत्रं, क्ली, (क्षेत्राणां समूहः। "भिक्षादिभ्योऽण्।" ४।२।३८। इति अण्।) क्षेत्रसमूहः। तत्पर्य्यायः। कैदारिकम् २ कैदार्य्यम् ३ कैदारकम् ४। इत्यमरः। २।९।११॥ वारटम् ५। इति शब्दरत्नावली॥

क्षैत्रज्ञं, } क्ली, (क्षेत्रज्ञ+"हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।" ५।१।१३०। इति अण्।
क्षैत्रज्ञ्यं, }

"कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते।" क्षैत्रज्ञ्यपक्षे+"गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) क्षेत्रज्ञस्य भावः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षैरेयी, स्त्री, (क्षीरे संस्कृतं यदन्नम्। ततः स्त्रियां ङीप्।) परमान्नम्। इति हेमचन्द्रः॥ क्षीरसम्बन्धिनि त्रि। क्षीरेयी इति च पाठः॥

क्षोड़ः, पुं, (क्षोड्यते बध्यते अस्मिन्। क्षोड़+अधिकरणे+अप्। घञ् इति केचित् दृढिश्चैवेदिकधातुश्चायम्।) आलानम्। गजबन्धनी। इति भूरिप्रयोगः॥

क्षोणिः, } स्त्री, (क्षै+बाहुलकात् डोनिः वा ङीप्।) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली॥ अमरटीका च॥ (यथा, ऋग्वेदे १।५४।१।
क्षोणी, }

"अक्रन्दयो नद्योऽरोरुवद्वना कथा न क्षोणीर्भियसा समारत॥")

क्षोदः, पुं, (क्षुद्यते इति। क्षुद् पेषणे+कर्म्मणि भावे च घञ्।) चूर्णः। इत्यमरः।२।८।९९॥ (यथा, काशीखण्डे। ३३।९२।

"सापि प्राग्वासना योगाल्लिङ्गार्च्चनरता सती।
हित्वा मलयजक्षोदं विभूतौं वक्रसंस्त वै॥")

रजः। पेषणम्। इति मेदिनी॥ (यथा, रत्नावलीनाटिकायाम् १ अङ्के।

"कीर्णैः पिष्टातकौघैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरैर्हैमालङ्कारभाभिर्भरनमितशिरःशेखराङ्कैः किरातैः॥")

क्षोदितं, क्ली, (क्षुद्+भावे क्तः। वाच्यलिङ्गे तु कर्म्मणि+क्तः।) चूर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ पेषिते त्रि॥

क्षोदिमा, [न्] पुं, (क्षुद्+"पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा।" ५।१।१२२। इति इमनिच्।) अतिशयक्षुद्रता। इति व्याकरणम्॥

क्षोदिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षुद्र इति। इष्ठन् प्रत्ययः।) अतिशयक्षुद्रः। इत्यमरः।३।२।१११॥

क्षोदीयान्, [स्] त्रि, (क्षुद्+इयसुन्।) अतिक्षुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, माघे।२।१००।

"बृहत्सहायः कार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा॥")

क्षोद्यः, त्रि, (क्षोदनयोग्यः क्षोदितुमर्हति वा। क्षुद्+"अचो यत्।" ३।१।९७। इति यत्।) क्षोदनीयः। चूर्णीकरणीयः। यथा,—

"बबन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान् सञ्चुक्षुदुस्तथा।
बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशान्नरास्तदा॥"
इति रामायणे। २।८०।१०॥

"बन्धनीयान् सेतून्। क्षोद्यान् क्षोदनीयान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान्। सञ्चुक्षुदुः चूर्णयामासुः। भेदनीयान् जलनिर्गमार्थं भेद्यान्॥" इति तट्टीका॥

क्षोभः, पुं, (क्षुभ्+भावे घञ्।) क्षोभणम्। सञ्चलनम्। चित्तचाञ्चल्यम्। यथा,—

"पूरोत्पीड़े तड़ागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया।
शोकक्षोभे तु हृदयं प्रलापैरेव धार्य्यते॥"
इति उत्तरचरिते। ३ अङ्के॥

परीवाहः सेतुभेदः। शोकक्षोभे शोकाधीनचित्तचाञ्चल्ये। प्रलापैः रोदनादिभिरित्यर्थः॥

अपि च शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृततन्त्रे
'शक्का पीत्वा चरेत् पूजां जपं दद्यात् समाहितः।
साधके क्षोभमापन्ने मम क्षोभः प्रजायते।
तस्माद्भुक्त्वा च पीत्वा च मन्त्रज्ञो यजनं चरेत्॥

क्षोभकः पुं (क्षोभ + संज्ञायां कन्।) कामाख्यास्थपर्व्वतविशेषः। यथा —
'दुर्ज्जयाख्यस्य पूर्व्वस्यां पुरं नाम वरासनम्।
तद्दक्षिणे महाशैलः क्षोभको नाम नामतः॥
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वर्द्धन्ती व्यवस्थिता।
षट्पुष्करिणी नाम्ना षड्योनिस्वरूपिणी॥
एकत्र षड्भिर्दुर्गा योनिभिः षड्वक्त्रकम्।
स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा॥
इति कालिकापुराणे कामाख्याकल्पनिर्णये ८१ अध्यायः॥ * ॥ (क्षुभ + कर्त्तरि + ण्वुल्।) क्षोभजनके त्रि॥

क्षोभणः त्रि (क्षुभ + णिच् + ल्यु।) क्षोभजनकम्। सञ्चलनकारकम्। यथा —
'आहताङ्गैः ससत्त्वैस्तु दशप्रहरणैस्तदा।
अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम्॥
इति रामायणे। ३। २६। १०॥
क्षोभणं क्षोभकर्त्तारम्। इति तट्टीका॥
(क्ली भावे ल्युट्। क्षोभः॥)

क्षोभणः पुं (क्षुभ + णिच् + ल्यु।) वटुकभैरवः। यथा विश्वसारोद्धारतन्त्रे तस्य स्तोत्रम्।
'कङ्कालधारी मुण्डी च व्यालयज्ञोपवीतवान्।
जृम्भणो मोहनस्तम्भी मारणः क्षोभणस्तथा॥

क्षोभितः त्रि (क्षुभ + णिच् + कर्म्मणि क्त।) क्षोभयुक्तः। सञ्चालितः। यथा —
'पादाक्रान्त्या नतभुवं किरीटोल्लिखिताम्बराम्।
क्षोभिताशेषपातालां धनुर्ज्यानिःस्वनेन ताम्॥'
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये। ८२। ३७॥

क्षोम क्ली (क्षुम + मन्। पृषोदरात् इद्धिवा।) दुकूलम्। इत्यमरः २। ६। ११२। क्षौम इति च पाठः॥

क्षोमः पुं क्ली (क्षम + मन्।) अट्टः। इत्यमरटीकायां भरतः। क्षौमोऽपि पाठः॥

क्षोमकः पुं (क्षोम + संज्ञायां कन्।) गृहशालकः। इति जटाधरः॥

क्षोणि } **क्षोणी** } स्त्री (क्षै + बाहुलकात् नि अन्त्यलोपे वा ङीप् च।) पृथिवी। इत्यमरः। २। १। २॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा —
"इयं च यागाधारत्वात् क्षौणी क्षोणालये च या।
महालये चयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः॥
(यथा भागवते। १। १३। १।
"तस्य चोद्धरतः क्षौणीं स्वदंष्ट्रेण लीलया॥")

क्षोणीप्राचीरः पुं (क्षोण्याः प्राचीर इव।) समुद्रः। इति जटाधरः॥

क्षोणीभुक् [ज्] पुं (क्षोणीं पृथ्वीं भुनक्तीति। भुज + क्विप्।) राजा। यथा —
"हत्वा दृप्तनृपानभीष्टफलदानिष्टपर्व्वभेदुरैर्वा प्रजा मधुरैरिन्द्रियलालितैरपहताः क्षोणीभुजस्तेषु किम्।
विद्वांसोऽपि वयं किल त्रिजगतां संस्थितिव्यापनाः
मोहस्तत्परिचिन्तया न गणितो येनैव नारायणः॥
इति शान्तिशतके। १। ११॥

क्षोणीमयः पुं (क्षोणी + मयट्।) स्वरूपः। पृथिव्याश्रयः। यथा —
मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः
क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः।
विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे
आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान्॥
इति श्रीभागवते। २। ७। १२॥
मत्स्यावतारमाह। मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः। क्षोणीमयः पृथ्वीमयः पृथिवी प्रधानस्तदाश्रय इत्यर्थः। अत एव निखिलजीवनिकायानामाश्रयः। मे मुखाद्विस्रंसितान् गलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र युगान्तसलिले विजहार। ह हर्षे। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ * ॥ क्षोणीमयोऽपि पाठः॥

क्षौद्रं क्ली (क्षुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिः सरघाभिर्निर्म्मितम्। क्षुद्र + क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्। ४। ३। ११६। इति अञ्।) मधु। इत्यमरः। २। ९। १०७॥ जलम्। इति मेदिनी॥ पिङ्गलवर्णसूक्ष्ममक्षिकाजातकपिलवर्णमधु। अस्य गुणाः। अतिशीतलत्वम्। लघुत्वम्। छेदनाशित्वम्। इत्युक्तक्षौद्रस्वेदिष्वतुल्यत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च।
माक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्॥
गुणैर्माक्षिकवत् क्षौद्रं विशेषान्मेहनाशनम्॥
इति भावप्रकाशः॥

क्षौद्रः पुं (क्षुद्र + अण्।) चम्पकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वर्णसङ्करविशेषः। स तु सत्त्वा वैदेहात् मागध्यां जातः। यथा —
चतुरो मागधी सूते क्रूरान् मायोपजीविनः।
मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम्॥
इति महाभारते। १३। ४८। २२॥
"एते मागध्यामायोगवात्स्य चतुरः क्रमात्स्यात् एते। इत्युपसंहरति चतुर इति। एते चत्वारो वागुराभिर्जीवन्तीति मायोपजीविनः। अन्येऽपि चत्वारो मागध्यां विप्रात् सजाता याद्वत्प्रदर्शनं। तेषां नामानि मांसमित्यादि। मांसं मांसविक्रेतारम्। स्वादुकरं मांसस्यैव संस्कारकम्। क्षौद्रं क्षुद्रमिति पाठान्तरेऽपि प्राकाटमपाककरम्। सौगन्धम् उक्तलक्षणं गैरन्धम्। एकस्यैव मागधस्य एतत् चतुष्टयम् सत्कर्मेति श्रेयम्।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥ * ॥ क्षुद्रता। इति शब्दरत्नावली॥

क्षौद्रक्य, त्रि (क्षुद्रकः आयुधजीविसङ्घः। "आयुधजीविभ्यश्छः पर्व्वते।" ५। ३। ११४। इति अण्।) क्षुद्रम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षौद्रजं क्ली (क्षौद्रात् जायते इति। जन + ड।) सिक्थकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ मधुजातमात्रे त्रि॥

क्षौद्रधातुः पुं (क्षौद्रजातो धातुः क्षौद्रं धातुरिव वा।) माक्षिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षौद्रप्रियः पुं (क्षौद्राणां सरघाणां प्रियः क्षौद्रवत् मधुवत् प्रियो वा।) जलमधूकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ मधुप्रिये त्रि॥

क्षौद्रमेहः पुं (क्षौद्रसदृशो मेहः।) प्रमेहरोगविशेषः। मधुमेह इति वैद्यकम्।) तल्लक्षणं यथा —
कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदन्ति हि।
कषायं कषायवर्णम्। इति भावप्रकाशः॥ अस्य चिकित्सा प्रमेहशब्दे द्रष्टव्या॥

क्षौद्रेयं क्ली (क्षौद्रे भवं इति। ढञ्।) सिक्थकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षौद्रसम्बन्धिनि त्रि॥

क्षौम त्रि (क्षु + "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभा-।" उणा। १। १३९। इति मन्। ततः प्रज्ञादित्वात् अण्। वृद्धिः।) क्षुमाया विकारः। स्त्रियां क्षौमी कन्था इत्यादि। इत्यमरटीकायां भरतः॥

क्षौमः पुं क्ली (क्षु + मन्। ततोऽण् वृद्धिश्च।) अट्टालकः। तत्पर्य्यायः। अट्टः २ इत्यमरः २। २। १२॥ द्वे हर्म्म्यादिगृहे। प्राकाराग्रस्थितगृहे इति कौटिल्यः। अट्टेति ख्याते गृहविशेषे इति कोट्टः। प्राकारमण्डपस्योपरिशालायामिति केचित्। हर्म्म्याग्निशालकुटिकायामिति केचित्। मण्डपोपरि हर्म्म्यपृष्ठे इति केचित्। प्राकारधारणायोऽभ्यन्तरे क्षौमाख्योऽट्टः। इति भट्टः। अट्टालोऽसौ अट्टः। अट्ट ड विक्रमे वध अच्। क्षुवन्ति शब्दायन्तेऽत्र क्षौमं। ट क्षु ल क्षुते नान्नि इति म गुण स्वार्थे ष्णो क्षौमञ्च। पट्टदुकूलयोः क्षौमं गुणवत्। वस्त्रभेदे क्षौम इति मरिरिति बहवः। क्षौममट्टे दुकूले स्यात् तथा वसनेऽपि चेति विश्वप्रकाशः। अतसीवस्त्रेण सह पाठान्तरेऽपि क्षौममन्यदम्बरञ्च। तत्र हि मरीचौ वृद्धिविधानात्। इति सुभूतौ भरतः॥*॥ अतसीवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः। १। १८७।
स गौरसर्षपैः क्षौमं पुनः पाकान्महीमयम्।
कारुभाण्डं शुचि पयस्मैव योषित्सुरक्षया॥")
'क्षुमाया विकारः क्षौमं तदादि वाच्यलिङ्गं स्त्रियां क्षौमी कन्थेत्यादि। इति सुभूतौ भरतः॥ * ॥ पट्टवस्त्रम्। तत्पर्य्यायः। दुकूलम् २। इत्यमरः। २। ६। ११३॥ "द्वे पट्टवस्त्रे। क्षौमवस्त्रादधिकं क्षौतीति क्षौमं टु क्षु शब्दे नाम्नीति मः गुणः। यत्तु पुनरतसीविकारवस्त्रं प्रत्ययान्तरं तद्वृद्धिमत् दुकूलायामक्षौमात् सामर्थ्यप्रत्यग्निमाद्यपि क्षौमं चेति केचित्। दुकूलमिति उपमानमपि अधिकक्षौमवस्त्रादिति कायतीति दुकूलम्।" इति च सुभूतौ भरतः॥ * ॥ पट्टवस्त्रम्। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।

"क्षौमं दुकूले स्यादट्टे पुंनपुंसकयोरिह।
क्षौमन्तु शणजेऽपि स्यादतसीजे नपुंसकम्॥"
(यथा, महाभारते। १।२००।३।
"कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला
कृताभिवादना श्वश्र्वास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जली॥")

क्षौमकः, पुं, (क्षुमा एव क्षौमः प्रज्ञादित्वात् अण्। ततः संज्ञायां कन्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति केचित्॥

क्षौमी, स्त्री, (क्षुमा एव इति स्वार्थे अणि वृद्धिः ततो गौरादित्वात् ङीष्।) अतसी। इति रत्नमाला॥ (विकारार्थे अणि) क्षुमानिर्म्मितकन्था। इति क्षौमशब्दटीकायां भरतः॥

क्षौरं, क्ली, (क्षुरस्य कार्य्यं कर्म्म क्षुरकृतं कर्म्मेति भावः क्षुरस्येदं वा।) क्षुरकर्म्म। कामान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मुण्डनम् २ भद्रकरणम् ३ वपनम् ४ परिवापनम् ५। इति हेमचन्द्रः॥ अस्य गुणः।
"केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं संप्रसाधनम्।"
संप्रसाधनं पवित्रीकरणमिति यावत्। इति राजवल्लभः॥ * ॥ व्रतादिसंयमे क्षौरकर्म्माकरणे दोषो यथा,—
"व्रतानामुपवासानां श्राद्धादीनाञ्च संयमे।
न करोति क्षौरकर्म्म अशुचिः सर्व्वकर्म्मसु॥
स च तिष्ठति कुण्डेषु नखादीनाञ्च सुन्दरि!।
तदेव दिनमानाब्दं तद्भोजी दण्डताडितः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः॥*॥
नित्यक्षौरविहितनिषिद्धदिनादि यथाह राजमार्त्तण्डः।
"न स्नानमाचरमनोत् भुक्तभूषिताना-
मभ्यक्तयुक्तरणकालनिरासनानाम्।
सन्ध्यानिशाशनिकुजार्कदिनेषु रिक्ते
क्षौरं हितं प्रतिपदह्नि न चापि विष्ट्याम्॥"*॥
"प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा
कुर्य्यान्नरः क्षौरमनुत्कटस्थः॥
उत्तरात्रितयमाद्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपितृभेषु चाश्विभे।
श्मश्रुकर्म्म सकलं विवर्ज्जयेत्
प्रेतकार्य्यमपि बुद्धिमान्नरः॥"
प्रेतकार्य्यं पतितप्रेतसंप्रदानकदासीघटदानविषयकम्। अन्यथा वक्ष्यमाणवचनविरोधः स्यात्॥
"चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति ताराबलं विशेषतः।
अक्षौरिभिरपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने॥
मानं हन्ति गुरुः क्षौरे शुक्रं शुक्रो धनं रविः।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्व्वं हन्ति शनैश्चरः॥"*॥
श्रीपतिरत्नमालायाम्।
"आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां
दारकर्म्मनृतसूतकेषु च।
बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि
क्षौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु॥
देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये।
क्षुरिकर्म्म न कुर्व्वीत चन्द्रमासे च जन्मभे॥"*॥
वृद्धगार्ग्यः।
"केशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्रम्।
दितिमदितिञ्च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम्॥ * ॥"
अत्र क्रमो वराहपुराणे।
"श्मश्रुकर्म्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
अपि च। गोभिलः। "केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्ज्जम्।" इति शुद्धितत्त्वम्॥*॥ अन्यच्च।
"रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तरासु च।
मघायां कृत्तिकायाञ्च द्विजे! क्षौरं विवर्ज्जितम्॥
कृत्वा तु मैथुनं क्षौरं यो देवांस्तर्पयेत् पितॄन्।
रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ * ॥
नापितगृहे क्षौरनिषेधो यथा,—
"स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम्।
नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम्॥
रवौ दुःखं सुखं चन्द्रे कुजे मृत्युर्बुधे धनम्।
मानं हन्ति गुरोर्व्वारे शुक्रे शुक्रक्षयो भवेत्॥
शनौ च सर्व्वदोषाः स्युः क्षौरमत्र विवर्ज्जयेत्॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥ * ॥ * ॥
अथ प्रथमक्षौरस्य चूडाकरणस्य विहितदिनादि। ज्योतिषे।
"अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा भौमशनीतरे।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभेतरे।
रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते॥"
दक्षोऽपि सामान्यतो दोषमाह।
"षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे॥
मेषसिंहतुलाकर्किवृश्चिकेतरलग्नके।
श्रवणादित्रयस्वातीचित्रापुष्याश्विचन्द्रभे॥
आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठामूले च चौड़कम्॥
पौष्णाश्विपुष्यवसुरामकवासुदेव-
नक्षत्रार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रभेषु।
वारेषु सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां
क्षौरं करोति कुशलं खलु मानवानाम्॥"
इति वचनात् रोहिण्यामपि चूडाकरणम्।
अत्रापि तिथ्यङ्गादिविहितस्वर्च्चं विवर्ज्जयेत्॥
"सूर्य्ये दक्षिणमार्गगामिनि हरौ सुप्ते निरंशे रवौ
क्षीणे शीतरुचौ सहोजयमयोर्व्वारे निशासन्ध्ययोः।
शुक्रेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
चौराग्नीभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः॥"
राजमार्त्तण्डे।
"मानं हरेत् क्षौरमिहायुयोऽर्कः
शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ।
आचार्य्यभृगिन्दुबुधाः क्रमेण
दद्युर्द्दशैकादश सप्त पञ्च॥"
जीवादिवारे क्षौरं प्रशस्तम्॥*॥ भोजराजः।
"शिखिसन्निधाने च चूड़ाकरणं जगुः शुभं यवनाः।
चैत्रे माषि दिवाकरवारे उत्तरवर्त्मनि सवितरि॥"
दिवाकरवारविनिर्म्मोके तु गर्गः।
"जन्मर्क्षे जन्ममासे च युग्ममासे च वत्सरे।
न कुर्य्यात् प्रथमं क्षौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः॥"
ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु ज्येष्ठदशाहाभ्यन्तरे चूडानिषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ * ॥
अपि च। भोजराजः।
"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात्।
नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं
प्राप्नोति मूढो वधबन्धनानि॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
स्त्वष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम्।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे॥"
एतद्विषयभेदस्तु राजमार्त्तण्डे।
"उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च।
सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः॥
सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि।
क्षुरेति क्षुरकर्म्म।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

क्षौरपव्यं, क्ली, (क्षुरैः पविभिर्वज्रैर्निर्म्मितं निर्वृत्तमिव वा गृहम्।) क्षुरवज्रतुल्यतीक्ष्णाग्रगृहम्। यथा, श्रीभागवते। ६।५।८।
"नदीमुभयतो वाहां पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहम्।
क्वचिद्धंसं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमि॥"
"पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतेः। अद्भुतं गृहम्। क्षौरपव्यं क्षुरैः पविभिर्व्वज्रैश्च निर्म्मितमिव तीक्ष्णं दृढ़ञ्चेत्यर्थः। स्वयं स्वतन्त्रम्। भ्रमि भ्रमणस्वभावम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

क्षौरिकः, पुं, (क्षुरकर्म्म क्षुरेण वा कर्म्म करोति। यद्वा क्षुरिकर्म्म कार्य्यत्वेनास्त्यस्य। इति ठण्। क्षौरं शिल्पत्वेनास्त्यस्य इति तु ठन्।) नापितः। इति शब्दमाला॥

क्ष्णु, ल तेजने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-सकं-सेट्।) रुद्रन्त्वणकारोपधः। चादिः। क्ष्णौति खड्गं कर्म्मकारः। इति दुर्गादासः॥

क्ष्णुतः, त्रि, (क्ष्णु+कर्म्मणि क्तः।) शाणितः। तीक्ष्णीकृतः। इत्यमरः।३।१।९१॥

क्ष्मा, स्त्री, (क्षमते सहते भारं अपराधजनितं वातस्थानां जीवानां चतुर्व्विधानां इति। क्षम्+अच् उपधायाः लोपश्च।) पृथ्वी। इत्यमरः।२।१।३॥ (यथा, भागवते।७।८।३३।
"द्यौस्तत् सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुला
प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीड़िता॥")

क्ष्माजः, पुं, (क्ष्मा पृथ्वी तस्यां तस्याः वा जातत्वात् इति। क्ष्मा+जन्+डः।) मङ्गलग्रहः। इति ज्योतिषम्॥

क्ष्मातलं, क्ली, (क्ष्मायाः तलम्।) भूतलम्। (यथा, मार्कण्डेये। २३।४७।
"यद्यस्ति क्ष्मातले खेऽन्यतो वा
तत्समर्थं त्वत्स्वरैर्व्यञ्जनैश्च॥")
पृथिवीमध्यम्। इति केचित्॥

क्ष्माधृतिः, पुं, (क्ष्मायां पृथ्व्यां धृतिर्धारणं पालनीशक्तिर्यस्य।) काश्मीरदेशीयराजविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५।४८२।

"यथाऽभिषिक्त क्षिप्र विदेशेन यत्नतः ।
क्ष्मापति पौरुषमध्यं अस्मानिव तीयते ॥"
क्ष्माप पुं (क्ष्मां पाति रक्षतीति । क्ष्मा+पा+क ।) राजा । यथा —
"[illegible] दर्पेण्मान् ।
[illegible] ॥"
इति राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३१८ ॥
क्ष्मापाल पुं (क्ष्मां पालयति । क्ष्मा+पाल+णिच्+अण् । क्ष्मायाः पालो वा ।) राजा । यथा राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४२३ ।
"[illegible] मानुष्याद [illegible] ।
[illegible] ॥"
क्ष्माभुक् [ज्] पुं (क्ष्मां पृथ्वीं भुनक्ति उप भुनक्ति इत्यर्थः । क्ष्मा+भुज्+क्विप् । कुत्व च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ५५ ।
"[illegible] कारणम् ।
[illegible] ॥")
क्ष्माभृत् पुं (क्ष्मां पृथ्वीं बिभर्त्ति । क्ष्मा+भृ+क्विप् तुगागमश्च ।) राजा । (यथा पञ्च तन्त्रे । १ । १६६ ।
"[illegible] क्ष्माभृन्नृपाणां [illegible] ।
[illegible] परिक्षमा ॥")
पर्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे । ४० ।
"[illegible] च [illegible] च [illegible] च क्ष्माभृता
[illegible] च [illegible] च ॥")
क्ष्माय ई ङ विधूनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट् ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥")
[illegible] इति [illegible] ।
क्ष्मायित त्रि (क्ष्माय+क्त ।) कम्पितः । इति व्याकरणम् ॥
[illegible] त्रि (क्ष्माय+[illegible] ।) [illegible] । इति व्याकरणम् ॥
क्ष्मील ति न । इ कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर-
अक सेट् ।) [illegible] आव रणम् । [illegible] मध्ये । इति दुर्गादासः ॥
क्ष्विद ऋ ङ आ इ नि स्वेदे । मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं मोचे सकं सेट् ।) षकारयुक्तः । ऋ अचिक्ष्विदत् । आ क्ष्विदित क्ष्विण्णं तेन । ङ क्ष्वेदते । इ क्ष्विद्यति । स्वेदः स्निग्धीभावः । मोचे क्ष्वेदते [illegible] इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
क्ष्विण्ण, त्रि, (क्ष्विद्+क्त ।) मुक्तः । स्विन्नः । इति व्याकरणम् ॥
क्ष्विद् आ इ कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर अक सेट् ।) आ क्ष्वेदितं [illegible] तेन । इ [illegible] । [illegible] मिति । इति दुर्गादासः ॥
क्ष्विद, इर य आ गात्रे । स्वेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां पर अक गात्रे तु सक सेट् ।) इर अक्ष्विदत् [illegible] । [illegible] । य क्ष्विद्यति । आ क्ष्वेदित क्ष्विण्णं तेन । इति दुर्गादासः ॥
क्ष्विद ऋ ङ आ इ नि मोचे । स्वेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म मक स्वेदे तु अक सेट् ।) [illegible] षकारयुक्ता चाद्या । ऋ अचिक्ष्विदत् । आ क्ष्विण्ण क्ष्विद तेन । ङ क्ष्वेदते । नि क्ष्विण्णं तेन गुण्यमीयं । इ क्ष्विद्यते । स्वेद स्निग्धीभावः । इति दुर्गादासः ॥
क्ष्वेड क्ली (क्ष्विड्+घञ् ।) [illegible] पत्रम् । [illegible] । इति मेदिनी । डे । ६ ॥
क्ष्वेड पुं (क्ष्विड्+भावार्थे घञ् । क्ष्वेडते इति अच् वा ।) ध्वनिः । कर्णमयः । विषम् । इति मेदिनी । डे । ५ ॥ (यथा आनन्दलहर्य्याम् । २८ ।
"कराल यत् क्ष्वेड कवलितवतः कालकलना
न शम्भोस्तन्मूलं जननि तव ताटङ्कमहिमा ॥")
[illegible] । इति [illegible] ॥ क्ष्वेड [illegible] ।
क्ष्वेड त्रि (क्ष्विड्+कर्मणि घञ् ।) दुरासदः । कुटिलः । इति मेदिनी । डे । ६ ॥
क्ष्वेडा, स्त्री (क्ष्विड्+भावे टाप् ।) [illegible] । [illegible] । यथा महाभारते । ३ । १८८ । ४६ ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
क्ष्वेडा स्त्री (क्ष्विड्+घञ्+टाप् ।) वंशशलाका । सिंहनादः । इति मेदिनी । डे । ११ ॥
(अत्र [illegible] । [illegible] यथा [illegible] । ६ ।
[illegible] ॥
सुषि [illegible] ।
क्ष्वेडारव [illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
क्ष्वेडा अमस्य [illegible] ॥" इति [illegible] ।)
कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्ष्वेडित क्ली, (क्ष्विड्+भावे क्त ।) सिंहनादः, इत्यमरः । ३ । ५ । ३६ ॥ (यथा महाभारते । १ । १८९ । ६ ।
"नानायुधधरैश्चापि नानाप्रहरणैस्तथा ।
क्ष्वेडितास्फोटितरवैः [illegible] ।
[illegible] पार्थिवे ॥")
क्ष्वेल क भावगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर अक गतौ तु सकं सेट् ।) ककारयुक्तः । चाण्डि । क अचिक्ष्वेलत् । [illegible] । भावः [illegible] । इति दुर्गादासः ॥ (क्रीडायामिति केचित् । यथा राजतरङ्गिण्याम् । ५ । १० । ११ ।
"आस्फोटनविनादैश्च [illegible] ॥")
क्ष्वेलिका, स्त्री (क्ष्वेला+स्वार्थे कन् टाप् इत्वञ्च ।) क्रीडा । यथा श्रीभागवते । ५ । ८ । १८ ।
"क्ष्वेलिकायां मां [illegible] ।
[illegible] लुठति ।" "[illegible] ।
क्ष्वेलिकायां क्रीडायां [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] लुठति [illegible] ।" इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
क्ष्वेली, स्त्री (क्ष्वेल+गौरादित्वात् ङीष् ।) क्रीडा । यथा श्रीभागवते । १० । १५ । ११ ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] । [illegible] । क्ष्वेलीभिः [illegible] । इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ॥ अथ क्ष्वेलति [illegible] ॥

ख

ख, खकारः । स तु व्यञ्जनद्वितीयवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः । (यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । "अ-कु-ह-विसर्ज्जनीयानां कण्ठः ।" इति । शिक्षाग्रन्थे तु अस्य जिह्वामूलीयत्वमुक्तम् । यथा,—"जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः ।" इति । परं जिह्वामूलीयस्यापि कण्ठमूलोच्चारणपरत्वात् न दोषाय एव ॥) यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"खकारं परमाश्चर्य्यं शङ्खकुन्दसमप्रभम् ।
कोणत्रययुतं शून्यं विन्दुत्रयसमन्वितम् ॥
गुणत्रययुतं देवि ! पञ्चदेवमयं सदा ।
त्रिशक्तिसंयुतं वर्णं खकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे ।
"स सर्गः क्षेपितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत् ।
वर्गस्पर्शनमात्रेण कं खरस्पर्शनात्तु खम् ॥"
(वङ्गाक्षरैः) तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"शिवरूपा वामरेखा दक्षरेखा प्रजापतिः ।
अधोरेखा विष्णुरूपा साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी ॥
वामादामगता रेखा वह्निरूपा च सा स्मृता ।
मात्रा कुण्डलिनी साक्षात् खकारः पञ्चदैवतः ॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम् ॥
वराभयकरां नित्यामीषद्धास्यमुखीं पराम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु,—
"खः प्रचण्डः कामरूपी ऊर्द्धिर्वह्निः सरस्वती ।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीशस्तापिनी गुरुः ॥
शिखण्डी दन्तजातीशः कफोणिर्गरुतो यदि ।
शून्यं कपाली कल्याणी सूर्पकर्णोऽजरामरः ।
शुभ्रागेया चण्डलिङ्गो जना वङ्गारखड्गकौ ॥"

खं, क्ली, (खर्व्वति मनोऽस्मिन् खन्यते क्षुभ्यते मनोऽनेन वा । खर्व्व गतौ, खन दारणे वा अन्येभ्योपीति डः ।) इन्द्रियम् । (यथा, मनौ । २ । ६० ।
"त्रिराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥")
पुरम् । क्षेत्रम् । शून्यम् । (यथा, महाभारते । १ । ८८ । ७ ।
"मतस्तुरीयाम्बुधरान्धकारात्
खात् खेचराणां प्रवरो यथार्कः ॥")
बिन्दुः । (यथा, लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारे ।
"वेदाग्निबाणखाश्वैश्च खखाभ्राभ्ररसैः क्रमात् ॥")
आकाशम् । (यथा, मनौ । १२ । १२० ।
"खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ॥"
"खं बाह्याकाशं खेषु उदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥) संवेदनम् । देवलोकः । शर्म्म । इति मेदिनी । खे । १ ॥ लग्नात् दशमराशिः । इति दीपिका ॥ (यथा, जातकाभरणे । "तनुर्निधनखस्थिताः केन्द्रकोणे त्रिलाभे ॥") अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शब्दतन्मात्रम् । यथा, मण्डूकोपनिषदि ।
"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी सर्व्वस्य धारिणी ॥"
चिदानन्दमयब्रह्माकाशम् । यथा, छान्दोग्योपनिषदि "कं ब्रह्म खं ब्रह्म यदेव कं तदेव खं गङ्काकारो वै पुरुषो वकारो घोषयंस्तथा ॥"
छिद्रम् । यथा, भागवते । ७ । १२ । २५ ।
"खे खानि वायौ निःश्वासांस्तेजस्सुष्माणमात्मवान् ॥")

खः, पुं, (खर्व्वयति स्वरश्मिभिरिति । खर्व्व + अन्तर्भूतणिच् + डः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

खकुन्तलः, पुं, (खं आकाशं कुन्तलं कुन्तलस्थानीयं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विष्णुः । "आकाशं वै विष्णुर्व्योमकेशः शिवो महर्षिः ।" इति श्रुतिः ॥)

खक्ख, हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कोपधः । खादिः । खक्खति । इति दुर्गादासः ॥

खक्खटः, पुं, (खक्ख + अटन् ।) कक्खटः । कठिनः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

खखोल्कः, पुं, (खे आकाशे सूर्य्यरूपेण खेषु इन्द्रियेषु आत्मरूपेण उल्का इव । अन्तर्व्वहिःप्रकाशकत्वात् तथात्वम् ।) सूर्य्यः । यथा,—
हरिरुवाच ।
"पुनः सूर्य्यार्च्चनं वक्ष्ये यदुक्तं भृगवे पुरा ।
ओम् खखोल्काय ओम् नमः ॥"
इति गारुडे १६ अध्यायः ॥
खषोल्कायेति च पाठः ॥ (अयं हि काशीस्थितादित्यः । इति काशीखण्डम् ॥ यदुक्तं तत्रैव ५० अध्याये ।
"खखोल्को नाम भगवानादित्यः परिकीर्त्तितः ॥"
एतद्विवरणं तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

खगः, पुं, (खे आकाशे गच्छति । ख + गम् + डः ।) सूर्य्यः । ग्रहः । (यथा, ज्योतिषे ।
"आपोक्लिमे यदि खगाः च किलेन्दुवारः ॥")
देवः । वाणः । पक्षी । इति मेदिनी । गे । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३३ । १८ ।
"तं व्रजन्तं खगश्रेष्ठं वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताडयत् ॥")
वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते वनपर्व्वणि ।
"तमांसीव यथा सूर्य्यो वृक्षानग्निर्घनान् खगः ॥")
शलभः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ६३ ।
"मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६६ ।
"आकाशनिर्व्विरूपश्च निपाती ह्यवशः खगः ॥")

खगखानं, क्ली, (खन्यते इति । खन् + कर्म्मणि घञ् । खगानां पक्षिणां खानं वासार्थकोटरम् ।) वृक्षकोटरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगपतिः, पुं, (खगान् पातीति । खग + पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥

खगवक्त्रः, पुं, (खगस्य वक्त्रमिव वक्त्रं अग्रभागः आकृतिर्वा यस्य ।) राजादनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगवती, स्त्री, (पृथिव्याः स्वकक्षायामाकाशगतिमत्त्वात् खगतुल्यगतित्वेन सादृश्यमस्त्यस्या इति आर्य्यभट्टः । सूर्य्यसिद्धान्तमते तु खगसादृश्यं आकाशस्थितित्वेनास्त्यस्याः । मतुप् । मस्य वः ।) पृथ्वी । इति जटाधरः ॥

खगशत्रुः, पुं, (खगानां शत्रुरिव ।) पृश्निपर्णी चाकुलिया इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगान्तकः, पुं, (खगानां अन्तकः यम इव । यद्वा, अन्तयति अन्तं करोति इति । अन्त णिच् ततो ण्वुल् ।) श्येनपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खगासनः, पुं, (खगस्य सूर्य्यस्य आसनमिव उदयस्थानं यत्र । आसनत्वेन कल्पितत्वात्तथात्वम् ।) उदयपर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥ (खगो गरुड आसनं यस्येति विग्रहे ।) विष्णुः । (एतद्विवरणं यथा, महाभारते । १ । सौपर्णे । ३३ । १२—१८ ।
"तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ॥
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ।
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् ॥
भवतेऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि ।
तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥
एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः ।
वव्राज तरसा वेगाद् वायुं स्पर्द्धन् महाजवः ॥")

खगेन्द्रः, पुं, (खगानां पक्षिणां इन्द्रः ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । सौपर्णे । ३१ । ३५ ।
"पतत्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥"
अस्य खगेन्द्रत्वकथा यथा तत्रैव । १६—२० ।
"तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत ॥
एवमस्त्विति तच्चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः ॥
अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद् ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः ! ॥
भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥")

खगेन्द्रध्वजः, पुं, (खगेन्द्रो गरुडो ध्वजः केतुर्वाहनं च यस्य ।) विष्णुः । (यथा, भागवते । २ । १८ । १६ ।
"ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन
भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम् ॥")

खगेश्वरः, पुं, (खगानां ईश्वरः ।) गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थिति ।

	अगस्त्य	लुब्धकः । कालपुरुषः	हुतभुक्	ब्रह्महृदय	सप्तर्षितारा
राशि	३	२	१	१	१
भाग	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	३
अपक्रम	६०	६४०	३८	३३०	५
भाग	द	द	द	द	उ
	पुनर्व्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम	रोहिण्याम्	हस्तिकायाम्

अथ खगोलरचना ।

स्वाभीष्ट काष्ठनिर्म्मितं भूगोलं तन्मध्यग सुमेरोरुभयत्र निर्गतं दण्डञ्च कृत्वा षड्गुणक्षत्रय परिमितं समविभक्तं आधारकक्षाद्वय विषवत्कक्षैका च कार्य्या ॥

अथ मेषादिराशिस्थिति ।

स्वाहोरात्राद्धकर्णे स्वभागानुमानेन च क्रान्तिस्थानात दक्षिणोत्तरविभक्तैर्विक्षेपभागै निजनिजापक्रमैश्च मेषादीनां राशीनां तिस्र कक्षा कुर्य्यात । ता एव कक्षा कर्कादीनां वैपरीत्येन कुर्य्यात । तद्वत्तिस्रस्तुलादीनां तथा विपर्य्ययात् मकरादीनाञ्च कुर्य्यात ॥

अहोरात्राद्धकर्णमान यथा ।

स्वक्रान्तिहतक्रमक्रमज्ये द्वे कुर्य्यात । तत्र उतक्रमज्यया हीना त्रिज्या दक्षिणोत्तर दिन व्यासदल स्यात् ॥

विक्षेपमानं यथा ।

चन्द्रः स्वक्रान्त्यंशात् निजपातग राशिचक्र कलाशीतिभागै परम दक्षिणोत्तरं विक्षिप्यते । तस्य नवभागं द्विगुणितं वृहस्पतिः मङ्गल त्रिगुणितं अन्ये चतुर्गुण विक्षिप्यन्ते । तत्र क्रमः चन्द्रस्य मध्यविक्षेपकला २७०मङ्गलस्य९० बुधस्य १२० वृहस्पते ६० शुक्रस्य १२० शने १२० रवेर्विक्षेपकला नास्ति ॥

अथ नक्षत्रान्तिकस्थानम् ।

आधारकक्षाद्वयोपरि याम्योदग्गोलसंस्थितानां नक्षत्राणांकक्षा कुर्य्यात । सर्व्वासां कक्षाणां मध्यस्थाने विषुवत्कक्षा स्थिता । तदाधार कक्षयोर्युतिस्थाने द्वे अयने विषुवद्द्वयञ्च कुर्य्यात् । विषुवस्थानात भागसञ्चारपर्य्यन्त स्फुटभागै मेषादीनां विन्यासमेव कुर्य्यात् अर्थात मेषादि राशीन तिर्य्यक्कक्षाभी रचयेत् । तथा अयन स्थानात अन्यायनपर्य्यन्तं तिर्य्यक अपरा कक्षा क्रान्तिसञ्ज्ञा कार्य्या । तया कक्षया सूर्य्य प्रकाशयन् सन् भ्रमति । चन्द्राद्या ग्रहा अपमण्डलमाश्रित स्वस्वपातांशैरपक्रमात विक्षेपमार्गेषु अपक्रमैर्यावत्तदा सन्तो चार्कैर्द्दश्यन्ते । क्षितिज उदयन् राशिः लग्न स्यात तद्वशात अस्त गच्छंश्च अस्तास्य स्यात् । लङ्कोदयैर्यथा सिद्ध दशमचतुर्थस्थानञ्च कुर्य्यात । मध्यांक्षितिज अयोर्मध्ये या ज्या सा अन्त्या कथ्यते । विषु वतक्षितिजयोरन्तरज्या चरदलज्या । उपरि स्वक स्थान मध्ये क्षितिजमण्डल कृत्वा वस्त्र वेष्टित लोकालोकवेष्टितञ्च कृत्वा जलपतनयोगेन पारदसावयोगेन वा कालभ्रमण साधयेत् । इति सूर्य्यसिद्धान्तसमाप्तम् ॥

खगण्ड, पुं (खे आकाशे गलतीति । गल+अच् पृषोदरादि साधु ।) हस्तविशेष । खागड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय गोटगल २ वृहत् काश ३ काकेक्षु ४ । इति रत्नमाला ॥

खङ्कर पु (खन्यते कङ्कतिकया इति । खन् दारणे+ क्विप । कीर्य्यते विकीर्य्यते इति । कॄ विक्षेपे+ अप । तत कर्म्मधारय ।) चूर्णकुन्तल । इति हेमचन्द्र ॥

खच ग भूतिप्राद्योत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या पर सक सेट ।) भूति सम्पत्ति पूति पवित्रता तयोरुत्पत्ति प्रादुर्भाव । भूत्युत्पत्तौ प्लुतपत्तौ चेत्यर्थे । ग, खचनाति राणा सम्पन्न स्यादित्यर्थः । शेषार्थे कातन्त्रादयस्सन्त । इति दुर्गादास ॥

खच त क बन्धने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक सेट ।) खचयति । इति दुर्गादास ॥

खचमस पुं (खे आकाशे चम्यते भक्ष्यतेऽसौ पितृलोकस्थैः पुण्यात्मभिरित्यर्थ । चम् भक्षणे+ असच् । खे चमस यज्ञीयपात्रमिव अन्नमय लात्वात्वम् ।) चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खचर पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर+ 'चरेट' । ३।२।१६। इति ट ।) मेघ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायु । राक्षस । सूर्य्य । एतेषां प्रमाण यथा । महाभारते द्रोणपर्व्वणि ।

"खचरस्य सुतस्य सुत खचर
खचरस्य पिता न सुत खचर ।
खचरस्य सुतेन हत खचर
खचरी परिदेवति हा खचर ॥"

आकाशगामिनि त्रि । यथा । स्तुति ।
"पवनो ऽग्निपतिर्भूमि राकाश खचरामरा ।
रूपकभेद । यथा । सङ्गीतदामोदर ।
"खचरो रङ्गतालेस्यात गुरुरादौ लघुस्तथा ।
प्राक्तोऽथवा दासरथे भवदञ्च दशाक्षर ।'

खचित, त्रि, (खच+क्त ।) संयुक्तम् । तत्पर्य्याय करम्बितम् २ रूषितम् ३ गुरुगुम्फितम ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कर्ब्बुरम् ५ कलरम् ६ मिश्रम् ७ व्यक्तम् ८ । इति हेमचन्द्र ॥ व्याप्तम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुम्फितम् १० छुरितम् ११ । इति जटाधर ॥

खज मन्थे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) मन्थो विलोडनम् । खजति जल मत्स्य । इति दुर्गादास ॥

खञ्ज, र पाङ्गुल्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक सेट । इदित् ।) र खञ्जति । पङ्गु खोड भावप्रधाननिर्देशात पङ्गुत्वमिति यावत । खो ऽस्यास्तीति चूडादित्वात । पङ्गुलत्वस्य भाव पाङ्गुल्य खोडत्वमित्यर्थ । खञ्जति खोड । भावप्रधाननिर्देशो यथा । वृद्धवत्वं इति का तन्त्रसूत्रम् । अत्र असवर्णे परे उवर्णो वकारत्वं प्राप्नोतीत्यर्थं । इति दुर्गादास ॥

खञ्ज, पुं, (खञ्जते निर्मीयते ऽनेन । खन+करणे अच् । यद्वा, खञ्जति मथ्नातीति । खज+अच ।) दर्व्वि । इत्यमरटीकायां भरत ॥ हाता इति भाषा ॥ (यथा महाभारते । १२ । ११४ । २१ ।
'भवत्यकाण्डिलं सर्पेन्द्र लिङ्ग दम्मे शर्म्मे ।
शुक्र निर्म्मार्ष्टि तद्दृढ़मसङ्काश्चे स्त्रे ।"
"खजेनामथ्य च स्याद्य शतिक्क्षुपर्य्योजितम ।"
इति चाभट्टे चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥

खजक, पुं (खजति मथ्नातीति । खज+ण्वुल् ।) मन्थानदण्ड । इति हेमचन्द्र ॥

खजप, क्ली (खज्यते मथ्यते इति । उणादि "ईलिकादिभ्यश्च कपन ।" उणा ३ । १४७ । इति कपन ।) घृतम् । इत्युणादिकोष ॥

खजलं, क्ली, (खे आकाशे जलमिव जलम् ।)

नीहारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आकाशवारि। यथाह राजवल्लभः। [लुताच।
"वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा वियति कीट-
तद्वियमुदकमपेयं खवलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम्॥"
खजा, स्त्री, (खज+भावे अप् टाप् च।) मन्थः। मन्थीया इति भाषा॥ प्रहस्तः। इति मेदिनी॥ (खज+करणे अप् स्त्रियां टाप्।) दर्व्वी। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने मढ़-विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।
"गुञ्जाफलं गोक्षुरकाच्च वीजं
तयोश्चटां गोपयसा विपाच्य।
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम्॥"
पाकसाधनद्रव्यविशेषः। यथा, महाभारते। ४।७।११।
"खजाश्च दर्व्वीश्च करेण धारय-
न्नसिश्च कालाङ्गमकोषमव्रणम्।")
मारणम्। इति शब्दरत्नावली॥
खजाकः, पुं, (खज् मन्थे+"खजेराकः।" उणां ४।१३। इति आकः।) पक्षी। इत्युणादिवृत्तिः॥
खजाका, स्त्री, पुं, (खजति मथ्नाति पाकम्। खज् मन्थे+"खजेराकः।" उणां ४।१३। इति आकः ततष्टाप्।) दर्व्वी। इत्यमरः। २।९।३४। हाता चमस इत्यादि भाषा॥
("खजाकः पक्षिणि ख्यातः खजाका दर्व्विरुच्यते॥" इत्युणादिवृत्तिटीका।)
खजित्, पुं, (खेन आकाशध्यानेन शून्यभावनयेति भावः जयति संसारभावं यः। जि+क्विप्। शून्यवादिनां बौद्धानां शून्यं सर्व्वमेव इत्याकारभावनया संसारभावजयनात् तथात्वम्।) बुद्धविशेषः। इति हेमचन्द्रः। २। १४९॥
खज्योतिः, [स्] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य।) खद्योतः। इति राजनिर्घण्टः॥
खञ्जः, त्रि, (खजि गतिवैकल्ये+अच्।) विकलगतिः। खोँड़ा इति भाषा॥ यथा, मनुः।३।२४२।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्॥")
तत्पर्य्यायः। खोड़ः २। इत्यमरः।२।६।४८। खोरः ३। इति शब्दरत्नावली॥ खोरः ४ खञ्जकः ५। इति हेमचन्द्रः॥ खोटः ६। इति खोड़धातुदर्शनात्॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः।
"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा। खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्॥"
खञ्जकः, त्रि, (खञ्जतीति। खजि+कर्त्तरि ण्वुल्। स्वार्थे कन् वा।) खञ्जः। इति हेमचन्द्रः।३।११६॥
खञ्जकारिः, पुं, (खञ्जकस्य अरिः नाशकः।) सुखा। इति राजनिर्घण्टः॥ खेँसारि इति भाषा॥
खञ्जखेटः, पुं, (खञ्ज इव खेटति गच्छति नृत्यन्निव भूमौ चरतीत्यर्थः। खिट्+अच्।) खञ्जनपक्षी। इति शब्दमाला॥
खञ्जखेलः, पुं, (खञ्ज इव खेलति नृत्यच्चलनादि-त्यर्थः। खेल्+अच्।) खञ्जनपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
खञ्जनं, क्ली, (खजि विकलगतौ+भावे ल्युट्।) गमनम्। इति मेदिनी। ने। ५५॥
खञ्जनः, पुं, (खजि+कर्त्तरि ल्युः।) खनामख्यातपक्षी। तत्पर्य्यायः। खञ्जरीटः २। इत्यमरः। २।५।१५॥ कणाटीनः३ काकच्छर्दिः४ खञ्जखेलः५ तातनः ६ मुनिपुत्रकः ७ भद्रनामा ८ रत्ननिधिः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खञ्जखेटः १० गृहनीड़ः ११ तण्डकः १२ चारः १३। इति शब्दमाला॥ काकच्छदः १४ नीलकण्ठः १५ कणाटीरः १६ कणाटारकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्य दर्शनेन यत् शुभाशुभं फलं भवति तदुक्तं वृहत्संहितायां ४५ अध्याये। तद्यथा,—
"खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे। प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि प्रवक्ष्यामि॥"
तत्र चत्वारः खञ्जना भवन्ति। तेषां नामान्याह।
"स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः। आकण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम्॥ कृष्णो गलेऽस्य विन्दुः सितकरटान्तः स रिक्तकृद्रिक्तः।
पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः॥"
अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीदृक्फलं करोति इत्याह।
"अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु पुण्येषु।
करितुरगभुजगमूर्द्ध्नि प्रासादोद्यानहर्म्म्येषु॥
गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे।
हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामराद्येषु॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु।
दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते॥
पङ्के स्वाद्वन्नाप्तिर्गोरससम्पच्च गोमयोपगते।
शाड्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः॥
गृहपटलेऽर्थभ्रंशो वध्रे बन्धोऽशुचौ भवति रोगः।
पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु॥
महिषोष्ट्रगर्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करा-द्रिस्थः।
प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः॥
पक्षौ धुन्वन्नशुभः शुभः पिबन्वारि निम्नगासंस्थः।
सूर्य्योदयेऽथ शस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये॥
नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम्।
पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति॥
तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिंस्तु छर्द्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः।
अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम्॥
स्वतविकलविभिन्नरोगितः
स्वतनुसमानफलप्रदः खगः।
धनकृदभिनिलीयमानको
वियति च बन्धुसमागमप्रदः॥
नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात्।
सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं
शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम्॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं
द्विजगुरुसाधुसुरार्च्चने रतः।
न नृपतिरशुभं समाप्नुया-
न्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक्॥"
ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह। [दिनशेषे।
"आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु दिक्स्थानमूर्त्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम्।
शाकुने दिग्विशेषेऽस्य शब्दफलं यथा,—
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं याम्यामर्थविभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये। वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे-ऽैशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने॥")
खञ्जनरतं, क्ली, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीयं अयत्नं रतं रतिः।) यमिनां गोप्यं रतम्। यतिनां गोपनीयमैथुनम्। इति हारावली॥
खञ्जना, स्त्री, (खञ्जन इवाचरति। खञ्जन+क्यच्+क्विप् टाप् च। यद्वा, खजि+युच्+टाप्।) सर्षपी। क्षुद्रखञ्जनजातिः। इति मेदिनी॥
खञ्जनाकृतिः, स्त्री, (खञ्जनस्याकृतिरिवाकृतिरस्य।) खञ्जनविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तत्पर्य्यायः। छायुक्तिका२ खञ्जनिका ३ सर्षपी ४। इति शब्दरत्नावली॥
खञ्जनिका, स्त्री,(खञ्जनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः इति। खञ्जन+ठन् टाप् च।) खञ्जनाकारपक्षिविशेषः। तत्पर्य्यायः। छायुक्तिका २ तुलिका३ स्फोटिका ४ सर्षपी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खञ्जनाकृतिः ६। इति शब्दचन्द्रिका॥
खञ्जरीटः, पुं,(खञ्ज इव ऋच्छतीति। ऋ गतौ+बाहुलकात् कीटन्।) खञ्जनपक्षी। इत्यमरः। २। ५। १५॥ (यथा, अमरुशतके। ६६।
"तन्वी शरत्कृपथगाश्रुलिने कपोलौ
लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ॥")
खट, काङ्क्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) खटति। काङ्क्षि आकाङ्क्षायाम्। इति दुर्गादासः॥
खटः, पुं, (खट्+अच्।) अन्धकूपः। कफः। प्रहारान्तरम्। टङ्कः। इति मेदिनी॥ तृणम्। इति हेमचन्द्रः॥ लाङ्गलम्। कत्तृणम्। इत्यजयपालः॥
खटकः, पुं, (खट्+बाहुलकाद् वुन्।) घटकः। तत्पर्य्यायः। नागवीटः२ टाङ्करः ३ चाचरः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुञ्चितपाणिः। इति शब्दमाला॥
खटिकः, पुं, (खटः अस्त्यस्य इति ठन्।) कुञ्चितपाणिः। इति हेमचन्द्रः॥
खटिका, स्त्री, (खट्+अच्। ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) लेखनद्रव्यम्। खड़ी इति भाषा। (यथा, कलाविलासे। २। २३।

खगोल:

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तय: ।

	शने:	राहो:	चन्द्रोच्चस्य
दिने— कलाद्या:	२।०।२३	३।१०।४४	६।४१।०
वर्षे—— राश्याद्या:	०।१२।१२।५४	०।१८।२१।१२।३६	१।१०।४०।५८।४२
युगे—— भगणाद्या:	२४६५६८	२३१२३८	४८८१०३
कल्पे—— भगणाद्या:	२४६५६८०००	२३१२३८०००	४८८१०३०००

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थिति: ।

	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसु:	पुष्या	अश्लेषा
राशि:	०	०	१	१	२	२	२	३	३
अंश:	१	२०	१	२८	३	१	२०	१६	२८
कला	०	०	३	३०	०	१०	४०	२०	२०
अपक्रम-भागा:	१० उत्तर:	१२ उत्तर:	५ उत्तर:	५ दक्षिण:	१० दक्षिण:	८ दक्षिण:	६ उत्तर:	० उत्तर:	७ दक्षिण:

	मघा	पूर्वफल्गुनी	उत्तरफल्गुनी	हस्ता	चित्रा	स्वाती	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशि:	४	४	५	५	५	६	६	७	७
अंश:	२	२२	५	१०	२४	१६	२६	२४	२८
कला	२०	२०	४०	०	१०	४	४०	०	०
अपक्रम-भागा:	उ	१२ उ	१३ उ	११ द	२ द	२७ उ	३४ द	३ द	४ द

	मूला	पूर्वाषाढ़ा	उत्तराषाढ़ा	अभिजित्	श्रवणा	धनिष्ठा	शतभिषा	पूर्वभाद्रपद्	उत्तरभाद्रपद्	रेवती
राशि:	८	८	८	८	८	८	१०	१०	११	११
अंश:	१	१४	२०	२४	१०	२०	२०	२६	१	२९
कला	१०	०	०	४०	०	०	०	०	०	५०
अपक्रम-भागा:	८ द	५ ३० द	५ द	३० उ	३० उ	३३ उ	३० द	२४ उ	२६ उ	० उ

खगोलः, पुं आकाशमण्डलम्। तस्य विवरणं यथा। एतद्ब्रह्माण्डं अच्छिद्रं कटाहद्वयस्य गोलाकारसम्पुटतुल्यम्। यत्र भूर्भुवःस्वर्महर्जनतपःसत्य-सप्तकानि सप्तभुवनानि सन्ति। ब्रह्माण्डमध्ये यः परिधिः स आकाशकक्षा। तन्मध्ये परावह परिवह सुवह संवहोद्वहाख्यानां पञ्चानां वायूनां स्थानानि अधोऽधःक्रमेण सन्ति। तदधस्तादधोऽधःस्थितपूर्व्वाभिमुखशनिवृहस्पतिराहुकेतुमङ्गलसूर्य्यशुक्रबुधचन्द्रग्रहयुक्तं दक्षिणोत्तरस्थितध्रुवाख्यतारकद्वयेन बद्धं नक्षत्रचक्रं सदापश्चिमगतिना प्रवहवायुना भ्रमति। ततः अधोऽधःक्रमेण सिद्धविद्याधरमेघविद्युदादियुक्तः सदोत्तरगामी आवहवायुर्भ्रमति। एतद्ब्रह्माण्डस्य मध्ये समन्तात् ईश्वरस्य धारणात्मिका शक्तिः विज्ञाय भूगोलः शून्ये तिष्ठति। एष्वन्तर्गता नागासुरसमाश्रया दिव्यौषधिरसोपेता रम्याः पातालरसातलमहातलतलातलसुतलवितलातल-सप्तका ऊर्द्ध्वोर्द्धक्रमेण सप्तपातालभूमयश्च सन्ति। सुमेरुपर्व्वतोपरि शून्ये एका ध्रुवतारा भ्रमति। एवं बडवानलोपरि शून्ये अन्या ध्रुवतारा भ्रमति।

	अथ कक्षायोजनानि	व्यासयोजनानि	पृथिव्युपरियोजनानि
आकाशस्य ब्रह्माण्डस्य वा	१८७१२०८०८६४००००००	५९५३८४३९११२७२७२७	२९७६९२१९५५६३६३६३
नक्षत्रस्य	२५९८८००००	८२७२२७०३	४१३४५३२६
शनेः	१२७६६८२५५	४०६४०२१७	२१३१००५८
राहुकेत्वोः	८०५७२८६३२	२५६३३६८२०१	१२८१८८३३००
गुरोः	५१३७५७६४	१६३४६८३४	८१७२६१७
चन्द्रोच्चस्य	३८३२८४८४	१२०४२८२८	६३७०६१४
मङ्गलस्य	८१४६९०९	२५९३१९८	१२९६५९९
सूर्य्यस्य	४३३१५००	१३७८२०४	६८९१०२
शुक्रशीघ्रस्य	६६४६३७	८२०८३९	४२३११९
बुधशीघ्रस्य	१०४३२०९	३३११६०	१६५१६५
बुधशुक्रयोः	४३६१५०	१३८७०५	६८५८८
चन्द्रस्य	३२४०००	१०३०९१	५०४५
आवहवायोः	५१०४	१६२४	१२
भूगोलस्य	४९६७	१५८१	०

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः।

	रवेः	चन्द्रस्य	मङ्गलस्य
दिने—कलाद्या	५९।८।१०।०	७९०।३४।५२	३१।२६।२८
वर्षे—राश्याद्या	१२।०।०।०	४।१२।४६।४०।४८	६।११।२४।९।३६
युगे—भगणाद्या	४३२००००	५७७५३३३६	२२९६८३२
कल्पे—भगणाद्या	४३२००००००	५७७५३३३६०००	२२९६८३२०००

	बुधशीघ्रस्य	बृहस्पतेः	शुक्रशीघ्रस्य
दिने—कलाद्या	२४५।३२।११	४।५९।९	९६।७।४३
वर्षे—राश्याद्या	१।२४।४५।२२।४८	१।०।२१।२।३६	७।१५।११।४९।१२
युगे—भगणाद्या	१७९३७०६०	३६४२२०	७०२२३७६
कल्पे—भगणाद्या	१७९३७०६००००	३६४२२००००	७०२२३७६०००

खगोलः

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः ।

	शनेः	राहोः	चन्द्रोच्चस्य
दिने— कलाद्याः	२।०।२३	३।१०।४४	६।४१।०
वर्षे— राश्याद्याः	०।१२।१२।५४	०।१८।२१।१२।३९	१।१०।४०।५८।४
युगे— भगणाद्याः	२४६५६८	२३१२३८	४८८२०३
कल्पे— भगणाद्याः	२४६५६८०००	२३१२३८०००	४८८२०३०००

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसुः	पुष्य	आश्लेषा
राशिः	०	०	१	१	२	२	२	३	३
अंशः	१	२०	१	२८	३	१	२०	१९	२८
कला	०	०	३	३०	०	१०	४०	२०	२०
अपक्रम-भागाः	१० उत्तरः	१२ उत्तरः	५ उत्तरः	५ दक्षिणः	१० दक्षिणः	८ दक्षिणः	६ उत्तरः	० उत्तरः	७ दक्षिणः

	मघा	पूर्वफल्गुनी	उत्तरफल्गुनी	हस्ता	चित्रा	स्वाती	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशिः	४	४	५	५	५	६	६	७	७
अंशः	२	२२	५	१०	२४	१९	२९	२४	२८
कला	२०	२०	४०	०	१०	४	४०	०	०
अपक्रम-भागाः	उ	१२ उ	१३ उ	११ द	२ द	२७ उ	३४ द	३ द	४ द

	मूला	पूर्वाषाढा	उत्तराषाढा	अभिजित्	श्रवणा	धनिष्ठा	शतभिषा	पूर्वभाद्रपद्	उत्तरभाद्रपद्	रेवती
राशिः	८	८	८	८	९	९	१०	१०	११	११
अंशः	१	१४	२०	२४	१०	२०	२०	२६	१	२९
कला	१०	०	०	४०	०	०	०	०	०	५०
अपक्रम-भागाः	८ द	५ ३० द	५ द	३० उ	३० उ	३३ उ	३० द	२४ उ	२६ उ	० उ

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अगस्त्यः	व्याधः । कालपुरुषः	हुतभुक्	ब्रह्महृदयं	सप्तर्षितारा
राशि	३	२	१	१	१
भागाः	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	३
अपक्रम-भागाः	६० द	६४० द	३८ ॰	३३० द	५ उ
	पुनर्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम्	रोहिण्याम्	कृत्तिकायाम्

अथ खगोलरचना ।

सवाच्छिन्नं काष्ठनिर्मितं भूगोलं तन्मध्यगा सुमेरोरुभयत्र निर्गतं दण्डञ्च कृत्वा यद्गुणार परितश्च परिमितं समविभक्तं आधारकक्षाद्वय विषुवत्कक्षा च कार्या ।

अथ मेषादिराशिस्थितिः ।

अहोरात्रार्द्धकर्णे ततप्रमाणानुमानेन च क्रान्तिज्यावत् दक्षिणोत्तरविभक्तिविक्षेपभागो-निजनिजापक्रमेण मेषादीनां राशीनां तिस्र कक्षाः कुर्यात् । ता एव कक्षाः कर्कादीनां वैपरीत्येन कुर्यात् । तादृश्यस्तिस्रस्तुलादीनां तथा विपर्ययात् मकरादीनाञ्च कुर्यात् ।

अहोरात्रार्द्धकर्णेनान यथा ।

सक्रान्तिवृत्तक्रमक्रमण्ये द्वे कुर्यात । तत्र उत्तमज्यया क्षीणा जिन्या दक्षिणोत्तरं दिन-आकाशदलं स्यात् ।

विक्षेपभागं यथा ।

चक्रं सक्रान्त्यग्रात निजपातेन राशिचक्र कलायांतिभागे परम दक्षिणोत्तरं विक्षिप्यते । तस्य नभोर्धं द्विगुणितं वृहस्पतिः मङ्गल त्रिगुणितं भानो चतुर्गुणं विक्षिप्यन्ते । तत्र क्रम चन्द्रस्य सर्वविक्षेपकला २७०-मङ्गलस्य ९० बुधस्य १२० वृहस्पतेः ६० शुक्रस्य १२० शनेः १२० रवेर्विक्षेपकला नास्ति ।

अथ नक्षत्रादिकक्षाख्यानम् ।

आधारकक्षाद्वयोपरिष्टाद्गोलमध्यस्थितानां नक्षत्राणां कक्षां कुर्यात । सर्वासां कक्षाणां मध्यस्थाने विषुवत्कक्षा स्थिता । तन्मध्ये कक्षायुगलस्य द्वे अयने विषुवद्वयञ्च कुर्यात् । विषुवत्स्थानात् भागक्रमपर्य्यन्तं क्रमभागैः नक्षत्राणां लेखाद्वयेन कुर्यात् अर्थात् मेषादि राशीनां निर्ब्बन्धस्थानां रचयेत् । तदा भचक्र स्थानात् अपमण्डलार्द्धे निजक अपरा कक्षा क्रान्तिकक्षा कार्या । तथा कक्षया सर्व नक्षत्रक नरा भान्ति । चन्द्रादीनां ग्रहाणां अपमण्डलस्यान्ते अस्ताद्यास्तित्वमध्यस्थान विषु वार्षिक अपमण्डलाच्छरा सन्ति च देशावधि । क्षितिज उदयन् राशिः तस्य स्यात तद्भ्रमात अस्त गच्छंश्च अस्तात्य स्यात । लङ्कोदयैर्या सिद्ध दशमचतुर्थस्थानञ्च कुर्यात । मध्यक्षिति जयोर्मध्ये या ज्या सा अन्त्या कथ्यते । किन्तु वस्तक्षितिजयोरन्तरज्या चरदलज्या । उपरि स्वक स्थान मध्ये क्षितिजमण्डल कृत्वा वस्त वेष्टित लोकालोकवेष्टितञ्च कृत्वा जलयन्त्रयोगेन पारदसाधयोगेन वा कालभ्रमण साधयेत् । इति सूर्य्यसिद्धान्तसम्मतम् ।

खगण्ड पुं, (खे आकाशे गलतीति । गल+अच पृषोदरात् साधुः ।) वृक्षविशेषः । खागण्डा इति भाषा । तत्पर्य्यायः मोटगल २ बृहत्-काष्ठ ३ काकेन्दु ४ । इति रत्नमाला ।

खङ्कुरः, पुं (खन्यते कङ्कतिकया इति । खन् दारणे + डिप । कीर्य्यते विकीर्य्यते इति । कृ विक्षेपे + अप । ततः कर्म्मधारयः ।) चूर्णकुन्तलः । इति हेमचन्द्रः ।

खच, ग भूतिपूत्योत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्या० पर० सक० सेट् ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः । भूत्युत्पत्तौ पूतुत्पत्तौ चेत्यर्थः । ग, खचनाति राजा सन्द्रं स्यादित्यर्थः । शैवार्थे कातन्त्रादिसम्मतः । इति दुर्गादासः ।

खच तु क बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त चुरा० पर० सक० सेट् ।) खचयति । इति दुर्गादासः ।

खचमसः, पुं (खे आकाशे चम्यते भक्ष्यतेऽसौ पितृभिरिति सुधाकरत्वादित्यर्थः । चम अदने + असच । खे चमसः यज्ञीयपात्रमिव अवस्थानम् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

खचरः, पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर + "चरेष्टः ।" ३।२।१६। इति टः ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका । वायुः । राक्षसः । ग्रहः । सूर्य्यः । खगः । प्रमाणं यथा । महाभारते १।१४४।१ ।

"खचरस्य सुतस्तु सखा खचर
खचरस्य पिता न च पुत्र खचरः ।
खचरेण युतेन कृत खचर
खचरो नरराजि च हा खचरः ॥"

आकाशगामिनि त्रि । यथा । स्मृतिः ।

"पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरामराः ।"

रूपकभेदः । यथा । सङ्गीतदामोदरे ।

"खचरो रङ्गताले स्यात गुरवादौ लघुस्तथा ।
प्रान्तेऽथवा शास्त्रशे भवेदय दयाकरः ॥"

खचित, त्रि, (खच + क्त ।) संयुक्तम् । तत्पर्य्यायः करम्बितम् २ रूषितम् ३ गुण्ठितम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । कररम् ५ कवरम् ६ मिश्रम् ७ जटितम् ८ । इति हेमचन्द्रः । व्याप्तम् ९ । इति शब्दरत्नावली । गुम्फितम् १० कुरितम् ११ । इति जटाधरः ।

खज मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) मन्थो विलोडनम् । खजति चम मङ्गः । इति दुर्गादासः ।

खञ, र खाञ्ज्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० पर० अक० सेट् । इदित् ।) र खञ्जति । खञ्जं गौः भावप्रधाननिर्द्देशात् खञ्जत्वमिति यावत् । सौ ऽखञ्जीति चुरादित्वात् । खञ्जत्वं भावः खाञ्ज्यं खोञ्जमित्यर्थः । खञ्जति गौः । भावप्रधाननिर्द्देशो यथा । दुरबर्त्त इति वा तत्त्वम् । अत्र खसर्गे परे उपर्गो णकारत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

खञ्ज, पुं, (खञ्ज्यते निर्म्मथ्यतेऽनेन । खज + करणे घञ । यद्वा, खजति मथ्नातीति । खज + अच ।) दर्व्वी । इत्यमरटीकायां भरतः । हाता इति भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । ७१ । ११ ।

"यथाखलाङ्गलं धौरेयं निर्म्मथ्यते शनैः ।
पूर्ण निर्म्मथ्यते सद्दोहनपूतात्मा हस्ते ।"
"खजेनामथ च स्याद्‌ सलिलपल्वलस्थितम् ।"

इति वाभ्रौ निजशताश्वाने द्रोणोऽभ्याहे ।

खजकः, पुं (खजति मथ्नाति । खज + ण्वुल् ।) मन्थानदण्डः । इति वैद्यकम् ।

खजर्ज, स्त्री (खञ्जति मथ्नाति इति । "उणादि" इतिकर्त्तरि सम्प्र वरम ।" उणा० ३ । १३४ । इति करण ।) पुत्रः । रत्नकरण्डः ।

खजर्ज, स्त्री, (खे आकाश [illegible])

नीहारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आकाशवारि ।
यथाह राजवल्लभः । [लुताख्य ।
"वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा वियति कीट-
तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम् ॥"
खजा, स्त्री, (खज्+भावे अप् टाप् च ।) मन्थः ।
मन्थोया इति भाषा ॥ प्रहस्तः । इति मेदिनी ॥
(खज्+करणे अप् स्त्रियां टाप् ।) दर्व्वी ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने षड्-
विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
"शृङ्गाफलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तथोच्चटां गोपयसा विपाच्य ।
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम् ॥"
पाकसाधनद्रव्यविशेषः । यथा, महाभारते ।
४।७।११ ।
"खजाश्च दर्व्वीश्च करेण धारय-
न्नविष कालाङ्गमकोषमव्रणम् ।")
मारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
खजाकः, पुं, (खज् मन्थे+"खजेराकः ।" उणां
४।१३ । इति आकः ।) पक्षी । इत्युणादिवृत्तिः ॥
खजाका, स्त्री, पुं, (खजति मथ्नाति पाकम् ।
खज् मन्थे+"खजेराकः ।" उणां ४।१३ । इति
आकः ततष्टाप् ।) दर्व्वी । इत्यमरः । २।९।३४ ।
हाता चमस इत्यादि भाषा ॥
("खजाकः पक्षिणि ख्यातः खजाका दर्व्विरुच्यते ॥"
इत्युणादिवृत्तिटीका ।)
खजित्, पुं, (खेन आकाशध्यानेन शून्यभावनयेति
भावः जयति संसारभावं यः । जि+क्विप् । शून्य-
वादिनां बौद्धानां शून्यं सर्व्वमेव इत्याकार-
भावनया संसारभावजयनात् तथात्वम् ।) बुद्ध-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥
खज्योतिः, [स्] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य ।)
खद्योतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
खञ्जः, त्रि, (खजि गतिवैकल्ये+अच् ।) विकल-
गतिः । खोँड़ा इति भाषा ॥ यथा, मनुः ।३।२४२।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा
भवेत् ॥")
तत्पर्य्यायः । खोड़ः २ । इत्यमरः ।२।६।४६ ।
खोलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ खोरः ४
खञ्जकः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खोटः ६ । इति
खोड़धात्वर्थदर्शनात् ॥ तस्य लक्षणं यथाह
माधवकरः ।
"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ।
खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥"
खञ्जकः, त्रि, (खञ्जतीति । खजि+कर्त्तरि ण्वुल् ।
स्वार्थे कन् वा ।) खञ्जः । इति हेमचन्द्रः ।३।११६॥
खञ्जकारिः, पुं, (खञ्जकस्य अरिः नाशकः ।) सखा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ खेँसारि इति भाषा ॥
खञ्जखेटः, पुं, (खञ्ज इव खेटति गच्छति नृत्यन्निव
भूमौ चरतीत्यर्थः । खिट्+अच् ।) खञ्जन-
पक्षी । इति शब्दमाला ॥
खञ्जखेलः, पुं, (खञ्ज इव खेलति तच्चलनादि-
त्यर्थः । खेल्+अच् ।) खञ्जनपक्षी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
खञ्जनं, क्ली, (खजि विकलगतौ+भावे ल्युट् ।)
गमनम् । इति मेदिनी । ने । ५५ ॥
खञ्जनः, पुं, (खजि+कर्त्तरि ल्युः ।) स्वनामख्यात-
पक्षी । तत्पर्य्यायः । खञ्जरीटः २ । इत्यमरः ।
२।५।१५॥ कणाटीनः३ काकच्छर्द्दिः४ खञ्जखेलः५
तातनः ६ मुनिपुत्रकः ७ भद्रनामा ८ रत्न-
निधिः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खञ्जखेटः १०
गूढ़नीड़ः ११ तञ्जकः १२ चरः १३ । इति
शब्दमाला ॥ काकच्छदः १४ नीलकण्ठः १५
कणाटीरः १६ कणाटारकः १७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (अस्य दर्शनेन यत् शुभाशुभं फलं
भवति तदुक्तं वृहत्संहितायां ४५ अध्याये ।
तद्यथा,—
"खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे ।
प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि
प्रवक्ष्यामि ॥"
तत्र चत्वारः खञ्जना भवन्ति । तेषां नामान्याह ।
"स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः ।
आकण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम् ॥
कृष्णो गलेऽस्य विन्दुः सितकरटान्तः स रिक्त-
कृद्रिक्तः ।
पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः ॥"
अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीदृक्फलं करोति
इत्याह ।
"अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु
पुण्येषु ।
करितुरगभुजगमूर्द्धि प्रासादोद्यानहर्म्म्येषु ॥
गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे ।
हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामराद्येषु ॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु ।
दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते ॥
पङ्के स्वाद्वन्नाप्तिर्गोरससम्पच्च गोमयोपगते ।
शाद्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः ॥
गृहपटलेऽर्थभ्रंशो वध्रे बन्धोऽशुचौ भवति रोगः ।
पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु ॥
महिषोष्ट्रगर्द्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करा-
द्रिस्थः ।
प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः ॥
पक्षौ धुन्वन्नशुभः शुभः पिबन् वारि निम्नगासंस्थः ।
सूर्य्योदयेऽथ शस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये ॥
नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम् ।
पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति ॥
तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिंस्तु छर्द्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः ।
अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम् ॥
क्षतविकलविभिन्नरोगितः
स्वतनुसमानफलप्रदः खगः ।
धनकृदभिनिलीयमानको
वियति च बन्धुसमागमप्रदः ॥
नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात् ।
सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं
शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम् ॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं
द्विजगुरुसाधुसुरार्च्चने रतः ।
न नृपतिरशुभं समाप्नुया-
न्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक् ॥"
ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह । [दिनशेषे ।
"आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु
दिक्स्थानमूर्त्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम् ।
शकुने दिग्विशेषेऽस्य शब्दफलं यथा,—
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भय
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे-
ऽैशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥")
खञ्जनरतं, क्ली, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीयं
अव्यक्तं रतं रतिः ।) यमिनां गोप्यं रतम् ।
यतीनां गोपनीयमैथुनम् । इति हारावली ॥
खञ्जना, स्त्री, (खञ्जन इवाचरति । खञ्जन+डाच्
+क्विप् टाप् च । यद्वा, खजि+युच्+टाप् ।)
सर्पभी । कृष्णखञ्जनजातिः । इति मेदिनी ॥
खञ्जनाकृतिः, स्त्री, (खञ्जनस्याकृतिरिवाकृतिरस्य ।)
खञ्जनविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्-
पर्य्यायः । छापुच्छिका २ खञ्जनिका ३ सर्पभी ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
खञ्जनिका, स्त्री,(खञ्जनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः इति ।
खञ्जन+ठन् टाप् च ।) खञ्जनाकारपक्षि-
विशेषः । तत्पर्य्यायः । छापुच्छिका २ तुलिका३
स्फोटिका ४ सर्पभी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
खञ्जनाकृतिः ६ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
खञ्जरीटः, पुं (खञ्ज इव ऋच्छतीति । ऋ गतौ+
वाहुलकात् कीटन् ।) खञ्जनपक्षी । इत्यमरः ।
२ । ५ । १५ ॥ (यथा, अमरुशतके । ९९ ।
"तन्वी शरत्तनुपयगाशुलिने कपोलौ
लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ ॥")
खट, काङ्क्षि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) खटति । काङ्क्षि आकाङ्क्षायाम् ।
इति दुर्गादासः ॥
खटः, पुं, (खट्+अच् ।) अन्धकूपः । कफः ।
प्रहारान्तरम् । टङ्कः । इति मेदिनी ॥ तृणम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लाङ्गलम् । कत्तृणम् । इत्य-
जयपालः ॥
खटकः, पुं, (खट्+वाहुलकाद् वुन् ।) घटकः ।
तत्पर्य्यायः । नागवीटः२ टाङ्करः ३ चाचरः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुञ्चितपाणिः । इति शब्द-
माला ॥
खटिकः, पुं, (खटः अस्त्यस्य इति ठन् ।) कुञ्चित-
पाणिः । इति हेमचन्द्रः ॥
खटिका, स्त्री, (खट्+अच् । ततः संज्ञायां कन्
टाप् अत इत्वञ्च ।) लेखनद्रव्यम् । खड़ी इति
भाषा । (यथा, कलाविलासे । २ । २३ ।

"त्रिविधवर्णाशुकश्याममन्दनकर्पूरमरिच पूगफले ।
खटिकाहस्तः स यत्र गणयति कोटीर्मुहूर्त्तेन ॥")
कणरम्भम् । वीरणम् । इति विश्वः ॥

खटिनी स्त्री (खट+बाहुलकात् इनि । ङीप् च ।) खटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा हितोपदेशे ।
'न पतति खटिनी सशम्भमा यस्य मन्दिरद्वाराम् ॥")

खटी स्त्री (खट+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) लेखनद्रव्यम् । खडी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खटिनी२ खन्निका३ धवलमृत्तिका४ सितधातु५ पाण्डुरत्व६ पाण्डुमृत्तिका७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तदाह-प्रदोपकफासनेत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्य्यायान्तराणि कठिनीशब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (यथास्याः पर्य्याया गुणाश्च भाव-प्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
'खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते ।
खन्निका शाहलिप्ताक्ता मधुरा विषशोथनित् ॥
लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिका समा ।
खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते ॥)

खट्ट क वृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर-सक्र सेट ।) खट्टयाञ्चः । क खट्टयति । इति मवरणम् । इति रमानाथः ॥

खट्टन त्रि (खन्यते त्रियते प्रायान्तरैभिः इति खट्ट वृतौ कर्म्मणि ल्युट् ।) खर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । छोट इति भाषा ॥ खन्त इति पाठो-ऽपि दृष्टः ॥

खट्टा स्त्री (खट्ट+टाप् । खट्टा इति शब्द-चन्द्रिका ॥

खट्टाश पुं स्त्री (खट्टं आच्छादनं कृत्वा अश्नाति इति भाषा अथ अश्नाति व्याप्नोति गाच-गन्धेन वा अश्नुते व्याप्नोति अच् ।) वनजन्तु-विशेषः । खटाश इति गन्धगोकुला इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धौतुः२ पूतनागन्धः३ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खट्टाशी४ पूताशु५ । इति शब्दरत्नावली । खट्टाश६ गन्धमार्जारः७ वनयाः८ पूतिकः९ इति जटाधरः ॥ पुष्प-कः १० इति रत्नमालापरिशिष्टम् ॥

खट्टाशि पुं खट्टाश+पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा खट्टाशस्य अपत्यं पुमान् । अत इञ् ।) खट्टाशः । इति जटाधरः ॥ (अत्रार्थे यथा भैषज्यरत्नावल्यां वातव्याधि-धिकारे ।
'खट्टाशि हिमवत् देशी वातो मांगल्य च ।
समस्ता सप्तदशीषा सप्तमा सप्तदोषरा ॥)

खट्टि पुं (खट्ट+इन् ।) शवयानम् । तत्पर्य्यायः । चक्रचक्षुष्या२ वाहट३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खट्टिक त्रि (खट्टं खादनं खट्ट मांसविक्रेता स्वाभ्यामोति । ठन् ।) श्राद्धिक । इति शब्द-माला । पाशिकारा इति भाषा ॥

खट्टिका स्त्री (खट्ट+ष्वार्थे कन् + टाप् वा खट्वा+टाप् । शुभ्रखट्वा । तत्पर्य्यायः । निर्यदा२ मन्दी३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आसन्दी४ । इति जटाधरः । शवयानम् । इति शब्दमाला ॥

खट्टेरक, त्रि (खट्ट+बाहुलकात् कर्म्मणि एरक ।) खर्व्वः । इति शब्दमाला ॥

खट्टा स्त्री (खट्यते काङ्क्ष्यते शयनादिभिरिति । खट काङ्क्षायां+'अशूप्रुषिलटीति ।" उणा° १ । १५१ । इति क्वन् ।) काष्ठादिरचितशय्या-धारः । खाट इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शय-नम्२ मञ्चः३ पर्य्यङ्कः४ पल्यङ्कः५ । इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ तल्पम्६ शय७ । इति शब्द-रत्नावली ॥ * ॥ तद्युक्तिर्यथा —
'अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खट्वेति प्रतिपद्यते ।'
अथैषां नामानि ।
'तिष्ठेत् यन्नालम्ब्य खट्टा तन्नाम च चरत्याश्रयम् ।
शिरः स्यात् उपधानं स्यात् अधः स्यात् निरूपकम् ॥
आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राह भोजमहीपतिः ।
आलिङ्गने चतुर्हस्ते सुपधाननिरूपके ॥
तन्दैर्घ्येण तन्दैर्घ्येण चत्वारश्चरणा इति ।
सप्तषोडशिका खट्टा सर्व्वत्राभयदायिका ॥
आलिङ्गने साष्टहस्ते सुपधाननिरूपके ।
साष्टहस्ते च चरणा हस्तैकपरिसम्मिता ॥
सप्ताष्टाङ्गिका खट्टा सर्व्वकामफलप्रदा ।
आलिङ्गने षड्ढस्ते सुपधाने निरूपके ॥
तन्दैर्घ्येण तन्दैर्घ्येण चत्वारश्चरणा इति ।
सप्तविंशतिका खट्टा धनधान्यजयप्रदा ॥
आलिङ्गने षड्हस्ते सुपधाने निरूपके ।
विहस्तसम्मिते पादा हस्तैकपरिसम्मिता ॥
सर्व्वविंशतिका खट्टा राजमण्डपजायते
आलिङ्गने साङ्गपष्ठे सुपधाने निरूपके ॥
तन्दैर्घ्येण तन्दैर्घ्येण चत्वारश्चरणा इति ।
सप्तद्वाविंशिका खट्टा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी ॥
आलिङ्गने च पञ्चाङ्गे सुपधाने निरूपके ।
विहस्तसम्मिते पादाश्चत्वारश्चरणा इति ॥
चतुर्विंशतिका खट्टा सर्व्वरोगक्षयङ्करी ।
आलिङ्गने सप्तहस्ते सुपधाने निरूपके ॥
विहस्ते सा त्रयाच्च चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वषड्विंशतिका खट्टा सर्व्वसौभाग्यकारिका ॥
आलिङ्गने साष्टसप्त सुपधाने निरूपके ।
साष्टविहस्ते साष्टाच चत्वारश्चरणा इति ॥
सप्ताष्टाविंशिका खट्टा सर्व्वभोगप्रदायिका ।
आलिङ्गने चाष्टहस्ते सुपधाने निरूपके ॥
चतुर्हस्ते सार्द्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वविंशतिका खट्टा सर्व्वकामार्थदायिनी ॥
द्वात्रिंशदिति खट्टा समासेनोपदर्शिता ।
आदित्याग्निखाताख्यो पूर्णा सम्पत्तिदायिका ॥
काष्ठा शिल्पिभिरेताश्च विविधाकृतिरूपता ।
सर्व्वषोडशिका खट्टा सर्व्वासामेव युज्यते ॥
अष्टौ गुणानि दत्ता स्युश्चतुर्हस्तयुतानि च ।
नैमित्तमङ्गला नाम खट्टैषा एथिवीपतेः ॥
एष दत्ता मङ्गल्या तत्र सर्व्वजयाभिधा ।
सार्द्धषड्विंशत्यङ्गुलया चारुमङ्गला ॥ * ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु भवेत् शयन परम् ।
जयोऽथ मङ्गलं प्रियान् चित्रकान्तः परो महान् ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु मञ्चानामिति लक्षणम् ।
सा तुङ्गा ह्यतितुङ्गा च शिखरी विषयेश्वरा ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु टङ्क इत्यभिधीयते ।
यात्रासिद्धिं समारभ्य येऽमी षोडश कीर्त्तिता ॥
आदित्याग्निखातानामाद्यन्तैकद्वय क्रमात् ।
दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लङ्घ्योऽथ दुरासदः ॥
यथोत्तरं दशगुणाः पादैकपरिवर्द्धिताः ।
प्रासादसंज्ञकाः काष्ठा राज्ञां सुखसभोक्तता ॥
चत्वार एते सर्व्वेषां भूपतीनां सुखावहाः ॥ * ॥
भोजमते च ।
'सर्व्वविंशतिका यावत् आरभ्यासप्तषोडशीम् ।
खट्टानामिति नामानि अष्टौ हस्तद्वयाधिकाम् ॥
तद्यथा —
'मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखासनम् ।
प्रचण्डा सर्व्वतोभद्रा खट्टानामाष्टकं विदुः ॥
आसां विभागः पूर्व्ववत् ॥ * ॥
पराशरसंहितायान्तु ।
'अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽन्त्यपिण्डो विधीयते ।
स चेत् समो भवेत् खट्टा प्रशस्ता स्यादतोऽन्यथा ॥
समे सर्व्वायसम्पत्तिर्विषमे विषमास्पदम् ।
तस्मात् खट्टाङ्गपिण्डोऽयं समः कार्य्यः सुशिल्पिभिः ॥"
इत्यन्तु सामान्यं सर्व्वसम्मतम् । काष्ठनियमस्तु पूर्व्ववदेव । इत्यासनयुक्तौ खट्टोद्देशः ॥ * ॥
तस्या दोषगुणा यथा —
'खट्टायां यो गुणो दोषो मानश्च परिकीर्त्तितम् ।
तेनैव खट्टा काष्ठी या तथैव गुणमावहेत् ॥
अनेनैव विधानेन काष्ठं वस्तुविधासनम् ।
विना नौकां सम कार्य्य सर्व्वमेवासनं बुधः ॥
इति तत्रैव युक्तिकल्पतरुः ॥
अस्या गुणः । वातनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
प्रेङ्खा । इत्यमरटीका ॥ कालशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खट्टाङ्ग क्ली (खट्टाया अङ्गम् । तत्स्याहृति यस्य नित्यं ।) शिवस्यास्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुखसुप्त२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मार्कण्डेये । ८० । ६ ।
'त्रिशिखखट्टाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥)

खट्टाङ्ग पुं (खट्टाङ्ग इत्याख्यानम् । शिवस्य खट्टाङ्गास्त्रम् सर्व्वत्र दुर्लङ्घ्यमानत्वात् अमोघ-वीर्य्यत्वात्तस्य तथात्वम् ।) सूर्य्यवंशीयराज-विशेषः । स तु दिलीपपुत्रः । यथा —
श्रीमद्भागवते । ९ । ९ । ४१ ।
'ततो दशरथात् पुत्र एकविंशतिः ।
राजा विश्वसहो यस्य खट्टाङ्गश्चक्रवर्त्त्यभूत् ॥"

खट्टाङ्गभृत् पुं (खट्टाङ्ग बिभर्त्ति इति । भृ+क्विप् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

खट्टाङ्गी, [न्] पुं (खट्टाङ्ग अस्त्रविशेषः अस्त्यस्य इति इनि ।) शिवः । इति हारावली ॥ (प्रायश्चित्तार्थं धारणीय खट्टाङ्गालिकाद्य-स्त्रविशेषः । यथा, मनुः । ११ । १०५ ।

"खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥")

खट्वारूढः, त्रि, (खट्वामारूढः । "खट्वा क्षेपे ।" २।१।२६ । इति निन्दायां द्वितीयान्तस्य क्तान्तेन नित्यसमासः ।) अविनीतः । प्रमादवान् । इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा, भट्टौ ।५।१०।
"इतस्त्वं पात्रसमितैः खट्वारूढः प्रमादवान् ।
पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥"
"खट्वारूढः उत्पथस्थितः । खट्वा क्षेपे इति द्वितीया ।" इति जयमङ्गलटीका ॥) खट्वारूढो नरो जाल्मः । इति कलापव्याकरणम् ॥ (वेदं व्रतानि च समाप्य समावर्त्तनेन हि खट्वा रोढ़व्या ब्रह्मचर्य्य एव भूमिशयनार्थोऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः । रूढ़्यायं तेन खट्वामारोहतु मा वा निषिद्धानुष्ठानपरः सर्व्वोऽपि खट्वारूढ़ उच्यते । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥) खट्वोपरिस्थितश्च ॥

खट्विका, स्त्री, (अल्पा खट्वा । अल्पार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रखट्वा । इति जटाधरः ॥ खट्वाविशेषः । तद्युक्तिर्यथा,—
"ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानां चतुःषड़ष्टकोणिकाः ।
खट्विकाः सुखसम्भूताः शुक्लरक्तासिताम्बराः ॥"
इति युक्तिकल्पतरौ खट्विकोद्देशः ॥

खड, इ ड मथि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् । इदित् ।) मथि मन्थने मन्थवच्चेह भञ्जनम् । इ, खण्ड्यते । ड, खण्डते दण्डेन भाण्डं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

खड, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, खाड़यति । इति दुर्गादासः ॥

खड़ं, क्ली, पुं, (खण्ड्यते छिद्यते धान्ये पक्वे सति इति । खड़+कर्म्मणि घञ् ।) लवुट्यम् । इति शब्दरत्नावली । खड़ इति भाषा ॥

खड़ः, पुं, (खड़+भावकर्म्मादौ यथायथं घञ् ।) पानान्तरम् । भेदः । इति मेदिनी । ड़े । ८ ॥ खड़यूषो यथा, चक्रदत्ते ।
"तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः ।
सुपक्वं खड़यूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः ॥"

खड़क्किका, स्त्री, (खड़क् इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति । कृ+वाहुलकात् डः ततो गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) पक्षद्वारम् । इति हारावली ॥ खड़किद्वार इति भाषा ॥

खड़तूः, पुं, (खड़+अतूप्रत्ययः ।) वाहुजङ्घा-भरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खड़िका, स्त्री, (खड़+अप्+गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) कठिनी । इति जटाधरः ॥

खड़ी, स्त्री, (खड़+अप्+ततो ङीष् ।) कठिनी । स्वनामख्यातश्वेतवर्णमृत्तिकाविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या गुणपर्य्यायौ कठिनीशब्दे खटीशब्दे च द्रष्टव्यौ ॥

खडूः, स्त्री, (खड़+"खडेर्डूः ।" उणां ।१।८४। इति ऊः ।) मृतशय्या । (वाहुजङ्घाभरणम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

खड्गं, क्ली, (खड़ भेदे+"छापूखड़िभ्यः कित् ।" उणां । १ । १२३ । इति गन् प्रत्ययः ।) लौहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खड्गः, पुं, (खड़ति भिनत्तीति । खड़+"छापूखड़िभ्यः कित् ।" उणां ।१।१२३ । इति गन् ।) गण्डकः । गण्डार इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ३ । २७२ ।
"कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥"
"खड्गो गण्डकः लोहो लोहितवर्णश्छाग एव ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥) गण्डकशृङ्गम् । खाग इति भाषा । बुद्धभेदः । इति मेदिनी ॥ चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्रविशेषः । खाँड़ा तरवाल इत्यादि भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । २५ ।
"यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः ।
सहदेवस्य विद्धीनं सर्व्वभारसहं दृढ़म् ॥")
तत्पर्य्यायः । निस्त्रिंशः २ चन्द्रहासः ३ असिः ४ रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलाग्रः ७ करवालः ८ कृपाणः ९ । इत्यमरः ।२।८।८९ ॥ ऋष्टिः १० करपालः ११ । इति तट्टीका ॥ विशसनः १२ तीक्ष्णधारः १३ दुरासदः १४ श्रीगर्भः १५ विजयः १६ धर्म्मपालः १७ कौक्षेयः १८ तरवारिः १९ तवराजः २० कृपाणकः २१ कृपाणी २२ शस्त्रः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्ब्रह्मणो यज्ञाग्नौ यथा,—
"विकीर्य्याग्निं तथाभूतमुत्थितं श्रूयते तदा ।
नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम् ॥
प्रांशुं सुदुर्द्धर्षतरं तथैव ह्यमितौजसम् ।
ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः ॥
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः ।
ततः स शितिकण्ठाय रुद्रायर्षभकेतवे ॥
ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्म्मप्रतिवारणम् ।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवक्षतशोणितम् ॥
असिं धर्म्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे ।
विष्णुर्मरीचये स महर्षिभ्यः ते इन्द्राय स लोकपालेभ्यः ते मनवे सूर्य्यपुत्राय स क्षुपाय स इक्ष्वाकवे स पुरूरवसे स आयवे स नहुषाय स ययातये स पूरवे स अमूर्त्तरयसे स भूमिशयाय स भरताय स ऐड़विड़ाय स धुन्धुमाराय स काम्बोजाय स मुचुकुन्दाय स मरुत्ताय स रैवताय स यौवनाश्वाय स रघवे स हरिणाश्वाय स शुनकाय स उशीनराय स भोजाय स शिवये स प्रतर्द्दनाय स अष्टकाय स रुषदश्वाय स भरद्वाजाय स द्रोणाय स कृपाय स पाण्डवेभ्यो दत्तवान् ॥ * ॥ अथ खड्गविषयकत्रयोदशविधस्वरूपं यथा, महाभारते ।
"मण्डलाकारतः खड्गभ्रामणं भ्रान्तमुच्यते ।
तदेव वाहुमुद्यम्य कृतमुद्भ्रान्तमीरितम् ॥
भ्रामणं स्वस्य परितः खड्गस्याविद्धमुच्यते ।
परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम् ॥
शत्रोराक्रमणार्थाय गमनन्त्वाप्लुतं मतम् ।
खड्गस्याग्रेण तद्देहस्पर्शनं प्रसृतं मतम् ॥
वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं सृतम् ।
परिवृत्तं भवेत् शत्रोर्वामदक्षिणतो गतिः ॥
पश्चात् पदापसरणं निवृत्तं संप्रचक्षते ।
अन्योऽन्यताड़नं प्राहुः सम्पातमुभयोरपि ॥
व्याधिवधमात्मनो यत् तत् समुदीर्णमुदीरितम् ।
अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामणं भारतं स्मृतम् ॥
विचित्रखड्गसञ्चारदर्शनं कौशिकं स्मृतम् ।
निलीय चर्म्मणि क्षेपो यदन्तैः सात्वतं हि तत् ॥"
तस्य परीक्षा तरवारिशब्दे द्रष्टव्या ॥ (अस्य लक्षणादिकं यथा, बृहत्संहितायां ५० अध्याये ।
"अङ्गुलशतार्द्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिं खड्गः ।
अङ्गुलमानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः ॥
श्रीवृक्षवर्द्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम् ।
सदृशा व्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानाञ्च ॥
कृकलासकाककङ्कक्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः ।
खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगाः प्रभूताश्च ॥
स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो न दृङ्मनोऽनुगतः ।
अस्वन इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्य्यस्त इष्टफलः ॥
क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोशात् ।
स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे ॥
नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेच्च
पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम् ।
देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च
नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम् ॥
गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च ।
करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः ॥
निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्य्यः प्रमाणयुक्तः सः ।
मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने ॥
यस्मिन् त्सरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गस्य ।
वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्ट्वा ॥
अथवा स्पृशति यदङ्गं पृष्टा निस्त्रिंशभृत्तदवधार्य्य ।
कोशस्थस्यादेश्यो व्रणोऽसि शास्त्रं विदित्वेदम् ॥
शिरसि स्पृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे ।
भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च ॥
नासौष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः ।
उरसि द्वादशसंस्थस्त्रयोदशे कक्षयोर्ज्ञेयः ॥
स्तनहृदयोदरकुक्षीनाभिषु चतुर्दशादयो ज्ञेयाः ।
नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥
ऊर्व्वोर्द्वाविंशे स्यात् ऊर्व्वोर्मध्ये व्रणस्त्रयोविंशे ।
जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥
जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्णौ पादे तदङ्गुलीष्वपि च ।
षड्विंशतिकाद्यावत्त्रिंशदिति मतेन गर्गस्य ॥
पुत्त्रमरणं धनाप्तिर्धनहानिः सम्पदश्च बन्धश्च ।
एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्द्दिशेत् क्रमशः ॥
सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्त्रमरणधनलाभौ ।
क्रमशो विनाशवनिताप्तिचित्तदुःखानि षट्प्रभृति ॥
लब्धिर्हानिस्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः ।
ज्ञेयाश्चतुर्द्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात् ॥

विद्याभिरनिर्वाणं धनागमो स्त्रसुसम्पदोऽम्बलम् ।
ऐश्वर्य्यस्त्वुराण्यानि च क्रमाच्चिंशदिति यावत् ॥
परतो न विशेषफलं विषमसमस्थास्तु पाप-
शुभफलदाः ।
केचिदफलाः प्रदिष्टाश्चिंशत्परतोऽग्रमितियावत्॥
करवीरोत्पलगजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः।
शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रपङ्कमेदःसदृशगन्धः ॥
कूर्म्मवसास्त्रक्क्षारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः।
वैदूर्य्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः ॥
इदमौशनसं च शस्त्रपानं
रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम् ।
हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥
वडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं
यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् ।
झषपित्तमृगाश्वबस्तदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥
आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं
पारावताखुशकृता च युतं प्रलेपः ।
शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
सम्यक् छितं चाश्मनि नैति भङ्गं
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥”)

खड्गकोषः, पुं, खड्गलता । तत्पर्य्यायः । खड्गपत्रः २ खड्गमारः ३ अश्वपुच्छकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खड्गस्य कोषः ।) खड्गाधारः । खाप इति भाषा । अयं युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥

खड्गटः, पुं, (खड्ग इव चटतीति । चट्+अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) वृहत्काशः । इति हारावली ॥

खड्गधेनुः, स्त्री, खड्गपुत्त्रिका । छुरि इति भाषा । (खड्गस्य गण्डकस्य धेनुः पत्नी ।) गण्डकस्त्री । इति मेदिनी ॥ मादी गण्डार इति भाषा ॥

खड्गपत्रः, पुं, (खड्गाकाराणि पत्राणि अस्य ।) खड्गलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खड्गपिधानं, क्ली, (खड्गस्य पिधानमाच्छादनम् ।) खड्गकोषः । खाप इति भाषा । इति हलायुधः ॥

खड्गपिधानकं, क्ली, (खड्गस्य पिधानकम् ।) खड्गपिधानम् । खाप इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शय्याकारः २ परीवारः ३ कोषः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

खड्गारीटः, त्रि, (खड्गं कण्टतीति । कट+कीटन् । निपातनात् पूर्व्ववृद्धिः । यद्वा खड्गारिरिवाचरति इति । क्विः ततः कीटन् ।) फलकः । असिधाराव्रतधारी । इति मेदिनी ॥

खड्गिकः, पुं, महिषीक्षीरफेनः । शौण्डिकः । इति मेदिनी ॥

खड्गिमारः, पुं, (खड्गिनं गण्डकं मारयतीति । मृ+णिच् “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । वृक्षविशेषः ।) खड्गकोषलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खड्गी, [न्] पुं, (खड्गसदृशाकारं शृङ्गमस्यास्तीति । इनिः ।) वनजन्तुविशेषः । गण्डार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गण्डकः २ खड्गः ३ । इत्यमरः ।२।५।४ ॥ खड्गशृङ्गः ४ क्रोडीमुखः ५ पुच्छशृङ्गः ६ वली ७ वज्रचर्म्मा ८ वार्ध्रीणसः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ एकचरः १० गण्डाङ्गः ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डः १२ खनीतुषाहः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य मांसगुणाः । बलकारित्वम् । बृंहणत्वम् । गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफवायुनाशित्वम् । कषायत्वम् । पित्रॄणां तृप्तिकारित्वम् । पवित्रत्वम् । आयुर्हितत्वम् । मूत्रबन्धकारित्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(“कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् ।
पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
महादेवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।४२।
“चक्री शूली खड्गी पट्टिशी चायुधी
महान् ॥”
खड्गो विद्यतेऽस्य इति मतुपर्थे तु वाच्यलिङ्गः यथा, भागवते । ८।१५।८ ।
“शुक्लाम्बरोऽथ सन्नह्य धन्वी खड्गी धृतेषुधिः ॥”)

खड्गीकं, क्ली, (खड्गस्तत् कर्म्मणि कुशलम् । बाहुलकात् ईकः ।) दात्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डं, क्ली, (खडि+घञ् । इदित्वात् नुम् ।) विड्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुविकारः । अस्य गुणाः । वृष्यतमत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(अस्य गुणाः यथा,—
“खण्डन्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं बृंहणं हिमम् ।
वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम् ॥”
मधुखण्डगुणाः यथा,—
“मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः ।
छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तघ्नी तुवरा हिमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

खण्डः, पुं, क्ली, (खडि+घञ् इदित्वात् नुम् ।) एकदेशः । तत्पर्य्यायः । भित्तम् २ शकलम् ३ । इत्यमरः ।१।३।१६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।८३।२६ ।
“धृतम्लेच्छविभिन्नाश्च खण्डखण्डं ययुर्घनाः ॥”
यज्ञादिसमूहः । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥)

खण्डः, पुं, (खडि+घञ् ।) इक्षुविकारः । खाँड इति भाषा । मणिदोषः । इति मेदिनी ॥ (योगिविशेषः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ८ ।
“भादुकीनारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा ॥”)

खण्डकः, पुं, (खण्डेन निर्वृत्तः इति संज्ञायां कः ।) निर्म्मवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सितास्खण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खण्डयतीति । खडि+ण्वुल् । छेदकारी ।)

खण्डकथा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता कथा ।) वाङ्मयभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खण्डकर्णः, पुं, (खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य ।) आलुविशेषः । शकरकन्द आलु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मधुकन्दः २ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । कटुपाकित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

खण्डकालु, क्ली, (खण्ड इव कायतीति । कै+कः । ततः खण्डकं आलु इति कर्म्मधारयः ।) आलुविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खण्डजः, पुं, (खण्ड इव जायते खण्डाकारेण जायते वा । जन्+डः ।) गुडः । यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डजोद्भवः, पुं, (खण्डजं उद्भवोऽस्य इति खण्डजोद्भवः तस्माज्जायते इति । जन्+डः ।) तवराजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डतालः, पुं, (खण्डेन वाद्यविभेदेन निर्वृत्तः तालः ।) तालविशेषः । यथा,—
“द्रुतमेकं भवेद्यत्र खण्डतालः स उच्यते ।
अपरं नियमं विना ।”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

खण्डधारा, स्त्री, (खण्डे एकदेशे धारो यस्याः ।) कर्त्तरी । इति शब्दमाला ॥ काँचि इति भाषा ॥

खण्डनं, क्ली, (खडि भावे+ल्युट् ।) भञ्जनम् । भेदनम् । निराकरणम् । छेदनम् । यथा,—
“घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं देहि पदपल्लवमुदारम् ॥” इति जयदेवः ॥

खण्डपरशुः, पुं, (खण्डयति शत्रून् इति खण्डः तादृशः परशुरस्य ।) शिवः । इत्यमरः ।१।१।३१ ॥
(यथा, महाभारते ७ । द्रमाहात्म्ये ।२००।४१ ।
“पिनाकिनं खण्डपरशुं लोकानां पतिमीश्वरम् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४९।७४ ।
“सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ॥”)

खण्डपर्शुः, पुं, (शत्रून् खण्डयति विदारयति इति खण्डस्तथाविधः पर्शुरस्य ।) परशुरामः । शिवः । चूर्णलेपी । गन्धामलकमेषण्यम् । राहुः । इति मेदिनी ॥ भग्नदन्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डपालः, पुं, (खण्डं पालयतीति । पालि+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) मोदकः । मयरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खाण्डिकः २ । इति हारावली ॥

खण्डमोदकः, पुं, (खण्डेन खण्डोत्पादितशर्करादिना वा मोदयतीति । खण्ड+मुद्+णिच्+ण्वुल् ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डलवणं, क्ली, (खण्ड्यते इति खण्डम् । खडि+कर्म्मणि घञ् । तच्च तत् लवणञ्चेति ।) विड्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विड्शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

खण्डशाखा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता शाखा यस्याः ।) सविषवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डसरः, पुं, (खण्ड इव सरतीति । सृ+अच् ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खड्डाभ्रं, क्ली, (खड्डं अभ्रं मेघः।) अभ्रलेशः। छेँड़ा मेघ इति भाषा। दन्तक्षतविशेषः। इति मेदिनी॥

खण्डिकः, पुं, (खण्डोऽस्यास्तीति। ठन्।) कलायः। कड़ाइ इति भाषा। इत्यमरः॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— [अथ॥"
"त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
गुणाश्चास्य त्रिपुटशब्दे वक्तव्याः॥) काचः। इति हेमचन्द्रः॥ वगल इति भाषा॥

खण्डितं, त्रि, (खण्ड्+क्तः।) खण्डीकृतम्। तत्पर्य्यायः। छिन्नम् २ लूनम् ३ छितम् ४ दितम् ५ छेदितम् ६ वृक्णम् ७ कृत्तम् ८। इति हेमचन्द्रः॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः।

"चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता
विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला।
सुखेऽप्रवाहः सधनेषु सर्व्वदा
यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम्॥"

खण्डिताङ्गः। खण्डिताङ्गत्वं दुष्टवचनकर्म्मविपाकः। यथाह शातातपः। ३ अध्याये।
"दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्यात् द्विजातये। रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम्॥")

खण्डिता, स्त्री, (खण्डित+टाप्।) स्वीयादिनायिकाया भेदः। अस्या लक्षणम्। अन्योपभोगचिह्नितः पतिः प्रातरागच्छति यस्याः सा। अस्याश्चेष्टा। "अस्फुटालापाध्वन्तासन्तापनिश्वासतूष्णीम्भावाश्रुपातादयः।" इति रसमञ्जरी॥ (साहित्यदर्पणोक्तलक्षणं यथा, तत्रैव। ३। ८३।
"पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः। सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता॥
उदाहरणं यथा, तत्रैव।

"तदवितथमवादीर्य्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-
र्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन॥")

खण्डिनी, स्त्री, (खण्डोऽस्यास्तीति। खण्ड+इनिः। स्त्रियां ङीप्। यद्वा, खण्डयति आत्मानं द्वीपपर्व्वतसमुद्रादिव्यवच्छेदेनेति शेषः। खण्ड्+णिनिः।) पृथ्वी। इति शब्दरत्नावली॥

खण्डी, [न्] पुं, (खण्डयति आत्मानं शिंवलरूपेण इति। खण्ड्+णिनिः।) वनमुद्गः। इति हेमचन्द्रः॥

खण्डीरः, पुं, (खण्डी+सुखादित्वात् रः।) पीतमुद्गः। इति हेमचन्द्रः॥

खतमालः, पुं, (खे आकाशे अन्तरीक्षे तमाल इव। तत्वर्णसादृश्यात्तथात्वम्।) धूमः। मेघः। इति मेदिनी॥

खद, स्थैर्य्ये। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-वधे तु सकं-सेट्।) खदति। इति दुर्गादासः॥

खदिका, स्त्री, (खे भर्ज्जनपात्रादूर्द्धाकाशे दीयते खण्ड्यते इति। ख+दा अवखण्डने+घञर्थे कः। ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) लाजाः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खइ इति भाषा॥

खदिरः, पुं, (खद स्थैर्य्यहिंसयोः+"अजिरशिशिरशिथिलेति।" उणां। १। ५४। इति किरच्।) वृक्षविशेषः। खयेरगाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गायत्त्री २ बालतनयः ३ दन्तधावनः ४। इत्यमरः। २।४।४६॥ तिक्तसारः ५ कण्टकीद्रुमः ६। इति रत्नमाला॥ बालपत्रः ७ खदापत्री ८ क्षितिक्षमः ९ सुशल्यः १० वक्रकण्टः ११ यज्ञाङ्गः १२ जिह्मशल्यः १३ कण्टी १४ सारद्रुमः १५ कुष्ठारिः १६ बहुसारः १७ मेध्यः १८ बालपुत्त्रः १९ रक्तसारः २० कर्कटी २१ जिह्मशल्यः २२। इति जटाधरः॥ कुष्ठहृत् २३ बालपत्रकम् २४ यूपद्रुमः २५। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च भावप्रकाशे।

"खदिरो रक्तसारश्च गायत्त्री दन्तधावनः।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च याज्ञिकः॥
खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत्।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान्।
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत्॥"

अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। शीतलम्। पित्तकफकुष्ठकासरक्तशोथकण्डुव्रणनाशित्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ विसर्पवेदनामेहमेदोनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥*॥ (अथ श्वेतखदिरः। पपरी खयेर इति भाषा॥
"खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्कलः।
कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे च॥
खदति हन्ति शत्रून् इति। खद्+किरच्।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (खे आकाशे दीर्य्यते यस्माच्चन्द्रलोकादिष्टापूर्त्तादिकर्म्मिभिः। दृ+बाहुलकात् अपादाने किरच्। इष्टापूर्त्तादिकर्म्मिणां हि आरब्धक्षयदेहविदारेण चन्द्रमण्डलात् आकाशे पतनात् तथात्वम्।) चन्द्रः। इति मेदिनी॥ (तथा च सांख्यदर्शनभाष्ये।
"येन कर्म्मणा येन चन्द्रमसमारूढ़ाः फलोपभोगाय तस्मिन् उपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसम्पर्कात् प्रलीयते सविलसम्पर्कात् हिमकरका इव हुतभुगर्च्चिःसम्पर्कादिव च घृतकाठिन्यम्। ततः क्षतावयवे क्षतस्य इष्टादेः कर्म्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति शेषश्रया इमैममवरोहन्ति॥")

खदिरपत्रिका, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः। कप् कापि अत इत्वम्।) अरिखदिरः। लज्जालुलता। इति राजनिर्घण्टः॥

खदिरपत्री, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः।) लज्जालुलता। इति वैद्यकम्॥

खदिरा, स्त्री, (खदिरस्तत्पत्राकारोऽस्त्यस्याः। अच् टाप् च।) लज्जालुलता। इति राजनिर्घण्टः॥

खदिरिका, स्त्री, (खदिरेण खदिररसेन स्त्रो रसोऽस्त्यस्याः। अस्त्यर्थे+ठन् ततः टाप्।) लाक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

खदिरी, स्त्री, (खद्+किरच्। गौरादित्वात् ङीष्।) खदिरीशाकम्। लाजालु इति ख्याता। इति केचित्। किन्तु रभसेन वराहक्रान्ता लज्जालुः समङ्गा जलकारिकेति खदिरिकायां सञ्जीवपत्री लज्जालुरिति लज्जालुकायां पठितम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। नमस्कारी २ गण्डकाली ३ समङ्गा ४। इत्यमरः। २।४।१४१॥ (क्वचित् खदिरेति पाठो दृश्यते॥) गण्डकारी ५। इति भरतः॥ शमी पत्रा ६ रक्तपत्री ७ अञ्जलिकारिका ८ राक्षा ९। इति जटाधरः॥
("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित्।" इति वैद्यरत्नमालायाम्॥)

खदिरोपमं, क्ली, (खदिरेण उपमीयते इति। खदिर उपमा अस्य वा।) कदरः। इति रत्नमाला। काँटा बाबला इति भाषा॥

खदूरवासिनी, स्त्री, (खे शून्ये दूरे च वसतीति। वस्+णिनिः। ततो ङीप्।) बुद्धशक्तिविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खद्योतः, पुं, (खं आकाशं द्योतयतीति। द्युत दीप्तौ+णिच्+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण्।) सूर्य्यः। इति जटाधरः॥ (यथा, भागवते। ४।२९।१०।
"खद्योताविर्म्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्म्मिते। रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः॥"
नेत्रस्य हि सूर्य्याधिष्ठातृतया रूपादिदर्शनशक्तिरिति प्रसिद्धेस्तथात्वम्॥ खे आकाशे द्योतते इति। द्युत्+अच्।) कीटविशेषः। जोनाक पोका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ज्योतिरिङ्गणः २। इत्यमरः। २।५।२८॥ खज्योतिः ३ प्रभाकीटः ४ उपसूर्य्यकः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ ध्वान्तोन्मेषः ६ तमोमणिः ७ इन्दुविन्दुः ८ तमोज्योतिः ९ ज्योतिरिङ्गः १० निमेषकः ११। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ६।१६।४६।

"विदितमनन्तसमस्तं
तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम्।
विज्ञाप्यं परमगुरोः
कियदिव सवितुरिव खद्योतैः॥")

खद्योतनः, पुं, (द्योतयतीति। द्युत्+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। ततः खस्य आकाशस्य द्योतनः प्रकाशकः।) सूर्य्यः। इति जटाधरः॥

खधूपः, पुं, (खं आकाशं धूपयति। खे धूपः ज्वलच्छिखत्वद्दिव वा। धूप्+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण्।) अग्निक्रीड़ाविशेषः। हाउइ इति भाषा। यथा, भट्टौ। ३।५।

"उल्काम्नुचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
ध्वजान् ववन्दुर्मुमुचुः खधूपान्॥"

खन, उ ञ विदारे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं सकं-सेट्।) ...

नयितो जाह्नवीतीरे कूप खनति दुर्मतिः । खनते । इति दुर्गादासः ॥

खनक पुं (खन + शिल्पिनि ष्वुन् । ' ३।१।१४५। इति वुन स च धित ।) उन्दुरः । सन्धिसस्कर । सिंदेल चोर इति भाषा । भूमिवित्तम्' । खण्डादुत्पत्तिस्थानम्' । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वनामप्रसिद्धो विदुरस्य वस्तुविशेष । यथा महाभारते जतुगृहे । १ । १४८ । १ ।

विदुरस्य सुहृत कश्चित् खनकः कुशलो नरः ॥)

खनक त्रि (खन + वुन ।) खनक । खनन कर्त्ता । इति मेदिनी । (यथा, गो रामायणे । १ । १२ । ६ ।

स्थापत्ये चैव स्थाप्यन्तां दृढाः परमधार्मिकाः । कर्मान्तिका लिपिकरा वधका खनका अपि ।)

खनन क्ली (खन + भावे ल्युट ।) विदारणम् । खो इन खोदन इति च भाषा । यथाह कश्चित् ।

' यत्र स्म खनन न खेलन तदभूदालोक्य मूकः ग्रतः ॥

खनयित्री, क्ली (खन् + णिच न इट्निमित्तकात् । ततस्तृच ङीप च ।) खनित्रम् । खनतीति भाषा । यथा नारदपञ्चरात्रे माघसंहिता ।

खनयित्री शुभा यस्मा जयार्थं जयकाङ्क्षि याम् ।

पञ्चवर्णाभ्रकयुता चालनीया पुर सताम् ॥

खनि क्ली (खन विदारे + खनिकष्यज्यसीति । उणा ।४।१३९। इति इन ।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् । खानि इति भाषा । (यथा रघु । १८।२२ ।

उत्सातशत्रुं वसुधोपतस्थे

रत्नोपहारैरुदितै खनिभ्य ॥)

तत्पर्याय । आकर २ । इत्यमरः । २।३।७। खानी ३ खनी ४ खानि ५ । इति शब्दरत्नावली । गञ्जा ६ । इति हेमचन्द्र ॥

खनित्र क्ली (खन् + अर्त्तिलूधूसूखनेति । ।३।२।१८४। इत्र ।) अस्त्रविशेष । खन्ता इति भाषा । तत्पर्याय । अवदारणम् । इत्यमर । २।९।१२ ॥ (तथाहि भागवते । ७ ।२ । १५ ।

केचित् खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान् ॥)

खनी क्ली (खनि + वा ङीष ।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खपुर क्ली (ख आकाशं पिपर्त्ति । पृ + क ।) घट । इति हेमचन्द्र ॥ (खे आकाशे पर पुरम् ।) जङ्गम पुरम् । (स तु दैत्यपुरविशेष । तदुत्पत्तिर्यथा यथा महाभारते । ३ । १७३ । निवातकवचवधे । ७ ११ ।

' पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी । दिव्यवर्षसहस्रं ते चेरतु परम तप ॥

तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरम् । अगृह्णीतां वर ते तु सुतानामल्पदु खिताम् । अवध्यताञ्च राजेन्द्र । सुरराक्षसपन्नगै ॥

पुर सुरमणीयञ्च खेचरञ्च महाप्रभम् । सर्वरत्नै समुदित दुर्द्धर्षममरैरपि । महर्षियक्षगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसै । सर्वकामगुणोपेत वीतशोकमनामयम् ॥

ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ । कालकेयकृते कृतम् । तदेतत् खपुर दिव्य चरत्यमरवर्ज्जितम् ॥ '

खे आकाशे उदित पुरम् । शुभाशुभार्थं सूचनार्थं प्रकाशित गन्धर्वनगरम् । अस्यो त्तरादिदिग्भेदेनोदये फलभेदो यथा बृहत् संहितायाम् ३६ अध्याये ।

उत्तरादिपुरोहितनृपबलपतियुवराजदोषद खपुरम् ।

सितरक्तपीतकृष्ण विप्रादीनामभावाय ॥

नागरनृपतिजयावहमुदगविदिकस्थ विवर्ण

नाशाय ।

शान्तायाञ्च दृष्ट सतोरणं विजयाय ॥

सर्वदिग्गुत्थं सततोत्थितञ्च भयदं नरेन्द्रराष्ट्रा

णाम् ।

चौराटविकान् हन्याद् धूमानलशक्रचापाभम ॥

गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिपातवात

करम् ।

दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभयं जयः सव्ये ॥

अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते

पुर पताकाध्वजतोरणान्वितम् ।

यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां

पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरा ॥ ")

हरिश्चन्द्रपुरम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खपुर पु (ख पिपर्त्ति उच्चतया । पृ + क ।) गुवाक । (अस्य पर्य्याया यथा ।

' खपुरो दृढवल्क पूग ' इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ खेन आकाशगतेन हिमकरादिना पूर्यते इति । पृ + कर्मणि घञर्थे क ।) भद्रमुस्तकम् । (खमिन्द्रिय पिपर्त्ति । पृ + क ।) अलसके त्रि । इति मेदिनी ॥ आलस्यः । इति राजनिर्घण्ट ॥

खभ्रान्ति पुं (खे आकाशे भ्रान्तिर्भ्रमणं यस्य ।) चिल्ल । इति शब्दरत्नावली ॥ चिल इति भाषा ॥

खमणि, पु (खे आकाशे मणिरिव ज्योतिर्मयत्वात् प्रकाशकत्वाद्वा ।) सूर्य्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खमीलन क्ली (खानां इन्द्रियाणां मीलनम् ।) तन्द्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

खम्मलि क्ली (ख शून्यभूत मलमस्या एषो दरात साधु । मलराहित्याद्रस्याद्रस्य तथात्वम् ।) कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली ॥ माना इति भाषा ॥

खम्मलिका क्ली (खम्मलि + स्वार्थे कन ततष्टाप ।) खम्मली । कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली ॥

खम्ब गतौ इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा पर सक सेट ।) ओष्ठवर्गीयोपध । खम्बति । इति दुर्गादास ॥

खरं क्ली (खाय अन्तरिन्द्रियाय सुख वा तीव्रता रूपगुण राताति । ख + रा + क ।) तीक्ष्णम् । तत्पर्याय । तिग्मम् २ तीक्ष्णम् ३ । इत्यमर ।१।३।३५। (यथा, भागवते ।७।८।२८ ।

ललाटोद्धृतासं खरसुतसटोत्थित

निमीलिताक्ष जगृहे महाजव ॥ '

तद्वति त्रि । यथा, रघुवंशे । ८ । ९ ।

' न खरो न च भूयसा मृदु

पवमान पृथिवीरुहानिव ॥)

खर पुं (खं मुखकुहरं छिद्रमतिशयेनास्ता स्तीति । र ।) गर्द्दभ । इत्यमर ।२।९।७७ (यथा मनु । २ । २०१ ।

' परीवादात खरो भवति श्वा वै भवति

निन्दकः ।"

अश्वतर । यथा तत्रैव ।११। २०१ ।

"उष्ट्रयान समारुह्य खरयानन्तु कामत ।)

धर्म्म । इति मेदिनी । निकुर । राक्षसविशेष । स तु रावणभ्राता । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा रामायणे । १ । ३ । २० ।

' वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च ।")

दैत्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा भागवते । ६ । ७ । ३३ ।

"ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्ट

मल्लेभकसयवना कुजपौण्ड्रकाद्या ।")

कण्टकिवृक्षविशेष । इत्यजयः ॥ काक । काक । कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (वत्सरविशेष । यथा ज्योतिस्तत्त्वे ।

' उपद्रुत जगत् सर्वं तस्करैर्भूमिके सति ।

पीडिताश्च प्रजा सर्वा देशभङ्ग खरे प्रिये ॥"

कठिनम् । रविपार्श्वग । पश्चिमद्वारगृहम् । इति शब्दार्थचिन्तामणि ॥)

खरकाष्ठिका, क्ली, (खर उग्र काष्ठ यस्या । तत कप टाप च । कापि अत इत्वम् ।) बला । इति राजनिर्घण्ट ॥

खरकुटी क्ली (खरा क्षुरवत्तया तीक्ष्णा कुटी ।) नापितशालिका । नापितस्य गृहम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खरकोण पुं (खरवत कोणयति शब्दायते । अत्र सङ्कोचार्थकुणधातो शब्दार्थ इति बोध्य धातूनामनेकार्थत्वात् । यद्वा कोणयति व्याहान सङ्कोचयति वा । कुण + अच । कर्मण्यण ।" ३ । २ । १ । इति अण वा ।) तित्तिरिपक्षी । इति हेमचन्द्र ॥

खरगन्धनिभा क्ली (खरगन्धेन तीव्रगन्धेन निभाति अतिशयेन भातीति । नि + भा + क ।) नागबला । इति जटाधर ॥

खरगन्धा क्ली (खरो गन्धो यस्या ।) नागबला । इति राजनिर्घण्ट ॥

खरगृह क्ली (खरस्य गर्द्दभस्य गृहम ।) गर्द्दभशाला । गाधार घर इति भाषा । तत्पर्याय । खरगृह २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खरगेह क्ली (खरस्य गेहम् ।) खरगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खरग्रह पु (खरस्य ग्रह गृहम ।) खरगृहम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (खरो गृह्यते निपीड्यते ऽस्मात । ग्रह + अप । गर्दभग्रहभेदे ॥)

खरघातनः, पुं, (खरं उग्रं रोगविशेषं घातयतीति। हन्+स्वार्थे णिच्+कर्त्तरि ल्युः।) नागकेशरः। इति शब्दचन्द्रिका॥(खरं खरनाम्ना प्रसिद्धं राक्षसं घातयतीति। श्रीरामचन्द्रः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

खरच्छदः, पुं, (खरस्तीव्रश्छदः पत्रमस्य।) उलूकम्। उलुखड़ इति भाषा॥ इत्कटः। ओकड़ा इति भाषा। इति रत्नमाला॥ क्षुन्द्रलक्षणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

खरणसः, त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य। "खुरखराभ्यां वा नस्।" इति वार्त्तिं पक्षे "अच् नासिकायाः।" ५।४।११८। इत्यच् नसादेशश्च। ततः "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।"८।४।३। इति णत्वम्।) तीक्ष्णनासिकः। तत्पर्य्यायः। खरणाः २। इत्यमरः।२।६।४६॥

खरणाः, [स्] त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य। "खुरखराभ्यां वा नस्।" वार्त्ति इति नसादेशः। "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) तीक्ष्णनासिकः। इत्यमरः।२।६।४६॥

खरत्वक्, स्त्री, (खरा तीक्ष्णा त्वक् यस्याः।) अलम्बुषा। लज्जालुप्रभेदः। इति भावप्रकाशः॥

खरदण्डं, क्ली, (खरः कर्कशः दण्डो मृणालं यस्य कण्टकाश्रततयेति भावः।) पद्मम्। इति धरणी॥

खरदला, स्त्री, (खरं कर्कशं दलं पत्रमस्याः।) क्षेमाफला। इति शब्दचन्द्रिका॥ डुमुर इति भाषा॥

खरदूषणः, पुं, (खरं उग्रं दूषणं मादकताजनकदोषो यत्र।) धुस्तूरः। इति शब्दचन्द्रिका॥ खरेण राक्षसेन सह दूषणश्च॥ (त्रि, बहुदोषः॥)

खरध्वंसी [न्,] पुं, (खरं खरनामविश्रुतं राक्षसं ध्वंसयतीति। ध्वन्स्+णिच्+णिनिः।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥ (खरं कंसचरं दैत्यं ध्वंसयतीति। कृष्णः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

खरनादिनी, स्त्री, (खरं कर्कशं नदतीति। नद्+णिनिः। ततः स्त्रियां ङीप्।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

खरपत्रः, पुं, (खरं पत्रमस्य।) क्षुद्रपत्रतुलसी। शाकाख्यवृक्षः। इति रत्नमाला॥ यावनालशरः। हरिदर्भः। मरुवकः। इति राजनिर्घण्टः॥

खरपत्रकः, पुं, (खरपत्र+कप् संज्ञायां कन् वा।) तिलकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खरपत्री, स्त्री, (खरपत्र+गौरादित्वात् ङीष्।) गोजिह्वावृक्षः। काकोडुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

खरपात्रं, क्ली, (खरं कठोरं कठिनं वा पात्रम्।) लौहपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खरपादाढ्यः, पुं, (खरैः दृढैः पादैर्मूलैराढ्यः।) कपित्थवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खरपुष्पः, पुं, (खरं पुष्पमस्य।) मरुवकवृक्षः। इति रत्नमाला॥

खरपुष्पा, स्त्री, (खरं पुष्पं खराणि पुष्पाणि वा यस्याः।) वर्व्वरा। इत्यमरः।२।४।१३९॥ वाबुइ तुलसी इति भाषा॥ (यथास्याः पर्य्यायाः। "वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ व्यवहारोऽस्या यथा चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये कटुकस्कन्धे। "एला-कुष्ठ-भल्लातकास्थि-हिङ्गु-किलिम-मूलक-सर्षप-लशुन-करञ्ज-शिग्रुक-मधुशिग्रुक-खरपुष्पा" इत्यादिषु॥)

खरप्रियः, पुं, (खलः धान्यकलायादिशस्यमर्द्दनस्थानं प्रियोऽस्य। लस्य रत्वम्।) पारावतः। इति शब्दमाला॥

खरमञ्जरी, स्त्री, (खरा मञ्जरी यस्याः।) अपामार्गः। इत्यमरः।२।४।८६॥ (खर्ज्जिकाद्यतैलेऽस्या व्यवहारो यथा,—
"खर्ज्जिकासिन्धुदन्त्यग्निरुग्मिकानलनीलिका।
खरमञ्जरीवीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम्।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाड़ीव्रणापहम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाड़ीव्रणाधिकारे॥)

खररोमा [न्,] पुं, (खरं रोम यस्य।) नागभेदः। इति जटाधरः॥

खरवल्लिका, स्त्री, (खरा वल्लरी ततः स्वार्थे कन् टाप् च ईकारस्य ह्रस्वत्वं रस्य लत्वञ्च।) नागवला। इति रत्नमाला॥ गोरक्षचाउलिया इति भाषा॥

खरशब्दः, पुं, (खर उग्रः शब्दोऽस्य।) कुररपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

खरशाकः, पुं, (खरं शाकमस्य।) भार्गी। इति भावप्रकाशः॥ वामणहाटी इति भाषा॥

खरस्कन्धः, पुं, (खरः स्कन्धोऽस्य।) प्रियालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

खरस्कन्धा, स्त्री, (खरः स्कन्धोऽस्याः।) खर्ज्जूरी। इति राजनिर्घण्टः॥

खरस्वरा, स्त्री, (खरं रौद्रं स्वृणाति नाशयतीति। स्वृ+अच्।) वनमल्लिका। इति रत्नमाला॥

खरा, स्त्री, (खं आकाशं लाति गृह्णातीति। ला+कः। लस्य रत्वम्।) देवताड़वृक्षः। इत्यमरः।२।४।९९॥

खरांशुः, पुं, (खरा अंशवो रश्मयो यस्य।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खरागरी, स्त्री, (खरं आगिरतीति। आ+गॄ+अच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) देवताड़वृक्षः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"वेणी जीमूतकश्चाखुविषाजिलोमशच्छदः।
खरागरी कदम्बश्च खुड्डाको देवताड़कः॥")

खराब्दाङ्कुरकं, क्ली, (खराब्दात् तीव्रगर्ज्जनमेघात् अङ्कुरयतीति। अङ्कुरि+ण्वुल्। अस्य हि नूतनजलदध्वनेरङ्कुरोत्पत्तेस्तथात्वम्।) वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

खराश्वा, स्त्री, (खरैरश्यते भुज्यतेऽसौ। अश् भोजने+"उल्वादयश्च।" उणां।४।९५। इति वः।) मयूरशिखा। रुद्रजटा इति ख्याता। चैत्रवमानिका इति केचित्। इत्यमरभरतौ॥ (यथास्या गुणाः।
"खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥)

खराह्वा, स्त्री, (खरं तीव्रगन्धं आह्वयतीति। ह्वे+कः। स्त्रियां टाप्।) अजमोदा। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"अजगन्धाजमोदाख्या खराह्वा कारवी च सा॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

खरिका, स्त्री, (खात् शून्यात् गन्धविशेषं रातीति। रा+कः ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) कस्तूरीभेदः। सा तु चूर्णाकृतिः। इति राजनिर्घण्टः॥

खरुः, पुं, (खन्+'खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु।" उणां १।३७। इति कुः रश्चान्तादेशः।) शिवः। हयः। दर्पः। दन्तः। इति मेदिनी। रे।२१॥ कामदेवः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ शुक्लवर्णः। इति हेमचन्द्रः॥

खरुः, त्रि, (खन्+"खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु।" उणां १।३७। इति कुः रश्चान्तादेशः।) श्वेतः। इति मेदिनी। रे।२२॥ निषिद्धेकरुचिः। इति हेमचन्द्रः॥ निर्बोधः। क्रूरः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ तीक्ष्णः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

खर्ज्ज, यथाङ्गनोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) खर्ज्जति। मृष्ट् मार्ज्जनम्। इति दुर्गादासः॥

खर्ज्जिका, स्त्री, (खर्ज्ज+ण्वुल्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) अवदंशः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खर्ज्जुः, पुं, (खर्ज्ज+उन्।) खर्ज्जूरी। कण्डुः। कीटः। इति हेमचन्द्रः॥

खर्ज्जुरं, क्ली, (खर्ज्ज+उरच्।) रौप्यम्। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

खर्ज्जूः, स्त्री, (खर्ज्ज व्यथने+"कृषिचमितनीति।" उणां १।८२। इति ऊः।) कण्डुः। कीटः। इत्युणादिकोषः॥

खर्ज्जूघ्नः, पुं, (खर्ज्जूं कण्डूयनं हन्तीति। हन्+टक्।) चक्रमर्द्दः। धत्तूरः। अर्कवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

खर्ज्जूरं, क्ली, (खर्ज्जूर्य्याः फलम्। फले विहितस्याणो लुप्।) खर्ज्जूरफलम्। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। गुरुत्वम्। क्षयाभिघातदाहवातपित्तरोगे हितत्वम्। हृद्यत्वम्। शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ("अपक्वखर्ज्जूरफलं त्रिदोषशमनं मतम्। पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम्॥" इति प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥ यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये।
"मधुरं वृंहणं वृष्यं खर्ज्जूरं गुरु शीतलम्।

चक्षुरभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ।) रौप्यम् । हरितालम् । इति हेमचन्द्रः । खल । इति मेदिनी ।

खर्ज्जूरः पुं स्त्री (खर्ज्ज मार्ज्जने + खर्ज्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।' उणां ४ । ९० । इति ऊरः ।) खर्ज्जूरीवृक्षः । खेजुर गाछ इति भाषा । अस्य मस्तिष्कगुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्रातङ्करोगनाशित्वम् । बलप्रायशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ।

(खर्ज्जूरस्य विषं हन्ति तदा वै नात्र संशयः ।' इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे ।) वृश्चिकः । इति मेदिनी ।

खर्ज्जूरिका स्त्री (खर्ज्जूर + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ततः संज्ञायां कन् टाप् च ततो ह्रस्वः ।) मिष्टान्नविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । मिठा गजा इति भाषा ।

खर्ज्जूरी स्त्री (खर्ज्जूर + गौरादित्वात् ङीष् ।) वनखर्ज्जूरः । इत्यमरः । २ । ४ । १७० । खर्ज्जूरवृक्षः । खेजुरगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खरस्कन्धा २ दुष्प्रधर्षा ३ दुरारोहा ४ निःश्रेणी ५ कषायी ६ यवनेष्टा ७ हरप्रिया ८ । अस्याः गुणाः । कषायत्वम् । पक्वे गौल्यत्वम् । कषायिकत्वम् । पित्तक्रिमिनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । कफशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्य्यायगुणाः ।

'भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दरारोहा मृदुच्छदा ।
तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥ * ॥
पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता ।
जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्त्यते ।
खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु ।
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् ।
कोष्ठमारुतहृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम् ।
ज्वराभिघाततृट्कासश्वासनिवारकम् ।
मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् ।
महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पा खर्ज्जूरिका स्मृता ॥ * ॥
खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥ * ॥
सुलेमानी तु मृदुला बलिहीनफला च सा ।
सुलेमानी श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत् ॥
इति भावप्रकाशः ॥

खर्द्द दंशने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट् ।) दंशनं दन्तकरणकक्रिया । खर्द्दति मत्कुणः लोकः । केचित्तु दन्दशूके इति पठित्वा दन्दशूकः दन्दशूककर्त्तृकक्रियेत्याहुः । इति दुर्गादासः ।

खर्परः पुं (कर्परः । पृषोदरात् खत्वम् ।) तस्करः । धूर्त्तः । भिक्षापात्रम् । कपालम् । इति मेदिनी । छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

खर्परी स्त्री (खर्परं उपधातुभेदकारकत्वेनास्त्यस्या इति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्परीतुत्थम् । इत्यमरटीका ।

खर्परीतुत्थं क्ली (खर्पर्य्येव तुत्थं खर्परीरूपं तदाख्यं तुत्थं वा ।) तुत्थविशेषः । तत्पर्य्यायः । खर्परीरसकम् २ चक्षुष्यम् ३ अमृतोत्पन्नम् ४ तुत्थम् ५ खर्परिका ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रसायनत्वम् । त्वग्दोषशमनत्वम् । दीप्तत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

खर्ब्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट् ।) खर्ब्बति इति दुर्गादासः ।

खर्ब्बं क्ली (खर्ब्ब + अच् ।) संख्याविशेषः । इति मेदिनी । तत्तु दशार्ब्बुदसंख्या । इति लीलावती । दशवृन्दसंख्या । १० ०००,०००,००० । इति स्मृतिः । (सहस्रमहापद्मसंख्या । इति गोः रामायणम् । यथा, तत्रैव । ६ । ४ । ५६ ५९ ।

'शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः ।
शतं कोटिसहस्राणां शङ्कुरित्यभिधीयते ॥
शतं शङ्कुसहस्राणां वृन्दमाहुर्मनीषिणः ।
शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् ।
महावृन्दसहस्राणां शतं पद्मं परिस्मृतम् ।
शतं पद्मसहस्राणां महापद्मं विभाव्यते ॥
महापद्मसहस्राणां तथा खर्ब्बमिहोच्यते ॥')

खर्ब्बः पुं (खर्ब्ब + अच् ।) कुवेरस्य निधिविशेषः । इति शब्दरत्नावली । दशवृन्दसंख्या । इति स्मृतिः । कुलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (वामनः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ । स्त्री । गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ३८ ।

'खड्गखेटकरा खर्ब्बा खेचरी खगवाहना ।')

ख(र्ब्ब)र्व्व त्रि (खर्व्व + अच् ।) क्षुद्रः । खाटो छोट इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । न्यङ् २ नीचः ३ वामनः ४ ह्रस्वः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ७० । निखर्व्वः ६ खट्टनः ७ खर्व्वशाखः ८ । इति हेमचन्द्रः । धनुषः ९ अनायतः १० । इति जटाधरः ।

खर्व्वशाख त्रि (खर्व्वा शाखा हस्तपदाद्यवयवा यस्य ।) वामनः । खर्व्वः । इति हेमचन्द्रः ।

खर्म्मं पुं (खुर + बाहुलकात् मक् पृषोदरात् उकारस्य लोपः ।) पौरुषम् । कौषेयांशुकम् । पट्टवस्त्रम् । इति मेदिनी ।

खर्व्व गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं अकं सेट् ।) अन्तस्थवकारान्तोऽयम् । खर्व्वति । इति दुर्गादासः ।

खर्व्वः त्रि (खर्व्व + अच् ।) ह्रस्वः । वर्ग्यबकारान्तखर्ब्बशब्दार्थोऽप्यत्र ।

खर्व्वटः पुं क्ली (खर्व्व + अटन्) चतुःशतग्राममध्यस्थलम् । इति भूरिप्रयोगः । पर्व्वतप्रान्तग्रामः । इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ।

खर्व्वुरा स्त्री (खर्व्व + उरच् टाप् च ।) सरदीर्घा । इति राजनिर्घण्टः ।

खर्ब्बूजं क्ली (खर्ब्बू + जन + डः ।) खरबुजा । इति भावप्रकाशः । खरबुजा इति भाषा (अस्य लक्षणं गुणाश्च यथा —

"दशाङ्गुलन्तु खर्ब्बूजं कथ्यते तद्गुणा अथ ।
खर्ब्बूजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ।
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यम्पित्तानिलापहम् ।
तेषु यच्चाम्लमधुरं सक्षारञ्च रसाद्भवेत् ।
रक्तपित्तकरन्तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरम्परम् ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

खल चलनार्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं अकं सेट् ।) चलनार्थश्चालनचयौ । चालनेह स्खलनम् । खलति खलो धर्म्मात् । इति दुर्गादासः ।

खलं क्ली (खल + अच् ।) भूः । स्थानम् । कल्कः । इति मेदिनी । खलाधानम् । इति हेमचन्द्रः । धान्यमाड़िवार खामार इति भाषा । (यथा मनुः । ११ । १७ ।

'खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ॥')

खलः पुं (खल + अच्) सूर्य्यः । इति भूरिप्रयोगः । तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । धत्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (प्रवाहिकारोगे भैषज्यादिविहितपथ्यविशेषः । यथा चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

'कल्को विल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥')

खलः त्रि नीचः । अधमः । इति मेदिनी । क्रूरः । (यथा मृच्छकटिकायां १ मे अङ्के ।

'खलस्वभावः भवितव्यता तथा
चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः ॥')

तत्पर्य्यायः । दुर्जनः २ पिशुनः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ । द्विजिह्वः ४ विश्वकद्रुः ५ नृशंसः ६ घातुकः ७ क्रूरः ८ पापः ९ । इति जटाधरः ।

खलतिः, पुं (स्खलन्ति केशा अस्मात् । स्खल सञ्चलने + 'खलतिः ।" उणां ३ । ११२ । इति निपातनात् साधुः ।) इन्द्रलुप्तरोगयुक्तः । टाकपड़ा माथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खल्वाटः २ ऐन्द्रलुप्तिकः ३ शिपिविष्टः ४ बभ्रुः ५ । इति हेमचन्द्रः । खल्लीटः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । खल्लिटः ७ । इति शब्दरत्नावली । (रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।
रोमकूपान् रुणद्ध्यस्य तेनान्येषामसम्भवः ।
तदिन्द्रलुप्तं रूढ्याश्च प्राहुश्चाचेति चापरे ।
खलतिरपि जन्मैव मरणं तत्र तु क्रमात् ॥'
इति वाभट्टे उत्तरस्थाने चतुर्व्विंशेऽध्याये ।)

खलपूः त्रि (खलं भूमिं पुनाति परिष्कृतं करोतीति । खल + पू + क्विप् ।) मार्ज्जनकारी । झाड़ुदार फरास इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । बहुकरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १० ।

खलमूर्त्तिः पुं (खल इव अनिष्टकारकत्वात् उग्रा मूर्त्तिरस्य ।) पारदः । इति शब्दचन्द्रिका । पारा इति भाषा ।

खलाधारा, स्त्री, (खल आधारो यस्याः।) तैलपायिका। इति जटाधरः॥ आरसुला इति भाषा॥

खलिः, पुं, (खल+इन्।) तैलकिट्टम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा भारतरत्नाकरे। २।८८।
"स्नाल्वां वैदूर्य्यमय्यां पचति तिलखलिं चन्दनैरिन्धनौघैः॥")

खलिनः, पुं स्त्री, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीनः पृषोदरादित्वात् वा ह्रस्वः।) खलीनः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्
"उभयतः खलिनकनककटकावलम्बाभ्यां पदे पदे छताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवकृष्यमाणम्।"
अश्वमित्यर्थः॥)

खलिनी, स्त्री, (खलानां समूहः। "इनित्रकट्यचश्च।" ४।२।५१। इति इनिः। ततो ङीप्।) खलसमूहः। धानेर अनेक खामार इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। खल्या २। इत्यमरः। ३।२।४२॥ तालमूली। इति रत्नमाला॥

खलिशः, पुं, (खे जलादूर्द्ध्वाकाशे लिशति ईषदुद्गच्छतीति। यद्वा, खे जलाभ्यन्तरे छिद्रादौ लिशति खर्व्वीभावेन तिष्ठतीति। लिश्+कः।) खगामख्यातमत्स्यः। खलिशामाछ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कङ्कत्रोटः २ खलेशयः ३। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। ग्राहित्वम्। कषायत्वम्। वायुकोपनत्वम्। रूक्षत्वम्। लघुत्वम्। शूलहरत्वम्। किञ्चिदामविनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ खलिशोऽपि पाठः॥

खलीकारः, पुं, (खल+कृ+घञ्। अभूततद्भावे च्विः।) अपकारः। इति जटाधरः॥ (निर्भर्त्सनम्। इति चिन्तामणिः॥)

खलीनः, पुंस्त्री, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीनः।) कविका। इत्यमरः। २।८।४९॥ कडियालि इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। १।१६६।१५।
"शतं रथानां वरहेममालिनां
चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम्॥")

खलु, व, (खल्+बाहुलकात् उन्।) निषेधः। वाक्यालङ्कारः। (यथा, माघे। २।७०।
"अन्यथयत्नाग्रतं नकुलके सुपरायागिना।
निर्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम्॥"
"अत्राद्यखलुशब्दः प्रतिषेधार्थे द्वितीयः वाक्यालङ्कारे॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) जिज्ञासा। (यथा, गणरत्ने। "स खल्वधीते वेदम्?") अनुनयः। इत्यमरः। ३।४।१८॥ (यथा, गणरत्ने।
"न खलु न खलु मुग्धे! साहसं कार्य्यमेतत्"॥) निश्चितम्। (यथा, कुमारे। ४।२८।
"दयितास्वनवस्थितं नृणां
न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने॥")
पदवाक्यादिपूरणम्। (यथा, रामायणे। ६।४१।६।
"वध्याः खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव राघव!।
ये त्वामुत्पथमारूढं न निगृह्णन्ति सर्व्वशः॥")
वीप्सा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,— शाकुन्तले १ मे अङ्के।
"न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः॥")

खलुक्, [च्] पुं, (खं इन्द्रियं दर्शनेन्द्रियं लुञ्चयति छिनत्तीति। ख+लुञ्च+क्विप्।) घनान्धकारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खलुरेषः, पुं, (खलु रिष्यते वध्यतेऽसौ। खलु+रिष्+कर्म्मणि घञ्।) मृगभेदः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खलूरिका, स्त्री, (खलु+रिष्+निपातनात् साधुः।) शस्त्राभ्यासभूमिः। इति हेमचन्द्रः॥

खलेधानी, स्त्री, (खले धीयन्ते वृषभा अस्मिन्। धा+अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप्।) मेधिः। खलेपशुबन्धनदारु। इति जटाधरः॥

खलेवाली, स्त्री, (खले वाल्यन्ते चाल्यन्तेऽत्र वृषभा इति। वल्+अधिकरणे घञ्, गौरादित्वात् ङीष्।) खले गोबन्धनदारु। इति हेमचन्द्रः॥ मेर काठ इति भाषा॥ (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। २२।३।४८।
"खलेवालीयूपो दाक्षिणपाः")

खलेशः, पुं, (खे जलादूर्द्ध्वाकाशे गमनकाले लिशति संक्षिप्यतीति। लिश्+अच्।) खलिशमत्स्यः। इति हारावली॥

खलेशयः, पुं, (खलेषं जलादूर्द्ध्वस्थाकाशसंसर्गं यातीति। या+कः।) खलिशमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

खल्या, स्त्री, (खलानां समूहः। यत्।) खलिनी। इत्यमरः। ३।६।४२॥ धानमाडार अनेक खामार इति भाषा॥

खल्लः, पुं, (खलतीति क्विप् खल् तं लातीति। ला आदाने+कः।) वस्त्रप्रभेदः। गर्त्तः। चर्म्म। चातकपक्षी। इति मेदिनी॥ दृतिः। इति हेमचन्द्रः॥ मशक इति भाषा। औषधमर्द्दनपात्रम्। खल इति भाषा। इति वैद्यकम्॥ ("अजाशकृत्तुषाग्निश्च भूगर्भे स्थितयं क्षिपेत्। तस्योपरिस्थितं खल्लं तप्तखल्लमिति स्मृतम्॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥)

खल्लिका, स्त्री, (खल्ल+संज्ञायां कन् ततष्टाप्, कापि अत इत्वम्।) ऋजीषम्। पिष्टकादिभर्जनपात्रम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

खल्लिटः, त्रि, (खल्ल+इन्। खल्लि इव टलतीति। टल्+डः।) खलतिः। इति शब्दरत्नावली॥

खल्ली, स्त्री, (खल्ल+गौरादित्वात् ङीष्।) हस्तपादावमर्द्दनाख्यरोगः। इति मेदिनी॥ तस्य लक्षणं यथा, माधवकरः।
"खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी॥"
तच्चिकित्सा यथा, भावप्रकाशे।
"कुष्ठसैन्धवयोः कल्कश्चुक्रतैलसमन्वितः।
सुखोष्णो मर्द्दने योज्यः खल्लीशूलनिवारणः॥"
अपि च भैषज्यरत्नावल्याम्।
"खल्ल्यां स्निग्धाम्ललवणैः स्वेदोन्मादोपनाहनम्॥"

खल्लीटः, त्रि, (खल्लीव टलतीति। टल्+बाहुलकात् डः।) खलतिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (तच्चिकित्सा यथा, गारुडे। १८०।१।
"सप्तरात्रात्प्रजायन्ते खल्लीटस्य कचाः शुभाः।
दग्धहस्तिदन्तलेपात् नानाक्षीररसाञ्जनात्॥")

खव, श भूतिपूत्योरुत्पत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट्।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता नयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः॥

खवल्ली, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता वल्ली।) आकाशवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्याः पर्य्याया गुणाश्च। अथ आकाशवल्ली। अमरवेलि इति च भाषा।
"आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्लरी।
खवल्ली ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिला ह्यामयापहा।
तुवराग्निकरी रुच्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

खवारि, क्ली, (खे आकाशे स्थितं वारि उदकम्। खादागतं वारि वा।) दिव्योदकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

खवाष्पः, पुं, (खे आकाशे शून्ये स्थितो वाष्पः।) हिमम्। इति हारावली॥

खशः, पुं, देशविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (तद्देशवासिनि तद्देशनृपे च बहुषु अणो लुक्।) तथा हि मनुः। १०।४४।
"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः।
पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः॥")

खशा, स्त्री, मुरानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कश्यपोक्तत्वात् खः प्रजापतिर्दक्षः आदौ तद्गर्भे कन्यात्मकबीजभावेन शेते इति। ख+शी+डः ततष्टाप्।) दक्षकन्या। सा च कश्यपपत्नी। यथा,—
"धर्म्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम्।
अदितिर्दितिर्दनुः काला अनायुः सिंहिका मुनिः॥
कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा॥"
"इरा वृक्षलतावल्लीः तृणजातीश्च सर्व्वशः।
खशा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः॥

खशेटः, पुं, (खं शेटति इति। शिट् अनादरे अच्। अस्य गमनसमये खस्यानादरत्वेन गतियोग्यत्वाभावेऽपि तद्यानादरस्य गमनात्तथात्वम्।) खलिशमत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खश्वासः, पुं, (खस्य आकाशस्य श्वास इव।) वायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) खषति। इति दुर्गादासः॥

खष्पं, क्ली, (खन्+"खष्पशिल्पशष्पवाष्पेति।" उणां ३।२८। इति पप्रत्ययात् निपातनात् सिद्धम्।) क्रोधः। बलात्कारः। इत्युणादिकोषः॥

खसः, पुं, (खं इन्द्रादीन्द्रियं स्यति निष्फलीकरोतीति। सो+कः।) पामा। खोस इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पाम २ कच्छूः ३ विचर्च्चिका ४। इति हेमचन्द्रः॥ (पामन्शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

खखकन्द पुं (खख इव कन्दोऽस्य।) चीरकञ्चुकीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ खसगन्धोऽपि क्वचित् पाठः॥

खसतिल पुं (खसपूय इव तिलति स्निह्यतीति। तिल स्नेहे+कः। अस्य शुक्लस्नेहविशिष्टत्वात् तथात्वम्।) खस्खस। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य यथा —
'तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः।
स्यात्तु खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु॥
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृच्च कफासकृत्।
धातूनां शोषणं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम्॥
मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम्॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

खसमः पुं (खेनाकाशेन समः।) बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खसम्भवा स्त्री (खे सम्भवतीति। सम्+भू+अच्।) आकाशमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

खसर्पणः पुं (खे शून्ये सर्पणमस्य योगप्रभावात्।) बुद्धविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खसात्मजः पुं (खसायाः कश्यपपत्न्या आत्मजः।) राक्षसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खसृमः पुं विप्रचित्तिदैत्यपुत्रः। यथा —
'सिंहिकायां समुत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्तथा।
व्यंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः॥
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा।
अञ्जको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च॥
निवातकवचा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलेऽभवन्॥'
इति गारुडे ६ अध्यायः॥

खस्खसः पुं (खस+पृषोदरात् द्वित्वम्।) क्षुपविशेषः। पोस्ता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सूक्ष्मबीजः २ सुतनकलः ३ सुबीजः ४। अस्य गुणः। पाके मधुरत्वम्। कान्तिवीर्य्यबलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (खसतिलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

खस्खसरसः पुं (खस्खसस्य क्षुद्रबीजक्षुपविशेषस्य रसः।) अहिफेनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ आफिं इति भाषा॥

खस्तनी स्त्री (खं आकाशं स्तनः यस्याः मेघवारिपतनेन शस्याद्युत्पत्त्या पुष्टत्वाभीयानां पृथिव्यां जीवानां जीवनधारणात् तथात्वम्।) पृथिवी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खस्फटिकः पुं (खस्य निर्म्मलः स्फटिकः। यद्वा खस्फटिकः सूर्य्यः स अधिष्ठानमस्य।) सूर्य्यकान्तमणिः। चन्द्रकान्तमणिः। इति हेमचन्द्रः॥

खाखसः पुं (खस प्रकारे द्वित्वं ततः पृषोदरात् साधुः।) क्षुपविशेषः। पोस्तदाना इति भाषा। तत्पर्य्यायगुणाः।
'तिलभेदः खाखसतिलः खाखसश्चापि स स्मृतः।
स्यात्तु खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु।
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृत् कफकासहृत्।
धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम्।
मुहुर्म्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम्॥

अथ अहिफेनम्।
उक्तं खसफलक्षीरमाफुकमहिफेनकम्।
आफुकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम्॥
तथा खसफलोद्भूतं वल्कलप्रायमित्यपि।
अथ खसबीजम्।
उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि॥
खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरूणि च।
जनयन्ति कफं तानि शमयन्ति समीरणम्॥
इति भावप्रकाशः॥

खाजिकः पुं (खे ऊर्द्ध्वदेशे आजः क्षेपः तत्र साधु ठन्।) लाजा। इति हारावली॥ खै इति भाषा॥

खाटः पुं स्त्री (खे ऊर्द्ध्वमार्गे अटत्यनेन। अट+करणे घञ्।) शवरथः। इति शब्दरत्नावली॥ मरार खाट इति भाषा॥

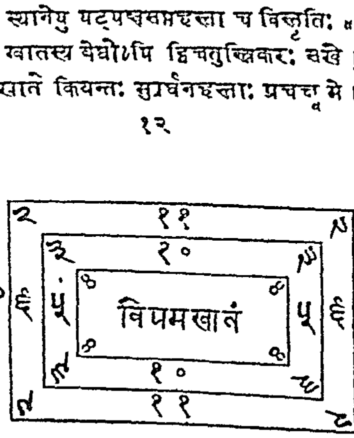
खाटिः स्त्री (खट काङ्क्षायां बाहुलकात् इण्।) असद्ग्रहः। किणः। शवरथः। इति मेदिनी॥

खाटिका स्त्री (खाटि+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ततष्टाप्।) खाटः। शवरथः। इति शब्दरत्नावली॥

खाण्डवं क्ली (खाण्डवप्रस्थाख्यया प्रसिद्धाया नगर्य्या जातम्। खाण्डवी+अण्। यदुक्तं कालिकापुराणे ९० अध्याये।
पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम्।
भङ्क्त्वा वनं तत्रचक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम्॥)
वनविशेषः। तद्विवरणं यथा —
'विरूपस्याभवद्राजाधिपो धर्म्मिष्ठोऽभवत् सुतः।
तेषां कल्पोऽभवद्राजा कल्पात्तु विजयोऽभवत्॥
यो विजित्य क्षितिं सर्व्वां पार्थिवान् भूरितेजसा।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डवं शतयोजनम्॥
यत्र सव्यसाची ह्यदहत् पाण्डुपुत्रः प्रतापवान्।
आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः॥
ऋषय ऊचुः।
कथं स खाण्डवं चक्रे विजयः शतयोजनम्।
तद्वयं श्रोतुमिच्छामः कथयस्व तपोधन!॥
मार्कण्डेय उवाच।
सोमवंशेऽभवद्राजा महात्मा स महाबलः।
धीरः सुप्रभो नाम चारुरूपः प्रतापवान्॥
स वै हिमवतो नातिदूरं भङ्क्त्वा महावनम्।
विहाय आश्रमान् समुत्सार्य्य ऋषींश्चापि तपोधनान्।
खाण्डवीं नाम नगरीमकरोत्तत्र शोभनाम्॥
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णामायतां शतयोजनम्।
उच्चप्राकारसंयुक्तां अट्टालगोपुरतोरणाम्॥
निम्नाभिरतिगाधाभिः परिखाभिः समावृताम्।
दीर्घिकाभिश्चोपवनैर्मधुभिश्चामरोपमैः॥
आकीर्णाञ्च तथावासैरमरैरपि मानवैः।
यौवनाः सततं यत्र जना धनान्विताः स्थिताः॥
यद्वत्सा सा सुप्रभा पुत्री जाता भागसमन्विता।
स वै सुप्रभो राजा शक्रस्य भूमिं विहाय च।
शक्रो कमलाक्षो दर्शी वासयामास खाण्डवीम्।
आगत्य खाण्डवीमध्ये तेन खातैश्च वल्गभिः।
वक्राश्च वक्रगा भूत्वा याति सीतां नदीं प्रति।
स जित्वा सकलान् भूपान् वित्तान्याहृत्य भूरिशः।
राशीश्चकार खाण्डव्यां मध्ये रत्नैरनेकशः।
अन्येभ्यो नगरेभ्यस्तु जनानानीय भूपतिः।
खाण्डव्यां वासयामास हठादपि सुदर्शनः।
देवदानवगन्धर्व्वान् जित्वा जित्वा युधा कृती।
देवरत्नं देवीञ्चापि तथा शचीम्।
खाण्डव्यां रोपयामास महामात्यः सुदर्शनः।
अथ दिग्विजयी जिष्णुर्भूपतिर्न्न सुदर्शनम्।
कृतापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा नृणाम्।
वाराणसीपतिं वीरं विजयं जयशालिनम्।
सन्धाय कृत्वा साचिव्यं तत्रैवासौ न्ययोजयत्।
विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः।
सुदर्शनस्य नृपतेरवस्कन्दमथाकरोत्।
नासहत सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः।
चतुरङ्गबलैनाशु युद्धायाभिमुखोऽभवत्।
विजयो रथमारुह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम्।
सेनां सुदर्शनं योद्धुं सम्मुखोऽभवदञ्जसा।
तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना।
सुदर्शनस्य नृपतेर्वृत्रवासवयोरिव।
ततः सुदर्शनो राजा दारितो नरयानगत्।
तस्मिन्निपतिते वीरे सेनाभिन्नस्य सैनिकाः।
भयात् सम्प्राद्रवन् सर्व्वा दिशः प्रदिश एव च।
नष्टेषु तस्य सैन्येषु विजयः खाण्डवीं पुरीम्।
प्रविश्य ददृशे तत्र राशीभूतान् गिरीनिव।
सुवर्णानाञ्च रत्नानां सञ्चयान् बहुशः पुरः।
दृष्ट्वा सरांसि तत्राथ प्रफुल्लकमलानि तु।
कलकारण्डवानादैर्न्नादितानि समन्ततः।
राशीन् सुवर्णरत्नानां पर्व्वतानिव विस्तृतान्।
पुष्पितान् देववृक्षांश्च भ्रमद्भ्रमरभूषितान्।
प्रासादान् विपुलान् शुभ्रान् कैलासशिखरान्
गजान्।
विस्फुटांश्च सुगन्धाढ्यान् प्रतिगेहे व्यवस्थितान्।
उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा।
मेनेऽमरावतीं तान्तु पुरीं चित्तगतामिव।
तं वीक्ष्य नरपतिं नगरीं तां सुरेश्वरः।
समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा।
इन्द्र उवाच।
राजन्महद्वनमिदं मामीदैत्यगणादनम्।
नरगन्धर्व्वयक्षाणां मुनीनाञ्च मनोहरम्।
सन्यासुत्साद्य दैत्यादीन्मम चाप्यप्रिये रतः।
भङ्क्त्वा वनमिदं शुभ्रं सद्गृहाद्य तपोधनम्।
खाण्डवीं नगरीं चक्रे हठात्मा सुदर्शनः।
तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु नृपोत्तम!।
तत्राहं विहरिष्यामि तत्रैव मम रंस्य।
मुनीनाञ्च तपःस्थानं भवत्वं ते प्रसादतः।
भविष्यति च यत्राग्नि किन्नराश्च पार्थिव!॥
मार्कण्डेय उवाच।
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा।
वनमेवाकरोत्तान्तु खाण्डवीं शक्रगौरवात्।
तस्मान्नो यथाकालं प्रजाः धर्म्मा यदेश्वरा।

येषां वाञ्छास्ति लोकानां मद्राज्यगमने पुनः ॥
वाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ।
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः केचिन्निजं पदम् ॥
जग्मुर्वाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपालिताम् ।
ततो धनानां तान्राशीन्रत्नानाञ्च पृथक् पृथक् ॥
अश्मनां कनकानाञ्च रूप्याणां विजयस्तदा ।
धीवरैर्वाहयामास पुरीं वाराणसीं प्रति ॥
गन्धर्व्वाणाञ्च देवानां यदानीतं हठात् पुरा ।
रत्नदार्व्वादिकं यत्तु विजयं तत् प्रसाद्य च ॥
तैस्तैर्नीतन्तु खाण्डयाः स्वस्थानं प्रति हर्षितैः ।
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णां शतयोजनमायताम् ।
तां पुरीं विजयश्चक्रे न चिरादेव वै वनम् ।
तस्मिन् शक्रस्य सम्मत्या तक्षकः सहितो गणैः ॥
उवास सुचिरं तत्र ततोऽभून्निर्ज्जनं वनम् ।
तत्र देवाः सगन्धर्व्वाः क्रीडन्त्यप्सरसां गणाः ॥
आशंसयंश्च विजयं स्पेहु विजयावहम् ॥”*॥
“अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरसंज्ञके ॥
वह्निर्ब्राह्मणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत ।
दातुमङ्गीकृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै ॥
वह्निः स्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् ।
अहमग्निः पाण्डुपुत्र ! यज्ञभागातिभोजनात् ॥
व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम त्वं नाशयाधुना ।
खाण्डवं नाम विपिनं सपत्निस्थगराचलम् ॥
यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन ! ।
तदा ममात्यसौ व्याधिरपयास्यति नोचिरात् ॥
पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥
तदर्थं देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन ! ।
विरोधात्तु शक्रस्य न स्वयं भोक्तुमुत्सहे ॥
तस्मां त्राहि महाभाग ! वने तस्मिन्नियोजय ।
यथाऽहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महाबलः ।
दाहयामास विपिनं तत् सर्व्वं प्राणिसंयुतम् ।
देवकीतनयेनाप्तौ वासुदेवेन पालितः ।
खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः ॥”
“सुप्रीतः प्रददौ तस्मादर्ज्जुनाय महात्मने ।
वह्निर्धनुश्च गाण्डीवं वारुणं देवनिर्म्मितम् ॥
अक्षयाविषुधी द्वौ च रथ्याभांश्चतुरो हयान् ।
हनूमताधिष्ठितन्तु महान्तं वानरध्वजम् ॥
खड्गञ्च निशितं तीक्ष्णं ददौ सव्यसाचिने ।
नीरोगश्चाभवद्वह्निस्तदा जिष्णुप्रसादतः ॥
तैर्व्वाणैस्तेन धनुषा तेन खड्गेन केतुना ।
तदश्वस्यन्दनेनापि विनिर्ग्ये फाल्गुनो रणे ॥
एवं भैरववर्गेषु संजातो विजयो नृपः ।
खाण्डवं नाम विपिनं चकार सुमहाद्युती ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
(खण्डस्य इक्षुखण्डादेर्विकार इत्यण् । गुडादि-
विकारमिष्टान्नद्रव्यम् । यथा, महाभारते । १३।
५३ । १८ ।
[वान् ॥”)
“रसानापूपकांश्चित्रान् मोदकानथ खाण्ड-
खाण्डवी, स्त्री, (हिमवतः सन्निहितं इन्द्रवनं
खण्डयित्वा चन्द्रवंशीयेन राज्ञा सुदर्शनेन
निर्म्मिता या पुरी सा ।) चन्द्रवंशीयसुद-
र्शनराजकृतहिमवत्पर्व्वतनिकटस्थपुरीविशेषः ।
तद्विवरणं खाण्डवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
खाण्डिकः, पुं, (खण्डं मोदकादिकं शिल्पमस्य ।
इति ठञ् ।) खण्डपालः । मोदकः । इति
हारावली ॥ मयरा इति भाषा ॥ (क्लीवे तु
खण्डिकानां समूहः “खण्डिकादिभ्यश्च ।” ४ ।
२ । ४५ । इत्यञ् । खण्डिकसमूहः ॥)
खातं, क्ली, (खन्यते इति । खन् + कर्म्मणि क्तः ।)
पुष्करिणी । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥ तस्य
परिमाणं यथा,—शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी
त्रिभिः शतैर्दीर्घिकाचतुर्भिर्द्रोणः पञ्चभि-
स्तडागः द्रोणदशगुणा वापीति ॥
“चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुश्चतुरुत्तरः ।
शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा ।
एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः ॥”
इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥
खातकं, क्ली, (खात + संज्ञायां कन् ।) परिखा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ खाना पगार इत्यादि भाषा ॥
खातकः, पुं, अधमर्णः । धारी । ऋणी । यथा,—
“उत्तमर्णो धनस्वामी अधमर्णस्तु खातकः ॥”
इति संक्षिप्तसारटीकायां गोयीचन्द्रः ॥
(परसैन्यविदारकः । यथा, महाभारते । १२ ।
११८ । ११ ।
“खातकं व्यूहतत्त्वज्ञं वणत्पंखकोविदम् ॥”
“खातकः परसैन्यविदारकः ।” इति तट्टीकाकृ-
न्नीलकण्ठः ॥)
खातभूः, स्त्री, (खातयुक्ता भूर्भूमिः ।) प्रतिकूपः ।
परिखा । इति हारावली ॥
खातव्यवहारः, पुं, (खातस्य पुष्करिण्यादेर्व्यवहारः
परिमाणम् ।) पुष्करिण्यादिपरिमाणम् । पुष्करे
कालीति भाषा ॥
“अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धार्या ।
गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्युतिर्भाज्या ।
स्थानकमित्या सममितिरेवं दैर्घ्ये च वेधे च ।
क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥
उदाहरणम् ।
भुजवक्रतया दैर्घ्यं दशेशार्क्ककरैर्म्मितम् .
त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ॥
यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे ! ।
तत्र खाते कियन्तः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्व मे ॥”

१२

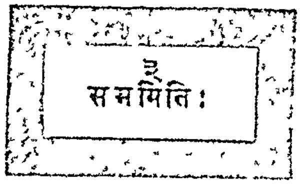
न्यासः ७ — ७

१२

अत्र सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः । ६ ।
दैर्घ्ये । ११ । वेधे । ३ । तत्क्षेत्रदर्शनं यथा,—

११

न्यासः ६

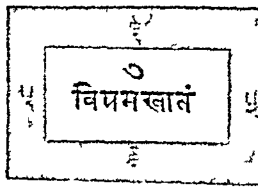

११

यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसंख्या ॥ १९८ ॥
खातान्तरे करणसूत्रं मात्रावृत्तम् ।
मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्भिः ।
क्षेत्रफलं सममेतत् वेधगुणं फलं घनफलं स्पष्टम् ।
समखातफलत्र्यंशः सूचीखाते फलं भवति ॥
उदाहरणम् ।
मुखे दशद्वादशहस्ततुल्यं
विस्तारदैर्घ्यन्तु तले तदर्द्धम् ।
यस्याः सखे सप्तकरश्च वेधः
का खातसंख्या वद तत्र वाप्याम् ॥

१२

न्यासः १०

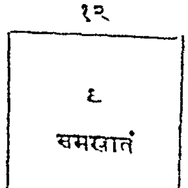
१०

१२

मुखजं क्षेत्रफलम् । १२० । तलजम् । ३० ।
तद्युतिजम् । २७० । एषामैक्यम् । ४२० ।
षड्भिः । ६ । हृतं जातं समफलम् । ७० । वेध-
७ हतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४९० ।
द्वितीयोदाहरणम् ।
खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च
किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः ।
वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे
सूचीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथङ्मे ॥

१२

न्यासः १२

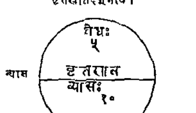

१२

१२

भुजः । १२ । वेधः । ९ । जातं यथोक्तकरणेन
खातफलं घनहस्ताः । १२९६ । सूचीफलम् । ४३२ ।

वृत्तखातदर्शनाय ।

व्यास । १० । वेध । ५ । अत्र सूक्ष्मपरिधिः ३९२७/१२५ । सूक्ष्मक्षेत्रफलम् ३९२७/५० । वेधगुणं जातं सूक्ष्मखातफलम् ३९२७/१० । सूक्ष्मसूची फलम् १३०९/१० । यद्वा स्थूलखातफलम् २७५०/७ । सूचीफलं स्थूलम् २७५०/२१ ।

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः ॥

खात क्ली (खनु विदारे + 'ऊर्मिखनिभ्यां कित ।' उणा । ४ । १६१ । इति त्रन् कित्त्व ।) खातम् । खनित्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ दारणम् । वनम् । सूचम् । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (जलाधारविशेषश्च । इति उज्ज्वलदत्तः ॥)

खाद ऋ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट । ऋदित ।) ऋ अचखादत । इति दुर्गादासः ॥

खादक, त्रि (खाद भक्षणे + ण्वुल ।) ऋण ग्रहीता । खातक इति ख्यातः । इति मिताक्षरा ॥ भक्षकः । यथा —

'विक्रयैर्गोविनिमयैर्दत्त्वा गोमांसखादक ।
व्रत चान्द्रायणं कुर्य्याद्‌वधे साक्षाद्वधी भवेत ॥'
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः ॥

खादन क्ली (खाद + भावे ल्युट ।) भक्षणम् । आहार । (खादति चर्व्वयत्यनेन इति ।) दन्ते पु । इति हेमचन्द्रः ॥

खादित त्रि (खाद + क्त ।) भक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ११० ॥ खाओया इति भाषा ॥ ('अभ्रुत खादित पीत लीढ कोष्ठगत नृणाम । तज्जीर्य्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥ इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

खादिरसार पुं, (खदिर + ष्णाद अण तत षष्ठी तत्पुरुषः ।) खदिरवृक्षनिर्यासः । खयेर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खादिर २ बहुसारः ३ मन्मारः ४ रङ्गद ५ रद्र ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातव्रण कण्ठामयनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । खदिरसारोऽपि पाठः ॥ (यथा —
'विना खदिरसारेण ताम्बूल हरिणीदृशाम् ।
अधरे जायते रागो नानुरागः पयोधरे ॥'
इति उद्भटः ॥)

खादुक त्रि (खादति हिनस्ति इति । खाद + उक सञ्ज्ञायां कन् ।) हिंसालुकः । इति हारावली ॥

खाद्य त्रि (खाद्यते इति । खाद + कर्म्मणि ण्यत ।) भक्षणीयद्रव्यम् । यथा —
'कस्त्वं भद्र खलेश्वरोऽहमिह कि घोरे वने स्थीयते शार्दूलादिभिरेव हिंस्रपशुभिः खाद्योऽहमित्या भयात् ।' इत्युद्भटः ॥

खानपान क्ली, (धातूनामनेकार्थत्वात खे भक्षणे + भावे ल्युट खानम । पा पाने + भावे ल्युट पानम । खानेन सह पानं यद्वा खानञ्च पानञ्च तयोः समाहारः ।) कठिनद्रवद्रव्ययोर्गलाधःकरणम् । खाना पिना इति हिन्दी भाषा ॥ यथा गारुडे नीतिसारे १०८ अध्यायः ।
'सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः ।
इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः ॥'

खानि स्त्री (खन + इन । पृषोदरात वृद्धि ।) खनि । इति हेमचन्द्रः ॥

खानिक क्ली (खानेन खननेन निर्वृत्त इति ठञ ।) कुड्यच्छेदम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देयालेर गर्त्त इति भाषा ॥

खानिल त्रि, (खान खनन शिल्पत्वेनास्त्यस्य । इति बाहुलकात इलच ।) भित्तिचौर । इति शब्दरत्नावली ॥ सिंदेल चोर इति भाषा ॥

खानी स्त्री (खानि + वा ङीष ।) खनि । इति शब्दरत्नावली ॥

खानोदक पु (खानाय पानार्थं उदकमत्र ।) नारिकेल । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खापगा स्त्री (खे आकाशे स्थिता खात आगता वा आपगा नदी ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

खार पुं (ख अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति । ऋ + अण ।) खारीपरिमाणम् । इति हङ्गचन्द्र ॥

खारि स्त्री, (ख मध्यावकाश आरातीति । आ रा + इन ।) खारीपरिमाणम् । इति भरतधृतहङ्गचन्द्रः ॥

खारिक क्ली (खारि + सञ्ज्ञायां कन् ।) मधुरपरिवलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खारिम्पच त्रि (खारिं खारीपरिमितधान्यमित्यर्थः पचतीति । पच + 'परिमाणे पच ।' ३ । २ । ३३ । इति खश् + ततो मुम ।) खारिपरिमिताहारपाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

खारी, स्त्री (ख मध्यावकाश आरातीति । आ + रा + इन् । 'कृदिकारादक्तिन ।' ४ । १ । ४५ । इत्यस्य वार्त्ति इति पक्षे ङीष ।) परिमाणविशेषः । इत्यमरः । २ । ९ । ८८ ॥ यदाह वह्नीकार्यां भरत ।
'पलं प्रकुञ्चकं मुष्टि कुडवस्तच्चतुष्टयम ।
चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुः प्रस्थमथाढकम् ॥
अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोण शूर्प उच्यते ।
सार्द्धशूर्पो भवेत् खारी द्वे खार्य्यौ गोण्युदाहृता ॥
तामेव भार जानीयात वाहो भारचतुष्टयम् ॥"
"षोडशद्रोणपरिमाणम ।" इत्यमरटीकायां स्वामी लीलावती च । माणीचतुष्टयम् । तच्चतुर्व्वधिकचतुःषष्ठ्यधिकपलानि । पाचशत चार सेर इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा । द्रोणचतुष्टयम् । यथा, —
'चतुराढको भवेद्द्रोणः खारी द्रोणचतुष्टयम ॥'
इति स्मृतिः ।

खारीक, त्रि (खारीं खारीवापमर्हतीति । खार्य्या ईकन् । ५ । १ । ३३ । 'केवलायाश्चेति वक्तव्यम् ।' इति वार्त्ति इति ईकन् ।) खारीक्षेत्रम् । खारीपरिमितबीजवपनोपयुक्तक्षेत्रम् । तत्पर्य्यायः । खारीवाप २ । इत्यमर । २ । ९ । १० ॥

खारीवाप त्रि, (खारी तत्परिमितधान्य उप्यतेऽत्र । वप + अधिकरणे घञ ।) खारीकः । इत्यमरः । २ । ९ । १० ॥ (खारीं वपतीति । वप + कर्त्तरि अण । धान्यादिवपनकारी ॥)

खिखि स्त्री, (खिरित्यव्यक्तशब्देन खिटति भीरुत्वो भयसन्तुपादयतीति । खि + खिट + ड । पृषोदरात् साधु ।) किखि । इति क्वचित् त्रिकाण्डशेषे पाठः ॥ खाँकशियाली इति भाषा ॥

खिङ्किर पु (खि अव्यक्तध्वनिविशेष किरति विकृतिभावेन शब्द करोतीत्यर्थः । कृ + क । पृषोदरात खत्वेन साधु ।) शिवाभेदः । खाकशियाली इति भाषा । खट्वाङ्गम । तत्तु शिवस्याङ्गम् । वारिवासकम् । तत्तु गन्धद्रव्यम । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

खिट भयभीषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर भये अक भयोत्पादने सक सेट ।) भीषा स्वतो भयोत्पादना । खेटति जनो व्याघ्राद्बिभेतीत्यर्थः । खेटति व्याघ्रो जन भीषयतेऽर्थ । इति दुर्गादासः ॥

खिद श प औ परिघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा पर सक अनिट ।) श प खिन्दति दुष्टं राजा । औ खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खिद इ ध य औ दैन्यके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा रुधा च आत्म अक अनिट ।) दैन्यक सुपतभीभाव । इ ध, खिन्ते खेत्स्यते यैः इदयम् दीयमान न पश्यते । इति हलायुधः ॥ ई य खिद्यते खेदः खिन्नः । इति दुर्गादासः । खिद्यते लोकः हेतौरिति शाकुन्तले । औ, खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खिदिर, पुं, (खिद्यते तपस्वेन दुःखेन तपसा वा । यथायथ धातूपत्तिशालत्वा । खिद + 'इषिमदि मुदि खिदीति ।' उणा । १ । ५२ । इति किरच ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ दीनः । तापसः । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खिद्यमान, त्रि (खिद + ताच्छील्ये चानश ।) खेदयुक्तः । दैन्ययुक्तः । उपतप्तः । यथा —
"खिद्यमानस्य त दृष्ट्वा सर्गं लयात्मन तदा ।"
इति शाम्बपुराणे स्वयंभुवः ॥

खिन्द, पुं (खिद् दैन्ये + "स्फायि तञ्चिवञ्चीति ।" उणां । २ । १३ । इति रक ।) रोगः । दरिद्र । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

खिन्न त्रि, (खिद + क्त ।) दैन्ययुक्तः । खेदयुक्तः । यथा, श्रीभागवते ।

"गौर्भूत्वासुसुरी सिंहा रुदन्ती करुणं विभोः॥"

खिरण्टी, स्त्री, महासमङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥

खिलं, त्रि, (खिल्+कः।) हलादिना अकृष्टभूमिः। खिल भूँइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अप्रहतम् २। इत्यमरः।२।१।५॥ सारसंग्रहे विघसि च पुं। इति मेदिनी॥
"खिलो नारायणः प्रोक्त इयमवस्तुणः स्मृतः।" इति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र नीलकण्ठटीका॥

खु, ङ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट्।) ङ, खवते। इति दुर्गादासः॥

खुङ्गाहः, पुं (गुं इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते रणस्थलं विलोड़यतीति। गाह्+अच्।) कृष्णवर्णघोटकः। इति हेमचन्द्रः॥

खुज, उ स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वा वेट्।) उ, खोजित्वा खुक्त्वा। स्तेयं चौर्य्यम्। इति दुर्गादासः॥

खुञ्जाकः, पुं, (खुज+आकः निपातनात् नस्य ञत्वम्।) देवताड़वृक्षः। इति रत्नमाला॥ खुञ्जाक इति क्वचित् पाठः॥

खुड, इ ङ खञ्जे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। खञ्जः खोटनम्। इ, कर्म्मणि खुण्ड्यते। ङ, खुण्डते खोड़ः। इति दुर्गादासः॥

खुड, क } खुड, इ क } भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्। पाक्षिक इदित्।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ। क, खोड़यति। द्वितीय आद्यस्वरीति कातन्त्रगादाः। तन्मते तु द्वितीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्व्वोर्भेदेरनुबन्धः स्यात्। पञ्चमस्वरित्वे तु सजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्व्वो नेदनुबन्धः। खुण्डयति। खण्डयतीति प्रयोगस्तु खण्ड इ मथोऽयस्मात् घञि खण्डं करोतीति णौ साध्यम्। तस्य भेदवाचित्वन्तु धातूनामनेकार्थत्वात्। इति दुर्गादासः।

खुर, श विलेखने। छेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, खुरति भूमिं त्वचं वा लोकः। खोरिता। खुरः शफम्। इति दुर्गादासः॥

खुरः, पुं, (खुर छेदने+कः। यद्वा "चरेन्द्राग्र्य वर्म्मेति।" उणां।२।२८। इति रन् गुणाभावोऽन्त्यलोपश्च।) शफम्। गवादीनां पादाग्रम्। (यथा, मनुः।४।६७।
"न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः॥")
कोलदलम्। नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी॥ छेदनवस्तु। नापितस्य खुरः। इति शब्दरत्नावली॥ खट्वादीनां पादकम्। इति धरणी॥ खुरा इति भाषा॥

खुरकः, पुं, (खुर+संज्ञायां कन्। खुरो गन्धद्रव्यविशेषः स इव कायति वा। कै+कः।) तिलवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (तिलशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

खुरणसः, त्रि, (खुर इव नासिका यस्य "अग्नासिकाया इति।" ५।४।११८। इति नस् नसादेशश्च "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) चिपिटनासिकः। इत्यमरः। २।६।४७॥ चेपटानाकयुक्त इति भाषा॥

खुरणाः, त्रि, (खुर इव नासिका यस्य "खुर खराभ्यां वा नस्।" इति नसादेशः "पूर्व्वपदादिति।" ८।४।३। इति णत्वं च।) खुरणसः। इत्यमरः।२।६।४७॥ चिपिटनासिकायुक्त इति भाषा॥

खुरप्रः, पुं, (खुर इव प्राति पूरयति स्वकार्य्यं पूरयतीत्यर्थः। खुर+प्रा+कः।) वाणविशेषः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ खुरपा इति भाषा॥

खुरली, स्त्री, (खुरैः शरः निविधानि अस्त्रकार्य्याणि लाति पौनःपुन्येन विधार्यमत्र। ला आदाने+ इन्+वा ङीप्।) शराभ्यासः। इति हेमचन्द्रः॥

खुराकः, पुं, (खुर+आकन्।) पशुः। इत्युणादिकोषः॥

खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+ण्वुल्।) लौहमयवाणः। इति शब्दमाला॥

खुराभिधः, पुं, (खुराणां आलिभिः दायति प्रकाशते। दै+कः।) आसनविशेषः। नापितेर भाँड़ इति भाषा। नाराचः। उपधानम्। इति मेदिनी॥ खुरालिकोऽपि पाठः॥

खुर्द, ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घिणः पृथक्पाठात् पूर्व्वस्य न दीर्घः। ङ, खुर्दते। इति दुर्गादासः॥

खुल्मं, क्ली, (क्षुद्+बाहुलकात् मक्। क्षुद्रं लातीति। ला+कः। पृषोदरात् साधुः।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ क्षुद्रे नीचे च त्रि॥

खुल्लकः, त्रि, (खुल्ल+स्वार्थे कन्।) स्वल्पः। नीचः॥ कनिष्ठः। दरिद्रः। निष्ठुरः राजः। इत्यमरटीका॥

खुल्लतातः, पुं, (खुल्लः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति पूर्व्वनिपातः।) पितृकनिष्ठभ्राता। इति शब्दरत्नावली॥ खुड़ा इति भाषा॥

खुल्लमः, पुं, (खुल्लेन मीयते इति। मा+ वर्णघे कः।) पन्थाः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खूर्द, ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। ङ, खूर्दते। इति दुर्गादासः॥

खेगीरकः, पुं, (खे आकाशे खीलक इव लक्ष्यत्वम्।) शब्दवती शक्तिः। इति हारावली॥

खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं यस्य।) कालकण्ठपक्षी। इति शब्दमाला॥

खेचरः, पुं, (खे चरतीति। चर+"चरेष्टः।" ३।२।१६। इति टः। अलुक् समासः।) शिवः। इति शब्दरत्नावली॥ विद्याधरः। इति जटाधरः॥ पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥ आकाशचारिणि त्रि॥
("इतो रुन्ति भवाव्याधिं कर्षितो व्याधिघातकः। बद्धः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः।" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पारदमारणाधिकारः॥
मेषादिराशिः। यथा ज्योतिषतत्त्वे—"खेचरास्त नर्के॥")

खेचरान्नं, क्ली, (खेचरं छिद्रादिमिश्रितं अन्नम्।) छिद्रादिमिश्रितान्नकृतान्नम्। खिचड़ीति भाषा॥ इति भावप्रकाशः॥

खेट, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेटत्। इति दुर्गादासः॥

खेटं, क्ली, (खे+अट्+अच्।) कफम्। इति शब्दरत्नावली॥ खेटमपि पाठः॥

खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति। अट्+अच्।) ग्रहः। यथा, भास्वत्याम्।
"यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत्॥"

खेटः, त्रि, (खिट्+अच्। खेट्+कः वा।) अधमः। इत्यमरः।३।१।५४॥ घोटकः। इति शब्दरत्नावली॥ मृगव्या। शब्दः। विषः॥ सुनन्दक इति पाठे बलरामस्य गदा नाम कश्चित्॥

खेटः, पुं, क्ली, (खिद्यते भयमनुपद्यते अस्मादनेन वा। खिट्+आधारे करणे वा घञ्।) मृगया। इति शब्दरत्नावली॥ कफः। (खेलते भयोत्पत्तौ नगरान्तिका अन्तर्गाधो अस्मात्।) ग्रामभेदः। स तु कर्षकग्रामः। (तथा च भागवते।१।६।११।
"खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च॥"
"खेटाः कर्षकग्रामाः।" इति श्रीधरस्वामी॥) चर्म्म। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥

खेटकः, पुं, (खेट+स्वार्थे कः।) ग्रामभेदः। पाथार गाँ इति भाषा॥ इति जटाधरः॥ फलकम्। इति हेमचन्द्रः॥ "खेटकं वसुनन्दके।" इति हारावली॥ वसुनन्दको धनहृदिचौषकः। इति तत्रस्था॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित्॥

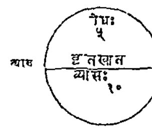
खेटः } खेटरः } पुं, (खेटति भयमनुपद्यत्यनेन। खिट्+करणे घञ्। खेट+स्वार्थे कः।) फलिः। यथा,—
"यष्टिखड्गेन खेटे! क्रमनिपिडारकारकः। देवीपदस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च॥"
इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ अस्त्रपूजाप्रकरणम्॥
"खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च॥"
इति च तत्र दशभुजाया दुर्गाया ध्यानम्॥

खेटितालः, पुं, (खे अटनीति अट् इन्। खिट्+इन् वा। खेटिः तालोऽस्य।) वैतालिकः। इति शब्दमाला॥

खेटी, [न्] पुं, (खेट्+णिनिः।) नागरः। कामी। इति शब्दमाला॥

खेड, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेड़त्। इति दुर्गादासः॥

वृत्तखातन्यासाय।

व्यासः १०। वेधः ५। अत्र सूक्ष्मपरिधिः $\frac{३९२७}{१२५}$। सूक्ष्मक्षेत्रफलम् $\frac{३९२७}{५०}$। वेधगुणं जातं सूक्ष्मखातफलम् $\frac{३९२७}{१०}$। सूक्ष्मघनी फलम् $\frac{१३०९}{१०}$। यद्वा स्थूलखातफलम् $\frac{२७५०}{७}$। सूचीफलं स्थूलम् $\frac{२७५०}{२१}$।

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः।

खादः क्ली (खनु विदारे + "उषिखनिभ्यां कित्।" उणा। ४। १६१। इति इत्रन् कित् च।) खननम्। खनित्रम्। इत्युणादिकोषः। दारणम्। वनम्। सुवम्। इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः। (जलाधारविशेषः। इति उज्ज्वलदत्तः।)

खाद क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा पर सक सेट्। क्रन्ति।) क अपखादनं। इति दुर्गादासः।

खादकः त्रि (खादः भक्षणे + ण्वुल्।) कृतग्रहीता। खातक इति ख्यातः। इति मिताक्षरा। भक्षकः। यथा —

'विक्रयैर्विनिमयैर्नित्यं गोमांसखादकः।
बत चाण्डालः कुर्यात्स ब्रह्मघ्नो भवेत्।'

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः।

खादनं क्ली (खाद + भावे ल्युट्।) भक्षणम्। आहारः। (खादति चर्व्यत्यनेन इति।) दन्तः पु। इति हेमचन्द्रः।

खादितः त्रि (खाद + क्त।) भक्षितम्। इत्यमरः। ३। १। ११०। खाओया इति भाषा।

(अग्निना खादितं पीनं सौधं काष्ठगतं गृहम्। नश्यन्ति यथाकालं प्रोक्ता विस्तरेण वै।
इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।)

खादिरसारः पुं, (खदिर + सार अत्र मत षष्ठी तत्पुरुषः।) खदिरवृक्षनिर्यासः। खयेर इति भाषा। तत्पर्यायः। खादिरः २ खदिरसारः ३ मनुसारः ४ रक्तः ५ रसः ६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातहरत्वम्। कण्ठामयान्तर्गतिश्रम् दन्तकान्तिकरत्वम्। नेत्ररोगनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। खदिरसारोऽपि पाठः। (यथा —

'विना खदिरसारेण दारकं हरितोद्यताम्। माधवे यायन रागो नानुरागः पयोधरे।'

इति उद्भटः।)

खादुकः त्रि (खादति हिनस्ति इति। खाद् + उन संज्ञायां कन्।) हिमालुकः। इति शब्दावली।

खाद्यः त्रि (खाद्यते इति। खाद् + कर्मणि ण्यत्।) भक्षणीयद्रव्यम्। यथा —

'कस्य भक्ष्यलोलुपतेर्लोकोऽहमिह किं घोरे वने खाद्यते शार्दूलादिभिरेव हिंस्रपशुभिः खाद्योऽहमित्या भयात्।' इत्युद्भटः।

खानपानं क्ली (धातूनामनेकार्थत्वात् खनु भक्षणे + भावे ल्युट् खानम्। पा पाने + भावे ल्युट् पानम्। खानेन सह पानं यद्वा खानञ्च पानञ्च तयोः समाहारः।) कठिनद्रवद्रव्ययोर्भक्षणकरणम्। खाना पिना इति हिन्दी भाषा। यथा गारुडे नीतिसारे १०८ अध्यायः।

'सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः। इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः।'

खानिः स्त्री, (खन + इञ्। पृषोदरात् वृद्धिः।) खनिः। इति हेमचन्द्रः।

खानिकं क्ली (खानेन खननेन निर्वृत्तं इति ठञ्।) कुड्यच्छेद्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः। दयालेर गर्त्त इति भाषा।

खानिलः त्रि, (खानः खननं शिल्पत्वेनास्त्यस्य। इति बाहुलकात् इलच्।) भित्तिचौरः। इति शब्दरत्नावली। सिंदल चोर इति भाषा।

खानी स्त्री (खानि + वा ङीष्।) खनिः। इति शब्दरत्नावली।

खाम्भोदकः पु (खात्याय पानार्थं उदकमत्र।) नारिकेलः। इति त्रिकाण्डशेषः।

खापगा स्त्री (खे आकाशे स्थिता खात् आगता वा आपगा नदी।) गङ्गा। इति हेमचन्द्रः।

खारः पु (खं अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति। ऋ + अण्।) खारीपरिमाणम्। इति हेमचन्द्रः।

खारिः स्त्री, (खं मध्यावकाशं आरातीति। आ + रा + इन्।) खारीपरिमाणम्। इति भरतधृतरुद्रधरः।

खारिकं क्ली (खारि + संज्ञायां कन्।) मधुपारेवतम्। इति राजनिर्घण्टः।

खारिम्पचः त्रि (खारिं खारीपरिमितधान्यमित्यर्थः पचतीति। पच + 'परिमाणे पच।' ३। २। ३३। इति खश् + ततो मुम्।) खारिपरिमितान्नादिपाककर्त्ता। इति व्याकरणम्।

खारी, स्त्री (खं मध्यावकाशं आरातीति। आ + रा + इन्। "कृदिकारादक्तिनः।" ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिं इति पक्षे ङीष्।) परिमाणविशेषः। इत्यमरः। २। ९। ८८। यदाह तट्टीकायां भरतः।

"पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम्।
चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम्।
अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते।
सार्द्धशूर्पो भवेत् खारी द्वे शूर्पौ गोण्युच्यते।
तासां भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम्।"

"षोडशद्रोणपरिमाणम्।" इत्यमरटीकायां रामा लालावती च। शाणीचतुष्टयम् तत्र प्रस्थत्र्यधिकचतुः सहस्रपलानि। माणखन वार सेर इति भाषा। इति वैद्यकपरिभाषा। द्रोणचतुष्टयम्। यथा —

'चतुराढको भवेद्द्रोणः खारी द्रोणचतुष्टयम्।'

इति स्मृतिः।

खारीकः, त्रि (खारीं खारीवापमर्हतीति। खार्या ईकन्। ५। १। ३३। 'कवलाच्चेति वक्तव्यम्।' इति वार्त्ति इति इकन्।) खारीक्षेत्रम्। खारीपरिमितबीजवपनोपयुक्तक्षेत्रम्। तत्पर्यायः। खारीवापः २। इत्यमरः। २। ९। १०।

खारीवापः त्रि, (खारी तत्परिमितधान्य उप्यते ऽत्र। वप + अधिकरणे घञ्।) खारीकः। इत्यमरः। २। ९। १०। (खारीं वपतीति। वप + कर्त्तरि अण्। धान्यादिवपनकारी।)

खिखिः स्त्री, (खिरित्यव्यक्तशब्देन खेटति भीरुत्वात् भयमुत्पादयतीति। खि + खिट + डः। पृषोदरात् साधु।) किखिः। इति कश्चित् त्रिकाण्डशेषे पाठः। खेकशियाली इति भाषा।

खिङ्किरः पु (खिं अव्यक्तध्वनिविशेषं किरति विक्षिप्तभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः। कॄ + कः। पृषोदरात् खलेन साधु।) शिवाभेदः। खेकशियाली इति भाषा। खट्वाङ्गम्। तत्तु शिवस्यास्त्रम्। वारिवालकम्। तत्तु गन्धद्रव्यम्। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च।

खिट भयभीषणे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा पर भये अक भयोत्पादने सक सेट्।) भीषा खलो भयोत्पादना। खेटति जनो व्याघ्रादिभ्य इत्यर्थः। खेटति व्याघ्रो जनं भीषयते इत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

खिद, श प औ परिघाते। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां पर सक अनिट्।) श प खिन्दति दुष्टं राजा। औ खेत्ता। इति दुर्गादासः।

खिद, इ घ य औ दैन्यके। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवां रुधां च आत्म अक अनिट्।) दैन्यकं सुपतभीभावः। इ घ, खिन्ते तेखिते येत्ययम् दीयमाने न युज्यते। इति हलायुधः। इ य समुखनिरभिलाष खिद्यते लोकहितोरिति शाकुन्तले। औ खेत्ता। इति दुर्गादासः।

खिदिरः, पुं (खिद्यते लाभपक्षेण दुःखेन तपसा वा। यथायथं व्युत्पत्तिमालया। खिद् + "इषिमदि मुदि खिदीति।" उणां। १। ५२। इति किरच्।) चन्द्रः। इत्युणादिकोषः। दीनः। तापसः। इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः।

खिद्यमानः त्रि (खिद + ताच्छील्ये चानश्।) खेदयुक्तः। दैन्ययुक्तः। उपतप्तः। यथा —

"खिद्यमानस्तु तं दृष्ट्वा सर्वं लज्जान्वितं तदा।"

इति ब्राह्मपुराणे लक्ष्मणः।

खिदः पुं (खिद दैन्ये + 'स्फायितञ्चीति।' उणां। ५। १३। इति रक।) रोगः। दरिद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

खिन्नः त्रि (खिद + क्त।) दैन्ययुक्तः। खेदप्राप्तः। यथा श्रीभागवते।

"गौर्भूत्वाश्रुमुखी खिन्ना रुदन्ती करुणं विभोः ॥"

खिरहिट्टी, स्त्री, महाश्रमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खिलं, त्रि, (खिल्+कः ।) हलादिना अकृष्टभूमिः । खिल भूंइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अप्रहतम् २ । इत्यमरः । २ । १ । ५ ॥ सारसंग्रहे वेधसि च पुं । इति मेदिनी ॥

"खिलो नारायणः प्रोक्तः स्वयमव्ययः स्मृतः ।"

इति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र नीलकण्ठटीका ॥

खु, ङ ध्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, खवते । इति दुर्गादासः ॥

खुङ्गाहः, पुं (खुं इत्यव्यक्तशब्दं कृत्वा गाहते रणस्थलं विलोडयतीति । गाह+अच् ।) कृष्णवर्णघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

खुज, उ स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वा वेट् ।) उ, खोजित्वा खुक्त्वा । स्तेयं चौर्य्यम् । इति दुर्गादासः ॥

खुज्जाकः, पुं, (खुज्+आकः निपातनात् जस्य द्वित्वम् ।) देवताडवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ खुञ्जाक इति क्वचित् पाठः ॥

खुड, इ ठ खण्डे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्वरी । खञ्जः खोटनम् । इ, कर्म्मणि खुण्ड्यते । ङ, खुण्डते खोडः । इति दुर्गादासः ॥

खुड, क } भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
खुड, इ क } (चुरां-परं-सकं-सेट् । भाद्धिक इदित् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । क, खोडयति । द्वितीय आद्यस्वरीति कातन्त्राद्याः । स्वमते तु द्वितीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्व्वोऽपीदनुबन्धः स्यात् । पञ्चमस्वरित्वे तु सजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्व्वो नेदनुबन्धः । खुण्डयति । खण्डयतीति प्रयोगस्तु खडि इ मथीत्यस्मात् घञि खण्डं करोतीति णौ साध्यम् । तस्य भेदवाचित्वन्तु धातूनामनेकार्थत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

खुर, श विलेखने । छेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, खुरति भूमिं लवं वा लोकः । खोरिता । खुरः शफम् । इति दुर्गादासः ॥

खुरः, पुं, (खुर छेदने+कः । यद्वा "क्ष्विन्द्राग्र-वज्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन् गुणाभावोऽन्त्यलोपश्च ।) शफम् । गवादीनां पादाग्रम् । (यथा, मनुः । ४ । ६७ ।

"न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ॥")

कोलदलम् । नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति मेदिनी ॥ छेदनवस्तु । नापितस्य क्षुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ खट्वादीनां पादकम् । इति धरणी ॥ खुरा इति भाषा ॥

खुरकः, पुं, (खुर+संज्ञायां कन् । खुरो गन्धद्रव्यविशेषः स इव कायति वा । कै+कः ।) तिलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तिलशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

खुरणसः, त्रि, (खुर इव नासिका यस्य "अनुनासिकाया इति ।" ५ । ४ । ११९ । इति अच् नसादेशश्च "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८।४।३ । इति णत्वम् ।) चिपिटनासिकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ चेपटानाकयुक्त इति भाषा ॥

खुरणाः, त्रि, (खुर इव नासिका यस्य "खुर-खराभ्यां वा नस् ।" इति नसादेशः "पूर्व्वपदा-दीति ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वं च ।) खुरणसः । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ चिपटनासिकायुक्त इति भाषा ॥

खुरप्रः, पुं, (खुर इव प्राति खुराकारवत् कार्य्यं पूरयतीत्यर्थः । खुर+प्रा+कः ।) बाणविशेषः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ खुरपा इति भाषा ॥

खुरली, स्त्री, (खुरैः सह विविधानि अस्त्रादीनि लाति पौनःपुन्येन शिक्षार्थमत्र । ला आदाने+ इन्+वा ङीष् ।) शराभ्यासः । इति हेमचन्द्रः ॥

खुराकः, पुं, (खुर+आकन् ।) मद्गुः । इत्युणादिकोषः ॥

खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+ण्वुल् ।) लौहमयबाणः । इति शब्दमाला ॥

खुरालिकः, पुं, (खुराणां आलिभिः कायति प्रकाशते । कै+कः ।) वामकौशिकः । नापितेर भाँड़ इति भाषा । नाराचः । उपधानम् । इति मेदिनी ॥ खरालिकोऽपि पाठः ॥

खुर्द, ङ क्रीड़ायाम् । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । दीर्घिणः पृथक्पाठात् पूर्व्वस्य न दीर्घः । ङ, खुर्दते । इति दुर्गादासः ॥

खुलं, स्त्री, (चुद्+सम्पदादित्वात् क्विप् । क्षुदं लातीति । ला+कः । पृषोदरात् साधुः ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षुद्रे नीचे च त्रि ॥

खुल्लकः, त्रि, (खुल्ल+स्वार्थे कन् ।) स्वल्पः । नीचः ॥ कनिष्ठः । दरिद्रः । निष्ठुरः खलः । इत्यमरटीका ॥

खुल्लतातः, पुं, (खुल्लः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति पूर्व्वनिपातः ।) पितृकनिष्ठभ्राता । इति शब्दरत्नावली ॥ खुड़ा इति भाषा ॥

खुल्लमः, पुं, (खुल्लेन मीयते इति । मा+घञर्थे कः ।) पन्थाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खूर्द, ङ क्रीड़ायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ङ, खूर्दते । इति दुर्गादासः ॥

खेकीलकः, पुं, (खे आकाशे कीलक इव तस्य रलम् ।) शब्दवती गतिः । इति हारावली ॥

खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं यस्य ।) कालकण्ठपक्षी । इति शब्दमाला ॥

खेचरः, पुं, (खे चरतीति । चर+"चरेष्टः ।" ३ । २ । १६ । इति टः । अलुक् समासः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ विद्याधरः । इति जटाधरः ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आकाशचारिणि त्रि ॥

("इतो हन्ति जरारोगं वर्ह्नि तो व्याधिघातकः । ततः खेचरतां धत्ते कौलन्यः क्षतात् क्षणात् ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पारमारणाधिकारः ॥

मेषादिराशिः । यथा ज्योतिषतत्त्वे—"खेचराश्च सर्व्वे ॥")

खेचरान्नं, क्ली, (खेचरं छिद्रादिमिश्रितं अन्नम् ।) छिद्रादिसहितपक्वतण्डुलम् । खिचड़ीति भाषा ॥ इति पाकराजेश्वरः ॥

खेट, त् क भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अचिखेटत् । इति दुर्गादासः ॥

खेटं, क्ली, (खे+अट्+अच् ।) तृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ खेड़मपि पाठः ॥

खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति । अट्+अच् ।) ग्रहः । यथा, भावविवेके ।

"यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत् ॥"

खेटः, त्रि, (खिट्+अच् । खेट्+कः वा ।) अधमः । इत्यमरः । ३।१।५४ ॥ घोटकः । इति शब्दरत्नावली ॥ सुनिन्दकः । इति विश्वः ॥ सुनन्दक इति पाठे बलरामस्य गदा इति कश्चित् ॥

खेटः, पुं, क्ली, (खिद्यते भयतुन्नद्यते अस्मादनेन वा । खिट्+अपादाने करणे वा घञ् ।) मृगया । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ कफः । (खेलने भक्षोपयोगिशस्त्रादिना उपजीवति यस्मात् ।) ग्रामभेदः । स तु कर्षकग्रामः । (तथा च भागवते । १ । ६ । ११ ।

"खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च ॥"

"खेटाः कर्षकग्रामाः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥)

चर्म्म । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥

खेटकः, पुं, (खेट+स्वार्थे कः ।) ग्रामभेदः । चासार गाँ इति भाषा ॥ इति जटाधरः ॥ फलकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ "खेटकं वसुनन्दके ।" इति हारावली ॥ वसुनन्दको धनद्विणोवकः । इति तट्टीका ॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित् ॥

खेटः } पुं, (खेटति भयमुत्पादयत्यनेन । खिट्
खेटकः } +करणे घञ् । खेट+स्वार्थे कः ।) चर्म्म । यथा,—

"यष्टिरूपेण खेट ! त्वमरिसंहारकारकः । देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च ॥"

इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ अस्त्रपूजाप्रकरणम् ॥

"खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च ॥"

इति च तत्र दशभुजाया दुर्गाया ध्यानम् ॥

खेटितालः, पुं, (खे अटतीति अट् इन् । खिट्+इन् वा । खेटिः तालोऽस्य ।) वैतालिकः । इति शब्दमाला ॥

खेटी, [न्] पुं, (खेट्+णिनिः ।) नागरः । कामी । इति शब्दमाला ॥

खेड, त् क भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अचिखेडत् । इति दुर्गादासः ॥

खेद, पुं, (खिद+भावे घञ्।) शोकः। इति हेमचन्द्रः॥ अवसन्नता। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। ४।४९।७।
"यद्यपीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः।
खेदं त्यक्ता पुनः सर्व्वं वनमेव विचिन्वताम्॥")

खेदिनी, स्त्री, (खिद+णिच्+णिनिः। स्त्रियां ङीप्।) अश्मन्तपर्णीवृक्षः। लता। इति शब्दचन्द्रिका। (दैन्यकारिणी। शोककारिणी। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

खेय, क्ली, (खन्यते इति। खनु विदारे+"ई च खनः।" ३।१।१११ इति कर्म्मणि क्यप् ईकार श्चान्तादेशः।) परिखा। गड़खाइ इति भाषा। इत्यमरः॥ खननीयम्। इति व्याकरणम्॥ (सेतुभेदः। यथा मिताक्षराधृतनारदवचनम्।
"सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयः।" इति॥)

खेल, ऋ चाले। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं-चलने अकं गत्यां सकं सेट्।) कवर्ग-द्वितीयादिः। अचिखेलत्। चाल, कम्पः। चान, केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

खेलन, क्ली, (खेल+भावे ल्युट्।) क्रीडनम्। इति हलायुधः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १।४१।
"कापि विलासविलोलविलोचन
खेलनजनितमनोजम्॥")

खेलनी, स्त्री (खेलन्ति अस्मिन् इति। खेल+अधिकरणे ल्युट्+स्त्रियां ङीप्।) शारिफलम्। इति हेमचन्द्रः॥

खेला, स्त्री, (खेल+भावे+अप् टाप्।) खेलनम्। तत्पर्य्यायः। क्रीडा २ कूर्द्दनम् ३। इत्यमरः। १।७।३३॥

खेलि स्त्री (खे आकाशे अलति पर्य्याप्नोति। अल+इन्।) गीतम्। बाणः। सूर्य्यः। पशुः। जन्तुः। इत्युज्ज्वलदत्तः॥

खेव ऋ ङ सेवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं सकं सेट् ऋदित्।) ऋ, अचिखेवत्। ङ खेवते। इति दुर्गादासः॥

खेसरः, पु (खे आकाशे इव द्रुततामित्वात् सरतीति। सृ+टः।) जन्तुविशेषः। खच्चर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अश्वतरः २ महागर्भः ३ वेगसरः ४ क्रमी ५ कम्बुः ६ मिश्रजः ७ मिश्र शब्दः ८ अतिभारगः ९। इति राजनिर्घण्टः॥

खै, स शौर्य्ये। खदने। हिंसायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर शौर्य्ये अक खदनादौ सक अनिट्।) खायति। इति दुर्गादासः॥

खोङ्गाह, पु, (खे आकाशे गड इत्यव्ययकश्चन्द्रः कुन्तन् गाहते इव प्रधावनाद्यस्य। गाह+अच्।) श्वेतपिङ्गलाश्वः। इति हेमचन्द्रः। खाङ्गाहोऽपि पाठः॥

खोट, ऋ गत्याधाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर सक सेट्।) ऋ अचुखोटत्। ...

खोट, त् क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां परं-सकं सेट्।) अचुखोटत्। इति दुर्गादासः॥

खोटि, स्त्री, (खोट+इन्।) चतुरा स्त्री। इति शब्दमाला॥ खोरिरित्यपि पाठः॥

खोटी, स्त्री, (खोटि+वा ङीष्।) मालती वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ चतुरापि॥

खोड, ऋ खोटने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं-सकं-सेट्।) ऋ, अचुखोडत्। खोडति खञ्जः। रमानाथस्तु खोडति बाला क्रिमिमिक्षुदाहृतवान्। इति दुर्गादासः॥

खोड, त क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरां-परं सकं सेट्।) अचुखोडत्। इति दुर्गादासः॥

खोडः त्रि (खोडति इति। खोड़+अच्।) खञ्जः। खोंडा इति भाषा॥ इत्यमरः॥२।६।४९॥

खोडकशीर्षकं, क्ली, (खोड क्षेपे+ण्वुल्। खोडकं शीर्षं यस्य इति कप्।) कपिशीर्षम्। क्षय शीर्षम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खोर, ऋ खोटने। गतिवैकल्ये इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) ऋ, अचुखोरत्। खोरति खञ्जः। इति दुर्गादासः॥

खोर, त्रि, (खोरति इति। खोर+अच्।) खञ्जः। इति हेमचन्द्रः॥

खोल, ऋ खोटने। गतिवैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं-सेट्।) ऋ, अचुखोलत्। खोलति खञ्जः। रमानाथस्तु खोलति बाला क्रिमिमिक्षुदाहृतवान्। इति दुर्गादासः॥

खोल, त्रि, (खोलति इति। खोल+अच्।) खञ्जः। इति शब्दमाला॥

खोलक, पु, (खोल+संज्ञायां कन्।) पाकः। खोला इति भाषा॥ शिरस्त्रः। खोपडा इति भाषा॥ वल्मीकः। उयेर ढिपि इति भाषा॥ पूगकोषः। इति मेदिनी॥ गुयार छोबडा इति भाषा॥

खोलि, स्त्री, (खोल+इन्।) तूणः। इति शब्दमाला॥

खोल्मुक पु, (खे आकाशे उल्मुक इव लोहित वर्णत्वादिति बोध्यम्।) मङ्गलग्रहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ख्या ल ख्यानौ। कथने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां परं अक कथनादौ तु सक-अनिट्।) ख्यातिः प्रसिद्धिः। ल, ख्याति गुणैः प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः। ख्याति साधुः कथां हरेः। तथा च। ख्या प्रकथने। प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गोविन्दभट्टः। ख्या प्रकथने इति चतुर्भुज भुमरौ। इति दुर्गादासः॥

ख्यात त्रि (ख्या+क्त।) ख्यातियुक्तः। तत्पर्य्यायः। प्रतीतः १ प्रथितः २ वित्तः ३ विज्ञातः ४। इत्यमरः।३।१।९॥
"अमितमपमीयानं सर्वभोगीयमुत्तमम्।
आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि॥")

ख्यातगर्हणः त्रि (ख्याता विश्रुता गर्हणा निन्दा यस्य।) प्रसिद्धकुत्सनः। तत्पर्य्यायः। अवगीतः २। इत्यमरः।३।१।९३॥

ख्यातगर्हित, त्रि, (ख्यातं गर्हितं गर्हणमस्य।) ख्यातगर्हणः। इति जटाधरः॥

ख्याति, स्त्री, (ख्या+क्तिन्।) प्रसिद्धिः। तत्पर्य्यायः। प्रथा २। इत्यमरः।३।२।९॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे। १।४०२। [यतः।]
"लोके ख्यातिमुपागताऽत्र सकले लोकोक्तिरेषा मनुष्य।१२।३६। [पुष्कलाम्।
"येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम्॥"
प्रकाशः। ज्ञानम्। यथा, माघे। ४।५५।
"मैत्र्यादिचित्तपरिकर्म्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः।
ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम्॥"
"मैत्रीति। इहाद्रौ समाधिभृतो योगिनः। मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षेति चतस्रश्चित्तवृत्तयः। तत्र पुण्यवत्सु मैत्री दुःखिषु करुणा सुखिषु मुदिता अनुमोदनं पापिषु उपेक्षा। मैत्र्यादिरूपाणि तानि चित्तस्य परिकर्म्माणि प्रसाद कानि शोधकानीत्यर्थः तानि विन्दन्ति लभन्ते इति तद्विदः तद्भाजस्तैः शोधनं कारणमित्यर्थः। अतएव क्लेशप्रहाणं विधाय। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः। तत्र नित्येषु नित्यत्वाभिमानः अनात्मनि च देहेन्द्रियादौ आत्मधीरित्यादि विभ्रमोऽविद्या। अस्मिता अहङ्कारः। रागोऽभिमतविषयाभिलाषः। द्वेषोऽनभिमतविषयेषु रोषः। अभिनिवेशः। कार्याकार्य्याग्रहः। ते हि पुरुषं क्लिश्यन्ति इति क्लेशाः क्लेशहेतवः तेषां प्रहाणं नाश, तद्विधाय क्लेशान् हित्वा इत्यर्थः। अतो लब्ध सबीज सालम्बयोगो येस्ते लब्धसबीजयोगाः सम्प्रज्ञातसमाधिमन्त इत्यर्थः। आलम्बनमेव अवाप्ताः। सत्त्वपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं अधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वा प्रकृति पुरुषयोर्विवेकाग्रहात् संसारः। विवेकग्रहणात् मुक्तिरिति सांख्याः। अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति इच्छन्ति तां निवर्त्त्य स्वयम्प्रकाशतयैवावस्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः। प्रकृतानुपरतायां पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति सांख्यसिद्धान्तः।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

ग

ग, गकारः। स तु व्यञ्जनतृतीयवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। (यथा, "अ-कु-ह-विसर्ज्जनीयानां कण्ठः।") इति व्याकरणम् ॥ * ॥

"गकारं परमेशानि ! पञ्चदेवात्मकं सदा।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं निरीहं निर्म्मलं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्व्वशक्त्यात्मकं प्रिये !।
अरुणादित्यसङ्काशां कुण्डलीं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

"समर्गः स्रेषितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत्।
वर्गसर्ग्गनमात्रेण कं खरसर्ग्गनात्तु खम्।
स्तोकगम्भीरसंसर्ग्गाद्गवौ ऽघ वह्निर्गतम् ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥ * ॥

(वङ्गाक्षरेऽस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"अधःकुञ्चितरेखा या गणेशी सा प्रकीर्त्तिता।
ततो दक्षगता या तु कमला तत्र संस्थिता।
अधोगता ततो या तु तस्यामीशः सदा वसेत् ॥"
अधोमुखेन गता पुनरूर्द्धमुखेनागतेत्यर्थः ॥ * ॥
तस्य ध्यानं यथा,—
"ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि !।
दाडिमीपुष्पसङ्काशां चतुर्ब्बाहुसमन्विताम् ॥
रक्ताम्बरधरां नित्यां रत्नालङ्कारभूषिताम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
तस्य नामानि यथा,—
"गोगौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः।
शार्ङ्गी पञ्चात्मको गाथा गन्धर्व्वः सर्व्वगः स्मृतिः ॥
सर्व्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाख्यः शिवदर्शनः।
विश्वात्मा गौः पृथग्रूपा बालवह्वस्त्रिलोचनः ॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरी लवः ॥"
इति नानातन्त्रोक्तनामानि ॥

गं, क्ली, (गीयते इति। गै गाने+भावे बाहुलकात् डः।) गीतम्। इत्येकाक्षरकोषः ॥

गः, पुं, (गच्छति सर्व्वं जानाति इच्छामात्रेण अभिलषितं सर्व्वं प्राप्नोति वा सर्व्वज्ञत्वात् प्राप्तसर्व्वैश्वर्य्यत्वाच्च। गम्+डः।) गणेशः। (गायति इति। गै+डः।) गन्धर्व्वः। इत्येकाक्षरकोषः ॥ (गुरुसंज्ञकवर्णः। स तु छन्दसो गणविशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्यां १ मे स्तवके।
"म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥"
"गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥"
वाच्यलिङ्गे तु उपसर्गरहितः कर्म्मोपपदश्च स्यात्। तत्र "गापोष्टक्।" ३।२।८। इति टक्। यथा, साम गायतीति सामगः। तथा च मनुः। २। ६२।
"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥")

गगनं, क्ली, (गं गानं शब्दात्मकं गुणं गच्छति यद्वा गकारं भूतेषु प्रथमभूतत्वात् प्राधान्यं गच्छति। यद्वा गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इति। "गमेर्गश्च।" उणां। २। ७७। इति युच् गश्चान्तादेशः।) आकाशम्। इत्यमरः। १।२।१॥ (यथा मेघदूते। ४८।
"प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टीरेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥")
तत्पर्य्यायः। अमरोक्तपर्य्याया आकाशशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (तेभ्यः परम्।) वर्हिः १६ धन्व २० आपः २१ पृथिवी २२ भूः २३ स्वयम्भूः २४ अध्वा २५ सगरः २६ समुद्रः २७ अध्वरः २८। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥
"आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
तस्य गुणाः। शब्दः १ व्यापित्वम् २ छिद्रता ३ अनाश्रयम् ४ अनालम्बम् ५ आश्रयान्तरशून्यम्। अव्यक्तम् ६ स्पर्शशून्यत्वात्। अविकारिता ७ अवस्थान्तरानारम्भकत्वम्। अप्रतीघातिता ८ भूतत्वम् ९ श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात्। विकृतानि १० देहान्तर्गतच्छिद्राणि। तद्यथा,—
"आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रमेव च।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च।
गुणाः पञ्चाशतः प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभूतता ॥"
पञ्चानां भूतानां आत्मा प्राप्तिः स्वकं स्वरूपं तत्र लक्षिता। इति मोक्षधर्म्मः ॥ (गगनात् पतिताम्बुगुणविशेषो यथा,—
"गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने।
बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम् ॥
रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)

गगनध्वजः, पुं, (गगने गगनस्य वा ध्वज इव।) मेघः। इति हारावली ॥ सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥

गगनाध्वगः, पुं, (गगनरूपाध्वना आकाशपथेन गच्छतीति यद्वा गगनाध्वानं व्याप्य गच्छति। अनन्तगगनरूपमहाध्वानं व्याप्य सर्व्वतः स्थित इत्येव प्रकृततात्पर्य्यार्थः। गम+डः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥

गगनेचरः, पुं, (गगने चरतीति। "चरेष्टः।" ३। २। १६। इति टः। अलुक् समासः।) ग्रहः। नक्षत्रम्। इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (गगनचारिणि त्रि। यथा, महाभारते। १। २७। १५।
"तस्मिंस्तु कथिते माता कारणे गगनेचरः ॥")

गगनोल्मुकः, पुं, (गगने गगनस्य वा उल्मुक इव। मङ्गलग्रहस्य रक्तवर्णत्वात् तथात्वम्।) मङ्गलग्रहः। इति हारावली ॥

गगध, हसने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कण्ठ्यवर्गतृतीयोपधः। गगधति। इति दुर्गादासः ॥

गङ्गका, स्त्री, (गङ्गा+अज्ञातादर्थे कः। ततो ह्रस्वः। "अभाषितपुंस्काच्च।" ७।३।४८ इति पक्षे इत्वाभावः।) गङ्गा। इति मुग्धबोधम् ॥

गङ्गा, स्त्री, (गमयति प्रापयति ज्ञापयति वा भगवत्पदं या शक्तिः यद्वा गम्यते प्राप्यते ज्ञाप्यते मोक्षार्थिभिर्या। गम गतौ+"गन् गम्यद्योः।" उणां। १। १२२। इति गन् ततष्टाप्।) स्वनामख्यातनदी। तदधिष्ठात्री देवता च। तत्पर्य्यायः। विष्णुपदी २ जह्नुतनया ३ सुरनिम्नगा ४ भागीरथी ५ त्रिपथगा ६ त्रिस्रोताः ७ भीष्मसूः ८। इत्यमरः। १। १०। ३१ ॥ अर्घ्यतीर्थम् ९ तीर्थराजः १०। इति पद्मपुराणम् ॥ त्रिदशदीर्घिका ११ कुमारसूः १२ सरिद्वरा १३ सिद्धापगा १४ स्वरापगा १५ स्वर्गापगा १६ खापगा १७ ऋषिकुल्या १८ हैमवती १९ सर्व्वापी २० हरशेखरा २१। इति हेमचन्द्रः ॥ सुरापगा २२ धर्म्मद्रवी २३ सुधा २४ जह्नुकन्या २५ गान्दिनी २६ रुद्रशेखरा २७ नन्दिनी २८ अलकनन्दा २९ सितसिन्धुः ३०। इति जटाधरः ॥ अध्वगा ३१ उग्रशेखरा ३२ सिद्धसिन्धुः ३३ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वर्गसरिद्वरा ३४ मन्दाकिनी ३५ जाह्नवी ३६ पुण्या ३७ समुद्रसुभगा ३८ स्वर्नदी ३९ सुरदीर्घिका ४० सुरनदी ४१ स्वर्धुनी ४२ ज्येष्ठा ४३ जह्नुसुता ४४ भीष्मजननी ४५ शुभ्रा ४६ शैलेन्द्रजा ४७ भवायना ४८। इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या जलस्य गुणाः। शीतत्वम्। स्वादुत्वम्। स्वच्छत्वम्। अत्यन्तरुच्यत्वम्। पथ्यत्वम्। पावनत्वम्। पापहारित्वम्। तृष्णामोहध्वंसनत्वम्। दीपनत्वम्। प्रज्ञाधारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
("गङ्गा सरस्वती सोनं यमुना सरयूः सती।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्व्ववाहिनी ॥
हिमवत्-प्रभवा स्रोता हिमसम्भवशीतलाः।
समाः सर्व्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्व्वसमुद्रगा ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
अस्या उत्पत्तिस्तु हिमालयात् सुमेरुदुहितरि मनोरमायाम्। हिमालयः प्रार्थितः सन् देवेभ्य इमां दत्तवान्। तां नीत्वा देवाः स्वर्गं गतवन्तः ॥ * ॥ पृथिव्यामस्या अवतरणकारणम्। सगरराजस्य सुतान् कपिलशापेन भस्मीभूतानुद्धर्त्तुं भगीरथराजः पृथिव्यां गङ्गानयनाय तपस्तेपे। ततो ब्रह्मा तुष्टस्तस्मै तं वरं दत्वा गङ्गाधारणार्थं शिवाराधनं कर्त्तुं सूक्तवान्। स शिवं पर्य्यतोषयत्। शिवोऽपि हिमालयपर्व्वतं गत्वा जटा विकीर्य्य पतेति गङ्गामब्रवीत्। सा तज्जटासु पतित्वा संवत्सरपर्य्यन्तं बभ्राम। ततः शिवो भगीरथप्रार्थनया जटामेकामुत्पाट्य तामुत्ससर्ज्ज। साऽतिवेगेन पृथिवीतलमागत्य भगीरथस्य पश्चात् पश्चादाजगाम। स सगरपुत्रकृतखातेन तां रसातल-

 गङ्गा गङ्गा

मानीय तज्जलेन सगरसुतान् तान्तर्पयामास। ते पूताः स्वर्गं गतवन्तः। इति वाल्मीकिरामायणमतम्॥ *॥ प्रकारान्तरम्। वामनदेवस्य बलेः सकाशात्त्रिलोकीहरणकाले ब्रह्माण्डोपरि गतवामपादाङ्गुष्ठनखजनितविवरेण ब्रह्माण्डोर्द्धस्थिता या जलधारा तच्चरणस्पर्शेन समधिकपूता सती ध्रुवलोके पपात। ततो देवमार्गेण सुमेरुपर्व्वतोपरि ब्रह्मसदने पतित्वा सीतालकनन्दा चक्षुर्भद्रेति चतुर्द्धा भूत्वा चतुर्दिशमाश्रित्य लवणसमुद्रं प्रविष्टा। तत्र सीता ब्रह्मसदनात् केशराचलश‍ृङ्गेभ्योऽधोऽधः स्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वा भद्राश्ववर्षमध्येन प्राच्यां दिशि एव चक्षुर्माल्यवच्छिखरान्निपत्य केतुमालवर्षमध्येन प्रतीच्यामपरं भद्रा गिरिश‍ृङ्गाण्यतिक्रम्य श‍ृङ्गवतः शिखरान्निपत्य उत्तरकुरुवर्षमध्येनोदीच्यामतोऽलकनन्दा बहुपर्व्वतश‍ृङ्गाण्यतिक्रम्य हिमकूटान्निपत्य भारतवर्षमध्येन दक्षिणस्यां दिश्येवक्रमेण लवणसमुद्रं सर्व्वाः प्रविष्टाः। इति भागवतमतम्॥ *॥ अस्याः पृथिव्यामवतरणकालस्तु आदित्यपुराणे।

‘वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां युधिष्ठिर।
यदानुतपान्यामास शुगन्धारब्धवान् हतम्॥
ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत्।
तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत्॥’ *॥

अस्या हिमालयान्निर्गताया दशहरा सञ्ज्ञा। तथा च स्मृतिः।

‘ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम्।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य॥’ *॥

अथ गङ्गाध्यानम्। भविष्ये।

‘चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च सर्व्वावयवभूषिताम्।
रत्नकुम्भां सिताम्भोजां वरदामभयप्रदाम्॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषिताम्।
ततो ध्यायेत् सुरूपाञ्च चन्द्रायुतसमप्रभाम्॥
चामरैर्वीज्यमानाञ्च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम्।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम्॥
सुधाप्लावितभूपृष्ठामार्द्रगन्धानुलेपनाम्।
त्रैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम्॥
दिव्यरूपविभूषाञ्च दिव्यमाल्यानुलेपनाम्॥’

अपि च।

‘सितमकरनिषण्णां शुक्लवर्णां त्रिनेत्रां
करधृतकमलोद्यत्सूत्पलाभीत्यभीष्टाम्।
विधिहरहरिरूपां सेन्दुकोटीरजूटां
कलितसितदुकूलां जाह्नवीं तां नमामि॥’ *॥

अथ गङ्गामाहात्म्यश्रवणपठनफलम्। यथा भविष्ये।

‘माहात्म्यं ये च गङ्गायाः श‍ृण्वन्ति च पठन्ति च।
तेऽप्यशेषैर्महापापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः॥’

अस्याः स्मरणफलम्। [वदन्।

‘गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रदश्नन् श्वसन्
यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च मुच्येत बन्धनात्।

भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः।
आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम्॥’

अस्या दर्शनादिफलम्। ब्रह्माण्डाग्नेययोः।

‘दृष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत्।
प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा त्ववगाहिता॥’

तथा भविष्ये।

‘यत् फलं जायते पुंसां दर्शनात् परमात्मनः।
तद्भवेद्व गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः॥’

अस्याः स्नानफलम्। ब्रह्माण्डपुराणे।

‘ये पुण्यवाहिनी गङ्गा सकृद्भक्त्याऽवगाहिता।
तेषां कुलानां लक्षन्तु भवात्तारयते शिवा॥
अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति।
स्नानमात्रेण गङ्गायां सद्यः पुण्यस्य भाजनम्॥’

दानधर्म्मे। [ऽन्यजा।

‘यथा क्लीबा जडा यद्वा पतिता रोगिणो
गङ्गां ससेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम्॥
स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्त्तुकामस्य गच्छतः।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं सत्यस्य जायते॥’

तथा ब्रह्माण्डे।

‘ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां परांश्च प्रेरयन्ति ये।
इह ते सर्व्वभोगानामन्ते ज्ञानस्य भाजनम्॥’

अस्याः पूजायाः फलम्। आग्नेये।

‘गङ्गायां पूजितायान्तु पूजिताः सर्व्वदेवताः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम्॥’ *॥

तस्यां यज्ञादिकरणफलम्। स्कान्दे।

‘यज्ञो दानं तपो जप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम्।
गङ्गायां यत् कृतं सर्व्वं कोटिकोटिगुणं भवेत्॥’

तथा भविष्ये।

‘सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम्।
गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम्॥
गयाश्राद्धं कृतं तेन उतदष्टस्तु इपस्तथा।
येन तद्वीचिसंसिक्ते तीरे श्राद्धमकारि च॥’ *॥

तज्जलपानफलम्। भविष्ये।

‘गण्डूषमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत्।
स्वच्छन्दं यः पिबेदापस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता॥
त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्त्वथ यामुनम्।
नार्म्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं सद्यश्च शोधयति॥
नाभ्यन्तगततोयानां मृतानां कापि देहिनाम्।
तत्तत्तीर्थफलप्राप्तिनात्र कार्य्या विचारणा॥’

यमोक्तौ।

‘चैत्रस्थमुष्णं वापि शीतमुष्णमथापि वा।
गाङ्गेयं हरते पापमानसमरणान्तिकम्॥’ *॥

अस्यां मरणफलम्। कूर्म्मपुराणे।

‘गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा मुक्तिमाप्नोति मानवः।
अज्ञानाद्ब्रह्मलोकञ्च याति नास्त्यत्र संशयः॥
गङ्गायाञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले।
अन्तरीक्षे च गङ्गाया गङ्गासागरसङ्गमे॥’

तथा च स्मृतौ।

‘शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे।
धन्या देहं विमुञ्चन्ति हृदयस्थे जनार्द्दने॥’ *॥

तत्रास्थिनिक्षेपफलम्।

‘दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति।
गङ्गायां मरणे यादृक् तादृक्फलमवाप्नुयात्॥’ *॥

तत्र चर्य्योपशक्रियावर्ज्जनं यथा ब्रह्माण्डे।

‘गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य चतुर्दश विवर्ज्जयेत्।
शौचमाचमनं सेकं निर्माल्यं मलघर्षणम्॥
गात्रसम्वाहनं क्रीडां प्रतिग्रहमथो रतिम्।
अन्यतीर्थरतिञ्चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम्॥
वस्त्रत्यागमथाघातं सन्तारञ्च विशेषतः॥’ *॥

अथ नारायणक्षेत्रलक्षणम्। ब्रह्मपुराणे।

‘प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन॥’

अथ गर्भतीरयोर्लक्षणम्।

‘भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम्।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते॥
सार्द्धहस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते॥’ *॥

तीरे प्रतिग्रहादिनिषेधो यथा —

‘तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्म्मस्य विक्रयः॥’

अथ गङ्गाक्षेत्रफलम्। स्कान्दे।

‘तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते।
अत्र यत्नेन कृतं कर्म्म गङ्गायां नात्र संशयः।
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये मृताः पुनर्भवाः॥’

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ *॥

(अस्या माहात्म्यं यथा महाभारते। ३। ८५। ९४।

‘न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः॥’

अस्याश्च माहात्म्यवर्णने सहस्रनामकथनं यथा काशीखण्डे २९ अध्याये।

अगस्त्य उवाच।

विना स्नानेन गङ्गायां नृणां जन्म निरर्थकम्।
उपायान्तरमस्त्यन्यद् येन स्नानफलं लभेत्॥
अशक्तानाञ्च पङ्गूनामालस्योपहतात्मनाम्।
दूरदेशान्तरस्थानां गङ्गास्नानं कथं भवेत्॥
दानं वाथ व्रतं वाथ मन्त्रं स्तोत्रं जपोऽथवा।
तीर्थान्तराभिषेको वा देवतोपासनन्तु वा॥
यद्यस्ति किञ्चित् षड्वक्त्र। गङ्गास्नानफलप्रदम्।
विधानान्तरमात्रेण तद्वद प्रणताय मे॥
त्वत्तो न वेद स्कन्दान्यो गङ्गागर्भसमुद्भव॥
परं स्वर्गतरङ्गिण्या महिमानं महामते॥

स्कन्द उवाच।

सन्ति पुण्यजलानीह सरांसि सरितो मुने॥
स्थाने स्थाने च तीर्थानि जितात्माध्युषितानि च॥
दृष्टप्रत्ययकारीणि महामहिमभाञ्ज्यपि।
परं स्वर्गतरङ्गिण्याः कोट्यंशोऽपि न तत्र वै॥
अनेनैवानुमानेन बुध्यस्व कलशोद्भव॥
दध्रे गङ्गोत्तमाङ्गेन देवदेवेन शम्भुना॥
स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी जनैः।
विना विष्णुपदीं कान्यत् समर्थमघशोधने॥
गङ्गास्नानफलं ब्रह्मन्। गङ्गायामेव लभ्यते।
यथा द्राक्षाफलस्वादो द्राक्षायामेव नान्यतः॥ १०॥
अस्त्युपाय इह त्वेकः स्यादयेनाविकलं फलम्।
स्नानस्य देवसरितो महागुह्यतमो मुने॥
शिवभक्ताय शान्ताय विष्णुभक्तिपराय च।
श्रद्धालवे त्वास्तिकाय गर्भवासमुमुक्षवे।

कथनीयं न चान्यस्य कस्यचित् केनचित् क्वचित् ।
इदं रहस्यं परमं महापातकनाशनम् ॥
महाश्रेयस्करं पुण्यं मनोरथकरं परम् ।
द्युनदीप्रीतिजनकं शिवसन्तोषसन्तति ॥
नाम्नां सहस्रं गङ्गायाः स्तवराजेषु शोभनम् ।
जप्यानां परमं जप्यं वेदोपनिषदां समम् ॥
जपनीयं प्रयत्नेन मौनिना वाचकं विना ।
शुचिस्थानेषु शुचिना सुस्पष्टाक्षरमेव च ॥
स्कन्द उवाच । ओँ नमो गङ्गादेव्यै ॥
ओँकाररूपिण्यजराऽतुलाऽनन्ताऽमृतस्रवा ।
अत्युदाराऽभयाऽशोकाऽलकनन्दाऽमृताऽमला ॥
अनाद्यवत्सलाऽमोघाऽपां योनिरमृतप्रदा ।
अव्यक्तलक्षणाऽक्षोभ्याऽनवच्छिन्नाऽपराजिता ॥
अनाथनाथाऽभीष्टार्थसिद्धिदाऽनङ्गवर्द्धिनी ।
अणिमादिगुणाधाराऽग्रगण्याऽलीकहारिणी ॥
अचिन्त्यशक्तिरनघाऽद्भुतरूपाऽघहारिणी ।
अद्रिराजसुताऽष्टाङ्गयोगसिद्धिप्रदाऽच्युता ॥२०॥
अक्षुण्णशक्तिरसुदाऽनन्ततीर्थाऽमृतोदका ।
अनन्तमहिमाऽपाराऽनन्तसौख्यप्रदाऽन्नदा ॥
अशेषदेवतामूर्त्तिरघोराऽमृतरूपिणी ।
अविद्याजालशमनी ह्यप्रतर्क्यगतिप्रदा ॥
अशेषविघ्नसंहर्त्री त्वशेषगुणगुम्फिता ।
अज्ञानतिमिरज्योतिरनुग्रहपरायणा ॥
अभिरामाऽनवद्याङ्ग्यनन्तसाराऽकलङ्किनी ।
आरोग्यदाऽऽनन्दवल्ली त्वापन्नार्त्तिविनाशिनी ॥
आश्चर्यमूर्त्तिरायुष्या ह्याढ्याऽऽद्याऽऽप्राऽऽर्यसेविता ।
आप्यायिन्यात्मविद्याख्या त्वानन्दाऽऽश्वासदायिनी ॥
आलस्यघ्न्यापदां हन्त्री ह्यानन्दामृतवर्षिणी ।
इरावतीष्टदात्रीष्टा त्विष्टापूर्त्तफलप्रदा ॥
इतिहासश्रुतीड्यार्था त्विहामुत्र शुभप्रदा ।
इज्याशीलसमिज्येष्ठा त्विन्द्रादिपरिवन्दिता ॥
इलालङ्कारमालेद्धा त्विन्दिरा रम्यमन्दिरा ।
इदिन्दिरादिसंसेव्या त्वीश्वरीश्वरवल्लभा ॥
ईतिभीतिहरेड्या च त्वीडनीयचरित्रभृत् ।
उत्कृष्टशक्तिरुत्कृष्टोडुपमण्डलचारिणी ॥
उदिताम्बरमार्गोस्रोरगलोकविहारिणी ।
उक्षोर्वरोत्पलोत्कुम्भा उपेन्द्रचरणद्रवा ॥३०॥
उदन्वत्पूर्त्तिहेतुश्चोदारोत्साहप्रवर्द्धिनी ।
उद्वेगघ्न्युष्णशमनी ह्युष्णरश्मिसुताप्रिया ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिण्युपरिचारिणी ।
ऊर्जं वहन्त्यूर्जधरोर्जावती चोर्म्मिमालिनी ॥
ऊर्ध्वरेतःप्रियोर्ध्वाध्वा ह्यूर्म्मिलोर्ध्वगतिप्रदा ।
ऋषिवृन्दस्तुतर्द्धिश्च ऋणत्रयविनाशिनी ॥
ऋतम्भरर्द्धिदात्री च ऋक्स्वरूपा ऋजुप्रिया ।
ऋक्षमार्गवहर्क्षार्चिरृजुमार्गप्रदर्शिनी ॥
एधिताऽखिलधर्म्मार्था त्वेकैकामृतदायिनी ।
एधनीयस्वभावैज्या त्वेजिताशेषपातका ॥
ऐश्वर्यदैश्वर्यरूपा ह्यैतिह्यं ह्यैन्दवीद्युतिः ।
ओजस्विन्योषधीक्षेत्रमोजोदौदनदायिनी ॥
ओष्ठामृतौन्नत्यदात्री त्वौषधं भवरोगिणाम् ।
औदार्यचञ्चुरौपेन्द्री त्वौग्री ह्यौमेयरूपिणी ॥
अम्बराध्ववहाऽम्बष्ठाऽम्बरमालाऽम्बुजेक्षणा ।
अम्बिकाऽम्बुमहायोनिरन्धोदाऽन्धकहारिणी ॥
अंशुमाला ह्यंशुमती त्वङ्गीकृतषडानना ।
अन्धतामिस्रहन्त्र्यन्धुरञ्जना ह्यञ्जनावती ॥
कल्याणकारिणी काम्या कमलोत्पलगन्धिनी ।
कुमुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी ॥
काञ्चनाक्षी कामधेनुः कीर्त्तिकृत् क्लेशनाशिनी ।
क्रतुश्रेष्ठा क्रतुफला कर्म्मबन्धविभेदिनी ॥४१॥
कमलाक्षी क्लमहरा कृशानुतपनद्युतिः ।
करुणार्द्रा च कल्याणी कलिकल्मषनाशिनी ॥
कामरूपा क्रियाशक्तिः कमलोत्पलमालिनी ।
कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती ॥
कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी ।
कमनीयजला कम्रा कपर्दिसुकपर्दगा ॥
कालकूटप्रशमनी कदम्बकुसुमप्रिया ।
कालिन्दी केलिललिता कलकल्लोलमालिका ॥
क्रान्तलोकत्रया कण्डूः कण्डूतनयवत्सला ।
खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खण्डेन्दुधारिणी ॥
खे खेलगामिनी खस्था खण्डेन्दुतिलकप्रिया ।
खेचरी खेचरीवन्द्या ख्यातिः ख्यातिप्रदायिनी ॥
खण्डितप्रणताघौघा खलबुद्धिविनाशिनी ।
खातैनःकन्दसन्दोहा खड्गखट्वाङ्गखेटिनी ॥
खरसन्तापशमनी खनिः पीयूषपाथसाम् ।
गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥
गम्भीराङ्गी गुणमयी गतातङ्का गतिप्रिया ।
गणनाथाम्बिका गीता गद्यपद्यपरिष्टुता ॥५०॥
गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ।
गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥
गोत्रप्रवर्द्धिनी गुण्या गुणातीता गुणाग्रणीः ।
गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा ॥
गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया ।
गूढरूपा गुणवती गुर्वी गौरववर्द्धिनी ॥
ग्रहपीडाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला ।
घर्म्महन्त्री घृतवती घृततुष्टिप्रदायिनी ॥
घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी ।
घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥
घातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः ।
घटकोटिप्रपीतापा घटिताशेषमङ्गला ॥
घृणावती घृणिनिधिर्घस्मरा घूकनादिनी ।
घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥
चन्द्रिका चन्द्रकान्ताम्बुश्चञ्चदापा चलद्युतिः ।
चिन्मयी चितिरूपा च चन्द्रायुतशतानना ॥
चाम्पेयलोचना चारुश्चार्वङ्गी चारुगामिनी ।
चार्य्या चारित्रनिलया चित्रकृच्चित्ररूपिणी ॥
चम्पूश्चन्दनशुच्यम्बुश्चर्चनीया चिरस्थिरा ।
चारुचम्पकमालाढ्या चमिताशेषदुष्कृता ॥६०॥
चिदाकाशवहाऽचिन्त्या चञ्चच्चामरवीजिता ।
चोरिताशेषवृजिना चरिताशेषमण्डला ॥
छेदिताऽखिलपापौघा छद्मघ्नी छलहारिणी ।
छन्नत्रिविष्टपतला छोटिताशेषबन्धना ॥
छुरिताऽमृतधारौघा छिन्नैनाश्छन्दगामिनी ।
छत्रीकृतमरालौघा छटीकृतनिजामृता ॥
जाह्नवी ज्या जगन्माता जप्या जङ्घालवीचिका ।
जया जनार्दनप्रीता जुषणीया जगद्धिता ॥
जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी ।
जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिवर्हिणी ॥
जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्जलाविला ।
जगदानन्दजननी जलजा जलजेक्षणा ॥
जनलोचनपीयूषा जटातटविहारिणी ।
जयन्ती जन्तुपापघ्नी जनितज्ञानविग्रहा ॥
झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता ।
झिण्टीशवन्द्या झाङ्कारकारिणी झर्झरावती ॥
टीकिताशेषपाताला टङ्किकैनोऽद्रिपाटने ।
टङ्कारनृत्यत्कल्लोला टीकनीयमहातटा ॥
डम्बरप्रवहा डीनराजहंसकुलाकुला ।
डमड्डमरुहस्ता च डामरोक्तमहाण्डका ॥७०॥
ढौकिताशेषनिर्वाणा ढक्कानादचलज्जला ।
ढुण्ढिविघ्नेशजननी ढणड्ढुणितपातका ॥
तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ।
त्रिलोकगोप्त्री तोयेशी त्रैलोक्यपरिवन्दिता ॥
तापत्रितयसंहर्त्री तेजोबलविवर्द्धिनी ।
त्रिलक्ष्या तारणी तारा तारापतिकरार्च्चिता ॥
त्रैलोक्यपावनी पुण्या तुष्टिदा तुष्टिरूपिणी ।
तृष्णाच्छेत्री तीर्थमाता त्रिविक्रमपदोद्भवा ॥
तपोमयी तपोरूपा तपस्तोमफलप्रदा ।
त्रैलोक्यव्यापिनी तृप्तिस्तृप्तिकृत्तत्त्वरूपिणी ॥
त्रैलोक्यसुन्दरी तुर्या तुर्यातीतफलप्रदा ।
त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥
तेजोगर्भा तपःसारा त्रिपुरारिशिरोगृहा ।
त्रयीस्वरूपिणी तन्वी तपनाङ्गजभीतिनुत् ॥
तरिस्तरणिजामित्रं तर्पिताशेषपूर्वजा ।
तुलाविरहिता तीव्रपापतूलतनूनपात् ॥
दारिद्र्यदमनी दक्षा दुष्प्रेक्षा दिव्यमण्डना ।
दीक्षावती दुरावाप्या द्राक्षामधुरवारिभृत् ॥
दर्शिताऽनेककुतुका दुष्टदुर्ज्जयदुःखहृत् ।
दैन्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा ॥८०॥
दन्दशूकविषघ्नी च दारिताऽघौघसन्ततिः ।
द्रुता देवद्रुमच्छन्ना दुर्व्वाराघविघातिनी ॥
दमग्राह्या देवमाता देवलोकप्रदर्शिनी ।
देवदेवप्रिया देवी दिक्पालपददायिनी ॥
दीर्घायुःकारिणी दीर्घा दोग्ध्री दूषणवर्ज्जिता ।
दुग्धाम्बुवाहिनी दोह्या दिव्या दिव्यगतिप्रदा ॥
द्युनदी दीनशरणं देहिदेहनिवारिणी ।
द्राघीयसी दाघहन्त्री दितपातकसन्ततिः ।
दूरदेशान्तरचरी दुर्गमा देववल्लभा ।
दुर्वृत्तघ्नी दुर्विगाह्या दयाधारा दयावती ॥
दुरासदा दानशीला द्राविणी द्रुहिणस्तुता ।
दैत्यदानवसंशुद्धिकर्त्री दुर्बुद्धिहारिणी ॥
दानसारा दयासारा द्यावाभूमिविगाहिनी ।
दृष्टादृष्टफलप्राप्तिर्देवतावृन्दवन्दिता ॥
दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा ।
दण्डयित्री दण्डनीतिर्दुष्टदण्डधरार्चिता ॥
दुरोदरघ्नी दावार्चिर्द्रवद्द्रव्यैकशेवधिः ।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥
दरीविदारणपरा दान्ता दान्तजनप्रिया ।

दारिद्र्यदलना दुर्गा दुर्गारण्यप्रचारिणी ॥९०॥
धर्मद्रवा धर्मधुरा धेनुर्धीरा धृतिर्ध्रुवा ।
धेनुदानफलस्पर्शा धर्मकामार्थमोक्षदा ॥
धर्मोर्मिवाहिनी धुर्या धात्री धात्रीविभूषणम् ।
धर्मिणी धर्मशीला च धन्विकोटिकृतावना ॥
ध्यातृपापहरा ध्येया धावनी धूतकल्मषा ।
धर्मधारा धर्मसारा धनदा धनवर्द्धिनी ॥
धर्माधर्मगुणच्छेत्री धत्तूरकुसुमप्रिया ।
धर्मेशी धर्मशास्त्रज्ञा धनधान्यसमृद्धिकृत् ॥
धर्मलभ्या धर्मजला धर्मप्रसवधर्मिणी ।
ध्यानगम्यस्वरूपा च धरणी धातृपूजिता ॥
धूर्धूर्जटिजटासंस्था धन्या धीर्धारणावती ।
नन्दा निर्वाणजननी नन्दिनी नुन्नपातका ॥
निषिद्धविघ्ननिचया निजानन्दप्रकाशिनी ।
नभोऽङ्गणचरी नूतिर्नम्या नारायणी नुता ॥
निर्मला निर्मलाख्याना नाशिनी तापसम्पदाम् ।
नियता नित्यसुखदा नानाश्चर्यमहानिधिः ॥
नदी नदसरोमाता नायिका नाकदीर्घिका ।
नष्टोद्धरणधीरा च नन्दना नन्ददायिनी ॥
निर्णिक्ताशेषभुवना निःसङ्गा निरुपद्रवा ।
निरालम्बा निष्प्रपञ्चा निर्णाशितमहामला ॥१००॥
निर्मलज्ञानजननी निःशेषप्राणितापहृत् ।
नित्योत्सवा नित्यतृप्ता नमस्कार्या निरञ्जना ॥
निष्ठावती निरातङ्का निर्लेपा निश्चलात्मिका ।
निरवद्या निरीहा च नीललोहितमूर्द्धगा ॥
नन्दिभृङ्गिगणस्तुत्या नागा नन्दा नगात्मजा ।
निष्प्रत्यूहा नाकनदी निरयार्णवदीर्घनौः ॥
पुण्यप्रदा पुण्यगर्भा पुण्या पुण्यतरङ्गिणी ।
पृथुः पृथुफला पूर्णा प्रणतार्तिप्रभञ्जनी ॥
प्राणदा प्राणिजननी प्राणेशी प्राणरूपिणी ।
पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥
परा परफलप्राप्तिः पावनी च पयस्विनी ।
परानन्दा प्रकृष्टार्था प्रतिष्ठा पालिनी परा ॥
पुराणपठिता प्रीता प्रणवाक्षररूपिणी ।
पार्वती प्रेमसम्पन्ना पशुपाशविमोचनी ॥
परमात्मस्वरूपा च परब्रह्मप्रकाशिनी ।
परमानन्दनिष्यन्दा प्रायश्चित्तस्वरूपिणी ॥
पानीयरूपनिर्वाणा परित्राणपरायणा ।
पापेन्धनदवज्वाला पापारिः पापनामनुत् ॥
परमैश्वर्यजननी प्रज्ञा प्राज्ञा परापरा ।
प्रत्यक्षलक्ष्मीः पद्माक्षी परव्योमामृतस्रवा ॥११०॥
प्रसन्नरूपा प्रणिधिः पूता प्रत्यक्षदेवता ।
पिनाकिपरमप्रीता परमेष्ठिकमण्डलुः ॥
पद्मनाभपदार्घ्येण प्रसूता पद्ममालिनी ।
परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्तिः प्रभावती ॥
पुनाना पीतगर्भघ्नी पापपर्वतनाशिनी ।
फलिनी फलहस्ता च फुल्लाम्बुजविलोचना ॥
फालितैनोमहाक्षेत्रा फणिलोकविभूषणम् ।
फेनच्छलप्रणुन्नैना फुल्लकैरवगन्धिनी ॥
फेनिलाच्छाम्बुधाराभा फडुच्चाटितपातका ।
फाणितस्वादुसलिला फाण्टपथ्यजलाविला ॥
विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वेश्वरप्रिया ।

गङ्गा

ब्रह्मण्या ब्रह्मकृद् ब्राह्मी ब्रह्मिष्ठा विमलोदका ।
विभावरी च विरजा विक्रान्तानेकविष्टपा ।
विश्वमित्रं विष्णुपदी वैष्णवी वैष्णवप्रिया ।
विरूपाक्षप्रियकरी विभूतिर्विश्वतोमुखी ।
विपाशा वैबुधी वेद्या वेदाक्षररसस्रवा ।
विद्या वेगवती वन्द्या बृहती ब्रह्मवादिनी ।
वरदा विप्रकृष्टा च वरिष्ठा च विशोधनी ॥
विद्याधरी विशोका च वयोवृन्दनिषेविता ।
बहूदका बलवती व्योमस्था विबुधप्रिया ॥१२०॥
वाणी वेदवती वित्ता ब्रह्मविद्यातरङ्गिणी ।
ब्रह्माण्डकोटिव्याप्ताम्बुर्ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा च बुद्धिर्विभववर्द्धिनी ।
विलासिसुखदा वैश्या व्यापिनी च वृषारणिः ॥
वृषाङ्कमौलिनिलया विपन्नार्तिप्रभञ्जनी ।
विनीता विनता ब्रध्नतनया विनयान्विता ॥
विपञ्ची वाद्यकुशला वेणुश्रुतिविचक्षणा ।
वर्चस्करी बलकरी बलोन्मूलितकल्मषा ॥
विपाप्मा विगतातङ्का विकल्पपरिवर्जिता ।
वृष्टिकर्त्री वृष्टिजला विधिर्विच्छिन्नबन्धना ॥
व्रतरूपा वित्तरूपा बहुविघ्नविनाशकृत् ।
वसुधारा वसुमती विचित्राङ्गी विभावसुः ॥
विजया विश्वबीजं च वामदेवी वरप्रदा ।
वृषाश्रिता विषघ्नी च विज्ञानोर्म्यंशुमालिनी ॥
भव्या भोगवती भद्रा भवानी भूतभाविनी ।
भूतधात्री भयहरा भक्तदारिद्र्यघातिनी ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदा भेशी भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
भागीरथी भानुमती भाग्यं भोगवती भृतिः ॥
भवप्रिया भवद्वेष्ट्री भूतिदा भूतिभूषणा ।
भाललोचनभावज्ञा भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥१३०॥
भ्रान्तिज्ञानप्रशमनी भिन्नब्रह्माण्डमण्डपा ।
भूरिदा भक्तसुलभा भाग्यवद्दृष्टिगोचरी ॥
भञ्जितोपप्लवकुला भक्ष्यभोज्यसुखप्रदा ।
भिक्षणीया भिक्षुमाता भावाभावस्वरूपिणी ॥
मन्दाकिनी महानन्दा माता मुक्तितरङ्गिणी ।
महोदया मधुमती महापुण्या मुदाकरी ॥
मुनिस्तुता मोहहन्त्री महातीर्था मधुस्रवा ।
माधवी मानिनी मान्या मनोरथपथातिगा ॥
मोक्षदा मतिदा मुख्या महाभाग्यजनाश्रिता ।
महावेगवती मेध्या महामहिमभूषणा ॥
महाप्रभावा महती मीनचञ्चललोचना ।
महाकारुण्यसम्पूर्णा महर्द्धिश्च महोत्पला ॥
मूर्तिमन्मुक्तिरमणी मणिमाणिक्यभूषणा ।
मुक्ताकलापनेपथ्या मनोनयननन्दिनी ॥
महापातकराशिघ्नी महादेवार्द्धहारिणी ।
महोर्मिमालिनी मुक्ता महादेवी मनोन्मनी ॥
महापुण्योदयप्राप्या मायातिमिरचन्द्रिका ।
महाविद्या महामाया महामेधा महौषधम् ॥
मालाधरी महोपाया महोरगविभूषणा ।
महामोहप्रशमनी महामङ्गलमङ्गलम् ॥१४०॥
मार्तण्डमण्डलचरी महालक्ष्मीर्मदोज्झिता ।
यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥
योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूरिता ।

गङ्गा

यज्ञेशी यज्ञफलदा यजनीया यशस्करी ।
यमिसेव्या योगयोनिर्योगिनी युक्तबुद्धिदा ।
योगज्ञानप्रदा युक्ता यमाद्यष्टाङ्गयोगयुक् ॥
यन्त्रिताघौघसञ्चारा यमलोकनिवारिणी ।
यातायातप्रशमनी यातनानामकृन्तनी ॥
यामिनीशहिमाच्छोदा युगधर्मविवर्जिता ।
रेवती रतिकृद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥
रत्नाकरप्रेमपात्रं रसज्ञा रसरूपिणी ।
रत्नप्रासादगर्भा च रमणीयतरङ्गिणी ॥
रत्नार्ची रुद्ररमणी रागद्वेषविनाशिनी
रमा रामा रम्यरूपा रोगिजीवानुरूपिणी ॥
रुचिकृद्रोचनी रम्या रुचिरा रोगहारिणी ।
राजहंसा रत्नवती राजत्कल्लोलराजिका ॥
रामणीयकरेखा च रुजारी रोगशोषिणी ।
राका रङ्कार्तिशमनी रम्या रोलम्बराविणी ॥
रागिणी रञ्जितशिवा रूपलावण्यशेवधिः ।
लोकप्रसूर्लोकवन्द्या लोलत्कल्लोलमालिनी ॥
लीलावती लोकभूमिर्लोकलोचनचन्द्रिका ।
लेखस्रवन्ती लटभा लघुवेगा लघुत्वहृत् ॥१५०॥
लास्यत्तरङ्गहस्ता च ललितालयभङ्गिगा ।
लोकबन्धुर्लोकधात्री लोकोत्तरगुणोर्जिता ॥
लोकत्रयहिता लोका लक्ष्मीर्लक्षणलक्षिता ।
लीलालक्षितनिर्वाणा लावण्यामृतवर्षिणी ॥
वैश्वानरी वासवेड्या वन्ध्यत्वपरिहारिणी ।
वासुदेवाङ्घ्रिरेणुघ्नी वज्रिवज्रनिवारिणी ॥
शुभावती शुभफला शान्तिः शन्तनुवल्लभा ।
शूलिनी शैशववयाः शीतलामृतवाहिनी ॥
शोभावती शीलवती शोषिताशेषकिल्बिषा ।
शरण्या शिवदा शिष्टा शरजन्मप्रसूः शिवा ॥
शक्तिः शशाङ्कविमला शमनस्वसृसम्मता ।
शमा शमनमार्गघ्नी शितिकण्ठमहाप्रिया ॥
शुचिः शुचिकरी शेषा शेषशायिपदोद्भवा ।
श्रीनिवासश्रुतिः श्रद्धा श्रीमती श्रीः शुभव्रता ॥
शुद्धविद्या शुभावर्ता श्रुतानन्दा श्रुतिस्तुतिः ।
शिवेतरघ्नी शबरी शाम्बरीरूपधारिणी ॥
श्मशानशोधनी शान्ता शश्वच्छतधृतिस्तुता ।
शालिनी शालिशोभाढ्या शिखिवाहनगर्भभृत् ॥
शंसनीयचरित्रा च शातिताशेषपातका ।
षड्गुणैश्वर्यसम्पन्ना षडङ्गश्रुतिरूपिणी ॥१६०॥
षण्ढताहारिसलिला स्त्यायन्नदनदीशता ।
सरिद्वरा च सुरसा सुप्रभा सुरदीर्घिका ॥
स्वःसिन्धुः सर्वदुःखघ्नी सर्वव्याधिमहौषधम् ।
सेव्या सिद्धिः सती सूक्तिः स्कन्दसूश्च सरस्वती ॥
सम्पत्तरङ्गिणी स्तुत्या स्थाणुमौलिकृतालया ।
स्थैर्यदा सुभगा सौख्या स्त्रीषु सौभाग्यदायिनी ॥
स्वर्गनिःश्रेणिका सूमा स्वधा स्वाहा सुधाजला ।
समुद्ररूपिणी स्वर्ग्या सर्वपातकवैरिणी ॥
स्मृताघहारिणी सीता संसाराब्धितरण्डिका ।
सौभाग्यसुन्दरी सन्ध्या सर्वसारसमन्विता ॥
हरप्रिया हृषीकेशी हंसरूपा हिरण्मयी ।
हृताघसङ्घा हितकृद्धेला हेलाघगर्वहृत् ॥
क्षेमदा क्षालिताघौघा क्षुद्रविद्राविणी क्षमा ।

इति नामसहस्रं हि गङ्गायाः कलशोद्भव ! ।
कीर्त्तयित्वा नरः सम्यग् गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥
सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वविघ्नविनाशनम् ।
सर्व्वस्तोत्रजपाच्छ्रेष्ठं सर्व्वपावनपावनम् ॥
श्रद्धयाभीष्टफलदं चतुर्व्वर्गसमृद्धिकृत् ।
सकृज्जपादवाप्नोति ह्येकक्रतुफलं मुने ! ॥१७०॥
सर्व्वतीर्थेषु यः स्नातः सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तस्य यत् फलमुद्दिष्टं त्रिकालपठनाच्च तत् ॥
सर्व्वव्रतेषु यत् पुण्यं सम्यक् चीर्णेषु वाडव ! ।
तत् फलं समवाप्नोति त्रिसन्ध्यं नियतः पठन् ॥
स्नानकाले पठेद्यस्तु यत्र कुत्र जलाशये ।
तत्र सन्निहिता नूनं गङ्गा त्रिपथगा मुने ! ॥
श्रेयोऽर्थी लभते श्रेयो धनार्थी लभते धनम् ।
कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
वर्षं त्रिकालपठनात् श्रद्धया शुचिमानसः ।
ऋतुकालाभिगमनादपुत्त्रः पुत्त्रवान् भवेत् ॥
नाकालमरणं तस्य नाग्निचौराहिजं भयम् ।
नाम्नां सहस्रं गङ्गाया यो जपेच्छ्रद्धया मुने ! ॥
गङ्गानामसहस्रन्तु जप्त्वा ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
कार्य्यसिद्धिमवाप्नोति निर्व्विघ्नो गेहमाविशेत् ॥
तिथिवारर्क्षयोगानां न दोषः प्रभवेत् तदा ।
यदा जप्त्वा व्रजेदेतत् स्तोत्रं ग्रामान्तरं नरः ॥
आयुरारोग्यजननं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ।
सर्व्वसिद्धिकरं पुंसां गङ्गानामसहस्रकम् ॥१७८॥
जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं सम्यगर्ज्जितम् ।
गङ्गानामसहस्रस्य जपनात् तत् क्षयं व्रजेत् ॥
ब्रह्मघ्नो मद्यपः स्वर्णस्तेयी च गुरुतल्पगः ।
तत्संयोगी भ्रूणहन्ता मातृहा पितृहा मुने ! ॥
विश्वासघाती गरदः कृतघ्नो मित्रघातकः ।
अग्निदो गोवधकरो गुरुद्रव्यापहारकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि संयुक्तोऽप्युपपातकैः ।
मुच्यते श्रद्धया जप्त्वा गङ्गानामसहस्रकम् ॥
आधिव्याधिपरिक्षिप्तो घोरतापपरिप्लुतः ।
मुच्यते सर्व्वदुःखेभ्यः स्तवस्यास्यानुकीर्त्तनात् ॥
संवत्सरेण युक्तात्मा पठन् भक्तिपरायणः ।
अभीप्सितां लभेत् सिद्धिं सर्व्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥
संशयाविष्टचित्तस्य धर्म्मविद्वेषिणोऽपि च ।
दाम्भिकस्यापि हिंस्रस्य चेतो धर्म्मपरं भवेत् ॥
वर्णाश्रमपथीनस्तु कामक्रोधविवर्ज्जितः ।
यत् फलं लभते ज्ञानी तदाप्नोत्यस्य कीर्त्तनात् ॥
गायत्त्र्ययुतजप्येन यत् फलं समुपार्ज्जितम् ।
सकृत् पठनतः सम्यक् तदशेषमवाप्नुयात् ॥१८८॥
गां दत्त्वा वेदविदुषे यत् फलं लभते कृती ।
तत् पुण्यं सम्यगाख्यातं स्तवराजसकृज्जपात् ॥
गुरुशुश्रूषणं कुर्व्वन् यावज्जीवं नरोत्तमः ।
यत् पुण्यमर्ज्जयेत् तद्भाग् वर्षं त्रिषवणं जपन् ॥
वेदपारायणात् पुण्यं यदत्र परिपठ्यते ।
तत् षण्मासेन लभते त्रिसन्ध्यं परिकीर्त्तनात् ॥
गङ्गायाः स्तवराजस्य प्रत्यहं परिशीलनात् ।
शिवभक्तिमवाप्नोति विष्णुभक्तोऽथवा भवेत् ॥
यः कीर्त्तयेदनुदिनं गङ्गानामसहस्रकम् ।
तत्समीपे सहचरी गङ्गादेवी सदा भवेत् ॥
सर्व्वत्र पूज्यो भवति सर्व्वत्र विजयी भवेत् ।
सर्व्वत्र सुखमाप्नोति जाह्नवीस्तोत्रपाठतः ॥
सदाचारी स विज्ञेयः स शुचिस्तु सदैव हि ।
कृतसर्व्वसुरार्च्चः स कीर्त्तयेद् य इमां स्तुतिम् ॥
तस्मिंस्तृप्ते भवेत् तृप्ता जाह्नवी नात्र संशयः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गङ्गाभक्तं समर्च्चयेत् ॥
स्तवराजमिमं गाङ्गं शृणुयाद्यश्च वै पठेत् ।
श्रावयेदथ तद्भक्तान् दम्भलोभविवर्ज्जितः ॥
मुच्यते त्रिविधैः पापैर्मनोवाक्कायसम्भवैः ।
क्षणान्निष्पापतामेति पितॄणाञ्च प्रियो भवेत् ॥
सर्व्वदेवप्रियश्चापि सर्व्वर्षिगणसम्मतः ।
अन्ते विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीशतसंवृतः ।
दिव्याभरणसम्पन्नो दिव्यभोगसमन्वितः ।
नन्दनादिवने स्वैरं देववत् स प्रमोदते ॥२००॥
भुज्यमानेषु विप्रेषु श्राद्धकाले विशेषतः ।
जपन्निदं महास्तोत्रं पितॄणां तृप्तिकारकम् ॥
यावन्ति तत्र सिक्थानि यावन्तोऽम्बुकणाः स्थिताः ।
तावन्त्येव हि वर्षाणि मोदन्ते स्वःपितामहाः ॥
यथा प्रीणन्ति पितरो गङ्गायां पिण्डदानतः ।
तथैव तृप्नुयुः श्राद्धे स्तवस्यास्यानुसंश्रवात् ॥
एतत् स्तोत्रं गृहे यस्य लिखितं परिपूज्यते ।
तत्र पापभयं नास्ति शुचि तद्भवनं सदा ॥
अगस्ते ! किं बहूक्तेन शृणु मे निश्चितं वचः ।
संशयो नात्र कर्त्तव्यः सन्देग्धरि फलं न हि ॥
यावन्ति मर्त्त्ये स्तोत्राणि मन्त्रजालान्यनेकशः ।
तावन्ति स्तवराजस्य गाङ्गेयस्य समानि न ॥
यावज्जन्म जपेद्यस्तु नाम्नामेतत् सहस्रकम् ।
स कीकटेष्वपि मृतो न पुनर्गर्भमाविशेत् ॥
नित्यं नियमवानेतद्यो जपेत् स्तोत्रमुत्तमम् ।
अन्यत्रापि विपन्नः स गङ्गातीरे मृतो भवेत् ॥
एतत् स्तोत्रवरं रम्यं पुरा प्रोक्तं पिनाकिना ।
विष्णवे निजभक्ताय मुक्तिबीजाक्षरास्पदम् ॥
गङ्गास्नानप्रतिनिधिः स्तोत्रमेतन्मयेरितम् ।
सिस्नासुर्जाह्नवीं तस्मादेतत् स्तोत्रं जपेत् सुधीः ॥"
इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे गङ्गासहस्र-
नामकथनं नामैकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ [illegible] ॥
इयमेव शिवस्य तोयरूपा परा मूर्त्तिः । यथा,
काशीखण्डे । २७ । २--७ ।

ईश्वर उवाच ।

"निशामय महाबाहो ! विष्णो ! त्रैलोक्यसुन्दर ! ।
प्राप्तं वाराणसीग्राममविमुक्तं यथा तथा ॥
निर्द्दग्धान् सागरान् श्रुत्वा कपिलक्रोधवह्निना ।
अश्वमेधाश्वसंयुक्तान् पूर्व्वजान् स्वान् भगीरथः ॥
सूर्य्यवंशे महातेजा राजा परमधार्म्मिकः ।
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसे कृतनिश्चयः ॥
हिमवन्तं नगश्रेष्ठमगात्न्यस्तराज्यधूः ।
जगाम यशसां राशिरुद्दिधीर्षुः पितामहान् ॥
ब्रह्मशापाग्निनिर्द्दग्धान् महादुर्गतिगानपि ।
विना त्रिमार्गगां विष्णो ! को जन्तूंस्त्रिदिवं नयेत् ॥
मयैव सा परा मूर्त्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका ।
ब्रह्माण्डानामनेकानामाधारः प्रकृतिः परा ॥

शरीरस्था इड़ा नाड़ी । यथा, हठयोगदीपि-
कायाम् । ३ । ११० ।
"इड़ा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी ।
इड़ापिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा च कुण्डली ॥")
दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"क्रियाकारणकर्त्तृत्वात् सरणाच्च सरित्कृता ।
सङ्गमाद्गमनाद्गङ्गा लोके देवी विभाव्यते ॥"

गङ्गाका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः "अभाषितपुंस्काच्च ।" ७।३।४८ । इति पाणिनिमतेन गङ्गका, गङ्गिका इत्येव पदद्वयं सिद्धं परं मुग्धबोधमतेन "वाचामोरुङ्क्तायेष्वस्य ।" इति सूत्रेण । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका इति पदत्रयं सिद्धम् । "वाग्रहणमकारस्यापि स्थित्यर्थम् ।" इति मुग्धबोधटीकाकृद् दुर्गादासः ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गङ्गाचिल्ली, स्त्री, (गङ्गास्थिता चिल्ली ।) चिलविशेषः । गाङ्चिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । देवटी २ विश्वका ३ जलकुक्कुटी ४ । इति हारावली ॥

गङ्गाजः, पुं, (गङ्गायाः गङ्गागर्भात् जायते इति । जन् + डः ।) भीष्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ कार्त्तिकेयः । इति भारतम् ॥

गङ्गाटेयः, पुं, (गङ्गायां गङ्गादिजलाशयेषु अटतीति । अट् + अच् । ततो ढक् । यद्वा गङ्गातटे यातीति । या + कः । पृषोदरात् तकारलोपे साधुः ।) मत्स्यभेदः । चिङ्गिड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महाशिल्कः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गङ्गाधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । गङ्गाया धरः । स्वशिरोजटाभिरिति शेषः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥ (अस्य गङ्गाधारणविवरणं यथा, रामायणे । १ । ४३ । १-११ ।
"देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीड़िताम् ।
कृत्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं समुपासत ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्व्वलोकनमस्कृतः ।
उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ ! करिष्यामि तव प्रियम् ।
शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्व्वलोकनमस्कृता ।
तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम् ॥
आकाशादपतद्राम ! शिवे शिवशिरस्युत ।
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्द्धरा ॥
विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् ।
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥
तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ।
सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि ॥
हिमवत्प्रतिमे राम ! जटामण्डलगह्वरे ।
सा कथञ्चिन्महीं गन्तुं नाशक्नोत् यत्नमास्थिता ॥
नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमन्ततः ।
तत्रैवाबम्भ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् ॥
तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ।
स तेन तोषितश्चासीदत्यर्थं रघुनन्दन ! ॥

विसर्जनं ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रति ।
समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (औषधि-सारकोष्ठमनाशकचूर्णौषधविशेषः । यथा —
'धातक्यामलकीपयोधरहरीतकीकडुत्रयशठीमधु
गैरिकमाद्रफलासितागरविषाह्वीविल्वपिप्पलीः ।
तुल्यांशं विहितं चाङ्गुलजलं गङ्गाधराख्यं महच्
चूर्णं चूर्णमपाकरोति सकलं जीर्णातिसारं परम्॥
इति भावप्रकाशचिन्तामणिः ॥)

गङ्गापत्री स्त्री (गङ्गावत् पवित्रं शुभ्रं वा पत्रमस्याः इति ङीष् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । पत्रीः सुगन्धा ३ गन्धपत्रिका ४ । अस्याः गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । व्रण-रोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गापुत्त्रः पुं (गङ्गायाः पुत्त्रः ।) भीष्मः । इति पुराणम् । वर्णसङ्करजातिविशेषः । सुरदा मराञ्च इति भाषा । स तु लेटात् तीवर-कन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
(कार्त्तिकेयः ।)

गङ्गासुतः पुं (गङ्गायाः सुतः पुत्त्रः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते ३ । २३१ । १५ ।
'सहस्रशीर्षं समनन्तरूप-
महस्रपात्त्व गुहशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव !
स्वाहामहीकृत्तिकानां सदैव ॥'
भीष्मश्च । इति पुराणम् ॥

गङ्गिका स्त्री (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः 'अभाषितपुंस्काच्च' ७।३।४८। इति पक्षे इत ।) गङ्गा । इति सुग्धबोधम् ॥

गच्छः पुं (गम् + सम्प्रत्ययात् क्विप् तुक् च गतं गमनं छ्यति नाशयतीति । गत + छो + क ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । गाछ इति भाषा ॥ निर्विशेषे गमनक्रियानुमतिः । (यदा गमधातो लोटि मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य रूपम् ।) इति व्याकरणम् ॥ यास्रो इति भाषा ॥

गज स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट ।) गजति । इति दुर्गादासः ॥

गज इ मदे स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट इदित् ।) इ कम्मणि गञ्ज्यते । इति दुर्गादासः ॥

गज क स्वने । (चुरा॰ पर॰ अक॰ सेट ।) क गाजयति । इति दुर्गादासः ॥

गजः पुं (गजति मत्तः सन् भवतीति । गज + अच् ।) हस्ती । इत्यमरः । १ । ८ । ३४ ॥ (स तु त्रिविधः । यथाह पालकाप्यविभागरूपि ।
'भद्रो मन्दो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः ॥'
अस्य सम्यग्लक्षणं यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ५० अध्याये ।
"मधाभञ्जनी गतिविभक्तनेत्रा
न चापनिभाय ऋया समाय ।
गात्रे मदैवापगमानरदा
परादनु अपदेव भद्र ।

वशोऽथ कषावलय श्चाय
लम्बोदरस्त्वग्रहस्ती गलश्च ।
स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन
सैंही च दृष्टिर्मन्द मातङ्गस्य ॥
मृगास्तु दृष्टाधरवालमेद्रा
स्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः ।
स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः
सङ्कीर्णनागा अतिमिश्रचिह्नाः ॥
पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्य
मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ
सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥
भद्रस्य वर्णो हरितो मदस्य
मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः ।
कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥
ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः
स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः ।
चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशा
स्तन्वेकरोमचितकूर्म्मसमानकुम्भाः ॥
विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्म्मोन्नतद्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला
धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥
दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्कराः
सजलाम्भोदनिनादबृंहिणः ।
बृहदायतवृत्तकन्धरा
धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥
निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान्
कुब्जवामनकमेषविषाणान् ।
दृश्यकोशफलपुष्करहीनान्
श्यावनीलशबलासिततालून् ॥
स्वल्पवक्त्ररुहमत्कुणषण्ढान्
हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।
गर्भिणीं च नृपतिः परदेशं
प्रापयेदतिविरूपफलास्ते ॥ * ॥
यथा, भट्टिः । १४ । ५ ।
'हया जिहेषिरे हर्षाद्गम्भीरं जगजुर्गजाः ॥')
परिमाणविशेषः । स तु हस्तद्वयं पादोनहस्त-द्वयञ्च । (यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।
'अरत्नौ गजमानञ्च वास्तु यद्यधिकानि च ।
गजप्रमाणमाख्यातं मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः ॥)
वास्तुनः स्थानभेदः । इति मेदिनी ॥
प्रस्तारे देवमानं स्यादष्टकेन तथा नरे ।
हृतं विप्र गजेन्द्रं स्यात् वास्तुस्थाननिरूपणम् ॥
ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च ।
गजः काकपदश्चैव स्थानान्यष्टौ च वास्तुनः ॥
ध्वजे विभूतिमरणञ्च धूमे
सिंहे जयः श्वा च कलिर्वृषमम् ।
खरे च भोगो रमणञ्च गजे च
पुत्रिस्तथा काकपदे विनाशः ॥"
इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

औषधपाकार्थगर्त्तविशेषः । यथा —
हस्तप्रमाणगर्त्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः ।
इत्थं चारत्निके कुण्डे पुटो वाराह उच्यते ॥
इति वैद्यकप्रयोगामृतम् ॥
(असुरविशेषः । स तु महिषासुरपुत्त्रः । यथा काशीखण्डे । ६८ । ३ ।
'महिषासुरपुत्त्रोऽसौ समायाति गजासुरः ।
प्रमथन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः ॥')

गजकन्दः पुं (गज इव स्थूलः गजस्य दन्त इव वा कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राज-निर्घण्टः ॥

गजकूर्म्माशी [न्] पुं (गजश्च कूर्म्मश्च तौ गज-कूर्म्मौ । तौ अश्नातीति । अश + भोजने + णिनि ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुरा हि कदाचित् विभावसुसुप्रतीकनामानौ द्वौ भ्रातरौ ब्राह्मणकुमारौ पितृधनार्थमन्योन्य-मभिशप्तौ गजत्वं कूर्म्मत्वं च गतावपि पूर्व्ववैर-मनुसरन्तौ सुचिरं युध्यमानौ प्रजापतिकश्यप-निदेशं प्राप्य गरुडेन भक्षितौ । एतद्-वृत्तान्तं महाभारतीयादिपर्व्वणि २९ अध्याये सविस्तरं द्रष्टव्यम् ॥)

गजचिर्भटा स्त्री (गजस्य प्रियेव चिर्भटा ।) इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥ गोरक्षलाउ राखालशसा इति च भाषा ॥

गजचिर्भिट पुं (गजप्रियचिर्भिट ।) गोडुम्बा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गजचिर्भिटा स्त्री (गजभक्ष्या चिर्भिटा ।) महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजच्छाया स्त्री (गजस्य कुञ्जरस्य छाया प्रति-बिम्बं । हस्तिच्छाया ।) योगविशेषः । यथा —
'यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
याम्या तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकी-र्त्तिता ॥'
इति मिताक्षरापरिभाषा ॥
अपि च । हलायुधचिन्तामणौ ।
हस्तस्थिते चन्द्रमसि मघास्विन्दु करे रवि
यत्र सदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ।"
अन्यच्च ।
'योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छाय ईरितः ।
भवन्मघायां सोमे च शशिन्यर्के करे स्थिते ।"॥
सूर्य्यग्रहणकालः । यथा वराहः ।
'सैंहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्व्वसन्धिषु ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥"
अमावास्याश्राद्धकालः । यथा —
'अमावास्यां गते चन्द्रे छाया या प्राङ्मुखी भवेत् ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥"
इति च मलमासतत्त्वम् ॥

गजटक्का स्त्री (गजस्य उपरिभागे स्थिता या ढक्का ।) गजोपरिस्थढक्का । तत्-पर्य्यायः । मन्द्रा ॥ इति हारावली ॥

गजता स्त्री (गजानां समूहः । 'ग्रामजनबन्धु सहायेभ्यः तल् ।' ४ । २ । ४३ । इतस्य समूह

"गजसहायाभ्याश्चेति वक्तव्यम्।" वार्त्तिं इति तल्।) गजसमूहः। तत्पर्य्यायः। हास्तिकम् २। इत्यमरः। २।८।३६॥

गजदघ्नः, पुं, (गजेन परिमाणमस्य इति परिमाणार्थे दघ्नच्।) गजपरिमाणम्। इति मुग्धबोधम्॥

गजदन्तः, पुं, (गजस्य दन्तौ इव दन्तोऽस्य।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (गजस्य दन्तः।) गजसम्बन्धिदन्तः। नागदन्तः। हातिर दाँत इति भाषा। स तु द्रव्यस्थापनार्थं भित्तिस्थदारुद्वयम्। दाण्डा इति भाषा॥

गजदन्तफला, स्त्री, (गजदन्ताकृति गजदन्त इव शुभ्रं वा फलमस्याः।) कुङ्करीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

गजदानं, क्ली, (गजस्य दानं मदः गण्डकटादिभ्यः क्षरितो मद इत्यर्थः।) हस्तिमदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तस्य प्रस्रवणस्थानानि। यथा,—
"करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदच्युतिः।"
इति पालकाप्यम्॥
तथा च रघुः। ४। ४५।
"स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत्॥"
गजस्य हस्तिनो दानं प्रदानम्। गजसम्प्रदानम्। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

गजद्वयसः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति। गज + "दघ्नमात्रद्वयसट्माने।" इति परिमाणार्थे द्वयसट्।) परिमितः। इति मुग्धबोधम्॥

गजपादपः, पुं, (गजस्य नाम्ना ख्यातः पादपः गजप्रियः पादपो वा।) स्थालीवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

गजपिप्पली, स्त्री, (गजोपपदेन युक्ता पिप्पली। गजनाम्ना ख्याता पिप्पली वा।) पिप्पलीभेदः। गजपिपुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। करिपिप्पली २ इभकणा ३ कपिवल्ली ४ कपिल्लिका ५ श्रेयसी ६ वशिरः ७ गजाह्वा ८। इति रत्नमाला॥ कोलवल्ली ९। इत्यमरः॥ वसिरः १०। इति तट्टीका॥ गजोषणा ११ चव्यफलम् १२ चविका १३ छिद्रवैदेही १४ दीर्घग्रन्थिः १५ तैजसी १६ वर्त्तुली १७ स्थूलवैदेही १८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रक्षामलविशोषणत्वम्। वलासवातहरत्वम्। स्तन्यकर्ण्यविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मेदाग्निकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥ तत्पर्य्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशः।
"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरश्च सा॥
गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्महृद्वह्निवर्द्धिनी।
उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन्॥"

गजपुटः, पुं, (गजाङ्कयः पुटः हस्तप्रमाणो गर्त्तः।) औषधपाकार्थं हस्तपरिमितगर्त्तः। इति वैद्यकम्॥ अस्य प्रमाणं गजशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (लौहमारणादावस्य प्रयोजनं यथा,—
"दशादिशतपर्य्यन्तो गजपुटावधिर्मतः॥"
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे जारणविधि अधिकारे॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।
"सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने यथायते।
वनोपलसहस्रेण पूर्णे मध्ये विधारयेत्॥
पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां सुखे।
अर्धार्द्धानि करण्डानि अर्द्धान्युपरि निःक्षिपेत्॥
एतद्गजपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्व्वपुटोत्तमम्॥
हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः सपादस्तेन त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेनेत्यर्थः। अतएवोक्तम्।
साधारणनराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः॥"
इति गजपुटम्॥)

गजप्रिया, स्त्री, (गजस्य प्रिया।) शल्लकीवृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

गजबन्धनी, स्त्री, (गजः हस्ती बध्यते लौहशृङ्खलादिभिः रुध्यतेऽस्याम्। बन्ध + ल्युट् ङीप् च।) गजबन्धनस्थानम्। हातिशाला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वारी २। इत्यमरः। २।८।४३॥ वारिः ३। इति भरतः॥ शारिः ४। इति जटाधरशब्दरत्नावली॥

गजभक्षकः, पुं, (गजेन हस्तिना भक्ष्यते इति। भक्ष + कर्म्मणि अप्। ततः कप् स्वार्थे कन् वा। यद्वा गजः हस्ती भक्षकोऽस्य।) अश्वत्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गजभक्षा, स्त्री, (गजेन भक्ष्यतेऽसौ। भक्ष + अप् + टाप्।) शल्लकीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

गजभक्ष्या, स्त्री, (गजेन भक्ष्या भक्षणीया।) शल्लकीवृक्षः। इत्यमरः। २।४।१२३॥

गजमाचलः, पुं, स्त्री, (मच + भावे घञ् माचः। गजस्य हस्तिनः माचं दम्भं लाति आदत्ते लुनाति वा बाहुलकात् डः।) सिंहः। इति हारावली॥

गजमात्रः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति। "दघ्नमात्रद्वयसट् माने।" इति परिमाणार्थे मात्र।) गजपरिमितः। इति मुग्धबोधम्॥

गजमोटनः, पुं, स्त्री, (गजं हस्तिनं मोटयति मर्द्दयतीति। मुट मर्द्दने + कर्त्तरि ल्युः।) सिंहः। इति शब्दमाला॥

गजवदनः, पुं, (गजस्य वदनमेव वदनं यस्य।) गणेशः। इति हलायुधः॥

गजवल्लभा, स्त्री, (गजस्य वल्लभा प्रिया।) गिरिकदली। शल्लकी। इति राजनिर्घण्टः॥

गजसाह्वयं, क्ली, (गजनाम्ना नरपतिना सह आह्वयो नाम यस्य।) हस्तिनापुरम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ३।१।८।
"ततो द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः।
धार्त्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्य्ययुर्गजसाह्वयात्॥")

गजाख्यः, पुं, (गजत्वेन आख्यातः गजेन सह आख्या यस्येति वा गजकर्णवदस्य पत्त्राकारत्वात् तथात्वमिति केचित्।) चक्रमर्द्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गजाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः। गजानां अग्रणीः श्रेष्ठः।) ऐरावतहस्ती। इति शब्दरत्नावली॥

गजाजीवः, पुं, (आजीव्यतेऽनेनेन वा आजीवः आ + जीव + कर्म्मणि घञ्। गजः आजीवः जीवनोपायोऽस्य। गजपरिचालनपालनादिकार्य्यमालम्ब्य आजीवतीति। जीव + कर्त्तरि अच् वा।) हस्तिपालकः। तत्पर्य्यायः। आधोरणः २ हस्तिपकः ३ इभपालकः ४। इति हेमचन्द्रः॥

गजाण्डं, क्ली, (गजस्याण्डवत् स्थूलमस्य।) पिण्डमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गजाननः, पुं, (गजस्य हस्तिन आननं मुखमेव आननं यस्य।) गणेशः। इत्यमरः। १।१।४१॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ६ अध्याये।
"शनिदृष्ट्या शिरश्छेदात् गजवक्त्रेण योजितः।
गजाननः शिशुस्तेन नियतिः केन बाध्यते॥"
पुराणान्तरे मतभेदोऽपि दृश्यते यथा, स्कान्दे गणेशखण्डे ११ अध्याये।

गुरुरुवाच।

"अवतारो यदि धृतः साधुत्राणाय भो विभो।
प्रकाशयस्व वदनं सर्व्वेषां शोकनाशनम्॥
नयस्व सर्व्वदेवानामानन्दं हृदये प्रभो!।

शिव उवाच।

प्रलुठाव गुरुं पुत्त्रः पार्व्वत्या छिन्नमस्तकः॥

शिशुरुवाच।

महेशाख्येन राज्ञा ते प्रणतौ चरणौ यदा।
तदाशीर्या त्वया दत्ता तस्मै राज्ञे गुरो मुदा॥
गजयोगो ज्ञनिर्मुक्तिः शिवहस्ताद्दुदीरिता।
तत् सर्व्वमभवत् तस्य विद्यते चारुमस्तकः॥
पृच्छ्यमानः शिवेनासौ गुरुणादत्तः सुशोभनः।
अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽस्ति भविता सुखम्॥

शिव उवाच।

आश्चर्य्यपूर्णहृदयो गुरुरूचे पुनः शिशुम्॥

गुरुरुवाच।

भगवन्! विश्वरूपोऽसि त्रिकालज्ञोऽखिलेश्वरः।
मया यद्दुदितं तन्मे त्वया ज्ञातं यतः प्रभो!॥
अहमीशस्वरूपं ते परिच्छेत्तुं न च क्षमः।
श्रुत्वैव भगवः पुत्त्रो नारदस्तत्र चाब्रवीत्॥

नारद उवाच।

एवमेवावतीर्णोऽसि छिन्नमूर्द्धा कथं प्रभो!।
अथवा बालरूपस्य छिन्नं ते केन तच्छिरः॥
एतन्मे संशयं छिन्धि कृपया परमेश्वर!।

शिव उवाच।

निपीय नारदीं वाणीमुवाच शिशुरुच्चकैः॥

शिशुरुवाच।

सिन्दूरः कोऽपि दैत्यो मे वायुरूपधरोऽच्छिनत्।
अष्टमे मासि सम्पूर्णे प्रविश्योमोदरं शिरः॥
तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं साम्प्रतं द्विज!।

शिव उवाच।

श्रुत्वैव नारदः प्राह शिशुरूपिणमीश्वरम्॥

नारद उवाच।

अकिञ्चिज्ज्ञा वयं देव! यौवनेऽस्य मुखस्य ते।
त्वमेव च स्वभावेन स्वस्यमेनद्वियोजय॥

संख्या। चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी ॥*॥ गणेशः। यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे।
"गाणपस्तु महेशानि! गणदीक्षाप्रवर्त्तकः॥"
अश्विन्यादिजन्मनक्षत्रानुसारेण देवमानुषराक्षसगण इति तु पारिभाषिकम्। यथा,—
"दे म रा म दे मा दे दे रा रा म म द रा द रा॥
दे रा रा म म दे रा रा म म देति गणत्रयम्॥"
इति ज्योतिषरत्नमाला॥
"पूर्व्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः॥
ज्येष्ठाशतभिषामूलधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः।
अनुराधा मृगशिरः श्रवणं देवतारकाः॥"
इति निबन्धः॥
(तस्य मिलनकथनं यथा, ज्योतिषे।
"स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे।
देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे॥")
धातुसमूहः। यथा, मनोरमा।
"भ्वाद्यदादिजुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च।
तुदादिश्च तनुक्र्यादिचुरादिश्च गणा दश॥"
(छन्दःशास्त्रोक्तपारिभाषिकाक्षरविशेषः। स तु म-न-भ-य-ज-र-स-त-ग-लसंज्ञः। इति छन्दोमञ्जरी॥*॥ महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ४०।
"विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः॥"
दैत्यविशेषः। स तु अभिजिदिति नामान्तरस्य दैत्यस्य गुणवतो भार्य्यायां गुणवत्यां सम्भूतः। यथा, स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे ३ अध्याये।
"अथ सोऽप्यभिजित् पत्न्या समुद्रस्नानमाययौ।
पर्व्वणि श्रद्धया युक्तश्चक्रे स्नानं तया सह॥
तृषिता सा गुणवती पपौ चाञ्जलिना जलम्।
यद्वीर्य्यं ब्रह्मणा त्यक्तं दैवात्तदुदरे गतम्॥"
"भार्य्यागुणवती तस्य नवमासादनन्तरम्।
पुत्त्रं प्रसूताह्नि शुभे दिव्यरूपं गुणाद्भुतम्॥
ज्योतिर्व्विद्भिरनुज्ञातो गण इत्यभिधां पिता।
कृत्वाभ्युदयिकं चक्रे व्यतीते दशमेऽहनि॥"
स च महादेवमाराध्य वरं लब्ध्वा त्रैलोक्यं निर्जित्य च कपिलमुनेश्चिन्तामणिमपहृतवान्। कपिलमुनिस्तु तस्मादपराधात् जातमन्युर्गणेशमाराधयामास। अथ प्रसन्नेन गणपतिना तद्गृहे अवतीर्य्य तं गणदैत्यं विनाशितवान् इत्येषा कथा तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या॥)

गणकः, पुं, (गणयति शुभाशुभग्रहभोगजनितफलं निरूपयतीति। गण तु क सङ्ख्याने+कर्त्तरि ण्वुल्।) दैवज्ञः। ज्योतिर्वित्। तत्पर्य्यायः। साम्वत्सरः २ ज्योतिषिकः ३ दैवज्ञः ३ मौहूर्त्तिकः ५ मौहूर्त्तः ६ ज्ञानी ७ कार्त्तान्तिकः ८। इत्यमरः। २।८।१४॥ ज्योतिषिकः ९। इति तट्टीका॥ स तु वर्णसङ्करजातिविशेषः। देवलाद्वैश्यागर्भजातः। तस्य कर्म्म तिथिवारादिज्ञापनम्। इति पराशरपद्धतिः॥ स तु अस्पृश्यः। यथा,—
"कलिकाले महेशानि! प्रायशो बहवो जनाः।
सङ्कीर्णाम्महेशानि! तत्क्षणाद्धानितां व्रजेत्॥
तस्मात् प्रयत्नतो देवि! संसर्गं वर्ज्जयेत् सुधीः।
वरं चाण्डालसंसर्गं कुर्य्यात्तु साधकोत्तमः॥
तथाप्यस्पृश्यगणकं सर्व्वदा तं परित्यजेत्॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोड़शोल्लासे महिषमर्द्दिनीतन्त्रवचनम्॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"ज्योतिःशास्त्रविशेषज्ञः सुन्दराङ्गः सभापटुः।
कुलक्रमागतः शुद्धो गणकः स्यान्महीपतेः॥"
इति युक्तिकल्पतरुः॥
(यदि च शास्त्रविशेषे गणकस्य निन्दादिकं श्रूयते तत्तु केवलं नक्षत्रजीविन एवेति बोध्यम्। प्रकृतज्योतिःशास्त्रन्तु द्विजातिभिरेवावश्यमध्ययनीयं वेदाङ्गत्वात्। यथा,—
"संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित् करः।
तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्
पुण्यं रहस्यं परमञ्च तत्त्वम्॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥*॥
प्रजापतिपुत्त्रास्ताराविशेषनेतवः। यथा,—
"ताराः पुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ पुत्त्राः॥"
इति वृहत्संहिता। ११। २५॥
संकीर्णजातिविशेषः। यथोक्तम्।
"चर्म्मकारस्य द्वौ पुत्त्रौ गणको वाद्यपूरकः॥")

गणकर्णिका, स्त्री, (गणस्य गणाधिपस्य कर्णवत् पत्रमस्याः।) इन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

गणकारः, पुं, (गणानां सैन्यानां कारः कर्त्ता सेनापरिचालनदक्षः।) भीमसेनः। इति शब्दरत्नावली॥ (गणं धात्वर्थप्रकाशकग्रन्थविशेषं करोतीति। कृ+अण्।) धातुसंग्रहकर्त्ता। यथा, "गणकारवचनप्रामाण्यार्थमिदम्।" इति कातन्त्रवृत्तिः॥

गणकी, स्त्री, (गणकस्य पत्नी इति। तत्पत्न्यामिति ङीष्।) गणकपत्नी। इति जटाधरः॥

गणचक्रकं, क्ली, (गणाः धार्म्मिकगणास्तेषां चक्रं सम्भूय भोजनमत्र इति कप्।) धार्म्मिकाणां सम्भूय भोजनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गणता, स्त्री, (गणस्य धर्म्मः भावो वा इति तल्।) गणस्य भावः। समूहत्वम्। पक्षपातित्वम्। इति लोकप्रसिद्धिः॥

गणदीक्षी, [न्] पुं, (गणान् बहुशिष्यान् दीक्षयति दीक्षां कारयतीति।) बहुयाजकः। इति मिताक्षरा॥ (वाच्यलिङ्गे तु गणस्य शिवस्य गणेशस्य वा दीक्षा विद्यते यस्मिन् यस्य वा। दीक्षा+इनिः। शिवदीक्षितः।, गणेशदीक्षिते त्रि। गणस्य गणेशस्य दीक्षा गणदीक्षा। इति महानिर्व्वाणतन्त्रम्॥

गणदेवता, स्त्री, (गणः सङ्घः तद्रूपा देवता सम्भूय स्थिता देवता इत्यर्थः।) संहतदेवताविशेषः। यथा,—
"आदित्या विश्ववसवस्तुषिता भास्वरानिलाः।
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः॥
आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः।
वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत् तुषिता मताः॥
आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः।
महाराजिकनामानो द्वे शते चापि विंशतिः॥
साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः।
एते च संहता देवास्त्वादित्याः स्वगामतः॥"
इति जटाधरः॥

गणद्रव्यं, क्ली, (गणानां साधारणानां द्रव्यम्। यद्वा द्रव्याणां गण इति परनिपातः।) साधारणद्रव्यम्। मिलितानेकस्वामिकासम्बन्धिद्रव्यम्। द्रव्यसमूहः। तत्र द्रव्याणां गण इति व्युत्पत्तिः॥

गणनं, क्ली, (गण्यते इति। गण+भावे ल्युट्।) संख्यानम्। गणा ठिक् देया इति च भाषा॥ यथा, विश्वसारतन्त्रे।
"येनैव लिखनं कुर्य्यात्तेनैव गणनं स्मृतम्॥"

गणना, स्त्री, (गण+युच् टाप् च।) गणनम्। संख्या। (यथा, नैषधे। ३। ४०।
"यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्।
पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्
गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्॥")

गणनाथः, पुं, (गणानां विघ्नकर्तृदेवविशेषाणां नाथः।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (गणानां प्रमथानां नाथः स्वामी इति व्युत्पत्त्या शिवः॥)

गणनायकः, पुं, (गणानां नायकः।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १। १। ७७।
"लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक!॥"
गणानां देवसङ्घानां नायकः। यथा, भागवते। ५।१७।१३। "यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः॥" इति॥*॥ गणानां प्रमथानां नायकः। शिवः॥)

गणनायिका, स्त्री, (गणानां नायकः शिवः तस्य शक्तिरिति टाप् अत इत्वं च गणनेत्री इत्यर्थः।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गणनीयं, त्रि, (गण+अनीयर्।) गणनार्हम्। संख्येयम्। तत्पर्य्यायः। गणेयम् २। इत्यमरः। ३। १। ६४॥ गणितव्यम् ३ गण्यम् ४। इति व्याकरणम्॥ संख्येयम् ५। इति जटाधरः॥

गणपतिः, पुं, (गणानां गणसंज्ञकानां देवानां पतिः अधीश्वरः स्वामी वा।) गणेशः। इति हलायुधः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १७०।
"वक्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः फणी
तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम्॥"
अग्रपूजनीयप्रधानदेवताविशेषः। यथा, यजुर्व्वेदीयवाजसनेयसंहितायाम्। १६। २५। "नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नम इति॥"

इत्यर्थः । यथा ऋग्वेदे । २ । २३ । १ ।

'गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।'

शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ।
मन्त्रवित् परमो मन्त्रः सर्व्वभावकरो हरः ॥"

[illegible] । यथा [illegible] प्रथमाध्याये ।

"[illegible]
[illegible] ।)

गणपर्व्वत पुं (गणानां प्रमथगणानां गणपत्यादीनां वा आवासरूपः पर्व्वतः । गणभूयिष्ठः पर्व्वतो वा ।) कैलासपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणपीठक क्ली (गणस्य शिवस्य परमेश्वरस्येति यावत् पीठं आसनमिव कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) स्तनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गणरात्र पुं (रात्रीणां गणो रात्रिगणः समाहारः [illegible] ।) [illegible] । ५ । ४ । ७८ । इत्यच् । [illegible] "रात्राह्नाहाः पुंसि । २ । ४ । २९ । इति [illegible] । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥

गणरूप पुं (गणा बहुप्रकाराणि रूपाणि यस्य ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८० ॥

गणरूपक पुं (गणरूप+संज्ञायां कन् । गणरूप इव कायति प्रकाशते इति वा । कै+कः ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणहासी, [न्] पुं (गणाः बहुविधाः हासाः सन्ति अस्य [illegible] इति ।) [illegible] । इति रत्नमाला ॥

गणहोम पुं (गणस्य होमः ।) [illegible] । यथा [illegible]

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

गणहासक पुं (गणहास+स्वार्थे कः ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणहासक पुं (गणहास+स्वार्थे कः ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥

[illegible] पुं (गणेषु अग्रे [illegible] ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणाधिप पुं (गणानां प्रमथगणानां अधिपः [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ॥

गणाधिप पुं (गणानां अधिपः [illegible] ।) [illegible] । इत्यमरः । १ । १ । ४० । [illegible] इति [illegible] ॥

गणि स्त्री (गण+"[illegible]" इन् ।" [illegible] । ३ । ३ । [illegible] ।) गणना । इति [illegible] ॥

गणिका स्त्री (गण सम्भटाय उपपतिभिर्वा अस्त्यस्या इति ठन् ।) वेश्या । (यथा, हरिवंशे । ८५ । ९ ।

'गणिकानां पृथग्भाषा शुभैराभरणाम्बरैः ।')

यूथिका । इत्यमरः । २ । ४ । ७१ ॥ गणिकारिका च । इति शब्दरत्नावली । हस्तिनी । इति धराधरः ॥

गणिकारिका स्त्री (गणिं गणनं करोतीति । कृ+ण्वुल्+टाप्+अत इत्वं । यद्वा गणिकवत् कारयतीति । कृ+ "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । स्वार्थे कन् अत इत्वं ।) वृक्षविशेषः । गणियारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्रीपर्णम् २ अग्निमन्थः ३ कणिका ४ जया ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ तेजोमन्थः ६ हविर्मन्थः ७ ज्योतिष्कः ८ पावकः ९ अरणिः १० वह्निमन्थः ११ मथनः १२ । इति रत्नमाला ॥ अग्निमथनः १३ तर्कारी १४ वैजयन्तिका १५ अरणीकेतुः १६ श्रीपर्णी १७ कर्णिका १८ नादेयी १९ विजया २० जयन्ता २१ अग्नीशा २२ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । अनिलकफशोफश्लेष्मा[illegible]मान्द्यामध्यमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । क्षुद्रगणिकारिकागुणपर्य्यायौ क्षुद्राग्निमन्थशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

गणिकारी स्त्री (गणिं गणनं करोति पुष्पाणि चास्यास्त गणनं कारयतीत्यर्थः । कृ+कर्म्मण्यण् । ततो ङीप् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । गणियारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कामिनिका २ काञ्चनपुष्पी ३ वसन्तदूती ४ गन्धकुसुमा ५ अग्निमोदा ६ वन्ध्यमी ७ मदनमालिनी ८ । अस्या गुणाः । सुरभितरत्वम् । शिशिरमधुरत्वम् । रतिमोहकामक्रीडामुखमदकरत्वम् । वातपित्तहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषवास्याः गणिकारिकाशब्दे द्रष्टव्यः ।)

गणित त्रि (गण+कर्म्मणि क्तः ।) सङ्ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । गणितम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ९४ ॥ (चिन्तितम् । यथा त्रिपुरारि भाणविलासायाम् । १९ । २७ ।

"दृष्टं च विविधं तत्र गणितं न मया तदा ॥")

गणित, क्ली (गणनं इति । गण+क्तः ।) शास्त्रम् । तत् द्विविधं यथा पाटीगणितम् । बीजगणितम् । इति लीलावती ॥ गणनम् । यथा, नैषधे । ३ । ३० ।

"पादे पदार्थं गणितं पदं स्यात् ॥"

गणितिका स्त्री [illegible] । [illegible] । इति हेमचन्द्रः । २ । १९६ ॥

गणेय, त्रि (गण+यत् ।) सङ्ख्येयः । गणनीयः । इत्यमरः । ३ । १ । ९३ ॥ (यथा नैषधे । ३ । १० ।

"[illegible] ।")

गणेर पुं (गण+बाहुलकात् एरः ।) कर्णिकारवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः । २ । ४ । ११० ॥

गणेरू, स्त्री (गण+बाहुलकात् एरुः ।) वेश्या । कर्णिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९७ ॥

गणेरुका, स्त्री (गणान् बहून् गणिकायां गणेरुकान् वा मध्ये कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) कुट्टिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणेश पुं (गणानां प्रमथगणानां वा गणानां जीवजातानां ईशः ईश्वरः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली । (यथा महाभारते । १३ । केदारे । ५९ । ७८ ।

'प्रसादये त्वां भगवन् । सर्व्वभूतमहेश्वर ॥
गणेश जगतः शम्भु लोककारणकारणम् ॥"

गणानां गणाधिदेवविशेषाणां विघ्नादीनां वा ईशः नियन्ता ।) शिवपुत्रः । (यथा महाभारते । १ । १ । ७२ ।

'काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्यतां मुने ॥')

तत्पर्य्यायः । विनायकः २ विघ्नराजः ३ द्वैमातुरः ४ गणाधिपः ५ एकदन्तः ६ हेरम्बः ७ लम्बोदरः ८ गजाननः ९ । इत्यमरः । १ । १ । ४० ॥ विघ्नेशः १० पर्शुपाणिः ११ गणाधिपः १२ आखुगः १३ । इति हेमचन्द्रः । २ । १२१ ॥ शूर्पकर्णः १४ । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिः । तत्र पार्व्वतीं प्रति श्रीकृष्णस्य वरप्रदानवाक्यम् । यथा —

"न भवेद्दुःखभाक्किञ्च त्रिपुमार्थे । मया शिवे ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] यथा ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] यथा —
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

तान् सर्व्वान् मूर्च्छितान् दृष्ट्वा चारुह्य गरुड़ं हरिः।
जगाम पुष्पभद्रां स उत्तरस्यां दिशि स्थिताम् ॥
पुष्पभद्रानदीतीरे ददर्श काननस्थितम् ।
गजेन्द्रं निद्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम् ॥
शीघ्रं सुदर्शनेनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा ।
स्थापयामास गरुड़े रुधिराक्तं मनोहरम् ॥
आगत्य पार्व्वतीस्थानं बालं कृत्वा स्ववक्षसि ।
रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके ॥
ब्रह्मस्वरूपो भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया ।
जीवनं जीवयामास हुंकारोच्चारणेन च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानम् ।

"खर्व्वं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं लम्बोदरं सुन्दरं
प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपव्यालोलगण्डस्थलम् ।
दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरं
वन्दे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कामदम् ॥"
इति पुराणम् ॥ * ॥

ध्यानान्तरं यथा,—
"सिन्दूराभं त्रिनेत्रं पृथुतरजठरं हस्तपद्मैर्दधानं
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युरुकरविलसद्वीजपूराभि-
रामम् ।
बालेन्दुद्योतमौलिं करिपतिवदनं दानपूरार्द्रगण्डं
भोगीन्द्राबद्धभूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्ग-
रागम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

(तस्य नमस्कारमन्त्रो यथा,—
"देवेन्द्रमौलिमन्दारमकरन्दकणारुणाः ।
विघ्नं हरन्तु हेरम्बचरणाम्बुजरेणवः ॥"
इति पूजापद्धतिः ॥)

एकपञ्चाशद्गणेशाः । यथा,—
"विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकशिवोत्तमौ ।
विघ्नकृत् विघ्नहर्त्ता च गणैकद्विसुदन्तकाः ॥
गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्द्दी दीर्घजिह्वकः ।
शङ्कुकर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायकः ॥
गजेन्द्रः सूर्पकर्णश्च स्यात्त्रिलोचनसंज्ञकः ।
लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्म्मूर्त्तिसदाशिवौ ॥
आमोदद्दुर्म्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः ।
एकपादो द्विजिह्वश्च सुरवीरः षण्मुखः ॥
वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः ।
सेनानीर्ग्रामणीर्म्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः ॥
जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतनः ।
भक्ष्यप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः ॥
व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्गणपा इमे ।
तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः ॥" * ॥

तेषामेकपञ्चाशच्छक्तयश्च यथा,—
"ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती ।
स्वाहामेधाकान्तिकामिन्यो मोहिन्यपि वैनटी ॥
पार्व्वती ज्वलिनी नन्दा सुयशाः कामरूपिणी ।
उमा तेजोवती सत्या विघ्नेशानी सुरूपिणी ॥
कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्याद्भौतिका सिता ।
रमा च महिषी प्रोक्ता भ्रुङ्गिणी च विकर्णपा ॥
भ्रुकुटिः स्यात्तथा लज्जा दीर्घघोणा धनुर्द्धरा ।
यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा ॥
लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा ।
भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता ॥
कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः ।
सर्व्वालङ्करणोद्दीप्ताः प्रियाङ्कस्थाः सुशोभनाः ॥
रक्तोत्पलकरा ध्येया रक्तमाल्याम्बरारुणाः ॥"
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥

गणेशकुसुमं, क्ली, (गणेश इव कुसुमम् । रक्त-वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणेशभूषणं, क्ली, (गणेशस्य भूषणमिव ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणोत्साहः, पुं, (गणाय गणार्थं वा यूथीकरणाये-त्यर्थः उत्साहोऽस्य । यद्वा गणान् यूथान् उत्-साहयतीति । उत् + साहि + अण् ।) गण्डकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डार इति भाषा ॥

गण्डः, पुं, (गडि वदनैकदेशे + अच् । यद्वा गम गतौ + "अमन्ताड्डः ।" उणां । १।११३। इति डः ।) हस्तिकपोलः । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३५६। "प्रमाणाभ्यधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युतेः । पदं मूर्द्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः ॥") तत्पर्य्यायः । कटः २ । इत्यमरः।२।८।३७ ॥ करटः ३ । इति तट्टीका ॥ कटकः ४ हस्ति-गण्डकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपोलः । इत्यमरः । २ । ६ । ९० ॥ गाल इति भाषा ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ८२ ।

"तदीयदार्द्रारुणगण्डलेखं
उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ॥")

खड्गी । वीथ्यङ्गम् । पिटकः । चिह्नम् । वीरः । हयभूषणम् । बुद्बुदः । इति मेदिनी ॥ स्फोटकः । ग्रन्थिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतदशमयोगः । (यथा, ज्योतिषवचने ।
"गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥")

तत्र जातफलम् ।

"स्वकार्य्यकर्त्ता परकार्य्यहर्त्ता
गण्डोद्भवः स्यादतिगण्डवाक्यः ।
अत्यन्तधूर्त्तः पुरुषः कुरूपः
सुहृज्जनानामतितापदाता ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

दोषजनकोऽश्विन्यादिनक्षत्राणां भागविशेषः । यथा,—
"अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाड़िकाः ।
अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः ॥
मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः ।
सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयोः ॥" * ॥

तत्र जातस्य दोषो यथा,—
"सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः ।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥"

तस्य शान्तिर्यथा,—
"सर्व्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।
वर्जनादर्शनं वापि यावत् षाण्मासिको भवेत् ॥
कुङ्कुमं चन्दनं कुष्ठं गोरोचनमथापि वा ।
घृतैश्चान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्बुधः ॥
सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः ।
पितृयुक्तं दिवाजातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम् ॥
स्नापयेत् पितृमातृभ्यां सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
कांस्यपात्रं घृतैः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ॥
दद्याद्धेनुं हिरण्यञ्च ग्रहांश्चापि प्रपूजयेत् ।
ऋक्षायाः प्रथमे पादे पितुर्व्वपुर्व्विनश्यति ॥
द्वितीये नियतं पीड़ां मातुः कुर्य्यात पितुस्तथा ।
तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्व्वसम्पदः ॥
व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमश्लेषास्वपि पूर्व्ववत् ।
वल्मीकमृत्तिकां गत्वास्त्रुभयतटमृत्तिकाम् ॥
गोविषाणमृदश्चापि दन्तिमृदश्च निःक्षिपेत् ।
तीर्थाम्भःपञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ॥
दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् ।
नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति पर्व्वतम् ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

गण्डकः, पुं, (गण्ड + स्वार्थे कन् ।) खड्गी । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ गण्डार इति भाषा ॥ खड्गः । संख्याप्रभेदः । गण्डा इति भाषा । विद्याविशेषः । अवच्छेदः । अन्तरायः । इति मेदिनी । के ८२ ॥ (देशविशेषः । यथा, महाभारते । २ । २९ । ४ ।
"ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः ॥"
भूषणम् । यथा, कादम्बर्य्याम् । "व्याघ्रनखपङ्क्ति-मण्डिता गण्डकाभरणा च ॥" ग्रन्थिः । यथा, तत्रैव । "गोरोचनालिखितभूर्ज्जपत्रगर्भान् मन्त्र-गण्डकान् ॥" स्फोटकरोगविशेषः । यथा, तत्रैव । "अनेकवेत्राघातनिर्म्मितवहुगात्रगण्डकाम् ॥")

गण्डकारी, स्त्री, (गण्डं भग्नास्थिग्रन्थिमित्यर्थः करोति संयोजयतीति ।) खदिरीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वराहक्रान्ता । इति रत्नमाला ॥

गण्डकाली, स्त्री, (गण्ड + कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ततो ङीप् । रस्य लत्वं यद्वा गण्डेषु ग्रन्थिषु काली यस्याः ।) खदिरीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४१ ॥
("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी कच्चित् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गण्डकी, स्त्री, (गण्डक + स्त्रियां जातौ ङीष् ।) स्वनाम-ख्याता नदी । इति मेदिनी । ८२ ॥ यथा, स्मृतिः ।
"गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं स्मृतम् ।
पाषाणं तद्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम् ॥'

तत्र शालग्रामोत्पत्तिकारणं यथा,—
"गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाण्यमयुतं विधौ ।
शीर्णपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्षाप्यनन्तरम् ॥
दिव्यं वर्षशतं तेपे विष्णुं चिन्तयती तदा ।
ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥
उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः ।
गण्डकि ! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितोऽनघे ! ॥
अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय सुव्रते ! ।
किं देयं तद्वदस्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ! ॥

गण्डक्यपि पुरो दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ।
दण्डवत् प्रणता भूत्वा तत स्तोतुं प्रचक्रमे ॥
अहो देव मया दृष्टो दुर्दर्शो योगिनामपि ।
त्वया सर्व्वमिदं सृष्टं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
तदनु त्वं प्रविष्टोऽसि पुरुषस्तेन चोच्यते ।
स्वलीलोत्कीलिते विश्वे क स्वतन्त्रोऽस्ति वै पुमान् ॥
अनाद्यन्तमपर्य्यन्तं यद्ब्रह्म श्रुतिबोधितम् ।
तदेव त्वं महाविष्णो ! यत्त्वां वेद स वेदवित् ॥
तववाद्या जगन्माता या शक्तिः परमा स्मृता ।
तां योगमायां प्रकृतिप्रधानमिति वक्ष्यते ॥
निर्गुणः पुरुषोऽव्यक्तश्चित्स्वरूपो निरञ्जनः ।
आनन्दरूपः शुद्धात्मा ह्यकर्त्ता निर्व्विकारकः ॥
त्वं योगमायामाविश्य कर्त्तृत्वं प्राप्तवानसि ।
प्रकृत्या सृज्यमानेऽस्मिन् द्रष्टा साक्षी निगद्यते ॥
प्रकृतेस्त्रिगुणैरस्मिन् सृज्यमानेऽपि नान्यथा ।
सान्निध्यमात्रतो देव त्वयि स्फुरति कारणे ॥
स्फटिके हि यथा स्वच्छे जवाकुसुमरागतः ।
प्रकाशते त्वत्प्रकाशात् ज्योतीरूपं नतास्मि ते ॥
ब्रह्माद्योऽपि कवयो न विन्दन्ति यथार्थतः ।
तत कथं वदाम्यहं मूढा तव रूपं निरञ्जनम् ॥
मूढस्य जगतो मध्ये स्थिता किञ्चिदजानती ।
त्वया दृष्टा कृता चास्मि योग्यायोग्यमविन्दती ॥
तेन लोके महत्त्वञ्च त्वत्प्रसादेन चक्षती ।
यन्याचे त्वत्तपोन्नाह तन्मे दातुं त्वमर्हसि ॥
दयालुरसि दीनेषु नति मां न वद प्रभो ।
ततः प्रोवाच भगवान् देवि यद्यत्त्वमिच्छसि ॥
तदयाचय वरारोहे अदेयमपि सर्व्वथा ।
यद्दुर्लभं मनुष्याणां शीघ्रं याचय मां प्रति ॥
मद्दर्शनमसुप्राप्य कोऽपि दूरमनारथः ।
तत्ता हिमांशो । सा देवी गण्डकी लोकतारिणी ॥
प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
यदि त्वं प्रसन्नोऽसि देयो मे वाञ्छितो वरः ॥
मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो मत्पुत्रतां व्रज ।
तत प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास सादरम् ॥
किं याचितं निम्नगया नित्यं मत्सङ्गलुब्धया
दास्यामि याचितं चैव लोकानां भवमोचनम् ॥
त्वेव कृपया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम्
गण्डकीमवदत् प्रीतः शृणु त्वं देवि वचो मम ॥
शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा
तिष्ठामि तव पुत्रत्वं भक्तानुग्रहकारणात् ॥
मत्सान्निध्यात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ।
दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवावगाहनात्
हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ।
यः स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पकः ॥
तपयेन स्वपितॄन् सर्व्वान् तारयित्वा दिवं व्रजेत् ।
स्वयं मम प्रियो भूत्वा मल्लोकं गमिष्यति ॥
यत् त्वयुत्तमकृतं प्राणान् मम कर्म्मपरायणः ।
सोऽपि याति परं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
एवं श्रुत्वा वरान् देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
सत प्रभृति तिष्ठामि चक्रेऽस्मिन् शशलाञ्छन ॥
इति वराहपुराणे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमा
दविमुक्तिप्रवतिरेत्थादिमहिमनामाध्यायः ॥

गण्डकुसुमं, क्ली, (गण्डेषु गजानां कपोलदेशेषु कुसुममिव । हस्तिनां हि कटदेशात् कपोलयो रेव मदवारि क्षरति ।) हस्तिमदः । तत्पर्य्यायः । उत्कटः २ । इति हारावली ।१६१॥

गण्डकूपः, पुं, (गण्डे गिरेरुच्चदेशे कूप इव ।) पर्व्वतस्योर्द्ध्वस्थानम् । (यथा —

उद्देशो गण्डकूपस्तु पर्व्वतस्याभिधीयते ॥

इति हारावली । ५१ ॥)

गण्डगात्रं, क्ली, (गण्ड स्फोटक इव बन्धुरत्वं उच्चगात्रत्वं गात्रेऽस्य ।) फलविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आता इति भाषा ॥

गण्डदूर्व्वा, स्त्री, (गण्डा ग्रन्थिला दूर्व्वेति कर्म्मधारयः ।) दूर्व्वाविशेषः । गांटिया दूर्व्वा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गण्डाली २ अतितीव्रा ३ मत्स्याक्षी ४ वारुणी ५ मीनपर्णी ६ सूचीनेत्रा ६ श्यामग्रन्थिः ७ ग्रन्थिला ८ ग्रन्थिपर्णी ९ सूचीपत्रा १० श्यामदाण्डा ११ जलरुहा १२ शकुलाक्षी १३ कलाया १४ चित्रा १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वातपित्तज्वरभ्रमतृष्णाश्मद्वन्द्वदोषनाशित्वम् । शिशिरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा भावप्रकाशे ।

गण्डदूर्व्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलादनी ।
गण्डदूर्व्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः ॥
तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी ।
दाहतृष्णाबलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥

गण्डमाला, स्त्री, (गण्डानां ग्रीवाजातस्फोटविशेषाणां माला समूहोऽस्याम् ।) गलरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । गलगण्डः २ । इति हेमचन्द्रः ३ । १३१ ॥ तस्यौषधं यथा —

अजभार्ङ्गसिन्दूरौ हरितालशिलाद्वयम् ।
चारद्वयं फेनदुग्धमार्कं सुरलोचनम् ॥
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदले कन्दले समे ।
एभिः सर्षपजं तैलं मजामूत्रेण योजितम् ॥
अर्द्धसिद्धं पञ्चदशकं क्षीरेण संयुतम् ।
अजमोदाग्निकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति ॥
स्निग्धस्तु पचनं पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ।
रोपणं मृदुभावञ्च तैलनाभ्र कारयेत् ॥
अजमोदाग्निकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगनुत् ॥

इति गारुड़े १७८ अध्यायः ॥

अपि च । तत्रैव १ अध्याये ।

द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरेत् पानात् कुर्य्याद्गलगण्डकम् ॥

अपि च । तत्रैव १८८ अध्याये ।

अपराजिताया मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतञ्चापि हरत्येव गण्डमालां न संशयः ॥

अपि च ।

बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला रास्ना श्वदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
एरण्डशारिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ॥
एषां दशपलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिले

ऽमले ।

तेन पादावशेषेण तैलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तत् शृणु ।
शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरु ॥
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलमेकं पुनर्नवा ।
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥
हन्त्यूरुं पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ।
अपस्मारं वातरक्तमायुष्मांश्च पुमान् भवेत् ॥
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी शिव ।
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ॥
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्व्ववातविकारिणाम् ॥

इति गारुड़े १९८ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

अथ गण्डमालाया लक्षणमाह ।

कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः
कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेषु ।
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ॥

कर्कन्धुः क्षुद्रवदरी । कोलं वृहद्वदरम् । चिरमन्दपाकैः चिरेण मन्दोऽल्पः पाको येषां तैः ॥*॥

अथ गण्डमालाया एवावस्थाविशेषमपचीमाह ।

ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः
स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
कालानुबन्धं चिरमादधाति
सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥"

ते ग्रन्थयः गण्डमालाया एवं गण्डाः केचिदवाप्तपाकाः सन्तः स्रवन्ति केचित् नश्यन्ति अन्ये भवन्ति च । कालानुबन्धाच्चिरमादधाति या गण्डमाला सैव तिष्ठति सैवापची इति केचिद्वदन्ति ॥ * ॥

अपच्याः साध्यत्वादिकमाह

साध्या स्मृता पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्द्दियुता त्वसाध्या ॥ * ॥

अथ ग्रन्थिः । ग्रन्थेर्लक्षणमाह ।

वातादयो मांसमसृक् च दुष्टाः
संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥

विग्रथितं ग्रथितरूपम् । अतो ग्रन्थिः ।*। अस्य निदानादि पूर्व्वलिखितम् । अथ गण्डमालायाश्चिकित्सा ।

काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णेन संयुतः ।
माक्षिकाढ्यः सहक्षीरः क्वाथो वरुणमूलजः ।
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ।
पलमर्द्धपलं वापि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
काञ्चनारत्वचं पीत्वा गण्डमालां व्यपोहति ।
काञ्चनारस्य गृह्णीयात् त्वचं पञ्चपलोन्मितम् ।
नागरस्य कषायाश्च मरीचस्य पलं पलम् ।
पथ्याविभीतधात्रीणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक् ॥
वरुणस्यापि मेकञ्च पत्रकैलात्वचं पुनः ।
टङ्कं टङ्कं समादाय सर्व्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।

यावच्चूर्णमिदं सर्व्वं तावानेवात्र गुग्गुलुः ॥
वङ्कुत्य सर्व्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा विधारयेत् ।
गुटिकाः शाणिकाः कृत्वा प्रभाते भक्षयेन्नरः ॥
गण्डमालां जयत्युग्रामपचीमर्व्वुदानि च ।
ग्रन्थ्यर्व्वुदानि गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥
प्रदेयश्चानुपानार्थं क्वाथो मुण्डितिकाभवः ।
क्वाथः खदिरसारस्य क्वाथः कोष्णोऽभयाभवः ॥"
इति काञ्चनारगुग्गुलुः ॥ * ॥
"चक्रमर्द्दकमूलस्य कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।
केशराजरसे तैलं कटुकं स्ट्रनामिना ॥
पादशेषे विनिःक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।
एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥"
इति चक्रमर्द्दतैलम् ॥ * ॥
"गुञ्जामूलफलैस्तैलं विपक्वं द्विगुणाम्भसा ।
हरेदभ्यङ्गनस्याभ्यां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥"
इति गुञ्जतैलम् ॥*॥ अथापच्याश्चिकित्सा ।
"चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।
एभिस्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं हरेत् ॥"
इति चन्दनादितैलम् ॥ * ॥
"योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।
तैलमेभिः शृतं नस्यात् सकृच्छ्रामपचीं हरेत् ॥"
योषादितैलम् ॥ * ॥ अथ ग्रन्थिचिकित्सा ।
"सर्ज्जिकामूलकक्षारशङ्खचूर्णसमन्वितम् ।
एतेन सहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्व्वुदम् ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्काश्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च संचिकित्सेत् ॥
ग्रन्थिमुत्कृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(यथास्याः सकारणलक्षणचिकित्सितानि ।
"इष्टाम्बुपानसवादनतिषेवणाच्च
सञ्जायते च क्रिमिसम्भवगण्डमाला ।
सा मारुतेन कफपित्तभवे विकारे
संसर्पते क्रिमिजदोषगणाच्च गण्डात् ॥
वातेन वातसदृशानि च लक्षणानि
पित्तेन दाहसरुजव्रणशोथतापाः ।
सा श्लेष्मणा च घनशीतलसम्प्रयोगात्
स्यात् सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गैः ॥
तस्य चेमं प्रतीकारं वक्ष्यामि शृणु पुत्त्रक ! ।
रोहिणी विशदा चैव विजया च विभेदिनी ॥
कान्तारी वज्रपुष्पा च तथा चेन्द्रायुधा परा ।
इति सप्तविधा लूता शृणु पश्चात् पृथक् पृथक् ॥
रक्तमुखा भवेद्रक्ता रक्तस्थाने च रोहिणी ।
विशदा मांसलस्थाने श्वेतवर्णा च दीर्घिका ।
विजया च शिरो मध्ये पीतवर्णा यवप्रभा ।
भेदिनी मेदसः स्थाने श्वेता च नीलरेखिका ॥
कान्तारी च वस्तिमध्ये श्वेताङ्गा रक्तमुण्डिका ।
वज्रपुष्पा चास्थिमध्ये श्वेताच्छाया शिरा मता ॥
वज्रायुधा शिरान्ते च धूम्रा छाया शिरा मता ।
रोहिण्यङ्गुलिमात्रेयं सूक्ष्मेयं विशदा समा ॥
विजया च यवाकारा वर्त्तुला विजया तथा ।
अन्या नरार्द्ध विज्ञेया तण्डुली कण्टकानिभा ॥
रोहिणी विजया विज्ञा मांसस्थानसमाश्रिता ।
गुल्फे वा चास्थिसन्धौ च दृश्यते भेदिनी नरे ॥
कुक्षौ कर्णान्तरेऽपाङ्गे कान्तारी विद्धि पुत्त्रक ! ।
वज्रपुष्पा शिरसि च शिरान्तार्त्तिप्रदा मता ॥
अतो वक्ष्यामि भैषज्यं शृणु पुत्त्र ! प्रयत्नतः ।
सान्द्रपूयविसावञ्च गण्डीरञ्च व्रणं विदुः ॥
अन्यच्च सहजञ्चैव पक्वजम्बूसमप्रभम् ।
लूताव्रणानां श्वेतानि अपक्वं यदि दृश्यते ॥
त्वक्का सन्धिस्थमर्म्मस्थां लूताञ्चैव हि तद्व्रणम् ।
तदा तप्तेन तैलेन दाहश्चाशु विधीयते ॥
अङ्कोलञ्चैवमश्वानि पारिभद्रदलानि च ।
गृहधूमं क्षणक्षीरं गोमूत्रेण तु पेषितम् ॥
लेपनञ्च प्रशस्तञ्च लूतानां मारणे परम् ।
पिण्डीतकं विडङ्गानि तथा चेङ्गुदिमूलकम् ॥
वीजपूरकमूलानि पेषितानि विलेपयेत् ।
गण्डमालां तथा घोरां हन्ति शीघ्रं प्रकण्टकाम् ।
स्नुहीक्षीरञ्चार्कक्षीरं लूतारन्ध्रे नियोजयेत् ॥
तेन कीटस्तु तन्मध्ये म्रियते नात्र संशयः ।
चास्यतो गिरिकर्णीञ्च चन्दनञ्च समांशकम् ॥
पिष्ट्वा लेपः प्रयोक्तव्यो लूतां हन्ति सुदारुणाम् ।
करवीरञ्चार्कदुग्धं तथा च कटुतुम्बिकाम् ॥
निशाद्वयं जाङ्गलिकां तिलतैले विपाचयेत् ।
लूतामभ्यञ्जने हन्ति गण्डमालाञ्च दारुणाम् ॥
घृतं जात्यादिकं नाम तथा चात्र प्रयोजयेत् ।
अन्यान्यपि व्रणे यानि प्रोक्तानि च यथाविधि ॥"
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने लूतागण्डमालाचिकित्सा नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥
"गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्द्दियुतास्त्वसाध्याः ॥
तेषां सिरा-काय-शिरो-विरेको
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥)

गण्डमालिका, स्त्री, (गण्डानां ग्रन्थीनां मालाऽस्त्यस्यां वा इति कप् । ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) लज्जालुवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गण्डशैलः, पुं, (गण्ड इव शैलः स्खलितस्थूलोपलः । शैलशब्दोऽत्र शैलावयवे वर्त्तते । "विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।" २ । १ । ५७ । इति समासः । यद्वा शैलस्य पर्व्वतस्य गण्ड इव । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ।) गिरेश्च्युतः स्थूलोपलः । भूकम्पादिना पर्व्वतात् गलितो महान् प्रस्तरः । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
"किं पुत्त्रि ! गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलसितगर्ज्जितदेशान्तर-भ्रान्तीः ॥")
ललाटम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०२ ॥

गण्डाङ्गः, पुं, (गण्ड इव उच्चमङ्गमस्य ।) खड्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गण्डारिः, पुं, (गण्डस्य रोगविशेषस्य अरिः । तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) कोविदारवृक्षः । (यथा,—
"काञ्चनाल ! काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः ।"
इति भावप्रकाशः ॥)

गण्डाली, स्त्री, (गण्डं अलतीति । अल् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । गण्डेन ग्रन्थिना अल्यते भूष्यते वा । अल् + घञ् स्त्रियां ङीप् ।) श्वेतदूर्व्वा । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ सर्पाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥ गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डिः, पुं, (गडि + इन् ।) वृक्षस्य मूलाच्छाखावधिभागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८६ ॥ गुँड़ि इति भाषा ॥

गण्डीरः, पुं, (गण्ड + ईरन् ।) समष्ठिला । शुण्डा इति ख्यातः । समठ इति ख्यातः । अनूपदेशजं शाकम् । इति केचित् । गुण्ठिया इति ख्यातशाकम् । इति सर्व्वानन्दः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ("गण्डीरः शाकविशेषो गण्डीनीति लोके गण्डारी मञ्जिष्ठा च ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य गुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ॥")
वीरः । इति जटाधरः ॥

गण्डीरी, स्त्री, (गण्डीर + गौरादित्वात् ङीष् । यद्वा गण्डं रोगविशेषं ईरयति दूरीकरोति स्वनिर्य्यासादिभिरिति शेषः ।) सेहुण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिज इति भाषा ॥

गण्डुः, पुं स्त्री, (गण्ड्यते शिरोभागः स्थाप्यतेऽत्र । गडि + अधिकरणे उन् ।) उपधानम् । इति जटाधरः ॥

गण्डूपदः, पुं, (गण्डवः ग्रन्थयः ताभिरन्वितानि पदानि यस्य । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) किञ्चुलुकः । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥
("गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥"
इति वैद्यकमाधवकररोगविनिश्चये अर्शोऽधिकारे ॥)

गण्डूपदभवं, क्ली, (गण्डूपद इव भवति उत्पद्यते इति । भू + अच् ।) सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ।३।१०७ ॥

गण्डूपदी, स्त्री, (गण्डूपद + स्त्रियां अल्पार्थे ङीष् ।) किञ्चुलुकपत्नी । तत्पर्य्यायः । शिली २ । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ सिली ३ क्षुद्रकिञ्चुलुकजातिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ छोटजाति केँचुया इति भाषा ॥

गण्डूषः, पुं, (गडि + "गण्डेश्च ।" उणां ।४।७५ इति ऊषन् ।) मुखपूरणम् । (यथा, भागवते । ६ । १५ । ३ ।
"भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनी छोत्रकसतः ।
तस्य जह्नुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिवत् ॥")
हस्तिशुण्डाग्रभागः । प्रसृतिपरिमितम् । इति मेदिनी । षे ३५ ॥ (यदाह कश्चित् ।

"गतागतमसारी [illegible] न च [illegible]
[illegible] परी पर्यटायते ।")

गन्धुरा पुं (गन्धुर+टाप ।) गन्धुर । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः । "सुगन्धुरोऽथमिति भरतः । रायमुकुटस्तु गन्धुराशब्दो सुगन्धुरे स्त्रीलिङ्गः । पुंलिङ्गस्तु गन्धुरशब्दः शुक्रपर्य्याय इति । यथा —
[illegible] गन्धुरैर्मुसृग्द्भिर्विधीयते ।
इति सटीकामरसुन्दरी ।

गकोल पुं (गङ्कि+"कभिगादिगाङ्किकटोलि ।" उणा १ । ६७ । इति कोलच ।) गुड । ग्रास । इति हेमचन्द्र । ३ । ६० ।

गघर त्रि (गच सन्धा इति । "धनगणे लब्धा ।" ४ । ४ । ८४ । इति यत् । यद्वा गणयते इति । कर्म्मणि यत् । इत्यत्र । "निगादिभ्यो यत् ।" ३ । १ । ९८ । इति पाणिनिः ।) गणनीयम् । गणितव्यम् । तत्पर्य्याय । गणनीयम् २ गणेयम् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ । ६ । (यथा ऋग्वेदे । १ । ७५ ।
"[illegible] सुन्धो दीप्यमाना इना यशी गणधा माहिना गी ।")

गत त्रि (गच्छति जानाति प्राप्नोति वा । "गत्यर्थाकर्म्मकश्लिष । ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्त ।) प्राप्तम् । ज्ञातम् । इति मेदिनी । ते १५ । (यथा किरातार्ज्जुनीये । ४ । ५ ।
"सुपीत [illegible]
[illegible] पाति ।
गम्यते इति । भावे क्त गमने क्ली । यथा माघे । १ । ७ ।
"गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः
प्रसिद्धमूर्द्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ।")

गतमालिक त्रि (गता विरहिता मालिका यस्य ।) मालिकारहित । तत्पर्य्याय । [illegible] २ । इत्य मर । ३ । १ । ४६ । [illegible] ३ । [illegible] ४ । इति शब्दरत्नावली । [illegible] ५ [illegible] ६ । इति जटा [illegible] ।

गतप्रत्न पुं (गतं [illegible]) [illegible] गतप्रत्न गत का इति [illegible] ।) [illegible] । इति शब्द-चन्द्रिका ।

गतागत क्ली (गतं अनुगमनं आगतं प्रत्यागमनं तच ।) गमनागमनम् । इति जटाधरः । (समाहारद्वन्द्वः ।) यातायातम् । यथा रघुवंशे ।
"[illegible]"
(यथा [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।"
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] । यथा [illegible] ।
१ । १ । ७ । ६८ ।

नीतिरनीतिः [illegible] माध्वी गतागतः ।')

गतागता स्त्री (गत निरस्तं आगतं यथोऽस्याः ।) इडा । (गत इष्टं आगमनमस्या इति ।) वन्ध्या । इति राजनिर्घण्टः ।

गति स्त्री, (गम्+भावे क्तिन् ।) गमनकर्म्म । (यथा रघुवंशे । १ । ४ ।
'अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्व्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥")
तत्पर्य्याय । वर्त्तते १ अयते २ लोटते ३ लोठते ४ स्यन्दते ५ कसति ६ सर्पति ७ स्यमति ८ स्रवति ९ स्रंसते १० अवति ११ श्च्योतति १२ ध्वंसति १३ वेनति १४ मार्ष्टि १५ गुरण्यति १६ स्रवति १७ कालयति १८ पेलयति १९ कण्टति २० पिस्यति २१ विस्यति २२ मिस्यति २३ पवते २४ प्लवते २५ च्यवते २६ कवते २७ गवते २८ नवते २९ श्चोतति ३० नसति ३१ सश्चति ३२ स्यन्दति ३३ सचति ३४ स्कन्दति ३५ तुरीयति ३६ चरति ३७ अटति ३८ गाति ३९ इयक्षति ४० सश्चति ४१ सरति ४२ रंहति ४३ यतते ४४ भ्रमति ४५ ध्रजति ४६ रजति ४७ लजति ४८ सियति ४९ धमति ५० मिनाति ५१ ऋण्वति ५२ ऋणोति ५३ स्वरति ५४ सिसर्त्ति ५५ वेविष्टि ५६ योयिषि ५७ जङ्गाति ५८ अयते ५९ सेवति ६० रध्यति ६१ रथोति ६२ युध्यति ६३ धन्वति ६४ अरणति ६५ आयति ६६ चीयते ६७ तकति ६८ टौयते ६९ इयति ७० पलति ७१ इगति ७२ अर्हति ७३ मर्हति ७४ सपति ७५ हसते ७६ ऋञ्जति ७७ इयर्त्ति ७८ ईर्त्ते ७९ ईयते ८० अयति ८१ सानति ८२ गमति ८३ आगनीगन्ति ८४ जगन्ति ८५ जिन्वति ८६ चपति ८७ गमति ८८ पति ८९ प्राति ९० धर्षति ९१ नदते ९२ रथर्यति ९३ वेहते ९४ गच्छति ९५ गुम्फति ९६ याति ९७ वाति ९८ पाति ९९ इयति १०० दाति १०१ कूलति १०२ दर्षति १०३ अमति १०४ भर्त्ति १०५ वर्षति १०६ अविति १०७ पाने १०८ वसति १०९ सिधति ११० आगात् १११ अजगात् ११२ जिगाति ११३ मर्त्ति ११४ दर्शति ११५ दर्त्ति ११६ वर्त्ति ११७ वेति ११८ दयमाना ११९ गति १२० अवयात् १२१ अकुच १२२ । इति द्वाविंशं शतं गतिकर्म्माणः । इति वैदिकनिघण्टौ २ अध्यायः । (गम्यतेऽनया इति । गम+करणे क्तिन् ।) मार्गः । (यथा भागवते । ८ । २६ ।
"[illegible] ।
[illegible] ।")
[illegible] । (यथा तत्रैव । ६ । ३ । ७ ।
"[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] । कर्म्मणि क्तिन् ।) ज्ञानम् । (यथा भगवद्गीतायाम् । ७ । ३३ ।
"[illegible]
[illegible] ।"

अन्या यथाऽन्यैरपदकीयमाना
स्रोतोऽपहस्तयामुरुन्दन्ति गङ्गा ।
"[illegible] गतिरिव [illegible]
[illegible] ।"
इति सटीकायां स्वामी ।) यात्रा । (गम्यते प्राप्यतेऽनया इति । गम+करणे क्तिन् ।) अभ्युपाय । (यथा महाभारते । १३ । १४९ । १२ ।
'यस्त्वन्यो मनुष्येषु क्रतुः सर्वः सता गतिः ।")
नाडीव्रणम् । सरणी । इति मेदिनी । १३ । (गम्+भावे क्तिन् ।) परिणतिः । यथा किरातार्ज्जुनीये । १० । ४० ।
'मन्मथसम्पदर्थे स इव साधो
दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ।"
'गतिः परिणतिः ।' इति सटीकायां मल्लिनाथ । प्रमाणम् । यथा तत्रैव । १३ । १५ ।
'कर्षति धनदस्तु सता धातु [illegible]
[illegible] का गतिः ।'
'यथा [illegible] का गति किं प्रमाणम् ।" इति सटीकायां मल्लिनाथ । गम्यते इति । गम्+कर्म्मणि क्तिन् । स्वरूपम् । यथा तत्रैव । ६ । १६ ।
"परतन्त्रपतञ्ज वनेषु सदा
न वयं निरूपयितुमस्य गतिम् ।"
'तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुम् ।" इति मल्लिनाथ । विषय । यथा कुमारे । ५ । ६४ ।
तप किलेदं तदवाप्तिसाधन
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ।"
"मनोरथानां कामानां अगतिः अविषय ।" इति मल्लिनाथ । कर्म्मफलम् । यथा भगवद्गीतायाम् । ९ । १८ ।
"गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।"
"गतिः कर्म्मफलम् ।" इति शाङ्करभाष्यम् ।
[illegible] गतिभेदा यथा —
"[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ।
[illegible] यथा
[illegible] । ७ अध्याये ।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]

पश्यभियमौजीविकसलिलजतुरगोपघातकरः ॥
पूर्व्वादृष्वितयार्द्दकमपीन्दोः सुतोऽभिमन्द्री-
यान् ॥
चुत्क्षतस्करामयभयप्रदायी चरन् जगतः ॥
प्राकृतविमिश्रसङ्क्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोर-
पापाख्याः ।
सप्तपराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्त्तिता गतयः ॥
प्राकृतसंज्ञा वायव्ययाम्यपैतामहानि बहुलाच ।
मिश्रा गतिः प्रदिष्टा शशिशिवपितृभुजगदैवानि ॥
सङ्क्षिप्तायां पुष्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति ।
तीक्ष्णायां भद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक् पौष्णम् ॥
योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढ़े गतिः सुतस्येन्दोः ।
घोराश्रवणत्वाष्ट्रं वसुदैवं वारुणं चैव ॥
पापाख्या सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति ।
उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह ॥
चत्वारिंशत्त्रिंशद्द्विसमेता विंशतिर्द्दिनवकाश्च ।
नव मासार्द्धं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् ॥
प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम् ।
सङ्क्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् ॥
ऋज्व्यतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवल-
स्यैताः ।
पञ्च चतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षड़भ्यस्ताः ॥
ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्व्वि-
नाशयति ।
शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी ॥
पौषाषाढ़श्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु ।
दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु ॥
कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे
दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः ।
शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोय-
क्षुद्भयानि च तदा विदधाति ॥
रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि
यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् ।
अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति
लाभः पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः ॥
हेमकान्तिरथवा शुकवर्णः
सस्यकेन मणिना सदृशो वा ।
स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय
व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः ॥"
अन्येषामपि ग्रहाणां गतिस्तत्रैव क्रमशो विशे-
षतो द्रष्टव्या ॥)

गतिला, स्त्री, (गम् + "मिथिलादयश्च ।" उणां ।
१ । ५८ । इति इलच् मलोपे तुक् च ।) नदी-
विशेषः । परम्परामेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (वेत्र-
लता । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

गत्वरः, त्रि, (गच्छतीति । गम् + "इण्नशजि-
सर्त्तिभ्यः क्वरप् ।" ३ । २ । १६३ । इति क्वरप् ।)
गमनशीलः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शान्ति-
शतके । १ । २० ।
"वीभत्सा विषया जुगुप्सिततमः कायो वयो
गत्वरं
सर्व्वैर्बन्धुभिरध्वनीव पथिकैर्योगो वियोगावहः ॥")

गद, त् क अभ्रध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) अभ्रध्वनौ मेघकर्त्तृक-
शब्दे । गदयति मेघः । इति दुर्गादासः ॥

गद, भाषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् ।) गदति । सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे
इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

गदं, क्ली, (गद्यते पीड्यतेऽस्मादनेन वा । गद +
अपादाने करणे वा अप् ।) विषम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गदः, पुं, (गद्यते रुज्यतेऽनेन गदयति वा । गद +
करणे अप् । कर्त्तरि णिच् अच् वा ।) रोगः ।
(यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"शत्रुः स्थानवलं प्राप्य विक्रमं कुरुते वली ।
तथा धान्वन्तरं प्राप्य विक्रमं कुरुते गदः ॥
"यावत् स्थानं समाश्रित्य विकारं कुरुते गदः ।
तावत्तस्य प्रतीकारः स्थानत्यागाद्बलीयसः ॥")
श्रीकृष्णभ्राता । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२७ ॥
(यथा, भागवते । १ । १४ । २८ ।
"हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः ॥")
भाषणञ्च । (औषधम् । यथा, महाभारते । १ ।
४३ । २१ ।
"अथ शुश्राव गच्छन् स तच्चकी जगतीपतिम् ।
मन्त्रैर्गदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥"
असुरविशेषः । यथा, वायुपुराणे ५ अध्याये
"गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढ़ः ॥")

गदयित्नुः, पुं, (गदयति कामयुक्तं करोतीति ।
"स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ।" उणां ।
३ । २९ । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।) कन्दर्पः ।
इति मेदिनी । १८२ ॥

गदयित्नुः, त्रि, (गदयति वाचालं वावदूकं काम-
युक्तं वा करोतीति । "स्तनिहृषीति ।" उणां ।
३ । २९० । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।)
जल्पाकः । कामुकः । इति मेदिनी । १८२ ॥

गदा, स्त्री, (गदयति पीड़यत्यनया विपक्षमितिशेषः ।
गद् + णिच् + करणे अप् + टाप् च । गदयतीति
णिच् अच् वा ।) सङ्ग्रामख्यातलौहमयास्त्रम् ।
इति मेदिनी । दे । ४ ॥ (यथा महाभारते । ६ ।
५६ । २५ ।
"तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
अभिदुद्राव वेगेन धार्त्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥"
गदायुद्धस्य गतिप्रचारादिभेदो यथा तत्रैव ।
९ । ५७ । १७—२० ।
"अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा ।
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥
अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च ।
परिमोक्षं प्रहाराणां वर्ज्जनं परिवारणम् ॥
अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
परिवर्त्तनसंवर्त्तमवप्लुतमुपप्लुतम् ॥
उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ।
एवं तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम् ॥"
भगवतो विष्णोर्गदा तु गदसंज्ञकस्यासुरविशेष-
स्यास्थ्ना देवशिल्पिना विश्वकर्म्मणा निर्म्मिता ।
अतएवासौ गदेति नाम्ना प्रसिद्धा अपरा गदा
तु एतदुपलक्षणेनैव सिद्धेति बोध्यम् । यथा, वायु
पुराणे गयामाहात्म्ये ५ अध्याये ।
"गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढ़ः ।
प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम् ।
ब्रह्मोक्तो विश्वकर्म्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा ॥"
योगविशेषः । यथा, लघुजातकप्रकरणे । १० । ३ ।
"अनन्तरयोः केन्द्रयोर्यदा सर्व्वे ग्रहा भवन्ति
तदा गदानाम योगो भवति ॥")
पाटलावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गदाख्यं, क्ली, (गदत्वेन रोगनाशकतया आख्या-
यते विश्रूयते इति गद इत्याख्याऽस्येति वा ।)
कुष्ठम् । इति रत्नमाला ॥ कुड़् इति भाषा ॥

गदागदौ, पुं, (गदं रोगं आगदयतः नाशयतः
इति । आ + गद + णिच् + अच् । यद्वा गदं रोगं
आगच्छति प्राप्नोतीति गदागं रुग्णं दायतः
विशोधयतः इति । दैप् शोधने + कः ।) अश्विनी-
कुमारौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्विवचनान्तोऽयं
शब्दः ॥

गदाग्रजः, पुं, (गदस्य वसुदेवपुत्त्रभेदस्य अग्रजः ।)
श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २३ । १२ ।
"तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो
यावन्न गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्य्यात् ॥")

गदाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते । अग्र + नी + क्विप्
गदानां रोगाणां गदेषु वा अग्रणीः ज्यायान् ।
अचिरात् संहारकत्वात् तथात्वम् ।) क्षय-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गदाधरः, पुं, (गदां धरति धारयति वा । धृ + अच् ।
यद्वा धरति इति धरः गदायाः धरः । धृ +
अन्तर्णिजन्तात् अजिच्के ।) विष्णुः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ३९ ।
"नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ! ।
त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ॥"
अस्य गदाधारणकथा यथा, वायुपुराणे गया-
माहात्म्ये ५ अध्याये ।
"अथ कालेन महता मनौ स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
हेतिरक्षो ब्रह्मपुत्त्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् ।
उन्मुखश्चोर्द्ध्वबाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण हि ॥
एकेनातिष्ठदव्यग्रः शीर्णपर्णानिलाशनः ।
ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान् वरं वव्रे वरप्रदान् ॥
देवैर्दैत्यैश्च शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्मनुजादिभिः ।
कृष्णेशानस्य चक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः ॥
तथेत्युक्तान्तर्हितास्ते हेतिर्देवानथाऽजयत् ।
इन्द्रत्वमकरोद्धेतिर्भीता ब्रह्महरादयः ॥
हरिन्ते शरणं जग्मुस्तुर्हेतिं जहीति तान् ।
ऊचे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ॥
महास्त्रं मे प्रयच्छध्वं हेतिं हन्मि हि येन तम् ।
इत्युक्तास्ते ततो देवा गदान्तां हरये ददुः ॥
दधार तां गदामादौ देवैरुक्तो गदाधरः ।
गदया हेतिमाहत्य देवेभ्यस्त्रिदिवं ददौ ॥"

बुद्धितत्त्वात्मिकैव भगवतो विष्णोः कौमोदकीनाम गदेति अध्यात्मशास्त्रेषु परिदृश्यते। तथाच विष्णुसहस्रनामभाष्ये।
'मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्।
धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधरः ॥"
महार्णव। स तु गयायां वर्त्तते। यथा महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे।
'भोजपुरे भोजनाथो गयायाञ्च गदाधरः ॥
गदाधारिणि त्रि॥)

गदाभृत् पुं (गदां बिभर्त्ति इति। गदा+भृ+क्विप्। तुक् च।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। २। १३३॥ (यथा भागवते। १। १३। १०।
'भवद्विधा भागवतास्तीर्थीभूताः स्वयं विभो।।
तीर्थीकुर्व्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता॥)

गदाम्बर पुं (गदं सशब्दं अम्बरं यस्मात्।) मेघः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गदाराति पुं (गदस्य रोगस्य अरातिः शत्रुः तन्नाशकत्वात्) औषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गदाह्वा स्त्री (गद एव आह्वा आख्या यस्य।) कुष्ठम् इति शब्दरत्नावली। कुड इति भाषा।

गदी [न्] पुं (गदा विद्यते अस्ति वास्य। गदा+इनिः) विष्णुः। इति हारावली। ८॥ (यथा भगवद्गीतायाम्। ११। १७।
किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च
तेजोराशिं सर्व्वतो दीप्तिमन्तम्॥)
गदाविशिष्टे रोगयुक्ते च त्रि॥

गद्गद पुं लुप्तवर्णपदाभिधायी। अव्यक्तवक्ता। तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणं यथा —
आवृत्य वायुः सकफो धमनीं शब्दवाहिनीम्।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्॥
इति माधवकरः॥
(अस्पष्टोक्ते त्रि। यथा अमरुशतके। ५३।
'खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्व्वेऽपराधा मयि।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते॥)

गद्गदध्वनि पुं (गद्गदेन वायुपरिचालितश्लेष्मा न्वितया योऽस्पष्टीकृतो ध्वनिः। गद्गदरूपो ध्वनिः वा।) हर्षशोकादिना अस्पष्टध्वनिः। तत् पर्य्यायः। मन्मनः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गद्य स्त्री (गद्यते छन्दसा विना केवलं कथाप्रबन्धे रेव विरच्यते इति गद्+ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे। ३। १। १०० इति यत्।) पद्यभिन्नम्। कविकृतम् यथाः चम्पूसन्तान। इत्यमरः। ३। ५। ३१॥ कविकृतभिन्ने त्रि। यथा गद्यो व्यवहारः गद्या वाक् गद्यं वचः। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा महाभारते ३।२६३।
यत् याज्ञसेन्या सान्त्वञ्च गद्यानामेव सर्व्वशः।
आसीद्गुह्यमानानां निस्वनो हृदयङ्गमः॥)
अपादः पदसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा॥
इति दण्डी॥
आख्यायिका तु आचष्टे प्रतिपादयति अवध्यार्थान् आख्यायिका यत्र नायकेन स्वयमुपलब्धोऽर्थ आख्यायते इत्येके। शास्त्रार्थं गद्यायां कथायां आख्यायिका। सा च साधविका वासवदत्ता हर्षचरितादिः। कथा तु। प्रबन्धस्य कल्पना रचना बहुकृता लोकश्रद्धा कथा।
प्रबन्धकल्पनां लोकमध्यां प्राज्ञाः कथां विदुः।
परम्पराश्रया यस्मात् सा स्यादाख्यायिका क्वचित्॥
इति कोलाहलाचार्य्यः।
कथा कादम्बर्य्यादि। इत्यमरटीकायां भरतः॥
(गद्यन्तु त्रिधा विभक्तं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम्।
अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्।
वृत्तकोत्कलिकाप्रायचूर्णकप्रभेदतः॥
एतेषामपि लक्षणं तत्रैव।
'अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं वृत्तकं मतम्।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत्॥
भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम्।
वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्॥
मतभेदेनैतत् कथितं चतुर्द्धापि दृश्यते। यथा साहित्यदर्पणे। ६। ३३५।
'वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्व्विधम्॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम्।
अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्य्यञ्चाल्पसमासकम्॥)

गद्याणक स्त्री (गद्येन औषधादिपरिमाणभेदेन आनीयते इति। आ+नी+डः। तत स्वार्थे कन्।) अष्टचत्वारिंशत्रक्तिकापरिमाणम्।
(तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जा
वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणञ्च तेऽष्टौ।
गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यै
र्वल्लैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः॥
इति लीलावती॥)
चतुःषष्टिगुञ्जापरिमाणम्। इति वैद्यकम्॥ गद्यालकमिति क्वचित् पाठः॥

गन्तृ [त्] त्रि (गच्छतीति। गम+कर्त्तरि तृच्।) गमनकर्त्ता। इति व्याकरणम्। (यथा नलोपाख्याने। ४। २३।
न ह्येकाहा शतं गन्ता त्वदन्यः पुमानिह।
गच्छति प्राप्नोतीति शीलार्थे भाविकाले तृन्। यथा भगवद्गीतायाम्। २। ५२।
यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति।
तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च॥
अत्र शीलार्थे तृन्नन्तत्वात् न कर्म्मणि षष्ठीति बोध्यम्॥)

गन्तु पुं (गच्छतीति। गम+ सितनिगमीति। उणां १। ७०। इति तुन्।) पथिकः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा ऋग्वेदे। ३। ५४। १८।
'शुयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान् पशुमां अस्तु गातुः॥)

गन्त्री स्त्री (गम्यतेऽनया इति। गम्+ सर्व्वधातुभ्य ष्ट्रन्। उणां ४। १५८। इति करणे ष्ट्रन्। ततो ङीष।) वृषवहनीयशकटम्। गरुर गाडि इति भाषा। इत्यमरः। २। ८। ५२॥ (गच्छतीति। गम्+कर्त्तरि ष्ट्रन्+ स्त्रियां ङीप्। गमनशीला गमनकारिणी वा। यथा याज्ञवल्क्ये। १। १०।
"गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्द्दैवतानि च।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्त्यलोको न यास्यति।")

गन्त्रीरथ पुं (गन्त्रीणां गच्छन्तीनां स्त्रीणां गमनाय यो रथः।) शकटम्। तत्पर्य्यायः। महः ८। इति हारावली। १४८॥

गन्ध क ह दृश्च। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां आत्मं सक सेट।) क ह गन्धयते। दृश्च हिंसायाम्। गतिहिंसायाचनेष्विति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

गन्ध स्त्री (गन्धो विद्यतेऽस्य। अर्श आदित्वादच्।) कृष्णागुरु। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्ध पुं (गन्ध+पचाद्यच।) आमोदः। इति विश्वः। स तु घ्राणग्राह्यपृथिवीगुणः। यथा —
'घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः।
सौरभञ्चासौरभञ्च स द्वेधा परिकीर्त्तितः॥"
इति भाषापरिच्छेदे। १०३॥
(अस्य लक्षणान्तरं यथा घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमिति।) स तु दशविधः। (यथा महाभारते। १४। ५०। ४०-४२।
"शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः।
एते पञ्च गुणा भूमेर्व्विज्ञेया द्विजसत्तमाः॥
पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान्॥
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च।
एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत॥"
एतेषामपि केषु को गन्ध इत्येतद्विवृतिमाह।)
इष्टः १ कस्तूरिकादौ। अनिष्टः २ शवादौ। मधुरः ३ मधुपुष्पादौ। अम्लः ४ आम्रातकादौ। कटुः ५ मरिचादौ। निर्हारी ६ हिङ्ग्वादौ। संहतः ७ चित्रगन्धः अनेककल्कगतः। स्निग्धः ८ सद्यस्कघृतादौ। रूक्षः ९ सार्षपतैलादौ। विशदः १० शाल्यन्नादौ॥ सौरभम्। तत्तु पञ्चविधम्। यथा —
'गन्धश्च सम्यक् कथितः पुत्त्र वैतालभैरव।।
चूर्णीकृतो वा घृष्टो वा दाहाकर्षित एव वा।
रसः सम्मर्द्दजो वापि प्राण्यङ्गोद्भव एव वा।
गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः॥
गन्धचूर्णं गन्धपत्रं चूर्णं सुमनसां तथा।
प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णानि यानि च॥
तानि गन्धाह्वयानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः १
घृष्टो मलयजो गन्धः सरलश्च गमेरुणा॥
अगुरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते।
घृष्ट्वा स घृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तितः॥२॥
देवदार्व्वगुरुश्चैव शालसारान्तचन्दनाः।
प्रियादीनाञ्च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः॥
स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्त्तितः॥३॥
सगन्धकरवीरबिल्वगन्धिनीतिलकं तथा॥

प्रभृतीनां रसो योऽसौ निर्य्यास परिगृह्यते ।
स संमर्द्दोद्गतो गन्धः संमर्द्दज इतीष्यते ॥ ४ ॥
मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोषोद्भव एव वा ।
गन्धः प्राण्यङ्गजः प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासि-
नाम् ॥ ५ ॥
कर्पूरगन्धसाराद्याः क्षोदे दृष्टे च संस्थिताः ।
चन्द्रभागादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गताः ॥
गन्धसारस्तु सर्व्वत्र संसर्गादौ प्रयुज्यते ।
मृगनाभिर्भवेद्दृष्टश्चूर्णोऽप्यन्यस्य योगतः ॥
एवं सर्व्वस्तु सर्व्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा ।
इष्टादिभावादन्योन्यं गन्धः प्रीतिकरः परः ॥
गन्धस्य विस्तरो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः ।
सर्व्वः पञ्चविधेष्वेव प्रविष्टो भवति क्षणात् ॥”*॥
“गन्धो मलयजो यस्तु देवे पैत्रे च सम्मतः ।
तत्पङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः ॥
सर्व्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥
कृष्णागुरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः ।
वैष्णवीप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरव ! ॥
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः ।
त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्डाय शम्भुना ॥
दैवतोद्देशपूर्व्वेण गन्धान् सम्पूज्य साधकः ।
देवायेच्छाय वितरेत् सर्व्वसाधेषु पूजकः ॥
गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्म्मप्रदः सदा ।
अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥
अयं वां कथितो गन्धः पुत्रौ वेतालभैरवौ ! ॥
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
प्रतिवेशी । लेशः । सम्बन्धः । गन्धकः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, प्रयोगामृते ।
“शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराम्लयुर्ज्जापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्त्रिहृत् ॥”)
गर्व्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ शोभाञ्जनः । इति
शब्दरत्नावली ॥ घृष्टचन्दनम् । यथा, “घृष्टो
मलयजो गन्धः ।” इति शुद्धितत्त्वम् ॥

गन्धकः, पुं, (उग्रो गन्धोऽस्यास्तीति । “अर्श आदि-
भ्योऽच् ।” ५।२।१२७ । इत्यच् ततः स्वार्थे कन् ।)
शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ उपधातु-
विशेषः । तत्पर्य्यायः । गन्धाश्मा २ सौग-
न्धिकः ३ । इत्यमरः । २।९।१०२ ॥ गन्धिकः ४
सुगन्धिकः ५ । इति तट्टीका ॥ गन्धपाषाणः ६
पामाघ्नः ७ । इति रत्नमाला ॥ गन्धमोदनः ८
पूतिगन्धः ९ अतिगन्धः १० वरः ११ सुगन्धः १२
दिव्यगन्धः १३ गन्धः १४ रसगन्धकः १५
कुष्ठारिः १६ क्रूरगन्धः १७ कीटघ्नः १८ शर-
भूमिजः १९ गन्धी २० । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तीव्र-
गन्धत्वम् । अतिवह्निकारित्वम् । विषकुष्ठकण्डूति-
खजुलगदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृमिशोफनेत्ररोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तस्य भेदाः ।
“श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलश्चेति चतुर्व्विधः ।
गन्धको वर्णतो ज्ञेयो भिन्नभिन्नगुणाश्रयः ॥
श्वेतः कुष्ठापहारी स्याद्रक्तो लोहप्रयोगकृत् ।
पीतो रसे प्रयोगार्हो नीलो वर्णान्तरोचितः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ गन्धकस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीडन्त्या रजसाप्लुतम् ।
दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ ।
प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समभावत ॥
गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्व्वलवसापि च ॥
चतुर्द्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः ।
रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्चैव रसायने ।
व्रणविलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदर्ल्लभः ॥”
श्रेष्ठो हेमक्रियादिषु सर्व्वत्र प्रशस्ततरः ॥ * ॥
“गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्य्योष्णस्तुवरः सरः ।
पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् ॥
हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः ।
अशोधितो गन्धक एष कुष्ठं
करोति तापं विषमं शरीरे ।
सौख्यञ्च रूपञ्च वलं तथौजः
शुक्रं निहन्त्येव करोति चास्रम् ॥”*॥
तस्य शोधनविधिर्य्यथा,—
“लोहपात्रे विनिःक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् ।
तप्ते घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः ॥
विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तद्दुग्धे विनिःक्षिपेत् ।
यथा वस्त्राद्विनिःसृत्य दुग्धमध्येऽखिलं क्षिपेत् ॥
एवं स गन्धकः शुद्धः सर्व्वकर्म्मोचितो भवेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
“शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराम्लयुर्ज्जापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्त्रिहृत् ॥”
इति प्रयोगामृतम् ॥

गन्धकन्दकः, पुं, (गन्धमूलः गन्धप्रधानो वा कन्दो
ऽस्य ततः कप् स्वार्थे कन् वा ।) कशेरु ।
इति वैद्यकम् ॥

गन्धकारिका, स्त्री, (गन्धं सुरभिप्रधानं मण्डनं
करोतीति । गन्ध + कृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि
अत इत्वञ्च ।) सैरिन्ध्री । सा तु परवेश्मस्था
स्ववशा शिल्पकारिका । इति हलायुधः ॥

गन्धकालिका, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तगन्धं पराशर-
मुनेर्व्वरप्रभावेन दूरवाहिगात्रसौरभं कलयति
धारयतीति । कल + णिच् + अच् ङीष् च । ततः
स्वार्थे कन् टाप् च पूर्व्वह्रस्वः ।) व्यासमाता ।
इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धकाली, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तदूरवाहिगात्र-
सौरभं कलयतीति । कल् + णिच् अच् ङीष् च ।
यद्वा, गन्धवती काली । मध्यपदलोपि-
समासः ।) व्यासमाता । इति शब्दरत्नावली ॥
(इयं हि दाशराजकन्या पुरा बाल्यसमये मत्स्य-
गन्धा कालीत्येतन्नाम्ना ख्यातासीत् । ततः
कदाचित् नदीपरपारं जिगमिषुणा मुनि-
प्रवरपराशरेण सङ्गता तस्यैव ऋषेर्व्वरप्रभा-
वेन निजगात्रे पद्मपुष्पवत् सौरभमवाप्य
ततः प्रभृति पद्मगन्धा गन्धकालीति नाम्ना
च विश्रुताऽभवत् । परं तस्यामेव कन्यायां तदा
पराशरौरसात् कानीनपुत्रो महर्षिर्व्यासः
सञ्जातः । ततो गच्छति काले महात्मना
भीष्मेण राज्यं दारपरिग्रहञ्च न करिष्या-
मीति निदारुणं प्रतिश्रुत्य दाशराजसकाशात्
समानीता भुवनविश्रुता सा पद्मगन्धाख्या गन्ध-
काली तत्कालकाय पित्रे शान्तवे समर्पिता ।
एतद्विवरणं महाभारते १ । सम्भवे । ९९-१०० ।
अध्याययोर्विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ अस्या हेतो-
रेव नरपतिरुग्रायुधः समरे भीष्मेण निहतः ।
यथा, हरिवंशे ।२०।४७-५० ।
“स चापुग्रायुधस्तात ! दुर्व्वुद्धिरभवत्तदा ।
प्रदीप्तचक्रो बलवान् नीपान्तकरणोऽभवत् ॥
स दर्पपूर्णो हत्वाजौ नीपानन्यांश्च पार्थिवान् ।
पितर्य्युपरते मह्यं श्रावयामास किल्विषम् ॥
माममात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले ।
उग्रायुधस्य राजेन्द्र ! दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥
यदा त्वं जननीं भीष्म ! गन्धकालीं यशस्विनीम् ।
स्त्रीरत्नं मम भार्य्यार्थे प्रयच्छ कुरुनन्दन ! ॥”
ईदृशं जुगुप्सितवाक्यं दूतमुखादाकर्ण्यामित-
प्रतापो महात्मा भीष्मः अशौचान्ते तं दुरा-
त्मानं समराङ्गणे समाहूय निपात्य च राज्ये
काम्पिल्याय तत् पैतृकं राज्यं समर्पयत् । अस्मि-
न्नेवाध्याये एतत् सर्व्वं वृत्तं सविशेषं द्रष्टव्यम् ॥)

गन्धकाष्ठं, क्ली, (गन्धप्रधानं सुगन्धसमन्वितं
काष्ठमस्य । कर्म्मधारयो वा ।) अगुरुकाष्ठम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शमरचन्दनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गन्धकुटी, स्त्री, (गन्धस्य सुगन्धस्य कुटी आलय
इव गन्धवाहुल्यात् तथात्वम् ।) मुरानाम-
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२३ ॥

गन्धकुसुमा, स्त्री, (गन्धं सुरभियुक्तं कुसुमं
यस्याः ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकेलिका, स्त्री, (गन्धं केलयति गमयति
प्रापयति सन्निकर्षस्थानिति । गन्ध + केल + णिच्
+ अच् ततः स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च । गन्धं केल-
तीति ण्वुल् वा ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकोकिला, स्त्री, (गन्धमूलिका गन्धप्रधाना
वा कोकिला ।) गन्धद्रव्यविशेषः । अस्या
गुणाः । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् ।
तिक्तत्वम् । सुगन्धित्वम् । इति भावप्रकाशः ।

गन्धखेड़, क्ली, (गन्धस्य खेड़ः खेलोऽत्र । डलयो-
रैक्यात्तथात्वम् ।) गन्धवीरणम् । गन्धवेणा इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । भूतृणम् २ रौहिषम् ३
गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥

गन्धखेड़कं, क्ली, (गन्धेन खेड़ति खेलतीति ।
खेल् + ण्वुल् । गन्धस्य खेड़ः खेलोऽत्र इति
कप् वा ।) गन्धतृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धचेलिका, स्त्री, (गन्धं चेलति गच्छतीति । चेल्
+ ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कस्तूरी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्या विवृति-
र्वेदिता ॥)

गन्धजात, क्ली (गन्धेन सह जातं उत्पन्नम् ।) तेजपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धज्ञा, स्त्री (गन्धं इष्टानिष्टगन्धं ज्ञायते ऽनया इति । ज्ञा + करणे क ततष्टाप ।) नासिका । इति हेमचन्द्रः ।३।२४४॥

गन्धतूर्य्य क्ली (गन्धे जिगीषोर्द्दर्पे शौर्य्यतेजसादि गन्धयुक्तहिंसाप्रधानस्थाने रणक्षेत्रे इत्यर्थः । वाद्यमानं स्थितं वा यत् तूर्य्यम् ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । रणतूर्य्यम् २ महाध्वनि ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धतृण क्ली (गन्धं सुगन्धान्वितं तृणम् ।) सुगन्धतृणम् । तत्पर्य्यायः । सुगन्धभूतृणम् २ सुरसं सुरभि सुगन्धि ५ सुरवास ६ । अस्य गुणाः । सुगन्धित्वम् । ईषत्तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धत्वक क्ली (गन्धयुक्ता गन्धप्रधाना वा त्वगस्य ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धदला स्त्री, (गन्धयुक्तं दलं पत्रमस्याः ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धधूमज पुं (गन्धाढ्यात् धूमात् जायते उत्पद्यते इति । जन् + ड ।) श्यामागन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धधूलि स्त्री (गन्धप्रकाशिका धूलिः अणुः चूर्णं वा अस्याः ।) कस्तूरी । इति हेमचन्द्रः ।

गन्धन क्ली (गन्ध अर्द्दिहिंसायाम्प्लु + भावे ल्युट ।) उत्साहः । प्रकाशनम् । सूचनम् । हिंसा । इति मेदिनी ॥ ने । ५७ ॥

गन्धनकुल पुं, (गन्धः दुर्गन्धप्रधानो नकुल इव ।) छुछुन्दरी । इति हारावली ॥ ८३ ॥ छुछा इति भाषा ॥

गन्धनाकुली स्त्री (गन्धयुक्ता नाकुली रास्ना ।) रास्ना । इत्यमरः ।२।४।११४॥ कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । महासुगन्धा २ सुवहा ३ सर्पाक्षी ४ फणिवल्ली ५ नकुलाढ्या ६ अहिभुक् ७ विषमर्द्दिनिका ८ अहिमर्द्दनी ९ विषमर्द्दनी १० महाहिगन्धा ११ अहिलता १२ । अस्याः गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषानेकविषनाशित्वम् । नाकुल्याः किञ्चिन्न्यूनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

'नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ।
भोगिलूताहिवृश्चिकाखुविषज्वरक्रिमिव्रणान् ॥'

इति भावप्रकाशः ॥

('रास्ना युक्तरसा युक्ता श्रेयसी सुवहा वहा ।
सुगन्धा सर्पगन्धाख्या नाकुली गन्धनाकुली ॥'

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गन्धनामा, [न्] पुं, (गन्धेति सम्पूर्णं नामास्य ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धनाम्नी स्त्री (गन्धनामन् + सज्ञायां ङीप् नाम्नी नामन्नाद् ङीप् वा ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा —

'बाहुकक्षांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटीं सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्द्दिशेत् ॥
एकान्तु तादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम् ।
त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते ॥
तादृशीं वाक्यान्यपि तथा सपदनाम ॥ * ॥

तच्चिकित्सा यथा —

'कक्षाञ्च गन्धनाम्नीञ्च चिकित्सेत्तु चिकित्सकः ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्व्वसूक्तया ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गन्धनाली स्त्री, (गन्धाय गन्धघ्राणार्थं नाली प्रणालीव । गन्धग्रहणाय नालीव वा ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धनिलया स्त्री (गन्धस्य इष्टानिष्टघ्राणस्य निलया आश्रयीभूता । गन्धस्य निलयोऽत्र वा स्त्रियां टाप ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धनिशा स्त्री (गन्धात् गन्धहेतोर्गन्धेन वा निशा हरिद्रेव ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्र पुं (गन्धवत् पत्रमस्य ।) श्वेततुलसी । इति रत्नमाला ॥ मरुवः । वर्व्वरः । नारङ्गः । बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रा स्त्री (गन्धाढ्यं पत्रमस्याः ।) शटीभेदः । पलाशी इति मालवे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । स्थूला २ तिक्तकन्दिका ३ वनजा ४ शटिका ५ वधूः ६ तत्र्वीरी ७ एकपत्रिका ८ गन्धपीता ९ पलाशाख्या १० गन्धाढ्या ११ गन्धपत्रिका १२ दीर्घपत्रा १३ गन्धनिशा १४ वेदमुख्या १५ सुभाषिनी १६ । अस्याः गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । तीव्रत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातकासकण्ठहृद्व्रणनाशित्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रिका, स्त्री (गन्धपत्रा + सञ्ज्ञायां कन् अत इत्वञ्च ।) गन्धपत्रा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या गन्धपत्राशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

गन्धपत्री स्त्री (गन्धपत्र + गौरादित्वात् ङीष ।) अश्वगन्धा । अश्वगन्धा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपलाशिका, स्त्री (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः ङीष । सञ्ज्ञायां कन् टाप पूर्व्वह्रस्वश्च । कप् टाप् अत इत्वञ्च इत्येके ।) हरिद्रा । इति हारावली । ६३ ॥

गन्धपलाशी स्त्री (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः । गौरादित्वात् ङीष ।) शटी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

'भवेद् गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः ।
तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकाऽनुष्णास्यमलनाशिनी ।
शोथकासव्रणश्वासशूलहिक्काग्रहापहा ॥"

गन्धपाषाण, पुं, (गन्धयुक्तः पाषाणः । पाषाण इव काठिन्यात् तथात्वम् ।) गन्धकः । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।

'गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्व्वसोपि च ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा,—

'गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन तु ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठरोगाधिकारे ।)

गन्धपिशाचिका, स्त्री (गन्धेन पिशाचिका इव । पिशाचिका तामसप्रकृतिरूपदेवभेदः तस्या इव गन्धत्वात् तथात्वम् । नैवास्याः सर्व्वाङ्गीनत्वोरमानम् । किन्तु गन्धमात्रग्रहणादकदर्य्येव माहात्म्यमिति बोध्यम् ।) धूपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१३ ॥

गन्धपीता स्त्री (गन्धाढ्यं पीतं पीतवर्णं पत्रमस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपुष्प पुं (गन्धसमन्वितं पुष्पमस्य ।) वनस्पतिवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अङ्कोटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ वञ्जुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपुष्पा स्त्री, (गन्धाढ्यं पुष्पमस्याः ।) नीली । केतकी । गणिकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफणिज्जक पुं (गन्धसारः गन्धप्रधानो वा फणिज्जकः ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धफल, पुं (गन्धाढ्यं फलमस्य ।) कपित्थः । बिल्वः । तेजःफलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफला स्त्री, (गन्धेन युक्तं फलमस्याः ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ मेथिका । विदारी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफली, स्त्री (गन्धेन फलति विशीर्य्यते याम् नति शेष । गन्ध + फल विशरणे + कर्म्मण्यच ततो गौरादित्वात् ङीष ।) चम्पककलिका । (यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

'चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ।
एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः ॥")

प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

गन्धवधू, स्त्री (गन्धेन वध्नाति सम्बध्नाति जनानामाचित्तमिति । बन्ध + ऊ न लोपः वा रूपः । गन्धस्य वधूरिव वा ।) शटी । चोरकनामगन्धद्रव्यम् इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबन्धु, पुं, (गन्धेन बध्यते इति गन्धं बध्नाति इति वा । बन्ध + उन् । यद्वा गन्धस्य बन्धुरिव बन्धोरिव चिरसम्बन्धत्वाद्स्य तथात्वम् ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धबहुल, पुं (गन्धः बहुलः बहुलोऽस्य ।) सितार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबहुला, स्त्री, (गन्धबहुल + टाप ।) गोरक्षीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबीजा, स्त्री, (गन्धः बीजेऽस्याः ।) मेथिका इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेथिकाशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

गन्धभद्रा स्त्री (गन्धः भद्रोऽस्याः गन्धेन भद्रा । एतस्या द्रुतस्य चन्दनयूषस्य गन्धमात्रग्रहणे

नैव रमस्य मङ्गलं भवतीति भावः।) लता-
विशेषः। गन्धभादालिया इति भाषा॥ इति
शब्दचन्द्रिका॥ (गुण-पर्य्यायावस्थाः प्रसारणी-
शब्दे ज्ञातव्याः॥)
गन्धभाण्डः, पुं, (गन्धस्य भाण्डमिव।) गर्द्दभाण्ड-
वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,
"नन्दिवृक्षस्ताम्रपाकी फलपाकी च पीतकः।
गन्धभाण्डो गन्धमुण्डो द्वितीयः चिप्रपाक्यसौ॥"
इति वैद्यकरत्नमाला॥)
गन्धमांसी, स्त्री (गन्धयुता मांसी।) जटामांसी-
भेदः। तत्पर्य्यायः। केशी २ भूतजटा ३
पिशाची ४ पूतना ५ भूतकेशी ६ लोमशा ७
जटाला ८ लघुमांसी ९। अस्या गुणाः। तिक्त-
त्वम्। शीतत्वम्। कफकण्ठामयरक्तपित्तविष-
भूतज्वरनाशित्वम्। वर्ण्यत्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः॥ (जटामांसीशब्देऽस्या विवृति-
र्बोद्धव्या॥)
गन्धमाता, स्त्री, (गन्धस्य मातेव। गन्धगुणप्राधान्यात्
तथात्वम्। यथा, मनौ। १। ७८।
"ज्योतिषश्च विकुर्व्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः॥")
पृथिवी। इति हेमचन्द्रः। ४। २॥
गन्धमादनं, क्ली पुं, (गन्धैः व्यालोपरिसञ्जातौषधी-
विशेषसौरभैः मादयति सन्निहितस्थानिति।
मद्+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। मादतेऽनेन इति
णिच् ल्युट् वा।) पर्व्वतविशेषः। इत्यमरः।
२।३।३॥ अयं इलावृतभद्राश्ववर्षयोः सीमा-
पर्व्वतः। अस्य विस्तारः नीलनिषधपर्व्वत-
पर्य्यन्तः। इति श्रीभागवतम्॥ (तथा च महा-
भारते। २।१०।३०।
"मलयो दर्द्दरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः।
इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्व्वतौ॥"
अस्य गिरेरधिष्ठातृदेवोऽपि एतन्नाम्ना विश्रुतः।
यथा, तत्रैवाध्याये। २८ श्लोके।
"इमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्।
राक्षसाधिपतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः॥"
अयमेव पर्व्वतो भगवत्याः पीठस्थानविशेषः।
यथा, देवीभागवते। ७।३०।५६।
"प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने॥")
गन्धमादनः, पुं, (गन्धेन पुष्पसौरभेण मादयत्या-
त्मानमिति। गन्ध+मद्+णिच्+ल्युः। यद्वा
गन्धेन मादयति इति। मद्+स्वार्थे णिच्+ल्युः।)
भ्रमरः। वानरविशेषः। (यथा, रामायणे ४।
२५।३३।
"गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः।
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवांस्तथा॥")
गन्धकः। इति मेदिनी॥ ने। २३४॥
गन्धमादनी, स्त्री, (गन्धेन मादयत्यनया। मद्+
णिच्+करणे ल्युट् ततो ङीप्।) मदिरा। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ वन्दाकः। चीड़ानामगन्धद्रव्यम्।
इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धमादनी स्त्री, (गन्धेन मादयतीति। मद्+
णिच्+णिनिः।) लाक्षा। मुराणामगन्धद्रव्यम्।
इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धमार्ज्जारः, पुं, (गन्धेन गात्रगन्धेन युक्तः गन्ध-
प्रधानो वा मार्ज्जारः।) खट्टासः। इति जटा-
धरः॥
गन्धमालती, स्त्री, (गन्धेन मालती इव।) गन्ध-
द्रव्यविशेषः। सा तु गुणैर्गन्धकोकिलातुल्या।
(यथा, भावप्रकाशे।
"गन्धकोकिलया तुल्या विज्ञेया गन्धमालती॥")
गन्धमालिनी, स्त्री, (गन्धानां गन्धस्य वा माला समूहः
अस्त्यस्यामस्या वा इति। अस्त्यर्थे इनिः ततो
ङीप्।) मुरानामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥
गन्धमुण्डः, पुं, (गन्धं अपरगन्धं मुण्डयति मर्द्दयति
स्वगन्धेनेति शेषः। मुड़ि मर्द्दने+णिच्+अण्।
यद्वा गन्धेन स्वगन्धेन अन्यं दुष्टगन्धं मार्ष्टि
शोधयतीति। मुड़ि शोधने+णिच्+अच्।)
लताविशेषः। गन्धभादालिया इति भाषा।
तत्पर्य्यायः। नन्दीवृक्षः १ ताम्रपाकी ३ फल-
पाकी ४ पीतकः ५ गर्द्दभाण्डः ६ चिप्रपाकी ७।
इति वैद्यकम्॥
गन्धमूलः, पुं, (गन्धसारं मूलमस्य।) कुलञ्जन-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धमूलकः, पुं, (गन्धमूल+संज्ञायां कन्।) शटी।
इति शब्दरत्नावली॥
गन्धमूला, स्त्री, (गन्धसारं गन्धप्रधानं वा मूल-
मस्याः।) शल्लकी। शटी। इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धमूलिका, स्त्री, (गन्धमूली+संज्ञायां कन्।
पूर्व्वह्रस्वः। यद्वा गन्धप्रधानं मूलमस्य इति कप्
ततष्टाप् कापि अत इत्वम्।) माकन्दी। शटी।
इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धमूली, स्त्री, (गन्धमूल+स्त्रियां ङीष्।) शटी।
इत्यमरः। २।४।१४५॥
गन्धमूषिकः, पुं स्त्री, (गन्धप्रधानो मूषिकः।)
छुछुन्दरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
गन्धमूषी, स्त्री, (गन्धा दुर्गन्धप्रधाना मूषी।)
छुछुन्दरी। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६८॥
गन्धमृगः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धेन युक्तो वा मृगः।)
खट्टासः। इति शब्दमाला॥ (खट्टाशशब्देऽस्य
गुणादयो व्याख्याताः॥)
गन्धमैथुनः, पुं, (गन्धेन वासितायाः ऋतुमत्या
गोर्योनिघ्राणेन मैथुनोद्योगः स्पृहा वा यस्य।)
वृषः। इति जटाधरः॥
गन्धमोदनः, पुं, (गन्धेन व्यालोड्वगन्धेन मोद-
यतीति। मुद्+णिच्+ल्युः।) गन्धकः। इति
राजनिर्घण्टः॥
गन्धमोहिनी, स्त्री, (गन्धेन स्वावयवस्थगन्धेनेत्यर्थः
मोहयति सन्निकर्षस्थानिति। मुह्+णिच्+
णिनिः ङीप् च।) चम्पककलिका। इति राज-
निर्घण्टः॥
गन्धरसः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धान्वितो वा रसोऽस्य।)
उपधातुविशेषः। फुलसत्व इति ख्यातः। तत्-
पर्य्यायः। बोलः २ प्राणः ३ पिण्डः ४ गोपः ५
रसः ६। इत्यमरः। २।६।१०४॥ रस-
गन्धः ७ गोसः ८ पिण्डगोसः ९ शुभ्रः १० गोस-
शुभ्रः ११। इति तट्टीका॥ गान्धारम् १२ मसि-
वर्द्धनम् १३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गोपरसः १४
बोलकः १५ गोपकः १६। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, महाभारते। ५। २७। ११।
"न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम्॥")
गन्धरसाङ्गकः, पुं (गन्धरसौ अङ्गे यस्य इति कप्।)
श्रीवेष्टनामसुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धराजं, क्ली, (गन्धेन राजते इति। राज्+
अच्।) चन्दनम्। जवादिनामगन्धद्रव्यम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ स्वनामख्यातशुक्लवर्णपुष्पञ्च॥
गन्धराजः, पुं, (गन्धानां गन्धसाराणां राजा।
"राजाहस्सखिभ्यष्टच्।" ५।४।९१। इति
टच्।) मुद्गरवृक्षः। कणगुग्गुलुः। इति राज-
निर्घण्टः॥ स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः। तस्य पत्रं
पनसवृक्षस्य पत्रदलवत्। पुष्पञ्च सुगन्धिश्वेतवर्णं
उपर्य्यधोद्वादशदलं षट्केशरयुक्तं भवति वसन्त-
वर्षाकाले प्रस्फुटति च। तस्य शाखारोपणे वृक्षो
जायते। इति लोकप्रसिद्धम्॥ गन्धशेफस्य॥
गन्धराजी, स्त्री, (गन्धराज+स्त्रियां ङीप्।) नखी-
नामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
गन्धर्व्वः, पुं, (गन्धं सङ्गीतवाद्यादिजनितप्रमोदं
अर्व्वति प्राप्नोतीति। अर्व्व गतौ+अण्।
शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः।) स्वर्गगायकः।
स तु देवयोनिः। तत्पर्य्यायः। गातुः २ हय-
गायनः ३। तद्भेदा यथा,—
"हाहा हूहूश्चित्ररथो हंसो विश्वावसुस्तथा।
गोमायुस्तुम्बुरुर्नन्दिरेवमाद्याश्च ते स्मृताः॥"
इति जटाधरः॥ * ॥
तस्य एकादश गणा यथा,—
"अभ्राजोऽङ्गारिबभ्रारी सूर्य्यवर्च्चास्तथाऽन्धः।
हस्तः सुहस्तः स्वान्श्चैव मूर्द्धन्वांश्च महामनाः।
विश्वावसुः कृशानुश्च गन्धर्व्वैकादश गणाः॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः॥
(असौ देवमर्त्त्यभेदेन गानधर्म्मिगन्धर्व्वोऽपि
द्विविधः। यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः।
"अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः।
गन्धर्व्वत्वं समापन्नो मर्त्त्यगन्धर्व्व उच्यते॥
पूर्व्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावेव चेद् भवत्।
गन्धर्व्वत्वं तादृशोऽत्र देवगन्धर्व्व उच्यते॥"
तत्र दिव्यगन्धर्व्वो यथा, ऋग्वेदे। १०।१३९।५।
"विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु
दिव्यो गन्धर्व्वो रजसो विमानः॥"
तथाच महाभारते। ३। १६१। २६।
"स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथम्।
प्रययौ देवगन्धर्व्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः॥"
मर्त्त्यगन्धर्व्वः। यथा, रामायणे। १। ४। ११।
"भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्व्वाविव रूपिणौ॥")
गुह्यकलोकोपरि विद्याधरलोकस्याधो गन्धर्व्व-
लोकः। यथा,—

"ततो विलोकयामास लोकं लोचनमुन्मदम् ।
चित्रमस्मात् तत प्राह सुरस्त्री विष्णुपार्षदौ ॥
कस्मौ मनास्वसौ लोक किन्नाम वस्ताञ्जनौ ॥
गणावूचतुः ।
गान्धर्व्वस्त्वेष लोकोऽमी गन्धर्व्वाश्च शुभव्रता ।
देवानां गायना ह्येते चारणा स्तुतिपाठका ॥
गीतज्ञा धर्मगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् ।
स्तुवन्ति च धनाढ्यांश्च धनलोभेन मोहिता ॥
गाश्चो प्रयान्त्यलब्धानि सुवासांसि धनानि च ।
द्रव्याण्यपि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्यनेकश ॥
ब्राह्मणश्च प्रयच्छन्ति गीतं गायन्त्यहर्निशम् ।
स्तुवन्ति मनसैषां गान्धर्व्वाश्चकृतत्यमा ॥
तन पुण्येन गान्धर्व्वो लोकस्त्वेषां विधीयते ।
ब्राह्मणाश्लोषिता यद्वै गीतविद्याविनिर्धने ॥
गानविद्याप्रभावेण देवर्षिनारदो महान् ।
मान्यो वैष्णवलोके वै श्रीशम्भोरतिवल्लभ ॥
तुम्बुरुनारदौ चोभौ देवानामपि वल्लभौ ।
गान्धर्व्वो शिवे साक्षात् गानतत्त्वविनौ हि तौ ।
यदि गानं करिष्यन्ति ह्यनङ्गरिपुराधकम् ।
मानसं तनयं प्राहु सान्निध्यमथवा तयो ॥
गानज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तनैव सह मोदते ॥
वर्त्तिमांश्च यत्र कामं सततिरेषा प्रगीयते ।
महात्मनामपि पूज्यौ देवौ हरिहरौ यत ॥
इति ब्रुवन् च यानं प्राप पुरन्ध्रं मनोहरम् ।
चित्रमन्यार्य पप्रच्छ किमथ स्वारकिन्नरम् ॥"
इति काशीखण्डम् ॥ ● ॥
चारक । (यथा महाभारते । ३ । १६१ । २३ ।
'रथ मथायमासुगैश्चर्म्महेममालिभि ॥")
पशुमार्गविशेष । स तु कस्तूरीमृग । अमरा
भरसत्त । इत्यमर । १ । १ । १२ । "अमरा
भवमतस्तु जन्ममरणधामधभव प्राणी यो मृतो
नैव कायान्तरं प्राप्त नापि जन्म स मरण
जन्मान्तरान्तरा भवत्वान्तरामवमथ स च
यामतातरोर इत्युक्तेर इति मुकुट । सुख
प्राप्नोति कश्चित गन्धर्व्वा पतगा मम इति
विराट इति तमाकाय ।" इत्यमरटीकायां
भरत । (यथा महाभारते । ३ । ८ । ३३ ।
"न चाष्ट चार्म्मयम् ब्रह्मा कर्त्तचिद्भूत ।
न्यायतोऽपि हि गन्धर्व्वाणां च मे वचनं प्रिया ।
पुष्कलाचापि दस्यामि ते मां नित्य मुचिन्वित ॥")
पुंस्कोकिल । गायनमात्रम् । इति मेदिनी । वे ।
१२ ॥ (द्विज । यथा महाभारते । १३ । १० । ८० ।
गन्धर्व्वो वन्दितकाश्च सुविहीय सुमारर ॥"
गन्धर्व्वदेव । यथा सुश्रुत ।
दवालया इदुचकाच नेमो
गन्धर्व्वचला विनतो सुभङ्गा ।
इत्यादि या चापि पिशाचमार्ग
दैत्योऽथवा गन्धवा च महाग्रह ।"
पत्नीगन्धपथश्च मध्यमङ्क मरूक यथा तत्रैव ।
दृष्ट्वा च मण्डलाग्रपादी
साधवा दिवहरिन्मात्यमस्त ।

शृण्वन् वा प्रहसति चारुवाक्यमल्पं
गन्धर्व्वग्रहपरिपीडितो मनुष्य ॥"
अस्यादाहरणं श्रुतावपि यथा इहदारण्यके
३म बाह्मणे जनकयाज्ञवल्क्यप्रकरणे ।
'मद्रेषु चरका' पर्य्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य
गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता ॥"
'मद्रेषु मद्रनाम जनपदाख्येषु चरका' अध्यय
नार्थे व्रतचरणात् चरका अध्वर्य्यवो वा पर्य्य
व्रजाम पर्य्यटितवन्त । ते वयं पर्य्यटन्त पत
ञ्चलस्य नामत काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानैम
गतवन्त । तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता ।
गन्धर्व्वेण अमानुषेण सत्वेन कनचिदाविष्टा ॥"७।
गा रश्मीन् हयणीमयोगीनि वारीणि वा धार
यति इति । गो + धृ + व गोर्गमादेशश्च भाष्य
कृद्भिर्गवयकाधवाचाध्यपादेरित्येव गुनपतितकृते
सोम' । रश्मिमानधारक' । उदकधारकश्च्यो
मादित्यविशेष अन्यच्च एते सर्व्वे शब्द बोधिता
इत्यर्थ । एतेषां क्रमान्वयेनोदाहरणम् । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।
"गन्धर्व्वो अस्य रशना मगृभ्णात् सूरादश्वं
वसवो निरतष्ट ।' 'गन्धर्व्व सोम ।" इति
भाष्यम् । तत्रैव । ६ । ५८६ । १२ । "ऊर्द्ध्वो
गन्धर्व्वो अधिनाके अस्थात् विश्वारूपा प्रति
चचाणो अस्य ।" "गन्धर्व्वो रश्मीनां धारक ।"
इति भाष्यम् । तत्रैव वेदे । ६ । ८३ । ४ । "गन्धर्व्व
इत्था पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनि
मान्यद्भुत ।" "गन्धर्व्व उदकानां स्तुतीनां वा
धारक आदित्य ।" इति भाष्यम् । तत्रैव ।
८।११।१२। "वहन् क्रतुमाम्यर्न्नेय प्रतक्रतु तव
इन्द्र गन्धर्व्वमस्तृतम् ।" "गन्धर्व्व गवां रश्मीनां
धर्त्तार सूर्य्यम् । इति भाष्यम् ।" अश्व दिवप
बमङ्ग इत्यर्थ । यथा, भागवते । ४ । २६ । २१ ।
'तस्याहानीह गन्धर्व्वा गन्धर्व्व्यो राघव स्मृता ।"
राज्ञां स्तुतिपाठक । यथा भागवते । १ । ११ । २० ।
'नटनर्त्तकगन्धर्व्वा सूतमागधवन्दिन ।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥"
अमूढ़ानां बालानां भर्त्तृभोगात् प्रागेव
प्रथमयशद्र्यौवनोपभोक्तृरूपशरीराधिष्ठातृदेव
विशेष । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४० ।
"सोम प्रथमो विविदे गन्धर्व्वो विविद उत्तर ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजा ।"
तथाच मत्स्ये । १ । २१० २११ ।
"स्त्रिय पूर्व्वं सुरैर्भुक्ता सोमगन्धर्व्ववह्निभि ।
भुञ्जते मानुषा पश्चात् तस्माद्दोषो न विद्यते ॥
आमलाभा इत्यमीच गन्धर्व्वा शिक्षिता गिरम् ।
पावक सर्व्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषा स्त्रिय ॥
असम्प्राप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका ।
व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नै सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।
पयोधराभ्यां गन्धर्व्वा रजस्यग्नि प्रतिष्ठित ॥")
गन्धर्व्वेन स्त्री गन्धर्व्वनामक तैलम् । साकाधिष
तत् साधकदसामिकलपदाय ।) इरण्डतैलम् ।

"गन्धर्व्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोमूत्रेण पिबेन् ।
श्लीपदबिबन्धयुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥
गन्धर्व्वतैल एरण्डतैलम् । गोमूत्रेण गोमूत्रेण ॥"
इति भावप्रकाश ॥
गन्धर्व्ववेद पुं (वेत्त्यनेनादनेन वा । विद्+
अपादाने करणे वा घञ वेद । गन्धर्व्वाणां
सङ्गीतविद्योपजीविनां यो वेद सामवेदस्योप
वेदविशेष । यद्वा गन्धर्व्व गन्धर्व्वसम्बन्धी
गन्धर्व्वकलेत्यर्थ सङ्गीतरूपा विद्या विद्यतेऽनेना
स्माद् वा । विद् ज्ञाने + करणे अपादाने वा घञ ।)
सङ्गीतविद्या । यथा, 'ऋग्वेदस्यायुर्व्वेद उपवेदो
यजुर्व्वेदस्य धनुर्व्वेदोपवेद । सामवेदस्य गन्धर्व्व
वेदोपवेदोऽथर्व्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणीति ।" इति
शौनकोक्तचरणव्यूह ॥
गन्धर्व्वहस्त, पुं (गन्धर्व्वस्य ग्रहविशेषस्य हस्त
इवाकार इव प्रसारितदलत्वात् ।) एरण्डवृक्ष ।
इति हारावली । १०८ ॥ एतस्य पत्राङ्कुरयोर्गन्ध
पतिमाचित्य कथ प्रत्ययेन सह यथाह सुश्रुत ।
"गन्धर्व्वहस्तकसुष्ककनकमालाटरूषकपूतिका
रणबर्द्धितनदीनां पत्राण्याहारि लवणं यद्यो
दूरुर्द्धगुरुत्व संहत्य प्रपिष्यावतिष्ठ गोपयसि
दीपयेत् एतत् पत्रलवणमुपदिशन्ति वात
रोगेषु ॥)
गन्धर्व्वहस्तक, पुं (गन्धर्व्वहस्त + स्वार्थे कन् ।)
एरण्डवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ५० ॥ (यथास्य
पर्य्याया । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"आमण्डो वर्द्धमान स्यादेरण्डो रुबुको रुक ।
गन्धर्व्वहस्तकश्चित्रो वातारिस्तरुणो रुबु ॥")
गन्धलोलुपा, स्त्री, (गन्धे गन्धात्मकद्रव्ये लोलुपा
लोभनशीला ।) मक्षिका । इति शब्दरत्ना
वली ॥
गन्ध(ब)वणिक, [ज्] पुं, (गन्धस्य व्यापारचन्दनादि
गन्धद्रव्यजातस्य वणिक् वाणिज । यद्वा गन्ध
गन्धद्रव्यजातं पचति व्यवहरति गन्धद्रव्य
क्रयविक्रयाभ्यां आजीवति इत्यर्थ । पच +
इनि ततो पस्य (ब)वत्वं च पृषोदरात् साधु ।)
गान्धिक । स च वर्णसङ्करजातिविशेष । गन्ध
वेणिया इति भाषा । स तु अम्बष्ठात् राज
पुत्र्यां जात । तस्य कर्म्म लिखन गन्धजनक ।
इति पराशरभाष्यम् ॥
गन्धवती स्त्री, (गन्धो विद्यतेऽस्या । गन्ध +
मतुप् । मस्य वत्वं स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी ।
('गन्धवती पृथ्वीरूपा ।" इति काशीखण्डे ।
२८ । ३८ श्लोकस्य टीकायाम् ।) वारुणी ।
(यथा काशीखण्डे । १९ । १ ।
"इमां गन्धवतीं पुण्यां पुरीं वायोर्विलोकय ।
वारुण्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधे द्विज ॥")
व्यासमाता । (इयं हि पूर्व्वं मत्स्यगन्धा आसीत्
पश्चात् प्रसन्नात् पराशरात् सुगन्धा सम्प्राप्य
विदिता गन्धवतीति प्रसिद्धा जाता । यथा
महाभारते । १ । ६३ । ७८—८० ।
"एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ।

स चास्यै भगवान् प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः ।
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ॥
जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्म्मणा ।
तेन गन्धवतीत्येवं नामास्याः प्रथितं भुवि ॥")
सुरा । इति मेदिनी । ते । १६४ ॥ वनमल्लिका । इति रत्नमाला ॥ सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ४६ ।
"गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥")

गन्धवल्कलं, क्ली, (गन्धाढ्यं वल्कलं यस्य ।) त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दारचिनी इति भाषा ॥

गन्धवल्लरी, स्त्री, (गन्धाढ्या वल्लरी लताविशेषः ।) सहदेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धवल्ली, स्त्री, (गन्धान्विता वल्ली लता ।) पीतपुष्पदण्डोत्पलः । डानिपोला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गोवन्दनी २ सहदेवी ३ सहा ४ । इति रत्नमाला ॥

गन्धवहः, पुं, (गन्धं वहतीति । वह् + अच् । गन्धस्य वहो वा ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ (यथा, महाभारते । २ । १० । ७ ।
"मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोडयन् ।
सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन् ॥")
गन्धयुक्ते त्रि ॥

गन्धवहा, स्त्री, (गन्धमिष्टानिष्टमाणं वहतीति । गन्ध + वह् + अच् + टाप् । यद्वा, गन्धस्य वहा ।) नासिका । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥

गन्धवाहः, पुं, (गन्धं वहतीति । वह् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३६ ।
"इह हि दहति चेतः केतकीगन्धबन्धुः
प्रसरदसमबाणप्राणवद् गन्धवाहः ॥")
मृगविशेषः । स तु कस्तूरीमृगः । इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धवाहा, स्त्री, (गन्ध + वह् + घञ् + टाप् ।) नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धविह्वलः, पुं, (गन्धेन आमोदसुरभिणा विह्वलयतीति । वि + ह्वल + णिच् + अच् ।) गोधूमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धवृक्षकः, पुं, (गन्धः खनिर्यासजन्यसुरभियुक्तः गन्धप्रधानो वा वृक्षः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धव्याकुलं, क्ली, (गन्धेन व्याकुलयतीति । वि + आ + कुल + णिच् + अच् ।) कक्कोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धशटी, स्त्री, (गन्धान्विता शटी ।) शटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धशाकं, क्ली, (गन्धाढ्यं शाकम् ।) गौरसुवर्णशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धशालिः, पुं, (गन्धाढ्यः शालिः ।) शालिधान्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । कलमः २ गन्धालुः ३ कलमोत्तमः ४ सुगन्धिः ५ गन्धवहुलः ६ सुरभिः ७ गन्धतण्डुलः ८ सुगन्धिशालिः ९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । अतिरुच्यत्वम् । पित्तश्रमस्वायुविदाहशान्तिकारित्वम् । स्तन्यगर्भस्थिरताल्पवायुपुष्टत्वकफबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धशुण्डिनी, स्त्री, (गन्धाढ्या शुण्डः मुखमस्याः । इति इनिः ।) छुच्छुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्वचित् पुस्तके गन्धा शुण्डिनी इति नामद्वयम् ॥

गन्धशेखरः, पुं, (गन्धः शेखरे शिरोदेशेऽस्य ।) कस्तूरी । इति हारावली । १०३ ॥

गन्धसारः, पुं, (गन्धाढ्यः सारः स्थिरांशो यस्य ।) चन्दनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रः श्रीस्तलपर्णिकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मुद्गरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धसारणः, पुं, (गन्धं सारयतीति । सृ + णिच् + ल्युः ।) इन्द्रमखी । इति रत्नमाला ॥

गन्धसोमं, क्ली, (गन्धाय गन्धार्थं प्रमोदायेत्यर्थः सोमश्चन्द्रो यस्य ।) कुमुदम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धहारिका, स्त्री, (गन्धं हरतीति । हृ + ण्वुल् तनटाप् कापि अत इत्वञ्च ।) परगृहं गत्वा कर्म्मकारिणी शिल्पिनी । इति शब्दमाला ॥ गन्धहरणकर्त्री च ॥

गन्धा, स्त्री, (गन्धयति गन्धं वितरतीति । गन्ध + णिच् + अच् + टाप् च ।) चम्पककलिका । इति शब्दरत्नावली ॥ शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शालपर्णी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गन्धाखुः, पुं (गन्धप्रधानः गन्धाढ्यो वा आखुः ।) छुच्छुन्दरी । इति हारावली ॥ ८३ ॥

गन्धाजीवः, पुं, (गन्धेन गन्धात्मकद्रव्येण आजीवतीति । गन्ध + आ + जीव् + अच् ।) गन्धवणिक् । इति जटाधरः ॥

गन्धाढ्यं, क्ली, (गन्धेन आढ्यम् ।) जवादिनामगन्धद्रव्यम् । चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धयुक्ते त्रि ॥

गन्धाढ्यः, पुं, (गन्धेनाढ्यः ।) नारङ्गवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाढ्या, स्त्री, (गन्धेनाढ्या ।) गन्धपत्रा । स्वर्णयूथी । तरणी । आरामशीतला । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धाली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गन्धान्वितद्रव्ये त्रि । यथा, भ्रमराष्टके । १ ।
"गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा ॥"

गन्धाधिकं, क्ली, (गन्धः अधिकः अस्मिन् । गन्धस्य अधिकोऽत्रेति वा ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाम्ला, स्त्री, (गन्धयुक्ता अम्ला अम्लरसोऽस्याः वा ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाला, स्त्री, (गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल् + अच् टाप् च ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जियतीति ख्याता ॥

गन्धाली, स्त्री, (गन्धस्य आली श्रेणी अस्याम् । यद्वा गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल् + अच् जातौ ङीष् ।) लताविशेषः । गाँधाली गन्धभादाली इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रसारणी २ भद्रपर्णी ३ कटम्भरा ४ । इति रत्नमाला । गन्धाढ्या ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सरणा ६ राजवला ७ भद्रबला ८ । इत्यमरः । २ । ४ । २७ गन्धोली ९ सारणी १० । इति जटाधरः ॥ अपि च ।
"प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिनी
सरणिः सारणी भद्रबला चापि कटम्भरा ॥
प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत् सरा ।
वीर्य्योष्णा वातहृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा ॥'
इति भावप्रकाशः ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ प्रसारिणीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

गन्धालीगर्भः, पुं, (गन्धाली गन्धश्रेणी गर्भे यस्य ।) सूक्ष्मैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाश्मा [न्] पुं, (गन्धयुक्तः अश्मा प्रस्तर इव ।) गन्धकः । इत्यमरः । २ । ९ । १०२ ॥

गन्धाष्टकं, क्ली, (गन्धानां गन्धात्मकागुरुचन्दनादीनां अष्टकम् ।) पञ्चदेवतादियाष्टप्रकारगन्धद्रव्यम् । यथा,—
"चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः ।
जटामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ॥"
चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः ।
जटामांसी सुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ॥
चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम् ।
कुशीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं शुभम् ॥
स्वरूपं चन्दनं चोरं रोचनागुरुमेव च ।
मदं गजदयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम् ।
गन्धाष्टकं विनिर्द्दिष्टं गणेशस्य महेशितुः ॥"
इति शारदातिलकम् ॥ *
अपि च ।
" चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम् ।
रक्तचन्दनह्रीवेरं गणपत्युदाहृतम् ॥ *
जलकाश्मीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनैः ।
उशीरागुरुकर्पूरैः सौरं गन्धाष्टकं विदुः ॥"
इति मेरुतन्त्रम्

गन्धि, क्ली, (गन्ध + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" ४।११ इति इन् ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घ

गन्धिकः, पुं, (गन्धो विद्यतेऽस्मिन् । गन्ध + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।) गन्ध इति हेमचन्द्रः । ३ । १२३ ॥

गन्धिनी, स्त्री, (गन्धोऽस्त्यस्या इति ।"अत इनिठ ५।२।११५ । इति इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) मु इत्यमरः । २।४।१२३ ॥

गन्धिपर्णः, पुं, (गन्धि गन्धप्रधानं पर्णं पत्त्रम सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धोतुः, पुं, (गन्धः गन्धयुक्तः ओतुः । "ओत्वो समासे वा ।" इति वार्त्तिं इति अकारलो खट्टाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धौतुश्च

गन्धोत्कटा, स्त्री, (गन्धेन उत्कटा उ उग्रा वा ।) दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घ

गन्धोत्तमा, स्त्री, (गन्धेन उत्तमा गन्धप्रधानेत्यर्थः।) मदिरा। इत्यमरः।२।१०।४०॥

गन्धोलिः, स्त्री, (गन्धयति गन्धयुक्तं करोति संमिलितद्रव्यान्तराणीत्यर्थः। गन्ध+ओलच् ततो जातौ ङीष् निपातनात् ह्रस्वः।) शटी। इति शब्दरत्नावली॥

गन्धोली, स्त्री, (गन्धयति अर्द्दयतीति। गन्ध अर्द्दने+बाहुलकात् ओलच् ततो जातौ संज्ञायां वा ङीष्।) वरटा। इत्यमरः।२।५।२७॥ भद्रा। शटी। इति मेदिनी॥ ले।८५॥

गभस्तिः, पुं, (गम्यते ज्ञायते इति गः विषयः। गम्+डः। सं बभस्ति दीपयति प्रकाशयतीति। भस्+"क्तिच्क्तौचेति।" ३।३।१७४। इति क्तिच्।) किरणः। (यथा, भागवते।५।८।२२।
"आसुपक्वमद्गगतनयं शिशिरकम्लाङ्गरागगुच्छितनिजनदनखशिलामन्दमयगभस्तिभिः खधयतीति च॥" गम्यते ज्ञायते इति। गम्+डः। गं इदं सर्व्वं जगत् बभस्ति भासयति निजकिरणजालैरिति शिवः। भस+क्तिच्।) सूर्य्यः। इति मेदिनी॥ ते।१०७॥ (यथा सूर्य्यस्तोत्रे।
"गभस्तिमान् गभस्तिश्च विश्वात्मा भासकस्तथा।
त्वं योनिर्वेदविद्वानां वेदवेद्यस्त्वमेव च॥"
शिवः। यथा, महाभारते।१३।१७।१३३।
"गभस्तिर्ब्रह्मकृद् ब्रह्मा ब्रह्मवित् ब्राह्मणो गतिः॥")

गभस्तिः, स्त्री, (गच्छति प्राप्नोति हव्यादिकमिति गः अग्निः तं बभस्ति अनया इति। भस्+करणे क्तिच्।) स्वाहा। इति मेदिनी॥ ते।१०७॥

गभस्तिमत्, क्ली, (गभस्तयो रश्मयः नित्यं सन्त्यस्मिन् लोके मण्यादिज्योतिःप्रभावात्। इति नित्ययोगे मतुप्।) सप्तपातालान्तर्गतपातालविशेषः। तत्तु तलातलम्। इति शब्दरत्नावली॥

गभस्तिमान्, [त्] पुं, (गभस्तयः रश्मयः सन्त्यस्य। इति भूमार्थे मतुप्।) सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।३।३।१६।
"धौमः सूर्य्योऽर्य्यमा भगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः।
गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः॥")

गभस्तिहस्तः, पुं, (गभस्तयो रश्मयो हस्ता इव सलिलाद्याकर्षणविसर्ज्जनाय यस्य।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गभीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र। गम्+"गभीरगम्भीरौ"। उणां।४।३५। इति ईरन् भश्चान्तादेशः।) अगाधम्। तत्पर्य्यायः। निम्नम् २ गम्भीरम् ३। इत्यमरः।१।१०।१५॥ गभीरकम् ४। इति शब्दरत्नावली॥ अगाधम्। (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये।४।१५।
"निष्कम्पनिर्म्मलपयोधिगभीरवीरा
धीराः परस्य परिवादगिरः सहन्ते।")
गहनम्। इत्युणादिकोषः॥ (प्रचण्डम्। यथा, भागवते।१।५।१८।
"कालेन सर्व्वत्र गभीररंहसा॥")

गभीरिका, स्त्री, (गभीरो ध्वनिर्विद्यतेऽस्याः। "अत इनिठनौ।" इति ठन्। स्त्रियां टाप्।) हड्डुक्का। इति शब्दरत्नावली॥

गभोलिकः, पुं, मसूरः। इति हारावली।१३४॥

गम, ऌ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं-सकं-अनिट्।) ऌ, अगमत्। ङ, जगाम। गतिरत्र देशसंयोगफलकव्यापारः। इति दुर्गादासः।

गमः, पुं, (गम्यते इति यथायथं भावकर्म्मादौ अप्।) विजिगीषोर्गमनम्। इत्यमरः।२।८।९५॥ अध्वविमर्शः। स तु द्यूतप्रभेदः। अपर्य्यालोचितम्। अध्वा। इति मेदिनी। मे।१०॥ सहकमार्दः। इति हेमचन्द्रः॥ गमनञ्च॥ (उपभोगः। मैथुनम्। यथा, मनौ।११।५४।
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः॥")

गमकः, पुं (गमयति प्रापयति बोधयति वा मन्द्रत्वादि लक्षणैर्यं व्याख्यानमिति। गम्+णिच्+ण्वुल्।) स्वरविशेषः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"गमकः स्वरनिघ्नानिच्छायां श्रुव्वन्तराश्रयाम्।
स्वरो यो मन्द्रनामेति गमकः स इहोच्यते॥
कम्पितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्थविर एव च।
आहतान्दोलितो चेति गमकाः सप्त कीर्त्तिताः॥
आपयोश्चनिम्नायान्तु शेषप्रकरमात्रके।
साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत्॥
दाक्षिणात्या हरिप्रीत्यै गायन्ति गमकानिमान्॥"
(गमयति बोधयतीति। गम्+णिच्+ण्वुल्।) बोधकमात्रे त्रि। यथा, मालतीमाधवे।१।
"यत् प्रौढ़त्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः॥")

गमकारित्वं, क्ली, (गम्यते इति। गम्+भावे अप्। गमं करोतीति। कृ+णिनि। तस्य भावः इति।) दम्भः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गमथः, पुं, (गच्छत्यस्मिन् इति। गम्+"शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः।" उणां ३।११३। इति अधिकरणे अथः।) पन्थाः। (गम्+कर्त्तरि अथः।) पथिके त्रि। इत्युणादिकोषः॥

गमनं, क्ली, (गम्यते जिगीषुणा इति। गम्+भावे ल्युट्।) जिगीषोः प्रयाणम्। कूच् इति पारस्य भाषा। तत्पर्य्यायः। यात्रा २ व्रज्या ३ अभिनिर्य्याणम् ४ प्रस्थानम् ५। गमः ६। इत्यमरः।२।८।९५॥ प्रयाणम् ७ प्रस्थितिः ८ यानम् ९ प्रयाणकम् १०। इति शब्दरत्नावली॥ पादविहरणम्। (यथा, रामायणे।१।१३।११।
"न च मे रोचते वीर! गमनं दण्डकं प्रति॥")
तत्तु पञ्चविधकर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः। (यथा, भाषापरिच्छेदे।६।
"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च॥")
तस्य भेदाः। यथा, भ्रमणम् १ रेचनम् २ स्पन्दनम् ३ ऊर्द्ध्वज्वलनम् ४ तिर्य्यग्गमनम् ५। इति च भाषापरिच्छेदे॥ (उपभोगः। यदुक्तं तिथितत्त्वे।
"अमावास्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीं चतुर्द्दशीम्।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चदशस्तु धारयान्॥")

गमी, [न्] त्रि, (गमिष्यतीति। गम्+"भविष्यति गम्यादयः।"३।३।३। "गमेरिनिः।"उणां।४।६। इति भविष्यति इनिः।) गमनकर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

गम्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं-अकं सेट्।) गम्बति। इति दुर्गादासः॥

गम्भारिका, स्त्री, (गच्छति दार्ढ्यं सौन्दर्य्यं भारञ्च इति। निम्नगतिमध्येऽकं। गम्+विच्। गमं बिभर्त्ति इति। भृ+ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च।) गम्भारीवृक्षः। इति राजवल्लभः॥

गम्भारी, स्त्री, (कं जलं बिभर्त्ति इति। भृ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण् पृषोदरात् कस्य गत्वं साधुः। यद्वा गच्छति प्राप्नोति सौन्दर्य्यमिति। गम्+विच्। गमं बिभर्त्तीति।) वृक्षविशेषः। गाभारी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सर्व्वतोभद्रा २ काश्मरी ३ मधुपर्णिका ४ श्रीपर्णी ५ भद्रपर्णी ६ काश्मर्य्यः ७। इत्यमरः।२।४।३५॥ कार्म्मरी ८। इति तट्टीका॥ भद्रा ९ गोपभद्रिका १० कुमुदा ११ महाभद्रा १२ कट्फला १३ हयाह्विका १४। इति रत्नमाला॥ हयाह्वा १५ हीरा १६ सर्व्वतोभद्रिका १७ स्निग्धपर्णी १८ सुभद्रा १९ कम्भारी २० गोपभद्रा २१ विदारिणी २२ मोदिनी २३ महाभद्रा २४ मधुपर्णी २५ स्वभद्रा २६ हथा २७ पर्व्वता २८ रोहिणी २९ यष्टिः ३० स्थूलत्वचा ३१ मधुमती ३२ सुफला ३३ मेदिनी ३४ महाकुसुदा ३५ सुदृढ़त्वचा ३६। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। भ्रमशोषत्रिदोषविषदाहार्त्तिज्वरतृष्णासदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्फलगुणाः। तिक्तत्वम्। गुरुत्वम्। याहित्वम्। मधुरत्वम्। केशहितत्वम्। रसायनत्वम्। मेध्यत्वम्। शीतलत्वम्। दाहपित्ततृष्णाश्रमक्षतमूत्रगुणी। अश्रुगत्वम्। मानवानां अहितकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी॥
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुदिकापि च।
काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरुः।
दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित्।
दोषतृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरापहा॥
तत्फलं वृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम्।
वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धनुत्॥
स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लं विशुद्धिकृत्।
हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षतक्षयान्॥"
इति भावप्रकाशः॥

गम्भीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र । "गभीरगम्भीरौ ।" उणा० । ४ । ३५ । इति गच्छतेरीरन् भश्चान्तादेशः मुमागमश्च ।) गभीरम् । इत्यमरः । १।१०।१५ ॥ (यथा, गो० रामायणे । ५ । १ । ५० ।
"ततः सागरगम्भीरो वानरः पवनो जवे ॥")
गम्भीरः, पुं (गम्+" गभीरगम्भीरौ" उणा० । ४ । ३५ । इति ईरन् भश्चान्तादेशः मुमागमश्च ।) जम्बीरः । पद्मकम् । कङ्कालः । इत्युणादिकोषः ॥
(शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५२ ।
"गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः ॥"
स्त्रियां, हिक्कारोगभेदः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५० अध्याये ।
"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
मुच्छोरुकण्ठजिह्वास्यश्वासपार्श्वरुजाकरी ।
अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥")
गम्भीरवेदी, [न्] पुं, (गम्भीरं मन्दं यथा स्यात् तथा चिरकालात् इत्यर्थः यद्वा गम्भीरं अङ्कुशवेधनं निषादिदत्तशिक्षामादेशं वा वेत्तीति विद्+णिनि ।) दुर्द्धरहस्ती । तत्पर्य्यायः । अङ्कुशदुर्द्धरः २ चालकः ३ व्यालकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अवमताङ्कुशः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, रघौ । ४ । ३९ ।
"स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्द्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥"
अस्य लक्षणम् ।
"चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि ।
गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतराजपुत्त्रीयवचनम् ॥
मतभेदेन लक्षणान्तरमपि दृश्यते ।
"त्वग्भेदाच्छोणितस्रावात् मांसस्य क्रथनादपि ।
आत्मानं यो न जानाति स स्यात् गम्भीरवेदिता ॥"
इति रघुटीकायां मल्लिनाथः ॥)
गम्यं, त्रि, (गम्यते इति । गम्+कर्म्मादौ यत् ।) प्राप्यम् । इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १७ ।
"ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य विष्ठितम् ॥")
गमनयोग्यञ्च ॥ (यथा, महाभारते ।३।८५।१०२।
"गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च ॥"
स्त्रियां, सम्भोगार्हा स्त्री । यथा, महाभारते । १ । ८३ । ३५ ।
"अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ॥")
गम्यमानः, त्रि, (गम्यते इति । गम्+कर्म्मणि शानच् ।) वर्त्तमानगमनाश्रयग्रामादिः ॥
गयः, पुं, (गीयते वीर्य्यादिप्रभावेणासौ । गै+घञ् । पृषोदरात् इत्वत्वे साधुः ।) वानरभेदः । (यथा, गो० रामायणे ।४।२५।३३।
"गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥")
स तु वैवस्वतपुत्त्रः । इति रामायणम् ॥ राजर्षिभेदः । स च अमूर्त्तरयःपुत्त्रः । (यथा, श्रीभागवते । ५ । १५ । ७ ।
"गयं नृपः कः प्रति याति कर्म्मभिः ॥")
असुरभेदः । इति वायुपुराणम् ॥ गयाप्रदेशः । यथा, हे० रामायणे । २ । १०७ । ११ ।
"गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति ।"
"गयेषु गयाप्रदेशेषु ।" इति तट्टीकायाम् ॥)
गया, स्त्री, (गयेन गयनाम्ना लोकप्रसिद्धेनासुरेण पुराणान्तरमतभेदेन तन्नाम्ना राजर्षिणा वा निर्म्मिता ।) गयराजर्षिपुरी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९ ॥ सा तु तीर्थभेदः । तस्य नामकरणं यथा,—
"यज्ञं चक्रे गयो राजा बह्वन्नं बहुदक्षिणम् ।
यत्र द्रव्यसमूहानां संख्या कर्त्तुं न शक्यते ॥
गयं विष्ण्वादयस्तुष्टा वरं वृणीति चाब्रुवन् ।
गयस्तान् प्रार्थयामास अभिशप्तास्तु ये पुरा ॥
ब्रह्मणा ते द्विजाः पूता भवन्तु क्रतुपूजिताः ।
गयापुरी तु मन्नाम्ना ख्यातु ब्रह्मपुरी तथा ॥
एवमस्तु वरं दत्त्वा तत्रैवान्तर्दधुः सुराः ॥"* ॥
तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
"गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रमः ।
योजनानां सपादञ्च शतं तस्योच्चयः स्मृतः ॥
स्थूलः षष्टियोजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।
कोलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्वासः स्थिरोऽभवत् ।
तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं गताः ॥
ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्तेऽथ पितामहम् ।
गयासुराद्रक्ष देव ! ब्रह्मा देवांस्तथाब्रवीत् ॥
व्रजामः शङ्करं देवा ब्रह्माद्याश्च गताः शिवम् ।
कैलासे चाब्रुवन्नत्वा रक्ष रक्ष महाऽसुरात् ॥
ब्रह्माद्यांस्तानब्रवीच्छम्भुर्व्रजामः शरणं हरिम् ।
क्षीराब्धौ देवदेवेशः स नः श्रेयो विधास्यति ॥
ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं नत्वा प्रतुष्टुवुः ।
किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन् ॥
गयासुरभयाद्देव ! रक्षास्मानब्रवीद्धरिः ।
ब्रह्माद्या यान्तु तं दैत्यमागमिष्याम्यहं ततः ॥"* ॥
"ऊचुस्तं वासुदेवाद्याः किमर्थं तप्यते त्वया ।
सन्तुष्टाश्चागताः सर्व्वे वरं ब्रूहि गयासुर ! ॥"
"यदि तुष्टाः स्थ मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सर्व्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात् ॥
मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्व्वशः ।
ऋषिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रः स्यां सदा सुराः ॥
पवित्रो भव तं देवा दैत्यमुक्त्वा ययुर्दिवम् ।
दृष्ट्वा दैत्यं ततः स्पृष्ट्वा सर्व्वे हरिपुरं ययुः ॥
शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी ह्यभूत् ।
यम इन्द्रादिभिः सार्द्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥
ब्रह्माणमब्रुवन् देवा गयासुरविलोपिताः ।
त्वया दत्तो योऽधिकारस्तं गृहाण पितामह ! ॥
ब्रह्माब्रवीत्ततो देवा व्रजामो विष्णुमव्ययम् ।
ब्रह्मादयोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरेऽसुरे ॥
तद्दर्शनाद्ययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत् ।
देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽब्रवीत् ॥
गत्वासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम् ।
विष्णूक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन्महासुरम् ॥

ब्रह्मोवाच ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया ।
यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः ॥
अतः पवित्रं देहं स्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ! ॥
गयासुर उवाच ।
धन्योऽहं देवदेवेश ! यद्देहः प्रार्थ्यते त्वया ।
त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रश्च त्वया कृतः ।
सर्व्वेषामुपकाराय यागोऽवश्यं भवत्विति ॥
इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुरः ।
नैरृतीं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ ॥
शिरः कृत्वोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे ।
ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत् ॥
चलितस्थितो ब्रह्मा धर्म्मराजमभाषत ।
यास्ते गृहे तव शिला तामानीयात्र धारय ॥
दैत्यस्य शीर्षं शिरसि तां धारय ममाज्ञया ।
निश्चलार्थं यमः श्रुत्वा धारयन्मस्तके शिलाम् ॥
शिलायां धारितायान्तु सशिलश्चासुरोऽचलत् ।
देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां निश्चलाः किल ॥
तिष्ठन्तु देवाः सकलास्तथेत्युक्ता च ते स्थिताः ।
देवाः पादैर्लङ्घयित्वा तथापि चलितोऽसुरः ॥
ब्रह्मागाद्व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिशायिनम् ।
अजमूचे हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत् ॥
ब्रह्मोवाच ।
देवदेव ! कृते यागे प्रचचाल गयासुरः ।
इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव ॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्याकृष्य स्वशरीरतः ।
मूर्त्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः ॥
आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत् ।
तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवमिहाह्वयत् ॥
आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत् ।
आद्यया गदया चासौ यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः ॥
स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥"* ॥
"ऊचे गयासुरो देवान् किमर्थं वञ्चितो ह्यहम् ।
यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया ।
पीडयध्व यदाहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्व्वदा ॥"
"वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्मो देवैरुक्ते गयासुरः ॥"
"यावत् पृथ्वी पर्व्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारकाः ।
तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
गदाधरः स्वयं लोकान् पूयात् सर्व्वाघनाशनः ।
श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते ॥"
"किं बहूक्त्या सुरेशानां युष्माकमपि देवताः ।
येन, तिष्ठाम्यहं नापि समयः प्रतिपाल्यताम् ॥"
"त्वया यत् प्रार्थितं वीर ! तद्भविष्यत्यसंशयम् ।
अस्मत्पादानर्च्चयित्वा यास्यन्ति परमां गतिम् ।
देवैर्दत्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत् ॥"
अथ गयाशिरआदिपरिमाणम् ।
"नागाज्जनार्द्दनाद्भूप्ययूपाच्चोत्तरमानसात् ।
एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥
पितामहं समासाद्य यावदुत्तरमानसम् ।
फल्गुतीर्थन्तु विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभम् ॥
क्रौञ्चपादात् फल्गुतीर्थं यावत् साक्षाद्गयाशिरः ।

("गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् ।
कफघ्नी रुचिकृल्लघ्वी दीपनी वलवीर्य्यकृत् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥
गरं संसारयातनारूपं विषं हन्तीति । हन् + टक् ङीप् च । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९।५४।
"ग्रहपीड़ाहरा शुभ्रा गरघ्नी ज्ञानवत्सला ॥")
गरणं, क्ली, (गृ सेचने गॄ निगरणे + भावे ल्युट् ।) सेचनम् । निगरणम् । इति व्याकरणम् ॥
गरदं, क्ली, (गॄ + भावे अप् । गरो भक्षणम् । गरेण भक्षणेन दीयते खण्ड्यते म्रियतेऽनेनादनेन वा । दो + अपादाने करणे वा घञर्थे कः ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गरदः, त्रि, (गरं विषं ददातीति । दा + कः ।) विषदानकर्त्ता । (अयं हि आततायिनामन्यतमः । अस्य हनने दण्डादिकं नास्ति ।) यथा, स्मृतिः ।
"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।"
(अयं हि श्राद्धभोजने परिहर्त्तव्यः । तथा च मनौ । ३ । १५८ ।
"आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥")
गरव्रतः, पुं, (गरो गरणं सर्पादिग्रसनरूपं व्रतं नैसर्गिको नियमो यस्य ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
गरभः, पुं, (गॄ + वाहुलकात् अभच् ।) गर्भः । इति हेमचन्द्रः । ३।२०४ ॥
गरलं, क्ली, (गिरति ग्रसति नाशयतीत्यर्थः । गॄ + अलच् । गरात् भक्षणात् लाति आदत्ते जीवनं वा । ला + कः ।) विषम् । इत्यमरः । १।८।९ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ४ । २ ।
"व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् ॥")
पन्नगविषम् । परिमाणम् । तृणपूलकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ घासेर गन्ना पुला आटि इत्यादि भाषा ॥
गरलारिः, पुं, (गरलस्य विषस्य अरिः तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गरा, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते औषधार्थं रोगिभिरिति शेषः । गॄ + कर्म्मण्यप् । ततोऽजादित्वात् टाप् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ निगरणम् । इति धरणी ॥
गरागरी, स्त्री, (गरं विषं आगिरति नाशयतीति । गरं स्थिकविषमित्येके । आ + गॄ + अच् । संज्ञायां जातौ वा ङीष् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताड़कः ।"
इति कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥ गुणाद्यास्या जीमूतकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
गरात्मकं, क्ली, (गरः विषं आत्मा वीजभूतं यस्य इति कप् ।) शोभाञ्जनवीजम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गराधिका, स्त्री, (गरेषु गरप्रतीकारादिषु अधिका प्रधाना ।) लाक्षा । इति रत्नमाला । गराधिको गवाधिकापि पाठः ॥ (गरादधिका । विषप्रधाना ॥)
गरिमा, [न्] त्रि, ("प्रियस्थिरस्फिरोरुवहुलगुरुवृद्धेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति गरादेशः । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।) गुरुता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । २२ ।
"गिरिं गरिम्णा परितः प्रकम्पयन् ॥
निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥ ")
गरिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन गुरुः । "प्रियस्थिरेति ।" ६।४।१५७ । इति इष्ठन् गरादेशश्च ।) अतिगुरुः । इति जटाधरः ॥ (पुं, दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
"गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥"
नृपविशेषः । यथा, तत्रैव । २।७।१२ ।
"हविर्ध्राश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥")
गरी, स्त्री, (गर + जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९६ ॥ खरा । इति मेदिनी । रे । २२ ॥ (देवताड़शब्देऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)
गरीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन गुरुः । गुरु + ईयसुन् गरादेशश्च ।) अतिगुरुः । इति व्याकरणम् ॥
गरुड़ः, पुं, (गरुद्भ्यां पक्षाभ्यां डयते उड्डयते । इति गरुत् + डी + डः । पृषोदरात् तलोपे साधुः । यद्वा, "गिर उड़च् ।" उणां ४ । १५५ । इति उड़च् ।) स्वनामख्यातपक्षी । तत्पर्य्यायः । गरुत्मान् २ तार्क्ष्यः ३ वैनतेयः ४ खगेश्वरः ५ नागान्तकः ६ विष्णुरथः ७ सुपर्णः ८ पन्नगाशनः ९ । इत्यमरः । २ । २ । ३२ ॥ महावीरः १० पक्षिसिंहः ११ उरगाशनः १२ । इति जटाधरः ॥ शाल्मली १३ हरिवाहनः १४ अमृताहरणः १५ नागाशनः १६ । इति हारावली ॥ शाल्मलिस्थः १७ खगेन्द्रः १८ भुजगान्तकः १९ तरस्वी २० तार्क्ष्यनायकः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
"यजतः पुत्त्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्व्वाश्च ददुः किल ॥
तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मुनयो वालिखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥
शक्रस्तु वीर्य्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुत्क्षिप्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥
अथापश्यदृषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि ॥
तान् सर्व्वान् विस्मयाविष्टो वीर्य्योन्मत्तः पुरन्दरः ।
अवहस्याभ्यगाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च ॥
तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ।
आरेभिरे महत् कर्म्म तदा शक्रभयङ्करम् ॥
कामवीर्य्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्यो सर्व्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥

तद्बुद्ध्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः ।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं शंसितव्रतम् ॥
तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत ॥
अथ ते तं महात्मानं प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः ॥"
तस्य पक्षीन्द्रत्वकारणं यथा,—
"अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगात् ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थञ्च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां हि न मिथ्यायं संकल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेष पतत्त्रीणामिन्द्रोऽतिवलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥
वालिखिल्या ऊचुः ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ।
तथा चैवं विधत्स्वात्र यथाश्रेयोऽनुपश्यसि ॥
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी ॥
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥
आरम्भः सफलो देवि ! भविता यं त्वयेप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा ।
एतौ सर्व्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥
विनता चापि सिद्धार्था वभूव मुदिता तथा ।
जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुड़ं तथा ॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।
पतत्त्रीणान्तु गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥"*॥
तस्य जन्मकालीनरूपं यथा,—
"एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुड़ः काल आगते ।
विना मात्रा महातेजा विदार्य्याण्डमजायत ॥
महासत्त्ववलोपेतः सर्व्वा विद्योतयन्दिशः ।
कामरूपी कामगमः कामवीर्य्यो विहङ्गमः ॥
अग्निराशिरिवोद्भासन् समिद्धोऽतिभयङ्करः ।
विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभः ॥
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभो गतः ।
घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व्व इवापरः ॥"*॥
तस्य विष्णुवाहनत्वे कारणं यथा,—
"अपीत्वा चामृतं पक्षी परिगृह्याशु निःसृतः ।
अगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां खगः ॥
विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा ॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्चास्याममृतेन विनाप्यहम् ।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ॥
प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुड़ो विष्णुमब्रवीत् ।
भवतेऽपि वरं दद्मि वृणोतु भगवानपि ॥
तं वव्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महावलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥"
इति महाभारते । १ । ३१-३३ । अध्यायेषु ॥

।पक्षिविशेषः। यथा मनुः । ७ । १८७ ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा।'
सूच्यमुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः । एवं गरुडः पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः। इति कुल्लूकभट्टः॥)
गरुडध्वज पुं (गरुडः ध्वजश्चिह्नं यस्य। यद्वा गरुडो ध्वजे रथध्वजे यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः ।१।१।१८॥ (यथा विष्णुपुराणे ।५।१।३७।
इत्युक्त्वा ययौ विप्र ! सह देवैः पितामहः ।
समाहितमतिश्चैव तुष्टाव गरुडध्वजम् ॥
अस्य एतन्नामकारणकथा यथा महाभारते । १ । ३३ । १२-१७ ।
'विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा ॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ॥
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥)
गरुडाग्रज पुं (गरुडस्य अग्रजो ज्येष्ठः ।) अरुणः । इत्यमरः ।१। ३२ ॥ (अस्य गरुडाग्रजत्वकथा यथा महाभारते । १।२१।२४ ३४।
'विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी।
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ॥
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ।
आरम्भः सफलो देवि भवितायं तवेप्सितः ॥
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ।
तपसा वालखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा ॥
भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ ।
उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव ह ॥
धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ।
एतौ सर्व्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥'
'विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा ।
जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।
पतत्त्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥)
गरुडाङ्कित, क्ली, (गरुड इव अङ्कितम् । गरुडमाहात्म्यांस्य तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
गरुडाश्मा [न्] पुं (गरुडवर्णेन अश्मा प्रस्तरः । गरुडवर्णसादृश्यात् तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति जटाधरः ॥
गरुडोत्तीर्णं क्ली, (गरुडादुत्तीर्णं वर्णेनेति शेषः । यद्वा गरुड उत्तीर्णो वर्णेनातिक्रान्तो येन ।) मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गरुत् पुं (गरति शब्दायते वायुवेगवशान्निति । गृ शि शब्दे + "मृग्रोरुतिः । उणां । १ । ९४ । इति उतिः ।) पक्षः । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥ पाखा इति भाषा ॥ (गिरतीति । गृ निगरणे + उति । निगरणम् । भक्षणम् । यथा यजुर्वेदे ।१७।७२। "सुपर्णोऽसि गरुत्मान् एति । "यदि त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णस्याकारो गरुडो इति गरुत्मान् गरुत् गरुतं निगरणं भक्षणं अस्यास्तीति गरुत्मान् अधस्तात् भक्षणं अस्यास्तीति वेददीपिका ॥)
गरुत्मान् [त्] पुं (गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । गरुत् + मतुप् ।) गरुडः । इत्यमरः । १।१।३१ । (यथा भागवते । ३ । १९ । ११ ।
'जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम् ॥)
पक्षिमात्रम् । इति मेदिनी । ते । १६६ ॥
गरुडयोधी [न्] पुं (गरुता पक्षेण युध्यतीति । युध + णिनि ।) भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भारद्द इति भाषा ॥
गर्ग पुं (गृणाति वेदध्वनिना शब्दायते स्तौति इत्यर्थः । गृ शि शब्दे + "सृदिमिगगर्भ्यो ।" उणां । १।१२७। इति गः ।) मुनिविशेषः । स तु गया नीतो यज्ञार्थं गतो ब्रह्मणः पुत्रः । इति वायुपुराणे गयामाहात्म्ये २ अध्यायः ॥ (वृहस्पतिवंशसम्भवोऽयं मुनिभेदः । स तु वितथस्य पुत्रः । यथा हरिवंशे । ३२ । १५—२० ।
वृहस्पतेराङ्गिरस पुत्रो राजन्महामुनिः ।
सङ्क्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विभुः ॥
अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः ।
धर्म्मसङ्क्रमणञ्चापि मरुद्भिर्भरताय वै ॥
अयाजयद्भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्हितम् ।
पूर्व्वन्तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि ॥
ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।
मौत्रेऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
वितथञ्चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ ।
स चापि वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च वै ॥
सुहोत्रञ्च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च ।'
अथ हि शिवमाराध्य चतुःषष्ट्यङ्गज्योतिषादि ज्ञानमलभत । यथा महाभारते । १३।१८।३८।
गर्ग उवाच ।
'चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कलाज्ञानं ममाद्भुतम् ।
सरस्वत्यास्तटे तुष्टो (शिव) मनोयज्ञेन पाण्डव ॥
तथा वृहत्संहितायाम । २१ । ५ ।
'न तु तन्मतं बहूनां गर्गादीनां मतं वक्ष्ये ॥ ४॥)
तालविशेषः । यथा सङ्गीतदामोदरे ।
'चतुर्दुतं विरामान्तं तालोऽयं गर्गसंज्ञितः ॥
गर्गर पुं (गृ इति शब्दे + भावे गः । गर्ग शब्दं राति इति । रा + आतोऽनुपसर्गे कः ।"३।२।३। इति कः ।) मत्स्यभेदः । इति जटाधरः ॥ गागरा इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्याकारगुणौ यथा राजनिर्घण्टे ।
'यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः
पृष्ठेषु रेखा बहुलः सशल्कः ।
स गर्गरो वर्गरनादवक्त्रो
जाड्यं प्रीतः कफवातकारी ॥"
"गर्गरः पिच्छलः किञ्चित् वातजित् कफकोपनः ।'
इति भावप्रकाशः ॥
गर्गरी स्त्री (गर्गं शब्दं राति इति । रा + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मन्थनी । दधिमन्थनपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ७४ ॥ कलसी । गागरी इति भाषा । यथा निषादादिवर्णे ।
मेषादौ सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी।"
गर्गाट पुं (गर्गेति शब्दं कृत्वा अटतीति । गर्ग + अट + पचाद्यच् । शकन्ध्वादित्वात्लोपः ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । धागनालिकः २ । इति हारावली । १४६ ॥
गर्ज्ज ऊर्जाशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर अक सेट ।) ऊर्ज्जा बलम् । समन्तात् सरोरिति च सतकर्मकशब्दः । गर्ज्जति सिंहः । इति दुर्गादासः ॥
गर्ज्ज क स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पर अक सेट ।) क गर्ज्जयति । इति दुर्गादासः ॥
गर्ज्ज स्त्री, (गर्ज्जनमिति । गर्ज्ज + भावे घञ ।) हस्तिशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४१ ॥ मेघाद्गर्जितश्च ॥
गर्ज्जक पुं (गर्ज्जतीति । गर्ज्ज + ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । गजाड इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शालः । शालकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (शालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
गर्ज्जन क्ली (गर्ज्ज + भावे ल्युट् ।) शब्दः । (गर्ज्जयतीनेनेति । गर्ज्ज + करणे ल्युट् ।) कोपः । इति मेदिनी । ने । ५६ ॥
गर्ज्जर, क्ली मूलविशेषः । गाजर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिण्डमूलम् २ पीतकन्दम् ३ सुमूलकम् ४ स्वादुमूलम् ५ सुपीतम् ६ नागकुम्भ ७ पीतमूलकम् ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । किञ्चित् कटुत्वम् । कफाध्मानक्रिमिशूलदाहपित्ततृष्णानाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
'गाजरं गृञ्जनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम् ।
गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु ।
संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् ।"
इति भावप्रकाशः ॥
गर्ज्जाफल पुं (गर्ज्जा मर्म्मरध्वनिः फले यस्य । शुष्कपक्वफले शब्दाकुलत्वादस्य तथात्वम् ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गर्ज्जा गर्ज्जनमेव फलं यस्य ।) दृढम् । इति हेमचन्द्रः । भत जनम् । उत्तेजनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
गर्ज्जि, पुं (गर्ज्ज शब्दार्थशब्दे + "सर्व्वधातुभ्य इन् । उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) मेघशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ ॥
गर्ज्जित क्ली (गर्ज्ज + भावे क्त ।) मेघशब्दः । इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥ (स्तनितं वाक्यम् । यथा हरिवंशे । १८२ । ४५ ।
"याव ! किं गर्ज्जसि माधव ! मुरारे मादि गर्जितम् ।
यदेहि युधयस्व दर्पि किं दृथा गर्ज्जितेन ते ॥")
क्तान्तशब्दे त्रि ॥ (मदयुक्ते मत्ते ।
"सम्यायां गर्ज्जिते मेघे प्राक्षब्दिका करीतिः ।
भवति तस्य मायुर्विदा यशो भवम्॥")

जितः, पुं, (गर्त्तो गर्त्तनं जातोऽस्य । जातार्थे इतच् ।) मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥

र्तः, पुं, (गिरति ग्रसति स्वस्मिन् पतितं जीव-जातादिकमित्यर्थः । गॄ निगरणे + "हसि-मृग्रिण्वामिदमीति ।" उणां । ३ । ८६ । इति तन् ।) भुवि श्वभ्रम् । गाड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटः २ । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ भूरन्ध्रम् ३ दरः ४ श्वभ्रम् ५ । इति जटाधरः ॥ गार्त्तटिः ६ आवटुः ७ पृथिवी-रन्ध्रम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्क-ण्डेये । २१ । ६ ।

"घरण्यां विवृते गर्त्ते निपपात लघुक्रमः ॥")

त्रिगर्त्तदेशः । कुकुन्दरः । इति मेदिनी । ते । १३ ॥ रोगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मातृगर्भ-रूपगह्वरम् । यथा, भागवते । ३ । ३१ । ५ ।

"मूते विण्मूत्रयोर्गर्त्ते स जन्तुर्जन्तुसम्भवे ॥"

कूपः । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । ३४ ।

"यद्रोमगर्त्तेषु निलिल्युरध्वरा-
स्तस्मै नमः कारणसूकराय ते ॥"

नरकविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २१ । १० ।

"निपपात महागर्त्ते तिमिरौघसमावृते ॥"

अष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिर्देवखातभेदः । एतल्लक्षणं यथा, छन्दोगपरिशिष्टे ।

"धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥"

अस्योदाहरणं यथा, मनौ । ४ । २०३ ।

"नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥"

गीर्य्यते स्तूयते वेदस्तुतिं कुर्व्वता यजनेनेति । गॄ + तन् गुणश्च । देवरथः । यथा, ऋग्वेदे । ५।६२।८

"आरोहथो वरुण ! मित्र ! गर्त्तमतश्चाक्षाथे अदितिं दितिं च ॥" "गर्त्तं रथम ॥" इति भाष्यम् ॥)

गर्त्तिका, स्त्री, (गर्त्तोऽस्त्यस्याः इति ठन् ।) तन्तुशाला । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ तांत्-घर इति भाषा ॥

गर्द्द, कि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परे-भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कि, गर्द्दयति गर्द्दति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गर्द्दभं, क्ली, (गर्द्द्यते शब्द्यते विश्रयते गन्धादिभि-रिति यावत् । गर्द्द रवे । "कृशृशलिकलि-गर्द्दिभ्योऽभच् ।" उणां ।३।१२२। इति अभच् ।) श्वेतकुमुदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वैद्यक-रत्नमालायाम् ।

"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्द्दभं कुमुदं कुमुत् ॥")

विड़ङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

गर्द्दभः, पुं, (गर्द्दति गर्द्दयति वा कर्कशशब्दं करो-तीत्यर्थः । गर्द्द कि रवे + "कृशृशलिकलीति ।" उणां । ३ । १२२ । इति अभच् ।) पशुविशेषः । गाधा इति भाषा । (यथा, मनौ । ८ । २६८ ।

"गर्द्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात् पञ्च माषिकः ॥")

तत्पर्य्यायः । चक्रीवान् २ वालेयः ३ रासभः ४ खरः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ रासभः ६ । इति तट्टीका ॥ शङ्कुकर्णः ७ भारगः ८ भूरि-गमः ९ धूसराह्वयः १० वेसरः ११ धूसरः १२ । इति जटाधरः ॥ स्मरस्मर्य्यः १३ चिरमेही १४ पशुचरिः १५ भारपुष्टः १६ भारटः १७ ग्राम्याश्वः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य मांसस्य गुणः । किञ्चित् गुरुत्वं बलप्रदत्वञ्च । मूत्रस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्त-त्वम् । क्षारत्वम् । कफमहावातभूतकम्पोन्माद-हरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।

"गार्द्दभं वा वनं मूत्रं तैलयोग्यं क्वचिद्भवेत् । सक्षारं तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगजित् ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥

"गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् । दीपनं गार्द्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहम् ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ५४ अध्याये ॥)

तस्मात् गुणशिक्षा यथा,—

"अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति । ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्द्दभात् ॥"

इति चाणक्यम् । ७० ॥

गर्द्दभगदः, पुं, (गद्यते पीड्यतेऽनेन । गद + करणे अच् । गदो रोगः । गर्द्दभनामको गदः शाकपार्थिववत् समासः ।) ज्वालागर्द्दभकरोगः । इति राज-निर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं जालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गर्द्दभशाकः, पुं, (गर्द्दभाख्यः शाकः । यद्वा, गर्द्दभ-प्रियः शाको यस्य ।) ब्रह्मयष्टिवृक्षः । इति जटाधरः ॥

गर्द्दभशाका, स्त्री, (गर्द्दभशाक + टाप् ।) ब्रह्म-यष्टिः । वामनहाटी इति भाषा ॥ इति रत्न-माला ॥

गर्द्दभशाखी, स्त्री, (गर्द्दभाख्या शाखा यस्याः । यद्वा गर्द्दभप्रिया शाखा अस्याः जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्द्दभाण्डः, पुं, (गर्द्दभं गन्धविशेषं अमति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । अम गत्याम् + "अमन्ताड्डः ।" उणां । १।११३। इति डप्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः । गाब्भिभाटे इति ख्यातः । अयं मत्तकाण्ड-फलादिभिरश्वत्थाकारः । गन्धपिप्पलः । इति केचित् । इति भरतः ॥ गर्द्दपिप्पली । इति ख्यातः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । कन्द-रालः २ कपीतनः ३ सुपार्श्वकः ४ प्लक्षः ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । ४२ ॥ शृङ्गी ६ प्लवः ७ कमण्डलुः ८ । इति जटाधरः ॥ गर्द्दभाण्डः ६ प्लक्षेशः १० कन्दरालकः ११ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकुड़ इति भाषा ॥ (कपीतनाश्वत्थशब्दयोरस्य विवृति-र्ज्ञेया ॥)

गर्द्दभाह्वयः, पुं, (गर्द्दभेन गन्धेन आह्वयति स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + अच् । यद्वा गर्द्दभः आह्वयः आख्या अस्य ।) कुमुदम् । इति हेम-चन्द्रः । ४ । २६० ॥

गर्द्दभिका, स्त्री, (गर्द्दभः दुर्गन्धमयपिड़काभेदो विद्यतेऽस्यामिति ठन् टाप् च ।) क्षुद्ररोग-विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

"मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिड़काचितम् । रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्यात् वातपित्तजाम् ॥"

तच्चिकित्सा यथा,—

"विवृत्तामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् । पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ॥ पाके तु शोधनैर्दाव्यैः पक्वैर्मधुरभेषजैः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गर्द्दभी, स्त्री, (गर्द्दभस्य पत्नीति स्त्रियां जातौ गौरादित्वाद्वा ङीष् ।) गर्द्दभपत्नी । ("सह्यैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्द्दभी ॥") तस्याः क्षीरस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वात-श्वासहरत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्दधिगुणाः । रूक्ष-त्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाच-नत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रुच्यत्वम् । वातदोष-नाशित्वञ्च । तन्नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफ-वातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । मांसे लघुत्वम् । उष्णत्वम् । मन्ददोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । गर्द्दभिका-रोगः । इति मेदिनी । ने । १६ ॥ (अस्य लक्षणं यथा,—

"सा विद्या वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी । मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥"

इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशेऽध्याये ॥)

अपराजिता । श्वेतकण्टकारी । कटभी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रकीटभेदः । यथाह सुश्रुतः । "मशकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ॥")

गर्द्ध, क लिप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, गर्द्धयति । इति दुर्गादासः ॥

गर्द्धः, पुं, (गर्द्ध्यते इति । गर्द्ध + भावे घञ् ।) स्पृहा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गर्द्धनः, त्रि, (गृध्यति स्पृहयतीति । गृध् + "जु-चङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधीति ।" ३ । २ । १५० । इति युच् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । ६ । २२ ।

ग(र्व्व)र्ब्ब, तु क ङ दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दर्पोऽहङ्कारः । ङ, गर्व्वयते गर्व्वापयते धनेनीचः । इति दुर्गा-दासः ॥

ग(र्व्व)र्ब्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) गर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

ग(र्व्व)र्ब्बः, पुं, (गर्व्व + भावे अच् । यद्वा, गिरति मदमिति । गॄ निगरणे + "कॄगॄशॄदृभ्यो वः ।" उणां । १ । १५५ । इति वः ।) अहङ्कारः । दर्पार्थादन्तगर्व्वधातोर्भावेऽलप्रत्ययः ॥ इति मुग्ध-बोधम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।

"यदि दुःस्थो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् । प्राप्य दुर्मनसा वीर ! गर्व्वे(र्व्वे)ण च विशेषतः ॥")

गर्भः पुं (गीर्य्यते जीवसञ्चितकर्म्मफलदात्रा ईश्वरेण प्रकृतिवशात् जठरगह्वरे व्याप्यते पुरुषशुक्रयोगेणासौ । गॄ + अर्त्तिगॄभ्यां भन् । उणां । ३ । १५२ । इति कर्म्मणि भन् ।) भ्रूणः । तद्विवरणं यथा —

'स्वर्गाच्च नरकान्मुक्तः स्त्रीणां गर्भो भवत्यपि ।
नाभिभूतश्च तस्यैव याति बीजद्वयं हि सत् ॥
कललं बुद्बुदत्वञ्च ततः पेशीत्वमेव च ।
पेश्यापलघनोऽण्डः स्यादङ्कुरस्तत उच्यते ॥
अङ्गानामथ चोत्पत्तिः पञ्चानामनुलोमकात् ।
उपाङ्गान्यङ्गुलीनेत्रनासास्यश्रवणानि च ॥
प्ररोहं यान्ति चाङ्गेभ्यस्तद्वत्तेभ्यो नखादिकम् ।
त्वचो रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम् ॥
गर्भाधोमुख स्थित्वा दशमे च स जायते ।
ततस्तु वैष्णवी माया समाश्रयति मोहिनी ॥
बालत्वन्तु कुमारत्वं यौवनं वृद्धतामपि ।
ततश्च मरणं तद्वज्जन्म चाप्नोति मानवः ॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते घटियन्त्रवत् ।

इति गारुडे २२९ अध्यायः ॥

तस्य लक्षणं यथा —

'गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकम् ।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्व्वं गर्भसंज्ञकम् ॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः ।
भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥ *॥

तदुत्पत्तिर्यथा —

'यदा नार्य्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन ।
मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥
ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत् ।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि प्रवर्द्धेत स गर्भो गर्भलक्षणः ।
कललं जायते तस्या वर्ज्जितं पैतृकैर्गुणैः ॥'

इति भावप्रकाशः ॥ *॥

अस्य द्वाञ्चधा गतिर्यथा —

अपानोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः
संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ।
द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तितकुब्जदेहः ॥
एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
तिर्य्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ।
पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-
दित्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्द्धा ॥
सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-
स्तेषूर्द्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनौ ।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत् सकीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी ॥
गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
योनौ स्थितः सपरिघः परिघेण तुल्यः ॥' *॥

गर्भवाह्यलक्षणानि ।

चाप वद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा ।
नीलोद्धतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥
गाढमागतभिमानुरूपतामं प्रपीडिता ।
गर्भो व्यापन्नतां कुक्षौ यातोऽभिघ प्रपीडितः ॥ *॥

अस्पष्टगर्भलक्षणं यथा —

'गर्भाशयं नमाधीनां पवनः श्यावदर्ण्णता ।
भवेद्दृक्क्षामपूतित्वं शोथश्चान्तर्भवेत् शिशौ ॥

इति माधवकरः ॥ *॥

('कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः सञ्जातो बाल उच्यते ॥
आधिक्ये रजसः कन्या पुत्त्रः शुक्राधिके भवेत् ।
नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥'

इति पूर्व्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

'शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्त्वः स्वकर्म्मक्लेशचोदितः ।
गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥
बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः ।
मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते ॥
तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।
नेन्धनं दृश्यते गच्छत् सत्त्वो गर्भाशयं तथा ॥
कारणानुविधायित्वात् कार्य्याणां तत्स्वभावता ।
नानायोन्याकृतीः सत्त्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत् ॥
अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।
रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीवः शुक्रार्त्तवे पुनः ॥
वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता ।
वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥'

'पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥'

'शुद्धशुक्रार्त्तवं स्वस्थं संरक्तं मिथुनं मिथः ।
स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धं शीलितवस्तिकम् ॥
नरं विशेषात् क्षीराज्यैर्मधुरौषधसंस्कृतैः ।
नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत् ॥'

'मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।
ईषत् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ॥
ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम् ।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ॥
क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ।
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ॥
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नाता शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ।
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्त्रं पश्येत् पुरः पतिम् ॥
ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्व्वास्तिस्रश्च निन्दिताः ।
एकादशी च युग्मासु स्यात् पुत्त्रोऽन्यासु कन्यका ॥
उपाध्यायोऽथ पुत्त्रीयं कुर्व्वीत विधिवद्विधिम् ।
नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्ज्जितम् ॥
अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यञ्च कामतः ।
सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः ॥
दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि ।
इच्छेतां यादृशं पुत्त्रं तद्रूपचरितांश्च तौ ॥
चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ।
कर्म्मान्ते च पुमान् सर्पिःक्षीरशाल्योदनाशितः ॥
तैलमाषोत्तराहारां तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥
आहिरसि आयुरसि सर्व्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वाम् ।
दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्च्चसा भवति ॥
ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्य्यस्तथाश्विनौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥
सान्त्वयित्वा ततोऽन्योऽन्यं संविशेतां शुभा-
श्विनौ ।
उत्ताना तन्मना योषित् तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः ।
तथाहि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ।
लिङ्गन्तु सद्यो गर्भायां योन्यां बीजस्य सङ्ग्रहः ।
तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रासागनुबन्धनम् ।
हृत्स्पन्दनं तन्द्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम् ॥
अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललो भवेत् ।
गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्व्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥
बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्त्तते ।
पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाथ वायसम् ॥
कृत्वाग्निवर्णं निर्व्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत् ।
गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्य्यकान् ॥
पिबेत् पुष्ये जले पिष्टान् एकद्वित्रिसमस्तशः ।
क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे स्वयम् ॥
पुत्त्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेत् वामे दुहितृवाञ्छया ।
पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्त्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥
नासयास्येन वा पीतं वटशुङ्गाष्टकं तथा ।
औषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरुपयोजयेत् ॥
उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक् ।
नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥
अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।
अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम् ॥
शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम् ।
उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम् ॥
रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपवीक्षां मद्यमामिषम् ।
उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत् त्यजेत् ॥
तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमामासतोऽष्टमात् ।
एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येत् म्रियेत वा ॥
वातलैश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजडवामनः ।
पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफा-
त्मभिः ॥
व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।
द्वितीये मासि कललाद्घनः पेश्यथवार्ब्बुदम् ॥
पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।
व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥
मूर्द्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्व्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ।
सममेव हि मूर्द्धाद्यैर्ज्ञानञ्च सुखदुःखयोः ॥
गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते ।
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥
चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे ।
षष्ठे स्नायुशिरारोमबलवर्णनखत्वचाम् ॥
सर्व्वैः सर्व्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ।
गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ॥
कण्डूं विदाहं कुर्व्वन्ति गर्भिण्याः किक्किसानि च ।
नवनीतं हितं तत्र कोलाम्बुमधुरौषधैः ॥
सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघुस्वादु च भोजनम् ।
चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ॥
ओजोऽष्टमे सञ्चरति माता पुत्त्रौ मुहुः क्रमात् ।
तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ।
शिशुरोजोऽनवस्थानात् नारी संशयिता भवेत् ॥

क्षीरपेया च पेयात्र सघृतान्वासनं घृतम् ।
मधुरैः साधितं शुद्ध्यै पुराणशकृतस्तथा ॥
शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ।
शताह्वकल्कितो बस्तिः स तैलघृतसैन्धवः ॥
तस्मिन्नेकाहयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।
वर्षादिकारकारी स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः ॥
शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।
बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्वोक्तश्चानुवासनम् ॥
तत एव पिचुश्चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।
वातघ्नपत्रभङ्गाम्भः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥
निःस्नेहाङ्गी न नवमान्मासात् प्रभृति वासयेत् ।
प्रागुदक्षिणस्तनस्तन्या पूर्व्वं तत् पार्श्वचेष्टिनी ॥
पुन्नामदोहदप्रश्नरता पुंस्वप्रदर्शिनी ।
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥
पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
नृत्यवादित्रगान्धर्व्व-गन्धमाल्यप्रिया च या ॥
क्लीवं तत् सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।
यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात् कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥
प्राक् चैव नवमान्मासात् सूतिकागृहमाश्रयेत् ।
देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥
तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिका परिवारिता ।
अद्य श्वः प्रसवे म्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथताक्लमः ॥
अधो गुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
वेदनोरूदरकटीपृष्ठहृद्वस्तिवंक्षणे ॥
योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च ।
आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥
अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुसेचिताम् ॥
पाययेत् सघृतां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम् ।
आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥
अधोनाभेर्विमृद्नीयात् कारयेज्जृम्भचंक्रमम् ।
गर्भः प्रयात्यवागेवन्तल्लिङ्गं हृद्विमोक्षतः ॥
आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ।
आवी हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥
अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।
मृदुपूर्व्वं प्रवाहेत वाढ़माप्रसवाच्च सा ॥
हर्षयेत्तां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ॥
धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं सर्पत्वचकञ्चुकैः ।
हिरण्यपुष्पीमूलञ्च पाणिपादेन धारयेत् ॥
सुवर्च्चलां विशल्यां वा जरायुपतनेऽपि च ।
कार्य्यमेतत् तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेनां विकम्पयेत् ॥
कटीमास्फोटयेत् पार्ष्णिभ्यां स्फिचौ गाढ़ं निपी-
ड़येत् ।
तालुकण्ठं सृशेद्वेण्या मूर्द्धि दद्यात् स्नुहीपयः ॥
भूर्ज्जलाङ्गलिकीतुम्बी सर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ।
पृथग् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥
कुष्ठतालीशकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
यूषेण वा कुलत्थानां विल्वलेनारुवेन वा ॥
शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ।
सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्षपम् ॥
तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।
शतपुष्पा वचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥
निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्य्यात्याशु तज्जयात् ।
कुशला पाणिनाक्तेन हरेत् कृत्तनखेन वा ।
मुक्तगर्भा परां योनिं तैलेनाङ्गञ्च मर्द्दयेत् ॥
मक्कल्लाख्ये शिरोवस्ति कोष्ठशूले तु पाययेत् ।
सचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥
धान्याम्बु वा गुड़व्योषत्रिजातकरजोऽन्वितम् ॥”
इति वाभटे शरीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥*॥

अथ गर्भोपचारः ।

आत्रेय उवाच ।

“प्रथमे मासि मधुकं मधुपुष्पाणि चैव हि ।
नवनीतेन पयसा मधुरं पाययेच्च सा ॥
द्वितीये मासि काकोली मधुरं पाययेत्तथा ।
तृतीये कृशरं श्रेष्ठं चतुर्थे च कृतौदनम् ॥
पञ्चमे पायसं दद्यात् षष्ठे च मधुरं दधि ।
सप्तमे घृतखण्डेन चाष्टमे घृतपूरकम् ॥
नवमे विविधान्नानि दशमे दोहदन्तथा ।
मासे तृतीये सम्प्राप्ते दोहदं भवति स्त्रियाः ॥
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्द्याद्भिषग्वरः ।
वर्ज्जयेद्द्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च ॥
अम्लानि सोष्णक्षीराणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत् ।
मृत्तिका भक्षणीया न न च शूरणकन्दकाः ॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्त्यक्तो गुर्व्विणीस्त्रिया ।
शूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च ॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक् ।
व्यायामं मैथुनं रोषं शौर्य्यञ्चक्रमणन्तथा ॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः ॥
अथोपपन्नं विहितमपि स्वकीयाचारेण पञ्च-
मासिकमष्टमासिकं वा । ब्राह्मणमङ्गलादिभि-
र्गोत्रभोजनमपि कर्त्तव्यम् । दोहदादिषु परि-
पूर्णेषु रूपवान् शूरः पण्डितः शीलवान् पुत्रो
जायते ॥” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे
तृतीयस्थाने गर्भोपचारो नाम अष्टचत्वारिंशो
ऽध्यायः ॥ * ॥

अथ चलितगर्भचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।

“प्रथमे मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदि ।
तदा मधुकन्दहीका चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥
पयसा लोड़ितं पीतं तेन गर्भः स्थिरो भवेत् ।
द्वितीये मासि चलिते मृणाले नागकेशरम् ॥
तृतीये मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदा ।
तदा मधुककोट्टन्तु शर्करां पयसा पिबेत् ॥
चतुर्थे मासि दाहश्च पिपासा शूलमेव च ॥
ज्वरश्च स्त्रीणां यदि गर्भश्चलते तदोशीरचन्दन-
नागकेशरधातकीकुसुमशर्कराघृतमधुदधि पाय-
येत् । पञ्चमे मासे चलिते गर्भे दाड़िमी-
पत्राणि चन्दनं दधि मधु च पाययेत् । षष्ठे-
मासि गैरिकं कृष्णमृत्तिकां गोमयभस्म उदकं
परिस्रुतं शीतलं चन्दनं शर्करया सह पिबेत् ।
सप्तमे मासि गोक्षुरसमङ्गापद्मकघनसशीरं मधुरं
पाययेत् । अष्टमे मासि रोध्रं मधुमागधिकाञ्च
सह दुग्धेन पीतवतीनाञ्चलिते गर्भे स्त्रीणां
सुखं सम्पद्यते ।” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते
हारीतोत्तरे तृतीये स्थाने चलितगर्भचिकित्सा
नामोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥
“नरो धातुबलेनापि जीवितश्चात्र दृश्यते ।
तस्माच्च मैथुनात् सम्यग् जायते गर्भसम्भवः ॥

हारीत उवाच ।

संयोगेन विना प्राज्ञ ! कथं गर्भो न जायते ।
संयोगेन विना पुष्पं फलं वा न कथं भवेत् ॥
वृक्षवन्न कथं स्त्रीणां फलोत्पत्तिः प्रदृश्यते ।
एतत् पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच ऋषिपुङ्गवः ॥

आत्रेय उवाच ।

विरुद्धानाञ्च वल्लीनां स्थावराणाञ्च पुत्रक ! ।
तत्र धातुसमं बीजं सह योगेन वर्त्तते ॥
न भिन्नदृष्टिस्तस्यैव दृश्यते शृणु पुत्रक ! ।
स्थावराणाञ्च सर्व्वेषां शिवशक्तिमयं विदुः ॥
निश्चलोऽपि शिवो ज्ञेयो वासिशक्तिर्महासते ! ।
तत्र स्त्रीपुरुषगुणा वर्त्तन्ते समयोगतः ॥
आम्रपुष्पं फलं तद्वत् बीजं शुक्रमयं विदुः ।
स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाढ्यमिन्द्रियं नरे ॥
तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतस्य संयोगात् कललञ्च यत् ॥
जायते बुद्बुदाकारं शोणितस्य दशाहनि ।
घनं पञ्चदशाहे स्यात् विंशाहे मांसपिण्डकम् ॥
मासैकेन च पिण्डस्य पञ्च तत्त्वं प्रजायते ।
पञ्चाशद्दिवसे प्राप्ते अङ्कुराणाञ्च सम्भवः ॥
मासत्रये तु सम्प्राप्ते हस्तपादौ प्रवर्त्तितौ ।
सार्द्धमासत्रये प्राप्ते शिरश्च सारवद्भवेत् ॥
चतुर्थके च लोमानां सम्भवश्चात्र दृश्यते ।
पञ्चमे च सुजीवः स्यात् षष्ठे प्रस्फुरणं भवेत् ॥
अष्टमे मासि याते च अभियोगः प्रवर्त्तते ।
मासे तु नवमे प्राप्ते जायते तस्य चेष्टितम् ॥
जायते तस्य वैराग्यं गर्भवासस्य कारणात् ।
दशमे च प्रसूयेत तथैकादशमासि वा ॥
अथ दोषबलेनापि गर्भो वापि प्रसूयते ।
वातसंप्रेरिते गर्भे अपूर्णे दिवसे यदि ॥
प्रसूतये वाप्यथ तद्गर्भे बालः प्रदृश्यते ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥*॥)
शिशुः । (गीर्य्यते निगीर्य्यते निःक्षिप्यते वीर्य्यं योनि-
रन्ध्रे यस्मिन् । गिरति सिञ्चति निषेकं करोति
रेतोऽत्र वा । गॄ ग्र वा + भन् ।) कुक्षिः । (यथा,
महाभारते । १४ । १८ । ६ ।
“यथा लोहस्य निस्यन्दो निषिक्तो बिम्बविग्रहम् ।
उपैति तद्विजानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥”)
सन्धिः । पनसकण्टकम् । इति मेदिनी ॥ भे । ३ ॥
मध्यम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
“कैतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी इतमुपेताः ॥”)
अपवरकः । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गादिसन्निहित-
देशः । यथा,—
“भाद्रशुक्लचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

यथा वृन्तलग्नं पक्वं फलं अभिघातेनाकाल एव पतति तथा गर्भोऽभिघातादिनाऽकालेऽपि पतति ॥ * ॥

अथ गर्भस्रावस्य चिकित्सा ।
गुर्व्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः ।
तन्निरोधाय सुस्निग्धमुत्पलादि शृतं पिबेत् ॥

उत्पलादिगणमाह ।
उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा ।
श्वेताम्भोजञ्च मधुकमुत्पलादिरयं गणः ॥
संशीलितो हरत्येव दाहं तृष्णां हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्द्दिमरोचकम् ॥ * ॥

अथ गर्भपातस्योपद्रवानाह ।
प्रस्रंसमाने गर्भे स्याद्दाहः शूलञ्च पार्श्वयोः ।
पृष्ठरुक् प्रदरानाहौ मूत्रबन्धश्च जायते ॥
प्रस्रंसमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थानान्तरगमने चोपद्रवानाह ।
स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते ।
आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः पार्श्वे शूलादयः ॥ * ॥

तच्चिकित्सामाह । [चरेत् ।
स्निग्धाः शीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समाकुशकाशोरुबूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
ग्वदंष्ट्रामधुकाश्मन्तकाग्नैः सिद्धं पयः पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं गुर्व्विणीवेदनापहम् ।
अश्मन्तकः पुष्पजातिः । अयं नागपुष्पं इति गौड़ादौ प्रसिद्धः ।” इति भावप्रकाशः ॥

गर्भस्रावी, [न्] पुं, (गर्भं उदरस्थशिशुं स्रावयति विच्योतयति सेवनेनेति । गर्भ + स्रु + णिच् + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ।) हिन्तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भागारं, क्ली, (गर्भ इव आगारं गृहम् । गृहाभ्यन्तरवर्त्तित्वात् तथात्वम् ।) गृहमध्यभागः । शयनगृहम् । गृहान्तरं हं इत्येके । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । वासगृहम् २ । इत्यमरः । २ । २ । ८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७।७१।
“साप्यष्टमीं समुद्दिश्य तत्र राजसुता ययौ ।
एकैव देवं द्रष्टुञ्च गर्भागारादथाविशत् ॥” * ॥
गर्भः कुक्षिः आगारं गृहमिव । शिशोराश्रयभूतत्वात्तथात्वम् । यद्वा, गर्भस्य उदरस्थशिशोरागारम् ।) गर्भाशयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भाधानं, क्ली, (गर्भं आधीयतेऽनेनेति । आ + धा + करणे ल्युट् ।) दशसंस्कारान्तर्गतप्रथमसंस्कारः । यथा,—
“गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
ऋतौ ऋतुकाले । स च कालो याज्ञवल्क्येनोक्तः ।
षोड़शर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।”
इति मलमासतत्त्वम् ॥ तत्र क्रमः । “ऋतुस्नानादूर्द्धं निषेकदिवसे सायं सन्ध्यायामतीतायां पतिः शुचिः सुगन्धिः सुवेशः संवेश्य सूर्य्यायार्घ्यं दत्त्वा पूर्व्वाभिमुखोपविष्टायाश्च वध्वा दक्षिणहस्तेनोपस्थं स्पृशन् मन्त्रं जपेत् ततः पुनरपि उपस्थं स्पृशन् मन्त्रं जपेत् । ततो भार्य्यामुपेयात् ।” इति भवदेवभट्टः ॥ तद्विहितनिषिद्धनक्षत्रादि यथा,—
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्जं व्रजेद्दतौ ॥”

पर्व्वाण्याह विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥”

शौनकः ।
“पुंनक्षत्राणि चैतानि तिष्यो हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अभिजित् प्रौष्ठपदैवानुराधाषाढ़ाश्वयुक् ॥”

अन्यच्च । [पुष्यश्च ।
“हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्व्वसुर्मृगशिरस्तथा
गर्भाधानादिकार्य्येषु पुंनाम्नायं गणः शुभदः ॥
रोहिण्यन्तकदादित्याहिविशाखाशतवर्ज्जिते ।
भे पुंग्रहाहे स्त्रीगुणाः प्रजामन्त्रमिच्छति ॥
पुष्यार्कचन्द्रशिवमित्रयुग्मवसुः स्वाद्याषाढ़युग्मदस्रभानुभद्रद्वयञ्च ।
एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि
चान्येषु गर्भजननादिभयञ्च तेषु ॥
नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता ।
रिक्ता नपुंसके त्याज्यास्तास्ताः परिवर्ज्जयेत् ॥
स्त्रीणामृतुर्भवति षोड़शवासराणि
तत्रादितः परिहरेच्च निशाचतस्रः ।
युग्मासु रात्रिषु नरा विषमासु नार्य्यः
कुर्य्यान्निषेकमथ तास्वपि पर्व्ववर्ज्जम् ॥
मृगर्क्षं स्मृतिदृष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नेष्यते ।
तस्य पुंसवनादौ तु पुंसंज्ञत्वे प्रयोजनम् ॥
(मतान्तरे तु चतुर्थेऽहनि स्नानानन्तरं नार्य्यः शुध्यन्ति । यथाह भरद्वाजः ।
“प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥”
एवं धर्म्मशास्त्रेऽपि । यथा,—
“भर्त्तुः स्पृश्या चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥”)
यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलाञ्च वर्ज्जयेत् ।
सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्त्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान् ॥”
क्षामां आहारलाघवादिना क्षीणाम् । फलञ्च ।
“युग्मासु पुत्त्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्त्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
(समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः ॥”
इति मनुः । ३ । ४८—४९ ॥)
एतच्च ।
“युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं यदा ।
कन्या च पुंवद्भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥
कन्यैवायुग्मरात्रौ च प्राधान्यं समवायिनोः ।
निमित्तकारणात् कालात् शुक्रशोणितयोर्यतः ॥
पीड़ा राशौ भौमदृष्टे शशाङ्के
मासं मासं योषितामार्त्तवं स्यात् ।
संश्लेषे शान्तं यच रक्तं जवाभं
तद्गर्भाय चेद्गागन्धहीनम् ॥”
गर्भयोग्यर्क्षनिरूपणम् ॥
“पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत्लग्नचापास्वामिषु
केन्द्रेषु शुभान्वितेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे ।
मद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुन्दायत्रियष्ठान्विते
पापे युग्मनिशास्वगत्समये पुंसुहितः सङ्गमः ॥
मूलमघाश्विनीनामाद्यं ज्येष्ठान्त्यसर्पानामन्त्यम् ।
चतुर्थांशं गण्डपदं त्यक्त्वा षोड़शाहे ऋतौ व्रजेत ॥”
अशस्तं तु भजनमभौमे ।
“अन्त्यं पौष्णेन्द्रसर्पाणामाद्यं पित्रश्विमूलजम् ।
गण्डं दण्डद्वयं स्यात्तं नक्षत्रेषु कल्पितम् ॥
पुमान् विंशतिवर्षीयः पूर्णषोड़शवर्षया ।
स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि ॥
अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनेऽधमं स्मृतम् ।
सान्निध्यैस्त्रिकोणगृहविशालिनौ स्यलग्नपशशीनैः ।
कलुषैः पीड़ा गर्भस्य पीड़ितैः पतनमन्यथा पुष्टिः ॥
कालुष्यं सान्निध्येन पापग्रहयोगशत्रुगृहस्थितिनीचगृहयोगपापग्रहयोगादि । मासेशजन्मचक्रे पापग्रहयोगः पीड़ा येषां चक्रभ्रान्ति । १६ । ३ । २० । २७ । ११ । ८ । २७ । २ । ६ ।
नारिशशान्त्यादौ कृते न गर्भपीड़ा ॥
अथ प्रकारात् पुत्त्रादिज्ञानम् ।
“दिवाकलग्नं विषमर्क्षसंस्थः
सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् ।
स्वादिग्रहाणामवलोक्य वीर्य्यं
वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । गोभिलः ।
“यदा ऋतुमती भवति उपरतशोणिता तदा समवकाशः । ऋतुः प्रजाजननयोग्यकालः । तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्य्यं अकुर्व्वतः प्रत्यवायान्नियमः । यदुक्तं स्मृतेः ॥
“ऋतुमतीन्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपसर्पति ।
आप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृतावृतौ ॥”
ज्योतिषे ।
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्जं व्रजेदृतौ ॥”
विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावस्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ।
याज्ञवल्क्यः ।
“षोड़शर्त्तुनिशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
अत्र षोड़शाद्यो रात्रात्मककालस्य सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्तत्वान्न संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारः ॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च ॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूड़ा कार्य्या यथाकुलम् ॥
एवमेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवम् ॥”

चतुर्थे स्पन्दते सत्त्व इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्व्वं तृतीयमास पुंसवनकाल । अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननियमे सति अधिकन्यूनकालयोर्गर्भस्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतम । तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्व्यवहारसिद्धा च । अह्न्येकादशे नाम इत्यत्रापि यश्चौच व्यपगमे नामधेयमिति विष्णुसूत्रात सूतकोत्तरदिनपरमेकादशपदम ।

‘ सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥ ’

इति सूर्य्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम । अतो दिनमासवर्षगणना सावनेनेति । शुभाशुभविधानन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव पिता मह‍ः ।

‘ विवाहादौ स्मृत सौरो यज्ञादौ सावनो मत ।
अत्र द्वितीयादिशब्दात संस्कारपरिग्रह ।

‘ गर्भाधाने सदा शस्ता वारा भौमरवीन्यका’ ।

गोभिल । दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत विष्णुर्यो न कल्पयत्वितया ऋचा । गर्भं धेहि सिनीवालि समाप्य ऋचौ सम्भवत ॥ कृतश्चितदृशस्य मर्येन पाणिना शौचदर्शनात् तद्वारणाय दक्षिणेनेति । उपस्थ योनि स्पृशेत विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथम ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादि मन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्म्मादिसन्निपात इति न्यायात पाठान्तर स्पर्श । न तु भवदेवभट्टोक्त स्पृशन जपतीति । ऋचौ समाप्यैव सयोगं कुरुत न मध्ये वामदेवजप । देवल ।

सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेषु संस्कृता ।
तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि । छन्दोगपरिशिष्टम ।

विवाहादि कर्म्मगणो य उक्तो
गर्भाधान शुश्रुम यस्य चान्ते ।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात्
श्राद्ध नादौ कर्म्मण कर्म्मण स्यात ॥ ’

विवाहादिगर्भाधानान्तकर्म्मसु एकमेव श्राद्ध न तु प्रतिकर्म्मादौ एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्व्वाणि श्राद्धवन्तीति । अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थ दशान्त पट इतिवत् । समीपार्थत्वे उपलक्षण स्यात । ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन स्वरूप कार्य्यान्वितत्वात । यत्तु ।

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेय पुंसवने चैव श्राद्ध कर्म्माङ्गमेव च ॥

इत्यनेन भविष्यपुराणेन श्राद्ध कर्म्माङ्गत्वेन विहित तच्छन्दोगेतरपरं अतएव भवदेवभट्टेनापि न लिखितम् । अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोष । उक्तभविष्यपुराणात् । निशि नान्दीमुखश्राद्ध कृत दारागमनं न । इति वचनान्तराच्च । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ (निषेकादनन्तर यन्मासि मिलितशुक्रशोणितस्य यद्यद्रूपं भवति तदुक्त यथा हठयोगके निषेकाध्याये ।

“कलल कठिन हस्तादस्थित्वयोमचेतना ।
अग्नेरुद्वेगस्तथैव मासेष्वीशा क्रमादमी ।
भृग्वारेज्यार्कचन्द्रार्किचाङ्गशाजदिवाकरा ।
मासेशे पीडिते गर्भरोग पुष्टिश्च सद्बले ॥ ’

अस्यार्थ । प्रथमे मासि कलल शुक्रशोणितमिश्रणरूप तत्र अधिप शुक्र । द्वितीये कठिन मिश्रितशुक्रशोणितयो काठिन्य तत्राधिपति कुज । तृतीये हस्ताद्युत्पत्तिस्तत्राधिपो गुरु । चतुर्थे अस्थ्युत्पत्तिस्तत्राधिप सूर्य्य । पञ्चमे त्वच उत्पत्तिस्तत्रेशश्चन्द्र । षष्ठे रोमोत्पत्ति स्तत्राधिप शनि । सप्तमे चैतन्य तत्राधिपो बुध । अष्टमे भोजनशक्तिस्तत्र गर्भाधानलग्नपति स्वामी । नवमे उद्वेगस्तत्राधीशश्चन्द्र । दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकर । आधानकाले उक्तग्रहे पीडिते तत्तुल्यमासे गर्भपातादि । बलवति च तत्तन्मासे गर्भपुष्टि ॥

‘ ऊनषोडशवर्षायामप्राप्त पञ्चविंशतिम ।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थ स विपद्यते ॥
जातो वा न चिर जीवेज्जीवेद्वा दुर्ब्बलेन्द्रिय ।
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधान न कारयेत् ॥

अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यां अन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधान नैव कुर्व्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषा सम्भवन्ति ॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

गर्भाशय पु (आशेतेऽस्मिन्निति । आ+शी+अधिकरणे अच । गर्भस्य भ्रूणस्य आशय शय्यावदाश्रयस्थानम् ।) जरायु । येन वेष्टितो गर्भ कुक्षौ तिष्ठति स । इत्यमर । २ । ६ । ३८ ॥ गर्भशय्या । इति भावप्रकाश ॥ (यथा महाभारते । १४ । १८ । ५ ।

‘ शुक्र शोणितसंसृष्ट स्त्रिया गर्भाशय गतम् ।
क्षेत्र कर्म्मजमाप्नोति शुभ वा यदि वाऽशुभम् ॥

‘ पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥
वीर्य्यवन्त सुत सूते ततो न्यूनाब्दयो पुन ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ ’

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

गर्भाष्टम पुं (गर्भात गर्भकालात अष्टम ।) गर्भजननमासादष्टममास । तत्पर्य्याय । देव मास २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा मनु । २ । ३६ ।

‘ गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विश ॥)

गर्भिणी स्त्री (गर्भोऽस्त्यस्याम् । गर्भ+“अत इनिठनौ । ५ । २ । ११५ । इति इनि ततो ङीप ।) गर्भवती । इत्यमर । २ । ६ । २२ ॥ पोयाति इति भाषा ॥ (यथा मनु । ३ । ११४ ।

“सुवासिनी कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा ।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥

अस्या कर्त्तव्यतामाह काश्यप । यथा —

“गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् ।
व्यायाम शीघ्रगमन शकटारोहण त्यजेत् ॥
शोक रक्तविमोक्षञ्च साध्वस कुक्कुटासनम् ।
व्यवायञ्च दिवास्वप्न रात्रौ जागरण त्यजेत् ॥

तथा मदनरत्ने स्कान्दे ।

‘ हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूर कज्जल तथा ।
कूर्पासकञ्च ताम्बूल माङ्गल्याभरण शुभम् ॥
केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम् ।
भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद्गर्भिणी न हि ॥”

वृहस्पतिरप्याह ।

‘ चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा ।
यात्रा तथा विवर्ज्या स्यादाषाढे तु विशेषत ॥”

गर्भिणीप्रतिकरणीयतामाह याज्ञवल्क्य ।

‘ दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्य मरण वापि तस्मात्कार्य्य प्रिय स्त्रिया ॥”

आश्वलायन ।

“वपन मैथुन तीर्थं वर्ज्जयेद्गर्भिणीपति ।
श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्द्ध्व चान्यत्र वेदवित् ॥”

कालविधाने मुहूर्त्तदीपिकायाम् ।

‘ क्षौर शवानुगमन नखकृन्तनञ्च
युद्धादिवास्तुकरण त्वतिदूरयानम् ।
उद्वाहमौपनयन जलधेश्च गाह
मायु क्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम् ॥”

रत्नसंग्रहे गालवोऽपि ।

‘ दहनं वपनञ्चैव चौल वै गिरिरोहणम् ।
नाव आरोहणञ्चैव वर्ज्जयेद्गर्भिणीपति ॥”

गर्भिण्या यद्यत् लक्षण जायते तदाह —

‘ क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छा च्छर्द्दिररोचक ।
जृम्भा प्रसेक सदन रोमराज्या प्रकाशनम् ॥
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ।
पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिका ॥
मातृजं ह्यस्य हृदय मातुश्च हृदयेन तत् ।
सम्बद्ध तेन गर्भिण्या नेष्ट श्रद्धाविधारणम् ॥

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

“समाकयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भस्य केचित्विदर्थेषु तस्मात प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति कुशला ।

तस्या गर्भापत्तेर्द्दौहृदयस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि समासेनोपदेक्ष्याम । उपचारास्साधन ह्यस्य ज्ञाने दोषज्ञानञ्च लिङ्गतत्सत्कारादिदौ लिङ्गोपदेशस्तद्यथार्त्तवादर्शनमास्यसंस्रवणमनभिलाष छर्द्दिररोचकोऽम्लकामता विशेषेण श्रद्धाप्रणयनञ्चोच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्व चक्षुषोर्ग्लानि स्तनयो स्तन्यमोष्ठयो स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यमत्यर्थं श्वयथु पादयोरीषल्लोमराज्या उद्गमो योन्याश्च आलत्वमिति गर्भे पर्य्यागते रूपाणि भवन्ति । सा यद्यदिच्छेत्तत्तद्दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्य । गर्भोपघातकरास्त्विमे भावास्तद्यथा — सर्व्वमतिगुरूष्णतीक्ष्णदारुणाश्च चेष्टा इमांश्चान्यानुपदिशन्ति वृद्धा । देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि बिभृयात् न मदकराणि मद्यान्यभ्यवहरेत् यानमधिरोहेत् मांसमश्नीयात् सर्व्वेन्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरत परिवर्ज्जयेत् ।”

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण।

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण।

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण।

सप्तमे मासि गर्भः सर्व्वभावैराप्याय्यते सहसा तस्मात्तदा गर्भिणी सर्व्वाकारैः क्लान्ततमा भवति।

अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते गर्भस्य सम्पूर्णत्वात् तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च ग्लाना तस्मात्तदा गर्भस्य जन्मव्यापद्भवत्योजसोऽनवस्थितत्वात् तच्चैवमभिसमीक्ष्याष्टमं मासमगणनीयमित्याचक्षते कुशलाः।" इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

"स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः॥
अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात्।
प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥
तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणञ्चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत।
दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते।
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते॥"
"इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी।
गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत्॥
सा प्राप्तदौहृदा पुत्त्रं जनयेत गुणान्वितम्।
अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम्॥
येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना।
प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये॥
राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः।
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते॥
दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात्।
अलङ्कारैषिणं पुत्त्रं ललितं सा प्रसूयते॥
आश्रमे संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते॥
देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम्।
दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते॥
गोधामांसाशने पुत्त्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम्।
गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहन्तथा॥
माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम्।
वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम्॥
मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम्।
सृमराद्विग्नमनसं नित्यभीतञ्च तैत्तिरात्॥
अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहृदम्।
शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति॥

कर्म्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्।
यथा यथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये॥) क्षीरावीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ क्षीराइ इति भाषा॥

गर्भिण्यवेक्षणं, क्ली, (गर्भिण्या गर्भवत्या अवेक्षणं यत्नेन परिचर्य्या।) कुमारभृत्या। गर्भिणीपरिचर्य्या। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्भोपघातिनी, स्त्री, (गर्भं उपहन्तीति। उप+हन्+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।"३।२।७८। इति णिनिः। गर्भं उपघातयतीति। हन्+णिच् णिनिः। इति केचित्।) अकृतौ दृषोपगमनादिवशात् यस्या गर्भपातो भवति सा गौः। गाबड़ाफेला गाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वेहत् २। इत्यमरः।२।९।६९॥

गर्म्मुत्, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते प्राणिभिरिति। गॄ निगरणे+"ग्रो मुट् च।" उणा०।१।९७। इति उति मुडागमश्च।) तृणधान्यविशेषः। इत्यमरो भरतश्च॥ मयना इति ख्यातः। गड़ गड़ इति केचित्॥ (गीर्य्यते भक्ष्यते यद्वा गीर्य्यते विज्ञाप्यते विख्याप्यतेऽनेनेति। गॄ+उति मुट् च।) स्वर्णम्। नड़ः। इति मेदिनी। ते।१०७॥

गर्म्मूटिका, स्त्री, (गर्म्मुत इव उटं पत्रमस्याः। कप्+टाप्+अत इत्वञ्च। पृषोदरात् तकारलोपः।) व्रीहिभेदः। माडुया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गर्म्मुच्छदः २। इति रत्नमाला॥

गर्म्मोटिका, स्त्री, (गर्म्मूटिका+निपातनात् ऊकारस्यौकारः।) जरड़ीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्व्व, मदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) मद इह अहङ्कारः। नीचो गर्व्वति सम्पदा। इति दुर्गादासः॥

गर्व्वः, पुं, (गर्व्व मदे+भावे घञ्। यद्वा, गिरति मदमत्तस्यात्मानमुद्गिरतीव इति। गॄ निगरणे+"कॄगॄशॄदृभ्यो वः।" उणा०।१।१५५। इति वः।) अहङ्कारः। इत्यमरः।१।७।२२॥ (यथा, रामायणे।२।३१।२०।
"यदि दुःखी न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम्।
प्राप्य दुर्म्मनसा वीर! गर्व्वेण च विशेषतः॥")
अहङ्कारस्वभावात्मा सर्व्वसंसारकारणम्।
अभिमानोऽधिभूतञ्च रुद्रस्तत्राधिदैवतम्॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥
(अयं हि व्यभिचारिभावविशेषः। तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे।३।१५०।
"गर्व्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत्॥")

गर्व्वाटः, पुं, (गर्व्वेण मदेन अटतीति। अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपः।) द्वाःस्थितः। द्वारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्व्वितः, त्रि, (गर्व्वः सञ्जातोऽस्य। गर्व्व+"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।"५।२।३६।

इति इतच्। यद्वा, गर्व्व+कर्त्तरि क्तः।) गर्व्वयुक्तः। अहङ्कृतः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः।९।५५।
"आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
यूथं तदग्रसरगर्व्वितकृष्णसारम्॥")

गर्ह, ङ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। ङ, गर्हते। कुत्सनं निन्दा। इति दुर्गादासः॥ (यथा, रामायणे। २।८२।१०।
"स वाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम्॥")

गर्ह, कि कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरांपक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, गर्हयति गर्हति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, भागवते।६।७।१०।
"गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना॥"
तथा, तत्रैव।४।४।१०।
"जगर्ह सामर्षविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम्॥")

गर्हणं, क्ली, (गर्ह कुत्सने+भावे ल्युट्।) निन्दा। इत्यमरः।१।६।१३॥

गर्हा, स्त्री, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह कुत्सने+"गुरोश्च हलः।"३।३।१०३। इति स्त्रियां अः ततष्टाप्।) निन्दा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।१८७।
"कुलपतनं जनगर्हां
बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम्।
अङ्गीकरोति कुलटा
सततं परपुरुषसंसक्ता॥")

गर्हितं, त्रि, (गर्ह्यते स्म इति। गर्ह+क्त। यद्वा, गर्हा सञ्जातास्य। गर्हा+इतच्।) निन्दितम्। यथा, चाणक्ये।५०।
"अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः।
अतिदाने बलिर्बद्धः सर्व्वमत्यन्तगर्हितम्॥"

गर्ह्यः, त्रि, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह ङ निन्दायाम्+"ऋहलोर्ण्यत्।"३।१।१२४। इति ण्यत्।) अधमः। निन्द्यः। इत्यमरः। ३।१।५४॥ (यथा, मनुः।५।१४९।
"पित्रा भर्त्रा सुतैर्व्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्य्यादुभे कुले॥")

गर्ह्यवादी, [न्] त्रि, (गर्ह्यं वदतीति। गर्ह्य+वद्+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।"३।२।७८। इति णिनिः।) वाक्यदः। इत्यमरः।३।१।३७॥

गल, भक्षे। स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-स्रावे अकं-सेट्।) गलति। इति दुर्गादासः॥ (स्रावार्थे यथा, कथासरित्सागरे।११।५७।
"इति मे तव कल्याणमपश्यन्त्या गलन्त्यमी।
सन्तापकथिताः प्राणा इव वाष्पाम्बुबिन्दवः॥")

गल, क ङ स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) स्रावः। क्षरणम्। क ङ, गालयते रक्तं घातस्य। इति दुर्गादासः॥

गलः पुं (गलति भक्षयद्रव्यमनेन। गल+करणे अच्। यद्वा गीर्य्यतेऽनेन। गॄ+करणे अच्।) कण्ठः। इत्यमरः। २। ६। ८८॥ गला इति भाषा॥ (यथा मनुसंहितायाम्। ८। ११८।
"यथा न दद्यात्पश्यत्सु राजा दद्यात्सिभर्तृके।
न गावामवलगत्येव तस्य दण्डं निवर्त्तकम्॥")॥ गलति क्षरति प्राणिनामादर्शमिति। गल+अच्।) सर्ज्जरसः। इति हेमचन्द्रः। ४। ११॥ धूना इति भाषा। वाद्यविशेषः। (गलति विसरति वाद्यादिति।) शङ्खकमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

गलकः पुं (गलति विसरति जलादन्यत्र इति। गल स्रवणे+ण्वुल्।) शङ्खकमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

गलकम्बलः पुं (गले कम्बल इव।) गवां गलस्थित कम्बलाकारमांसम्। सास्ना इति भाषा। सास्ना ४। इत्यमरः। २। ९। ६३॥ ("गावो गलगतकम्बल।" इत्युणादिवृत्तिः।)

गलगण्डः पुं (गले गण्डः स्फोटक इव।) गलरोगविशेषः। गलगण्ड इति भाषा। अथ गलगण्डाधिकारः। तत्र गलगण्डस्य सामान्यलिङ्गमाह।
"निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले।
महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत्॥"
निबद्धो दृढः लम्बमानो वा। मुष्कवत् अण्डवत्। गले इति वृषणयोरुपलक्षणम्। यथा च भोजः।
"महान्तं गण्डमल्पं वा वृषणस्था गलाश्रयम्।
मुष्कवल्लम्बमानं तु गलगण्डं विनिर्द्दिशेत्॥"॥
वातजमाह।
"तोदान्वितः कृष्णसिराततश्च
कृष्णोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु।
पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाकी
यदृच्छया पाकमियात् कदाचित्।
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः॥"
चिरवृद्ध्यपाकी चिरेण वृद्धिर्यस्य चिरेण पाकी च।
कफजमाह।
"स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डुः
शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु।
चिराभिवृद्धिं भजते चिराद्वा
प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित्।
माधुर्य्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः॥"
मेदोजमाह।
"स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो
मेदोऽन्वितः कण्डुयुतोऽरुजश्च।
प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो
देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः।
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तो-
र्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम्॥"
देहक्षये कार्श्ये अस्य क्षयः वृद्धौ स्थौल्ये वृद्धिः॥
असाध्यमाह।
"कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्व्वगात्रं
संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम्।
क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं
भिन्नस्वरं चैव नरं विवर्ज्जयेत्॥"॥
अथ गलगण्डचिकित्सा।
"सर्षपान् शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवान्।
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत्।
गलगण्डा गण्डमाला ग्रन्थयश्चैव दारुणाः।
प्रलेपादस्य नश्यन्ति विलयं यान्ति सत्वरम्॥१॥
दन्तीदेवदारुलेपेन तप्तकुम्भीकमस्य वा।
लेपेन गलगण्डस्य विलीयन्त्यपि सत्वरम्॥
इति कोपः सम्यक्॥२॥
श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिबेन्नरः।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये॥३॥
निस्तुषाल्पफले प्रर्णं मधुरक्षीरसंयुतं जलम्।
पानं स्याद्गलगण्डस्य पानात् पथ्याशुद्धेविनाशम्॥४॥
तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब-
हिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभिः।
सिद्धं बलाभ्यां च सदेवदारु
हिताय नित्यं गलगण्डरोगी॥
इत्यकोऽयं मुनिः। जलकुम्भी शिरवटी गलगण्डहिता।
तुम्बितुबी कटुतिक्ता बल्लिकस्नोऽय पृथक्।
वन्या वर्व्वरीकगन्धा च। कचनारादितैलम्॥५॥
यवमुद्गपटोलानि कटुरूक्षाणि भोजनम्।
वमनं रक्तमोक्षश्च गलगण्डे प्रशस्यते॥६॥
दारुहरिद्रा तु प्रलेपानि कटूनि च।
गलगण्डानिलं सिद्धं तथा हर्त्रं प्रकल्पयेत्।
अत्र गलरोगा चिरं गलगण्डी रुगलगण्डा।
प्रत्येकमप्यन्यगर्भे वृद्धा वृद्धिमिच्छति।
प्रकटानि यद्वा इति पाठे। गलगण्डप्रशान्तिका
मङ्गलूना इति पाठे प्रसिद्धः आचार्यः देवता
पुत्रस्य कौतुक इति॥७॥
कन्दं कनककुसुमं सुमखरपूर्व्वेन संयुतम्।
प्रयाति विनाशं गलगण्डमपहारकं।" च।
इति भावप्रकाशः॥

गलग्रहः पुं (गलं गृह्णाति इत्यर्थे गलग्रहणं इति। ग्रह+अच्। यद्वा गल ग्रहणं कृत्वा गृह्णाति। ग्रह+कर्म्मणि अप्।) मत्स्यविशेषः। गलग्राहः। इत्यमरः ३। इति हारावली। तिथिविशेषः। यथा —
"कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यष्टमी त्रयोदशी।
चतुर्द्दशी नवमी च अमावस्या गलग्रहाः॥"
इति ज्योतिषसारसंग्रहः।

अपि च।
"आरम्भायां न कर्त्तव्यं यत्र प्रयात्रपी न विद्यते।
गमादिनुपथं सर्व्वं तथैवात्रापि निगृह्यते॥"
इति राजमार्त्तण्डः।
(रोगविशेषः। यथा सुश्रुते सुत्रस्थाने ११ अध्याये।
"मार्ज्जसूके प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे।"
"यस्य दोषा प्रकुपितास्तिष्ठन्त्यन्तःशिरस्य शिरः।
आशु संजनयेद्घोरं जायतेऽस्य गलग्रहः॥"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये।
गलग्रहरोगवत् परित्यागाक्षमत्वात् पीडादायकत्वात् लवणादिका पीडाजनकत्वेऽपि बोध्यते। यथा स एव मे गलग्रहः। इति लोकप्रसिद्धिः।)

गलन्तिका स्त्री, (गलतीति। गल+शतृ। ततः स्वार्थे कन् टापि। "प्रत्ययस्थात्कात्पूर्व्वस्येदाप्यसुपः।" ७। ३। ४४। इति पुम् स्वार्थे कन् सूत्रम्।) कर्करी। अल्पजलाधारिका। इत्यमरः। २। ९। ३१॥ (यथा, काशीखण्डे।
"यथा कामा च वैशाखे दद्याद्दद्यात् गलन्तिका।")

गलमेखला स्त्री (गलस्य कण्ठस्य मेखलेव।) गलद्युम्नम्। कण्ठाभरणविशेषः। गलमाला। कण्ठाली २। इति हारावली। १७३॥

गलव्रतः पुं (गले व्रतमिव यस्य विद्यते यस्य।) मयूरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गलशुण्डिका स्त्री (गलस्य शुण्डा शुण्डिका। गलस्य शुण्डिकेव।) तालुमूलप्रलम्बिका। आल् जिव इति भाषा। (यथा माघकाव्ये ११। ८९।
"तालुनर्त्त्यविलसत्पेशी विशुद्धे गलशुण्डिके।")
तत्पर्य्यायः। शुण्डिका २ घण्टिका ३ कण्ठिका ४। इति हेमचन्द्रः। ३। २४८॥ ताल्वस्थिका ५ प्रतिजिह्विका ६ गलौष्ठी ७ अलिजिह्विका ८। इति शब्दरत्नावली॥ (तालुगतरोगविशेषः। यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये।
"ग्रन्थिः पलतुल्योऽनिलतालुगो गलशुण्डिका॥"
"यस्य दोषा प्रकुपिताः काकले कण्ठमिश्रिता।
आशु संजनयेच्छोफं करोति गलशुण्डिकाम्॥"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये।
तच्चिकित्साविधिर्यथा —
"सद्य च वृद्धिकामात्र्यं दृष्टिदोषिकारणम्।
गलिका वर्द्धते मुक्तौ छिन्ना गलशुण्डिका।
ह्रस्वा भवति प्रातश्च निवारण उपरते।
छिन्नोऽपि व्याधिरत्यन्तं कण्ठे प्रवर्द्धते।
छादयति महावीर्य्यं मृत्युं कुर्य्यात् इति
स्थितम्।
इत्येवं पुंसां छिन्ना कुर्य्याद्गलशुण्डिका निरा।
गलमूलं धारयेत् यदा यदा गलशुण्डिका।
[illegible]
छित्वाऽथ वस्त्रेण तु तां वचया समुत्क्षिप्य।
संयुक्तं दर्व्या तु दन्तेन तु मेतं शमम्।
पिप्पल्यादि यथा पुत्र प्रयोगं विकल्पयेत्।
इत्युक्तं न कर्त्तव्यं वचया वा चैवं हितम्।

ज्वरे प्रोक्तानि पथ्यानि यानि तानि महामते ।
न गौल्यं पिच्छिलं सेव्यं तैलं नैव गलामये ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशे-
ऽध्याये ॥)

गलस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः ।)
छागी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥

गला, स्त्री, (गलतीति । गल् + अच् । स्त्रियां
टाप् ।) अलम्बुषा । इति भावप्रकाशः ॥

गलाङ्कुरः, पुं, (गलरोधकोऽङ्कुरो यत्र ।) गल-
रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । रोहिणी २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वक-
लक्षणमाह माधवकरः ।

“गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरयञ्च रोहिणी ॥”

गलानिलः, पुं, (गले कण्ठदेशे अनिलः प्राणवायु-
र्यस्य ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । गड्डा-
टैयः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गलानिकः
गलाविल इति च क्वचित् पाठः ॥

गलिः, पुं, (गिरति अमेण विना केवलं भक्षय-
तीति । गॄ + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ ।
११७ । इति इन् । गुणः रस्य लत्वञ्च ।) शक्तो-
ऽप्यधूर्व्वहो वृषः । गड़िया गरु इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । दुष्टवृषः २ । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३२८ ॥

गलितः, त्रि, (गल् + क्त ।) पतितः । तत्पर्य्यायः ।
स्रस्तः २ ध्वस्तः ३ भ्रष्टः ४ स्कन्नः ५ पन्नः ६
च्युतः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा,
भागवते । १ । १ । ३ ।

“निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥”)

गलुः, पुं, (गलतीति । गल् + उन् ।) मणि-
विशेषः । इति महाभारतम् ॥

गलेगण्डः, पुं, (गले गण्ड इव यस्य । अलुक् समासः ।)
पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । मर्कटः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (हाड़गिला इति भाषा ॥)

गलेस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः ।
अलुक् समासः ।) छागी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गल्भ, ङ दृप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
आत्मं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीयोपधः । ङ,
गल्भते लोकः प्रगल्भः स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

गल्या, स्त्री, (गलानां कण्ठानां समूहः । “पाशा-
दिभ्यो यः ।” ४ । २ । ४९ । इति यः ।) गल-
समूहः । कण्ठानां समूहः । इत्यमरः ।३।२।४३॥

गल्लः, पुं, गण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाल इति
भाषा ॥

गल्लचातुरी, स्त्री, (गल्ले गण्डे गण्डमधिकृत्य चातुरी
यस्याः यस्यां वा । संज्ञायां कन् ।) उपधान-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ गालवालिश इति
भाषा ॥

गल्वर्क्कः, पुं, (गलुर्मणिविशेषः स इव अर्को दीप्ति-
र्यस्य ।) चषकः । मद्यपानपात्रम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५७० ॥ मसारवज्रणि । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।७।२५।५३।

“मसारगल्वर्कसुवर्णरूपै-
र्वज्रप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यैः ॥”)

गल्ह, ङ कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीयोपधः । ङ,
गल्हते । इति दुर्गादासः ॥

गवयः, पुं, (गु ङ शब्दे + भावे अप् । गवं शब्दं
याति प्राप्नोति गव इति शब्दं यातीति वा ।
गव + या + कः ।) गलकम्बलशून्यगोसदृशपशुः ।
(यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४२ ।
“व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥”)
तत्पर्य्यायः । गवालूकः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ वनगौः ३ वकभद्रः ४ महागव्यः ५ ।
तन्मांसगुणौ । मधुरत्वम् । बृंहणत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वानरविशेषः । स तु वैवस्वत-
पुत्त्रः । यथा,—

“पुत्त्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”

इति रामायणम् ॥

गवयी, स्त्री, (गवय + जातौ गौरादित्वात् वा
ङीष् ।) गवयस्त्री । तत्पर्य्यायः । वनधेनुः २
भिल्लगवी ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

गवराजः, पुं, (गवेन शब्देन राजते इति । राज् +
अच् ।) वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवलं, क्ली, महिषशृङ्गम् । इत्यमरः । २ ।९।१००॥

गवलः, पुं, (गवं शब्दं लातीति । ला + कः ।)
वनमहिषः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४९॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ३२ । १७ ।

“गवलालिकुलाहिनिभा विसृजन्ति पयः पयो-
वाहाः ॥”)

गवाक्षः, पुं, (गवामक्षीव । “अक्ष्णोऽदर्शनात् ।”
५ । ४ । ७६ । इत्यच् । यद्वा, गावः रश्मयः
अक्ष्णुवन्ति व्याप्नुवन्ति अनेन इति । अक्षू व्याप्तौ
+ अकर्त्तर्य्यर्थे घञ् ।) गवामक्षीव यः । जाना-
लार जाली इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।७।७।

“उत्पक्ष्मलीलागतिरागवाक्षा-
द्दलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥”)

तत्पर्य्यायः । वातायनम् २ । इत्यमरः ।२।२।९॥
वधूदृग्गयनम् ३ जालम् ४ जालकम् ५ । इति
कोषान्तरम् । इति भरतः ॥ वानरविशेषः ।
इति मेदिनी । क्षे । ३५ ॥ स तु वैवस्वतपुत्त्रः ।
यथा, रामायणे ।

“पुत्त्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”

गवाक्षी, स्त्री, (गां भूमिमक्ष्णोति व्याप्नोतीति ।
अक्षू व्याप्तौ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।
इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) गोडुम्बा । इत्यमरः ।
२ । ४ । १५६ ॥ गोमुक् इति भाषा ॥ इन्द्र-
वारुणी । राखाल शसा इति भाषा ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,—

“ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी गोर्व्वाचिर्भटा ।
मृगेर्व्वारुः पिटङ्कोटी विशाला च मृगादनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अवहारोऽस्य यथा,—

“चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथादन्ती गवाक्ष्यपि ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥
मामालाङ इति क्वचित् भाषा ॥) शाखोटः ।
शेओड़ा इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
अपराजिता । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“गवाक्ष्यश्वखुरीश्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”)

गवाची, स्त्री, (गवि भूमौ अञ्चति गच्छतीति ।
अञ्च + क्विप् । ङीप् । “अवङ् स्फोटायनस्य ।”
६ । १ । १२३ । इत्यवङ् ।) मत्स्यविशेषः ।
पाँकाल माछ इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
अजीर्णकारित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रकोपन-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गवादनं, क्ली, (अद्यते भक्ष्यते इति । अद् +
कर्म्मणि ल्युट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषः ।) घासः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवादनी, स्त्री, (गवादन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
इन्द्रवारुणी । (अद्यतेऽस्यामिति । अद् +
अधिकरणे ल्युट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषस्ततः
स्त्रियां ङीप् ।) गवां घासभक्षणाधारः । इति
मेदिनी । ने । १७९ ॥ गरुर घास खाइवार गड़ा
इति भाषा ॥ नीलापराजिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः,—

“गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवालूकः, पुं, (गवेन शब्देन अलति पर्य्याप्नो-
तीति । अल् + बाहुलकात् ऊकण् ।) गवयः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गवाशनः, पुं, (गामश्नातीति । अश भोजने + ल्युः ।)
गोभक्षकः । मुचि इति भाषा ॥ यथाह कश्चित् ।

“माताप्येका पिताप्येको मम तस्य च पक्षिणः ।
अहं मुनिभिरानीतः स चानीतो गवाशनैः ॥”

गवाषिका, स्त्री, लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ गवा-
धिकापि पाठः ॥(गवाधिका इति क्वचित् पाठः ॥)

गवीश्वरः, पुं, (गवामीश्वरः । पक्षे अवङादेशा-
भावः ।) गवां स्वामी । तत्पर्य्यायः । गोमान् २
गोमी ३ । इत्यमरः ।२।९। ५८ ॥ गवेश्वरोऽपि ॥

गवेडुः, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति । दा +
मृगय्वादित्वात् कुः । पृषोदरात् दकारस्य डत्वम् ।
तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ।) धान्यविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ९ । २५ ॥ गड़गड़ इति भाषा ॥

गवेधुः, पुं, (गवे गवार्थं धीयते इति । धा +
कुः । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् । यद्वा, गवि
भूमौ एधते इति । गो + एध वृद्धौ + कुः ।)
गवेडुः । इति भरतः ॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि
दृश्यते । यथा,—

'गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधु कथिता स्त्रियाम् ।
गवेधु कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत् कफनाशिनी ।"
इति भावप्रकाशः ।)

वेधुक क्ली (गवेधुरिव कायतीति । कै + कः ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः । (तृणधान्यविशेषः । गडगडि इति भाषा । यथा —
'चिल्लीलट्वाकलीयीका कुरवकगवेधुकम् ।
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठोऽध्याये ।
सर्पविशेषे पुं । यथा सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।
"महासर्पः श्रद्धमाली लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्प" इत्यादयः ।)

वेधुका स्त्री (गवेधु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) तृणधान्यविशेषः । गडगड दधान इति च भाषा । (यथा विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
'श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिला सगवेधुकाः' ।) तत्पर्यायः । गवेडुः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५२ । गवेधुः ३ गवेडुका ४ । इति तट्टीका । गुन्द्रा ५ गोजिह्वा ६ गुन्द्रा ७ गुत्य ८ । इति रत्नमाला । नागबला । इति राजनिर्घण्टः । (अस्याः पर्य्याया यथा —
"गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरयष्टिका विश्वदेवा गोरक्षतण्डुली ।
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

गवेदुक क्ली (गां भूमिमीर्ते उत्पत्तिकारकत्वेन प्राप्नोतीति । गो + ईर + बाहुलकादुकः ततो रवदादेशः ।) गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

गवेरुका स्त्री (ईर्ष्ये इति । ईर्ष + क्वप् । ततो गवामीर्ष्यः । स इव कायतीति । कै + कः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । गोरक्ष चाउलिया । इति भाषा । (गुणान्योऽस्या गोरक्षतण्डुलाशब्दे ज्ञातव्याः ।)

गवेष त क मार्गणे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-पर० सकं० सेट् ।) मूर्द्धन्योपधः । अजन्मनेषत गुण गुणौ । इति दुर्गादासः ।

गवेषणा स्त्री स्त्री (गवेष + भावे युच् ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । ३ । ७ । १२ ।

गवेषितं त्रि (गवेष्यते स्म इति । गवेष + क्त ।) अन्वेषितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ।

गवोद्भव पुं उत्तमगवः । गोसूदश प्रशस्तः । इति सुभूतिः ।

गव्य त्रि (गोरिदं गोर्विकारो वा । "गोपयसो र्यत् ।" ४ । ३ । १६० । इति यत् । "वान्तो यि प्रत्यये ।" ६।१।७९ । इति अव ।) गवां सर्व्वम् । गोसम्बन्धि । तत्तु दुग्धगोमयादि । इत्यमरः । २ । ९ । ५० । (यथा मनुः । ३।७१ ।
"संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ।")
मोहितम् । इति मेदिनी । ये । १७ ।

गव्य क्ली (गवि भवं साधु । गो + यत् । ततोऽव ।) ज्या । (गवे हितं साधु इति ।) रोचनम् । इति मेदिनी । ये । १७ ।

गव्या स्त्री (गवां समूहः । "खलगोरथात् ।" ४ । २ । ५० । इति यत् । "वान्तो यि प्रत्यये ।" ६ । १ । ७९ । इति अव ।) गोसमूहः । तत्पर्य्यायः । गोत्रा २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६० । गव्यूतिः । (गवि इयं साधुः । गो + यत् । ततष्टाप् ।) ज्या । इति हेमचन्द्रः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ।

गव्यूतं क्ली (गोयूतिः । "गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् । 'अध्वपरिमाणे च' । ६ । १ । ७९ । इत्यस्य वार्त्तिं इति अव । पृषोदरात् इकारलोपे साधुः ।) क्रोशः । गव्यूतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५१ ।

गव्यूतिः स्त्री पुं (गोयूतिः । "गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् । 'अध्वपरिमाणे च' । ६ । १ । ७९ । इत्यस्य वार्त्तिं इति अव ।) द्विसहस्रधनुः । इति शब्दार्णवः । क्रोशद्वयम् । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०९ ।
गव्यूतिमात्रमासन्ने दधीधामनि धैर्य्यवान् ।
धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः ।) तत्पर्य्यायः । क्रोशयुगम् २ । इत्यमरः । २ । १ । १८ । गव्यूतम् ३ गोरुतम् ४ गोतमम् ५ । इति भरतधृतवाचस्पतिः । गव्या ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५२ ।

गह त क गहने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-पर० सक० सेट् ।) गहनं दुर्ल्लोधः । गहयति शास्त्रं जडधीः । दुःखेन जानातीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

गहनं क्ली (गाहते दुःखमनेनेति । गाह + बहुलमन्यत्रापि इति युच् लघुगहनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः । यद्वा गह त क गहने + ल्युट् ।) वनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १ । (यथा रामायणे । ६ । ८ । ६ ।
सर्व्वीपहैन तद्वीर मया सर्व्वं प्रतिश्रुतम् ।
निलीय गहने भूमौ भयमुत्तस्य रावणात् ।)
गह्वरम् । दुःखम् । इति मेदिनी । ने । ५७ ।
(पुं विष्णुः । दुर्ज्ञेयत्वादस्य तथात्वम् । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ५४ ।
"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ।"
"सर्व्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते इति गहनः ।" इति भाष्यम् ।)

गहन त्रि (गाह्यते दुःखेन गम्यते इति । गाह + युच् । लघुगहनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः ।) दुर्गमः । दुष्प्रवेशः । तत्पर्य्यायः । कलिलः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८४ । (यथा रामायणे । ३ । १ । ३२ ।
"गहनैश्चाप्यमार्गेषु लीलाविलम्बनेगरा ।
रमन्ते तापसास्तत्र आपन्ना इदायथा ।")

गहना स्त्री अलङ्कारः । इति देवीपुराणम् ।

गह्वरं क्ली (गाहते इति । गाह + "छित्वरच्छत्वरेति ।" उणां । ३ । १ । इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गुहा । (यथा रघुः । २ । २६ ।
"शश्वत् पातालानिवेशसमर्थं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ।" ।)
गहने विषुवति आत्मानमेव इति ।) दम्भः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६ । वनम् । इति मेदिनी । रे । १४९ । रोदनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३८ ।
(गहने त्रि । यथा भागवते । १ । ६ । १३ ।
नन्नेगुणरत्नमञ्जुमकीचकगह्वरम् ।
एक एवातियातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् ।")

गह्वरः पुं (गाहते विश्वमत्र इति । गाह विलोडने + छित्वरच्छत्वरेति । उणां । ३ । १ इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) निकुञ्जः । इति मेदिनी । रे । १४९ ।

गह्वरी स्त्री (गह्वर + स्त्रियां ङीप् ।) गुहा इति शब्दरत्नावली ।

गा ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० आत्म० सकं० सेट् ।) ङ गाते । इति दुर्गादासः ।

गा र लि स्तुतौ । जक्षादि । इति कविकल्पद्रुमः । (ह्वां० पर० सक० सट् ।) र वैदिकः । लि जगाति । इति दुर्गादासः ।

गा स्त्री (जगाति स्तौति अनया । गा स्तुतौ + क्विप् ।) गाथा । इति पुरुषोत्तमः ।

गाङ्ग त्रि (गङ्गाया इदमिति अण् ।) गङ्गासम्भूतम् । इति मेदिनी । गे । ५ । (यथा कुमारे । ५ । ३७ ।
विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।"
मेघधारादिवि इति जलविशेषे क्ली । तल्लक्षणादिकं यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
नभाक्षरीयं चतुर्व्विधम् । तद्यथा धारं कारं तौषारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात् । तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रञ्च । तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत शाल्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे बहिष्कुर्वीत स यदि मुहूर्त्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वर्णान्यत्वे सिक्थक्लेदे च सामुद्रमिति विजानीयात् तन्नादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गवत् भवतीति ।
अस्य परीक्षा यथा —
"गाङ्गं सामुद्रभिन्नाख्यं कथयिष्यामि साम्प्रतम् ।
धारितं येन मात्रेण लभ्यते येन संशयम् ।
धौते शुद्ध सिते वस्त्रे चतुर्हस्तप्रमाणकम् ।
रक्तौ[illegible] चतुष्कुम्भेषु वर्षणे ।
तस्मात् परीक्षते तोयं शुद्धं रौप्यमयोऽथवा ।
कांस्यपात्रे समाहृत्य परीक्षेत भिषग्वरः ।
शुद्धकर्म्मा न लक्ष्येत नीलमाणिक्यसन्निभम् ।
पिच्छिला तत्र संदृष्टा नान्यथा भाति वा द्रुमः ।
श्वेता च निर्म्मला स्निग्धा शुद्धा विमलं पयः ।
तदाग्र गाङ्गमित्युक्तं यथोक्ता हि शुभावहे ।
तदादेव मतिमान् वस्तु भेद इत्यादिनम् ।
समस्तमभिधानात्र कण्ठोक्तविचारकम् ।
लघु गन्धाढ्यं चापि [illegible] [illegible] सेवितम् ।
गाङ्गेयकस्य हितं स्यादित्यवि वा परीक्षणम् ।"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमोऽध्यायः ।)

गङ्गागर्भजातत्वात् सुवर्णमपि । इति महा-
भारतम् ॥)

गाङ्गः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमानिति । "शिवा-
दिभ्योऽण् ।" ४ । १ । ११२ । इत्यण् ।) भीष्मः ।
(यथा, हरिवंशे । ३२ । १११ ।
"गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्त्रं सोऽजनयत् प्रभुः ।
स तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः ॥"
अस्य जन्मवृत्तान्तादिकं भीष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
कार्त्तिकेयः । इति मेदिनी । गे । ५ ॥

गाङ्गटः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटति भ्रम-
तीति । अट् + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।)
मत्स्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चिङ्गिड़ि
माछ इति भाषा ॥ (चिङ्गटशब्दे विवरण-
मस्य ज्ञेयम् ॥)

गाङ्गटकः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटतीति ।
अट् + ण्वुल् ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

गाङ्गटेयः, पुं, (गाङ्गे अटतीति । अट गतौ +
बाहुलकात् एयः ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥

गाङ्गायनिः, पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । "तिका-
दिभ्यः फिञ् ।" । ४ । १ । १५४ । इति फिञ् ।)
भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥

गाङ्गेयं, क्ली, (गङ्गाया अपत्यम् । "शुभ्रा-
दिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् । गङ्गा-
जातत्वादस्य तथात्वम् ।) स्वर्णम् । (यदुक्तं
महाभारते वनपर्व्वणि ।
"यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम् ।
तदुल्बं पर्व्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत ॥")
धुस्तूरः । कशेरु । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
मुस्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्य्यायाः
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"मेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम् ॥"
गङ्गाजातजलादौ त्रि । यथा, महाभारते ।
३ । ३ । ३४ ।
"योगमास्थाय धर्म्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
गाङ्गेयं वार्य्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥")

गाङ्गेयः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । "शुभ्रा-
दिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।)
भीष्मः । (यथा, देवीभागवते । २ । ४ । ३७ ।
"वसुदेवं विदित्वेमं सुखं भद्र सुतोद्भवम् ।
गाङ्गेयोऽयं महाभाग ! भविष्यति बलाधिकः ॥"
अस्य जन्मविवरणं तत्रैव २ अध्याये तथा
भीष्मशब्दे विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) कार्त्तिकेयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।३।२२८।१३।
"आग्नेयः कृत्तिकापुत्त्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते, भगवान् देवः सर्व्वदेवमयो गुहः ॥")
इल्लीशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भद्र-
मुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाङ्गेरुकी, स्त्री, (गाङ्गं जलविशेषमीरयतीति ।
ईर गतौ क्षेपणे च + "मृगय्वादयश्च ।" उणां ।
१ । ३८ । इति कुः । ततः स्वार्थे कन् गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) गोरक्षतण्डुला । इत्यमरः । २ ।
४ । ११७ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये । "क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदन-
तिन्दुकबकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषक-
गाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिबिल्वबिम्बीप्रभृतीनि ॥"
यथास्याः पर्य्यायाः ।
"गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरवल्लरिका विश्व-देवा गोरक्षतण्डुली ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्या गुणाः ।
"गाङ्गेरुकी करीरश्च बिम्बीतोदनधन्वनम् ।
मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

गाङ्गेष्ठी, स्त्री, (गाङ्गे गङ्गादिनदीतटे तिष्ठतीति ।
स्था + कः अलुक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कट-
शर्कुरालता । इति हारावली । २१० ॥ नटा
इति भाषा ॥

गाञ्जिकायः, पुं, वर्त्तिकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाढ़ं, क्ली, (गाह्यते स्म इति । गाह विलोड़ने +
क्तः ।) अतिशयः । दृढ़म् । (यथा, आर्य्या-
सप्तशत्याम् । ६१० ।
"आलिङ्गति सा गाढ़ं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥")
तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ७० ॥ (यथा,
रघुः । ९ । ७२ ।
"अग्रफेनमुपा तपस्विगाढ़ां
तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥")

गाढ़मुष्टिः, पुं (गाढ़ा दृढ़ा मुष्टिर्यत्र । दृढ़मुष्ट्या
धारणादस्य तथात्वम् ।) खड्गः । कृपणे त्रि ।
इति मेदिनी । टे । ६१ ॥ (दातृत्वाभावादेवास्य
तथात्वम् ॥)

गाढ़ावटी, स्त्री, (गाढ़ा दृढ़ा वटी वटिका यत्र ।
निपातनात् पुंवद्भावाभावः ।) चतुरङ्गक्रीड़ा-
मध्ये क्रीड़ाविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥"

गाणपत्यः, त्रि, (गणपतिर्गणेश उपास्यदेवो
यस्य । गणपति + ण्यः । केचित्त्विच्छन्ति अश्वपत्या-
दिभ्यश्चेति ण्यापवादोऽण् । तत्र गाणपत इति
साधुः ।) गणेशोपासकः । इत्यागमः ॥ (गण-
पतेर्भावः कर्म्म वा "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्म्मणि च ।" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।)
गणपतिसम्बन्धी । गणपतिभावे क्ली ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ८५ । ६७ ।
"प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥")

गाणिक्यं, क्ली, (गणिकानां वेश्यानां समूहः ।
"गणिकाया यञिति वक्तव्यम् ।" ४ । २ । ४० ।
इत्यस्य वार्त्तिं इति यञ् ।) गणिकासमूहः ।
बहुवेश्या । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥

गाण्डिवः, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिरस्यास्तीति । गाण्डि
+ "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११० ।
इति वः ।) अर्ज्जुनधनुः । (यथा, महाभारते ।
३ । २३५ । ३० ।
"धनुर्गाण्डीवमर्ज्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम् ॥")
धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥

गाण्डीवः, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिः । "कृदिकारान्ता-
दिति ।" ङीषि कृते गाण्डी । सा विद्यते
अस्य । "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ ।
११० । इति वः ।) अर्ज्जुनधनुः । इत्यमरः । २ ।
८ । ८४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । १ ।
"यन्मां पूर्व्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिबर्हणम् ।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥"
एतद्धनुर्हि ब्रह्मादयोऽपि आदौ धृतवन्तः ।
यदुक्तं तत्रैव । ४ । ४१ । ५—८ ।
"एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्व्वमधारयत् ।
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥
त्रीणि पञ्चशतञ्चैव शक्रोऽशीतिञ्च पञ्च वै ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥
पार्थः पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः ।
महावीर्य्यं महद्दिव्यमेतद्धनुरनुत्तमम् ॥
एतच्च मानुषं प्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् ।
पूजितं सुरमर्त्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपुः ॥"
खाण्डवदाहनार्थं हि वह्निना वरुणसकाशादा-
नीयधनुरेतदर्ज्जुनाय प्रदत्तम् । तत्कथा यथा,
महाभारते । १ । २२६ । १—६ ।
"एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपिलक्षणम् ॥
कार्य्यञ्च सुमहत् पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् ॥
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ।
तदद्भुतं महावीर्य्यं यशःकीर्त्तिविवर्द्धनम् ॥
सर्व्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्व्वशस्त्रप्रमाथि च ।
सर्व्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥
एकं शतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् ।
चित्रमुच्चावचैर्व्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥
देवदानवगन्धर्व्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
प्रादाच्चैव धनूरत्नमक्षय्ये च महेषुधी ॥"
"तत्र दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्ज्जुनः ॥")
कार्म्मुकम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥

गाण्डीवी, [न्] पुं, (गाण्डीवोऽस्यास्ति । गाण्डीव
+ "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति
इनिः ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अर्ज्जुन-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गाता, [ऋ] त्रि, (गायतीति । गै गाने + तृच् ।)
गायकः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ५४ । ११ ।
"गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमर्त्विजाम् ॥"

गातु पुं (गायतीति । गै गाने + 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।' उणां । १ । ७३ । इति तु ।) कोकिलः । भ्रमरः । गन्धर्व्वः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गाते गच्छतीति । गा ङ गतौ + कमिमनीतिसूत्रे गानिर्द्देशात् तुः । पथिकः । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ गै गाने + भावे तु । गानम् । यथा ऋग्वेदे । ४ । ५१ । १ ।

'गातु हव्यस्य पृथो जनाय ।' "गातु गानम् ।" इति भाष्यम् ॥ गाते गच्छत्यत्र इति । गा ङ गतौ + अधिकरणे तु । गमनीयः पन्थाः । यथा ऋग्वेदे । ६ । ८५ । ४ । 'उरु णो गातु कृणु सोममीढ्वः ।" 'गातु गन्तव्यमार्गम् ।" इति भाष्यम् ॥ पृथिवी । यथा तत्रैव । ३ । ३१ । १५ ।

इन्द्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं सूर्य्यमुषसं गातुमग्निम् । "गातु पृथिवीम् । इति भाष्यम् ॥ गा इ लि स्तुतौ + भावे तुः । स्तवः । यथा तत्रैव । ४ । ४ । ६ । 'स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।" गातु स्तवम् । इति भाष्यम् ॥ उपायः । यथा तत्रैव । ५ । ६५ । ४ । 'मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातु वनते ।' 'गातुमुपायम् । इति भाष्यम् ॥)

गातुः त्रि (गाते कोमं गच्छतीति । गा ङ गतौ + कमिमनीति ।' उणां । १ । ७३ । इति गानिर्द्देशात् तुः ।) रोषणः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गायतीति । गै गाने + तुः ।) गायनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गात्र त क ङ शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां आत्म अक सेट ।) दन्त्यवर्गमध्यः ङ गात्रयते गात्रापयते । इति दुर्गादासः ॥

गात्र क्ली (गच्छत्यनेन । गम + गमेरा च उणां । ४ । १६८ । इति त्रन् आकारादेशश्च) इन्द्रिपूर्व्वजङ्घादिदेशः । हस्त्यग्रपदादिसम्मुखभागः । (यथा माघे । १८ । ४६ ।

व्यापस्कारात्लूनगात्रस्य भूमि
निःसाधारं गच्छतोऽवाङ्मुखस्य ॥

"लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य ।' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ * ॥ गच्छति मरणात् परं स्वकारणभूतपञ्चत्वं प्राप्नोति यद्वा गम्यते स्थानात् स्थानान्तरं प्राप्यते यथाजाते वाऽनेन इति ।) अङ्गम् । इति मेदिनी । रे । २३ । हस्तपादाद्यवयवसमुदयः । गा इति भाषा ॥ (यथा महाभारते । १ । १५४ । ३० ।

'अद्य गात्राणि ते कङ्काः श्येना गोमायवस्तथा । कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥")

तत्पर्य्यायः । कलेवरम् २ वपुः ३ संहननम् ४ शरीरम् ५ वर्ष्म ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९ मूर्त्तिः १० तनुः ११ तनूः १२ । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥ इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४ क्षेत्रम् १५ भूघनः १६ मतकारणम् १७ वेरम् १८ घघरः १९ घनः २० बन्धः २१ पुरम् २२ पिण्डः २३ पुद्गलम् २४ । इति हेमचन्द्रः । भूतात्मा २५ स्वर्गलोकेशः २६ स्कन्धः २७ पञ्जरः २८ कुलम् २९ बलम् ३० । इति जटाधरः ॥

(गात्रवादनादि निषेधो यथा —

'गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ।
तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥
मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

गात्रभङ्गा स्त्री (गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः ।) शूकशिम्बी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गात्रमार्ज्जनी, स्त्री (गात्रं मृज्यतेऽनयेति । मृज + ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) शरीरमार्ज्जनार्थं वस्त्रम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ गामोछा इति भाषा ॥

गात्रसङ्कोची, [न्] पुं (गात्रं सङ्कोचयतीति । सम् + कुच + णिच् + णिनिः । यद्वा गात्रस्य सङ्कोचो ।) जाहकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गात्रसम्प्लव पुं (गात्रेण सम्प्लवते भासते सन्तरति जले इत्यर्थः । सम + प्लु + अच् ।) प्लवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥

गात्रसम्मित पु (गात्रं सम्मितं उत्पन्नावयवमात्रं यत्र ।) गात्रावयवोत्पत्तिः । यथा —

'मासे उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते ।
पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते ।
द्विगुणं गोव्रतं कुर्य्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥

मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् । यदा लगुडाद्यभिघातेन जीवीवति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्तपादद्वयम् । सकलगात्रसम्पत्तौ प्रायश्चित्तपादत्रयम् । चैतन्ययुक्तगर्भघाते कृतस्नमेव प्रायश्चित्तमूहनीयम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

गात्रानुलेपनी स्त्री (गात्रमनुलिप्यतेऽनया इति । अनु + लिप + ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) गात्रानुलेपनयोग्यं घृष्टं पिष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । वर्त्तिः २ वर्णकम् ३ विलेपनम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३३ ॥

गायक त्रि (गायतीति । गै गाने + गस्थकन् । ३ । १ । १४६ । इति थकन् ।) गायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गाथा स्त्री (गीयते इति । गै गाने + 'उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् ।' उणां । २ । ४ । इति थन् स्त्रियां टाप् ।) श्लोकः । (यथा महाभारते । ३ । ८५ । ३० ।

'गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप ॥')

संस्कृतान्यभाषा । सा तु प्राकृतभाषा । गेयम् । तच्च गीतम् । (यथा मनुः । ९ । ४२ ।

'अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥')

वृत्तम् । तत्तु आर्य्यासङ्ख्यातं पद्यम् । इति मेदिनी । थे । ६ ॥

गाध ऋ ङ प्रतिष्ठायाम् । यत्ने । लिप्सायाम् इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां आत्म प्रतिष्ठायां सक अन्यत्र अक सेट ।) ऋ अजगाधत् । ङ गाधितासे नभो भूय इति भट्टिः गाधते मालिकः सरः । इति दुर्गादासः ॥

गाध पुं (गाध प्रतिष्ठायां लिप्सायाञ्च + भावे घञ् ।) स्थानम् । (यथा, महाभारते । १ । २१ । १३ ।

'अनाद्यादिनगाधञ्च पातालतलमव्ययम् ॥')

लिप्सा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूलम् । परपारम् यथा महाभारते । ७ । ११३ । २ ।

"द्वीपो य आसीत् पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छताम् ।

सुखोत्तरणीये त्रि । यथा रघुः । ४ । ४ ।

'सरित् कुर्व्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्द्दमान् ।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥

स्त्रियां टाप् । गायत्रीरूपिणी महादेवी यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।

'गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सरसेविता ॥
'गाधा प्रतिष्ठारूपिणी । इति तट्टीका ॥)

गाधि पुं (गाधते उच्चपदं लिप्सतीति । गाधृ लिप्सायाम् + 'सर्व्वधातुभ्य इन् ।' उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) चन्द्रवंशीयकुशिकराजपुत्रः । स तु विश्वामित्रमुनिपिता कान्यकुब्जदेशस्य राजा च । (यथा महाभारते । ३ । ११५ । १९ ।

कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ॥"

अस्य उत्पत्तिकथा यथा हरिवंशे । २७ । १३—१६ ।

कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः ।
लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत ।
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥
समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम् ।
पौरकुत्स्यभवद्भार्य्या गाधिस्तस्यामजायत ॥

अस्य कन्या सत्यवती भृगुवंशीय ऋचीकपत्नी । सा च जमदग्निं प्रसूतवती । यथा हरिवंशे । २७ । १८ ।

'गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा ।
तां गाधिः काव्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः ॥"

ऋग्वेदमते तु अयमेव गाथीत्याख्यया प्रसिद्ध इति तु तत्रैव ३ मण्डले द्रष्टव्यः । एतदनुसारेणैव रामायणे गाधिन् इति नामप्रयोगो भगवता वाल्मीकिना विहितः । यथा तत्रैव १ । १८ । ४० ।

"शौचमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः [सुतम् ॥")

गाधिज, पुं (गाधेः राज्ञः कौशिकात् जायते इति । जन् + ड ।) विश्वामित्रमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४२ ।

'पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।

कुवेरस्य धनैश्वर्य्यं ब्राह्मण्यञ्चैव गाधिजः ॥"
एतद्जन्मकथा विश्वामित्रशब्दे द्रष्टव्या ॥).

गाधिपुरं, क्ली, (गाधेः कौशिकस्य राज्ञः पुरम् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४० ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १३४ ।
"कल्याणी यत्र कुशलं अधात् गाधिपुरे मरुत् ।
तत्रैव शंसनीयः स पुमांश्चक्रे भयस्पृशाम् ॥")

गाधिभूः, पुं, (गाधेर्भूरुत्पत्तिर्यस्य गाधिर्भरुत्पत्तिस्थानं यस्येति वा । यद्वा गाधेर्भवति उत्पद्यते स । भू + भूतवर्त्तमानयोरिति क्विप् ।) विश्वामित्रमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गाधेयः, पुं, (गाधेरपत्यं पुमान् । गाधि + "इतश्चानिञः ।" ४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) विश्वामित्रमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥ (यथा, हरिवंशे । २७ । १७ ।
"विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथश्च ह ॥")

गानं, क्ली, (गीयते इति । गै + भावे ल्युट् ।) गीतम् । इत्यमरः । १ । ७ । २५ ॥ (यदुक्तम्,—
"जपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो लयः ।
लयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेयम् २ गीतिः ३ गान्धर्व्वम् ४ । इति हेमचन्द्रः । २ । १९४ ॥ (गानं हि वैदिकलौकिकभेदात् द्विविधम् । तत्र वैदिकगानन्तु मुक्तिप्रदं अन्यत् लोकरञ्जकम् । वैदिकलौकिकयोर्म्मार्गदेशीति नामान्तरमपि श्रूयते । गानन्तु सामवेदादेव उत्पन्नं यदुक्तं सङ्गीतदर्पणटीकायाम् ।
"ऋग्भिः पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्व्वणः स्मृताः ॥"
द्विविधसङ्गीतयोर्लक्षणमाह सङ्गीतदर्पणे ।३-६।
"मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ।
द्रुहिणेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥
तत्तद्देशस्थया रीत्या यत् स्याल्लोकानुरञ्जकम् ।
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते ॥
गीतवादित्रनृत्यानां रक्तिः साधारणो गुणः ।
अतो रक्तिविहीनं यत् न तत् सङ्गीतमुच्यते ॥"
गानन्तु नादात्मकमेव नादस्तु यदा स्वयं राजते तदा स्वर इति प्रसिद्धः स्यात् । स्वरस्तु षड्जऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादभेदात् सप्तविधः । एतेषां विज्ञापनार्थं एतदाश्रयीभूतद्वाविंशतिश्रुतीनां नामानि स्वरस्थितिश्च कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे । ५३—५६ ।
"तीव्राकुमुद्वतीमन्दाछन्दोवत्यस्तु षड्जगाः ।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता ॥
रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाथ प्रसारिणी ।
प्रीतिश्च मार्ज्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ॥
क्षिती रक्ता च सन्दीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे ।
मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः ॥
उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती ॥"
अन्यत् विशेषविवरणमु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ *॥
गाने तु रागा रागिण्यश्च प्रयोक्तव्याः अतस्तेषां नामानि कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे स्वराध्याये । १२—१६ ।
पार्व्वत्युवाच ।
"के रागाः काश्च रागिण्यः का वेला ऋतवश्च के ।
किं रूपं कथमुद्धारो वद देव ! प्रसादतः ॥"
ईश्वर उवाच ।
"श्रीरागोऽथ वसन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।
मेघरागो द्वहन्नाटः षडेते पुरुषाह्वयाः ॥"
इति षट् रागाः ॥
अथ रागिण्यः ।
"मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
ततः पाहाड़िका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥
देशी देवगिरी चैव वराटी तोड़िका तथा ।
ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥
भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥
विभाषा चाथ भूपाली कर्णाटी वड़हंसिका ।
मालवी पटमञ्जर्य्या सहैताः पञ्चमाङ्गनाः ॥
मल्लारी सौरटी चैव सावेरी कौशिकी तथा ।
गान्धारी हरशृङ्गारा मेघरागस्य योषितः ॥
कामोदी चैव कल्याणी आभिरी नाटिका तथा ।
सारङ्गी नट्टहम्मीरा नट्टनारायणाङ्गनाः ॥"
इति षट्त्रिंशत् रागिण्यः ॥
रागरागिणीनां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे गानस्य अन्यद्विवरणं गीतशब्दे च दर्शनीयम् ॥)
ध्वनिः । इति धरणी ॥

गानिनी, स्त्री, (गानं रोगादिनाशकतया प्रशस्तगीतिर्विद्यतेऽस्याः । गान + इनिः ।) वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गानं सङ्गीतविद्या गतिः स्तुतिश्चास्त्यस्या इति व्युत्पत्त्या यथाक्रमं गानज्ञा गतिमती स्तवयुक्ता च स्त्री । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ।)

गान्तुः, त्रि, (गच्छतीति । गम गतौ + "क्रमिगमिक्षमीति ।" उणां । ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) गन्ता । इत्युणादिकोषः ॥ गायकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गान्त्री, स्त्री, (गन्त्री एव । स्वार्थे अण् । ततो ङीप् ।) गन्त्री । वृषवाह्यशकटः । गयर गाड़ि इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (क्वचित् क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥)

गान्दिनी, स्त्री, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थः दायति शोधयतीति । दै प शोधने + णिनिः + ङीप् । पृषोदरात् साधुः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः शब्दरत्नावली च ॥ (गां धेनुं ददाति प्रतिदिनमित्यर्थः । दा दाने + णिनि + ङीप् । पृषोदरात् साधुः ।) अक्रूरमाता । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्या नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । ३४ । ७—११ ।
"श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत ।
गान्दिनीं नाम सा गास्तु ददौ विप्रेषु नित्यशः ॥
सा मातुरुदरस्था वै बहून् वर्षगणान् किल ।
निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताब्रवीत् ॥
जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थञ्चेह तिष्ठसि ।
प्रोवाचैनन्तु गर्भस्था सा कन्या गान्दिने दिने ॥
यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्युवाच ह ।
तथेत्युक्त्वा च तां चास्याः पिता काममपूरयत् ॥
दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः ।
अक्रूरः सुषुवे तस्यां श्वफल्काद्भूरिदक्षिणः ॥" *॥
गान्धिनीति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥)

गान्दिनीसुतः, पुं, (गान्दिन्या गङ्गायाः सुतः ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कार्त्तिकेयः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥ गान्दिन्याख्यया प्रसिद्धाया श्वफल्कभार्य्यायाः सुतः ।) अक्रूरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, माघे । १७।१२ ।
"विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रुष्टया
रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ॥")

गान्धर्व्वं, क्ली, (गन्धर्व्वस्य इदं गन्धर्व्वैः गीतं वा । गन्धर्व्व + अण् । यद्वा, गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् ।) गानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह दत्तिलः ।
"पदस्थस्वरसङ्घातस्तालेन सङ्गतस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्व्वमभिधीयते ॥"
यथा च महाभारते । १३ । १९ । ४६ ।
"अवादयंश्च गन्धर्व्वा वाद्यानि विविधानि च ।
अथ प्रवृत्ते गान्धर्व्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत् ॥"
गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् । गन्धर्व्वदेवताकमस्त्रम् । यथा, रघुः । ५ । ५७ ।
"गान्धर्व्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥")

गान्धर्व्वः, पुं, (गन्धर्व्व एव । "प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) गन्धर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । १९४ ॥ (भारतवर्षीयोपद्वीपविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
"भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निशामय ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥")
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्य्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः सः । (तल्लक्षणं यथा, मनौ । ३ । ३२ ।
"इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥"
स च क्षत्त्रियाणामेव धर्म्म्यः । यथा, तत्रैव।३।२६।
"गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्त्रस्य तौ स्मृतौ ॥")
तत्सम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
"गान्धर्व्वस्त्वस्य लोकोऽमी गन्धर्व्वाश्च शुभव्रताः ॥"
गन्धर्व्वदेशोद्भवे च । यथा, महाभारते।१।२२६।१० ।
"उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्व्वैर्हेममालिभिः ।
पाण्डराभ्रप्रतीकाशैर्म्मनोवायुसमैर्जवे ॥")

गान्धारं, क्ली, (गन्ध एव गान्धं सुगन्धं ऋच्छतीति । ऋ गतौ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । यद्वा, गान्धाराख्यदेशवासिनां प्रियम् । अण् ।) गन्धरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गान्धारः पुं, (गन्ध एव गान्धो गन्धकस्तम् ऋच्छति उत्पत्तिकारणत्वेन गच्छतीति । ऋ गतौ + अण् ।) सिन्दूरम् । जम्बुद्वीपस्योत्तरदेशः । कान्धार इति भाषा । इति मेदिनी । रे । १४६ ॥ (देशोऽयं वृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । २८ ।
"उत्तरत कैलासः ।" इत्युपक्रम्य —
"गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च ।"
इत्युक्तवा । दुर्य्योधनमातुलः शकुनिस्तु एतद्देशस्य राजासीत् । यथा महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ।" ॥ गन्ध एव गान्धः । स्वार्थे अण् । तम् ऋच्छतीति । "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) सप्तस्वरान्तर्गततृतीयस्वरः । स तु छागस्वरतुल्यः । (यदुक्तं सङ्गीतशास्त्रे
"षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्द्दन्ति चर्षभम् ।
गान्धारन्तु अजो रौति क्रौञ्चः क्वणति मध्यमम् ॥")
तस्योत्पत्त्यादि ।
"वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥"
इति भरतः ॥

अपि च ।
"नाभेः समुद्गतो वायुर्गन्धघ्राणे च चालयन् ।
स शब्दत्वेन निर्य्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः ।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके ॥"
(अयन्तु देवकुलसम्भूतो वैश्यजातिः स्वर्णवद्गुल्फपीतवर्णः । अस्य जन्म कुशद्वीपे, ऋषिश्चन्द्रः सरस्वती देवता त्रिष्टुप् छन्दः । करुणरसे एवास्य उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणे । ८३—९१ ॥ * ॥ स्वरग्रामविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा तत्रैव ७६—८० ।
"रि मयोः श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत् समाश्रयेत् ।
प श्रुतिं धो निषादस्तु ध श्रुतिं स श्रुतिं श्रितः ॥
गान्धारग्राममाचष्ट तन्तु नारदो मुनिः ।
प्रवर्त्तते स्वर्गलोके ग्रामोऽसौ न महीतले ॥ *॥)
रागविशेषः । तस्य रूपं यथा सङ्गीतदामोदरे ।
'जटां दधानः सितभूतिभूषणः
काषायवासाश्चतुदेहयष्टिः ।
घर्मोगपट्टः शसनेत्रमुद्रो
गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ॥"
स तु भैरवरागपुत्रः । प्रभाते तस्य गानसमयः ।

गान्धारराजः पुं (गान्धारस्य देशविशेषस्य राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) शकुनिः । (यथा महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ।
द्यूतस्य निधादयापि । यथा, तत्रैव । १ । ११० । १४ ।
"ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ।)

गान्धारी स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य अपत्यं स्त्री । इञ् ततो ङीप् ।) धृतराष्ट्रराजपत्नी । सा तु दुर्य्योधनमाता । इति महाभारतम् ॥ (इयं हि हरमाराध्य शतपुत्रवरं लब्धवती । यथा महाभारते । १ । ११० । ९ ।
"अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारी सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ॥
गान्धारी किल पुत्त्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥"
पार्व्वतीसहचरीभेदः । यथा तत्रैव । ३ । २३० । ४८ ।
"गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ॥"
गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
"गायत्त्री गोमती गीता गान्धारी गानलोलुपा ।"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५१ ।
'गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ॥"
"गां धारयतीति गान्धारी ।" इति तट्टीका ॥
नाडीविशेषः । यथा सङ्गीतदर्पणे । २६ ।
"सुषुम्नेडा पिङ्गला च कुहूरथ पयस्विनी ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारणाथ यशस्विनी ॥")
जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुरालभा । इति भावप्रकाशः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । गाँजा इति भाषा ॥ इति विष्णुसिद्धान्तसारावलीवैद्यकग्रन्थः ॥

गान्धारेयः, पुं, (गान्धार्य्या अपत्यं पुमान् । "स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) दुर्य्योधनराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दुःशासनादयोऽपि ॥)

गान्धिकः, पुं (गन्धयति परप्रार्थनां गच्छतीति । गन्ध क ङ गतौ + णिनि । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, गन्धो गन्धोऽस्यास्तीति । गन्ध + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) लेखकः । सुगन्धिव्यवहारी । गन्धवणिक इति ख्यातः । इति मेदिनी । के । ८३ ॥ स तु अम्बष्ठात् राजपुत्र्यां जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ (अयं हि नायकस्य शृङ्गारसहायेषु अन्यतमः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ४६ ।
"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।
भक्ता नर्म्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः ॥
आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः ॥") कीटविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गाँधिपोका इति भाषा ॥ (गन्ध गन्धप्रधानं द्रव्यमस्यास्ति । ठन् । गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे त्रि । यथा पञ्चतन्त्रे । १ । १३ । [टिभि ।
"पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनादिभिः ।
यत्रैकेन च यत् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते ॥")

गामुकः त्रि (गच्छतीति । गम गतौ + "लषपतपदेति ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) गन्ता । इति व्याकरणम् ॥

गाम्भीर्य्यं क्ली, (गम्भीरस्य भावो गम्भीरे भवं वा । "गम्भीराञ्ञ्यः ।" ४ । ३ । ५८ । इति ञ्यः ।) गम्भीरता । यथा,—
'मधनिर्घोषगाम्भीर्य्यं प्रतिनादविधायिता ।"
इति जिनवाग्गुणे हेमचन्द्रः ॥
(इदं हि नायकस्य सात्त्विकगुणविशेषः । साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥"
तस्य लक्षणम् । यथा तत्रैव । ३ । ६२ ।
"भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्व्विकारता ।"
उदाहरणम् । यथा,—
"आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥")

गायकः त्रि, (गायतीति । गै गाने + ण्वुल् ।) गानकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा माघे । ११ । १० ।
"कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः ।")
तत्पर्य्यायः । गायनः २ गाथकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गाता ४ । तस्य दोषा यथा
"सन्दष्टं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरं शिरः कम्पो लयस्थानविवर्ज्जितम् ।
विस्वरं विरसञ्चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् ।
व्याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्द्दश ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

गायत्त्री, [न्] पुं, (गायन्तं त्रायते इति । गा + त्रै + णिनि । आलोपात् साधुः ।) खदिरवृक्षः । इति भरतः ॥ (खदिरशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥ गायत्रं स्तोत्रमस्यास्तीति गायत्र + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः । उद्गातरि सामगायके त्रि । यथा ऋग्वेदे । १ । १० । १ ।
"गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ॥")

गायत्त्री, स्त्री, (गायन्तं त्रायते इति । त्रै ङ पालने + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ इति कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४९ ॥ (यथा, वैद्यके इरिमेदादिकाथे ।
"इरिमेदार्ज्जुननिम्बोदुम्बरबाधा चार्ज्जुन गाठा
गायत्त्री त्रिफलाकिरातकमहानिम्बाम्बुभारे
ध्वम् ॥")
षडक्षरच्छन्दोविशेषः । तस्यावान्तरभेदा यथा । तनुमध्या १ शशिवदना २ सोमराजी ३ । आद्याया आद्यन्तयोर्गुरुद्वये मध्ये लघुद्वयम् । द्वितीयाया आदिमध्ययोर्लघुद्वये अन्ते गुरुद्वयम् । तृतीयाया आदिमध्ययोर्लघुगुरू गुरुलघू अन्ते गुरुद्वयम् । क्रमेणोदाहरणानि यथा
"कान्तं मम चित्ते नित्यं तनुमध्या । १ । शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् । २ । हरे सोमराजी समा ते यशःश्रीः । ३ । इति छन्दोमञ्जरी ॥
दुर्गा । यथा —
"गायन्तं त्रायते यस्माद्गायत्त्री विश्रुता ततः ।
साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका साधकेश्वरी ।"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ।
(सा च गायत्त्रीरूपेण प्रजम्योऽर्चे वर्त्तते । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ८१ ।
"गायत्त्री वेदवदने पार्व्वती शिवसन्निधौ ।" ॥

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५३ ।
"गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया ॥")
त्रिपदा देवी । इति मेदिनी । रे । १५० ॥ सा तु त्रिपादष्टाक्षरच्छन्दोयुक्तमन्त्रात्मिका वेदमाता द्विजैरुपास्या । (यथाह मनुः । २ । ७७—७८ ।
"त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥
एतदक्षरमेताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्व्विकाम् ।
सन्ध्ययोर्व्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥"
इयमेव सव्याहृतिका ब्रह्मपदप्राप्तिद्वाररूपं तस्मात् प्रत्यहं ब्राह्मणैर्व्याहृतिपूर्व्विकेयं अध्ययनीया । यदुक्तं तत्रैव । २ । ८१—८३ ।
"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥
योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परन्तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥")
तस्या नामव्युत्पत्तिर्यथा, स्मृतौ ।
"गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥"
सापि ब्रह्मणः पत्नी । यथा,—
"अध्वर्य्युणा समाहूता एहि देवि ! त्वरान्विता ।
उद्धृताश्चाग्नयः सर्व्वे दीक्षाकालमुपागताः ॥

सावित्र्युवाच ।

लक्ष्मीर्नाद्यापि चायाति सती नैवेह दृश्यते ।
इहदाग्रायणी हूता शक्राणी गच्छती त्विह ।
नाहमेकाकिनी यास्ये यावन्नायान्ति ताः स्त्रियः ॥
ब्रूहि गत्वा विरिञ्चिन्तं तिष्ठत्विह मुहूर्त्तकम् ॥
वदमानां तथाध्वर्य्युस्त्यक्त्वा देवमुपागमत् ।
सावित्री व्याकुला देवी प्रसक्ता गृहकर्म्मणि ॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम ।
एवमुक्तोऽस्मि वै देव ! कालश्चाप्यतिवर्त्तते ॥
यच्च योग्यं भवेदत्र तत् कुरुष्व पितामह ! ।
एवमुक्ते तदा वाक्यं किञ्चित्कोपसमन्वितः ॥
पत्नीमान्यां मदर्थन्तु शीघ्रं त्वच समानय ।
प्रवर्त्तते यथा यज्ञः कालहीनो न जायते ॥
तथा शीघ्रं विधेहि त्वं नारीं काञ्चिदुपानय ।
एवमुक्तस्तथा शक्रो गत्वा सर्व्वं धरातलम् ॥
स्त्रियो दृष्टास्तु यास्तेन सर्व्वास्तास्तु परिग्रहाः ।
आभीरकन्या सुरूपा सुभाषा चारुलोचना ॥
ददर्श तां सुचार्व्वङ्गीं कमलायतलोचनाम् ।
कासि कस्य कुतश्च त्वमागता सुभ्रु ! कथ्यताम् ॥
एकाकिनी किमर्थञ्च वीथिमध्येऽवतिष्ठसे ।
रूपान्विता च सा कन्या शक्रं प्रोवाच वेपती ॥
गोपकन्या अहं वीर ! विक्रेतुमिह गोरसम् ।
समागता घृतादीनां प्रगृह्णीष्व यथेप्सितम् ॥
एवमुक्तस्तदा शक्रो गृहीत्वा तां करे दृढम् ।
आनीय तां विशालाक्षीं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः ॥
कमलाक्षीं स्फुरद्दार्णीं पुण्डरीकनिभेक्षणाम् ।
गान्धर्व्वेण तदा ब्रह्मा ग्रहीतुं मन आदधे ॥
प्रभुत्वमात्मनो दाने गोपकन्नाप्यमन्यत ।
यद्देवं मां सुरूपत्वादिच्छत्यादातुमाग्रहात् ॥
नास्ति सीमन्तिनी काचिन्मत्तो धन्यतरा यतः ।
अनेनाहं समानीता यस्य दृग्गोचरं गता ॥
एवं चिन्तापरा दीना यावत् सा गोपकन्यका ।
भवत्येवा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो ! ॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम् ।
अनुग्रहेण देवेश ! अस्याः पाणिग्रहं कुरु ॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन उपयेमे पितामहः ॥"* ॥
अस्या ध्यानं यथा,—
"श्वेता त्वं श्वेतरूपासि शशाङ्केन समा मता ।
बिभ्रती विपुलावूरू कदलीगर्भकोमलौ ॥
एणशृङ्गं करे गृह्य पङ्कजञ्च सुनिर्म्मलम् ।
वसाना वसने क्षौमे रक्ते चाद्भुतदर्शने ॥
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजसे ।
दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता ॥
चन्द्रमोगणयुक्तेन मुकुटेन विराजसे ।
मुकुटेन त्रिग्रस्थेन केशबन्धेन शोभिना ॥
भुजगाभोगसदृशौ भुजौ भ्राजयतो दिशः ।
स्तनौ ते कठिनौ देवि ! वर्त्तुलौ समचूचुकौ ॥
जघनेनातिशुभ्रेण त्रिवलीभिश्च संयुता ।
विस्तीर्णस्पष्टजघना सुश्रोणी च वरानना ॥
चारुरूपोरुयुगला अम्बुजाभरणा तथा ।
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं जगतामेव पावनी ॥"
अस्या वैदिकतान्त्रिकध्यानद्वयं गुह्यत्वादत्र न लिखितम् ॥ * ॥ तस्या जपफलं तत्र ब्राह्मणान् प्रति गायत्रीवाक्यम् ।
"विशेषात् पुष्करे स्नात्वा मां जप्त्वा वेदमातरम् ।
प्रतिग्रहकृतान् दोषान् प्राप्स्यथ द्विजोत्तमाः ! ॥
मदीयैः किलजप्यैस्तु तारणाय त्रिभिः कृतैः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम् ।
त्रियुगन्तु सहस्रेण नात्र कार्य्या विचारणा ॥
अष्टाक्षरा स्थिता चाहं जगद्व्याप्तं मया त्विदम् ।
माताहं सर्व्ववेदानां पदैः सर्व्वैरलङ्कृता ॥
जप्त्वा मां परमां सिद्धिं यास्यन्ति द्विजसत्तमाः ! ।
प्राधान्यं मम जाप्येन सर्व्वेषां वो भविष्यति ॥"* ॥
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत यो द्विजः ।
काले त्रिकालं सप्ताहात् स पतेन्नात्र संशयः ॥
गायत्रीमन्त्रतोयाढ्यं दत्तं येनाञ्जलित्रयम् ।
काले सावित्रिकेण स्यात्तेन दत्तं जगत्त्रयम् ॥
अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी ।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च ॥
ततोऽपि धर्म्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्व्वी श्रुतिर्नृप ! ।
ततो ह्युपनिषत् श्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका ॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः ।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका परा ॥
तां देवीमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणा ये जितेन्द्रियाः ।
सूर्य्यलोकं ते प्रयान्ति क्रमान्मुक्तिञ्च पार्थिव ! ॥"
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

अथ गायत्रीकल्पः ।

"जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिल्विषः ॥
न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम् ।
द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः ॥
यस्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्व्वतः परतोऽपि वा ।
यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः ॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोड़शीम् ।
एवं किल्विषयुक्तस्तु विनिर्द्दहति पातकम् ॥
उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः ।
छन्दस्तस्यास्तु गायत्रं गायत्रीत्युच्यते ततः ॥
गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्मृता ।
मरीचे ! कारणात्तस्मात् गायत्री कीर्त्तिता मया ॥
तव बुद्धिमतां श्रेष्ठ ! नित्यं सर्व्वेषु कर्म्मसु ।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ।
दशकृत्वः प्रजप्ता सा रात्र्यह्नोर्यत् कृतं लघु ॥
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्य्या विचारणा ।
शतं जप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता ॥
सहस्रं जप्ता सा देवी महापातकनाशिनी ।
लक्षजाप्येन साप्येवं सप्त जन्मानि पातकम् ॥
कोटिजाप्येन विप्रर्षे ! यदिच्छति तदाप्नुयात् ।
यक्षविद्याधरत्वे वा गान्धर्व्वे देवतेऽपि वा ॥
यत्र यत्र भवेद्वाञ्छा तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ।
दशसाहस्रजाप्येन निष्कामः पुरुषो यदि ॥
विधिना नियतं ध्यायेत् प्राप्नोति परमं पदम् ।
यथाकथञ्चिज्जपिता गायत्री पापहारिणी ॥
सर्व्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्म्मसु शिष्ठिता ॥"* ॥

मरीचिरुवाच ।

"विधिना केन कर्त्तव्या गायत्री पापनाशिनी ।
पवित्रा परमा शिवा सर्व्वकल्याणसाधिनी ॥

वह्निरुवाच ।

सव्याहृतिं सप्रणवां जप्त्वा मासांश्च षोड़श ।
अपि भ्रूणहनः पापात् मुच्यन्तेऽहरहःकृतात् ॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
अहोरात्रकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
अन्तर्जले त्रिरावर्त्त्य गायत्रीं प्रयतस्तथा ।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत् ॥
नास्ति सत्यात् परो धर्म्मो नास्ति कृष्णात् समा गतिः ।
गायत्र्याश्च समं नास्ति दिवि चेह च पावनम् ॥
हुता च वरदा देवी सर्व्वकामफलप्रदा ।
गायत्र्याश्च तिलैर्होमः सर्व्वपातकनाशनः ॥
शान्तिकामो यवैः कुर्य्यादायुष्कामो घृतेन तु ।
कर्म्मान्तसिद्धिकामस्तु कुर्य्यात् सिद्धार्थकैर्नरः ॥
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु पयसा च समाचरेत् ।
पुत्त्रकामः सदा दध्ना धान्यकामस्तु शालिभिः ॥
क्षीरवृक्षसमिद्भिस्तु ग्रहपीड़ोपशान्तये ।
धनकामस्तथा बिल्वैः श्रीकामः कमलैस्तथा ॥
आरोग्यकामः क्षीराक्तैः कुर्य्यात् दूर्व्वाङ्कुरैस्तथा ।

ह्यायमर्थो यदाप्नोति तदेव च विधीयते ।
गुग्गुलैर्गुटिकाभिस्तु हुत्वा होममतन्द्रितः ।
लाभान्महदवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
पायसेन तथा हुत्वा विद्यां समधिगच्छति ।”* ॥
‘येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ।
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
कृच्छ्रेण शुद्धिस्तत्रादौ प्राणायामशतेन च ।
अन्तर्जले च तां जप्त्वा स्नातो नित्यमतन्द्रितः ।
प्राणायामांस्ततः कृत्वा विधानेनैव षोडश ।
पश्चाद्धि जुहुयादग्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भैक्ष्यया च कणाशी वा फलमूलाशनोऽपि वा ।
क्षीरभक्तः कृताहारो भवेत्तत्र विचक्षणः ।
आहाराणां यथोक्तानामेकाहारं समाश्रयेत् ।
समाप्तिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति निश्चयः ।
लक्षहोमावसाने तु मासमध्ये तु दक्षिणा ।
देया भवति शक्त्या तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्व्वोत्पातसमुत्पत्तौ सर्व्वं भवति शोभनम् ।
पञ्चभिर्दशभिर्व्वापि लक्षहोमं समाचरेत् ।
असद्दौर्ये तथा दोषे नृपतिस्तत्प्रशान्तये ।
नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यनेनोपशाम्यति ।
मङ्गलञ्च परं नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ।
ग्रहशान्तिं पुरा कृत्वा मन्त्रैः स्वैः स्वैः प्रयत्नतः ।
इन्द्रायाग्नये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ।
आहुतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमथाददेत् ।
गणानान्त्वेति वा तस्य इमं देवेति चैन्दवे ।
अग्निर्मूर्द्धेत्युद्बुध्यस्व इत्यनेन प्रयोजयेत् ।
अन्नात्परिस्रुतेनैव शन्नो देवीत्यनेन पुनः ।
कया न इति राहोर्व्वै केतुं कृण्वन्निति केतवे ।
त्र्यम्बकं तु रौद्रन्तु होमयेत्तात इत्यपि ।
सर्व्वं गायत्रीहोमन्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
दिक्पालेभ्यश्च होतव्यं भूतेभ्यश्च ततः क्रमात् ।
मरुत्वन्तं च हूतं वै यस्मिन् इन्द्रे नमामि तम् ।
वरुणं वो रिशा इत्थं वयसा त्वा यमस्य ते ।
क्षेमं राजानमवसं मङ्गलन्नाय वै तथा ।
क्षेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ।
इत्यादिनैव मन्त्रेण होतव्यं विधिपूर्व्वकम् ।
इत्यादिभिः समिद्भिश्च तिलहोमं ततः परम् ।
ग्रहैकं प्रति वा कुर्य्यादष्टाविंशतिमेव च ।
एकैकं प्रति पूर्णा स्यात्तदन्त ऋषिसत्तम ।
प्रत्यहं शाखसन्दीपालया दूर्व्वाङ्कुरोद्भवा ।
हुत्वा तु लक्षहोमे तु गायत्र्याः कामिकं परम् ।
ऐन्द्रकं कमाश्च पौरुषं प्राभवं तथा ।
रौम्मेन्द्रञ्च रामञ्च वैष्णवं इन्दवम् ।
महाव्रतन्तु होमान्ते कुर्य्यात् वै सर्व्वसिद्धिदम् ।
सम्यक् पूर्णां ततो दद्यात् मन्त्रैरभिमन्त्रितम् ।
नमो ब्रह्मणेति चामन्त्र्य अनिरुद्धं ततः परम् ।
इन्द्रेरिन्द्रे सुमैर्मन्त्रैस्तथा चैव तु संयुतम् ।
तत्पदेनाभिषिञ्चेत देवस्य सर्व्वं वै तथा ।
पञ्चगव्याग्निर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् क्रमात् ।
एवं यः कुरुते राजा लक्षहोमं प्रयत्नतः ।
न तस्य प्रभवः शत्रौ जयं नित्यं यदिच्छति ।
न चैव मरको इति व्याधिनो जायते तदा ।

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ।
राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्व्वास्तत्र तथेतयः ।
रसवन्ति च तोयानि शस्यञ्च निरुपद्रवम् ।
जायते यस्य या यत्र धर्म्मिष्ठा सा न किं भवेत् ॥
कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्व्वकम् ।
न तस्य मानसो दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं नृप ॥
शतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेत्तानिमान्नक ।
कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विजः ।
क्षत्त्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यं यमिच्छति कामानां तत्तत् प्राप्नोत्यसंशयम् ।
सशरीरोऽपि यद्गन्तु त्रिदिवं चेत्तदाप्नुयात् ।
सावित्री परमा देवी सावित्री पावनं परम् ।
सर्व्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ।
कार्य्या व्याहृतयश्चात्र विपरीताक्षरास्तथा ।
विपरीताक्षरं कार्य्यं शिरश्च ऋषिसत्तम ॥
आदौ शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्ते च वै ऋषे ॥
फलितेनैव फट्कारं मध्ये नाम प्रकीर्त्तितम् ।
गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेष्वाक्षिप्य वैरिणम् ।
निहन्तीं त्रिशूलेन भ्रुकुटीभूषिताननाम् ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ।
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशात्तु दूरतः ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिता ।
स्वरक्तमिश्रं होतव्यं कटुतैलमथापि वा ।
तत्रापि च शिवं देवं होमकाले प्रयत्नतः ।
क्रोधेन महताविष्टः पराज्ञानभिचरेद्यदि ।
न अज्ञात्वा यदि क्रोधेन पुत्र नश्येत् स एव तु ।
अनागसि न कर्त्तव्यमभिचारमतो बुधैः ।
स्वल्पागसि न कर्त्तव्यो ह्यभिचारो महात्मनः ॥
महापराधं वनितं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
अभिचारेण यो हन्यात् न दोषेण लिप्यते ।
धर्म्मप्रमादात्तु तत्र स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचारं न कुर्व्वीत बहुपापं विचक्षणः ।
बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्म्मतिम् ।
हन्यात्तु धर्म्मात्मा तस्य पुण्यफलं महत् ।
ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे देवदेवे द्विज जने ।
न तानभिचरेज्जातु तत्र तद्विफलं भवेत् ।
न हि कृष्णभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
विनाशमभिगच्छेत तस्मात्तन्न समाचरेत् ।
सेयं धात्री विधात्री च सावित्र्यघविनाशिनी ।
प्राणायामेन जप्येन तथा चाघमर्षणेन च ।
सषडङ्गीकृता जप्या शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा कृत्वा व्यस्ता व्याहृतयः पृथक् ।
दैवतं सवितास्यास्तु गायत्री छन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तम ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्थाः सूक्ष्मान् भूतानां पञ्चपञ्चकम् ।
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्चापि सत्तम ॥
चतुर्व्विंशत्यथैतानि गायत्र्या अक्षराणि तु ।
प्रणवं पुरुषं विद्धि सर्व्वगं पञ्चविंशकम् ।

सप्त लोकाश्च ये चेह महाव्याहृतयस्तथा ।
शिरश्च तस्या वाच्यं पुरुषः परमेश्वरः ।
एवंविधा च गायत्री जप्या राजसत्तम ।
होतव्या च यथाशक्त्या सर्व्वकामसमृद्धिदा ।
सावित्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितश्चतुर्व्वेदी सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ।
गायत्त्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा ।
अर्थी प्रतिग्रही चापि स गच्छेत परमां गतिम् ।
गायत्त्रीं जपते यस्तु कल्यमुत्थाय यो द्विजः ।
स लिप्यति न पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सद्गतिम् ।
अकामः समवाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
इत्याग्नेये वह्निपुराणे गायत्रीकल्पनामाध्यायः ॥

गायनः, त्रि, (गायति सङ्गीतविद्यया नौति । गै + ‘ण्युट् च ।’ ३ । १ । १४७ । ण्युट् ।) गायकः । (यथा, काशीखण्डे ।
“देवानां गायना ये च चारणाः स्तुतिपाठकाः”) गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः । (अस्य विशुद्धाचाराभावात् पतितत्वं यथाह मनुः । ४ । २१० ।
‘स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्द्धुषिकस्य च ।’) जल्पाकः । इति धरणी । (स्तुतिपाठकः । यथा महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
“तत्र किलैतन्त्रा माहेन्द्रा नाममधिगायन ।”)

गारित्रं, क्ली, (गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गॄ + “भूवादिगृभ्यो णित्रन् ।” उणां ४ । १७० । इति कर्म्मणि णित्रन् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोषः ॥

गारुडं, क्ली, (गरुडस्य इदमिति । गरुड + अण् । यद्वा गरुडं श्रोतारमालभ्य भगवद्यदुपदिष्टम् । यद्वा, गरुडेन प्रोक्तमिति । व्युत्पत्तिरुक्ता शिवपुराणे यथा —
‘गरुडस्तु स्वयं वक्ता यस्माद् गारुडसंज्ञकम् ।’) गरुडपुराणम् । इति पुराणम् । यथा —

गरुड उवाच ।

‘मम माता च विनता नागैर्दासीकृता हरे ।
यथाहं देवान् जित्वा चामृतं ह्यानयामि तत् ।
दास्याद्धि मोचयिष्यामि यथाहं वाहनं तव ।
महाबलो महावीर्य्यः सर्व्वज्ञो नागदारकः ।
पुराणसंहिताकर्त्ता यथाहं स्यां तथा कुरु ॥

विष्णुरुवाच ।

यथा त्वयोक्तं गरुड । तथा सर्व्वं भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चामृतं ह्यानयिष्यसि ।
नागेभ्यश्चान्तरं मां विनतां मोचयिष्यसि ।
महाबलो वाहनञ्च भविष्यसि विदारणः ।
पुराणं मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्तं मत्स्वरूपञ्च तत्र चाविर्भविष्यति ।
गारुडं तव नाम्ना तल्लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
यथाहं देवदेवानां श्रीः ख्याता विनतासुत ।
तथा ख्यातिं पुराणेषु गारुडं गमिष्यति ।
यथाहं कीर्त्तनीयोऽथ तथा त्वं गरुडात्मना ।
मां ध्यात्वा पठितुं शक्ये पुराणं मम गारुडम् ।
इत्युक्तो गरुडो देव ! काश्यपाय इहोच्यते ।

कश्यपो गरुडं स्तुत्वा तत्त्वं दग्धमजीवयत् ।
स्वयञ्चाप्यमरो भूत्वा विद्ययाप्याजीवयत् ॥
पक्षि ओम् तं स्वाहा जापी विद्येयं गारुडी
परा ।
गारुडोऽयं गारुडं हि प्रश्नं रुद्र ! महात्मकम् ॥"
इत्याग्ने महापुराणे गारुडे प्रश्नाध्यायो नाम
द्वितीयः ॥ * ॥ (अस्मिन् पुराणे एकोनविंशत्-
सहस्रसंख्यकश्लोका वर्त्तन्ते । यथा, देवीभाग-
वते । १ । ३ । ११ ।
"एकोनविंशत् साहस्रं गारुडं हरिभाषितम् ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥)
गारुडी विद्या गरुडपुराणे २०२ अध्यायादौ
द्रष्टव्या । स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विषमन्त्रः ।
इति जटाधरः ॥ (गरुडः गरुडवर्णस्तस्येदम् ।
गरुड + अण् । गरुडवर्ण इव वर्णोऽस्येति भावः ।)
मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा-
रघौ । १३ । ५३ ।
"त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥"
गरुडाकारेण सेनारचनयाधिष्ठितत्वात् महा-
व्यूहभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २ ।
"गारुडञ्च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा ॥"
एतस्य रचनायां गरुडाकृतित्वविवृतिर्यथा,
तत्रैवाध्याये । ३—८ ।
"गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।
चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्म्मा च सात्वतः ॥
अश्वत्थामा कृपश्चैव शिर आस्तां यशस्विनौ ।
त्रिगर्त्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतैः ॥
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ! ।
मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥
जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः ।
पृष्ठे दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः सानुगैर्वृतः ॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजाश्च शकैः सह ।
पुच्छमासन् महाराज ! शूरसेनाश्च मारिष ! ॥
दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ।
कारूषाश्च विकुञ्जाश्च मुण्डाः कुण्डीवृषास्तथा ॥
दृहद्बलेन सहिता वामपार्श्वे समास्थिताः ॥"
कदा वास्य व्यूहस्य प्रयोजनं तदाह मनुः ।
७ । १८६—१८७ ।
"शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥"
"सूक्ष्ममुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः ।
एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः ॥" इति तट्टीका-
कृत् कुल्लूकभट्टः ॥)
गारुडिकः, पुं, (गरुडः अधिष्ठाताऽस्य इति
गारुडः विषनिवारणमन्त्रविशेषः । तेन चिकित्-
सति स एव आजीवो यस्येति वा । इति ठक् ।)
विषवैद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गारुडी, स्त्री, (गरुडनाम्नाख्यायते इति । अण्
ङीप् च ।) पातालगरुडीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गरुडः अधिष्ठात्री देवता अस्या इति
अण् ङीप् च । गरुडविद्या । सा च गरुडपुराणे
२०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥)
गारुत्मतं, क्ली, (गरुत्मान् गरुडस्तस्य वर्णो इवास्य
गरुत्मान् अधिष्ठातृदेवताऽस्य वा इति अण् ।)
मरकतमणिः । इत्यमरः । २ । ९ । ९२ ॥
(यथा, माघे । ३ । ५ ।
"तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र-
प्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा ।"
पन्ना इति लोके । तस्य नामानि ।
"गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गारुत्मतपत्रिका, स्त्री, (गारुत्मतं मरकतमणि-
स्तद्वर्णसदृशं पत्रमस्याः इति कप् कापि अत
इत्वञ्च ।) पाचीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
गार्गकः, पुं, (गर्गस्य अपत्यं पुमान् इति । "गर्गा-
दिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति गार्ग्यः
ततः कन् । "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।" ६ ।
४ । १५१ । इति यकारलोपः ।) गर्गस्यापत्यम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
गार्गी, स्त्री, (गर्गस्यापत्यं स्त्री । "गर्गादिभ्यो
यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् । "यञश्च ।"
४ । १ । १६ । इति ङीप् "ततो हलस्तद्धितस्य ।"
६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।) गर्गस्य स्त्र्यप-
त्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, वृहदारण्यके
पञ्चमप्रपाठके ६ ब्राह्मणे ।
"अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाच यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु
खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ॥" दुर्गा । यथा,
हरिवंशे । १७६ । १४ ।
"ह्रीं श्रीं गार्गीञ्च गान्धारीं योगिनीं योगदां
सदा ॥")
गार्गीपुत्त्रकायणिः, पुं, (गार्ग्याः पुत्त्रस्तस्मादागतो
वंशः इति । "पुत्त्रान्तादन्यतरस्याम् ।" ४ । १ ।
१५९ । इति वा फिञ् वा कुक् च ।) गार्गी-
पुत्त्रवंशः । अस्य रूपान्तरम् । गार्गीपुत्त्रायणिः ।
गार्गीपुत्त्रिः । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥
गार्ग्यः, पुं, (गर्गस्यापत्यं पुमान् । "गर्गादिभ्यो यञ् ।"
४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) गर्गस्य पुमपत्यम् ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, वृहदा-
रण्यके । ४ । १ । "दृप्तबालाकिर्हानूचानो
गार्ग्य आस सहोवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते
ब्रवाणीति ॥")
गार्द्धपक्षः, पुं, (गृध्रस्य पक्षस्य वायमिति अण् गार्द्धो
गार्द्ध्रो वा पक्षः पत्रं यत्र यस्य वा ।) गार्द्ध्र-
पत्त्रवाणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४२ ॥ गार्द्ध्र-
पक्षोऽपि ॥
गार्द्धं, क्ली, (गर्द्ध एव इति । चतुर्वर्णादित्वात्
स्वार्थे ष्यञ् ।) लिप्सा । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
"पीत्वा जलानां निधिनातिगार्द्ध्यात् ॥"

गार्द्ध्रपत्त्रः, पुं, (गार्द्ध्रं गृध्रसम्बन्धिनं पत्त्रं पक्षः यस्य
यत्र वा ।) गृध्रपक्षयुक्तवाणः । (यथा, महा-
भारते । ४ । ४८ । २५ ।
"न हि गाण्डीवनिर्म्मुक्ता गार्द्ध्रपत्त्राः सुतेजनाः ।
अन्तरेष्वेव तिष्ठन्ति गिरीणामपि दारणाः ॥")
गार्भिणं, क्ली, (गर्भिणीनां समूहः इति । "भिक्षा-
दिभ्योऽण् ।" ४ । २ । ३८ । इति अण् ।)
गर्भिणीसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥
गार्हपत्यः, पुं, (गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तः इति ।
"गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ।" ४ । ४ । ९० । इति
ञ्यः ।) गृहपतिर्गृहस्वामी तेन नित्यसम्बद्धः ।
इत्यमरभरतौ ॥ यज्ञीयाग्निविशेषः । (यथा,
ऋग्वेदे । १० । ८५ । २७ ।
"इह प्रियं प्रजया ते समृध्यता-
मस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ॥"
भक्तिवर्द्धनाय पितापि गार्हपत्याग्नित्वेन पुत्त्रा-
दिना वेदितव्यः इत्युपदिदेश भगवान् मनुः ।
यथा । २ । २३१ ।
"पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्म्मातामिर्दक्षिणः
स्मृतः ॥")
गालनं, क्ली, (गाल्यते इति । गल् + णिच् + भावे
ल्युट् ।) क्षारणम् । छाँकन गडान इत्यादि
भाषा ॥ यथा, "तथा पचेत् यथा दाहकालि-
न्यातिशैथिल्यमखण्डगालनरहितोऽन्तरग्रपक्वश्च-
र्भवति ।" इति भवदेवभट्टः ॥
गालवः, पुं, (गाल्यते नाश्यतेऽज्ञानमनेन इति ।
गल् + णिच् + घञ् । गालः वेदान्तादिज्ञानप्रति-
पादकशास्त्रं तं वाति गच्छति जानाति वा ।
वा + कः ।) मुनिविशेषः । (यथा, भागवते ।
८ । १३ । १५ ।
"गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्त्रः कृपस्तथा ॥")
लोध्रवृक्षः । इति मेदिनी । वे । ३० ॥ श्वेतलोध्रः ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ केन्दुकवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
गालिः, पुं, (गाल्यते विक्रियते श्रवणमात्रेण
मनो यस्मात् येन वा । गल् + इञ् ।) शापः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं चिन्तामणौ ।
"ददति ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ॥")
गालितः, त्रि, (गल् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) द्रवी-
कृतः । गलान इति भाषा ॥ यथा,—
"गालितस्य सुवर्णस्य षोडशांशेन सीसकम् ॥
इति रत्नावली ॥
कृतगालनः । यथा । "तथा पचेत् यथा अगा-
लितमखण्डश्चर्भवति ।" इति कालेशिः ॥
गालिनी, स्त्री, (गालयति द्रवीकरोत्यविद्यामिति ।)
गल + णिच् + णिनि + ङीप् ।) मुद्राविशेषः ।
यथा,—
"कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्ज्जनी मध्यमानामा संहता भुग्नवर्ज्जिता ॥
मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

इष्टापमर्गे सम्प्राप्ते तदेव च विधीयते ॥
गुग्गुलैर्गुटिकाभिस्तु हुत्वा होममतन्द्रित ।
सौभाग्यं महदाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पायसेन तथा हुत्वा विद्यां समधिगच्छति ॥ ४ ॥
येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत ।
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
कृच्छ्रेण शुद्धिमुत्पाद्य प्राणायामशतेन च ॥
अन्तर्जले च तां जप्त्वा स्नातो नित्यमतन्द्रित ।
प्राणायामांस्ततः कृत्वा विधानेनैव षोडश ॥
पूर्व्वाह्णे जुहुयादग्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भैक्षया च कणाभी वा फलमूलाशनोऽपि वा ॥
क्षीरभक्तघृताहारो भवेत्तत्र विचक्षण ।
आहाराणां यथोक्तानामेकाहारं समाश्रयेत ॥
समाप्तिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति नित्यश ।
लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ॥
देया भवति मुख्या तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्व्वोत्पातसमुत्पत्तौ सर्व्वं भवति शोभनम् ॥
पञ्चभिर्दशभिर्व्वापि लक्षहोमं समाचरेत ।
असद्दोषे तथा दोषे शमतिस्थाप्यशान्तये ॥
नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यतो नोपशाम्यति ।
मङ्गलञ्च परं नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ॥
गन्धमाल्यैः पुरा कृत्वा मन्त्रैः स्वैः स्वैः प्रपूज्य तान् ।
इन्द्रायाग्नये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
व्याहृतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमथाददेत ।
स्थानान्त्वेतद्वा कथ्यं इम देवति चैन्दवे ॥
अग्निमूर्द्धेत्युदुध्यस्व इद्दस्तेति प्रयोजयेत ।
अस्मात् परिस्रुतेनैव समो दर्व्वीस्तत पुन ॥
कया न इति राहोर्व्वै केतुं कृण्वेति कनवे ।
चाम्बकेन तु रौद्रन्तु होमयेच्चातवेदसि ॥
सर्व्वं गायत्रीहोमन्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत ।
दिक्पालेभ्यश्च होतव्यं भूतेभ्यश्च ततः क्रमात ॥
मरुत्वमसि दूरं वै यस्मिन् वृक्षे नमामि तम् ।
वरुणं वो रिशादस्य वयस्त्वा पयस्स ते ॥
सोमं राजानमवसे नक्षत्राय वै तथा ।
क्षेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
एतैर्मन्त्रैस्तु मन्त्रेण होतव्यं विधिपूर्व्वकम् ।
घृताक्ताभिः समिद्भिश्च तिलहोमं ततः परम् ॥
एकैकं पतिं वा कुर्य्याद्दशविंशतिमेव च ।
एकैकं पतिं पूर्णं स्यात्तदत्र ऋषिसत्तमा ॥
प्रशस्तोद्भवाश्चैवास्तथा दूर्व्वाङ्कुरोद्भवा ।
होतव्या लक्षहोमे तु गायत्र्या कामिकं परम् ॥
श्रीसूक्तं पावमानञ्च पौरुषं शाम्भवं तथा ।
रौद्रमैन्द्रञ्च सामञ्च ज्येष्ठसाम इहेदृयम् ।
महाणपन्तु होमान्ते कुर्य्यात् वै सर्व्वसिद्धिदम् ।
सम्यक् पूर्णां ततो दद्यात् ताते अभिमन्त्रितम् ।
नमो ब्रह्मणीति चामन्त्र्य सन्निधाय नवं घटम् ।
रत्नैर्बीजैः शुभैर्व्वस्त्रैर्गन्धैर्व्वा चैव तु संयुतम् ॥
तन्मन्त्रेणाभिषिञ्चेत देवस्य त्वेति वै सदा ।
धन्वनागादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्तत क्रमात ॥
एवं य कुरुते राजा लक्षहोमं प्रयत्नत ।
न तस्य शत्रव सन्ति अग्रे तिष्ठन्ति ये क्वचित् ।
न चैव मरको दृष्टौ व्याधिर्म्मा जायते तथा ।

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषका शलभाः शुका ।
राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्व्वास्तत्र तथेतय ।
रक्षन्ति च नीयानि शस्यञ्च निरुपद्रवम् ।
जायते यस्य या चेष्टा घर्म्मिष्ठा सा न किं भवेत ॥ ॥
कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्व्वकम् ।
न तस्य मानसी दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं नृप ॥
शतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेद्भूतिमात्मन
कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विज ।
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यं यमिच्छति कामानां तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ।
सशरीरोऽपि यद्गत्वा स्वर्गमिच्छेत्तमाप्नुयात् ।
सावित्री परमा देवी सावित्री पावनं परम ।
सर्व्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत ।
कार्य्या व्याहृतयश्चात्र विपरीताक्षरास्तथा ।
विपरीताक्षरं कार्य्यं शिरश्च ऋषिसत्तम ॥
आदौ शिर प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्ते वै ऋषे ।
मन्तिस्मिंश्चैव फट्कार मध्ये नाम प्रकीर्त्तितम् ॥
गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेष्वाक्षिप्य वैरिणम् ॥
भिद्दन्तीं त्रिशूलेन भ्रुकुटीभीषिताननाम् ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत ॥
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशात्तु दूरत ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिता ।
स्वरक्तमिश्रं होतव्यं कटुतैलमथापि वा ।
तत्रापि च शिवं देवं होमकाले प्रयत्नत ॥
क्रोधेन महताविष्ट परामभिचरेद्बुध ।
न जहात्ति यं क्रोधेन पुत्र नश्यन स एव तु ॥
अनागसि न कर्त्तव्यमभिचारमतो बुधै ।
स्वल्पागसि न कर्त्तव्यो ह्यभिचारो महामुने ॥
महापराधं वलिनं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
अभिचारेण यो हन्यात्र स दोषेण लिप्यते ॥
धर्म्मप्रयाने तु तथा स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचारं न कुर्व्वीत बहुपापं विचक्षण ॥
बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्म्मतिम ।
हन्यात प्राणापराधन्तु तस्य पुण्यफलं महत् ॥
ये भक्ता पुण्डरीकाक्षे वैष्णवे द्विज जने ।
न तानभिचरेत् जातु तत्र तद्विफलं भवेत ॥
न हि केशवभक्तानामभिचारेण कर्हिचित ।
विनाशमभिपद्येत तस्मात्तन्न समाचरेत ॥
सैषा धात्री विधात्री च सावित्र्यघविनाशिनी ।
प्राणायामेन जप्येन तथा चान्तर्ज्जलेन च ॥
सव्याहृतीकप्रणवा जप्तव्या शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा न्यस्ता वाच्या व्याहृतय पृथक ॥
दैवतं सविताप्यस्या गायत्रं छन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तम ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्था सुमहत् भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्च ऋषिसत्तम ।
चतुर्व्विंशत्यथैतानि गायत्र्याक्षराणि तु ॥
प्राणैश्च पुरुषं विद्धि सम्भूतं सर्व्वमव्ययम् ।

सप्तलोकाश्च ये चैव महाव्याहृतय तथा ॥
शिरश्च तत्तथा वाच्यं पुरुषः परमेश्वर ।
एवंविधा च गायत्री जप्तव्या राजसत्तम ॥
होतव्या च यथाशक्त्या सर्व्वकामसमृद्धिदा ।
सावित्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्र सुयन्त्रित ॥
नायन्त्रितश्चतुर्व्वेदी सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ।
गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मण सदा ॥
अपि प्रतिग्रही वापि स गच्छेत् परमां गतिम् ।
गायत्रीं जपते यस्तु कल्यमुत्थाय यो द्विज ॥
स लिप्यति न पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सद्गतिम् ॥
अकाम समवाप्नोति तद्विष्णो परमं पदम् ॥'
इत्याद्ये वह्निपुराणे गायत्रीकल्पनामाध्याय ॥

गायन, त्रि (गायति सङ्गीतविद्यया उपजीवतीति । गै + 'युट् च ।' ३ । १ । १४७ । इति युट् ।) गायक । (यथा काशीखण्डे ।
'देवानां गायना ह्येते चारणा स्तुतिपाठका ॥')
गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (एतस्य मम विशुद्धब्राह्मणाग्निभिरग्राह्यत्वं पतितत्वात् ॥ यथाह मनु । ४ । २१० ।
'स्तेनगायनयोश्चान्नं स्त्रीणाञ्च विकस्य च ॥')
जल्पाक । इति धरणी ॥ (स्तुतिपाठक । यथा महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
तस्य कीर्त्तयन्ति स्म पाकर्थानामभिगायन ॥)

गारित्र, क्ली (गीर्यते भक्ष्यते इति । गॄ निगरणे + 'भुवादिगृभ्यो णित्रन् ।' उणां ४ । १७० । इति कर्म्मणि णित्रन् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोष ॥

गारुड, क्ली (गरुडस्य इदमिति । गरुड + अण् इत्यण् । यद्वा गरुडं श्रोतारमालम्ब्य भगवता यदुपदिष्टम् । यद्वा, रुद्रेण प्रोक्तमिति । तदि-त्युक्तिरुक्ता शिवपुराणे यथा —
'गरुडस्तु स्वयं वक्ता यस्माद् गारुडसंज्ञकम् ।')
गरुडपुराणम् । इति पुराणम् ॥ यथा —

गरुड उवाच ।

'मम माता च विनता नागैर्दासीकृता हरे ॥
यथाह देववान् जित्वा चाम्बृतं ह्यानयामि तत् ॥
दास्याद्धि मोचयिष्यामि यथाहं वाहनं तव ।
महाबलो महावीर्य्य सर्व्वज्ञो नागदारण ।
पुराणसंहिताकर्त्ता यथाहं स्यां तथा कुरु ॥

विष्णुरुवाच ।

यथा त्वयोक्तं गरुड । तथा सर्व्वं भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चाम्बृतं ह्यानयिष्यसि ॥
नागदास्यान्मातरं त्वं विनतां मोचयिष्यसि ।
महाबलो वाहनञ्च भविष्यसि विषार्द्दन ॥
पुराणं मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्तं मत्स्वरूपञ्च तव चाविर्भविष्यति ॥
गारुडं तव नाम्ना तल्लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
यथाहं देवदेवानां श्री ख्यातो विनतासुत ॥
तथा ख्यातिं पुराणेषु गारुडं गरुडैष्यति ।
यथाहं कीर्त्तनीयोऽथ तथा त्वं गरुडात्मना ॥
मां ध्यात्वा पक्षिमुख्येदं पुराणं गद गारुडम् ॥'
इत्युक्तो गरुडो देव । कश्यपायाह पृच्छते ॥

गालोडन, क्ली (गाः इन्द्रियाणि आलोडयन्ति प्रमाथ्नन्त्यनेन । गो+आ+लोडि+करणे ल्युट् । निपातनात् साधुः ।) उन्मादः । रोगः । मूर्खत्वम् । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

गालोडित, त्रि (गालोडः उन्मादरोगः सञ्जातोऽस्य । इतच् ।) उन्मत्तः । रुग्णः । मूर्खः । यथा, 'उन्मादशीले रोगार्त्ते मूर्खे गालोडितः स्मृतः ॥' इति दुर्गसिंहकृतकलापवृत्तिटीकायां त्रिलोचनदासः ॥ गोलोडितोऽपि पाठः ॥

गालोड्य, क्ली, (गोभिः पशुविशेषैरालोड्यते भक्षणाय इति । गो+आ+लोडि+कर्म्मणि यत्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मबीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गावौ, पुं (गोशब्दस्य द्विवचनेन निष्पन्नमिति बोध्यम् ।) ग्रामः । यथा —
"एकैकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च ।
धाकाङ्क्षप्रयुक्तस्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥
एकवचनसाकाङ्क्षसत्तः एकविशत्यान्शब्दे ।
उभयद द्विपद पुष्पवन्तपद सन्वेदौ चान्द्रमान्पद भूसर्गयो रोदस्यादिपद ग्रामे गोपन्ध द्विवचनभावेनाकाङ्क्षम् । इति । तदा गावौ ग्राम इत्यादावपि साधुत्वार्थकमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति ।" इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

गाह ऊ ङ विलोडने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ गाहन्तां महिषा निपानसलिलमिति शाकुन्तले । ऊ अगाहिष्ट अगाढ़ । इति दुर्गादासः ॥

गिरा स्त्री (गॄ+भावे क्विप् स्त्रियां टाप् ।) वचनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ('तां गिरां करुणां श्रुत्वा ।' इति दशरथविलापनाटकम् ॥)

गिरिः, पुं (गिरति धारयति पृथ्वीं गिरयति स्तूयते गुरुत्वाद्वा । "कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च ।" उणां । ४ । १४२ । इति इः किच्च ।) पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (पञ्चताना अष्टावेव पूजनीयाः कुलाचलत्वात् । यदुक्तम् —
'मेरुमन्दरकैलासमलया गन्धमादनः ।
महेन्द्रः श्रीपर्व्वतश्च हेमकूटश्चैव च ।
अष्टावेते तु सम्पूज्या गिरयः पूर्व्वदिक्‌क्रमात् ॥'
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)
गेन्दुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५२ ॥ चक्षूरोगविशेषः । इति मेदिनी । रे । २३ ॥ पारदस्य दोषविशेषः । यथा, रसावन्याम् ।
"नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यञ्च विषं गिरिः ।
असह्याग्निर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिताः ॥"
सन्न्यासिनां पद्धतिविशेषश्च । (तत्र प्रथमतः सान्त्विकगिरिसन्न्यासिलक्षणं यथा,—
'सन्ध्यौ शाकुर्यां वीरो शुक्लकेशो निरम्बरः ।
सर्व्वत्र समभावेन भावयन्तो नरोत्तमः ।
इदशीधिया नारी न गिरिः परिकीर्त्तितः ।"
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
दशनामकृतगिरिसन्न्यासिपरिचायकानामान्तरम् । तेषां दशनामानि यथा,—
"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्व्वतसागराः ।
पुरिः सरस्वती चैव भारती च तथा दश ॥'
तत्र गिरेर्लक्षणम् । यथा, प्राणतोषिण्यां अत्र धृतप्रकरणे ।
'वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः ।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥"
यदुवंशीयश्वफल्कस्य द्वादशपुत्राणामन्यतमः । यथा भागवते । ९ । २४ । १५—१६ ।
'अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादशविश्रुताः ।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ॥")

गिरि स्त्री (गॄ+भावे इः किच्च ।) निगरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ गेला इति भाषा ॥ बालमूषिका । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ पुं स्त्री त्रि । इति मेदिनी । रे । २४ ॥

गिरिकण्टक पुं (गिरेः पर्व्वतस्य कण्टक इव तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गिरिकदम्ब, पुं (गिरिसमुत्पन्नः कदम्बः ।) नीपः । धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकदली, स्त्री, (गिरिसञ्जाता कदली ।) पर्व्वतीयकदली । तत्पर्य्यायः । गिरिरम्भा २ पर्व्वतमोचा ३ अरण्यकदली ४ बहुबीजा ५ वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्लभा ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । बलवीर्य्यवृद्धिकारित्वम् । स्वच्छत्वम् । तृष्णापित्तदाहशोषप्रशमनत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकर्णिका स्त्री (गिरौ गिरिमधिकृत्य कर्णिकेव प्रतिभातीत्यर्थः । यद्वा गिरिः सुमेरुपर्व्वतः कर्ण इव यस्याः इति कप् टाप् च कापि अत इत्वम् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेतकिणिहीवृक्षः । अपराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः व्यवहारो यथा —
'गुड़पुष्पसारशिखरिसमुलगिरिकर्णिका
हरिद्राभिः ।
अञ्जनगुटिका शमयति विषूचिकां त्रिकटुसनाथा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहेऽग्निमान्द्याधिकारे ॥)

गिरिकर्णी स्त्री, (गिरेर्वालमूषिकायाः कर्ण इव पत्रमस्याः ।) अपराजिता । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —
'गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
पार्व्वतीयापराजितार्थे पर्य्याया यथा तत्रैव,—
'गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता क्वचित् ॥")
यवासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गिरिका, स्त्री, (गिरिरेव स्वार्थे कन् टाप् च ।) बालमूषिका । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (स्वनामख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी । सा हि गिरेः कोलाहलाख्यपर्व्वतात् शुक्तिमत्यां नद्यां जातत्वात् गिरिकेति नाम्ना विश्रुता । यथा, महाभारते । १ । ६३ । ३३—३८ ।
राजोपरिचरस्यैव नाम तस्याथ विश्रुतम् ।
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः ॥
अरौत्सीच्चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल ।
गिरिं कोलाहलं तं तु पदा वसुरताड़यत् ॥
निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा ।
तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्व्वतः स्वयम् ॥
तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् ।
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ॥
वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः ।
चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः ॥
वसोः पत्नी तु गिरिका कामकालं न्यवेदयत् ।
ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः ॥")

गिरिकाण, पुं (गिरिणा अक्षिरोगविशेषेण काणः एकचक्षुर्हीनः ।) गिरिरोगेणैकचक्षुर्हीनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गिरिगुड़, पुं, (गिरौ गिरौ वा जातः गुड़ः गुटित वर्त्तुल इव ।) गेन्दुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

गिरिज क्ली, (गिरौ जायते इति । जन्+ड ।) अभ्रकम् । शिलाजतु । शैलजम् । लोहम् । इति मेदिनी । जे २३ ॥ गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिज पुं (गिरौ जायते इति । जन्+ड ।) मधूकवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । गौरशाकः १ मधूलः ३ स्वल्पपत्रकः ४ । इति रत्नमाला ।

गिरिजा स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वतात् हिमगिरेरधिष्ठातृदेवात् इति तात्पर्य्यार्थं जायते । जन्+ड स्त्रियां टाप् च । हिमालयस्य अधिष्ठातृत्वे प्रमाणं यथा, कुमारे । १ । १ ।
'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।'
"देवता आत्मा यस्य सः । एतेनास्य चलभाव मेनकापरिणयपार्व्वतीजननादिचेतनव्यवहारयोग्यत्वसिद्धिः ।' इति टीकायां मल्लिनाथः ।)
पार्व्वती । (यथा अनर्घराघवे । ४ र्थे अङ्के ११ ।
'क्षौद्र प्रवीरजननी जननी तवैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि यस्य ॥"
गायत्रीरूपा देवी । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४१ ।
"गिरिजा गुह्यमातङ्गी गजकृष्णवल्लभा ॥"
गङ्गा । इति शब्दरत्नावल्यां ॥ (गिरौ पर्व्वते जायते इति । जन्+ड ।) मातुलुङ्गी । इति मेदिनी । ज । २४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —
'मातुलुङ्गी सुगन्धाख्या गिरिजा पूतिपुष्पिका ।
अवल्गा देवदूती च सा कपिञ्जलकुक्कुटी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
श्वेतबुह्वा । इति रत्नमाला । सुन्दरजातिभेदः । कायमाणा लता । कारीरच । मल्लिका । गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिजामल, क्ली (गिरौ पर्व्वते अभ्रे आकरादि स्थं जायते इति । जन्+ड । गिरिजम् । तद्मलं गच्छति । अम+कमच । यद्वा गिरिजेव

नं।)अश्रकम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥
अरवजातत्वे प्रमाणं यथा, भावप्रकाशे।
ा वधाय विप्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्।
फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः॥
निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम्।
त एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम्॥
चं वज्रजातत्वादभ्रमम्बरवोऽद्भवान्॥"
वकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)
ज्वरः, पुं, (गिरेः पर्व्वतस्य ज्वर इव तच्छेदक-
त्। गिरिं ज्वरयतीति वा। ज्वर+णिच्+
च।) वज्रः। इति शब्दरत्नावली॥
तः त्रि, (गिल+कर्म्मणि क्तः लस्य रत्वञ्च।)
ालितः। भक्षितः। इत्यमरटीकायां राय-
ुकुटः॥
धातुः, पुं, (गिरौ जात धातुः। शाकपार्थिव-
त्मध्यपदलोपिसमासः।) गैरिकम्। इति
राजनिर्घण्टः॥
रनिम्बः, पुं, (गिरिसम्भूतोनिम्ब इव।) महा-
रेखवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
रपीलुः पुं, (गिरिसम्भूतः पिलुर्वृक्षविशेषः।)
परूषकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
रिपुष्पकं, क्ली, (गिरिजातं पुष्पकम्।) शैले-
यम्। इति राजनिर्घण्टः॥
रिप्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्व्वतः प्रियो यस्याः
अवाहतविचरणायेति भावः।) चमरीगवी।
इति राजनिर्घण्टः॥
गिरिभित् [द्] पुं, (गिरिं भिनत्ति भित्वा उत्-
पद्यते इति। भिद्+क्विप्।) पाषाणभेदक-
वृक्षः। इति भावप्रकाशः॥
गिरिभूः, स्त्री, (गिरौ भवति उत्पद्यते इति। भू+
क्विप्।) क्षुद्रपाषाणभेदाः। इति राजनिर्घण्टः॥
गिरेर्भूः। पर्व्वतभूमिः। (यथा, आर्य्यासप्त-
शत्याम्। ६१५।
"सकलकटकैकमण्डिनि।
कठिनीभूताशये शिखरदन्ति।
गिरिभुव इव तव मन्ये
मनः शिला समभवच्चण्डि!॥"*॥
गिरेर्हिमालयात् हिमालयाधिष्ठातृदेवादित्यर्थः
भवतीति। भू+क्विप्।) पार्व्वती॥
गिरिमल्लिका, स्त्री, (गिरौ जाता मल्लिकेव मध्य-
पदलोपिसमासः।) कुटजवृक्षः। इत्यमरः।
२।४।६६॥ (पर्य्यायोऽस्याः पर्य्यायाः।
"वृत्सकः शक्रपर्णाख्यो वत्सको गिरिमल्लिका।
कुटजस्तत्फलञ्चेन्द्रयवञ्चापि कलिङ्गकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
गिरिमानः, पुं, (गिरिरिव मानं परिमाणमस्य
उच्चत्वेनेति शेषः।) हस्ती। इति शब्द-
रत्नावली॥
गिरिमृत्, [द्] स्त्री, (गिरेः पर्व्वतस्य मृत् मृत्तिका।)
गैरिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (यवहारोऽस्याः
यथा,—
"गिरिमृच्चन्दनागरुखटिकांशयोजितो वर्त्तिलेपः।

कुरुते वचया मिश्रो लोचनमगदं न सन्देहः॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे॥)
गिरिमृद्भवं, क्ली (गिरेर्मृदो मृत्तिकाया भवतीति।
भू+अच्।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥
गिरिमेदः, पुं, (गिरेर्मेद इव।) विटखदिरः।
इति रत्नमाला॥ इरिमेद इति वा पाठः॥
गिरियकः, पुं,(गिरिं पर्व्वतमाश्रित्य आत्मनिर्म्माणतां
याति प्राप्नोतीति। या+कः ततः संज्ञायां
कन्।) गेण्डुकः। इति हेमचन्द्रः। ३।३५३॥
गिरियावः, पुं, (गिरिं गिरिमधिक्षत्यात्मसत्तां
यातीति। या+क्विप्। ततः संज्ञायां कन्।)
गेण्डुकः। इति शब्दरत्नावली॥
गिरिवासी, [न्] पुं, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वस-
तीति। वस्+णिनिः। गिरिं वासयति सुरभी-
करोतीत्यर्थे। वस्+करोतेरर्थे णिच् णिनिः।)
हस्तिकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥
गिरिशः, पुं, (गिरिराश्रयत्वेन वसतित्वेनास्त्यस्य
इति। "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शने-
लचः।" ५।२।१००। इति शः। यद्वा, गिरौ
कैलासाख्यपर्व्वते आध्यात्मिकार्थे तु निर्मलशुद्ध-
मनसीत्यर्थः शेते विराजते इति। यद्वा, गिरिं
त्रिगुणवृत्त्यात्मकं मनः श्यति तनूकरोति विशुद्धं
करोति शरणागतभक्तसाधकानाम्। शी ङल
शयने शो यच्छेदे वा गिरौ छन्दसि डः। लोके
तु छान्दसानां कचिद्भाषायामपि प्रयोग इति
आशुमुक्तगिवदित्याह स्वामी।) शिवः। इत्य-
मरः।१।१।३३। (यथा, रघुः।२।४१।
"इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार॥"
गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्व्वतसदृशं शाल-
यते शोभयते इति। शल्+णिच्+णिनिः नान्त-
त्वात् ङीप् च। गिरिं बालस्वधिकायां शलते
श्लाघते निजपत्त्रावयवेनेत्यर्थे। शल् श्लाघायां+
णिनिः ङीप् च।) अपराजिता। यथा,—
"पारिभद्रं पाटला च वज्रणं गिरिशालिनी।"
इति वामनपुराणम्॥
गिरिशृङ्गः पुं, (गिरेः शृङ्गमवाकृत्यास्त्यस्येति
अच्। मुखादण्डोत्तलनसमये शृङ्गसादृश्या-
दस्य तथात्वम्।) गणेशः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ (गिरेः शृङ्गमिति विग्रहे क्ली। पर्व्वत-
शेखरम्। यथा महाभारते।६।५६।१५।
"गजैर्निपतितैर्गोलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृताः॥")
गिरिसारः, पुं, (गिरेः सार इव।) लौहम्।
(यथा, गौः रामायणे।६।७८।१६।
"तत्तैलधौतं विमलं गिरिसारमयं महत्।
शक्तं परमसंक्रुद्धो वालिपुत्त्रे न्यपातयत्॥")
वङ्गम्। मलयपर्व्वतः। मेदिनी। रे।२६१॥
गिरिसुता, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वताधिष्ठातुः
सुता पुत्त्री।) पार्व्वती। यथा,—
"अवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा

वसतु मे हृदि सदा भगवतः पदयुगम्॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥
(तथाच पञ्चतन्त्रे।१।१७५।
"अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः
फणी
तञ्च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि
नागाशनम्॥"
गङ्गा। यथा काशीखण्डे।२८।५२।
"गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा॥")
गिरीशः, पुं, (गिरेः कैलासस्य ईशः।) शिवः।
(यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्।३३।
"चिन्तामेऽत्र न वेश्मनि प्रियतमे किं चिन्तय
स्यान्नव
ग्रावणीत्यद्रिसुतां जयन्नवतु वः स्मेरो गिरीशो-
ऽनिशम्॥"
गिरीणां पर्व्वतानामीशः श्रेष्ठः।) हिमालय-
पर्व्वतः। (गिरां वाचां शास्त्राणां वा ईशः।)
वृहस्पतिः। इति मेदिनी। शे।१६॥
गिलः, पुं. (गिल्+"इगुपधेति।" ३।१।१३५।
इति कः।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥
गिलग्राहः, पुं, (गिलं गृह्णाति गिलं यथा स्यात्
तथा गिलेन गिलनेन वा गृह्णाति धारयति
इति तात्पर्य्यार्थः। ग्रह्+अण्।) नक्रः। इति
राजनिर्घण्टः॥
गिलनं, क्ली, (गिल्+भावे ल्युट्।) गिरणम्।
भक्षणम्। इत्यमरटीका॥ (यथा, हारीते प्रथमे
स्थाने प्रथमेऽध्याये।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितन्तथा।
नीचोच्चञ्चैव गम्भीरं वर्ज्जयेत् पाठकं सुधीः॥")
गिलिः, स्त्री, (गिल्+भावे इन्।) गिलनम्।
इत्यमरटीका॥
गिलितं, त्रि, (गिल्+कर्म्मणि क्तः। गिलिर्जाता-
ऽस्येति तारकादित्वादितजित्येके।) भक्षितम्।
इत्यमरः।३।२।११०॥
गिष्णुः, पुं, (गायति सामवेदं गायतीति वा।
गै गाने+"इष्णो गादाभ्यां किञ्च।" इति
उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण इष्णुः। किन्त्वाव-
मन्ये तु "गादाभ्यां इष्णुच्।" उणां।३।१६।
इति इष्णुच् प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् गेष्णुरित्येवमर्द्ध
स्यात्।) सामवेदवेत्ता। गायकः। इत्युणादिकोषः॥
गीः, [र्] स्त्री, (गॄ+सम्पदादित्वात् क्विप्।)
वाक्यम्। सरस्वती। इत्यमरः।१।६।१॥
गीतं, क्ली, (गीयते इति। गै गाने+भावे क्तः।)
गानम्। इत्यमरः।१।६।२५॥ तस्य लक्षणं
यथा,
"धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः।
तत्र नादात्मको धातुर्मातुरक्षरसञ्चयः॥"*॥
तद्द्विविधं यथा,—
"गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः।
यन्त्रं स्यादेणुवीणादि गात्रन्तु मुखजं मतम्॥"
अपि च।
"निबद्धमनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते।

अनिबद्धं भवद्गीतं वर्णादिनियमं विना ।
यद्वा प्रसकधातुभ्यैरनिबद्धं विना ततम् ।
निबद्धञ्च भवेद्गीतं तालमानरसाश्रितम् ॥
छन्दोगमकधातुभ्यैर्वर्णादिनियतैः ततम् ॥
अभिप्राश्रमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्याऽभिनया जाता रसाश्चाथर्वणः स्मृताः ॥

अथ सङ्गीतलक्षणम् ।

'तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यत्र गीयते ।
नृत्यस्यानुगतं रङ्गे तत् सङ्गीतकमुच्यते ॥ * ॥

अथ गीतप्रशंसा ।

सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चर्त्तते ।
मनुष्यवृषभो लोके विधिनैव स वञ्चितः ॥
संसारदुःखदग्धानामुत्तमानामनुग्रहात्
प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तौर्य्यत्रिकमिदं मतम् ।
तूर्य्यशब्दो न्वन्हि स्यात् मरत्तेऽपि च दृश्यते ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
गीतेन हरिणा रुद्धाः प्राणवन्त्यपि पश्यत
वनान्यायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च ॥
हरिचमत्कृतमय किमतः परं
फणिवरोऽन्धतरो वश एव च ।
अपि च ता यत्वाप मन्मथो
मधुरगीतवशीकृतशङ्करः ॥
परमानन्दनिबद्धनमभिमतफलवशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिबीजं परं गीतम् ॥
गीतं पीनपयोधरा समन्ता नारी विचित्रा कथा
रम्यं हर्म्यतलं सुधांशुकिरणप्रोद्दीपिता यामिनी
चित्तज्ञाः सुहृदः सुताः सुमनसो भक्ताः पुनः
सेवकाः
गूढं गीतरसं कवित्वममृतं संसारसारा मताः ॥
शुद्धशालगसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम् ।
शुद्धञ्च वर्णितं यथा —
यथा भाण्डभवा मपाटकरणा ततघनानद्धजाः
कैवाससारचक्रपालविजया शब्दास्त्रिभिन्नास्तथा ।
दण्डीवर्णसरः स्फुटा द्विपदिका सुचारुली मातृका
सर्वा शब्दकृतगीतानि कथिता शुद्धास्तु सं
निश्चिता ॥
सालगनामकं नि श्रमितकारं प्रबन्धगताः
नामधारि यत् भवन्ति । तथा च
ध्रुवो माठो निःसारो रासः पादः ककाथा
एतानाना बहूनि कथितानि विरचिताः ॥
ध्रुवकः स्यादेव गीतं नानाऽभिधानकम् ।
क्रीडावाक्यं वर्णं ता तथा चैव प्रमाणतः ॥
सिद्धाश्च विमला च मधुकरभोज्यं ।
स स्फलावरोहाद्य सर्वालापविक्रम ॥ * ॥

अथ शालगरूपम् ।

भरतो मण्डकश्चैव प्रतिमण्डो निसारुकः ।
वामकः प्रतिमाभय तथान्या चैकताली च ॥
एषैव भुवं धरति शालगे सम्भवतिस्म ॥ * ॥

अथ सङ्कीर्णम् ।

"चैवा सङ्कलकलया नवभिका धर्मोतिनादात्मना

दोहा स्याद्बहुलकलया गुरुबलो गीता च
गोविन्दया ।
अन्योन्योऽप्यथ कारिका त्रिपदिकेत्येतानि काम
द्विधा
सङ्क्षेपेण चतुर्दश प्रकटितान्यत्राधमानि क्रमात् ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(सङ्गीतस्याद्यविवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गीयते स्म इति । गै शब्दे + कर्म्मणि क्तः ।)
शब्दिते त्रि । इति मेदिनी । ते । १६ ॥
गीतमोदी [न्] पुं (गीतेन सङ्गीतेन मोदते
इति । मुद् + नन्दिग्रहीति । ३ । १ । १३४ ।
इति णिनिः ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(सङ्गीतानुरागिणि त्रि ॥)
गीता स्त्री (गीयते स्म ब्रह्मविद्योपदेशात्मिका
ब्रह्मतत्त्वोपदेशमयी कथा यत्र । गै + क्तः ।)
ग्रन्थविशेषः । भगवद्गीतेति ख्याता । सा तु
अर्ज्जुनस्य मोहनिरासाय महाभारतीयभीष्म
पर्व्वान्तर्गता कर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिका
अष्टादशाध्यायी श्रीकृष्णोक्ता । यथा —
भारते सर्व्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नशः ।
गीतायामस्ति तेनेयं सर्व्वशास्त्रमयी मता ॥
इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रयेण हि ।
कर्म्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥
इति नीलकण्ठः ॥
गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥
इति स्वामी ॥
(अस्याः प्रयोजनादिकं श्रीमन्मधुसूदनसरस्वती
पादैर्वक्तव्यो गीतागूढार्थदीपिकायां दर्शितम् ।
तद्यथा —
सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ।
परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥
सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।
यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्म्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।
तद्रूपाष्टादशाध्यायीगीताकाण्डत्रयात्मिका ॥
एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ।
कर्म्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥
यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ।
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्त्तिता ॥
उभयानुगता सा हि सर्व्वविघ्नापनोदिनी ।
कर्म्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्त्यागवर्त्मना ।
त्वम्पदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।
भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्य्यते ॥
तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।
एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥
प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ।
मुक्तिसाधनपर्व्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥
निष्कामकर्म्मनिष्ठानं त्यागात् काम्यनिषिद्धयोः ।
तत्रापि परमो धर्म्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥

क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यतः ।
नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढस्ततः ॥
इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ।
ततः शमादिसम्पत्त्या सन्न्यासो निष्ठितो भवेत् ॥
एवं सर्व्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढा ।
ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥
ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ।
सर्व्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥
ततस्तत्परिपाकेन निदिध्यासननिष्ठता ।
योगशास्त्रन्तु सम्पूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥
क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् ।
साक्षात्कारो निर्व्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥
अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् ।
तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ ॥
अनारब्धानि कर्म्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः ।
न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥
प्रारब्धकर्म्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति ।
सा सर्व्वतो बलवता संयमेनोपशाम्यति ॥
संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत्त्रिकम् ।
यमादिपञ्चकं पूर्व्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥
ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् ।
ततो भवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि ।
युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत् ॥
विद्वत्सन्न्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।
प्रागसिद्धो य एवांशो यत्नः स्यात्तस्य साधने ॥
निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्व्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥
व्युत्तिष्ठन् स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥
एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ।
गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा ।
एतस्य कृतकृत्यत्वात् शास्त्रमस्मान्निवर्त्तते ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा ।
सर्व्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥
पूर्व्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ।
अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥
पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ॥
यदि प्रागभवसंस्कारस्याचिन्त्यत्वात्तु कश्चन ।
प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाशफलपातवत् ॥
न तं प्रति कर्त्तव्यत्वाच्छास्त्रमारब्धमिष्यते ।
प्राक्सिद्धसाधनाभावाद्दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति ॥
जीवन्मुक्तिदशायान्तु न भक्तेः फलकल्पना ।
अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ॥
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्व्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
इत्यादिवचनात् प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते ॥
एतत् सर्व्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ।
यतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम् ॥
निष्कामकर्म्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्त्तितम् ।
शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥
यतः स्वधर्म्मविभ्रंशः प्रतिषिद्धस्य सेवनम् ।
फलाभिसन्धिपूर्व्वा वा साहङ्कारा क्रिया भवेत् ॥
आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः ।
पुमर्थलाभायोग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम् ॥
दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्व्वेषां प्राणिनामिह ।
अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा ॥
अनादिभवसन्ताननि(रू)रूढं दुःखकारणम् ।
दुस्त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम् ॥
एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् ।
बुबोधयिषुराहेदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम् ॥”)
एतदन्याः श्रीभागवतोक्तगोपीगीताध्यात्मरामायणोक्तरामगीताश्वमेधिकपर्व्वोक्ते ब्राह्मणगीतानुगीते देवीभागवतोक्तभगवतीगीता शिवगीता इत्याद्याः सन्ति ॥

गीतासारः पुं, (गीतासु सारः गीतानां वेदान्तादिशास्त्राणां वा सारो यत्र इति वा । मुक्त्यर्थं संक्षेपेण समस्तयोगज्ञानादिप्रतिपादकशास्त्राणां सारार्थो गीतो यत्र इति तात्पर्य्यार्थः ।) अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णोक्तमुक्त्यर्थाष्टाङ्गादियोगः । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।
“गीतासारं प्रवक्ष्यामि अर्ज्जुनायोदितं पुरा ।
अष्टाङ्गयोगं मुक्त्यर्थं सर्व्ववेदान्तसारगम् ॥
आत्मलाभः परो नान्य आत्मा देहादिवर्ज्जितः ।
रूपादिमान् हि देहोऽतः करणत्वादि लोचनम् ॥
करणत्वान्मनोऽधीनो न प्राणोऽचेतनो यतः ।
विज्ञानरहितः प्राणः सुप्ते हि प्रतीयते ॥
नाहमात्मा च दुःखादिसंसाराभिनसन्वयात् ।
विधूम इव दीप्तार्च्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ॥
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे हृत्स्थो ज्ञेयात्मनात्मनि ।
श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ।
ध्यानान्तु मनसा रश्मीन् यदा सम्यङ्नियच्छति ॥
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः ॥
यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ॥
मनो बुद्धिमहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा ।
प्रसंख्याय परावाप्तौ विमुक्तो बन्धनैर्भवेत् ॥
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य च ।
मनश्चैवाप्यहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य च पाण्डव ! ॥
अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिञ्च प्रकृतावपि ।
प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ॥
अहं ब्रह्मपरं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ।
द्विद्वादशेभ्यः ख्यातो यः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
विवेकात् केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
नवद्वारमिदं गेहं त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ॥
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स परः कविः ॥
ज्ञानयज्ञस्य सर्व्वाणि कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥”
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
इति गारुड़े २३३ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
“यमाश्च नियमाः पार्थ ! आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं धारणार्ज्जुन ! सप्तमी ॥
समाधिरयमष्टाङ्गो योग उक्तो विमुक्तये ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ॥
अक्लेशजननं प्रोक्तं भूतानां यदहिंसनम् ।
अहिंसा परमो धर्म्मो ह्यहिंसा परमं सुखम् ॥
विधिना या भवेद्धिंसा त्वहिंसा सा प्रकीर्त्तिता ।
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ॥
सर्व्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
एवं सर्व्वं हि हिंसायां धर्म्मार्थमपिधीयते ॥
यद्भूतहितमत्यन्तं वचः सत्यस्य लक्षणम् ।
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥
प्रियञ्च नानृतं ब्रूयात एष धर्म्मः सनातनः ।
यच्च द्रव्यापहरणं चौर्य्याद्वाथ बलेन वा ॥
स्तेयं तस्यानाचरणमस्तेयं धर्म्मसाधनम् ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥
सर्व्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्य्यं प्रचक्षते ।
द्रव्याणामप्यनादानमापत्स्वपि यथेच्छया ॥
अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन वर्ज्जयेत् ।
द्विधा शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यं भावादथान्तरम् ॥
यदृच्छालाभतस्तुष्टिः सन्तोषः सुखलक्षणम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परमं तपः ॥
शरीरशोषणं वापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
वेदान्तशतरुद्रीयप्रणवादिजपं बुधाः ॥
सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ।
स्तुतिस्मरणपूजादिवाङ्मनःकायकर्म्मभिः ॥
सुनिश्चला हरौ भक्तिरेतदीश्वरचिन्तनम् ।
आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्द्धासनं तथा ॥
प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उपस्थितः ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
नियमः प्रोच्यते सद्भिः प्रत्याहारस्तु पाण्डव ! ॥
मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मरूपचिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
योगारम्भे मूर्त्तहरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत् ॥
नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलसमायुतम् ।
नाले चाष्टदलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
सकर्णिके केशराढ्ये सूर्य्यसोमाग्निमण्डलम् ।
अग्निमण्डलमध्यस्थो वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तः कौस्तुभसंयुतः ।
वनमाली कौस्तुभेन युतोऽहं ब्रह्ममुक्त ओम् ॥
धारणेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनो गये ।
प्राङ्गाभ्यां हृदये चायु तृतीया च तथोरसि ॥
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणादश कीर्त्तिताः ॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरभिधीयते ।
एकाकारः समाधिः स्याद्देशलक्षणवर्ज्जितः ॥”
इति गारुड़े २३४ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
“ब्रह्मगीतां प्रवक्ष्यामि यां ज्ञात्वा मुच्यते भवान् ।
अहं ब्रह्मास्मीति वाक्याज्ज्ञानान्मोक्षो भवेन्नृणाम् ॥
वाक्यज्ञानं भवेज्ज्ञानादहंब्रह्मपदार्थयोः ।
पदद्वयार्थौ द्विविधौ वाच्यौ लक्ष्यौ स्मृतौ बुधैः ॥
वाच्यौ द्वयवतां ज्ञेयौ लक्ष्यौ शुद्धौ प्रकीर्त्तितौ ।
प्राणपिण्डात्मकार्थेन चेतनं स्फुरणञ्च यत् ॥
तथा वै देहपर्य्यन्तमहं शब्देन गीयते ।
प्रत्यग्रूपमद्वितीयमहं शब्देन भण्यते ॥
अद्वयानन्दचैतन्यं परोक्षसहितं परम् ।
प्राणपिण्डात्मकाद्यर्थसद्वितीयविभागकम् ॥
त्यागेन प्रत्यक्चैतन्यभागो लक्ष्येत चाहमा ।
तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिण्डात्मकारणा ॥
विद्यापरोक्षभागे च परित्यागे च लक्ष्यते ।
अद्वयानन्दचैतन्यभाग एवं विचिन्तयेत् ॥
अहंपदेन चैतन्यप्रत्यग्ब्रह्मपदेन तु ।
अद्वयानन्दचैतन्यं लक्षयित्वा स्थितस्य च ॥
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म अहंब्रह्मपदार्थयोः ।
अहं ब्रह्मास्मि वाक्याच्च आत्मभूतिफलात्मकम् ॥
एकत्वज्ञानञ्च भवेद्देहान्तानुगतो ध्रुवम् ।
ज्ञानादज्ञानतत्कार्य्यनिवृत्तेर्मुक्त एकतः ॥”
इति गारुड़े २३५ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
“सन्मायिब्रह्मतः खं स्यात् खान्मरुत्वांस्ततोऽनलः ।
अग्नेरापस्ततः पृथ्वी प्रपञ्चीकृतभूतकम् ॥
ततः सप्तदशं लिङ्गं पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च ।
वाक्पाणिपादं पायुश्च उपस्थमथ धीन्द्रियम् ॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं स्यात् पञ्च वायवः ।
प्राणोऽपानः समानश्च व्यानश्चोदान एव च ॥
मनो धीरन्तःकरणं स्यान्मनः संशयात्मकम् ।
बुद्धिर्निश्चयरूपा तु एतत्सूक्ष्मशरीरकम् ॥
हिरण्यगर्भमात्मीयं भूततत्कार्य्यलिङ्गकम् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो ब्रह्माण्डं समजायत ।
लोकप्रसिद्धं स्थूलाद्यं शरीरचरणादिमत् ॥
पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्य्यञ्चाहमेव च ।
सर्व्वं शरीरजातञ्च प्राणिनां स्थूलमीरितम् ॥
वीराडुपरतात्मानः शरीरं प्रोच्यते बुधैः ।
देहद्वयाभिमानी च त्वमथो जीव एकतः ॥
सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव प्रविष्टं देहयोर्द्वयोः ।
जलार्कवद्घटखवज्जीवः प्राणादिधारणात् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां साक्षी जीवः स च स्मृतः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यैर्व्यतिरिक्तश्च निर्गुणः ॥
निर्गतावयवोत्सर्गो नित्यशुद्धस्वभावकः ।
परमात्मैव सञ्जाग्रत्स्वप्नादौ सन्निधानतः ॥
अन्तःकरणरागैश्च अन्तःकरणसंस्थितः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीश्च पश्यतोऽविकृतः सदा ॥
फलं क्रियाकारकयोर्जाग्रदादीन् वदाम्यहम् ।
इन्द्रियैरनुविज्ञानं जाग्रत्स्थानमुदीरितम् ॥
जाग्रत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः ।
स्वप्नं प्रसुप्तिशरणोपसंहारोऽपि स्थितः ॥

ब्रह्मकारस्वरूपस्य वस्य कथिकात्मना ।
क्रमते क्रमतो जीवो जायन्तोन् म पश्यति ॥
समाध्यारम्भकाले तु पूर्व्वमेनावधारयेत्।
मुमुक्षु पश्चात सजाति व्यन्त करणनिश्चल ॥
विमापयेन चैतनात चेतन्य परिप्रयन ।
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्य ब्रह्माण्डमतिरिक्तकम ॥
यथा म्टो घटो भिन्नो नास्ति तनकार्यनतथा।
पञ्चीकृतानि भूतानि ब्रह्मण्डं ब्रह्मभूतम ॥
समष्टिव्यतिरेकेण शिष्ट सूक्ष्मशरीरकम ।
अपञ्चीकृतभूतेभ्यो न लिङ्ग व्यतिरिक्तकम ॥
पृथ्वी वारि विना नास्ति वारि नास्ति च तेजसा।
तेजश्च वायुना नास्ति वायु खेन विना न हि ॥
सन्ब्रह्मणा च ख नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत।
शुद्धभावात्तथा जाग्रतस्वप्नादीनामसम्भव ॥
जीवचक्षुर्ज्ज्वल प्रत्यगात्मा वै तनुरूपक ।
नित्यशुद्धबुद्धमुक्त सत्य ब्रह्माद्वितीयकम ॥
तत्त्वपदार्थौ शिष्टौ तत्राकारो ब्रह्मकारक ।
उकारश्च अकारश्च मकारोऽहं इत्यद्वय ॥
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमद्वयम ।
अयमात्मा ब्रह्मज्योतिर्विज्ञानानन्दरूपकम ॥
सत्यज्ञानमनन्त स तत्त्वमसि श्रुतोरितम ।
अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहं सर्व्वप्राणिषु सर्व्वगम ॥
योऽसावादित्यपुरुष सोऽसावहमनादिमन ।
गीतासारोऽच्युतायोक्तो यत ब्रह्मणि वै लय ॥
इत्यादिमहापुराणे गारुडे गीतासार २३६ अध्याय ॥

गीत स्त्री (गै गाने + क्तिन ।) गानम । (यथा कुमारे । ३ । ४० ।

> सुताश्रयोगीतिरपि च्यरात्मिन
> हर प्रसस्थानपरो बभूव ॥

आर्य्याच्छन्दोविशेष । इति मेदिनी । त १६ ॥ (अस्या लक्षण यथा छन्दोमञ्जर्य्या माषा वृत्ते । ७ ।

"आर्य्याप्रथमार्द्धसम यस्या परार्द्धमीरिता [गीति ॥)

गीरथ पु (गीर्वाणी वाङ्मय शास्त्रमित्यर्थं रथ इव यस्य ।) वृहस्पति । इति त्रिकाण्डशेष ॥

गीर्ण त्रि (गीर्य्यते स्म इति । गॄ शि स्तुतौ + क्त ।) स्तुत । इत्यमरटीकायां भरत

गीर्णि स्त्री (गॄ + क्तिन् । ऋत्यादिभ्य क्तिन्निष्ठा वत तेन नत्वम् ततो रेफात णत्वञ्च ।) गिलनम । इत्यमर । ३ । २११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्शब्द दर्शनात् ॥

गीर्द्देवी स्त्री (गीर्वाणी तस्या देवी । वागधिष्ठा तृतयास्यास्तथात्वम ।) सरस्वती । इति शब्द रत्नावली ॥

गीर्लता स्त्री (गीरिव लमोनाशिनी विस्तृता च लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिघण्ट ॥

गी(र्वा)र्वाण पुं (गीर्वाणैव बाणोऽस्त्र यस्य । अत्यर्थंवाक्यतयास्य तथात्वम् । अथ च अस्वकार मध्यपाठे तु गिर वनुते याचते कारुत्वोत्थ स्तुतिमियर्त्वादिति । वन याचनायाम + "कर्म ण्यण ।" ३ । २ । १ । इत्यण । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामग । ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) देवता । इत्यमर । १ । १ । ६ ॥ (यथा भाग वते । ८ । १५ । ३२ ।

> एव सुमन्त्रिताथाऽसौ गुरुणायानुदर्शिना ।
> हित्वा त्रिविष्टप जग्मुर्गी(र्वा)र्वाणा काम रूपिण ॥)

गी(र्वा)र्वाणकुसुम क्ली (गी(र्वा)र्वाणप्रिय कुसुम पुष्प यस्य ।) लवङ्गम । इति राजनिघण्ट ॥

गीष्पति पु (गिरा पति । अहरादीनामिति रफाभावपक्षे इदुदुपधस्येति । ८।३।४१ । इति ष । मुग्धबोधमते रूपि वा । इति सत्रस्य पाक्षिको विधि ।) वृहस्पति । इत्यमर । १ । १ २४ ॥ पण्डित । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य रूपान्तरे गीर्पति गीःपति । इति मुग्ध बोधम ॥

गु ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म अक अनिट ।) ङ गवते । इति दुर्गादास ॥

गु शि औ विष्ठोत्सर्गे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा (कुटा)-पर अक अनिट ।) शि गुवति अगुवीत । औ गुण । इति दुर्गादास ॥

गुग्गुल पु (गोजति शब्दायतेऽनेनेति । गुज + क्विप गुक रोगस्तस्मात गुडति रक्षतीति । गुड + इगुपधज्ञेति । ३ । १ । १३५ । इति क । डलयोरैक्यात डस्य लत्वम ।) गुग्गुलु । इत्यमरटीकायां भरत ॥

गुग्गुलु पुं (गुज्यतेऽनेनेति । गुज शब्दे + क्विप । गुक रोगस्तस्मात गुडतीति । गुड रक्षण + बाहुलकात कु । डलयोरैक्यात डस्य लत्वम ।) रक्षोभाञ्जनश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वनामख्यातवृक्ष । स तु गोमूत्रोद्भव । यथा —

गारोचनाया मङ्गल्या सञ्जाता सर्व्वकामिका ।
गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शन ॥

इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्म्मे शुद्धिव्रतनामाध्याय ॥ तस्य निर्य्यास सुगन्धिमथम । तत्पर्य्याय । कुम्भम २ उलूखलकम ३ कौशिक ४ पुर ५ । इत्यमर । २ । ४ । १२४ ॥ कुम्भोलु ६ खलकम ७ कुम्भोलूखलकम ८ गुग्गुल ९ । इति भरत ॥ जटायु १० कालनियाम ११ देवधूप १२ सर्व्वसह १३ महिषाक्ष १४ पलङ्कषा १५ । इति रत्नमाला ॥ यवनद्विष्ट १६ भवाभीष्ट १७ निशाटक १८ जटाल १९ पुट २० भूतहर २१ शिव २२ शाम्भव २३ दुर्ग २४ यातुघ्न २५ महिषाक्षक २६ दवेष्ट २७ मरुन्मष्ट २८ रक्षोहा २९ रूक्षगन्धक ३० दिव्य ३१ । अस्य गुणा । कटुत्वम । तिक्तत्वम । उष्णत्वम । कफमारुतकासकृमिवातोदरश्लेष्मशोथार्शोनाशि त्वम । रसायनत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ दीप नत्वम । सौरभ्यत्वम । कषायत्वम । मेदःकुष्ठ नाशित्वम । पित्तदाहित्वम । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ विशदत्वम । सारकत्वम । रूक्ष त्वम । पाके कटुत्वम । भग्नसन्धानकारित्वम । वृष्यत्वम । स्वर्य्यत्वम । वर्ण्यत्वम । पिच्छिलत्वम । बलकारित्वम । व्रणमेहाश्मवातामवातपिडका ग्रन्थिगण्डमालानाशित्वञ्च ॥ * ॥

'माधुर्य्याच्छमयेद्वात कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तिक्तत्वात कफजित्तेन गुग्गुलु सर्व्वदोषहा ॥

स तु पञ्चधा यथा —

महिषाक्षो महानील कुमुद पद्म इत्यपि ।
हिरण्य पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलो पञ्चजातय ॥

तेषां रूपाणि यथा —

'भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृत ।
महानीलस्तु विज्ञेय स्वनामसमलक्षण ॥
कुमुद कुमुदाभ स्यात पद्मो माणिक्यसन्निभ ।
हिरण्याख्यस्तु हेमाभ पञ्चानां लिङ्गमीरितम ॥

एषां प्राणिविशेषे प्रयोगो यथा —

महिषाक्षमहानीला गजेन्द्राणां हिताशुभा ।
हयानां कुमुद पद्म स्वस्थ्यारोग्यकरो परौ ॥
विशेषेण मनुष्याणां कनक परिकीर्त्तित ।
कदाचिन्महिषाक्षस्तु मत केचिन्नृणामपि ॥

नूतनगुग्गुलो रूप यथा —

स्निग्धकाञ्चनसङ्काश पक्वजम्बूफलोपम ।
नूतनो गुग्गुलु प्रोक्त सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिल ॥

पुरातनस्य रूप यथा ।

' शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णक ।
पुराण स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्व्वीर्य्यवर्जित ॥

इति भावप्रकाश ॥ * ॥

अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनम् । यथा —

'जायन्ते पुरयाम्या मरुभुवि ग्रीष्मेऽर्कसन्तापिता
शीतार्त्ता शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं मुञ्चन्ति ते पञ्चधा ।
हेमाभ महिषाक्षतुल्यमपर सत्पद्मरागोपम
भृङ्गाभ कुमुदद्युतिश्च विधिना ग्राह्या परीक्ष्या सत ॥
वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलय प्रयान्ति
क्षिद्यन्ति कोष्णसलिले पयस समाना ।
ग्राह्या शुभा परिहरेच्चिरकालजातान्
नङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णान् ॥

इति प्रयोगामृतम ॥

पक्वस्यास्य पूर्णवीर्य्यत्व मासत्रयपर्य्यन्त तिष्ठति । इति परिभाषा ॥

गुच्छ पु, (गुध्यति परिवेष्टते इति । गुध + 'शस्त्रादिभ्यश्छ । इति छ । इति भोज राज । यद्वा गुत शब्दे + क्विप । गुत शब्द श्यति नाशयतीति । गुत + छो + आतोऽनुपसर्गे क । ३ । २ । ३ । इति क ।) स्तवक । पुष्पादिर घलुघा इति भाषा । (यथा गीत गोविन्दे । ११ । ११ । [वलौम ।)

'अरुणोनिचितपञ्जरं यवयोस्तापिञ्छगुच्छा वलम । इत्यादिर शोक्षा इति भाषा ॥ (उद्भिद विशेष । स तु मल्लिकादि । यथा मनु । १।४८।

"गुच्छगुल्मन्तु विविध तथैव तृणजातय ।
"मूलत एव यत्र लतासमूहा भवति न च प्रका ण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादय । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट ॥) द्वात्रिंशद्यष्टिकहार । अथवा

नर हार इति भाषा ॥ कलापः । इति मेदिनी । हे । ३ ॥ मयूरेर पाखा इति भाषा । मुक्ताहारः । इति रन्तिदेवः ॥

गुच्छकं, क्ली (गुच्छ + संज्ञायां कन् ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुच्छकः, पुं, (गुच्छ + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ तत्पर्यायः । गुलुचः २ लवः ३ कुसुमोच्चयः ४ गुच्छः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुत्सः ६ गुत्सकः ७ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वार्थे कप्रत्ययात् गुच्छशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

गुच्छकणिशः, पुं, (गुच्छवत् कणिशानि मञ्जर्यो यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छकरञ्जः, पुं, (गुच्छः स्तवकः करञ्जस्येव यस्य ।) करञ्जविशेषः । तत्पर्यायः । स्निग्धदलः २ गुच्छपुष्पकः ३ नक्ती ४ गुच्छी ५ सानन्दः ६ स्वधाधनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्शःकण्डूविचर्चिकाकुष्ठसर्वत्वग्दोषनाशित्वञ्च ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छदन्तिका, स्त्री, (गुच्छाः स्तवकीभूता दन्ता इव फलानि यस्याः । कप् टाप् अत इत्वञ्च ।) कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपत्रः, पुं, (गुच्छीभूतानि पत्राणि यस्य ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पः, पुं, (गुच्छीभूतानि पुष्पाणि यस्य ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोकवृक्षः । अस्य पर्याया यथा,—

“हेमपुष्पस्त्वशोकश्च गुच्छपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गुच्छपुष्पकः, पुं, (गुच्छपुष्प + संज्ञायां कन् ।) रीठाकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पी, स्त्री, (गुच्छपुष्प + जातौ ङीष् ।) धातकी । शिग्रुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छफलः, पुं, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्य ।) रीठाकरञ्जः । राजादनी । कतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राजादनशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

गुच्छफला, स्त्री, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्याः । स्त्रियां टाप् ।) अग्निदमनी । काकमाची । निष्पावी । द्राक्षा । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छबध्रा, स्त्री, (गुच्छेन बध्यते इति । बन्ध + बाहुलकात् रक् । नलोपः ।) गुण्डालावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छमूलिका, स्त्री, (गुच्छाकृति मूलमस्याः । कप् स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) गुण्डासिनीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छार्द्धः, पुं, (गुच्छस्य द्वात्रिंशद्यष्टिकहारस्य अर्द्धः । ग्रामार्द्धवत् समासः ।) चतुर्विंशतियष्टिको हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

(पुंलिङ्गनिर्देशादेवास्य नपात्वम् । क्लीवलिङ्गे तु “पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके ।” इत्यमरोक्तेः षोडशयष्टिकहारो बोध्य इति तु सुधीभिर्विभाव्यम् ॥)

गुच्छालः, पुं, (गुच्छेन स्खलति पर्याप्नोतीति । अल पर्याप्तौ + अच् ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छाह्वकन्दः, पुं, (गुच्छाह्वो गुच्छसंज्ञकः कन्दः ।) गुलञ्चकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छी, स्त्री, (गुच्छ + जातौ ङीष् ।) गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुज, कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । गोजति । कूजनमव्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गुज, इ कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, वर्ज्जणि गुञ्जनं । कूजनमव्यक्तशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः कुञ्जे । इति दुर्गादासः ॥

गुज, शि भर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-(कुटा)-परं-अकं-सेट् ।) शि, गुजति अगुजीत् जुगोज । इति दुर्गादासः ॥

गुर्ज्जरी, स्त्री, (गुर्ज्जरदेशवासिनां प्रिया । गुर्ज्जर + अण् + स्त्रियां ङीप् । पृषोदरात् रलोपे इलाभावे च साधुः ।) रागिणीविशेषः । अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

“श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां
मृदूल्लसत्पल्लवतल्पयाता ।
श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं
तन्त्रीमुखाद्दक्षिणगुर्ज्जरीयम् ॥”

अस्याः कालनियमो यथा,—

“नाटी गौडी वराटी च गुर्ज्जरी देशिरेव च ।
पूर्व्वाह्णे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मतभेदेन पूर्व्वाह्णेऽपि गीयते ॥ (इयंपुनर्भैरवरागस्य वराङ्गना । हनुमन्मते तु मेघरागस्य । अस्याः स्वरूपं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

“ऋषांशन्यास-ऋषभा सम्पूर्णा गुर्ज्जरी मता ।
पौरवी मूर्च्छना यस्या वक्त्राख्या मध्य मिश्रिता ॥”

“पौरवीमूर्च्छना यस्याम् ।” इत्यत्र “सप्तमी मूर्च्छनेतस्याम् ।” इति क्वचित् पाठः । कोऽपि स्वरमते इयं पञ्चमहीना षाड़वा । इयञ्च केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पापप्रायश्चित्तार्थं प्रायेण गीयते तथाचोक्तम्,—

“लोभामोहाच्च ये केचिद् गायन्ति च विरागतः ।
सुरसा गुर्ज्जरी तस्य दोषं हन्तीति कथ्यते ॥”)

गुञ्जः, पुं, गुञ्जन्ति भ्रमरादयो यत्र गुञ्ज + अधिकरणे घञ् ।) गुच्छः । पुष्पस्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुञ्जकृत्, पुं, (गुञ्जं गुञ्जनं करोतीति । कृ + क्विप् तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुञ्जनं, क्ली, (गुजि कूजने + भावे ल्युट् ।) गुनगुनध्वनिः । भ्रमरादिशब्दः ।

(किमिदं गुञ्जनं मञ्जः षट्पदानां मनोहरम् ।)

गुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जतीति । गुजि + अच् । अस्याः पक्वफलगुच्छे शब्दवाहुल्यात्तथात्वम् ।) लताविशेषः ॥ कुँच इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । काकचिञ्ची २ कृष्णला ३ । इत्यमरः । २।४।९८ ॥ ताम्रिका ४ रक्तिका ५ काकगन्तिका ६ काकादनी ७ काकपीलुका ८ काकणन्ती ९ शिखण्डिनी १० । इति रत्नमाला ॥ चूड़ामणिः ११ सौम्या १२ शिखण्डी १३ अरुणा १४ ताम्रिका १५ शीतपाकी १६ उच्चटा १७ कृष्णचूड़िका १८ रक्ता १९ काम्भोजी २० भिल्लभूषणा २१ वन्या २२ श्यामलचूड़ा २३ काकचिञ्चिका २४ । अस्या बीजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुष्ठव्रणनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः शिफागुणः । वान्तिकारित्वम् । शूलविषनाशित्वञ्च । वश्यकर्म्मणि श्वेता प्रशस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥ (इयन्तु श्वेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भावप्रकाशे ।

“श्वेतरक्तप्रभेदेन ज्ञेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः ।
गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
मुखशोषश्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ।
नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् ॥
कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥”

श्वेतगुञ्जा तु अभिचारकर्म्मणि प्रशस्ता । यथा, तन्त्रसारोक्ताभिचारे ।

“स्थापिता सितगुञ्जानां कुर्य्यं कुलिकोदये ॥”

इत्यादि ॥

गुञ्जाफलन्तु विषप्रायत्वात् कदापि स्वर्णेनं भोक्तव्यम् । अस्या विषमवत्त्वमुक्तं यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५८ ।

“अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः ।
गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥”)

चतुर्यवपरिमाणम् । रति इति भाषा । (यथा,—

“यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्याच्च चतुष्टयम् ॥”

इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)

चतुर्धान्यपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ॥ गोधूमद्वयमानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति शब्दायते इति । कर्त्तरि अच् ।) पटहः । (गुञ्जनमिति । गुजि + भावे अप् ।) कलध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (गुञ्जते भ्रमरादिभिर्मदपायिभिर्वा यत्र + अधिकरणे अप् घञ् वा ।) मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुञ्जिका, स्त्री, (गुञ्जा एव । स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) गुञ्जा । त्रियवपरिमाणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुञ्जाशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

गुञ्जितं, क्ली, (गुञ्ज + भावे क्तः ।) गुञ्जनम् । यथा,

“न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥”

इति भट्टिः । २ । १९ ॥

गुटिका, स्त्री, (गुटिरेव । गुटि + स्वार्थे कन् ।) वटिका । गुलि इति वड़ि इति च भाषा ॥ यथा, “गुटिकापातादिना खञ्जनम् ।” इति दायभागः ॥

गुठ इ क वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-सक-सेट्।) इरो। इ क गुण्ठयति अजुगुण्ठत्। इति दुर्गादासः ॥

गुड इ क वेष्टे। रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-सक-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क गुण्डयति। अनेकार्थत्वाच्चूर्णीकरणेऽपि। गुण्डयति छिन्नं सौक्रं। इति रमानाथः ॥

गुड, शि रक्षे। वाघाते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां (कुटां) पर-सकं-सेट्।) शि गुडति अगुडीत्। इति दुर्गादासः ॥

गुड, पुं (गरत अव्यक्तशब्दं करोतीति। गु ङ शब्दे + 'कान्यथि कित्। उणां। १। ११४। इति ड स च कित्।) गोलः। हस्तिसन्नाहः। इति मेदिनी। डे। १०। ग्रासः। इति हेमचन्द्रः ॥ कार्पासी। इति राजनिघण्टः ॥ इक्षुपाकः। इत्यमरः। ३। ३। ४१। तस्य पर्य्यायः। इक्षुसारः २ मधुरः ३ रसपाकजः ४ सत्कलः ५ रसजः ६ सिद्धः ७ मौन्कः ८ अम्लसारजः ९ शिशुप्रियः १० सिताग्निः ११ अरुणः १२ रसजः १३। इति राजनिघण्टः ॥ इक्षुरसक्वाथः १४ गण्डोलः १५ गुडीजकः १६। इति वैद्यकम् ॥ मत्स्यण्डी १७ गुन्द्रः १८ खण्डकः १९। इति शब्दरत्नावली ॥ स्वाद्यः २०। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः। उष्णत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। वातनाशित्वम्। मूत्रशोधनत्वम्। नातिपित्तहरत्वम्। मेदःकफकृमिबलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम्। क्षारत्वम्। उष्णत्वम्। कफनाशित्वम्। पित्तरक्तप्रकोपकत्वम्। प्रशस्यश्च रसायनः ॥ पुराणस्य तस्य गुणाः। पित्तपवननाशित्वम्। त्रिदोषप्रमेहश्रमनाशित्वम्। दुग्धान्तरयोगेन त्रिदोषज्वरनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। हृद्यत्वम्। मन्दाग्निशान्तिजनकत्वम्। निम्नत्वाशयशोधनत्वम्। अग्निजननत्वम्। स्निग्धत्वम्। स्वादुत्वम्। लघुत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिघण्टः ॥ अधिकगुणत्वम्। रक्तप्रसादकारित्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ यावनालरसपाकभवगुडगुणाः। क्षारत्वम्। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तप्रदत्वम्। सततनिषेवणेन कण्डूतिकुष्ठजननत्वम्। लवण इत्यत्र शमन इति क्वचित् पाठः। अथ विशदत्वादायित्वञ्च। इति राजनिघण्टः ॥

'इक्षोः रसाः ये सपक्वाः जायन्ते लावसदृढाः।
स गुडो गौडदेशे तु मत्स्यण्डीव गुडो मतः ॥
इक्षुमात्रमाशु निहन्ति महोदरं
पित्तं निहन्ति च सदैव हरीतकीभिः।
शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं
दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय ॥
इति भावप्रकाशः ॥

("क्षारो हृद्यो गुडः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः।
नातिपित्तहरो मेध्यः कफकृमिकरो गुडः ॥
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः।
स पुराणोऽधिकगुणो गुडाणोऽरोचकापहः।
पथ्ये काम जलशोषपाण्डुरोगप्रमेहे भयः।
हितो योगेन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो मतः ॥
गुल्मामये कामलशोफमेहे
गुल्मामये पाण्डुहलीमके च।
वाते सपित्ताढ्ये च राजरोगे
रुचिप्रदो रोगहरो गुडः स्यात् ॥
कामं शोषे गुडो नष्टः अथवापि हितो मतः।
योगयुक्तोऽपि सर्वत्र हितो गुणगणो मयः ॥
कासश्वासपवनकुपितं श्वासमर्शस्तु रोगान्
अथ वाप्यश्मरीश्च मनकृच्छ्राश्मरीणाम्।
शोषं कामज्वरविषमं रक्तपित्तप्रकोपं
कण्ठाग्नौ हृद्यरुधिरगं सर्वरोगान्निहन्ति ॥'
इति गुडगुणाः ॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

गुडक, पुं (गुडेन पक्वः। गुड + बाहुलकात् क। यद्वा गुडेन कायतीति। कै + क।) गुडद्वारा पक्वौषधविशेषः। अस्य पूर्णतः पाकात् पर्य्यन्तं तिष्ठति। इति परिभाषा ॥ (गुड एव। स्वार्थे कन्। गोलाकृतिः। यथा महाभारते। ३। १५। ८।
'सभुशुण्ड्यश्मगुडका सायुधा सपरश्वधा ॥'
अश्मगुडका वर्त्तुलाकाराः पाषाणाः। इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

गुडकरी, स्त्री (गुडं गुडवत् सुमिष्टं श्रुतिसुखकरं स्वरं करोतीति। गुड + कृ + 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु।' ३। २। २०। इति ट स्त्रियां ङीप्।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः ॥

गुडची, स्त्री (चि + डिप निपातनाद्दीर्घत्वे साधुः। गुडवत् चीयते पवनं परिलोमो यस्याः इत्यर्थः। अम्लताद्धरत्वाद्वा स्थानत्वात्त्वम्।) गुडूची। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्याः उत्पत्तिकथा वर्णादिविवरणञ्च गुडूचीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गुडत्वच, क्ली (गुडप्रधानं गुडकारणं वा त्वचम्।) इक्षुः। इति राजनिघण्टः ॥

गुडत्वच, क्ली (गडप्रधानं त्वचम्। निपातनात् साधु।) गुडत्वचम्। इक्षुः। इति शब्दरत्नावली ॥

गुडत्वक् [च्] क्ली (गुडवत् मधुरा त्वगस्य।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। सूक्ष्मटम् २ भृङ्गम् ३ त्वक्पत्रम् ४ वराङ्गकम् ५ त्वचम् ६ चोचम् ७ त्वचापत्रम् ८ हृद्यम् ९ सुरभिगन्धम् १०। इति शब्दरत्नावली ॥ उत्कटम् ११ चोचम् १२। इत्यमरः। २। ४। १३४ ॥ त्वक् १३ पत्रम् १४ इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः। कफशुक्रामवातनाशित्वम्। मधुरत्वम्। कटुत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ लघुत्वम्। उष्णत्वम्। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तवृद्धिकारित्वम्। वर्णविकण्डूकृद्व्रणशिरोदोषक्रिमिपीनसरोगनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥

गुडत्वच, क्ली (गुडवत् मधुरं त्वचम्।) गुडत्वक्। राजभाष्यम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ जयित्री इति भाषा ॥

गुडदारु क्ली, (गुडप्रधानं गुडकारणं वा दारु त्वचश्च।) इक्षुः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुडधेनु, स्त्री, (गुडनिर्म्मिता गुडभारादिभिः कृता धेनुः।) गुडादिनिर्म्मिता धेनुः। यथा —
"गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत् फलम्।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापविनाशनम् ॥
कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्रागग्रीवं विन्यसेद्भुवि।
गोमयेनानुलिप्तायां दर्भानास्तीर्य्य सर्व्वतः ॥
लघ्वेणकाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत्।
उदङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदक्पादां सवत्सकाम् ॥
उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयैः।
वत्सं भारेण वा कुर्य्यात् भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ॥
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु।
चतुर्थांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ॥
धेनुवत्सौ घृतास्यौ तु सितसूक्ष्माम्बरावृतौ।
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ ॥
सितसूत्रशिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ।
ताम्रगुडकपृष्ठौ तु सितचामररोमकौ।
विद्रुमभ्रयुगलतौ नवनीतस्तनान्वितौ ॥
क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैः समर्च्चयेत् ॥
सर्व्वासां धेनूनामेवं विधानं ज्ञेयम्। इति मार्क-ण्डेयपुराणम् ॥

गुडपुष्प, पुं (गुड इव मधुरं पुष्पमस्य।) मधूकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २७ ॥

गुडफल, पुं (गुड इव मधुरं फलमस्य।) पीलुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २८ ॥

गुडबीज, पुं (गुडवत् मधुरं यद्वा गुडं वर्त्तुलं स्वाति बीजं यस्य।) मसूरः। इति राजनिघण्टः ॥

गुडभा, स्त्री (गुडवत् भाति शोभते इति। भा + क। स्त्रियां टाप्।) यावनालशर्करा। इति राजनिघण्टः ॥

गुडमूल, पुं (गुडवत् सुमिष्टं मूलं यस्य।) अल्पमारिषशाकः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडल, क्ली, (गुड उत्पत्तिकारकत्वेन लातीति। ला + क।) गौड़ी मदिरा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडशर्करा, स्त्री (गुडजाता शर्करा।) शर्करा। तत्पर्य्यायः। पिष्टटा २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये।
"विदारी त्रिफला भार्ङ्गी मञ्जिष्ठा गुडशर्करा ॥")

गुडशिग्रु, पुं (गुड इव रक्तवर्णः शिग्रुवृक्षविशेषः।) रक्तशोभाञ्जनः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडा, स्त्री (गुड + स्त्रियां टाप्।) स्नुहीवृक्षः। गुडिका। इति मेदिनी ॥ उशीरी। इति राजनिघण्टः ॥

गुडाका, स्त्री (गुडयति सङ्कोचयति अङ्गीकरोति इन्द्रियाणीति यावत्प्राणिनः स गुडः स आकायति प्रकाशयतीति। गुडः आवृतः काया यस्याः कायति वा। गुड + आ + कै + क स्त्रियां टाप्।) निद्रा। इति गुडाकेशशब्दव्युत्पत्तौ श्रीधर

स्वामी ॥ (आलस्यम् । इति मधुसूदनसरस्वती: ॥)

गुडाकेश:, पुं, (गुडाका निद्रा माया इत्यर्थस्तस्या ईश: ।) शिव: । (गुडा निद्रा आलस्यं इन्द्रियाणि वा तस्या ईश: शास्ता जितनिद्रो जितेन्द्रियो वा ।) अर्ज्जुन: । इति जटाधर: ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २४ ।

"एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ! ॥")

गुडाश्रय:, पुं, (आश्रीयतेऽस्मिन्निति । आश्रयो वासस्थानम् । ततो गुडस्येव मधुररसस्य आश्रय: ।) आखोटवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गुडिका, स्त्री, (गुडा वर्त्तुलाकृति: । स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम् ।) गुटिका । वृहद्वटिका । यथा, वैद्यकपरिभाषा ॥

"वटिका गुटिका चेति संज्ञावान्तरभेदत: ।"

("चूर्णावलेहगुडिका कल्कानामनुपानकम् ।
वातपित्तकफोद्रेके त्रिदोषकपलमाहरेत् ॥
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे षष्ठेऽध्याये ॥)

गुडुची, स्त्री, (गुडूची + निपातनादुत्वागम: ।) गुडूची । इति द्विरूपकोष: ॥

गुडूची, स्त्री, लताविशेष: । गुलञ्च इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । वत्सादनी २ छिन्नरुहा ३ तन्त्रिका ४ अमृता ५ जीवन्तिका ६ सोमवल्ली ७ विशल्या ८ मधुपर्णी ९ । इत्यमर: ॥ गुडूची १० । इति भरत: ॥ कुण्डली ११ चक्रलक्षणा १२ । इति रत्नमाला ॥ अमृतवल्ली १३ ज्वरारि: १४ श्यामा १५ वरा १६ सुरकृता १७ मधुपर्णिका १८ छिन्नोद्भवा १९ अमृतलता २० रसायनी २१ छिन्ना २२ सोमलतिका २३ भिषक्प्रिया २४ कुण्डलिनी २५ वय:स्था २६ नागकुमारिका २७ छद्मिका २८ चन्द्रहासा २९ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ अमृतवल्लरी ३० सुधा ३१ जीवन्ती ३२ सोमा ३३ चक्रलक्षणिका ३४ वयस्था ३५ मण्डली ३६ देवनिर्म्मिता ३७ । अस्या गुणा: । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् । रसायनत्वम् । संग्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । दोषत्रयामतृड्दाहमेहकासपाण्डुकामलाकुष्ठवातास्रज्वरकृमिवमिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ गुरुत्वम् । वीर्य्यदातृत्वम् । भ्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ रक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥ अस्या: पत्रस्य गुणा: । वामियत्वम् । सर्व्वज्वरहरत्वम् । लघुत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । उष्णत्वम् । संग्राहित्वम् । त्रिदोषतृष्णादाहप्रमेहवातासृक्कामलाकुष्ठपाण्डुतानाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ घृतयुक्ताया वातनाशित्वम् । गुडयुक्ताया: पित्तनाशित्वम् । मधुयुक्ताया: कफनाशित्वम् । एरण्डतैलयुक्ताया उग्रवातासनाशित्वम् । शुण्ठीयुक्ताया आमवातनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥ १ ॥

अस्या उत्पत्तिर्यथा,—

"अथ लङ्केश्वरो नाम्ना रावणो राक्षसाधिप: ।
रामपत्नीं बलात् सीतां जहार मदनातुर: ॥
ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम् ।
यत्नं वानरसैन्येन जघान रणमूर्द्धनि ॥
हते तस्मिन् सुरारातौ रावणे बलगर्व्विते ।
देवराज: सहस्राक्ष: परितुष्टोऽपि राघवे ॥
तत्र ये वानरा: केचिद्राक्षसैर्निहता रणे ।
तानिन्द्रो जीवयामास संसिच्यामृतवृष्टिभि: ॥
ततो येषु च देशेषु कपिगात्रात् परिच्युता: ।
पीयूषबिन्दव: पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥"
इति भावप्रकाश: ॥

(गुडूचीघृतम् । यथा,—

"गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।
हन्ति वातं तथारक्तकुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥)

गुडेर:, पुं, (गुडति रक्षतीति गुड रक्षायाम् + "पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ।" उणां । १ । ५८ । इति एरक् । रक्षक: । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ: ।) ग्रास: । इत्युणादिकोष: ॥ गुडक: । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥

गुडेरक:, पुं, (गुडेर + स्वार्थे कन् ।) ग्रास: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ८९ ॥

गुडोद्भवा, स्त्री, (गुडादुद्भवो यस्या: । यद्वा, उद्भवत्यस्मादिति उद्भव: । गुड उद्भवो उत्पत्त्याश्रयो यस्या: ।) शर्करा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गुण, त क मन्त्रणे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वी । मूर्द्धन्योपध: । गुणयति । इति दुर्गादास: ॥

गुण:, पुं, (गुण्यते मन्त्र्यते मन्त्रणादिभिर्निश्चीयते राजभिरितिविग्रह: । गुण मन्त्रणे + घञ् ।) षट्प्रकारराजनीतिविशेष: । तद्यथा । सन्धि: १ विग्रह: २ यानम् ३ आसनम् ४ द्वैधम् ५ आश्रय: ६ ॥ (यथा, मनु: । ७ । १६० ।

"सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥"

एते षड्गुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनोपायेन च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकन्तु तत्रैव । ७ । १६१ । श्लोकमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) धनुराकर्षणरज्जु: । छिला इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । ९ । ५४ ।

"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरी ॥")

तत्पर्य्याय: । मौर्व्वी २ ज्या ३ शिञ्जिनी ४ शिञ्जा ५ ज्यावा ६ पतञ्चिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ जीवा ८ । इति जटाधर: ॥ रज्जु: । (यथाह कश्चित् ।

"गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि ।
सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति ॥"

सूत्रम् । यथा, गार्य्यासप्तशत्याम् । ३६९ ।

"काञ्चीगुण इव पतित: स्थितेकरत: फणी स्फुरति ॥")

सत्वरजस्तमांसि । (यथा, भागवते । १ । २ । २३ ।

"सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्त: पर: पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा:
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्यु: ॥")

शुक्लकृष्णरक्तपीतादि: । द्रव्याश्रित: । स तु शौर्य्यादि: रसगन्धादिश्च । इत्यमर: । ३ । ३ । ४६ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण: ॥"
इति मुग्धबोधम् ॥

(अस्यार्थमाह दुर्गादास: ।

"य: सत्त्वे द्रव्ये निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थ: । अपैति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थ: ॥ यथा श्यामता पूर्व्वमाम्रादिफलमुपगच्छति पश्चात् पक्वदशायां ततोऽपैति । पृथक् जातिषु दृश्यते भिन्नेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आम्रादिफले वा श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते स गुण: स्यादित्यर्थ: । ननु तर्हि उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्म्माणीति उक्तकर्म्मस्वपि गुणत्वापत्ति: यदा द्रव्यं सक्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वे निविशते यदा द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादिक्रिया दृश्यते तथा पश्वादिषु च दृश्यते अत: कर्म्मणो गुणत्वसमाकर्त्तुमाह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । आधेय उत्पाद्य, यथा पक्वाम्रस्रवपाकेषु रक्ततागुण: सहि वह्निसंयोगादिना निष्पाद्यते । अक्रियाज इति । क्रियाया जायते । इति क्रियाज: । न क्रियाजोऽक्रियाज: नित्य इत्यर्थ: । आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुण: । तत्र गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनतया कर्म्मणो गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापितम् कर्म्मत्वं सर्व्वमेव उत्पाद्यमिति । एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि एते धर्म्मा वर्त्तन्ते । यथा तदपि द्रव्यमारम्भके अवयवद्रव्ये निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तकादिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततोऽपैति । पृथग्जातिषु पश्वादिषु च दृश्यते एवं द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयवि द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्पाद्यत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृति:स्वभाव: । सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृति: । न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृति: ॥")

विशेषाधानहेतु: सिद्धो वस्तुधर्म्म: । शुक्लादयो हि गवादिकं स्वजातीयेभ्य: कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्तीति साहित्यदर्पणम् ॥

अपि च ।

द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताव्याप्यजातिमत्त्वं तदर्थ: । तद्यथा । रूपम् १ रस: २ गन्ध: ३ स्पर्श: ४

संख्या ५ परिमाणम् ६ पृथक्त्वम् ७ संयोगः ८ विभागः ९ परत्वम् १० अपरत्वम् ११ बुद्धिः १२ सुखम् १३ दुःखम् १४ इच्छा १५ द्वेषः १६ यत्नः १७ गुरुत्वम् १८ द्रवत्वम् १९ स्नेहः २० संस्कारः २१ धर्म्मः २२ अधर्म्मः २३ शब्दः २४ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सात्त्विकनायकगुणा यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
"शोभाविलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी । ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥
एतेषां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥) अप्रधानम् । रज्जुः । इन्द्रियम् । त्यागः । ज्या । इति मेदिनी । णे । १० ॥ भीमसेनः । तन्तुः । दोषान्यविशेषणम् । इति हेमचन्द्रः । [illegible] । इति विश्वः ॥ (अङ्गम् । यथा मनुः । ३ । २२६ ।
'गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु । विन्यसेत् प्रयतः पूर्व्वं भूमावेव समाहितः ॥'
'गुणान् व्यञ्जनानि अप्राधान्यात् गुणयुक्तान् वा ।' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ आवृत्तिः । यथा महाभारते ।
आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा । षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥)
व्याकरणोक्तसंज्ञाविशेषः । यथा । इकोऽरत्वे इत्यर्थः । अस्यार्थः । इ उ ऋ ऌ एषां स्थाने अ ओ अर अल् एते गुणसंज्ञा भवन्ति । इति मुग्धबोधम् । काव्यगुणस्य लक्षणं यथा —
ये रसस्याङ्गिनो धर्म्माः शौर्य्यादय इवात्मनः ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥
तस्य भेदाः ।
श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥
इति दण्डी ॥
माधुर्य्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ॥
तस्य व्यञ्जनाभाव उक्तो यथा —
कचित्त्वभयवत्त्वेषु दोषत्यागात् परे श्रिताः ।
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥
इति भरतमुनिः । स्तवकगुणविशेषा उपधाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

गुणकः पुं (गुणयति आवर्त्तयतीति । गुण + ण्वुल् ।) घाताङ्कविशेषः यथा गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यात् । इति लीलावती ॥

गुणकारः पुं, (गुणं व्यञ्जनादिकं पाकजनितगुणं वा करोतीति । कृ + अण् । विराटनगरे छद्मवेशेन सूपकारित्वग्रहणात् पाकशास्त्रज्ञत्वाच्च भीमस्य तथात्वम् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विराटनगरेऽस्य सूपकारित्वस्वीकारकथा यथा महाभारते । ४ । २ । १—४ ।
भीम उवाच ।
पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥
सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ।
कृतपूर्व्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ।
तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम् ।
आहरिष्यामि दारूणां निचयान् महतोऽपि च ॥
तत् प्रेक्ष्य विपुलं कर्म्म राजा प्रीतो भविष्यति ।
अमानुषाणि कुर्व्वाणं तानि कर्म्माणि भारत ॥
राजस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम् ।
भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥)
पाचकः गुणकारके च त्रि ।

गुणज्ञः, त्रि (गुणं जानातीति । गुण + ज्ञा + क ।) गुणवेत्ता । यथा —
गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुण-
शीलस्य गुणिनि परितोषः ।
अलिरेति वनात् कमलं
न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि ॥
इत्युद्भटः ॥

गुणनिका स्त्री (गण्यते पुनः पुनरावर्त्त्यतेऽसौ इति । गुणन् च आम्रेडने + 'ण्यासश्रन्थो युच् । ३।३।१०७। इति युच्, गन्त्रायां कन् कापि अत इत्त्वञ्च ।) नृत्यम् । शून्याङ्कः । पाठनिश्चयः । इति मेदिनी ॥ णे १८५ । (शास्त्रादीनां पुनः पुनरभ्यसनम् । यथा माघे । २ । ७५ ।
'श्रुतपरिचयशौर्य्ये यस्तु गुणनिकेव सा ।'
माला । हाराभ्यन्तरहारोटवा । यथा आनन्दलहर्य्याम् । ३ ।
'दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवति ॥")

गुणनी स्त्री (गण्यते पुनः पुनरावर्त्त्यतेऽनया । गुण + ल्युट् + ङीप् ।) पाठनिश्चयः । तत्पर्य्यायः । भणितो २ शीलनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुणनीयः पुं (गुण्यते पुनः पुनरभ्यस्यतेऽनेन इति । गुण आम्रेडने + करणे अनीयर् ।) शास्त्राद्यभ्यासः । इति हारावली । १५० । (कर्म्मणि अनीयर् । गुणितव्ये त्रि ।)

गुणप्रग्रः पुं (गुणस्य [illegible] ।) गुणवासः । तत्पर्य्यायः पण्यन्धिका २ । इति हारावली ॥ २१० ॥

गुणलयनिका स्त्री, 'गुणा गुणनिर्म्मिता पटाः लीयन्तेऽस्याम् । गुण + ली + अधिकरणे + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) वस्त्रनिर्म्मितगृहम् । तत्पर्य्यायः केणिका २ पटकुटी ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४६ ॥

गुणलयनी स्त्री (गुणाः गुणमयपटाः लीयन्ते यत्र । ली + ल्युट् + ङीप् ।) गुणलयनिका । इति हलायुधः ॥

गुणवान् [त्] पुं त्रि, (गुणोऽस्त्यस्य । गुण + मतुप् मस्य वत्वम् ।) [illegible] । इति त्रिकाण्डशेषः । गुणविशिष्टः । यथा, 'दाता दयालुर्गुणवान् नरः स्यात् नरे परेषामुपकारकर्त्ता ।' इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ (पुं यदुवंशीय सुनाभस्य दौहित्रः । यथा हरिवंशे । १५५ ।
'गुणवत्याश्च पुत्रश्च गुणवन्तमजीजनत् ॥"
स्त्रियां ङीप् । सा च सुनाभस्य दुहिता । यथा तत्रैव । १५३ ।
'वज्रनाभस्य तनयः सुनाभो नाम विश्रुतः ।
दुहितृद्वयञ्च नृपतेः तस्य रूपगुणान्वितम् ।
एका चन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा ॥"
गायत्रीरूपा महादेवी । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । १२ ।
'गुहाशया गुणवती गुणत्रयप्रवाहिनी ॥"
गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५३ ।
'गुह्या गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी ॥"
अप्सरोविशेषः । यथा, तत्रैव ८ अध्याये ।
"अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती ॥'

गुणवृक्षकः, पुं (गुणानां रज्जूनां आधाररूपो वृक्ष इव । ततः स्वार्थे कन् ।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः । मास्तुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कूपकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १२ ।

गुणसागरः पुं (गुणानां सागर इव आधार स्थानम् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः । सकलगुणधारके च ॥

गुणा, स्त्री (गुणः अभ्यासोऽस्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । स्त्रियां टाप् ।) दूर्व्वा । मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुणाकरः, पुं (गुणानामाकर इव । गुणबाहुल्यात् तथात्वम् ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ (महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४७ ।
"गजहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः ॥")
गुणयुक्ते त्रि । यथा,—
"तपस्विभिरतस्यापि तस्य पुत्रो गुणाकरः ।
सत्यवान् नाम देवर्षे । सम्यक् सम्मतो मया ॥"
इति वनपर्व्वणि सावित्रीव्रतकथा ॥

गुणितः, त्रि, (गुण्यते स्म । गुण आम्रेडने + क्त ।) पूरितः । तत्पर्य्यायः । आहतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ यथा । पञ्चधा गुणिता द्वादश संख्या षष्टिर्भवतीत्यादि इति भरतः ॥ (गुणो जातोऽस्य । तारकादिभ्य इतच् ।) पिण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुणी [न्] पुं (गुणो ज्या विद्यतेऽस्य । गुण + इनि ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणास्तु दाक्षिण्यादयो विद्यन्तेऽस्येति ।) गुणविशिष्टे त्रि । यथा । गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमाद्यस्य । तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी नाम ॥ इति हितोपदेशः ॥

गुणीभूतः त्रि (अगुणो गुणीभूतः । गुण + भू + क्त । अभूततद्भावे च्विः ।) अप्रधानीभूतः । यथा । कृतपूर्व्वी कटमित्यत्र समासनिविष्टत्वाद्गुणीभूतादिविशेषबोधिका द्वितीया नोक्ता । इति सुषेणकविराजः ॥ (यथाच महाभारते । २ । २५ । ११ ।
"सर्व्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्व्वीर्य्यः किं करिष्यति ।
गुणीभूता गुणाः सर्व्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ॥"

गुणीभूतव्यङ्ग्यः, पुं, (गुणीभूतमप्रधानीभूतं व्यङ्ग्यं व्यञ्जना शक्तिर्यत्र ।) काव्यविशेषः । यथा,—
"अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ॥*
तस्याष्टौ भेदाः यथा ।
"अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ।
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा मताः ॥*॥
अगूढं यथा ।
स्फुटतया वाच्यायमानमिति अपराङ्गम् । यथा अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्य अङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा ॥ * ॥
वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा ।
आपाततः प्रतीतस्य वाच्यार्थस्य प्रतिसन्धीयमानानुपपत्तिनिरासकं व्यङ्ग्यम् ॥ * ॥
अस्फुटं यथा ।
विदग्धैरपि क्लेशगम्यं सन्दिग्धप्राधान्यं यथा प्राधान्यमत्र रसादिव्यञ्जकत्वेन तथा च प्रतीतस्य रसादेर्व्यञ्जकं किं वाच्यं किंवा व्यङ्ग्यमितीत्तरकालिकसन्देहविषयत्वं तत्त्वम् ॥ * ॥
तुल्यप्राधान्यं यथा ।
अत्रापि रसादिव्यञ्जकत्वेनैव प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्य निश्चितत्वेन तेन तेन वाच्येन तुल्यार्थो वोध्यः ॥*
काक्वाक्षिप्तं यथा ।
आक्षिप्तमत्र प्रागेव पदार्थविधया उपस्थानम् ॥*
असुन्दरं यथा ।
"रसादिव्यञ्जने वाच्यसुखनिरीक्षकं व्यङ्ग्यम् ।"
इति काव्यप्रकाशः ॥
(इत्यत्र साहित्यदर्पणकारेण काव्यभेदमाश्रित्य यदुक्तं तद्यथा । ४ । १ ।
"काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम् ।
वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् ॥"
तत्रैव च । ४ । १६ ।
"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।
"अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ॥" ततस्तत्र स्यादितराङ्गं काक्वाक्षिप्तञ्चेत्याद्यष्टौ भेदानुक्त्वा इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यं यथेत्यभिधाय क्रमश इतराङ्गादेरुदाहरणानि प्रदर्शितानि । यथा,—
"अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥
अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।
"मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-
स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।
हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥
अत्रौत्सुक्यत्रासमन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतावङ्गभावः ।
जनस्थाने भ्रान्तं कनककमृगतृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृता लङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥"
अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यन्नवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्व्वता तद्गोपनमपाकृतम् । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काक्वाक्षिप्तं यथा,—
मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥
अत्र 'मथ्नाम्येवेत्यादि' व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सह भावेनैव स्थितम् ।
दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्व्वतः ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः ॥
अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम् । 'हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्य्य इत्यादौ' विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः ।
ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्म्मनायते ॥
अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।
सन्धौ सर्व्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।
अल्लावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥
अत्र अल्लावदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रशमोपायः व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटिति-स्फुटम् ।
अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मोपदेशिना ।
अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम् ॥
अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक् योषिति वलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढम् ।
वाणीरकुडुङ्गुड्डीणसउणकोलाहल
सुणन्तीए ।
घरकम्मवावडाए वहूए सीअन्ति अङ्गाइं ॥"
अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्टः इति व्यङ्ग्यात् 'सीदन्त्यङ्गानि' इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरं किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् । तदुक्तं ध्वनिकृता ।
अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥
यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्य्यासः । यथा,—
दृष्ट्या केशवगोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनात्र स्खलितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम
नालम्बसे ?
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वावलानां गतिर्गोप्यैवं गदितःसलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम् ॥"
अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां 'सलेशमिति' पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः । तदुक्तं तेनैव ।
प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितात्पर्य्यालोचनया पुनरिति ॥
यत्र च ।
यत्रोन्मादानां प्रमदाजनाना-
मभ्रंलिहः शोणमणीमयूखैः ।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवता मकाण्डे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त ॥
इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादि वस्तुमात्रेऽङ्गत्वम् । तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादैः । काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति ॥")

गुणेश्वरः, पुं (गुणैर्हेतुभिरीश्वरःश्रेष्ठः पूज्य इत्यर्थः । विविधगुणशालिद्रव्यजातोत्पादकतयास्य तथात्वम् ।) चित्रकूटपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ गुणपतौ त्रि ॥ (गुणानां नानाविधपुरुषोपयोगिगुणानां ईश्वरः प्रभुः स्वामी वा शान्तदान्तादिगुणशाली पुरुष इत्यर्थः। गुणानां सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां मायागुणानामिति यावत् ईश्वरः नियन्ता । परमेश्वरः ॥)

गुणोत्कर्षः, पुं, (गुणानां उत्कर्षः उत्कर्षेण प्राधान्यमित्यर्थः ।) गुणप्राधान्यम् । (यथा, गोः रामायणे । १ । २५ । १६ ।
"स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कामजैर्वै कुलैर्वृतः ।
भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यतः ॥")
अतिशयः । तत्पर्य्यायः । परभागः २ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ११ ॥

गुणोत्कीर्त्तनं, क्ली, (गुणानां उत्कीर्त्तनं कथनम् ।) यद्वा गुणैर्गायस्तूचकवाक्यैरुत्कीर्त्तनम् । गुणकथनम् । विरहकालीनकान्ताविषयकप्रशंसाप्रतिपादनम् । इति रसमञ्जरी ॥ कान्तापदमत्रोपलक्षणम् ॥

गुण्ठितः, त्रि, (गुठि वेष्टने + कर्म्मणि क्तः ।) गुण्डितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आवृतः । रूषितः । धूल्यादिभिर्धूसरित इत्यर्थः । यथा, गोः रामायणे । ६ । ८२ । ८ ।
"तन्न युद्धेन मे कार्य्यं न प्राणैर्नापि सीतया ।
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं पांशुगुण्ठितम् ॥")

गुण्डः, पुं, (गुडि वेष्टने + अच् ।) तृणभेदः । यस्य कन्दः कशेरु । तत्पर्य्यायः । काण्डगुण्डः २ दीर्घकाण्डः ३ त्रिकोणकः ४ छत्रगुच्छः ५ असिपत्रः ६ नीलपत्रः ७ निधारकः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तातिसारदाहरक्तनाशित्वम् । अस्य मध्ये स्थूलतरोऽधिकगुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डक पुं (गुण्ड+संज्ञायां कन्। गुडि+ण्वुल् वा।) मलिन। धूली। कलोक्ति। स्नेहपात्रम्। इति मेदिनी। क। ८३॥

गुण्डकन्द पुं (गुण्ड इत्याख्यया प्रसिद्ध कन्द। गुण्डाभो कन्द इति केचित्।) कशेरु। इति राजनिर्घण्टः॥

गुण्डगोधनिका स्त्री (गुण्डाऽपि गोधना इरिद्रा इव। तत इवार्थे कन् टाप् कापि अत इत्वञ्च।) वृक्षविशेषः। कमलागुड़ि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काम्पिल्लक २ रक्ताङ्ग ३। इति रत्नमाला॥

गुण्डाला, स्त्री (गुण्डाल+टाप्। यद्वा गुण्डो चूर्णं आलाति आदत्ते इति। आ+ला+क। स्त्रियां टाप्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। जलोद्भवा २ गुच्छवधा ३ शलाक्षया ४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। शोथव्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गुण्डासिनी, स्त्री (गुण्ड इत्याख्यया आस्ते शेते इति। आस+णिनि। गुण्डा सती आस्ते इत्येके।) तृणभेदः। तत्पर्य्यायः। गुण्डाला २ गुड़ाला ३ गुच्छमूलिका ४ चिपिट ५ तृणपत्री ६ यवासी ७ पृथुला ८ विष्टरा ९। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। पित्तदाहश्रमश्वयथुज्वरदोषनाशित्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गुण्डिक पुं स्त्री (गुण्डाऽस्त्यस्येति। 'अत इनिठनौ' ५।२।११५। इति ठन्।) गुण्डक। तण्डुलादिचूर्णम्। गुड़ा इति भाषा। यदुक्तं अनन्तव्रतकथायाम्।

गुण्डिके 'भक्ष्यीतेव मण्डयन्ती मनाङ्गनम्।

गुण्डिचा स्त्री (गुण्डिभिर्गुण्डिकैः तिलपीनादिकैः प्रसादरूपकादिपिण्डैर्वा चीयते उपचीयते इति। चि+घञर्थे क ततष्टाप्। गुण्डिचा इत्याख्यया प्रसिद्धा वा। यद्वा गुण्ड्यते अवगुण्ड्यते ब्रजनाभिरस्या इति भूमः। गुडि वेष्टने इति धातोर्निपातनात् चकारागमे साधुः। इयं व्युत्पत्तिस्तु गुण्डिचाविवरणम्भेनेरैवबोध्यता।) श्रीपुरुषोत्तमदेवस्य रथारोहणानन्तरवासार्थं मण्डपविशेषः। यथा —

मण्डपं वासयद्देवान् गुण्डिचाख्ये मनोहरे।
चारुचन्द्रातपं चारुमाल्यचामरभूषिते॥
रत्नस्तम्भमयं स्वर्णवेदिकोपस्करान्तर।
प्राचीरवप्रपर्य्यन्तं सुधालेपसमुज्ज्वलं॥
सा गुण्डिचामण्डपं चारुद्वारोपशोभितं।
त्रैलोक्याद्भुतरूपं महासत्त्वो महाक्रतौ॥
प्रादुर्भावो महेशस्य यात्राभूद्यावधी च॥ *॥
तस्यां श्रीजगन्नाथदेवस्य स्थितिफलं यथा,—
विन्दुतीर्थतटे तस्मिन् समाहारनि जनार्दन।
तिष्ठेत् पुरा स्वयं राज्ञे च समग्रे समादिशत्॥
मन्दीर्थनारे राजेन्द्र। स्थास्यामि प्रतिवासरम्।
सर्वतीर्थानि तस्मिन्न स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति।
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपादनं।
समाहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम्।
माघ रामं सुभद्रां च मम सायुज्यमाप्नुयुः॥'*॥

तस्याः माहात्म्यं यथा उत्कलखण्डम्।
"अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि महादेवीमहोत्सवम्।
अज्ञानतिमिरान्धोऽपि येन भास्वत्पदं व्रजेत्॥
सर्वपापहरा श्रीमन् पुण्यस्थाने मन्दिरे वने।
गुण्डिचाख्यापि सा यात्रा प्रसिद्धा महती पुरा
भाग॥'

गुण्ठित, त्रि (गुडि वेष्टने+कर्म्मणि क्त।) धूलि गुण्ठकेनैव प्रलिप्तः। तत्पर्य्यायः। रूषित २। इत्यमरः। ३। १। ८९॥ चूर्णितञ्च॥

गुण्ड, पुं (गुड़+पृषोदरादित्वात् साधुः।) गवेधुका। इति रत्नमाला॥

गुत्सक, स्त्री, (गुत्स+संज्ञायां कन्। यद्वा गुच्छ इव गुच्छेन वा कायतीति। कै+क। पृषोदरात् साधुः।) ग्रन्थिपर्णम्। इति रत्नमाला॥

गुत्स, पुं (गुध्यते तृणपत्रपुष्पादिभिः परिवेष्ट्यते ऽसौ इति। गुध परिवेष्टने+'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च।' उणां। ३। ६८। इति कर्म्मणि स किञ्च।) स्तवक। स्तम्ब। (हारादौ तु गुध्यते परिवेष्ट्यते कण्ठादिस्थानादिकमनेन।) द्वात्रिंशद्यष्टिकहार। ग्रन्थिपर्णञ्च। इति मेदिनी। सि। २॥

गुत्सक पुं, (गुत्स+स्वार्थे कन्।) स्तवक। इति शब्दरत्नावली॥ ग्रन्थपरिच्छेद। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गुत्सकपुष्प, पु (गुत्सकानि स्तवकीभूतानि पुष्पाणि यस्य यत्र वा।) सप्तच्छदवृक्ष। इति जटाधरः॥

गुत्सार्द्ध, पुं (गुत्स गुच्छ प्राप्य व्याप्य वा ऋध्नोतीति। ऋध+अच्। गुत्स आर्द्धयति वर्द्धयति इति। ऋध+णिच् अच् वा। यद्वा गुत्सस्य अर्द्धं समासोऽक।) गुच्छार्द्ध। चतुर्विंशतियष्टिकहारः। इत्यमरटीकायां भरत॥

गुद, ङ खेलने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा आत्म अक सेट।) ङ गोदते। इति दुर्गादास॥

गुद, क्ली, (गोन्ति खेलति चलतीव्यर्थः अपान सञ्चरणाय अनेन। गुद्+'इगुपधेति।' ३।१। १३५। इति क।) मलद्वारम्। तत्पर्य्याय। अपानम् २ पायु ३। इत्यमरः। २। ६। ७३॥ गुह्यम् ४ गुदवर्त्म ५। इति जटाधरः॥ (यथा मनौ। ८। २८२।
'अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृप।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम्॥')

गुदकील पुं (गुदस्य अपानस्य मलद्वारस्येवार्थः। यद्वा गुदे कील इव।) अर्शोरोग। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
'आनाहमदौ गुदकीलहिक्का
श्वासापहं शोणितपित्तकृच्च॥')

गुदकीलक पुं (गुदकील+स्वार्थे कन्।) गुदकील। इति हलायुध॥

गुदग्रह, पुं (गुदस्य ग्रह इव गुदमाश्रित्य ग्रह यत प्रवर्त्तत इत्यर्थ। यद्वा गुदं मलद्वारमपि हत्य आध्मानादिकष्टान गृह्णाति धारयतीति ग्रह+अच्।) उदावर्त्तरोग। इति हेमचन्द्र। ३। १३३॥

गुदभ्रंश, पु (गुदस्य भ्रंशोऽस्मात्। गुदं भ्रंशयतीऽस्मादिति वा।) मलद्वारनिर्गमरोग। तस्य लक्षणम्।
"प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः।
रूक्षदुर्ब्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत्॥"
इति माधवकर॥

तच्चिकित्सा यथा —
'गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहनाक्तं प्रवेशयेत्।
प्रविष्टं रोधयेद्यत्नाद्गन्धमतिच्छिद्रचर्म्मणा॥
पद्मिन्याः कोमलं पत्रं यः शर्करान्वितम्।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः॥
मूषिकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशं प्रलेपयेत्।
सुस्विन्नमूषिकामांससाधिता स्वेदयेद्गुदम्॥
पृथ्वीकारनलाङ्गेरीनिष्क्वाथदायसाधितम्।
तत्रैव प्रीलयेत् पाथं प्रशान्तिनाशकृत्॥
मूषिकान् दशमूलानि पचेत्पादभया समम्।
तयो क्वाथेन कल्केन पचेत्तैलं यथाविधिम्॥
अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति।
विनश्यति तथा तत्र गुदस्थं भगन्दर॥
इति मूषकतैलम्। इति भावप्रकाश॥
(यदा गुदं निरस्येत तदा कुर्य्यात् क्रियामिमाम्।
सन्धर्म्मचिकिस्त्रव रसा ग्राह्यो घृत पेय॥
पक्वा घृतेन यस्य स्यात् तस्य चर्म प्रमृक्षयेत्।
आरक्षापक्षवक्राघो वापं लाढ्य अपन्दनम्॥
श्रोतापय बहुविधम् सहसा नरस्य
निर्व्वाप्य काञ्चिकमयो विदधीत तन्तुम्।
सौक्ष्म च साप्यगुदरचनक प्रयुक्त
सवयमध्यगुदतो ह्यदवननं स्यात्॥"
इति गुदभ्रंशे॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये॥४॥
अथास्य चिकित्सा।
"गुदनि सरणे शूलं पानमन्नस्य सर्पिषः।
प्रशस्यते निरामाणां मथवाप्यनुवासनम्॥
चाङ्गेरी कोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम्।
घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम्॥"
इति चाङ्गेरीघृतम्॥ *॥
'सत्र्यपिप्पलीमूलं वचोषविडदाडिमम्।
पयसश्च घृतं युक्तः सधान्याभ्यानिचित्रकम्॥
दध्नामूलोपसिद्धं वा सविल्वमनुवासनम्।
मनाक्षा शटी बिल्वैर्वा वचया चित्रकेण वा॥
स्वाध्मन्दगुदं पूयं स्वेदयेदौ प्रयाणयेत्॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये॥)

गुदाङ्कुर पुं (गुदे अङ्कुर प्ररोह इव गुदमधि हत्य प्ररोहवदुत्पद्यते वलिरित्यर्थ।) अर्शोरोग। इति हेमचन्द्र॥ ३। १३२।
(गुदाङ्कुरा बध्नन्ति। इति वाग्भटे निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये॥)

गुद, इ क ञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्ग तृतीयोपधः । कुन्द्री मिथ्योक्तिः । इ क, गुन्द्रयति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः । गुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेषूचारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

गुध ग रुषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-सकं-सेट् ।) ग, गुध्नाति । जुगोध । इति दुर्गादासः ॥

गुध, ङ क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, गोधते । इति दुर्गादासः ॥

गुध, य वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य, गुध्यति । जुगोध । इति दुर्गादासः ॥

गुधेर:, त्रि, (गुध्यति सर्वतो वेष्टयति वेष्टनेन रक्षतीत्यर्थः इति । गुधय वेष्टने "मधेरादयः ।" उणां । १ । ६१ । इति एरक् ।) रक्षकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गुन्दल:, पुं, (गुमिति मधुरमस्फुटशब्दं कारयन् दल्यते मर्द्द्यतेऽसौ । दल + णिच् + कर्म्मणि अच् ।) मर्द्दलशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४४ ॥

गुन्द्र:, पुं, (गुदि + रक् ।) शरतृणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ तृणविशेषः । गोदपटेर इति देशान्तरीयभाषा । तत्पर्य्यायः । पटेरकः २ अब्जः ३ ग्रन्थिपर्णः ४ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । पित्तरक्तमूत्रकृच्छ्रादिनाशित्वम् । स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

("गुन्द्रान् दग्ध्वा हृतं भस्म हरितालं मनःशिला । उपदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम् ॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

गुन्द्रमूला, स्त्री, (गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्य ।) एरकातृणम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुन्द्रा, स्त्री, (गुन्द्र + टाप् ।) भद्रमुस्तकः । प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ एरका । इति भावप्रकाशः ॥

("वैकङ्कतारग्वधकर्कटाश्मभेद-गोकण्टकेतुकटसप्तपरवाणकाशाः । हृपादनीनलकुशद्वयगुन्द्रगुन्द्रा भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपार्थाः ॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥

पित्तसंशमनीयवर्गान्तर्गतौषधिविशेषः । यथा । "चन्दनकुचन्दनह्रीबेरोशीरमञ्जिष्ठा पयस्याविदारीशतावरीगुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदोत्पलकदलीकन्दलीदूर्व्वामूर्व्वाप्रभृतीनि काकोल्यादिन्यग्रोधादिसूत्रपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशमनो वर्गः ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्याये ॥)

(गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५४ ।

"गन्धर्व्वी गन्धरा गुन्द्रा गरगी गानवत्सला ।")

गुन्द्राल:, पुं, (गुन्द्रं नीडनिर्म्माणार्थं तृणादिकं आलाति आदत्ते इति । आ + ला + कः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥ गुन्द्रालोऽपि पाठः ॥

गुन्फ, श ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । श, गुम्फति मालां मालिकः । जुगुम्फ । इति दुर्गादासः ॥

गुप, ऊ रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) व्यायन्तत्वाद्गुमयपदमिति वोपदेवः । गोपायति गोपायते । मते तु व्यायस्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । अगोपीत् । जुगोप गोऽस्य धरामिवोर्व्वीमिति रघुः ॥ ऊ, गोपिष्यति गोप्स्यति । इति दुर्गादासः ॥

गुप, क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, गोपयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

गुप, ङ गोपनकुत्सयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं-सकं-सेट् ।) गोपनमपह्नवः । ङ, कद्रूगभञ्जनस्यास्य किं गोपसे । अत्र व्यादयो न स्युरिति रमानाथः । कुत्सा निन्दा । सा जुगुप्सा प्रपञ्चकौरवम् । इति भट्टिः । इति दुर्गादासः ॥

गुप, य इर् व्याकुलत्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं सकञ्च-सेट् ।) व्याकुलत्वं व्याकुलीभावस्तत्करणञ्च । य, धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्य्यजाते । इति हलायुधः । गुप्यति मा दृष्टिः । व्याकुलीकरोतीत्यर्थः । इति चतुर्भुजः । इर्, अगुपत् अगोपीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

गुपिल:, पुं, (गोपायति प्रजाजनानिति । गुप् रक्षणे + "गुपादिभ्यः कित् ।" उणां । १ । ५६ । इति इलच् किच्च ।) राजा । इत्युणादिकोषः ॥

गुप्तं, त्रि, (गुप्यते स्म । गुप् + कर्म्मणि क्तः ।) अन्तरञ्चणम् । तत्पर्य्यायः । त्रातम् २ त्राणम् ३ रक्षितम् ४ अवितम् ५ गोपायितम् ६ । (यथा, महाभारते । १ । १ । १८८ ।

"यदाश्रौषं सूक्ष्मभेदमन्यैर्भारद्वाजेनात्तमस्त्रेण गुप्तम् ॥")

सत्तगोपनम् । तत्पर्य्यायः । गूढम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ । (यथाह वशिष्ठः ।

"व्यापारनिद्राविहारयोगाः सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः । वाग्बुद्धिकार्य्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे तु कार्य्ये ॥"

"हिङ्गौ भस्मकसम्भवं द्विगुणितं लौहाश्चयः पारदाश्चत्वारो गिबतस्तु वङ्गयुगलश्चैकीकृतं मर्द्दयेत् । सूक्ष्मा विद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेऽक्षुणा सर्व्वं वन्यकरीषकेण सुदृढं गुप्तं पचेत् सप्तधा ॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाधिकारे ॥)

सङ्गतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वैश्यशूद्राणां पद्धतिविशेषे पुं । यथा, दत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

"गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ।"

गुप्तगति:, पुं, (गुप्ता संवृता अन्यैरलक्षिता गतिर्गमनं चेष्टादिर्वा यस्य ।) चरः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुप्तचर:, पुं, (गुप्तः योगेनात्मसंवृतः सन् सर्व्वं विष्णुरपि गर्भेऽस्वर्ग्ममाक्राद्य नररूपेण चरतीत्यर्थः ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कर्म्मधारयसमासे तु राज्ञां गूढ़चरः । गुप्तचरो यस्य इति विग्रहे राजानमेव बोधयति ॥)

गुप्तस्नेह:, पुं (गुप्तः गूढ़भावेन स्थितः स्नेहः तैलादिरसो यत्र ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुप्ता, स्त्री, (गुप्त + टाप् ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् । मैथुनगोपनम् । सा च त्रिधा । वृत्तसुरतगोपना १ वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना २ वृत्तवर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना ३ । इति रसमञ्जरी ॥

गुप्ति:, स्त्री, (गुप् + अधिकरणभावकरणादिषु यथायथं क्तिन् ।) अवकरस्थानम् । कारागारम् । (यथा, माघे । ११ । ६० ।

"क्रममतिरसतोऽल्पादुपत्यर्गं लम्भितानां पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव । दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति ॥")

रक्षणम् । इति मेदिनी । ते । १६ ॥ (यथा, मनुः । १ । ९४ ।

"तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत् । हव्यकव्याभिवाह्याय सर्व्वस्यास्य च गुप्तये ॥")

भूगर्त्तः । यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गर्त्तार्थे चितेरनुत्खननम् । नौकाच्छिद्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः । गोपनम् । इति तट्टीकायां सारसुन्दरी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।

"भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था ॥"

रक्षणम् । यथा, कुमारे । ६ । ३८ ।

"हृष्टमणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥"

मन्त्रगोपनसंस्कारविशेषः । यथा, तन्त्रसारधृतगौतमीये ।

"जननं जीवनं पश्चात् ताड़नं बोधनं तथा । तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः । तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ॥")

गुफ, प श ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । प श, गुम्फति मालां मालिकः । जुगोफ । इति दुर्गादासः ॥

गुफित:, त्रि, (गुफ् + कर्म्मणि क्तः ।) गुम्फितः । ग्रथितः । इत्यमरटीका ॥

गुम्फ:, पुं, (गुम्फ + घञ् ।) ग्रन्थनम् । (यथा, गीतगोविन्दे । १३ ।

"निगुम्फनिर्भरवरम्मधूलिकामनोहरम् ॥"

तथाच आर्य्यासप्तशत्याम् । ६०६ ।

"सततमकथितसुखे सखि ! निगिरन्ती गिरां गुम्फम् ॥")

बाहोरलङ्कारः । इति मेदिनी । फे । २ ॥ श्मश्रु । इति शब्दरत्नावली ॥ गोँप इति भाषा

गुम्फित:, त्रि, (गुम्फ + कर्म्मणि क्तः ।) ग्रन्थितः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यदुक्तम् ।

"प्रयत्नगुम्फितामाला यतस्तेन निराकृता ॥")

गुर, ऋ य ङ वधे । स्तम्भ । इति कविकल्पद्रुमः ।
((न्तो चाक भक निट ।)

गुर ऊ श ङि उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
चाक पर सेट ।) ऊदौ । श ङि, गुरते
अगुरिष्ट । ऋ गूर्णः । इति दुर्गादासः ।

गुरण क्ली (गुर + भावे ल्युट ।) उद्यमः ।
इत्यमरः । ३ । २ । ११ । अस्य मन्तानार गुरण
मोरणं इति भरतः ।

गुरु, पुं (गृणाति उपदिशति वेदादिशास्त्रादि
इत्यादिन्यायात् इति । यद्वा गीर्यते स्तूयते इति
गृ + "कृग्रोरुच ।" उणा०
१ । २४ । इति उः ।) बृहस्पतिः । (यथा
महाभारते । १ । ११ । ३३ ।
"दृढाभ्यासस्य गुरु ब्रह्मो दूर्गं वहूं विचन्त्य ।")
निषेकादिकृत् । इत्यमरः । २ । ७ । १८१ ।
(यथा मनुः । २ । १४२ ।
"निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ।")
पिता तस्य गर्भाधानादिकर्तृत्वात्
इत्यादिवाराणाम् प्रधानम् । तत्कृत्ये पितुः
र्द्देक स्यात् । इति भरतः । मन्त्रदाता । तस्य
लक्षणोदयं यथा कालिकापुराणे ५४ अध्याये ।
"अबहुमनुष्वयं महत्व विनयवता ।
त्रिवर्गविश्वसम्पाट् शावक गुरुविहितकम् ।
मन्त्र मनननस्त्र गुरु श्रनेह वश्यम् ।
गुरुश्रेयस्कर मर्त्य स्यात्तनद्धौ मन्त्र शुभम् ।"
अपि च । विष्णागारसमये ।
"शिष्यो चैव शान्तवृत्तो वैदरोगी च वामन ।
कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितश्चाधिकाङ्गक ।
न्यूनाङ्ग कपटी रोगी बह्वाशी बहुजल्पक ।
एतैर्दोषैर्युक्तो य स गुरु शिष्यमानः ।"
इति मलमासः । ७ ।

गुरवर्गो यथा —
"उपाध्याय पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः ।
मातुल श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।
वर्णज्येष्ठ पितृव्यश्च पुंस्येते गुरव स्मृताः ।
माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ।
श्वश्रू पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरव स्त्रियः ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः ।
अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ।
गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
नैतैरुपविशेत् सार्द्धं विवदेन्नात्मकारणात् ।
जीवितार्थमपि द्वेषाद् गुरुभिर्नैव भाषणम् ।
उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः ।
गुरूणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ।
यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते ।
ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ।
आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता ।
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्विकारिणौ ।
तावत् सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात्तत्परायणः ।
पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ।
स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ।
नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति पितृसमो गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ।
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात् कर्मणा मनसा गिरा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ।
वर्जयित्वा मुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा ।
धर्मसारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्तफलप्रदः ।
सम्यगाराध्य वक्तारं विसृष्टस्तदनुज्ञया ।
शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य चापद्यते दिवि ।
यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मूढोऽवमन्यते ।
तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरमृच्छति ।
पुंसां वर्त्मनि तिष्ठेत पूज्यो भर्ता तु सर्वदा ।
अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम् ।
ये नराः भर्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् सन्त्यजन्ति हि ।
तेषामथाक्षयाल्लोकान् प्रोवाच भगवान् मनुः ।
मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरांश्च ऋत्विजो गुरून् ।
असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ।"
इति कूर्मपुराणे उपविभागे ११ अध्यायः ॥ ४ ॥

तस्य परीक्षा यथा ।
'मन्त्रार्थः कुलशीलौ कर्माज्ञातार्थवारणः ।
नित्यनैमित्तिकानाञ्च कार्याणां कारकः शुचिः ।
अपरेषामनुग्रहः पितृवृत्ताश्रयेण रतः ।
गुरुभक्तो जितक्रोधो विप्राणां हितकृत् सदा ।
दयावान् शीलसम्पन्नः सत्कुलीनो महामतिः ।
परदारेषु विमुखो दृढसङ्कल्पको द्विजः ।
अन्यैश्च वैदिकगुणैर्युक्तः कार्यो गुरुर्नृपैः ।
एतैरेव गुणैर्युक्तः पुरोधाः स्यान्महीभुजाम् ।"
इति मुक्तिकल्पतरुः । ७ ।

शिष्यहननाय गुरु त्यजति यथा ।
"अविज्ञाय शास्त्रार्थं यदि आचरतं तथा ।
तदा शिष्यहतं पापं प्राप्तो गुरुमपि त्यजेत् ।
प्राप इति गुरुणा शिष्य अन्यायोपगतोऽपि
सहाजन्मबन्धनात् पापक्षयात्परं तदा तद् पापं
गुरौ न चाप्नोतीत्यर्थः ।
ब्रह्मघ्नमात्मकर्मजाताचार ब्रह्मविदः ।
गुरुत्वेनाश्रमाचार्यं न्यायेन कुलनायिके ।
न सन्ति हि शिष्यचेतसा पापं गुरोर्भवेत् हि ।"
इति कुलार्णवतन्त्रम् । इति शिष्यार्थदर्पणम् ।

मन्त्रगुरोर्लक्षणं यथा ।
"अवदातान्वयः शुद्धः स्वोचितचारतत्परः ।
आश्रमी क्रोधरहितो वेदवित् सर्वशास्त्रवित् ।
श्रद्धावाननसूयश्च प्रियवाक् प्रियदर्शनः ।
शुचिः सुवेशस्तरुणः सर्वभूतहिते रतः ।
धीमाननुद्धतमतिः पूर्णोऽहन्ता विमर्शकः ।
सगुणोऽर्चासु कृतधीः कृतज्ञः शिष्यवत्सलः ।
निग्रहानुग्रहे शक्तो होममन्त्रपरायणः ।
ऊहापोहप्रकारज्ञः शुद्धात्मा यः कृपालयः ।
गुरुत्वे कथितो गुरुः सर्वलक्षणसंयुतः ।" ॥ ० ॥

वैष्णवेषु तस्य विशेषो यथा ।
"महाकुलप्रसूतोऽपि सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
सहस्रशाखाध्यायी च न गुरुः स्यादवैष्णवः ।
शूद्रकुले जातोऽपि योऽसौ द्वैधितवर्णितः ।
कौलजातश्च दयालुश्च गुरवो गमनीयकाः ।
अथ दम्भात् यो भोगोऽपरो शूद्रो गुरुः ।
कामिनीलाभ कलमाच कामी वाचयन्मनः मता ।
वैष्णवं वैष्णवो याह्य पैवे शैवं शाक्तिकं ।
शैव शाक्तोऽपि सर्वेषु दीक्षाणामी न संशयः ।"
इति तत्त्वसारः ॥ ० ॥

'गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ।"
इति चाणक्यः ।

कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः । त्रिमात्र ।
दीर्घ । इति छन्दोरत्नावली । (गृणाति उपदि-
शति वेदान् । गृ + "कृग्रोरुच ।" उणा० । १ । २४ ।
इति उः ।) वेदाद्यध्यापकाचार्यः । यथा
मनुः । २ । १ ।
'कृतविवाहस्याग्निक कर्म गुरौ वैदिक शतम् ।
सम्यक् च पारिक या यथाकालिकमेव वा ।"
गृणाति उपदिशति शिक्षयति यः । उपाध्याय
इत्यर्थः । यथा मनुः । २ । १४८ ।
'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ।"
गीर्यते स्तूयते असौ शास्त्रतोऽस्मात् । आप
प्रभावाभिलवात् तपोबलाभ्यामाद्वा पूज्य
तमोमहाकाल । यथा मनुः । २ । १३० ।
"मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरांश्च ऋत्विजो गुरून् ।"
"भूमिष्ठा कम्पु गुरु दम्पत्य आचरणसो
सहयोगिन वाहोत्रेन गुरुकर्मशिनीत् तमोच
कविवरोऽपि गमनात् सहितमोऽर्थ गुरुस्यम् ।"
इति टीकायां कुल्लूकभट्टः । गृणाति अर्थान्
शब्दोपासनाचारादौपि धर्माणि उपदिशति ।
उपनेता शब्दोपासनाद्युपदेष्टा च । यथा
मनुः । २ । ६९ ।
"उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च ।"
पिता । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १ ।
"सतो दशरथ सर्गं पो मो गुरुवरोत्तरः ।"
राजचक्रवर्ती सम्राट् । यथा रघुः ५ । ३१ ।
"गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी ।"
गिरति अज्ञानान्धकारं भिन्दतीति वा । नाट्टं
गतीत्वर्थं । गीयते अनेन तोयविशेष इति वा ।
गुरु वा पटु । विष्णुः । यथा महाभारते ।
१३ । १४९ । ४९ ।
"अतिशयो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ।"
द्रोणः । गणेशः । १७ । ११० ।
"अजयन्ती देवकी सर्वदेवमयी गुरुः ।"
महत् । मानसीय । श्रेष्ठे श्रेष्ठे अतिशयितेनापरा
वाक्य यथा, वाल्मीकिः । ११ । ७१ ।
'त्रिभ्यः सन्तानतिथिं पापो कौशिकस्य ।
एषा वदन्तु गुरवो वचन विद्धयोऽपि ।"
त्रिवन्दनीत्यस्मै दिदृक्षया दर्शयन्ति गुरवो वा इति
मल्लिः ।
अर्वाग् अपि यथा हृतमनस्काणां सर्वसम्पद्य
"अथ दक्षः । तदेतदर्थं यथा तदोत्तरम

मया प्रोच्यमानम्। अथ शुचये क्षतोत्तरासङ्गाया-व्याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथा-शक्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा ते च पद-पाद-श्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एव-मेकैकशो पठयेदात्मनाचानुपठेत्।" तत्रैव चतुर्थे "शास्त्रं गरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत्। यः कर्म्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तस्कराः॥")

गुरु, त्रि, (गीर्य्यते स्तूयते महत्त्वात्। गॄ + "कृग्रो-रुच्च" उणां।१।२४। इति उत्) महान्। (यथा, ऋग्वेदे।४।५।६। "इदं मे अग्ने! कियते पावका-मिनते गुरुं भारं न मन्म।") दुर्ज्जरः। अलघुः। इति मेदिनी॥ रे।७५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।१६८ "प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरुव्यसनात्त्वया मे कृतः।" पराक्रान्तः। यथा, पञ्चतन्त्रे।३।२८। "सोत्साहशक्तिसम्पन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम्।" भारायमाणः। यथा, रघुः।१२।१०२। "अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपानाम्।" अथ मदेन गजगण्डस्थारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैः भारायमाणपक्षैः अलिवृन्दैः।" इति टीका-कृन्मल्लिनाथः। अतिशयः। यथा, मेघदूते।१।१। "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः शापेनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्त्तुः॥")

गुरुक्रमः, पुं, (गुरुरेव क्रमः पारम्पर्य्यं यत्र।) इतिह। पारम्पर्य्योपदेशः। इति हलायुधः॥

गुरुघ्नः, पुं, (गुरून् पराक्रान्तानपि यज्ञनाशान् राक्षसादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः। हन् + टक्।) गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः। गुरुहन्तरि त्रि॥

गुरुण्टकः, पुं, (गुरुं दुर्ज्जरवल्लादिकं रुण्टति चोरयति हरतीति यावत्। गुरुं गुरुतां दुर्ज्जरतां रुण्टतीत्येके रुट इस्तेये + ण्वुल् ततः पृषोदरात् रलोपे साधुः।) तिलमयूरः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

गुरुतल्पगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्य्योपाध्याया-देर्वा तल्पं शय्यां पत्नीमितियावत् गच्छति इति गम् + डः।) विमातृगन्ता। यथा,—
"गुरुतल्पगः सुरापश्च स्वर्णस्तेयश्च विप्रहा।
महापातकिनस्त्वेते संसर्गी चैव पञ्चमः॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥
(यथा, मनुः।९।२३५।
"ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः।
एते सर्व्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः॥"
एतस्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुष्यदेहस्य फलं यथा, तत्रैव।११।४९।
"ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्म्यं गुरुतल्पगः।")

गुरुतालः, पुं, (गुरुः अपेक्षाकृतदीर्घकालव्यापी तालः।) तालविशेषः। यथा,—
"एक एव गुरुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते।
अपरं नियमं विना॥" इति सङ्गीतदामोदरः॥

गुरुत्वं, क्ली, (गुरोर्भावः। "त्वतलौ" इति त्वप्रत्ययस्ततः त्वान्तं क्लीवमिति क्लीवत्वम्।) महत्त्वम्। गुरुता। (यथा, भाषापरिच्छेदे।३१) "अप्राद्ययोऽन्त्यौ वेगाख्य गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम्।") अलघुता। यथा,—
"अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत्।
अनित्ये तदनित्यं स्यात् नित्ये नित्यमुदाहृतम्॥
तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्म्मणि।"
इति भाषापरिच्छेदः॥
(आधिक्यम्। यथा, रघुः।२।१८।
"शशिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः।" वपुषो गुरु-त्वात् आधिक्यात् इति मल्लिनाथस्तट्टीकायाम्। पूज्यत्वम्। यथा, तत्रैव।१०।६४।
"मेने परार्द्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः।")

गुरुदैवतः, पुं, (गुरुर्बृहस्पतिर्दैवतमस्येति।) पुष्य-नक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः।२।२५॥

गुरुपत्रं, क्ली, (गुरुपाके दुर्ज्जरं पत्रं पत्राकार-फलकमस्य।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥ ४।१०८॥

गुरुपत्रा, स्त्री, (गुरु सेवने दुर्ज्जरं पत्रं पर्ण-मस्याः।) तिन्तिडीवृक्षः। इति शब्दरत्ना-वली॥

गुरुमर्द्दलः, पुं, (गुरुः मर्द्दल इति नित्यकर्म्म-धारयः।) डिण्डिमवाद्यम्। इति शब्दरत्ना-वली॥

गुरुरत्नं, क्ली, (गुरु गौरवान्वितं रत्नमपीत्यर्थः गुरुत्वाद्गुरु वा रत्नम् गुरोः प्रियं रत्नमित्येके।) पुष्परागमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर-मित्यत्र नवग्रहदोषशान्त्यै गुरौ सुक्तेपत्युक्ता) यथा, अस्मिन्नेव शब्दकल्पद्रुमे नवरत्नशब्दे।
"नवग्रहदोषशान्त्यै धार्य्याणि नवरत्नानि।
वदूर्य्यं धारयेत् सूर्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने॥
आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे।
गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः॥"
इति॥
मणेरत्नस्यप्रयोगोऽत्रैव रत्नशब्दे द्रष्टव्यो यथा,—
"वज्रमुक्ताप्रवालमणयः मपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः।
अपिचेन्द्रनीलवरवैदूर्य्याश्च पुष्परागाश्च॥")

गुरुवर्च्चोघ्नः, पुं, (गुरुवर्चः वातपित्तादिप्रकोप-जनिताग्निमान्द्यकोष्ठरोधनादिदोषस्तं हन्ति इति हन् + टक्।) लिम्पाकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पातिलेबु। इति भाषा॥

गुरुहा, [न्] पुं, (गुरुं हन्ति इति। हन् + क्विप्।) गुरुघ्नः। तत्पर्य्यायः। नरकीलकः २। इति हेमचन्द्रः।३।५२२॥ गुरुहन्तरि त्रि।

गुर्ज्जरः पुं- (गुर् शत्रुक्षततोड़न वधोद्यमादिकं वा उज्जरयति यो देशः। कलिङ्गाः साह-सिका इतिवद्देशस्यजने लक्षणेति ज्ञेयम्।) गुज्जराटदेशः। इति शब्दरत्नावली॥

गुर्ज्जरी, स्त्री, (जॄ + णिच् + अच्। गुरिति शत्रु-क्षततोड़नादिकं तज्जीर्य्यत्यत्र इति अधिकरणे अच्। गुर्ज्जरः देशः तस्य प्रियेति ङीप्। यद्वा गुर्ज्जरदेशःप्रियोऽस्याः इति अण् ङीप् च। गुर्ज्जरदेशवासिनी अतो गुर्ज्जरीति केचित्।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥ इयन्तु भैरव-रागस्य रागिणीति बोध्यम्। यथा, सङ्गीतदर्पणे रागविवेकाध्याये।१९।
"भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः॥"
अस्या गानवेलानिर्णयो यथा, तत्रैव।२०।
"वेलावली च मालारी वल्लारी गौनगुर्ज्जरी।"
इयं हि ग्रीष्मऋतौ स्वस्वामिना भैरवरागेण सह गीयते। यथा, तत्रैव।२७।
"भैरवः ससहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते।"
इति सोमेश्वरमतम्। हनूमन्मते तु। इयमेव मेघरागस्य स्त्री। यथा, तत्रैव।३७।
"मल्लारी देशकारी च भूपाली गुर्ज्जरी तथा।
टङ्का च पञ्चमी भार्य्या मेघरागस्य योषितः॥"
इयं पुना रागार्णवमते पञ्चमरागाश्रया रागिणी-त्यवधेयम्। यथा, तत्रैव।४०।
"ललिता गुर्ज्जरी देशी वराड़ी रामकृत्तथा।
मता रागार्णवे रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः॥")

गुर्द्द क निकेतने। कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-दस्य न दीर्घः। क गुर्द्दयति। निकेतनं निवासः। इति दुर्गादासः॥

गुर्द्द ङ कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्यापि न दीर्घः। ङ गुर्द्दते। कूर्द्दः क्रीड़ा। इति दुर्गादासः॥

गुर्व्व ई उद्यमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ईदित्। अकमित्येके। खड्गादेरुत्तो-लनार्थकस्य गुर्व्वधातोः सकर्म्मकत्वमकर्म्मकत्वम् वैतत् प्राज्ञावद्भिरेव चिन्तनीयम्।) ई स्त्री। गूः गुरौ गुरः। ई गूर्णः। गुर्व्वति पत्तिः खड्गम्। इति दुर्गादासः॥

गुर्व्विणी, स्त्री, (गर्व्वति कुक्षौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः प्राप्नोति धारयतीति यावत्। गर्व्वगतौ. "गर्व्वे-रत उच्च।" उणां।२।५४। इति उत् इनन् च गौरादित्वात् ङीष्। गर्व्वयति सूयतीत्येके। यद्वा गुरुर्गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्त्यस्याः अपत्य-धारणात्तथात्वम्। गुरु + "व्रीह्यादिभ्यश्च।" ५। २।११६। इति इनिः।) गर्भिणी। इत्यमरः। २।६।२२॥ (यथा, मार्कण्डेये।२७।२०।
"बन्धकीपद्मशरभमूलिकागुर्व्विणीस्तनात्।
प्रज्ञा नृपेण चाटैया तथा गोपालयोषितः॥"
यथाऽस्याः पथ्यापथ्यनियमः।
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्दद्याद्धियम्वरः।
वर्ज्जयेद्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च॥
अम्लानि सोष्णवीर्य्याणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत्।
मृत्तिका भक्षणीया न न च सूरणकान्दकाः॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सनयघ्नो गुर्व्विणीस्त्रिया।
सूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक्।
व्यायामं मैथुनं रोषं शीर्षस्थं क्रमणन्तथा॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः॥"
इति हारीते तृतीयस्थानेऽष्टचत्वारिंशेऽध्याये॥)

गुर्व्वी स्त्री (गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्याः । गुरु+ ङीष् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०३ ॥ ("नहि वन्ध्या विजानाति गुर्व्वीप्रसववेदनाम् ॥" इति हितोपदेशः ॥) गुरुपत्नी । (गुरोः पत्नीति गुरु+ङीष् ।) गौरवयुक्ता । (गुरु+"वोतोगुणवचनात् ।" ४ । १ । ४४ । इति विभाषायां ङीष् ।) यथा, "अनन्यगुर्व्व्यास्तवकेन केवलः पुराणमूर्भेर्महिमावगम्यते ।" इति माघः ॥ (गुरुभारविशिष्टा । यथा, महाभारते । ३ । ७२ । १७ ।
"ततः शाल्यः गदां गुर्व्वीमाविध्यन्मनुहाहवे ।
द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥"
गायत्री । यथा — देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ ।
"गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ।
गुर्व्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणरूपिणी ॥")

गुल, पुं, (गुड+डलयोरैक्यात् डकारस्य लत्वम् ।) ऐक्षवः । गुडः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥

गुलचकन्द, पुं (गुलचस्य लताविशेषस्य कन्द इव कन्दोऽस्य गुलं गुडं दशं चषति चष+ अण् । ततः शकन्ध्वादित्वादलोपे गुलच ताडश कन्द । इति केचित् ।) कन्दविशेषः । कुली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गुच्छाककन्दः २ बलाककन्दः ३ निर्यासिका ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । पथ्यप्रदत्वम् । सर्प-दत्वम् । दाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुला स्त्री (गुलं गुडरूपं रसोऽस्त्यस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् ततष्टाप् ।) सुहीवृक्षः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥

गुली, स्त्री, (गुडः शुभ्रवर्णुलाकृतिर्विषमयस्फोटा कृतिर्विद्यतेऽस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् ततो ङीष् ।) गुटिका । रोगभेदः । मसूरा इति ख्यातः । इति मेदिनी । ले । १४ ॥

गुलुच्छ पुं, (गुच्छ+पृषोदरात् साधुः ।) गुच्छः । स्तवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुलुञ्छ, पुं (गुडति गोलाकारेण वेष्टयतीति गुड+क्विप् गुड् तं तदाकारं उञ्छति आदत्ते उपार्ज्जयति वा । उञ्छि "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । ततो डस्य लत्वं साधु ।) गुच्छः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६२ ॥

गुलुञ्छक, पुं (गुलुञ्छ+स्वार्थे कन् ।) गुच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्फ पुं (गल+ "कलिगलिभ्यां फगस्योच्च ।" उणां । ५ । २६ । इति फक् अकारस्योत्वञ्च ।) पादग्रन्थिः । तत्पर्य्यायः । घुटिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चरणग्रन्थिः ३ घुटिकः ४ घुण्टकः ५ घुटः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥ (यथा गौः रामायणे । ६ । २३ । १२ ।
"समावेतौ करौ पादौ गुल्फौ चावनतौ मम ॥")

गुल्म पुं, (गुडति वेष्टयति गुड्यते वेष्ट्यते वा गुड+ [illegible]

"दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।
कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥ *
तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः ।
हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः ॥
वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तितः ।
स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ॥
पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥ *
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
"उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध-
तृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ।
आटोपमाध्मानमपक्तिशक्ति-
रासन्नगुल्मस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥" * ॥
तस्य सामान्यरूपम् ।
"अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातताऽन्त्रविकूजनम् ।
आनाहश्चोर्द्ध्ववातश्च सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ * ॥
वातिकस्य निदानं यथा,—
"रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥" * ।
वातिकस्य रूपम् । यथा —
"यः स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं
विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च
हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजञ्च ॥
करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं
भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं
कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥" * ॥
पैत्तिकस्य निदानं यथा —
"कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवाः ।
आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥" * ॥
पैत्तिकस्य रूपं यथा —
"ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः
शूलं महज्जीर्य्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः
स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥" * ॥
श्लैष्मिकस्य निदानम् ।
"शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनञ्च
सम्पूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य
सर्व्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य ॥" * ॥
श्लैष्मिकस्य रूपम् ।
"स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-
हृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥" * ॥
द्वन्द्वजस्य रूपं यथा —
[illegible]

"आमिश्रलिङ्गान्परांश्च गुल्मान्
त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥" * ॥
त्रिदोषजस्य रूपं यथा —
"महारुजं दाहपरीतमश्मवद्
घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥" * ॥
अथ स्त्रीणां रक्तजगुल्मनिदानं यथा —
"नवप्रसूताहितभोजना या
या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा ।
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं
करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥" * ॥
स्त्रीणां रक्तजगुल्मलक्षणं यथा,—
"पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं
विशेषमप्यत्र परं निबोध ।
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैः
चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ।
स्त्रीणामार्त्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते ।
अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाञ्च जायते ॥
असाध्यलक्षणं यथा —
सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥
दौर्ब्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्द्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥
गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्द्यतीसारपीडितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥
श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।
जायते दुर्ब्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥"
इति माधवकरः ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा —
"धात्रीरसेन पयो गुणेन
पथ्यासमेतेन विरेचनं हि ।
सस्वेदनं स्निग्धमतिप्रशस्तं
प्रशस्तनं कोष्ठकृते तु गुल्मे ॥
स्वर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकसम्भवः ।
तैलस्नेहेन शमयेद्गुल्मं पवनसम्भवम् ॥
तित्तिरींश्च मयूरांश्च कुक्कुटान् क्रौञ्चवर्त्तिकान् ।
सर्पिः शालिं प्रसन्नाञ्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ * ॥
पित्तगुल्मे विरेकार्थं पातव्यं त्रिफलाम्बुना ।
विरेकाय सितायुक्तं कम्पिल्लं वा समाक्षिकम् ॥"
त्रिफलाम्बुना त्रिफलाकाथेन । कम्पिल्लं कमिला इति लोके ।
"अभयां द्राक्षया खादेत् पित्तगुल्मी गुडेन वा ॥ *
योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ॥
अपरैश्च बलाक्षारैर्युक्तियुक्तैः शमं नयेत् ॥ * ॥
हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचाचव्याग्निपाठाशटी
वृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम् ।
पथ्यापौष्करवेतसाम्लहपुषाजाज्यस्तदर्भिः कृतं
चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद्बीजपूरद्रवैः ॥
[illegible]कोदावर्त्तशूलगु"

प्लीहाश्मानगरोदराश्मरियुतांस्तूनीहृद्यारोचकान् ।
ऊरुस्तम्भमतिभ्रमस्य सगलो बाधिर्य्यमष्ठीलिकां
प्रत्यष्ठीलिकया सहापहरते प्राक्पीतमुष्णाम्बुना ॥

हृत्पार्श्वसंग्रहकटीजठरान्तरेषु
वस्तिस्तनांसफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।
शूलानि नाशयति वातबलासजानि
हिङ्ग्वादमाद्यमिदमग्निकरं हितोक्तम् ॥"

हिङ्ग्वादिचूर्णम् ॥ ४ ॥

"धीमानुपचरेद्गुल्मं प्रत्येकञ्च त्रिदोषजम् । सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥ शरपुङ्खस्य लवणं पञ्चावर्त्तं समं त्र्यम् । शाणप्रमाणमश्नीयाच्चूर्णं गुल्मगदापहम् ॥ स्वर्ज्जिका शाल्यमाना स्यात्तावदेव गुडं भवेत् । उभयोर्व्वटिकां स्याद्गुल्मामयविनाशिनीम् ॥ पलाशवज्रीशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः । यवजः स्वर्ज्जिका चेति क्षारा ह्यष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ गुल्मशूलघ्नाः क्षारा अजीर्णस्य च पाचनाः ।"

क्षाराष्टकम् ॥ ५ ॥

"नागरं सैन्धवं क्षारं यवक्षारः सुवर्च्चलम् । टङ्कणं स्वर्ज्जिकाक्षारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ वज्रीक्षीरैरर्कक्षीरैरातपे भावयेत् त्र्यहम् । वेष्टयेदर्कपत्रैस्तु रुद्ध्वा भाण्डपुटे पचेत् ॥ तत्क्षारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यूषणं त्रिफला तथा । यवानी जीरको वह्निश्चूर्णमेषाञ्च कारयेत् ॥ सर्व्वचूर्णसमं क्षारं सर्व्वमेकत्र धारयेत् । तच्चूर्णं टङ्कयुगलं सलिलेन प्रयोजयेत् ॥ गुल्मे शूले तथाजीर्णे शोथे सर्व्वोदरेषु च । मन्दे वह्नावुदावर्त्ते प्लीह्नि चापि परं हितम् ॥ वातेऽधिके जलैः कोष्णैर्हितं पित्तेऽधिके घृतैः । गोमूत्रेण कफाधिक्ये काञ्जिकेन त्रिदोषजे ॥ वज्रक्षार इति ख्यातः प्रोक्तः पूर्व्वं स्वयम्भुवा । सेवितो हरतेऽजीर्णं तथाजीर्णभवान् गदान् ॥"

वज्रक्षारः ॥ ६ ॥

"तुलार्द्धिका टङ्कणिना शाल्यमानार्द्धिकापि च । उभे भुञ्जीत युगपद्गुल्मामयनिवृत्तये ॥" सुवर्च्चिका सोरा इति लोके ।

"शुक्तिकाचूर्णगुटिकां टङ्कमात्रां सुपथ्येत् । गुडेन शाल्यमानेन ताञ्चिवेत् गुल्मरोगवान् ॥ गुल्मी कुमारिकामांसं कर्षार्द्धं गोघृतान्वितम् । पिबेत् सोषाभयासिन्धुक्षुण्णचूर्णावधूलितम् ॥" कुमारिका घिउकुँयारी इति लोके ॥ ७ ॥

"वल्लूरं मूलकं मत्स्यं शुष्कशाकानि वैदलम् । न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ वैदलानां निषेधेऽपि माषकुलत्थयोर्नात्रनिषेधः । इति सुश्रुतटीका । इति गुल्माधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।

"व्यायामात्युपचारैश्च दोषैः संकुप्यतेऽनिलः । मन्दाग्निना हि जठरे जायते गुल्मकृत् नृणाम् ॥ उदरं गर्ज्जते यस्य विषमाग्निश्च दृश्यते । तोदो वपुषि शूलञ्च वातगुल्मं विनिर्द्दिशेत् ॥ शोषोऽरतिः सर्व्वगात्रे मन्दज्वरनिपीडितम् । तमोभ्रमपिपासार्त्तं गुल्मं तत् पित्तसम्भवम् ॥ शोफो गात्रस्य कृशता तन्द्रालस्यं सपीनसम् । मन्दाग्निर्विड्विबन्धश्च गुल्मं तत् श्लेष्मसम्भवम् ॥ मोहो विभ्रमता गात्रमरतिस्तृट्पिपासकम् । आलस्यं निद्रया चैव गुल्मं तत् कफपैत्तिकम् ॥ निद्रालस्यञ्च दाहश्च शोथात् शूलञ्च सञ्ज्वरम् । वैदग्ध्यमरतिर्गात्रे विड्बन्धो विकलाङ्गता ॥ तथातीसारमूर्च्छा च तृष्णाहृल्लासवेपथु । श्वासोऽरुचिरजीर्णत्वं गुल्मं तत् सान्निपातिकम् ॥ साध्यं केवलदोषोत्थं द्वन्द्वं कष्टेन सिध्यति । असाध्यं सन्निपातोत्थं वक्ष्याम्यस्य प्रतिक्रियाम् ॥ यत्नाच्चिकित्सितमिदं कथितश्चोपचारणम् । तदनुष्ठाप्य नसाम्याणो न चात्र कथितं पुनः ॥ चिकित्सितेऽस्य गुल्मस्य वक्ष्यते यच्च साम्प्रतम् । स्नेहनं स्वेदनञ्चैव पाचनं शोधनानि च ॥ संशमनं विरेकश्च वस्ति-स्नेह-निरूहणम् । भवेत् पानञ्च चूर्णानि गुल्मोपचारणक्रिया ॥ शुण्ठीमूर्व्वा मधूकञ्च मधुरास्ना च दारु च । क्वाथोऽस्य पानशेषः स्यात् तत्समं क्षीरमेव च ॥ दधितत्समसमेतन्तु पाचयेत्तनुमाग्निना । घृतं यावत् प्रमाणेन सिद्धमुत्तार्य्यते ततः ॥ तत्कृतं पानकेऽभ्यङ्गे भोजने च प्रदापयेत् । स्नेहं सप्तदिनं यावत् ततश्च रूक्षणं हितम् ॥ दिनत्रयञ्च कर्त्तव्यं कथयाम्यत्र कोविद ! । शुण्ठी सौवर्च्चलं जीरं द्वे वा हिङ्गुसमन्वितम् ॥ काञ्जिकं पानमेतेषां रूक्षणं गुल्मनाशने । गुल्मचिकित्सितेऽस्मिन् क्षारपाकोऽत्र प्रतिपूज्यते ॥

क्षारं यवाग्रात्तुम्बुरुणस्य
क्षारं तथा वै सचयावशूकम् ।
सौवर्च्चलं सिन्धुभवोद्भिदञ्च
सामुद्रकं चापि विमिश्रयेच्च ॥
तोयं परिस्राव्य विधानतोऽपि
युक्तं तथैतानि सदौषधानि ।
पथ्याग्निशुण्ठी रजनीसुराह्वं
कुष्ठं विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सहजीरके द्वे
षड्ग्रन्थिका हिङ्गुयुतञ्च चूर्णम् ।
क्षारोदकं पानविमिश्रपानं
निहन्ति सर्व्वाण्यपि कोष्ठजानि ॥
गुल्मानि सर्व्वाणि विसूचिकानां
मन्दाग्निशूलानि भगन्दराणाम् ।
श्लीपदोदरानाहमथो विबन्धं
विनाशनो रोगचयं नराणाम् ॥"

इति विरूक्षणम् ॥ ९ ॥

अथ विरेचनानि वक्ष्यामः ॥ * ॥

"नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिवृता त्रिगुणायुतम् । चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥ दन्ती च भागमेकञ्च द्वौ भागौ च हरीतकी । त्रिवृतायास्त्रिभागः स्यात् शुण्ठ्याश्चत्वार एव च ॥ प्रक्षिप्य सर्व्वमेकत्र सर्व्वतुल्यगुडेन तु । वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरि जलं पिबेत् ॥ कथितश्च विरेकाय वातगुल्मोपशान्तये ।"

इति वातगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

"पिबेदेरण्डतैलञ्च शर्करादुग्धसंयुतम् । पित्तगुल्मविरेकाय श्रेष्ठमेतत् सुखावहम् ॥ आरग्वधं प्रवालानि तथैवारग्वधानि च । विभाव्यैरण्डतैलेन लवणेनैव वेष्टयेत् ॥ कर्द्दमेन प्रलिप्याथ अङ्गारेषु निधापयेत् । सुसिद्धमर्द्दितां ताञ्च भक्षयेत् शर्करान्विताम् ॥ विरेकं पैत्तिके गुल्मे हितं सुखविरेचनम् ।"

इति पित्तगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

"त्रिफला सुरसा शुण्ठी चूर्णं कृत्वा विभावयेत् । स्नुहीक्षीरेण वटकं गुडेन सह मिश्रितम् ॥ विरेकः श्लेष्मगुल्मे च सर्व्वोदरविनाशनम् । शुण्ठी सौवर्च्चलं पथ्या विडङ्गञ्च पुनर्नवा ॥ चूर्णोऽपामार्गबीजानां स्नुहीक्षीरेण भावितः । गुडेन संयुतं खादेत् पश्चात् कोष्णं जलं पिबेत् ॥ विरेकः सर्व्वगुल्मेषु प्रशस्तो हितकारकः ॥"

इति विरेचनम् । [कोकिला

शुक्तिक्षारनिशाविषाणकदली स्यात् सूरणं
पालाशं दधनार्ज्जुनं शटिभयाऽपामार्गकुब्जा-
स्वकम् ।
दग्ध्वाक्षारविभावितं परिस्रुतं हिङ्गुत्रिकट्वन्वितं
गुल्मानाहविबन्धशूलहरणं सर्व्वोदराणां हितम् ॥

इति क्षारपानम् ॥ * ॥

"अजमोदा शटी दन्ती विडङ्गं तुम्बुरुस्तथा । त्रिफला चित्रकञ्चैव शुण्ठी कर्कटशृङ्गिका ॥ त्रिवृता च नृपाला च पुष्करं वृद्धदारकम् । तथाम्लवेतसञ्चैव निदिग्धिका च पिप्पलिः ॥ समस्तं मातुलुङ्गेन विभाव्यमेकतः कृतम् । त्रिभागहिङ्गुसंयुक्तं घृतेन चूर्णितं हितम् ॥ निहन्ति वातगुल्मञ्च सशूलमुदरं तथा ।"

अजमोदादि ॥ * ॥

हिङ्गुफलत्रिकजीरकयुग्मं
चित्रकभार्गिककुष्ठविडङ्गम् ।
तुम्बुरुपुष्कर-बिल्वसुराह्वं
क्षारयुतं लवणानि च पञ्च ॥
वातिकगुल्मविनाशनहेतुः
शूलरुजञ्च नरस्य निहन्ति ॥"

इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

"विदारी क्षीरशुक्ला च पथ्या विश्वौषधं मधु । लेहः पित्तात्मके गुल्मे हितः शोफनिवारणः ॥ यष्टिकं निम्बपत्राणि तथा धात्रीफलं सिता । चूर्णं मध्वावलीढञ्च पित्तगुल्मनिवारणम् ॥"

इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

"त्रिकटुत्रिफलाचित्रकट्फलसंयुतम् । चूर्णं मद्येन वा पीतं फलक्वाथेन वा पीतम् ॥ श्लेष्मगुल्मविनाशाय हितश्चैतत् सुखावहम् । लोध्रञ्च कट्फलं बिल्वा कुष्ठं चित्रकमेव च ॥ नागरं हिङ्गुसंयुक्तं चूर्णं मूत्रेण संयुतम् ।

श्लेष्मगुल्मविनाशाय शूलोदरविनाशनम् ॥
उग्रगन्धा च मरिचं क्षारचूर्णसमन्वितम् ।
पिचुमूत्रेण संयुक्तं श्लेष्मगुल्मविनाशनम् ॥"
इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
"शुण्ठी सौवर्चलं भार्गी वनचकं यावशूकजम् ।
जीरे द्वे चाटरूषञ्च यवानी हिङ्गुसैन्धवम् ॥
आरग्वधेन संयुक्तं चूर्णं सम्यक्तमेव च ।
वातश्लेष्मोद्भवे गुल्मे सुखमाशु प्रपद्यते ।
उग्रगन्धा फलत्रिकं देवदारु पुनर्नवा ॥
त्रिवृतचौरचेलोपेतं क्षारोदकसमन्वितम् ।
पीतं वातकफे गुल्मे शुभकारि परं मतम् ॥"
इति वातश्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
'रूक्षकृष्णारुणसिरा तनुजालगवाक्षित ।
गुल्मोऽष्टधा पृथक् दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ॥
आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ।
ज्वरच्छर्द्यतिसारादैर्वमनाद्यैश्च कर्म्मभिः ॥
कर्शितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बु बुभुक्षितः ।
यः पिबत्यनुपानानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ॥
सेवते देहसञ्चाभिच्छर्दिं वा समुदीरयेत् ।
अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादीन् विसृजति ॥
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ।
शुद्धो वाश्नु विदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ॥
वातोल्वणास्तस्य मलाः पृथक् क्रुद्धा द्विशोऽथवा ।
सर्व्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ॥
ऊर्द्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्व्वते शूलपूर्व्वकम् ।
स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ॥
कर्शनात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥
पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिव संश्रितः ।
गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ॥
वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्रकूजनम् ।
व्यधः सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥
स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता ।
रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥
अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्यथः ।
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥
पित्ताद्दाहोऽम्लको मूर्च्छा विड्भेदस्वेदतृड्
ज्वराः ।
हारिद्रत्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।
कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥
पीनसालस्यहृल्लासकासशुक्लत्वगादिता ।
गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्प
रुक् ॥
स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च सरुजः ।
प्रायस्त्रयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ॥
सर्व्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥
ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥
निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भं लिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृल्लासदौर्हृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तम्भदाहातीसारतृट्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलदुष्टासृगाश्रये ।
अन्याश्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्पन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्पन्दते चिरात् ॥
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
स दोषसंश्रयो गुल्मः सर्व्वो भवति तेन सः ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"रूक्षान्नपानैरतिसेवनैर्वा
शोकेन मिथ्या प्रतिकर्म्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥
कफञ्च पित्तञ्च स दूषयित्वा
प्रोद्धूय मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।
हृन्नाभिपार्श्वोदरवस्तिशूलं
करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥
पक्वाशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वात्
गुल्मो यथा दोषमुपैति नाम ॥
वस्तौ हि नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पञ्चात्मकस्य प्रभवञ्च तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥
क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्द्ध्वञ्च योगान् गुल्मनिबर्हणान् ॥
रूक्षशीतामयं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविट्मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्वणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥
स्नेहपानं मतं गुल्मे विशेषेणोर्द्ध्वनाभिजे ।
त्र्यूषणाद्यं घृतम् ।
त्र्यूषणं त्रिफला धान्यं चव्यचित्रकसैन्धवम् ।
सारिवापिप्पलीमूलैरित्येभिर्विपचेद् घृतम् ॥
मातुलुङ्गरसक्षीरकोलमूलकदाडिमैः ।
एतत्सर्व्वगुल्मघ्नं शूलानाहविमोचनम् ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।
वस्तिहृत्पार्श्वशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥"
इति त्र्यूषणाद्यं घृतम् ॥ * ॥
'तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
गुल्मजठरमानाहं पीतमेकञ्च साधयेत् ॥"
इति तैलपञ्चकम् ॥ * ॥
"यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमाश्रिताः ।
जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
मध्ये गुल्माश्रया नृणां मार्द्धहृन्नाभिवस्तयः ।
कुपितानिलमूलत्वाद्गूढमूलोदयादपि ॥
गुल्मवद्वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ।
स यस्मादात्मनिचयं गच्छत्यपचिनोति च ।
अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।
अदनं मन्दता वह्नेराटोपोऽन्त्रविकूजनम् ॥
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा ।
द्वेषोऽन्ने वायुरूर्द्ध्वञ्च पूर्व्वरूपेषु गुल्मिनाम् ॥
हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो
वायोर्निरोधो विषमाग्निता च ।
ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च
भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥
स्वेदज्वराहारविदाहदाहा
तृष्णाङ्गरागः कटुवक्त्रता च ।
पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि
पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥
स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसादः
छर्द्दिः प्रसेको मधुरास्यता च ।
कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि
भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥
सर्व्वात्मकः सर्व्वविकारयुक्तः
सोऽसाध्य उक्तः शतधा च वक्ष्ये ।
'न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ॥
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य
मसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः ॥"
चिकित्सा यथा ॥
"वातगुल्मार्द्दितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरेचनैः ।
उपाचरेत् यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः ॥
पित्तगुल्मार्द्दितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु ।
विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
श्लेष्मगुल्मार्द्दितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्य्याः कार्य्यः क्रियाविधिः ॥
विशेषमपरञ्चास्याः शृणु रक्तविभेदनम् ।
पलाशभस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
दद्यादुत्तरवस्तिञ्च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरोदितः ॥
आनूपौदकमांसानां वसा तैलं घृतं दधि ।
विपक्वमेकतः युक्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥
जाङ्गलैकशफानान्तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ।
तैलं जाङ्गलमांसानाम् एवं गुल्मे कफोत्थिते ॥
धात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्घृतम् ।
शर्करासैन्धवोपेतं सर्पिस्तं वातगुल्मिने ॥
चित्रकव्योषसिन्धूत्थपृथ्वीकाचव्यदाडिमैः ।
दीप्यकग्रन्थिकाजाजीहपुषाधान्यकैः समैः ॥
दध्यारनालबदरमूलकस्वरसैर्घृतम् ।
तत् पिबेद्वातगुल्मार्शोविड्बद्धाटोपशूलनुत् ॥
विडदाडिमसिन्धूत्थकृतसंगन्धिजीरकैः ।
हिङ्गुसौवर्चलक्षारवराह्वाम्लवेतसैः ।
बीजपूररसोपेतं सर्पिश्चिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गल्मघ्नं प्लीहशूलजित् ।

रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
सुरारनालदध्यम्ल-मूलकस्वरसैः सह ॥
योष-दाड़िमवृक्षाम्लयवानीचव्यसैन्धवैः ।
हिङ्ग्वम्लवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समांशिकैः ॥
सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्शःश्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
कासापस्मारमन्दाग्नि-प्लीहशूलानिलान् जयेत् ॥
तृणमूलकषाये तु जीवनीयैः पचेद्घृतम् ।
न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ॥
रक्तपित्तोत्थितं घ्नन्ति घृतान्येतान्यसंशयम् ।
आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ॥
क्षारवर्गे पचेच्चान्यत् पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ।
घ्नन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयम् ॥
यथा दोषोच्छ्रयस्यापि चिकित्सेत् सान्निपातिकम् ।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकं वापि घृतं वा प्लीहनाशनम् ॥
पिबेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्तैल्वकमेव वा ।
तिलेक्षुरकपालाशसार्षपं यवनालजम् ॥
भस्म मूलकजञ्चापि गोजाविखरहस्तिजाम् ।
मूत्रेण महिषीणाञ्च पालिकैश्चावचूर्णितैः ॥
कुष्ठ-सैन्धवयष्ट्याह्व-नागरक्रिमिघातिभिः ।
साजमोदैश्च दशभिः सासुहाच पलैर्युतम् ॥
अयःपात्रेऽग्निनाल्पेन पक्वा लेह्यमथोद्धरेत् ।
तस्य मात्रां पिबेद्दध्ना सुरया सर्पिषापि वा ॥
धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलत्थेन रसेन वा ।
गुल्मं वातविकारांश्च क्षारोऽयं हन्त्यसंशयम् ॥"
"पीतं सुखाम्बुना वापि स्वर्ज्जिका कुष्ठसैन्धवम् ।
वृश्चीकमुरुबूकस्य वर्षाभूर्वृहतीद्वयम् ।
चित्रकश्च जलद्रोणे पक्वा पादावशेषितम् ॥
मागधी चित्रकक्षौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतम् ॥
तुषोषितं दशाहन्तु जीर्णभक्तः पिबन्नरः ।
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
समूले सोन्नतस्पन्दे दाहपाकसमन्विते ।
गुल्मे रक्तं जलौकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।
कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥
पेया वातहरैः सिद्धाः कौलत्थाः संस्कृता रसाः ।
खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
बद्धवर्च्चोऽनिलानान्तु सार्द्रकं क्षीरमिष्यते ।
कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ॥
गुल्मिनः सर्व्व एवोक्ता दुर्व्विरेच्यतमा भृशम् ।
अतस्तेतांस्तु सुस्विन्नान् संसनेनोपपादयेत् ॥
विलेपनाभ्यञ्जनानि तथा सन्दहनानि च ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः साल्वणादयः ॥
उदरोक्तानि सर्पींषि चूर्णवर्त्तिक्रियास्तथा ॥
लवणानि च योऽन्यानि यान्युक्तान्युदरामये ।
वातवर्च्चोनिरोधे तु सासनार्द्रकसर्षपैः ॥
कृत्वा पायौ विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तराः ।
दन्ती चित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च ॥
कुर्य्यादरिष्टान् सर्व्वांश्च सूत्रस्थाने यथेरितान् ।
खादेद्वाप्यङ्कुरान् भृष्टान् पूतिकरञ्जजान् ॥
ऊर्द्ध्ववातमनुष्यस्य गुल्मिनं न निरूहयेत् ।
पिबेच्चित्रकनागरं वा सगुड़ां वा हरीतकीम् ॥
गुग्गुलुं त्रिवृतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।
मूत्रमद्य-पयोद्राक्षा-रसैर्वापि बलाबलम् ॥
एवं पीलूनि पिष्टानि पिबेत् सलवणानि तु ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकसैन्धवैः ॥
युक्ता हन्ति सुरा गुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ।
बद्धविण्मारुतो गुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ॥
कुल्माषान् वा बहुस्नेहान् भक्षयेल्लवणोत्तरान् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे द्विचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) सेनासंख्याविशेषः । (यथा, महाभारते । १।२।१९-२० ।
"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥")
अस्यार्थविवृतिर्यथा,—
अत्र गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशतिः पदातयः पञ्चचत्वारिंशत्, समुदायेन नवतिः ॥
प्लीहा । अप्रकाण्डवृक्षः । तत्पर्य्यायः । स्तम्बः २ इत्यमरः । २ । ४ । ९ ॥ "अविद्यमानप्रकाण्डस्तनुप्रकाण्डो वा बहुपत्रवान् मल्लीझिण्टीनलकमलवंशवीरणादिः मूलादारभ्य पूर्व्वभागः प्रकाण्डः ।" इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । १।४८ ।
"गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।"
"यत्र लतासमूहा भवन्ति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः सङ्घातजाताः ।" इति टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) वट्टभेदः । सैन्यरक्षणम् । इति मेदिनी । मे । ११ ॥
(रक्षिपुरुषसमूहः । यथा, मनुः । ७ । ११४ ।
"द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।"
गुल्मं रक्षिपुरुषसमूहमित्यस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ सैन्यैकदेशः । यथा, तत्रैव । ७ । १९० ।
"गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।"
गुल्मान् सैन्यैकदेशानिति टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

गुल्मकेतुः, पुं, (गुल्मानां केतुर्ध्वज इव । गुल्मः केतुर्यस्येति वा । अत्र तु केतुलिङ्गं ज्ञापनमित्यर्थः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्ममूलं, क्ली, (गुल्मवन्मूलमस्य ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्मवल्ली, स्त्री, (गुल्माढ्या वल्ली यस्याः ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

गुल्ममूलः, पुं, (गुल्मात्मकं गुल्ममूलकं वा मूलमत्र ।) रोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
"नारी पुष्यदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ।
श्वेतार्कस्य तु वै मूलं तस्यास्तद्गुल्ममूलनुत् ॥"
इति गारुड़े १९३ अध्यायः ॥

गुल्मिनी, स्त्री, (गुल्मोऽस्त्यस्या इति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः । ततः ङीप् ।) विस्तृता लता । तत्पर्य्यायः । वीरुत् २ उलुपः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ९ ॥ वीरुधा ४ अवरुत् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्मी, स्त्री, (गुल्माकारो विद्यतेऽस्या इति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो ङीष् ।) आमलकी । एला । वनी । वस्त्रवेश्म । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ हेमचन्द्रश्च ॥ गृध्रनखीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुड़कॉथोली इति भाषा ॥ (गुल्मः गुल्मनामको रोगोऽस्त्यस्य इति । गुल्म + इनिः ।) गुल्मरोगयुक्ते त्रि ॥ (यथा, अत्रैव घृतपनसशब्दगुणव्याख्याने भावप्रकाशः ।
"विशेषात् पनसं वर्ज्ज्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥)

गुल्यः, पुं, (गुड़मिव माधुर्य्यमर्हतीति । गुड़ + यत् । ततो ड़स्य लत्वम् ।) मधुरः । स्वादुः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

गुवाकः, पुं, (गुवति मलवत् काथस्तुतस्त्यजतीति । गु + "पिणाकादयश्च ।" उणां । ४ । १५ । इति आकः तुदादित्वाद्गुणाभावः । निपातनात् दीर्घोऽपि दृश्यते ।) वृक्षविशेषः । गुया सुपारि इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । घोण्टा २ पूगः ३ क्रमुकः ४ खपुरः ५ । इत्यमरः । २।४।१३९ ॥ गूवाकः ६ । इति तट्टीका ॥ पूगवृक्षः ७ दीर्घपादपः ८ वल्कतरुः ९ दृढ़वल्क १० चिक्कणः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगी १२ । इति भावप्रकाशः ॥ सुरञ्जनः १३ गोपदलः १४ राजतालः १५ छटाफलः १६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ अस्य फलस्य पर्य्यायः । क्रमुकफलम् १ पूगम् २ चिक्कणी ३ चिक्का ४ चिक्कणम् ५ श्लक्ष्णकम् ६ उद्वेगम् ७ पूगफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगीफलम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥*॥ अस्य मस्तिष्कस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिभेदमदकारित्वम् । मूत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥*॥ अस्य निर्य्यासस्य गुणाः । हिमत्वम् । मोहनत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । साम्लत्वम् । वातघ्नत्वम् । पित्तलत्वञ्च ॥*॥ अस्य फलगुणाः सम्मोहकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । रेचनत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । वक्त्रक्लेदमलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । दीपनत्वञ्च ॥*॥ आर्द्रस्य तस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अभिष्यन्दित्वम् । अग्निदृष्टिहरत्वञ्च ॥*॥ स्विन्नस्य तस्य गुणः । दोषत्रयच्छेदित्वम् । दृढ़मध्यं तदुत्तमम् । इति भावप्रकाशः ॥*॥ आमपूगस्य गुणाः । कषायत्वम् । मुखमलरक्तामश्लेष्मपित्तोदराध्माननाशित्वम् । कण्ठशुद्धिकारित्वम् । सारकत्वञ्च ॥*॥ शुष्कस्य तस्य गुणाः । कण्ठामयघ्नत्वम् । रुचिकरत्वम् । पाचनत्वम् । रेचनत्वञ्च ॥*॥ तत् ताम्बूलेनोनमयुतञ्च चेत् झटिति पाण्डुवातशोथकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ तत्पीतगुणाः । तस्यादिपीतं विषतुल्यम् । द्वितीयपीतं भेदकं दुर्जरञ्च । तृतीयपीतं पानोपयुक्तं सुधातुल्यं रसायनञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (ताम्बूलेन विना केवलं गुवाकभक्षणाच्छाण्डा-

लोकैरध्युषितं लोकं श्यामलाङ्गैश्च लोमशैः ।
गत्वौ कथयतं कौऽमी को लोकः पुरगतः क्रतः ॥
गणावूचतुः ।
गुह्यकानामयं लोकस्तेते वै गुह्यकाः स्मृताः ।
न्यायेनोपार्ज्य वित्तानि गूहयन्ति च ये भुवि ॥
स्वमार्गगा धनाढ्याश्च शूद्रप्रायाः कुटुम्बिनः ।
संविभज्य च भोक्तारः क्रोधासूयाविवर्ज्जिताः ॥
न तिथिं नैव वारञ्च संक्रान्त्यादि न पर्व्व च ।
नाधर्म्मञ्च न धर्म्मञ्च विदन्त्यैते सदानुगाः ॥
एकमेव हि जानन्ति कुलपूज्यो हि यो द्विजः ।
तस्मै गाः संप्रयच्छन्ति मन्यन्ते तद्वचः स्फुटम् ॥
सत्यहिभाजो ह्यत्रापि तेन पुण्येन गुह्यकाः ।
भुञ्जते स्वर्गसौख्यानि देववत्मकुतोभयाः ॥”
इति काशीखण्डे शिवशर्म्मणो वैकुण्ठलोकागमने विष्णुगणसंवादः ॥ (पक्वान्नविशेषः । तस्य पाकप्रकारो यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतपाकशास्त्रे ।
“समितां सर्पिषा भृष्टां सिताद्राक्षादिसम्भृताम् ।
एला लवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम् ॥
निम्नान्यनसितालम्बपुटे वेष्टा इते पचेत् ।
ततः खण्डे न्यसेन् पक्वे गुह्यकोऽयमुदाहृतः ॥”
अस्य गुणाश्चैव । यथा,—
“गुह्यको बृंहणो हृद्यो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानकृत् मतः ॥”)
गुह्यकेश्वरः, पुं, (गुह्यकानामीश्वरः प्रभुरधिपतिरित्यर्थः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६१ ।
“यः पुमान् स कुवेरश्च धनेशो गुह्यकेश्वरः ॥”)
गुह्यगुरुः, पुं, (गुह्यः गोप्यः हृदयाभ्यन्तर्वर्त्ती अन्तर्यामिस्वरूपो गुरुः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गुह्यदीपकः, पुं, (गुह्येन गुह्यस्यज्योतिषा दीपयति प्रकाशयतीति । स्वयं गुह्यः सन् दीपयतीत्येके । दीप् + णवुल् ।) खद्योतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गुह्यनिष्यन्दः, पुं, (गुह्यात् गुह्यदेशात् उपस्थच्छिद्रादित्यर्थः निष्यन्दते निर्गम्यते इति ।) मूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यपुष्पः, पुं, (गुह्यानि अदृश्यानि पुष्पाणि यस्य इति ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यवीजः, पुं, (गुह्यमदृश्यं वीजमस्य ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यभाषितं, क्ली, (गुह्यं रहस्य भाषितम् ।) मन्त्रः । इति जटाधरः ॥ गुप्तवाक्यञ्च ॥
गू, ओ शि विट्त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदांपरं-सकं-अनिट् ।) ओ, गूनः । शि, गुवति अगुवीत् । विट्त्यजिर्हदनम् । इति दुर्गादासः ॥
गूः, पुं, गुः । विष्ठा । गुधातोः कर्म्मणि क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (गच्छत्यपानेन देहात् । गम् + क्विः । मलोप इत्येके ॥)
गूढ़ं, क्ली, (गुह + भावे क्तः ।) रहः । गुह्यम् । इति मेदिनी । ढ़े । १ ॥
गूढ़ः, त्रि, (गुह + कर्म्मणि क्तः ।) संवृतः । गुप्तः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् ।३।३८।
“शक्तिरस्त्यैश्वरी काचित् सर्व्ववस्तुनियामिका ।
आनन्दमयमारभ्य गूढ़ा सर्व्वेषु वस्तुषु ॥”)
गूढ़जः, पुं, (गूढ़ात् गुप्तभावादित्यर्थः गूढ़े गुप्तस्थाने वा जायते इति । गूढ़ः सन् जायते इत्येके । गूढ़ + जन् + डः ।) गूढ़ोत्पन्नपुत्रः । इति मिताक्षरा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १३२ ।
“गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढ़जस्तु सुतो मतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥”)
गूढ़नीड़ः, पुं, (गूढ़ः गोपनम्यलक्ष्यः गूढ़े गुप्तस्थाने वा नीड़ः कुलायोऽस्य ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥
गूढ़पत्रः, पुं, (गूढ़ः समाच्छन्नः पत्रेण योऽसौ । गूढ़ं पत्रमस्येति केचित् ।) करीरवृक्षः । अक्षोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़पथः, पुं, (गूढ़ः पन्था गतिर्यस्य समासान्तिप्प्रत्ययः । अच् ।) अन्तःकरणम् । इति हेमचन्द्रः ।६।५॥ गुप्तपथश्च ॥
गूढ़पात्, [द्] पुं, (गूढ़ं पादयति । पद गतौ + णिजन्तात् क्विप् । यद्वा गूढ़ाः पादा अस्य एषोदरादित्वादलोपे साधुः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥
गूढ़पादः, पुं, (गूढ़ाः संवृताः पादा अस्य ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
(“पादानामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती ।”
इत्यागमः ।
न्याङ्कादितपादे त्रि । यथा, महाभारते ।
“मन्तोपाग्तत्तपस्य विश्वैश्वर्य्यं वारस्थितम् ।
उपागद्गूढ़पादस्य सर्व्वा धर्म्मावृतेव भूः ॥”)
गूढ़पुरुषः, पुं, (गूढ़ः गुप्तः पुरुषः छद्मवेशी राजप्रेरितो जनः इत्यर्थः ।) चरः । इत्यमरः ।२।८।१३॥
गूढ़पुष्पकः, पुं, (गूढ़ः समावृत इव पुष्पैर्योऽसौ इवार्थे कन् । गूढ़ानि संवृतानि पुष्पाण्यस्य इत्येके ।) वकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़फलः, पुं, (गूढ़ः संवृतप्रायः फलेनासौ । गूढ़ं यथा स्यात् तथा फलतीत्येके ।) वदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़मार्गः, पुं, (गूढ़ः प्रच्छन्नः मार्गः ।) भुवोऽन्तरमार्गः । सुड़ङ्ग इति भाषा ॥ ततपर्य्यायः । सुरङ्गा २ सन्धिला ३ । इति हेमचन्द्रः । ४।५१॥
गूढ़मैथुनः, पुं, (गूढ़ं अन्यैरदृश्यं मैथुनं यस्य ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढ़वर्च्चाः, [स्] पुं, (गूढ़ं वर्च्चोऽस्य ।) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढ़वल्लिका, क्ली, (गूढ़ा वल्लिका वल्ली यस्य ।) अक्षोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़साक्षी, [न्] त्रि, (गूढ़ः प्रच्छन्नः सन् यः अर्थिना प्रत्यर्थिवाक्यं श्रावितः तादृशः साक्षी ।) योऽर्थिना गूढ़तया प्रत्यर्थिवचनं श्रावितः सः । फरियादी गोपने राखिया आसामीर कथा याहाके शुनाइयाछे सेइ साक्षी इति भाषा ॥ तथा च नारदः ।
“अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।
यः श्राव्यते तदा गूढ़ो गूढ़साक्षी स उच्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
गूढ़ाङ्गः, पुं, (गूढ़ानि अङ्गानि यस्य इच्छामात्रेणैवाङ्गानि अन्तःप्रवेशयति इति तात्पर्य्यार्थः ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़ाङ्घ्रिः, पुं, (गूढ़ः संवृतः शल्केनाऽऽवृतोऽङ्घ्रिश्चरणोऽस्य ।) सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़ोत्पन्नः, पुं, (गूढ़ं अन्यैरविज्ञातं यथा स्यात् तथा उत्पन्नो जातः ।) द्वादशविधपुत्त्रमध्ये पुत्त्रविशेषः । यथा, मनुः । ९ । १७० ।
“उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ़ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥”
अस्यार्थः । “यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्य्यायां पुत्त्र उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि कस्मात् पुरुषविशेषाज्जातोऽयमिति न ज्ञायते स गृहे प्रच्छन्नोत्पन्नस्तस्य पुत्त्रः स्यात् यदीयायां भार्य्यायां जातः ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥ (अयं हि बन्धुदायहारी । यथाह मनुः । ९।१५९।
“औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढ़ोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥”)
गूथं, क्ली पुं, (गवते शब्दायते गुवति पुरीषमुत्सृजतीति वा । गुड शब्दे गुशि विष्ठोत्सर्गे वा + “निशीथगोथावभृथाः ।” उणां । २ । १० । इति थक् दीर्घश्च ।) विष्ठा । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ गु इति भाषा । (शरीरादिमलेऽपि कर्णगूथादिशब्ददर्शनात् ॥)
गूथलक्तः, पुं, (गूथे विष्ठायां रक्तः अनुरक्तः आसक्त इत्यर्थः । ततो रस्य लत्वम् ।) पक्षिविशेषः । गुये शालिक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शरमलः २ मुद्रचूड़ः ३ साहिकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गूनः, त्रि, (गूयते पुरीषमुत्सृज्यते स्म इति । गु शि विष्ठोत्सर्गे + क्तः । “दुग्वोर्दीर्घश्चेति ।” नत्वं दीर्घश्च ।) कृतपुरीषोत्सर्गः । ततपर्य्यायः । हनः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
गूर, ङ क उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । ङ क, भक्तेषु गौ गूरयते मद्वीरगः । इति दुर्गादासः ॥ (तथा च कविरहस्ये । ५१ ।
“भक्तेषु गोद्गूरयतेऽक्षसाध्वेऽ-
ष्वुत्कोऽपि यो गोद्गुरते स्वधर्म्मवित् ॥”)
गूर, ई य ङ वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । तथा च ।
“दीपिपूरिजनिगरिधूरयः
काशिवाशिपदिस्तूरितूरघः ।
घूरिजूरिखिदिविद्यतिः क्लिशि-
शूरिबुध्यतिमनो दिवादिषु ॥
इति रमोद्धतायां वर्ण्डेश्वरः ।” इति दुर्गादासः ॥
गूरणं, क्ली, गूर क ङ उद्यमे + भावे ल्युट् ।) उद्यमः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।३।२।११॥

गृद क निर्भर्त्सने। कुर्दे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, गर्दयति। इति दुर्गादासः।

गृर्द, ङ कूर्दे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ, गूर्दते। इति दुर्गादासः।

गृञ्जः, पुं, (गृह्यति पुरीषमुत्सृजत्यनेन यद्वा गृह्यति अनुभवसमयेन सुरभित्वात् पुरीषवद्दुर्गन्धमिति। गृधि विहेडने+"विनाकादयश्च।" उणां।४।१५। इति काकः। कुशादित्वाद्गुणाभावः। निपातनात् दीर्घत्वम्।) गृञ्जः। इति शब्दरत्नावली।

गृञ्जा, स्त्री, (गृह्यतेऽनेनेति। निपातनात् भकारस्य गत्वम्।) मधूरकवकः। मधूरमित्यस्यकम्। इति शब्दचन्द्रिका।

गृध, शिङ्किं। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) गर्धति सद्य मैत्रः। इति दुर्गादासः।

गृभ, भक्षौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) गम्भमत्ती गर्भति। इति दुर्गादासः। (यथा, कुमारसम्भवे। ३।
"गर्भति देव। न दयासि तीर्थं
जानश्चमो मार्गणमीदृशम्।
देवाविव यदि दर्शितवान्
न तं प्रार्थं न च भवान्।")

गृभ, र भक्षौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) गगमन्ती। र, गृम्णाति। इति दुर्गादासः। (अभिपूर्व अपमर्षणमिति मला वैदिक भक्षणेऽर्थे वर्तन्ते।)

गृजनं क्लौ, (गृह्णाति अभक्ष्येन कथ्यते यान्-नामकमादिभि। इति भक्षौ+कर्मणि ल्युट्।) निरर्थकपरीक्षणम्। इति मेदिनी। नै।५८। (गृह्णाति रोगनाशकतया भक्ष्येन कथ्यते इति।) गर्जरितः। शलजम इति ख्यातः। गन्धर्वपदः। द्विशिखनम् २ यवनेष्टम् ३ बहुलम् ४ पलितकम् ५ शिखाकन्दम् ६ कन्दम् ७ दिशोन्मत्तोन्मदकम् ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातादिदुर्गन्धादिनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। दीपनत्वम्। पित्तलत्वम्। दुर्जरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः।

गृञ्जनः, पुं, (गृह्णाति अभक्ष्येन कथ्यते इति। गृञ्ज+ल्युट्।) लशुनः। रसुन् इति भाषा। इति मेदिनी। नै।५८। रसोनकः। इति राजनिर्घण्टः। (अस्य भक्षणदोषमाह मनुः यथा, मनौ।५।१९–२०।
"छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः।
अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः।")

गृत्सः, पुं इन्द्रमदनः। कई देवता इति भाषा। अष्टदंष्ट्रः। कौशिकः १। इति हेमचन्द्रः। ३।१४७। (दर्शकौशिक इत्यपि पाठः।)

गृध्नु, पुं, (गृध्यति शिखरेऽपि। गृधु अभि-काङ्क्षायाम्+"गृधिपण्योर्दकौ च।" उणां।३।
३।९८। इति मध्वः। रकारागमादेशश्च।) कन्दर्पः। इत्युणादिकोषः। (त्रि, लुब्धः। यथा, भट्टिः।७।८१।५।
"अगृधो राजा भवत्यत्र एवं द्विविधित्वम्।"
"अगृध: लुब्धः।" इति भाष्यम्।)

गृध, इर् य उ लिप्से। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवां-परं-सकं-सेट् क्वावेट्।) इर्, अगृधत् अगर्धीत्। अकारात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। य, गृध्यति धनं लुब्धः। उ, गर्धित्वा गृद्ध्वा। इति दुर्गादासः।

गृधुः, पुं, (गृध्यत्यनेनाभ्यादृत्या इति। गृधुय इर् लिप्सायाम्+"पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः।" उणां।१।२३। इति कुः।) कामदेवः। इत्युणादिकोषः। (गृध्यति अभिलषतीति त्रिषु वाच्यलिङ्गत्वात्।) अभिलाषुकः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः।

गृधूः, पुं, (गृध्+बाहुलकात् कूः।) गुह्यः। अपानम्। कुत्सितम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः।

गृध्नुः, त्रि, (गृध्यति कामयते लिप्सति वा धनमिति शीलः। गृध्+"त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।" ३।२।१४०। इति क्नुः।) लुब्धः। इत्यमरः। ३।१।२१। (यथा, भागवते। ३।१४।२०।
"न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि!।
अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः।"
क्वचित् गृध्रोऽपि पाठः।)

गृध्नुता, स्त्री, (गृध्नोर्भावः इति तल्।) लुब्धता। लोभपर्यायः। तामः २ गर्धः ३। इति त्रिकाण्डशेषः।

गृध्रः, पुं, (गृध्यति अभिकाङ्क्षति मांसमिति। "सुसूधागृधिभ्यः क्रन्।" उणां।२।२४। इति क्रन्।) पक्षिविशेषः। शकुनी गृध्री इति च भाषा। तत्पर्यायः। दाक्षाय्यः २ खग-मुखः ३ दूरदर्शः ४। इति राजनिर्घण्टः। (यथा, महाभारते।१।१।११।
"इतः संयाति घोरं जनमत्र भयसुतमम्।"
इह लोके लोभवशात् यस्तु देवस्वाक्रमणं करोति स परत्र परलोके गृध्रो भूत्वा जीवतीति। यथाह गरुडः।११।२६।
"देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति।")

गृध्रकूटी, स्त्री, (गृध्रस्य कूट इवाकारोऽस्त्यस्याः इति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्। ततो ङीष्।) कुम्भकारकः। इति रत्नमाला। कांकोलाक्या इति भाषा। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने।३८ अध्याये।
"आम्रहरिद्रामुक्तावल्लीदारुबल्व... इति कषायोऽयम्।") कोलिकन्दः। इति त्रिकाण्डशेषः।

गृध्रनखी, स्त्री, (गृध्रस्य नखमिव नखा अस्त्यस्या अन्तरायां ज्ञानं समुद्भवति।) कुम्भकारकः। इति राजनिर्घण्टः।

गृध्रराजः, पुं, (गृध्रः राजा इवेत्युपमितसमासः।)

गृध्राणां राजेति वा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५।४।९१। इति टच्।) जटायुपक्षी। यथा,—
"भूयः कनकपृष्ठाभ्यां स्थितो गोवेदविक्रमैः।
निर्भिन्नं गृध्रराजस्य पत्रं छिन्नांघ्रिभिः।"
इति रामायणम्।

गृध्रसी, स्त्री (गृध्यति मांसलोभ्यकाङ्क्षति मत्तं इति गृध्+क्सु। गृध्रो मांसलोलुपो मनुष्यः तं स्यति नाशयति खादयति वा। षो+कः ङीष्।) वातरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—
"स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात्।
गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः।
वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यापि प्रवक्रता।
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम्।
वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरवं वह्निमार्दवम्।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च।"
गृध्रसीवातात् कैवलात् स्फिगादिक्रमेण वातस्तम्भ तोदैर्गृह्णाति। क्रमात् इति क्रमात्। तेन यथा यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्नाक्रामति नाच गच्छति निर्दिष्टक्रमनियमः। तथा मुहुः स्पन्दते स्फिगादिषु चिराकम्पं करोतीत्यर्थः।१।
अथ तस्याश्चिकित्सा।
"गृध्रस्यान्तु नरं सम्यक् रेचयेत् वमनैर्वा।
ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत्।
नाडीं वस्तिविधिं कुर्यात् तावद्गृध्रं न मुञ्चति।
पेयो निरूहकः स्यात् वाम्येव पुनो यदा।
तैलमेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिबेन्नरः।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यान् व्यपोहति।
तैलं घृतं वार्द्धकमातुलुङ्ग-
रसं समुत्थं मधुरं विपाचितम्।
कट्वाह्वपृथ्वीकसपुष्पयुक्त-
मपायुगृध्रस्यरुजां प्रयोगः।
पिप्पल्यैरण्डकोलानि शिग्रुचोरे विपाचयेत्।
गृध्रसीवर्द्धकटीमूर्ते ...।
गडूचीं विजये हस्ती क्षणं दापयेत्।
कषायो कणकेशिनः पोतो दुष्टवातादिकम्।
गृध्रसीं हृदयोत्थं चिरकालानुबन्धि च।"
सप्तरं क्षीरपाकम्।८।
"मौलेये दृष्टेन नास्ति गृध्रसी ... विदेशः।
दीर्घकालानुबन्धेन गृध्रसी ... शान्तिम्।
पिण्डारजकीलनामधारो
पिबेत् वराके बहु-नीलविजन्।
यो गृध्रसीनाशनम् ...
न दोषमः स्यादि विमल विजन्।
हर्षविनाशनाः नारी नारीणां परिवेशिनः।
न दोषो नास्तिक विषमश्चामादि गच्छेत्।
दिवाभिवारणे, वायौ यद्यपि ...।
दुर्गाद्रव्योपयोगात् योगमातः एवमेव।"
इति चक्रदत्तः।
"गृध्रसीवातु निवारं यथ कर्तव्य गृध्रसी।
कर्षेण वर्षं कर्षं मस्तक् हस्तीरोध।"

इति रास्नागुग्गुलुः ॥ ९ ॥
"रास्नामृतारग्वधदेवदारु-
त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥"
इति रास्नासप्तकक्वाथः ॥ १० ॥
"पथ्याविभीतामलकीफलानां
प्रस्थं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तस्य पलङ्कषायाः
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
अर्द्धावशेषं क्वथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अश्मनि वह्निरयतार्थं दद्यात्
द्रव्याणि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।
यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
स गृध्रसीं भूतगलग्रहांश्च ।
प्लीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूपमिवातरक्तम् ॥
पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विपाकः ।
घृतस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥"
इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
"रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महामते ! ।
कट्यूरुजानुमध्ये तु जायते बहुवेदना ।
गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तश्च लक्षणम् ॥"
"शतावरी वचे द्वे च पिप्पली पुष्कराह्वयम् ।
चूर्णमेरण्डतैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्त्तितम् ।
तदत्र योजनीयञ्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्द्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
"पार्ष्ण्योः प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्द्दिता ।
सक्थ्नोः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा
स्मृता ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
चिकित्सास्या यथा,—
"गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टक-
पाददाहपादहर्षावबाहुकबाधिर्य्यधमनीगतवात-
रोगेषु यथोक्तां यथोद्देशञ्च शिराव्यधं कुर्य्या-

दन्यत्रावबाहुकाद्वातव्याधिचिकित्सितश्चावे-
क्षेत ॥" इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५मे
अध्याये ॥)

गृध्राणी, स्त्री, (गृध्र इव धूम्रवर्णेन अनिति प्राणि-
तीति । अन् + पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
संज्ञायां णत्वम् ।) धूम्रपत्राक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गृष्टिः, स्त्री, (गृह्णाति सकृद्गर्भमिति । ग्रह श उपा-
दाने + कर्त्तरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । सकृत्प्रसू-
तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ६३ । ३३ ।
"प्रष्ठौहीनां पीवराणाञ्च तावद्‌ग्र्या गृष्टयो धेनवः
सुव्रताश्च ॥"
यथा च ।
"एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्विमाषकाकोली स्वयं गुप्तर्षभर्द्धिभिः ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥) वराहक्रान्ता । इत्यमरः ।२।४।१३५ ॥
बदरवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गृह, त् क ङ ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ङ,
गृहयते । गृहो ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥

गृहं, क्ली, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-
न्निति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति
कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।
"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥"
अर्द्धर्चादित्वादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च
वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—
"गृहाः पुंसि च भूम्न्येव ।" इत्यमरः ॥ अत-
एव मनौ । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेहम् २ उदवसितम् ३ वेश्म ४
सद्म ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्यम् ८
सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
गृहाः १३ निकाय्यः १४ निलयः १५ आलयः १६
वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-
मरः । २ । २ । ४-५ ॥ पस्त्यम् २१ सादनम् २२
आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६
निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५
वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥
गयः ३८ छदरः ३९ गर्त्तः ४० हर्म्म्यम् ४१
अस्तम् ४२ दुरोणे ४३ नीलम् ४४ दुर्य्याः ४५
स्वसराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ कृत्तिः ४९
योनिः ५० शरणम् ५१ वरूथम् ५२ छर्द्दिः ५३
छदिः ५४ छाया ५५ शर्म्म ५६ अजम ५७ ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ गृहारम्भकालः ।
"वैशाखश्रावणाषाढमार्गफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्त्रसमृद्धिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भवेद्भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्व्वास्यं वर्जयेद्‌गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्द्दशीम् ॥
अमावस्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यां यावच्छुक्लचतुर्द्दशीम् ॥
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यहयरोहिणी मृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्याञ्च मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-
दिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ गण्डरहिते योगे विरिक्ते
तिथौ
विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्य्यं
शुभम् ॥
त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मनि कृत्तिकाद्वै-
रुपद्रवपुत्त्राभिधनानि शोकाः ।
शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥
नाशं दिशन्ति मकरालिकुलीरलग्ने
मेषे घटे धनुषि कार्म्मुकदीर्घसूत्रम् ।
कन्यामृगे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्विदः कलससिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

तत्र प्रवेशकालः ।
"ज्येष्ठापुनर्व्वसुवर्ज्जं गृहारम्भोदितञ्च यत् ।
तत् सर्व्वं चिन्तयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
हस्तापुष्यपुनर्व्वसुशतभिषाज्येष्ठास्वथो रोहिणी-
रेवत्युत्तरविष्णुवातशशभृन्मूलाधनिष्ठासु च ।
कन्याकुम्भवृषालिसिंहमिथुनस्वर्णोदयेऽर्के शुभे-
शुक्रेज्येन्दुगभीतरश्मिदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥
कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेत्तु ॥"
इति समयप्रदीपः ॥ * ॥
(गृहकरणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्म्मप्रकाशे
द्वितीयाध्याये यथा,—
"चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्‌गृहम् ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
युद्धञ्चैवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

गृड क नियेमने । कुर्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां परं सकं सेट् ।) क, गृडंयति । इति दुर्गादासः ।

गृडं इ कुर्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं सेट् ।) इ, गृडंते । इति दुर्गादासः ।

गृञ्जन पुं, (गृजति पुरीषमुत्सृजन्निव शब्दायते गृञ्जन्ति कटुत्वमनुभवन्ति भक्षयित्वा पुरीषवद्भवन्तीति । गुजि शब्दे + "विजाकारन्ध ।" उणां । ३ । १६ । इति ल्युट् । पुषोदरादित्वात् । शिखारहिताकार । दीर्घमूलम् ।) गाजर । इति शब्दरत्नावली ।

गृञ्जनी स्त्री, (गृञ्जनीति । बिन्दुमान् अकारस्य निपातनात् ।) मधुरवल्कल । मधुरविल्वपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

गृड मिथे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं-सकं सेट् ।) गर्डति मद्यं मेघः । इति दुर्गादासः ।

गृध भ्वां । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं-सकं सेट् ।) गदमतरी गर्धति । इति दुर्गादासः । यथा पूर्वखण्डे । ४ ।

"गर्धन्ति देव । न यच्छति तोयं
शतमपि याचमानोऽपि
देवादिप यदि दर्शयति
न स दाहं न च समयति ।")

गृध, इ भ्वां । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट् ।) गर्धमतरी । इ, गृध्राति । इति दुर्गादासः । (अर्थविद्य कथमपि सदा वेत्ति सकलमर्दि दर्शति ।)

[illegible]

गृधरा ६ । (१८ । इति मः य च किन् इकारालादेशश्च ।) कन्दर्पः । इत्युणादिकोषः । (त्रि, लुब्धः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८३ । ५ ।
"प्रशश्चो राजा प्रभवत्क पान्तं दिविभिक्षम् ।"
"प्रशशः लुब्धः ।" इति भाष्यम् ।)

गृध, इर य उ लिप्से । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां परं सकं सेट् क्वाचेट् ।) इर, अगधत् अगर्धीत् । अकारात पुष्पादित्वात् निर्यं ङ इत्यन्ये । य, गृध्यति धनं लुब्धः । उ, अर्द्धित्वा गृद्धः । इति दुर्गादासः ।

गृधु, पुं (गृध्यत्यनेनास्मादृशा इति । गृधय इर निभायाम् + "पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः ।" उणां । १ । २३ । इति कु ।) कामदेवः । इत्युणादिकोषः । (गृध्यति अभिलषतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गमत ।) अभिलाषुकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ।

गृधू, पुं, (गृध + बाहुलकात् कूः ।) गुह्यिः । अधरम् । कुत्सितम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ।

गृध्र, त्रि, (गृध्यति कामयते लिप्सति वा धनमिति रक् । गृध् + "स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् ।" २ । १३ । इति रक् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । १ । २१ । (यथा, भागवते । ३ । १३ । २० ।
"न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि ।
अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः ।"
अपि च गृध्नोऽपि पाठः ।)

गृध्नुता, स्त्री, (गृध्नोर्भावः इति तल् ।) लुब्धता । तत्पर्यायः । लालसा । इति शिवाय लोकः ।

गृध्र, पुं, (गृध्यति अभिकाङ्क्षति मांसादीनीति । "सुसूधागृधिभ्यः क्रन् ।" उणां । २ । २४ । इति क्रन् ।) पक्षिविशेषः । गधिनी शकुनी इति च भाषा । तत्पर्यायः । दाक्षाय्यः २ । कूटः ३ । दूरदर्शी ४ । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, महाभारते । १ । ३ । ९१ ।
"तत उपमन्युः क्षुधितं कदाचन भक्षयत्तमम् ।"
[illegible]
"दैवात् कार्यकर्त्ता वा मोचितोऽपि [illegible] ।
न मामहं परे सौहे यथोचितेन भोजनम् ।")

गृध्रकूटी, स्त्री, (गृध्रस्य कूट इवाकारोऽस्त्यस्या इति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो ङीष् ।) वृश्चिकाली । इति राजनिर्घण्टः । शाकविशेषः । इति भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३९ अध्याये ।
"गृध्रकूट्यादिकल्पवैरोचकशस्त्रावलीमतस्तम्भ इति वर्णम्नैरपञ्च ।") [illegible]

गृध्रसा, स्त्री, (गृध्र इव सीव्यति क्षेत्रं इत्यर्थे । [illegible]) [illegible] इति राजनिर्घण्टः ।

गृध्रपत्र, पुं (गृध्र इव पत्रं दंष्ट्रकूर्चमस्य ।

गृध्रसी

दशांशं रामेति वा । "रामाय मरिचावदेव ।" ४ । ४ । ८१ । इति टच् ।) गटाधुरसी । यथा —
"भयः कनकपुष्पाणि रचो माचेरसिकलैः ।
निर्बिभेद गृध्नोस्तापैर्गृध्रमर्ज्ञं शिलाद्रिकः ।"
इति रामायणम् ।

गृध्रसी, स्त्री (गृध्रति सोगमभिकाङ्क्षति स्वार्थं इति गृध् + असुन् । गृध्रो मांसलोलुपो मनुष्यः तं स्यति पीडयति नाशयति वा । सो + कः ङीष् ।) वातरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"स्फिक्पूर्वा कटीपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ।
गृध्रसी स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ।
वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः ।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता ।
जानुकटीरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम् ।
वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरवं वह्निमार्दवम् ।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ।"
यत्पश्चात् वैपरीत्यात् स्फिगादिपर्यन्तं स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति । क्रमात् इति क्रमात् । तेन यथा यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीनाक्रामति तथ गृध्रसी निर्दिष्टक्रमविषयः । यथा मुहुः स्पन्दते स्फिगादिषु निरावर्णं करोतीत्यर्थः ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।
"गृध्रसायान्तु नरं सम्यक् रेचैव वमनेन वा ।
ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत् ।
नाड़ी वस्तिविधिं कुर्यादूर्द्धं न कुञ्चयेत् ।
वर्त्तो विरेचकः स स्यादूर्द्ध्वन्धेव कृतो वधा ॥
तैलमेरण्डजं मूत्रमोजस्विव पिबेन्नरः ।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यां पर्याचक्षते ॥
तैलं पुनर्नवामाद्यमुपदं सप्तमूत्रं मदुवं पिबेत् ।
कटुरसकविवरणमृष्ट
गृध्रस्युरामवरः प्रयोगः ॥
निर्गुण्डी दण्डीमादि सिद्धा पौरे पिबेन्नरः ।
तत्पाचामं कटोमूले गृध्रसी परमौषधम् ॥
शरदाचर्णं निवास इहनी वस्ताकारिका ।
कषायो वचकोदनं पीतो वक्तरोषकम् ॥
गृध्रसीं चैव इवेद्धवं निरवाणमाद्यं न च ।"
वचवर्णं श्रेष्ठकम् ॥
"मोमपं रक्तिमाक्षी शिरात्रयं विदेहः ।
देहेवापं निर्णा गृध्रसी कठरत्नादाम् ॥
शिवावरणीन्नमाकवान्
विदेहं वचनं तत्र नैमित्यम् ।
को इत्यौवस्थाति सहस
न दोपास जानिदं विमल विषम् ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

इति रास्नागुग्गुलुः ॥ ९ ॥
"रास्नामृतारग्वधदेवदारु-
त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥"
इति रास्नासप्तकक्वाथः ॥ १० ॥
"पथ्याविभीतामलकीफलानां
शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तञ्च पलङ्कषाणां
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
अर्द्धावशेषं क्वथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अर्द्धेन यद्येरवताम्बु दद्यात्
दद्याद्धि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।
यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
स गृध्रसीं गूढगलक्षताञ्च ।
श्लीपदानलं जठराणि गुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूषमिवातरक्तम् ॥
पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः क्षितावप्रसितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विशेषः ।
धातुस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥"
इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
"रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महामते ! ।
कट्यूरुजानुमध्ये तु जायते बहुवेदना ।
गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तञ्च लक्षणम् ॥"
"शतावरी बले द्वे च पिप्पली पुष्कराह्वयम् ।
चूर्णमेरण्डतैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्त्तितम् ।
तदत्र योजनीयञ्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्द्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णीं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्द्दिता ।
सक्थ्नोः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा
स्मृता ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
चिकित्सास्या यथा,—
"गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टक-
पाददाहपादहर्षाववाहुकवाधिर्य्यधमनीगतवात-
रोगेषु यथोक्तं यथोद्देशञ्च शिराव्यधं कुर्य्या-
न्यत्रावबाहुकाद्यातव्याधिचिकित्सितश्चावे-
क्षेत ॥" इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५मे
अध्याये ॥)

गृध्राणी, स्त्री, (गृध्र इव धूम्रवर्णेन अनिति प्राणि-
तीति । अन्+पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
संज्ञायां णत्वम् ।) धूम्रपत्राक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गृष्टि, स्त्री, (गृह्णाति सकृद्गर्भमिति । ग्रह ण उपा-
दाने+कर्त्तरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । सकृत्प्रसू-
तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ६९ । ३१ ।
"गृष्टीदीनां पीवरायाश्च तावद्ध्या गृष्टौ धेनवः
सुव्रताश्च ॥"
यथा च ।
"गृध्र एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्धिमाषकाकोली स्वयं गुप्तर्षभर्द्धिभिः ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥) वराहक्रान्ता । इत्यमरः ।२।४।१३५ ॥
वदरवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गृह, त् क ङ ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ङ,
गृहयते । ग्रहो ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥

गृहं, क्ली, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-
न्निति । ग्रह+"गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति
कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।
"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥"
अर्द्धर्चादित्वादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च
वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—
"गृहाः पुंसि च भूम्न्येव ।" इत्यमरः ॥ अत-
एव मनौ । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेहम् २ उदवसितम् ३ वेश्म ४
सद्म ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्यम् ८
सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
गृहाः १३ निकाय्यः १४ निलयः १५ आलयः १६
वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-
मरः । २ । २ । ४-५ ॥ पस्त्यम् २१ सादनम् २२
आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६
निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५
वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥
गयः ३८ कृदरः ३९ गर्त्तः ४० हर्म्म्यम् ४१
अस्तम् ४२ दुरोणे ४३ नीलम् ४४ दुर्य्याः ४५
स्वसराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ कृत्तिः ४९
योनिः ५० शरणम् ५१ वरूथम् ५२ छर्दिः ५३
छदिः ५४ छाया ५५ शर्म्म ५६ अज्म ५७ ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ गृहारम्भकालः ।
"वैशाखश्रावणाषाढमार्गफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्त्रसमृद्धिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भयेद्भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्व्वास्यं वर्जयेद् गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्द्दशीम् ॥
अमावस्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्ज्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यां यावच्छुक्लचतुर्द्दशीम् ॥
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यद्वयरोहिणी मृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्याथ मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-
दिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ गण्डरहिते योगे विरिक्ते
तिथौ
विष्टिव्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्य्यं
शुभम् ॥
त्रिभिस्त्रिभिर्विभ्रमनि क्षतियाद्ये-
रन्त्येयपुत्त्राग्निधनानि शोकाः ।
शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥
नाशं दिशन्ति मकरालिकुलीरलग्ने
मेषे घटे धनुषि कार्म्मसुदीर्घकृत्नम् ।
कन्यामृगे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्व्विदः कलससिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

तत्र प्रवेशकालः ।
"ज्येष्ठापुनर्व्वसुवर्जं गृहारम्भोदितञ्च यत् ।
तत् सर्व्वं चिन्तयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
हस्तापुष्यपुनर्व्वसुशतभिषाज्येष्ठास्वथो रोहिणी-
रेवत्युत्तरविष्णुवातशशभृन्मूलाधनिष्ठासु च ।
कन्याकुम्भवृषालिसिंहमिथुनस्थर्क्षोदयेऽर्के शुभे-
शुक्लेज्येन्दुजशीतरश्मिदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥
सत्याग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेत्तु ॥"
इति समयप्रदीपः ॥ * ॥
(गृहकरणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्म्मप्रकाशे
द्वितीयाध्याये यथा,—
"चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
युद्धञ्चैवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

माघे चाग्निभयं विद्यात्लक्ष्मीवृद्धिश्च फाल्गुने ॥”
गृहसंस्थापने मेषादिराशिगतशुभाशुभं यथा तत्रैव, द्वितीयाध्याये ।
“गृहसंस्थापनं सूर्य्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् ।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्म्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः ।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने सद्मभयावहम् ॥
चापमीनवृषकुम्भमासभा दोषदाः स्मृताः ।
ज्यैष्ठोर्ज्जमाघसिंहाख्याः सौरमास तु शोभनाः ॥
मासि नभस्ये तपसि माधवे नभसि स्थिते ।
ऊर्ज्जे च गृहनिर्म्माणं पुत्त्रपौत्त्रधनप्रदम् ॥
निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने ।
तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
पाषाणेष्टादिगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वासवेश्म विचिन्तयेत् ।
दद्या चान्तर्दशादीनां विचारश्चात्र कर्म्मणि ॥
गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा ।
राशिसौम्यबले सौर-वर्णानुक्रमपूर्व्वशः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति ।
सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥”
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १मे अध्याये ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्व्वशः ॥
सुगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्त्रिणी ।
मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्त्रिया मता ।
अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥”
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
“सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
तद्व्यत्यये व्ययफला ज्ञात्वा कार्य्यं परीक्षणम् ॥
चतुरस्रा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी ।
सिंहाभा सद्गुणान् पुत्त्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
वृत्ता सद्वृत्तदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
त्रिशूलरूपा वीराणामुत्पत्तिधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
पदोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा शूर्पव्यजनसन्निभा ।
क्रमेण सुतसौख्यार्थधर्म्महानिकरी स्मृता ॥
मुरजा वंशहा नप्यमत्स्यकाभा भयावहा ।
निःस्वा खरानुकारा च व्यक्तदारुगवान्विता ॥
चिपिटा पीतवैर्दीना सुरङ्गाभा तथैव च ।
काकोलूकनिभा चण्डदुःखशोकभयप्रदा ॥
मर्त्ताभा दुःखपीडाभो वंशाभा वंशनाशिनी ।
शूकरोष्ट्रकमदृशी धनुःपरशुरूपिणी ।
कृत्तिमान् संनिभान् सम्यान् मन्वमान् जनयेत् सुतान् ।
कलसमुद्गराकारा कृतपुत्त्रधनार्त्तिदाम् ।
दुर्गन्धां पापिनीं दुष्टां भूमिं परिवर्ज्जयेत् ॥
मनोरमा सुतमदा हृष्टा धनप्रदा मता ।
सुगन्धैदा तथाशुदक् सुरैशादिकप्लवा मही ॥”
अन्यद्विवरणन्तु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गृहकर्म्मणि वर्ज्यकाष्ठान्याह यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“चौरितखोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् ।
खगाधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वनभग्नं श्मशानजम् ॥
देवाद्यधिष्ठितं दारु नीपनिम्बविभीतकान् ।
कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेद् गृहकर्म्मणि ॥
पटावल्यौ च निर्गुण्डी कोविदारार्जुनैव च ।
श्लेषकं शाल्मलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्ज्जयेत् ॥” * ॥
गृह्यते निर्द्दिश्यतेऽनेन इति ।) नाम । (गृह्यते स्वीक्रियते धर्म्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥”

गृहकच्छपः, पुं, (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्तपादादिरहितत्वादेवान्तर्निहितकरचरणकच्छपवत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेषणशिला । तत्पर्य्यायः । पेषणिः २ पेषणीपट्टः ३ दृषत्प्राः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालितया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया चास्यास्तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गृहकपोतकः, पुं, (गृहस्थितः गृहपालितो वा कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ग्रामारकुक्कुटः २ भित्तीकपोटः ३ पारावतः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

गृहकर्त्ता, पुं, (गृहं वासार्थं तृणादिरचितवेश्म करोतीति । गृह + कृ + तृच् ।) धूमरोलितकुम्भचटकः । तत्पर्य्यायः । भाण्डभञ्जकः २ चमः ३ भीरुः ४ रुषिरिवः ५ कर्णप्रियः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ॥)

गृहकारकः, पुं, (गृहं करोतीति । गृह + कृ + ण्वुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
“प्रतिमाघटकादेव कन्यायां नापितस्य च ।
कुम्भकारस्य सम्भूतः सोपानगृहकारकः ॥”

गृहकारी, [न्] (गृहं करोतीति । गृह + कृ + णिनिः ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति भाषा ॥ इति केचित् ॥ (यथा, मनुः ।१२।६६ ।
“बको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥”)

गृहगोधा, स्त्री, (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी । तिकटिकी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पल्ली २ मुषली ३ विषम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्यमत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६३ ॥

गृहगोधिका, स्त्री, (क्षुद्रा गोधा अल्पार्थे कः । कात्यत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिरेव ।) ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।८६ । ३० ।
“श्रि । श्यामा रला छुच्छुः पिङ्गला गृहगोधिका ।
शूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ॥”
यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
“मार्ज्जारश्वतरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रा नखविषाः ॥”)

गृहगोलिका, स्त्री, (गृहे गृहस्था वा गोधिकेव निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः ४ । ३५३ ॥

गृहघ्नी, स्त्री, (गृहे घ्नीयते क्रियते इति । घ्नी + क्विप्, संज्ञायां गत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ।)

गृहतटी, स्त्री, (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्यैव तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५२ ॥ पिंढा दाओया इति च भाषा ॥

गृहद्रुमः, पुं, (गृहमिव द्रुमः ।) मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गृहनाशनः, पुं, (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति । नश् + णिच् + ल्युः ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भाषा ।)

गृहनीडः, पुं, (गृहे नीडं कुलायोऽस्य ।) चटकः । इति हारावली । ८९ ॥

गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा, अथर्व्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
“भगस्ते हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
पत्नीत्वमसि धर्म्मणाहं गृहपतिस्तव ॥”)
मन्त्री । इति मेदिनी । ति । २८४ ॥ धर्म्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ६ ।
“अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ॥”)
स्त्री, गृहस्य पतिः “विभाषा सपूर्व्वस्य ।” ४ । १ । ३४ । इति वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)

गृहपोतकः, पुं, (गृहं पोतः शिशुरिव यस्य इति कप् ।) वास्तुः । वाटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहबलिप्रियः, पुं, (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृहबलीनां प्रिय इत्येके ।) वकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)

गृहबलिभुक्, [ज्] पुं, (गृहे दत्तं बलिं धान्यादिभक्षद्रव्यं भुङ्क्ते इति । भुज् + क्विप् ।) चटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८९ ॥ वकः । काकः । इति केचित् ॥

गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तु । वेश्मभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्याः लक्षणादिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहमणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

गृहमाचिका, स्त्री, (गृहे मचते शठति गुप्तभावेन तिष्ठतीति । मच + "ण्वुल् तृचौ" ।३।१।१३३ । इति ण्वुल् । ततष्टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) चर्म्मचटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका इति भाषा ॥

गृहमृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४५॥

गृहमेधी, [न्] पुं, (गृहैर्दारैर्मेधते सङ्गच्छते इति । गृह + मेधृ सङ्गमे + "सुप्यजातौ णिनि ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ ।

"वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत् ॥")

गृहमेधिनी,स्त्री (गृहं मेधते पुणाति शास्त्रोक्तदान-दयादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः। गृह + मेध + णिनिः । ततो ङीप् ।) सात्त्विकी बुद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिन् + स्त्रियां ङीप् ।) गृहस्थपत्नी च ॥

गृहयाय्यः, पुं, (गृह ग्रहणे । गृह्यते इति। गृह + "शृदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणां । ३ । ९६ । इति आय्यः । ततः "अयामन्तेति ।" ६।४। ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादिकोषः ॥

गृहयालुः, पुं, (गृह्यते गृह्णातीति । गृह + "स्पृहि-गृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । "अयामन्तेति ।" ६ । ४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहीता । ग्रहणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥

गृहवाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारावली । १६८ ॥

गृहस्थः, पुं, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभिरमते इति । गृह + स्था + "सुपि स्थः ।"३।२।४। इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्य्यायः । ज्येष्ठाश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ सत्री ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयाय्यः ८ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ गृहाधिपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति जटाधरः ॥ गृहायनिकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—

"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः॥
यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्त्तितः ।
तस्यात्र गमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा सनातनी ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्ब्बं यथावच्चरितव्रतः ।
जातौ गुणविशिष्टायां समावर्त्तेत वेदवित् ॥
स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेदिह ॥
देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्म्मसु ।
इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥
नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥
जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात् तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहञ्चापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥
त्रीणि कर्म्माणि यानीह ब्राह्मणानान्तु जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥
अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्म्माणि यानि तु ।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥
तेष्वप्रमादं कुर्व्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्व्वभूतसमो मुनिः ॥
सर्व्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥"

इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥

"सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्व्विधम् ।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अध्ययोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्युपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् ।
एकाकी विचरेद्यस्तु उदासीनः स मौक्षिकः ॥"

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

बाहुल्यन्तु तत्रैव।५०।५१। अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥*॥

गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,—

"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम् ॥
ऋतामृताभ्याञ्जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"

इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥

गृहस्थूणं, क्ली, (गृहस्य गृहावलम्बनार्था स्थूणा । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३० ॥

गृहाः, पुं, (गृह्णन्ति धान्यादिकं इति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ४ । २५० ।

"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।
धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत्॥"
गृह्णन्ते धर्म्माचरणाय इति । ग्रह + कः ।)

दाराः । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे ।

"नाहं गृहागतं हन्मि ॥")

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥

गृहाम्लं, क्ली, (गृहे पर्य्युषितान्नादिना प्रस्तुतीकृतमम्लम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृहायनिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः ।) गृहसमीपे कृत्रिमवनम् । तत्पर्य्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । २ ॥

गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रकाशते इति । गृहालि + कै + कः । ततष्टाप् ।) ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवगृह्यतेऽनया इति । अव + ग्रह + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १२ । हातिना दाओया इति च भाषा ॥

गृहाश्रया, स्त्री, (गृहे इव छायायुक्तस्थाने आश्रीते इति । आ + श्री + अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाछ इति भाषा ॥

गृहाश्मा, [न्] पुं, (गृहरक्षितोऽश्मा अश्मनिर्म्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्त्यस्याः । इनिः इनिः ङीप् च ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"

गृहं गृहकार्य्यं साध्यतयाऽस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च । गृहकर्म्मकुशला स्त्री । यथा, शकुन्तलायां चतुर्थाङ्के ।

"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥")

गृही,[न्] पुं,(गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः ।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्त्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ९ ।

"गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ।
कुर्व्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥")

माघे चाग्निभयं विद्याल्लक्ष्मीवृद्धिश्च फाल्गुने ॥”
गृहसंस्थापने मेषादिराशिगतशुभाशुभं यथा तत्रैव द्वितीयाध्याये ।
‘गृहसंस्थापनं सूर्य्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् ।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्म्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः ।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने सद्मभयावहम् ॥
चापमीनवृषकन्यामासा दोषवहाः स्मृताः ।
ज्यैष्ठोर्ज्जमाघसिंहाख्याः सौरमानेन शोभनाः ॥
मासे तपस्ये तपसि माधवे नभसि त्विषे ।
ऊर्ज्जे च गृहनिर्म्माणं पुत्त्रपशुधनप्रदम् ॥
निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने ।
तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
पाषाणेष्टादिगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवधं विचिन्तयेत् ।
स्था चन्द्रग्रहादीनां विचारश्चात्र कर्म्मणि ॥
गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा ।
राशिसौम्यबले सौरं वर्णानुक्रमपूर्व्वशः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति ।
सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥’
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १मे अध्याये ।
‘अथातः सम्प्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्व्वशः ॥
सुगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्त्रिणी ।
मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्त्रिया मता ।
अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥’
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
‘सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
शल्यये अत्ययफला ज्ञात्वा कार्य्यं परीक्षणम् ॥
चतुरस्रा महाधन्या हिमाभा धनदायिनी ।
सिंहाभा सद्गुणान् पुत्त्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ।
वृत्ता सद्रत्नदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
त्रिशूलरूपा वीराणां सुनपत्तिधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
पशोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्पव्यजनसन्निभा ।
क्रमेण सुतसौख्यार्थधर्म्मनाशकरी स्मृता ॥
मुरजा वंशहा सर्पमण्डूकाभा भयावहा ।
मेषा खराङ्कुकारा च मृत्युदाजगरान्विता ॥
चिपिटा पीतवर्णाभा सुरजाभा तथैव च ।
काकोलूकनिभा स्फुटं शोकभयप्रदा ॥
नराभा पुत्रपीडायै बकाभा बन्धहानिदा ।
शूकरोष्ट्रसमा घ्नी धनुःपरशुदाभिनी ।
शल्यवान् अस्थिवान् गर्त्तान् भस्मवान् वर्ज्जयेत् सभान् ॥
तकलामदवाकारां ग्रस्तसुतधनादिदाम् ।
दुर्गन्धां सर्पिणीं दुष्टां भूमिं परिवर्ज्जयेत् ।
मनोरमा सुगन्धा दृढा धनप्रदा मता ।
सुतार्थदा तथाप्युदक् सुरेशदिक्प्लवा मही ॥”
अन्यद्विवरणन्तु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहकर्म्मणि वर्ज्यकाष्ठान्याह यथा ज्योतिस्तत्त्वे ।
“क्षीरिवृक्षोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् ।
कृताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम् ॥
देवाद्यधिष्ठितं दारुनीपनिम्बविभीतकान् ।
कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेद्गृहकर्म्मणि ॥
वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डीं कोविदारांस्तथैव च ।
प्लक्षं शाल्मलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्ज्जयेत् ॥”*॥
गृह्यते निर्दिश्यतेऽनेन इति ।) नाम । (गृह्यते स्वीक्रियते धर्म्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥”

गृहकच्छप, पुं (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्तपादादिरहितत्वादेवान्तर्निहितकरचरणकच्छपवत्प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेषणशिला । तत्पर्य्यायः । पेषणिः २ पेषणीपट्टः ३ गृहाश्मा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालिततया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया चास्यास्तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
‘कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गृहकपोतक, पुं (गृहस्थितः गृहपालितो वा कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रासादकुक्कुटः २ भिल्लीकण्ठः ३ पारावतः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

गृहकर्त्ता, पुं (गृहं वासार्थं तृणादिरचितवासं करोतीति । गृह+कृ+तृच् ।) धूसरोऽतिक्षुद्रचटकः । तत्पर्य्यायः । धान्यभक्षः २ घनः ३ भीरुः ४ सविहिष्टः ५ कणप्रियः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके त्रि ॥)

गृहकारक, पुं (गृहं करोतीति । गृह+कृ+ण्वुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
‘प्रतिमाघटकादेव कन्यायां नापितस्य च ।
छत्रकारस्य सम्भूतिः सोपानगृहकारकः ॥”

गृहकारी [न्] (गृहं करोतीति । गृह+कृ+णिनि ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति भाषा ॥ इति कश्चित् ॥ (यथा, मनुः ।१२।६६ ।
“बको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥)

गृहगोधा, स्त्री (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी । सठी टिकटिकी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पल्ली २ मुशली ३ विशम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्यमत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥

गृहगोधिका, स्त्री (क्षुद्रा गोधा अल्पार्थे कः । कापि अत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिकेव ।) ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा बृहत्संहितायाम् । ८६ । ३७ ।
“छिक्का श्यामा रला छुच्छुः पिङ्गला गृहगोधिका ।
सूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ॥’
यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
“मार्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रानखविषाः ॥”)

गृहगोलिका, स्त्री (गृहे गृहस्था वा गोधिकेव निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५३ ॥

गृहणी, स्त्री (गृहे नीयते क्रियते इति । नी+क्विप्; संज्ञायां णत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ॥)

गृहतटी, स्त्री (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्येयं तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५२ ॥ पिंडा दाओया इति च भाषा ॥

गृहद्रुम, पुं (गृहमिव द्रुमः ।) मेढ़शृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गृहनाशन, पुं (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति । नश+णिच्+ल्यु ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भाषा ॥)

गृहनीड, पुं (गृहे नीडं कुलायोऽस्य ।) चटकः । इति हारावली । ८६ ॥

गृहपति, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा अथर्व्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
“भगस्ते हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
पत्नी त्वमसि धर्म्मणाहं गृहपतिस्तव ॥’)
सत्री । इति मेदिनी । ती । १८५ ॥ धर्म्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ६ ।
‘अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ॥”)
स्त्री, गृहस्य पतिः “विभाषा सपूर्व्वस्य ।” ४ । १ । ३४ । इति वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)

गृहपोतक, पुं (गृहं पोत शिशुरिव यस्य इति कप् ।) वास्तु । वाटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहबलिप्रिय, पुं (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृहबलीनां प्रिय इत्येके ।) बकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)

गृहबलिभुक् [ज्] पुं, (गृहे दत्तं बलिं अन्नादि भक्ष्यद्रव्यं भुङ्क्ते इति । भुज+क्विप् ।) चटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८३ ॥ बकः । काकः । इति कश्चित् ॥

गृहभूमि, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तुः । वेश्मभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्याः लक्षणादिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहमणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

गृहमाचिका, स्त्री, (गृहे मचते शठति गुप्तभावेन तिष्ठतीति । मच् + "ण्वुल् तृचौ" ।३।१।१३३ । इति ण्वुल् । ततष्टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) चर्म्मचटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका इति भाषा ॥

गृहमृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४५॥

गृहमेधी, [न्] पुं, (गृहैर्दारैर्मेधते सङ्गच्छते इति । गृह + मेधृ सङ्गमे + "सुप्यजातौ णिनि ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ ।
"वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत् ॥ ")

गृहमेधिनी, स्त्री (गृहं मेधते पुनाति शास्त्रोक्तदानदयादाचिरण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः। गृह + मेध + णिनिः । ततो ङीप् ।) सात्विकी बुद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिन् + स्त्रियां ङीप् ।) गृहस्थपत्नी च ॥

गृहयाय्यः, पुं, (ग्रह ग्रहणे । गृहयते इति । ग्रह + "श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणां । ३ । ६६ । इति आय्यः । ततः "अयामन्तेति ।" ६।४। ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादिकोषः ॥

गृहयालुः, पुं, (गृहयते गृह्णातीति । ग्रह + "स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । "अयामन्तेति ।" ६ । ४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) ग्रहीता । ग्रहणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥

गृहवाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारावली । १६८ ॥

गृहस्थः, पुं, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभिरमते इति । गृह + स्था + "सुपि स्थः ।"३।२।४। इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्य्यायः । ज्येष्ठाश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ सत्री ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयाय्यः ८ । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ गृहाधिपः ६ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति जटाधरः ॥ गृहायनिकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥
यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्त्तितः ।
तस्यान्त गमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा सनातनी ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्व्वं यथावच्चरितव्रतः ।
स्नातो गुरुविशिष्टायां समावर्त्तेत वेदवित् ॥
स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेदिह ॥
देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्म्मसु ।
इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥
नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥
जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात् तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहञ्चापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥
त्रीणि कर्म्माणि यानीह ब्राह्मणानान्तु जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥
अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्म्माणि यानि तु ।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥
तेष्वप्रमादं कुर्व्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्व्वभूतसमो मुनिः ॥
सर्व्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
"सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्व्विधम् ।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्युपाकृत्य त्यक्ता भार्य्याधनादिकम् ।
एकाकी विचरेद् यस्तु उदासीनः स मौक्षिकः ॥"
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥
बाहुल्यन्तु तत्रैव ।५०।५१। अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,—
"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम् ॥
ऋतामृताभ्याञ्जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"
इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥

गृहस्थूणं, क्ली, (गृहस्य गृहावलम्बनार्था स्थूणा । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३० ॥

गृहाः, पुं, (गृह्णन्ति धान्यादिकं इति । ग्रह् + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।
धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत् ॥"
गृह्यन्ते धर्म्माचरणाय इति । ग्रह + कः ।) दाराः । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे ।
"नाहं गृहागतं हन्मि ॥")

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥

गृहाम्लं, क्ली, (गृहे पर्य्युषितान्नादिना प्रस्तुतोऽम्लमम्लम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृहायनिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः ।) गृहसमीपे कृत्रिमवनम् । तत्पर्य्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥

गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रकाशते इति । गृहालि + कै + कः । ततष्टाप् ।) ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवगृह्यतेऽनया इति । अव + ग्रह् + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १३ । हातिना दाओया इति च भाषा ॥

गृहाशया, स्त्री, (गृहे इव छायायुक्तस्थाने आशेते इति । आ + शी + अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाछ इति भाषा ॥

गृहाश्मा, [न्] पुं, (गृहरचितोऽश्मा अश्मनिर्म्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्त्यस्याः । इति इनिः ङीप् च ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।
"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"
गृहं गृहकार्य्यं साध्यतयाऽस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च । गृहकर्म्मकुशला स्त्री । यथा, शकुन्तलायां चतुर्थाङ्के ।
"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥)

गृही, [न्] पुं, (गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः ।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्त्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ६ ।
"गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ।
कुर्व्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥")

गृहीतं, त्रि, (ग्रह + कर्म्मणि क्तः ।) स्वीकृतम् । प्राप्तम् । ज्ञातम् । धृतम् । यथा, हितोपदेशे ।१।३।
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्म्ममाचरेत् ॥"

गृहीतदिक्, [श्] त्रि, (गृहीता आश्रिता दिक् हन्तुः प्रहर्त्तुर्वा भयादृयेन ।) पलायितः । तिरोहितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥

गृहोलिका, स्त्री, (गृहे वलते चलतीति । गृह + वल + ण्वुल् । बाहुलकात् सम्प्रसारणम् । तेन वस्य उत्वम् ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६८ ॥

गृह्यं, क्ली, (गृह्यते आक्रम्यते अर्श-आदिभी रोगैरिति । ग्रह + "पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ।" ३ । १ । ११९ । इति क्यप् ।) गुदम् । (गृह्यन्ते संगृह्यन्ते सामवेदाद्युक्तानि कर्म्मविधानान्यत्र इति । ग्रह + क्यप् ।) कात्यायनगोभिलादिकृतसूत्रग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । ये । १९ ॥ तत्र तु गोभिलादिकृतसामवेदाद्युक्तकर्म्मकाण्डनिर्णयः ॥

गृह्यः, पुं, (गृह्यते मानवेनेति । ग्रह + "पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च" । ३ । १ । ११९ । इति क्यप् । पञ्जरादिबन्धनेन परस्वीकृतत्वादस्य तथात्वम् ।) गृहाश्रमृगपक्ष्यादिः । इति मेदिनी । ये । १८ ॥ (अग्निः । यथा, मनौ । ३ । ८४ ।
"वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्व्वकम् ।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥")

गृह्यः, त्रि, (गृह्यते स्वाम्यादिभिरिति । ग्रह + क्यप् ।) अस्वैरी । आयत्तः । पक्षः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा, भारविः । २ । ५ ।
"ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा
गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥"
गृहे भव इति यत् । गृहोत्पन्नवस्तु ।)

गृह्यकः, त्रि, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) अस्वतन्त्रः । पराधीनः । इत्यमरः । ३।१।१६ ॥

गृह्यकः, पुं, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) गृहासक्तपक्षिमृगादिः । तत्पर्य्यायः । छेकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

गृह्या, स्त्री, (गृह्यते शृण्वतेति । ग्रह् + क्यप् + टाप् ।) शाखापुरम् । नगरनिकटस्थग्रामः । इत्यमरः ॥

गॄ, क इ विज्ञापे । विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-आत्म-सकं-सेट् ।) विज्ञापो विज्ञापनम् । क इ गारयते छन्दमर्थं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

गॄ, गि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-परं-सकं-सेट् ।) शब्द इह कथनात्मकम् । गि, गृणाति वाक्यं लोकः । गीर्णः गीर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

गॄ, श निगरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा परं-सकं-सेट् ।) निगरणं भक्षणम् । श, गिरत्यन्नं लोकः । देवान्नतो विर्गाणतो गिलितो वर्ण्णेन इति तु अकारात् शत्रोः कभावे इति भावे कप्रत्यये अदिरद्यादिभिनि इति बहुत्यादरेफस्य लकारे गिल इति स्थिते षिः तत्रादर्थे इति भ्रो कर्म्मणि क्ते सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

गेण्डुः, पुं, (गच्छतीति । गम् + डुः । गो गन्ता । ग इन्दुरिवेति गेन्दुः पृषोदरादित्वात् दस्य डत्वे साधुः ।) गेण्डुकः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ (गेन्दुरपि च दृश्यते ॥)

गेण्डुकः, पुं, (ग इन्दुरिवेत्यतः इवे प्रतिकृताविति कन् । अत्र गेन्दुकोऽपि पाठः ।) कन्दुकः । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ गेँडु इति गेँद । इति च भाषा ॥

गेण्डूकः, पुं, (गेण्डुकः ततः पृषोदरादित्वात् दीर्घः । अत्र गेन्दूकोऽपि पाठः ।) गेण्डुकः । इति जटाधरः ॥

गेद, ऋ इ उ गतौ । याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ॥)

गेप, इ ऋ गतिचालयोः । (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, गेपते । ऋ, अजिगेपत् । इति दुर्गादासः ॥

गेयं, क्ली, (गै + "अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् । "ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत्वम् । ततो गुणश्च ।) गीतम् । इति मेदिनी । ये । २० ॥ (यथा, माघे । २ । ७२ ।
"वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥")

गेयः, त्रि, (गै + यत् । तत आत ईत्वम् ।) गायकः । गायनः । इति मेदिनी । ये । २० ॥ (यथा हरिवंशे हरिवंशपर्व्वणि । ५० । ४१ ।
"इमे त्वां सुनयः सप्त सहिता सुनिमण्डले ।
स्तुवन्ति देवदिव्याभिर्गेयाभिर्गीर्भिरञ्जसा ॥")

गेव, ऋ इ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेवत् । इ, गेवते । इति दुर्गादासः ॥

गेष, ऋ इ अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं सेट् ।) ऋ, अजिगेषत् । इ, गेषते । खिरोषि । अन्वेषोऽनुसन्धानम् । इति दुर्गादासः ॥

गेष्णः, पुं, (गायतीति । गै + "इष्णो गादाभ्या-मिष्णुः ।" इत्युणादिकोषटीकाकारस्वमात् इष्णः ।) रङ्गोपजीवी । सामगायककर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

गेष्णुः, पु, (गायतीति । गै गाने + "गादाभ्या-मिष्णुच् ।" उणां । ३ । १६ । इति इष्णुच् ।) गायनः । नटः । इति मेदिनी । णी । ११ ॥ सामगानकर्त्ता च ॥

गेहं, क्ली, (गो गन्धर्व्वो गणेशश्च । तेन गन्धर्व्वेण गणेशेन वा ईह्यते काम्यते इति । ग + ईह + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, गो गन्धर्व्वो गणेशो वा ईहः ईप्सितो यस्मात् ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥")

गेही, [न्] त्रि, (गेहमस्यास्तीति । गेह + इनिः ।) गृही ॥ (स्त्रियां ङीप् । गेहिनी । यथा, आर्य्यासप्तशती । १९९ ।
"गेहिन्याः प्रसभं गोत्रस्खलितापराधतो [मानम् ॥")

गेहेनर्द्दी, [न्] पुं, (गेहे नर्द्दति गर्ज्जतीति । गेह + नर्द्द + णिनिः अलुक् समासः । अस्य गृह एव गर्ज्जनं नान्यत्र अतस्तथात्वम् ।) कापुरुषः । तत्पर्य्यायः । गेहेशूरः २ पिण्डीशूरः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गेहेशूरः, पुं, (गेहे एव शूरः । अलुक् समासः । अन्यत्र शूरत्वाभावादस्य तथात्वम् ।) गेहेनर्द्दी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गै, गाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-अनिट् ।) गीतं गायति गायनः । इति दुर्गादासः ॥

गैरिकं, क्ली, (गिरौ भवमिति अध्यात्मादित्वात् ठञ् ।) स्वर्णम् । रक्तवर्णधातुविशेषः । गिरिमाटी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । रक्तधातुः २ गिरिधातुः ३ गवेधुकम् ४ धातुः ५ सुरङ्गधातुः ६ गिरिसिन्दूरम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनालक्तम् ८ गवेरुकम् ९ प्रत्यक्षा १० गिरिमृत् ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोहितमृत्तिका १२ गिरिजम् १३ ॥ पीतगैरिकस्य पर्य्यायः । सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ स्वर्णगैरिकम् ३ । इति रत्नमाला ॥ स्वर्णधातुः ४ सुरक्तकः ५ सन्ध्याभ्रम् ६ बभ्रुधातुः ७ शिलाधातुः ८ । अनयोर्गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । व्रणरोपणत्वम् । विस्फोटाशोऽग्निदाहनाशित्वम् । स्वर्णवर्णादिकं शुभम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्म्मलत्वम् । स्निग्धत्वम् । सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतश्चक्षुर्हितकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
"गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा ।
सुवर्णगैरिकन्त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

गैरिकाक्षः, पुं, (गैरिकमिव रक्तवर्णमक्षि पुष्परूपनयनं यस्य ।) जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गैरी, स्त्री, (गिरौ भवः । गिरि + अण् । गौरादित्वाद् ङीष् ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥) विषलाङ्गला इति भाषा ॥

गैरेयं, क्ली, (गिरौ भवमिति । गिरि + ढञ् ।) शिलाजतु । इत्यमरः । २ । ९ । १०४ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्य्यास इत्यपि ।
गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणास्तु शिलाजतुशब्दे ज्ञेयाः ।) गिरिजाते त्रि ॥

गोकण्टकः, पुं, (गोः पृथिव्याः कण्टक इव ।) गोक्षुरकवृक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

खपुटः । गवां खुरम् । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ गोखुरैः खपुटीकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोकर्णः, पुं, (गोः कर्ण इव । तत्तुल्यपरिमाणवत्त्वादस्य तथात्वम् ।) परिमाणविशेषः । स तु अनामिकायुक्तविस्तृताङ्गुष्ठम् । (गोः कर्णाविव कर्णौ यस्य ।) अश्वभेदः । इत्यमरः । २।५।१० ॥ (यथा च अनर्घराघवे । २ । २३ ।
"मुनिविनियोगविलूनप्ररूढदर्भदुर्भाङ्कुराणि
पर्णान्यपि ।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्युपकण्टकर्णेषु ॥"
अस्य मांसगुणा यथा,—
"गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफावहम् ।
विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
अश्वतरः । (गौश्चक्षुरिव कर्णो यस्य ।) सर्पभेदः । (गोरिव कर्णौ यस्य ।) गणदेवताविशेषः । इति मेदिनी । णे । ४६ ॥ तीर्थविशेषः । यथा, भागवते ।
"ततोऽभिव्रज्य भगवान् केरलांस्तु त्रिगर्त्तकान् ।
गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्ज्जटेः ॥"
(पीठस्थानम् । यथा, देवीभागवते ।७।३०।६०।
"केदारपीठे सम्प्रोक्ता देवीसन्मार्गदायिनी ।
मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ॥")

गोकर्णी, स्त्री, (गोः कर्ण इव पत्रमस्याः । "पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ।" ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।) मूर्व्वालता । इत्यमरः । २।४।८४ ॥ (विवृतिरस्या मूर्व्वाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

गोकिराटिका, स्त्री, (गां वाचं किरति रटतीत्यर्थः । कॄ + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ । इति कः । ततष्टाप् गोकिरा । तथा सती अटतीति । अट् + ण्वुल् । ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) सारिकापक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

गोकिराटी, स्त्री, (गोकिरा वाचं रटन्ती सती अटतीति । अट गतौ + "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१। इत्यण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोकिलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव । निपातनात् ह्रस्वः ।) मुषलम् । हलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

गोकीलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव ।) मुषलम् । हलम् । इति हारावली ॥ २५५ ॥

गोकुलं, क्ली, (गोः कुलम् ।) गोसमूहः । तत्पर्य्यायः । गोधनम् २ गवांव्रजः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा, रामायणे । २।६।१७।
"गोकुलाकुलतीरायाः तमसाया विदूरतः ।
अवसत् तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥")
गोस्थानम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः ।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥"
मथुरैकदेशे श्रीनन्दस्य वासस्थानम् । यथा,—
"कालेन व्रजता तात ! गोकुले रामकेशवौ ।
जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाणौ विजह्रतुः ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
(अत्र प्रदेशे महादेवो गोपीश्वर इत्याख्यया प्रसिद्धो विराजते । यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे,—
"गोकुले गोपिनीपूज्यो गोपीश्वर इतीरितः ॥"
पुं, स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । अयन्तु सप्तदशशतपरिमितशकाब्दसमतत्सरप्रारम्भे एव मिथिलादेशान्तर्वर्त्तिनि 'मङ्गरौनी' संज्ञकग्रामे विद्यानिधिपौत्रात् वरपण्डितात् जातः इति मैथिलाः । अद्यावधि ज्ञाता अनेन विरचिता ग्रन्थास्त्वेते । १ दीधितिविद्योतः (शिरोमणिटीका ।) २ न्यायसिद्धान्ततत्त्वम् । ३ पदवाक्यरत्नाकरः । ४ मासमीमांसा । ५ मिथ्यात्वनिरुक्तिः । ६ रश्मिचक्रम् (चिन्तामणिटीका । ७ रसमहार्णवः । ८ लाघवगौरवरहस्यम् । ९ शिवशतकम् ॥)

गोकुलिकः, त्रि, (गोर्निम्नस्य कुलं चक्षणभावः प्रत्युत्पन्नावुम्भित्यर्थः । तदस्यास्तीति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) केकरः । (पङ्कपतिते गवि कुलिकः उपेक्षकत्वात् जड इव ।) पङ्कस्थगवुपेक्षकः । इति मेदिनी । के । १८६ ॥

गोकृतं, क्ली, (गोभिः कृतम् उच्चरितम् । कृ + भावे क्तः । कृञ्चितो भावो न्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् गोपुरीषमित्यर्थः ।) गोमयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोक्षुरः, पुं, (क्षुरति विलिखतीति । क्षुर विलेखने + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । ततो गोः पृथिव्याः क्षुरः अस्त्रविशेष इव । बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथात्वम् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । स तु क्षुद्रवृहद्भेदेन द्विविधः । गोखरि इति गोखुर इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । त्रिकण्टः २ स्वादुकण्टकः ३ गोकण्टः ४ त्रिकण्टकः ५ त्रिपुटः ६ कण्टकफलः ७ क्षुरः ८ । इति रत्नमाला ॥ गोक्षुरकः ९ पलङ्कषा १० इक्षुगन्धा ११ श्वदंष्ट्रा १२ स्वादुकण्टकः १३ गोकण्टकः १४ वनशृङ्गाटः १५ । इत्यमरः । २।४।९८—९९ ॥ क्षुरकः १६ भक्षकण्टः १७ इक्षुगन्धिका १८ । इति भावप्रकाशः ॥ क्षुरङ्गः १९ श्वदंष्ट्रकः २० कण्टकी २१ भद्रकण्टः २२ व्यालदंष्ट्रः २३ षडङ्गः २४ गोखुरः २५ त्रिकटः २६ त्रिकः २७ इक्षुरः २८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । बलप्रदत्वम् । मधुरत्वम् । वृंहणत्वम् । कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र वृहतो गुणोत्तरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् । वस्तिशोधनत्वम् । दीपनत्वम् । पुष्टिदत्वम् । श्वासकासार्शःप्रशमनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ वायुनाशित्वम् । वृष्यत्वञ्च ॥ तच्छाकगुणाः । तिक्तत्वम् । वृष्यत्वम् । स्रोतोविशोधनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गोक्षुरकः, पुं, (गोक्षुर + स्वार्थे कन् ।) गोक्षुरः । इत्यमरः । २।४।९८ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथा, च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने षड्विंशेऽध्याये ॥
"गुप्ताफलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तथोच्चटां गोपयसा विपाच्य ।
स्वजाहृतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम् ॥")

गोखुरः, पुं, (खुरति विलिखतीति । खुरः अस्त्रविशेषः । गोः पृथिव्याः खुर इव ।) गोक्षुरवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गवां खुरम् ।) गवां शफे क्ली ॥

गोखुरिः, पुं, (गवां खुरिरिव ।) गोक्षुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोगृष्टिः, स्त्री, (गौर्गृष्टिः गौरेव गृष्टिरित्यर्थः । गाथा समासे परनिपातः ।) सकृत्प्रसूता गौः । इति केचित् ॥

गोगोयुगं, क्ली, (गोर्द्वित्वम् । गो + द्वित्वे गोयुगच् ।) गोद्वयम् । ("पशुभ्यः स्थानद्वियट्के गोष्ठगोयुगषड्गवम् ।" इति मुग्धबोधसूत्रम् ॥)

गोगोष्ठं, क्ली, (गोः स्थानम् । गो + स्थाने गोष्ठच् ।) गोस्थानम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

गोग्रन्थिः, पुं, (गोनिःसृतो ग्रन्थिरिव ।) करीषः । (गोर्ग्रन्थिर्यात्तुल्यात् एकत्र ग्रन्थनं यत्र ।) गोष्ठम् । (गोर्ग्रन्थिरिव ।) गोजिह्विकौषधिः । इति मेदिनी । थे । १९ ॥

गोघ्नः, पुं, (गौर्हन्यतेऽस्मै । गो + हन् + सम्प्रदाने मूलविभुजादित्वात् कः ।) अतिथिः । इति पाणिनिः ॥ (गां हन्ति । हन् + कः ।) गोघातके त्रि । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"गोघ्नवद्विहितः कार्य्यश्चान्द्रायणमथापि वा ॥"

गोघृतं, क्ली, (गोः पृथिव्या घृतमिव शस्यादिपोषकत्वात् ।) वृष्टिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गवां घृतम् ।) गव्यघृतञ्च ॥

गोचरः, पुं, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् । गो + चर + "गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ।" ३ । ३ । ११९ । इति निपातनात् साधुः ।) इन्द्रियार्थः । स तु रूपशब्दगन्धरसस्पर्शस्वरूपः । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥ (यथा भाषापरिच्छेदे "घ्राणस्य गोचरो गन्धः ॥"* ॥ गावश्चरन्त्यस्मिन्निति । गोचरणस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुदी । यथा च भारविः । ४ । १० ।
"उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
दपारयन्तः पतितुं जवेन गाम् ॥"
गोषु इन्द्रियेषु चरतीति । गो + चर् + पचाद्यच् । इन्द्रियप्रत्यक्षीभूतविषयः । यथा, वेदान्तसारे ।
"अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम् ॥"

गोदावरी, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा। तासु वरी श्रेष्ठा। वर+ङीप् संज्ञायाम्। यद्वा गां स्वर्गं ददाति। गो+दा+वनिप्+ङीप् रान्तादेशश्च।) नदीविशेषः। (अस्या उत्पत्तिकथा यथा ब्रह्मवैवर्त्ते। १०। १२६—१३०।
"गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः। ददर्श कामुकः शान्तः पुष्पोद्याने च निर्ज्जने॥
तया निवारितो यत्नात् कामेन बलवान् सुरः। अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः॥
दत्तं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोहरे। सद्यो बभूव पुत्त्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः॥
सपुत्त्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा। स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम्॥
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्त्रं स्वकामिनीम्। सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता॥")
तत्पर्य्यायः। गोदा २। इति हेमचन्द्रः॥ गौतमसम्भवा ३ गाङ्गादिजाता ४ गौतमी ५। (यथा, हितोपदेशे।
"अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः॥")
इयमेव पीठस्थानविशेषः। अत्र देवी त्रिसन्ध्यानाम्नाविराजते। यथा, देवीभागवते। ७।३०।६८
"गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया॥")
अस्या जलस्य गुणाः। पित्तास्रिरक्तार्त्तिवायुपापकुष्ठादिदुष्टामयशोषध्वान्ताशित्वम्। परमपथ्यत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोदुग्धदा, स्त्री, (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति। गो+दा+क। तद्भक्षणेन गवां दुग्धवर्द्धनादस्यास्तथात्वम्।) चणिकातृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोदोहनी, स्त्री, (गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति। गो+दुह+अधिकरणे ल्युट्।) गोदोहनपात्रम्। तत्पर्य्यायः। पारी २। इति जटाधरः॥

गोद्रव, पुं, (द्रवति स्रवतीति। द्रु+अच् द्रवः। गवां द्रवः।) गोमूत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधनं, क्ली, (गवां धनं समूहः।) गोसमूहः। इत्यमरः। २।९।५८॥ (यथा, रामायणे। ७।३२।३२।
"स आश्रमो हृष्टो कथा बहा सम्भ्रान्तमानवः। दक्षसुद्रम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति॥")

गोधनः पुं (धन शब्दे भावे अप् धनं शब्दः। गोरिवास्येव धनं शब्दो यस्य।) स्थूलाग्रवाणः। इति हारावली॥ तुक्का इति भाषा॥

गोधा, स्त्री, (गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुर्यया। गुध +"हलश्चेति।" करणे घञ्।) धनुर्गुणाघातवारणाय प्रकोष्ठबद्धा चर्म्मनिर्म्मितपट्टिका। तत्पर्य्यायः। तला २ ज्याघातवारणा ३। इत्यमरः। २।८।८४॥ तलम् ४। इति तट्टीका। (यथा महाभारते। ३। १७। ३।
"विचित्रमार्गश्चापि धनुः येहं महावने। कृतहस्तधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्॥")
जन्तुविशेषः। गोसाप इति भाषा। सा तु स्थलजजलजभेदात् द्विविधा। तत्पर्य्यायः। निहाका २ गोधिका ३। इत्यमरः। १।१०।२२॥ दारुमुख्याह्वा ४। (यथा, सुश्रुतसंहितायाम्। ५४। १३।
"श्वेता गोधा चेन्नरे पुरुषे स्वङ्कुसरा ततः शम्पा। पीता सिता ससिकता ततो जलं विनिर्द्दिशेद् मितम्॥"
भक्षकसत्त्वया गोधाया मांसं भक्ष्यत्वेन ग्राह्यमित्यभिहितं मन्वादिभिर्धर्म्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः। यथा, मनुः। ५।१८।
"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः॥")
अस्या मांसगुणाः। वातश्वासकासनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ पाके मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कटुरसत्वम्। पित्तनाशित्वम्। रक्तशुक्रबलकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥
("गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे। वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धनी॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। ततः, "कुम्भपदीषु च।" ५।४।१३९। इति पद्भावः। गोधापदी। ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) गोधापदीलता। इति शब्दरत्नावली॥

गोधापदी, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। "कुम्भपदीषु च" ५।४। १३९। इति पद्भावः।) लताविशेषः। गोयालिया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सुवहा २। इत्यमरः। २।४।११९॥ हंसपदी ३ गोधाङ्घ्री ४ त्रिफला ५। इति भरतः॥ त्रिपदी ६ मधुस्रवा ७ हंसपादी ८। इति रत्नमाला॥ हंसपादिका ९ हंसाङ्घ्रिः १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ प्रस्तमञ्जलिका १३ विश्वग्रन्थिः १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कर्णाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० नकाटनी २१ पदाङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ मधारिणी २५ पदिका २६ पङ्कादी २७ कीटपादिका २८ पार्म्मराट्पदी २९ गोधापदिका ३०। इति शब्दरत्नावली॥ द्विदला ३१ हंसवती ३२। इति जटाधरः॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। विषभूतभ्रान्त्यपस्मारदोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। मुसली। तालमूली इति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधास्कन्धः, पुं (गोधेव स्कन्धोऽस्य।) विट्खदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधि, पुं, (गावो नेत्रे धीयेते अस्मिन्। "कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३।३।९३। इति किः।) ललाटम्। इत्यमरः। २।६।९२॥ (गुध्यति कुप्यतीति। गुध्+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४।११८। इति इन्।) गोधिका। इति शब्दरत्नावली॥

गोधिका, स्त्री, (गुध्यतीति। गुध्+ण्वुल्। टाप्, अत इत्वञ्च।) गोधा। इत्यमरः। १।१०।२२॥ गोसाप इति भाषा॥

गोधिकात्मज, पुं, (गोधिकाया आत्मजः।) स्थलगोधिका। गोधाग्निमुखाकारकोटरस्थजन्तुविशेषः लोके इति ख्यात इति भरतः। इति सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। गौधेरः २। गौधारः ३ गौधेयः ४। इत्यमरः। २।५।६॥ (सर्पाद्गोधायामुत्पन्ने जन्तुविशेषे इति गोधिकापुत्त्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

गोधिनी, स्त्री, (गोधः क्रीडाभेदः सोऽस्त्यस्याः इति इनिः ङीप् च।) चविका। सा तु इक्षुभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधुक्, [ह्] त्रि,(गां दोग्धीति। गो+दुह+"सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदादि।" ३।२।६१। इति क्विप्।) गोदोग्धा। इति व्याकरणम्। (यथा, ऋग्वेदे। १।१६४।२६।
"उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां
सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम्॥")

गोधुमः, पु, (गुध+"गुधेरूमः।" उणां। ५।२। इति ऊमः। निपातनात् ह्रस्वः।) गोधूमः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोधूमः, पुं, (गुध्यते वेष्ट्यते त्वगादिभिः। गुध+"गुधेरूमः।" उणां। ५।२। इति ऊमः।) नागरङ्गः। ओषधिविशेषः। व्रीहिभेदः। इति मेदिनी। मे। ३३। गम गोम् इति च भाषा॥ शेषस्य पर्य्यायः। बहुदुग्धः २ अपूपः ३ म्लेच्छभोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषक्षीरः ६ रसालः ७ सुमनाः ८। (यथा, मनुः। ५। २५।
"यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रियाः॥")
अस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। वातपित्तदाहनाशित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मदत्वबलवीर्य्यकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ बृंहणत्वम्। जीवनहितत्वम्। शीतलत्वम्। भग्नसन्धानस्थैर्य्यकारित्वम्। सारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च।
"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्त्तितः।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः॥
मधुली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः॥
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः॥
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत्।
कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः।
पुराणयवगोधूमः क्षौद्रजाङ्गलशूल्यभागिनि।
वाग्भटेन वचनं गृहीतत्वात्।
मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः।
शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

गोधूमचूर्णं, क्ली, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-गोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—

"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाश्च रोटिकाम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गोधूमसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्-पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । पालो इति भाषा ॥ तत्करणविधिर्यथा । "निस्तुष-गोधूमं उदूखले कण्डयित्वा सन्ध्याकाले मृत्तिका दिपात्रे जले मग्नं कारयित्वा परदिने प्रभाते उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसारं रौद्रे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ।" इति पाक-राजेश्वरः ॥

गोधूमी, स्त्री, (गां धूमयतीति । धूमि+अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

गोधूलिः, स्त्री, (गवां खुरोत्थिता धूलिर्यत्र-काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः । यथा, ग्रीष्मे अर्द्धास्तरविकालः । हेमन्तशिशि-रयोर्मृदुतापाप्तपिण्डीकृतरविकालः । वर्षाशरद्-वसन्तेष्वस्तगतरविकालः । यथा,—

"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहा-दिके

हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे ।

ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां सूर्ये चास्तमुपागते च नियतं वर्षाशरत्-कालयोः ॥"

इति दीपिका ॥

गोधेनुः, स्त्री, (गौरेव धेनुः ।) दुग्धवती गवी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

गोधिरः, पुं, (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्ष-तीति । गुध्+बाहुलकादिरक् ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द्+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारसपक्षिणी । इति हारावली ॥

गोनर्द्दं, क्ली,(गवि पृथिव्यां नर्द्दते स्वनाम्ना आख्या-यते इत्यर्थः । नर्द्द+अप् ।) मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्द्दः, पुं, (गवि जले नर्द्दति कूजतीति । गो+नर्द्द+"नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।"३ । १ । १३४ । इति पचादित्वादच् ।) सारस-पक्षी । इति मेदिनी । दे । २८॥ (गोभिर्वाग्भि-र्नर्द्दतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, बृहत्-संहितायाम् । १४ । १२ ।

"कङ्कटटङ्कणवनवासि-
शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ।
आकरवेणावन्तक-
दशपुरगोनर्द्दकेरलकाः ॥"

गोनर्द्दस्य देशस्य राजा । "तद्राजेऽपि ।" २ । ४ । ६२ । इत्यण् । गोनर्द्दराजः । यथा, राज-तरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।

"काश्मीरेन्द्रः स गोनर्द्दो बेल्लगङ्गादकूलया । दिशा कैलासहासिन्या प्रतापी पर्य्युपास्यत ॥")

गोनर्द्दीयः, पुं, (गोनर्द्दे देशे भवः । गोनर्द्द+"एङ् प्राचां देशे ।" १ । १ । ७५ । इति वृद्धसंज्ञ-त्वात् छः ।) पतञ्जलिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्द्ददेशोद्भूतत्वात् तथा-त्वम् । तद्देशभवे, त्रि ॥)

गोनसः, पुं, (गोरिव नासिका यस्य । "अच् नासि-कायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः । बोड़ा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्-पर्य्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ गोनासः ३ घोनसः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्डली-बोड़ः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ बोड़ः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।

"मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसी ॥") वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, क्ली, (गोर्नासा इव आकृतिर्यस्य । गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोर्नासा इव नासा यस्य ।) गोनस-सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्यन्दः, पुं, (गोर्निष्यन्दते क्षरतीति । नि+स्यन्द्+पचाद्यच् । यद्वा गवां निष्यन्दः।"कृद्-विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ।" इति न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्तादिदूषितरसात् पाति रक्षतीति । गो+पा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । (गां गोजातिं पाति रक्षतीति । गो+पा+कः ।) जातिविशेषः । गोयाला इति भाषा ॥ तत्-पर्य्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४ बल्लवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ९ ।५७॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"मणिबन्ध्यां तन्त्रवायात् गोपजातेश्च सम्भवः ।"

इति पराशरपद्धतिः ॥

(यथा, मनुः । ८ । २६० ।

"व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूल-खानकान् ।

व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥") गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति । पा+कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्याधिकृतः । इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति पा+कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।

"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् । गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पाले भृते भृतिः ॥"

गन्धर्व्वविशेषः । यथा, रामायणे । २।९१।४६।

"नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्चसः । एते गन्धर्व्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥")

गोपः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू ञ् रक्षणे गुप+आय+"आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उप-कारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्-वेदे । १० । ६१ । १० । "द्विबर्हसो य उप गोप-मागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥")

गोपकः, पुं, (गोप+स्वार्थे कन् ।) बोलः । बहु-ग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य गोपस्य वैद्यस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौ-षधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।) आभीरसुता ॥ (यथा,—

"युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित् । कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥"

इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपघोण्टा, स्त्री, (गोपप्रिया घोण्टा बदरीविशेषः । हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ बदरीसदृश-सूक्ष्मफलवृक्षः । शेयाकुल इति भाषा ॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

("बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते ॥")

विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोर्वृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महा-भारते । १३ । १७ । १३ ।

"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥" गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति । गो+पा+डतिः ।) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ।

"उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥" गोपेन्द्रनन्दनश्च । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।

"अमानुषाणि कर्म्माणि पश्यामस्तव गोपते ! ॥" असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।

"गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥" गवां रश्मीनां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा, भागवते । १ । १२ । १० ।

"परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः । अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥" गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौर-भेयाणां पतिः ।) वृषः । इति मेदिनी ॥ ते । १०७ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ११५ ।

"शार्द्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषाञ्च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥")

ऋषभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं लाति गृह्णातीति । गोपद+ला+कः ।) गुवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

देश । यथा रामायणे । २ । ८५ । ५ ।
'अब्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ।'
"गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ।" इति तट्टीकायां रामानुजः ॥) जन्मराश्यवधिग्रहाक्रान्तराशीनां संज्ञा । यथा —
'गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥'
अपि च ।
'यज्ञोपनयने चौले कर्म्म कुर्य्यात् प्रयत्नतः ।
गोचरस्थैस्तदृग्भानौ सद्भानौ तु वेधगे ॥"
गोचरशुद्धिर्यथा,—
कतूपभवभौममन्दगतयः षडन्त्रिसंस्था शुभाश्चन्द्रार्कावपि ते च सौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सौमात्मजः
शुक्रः षड्दशसप्तवर्ज्जितपरे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभाः ॥"
इति दीपिका ॥
(अथ ग्रहाणां गोचरगतफलम् । यथा, —
सूर्य्यस्य गोचरफलम् ।
स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्य्याद्द्वितीये
भयम् ।
दुःखित्वं श्रियमातनोति हिबुके मानञ्च
यच्छति ।
दैन्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽध्वगः सप्तमे ।
पीडामष्टमगः करोति नितरां कान्तिञ्च
धर्म्मगः ॥
कर्म्मसिद्धिजनकस्तु कर्म्मगो
वित्तवृद्धिकरथायथस्थितः ।
व्ययनाशजनितो महापदं
यच्छति व्ययगतो दिवाकरः ॥'
चन्द्रस्य गोचरफलम् ।
'जन्मन्यर्थं दिशति हिमगुर्व्वित्तनाशं द्वितीये
दद्यादृत्य सहजभवने नेत्ररोगं चतुर्थे ।
कार्य्यभ्रंशं तनयसदनगो वित्तलाभञ्च षष्ठे
द्यूने द्रव्यं युवतिसहितं मृत्युसंस्थोऽथ मृत्युम् ॥
नृपभयं कुरुते नवमे शशी
दशमधामगतस्तु महत् सुखम् ।
विविधमायगतः कुरुते धनं
व्ययगतस्तु करोति धनक्षयम् ॥"
मङ्गलस्य गोचरफलम् ।
"प्रथमसद्मगः चौर्य्यादिदुःखं करोत्यरिजं भयं
चपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्थदः ।
अरिभयकरः पातालेऽसून् क्षिणोति च पञ्चमः
रिपुगृहगतो धत्ते वित्तं शुचं मदनस्थितः ॥
जनयति मृत्युस्थः शस्त्रबाधां धराजो
दिशति च नवमस्थो काष्ठपीडामतीव ।
शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूरिलाभं
व्ययभवनगतोऽसौ व्याधिनर्थाननाशान् ॥'
बुधस्य गोचरफलम् ।
"बुधः प्रथमधामगो दिशति बन्धमर्थं धनं
दधद्रिपुभयान्वितः सहजगश्चतुर्थेऽर्थदः ।
अनिष्टतिकरो भवेत्तनयगोऽरिगः स्थानदः
करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरापदम् ॥

अष्टमे प्रविशति धनलब्धिं
धर्म्मगोऽतिमहतीं तनुपीडाम् ।
कर्म्मगः शुभमथायगतोऽर्थं
द्वादशे भवति वित्तविनाशः ॥"
गुरोर्गोचरफलम् ।
"भयं जन्मन्यार्य्यो जनयति धनस्थोऽर्थमतुलं
तृतीयेऽङ्गक्लेशं दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् ।
शुभं पुत्रस्थानेऽशुभमपि च कुर्य्याद्रिपुगृहे
गुरुर्द्यूने पूजां धननिचयनाशञ्च निधने ॥
धर्म्मगतो धनवृद्धिकरः स्यात्
प्रीतिहरो दशमेऽमरपूज्यः ।
स्थानधनानि ददाति स चाये
द्वादशगस्तनुमानसपीडाम् ॥"
शुक्रस्य गोचरफलम् ।
'जन्मन्यतिभयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थे
दुःखच्छिदः शुभकरो धनदश्चतुर्थे ।
स्यात् पुत्रदस्तनयगोऽरिगतोऽरिवृद्धिं
शोकप्रदो मदनगो निधनेऽर्थदाता ॥
जनयति विविधाम्बराणि धर्म्मे
न शुभकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः ।
धननिचयकरस्तु लाभसंस्थो
व्ययभवनेऽपि धनागमं करोति ॥'
शनेर्गोचरफलम् ।
"वित्तभ्रंशं सदार्त्तं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्नः
चित्तक्लेशं द्वितीये रिपुजनजनितं वित्तलाभं
तृतीये ।
पाताले शत्रुवृद्धिं सुतभवनगतः पुत्रभृत्यादिनाशं
षष्ठस्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने दोषसङ्घा
समाप्तिः ॥
शरीरपीडां निधनेऽथ धर्म्मे
धनक्षयं कर्म्मणि दौर्म्मनस्यम् ।
उपान्त्यगो वित्तमनन्तमन्ते
शनिर्ददातीत्यवदन् मुनीन्द्राः ॥"
राहोर्गोचरफलम् ।
"जन्मान्त्यपञ्चवसुरन्ध्रनवद्वितीय-
राशौ स्थिते यदि भवेदसुरः कदापि ।
अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्य्यहानिं
रोगप्रवासमरणादिभयं करोति ॥"
केतोर्गोचरफलम् ।
'एकादशत्रिदशषष्ठगते नराणां
सम्मानभोगनृपमानसुखार्थदाता ।
आज्ञाकराश्च पुरुषाः प्रमदाश्च नित्यं
सौख्योदयं दिशति पुण्यचयञ्च केतुः ॥"
अन्यत्सर्व्वं ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
गोचर्म्म [न्] क्ली (गोश्चर्म्म ।) गवां त्वक् ।
कर्म्मविशेषे तद्व्यवहारविधिर्यथा —
मेषासनञ्च वस्त्रार्थमाश्रस्यौ व्याघ्रचर्म्म च ।
ब्राह्मी मृगाजिनं शस्तं मोक्षार्थं व्याघ्रचर्म्म च ॥
गोचर्म्मरक्षणे दधि सम्भवे वाजिचर्म्म च ॥'
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
परिमाणविशेषः । यथा —

"यत् किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
अपि गोचर्म्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥"
गोचर्म्मलक्षणञ्च हस्तत्रिंशता चर्चितम् । यथा —
'दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥"
इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः ॥
गोच्छाल, पुं (गां भूमिं छादयतीति । छद+णिच्+अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुलाहलवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कोकशिमा इति भाषा ॥
गोजल, क्ली (गवि जातं जलम् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुडे १८० अध्याये ।
"गोजलेनैव पूरेण कर्षमात्रो विनश्यति ॥")
गोजा स्त्री, (गवि पृथिव्यां जायते इति । गो+जन्+"जनसनखनक्रमगमो विट् ।" ३ । २ । ६७ ।
इति विट् । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात् ।" ६ । ४ । ४१ ।
इति आत्वञ्च ।) गोलोमिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोजागरिक, क्ली (गोषु इन्द्रियेषु जागरः अप्रमादोऽस्यास्य ठन् ।) मङ्गलम् । इति मेदिनी । के । २२० ॥
गोजागरिकः, पुं (गवि पृथिव्यां जागरिकः प्रहरीव । अस्य वृक्षकण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।) कण्टकारिका । इति मेदिनी । के । २२० ॥
गोजापर्णी स्त्री, (गोजं दुग्धं तद्वत् आमर्दयति सुस्वपर्णी भवतीति । आ+पर्ण+अच् ।) गौरादित्वाद् ङीष् ।) दुग्धफेनीवृक्षः । इति रत्ननिर्घण्टः ॥
गोजिह्वा, स्त्री (गोर्जिह्वेव ।) क्षुपविशेषः । गोजियालता इति दारियाशाक इति च भाषा ।
तत्पर्य्यायः । दार्व्विका २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ दर्व्विका ३ । इति भरतः ॥ दार्व्विपत्रिका ४ । इति रत्नमाला ॥ खरपत्री ५ पातालां ६ अधोमुखा ७ धनकुम्भिका ८ अधःपुष्पी ९ दर्व्वी १० गोजिह्विका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
'गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्व्विका खरपर्णिनी ।
गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् ॥
हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघुः ।
कोमला तुवरी तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता ॥
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तसन्तापविनाशित्वम् । व्रणसरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा —
'सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो गरदन्तविषापहः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विषाधिकारे ॥)
गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गडगडे इति भाषा ॥
गोजिह्विका स्त्री (गोर्जिह्वेव प्रतिकृतिः स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोड़ः, पुं, (गोरण्ड इव। पृषोदरादित्वात् साधुः।) गोण्डः। स तु नाभौ प्रवृद्धमांसगुड़कः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥

गोडुम्बः, पुं, (गां भुवं तुम्बति अर्द्दतीति। गो+तुम्ब+कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) शीर्णवृन्तः। इति मेदिनी। बे। १२॥ तरमूज् इति ख्यातः॥

गोडुम्बा, स्त्री, (गोडुम्ब+स्त्रियां टाप्।) गवादनी। इति मेदिनी। बे। १२॥ गोमुक इति ख्याता गोमा इति राजगोमुक् इति च ख्याता इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। चित्रा २ गवाची ३। इत्यमरः। २। ४। १५६॥ गोडुम्बिका ४। इति रत्नमाला॥

गोडुम्बिका, स्त्री, (गोडुम्ब+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) गोडुम्बा। इति रत्नमाला॥

गोणी, स्त्री, (शणादिगुणाद् जातः गोणः निपातनादुकारस्य गुणः। गोणशब्दात् आवपनेऽर्थे "जानपदकुण्डगोणेति।" ४। १। ४२। इति ङीष्।) धान्यादिवहनार्थाधारविशेषः। इति मुग्धबोधम्। गुण् इति भाषा॥ द्रोणीपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने चतुर्थाध्याये।

"विड़ालनकुलोष्ट्राणां चर्म्मगोण्यां स्तगस्य वा।
प्रवेशयेद्वा स्वभ्यक्तं शाल्वणेनोपनाहितम्॥"

"शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता।
मापटङ्काक्षविल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम्।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः॥"

इति शार्ङ्गधरेण पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याय उक्तम्॥

"गोणी शूर्पद्वयं विद्यात् खारीं भारान्तथैव च।
द्वात्रिंशतं विजानीयात् वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान्॥"

इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥) छिन्नवस्त्रम्। तत्पर्य्यायः। शाणी २। इति हेमचन्द्रः। ३। ३४३॥

गोण्डः, पुं, (गोः अण्ड इव।) नाभौ वृद्धमांसगुड़कः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः। ३। ५। १८॥ गेंड् इति भाषा। पामरजातिः। वृद्धनाभियुक्ते त्रि। इति मेदिनी। डे। ११॥ अस्य रूपान्तरं गोड़ः गौड़ः। इत्यमरटीका॥

गोतमः, पुं, (गोभिर्ध्वस्तं तमो यस्य। पृषोदरादित्वात् साधुः। एतन्निरुक्तिर्यथा महाभारते। १३। ९३। ९५।

"गोदमोऽदमतोऽधूमोऽदमस्ते समदर्शनात्।
गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहतः।
विद्धि मां गोतमं कृत्ये यातुधानि! निबोध माम्॥")

गौतममुनिः। स तु ब्रह्मपुत्त्रः। इति गयामाहात्म्ये वायुपुराणम्॥

गोतमान्वयः, पुं, (गोतमोऽन्वयो वंशप्रवर्त्तको यस्य।) शाक्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः॥

गोतल्लजः, पुं, (प्रशस्तो गौः "प्रशंसावचनैश्च।" २। १। ६६। इति कर्म्मधारयः।) उत्तमगौः। गोषु मध्ये तल्लजः प्रशस्तः इति ...

गोत्रं, क्ली, गवते शब्दयति पूर्व्वपुरुषान् यत्। इति भरतः॥ (गु+"गुधृवीपतीति।" उणां। ४। १६६। इति त्रः।) तत्पर्य्यायः। सन्ततिः २ जननम् ३ कुलम् ४ अभिजनः ५ अन्वयः ६ वंशः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः ९। इत्यमरः। २। ७। १॥ आख्या। (यथा, कुमारे। ४। ८।

"स्मरसि स्मरमेखलागुणै-
रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्॥")

सम्भावनीयबोधः। काननम्। क्षेत्रम्। वर्त्म। इति मेदिनी। रे। २९॥ छत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ संघः। वृद्धिः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वित्तम्। इति विश्वः॥ *॥ "वंशपरम्पराप्रसिद्धं आदिपुरुषं ब्राह्मणरूपम्।

क्षत्त्रियवैश्ययोरुपदिष्टातिदिष्टगोत्रं शूद्रस्यातिदिष्टातिदिष्टगोत्रम्।" इत्युद्वाहतत्त्वम्॥ क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणामतिदिष्टातिदिष्टगोत्रप्रवरमतएवैतेषां पुरोहितगोत्रप्रवरमित्यर्थः। तथा चाग्निपुराणे वर्णसङ्करोपाख्याने।

"क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां गोत्रञ्च प्रवरादिकम्।
तथान्यवर्णसङ्कराणां येषां विप्राश्च याजकाः॥"

गोत्राणि तु चतुर्व्विंशतिः तथा च मनुः।

"शाण्डिल्यः काश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्णकस्तथा।
भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः॥
कल्किषश्चाग्निवेश्यश्च कृष्णात्रेयवशिष्ठकौ।
विश्वामित्रः कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः॥
घृतकौशिकमौद्गल्यौ आलम्यानः पराशरः।
सौपायनस्तथात्रिश्च वासुकी रोहितस्तथा॥
वैयाघ्रपद्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः।
चतुर्व्विंशतिर्वै गोत्रा कथिताः पूर्व्वपण्डितैः॥"

तथा च मनुः।

"जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः।
वशिष्ठकाश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते॥"

एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात्। तथा च।

"सौकालीनकमौद्गल्यौ पराशरवृहस्पती।
काश्यपो विष्णुकौशिक्यौ कात्यायनात्रेयकाश्यकाः॥
कृष्णात्रेयः साङ्कृतिश्च कौण्डिल्यो गर्गसंज्ञकः।
आङ्गिरस इति ख्यातः अगस्त्यकाख्यसञ्ज्ञितः॥
अथर्व्वमिनिंन्द्रहाख्याः शाण्डिल्यो वात्स्य एव च।
सावर्ण्यालम्यानवैयाघ्रपद्याश्च घृतकौशिकः॥
शक्तिः कात्यायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा।
शुनकः सौपायनश्चैव मुनयो गोत्रकारिणः॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते॥"

सर्व्वे चत्वारिंशद्गोत्राः। इति कुलदीपिकाधृतधनञ्जयकृतधर्म्मप्रदीपः॥ (मेघः। इति निघण्टुः। १। १०। यथा, ऋग्वेदे। १।५१।३।

"त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित्॥")

गोत्रः, पुं, (गां पृथिवीं त्रायते रक्षतीति। गो+त्रै ... पर्व्वतः। इत्यमरः। २।३।१३॥ (यथा, भागवते। २। ६। ९।

"नाड्यो नदनदीनाञ्च गोत्राणामस्थिसंहतिः॥")

गोत्रजः, त्रि, (गोत्रे जायते इति। गोत्र+जन्+डः।) गोत्रोत्पन्नः। स तु जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तसमानोदकभावात् पश्चाद्भवति। इति शुद्धितत्त्वम्॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। १३८।

"पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः॥")

गोत्रभित्, [द्] पुं, (गोत्रं पर्व्वतं भिनत्तीति। "सत्सूद्विषेत्यादि।" ३। २। ६१। इति क्विप्। ततस्तुगागमः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४५॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। १७। २।

"यो गोत्रभिद्वज्रभृद्यो हरिष्ठाः
स इन्द्र चित्राँ अभितृन्धि वाजान्॥"

यथा च भट्टौ। १। ३।

"सहाप्सरं गोत्रभिदाध्यवात्सीत्॥")

गोत्रवृक्षः, पुं, (गोत्रजातः पर्व्वतजातो वृक्षः।) धन्वनवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

"धन्वनस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्षः सुतेजनः।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

गोत्रा, स्त्री, (गाः पशून् सर्व्वान् जीवानित्यर्थः त्रायते इति। त्रै+कः। स्त्रियां टाप् च।) पृथिवी। (गवां समूहः। "इनित्रकट्यचश्च। ४।२।५१। इति त्रः। टाप् च।) गोसमूहः। इति मेदिनी। रे। २९॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२।६।४१।

"गन्धर्व्वी गह्वरी गोत्रा गिरिशा गहना गमी॥")

गोदः, पुं, (गा इन्द्रियाणि दायति शोधयतीति। गो+दै+कः।) मस्तकस्नेहः। मस्तिष्कम्। इति हेमचन्द्रः॥ (गाः ददातीति। +दा+कः।) गोदातरि त्रि। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, मनुः। ४। २३१।

"वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम्॥")

गोदन्तं, क्ली, (गोदन्त इव अवयवो विद्यते यस्य।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (हरितालशब्देऽस्य गुणादयो बोध्याः॥)

गोदा, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददाति स्नानेनेति। गो+दा+कः। स्त्रियां टाप्।) गोदावरी नदी। इति हेमचन्द्रः। ४। १५०॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४३।

"गर्व्वापहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा॥"

गाः ददातीति। दा+क्विप्। गोदातरि त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। ४। २।

"गोदा इद्रेवतो मदः।"

"गोदाश्चक्षुरिन्द्रियव्यवहारप्रदः।" इति दयानन्दभाष्यम्॥)

गोदारणं, क्ली, (गौर्भूमिर्दार्य्यतेऽनेनेति। गो+दृ+णिच्+करणे ल्युट्।) लाङ्गलम्। इत्यमरः। ३।४।१५६॥

गोदावरी, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा। तासु वरी श्रेष्ठा। वर + ङीष् संज्ञायाम्। यद्वा गां स्वर्गं ददाति। गो + दा + वनिप् + ङीप् रान्तादेशश्च।) नदीविशेषः। (तस्या उत्पत्तिकथा यथा ब्रह्मवैवर्त्ते। १०। १२६—१३०।

“ऋतुस्नातां तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः।
ददर्श कामुकः शान्तः पुष्पोद्याने च निर्ज्जने॥
तया निवारितो यत्नात् कामेन बलवान् सुरः।
अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः॥
दत्त्वा तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोहरे।
सद्यो बभूव पुत्त्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः॥
सपुत्त्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा।
स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम्॥
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्त्रं स्वकामिनीम्।
सरिद्‌ बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता॥”)
तत्पर्य्यायः। गोदा २। इति हेमचन्द्रः॥ गौतमसम्भवा ३ शाणाङ्कजाता ४ गौतमी ५। यथा हितोपदेशे।
“अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः।”) पीठस्थानविशेषः। अत्र देवी त्रिसन्ध्या स्वनाम्ना विराजते। यथा देवीभागवते। ७। ३०। ६८।
“गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया॥”) अस्या जलस्य गुणाः। पित्तास्रदोषार्त्तिवायुपापकुष्ठादिदुष्टामयदोषविध्वंसनाशित्वम्। परमपथ्यत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोदोहनी, स्त्री, (गवा दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति। गो + दा + क। तद्धर्षेण गवां दुग्धवद्गन्धस्यास्तत्वात्।) चक्रिकाढक्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोदोहनी, स्त्री, (गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति। गो + दुह + अधिकरणे ल्युट्।) गोदोहनपात्रम्। तत्पर्य्यायः। भाण्डी २। इति जटाधरः॥

गोद्रवः, पुं, (द्रवति स्रवतीति। द्रु + अच् द्रवः। गवां द्रवः।) गोमूत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधनं, क्ली, (गवां धनं समूहः।) गोसमूहः। इत्यमरः। २। ९। ५८॥ (यथा गोः रामायणे। ७। ३२। ४२।
“स आत्मनो हठीं कथां वङ्गा सम्भ्रान्तमानसः।
स्कन्दमुद्दम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति॥”)

गोधनः, पुं, (धन शब्दे भावे अप् धनं शब्दः। गोरेवत्स्येव धनः शब्दो यस्य।) स्थूलाग्रवाणः। इति हरिवंशः॥ तुक्का इति भाषा॥

गोधा, स्त्री, (गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुर्यया। गुध + “हलश्चेति।” करणे घञ्।) धनुर्गुणाघातवारणाय प्रकोष्ठबद्धा चर्म्मनिर्म्मितपट्टिका। तत्पर्य्यायः। तला २ ज्याघातवारणा ३। इत्यमरः। २। ८। ८४॥ तलम् ४। इति तट्टीका॥ (यथा महाभारते। ३। १७। ३।
“विदिपमाल्यधापि धनुः यष्ठ महावने।
तृणतडधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्॥”) जन्तुविशेषः। गोसाप् इति भाषा॥ सा तु स्थलजजलजभेदात् द्विविधा। तत्पर्य्यायः। निहाका २ गोधिका ३। इत्यमरः। १। १०। २२॥ गावसुथाङ्का ४। (यथा हरिवंशे शिताप्याम्। ५४। १३।
“श्वना गोधार्द्धनरे पुरुषे स्नद्धरा तत छाया।
पीता सिता सधिकृता ततो जल विनिद्दिशे-
मितम्॥”
पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्षणेन ग्राह्यमित्यभिहितं मन्वादिभिर्धर्म्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः। यथा मनुः। ५। १८।
“श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः॥”)
अस्या मांसगुणाः। वातश्वासकासनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ पाके मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कटुरसत्वम्। पित्तनाशित्वम्। रक्तशुक्रबलकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥
(“गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे।
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धनी॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। ततः कुम्भपदीषु च। ५। ४। १३९। इति पद्भावः। गोधापदी। ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) गोधापदीलता। इति शब्दरत्नावली॥

गोधापदी, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। ‘कुम्भपदीषु च ५। ४। १३९।’ इति पद्भावः।) लताविशेषः। गोयालिया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सुवहा २। इत्यमरः। २। ४। ११९॥ हंसपदी ३ गोधाङ्घ्री ४ त्रिफला ५। इति भरतः॥ त्रिपर्णी ६ मधुस्रवा ७ हंसपादी ८। इति रत्नमाला॥ हंसपादिका ९ हंसाङ्घ्रि १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ घृतमण्डलिका १३ विश्वग्रन्थि १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कलाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० प्रह्लादिनी २१ पद्माङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रह्लादी २७ कीटपादिका २८ घागराड्पदी २९ गोधापदिका ३०। इति शब्दरत्नावली॥ हिंस्रा ३१ हंसवती ३२। इति जटाधरः॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। विषभूतस्मान्यपस्मारदोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। सुवली। तालमूली इति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधास्कन्धः, पुं, (गोधेव स्कन्धोऽस्य।) विट्खदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधिः, पुं, (गावो नेत्रे धीयेते अस्मिन्। “कर्म्मण्यधिकरणे च। ३। ३। ९३। इति किः।) ललाटम्। इत्यमरः। २। ६। ९२॥ (गुध्नाति क्रुध्यतीति। गुध + “सर्व्वधातुभ्य इन्।” उणा। ४। ११८। इति इन्।) गोधिका। इति शब्दरत्नावली॥

गोधिका, स्त्री, (गुध्नातीति। गुध + ण्वुल्। टाप् अत इत्वञ्च।) गोधा। इत्यमरः। १। १०। २२॥ गोसाप इति भाषा॥

गोधिकात्मजः, पुं, (गोधिकाया आत्मजः।) स्थलगोधिका। गोधाशिशुतुल्याकारकीटरूपजन्तुविशेषः लोके इति ख्यात इति भागी। इति शारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। गौधेरः २। गौधारः ३ गौधेयः ४। इत्यमरः। २। ५। ९॥ (सर्पाद्गोधायामुत्पन्ने जन्तुविशेषे इति गोधिकापुत्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

गोधिनी, स्त्री, (गोधः क्रीडाभेदः सोऽस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च।) चर्विका। सा तु हस्तीभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधुक् [ह्] त्रि, (गां दोग्धीति। गो + दुह + “सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजेत्यादि। ३। २। ६१। इति क्विप्।) गोदोग्धा। इति व्याकरणम्॥ (यथा ऋग्वेदे। १। १६४। २६।
“उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां
सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम्॥”)

गोधुमः, पुं, (गुध + “गुधेरूमः।” उणा। ५। २। इति ऊमः। निपातनात् ह्रस्वः।) गोधूमः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोधूमः, पुं, (गुध्यते वेष्ट्यते त्वगादिभिः। गुध + गुधेरूमः। उणा। ५। २। इति ऊमः।) नागरङ्गः। ओषधीविशेषः। व्रीहिभेदः। इति मेदिनी॥ मे। ४३। गम गोम् इति च भाषा॥ शेषस्य पर्य्यायः। बहुदुग्धः २ अपूपः ३ म्लेच्छभोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषक्षीरः ६ रसालः ७ सुमनाः ८। (यथा मनुः। ५। २५।
“यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रिया॥”)
अस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। वातपित्तदाहनाशित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मदत्वम्। बलवीर्य्यकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ हृद्यत्वम्। जीवनहितत्वम्। शीतत्वम्। भग्नसन्धानस्थैर्य्यकारित्वम्। सारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च।
“गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्त्तितः।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः॥
महागोधूमः बड गोधूमा इति लोके।
मधुली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः॥
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः॥
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत्।
कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः।
पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूलभागिति।
वाग्भटेन वसन्ते ग्रहीतत्वात्।
मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः।
शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

गोधूमचूर्णं, क्ली, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-गोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—

"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाञ्च रोटिकाम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गोधूमसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । पालो इति भाषा ॥ तत्करणविधिर्यथा । 'निस्तुषगोधूमं उदूखले कण्डयित्वा सन्ध्याकाले मृत्तिकादिपात्रे जले मग्नं कारयित्वा परदिने प्रभाते उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसारं रौद्रे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ।" इति पाकराजेश्वरः ॥

गोधूमी, स्त्री, (गां धूमयतीति । धूमि + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

गोधूलिः, स्त्री, (गवां खुरोत्थिता धूलिर्यत्र काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः । यथा, ग्रीष्मे अर्द्धास्तरविकालः । हेमन्तशिशिरयोर्मृदुताप्राप्तपिण्डीकृतरविकालः । वर्षाशरद्वसन्तेष्वस्तगतरविकालः । यथा,—

"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे ।
ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां
सूर्य्ये चास्तमुपागते च नियतं वर्षाशरत्कालयोः ॥"

इति दीपिका ॥

गोधेनुः, स्त्री, (गौरेव धेनुः ।) दुग्धवती गवी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

गोधेरः, पुं, (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षतीति । गुध् + बाहुलकादेरक् ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारसपक्षिणी । इति हारावली ॥

गोनर्द्दं, क्ली,(गवि पृथिव्यां नर्द्यते स्वनाम्ना ख्याप्यते इत्यर्थः । नर्द्द + अप् ।) मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्द्दः, पुं, (गवि जले नर्द्दति कूजतीति । गो + नर्द्द + "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।" ३ । १ । १३४ । इति पचादित्वादच् ।) सारसपक्षी । इति मेदिनी । दे । २८ ॥ (गोभिर्वाग्भिर्नर्द्दतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । १२ ।

"कङ्कटटङ्कणवनवासिशिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ।
आकरवेणावन्तकदशपुरगोनर्द्दकेरलकाः ॥"

गोनर्द्दस्य देशस्य राजा । "तद्राजेऽपि ।" २ । ४ । ६२ । इत्यण् । गोनर्द्दराजः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।

"काश्मीरेन्द्रः स गोनर्द्दो वैलक्षादकुलया ।
दिशा कैलासहासिन्या प्रतापी पर्य्युपास्यत ॥")

गोनर्द्दीयः, पुं, (गोनर्द्दे देशे भवः । गोनर्द्द + "एङ् प्राचां देशे ।" १ । १ । ७५ । इति वृद्धसंज्ञत्वात् छः ।) पतञ्जलिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्द्ददेशोद्भूतत्वात् तथात्वम् । तद्देशभवे, त्रि ॥)

गोनसः, पुं, (गोरिव नासिका यस्य । "अच् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः । बोड़ा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ गोनासः ३ घोनसः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्डलीबोड़ः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ बोडुः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।

"मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसी ॥")

वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, क्ली, (गोनासा इव आकृतिर्यस्य । गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोर्नासा इव नासा यस्य ।) गोनससर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्यन्दः, पुं, (गोर्निष्यन्दते क्षरतीति । नि + स्यन्द + पचाद्यच् । यद्वा गवां निष्यन्दः । "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ।" इति न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्तादिदूषितरसात् पाति रक्षतीति । गो + पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । (गां गोजातिं पाति रक्षतीति । गो + पा + कः ।) जातिविशेषः । गोयाला इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४ वल्लवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ९ । ५७ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"मणिबन्ध्यां तन्त्रवायात् गोपजातेश्च सम्भवः ।"

इति पराशरपद्धतिः ॥

(यथा, मनुः । ८ । २६० ।

"व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥")

गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति । पा + कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्याधिकृतः । इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति पा + कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।

"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पाले भृते भृतिः ॥"

गन्धर्व्वविशेषः । यथा, रामायणे । २ । ९१ । ४६ ।

"नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्च्चसः ।
एते गन्धर्व्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥")

गोपः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू ञ् रक्षणे गुप + आय + "आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उपकारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६१ । १० । "द्विबर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥")

गोपकः, पुं, (गोप + स्वार्थे कन् ।) बोलः । बहुग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य गोपस्य वैद्यस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।) आभीरसुता ॥ (यथा,—

"युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित् ।
कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥"

इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपघोण्टा, स्त्री, (गोपप्रिया घोण्टा बदरीविशेषः ।) हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ बदरीसदृशसूक्ष्मफलवृक्षः । गैयाकुल इति भाषा ॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

("बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते ॥")

विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोर्वृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३ ।

"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥"

गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति । गो + पा + डतिः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ।

"उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥"

गोपेन्द्रनन्दनकृष्णः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।

"असाधुषाणि कर्म्माणि पश्यामस्तव गोपते ! ॥"

असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।

"गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥"

गवां रश्मीनां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा, भागवते । १ । १२ । १० ।

"परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ।
अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥"

गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौरभेयाणां पतिः ।) वृषः । इति मेदिनी ॥ ते । १०७ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ११५ ।

"शार्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषाञ्च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥")

ऋषभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं लाति गृह्णातीति । गोपद + ला + कः ।) गुवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपन क्ली (गुप+भावे ल्युट्।) अपह्नवः। (यथा महाभारते। ३। ७८।
'गोपनाद्धीयते तस्य न गुप्तिरकृत विना।
तस्मात् प्रकाशनं कुर्यात् को [illegible] [illegible] मम।)
कुत्सनम्। रक्षा। (यथा रामचन्द्रचम्पूरे। ३।
"अधिक समागमसमरः प्रथितो भुवनेषु गोपन रसात्मकः।)
व्याकुलत्वम्। दीप्तिः। इति कविकल्पद्रुमे गुप धात्वर्थदर्शनात्। समाश्वसनम्। इति राजनिर्घण्टः। गैजपात इति भाषा।

गोपनीय त्रि (गुप+अनीयर्।) गोप्यम्। गोपितव्यम्। यथा —
सर्वैरपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः।
इति शाक्तप्रकाशः।

गोपवधू स्त्री (गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात्। गोपान् बध्नाति स्वगुणेन इति वा। बन्ध+बाहुलकात् ऊन्।) शारिवा। इति भावप्रकाशः। गोपस्य पत्नी च। (यथा गीतगोविन्दे। १। ४१।
"पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम्।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम्।")

गोपभद्र क्ली (गोपे भद्रमिव।) शालूकम्। इति शब्दचन्द्रिका।

गोपभद्रा स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्याः सकाशात् वा गोपादारण्यकजातिभिः पूज्यत्वा [illegible]।) काश्मरीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

गोपभद्रिका स्त्री (गोपभद्रा संज्ञायां कन्। टापि अत इत्वम्।) गम्भारीवृक्षः। इति रत्नमाला।

गोपरस पुं (गोप रसस्यनिर्विशेष। गोप रसो [illegible]। गोपः [illegible] रसो यस्मात् वा।) बोलः। इति शब्दरत्नावली।

गोपवल्ली स्त्री (गां वाणीं रक्षतीति। गो+[illegible] टाप्। गोपा चासौ वल्ली चेति कर्मधारयः।) मूर्वा। शारिवा। इति राजनिर्घण्टः। (अस्याः पर्याया यथा —
"गोपवल्ली चरान्ता च सुगन्धा भद्रवल्लिका।
[illegible] [illegible] [illegible]।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।
यथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये।
"[illegible] [illegible]।")
श्यामलता। इति शब्दरत्नावली।

गोपा स्त्री (गां वाणीं रक्षतीति। गो+"आतो [illegible] च।" ३। २। ३। इति क। स्त्रियां टाप्।) श्यामालता। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च। (गां पृथ्वीं रक्षतीति। गो+[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]।" ३। २। ७४। इति विच् [illegible] [illegible] गोपा गोपस्त्री। [illegible] [illegible] [illegible]।)

गोपानसी स्त्री (गोपायति रक्षति गृहमिति। गुपू रक्षणे+बाहुलकात् असच् प्रत्ययः ततो ङीष् च।) वलभी। गृहाच्छादनभागे इत्यवक्रकाष्ठम्। सुन्दरी इति भाषा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी। गृहचूडा वलभी तदाच्छादनार्थं वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा वलभी चतुष्किकाच्छादनार्थं तदाच्छादनाय वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा। इति मधु। पटलाधोवंशपञ्जरम्। इति भट्टः। कर्णिकाविच्छिन्नार्थं इत्यर्थः। वक्रीभूत धरत काष्ठम्। इत्येके। इत्यमरटीकायां भरतः। (यथा माघे। ३। ४८।
"गोपानसीषु क्षणमास्थिताना
मालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः।
हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामै
र्गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः।")

गोपायित त्रि (गुपू रक्षणे। गोपायते स्म इति। गोपाय+कर्मणि क्तः। आयादय आर्द्धधातुके वा। ३। १। ३१। इति आयाभावः।) रक्षितम्। इत्यमरः। ३। १। १०६। (भावे क्त रक्षणम्।)

गोपाल पुं (गाः पालयतीति। गो+पाल+कर्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण्।) गवां पालकः। वृन्दावनस्थगोपालानां स्वरूपं यथा
"गोपाला मुनयः सर्वे वैकुण्ठानन्दमूर्त्तयः।"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डे पार्वतीं प्रति शिववाक्यम्। ७। (गां पृथिवीं पालयतीति। गो+पाल+अण्।) राजा। (गां पृथिवीं धेनुं वा पालयतीति।) श्रीकृष्णः। इति मेदिनी। ले। ८६। ७। श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा
'अव्यादव्याकोशनीलाम्बुजरुचिररुणाम्भोजनेत्रोऽम्बुजस्थो
बालो जङ्घाकटीरस्थलकलितरणत्किङ्किणीको मुकुन्दः।
दोर्भ्यां हैयङ्गवीनं दधदतिविमलं पायसं विश्ववन्द्यो
गोगोपीगोपवीतो रुरुनखविलसत्कण्ठभूषश्चिरं वः।"
इति तन्त्रसारः। ७।
तस्य स्वरूपं यथा —
ईश्वर उवाच।
"[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]॥
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]॥"
श्रीभगवानुवाच।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।

अपरे वदरिकाश्रमे [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
कोऽपि येन पुमान् लोके सन्तुष्ट [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
गोपकन्याङ्गनं गौरं [illegible] गोपबालके।
[illegible] [illegible] [illegible]।
वन वृन्दावनं नाम [illegible] [illegible]।
कोकिल [illegible] [illegible]।
[illegible] कालिन्दीमिन्दीवरदलप्रभाम्।
गोवर्द्धन [illegible] [illegible]।
[illegible] गोपालगोपीसहितम्।
[illegible] [illegible] [illegible]।
गोपालमबलाभिस्तु [illegible] [illegible]।
ततो मामाह भगवान् वृन्दावनचरः स्वयम्।
यदिदं मे तथा दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम्।
निष्कलं निष्क्रियं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम्।
पूर्णं पद्मपलाशाक्षं नातः परतरं मम।
इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारणकारणम्।
सत्यं नित्यं परानन्दं चिद्घनं शाश्वतं शिवम्।
नित्यां मे मथुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा
यमुनां गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकान्।
ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृथाः।
ममेष्टा हि सदा राधा सर्वज्ञोऽहं परात्परः।
मयि सर्वेऽपि [illegible] भाति मायाविमोहितम्।"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डम्। ७।
इत्याख्यगोपालाचैतन्यप्रभुस्तु दृश्यते।

गोपालक पुं (गोभिः सह क्रीडायामभिरुचा यस्य अति रक्षतीति। गो+पालि+ण्वुल्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः। श्रीकृष्णः। यथा —
'त्राता धनानामभिरामिणीनां
प्रागेव गोपालकरूपधर।
[illegible]
गोपालवर्गस्तत्र खाण्डवे गोरक्षकश्च। (यथा गवां पालकः। इत्यर्थे। पालि+ण्वुल्। यथा महाभारते। ४। ३। ३८। ४।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] गोपालकेन्द्रे [illegible] [illegible]।"
[illegible] [illegible]। यथा
[illegible] [illegible]। ११। ४३।
"[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] गोपालको नाम [illegible] [illegible]।")

गोपालकर्कटी स्त्री (गोपालप्रिया कर्कटी यत्र विशेष।) कर्कटीभेदः। गोपालक्कांकुड़ इति च हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। [illegible] गोरक्षकर्कटिका। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] इति राजनिर्घण्टः।

गोपालिका स्त्री (गोपालक+टाप्। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]।" ७। ३। ४४। इत्व

र्वाणि इति न ङीष् अतस्टापि अत इत्वम् ।) गोपालपत्नी । इति सुग्धबोधम् ॥ कीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । महाभीरुः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोपाली, स्त्री, (गोपालानां प्रिया । गोपाल + आनी ङीष् ।) गोपालकर्कटी । गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपालस्य पत्नी । गोपाल + स्त्रियां ङीष् । गोपपत्नी ॥ स्कन्दानुचरमातृविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । ९ ।

"नभश्च नाता च गोपाली वृहदम्वालिका तथा ॥")

गोपाष्टमी, स्त्री, (गोपप्रिया अष्टमी । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) कार्त्तिकशुक्लाष्टमी । यथा,—

"शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ॥
तत्र कुर्य्यात् गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कार्य्यं सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥"

इति कूर्म्मपुराणम् ॥

गोपिका, स्त्री, (गोप्येव स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) गोपी । यथा,—

"न खलु गोपिकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।"

इति श्रीभागवते । १० । ३१ ४ ॥

(गोपायति रक्षति या । गुपू च रक्षणे + ण्वुल् । स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) रक्षित्री ॥

गोपिनी, स्त्री, (गोपायति रक्षतीति । गुप् + णिनिः ङीप् च ।) श्यामालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वीराचारि-पश्वाचारियोः पूजनीयनायिकाविशेषः । यदुक्तं गुप्तसाधनतन्त्रे १ म पटले ।

"नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ॥"

अस्याः निरुक्तिर्यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।

"आत्मानं गोपयेत् या च सर्व्वदा पशुसङ्कटे ।
सर्व्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता ॥")

गोपिलः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू रक्षणे + "मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५८ । इति इलच् निपातनात् किदभावः ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोपी, स्त्री, (गोपस्य स्त्री । "पुंयोगादाख्यायाम् ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष्) गोपपत्नी । वृन्दावनस्थगोपीनां स्वरूपं यथा,—

"गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेयाः स्वाधिजा गोपकन्यकाः ।
देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मानुष्यः कथञ्चन ॥" ॥

तत्र व्रजवाला यथा,—

पूर्णरसा रसमन्थरा रसालया रससुन्दरी रसपीयूषधामा रसतरङ्गिणी रसकल्लोलिनी रसवापिका अनङ्गमञ्जरी अनङ्गमानिनी मदयन्ती रङ्गविह्वला ललिता ललितयौवना अनङ्गकुसुमा मदनमञ्जरी कलावती रतिकला कलकण्ठी अचलाख्या रतोत्सुका रतिसर्व्वस्वा रतिचिन्तामणिः इत्याद्याः ॥ ॥

श्रुतिगणा यथा,—

उद्गीता रसगीता कलगीता कलस्वरा कलकण्ठिता विपञ्ची कलपदा बहुमता बहुकर्म्मसुनिष्ठा बहुहरिः बहुशाखा विशाखा सुप्रयोगतमा विप्रयोगा बहुप्रयोगा बहुकला कलावती क्रियावती इत्याद्याः ॥ ॥

मुनिगणा यथा,—

उग्रतपाः सुतपाः प्रियव्रता सुरता सुरेखा सुपर्व्वा बहुप्रदा रत्नरेखा मणिग्रीवा अपर्णा सुपर्णा मत्ता सुलक्षणा सुदती गुणवती सौकालिनी सुलोचना सुमनाः सुभद्रा सुशीला सुरभिः सुखदायिका इत्याद्याः ॥ ॥

गोपबाला यथा —

चन्द्रावली चन्द्रिका काञ्चनमाला रुक्ममालावती चन्द्रानना चन्द्ररेखा चान्द्रवर्णी चन्द्रमालाचन्द्रप्रभा चन्द्रकला सौवर्णमाला मणिमालिका वर्णप्रभा शुद्धकाञ्चनसन्निभा मालती यूथी वासन्ती नवमल्लिका मल्ली नवमल्ली शेफालिका सौगन्धिका कस्तूरी पद्मिनी कुमुद्वती रसाला सुरसा मधुमञ्जरी रम्भा उर्व्वशी सुरेखा स्वर्णरेखिका वसन्ततिलका इत्याद्याः । इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ अस्या विवरणं कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥ (गोपायति रक्षतीति । गुप् + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) शारिवा । रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा, रघुः । ४ । २० ।

"इक्षुच्छायानिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥")

प्रकृतिः । यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥

गोपीथं, क्ली, (गोपायति रक्षति भवबन्धनादिति । यद्वा गाः पशून् पाति रक्षतीति । गुप् अथवा गो + पा + "निशीथगोपीथावगथाः ।" उणां । २ । ९ । इति थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तीर्थस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (गावः पिबन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या जलाशयादि । इति चिन्तामणिः ॥)

गोपीथः, पुं, (गुप्यते रक्ष्यते इति । गुप् + "निशीथगोपीथावगथाः ।" उणां । २ । ९ । इति भावे थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) रक्षणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १९ । १ ।

"प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥"

"गोपीथाय पृथिवीन्द्रियादीनां रक्षणाय ॥"

इति दयानन्दभाष्यम् ॥ गां वाणीं पृथिवीं वा पातीति व्युत्पत्त्या । गो + पा + थक् । निपातनात् ईत्वम् । मण्डितः । राजा । इति कश्चित् ॥)

गोपुच्छः, पुं, (गोः पुच्छ इव आकृतिर्यस्य गोपुच्छाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) हारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२५ ॥ (वाद्यविशेषः । इति तट्टीका ॥) गोलाङ्गूलवानरः । यथा,—

"शार्दूलन्यग्रसंघुष्टं सिंहैर्भीमैर्वलैर्वृतम् ।
महद्वानरगोपुच्छैः सांम्यौरैव निषेवितम् ॥"

इति रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डम् ॥

गवां लाङ्गूलश्च । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ९५ । ३५ ।

"गोपुच्छस्थे वल्मीकगेऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य ॥")

गोपुटा, स्त्री, (गौर्वर्षं तद्वदतिकठिनमपि भावः पुटं आच्छादनं यस्याः ।) स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपुटिका, स्त्री, (गोः शिववृषभस्य पुटिकं आच्छादनयुक्तं गृहम् ।) शिववृषस्य मण्डपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपुरं, क्ली, (गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप + बाहुलकात् उरच् । यद्वा गाः पिपर्त्तीति पॄ पालनपूरणयोः + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति कः ।) नगरद्वारम् । सहरेर फटक् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पुरद्वारम् २ । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ दुर्गपुरद्वारम् । इत्यन्ये ॥ द्वारमात्रम् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २०८ । ३१ ।

"द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् ।
गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥" ॥

गौर्जलं पुरमस्य यद्वा गवा जयेन पिपर्त्ति पूरयति चात्मानमिति । पॄ + कः ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इति मेदिनी । रे । १५० ॥ (वैद्यकशास्त्रप्रणेता ऋषिभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अध्याये । "अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतं आश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावत करवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥)

गोपुरकः, पुं, (गां भूमिं पिपर्त्तीति । पॄ पूर्त्तौ + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति कः ॥ ततः संज्ञायां कन् ।) कुन्दुरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपुरीषं, क्ली, (गोः पुरीषम् विष्ठा ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपेन्द्रः, पुं, (गोपेषु गोकुलस्थगोपालेषु मध्ये इन्द्रः श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गां वाचं पाति रक्षतीति गोपो वेदस्तेन इन्दति सर्व्वैश्वर्य्यवत्तया विराजते । इदि परमैश्वर्य्ये + "ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः इति हेमचन्द्रः । २ । १३२ ॥ (श्रीकृष्णः । इति भागवतम् । गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २६ ।

"गोपेन्द्रस्यात्मजो ज्येष्ठो नन्दगोपकुलोद्भवे ॥")

गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पान्ति रक्षन्तीति गोपा राजानस्तेषामीशः सर्व्वहिंसानिवारणादिति भावः । प्राप्तराज्योऽप्ययं विषयभोगं तुच्छीकृत्य सन्न्यासेन निर्व्वाणमलभतातोऽस्य राजसु श्रेष्ठत्वमायातमिति तात्पर्य्यार्थः ।) शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्थ-

गोपालानामीशः।) नन्दघोषः। यथा —
"रामकृष्णावुभयतो गोपेशः परितः परे।"
इति मुग्धबोधम्॥

गोकण्टकः॥

गोप्ता [ऋ] त्रि (गोपायति रक्षतीति। गुपू ङ रक्षणे+"तृन्तृचौ।" ३।१।१३३। इति तृच।) रक्षकः। यथा —
"विप्राणामभयार्थमध्वरविधेर्गोप्ता गुरो-
राज्ञया।"
इति राघवपाण्डवीये कविराजः॥
(तथा च मनुः। ११। ७९।
'ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजन्।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च॥"
गोपायति सर्व्वाणि यद्वा आत्मानं गोपायति स्वमायया संवृणोतीति व्युत्पत्त्या विष्णौ पुं।
यथा महाभारते। १३। १४९। ७६।
"गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः॥"
स्त्री, गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २९। ५१।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी॥")

गोप्यः पुं (गोप्यते रक्ष्यतेऽसौ इति। गुपू रक्षणे+ 'ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्।) दासः। इत्यमरटीकायां भरतः। दासीपुत्त्रः। रक्षणीये त्रि। इति मेदिनी। ये। २०॥ (यथा, महाभारते। १२। ४१। १५।
'सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत्।
तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्व्वावस्थो विशाम्पते।॥
गोप्यतेऽसाविति। गुप् अ गोपने+कर्म्मणि यत्।) गोपनीयः। यथा —
'आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम्।
अपमानन्तपो दानं नव गोप्यानि यत्नतः॥'
इति पुराणम्॥

गोपीसम्बन्धः॥ (नन गोपीशब्दात् प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः॥)

गोप्यकः पुं, (गोप्य एव स्वार्थे कन्।) दासः। इत्यमरः। २। १०। १७॥

गोप्याधिः पुं (गोप्यो रक्षणीय आधिर्बन्धकः।) बन्धकविशेषः। (यथा याज्ञवल्क्ये। २। ६०।
"गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते॥")
'तथा च नारदः।
आधिक्रियते इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च।
गोप्यो रक्षणीयः। इति मिताक्षरा॥

गोप्रकाण्डं क्ली (प्रशस्ता गौः गोप्रकाण्डम्। 'प्रशंसावचनैश्च।" २। १। ६६। इति परनिपातः। प्रकाण्डशब्दस्य नियतलिङ्गतया क्लीवत्वम्।) श्रेष्ठगौः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

गोभण्डीरः पुं (गवि जले भण्डीर इवाचिरात्।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गोम, द क लेपने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां पर-सक सेट।) अजुगोमत्। गोमयेन स्थानं लेपी। इति दुर्गादासः॥

गोमक्षिका स्त्री (गामक्षिकटम्या गोप्रिया वा मक्षिका।) दंशः। इति शब्दरत्नावली। डांश इति भाषा॥

गोमतल्लिका स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोमतल्लिका। "प्रशंसावचनैश्च।" २। १। ६६। इति नित्यसमासेन परनिपातः।) सुशीला गौः। इति हलायुधः॥

गोमती, स्त्री, (बहवो गावो जलानि सन्त्यस्यामिति। भूम्नि "तदस्यास्तीति।" ५। २। ९४। मतुप्। "उगितश्च।" ४। १। ६। इति ङीप्।) स्वनामख्याता नदी। तत्पर्य्यायः। वाशिष्ठी २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ६। ९। १७।
"गोमतीं धूतपापाञ्च चन्दनाञ्च महानदीम्॥"
अस्यास्तीरे महादेवस्यामकमूर्त्तिर्विराजते। यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे।
'त्र्यम्बको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचनः॥'
गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २९। ५१।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी॥'
पीठस्थानस्था भगवती। सा तु गोमन्तपर्व्वते वर्त्तते। यथा देवीभागवते। ७। ३०। ५७।
'गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी॥"
वैदिकमन्त्रभेदः। यथा —
'मध्यगम्यैव गोवासी मासेकन विशुध्यति।
गोमतीञ्च जपेद् विद्यां गवां गोष्ठे च संवसन्॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे शातातपः॥
(गतिविशिष्टायाम्॥)

गोमन्तः पुं पर्व्वतविशेषः। इति जटाधरः॥ (अयं हि सह्यपर्व्वतविवरस्थितो गिरिः यदुक्तं हरिवंशे। ९५। ६३।
"ततश्चाता गमिष्यामः सह्यस्य विवरे गिरिम्।
गोमन्त इति विख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम्॥"
अत्र पर्व्वते भगवती गोमतीरूपेण विराजते। यदुक्तं देवीभागवते। ७। ३०। ५७।
'गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी॥"
अयं हि द्वितीयमेरुरिव महान् पर्व्वतः। अस्य वर्णनं यथा हरिवंशे। ९६। ४—२७।
'त चाध्वविधिना सर्व्वे तवो वै दिवसक्रमात्।
गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं विष्णवा इव॥
लताचार्कविचित्रञ्च नानाद्रुमविभूषितम्।
गन्धागुरुपिनद्धाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोरमैः॥
द्विरेफगणसङ्कीर्णं शिलासङ्कटपादपम्।
मत्तबर्हिणनिर्घोषैर्नादितं मेघनादिभिः॥
गगनालयशिखरं जलदाभतपाण्डुरम्।
मत्तद्वीपिवियाघ्रपरिघोपलाङ्कितम्॥
कूजद्विहगसङ्घाणं समन्तात् प्रतिनादितम्।
दरीप्रपातास्वरैश्च शाद्वलपल्लवैः॥
नालाश्मचयदुर्गैश्च तथा धाम।
धातुविमानभावाङ्गं सानुप्रभवभूषितम्॥
कौशं सुरगणं कान्तमैनाकमिव कामगम्।
उच्छ्रितं सुविशालाग्रं सम्यलाम्बुपरिसवम्॥
सकाननदरीप्रस्थं श्वेताभ्रगणभूषितम्।
पनसाम्रातकाम्रौघैर्वेलत्रस्यन्दनचन्दनैः॥
तमालैलावनयुतं मरिचक्षुपसङ्कुलम्।
पिप्पलीवल्लिकलिलं चित्रभिक्षुरपादपैः॥
हृमैः सर्ज्जरसानां सततं प्रतिशोभितम्।
प्रांशुशालवनैर्गुप्तं वञ्जुलबकनैर्युतम्॥
सर्ज्जनिम्बार्जुनवनं पाटलीकुलसङ्कुलम्।
हिन्तालैश्च तमालैश्च पुन्नागैश्चोपशोभितम्
जलेषु जलजैश्चैव स्थलेषु स्थलजैरपि।
पद्मैर्मुमधुकैश्च सर्व्वतः प्रतिभूषितम्॥
जम्बूजम्बुलदापाद्रं कन्दकन्दलभूषितम्।
चम्पकाशोकबकुलबिल्वतिन्दुकशोभितम्।
कुटजैर्नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम्।
नागयूथसमाकीर्णं स्थगसङ्घातशोभितम्॥
सिद्धचारणरक्षोभिः सततप्रसरान्तरम्।
विद्याधरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम्।
सिंहशार्दूलसंनादैः सततं प्रतिनादितम्।
सवितं वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम्॥
स्तुतं त्रिदशगन्धर्व्वैरप्सरोभिरलङ्कृतम्।
वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैश्चावर्णैश्चितम्॥
शक्रवज्रप्रहाराणामनभिज्ञं कदाचन।
दावाग्निभयनिर्मुक्तं महावातभयोज्झितम्।
प्रपातप्रभवाभिश्च सरिद्भिरुपशोभितम्।
जलशैवलभङ्गाग्रैर्हसन्तमिव श्रिया॥
स्थलीभिर्न्यग्रगुल्माभिः कान्ताभिरुपशोभितम्।
पार्श्वैरुपलकन्याभिर्मेघैरिव विभूषितम्॥
पादपोच्छ्रितसौम्याभिः सपुष्पाभिः समन्ततः।
मण्डितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतिं यथा॥
सुन्दरीभिर्दरीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च।
तेषु तेष्ववकाशेषु सदारमिव शोभितम्॥
व्याघ्रधीरोपशिखरं वानप्रस्थनिषेवितम्।
जातरूपैर्मनोद्दीप्तैः कविमैरिव भूषितम्।
मूलेन सुविशालेन शिरसालुच्छ्रितेन च।
पृथिवीमन्तरीक्षञ्च गाहयन्तमिव स्थितम्॥
श्रीकृष्णो बलरामेण सह जरासन्धभयात् अत्र पर्व्वते पलायमानः स्थितः। ततो सम्भक्तैर्बहु सख्यकराजभिरभिगर्व्वितो जरासन्धः कृष्णपार्थं युयुत्सुरत्रागत्येमं गोमन्तपर्व्वतं ददाह। प्रवृत्ता एततकथा हरिवंशे ९८ अध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या॥*॥) गवां स्वामिसम्बन्धः॥ (तत्र गोमच्छब्दे प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः॥)

गोमयं, क्ली पुं (गोः पुरीषम्। "गोश्च पुरीषे।" ४। ३। १४५। इति मयट्।) गवां गूथम्। गोबर इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गोविट् २ इत्यमरः। २। ९। ५०॥ छगणम् ३ गोहन्नम् ४ गोशकृत् ५। इति रत्नमाला॥ गोपुरीषम् ६ गोविष्ठा ७ गोमलम् ८। इति राजनिर्घण्टः॥
तस्य माहात्म्यं यथा —
"शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम्।
गोभिः पूर्व्वावस्थाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति॥
अस्मत्पुरीषस्नानेन जनः पूयेत सर्व्वदा।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्व्वीरन् देवमानुषाः॥
ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः।
एवं भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च॥'*॥

तत्र लक्ष्म्या वासो यथा, लक्ष्मीं प्रति गवां वाक्यम् ।
"अवश्यं मानना कार्य्या तवास्माभिर्यशस्विनि ! ।
शकृन्मूत्रे निवस त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे ! ॥"
श्रीरुवाच ।
"दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥
(कृच्छ्रसान्तपने अस्य भक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥"
"अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
रोगार्त्तायाः प्रसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥"
इति चिन्तामणिधृतस्मृतिवचनम् ॥
गां सर्व्वतीर्थमयीं परिकल्प्य एतस्या गोमयं यमुनानदीतया परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदुक्तम्,—
"गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा ।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतःपरम् ॥"* ॥)
गवात्मके क्ली ॥

गोमयच्छत्रं, क्ली, (गोमयात् जातं छत्रं छत्राकारं शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) करकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कोँड़कछाता इति भाषा ॥

गोमयच्छत्रिका, स्त्री, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने जाता छत्रिका शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) गोमयच्छत्रम् । तत्पर्य्यायः । दिलीरम् २ शिलीन्ध्रकम् ३ । इति हारावली ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ४ । यथा, "उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकाः ॥" इति श्रीभागवतम् ॥

गोमयप्रियं, क्ली, (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारणत्वेन यस्य ।) भूतृणम् । इति रत्नमाला ॥ गन्धखड़ इति भाषा ॥

गोमयोत्था, स्त्री, (गोमयादुत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः । ततः स्त्रियां टाप् ।) गोमयजातकीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । गर्द्दभी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोमयोद्भवः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः गोमय उद्भवः कारणं यस्य । यद्वा गोमयादुद्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) आरग्वधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोनालु इति भाषा ॥

गोमांसं, क्ली, (गवां मांसम् ।) गवां पिशितम् । तद्भक्षणप्रायश्चित्तं यथा । "सुमन्तुः । गोमांसभक्षणे प्राजापत्यञ्चरेत् । इदमज्ञानतः सकृद्भक्षणविषयम् । यथाह पराशरः ।
अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।
शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्य्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥
इदं ज्ञानतोऽभ्यासे । शङ्खः ।
गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्व्वं पञ्चनखं तथा ।
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥
एतच्चिरकालाभ्यासे । संवत्सरकृच्छ्रव्रते पञ्चदशधेनवः । पुनरुपनयनञ्च । यथा, विष्णुः । विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्व्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात् ।" इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च यत् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।
श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
अन्यत् गोशब्दे 'गौः इयत्र' द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
हठयोगमतेनास्य पारिभाषिकोऽर्थो यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४७—४८ ।
"गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम् ।
कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः ॥
गोशब्देनोच्यते जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि ।
गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम् ॥")

गोमान्, [त्] त्रि, (बहवो गावोऽस्यास्मिन् वा सन्तीति । "तदस्यास्तीति ।" ५।२।९४ । मतुप् ।) बहूनां गवां स्वामी । तत्पर्य्यायः । गवीश्वरः २ गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । ६८ । ३ ।
"येनावपत् सविता क्षुरेण
सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्रह्माणो वपते दमस्य
गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान् ॥")

गोमायुः, पुं, (गां विकृतां वाचं मिनोतीति । डुमि ञ + हवायुण् ।) शृगालः । इत्यमरः । २ । ५ । ५ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६७ । २३ ।
"ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे ॥"
अस्य ध्वनौ शुभाशुभफलं शृगालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) गन्धर्व्वविशेषः । इति जटाधरः ॥ गोपित्ते सान्तक्लीवोऽयम् ॥

गोमी, [न्] त्रि, (गौरस्त्यस्य । "ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्निति ।" ५ । २ । ११४ । इति मिनिः ।) गोमान् । इत्यमरः । २।९।५८ ॥ (यथा, मनुः । ९ । ५० ।
"यद्वन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥"
गौर्वीजमन्त्रवाक्यं अस्यास्तीति ।) उपासकः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥

गोमी, [न्] पुं, (गौः कठोरध्वनिरस्त्यस्येति । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति मिनिः ।) शृगालः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥ बुद्धभिक्षुशिष्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोमीनः, पुं, (गौरिव स्थूलो मीनः ।) मत्स्यविशेषः । यथा, मत्स्यसूक्ते ।
"शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान् निबोध मे ।
न दद्यात् तिक्तकमठं पशुशृङ्गिणमेव च ॥
गोमीनं चक्रशकुलं बड़ालं राघवन्तथा ॥"

गोमुखं, क्ली, (गोर्मुखमिव मुखं प्रवेशद्वारमस्य ।) कुटिलागारम् । (गोर्मुखमिव आकृतिरस्य ।) वाद्यभाण्डम् । (एतदर्थे पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, गीतायाम् । १ ।
"ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त सशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥"
तथा च महाभारते । ९ । ४६ । ५७ ।
"आडम्बरान् गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान् ॥")
लेपनम् । इति मेदिनी । खे । ८ ॥ (यथा, माघे । ३ । ४८ ।
"शुक्काङ्गनीलोपलनिर्म्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥")
चौरक्रियमाणसुरङ्गाभेदः । सिँधविशेष इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आसनविशेषः । तल्लक्षणं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।१।२० ।
"सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखाकृति ॥")
जपमालागोपनार्थं वस्त्रनिर्म्मितयन्त्रं यथा,—
"चतुर्विंशाङ्गुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम् ।
निर्म्मायाष्टाङ्गुलिमुखं ग्रीवां तत् षड्दशाङ्गुलम् ॥
ज्ञेयं गोमुखयन्त्रञ्च सर्व्वतन्त्रेषु गोपितम् ।
तन्मुखे स्थापयेन्मालां ग्रीवामध्यगतः करः ॥
प्रजपेद्विधिना मुख्यं वर्णमालाधिकं प्रिये ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥
अपि च मायातन्त्रे ।
"गोमुखादौ ततो मालां गोपयेन्मातृजारवत् ॥"

गोमुखः, पुं, (गोर्मुखमिव मुखं यस्य ।) नक्रः । यक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥ (मातलिपुत्रः । यथा, महाभारते ।५।१००।८ ।
"बहुशो मातले ! त्वञ्च तव पुत्रश्च गोमुखः ॥"
वत्सराजमन्त्रिपुत्त्रविशेषः । स पुनः वत्सराजसुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः । यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ५७ ।
"ततो नित्योदिताख्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः ।
इत्यकापरसंज्ञस्य पुत्त्रोऽजायत गोमुखः ॥")

गोमुखी, स्त्री, (गोर्मुखमिव आकृतिरस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) हिमालयाद्गङ्गापतने गोमुखाकारगुहा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ राढ़देशस्थनदीविशेषः । गोमुड़ इति ख्याता ॥

गोमूत्रं, क्ली, (गोर्मूत्रम् ।) गोप्रस्रावः । चोना इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोजलम् २ गोऽम्भः ३ गोनिष्यन्दः ४ गोद्रवः ५ । (कृच्छ्रसान्तपने गोमूत्रभक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥")
[illegible] गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

गोलिह पु (गा लेढीव इति। लिह+क । गोभि लिह्यते इति घञर्थे क इति कश्चित् ।) घण्टा पाटलि । इति जटाधर ॥

गोलीढ पु (गोभिर्लिह्यते स्म इति क्त ।) घण्टापाटलि । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

गोलोक क्ली (गौर्ज्योतीरूपं ज्योतिर्मयं पुरुष इत्यर्थस्तस्य लोकः स्थानम्। अभिधानात् क्लीवत्वम्। यद्वा गोभिः किरणैः ज्ञानज्ञानतत्वाभिर्लक्ष्यं लोक्यते इति। लुक+घञ ।) श्रीकृष्णस्य स्थानम्। यथा तन्त्रे।

वैकुण्ठस्य च वामभागे गोलोकं सर्वमोहनम्।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः ॥
यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके।
ज्ञाने वा चक्षुषो किं वा ध्यानयोगे न विद्यते ॥
स्फटतत्त्वमयं इति नानादेवैः प्रशोभितम्
मध्यदेशे गोलोकाख्यं श्रीविष्णोर्लाभमन्दिरम् ॥
श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत् स्थानं चित्तमोहनम्।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेऽधुना ॥
तत्रैव शतशः भाति द्विभुजो मुरलीधरः ।
तदा सत्त्वमयी विष्णुभुवनं याति निश्चितम् ॥
वैकुण्ठस्य महामोक्षो यत्रैव परमेश्वरि ।
इति स्थानस्य माहात्म्यं मयैव मयान्तिम् ॥
विस्तारेण न शक्नोमि जन्मान्तरशतेन च ।
मोक्षकोषस्य वाह्ये तु वर्त्तते तोयमण्डलम् ॥
प्रभाव सुन्दरं तत्र यथा चीरोन्मसागरम् ।
पुष्पस्य ज्योतिराकारं कोटिचन्द्रसमप्रभम् ॥
वलयाकाररूपेण सुशुभं तोयमण्डलम् ।
गङ्गादिसरितः सर्वास्तत्रैव भान्ति सुन्दरि ॥
इन्द्रादिदेवताः सर्वाः स्वयमायान्ति नित्यशः।
गन्धर्व्वचारणादिकन्याश्च भैरवास्तथा ॥
नानासुखविलासेन सदा चैकाग्रचेतसः ।
शिवगानं प्रकुर्व्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः ॥
देवा गानं प्रकुर्व्वन्ति चतुर्भक्तैश्च वेधसा।
मालवादाश्च षड्रागा षट्त्रिंशद्रागिणी तथा ॥
वेदगानेन भासन्तो गर्भिमन्तः सन्ति हि ।
मालवेनैव रागेण सामगानं सदा प्रिये ॥
मल्लारेण अन्यायं वसन्तेन तथा पुनः ॥
हिन्दोलेन यजुःपाठं सदा कुर्व्वन्ति चेतसा ॥
कर्णाटेनैव अथर्व्वं श्रीरागेण तथा प्रिये।
निर्दिष्टपाठमेतत्तु तन्निर्द्दिष्टमतः परम् ॥
तत्रैव सन्ति ते रागाः सप्तधाति च षोडश।
गुरावेर्गुरुर्वादेभागान् धर्म्मकाल प्रवायते ॥
तेन कालेन रागेण सदा गायन्ति वेधसः ।
तदागस्य विभागं हि कुर्व्वन्ति मुनयो जनाः ॥
वसन्ताद्याश्च कलावृत्तिर्लसन्ति तत्र सन्ततम्।
नानाकुसुमपुष्पेण भूषितं सुरदीधरम् ॥
तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी ।
वसन्तो सुरदीगानं कुरु कामं प्रमोदनम् ॥
येन मन्त्रेण कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा ।
तदाश्चैव तत्काले कुरु गानं प्रयत्नतः ॥
इयमानन्दयुक्ता महाविभवविलासिनी ।
वामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला ॥"

(एतस्य धाम्नो नित्यादिकमाहात्म्यं लक्ष्मादि च ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २८ अध्याये विस्तरशो विवृतं यथा —

"नित्यं स्वलच्च प्रच्छन्नं गोलोकाभिधमेव च ।
लक्षकोटियोजनञ्च चतुरस्रं मनोहरम् ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणैर्गोपीनामाहृतं सदा।
सुदृश्यं वर्त्तुलाकारं यथैव चन्द्रमण्डलम् ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणं निराधारञ्च स्वेच्छया ।
ऊर्द्धञ्च नित्यं वैकुण्ठात् पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
गोगोपगोपीसंयुक्तं कल्पवृक्षसमन्वितम्।
कामधेनुभिराकीर्णं रासमण्डलमण्डितम् ॥
वृन्दावनवनाच्छन्नं विरजावेष्टितं मुने ।
शतशृङ्गं शतशृङ्गे सुदीप्तं दीप्तमीप्सितम् ॥
शतकोटिपरिमिते राज्ये सुमनोहरे ।
शतमन्दिरसंयुक्तमाश्रमं सुमनोहरम् ॥
प्राकारपरिखायुक्तं पारिजातवनान्वितम् ।
कौस्तुभेन्द्रेण मणिना निर्म्माणकलसोज्ज्वले ॥
हीरासारविनिर्म्माणसोपानसुसुन्दरे ।
मणीन्द्रसारनिर्म्माणे कपाटदर्पणान्विते ॥
नानाचित्रविचित्राढ्यैराश्रमञ्च सुसङ्कुलम् ।
षोडशद्वारसंयुक्तं सुदीप्तं रत्नदीपकैः ॥
रत्नसिंहासने रम्ये चामूल्यरत्ननिर्म्मिते ।
नानाचित्रविचित्राढ्ये वसन्तमीश्वरं वरम् ॥)

गोलोक, पु (लोकतेऽसौ इति लोकः गोभिस्तेजोभिरुपलक्षितो लोकः । ब्रह्मस्वरूपज्योतिर्म्मयलोक इत्यर्थः ।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम। यथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ॥

'निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परो वरः।
ततःपरश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् ॥
ऊर्द्धे निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्म्मितः ।
सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः ॥
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः ।
वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा ॥
योजनायुतमानश्च यस्यैकः शृङ्ग उज्ज्वलम् ।
शतकोटीयोजनश्च शैल उच्छ्रित एव च ॥
दैर्घ्यं तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम् ।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः ॥
अमूल्यरत्ननिर्म्माणो वर्त्तुलश्चन्द्रबिम्बवत् ।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः ॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च ।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा ॥
त्रिकोटिरत्नभवनैर्गोपीभिश्च रक्षितः ।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः ॥
नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीशतैर्वृतः ।
पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः ॥
गोलोकवर्णनस्थानं वर्णने वा विशारदः ।
न कोऽपि वेद विद्वान् वा वेद विद्वान् जगेश्वरः ॥"

गोलोमिका स्त्री (गवां लोमेव लोमानि सन्त्यस्याः इति ठन्। टाप् च। यद्वा गोलोमी स्वार्थे कः पुम्बद्भावः। इत्येके।) मुस्तमुस्तविशेषः । गोधूमा इति भाषा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। गोपुष्पी २ गोजाता ३ कोद्रकुप्रिका ४ गोधूमक ५।

प्रहारिणी ६। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। विदोषशमनत्वम्। हिमत्वम्। मूत्ररोगासदोषनाशित्वम्। ग्राहित्वम्। दीपनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

गोलोमी स्त्री (गोर्लोमेव लोमाकारं पत्रमस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । (अस्याः पर्य्याया यथा —
'पुरागसमिर्लेशुन हिङ्गु सिद्धार्थकं वचा।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा।
इत्यादि इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमे अध्याये) वचा। भूतकेशः । इति मेदिनी ॥ (यद्वहारोऽस्या, संज्ञास्थापनार्थम् ।
"हिङ्गुकैडर्यादिमेद्या वचा चोरक वयस्था गोलोमी जटिला पलङ्कषाशोकरोहिण्य इति दश भाति संज्ञास्थापनानि भवन्ति।' इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) वेश्या । इति हैमचन्द्रः ॥ गोलोमिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवत्सादी [न्] पु (गोवत्सं अत्ति भक्षयति। अद्+णिनि ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ।

गोवध पुं, (गोर्वधो हननम् ।) गोहत्या । स च उपपातकविशेषः । यथा, मनुः ११ अ ।
"गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः ।"
तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ।

गोवन्दनी स्त्री (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्यते इति कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः ॥ पीतचन्दनोत्पलः । इति रत्नमाला॥ (प्रियङ्गु पीतचन्दनोत्पलयोरस्याः विशेषो ज्ञातव्य ।)

गोवर क्ली (गोभ्यो निःसृतत्वात् वरं श्रेष्ठं माननीयमित्यर्थः । गोषु व्रियते। वृ+अप् लकारस्य रः इत्येके।) गोधुरघृतगोठाग्रयुक्तगोमयचूर्णम्। यथा,—
"गोठाग्रगोधुरक्षुण्णं शुष्कं गोमयचर्णितम्।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥
इति भावप्रकाशः ॥

गोवर्द्धन पुं (गा वर्द्धयति कोमलतृणप्रभवादिदानेन इति। वृध+णिच+ल्यु । यद्वा गावो वर्द्धन्तेऽत्र इति। णिच+ल्युट् अधिकरणे। सर्व्वलतोषकत्वात् पुंस्त्वम् । यद्वा गां पृथ्वीं भूमिं वा वर्द्धयति । वृध+णिच कर्त्तरि ल्यु ।) स्वनामख्यातश्रीवृन्दावनस्थपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥ तस्य स्वरूपं यथा —
'अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः ।"
इति पाद्मे पातालखण्डे पार्थं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम्। तस्य पूजाकालादिर्यथा —
'प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत्।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥
श्रीकृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिके चाखिलं वैष्णवैः ।"
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत् ।
इति क्वचित् पाठः
तस्मात्तत्र कर्म्म गोवर्द्धनप्राधान्येन श्रीप्राधान्येन च स्यात्तस्यैकमेव प्रथमम्। तत्र तिथिनिर्णय । तदाह देवलः ।

"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीड़नन्तु गवां मतम् ।
परविद्धासु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः ॥"
निर्णयामृतधृतं पुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ॥"
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्व्वोक्ततात्पर्य्यकम् । द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् । तद्यथा,—
"नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते ॥"
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासंयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्यते चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥"
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये वृद्धशातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥"
अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्तरैव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तदेव पुराणसमुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥"
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्ध्या तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो दैवस्तथा परः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तथोत्तरेति निर्णयामृतमतम् ॥ किन्तु । यज्ञलीन्यायेन पूर्व्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादिवचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्य्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥"
पूजामन्त्रः ।
"गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारक ! ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्राय गवां कोटिप्रदो भव ॥"
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥"
अथ गोक्रीड़ा । तत्रैव ।
"क्रोधापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेद्गोपैरुक्तिप्रत्युक्तिवादनात् ॥"
पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीड़नं वारणन्तथा ॥"
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गावश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्त्तिककृत्ये १६ विलासः ॥ (पुरुषोत्तमक्षेत्रे भगवता शङ्कराचार्य्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्करविजयः ॥ आर्य्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकार आचार्य्यविशेषः । अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतन्मतसमर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
"हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरगोवर्द्धनाय बुद्धिमान् सततम् ।
व्यक्ततार्य्यासप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्य्यः ॥"
तत्रैव टीकासुखवन्धाभ्यन्तरे । यथा,—
"गोवर्द्धनोक्तिसुखदानविदानमेतद्-
व्यङ्ग्यार्थदीपनमनल्पचमत्कृतीनाम् ।"
"गोवर्द्धनाचार्य्यसमयस्तद्यापि सम्यङ् न ज्ञायते परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवात् प्राचीनस्तत्समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जयदेवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे 'शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः' इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्गदेशाधिपस्य वल्लालसेनसूनोर्लक्ष्मणसेनस्य सभायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
'गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥'
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि शिलायामुत्कीर्णं आसीत् । तस्मात् गोवर्द्धनजयदेवादयः सर्व्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामासन्निति केचित् ॥")

गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । धृ + अच् । गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
"गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालयैः ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश व्रजमेव ह ॥")

गोवशा, स्त्री (वशा वन्ध्या गौरिति परनिपातनात् तथात्वम् ।) वन्ध्या गौः । इति कलापव्याकरणम् ॥

गोविट्, [श्] पुं, (गवां विट् विष्ठा ।) गोमयम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५० ॥

गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति । विन्द + "अनुपसर्गाल्लिम्पेति ।" ३ । १ । १३८ । इत्यस्य "गवादिषु विन्दः संज्ञायाम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
"किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवितेन वा ॥")
एतस्य शास्त्रान्तरीयव्युत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे— विष्णुपर्व्वणि । ७५ । ४३—४५ ।
"अद्य प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! ।
तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः ॥
एभिरद्याभिषिक्तस्य मया हस्तावनामितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ॥"
गोभिर्व्वाणीभिर्व्वेदान्तवाक्यैर्व्विद्यते योऽसौ पुरुषः विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा, विष्णुतिलके ।
"गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः ॥"
गां वेदलक्षणां वाणीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति । यथा, गोपालतापन्यां पूर्व्वविभागे ध्यानप्रकरणे । ७—८ ।
"तदु होचुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदिता गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तन्माया चेति ।"
एतन्नाम्नो भारतादिमतेन व्युत्पत्तिर्यथा, महाभारते । १ । २१ । १२ ।
"गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्व्विक्षोभितजलाविलम् ॥"
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥"
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये ।
"युगेयुगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥"
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द + शः । गवां गोसमूहानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः । (गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।) वृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौड़पादाचार्य्यशिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः । यथा, माधवीये सङ्क्षिप्तशङ्करजये । ५ । १०१ ।
"तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वारे न्यपूजयदुपेत्य स शङ्करार्य्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥"
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन वौधायनधर्म्मविवरणं वौधायनधर्म्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति श्रूयते ततो वौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थोऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे ५म पटले ।
"वौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥"
पञ्जावस्थशिखजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरुगोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनःप्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता चेतयिता वा । अन्तर्यामी आत्मेत्यर्थः ।) परमब्रह्म । यथा,—
"तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्म्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

लघुत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। मेध्यत्वम्। मनिघ्नत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णत्वम्। क्षारत्वम्। कषायत्वम्। शूलगुल्मोदरानाहकफकण्डूमुखरोगक्रिमामवातामयशिरोरुक्कुष्ठकासश्वासघ्नत्वम्। अग्निमान्द्यसमीरहृत्कण्ठरोगमेहप्रीहज्वरनाशित्वम्। पुराणात् कर्णशूलनाशित्वम्। सर्व्वमूत्रेषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

(तीक्ष्णमुष्णं क्षारमेव कषाय)
मेध्यं लघ्वग्निप्रदं दाध्यमिघ्नञ्च।
तस्मात् अन्य रक्तपित्तप्रभेदि
भग्नकण्ठाद्यपरोगहृच्च॥
कण्डूविलासगदशूलतमखादिरोगान्
गुल्मातिसारं मरुदामयं मूत्ररोधान्।
कासं सकुष्ठजठरक्रिमिरोगजाल
गोमूत्रमेवमपि पीतमहो निहन्ति॥'

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥
'गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्नवातलम्।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित्॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥
गां सर्व्वतीर्थमयीं कल्पयित्वा तत्तस्या मूत्रं गङ्गादानशीलेन परिकल्पयन्ति वृद्धाः। यदुक्तम्।
'गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतः परम्॥")

गोमूत्रिका, स्त्री (गोमूत्रवत् वक्रसरलाकृतिरस्या अस्तीति। गोमूत्र+'अत इनिठनौ।' ५।२।११५। इति ठन् टाप् च।) तृणविशेषः। लाल्हड् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। रक्ततृणा २ घेनुजा ३ क्षणभूमिजा ४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। गोदुग्धदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (गोमूत्रस्येव उत्थानरूपा गतिरस्या अस्तीति ठन्।) चित्रकाव्यविशेषः। यथा

'गतिरक्षावचा यच मार्गो भवस्य मारिव।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं चित्रवर्त्मनि॥'
तस्या भेदाः। पादगोमूत्रिका। अर्द्धगोमूत्रिका। श्लोकगोमूत्रिका। विपरीतगोमूत्रिका। इति सरस्वतीकण्ठाभरणम्॥ (उदाहरणं यथा, किरातार्ज्जुनीये। १५। १२।
'नासुरोयं नवानागो धरसंस्थो न राक्षसः।
नासुखोयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः॥
वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः॥
इति लक्षणात्।
पाद्यश्लोकद्वये अर्द्धद्वय क्रमेण विलिख्यैकान्तरविनिमयं वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः।'
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

गोमेद, पुं (गौः शर्व्वमिव मेदयति मेदयतीति गो+मिद्+णिच्+अण्।) गोमेदकमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स तु नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः। यथा —
'रत्नं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव।'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ कक्कोलः। इति हारावली। २६१॥ द्वीपविशेषः। तन्नामनिरुक्तिर्यथा —
'गोमेदं गोपनिनाम राजाभूत्तैस्तवोदतः।
याभ्योऽभूदृक्किकलानामार्य्यानां मना कुले॥
स तेषु हरियज्ञाय प्रददौ भगवान् गुरुः।
वने स गौतमः कोपादयपतत् योगमनु चयम्॥
यज्ञवाटेऽस्य ता गावो दग्धा कोपाग्निना मुने।
तस्मिन्निदा मही कृता गोमेदं स ततोऽभवत्॥"
इति चिन्तामणिधृतवचनानि॥
प्रचद्वीपस्थवर्षाचलभेदः। यथा, विष्णुपुराणे।
२।४।६—७।
'मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः॥')

गोमेदक, क्ली, (गोमेद+स्वार्थे कन्।) पीतमणिः। काकोलम्। पत्रकम्। इति मेदिनी। के। १९६॥

गोमेदक, पुं (गोमेद+स्वार्थे कन्।) स्वनामख्यातमणिः। तत्पर्य्यायः। गोमेदः २ राहुरत्नम् ३ तमोमणिः ४ स्वर्भानवः ५ पिङ्गस्फटिकः ६। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातकोपविकारनाशित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। धारणे पापनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य परीक्षा यथा,—
'हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः।
स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि॥
बलक्षः पिञ्जरो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः।
चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्त्रियो रक्त उच्यते।
आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रस्तु नील उच्यते॥
छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा॥
गुरुप्रभाढ्यं सितवर्णरूपं
स्निग्धं मृदुत्वातिमहाप्रराग।
स्वच्छन्तु गोमेदमणिर्द्धृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम्॥
लघुर्विवर्णोऽतिखरोऽल्पमानः
क्षेत्रोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि।
करोति गोमेदमणिर्विनाशं
सम्पत्तिभागावलवीर्य्यराशेः॥
ये दोषा हीरके प्रोक्तास्ते गोमेदमणावपि।
परीक्षा वह्निना कार्य्या शाने वा रत्नकोविदैः॥
स्फटिकेनैव कुर्व्वन्ति गोमेदप्रतिबिम्बिकम्॥
गुरुत्वं गोमेदमणेस्तु मन्ये
सुवर्णतो दिगुणमाहुरेके।
अन्यं तथा बिम्बमुपैत्यकस्मात्
तथापरे चामरतुल्यमाहुः।
चतुर्व्विधानामेषान्तु धारणं परिसम्मतम्॥
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः॥
(कनकगोमेदकविषपत्रिग्रैवालमलवस्त्रादि
मुक्तामणिश्चेति।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये॥)

गोमेदसन्निभ, पुं (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोमेध, पुं (मेधहिंसायाम्+भावे घञ्। गवां मेधो हिंसा यत्र।) यज्ञविशेषः। तत्र श्रौतोऽयम् मतभेदे श्रौतलिङ्गपाठात्। तस्य फलम् अत्र प्रकल्पनवप्रकृतसमग्रकुलकालकृतिकर्म्मनाशदोषराहित्यम्। तस्य प्रयोगः सत्त्वेऽपि द्वारा यष्टव्यः। यजमानस्य सर्गः फलं गोधः गोलोकप्राप्तिः। तस्य च कलौ निषेधो यथा —
'अश्वालम्भो गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम्।
देवराच सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत्॥
इत्यादित्यब्रह्मादिकल्पस्तु पुराणम्॥

गोरक्ष, पुं, (गा रक्षतीति। रक्ष+'कर्म्मण्यण्'। ३।२।१। इत्यण्।) कामधेनामौषधम्। इति हेमचन्द्रः॥ नागरङ्गः। गोरक्षके त्रि। इति मेदिनी। षे। ३६॥ (यथा, मनुः। ८।१०२।
(गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान्॥" स्वनामख्यातो योगिविशेषः। अयं हठविद्यया प्राप्तैश्वर्य्यः सिद्धपुरुषः। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्। १।५।
"श्रीआदिनाथमत्स्येन्द्रशावरानन्दभैरवाः।
चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षबिलेशयाः॥'
एतत्पदविद्योगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्त्तन्ते। तत्र चासनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येते। शिवोपासकानां कथ पट्ट इत्याद्ययोगिनां गुरुर्गोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः। अमी शैव योगिनः स्वं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्तत्प्रवर्त्तितहठयोगमभ्यसन्ति। गोरक्षनाथौ आदिनाथस्य पौत्रो मत्स्येन्द्रनाथस्य पुत्र आसी दिति तद्ग्रन्थीयैर्नाथैर्भण्यते॥)

गोरक्षकर्कटी, स्त्री (गोरक्षा गोरक्षाकर्षी कर्कटी।) चिर्भिटा। इति भावप्रकाशः॥

गोरक्षजम्बू, स्त्री, (गोरक्षा जम्बूः।) गोधूमः। गोरक्षतण्डुला। इति विश्वः॥ घोण्टाफलम्। इति जटाधरः॥

गोरक्षतण्डुला, स्त्री, (गोरक्षा तण्डुला।) क्षुपलताविशेषः। गोरक्षचाउलिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ भषा ४ हस्वगवेधुका ५ खरवल्लरिका ६ विश्वदेवा ७। इति रत्नमाला॥

गोरक्षतुम्बी, स्त्री (गां जलं रक्षतिन्तीति अण्। गोरक्षा कुम्भः। तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी। गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरक्षदुग्धा, स्त्री, (गोरक्षे गोपालके दुग्धं यस्याः।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः।

गोरची २ ताम्रदुग्धा ३ रसायनी ४ यदुपत्नी ५ यन्तता ६ जीवा ७ अमृतसञ्जीवनी ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । संग्राहित्वम् । हिमत्वम् । सर्व्ववश्यकारित्वम् । रससिद्धिगुणप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरची, स्त्री, (गां रक्षति पालयति इति । "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । ततो ङीप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । सा तु मालवे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । सर्पदण्डी २ दीर्घदण्डी ३ सुदण्डिका ४ चित्रला ५ गन्धबहुला ६ गोपाली ७ पञ्चपर्णिका ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहपित्तविस्फोटवान्तती-सारज्वरशोषनाशित्वञ्च । गोरक्षदुग्धा । कुम्भतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरङ्कुः, पुं, (गवा वाचा रङ्कुर्मृगविशेष इव ।) पक्षिभेदः । नग्नकः । वन्दी । इति मेदिनी । के । ८५ ॥ क्वचित् पुस्तके नग्नकस्थाने नग्नकोऽपि पाठः ॥

गोरटः, पुं, (गवि इन्द्रिये रटतीति । रट् + अच् ।) दुष्खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरणं, क्ली, (गुर् + भावे ल्युट् ।) गुरणम् । (गुर्य्यते गम्यते फलमनेनेति । गुर + करणे ल्युट् ।) उद्यमः । इत्यमरटीका ॥

गोरसः, पुं, (गवां रसः ।) दुग्धम् । दधि । तक्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ३ । २२ । ७ ।

"प्राप्तकामा जनपदाः सम्पन्नयवगोरसाः ।
विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः ॥"
"विपदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः ।
गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्त्तितः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

गोरसजं, क्ली, (गोरसात् जायते इति । गोरस + जन् + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) तक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोराटी, स्त्री, (गां मनुष्यवद्वाक्यं रटतीति । रट् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । ततो ङीप् ।) शारिकापक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०२ ॥

गोराटिका, स्त्री, (गोराटी + स्वार्थे कन् । टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च । ततो निपातनात् साधुः । गोराटिका इत्यपि दृश्यते ।) शारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरिका, स्त्री, (गोराटिका + पृषोदरात् साधुः ।) शारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरुतं, क्ली, (गो रुतं रवः श्रूयते यावता पर्य्यन्तेनेति शेषः । गोशब्दः श्रुतिगोचरत्वेन अस्त्यस्य इत्यच् इत्येके वस्तुतस्तु पारिभाषिकोऽयं शब्दः ।) क्रोशद्वयम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५१ ॥ (गवां रुतं रवः इति तत्पुरुषसमासे तु गवां शब्दमात्रे । तच्च कालादिभेदेन स्वामिनरपतिप्रभृतीनां शुभाशुभकरं स्यात् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ९२ । १—३ ।

"गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्कराणां रुवन्त्यः ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेश्म पम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठमेते गवां गाः ।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमाश्च प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम् ॥")

गोरोचं, क्ली, (गोभिः तेजोभिरुच्यते दीप्यते इति । रुच् + अप् । गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोपलक्षितानि शरीरादीनि रोचयति दीपयति औषधादियोगेनेत्यर्थः । रुच् + णिच् + अच् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरोचना, स्त्री, (गोर्जाता रोचना हरिद्रा इव ।) स्वनामख्यातपीतवर्णद्रव्यम् । तत्तु गोमस्तकस्थशुष्कपित्तम् । यथा, माधवकरे ।

"विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते च
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥"

तत्पर्य्यायः । रुचिः २ शोभा ३ रुचिरा ४ शोभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा ९ मङ्गल्या १० मङ्गला ११ शिवा १२ पीता १३ गौतमी १४ गव्या १५ वन्दनीया १६ काञ्चनी १७ मेध्या १८ मनोरमा १९ श्यामा २० रामा २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन्द्या २२ रोचना २३ । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । वश्यमङ्गलकान्तिकारित्वम् । विषालक्ष्मीग्रहोन्माद-गर्भस्रावक्षतामनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ रुच्यत्वम् । पवित्रताऽऽङ्गारहितकारित्वम् । कृमिकुष्ठनाशित्वम् । भूतोपशमनत्वम् । जनमोहनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । १५ ।

"विन्यस्तशुक्लागुरुचक्रुरङ्गं
गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः ।"
"क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ।"

इति माधवकृतरुग्विनिश्चयस्याश्मर्य्यधिकारे ॥)

गोर्द्दं, क्ली, (गुर् + "अब्दादयश्च ।" उणां । ४ । ९८ । इति ददन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मस्तिष्कम् । मस्तकस्थघृतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (मस्तिष्कशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

गोलं, क्ली, (गुड् + भावे घञ् डस्य लत्वं च ।) मण्डलम् । इति मेदिनी । ले । २५ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । ४३ ।

"प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान् स्वसं-
[स्थया ॥")

गोलः, पुं, (गुड् + भावे घञ् अजित्वेनि । डस्य लत्वम् ।) सर्व्ववर्त्तुलः । इति हेमचन्द्रः ॥ मदनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ जारात् विधवायाः सुतः । इति धरणी ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । २२२ ।

"अवकीर्णि कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥")

गोलः । इति जटाधरः ॥ भूगोलः खगोलश्च । (यथा, भागवते । ५ । २० । ४३ ।

"सूर्य्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्च
विंशतिः ॥")

यथा, शिद्धान्तशिरोमणौ । [त्वम् ॥"
"गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करीयं महत्-
एकराशौ षड्ग्रहयोगः । यथा, शकुनावल्याम् ।
"षड्भागामेकस्मिन् यदि भवन्ति खगा नित्यमति-
स्तदा गोलो योगः प्रलयपदमिन्द्रोऽपि लभते ।
भवेल्लोको रुग्णः परिहरति पुत्रञ्च जननी नृपाणां
नाशः स्यात् ज्वलति वसुधा शुष्यति नदी ॥"
एकराशौ सप्तग्रहयोगश्च । यथा, मयूरचित्रके ।
"सप्तग्रहा यद्येकस्था गोलयोगस्तदा भवेत् ।
दुर्भिक्षं राष्ट्रपीडा च तस्मिन् काले नृपक्षयः ॥"
अपि च । [संख्याख्याः ।
"एकादिवृद्ध्यैर्यैर्गगनात् योगान् विहाय
गोलयुगशूलकेदारपाशदामाख्यदीनाः स्युः ॥
दुःखितदरिद्रघातुकाविकारदुःशीलपशु-
निपुणानाम् ॥
जन्मक्रमेण दुःखितः परभाग्यैः सर्व्व एवैते ॥"
इति दीपिका ॥

गोलकं, क्ली, (गुड् + घञ् । स्वार्थे कन् च । ण्वुल् इत्येके ।) गोलोकम् । यथा, तन्त्रे ।

"यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके ॥"

गोलकः, पुं, (गुड् + घञ् । ततः स्वार्थे कन् । डस्य लत्वं च । ण्वुल् इत्येके ।) मृते भर्त्तरि जारजः । इत्यमरः ॥ राँड़ेर छेले इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ३ । १५६ ।

"भूतशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥")

अलिञ्जरः । गुडः । पिण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ गन्धरसः । इति रत्नमाला ॥ कलायः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मटर इति ख्यातः ॥

गोला, स्त्री, (गां पृथ्वीं सर्व्वं जगदित्यर्थः स्वशक्तिव्यापकतया लाति प्रलयकाले स्वस्मिन् लाति गृह्णाति इति वा ।) दुर्गा । (गां बहुयोजनपथं जलरूपशरीरव्यापकतया लाति ।) गोदावरी । (गां वाचं लाति । ला + क्विप् ।) सखी । कुनटी । पत्राञ्जनम् । मण्डलम् । अलिञ्जरः । बालक्रीड़नकाष्ठम् । इति मेदिनी । ले । २५ ॥

गोलाङ्गूलः, पुं, (गोर्लाङ्गूलवल्लाङ्गूलमस्य ।) वानरः । (यथा, रामायणे । ६ । १०५ । ८ ।

"निरणो निर्व्रणांश्चैव सम्पन्नबलपौरुषान् ।
गोलाङ्गूलांस्तथैवर्क्षान् द्रष्टुमिच्छामि मानद ! ॥"

तत्पर्य्यायः । कपित्थास्यः २ दधिशोणः ३ नगाटनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृष्णवानरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोलासः, पुं, (गां पृथ्वीं भूमिमित्यर्थः लासयति उल्लासयति विभूषयति इति यावत् ।) गोमयच्छत्रिका । शिलीन्ध्रम् । इति हारा[illegible] : २५ ॥

लघुत्वम् । कफवातत्वग्दोषनाशित्वम् । पित्तकारित्वम् । दीपनत्वम् । मध्यत्वम् । मनिप्रदत्वञ्च इति राजनिघण्टः ॥ गौल्यत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । शूलगुल्मोदराध्मानकफानिलमूत्ररोगविकारनाशित्वम् । हृद्रोगकृमिकुष्ठकामलापाण्डुशोथनाशित्वम् । सारत्वम् । लघुत्वम् । प्रोक्तवचागन्धनाशित्वम् । पुराणात् कर्णमूलनाशित्वम् । सर्व्वमूत्रेषु गुणाधिकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

(गोमूत्रगुणा यथारसेन्द्रचिन्तामणौ कषाय)
मेध्यं त्वगामयविनाशि विषघ्नं
सन्धानकृत् कफपित्तप्रभञ्जि
भस्मादि रक्षणादपि रोगहन्तृ ॥
कण्डूविलासगदशूलगुदाङ्कुरोगान्
गुल्मानिलान् जठरजानथ मूत्ररोधान् ।
कासं सकुष्ठजठरक्रिमिरोगजालं
गोमूत्रमेकमपि पीतमहो निहन्ति ॥
इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्नवातलम् ।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
गां सर्व्वतीर्थमयीं कल्पयित्वा एतस्याः मूत्रस्य गङ्गात्वं परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदुक्तम् ।
गोमये यमुना साक्षात् गोमूत्रे नर्म्मदा शुभा ।
गङ्गा क्षीरे तु यासां वै किं पवित्रमतः परम् ॥)
गोमूत्रिका स्त्री (गोमूत्रवत् वक्ररेखाकृतिरस्त्या अस्तीति । गोमूत्र + अत इनिठनौ । ५ । २ । ११५ । इति ठन् टाप् च) तृणविशेषः । तामडु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रक्ततृणा २ क्षेत्रजा ३ कृष्णभूमिजा ४ । अस्याः गुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । गोदुग्धदायित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥ (गोमूत्रस्येव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति ठन्) चित्रकाव्यविशेषः । यथा
गतिरेखा वक्रा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव ।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुः दुष्करं चित्रवर्त्मिनः ॥
तस्या भेदाः पादगोमूत्रिका । अर्द्धगोमूत्रिका ।
श्लोकगोमूत्रिका । विपरीतगोमूत्रिका । इति सरस्वतीकण्ठाभरणम् ॥ (उदाहरणं यथा किरातार्ज्जुनीये १५ । १२ ।
नासुरोऽयं न वा नागो धरसंस्थो न राक्षसः ।
नासुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राघवः ॥
वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः ।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥
इति लक्षणात्
पादद्वयोऽर्द्धद्वये अक्षरद्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तरविनिमयं वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ॥
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
गोमेद पुं (गौर्जलमिव मेदयति स्नेहयतीति । मिद् + णिच् + अच् ।) गोमेदकमणिः । इति राजनिघण्टः ॥ (स तु नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः । यथा —
रत्नं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलञ्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि ॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कक्कोलः । इति हारावली । २६१ ॥ द्वीपविशेषः । तन्नामनिरुक्तिर्यथा —
गोमेदं नाम विख्यातं द्वीपं गोमेदमेव च ।
यान्यैर्मूषिकाद्यासामालोक्यानां मतां कृताः ॥
स तेषु हरिश्चन्द्राय प्रददौ भगवान् गुरुः ।
वने स गौतमः कोपाच्छशाप शोभनां सुताम् ॥
यस्मात् द्वीपस्य सा गावो ह्यधः कोपात्पितामहे ।
तस्मादेषा नदी नाम्ना गोमेदः स ततोऽभवत् ॥
इति चिन्तामणिधृतवचनानि ॥
प्लक्षद्वीपस्यवर्षाचलभेदः । यथा विष्णुपुराणे । २ । ४ । ६—७ ।
"गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा ।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः ॥"
"मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः ।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥")
गोमेदक क्ली (गोमेद + स्वार्थे कन् ।) पीतमणिः । काकोलम् । पत्रकम् । इति मेदिनी । के । १८६ ॥
गोमेदक पुं (गोमेद + स्वार्थे कन् ।) स्वनामख्यातमणिः । तत्पर्य्यायः । गोमेदः २ राहुरत्नम् ३ तमोमणिः ४ स्वर्भानवः ५ पिङ्गस्फटिकः ६ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । वातकोपविकारनाशित्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । धारणे पापनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥ तस्य परीक्षा यथा —
हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः ।
स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि ।
अलक्षः पिङ्गलो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः ।
चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते ॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्त्रियो रक्त उच्यते ।
आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रस्तु नील उच्यते ॥
छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा ॥
गुरुप्रभाढ्यः सितवर्णरूपः
स्निग्धो मृदुः कान्तिमहापुराणः ।
स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम् ॥
लघुर्विरूपोऽतिखरोऽप्यमानः
क्ष्वेडोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि ।
करोति गोमेदमणिर्विनाशं
सम्पत्तिभोगाबलवीर्य्यराशेः ॥
ये दोषा हीरके प्रोक्ताः गोमेदमणावपि ।
परीक्षा वह्निकषाभ्यां शाणे वा रत्नकोविदैः ॥
स्फटिकेनैव कुर्व्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम् ॥
शुद्धस्य गोमेदमणेस्तु मूल्यं
सुवर्णतो द्विगुणमामनन्ति ।
अन्ये तथा विन्दमनुक्रमेण
तथापरे चामरतुल्यमाहुः
चतुर्व्विधानामेषान्तु धारणं परिकीर्त्तितम् ॥
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥
(कतक गोमेदक विषमादि शैवालमल वर्णादि मुक्तामणिश्चेति । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४१ अध्याये ॥)
गोमेदसन्निभ पुं (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः ।) दुग्धपाषाणः । इति राजनिघण्टः ॥
गोमेध पुं (मेधृ हिंसायाम् + भावे घञ् । गवां मेधो हिंसा यत्र ।) यज्ञविशेषः । तत्र स्त्रीगोरेव सर्व्वेषु स्त्रीलिङ्गपाठात् । तस्य लक्षणं यत्र शृङ्गत्वग्दन्तपक्षभस्मचन्दनकांस्यविकृतकण्ठादिदोषराहित्यम् । तस्य प्रयोगः सर्व्वोऽपि छागपशुवत् । यजमानस्य स्वर्गः फलं गाश्च गोलोकप्राप्तिः । तस्य च कलौ निषेधो यथा —
"अश्वालम्भं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम् ।
देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत् ॥"
इत्यादिब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
गोरक्ष पुं (गां रक्षतीति । रक्ष + कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) गोपालः । इति हेमचन्द्रः । नागरङ्गः । गोरक्षकः त्रि । इति मेदिनी । षे । ३६ ॥ (यथा मनुः । ८ । १०२ ।
"गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ॥") स्वनामख्यातो योगिविशेषः । अयं हठविद्यायाः प्रसिद्धः सिद्धपुरुषः । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ५ ।
"श्री आदिनाथमत्स्येन्द्रशावरानन्दभैरवाः ।
चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षबिलेशयाः ॥"
एतत्प्रदिष्टयोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्त्तन्ते । तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येवाह ॥ शिवोपासकानां कश्चित् षट् इत्यादयोऽप्यस्य गुरुर्गोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः । अमी शैवयोगिनः एनं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्तत्प्रवर्त्तितहठयोगमभ्यस्यन्ति । गोरक्षनाथोऽसौ आदिनाथस्य पौत्रो मत्स्येन्द्रनाथस्य पुत्र आसीत् इति तद्देशीयैर्गाथायां भण्यते ॥)
गोरक्षकर्कटी स्त्री (गोरक्षा गोरक्षार्था कर्कटी ।) चिर्भिटा । इति भावप्रकाशः ॥
गोरक्षजम्बू स्त्री (गोरक्षा जम्बूः ।) गोधूमः । गोरक्षतण्डुला । इति विश्वः ॥ घोण्टाफलम् । इति जटाधरः ॥
गोरक्षतण्डुला स्त्री (गोरक्षा तण्डुला ।) क्षुद्रलताविशेषः । गोरक्षचाउलिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ भषा ४ हस्वगवेधुका ५ खरयष्टिका ६ विश्वदेवा ७ । इति रत्नमाला ॥
गोरक्षतुम्बी स्त्री (गा जलं रक्षत्यस्मिन्निति अप् । गोरक्षः कुम्भः । तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी । गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा ।) कुम्भतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोरक्षदुग्धा स्त्री (गोरक्षं गोपालकं दुग्धं इभो यस्याः ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

गोलाक ख (... [illegible]) [illegible] यद्वा [illegible] ... । यथा ...

[illegible]

[illegible]

तेन कालेन राधेश सदा गायन्ति वेधसः ।

[illegible]

[illegible]

सखैव राधिका देवी नानारासविलासिनी ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] राधिका [illegible] ॥

[illegible]

"[illegible] ।

[illegible] ॥")

गोलोक पुं (लाक्यतेऽसौ इति लोकः गोभिर्लोकाभिरूपलक्षितो लोकः । [illegible] इत्यर्थः ।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम । यथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ॥

निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परो वरः ।
तत्परश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् ॥
ऊर्द्ध्वे निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्म्मितः ।
सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः ॥
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः ।
वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा ॥
योजनायुतमानश्च यस्यैकं शृङ्गमुज्ज्वलम् ।
शतकोटियोजनश्च शैल उच्छ्रित एव च ।
दैर्घ्यं तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम् ।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः ॥
अमूल्यरत्ननिर्म्माणो वर्त्तुलश्चन्द्रबिम्बवत् ।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः ॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च ।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितैश्च चारुणा ॥
त्रिकोटिरत्नभवनैर्गोपीगणैश्च रक्षितः ।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः ॥
नानाभोगसमायुक्तो मधुपात्रैः शतैर्युतः ।
पीयूषवापीयुक्तश्च [illegible] ॥
गोलोकवर्णनं ध्यातं वक्तुं को विशारदः ।
न कोऽपि वेद विद्वान् वा वेद विद्वान् महेश्वरः ॥

गोलोमिका स्त्री (गवां लोमेव लोमानि सन्त्यस्याः इति ठन् टाप् च । यद्वा गोलोमी स्वार्थे कः पूर्व्वह्रस्वः इत्वं च ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । गोभूमा इति पाञ्चवी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गोधूमी गोलाङ्गूली कुटकपुच्छिका गोमयभवा ।

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।) वत्सा । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

गोवत्सादी [न्] पुं (गोवत्सं अत्ति भक्षयति । अद् + णिनि ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ।

गोवध पुं (गवां वधो हननम् ।) गोहत्या । तच्च उपपातकविशेषः । यथा मनुः ११ अः ।

"गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः ।"

तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ।

गोवन्दनी स्त्री (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्यते इति कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । पीतस्फोतपल । इति रत्नमाला । (प्रियङ्गुपीतस्फोतपलयोरस्या विशेषो ज्ञातव्यः ।)

गोवर स्त्री (गोभ्यो निःसृतत्वात् वरं श्रेष्ठं माननीयमित्यर्थः । गोभ्यो व्रियते । वृ + बाहुलकात् अच् इत्येके ।) गोखुरक्षुण्णगोष्ठस्थशुष्कगोमयचूर्णम् । यथा —

गोष्ठाङ्गणगोखुरक्षुण्णं शुष्कं गोमयचूर्णितम् ।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥

इति भावप्रकाशः ।

गोवर्द्धन पुं (गां वर्द्धयति कोमलतृणपत्रादिदानेन इति । वृध + णिच् + ल्यु । यद्वा गावो वर्द्धन्तेऽत्र इति । णिच् + ल्युट् अधिकरणे । पञ्चत्वबोधकत्वात् पुंस्त्वम् । यद्वा गां पृथ्वीं भूमिं वा वर्द्धयति । वृध + णिच् कर्त्तरि ल्युः ।) व्रजमण्डलस्थश्रीवृन्दावनसमीपस्थः । इति जटाधरः ॥ तस्य स्वरूपं यथा —

"अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः ।"

इति पाद्मे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा —

"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥
श्रीलक्ष्मीरासवर्ग्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽप्यत्र वैष्णवैः ॥"
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत् ।"

इति क्वचित् पाठः

तस्मात्तद्दिने कार्य्यं गोवर्द्धनपूजादिकं गोग्रासदानादिं च ख्यातमध्यकमेव श्रेयम् । तत्र नित्यविषयः । तदाह देवलः ।

"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीड़नन्तु गवां मतम् ।
परविद्धान्तु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः ॥"
निर्णयामृतधृतं पुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ! ॥"
वतः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्व्वाह्णतात्पर्य्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् । तद्-
यथा,—
"नन्दायां दर्शने रक्षा वलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते ॥"
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीया-
संयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्यते चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥"
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रति-
पद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये
वृद्धशातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥"
अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्त-
रैव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराण-
समुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥"
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति
तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्धा तिथिः प्रोक्ता मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो दैवस्तथा परः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तथो-
त्तरेति निर्णयामृतमतम् ॥ किन्तु । शृङ्गग्राहिकान्यायेन
पूर्व्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादि-
वचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥"
पूजामन्त्रः ।
"गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारकः ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव ॥"
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थे यमपाशं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥"
अथ गोक्रीड़ा । तत्रैव ।
"क्षोभयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षयेद्गोपैरुक्तिप्रत्युक्तिवादनात् ॥"

पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीड़नं वारणन्तथा ॥"
तन्नारदपञ्चरात्रे तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गावश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्त्तिककृत्ये १६
विलासः ॥ (पुरुषोत्तमक्षेत्रे भगवता शङ्करा-
चार्य्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्कर-
विजयः ॥ आर्य्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकार आ-
चार्य्यविशेषः । अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य
लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतन्मत-
समर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि
यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
"हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान्
सततम् ।
अकृतार्य्यासप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्य्यः ॥"
तत्रैव टीकासुखबन्धाभ्यन्तरे । यथा,—
"गोवर्द्धनोक्तिसुखदानविदानमेतद्-
व्याख्यार्थदीपनमनल्पचमत्कृतीनाम् ।"
"गोवर्द्धनाचार्य्यसमयस्त्वद्यापि सम्यङ् न ज्ञायते
परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवात् प्राचीनस्तत्-
समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जय-
देवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे 'शृङ्गारोत्तरसत्-
प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न
विश्रुतः' इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्ग-
देशाधिपस्य वल्लालसेनसूनोर्लक्ष्मणसेनस्य स-
भायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
'गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि
शिलायामुत्कीर्ण आसीत् । तस्मात् गोवर्द्धन-
जयदेवादयः सर्व्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामास-
न्निति केचित् ॥")

गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । धृ+अच् ।
गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
"गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालयैः ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश व्रजमेव ह ॥")

गोवशा, स्त्री (वशा वन्ध्या गौरिति परनिपा-
तनात् तथात्वम् ।) वन्ध्या गौः । इति कलाप-
व्याकरणम् ॥

गोविट्, [श्] पुं, (गवां विट् विष्ठा ।) गोम-
यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥

गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति ।
विन्द+"अनुपसर्गाल्लिम्पेति ।" ३ । १ । १३८ ।
इत्यस्य "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ।" इति
वार्त्तिकोक्त्या शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
"किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवि-
तेन वा ॥")
एतस्य शास्त्रान्तरीयव्युत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे—
विष्णुपर्व्वणि । ७५ । ४३—४५ ।
"अद्य प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! ।
तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः ॥
एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्व-
तम् ॥"
गोभिर्वाणीभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते योऽसौ पुरुषः
विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा,
विष्णुतिलके ।
"गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः ॥"
गां वेदलक्षणां वाणीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति ।
यथा, गोपालतापन्यां पूर्व्वविभागे ध्यानप्रक-
रणे । ७—८ ।
"तदु होचुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति
गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच
ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदिता
गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तन्माया चेति ।"
एतन्नाम्नो भारतादिमतेन व्युत्पत्तिर्यथा, महा-
भारते । १ । २१ । १२ ।
"गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥"
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥"
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये ।
"युगेयुगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥"
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द+
शः । गवां गोसमूहानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः ।
(गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।)
बृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौड़पादाचार्य्य-
शिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंस-
परिव्राजकाचार्य्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः ।
यथा, माधवीये संक्षेपशङ्करजये । ५ । १०१ ।
"तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वारे न्यपूजयदुपेत्य स शङ्करार्य्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥"
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन वौधायनधर्म्म-
विवरणं वौधायनधर्म्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति
श्रूयते ततो वौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थो-
ऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे
५म पटले ।
"वौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥"
पञ्जाबस्थशिखजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरु-
गोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनः-
प्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता
चेतयिता वा । अन्तर्यामी आत्मेत्यर्थः ।)
परमब्रह्म । यथा,—
"तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्म्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

समर्पयस्व भद्र ते तत् कर्म्म प्रहास्यसि ।
शुभाशुभपरित्यागी कीर्त्ति नि शेषकर्म्मणि ।
लयमाश्वासि गोविन्द तद्व्रतस्य परम महत् ।”
तन्नाममाहात्म्यं यथा —
‘ये तिष्ठन्त स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलिते क्षुते ।
सङ्कीर्त्तयन्ति गोविन्द त वस्याव्या सुदूरत ।”
इति च वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्याय ॥
(अस्य ध्यान यथा —
“फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं वर्हावतंसप्रिय
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधर पीताम्बर सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनु गोगोपसङ्घावृत
गोविन्द कलवेणुवादनपर दिव्याङ्गभूष भजे ॥’)

गोविन्दद्वादशी स्त्री, (गोविन्दप्रीतये या द्वादशी गोविन्दाख्या द्वादशी वा । गोविन्दप्रिया द्वादशीत्येके ।) फाल्गुनशुक्लद्वादशी । यथा —
‘फाल्गुने द्वादशी शुक्ला या पुष्येण समुता ।
गोविन्दद्वादशी नाम सा स्याद् गोविन्दभक्तिदा ॥
तस्यामुपोष्य विधिना भगवन्त प्रपूजयेत् ।
लिखित पापनाशिन्यां विधिर्योऽत्रापि स स्मृत ॥’
तन्माहात्म्यञ्च ब्रह्मपुराणे श्रीवशिष्ठमान्धातृ सवादे ।
“फाल्गुनाऽमलपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥
तस्यामुपोष्य विधिवन्नर सत्क्षीणकल्मष ।
प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धि पुनरावृत्तिदुर्लभामिति ॥
आमर्द्दकी द्वादशीति लोके ख्यातिरभेव हि ।
यत्र आमर्द्दकीपूजा व्रतमस्यां विशेषत ॥’
तदुक्त ब्राह्मे तत्रैव पापनाशिनीमाहात्म्य प्रसङ्गे ।
फाल्गुने तु विशेषेण विशेष कथितो नृप ।
आमर्द्दक्या व्रत पुण्य विष्णुलोकप्रद नृणाम् ॥’
प्रभासखण्डे च । श्रीदेवीमहेशसवादे ।
‘फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषित ।
स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा ॥
गत्वा गिरौ वन वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा ।
क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा रत्न समुत्थित ॥
आमर्द्दाद्देवदैत्यानां तेन आमर्द्दकी स्मृता ।
शिवा लक्ष्मी स्मृतो रत्न मथ्यते सुरसत्तमे ॥
देवैर्ब्रह्मादिभि सर्व्वैर्धात्री वैष्णव स्मृत ।
तत्र गत्वा हरि पूज्यो रत्नमतोऽथवा शिवा ॥
पूज्या पुष्पे शुभे रात्रौ कार्य्य जागरण हरे ।
करक जलपूर्णन्तु कर्पूरं पावसयुतम् ॥
हविष्यान्नन्तु कर्त्तव्य दीप कार्य्यो विधानत ।
एवं जागरण कार्य्य कथाश्रवणतत्परै ॥
नृत्यन्ते देहिन पापे कलिजे कायसम्भवे ।
इत्यादि च नरा सर्व्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलास ॥

गोविष्ठा स्त्री, (गवां विष्ठा मलम् ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

गोवृन्द, क्ली, (गवां वृन्द समूह ।) गोसमूह । इति हलायुध ॥

गोवृन्दारक पु (गोविन्दारक इव पूज्य इतिप्रशेष । ‘वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमानम् ।” २।१।६२ । इत्यनेन सूत्रेणोपमितसमासे व्याघ्रादेराकृति गणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति वार्त्तिकम् ।) श्रेष्ठगौ । इति कलापव्याकरणम् ।

गोवृष, पु (गोषु स्त्रीगोष्वित्यर्थ वर्षति सिञ्चति रेत । वृष+‘इगुपधेति ।’ ३ । १ । १३५ । इति क ।) वृष । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनु । ८ । १५० ।
‘कौनाशो गौर्वृषो यानमश्वादश्च वृषभ च ।”
“कौनाश कर्षक गवां सत्ता वृषो यानमश्वादि ।’
इति कुल्लूकभट्ट ॥)

गोशकृत् क्ली (गवां शकृत् विष्ठा ।) गोमयम् । इति जटाधर ॥ (यथा मनु । ७ । १८२ ।
‘उत्कुम्भ सुमनसो गोशकृत् मृत्तिका कुशान् ॥’
पर्य्यायोऽस्य यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
‘गोमद भगल गोविट् गोहन्न तथ गोशकृत् ॥)

गोशाल क्ली स्त्री, (गवां शाला ‘ विभाषा सेनेति । ’ २ । ४ । २५ । इति विभाषया क्लीवत्वम् ।) गोगृहम् । इति लिङ्गादिसङ्ग्रहे अमर ॥ गोयालि इति भाषा ॥ (गोशालायां जात । ‘स्थानान्तगोशालखरशालाच ।” ४ । ३ । ३५ । जातार्थप्रत्ययस्य लुक् । ततो विभाषासेनेति नपुसकत्वे ह्रस्वत्वम् । गोशालजाते त्रि ॥)

गोशीर्ष क्ली, (गो शीर्ष शीर्षदेशाकारो विद्यतेऽस्य ऋषभपर्व्वतैकदेशजातानां चन्दनभेदानां शीर्षभागस्य तद्रूपतया तथात्वम् ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ हरिचन्दनम् । इत्यमर ॥ ‘गो’ शीर्ष गोशीर्ष तदाकारे मलयैकदेशे जात कालताम्रवर्णाभिश्रवर्णसुनपलगन्धि अतिसुरभि शीतलतया सदैव सर्पैर्वेष्टितम् ।” इति भरत ॥ (यथा गो रामायण । ४ । ४१ । ५८ ।
‘गोशीर्षचन्दन यत्र पद्मकस्रावसन्निभम् ॥’
अत्र हि यते पक्षिस्तद्यथा,—
‘सोनसर्गे वदनाद्यस्य स्वेद प्रच्यवते भ्रमम् ।
वपज्वरापतप्रस्य दुर्लभ तस्य जीवितम् ॥’
इति चरके इन्द्रियस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
गवां मस्तकञ्च ॥

गोशीर्षक, पु, (गोशीर्षमिव कायति प्रकाशते इति । कै+क ।) द्रोणपुष्पीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ (स्वार्थे कन् । चन्दनविशेष ॥)

गोशृङ्ग, पु, (गो शृङ्गमिव शृङ्ग शीर्षभागोऽस्य । स्वनामप्रसिद्ध पर्व्वतविशेष । यथा, महाभारते । २ ३१ । ५ ।
“निषादभूमि गोशृङ्ग पर्व्वतप्रवरन्तथा ।”
अत्रैव पर्व्वते आरविमाख्या मन्देहा नाम राक्षसा निवसन्ति । ते हि देवराजमहेन्द्रेणाभिशप्ता सन्त सूर्य्योदये जले पतन्ति रजन्यां पुनरुत्पतन्ति । एतद्विवरण यथा रामायणे । ४ । ४० । ४२—४४ ।
“इन्द्रयाम्बुरक दिव्य गोशृङ्ग नाम पर्व्वतम् ।
तत्र उद्घमस्तम्भेत मन्देहा नाम राक्षसा ॥
आरालम्बात्मा लम्बन्ते नानारूपा भयावहा ।
ते पतन्ति जले घोरा सूर्य्यस्योदयन प्रति ॥
अभिशप्ता महेन्द्रेण निशायामुत्पतन्ति च ॥”)
वर्ब्बूरवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ गोविषाणे क्ली ॥

गोषडगवं क्ली, (गवां षटकम् । “समुष्य स्यात् द्विषटके गोष्ठगोयुगषड्गवम् ।” इति मुग्धबोध सूत्रात् ।) गोषटकम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

गोष्ट, ङ सघाते । इति कविकल्पद्रुम (भ्वा आत्मं सक सेट ।) सङ्घातो राशीकरणम् । ङ, गोष्टते धान्य लोक । इति दुर्गादास ॥

गोष्ठ, क्ली, (गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति । स्था+“सुपि स्थ ।” ३ । २ । ४ । इति क । घञर्थे क । इत्येके ।) गोस्थानम् । गोठ । इति भाषा ॥ इत्यमर ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । ३१ ।
‘सिंहेन निहत गोष्ठे गौ सवत्सेव गापतिम ।
दृष्ट्वा सग्रामयज्ञेन रामबाणमहाम्भसा ।’)
प्रत्ययविशेष । स तु स्थानार्थे पशुवाचक-शब्देभ्यो भवति । यथा । गोगोष्ठ महिषगोष्ठ इत्यादि । इति भरत ॥ (गोष्ठीश्राद्धे । यथा मनु । ३ । २५४ ।
“स्वदितमित्येव वाच्य गोष्ठे तु सुशृतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥’
“गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे ।” इति कुल्लूकभट्ट ॥)

गोष्ठश्व त्रि (गोष्ठे श्वा । ‘अचतुरविचतुरेति । ५ । ४ । ७७ । समासे अच । षष्ठीतत्पुरुष समासे तु गोष्ठश्वा इत्येव स्यात् ।) स्वगृहाङ्गने स्थितो य परान् द्वेष्टि स । इति जटाधर ॥

गोष्ठाष्टमी, स्त्री (गोष्ठोपपदान्विता अष्टमी । गोष्ठे विहिता अष्टमी वा । एतस्यां तिथौ भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य वत्सगमन पुर सर वत्सपाल्व विहाय गोपालनीकरणात् तथात्वम् ।) गोपाष्टमी । सा च कार्त्तिकशुक्लाष्टमी । यथा पाद्मे कूर्म्मपुराणे च ।
“शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधै ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोप पूर्व्वन्तु वत्सप ॥
तत्र कुर्य्याद्गवां पूजां गोग्रास गो प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमन कुर्य्यात् सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलास ॥
“भीमपराक्रमे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजा गोग्रास गो प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमन कुर्य्यात् सर्व्वपापविमुक्तये ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गोष्ठी स्त्री (गावो बहुविधा वाच तिष्ठन्त्यत्र । गो+स्था+क । स्त्रियां ङीष् ।) सभा । तस्या लक्षणविशेष ।
“एकाङ्क कथिता गोष्ठी कैशिकीवृत्तिसयुता ।
सम्भावनसघट्ट पञ्च सप्त वा योषिदन्विता ॥
प्राकृतैर्नवभि पुम्भिर्दशभिर्वाप्यलङ्कृता ।
सर्व्वायमर्षसम्भिन्ना कोला गाढकलुषस्तता ॥

वाद्याद्यैरन्विता नैव कर्त्तव्येयं विचक्षणैः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्ति यत्र । गो+स्था+ घञर्थे कः । ततः "अम्बाम्बगोभूमीति ।" ८ । ३ । ९७ । इति षत्वम् ।) संलापः । इति मेदिनी । टे । ४ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०० ।
"एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विहारिणः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति ॥") योग्यवर्गः । यथा, चाणक्ये ।
"विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥"
(यथा च राजेन्द्रकर्णपूरे । ४७ ।
"कृत्वा वेलापुलिनलवलीपल्लवग्रासगोष्ठीं
दिङ्मातङ्गाः समसमथ सरिन्नाथपाथः पिबन्ति ॥")

गोष्ठीपतिः, पुं, (पातीति पतिः । गोष्ठ्याः योग्यवर्गस्य सभाया वा पतिः ।) योग्यवर्गपालकः । सभापतिः ।
अथ ब्राह्मणगोष्ठीपतिलक्षणं यथा — [दिता
"नानाशास्त्रविशारदे रसिकता सतकाव्यसम्मोनिर्द्दोषैः कुलभूषणैः परिमिता पूर्णा कुलज्ञैरपि ।
श्रीमद्भागवतादिकारणकथाशुश्रूषयानन्दिता
गत्वाभीष्टसुमेति यद्गुणिजनो गोष्ठी हि सा चोच्यते ॥"
एवम्भूता गोष्ठी तस्याः पतिः । अपि च ।
"कुलीनाः श्रोत्रियाः सर्व्वे यस्यान्नं भुञ्जते मुहुः ।
कुलीनाय सुतां दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ॥"
तद्यथा । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकान्तमजमुयादारः १ मुखवंशे मदनभट्टाचार्य्यः २ तद्वंशे गन्धर्व्वरायः ३ वन्द्यवंशे शुभराजखानवंशः ४ चट्टवंशे अनन्तभट्टाचार्य्यः ५ एते प्राचीनाः आधुनिका बहवः सन्ति ॥ * ॥
कायस्थगोष्ठीपतिलक्षणं यथा,—
"गीतिज्ञः कुलकर्म्मठः क्षितिमतां मान्योऽपि धर्म्मान्वितः
कार्य्याकार्य्यविलोकनैः कुलभृतां सम्मानदानोद्यतः ।
मोष्टा यः कुलसंविदां कुलसुधीः सन्मौलिकानां तथा
यद्वंशप्रभवः क्षितौ सुविदितो दाता स गोष्ठीपतिः ॥"
अथ कायस्थगोष्ठीपतिगणना ।
"आदौ द्वादशपर्य्यये समभवद्दानेन गोष्ठीपतिः
सत्कीर्त्तिश्च सुबुद्धिखानतनयः श्रीमन्तरायः कृती । १ ।
संजातस्तदनन्तरं गुणधरो गण्ये च पर्य्यायके
स्वेच्छातो हि पुरन्दरः कुलभवः खानः सदा दानतः ॥ २ ॥
पर्य्याये च चतुर्द्दशे समभवत् पौरन्दरः केशवः
खानः सन्ततदानतो हि विलसत्कीर्त्तिर्धरामण्डले ॥ ३ ॥
नानावित्तविसर्ज्जनेन जनितप्रोत्फुल्लकीर्त्तिः क्षितावासीत् पञ्चदशे तदात्मजकृती श्रीकृष्णविश्वासखास् ॥ ४ ॥
ततः षोड़शे पर्य्यये दानशालः
कुलीनालिमाली दयारामपालः ॥ ५ ॥
ततस्तत्सुतः पर्य्यये सूर्य्यवाजिस्वपानाधगण्येऽभवत् पुण्यराजिः ॥ ६ ॥
ततः पर्य्ययेऽष्टादशे तत्तनूजः
समाहूय भूयोऽर्च्चितार्य्यव्रजो यः ।
सदा सत्कथालापसंलापतोषः
कुलीनौघपूजापरोऽयं सुभायः ॥ ७ ॥
आसीत् किङ्करसेननामसुकृती यो मौलिकेकाग्रणीः
पर्य्याये परिपूजितार्य्यनिचये चैकोनविंशे हि सः ।
सद्गोष्ठीपतिपालवंशतनयापाणिग्रहश्लाघ्यात्मनो
दानेनापि च मौलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः प्राथमः ॥ ८ ॥
दानेनातिवदान्यतादिगुणतो निःसीमपुण्यैश्च यो
गोपीसिंहचतुर्धुरीणसुकृती विंशे हि पर्य्यायके ।
यस्मात् किङ्करसेनवंशतनयापाणिग्रहाद्दागतः
सोऽप्यासीद्भुवि मौलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः सत्स्तुतिः ॥ ९ ॥
पर्य्याये पुनरेकविंशक इह ख्यातः क्षमामण्डले
गोपीसिंहचतुर्धुरीणकुलजो यो रामकान्तः कृती ।
धन्यो गण्यसुपुण्यजन्ययशसा गोष्ठीपतिरग्रणीर्दानैः कर्ण इवातिधैर्य्यपयसां रत्नाकरश्चापरः ॥ १० ॥
द्वाविंशे किल पर्य्ययेऽतिनियतैस्तस्यात्मजासंग्रहात्
स्वस्यैवास्य सुपुण्यदत्तकतनूजस्य च श्रीमतः ।
गोपीमोहनसंज्ञकस्य तनयद्वारा च गोष्ठीपतिः
सम्भूतो नवकृष्णभूपतिवरः सन्मौलिकाटिः क्षितौ ॥ ११ ॥
तावन्मुख्यकनिष्ठमध्यमकुलोद्भूतां स्तृतीयोद्भवान्
षड्भातृनपि तावतोऽत्र गणना बह्वक्रमानादरात् ।
सद्गोष्ठीपतिकारकानतिनताधीनान् कुलीनान् समाहूयात्र प्रहृतांस्तथात्र सहजान् पूज्यांस्तथा कोमलान् ॥
वित्तैर्वागमृतैर्नुतिप्रणतिभिश्चान्यैस्त्रयोविंशके
पर्य्यायेऽतितरां प्रपूज्य परमाह्लादान्वितः श्रीयुतः ।
गोपीमोहनदेववंशतिलको गोष्ठीपतिः क्ष्मापतिर्जातः संप्रति भूमिदेवघटकानाथाश्चगाद्युतिः ॥" १२ ॥
इति दक्षिणराढ़ीयकायस्थकुलाचार्य्यकारिका ॥
अथ वैद्यानां गोष्ठीपतिर्यथा,—
"विप्रेभ्यः प्रियभोज्यवस्तुवसनं छत्रासनं भूषणं
ग्रामा भूमितुरङ्गमा गजगणाः स्वर्णानि रत्नानि च ।
गावो नाव उदारमन्दिररुचो वाद्यश्च दत्ताः सदा
साधुर्व्रातिकल्पद्रुमसद्गुणगणाः संप्रीणिता येन च ॥
गौड़क्ष्मापतिना य एव भिषजां श्रेष्ठोऽभिषिक्तः कृती
नानाशास्त्रविशारदः शुभमतिर्वाग्मी चिकित्सापटुः ।
तस्मात् प्राप गजं तुरङ्गकनकच्छत्रञ्च रत्नं धनं
सोऽभूत् सेनविनायको बहुगुणैरम्बष्ठगोष्ठीपतिः ॥
वैनायकेषु सर्व्वेषु भास्करः श्रेष्ठ ईरितः ।
गोष्ठीपतितया ख्यातः स वैद्यैः पूजितोऽग्यतः ॥"
इति भरतमल्लिककृतकुलपञ्जिका ॥

गोष्पदं, क्ली, (गोः पदम् । यद्वा, गावः पद्यन्ते गच्छन्ति यस्मिन् देशे । "गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।" ६ । १ । १४५ । इति सुट् सस्य षत्वञ्च ।) गोसेवितस्थानम् । गोखुरप्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ७ । ३७ ।
"भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवम् ।
मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥")
तथा विश्वो मेदिनी च ।
"गोष्पदं गोपदश्वभ्रे गवाञ्च गतिगोचरे ॥"
(गवासेवितारण्यादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गोसः, पुं, (गां जलं स्यति नाशयतीति । सो य नाशने + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । उषःकालः । इति मेदिनी । से । ३ ॥

गोसङ्ख्यः, पुं, (गाः सञ्चष्टे इति । चक्षि ङल उक्तौ + "चक्षिङः ख्याञ् ।" २ । ४ । ५४ । इति ख्याञ् ततः "समिख्यः ।" ३ । २ । ७ । इति कः । यद्वा, गवां संख्या बह्वो गाव इत्यर्थः विद्यते यस्य । समासे पुंवद्भावः ।) गोपः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥

गोसङ्गः, पुं, (गोभिः सङ्गो मिलनं यस्मिन् काले । प्रत्यूषकाले हि गावो गोष्ठगमनाय निर्गच्छन्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा गौः सूर्य्यकिरणं तेन सङ्गो यस्मिन् ।) प्रत्यूषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

गोसदृक्षः, पुं, (गोः सदृक्षस्तुल्यः । गोसदृशाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । इति हेमचन्द्रः ॥

गोसन्दायः पुं, (गां सन्ददातीति । सम्+दा+ अण् ।) गोदानकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

गोसम्भवा, स्त्री, (गौरिव सम्भवो लोमादिरूपा कृतिर्यस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सम्भवत्यस्याः इति सम्भवा उत्पत्तिकारणम् । गौः सम्भवा यस्याः ।) गोजाते त्रि ॥

गोसर्गः, पुं, (गवां सर्गो वनगमनाय मोचनं यद्वा गवां सूर्य्यकिरणानां सर्गो विसृष्टिः यस्मिन् ।) प्रभातम् । इति हारावली । १६१ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
"गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च ॥")

गोसवः, पुं, (गौः सूयते पीड्यते हिंस्यते यत्र । सु ञ् पीड़ायाम् + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ ।) इति अप् ।) गोमेधयज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ७४ ।

“यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा॥”)
गोसर्षप, पुं (गोस एव सर्षपः सर्षपतुल्यः इति गोवलीवर्द्दन्यायेन सिद्धः।) बोल। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥
गोसहस्री, स्त्री, (गवां सहस्रं तद्दानफलं विद्यते यत्र। अर्श आदित्वादच् गौरादित्वात् ङीष्।) मङ्गलवारयुक्तामावास्या। तत्र गङ्गास्नाने सहस्रगोदानफलम्। यथा, व्यासः।
‘अमावास्यां भवेद्वारो यदि भूमिसुतस्य च।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी॥’
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ *॥
सोमवारयुक्तामावास्या। तत्र अरुणोदयकालमारभ्य स्नानकालपर्य्यन्तं मौनीभूत्वा स्नानात् गोसहस्रदानफलम्। यथा व्यासः।
‘सिनीवाली कुहूर्व्वापि यदि सोमदिने भवेत्।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम्॥’
इति च तिथ्यादितत्त्वम्॥
गोस्तन, पुं (गोः स्तन इव गुच्छो यस्य।) हारभेदः। इत्यमरः। २। ६। १०५। स तु चतुर्यष्टिकः। चतुस्त्रिंशद्यष्टिक इति कश्चित्। इति भरतः॥ (गवां स्तनः।) गवां कुचश्च॥ (यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे १ मे अध्याये।
‘मुक्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम्॥’)
गोस्तना, स्त्री (गोः स्तन इव फलमस्याः। ङीष् भावपक्षे टाप्।) गोस्तनी। इत्यमरटीका॥
गोस्तनी, स्त्री (गोः स्तन इव फलमस्याः। स्वाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधात्। ४। १। ५४। इति ङीष्।) द्राक्षा। इत्यमरः। २। ४। १०७॥ कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः। (यथास्याः पर्य्यायाः
‘द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्त्तिता॥
श्यामा स्याद्गोस्तनी द्राक्षा गुर्व्वी च कफपित्तनुत्॥
गोस्तनी मुनक्का इति।’ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गोः स्तना इव स्तना यस्याः। कुमारानुचारिणी मातृगणानामन्यतमा। यथा महाभारते। ९। ४६। ३।
‘प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोस्तनी तथा।’
गोनसीति पाठोऽपि वर्त्तते॥)
गोस्थान, क्ली (गवां स्थानम्।) गोष्ठम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे। ६०। १०।
मार्गशीर्षगोस्थानमध्ये गोस्थानमङ्गलम्॥)
गोस्थानक, क्ली (गोस्थान+स्वार्थे कन्।) गोष्ठम्। इत्यमरः। २। ९। १३॥
गोस्वामी [न्] त्रि (गवां स्वामी।) गोपतिः। इति हलायुधः॥ (यथा मनुः। ८। २३१।
‘गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम्।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः॥’)
धर्म्मसिद्धान्तो वा प्रभुः। (यद्वा, गवां इन्द्रियाणां स्वामी। जितेन्द्रियतया एव तथात्वम्।) यथा। “श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी।” इत्यनन्तसंहिता॥
गोहत्या, स्त्री (गवां हत्या हननम्।) गोवधः। तत्प्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम्॥ *॥ पारिभाषिकगोहत्या यथा —

सावित्र्युवाच।
“विप्रहत्याञ्च गोहत्यां किंविधामातिदेशिकीम्।
का वा नृणामगम्या वा को वा सन्ध्याविहीनकः॥
एतेषां लक्षणं सर्व्वं धर्म्मवेदविदां वर!॥”

यम उवाच।
गवामाहारं प्रकुर्व्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत्।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याञ्च लभेत्तु सः॥
दण्डैर्गास्ताडयन् मूढो यो विप्रो वृषवाहकः।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम्।
भोजयेद्वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
वृषलीपतिं याजयेद्यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः॥
पादं ददाति वह्नौ यो गाश्च पादेन ताडयेत्।
गृहं विशेदधौताङ्घ्रिः स्नात्वा गोवधमालभेत्॥
यो भुङ्क्तेऽस्निग्धपादेन शेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च।
सूर्य्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
पितॄंश्च पर्व्वकाले च तिथिकाले च देवताः।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या।
कटूक्त्या ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च।
तडागे च तदूर्द्ध्वे वा स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति व्यतिक्रमम्।
अर्थलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
राजके दैवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत्।
दुःखं ददाति यो मूढो गोहत्यां लभते ध्रुवम्॥
प्राणिनं लङ्घयेद्यो हि देवार्च्चामनलं जलम्।
नैवेद्यं पुष्पमन्नञ्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
शश्वन्नास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारकः।
देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं प्रति।
न सम्भ्रमान्नमेद्यो हि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
न ददात्याशिषं कोपात् प्रणताय च यो द्विजः।
विद्यार्थिने च विद्याञ्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः॥
गोहन, क्ली (हन् विष्ठात्यागे+क्त। हननम्। गोर्हनं विष्ठा।) गोमयम्। इति रत्नमाला॥
गोहरीतकी, स्त्री (गवां हरीतकीव हितकारित्वात्।) पिप्पलिका। इति शब्दरत्नावली॥
गोहालिया, स्त्री, लताविशेषः। गोयालिया इति भाषा॥ यथा गारुडे १९० अध्याये।
‘पाठा गोहालियामूलं तिलकल्कानुमानकम्।
शिशुकस्य कथितं प्रशमयति शङ्करः॥’
गोहित, पुं (गोषु हितः।) घोषलता। विष्णुः। इति शब्दचन्द्रिका॥ गवां हितकारके त्रि॥ (गोर्भूमेर्भारावतरणे स्वेच्छया शरीरग्रहणं कुर्व्वन् गोहितः यद्वा गवां रक्षार्थं गोवर्द्धनं धृतवानिति गोहितः। विष्णुः। यथा महाभारते। १३। १४९। ७६।
‘गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः॥’)
गोहिर, क्ली (गुह+बाहुलकादिरच्।) पादमूलम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २८०॥
गोह्य, त्रि (गुहू संवरणे+‘शसिदुहिगुहिभ्यो वा।’ इति काशिकोक्तेः क्यप्भावपक्षे ण्यत्।) गुह्यम्। गोपनीयम्। इति पाणिनिव्याकरणम्॥
गौ, [गो] पुं स्त्री, (गच्छतीति। गम्+“गमेर्डो।” उणा। २। ६७। इति डोः। यद्वा गच्छत्यनेनेति करणे डोः। वृषस्य यानसाधनत्वात् स्त्रीगव्या दानेन स्वर्गगमनसाधनत्वात् उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथात्वम्। वस्तुतश्च रूढ एव शब्दः। यदुक्तम्।
‘रूढा गवादयः प्रोक्ता यौगिका पाचकादयः।
योगरूढाश्च विज्ञेया पङ्कजाद्या मनीषिभिः॥’)
स्वनामख्यातपशुः। गरु इति भाषा॥ पुंगोपर्य्यायः अनड्वान् इति पदे द्रष्टव्यः॥ स्त्रीगोपर्य्यायः। माहेयी २ सौरभेयी ३ उस्रा ४ माता ५ शृङ्गिणी ६ अर्ज्जुनी ७ अघ्न्या ८ रोहिणी ९। इत्यमरः॥ माहेन्द्री १० इज्या ११ धेनुः १२ अघ्ना १३ दोग्ध्री १४ भद्रा १५ भूरिमही १६ अनडुही १७ कल्याणी १८ पावनी १९ गौरी २० सुरभिः २१ मही २२ निलिम्पिका २३ सुरभी २४ अनडाही २५ इडा २६ अधमा २७। इति शब्दरत्नावली॥ बहुला २८ मही २९ सरस्वती ३०। इति जटाधरः॥ उस्रिया ३१ अही ३२ अदितिः ३३ इला ३४ जगती ३५ शर्करी ३६। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥ *॥ (गवां लक्षणादिकं यथा बृहत्संहितायां ६१ अध्याये।
‘पराशरः प्राह बृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम्।
मया समासः शुभलक्षणास्ताः
सर्व्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये॥
साम्राविलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभदा गावः।
प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाः॥
दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डानना विनतपृष्ठाः।
ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च॥
श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्भिर्वा।
अतिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च॥
वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषणः शिरातताक्रोडः।
स्थूलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च॥
मार्ज्जाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभदो द्विजस्येष्टः।

कृष्णोऽरुतालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः ॥
स्थूलशकृन्मणिशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च ।
गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥
श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो विडा-
लाक्षः ।
विप्रायामपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः ।
ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृश-
ग्रीवाः ।
कातरनयना हीनाः पृष्ठतश्च ते न भारसहाः ॥
मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुस्फिचस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।
तनुह्रस्वोच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पष्टजङ्घाश्च ॥
आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुद-
युक्ताः ।
स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः ॥
तनुभूस्पृग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महो-
च्छ्वासाः ।
सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगताः ॥
वामावर्त्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः ।
शुभदा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः ॥
वैदूर्य्यमल्लिका बुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रचर्म्माणः ।
पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्व्वेऽपि भार-
वहाः ॥
घ्राणोद्देशे सवलिर्मार्ज्जारमुखः सितश्च दक्षि-
णतः ।
कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः ॥
लम्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च सङ्क्षिप्तवङ्क्षणाक्रोडः ।
ज्ञेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः ॥
सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महा-
वक्त्रः ।
हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥
भूस्पृग्वालधिराताम्रवङ्क्षणो रक्तदृक् ककुद्मी च ।
कल्माषश्च स्वामिनमचिरात्कुरुते पतिं लक्ष्म्याः ॥
यो वा सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्त-
फलः ।
मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तो-
ऽस्ति ॥” * ॥
गोरीङ्गितभेदेन शुभाशुभमुक्तं यथा, तत्रैव
६२ अध्याये,—
“गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्करानारुवन्त्यः ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्व्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेश्म वम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः ।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमण्य: प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम् ॥” * ॥)
गोर्मङ्गलत्वादि यथा, देवलः ।
“लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्च्चयेच्च यः ।
प्रदक्षिणञ्च कुर्व्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥”
अभिप्रेतार्थसिद्धिर्म्मङ्गलं तद्धेतुतया ब्राह्मणा-
दपि ॥ * ॥ गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम् ।
“सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
मन्त्रस्य स्मरणादेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥”
भविष्ये ।
“गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धेन वर्ज्जयेत् ।
यावदाघ्राति तद्गन्धं तावद्गन्धेन युज्यते ॥”
विष्णुः ।
“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ।
षडङ्गमेतन्मङ्गल्यं पवित्रं सर्व्वदा गवाम् ॥”
षडङ्गं षट्प्रकारम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तन्मांसगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । पित्तश्लेष्मविवर्द्धन-
त्वम् । बृंहणत्वम् । बलकारित्वम् । पीनसप्रदर-
नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अपूतत्वम् ।
गुरुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च ॥ * ॥ तद्दुग्धगुणाः ।
पथ्यत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । पित्तवातामयनाशित्वम् । मेध्यत्वम् ।
कान्तिप्रज्ञाङ्गपुष्टिवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च ॥ (यथा
च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्याये ।
“गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च
पथ्यञ्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् ।
आयुःप्रदं रक्तविकारपित्त-
त्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात् ॥” * ॥)
तद्दधिगुणाः । अतिपवित्रत्वम् । शीतत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । मधुर-
त्वम् । अरोचकवातामयनाशित्वम् । ग्राहित्वञ्च ॥
(यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
“अम्लस्वादुरसं ग्राहि गुरूष्णं वातरोगजित् ।
मेदः-शुक्र-बल-श्लेष्म-रक्तपित्ताग्नि-शोफकृत् ॥
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं गुणप्रदम् ॥” * ॥
तद्दुग्धफेनगुणाः ।
“गवान्तु क्षीरफेनं वा तक्रेण सहितन्तथा ।
पक्वाम्रं भक्षयेद्वापि ग्रहणी तस्य नश्यति ॥”)
तन्नवनीतगुणाः । शीतत्वम् । वर्णबलशुक्रकफ-
रुचिसुखकान्तिपुष्टिकारित्वम् । सुमधुरत्वम् ।
संग्राहकत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वातसर्व्वाङ्गशूल-
कासश्रमसर्व्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥
तद्घृतगुणाः । हृद्यत्वम् । धीकान्तिस्मृतिबल-
मेधापुष्ट्यग्निवृद्धिशुक्रवपुःस्थौल्यकारित्वम् । वात-
श्लेष्मश्रमपित्तनाशित्वम् । विपाके मधुरत्वम् ।
हव्यतमत्वम् । बहुगुणत्वञ्च ॥ (तथा च ।
“विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तमम् ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥ * ॥)

“गवां प्रत्यूषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्ज्जरम् ।
तस्मादभ्युदिते सूर्य्ये यामं यामार्द्धमेव वा ॥
वसुधायां न्यसेत् पात्रं तत् पथ्यं दीपनं लघु ।
विवत्साबालवत्सानां पयो दोषसमीरितम् ॥
शस्तं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि ।
इक्ष्वादा माषपर्णादा जर्द्धोश्चाला ? च या भवेत् ॥
तासां गवां हितं क्षीरं शृतं वाशृतमेव वा ।
गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णानां त्रीन् हन्ति कपिलापयः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] पुं, (गम्यते कर्म्मिभिः यज्ञदान-
परोपकारादिधर्म्मरूपसत्कर्म्मफलैर्यस्मिन् । गम्
+ “गमेर्डोः ।” उणां । २ । ६३ । इति अधि-
करणे डोः ।) स्वर्गः । (गम्यन्ते ज्ञायन्ते
विषया येन यद्वा गच्छति शीघ्रमिति करणे
कर्त्तरि वा डोः । किरणसम्पर्कं विना चाक्षुष-
ज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्म्मवत्त्वात्
शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रश्मिः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३ । ५२ ।
“त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे ॥” * ॥)
वज्रः । इति मेदिनी । गे । १ ॥ (गम्यते पुण्यवद्भि-
र्यस्मिन् । अधिकरणे डोः । इष्टापूर्त्तादिसकाम-
कर्म्मभिः पुण्यवतां चन्द्रलोकगमनात् तथा-
त्वम् ।) चन्द्रः । इति विश्वः ॥ (गच्छति प्राप्नोति
विश्वं प्रकाशकालेन स्वतेजसेति जानाति
सर्व्वमिति वा । कर्त्तरि डोः ।) सूर्य्यः । गोमेध-
यज्ञः । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥ ऋषभ-
नामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] स्त्री, (गम्यते विषयज्ञानं यया । गम्
+ “गमेर्डोः ।” उणां । २ । ६३ । इति करणे
डोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्त्तरि
डोः ।) बाणः । दिक् । (गम्यते ज्ञायते चित्ताभि-
प्रायो यया । करणे डोः ।) वाक् । (यथा
रघुः । ५ । १२ ।
“इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य ॥” * ॥
गम्यते प्राप्यतेऽस्यामिति । अधिकरणे डोः ।)
भूः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।
“दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥” * ॥
जले बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी । गे । २ ॥
जले एकवचनान्तोऽपि इति केचित् । इति
भरतः ॥ (यथा, वृन्दावनयमके । २ ।
“स्वमिव भुजं गवि शेषं
मुपधाय स्वपिति यो भुजङ्गविशेषम् ।
नव पुष्करसमकरया
श्रीयोर्म्मिपंक्त्या च सेवितः समकरया ॥”)
माता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (स्वनामख्याता
शुकदौहित्रस्य ब्रह्मदत्तस्य भार्या । यथा, भाग-
वते । ९ । २१ । २५ ।
“स कीर्त्त्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।

सयोगी गवि भार्य्यायां विश्वकसेनमधात् सुतम्।"
'गवि सरस्वत्यां भार्य्यायाम्।" इति कश्चित् व्याचष्टे।)

गौः, [गो] पुं, क्ली, (गम्यते ज्ञायते सर्व्वमस्य मनेन। गम् + 'गमेर्डोः।' उणां। २। ६३। इति करणे डो। त्वचि जातत्वादेवास्य तथात्वम्।) लोम। (गच्छति निम्नदेशमिति। कर्त्तरि डो। निम्नप्रवणादेवास्य तथात्वम्।) जलम्। इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः॥

गौञ्जिकः, पुं, (गुञ्जा परिमाणविशेषस्तद्ग्रहीतुं शीलमस्य। यद्वा गुञ्जा गुञ्जाफलं तस्य परिमाणार्थं प्रयोजनं विद्यते ऽस्य। गुञ्जा + ठक्।) स्वर्णकारः। इति त्रिकाण्डशेषः।

गौडः, पुं, स्वनामख्यातदेशः। (यथा प्रबोधचन्द्रोदये। २। ७।
'गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढ़ा पुरी।
भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः पिता।")
तद्देशस्थे पुं भूम्नि। इति जटाधरः। तद्देशसीमा यथा, शक्तिसङ्गमतन्त्रे सप्तमपटले।
'वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे।।
गौडदेशः समाख्यातः सर्व्वविद्याविशारदः।"
(देशोऽयं वृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे पूर्व्वस्यामुक्तः। यथा, तत्रैव। १४। ५, ७।
'अथ पूर्व्वस्याम्।" इत्युक्त्वा
"उदयगिरिभद्रगौडक
पौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः।"
इत्युक्तवान्।)
पञ्च गौड़ा यथा, स्कन्दपुराणे।
'सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलिकोत्कलाः।
पञ्च गौड़ा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः।'
(गुडस्य विकारः। गुड़ + अण्। गुड़जाते आसवे क्ली च। अस्य गुणा यथा,—
सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौड़स्तर्पणदीपनः।"
इति सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये वाभटेनोक्तम्।
श्यामाम्लीरसे गौड़ः पिप्पलीफलचि ।।
निर्म्मोऽरिष्टोऽनिलकफशोफपाण्डूदरापहः।"
इति च चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये।)

गौडवास्तूकः, पुं (गौडे गौडदेशे जातः गौडदेशवासिप्रियो वा वास्तूकः शाकविशेषः।) चिल्लीशाकम्। इति राजनिर्घण्टः। (चिल्लीशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया।)

गौडिकः, क्ली (गौडः गुड़विकारस्तत् कारणत्वेनास्त्यस्य। "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) मद्यविशेषः। यथा "पैष्टिकगौडिकमाध्वीकानां पानं सुरापाने कल्पनम्।" इति प्रायश्चित्तविवेके देवलः। गुड़निष्पन्नद्रव्ये त्रि। (पुं, गुडे साधुः। "गुडादिभ्यष्ठञ्।" ४। ४। १०२। इति ठञ्। इक्षुः। इति सिद्धान्तकौमुदी।)

गौडी, स्त्री (गुडस्य विकारः गुड़विकारेण कृता इत्यर्थे। गुड़ + अण्। स्त्रियां ङीप्।) गुड़ादिकृता सुरा। गुड़ेर मद इति भाषा। (यथा, मनुः। ११। ९४।
"गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा।')
तत्पर्य्यायः। वारुणी २। इति त्रिकाण्डशेषः। अस्या गुणाः। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। वातनाशित्वम्। पित्तबलकान्तिदृप्तिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये।
'गौडी कषाया मधुराम्लशीता
सन्दीपनी मूलवणापहन्त्री।
हृद्या त्रिदोषं श्रमयत्यजीर्णं
पाण्ड्वामयार्शः श्वसनं निहन्ति।')
रागिणीविशेषः। सा तु मेघरागस्य पत्नी। इति सङ्गीतदामोदरः। (गौडानां गौडदेशवासिनां प्रिया।) काव्यरीतिविशेषः। यथा —
'ओजःप्रसादमाधुर्य्यं गुणत्रितयभेदतः।
गौडवैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्त्तिताः।"
इति काव्यचन्द्रिका॥
(यथा च साहित्यदर्पणे। ९। ४।
"ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः।
समासबहुला गौड़ी———————।"
उदाहरणं यथा, तत्रैव धृतो वेणीसंहारश्लोकः।
'चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।
पुरुषोत्तमश्चाह।
बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च
गौड़ीया।
रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रास्तोकवाक्या च।")

गौणः, पुं (गुणादागता गौणी। तस्याः आगतः प्रतिबोधितः। गौणी + अण्।) गौणीवृत्तिबोधितः। यथा "शक्यस्य सादृश्यात्मकः सम्बन्धो गुणः तद्घटिता या लक्षणा सा गौणी तद्योगात् गौणः।' इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः। (अप्रधाने त्रि। यथा, महाभारते। १२। ३४१। ९।
"बहूनि मम नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः।
गौणानि तत्र नामानि कर्म्मजानि च कानि
चित्।")

गौणकालः पुं (गौणोऽमुख्यः कालः।) मुख्यकालकर्त्तव्यकर्म्मकरणयोग्यकालान्तरः। यथा —
'यद्वानागामिक्रियासु मुख्यकालस्याप्यन्तरालवत्।
गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्म्मणि।
यद्वेति पक्षान्तरं प्राक्तनकार्य्ये मध्यकालवत् आगामिक्रियायाः मुख्यकालस्यापि गौणकालत्वम्। तेन सायं सन्ध्यायाः रात्रिः प्रातः सन्ध्याकालश्च गौणकाल इत्यर्थः।" इति मलमासतत्त्वम्।

गौणचान्द्रः, पुं (गौणोऽप्रधानश्चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धिमासः।) कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः। यथा शुभारम्भप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे।
"गौणचान्द्रश्च भाद्रस्तु मुख्यचान्द्रेण श्रावणः।
अपि च शब्दरत्नावल्याम्।
"चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो मुख्यगौणविभेदतः।
गौणः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त ईरितः।"

गौणी, स्त्री (गुणं सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता गुण + अण् + स्त्रियां ङीप्।) अशीतिप्रकारलक्षणामागलक्षणाविशेषः। यथा —
"सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः।
("ता पूर्व्वोक्ता अष्टविधभेदा लक्षणाः। सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयः। अत्र शुद्धानां 'श्वेतो धावति' इत्यादीन्युदाहरणानि ज्ञेयानि। रूढ़ावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा 'एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि' अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपमुख्यार्थसम्पादनेन सार्षपादिस्नेहेषु वर्त्तते। प्रयोजने यथा राजकुमारेषु ततसदृशेषु गच्छत्सु 'एते राजकुमारा गच्छन्ति।' रूढ़ावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा, तैलानि हेमन्ते सुखानि। प्रयोजने यथा 'राजकुमारा गच्छन्ति।' रूढ़ौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा, 'राजा गौड़ेन्द्रं कण्टकं शोधयति।' प्रयोजने यथा 'गौर्व्वाहीकः।' रूढ़ौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा राजा कण्टकं शोधयति। प्रयोजने यथा, 'गौर्जल्पति।'

अत्र केचिदाहुः गोशब्दवाच्या गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यन्ते। ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति। यदुक्तं, गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातुम् सामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च। अभिधाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात्। अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते। तदप्यन्ये न मन्यन्ते। तथाह्यत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते न वा। आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षिताद्वा गुणात्। अविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः। वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात्। न द्वितीयः। अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात्। शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यते। न द्वितीयः। यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीकस्य सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात्। तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति। वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम्। इयञ्च गुणयोगात् गौणी इत्युच्यते। पूर्व्वा तु उपचारामिश्रणात् शुद्धा। उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम्। यथा अग्निमाणवकयोः। शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः। तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा।"

इति साहित्यदर्पणे । २।१२ ॥) अन्यत् सर्व्वं लक्षणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गौतमः, पुं, (गोतमस्य ऋषेर्गोत्रापत्यमिति । "ऋष्यन्धकेति ।" ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।) मुनिविशेषः । स तु शतानन्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । शाक्यमुनिः २ शाक्यसिंहः ३ सर्व्वार्थसिद्धः ४ शौद्धोदनिः ५ अर्कबन्धुः ६ मायादेवीसुतः ७ । इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ खजित् ८ श्वेतकेतुः ९ धर्म्मकेतुः १० महामुनिः ११ पञ्चज्ञानः १२ सर्व्वदर्शी १३ महाबोधिः १४ महाबलः १५ बहुक्षमः १६ त्रिमूर्त्तिः १७ सिद्धार्थः १८ शकः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य हि गौतमीपुत्त्रत्वे प्रमाणं यथा, ललितविस्तरे १५ अध्याये । "ते सान्तर्वहिर्मृगयन्ते । सान्तर्वहिर्मृगयमाणा न पश्यन्ति स्म । महाप्रजावत्यपि गौतमी परिदेवमाना महीतले परिवर्त्तते स्म राजानं शुद्धोदनमेवाह । क्षिप्रं मां महाराज ! पुत्त्रेण सङ्गिनीं कुरुष्वेति ॥" वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तर्षीणामन्यतमः । यदुक्तं हरिवंशे ७।३४—३५ ।

"अत्रिर्वशिष्ठो भगवान् काश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥
तथैव पुत्त्रो भगवान् ऋचीकस्य महात्मनः ।
सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि ॥"

अयमेव तु विंशतिमे द्वापरयुगे वेदव्यासो बभूव । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३१

"अत्रिरेकोनविंशेऽथ गौतमस्तु ततः परम् ॥"

कुरुकुलजधृतराष्ट्रपाण्डुसुतानामाचार्य्यः कृपः । गोतमवंशोत्पन्नत्वादेवास्य तथात्वम् । यथा, हरिवंशे ३२ । ७५—७६ ।

"अवस्कन्नं शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत ।
कृपया तच्च जग्राह शान्तनुर्मृगयाङ्गतः ॥
कृपः स्मृतः स वै तस्मात् गौतमी च कृपी तथा ।
एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥"

मुनिभेदः । स तु एकतद्वितादिमुनीनां पिता । यथा, महाभारते । ९ । ३६ । ७—९ ।

"आसन् पूर्व्वयुगे राजन् ! मुनयो भ्रातरस्त्रयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ।
सर्व्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥
ब्रह्मलोकजितः सर्व्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।
तेषान्तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ॥
अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्म्मरतः सदा ॥"

स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥)

गौतमसम्भवा, स्त्री, (गौतमः सम्भवो यस्याः । यद्वा, गौतमात् सम्भवतीति । सम्+भू+अच् ।) गोदावरी नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौतमी, स्त्री, (गोतमस्य इयम् । तस्येदमित्यण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १७६ । ७ ।

"गौतमीं कंसघातात्र यशोदानन्दवर्द्धिनीम् ॥")

राचनीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदावरी नदी । (यथा, गोः रामायणे । ६ । २।२७ ।

"यो नदीं गौतमीं रम्यां गिरिं पर्य्येति चार्व्वुदम् ॥"

तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ।

"पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना ।
अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारहृत् ॥
पित्तप्रशमनं बल्यं मूत्रदोषविकारहृत् ।
पुण्या पयस्विनी वेषा प्रणीता च वरानना ॥
द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारहृत् ॥")

गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोतमस्यापत्यं स्त्री । गौतमवंशीयशरद्वतः कन्यात्वादस्यास्तथात्वम् । कृपी । सा तु द्रोणस्य भार्य्या अश्वत्थाम्नो माता च । यथा, महाभारते । १ । १३१ । २३ ।

"अलभत् गौतमी पुत्त्रमश्वत्थामानमेव च ॥"

गायत्त्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।

"गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सर सेविता ॥")

गौधारः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "आरगुदीचाम् ।" ४ । १ । १३० । इति आरक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ गोधा इति ख्यातः ॥

गौधेयः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

गौधेरः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "गोधाया ढ्रक् ।" ४ । १ । १२९ । इति ढ्रक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

गौरं, क्ली, (गुरते चित्तं यत्र । गुर श ड उद्यमने+हलश्चेति घञ् । ततः स्वार्थे अण् । यद्वा, गवते इति । गुङ शब्दे+"ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मकेशरः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ (पद्मकेशरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) कुङ्कुमम् । स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरः, पुं, (गवते अव्यक्तं शब्दयतीति । गुङ शब्दे +"ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । रन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) श्वेतसर्षपः ।

("गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते ।
सर्षपस्तु रसे पाके कटुस्निग्धः सतिक्तकः ॥
तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः ।
रक्षोहरो जयेत् कण्डूं कुष्ठ-कोष्ठक्रिमिग्रहान् ॥
यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रः । इति मेदिनी । रे । २८ ॥ धवटक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णः । गोरो इति भाषा । तद्वर्णकरणौषधं यथा,—

"कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च नम्बयः ।
जलपिष्टा हरिद्रा च लिप्ता मन्दानलेन हि ॥
माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ! ।
अस्या उद्वर्त्तनं कुर्य्यादङ्गगौरत्वमीश्वर ! ॥"

इति गारुडे १९४ अध्यायः ॥

श्वेतवर्णः । अरुणवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । ३९ । १४ ।

"तरुणादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः ॥"

यथा च रघुः । २ । ३५ ।

"कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥")

श्रीचैतन्यदेवः । इत्यनन्तसंहिता ॥ (मृगविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २२ ।

"खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः ! शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥")

गौरः, त्रि, विशुद्धः । इति मेदिनी । रे । २७ ॥

गौरचन्द्रः, पुं, (गौरेण तप्तहेमवर्णेन चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे+णिच्+रन् ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा,—

"कृष्णचैतन्यगौराङ्गौ गौरचन्द्रः शचीसुतः ।
प्रभुर्गौरो गौरहरिर्नामानि भक्तिदानि मे ॥"

इत्यनन्तसंहिता ॥

गौरजीरकः, पुं, (गौरः शुक्लवर्णो जीरकः ।) शुक्लजीरकः । शादा जीरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अजाजी २ श्वेतजीरकः ३ कणाह्वा ४ कणजीरः ५ कणा ६ सितदीप्यः ७ दीर्घकणा ८ सिताजाजी ९ गौराजाजी १० । अस्य गुणाः । हिमत्वम् । रुचिकारित्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । क्रिमिविषाध्माननाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरत्वक्, पुं (गौरी शुक्लवर्णा त्वग् यस्य ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरवं, क्ली, (गौरवं साधनत्वेनास्त्यस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५।२।१२७ । इत्यच् ।) अभ्युत्थानम् । इति हेमचन्द्रः ।३।१६४॥ (गुरोर्भावः । गुरु+"इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५।१।१३१ । इत्यण् ।) गुरुत्वम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६३ ।१८ ।

"शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥"

उत्कर्षः । यथा, रघुः । १४ । १८ ।

"शुश्राव तेभ्यः प्रभवादिदृत्तं
स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥"

आदरः । यथा, कुमारे । ३ । १ ।

"प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥")

गौरवितः, त्रि, (गौरवं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच् ।) अर्य्यः । तत्पर्य्यायः । आर्य्यमिश्रः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गौरशाकः, पुं, (गौरः गौरवर्णः शाकोऽस्येति ।) मधूकवृक्षविशेषः । इति जटाधरः ॥

गौरसर्षपः पुं, (गौरश्चासौ सर्षपश्चेति कर्म्मधारयः ।) श्वेतसर्षपः । (यथा,—

"रक्षोघ्नः सर्षपः श्वेतः सिद्धार्थो गौरसर्षपः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तत्पर्य्यायः । अनद्यः २ सिद्धार्थः ३ भूतनाशनः ४

कटुस्नेह ५ गन्धन ६ कटुक ७ राजिका फल ८ तीक्ष्णक ९ दुराधर्ष १० रक्षोघ्न ११ कुष्ठनाशन १२ सिद्धप्रयोजन १३ सिद्ध साधन १४ सितसर्षप १५। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। वातरक्तग्रह त्वग्दोषविषभूतव्रणनाशित्वम्। रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रूक्षत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। कफरक्त कण्डूकुष्ठकोठकृमिनाशित्वम्। रक्त पित्ताग्निवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (परि माणविशेषः। यथा मनुः। ८। १३३।
"त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः॥")

गौरसुवर्ण, क्ली (गौरं शुभ्रं अतएव सु शोभनो वर्णो यस्य।) शाकविशेषः। तत्तु चित्र कूटदेशे प्रसिद्धम्। तत्पर्य्यायः। स्वर्णम् २ सुगन्धिकम् ३ भूमिजम् ४ वारिजम् ५ ह्रस्वम् ६ गन्धशाकम् ७ कटुकज्वालम् ८ पूर्णशाकाङ्क ९। अस्य गुणाः। शिशिरत्वम्। कफपित्तज्वर दाहरुग्विभ्रान्तिरक्तश्रमनाशित्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरा स्त्री (गौरादिगणे वर्णवाचिन एव गौर शब्दस्य ग्रहणात् अत्र विशुद्धार्थपरत्वे टाप्।) गौरी। इति द्विरूपकोषः॥

गौराङ्ग पुं (गौरं तप्तकाञ्चनवर्णं अङ्गं कलेवरं यस्य।) श्रीचैतन्यदेवः। यथा —
'गौराङ्गं गौरदीप्ताङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृताञ्जलिः।
नन्दगोपसुतञ्चैव नमस्यामि गदाग्रजम्॥'
इति ब्रह्मयामले चैतन्यकल्पे चैतन्यस्तवः॥
अपि च कृष्णयामले।
'गौराङ्गो गम्भीरः स्वनामामृतलालसः'॥

गौरार्द्रक पुं (गौरवर्णं आर्द्रक इव।) स्थावर विषभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४। २६४॥

गौरास्य पुं (गौरं शुक्लवर्णं आस्यं मुखं यस्य।) कृष्णवानरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरिका स्त्री (गौर्य्येव। गौरी + स्वार्थे कन्। ह्रस्वश्च।) अष्टवर्षीया कन्या। इति शब्दरत्ना वली॥

गौरिल पुं (गौरवर्णोऽस्यास्तीति। गौर + काश्यादित्वात् इलच्।) श्वेतसर्षपः। लौहचूर्णम्। इति मेदिनी। ८०॥

गौरी स्त्री, (गौर + 'षिद्गौरादिभ्यश्च।' ४। १। ४१। इति ङीष्।) पार्व्वती। (यथा रघुः। २। २६।
'गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश।'
पार्व्वती किल गौरीवर्णा पीठस्थाने कान्यकुब्जे विराजते। यथा देवीभागवते। ७। ३०। ५८।
'गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले॥')
अष्टवर्षीया कन्या। (सा तु अष्टवर्षवयस्का कन्यका। यदुक्तं स्मृतौ।
'अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी॥'
यथा च महाभारते। १। २२२। ४०।
'ददौ ताम् अष्टवर्षां गौरीं च राजसत्तमां सुवर्णसाम्॥')
हरिद्रा। दारुहरिद्रा। गोरोचना। प्रियङ्गु वृक्षः। वसुधा। नदीविशेषः। (यथा, महा भारते। ६। ९। २५।
"वस्त्रं सुवर्णां गौरीञ्च किम्पुनां सहिरण्व तीम्॥"
गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २९। ४९।
"गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया॥")
वरुणभार्य्या। इति मेदिनी। रे। २८—२९॥
सूर्य्यवंशीयप्रसेनजिद्राजभार्य्या। यथा —
'लेभे प्रसेनजिद्भार्य्यां गौरीं नाम पतिव्रताम्।
अभिशप्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत्॥'
इति हरिवंशः॥
बुद्धशक्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ मञ्जिष्ठा। श्वेतदूर्व्वा। मल्लिका। तुलसी। सुवर्णकदली। आकाशमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ रागिणी विशेषः। सा तु मालवरागपत्नी। तस्या रूपं यथा सङ्गीतदामोदरे।
'आराममध्यगता कुमारिका शारदेन्दुसम लक्ष्मीः।
शाडी दाडिमवीजं दधती कोराननेन गौरी॥'
(केषाञ्चित् मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी। यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये। २३।
'तोडी खाम्बावती गौरी गुणक्री ककुभा तथा।
रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः॥'
केषाञ्चित् मते इयं श्रीरागस्य पत्नी। यदुक्तं तत्रैव रागाध्याये। १४।
'मालश्री त्रिवणी गौरी कदारी मधुमाधवी।
ततः पाहाडिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः॥'
अस्या रागवेला तृतीयप्रहरात् परं अहरावधि॥)

गौरीज क्ली (गौर्य्यां जायते इति। जन् + डः।) अभ्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरीपुत्त्र पुं (गौर्य्याः पुत्त्रः।) कार्त्तिकेयः। इति हलायुधः॥

गौरीपुष्प, पुं (गौरीप्रियं पुष्पमस्य।) प्रियङ्गु वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरीललित क्ली (गौरीव हरिद्रेव ललितम्। पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरुतल्पिक पुं (गुरोस्तल्पं गुरुशय्यां गुरुपत्नी मित्यर्थः गच्छतीति। 'गच्छतौ परदारा-दिभ्यः।' ४। ४। १। इत्यस्य वार्त्तिं इति ठक्।) गुरुपत्नीगामी। इति प्रायश्चित्तप्रक रणे धर्म्मशास्त्रम्॥

गौलिक पुं (गुडे साधुः। गुड + ठक्। डस्य लत्वम्।) शुष्ककण्टः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौल्य क्ली, (गुडस्य भावः। गुड + ष्यञ्। डस्य लत्वम्।) मधुरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौशतिक त्रि (गोशतमस्यास्तीति। गोशत + 'एकगोपूर्व्वात् ठञ् नित्यम्।' ५। २। ११८। इति ठञ्।) गोशतस्वामी। इति व्याकरणम्॥ चारिशत एक शत गाइ आछे इति भाषा।

गौष्ठीन क्ली (पूर्व्वं भूतं गोष्ठम्। गोष्ठ + 'गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व्वे।' ५। २। १८। इति खञ्।) भूतपूर्व्वकगोस्थानम्। इत्यमरः। २। १। १३॥ पूर्व्वेर गोठ इति भाषा॥ (यथा भट्टिः। ४। २१।
'तामुवाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणाम्।')

ग्रथ इ ङ कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं अकं सकं च सेट्।) रेफयुक्तः। कौटि ल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च। इ ग्रन्थ्यते। ङ ग्रन्थते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः। ग्रन्थते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ग्रथित त्रि (ग्रथ्यते स्म इति। ग्रन्थ सन्दर्भे + क्तः। ततो न लोपः।) कृतग्रन्थनम्। गाथा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ग्रन्थितम् २ दृब्धम् ३। इत्यमरः। ३। १। ८६॥ गुम्फितम् ४। (यथा रघुः। ८। ३४।
'कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः
स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिनाम्॥')
आक्रान्तम्। हिंसितम्। इति मेदिनी। ते। १०६॥

ग्रन्थ क्रि श सन्दर्भे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां क्र्यां च परं सकं सेट्।) रेफयुक्तः। सन्दर्भो ग्रन्थनम्। क्रि ग्रन्थयति ग्रन्थति। श ग्रथ्नाति मालां मालिकः। ग्रन्थिस्तु ग्रथितं हृद येषु। इति माघः। त्रिन्थम। इति दुर्गादासः॥

ग्रन्थ पुं (ग्रन्थ श सन्दर्भे + भावे घञ्।) गुम्फः। ग्रन्थना। धनम्। (ग्रथ्यते विरच्यते इति। ग्रन्थ + कर्म्मणि घञ्।) शास्त्रम्। (यथा महा भारते। १। १। ८०।
'ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात्॥')
द्वात्रिंशदक्षरनिर्मितिः। अनुष्टुप्छन्दः श्लोकः। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रन्थकार [र] त्रि ग्रन्थं करोतीति। कृ + अण् प्रत्ययः। ग्रन्थकारः। पुस्तककारकः। शास्त्रकृत्॥

ग्रन्थकुटी स्त्री (ग्रन्थस्य कुटी गृहादिस्थानम्।) लेखस्थानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्रन्थन, क्ली, (ग्रन्थ + भावे ल्युट्।) गुम्फनम्। ग्रन्थना। तत्पर्य्यायः। सन्दर्भः २ रचना ३ गुम्फः ४ श्रन्थनम् ५। इति हेमचन्द्रः। ६। ११०॥

ग्रन्थना, स्त्री (ग्रन्थ + भावे युच्। स्त्रियां टाप्।) ग्रन्थनम्। इति मुग्धबोधम्॥

ग्रन्थि, पुं (ग्रन्थ श सन्दर्भे + "सर्व्वधातुभ्य इन्" इत्यादिना इन्।) चणकादिसन्धिः। गाँठ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पर्व्व २ परुः ३। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ काण्डसन्धिः ४। (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ((सर्व्वसन्धि)) इति भावप्रकाशे। ११९। इति भावप्रकाशे यथायथं ८।) ((भ्रमरसन्धि)) ३। यथा,
'इच्छोरिव सुन्दरि। मामस्य ग्रन्थिरपि काम्य।')
भद्रमुस्ता। पिप्पलीमूलम्। तगरम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (वाचोभाष्याय। मायायाः। यथा, भागवते। १। २। २१।

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ॥")
कौटिल्यम्। ग्रन्थिपर्णवृक्षः। (यथा, चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये।
"मनःशिला त्वक्पुटजात् सकुष्ठः
सलोमशः सैडगजः करञ्जः।
ग्रन्थिश्च भौर्ज्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥")
बन्धनम्। रुग्भेदः। इति मेदिनी। थे। ६ ॥
तस्य निदानसंप्राप्ती यथाह माधवकरः।
"वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः
सन्दूष्य मेदश्च तथा शिराश्च।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥"
तस्य वातिकरूपं यथा,—
"आयम्यते वृश्च्यति तुद्यते च
प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च।
कृष्णो मृदुर्व्वस्तिरिवाततश्च
भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥"
पैत्तिकरूपं यथा,—
"दंदह्यते धूप्यति चूष्यते च
पापच्यते प्रज्वलतीव चापि।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्तात्
भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥"
श्लैष्मिकरूपं यथा,—
"शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः
पाषाणवत्संहननोपपन्नः।
चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपा-
द्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् ॥"
(अथास्य ससम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—
"कफप्रधानाः कुर्व्वन्ति मेदोमांसासृगामलाः।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं सग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥
दोषास्रमांसमेदोऽस्थि शिराव्रणभवा नव।
ते तत्र वातादायामतोदभेदान्वितोऽसितः ॥
स्थानात् स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान्।
मृदुर्व्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छमवत्यसृक् ॥
पित्तात् सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम्।
भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥
शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेद्घनम्।
दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥
शिरामांसञ्च संश्रित्य सस्वापः पित्तलक्षणः।
मांसलैर्दूषितं मांसाहारैश्च ग्रन्थिमावहेत् ॥
स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम्।
प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥
वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम्।
श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥
स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत्।
अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतन्तु यत् ॥
सोऽस्थिग्रन्थिः पदाक्रान्ते च सहसाम्भोऽवगाहनात्।
व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं सशोणितम् ॥
वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च।
निष्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स शिराह्वयः ॥
अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्व्वरसाशिनः।
सार्द्रे वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा ॥
वातासमसृतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम्।
कुर्य्यात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥
साध्या दोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः।
मर्म्मकण्ठोदरस्थाश्च——————॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने २८ अध्याये उक्तम् ॥)
तस्य चिकित्सा यथा,—
"स्वर्ज्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्व्वुदम् ॥
ग्रन्थिर्न यो गच्छति भेषजेन
निष्कास्य तं शस्त्रचिकित्सकेन।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च सञ्चिकित्सेत् ॥
ग्रन्थीनुद्धृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत्।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुञ्जते ॥
अन्ये आचार्य्याः।" इति भावप्रकाशः ॥
("ग्रन्थिष्वामेषु कर्त्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया।
बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥
स्नेहयेन्मुटिकाभिश्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम्।
संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥
एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तासृजे पुनः।
जलौकसो हिमं सर्व्वं कफजे वातिको विधिः ॥
तथाप्यपक्वं छित्त्वैनं स्थितं रक्तेऽग्निना दहेत्।
साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥
मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च।
कार्य्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥
प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूद्धृते ॥
शिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरन्तथा।
उपनाहोऽनिलहरैर्वस्तिकर्म्मशिराव्यधः ॥
अङ्गैकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्त्वनर्त्ति-
र्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥
तं शोधितं स्वेदितमश्मकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विनयेदपक्वम्।
विपाट्य चोद्धृत्य भिषक् सकोषं
शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥
अदग्ध ईषत् परिशोषितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम्।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-
च्छेद्यो भवेद्वीक्ष्य शरीरदेशान् ॥
शोषे कृते पाकवशेन शीर्य्येत्
ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विसर्पः।
उपद्रवं तं प्रतिवारयेज्ज्ञः
स्वैर्भेषजैः पूर्व्वतरैर्यथोक्तैः ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने १७ अध्यायः ॥
अपरा चिकित्सा च यथा,—
"ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्या-
च्छोफक्रियायां विहितं विधिज्ञः।
रक्तेऽनलश्चापि नरस्य नित्यं
तद्रक्षितं व्याधिबलं निहन्ति ॥
तैलं पिबेत् सर्पिरथो द्वयं वा
दत्त्वा वसां वा त्रिवृतं विदध्यात्।
अपेहि वातादपमूलसिद्धं
वैद्यश्चतुःस्नेहमथो द्वयं वा ॥
हिंस्राथ रोहिण्यमृताथ भार्गी
श्योनाकबिल्वागुरुकृष्णगन्धाः।
गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥
स्वेदोपनाहान् विविधांश्च कुर्य्या-
त्तथा प्रसिद्धानपरांश्च लेपान्।
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
प्रक्षाल्य बिल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ॥
तिलैः सपथ्याङ्गुलपत्रमिश्रैः
संशोधयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः।
शुद्धं व्रणं वाप्युपरोपयेत्तु
तैलेन रास्ना सवलान्वितेन ॥
विडङ्गयष्टीमधुकाग्नताभिः
सिद्धेन वाक्षीरसमन्वितेन।
जलौकसः पित्तकृते हितास्तु
क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च ॥
काकोलिवर्गस्य च शीतलानि
पिबेत् कषायाणि सशर्कराणि।
द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि
चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥
मधूकजम्बूर्ज्जुनवेतसानां
त्वग्भिःप्रदाहानवचारयेत।
सशर्करैर्वा तृणशून्यकन्दै-
र्दिह्यादभीक्ष्णं मुचुकुन्दकैर्वा ॥
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
धावेत् कषायेण वनस्पतीनाम्।
तिलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य
सर्पिः प्रयोज्यं मधुरैर्विपक्वम् ॥
हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्व्या
ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु।
स्विन्नस्य विम्लापनमेव कुर्य्या-
दङ्गुष्ठलोहोपलवेणुदण्डैः ॥
विकङ्कतारग्वधकाकगन्धी
काकादनी तापसवृक्षमूलैः।
आलेपयेत् पिण्डफलार्कभार्गी
करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥
अमर्म्मजातं शममप्रयात-
मपक्वमेवापहरेद्विदार्य्य।
दहेत् स्थिते वासृजि सिद्धकर्म्मा
सद्यः क्षतोक्तञ्च विधिं विदध्यात् ॥
या मांसकन्द्यः कठिना दृढत्व-
स्तास्वेष योज्यश्च विधिर्विधिज्ञैः।
शस्त्रेण व्यापाद्य सुपक्वमासु
प्रक्षालयेत् पथ्यतमैः कषायैः ॥
संशोधनैस्तञ्च विशोधयेत्तु
क्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः।

शुष्के च तैले लवणान्वितेऽस्मिन्
विडङ्गपाठारजनीविपक्वम् ॥
मेदः समुत्थे तिलकल्कदिग्धं
दत्त्वोपरिष्टाद्द्विगुणं पटान्तम् ।
हुताशतप्तेन मुहुः प्रमृज्या
लौहेन धीमान् दहनं हिताय ॥
प्रलिप्य दार्व्वीमथ लाक्षया वा
प्रतप्तया स्वेदनमस्य कार्य्यम् ।
निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो
दहेत सुपक्वं त्वथवा विदार्य्यम् ॥
प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः
सुवर्चिकाद्यैर्हरितालमिश्रैः ।
समैस्ततः क्षौद्रघृतप्रगाढैः
क्षारोत्तरैरेनमभिप्रशोध्य ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)

ग्रन्थिक क्ली (ग्रन्थिभिः कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) पिप्पलीमूलम् । (अस्य पर्य्याया यथा,
"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिरः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) ग्रन्थिपर्णम् । गुग्गुलु । इति मेदिनी । के । ६ ॥

ग्रन्थिक पुं (ग्रन्थिभिः पर्ब्बभिः कायतीति । ग्रन्थि+कै+कः ।) करीरः । (ग्रन्थिना कौटिल्येन कायतीति । कै+कः । यद्वा ग्रन्थः पञ्जिकास्यास्तीति ठन् ।) दैवज्ञः । (यथा महाभारते । १४ । ७० । ७ ।
'तत्र मल्ला नटाश्चैव ग्रन्थिकाः सौख्यशायिकाः ।
सूतमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवन् जनार्द्दनम् ॥')
सहदेवाख्यपाण्डवः । इति मेदिनी । के । ८२ ॥ (नकुलस्य । इयमाख्या तु यदानेन छद्मरूपिणा विराटगृहे वासः कृतस्तदैव जाता । यथा, महाभारते । ४ । ३ । २ ।
नकुल उवाच ।
अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
सर्व्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिरक्षणे ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्म्मैतत् सुप्रियं मम ॥')

ग्रन्थित त्रि (ग्रथ्यते स्म इति । ग्रथि+क्तः ।) ग्रथितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥

ग्रन्थिदला, स्त्री (ग्रन्थिदलेषु पत्रेषु यस्याः ।) मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिदूर्व्वा, स्त्री, (ग्रन्थिबहुला दूर्व्वा । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिपर्ण क्ली, (ग्रन्थिषु पर्णानि यस्य । ग्रन्थिप्रचुराणि पर्णानि यस्येति वा ।) द्रव्यविशेषः । गाँटियाला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शुकम् २ बर्हिपुष्पम् ३ स्थौणेयम् ४ कुक्कुरम् ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ । बर्हिपुष्पम् ६ बर्हि ७ पुष्पम् ८ बर्हम् ९ शुकबर्हम् १० । इति तट्टीका ॥ स्थौणेयकम् ११ कुक्कुरम् १२ शुकम् १३ । इति रत्नमाला । विप्रपर्णम् १४ स्थाराम शुकम् १५ बर्हि १६ शुकपुच्छम् १७ शुकच्छदम् १८ । इति शब्दरत्नावली । ग्रन्थिकम् १९ काकपुष्पम् २० नीलपुष्पम् २१ सुगन्धम् २२ तैलपर्णकम् २३ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । कफवातविषश्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चोपनगुणः । रूक्षतालक्ष्मीरक्षोज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

ग्रन्थिपर्ण, पुं (ग्रन्थिः पर्ब्ब तत्प्रचुराणि पर्णान्यस्य ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः । (चोरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)

ग्रन्थिपर्णा, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+टाप् ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिपर्णी, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+गौरादित्वात् ङीष् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिफल, पुं (ग्रन्थियुक्तं फलमस्य ।) शाकवृक्षः । कपित्थवृक्षः । मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमत्फल पुं (ग्रन्थिरस्यास्तीति मतुप् । ग्रन्थिमत् पर्ब्बविशिष्टं फलं यस्य ।) लकुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमान् [त्] पुं (ग्रन्थिरस्यास्मिन् वा । ग्रन्थि+मतुप् ।) अस्थिसंहारकवृक्षः । हाड़भाङ्गा इति हाड़जोड़ा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अस्थिसंहारी २ वज्राङ्गी ३ अस्थिशृङ्खला ४ । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मकृमिदुर्नामनाशित्वम् । अस्थियोक्तृत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । चक्षुरोगपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् । स्वादुत्वम् । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ रत्नमालोक्तपर्य्याया राजवल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (ग्रन्थियुक्ते, त्रि । यथा कुमारे । ३ । ४६ ।
'कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां
कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥")

ग्रन्थिमूल क्ली (ग्रन्थिर्मूले यस्य ।) गृञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमूला स्त्री (ग्रन्थिबहुलं मूलं यस्याः । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिल, क्ली (ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य । ग्रन्थि+'पिच्छादिभ्यश्च ।' ५ । २ । १०० । इति लच् ।) पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिल पुं (ग्रन्थिरस्यास्तीति । 'पिच्छादिभ्यश्च ।' ५ । २ । १०० । इति लच् ।) विकङ्कतवृक्षः । बइँचि इति भाषा । (पर्य्यायोऽस्य यथा —
"विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।)
करीरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३०, ७७ ॥ तण्डुलीयशाकम् । शितावली । पिण्डालुः । चोरकनामगन्धद्रव्यम् । विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्रन्थियुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले । ८५ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५०० ।
'रोषेणैव मया सखि ! वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ।
मधुलाभलोभतायं मधोः स्वेदनवश इव ॥')

ग्रन्थिला, स्त्री, (ग्रन्थिल+टाप् ।) भद्रमुस्ता । (भद्रमुस्ताशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ।) मालादूर्व्वा । गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिवर्हो [न्] पुं (ग्रन्थिभिर्बर्हते वर्द्धते इति । बृह वृद्धौ+णिनि ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिहर, पुं, (ग्रन्थिं कौटिल्यं हरति परहृत्कुटिलतां कार्य्यजटिलतां वा विभेदयतीत्यर्थः । ग्रन्थि+हृ+अच् ।) अमात्यः । मन्त्री । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रन्थीक, क्ली, (ग्रन्थिभिः कायतीति । ग्रन्थि+कै+कः । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) ग्रन्थिकम् । पिप्पलीमूलम् । इति द्विरूपकोषः ॥

ग्रस उ ङ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट् ।) रेफयुक्तः । उ ग्रसित्वा ग्रस्त्वा । ङ ग्रसते । शिमानुमास ग्रसते । इति माघः । इति दुर्गादासः ॥

ग्रस, कि भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट् ।) रेफयुक्तः । कि ग्रासयति फलं लोकः । ग्रसति तव सुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय । इमं ग्रहणे पठन्ति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

ग्रस्त, त्रि (ग्रस्यते स्म इति । ग्रस+क्तः । "ग्रस्त विभाषा ।" ७ । २ । १५ । इति इडभावः ।) लुप्तवर्णपदम् । असम्पूर्णवाक्यम् । भुक्तम् । (यथा रामायणे । २ । ४२ । १२ ।
"राहुग्रस्तमिवाभाति रूपं यस्तस्याशुभतो यथा ।")
खादितम् । इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥ (आक्रान्तम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २४४ ।
'दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।')

ग्रह, श ज ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां उभं सकं सेट् ।) श ज, गृह्णाति गृह्णीते । इति दुर्गादासः ॥

ग्रह ज कि आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट् ।) ज, अग्रहीत् अग्राहीत । कि, ग्राहयति ग्रहति । एष ज्ञानार्थ एव मन्यते तथाप्यात्मनेपदी एव । इति दुर्गादासः ॥

ग्रह पुं (गृह्णाति गतिविशेषानिति । यद्वा गृह्णाति फलदातृत्वेन जीवानिति । ग्रह+'विभाषा ग्रहः ।' ३ । १ । १४३ । इति पक्षे अच् ।) सूर्य्यादिनव । यथा । रविसोमभङ्गल बुधवृहस्पतिशुक्रशनिराहुकेतवः । (यदुक्तम् —
"सूर्य्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नव ग्रहाः ॥"
"लोकानलीन् सुरान् धातून् सर्व्वान् सोपान् महानपि ।
ग्रहेषु सम चक्रातीताः ग्रन्थितास्ते चित्रिता ।'

इत्यनेन ग्रहाणां यत् सप्तत्वमुक्तं तत् वराह-मतानुसारेणेत्यवधेयम् । एतेन राहुकेत्वोर्ग्रहत्वं सर्व्वे नाद्रियन्ते इति सूचितम् ॥) तेषामष्टधा गतिर्यथा । वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३ मन्दा ४ मन्दतरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ्र-तरा ८ । इति ज्योतिषम् ॥ तेषां ध्यानानि यथा ।
तत्र सूर्य्यस्य ध्यानम् ।
"क्षत्त्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम् ।
पद्महस्तद्वयं पूर्व्वाननं सप्ताश्ववाहनम् ॥
शिवाधिदैवतं सूर्य्यं वह्निप्रत्यधिदैवतम् ॥" * ॥
सोमस्य ध्यानम् ।
"सामुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम् ।
जलप्रत्यधिदैवञ्च सूर्य्यास्यमाह्वयेत्तथा ॥" * ॥
मङ्गलस्य ध्यानम् ।
"आवन्त्यं क्षत्त्रियं रक्तं मेषस्थं चतुरङ्गुलम् ।
आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्द्ध्वक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम् ।
आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाह्वयेत् ॥
स्कन्दाधिदैवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदैवतम् ॥"*॥
बुधस्य ध्यानम् ।
"मागधं द्व्यङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम् ।
वामोर्द्ध्वक्रमतश्चर्म्मगदावरदखड्गिनम् ॥
सूर्य्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत् ।
नारायणाधिदैवञ्च विष्णुप्रत्यधिदैवतम् ॥" * ॥
बृहस्पतेः ध्यानम् ।
"द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम् ।
ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम् ॥
दक्षोर्द्ध्वादक्षवरदकरकादण्डमाह्वयेत् ।
ब्रह्माधिदैवं सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदैवतम् ॥" * ॥
शुक्रस्य ध्यानम् ।
"शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम् ।
पद्मस्थमाह्वयेत् सूर्य्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
सदाक्षवरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम् ।
शक्राधिदैवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदैवतम् ॥"*॥
शनेर्ध्यानम् ।
"सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्य्यास्यं चतुरङ्गुलम् ।
कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
तद्वद्बाणवरं शूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत् ।
यमाधिदैवतं प्रजापतिप्रत्यधिदैवतम् ॥" * ॥
राहोर्ध्यानम् ।
"राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत् ॥
चतुर्ब्बाहुं खड्गवरशूलचर्म्मकरन्तथा ।
कालाधिदैवं सूर्य्यास्यं सर्पप्रत्यधिदैवतम् ॥" * ॥
केतूनां ध्यानम् ।
"कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम् ।
धूम्रं गृध्रगतं शूद्रमाह्वयेद्विकृताननम् ॥
सूर्य्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा ।
चित्रगुप्ताधिदैवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदैवतम् ॥"
इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥

तेषां कामरूपे स्थानानि ध्यानमन्त्रादिञ्च यथा,
"पूर्व्वे सुमदनायास्तु ब्रह्मक्षेत्रस्य पश्चिमे ।
महाक्षेत्रं यत्र देव आदित्यः सततं स्थितः ॥
भैरवस्य हितार्थाय यदा सर्व्वे सुराः स्थिताः ।
कामरूपे महापीठे ब्रह्मेन्द्रवरुणादयः ॥
तदा तत्राह्वये शैले श्रीसूर्य्योऽपि व्यवस्थितः ।
त्रिस्रोता नाम तस्यास्ति नदी पूर्व्वदिशि स्थिता ॥
कापोतं करकं पश्चादस्य कुण्डद्वयं स्थितम् ।
कापोतकुण्डे विधिवत् स्नात्वा करककुण्डके ॥
तस्याचलं समारुह्य संपूज्य च दिवाकरम् ।
सकृदेव नरो याति भास्करस्य गृहं प्रति ॥
सूर्य्यरश्मिसमुद्भूत ! कापोत ! करकाह्वय ! ।
पुण्यतोय ! महाघोरं पापं कापोत! मे हर !॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा कापोतपुष्करे ।
करकं समुपस्पृश्य तत्रशैले रविं यजेत् ॥
त्रिविधं ब्रह्मबीजन्तु सहस्रपदमन्ततः ।
रश्मयेति चतुर्थ्यन्तं दैवतायाः शुचिस्मितः ॥
अङ्गबीजमिदं प्रोक्तमादित्यस्यातिकामदम् ॥"
ध्यानं यथा,—
"पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च द्विभुजो भास्करः सदा ॥
वर्त्तुलं मण्डलं चास्य अष्टपत्रसमन्वितम् ।
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीनान्तु हृदादीनां तथा च षट् ॥
अङ्गमन्त्रैः संयुक्त उपान्त्यो वह्निसंयुतः ।
सर्व्वन्यासे समुद्दिष्टो मन्त्रः सर्व्वफलप्रदः ॥
हृच्छिरस्तु शिखावर्म्मनेत्रास्योदरपृष्ठतः ।
बाह्वोः पाण्योर्जङ्घयोस्तु पादयोश्चापि विन्यसेत् ॥
जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु ।
क्रमश्चोत्तरतन्त्रोक्तः पूजनेऽस्य प्रकीर्त्तितः ॥
विसर्ज्जनं तथैशान्यां विद्याद्दण्डिप्रमुक्तय ।
निर्म्माल्यधृगुग्रचण्डो माठराद्यास्तु पार्श्वयोः ॥
बीजमुत्तरतन्त्रस्य पूर्व्वतः प्रतिपादितम् ।
अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा सुरोत्तमम् ॥
स कामानखिलान् प्राप्य इह लोके स उत्तमः ।
सुखी देहे ततो गच्छेद्भास्करस्यालयं प्रति ॥१॥"
इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥
"पूर्व्वे वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणसाम्रसंकाशस्तदूर्द्ध्वे चन्द्रमण्डलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभिश्चाश्वभिर्युतः ॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते ॥
स्वर्गादवभ्रष्टचन्द्रः कामाख्यासेवने यदा ।
तदा तद्रश्मिसञ्जातनिःस्रुतात्तोयराशयः ॥
तैस्तोयैर्व्वासवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूतचन्द्रकुण्ड महोदधे ।
सुधासवस्य साक्षात् त्वं चन्द्र कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण यः स्नात्वा चन्द्रपाथसि ।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥

अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परञ्च चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥"
ध्यानं यथा,—
"श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वो हेमभूषितः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्त्तव्यो वरदः शशी ॥२॥
पूर्व्वस्यां कर्पटाख्यात्तु शैलाच्चित्र इति स्मृतः ।
यः पूर्व्वभागप्रान्तोऽभूद्दिक्ष्वाग्नेय्यां व्यवस्थितः ॥
पीठस्य आग्नेयवस्तु अर्व्वाक् पर्व्वत उच्यते ।
तस्मिन् वसन्ति सततं ग्रहा राजन् ! यथेच्छया ॥
तत्र तान् पूजयेद्यस्तु स नाप्नोत्यापदं क्वचित् ।
रूपं मन्त्रश्च सूर्य्यस्य चन्द्रस्य प्रतिपादितम् ।
सप्तानामितरेषान्तु मन्त्रं रूपं शृणुष्व मे ॥
रक्ताम्बरधरः शूली शक्तिमांश्च गदाधरः ।
चतुर्भुजो मेषरथो वरदो मङ्गलो मतः ॥ ३ ॥
पीताम्बधरः शूली पीतमाल्यानुलेपनः ।
खड्गचर्म्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥४॥
स्वर्णगौरः पीतवासाः स्वर्णपङ्कजसंस्थितः ।
मालां कमण्डलुं दण्डं वामेन वरदायकम् ॥
चतुर्भुजं सुरगुरुं चिन्तयेद्देवतीर्थकम् ।
सर्व्वदेवगणैर्नित्यं नम्यमानं मनोहरम् ॥५॥
शुक्लवस्त्रं शुक्लवर्णं शुक्लनागोपरिस्थितम् ।
चतुर्भुजं चाक्षमालां पुस्तकञ्च वराभये ॥
क्रमाद्दक्षिणवामाभ्यां धत्ते दैत्यगुरुः सदा ॥६॥
इन्द्रनीलनिभः शूली वरदो गृध्रवाहनः ।
पाशबाणासनधरो ध्यातव्योऽर्कसुतः सदा ॥७॥
कामदेवस्य बीजन्तु मन्त्रं भौमस्य कीर्त्तितम् ॥ मं ।
दुर्गाया नेत्रबीजस्य यत्तु मध्याक्षरं शुभम् ।
तन्मन्त्रं शशिपुत्त्रस्य सर्व्वकामफलप्रदम् ॥ बु ॥
भकारपञ्चमो यस्तु चतुर्थस्वरसंयुतः ।
गणेशबीजं तदिदं गुरोर्मन्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥ ह ॥
विन्दिन्दुसंयुतश्चापि पूर्व्ववर्णद्वयं पुनः ।
सप्तमस्वरसंयुक्तो भकारस्तादिरन्तरम् ॥
प्रान्तवर्गाद्यवर्णन्तु विन्दिन्दुभ्यां समन्वितम् ।
भवेच्छुक्रस्य बीजन्तु सर्व्वकामसन्दोहदम् ॥ शु ॥
प्रान्तवर्गाद्यवर्णन्तु चन्द्रविन्दुसमन्वितम् ।
चाद्यमन्त्यस्वरोपेतं तदैन्द्रादिसंयुतम् ।
शनैश्चरस्य मन्त्रोऽयं सर्व्वदोषविनाशनः ॥ श ॥
विन्दुचन्द्रसमायुक्तं नामाद्याक्षर एव वा ।
तेषां सर्व्वग्रहाणां वै मन्त्रसङ्घः प्रकीर्त्तितः ॥
शान्तिके पौष्टिके चैव एभिर्मन्त्रैर्ग्रहानिमान् ।
पूजयेत् सर्व्वदा धीरो भूतिकामो महामतिः ॥
वरदाभयहस्तश्च खड्गचर्म्मधरस्तथा ।
सिंहासनगतः कृष्णो राहुर्धीरैः प्रचक्ष्यते ॥८॥
धूम्रवर्णो विशालाक्षः पुच्छरूपी चतुर्भुजः ।
खड्गचर्म्मगदाबाणपाणिः केतुः शवासनः ॥९॥
उपान्तादिद्वादशेन स्वरेण सहितः पुनः ।
उपान्तपञ्चमेनेन्दुविन्दुभ्यां सहिताद्भवौ ॥
मन्त्रोऽयमनुलोमेन राहोः केतोर्विलोमतः ।
आद्याक्षरं विन्दुमद्वा मन्त्रसङ्घं तयोस्तयोः॥रा॥ के
एवं चित्रे शैलवरे पूजयित्वा नवग्रहान् ।
अभीष्टान् लभते कामान्नरः शान्तिं तथोत्तमाम्॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥ * ॥

(अथ ग्रहयुत्यधिकारो यथा,—
'ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।
समागमः शशाङ्केन सूर्य्येणास्तमनं सह ॥
शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतं सयोगो भविताऽन्यथा ।
द्वयोः प्राग्याय्यिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्य्ययात् ॥
प्राग्याय्यिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः ॥
ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहताः ।
भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः ॥
द्वयोर्वक्रिण्यथैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते देयं भविष्यति ।
विपर्य्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिंस्तु धनक्षयौ ॥
समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ॥
कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।
नतोन्नतं साधयित्वा स्वकात् स्वकाद्ग्रहोदयात् ॥
विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विक्षेपाद् द्वादशोद्धृतात् ।
फलं स्वनतनाडीघ्नं स्वदिनार्द्धविभाजितम् ॥
लब्धं प्राच्यामृणं सौम्याद्विक्षेपात् पश्चिमे धनम् ।
दक्षिणे प्राक्कपाले स्वं पश्चिमे तु तथा क्षयः ॥
सत्रिभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः ।
विकलाः स्वमृणं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥
नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।
शृङ्गोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्म्मादाविदं स्मृतम् ॥
तात्कालिकौ पुनः कार्य्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
दिक्तुल्ये त्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
कुजार्कीज्ञामरेज्यानां त्रिंशदर्द्धार्द्धवर्द्धिताः ।
विष्कम्भाश्चन्द्रकक्षायां भृगोः षष्टिरुदाहृता ॥
त्रिघ्ना कर्णयुतामाप्ते द्विघ्नास्त्रिज्यया हृताः ।
स्फुटाः स्वकर्णास्तिथ्याप्ता भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥
छायाभूमौ विपर्य्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।
ग्रहः स्वदर्पणान्तःस्थः शङ्कग्रे सम्प्रदृश्यते ॥
पञ्चहस्तोच्छ्रितौ शङ्कू यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
ग्रहान्तरेण विक्षिप्तावधो हस्तनिखातगौ ॥
छायाकर्णौ ततो दद्याच्छायाग्राच्छङ्कुमूर्द्धगौ ।
छायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
स्वशङ्कुमूर्द्धगौ व्योम्नि ग्रहौ दृक्तुल्यतामितौ ।
उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदं भेदे प्रकीर्त्तितः ॥
युद्धमंशुविमर्द्दाख्यमंशुयोगे परस्परम् ।
अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः ॥
समागमोऽंशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ ।
अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान् ॥
रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्येऽपि यो

बली ॥
आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।
स्वल्पौ द्वावपि विध्वस्तौ भवतां कूटविग्रहौ ।
उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी ॥
शशाङ्केनैवमेतेषां कुर्य्यात् संयोगसाधनम् ।
भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
स्वमार्गगाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्ते ग्रहयुत्यधिकारः ।

अथ ग्रहाणां राश्यधिपत्वकथनं ग्रहभावप्रकाशे यथा —
'मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
स्यान्मीनधन्विनोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
सिंहस्याधिपतिः सूर्य्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥'
अथ ग्रहाणामुच्चनीचत्वकथनं तत्रैव यथा,—
'रवेर्मेषतुले प्रोक्ते चन्द्रस्य वृषवृश्चिकौ ।
भौमस्य नक्रकर्कौ च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
तुलमेषौ च मन्दस्य उच्चनीचावनुक्रमात् ॥'
अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशात्रवमाह तत्रैव ।
'रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशनिराहवः ।
स्वस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शत्रवः

स्मृताः ॥
राहुरव्योः परं वैरं गुरुभार्गवयोरपि ।
हिमांशुबुधयोर्वैरं विवस्वन्मन्दयोरपि ॥'
अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव
'प्रभातमिन्दुजगुरू मध्याह्ने रविभूमिजौ ।
अपराह्णे भार्गवेन्दू सन्ध्या मन्दभुजङ्गमौ ॥'
अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा —
तिय्यगङ्गौ बुधसितौ भौमार्कौ चोर्द्ध्वदर्शिनौ ।
जीवेन्दू समदृष्टी च शनिराहू अधोदृशौ ॥'
अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा —
'भार्गवेन्दू जलचरौ ज्ञजीवौ ग्रामचारिणौ ।
राहुर्भौतिजमन्दाकान् ब्रुवतेऽरण्यचारिणः ॥'
अथ ग्रहाणां पित्तादिधातुज्ञानमाह तत्रैव
पित्तं प्रभाकरस्माजौ श्लेष्मा भार्गवशीतगू ।
ज्ञगुरू समधातू च पवनौ राहुमन्दगौ ॥"
अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
'कुजार्कौ कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
क्षारान्लौ चन्द्रभृगुजौ तीक्ष्णौ च कंनन्दगौ ॥'
अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
'मन्देन्दुराभौमा स्युर्धातुः सविभार्गवौ ।
मूलं चरित्रं सौम्यश्च जीवं प्राहुर्म्मंहाधिपः ॥"
अथ ग्रहाणां पक्षज्ञानमाह तत्रैव ।
'द्विपदौ भार्गवगुरू भपुत्रार्कौ चतुष्पदौ ।
पक्षिणौ बुधसौरी च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥'
अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
'विप्रौ शुक्रगुरू क्षत्त्रौ कुजार्कौ शूद्र इन्दुजः ।
इन्दुर्वैश्यः समौ म्लेच्छौ केतुरेव च शनैश्चरौ ॥"
अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
'स्थूल इन्दुः सितः चण्डः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
वर्त्तुलौ सोमधिषणौ दीर्घौ शनिभुजङ्गमौ ॥"
अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
'रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकद्युतिः ।
शुकपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरयोऽग्गुः ।
मन्दारस्यार्कपुष्पस्य समद्युतिरहर्गणुः ।
कविरत्यन्तधवलः पश्चो कृष्णः शनिस्तथा ॥"
ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
"शुक्रे चन्द्रे भवेद्रौप्यं बुधे स्वर्णं सुदारुणम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्य्ये मौक्तिकमुच्यते ॥
भौमे वपुः शनौ लौहं राहावस्थानि कीर्त्तयेत् ।
धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषं स्याद्दारुणं ॥
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवताश्रमसिंगिरौ ।
रवौ चतुष्पदाश्रमानमिष्टकानिचयो बुधे ॥
भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वाल्मभूः ।
अमीभिर्हि बुधस्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥'
अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
"जीवमङ्गलमार्त्तण्डानुशन्ति पुरुषान् बुधाः ।
सोमसोमजमन्दान् हि भृगुपुत्रांश्च योषितः ॥
अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
'युवा कुजः शिशुः सौम्यः शशिशुक्रौ च मध्यमौ ।
मन्दमार्त्तण्डदैत्येज्यफणिनः स्थविरा ग्रहाः ॥'
अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
"भौममन्दार्कभोगीन्द्राः प्रकृत्या दुःखदायकाः ।
शशिगुरुश्वेतकिरणशुक्राः सुखकराः सदा ॥'
अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं यदुक्तं

ज्योतिषे ।
'रविमासं निशानाथं सपादद्विदिनद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्याऽष्टाविंशद्दिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वभानुः सार्द्धवत्सरम् ॥'
ग्रहाणां स्तुत्यादिकन्तु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
तेषां दशा सतप्रभृतयः च दशाशब्दे गरुड़
पुराणे ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् * ॥
अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—

याज्ञवल्क्य उवाच ।

'श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञमभिचार

वान् ।
ग्रहयज्ञं समं कुर्य्यात् ग्रहाश्चैते बुधैः स्मृताः ॥
सूर्य्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुः कुर्य्यात् ग्रहास्तथा ॥
ताम्रकात् स्फटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ ।
रजतादयसः सीसात् कांस्यात् वक्ष्यन् निबोधत ॥
रक्तः शुक्लस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसितः ।
कृष्णः कृष्णः क्रमाद्वर्णा दशायां सुलक्षणः ॥
स्थापयेद्ग्रहवर्णानि क्षौमार्थं प्रलिखेत पटे ।
सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
गन्धाश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
कर्त्तव्यास्तत्र मन्त्रैश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥
आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्म्मूर्द्धा दिवः ककुत् ।
उद्बुध्यस्वेति जुहुयादृग्भिरेव यथाक्रमम् ॥
बृहस्पतेऽतियदर्य्येति सन्ध्येऽन्नात् परिस्रुतः ।
शन्नोदेवीस्तस्य काण्डात् केतुं कृण्वन्निति क्रमात् ॥
अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः ।
औडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः ।
गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम् ॥
दध्योदनं हविः पूपान्मांसं चित्रान्नमेव च ।
दद्याद्ग्रहक्रमादेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं ततः ॥
धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसश्छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
ग्रहाः पूज्याः सदा यत्नाद्राज्यादिप्राप्तिकामैः ॥"

इति गारुड़े १०१ अध्यायः ॥

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्श्यन्ते ।

	ऋग्वेदिनाम्	यजुर्व्वेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्व्ववेदिनाम्
सूर्य्यस्य	आ कृष्णेन रजसा ।१।३५।२	आ कृष्णेन रजसा । वा: ३३।४३	उदु त्यं जातवेदसम् १।१।१।३।११*	विषासहिं सहमानम् १७।१।१
सोमस्य	आ प्यायस्व समेतु ते १।९१।१६	इमं देवा असपत्नम् । वा: ९।४०	सन्ते पयांसि । वा: १२।११३†	शक्रधूमं नक्षत्राणि ६।१२८।१
मङ्गलस्य	अग्निर्मूर्द्धा दिवः ८।४४।१६	अग्निर्मूर्द्धा दिवः । वा: १५।२०	अग्निर्मूर्द्धा दिवः १।१।१।३।७	त्वया मन्यो सरथम् ४।३१।१
बुधस्य	अग्ने विवस्वत् १।४४।१	उद्बुध्यस्वाग्ने । वा: १५।५४	अग्ने विवस्वत् १।१।१।४।६	यद्राजानो विभजन्त: ३।२९।१
बृहस्पतेः	बृहस्पते परि दीया १०।१०३।४	बृहस्पते अतियदर्य्यः । वा: २६।३	बृहस्पते परि दीया २।९।३।२।१‡	बृहस्पतिर्नः परिपातु ७।५१।१
शुक्रस्य	शुक्रं ते अन्यत् ६।५८।१	अन्नात् परिस्रुतः । वा: १९।७५	शुक्रं ते अन्यत् १।१।२।३।३	हिरण्यवर्णाः शुचयः १।३३।१
शनैश्चरस्य	शन्नोदेवीरभीष्टये १०।९।४	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२	शन्नो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३	सहस्रबाहुः पुरुषः १९।६।१
राहोः	कया नश्चित्र: ४।३१।१	काण्डात् काण्डात् । वा: १३।२०	कया नश्चित्र: १।२।२।३।५	दिव्यं चित्रमृतुथा:
केतोः	केतुं कृण्वन्नकेतवे १।६।३	केतुं कृण्वन्नकेतवे । वा: २९।३७	केतुं कृण्वन्नकेतवे २।६।३।१२।३	यस्ते पृथु: स्तनयित्नु: ७।११।१
सूर्य्यादिदेवेश्वरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	त्र्यम्बकं यजामहे । वा: ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७	मानो विदन् विव्याधिनः १।१९।१
सोमाधिदेवो-मायाः	गौरीर्म्मिमाय १।१६४।४१	श्रीश्चते लक्ष्मीश्च । वा: ३१।२२	आपो हि ष्ठा २।९।२।१०।१	आपो हि ष्ठा १।५।१
कुजाधिदेव-स्कन्दस्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्दः प्रथमम् । वा: २९।२२	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	अग्निरिव मन्यो त्विषितः ४।३१।२
बुधाधिदेवहरेः	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१७	विष्णोरराटमसि । वा: ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।९	प्र तद्विष्णुः स्तवते ७।२६।२
जीवाधिदेव-ब्रह्मणः	त्वमित् सप्रथाः ८।६०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः । वा: २२।२२	त्वमित् सप्रथाः १।१।१।४।८	ब्रह्म जज्ञानम् ४।१।१
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विश्वतः १।७।१०	सजोषा इन्द्रः । वा: ७।३७	इन्द्रमित् देवतातये १।३।२।१।७	इन्द्रेमं प्रतरम् ६।५।२
शन्यधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत १०।१४।१३	यमाय त्वाङ्गिरस्वते । वा: ३८।९	आयं गौः पृश्निः २।६।१।११।१	यः प्रथमं प्रवतमाससाद६।२८।३
राह्वधिदेव-कालस्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: ।१३।३	कार्षिरसि समुद्रस्य । वा: ६।२८	ब्रह्म जज्ञानम् । १।४।१।३।९	रोहितः काल: १३।२।३९
केत्वधिदेव-चित्रगुप्तस्य	उषो वाजं हि १।४८।११	चित्रावसो स्वस्ति । वा: ३।१८	चित्र इच्छिशो: १।१।२।२।२।	आज्ञातं यदनाज्ञातम्
सूर्य्यप्रत्यधि-देवाग्नेः	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१२।१	अग्निं दूतं पुरोदधे । वा: २२।१७	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।१।१।३	समास्त्वाग्ने ऋतवः २।६।१
सोमप्रत्यधि-देवजलस्य	अप्सु मे सोमः १।२३।२०	आपो हि ष्ठा । वा: ११।५०	उदुत्तमं वरुण पाशम् । वा:१२।१२	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२
कुजप्रत्यधि-देवक्षितेः	स्योना पृथिवि १।२२।१५	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम् । तै: आ:७।७।३	भूमे मातर्निधेहि १२।१।६३
बुधप्रत्यधि-देवविष्णोः	सहस्रशीर्षा पुरुषः १०।९०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे । वा: ५।१५	सहस्रशीर्षा पुरुषः । वा: ३१।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे ७।२६।४
जीवप्रत्यधि-देवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो मरुत्वते ९।६४।२२	इन्द्र आसां नेता । वा: १७।४०	इन्द्रायेन्दो १।५।२।४।६	इन्द्र जुषस्व प्र वहा २।५।१
शुक्रप्रत्यधि-देवशच्याः	उत्तामर्वं सुभगे १०।१४५।२	अदित्यै रास्नासि । वा: १।३०	एकाष्टका तपसे । अ: ३।१०।१२	प्रेतं पादौ १।२७।४
शनिप्रत्यधि-देवप्रजापतेः	प्रजापते न त्वद् १०।१२१।१०	प्रजापते न त्वद् । वा: १०।२०	प्रजापते न त्वद् । वा: १०।२०	नक्तं जातास्योषधे १।२३।१
राहुप्रत्यधि-देवसर्पाणाम्	आयं गौः पृश्निः १०।१८९।१	नमोऽस्तु सर्पेभ्यः । वा: १३।६	तवेन्द्रिद्रावमम् १।३।२।३।८	घोरभक घोरभ २।२४।१
केतुप्रत्यधि-देवब्रह्मणः	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	एष ब्रह्मा य ऋत्विजः १।५।२।१।२	ये दिव्यामन्तर्देवेभ्यः ४।४०।८

पाठान्तराणि प्रदर्श्यन्ते,—

* चक्षुर्दर्शयति १।३।२।४।४ † सोमं राजानम् १।१।२।५।१ ‡ बृहद्वयो हि ।१।१।२।४।८

(गृह्यते अनुगृह्यते अभ्युपगम्यते इति । ग्रह + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) अनुग्रहः । निर्बन्धः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४४५ ।
"महति खेदे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्चितो बहुधा ।
वक्रत्वदपि धनेश्वर इव सखि ! दुरग्रहो दयितः ॥"
"दुष्टो ग्रह आग्रहो यस्य पक्षे दुष्टस्वामी ग्रहश्चेति विग्रहः ।" इति तट्टीका ॥) ग्रहणम् । (यथा, भागवते । ३ । १५ । ३५ ।
"सद्योऽहरेरनुचरावुरु बिभ्यतस्तत्-
पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥")
रवीदमः । पूतनादयः । ते तु बालग्रहाः । (एतेषां नामानि विवरणञ्च बालग्रहशब्दे द्रष्टव्यानि ॥) सैंहिकेयः । (यथा, रघुः । १२ । २८ ।
"सम्याभक्तपिशस्य विराधो नाम राक्षसः ।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥")
उपरागः । स तु चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणम् । इति मेदिनी । हे । ३ । (यदुक्तं तिथितत्त्वे ।
"भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्व्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥"
ग्रहाणां नवसंख्यात्वेन ग्रहशब्देनापि नवमसंख्या उच्यते । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३ ।
"चतुर्दशसहस्रञ्च मातृस्वमाद्यं प्रकीर्त्तितम् ।
तथा ग्रहसहस्रन्तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम् ॥"
ग्रहाधिपः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । २० ।
"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्व्वरः ।")

ग्रहकल्लोलः, पुं, (ग्रहस्य चन्द्रसूर्य्यादेः कल्लोलः विमर्द्दक इव ।) राहुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रहणं, क्ली, (गृह्यते इति । ग्रह + भावे ल्युट् ।) स्वीकारः । (यथा, हे रामायणे । २ । ६६ । १८ ।
"नाङ्गीकुर्व्वन्ति तस्य ग्रहणकोलनेऽपि वा ॥"
आदरः । करः । उपलब्धिः । (यथा, रघुः । ३ । २८ ।
"स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकै-
रमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥")
बन्दी । उपरागः । इति मेदिनी । ये ४१ ।
(गृह्यन्ते विषयाः येन । ग्रह + करणे ल्युट् ।) इन्द्रियम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति जटाधरः ॥ अथ सूर्य्यचन्द्रग्रहणकारणं यथा,—
"भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्व्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥
दर्शान्ते रविस्तत्कालचतुर्द्दशगतः ग्रहौ ।
पूर्णिमायामिनस्थौ राहुणा ग्रस्यते ग्रहौ ॥
जन्मपक्षे तृतीयायां मासर्क्षे यदि जायते ।
मन्मथोदये सूर्य्यो राहुणा ग्रस्यते रविः ॥"*॥
ग्रहणकालीनरविचन्द्रयोर्म्मेघेनाच्छादकाच्छादन कारणं यथा,—
'रविभौमगर्व्वांशे तु विरश्मे माघमार्द्दयेत् ।
बुधशौरिनवांशे तु मलिनं चुद्रवर्षणम् ॥
गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते सवलाहकः ।
शशिशुक्रनवांशे तु प्राट्ट्काले महज्जलम् ।
अन्यत्राश्वत्थभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्बरौ ॥"*॥
राहोर्वर्णविशेषे शुभाशुभं यथा, (बृहत् संहितायाम् । ५ । ५३-५८ ।)
"श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीडाञ्च
निर्द्दिशेद्राहौ ।
अग्निभयमनलवर्णे पीडा च हुताशवृत्तीनाम् ॥
हारिते रोगोल्वणता शस्यानामीतिभिश्च विध्वंसः ।
कपिले शीघ्रगसत्त्वम्लेच्छविध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥
अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षं दृष्टयो विहगपीड़ा ।
धूम्राभे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्मन्दवृष्टिञ्च ॥
कापोतारुणकपिले श्यामाभे क्षुद्भयं विनिर्द्दिशेत् ।
कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च ॥
विमलकमलपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत् सुभि-
क्षाय ।
सार्च्चिष्मत्यग्निभयं गैरिकरूपे च युद्धानि ॥
दूर्व्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्द्दिशेन्मरकम् ।
अग्निभयसम्प्रदायी पाटलकुसुमोपमो राहुः ॥"
तद्दर्शननिषेधो यथा,—
"सप्तजन्मर्क्षेषु चतुर्थे दशमे तथा ।
नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् ॥
जन्मभे जन्मराशौ च ग्रहणसमागते तयोः ।
चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् ॥
यद्दर्शनमात्रेण चार्थहानिश्च बहुयम् ।
जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत् ॥
विपत्करं प्रलयविषं दिवैव
वैनाशिकेष्वेव कृतं हि कर्म्म ।
सर्व्वं भवेन्निष्फलमेव यस्मात्
कृतेऽपि तस्मिन् शुभं न किञ्चित् ॥"
तत्र कर्त्तव्यं कर्म्म यथा,—
"एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वा च यं नरः ।
पुण्यमाप्नोति स्नात्वा च स्नानं श्राद्धं विधानतः ॥
आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतश्च वह्निना ।
जलं व्याधातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा ॥
सर्व्वं भूमिसमं दानं सर्व्वे व्याससमा द्विजाः ।
सर्व्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः ॥
सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
अकुर्व्वाणस्तु तत्र श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति ॥
आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।
कार्य्याणि मन्त्रसाद्धेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ।
सतीर्थेऽविधुग्रासे तत्तद्दानमसंशयः ।
मन्त्रदीक्षां प्रकुर्व्वाणो मासर्क्षादीन्न शोधयेत् ॥
चन्द्रग्रहणकाले तु सर्व्वं सूर्य्यग्रहे तथा ।
चूड़ामणिरयं योगस्तत्राक्षयफलं स्मृतम् ॥
चाण्डालादूद्भवकान् कोटिगुणञ्च फलं लभेत् ।
अयनानुप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ।
ग्रहणस्य चेन्दोर्व्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ॥
नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ।
यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ।
ग्रहणादिविमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकं चरेत् ॥
तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।
ततो मन्त्रप्रसिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् ॥
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति ।
सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
स्नानमात्रन्तु कर्त्तव्यं दानश्राद्धविवर्ज्जितम् ॥"*॥
नक्षत्रविशेषे ग्रहणे नराणां दोषस्तच्छान्तिश्च यथा,—
"यस्मिन्निजजन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करौ ।
तज्जातानां भवेत् पीड़ा ये नराः शान्तिवर्ज्जिताः ॥
ग्रहणग्रहपरिपीड़ितनाडीनक्षत्रदोषशमनाय ।
सह शतपुष्पैः स्नायात् नलिनीदलचन्दनोशीरैः ॥"
नाडीनक्षत्राणि च । आद्यदशषोड़शाष्टादशत्रयोविंशपञ्चविंशतयः ॥
"ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा ।
भास्करग्रहणे दद्यान्नाडीदोषोपपीड़ितः ॥
घृतकुम्भोपरि निहितं स्वर्णं नवनीतपूरितं
दद्यात् ।
नाथादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥"
तत्र भोजनादिनिषेधो यथा,—
"चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ! ।
ग्रहणन्तु भवेत्तत्र तत्पूर्व्वं भोजनक्रियाम् ॥
नाचरेत्तु ग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते ।
यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु ॥
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि ॥
सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्व्विना ॥
श्राद्धं न कीर्त्तयेद्रात्रौ रात्रौ राहोश्च सूतके ।"
तत्राशौचं यथा,—
"सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत श्रुतमन्नं विवर्ज्जयेत् ॥
ग्रहणे ग्रासमारभ्य विमुक्तौ मौलिकं स्मृतम् ।
तयोः सम्पातमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अथ ज्योतिर्मते ग्रहणस्वरूपं यथा । राहुः पृथिवीच्छायां समाश्रित्य चन्द्रं चन्द्रमाश्रित्य रविं यदाच्छादयति तत् ग्रासात्मम् । किन्तु रविचन्द्रयोर्न्न गतिरोधकमात्मको ग्रासः ॥ * ॥
अथ ग्रहणसम्भावना । अमावस्यावसानसमये यदि रविस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा दशभागान्तरितो भवति तदा सूर्य्यग्रहणम् । पूर्णिमावसानकाले यदि चन्द्रस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा चतुर्द्दशभागान्तरितो भवति तदा चन्द्रग्रहणं स्यात् ॥ * ॥ तस्य ग्रहणप्रकारो यथा । अमावस्या दिवसे पूर्णिमारात्रौ च सर्व्वविद्वज्जनीयमविचारणो यथा-

सम्भवराश्यादिस्थौ रविचन्द्रौ कर्त्तव्यौ। मध्य राहुराश्यादिभिर्युक्तः स्फुटराश्यादिस्थो रविश्च कार्य्यः। अस्मिन् राहुयुक्तरवौ षड्राश्यधिके सति षड्राशीन् त्यक्त्वा त्रिंशता पूरितः सन् यदि नवतिभागाधिको भवति तदाशीत्युत्तरशतांशेभ्यो हीनः कार्य्यः। अवशिष्टाङ्को द्विःस्थाप्य एकस्मात् द्वाभ्यां हृताङ्केनापरो युक्तः सन् शरो भवति। राहुरव्योर्योगे कृते मेषादिराशिषट्के सति स शरः सौम्यसंज्ञकः तुलादिषट्के सति याम्यसंज्ञकः स्यात् ॥ * ॥ चन्द्रराहुमानज्ञानम्। पञ्चत्रिंशद्विकलाधिकनवत्युत्तरसप्तशतकलामितमध्यचन्द्रभुक्तिः ७९० । ३५ । सा च स्फुटकर्म्मणा किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा भवति। तस्याः स्फुटेन्दुभुक्त्याः सकाशात् द्वाचत्वारिंशदधिकशतेन १४२ हरणाल्लब्धं चन्द्रस्य मानं स्यात्। पञ्चगुणितचन्द्रमानात् द्वाभ्यां हरणाल्लब्धं राहुमानं भवति ॥ * ॥

अथ चन्द्रग्रहणम्।

राहुचन्द्रयोर्म्मानं मिलितं शरेण हीनकरणात् यदवशिष्टं तत् ग्रासो भवेत् शरे शून्ये सति राहुचन्द्रयोर्म्मिलितं मानद्वयं ग्रासो भवेत्। शरेऽधिके ग्रासो न स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा। षड्गुणितग्रासाङ्कात् चतुर्म्मिश्रितग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिदण्डादेरर्द्धं भवति। तत् पौर्णमासीयदण्डादिषु हीनं सत् स्पर्शकालः। युक्तं सत् मुक्तिकालः द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादिकालः स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रमण्डलस्य स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्।

पूर्व्वोक्तशरे याम्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य अग्निकोणे स्पर्शो नैरृतकोणे मुक्तिश्च स्यात्। शरे सौम्ये सति ईशानकोणे स्पर्शः वायुकोणे मोक्षः। इति चन्द्रग्रहणम् ॥ * ॥

सूर्य्यग्रहणे अक्षो यथा। स्वदेशविषुवच्छाया द्विः स्थाप्या। एकस्याः षड्गुणितेनान्या युक्ता सती भागादिर्याम्याक्षः स्यात् ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणोपयोगिनतमाह। दिनार्द्धामावस्ययोर्दण्डादीनां यदन्तरं तत् अंशादिकं नतनामकं स्यात् ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणोपयोगि लम्बनं यथा। द्विगुणनतसमसङ्ख्याकखण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणितशेषात् षष्टिलब्धयुक्तः सन् स्फुटलम्बनं अंशादिकं भवति ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे फलं यथा। दिनपूर्व्वपरार्द्धक्रमेण षड्गुणितनतयुक्तलम्बनरहितस्फुटरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्त्वा त्रिंशता गुणितो यदि नवत्या अधिको भवति तदा अशीत्युत्तरशतात् हीनः कार्य्यः। त्रिगुणितदशलब्धैः खण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणितशेषात् दशलब्धयुक्तः सन् फलं भवति ॥ * ॥ - सूर्य्यग्रहणे नतिर्यथा। अक्षफलयोर्योगो नतिः स्यात् षड्राशिन्यूने, अक्षफलान्तरनतिः सा फले अधिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति याम्या भवति ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे शरो यथा। मध्यराहुसहितः स्फुटरविर्द्विगुणितलम्बनखण्डात् नवहृतांशादिभिर्द्दिनपूर्व्वार्द्धे रहितः दिनपरार्द्धे सहितः कार्य्यः एतादृशसंस्कृतरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्त्वा इत्यादि चन्द्रग्रहणोक्तवत् शरः कार्य्यः। एष स्फुटशरः उभयोः शरनत्योर्दिक्तुल्यतायां नत्या सह युक्तो दिग्भेदे रहितः कार्य्यः अन्तरे कार्य्ये सति यदधिकं तस्य दिशा शरस्य दिक् वक्तव्या ॥ * ॥ सूर्य्यमानं यथा। दशाणुपलाष्टविपलाधिकोनषष्टिकलामितरविमध्यभुक्तिः। ५९ । ८ । १० सा च स्फुटकर्म्मणि किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा भवति। तस्यास्त्रिगुणितस्फुटरविभुक्तेर्द्वात्रिंशता लब्धं रविमानं स्यात् ॥ * ॥

अथ सूर्य्यग्रहणम्।

पूर्व्वोक्तचन्द्रमानं रविमानं मिलितं शरेण हीनं सत् ग्रासो भवेत् ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणस्यारम्भादिकालज्ञानम्। चतुर्गुणितग्रासाङ्कात् द्वियुतग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिनाड़िकार्द्धं भवति। तदमावस्याया दण्डादिषु हीनं स्पर्शकालः युक्तं मुक्तिकालः स्यात् ॥ * ॥ स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्। शरे याम्ये सति अर्कमण्डलस्य नैरृतकोणे स्पर्शोऽग्निकोणे मोक्षः स्यात्। सौम्ये शरे सति वायुकोणे स्पर्श ईशानकोणे मुक्तिर्भवेत्, द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादि स्यात् ॥ * ॥ दिवारात्र्योः परार्द्धे यदि ग्रहणं भवति तदा अमावस्यापौर्णमास्योर्दण्डादिः स्फुटलम्बनयुक्तः कार्य्यः ॥ गणिताप्तकालात् हीनातिरिक्ते काले यदि ग्रहणं स्यात् तत् औत्पातिकं भवेत् ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलस्य सामान्यवर्णो यथा। बिम्बस्य वैवर्ण्यं अंशुहानिस्तमोवृतिः खण्डनमल्पता वा शुक्लारुणश्यामलपीतचित्रैः घटाद्यैः रोध इव वेष्टनं वा भवति ॥ * ॥ अपर्व्वणं ग्रहणं ईतिव्यसनार्त्तिकारि स्यात् तदा दिशश्च विरूपाः स्युः ॥ * ॥ ग्रासाङ्गुलिमानज्ञानम्। दशगुणितग्रासाङ्कात् मानद्वयार्द्धेन लब्धं चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रासस्य गताङ्गुलाद्यं भवति। सूर्य्यस्य त्र्यङ्गुलमपि ग्रासोऽदृश्यो भवति। चन्द्रस्य सार्द्धाङ्गुलः सुदर्शः यदि षोड़शाङ्गुलाधिको भवति तदा सर्व्वग्रासः ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलवर्णो यथा। अल्पे ग्रहणे धूम्राभं समग्रे कपिलं अर्द्धे कृष्णाभम्। इति सूर्य्यग्रहणम्॥ इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम् ॥

(अधुना सूर्य्यसिद्धान्तमतमुच्यते तत्र चन्द्रग्रहणाधिकारो यथा,—

"सार्द्धानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः।
विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशतम्॥
स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ।
रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः ॥
शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया।
विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिका ॥
स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्याससगुणिता मध्ययोद्धृता।
लब्धं सूची महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम् ॥
मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम्।
विशोध्य लब्धं सूच्या तु तमो लिप्तास्तु पूर्व्ववत् ॥
भानोर्भार्द्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा।
शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके ॥
तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ।
सूर्य्येन्दुपौर्णमास्यन्ते भार्द्धे भागादिकौ समौ ॥
गतैष्यपर्व्वनाड़ीनां स्वफलेनोनसंयुतौ।
समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा ॥
छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्।
भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ ॥
तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः।
योगार्द्धात् प्रोज्झ्य यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते ॥
यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा।
योगार्द्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः ॥
ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक्।
विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यामुभे पदे ॥
षष्ट्या संगुण्य सूर्य्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते।
स्यातां स्थितिविमर्द्दार्द्धे नाड़िकादिफले तयोः ॥
स्थित्यर्द्धनाड़िकाभ्यस्ता गतयः षष्टि भाजिताः।
लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः ॥
तद्विक्षेपैः स्थितिदलं विमर्द्दार्द्धं तथासकृत्।
संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिफलं स्वकम् ॥
स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत्।
स्थित्यर्द्धनाड़िकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते ॥
तद्वदेव विमर्द्दार्द्धनाड़िकाहीनसंयुते।
निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे ॥
इष्टनाड़ीविहीनेन स्थित्यर्द्धेनार्कचन्द्रयोः।
भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः॥
भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्द्धसङ्गुणाः।
स्फुटस्थित्यर्द्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्मृताः॥
क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत्।
मानयोगार्द्धतः प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत्॥
मध्यग्रहणतश्चोर्द्धमिष्टनाड़ीर्विशोधयेत्।
स्थित्यर्द्धान्मौक्षिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्षिके ॥
ग्राह्यग्राहकयोगार्द्धाच्छोध्याः स्वच्छन्नलिप्तिकाः।
तद्वर्गात् प्रोज्झ्य तत्कालविक्षेपस्य कृतिम्पदम्॥
कोटिलिप्ता रवेः स्पष्टस्थित्यर्द्धेनाहता हृताः।
मध्येन लिप्तास्तन्नाड्यः स्थितिवद् ग्रासनाड़िकाः ॥
नतज्याक्षज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्म्मुकम्।
वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्व्वापरकपालयोः ॥
राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः।
भेदेऽन्तराज्ज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता ॥
सोन्नतं दिनमध्यार्द्धं दिनार्द्धाप्तं फलेन तु।
छिन्द्याद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु ॥

इति सूर्य्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारः।

"मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः।
अक्षोदङ्मध्यभक्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि ॥
देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः।
लम्बनस्यापि पूर्व्वान्यदिग्वशाच्च तथोच्यते ॥
लग्नं पर्व्वान्तनाड़ीनां कुर्य्यात् स्वैरुदयासुभिः।
तज्ज्यान्त्यापक्रमज्याघ्नी लम्बज्याप्तोदयाभिधा ॥

तदा लम्बोदयैर्लग्नं मध्यसंज्ञं यथोदितम् ।
तत्क्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा ॥
शेषं नतांशास्तन्मौर्व्वी मध्यज्या साभिधीयते ।
मध्योदयज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् ॥
मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् ।
तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः ॥
नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती ।
एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया ॥
मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता ।
रवीन्द्वोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद्घटिकादिकम् ॥
मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् ।
धनमूनेऽसकृत् कर्म्म यावत् सर्व्वं स्थिरीभवेत् ॥
दृक्क्षेपः शीततिग्मांश्वोर्मध्यनत्यंशकाहतः ।
तिथिघ्नत्रिज्यया भक्तो लब्धं सावनतिर्भवेत् ॥
दृक्क्षेपात् सप्तसिद्धांशाद्बवेद्वावनतिः फलम् ।
अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात् ॥
मध्यज्या दिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषितान्यथा ॥
तया स्थितिविमर्द्दार्द्धग्रासाद्यं तु यथोदितम् ।
प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत् ॥
स्थित्यर्द्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः ।
ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥
प्राक्कपालेऽधिकन्मध्याद्भवेत् प्राग् ग्रहणं यदि ।
मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चार्द्धे तु विपर्य्ययः ॥
तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा ।
हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्य्ययः ॥
एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता ।
स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्द्दार्द्धेऽपि चोक्तवत् ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते सूर्य्यग्रहणाधिकारः ॥)

ग्रहणिः, स्त्री, (गृह्णाति आक्रमते उदरभङ्गादिरूपेण नाडीविशेषावच्छिन्नं शरीरमिति । ग्रह उपादाने + "ग्रहेरनिः ।" उणां । ५ । ६७ । इति अनिः णत्वं च ।) ग्रहणीरोगः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

ग्रहणी, स्त्री, (ग्रहणि + "कृदिकारान्तादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) अग्न्यधिष्ठाननाडी । स्वनामख्यातरोगः । तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
"अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्ब्बद्धं मुहुर्द्रवम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्व्वेदविदो जनाः ॥" * ॥
तस्य पूर्ब्बरूपं यथा,—
"पूर्ब्बरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः ।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥"
तत्र वातिकस्य निदानरूपे ।
"कटुतिक्तकषायातिरूक्षसन्दुष्टभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत् तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विसूचिका ॥
हृत्पीडा कार्श्यदौर्ब्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ।
गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः श्वासकासार्दितोऽनिलात् ॥"
पैत्तिकस्य तस्य निदानरूपे ।
"कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्वणम् ।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दितः ॥"
श्लैष्मिकस्य तस्य निदानरूपे ।
"गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ।
आस्योपदेहमाधुर्य्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ॥
पृथग्वातादिनिर्द्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्द्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥"
तस्यासाध्यस्य लक्षणं यथा,—

"लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो
यैस्तैरतीसाररोगो न सिध्येत् ।
वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो
हत्वा तनुं नो विनिवर्त्तते च ॥"

इति माधवकरः ॥

तस्य चिकित्सा यथा, गारुडे १७४ अध्याये ।
"चिकित्साथ ग्रहण्यास्तु ग्रहणी चाग्निनाशिनी ।
चित्रककाथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं घृतं हविः ॥' * ॥
हरिरुवाच ।
"मरीचं शृङ्गवेरञ्च कुटजत्वचमेव च ।
पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्कशेखर ! ॥"
इति तत्रैव १८७ अध्यायः ॥
"अङ्कोटमूलकर्षार्द्धं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
सर्व्वातीसारग्रहणीं पीतं हरति भूतप ! ॥
मरीचशुण्ठीकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुडान्वितम् ।
क्रमात्तत् द्विगुणं पीतं ग्रहणीव्याधिनाशनम् ॥"
इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥ * ॥
अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सा ।
"ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
लङ्घनैर्द्दीपनीयैश्च सदातीसारभेषजैः ॥
दोषं सामं निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
पेयादिपटुलघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
यवागूः पाचयत्यामं शकृत् संवर्त्तयत्यपि ॥"
संवर्त्तयति घनीकरोति ॥ * ॥
अथ तक्रम् । तत्र गोदधिगुणाः ।
"गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम् ।
पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम् ॥
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥"
अथ माहिषीदधिगुणाः ।
"माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्व्वस्रदूषणम् ॥"
अथ छागीदधिगुणाः ।
"आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।
शस्यते श्वासकासार्शः-क्षय कार्श्येषु दीपनम् ॥"
उत्तमं माहिषी मध्ये श्रेष्ठं इत्यर्थः ॥
अथ तक्रस्य भेदाः ।
"तक्रन्तु घोलमथितोदश्वित्तक्रप्रभेदतः ।
सुश्रुताद्यैर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्द्धा परिकीर्त्तितम् ॥
ससरं निर्ज्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्द्धवारिकम् ॥
वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।
उदश्वित कफदं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम् ॥"
अथ तक्रस्य गुणाः ।
"तक्रं ग्राहि कषायाम्लं मधुरं दीपनं लघु ।
वीर्य्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥
यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत् ।
ग्रहण्यादिमतां तक्रं पथ्यं संग्राहि लाघवात् ॥
वातघ्नमम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कं न विदाहि च ।
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम् ॥"
अथोद्धृतस्तोकोद्धृतानुद्धृतसर्पिष्कस्य तक्रस्य गुणाः
"समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् ॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥"
अथ दोषविशेषे तक्रविशेषाः ।
"वातेऽम्लसैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् ।
पिबेत्तक्रं कफे चापि क्षारत्रिकटुसंयुतम् ॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावचूर्णितम् ।
ग्रहण्यर्शोऽतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम् ॥
रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिमूलविनाशनम् ॥"
अथामपक्वतक्रगुणाः ।
"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ॥" * ॥
अथ तक्रस्य निषेधः ।
"नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले ।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥" * ॥
अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः ।

"न तक्रसेवी व्यथते कदाचि
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥" * ॥

"मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात् षड्यूषमिति कीर्त्तितम् ॥"
रसं लघु ग्राहि मांसभवरसम् । इति षड्यूषम् ॥
"कर्षं गन्धमर्द्धपारदमुभे कुर्य्यात्तु भा कज्जलीं
त्र्यंशं त्र्यूषणतश्च पञ्चलवणं सार्द्धञ्च कर्षं पृथक् ।
भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्व्वार्द्धभङ्गान्वितं

खादेद्यथेष्टमितं प्रकृतिमद्वांस्तक्रस्य विक्षेन च ॥”

इति लघुलाईचूर्णम् ॥ * ॥

“त्रिकटु त्रिफला चैव विड़ङ्गं जीरकद्वयम् ।
भल्लातकं यमानी च हिङ्गु लवणपञ्चकम् ॥
गृहधूमवचाकुष्ठं रसगन्धकमभ्रकम् ।
क्षारत्रयाजमोदा च चित्रकं गजपिप्पली ॥
मुस्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
समभागकृतश्चैषां चूर्णं श्लक्ष्णं विनिर्म्मितम् ॥
शक्राशनस्य चूर्णन्तु चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ॥
मन्दाग्निकासदुर्नामशोथपाण्डरुचिज्वरान् ।
विष्टम्भं संग्रहं शूलं हन्यान्नानातिसारजित् ॥
आमवातापहं बल्यं सूतिकादोषनाशनम् ।
वर्ज्जनीयं माषमन्नं स्नानं पिष्टितभोजनम् ॥
पथ्यं काञ्जिकमत्रापि दधि तक्रमथापि वा ।
वृहल्लाईचूर्णमिदं लाईभाषितमुत्तमम् ॥”

इति वृहल्लाईचूर्णम् ॥ * ॥

“जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेशरैः ।
कर्पूरचन्दनतिलत्वक्क्षीरीतगरामलैः ॥
तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
शुण्ठीविड़ङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि दद्याद्भङ्गां च तावतीम् ।
सर्व्वचूर्णसमानांशा प्रदेया शुभ्रशर्करा ॥
कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुनाप्लावितं नरः ।
नाशयेत् ग्रहणीं कासं क्षयं श्वासमरोचकम् ॥”

इति जातीफलादिचूर्णम् ॥ * ॥

“चित्रकं पिप्पलीमूलं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।
चोचं हिङ्ग्वजमोदाञ्च व्योषं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसैर्व्वा दाड़िमस्य वा ।
कृता विपाचयत्यामं प्रदीपयति चानलम् ॥”

क्षारौ स्वर्ज्जिका यवक्षारश्च । लवणपञ्चकमिति सैन्धवं रुचकं चैव विड़ं सामुद्रिकं गड़मिति । चोचं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदात्र यवानिका । मातुलुङ्गं वीजपूरकम् । इति चित्रकादिवटिका ॥ * ॥ [सगुड़ः ।

“श्रीफलशलाटुः कल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥”

श्रीफलशलाटुः विल्वस्यामं फलम् । गुड़स्यात्र भागद्वयम् । इति विल्वकल्कः ॥ * ॥

“चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वार्त्ताकोः कुड़वञ्चार्कमूलादष्टपलं तथानलात् ॥
दग्ध्वा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
भुक्ता भुक्तं पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ॥
कासं श्वासं तथार्शांसि विसूचीञ्च हृदामयम् ॥”

इति वार्त्ताकुगुटिका ॥ * ॥

“मुस्तकातिविषाविल्वकौटजं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
मधुना च समालीढं ग्रहणीं सर्व्वजां जयेत् ॥”

कौटजं इन्द्रयवः । इति मुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥

“श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।
गुड़ेनाधिकसर्ज्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥”

सर्ज्जः राल इति लोके । इति सर्ज्जरसचूर्णम् ॥ * ॥

“विल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
मानं पयः पिवति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृद्धचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥”

मोचो मोचरसः । क्षिणोति हन्ति ।

“प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य ।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य-
व्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः ॥
विड़ङ्गसिन्धूत्रिफलायवानी-
पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः
सश्वासकासस्वरभेदशोथाः ॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीणान्तु वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् त्रिवृद्भृष्टा त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुड़े कल्याणपूर्व्वके ॥”

इति कल्याणगुड़ः ॥ * ॥

“पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
सैन्धवं रौमकञ्चापि सामुद्रं रुचकं विड़म् ॥
क्षारगन्धश्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठीशक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मिताः ॥
इन्द्रीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुड़स्यार्द्धतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्व्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
औड़म्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद् वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्व्वल्यं वह्निसंचयम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्व्वान् कुर्य्यात् कान्तिं मतिं स्वरम् ।
पितृपाठान्यथाह्वन्ति रक्तपित्तञ्च विग्रहम् ॥
धातुक्षीणे वयःक्षीणे स्त्रीषु क्षीणे क्षयी च यः ।
तेभ्यो हितश्च वन्ध्यायै महाकल्याणको गुड़ः ॥”

इति महाकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥

“कुष्माण्डानां सुपक्वानां खिन्नानां निष्कुल-
त्वचाम् ।
सर्पिः प्रस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विड़ङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।
एकैकस्य पलं चैकं त्रिवृतोऽष्टौ पलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुड़ात् पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकुर्व्वीत मृदुना वह्निना भिषक् ।
यावत् दर्व्वीप्रलेपः स्यात्तदैनमवतारयेत् ॥
औडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तञ्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ॥
ज्वरमानाहहृद्रोगगुल्मोदरविसूचिकाः ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥
वातशोणितवीसर्पदद्रुचर्म्मदलीमकान् ।
वातपित्तकफान् सर्व्वान् दुष्टान् शुद्धान् समा-
चरेत् ॥
याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये
नराः ।
तेभ्यो हितो गुड़ोऽयं स्यात् वन्ध्यानामपि पुत्रदः ॥
वृष्यो वल्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥”

इति कुष्माण्डकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥

अतीसाराधिकारलिखितं विल्वतैलं चात्र हितम् । इति ग्रहणीरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ (सनिदानलक्षणादिकं चिकित् सितञ्चास्य यथा,—

“सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वन्तु नैव वा ।
अकस्माद्वा मुहुर्वद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ।
चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् ।
स चतुर्धा पृथग् दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥
प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमम्लकः ।
प्रसेको वक्त्रवैरस्य मरुचिस्तृट्क्लमो भ्रमः ॥
आनद्धोदरता च्छर्द्दिः कर्णक्ष्वेड़ोऽन्त्रकूजनम्
सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः
मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ।
तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विसूचिका
रसेषु गृद्धिः सर्व्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्त्तिका ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते
वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः पायुरुक् श्वासकासवान् ।
पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम्
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृड़र्द्दितः ॥
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्द्दिररोचकः ।
आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्व्वल्यं सर्व्वजे सर्व्वसङ्करः ॥
विभागेऽन्नस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम्
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥”

इति वाभटे निदानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

चिकित्सास्य यथा,—

“ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
अन्नकाले यवागूवादिपञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
वितरेत् पटुलघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥

दद्यात् सातिविषां पेयामामे साम्लां सनागराम्।
पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च ॥
ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि लाघवात्।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम्।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥"
"नीरूक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम्।
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तैर्मधुरकैर्युतम् ॥
स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते।
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि।
योऽल्पाग्नित्वात् कफे क्षीणे वर्चः पक्वमपि श्लथम् ॥
मुञ्चेद्दृग्दोषधयुतं स पिबेदल्पशो घृतम्।
तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥
समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सन्धुक्षको हि सः।
पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ॥
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत्।
रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥
क्षारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपानतः।
उदावर्त्तात् प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहवस्तयः ॥
दोषातिवृद्ध्या मन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत्।
व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥
अध्वोपवासक्षामत्वे यवाग्वा पाययेद्घृतम्।
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणञ्च तत् ॥
दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान्।
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत् पिशिताशिनाम् ॥
लघूष्णकटुशोधित्वाद्दीपयन्त्याशु तेऽनलम्।
मांसोपचितमांसत्वात् परञ्च बलवर्द्धनम् ॥
स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्वाथहिताशनैः।
सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्द्धते ॥
दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः।
सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठगोऽनलः ॥
न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात्।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनान्वितः ॥
यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम्।
प्रवृद्धं वर्द्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः ॥"

इति वाभटे चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥

अपरं सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
"दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः।
अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ॥
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत्।
तस्मात् कार्य्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत् ॥
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा।
षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ॥
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता।
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ॥
तस्मात् सन्दूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदुष्यति।
तस्योत्पत्तौ विदाहोऽन्ने सदनालस्यतृट्क्लमाः ॥
बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनम्।
अथ जाते भवन्त्यस्य शूनपादकरः क्षयः ॥
पर्व्वरुग्लौल्यमुद्गारच्छर्द्दिर्ज्वरारोचकदाहवान्।
उद्गिरेच्छुक्ततिक्ताम्ललोहधूमामगन्धिकम् ॥

प्रसेकमुखवैरस्यतमकारुचिपीडितः।
वाताच्छूलाधिकैः पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तकैः ॥
पित्तात् सदाहैर्विड्भिः कफात्त्रिभिरखिलसमन्वितैः।
दोषवर्णनखैर्विड्मूत्रनयनाननैः ॥
हृत्पाण्डूदरगुल्मार्शःप्लीहाशङ्की च मानवः।
यथा दोषोच्छ्रयन्तस्य विशुद्धस्य यथाक्रमम् ॥
पेयादिं वितरेत् सम्यग् दीपनीयोपसम्भृतम्।
ततः पाचनसंग्राहि दीपनीयगणत्रयम् ॥
पिबेत् प्रातः सुरारिष्टस्नेहमूत्रसुखाम्बुभिः।
तक्रेण वाथ तक्रं वा केवलं हितमुच्यते ॥
कृमिगुल्मोदरार्शोघ्नीः क्रियाश्चाप्यवचारयेत्।
चर्णं हिङ्ग्वादिकं चात्र घृतं वा शीहनाशनम् ॥
कल्केन मगधादेश्च चाङ्गेरीस्वरसेन वा।
चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥
मन्दया दीपनं सर्व्वं ग्रहणीरोगिणां हितम् ॥
ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेत्स्वैश्चिकित्सितैः ॥"

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥)

ग्रहणीरुक, [ज्] स्त्री, (ग्रहण्येव रुक्।) ग्रहणी रोगः। तत्पर्य्यायः। प्रवाहिका २। इत्यमरः। २।६।५५॥ ग्रहणी ३। इति तट्टीका ॥

ग्रहणीहरं, क्ली (ग्रहणीं हरतीति। हृ+अच्।) लवङ्गम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ग्रहणीहारके त्रि ॥)

ग्रहद्रुमः, पुं, (ग्रहाख्यो द्रुमः वृक्षविशेषः।) शाकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहनायकः, पुं (नयतीति। नी+ण्वुल्। ततो ग्रहाणां नायकः।) शनिः। इति शब्दरत्नावली। सूर्य्यश्च ॥

ग्रहनाशः, पुं, (गृह्णाति बध्नाति मलमिति शेषः। कोष्ठरोधकवायुविशेषः रोगविशेषो वा तं नाशयति। नश+णिच्+अण्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दरत्नावली। छातियान इति भाषा ॥

ग्रहनाशनः, पुं, (ग्रहं रोगविशेषं नाशयतीति। नश+णिच्+ल्युः।) ग्रहनाशवृक्षः। इति शब्दरत्नावली रत्नमाला च ॥

ग्रहनेमिः पुं, (ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां मध्ये वा नेमिरिव। ग्रहकक्षाधःस्थिततयाऽस्य नेमित्वमस्येति बोध्यम्।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहपतिः, पुं, (ग्रहाणां पतिः।) सूर्य्यः। (यथा महाभारते। १२।१६८।२५।
"तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥")
अर्कवृक्षः। इत्यमरः। १।४।२०। (शिवः। यथा, महाभारते। १३।१७।३०।
"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ॥")
ग्रहस्वामी। यथा, महाभारते। ११।८१।११७।
"मम ग्रहमिदं दिव्यं अहं ग्रहपतिस्त्विह।
नैषि पूर्व्वामपश्चात्ति मम तावत्र संशयः ॥")

ग्रहपुषः, पुं, (ग्रहान् अन्यान् सर्व्वान् पुष्णाति स्वतेजसा वर्धयति।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रहभीतिजित्, [द्] पुं (ग्रहभीतिं जयतीति। जि+क्विप्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहयागः, पुं (ग्रहाणां ग्रहानुद्दिश्य वा यो यागः।) ग्रहाणां यज्ञः। तस्य शान्तिकत्वे मलमासादावपि कर्त्तव्यत्वं मौद्गिकत्वे तु शुद्धकाले। तस्य प्रयोगो यथा। यजमानः कृतस्नानादिः गोमयोपलिप्ते देशे कुशासने उपविश्य उदङ्मुखो माषयान् स्वस्तिवाच्य संकल्प्य मन्त्रमुच्चार्य्य श्वेतसर्षपैर्विघ्नकरानुत्सार्य्य गणाधिपषोडशमातृकापूजावसोर्द्धारावृद्धिश्राद्धानि कृत्वा स्वयं करणासामर्थ्ये ब्राह्मणान् वृणुयात्। ततो मण्डपोत्तरपूर्व्वभागे हस्तद्वयविस्तारायां वितस्त्युच्छ्रितायां उदक्प्लवायां वेद्यां रक्तचन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सूर्य्यं आग्नेय्यां चतुरस्रं अर्द्धचन्द्राकारं सोमं दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं मङ्गलं ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधं उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं गुरुं प्राच्यां श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रं प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिं नैरृत्यां श्यामं मकराकारं राहुं वायव्यां धूम्रवर्णान् खड्गाकारान् केतून् विलिख्य स्वगृह्योक्तविधिना अग्निस्थापनादिब्रह्मस्थापनपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा ग्रहमन्त्रैर्लिखितसन्निधानेन मण्डले ग्रहानावाह्य तेषां स्वस्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूजयेत्। गन्धे विशेषः सूर्य्याय रक्तचन्दनं सोमाय श्वेतचन्दनं मङ्गलाय कुङ्कुमं बुधाय सरलं गुरवे समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्वेतचन्दनकुङ्कुमसरलानि शुक्राय श्वेतचन्दनं शनैश्चराय कस्तूरीं राहवे पद्मकाष्ठं केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठं दद्यात्। धूपे विशेषः। रवये गुग्गुलुं सोमाय सरलं मङ्गलाय देवदारु बुधाय घृतमिश्रितदेवदारु बृहस्पतये दशाङ्गं शुक्रायागुरुं शनैश्चराय कालागुरुं राहवे गुडत्वचं केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडत्वचं दद्यात्। ततोऽधिदेवताप्रत्यधिदेवताः पूजयेत्। ततो बलिं दद्यात्। सूर्य्याय गुडौदनं सोमाय घृतपायसं मङ्गलाय पक्वयवचूर्णात्मकं यावकं बुधाय क्षीरान्नं गुरवे दध्योदनं शुक्राय घृतौदनं शनैश्चराय घृततिलतण्डुलात्मकं कृशरं राहवे छागमांसं केतुभ्यः अजाक्षीरसाधिताजकर्णरक्तमिश्रितयवतिलतण्डुलरूपं चित्रौदनम्। ततश्चरुं श्रपयेत्। ततः कुशण्डिकां समाप्य सूर्य्यादीनां ग्रहहोमं कुर्य्यात्। ततो यथाशक्ति एकैकस्याष्टाविंशतिमष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्रं वा मधुसर्पिर्मिश्रिताभिः सूर्य्यादीनां तत्तत्समिद्भिर्होमं कुर्य्यात्।
समिधस्तु।
"अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः।
उडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥"
तत उदीच्यं कर्म्म समाप्य दक्षिणां दद्यात्।
दक्षिणास्तु।
"धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा।
कृष्णगौरायसश्छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥"
(अस्य यागस्य प्रयोजनं यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे।
"शान्तौ पुष्टौ प्रतिष्ठायां तथा क्रूरेऽपि कर्म्मणि।
ग्रहयागं प्रकुर्व्वाणो वाञ्छितार्थमवाप्नुयात् ॥")

दीपिकायाञ्च । यथा,—

"शुभग्रहार्कवारेषु स्वर्क्षक्षिप्रध्रुवेषु च ।
शुभराशिविलग्नेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥
स्वर्क्षगणः चित्रानुराधास्वातीशिरोरेवत्यः । क्षिप्रगणो लघुगणः पुष्याश्विहस्ताः । ध्रुवगणः रोहिण्युत्तरात्रयम् ॥)
"गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥"
इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥

(मात्स्योक्तम् । यथा,—

"श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
वृद्ध्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ॥
येन ब्रह्मन् ! विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
सर्व्वशास्त्राण्यनुक्रम्य सङ्क्षिप्य ग्रन्थविस्तरम् ॥
ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम् ।
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
ग्रहान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत् ।
ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
प्रथमोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम् ।
तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्व्वकामफलप्रदः ॥
अयुतेनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः ।
तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ॥"

ग्रहवेदिनियमः । यथा,—

"गर्त्तस्योत्तरपूर्व्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ।
वप्रद्वयावृतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसम्मिताम् ॥
संस्थापनाय देवानां चतुरस्रामुदङ्मुखाम् ।
अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान् ॥
देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ।
सूर्य्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः ॥"

मण्डले स्थानम् । यथा,—

"मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
उत्तरेण गुरुं विद्याद्बुधं पूर्व्वोत्तरेण तु ॥
पूर्व्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्वके ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥"

अधिदेवताः । यथा,—

"भास्करस्येश्वरं विद्यात् उमाञ्च शशिनस्तथा ।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥
ब्रह्माणञ्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम् ।
शनैश्चरस्य तु यमं राहोः कालन्तथैव च ।
केतोर्वै चित्रगुप्तञ्च सर्व्वेषामधिदेवताः ॥"

प्रत्यधिदेवताः । यथा,—

"अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवताः ।
प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः ॥"

अथ लोकपालाः । यथा,—

"विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥"

ग्रहवर्णाः । यथा,—

"संसारेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ।
मन्दराहू तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः ॥"

"ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च ।
धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्टाद्वितानकम् ॥
शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥"
अन्यद्विवरणन्तु ग्रहयागतत्त्वे द्रष्टव्यम् ॥)

ग्रहराजः, पुं, (ग्रहाणां राजा इति । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । इति मेदिनी । जे । ३२ ॥ वृहस्पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहाधारः, पुं, (ग्रहाणां आधारः आश्रयः । मेधीव-द्दृतत्वात् नक्षत्रचक्रमाश्रित्य स्वस्वगत्यनुसारेण ग्रहाणां परिभ्रमणात्तथात्वम् ।) ध्रुवनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहामयः, पुं, (ग्रहः उपदेवविशेषस्तज्जन्य आमयः रोगभेदः ।) आवेशः । स तु भूतादिना जातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहाशी, [न्] पुं, (ग्रहं ग्रहजन्यदोषं अश्नाति दूरीकरोतीति । अश् + णिनिः । स्कन्दग्रहदोषमश्नातीत्यन्ये ।) ग्रहनाशवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहाह्वयः, पुं, (ग्रहाणामुपदेवानामाह्वयः आख्या संज्ञा यस्य । ग्रहान् आह्वयति आकारयति तज्जनितदोषनाशायेति भावः । आ + ह्वे + शः । इत्यन्ये ।) भूताङ्कुशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहीता, [ऋ] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह + तृच् ।) ग्रहणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । गृहयालुः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥ (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।

"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।"

तथा च मनुः । ८ । १६६ ।

"ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ॥")

ग्रामः, पुं, (ग्रस् + "ग्रसेरात् ।" उणां । १।१४२ । इति मन् धातोराकारान्तादेशश्च ।) विप्रादिवर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजनवसतिः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । संवसथः २ । इत्यमरः । २ । ३ । १९ ॥ हट्टादिशून्यवसतिः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

"तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषीबला ।
क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥"

(तथा च मनुः । १० । ५४ ।

"अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥")

शब्दादिपूर्व्वकश्चेत् समूहार्थः । इति विश्वः ॥ यथा शब्दग्रामः भूतग्रामः गुणग्रामः । इत्यादि ॥ (यथा, मनुः । २ । २१५ ।

"बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥"

शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।

"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥")

स्वरभेदः । यथा,—

"षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामा मता इह ।
षड्जग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च ।
स्वर्लोके च गान्धारे ग्रामः प्रचरति स्वयम् ॥"

इदानीं षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः क्रियन्ते । मूर्च्छना प्रस्तार इत्यर्थः । स ऋ ग म प ध नि च । इति षड्जस्य । म-पौ ध-नी स ऋ च गः । इति मध्यमस्य । ऋ गौ म पौ ध नी सोऽन्ते । इति गान्धारस्य मूर्च्छना । स ऋ ग म प ध नि च । नि-सौ ऋ-ग-म-पाश्च धः । ध नि स ऋ ग म पोऽन्ते । प-धौ नि-सौ ऋ-गौ च मः । म-पौ ध-नी च स ऋ ग । ग म प ध नि स च ऋः । ऋ-गौ म-पौ ध-नी सोऽन्ते । मूर्च्छनाः सप्त षड्जाः ॥

"आदि द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तस्वपि स्मे मता ।
मध्यमो मो यदा तेषु मध्यमग्राममूर्च्छना ॥
आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारग्राममूर्च्छना ॥"

तत्र षड्जग्रामप्रस्तारस्यायं क्रमः ।

"षड्जान्निषधान्तं नैधान्तं धान् पान्तमिष्यते ।
पान्मान्तं मध्यमान्नान्तं गात्र्षभान्तमिष्यते ॥
ऋषभात् षान्तमित्याहुः षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः ।
मध्यमग्रामजास्त्वेवं मूर्च्छनाः परिकीर्त्तिताः ॥
मकारादिक्रमेणैव गकारान्तास्तु ता मताः ।
तारो मन्द्रश्च आवस्थ इति ग्रामनिरूपणा ॥
षड्जग्राममूर्च्छनायाः सप्त कोष्ठानि ।
ब्रह्मविष्णुशिवैरुक्तास्त्रयो ग्रामा मनोहराः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ग्रामकूटः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्थो ग्रामस्य वा कूट इव तमःप्राधान्यात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रामजनिष्पावी, स्त्री, (ग्रामे ग्रामसन्निकर्षे वा जायते इति । जन + डः । ग्रामजा निष्पावीति कर्म्मधारयः ।) नखनिष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रामणीः, पुं, (ग्रामाः जीवसमूहाः नीयते चनन्यदानेन परिचाल्यतेऽनेन । यद्वा ग्रामान् जीवसमूहान् नयति प्रापयति चेतयतीत्यर्थः । नी + क्विप् ततो णत्वम् ।) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ३७ ।

"अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ॥"

यक्षः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १० । २ ।

"स रथाधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥"
"देवैरादित्यैः आदित्या एव देवास्तैः । ग्रामणीर्यक्षः ।" इति तट्टीका ॥ नापितः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४९ ॥

ग्रामणीः, त्रि, (ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान् नयति दोषगुणविचारादिभिः परिचालयति प्रेरयति वा क्विप् ।) प्रधानः । अधिपतिः । इति मेदिनी । ने । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०७ । ५ ।

"दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति
दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ॥"

तथा च महागणपतिस्तोत्रे । ८ ।

"दानामोदविनोदलुब्धमधुपप्रोत्सारणाविर्भवत् ।
कर्णान्दोलनखेलनो विजयते देवो गणग्रामणीः ॥"

ग्रामेण ग्राम्येण भोग्यवर्गेण आयुर्नयति क्षपयतीति। ग्रामान् भोग्यवस्तूनि नयति प्रापयतीति वा।) भोगिकः। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रामणी स्त्री (ग्रामेण जनसमूहेनैवार्थं नीयते प्राप्यते यद्वा ग्रामेण ग्राम्यधर्म्मेण केवलं मैथुनाभिलाषेण नयति कालं यापयतीति। नी+क्विप्।) वेश्या। ग्रामेया। नीलिका। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रामतक्ष पुं (ग्रामस्य ग्रामपरतन्त्रो वा तक्षा। "ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः।" ५।४।९५। इति टच्।) ग्रामाधीनः काष्ठतट्। ग्रामाधीनस्तक्षा। इत्यमरः। २।१०।९॥ गेये कतार इति भाषा॥

ग्रामता स्त्री (ग्रामाणां समूहः। "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्।" ४।२।४३। इति तल्।) ग्रामसमूहः। इत्यमरः। ३।२।४३॥ (ग्रामस्य भावः। "तस्य भावस्त्वतलौ।" ५।१।११९। इति तल्।) ग्रामत्वम्॥

ग्रामभृत पुं (ग्रामे ग्रामस्य वा भृत भरणीय ग्रामावस्थितजनैरिति शेषः।) ग्रामप्रेष्यः। स तु ब्राह्मणेषु पञ्चमोऽब्राह्मणः। इत्याह्निकतत्त्वम्॥ (यथाह शातातपः।

"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥
अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः॥")

ग्राममद्गुरिका स्त्री (ग्रामस्य मत्स्यभेदस्य मद्गुरिकेव। क्षुद्रमद्गुर इवेत्यर्थः।) मद्गुरीमत्स्यः। ग्रामयुद्धम्। इति मेदिनी। के।२३४॥

ग्राममुख पुं (ग्रामस्य मुखमिव यो स्थितः। यद्वा ग्रामो ग्रामवासिजनो मुखत्वेन प्रधानकारणत्वेन यस्य। ग्रामस्थजनसाध्यत्वादस्य तथात्वम्।) हट्टः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्राममृग पुं (ग्रामस्य मृग इव। यद्वा ग्रामे स्थितो मृगः पशुः।) कुक्कुरः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामयाजक पुं (ग्रामस्य याजको यागकर्त्ता।) ग्रामस्थनानावर्णानां पुरोहितः। स तु चतुर्थोऽब्राह्मणः। यथाह शातातपः।

"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥
अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः॥"

(एतस्मै प्रदत्तं दानादिकं निष्फलं भवति यथोक्तं महाभारते। ३।१९९।७।

"यथैव पतिते शान्तं ब्राह्मणे तस्करे तथा।
गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके॥")

ग्रामस्थ त्रि ग्रामवासी। ग्रामे तिष्ठति य इत्यर्थे कप्रत्ययः॥

ग्रामहासक पुं (ग्रामान् ग्रामवासिनः श्वशुरालयस्थजनान् वा हासयतीति। हस्+णिच्+ण्वुल्।) भगिनीपतिः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामाधान क्ली (आधीयते उपजीविका यत्र तत्। आ+धा+ल्युट्। ततो ग्रामस्य मृगपुरुषस्य आधानं पोषणकम्।) मृगया। इति हलायुधः॥

ग्रामान्त क्ली (ग्रामस्य अन्तं समीपम्।) ग्रामसमीपम्। तत्पर्य्यायः। उपशल्यम् २। इत्यमरः। २।२।२०॥ ग्रामान्तिकम् ३। इति वोपालितः॥

ग्रामिणी स्त्री (ग्राम उत्पत्तिस्थानत्वेन अस्ति अस्याः। अत इनि। स्त्रियां ङीप्।) नीलीवृक्षः। इति जटाधरः॥

ग्रामी [न्] त्रि (ग्रामः अधिकारित्वेनास्त्यस्य। अत इनि।) ग्राम[illegible] इति भाषा॥ यथा ब्राह्मणकुलाचार्य्यकारिकायाम्।

"रामो गडगडग्रामी शिवः केशरकोणिनः।
केशरकोणीति ख्यातो ग्रामी ग्रामसमाश्रयः॥"

(ग्रामो ग्राम्यधर्म्मो मैथुनमस्त्यस्येति। ग्राम्यधर्म्मविशिष्टः। यथा भागवते। ४।२९।१४।

"आसुरी मेढ्रमर्वाग्द्वारं व्यवायो ग्रामिणो रतिः।
उपस्थो दुर्म्मदः प्रोक्तो निरृतिर्गुद उच्यते॥")

ग्रामीण पुं (ग्रामे भवः। ग्राम+"ग्रामाद्यखञौ।" ४।२।९४। इति खञ्।) ग्राम्यशूकरः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुक्कुरः। काकः। ग्रामोद्भवे त्रि। इति मेदिनी। णे। ४६॥ (यथा भाषापरिच्छेदे। ७९।

"ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम्।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम्॥")

ग्रामीणा स्त्री (ग्रामीण+स्त्रियां टाप्।) नीलीवृक्षः। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्याया यथा

"नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणाश्चास्या नीलिनीशब्दे ज्ञातव्याः॥) पालङ्क्यशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रामेयक त्रि (ग्रामे भवः। ग्राम+ "कत्र्यादिभ्यो ढकञ्।" ४।२।९५। इति ढकञ्।) ग्राम्यः। इति हेमचन्द्रः। ३।१६५॥

ग्रामेया स्त्री (ग्रामे भवा। ग्राम+ढक्।) ग्राम्यनारी। इति ग्रामणीशब्दार्थे हेमचन्द्रः॥

ग्रामेश त्रि (ग्रामस्य ईशः।) ग्रामेश्वरः। ग्रामाधिपतिः। यथा शान्तिशतके। ११।

"यः कश्चित् पुरुषाधमः कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं
सेवायै मृगयामहे नरमहो मूढा वराका वयम्॥"

ग्राम्य त्रि (ग्रामे भवः। ग्राम+"ग्रामात् यखञौ।" ४।२।९४। इति यः।) ग्रामोत्पन्नः। तत्पर्य्यायः। ग्रामेयकः २ ग्रामीणः ३। इति हेमचन्द्रः। ३।१६५॥ (यथा मनुः। ११।१९९।

"श्वशृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च॥"

तथा माघे। १२।३८।

"ग्राम्यानयप्रयत कपिश पिपाशम"॥

मूढः। प्राकृतः। यथा तत्रैव। १४।६४।

"ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो
योगमार्गपतितेन चेतसा॥")

अश्लीलवचनम्। "हालिकशाकटिकप्रधानत्वात् ग्रामे भवं ग्राम्यम्।" इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। अश्लीलम् २। इत्यमरः। १।६।१९॥ (काव्यस्य दोषविशेषः। स च शब्दगतः अर्थगतश्च। तत्र शब्दगतो यथा साहित्यदर्पणे। ७।३।

"दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः।
ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थता॥"

अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव। कटिस्ते हरते मनः। अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः॥ अर्थगतो यथा तत्रैव। ७।५।

"अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टता॥"

उदाहरणं यथा तत्रैव। "स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्यद्यधुना प्रिये।" अत्रार्थो ग्राम्यः॥")

ग्राम्यकन्द पुं (ग्राम्यो ग्रामभवः कन्दः।) ग्राम्यीसः। मकचोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्थूलकन्दः २। इति रत्नमाला॥ स तु रोचनः। इति राजवल्लभः॥

ग्राम्यकर्कटी स्त्री (ग्राम्या ग्रामजाता कर्कटी।) कुष्माण्डः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्राम्यकुङ्कुम क्ली (ग्राम्यं ग्रामसम्भूतं कुङ्कुमम्।) कुसुम्भम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्राम्यधर्म्म पुं (ग्राम्यस्य इतरादधर्म्मः।) मैथुनम्। इत्यमरः। २।७।५७॥ (यथा महाभारते। १।४८।४।

"प्रमत्तो ग्राम्यधर्म्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः।
मम पुत्त्र सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति॥")

ग्राम्यपशु पुं (ग्राम्यो ग्रामजातः पशुः।) ग्रामजातजन्तुः। (यथा भागवते। ६।१५।१६।

"तस्माद् युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू।
अन्धे तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्य्यताम्॥")

स तु सप्तविधो यथा। गौः १ अजः २ मेषः ३ मनुष्यः ४ अश्वः ५ अश्वतरः ६ गर्द्दभः ७। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (यथाह पैठीनसिः।

"ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश। गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्द्दभो मनुष्याश्चेति ग्राम्याः पशवः। महिषवानरऋक्षसरीसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्याः॥" सुश्रुतमते उष्ट्रादयोऽपि ग्राम्याः। यदुक्तं तत्रैव सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।

"अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः॥")

ग्राम्यमद्गुरिका स्त्री (ग्राम्या ग्रामोद्भवा मद्गुरिका।) मद्गुरीमत्स्यः। इति हारावली॥

ग्राम्यमृग पुं (ग्राम्यो ग्रामभवो मृगो हरिणश्च। मृगः पशुर्वा इत्यर्थे।) कुक्कुरः। इति जटाधरः॥

ग्राम्यराशि पुं (ग्राम्यो राशिः।) मिथुनम्। कन्या। तुला। वृश्चिकः। धनुः। कुम्भः। [illegible] मेषः वृषश्च। इति ज्योतिषम्॥

ग्राम्यवल्लभा, स्त्री, (ग्राम्याणां ग्रामस्थजनानां वल्लभा प्रिया । पल्लीग्रामस्थजनप्रियत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) पालङ्क्शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ग्राम्यं ग्राम्यं अश्लीलं वल्लभं प्रियं यस्याः इति विग्रहे वेश्या । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

ग्राम्यशूकरः, पुं, स्त्री, (ग्राम्यः शूकरः ।) ग्रामोत्पन्नवराहः । तत्पर्य्यायः । विड्वराहः २ ग्रामीणः ३ ग्रामक्रोड़ः ४ ग्रामकोलः ५ विप्कलः ६ दारकः ७ । तस्य मांसस्य गुणाः । वनवराहमांसाद्गुरुत्वम् । मेदोबलवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्राम्या, स्त्री, (ग्रामे भवा । ग्राम + "ग्रामाद्यखञौ ।" ४ । २ । ९४ । इति यः । स्त्रियां टाप् ।) नीली । निष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुलसी । इति चिन्तामणिः ॥)

ग्राम्याश्वः, पुं, (ग्राम्यः ग्रामजातोऽश्वः ।) गर्द्दभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रावा, [न्] पुं, (ग्रसते इति ग्रः । ग्रस् + अन्येभ्योऽपीति डः । ग्रावनति शब्दायते इति । ग्रा + वन शब्दे + विच् । ततो ग्रश्चासौ ग्रावा चेति ।) प्रस्तरः । (यथा, भागवते । ४ । ५ । १८ ।
"सर्व्व एवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः ।
तैरर्द्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥")
पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा,—
"पृथ्वी तावत् त्रिकोणा विपिनगदनदीग्रावरुद्धं तदद्धम् ॥"
इत्युद्भटः ॥)
मेघः । इति विश्वः ॥ दृढे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रासः, पुं, (ग्रस्यते अद्यते इति । ग्रस् + कर्म्मणि घञ् ।) मुखपूरणान्नादि । यथा,—
"कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम् ।
एतं ग्रासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशोधनम् ॥"
इति प्रायश्चित्तप्रकरणे पराशरः ॥
(तथा च मनुः । ११ । २१३ ।
"एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् ॥")
तत्पर्य्यायः । कवलः २ । इत्यमरः । २।९।५४ ॥ गुड़ेरकः ३ पिण्डः ४ गण्डोलः ५ कवकः ६ गुडः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८९ ॥ (दशौषधकालान्तर्गतकालविशेषः । "तत्र निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुः ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ॥" इत्युत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

ग्राहः, पुं, (गृह्यते इति । ग्रह ञ उपादाने + भावे घञ् ।) ग्रहणम् । (गृह्णातीति । ग्रह + "विभाषा ग्रहः ।" ३ । १ । १४३ । इति व्यवस्थापितविभाषया णः ।) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति भाषा ॥ जलहस्ती इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । अवहारः २ । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २१ । ५ ।
"भीषणैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्ज्जलचरैस्तथा ।
उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्म्मग्राहसमाकुलम् ॥")
शिशुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आग्रहः । यथा, गीतायाम् । १७ । १९ ।
"मूढ़ग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः ॥"
"मूढ़ग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेण ।" इति श्रीधरस्वामी ॥)

ग्राहकः, पुं, (गृह्णातीति । ग्रह + ण्वुल् ।) सितावरशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिंस्रपक्षी । व्यालग्राही । ग्रहीतरि त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (ग्रह + णिच् + ण्वुल् । ज्ञापकः । यथा, महाभारते । ३ । २१० । १३ ।
"यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु ॥")

ग्राहिणी, स्त्री, (गृह्णाति व्यशेषगुणानिति । ग्रह उपादाने + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ङीप् ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रमूलाद्रुघः । इति रत्नमाला ॥ खिरइ इति भाषा ॥

ग्राहिफलः, पुं, (ग्राहि धारकं मलवन्धकमित्यर्थः फलं यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्राही, [न्] पुं, (गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) कपित्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्राही, [न्] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) मलवन्धकः । धारकः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ॥")
ग्रहणकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७५ । ४९ ।
"तत्र तस्यैव कैवर्त्तपतेः सत्यव्रतस्य सः ।
शफरग्राहिभिर्भृत्यैः प्राप्य दैवादगृह्यत ॥"
प्रतिकूलः । यथा, भट्टिः । ५ । ९३ ।
"मास्म भूर्ग्राहिणी भीरु ! गन्तुमुत्साहिनी भव ॥"
"हे भीरु ! मास्म भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला मा भूः ।" इति जयमङ्गलः ॥)

ग्रीवा, स्त्री, (गीर्य्यतेऽनया । गॄ निगरणे + "शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ।" उणां । १ । १५४ । इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गलघाटादिसंहिता । इति भरतः ॥ (यथा, शकुन्तलायां १ मे अङ्के । [दृष्टिः ॥")
"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्त-
सा तु गर्भे मासमात्रेण भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । शिरोधिः २ कन्धरा ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ कन्धिः ४ शिरोधरा ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कन्धराशिरा । इति मेदिनी । वे । ६ ॥

ग्रीवी, [न्] पुं स्त्री, (ग्रीवा विद्यते यस्य । ग्रीवा + इनिः । दीर्घग्रीवावत्तया एव अस्य तथात्वम् ।) उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥ प्रशस्तग्रीवायुक्ते त्रि ॥

ग्रीष्मः, पुं, (ग्रसते रसान् इति । ग्रसु अदने + "ग्रीष्मः ।" उणां । १ । १४९ । इति मक् ग्रीभावश्च धातोः सुगागमश्च निपात्यते ।) ऋतुविशेषः । (यथा, मनुः । ६ । २३ ।
"ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ॥")
स तु ज्यैष्ठाषाढ़ौ । तत्पर्य्यायः । उष्णकः २ निदाघः ३ उष्णोपगमः ४ उष्णः ५ ऊष्मागमः ६ तपः ७ । इत्यमरः । १ । ४ । १९ ॥ घर्म्मः ८ तापनः ९ उष्णागमः १० उष्णकालः ११ ।
"ग्रैष्मिकन्त्वभिष्यन्दि-पलसित्थेव निश्चयः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
("दीर्घवासरकं तीक्ष्णं ज्वालामालाकुलं जगत् ।
दिशि ग्रीष्मे मृगतृष्णाः स्विन्नाः सुर्व्वेगवाहिनः ॥
नैरृतो मारुतो रूक्षः शीर्णपर्णा महीरुहाः ।
दग्धं तृणाकुलारण्यं दावाग्निश्च दिशो दश ॥
एवं लक्षणके ग्रीष्मे पित्तरक्तमुदीर्य्यते ।
तस्मात् क्रिया प्रतीकारं कुर्य्यात् संशमनं भिषक् ॥
जलक्रीड़ा दिवानिद्रा सेवनं सुखसाधनम् ।
श्यामारामारतं शस्तं कुञ्जकिञ्जल्कशीतलम् ॥
नीलनादद्दलोपेतः श्रमघ्नो व्यजनानिलः ।
केतकया मोदकुसुमचन्दनोशीरशीतलैः ॥
लेपनं शीतलं सम्यक् धारागाराश्रयः पुनः ।
एवं क्रिया समापन्ने ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः ॥"
इति ग्रीष्मोपचारः ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत् ।
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्द्धते ॥
अतोऽस्मिन् पटुकट्वम्लव्यायामार्कवरांश्च त्यजेत् ।
भजेन्मधुरमेवान्नं लघुस्निग्धं हिमं द्रवम् ॥
सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिह्यात् शक्तून् सशर्करान् ॥
मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा ॥
अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ।
कुन्देन्दुधवलं शालिमश्नीयाज्जाङ्गलैः पलैः ॥
पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ ।
पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजनस्थितम् ॥
मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृण्मयशुक्तिभिः ।
पटलावासितश्चाम्भः सकर्पूरं सुशीतलम् ॥
शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत् ।
ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥
अभ्रङ्कषमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ।
वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ॥
सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ।
कायमाने चिते चूतप्रवालफललम्बिभिः ॥
कदलीदलकह्लार-मृणालकमलोत्पलैः ।
कल्पिते कोमले तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ॥
मध्यन्दिनेऽर्कतापार्त्तः स्वप्याद्धारागृहेऽथवा ।
पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥
निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च ।
आसनास्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ॥
निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ।
जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ॥
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ।
कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहरिचन्दनाः ॥
मनोहरकलालापाः शिशवः शारिकाः शुकाः ।
मृणालवलयाः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ॥
जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

ग्रीष्मे पुनर्भृशं व्यायोपचयात् शरीरमसुखोपपन्नं भवति। उष्णस्य वातातपातिशिथिल नद्यस्य क्षमीकृतीव भवति पुनः सन्धीशथार्थं सुखस्वभावमुष्णानुगमात्मकोत्पन्नत्वमापद्यते। समासतो यदग स्वाभिमतनियोगाद्योप पद्यते शरीरं विपाकोपिवाय। इति चरके विमानस्थाने षष्ठेऽध्याये॥

मयूखैर्जगतः सारं ग्रीष्मे पेपीयते रविः।
स्वादुशीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम्॥
शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान् मृगपक्षिणः।
घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति।
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम्।
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्च विवर्जयेत्॥
दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके॥
व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः।
सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः॥
काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः॥
इति च सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

तत्र जातफल यथा कोष्ठीप्रदीपे

ग्रीष्मोद्भवो भोगभवाग्र
वक्ता ग्रीष्मे जनकलितः।
विद्वान् जनार्ययशोभिनाथः
धनी सुयशाः परदारविरतः॥

उष्णा। इति मेदिनी म। १०॥ गरमि इति भाषा इति च भाषा। गरमि च॥

ग्रीष्मजा स्त्री (ग्रीष्मात् ग्रीष्मप्रभावात् ग्रीष्मे ग्रीष्म काले वा जायते या इति। जन्+ड। तत टाप् च।) नवमल्लिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ नेवारी इति भाषा॥ (ग्रीष्मकालमात्रे त्रि॥)

ग्रीष्मपुष्पी स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले पुष्पं यस्याः। जातौ अजाद्यां वा ङीप्।) कदलीपुष्पवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रीष्मभवा स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये ग्रीष्मकाले इत्यर्थः भवति उत्पद्यते या। भू+अच्। टाप्।) नवमल्लिका। इति रत्नमाला॥

("कुमारिका ग्रीष्मभवा सुगन्धा।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

ग्रीष्मसुन्दरक पुं (ग्रीष्मे सुन्दर इव कायति शोभते इति। कै+क। ग्रीष्मसुन्दर+स्वार्थे कन् वा।) शाकविशेषः। गिमा इति भाषा॥ तस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। लघुत्वम्। कफपित्त दाहवातामित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

ग्रीष्महासी स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये हासः प्रकाश उत्पत्तिस्तद्विद्यतेऽस्याः। अच्।) रत्नतूलकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ बुडीर सूता। इति भाषा॥

ग्रैष्मी स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले उपर्यन्तीति ऋतोरण्। "ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्।" ४। ३। ४६। इत्यण् ततः ङीप्।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रैष्मोद्भवा स्त्री (उद्भवतीति। उद्+भू+अच्। ग्रीष्मे उद्भवो यस्याः ग्रीष्मे उद्भवतीति वा।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्लुच इर उ चौर्य्ये। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट् उदित्वात् क्त्वा वेट्।) रेफयुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर अग्लुचत् अग्लो चीत्। उ ग्लोचित्वा ग्लुक्त्वा। इति दुर्गादासः॥

ग्रैव क्ली (ग्रीवायां भवम्। ग्रीवाभ्योऽण् च। ४। ३। ५७। इति अण्।) ग्रीवाभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा रघुः। ४। ४८॥

भागिरुन्नमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम्।
तामसत्र वहिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि॥)

ग्रैवेय क्ली (ग्रीवायां भवम्। चात् ढञ्। ग्रीवाभ्योऽण् च। ४। ३। ५७। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्ता चकारात् ढञ्।) कण्ठभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा महाभारते। ७। ३५। ३४।

पुनर्दीप्तान् द्विपारोहान् ग्रैवेयमयभूषणान्।
कृतवर्म्माऽऽरण्यो कथान् ग्रैवेयाभ्यय कमलान्॥)

ग्रैवेयक क्ली (ग्रीवायां भवमिति। "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु।" ४। २। ९६। इति ढकञ्।) कण्ठभूषा। इत्यमरः। २। ६। १०४॥ (यथा मत्स्यपुराणे। ८२। २६।

नपुरौ शौ नद्ध ग्रैवेयकमनुत्तमम्॥)

ग्रैष्मी स्त्री ग्रीष्मे भवति। सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्। ४। ३। १६। इति अण् ततो ङीप्। पक्षे अलत् ङीप्। इति अमरविवेके।) नवमल्लिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ग्रीष्मसम्बन्धिनि त्रि॥ ग्रीष्मसम्बन्धिनि त्रि वाच्यवत्॥

ग्लस उ ह अदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट् उदित्वात् क्त्वा वेट्।) आत्म स्व हतीयपुक्तः। उ ग्लसित्वा ग्लस्त्वा। ह ग्लस्तः। इति दुर्गादासः॥

ग्लस्त त्रि (ग्लस+कर्म्मणि क्त।) अदितः। इत्यमरः। ३। १। ११५॥

ग्लह क क्रि आदाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां परं सक सेट्।) अकारान्तश्चौपधो युक्तः। क अजग्लहत् अजुग्लहत्। कि ग्लाहयति ग्लहति। यद् कौटिल्ये मन्दर्ने इति दुर्गादासः॥ (यथा महाभारते। २। ६७। १८।

"इमां पीत पुष्प कितवोऽग्लहीन्मा
द्रौपदीं भविष्यत्पराजिताम्॥")

ग्लह पुं (ग्लह+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।" ३। ३। ५८। अचापदान्तेन इत्यत्र सद्भावे तत्र यत्र पणोऽन्वितः स्थात् तत्र ग्लह इति निपातनात्। इति वार्त्तिकोक्ता च निपातनात् सर्वाणम्।) अक्ष क्रीडायां पणः। इत्यमरः। २। १०। ४६॥ बाजि इति हाति इ नञ भाषा॥ (यथा महाभारते। २। ६०। ६।

"यावानतां सुगन्धमाकर्षतीन्द्रो
सभामध्ये मां ददर्शेन्दु गोविन्द॥")

ग्लाता [ऋ] त्रि (ग्लायति ग्लानियुक्तो भवतीति। ग्लै+तृच्।) ग्लानियुक्तः। इति व्याकरणम्॥

ग्लान त्रि (ग्लै+कर्त्तरि क्त।) रोगाद्भ्यां क्षीणदेहः। तत्पर्य्यायः। ग्लास्नु २। इत्यमरः। २। ६। ५८॥ रोगी। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्लानि स्त्री (ग्लायति क्षयमाप्नोति वा। ग्लै+"ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः।" उणां। ४। ५१। इति निः।) बलक्षीणता। इति हेमचन्द्रः। २। ३३२॥ (यथा गीतायाम्। ४। ७।

यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत॥)

रोगः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा भागवते। ५। २४। १६। इन्द्रियवायदोषाश्रय श्रमक्लान्तिरिति यदोऽपमृत्युञ्च भवन्ति॥)

ग्लास्नु त्रि (ग्लायतीति। ग्लै+ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः। ३। २। १३९। इति ग्स्नुः।) ग्लानः। इत्यमरः। २। ६। ५८॥ (यथा भट्टिः। ७।

वसन् माल्यवति ग्लास्नु रामो जिगमिषुश्चिरात्॥)

ग्लुच इर उ चौर्य्ये गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्। उदित्वात् क्त्वा वेट्।) आत्मनेपदीयुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर अग्लुचत् अग्लोचीत्। उ ग्लोचित्वा ग्लुक्त्वा। इति दुर्गादासः॥

ग्लुञ्च उ इर गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) उदित्वात् क्त्वा वेट्। अकारस्य हतीयपुक्तादि। पञ्चमस्वरी। उ ग्लुञ्चित्वा ग्लुक्त्वा। इर अग्लुचत् अग्लुञ्चीत्। इति दुर्गादासः॥

ग्लेप ऋ ङ दैन्ये। गतौ। चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं अकं सकं च सेट्।) आत्म स्व हतीयपुक्तः। ङ ग्लेपते निधनः। ऋ अजिग्लेपत्। इति दुर्गादासः॥

ग्लेय त्रि (ग्लानिमर्हतीति। ग्लै+यत्।) ग्लानियोग्यः। इति व्याकरणम्॥

ग्लेव ऋ ङ सेवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट्।) आत्म स्वरहतीयपुक्तः। ऋ अजिग्लेवत्। ङ ग्लेवते। इति दुर्गादासः॥

ग्लेष ऋ ङ अन्विच्छे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट्।) आत्म स्वरहतीयपुक्तः। ऋ अजिग्लेषत्। ङ ग्लेषते निकृष्टे। अन्वेषणम्। ग्लेषते य गतौ भावार्थे इत्य युधः। इति दुर्गादासः॥

ग्लै क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं अनिट्।) आत्म स्वरहतीयपुक्तः। क्षये इह अयः। ग्लायति लोकः शोकात्। अनुत्पन्नत्वाद् ग्लौ ग्लानः क्लान्तः इत्यादिका या गणः। ग्लापयति ग्लापयते। आयमन्तस्य तु ग्लपयति। इति दुर्गादासः॥ (यथा मनुः। ३। ५७।

"शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम्।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्व्वदा॥")

ग्लौ पुं (ग्लायति क्लाम्यति क्षयात् न क्षयर्द्धि इति भरतः। ग्लै+"ग्लानुदिभ्यां डौः।" उणां।

२ । ६४ । इति डौः ।) चन्द्रः । (यथा, अथर्व्व-वेदसंहितायाम् । ६ । ८३ । ३ ।
"ग्लौरितः प्र पतिष्यति स गलुन्तो नशिष्यति ॥")
कर्प्परः । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥

घ

घ, घकारः । स तु व्यञ्जनचतुर्थवर्णः । अस्यो-च्चारणस्थानं कण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (तत्तु सुपद्मीयमतम् । यथा, "अ आ ए क ख ग घ ङाः कण्ठ्याः ।" पाणिनीये तु एष कण्ठ्यो जिह्वामूलीयश्च । यथा, "अकुहविसर्ज्जनीयानां कण्ठः ॥" इत्युक्तं पुनः शिक्षायाम् ।
"जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्यौष्ठो वः स्मृतो बुधैः ॥")
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"घकारं चञ्चलापाङ्गि ! चतुष्कोणात्मकं सदा । पञ्चदेवमयं वर्णमरुणादित्यसन्निभम् ॥
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदं शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
अस्योत्पत्तिर्गवर्णे द्रष्टव्या ॥ वर्णोद्धारतन्त्रे अस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"दक्षिणस्या मात्ररेखा किञ्चित्कुञ्चिता ततः । कुण्डलीरूपमास्थाय ततोऽधोगता द्रुतम् ॥
अत ऊर्द्धं गता रेखा शम्भुर्नारायणस्तयोः । ब्रह्मस्वरूपिणी देवि! मात्राशक्तिः प्रकीर्त्तिता ॥"
अस्य ध्यानं यथा,—
"मालतीपुष्पवर्णाभां षड्भुजां रक्तलोचनाम् ।
शुक्लाम्बरपरीधानां शुक्लमाल्यविभूषिताम् ॥
सदा सोरमुखीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम् ।
एवं ध्यात्वा घकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तत्प्रणाममन्त्रो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदा शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"घः खड्गी घुर्घुरो घण्टी घण्टीशस्त्रिपुरान्तकः । वायुः शिवोत्तमः सत्ता किङ्किणी घोरनायकः ॥
मरीचिर्म्मेघरवो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः । लम्बोदरा ज्वालिमुखं नन्देशो घननं ध्वनिः ॥
त्रैलोक्यविद्या संहर्त्ता कामाख्यमनघामयः ॥"
घः, पुं, (घटयति शब्देन शोभते घटयति घर्घ-रादिशब्दं वा । घटि दीप्तौ घट चेष्टायां च +बाहुलकात् डः ।) घण्टा । घर्घरशब्दः । इति मेदिनी । घे । १ ॥
घग्घ, हसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) काद्यवर्गद्वितीयोपधः । घग्घति । इति दुर्गादासः ॥
घट, क हिंसे । संघाते । द्युतौ । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-अकंच-सेट् ।) क, घाट-यति कवाटं द्वारि जनः संयोजयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

घट, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, भावे घण्टाते । कि, घण्टयति घण्टति । द्युतिर्दीप्तिः । द्युत्यर्थत्वेन पाचिकपुरादित्वे सिद्धे कि करणमर्थान्तरेऽपि पाचिकपुरादित्वार्थम् । तथाच,—
"क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥"
इति वोपदेवः ॥
प्रतिहार्थं कथयितुं धातूनां प्रसिद्धोऽर्थः प्रद-र्शितः । किन्तु महाकविप्रयोगं दृष्ट्वान्येऽप्यर्था मन्तव्याः हि यस्मात् धातवोऽनेकार्था भवन्ती-त्यर्थः । तेन हिंसायुत्योः पठितस्यापि शंसतेः कथनार्थत्वे न मे प्रिया शंसति किञ्चिदीप्सित-मिति दर्शी कथयतीत्यर्थः । एवं हिंसापठित-स्यापि तर्कधातोर्वितर्कणार्थत्वे तर्कयामासुरर्गं सुधीरित्यादिः । इति दुर्गादासः ॥
घट, घ ङ म चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) घ, घटा । ङ, घटते पठितुं शिष्यः । म, घटयति । घटतीति घटो घेयो नाघटत् घटतामित्यादिति तु घटते घटः पचादित्वादच् । ततो घट इवाचरतीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः । १२ । ८९ ।
"घटेत सन्ध्यादिषु यो गुणेषु राज्ञीने तं सुयाति चपलापि ॥")
घटः, पुं, (घटते जलाहरणादिसंघातेः ग्रथनादिप्रयाय इत्यर्थः । घट्+पचाद्यच् ।) कलसः । इत्यमरः । २ । ९ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३१९ ।
"यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥")
तस्य परिमाणं कलशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाधि-भेदः । (घटस्थवारिवत् निश्चलत्वाद्घटत्वम् ।) स तु कुम्भकम् । इभशिरः । (यासतिगाढस्था-घातत्वम् ।) कूटकुटः । इति मेदिनी । टे । ७ ॥
कुम्भराशिः । यथा,— [लभेत् ।"
"सिंहे वा यदि गोघटे गतवरः सर्व्वार्थसिद्धिं इति समयप्रदीपः ॥ द्रोणपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशोनल्वणोऽर्म्मणः ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
"कंसश्चतुर्गुणो द्रोणः अर्म्मणोनल्वणश्च तत् ।
स एव कलशः ख्यातो घट उन्मान मेवच ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)
कुम्भपरिमाणम् । यथा,—
"दशद्रोणो भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिः ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कात्यायनः ॥
(योगावस्थाभेदः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६९ ।
"आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥"
एतदवस्थायां किं स्यात्तदाह तत्रैव । ४ । ७२-७३ ।

"द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचकः ।
अतिशून्ये विमर्द्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥")
घटकः, पुं, (घटयति परस्परसम्बन्धादिकमिति । घट्+णिच्+ण्वुल् ।) कुलाचार्य्यः । तस्या-शुभत्वम् । यथा,—
"वरं चाण्डालसंस्पर्शो कुर्य्यात्तु सावकोशमः ।
तथाप्यस्पृश्यमन्यं सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥
दूषिताः कलिकाले भारते विविधाः प्रजाः ।
अतएव मलेच्छानि । सर्व्वे संसर्गदूषिताः ॥
घटकं ब्राह्मणं देवि ! संस्पर्शे वसनस्त्यजेत् ॥"
इति शक्त्यानन्दतरङ्गिण्यां षोडशोल्लासे सप्तिप-र्द्दिशीतिलक्षणम् ॥३॥ योजकः । तत्पर्य्यायः । नायकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"धावको भावकश्चैव वाचकश्चाशकस्तथा ।
दूषकस्तावकश्चैव षडेते घटकाः स्मृताः ॥"
अन्यच्च ।
"के नौ । इति पुरुषा गुरुवाक्यपूर्व्वां-
सुर्वीमिते कुलश्रुतां वदितुमिदं वा ।
स्वयमकस्तवमपि ये कुलतारतम्यं
जानन्ति ते हि घटका न तु योजकाद्याः ॥"
वनस्पतिः । पुष्पेण विना यः फलति सः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (घटयति योजयति परार्थं पिता-दिकं साधयतीत्यर्थः ।) योजकः, त्रि । यथाह भर्तृहरिः । २ । ६८ ।
"ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परि-त्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
ते मी मानुषराक्षसाः परहितं यैः स्वार्थतो हन्यते ये च घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानी-महे ॥")
घटदासी, स्त्री, (घटार्थं घटनार्थं नियोजिता दासीव या । घटयति योजयति नायकनायिके इति घटा योजिका सा दासीव इति वा ।) कुट्टनी । तत्पर्य्यायः । कुट्टिनी २ दूत्या ३ रत-ताली ४ शम्भली ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
घटना, स्त्री, (घट+णिच्+युच् टाप् च ।) संघाती-करणम् । समष्टीकरणम् । यथा, "करिणां घटना घटा ।" इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ योजना । मेलनम् । यथा, "अघटनघटनापटीयसी माया ।" इति मायालक्षणम् ॥ (यथा, राज-तरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ ।
"शक्तिः काप्यपरीक्षिताक्षि महतां स्वैरं हविलाम्बरां
यस्मात्त्रामप्रवेशेन यान्ति घटनां कार्य्याणि निर्य्यन्त्रणम् ॥")
घटयोनिः, पुं, (घटः कुम्भः योनिः कारणं उत्-पत्तिस्थानम् यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इति हलायुधः ॥

घटराज पुं (घटेषु राजते इति। यद्वा घटेन ग्रहादिघट्टनेन राजते शोभते इत्यर्थः।) कुम्भ। इति हारावली॥

घटा स्त्री (घट+भावे षित्वादङ् ततष्टाप् च।) करिणां घटना। हस्तिनां युद्धार्थमेकत्र सङ्घातीकरणम्। इत्यमरः। २। ८। १०७॥ (यथा कथासरित्सागरे। १६। १०६।
तुरुष्कतुरगव्राता चुम्बस्यार्श्रितोर्मयः।
तद्गजेन्द्रघटा वेलावनेषु दलशो ययुः॥)
घटनम्। गोष्ठी। सभा। इति मेदिनी। टे। १३॥ समूहः। यथाह श्रीहर्षः।
यत्रागारघटाट्टकुट्टिमसवदिन्दूपलतुन्दिलापया॥

घटालाबु स्त्री (घटाकारा अलाबुः।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

घटिक त्रि (घटेन साङ्ग्य विद्यतेऽस्य इति ठन्।) नाविकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (घटेन तरतीति। नौद्व्यचष्ठन्। ४। ४। ७। इति ठन्। घटेन तरणशीले त्रि। पुंसि तु। घटिं कायति वाद्यार्थं घटीवादनेन समयं ज्ञापयतीति। कै+क पूर्व्वह्रस्वश्च। घटीवादक॥)

घटिका स्त्री (पादस्याम्। ग्रन्थिघटः घटना विद्यतेऽस्य इति। घट+ठन्।) पादग्रन्थिः। इति शब्दरत्नावली॥ (घटयति निश्चिनोति निरूपयति वा कालांशविशेषं लोकयात्राकम्यास्या। घट+णिच+ण्वुल+टापि अत इत्वञ्च) मुहूर्त्तः। इति जटाधरः॥ यथा ज्योतिर्विदाभरणे।
गुर्व्वक्षराणामुदितं च षष्ट्या
पलं पलानां घटिका किलैका॥
यथा तिथितत्त्वे रघुनन्दनः। अत्र घटिका मुहूर्त्त आहृदार्थकालानुरोधात्॥) दण्डः। घडी इति भाषा। यथा—
चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
(घट+स्वल्पार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च। क्षुद्रघटः। यथा पञ्चतन्त्रे। १। २०३।
एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्य्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्य्यः श्मशानघटिका इव वर्ज्जनीयाः॥)

घटी स्त्री (घटत इति घट। घट+अच्। ततः संज्ञायां जातौ वा ङीष्। यद्वा घटः कालमानज्ञापकः सच्छिद्रः कुम्भः ज्ञापकतयाऽस्त्यस्याः मिति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) दण्डः। इति भूरिप्रयोगः॥ घड़ी इति भाषा॥ (यथा सिद्धान्तशिरोमणौ।
गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः
षड्भिः पलं तैः घटिका खषड्भिः
स्याद् वा घटीषष्टिरहः खरामैः॥
अल्पार्थे ङीष्।) क्षुद्रघटः। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा मार्कण्डेय। १७। २२।
"घटीयन्त्रवदावर्त्या बहुशोऽपि यथा घटी॥")

घटीकारः पुं (घटीं करोतीति। कृ+कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण्।) यद्वा अघटं घटं करोति यः। कुलालः। इति मुग्धबोधम्॥

घटीयन्त्र क्ली (घट्या यन्त्रम्।) कूपाज्जलोत्तोलनार्थरज्जुसहितघटः। जलतोला कल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उद्घाटनम् २। इत्यमरः। २। १०। २७॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे। १२। २०।
तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः॥)
घटी क्षुद्रघटः तदवलम्बनाद्याकारं यन्त्रम्। यद्वा घट्या दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम्। कालपरिमाणज्ञापको यन्त्रविशेषः। घड़ी इति ख्यातः॥ सूर्य्यसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्त्राणि बहुविधान्युक्तानि। तत्र शङ्कुयष्ट्यादिकं दिवा कालमानज्ञापकमुक्तवान्। घटीयन्त्रादिकन्तु अहर्निशं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकं सूर्य्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विस्तीर्य्य प्रदर्शितम्। यथा—
'अथ घटीयन्त्रादिभिश्चमत्कारियन्त्रैर्वा सर्व्वोऽपि जीवः कालं सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधनमुपसंहरति॥
तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः।
ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत्॥'
इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥
अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा—
जलयन्त्रञ्च तत्र कपालञ्च कपालाख्यं जलयन्त्रं वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं तेषां तैर्यन्त्रैर्बालुकायन्त्रप्रभृतिभिः सापेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः। मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्कुः कालश्च छायायन्त्रं पूर्व्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसहिताः रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः पद्मसूत्रकाः स्फटिकाः मयूरोदरस्थाः सुखानघटिकान्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्धाः ताडशैर्यन्त्रैरित्यर्थः। यद्वा सूत्राकारेण रेणवः सिकतांशाः गर्भे उदरे यस्यैताडशं यन्त्रं बालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्। तेन सहितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्बालुकायन्त्रेण चलितैर्वाऽर्थः। चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरियनेन समुच्चयार्थकः। कालं दिनगतादिरूपं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत्। प्रकर्षेण स्वकौशलेनातिसूक्ष्मत्वेनेत्यर्थः। जानीयादित्यर्थः॥ * ॥ ननु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधनप्रकारा बहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह॥
पारदाराम्बुसूत्राणि शुल्वतैलजलानि च।
बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः॥'
अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा—
तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः। प्रकर्षस्तु यावदभिमतसिद्धेः। एते क इत्यत आह। पारदारामुसूत्राणीति पारदयुक्ता आरा। यथा सिद्धान्तशिरोमणौ।
लघु काष्ठजसमचक्रे समसुषिरारा समान्तरा नेम्याम्।

किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुषिरस्यार्द्धं पृथक् तासाम्॥
रसपूर्णं तच्चक्रं द्व्याधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति॥
अम्बु जलस्य प्रयोगः। सूत्राणि सूत्रसाधनप्रयोगः। शुल्वं शिल्पनैपुण्यम्। तैलजलानि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः। चकारात् तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि। यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ।
उत्कीर्य्य नेमिमथवा परितो मदनेन सलयम्।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत् तावत्॥
यावत्सैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति।
पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टम्॥
ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य।
एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च बहिः॥
युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति।
नेम्यां बद्धा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा धार्य्यम्॥
नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम्।
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया॥
बीजानि केवलं तु बीजप्रयोगः। पांशवो धूलिप्रयोगास्तेयुक्ताः प्रयोगाः। अपिशब्दात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः। दुर्लभा असाधारणत्वेन मनुष्यैः कर्त्तुमशक्या इत्यर्थः। अन्यथा प्रतिगृहं स्वयंवहानां प्राचुर्य्यापत्तेः। इयं स्वयंवहक्रिया समुद्रान्तनिवासिजने फिरङ्गाख्ये सम्यगभ्यस्तेति। कुहकविद्यावादत्र विस्तराद्नुद्योग इति संक्षेपः॥ * ॥ अथ कपालाख्यजलयन्त्रमाह
'ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि।
षष्टिमज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम्॥'
अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा—
'यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रं अधोभागे छिद्रं यस्य तत्। अमलाम्भसि निर्म्मलं जलं विद्यते यस्मिन् ताडशे कुण्डे हृदद्भाण्डे न्यस्तं धारितं सत् अहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टिं षष्टिवारमेव न न्यूनाधिकं मज्जति। अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत् कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्डाकारं कपालपदवाच्यत्वात् घटाधखण्डाकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम्। तद्घटनन्तु।
शुल्वस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत्
षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्।
तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्य्यं
पात्रं घटार्द्धप्रतिमं घटी स्यात्॥
सत्र्यंशमाषत्रयनिर्म्मिता या
हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्।
विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं
प्रपूर्य्यते नाडिकयाम्बुभिस्तत्॥
तथा च सिद्धान्तशिरोमणौ—
घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्री तले पृथुच्छिद्रा।
द्युनिशनिमज्जनमित्या भक्तं द्युनिशं घटीमानम्॥"
"अत्र दशभिः शुल्वस्य पलैरित्यादि यद्घटी

लक्षणं केचित् कृतं तद्युक्तिशून्यं दुर्घटं चेत्येतद्-पेक्षितम्। दृष्टप्रमाणाकारसुषिरं पात्रं घटीसंज्ञमङ्गीकृतम्। द्युनिशनिमज्जनसंख्यया यदि षष्टिंशच्छतानि पानीयपलानि लभ्यन्ते तद्-केन निमज्जनेन किमिति त्रैराशिकम्।" इति घटीयन्त्रम्॥ अन्यानि कालमानयन्त्राणि तु यन्त्रशब्दे द्रष्टव्यानि॥)

घटोत्कचः, पुं, (घट इव उन्नतः कचोऽस्य।) राक्षसविशेषः। स तु हिडिम्बाराक्षसीगर्भे भीमसेनाज्जातः॥ इति महाभारतम्॥ (अस्य नामनिरुक्त्या सह जन्मादिविवरणं यथा, महाभारते। १। १५६। २१—६३।

"तथेति तत् प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा।
भीमसेनमुपादाय सोर्द्धमाचक्रमे ततः॥
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्व्वदा॥
कृत्वा च रूपं परमं सर्व्वाभरणभूषिता।
सञ्जल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम्॥
तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च॥
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्य्यसिकतासु च।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च॥
काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च॥
प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु।
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च॥
पत्तनेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च।
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्व्वतसानुषु॥
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च।
सर्व्वर्त्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च॥
बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम्।
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा॥
प्रजज्ञे राक्षसी पुत्त्रं भीमसेनात् महाबलम्।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम्॥
भीमनादं सुताम्रौष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम्।
महेष्वासं महावीर्य्यं महासत्त्वं महाभुजम्॥
महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम्।
दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम्॥
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम्।
यः पिशाचानतीवान्यान् बभूवातीव राक्षसान्॥
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशाम्पते!।
सर्व्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली॥
सद्यो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः॥
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात् स पितुस्तदा।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः॥
घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह॥"

असौ हि कुरुक्षेत्रयुद्धे कर्णनिक्षिप्तैकपुरुषघातिन्या वासवदत्तया शक्त्या आहतो मृतश्च। यथा, महाभारते। ७। १७७। ४८—६३।

"ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्व्व एव
कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च मायाम्।
शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं
नश्यन्त्येते कुरवो धार्त्तराष्ट्राः॥
करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थौ
तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे।
यो नः संग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्येत्
स नः पार्थान् सबलान् योधयेत॥
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
जहि शक्त्या वै दत्तया वासवेन।
मा कौरवाः सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
रात्रियुद्धे कर्ण! नेशुः सयोधाः॥
स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
दृष्ट्वा राजंस्त्रास्यमानं बलञ्च।
महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः॥
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी
नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम्।
शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां
समाददे तस्य वधं चिकीर्षन्॥
यासौ राजन्! निहिता वर्षपूगान्
वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य।
यां वै प्रादात् सूतपुत्त्राय शक्रः
शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निमाय॥
तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां
पाशैर्युक्तामन्तकस्येव रात्रिम्।
मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां
वैकर्त्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय॥
तामुत्तमां परकायापहर्त्रीं
दृष्ट्वा सौतेर्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम्।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन्!
कृत्वात्मानं विन्ध्यतुल्यप्रमाणम्॥
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां
नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र!।
ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राजन्!
सनिर्घाता चाशनिर्गां जगाम॥
सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती
भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य।
ऊर्द्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामन्तराण्याविशन्ती॥
युद्ध्वा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगै-
र्दिव्यैर्वीरो मानुषै राक्षसैश्च।
नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या॥
इदञ्चान्यच्चित्रमाश्चर्य्यरूपं
चकारासौ कर्म्म शत्रुक्षयाय।
तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्म्मा
बभौ राजन्! शैलमेघप्रकाशः॥
ततोऽन्तरीक्षादपतद्गतासुः
स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः।
अवाक्शिराः स्तब्धगात्रो विजिह्वो
घटोत्कचो महदास्थाय रूपम्॥
स तद्रूपं भैरवं भीमकर्म्मा
भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात।
हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
मपोथयत् स्वेन देहेन राजन्!॥
ततो मिश्राः प्राणदन् सिंहनादै-
र्भेर्य्यः शङ्खा मुरजाश्चानकाश्च।
दग्धां मायां निहतं राक्षसञ्च
दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः॥
ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो
यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः।
अन्वारूढ़स्तव पुत्त्रं रथस्थं
हृष्टश्चापि प्राविशत् स्वं स्वसैन्यम्॥")

घटोत्कचान्तकः, पुं, (घटोत्कचस्य अन्तकः नाशकः।) कर्णराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घटोद्भवः, पुं, (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य। यद्वा घटात् उद्भवतीति। उत्+भू+अच्।) अगस्त्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः। २। ३६॥

घट्ट, क चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-परं-अकं क्वचित् सकञ्च-सेट्।) टद्वयान्तः। चालचलनम्। क, घट्टयति मेघो वायुना। इति दुर्गादासः॥

घट्ट, ङ चले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्मं-अकं क्वचित् सकञ्च-सेट्।) टद्वयान्तः। ङ, घट्टते। इति दुर्गादासः॥

घट्टः, पुं, (घट्टतेऽस्मिन् इति। घट्ट+"हलश्च।" ३। ३। १२१। इति घञ्।) नद्यादौ स्नानाद्यर्थं प्रवेशस्थानम्। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ॥ घाट् इति यस्य प्रसिद्धिः। जगात इति ख्यातो वा। तत्पर्य्यायः। तीर्थः २। अवतारः ३। इति हेमचन्द्रः। ४। १५३॥

घट्टगा, स्त्री, (घट्टेति नाम्ना गीयते उदाह्रियते इति। घट्ट+गै+कः टाप् च।) नदीभेदः। यथा,—

"मलापहा भीमरथी च घट्टगा
यथा च कृष्णा जलसाम्यतागुणैः।
मलापहा घट्टपयस्तथापि
पथ्यं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

घट्टजीवी, [न्] पुं, (घट्टेन घट्टे स्थितरपण्येन शुल्कादिनेत्यर्थः जीवतीति। जीव+णिनिः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। पाटुनि इति भाषा। स तु वैश्यायां रजकाज्जातः। इति विवादार्णवसेतुः॥

घट्टना, स्त्री, (घट्ट+"ण्यासश्रन्थोयुच्।" ३। ३। १०७। इत्यस्य सूत्रस्य "घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या युच् टाप् च।) चलना। (आङ् पूर्व्वकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो यथा, माघे। १। १०।

"रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः॥")

वृत्तिः। इति हेमचन्द्रः॥

घण्ट ल उ भासे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-उभं-अकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) ल, घण्टयति घण्टते। उ, घण्टित्वा घण्ट्वा। इति दुर्गादासः॥

घण्टः पुं (घण्ट+अच्।) व्यञ्जनविशेषः। ... घण्टगुणाः। बलरुचिकारित्वम्। वातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

घण्टकः पुं (घण्ट+संज्ञायां कन्।) क्षुपविशेषः। घेटकोल इति भाषा। अस्य गुणाः। कफनाशित्वम्। कटुपाकित्वम्। पित्तकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ घण्टकर्णोऽपि पाठः॥

घण्टा स्त्री (घण्टयति दीप्यते पूजादिकाले शब्देन शोभते घण्टयति शब्दायते वा। घटि दीप्तौ+अच्। ततष्टाप्।) कांस्यनिर्म्मितवाद्यविशेषः। यथा स्मृतिः।

सर्व्ववाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे नियोजयेत्॥

इत्थं यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता। ... पुरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कलौ॥

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम्॥

अथ घण्टामाहात्म्यं तत्र स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे यथा —

स्नानार्च्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः। पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु॥ वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च। वसेत् देवपुरे तु अप्सरोगणसेवितः॥ सर्व्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया। वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम्॥ वादित्रनिनदैस्तूर्य्यैर्गीतमङ्गलनिःस्वनैः। यः स्नापयति गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः॥ वादित्राणामभावे तु पूजाकाले हि सर्व्वदा। घण्टाशब्दो नरैः कार्य्यः सर्व्ववाद्यमयी यतः॥ सर्व्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा। तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत्॥ ... मन्वन्तरशतानि च। घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः॥ ४॥ तथा विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवद्वाक्यं वैष्णवं प्रति। शृणु वैनतेय वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्यमुत्तमम्॥ प्रसादं त्वत्समो नास्ति मद्भक्तो भुवनत्रये। सम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति। ... तत्र मां विद्धि दैत्यज॥ वैनतेयान्वितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि। ... तस्य पातकम्॥ ... घण्टाचक्रयुतं ... पूजाकाले विशेषतः॥ आत्मानं ... यज्ञतीर्थोद्भवम्॥ ... पूजा ... वर्तते कृताम्॥ घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि ... परम्॥ नाम चिह्निता घण्टा ... समन्विता। ... जायते ... पदस्य च॥ ... घण्टा ... तथा॥ [illegible]

इष्टाप्नोति यथा देवाः प्रीतिं कुर्व्वन्त्यहर्निशम्। सुपर्णे च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमाश्रिते॥ ... प्रकुर्व्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः। सम्यगर्च्चनकाले तु फलं कोटिगुणं कलौ॥

अन्यत्र च।

घण्टादण्डस्य शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः। गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम्॥ सचक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले शृणोति यः। पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः॥ सर्व्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ। देवतानां मुनीन्द्राणां पितॄणामुत्सवो भवेत्॥ अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः। घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः॥ गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता। न सर्पाणां तत्र भयं नाग्निविद्युतसम्भवम्॥ यस्य घण्टा गृहे नास्ति शङ्खश्च पुरतो हरेः। कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः॥ अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता। सम्याद्या वैष्णवैर्यत्नाच्चक्रेणोपरि मण्डिता॥ गीतं नृत्यं पुराणानि पठनञ्च प्रशस्यते॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः॥

(घण्टयति दीप्यते कुसुमाभिरिति। घटि+अच्। स्त्रियां टाप्।) घण्टापाटलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ अतिबला। नागबला। इति राजनिर्घण्टः॥ (अतिबलानागबलाघण्टापाटलिशब्देष्वासां विवृतिर्यथायथं ज्ञातव्या॥)

घण्टाकः पुं (घण्टयति दीप्यते स्वकुसुमैरिति। घटि+अच् टाप्। घण्टा तया घण्टति आत्मानं कायतीति। घण्टा+कै+क।) घण्टापाटलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

घण्टाकर्णः पुं (घण्टावत् कर्णो यस्य।) शिवगणविशेषः। घेँटु इति ख्यातः। यथा —

"घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीववल्लभः॥"

इति शिवपुराणम्॥

तस्य पूजाविधिर्यथा —

"चैत्रे मासि च सम्पूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः। आरोग्याय सदा लोकैः संक्रान्त्यां तत्र कारयेत्॥"

पूजामन्त्रो यथा —

"घण्टाकर्ण महावीर। सर्व्वव्याधिविनाशन। विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल॥"

इति तिथ्यादितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणम्॥ (काशीस्थक्षेत्रविशेषः। यथा काशीखण्डे। ३३। १०५।

"इयं हि विमला दृष्टा घण्टाकर्णह्रदे नृप॥")

घण्टापथः पुं (घण्टानां उपलक्षणात् घण्टादिशालिनां पन्थाः। ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे। ५। ४। ७४। इति अः।) घण्टोपलक्षितानां हस्त्यादीनां पन्थाः। इति भरतः॥ ग्रामाणां प्रधानमार्गः। यथा —

"शूद्रपथ्यकारी राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः॥"

इति चाणक्यम्।

[illegible]

यदि पुरसम्बन्धि स्यात्तदा उपनिष्करमिति ख्यातम्। इत्यमरः। २। १। १८॥

घण्टापाटलिः पुं (घण्टा आसौ पाटलिश्चेति कर्म्मधारयः।) वृक्षविशेषः। घण्टापारुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गोलीढः २ झाटलः ३ मोक्षः ४ मुष्ककः ५। इत्यमरः। २। ४। ३९॥ गोलिहः ६ घण्टा ७ पाटलिः ८। इति तट्टीका॥ क्षारश्रेष्ठः ९ कालमुष्ककः १०। इति रत्नमाला॥ पाटली ११ घण्टाकः १२ झाटः १३। इति शब्दरत्नावली॥ तीक्ष्णः १४ घण्टकः १५। इति रत्नकोषः॥ मोचकः १६ काष्ठपाटली १७ कालास्थाली १८ काचस्थली १९। इति भावप्रकाशः॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ मुष्कक शब्दे द्रष्टव्यौ॥

घण्टाबीजं क्ली (घण्टेव बीजमस्य।) जयपालः। इति राजनिर्घण्टः॥

घण्टारवा स्त्री (घण्टारववत् रवः पक्वफलेषु यस्याः। यद्वा पक्वेषु फलेषु घण्टेव रौतीति। रु शब्दे+अच्।) क्षुपविशेषः। झनझनिया इति वनशणः इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शणपुष्पिका २। इत्यमरः। २। ४। १०७॥ शणपुष्पी ३। इति भरतः॥

घण्टाली स्त्री (घण्टां अलति पर्य्याप्नोतीति शब्देनेति शेषः। अल पर्य्याप्तौ+ कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण्। स्त्रियां ङीप् च। यद्वा घण्टा आली सहचरी यस्याः शब्दसाम्यात् तथात्वम्।) कोशातकी। इति राजनिर्घण्टः॥ झिङ्गा इति भाषा॥ (घण्टानां आली श्रेणी।) घण्टाश्रेणी च॥

घण्टाशब्दः क्ली (घण्टाया शब्द इव शब्दो यस्य।) कांस्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ११५॥

घण्टिका स्त्री (घण्टा+अल्पार्थे कप् ततष्टापि अत इत्वम्। घण्टिका क्षुद्रघण्टा सा इव आकृतिरस्यास्याः। अर्श आदित्वादच्।) तालुकम्। तालूपरिस्थजिह्वा। इति राजनिर्घण्टो हेमचन्द्रश्च॥ (गलरोगविशेषः। अस्य सलक्षणचिकित्सितं यथा —

"तिलपिष्टिकलोद्यावाभिःसेवनादिदमीर्पि। नरस्य कण्ठे जायते घण्टिकागदः। शिरस्फीत कण्ठमध्ये ... रक्तचपुदसा। ... शिरोव्यथा ... भवेत्। ... रक्तवन्धिका। ... विस्रावयेद्धितम्। ... निधापयेत्। ... । ... घण्टिकाया ... । ... "

इति च ... ॥

इति ... चिकित्सितस्थाने ... अध्याये॥)

घण्टिनीबीजं, क्ली, (घण्टिनीव बीजं यस्य ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टुः, पुं, (घण्टयति दीप्यते इति । घटि दीप्तौ + "तन्वादेश्च ।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण उः ।) गजघण्टा । प्रतापः । इत्युणादिकोषः ॥

घण्टेश्वरः, पुं, (घण्टानां घण्टाकर्णादिगणविशेषाणां ईश्वरः प्रभुः ।) देवताविशेषः । स तु मङ्गलपुत्त्रः । व्रणदाता च । घेंटु इति भाषा ॥ यथा,
"मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां घण्टेश्वरो महान् ।
व्रणदाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

घण्डः, पुं, (घणिति शब्दं कुर्व्वन् डयते उड्डीयते इति । डी नभोगतौ + बाहुलकात् डः ।) भ्रमरः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

घनं, क्ली, (हन्यते ताड्यते यत् इति । हन् + "मूर्त्तौ घनः ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप् घनादेशश्च ।) कांस्यतालादिकं वाद्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ४ ॥ कांस्यतालः करताल इति ख्यातः आदिना काहलादयः । इति सारसुन्दरी ॥ मध्यमनृत्यम् । इति मेदिनी । ने । ३ ॥ लौहः । इति हेमचन्द्रः ॥ त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनः, पुं, (घनति दीप्यते इति । घन दीप्तौ + अच् ।) मेघः । (यथा, महाभारते । १ । १३७ । २४ ।
"ततः स्वेदाद्धरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान् घनान् ॥")
मुस्ता । ओघः । दार्ढ्यं । विस्तारः । (हन्यते वध्यतेऽनेन । हन् + "मूर्त्तौ घनः ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप् घनादेशश्च ।) लौहमुद्गरः । इति मेदिनी । ने । ३ ॥ (यथा, भारविः ।१८।१।
"धनुरपास्य सबाणधिशङ्करः
प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः ॥")
शरीरम् । कफः । अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सजातीयाङ्कत्रयस्य पूरणम् । यथा,
"समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः ।
आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-
स्त्र्यन्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्व्वे ॥"
इति लीलावती ॥
(वेदपाठविशेषः । यथा,—
"जटामुक्तां विपर्य्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः ॥")

घनः, त्रि, (हन्यते इति । हन् + अप् घनादेशश्च ।) निविडः । तत्पर्य्यायः । निरन्तरः २ सान्द्रः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ८ । ९१ ।
"स तथेति विनेतुरुदारमतेः
प्रतिगृह्य वचो विससर्ज्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने
प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥")
दृढः । इति मेदिनी । ने । ४ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ११८ ।
"यश्चकार विवरं शिलाघने
ताड़कोरसि स रामसायकः ॥")
पूर्णः । (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २८ ।
"किंस्विदापूर्य्यते व्योम जलधारावनैर्घनैः ॥")
सम्पुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निरवकाशः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १३८ ।
"किं गाण्डीवस्फुरदुरुघनास्फालनक्रूरपाणि-
र्नासीत्सीलानटनविलसन् मेखली सव्यसाची ॥")

घनकफः, पुं, (घनस्य मेघस्य कफ इव ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनकालः, पुं, (घनस्य मेघस्य घनप्रधानो वा कालः ।) वर्षा ऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनगोलकः, पुं, (घनस्य नानावर्णमेघस्य गोलः । स इव कायति प्रकाशते इति । घन + कै + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः । शुक्लरक्तमेघसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) संश्लिष्टरजतसुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११६ ॥ मिशान सोणा रूपा इति भाषा ॥

घनजम्बालः, पुं, (घनः सान्द्रो जम्बालः इति कर्म्मधारयः ।) पुलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनज्वाला, स्त्री, (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्तिः प्रस्फुरणमित्यर्थः ।) मेघदीप्तिः । वज्राग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनतालः, पुं, (घनतायां निविड़तायां अलति पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) सारङ्गपक्षी । इति जटाधरः ॥

घनतोलः, पुं, (घनं मेघं अभिलष्यीकृत्य स्वमुखं तोलयति ऊर्द्धमुखीभवतीत्यर्थः । तुल उन्माने + अच् ।) चातकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनद्रुमः, पुं, (घनः कण्टकाकीर्णत्वान्निविड़ो द्रुमो वृक्षः ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घननाभिः, पुं, (घनस्य मेघस्य नाभिर्गर्भाशयस्थानमिव । मेघस्य धूमयोनित्वादेव तथात्वम् ।) धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनपत्त्रः, पुं, (घनानि निविड़ानि पत्त्राणि यस्य ।) पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनपाषण्डः, पुं, (घनेन मेघेन मेघध्वनिनेत्यर्थः । पाषण्ड इव । मेघध्वनिश्रवणेन उन्मत्ततयास्य तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥

घनफलः, पुं, (घनानि बहूतुपन्नत्वात् निविड़ानि फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनमूलं, क्ली, (घनस्य सजातीयाङ्कत्रयपूरणस्य मूलम् आद्यम् ।) पूरितसजातीयाङ्कत्रयस्याद्याङ्कः । यथा । नवघनस्य मूलं त्रयं इत्यादि ॥ करणसूत्रं यथा,—
"आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
पुनस्तथान्त्यात् घनतो विशोध्य ।
घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्या
त्रिघ्न्या तदाद्यं विभजेत् फलन्तु ॥
पंक्त्यां न्यसेत्तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीं
त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्प्रथमात् फलस्य ।
घनं तदाद्यात् घनमूलमेवं
पंक्त्या भवेदेवमतः पुनश्च ॥"
इति लीलावती ॥

घनमूलः, पुं, (घनं दृढ़ं मूलमस्य ।) मोरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनरसः, पुं, (घनः सान्द्रो रसः ।) सान्द्रनिर्यासः । (घनो रसो यस्य ।) मोरटः । (घनस्य मेघस्य रसः ।) जलम् । कर्पूरम् । पीलुपर्णी । मस्यकासिद्धरसः । इति मेदिनी । से । ५१ ॥ जले क्लीवलिङ्गोऽपि । यथा, रत्नकोषे ।
"घनरसमन्यं नीरं हृतमस्तं जीवनं भुवनम् ॥"

घनवल्लिका, स्त्री, (घनस्य मेघस्य वल्लिका लता इव ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

घनवल्ली, स्त्री, (घना घनरसा वल्ली लता ।) अमृतस्रवा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य मेघस्य वल्लीव इति विग्रहे विद्युत् ॥)

घनवातः, पुं, (घनो निविड़ो वातो वायुर्यत्र ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २ ॥

घनवासः, पुं, (घनस्तीक्ष्णः वासो गन्धो यस्य ।) कुष्माण्डः । इति हारावली । ८७ ॥

घनवाहनः, पुं, (घन इव शुभ्रं वाहनं यस्य । शुभ्रवृषवाहनत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।२।११२ ॥ (घनो मेघः वाहनं यस्य ।) इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् ॥

घनश्यामः, त्रि, (घनो मेघस्तद्वत् श्यामः श्यामवर्णः ।) निविड़कृष्णवर्णः । मेघतुल्यश्यामवर्णः । योगरूढ़िरयं शब्दः श्रीरामकृष्णयोर्बोधकः । इति केचित् तत्र पुं । यथा, महानाटके ।
"अये राम ! घनश्याम ! चुम्बामि मुखपङ्कजम् ।
यदि जीवामि शोकेन पुनर्द्रक्ष्यामि ते मुखम् ॥"
"समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

घनसारः, पुं, (घनः शुक्लमेघस्तद्वत् शुभ्रः सारो यस्य ।) कर्पूरम् । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४० अध्याये ।
"पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धा-
स्ता रक्तमाल्यवसनाः सह संविशेयुः ॥"
यथाच महागणपतिस्तोत्रे । ६ ।
"दिक्कान्ताघनसारचन्दनरसासाराः श्रयन्तां मनः ॥"
घनो निविड़ः सारो यस्य ।) दक्षिणावर्त्तपारदः । इति मेदिनी रे । २६० ॥ वृक्षभेदः । (घनस्य मेघस्य सारः ।) जलम् । इति धरणी ॥

घनस्कन्धः, पुं, (घनो दृढ़ः स्कन्धो यस्य ।) कोशाम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनस्वनः, पुं, (घनो मुस्ता तद्वत् सुष्ठु अनिति प्राणितीति । अन चुलु प्राणने + अच् ।) तण्डुलीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य मेघस्य स्वनः ।) मेघशब्दश्च ॥

घना, स्त्री, (घन + टाप् ।) माषपर्णी । रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनाकरः पुं (घनानां मेघानामाकरः ।) वर्षाकालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनाघनः पुं (हन्तीति । हन वधे + पचाद्यच् । तत "हन्तेर्घत्वञ्च । ७ । १ । १३४ । इत्यस्य वार्त्तिं इति द्वित्वं अाक् चाभ्यासस्य ।) इन्द्रः । घातुकमत्तहस्ती । वर्षुकमेघः । इत्यमरः ।३।३। १०६ ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ ।
गर्भीजानि घनाघनश्रवहितोऽप्यश्लाघयत् शुभ्रान्
दूरस्थोऽपि पयोधरोऽतिशिशिरस्पर्शः चकोरव्रातान्
प्रम ॥)
अन्योन्यघट्टनं इति धरणी ॥

घनाघनः त्रि निरन्तरः । (हन्तीति । हन् + अच् । हन्तेर्घत्वञ्च । इति द्वित्वं अाक् चाभ्यासस्य ।) घातुकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा ऋग्वेदे । १० । १०३ । १ ।
"आशुः शिशानो वृषभो न भीमो
घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥")

घनाघना स्त्री (घनाघन + टाप् ।) काकमाची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घनात्ययः पुं (घनानां मेघानामत्ययो नाशो यस्मिन् ।) शरत्कालः । इति हेमचन्द्रः ।२।७२॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।
पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते श्लैष्मिकाणां निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव ॥
"हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयन् ग्रैष्मिकमभ्रकाले ।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥"
इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

घनामयः पुं (घनो दृढ आमयो यस्मात् ।) खर्ज्जूरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनामलः पुं (घनो निविड अमलश्च ।) वास्तुकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनाश्रयः पुं (घनानां मेघानामाश्रयः ।) आकाशम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ७७ ॥

घनोदधिः पुं (घनानां लौहमुद्गराणामुदधिः समुद्र इव । लौहमुद्गरप्रचुरतया एवास्य तथात्वम् ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

घनोपलः पुं (घनस्य मेघस्य उपलः ।) करकः ॥ इति हेमचन्द्रः । २ । ८० ॥ (करकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

घम्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । घम्बति । इति दुर्गादासः ॥

घरट्टः पुं (घर घर इति शब्देन अटति भ्राम्यतीति । अट + निपातनात् द्वित्वे साधुः) पेषणी । इति पुराणम् ॥ जाता इति भाषा ॥ (यथा श्रीकण्ठचरिते । ६ । ६३ ।
एष भ्रमल्लवणवघटपट्टचक्रचिह्न-
वक्रप्राङ्कुसतकुसुममाविरभूल्लतानाम् ।
मानस्य मन्मथहृषा सहसैव पिष्ट्वा
तनु घरट्टमथ मरन्दविलासमासीत् ॥)

घर्घटः पुं (घर्घ इत्यस्फुटशब्दं यथा अटति गच्छतीति । अट + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) मत्स्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ टाङ्गरा इति भाषा ॥

घर्घरः पुं (घर्घेति अव्यक्तध्वनिविशेषं रातीति । रा + आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ । इति कः ।) पर्व्वतद्वारम् । द्वारम् । उलूकः । नदविशेषः । स्वरभेदे त्रि । इति मेदिनी । रे ।१५१॥ ध्वनिः । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ७ । १०३ ।
चण्डडमरुनिभं मेघघर्घरं श्रुतवान् ध्वनिम् ॥)
हास्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २१० ॥ तुषानलः । इति भूरिप्रयोगः ॥

घर्घरकः पुं (घर्घर एव । स्वार्थे कन् ।) घर्घरनदः । यथा राजनिर्घण्टे ।
शोणे घर्घरके जलं रुचिकरं सन्तापशोषापहं
पथ्यं वह्निकरं तथा च बलकृत् क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥

घर्घरा स्त्री (घर्घ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा + कः स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रघण्टिका । वीणाभेदः । इति मेदिनी । रे । १५१ ॥ (गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५७ ।
"घुर्घ्घा पिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥")

घर्घरिका स्त्री (घर्घरैव । स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रघण्टिका । भृष्टधान्यम् । नदीविशेषः । वादित्रदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाद्यप्रभेदः । इति विश्वः ॥

घर्घुर्व्वा स्त्री (घुर ध्वनौ + क्विप् घुर्घुरा ध्वनिविशेषेण गायतीति गै + डः । निपातनात् गस्य घत्वम् ।) यमकीटः । इति रत्नमाला ॥ घुरघुरिया इति भाषा ॥

घर्व्व गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) रेफोपधः । घर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

घर्म्मः, पुं (घरति क्षरति अङ्गादिति । घृ क्षरणे + मक् । "उणा । १ । १४८ । इति मक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) श्रमवारि । अङ्गजलम् । घाम इति भाषा ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । २१२ ।
दयितस्पर्शोन्मीलित-
घर्म्मजलकवलितकरग्रहणलाजे ॥)
तत्पर्य्यायः । निदाघः २ स्वेदः ३ । इत्यमरः । १।७।३३ ॥ स्विन्नः ४ । इति जटाधरः ॥ स्वयम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य निदानं स्वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (घरति क्षरति स्वेदः शरीरादनेन इति । घृ + करणे मक् ।) आतपः । ग्रीष्मः । उष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा सुश्रुत उत्तरतन्त्रे ६४ अध्याये ।
"सरांसि सरितो वापि वनानि रुचिराणि च ।
चन्दनानि पराध्यानि स्रजः सकमलोत्पलाः ॥
तालवृन्तानिलाधारास्तथाशीतगृहाणि च ।
घर्म्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥"

घर्म्मदोषः पुं (घर्म्मस्य स्वेदस्य दोषः विकृतिः ।) स्वेदस्य विकारः । तदौषधं यथा —
"मन्दोष्णलोध्रनीवारचूर्णञ्च कनकस्य च ।
तैलोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्घर्मप्रसारिकाम् ॥
स्नागदोषश्चैव दृष्टः । घर्म्मदोषस्य नश्यति ॥"
इति गारुडे १९४ अध्यायः ॥

घर्म्मविचर्च्चिका स्त्री, (घर्म्मजनिता स्वेदोत्पन्ना विचर्च्चिका । घर्म्मा ग्रीष्मकालस्तज्जनिता विचर्च्चिका वा ।) घर्म्मविचर्च्ची । घर्म्मचर्च्चिका घामाचि इति भाषा ॥ यथा प्रयोगामृते ।
"स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैर्यदा ।
तत स्वेदः प्रवर्त्तेत दौर्गन्ध्यं घर्म्मचर्च्चिका ॥
राजिकाजतिरुक्षोत्था यतो घर्म्मविचर्च्चिका ॥"
अस्याश्चिकित्सा स्वेदशब्दे द्रष्टव्या ॥

घर्म्मान्तः पुं (घर्म्मस्य निदाघकालस्य अन्तो यत्र ।) वर्षाकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मेघदूते । १०६ ।
"घर्म्मान्ते मे विगणय कथं वासराणि व्रजेयुः" ।
वर्षाकालविरयोऽस्य विशेषो बोध्यः ॥)

घर्म्मान्तकामुकी स्त्री (घर्म्मान्ते वर्षासु कामुकी कामार्त्ता । वर्षाकाले हि अस्याः मैथुनस्पृहा भवतीति प्रसिद्धिः । यद्वा घर्म्मान्तं वर्षाकालं कामयते इति । कम् + उकञ् स्त्रियां ङीप् ।) बलाका । इति राजनिर्घण्टः ॥

घर्षणं क्ली (घृष + भावे ल्युट् ।) घर्षः । घषा इति भाषा ॥ यथाह माधवकरः ।
"घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।
उषाशोथान्वितं तद्धि घृष्टमित्यभिधीयते ॥"

घर्षणालः पुं (घर्षणं घर्षणाय वा अलति पर्य्याप्नोति । अल + अच् ।) शिलापुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नोडा इति भाषा ॥

घर्षणी स्त्री (घृष्यते अनेन । घृष + करणे ल्युट् । टिड्ढात् ङीप् च ।) हरिद्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवृतिरस्या हरिद्राशब्दे ज्ञातव्या ॥)

घष इ ङ क्षरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट् ।) तालव्यस्वरी । इ घंष्यते । ङ घघंषे । अयं केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

घस इ ङ क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट् ।) इ घंस्यते । ङ घंसते । अयं केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

घस ऌ औ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं अनिट् ।) ऌ अघसत् । औ घस्ता । इति दुर्गादासः ॥

घसिः पुं (घस भक्षणे + भावे इन् ।) आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तथाच वैदिके ।
"घसिना मे मास पृकथा स्थरु मे नाभ्यः सीदः ॥")

घस्मरः त्रि (घस + "सृघस्यदः क्मरच् ।" ३ । २ । १६० । इति क्मरच् ।) अद्मरः । भक्षकः । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा महाभारते ८ । ४० । ३९ ।
"गौर्य्यो वृहत्यो निर्ह्रीका मद्रिका कम्बलावृताः ।
घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुम ॥")

घस्रं क्ली (घस + रक् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घस्रः, पुं, (घसति भक्षयति अन्धकारम् । घस् + रक् ।) दिनम् । हिंस्रे त्रि । इति मेदिनी । रे।३०॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १८५ ।
"रात्रिघस्रौ सुप्तिबोधावुन्मीलननिमीलने ।
तूष्णीम्भावमनोराज्ये इव स्थितिलयाविमौ ॥")

घा, स्त्री (हन् + डः । हस्य घत्वम् । टाप् च ।) काञ्ची । घातः । इति मेदिनी । घे । १ ॥

घाटः, पुं. (घट्टते सङ्घट्टते शिरोऽनेन देहे इत्यर्थः । घट् + करणे घञ् ।) घाटा । इति शब्दरत्नावली ॥ (घाटा अस्यास्तीति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । घाटाविशिष्टे, त्रि । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

घाटा, स्त्री. (घाटा विद्यतेऽस्मिन् इति घाटः ततः टाप् ।) ग्रीवापश्चाद्भागः । घाड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटुः २ कृकाटिका ३ । इत्यमरः ॥ शिरःपश्चात्सन्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ घाटः ५ कृकाटी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ घाटिका ७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("दोषास्तु दुष्टास्त्रय एवमन्यां
संपीड्य घाटां सुरुजां सुतीव्राम् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

घाटिका, स्त्री. (घाटा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) घाटा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे गङ्गदत्तप्रकरणे । ४ । २५ । "अथ कूपमासाद्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनात्मना स्वालयं नीतः ॥")

घाण्टिकः, पुं. (घण्टया चरतीति । चरतीति ठक् ।) यो बहुभिर्मिलित्वा स्तुतिं पठति सः । यो देवताग्रे घण्टाघातेन शंसति स श्रावणाख्यः । इति स्वामी । इति सारसुन्दरी ॥ (यदुक्तम् ।
"राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः ।")
तत्पर्य्यायः । घाटिकः २ । इति भरतः ॥ चाक्रिकः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ९७ ॥ अन्यच्च ।
"मिलिता बहवो ये तु भवेयुः स्तुतिकारकाः ।
चाक्रिकास्ते निगदिताश्चक्रिका अपि कुत्रचित् ॥
घण्टावाद्यस्तावका ये घाण्टिका घण्टिकाश्च ते ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
धुस्तूरवृक्षः । इति हारावली । १०७ ॥

घातः, पुं, (हन् + करणभावादौ घञ् । "हनस्तोऽचिण्णलोः ।" ७ । ३ । ३२ । इति हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः । "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ।" ७ । ३ । ५४ । इति कुत्वञ्च ।) काण्डः । प्रहारः । इति मेदिनी । ते । १७ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ६८ । २४ ।
"मुष्टिभिः पार्ष्णिघातैश्च बाहुघातैश्च शोभने ।
घोरैर्जानुप्रहारैश्च नयनाञ्जनपीड़नैः ॥")
अङ्कपूरणम् । यथा । "समद्विघातश्च घनः प्रदिष्टः ।" इति लीलावती ॥ (वधः । यथा- पञ्चतन्त्रे । १ । ३१२ ।
"शरेऽ शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम् ।
यो हन्यात् तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघातजम् ॥"

लुण्ठनम् । यथा, मनुः । ९ । २७४ ।
"ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ॥"
"ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥ नद्याद्युत्खातः हानिर्वा । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १६२ ।
"माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ॥"
भङ्गः । उच्छेदादिर्वा । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । सञ्जीवककथायाम् । "प्रोवाच भो शेषभागे अयुक्तं मया पापेन कृतं सञ्जीवकं व्यापादयता यस्माद् विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरम् ॥")

घातकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + ण्वुल् । णितिताम्तादेशे कुत्वम् ।) हननकर्त्ता । यथा,—
"गौरीमाधवयोर्भर्त्ता राधिका शिवसन्निधौ ।
इन्दुः कुमुदहन्ता च सूर्य्यः कमलघातकः ॥"
इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥
(तथा च मनुः । ५ । ५१ ।
"संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेतिघातकाः ॥")

घातनं, क्ली, (हन् + णिच् + भावे ल्युट् ।) हननम् । वधः । यज्ञार्थपशुवधः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४४ । ४० ।
"पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ॥")

घातनः, त्रि, (हन्ति मारयतीति । हन् + कर्त्तरि ल्युः स्वार्थे णिच् ।) वधकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (केचित्तु एतस्य प्रामादिकत्वमुक्तम् । "हन्तेर्घुन्नाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे ।" ५।४२। इत्युणादिसूत्रेण हन्तेर्युनिकृते आद्यन्तयोर्घत्वतत्वे घतनः । इत्युक्तत्वात् । अतः सुधीभिश्चिन्त्यम् ।)

घातिः, पुं, (हन् + इण् ।) पक्षिबन्धनम् । इत्युणादिकोषः ॥ प्रहरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

घातिपक्षी, [न्] पुं, (घातिः घातकः पक्षीति कर्म्मधारयः ।) श्येनपक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

घातुकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + "लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) हिंस्रः । क्रूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । १२ । ४ । ७ ।
"ततः किशोरा म्रियन्ते वत्सांश्च घातुको वृकः ॥")

घात्यं, त्रि, (हन्यतेऽसौ हन्तुमर्हो य इत्यर्थः । हन् + ण्यत् ।) हननयोग्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२८ । "ततो मम सुखघात्याः सञ्जाताः ॥") [हेमचन्द्रः ॥

घारः, पुं, (घृ सेचने + घञ् ।) सेचनम् । इति

घार्त्तिकः, पुं, (घृतेन निर्वृत्तः । इति ठञ् ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घृतसंयुक्ते त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ३५ ॥ "अन्यस्य घार्त्तिकभोजनं दत्तम् ॥")

घासः, पुं, (घस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः । घस् + कर्म्मणि घञ् ।) गवाद्यदनीयतृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । यवसम् २ । इत्यमरः । २।५।१६७॥ यवसः ३ जवसः ४ । इति भरतः ॥ यवासम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।४।५३।

घासिः, पुं, (घसति भक्षयति हव्यमिति । घस + "जनिघसिभ्यामिण् ।" उणां ४ । १३० इति इण् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १४ ।
"यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्व्वा ता ते अपि [देवेष्वस्तु ॥")

घिण, ई ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ई, घिण्णते । ङ, घिणते । जेघिण्णते । इति दुर्गादासः ॥

घु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, घवते । इति दुर्गादासः ॥

घुः, पुं, (घुङ् ध्वनौ + भावे बाहुलकात् डुः ।) ध्वनिः । इति जटाधरः ॥

घुट, ङ लृ परिवर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) परिवर्त्तो गतवतः प्रत्यागमनं विनिमयो वा । ङ, घोटते नदी । लृ, अघुटत् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये १४६ ।
"यस्य व्याघोटते दण्डो नाक्षतार्थः कुतश्चन ॥")

घुट, शि प्रतिहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, घुटति अघुटीत् शत्रुं शूरः । जुघोट । इति दुर्गादासः ॥

घुटः, पुं, (घुट् प्रतिहतौ + संज्ञायां अच् ।) चरणग्रन्थिः । इति हेमचन्द्रः ॥ [कोषः ॥

घुटिः, स्त्री, (घुट + इन् ।) गुल्फः । इति द्विरूप-

घुटिकः, पुं, (घुट् + ठन् ।) गुल्फः । इति हेमचन्द्रः ॥ [मरः । २ । ६ । ७२ ॥

घुटिका, स्त्री, (घुटिक + टाप् ।) गुल्फः । इत्य-

घुटी, स्त्री, (घुट् + इन् । "कृदिकारान्तादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) गुल्फः । इति द्विरूपकोषः ॥

घुड, शि व्याघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, घुड़ति अघुड़ीत् । इति दुर्गादासः ॥

घुण, ङ भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, घोणते । इति दुर्गादासः ॥

घुण, ई ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ई, घुण्णते । ङ, घुणते जोघुण्णते । इति दुर्गादासः ॥

घुण, श भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।)श, घुणति घोणिता । इति दुर्गादासः ॥

घुणः, पुं,(घुणति काष्ठं भक्षयन् काष्ठाभ्यन्तरे भ्राम्यतीति । घुण भ्रमणे + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) काष्ठकृमिः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ६ अध्याये । "घुणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीशुष्कालाबुमुखेष्वेष्यस्य ॥")
तत्पर्य्यायः । काष्ठवेधकः २ । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ काष्ठलेखकः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

घुणवल्लभा, स्त्री, (घुणः वल्लभो यस्याः । घुणस्य वल्लभा वा ।) अतिविषा । इति भावप्रकाशः ॥ (अवहारोऽस्या यत्र तद्यथा,—
"कुटजत्वक्फलं तार्क्ष्यं माक्षिकं घुणवल्लभाम् ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन——————"
इति वाभटे चिकित्सास्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

घुण्ट, पु (घुष्यते परिज्ञायतेऽनेन। घुट+ घञर्थे क निपातनात् मुम् च।) गुल्फ। इति शब्दमाला॥ [हेमचन्द्र॥

घुण्टक पु (घुण्ट+स्वार्थे कन्।) गुल्फ। इति

घुण्टिका स्त्री, (घुण्ट इव कायतीति। कै+ क।) वनमधुकरीषम। इति शब्दचन्द्रिका॥ विलघुंटे इति भाषा॥ [शब्दादिकोष॥

घुण्ड पु, (घोणते भ्राम्यतीति।) भ्रमर। इत्यु

घुर श ध्वनौ। भीमार्थे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदां पर अक सेट।) भीमा भयानकस्तस्य अर्थो निमित्त हेतुरिति यावत भीमार्थे। श, घुरति व्याघ्रो मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीत्यर्थ। घुर भीमार्थशब्दयोरिति प्राच। अत्र इति शब्दविशेषणमिति रमानाथ। घुरत्यार्त्त च कुरुते इति। शब्दानुकृतौ भट्टमल्ल। घोरिता। इति दुर्गादास॥

घुर्घुर पु (घुरति मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीति। घुर+क्विप। तत घुरो भयानकात् जन्तोरपि घुर भयानक। एतद्शब्देन प्रायशो न्वस्य सम्भवादेव तथात्वम्।) कीटविशेष। घुरघुरिया इति भाषा॥ तत्पर्याय। यमकीट २। इति त्रिकाण्डशेष॥ घर्घुर्घा ३। इति रत्नमाला॥ (शूकरशब्द। इति चिन्तामणि॥)

घुर्घुरी, स्त्री, (घुर्घुर शूकरशब्दवदव्यक्तशब्द सोऽस्या अस्तीति। घुर्घुर+ 'अर्श आदिभ्यो ऽच।" ५।२।१२७। इत्यच। ततो गौरादित्वात् ङीष।) जलजन्तुविशेष। तत्पर्याय। स्वतकिरा २। इति त्रिकाण्डशेष॥

घुलच, पु, गवेधुका। इति रत्नमाला॥ गड गड इति भाषा॥

घुलघुलारव पु (घुल घुल इत्यव्यक्तमारौतीति। आ+रु+अच।) पारावतभेद। इति राजनिर्घण्ट॥

घुष, इ ङ धूषे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा आत्म सक सेट।) धर्ष कान्तिकृति। इ घुंष्यति। ङ, घुषते चन्दन गात्रम्। इति दुर्गादास॥

घुष इर वधे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर सक सेट।) इर, अघुषत अघोषीत। इति दुर्गादास॥

घुष कि इर शुतौ। स्तुतौ इति यावत्। विशब्दे। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरां पक्षे भ्वा पर सक सेट।) विशब्द इह कथन आविष्करण नाना शब्दकरण वा आङ्पूर्व्वक सततक्रन्दने। इति तट्टीका॥ कि घोषयति घोषति गूढमर्थमभियुक्त। नानाशब्द वाद्य घोषयति द्वारि यस्य कश्चिदुपद्रुत। इति हलायुध। इर अघुषत अघोषीत्। घुष किरनुवर्त्तते। कि आघोषयति आघोषति शोकार्त्त सतत क्रन्दतीत्यर्थ। इति दुर्गादास॥

घुषित, त्रि (घुष्यत स्म इति। घुष विशब्दे+ क्त। "घुषिरविशब्दने।" ७।२।२३। इति कथनात नात्र इट्।) शब्दितम्। इति सुपद्म व्याकरणम्॥

घुष्ट, त्रि (घुष्यते स्म इति। घुष+'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति' मुग्धबोधसूत्रात निपातनात् साधु।) शब्दितम। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, हरिवंशे। २०। ८६।

इमसारसघुष्टेषु कारण्डवकृतेषु च॥"

शब्दितान्यस्य तु 'घुषिरविशब्दने।" ७।२। २३। इति नेट। "घुष्टा रज्जु। इति सिद्धान्त कौमुदी॥)

घुसृण, क्ली (घुष्यते कायते इति भाव। घुष+ बाहुलकात् ऋणक। पृषोदरादित्वात साधु। यद्वा घुष्यत कान्तिविशिष्ट क्रियते शरीरमनेन। घुषि धूषे+ऋणक।) कुङ्कुमम्। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा काशीखण्डे। २८।५०।

'घुसृणापिञ्जरघनपीवरा घनस्तना॥'

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भाग।

"चन्दन घुसृणोपेत मृगनाभिसमायुतम्।

न शीत न च वा शीत वसन्ते तद्धि युज्यते॥'

इति घुसृणकुङ्कुमम्॥)

घूक पु (घू इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। घू+कै+क।) उलूक। इति हेमचन्द्र। ४। ३८॥

घूकारि पु (घूकस्य पेचकस्य अरि शत्रु।) काक। इति हेमचन्द्र। ४। ३८८॥

घूकावास, पु (घूकानां पेचकानां आवासो वासस्थानम्।) शाखोटवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

घूर, य ङ इ हिंसावयोहानौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (दिवा आत्म सक अक च सेट।) दीर्घी। य ङ घूर्य्यते। इ घूर्ण। वयोनिर्गतवद्युवयो भाव। इति दुर्गादास॥

घूर्ण, म श भ्रमणे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदां उभ अक सेट।) म घूर्णति घूर्णते। श घूर्णती घूर्णन्ती। इति दुर्गादास॥ (यथा गोरामायणे। ४। १५। २५।

'स तु वाली रणगत सालताडनविह्वल।

गुरुभारसमाक्रान्तश्चचाल च जघूर्ण च॥")

घूर्ण पु (घूर्णति स्वोत्पत्तिभूमौ घूर्णाकारेण सम्भवतीति। घूर्ण+अच। घूर्णाकारेण जायमानत्वात तथात्वम।) शोणसुन्दरक। इति शब्दचन्द्रिका॥ गोमा इति भाषा॥ (घूर्ण+ भावे अच।) भ्रमणम्॥ (विघूर्णिते त्रि। यथा भागवते। ७। ८। २।

'आह चेद रुषा घूर्ण सन्दष्टदशनच्छद॥')

घूर्णन क्ली, (घूर्ण+भावे ल्युट।) भ्रमणम्। तत्पर्याय। चक्रावर्त्त २ भ्रम ३ भ्रान्ति ४ भ्रमि ५ घूर्णि ६। इति हेमचन्द्र। ६।१५५॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ८। ११।

'अन्तर्मोहनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविस्रंसनस्तम्भाकर्षणदृष्टिहर्षणमहामन्त्र कुरङ्गीदृशाम॥")

घूर्णायमान, त्रि, (घूर्ण इवाचरतीति। घूर्ण+ क्यङ्। ततो घूर्णायत इति। घूर्णाय+शानच्।) भ्राम्यमाण। यथा, कलापधातुव्याख्यासार।

"इन्द्राद्यैरखिलार्थसाधनपरै सन्नूयमान सदा पीताम्भकपञ्चाननेन नितरा घूर्णायमानेन तम्।"

घूर्णि, स्त्री (घूर्ण+'सर्व्वधातुभ्य इन्।' उणा। ४। ११७। इति भावे इन्।) घूर्णनम्। इति हेमचन्द्र। ६। १५५॥

घूर्णित त्रि, (घूर्णते स्म इति। घूर्ण+क्त।) भ्रमित। तत्पर्याय। प्रचलायित २। इत्यमर। ३। १। ३२॥ (यथा कथासरित्सागरे। ७४। १।

मदघूर्णितशुण्डोऽयं सिन्दूरैर्भूषयन् महीम्।

हेरम्ब पातु वो विघ्नान् स्वतेजोभिर्दहन्निव॥)

घूर्णमान त्रि (घूर्णयत इति। घूर्ण+णिच्+कर्म्मणि शानच्।) भ्राम्यमाण। यथा महानाटके।

'भो कृष्णा पञ्चाशा बहुकुसुमयुता वायुना घूर्णमाना॥"

आत्मनेपदे तु घूर्णमाना इत्येव स्यात्। यथा हरिवंशे ४८। ३६।

'भ्रमन्त घूर्णमानञ्च स्तुतिं देवा प्रचक्रिरे॥")

घृ सेक। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वां पर सक अनिट।) घरति तरु मेघ। इति दुर्गादास॥

घृ, क सेक। दीप्ते। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरां पर सक अनिट।) क घारयति। इति दुर्गादास॥

घृ, र लि भासि। सेके। इति कविकल्पद्रुम॥ (ह्वां पर अक अनिट।) र जिघर्त्ति। लि जघर्त्ति घृत दीप्यते चरति सेचत्यर्थ। इति दुर्गादास॥

घृण इ ङ ग्रहणे। कविकल्पद्रुम॥ (भ्वां आत्म सक सेट।) इ, घृण्यते। ङ घृण्यते जरा घृणाते। इति दुर्गादास॥

घृण इ न उ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (तनां उभ अक सेट। उदित्वात् क्त्वावेट।) इ न, घृणोति घर्णोति। घृणुते घर्णुते। उ, घर्णित्वा घृत्वा। इति दुर्गादास॥

घृणा, स्त्री (घ्रियते सिच्यते हृदयमनया। घृ सेक+बाहुलकात् नक स्त्रियां टाप्। दयारसेन हि हृदय सिक्तमिवार्द्र भवतीति तथात्वम्।) करुणा। (यथा किरातार्ज्जुनीये। १५। १३।

'मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष व।

प्रणुदत्यागतावज्ञ जघनेषु पशूनिव॥' *॥

घ्रियते आच्छाद्यते गुणान्तिकमनयेति।) जुगुप्सा। तत्पर्याय। अर्त्तनम् २ ऋतीया ३ हृणीया ४। इत्यमर। ३। २। ३२। रीण्या ५ हृणिया ६ हिणीया ७ हृणीया ८। इति तट्टीका॥ (यथा रघु। ११। १७।

"तां विलोक्य वनितावधे घृणां पत्रिणा सह मुमोच राघव॥")

घृणावास पु (घृणाया आवास।) कुष्माण्ड। इति त्रिकाण्डशेष॥ घृणायुक्त त्रि॥

घृणिः, पुं, (जघर्त्ति दीप्यते इति । घृ + "घृणि-पृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि ।" उणां । ४ । ५२ । इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) किरणः । इत्यमरः । १ । ३ । ३३ ॥ सूर्य्यः । (घरति सिञ्चतीति । घृ सेके + निः गुणाभावश्च ।) जलम् । इति मेदिनी ॥ (जघर्त्ति दीप्यते इति व्युत्पत्त्या दीप्तिशालिनि, त्रि । यथा, भागवते । ७ । २ । ७ । "तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकसः ॥")

घृतः, पुं क्ली, (जघर्त्ति क्षरतीति । घृ + "अञ्जिघृसिभ्यः क्तः ।" उणां । ३ । ८९ । इति क्तः ।) पक्वनवनीतम् । घि इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । आज्यम् २ हविः ३ सर्पिः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ५२ ॥ पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अमृतम् ७ अभिघारः ८ होम्यम् ९ आयुः १० तैजसम् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आजम् १२ । यथा,—

"घृतोऽस्त्री चागमाज्यञ्च सर्पिः स्यादमृतं हविः ।"

इति जटाधरः ॥

तस्य गुणाः । बुद्ध्यग्निशुक्रौजोमेदःस्मृतिकफकारित्वम् । वातपित्तविषोन्मादरोगशोषालक्ष्मीज्वरनाशित्वम् । मांसादष्टगुणगुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ रसायनत्वम् । स्वादुत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । शीतवीर्य्यत्वम् । पापनाशित्वम् । अल्पाभिष्यन्दित्वम् । कान्तितेजोलावण्यस्वरायुर्हितबलकारित्वम् । पवित्रत्वम् । गुरुत्वम् । उदावर्त्तशूलानाहव्रणक्षयवीसर्परक्तनाशित्वम् । स्निग्धत्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अथ गव्यघृतस्य गुणाः । विशेषेण चक्षुर्हितत्वम् । शीतत्वम् । वातपित्तकफालक्ष्मीपापरक्षोनाशित्वम् । शुक्राग्निस्वादुपाकमेधालावण्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिवयःस्थितिबलायुर्हितकारित्वम् । गुरुत्वम् । पवित्रत्वम् । सुमङ्गल्यत्वम् । रसायनत्वम् । सुगन्धित्वम् । रोचनत्वम् । चारुत्वम् । सर्व्वाज्येषु गुणाधिकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ बुद्धिस्मृतिपुष्टिवपुःस्थैर्य्यकारित्वम् । श्रमोपशमनत्वम् । पथ्यतमत्वम् । बहुगुणत्वञ्च ॥ * ॥ माहिषघृतगुणाः । उत्तमत्वम् । धृतिसौख्यकान्तिबलवर्णचक्षुर्हितकारित्वम् । वातश्लेष्मदुर्नामग्रहणीविकारनाशित्वम् । मन्दानलोद्दीपनत्वम् । नवनयनः परमहृद्यत्वम् । मनोहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् । पित्तरक्तनाशित्वम् । शीतत्वम् । श्लेष्मशुक्रवृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वम् । स्वादुपाकित्वञ्च ॥ * ॥ छागीघृतगुणाः । अग्निचक्षुर्हितबलकारित्वम् । कासश्वासक्षयेषु हितत्वम् । कटुपाकित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कफनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ मेषीघृतगुणाः । पित्तमेदस्कारित्वम् । योनिदोषे शोषे कफे अनिले च प्रशस्तत्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्नामोन्मादनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पाके लघुत्वम् । पित्तकोपकारित्वम् । शोषे कम्पे च हितत्वञ्च ॥ * ॥ मेढकघृतगुणाः । अतिगौरवात् दाहनाशदेहवर्द्धनत्वम् । बुद्धिपाटवहरत्वम् । बलकारित्वम् । नृणां वपुषो विस्रगन्धकारित्वञ्च ॥ * ॥ हस्तिनीघृतगुणाः । कफपित्तविषक्रिमिनाशित्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । तिक्तत्वम् । वह्निकरत्वञ्च ॥ * ॥ अश्वाघृतगुणाः । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । ईषदग्निदीपनत्वम् । बाल्यप्रदत्वम् । मूर्च्छाहारित्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ गर्द्दभीघृतगुणाः । अग्निबलकारित्वम् । मूत्रदोषकफनाशित्वम् । पाके लघुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णवीर्य्यत्वञ्च ॥ * ॥ उष्ट्रीघृतगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कुष्ठक्रिमिविषवातकफगुल्मोदरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ नारीघृतगुणाः । चक्षुर्हितरुचिकारित्वम् । पथ्यत्वम् । मन्दाग्निदीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । सर्व्वामयविषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रमेहनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ दुग्धभवघृतगुणाः । ग्राहित्वम् । शीतलत्वम् । नेत्ररोगकारित्वम् । पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलनाशित्वञ्च ॥ * ॥ ह्यस्तनदधिजघृतं तदेव हैयङ्गवीनम् । तस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिबलकारित्वम् । बृंहणत्वम् । वृष्यत्वम् । विशेषाज्ज्वरनाशित्वञ्च ॥ * ॥ वर्षादूर्द्ध्वं पुराणस्य तस्य गुणाः । त्रिदोषमूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ मदशिरःकर्णादिजरोगभ्रान्तिनाशित्वम् । व्रणस्य शोधनत्वम् । रोपणत्वञ्च । आयुर्वृद्धिशरीरदृढ़तासौकुमार्य्यकान्तिस्मृतिबलकारित्वम् । बाल्ये तरुणे वार्द्धके चातिबल्यत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रतिश्यायामकासजीर्णज्वरसर्व्वरोगनाशित्वम् । श्रेष्ठत्वम् । धातुसाम्यकारित्वञ्च ॥ * ॥ तस्य लक्षणम् ।

"उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितम् घृतम् ।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ।
यथा यथा भवेज्जीर्णं गुणवत् स्यात्तथा तथा ॥"

कांस्यपात्रे दशदिनस्थितं घृतं त्याज्यम् । इति राजवल्लभः ॥ औषधघटितपक्वघृतस्य पूर्णवीर्य्यं षण्मासपर्य्यन्तं तिष्ठति । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

("शस्तं धीस्मृतिमेधाग्नि-बलायुःशुक्रचक्षुषाम् ।
बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्य्यस्वरार्थिनाम् ॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत् ॥"

इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

"विपाके मधुरं हृद्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥"

इति गव्यघृतम् ॥

"आजं सन्दीपनीयञ्च चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
कासे श्वासे क्षयेऽर्शःसु लघुपाके कफापहम् ॥"

इत्याजघृतम् ॥

"वातपित्तसमं सर्व्वं सुशीतं माहिषं घृतम्
मधुरं गुरु विष्टम्भि भवत्यल्पगुणात्मकम् ॥"

इति माहिषघृतम् ॥

"औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोषक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥"

इत्युष्ट्रीघृतम् ॥

"पाके लघ्वाविकं सर्पिः सर्व्वरोगविषापहम् ।
वृद्धिं करोति चास्थ्नाञ्च वाश्मरीशर्करापहम् ॥"

इत्याविकं घृतम् ॥

"वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ।
चक्षुष्यं दीपनञ्चाग्नेर्वातदोषनिवारणम् ।
वृद्धिं करोति चास्थीनां तत्प्रोक्तञ्च विषापहम् ॥"

इत्यश्वीघृतम् ॥

"कफेऽनिले योनिदोषे शोषे पित्तेषु तद्धितम् ।
सात्म्यं स्त्रीणाञ्च चक्षुष्यं सर्पिः स्यादमृतोपमम् ॥"

इति नारीघृतगुणाः ॥

"तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहहृत् पयसो घृतम् ॥"

इति क्षीरोद्भवघृतम् ॥

"दोषापहं वह्निसन्धुक्षणञ्च
मूर्च्छाहिक्कोन्मादकर्णाक्षिशूले ।
शोफार्शसोर्योनिदोषे व्रणेषु
शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव नृणां स्यात् ॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षोषितं घृतम् ।
यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात्तु तत्तथा ॥"

इति जीर्णघृतगुणाः ॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

"स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्द्धनम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
सर्व्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत् ॥
मदापस्मारमूर्च्छायशोफोन्मादगरज्वरान् ।
योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥

"विशेषतः पुराणस्य घृतं तत् पाययेद्भिषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषाद्ग्रहमोक्षणम् ॥
गुणकर्म्माधिकं स्यानादास्वादात् कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्व्वग्रहापहम् ।
मेध्यं विरेचनेष्वग्र्यं प्रपुराणमतः परम् ॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्व्वग्रहापहम् ।
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये ॥

"घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदुमधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरं आयुष्यं वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पापालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च ॥
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।
चक्षुष्यमग्र्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥
आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।

कास श्वासे चये चापि पथ्य पाके च तल्लघु ॥
मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरुपाके कफावहम् ।
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ॥
चौष्ट्र कटुरसं पाके शोषक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥
पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्धितम् ॥
पाके लघूष्णवीर्य्यञ्च कषायं कफनाशनम् ।
दीपनं बद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतम् ॥
चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादमृतोपमम् ।
वृद्धिं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहम् ॥
कषायं बहुविण्मूत्रं तिक्तमर्म्मिकरं लघु ।
हन्ति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रिमीन् ॥"

क्षीरघृतं पुनः सद्यादि रक्तपित्तभ्रमसूर्च्छा प्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च। सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो वस्तिनस्याक्षिप्रपूरणेषूपदिश्यते। सर्पिः पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामेदोन्माद उदरज्वरगरशोषापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं दीपनं वस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते। भवन्ति चात्र।

"पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ।
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥
एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम् ।
रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥
पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिके ।
बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम् ॥
सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥

क्ली सलिलम् । इति मेदिनी । ते । १०१ ॥)

घृत त्रि (घ्रियते दीप्यते क्षरति सिच्यतीति वा । घृ + 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः ।' उणां । ३ । ८८ । क्त ।) दीप्तः । सेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥

घृतकरञ्ज पुं (घृतमिव करञ्जः । घृतवद्रसवान्त्यास्य तथात्वम् ।) करञ्जभेदः । घियाकरञ्जा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रकीर्य्य २ घृतपर्णकः ३ स्निग्धपत्रः ४ तपस्वी ५ विषारिः ६ विरोचनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातप्रशमत्वम् । दोषविषघ्नत्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥

घृतकुमारिका स्त्री (घृतेन घृतमधुरसेन कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा । यद्वाल्यस्थानं तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
'कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥'
गुणाश्च यथा —
'कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी ।
मधुरा बृंहणी बल्या वृष्या वातविषप्रणुत् ॥
गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी हरेत् ।
ग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथम भागः ॥)

घृतकुमारी, स्त्री (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारी सुन्दरी । यद्वा कुमारी कन्येव । गृहे पालित तया तथात्वम् ।) स्वनामख्यातगुल्मः । घिकुमारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुमारी २ तरुणी ३ सहा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कन्यका ५ दीर्घपत्रिका ६ स्थलेरुहा ७ मृदुः ८ कन्या ९ बहुपत्रा १० अमरा ११ अजरा १२ कण्टकप्रावृता १३ वीरा १४ भृङ्गेष्टा १५ विपुलास्रवा १६ ब्रह्मघ्नी १७ तरुणी १८ रामा १९ कपिला २० अम्बुधिस्रवा २१ सुकण्टका २२ स्थूलदला २३ गृहकन्या २४ । अस्याः गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मदगन्धित्वम् । कफपित्तकासविषश्वासकुष्ठनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदकत्वम् । नेत्रहितत्वम् । मधुरत्वम् । बृंहणत्वम् । शुक्रबलकारित्वम् । वातगुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिज्वरग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वग्रोगनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (कुमारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)

घृततैलादिकल्प, पुं (घृततैलादीनां रोगविनाशकप्रकारतैलादीनां कल्पो विधिः ।) रोगनाशकनानौषधिपक्वघृततैलादिवर्गः । यथा।

धन्वन्तरिरुवाच ।

"घृततैलादि वक्ष्यामि प्रशस्तं सुश्रुत। रोगनुत्।
शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्च्चला ॥
अभया गुडूची चैव अटरूषकवाकुची ।
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कण्टकार्य्या रसप्रस्थक्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥१॥
त्रिफलाचित्रकबलानिर्गुण्डीनिम्बवासकाः ।
पुनर्नवा गुडूची च बृहती च शतावरी ॥
एतैर्घृतं यथालाभं सर्व्वरोगविमर्द्दनम् ॥ २ ॥
बलाशतकषाये तु तैलस्याढकं पचेत् ॥
कल्कैर्मधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैः ।
सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठलैलागुरुकुङ्कुमैः ॥
गन्धाश्मजीवनीयैश्च क्षीरादृकसमन्वितम् ।
एतत्कृद्रयिना पक्वं स्थापयेद्राजते शुभे ॥
सर्व्ववातविकारांस्तु सद्यो धात्वन्तरायगान् ।
तैलमेतत् प्रशमयेद्बलाख्यं राजवल्लभम् ॥ ३ ॥
शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थं तथैव च ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं बला ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।
एतैः कर्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कुब्जवामनपङ्गूनां बधिरव्यङ्गकुष्ठिनाम् ।
वायुना भग्नगात्राणां ये च सीदन्ति मैथुने ॥
जराजर्ज्जरगात्राणामाध्मानसहशाखिनाम् ।
ललताश्चापि ये बाला शिरोदाहयुताश्च ये ॥
सर्व्वान् नाशयत्याशु तैलेनैव स्याद्धयाङ्गकम् ।
नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रुगर्द्दनम् ॥ ४ ॥
पृथक् तैलं घृतं कुर्य्यात् समस्तैरौषधैः पृथक् ।
शतावर्य्या गुडूच्या वा चित्रके रोचनायुतम् ।
निर्गुण्ड्या वा प्रसारण्या कण्टकार्य्या रसादिभिः ॥

वचा वानलया वापि दासकं मलयिके ।
ब्राह्म्या चैरण्डकेनापि भृङ्गराजेन सुखिना ॥
भल्लातकेन कच्चूलेन खदिरेण वनादिभिः ।
वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्व्वरोगनुत् ॥
घृतेन मधुना वापि युक्तं खण्डगुडादिभिः ।
लवणैः कटुकैर्युक्तं यथालाभं रोगनुत् ॥ ५ ॥
चित्रकाकारविश्वतामलग्रन्थिकयमारकम् ।
सुराह्वं वालागन्धिकासप्तपर्णसुवर्चिकाम् ॥
ज्योतिष्मतीञ्च सम्भूय तैलं धीरो विपाचयेत् ।
एतन्निस्यन्दनं तैलं भृशं दद्याद्भगन्दरे ॥
शोधनं रोपणञ्चैव सर्व्ववर्णकरं परम् ।
चित्रकाद्यं महातैलं सर्व्वरोगप्रभञ्जनम् ॥ ६ ॥
अजमोदा ससिन्दूरा हरितालं निशाद्वयम् ।
क्षारद्वयं फेनयुतमार्द्रकं सरलोद्भवम् ।
इन्द्रवारुणपामार्गकदलीकन्दले समैः ॥
एभिः सर्षपजं तैलमजमूत्रैश्च योजितम् ।
चतुर्गुणेन पचेत्तदर्कक्षीरेण संयुतम् ॥
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति ।
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ॥
रोपयन्त्युद्भवञ्च तैलेनानेन कारयेत् ।
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगनुत् ॥"७॥

इत्यादिमहापुराणे गारुडे १७८ अध्याये ॥

घृतदीधिति पुं (घृतेन प्रदीप्ता दीधितिः किरणं यस्य । घृताहुत्या वह्निवर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) वह्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतपर्णक पुं (घृतयुक्तमिव पर्णं पत्रं यस्य। कप् ।) घृतकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतपूर पुं, (घृतेन पूर्य्यते इति। पूरी ङ य पूर्त्तौ + कर्म्मणि अप्। प्रचुरघृतप्राप्यत्वादस्य तथात्वम् ।) पिष्टकविशेषः । यथाह राघवभट्टः ।
'मर्द्दितां समितां क्षीरनारिकेलघृतादिभिः ।
अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ।
घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृद्रक्तमांसदः ।
रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽपि च ।'
तत्पर्य्यायः । पिष्टपूरः २ घृतवरः ३ घार्त्तिकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ (अस्य पाकप्रकारादि यदुक्तं चिन्तामणौ ।
'क्षीरेण मर्द्दितं चूर्णं गोधूमानां सुगालितम् ।
विस्तार्य्य सर्पिषा पाच्यं कटाहेऽथ सितान्वितम्।
घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः ॥'
नारिकेलजो यथा —
'समिता मर्द्दिता क्षीरे नारिकेलसितार्द्रके ।
अवगाह्य घृते पाच्या घृतपूरोऽपरः स्मृतः ।'
दुग्धजो यथा —
"पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्करापूर्णमिश्रितम् ।
घृतपूरविनिर्माणं कारयेत् स्वल्पसर्पिषि ।
शालिभवो यथा —
'सुधानिभिदं दुग्धसु क्वथितं वस्त्रगालितम् ।
खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम् ॥"
कणिकभवो यथा —
'कणिकचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं पयः ।
निर्म्माय घृतपूराणां शर्करासहितं भवेत् ॥"

आम्रजो यथा,—
"पक्वाम्रस्य घृते तप्ते रसखण्डलपिण्डितः ।
मुद्गशर्करया योज्यो घृतपूरो यदृच्छया ॥
चीरमानं स्वरूपं हि खण्डं चूर्णं ततः स्मृतम् ।
योजिते यो विशेषोऽत्र तदाख्याखर्णसंज्ञितः ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
सद्यः प्राणप्रदो बल्यः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः ॥
शृङ्गाटकसुखानामप्येवं स्यात् घृतपूरकः ।
विचार्य्य वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेत् ॥")

घृतपूर्णकः, पुं, (घृतेन पूर्ण इव कायतीति । कै+कः ।) करञ्जवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतमण्डलिका, स्त्री, (घृतस्य मण्डलं समूहः । तदिव निर्य्यासः अस्या अस्यां वा अस्तीति । घृतमण्डल+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतमण्डा, स्त्री, (घृतमण्डवत् निर्य्यासोऽस्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्योऽच् ।"५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) वायसोलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माकड़छाता इति भाषा ॥

घृतवरः, पुं, (घृतमेव वरं बाहुल्यात् प्रधानं यत्र ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥

घृता, स्त्री, (घृतवत् निर्य्यासोऽस्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) घृतमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घृताची, स्त्री, (घृतेन अन्वतेन अञ्चति तृप्तिं गच्छतीति । अन्नच+क्विप् । नलोपे स्त्रियां ङीप् । सर्व्वथा मनुष्याहारवर्जितानां देवजातीनां ह्यमृतमयघृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसिद्धम् ।) अप्सरोविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । १०१ ।
"घृताचीप्रमुखा ब्रह्मन् ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥"
गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।
"घनारिमण्डला घूर्णा घृताची घनवेगिनी ॥")

घृताचीगर्भसम्भवा, स्त्री, स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृताह्वः, पुं, (घृतस्य आह्वा आख्या यस्य । यद्वा, घृतेन आह्वयते स्पर्द्धते सुगन्धेन इति । आ+ह्वे+कः ।) सरलद्रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतेली, स्त्री, (घृते इलति तन्नाशाय तत्र स्वपितीति । इल स्वप्ने+अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।) कीटविशेषः । तैलपायिका इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । पिङ्गकपिशा२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥

घृतोदः, पुं, (घृतमिव स्वादु व्याखाद्या मुद्गं वा उदकं यस्य । उदकस्योदादेशः ।) घृतसमुद्रः । यथा,
"एवं सुरोदाद्वहिस्तद्द्विगुणः समानेन घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपः ।"इति श्रीभागवते ।५।२०।

घृष, उ संघर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, घर्षित्वा घृष्ट्वा । घर्षति चन्दनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घृष्टः, त्रि, (घृष्+कर्म्मणि क्तः ।) घर्षितः । घषा इति भाषा ॥ यथा । घृष्टो मलयजो गन्धः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (यथाच काशीखण्डे ।१९।५६।
"घातुका घर्षितजला घृष्टपातकसन्ततिः ॥")

घृष्टिः, स्त्री, (घृष्यतेऽसौ । घृष्+कर्म्मणि क्तिच् ।) वाराही । चामर आलु इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ४ । १५१ ॥ (घृष्+भावे क्तिन् ।) घर्षणम् । स्पर्द्धा । अपराजिता । (घर्षतीति । घृष्+कर्त्तरि क्तिच् ।) शूकरे पुं । इति मेदिनी । टे । १३ ॥

घृष्टिला, स्त्री, (घृष्टिं घर्षणं लातीति । ला+कः ।) चित्रपर्णिका । पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

घृष्विः, पुं स्त्री, (घर्षति इति । घृष संघर्षे+"कृविघृष्विच्छवीति ।" उणां । ४ । ५६ । इति क्विन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः ।) शूकरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (भावे+क्विन् । घर्षणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३७ । ४ । "प्रवः शर्द्धाय घृष्वये ।" "घृष्वये प्रभूतघर्षणयुक्ताय ।" इति भाष्यम् ॥)

घेघुलिका, स्त्री, क्रौञ्चादनम् । इति रत्नमाला ॥ घेँघु इति भाषा ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । "क्रौञ्चादनं घेघुलिका ॥")

घोटः, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते इति । घुट परिवर्त्तने+पचाद्यच् ।) घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोटकः, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति । घुट परिवर्त्तने+ण्वुल् ।) पशुविशेषः । घोड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पीतिः २ तुरगः ३ तुरङ्गः ४ अश्वः ५ तुरङ्गमः ६ वाजी ७ वाहः ८ अर्व्वा ९ गन्धर्व्वः १० हयः ११ सैन्धवः १२ सप्तिः १३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ घोटः १४ पीतिः १५ पीथिः १६ । इति भरतः ॥ तार्क्ष्यः १७ हरिः १८ वीती १९ । इति हेमचन्द्रः ॥ मुद्गभोजी २० धाराटः २१ जवनः २२ जितवः२३ नवी२४ वाहनश्रेष्ठः २५ श्रीभ्राता २६ अमृतसोदरः २७ । मुद्गभुक् २८ शालिहोत्रः २९ लक्ष्मीपुत्त्रः ३० प्रकीर्णकः ३१। इति जटाधरः ॥ वातायनः ३२ श्रीपुत्त्रः ३३ चामरी ३४ हेषी ३५ शालिहोत्री ३६ मरुद्रथः ३७ वाजस्कन्धः ३८ हरिद्राक्षः ३९ एकशफः ४० किन्धी ४१ ललामम् ४२ विमानकः ४३॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अत्यः ४४ वह्निः ४५ दधिक्रा ४६ दधिक्रावा ४७ एतग्वः ४८ एतशः ४९ पैद्वः ५० दौर्गहः ५१ उच्चैःश्रवसः ५२ आशुः ५३ ब्रध्नः ५४ अरुषः ५५ मांश्चत्वः ५६ अव्यथयः ५७ श्येनासः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१ ह्वार्य्याणाम् ६२ हंसासः ६३ । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ हरी इन्द्रस्य १ रोहितः अग्नेः २ हरितः आदित्यस्य ३ रासभौ अश्विनोः ४ अजाः पूष्णः ५ पृषत्यो मरुताम् ६ अरुण्यो गावः उषसाम् ७ श्यावाः सवितुः ८ विश्वरूपा बृहस्पतेः ९ नियुतो वायोः १० । इति दशादिष्टोपयोजनानि । इति च वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ अस्य मांसगुणाः । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । लघुगुरुत्वम् । अतिसेवनात् पित्तदाहप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निकफबलकारित्वम् । बृंहणत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथाश्वपरीक्षा ।

"सपक्षा वाजिनः पूर्व्वं संजाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः ॥
इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रस्तेषां पक्षमथाच्छिनत् ।
ततः प्रभृति निष्पक्षास्तुरङ्गा धरणीं गताः ॥
उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्द्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिताः खुरशालाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः ।
गोगिकाणाश्च कैकाणाः प्रौढ़ाहाराश्च मध्यमाः॥
ताड़जा उत्तमाशाश्च वाजनूलाश्च मध्यमाः ।
गत्तराः साध्ववासाश्च सिन्धुपाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्त्तिताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये तुरगा व्यगजाः परे ।
जलोद्भवा द्विजा ज्ञेयाः क्षत्त्रिया वह्निसम्भवाः ॥
प्रभञ्जनभवा वैश्या व्यगजाः शूद्रजातयः ।
पुष्पगन्धिर्भवेद्विप्रः क्षत्त्रियोऽगुरुगन्धिकः ॥
घृतगन्धो भवेद्वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विवेकी सघृणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्त्रियो बली ॥
कोष्णभावो भवेद्वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वको भवेत् ।
विप्राद्या वाहनाः सर्व्वे त्रयो भूमिपतेः सदा ॥
शूद्रजातिं तुरङ्गन्तु न स्पृशन्ति नरेश्वराः ॥"

इत्युत्पत्तिः ॥ * ॥

अथाङ्गुल्याङ्गविभागः ।

"सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मुखमानं विधीयते ।
कर्णौ षड़ङ्गुलौ प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्या स्कन्धः संपरिकीर्त्तितः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
इति सूक्ष्मं तथा निम्नं प्रतिपुच्छं द्व्यधिकम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणन्तु तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मध्यस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड़शात्मकम् ।
कटिकुक्ष्यन्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयञ्चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुलिकाः पादा दीर्घा विंशाधिका मताः ॥"

इत्यङ्गुलिविभागः ॥ * ॥

अथ वयोविभागः ।

"दन्तेषु यल्लगं यद्वत्तेन ज्ञेयो वयःक्रमः ॥"
तद्यथा,—
"कालिका हरिणी शुक्ला काचा मक्षिकया सह ॥
शङ्खो मुषलकश्चैव दन्तानां चलता तथा ।
इत्यष्टौ लक्षणान्याहुरथैषां लक्षणं शृणु ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः ।
पञ्चभिश्च षड़ित्येवं जायन्ते त्वथ कालिकाः ॥
षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकान्या भवेत्तु हि ।
तथान्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सर्व्वकालिकाः ।

नवमे त्वथ ता सर्व्वा आपीताः सम्भवन्ति च ॥
कचिदेकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
ततः श्वेताः प्रजायन्ते चतुर्द्दशसमावधि ॥
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरात्त्रयः ।
ततः सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्वर्षाणि विंशतिः ॥
मक्षिकाभां वदन्त्येषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
शङ्खाभासाः सर्व्वदन्ता भवन्ति वाजिनां ततः ॥
त्रयोविंशात् परे वर्षे दशना सुचला मताः ।
षड्विंशात् परतो दन्ता स्थानाच्चलनमाप्नुयुः ॥
यावद्वर्षत्रयं पश्चान्निपतन्ति समाश्रये ।
द्वात्रिंशद्वत्सरे वाजी भूत् निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥”

अथ शुभलक्षणानि ।

‘दीर्घाः शुभ्रा विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते प्रशस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥

व्यास्य शुभ्रौ चापि शफाटिका च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे
कफश्च वाजिप्रवरस्य बोध्य ॥

श्रोत्रे च मणिबन्धश्च पुच्छं कोष्ठं लघूत्तमम् ।
पीनाङ्गः श्वेतपादो यो यश्च स्यात् पिङ्गलोचनः ॥
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हः प्रियदर्शनः ।
मुखे चन्द्रकसंयुक्तः मकरध्वजसमाकृतिः ॥
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः सुपूजितः ।
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु श्यामैककर्णको भवेत् ।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः सुदुर्लभः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छो मुख्यो मुखं तथा ।
अष्टमाङ्गः सिता यस्य तमिन्द्राद्दमङ्गलम् ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे चन्द्रकश्च ललाटके ।
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तो भर्त्तुः कल्याणकारकः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ।
यस्योत्तरोत्तरा वर्णा वृद्धिं यान्ति शने शने ॥
नाशयन्ति तथा नीचान् करोति स बहून् हयान् ॥

अथावर्त्तगुणाः ।

‘रोमणां भ्रमिवत्तासौ सिरावर्त्त इति गद्यते ।
षड्विधा दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावहः ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शृङ्गे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्ता जायते येषां ते धन्यास्तु तुरङ्गमाः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्ता द्वितीयस्तु कुकुन्दरे ।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो हयोत्तमः ॥
गण्डावर्त्तौ भवेद् यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिरसंस्थितः ।
कर्णमूले यदावर्त्तौ स्तनमध्ये तथापरः ।
विजयाख्यावुभौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ ॥
स्कन्धपार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् सुखकारकः ।
नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ॥
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषितः ।
कण्ठे यस्य महावर्त्तः प्रोक्तश्चिन्तामणिः शुभः ॥
रोमणां शुक्तिकवत् स्यात् शुक्तिरित्यभिधीयते ।
यत्रावर्त्तः शुभस्तत्र शुक्तिस्तत्र शुभावहा ॥’ *॥

अथ त्याज्या ।

‘चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्व्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सदूरतः ॥
चत्वारो यस्य वै पादाः परस्परविवर्णकाः ।
स त्याज्यो मुषली नाम्ना मुनिभिः कुलनाशनः ॥
दुर्लभ्यवाजिनः जङ्घायदीक्षे प्रावर्त्तौ श्रियम् ।
यस्तु वर्णविभेदेन जायते रोमसम्भवात् ॥
पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्व्ववाजिभयावहः ।
यस्यावशेषवर्णेन छाद्यते च प्रधानतः ॥
विशुद्धिं गच्छतः सोऽन्यः कुरुते हयसंक्षयम् ।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वेषु मध्यमः सप्रकीर्त्तितः ।
एको वामकपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ॥
सर्व्वथा स हयस्त्याज्यः कुरुते स्वामिनाशनम् ।
वामगण्डाश्रयावर्त्तः प्रकरोति धनक्षयम् ॥
कर्णान्ते यस्य चावर्त्तः स मृत्युं कुरुते विभोः ।
क्रोशे जानुगतावर्त्तः प्रवासं कुरुतेऽथवा ॥
वाजी मेढ्रगतावर्त्तो वर्ज्जनीयो महीभुजा ।
त्रिवलिप्रभवावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ॥
पृष्ठवंशे यदावर्त्त एकः संपरिलक्ष्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥
गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवत्यावर्त्तकात्त्रयः ।
स कृतान्तस्तु रूपेण वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अधोर्द्ध्वञ्च यदा वाजी सम्पुटं न सृपेत क्वचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ।
हीनदन्तोऽधिकश्चैव करालो कृष्णतालुकः ।
मुषली च तथा शृङ्गी षडेते घातकाः स्मृताः ॥
तत्राद्यौ विदितार्थौ तु शेषाणां लक्षणं शृणु ।
त्रयः पादाः सिता यस्य कृष्ण एकोऽभिजायते ॥
त्रयो वाप्यसिता यस्य एकः शुक्लोऽभिजायते ।
मुषली नाम पापोऽयं दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥
विकटो विषमो यस्य दशनः स करालकः ।
करालो कुरुते नाशं भर्त्तुरत्र न संशयः ॥
कृष्णतालुर्हयो नाशं कुरुते नात्र संशयः ।
विषदन्तो भवेद्यस्तु कृष्णतालुर्न दुष्यते ॥
कर्णान्ते चूलिकान्ते च शृङ्गवल्लक्ष्यते यदि ।
स शृङ्गी कुरुते नाशं राष्ट्रस्य च कुलस्य च ॥
एकाण्डो जातकाण्डश्च हीनाण्डोऽप्यधिकाण्डकः ।
षण्ढो च कमली चैव षडेते पापकृत्तमाः ॥”*॥

अथारिष्टम् ।

‘सुस्थस्यापि च नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ।
तथैव तस्य जानीयादवेत्यत्युर्द्विवार्षिकी ॥
नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिर्मासैर्वपुः त्र्यः ।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥
विद्याद्वाजिनो ध्येय तस्यायुः पञ्चमासिकम् ।
जिह्वायां जायते विन्दुः कस्माद्यदि वाजिनः ॥
मासैकं जीवितं तत्र पीते मासद्वयन्तथा ।
रक्ते मृत्युस्त्रिभिर्मासैश्चतुर्भिश्च विचित्रके ॥
पञ्चभिर्नालवर्णे च षड्भिर्वभ्रुसमाकृतौ ।
सप्तभिः पाटलाकारे चषकाभे तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभे दशभिर्मुकोपमे ।
एकादशे सुवर्णाभे वत्सरेण हिमद्युतौ ॥
यस्य श्वासा भवेदुष्णा शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हि मलिनाकारा मासषट्कं स जीवति ॥
जिह्वाग्रे पिड़का यस्य पादान्ते च तथोदरे ।
मूत्रं करोति रक्ताभं मासषट्कं स जीवति ।
वर्णयोः स्तनयोर्यस्य नेत्राभ्यां वा प्रवर्त्तते ।
वाजिनः पिण्डस्तस्य दशमासान् स जीवति ।
यस्य नेत्रे हरिद्राभे यस्य पादादितस्य च ।
तस्यायुः षण्मासीय बहुवर्णे तथा श्रिते ॥
यस्यैकं लोचनं हीनं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
पुटान्ते च स विज्ञेयः पीताभः मासजीवकः ॥
एतानि अरिष्टानि रक्तदोषजानि ।
“स्फुलिङ्गा यस्य हृष्यन्ते पुच्छतोऽथवा वर्हिणा ।
निर्गच्छन्ति प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥
अश्वशाला समासाद्य यदा च मधुमक्षिका ।
मधुजालं प्रबध्नन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति तत्पतीन् ॥”

अथ हयक्रियाकालः ।

“स्वरुणगुरुपाश्वास्विह्न भौमार्कवारे
स्वतिथिकरणताराचन्द्रयोगोन्वितेषु ।
शुभमिह हयकार्यं कार्यमार्य्यैः बुद्धा
न शनिरविकुजानां वासरे मोग्रतारे ॥

इति कालः ॥ * ॥

अथ हयारोहणज्ञानम् ।

“चलकिशलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टि
र्नचलति कटिदेशः श्वासने सुस्थितो यः ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानमुक्तात्मपात
स खलु तुरगयाता पूज्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥

मेघः स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
निकोशितः सदृतमासनञ्च ।
स वाजिवाहः प्रथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारकरा हयानाम् ॥ * ॥

तत्र ताड़नविधिः ।

“रक्तकोष्ठे मुखे पीठे गले पुच्छे च ताडयेत् ।
भीते वक्षःस्थले हन्यादङ्क चोन्मार्गगामिनः ।
कुपिते पुच्छसंस्थाने भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।
सर्व्वत्राप्रांशुदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
अस्थानदण्डपाताच्च बहुदोषः प्रजायते ।
तस्मान्निरीक्ष्य कर्त्तव्यं हये दण्डनिपातनम् ॥ *॥

अथ धावनविधिः ।

“हस्तैश्चतुर्विंशतिभिर्द्धनुर्द्धस्तु उदाहृतः ।
धन्वोर्निमेषमात्रास्यैः मात्रा प्रोक्ता विपश्चिते ।
मात्राभीरुश्चकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
ततुत्तमोत्तम विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ॥
विंशत्या मध्यमो ज्ञेयो त्रिंशत्यन्यैश्चाधमा मताः ।
नभस्याश्वयुजे मासि नैवाश्वान् वाहयेन्नृप ॥
वर्षाग्निसदृशा पित्त श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ।
कार्य्येण महता वापि योज्यो मासि तु कार्त्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगो वसन्ते च यदृच्छया ।
काल इड् शथ रुज दत्तस्तेह दृढ़ङ्गिम् ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च तुर्न्निर्गोश्च न वाहयेत् ॥*॥

अथ रक्तमोक्षणविधिः ।

“द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां सम्भवन्ति हि ।
वाजिनामिह सर्व्वेषामासु रक्तं व्यवस्थितम् ।
तासां निर्मोक्षणायाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
यैर्यान्ति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे कर्णे लोचनयोरश्वयोश्च मुखे तथा ।

गण्डयोरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
एतद्दग्धं सुविज्ञेयं वाजिनां भिषगुत्तमैः ।
अन्ये सप्तदशान्याहुः सिराद्वाराणि वाजिनः ॥
येषु रक्तं हृतं सद्यः प्रकरोति ततः सुखम् ।
गुल्फे गले तथा मेढ्रे कचान्ते चैव मस्तके ।
गुदे पुच्छेऽथ वस्तौ च जङ्घयोः सर्व्वसन्धिषु ।
जिह्वायां चाधरे चौष्ठे नेत्रयोरुभयोरपि ॥
कर्णमूले मणौ गण्डे रुधिरं स्रावयेद्भिषक् ।
सौम्बुनमानपलेन त्याज्यं रक्तं तुरङ्गप्रमाणम् ॥"
तद्यथा,—
"पलं शतं मुखे त्याज्यं कक्षयोश्चैकमेव च ।
शतार्द्धं नेत्रदेशाच्च मेढ्रदेशात्तथैव च ॥
गण्डयोरण्डयोश्चैव स्रावयेत् पञ्चविंशतिम् ।
द्वादशैव गुदे प्राहुरश्वशास्त्रविचक्षणाः ॥
पैत्तिकं कालिकं विद्याद्वातं विद्यात् सफेनिलम् ।
पिच्छिलं श्लैष्मलं पाण्डु कषायोदकवच्च यत् ॥"*

अथ ऋतुचर्य्या ।

"न शस्तो वाहयेदश्वान् प्रावृट्काले कथञ्चन ।
यदीच्छेद्दृष्टतन्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं कटुकतैलनिवातगेहं
शस्तं पलार्द्धलवणं दिवसान्तरेण ।
तत्रान्यथा सति सुखामयवीर्य्यहानि-
र्मुखेवलैर्विरहितस्तु वयो विनश्येत् ॥
शरदि गुड़घृतं पयः प्रशस्तं
शरदि सिताष्टपलप्रमाणमच्छम् ।
मधुरमथ जलं सरोवरोत्थं
घृतयुतनीलसुकुष्टकाश्च भोज्याः ॥
हेमन्तकाले घृततैलमाषा
निर्व्वातसंस्था च पयो यथेच्छम् ।
शनैः शनैर्वाहनकर्म्म कुर्य्याद्-
यवांश्च पक्वा वितरेद् विधिज्ञः ॥
शिशिरे तैलपलाष्टकं कटिस्थं
दिनसप्तावधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
तदनु प्रातर्भोजयेद्यवांश्च
यवयवसाश्च तथाम्लतक्रकल्पाः ॥
यस्य एता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अक्रत्वापि क्रियाः सर्व्वाः स हयः सुखमृच्छति ॥
वसन्ते संप्राप्ते निजसुखवशाद्वाह्य हयान्
घृतं तैलं शस्तं सकलविधिरस्तोऽपि च मतः ।
पयो दद्यादस्मै सलवणमथो वाहनविधि-
र्भृशं योग्यस्तेनाब्दमपि सुखमिच्छेद्धयवरः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्नातो तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः ॥
ग्रीष्मे घृतं चलनमोचनचर्म्मशान्ति-
सुच्छायवन्धनविमर्द्दनशीततोयम् ।
दूर्व्वा लता लघु च कोमलसम्यदेव
यत्किञ्चिदेवमुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥"* ॥

भोजे तु हयलक्षणमन्यथा,—
स्निग्धाङ्गो लघुतरलोमकस्तु पुच्छो
दीर्घास्यास्थिनयनकेशपृष्ठवंशः ।
रक्तोष्ठः पृथुलनितम्बभारवक्षा
राजार्हो भवति तुरङ्गमः प्रशस्तः ॥

नाभेरारभ्य देहस्तु द्विधा पूर्व्वापरक्रमात् ।
पूर्व्वकायस्थिता रक्ताः शुभाय हयसंस्थिताः ॥
अधःकाये स्थिता रक्ता अधमत्वप्रकाशकाः ।
शुक्तीनां वैपरीत्येन प्रशस्तफलमादिशेत् ॥"*॥
वानस्तु ।
"ब्रह्मादिजातिभेदेन हयजातिश्चतुर्व्विधा ।"
तद्यथा,—
"ये शुक्लाः सुविमलपुण्यगन्धा ये वा
सुद्राङ्गाः सद्गुणसदुग्रभोगिनो वा ।
गङ्क्रुद्धाः समरगता भृशञ्च दृष्टा-
स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनैरतियोग्याः ॥
ये रक्ताः सदगुरुगन्धयोऽपि ता वा
संदष्टाः पटुतरभोजिनो बलाढ्याः ।
अश्रान्ताः सकलगुणाश्रयाः प्रवीणा
विज्ञेया विधिकरबातजातयस्ते ॥
ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा
येऽक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
बद्धा वा बहुतरगाढयोषणा वा
विज्ञेया नृपवर ! वैश्यजातयस्ते ॥
ये कृष्णाः सरुधामगन्धयोऽपि ये वा
अन्यथा बहुतरताड़नैरपीमे ।
क्षीणाङ्गा लघुतनवोऽपि वेगहीना-
स्ते शूद्राः क्षितिपतिना भृशं विहेयाः ॥"
एतत्तु एकैकमेव लक्षणं न सामुदायिकम् ॥
"लक्षणद्वयसमन्वात् द्विजातिः स्यात्तुरङ्गमः ।
चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥"*॥
अन्यच्च तु ।
"सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्चेति ते हयाः ॥
ये शुद्धवर्णा भृशवेगयुक्ता
अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।
अक्रोधशीलाः समरेऽतिदृष्टा-
स्ते सात्त्विका भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोषाः
कशाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
येऽमी बलाढ्याः खलु दीर्घदेहा-
स्ते राजसा भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये कृष्णवर्णास्तनुरोषवेगा
अल्पाशिनो लक्षणलक्षिताश्च ।
ये दुर्ब्बलाः सर्व्वगुणैर्विहीना-
स्ते तामसा भूप ! तुरङ्गमाधमाः ॥
द्वयोर्लक्षणसमन्वात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
त्रयाणां गुणसमन्वात् त्रिगुणो वाजिनिन्दितः ॥"
पराशरसंहितायान्तु ।
"पृथिव्यव्वायुतेजःखैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।
उल्वणैः पञ्चधा भेदाः परस्परमता यथा ॥
ये स्थूलाः श्रमसहदेहरूपभाज-
श्चाक्रान्ता बहुतरभोजनाश्च दीर्घाः ।
अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो
भौमास्ते घनगुरुघर्घरस्वरास्तु ॥
ये ह्रस्वाङ्गास्तनुवलाः श्रमासहकलेवराः ।
अक्रोधवेगाः सखस्रा आप्यास्ते तरगाधमाः ॥

ये वातवेगप्रतिमोग्रवेगाः
शुष्का भृशं दीर्घकलेवराश्च ।
अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च
ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥
ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
रक्ता दिगात् क्रोशशतं व्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥
एको यदा तैजससंज्ञकोऽश्वः
किं कार्य्यमन्यैस्तुरगाधमैस्तु ।
शुद्धं यदा हीरकखण्डमेकं
किं कार्य्यमन्यैर्मणिभिर्विचित्रैः ॥
उत्प्लुत्य ये वाजिवरा व्रजन्ति
क्षुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
ये लङ्घयन्तः परिखामपारां
ते नागना पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात्तुरगः स्यात् द्विभौतिकः ।
स्वजातिगुणभक्तानां हयानां वाहनं शुभम् ॥
शालिहोत्रादिविज्ञानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
व्यसभङ्गे हि दृष्टार्थं वाहयेदिति चेत्तदा ॥
तिलं सक्षारणं दद्याल्लवणं वा गुड़ान्वितम् ।
रेवन्तं पूजयेद्वापि नित्यं निर्मस्थ्येत्तदा ॥
दद्यात्ताम्रपलं वापि अभावे सर्व्वकर्म्मणः ॥"
एवमन्यत्रापि ।
"काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्यथाक्रमम् ।
ब्रह्मादिजातिदोषाणां देयमेतत् प्रशान्तये ॥
अभावेऽपि च सर्व्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रति-
क्रिया ।"

इति हयपरीक्षा ॥ * ॥

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

("येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु
विक्रीड़ितम्
यः स्नातो हिमपुण्यवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयूथजनितैर्नानाविधैर्हेषितैः
पायाद्वः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो
मुनिः ॥
जयति च पाण्डवनाथो धर्म्मसनाथो युधिष्ठिरो
नृपतिः ।
भीमार्ज्जुनसहदेवास्तदनु च ये वाजिशास्त्रतत्त्वज्ञाः ॥
दृष्ट्वा सम्यङ्नकुलः शास्त्रं कृत्स्नं च शालि-
होत्रीयम् ।
ब्रूते शास्त्रार्थमन्यच्छास्त्रं ज्ञात्वा समासेन ॥
अश्वो जातिवर्णमावर्त्तदन्ता
लक्षं वेगा वाहनं धातुरसम् ।
कालो नस्यं पिण्डमाज्यं कषायं
शालां चेष्टां वाजिनामत्र वक्ष्ये ॥
सपक्षा वाजिनः सर्व्वे सञ्जाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
तान् दृष्ट्वा जवसम्पन्नानसञ्ज्ञानाहनोचितान् ।
शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥
नाश्यसाध्यं मुने ! किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।
तस्मादाशु कुरुष्व त्वं वाहनार्हान् हयोत्तमान् ॥

ये च मे युद्धकालेषु प्रवहन्ति रथं सदा ।
अश्वाश्च वारणाश्चैव दानवैर्बलवत्तरैः ॥
दुर्धिकोऽस्य समुतश्चैव पक्षच्छेदं यथात्तदा ।
वाजिनां शक्रवाक्येन शालिहोत्रो महामुनिः ॥
छिन्नपक्षास्तु ते सर्व्वे गत्वा तन्मुनिमब्रुवन् ।
दीनाः सुदुःखसम्पन्ना रुधिरेण परिप्लुताः ॥
भगवन् । किं निमित्तं न पक्षच्छेदः कृतस्त्वया ।
अपराधविहीनानां नेच्छन्ति परिरक्षिता ॥
तस्मादृतिर्भव प्राज्ञ । सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।
यथा स्यात् सर्व्वदा सौख्यं पुष्टिश्च मुनिपुङ्गव ॥
अथाशौ कृपयाविष्टस्तानुवाच सुदुःखितान् ।
इन्द्रात्प्राप्तं कृतं सर्व्वं भवतां पक्षपातनम् ॥
तस्माद्वः प्रकारयामि भविष्यति यथासुखम् ।
पृथ्वीरम्यां यथा दृष्टे गौरवं च जगत्त्रये ॥
अथ शक्रान्दिवानां वाहनत्वं करिष्यथ ।
तथा भूमिपालानाञ्च गौरवेण समन्विताः ॥
यो राजा भवतां पुष्टिं स्वन्नपानादिभिः सदा ।
करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्ज्जयः ॥
न च त्यक्ष्यति तं लक्ष्मीः कदाचिज्जयलक्षणा ।
अपि सर्व्वैर्गुणैर्हीनं बहुशत्रुभिरावृतम् ॥
तथा चैव विधास्यामि परमञ्च चिकित्सितम् ।
पुष्टौ च रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा ॥
तस्मात्प्रकृत भूलोकं पातालञ्च तथापरे ।
स्वर्ग चान्ये मन्निदेशाद्दुयेन शान्तिर्भवेद्भुवन ॥
एवं विसृज्य तान् सर्व्वान् शालिहोत्रस्तुरङ्गमान् ।
चक्रे द्वादशसाहस्रीं तन्त्रे संहितां सुधीः ॥
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् वाह्या जातास्तुरङ्गमाः ।
तच्चिकित्सितं तथा शालिहोत्रप्रभाषितम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते प्रश्नो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ जातिः ।

उत्तमा मध्यमा नीचा कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिकाः खुरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमा हयाः ।
गौन्धिकाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥
भाण्डजाश्चोत्तमाशाश्च राजशूलाश्च मध्यमाः ।
गोह्वराः शावराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकप्रभवास्तथा ।
जलोद्भवा द्विजातीयाः क्षत्रिया वह्निसम्भवाः ॥
समीरप्रभवा वैश्या उलूकाश्च शूद्रजाः ।
विवेकी सत्त्ववान् विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥
दुष्टभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वकातरः ।
ब्राह्मणः सामवाही च भेरवाही च क्षत्रियः ॥
उपादानेन वैश्यः स्याच्छूद्रो दण्डेन ताड़ितः ।
पुष्पगन्धः सदा विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धकः ॥
घृतगन्धः सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विप्राख्या वाजिनः सर्व्वे क्षत्रियो भूपतेः सदा ।
द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावहः ॥
कथिञ्चिच्छन्ति भूपानां सर्व्वेऽप्यश्वा वाहनोचिताः ।
तन्त्रं भूमौ यतश्च्छालिहोत्रेण निर्म्मिताः ।
ब्राह्मणाः क्षेमकार्य्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिनः ॥
क्षत्रिया युद्धकार्य्येषु वैश्या वित्तार्ज्जने सदा ।
शूद्राश्चान्येषु कार्य्येषु चालिता वाजिनः सदा ॥
आरोहेत सर्व्वकार्य्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ।
सदा शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले ॥
सदैव निद्रावशगा निद्राच्छेदस्य सम्भवः ।
जायते सङ्गरे प्राप्ते कर्कशस्य च भक्षणे ॥
प्रबुद्धाः कथयन्त्यश्वाः शुभं वा यदि वाशुभम् ।
स्वस्वामिनो निद्रैश्चिह्नैस्तर्द्दिह्नेय विचक्षणैः ॥
यः सम्बद्धो हयो रावमर्द्धमर्द्धं करोति च ।
खुराग्रेण लिखन् भूमिं स शंसति रणे जयम् ॥
यः करोत्यसकृन्मूत्रं पुरीषञ्चाशुभोदयम् ।
स शंसति पराभूतिं यत्रैव वर्त्तते हयः ॥
निराभिषं निशीथे यो जागर्त्ति नृपतेर्हयः ।
स शंसति दुरन्तस्य स्थिरस्यापि प्रयाणकम् ॥
यदा व्याधिं विना वाजी ग्रासमत्यजति दुर्म्मनाः ।
अशुभातञ्च कुरुते तदा भर्त्तुरशोभनम् ॥
पुलकाङ्कितपुच्छा ये जायन्ते भूपतेर्हयाः ।
निरीक्षन्तः शशीनाथं ते वदन्ति निशागमे ॥
प्रस्पष्टं रक्तवैद्धस्नानं प्रविशन्ति हयालये ।
यदीच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तथाश्वैव तथात्मनः ॥
स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च वह्निजाः ।
परचक्रागमाशंसी विज्ञेयो हयपण्डितैः ॥
अश्वशालां समासाद्य यदान्तर्मधुमक्षिका ।
मधुजालं प्रकुर्व्वन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति हन्तव्यः ॥
तस्मात् सत्त्वप्रयत्नेन वाजिशालां प्रयत्नयेत् ।
उपायेभ्यश्च सर्व्वेभ्यो य इच्छेद्धृतिमात्मनः ॥
ब्राह्मणान्वाचयन् शक्तिं नित्यं वर्णविचक्षणान् ।
तिलहोमजपाः कार्य्या जपश्च शान्तिरुच्यते ॥
मन्दुरान्ते सदा धार्य्यो रक्तवक्त्रो महाकपिः ।
सर्व्वपापविनाशाय वाजिनाञ्च विवृद्धये ॥
सदा रक्षयेद् यत्नात् प्रविशन्तौ हयालये ।
यदीच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तथाश्वैव तथात्मनः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वाद्यधिकारे द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ वर्णवर्णनम् ।

‘वर्णाः सप्त भवन्तीह सर्व्वेषां वाजिनां ध्रुवम् ।
तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदैर्जातानेनकधा ॥
सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।
नीलः कृष्णोऽथ सर्व्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥
पट्टार्हो भूपतेर्वाजी सर्व्वश्वेतः प्रशस्यते ।
तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च ॥
श्वेतः प्रालेयसङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः ।
हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्व्वुरः स्मृतः ॥
पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्व्वाग्रसन्निभः ।
कृष्णो जम्बुफलाकारः शाम्बर्णे समुदाहृतः ॥
पीताभः श्वेतपादो यस्तथा स्यात् सितलोचनः ।
चक्रान्तः स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तमः ॥
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु भवेन्मेचककर्णकः ।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः प्रकीर्त्तितः ॥
मुखे चन्द्रकसंवीतो जम्बूफलसमाकृतिः ।
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः स पूजितः ॥
चत्वारोऽप्यसिता पादाः सर्व्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदूरतः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा ।
मूर्द्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ॥
भस्माभं वाजिनं त्यजेत् सुदूरेण नराधिपः ।
यदि वाञ्छति कल्याणं वाञ्छञ्च श्रीसमुद्भवम् ॥
यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमबिन्दवः ।
पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्व्ववाजिभयावहः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे तथा वक्त्रञ्च मध्यतः ।
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तः सर्व्वकल्याणदश्च सः ॥
विमिश्रवर्णका सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनः स्मृताः ।
कृष्णनीलस्य निःश्वेतमेकं मुक्ता सुदूरतः ॥
यस्योत्कृष्टतरो वर्णो वृद्धिं याति शनैः शनैः ।
नाशयति तथा नीचान् स करोति बहून् हयान् ॥
यस्याधमेन वर्णेन छाद्यते च प्रधानकः ।
विवृद्धिं गच्छता सोऽथ करोति हयसंक्षयम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ आवर्त्ताः ।

“आवर्त्ता विंशतिः प्रोक्ताः शालिहोत्रमहात्मना ।
गात्रस्थानविभागेन तेषां व्यक्तिर्मयोच्यते ॥
ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा ।
पादे पृष्ठे मणिबन्धे नाभिदेशे विशेषतः ॥
स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रन्ध्रे त्रिके तथा ।
आद्यास्तयोऽशुभावर्त्ता विज्ञेया वाजिपण्डितैः ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्तो जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमाः ॥
हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वाग्रे मध्यमास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्तौ द्वितीयस्य स निन्दकः ।
मस्तके च तृतीयश्च पृथक्कुक्षिः स उत्तमः ॥
पृष्ठदेशे तथावर्त्तो यस्यैकः स प्रजायते ।
स करोत्यश्वसङ्घातान् स्वामिनः सुख्यसम्भवः ॥
कक्षायां जानुमेढ्रे च त्रिवलौ पुच्छसन्निधौ ।
पुच्छे गुह्ये बलावष्टावावर्त्ता अधमा हये ॥
त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तराः ।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकरः परः ॥
एवमेव प्रकारेण त्रयो ग्रीवां समाश्रिताः ।
त्रयावर्त्तः स वाजीशो जायते भूपमन्दिरे ॥
ललाटे युगलावर्त्तौ चन्द्रार्कौ सम्प्रकीर्त्तितौ ।
वाजिनो यदि तौ स्यातां राष्ट्रवृद्धिकरौ परौ ॥
उपर्य्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके त्रयः ।
निःश्रेणिः स तु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकरः परः ॥
एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ।
वर्त्तमानः स विज्ञेयः स दृश्येत् स्वामिनाशनम् ॥
कपोलाभ्यान्तथावर्त्तौ विद्येते वाजिनो यदि ।
तावश्विनाविति प्रोक्तौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
गण्डावर्त्तौ भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसञ्चकः ॥
तद्वामाश्रयः क्रूरः प्रकरोति धनक्षयम् ।
इन्द्रकाख्याबुभौ शस्तौ नृपराज्यविवृद्धिदौ ॥
कर्णमूले यदावर्त्तस्तम्भाधो च तथापरः ।

विनयाख्यावुभौ ज्ञेयौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ।
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालपूजितः ॥
कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते ।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः ॥
स्कन्धे पार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् पद्मलक्षणः ।
करोति विविधवत् पद्मं स्वामिनः सततं सुखम् ॥
शुक्राख्यौ तालुवान्तस्थावावर्त्तौ कीर्त्तिवृद्धिदौ ।
हृदयस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥
एकावर्त्तो भवेद्यस्य कक्षान्ते वाजिनो यदा ।
स एवो मृत्युमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ ॥
जानुदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
प्रवासं सततं कुरुते स्वभर्त्तुः क्लेशसंयुतम् ॥
वाजी मेढ्रतलावर्त्तो वर्जनीयो गृहीशुभाम् ।
स करोति हरेर्नाशं परचारसमुद्भवम् ॥
त्रिवलिस्थो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।
वाजिनस्ते परिज्ञेयाः स्त्रीपार्श्वस्था भयप्रदाः ॥
पुच्छदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो गृहैः ॥
गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
स कृतान्तस्वरूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अथ ऊर्द्धं यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥
हीनदन्तोऽधिदन्तश्च कराली कृष्णतालुकः ।
मुशली च तथा शृङ्गी मर्द्दते स्वामिघातकाः ॥
एकाण्डजातश्चैकाण्डो हीनाङ्गोऽप्यधिकाङ्गकः ।
परित्याज्यः स वाञ्छद्भिरन्विष्य परमं यशः ॥
घण्टी वदनवो वाली शृङ्गी चैव चतुर्थकः ।
वर्जनीयः प्रयत्नेन सर्व्वे ते पापलक्षणाः ॥
घण्टी च स्वामिनं हन्ति वदनी धनसंचयम् ।
अन्तःपुरं तथा वाली शृङ्गी राष्ट्रविनाशनः ॥
षट्पदाभो भवेद्यस्य कृष्णतालुर्न दुष्यति ।
शङ्खपादसखो यस्तु आवर्त्तैः कुत्सितैरपि ।
न दुष्यति सदावर्त्तः शालिहोत्रमतं यथा ॥
इति श्रीनकुलविरचितेऽश्वचिकित्सिते आवर्त्ताध्यायश्चतुर्थः ॥

अथ दन्ताः ।

दन्तोद्भेदं प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण आयुर्ज्ञानं प्रचक्षते ॥
अश्वस्तु तनुभिर्दन्तैः क्षीरदन्त इति स्मृतः ।
तथा षोडशभिः कोणे शाबैर्द्वादशमासिकः ॥
त्रिंशन्मासोद्भवाः सर्व्वे अखण्डाः परिकीर्त्तिताः ।
द्वौ स्यातां द्वौ च न स्यातां सर्व्वोपरि यथाक्रमम् ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताः कालिकाख्या भवन्ति च ।
तथान्यः सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्रभाः स्युः सार्व्वकालिकाः ।
नवमे लघवा रेखा पीतत्वं संस्पर्शन्ति च ॥
तथाप्येकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
तिष्ठन्ति दशनास्तेषां वाजिनामध्वसंशयम् ॥
ततः श्वेताः प्रदृश्यन्ते यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरत्रयम् ॥
ततः सप्तदशादूर्द्धं यावद्वर्षाणि विंशतिः ।
मक्षिकाभारदास्तेषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ॥
तस्मादुदूखलं प्राप्तास्तावद्वर्षत्रयं पुनः ।
प्रकम्पश्च समागम्य पश्चात् पातः समात्रयम् ॥
द्वात्रिंशद्वत्सरैरेव वाजी निर्व्वाणमाप्नुयात् ।
दंष्ट्राचतुष्टयं श्वेतं वर्ज्जेण परमायुषि ॥
अश्वानामेव सर्व्वेषां दन्ता द्वादश कीर्त्तिताः ।
कालिका हारिणी शुक्ला काचा वाप्यथ मक्षिका ॥
शङ्खोदूखलकश्चैव दन्तानाञ्चलनं तथा ।
ततस्तु पतनं विद्यादेष वञ्जनसंग्रहः ॥
चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः शालिहोत्रमतं तथा ।
एवं दन्तविशेषेण सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।
विज्ञेया चायुषःसंख्या वाजिपोषणतत्परैः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्भेदो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अवयवप्रमाणम् ।

दीर्घह्रस्वविमांसास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
स्कन्धमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रग्रीवं विशेषतः ।
चमरालङ्कृतं सम्यक् स्तोकवालसमन्वितम् ॥
येषां पृष्ठं सुवंशं स्याद्विपुलं व्रणवर्जितम् ।
किञ्चिन्मध्ये भवेन्निम्नं राजार्हास्ते तुरङ्गमाः ॥
स्निग्धरोमा सुवृत्ता च सुस्थूला विपुला कटी ।
ग्रथिताः सुदृढ़ा रम्या भुजा मांसप्रपूरिताः ॥
पादा निर्मांसला वक्राश्चक्राकारखुरान्विताः ।
अप्रमाणं तथा वक्षः कर्णौ लघुतरौ स्मृतौ ॥
पार्श्वौ तनुतरौ शस्तौ सुरक्तस्निग्धतालुकम् ।
दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्चसः ॥
सप्तविंशप्रमाणेन मुखमश्वस्य शस्यते ।
कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्याः स्कन्धाः सम्यक् प्रकीर्त्तिताः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
अतिसूक्ष्मं तथा निम्नं पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणञ्च तथान्तौ चतुरङ्गुलौ ॥
मार्गस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड़शाङ्गुलम् ।
कटिकक्षान्तरञ्चोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयं चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुल उत्सेधो दैर्घ्यञ्च द्व्यधिकं शतम् ।
एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥
दीर्घाणि चत्वारि तथोन्नतानि
चत्वारि रक्तानि च सूक्ष्मकाणि ।
ह्रस्वानि चत्वार्य्यथ चायतानि
भूयश्च चत्वार्य्यथ नम्रकाणि ॥
द्वात्रिंशत् क्रमशोऽप्याहुर्लक्षणानि मुनीश्वराः ।
तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाञ्च पृथक् पृथक् ॥
आस्यं मुखौ केशकलापटिकाश्च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते प्राणपुटे ललाटे
शफाश्च तज्ज्ञास्खुरयौ वदन्ति ॥
ओष्ठौ च जिह्वाप्यथ तालुकञ्च
मेढ्रं सुरक्तं शुभदं हयस्य ।
लम्बानि वस्त्यास्वरगेषु कोष्ठं
श्रोत्राणि सर्व्वाणि तथैव पुच्छम् ॥
कर्णान्तरं कर्णसमन्वितञ्च
वंशं तथा ह्रस्वतरं प्रशस्तम् ।
वक्त्रं मुखं कन्धराजानुनी च
पार्श्वञ्च सप्तिः शुभदं प्रदिष्टम् ॥
कक्षान्तरं चोदरमध्यमञ्च
निम्ना कटी तानि सजानुकानि ।
वक्षःशफोरूनघनस्थलञ्च
चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते सर्व्वावयवप्रमाणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ वेगः ।

गुणानामिह सर्व्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
अश्वानां शस्यते तज्ज्ञैरश्वज्ञानविचक्षणैः ॥
संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्त्यसंशयम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥
अवाहिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाहिताः ।
अश्वानां वाहनं पथ्यं सानुरागश्च मोक्षणम् ॥
अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमानास्तुरङ्गमाः ॥
रूढ़मश्वविदां श्रेष्ठं रूढ़े सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
रूढ़ेन तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥
रूपावर्त्तगतिच्छायासत्ववर्णवयोबलम् ।
जवहीनस्य वाहस्य सर्व्वमेव निरर्थकम् ॥
गतेर्धन्यतरो वर्णो वर्णाद्धन्यतरः स्वरः ।
स्वराद्धन्यतरं सत्वं सर्व्वं सत्वे प्रतिष्ठितम् ॥
लघुत्वं मातृदोषेण पितृदोषेण जाड्यता ।
दौर्व्वल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥
जवो हि सप्तेः प्रथमं विभूषणं
त्रपाङ्गनायाः कृशता तपस्विनः ।
द्विजस्य वेदोऽथ मुनेरपि क्षमा
पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनः ॥
आकर्षन्निव गां वमन्निव खुरौ पश्चार्द्धमुद्यन्निव
स्रोतुर्म्मन्निव खं पिबन्निव दिशो वायुं समश्नन्निव ।
साङ्गारप्रवरान् स्पृशन्निव महीं छायाममर्षन्निव
चञ्चच्चामरवीज्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति ॥
अलक्षितगतागतैर्निगदस्यां कटाक्षैरिव
चणानुनयशीतलैः प्रलयकेलिकोपैरिव ।
सुरत्नमरकतोत्तरैर्निगदस्यासुरोचैरिव
त्वरीयतुरगैरलं धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥
येषां दीर्घशिखोपमानि नयनान्युद्भावितः सन्निव
ग्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा पादाश्च मुक्तोपमाः ॥
वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्वान्ताश्चयेङ्गितं
शङ्खक्रौञ्चमृगेन्द्रदुन्दुभिघनव्याघ्रेभतुल्यस्वनः ॥
वक्त्रे यो हरिणाधिपप्रतिनिभो याश्चोपमो बाहुभिः
आवर्त्तैरशुभैः प्रधानकुलजाः सान्द्राभ्रवर्णप्रभाः ।
उच्चाश्चाः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः श्वासैः सुगन्धैश्च ये

धन्यानां जयराज्यवित्तसुखदः स वाहको भूपते ।

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वयावर्णनो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ आरोहणम् ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि हयारोहणमुत्तमम् ।
येन विज्ञानमात्रेण रैवन्तनाऽपमीयते ॥
चलत्किसलयपाद्यः कर्णमध्यैकदृष्टि
न चलति कन्धिर्य आसने सुस्थिरश्च ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानकश्चावपाती
स खलु तुरगयोक्ता मान्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥
यो नित्यं दृढमुष्टिवल्गाधृक् क्रोधानलैर्वर्जित
सर्वैकस्थिरबुद्धिमध्यमनतुः शास्त्रस्य तत्त्वज्ञकः ।
काले दण्डनिपातनियमकुशलः सात्त्विकयकान्वितः
सोऽयं लक्षणयुता हयरक्षो राज्याधिपैः पूज्यते ॥
ऊरू स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोणकं सुदृढमासनञ्च ।
स वाजिराट् कथितः पृथिव्यां
श्रेष्ठो नरो भारवहो हयानाम् ॥
प्राज्ञः सत्त्वबलोन्नताशी दृढः सर्वाङ्गसौष्ठवः ।
जितश्रीलालपालस्था जितायासो जितासनः ॥
हयकालवलश्रावणयकालाध्ययोगवित् ।
श्रान्तोपचारयारक्षा रणक्रीडासु शिक्षितः ॥
वाजिनां कुत्स्यपुरुषः स्थाने दण्डनिपातवित् ।
दुष्टाश्वदमने दक्षः सर्वक्रियासु शुचिः ॥
ग्रामीणयानश्रयाणेषु पश्चादवलोकने ।
त्रिषु चैव प्रयाणे च निशाते कुशलोऽश्ववित् ॥
रोगं विकृतिं यश्च दृष्ट्वा वा गतिचारवित् ।
यस्तु कुन्तादिशिक्षितः सोऽश्ववाहः प्रकीर्तितः ॥
धनुःस्कन्धे सुरा कोपे गात्रे सकर्णौ च ताडयेत् ।
उत्तमाङ्गं यदि ...टारम्भ ... स्खलति दूषितः ॥
रुधिरे पुच्छमाने भ्रान्ते जाङ्घये तथा ।
... प्राप्तस्तस्य दण्डमेव निपातयेत् ॥
दैवतं कल्पसुहृदं स्पर्शितं सचनान्तरम् ।
भीतेः प्रभ ... वाद्यं चापि समागतम् ॥
प्रस्थाने ताडिता जाता बहून् शापान् प्रणश्येत् ।
तावद्वहन्ति ते दाथा यावत्पार्श्वगतो हयः ॥
इत्येताभिमहाद्युमारोहणात्वहितात् ।
हस्तौ हि साधयेच्चैव यत् ... दुश्चान् प्रभावयेत् ॥
कृत्यावृत्या वल्गा शाखया नातिदीर्घया ।
... हड्डा तु कशया निर्मलाकुञ्चिता यथा ॥
... ताडयेत् ।
... प्रणामयेत् ॥
... धर्माचारात् ।
... तिन वाजी न धावति ॥
... मस्य न भीषयेत् ।
... वाजी ... न धावति ॥
... सर्वोपायैर्विवर्जितः ।
... न धावति ॥
... वश्यतां वलीयसा ।
... धारासमन्विता ॥
... विज्ञेया ।

नियमुद्धतदण्डस्य तस्य वाजी न धावति ॥
धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न शृणोति न पश्यति ।
सर्वकर्मासमो वाजी समाप्तां परिवर्जयेत् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते आरोहणं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

कर्मचर्य्यासु नित्यानां शुद्धानां सुनिवर्त्तिनाम् ।
धनुरष्टादशे योग्ये वाजिनां मण्डलं क्रमात् ॥
संयोपयेच्च तावद् यावत् कार्म्मुकपञ्चकम् ।
तदूर्द्ध्वं मण्डलैर्धार्यो गोमूत्रात्तदनन्तरम् ॥
चतुर्वृत्ताश्वास्या च गोमूत्रा सर्वकर्मसु ।
युज्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ॥
शालिहोत्रमुनिप्रोक्ता चर्य्या योऽस्य वाजिनाम् ।
तासामनुपयोगित्वान्न कृतं संग्रहो मया ॥
तीक्ष्णाश्लेषण ... हाभ्यां भद्रस्तु धावति ।
त्रिभिर्भद्रस्तदा मन्दः क्रमात् कशाभिताडने ॥
तीक्ष्णाश्वभद्रमन्दानां प्रधानो ऽत्र उच्यते ।
सोऽप्यनेनैव मार्गेण सजिह्वया विज्ञानता ॥
अवारिता विनश्यन्ति यत्नकर्म्मासमा हयाः ।
श्रमा व्याधिपरीताङ्गा आयत्तोऽयं सवाहनात् ॥
वनं कालो वयो भूमिः कालं संगमनं क्रमात् ।
कुर्य्यादकालारे योगश्चातियोगो हि दोषवान् ॥
तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्नतो बुधैः ।
हयवाहनवैशारो नरेन्द्रैः पूज्यते सदा ॥
धावित ये गुणाः ... निबोध तान् ।
शालिहोत्रादिशास्त्रोक्ता व्यायामफलमश्नुवान् ॥
स्थिरमांसो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
दीप्ताग्निश्च सुशीलश्च व्यायामेनोपजायते ॥
सत्कार्यं विनयी प्रोक्ता निद्राप्रत्यपवर्जितः ।
देहवित्तधान्यचित्तश्च उक्ता धावति तिष्ठति ॥
शुभावर्त्तांशिखायावश्यातिसमन्वितम् ।
सा सर्वस्वातीत्यक्तगारपुण्यविभूषितम् ॥
एवं विधं समारुह्य देवताग्रं हयं नृपः ।
जित्वा रिपुकुलं भुङ्क्ते निखिलामपि वसुन्धराम् ॥
सः श्रेष्ठतुरङ्गमाणामुत्तमाधममध्यमः ।
त्रिविधोऽपि मया भिन्नो ... उच्यते ॥
यवोदरैरष्टभिरङ्गुलं परिकीर्त्तितम् ।
हस्तस्तैश्चतुर्विंशैः कार्मुकं तैश्चतुर्गुणैः ॥
अक्ष्णोर्निमेषकैः काष्ठा अष्टादशतया यथा ।
मात्रा ज्ञेया प्रमाणैश्च पूर्व्वप्रोक्ता तपोधनैः ॥
मात्राचतुःशतकाभ्यो यो धावति धनुःशतम् ।
तमश्वमुत्तमं विद्याद् गुणं मध्यमाधमम् ॥
... माधमा ।
चतुरष्टापिको यदि मात्राणां सहस्रं बुधाः ॥
... भारावानं सर्वं ब्रजन् ।
... प्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ॥
कार्यं चैव सदा न किञ्चिद् गुप्त्या ... ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव ... ।
... ।
वाजी ... रोगी ... ॥
पूर्ण ... ।
वसौ च ... ॥

एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।
सान्द्राश्चैव सुकठिनां पाषाणोत्कर्षितिकाम् ॥
लवणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं विवर्जयेत् ।
विण्मूत्रं कारयेच्चैव क्षीणक्षामहयान्तरे ॥
वारि दद्याद् यथाकामं घासं सुचिरं चारयेत् ।
अन्यथा दोषजातानि वक्ष्याम्येतानि तावत् ॥
गुरुविबन्धगात्रश्च छिन्नश्वासी च कम्पते ।
दुर्मना बद्धविण्मूत्रः सर्वकर्मासमो हयः ॥
गूढमद्गोमूत्रपीतो रक्तमेही गुदक्षमः ।
तृणश्यामवत्गुच्छाधमन्दाया प्राप्य विनिश्यति ।
सज्जैर्नेद्यमानोऽपि विधुनोति शिरः परम् ।
मुहुर्विनमते पृष्ठं पदमेकं न गच्छति ॥
भाराध्वानपरिश्रान्तं शनैः सङ्क्रामयेत् यदि ।
तावदारितपर्य्याणं मार्गेऽध्वानसमागतम् ॥
सुक्तपुच्छाश्वमश्वस्य स्थानेन यावतारयेत् ।
मर्द्दयित्वास्य गात्राणि मांसमध्यं विवर्त्तयेत् ॥
स्नानपानावगाहांश्च प्रतिपानं सभोजनम् ।
सर्व्वं क्रमेण कर्त्तव्यमन्यथा रोगसम्भवः ॥
रक्तपित्तसमीरोत्थमन्याजशोधराश्च ।
हृद्रोगा वातशूलानि श्रीमाद्योत्कपावकः ॥
रक्तपित्तहरं दद्यात् प्रतिपानं गुडोदनम् ।
रक्तपित्तसमीरोत्थ दातव्यं शर्करोदकम् ॥
जीवनं वारिपित्तघ्नं पथ्यं सद्यः शमं ॥
सर्वरोगहरोऽश्वानां मधु आम्लको रसः ॥
स्वच्छाक्षश्च एवं क्षीरं वारियुक्तं सुरङ्गमः ।
पीता हि निर्द्दहेद्दोषान् श्रमभाराध्वजनितान्
धर्मार्थकामा विजयो यश श्री
श्रीभागुम जातिगमैव पूज्या ।
एतानि निमित्तानि शुभावहानि
नृपस्य चैव विनिर्दिशन्ति ॥
प्रभूतकाले च निर ...
वह्निं हित्वा पूर्वं ... ॥
छत्रं ध्वजं चामरदर्पणञ्च
दृष्ट्वा हृष्टो तुरगं प्रयाय ॥
श्रुत्वा तु शब्दाननुकूलवाक्य
पुण्याहमाङ्गल्यशिवस्य गीतम् ।
इदं निमित्तं भवति ...
... यं तत्र दधि नराणाम् ॥
... निपतन्ति ...
... ये ... शिरोभ्यः ।
... ॥
... ।
... ॥
... ॥
... ।
... ।
... ॥

धावन्ति घातैश्च न चोद्विजन्ते
भयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥
शोकं शीलं भयं लज्जामालस्यं चैवमादिषु ।
सुकुलं तं विजानीयाद्दलं पर्य्याणवारणे ॥
स्थाणुकण्टकवृन्दैश्च सुधाखदिरकण्टकैः ।
स्वामिघाताय चादत्ते तेषां रूपमिदं शृणु ॥
वानरोलूकमार्जारतरक्षुगण्डलोचनाः ।
गतिर्वा वसुरैस्तुल्या स्थूलमेढ्रशिरान्विताः ॥
लम्बोष्ठकर्णनासाश्च क्षतदर्हीनाधिकाङ्घ्रिकाः ।
विच्छिन्नग्रीवगण्डा ये भ्रुकुटीचित्रमेहनाः ॥
एते दोषास्तथान्येऽपि सुकुलाश्वसमुद्भवाः ।
खलानामिह राजेन्द्र! वक्तुं शक्या न मादृशैः ॥
लक्ष्यं प्रधानमित्येके चान्ये लक्षणमाश्रिताः ।
लक्ष्यलक्षणमेतेषां तेनेदं दुष्करं विदुः ॥
अश्वाभिरतिसंक्षेपादतिवाशिश्च विस्तरात् ।
मुनीनामेकवाक्यत्वाद्भूयासः स्थितिदुष्कराः ॥
सत्ववर्णगतिच्छायास्वरस्थानगतिः क्रमम् ।
पुष्पं पुण्ड्रकनामानि दोषं वा जवलक्षणम् ॥
एवं लक्षणसंयुक्तं दृश्यते शूररक्षणे ।
लक्षणेन विहीना ये निर्दोषाःस्युः प्रधाविताः ॥
हयरोहस्य का चिन्ता लक्षणैः शुभनिन्दितैः ।
तेनात्र न कृतोऽस्माभिर्हयलक्षणविस्तरः ॥
हयवाहनविज्ञानं कौतुकाहितहृदयः ।
अनायासेन गृह्णन्ति परं दृष्ट्वा इमे जनाः ॥
चलासनं कशा राशाः पाणिघातप्रतोदनम् ।
मदप्रघातसंज्ञानि दोषो येरुपजायते ॥
कामात् कोपाद्भयाल्लोभाद्दर्पाच्चैव मदाश्रयात् ।
मर्य्यादारोहदोषाच्च दुष्यन्त्यश्वा निसर्गतः ॥
श्रीयुक्तसामन्तनरेन्द्रवन्दितं
रक्षे हयारोहवराभिनन्दितम् ।
धर्म्मार्थकामादियशःप्रधान-
मित्थं कृतं वाहनशास्त्रविस्तरम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वाहना-
ध्यायो नवमः ॥

अथ धातुपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।
येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवाः ॥
ततः शुद्धशरीरोत्थरक्तदोषानवाप्नुयात् ।
रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्येव महामयान् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः ।
आषाढ़समये प्राप्ते शिरामोक्षेण तत्क्षणः ॥
तेन संशोध्यते रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम् ।
ततः शुद्धशरीरोऽथ पिण्डाद्यैश्च बलीकृतः ॥
सावशेषं शष्पमास्वाद्य वज्रवत् सुदृढ़ो भवेत् ।
यदि रक्ताधिको वाजी शष्पमश्नाति कर्हिचित् ॥
रक्तात् सञ्जायते पित्तं ततो नाशमवाप्नुयात् ।
रक्ताधिकश्वासपुटः स्नेहाद्यैः शष्पमत्ति चेत् ॥
संप्राप्य श्लेष्मरिक्ताढ्यो नाशमवाप्नुयात् ।
हीनरक्तो यदा शष्पं रुक्षोऽश्नाति तुरङ्गमः ॥
तदा वायुं परं प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
वक्ष्ये लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोपसमुद्भवम् ॥
धातूनामपि सर्व्वेषां ज्ञेयमिदं विचक्षणैः ।
पित्तरक्तप्रकोपेण यदा संपीड्यते हयः ॥
तदा कण्डूनिमामाद्य कषते सततं वपुः ।
छायां वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयम् ॥
मुहुर्वाञ्छति पानीयमाहारञ्च विशेषतः ।
एवं वातोत्थरक्तेन ज्ञात्वाश्वं पीड़ितं ततः ॥
शिरामोक्षं विधायैव दद्यात् सकटुकं गुड़म् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति नीरोगः संप्रपद्यते ॥
पित्तासृग्दूषितो वाजी यदि चाश्रूणि मुञ्चति ।
नेत्रान्ते पाण्डुरताञ्च सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
नेत्रयोर्लक्षणं प्रोक्तं पित्तरक्तसमुद्भवम् ।
श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यदा सम्पीड्यते हयः ॥
अधोमुखो भवेन्नित्यं श्वसते च मुहुर्मुहुः ।
आहारं न च गृह्णाति नात्मानं कुरुते क्वचित् ॥
न विन्दति कशाघातं न च पार्ष्णिं न चासनम् ।
नासाग्रेण क्षिपेत्तोयं वह्निधर्म्मस्य वाञ्छति ॥
तस्यापि शोधयित्वासृग् दद्यात् कृष्णागुरुं गुड़म् ।
सर्व्वं रक्तं ततः शुद्धं निःशेषं समवाप्नुयात् ॥
वाजिनः श्लेष्मरक्ताभ्यां दूषितस्य सदा भवेत् ।
नेत्रान्ते बिन्दुकाकारकण्डूस्तस्य तथोदरे ॥
तदा मृत्युमवाप्नोति पक्षाभ्यन्तरे ध्रुवम् ॥
शुण्ठ्यामलकगोक्षुरकं घनञ्च
श्यामानिशाहिङ्गुयुता च यष्टिः ।
कफप्रणाशाय विनिर्म्मितोऽयं
पिण्डः पनिष्ठ कफापहश्च ॥
नोचेदन्यानि शुण्ठ्यादीनि सैन्धवं नस्यमार्गतः ।
वायुरक्तप्रकोपेण पीड़ितस्तु तुरङ्गमः ॥
कुक्षिद्वयं हयस्तीव्रं मुहुः श्वासं प्रमुञ्चति ।
नैकत्र मन्यते स्थातुं पिबते च निरर्गलम् ।
अत्र वातोद्भवं ज्ञाप्यं रक्तान्दैर्हि हयस्य च ॥
शोधयित्वाश्च मन्दक्षारहाष्टतमनल्पकम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति परां पुष्टिञ्च गच्छति ॥
उत्साहं कुरुते मार्गे सर्व्वदोषविवर्ज्जितः ।
वातरक्तप्रकोपेण लोचनान्ते हयस्य च ॥
यदा स्यातां सिते रक्ते वाशः कण्डूस्तथानने ।
तदा तस्य भवेन्मृत्युर्यदि नाश्नाति चामिषम् ॥
अश्मकाश्च युतन्द्रा माक्षिकेण निशागमे ।
सन्निपातेऽथ रक्तेन यदा सम्पीड्यते हयः ॥
यदा वेपथुमाप्नोति काशते च निरर्गलम् ।
निद्रालस्याग्निमन्दत्वं वक्त्रौ मलनिबन्धनम् ॥
कर्णयोः पातनञ्चैव वक्त्रलालाविमोक्षणम् ।
तत्रापि शोधयेद्रक्तं ततो लङ्घनमर्हति ॥
यावद्दोषस्य निर्णाशं लोकोदकशताशनः ।
क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतं क्वचिद्भेषजसंयुतम् ॥
प्रदेयं युक्तितत्त्वज्ञैर्वारि वार्य्यं न कुत्रचित् ।
सपथ्या चाम्लता चैव कटुका च वचा तथा ॥
शमयेत्तत्क्षणादेव त्रिधातुकुपितं ज्वरम् ।
शिरीषं श्रीफलस्यैव वेतसस्यैव वह्निभाक् ॥
मन्दाग्नित्वं सदोषाणां कुरुते भक्षसादृशम् ।
मधुकं मधुजालञ्च माधुर्य्यं कुलिकान्वितम् ॥
शिरीषं चूर्णकं वाचां धापयित्वा त्रिभागतः ।
यस्यैतत् सन्निपाताय वाजिनः संप्रदीयते ॥
तस्य तन्नाशमायाति तमः सूर्य्योदये यथा ।
श्वस्यस्मादि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ॥
गन्धश्च मद्यः जीवगा तदा मृत्युर्द्विमासिकः ।
नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां येद्वाजिनः क्वचित् ।
स निर्णाशमवाप्नोति त्रिभिर्मासैरसंशयम् ॥
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ।
त्रिशेषान् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पञ्चमासिकम् ॥
जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद् यस्य वाजिनः ।
कृष्णस्य जीवते मासं स वाजी नात्र संशयः ॥
पीतो मासद्वयेनैव मृत्युं प्रयच्छति ।
त्रिभिर्मासैस्तथारक्तश्चतुर्भिश्च विचित्रितः ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णश्च षड्भिर्जलसमाकृतिः ।
सप्तभिः पाटलाकारश्चन्यकाभस्तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जम्बुकोपमः ।
एकादशभिर्दूर्व्वाभो वत्सरेण हिमद्युतिः ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा छिन्नकराकारा मासषट्कं स जीवति ॥
ग्रीवाग्रे पिटिका यस्य जायते च तथाधरे ।
मूत्रं करोति रक्ताढ्यं मासषट्कं स जीवति ॥
वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ॥
दशमासान् समासाद्य पित्तार्त्तो न न जीवति ।
यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वातार्द्दितस्य तु ।
नासत्रयस्य स्पर्शेण यः क्षिप्तः स न जीवति ॥
श्लेष्मयुक्तस्य या रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
वातान्धः सुरातुल्यो दश मासान् न जीवति ॥
यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्तार्द्दितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासाख्यं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
बहुवर्णे घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
तस्य सप्तभिर्वेन्मृत्युः सप्तरात्रादसंशयम् ॥
यस्यैकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
दृश्यते च च विज्ञेयः पित्ताढ्यो मासजीवकः ॥
यस्य पित्तप्रसक्तस्य काले नीरदवर्त्तिनि ।
हयस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥
एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ।
ततः प्रतिक्रिया कार्य्या उक्ता या कीर्त्तिता परा ॥
भयाद्भीतपानीयशीनविशीर्णस्य च ।
आर्त्तोऽपि ताड़ितोऽत्यर्थं तिर्य्यग्विद्धो यदापि वा ॥
श्रमाद्दूराच्च वन्धाद्वा गात्रं वा विषमस्थिते ।
क्षीणशोणितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते धातु-
परीक्षाध्यायो दशमः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

द्वासप्ततिसहस्राणि नाड़ीनां हि भवन्ति च ।
वाजिनामिह सर्व्वेषां वपुरक्तं व्यवस्थितम् ॥
तासां निर्म्मोचनार्थाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
वैर्याति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे वक्षसि तालौ च नासयोश्च मुखे तथा ।
अक्ष्णयोरथ पादेषु पादयोरुभयोरपि ॥
कालं बलञ्च विज्ञाय वाजिनां भिषगुत्तमः ।
शिरामोक्षं प्रकुर्व्वीत स्थानेष्वेतेषु पण्डितः ॥
अन्ये सप्तदश प्राहुः शिराद्वाराणि वाजिनः ।
विकारयुक्तं यद्रक्तं सुस्वल्पमपि वर्ज्जयेत् ॥
एवं शरदि यः सम्यक् पुष्टिं नयति वाजिनाम् ।

तत्र यद्वाञ्छितं किञ्चिद्धयानाय तत्र सिध्यति ।
ततो हेमन्तमासाद्य निवाते निरुपद्रवम् ।
मासोत्थं यवसन्दानं पानीयञ्च यथेच्छया ॥
घृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्धितञ्च यत् ।
वाहयेच्च शनैर्नित्यं सर्व्वदोषप्रशान्तये ॥
तत्र शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनाम् ।
पलाष्टकप्रमाणेन यावद्दिनत्रिसप्तकम् ॥
यवोत्थं यवसन्दद्यादकविप्रत्यहानि च ।
यवाभावेऽथ चणकान् दद्यादार्द्रतरान् सदा ॥
तदभावे मसूरांश्च शुष्कांस्तैलसंयुतान् ।
यवश्चापि तद्देयं नीरोगो जायते हयः ॥
कौषधानाञ्च सर्व्वासां क्वाथानां नस्यकर्म्मणाम् ।
तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥
पर्व्वतानां यथा मेरुरायुधानाञ्च वज्रकम् ।
तथा सर्व्वोपचाराणां सर्व्वे श्रेष्ठतमा यवाः ॥
देवतानां यथा विष्णुर्ब्रह्मा वेदविदां वरः ।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा हये ॥
यथोदितः सहस्रांशुर्निःशेषं तिमिरं जयेत् ।
तथा शरीरजान् दोषान् यवाः सर्व्वे हरन्ति च ॥
उपचारक्रिया सर्व्वा यवसंजनिता हये ।
कृता सुय्यवभोज्येन यत्नेनास्य कृता नरैः ॥
दद्याद्दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
जायतापि कृता सर्व्वा यवसंजनिता हये ॥
कृता सुय्यवभोज्येन यत्नेनास्य कृता नरैः ।
नीरोगास्तुरगाः सर्व्वे शालिहोत्रमतं यथा ॥
यवसंजनिता चाथ क्रिया प्रोक्ता तुरङ्गमे ।
यवैस्तास्ते विजानीयाद्धयभोज्यविवर्ज्जिताः ॥
एवं रक्तविशुद्धात्मा कृत्वा यत्नेन वाजिनाम् ।
दद्याच्छोधनसंयुक्तां सतैलाञ्च हरीतकीम् ॥
दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषाद्व्याधिरोगमान् ॥
ततो मन्दाशनाहारं संप्राप्य सुमनोहरम् ।
परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगश्च प्रजायते ॥
न शाद्वलं वाहयेदश्वं प्रावृट्काले कथञ्चन ।
यदस्तद्वाश्विनस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं सदा शस्तं पानाय जलदागमे ।
अथवा कटुतैलेन निर्व्वासस्यानबन्धनम् ॥
दद्याद्धान्तरितं दद्याद्भक्षणञ्च विचक्षणः ।
पलद्वयप्रमाणेन सुवर्च्चलापरिशुद्धये ॥
सुखरोगमवाप्नोति चारम्भादपिवर्ज्जितः ।
दद्याभोभिस्तु विशाङ्गस्तथा युज्यते हयः ॥
चतुर्द्रोणकलान् ग्रासान् प्राश्नीत शतशः परान् ।
मर्द्दकप्रधानेन बलहीनश्च जायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रावृट्काल उपस्थिते ।
अनेन विधिना प्राज्ञो वाजिनः परिपोषयेत् ॥
ततः शरन्मासाद्य बहुशस्यसमन्वितम् ।
शस्यं चारोग्यं समपञ्चाष्टपरिसंख्यया ॥
दुग्धं वा केवलं रात्रौ क्वथितं शमप्रयस्यति ।
तथान्यदपि यत्किञ्चिन्मधुरं सम्प्रजायते ॥
पानाय पारमं तोयं यवसं सुमनोहरम् ।
सैन्धवकमुद्गाश्च एतं शालीन संयुतम् ॥
वाहनं च प्रयत्नेन सुमन्दमपि वर्द्धयेत् ।
परीक्षाणां यथा हेम स्वच्छस्य च प्रतिक्रिया ।
हयजीवस्य तद्वच्च परीक्षा यवभक्षणे ॥
यथा मारुतिकः पारं गत्वाब्धेः स्वस्थतां व्रजेत् ।
तद्वत् यवाशनोत्तीर्णः सुहृष्टो हयोत्तमः ॥
अल्पेनापि हि छिद्रेण यथा नश्यति नौर्ज्जले ।
स्वल्पेनापि हि शोधेन यवदोषास्तथैव च ॥
एवं ज्ञात्वा विधानेन यवा देयाः प्रयत्नतः ।
प्रायशो वा विशेषेण शिशिरे समुपस्थिते ॥
शुष्का वापि यवा देयाः सर्व्वकालं च वाजिनाम् ।
प्राणदास्ते ततो ज्ञेयाः सर्व्वव्याधिविनाशनाः ॥
यश्चाश्नाति यवानश्वः शुष्कांश्च स्वेच्छया सदा ।
न तस्य जायते रोगः कदाचिच्च यवाशभाक् ॥
न च शूलं न च श्वासो न च शोषो न च क्रमः ।
न च रक्तप्रकोपश्च न च वातादिधातवः ॥
योग्योऽशनाय वाहानां प्रधानो यव इष्यते ।
यवाभावेऽथ चणका धान्यमन्यतमं परम् ॥
यवाभावेऽथवा दद्यान्मुकुष्टांस्तैलसंयुतान् ।
भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीप्सताम् ॥
सुकुष्ठभोजनाद्वाजी पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम् ।
उत्साहं परमं धत्ते न च रोगैर्विमुच्यते ॥
चणकाश्च मुकुष्ठानां मुद्गा देया मनीषिभिः ।
सतैलास्तेऽपि कुर्व्वन्ति पुष्टिं सत्त्वविवर्द्धिनीम् ॥
एते पुष्टिगुणाः प्रोक्ताश्चणकाहारजा हये ।
नान्यस्तस्मादभावेन सर्व्वेषां तान् विनिर्द्दिशेत् ॥
नान्यद्धि प्रशंसन्ति पचनं वाजिनां बुधाः ।
भक्षणाय यवस्तस्य दानोल्लङ्घनमुत्तमम् ॥
यवाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि वा पयः ।
शस्यं वा मांसमेवाथ पुष्ट्यर्थं वाजिनां सदा ॥
यस्त्वश्वः शस्यमश्नाति सदा लवणमिश्रितम् ।
किं तस्य शस्यदानेन यथाभृतेन भूपते ॥
शस्याभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ।
स्वाधिष्ठमरण्ये च स्वेच्छया स्वविभुक्तिका ॥
ते चापि वाजिनो ज्ञेया यथा शस्यचरास्तथा ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन तुरगान् चारयेद्वने ॥
आरोग्यार्थं सुपुष्ट्यर्थमुत्साहार्थं विशेषतः ।
वित्तक्षयस्य रक्षार्थं वैद्येन प्रयत्नतः ॥
वसन्तसमये प्राप्ते वाहयेन्न सततं हयम् ।
सनिम्बं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ॥
सर्व्वस्मिन् समये भोज्यं तैलं वा यदि वा घृतम् ।
न दोषकारणं प्रोक्तं सचारं लवणं ततः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत बालस्य जायते वपुः ॥
ततो मन्दाग्निनाविष्टो रोगाभावे प्रजायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्धयम् ॥
ग्रीष्मकाले च संप्राप्ते दूर्व्वाभोज्यं प्रशस्यते ।
वाजिनामिह सर्व्वेषां सर्व्वतापोपशान्तये ॥
घृतपानं विशेषेण रुक्षायाश्च निबन्धनम् ।
तदभावे च गात्रेषु चार्धं वा घृतसंयुतम् ॥
दूर्व्वाभावे प्रदातव्यं तुरगाय घृतान्वितम् ।
लघुकाशस्यमध्याय सर्व्वदोषोपशान्तये ॥
एवं ग्रीष्मसमये सम्यगुपचारं करोति यः ।
वयस्तु यदो नित्यं तस्य वर्द्धन्ति वाजिनः ॥
नीरोगाः पुष्टिसंयुक्ताः प्रकृष्टोत्साहसंयुताः ।
तर्पिता भूमिपैरश्वा भूमिमार्गक्रियाक्षमाः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते ऋतुचर्य्याध्याय एकादशः ॥

अथ नस्यं ।

कासश्वासशमो नस्यो वातपित्तकफोद्भवः ।
नस्यं सनाभयेत्तस्मात्तु नस्यं योजयेद्धये ॥
पिप्पली सैन्धवं सारं नागरञ्च गुडान्वितम् ।
हस्तिकाक्षारमध्यास्य गर्ज्जनी श्लेष्मनाशनम् ॥
चूलिकालवणं नस्ये सदा रोगविनाशनम् ।
सिता चन्दनतोयानि मातुलुङ्गानि वाजिनाम् ।
नस्यकर्म्मणि शस्तानि नाडीवातप्रशान्तये ।
मद्रकैरार्द्रकं सार्द्धं वचाक्षारविमिश्रितम् ॥
नस्ये दत्तं वातशान्त्यै हयरोगविनाशनम् ।
शर्करा माक्षिकं सैरं पटोलं पललयुतम् ॥
नस्ये प्रदद्यात् सर्व्वेषां जायते रोगशान्तये ।
वचा चोशीरकं कुष्ठं शुण्ठी च कासमर्द्दिका ।
युक्तं शीतोदके स्तोके तेषां नस्येऽप्रयोजयेत् ।
गुडूची कौमुदी ताली मिश्रिता कूपवारिणा ।
नस्ये दत्ता वराश्वानां शिशिरे सुखदा सदा ।
अपामार्गं महानस्यं सर्व्वरोगविनाशनम् ।
कवलं कटुतैलं वा गोमूत्रं पाचितञ्च यत् ।
मैथुनादिक्षतक्षीणानां शीतोबलकरं विदुः ।
कण्ठरोगे तथा नस्यं गोमूत्रलवणान्वितम् ।
महद्गुणकरं प्रोक्तं सर्व्वदोषनिवारणम् ।
अपामार्गस्य मूलेन नस्ये मूत्रञ्च छागलम् ।
मुखरोगविनाशाय नस्यं मनस्वरसोद्भवम् ।
लशुनं पिप्पलीमूलं शल्की नागकेशरम् ।
दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतैलेन वाजिनाम् ।
नस्यं पर्य्युषितैस्तोये प्रातरेव तु कवले ।
च्छ्वासाश्च नराणाञ्च चाक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
पिप्पलीमिश्रतोयेन शशिताशलिलेन च ।
नस्यं यच्छति सर्व्वेषां सर्पिषा यच्छते बलम् ।
नस्यं स्निग्धं तथा रूक्षं तिक्तञ्च मधुरं तथा ।
चतुर्द्धा वाजिशास्त्रज्ञैर्वैद्यानां परिकीर्त्तितम् ।
देयं वाताधिके स्निग्धं रूक्षं तिक्तं कफाधिके ।
मधुरं चैव पित्तार्त्ते तुरङ्गे समयोचितम् ।
द्विपञ्चाशत्प्रमाणं वा श्रेष्ठं नस्यमुच्यते ।
पादोनं मध्यमं तत्र षड्विंशत्या तथाधमम् ।
नस्याभ्यां वाजिनो रक्तं सन्तं पुष्टं प्रजायते ।
नस्यदानात् क्षतं तस्य विनाशमुपगच्छति ।
दाडिमं पुष्करं शीकं श्वेतदूर्व्वाङ्कुरास्तथा ।
शीतोदकेन संयुक्तं रक्तं दुष्टं न जायते ।
धातकी गोक्षुरं रोध्रं कुसुम्भं सिन्धुवारकम् ।
शीतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशनम् ।
धातकी गन्धकी चैव गोमूत्रं लवणं तथा ।
नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्य्योदये यथा ।
शुण्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रसधारं तथैव च ।
वातरोगविनाशाय नस्यमेतत् प्रयोजयेत् ।
माणिकं शर्कराशुक्लं चन्दनं वैमराधि च ।
नस्योऽयं वारिणा सह पित्तनाशकरः परः ।
गुडूची शुण्ठी मुस्ता च तगरं सितशर्करा ।

सन्निपाते सपित्तेऽयं नस्यः स्याज्जीवरक्षकः ॥
अभया पुत्रिणी धात्री एला लाक्षा शतावरी ।
सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं क्षेमकारकः ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं वचा भार्ङ्गिकाभया ।
सन्निपाते कफाधिक्ये नस्यं सर्पिः सुखप्रदम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते नस्याधिकाराध्यायो द्वादशः ॥

अथ पिण्डः ।

“कटुका च जयन्ती च भ्रामरी सुरसा घनाः ।
पञ्चाम्लतमयः पिण्डो वाजिनामयमिष्टकृत ॥
एला शतघ्नी सुरसा काकजङ्घा शतावरी ।
माक्षिकं ससितं पिण्डः पित्तयुक्ते हि वाजिनि ॥
माक्षिकं सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रञ्च हरीतकी ।
समभागेन पिण्डोऽयमुक्तो वह्निप्रदीपकः ॥
कंकोलं केतकी द्राक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
दत्तो घृतयुतः पिण्डः पुष्टिं नयति वाजिनः ।
मत्स्यमांसेन संयुक्तं माषचूर्णं घनश्रुतम् ।
बलहीनस्य वाहस्य पिण्डोऽयं बलवर्द्धनः ॥
यला मद्यं दधि क्षौद्रं भक्षयंस्तुरगो भवेत् ।
अनिरुद्धोऽपि सूक्ष्मोऽपि यथा षट्सप्तवार्षिकः ॥
मेथिका धातकी काली सारणी बीजपूरकः ।
पिण्डो दत्तो वराश्वानां तेजोवृद्धिकरः स्मृतः ॥
कटुका मद्यसंमिश्रा धात्री लोध्रगुडान्विता ।
दत्ता पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा ॥
त्रिफला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चित्रकम् ।
सदालस्यसमेतानां वाजिनां पिण्ड आर्त्तिहृत् ॥
वचा विदलिताः स्निग्धाः सघृताः क्षारभाविताः ।
पिण्डैर्दत्ताः प्रकुर्व्वन्ति वाजिनां व्याधिनाशनम् ॥
सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्षपाः ।
अम्लवेतससम्भानां पिण्डोऽयं शूलनाशनः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कटुका सहदेविका ।
दूर्व्वापल्लवसंमिश्रः पिण्डोऽयं क्लीवनाशकः ॥
केशरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
पिण्डोऽयं शयने शस्तो वाजिनां सुगतिप्रदः ॥
वचा लोध्रं सकर्पूरं गुहा श्यामा गुडं मधु ।
समांशकेन पिण्डोऽयं करोति लघुतां हये ॥
मद्यं मरिचसंयुक्तं लशुनं नागकेशरम् ।
द्विगुणं मेषमांसञ्च पिण्डो दत्तो जयेच्छ्रमम् ॥
जम्बीरं फलिनीपत्रं त्वचा किञ्जल्कमेव च ।
जातशोणितवाहानां पिण्डोऽयं रक्तनाशनः ॥
तमालं पुष्करं लोध्रमपामार्गं सतिन्दुकम् ।
पयसा पिण्डमेतद्धि वातकोपप्रणाशनम् ॥
आरनालं प्रविष्टा च पथ्यां नेपालिकाफलम् ।
पिण्डे दत्ते हये दध्ना निहन्त्याशु विजृम्भितम् ॥
मुस्तपूगं वचामिश्रं तथा सर्व्वरसान्वितम् ।
पिण्डे दत्ते निहन्त्याशु क्रमिसंघं व्रणोद्भवम् ॥
स्नुहीक्षीरं सकर्पूरं कूपोदकविभावितम् ।
पिण्डोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान् सर्व्वान् क्रमिव्रणान् ॥
सिता दुग्धं सकर्पूरमेलया पत्रसंयुतम् ।
क्रमिदाहार्त्तियुक्तानां पिण्डोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥
श्रीघ्रासद्यप्रतप्तानामारनालं परिश्रुतम् ।
सक्रदिच्छन्ति पिण्डेन वाजिनां सुखकारकम् ॥
वृष्टिवातार्द्दितानाञ्च वाजिनां पुष्टिकृन्मतः ।
पिण्डः कृतः सतैलेन लशुनेन यवेन च ॥
महाघृतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
कफनाशकरः प्रोक्तः पिण्डोऽयं सुखदः स्मृतः ॥
रोचना च वरी धात्री तथा स्याद्बीजपूरकः ।
गुल्मं प्रशमयन्त्याशु वाजिनां हृदयोद्भवम् ॥
सहदेवी वचा कुष्ठं वरुणा चेन्द्रवारुणी ।
अतिश्वासं हरन्त्येते वाजिनां मधुना सह ॥
उदुम्बरफलं मांसं शौकरं माहिषं दधि ।
हयस्य चातिवृद्धस्य करोति परमं सुखम् ॥
विभीतकं प्रियङ्गुश्च सर्ज्जिका लवणं तथा ।
कासशोषोपशमनः पिण्डः सर्पिः सुखप्रदः ॥
तक्रं कर्पूरचूर्णञ्च शिवं सौवर्च्चलान्वितम् ।
पिण्डोऽयं वस्तिसंरोधे वाजिनः संप्रकीर्त्तितः ॥
सौवर्च्चलं हरिद्रा च पिप्पली चेन्द्रवारुणी ।
मूत्रकृच्छ्रे परीक्षन्ति पिण्डोऽयं तुरगस्य हि ॥
पिण्डीरसक्तवः क्षौद्रं भल्लातकफलं वृषम् ।
रक्तमूत्रे तु पिण्डोऽयं वाजिनां रक्तनाशनः ॥
अभया यष्टिका श्यामा देवदारु सगन्धकम् ।
पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥
पटोलं धातकी मुस्ता यष्टिका गिरिकर्णिका ।
रक्ताधिके कृतः पिण्डः करोति रुधिरक्षयम् ॥
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं कटुतैलकम् ।
पिण्डकं स्रुतियुक्तानां सदाश्वानां प्रशस्यते ॥
अतसीपत्रकं निम्बं न्यग्रोधकलिकान्वितम् ।
अतीसारे सुशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
व्रणैः क्रमिभिरत्यर्थं सदा वाजी प्रपीड्यते ।
तदा पिण्डः प्रदातव्यः स्थूलैरण्डदलैरलम् ॥
कर्पूरशर्करालोध्रं माक्षिकं त्रिफलान्वितम् ।
तुरङ्गिण्याः प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
पत्रकं सिन्धुवारञ्च भ्रामरं चक्रकिंशुकम् ।
मांसवृद्धौ प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
सैन्धवं चूलिकाक्षारं विडङ्गानि मधूनि च ।
शस्त्रपीड़ाभिभूतस्य पिण्डोऽश्वस्य प्रशस्यते ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते पिण्डाध्यायस्त्रयोदशः ॥

अथ घृतविधानम् ।

“शिलाजतु विशाला च पद्मकं नागकेशरम् ।
लाक्षा पद्मकमूलञ्च निम्बद्वयसमन्वितम् ॥
घृतं माक्षिकसंयुक्तं सप्तविंशतिकं विदुः ।
अष्टांशं तु समादाय सुरामांसघृतस्य च ॥
पलमात्राणि सर्व्वाणि पूर्व्वद्रव्याणि निःक्षिपेत् ।
तेषां दानेन तत्सर्पिर्जायते सर्व्ववाजिनाम् ॥
बलपुष्टिकरं नित्यं सर्व्ववातविनाशनम् ।
सर्व्वरोगप्रशमनं कायाग्नेश्च प्रदीपनम् ॥
ओजस्करं यथानाशं श्लीहशोषप्रणाशनम् ।
धातकी केशरं कुष्ठं कुसुम्भं कुङ्कुमं नलम् ॥
दाड़िमं तिललोध्रञ्च पलमात्राणि निःक्षिपेत् ।
घृतञ्च पाचयेत् मानादभिमातान्वितो हयः ॥
जायते सर्व्वशुद्धाङ्गो महाप्राणेन संशयः ।
आरनालं वचा कुष्ठ पिङ्गला चित्रकं घृतम् ॥
एतैः पक्वं घृतं सम्यक् पित्तव्याधिविनाशनम् ।
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥
क्वाथयेन्नवनीतेन त्रिगुणेन घृतेन च ।
अभ्यङ्गेनाथ पानेन सप्तरात्रेण वाजिनः ॥
कण्डूतिर्निःक्षयं याति तथोदरभवा रुजः ।
माक्षिकं निम्बपत्राणि नखं गुग्गुल एव च ॥
भृङ्गराजो विशाला च पाटा चैव पुनर्नवा ।
विल्वमारुष्ककं लोध्रं सैन्धवं तगरं तथा ॥”
एतैः पक्वा घृतं वाजी संप्राप्यार्त्तैर्विमुच्यते ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते घृताध्यायश्चतुर्द्दशः ॥

अथ क्वाथः ।

“पूर्व्वाणि समभागानि क्वाथयेत् कूपवारिणा ।
ततोऽष्टांशं समादाय तोयस्य क्वथितस्य च ॥
एतत् सिद्धार्थकं नाम गुल्मघ्नं सर्व्ववाजिनाम् ।
कायाग्निं वर्द्धयत्याशु नीरोगत्वं प्रयच्छति ॥
मुस्ता मधुकपत्राणि केशरं लवणं रुहा ।
शताह्वा शाल्मली धात्री त्रपुणं फलिनी तथा ॥
क्वाथयित्वा जलं कौपं दत्तैस्तुल्यैर्विचक्षणः ।
त्रिभागमेवमादाय ततो दद्याद्धयस्य च ॥
प्रकरोति सदा नाशं पित्तस्यागन्तुकस्य च ।
एकविंशद्दिनं यावत्कालिहोत्रमतं यथा ॥
शुण्ठी हरीतकी पाटा ब्राह्मी मुस्ता शिफालिका ।
हरिद्राद्वयसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥
सिद्धस्त्रिभागशेषोऽयं क्वाथो हन्यात्त्रिरात्रिकम् ।
सन्निपातमशेषेण पलिकः पलमात्रकः ॥
मधुकं केशरं पत्रं भल्लातकविभीतकम् ।
शरपुष्पं रुहा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥
कासार्त्तस्य समुद्दिष्टः क्वाथोऽयं त्रिफलात्मकः ।
उत्साहवर्द्धकः सद्यस्तथा कायाग्निदीपकः ॥
कुमारी शाल्मली पाटा मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
काकोली समभागेन क्वाथयेत् समभागतः ॥
पलद्वयप्रमाणेन ततः पीतेन वाजिना ।
मोहयेच्छूलवं दोषं मूत्रदोषं च तत्क्षणात् ॥
यवानी माक्षिकं कासं सौवर्च्चलयुताभया ।
क्वाथयेदष्टमांशेन तत्पानाज्जायते हयः ॥
प्रदीप्ताग्निस्तु तेजस्वी सर्व्वरोगाद्विमुच्यते ।
स शीघ्रमार्गगामी च स्निग्धो रोगविवर्ज्जितः ॥
सेफालिका रुहानीवे वेणुका सिन्धुवारिका ।
एतैः क्वाथः कृतः सम्यक् क्रमिनाशकरः परः ॥
मातुलुङ्गस्य वीजानि चन्दनं सितसर्षपाः ।
उशीरं पुष्करं ब्राह्मी लक्ष्मणा च पुनर्नवा ॥
क्वाथोऽयं शुण्ठिचूर्णेन धावितक्लेशनाशनः ।
प्रकरोति तुरङ्गाणां सर्व्वदैव सुखं तथा ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते क्वाथाध्यायः पञ्चदशः ॥

अथ विषम् ।

“वारुणी माक्षिकी गौरी श्रीतालीवीजपूरकम् ।
क्रमिक्लेदविनाशाय क्वाथो नित्यं रुजाहरः ॥
अश्वगन्धा घृतं क्षौद्रं विषदग्धस्य वाजिनः ।
विषनाशं करोत्येव सर्व्वगात्रेषु तत्क्षणात् ॥
सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदो विषनाशनः ।

पृथक् पृथग्विभागेन कथयेत् साम्प्रतं परम् ।
त्रिविधं कीर्त्तितं चैव कृत्रिमञ्च ततः परम् ।
त्रिविधं कीर्त्तितं प्राज्ञैर्विषशास्त्रविचक्षणैः ॥
स्थावरं कन्दजं प्रोक्तं जङ्गमं दंष्ट्रसंस्थितम् ।
कृत्रिमं योगजं प्रोक्तं त्रिविधं विषमुच्यते ॥
यत्र तिष्ठ भवन्ति कदाचित्तुरगोत्तमाः ।
तत्र कार्य्यं विधानज्ञैरगदस्य प्रयोजनम् ॥
केशरं पद्मनालञ्च सौपर्णी मदनोत्पलम् ।
तक्रमिश्रं हये दत्तं सर्व्वथा विषनाशनम् ॥
सौपर्णी सिन्धुवारञ्च नागपुष्पी जटा तथा ।
त्रिफलां प्राज्यसमिश्रं दुग्धे स्यादगदो वरः ॥
अश्वगन्धा वचा एला घृतमिश्रा प्रयोजिता ।
विषनाशं भवत्याशु जङ्गमं हयगात्रतः ॥
भल्लं चन्दनपाषाणं माक्षिकसम्परिप्लुतम् ।
जङ्गमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संक्षयम् ॥
तक्रं कैथरसयुक्तं विषं सद्यो विनाशकम् ।
हयस्य जङ्गमं नाश्य विषमयति तत्क्षणात् ॥
सौपर्णी विषकङ्कोली पिष्टा मद्येन भाविता ।
जङ्गमं नाशनं क्षिप्रं विषं नयति तत्क्षणात् ॥
एला कङ्कोलिकामूलं सौपर्णीघृतमिश्रितम् ।
विषनाशं करोत्याशु नस्यदानेन वाजिनाम् ॥
कौसुम्भं कर्पूरं लाक्षा माक्षिका नाकुली तथा ।
कृत्रिमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संक्षयम् ॥
चम्पकं मालतीमूलमुत्पलकरसं तथा ।
अश्वानां नाशयत्याशु विषं जङ्गमसाश्रितम् ॥'

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते विषयोगाध्यायः षोडशः ॥

अथ अश्वशालाविधिः ।

नृपवेश्मवामभागे शुभदिने तु कारयेद्धयागारम् ।
पृथ्व्याञ्च प्रयत्नादूर्द्ध्वञ्च प्रतिष्ठाप्य ॥
सुशुभे भूमिविभागे पूर्व्वापरजलप्रवविधानात् ।
तस्मिन् शालां दिव्यां दृढघनसमुच्छ्रितां दृढां कुर्य्यात् ॥
खादनकोष्ठकमस्मिन् हस्ताद्वितयं समुच्छ्रितं कुर्य्यात् ।
संस्थाप्य हयभगावौ सप्राङ् वाजिशालायाम् ॥
अतः ऊर्द्ध्वन्तु तुरगान् प्रवेशयेद्वाजिनो यथा योग्यम् ।
कुम्भकैरकभेदैरनुकूले स्थानपालैश्च ॥
कृतमङ्गलस्वस्त्ययना बध्यास्तेऽत्र चोत्तराभिमुखाः ।
नात्यायता न शिथिला स्थाने वा दक्षिणाभिमुखम् ॥
वेद्यानां तुरगाय समीपं यत्र कारयेत् पूर्व्वम् ।
कार्प्पासिकेन सूत्रेण माक्षिकाणां निवारणम् ॥
गन्धैर्माल्यैर्धूपैः स्थानानि विभूषयेदलङ्कारैः ।
सविशेषं सम्पीतौ कुल्यामपि पूरयेद्विद्वान् ॥
स्वच्छन्दं नातियवसं यथा चरन्ति वाजिनः ।
स्थाने चैव पृथक् प्राश्य प्रबद्धं रात्रियां न वै ॥
कोष्ठी कुष्ठी ज्वरी यक्ष्मी परस्परं दूषयति वारे ।
तिथिवारे कर्प्पांस खुराश्च प्रशमन्ति दोषान् ॥
अश्वस्याङ्गं प्रलिपेद्धरिद्रया वरिष्ठया मङ्गस्यान्न ।
सर्पविषान् दोषैर्विभूषयेदलङ्कारैः ॥"

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सितेऽश्वशालाविधिरष्टमोऽध्यायः । नवमाध्यायस्तु नाधिगम्यते ।

अथ ग्रहनामलक्षणानि ।

"दृश्यन्ते यानि चिह्नानि ग्रहग्रस्तेषु वाजिनाम् ।
तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि ग्रहनामानि यानि तु ॥
लोहिताक्षो विरूपाक्षो हरिर्विलिस्तथैव च ।
चक्राङ्गश्चैव विख्यातः शङ्खाक्षी च परः स्मृतः ॥
सुस्थितश्च कौशिको वेतालश्च ग्रहस्तथा ।
ऊर्द्ध्वञ्च शाल्मलश्चैव ग्रहविधो वरुणग्रहः ।
इन्द्रपातश्च मल्लश्च तथा सूर्य्यग्रहोऽपरः ।
एते प्रोक्ता ग्रहाः सर्व्वे दारुणा मुनिसत्तमैः ॥
एभिर्ग्रस्ताः स्फुटं वाहा नैव जीवन्ति सर्व्वशः ।
चिह्नं तेषां प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥
कम्पते पूर्व्वकायस्तु निश्चलो यस्य पश्चिमः ।
पश्चाङ्गी सकम्पश्च रिङ्गते हरिपीडितः ॥
भवन्ति विन्दवो रक्ता अकस्माद्यस्य चक्षुषः ।
हरिणाख्यग्रहगृहीतोऽश्वो धामहेशो च जायते ॥
मस्तिष्कगुह्याश्च शुष्कपङ्कमलक्रियः ।
मीलिताक्षीलमाक्षस्ता स्वभावान्निद्रयैव च ॥
विरूपाक्षग्रहीते तु कम्पः स्वेदश्च जायते ।
उत्थितः सहसा यस्तु मूर्च्छां पतति भूतले ॥
स्कन्धाक्षो मुच्यते कण्ठे तथा वाले खुरेऽपि ।
बालग्रहगृहीतोऽसौ स्तब्धकर्णशिरोधरः ॥
अकस्माद्यस्य लोमानि शीर्यन्ते यश्च लङ्घति ।
मृगपक्षिसमपादस्य तस्य कार्य्यग्रहं वदेत् ॥
सहसा कुपितो वाजी स्वानि गात्राणि खादति ।
क्रोधतः सततञ्चैव शङ्खाक्षिग्रहपीडितः ॥
तिर्य्यङ्गो वेपमानश्च जानुभ्यां यश्च तिष्ठति ।
कौशिकग्रहसंदुष्टं तं विद्यात् कष्टजीवितम् ॥
हेषते सततं यस्तु पश्चादात्मानमीक्षते ।
सुस्थितग्रहाविष्टः स विज्ञेयो मनीषिभिः ॥
स्तम्भेन गुरुणा चैव वेपमानेन पीडितः ।
गात्रेण विद्याद्वाहं तु वेतालग्रहसेवितम् ॥
ग्रीवां चैव तथा जिह्वां परिवर्त्त्य मुहुर्मुहुः ।
जृम्भते पूर्व्वकायेन शीतोच्छ्वासी विमोचनः ॥
कोष्ठिकैस्ताडितः पृष्ठे कशया यष्टिनापि वा ।
स वै दीर्घस्वरं यस्तु दृष्ट्वैव परिवर्ज्जयेत् ॥
क्षामजिह्वामुखं यस्य नष्टदृष्टिस्मृतिर्भवेत् ।
ऊर्द्ध्वग्रहकृतं दोषं तस्य दीनस्य निर्द्दिशेत् ॥
साश्रुजिह्वं च नेत्रं च वृषणौ मेढ्रमेव च ।
श्यावं रूपञ्च यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥
तस्य स्वेदपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहे ।
कृतं दोषं महाघोरं स्कन्धाङ्गस्य विनिर्द्दिशेत् ॥
हेषते सततं यस्तु हृष्टरोमा तुरङ्गमः ।
स्कन्धाक्षो जृम्भतेऽथ सस्नापि सलिलग्रहः ॥
सुविस्फारितसर्व्वाङ्गः सलिले निश्चलस्थितः ।
हेषते विस्वरं वाजी वरुणग्रहपीडितः ॥
सुहृद्भावस्थितस्तोये जानुभ्यां योऽवगच्छति ।
मुखपाकश्च यस्यास्ते स विद्यादुदकग्रहम् ॥
उद्वर्त्तिताक्षः खिन्नश्च सदृष्टीतहदुश्च यः ।
कम्पमानश्च यो वाजी स इन्द्रग्रहपीडितः ।
स्तब्धग्रीवो न जानाति कथ्याधानं मुहुर्म्मना ।
अन्यग्रहगृहीतोऽश्वो वामपार्श्वेन निश्चलः ।
मूत्रविकूटी दलाद तत्र स्रवति चासृक् ।
इन्द्रस्थितग्रहीतोऽसौ नैव जीवति तादृक् ॥
कम्पते पूर्व्वकायेन स्वस्थपाताग्रजश्च यः ।
शिरो प्रसार्य्य गात्राणि शीताङ्गः सोमपीडितः ।
स्कन्धान् शूलकण्ठश्च कम्पमानश्च श्वासयुक् ।
पिशनाशाग्रहैश्च यत्नः सूर्य्यग्रहेण सः ॥
उदकं तत्समीपं वा प्राप्य यत्नाति दारुणं ।
तुरङ्गं सम्यग्दीनस्तु न बुधो वारुणग्रहः ।
ग्रहभूमिचिह्नाच्चैव ग्रह्मान्यवामतुरालये ।
लोहिताद्यान्यो दोषाद् ग्रहा यतन्ति वाजिनः ।
एवं विधैर्निदानैस्तु ग्रहदोषं विनिर्द्दिशेत् ।
वातपित्तकफानान्तु निदानैर्व्याधिसम्भवः ।
एकाकारेण रोगश्च म्रियते वा हयो यतः ।
तुरङ्गाणां तदा ज्ञेया उपसर्गाः सुदारुणाः ॥
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु उपसर्गेस्तथैव च ।
अपोलाप्य महाशान्तिं शान्त्यर्थञ्च प्रयोजयेत् ॥
अश्वरक्षाविधानाय कृत्वा सम्भाव्य मादकम् ।
जुहुयादग्निमसंयुक्तं शुचिः स्नात्वा सुपूजितः ।
शान्तिकं कारयेत् कर्म बलिपाणि प्रयोजयेत् ।
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु शान्तिकर्म्माणि कारयेत् ।
दर्भाहतपञ्जिलगुरुस्थानान् यतोऽपि ।
लोहयेज्जोलमैर्नामैर्वैकस्रोकाश्चनाभिः ॥
रात्रौ शालासमीपे तु बलिं दद्यात् चतुर्दिशम् ।
मनुष्यमांसैश्च पक्वान्नैः सुरायै पायसाग्निभिः ॥
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
नीराजनविधिं कृत्वा नयेदश्वान् पृथक् पृथक् ॥"

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ग्रहदोषचिकित्सिते सप्तदशतमोऽध्यायः ॥)

घोटिका, स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते कण्टाग्निगुणैरिति । घुट + ण्वुल् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) हयभेदः । तत्पर्य्यायः । ककटी २ तुरङ्गी ३ चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । वातश्लेष्मकण्डुकुष्ठाश्मर्य्यशोनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोणा, स्त्री, (घोणते गृह्णाति वस्तुगन्धम् । घुण + अच् टाप् च । घोणतेऽनया इति करणे घञ् वा ।) नासा । (यथा महाभारते । १ । १५६ । ३२ ।
'दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम् ॥"
"घोणायां द्वे ॥' इति सुश्रुते शारीरस्थाने मर्म्माध्याये ॥) अश्वनासिका । तत्पर्य्यायः । प्रोथः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४८ ॥ (यथा अश्ववैद्यके । २ । ७ ।
नासाच्छिद्रान्तिमध्ये तु घोणायाः समुदाहृतः ।
घोणायामश्वगौ गण्डौ चीरिके च ततः परम् ॥)

घोणी [न्] पुं (प्रशस्ता घोणा अस्त्यस्य इति । ब्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

घोण्टा स्त्री (घुण्यते गृह्यते भक्ष्यायेति । घुण + बाहुलकात् टः ।) पूगविशेषः । श्रियाकुल

इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । बदरः २ गोपघोंटा ३ शृगालकोलिः ४ कर्कन्धुः ५ । इति काचित् रत्नमाला ॥ एरिकोलिः ६ बदरीच्छदा ७ कर्कन्धुः । इति रत्नकोषः ॥ पूगद्रुमः । इति मेदिनी । टे । १४ ॥ (यथा, उत्तरस्थाने विंशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

"घोंटाफलत्वग्लवणं सलाक्षं
बूकस्य पत्रं वनितापयश्च ।
सगुडकेदुग्धान्वित एष कल्को
वर्त्मांकतो हन्त्यचिरेण गाढ्रीम् ॥")

घोनसः, पुं, (गोनसः + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गोनसः । तिलित्सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६२ ॥ (क्वचित् स्त्रीत्वमध्योरपि दृश्यते ॥)

घोरं, क्ली, (हन्यते वध्यतेऽनेनेति । हन + "हन्तेरच् घुर च ।" उणां । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरादेशश्च ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ।

घोरः, पुं, (घोरयति भयानकरसनिमित्तीभवतीति । घुर + अच् । यद्वा, हन्ति विनाशयति रुद्ररूपेण इति । हन वधे + "हन्तेरच् घुर च ।" उणां । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरादेशश्च ।) शिवः । भयानके त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५४ । [क्षयात् ।

"बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥")

घोरदर्शनः, पुं स्त्री, (घोरं भयानकं दर्शनं यस्य ।) उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरूपे त्रि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५५ ।

"मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सन्ददर्श ह ।
कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥")

घोरपुष्पं, क्ली, कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ घोरपुष्पमपि पाठः ॥

घोररासनः, पुं, (घोरं भयानकं रासनं शब्दो यस्य ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घोरवाशी, [न्] पुं, (घोरं यथा तथा वाशति शब्दं करोतीति । वाश शब्दे + णिनिः ।) शृगालः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५६ ॥

घोरा, स्त्री, (घोरति भयानकरसनिमित्तीभवतीति । घुर + अच् + टाप् च ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवदाली लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२६।५५।

"घण्टारवप्रिया घोराघौघविध्वंसकारिणी ॥"

रविसंक्रान्तिविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ यथा, तिथितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणे ।

"मन्दा मन्दाकिनी ध्वांक्षी घोरा चैव महोदरी ।
राक्षसीमिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ! ॥
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे ध्वांक्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता ॥")

भयानका ॥ (यथा, कालीध्याने ।

"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम् ॥")

घोलं, क्ली, (घुल्यते आलोड्यते यत् । घुट + घञ् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) ससरं निर्जलं मथितं दधि । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

"यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥")

तत्पर्य्यायः । दण्डाहतम् २ कालसेयम् ३ अरिष्टम् ४ गोरसः ५ घलम् ६ मलिनम् ७ केवलम् ८ भग्नसन्धिकम् ९ । तस्य भेदाः ।

"तक्रं ह्युदश्वित् मथितं पादाम्ब्वर्द्धाम्बुनिर्जलम् ।
ससारं चड्डवेत्तक्रं कट्वरं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विशेषाः तक्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥

घोली, स्त्री, पत्रशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । घोलिका २ घोलिः ३ कलम्बुः ४ क्षुद्रकालिका ५ । क्षेत्रजाताया अस्या गुणाः । लवणत्वम् । रुचिकारित्वम् । अम्लत्वम् । वातकफनाशित्वञ्च ॥ आरामघोलिकागुणाः । अम्लत्वम् । रूक्षत्वम् । रुच्यत्वम् । वायुनाशित्वम् । पित्तश्लेष्मकारित्वञ्च । तुष्याया जीर्णज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषं, क्ली, (घोषति शब्दायते इति । घुष विशब्दने + अच् ।) कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषः, पुं, (घोषन्ति शब्दायन्ते गावो यस्मिन् । घुषिर् विशब्दने + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) आभीरपल्ली । (यथा, रघुः ।१।४५।

"हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥")

घोषति शब्दायते इति । घुष + कर्त्तरि अच् ।) गोपालः । (घुष + भावे घञ् ।) ध्वनिः । (यथा, मनुः । ७ । २२५ ।

"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥")

घोषकलता । कांस्यम् । मेघशब्दः । इति मेदिनी । षे । ११ ॥ मशकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्नविशेषः । यदुक्तं शिक्षायाम् । २० ।

"संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्व्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥")

कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः । (यथा, कुलदीपिकायाम् ।

"वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥")

घोषकः, पुं, (घोष एव । घोष + संज्ञायां कन् ।) घोषालता । तत्पर्य्यायः । धामार्गवः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ । घोषकाकृतिः ३ आदारानी ४ देवदानी ५ तुरङ्गकः ६ घोषः ७ घोषालता ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोषकालः ९ । इति जटाधरः ॥ महाराष्ट्रे दक्षिणघोषातकी ॥ * ॥ पीतघोषायाः पर्य्यायः । धामार्गवः १ पीतघोषा २ राजघोषातकी ३ कर्कोटकी ४ महाजाली ५ चुँड़ः ६ कोषफला ७ कोषातकी ८ । इति च जटाधरः ॥ * ॥ श्वेतघोषायाः पर्य्यायः । घोषातकी १ मृदङ्गी २ जालिनी ३ क्षतवेधकः ४ श्वेतपुष्पा ५ आक्षतिच्छत्रा ६ ज्योत्स्ना ७ इति रत्नमाला ॥

घोषकाकृतिः पुं, (घोषकस्य घोषलतायाः आकृतिरिवाकृतिर्यस्य ।) घोषकः । इति रत्नमाला ॥

घोषणा, स्त्री, (घुषिर् विशब्दने + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) उच्चैःशब्दः । लोकविज्ञापनायोच्चैःशब्दितम् । (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । ५० ।

"गच्छ भ्रमय सततं च पुरे पटहघोषणाम् ॥")

तत्पर्य्यायः । उच्चैर्घुष्टम् २ । इत्यमरः ।१।६।१२॥ निघुष्टम् ३ बुष्टघोषणम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

घोषयित्नुः, पुं, (घोषयतीति । घुष + णिच् + बाहुलकात् इत्नुच् ।) ब्राह्मणः । कोकिलः । वन्दी । इति शब्दरत्नावली ॥

घोषवती, स्त्री, (घोषो विद्यतेऽस्याः । घोष + मतुप् मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।११।३।

"स बभूव शनैः राजा सुरिम्यैकान्ततत्परः ।
सदा सिषेवे मृगयां वीणां घोषवतीञ्च ताम् ।
दत्तां वासुकिना पूर्व्वं गतं दिनमवादयत् ॥"

तथाच तत्रैव । १२ । ३२ ।

"आङ्के घोषवती तस्य कण्ठे गीतश्रुतिच्छटा ॥")

शब्दविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । २५ । ११ ।

"त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥")

घोषा, स्त्री, (घोष्यन्ते मधुकारी यया । घुष + णिच् + घञ् ।) मधुरिकौषधिः । शौरी इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, गारुडे १९ अध्याये ।

"घोषाफलं सैन्धवञ्च तक्षिप्राशैः पतेत्तथा ॥")

कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५५ ।

"घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥"

गायत्त्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४४ ।

"हरिमन्यमयी घोषा घनन्यात्तदायिनी ॥")

घोषातकी, स्त्री, श्वेतघोषा । इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"घोषातकी मृदङ्गी आक्षालिनी क्षतवेधनः ।
श्वेतपुष्पा क्षतिच्छत्रा ज्योत्स्नाकोषातकी कचित् ॥")

घ्रा, गन्धोपादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) जिघ्रति पुष्पं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घ्राणं, क्ली, (जिघ्रत्यनेनेति । घ्रा + करणे ल्युट् । यद्वा, घ्रा + क्तः "नुदविदोन्दत्राघ्रेति ।" ८ । २ । ५६ । इति निष्ठातस्य नो वा ।) नासिका । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥ (यथा रघुः । १६ । ११ ।

"घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणी:
पानभूमिरचना: प्रियासखः ॥")

घ्रायमते घ्राणेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादि । (घ्रा + भावे ल्युट् । आघ्राणम् । यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।

"आलिलिङ्ग सङ्घ्राय मूर्द्ध्नि तस्य चकार ह ॥")

घ्राते त्रि । इति मेदिनी । णे । ११ ॥

च

च, चकारः । स तु व्यञ्जनषष्ठवर्णः । (द्वितीयवर्ग-स्याद्यवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "इचु-यशानां तालु ।" इति । तथा च शिक्षायाम् । "कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥") तन्त्रान्तरेऽस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"चवर्गं शृणु सुश्रोणि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीसहितं देवि ! स्वयं परमकुण्डली ॥
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये ! ॥"
अपि च ।
"वार्त्ताकुवर्त्तुलाकार ऊर्द्ध्वाधः क्रमतो गतः ।
रेखात्रयेषु चन्द्राग्निसूर्य्यास्तिष्ठन्ति नित्यशः ।
शक्तिर्मात्रा तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते ॥"
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे
"तुषारकुन्दपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा षोड़शवर्षीयां वराभयकरां पराम् ॥
शुक्लवस्त्रावृतकटिं शुक्लवस्त्रोत्तरीयिणीम् ।
वरदां शोभनां रम्यामष्टबाहुसमन्विताम् ॥
एवं ध्यात्वा चकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"चः पुष्करो हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
चर्म्ममुण्डधरो भूत्वा महिषाचारसम्भिनी ॥
एकरूपो रुचिः कूर्म्मश्चामुण्डा दीर्घबाहुकः ।
वामनो दुर्म्मूलमाया चतुर्म्मुखिस्वरूपिणी ॥
दयितश्च द्विनेत्रश्च लज्जोक्षितयलोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा दैवज्ञेतनो वृश्चिको बुधः ॥
देवी केटसुखेच्छात्मा कौमारी पूर्व्वफाल्गुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्म्मेदिनी च मूलावती ॥"
(मातृकान्यासे वामबाहुमूले एवास्य न्यस्तता ॥)

च, व (चणति चिनोतीति वा । चण शब्दे चिञ् चयने वा + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति ड. ।) अन्वाचयः । यत्र एकस्य प्राधान्येनापरस्य गौणत्वेनाख्यानं सोऽन्वाचयः । यथा । भो वटो ! भिक्षामट गाञ्चानय । भिक्षाटनमत्र प्रधानं तत् कुर्व्वाणो यदि गां पश्यसि तदा तामप्यानयेति नो चेत् भिक्षामेवाटेति । समाहारस्तिरोहितावयवभेदः इतरेतर उद्रिक्तावयवभेदः । अतएव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रं विधाय चार्थोऽत्र समाहार इतरेतरश्चेति व्याख्याय समाहारे अनभिव्यक्तावयवत्वात् एकवचनम् । इतरेतरयोगे संहन्यमानप्रधानत्वात् द्विबहु-वचनम् । यथा । "पाणिपादं अश्वबलीवर्द्दं ब्रह्म-क्षत्त्रियविट्शूद्राः । प्लक्षन्यग्रोधाविति परैरुक्तम् । समुच्चितिः समुच्चयः प्राधान्येन क्वचित् क्रिया-विषयेऽनेकस्य चीयमानता । यथा । धवांश्च खदिरांश्च छिन्धि । इति भरतः ॥ समाहारः । अन्योन्यार्थः । समुच्चयः । (यथा, मनुः । १२ । ८६ ।
"इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते ॥")
पक्षान्तरम् । (यथा, हितोपदेशे ।
"मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥"
तथा च शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।
"शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र ॥")
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ । २० । १६ ।
"तेन सञ्चोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥")
अवधारणम् । इति मेदिनी । चे । १२ ॥ हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चः, पुं. (चणति शब्दायते इति । चण शब्दे + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) चण्डेशः । (चिनोति स्वाङ्गानि सङ्कोचयतीति । चि + डः ।) कच्छपः । (चीयते उपचीयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिमारभ्येत्यर्थः ।) चन्द्रः । (चिनोति सञ्चिनोति परधनानि इति ।) चौरः । इति मेदिनी ॥ चे । १ ॥ निर्ब्बीजे दुर्ज्जने ऽथ त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

चक, इ भ्रान्तौ । सौत्रो धातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, चङ्कुरः रथे । इति दुर्गादासः ॥

चक. ञ ङ म प्रतिघाते । तृप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥) भ्वां-उभं-आत्मञ्च-सकं-अकञ्च-सेट् ।) ञ, चकति चकते खलः साधुम् । ङ, चकते जनस्तृप्यतीत्यर्थः । म, चकयति । इति दुर्गादासः ॥

चकास, ऋ च लु दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचीचकासत् अचचकासत् । अनेकस्वरात् सन्वद्भावविकल्पः । च, चकासति । लु, चकास्ति । इति दुर्गादासः ॥

चकितं, त्रि. (चक भ्रान्तौ + क्तः ।) भीतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कलाविलासे । २ । ८ ।
"दत्त्वा दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽवगुण्ठनं कृत्वा ।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभिः ॥"
क्ली, भावे क्तः । भयम् । नायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२१ ।
"कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ॥")
"प्रियाग्रे चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत् ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(स्त्री, छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ॥")

चकोरः, पुं स्त्री, (चकते चन्द्रकिरणेन तृप्यतीति । चक तृप्तौ + "कठिचकिभ्यामोरन् ।" उणां । १ । ६४ । इति ओरन् ।) पक्षिविशेषः । (यथा, भागवते । ३ । २१ । ४३ ।
"सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितम् ॥")
तत्पर्य्यायः । चन्द्रिकापायी २ कौमुदीजीवनः ३ अस्य मांसगुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"चटकं शीतलं रुच्यं वृष्यं कापिञ्जलामिषम् ।
तद्वच्चकोरजं मांसं हृद्यञ्च बलपुष्टिदम् ॥"
("वातश्लेष्माधिको ज्ञेयः शीतलः शुक्रवर्द्धनः ।
अश्मरीं हन्ति विशदो बलकृन्मांसलक्षणः ॥
चकोरः शुकशारी च समदोषा गुणागुणे: ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
अस्य हिमगुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अः ।
"धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥
रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सद्यो बलकराणि च ॥")

चकोरकः, पुं स्त्री, (चकोर एव । चकोर + स्वार्थे कन् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३५ ॥

चक्क, क व्यथने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । आद्यस्वरमध्यः । व्यथिः पीड़नम् । क, चक्कयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चक्रं, क्ली, (क्रियतेऽनेनेति । कृ + घञर्थे कः । दृभ्वादीनामिति द्वित्वञ्च ।) व्रजः । समूहः । सैन्यम् । रथाङ्गम् । चाका इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३५१ ।
"यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकार्य्येण विना दैवं न सिध्यति ॥")
राष्ट्रम् । दम्भविशेषः । कुम्भकारोपकरणम् कुमारेर चाक इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १४६ ।
"मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् ।
करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥"
अस्त्रविशेषः । (यथा, रघुः । ७ । ४६ ।
"आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ॥")
जलावर्त्तः । इति मेदिनी ॥ भगवतः सुदर्शनचक्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १९ । ६ ।
"ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलङ्कृतम् ।
चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ॥")
तस्य भगवन्मन्दिरे स्थापनविधिर्यथा, श्रीभागवते । ३ । १ । २३ ।
"अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः
कृतानि नानायतनानि विष्णोः ।
प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति ॥"
"द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि अङ्गमङ्गं प्रति वर्त्तन्ते इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि तेषु मुख्यं चक्रं तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्यहेमकुम्भेषु चिह्नितानि मन्दिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णोरायतनानि क्षेत्राणि तीर्थानि च व्यासिषिरे । येषां चक्राङ्कितमन्दिरवतां दर्शनात् श्रीकृष्णानुस्मरणं भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ *
अथ चक्रलक्षणम् ।
"द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
चक्रं स्याद्दक्षिणावर्त्तः शङ्खश्च श्रीहरेः स्मृतः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५ विलासः ॥

घ्राणतर्पणः पुं (घ्राणमिन्द्रियविशेषं तर्पयतीति। तृप+णिच्+ल्युः।) सुगन्धिः। इत्यमरः। २।५।११॥ (यथा रामायणे। २।६४।१४।
"घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत॥")

घ्राणदुःखदा स्त्री, (घ्राणस्य दुःखं ददातीति। दा+कः। स्त्रियां टाप्।) छिक्कनी। इति भावप्रकाशः॥

घ्रातः त्रि (घ्रा+क्तः। 'नुदविदेति।' ८।२।५६। इति पाक्षिको नत्वाभावः।) गृहीतगन्धपुष्पादि। शाय लज्जोया इति लोका इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। घ्राणः २। इत्यमरः। ३।१।१०॥ शिङ्घितः ३। इति जटाधरशब्दरत्नावल्यौ॥ (यथा मनुः। ५।१२५।
'पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम्।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति॥')

घ्रातिः स्त्री (जिघ्रत्यनया। घ्रा+करणे क्तिन्।) नासिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (भावे क्तिन्। आघ्राणम्। यथा मनुः। ११।६७।
ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः॥)

ङ

ङ ङकारः। स तु व्यञ्जनपञ्चमवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं सनासिककण्ठः। इति व्याकरणम्॥ (शिक्षामते तु कुः प्रोक्तः। इति।
'अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमुच्यते॥'
इति च शिक्षोक्तेस्तथात्वम्॥)
अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे।
'ङकारं परमेशानि। स्वयं परमकुण्डली।
सर्व्वदेवमयं वर्णं त्रिगुणं लोललोचने॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं ङकारं प्रणमाम्यहम्॥"
अपि च।
ऊर्द्ध्वाधःक्रमतो रेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः।
अधोगता कुण्डली तु मात्रा शक्तिस्वरूपिणी॥
रेखात्रयेषु ब्रह्मेशविष्णवः सन्ति देवताः॥
ध्यानं यथा वर्णोद्धारतन्त्रे।
'धूम्रवर्णां महाघोरां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम्।
पीताम्बरपरीधानां साधकाभीष्टसिद्धिदाम्॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥'
तस्य नामानि यथा —
'ङः शङ्खी भैरवश्चण्डी बिन्दूत्तंसः शिशुप्रियः।
एकरुद्रो दमनकः खर्परो विषयस्पृहा।
कान्तिः श्वेतार्कयो धीरो द्विजात्मा ज्वालिनी वियत्।
मन्त्रशक्तिश्च मदनो विघ्नेशी चात्मनायकः॥
एकनेत्रो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा यतिः।
शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशी च मयासुरी।'
इति नानातन्त्राणि॥
(मातृकान्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुल्यग्रे न्यस्यता॥)

ङः पुं (ङयते शब्द्यते इन्द्रियैरिति। ङु+बाहुलकात् डः।) विषयः। विषयस्पृहा। इति मेदिनी। ङे। १॥ भैरवः। इत्येकाक्षरकोषः॥ (यथा स्तुतिपञ्चाशत्।
'ङयन्तिते। ङलिखिते। ङकारवर्णरूपिणि॥")

ङु ङ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा° आत्म° अक° अनिट्।) ङ ङवते। इति दुर्गादासः॥

तेन अ आ इ ई मेषः। उ ऊ ऋ वृषः। ॠ ऌ ॡ मिथुनम्। ए ऐ कर्कटः। ओ औ सिंहः। अं अः श ष स ह ल क्षाः कन्या। कवर्गस्तुला। चवर्गो वृश्चिकः। टवर्गो धनुः। तवर्गो मकरः। पवर्गः कुम्भः। यवर्गो मीनः।

स्वराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत्।
राशीनां शुद्धता ज्ञेया त्यजेत् शत्रुं मृतिं व्ययम्।
स्वराशेर्मन्त्रराश्यन्तं गणनीयं विचक्षणैः॥
यदा तु स्वराशेरज्ञानं तदा साधकानामाद्याक्षरसम्बन्धिनं राशिं गृहीत्वा गणयेत्॥ * ॥

अथ नक्षत्रचक्रम्।

"अ आ अश्विनी देवगणः। इ भरणी मानुषः। ई उ ऊ कृत्तिका राक्षसः। ऋ ॠ ऌ ॡ रोहिणी मानुषः। ए मृगशिरो देवः। ऐ आर्द्रा मानुषः। ओ औ पुनर्व्वसुर्देवः। क पुष्यो देवः। ख ग अश्लेषा राक्षसः। घ ङ मघा राक्षसः। च पूर्व्वफल्गुनी मानुषः। छ ज उत्तरफल्गुनी मानुषः। झ ञ हस्ता देवः। ट ठ चित्रा राक्षसः। ड स्वाती देवः। ढ ण विशाखा राक्षसः। त थ द अनुराधा देवः। ध ज्येष्ठा राक्षसः। न प फ मूला-राक्षसः। ब पूर्व्वाषाढ़ा मानुषः। भ उत्तराषाढ़ा मानुषः। म श्रवणा देवः। य र धनिष्ठा राक्षसः। ल शतभिषा राक्षसः। व श पूर्व्वभाद्रपदा मानुषः। ष स ह उत्तरभाद्रपदा मानुषः। अं अः ल क्ष रेवती देवः॥ तथा च।

"अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखेत्तारकाः पुनः।
वक्ष्यमाणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत्॥
उत्तराद्दक्षिणाग्रान्तु रेखां कुर्य्याच्चतुष्टयीम्।
दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्या वीरवन्दिते!॥
अकारादिचकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान्।
भूमीन्द्रनेत्रचन्द्रांश्च अश्लेषान्तं खगौ प्रिये!॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मांश्चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान्।
मघादिज्येष्ठपर्य्यन्तं द्वितीयं नवतारकम्॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च युग्मेन्दुनेत्रवह्निकान्।
वेदेन भेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात्॥
पूर्व्वोत्तरात्रयञ्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः॥
ज्येष्ठाशतभिषामूलाधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः।
अनुराधा मृगशिरःश्रवणा देवतारकाः॥
स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु।
रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः॥
जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः॥"
जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वर्ज्जनीयानि नक्षत्राणि।
स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम्। स्वनक्षत्राज्ञाने स्वनामाद्यक्षरसम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम्॥ * ॥

अथाकथहचक्रम्।

"चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम्।
पुनश्चतुष्कं तत्रापि लिखेद्धीमान् क्रमेण तु॥
इन्द्राग्निरुद्रनवनेत्रयुगार्कदिक्षु
ऋत्वष्टषोड़शचतुर्द्दशभौतिकेषु।
पातालपञ्चदशवह्निहिमांशुकोष्ठे
वर्णान् लिखेन् लिपिभवान् क्रमशस्तु धीमान्॥
नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्।
चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम्॥
पुनः कोष्ठककोष्ठेषु सव्यतो नाम्न आदितः।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमाज्ज्ञेया मनीषिभिः॥
सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः।
सुसिद्धो ग्रहमात्रेण रिपुर्मूलं निकृन्तति॥" * ॥

अथाकड़मचक्रम्।

"रेखाद्वयं पूर्व्वपरेण कुर्य्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात्।
महेशरक्षोऽधिपतिक्रमेण
तिर्य्यक् तथा वायुहुताशनेन॥
आकारादिहकारान्तान् क्लीवहीनान् लिखेत्ततः।
तथा ऋ ॠ वर्णद्वयं ऌ ॡ तद्धि क्लीवं प्रचक्षते॥
एकैकक्रमतो लेख्यान् मेषादिषु वृषान्तकान्।
गणयेत् क्रमशो भद्रे नामादिवर्णकादिमान्॥
मेषादितश्च मीनान्तं गणयेत् क्रमशः सुधीः।
जपुः स्वनामतो मन्त्री यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्॥
सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादयः पुनः।
नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड्दशयुग्मके॥
सुसिद्धस्त्रिसप्तके रुद्रे वेदाष्टद्वादशे रिपुः।
एतत्ते कथितं देवि! अकड़मादिकमुत्तमम्॥
ताराशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च।
राशिशुद्धिस्त्रिपुरे च गोपालेऽकड़मः स्मृतः॥"

अथ ऋणिधनिचक्रम्।

"कोष्ठान्येकादशान्येव वेदेन पूरितानि च।
अकारादिहकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तत्त्ववित्॥
प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु।
द्वयं द्वयं लिखेत्तत्र विचारे खलु साधकः॥
शेषेष्वेकैकशो वर्णान् क्रमशस्तु लिखेत् सुधीः॥
द्वौ द्वौ स्वरौ पञ्चसु कोष्ठकेषु
शेषान् स्वरान् षट्सु षडेकमेकम्।
कादीन् हशेषान् विलिखेत्ततोऽर्णा-
नेकैकमेकादशसु त्रिकेषु॥
षट्कालकालवियदग्निवसुद्रवेद-
खाकाशशून्यदहनाः खलु साध्यवर्णाः॥
युग्मद्विपञ्चवियदम्बरयुक्शशाङ्क-
व्योमाब्धिवेदशशिनः खलु साधकार्णाः॥
नामाद्भ्यालादकठवाद्गजभक्तशेषं
ज्ञात्वोभयोरधिकशेषमृणं धनं स्यात्॥
मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः।
समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत्तु ऋणाधिके॥
शून्ये मृत्युं विजानीयात्तस्माच्छून्यं विवर्ज्जयेत्॥"
इति तन्त्रसारः॥ * ॥

अथोत्तरायणचक्रं यथा,—
"चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमं यत्र करोति
यस्मिन्नृक्षे तदृक्षं मरणभयकरं शूलमूलेऽपि दद्यात्।
तत् पश्चादारमृक्षे विविधभयकरं शूलपार्श्वेऽर्थलाभः
सख्यं स्यात् शूलमध्ये भवति च नियतं चित्तवामक्रमेण॥"

केतुचक्रं यथा,—
"कण्ठे हृदि त्रिभयुगे क्रतुमानलाभौ
गदृष्टभं चयकरं धनदं करे त्रिः।
वामे चतुर्गुं च रुजं पदयोस्तथाष्टौ
क्लेशो भवञ्च नितरामिह केतुचक्रम्॥" * ॥

अहिचक्रं यथा,—
"अथाहिचक्रं वक्ष्यामि विभ्रान्तद्रव्यशल्ययोः।
ऊर्द्ध्वं रेखाष्टकं लेख्यं तिर्य्यक् च पञ्चरेखिकाः॥
स्यानदारमुखं चक्रमष्टाविंशतिकोष्ठकम्।
तत्र पौष्णाश्वियाम्यर्क्षकृत्तिकामघभाग्यभम्॥
उत्तराफल्गुनी लेख्या पूर्व्वपङ्क्त्यां भसप्तकम्।
अहिर्बध्नोऽजपादर्क्षं शतभं ब्राह्मसर्पभम्॥
पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयां पङ्क्तिमास्थितम्।
अभिजिद्विष्णुवस्वृक्षं सौम्यं रौद्रं पुनर्व्वसुम्॥
चित्रभञ्च तृतीयायां पङ्क्तौ धिष्ण्यस्य सप्तकम्।
विश्वर्क्षं तोयभं मूलं ज्येष्ठामैत्रविशाखभम्॥
स्वातीं पङ्क्तौ चतुर्थ्यान्तु कर्त्तव्यं पन्नगाकृति।
द्वारशाखे मघा याम्ये द्वारस्था कृत्तिका ततः॥
अश्वीशपूर्व्वाषाढ़ादित्रिकपञ्चचतुष्टयम्।
रेवती पूर्व्वभाद्रेन्द्रोर्भानि शेषाणि भास्वतः॥
उदयादिगता नाड्यो भक्ताः षष्ट्यामशेषके।
दिनेन्द्रभुक्तयुक्तोऽनो भवेत्तत्कालचन्द्रमाः॥
चन्द्रवत्साधयेत् सूर्य्यमृक्षस्यैष्टकालिकम्।
चन्द्र ऋक्षे यदार्केन्दू तदास्ति निश्चितं निधिः॥
भानु ऋक्षे स्थितौ तौ चेत्तदा शल्यं न संशयः।
स्वस्वभे द्वितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्य्यये॥
स्थितं न लभ्यते द्रव्यं चन्द्रे क्रूरग्रहान्विते।
पुष्टे चन्द्रे भवेत्पूर्णा क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः॥
हेमतारञ्च ताम्रारं रत्नं कांस्यं तथा त्रपु।
नागं चन्द्रे विजानीयाद्धाक्रूरादिग्रहे क्षिते॥
मिश्रैर्मिश्रं भवेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविवर्ज्जिते॥
हेमतारञ्च ताम्रारं पाषाणं मृण्मयावसम्।
सूर्य्यादिग्रहगे चन्द्रे द्रव्यभाण्डं प्रजायते॥
भुक्तराश्यंशमानेन भूमानं परिकल्पयेत्।
नीचे द्विशं परे नीचे जलसंस्थो भवेन्निधिः॥
स्वोच्चस्थे तृद्ध्वगं द्रव्यं नवांशकक्रमेण च।
परमोच्चे भवेत्तुङ्गे भित्तिस्थञ्चसंक्रमे।
अधिष्ठितं भवेद्द्रव्यं यत्र चन्द्रो ग्रहान्वितः॥" * ॥

कुलाकुलचक्रं यथा,—
"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः॥
रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारोऽप्याकुला मताः।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः॥
वरुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषभान्यकुलानि च॥
तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः।

ग्रामजालम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तगरपुष्पम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्रहविशेषः । (एतस्य
लक्षणं यथा —
"अष्टारं वर्त्तुलाकारं ग्रहचक्रं त्रिनाडिकम्।
दण्डचतुष्टयं बाह्ये कर्णयुग्मं चतुर्द्दिशम् ॥
पूर्व्वनाड्यादितो न्यस्य त्रिभागं भमण्डलम्।
प्रवेशे निर्गमे चैव भौमि भौमि यदर्क्षणि ॥
षष्ठिमं याष्टकं मध्ये तद्वाह्ये भानुपञ्चकम्।
तृतीयं राहुसप्तं च केतुदण्डचतुष्टये ॥
चन्द्रर्क्षे विजयो लाभः सूर्य्यर्क्षे मध्यमं फलम्।
राहुधिष्ण्याष्टके विघ्नं मृत्युः केतुचतुष्टये ॥
चन्द्रमुक्तं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम्।
तद्दिने तत् फलं तस्य सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा ॥"
एतच्चक्रन्तु भगवता द्रोणाचार्य्येण अभिमन्यु
वधार्थेवाभिकल्पितम्। तत्र चक्रमध्ये निर्म्माण
प्रणाल्या क कुत्र आसीदिति प्रदर्शयितुमाह।
"चक्रव्यूहो महाराज आचार्य्येणाभिकल्पितः ।
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः ॥
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्च्चसः ।
सङ्घातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा ॥
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः ॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः ॥
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः ।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम् ॥
पौत्त्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् ।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः ॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्च अन्योन्यस्य हिते रताः ॥
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र सैन्यमध्ये व्यवस्थितः ।
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः ॥
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः ।
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः ॥
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः ।
सिन्धुराजस्तथातिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः ॥
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः ।
सुतास्तव महाराज त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः ॥
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा ।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः ॥
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥
इति महाभारते । ७ । ३४ । १३—२४ ॥)
सैन्यम्। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा
आम्नायप्रत्याम् । ५८२ । [कादम्ब ॥
"धिक्त्वत्तान् मोहयन् किं चक्रेणापि तेन
... यथा गान्धाध्याये ।
"चक्रं चक्रादाहृ परिधेर्धनयमत्यान्तिकाधारम्।
धात्वोऽथ आधारत् कल्पा भाद्यश्च गाह च।
तत्र उक्त्वा स्वर्णनिरत्न त्रिसूत्रं ... ।
भवेन्नमभागानां ... भूत ॥ [तम्।
नमसाद्भूतस्य यथा उत्तमवर्णगुणालतं ...
दृष्टान्तमाश्रित्य नाम नाम वदे प्रोक्ता ॥"

धातुमयं दारुमयं वा समं चक्रं कृत्वा नेम्यां
स्थूलाग्निराधारः शिथिलं कार्य्यं । चक्रमध्ये
सूक्ष्मं सुषिरमाधारात् सुषिरोपगामिनी लम्ब
वहृद्वरेखा कार्य्या । तस्य यतोऽन्या तिर्य्यक्रेखा
चात्र कार्य्या । तच्चक्रं परिधौ भगणांशैरङ्क
यित्वाधारात् त्रिभं इति नवतिभागान्तरे तिर्य्यं
ग्रेखा तत्परितः सम्पाते धात्री क्षितिः कल्प्या।
आर्द्धान्तरे ऊर्द्ध्वरेखानिसम्पाते खार्द्धं कल्प्यम्।
सुषिरे सूक्ष्मा शलाका प्रसारिता। सा चाक्ष
संज्ञा। तच्चक्रमक्षाभिमुखनमितञ्च यथा भवति
तथाधारे धार्य्यम्। तथा कृतेऽक्षस्य छाया
परिधौ यत्र लगति तत्कुजचिह्नयोरन्तरे ये
अंशास्ते रवेरुन्नतांशाः । ये छायाखार्द्धयो
रन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः । एवमत्र नतोन्नतांश
ज्ञानमेव भवति। गतोऽन्येष्टिका आघ्रा
नीता । तद्यथा तस्मिन् दिने शङ्कुतेन मध्याह्न
नोन्नतांशान् दिनार्द्धमानञ्च ज्ञात्वानुपातः कृतः ।
यदि मध्याह्नोन्नतांशैर्दिनार्द्धनाड्यो लभ्यन्ते
तदेभिः किमित्येवमुत्ता घटिकाः स्युः ॥ अथ
वेधेन ग्रहज्ञानमाह ।
'चैत्रपुष्पान्तिमवारुणानां
स्वचाङ्कयं नेमिगतं यथा स्यात् ।
दूरेऽन्तरेऽप्युद् भवेच्चरो वा
तथाक्ष यन्त्रं सुधिया प्रधार्य्यम् ॥
नेमिस्थदृष्ट्याचमनं प्रमध्ये
खेटं च विम्बस्य च योगतारात् ।
नेम्यङ्कयोरन्तगुणोऽस्तु मध्ये
येऽंशा स्थिता भ्रुवकौ भुतले ॥
प्रत्यक्स्थिते भेऽप पुरः स्थिते तौ
चांशो भुत्र स्यात् स्वचरस्य युक्तम् ॥'
तत्र यन्त्रस्याधो नेम्यां दृष्टिं कृत्वोर्द्ध्वनेम्यासक्त
यष्ट्यां मध्ये भङ्गतय युगपद्विभिगत यथा स्यात्
तथा यन्त्रं स्थिरं कृत्वा नेम्यां विम्बयोरेकता
स्यात्तमङ्कयेत । ततोऽन्यं पुष्ठतो वा दृष्टिं चाल
यित्वा ग्रह विध्येत् । ग्रहः प्रायोऽन्यगतो
दृश्यते । अस्मलग्नस्य ग्रहस्य चान्तरं यत्रो
ग्रहावधि अन्तरम् नेम्यां यत्र लग्न दृश्यते
तत् स्यात्तमध्यज्ञम् । अथ भग्रहाङ्कयोर्मध्ये
येऽंशास्तैर्भ्रुवो युतः स्फुटग्रहो भवति यदा
ग्रहात् पश्चिमस्थं नक्षत्रम् । यत्र पूर्व्वस्थं
नक्षत्रं तत्र भ्रुवो हीनः स्फुटग्रहो भवति।
अथवाल्पान्तरं नक्षत्रं रोहिण्याद्यं ततो दूरे
ऽन्तरे यत्र ग्रहस्तत्र तावेव विद्धा प्रोक्तवद्
ग्रहज्ञानम् । इति चक्रयन्त्रम् ॥ शरीरस्थ
षट्चक्राणि यथा। मूलाधारम् १ स्वाधिष्ठानम् २
मणिपूरम् ३ अनाहतम् ४ विशुद्धम् ५ आज्ञा
ख्यम् ६ । तद्यथा —
"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ॥
तदूर्द्ध्वे कामबीजन्तु कलाशान्तीन्दुनायकम् ।
तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ॥
तद्वाह्ये हेमवर्णाभं वसुवर्णं चतुर्द्दलम् ।
द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ।
वादिलान्तषड्वर्णेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् ॥
मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥
तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवद्भिन्नं तत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ॥
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकनकारणम् ।
तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम् ॥
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् ।
तन्मध्ये बाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम् ॥
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ।
तेनानाहताख्यं पद्मं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ।
तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपङ्कजम् ॥
स्वरैः षोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम् ।
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ॥
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम् ।
आज्ञाचक्रं तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ॥
आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम् ।
कैलासाख्यं तदूर्द्ध्वे तु बोधनीन्तु तदूर्द्ध्वतः ॥
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ॥" ॥
मन्त्रोद्धारार्थषट्चक्राणि यथा। कुलाकुल
चक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३ अक
थहचक्रम् ४ अकडमचक्रम् ५ ऋणिधनि
चक्रम् ६ । तद्यथा —
'कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह ।
वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात् ॥
पञ्चह्रस्वाः पञ्चदीर्घा बिन्द्वन्ता सन्धिसम्भवाः ।
कादयः पञ्चशः यरलवहान्ताः प्रकीर्त्तिताः ॥
तथा च ।
अ आ ए क च ट त प य षा मारुताः ।
इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र क्षा आग्नेयाः ।
उ ऊ ओ ग ज ड द ब ला पार्थिवाः ।
ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व सा वारुणाः ।
ऌ ॡ अं ङ ञ ण न म श हा नाभसाः ॥
साधकस्याक्षरं पूर्व्वं मन्त्रस्यापि तथाक्षरम् ।
यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् सकुलं हि तत् ॥
भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम् ।
मारुतं पार्थिवानाञ्च मारुताग्नेयमम्भसाम् ॥
नाभसं सर्व्वमित्रं स्याद्विवदं नैव योजयेत् ॥"
अथ राशिचक्रम् ।
'रेखाद्वयं पूर्व्वपरायतं स्यात्
तन्मध्यगो याम्यकुबेरभेदात् ।
चक्रे कमोद्भासिनियन्त्रे तु
कुलायवायोर्विलिखितोऽत्र ॥
मेषादिवह्निपुरन्दरवारुणार्णवान्
पञ्चस्वरान्दद्यचतुष्टयानीन् ।
मेषादिन्त प्रतिविलिख्य भवनादि ख्यातृ
कन्यामनात् प्रतिविलिख्य प्रादिशेत् ॥

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्यस्याः इति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् ।) सुदर्शना लता । इति रत्नमाला ॥

चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग + जातौ ङीष् ।) कटुरोहिणी । इति मेदिनी । गे । ३५ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।

"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥")

हंसी । इति शब्दरत्नावली ॥ हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जिष्ठा । वृषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्क्कटशृङ्गी । इति रत्नमाला ॥

चक्राटः, पुं, (चक्रं धूर्त्तताजालं प्राणिसमूहं वा आलम्ब्य अटतीति । अट् + अच् ।) विषवैद्यः । धूर्त्तः । दीनारः । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥

चक्राणः, त्रि, (चक्रे कर्म्मादिकं इति । कृ + कान प्रत्ययः । ततो धातौ अभ्यस्तं णत्वम् ।) कृतवान् । कर्म्मवाच्ये कृतः । भाववाच्ये क्ली कृतम् । इति मुग्धबोधव्याकरणं तट्टीका च ॥

चक्राधिवासी, [न्] पुं, (चक् तृप्तौ + रक् । चक्रं तृप्तिजनकं अधिवासयतीति । अधि + वस् + णिच् + णिनिः ।) नागरङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रावर्त्तः, पुं, (चक्राकारः आवर्त्तः ।) घूर्णनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्राङ्गः, पुं, (चक्र इत्याह्वा संज्ञा यस्य ।) चक्रमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रवाकपक्षिविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २४ ।

"हंससारसचक्राङ्गकाकोलूकादयः खगाः ॥"

यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ।

"चक्राङ्गोऽतिकषायस्तु कफघ्नो दृश्योऽतिरक्षोघ्नः ॥")

चक्रिः, पुं, (करोतीति । कृ + "आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।" ३ । २ । १७१ । इति किन् । स च लिड्वत् ।) कर्त्ता । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । २ ।

"चक्रिं विश्वानि चक्रये ।"

"चक्रये पुरुषार्थकरणशीलाय ॥" इति दयानन्दकृतभाष्यम् ॥)

चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते अत्रास्या वा । चक्र + ठन् टाप् च ।) जानु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३७६ ।

"अथोभयधनादायि भृत्यचक्रिकया समम् ॥")

चक्री, [न्] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं मनस्तत्त्वात्मकमिति यावत् अस्यास्तीति । चक्र + इनिः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ११० ।

"अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ॥"

चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसमूह इत्यर्थः अधिकारितयास्त्यस्य इति इनिः ।) ग्रामजालिकः । (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्त्यस्य ।) चक्रवाकः । (चक्रं घटादिनिर्म्माणकरणयन्त्रविशेषः । सोऽस्त्यस्य इति ।) कुलालः । (चक्रं फणा अस्त्यस्य इति ।) सर्पः । सूचकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अजः । तैलिकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रवर्त्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ चक्रमर्द्दः । इति तिनिशः । व्यालनखः । काकः । खरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्त्याद्यर्थे प्रमाणं यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६२ ।

"स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य ।
चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं चक्री ॥")

चक्रविशिष्टे त्रि ॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूढः । यथाह मनुः । २ । १३८ ।

"चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ॥"

"चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य ॥"

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥")

चक्रीवान्, [त्] पुं, स्त्री, ("आसन्दीवदष्ठीवचक्रीवदिति ।" ८।२।१२ । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ततो निपातनात् साधुरिति ।) गर्द्दभः । इत्यमरः ॥ राजविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चक्रुः, पुं, (करोतीति । कृ + "कुर्भश्च ।" उणां १ । २२ । इति कुः ।) कर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राणां जिनविशेषाणां ईश्वरी अधिष्ठात्री ।) जिनानां विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्ष, ल ङ वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट् ।) वदः कथनम् । (दर्शने च इति केचित् ।) ल ङ, आचष्टे धर्म्मं धीरः । तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राञ्चः । इकार उच्चारणार्थ इति केचित् । छन्दसि नुमागमार्थ इति केचित् । वेदेपूच्चारणार्थं इति केचित् । अत्र वस्तुतस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारितः किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इण्निषेधार्थः तेन वर्ज्जनार्थे ख्याञ्कशाञादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्ज्जनमित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चक्षणं, क्ली, (चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्यपानेन सह वा । चक्ष + ल्युट् । यद्वा, चक्ष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति । चक्ष + ल्युट् निपातनात् ख्याञादेशाभावः ।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५।७१ ॥ (चक्ष + भावे ल्युट् ।) कथनम् । (दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१३।५ ।

"स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः ।
यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥")

चक्षाः, [स्] पुं, बृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः । उपाध्यायः । इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ३ ।

"इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्दिवि ।
वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥")

चक्षुः, [स्] क्ली, (चष्टे पश्यत्यनेनेति । चक्ष + "चक्षेः शिच्च ।" उणां । २ । १२० । इति उसिः स च शित् । शित्वात् ख्याञादेशाभावः ।) दर्शनेन्द्रियम् । तस्य ग्राह्यं उद्भूतरूपम् १ तद्वद्द्रव्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभागः ५ संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ स्नेहः ९ द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यवृत्तिक्रिया १२ योग्यवृत्तिजातिः १३ योग्यवृत्तिसमवायः १४ । अस्येन्द्रियसहकारिणः आलोकः उद्भूतरूपं महत्त्वम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्य्यः । इति श्रीभागवतम् । तत्पर्य्यायः । लोचनम् २ नयनम् ३ नेत्रम् ४ ईक्षणम् ५ अक्षि ६ दृक् ७ दृष्टिः ८ । इत्यमरः । २ । ६ । ९३ ॥ अम्बकम् ९ दर्शनम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनम् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ विलोचनम् १२ दृशा १३ वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ देवदीपः १६ देवदीपः १७ दृशिः १८ दृशी १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ यथा, कर्म्मलोचने ।

"पाणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना ।
चक्षुः मरुद्धिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना ॥"

मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्षुर्वर्द्धनं, क्ली, (चक्षुस्तज्ज्योतिर्वर्द्धयत्यनेनेति । वृध + ल्युट् । चक्षुर्ज्योतिर्वृद्धिकारित्वादेव तथात्वम् ।) मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥ (यथा, नैषधे । १ । २८ ।

"इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले
स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥"

अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"वाक्चक्षुःश्रवाः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सरीसृपः ।
चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढपात् पन्नगोरगाः ॥")

चक्षुष्यं, क्ली, (चक्षुषे लोचनाय हितम् । चक्षुस् + "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) प्रपौण्डरीकम् । अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुण्डरी ॥"

सौवीराञ्जनम् । खर्परीतुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषे हितः । "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) केतकवृक्षः । पुण्डरीकवृक्षः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसाञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्षुष्यः, त्रि, (चक्षुषे हितः । चक्षुस् + यत् ।) प्रियदर्शनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४६५ ।

"धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम् ।
अभूत् सर्व्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्लभवर्द्धनः ॥"

चक्षुस्यः । इति विश्वः । यथा, माघे । ८ । ५७ ।

"चक्षुष्यः खलु महतामपरैरलङ्घ्यः ॥"

"चक्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽथिजनस्य ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) चक्षुर्हितः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्याये ।

राजमाताविशेष । यथा राजतरङ्गिण्याम् ।४।२१२।
'ललितादित्यभूभर्त्तुर्वल्लभा चक्रमर्द्दिका ॥)
चक्रयान, क्ली, (चक्रेण अन्वितं यानम् ।) रथादि । चक्रयुक्तवाहनम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः ॥
चक्ररद, पु (चक्रवद्वृत्तौ रदौ दन्तौ यस्येति ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चक्रलक्षणा स्त्री (चक्रं चक्राकारे दलौ मण्डलाकारे कुण्डादौ वा लक्षणं आरोग्याय चिह्नं आरोग्यसूचनमित्यर्थः यस्याः ।) गुडूची । इति रत्नमाला ॥ (चक्रं लक्षणं यस्य इति व्युत्पत्त्या । रथे विष्णौ च पु ।)
चक्रलताम्र पु (चक्र+रक । चक्रं दृश्यमानक लताम्रं यत्र यस्य वा ।) वहुरसालवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रला स्त्री (चक्र चक्राकारं लाति आदत्ते चक्राकारेण वर्द्धते इति यावत् । ला+क ततष्टाप् ।) उच्चटा । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥
चक्रवर्त्तिनी स्त्री, (चक्राकारेण वर्त्तते इति । वृत+णिनि ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ । अलक्तकः । जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रे पृथ्वीचक्रे वर्त्तते यस्याः यद्वा चक्रं सेनाचक्रं अशेषव्यूहरचनयाधिष्ठितं सैनावृन्दं वर्त्तयितुं शीलमस्या इति । सर्व्वभूमेरधीश्वरी ॥ चक्रेषु समूहेषु वर्त्तते या । यूथेश्वरी । यथा कथासरित्सागरे । २० । ११४ ।
'एव वाल्येऽपि जाताह डाकिनीचक्रवर्त्तिनी ॥)
चक्रवर्त्ती [न्] पु, (चक्रं महाकारशुभचिह्नं करे वर्त्तते यस्य । वृत+णिनि । यद्वा चक्रं पृथ्वीचक्रं तेन वर्त्तते इति । वृत+णिनि ।) समुद्रपर्य्यन्तायाः सर्व्वभूमेरीश्वरः । तत्पर्य्यायः । सार्व्वभौम २ । इत्यमरः । २ । ८ । २ ॥ (यथा, शकुन्तलायां १ म अङ्के ।
'जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।
पुत्त्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि ॥)
वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रेष्ठे । यथा गीतगोविन्दे । १ । १ ।
'वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा
पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्त्ती ॥"
'चारणचक्रवर्त्ती नर्त्तकश्रेष्ठः ।' इति तट्टीकायां चैतन्यदासः । यद्वा पद्मावती महालक्ष्मी राधा तस्याश्चरणचारणे परिचर्य्यायां यश्चक्र मण्डलं तत्र वर्त्तते इति व्युत्पत्त्या वैष्णवसम्प्रदायविशेषः ॥)
चक्रवाक पुं स्त्री, (चक्र इत्याख्यया उच्यतेऽसौ । वच+कर्म्मणि घञ् । ततः 'न्यङ्क्वादीनाञ्च । ७।३।५३ । इति कुत्वम् ।) पक्षिविशेषः । चकाचकि इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५८ ।
'धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्व्वशः ।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते जनयामास सैव तु ॥")
तत्पर्य्यायः । कोकः २ चक्रः ३ रथाङ्गाह्वय नामकः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ भूरिप्रेमा ५ द्वन्द्वचारी ६ सहायः ७ कान्तः ८ कामी ९ रात्रिविश्लेषगामी १० रामावश्लोषी ११ कामुकः १२ । अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । बलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने २७ अ ।
'चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सत्यमुचारिणः ।")
चक्रवाट पु (चक्रेण चक्राकारेण वाटः वेष्टनं यस्य ।) क्रियारोहः । मर्य्यन्तः । शिखातरुः । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥
चक्रवाड, क्ली (चक्रवद् वाडते वेष्टयतीति । वाड+अच् ।) चक्रबालम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पर्व्वतविशेषे पु । इति मेदिनी । डे । ३८ ॥
चक्रवात, पु, (चक्रवद्वात । दृश्यपार्श्वादीर्घ्यादाय चक्राकारेण भ्रमयति यो वायुरिति यावत् ।) भ्रमिवातः । घूर्णवातास इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वात्या २ । यथा भागवते । १० । ७ । २० ।
'दैत्यो नाम्ना तृणावर्त्तः कंसभृत्यः प्रणोदितः ।
चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम् ॥'
चक्रवाल, क्ली, (चक्रमिव वाडति वेष्टयतीति । वाड+अच् । डस्य लत्वम् ।) मण्डलाकारेण परिणतं समूहमात्रम् । मण्डलाकारो दिक् समूहः इति माधवी । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । मण्डलम् २ । इत्यमरः । ३ । ३ । ६ ॥ (यथा, भागवते । ५ । १८ । १४ ।
'हित्वा ग्रहं महतिचक्रवाल
कृपितमपाद भजताकुतोभयम् ॥")
चक्रवाल, पु (चक्रेण चक्राकारेण वलते लोकालोकौ परिवेष्ट्य विराजते इत्यर्थः । वल+बाहुलकात् ण । अस्य पर्व्वतस्य लोकालोकपरिवेष्टनदारिस्तया विराजमानत्वात्तथात्वम् ।) लोकालोकपर्व्वतः । इत्यमरः ।२।३।२ ॥ (मनुष्यादीनां मण्डलाकारेण स्थितिः । यथा हरिवंशे ।७६।३५।
'एव स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः ।
शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी ॥')
चक्रवृद्धि स्त्री (चक्रमिव चक्रभ्रमणमिव वृद्धि उत्तरोत्तरं वृद्धेरपि वृद्धिरित्यर्थः ।) यत्र वृद्धिरूपं धनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीति स्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा । सुदेर सुद इति भाषा । यथाह नारद ।
'वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥'
(तथाच मनु । ८ । १५३ ।
'चक्रवृद्धि कालवृद्धि कारिता कायिका च या ।'
'कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका ।
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥'
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टधृतबृहस्पतिवचनम् ॥)
चक्रव्यूह, पु (चक्रवत् मण्डलाकारेण रचितो व्यूहः रचनयाधिष्ठापितः सेनासमूहः इति यावत् ।) युद्धार्थमण्डलाकारेण सैन्यरचना । (एतस्य रचनालक्षणादिकन्तु द्रष्टव्य ।
युद्धेऽयमभिमन्युवधेप्सुना भगवता द्रोणाचार्य्येणाभिकल्पितः । यथा, महाभारते । ७ । ३३ । १२–२३ ।
'चक्रव्यूहो महाराज । आचार्य्येणाभिकल्पितः ।
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः ॥
अवस्थानेषु विन्यस्ता कुमाराः सूर्य्यवर्च्चसः ।
सङ्घातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा ॥
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः ॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः ॥
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः ।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम् ॥
पौत्त्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् ।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः ॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः ।
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र । सैन्यमध्ये व्यवस्थितः ॥
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः ।
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः ॥
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः ।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः ॥
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः ।
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः ॥
सुतास्तव महाराज । त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः ।
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा ।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः ॥")
चक्रशल्या, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण वा शल्यं यस्य ।) काकतुण्डी । श्वेतगुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राणां वा श्रेणी यत्र ।) अजशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ।
चक्रसञ्ज्ञ, क्ली, (चक्रेण वेधकयोगचक्रेण सञ्ज्ञायते इति । सं+ज्ञा+क । चक्रस्य सञ्ज्ञा सञ्ज्ञा यस्य इति वा ।) वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
चक्रसंवर, पु, (चक्रं अविद्याकामकर्म्मादिरूपविषयवासनासमूहं इन्द्रियाणां समूहं वा संवृणोति संयमयतीति । सं+वृ+अच् ।) बुद्धभेदः । तत्पर्य्यायः । हेरम्बः २ हेरुकः ३ देवः ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भी ६ शम्बरः ७ वज्रटीकः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चक्रा, स्त्री, (चक्र अस्त्यर्थे+रक । ततष्टाप् ।) नागरमुस्ता । कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ।
चक्राङ्गी, स्त्री (चक्रेण चक्राकारेण अङ्गति गच्छतीत्यर्थः । अकि गतौ+अच् ततो ङीप् ।) हंसी । इति शब्दरत्नावली । चक्राकी च पाठः ।
चक्राङ्ग, पुं स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्गति गच्छतीति । अङ्ग+अच्) हंसः । इत्यमरः । २।५।२३ ॥ (यथा महाभारते । ८।४१।३१ ।
'इदमत्र तु चक्राङ्गा वदं काक विहङ्गमाः ।
चक्रमङ्गमस्तीति व्युत्पत्त्या रथोऽपि ॥ (चक्रवाकः । यथा, मनुः । ५ । १२ ।
'कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम् ॥")

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्त्यस्याः इति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच् ततष्टाप्।) सुदर्शना लता। इति रत्नमाला॥

चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग+जातौ ङीष्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। गे। ३५॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी॥")
हंसी। इति शब्दरत्नावली॥ छिन्नमोचिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मञ्जिष्ठा। हयपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥ कर्कटशृङ्गी। इति रत्नमाला॥

चक्राटः, पुं, (चक्रं धूर्त्तताजालं शाठ्यसमूहं आलम्ब्य अटतीति। अट्+अच्।) विषवैद्यः। धूर्त्तः। दीनारः। इति मेदिनी। टे। ४२॥

चक्राणः, त्रि, (चक्रे कर्म्मादिकं इति। कृ+कान प्रत्ययः। ततो धातौ अभ्यस्ते णत्वम्।) कृतवान्। कर्म्मवाच्ये कृतः। भाववाच्ये क्लीं कृतम्। इति मुग्धबोधव्याकरणं तट्टीका च॥

चक्राधिवासी, [न्] पुं, (चक् तृप्तौ+रक्। चक्रं तृप्तिजनकं अधिवासयतीति। अधि+वस्+णिच्+णिनिः।) नागरङ्गवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चक्रावर्त्तः, पुं, (चक्राकारः आवर्त्तः।) घूर्णनम्। इति हेमचन्द्रः॥

चक्राह्वः, पुं, (चक्र इत्याह्वा संज्ञा यस्य।) चक्रमर्द्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चक्रवाकपक्षिविशेषः। यथा, भागवते। ३। १०। २४।
"हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः॥"
यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये।
"चक्राह्वोऽतिकषायश्चुक्रजननो वृष्योऽतिरूक्षोऽल्पदुः॥")

चक्रिः, पुं, (करोतीति। कृ+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३। २। १७१। इति किन्। स च लिड्वत्।) कर्त्ता। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। ९। २।
"चक्रिं विश्वानि चक्रये।"
"चक्रये पुरुषार्थकरणशीलाय॥" इति दयानन्दकृतभाष्यम्॥)

चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते अत्रास्या वा। चक्र+ठन् टाप् च।) जानु। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ३७६।
"अयोभयधनादायि भृत्यचक्रिकया समम्॥")

चक्री, [न्] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं मनस्तत्त्वात्मकमिति यावत् अस्यास्तीति। चक्र+इनिः।) विष्णुः। (यथा, महाभारते। १३। १४९। ११०।
"अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः॥"
चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसमूह इत्यर्थः अधिकारितयास्त्यस्य इति इनिः।) ग्रामजालिकः। (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्त्यस्य।) चक्रवाकः। (चक्रं घटादिनिर्म्माणकरणयन्त्रविशेषः सोऽस्त्यस्य इति।) कुलालः। (चक्रं फणा अस्त्यस्य इति।) सर्पः। सूचकः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ अजः। तैलिकभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ चक्रवर्त्ती। इति हेमचन्द्रः॥ चक्रमर्द्दः। तिनिशः। व्यालनखः। काकः। खरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्त्यादौ प्रमाणं यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ५९२।
"स्नेहमयान् पीड़यतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य।
चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं चक्री॥")
चक्रविशिष्टे त्रि॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूढः। यथाह मनुः। २। १३८।
"चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः॥"
"चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥")

चक्रीवान्, [त्] पुं, स्त्री, ("आसन्दीवदष्ठीवचक्रीवदिति।" ८।३।१२। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ततो निपातनात् साधुरिति।) गर्द्दभः। इत्यमरः॥ राजविशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

चक्रुः, पुं, (करोतीति। कृ+"कुर्श्च।" उणां १। २२। इति कुः।) कर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राख्यां जिनविशेषाणां ईश्वरी अधिष्ठात्री।) जिनानां विद्यादेवीविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

चक्ष, ल ङ वदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट्।) वदः कथनम्। (दर्शने च इति केचित्।) ल ङ, आचष्टे धर्म्मं धीरः। तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राञ्चः। इकार उच्चारणार्थं इति केचित्। छन्दसि नुमागमार्थं इति केचित्। येङ्यूच्चारणार्थं इति केचित्। अत्र वहवस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारितः किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इमनिषेधार्थः तेन वर्ज्जनार्थे ख्याञ्कसाञादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्ज्जनमित्याहुः। इति दुर्गादासः॥

चक्षणं, क्लीं, (चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्यपानेन सह वा। चक्ष+ल्युट्। यद्वा, चक्ष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति। चष+ल्युट् निपातनात् कान्तागमश्च।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम्। इति हेमचन्द्रः। ३।५।७१॥ (चक्ष+भावे ल्युट्।) कथनम्। (दर्शनम्। यथा, ऋग्वेदे। १।१३।५।
"स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः।
यत्रामृतस्य चक्षणम्॥")

चक्षाः, [स्] पुं, वृहस्पतिः। इति त्रिकाण्डशेषः। उपाध्यायः। इत्युणादिकोषः॥ (क्लीं, दर्शनम्। यथा, ऋग्वेदे। १। ७। ३।
"इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्दिवि।
वि गोभिरद्रिमैरयत्॥")

चक्षुः, [स्] क्लीं, (चष्टे पश्यत्यनेनेति। चक्ष+"चक्षेः शिच।" उणां। २। १२०। इति उसिः स च शित्। शित्वात् ख्याञादेशाभावः।) दर्शनेन्द्रियम्। तस्य ग्राह्यं उद्भूतरूपम् १ तद्द्रव्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभागः ५ संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ स्नेहः ९ द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यवृत्तिक्रिया १२ योग्यवृत्तिजातिः १३ योग्यवृत्तिसमवायः १४। अस्येन्द्रियसहकारिणः आलोकः उद्भूतरूपं महत्त्वम्। इति भाषापरिच्छेदः॥ अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्य्यः। इति श्रीभागवतम्। तत्पर्य्यायः। लोचनम् २ नयनम् ३ नेत्रम् ४ ईक्षणम् ५ अक्षि ६ दृक ७ दृष्टिः ८। इत्यमरः। २। ६। ९३॥ अम्बकम् ९ दर्शनम् १०। इति हेमचन्द्रः॥ तपनम् ११। इति राजनिर्घण्टः॥ विलोचनम् १२ दृशा १३ वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ देवदीपः १६ देवदीपः १७ दृशिः १८ दृशी १९। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ यथा, कर्म्मलोचने।
"पाणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना।
चक्षुः परहिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना॥"
मेषशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चक्षुर्व्वहनं, क्लीं, (चक्षुस्तज्ज्योतिर्वहत्यनेनेति। वह+ल्युट्। चक्षुर्ज्योतिर्वृद्धिकारित्वादेव तथात्वम्।) मेषशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं यस्य।) सर्पः। इत्यमरः। १। ८। ७॥ (यथा, नैषधे। १। २८।
"इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नवे
स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः॥"
अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"व्याड़व्याशीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सरीसृपः।
चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढ़पात् पन्नगोरगाः॥")

चक्षुष्यं, क्लीं, (चक्षुषे लोचनाय हितम्। चक्षुस्+"शरीरावयवात् यत्।" ५। १। ६। इति यत्।) प्रपौण्डरीकम्। अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुण्डरी॥"
सौवीराञ्जनम्। खर्परीतुत्थम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषे हितः। "शरीरावयवात् यत्।" ५। १। ६। इति यत्।) केतकवृक्षः। पुण्डरीकवृक्षः। इति मेदिनी। ये। ८२॥ शोभाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ रसाञ्जनम्। इति हेमचन्द्रः॥

चक्षुष्यः, त्रि, (चक्षुषे हितः। चक्षुष्+यत्।) प्रियदर्शनः। इति जटाधरः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ४९५।
"धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम्।
अभूत् सर्व्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्लभवर्द्धनः॥"
चक्षुर्नः। इति विश्वः। यथा, माघे। ८। ५७।
"चक्षुष्यः खलु महतामपरैरलङ्घ्यः॥"
"चक्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽपि च।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) चक्षुर्हितः। इति मेदिनी। ये। ८२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्याये।

५ । २ । ११५ । इति न्त । स्त्रियां टाप् । यद्वा प्रचण्डरुद्री रुद्रशक्तिविशेष ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्ब्बह्रस्व ।) विद्याविशेष । इति रत्नावली ॥

चण्डवती स्त्री (चण + समन्ताड्डः उणा । १ । ११४ इति ड । चडि + अण् वा । चण्ड चण्डता विद्यतेऽस्याम् । यद्वा चण्ड रुद्रांशो भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्या मतुप् ततो मस्य वत्वम) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टना यिकान्तर्गतनायिकाविशेष । अस्या ध्यान यथा । चण्डवतीं श्यामवर्णा षोडशभुजामित्यादि शेष चण्डनायिकाध्यानवत । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धति ॥

चण्डा स्त्री (चम् चण वा + ड चडि अच् वा । ततष्टाप) अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेष (यथा देवीपुराणे ।

चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाप्युग्रचण्डिका ॥)

अस्या ध्यान यथा । चण्डां गुञ्जवर्णा षोडशभुजामित्यादि शेष चण्डनायिकाध्यानवत । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धति ॥ जिनानां शासनदेवताविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ चोर नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमर २।४।१२८ ॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।

कुष्ठ हरिद्रे सुरस पटोल
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रु
ससर्षप तुम्बुरुधान्यवन्यम्
चण्डाञ्च [illegible] नि समानि कुर्य्यात ॥)

शङ्खपुष्पी इति मेदिनी ड । १२ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३ अध्याय ॥ कालानुसार कुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्प प्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुका गुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति ॥ लिङ्गिनीलता कपिकच्छु । श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥ नदीविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डांशु पुं (चण्डा प्रखरास्तीक्ष्णा वा अंशवो रश्मयोऽस्य ।) सूर्य्य । यथा महानाटके ।

चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।

(तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४ १ ।

भ्रातरौ तौ समासाद्य राज्य नैव चराजतः ।
हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम् ॥)

चण्डात पु (चण्ड चण्डता तीव्रत्व अतति निरन्तर प्राप्नोतीति अत + अण् ।) करवीर । इत्यमर । २ । ४ । ७६ ॥ (अथास्य पर्य्यायो यथा —

द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्या ॥)

चण्डातक क्ली (चण्डा स्त्रिय अतति सतत गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थ । अत + ण्वुल ।) अर्द्धोरुकम् । वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्यन्त वास । इत्यमर । २ । ६ । ११८ ॥ पुस्काण्डे वोपालित ऽनात पुलिङ्गोऽपि ॥

चण्डाल पु (चण्डते कुप्यतीति । चडि कोपे + पतिचण्डिभ्यामालञ् । उणा ।१।११६। इत्यालञ् । यद्वा चण्ड विकट अल अलङ्कारो यस्य इत्यनुलञ्च ।) वर्णसङ्करजातिविशेष । चाडाल इति भाषा । स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रौरसाज्जात । इति परापरपद्धति ॥ तत्पर्य्याय । प्लव २ मातङ्ग ३ दिवाकीर्त्ति ४ जनङ्गम ५ निषाद ६ श्वपच ७ अन्तेवासी ८ चाण्डाल ९ पुक्कस १० । इत्यमर । २ । १० । १९ ॥ जलङ्गम ११ निषाद १२ श्वपाक १३ पुक्कश १४ पुक्कस १५ । इति तट्टीका ॥ निष्क १६ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तस्याकृतिर्यथा रामायणे ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह ।
चण्डालरूपी रामः स मत्त एव दुराकृतिः ॥
नीलपीताम्बरधरो रक्तमाल्यानुलेपनः ।
स रुक्षताम्रकेशश्च करालो हरिपिङ्गलः ॥
स्तनचर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः ॥

श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्मादि यथा —

चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम् ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥

(एतैर्हतस्य पशोर्मांसशुद्धिमाह मनुः ।५।१३१।

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥")

क्रूरकर्म्मा । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥ (स्त्रियां ङीष् । तन्त्रोक्तशक्तिविशेष ॥)

चण्डालकन्द पुं (चण्डालप्रिय कन्द ।) कन्दविशेष । तस्य गुणा । मधुरत्वम् । कफपित्तास्रदोषविषभूतादिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । तस्य भेदा । एकपत्र द्विपत्र त्रिपत्र चतुष्पत्र पञ्चपत्र । इति राजनिर्घण्ट ॥

चण्डालवल्लकी स्त्री (चण्डालवादनीया वल्लकी वीणा ।) चण्डालवीणा । इत्यमर ।२।१०।१२॥ अस्या पर्य्याय । कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्य ॥

चण्डालिका स्त्री (चण्डाल वादकत्वेनास्त्यस्या । चण्डाल + ठन् टाप् च ।) चण्डालवल्लकी । उमा । (चण्ड प्रचण्डभाव अलतीति । अल + ण्वुल टापि अत इत्वञ्च ।) ओषधीभेद । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

चण्डि स्त्री (चडि कोपे + इन् ।) चण्डी । इत्यमरटीकायां भरत ॥

चण्डिका स्त्री (चण्डी + स्वार्थे कन् टापि पूर्ब्बह्रस्व । चण्डि + कन् वा ।) दुर्गा । इत्यमर । १ । १ । ३९ ॥ (यथा मार्कण्डेये ८७ । ६

इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।"

इयमेव अमरकण्टक पीठशक्तिरूपेण विराजते यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ७५ ।

'कुमारिका प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके ।"

गायत्रीरूपा देवी । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।

चतुर्भुजा चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता ।")

चण्डिल पुं (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति । चडि कोपे + इलच् । चण्ड + अस्त्यर्थे इलच् वा) रुद्र । नापित ॥ वास्तूकम् । इति हेमचन्द्र ॥

चण्डिला स्त्री (चण्डिल + स्त्रियां टाप् ।) नदीभेद । इति शब्दमालात्रिकोष ॥

चण्डी स्त्री (चडि + वक्कादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ इति वा ङीष् ।) दुर्गा । (यथा तिथितत्त्वे दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे । [illegible]

चण्डीमामन्त्रयेद् विद्वान् तत्र षष्ठ्यां [illegible] [क्रिया ।")]

हिंस्रा । कोपना । इति मेदिनी । ते । १२ । (यथा रघुवंशे । १२ । ५ । [वरी ।)

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।

अस्या रूपान्तराणि । चण्डि चण्डा चण्डिका । इत्यमरटीकायां भरत ॥ * ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम् । तस्य पाठक्रमो यथा —

अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत्
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदितः ।
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा ।
कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा ॥

इति तन्त्रम् ।

अपि च ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥
आदौ च प्रणवं जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
सर्व्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत् ।
शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥
न कार्य्यमन्यमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ।
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् ।
स्वयञ्च लिखितं यत्तु ब्राह्मणा लिखितं न यत् ।
अब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत् ।
कश्चिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ।
स्तोत्रे न ह्रस्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत् ।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः ।
अध्यायं प्राप्य विरमेत् तु मध्ये कदाचन ।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत् पुनः ॥
बाह्मणं वाचकं विद्वान्नाम्यवर्णं समादरात् ।
शुद्रायन्यवर्णाज्जातान् । वाचकान् मरकं भवेत् ।
देवार्च्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
ग्रन्थिञ्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचक कुरुनन्दन ।
पुनर्न्नाभीत तत् कुत्र न तुञ्जा धारयेत् क्वचित् ।

पिशाचमष्टत्तं शान्तं सप्ताक्षरपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ! ॥
आख्यानादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थञ्चापि तेनृप ! ।
य एवं वाचयेद्वत्स ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप ! ॥"
तस्य फलं यथा,—
"चण्डीपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुच्चयेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञो भीतिविमोचाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोचाय विंशावृत्तं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्त्याद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धेदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्त्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका वीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
"दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदाबाणतोमरञ्च भुशुण्डिभृत् ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥"

मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा वीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
"श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तदेहा स्थूलजङ्घोरुतालुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमालाञ्च मुषलं वाणासिकुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी ।
सर्व्वथा स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्तिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥"

उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी वीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
"गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिसूदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा वाणं मुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥
(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"ननयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥")

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे वोद्धव्या ॥)

चण्डुः, पुं, (चड़ि+बाहुलकात् उः ।) उन्दुरुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ऋ ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ऋ, अचतीत् । ञ, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] व, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्त्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्राण्यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या वा ।) नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुण्ड्रः, पुं, (चत्वारि पुण्ड्राणीव यत्र ।) भिण्डावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चक्मिलनवाड़ी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
"तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥")

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल+स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्नामाहात्म्ये ।
"चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
इति श्रुत्वाद्भगवतः कः क्षमी देहवान्नरः ॥")
करभेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चत्यते याच्यते इति । चत+"मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।" उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेशलः ३ पटुः ४ सूत्थानः ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । १८ । पेशलः ७ पेषलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
"चतुरो नैव मुह्येत मूर्खः सर्व्वत्र मुह्यति ॥")
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमः । तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
"तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शातोदरिकः सहायः ॥"
चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा,—
"कान्ते कनककम्बीरं करे दधमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ विन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥"
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।
"त्यजत मानमलं वत विग्रहै-
र्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥"
"चतुरं उपभोगक्षमम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत+उरच् ।) चक्रगण्डुः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकभेदः । यथा—
"द्रुतद्वन्द्वं श्रुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
"चतुरङ्गं ह्यपि वलं सुमहत् प्रसहेमहि ।"
अक्षक्रीड़ाविशेषः । चौरङ्खेला इति भाषा ॥ यथा,—
युधिष्ठिर उवाच ।
"अष्टकोष्ठाश्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकारेणैव मे नाथ चतूराजी यतो भवेत् ॥
व्यास उवाच ।
अष्टौ कोष्ठान् समालक्ष्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं वलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामलं वलम् ।
राज्ञो वामे गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं ततस्तरिम् ।
कुर्य्यात् कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीयेऽश्वस्तृतीये तु गजो[illegible] ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पञ्चकेन वटी राजा चतुष्कोणेषु कुञ्जरः ॥
त्रिकोणं तु चलत्यश्वः पार्थ ! नौकाद्वयेन तु ॥
कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्व्वतो याति भूपतिः ॥

न्त्रिणो मारुत श्चेष्ठश्चञ्चुर्य्या बलवत्तर ॥)

चञ्चुर्य्या स्त्री (चञ्चुर्य्य+टाप ।) कुलत्थिका । सुभगा । इति मेदिनी । य । ८२ ॥ वनजाता अरण्यकुलत्थिका । इति राजनिघण्ट ॥

चञ्च न घातने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां पर सक सेट ।) न चञ्चोति । इति दुर्गादास ॥

चड्कुर क्ली (चकति लघ्यत्वेन । चक+उरच । इत्विागमम् ।) यानमात्रम् । तत्पर्य्याय । गोरथम् २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चड्कुर पु चक्यते लघ्यत्वेन । चकि+उरच ।) इत्वागमम् ।) रथ । वृक्ष । इति मेदिनी । रे १५३ ॥

चड्क्रमण क्ली (पुन पुनरतिशयेन वा क्राम्यतीति । चङ्क्रम+भावे ल्युट ।) पुन पुनर्भ्रमणम् । (यथा भागवते २ २१ ५ ।

नन चङ्क्रमण दत्र सतां मरम्यत्वाय ते ।
वधाय चासतां यस्त्व हरे शक्तिर्हि मालिनी॥)

अ त्वयभ्रमणम् इति व्याकरणम् ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने १९ अध्याये

स्थानासन चङ्क्रमण यानयानातिभाषणम् ।)

अनतिदेहपीडाकरकचङ्क्रमणस्य गुणा । आयु बलमेधाग्न्यिन्द्रियशुद्धिकारित्वम् । सन्धिपानस्थित पादचङ्क्रमणदोषा । अनारोग्यत्वम् । अनायुष्य न इन्द्रियहृतिनाशित्वञ्च इति राजवल्लभ ॥

चड्ङ त्रि शोभन दक्ष इति मेदिनी ग ७॥ पु राजमन्त्रिविशेष । यथा राजतरङ्गिण्याम् ।

अन्तरङ्गाश्च चङ्गाद्या येऽभूवस्तत्र मन्त्रिण ।
त क्षोदं सिन्दूरवर्णां त्वस्ते प्रस्थापितैरपि ॥)

चचरा क्ली (चि+बाहुलकात ड । च उप चीयमान वर्द्धमान फल यस्या ततो निपा तनात साधु ।) फललताविशेष चिचिडा इति भाषा तत्पर्य्याय वेसकूल २ श्वेत राजी ३ हृद्यफल तस्या गुणा । पटोल समान किञ्चिद्यूनत्वम् विशेषात शोषिणो हितत्वञ्च । इति मदनविनोद ॥

चचपुट पु (चचत् गदलधर्मा लयविशेषाणा पुट इन्द यत्र तालभेद । यथा —
ताल चचत्पुट नाम गुरुद्वन्द्व लघु प्लुतम् ।
इति सङ्गीतदामोदर ॥

चञ्चत्पुटो पि क्वचित् पाठ ॥

चञ्चरा स्त्री पुं (चञ्चरति पुन पुनरतिशयेन ज ज न भ्राम्यतीति । चर+यड लुक ततो टक् निपातनात् डीप च ।) भ्रमरी यथा —
चरी चरी चरीति चञ्चरा चरी चरीति काम ।
तिपरी चरी करीति जन्म चञ्चरीति चञ्चरी॥
इत्युद्भट ॥

चञ्चरीक पुं (चरति पुनःपुनरिति चप रीकन्यत्र । उणा । ४ । २० । इति यड लुगन्त साधु ।) भ्रमर । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चञ्चल त्रि (चञ्च गति लातीति । ला+क ।) चञ्चलम् । (यथा हरिवंशे । ६४ । ७ ।

ऐ चञ्चलाक्षं पालयन्तीं प्राङ्गमाणो महाबलम् ।
चञ्चलन्तीं रमन्तीं सा किशोरामिव चञ्चलां ॥)

तत्पर्य्याय चलनम् २ कम्पनम् ३ कम्प्रम् ४ चलम् ५ लोलम् ६ चलाचलम् ७ तरलम् ८ पारिप्लवम् ९ परिप्लवम् १० । इत्यमर । ३ । १ । ७५ ॥ चपलम् ११ चञ्चलम् १२ । इति भरतटीका ॥ वायौ पु । इति मेदिनी ले । ६० ॥

चञ्चला स्त्री (चञ्च लाति । ला+क टाप च ।) यद्वा चञ्चल चाञ्चल्य अस्त्यस्या इति अच ।) लक्ष्मी । विद्युत । इति मेदिनी । ले । ६० ॥ पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वृत्त विशेष यथा शब्दार्थचिन्तामणि ।

नूपुरालम्बितराजमेहनहारनायकम् ।
चामरध्वजम् चापि मण्डिता सुवर्णकम् ॥
वर्णितातिसुन्दरेण पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन
चञ्चला चकारचारलोचने सुमङ्गलेन ॥)

चञ्चा स्त्री (चञ्च+अच+टाप ।) नलनिर्म्मिता । चाच इति भाषा । (चञ्चेव मनुष्य । इति इवार्थे कन् तत सुप्लुप्य । ५ । ३ । ९८ । इति कनो लुप ।) तृणनिर्म्मितपुरुष । इति मेदिनी । चे । ५ ॥

चञ्चु पु (चनुष+बाहुलकात उ ।) शोना डीग । म तु नाडीचशाक । एरण्डवृक्ष । इति मेदिनी । चे । ५ ॥ मृग । इति शब्द रत्नावली ॥ रक्तैरण्ड । शुद्धचञ्चुवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

चञ्चु स्त्री (चञ्चति प्राप्नोति गृह्णाति भक्ष्यमनया ।) पक्षिणामोष्ठ । पाखिर ठोट इति भाषा । (यथा चातकाष्टके । ६ ।
[जातोमदे मातश्चातक यानक किमपि ते सम्पर्क न
यस्तस्मिन् पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्रा पयो
बिन्दव ॥)

तत्पर्य्याय त्रोटि २ । इत्यमर । २।५ ३६ ॥ चञ्चू ३ त्रोटी ४ चञ्चुका ५ । इति शब्दरत्ना वली । स्पाटिका ६ । इति हेमचन्द्र ॥ पत्र शाकविशेष । तत्पर्य्याय । विजला २ चञ्चू ३ कलभी ४ क्षीरपत्रिका ५ चञ्चुर ६ चञ्चुपत्र ७ सुशाक ८ क्षेत्रसम्भव ९ । अस्या गुणा । म रलम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधन त्वम् । गुल्मोदरविबन्धार्शोग्रहणीनाशित्वञ्च ॥
"चिञ्चुकचञ्चुकी च दीर्घपत्रा मतिक्तिका ।
चञ्चु शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषघ्नयापहा ।
धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता ॥
इति भावप्रकाश ॥

तस्या बीजस्य गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मशूलोदरशोथविषघ्नशाककरत्वश्वकृच्छ्रनाशि त्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ (चञ्चुशाकस्य यथा ग्रामे प्रविशन् यस्तु विरूप्यमवाप्यते ।
मधुमपित्तमल्पाल्प चञ्चुण समयादिकम् ॥
स तत्काल यदि वन्ध्यानामपि वा ।
उपोदकाया श्चार्यियया यवान्या वास्तुकस्य वा ।
सुवर्चलायाश्चञ्चुया शाकसाग्निगुजस्य वा ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने ५ अध्याये ।)

चञ्चुका स्त्री (चञ्चु+स्वार्थे कन् टाप च ।) चञ्चु । पक्षिणामोष्ठ इति शब्दरत्नावली ॥

चञ्चुपत्र पु (चञ्चाकार पत्रमस्य) चञ्चुशाक । इति राजनिघण्ट ॥

चञ्चुभृत पु स्त्री (चञ्चु बिभर्त्तीति । भृ+ क्विप ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चञ्चुमात् [त] पु स्त्री (चञ्चुरस्त्यस्यति । नित्य योगे मतुप ।) पक्षी । इति हारावली ॥

चञ्चुर पु (चञ्चति चञ्चुवदाकृति गच्छतीति । चञ्च गतौ+र बहुलकात उरच ।) चञ्चुशाक इति राजनिघण्ट ॥ (दक्ष । यथा काशी खण्डे । १० । ४६ ।
विज्ञात खिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचञ्चुर ।
कदाचिच्चिन्तयामास हृदि ध्यात्वा महेश्वरम् ।")

चञ्चुरुचि पु (चञ्चु रुचिरिव यस्य ।) कार ण्डवपक्षी । तत्पर्य्याय । सुमुख २ पीततुण्ड ३ । इति त्रिकाण्डशेष । मदल ४ चञ्चुरुचिक ५ इति हेमचन्द्र । ४ । ४०७ ॥

चञ्चुरुचिक पु स्त्री (चञ्चुरुचि+स्वार्थे कन् यद्वा चञ्चु रुचिरिव यस्य इति कप ।) चञ्चुरुचि पक्षी । इति हेमचन्द्र । ४ । ४०७ ॥

चञ्चू स्त्री (चञ्चु+ ऊङ [illegible] ४ । १ । ६६ । इत्यस्य प्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुप सङ्ख्यानम् । इति वार्त्तिकोक्त ऊङ ।) चञ्चु । इति हेमचन्द्र ॥

चट भेदे इति कविकल्पद्रुम । (भ्वां पर सक सेट ।) चटति । इति दुर्गादास ॥

चट क वधे । भेदे । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा पर सक सेट ।) क चाटयति । इति दुर्गा दास ॥

चटक पु (चटति भिनत्ति धान्यादिक चञ्चुपुटेनति । चट भेदे+ वन्दिचञ्चीति । २ । १ । ३३ । इति प्रत्ययान्त्विादेश तत स्वार्थे कन् ।) पक्षि विशेष । चटा इति भाषा ॥ (यथा हयौ भागवते । १ । ४ । ८ ।

वीक्ष्य प्रेमातुर मत्त चाले चन्द्रयोषित ।
यामबिस्मातुर काम मनसा भ्रमविभ्रम ॥")

तत्पर्य्याय । कलविङ्क २ । इत्यमर । २।५ १८ । विश्वरूप ३ गृहनीड ४ अवायक ५ । इति हारावली । कामुक ६ नीलकण्ठक ७ काल कण्ठक ८ कामचारी ९ । इति जटाधर । कणाविकल १० । इति शब्दरत्नावली । तन्मांस गुणा । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च । सङ्घातग्रामचटक तनु कथ्य लघु पथ्यम् । इति राजनिघण्ट ॥

(चटका श्लेष्मला स्निग्धा वातघ्ना शुक्रला परम् ।
गुरुस्निग्धमधुरा वर्गाचातो यथोत्तरम् ।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठाध्याये ।
"चटका मधुरा स्निग्धा बलशुक्रविवर्द्धना ।
सन्निपातप्रशमना शमना मारुतस्य च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।)

चटकका, स्त्री, (चटका + स्वार्थे कन्। "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः।" ७।३।४६। इति पचे इत्वादेशाभावः।) चटका। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

चटका, स्त्री, (चटक + टाप्।) चटकपक्षी। (चटकस्य चटकाया वा अपत्यम्। चटका + ऐरक्। स्त्रियामपत्ये लुक् वक्तव्यः। तत्र टाबन्तात् तद्धिते लुप्ते "लुक् तद्धितलुकि।"१।२।४६। इति टापो लुकि पुनः अजाद्यतष्टाप्। स च जातिलक्षणङीषो बाधकः।) चटकस्त्र्यपत्यम्। चटी इति भाषा॥ इत्यमरः।२।५।१८॥ पिप्पलीमूलम्। इत्यमरटीकायां नारायणचक्रवर्त्ती॥ श्यामापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

चटकाशिरः [स्] क्ली, (चटकायाः शिर इव।) पिप्पलीमूलम्। इति हेमचन्द्रः॥

चटकिका, स्त्री, (चटका + स्वार्थे कन्। "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः।" ७।३।४६। इति इत्वादेशः।) चटका। इति मुग्धबोधव्याकरणम्।

चटिका, स्त्री, (चटति भिनत्ति रोगादिकं नाशयतीत्यर्थः। चट् + बाहुलकात् इकन्।) पिप्पलीमूलम्। (चटति भिनत्ति धान्यादिकं स्वचञ्चुपुटेनेति।) चटका। इति हलायुधः॥

चटिकाशिरः, [स्] क्ली, (चटिकायाः चटकपक्षयाः मस्तकमिव आकृतिरस्य।) पिप्पलीमूलम्। इत्यमरः।२।६।११०॥

चटिकाशिरः, पुं, ("सर्व्वे सान्ता अदन्ताः स्युः।" इत्युक्तेः पृषोदरादित्वात् सलोपः।) पिप्पलीमूलम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चड्ग्रन्थिश्चटिकाशिरः॥")

चटुः, पुं, (चटति शोकसन्तापादिकं भिनत्तीति। चट भेदे + "त्वगयादयश्च।" उणां।१।३७। इति कुः।) प्रियवाक्यम्। (यथा, माघे। ४।६।
"छायां निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम्॥")
उदरम्। व्रतिनामासनभेदः। इति मेदिनी। टे।१४॥ प्रियभाषणे क्लीवलिङ्गोऽपि। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

चटुलः, त्रि, (चटतीति। चट् + बाहुलकादुलच्। यद्वा, चटु + "सिध्मादिभ्यश्च।"५।२।९७। इति मत्वर्थे लच्।) चञ्चलः। इति हेमचन्द्रः। ६।६१॥ (यथा, रघुः। ६।५८।
"नासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढ़प्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि॥")
सुन्दरः। इत्युणादिकोषः॥

चटुला, स्त्री, (चटुल + "अजाद्यतष्टाप्।" ४।१।४। इति टाप्।) विद्युत्। इति जटाधरः॥ (गायत्त्रीरूपा भगवती। यथा, देवीभागवते। १२।६।४७।
"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता॥")

चटुलोलः, त्रि, (चटुलश्चञ्चलः लोलश्च। अतिचञ्चलत्वात्तथात्वम्। निपातनादलोपे साधुः।) चाटुलोलः। सुचञ्चलः। इति हारावली।२१६॥

चड, इ क रोषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, चण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चड, इ ङ रोषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, कर्म्मणि चण्ड्यते। ङ, चण्डते। इति दुर्गादासः॥

चण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) चणति। इति दुर्गादासः॥

चण, म दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) म, चणयति। इति दुर्गादासः॥

चण, सि गतौ। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) सि, चणयति चाणयति। इति दुर्गादासः॥

चणकः, पुं, (चणति वेदोच्चारणादिध्वनिना शब्दायते इति। चण शब्दे + क्वुन्।) मुनिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ (चण्यते दीयते इति। चण दाने + क्वुन्।) शस्यविशेषः। चणा बुट छोला इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। हरिमन्थकः २। इत्यमरः।२।९।१८॥ हरिमन्थजः ३। इति तट्टीका॥ चणः ४ हरिमन्थः ५ सुगन्धः ६ कृष्णचञ्चुकः ७ बालभोज्यः ८ वाजिभक्ष्यः ९ कञ्चुकी १०। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। मेहवान्तकफपित्तनाशित्वम्। दीपनत्वम्। वर्णबलरुच्याध्मानकारित्वञ्च॥*॥ आमस्य तस्य गुणाः। शीतलत्वम्। रुच्यत्वम्। सन्तर्पणत्वम्। दाहतृष्णाश्रमशोषनाशित्वम्। गौल्यत्वम्। कषायत्वम्। इषत्कफवीर्य्यकारित्वञ्च॥*॥ भृष्टस्य तस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। वातनाशित्वम्। रक्तदोषकारित्वम्। उष्णवीर्य्यत्वम्। लघुत्वम्। स्वेदशैत्यहरत्वञ्च॥*॥ तस्य यूषस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कफवातविकारश्वासोर्द्धकासक्षमपीनसनाशित्वम्। बलदीपनत्वञ्च॥*॥ प्रातस्तज्जलमानगुणाः। चन्द्रमरीचिवत् शीतलत्वम्। पित्तरोगनाशित्वम्। पुष्टिप्रदत्वम्। पाके नैजगुणत्वम्। सन्तर्पणत्वम्। मञ्जुलत्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ तस्य आर्द्रभृष्टस्य गुणः। बलकारित्वम्। रोचनत्वञ्च॥*॥ स्विन्नस्य तस्य गुणाः। पित्तकफनाशित्वम्॥*॥ तत्सूपः क्षोभकरः॥*॥ तस्य शाकस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। कफवातकारित्वम्। अम्लत्वम्। विष्टम्भजनकत्वम्। पित्तदन्तशोथनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

चणकात्मजः, पुं, (चणकस्य मुनिविशेषस्य आत्मजः।) वात्स्यायनमुनिः। इति हेमचन्द्रः।३।५१७॥

चणकाम्लकं, क्ली, (चणकजातमम्लम्। ततः स्वार्थे कन्।) चणकलवणम्। तस्य गुणाः। अत्यम्लत्वम्। दीपनत्वम्। दन्तहर्षणत्वम्। लवणानुरसत्वम्। रुच्यत्वम्। शूलाजीर्णविबन्धनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

चणकाम्लवाः, [र्] क्ली, (चणकाम्लस्य चणकलवणस्य वार् जलम्।) क्षेत्रस्थफलवच्चणकपत्रशिशिरवारि। इति रत्नावली॥

चणद्रुमः, पुं, (चणश्चणक इव द्रुमो वृक्षः।) क्षुद्रगोक्षुर इति राजनिर्घण्टः॥ चणोद्रुमोऽपि पाठः॥

चणपत्री, स्त्री, (चणश्चणकस्तस्य पत्रमिव पत्रं यस्याः। स्त्रियां ङीप्।) रुदन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चणिका, स्त्री, (चणति दुग्धवद्रसं ददातीति। चण दाने + क्वुन्। टाप् अत इत्वञ्च।) तृणविशेषः। तत्पर्य्यायः। गोदुग्धा २ सुनीला ३ क्षेत्रजा ४ हिमा ५। अस्या गुणाः। वीर्य्यवृष्यत्वम्। बल्यत्वम्। अतिमधुरत्वञ्च। तृणैः पशुहितत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चण्डं, क्ली, (चण्डते इति। चड़ि + पचाद्यच्।) तीक्ष्णम्। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डः, पुं, (चणति चणयति वा अम्लरसं ददातीत्यर्थः। चण + "अमन्तात् डः।" उणां।१।११४। इति डः।) तिन्तिड़ीवृक्षः। चण्डते कुप्यतीति। चड़ि + अच्।) यमकिङ्करः। दैत्यविशेषः। इति मेदिनी। डे।११॥ (अयं हि शुम्भासुरसेनानीः। कदाचिदयं हिमाचलस्थां भगवतीं दृष्ट्वा शुम्भाय कथितवान्। ततः शुम्भार्थे भगवत्यानयनाय गतोऽसौ तल्ललाटफलकनिर्गतया चामुण्डया निहतः। एतद्विवरणं मार्कण्डेयपुराणे द्रष्टव्यम्। कार्त्तिकेयः यथा, महाभारते।३।२३१।४।
"शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः॥")

चण्डः, त्रि, (चण्डते रुष्टो भवतीति। चड़ि + पचाद्यच्।) अत्यन्तकोपनः। इत्यमरः।३।१।३२॥ (यथा, महाभारते।३।२३३।११।
"चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः॥")
तीक्ष्णताविशिष्टः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।१।३२।२३।
"दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमीरितम्॥")

चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भावः। चण्ड + तल्।) उग्रता। इति हेमचन्द्रः।२।२३२॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डी कोपना नायिका।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः। (यथा, दुर्गाध्याने।
"उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका।
चण्डा चण्डवती चैव चामुण्डा चण्डिका तथा॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम्।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्॥")
तस्या ध्यानं यथा, देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतौ।
"चण्डनायिकां नीलवर्णां षोड़शभुजाम्।
कपालं खेटकं घण्टां दर्पणञ्च धनुर्ध्वजम्।
पाशञ्च शोभनां शक्तिं वामहस्तेन बिभ्रतीम्॥
मुद्गरं शूलवज्रञ्च खड्गञ्चैव तथाङ्कुशम्।
शरं चक्रं शलाकाञ्च दक्षिणेन च बिभ्रतीम्॥"

चण्डरुद्रिका, स्त्री, (चण्डः प्रचण्डः रुद्रः अधिष्ठातृतयास्त्यस्याः। चण्डरुद्र + "अत इनिठनौ।"

५ । २ । ११५ । इति टन । स्त्रियां टाप् । यद्वा प्रचण्डहन्त्री शक्तिविशेष । तत स्वार्थे कन् टापि पूर्वह्रस्व ।) विद्याविशेष । इति रत्नावली ॥

चण्डवती स्त्री (चण्ड + अस्त्यर्थे मतुप् । ५ । २ । ११४ इति ड । चडि + अच वा । चण्ड चण्डता विद्यतेऽस्याम् । यद्वा चण्ड कर्णाशो भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्या । मतुप ततो मस्य वत्वम ।) दुर्गा इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टना यकान्तर्गतनायिकाविशेष । अस्या ध्यान यथा । चण्डवतीं अष्टवर्णां षोडशभुजामित्यादि ध्येय चण्डनायिकाध्यानवत इति देवीपुराणोक्तदुर्गानवपद्धति ॥

चण्डा स्त्री (चम् चण वा + ड । चडि + अच वा । ततष्टाप) अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेष । (यथा देवीपुराण ।
चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाद्य नचण्डिका ॥)
अस्या ध्यान यथा । चण्डां मुक्तवर्णां षोडशभुजामित्यादि शेष चण्डनायिकाध्यानवत । इति देवीपुराणोक्तदुर्गानवपद्धति ॥ जिनानां शासनदेवताविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ चोर नामगन्धद्रव्यम् इत्यमर । २।४।१२८ ॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने ऽनीयऽध्याये ।

कुष्ठ हरिद्रे सुरसं पटोल
निम्बाश्वगन्ध सुरदारुशिग्रू ।
ससर्षप तुम्बुरुधान्यवन्यम्
चण्डाश्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात् ॥)

शङ्खपुष्पी । इति मेदिनी । ड । १२ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ॥ एलातगर कुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्प प्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुका गुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशर ञ्चेति ।) लिङ्गिनीलता । कपिकच्छु । व्याघ्रकर्णी । श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिघण्ट ॥ नदीविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डांशु पुं (चण्डा प्रखरास्तीव्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य ।) सूर्य्य । यथा महानाटके ।
चण्डांशोर्निधि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुज्जृम्भते

(तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४०१ ।
आलसो मो नमाधाद राज्य नैव चराजन ।
हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम् ॥")

चण्डात पुं चण्ड चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति । अत + अच् ।) करवीर । इत्यमर । २ । ४ । ७८ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा —
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्या ।)

चण्डातक क्ली (चण्डां स्त्रियं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीव । अत + ण्वुल ।) अर्द्धोरुकम् । स्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्त वाम । इत्यमर । २ । ६ । ११६ ॥ पुस्तकान्तरे चोपालिनत्वात पुलिङ्गोऽपि ॥

चण्डाल पु (चण्डते कुप्यतीति । चडि कोपे + पतिचण्डिभ्यामालच । उणा ।१।११६। इत्या लच् । यद्वा चण्ड विकट अल अलङ्कारो यस्य इत्यचलस्त ।) वर्णसङ्करजातिविशेष । चाडाल इति भाषा । स तु ब्राह्मणीगर्भ शूद्रौरसाज्जात । इति पराशरपद्धति ॥ तत्पर्य्याय । प्लव २ मातङ्ग ३ दिवाकीर्त्ति ४ जनङ्गम ५ निषाद ६ श्वपच ७ अन्तवासी ८ चाण्डाल ९ पुक्कस १० इत्यमर । २ । १० । १९ ॥ जलङ्गम ११ निषाद १२ श्वपक १३ पुक्कश १४ पुक्कस १५ । इति तट्टीका ॥ निष्क १६ । इति त्रिकाण्ड शेष ॥ तस्याचरणं यथा रामायणे ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह ।
चण्डालस्तपनो राम स्मृत एव दुरासदः ॥
नीलपीताम्बरधरो रक्तमाल्यानुलेपनः ।
सर्व्वताम्रघोरास्यः करालो हरिपिङ्गलः ॥
कृष्णचर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः ॥

श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्मादि यथा —
चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम् ॥
वासांसि मृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥
(एतैर्हतस्य पशोर्मांसशुद्धिमाह मनुः ।५।१३१।
श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥")
क्रूरकर्म्मा । इति भक्तिमसारे उणादिवृत्ति ॥ (स्त्रियां ङीष् । तन्त्रोक्तशक्तिविशेष ॥)

चण्डालकन्द पुं (चण्डालप्रिय कन्द ।) कन्दविशेष । तस्य गुणा । मधुरत्वम । कफपित्तास्रदोषविषभूताग्निदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । तस्य भेदा । एकपत्र द्विपत्र त्रिपत्र चतुष्पत्र पञ्चपत्र । इति राजनिघण्ट ॥

चण्डालवल्लकी स्त्री (चण्डालानां वल्लकी वीणा ।) चण्डालवीणा । इत्यमर । १ । ७ । ३ ॥ अस्या पर्य्याय । कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्य ॥

चण्डालिका स्त्री (चण्डाल चाण्डालजात्युत्पत्ता । चण्डाल + ठन् टाप च ।) चण्डालवल्लकी । उमा । (चण्ड प्रचण्डभाव अलतीति । अल + ण्वुल टापि अत इत्वञ्च ।) ओषधीभेद । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

चण्डि स्त्री (चडि कोपे + इन् ।) चण्डी । इत्यमरटीकायां भरत ॥

चण्डिका स्त्री (चण्डी + स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्व । चण्डि + कन् वा ।) दुर्गा । इत्यमर १ । १ । ३९ ॥ (यथा मार्कण्डेये । ८२ । ९
इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।"
इयमेव अमरकण्टके पीटशक्तिरूपेण विराजते यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।
हरश्चरणे "चण्डा तु चण्डिकामरकण्टके ।"
गायत्रीरूपा देवी । यथा देवीभागवते । १२ ६ । ४७ ।
चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभू [षिता ।")

चण्डिल पुं (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति । चडि कोप + इलच । चण्ड + अस्त्यर्थे इलच वा) रुद्र । नापित । वास्तुकम् । इति हेमचन्द्र ॥

चण्डिला स्त्री (चण्डिल + स्त्रियां टाप ।) नदीभेद । इत्यादिकोष ॥

चण्डी स्त्री (चण्डि + षिद्गौरादिभ्यश्च । ४ । १ ४१ इति वा ङीष् ।) दुर्गा । (यथा तिथितत्त्व दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे । [क्रिया ॥")
चण्डीमामन्त्रयेद् विद्वान् तत्र षष्ठी पुर हिंसा । कोपना । इति मेदिनी । डे । १२ ।
(यथा रघुवंशे । १२ । ५ । [वरौ ॥)
सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ अस्या रूपान्तराणि । चण्डि चण्डा चण्डिका । इत्यमरटीकायां भरत ॥ ✻ ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम् । तस्य पाठक्रमो यथा —
अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत्
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदितः ।
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा ।
कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा ॥
इति तन्त्रम् ।

अपि च ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥
आदौ च प्रणवं जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत्
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
सर्व्वत्र पाठ विधयो ह्यन्यथा विफलं भवेत् ।
गृहीत्वाग्रन्थविधिना पठितव्यं प्रयत्नतः ॥
न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्य स्तोत्रस्य वाचनम् ।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ।
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् ।
स्वयञ्च लिखितं यत्तु लिखितं लिखितं न यत् ।
अब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत् ।
सविस्तरमन्त्रमिक मन्त्रमुत पठत् स्तोत्रं विचक्षणः ।
स्तोत्रे न ह्यस्यते यत्र प्रयत्नशास्त्रमाचरेत् ।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः ।
अध्याय प्राप्य विरमेत्तु मध्ये कदाचन ।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत्ततः ।
भावकं वाचकं विद्यात्मन्यस्य समाचरेत् ।
शुश्रूषा चैवं समाचरेत् । वाचकादरं भवेत् ।
देवार्चनमतः कृत्वा वाचकानां विशेषतः ।
यस्यैव विधितं कुर्य्यात् वाचकं भुक्तमन्त्रतः ।
पुनरभीतं तत्त्व तत्र न शक्तः धारयेत् कचित् ।

भिन्नाष्टमदतं शान्तं सप्ताक्षरपरन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै यस्यार्थं शतशो नृप ! ॥
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु यस्यार्थं चार्पयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्राजन् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप ! ॥”
तस्य फलं यथा,—
“चण्डीपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुच्चरेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञो भीतिविमोचाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोचाय विंशावृत्तं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्त्याद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्ध्येदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तिपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति
सिद्धयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रथमचरित्रस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्त्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गबाणगदाशूलतोमरण सुसज्जितत्तु ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥”
मध्यमचरित्रस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता उष्णिक् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
“श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुतालुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमाला च कमलं बाणोऽसिः कुलिशं गदा ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च पाशकः ।
शक्तिर्दण्डश्चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुः ॥
अलङ्कृतभुजा एभिरायुधैः परमेश्वरी ।
सर्व्वथा स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्तिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥”
उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
“गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिसूदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा बाणं मुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥”
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥
(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥”)

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे बोद्धव्या ॥)

चण्डुः, पुं, (चडि + बाहुलकात् उः ।) उन्दुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ऋ ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ऋ, अचतीत् । ञ, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] अ, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्राणि यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःफला, स्त्री, (चत्वारि फलानि यस्यां यस्या वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुष्पः, पुं, (चत्वारि पुष्पाणीव यत्र ।) भिण्डावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चकमिलनबाड़ी इति भाषा । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
“तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥”)

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल + स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्नामकौ ।
“चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
कृतं गुणाद्भगवतः कः क्षमो देववान्नरः ॥”)
ऋग्वेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चलति याचते इति । चत + “मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।” उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेसलः ३ पटुः ४ सूत्थानम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । ३ । १० । १६ । पेशलः ७ पेषलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
“चतुरो नैव कुर्व्वीत हर्षं सर्व्वत्र कुत्रचित् ॥”)
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टायुक्तसमागमः ।
तत्र वचनयुक्तसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
“तमालताले हरिदन्तराले
काले निशायाश्च निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शातोदरिकः सहायः ॥”
चेष्टायुक्तसमागमो यथा,—
“कान्ते कनकवल्लीं करे दत्तमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥”
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ६ । ४० ।
“त्यजत मानमलं बत विग्रहै-
र्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥”
“चतुरं उपभोगक्षमम् ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरच् ।) वक्रगतिः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्ततालरूपकान्तर्गततालप्रभेदः । यथा—
“द्रुतद्वन्द्वं गुरुद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
“चतुरङ्गं तापि बलं तमथन् प्रसह्यमहि ।”
अक्षक्रीड़ाविशेषः । चौरङ्खेला इति भाषा ॥ यथा,—
युधिष्ठिर उवाच ।
“अष्टकोष्ठाश्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकारेण मे नाथ चतुरङ्गी यथा भवेत् ॥
व्यास उवाच ।
अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण स ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं तथा ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामलं बलम् ।
राज्ञो वाम गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं ततः परम् ।
कुर्य्यात् कौन्तेय ! तस्मिन् वृद्धे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीये [illegible] तु ततो भवेत् ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पश्चमेन वटौ राजा चतुष्कस्य तु कुञ्जरः ॥
त्रिकोणे तु चलत्यश्वः पार्थ ! नौका द्वयेन तु ।
कोष्ठमेकं निजस्थाय सर्व्वतो याति भूपतिः ।

५।२।११५। इति ष्ठन्। स्त्रियां टाप्। यद्वा प्रचण्डवद्बी रुद्रशक्तिविशेष। तत स्वार्थे कन्। टापि पूर्व्वह्रस्व।) विद्याविशेष। इति रत्नावली॥

चण्डवती स्त्री, (चण्ड+"अमन्ताड्ड।" उणा। १।११४। इति ड। चडि+अच वा। चण्डत्वं विद्यतेऽस्याम्। यद्वा चण्डं कपालि भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्या। मतुप् मस्य वत्वम्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेष। अस्या ध्यानं यथा। चण्डवतीं धूम्रवर्णां षोडशभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धति॥

चण्डा स्त्री (चम् चण वा+ड। चडि अच वा। ततष्टाप्।) अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेष। (यथा देवीपुराणे।
'चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाप्रचण्डिकाचण्डिका॥')
अस्या ध्यानं यथा। चण्डां भुजङ्गवर्णां षोडशभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धति॥ जिनानां शासनदेवताविशेष। इति हेमचन्द्र॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमर। १।४।१२९॥ (यथा चरके चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये।
"कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यचण्डं
चण्डा च चूर्णानि समानि कुर्य्यात्॥")
शङ्खपुष्पी। इति मेदिनी। डे। १२॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३ अध्याये॥ एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरं चेति॥") लिङ्गिनीलता। कपिकच्छु। आखुकर्णी। श्वेतदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्ट॥ नदीविशेष। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डांशु पुं (चण्डा प्रखरास्तीव्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य।) सूर्य्य। यथा महानाटके।
'चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति।'
(तथाच राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४०१।
'भ्रातरौ तौ समासाद्य राज्यं नैव व्यराजत। हैमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम्॥")

चण्डात पुं (चण्डं चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति। अत+अण्।) करवीर। इत्यमर। २।४।७६॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा—
"द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्या॥)

चण्डातक स्त्री (चण्डां स्त्रियं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः। अत+ण्वुल।) अर्द्धोरुकम्। वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्तं वास। इत्यमर। २।६।११६॥ पुंस्काण्डे चौपालित प्रमाणात् पुलिङ्गोऽपि॥

चण्डाल, पु (चण्डते कुप्यतीति। चडि कोपे+'पतिचण्डिभ्यामालञ्।' उणां।१।११६। इत्यालञ्। यद्वा, चण्डं विकटं अलं अलङ्कारो यस्य इत्यन्त्यलोप।) वर्णसङ्करजातिविशेष। चाडाल इति भाषा। स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रात्सञ्जात। इति पराशरपद्धति॥ तत्पर्य्याय। प्लव २ मातङ्ग ३ दिवाकीर्त्ति ४ जनङ्गम ५ निषाद ६ श्वपच ७ अन्तेवासी ८ चाण्डाल ९ पुक्कस १०। इत्यमर। २। १०। १९॥ जलङ्गम ११ निशाद १२ श्वपक १३ पुक्कश १४ पुक्कस १५। इति तट्टीका॥ निष्क १६। इति त्रिकाण्डशेष॥ तस्याकृतिर्यथा रामायणे।
"अथ रात्र्यां व्यतीतायां सत्यां राजा बभूव ह।
चण्डालरूपी राम। मत्त एव दुरासदि॥
नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरक्ततोत्तर।
संरक्तताम्रनेत्राश्च करालो हरिपिङ्गल॥
अजचर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषित॥"
श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्माणि यथा—
'चण्डालश्वपचानान्तु वहिर्ग्रामात् प्रतिश्रय।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम्॥
वासांसि मृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्।
कार्ष्णायसमलङ्कार परिव्रज्या च नित्यश॥
न तै समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन्।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाह सदृशै सह॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च॥
दिवा चरेयु कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनै।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थिति॥
वध्यांश्च हन्यु सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया।
वध्यवासांसि गृह्णीयु शय्याश्चाभरणानि च॥'
(एतैर्हतस्य पशोर्मांसशुद्धिमाह मनु।५।१३१।
'श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभि॥")
क्रूरकर्म्मा। इति सन्धिभसारे उणादिवृत्ति॥
(स्त्रियां ङीष्। तन्त्रोक्तशक्तिविशेष॥)

चण्डालकन्द पुं (चण्डालप्रियः कन्द।) कन्दविशेष। तस्य गुणा। मधुरत्वम्। कफपित्तास्रशोषविषभूतादिदोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। तस्य भेदा। एकपत्र द्विपत्र त्रिपत्र चतुष्पत्र पञ्चपत्र। इति राजनिर्घण्ट॥

चण्डालवल्लकी, स्त्री, (चण्डालवादनीया वल्लकी वीणा।) चण्डालवीणा। इत्यमर।२।१०।३२॥ अस्या पर्य्याय। कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्य॥

चण्डालिका स्त्री, (चण्डाल वादकत्वेनास्त्यस्या। चण्डाल+ठन् टाप् च।) चण्डालवल्लकी। उमा। (चण्डं प्रचण्डभावं अलतीति। अल+ण्वुल् कापि अत इत्वम्।) औषधीभेद। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥

चण्डि स्त्री, (चडि कोपे+इन्।) चण्डी। इत्यमरटीकायां भरत॥

चण्डिका, स्त्री (चण्डी+स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्व। चण्डि+कन् वा।) दुर्गा। इत्यमर। १।१।३९॥ (यथा मार्कण्डेये।८२।३९।
"इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा।"
इयमेव अमरकण्टके पीठशक्तिरूपेण विराजते यथा देवीभागवते। ७।३०।७६।
"कुमारके प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके।"
गायत्रीरूपा देवी। यथा, देवीभागवते। १२।६।४७।
"चतुरा चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता॥")

चण्डिल, पुं, (चण्डते कोपयुक्ता भवतीति। चडि कोपे+इलच्। चण्ड+अस्त्यर्थे इलच् वा।) रुद्र। नापित। वास्तूकम्। इति हेमचन्द्र॥

चण्डिला, स्त्री (चण्डिल+स्त्रियां टाप्।) नदीभेद। रघुनाथकोष॥

चण्डी, स्त्री, (चडि+"षिद्गौरादिभ्यश्च।" ४।१।४१। इति वा ङीष्।) दुर्गा। (यथा तिथितत्त्वे दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे।
"चण्डीमामन्त्रयेद्विद्वान् नात्र षष्ठी पुरस्क्रिया॥")
कोपना। इति मेदिनी। डे। १२॥
(यथा रघुवंशे। १२।५।
'सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ॥")
अस्या रूपान्तराणि। चण्डि चण्डा चण्डिका। इत्यमरटीकायां भरत॥ *॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम्। तस्य पाठक्रमो यथा—
'अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत्।
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदित॥
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा।
कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा॥"
इति तन्त्रम्॥

अपि च।
"नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥
आदौ च प्रणवं ब्रूयात् कीलं वा संहितां पठेत्।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुष॥
सर्व्वत्र मार्ते विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत्।
शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नत॥
न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम्।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधी॥
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत्।
स्वयन्तु लिखितं यत्तु ब्राह्मणा लिखितं न यत्॥
अब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत्।
ऋषिश्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षण॥
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत्।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधी॥
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत् पुन॥
आकर्ण्य वाचकं विद्यात् अन्यथा समाचरेत्।
शुत्वाऽस्पष्टं जानाजन्। वाचकात्मरकं भवेत्॥
देवार्चामग्रत कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषत।
ग्रन्थिञ्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचक कुरुनन्दन॥
पुनर्ब्बध्नीत तत् सत्रं न दृढं धारयेत् क्वचित्।

पिशाचमर्दनं शान्तं सदाचारपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं क्षतक्षणो नृप ! ॥
ग्रामग्रामादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थस्यार्पवेत्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप ! ॥"
तस्य फलं यथा,—
"चण्डीपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुच्चरेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्व्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञो भीतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोक्षाय विंशावृत्तिं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्त्याद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्ध्येदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्त्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
"दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदाबाणतोमरञ्च सुशुण्डिभृत् ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥"
मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
"श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुरुन्मदा ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र रक्षन्ति दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमालाञ्च कमलं बाणासिकुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी ।
सर्व्वेया स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी सृष्टिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥"
उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
"गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिसूदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा बाणं मुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥
(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥")

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे बोद्धव्या ॥)

चण्डुः, पुं, (चडि + बाहुलकात् उः ।) उन्दुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ऋ ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ऋ, अचतीत् । ञ, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] य, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्राण्यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुण्ड्रः, पुं, (चत्वारि पुण्ड्राणीव यत्र ।) भिण्डावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चक्मिलनवाड़ी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
"तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥")

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल + स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्नामाकौमुद्याम् ।
"चतुःषष्टिकलाज्ञानात्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
इति तस्माद्भगवतः कः क्षमो देहवान्नरः ॥")
ऋग्वेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चत्यते याच्यते इति । चत + "मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।" उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेशलः ३ पटुः ४ सूत्थानम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । ३ । १० । १६ । पेशलः ७ पेषलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १० । ४४ ।
"चतुरो नैव मुह्येत मूर्खः सर्व्वत्र मुह्यति ॥")
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमः । तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
"तमोघटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शातोदरि कः सहायः ॥"
चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा,—
"कान्ते कनककञ्जीरं करे दधति कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ विन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥"
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ६ । ४० ।
"त्यजत मानमलं वत विग्रहैः
न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥"
"चतुरं उपभोगक्षमम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरच् ।) वक्रगतिः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकभेदः । यथा—
"द्रुतद्वन्द्वं लुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
"चतुरङ्गं ह्यपि बलं तमहत्त प्रसह्येमहि ।"
अक्षक्रीड़ाविशेषः । चौरङ्खेला इति भाषा ॥ यथा,—

युधिष्ठिर उवाच ।
"अष्टकोष्ठाश्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकर्षेणैव मे नाथ चतूराजी यतो भवेत् ॥"
व्यास उवाच ।
अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पातसुतारे श्यामलं बलम् ।
राज्ञो वामे गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं ततः परम् ॥
कुर्य्यात् कौन्तेय ! तुरगो बुद्धे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीये त्वश्वस्तृतीये तु गजो वसेत् ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पश्चकेन वटी राजा चतुष्कोणे कुञ्जरः ॥
निकेश न [illegible]
[illegible] द्वितीयेन तु ॥
[illegible] भूपतिः ॥

अग्र एव व्रजी याति बल स्वत्वयकोष्ठकम् ।
यथेष्ट कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु महीपते ॥
तिर्य्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् ।
कोष्ठकोष्ठद्वय लङ्घ्य प्रयाति नौका युधिष्ठिर ॥
सिंहासन चतूराजी नृपासन्नस्तु षट्पदम् ।
काककाष्ठ वृहन्नौका नौकाष्टमकारकम् ॥
घाताघाते वटी नौका मत हन्ति युधिष्ठिर ।
राजा गजो हयश्चापि अश्वा घात निहन्ति च ॥
अन्यत्र स्ववश रक्षेत् स्वराज्ञा बलमुत्तमम् ।
आत्मरक्षारचया पार्थ । हन्तव्य बलमुत्तमम् ॥
नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि
इत्याधिक्यमस्य ॥
मतङ्गजस्य गर्व्वेण राजा क्रीडति निर्भरम् ।
तस्मात् सर्व्वबल रक्षा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ॥
सिंहासन चतूराजी यद्यवस्थागतो भवेत् ।
सर्व्वैरेवैतैरेवापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥
अन्यराजपद राजा यदाक्रामो युधिष्ठिर ।
तत्र सिंहासन तस्य भण्यते नृपसत्तम ॥
राजा च नृपति हत्वा कुर्य्यात सिंहासन यदा ।
द्विगुण वाहयेत पण्यमन्यथैकगुण भवेत् ॥
गुण पण्य रामयत्नेन प्रापयेत् ॥
स्वसिंहासन पार्थ यदारोहति भूपति ।
न सिंहासन नाम सर्व्वं नयति तद्बलम् ॥
न सिंहासन कर्त्तुं राजा यत्नपदाश्रित ।
दा घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षित ॥
कुमाभे नृपे यत्र स्वकीये च नृपद्वयम् ।
ग्नानि च तदा तस्य चतूराजी यत्र भवत् ॥
चैव नृप हत्वा चतूराजी यदा भवेत् ।
गुण वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुण भवत् ॥
पन्मा यत्र राजा राजान हन्ति पार्थिव ।
तुरङ्गे तत्र भूप । वाहयेच चतुर्गुणम् ॥
दा सिंहासने काले चतूराजी समुत्थिता ।
तुराजी भवत्येव न तु सिंहासन नृप ॥
न्यैव राजि उभयथा नयेऽपि पदासिंहासनाधि-
रात पदराजवधे प्रौष्ठ्याधिक्यमिष्टकाल
प्रमात । क्रीडायामपि तथा कथ्यते ॥ ७ ॥
तद्वय यत्र वर्त्ते आत्मनो राज्ञि संस्थिते ।
रज मद्धनवैको बलमाप्यपदाप्यते ॥
तद्वय यत्र वर्त्ते न स्यादन्यकरे पर ।
दा राजा हि राजान घातेऽपि न हनिष्यति ॥
पाकरे यत्र राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ।
तानाघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न दृश्यत ॥
न्न राजपद प्रज्ञा वटिकान्न यत्र भवेत् ।
गौ भवत् यत्र नाम तदा कोष्ठक च वट ॥
नि तस्य भवेत् पार्थ । चतूराजी च षट्पदम् ।
तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशय ॥
न्तरे वटपद सिंहे राज्ञा वा वाहिका तत्र ।
दपद न भवेतत्र यत्र प्रज्ञा पार्थिव ।
मन कोष्ठक वा स्याद्वाटका दृश्यते वै ।
दाश्योऽत्र हन्तव्य सुप्राप दुर्लभं वसन ।
सिंहासन कौन्तेय । नृपपद वदाम्यह ।
द्वर न भवत्र इति गौतमभाषितम् ॥

नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढावटीति विख्याता पद तस्य न दुष्यति ॥
गाढाघातापद राजपद कोष्ठपदञ्च तत ।
हत्ते रङ्गे बल नास्ति काककाष्ठ तदा भवेत् ॥
घटन्ति रात्रया सर्व्वं तस्य न स्तो जयाजयौ ।
प्रार्थिते पञ्चमे राज्ञि स्वतवच्चाथ षट्पदे ॥
अष्टौव स्यात्तदा राजन् । चलित्वा चालित
पदम् ।
द्विराश्रया गतौ तस्माद्वन्यात परबल जयी ॥
सिंहासन भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते ।
उपविश्य यत् स्थान तस्योपरि चतुष्टये ।
नौकाचतुष्टय यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥
नौकाचतुष्टय तत्र वृहन्नौकेति भण्यते ।
न कुर्य्यादेकदा राजन् । गजस्याभिमुख गजम् ।
यदि कुर्व्वीत धर्म्मेश ! घामपक्षो भविष्यति ।
स्थानाभावे यदा पार्थ । हस्तिन हस्तिसम्मुखम् ॥
करिष्यति तदा राजन्निति गौतमभाषितम् ।
प्रान्ते गजद्वये राजन् । हन्तव्यो वामतो गजः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीडनम् ॥

चतुरङ्गा, स्त्री (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।) घोटिकाश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुरङ्गिणी स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथ पदातय सन्त्यस्यामिति । चतुरङ्ग + इनि ।) चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७३ । २० ।
"प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ।")

चतुरङ्गुल, पुं (चतस्र अङ्गुलय परिमाणमस्य । समासे अच् ।) आरग्वधवृक्ष । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
'विरेचनानि सर्व्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ।')
चतुरङ्गुलिपरिमिते त्रि ॥ (यथा, शतपथ ब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
"स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगृह्णाति ॥")

चतुरम्ल स्त्री, (चतुर्णां अम्लानां समाहार ।) चतुर्व्विधाम्लद्रव्यम् । यथा, भावप्रकाशे ।
"अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकै ।
चतुरम्ल हि पञ्चाम्ल बीजपूरयुतैर्भवेत् ।"

चतुरस्र, त्रि, (चतस्रोऽस्रयोऽस्य । "सुप्रातसुश्व सुदिवेति ।" ५ । ४ । १२० । इति अच्प्रत्यय निपातित ।) चतुष्कोण । यथा —
"चतुरस्र त्रिकोण वा वर्त्तुलं चार्द्धचन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वे बौधायन ॥
तथाचतुर्पोदमणम् । इति दीपिका ॥

चतुरानन पुं (चत्वारि आननानि मुखानि यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य चतुराननत्वे कारण यथा —
"तस्याँ स चाभीदृक्षसंज्ञिकाया
मवक्षिता लाकमयप्रमाण ।
परिक्रमन् क्षोणि विलगनाभ
मम्भार दिग्भद्दुरितां सुखानि ।"
इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा —
"इतरतापशतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन ।
अरसिके तु रसस्य निवेदन
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥"
रैतुइट ॥)

चतुरूषण क्ली (चतुर्णां ऊषणानां समाहार ।) पिप्पलीमूलसहित त्रिकटु । यथा भावप्रकाशे ।
"त्र्यूषण सकणामूल कथित चतुरूषणम् ।
व्योषस्येव गुणा प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ।"

चतुर्गति, पुं, (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कच्छप । इति हेमचन्द्र । ४ । ४१६ ॥ (चतुर्णां आश्रमाणां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां गतिराश्रय । विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९५ ।
"चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गति ।")

चतुर्थ त्रि, चतुर्णां पूरण । ("तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । तत "षट्कतिपय चतुरां थुक ।" ५ । २ । ५१ । इति थुक ।) चतुर्थसंख्यापूरण । इति मुग्धबोधम् । चौठा इत्यादि भाषा ॥

चतुर्थांश, पुं, (चतुर्थ अंश ।) चतुर्भागैकभाग । ततुर्य्यांश । तुरीय २ पाद ३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (चतुर्थ अंशो यस्य । चतुर्थांश- स्वामिनि त्रि । यथा, मनु । ८ । २१० ।
"तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिन ।")

चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यक परिभाषा ॥

चतुर्थी स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । तत "षट् कतिपयचतुरां थुक ।" ५ । २ । ५१ । इति थुक । ततष्टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेष । सा तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृति ॥ (चतुर्थी तु गणपतिपूजार्थम् । "युग्माग्नि कृतभूतानि ।" इति युग्मवचनात् तथा —
"एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्या परसंयुक्ता परा पूर्व्वेण संयुता ॥"
इत्यग्निपुराणवचनाच्च ।
भविष्ये,—
"अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाधिका ॥
तत्र —
चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ।
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पञ्चमीयुतानिषेधार्थं तद्
विनायकव्रतपरमिति गुडवचना कर्त्तव्याद्या
निषेधकत्वे कश्चिदनुपपन्ने सर्व्वैव प्रथमी
युताया ग्रहणात् । द्वारकादिपरोक्षात् ।
'यद्योन्मासचतुर्थ्याञ्च सप्तम्या द्वादशीतिथौ ।
प्रदोषेऽध्ययनं धीमान् न कुर्व्वीत यथाक्रमम् ।
आरम्भो नाध्ययन सौरथ वैधनायया ।
प्रदोषस्त्वोऽभ प्रथमप्रहर इति हेमादि

रात्रिपर इति निर्णयामृतलट्ट भोजदेव: ॥
'शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तत्र तं तत: ॥'
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोष: । अत:,—
'पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्य: कदाचन ॥'
दैवात् प्रमादाद्वा दर्शने तु ।
"सिंह: प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हत: ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तक: ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघमासस्य शुक्लचतुर्थ्यां गौरी पूजनीया । यथा, भविष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमधिकृत्य,—
"चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"सुपुत्त्रमित्त्रप्रमदाप्रमोदी
द्यूताभिलाषी कृपया समेत: ।
विवादशीलो विनयी विवादे
भवेच्चतुर्थीप्रभव: कठोर: ॥"
चतुर्द्दन्त:, पुं, (चत्वारो दन्ता यस्य ।) ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्र: । २ । ८१ ॥ (स्वनामख्यात: पञ्चतन्त्रोक्तगजविशेष: । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ८० । "कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चतुर्द्दन्तो नाम महागजो यूथाधिप: प्रतिवसति स्म ॥")
चतुर्द्दश, [न्] त्रि, चतुरधिका दश । चौद्द इति भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । ४ ।
"अधीतिबोधाचरणप्रचारणै-
र्द्दशाश्चतस्र: प्रणयन्नुपाधिभि: ।
चतुर्द्दशत्वं कृतवान् कुत: स्वयं
न वेद्मि विद्यासु चतुर्द्दशस्वयम् ॥"
चतुर्द्दशानां पूरण: । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) पूरणार्थे अकारान्तोऽयं शब्द: ॥ (यथा, दे: रामायणे । २ । ११२ । २५ ।
"चतुर्द्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ! ।
न द्रक्ष्यामि यदि त्वान्तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥")
तद्वाचकानि । विद्या १ यम: २ मनु: ३ इन्द्र: ४ भुवनम् ५ भुवतारकम् ६ । इति कविकल्पलता ॥
चतुर्द्दशी, स्त्री, (चतुर्द्दश + टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेष: । सा तु चन्द्रस्य चतुर्द्दशकलाक्रियारूपा । तत्पर्य्याय: । भूता २ । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ("सा च शुक्ला पूर्णिमायुता ग्राह्या युग्मात् कृष्णा पूर्व्वयुता ।
"कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ।
उपवासादिकार्य्येषु एष धर्म्म: सनातन: ॥'
इति निगमवचनात् अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्लचतुर्द्दश्यपि पूर्व्वविद्धा ग्राह्या
'चतुर्द्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ! ।
मम भक्तैर्म्महाबाहो ! भवेद्या चापराह्णिकी ।
दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने ॥'
इति स्कन्दपुराणात् मम भक्तैरिति ईश्वरोक्ते: शिवव्रतविषयम् । त्रयोदश्यां दिवातनमुहूर्त्तचतुर्द्दशीलाभे तु पद्मपुराणम् ।
'एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अमावास्या तृतीया च उपोष्या: स्यु: परान्विता: ॥'
एतद्विषय एव ।
'शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी ।
कृत्युक्तेव कर्त्तव्या कुशामेव हि पारणम् ॥'
इति वचनम् ।" इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"विरक्तशील: पुरुष: सरोष-
श्चौर: कठोर: परवञ्चकश्च ।
परान्नभोक्ता परदारचित्त-
श्चतुर्द्दशीं चेत् जननस्य काले ॥"
मासविशेषे तत्र कर्म्माणि यथा । ज्यैष्ठकृष्णचतुर्द्दश्यां कीर्त्तिकयाविष्णुादिदेवतापूजा स्वामिपूजा च ॥ भाद्रशुक्लचतुर्द्दश्यां अनन्तपूजा चतुर्द्दशपिष्टकभक्षणं डोरकबन्धनञ्च ॥ कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दश्यां चतुर्द्दशशाकभक्षणं चतुर्द्दशदीपदानं यमतर्पणञ्च ॥ अग्रहायणशुक्लचतुर्द्दश्यां गौरीपूजा पाषाणाकारपिष्टकभक्षणञ्च ॥ माघकृष्णपक्षे रटन्त्याख्यचतुर्द्दश्यां कालीपूजारुणोदये स्नानञ्च ॥ फाल्गुनकृष्णपक्षे शिवरात्र्याख्यचतुर्द्दश्यामुपवास: शिवपूजा च ॥ चैत्रशुक्लपक्षे मदनचतुर्द्दश्यां मदनवृक्षपल्लवेन कामदेवपूजा । इति स्मृति: ॥
चतुर्द्दोलं, क्ली, पुं, (चतुर्भिर्वाहकैर्दोल्यते उत्क्षिप्य नीयते उह्यते इति यावत् । दोलि + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, चतुर्भिर्दण्डैरुपलक्षितं दोलं दोलायमानयानविशेष: ।) स्वनामख्यातयानविशेष: । यथा,—
"राज्ञो यच्छिपदं यानं विशेषाख्यमलं विदु: ।
चतुर्भिरुह्यते यत्तु चतुर्द्दोलं तदुच्यते ॥
भोजस्तु ।
चतुर्भिर्वाहकैर्द्दण्डै: षड्भि: कुम्भै: सुसंस्थितै: ।
स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्द्दोलमनुत्तमम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानां चतुर्द्दोला: प्रकाशिता: ॥
त्रिहस्तसम्मितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् ।
हस्तद्वयोन्नत: प्रोक्तश्चतुर्द्दोलो जयाख्यया ॥
चतुर्हस्तायतो यस्तु सार्द्धद्विहस्तदन्यथा ।
चतुर्द्दोल: समाख्यात: कल्याणस्तावदुन्नत: ॥
पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् ।
तावदेवोन्नतो वीरश्चतुर्द्दोल उदाहृत: ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि य: ।
चतुर्द्दोलो ह्ययं सिंहस्तद्दैर्घ्येणोन्नत: शुभ: ॥
सर्व्वोऽपि द्विविध: प्रोक्त: सच्छदिश्चापि निश्छदि: ।
आद्य: समरवर्षासु पर: केलिवनालये ॥
सर्व्वेषामेव काष्ठानां दृढ: स्याद्दण्डधारण: ।
चन्दनेनैव घटना सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥
लोहजं सर्व्वयन्त्रेषु कनकं सर्व्वधातुषु ।
कुम्भश्च पद्मकोषश्च गिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥
वैदेशानां महीन्द्राणां चतुर्द्दोलेषु विन्यसेत् ॥
दर्पणश्चार्द्धचन्द्रश्च हंस: केकी शुको गज: ।
अश्व: सिंहश्च तस्याग्रे आदित्यादिदशोत्तरान् ॥
मणिनियमस्तु दण्डवत् ॥
रक्त: शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथारुण: ।
नील: कपिल इत्युक्त: पताकानान्तु संग्रह: ॥
चतुर्द्दोल: सपताक: शुभयानमिति स्मृत: ॥
मुक्तास्तवकैर्द्दशभिर्युक्त: स्याद्राजकेशानाम् ।
चामरदण्डैर्द्दशभिर्द्दिग्जयिनां चतुर्द्दोल: ॥
चासपक्षस्य पुच्छं सेत् सर्व्वोपरि परिन्यसेत् ।
यात्रासिद्धिरयं नाम्ना चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
स्तम्भच्छादरहितो निश्छदिकश्चतुर्द्दोल: मानं पूर्व्ववत् ॥
स पुनर्द्दिविध: प्रोक्त: सध्वजश्चापनिर्ध्वज: ।
ध्वजान् यत्र न्यस्यन्ति यद्गर्गविजयैषिण: ॥
तेषां मानन्तु चत्वार: स्वामिहस्तैकसम्मिता: ।
कोणेषु पश्चादग्रे च हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥
सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।
मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चय: ॥
चतुर्द्दोलध्वजे राज्ञो विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
निर्ध्वजे च चतुर्द्दोले मानमन्यतमं स्मृतम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि य: ।
विजयो नाम विज्ञातश्चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
विजयो मङ्गलो भद्रो वितस्त्येकैकवर्द्धित: ।
त्रिविधानां महीन्द्राणां यानत्रयमुदाहृतम् ॥
अष्टाभिरुह्यते यत्तु अष्टदोलं वदन्ति च ।
सोपानद्वितयश्चात्र विज्ञेयं शिल्पिनिर्म्मितम् ॥
भोजस्तु ।
अष्टाभिर्व्वाहकैर्द्दण्डै: षड्भिस्तु दशभिर्घटै: ।
स्तम्भैस्तु दशभिर्ज्ञेयमष्टदोलं महीभुजाम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानामष्टदोला: प्रकाशिता: ॥
षड्भिर्हस्तैर्मितायाम: परिणाहश्चतुर्भुज: ।
चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदु: ॥
आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चहस्तमितो हि य: ।
कल्याणाख्योऽष्टदोलोऽयं चतुर्हस्तमितोन्नति: ॥
सप्तहस्तायत: कार्य्य: प्रवरे पञ्चहस्तक: ।
पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितो हि य: ।
सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेय: षड्भुजोन्नत: ॥
सर्व्वोऽपि द्विविध: प्रोक्त: सच्छदिश्चापि निश्छदि: ।
काष्ठवस्त्रघटादीनां मणीनां चामरस्य च ॥
चतुर्द्दोलवज्ज्ञेयो नियमोऽन्योऽपि सूरिभि: ।
पूर्व्ववन्निश्छदेर्म्मानं ध्वजमानमिहोच्यते ॥
दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तद्वयोन्नता: ।
पश्चादग्रे ध्वजौ राज्ञश्चतुर्हस्तमितौ मतौ ॥
मणिचामरपक्षाणां निर्णयो निश्चताकवत् ।
निर्ध्वजश्चाष्टदोलो य: शिविकेति स गद्यते ॥
मणिकुम्भमुखादीनां नियमो नवदण्डवत् ।
इत्यष्टदोलकथनम् ॥ *

अग्र एव घटी याति वल हन्त्यग्रकोणगम् ।
यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्द्दिक्षु महीपते ! ॥
तिर्य्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् ।
कोणकोष्ठद्वय लङ्घ्य प्रयाति नौका युधिष्ठिर ! ॥
सिंहासनं चतूराजी नृपात्तस्तु घटपदम् ।
काककाष्ठ इत्यनौका नौकाश्वप्रकारकम् ॥
घाताघाते घटी नौका वल हन्ति युधिष्ठिर ! ॥
राजा गजो हयश्चापि त्यक्त्वा घात निहन्ति च ॥
अत्यन्त स्वबल रक्षेत् स्वराजा बलमुत्तमम् ।
अल्पस्यार्थाय पार्थ ! हन्याद् बलमुत्तमम् ॥
नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्याधिक्यमश्वस्य ॥
मतङ्गजस्य गर्व्वेण राजा क्रीडति निर्भरम् ।
तस्मात् सर्व्वबल दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ॥
सिंहासन चतुराजी यत्नस्थानतो भवेत् ।
सर्व्वसैन्यैरनिवापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥
अन्यदाश्रपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर ! ।
तदा सिंहासन तस्य भण्यते नृपसत्तम ! ॥
राजा च नृपति हत्वा कुर्य्यात् सिंहासन यदा ।
द्विगुण वाहयेत् पणमन्यथैकगुण भवेत् ॥
द्विगुण पण दातव्येन प्रापयेत ॥
मित्रसिंहासन पार्थ यदारोहति भूपतिः ।
तत्र सिंहासन नाम सर्व्वं नयति तद्बलम् ॥
यत्र सिंहासन कर्त्तुं राजा षष्ठपदाश्रितः ।
तत्र घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥
विद्यमाने नृपे यत्र स्वकीये च नृपद्वयम् ।
प्राप्नोति च तत्र तस्य चतूराजी यत्र भवेत् ॥
नृपेणैव नृप हत्वा चतूराजी यदा भवेत् ।
द्विगुण वाहयेत् पणमन्यथैकगुण भवत् ॥
अपरस्य यत्र राज्ञा राजान हन्ति पार्थिव ।
चतुरङ्गे तत्र भूप वाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥
यदा सिंहासने काले चतूराजी सहस्थिता ।
चतूराजी भवत्येव न तु सिंहासन नृप ! ॥
अथ च बीज उभयथा यद्यपि परसिंहासनाधिकारात् परराजवधे शौर्य्याधिक्यनिष्कण्टकत्व दर्शनात् । क्रीडायामपि तथा कथ्यते ॥ ● ॥
राजद्वय यत्र हस्ते आत्मनो राज्ञि संस्थिते ।
परेण सञ्चलश्चैको वलगाप्यपहार्य्यते ॥
राजद्वय यत्र हस्ते न स्यादन्यकरे परः ।
तदा राजा हि राजान घातेऽपि न हनिष्यति ॥
नृपावष्टे यत्र राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ! ।
घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षक ॥
काष्ठ राजपद त्यक्त्वा वटिकान्ता यदा भवेत् ।
तत्रौ नयत पत्र नाम तदा कोष्ठक च घट ॥
यत्र नस्य भवेत पार्थ ! चतूराजी च घटपदम् ।
तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशय ॥
पतति घटपद विद्धि राज्ञा वा हस्तिना तत्र ।
घटपत्र न भवत्यस्य कथञ्च श्रृणु पार्थिव ॥
सप्तम कोष्ठक या स्याद्घटिका दशकेन वै ।
तदाश्योन्यञ्च गमय सुखाय दुर्ब्बल बलम् ॥
त्रिवटाकस्य कौन्तेय ! पुत्रपस्य कदाचन ।
घटपद न भवत्येव इति गोतमभाषितम् ॥

नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पद तस्य न दुष्यति ॥
गाढ़ाघाट्यापद राजपद कोणपदञ्च तत् ।
हस्ते रङ्गे बल नास्ति काककाष्ठ तदा भवेत् ॥
वदन्ति राक्षसाः सर्व्वे तस्य न स्तो जयाजयौ ।
प्रार्थितेः प्रथमे राज्ञि न्यस्तश्चाष्ट घटपदे ॥
अग्रौ च स्यात्तदा राजन् । चलित्वा चालितपदम् ।
विराटस्तत्र गतौ समाहन्यात् परबल जयी ॥
सिंहासन भवत्येव काककाष्ठ न भण्यते ॥
उपविश्य यत् स्थान तस्योपरि चतुष्टये ।
नौकाचतुष्टय यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥
नौकाचतुष्टय तत्र इन्द्रनौकेति भण्यते ।
न कुर्य्यादेकदा राजन् । गजस्याभिमुख गजम् ॥
यदि कुर्व्वीत धर्म्मज्ञ ! पापभक्तो भविष्यति ।
स्थानाभावे यदा पार्थ ! हस्तिन हस्तिसम्मुखम् ।
करिष्यति तदा राजन्निति गोतमभाषितम् ।
प्राप्ते गजद्वये राजन् ! हन्तव्यो वामतो गजः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीडनम् ॥

चतुरङ्गा, स्त्री (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।) घोटिकाश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुरङ्गिणी स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथ पदातय सन्त्यस्यामिति । चतुरङ्ग + इनि ।) चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७३ । २० ।
"निर्यायिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥")

चतुरङ्गुल, पुं (चतस्र अङ्गुलय परिमाणमस्य । समासे अच ।) आरग्वधवृक्ष । इत्यमरः । २ । ४ । २३ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
'विरेचनानि सर्व्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ॥')
चतुरङ्गुलिपरिमिते त्रि ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
'स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगूहति ॥")

चतुरम्ल क्ली (चतुर्णां अम्लानां समाहारः ।) चतुर्व्विधाम्लद्रव्यम् । यथा, भावप्रकाशे ।
'अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकैः ।
चतुरम्ल हि पञ्चाम्ल बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥

चतुरस्र त्रि (चतस्रोऽश्रयोऽस्य । "सुप्रातसुश्व सुदिवेति ।" ५ । ४ । १२० । इति अच्प्रत्ययेन निपातितः ।) चतुष्कोणः । यथा —
"चतुरस्र त्रिकोण वा वर्त्तुल चार्द्धचन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥'
इत्याह्निकतत्त्वे बौधायनः ॥
समाच्चतुर्थाङ्गमध्यम् । इति दीपिका ॥

चतुरानन पुं (चत्वारि आननानि मुखानि यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य चतुराननत्वे कारण यथा —
"तस्याँ स चाम्भोरुहकर्णिकाया-
मवस्थितो लोकमपश्यमानः ।
परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र-
श्चत्वारि लेभेऽनुदिश मुखानि ॥'
इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा —
"इतरतापशतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन ! ।
अरसिकेषु रसस्य निवेदन
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥'
इत्युद्भट ॥)

चतुरूषण क्ली (चतुर्णां ऊषणानां समाहारः ।) पिप्पलीमूलसहित त्रिकटु । यथा भावप्रकाशे ।
"त्र्यूषण सकणामूल कथित चतुरूषणम् ।
व्योषस्येव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ॥"

चतुर्गति, पुं (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कच्छप । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥ (चतुर्णां आश्रमाणां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां गतिराश्रयः । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ९५ ।
'चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्ब्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥")

चतुर्थ त्रि, चतुर्णां पूरणः । ('तस्य पूरणे डट ।" ५ । २ । ४८ । इति डट । तत 'षट्कतिपयचतुरां थुक ।" ५ । २ । ५१ । इति थुक ।) चतुःसंख्यापूरणः । इति मुग्धबोधम् । चौठा इत्यादि भाषा ॥

चतुर्थांश पुं (चतुर्थः अशः ।) चतुर्भागैकभागः । तत्पर्य्यायः । तुरीय २ पादः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्थ अशो यस्य । चतुर्थांशस्वामिनि त्रि । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
"तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥")

चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

चतुर्थी स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । "तस्य पूरणे डट ।" ५ । २ । ४८ । इति डट । तत "षट्कतिपयचतुरां थुक ।' ५ । २ । ५१ । इति थुक । ततष्टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेष । सा तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृतिः ॥ (चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या । "युग्माग्नि-सतभूतानि ।' इति युग्मवचनात् तथा —
'एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ता पराः पूर्व्वेण संयुता ॥
इत्यपि पुराणवचनाच्च ॥
भविष्ये,—
'अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥
मनुः —
चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचन पञ्चमीयुतानिषेधक तद् विनायकव्रतपरमिति गुरुचरणाः तृतीयायुतानिषेधकत्वे क्वचिदित्यनुपपत्तेः सर्व्वत्रैव पञ्चमीयुताया ग्राह्यत्वात् । आरम्भादिप्रदोषमाह ।
'त्रयोदश्याश्चतुर्थ्याश्च सप्तम्या द्वादशीतिथेः ।
प्रदोषेऽध्ययन धीमान् न कुर्व्वीत यथाक्रमम् ।
आरम्भतो नाड्यस्तु सौरस्य वैष्णवस्तथा ।
प्रदोषश्चन्द्रोऽस्त प्रथमप्रहर इति हेमादि

मरः । २ । १ । १७ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३९ ।
"मृदङ्गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥")

चतुष्पथः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्य्यादय आश्रमा यस्य । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी । थे २७ ॥

चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पशुः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । १७ ।
"तरवश्च निरुपसृष्टाङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥")
करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्ज्जितः ।
स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितः ॥"
"मेषवृषसिंहराशयः मकरपूर्व्वार्द्धं धनुःपरार्द्धञ्च ।"
इति दीपिका ॥
(चतुष्पदविशिष्टे । त्रि । यथा, महाभारते । १ । ६० । ११ ।
"चतुष्पदं द्विपदञ्चापि सर्व्वमेवं भूता गर्भभूता भवन्ति ॥"
व्याधिनिवारणोपायाः । यथा,—
"वैद्यो व्याध्युपसृष्टस्तु भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे ॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥)

चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । "संख्यासुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति अन्तलोपः । "पादोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । ८ । इति ङीप् । "पादः पत् ।" ६ । ४ । १३० । इति पदादेशः ।) पद्यम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति भाषा ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । १ स्तवके ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥")

चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिनत्तीति । पाटि+अण्+स्त्रियां ङीप् ।) नदी । इति शब्दमाला ॥

चतुष्पाठी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा । छात्राध्ययनस्थानम् । चौपाठी इति भाषा ॥ इति लोके प्रसिद्धिः ॥

चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली । ६ ॥ (चतुर्हस्तविशिष्टे, त्रि ॥)

चतुःसमं, क्ली, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमानां समः समभागो यत्र । यद्वा, चतुर्भिश्चन्दनादिभिः समं एकत्र सहावस्थानं यत्र ।) मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०३ ॥ औषधविशेषः । यथा, सुखबोधे ।
"लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानी च चतुःसमम् ।
आममूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदि शोथजित् ॥"
अन्यच्च ।
"जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
जीरञ्च टङ्गणयुतं चरकेण चोक्तम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
आमातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥"

चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौतिश् इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १८ ।
"चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो-
र्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ॥")

चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः, पुं, (चतुस्त्रिंशज्जातकं जानातीति । ज्ञा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।"३।२।३। इति कः ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

चतूराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते इति । राज्+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । स्त्रियां ङीप् ।) चतुरङ्गक्रीडाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चत्वरं, क्ली, (चत्यते स्त्रीक्रियते इति । चत+"कृगॄशॄदृचतिभ्यः ष्वरच् ।" उणां । २ । १२१ । इति ष्वरच् ।) स्थण्डिलम् । होमार्थपरिष्कृता भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चतसृणां रथ्यानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ यथा, महाभारते । ३ । १५ । २० ।
"चतुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव ! ।
बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् ॥"
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम् । मठ इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६।४१।
"हत्वा तांश्चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम् ।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः ॥")

चत्वारः, त्रि, (चतुर्शब्दस्य प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनेन सिद्धस्तथात्वम् ।) चतुःसंख्या । चारि इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि । वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वर्णः ३ समुद्रः ४ हरिबाहुः ५ स्वर्दन्तिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९ युगम् १० आश्रमम् ११ हस्तपादः १२ । इति कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाणमस्याः । "पङ्क्तिविंशतीति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ चल्लिश इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ४ । १ । ६० ।
"तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥")

चत्वालः, पुं, (चत्यते प्रार्थ्यते स्त्रीक्रियते होमायेति । चत+"स्थाचतिमृजेरिति ।" वालञ् न वृद्धिः ।) होमकुण्डम् । दर्भः । इति मेदिनी । ले । ८६ ॥ गर्भः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥

चद, ऋ ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ऋ, अचदीत् । ञ, चदति चदते । इति दुर्गादासः ॥

चद, इ आह्लादे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि चन्द्यते । आह्लादो हर्षः । इति दुर्गादासः ॥

चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति । चदि+बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्पूरम् । भुजगः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चन, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥

चन, म हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) म, चनयति । इति दुर्गादासः ॥

चन, य असाकल्यम् । अकार्त्स्न्यम् । यथा । किञ्चन । इत्यमरभरतौ ॥ ("किमः क्यन्तात् चित्चनौ ।" इति सूत्रेण ।) प्रत्ययोऽयं विभक्त्यन्तकिम्शब्दादुत्तरे भवति । इति मुग्धबोधम् ॥

चञ्च, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, चञ्चित्वा चक्त्वा । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

चन्दः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति यद्वा चन्दति दीप्यते इति । चन्दि वा चन्द+पचाद्यच् ।) चन्द्रः । इति भरतधृतशब्दार्णवः ॥

चन्दकः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति लोकानिति । चदि आह्लादे+णिच्+"ण्वुल्तृचौ" । ३ । १।१३३। इति ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । चाँदा इति भाषा ॥ तस्य गुणः । रुचिबलकारित्वम् । अनभिष्यन्दित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

चन्दनः, पुं, क्ली, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे+णिच्+ल्युः ।) स्वनामख्याततरुः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।
"चन्दनांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्दुवारकान् ॥"
तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।
"विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥")
तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महार्हम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिलपर्णम् ९ मङ्गल्यम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्धराजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीतलम् १५ गन्धाढ्यम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाव-

एवं द्वादशषोडशविंशतिदोलादिका कार्य्या ।
मानं माषद्विगुणं माषत्रिगुणितं युक्तमेतेषाम् ॥
विंशतिदोलात् परतो भोजमति सम्भवेद्यानम् ।
यानं चक्रयुतोऽथ बहुगुणमेतच्चगारं चैवास ॥
भविष्योत्तरेऽपि ।
यदुक्तं दैवतं यानं तेन मानेन यो नृप ।
स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमश्नुते ॥
स्वयोगयुक्तयानस्थो भोगमाप्नोति मानव ।
परयौगिकयानस्थः क्लेशमाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो दम्भादथवाज्ञानाद्यानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्लक्ष्मी यशो धनम् ॥
प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाश्रित ।
नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तल्लिङ्गन्तु मनोभ्रमा ॥'
इति युक्तिकल्पतरु ॥

चतुर्धा, अ, (चतुः प्रकारमिति । "धाच प्रकारे ।" इति मुग्धबोधसूत्रेण धाच ।) चतुःप्रकारम् । चारिप्रकार इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । २६ । १४ ।
'मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥")

चतुर्ब्बीज, क्ली (चतुर्णां बीजानां समाहार ।) मेथिका चन्द्रसूर कालाजाजी यवानिका एत चतुष्टय मिलितम् । तच्चूर्णमिलभक्षणगुण । पवनामयाजीर्णशूलाध्मानपार्श्वशूलकटिव्यथा-नाशित्वम् । इति भावप्रकाश ॥

चतुर्भद्र, क्ली (चत्वारि भद्राणि यत्र द्वन्द्वे । यद्वा चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षसञ्ज्ञकानां भद्राणां श्रेयसां समाहार ।) सकलधर्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमर । २ । ७ । ५८ ॥ बलवाधिकशक्ति धर्मार्थकाममोक्षम । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (तत्सम्पन्नमङ्गलमयगुणयुक्ते त्रि । यथा, महाभारते । ७ । ६२ । १७ ।
'स चक्रमार सञ्जय । चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ॥")

चतुर्भुज, पु (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णु । इत्यमर । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ५ ।
'विष्णु प्रबोधयाम्यद्य शेषे सुप्तं जनार्दनम् ।
चतुर्भुज महावीर्य्य दु खहा स भविष्यति ॥')
वन्हिकौषधविशेष । यथा —
रसस्य भागौ द्वौ भागैक हेमभस्मकम् ।
मृगकस्तूरिका चैव हरितालञ्च तत्समम् ॥
सर्व्वं खल्वतले पिष्ट्वा कन्यारसविमर्द्दितम् ।
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यगर्भे त्रिवासरम् ॥
सस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत् ।
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुमर्द्दितम् ॥
सद्रूपयायिशल खादेद्वलीपलितनाशनम् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ॥
हस्तकम्पे शिर कम्पे गात्रकम्पे विशेषत ।
वातपित्तसमुत्थांश्च कफजान् नाशयेद्ध्रुवम् ॥
सर्व्वौषधिप्रयोगैर्ये व्याधयो न निवारिता ।
कर्म्मभि पञ्चभिश्चैव योगवाहशतैरपि ।

चतुर्भुजो रसो नाम महेशेन प्रकाशित ।
क्रमेण शीलित हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥"
इति चतुर्भुजो रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
स्त्रियां गायत्रीरूपा महाशक्ति । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।
"चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी चरितप्रदा ॥"
चतुर्भुजविशिष्टे त्रि । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ५६ ।
"तदा प्राप्ता भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा ।
शङ्खचक्रगदापद्मवरायुधधरा शिवा ॥')

चतुर्म्मुख, पु, (चत्वारि मुखानि यस्य । यद्वा चत्वारो वेदाश्चत्वारि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु । १० । २२ ।
"चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा ।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्त सर्व्वं चतुर्मुखात् ॥"
'सर्वं चतुर्मुखात् चतुर्मुखरूपिणस्त्वत्त जात मिति शेष ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥
शिव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
"चतुर्म्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ॥")
औषधविशेष । यथा —
"रसगन्धकलौहाभ्रं समं स्वर्णाद्धि हेम च ।
सर्व्वं खल्वतले पिष्ट्वा कन्यारसविमर्द्दितम् ॥
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् ।
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् ।
तद्रूपयायिबल खादेत् वलीपलितनाशनम् ॥
क्षयमेकादशविध कास पञ्चविधन्तथा ।
कुष्ठमष्टादशविध पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
शूल श्वासञ्च हिक्काञ्च मन्दाग्निं चाम्लपित्तकम् ।
व्रणान् सर्व्वांश्च वातान् विसर्पं विद्रधिन्तथा ॥
अपस्मारग्रहोन्मादान् सर्व्वार्शांसि त्वगामयान् ।
क्रमेण सेवित हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
पौष्टिकं बलमायुष्यं पुत्रप्रसवकारणम् ।
चतुर्म्मुखेन दृष्टेन ब्रह्मणा येन सूचितम् ॥'
इति प्रयोगामृते चतुर्म्मुखरस ॥
(औषधान्तर यथा —
'सूत शुद्ध मृत स्वर्णं ह्लाभ्यां तुल्या मन शिला ।
विमर्द्दितञ्च तैलेन चातसौवर्णभेन च ॥
तद्गोल वस्त्रखण्डे बद्धा न्यक्षयेत्तैलपयेषत ।
धत्तूराफलकल्केन दोलायन्त्रे पाक पचेत् ॥
उद्धृत्य धारयद्वक्त्रे जिह्वास्यदन्तरोगनुत ॥"
इति चतुर्म्मुखो रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मुखरोगाधिकार ॥)

चतुर्युग, क्ली, चतुर्णां युगानां समाहार । इति व्याकरणममरटीका च ॥ (चत्वारि युगानि यत्र इति विग्रहे चतुर्युगविशिष्टे, त्रि । यथा, रघौ । १० । २३ ।
'चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा ॥"
'चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ता चतुर्युगा कालावस्था कालपरिमाणम् ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥)

चतुर्व्वक्त्र, पु, (चत्वारि वक्त्राणि यस्य यद्वा चत्वारो वेदा एव वक्त्राणि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति हलायुध ॥

चतुर्व्वर्ग, पुं (चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्ग समूह ।) धर्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमर । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा, रघौ । १० । २२ ।
"चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा ॥")

चतुर्व्विद्य पुं (चतस्रो विद्या अस्यास्तीति । यद्वा । ७ । ३ । २१ । इत्यस्य सूत्रस्य काशिकोक्त यथा, "चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । चतुरो वेदानधीते चतुर्वेद स एव चातुर्वैद्य । चतुर्विद्यस्येति मालान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्य ।") चतुर्वेदवेत्ता । अस्य रूपान्तराणि । चतुर्वेद । चातुर्वैद्य । चातुर्वेद । इति व्याकरणम् ॥

चतुल, त्रि, (चत + उलच ।) स्थापयिता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

चतुष्क, क्ली (चत्वारोऽवयवा यस्य वा कन् । चतुष्कं चतुरवयवम् । यथा मनु । ७ । ५० ।
"पानमक्षा स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥"
गृहविशेष । यथा, कुमारे । ५ । ६८ ।
'चतुष्कपुष्पप्रकराचकीर्णयो
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ॥')
मण्डिभेद । इति शब्दरत्नावली ॥
(पुंसि तु राजविशेष । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २८४६ ।
"अथ पौक्तीहरिर्व्वीरोऽभूच्चतुष्क कोष्ठकात्मज ।")

चतुष्की स्त्री, (चतुष्क + स्त्रियां ङीप् ।) मशहरी । मशारि इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेद । इति मेदिनी । के । ८७ ॥

चतुष्टय, क्ली, केन्द्रम् । इति नीलकण्ठीयजातकम् ॥ (चतु संख्या । यथा, कुमारे । ७ । ११ ।
"तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्त
युक्त मणिस्तम्भचतुष्टयेन ॥"
चत्वारोऽवयवा यस्य । "संख्याया अवयवे तयप ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप । ततो रेफस्य विसर्गे सत्वे च कृते 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।" ८ । ३ । १०१ । इति षत्वम् ।) चतुरवयवे त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा मनु । ८ । १३० ।
"वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदैषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥'
यथाच, कुमारे । २ । १७ ।
"प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ।")

चतुष्पथ क्ली, (चतुर्णां पथां समाहार । 'तद्धितार्थेति ।" २ । १ । ५१ । इति समास । "ऋक्पूरब्धू पथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अ । "इदुदुपधस्येति ।" ८ । ३ । ४१ । इति षत्वम् । यद्वा, चत्वार पन्थानो यत्र इति ।) एकत्र मिलितपथचतुष्टयम् । चौमाता पथ इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । शृङ्गाटकम् २ । इत्य

मरः । २ । १ । १७ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३९ ।
"मृदङ्गान् दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥")

चतुष्पथः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्य्यादय आश्रमा यस्य । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी । थे २७ ॥

चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पशुः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । १७ ।
"तरवश्च निरुपसृष्टाङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥")
करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्ज्जितः ।
स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितः ॥"
"मेषवृषसिंहराशयः मकरपूर्व्वार्द्धं धनुःपरार्द्धञ्च ।"
इति दीपिका ॥

(चतुष्पदविशिष्टे । त्रि । यथा, महाभारते । १ । ६० । ११ ।
"चतुष्पदं द्विपदञ्चापि सर्व्वमेवं भूता गर्भभूता भवन्ति ॥"
व्याधिनिवारणोपायाः । यथा,—
"वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे ॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्ब्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥)

चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । "संख्यासुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति अन्तलोपे । "पादोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । ८ । इति ङीपि । "पादः पत् ।" ६ । ४ । १३० । इति पदादेशः ।) पद्यम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति भाषा ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । १ स्तवके ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥")

चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिनत्तीति । पाटि + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) नदी । इति शब्दमाला ॥

चतुष्पाठी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा । छात्राध्ययनस्थानम् । चौपाठी इति भाषा ॥ इति लोके प्रसिद्धिः ॥

चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली । ९ ॥ (चतुर्हस्तविशिष्टे, त्रि ॥)

चतुस्समं, क्ली, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमानां समः समभागो यत्र । यद्वा, चतुर्भिश्चन्दनादिभिः समं एकत्र सहावस्थानं यत्र ।) मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०२ ॥ औषधविशेषः । यथा, सुखबोधे ।
"लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानी च चतुस्समम् ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदि शोफनुत् ॥"
अन्यच्च ।
"जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकेण प्रोक्तम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
आमातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥"

चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौत्रिश् इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १८ ।
"चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो-
र्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ॥") .

चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः, पुं, (चतुस्त्रिंशज्जातं जानातीति । ज्ञा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३।२।३। इति कः ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

चतूराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते इति । राज् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । स्त्रियां ङीप् ।) चतुरङ्गक्रीडाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चत्वरं, क्ली, (चत्यते स्वीक्रियते इति । चत + "कृ गॄ शॄ वृ चतिभ्यः ष्वरच् ।" उणां । २ । १२१ । इति ष्वरच् ।) स्थण्डिलम् । होमार्थपरिष्कृता भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चतसृणां रथ्यानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ यथा, महाभारते । ३ । १५ । २० ।
"अनुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव ! ।
बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् ॥"
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम् । मठ इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६।४१।
"हत्वा तांश्चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम् ।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः ॥")

चत्वारः, त्रि, (चतुर्शब्दस्य प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनेन सिद्धिस्तथात्वम् ।) चतुःसंख्या । चारि इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि । वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वर्णः ३ समुद्रः ४ हरिबाहुः ५ स्वर्दन्तिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९ युगम् १० आश्रमम् ११ हस्तपादः १२ । इति कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाणमस्याः । "पङ्क्तिविंशतीति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ चल्लिश इति भाषा ॥(यथा, भागवते । ४ । १ । ६० ।
"तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥")

चत्वालः, पुं, (चत्यते प्रार्थ्यते स्वीक्रियते होमायेति । चत + "स्याचतिमृजेरिति ।" वालञ् न वृद्धिः ।) होमकुण्डम् । दर्भः । इति मेदिनी । ले । ८९ ॥ गर्भः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥

चद, ए ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ए, अचदीत् । ञ, चदति चदते । इति दुर्गादासः ॥

चद, इ ह्लादे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि चन्द्यते । ह्लादो हर्षः । इति दुर्गादासः ॥

चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति । चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्पूरम् । भुजगः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चन, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥

चन, म हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) म, चनयति । इति दुर्गादासः ॥

चन, य असाकल्यम् । अकारात् स्वरम् । यथा । किञ्चन । इत्यमरभरतौ ॥ ("किमः क्यन्तात् चित्चनौ ।" इति सूत्रेण ।) प्रत्ययोऽयं विभक्त्यन्तकिम्शब्दादुत्तरे भवति । इति मुग्धबोधम् ॥

चनुच, उ हतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, चञ्चित्वा चक्त्वा । हतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

चन्दः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति यद्वा चन्दति दीप्यते इति । चन्दि वा चन्द + पचाद्यच् ।) चन्द्रः । इति भरतधृतशब्दार्णवः ॥

चन्दकः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति लोकानिति । चदि ह्लादे + णिच् + "ण्वुल्तृचौ । ३ । १।१३३। इति ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । चाँदा इति भाषा ॥ तस्य गुणः । रुचिबलकारित्वम् । अनभिष्यन्दित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

चन्दनः, पुं, क्ली, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + ल्युः ।) स्वनामख्यातवृक्षः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।
"चन्दनांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्धुवारकान् ॥"
तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।
"विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥")
तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महार्हम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिलपर्णम् ९ मङ्गल्यम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्धराजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीतलम् १५ गन्धाढ्यम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाव-

नम १८ शीतगन्ध १९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलपर्णिक २० चन्द्रद्युति २१ । इति भावप्रकाशः ॥ भद्रश्रियम् २२ छिन्नम् २३ हिमम् २४ । इति रत्नमाला ॥ पटीरः २५ वर्णकः २६ भद्राश्रयः २७ सेव्यः २८ रौहिणः २९ । इति शब्दरत्नावली ॥ याम्यः ३० पीतसारः ३१ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । स्वादे किञ्चत्कषायत्वम् । पित्तभ्रान्तिवमिज्वरक्रिमितृषासन्तापशान्तिकारित्वम् । रुच्यत्वम् । वक्त्ररोगनाशित्वम् । शरीरकान्तिवृद्धिकारित्वम् । लेपने कामवृद्धिकारित्वम् । अतिसौरभ्यदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । तिक्तत्वम् । आह्लादकत्वम् । लघुत्वम् । श्रमशोषरोगविषश्लेष्मतृष्णापहारित्वञ्च ॥ * ॥ श्रेष्ठचन्दनलक्षणं यथा —

"स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम् । ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

वानरविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०५ ॥

चन्दनं, क्ली (चन्द्यते आह्लाद्यते अनेन वा इति । चदि आह्लादे + णिच् + ल्युट्

इति मेदिनी । ने । ६१ ॥

चन्दनगोपी स्त्री (चन्दनमपि गोपायति ...दिना रक्षतीति । गुप + आय । ततो ङीप् । यद्वा, चन्दनवद् गुप्यति दीप्यते इति । अच् ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्दनधेनु स्त्री (चन्दनेन अङ्किता धेनुः । मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) पतिपुत्त्रवन्मृतनार्य्युद्देश्यकोत्सृष्टचन्दनाङ्कितसवत्सगौः । तत्प्रमाणप्रयोगौ लिख्येते ।

"नत्वा शिवं चन्दनचर्च्चिताया
धेनोः प्रदाने सविधिप्रयोगम् ।
रत्नाकरादेर्लिखितं विलोक्य
तनोति वाचस्पतिरग्रबुद्धिः ॥"

अथ चन्दनधेनुदानविधिः । तत्र रत्नाकरे देवलः ।
जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते यदि ।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत् ॥
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते याग्रतस्तयोः ।
वृषं न चोत्सृजेत्तत्र पुत्त्रः पिता यावच्च जीवति ॥
तथा कर्म्मोपदेशिन्यां ब्राह्मणसर्व्वस्वे च धृतानि प्रश्नस्तानि वचनानि । यथा स्मृतिः ।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत् ॥
तथा जातूकर्ण्यः ।
धेनुं चन्दनमालिप्य यो दद्यान्मातृदैवते ।
यदि पापशतैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात् ॥
तथा वशिष्ठः ।
न कुर्य्याच्च वृषोत्सर्गं यावत् पितरि जीवति ।
चन्दनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत् ॥ * ॥
चतुर्व्वर्षो भवेद्यूपो यद्वा षट्षष्ठकः ।
कर्त्तव्यः श्रीफलः सूक्ष्मः कर्णश्चो धेनुमौलिकः ॥
विल्वस्य बकुलस्यैव कृतौ यूपः प्रशस्यते ।
अभावे वारणेनापि यूपं कुर्य्याद्विधानतः ॥
वृषोत्सर्गे तु वृषमौलिकः ।
तरुणी रूपसम्पन्ना सुशीला च पयस्विनी ।
न्यायार्ज्जिता गृहे जाता देया सा श्रोत्रियाय गौः ॥
नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च ।
शौचिचैत्ये कुशचैत्ये राजद्वारे चतुष्पथे ॥

एषु वचनेषु वृषोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनूत्सर्गविध्योर्युगपदुपसंहारदर्शनात् वृषोत्सर्गस्थाने प्रधानतया चन्दनधेनूत्सर्गः प्रतीयते । अतोऽस्य वृषोत्सर्गकार्य्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं लभ्यते । एकोद्दिष्टं न कुर्व्वीत न्यासिनाञ्चैव सर्व्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्व्वणन्तु विधीयते ॥ इति श्राद्धविवेकधृतोशनोवचने त्रिदण्डिसन्न्यासिनां एकोद्दिष्टनिषेधपार्व्वणविध्योर्युगपदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्व्वणमिव । यद्वा पतिपुत्त्रवतीरूपप्रेतविशेषाधिकृतवृषं न चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनूत्सर्गविधिभ्यां प्रेतमात्राधिकृतसामान्यवृषोत्सर्गविध्यवगतफलभावनाकरणीभूतवृषकर्म्मकत्यागमनूद्य तत्कर्म्मीभूतवृषमपहाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधिलाघवादवगम्यते । पशुयागे सामान्यविध्यवगताप्प्रणयनाधिकरणीभूतचमसस्थाने गोदोहनेनापः प्रणयेदिति विशेषविधिना गोदोहगुणविधिवत् । नाक्षाभीऽपि प्रवर्ष्मनीम् । उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणमित्यत्र एकादशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधिवच्च । अन्यथा धेनूत्सर्गस्य पृथक्कर्म्मत्वे फलभावना तत्करणनियाम्यानां पृथक्कल्पने गौरवं स्यात् । उक्तविधिनिषेधयोरुपसंहारवैयर्थ्यञ्च स्यात् । ततश्च करणैक्यात् फलैक्यमिति । चन्दनधेनूत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्व्वकस्वर्गप्राप्तिः फलम् । एवं कपिलमन्त्रस्यापापश्वपगमस्वर्गमार्गनाशा अपि तथैव तात्पर्य्यम् । तथा जातूकर्ण्यवचनस्यापापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्पर्य्यं बोध्यम् । भूताद्यानां विधिशेषत्वानामेव जैमिन्युक्तप्रामाण्यम् प्रकृते सिद्धे विधिशेषत्वे लाघवात् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वेति कात्यायनवचनस्यापापपदस्य प्रेतत्वे एव तात्पर्य्यदर्शनाच्च । अत्र यद्यपि पतिपुत्त्रवतीत्यत्र पतिपुत्त्रवत्त्वस्य विशेष्यीभूतकर्त्तृत्वविमरणान्वयित्वेन न विशेषणत्वं किन्तूपलक्षणत्वमेव ततश्च काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्कतद्वत्तामादायापि पतिपुत्त्रवतीतिप्रयोग उपपद्यते । तथापि अग्रतस्तयोर्भर्त्तुरग्रत इत्याभ्यां मरणकालिकी पतिपुत्त्रवत्तावगम्यते । गवां गोष्ठे इतिवत् । अथवा मरणान्वयेन धेनूत्सर्गकालिकीति । नचापुष्पिता मृता काचित्तस्याः धेनुर्विगर्हिता । इति कपिलवचने अपुष्पितायाः पुत्त्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधस्याप्रसक्ततया सपत्नीपुत्त्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधपरत्वे तद्बलात् पतिपुत्त्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्त्रवतीपरत्वं अवश्यं वाच्यम् । तदेकवाक्यतया पुत्त्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्यम् । अपुष्पितेति कपिलार्हस्य प्रसक्तिपूर्व्वकत्वार्थं पतिपुत्त्रवत् निष्टरजस्काया धेनूत्सर्गनिषेधार्थत्वात् गत्यां यथा स्त्रणायां वीजाभावात् । प्रतियोगिवत्ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभावविरोधित्वमते तु अजातपुष्पस्त्रीपरत्वं वा भवतु तथात्वेऽपि तस्याः धेनुर्विगर्हितेति अप्रसक्तापि अपुष्पिताधेनुदाननिन्दा पतिपुत्त्रवत्याश्चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा । यथा हरेरुत्थाने पौर्णमासेन किन्तेन प्रतिपच्च यो निशीथ प्रसक्तापि निन्दा एकादश्यादिपौर्णमास्यन्तपक्षके रैवत्यन्त्यपादयोगविधस्तुतिपरा । यथा वा वेदपाने यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्मानमपि गिरेत् इत्यप्रसक्तनिन्दा ऐरं कृत्वा उद्गायेदिति विधे स्तुतिपरा । अतएव उक्तं शावरभाष्ये । न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तु इतरत् स्तोतुमिति । स्तुतौ हि अप्रसिद्धगुणदोषारोपणदोषाय । न चात्र काम्यस्यैव कार्त्तिक्यादिवृषोत्सर्गस्य स्थाने धेनूत्सर्गो विधीयते इति वाच्यम् । तन्मात्रपरत्वे मानाभावात् । प्रत्युत म्रियते इति वर्त्तमानार्थकविभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रमीतोपस्थितेश्च । ये तु बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत् । सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्म्मनुरिति मनुना पुत्त्रवतीत्वाभिधानादेव पतिपुत्त्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्त्रवती प्रतीयते इति ब्रुवते तेऽतीवभ्रान्ताः । पुत्त्रवतीति पदस्यास्वतया मतुपा पतिपदस्यान्वये तटस्थत्वापत्तेः ॥ * ॥

ननु वृषतुल्यवयोवर्णो वृषः स्याद्व्लिङ्गी द्विजाः । वृषोत्सर्गे तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीगौर्विधीयते ॥ इति भविष्यद्वाराधेनुदानमिदं पतिपुत्त्रवत्याः वृषोत्सर्गे दक्षिणादानस्य विशेषरूपम् । न तु प्रधानकर्म्मान्तरं गौरवात् । न च दक्षिणाया अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः । यस्य यज्ञमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीतिवत्तदुपपत्तेरिति चेत् न । वृषोत्सर्गदक्षिणातश्चन्दनाङ्कितधेनुदानस्य प्रकरणान्तराम्नायेन प्रकरणान्तरन्यायेन प्रधानत्वसिद्धेः । वृषोत्सर्गस्थानीयत्वेनानुवर्त्तमानशिष्टाचारात् । धेनुदानमुखेन वृषोत्सर्गनिषेधानामसङ्गतेः । कपिलवचनात् चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां वृषरूपदक्षिणादानविधानाच्च ॥ * ॥

यथा कपिल उवाच ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम् ।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
तथा ।
जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते यदि ।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
साध्वी पतिव्रता नारी म्रियते याग्रतस्तयोः ।
वृषं नैवोत्सृजेत्तत्र पुत्त्रो यावत् पितरि जीवति ॥

चन्दन

न्मृतपुत्रा च या नारी संगृहीता तु या भवेत्।
तस्या धेनुर्न दातव्या वृषोत्सर्गो विधीयते ॥
अपुष्पिता मृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता।
दद्याद्वेत्सं सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वृषमुत्सृजेत् ॥
द्वयोः सोदरयोरेको भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः।
त्रयाणां द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ चतुर्णाञ्च त्रयः स्मृताः॥
पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयो ज्येष्ठाः प्रकीर्त्तिताः।
ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः॥
हेमशृङ्गीं खुरे रूप्यैः सुशीलां वस्त्रसंयुताम्।
कांस्योदरीं ताम्रपृष्ठां घण्टाचामरभूषिताम्॥
प्रवालमालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥
गवां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्वा गच्छेत् सुरालयम् ॥
तावत्तिष्ठति स्वर्लोके यावदाभूतसंप्लवम्।
न चोत्सर्गो वृषस्यात्र वत्सतर्य्यन्वितस्य च ॥
वृषोत्सर्गविधानेन कर्त्तव्यं सर्व्वकर्म्म च।
मा नस्तोकेति मन्त्रेण दक्षे वृषाण्यसीति च ॥
धेनोश्च सक्थिदेशे तु त्रिशूलाङ्कं समालिखेत्।
वामभागे विशेषोऽयं दक्षे चक्रं समालिखेत् ॥
तत्राप्यदृष्टर्क्ष्येद्विद्वानाचार्य्यस्तु विधानवित्।
ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम् ॥
शूलं षडङ्गुलं कार्य्यं दक्षे वामे यथाविधि।
पूर्व्वाशाभिमुखीं धेनुं यजमानोत्तरामुखः॥
मस्तकादिक्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥” *॥
शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः। ललाटे ओँ वृषभध्वजाय नमः। कर्णयोः ओम् अश्विनीकुमाराभ्यां नमः। चक्षुषोः ओँ शशिभास्कराभ्यां नमः। जिह्वायां ओँ सरस्वत्यै नमः। दन्तेषु ओँ वसुभ्यो नमः। ओष्ठयोः ओँ सन्ध्यायै नमः। ग्रीवायां ओँ नीलकण्ठाय नमः। हृदि ओँ स्कन्दाय नमः। रोमकूपेषु ओम् ऋषिभ्यो नमः। दक्षिणपार्श्वे ओँ कुवेराय नमः। वामपार्श्वे ओँ वरुणाय नमः। रोमाग्रेषु ओँ रश्मिभ्यो नमः। ऊरुषु ओँ धर्म्माय नमः। जङ्घासु ओम् अधर्म्माय नमः। श्रोणितटे ओँ पितृभ्यो नमः। खुरमध्ये ओँ गन्धर्व्वेभ्यो नमः। खुराग्रे ओम् अप्सरोभ्यो नमः। लाङ्गूले ओँ द्वादशादित्येभ्यो नमः। गोमये ओँ महालक्ष्म्यै नमः। गोमूत्रे ओँ गङ्गायै नमः। पयोधरेषु ओँ चतुःसागराय नमः।
एवमङ्गानि संपूज्य पठेन्मन्त्रं समाहितः।
ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।
रुद्रस्य गौरी या देवी सा देवी वरदास्तु मे ॥
ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः पापं व्यपोहतु ॥
ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु ॥
ओँ सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥

चन्दनं

गृहीत्वार्घ्यञ्च पाद्यञ्च उत्सृजेत्तामलङ्कृताम्।
दीयते ब्राह्मणायैषा आचार्य्याय महात्मने ॥
एवंविशिष्टां तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत्।
पुच्छं गृहीत्वा पित्रादीन् वृषोत्सर्गविधानतः॥
ऐशान्याञ्चालयेत् किञ्चिदाचार्य्याय च दक्षिणाम्।
वृषभञ्च ततो दद्यादाचार्य्याय गुणान्वितम् ॥
पूजयेद्ब्राह्मणांश्चैव वस्त्रमाल्यादिभिस्ततः।
कांस्यपात्रं वस्त्रयुग्मं सुवर्णञ्च विशेषतः ॥
आचार्य्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकं तथा।
आगतान् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्ति विधानतः ॥
दीनान्धकृपणादींश्च अन्नाद्यैः परितोषयेत् ॥”
इति कापिले धेनुदानप्रमाणम् ॥ * ॥
पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा,—
“एकादशाहे प्रेतायाः षण्मासे चाब्दिके तथा।
त्रिपक्षे मासिके वापि दद्याद्गां चन्दनाङ्किताम् ॥
तथा वराहपुराणम्।
अयने विषुवे षष्ठ्यां युगाद्यापूर्णिमासु च।
दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम् ॥
ननु आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वेत्यादिना आद्यश्राद्धकर्त्तव्यनित्यवृषोत्सर्गकालस्य परपरकालो गौणः। न वा सर्व्वे कालाः स्युः। तत्र नाद्यः त्रिपक्षादौ शिष्टाचारविरोधात्। नापि द्वितीयः त्रिपक्षादौ नित्यत्वबोधकाभावात्। वस्तुतः आद्यश्राद्धे वृषोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपक्षादौ काम्यत्वम्। आद्यश्राद्धपदं अशौचान्तद्वितीयदिनपरम्। अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नीत्यादिकवाक्यत्वात्। अत्र च आद्यश्राद्धस्य विप्लमतितत्वेन एकादशादौ क्रियमाणत्वे वृषोत्सर्गमपि न कुर्य्यात्। आद्यश्राद्धदिने वृषोत्सर्गाकरणे त्रिपक्षाद्यन्यतमकालेऽपि वृषोत्सर्गस्यावश्यप्रेतत्वपरीहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्यसकृत्कृतस्य नित्यत्वं कल्पप्रम्। एवं धेनुदानस्यापि। अतएव पूर्व्वसंवत्सरे मलमासपातेऽपि प्रागकृतस्येत् कार्य्यं एव इति नवीना जगुः। एककर्त्तृकानेकवृषोत्सर्गोऽपि शिष्टाचार एकदिनेऽपि। तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः काम्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेष इति न्यायादविरोधः॥ ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्तिः सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात्। न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच्च। अत्रायं विशेषः। काम्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्य्यं नैमित्तिकमात्रं सकृदेव। किञ्च। संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धमपि पुनः पुनः स्यात्। मैवं तत्र पितृतृप्तिरूपप्रधानफलस्य सकृत्त्वेन चरितार्थं इति ॥ * ॥ अत्रोक्तानि सर्व्वाण्येतानि वचनानि तिर्य्यगधिकरणन्यायमूलानि। तथा हि तिर्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पशुत्वपर्य्यदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम्। तत्र हेतवः तिरश्चां विशिष्टान्तःकरणविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् चार्य्यायां अन्धवधिरमूकानामवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्गयागासामर्थ्ये तेषां यथा यागानधिकारस्तद्वदत्र

चन्दन

स्वपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते। इति छन्दोगपरिशिष्टे अग्निष्वात्तादन्तर्गणसुक्ता जीवत्पितृकस्यैतानन्यांश्चेतर इति कात्यायनसूत्रे च जीवत्पितृकस्य पितृतर्पणनिषेधात् वृषोत्सर्गे तदङ्गभूततत्पुच्छगलितोदकतर्पणविरहात् साङ्गकरणासामर्थ्ये वृषोत्सर्गानधिकारः। अतएव द्वैतनिर्णयेऽपि। अनूचितस्त्रियां करणीभूतगर्व्वाधेन यागवद्वृषोत्सर्गस्य बाध उक्तो वाचस्पतिमिश्रेण। धेनुदानाङ्गतर्पणे तु प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाचाधिकार एवाभ्युदयिकश्राद्धवत् जन्मास्युपनयनाङ्गसशिखवपनवच्च। अयन्तु सामान्यशास्त्रोपनीवित्वेन निषेधः पर्य्युदास एव। न तु यदि पतिपुत्रवद्भिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यादित्येव मातस्तदा पुत्र इत्यादिवचनभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि च जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इत्येव मातस्तदा पूर्व्वभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि वा पतिपुत्रवत्या जीवत्पितृकपुत्रभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यादिति विशिष्टरूपस्तथापि पतिपुत्रवत्यास्तदुभयरहितायाश्च जीवत्पितृकपौत्रादिना वृषोत्सर्गः स्यात्। स चायुक्त एव प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात्। तस्मात् समुदायवचनसार्थक्याय पतिपुत्रवद्भिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। तथा जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव सिध्यति। प्रमाणवत्त्वौरवस्य सर्व्वाङ्गीकृतत्वात्। दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधानापूर्व्ववत्। अथवोक्तदेवलादिवचने ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानत इत्यन्तकापिलसकलवचनपर्य्यालोचनया कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्य कापिलप्रतिप्रसूतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पितृकात् अन्यो जनो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। इति सामान्यत एव वृषोत्सर्गविधिः। तथा पतिपुत्रवत्या ज्येष्ठपुत्र एव चन्दनाङ्कितधेनुमुत्सृजेदिति विधिश्च सिध्यति। ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसत्त्व एव तेन तदन्यमृतपितृकेण वा वृषोत्सर्गः कार्य्यः। कनिष्ठपुत्राभावे तु न केनापि। एवं पत्यादिना चन्दनधेनुदानमिति। प्रतिप्रसूतकनिष्ठान्यजीवत्पितृकेण न कस्यापि वृषोत्सर्गः कार्य्य इत्यपि च पर्य्यवसितम्॥ वस्तुतस्तु पतिपुत्रवत्या वृषोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिसत्त्वं पुत्रसत्त्वं वा। मृतपुत्रेत्यादिप्रागुक्तकापिलवचने पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्रसत्त्वे च वृषोत्सर्गावगतेः। तत्पुत्रस्य पितुः सत्त्व एवानधिकारोक्त्या तन्मरणे वृषोत्सर्गावगमाच्च। न वा तदुभयसत्त्वं मिलितं उक्तन्यायावगततत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वहेतोरेव तादृशनिषेधप्राप्तेः पतिपुत्रसत्त्वयोर्निर्बीजहेतुत्वकल्पनानौचित्यात् तयोर्व्याचनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया पतिपुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकानिषेधकल्पने

गौरवाच। यत्तु जीवत्पितृकवृषोत्सर्गनिषेधे मतिपुत्रत्वात् पृथगुपसंहार सोऽपि तस्य पुत्रानधिकारमात्रप्रयुक्तसिद्धवृषोत्सर्गाभावभागित्वानुवाद। पूर्व्ववाक्यावगतधेनुदानस्य वृषोत्सर्गस्थानीयत्वज्ञापनाय एवेति प्रागपि निरूपितम्। तत्रोक्तवचने तिर्य्यगधिकरणन्यायप्राप्त जीवत्पितृकस्य वृषोत्सर्गकर्म्माभावमनूद्य सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्ग एव विधीयते। एतेन वृषोत्सर्गकर्त्तरि कपिलप्रतिप्रसवसपतिकावृषोत्सर्गकृतिमत् कनिष्ठपुत्रान्यजीवत्पितृकेतरत्वविशेषणसपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने ज्येष्ठपुत्रस्यैव चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्गमात्रञ्च लभ्यते। अतो जीवत्पितृकेण काम्यवृषोत्सर्गं पत्नि प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिवृषोत्सर्गश्च न कार्य्यं। एवं सपतिकाया अपि पुत्रस्य कर्म्मयोग्यत्वे असत्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा वृषोत्सर्गं कार्य्य एवेति स्थितम्। इदन्तु रत्नाकरहलायुधाचार्य्यचूडामणिविद्याभूषणशुभङ्करमहादेवभट्टाचार्य्यप्रभृतीनामपि सम्मतं तेषां पृथक् पृथक् पद्धतिरपि प्रचरति। क्वचिद्देशे सार्व्वभट्टाचार्य्यस्यापि सम्भूनपद्धतिर्दृश्यते। अतएवात्र विशेषादर्शिनामनाचारोऽनाचार एव। अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिक एव। स्मृतिशास्त्रे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूरणे सतीति जैमिन्युक्तेः। तत्र त्वपूजाहोमाद्यङ्गेषु विशेषमन्त्रतन्त्रोक्तेः। कापिलकल्पेन वृषोत्सर्गधर्म्मातिदेशेन विशेषोक्तनिरासाय॥*॥ सम्प्रति विचारितकापिलकल्पप्रयोगोऽभिधीयते यथा। गोशालादौ वितानयुक्ते प्रागुदक्प्रवणे देशे गोमयेनोपलिप्य कृतनित्यक्रिय आचान्तः कुशहस्तो द्विवासाः प्राङ्मुख ओँ तद्विष्णोः परमं पदं इति विष्णुं स्मृत्वा नत्वा च उदङ्मुख ओँ तत्सदित्युच्चार्य्य कुशतिलजलपूर्णताम्रपात्रमादाय विशेषानुपन्यासात् मुख्यचान्द्रमासोल्लेखेन अद्यामुके मासि अमुके पक्ष अमुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकाया आद्यौ चान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः प्रेतलोकविमुक्तस्वर्गलोकगमनकाम चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्माहं करिष्यामीति सङ्कल्पयेत। ततस्तज्जलमैशान्यां क्षिपेत्। ततः स्वस्वशाखोक्त सङ्कल्पसूक्तं पठेत्। ततः प्रथमं ब्रह्मवरणम्। तत्र उत्तरामुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः प्राञ्जलिः ओँ साधुभवानास्तामिति वदेत्। ओँ साध्वहमासे इति प्रतिवचनं दत्त्वा ब्रह्मा तन्नासने उपविशति। ततः कर्त्ता ओम् अर्च्चयिष्यामो भवन्तमिति वदेत्। ओम् अर्च्चयेति प्रतिवचनम्। ततो गन्धपुष्पताम्बूलवस्त्रालङ्कारैर्ब्रह्माणं सम्पूज्य तद्दक्षिणजानु स्पृष्ट्वा ओम् अद्यामुकमासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकाया आद्यौ चान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रममुकप्रवरं श्रीअमुकदेवशर्म्माणं त्वामसौ चन्दनाङ्कितधेनुदानाङ्गहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरणाय गन्धादिभिरभ्यर्च्याहं वृणे इति ब्रह्माणं वृणुयात्। ओँ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ओँ यथाविहितं ब्रह्म कर्म्म कुरु। ओँ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम्। अथ गानाशक्तौ ब्रह्मकर्म्म कारयित्वात्र ब्रह्मादिकर्म्मकरणायेति वदेत्। अथ होमासामर्थ्ये होतारं वृणुयात्। तत्र होतृकर्म्मकरणायेति विशेषः। एवं तन्त्रधारकाचार्य्यमपि। आचार्य्यान्तराभावे ब्रह्मैवाचार्य्यत्वेनापि वरणीयः। तत्र ब्रह्माचार्य्यकर्म्मकरणायेति विशेषः। एवं प्रागुक्तवत् सदस्यवरणमपि। हस्ताद्युत्यादिमानन्तु याजमानिकमेव सर्व्वत्र ग्राह्यम्। ततः पुण्याहस्वस्त्यृद्धिवाचनं कृत्वा चन्दनाङ्कितधेनुदाननिमित्तकहोमीयहविरर्थं च चकारमो भारसनामोधारणं कुर्य्यात्। ततो यजमानो होता वा गायत्र्या गोमूत्रं ओँ गन्धद्वारेत्यादिना गोमयं ओम् आप्यायस्वेत्यादिना दुग्धं ओँ दधिक्राव्ण इत्यादिना दधि ओँ तेजोऽसीत्यादिना घृतं ओँ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे इति कुशोदकञ्च शोधयित्वा गायत्र्या सर्व्वमेकीकृत्य तेन वेदीमभ्युक्ष्य तत्र घटान् संस्थाप्य गन्धपुष्पादिना विष्णुं सम्पूजयेत्। ततो हस्तप्रमाणं स्थण्डिलं शूकराङ्गारास्थिकपालतुषादिरहितं पूर्व्वोत्तरप्रवणं समं वा गोमयेनोपलिप्य तत्र स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य स्वस्वगृह्योक्तवृषोत्सर्गपद्धतिक्रमेण कर्म्म कृत्वा प्राङ्मुखीं धेनुमग्निसमीपं नीत्वा ओँ मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नोऽश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्रभामितोऽवधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे। इति मन्त्रेण धेनोर्वामसक्थिनि षडङ्गुलं त्रिशूलं चन्दनेन कुशेन लिखेत्। वीरान्मा न इति सामगानाम्। यजुषान्तु मा नो वीरानिति मन्त्रभागे पाठः। ततः ओँ वृषोऽसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे पवमानः स्वर्द्दृशम्। इति मन्त्रेण दक्षसक्थिनि षडङ्गुलमारहीनं चक्रञ्च तथैवाचार्य्यो लिखेत्। अस्मिन्नवसरे यथेश्वरे सवत्सधेनुमौलिकं यूपमारोपयेत्। ततः स्वस्वगृह्योक्तविधिना वृषवद्धेनुं स्नापयेत्। ततः सितवाससा जलमपनीय गन्धचन्दनपुष्पाञ्जनसिन्दूरगोरोचनादिभिः स्वर्णशृङ्गाभ्यां रूप्यखुराभ्यां वस्त्रेण कांस्यक्रोडेन ताम्रपृष्ठेन घण्टाचामराभ्याञ्च यथायोग्यं तथा कर्णयोः प्रवालमालिकाभ्याञ्च धेनुं भूषयित्वा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य स्वस्वगृह्योक्तपशुमन्त्रान् श्रावयित्वा च प्राङ्मुखीं धेनुं शुक्लवाससा यूपे बध्नीयात्। ततो यजमान उत्तरामुखः धेनोर्मस्तकादिक्रमेण तत्तदङ्गं पूजयेद्यथा। शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः। एवं ललाटे वृषभध्वजाय नमः। कर्णयोः अश्विनीकुमाराभ्याम्। चक्षुषोः शशिभास्कराभ्याम्। जिह्वायां सरस्वत्यै। दन्तेषु मरुद्भ्यः। ओष्ठयोः सन्ध्यायै। ग्रीवायां नीलकण्ठाय। हृदि स्कन्दाय। रोमकूपेषु ऋषिभ्यः। दक्षपार्श्वे कुबेराय। वामपार्श्वे वरुणाय। रोमाग्रे रश्मिभ्यः। ऊरुषु धर्म्माय। अङ्घ्रिषु अधर्म्माय। श्रोणीतटे पितृभ्यः। खुरमध्ये गन्धर्व्वेभ्यः। खुराग्रेषु अप्सरोभ्यः। लाङ्गूले हाम्भार्ग्विभ्यः। गोमये महालक्ष्म्यै। गोमूत्रे गङ्गायै। पयोधरेषु चतुःसागराय। एवं सम्पूज्य पठेत्।

ओम् इन्द्रस्य च शचिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।
रुद्रस्य देवी या गौरी सा देवी वरदास्तु मे॥
ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेषु संस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु॥
ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु॥
ओँ सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्यै स्वर्गं प्रयच्छतु॥

ततः ओम् आपाप्याय नमः इत्यनेनोदङ्मुखं सम्प्रदानब्राह्मणं पाद्यादिभिः सम्पूज्य एवं ओँ रुद्राय नमः इति तद्देवतां सम्पूज्य ओँ चन्दनाङ्कितसवत्सधेनवे नमः इत्यनेन पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धपुष्पैर्धेनुं सम्पूज्य सम्प्रोक्ष्य च ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा कुशतिलजलान्यादाय ओँ तत् सदद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथावमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकाया आद्यौ चान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकायाः प्रेतलोकविमुक्तस्वर्गलोकगमनकामोऽहं एतां सालङ्कारां चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुं रुद्रदैवतां अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्य ब्राह्मणाय तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात्। ततः सम्प्रदानब्राह्मणः पुच्छं धृत्वा ओमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युक्त्वा च सावित्रीं पठेत्। ततो धेनुरियं रुद्रदैवताकेति वदेत्। यथाशाखं कामस्तुतिञ्च पठेत्। यथा सामवेदे। ओँ क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते। यजुर्वेदे तु। ओँ द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु कोऽदात् कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते तव कामश्रुतान् सुनवामहे। ऋग्वेदे तु। सामगमन्त्रान्ते। ओँ इदिरसि द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु। इत्यधिकम्। ततो यजमानः ओँ अद्येत्यादि कृतैतत्सालङ्कारचन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिदं हेम तन्मूल्यं वा विष्णुदैवतं अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्याय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददानीति चाद्याय दद्यात्। आचार्य्यस्तु ओमिति गृहीत्वा

स्वस्तीति वदेत्। ततो दक्षिणासर्गवनुमन्त्रोक्तेन स्वस्वगृह्योक्तगाथादिविधं कर्म्म समापयेत्। ततः सदस्यदक्षिणां दत्त्वा आहूतान् वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयेत्। सामगश्चेदिदानीं ब्रह्महोत्राचार्य्यसदस्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दद्यात् सर्गवद्दद्यात्। यजुर्वेदी तु स्वस्वगृह्योक्तरीत्या यथास्थानं दक्षिणां दद्यात् सर्गवद्दद्यात्। शूद्रस्तु यजुर्वेदिवत् सर्व्वं कुर्य्यात्। किन्तु मन्त्रपाठं ब्राह्मणेन कारयेत्। दीनानाथादींश्च वस्त्रान्नाद्यैस्तोषयेदिति।"* इति श्रीचन्द्रशेखरवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचितः चन्दनाङ्कितधेनुदानसविधिप्रयोगः समाप्तः॥

चन्दनपुष्पं, क्ली, (चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पं यस्य।) लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनशारिवा, स्त्री, (चन्दनगोपी शारिवा। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनसारः, पुं, (चन्दनस्येव सारो यस्य।) वज्रक्षारम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दना, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति स्वगन्धादिनेति। चदि आह्लादे+णिच्+युच्। स्त्रियां टाप्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। सा तु मधुखाल्याख्यनगरसमीपे प्रसिद्धा॥

चन्दनाचलः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अचलः। चन्दनाकरः पर्व्वत इत्यर्थः।) मलयपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

चन्दनाद्रिः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अद्रिः पर्व्वतः।) मलयपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चन्दनी, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति जलादिदानेनेत्यर्थः। चन्दन+ङीप्) नदीविशेषः। इति मेदिनी। ने। ६०॥ (यथा, गोः रामायणे। ४। ४०। २०।

"रुचिरां कुटिलाञ्चैव चन्दनीं चापगां तथा॥")

चन्दनीया, स्त्री, (चन्द्यते दीप्यतेऽनया। चदि+करणे अनीयर्।) गोरोचना। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दिरः, पुं, (चन्दन्ति हृष्यन्ति लोका येन। चदि आह्लादे+"इषिमदीदि।" उणां। १। ५१। इति किरच्।) चन्द्रः। हस्ती। इति मेदिनी। रे। १५२॥

चन्द्रं, क्ली, (चन्दति दीप्यते इति। चदि+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) स्वर्णम्। शुक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (छन्दोविशेषः। यथा, छन्दोग्रन्थे।

"द्विजवरगणयुगमुभयाय परिकलय कर-
मथनगणयुगलमिह गणयुगमपि वितर।
रुचिरयतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति श्रुणुत
सकलकविकुलहृदयमोदकरमवनतुत॥")

चन्द्रः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति चन्दति दीप्यते इति वा। चन्द+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) देवताविशेषः। चाँद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। हिमांशुः २ चन्द्रमाः ३ इन्दुः ४ कुमुदबान्धवः ५ विधुः ६ सुधांशुः ७ शुभ्रांशुः ८ ओषधीशः ९ निशापतिः १० अब्जः ११ जैवातृकः १२ सोमः १३ ग्लौः १४ मृगाङ्कः १५ कलानिधिः १६ द्विजराजः १७ शशधरः १८ नक्षत्रेशः १९ क्षपाकरः २०। इत्यमरः। १। ३। १३—१४॥ दोषाकरः २१ निशीथिनीनाथः २२ शर्व्वरीशः २३ एणाङ्कः २४ शीतरश्मिः २५। इति शब्दान्तरम्॥ समुद्रनवनीतः २६ सारसः २७ श्वेतवाहनः २८ नक्षत्रनेमिः २९ उडुपः ३० सुधासूतिः ३१ तिथिप्रणीः ३२ अमतिः ३३ चन्दिरः ३४ चित्राटीरः ३५ पक्षधरः ३६ अत्रिजः ३७ नभश्चमसः ३८ राजा ३९ रोहिणीशः ४० अत्रिनेत्रजः ४१ पक्षजः ४२ सिन्धुजन्मा ४३ दशाश्वः ४४ हरचूड़ामणिः ४५ माः ४६ तारापीड़ः ४७ निशामणिः ४८। इति जटाधरः॥ मृगलाञ्छनः ४९ दर्शविपत् ५० छायामृगधरः ५१ ग्रहनेमिः ५२ दाक्षायणीपतिः ५३ लक्ष्मीसहजः ५४ सुधाकरः ५५ सुधाधारः ५६ शीतभानुः ५७ तमोहरः ५८ तुषारकिरणः ५९ हरिः ६० हिमद्युतिः ६१ द्विजपतिः ६२ विश्वप्सा ६३ अमृतदीधितिः ६४ हरिणाङ्कः ६५ रोहिणीपतिः ६६ सिन्धुनन्दनः ६७ तमोनुत् ६८ एणतिलकः ६९ कुमुदेशः ७० क्षीरोदनन्दनः ७१ कान्तः ७२ कलावान् ७३ यामिनीपतिः ७४ सिप्रः ७५ मृगपिप्लुः ७६ सुधानिधिः ७७ तुङ्गी ७८ पक्षजन्मा ७९ अब्जः ८० अब्धिनवनीतकः ८१ पीयूषमहाः ८२ शीतमरीचिः ८३ शीतलः ८४। इति शब्दरत्नावली॥ त्रिनेत्रचूड़ामणिः ८५ अत्रिनेत्रभूः ८६ सुधाङ्गः ८७ परिज्ञाः ८८ वलक्षगुः ८९ तुङ्गीपतिः ९० यज्वनाम्पतिः ९१ पर्व्वधिः ९२ क्लेदुः ९३ जयन्तः ९४ तपसः ९५ खचमसः ९६ विकसः ९७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दशवाजी ९८ श्वेतवाजी ९९ अमृतसूः १०० कौमुदीपतिः १०१ कुमुदिनीपतिः १०२ भपतिः १०३ दक्षजापतिः १०४ ओषधीपतिः १०५ कलाभृत् १०६ शशभृत् १०७ एणभृत् १०८ छायाभृत् १०९ अत्रिदृग्जः ११० निशारत्नम् १११ निशाकरः ११२ अमृतः ११३ श्वेतद्युतिः ११४। इति हेमचन्द्रः। २। १९॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"ब्रह्मणो मानसः पुत्त्रस्त्वत्रिर्नाम महातपाः।
सहस्रकामः प्रजा वत्स! तपस्तेपे सुदुश्चरम्॥
त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीतीह नः श्रुतम्।
ऊर्द्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत्॥
नेत्राभ्यां तस्य सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः।
तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दश देव्यो दधुर्दिशः॥
समेत्यैव महाराज! नैव ताः समशक्नुवन्।
यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः॥
ततस्ताभिः सहैवासौ निपपात वसुन्धराम्।
पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः॥
रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया।
स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धराम्॥
त्रिःसप्तकृत्वो दुहितॄणोऽकारयत्तं प्रदक्षिणम्।
तस्य तत्प्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत॥
तेनौषध्यः समुद्भूता याभिः सन्धार्य्यते जगत्।
स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम्॥"

तस्य शौक्ल्यपूर्णत्वयोः कालो यथा,—

"कृष्णाष्टमीदिनादूर्द्ध्वं यावच्छुक्लाष्टमीदिनम्।
तावत् कालं शशी क्षीणः पूर्णस्तेनोपरि स्थितः॥"

इत्यग्निपुराणे ज्योतिःशास्त्रम्॥

तस्य क्षयवृद्धिकारणं यथा, पाद्मे स्वर्गखण्डे।

"अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः।
रोहिण्यामेव सततं बहुप्रेमा रराम ह॥
दृष्ट्वा तदितरास्ताश्च तप्ताः पितरमब्रुवन्।
अस्माकं कामदस्तात! जामाता तव रोहिणीम्।
रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः!॥
तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भजस्व भोः।
प्रेम्णा समेन सर्व्वास्त्वं दुहितॄर्म्मम मानद!॥
जग्राह तद्वचो नैव सोमः सप्रेम रोहिणीम्।
तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह॥
शशाप ते न भविता रूपकं सह चोऽरितमः।
यक्ष्मणा च परिग्रस्तो भव त्वं चौषरेतकः॥
अथ क्षयमिति तस्मिन् सर्व्वास्ताः सहिताः स्त्रियः।
पितरं शरणं प्राप्ताः क्षीयते नः पतिः पितः!।
न वयं तेन वर्त्तामो विना सुखनिराकृताः॥
उवाच दक्षस्ताः सर्व्वाः शापो मे नान्यथा भवेत्।
मासमध्ये पक्षमेकं वर्द्धतां स क्रमेण वै॥
क्षयं क्रमेण प्राप्नोतु पक्षमेकं व्यवस्थया।
एवं शापं वरञ्चैव ददावस्मै व्यवस्थया॥
तथैव राजते व्योम्नि क्षयवृद्धी दधद्विधुः॥"

स च गौरवर्णः वायुकोणस्थोवैश्यजातिसत्त्वगुणकर्कटराशिमृगशिरोनक्षत्रौषधिलवणरसमुक्तागैरिकादिधातुसर्व्वेषामधिपतिः। आर्द्रभूमिचारी तपस्वी अपराह्णकाले प्रबलः श्लेष्मप्रकृतिः स्थूलो युवा शुभग्रहः शुक्लाभश्च। इति ताजकजातकादयः॥ अर्द्धाद्भूनः शशी मापः। इति समयामृतम्॥ * ॥ कर्पूरम्। स्वर्णम्। (यथा, ऋग्वेदे। १। १४१। १२। [वचन्द्ररथः॥")

"उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृणवत्॥") जलम्। काम्पिल्लः। इति मेदिनी। रे ३१॥ द्वीपविशेषः। इति शब्दमाला॥ विसर्गः। इति तन्त्रम्॥ कमनीयः। मेचकः। स तु बर्हचन्द्रकः। इति हेमचन्द्रः॥ रक्तरत्नम्। तत्तु शोणमुक्ताफलम्। (योगोक्तेड़ानाड़ी। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। २। ७।

"बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्॥"

"चन्द्रेण चन्द्रनाड्येड़या।" इति तट्टीका॥ भ्रूमध्यभागस्थसोममण्डलम्। यथा, तत्रैव। ३। ७९।

"चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी॥"

"चन्द्रात्भ्रुवोरन्तर्वामभागस्थात् सोमात्।"

तट्टीका॥)

आह्लादजनकद्रव्ये त्रि। इति भरतधृतवाग्भटः॥

चन्द्रकं, क्ली, (चन्द्र इव चन्द्रप्रभा इव कायतीति । कै+क । वर्णसाम्यात्तथात्वम् ।) सितमरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकः पुं (चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) बर्हनेत्रम् । मयूरपुच्छेर चाद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मेचकः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ (यथा गीतगोविन्दे । २ । १ ।

'चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयितकेशम् ॥)

नखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मत्स्यविशेषः । चादा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । अनभिष्यन्दित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ततपर्य्यायः । चलतपूर्णिमा २ चन्द्रचञ्चला ३ चन्द्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (मण्डलम् । यथा माघे । ५ । ४० ।

"या चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां
नेत्रश्रिय विकसतो विदधुर्गजन्याः ॥'

'चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्महानदीनाम् ।' इति मल्लिनाथः ।) चन्द्रशब्दात् स्वार्थे कः चन्द्रश्च ॥

चन्द्रकला स्त्री (चन्द्रं चन्द्राकारं सुखभागं कलयतीति । कलि+अच् टाप् च ।) दगड वाद्यम् । वाद्यमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य कला ।) चन्द्रस्य षोडशभागेषु भागः । तद्यथा —

'पूषा यशा सुमनसा रति प्राप्तिस्तथा धृतिः ।
ऋद्धिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवांशुमालिनी ॥
अङ्गिरा शशिनी चैव छाया सम्पूर्णमण्डला ।
तथैवामृता चेति कला सोमस्य षोडश ॥
आसां प्रयोजनं तिथिभेदे स्त्रीणामङ्गविशेषे स्थितस्य कामस्य प्रयत्नात्सविन्दुप्रत्येकस्वरयुक्तनमोऽन्तततत्प्रत्येककलानामरूपैर्मन्त्रैश्चालनम् ।
इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥ तन्त्रोक्ता कला यथा
'अमृता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः ।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ॥
पूर्णापूर्णामृताकामदायिन्यः शशिनः कलाः ।
आसां प्रयोजनं कलावतीदीक्षायां पूजनम् ॥"
इति रुद्रयामलम् ॥

(चन्द्रः । यथा कथासरित्सागरे । १ । ३६ ।

'स च दत्तमलक्तेन वाञ्छितो मन्युना मया ।
सतो जाता हिमाद्रेस्तमन्वेचन्द्रकला यथा ॥")

चन्द्रकान्ति स्त्री, (चन्द्रवत् कान्तिः कान्तिः कमनीयता यस्य ।) श्रीखण्डचन्दनम् । कैरवम् । इति रत्नमाला ॥

चन्द्रकान्त पुं (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्य ।) कैरवम् । (चन्द्र इव कान्तः कान्तियुक्तः । चन्द्रः कान्तः अभीष्टो अधिष्ठातृदेवोऽस्येति वा ।) मणिभेदः । इति मेदिनी । त । १६५ ॥ अस्य पर्य्यायाः । चन्द्रमणि २ चान्द्र ३ चन्द्रोपल ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ इन्दुकान्त ५ चन्द्राश्मा ६ सञ्चोपल ७ शीताश्मा ८ चन्द्रिकाद्राव ९ शशिकान्त १० । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८८ ।

"परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥")

अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । अस्य दाहपित्तज्वरनाशित्वम् । शिवप्रीतिकरत्वम् । स्वच्छत्वञ्च ॥ * ॥ तद्द्रवशरीरगुणाः । विमलत्वम् । लघुत्वम् । पित्तमूर्च्छापित्तास्रदाहकासमदाक्षयरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकान्ता, स्त्री, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः ।) रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चन्द्रस्य कान्ता ।) चन्द्रपत्नी च ॥

चन्द्रकालानल, क्ली चक्रविशेषः । यथा —

'चन्द्रकालानलं चक्रं व्योमाकारं लिखेद्बुधः ।
चतुर्दिक्षु त्रिशूलानि मध्यभिन्नानि कारयेत् ॥
पूर्व्वत्रिशूलमध्यस्थं दिनं कृत्तादि लिख्यते ।
त्रिशूले च वह्निमध्ये मध्ये वह्निस्त्रिशूलके ॥
मृत्युस्त्रिशूले नामर्क्षे मध्यमं वह्निरक्षके ।
क्षेमलाभजयप्राप्तिः नामर्क्षे चन्द्रगर्भगे ॥
वर्ण्णनीयं प्रयत्नेन प्रथमाद्यत्रिपञ्चकम् ॥"
इति समयामृतम् ॥

चन्द्रकी पुं, स्त्री, (चन्द्रको विद्यतेऽस्येति अच् । चन्द्रक+ङीष् ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रकुण्ड पुं (चन्द्रस्य कुण्डं चन्द्ररश्मिनिर्म्मितं कुण्डो वा । चन्द्राधिष्ठातृकं कुण्डं इत्यर्थः ।) कामरूपस्थसरोवरविशेषः । (यथा कालिकापुराणे कामाख्याकूपनिर्णये ८१ अध्याये ।

'चन्द्ररश्मिसमुद्भूत । चन्द्रकुण्ड । महोदधे ।।")

चन्द्रकूट पुं (चन्द्राख्यं कूटं पर्व्वतः । यद्वा चन्द्रः कूटे शृङ्गे यस्य । प्रतिदिने चन्द्रप्रदक्षिणकरणादेवास्य तथात्वम् ।) कामरूपस्थपर्व्वतभेदः । यथा —

"पूर्व्वे वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्तामसङ्काशस्तदूर्द्धे चन्द्रमण्डलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु बिन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं स निशापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभी रश्मिभिर्युतः ॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते ॥
स्वर्गादवश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा ।
तदा तद्रश्मिसंघातेन स्तनस्तोयराशयः ॥
तैस्तोयैर्व्वामवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूत । चन्द्रकुण्ड । महोदधे ! ।
सुधास्रवण । शङ्कर । त्वं चन्द्र । कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा चन्द्रमायसि ।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु स नरः ॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परञ्च चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥
तीरे तु चन्द्रकूटस्य गन्धर्भो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥
न्यस्त्रभावं समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः ।
कवितुं त्रिदशश्रानीं सततं वर्त्तते नरः ॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः ।
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा ॥
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्याथ नन्दनम् ।
आराध्य शक्रं लोकेश मङ्गलमवाप्नुयात् ॥
इति कालिकापुराणे कामाख्याकूपनिर्णये ८१ अध्यायः ॥

चन्द्रगुप्त पुं (चन्द्रेण गुप्तः रक्षितः । चन्द्रवदाह्लादजनकरूपगुणवत्त्वात्तथात्वं वा ।) राजविशेषः । (यथा, भागवते । १२ । १ । ११—१२ ।

'नवनन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ।
स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥')

चित्रगुप्त । इति केचित् ॥

चन्द्रगोलस्थाः, पुं (चन्द्र एव गोलः चन्द्रगोलकं स्थानं चन्द्रलोक इत्यर्थः । तत्र तिष्ठन्ति ये ।) दिव्यपितरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

चन्द्रगोलिका, स्त्री, (चन्द्रगोलं साधनत्वेनास्त्यस्याः । इति ठन् टाप् च ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २० ॥

चन्द्रचञ्चला, स्त्री, (चन्द्र इव चलज्जलस्थचन्द्रवत् चञ्चला ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

चन्द्रदाराः, पुं (चन्द्रस्य दाराः भार्य्याः ।) अश्विन्यादिनक्षत्राणि । इति हलायुधः ॥ बहुवचनान्तोऽयम् ॥

चन्द्रपुष्पा स्त्री (चन्द्र इव पुष्पमस्याः ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रप्रभ, पुं (चन्द्र इव प्रभा यस्य ।) इत्वाक्‌द्विशेष । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥ (चन्द्रप्रभाविशिष्टे त्रि । यथा महाभारते । ६।२०।८

'चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यातपत्रं
सौवर्णसगभ्राजते चोत्तमाङ्गे ॥')

चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत् प्रभा स्निग्धादिगुणवत्ता यस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ औषधविशेषः यथा सुश्रुते ।

"कृमिरिपुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्यभूनिम्बम् ।
मागधिमूलं मुस्तं शठीवचामाक्षिकञ्चैव ॥
लवणक्षारनिशायुगकुस्तुम्बुरुगजकणातिविषाः ।
कर्षांशकान्येव समानि कुर्य्यात्
पलाष्टकं चाश्मजतोर्विदध्यात् ।
निष्पत्रशुद्धस्य पुरस्य धीमान्
पलद्वयं लौहरजस्तथैव ॥
सिताचतुष्कं पलमत्र वांशी
निकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम् ।
चन्द्रप्रभेयं गुडिका प्रयोज्या
व्याधींसि निर्णाशयते बहूँश्च ॥
भगन्दरं पाण्डुरकामलाश्च
निर्णहति कुरुते च दीप्तिम् ।

हन्त्यामयान् पित्तकफानिलोत्था-
न्नाड़ीगते मर्म्मगते व्रणे च ॥
ग्रन्थ्यर्व्वुदे विद्रधिराजयक्ष्मयो-
र्मेहे भगाख्ये प्रवले च योष्या ।
शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे
शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ॥
भक्तस्य पूर्व्वं सततं प्रयोज्या
तक्रानुपानं त्वथ मस्तुपानम् ।
व्याजो रसो जाङ्गलजो रसो वा
पयोऽथवा शीतजलानुपानम् ॥
बलेन नागस्तुरगो जवेन
दृष्ट्या सुपर्णः श्रवणे वराहः ॥
वलीपलितनिर्म्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ।
न पानभोज्ये परिहार्य्यमस्ति
न शीतवातातपमैथुनेषु ।
शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादे-
नाम्ना गुड़ी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥"
("स्वतस्ताम्रकं लौहं नागं वङ्गं समं समम् ।
एलाबीजं लवङ्गञ्च जातीकोषफलन्तथा ॥
मभ्रकं मधुयष्टी च धात्री च समशर्करा ।
कर्पूरं खादिरं सारं शवाङ्का कण्टकारिका ॥
अम्लवेतसतुल्यांशमम्लतोयेनवैर्द्दिनम् ।
भावयेन्मेघध्वन्या च नागवल्ल्या दिने दिनम् ॥
वटिकां वदरास्याभां नाम्ना चन्द्रप्रभां पराम् ।
भक्षयेत्तीव्रमेहार्त्तः सर्व्वमेहकुलान्तकम् ॥
धात्री पटोलपत्रं वा कषायं धान्यतायुतम् ।
सक्षौद्रं पाययेत्तातु सर्व्वमेहप्रशान्तये ॥"
इति चन्द्रप्रभावटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥)

चन्द्रभागः, पुं, (भज+भावे घञ् । चन्द्रस्य भागो-विभागो यत्र इति ।) पर्व्वतविशेषः । यथा,—
ऋषय ऊचुः ।
"चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्तत्रोत्पन्ना महागिरौ ।
कीदृक् सरस्तद्विप्रेन्द्र ! वृहल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कथं स पर्व्वतश्रेष्ठश्चन्द्रभागाख्योऽभवत् ।
चन्द्रभागाख्या कस्मान्नदी जाता दृषोदका ॥
एतन्नः श्रोष्यमाणानां जायते कौतुकं महत् ।
माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरेस्तदा ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
श्रूयतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिर्द्विजसत्तमाः ।
युष्माभिश्चन्द्रभागस्य माहात्म्यं नामकारणम् ॥
हिमवद्गिरिसंसक्तशतयोजनविस्तृतः ।
योजनत्रय उच्छ्रायः कुन्देन्दुधवलो गिरिः ॥
तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं शुद्धं सुधानिधिम् ।
विभज्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ॥
पित्रर्थञ्च तथा तस्य तिथिवृद्धिक्षयात्मकम् ।
कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः ॥
विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्व्वतसत्तमे ।
अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना चक्रुः पुरा गिरिम् ॥"
इत्यादि कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

चन्द्रभागा, स्त्री, (चन्द्रभागः पर्व्वतविशेषः स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्यो-ऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् । चन्द्र-भागात् पर्व्वतविशेषात् जाता इति वा ।) नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ तत्-पर्य्यायः । चन्द्रभागी २ चन्द्रिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु काश्मीरदेशे प्रसिद्धा । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरेः ।
तत्र जाता देवनदी शीताख्या वचनाद्विधेः ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं शीतातोयैर्मनोहरैः ।
चन्द्रं पपुर्व्वचनात्वाक्यात् सर्व्वे ते त्रिदिवौकसः ॥
तदा शीताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च साम्प्रतम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् वृहल्लोहितसंज्ञके ॥
तद्विरुद्धं तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्म्मलम् ।
तद्ददर्श स्वयं ब्रह्मा विरुद्धं साधु तज्जलम् ॥
तद्दर्शनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कन्यकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वयं ततः ॥
भार्य्यार्थे सागरस्तान्तु जग्राह ब्रह्मसम्मते ।
तत्रैवाधिष्ठितं तोयं गदाग्रेण निशापतिः ॥
निर्भिद्य पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहयत् ।
तत् साम्प्रतजलं भित्त्वा वृहल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कासारं सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु सा ।
सागरोऽपि तदा भार्य्यां चन्द्रभागां महानदीम् ॥
तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम् ।
एवं तस्मिन् समुत्पन्ना चन्द्रभागाह्वया नदी ॥
चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा सदा ।"
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
अस्या जलस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । दाहपित्त-वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रभागी, स्त्री,(चन्द्रभागस्य तदाख्यया प्रसिद्धस्य पर्व्वतस्य इयम् । चन्द्रभागपर्व्वतसञ्जातत्वात्तथा-त्वम् । चन्द्रभाग+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० ॥ इत्यण् । अत्र न वृद्धिः । ततः "वह्वादिभ्यश्च ।" ४ । १ । ४५ । इति ङीष् ।) चन्द्रभागानदी । इति शब्दरत्नावली ।

चन्द्रभूति, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्ला भूतिः सम्पत् कान्तिरिति यावत् यस्य । चन्द्रवत् शुभ्रदीप्ति-तयास्य तथात्वम् ।) रूप्यम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

चन्द्रमणिः, पुं, (चन्द्रप्रियश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः मणिः । शाकपार्थिववत् समासः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥

चन्द्रमण्डलं, क्ली, (चन्द्रस्य मण्डलम् ।) चन्द्रबिम्बम् । चन्द्रपरिवेशः ॥ (यथा, गोः रामायणे ।५।३२।३८।
"तस्याश्च विमलं वक्त्रं सुदन्तं सुगुणैर्युतम् ।
यथा राहुविनिर्म्मुक्तमभवच्चन्द्रमण्डलम् ॥")

चन्द्रमाः, [स्] पुं, (चन्द्रमानन्दं मिमीते यद्वा चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति परिमातीति । मा+"चन्द्रे मो डित् ।" उणां । ४।२२८ । इति असिः स च डित् । चन्द्रं रजतं अम्तश्च तदिव मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दासी-भारादित्वात्पादने हरदत्तः ।) चन्द्रः । इत्य-मरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।१६८।
"एकोपि कोपि सेव्यो यः क्षीणं क्षीणं पुनर्नवम् ।
अनुदिनः करोत्येव सूर्य्यश्चन्द्रमसं यथा ॥")

चन्द्रमौलिः, पुं, (चन्द्रः मौलौ शेखरे यस्य ।) शिवः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ८६ ।
"अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि ! तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ॥")

चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृति-र्यस्याः ।) वाकुची । इति भैषज्यरत्नावली ॥ हाकुच इति भाषा ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठाधिकारे ।
"गुड़ूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्द्दकम् ॥"
वाकुचीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

चन्द्ररेणुः, पुं, (चन्द्र आह्लादको रेणुर्यत्र ।) काव्यचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रलेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य लेखा इव आकृति-र्यस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अप्सरोविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ६ । ७ ।
"उर्व्वशी मेनका रम्भा चन्द्रलेखा तिलोत्तमा ॥"
छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"म्रौ म्रौ यौ चेद्द्वेवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥")

चन्द्रलोहकं, क्ली, (चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं धातु-द्रव्यम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रवंशः, पुं, (चन्द्रस्य वंशः अन्ववायः ।) चन्द्र-सन्तानः । यथा । ब्रह्मणः पुत्रः अत्रिः तस्य पुत्रश्चन्द्रः तस्य बुधः तस्य वैवस्वतमनुकन्यायां इलायां भार्य्यायां पुरूरवाः स प्रतिष्ठाननगरे इदानीं विठोरसंज्ञे राजचक्रवर्त्ती आसीत् । तस्योर्व्वश्यां षट् पुत्रा आसन् तेषां आयुर्ज्येष्ठः । तस्य पुत्रो नहुषस्तस्य ययातिश्चक्रवर्त्ती । तस्य द्वे भार्य्ये वृषपर्व्वणो दानवराजस्य सुता शर्म्मिष्ठा शुक्रस्य कन्या देवयानी च । देव-यान्यां ययातेर्द्वौ पुत्रौ यदुस्तुर्व्वसुश्च । शर्म्मि-ष्ठायां त्रयः पुत्राः द्रुह्युः अनुः पूरुश्च । तत्र यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञाहेलनं कृतवन्तः पित्रा शप्ताः । ज्येष्ठपुत्रं यदुं शशाप तव वंशे राजचक्रवर्त्ती माभूत् । तुर्व्वसुद्रुह्यूनून् शशाप युष्माकं वंश्या वेदवाह्या म्लेच्छा भविष्यन्ति । पूरुस्तु पितुराज्ञया दुष्करं कर्म्म कृत्वा पितु-रतिप्रिय आसीत् । ययातिः स्वमरणसमये कनिष्ठपुत्रं पूरुं राजचक्रवर्त्तिनं कृतवान् । यदवे दक्षिणस्यां दिशि किञ्चिद्राज्यखण्डं दत्तवान् । तथा द्रुह्यवे पूर्व्वस्यां दिशि, पश्चि-मायां तुर्व्वसवे, उत्तरस्यां अनवे, सर्व्वान् पूरो-रधीनांश्चक्रे । यदुरतीवधर्म्मशीलस्तद्वंशे द्वापर युगस्यान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । तच्चरितं सर्व्व-शास्त्रप्रसिद्धम् ॥ (अधुना यदोर्वंश उच्यते । यदोः पुत्रः क्रोष्टा (क्रोष्टु) तस्य वृजिनिवान् तस्य स्वाहिः तस्य उशङ्कुः तस्य चित्ररथः तस्य शशविन्दुः तस्य पृथुकीर्त्तिः पृथुजयः पृथु-दानः पृथुश्रवा इति चत्वारः पुत्राः । पृथु-

श्रवम तम तस्य उशना तस्य शितायु तस्य रुक्मकवच तस्य ज्यामघ तस्य विदर्भ तस्य क्रथ तस्य कुन्ति तस्य वृष्टि तस्य निर्वृत्ति तस्य दशाह तस्य व्योम तस्य जीमूत तस्य विकृति तस्य भीमरथ तस्य मधुरथ तस्य शकुनि तस्य करम्भि तस्य देवरात तस्य देवक्षत्र तस्य मधु तस्य कुरुवश तस्य अनु रथ तस्य पुरुहोत्र तस्य अनु तस्य सत्वश्रुत तस्य वृष्णि इत्याद्य अन्धक महाभुज इति चत्वार पुत्रा । तेषु वृष्णिज्येष्ठ तस्य सुमित्र तस्य अनमित्र तस्य वृष्णि तस्य चित्ररथ तस्य विदूरथ तस्य शूर तस्य भजमान तस्य शिनि तस्य भोज तस्य राधिक तस्य देवमीढ तस्य शूरसेन तस्य वसुदेव तस्य पुत्रो भगवान् श्रीकृष्ण ॥ * ॥) ययातिपुत्रस्य पूरोरतिविस्तीर्णो वंश उच्यते । पूरो पुत्रो जनमेजय तस्य प्रचिन्वान् तस्य प्रवीर तस्य मनस्यु तस्य चारु पद तस्य सुद्यु तस्य बहुगव तस्य संयाति तस्य अहंयाति तस्य रौद्राश्व तस्य ऋतेयु तस्य रन्तिनार तस्य सुमति (तंसु) तस्य रैभ्य (सुरोध) तस्य दुष्मन्तचक्रवर्त्ती । तस्य शकुन्तलायां भार्य्यायां भरतचक्रवर्त्ती आसीत यस्तु अष्टपञ्चाशतमश्वमेधान् कृतवान स चाष्टसप्ततिं अपरान् एवमन्यान् नानाविधान् यज्ञान् अकरोत् बहूनि धनरत्नादीनि दत्तवान् सप्तविंशतिसहस्र वत्सरान् एकच्छत्र राज्य कृतवान् । तस्य पुत्रो वितथ तस्य मन्यु तस्य बृहत्क्षत्र तस्य हस्ती येन हस्तिनापुर निर्मितम् । तस्य अजमीढ तस्य ऋक्ष तस्य संवरण तस्य सूर्य्यकन्यायां तपत्यां कुरु तस्य जह्नु तस्य सुरथ तस्य विदूरथ तस्य सार्व्वभौम तस्य जयत्सेन तस्य राधिक तस्य अयुतायु तस्य अक्रोधन तस्य दिलीप तस्य प्रतीप तस्य देवापि शान्तनु बाह्लीक इति त्रय पुत्रा । तत्र देवापि कलाप ग्रामे योगी भूत्वा वर्त्तते । स कलौ चन्द्रवंशे लुप्ते कलेरन्ते पुन सत्ययुगे चन्द्रवंश भावयिष्यति ॥ * ॥ तत्र शान्तनु राजा अभवत स चक्रवर्त्ती तस्य गङ्गायां भीष्म पुत्रो जात स परमधर्म्मात्मा महावीर यत पितुर्दाशकन्याविवाहार्थं पितृराज्य त्यक्तम् । य स्वस्य विवाह त्यक्त्वा ऊर्द्ध्वरेता जात । शान्तनोर्दाशकन्यायां द्वौ पुत्रौ जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्य्यश्च । सत्यवत्यां कन्याकाले पराशरात व्यासो जात । पुनर्मुनेर्वरात व्यासजन्मानन्तर सा कन्यारूपाभवत् । चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्व्वेण हत । विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्याज्ञया व्यास धृतराष्ट्र पाण्डुञ्च जनयामास । धृतराष्ट्रस्यान्धस्य गान्धार्य्यां भार्य्यायां दुर्य्योधनज्येष्ठ पुत्रशत बभूव । पाण्डो द्वे भार्य्ये कुन्ती माद्री च । मृगीभूतस्य मुने शापात् मैथुनवर्जितस्य पाण्डोराज्ञया कुन्ती धर्म्मात् युधिष्ठिर पवनाद्भीम इन्द्रादर्ज्जुन अजनयत् माद्री अश्विनीकुमाराभ्यां

... यामास । युधिष्ठिरस्तु राजसूययाजी । अर्ज्जुनस्य सुभद्रायां भार्य्यायां अभिमन्युस्तस्य उत्तरायां भार्य्यायां परिक्षित । युधिष्ठिरानन्तर कलियुगस्यारम्भे स राजासीत चक्रवर्त्ती । तस्य जनमेजय तस्य शतानीक तस्य सहस्रानीक तस्य अश्वमेधज तस्य असीमकृष्ण तस्य नेमिचक्र स हस्तिनानगरे गङ्गाहृते कौशाम्ब्यां पुर्य्यां राजासीत । तस्य उक्त तस्य चित्ररथ तस्य शुचिरथ तस्य वृष्टिमान् तस्य सुषेण तस्य सुनीथ तस्य नृचक्षु तस्य सुखीनल तस्य परिप्लव तस्य सुनय तस्य मेधावी तस्य नृपञ्जय तस्य दूर्व्व तस्य तिमि तस्य बृहद्रथ तस्य सुदास तस्य शतानीक तस्य दुर्द्दमन तस्य महीनर तस्य दण्डपाणि तस्य निमि तस्य क्षेमक । एतत्पर्य्यन्तमस्य वंशस्य शान्ति एते कलौ सहस्रवर्षपर्य्यन्त स्थिता ॥ * ॥ सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजान कलौ बहुकाल स्थिता । अतस्ते वर्ण्यन्ते । तत्र युधिष्ठिरसमकालीनो जरासन्धसुत सहदेवो मगधेषु राजासीत । तस्य मार्ज्जारि तस्य श्रुतश्रवा तस्य अयुतायु तस्य निरमित्र तस्य सुनक्षत्र तस्य बृहत्सेन तस्य कर्म्मजित तस्य सुतञ्जय तस्य विप्र तस्य शुचि तस्य क्षेम तस्य सुव्रत तस्य धर्म्मसूत्र तस्य शम तस्य द्युमत्सेन तस्य सुमति तस्य सुबल तस्य सुनीथ तस्य सत्यजित् तस्य विश्वजित् तस्य पुरञ्जय एते राजान कलौ सहस्रवत्सर पर्य्यन्त राज्य कृतवन्त ॥ * ॥ तत पुरञ्जयस्य मन्त्री शुनक पुरञ्जय हत्वा तस्य पुत्र प्रद्योत राजान कृतवान् । तदारभ्य राजानो वर्णसङ्कर दोषदुष्टा जाता । प्रद्योतपुत्र पालक तस्य विशाखयूप तस्य राजक तस्य नन्दिवर्द्धन । एते सर्व्वे अष्टत्रिंशोत्तरशतवर्ष भूमिपा आसन् ॥ * ॥ नन्दिवर्द्धनस्य पुत्र शिशुनाग तस्य काकवर्ण तस्य क्षेमधर्म्मा तस्य क्षेत्रज्ञ तस्य विधिसार तस्य अजातशत्रु तस्य दर्भक तस्य अजय तस्य नन्दिवर्द्धन तस्य महानन्दि एते दश नृपा षष्ट्युत्तरशतत्रय वत्सरान् भूमिपाला आसन् ॥ * ॥ महानन्दिसुतो नन्द शूद्रायां सञ्जातप्र राजासीत् तस्य सुमाल्याद्या अष्टौ पुत्रा आसन् । ते शतवत्सरान् राज्य कृतवन्त । चाणक्यनामा कश्चिद्ब्राह्मण नन्द तत्पुत्रांश्च हत्वा मौर्य्य चन्द्रगुप्त राजान कृतवान् । कलौ नन्दान्त क्षत्रियवंश । इति श्रीभागवत महाभारतञ्च ॥

चन्द्रवल्लरी स्त्री (चदि आह्लादे + रक । चन्द्रा आनन्ददायिका वल्लरी । सुधासुख्यम कृशाविल्व तथात्वम् । चन्द्रस्य वल्लरी लता इति केचित् ।) ... लता इति ख्याता । अस्या ...
... भरत ॥
... वल्ली ।)

सोमलता च । (सोमलताशब्दे गुणादयोऽस्या ज्ञेया ॥)

चन्द्रवाला स्त्री, (चन्द्र कर्पूरमपि वलते संवृणोति स्वगन्धेन इति । वल संवरणे + अण् । ततष्टाप ।) स्थूलैला । इत्यमर ॥ २ । ४ । १२५ ॥ (पर्य्यायो ऽस्या यथा —

हिमा स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।
भद्रैला बृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटि ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रविहङ्गम पुं (चन्द्र इव शुभ्रो विहङ्गम ।) बकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चन्द्रव्रत क्ली (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये यत् व्रतम् । यद्वा चन्द्रस्य ह्रासवृद्धिभ्यां कृत यद्व्रत तत् ।) चान्द्रायणम् । इति स्मृति ॥ (एतद्विवरण चान्द्रायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चन्द्रशाला स्त्री (चन्द्रेण शालते शोभते इति । शाल + अच् । ततष्टाप ।) ज्योत्स्ना । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (चन्द्र इव शालते श्लाघते इति । उच्चस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम् ।) प्रासादे परिगृहम् । तत्पर्य्याय । शिरोगृहम् २ । इति हेमचन्द्र ॥ ४ । ६१ ॥ चन्द्रशालिका ३ वडभी ४ कूटागारम् ५ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा रघु । १६ । ४० ।

‘तस्यायमन्तर्हितसौधभाज
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोष ।
वियद्गत पुष्पकचन्द्रशाला
क्षण प्रतिश्रुन्मुखरा करोति ॥’)

चन्द्रशालिका स्त्री (चन्द्र इव शालते इति । शाल + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् । यद्वा चन्द्रशाला + स्वार्थे कन् ।) वडभी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चन्द्रशूर क्ली फलविशेष । हालिम् इति भाषा । तत्पर्य्याय । चन्द्रिका २ चर्म्महन्त्री ३ पशुमेहन कारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७ । अस्य गुणा । हिक्कातीसारशमनत्व हितत्वम् । वातश्लेष्मरोगद्वेषित्वम् । बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥

चन्द्रशेखर पुं (चन्द्र शेखरे मौलौ यस्य । यद्वा चदि आह्लादे + रक । चन्द्र आह्लाद स्वानन्दानुभवरूपपरमात्मज्योति शेखरे ललाटोर्द्ध्वभागे यस्य । स्वप्रकाशात्मनां शरीरत्रयोपाधिवर्ज्जितानां योगीन्द्रपुरुषाणामपि ललाटदेशे सत्यज्ञानानन्दात्मतेजो परमकाष्ठा स्वाभासकज्योतिमण्डलस्य प्रकाशमानत्वात् सर्व्वेष्वपि चन्द्रशेखरत्वमिति चेन्न । विश्वगुरोर्महादेवादन्यत्र पूर्व्वसमयोगविरुद्धप्रसिद्धे । किञ्च तत्र पङ्कजादिशब्दवत् रूढियोगशक्तिसत्त्वेऽपि सर्व्वयोगीन्द्रगुरौ भगवति महेश्वरे एव चन्द्रशेखरपदस्य समन्वयतेति पूज्यपादा ।) शिव । इत्यमर ॥ १ । १ । ३२ ॥ (यथा कुमारे । ५ । ५८ ।

यदा बुध सर्व्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिम कथ जनम् ।

इति स्वहस्तोल्लिखितस्य सुधया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥”
चन्द्रयुक्तः शेखरः शृङ्गं यस्य ।) पर्व्वतविशेषः ।
यथा, आगमे शिववाक्यम् ।
“विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”
(तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।
“शम्भुनाथश्चन्द्रनाथश्चन्द्रशेखर पर्व्वते ॥”)
चट्टलदेशे महापीठे भैरवविशेषः । यथा,—
“चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः ।
व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥
करवीरपुरराजा । स च पौष्यराजपुत्त्रः । यथा,—
“अथ काले व्यतीते तु सर्व्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्भाविकर्म्म ज्ञात्वैव मानुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाद्दक्षो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितिस्तत्सुता जाता ततः पूषाह्वयोऽभवत् ॥
पूष्णः पुत्त्रोऽभवत् पौष्यः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो नृपो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्त्रहीनो राजाभूत् पौष्यो नृपतिसत्तमः ।
शेषे वयसि सम्प्राप्ते भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
पौष्यः परमया भक्त्या ब्रह्माणं पर्य्यतोषयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तमुवाच स राजानं किमिच्छसि वदस्व मे ।
प्रसन्नोऽस्मि नृपश्रेष्ठ ! प्रदास्यामि यथेप्सितम् ॥
यदिदं तव जायानां तत्तद्दास्यामि साम्प्रतम् ॥
पौष्य उवाच ।
हिरण्यगर्भापुत्त्रोऽहं पुत्त्रार्थो त्वामुपास्महे ।
त्वयि प्रसन्ने पुत्त्रो मे भविता लक्षणसंयुतः ॥
एतदर्थं सभार्य्योऽहं भक्त्या त्वां समुपस्थितः ।
यथा मे जायते पुत्त्रस्तथा कुरु जगत्पते ! ॥
पुन्नाम्नो नरकात् पुत्त्रस्त्रायते पितरं प्रभुम् ।
अतस्तस्मादहं ब्रह्मन् ! त्वं नाशयितुमर्हसि ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु पौष्य ! यथा भावी पुत्त्रस्तव कुलोद्वहः ।
तदहं ते वदाम्यद्य भार्य्याभिस्तत् समाचर ॥
इदं फलं गृहाण त्वं मया दत्तं नृपोत्तम ! ।
अशीर्णं बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।
आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् ! भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
ततस्ते लक्षणोपेतस्तनयः कुलवर्द्धनः ।
भविष्यति च यः शास्ता चक्रवर्त्ती भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।
हरं यष्टुं समारेभे भक्त्या परमया युतः ॥
निराशी संयताहारः कदाचित् फलभोजनः ।
दृषद्वतीनदीतीरे फलं संस्थाप्य चाग्रतः ॥
पुष्पार्घ्यधूपदीपाद्यैर्वृषध्वजमतर्पयत् ।
स तु वर्षद्वयेऽतीते महादेवो जगत्पतिः ॥
पौष्यस्य नृपतेः सम्यक् प्रससादार्थसिद्धये ।
प्रसन्नः प्राह नृपतिं महादेवो हसन्निव ॥
उपास्यते किमर्थं मां तन्मे वद ददामि ते ॥
पौष्य उवाच ।
अपुत्त्रोऽहं पुत्त्रकामः पूजयामि वृषध्वज ! ।
यथाहं पुत्त्रवान् वै स्यां वृषध्वज ! तथा कुरु ॥
इति संन्यवदद्राजा भार्य्याभिः सह हर्षितः ।
प्रणम्य स्तुतिपूर्व्वेण भक्तिनम्रात्ममानसः ॥
ततः पुत्त्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते कृत्वेदं तमुवाच ह ॥
ईश्वर उवाच ।
इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते त्रिधा ।
भोजयैताः स्वजायास्त्वं प्रहृष्टः सुस्थमानसः ॥
ततः प्रवृत्ते भवत एतासु ऋतुसङ्गमे ।
आधास्यन्ति च गर्भांस्तु भार्य्यास्ते युगपन्नृप ! ॥
काले प्राप्ते च युगपत् प्रसवो योषितां तव ।
भविष्यति नृपश्रेष्ठ ! ता एवं त्वं करिष्यसि ॥
एकस्या जठरे शीर्षं भार्य्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति ॥
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ।
ततः खण्डत्रयं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्त्र एको भविष्यति ।
तस्य शीर्षे चन्द्ररेखा सहजा संभविष्यति ॥
तेनैव नाम्ना स ख्यातिं गमिष्यति च भूपते ! ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तासां गर्भान् स्वयं तदा ॥
संस्कर्त्तुं जाह्नवीतोयमात्मनः शिरसो न्यधात् ।
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ॥
ततस्तथात् तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
पौष्यस्तत् फलमादाय मुदितः सह भार्य्यया ॥
प्रययौ मन्दिरं हृष्टो अनुज्ञाप्य वृषध्वजम् ।
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं नृपशार्दूल ! गर्भाश्चाप्याहिताः शुभाः ।
सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच्च खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिण्डं चकाराशु तत्र पुत्त्रो व्यजायत ।
तस्य शीर्षे तदा राजन् सहजेन्दुकला शुभा ॥
विरराज यथा स्वच्छा शरत्काले कला विधोः ।
तं सर्व्वलक्षणोपेतं पीनोरस्कं सुनासिकम् ॥
सिंहग्रीवं विशालाक्षं दीर्घायतभुजं तदा ।
दृष्ट्वा पौष्योऽथ भार्य्याभिस्तिसृभिः सह संमुदम् ।
लेभे दरिद्रः सत्कोषं प्राप्येव विपुलं ततः ।
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः स्वैः पुरोहितैः ॥
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रमसः समः ।
ववृधे स महाभागः प्रत्यहं चायतुग्रतः ॥
कलाभिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः ।
एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ॥
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ।
स राजपुत्त्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ॥
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह ।
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः ॥
नान्योऽभून्नृपशार्दूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ।
अभिषिच्याथ तं बालं कुमारं बलवत्तरम् ॥
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वलक्षणयोर्युतम् ।
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्वनं पौष्यो विवेश ह ॥
वृद्धोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ।
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ॥
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ।
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिषेवितः ॥
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ।
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ॥
ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे ।
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा मुमोद ह ॥”
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ * ॥
(स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । असौ हि
सिद्धपुरुषः त्रिवेणीसन्निकर्षस्थवन्धपाड़ाख्यग्रामे
१६०० शकस्य प्रारम्भ एव वर्त्तमान आसीत् ।
अद्यापि तस्य सिद्धिस्थानं तत्रैव वर्त्तते । अयं
नानाशास्त्रवेत्ता विशेषतो ज्योतिषशास्त्रेषु
लब्धप्रतिष्ठो बभूव । एतत्संकलिता बहवो
ग्रन्था अस्मद्देशेऽद्यापि प्रचरन्ति ॥ * ॥)
षोड़शध्रुवकान्तर्गतनवमध्रुवकः । तद्विवरणं
ध्रुवकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अपि च ।
“ऊनविंशतिवर्णाङ्घ्रिः सिद्धिदश्चन्द्रशेखरः ।
कथितः केन्दुकै ताले भवेत् शृङ्गारवीरयोः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(वटिकौषधविशेषः ।
“सूतो गन्धटङ्कणः सोषणः स्या-
देतैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
भूयो भूयो भावयेत् त्रिवारं
वल्लो देयः शृङ्गवेरस्य वारा ॥
सम्यक् तापे वारिभक्तं सतक्रं
हन्ताकार्द्रं पथ्यमेव प्रदिष्टम् ।
अङ्गे रोगं हन्ति सामं प्रभावात्
पित्ताधिक्ये मूर्ध्नि वारिप्रयोगः ॥”
इति उदकमञ्जरीरसः ॥
“अत्रैव शर्करां त्यक्त्वा शिला च यदि दीयते ।
गुणैः समो भवेदस्य नाम्ना च चन्द्रशेखरः ॥”
इति चन्द्रशेखरो रसः ॥)

चन्द्रसंज्ञः, पुं, (चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ।)
कर्पूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥

चन्द्रसम्भवा, स्त्री, (चन्द्रः सम्भवो यस्याः ।)
क्षुद्रैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बुधे, पुं ॥)

चन्द्रहासं, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासः प्रभा
यस्य ।) रौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रहासः, पुं, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासो दीप्ति-
र्यस्य ।) खड्गः । रावणखड्गः । इति मेदिनी ।
से, ५२ ॥

चन्द्रहासा, स्त्री, (चन्द्रहास + टाप् ।) गुडूची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रवदाह्लादकरो हासो
यस्याः इति । गायत्त्रीरूपा भगवती । यथा,
देवीभागवते । १२ । ६ । ४८ ।
“चन्द्रहासा चारुदात्री चकोरी चन्द्रहासिनी ॥”
हस्ती । तस्याः पर्य्याया यथा,—
“क्षुद्रायां क्षुद्रभण्टाक्यां हस्तीति निगद्यते ।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका ॥

गर्भदा चन्द्रभा चन्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रा स्त्री (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि+णिच+रक । स्त्रियां टाप् ।) एला । वितानम् । इति शब्दरत्नावली । गुडूची । इति कश्चित् ॥

चन्द्रातप पुं (चन्द्र इव आतपति शीतलं करोति छायादानेन । आ+तप+अच ।) आच्छादनविशेष । चाँदोया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । उल्लोच २ वितानम् ३ चन्द्रा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः रश्मिः ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २१ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् । "चन्द्रातपमिव रसतासुपेतम् ॥")

चन्द्रापीड पुं (चन्द्रः आपीडे शेखरे यद्वा आपीड शिरोभूषणं यस्य ।) शिव । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (काश्मीरस्य राजविशेष । यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४५ ।
'राजचूडामणिः श्रीमांश्चन्द्रापीडस्ततोऽभवत् ।
पीडितेन्दुत्विषा कीर्त्त्या कलेः पीडाञ्चकार यः ॥"
कादम्बरीवर्णितनायकविशेष । स तु राजतारापीडस्य पुत्रः । यथा कादम्बर्य्याम् । १६७ ।
'अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि पुण्ये मुहूर्त्ते गाः सुवर्णञ्च कोटिशो ब्राह्मणसात् कृत्वा मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलचन्द्रमण्डले मुखकमलमाविशन् दृष्टः इति स्वप्नानुरूपमेव राजा सूनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार ।"
अथ हि एकदा मृगयां गच्छन् किन्नरमिथुनमनुधावन् हिमालयशिखरमधिरुह्य अच्छोदसरोवरसमीपं गतवान् । तत्रस्थश्च महाश्वेतां गन्धर्व्वकुमारीमवलोक्य तन्मुखात् तस्याः सर्व्ववृत्तान्तमाकर्ण्य च तया सह गन्धर्व्वलोकं गतवान् । तत्र गत एव गन्धर्व्वराजस्य चित्ररथस्य कादम्बरी नाम कन्यां ददर्श । दृष्ट्वा च तां कन्दर्पबाणपीडितो बभूव । ततोऽतिकष्टेन तस्मात् स्थानात् प्रत्यागत्य स्वसहचरं वैशम्पायनं स्कन्धावाररक्षकत्वेन परिकल्प्य पित्राहूतः स्वभवनमाजगाम । अथ गच्छति काले वैशम्पायनानयनाय गतोऽसौ चिरबन्धोर्वैशम्पायनस्य मृत्युवार्त्तामाकलय्य छिन्नतरुरिव भूतले पतित्वा महाश्वेतासन्निकर्ष एव विदीर्णहृदयो गतासुरासीत् । ततो दैवादेशेन रक्षितशरीरोऽसौ पुनर्जीवितश्च कादम्बरीं परिणीतवान् । इत्येषा मौत्राश्चर्य्यजनिका कथा कादम्बरीग्रन्थत एव विशेषतो विज्ञेया ॥)

चन्द्रावली स्त्री गोपीविशेष । सा तु चन्द्रभानुकन्या व्रजे श्रीकृष्णस्य नित्यप्रिया राधातुल्या । यथा उज्ज्वलनीलमणौ ।
'राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्ता नित्यप्रिया व्रजे ।
कृष्णवन्नित्यसौन्दर्य्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः ॥"

चान्द्रिका स्त्री (चन्द्रः आश्रयत्वेनास्त्यस्याः । 'अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा, रघु । १८ । ३८ ।
"अभ्यधुः क्त शरत्प्रमापयन्
मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ।")
मूलेला । चन्द्रकमतुल्य । चन्द्रभागानदी । इति शब्दरत्नावली । कर्णस्फोटा । मल्लिका । श्वेतकण्टकारी । मेथिका । सूक्ष्मैला । इति राजनिर्घण्टः । चन्द्रसूरम् । इति भावप्रकाशः । (पीठस्थदेवीविशेष । सा तु हरिश्चन्द्रे विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६७ ।
"महालये महाभागा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥"
छन्दोविशेष । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्त्तुभिः ॥"
चामपुष्पा । अस्याः पर्य्याया यथा,—
"चन्द्रिका चर्म्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रिकाद्राव, पुं (चन्द्रिकया द्रावो द्रवणं यस्य ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकापायी, [न्] पुं स्त्री, (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां पिबतीति । पा+णिनि ।) चकोरपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकाम्बुज, क्ली (चन्द्रिका इव शुभ्रम् अम्बुजम् ।) सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिल पुं (चन्द्रो विद्यतेऽस्य । चन्द्र+बाहुलकात् अस्त्यर्थे इलच ।) शिवः । नापित । वास्तूकम् । इति मेदिनी । ले, ८६ ॥

चन्द्री स्त्री (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि+णिच+रक । गौरादित्वात् ङीष ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रेष्टा, स्त्री, (चन्द्रः इष्टः प्रियो यस्याः । निष्ठाया परनिपातः ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रोदय, पुं (चन्द्रस्य उदयः ।) आकाशे चन्द्रस्य प्रकाश । स च यद्दिने सार्द्धप्रहरद्वयव्यापिनी या तिथिस्तत्तिथ्यनुसारेण भवति । तस्य प्रमाणं यथा पुराणसमुच्चये ।
'गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा ॥
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयाम्टते निर्णीतम् ।
प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन ।
द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ।
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति ।' इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ (चन्द्रस्य वस्त्रखण्डादिरचितचन्द्राकृतेरातपो यत्र ।) चन्द्रातप । औषधविशेष । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४५ ॥ स तु मकरध्वजाख्यरससिन्दूरम् । यथा —
'पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्र
पलाष्टकं षोडश गन्धकस्य ।
शोणैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः
सर्व्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः ।
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे
मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च ।
पचेत् क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे
ततो रसं पल्लवरागरम्यम् ।
निगृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ।
जातीफलं शोषणमिन्दुपुष्पं
कस्तूरिकाया इह शाण एकः ॥ * ॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माषो
भुक्तोऽपि वल्लीदलमध्यवर्त्ती ।
मदोन्मदानां प्रमदाशतानां
गर्व्वाधिकत्वं श्लथयत्यकाण्डे ॥
घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं
मृदूनि मांसानि समस्तकानि ।
माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्या-
न्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ * ॥
वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः ।
गृहेषु रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद्वल्लभः ॥"
इति सारकौमुदी सुखबोधश्च ॥

चन्द्रोदया स्त्री, (चदि आह्लादे+भावे रक । चन्द्रस्य दर्शनादिजन्यानन्दस्य उदयो यस्याः ।) नेत्ररोगस्यौषधविशेष । यथाह चक्रपाणिदत्त ।
"हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
सर्व्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डुं पटलान्यर्ब्बुदानि च ॥
अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति ।
अपि त्रिवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ।
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी ॥")

चन्द्रोपल, पुं (चन्द्रप्रभोद्भासित उपलः प्रस्तरः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३१ ॥

चप, सान्त्वे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) सान्त्वं प्रियवचनं उपशमो वा । चपति पुत्रं माता । इति दुर्गादासः ॥

चप, क म कल्के । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां परं सकं सेट् ।) कल्कश्चूर्णीकरणम् । क म, चपयति तण्डुलं शिला । इति दुर्गादासः ॥

चपट, पुं (चप+घञर्थे क । चपः सान्त्वना चूर्णीकरणं वा तस्मै अटति गच्छतीति । अट+पचाद्यच । ततः शकन्ध्वादिवत् साधु ।) चपेटः । इत्यमरटीका ॥ चड इति भाषा ॥

चपला स्त्री, (चपं सान्त्वनां लाति प्राप्नोतीति । ला+'आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) शीघ्रम् । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ क्षणिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चपल, पुं, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप मन्दायां गतौ+"चुपेरच्चोपधायाः ।" उणां । १ । १११ । इति कल, धातोरुकारस्य अकारा-

देशश्च।) पारदः। (अस्य पर्याया यथा,—
"पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः।
चपलः शिववीर्य्यञ्च रसः सूतः शिवाह्वयः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) मीनः। चोरकः। प्रस्तरविशेषः। इति मेदिनी। ले, ८७॥ स्रवः। इति राजनिर्घण्टः॥ (मूषिकविशेषः। यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये।
"पूर्व्वमुक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः।
नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान्॥"
"कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा॥"
एतस्य दंशनेन यल्लक्षणं भवति तदुपशमनाय च यदौषधं तद्यथा तत्रैव,—
"चपलेन भवेच्छर्द्दिर्मूर्च्छा च सह तृष्णया।
सभद्रकाष्ठं सजटं चौदेय त्रिफलां लिहेत्॥")
चपलः, त्रि, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति। चुप + कलः। धातोरुकारस्याकारादेशश्च।) तरलः। चञ्चलः। इति मेदिनी। ले, ८८॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५३०।
"विचरति परितः क्षणे राधायां रागचपल-
नयनायाम्।
दृशदिवैषविमुद्धं विशिखं विदधाति विषमेषुः॥")
दोषमनिश्चित्य वधबन्धनादेः कर्त्ता। तत्पर्य्यायः। चिकुरः २। इत्यमरः। ३। १। ४६॥ विकलः। इति शब्दरत्नावली॥
चपला, स्त्री, (चपल + टाप्।) लक्ष्मीः। (यथा, माघे। ६। १६।
"निलयः श्रियः सततमेतदिति
प्रथितं यदेव जलजन्म तया।
दिवसात्ययात्तदपि मुक्तमहो
चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः॥"
"चपला चापलवती स्त्री कमला च॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) विद्युत्। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। १७६।
"किंपुच्छि! गच्छशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि।
अनुभव चपलाविलासितगर्ज्जितदेशान्तर-
भ्रान्तीः॥")
पुंश्चली। पिप्पली। इति मेदिनी। ले, ८८॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) जिह्वा। इति शब्दचन्द्रिका॥ विजया। मदिरा। इति राजनिर्घण्टः॥ (आर्य्याच्छन्दोविशेषः। तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरे २ अध्याये।
"उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्य्यौ गमध्यगौ
यस्याः।
चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन॥")
चपेटः, पुं, (चप + घञर्थे कः। चपः सान्त्वना चूर्णीकरणं वा तस्मै एटति गच्छतीति। इट गतौ + अच्।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः। चड़ इति चापड़ इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रतलः २ प्रहस्तः ३। इत्यमरः। २। ६। ८४॥

चपेटी, स्त्री, भाद्रशुक्लषष्ठी। यथा, भाद्रशुक्लषष्ठ्यां अक्षयफलप्राप्तिकामः स्नानादिकं कुर्य्यात्। सन्तानकामा जलसमीपे षष्ठीं पूजयेत्। षष्ठ्यै नमः इति अरण्यषष्ठीपूजावत्। चापड़ाषष्ठीयम्। इति तत्त्वचन्द्रिकायाख्या॥ * ॥ अन्यच्च।
"प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पूर्णायिवद्दहये।
सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता।
आषाढ़े कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी मता॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा।
नाड़ाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी॥
पौषे मासि अन्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता॥"
इति स्कन्दपुराणम्॥
मन्थानषष्ठी इति केचित्॥
चम, उ भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) चमति। उ, चमित्वा चान्त्वा। इति दुर्गादासः॥
चम, न र उ भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) न, चम्नोति। र वैदिकः। उ, चमित्वा चान्त्वा। इति दुर्गादासः॥
चमत्कारः, पुं, (चमत् करोतीति। कृ + अण्।) अपामार्गः। इति शब्दरत्नावली॥ (चमत् + कृ + भावे घञ्।) चित्तविस्ताररूपः। तत्पर्य्यायः। विस्मयः २। इति साहित्यदर्पणम्॥ डमरः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ लोकातीतार्थाकलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः। दृष्टहेतुभ्योऽसम्भविलज्ञानेन चैलन्तरानुसन्धाने मनोव्यापार एव चित्तविस्तार इत्यपरे। इति साहित्यदर्पणटीका॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २२। २५७।
"एवं सकलजगत्त्रयहृदयचमत्कारकारि-
चरितानाम्।
स्वयमनुधावन्ति सदा कल्याणपरम्पराः मर्त्त्यवीम्॥")
चमरं, क्ली, (चमरस्येदम्। चमर + अण्। अत्र न वृद्धिः।) चामरम्। इति मेदिनी। रे, १५२॥
चमरः, पुं, (चमति भक्षयतीति। चम + "अर्त्तिकमिभ्रमिचमीति।" उणां। ३। १३२। इति अरच्।) चमरगौः। तत्पर्य्यायः। अजनी २ वन्यः ३ धेनुगः ४ वालप्रियः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, चैः रामायणे। २६। ३।
"चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः॥")
चमरपुच्छः, पुं, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य।) कोकड़ः। स तु विडालशयभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ चामरे क्ली च॥
चमरिकः, पुं, (चमरमिव केशरोऽस्त्यस्य। "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) कोविदारवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २२॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च सन्तकः स्वल्पकेशरी॥")

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्रीजातिः। चमर + स्त्रियां ङीष्।) चमरगवी। तत्पर्य्यायः। दीर्घवाला २ गिरिप्रिया ३। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारे। १। १३।
"यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्व्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्य्यः॥")
मञ्जरी। इति मेदिनी। रे, १५२॥
चमसः, पुं, क्ली, (चम्यते भक्ष्यते पीयते इति यावत् सोमोऽस्मिन्निति। चमु भक्षणे + "अत्यविचमीति।" उणां। ३। ११७। इति असच्।) यज्ञपात्रभेदः। इति मेदिनी। से, २१॥ चमच् इति भाषा॥ (एतल्लक्षणादिकमुक्तं यथा,—
"चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः।
त्र्यङ्गुलस्तु भवेत् स्कन्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलः॥
विकङ्कतमयाः श्लक्ष्णार्वाग्विलाश्चमसाः स्मृताः।
अन्येभ्यो वापि वा कार्य्यास्तेषां दृष्टेषु लक्षणम्॥
होतुर्मध्ये एव स्यात् ब्रह्मणश्चतुरस्रकः।
उद्गातश्चाथ चाश्विः स्याद् याजमानः पृथुः
स्मृतः॥
प्रशास्तुरग्रतः स्यादुत्रीयो ब्राह्मणसिनः।
पोतुरग्रे विशाखो स्यान्नेष्टुः स्याद्विश्वसीतकः॥
अच्छावाकस्य राजाव आग्नीध्रस्य मयूखकः।
इत्येते चमसाः प्रोक्ता कल्पिता यज्ञकर्म्मणि।
पलाशाद्वा वटाद्वाप्यश्वत्थाद्वा चमसाः स्मृताः॥")
चमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति। चम + असच्।) पर्पटः। पिष्टभेदः। लड्डुकः। इत्यजयपालः॥ (ऋषभदेवस्य पुत्राणामन्यतमः। यथा, भागवते। ५। ४। ११।
"कविर्हविरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः।
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः॥
एते भागवतधर्म्मदर्शना एव महाभागवताः॥")
चमसी, स्त्री, (चमस + गौरादित्वात् ङीष्।) मुद्गमसूरादिपिष्टम्। काष्ठरचितं यज्ञपात्रमित्यन्ये। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥
"चूर्णं यच्छकमाषाणां चमसी सा विधीयते।"
इति भावप्रकाशः॥
चमूः, स्त्री, (चमति भक्षयति शत्रून् नाशयतीत्यर्थः। चम + "कृषिचमितनीति।" उणां। १। ८०। इति ऊः।) सेनामात्रम्। (यथा, गीतायाम्। १। ३।
"पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्य! महतीं चमूम्॥")
सेनाविशेषः। तत्र ७२९ हस्तिनः ७२९ रथाः २१८७ अश्वाः ३६४५ पदातयः। समुदायेन ७२९० द्विशतनवत्यधिकसप्तसहस्रम्। इत्यमरमेदिनीकारौ॥
चमूरुः, पुं, स्त्री, (चमतीति। चम + "खर्ज्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ।" उणां। ४। ९०। इति ऊरः। पृषोदरादित्वात् ऊत उलश्च।) हरिणविशेषः। इत्यमरः। २। ५। ६॥ (यथा, माघे। १। ८।
"चकासतं चारुचमूरुचर्म्मणा
कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्॥")
चम्पः, पुं, (चम्पतीति। चम्प + अच्।) कोविदारवृक्षः। इति शब्दमाला॥

चम्पक स्त्री (चम्पति सद्गन्धं गच्छतीति । चम्प + ण्वुल् ।) कदलीफलविशेषः । चाँपा कला इति भाषा । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मकारित्वम् । अतिशीतलत्वम् । रसे पाके मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (चम्पकस्य इदम् । चम्पक + अण् । फलेऽणो लुक् ।) चम्पकपुष्पम् । (सांख्यशास्त्रोक्तसिद्धिभेदः । यथा —
'ध्यायेन मम मरीचिमध्ये तावत् श्रद्दधति यावद्गुरुशिष्यसम्बन्धादिभिः सह न सम्बद्धः । तत सुहृदां गुरुशिष्यसम्बन्धादिर्या भवति कालो प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः या सिद्धिश्चतुर्थी चम्पकमुच्यते ॥')

चम्पकः पुं (चम्पति सद्गन्धादिकं गच्छतीति । चम्प + ण्वुल् ।) वृक्षविशेषः । चाँपा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चाम्पेयः २ हेमपुष्पकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ स्वर्णपुष्पः ४ शीतलच्छदः ५ सुभगः ६ भृङ्गमोही ७ शीतलः ८ भ्रमरातिथिः ९ सुरभिः १० दीपपुष्पः ११ स्थिरगन्धः १२ अतिगन्धकः १३ स्थिरपुष्पः १४ हेमपुष्पः १५ पीतपुष्पः १६ हेमाह्वः १७ सुकुमारः १८ वनदीपः १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम् । गुलाबी राजचम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषायत्वम् । मधुरत्वम् । विषक्रिमिशूलकफवातास्रपित्तनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ चम्पकफलकार्य्यैकदेशायवश ॥

चम्पककलिका स्त्री (चम्पकस्य कलिका कोरकः ।) चम्पककोरकः । तत्पर्य्यायः । गन्धफली २ बहुगन्धा ३ गन्धमालिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चम्पकचतुर्दशी स्त्री (चम्पकसाध्या चतुर्दशी । अस्यां चम्पकैः शिवपूजनात् शिवलोकप्राप्तेस्तथात्वम् ।) ज्येष्ठशुक्लचतुर्दशी । यथा ज्येष्ठमासमुपक्रम्य मत्स्यसूक्ते ३५ पटले ।
"चतुर्दश्याञ्च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम् ।
चतुर्वर्गप्रदो देवः प्रसन्नः परमेश्वरि ! ॥
पायसञ्च बलिं दद्यात् ततो भक्त्या चरेद्व्रती ।
इत्याह विविधैश्च भयो जायते भुवि ।
विप्रभक्तश्चम्पकैश्च मासं पूजयते शिवम् ।
सर्व्वपापाद्विमुक्तः स्यात् ततो यान्ति याति च ।
चम्पकचतुर्दशी ख्याता पूजयेद्वा मनीषिभिः ।
इत्यादि पापमर्धेरादर भावति ॥"
अन्यच्च ।
"चतुर्दश्याञ्च शुक्लायां ज्येष्ठे मासि महेश्वरम् ।
चम्पकैः पूजयेत् भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ॥"
इति [illegible] ११ पटलः ॥
अपि च ।
"ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां पूर्णिमायां तु कामदे ।
अर्च्चयित्वा महादेवं चम्पकैः मद्दिने ॥"
इति [illegible] ॥

चम्पकरम्भा स्त्री (चम्पक इति ख्याता रम्भा । यद्वा चम्पकपुष्पस्येव गन्धो यस्या रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चाँपा कला । इति भाषा । गुणाश्चास्य चम्पक शब्दे द्रष्टव्यम् ।)

चम्पकालुः पुं (चम्पकस्य चम्पकपुष्पवर्णस्य आलु रथ्यकारबीजकोषो यस्य । यद्वा चम्पकं चम्पकस्य आलाति प्रतिस्पर्द्धतीति । आ + ला + मितद्र्वादित्वात् डु ।) पनसः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चम्पकुन्दः पुं (चम्पकवर्णमनु उनत्तीति । उन्दी क्लेदने + अच् । पृषोदरादित्वात् अकारलोपः ।) मत्स्यभेदः । चाङ्कुडा । इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चम्पकोषः पुं (चम्पश्चम्पक इव कोषो यस्य ।) पनसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पा स्त्री (चम्पा नगरी विद्यतेऽस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच्" । ५ । २ । १२७ । इत्यच् । यद्वा चम्पेन राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्म्मिता या पुरी । यदुक्तं भागवते । ९ । ८ । १ ।
"हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्म्मिता ।
चम्पापुरी ।")
कर्णपुरी । अधुना भागलपुर इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । मालिनी २ लोमपादपूः ३ कर्णपूः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ ॥ चम्पावती ५ चम्पापुरी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयन्तु अङ्गदेशान्तर्गता । यदुक्तं हेमचन्द्रे । ४ । २३ ।
"अङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः ॥"
तथा च महाभारते । १२ । ५ । ६—७ ।
"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल ! स राजासीत् सपत्नजित् ॥
पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्द्दनः ।
दुर्य्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥"
इयमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी आसीत् । इति रामायणम् । अङ्गदेशस्थनगरीविशेषः ।)

चम्पाधिपः पुं (चम्पाया अधिप ईश्वरः ।) कर्णराजः । इति हेमचन्द्रः ॥

चम्पापुरी स्त्री, (चम्पा एव पुरी ।) चम्पानगरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पालुः पुं (चम्पश्चम्पकस्येव कोषवर्णं आलाति । आ + ला + डु ।) पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पावती स्त्री (चम्पा तन्नामिका नगरी अस्त्यस्यामिति । चम्पा + मतुप् । मस्य वत्वम् ।) चम्पापुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पूः स्त्री काव्यविशेषः । इति जटाधरः ॥ तल्लक्षणं यथा —
"गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते ॥"
इति साहित्यदर्पणे । ६ । ३१८ ॥

चम्पेशः पुं (चम्पाया ईशः ।) कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पोपलक्षितः पुं (चम्पया नगर्य्या लक्षितः उपलक्षितः ।) अङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥ तद्देश्ये पुं भूम्नि ॥

चम्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चम्बति । इति दुर्गादासः ॥

चय इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, चय्यते । इति दुर्गादासः ॥

चयः, पुं (चीयते इति । चि + "एरच्" । ३ । ३ । ५६ । इति कर्म्मणि अच् ।) वप्रम् । इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ तत्तु प्राकारादिमूलबन्धम् । यदुपरि प्राकारो निबध्यते सः । पगार इति ख्यात इति केचित् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ दुर्गनगरे उच्चमृत्तिकाकूटबद्धं यदुपरि प्राकारो निवेश्यते । तथा चार्थशास्त्रम् । खातसमुद्धृतमृदा वप्रं कारयेत् तस्योपरि प्राकारभित्तिम् । इति भरतः ॥ समूहः । (यथा माघे । १ । ३ ।
"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ।")
समाकृतिः । इति मेदिनी । ये २१ ॥ प्राकारः । (यथा महाभारते । २ । १६० । ३७ ।
'शैलाश्च मुच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ।')
पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमान्यतमप्रकारविशेषः । तद्यथा —
"ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति ।
वर्षासु चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति ॥
हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति ।
प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृड्ऋतौ कफः ।"
"चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः ।
समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्य्ययम् ॥"
इति पूर्व्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
शोथः । यथा —
'कटुतैलाग्निमिलनात् सर्पदंशक्रियाश्च ये ।
चयं प्राप्नोति नक्तं प्रकोपं स्फुटति ध्रुवम् ॥'
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे व्रणशोथाधिकारे ॥)

चर गमने । भक्षणे । आचारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चरति । इति दुर्गादासः ॥

चर, क असंशये संशये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) असंशय इति अमरः । चय शीतिरच प्रय । क विचारयति यो धर्म्मविनिश्चयं चलायुधः । चर धर्म्मद्वयम् । इति शाब्दिकाः । केचित्तु संशये इति पठित्वा संशये हि विचरणं स्यादित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चरः पुं (चरति मण्डलादिषु शुभाशुभज्ञानाय भ्राम्यतीति । चर + अच् ।) राज्ञः शुभाशुभज्ञानार्थं राज्ञा नियोजितः गुप्तः पुरुषः । परराष्ट्रवृत्तान्तज्ञापकः । तत्पर्य्यायः । यथार्हवर्णः २ प्रणिधिः ३ अपसर्पः ४ चारः ५ स्पशः ६ गूढपुरुषः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥ अवसर्पः ८ प्रणिधः ९ प्रतिष्कशः १० गुप्तचरः ११ मन्त्रज्ञः १२ हिरण्यः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदास्थितः १४ । इति जटाधरः ॥ तस्मादौ भिन्नप्रकारैर्देशेषु निजमासीनैश्चरैः । तत्र राष्ट्रे अधिकारिणः चरैः इत्यर्थः । इति भरतः ॥ तत्र भवार्थं यथा —

"विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव वेगतः ।
राजा चरैर्जगत् सर्व्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतेः ॥
तर्कङ्गितज्ञः स्मृतिमान् स्वीयभावप्रकाशकः ।
क्लेशायाससहो दक्षः सर्व्वत्र भयवर्ज्जितः ॥
सुभक्तो राजसु तथा कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान् ।
नृपो निजन्याचारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
कालज्ञो मन्त्रकुशलान् संवत्सरचिकित्सकान् ।
तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् सुदृढचेतसः ॥
वक्तुर्बांश्च तथालुब्धान् दृष्टार्थान् तत्त्वभाषिणः ।
माधवञ्जिनखापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥
स्वदेशपरदेशज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान् ।
वार्त्ताहर्य्यान् वहूंश्चैव चराणां विनियोजयेत् ॥
नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं वधेत् ।
द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय तद्युक्तं कार्य्यमारभेत् ॥
तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चरान् वहुसखान् वहून् ।
नीरेतोवाममाः कुलास्त्रिविधा ये च कारवः ॥
भिक्षुवय्यारणा दास्यो मालाकार्य्यः कलाविदः ।
अन्तःपुरगतां वार्त्तां निर्हरेयुरलक्षिताम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः ।
अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः ॥"

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अश्वद्यूतभेदः । भौमः । चलः । इति मेदिनी । रे, ३० ॥ खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥ कपर्द्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेषकर्कटतुलामकरलग्नानि । इति ज्योतिषम् ॥ "अस्थिरविभूतिमित्रं चलमटनं खलितनियममपि चरभे । इति दीपिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
"चरलग्ने चरांशे वा स्थापनश्च विसर्ज्जनम् ॥"
जङ्गमे, त्रि । यथा मनुः । ७ । १५ ।
"तस्य सर्व्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥"
तथाच चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्व्वे ते गुरवः स्मृताः ॥")

चरकः, पुं, (चर एव । स्वार्थे कन् ।) चारः । इत्युणादिकोषः ॥ पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चरति गच्छति वेत्ति वेदवैद्यकादीनि सर्व्वशास्त्राणीति । चर + अच् ततः कन् च । यद्वा चर इव महीवृत्तं द्रष्टुमागतः । चर + इवार्थे कन् ।) मुनिविशेषः । तत्कृततन्नामकग्रन्थः । तयोरुत्पत्तिर्यथा,—
"यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथर्व्वान्तर्गतं सम्यगायुर्व्वेदञ्च लब्धवान् ।
एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकान् गदैर्व्याप्तान् व्यथया परिपीडितान् ।
स्थलेषु वहुषु व्यग्रान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्त्रो वभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमण्डले ।
स भाति चरकाचार्य्यो देवाचार्य्यो यथा दिवि ॥
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः ।
आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
मुनयो वहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ॥
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

चरटः, पुं, (चरति नृत्यतीव विचरतीत्यर्थः । चर + वाहुलकात् अटन् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥

चरणं, क्ली, (चर + भावे ल्युट् ।) गमनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ११४ । ८ ।
"यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ॥")
भक्षणम् । (यथा, मनुः । २ । १८६ ।
"अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतञ्चरेत् ॥")
आचारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०७ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । ६ ।
"अप्सरसां गन्धर्व्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ॥")

चरणः, पुंक्ली, वह्वृचादिः । (यथा, मत्स्यतन्त्रे ।४।३।
"न पृच्छेच्चरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।
अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत् ॥"
अपि च महाभाष्यवचनम् । यथा,—
"सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥"
"चरणशब्दो वेदैकदेशवाची काठादिरूपः ।"इति मुग्धवोधटीकाकृद्दुर्गादासः ॥) मूलम् । गोत्रम् । इति मेदिनी । णे, ४७ ॥ (चरतीति । चर + ल्युः । चरत्यनेनेति करणे ल्युट् वा । अधमाङ्गम् । तत्पर्य्यायः । पादः २ पत् ३ अङ्घ्रिः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ विक्रमः ५ पदः ६ व्याक्रमः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रमणः ८ चलनः ९ क्रमः १० । इति हेमचन्द्रः । ३।२८०॥ पदम् ११ पात् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७७ ।
"अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥"
श्लोकचतुर्थभागः । यथा, रत्नाकरे१अध्याये ।
"शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिता ॥")

चरणग्रन्थिः, पुं, (चरणस्य ग्रन्थिः ।) गुल्फः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥

चरणव्यूहं, क्ली, (चरणानां वेदशाखानां व्यूहो-ऽत्र ।) वेदव्यासविरचितचतुर्व्वेदविवरणशास्त्रम् । तत्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणायुधः, पुं, (चरण एवायुधं अस्त्रविशेषो यस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कुक्कुटः कवाकुः स्यात् कलयश्चरणायुधः ।
ताम्रचूडस्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डिकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य मांसगुणादिकं कुक्कुटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणान्ते, त्रि । यथा, रामायणे ।३।५६।३५।
"तुण्डपक्षप्रहारेण जटायुश्चरणायुधः ॥")

चरमः, त्रि, (चरतीति । "चरेश्च ।" उणां ५ । ६८ । इति अमच् ।) अन्तः । पश्चिमः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । २ । १९४ ।
"उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥")

चरमक्ष्माभृत्, पुं, (क्ष्मां विभर्त्तीति । भृ + क्विप् । ततः चरमश्चासौ क्ष्माभृच्चेति कर्म्मधारयः ।) अस्ताचलः । इत्यमरः । २ । ३ । २ ॥

चरमाचलः, पुं, (न चलतीति पचाद्यच् अचलः पर्व्वतः । ततः चरमश्चासौ अचलश्चेति कर्म्मधारयः ।) अस्तपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चरमाद्रिः, पुं, (चरमश्चासावद्रिश्चेति ।) अस्ताचलः । इति हेमचन्द्रः ॥

चराचरं, क्ली, (चराचरयोः समाहारः ।) जगत् । इति मेदिनी । रे,२६० ॥ (तथा च मनुः ।१।५७।
"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")
आकाशः । इति धरणी ॥ जङ्गमाजङ्गमम् । यथा, देवीमाहात्म्ये ।
"तया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥"

चराचरः, त्रि, (चरचलं व्यापारो व्यवहारचेष्टादिकं तौ विद्येतेऽस्मिन् ।) जङ्गमः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ इङ्गः । इति विश्वः ॥ स्थूलः । इति हेमचन्द्रः ॥ कपर्द्दके पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चरतीति चरो जङ्गमः अचरः स्थावरः । चरेण सह अचरः । स्थावरजङ्गमः । यथा, भागवते । ३ । ९ । ८ ।
"पुंसोऽभावोऽयमासाद्य यस्मिँल्लोकाश्चराचराः ॥")

चरिः, पुं, (चर + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४।११७। इति इन् ।) पशुः । इत्युणादिकोषः ॥

चरितं, क्ली, (चर + भावे क्तः ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।१०।१।१।
"कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्य्ययोः ।
राज्ञाञ्चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥")
तद्द्विविधं यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
"अनुभावाश्च लीला चेत्युच्यते चरितं द्विधा ।
अनुभावा अलङ्काराख्याः उद्भास्वराख्याः वाचिकाख्याश्च । लीला स्याच्चारुविक्रीड़ा रासकन्दुकखेलाद्या चारुक्रीड़ा प्रकीर्त्तिता । तारुण्यं वेणुवाद्यं गोदोहः पर्व्वतोद्धारो गोहूतिर्गमनादिका ॥" (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।
"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा ॥"
वाच्यलिङ्गे तु । चर + कर्म्मणि क्तः । कृतम् । आचरितम् । यथा, रामायणे । १ । ३ । १ ।
"श्रुत्वा पूर्व्वं काव्यवीजं देवर्षेर्नारदादृषिः ।
लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं चरितव्रतः ॥")

चरितार्थः, त्रि, (चरितः कृतः अर्थः प्रयोजनं येन सः ।) प्राप्तप्रयोजनः । यथा, कुमारसम्भवे । २ । ७ ।
"पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥"

चरित्र क्ली, (चर+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्र ।' ३ । २ । १८४ । इति इत्र ।) स्वभावः । तत्पर्य्यायः । चरितम् २ चारित्रम् ३ चरीत्रम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ८३ ।
"अचिन्त्यं शीलगुप्तानां चरित्रं कुलयोषिताम् ॥")

चरित्रा स्त्री (चरित्र+टाप् ।) तिन्तिडी-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

चरिष्णु त्रि (चरतीति । चर+ अलङ्कृञिति ।' ३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।) जङ्गमः । इत्यमरः ।३।१।७४ ॥ (यथा भागवते । २।६।४० ।
'द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि
विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः ॥")

चरीत्र क्ली (चरित्र+पृषोदरादित्वाद्दीर्घत्वम् ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चरु पु (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं चर्य्यते भक्ष्यते अग्निभिर्वेरिति वा चरति क्षीमान्तिकमस्मान्निर्ये । चर+"भृमृशीति ।" उणां १ । ७ । इति उ ।) हव्यान्नम् । तत्पाकभाण्डम् । इति मेदिनी । रे ३२ ॥
'तन्त्र संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् ।'
इति शारदातिलकम् ॥

तत्पाकानुष्ठानं यथा । अग्नेः पश्चिमायान्दिशि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तदुपरि प्रक्षालित थालकमुदूखलं मुषलं वैणवञ्च शूर्पं वायव्य चमसस्थालप्रोक्षित संस्थाप्य व्रीहीन् यवान् वा शूर्पे निधाय चमसस्थालकेन ओं वाम्रीघनये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भूस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भुवस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं स्वस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इति तूष्णीं इत्यष्टौ वारान् प्रोक्षयेत् । तत कांस्यपात्रेण चरुस्थाल्यां वा ओं वाम्रीघनये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओं भूस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओं भुवस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओं स्वस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इति प्रत्येकं गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत् द्विस्तूष्णीम् । ततो दक्षिणहस्तस्तदुपरि हत्वा मुषलेनावहत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत् । इत्थमेव वारत्रयं तत्रा त्रि प्रक्षालयेत् । ततश्च स्थालीमभ्यज्य ततोऽग्नेः पश्चिमं निधाय प्रक्षालिततण्डुलं निधाय दुग्धं निक्षिप्य कार्य्य ल्लौकिकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरपलाशादि मरालमयमध्यमस्य प्रादेशप्रमाणं चरौ उभयतोऽङ्गुष्ठपर्व्वप्रमाणं चतुष्कोणमुज्ज्वलं श्वेतं दर्व्विमावर्त्तेन आलोडिता तथा पचेत् यथान्न इत्ता गन्धकं पाको भवति गाढत्वं न भवति दाहश्च न भवति तत सम्यक्पाकं मतिं अग्नि प्रत्यक्षं इत्वा प्रागग्निदिकधिस्त्विन चरुमव लार्थं चर्व्वेश्मादन्ति कुशोपरि स्थापयेत्तथा पुनः पुंसि चरुमुपं इत्वा । इति भवदेवभट्टः ॥

चरुव्रण, पु (चरोर्व्रण इव ।) पिष्टापूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिठाइ पिठा इति भाषा ॥

चर्च्च क ह्रडसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर सक सेट् ।) इडस्म अध्ययनम् । क, चर्च्चयति वेदं विप्र । इति दुर्गादासः ॥

चर्च्च श उक्तौ । भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां पर सक सेट ।) रेफोपधः । श, चर्च्चती चर्च्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठ फलन्तु शन्तृप्रत्ययान्तानामाह्नीयमीहितिति तुल्यो विभाषा वेदेषूच्चारणभेदश्च । इति दुर्गादासः ॥

चर्च्चरी स्त्री (चर्च्च+बाहुलकात् अरन् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) गीतभेदः । चर्च्चरी गीतभेदे च कराभिलकरशब्दयोरिति रुद्रः ॥ हर्षक्रीडेति सुभूतिः । कामटिकानां सादरवचन तौर्य्यत्रिकर्चत्वर्य्ये । वसन्तसमयक्रीडेत्यन्ये । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हर्षक्रीडावाक् । तत पर्य्यायः । चर्भटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रत्नावल्याम् । १ अङ्के । "अये ! मधुरमभिहन्यमानमृदङ्गरङ्गानुगतसङ्गीतमधुरः पुर पौराणामुच्चरति चर्च्चरीध्वनिः ॥" एतदुदाहरणं यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् । ४ अङ्के । अनन्तरे चर्च्चरीस्तुका —
गन्धोन्मादितमधुकरगीतै
र्वाद्यमानैः परभृततूर्य्यैः ।
प्रसरितपवनोद्वेल्लितपल्लवनिकरः
सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः ॥"
वर्णवृत्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
"हारयुतस्तनकङ्कणपाणिप्रकाविराजिता
पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरहृदयभूषिता ।
शोभिता वलयन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता
चर्च्चरी तरणीव चेतसि चारुगीति सुसङ्गता ॥")

चर्च्चरीक पु (चर्च्च+"फर्फरीकादयश्च ।" उणां ४ । २० । इति ईकनप्रत्ययान्तेन निपातनात् साधुः ।) महाकालः । केशविन्यासः । शाक । इति मेदिनी । के १८७ ॥

चर्च्चा स्त्री (चर्च्च्यते विचार्य्यते वेदवेदान्तादि तत्त्वशास्त्रैरनया इति । चर्च्च+णिच्+अङ् ।) दुर्गा । चिन्ता । चार्च्चिक्यम् । इति मेदिनी । चे ४ ॥ विचारणा । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥ (चर्च्च+भावे अङ् । लेपनम् । यथा, कुमारसम्भवे । १५ । ४ ।
"श्यामदलतचर्च्चा पीतकौशेयवासाः ।"
गायत्र्यादिरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।
'ज्ञानधातुमयी चर्च्चा चर्च्चिता चारुहासिनी ॥")

चर्च्चिका स्त्री (चर्च्चा+स्वार्थे कन् । कापि अत इत्वम् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्च्चा । इति हेमचन्द्रकोषः ॥ (रोगविशेषः । तदपनोदनं सुश्रुतरपाठोर्थ यथा —
'तोबार वपुषीतल ममहर नितार्यिहाणि
पूर्व
रोचारा प्रमत्तं कर्णाविहरम चर्च्चारुच परम् ।
कुष्ठशोफदर्च्चिका विषहर पामाविसर्पापह चौर्य्याणां चलप्रोषितां हितकरं सम्यक् भाषते ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
(चर्च्चा वेदादिविचारणं वेत्ति इति । ठन् । वेदाद्यध्येतरि, त्रि ।)

चर्च्चित त्रि (चर्च्च+कर्म्मणि क्त । चर्च्चा लेपनं सञ्जाताऽस्य इति इतच् वा ।) चन्दनादिना कृतलेपनम् । तत्पर्य्यायः । दिग्धम् २ लिप्तम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा गीतगोविन्दे । १ । ४० ।
"चन्दनचर्च्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ॥")

चर्व्व्य, त्रि, (चर्व्व्यते इति । चर्व्व हिंसायाम्+ "ऋहलोर्ण्यत्" । ३ । १ । १२० । इति ण्यत ।) चर्व्वणीय । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

चर्पट, पु (चप+अटन् ।) स्फारः । विपुलः । चपेटः । पर्पटः । इति मेदिनी । टे, ४१ ॥

चर्पटा स्त्री (चर्पट+टाप ।) भाद्रशुक्लषष्ठी । चापडाषष्ठी इति भाषा ॥ अस्या विवरणं चर्पटीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चर्पटी, स्त्री (चर्पट+ङीष ।) पोली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चर्ब्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) चर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥

चर्भट पु (चर+क्विप । भटति भरति स्वशरीर दानेनेति । भट+अच । ततः कर्म्मधारय ।) इर्व्वारुः । इति चक्रायुधः ॥

चर्भटी, स्त्री (चर्भट+ङीष ।) चर्च्चरी । हर्षक्रीडावाक् । इति हेमचन्द्रः ॥

चर्म्म स्त्री, (चर्म्म साधनतयास्त्यस्य अच ।) फलकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनु । ७ । १९२ ।
"स्पन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले ॥")

चर्म्म [न्] क्ली (चर+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४।१४५। इति मनिन् ।) इन्द्रियविशेषः । चाम इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । त्वक् २ असृग्धरा ३ असितं ४ अजिनम् ५ देहचर्म्म ६ रक्तधारा ७ रोमभूमिः ८ शरीरावरणम् ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ असृग्धरा १० । इति भरतधृतरत्नकोषः ॥ (यथा, भागवते ।१।१६।११।
'निर्भिन्नान्यस्य चर्म्माणि लोकपालोऽविशो
द्विशत् ॥")

शरीरावरक चर्म्मम् । ढाल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । फलक २ फलम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ९० ॥ चरम् ४ चर्म्मम् ५ । इति भरतः ॥ तस्य लक्षणं यथा युक्तिकल्पतरौ ।
"शरीरावरणं यत्तु चर्म्म तदभिधीयते ।
तत् पुनर्द्विविधं कायचर्म्मावरणमीरितम् ॥
शरीरावरकस्यस्य लघुता दृढता तथा ।
दुर्भेदत्वमिति ज्ञेया चर्म्मणां गुणसंग्रहः ।
अन्यता गुरुता चैव कटुता शयभेदता ।
निरुद्धयता इति चर्म्मणां दोषसंग्रहः ।

सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्ण इत्यभिमन्त्रितः ।
ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्म्मणां वर्णनिर्णयः ॥
चित्रवर्णस्तु सर्व्वेषां सर्व्वदैवोपपद्यते ॥"॰॥
ब्रह्मचारिधार्य्यकृष्णसारचर्म्म । इत्यमरः । २।७।४७ ॥ (यथा, मनुः । २ । ४१ ।
"कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः ॥")

चर्म्मकषा, स्त्री, (चर्म्मणः कषा । चर्म्म कषतीति । कष + अच् इत्येके ।) पश्चिमदेशख्यातं गन्धद्रव्यम् । केचित्तु चामारकषा इति ख्याता इत्याहुः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सप्तला २ विमला ३ सातला ४ भूरिफेना ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४३ ॥ शातला ६ चर्म्मकसा ७ । इति भरतः ॥ मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
("चर्म्मकषायाः कल्कं विल्वसमं मूर्द्ध्नि काकपदमस्य ।
दत्वा कुर्य्यात् कटभीकटुकीटफलाप्रधमनञ्च ॥"
इति चरके चिकित्सितस्थाने मर्म्मसंधिरोऽध्याये ॥)

चर्म्मकसा, स्त्री, (चर्म्मणः कसा ।) चर्म्मकषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चर्म्मकारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मनिर्म्मितद्रव्यादिकं करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चामार इति मुचि इति च भाषा ॥ स तु चण्डाल्यां तीवरात्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ तत्पर्य्यायः । पादूकृत् २ । इत्यमरः । २।१०।७ ॥ पादुकृत् ३ चर्म्मारः ४ । इति तट्टीका ॥ चर्म्मकृत् ५ पादुकाकारः ६ । इति हलायुधः ॥ चर्म्मरुः ७ कुरटः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १० । ३६ ।
"कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते ॥")

चर्म्मकारी, स्त्री, (चर्म्म करोति वर्द्धयति उत्कर्षं करोतीति यावत् । कृ + अण् । चर्म्म किरतीति चर्म्म + कृ + अणित्येके । ततो ङीप् ।) चर्म्मकार्य्यौषधिः । इति मेदिनी । रे, २६१ ॥

चर्म्मकीलः, पुं, (चर्म्म कीलतीति । कील + अच् । चर्म्मणि गुह्यस्थचर्म्मणि कील इवेति वा ।) गुह्यरोगविशेषः । घालीश इति आँचिल् इति च भाषा ॥ तस्य निदानं यथा,—
"व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्म्मकीलन्तु तद्विदुः ॥
वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥"
इति माधवकरेण रोगविनिश्चयग्रन्थे अर्शोरोगाधिकारे उक्तम् । अतोऽस्य चिकित्सा अर्शोरोगचिकित्सावत् । अपि च ।
"चर्म्मकीलं चतुर्मषिं मषकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

चर्म्मकृत्, पुं, (चर्म्म करोति चर्म्मघटितपादुकादिकम् उत्पादयतीत्यर्थः । चर्म्म + कृ + क्विप् ।) चर्म्मकारः । इति हलायुधः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५५ । [मोगिनीम् ॥"]
"चर्म्मकृत् कोऽपि न प्रादात् कुटीं प्रेम्णोप-

चर्म्मचटका, स्त्री, (चर्म्मणा चटकेव ।) निशाचरपक्षिविशेषः । चामचिका इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अजुका २ अजिनपत्रिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ जतूका ४ गृहमाचिका ५ जतुनी ६ अजिनपत्रा ७ चार्म्मिः ८ चर्म्मचटी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्म्मपत्रा १० । इति जटाधरः ॥ चर्म्मचटिका ११ । इति केचित् ॥

चर्म्मचटी, स्त्री, (चर्म्मणा चटीव । यद्वा, चर्म्म चटति भिनत्तीति । चट + अच् ङीष् ।) चर्म्मचटका । इति शब्दरत्नावली ॥

चर्म्मचित्रकं, क्ली, (चर्म्मणि चित्रकं चित्रितमिवेत्यर्थः । चर्म्म चित्रयतीति वा । चित्र + ण्वुल् ।) श्वेतकुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मजं, क्ली, (चर्म्मणो चर्म्मणि वा जायते । जन + डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मण्वती, स्त्री, (चर्म्मैव उत्पत्तिहेतुत्वेनास्त्यस्याः इति मतुप् मस्य वत्वम् ।) नदीविशेषः । सा तु बुन्देलखण्डाख्यदेशे चम्बल् इति ख्याता ॥ कदली । इति मेदिनी । ते, १६६ ॥ (आसीत् किल पुरा रन्तिदेवनामा (शशविन्दुनामा वा) कश्चित् राजचक्रवर्त्ती । तस्य यज्ञे मारिता ये गावस्तेषां चर्म्मगलितरक्तक्लेदादिभ्यो जातेयं नदीति पौराणिकी गाथा । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ५४ ।
"चर्म्मणां पर्व्वतो जातो विन्ध्याचलसमः पुनः ।
मेघाम्बुप्लावनाज्जाता नदी चर्म्मण्वती शुभा ॥")

चर्म्मदण्डः, पुं, (चर्म्मभिश्चर्म्मणा वा निर्म्मितो दण्डः ।) कशा । इति हेमचन्द्रः ॥ चाबुक् इति भाषा ॥
("चर्म्मदण्डाहतो विप्रः शय्यापातितया च तम् ॥"
इति महाभारतशान्तिपर्व्वणि ॥)

चर्म्मदूषिका, स्त्री, (चर्म्म दूषयति दोषयति वा । दुष् + णिच् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मतरङ्गः, पुं, (चर्म्मणां चर्म्मभिर्वा तरङ्ग इव ।) वलिः । त्वक्सङ्कोचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मद्रुमः, पुं, (चर्म्माकृतिवल्कलमयो द्रुमः ।) भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मपत्रा, स्त्री, (चर्म्मसयं पत्रं पक्षद्वयं यस्याः ।) चर्म्मचटी । इति जटाधरः ॥

चर्म्मपादुका, स्त्री, (चर्म्मनिर्म्मिता चर्म्ममयी वा पादुका ।) उपानत् । चामड़ार जुता इति भाषा ॥ यथा । "ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण चर्म्मपादुकायुगले पादौ निदध्यात् ।" इति भवदेवभट्टः ॥ अस्या गुणाः पादुकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

चर्म्मपुटः, चर्म्मपुटकः, पुं, (चर्म्मनिर्म्मितः पुटः पात्रम् । पक्षे स्वार्थे कन् । चर्म्ममयं पुटमस्य इति कप् इत्येके ।) चर्म्मनिर्म्मितपात्रविशेषः । कुपा इति भाषा ॥ यथा । दृतिस्नेहपुटकः । दृतिचर्म्मपुटे मतस्ये चेति मेदिनी ॥ इति पुंलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । दृतिः खल्लश्चर्म्ममयीति हेमचन्द्रः ॥

चर्म्मप्रभेदिका, स्त्री, (चर्म्म प्रभिनत्तीति । प्र + भिद + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) चर्म्मप्रभेदनास्त्रम् । इत्यमरः । २ । १० । ३५ ॥ मोड़ इति भाषा ॥

चर्म्मप्रसेवकः, पुं, (चर्म्मणा प्रसीव्यते इति । सिव तन्तुसन्ताने + "संज्ञायाम् ।" ३ । ३ । १०९ । इति कर्म्मणि ण्वुल् बाहुलकात् वुन् वा ।) चर्म्मप्रसेविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चर्म्मप्रसेविका, स्त्री, (चर्म्मप्रसेवक + टाप् अत इत्वञ्च ।) अग्निसन्दीपनार्थं चर्म्म निर्म्मितयन्त्रम् । भाती इति जाँता इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । भस्त्रा २ । इत्यमरः । २ ।१०।३३॥

चर्म्ममुण्डा, स्त्री, (चर्म्मणः जीवरहितदेहस्येवार्थः मुण्डमस्तिष्कस्ताः इति । छिन्नशिरोधारणादेव तथात्वम् ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः । २ । १२० ॥ (चामुण्डा । इत्यपि क्वचित् पाठः ॥)

चर्म्मरङ्गा, स्त्री, (चर्म्मणि रङ्गो यस्याः ।) आवर्त्तकीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशविशेषे, पुं । स च देशः कूर्म्मविभागे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि उक्तः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । २३ ।
"दिशि पश्चिमोत्तरस्याम् ।" इत्युपक्रम्य,—
"वेणुमती फल्गुलुका
गुरुहा मरुकुच्चचर्म्मरङ्गाख्याः ॥"
इत्युक्तवान् ॥)

चर्म्मरुः, पुं, (चर्म्म रचयतीति । रच + बाहुलकात् डुः ।) चर्म्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चर्म्मसम्भवा, स्त्री, (चर्म्मणि सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।) एला । इति हारावली । ६७ ॥

चर्म्मसारः, पुं, (चर्म्मणः सारः । भुक्तद्रव्येभ्यो रसस्य त्वङ्मध्ये न्यायमानत्वात् तथात्वम् ।) रसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्माम्भः, पुं, (चर्म्मणोऽम्भः जलम् । सर्व्वे सान्ता अदन्ताश्च ।" इति न्यायादत्र अकारान्तः । क्वचित् क्लीवे सान्तोऽपि दृश्यते ।) रसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मक्रियां ऋच्छतीति । ऋ गतौ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चर्म्मकारः । इति जटाधरः ॥

चर्म्मी, [न्] पुं, (चर्म्म शरीरावरकं शस्त्रविशेषोऽस्त्यस्य । चर्म्म + इनिः ।) चर्म्मधारियोद्धा । ढाली इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । फलकपाणिः २ । (यथा, महाभारते । ३।२७।३१ ।
"श्यामं दृहन्तं तरुणं चर्म्मिणामुत्तमं रणे ।
नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मात् मन्युर्न वर्द्धते ॥"
चर्म्म त्वक् अस्त्यस्येति ।) भूर्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ११ अः । "चर्म्मिवृचगिरिकर्णिकाशीतशिवनिचुलदाड़िमाजकर्णहरिद्वराजादनगोमधोरटाविकङ्कतेषु वा यवान्नविकारांश्च सेवेत ॥") भृङ्गरिटिः । मोचा । इति शब्दरत्नावली ॥

चर्य्या स्त्री, (चर + 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ।' ३ । १ । १०० । इति यत् । स्त्रियां टाप् ।) ईर्य्यापथस्थितिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ नियमामर्य्यादापरित्यागः । ईर्य्यते गुरौ प्राप्यते मासनया प्राप्यते ईर्य्या सा च ध्यानधारणादि तस्याः पन्था उपायः तत्र प्रतिमा या स्थितिः ईर्य्यापथमर्य्यादापरित्यागः सा । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । ३२६ ।
"चर्य्यायां ह्यसुतस्य पाण्डवस्यानुगच्छत ।") गमनम् । चरणम् । आचरणम् । इति सुभूतौ धटीकायां दुर्गादासः ॥ (यथा मनुः । ६ । ३२ ।
'आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ।'
सेवा । यथा हि रामायणे । २ । २८ । १५ ।
'वनवासस्य शूरस्य मम चर्य्या हि रोचते ।
भि अनुष्ठेयः । आचरणीयः । यथा मनुः । ३ । ।
'षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।')
चर्म्म क्लि भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट् ।) क्लि चर्म्मयति चर्म्मति तण्डुलं बालकः । इति दुर्गादासः ॥
चर्म्मण, क्ली, (चर्म्म + भावे ल्युट् ।) दन्तैश्चूर्णनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ । चिवान इति भाषा ॥ (यथा सारिते प्रथमे स्थाने प्रथमे ऽध्याये ।
'चर्म्मणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितं तथा ॥')
चर्म्मा [न्] पुं सत्यप्रहारः । इति हारावली । १६० ॥
चर्म्मित त्रि, (चर्म्म्यते स्म इति । चर्म्म + कर्म्मणि क्त ।) शतचर्व्वणम् । भक्षितम् । इत्यमरः । ३।१।११०॥ (यथा भागवते । ७ । ५ । ३० ।
'अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं
पुनः पुनश्चर्व्वितचर्व्वणानाम् ।')
चर्म्मितपात्रक, क्ली (चर्म्मितानां ताम्बूलादीनां आधारपात्रम् । ततः स्वार्थे कन् ।) चर्म्मितताम्बूलादिधारणपात्रम् । पीकदान इति भाषा । यथा, रासलीलायां पातालखण्डे ।
'ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चर्व्वितपात्रकम् ॥'
चर्म्य, त्रि (चर्म्यते दन्तैश्चूर्ण्यते इति । चर्म्म + कर्म्मणि यत् ।) चर्व्वणीयम् । यथा,—
"इटकोटि सार्द्धाय भोजयामास नित्यशः ।
चूष्यलेह्यलेह्यमेयादितिश्चि दिने दिने ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
चर्षणि पुं (कर्षतीति । लष + "ऋषिरादेश्च च ।' ऋषा उणा । २ । १०३ । इति अनि आदेश च ।) जनः । यथा श्रीभागवते ।
"न चर्षणीनामुरुगायाद्भुतो जनम्
प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ।"
मनुष्यजातिः । यथा —
"चर्षण्यो मातृका यस्ते तयोर्वंशस्य सुता ।
यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ।"
इति श्रीभागवते । ६ । ६ । ४१ । "चर्षण्यः समानाधश्चात्यन्त । यद्यपि चर्म्मणीव सिद्धा दाक्षे । यत्र वै मानुषी जातिरित्यभिधेये मानुषी जातिश्चोपकल्पिता । तथा च श्रुतिः पुत्रवर्त्तं वा वरुणामातेति ।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । (अत्र उषान्हिर्तिसमुत्तोज्ज्वल इत्येन तु 'कृषेरादेश्च च' । इति पठित्वा धर्षति वैश्यकीर्ति व्याख्यातम् ॥)

चल, क भृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां परं सक सेट् ।) क चालयति । "व्यवकारान्तियमिति दुर्गासिंहभूमरनन्दी । भृतिरिह पोषणम् । इति दुर्गादासः ॥
चल ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सक सेट् ।) ज चाल चल । मित्वचे इति वक्ष्यमाणे न पठित्वा इममेव माधवस्य भाष्यः पठन्ति तद्धेयम् । तेनास्य चालयति इति अन्ये । चलमानोऽनिल इत्यत्र ताच्छील्ये प्रत्ययः । मित्वते । पूर्व्वैर्णान्यः । चलधातु कम्पने माधवस्य स्यादित्यर्थः । स चलयति लतां वायुः । चलयन् भृङ्गरूपचरवालकान्तामिति रघुः । चालयन् सकलां पृथ्वीमिति चकस्मात् चालं करोतीति णौ प्रयन्तम् । इति दुर्गादासः ॥
चल श विलासे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां परं अक सेट् ।) श चलती चलन्ती । विलासः क्रीडनम् । इति दुर्गादासः ॥
चल, त्रि (चलति गच्छतीति । चल + पचाद्यच् ।) चञ्चलम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा रघुः । ११ । १५ ।
'ताडका चलकपालकुण्डला
कालिकेव निविडा बलाकिनी ।'
पारदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११६ ॥ अस्य दृष्टान्तरूपभेदः यथा उत्तरखण्डे ।
'अस्मै नृणां भौ चेबलमिदसुदितं युग्मैर्निभिः स्तुतैः ॥')
चल पुं, (चल + पचाद्यच् ।) कम्पः । तद्युक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले, १५ ॥ (शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ११६ ।
'महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुश्चरश्चलः ।"
विष्णुः । यथा तत्रैव । १३ । १४८ । ८२ ।
'वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ।"
'वायुरूपेण चलः ।' इति भाष्यम् ॥)
चलचञ्चु, पुं, (चला चपला चञ्चुरस्य ।) चकोरपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०५ ॥
चलत्पूर्णिमा स्त्री, (चलन्ती पूर्णिमा तदाख्यो भृशाचन्द्र इवेति तात्पर्य्यार्थं ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चलदङ्ग, पुं, (चलत् चपलं अङ्गं यस्य ।) मद्गुरमत्स्यः । चेङ्गा इति भाषा । अस्य गुणाः । कफाभिष्यन्दिलम् । वाते हितत्वम् । रोचनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
चलदङ्गक पुं (चलदङ्गं यस्य इति कप् ।) चलदङ्गमत्स्यः । इति जटाधरः ॥
चलदल, पुं, (चलानि दलानि पत्राणि यस्य ।) अश्वत्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥ (अस्य पर्य्यायोऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

चलन क्ली, (चल + भावे ल्युट् ।) भ्रमणम् । (यथा देवीभागवते १ । १७ । १८ ।
'चलनञ्च विना कार्य्यं न भवदिति मे मतिः ॥')
कम्पनम् । (यथा पञ्चतन्त्रे । २ । १७१ ।
'हावभावाविह प्रोक्तौ विसृष्टौ प्रयुद्धयने ।
ध्वनयोश्चलनादेको द्वितीयः पादवेगतः ॥')
कम्प्रे, त्रि । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥
चलन पुं, (चलत्यनेन इति । चल + करणे ल्युट् ।) पादः । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिणः । इति जटाधरः ॥
चलनक, पुं (चलन + संज्ञायां कन् ।) चण्डातकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३८ ॥
चलनी, स्त्री, (चलन + ङीष् ।) नारीभेदः । चमबन्धनी । वस्त्रघर्घरी । इति हेमचन्द्रः ॥ घाघरा इति भाषा ॥
चलपत्र पुं (चलानि पत्राणि यस्य ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधे ।
"अहिंस केनापि विजितुमस्या
गवेष्यते किं चलपत्रपत्त्रम् ।
नवेङ्गितैर्वादितरपदेभ्य
स्तत्याप्तु कम्पस्तु कुतो भवेत ॥")
चला स्त्री (चलतीति चल + पचाद्यच् टाप् च । नैकत्रावस्थितत्वात् तथात्वम् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । ले १५ ॥ सिह्लकः । इति रत्नमाला ॥
चलाचल त्रि, (चलतीति चल + अच् । चरि चलिपतिवदीनां वा द्वित्वमिति द्वित्वे अभ्यासस्य आगामश्च इति वार्त्तिकस्येर्वास्य सिद्धिः ।) चपलः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये ।११।३० । [चलाम ।)
'अभिजोऽपि स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाकाके पुं, । इति राजनिर्घण्टः ॥
चलातङ्क, पुं, (चले चलने आतङ्को भयं यस्मात् ।) वातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चलित, त्रि, (चल + कर्त्तरि क्त ।) कम्पितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥ (यथा, उत्तरचरितम् । ५ । ३१५ ।
"तयोर्विलासवलितैर्ललितापाङ्गविभ्रमैः ।")
गतम् । चल ज गताविति धात्वर्थात् । (यथा, गौ रामायणे । १ । ५७ । २१ ।
"अधिरूह्य समासीदे यथास्थानमितो गतः ।")
चलु, पुं, (चल + उन् ।) गण्डूषः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २६२ ॥
चलुक पुं, (चलुना कायतीति । कै + क ।) प्रसृतिः । आढकभेदः । इति मेदिनी । के ८८ ॥
चवि, स्त्री, (चर्व्यते इति । चर्व + इन् । पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः ।) चविका । इति शब्दरत्नावली ॥
चविक, स्त्री, (चवि + संज्ञायां कन् ।) चविका । इति भरतधृतवरः ॥
चविका स्त्री (चवि + स्वार्थे कन् ।) इभपिप्पलि । चई इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चव्यम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ चवी ३ चविकम् ॥

चवी ५। इति भरतः॥ चविः ६। इति शब्द-रत्नावली॥ तेजोवती ७ कोला ८ नाकुली ९ उषणा १० चव्यकम् ११ वशिरः १२ गन्ध-नाकुली १३ वल्ली १४ कोलवल्ली १५ कोलम् १६ कुटिलवल्लकम् १७ तीक्ष्णम् १८ करिकरणा-वल्ली १९ हकरः २०। (यथा, सुश्रुते उत्तर-तन्त्रे ३९ अध्याये।

"चारिवाट्यवयष्ट्याह्वविकारक्तचन्दनैः॥")

अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। लघुत्वम्। रोचनत्वम्। दीपनत्वम्। चन्तूदरकासश्वास-शूलनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ भेद-कत्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चवी, स्त्री, (चवि+"कृदिकारादक्तिनः।" ४।१।४५। इति ङीष्।) चविका। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६।१५१।

"सर्व्ववर्म्मा चवीहस्तः प्रतिज्ञां तां सुदुस्तराम्। पश्यन् सानुशयः सर्व्वं सभायामये शशंस तत्॥")

चव्यं, स्त्री, (चर्व्व्यते इति। चर्व्व+ण्यत्। पृषो-दरादित्वात् रलोपे साधुः।) चविका। इत्यमरः। २।४।९८॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये।

"चव्येन्द्रबीजं त्रिफला सर्पिर्म्मांसरसाम्बुभिः॥")

चव्यकं, स्त्री, (चव्यमेव। स्वार्थे कन्।) चविका। इति राजनिर्घण्टः॥

चव्यजा, स्त्री, (चव्यमिव जायते इति। जन+डः।) गजपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञेया॥)

चव्यफलं, स्त्री, (चव्यमिव फलं यस्य।) गज-पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

चव्या, स्त्री, (चव्य+टाप्।) चविका। इत्यमर-टीकायां भरतः॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये।

"सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिह्या-च्चव्याविडङ्गोपहितं यथार्त्तः॥")

वचा। इति मेदिनी॥ कार्पासी। इति राज-निर्घण्टः॥

चष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) चषति। इति दुर्गादासः॥

चष, ञ भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-उभं-सकं-सेट्।) ञ, चषति चषते। इति दुर्गा-दासः॥

चषकः, पुं, स्त्री, (चषति भक्षयति पिबत्यनेनेत्यर्थः। चष+"वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि।" उणां। २।३२। इति वुन्।) मद्यपानपात्रम्। तत्-पर्य्यायः। सरकः २ सरकः ३ अनुतर्षणम् ४। इति हेमचन्द्रः।३।५२४॥ ©॥

अथ चषकोद्देशः।

"अथ पानपात्रं भूपानां तदुद्देशं चषकं शुभे। काञ्चनं राजतञ्चैव स्फाटिकं काचमेव च॥ एवं सरावादिकोद्भवं वर्ज्जं पृथिवीभुजाम्। हस्तप्रमाणं तेषां निर्देशः पात्रमानतः॥ मणिरत्नमिश्रितं रत्नैश्चचतुर्नखैः। मार्त्तिकं याच पात्रं वा द्वन्द्वैस्तद्विवर्जयेत्॥

काष्ठजं धातुजं शैलं गाङ्गलादि महीभुजाम्। यदन्यत्तोयमानादि पात्रं पृथ्वीभुजां भवेत्॥"

एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य निश्चयः। इति युक्तिकल्पतरुः॥ ©॥ सुरापात्रम्। मधु। मद्य-प्रभेदः। इति मेदिनी। के, ८९॥

चषतिः, पुं, (चष भक्षे वधे वा+भावे अतिः।) भक्षणम्। वधः। इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः॥

चषालः, पुं, (चष्यते वध्यतेऽस्मिन्। चष+"सानसि-वर्णसीति।" उणां। ४।१०७। इति आल प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) यूपकटकः। इत्य-मरः। २।७।१८॥ यज्ञसमाप्तिस्थचकं पशु-बन्धनादर्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूपः तस्य शिरसि वलयाकृतिर्ड्डमरुकाकृतिर्वा यः काष्ठविकारः सः। यूपस्थले विहितलौहवलयश्च। इति केचित्। इति भरतः॥ मधुस्थानम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

चह, शाठ्ये। प्रतारण इति यावत्। इति कवि-कल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) चहति। इति दुर्गादासः॥

चह, त क शाठ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) चहयति खलः। इति दुर्गादासः॥

चह, क म शाठ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क म, चहयति खलः साधुं प्रतारयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चाकचक्यं, स्त्री, उज्ज्वलता। चकचक इति भाषा। यथा, न हि लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिक-रजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव तथा हि। काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसंयो-गादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचि-दन्तःकरणवृत्तिरुदेति। इति वेदान्तपरिभाषा॥

चाकचिक्या, स्त्री, श्वेतदुर्व्वा। इति रत्नमाला॥

चाक्रिकः, पुं, (चक्रेण समूहेन यन्त्रविशेषेण वा चरतीति। चक्र+"चरति।" ४।४।८। इति ठक्।) बहुभिर्मिलित्वा यः स्तौति सः। तत्पर्य्यायः। घाण्टिकार्थकः २। इत्यमरः। २।८।१०१॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १।१६५।

"पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम्। एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा॥")

तैलकारः। इति हेमचन्द्रः॥ शाकटिकः। इति महाभारते राजधर्म्मः॥ गाड़ोयान इति भाषा॥

चाक्षुषं, स्त्री, (चक्षुषा निर्वृत्तम्। चक्षुस्+"तेन निर्वृत्तम्।" ५।१।७९। इत्यण्।) प्रत्यक्ष-विशेषः। तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम्। द्रव्य-चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम्। द्रव्य-समवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः। द्रव्य-समवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेत-समवायः। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥ तथा च।

"द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः। द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः॥

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः। तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः॥"

इति भाषापरिच्छेदे॥ ५९—६०॥

(चक्षुषा गृह्यते इति। चक्षुस्+अण्। चक्षु-र्ग्राह्यरूपादि। चक्षुर्ग्राह्ये, त्रि॥)

चाक्षुषः, पुं, (चक्षुषः ब्रह्मणो लोचनात् जातः। चक्षुस्+अण्। एतन्निरुक्तिर्यथा, मार्कण्डेये। ७६।२।

"अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः। चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज!॥")

षष्ठमनुः। अस्मिन्मन्वन्तरे अजितनामको विष्णो-रवतारः। मन्त्रद्रुम इन्द्रः। आप्यादयो देवाः। हविष्मद्वीरकादयः सप्तर्षयः। पुरुपुरुषसुद्युम्ना-दयो मनुपुत्राः। इति श्रीभागवतम्॥ (अस्य अन्यद्विवरणं मन्वन्तरशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

चाङ्गः, पुं, (चीयते इति। चि+डः। चमङ्गं यस्य।) चाङ्गेरी। इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः॥

चाङ्गेरी, स्त्री, (चाङ्गं ईरयतीति। ईर+अण्। ततो ङीष्।) अम्ललोणिका। इत्यमरः।२।४।१४०॥ ("ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी साम्ला वातकफे हिता। उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

चाचपुटः, पुं, तालभेदः। यथा,—

"गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे॥"

इति सङ्गीतदामोदरः॥

चाञ्चल्यं, स्त्री, (चञ्चलस्य भावः। चञ्चल+ष्यञ्।) चञ्चलता। चापल्यम्। यथा,—

"चाञ्चल्यरहिता लक्ष्मीः पुत्त्रपौत्त्रावधिस्थिरा॥"

इति चामुण्डालाभकवचम्॥

चाटः, पुं, (चट्यते भिद्यते यस्मात्। चट+घञ्। यद्वा चटति भिनत्ति भित्त्यादिकम्। चट+णः।) चौरः। इति मिताक्षरा॥ प्रतारकः। यथा,—

"चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः। पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः॥"

चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति। प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः। दुर्वृत्ता इन्द्रजालिक-कितवादयः। सद्यो बलं बहुधा यत्नेन कृतं साहसं महच्च तत् साहसञ्च महासाहसं तेन वर्त्तन्त इति महासाहसिकाः प्रकाशापहारिणः। आदिशब्दान्मौलिकाकूटकर्षकादयः। एतैः पीड्य-माना बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत्। कायस्था गणका लेखकाश्च तैः पीड्यमाना विशेषतो रक्षेत्। तेषां राजवल्लभतया अतिमायावितया च दुर्निवारत्वात्।" इति मिताक्षरायां आचारा-ध्यायः॥

चाटकैरः, पुं, (चटकस्य चटकाया वा पुमपत्य-मिति। "चटकाया ऐरक्।" ४।१।१२८। इत्यैरक्प्रत्ययः। "चटकस्येति वाच्यम्। लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया सिद्धा चटि"। इति काशि-का।) चटकस्य पुमपत्यम्। इत्यमरः॥ चटार छा इति भाषा॥

चाटु पुं क्ली (चटति भिनत्ति मनस्तोषमोदं वाक्येनेति। चट+'कृषिचमितनि।" उणा १।३। इति उण्।) प्रियवाक्यम्। तत्पर्य्यायः। चटुः २ प्रियप्रायम् ३। इति हेमचन्द्रः॥ स्फुटवादी। इति शब्दरत्नावल्यां उणादिवृत्तिः। मिथ्याप्रियवाक्यम्। इति महाभारतम्॥ खोषामदिया कथा इति भाषा॥ (यथा गीतगोविन्दे। २।१२।

"प्रथमसमागमलज्जितया
पटुचाटुशतैरनुकूलम्॥")

चाटुकारी त्रि। यथा राजतरङ्गिण्याम्। १।२१६।
"उपनिन्ये च संरुद्ध पुटकैश्चाटुशीतलते॥")

चाटुपटु, पुं, (चाटुषु पटुः निपुणः।) भण्डः। इति हारावली॥ भाँड इति भाषा॥
("चाटुचाणां पण्डितोऽपि यावच्चाटुपटुः कविः॥"
इति नैषधम्॥")

चाटुलोल त्रि, (चाटुरेव लोल इति कर्म्मधारयः। चाटुषु लोल इत्यन्ये।) चटुलोलः। इति हारावली॥

चाटुवटु, पुं (चाटुपटु+पृषोदरात् साधुः।) चाटुपटुः। इति भूरिप्रयोगः॥

चाटूक्ति स्त्री (चाटुरूपा उक्तिः। चाटूनां सूक्तिर्वा।) सेवा। इति हारावली॥ प्रियकथा च॥

चाणकीन त्रि (चणकानां भवनं क्षेत्रं वा। 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्।" ५।२।१। इति खञ्।) चणकोत्पत्तियोग्यक्षेत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चाणक्य, पुं (चणकस्य गोत्रापत्यम्। "गर्गादिभ्यो यञ्।' ४।१।१०५। इति यञ्।) मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। द्रौमिणः २ अङ्गुलः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अयमेव द्विजश्रेष्ठो चारक्रियायोगेन योगनन्दराजं मारयन् नन्दीरसान् मौर्य्यकारपत्नीगर्भजातं सन्निवेश्य चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेचयत् तस्यामात्यपदवीमप्यङ्गीचकार। एतद्विवरणं मुद्राराक्षसविष्णुपुराणभागवतादिषु विशेषतो द्रष्टव्यम्। इत्यत्र कश्चिन्मतभेदोऽपि दृश्यते यथाच, कथासरित्सागरे। ५।१२१—२३।
"स चाणक्यो द्विजः क्वापि गत्वा कृत्यामसाधयत्।
तद्वशाद्योगनन्दोऽथ दाहज्वरमवाप्य सः॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं समुपागमत्।
हत्वा हिरण्यगुप्तञ्च शकटालेन तत्सुतम्।
पूर्व्वनन्दसुते लक्ष्मीश्चन्द्रगुप्ते निवेशिता॥'
चाणक्येन प्रोक्तमित्यण्।) ग्रन्थविशेषे क्ली। यथा तत्रैव।
"नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम्।
सर्व्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसंग्रहम्॥"

चाणक्यमूलक, क्ली, (चणकमिव चाणक्यं तद्वत् मूलमस्य। इति कप् स्वार्थे कन् वा।) मूलकभेदः। चाणक्यमूलमिति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। वाणेयम् २ विष्णुगुप्तकम् ३ मूलमूलम् ४ महाकन्दम् ५ कौटिल्यम् ६ मरुसम्भवम् ७ शालाककटुकम् ८ मिश्रम् ९। अस्य गुणाः। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। कफवातकृमिगुल्मनाशकत्वम्। ग्राहकत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चाणूर, पुं कंसराजस्य मल्लविशेषः। यथा—
"ततः क्रोधातिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः।
चाणूरमादिशद्युद्धे तस्यास्य सुमहाबलम्॥"
इति महाभारते हरिवंशम्॥
(तथाच, भागवते। १०।४४।
"भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः।
चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह॥")

चाणूरसूदन पुं (चाणूरं सूदयतीति। सूदि+ल्युः।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (एतस्यासुरस्य नामकृताम्ना हरिवंशे ८६ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

चाण्डाल, पुं (चण्डति कुप्यति सततमिति। "पतिचण्डिभ्यामालञ्।' उणा १।११७। इति आलञ्। यद्वा चण्डाल+'कुलादिभ्योऽण्' यद्वा चण्डाल एवेति प्रज्ञादिभ्योऽण्।) चण्डालः। इत्यमरः।२।१०।१९॥ (यथा, मनुः।४।७९।
"न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः॥"
कर्म्मदोषतो ब्राह्मणानामपि पारिभाषिकचाण्डालत्वम्। यथा महाभारते। १२।७५।
"आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः।
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः॥")

चाण्डालिका, स्त्री (चाण्डाली वादकत्वेनास्त्यस्याः। इति ठन्। चण्डालेन निर्वृत्ता इति ठक् वा।) चण्डालवीणा। इत्यमरः। २।१०।३२। चण्डालिकाशब्दार्थोऽप्यत्र॥ (चण्डालेन कृतेति कुलालादिभ्योऽञ्। चण्डालकृतवस्तुमात्रे, त्रि॥)

चाण्डाली स्त्री, (चाण्डाल+जातित्वात् ङीष्।) लिङ्गिनी। इति राजनिर्घण्टः। चाण्डालपत्नी च॥

चातक पुं (चतते याचते जलमम्बुदमिति। चत याचने+ण्वुल्।) स्वनामख्यातपक्षी। तत्पर्य्यायः। स्तोकक २ सारङ्गः ३ मेघजीवनः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ तोककः ५। इत्यमरः। २।५।१७॥ शारङ्गः ६। इति भरतः॥ (यथा, मेघदूते। ९।
"वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगर्व्वः॥")
तन्मांसगुणाः। लघुत्वम्। शीतत्वम्। कफरक्तपित्तनाशित्वम्। अग्निकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चातकानन्दन, पुं, (चातकं आनन्दयतीति। आ+नन्द+णिच्+ल्युः।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः॥

चातुर पुं (चतुर्भिरङ्गैः हस्त्यश्वरथपदातिभिरेभिर्द्दिव्यते रथ्यते इति। चतुर+अण्। यद्वा चतुर एव। स्वार्थे अण्।) चक्राङ्गः। इति मेदिनी॥ गोलबालिश इति भाषा॥

चातुर, त्रि (चतुर+स्वार्थे अण्।) नेत्रगोचरः। चाटुकारः। विदग्धः। इति मेदिनी। रे,१५६॥

चातुरक त्रि, (चातुर+स्वार्थे कन्।) चातुरः। इति हेमचन्द्रः॥

चातुराश्रम्य, क्ली, (चतुर्णाम् आश्रमाणां कर्म्म इति। 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।' ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) ब्रह्मचर्य्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थभिक्षुरूपाश्रमचतुष्टयानां धर्म्मः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। १२।४६।२२।
"चातुर्व्विद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च।
राजधर्म्मांश्च निखिलान् पृच्छैनं पृथिवीपते॥'
चत्वार आश्रमा एवेति स्वार्थे ष्यञ्। चतुराश्रमम्॥)

चातुरिक, पुं (चातुरीं रथपरिचालनकौशलं वेत्तीति ठक्।) सारथिः। इति जटाधरः॥

चातुरी स्त्री, (चतुरस्येव "तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण्। ततो ङीष्। यद्वा चतुरस्य भावः इति ष्यञ् षित्वात् ङीष् ततो यलोपः।) दाक्ष्यम्। चतुरता। इति मेदिनी॥ [चातुरी॥'
"या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी
चातुरी॥" इत्युद्भटः॥)
(गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२।६।४७।
'चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी च फलप्रदा॥')

चातुर्जातक क्ली, (चतुर्जातक एव इति स्वार्थे अण्।) गुडत्वगेलापत्रनागकेशररूपचतुष्टयम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य लक्षणं गुणाश्च।
'त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते॥
तद्द्वयं रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत्।
लघुपित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

चातुर्थक पुं, (चतुर्थे चतुर्थेऽह्नि भव इति। चतुर्थ+वुञ्।) प्रतिचतुर्थदिनभवज्वरः। तस्य मन्त्रौषधं यथा, ओं नमसि स्तम्भनि विमोहय सर्व्वव्याधीन् वर्ज्जय फट्। इति।
पुष्यमस्थाप्ततं शुभं हस्ते दत्वा च समीत्।
चातुर्थको ज्वरो रुद्र! अन्ये चैव ज्वरास्तथा॥
जम्बुफलं हरिद्रा च सर्ष्पस्यैव च कन्दुकम्।
सर्व्वज्वराणां धूपोऽयं हरः। चातुर्थकस्य च॥"
इति गारुडे १८० अध्यायः॥
(अस्य सलक्षणचिकित्सादीनि यथा—
"चातुर्थो द्विविधो ज्ञेयो वातश्लेष्मात्मको ज्वरः।
चातुर्थको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः॥
शोषयः सर्व्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः।
त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः॥
कुपितं पित्तमेवन्तु कफश्चैव स्वभावतः।
शीतदाहकरस्तीव्रश्चिरकालञ्च वर्त्तते॥
स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः।
ऊर्द्ध्वं कायस्य यद्यादि यः पूर्व्वं सोऽनिलात्मकः।
पूर्व्वं शिरसाद्यः कार्यं श्लेष्मपूर्व्वज्वरश्च यः।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिको ज्ञेयः शिरसोऽनिलसम्भवः।
एवं विज्ञाय सद्वैद्य कुर्य्यात्तस्य प्रतिक्रियाम्।
वेलाज्वरो द्वयमतो द्वयचैकाहिकस्तथा॥

मांसगोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थोऽस्थिसमाश्रितः ।
सर्व्वधातुगतो ज्ञेयो जीर्णो धातुक्षयङ्करः ॥
भूतघ्ने भूतविद्या स्याद्दधाति समताड़नम् ।
वासाधात्रीदारुपथ्या नागरत्रिफला भवः ॥
मधुना संयुतः क्वाथश्चातुर्थकनिवारणः ॥
अगस्तिपत्रस्वरसो निहन्ति
नस्ये च चातुर्थकरोगमुग्रम् ।
कासं भ्रमञ्चापि शिरोरुजाञ्च
विनाशयत्याशु हि तन्नराणाम् ॥"
इति हारीते चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

चातुर्भद्रं, क्ली, (चतुर्भद्रमेवेति अण् ।) नागराति-विषामुस्ता गुड़ूचीति चतुष्टयम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

चातुर्म्मास्यं, क्ली, (चतुर्षु मासेषु क्रियते इति । "चतुर्म्मासाण्ण्यो यज्ञे ।" ५।१।६४। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्तेः ण्यः। यागविशेषः। चातु-र्म्मास्ययागस्य चत्वारि पर्व्वाणि। वैश्वदेवो वरुण-प्रघासः शाकमेधः शुनासीरीयश्चेति शब्दार्थ-चिन्तामणिः ॥) आषाढ़शुक्लद्वादश्यादिचतुर्म्मास-कर्त्तव्यनियमविशेषः । "यथाह वाराहे ।
'आषाढ़शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्म्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्म्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत्॥'
मात्स्ये ।
'चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुड़विवर्ज्जनात् ॥
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ।
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात्॥
निराधिर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोम्नाञ्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ।
घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्व्वं स्निग्धं वपुर्भवेत् ॥
फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ।
नमो नारायणायेति जप्तानशनजं फलम् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥'
सनत्कुमारः ।
'इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये ।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥'
समाप्तौ च ।
'इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥'
अत्रैव यतिमाधिकृत्य काठकगृह्यम् ।
'एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥'
एतदशक्तविषयम् । 'ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी' इति शङ्खोक्तेः ।" इति तिथ्यादि-तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च । तत्रोपक्रमकालः सनत्-कुमारेणोक्तः ।
"एकादश्यान्तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य तु ।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्म्मास्योदितं
व्रतम् ॥"
तत्र मन्त्रः ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये नियमं निर्व्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ! ॥"
अथ चातुर्म्मास्यनियमावश्यकता भविष्ये ।
"यो विना नियमं मर्त्त्यो व्रतं वा जप्यमेव वा ।
चातुर्म्मास्यं नयेन्मूर्खो जीवन्नपि मृतो हि सः ॥"
अथ चातुर्म्मास्यनियमाः । स्कान्दे नागरखण्डे ।
"श्रावणे वर्ज्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके चामिषं त्यजेत् ॥"
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
"निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने ।
यो भक्षयति विप्रेन्द्र ! श्वपचादधिको हि सः ॥
कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् ।
निष्पावान् मुनिशार्द्दूल ! यावदाभूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने ॥
सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं हरते नात्र संशयः ॥"
किञ्च ।
"सर्व्वं तत्तत्काललभ्यं फलमूलादि वर्ज्जयेत् ।
जपहोमाद्यनुष्ठानं नामसङ्कीर्त्तनन्तथा ।
स्वीकृत्य प्रार्थयेद्देवं गृहीतनियमो बुधः ॥
इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु सम्पूर्णं प्रसादात्ते जनार्द्दन ! ॥" * ॥
अथ चातुर्म्मास्यव्रतनियममाहात्म्यम् । विष्णु-रहस्ये ब्रह्मनारदसंवादे ।
"शृणु नारद ! कार्त्स्न्येन चातुर्म्मास्यव्रतक्रियाः ।
या निर्व्वर्त्त्य नरो भक्त्या प्रयाति परमां गतिम् ॥
व्रतानि वैष्णवानीह मनस्यपि चिकीर्षतः ।
नरस्य क्षयमाप्नोति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
एकभक्तो नरः शान्तो नित्यस्नायी दृढ़व्रतः ।
योऽर्च्चयेच्चतुरो मासान् हरिं स्यात्तस्य लोक-
भाक् ॥
यस्तु सुप्ते हृषीकेशे क्षितिशायी भवेन्नरः ।
वार्षिकान् चतुरो मासान् लभते वैष्णवीं गतिम्॥
यस्तु केशवमुद्दिश्य चान्द्रायणपरायणः ।
चातुर्म्मास्यं नयेद्भक्त्या स विष्णुतनुमाविशेत् ॥"
भविष्योत्तरे भगवद्युधिष्ठिरसंवादे ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्म्मार्थं सुदृढ़व्रतः ॥
गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तॄणां पृथक् पृथक्॥
मधुरस्वरसम्पन्नो भवेल्लवणवर्ज्जनात्
लभते सन्ततिं दीर्घां तैलस्य परिवर्ज्जनात ॥
अभ्यङ्गवर्ज्जनात् पार्थ ! सुन्दराङ्गः प्रजायते
पक्वतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात् ॥
मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं भवेत् ।
पुष्पोपभोगत्यागेन स्वर्गे विद्याधरो भवेत् ॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
कट्वम्लतिक्तमधुरक्षारकाषायजान् रसान् ॥
यो वर्ज्जयेत् स वैरूप्यं वैगन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित् ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी अपक्वादोऽमलो भवेत् ॥
पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पार्थिव ! ।
दीप्तिमान् दीप्तकरणो यज्ञो द्रव्यपतिर्भवेत् ॥
दधिदुग्धतक्रनियमात् गोलोकं लभते नरः ।
इन्द्रातिथित्वमायाति स्थालीपाकविवर्ज्जनात् ॥
लभेच्च सन्ततिं दीर्घां तापपक्वस्य वर्ज्जनात् ।
भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ॥
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ।
निर्व्याधिर्नीरुगोजस्वी सुरामद्यविवर्ज्जनात् ॥
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
धारणान्नखलोम्नानां गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत् ।
भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत्॥
नमो नारायणायेति जप्त्वा दानशतं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्गोदानजं फलम् ॥
विष्णुपादाम्बुजस्पर्शात् कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
विष्णोर्देवकुले कुर्य्यादुपलेपनमार्ज्जने ॥
कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः ।
प्रदक्षिणत्रयं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत् ।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व्वं लोकमाप्नुयात् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् ।
स व्यासरूपी भगवानन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पुष्पमालाकुलां पूजां कृत्वा विष्णोः पुरं व्रजेत् ।
कृत्वा प्रैक्षणिकं दिव्यं स्थानमप्सरसां लभेत् ॥
तीर्थाम्भसि कृतस्नानो निर्म्मलं देहमाप्नुयात् ।
पञ्चगव्याशनात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
एकभक्ताशनान्नित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
नक्तभोजी समग्रन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम् ।
षष्ठकालेऽन्नभोजी यः स्थायी स्वर्गे नरो भवेत् ॥
नित्यस्नायी नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ।
भाजनं वर्ज्जयेद्यस्तु स स्नानं पौष्करं लभेत् ॥
पत्रेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
शिलायां भोजनं नित्यं भवेत् स्नानं प्रयागजम् ॥
यामद्वयजलत्यागान्न रोगैः परिभूयते ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति तोषितः ॥"
किञ्च ।
"योगनिद्रां समालम्ब्य शेषाहिशयने स्वपन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यग्रैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः सद्यो मृज्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मद्भक्तो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ।
व्रतैरनेकैर्नियमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोके भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥

चार, स्त्री, (चरन्ति भक्षयन्ति कोरदेशान् विहगा यस्मिन्निति। चर + कर्म्मणि घञ्।) प्रियालवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। २१८॥

चारः, पुं, प्रियालवृक्षः। गतिः। बन्धः। अवसर्पः। इति मेदिनी। रे, ३३॥ कारागारम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३९८॥ (चर एव इति स्वार्थे अण्।) गूढपुरुषः। चरः। तद्विवरणम्। यदुक्तं कालिकापुराणे ८५ अध्याये।

"दूष्यदुर्गस्य चारित्र्यं सत्यानां करसाधनम्।
कार्य्यान् स्वेच्छयवादोऽनल्पान् गजवाजिनः॥
अन्यदन्यमुखानाञ्च योजनं सततं वने।
प्रजानां चारकेतूनां बन्धनं चाति चारकम्॥
दूतकस्तासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत्।
कार्य्याकार्य्यविभागाय चारवत्याधिकारिणाम्॥
कर्त्ता चारान् नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः।
अष्टस्वेतेषु युञ्जीत क्रमशः प्रवदामि ते॥
स्वामी सचिवराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलं तथा।
दुर्गञ्च सप्तमं प्रोक्तं राज्याङ्गं गुरुभाषितम्॥
दुर्गयुक्तं चाष्टवर्गं चारं नाम ति योजयेत्।
तस्मिन्निमानि प्रेक्षाणि यस्य चारमनिर्णीतम्॥
तत्र तानि तु पुष्टेषु सकलपूर्णानि महामते।
तत्र कोषशाखेन तत्तद्वर्णविनिश्चये॥
चारान् दश पञ्चैव चारान् राजा प्रयोजयेत्।
तथान् प्रकाशं आनीयात तत्र चारैर्निरूपयेत्॥
निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं ह्रियतश्चरेत्।
यदा निमेषमेतेषां यो वा यत्रान्यथा चरेत्॥
ज्ञात्वा तत्र कृतचारैश्चारयेद्वा नियोजयेत्।
चारांस्तु गन्तिका सार्द्धं रहस्ये मन्त्रितो नृपः॥
प्रभातसमये दृष्टैरुपायान्मीमेव साधयेत्।
स्मृतिं चाय युद्धान्ते ये तु चारा महामते॥
नियुञ्जीतान् मध्यरात्रौ दृष्ट्वैव यथापि मन्त्रिणा।
तथान् चारान् स्वय पश्येत् नृपतिर्मन्त्रिणा विना।
अन्यांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रश्नयेत चरम्।
नैकत्र प्रहरचारा नैको नानमाहवस्थितः॥
मधुना न हि समयं नातिनीचो न वामनः।
मलिनो न निद्राचारी न रोगी नात्मवुद्धिमान्॥
न निरीक्षणैर्दोषैः न भाष्यपुत्रवर्ज्जितः।
कार्य्यचारी सुर्याणि गुह्यतत्त्वविनिश्चये॥
कार्य्यदक्षस्तु अध्यवसायैर्वृतम्।
बहुश्रुतलब्धाभिज्ञः पराभिप्रायवेदकम्॥
इङ्गितज्ञः सुशीलश्च चारं प्रकृतमाश्रमम्।
चारैर्निवेश्य सर्वं राजा दृष्टिमात्रमवेक्षया॥
चारिणश्च यथा तेषु प्रजास्थितीश्वरः।
कुरुते नियुक्तानां धारान् ह्रद्यान् विदा चरेत्॥
तस्मान् सर्वत्र सदा ह्रद्यान् विवादी वा नृपः तत्परः।
महाचारी यत्नेन विद्वान् सदा सभी विभो॥"

यथा च मनुः।

"दूत लिङ्गानि रङ्गन्तराहृ लिंङ्गानि।"
(कर्तरि चरपदत्वे। यथा, मनुः। ७। १२२॥
"उपदध्यात्तद्‌वैव चारान् सम्यग्विधाय च।"
'चारांश्च कापटिकादीन्।' इति कुल्लूकभट्टः॥)

प्रचारः। यथा, रामायणे। २। ६६। २६।

"निवृत्तचारः सहसा गतो रवि
प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता।'
"निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमःप्रचारा।' इति तट्टीकायां रामानुजः॥ वाणिज्यादियप्रचारः। यथा महाभारते। ५। ३८। १२।
'भर्त्तेर्वाणिज्यचारश्च पुत्रे सेवन च द्विजान्।'
सञ्चारः। प्रवृत्तिः। यथा, देवीभागवते। १। ११। २२।
"न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो यज्ञकर्म्मणा।"
"चारेण रजःसञ्चारेण।" इति टीकाकृन्नीलकण्ठः॥)

चारकः, पुं, (चारयति इति। चर + णिच् + ण्वुल्।) अश्वादेः पालकः। सञ्चारकः। (यथा, रामायणे। ३। ६६। १८।
"इय स्वते आगते मे मयि वनस्थसि मैथिली।
न चाहमाग्नां कुर्य्यां ते भाप! प्रच्छन्नचारक॥")
बन्धः। इति मेदिनी। के ८०। पियालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चर एव स्वार्थे अण् चारः। ततः स्वार्थे कन्। गुप्तचरः। यथा महाभारते। २। ५। २८।
[चारकै॥"
'त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि
चरत्यस्थिते, त्रि। यथा, कथासरित्सागरे। १४। ६५।
"गुप्ते विरचितां नाम मेनीरत्नपुरचारिकाम्।")

चारटिका, स्त्री, (चर + णिच् + 'शकादिभ्योऽटन्।' ४। ८१। उणां। इति अटन् तत स्वार्थे कन् कापि अत इत्वम्।) नलीनाम गन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चारटी, स्त्री, (चर + णिच् + 'शकादिभ्योऽटन्।' इति अटन् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) पद्मचारिणीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १४६॥ भूम्यामलकी। इति राजनिर्घण्टः॥

चारणः, पुं, (चारयति प्रचारयति कृष्णगीतादिकं लोकमध्ये कीर्त्तिं वा। चर + णिच् + ल्युः।) नटविशेषः। नृत्यमीयः। कुशीलवः। इत्यमरः। २। १०। १२॥ (यथा, मनुः। १२। ४४।
"चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः॥"
"चारणा नटादयः।" इति कुल्लूकभट्टः॥)
देवयोनिविशेषः। यथा,—
"गन्धर्व्वाश्च ततो घोरा पतग मन्त्रोच्चचारा।
देवतो मागधाश्चैव चारणाः स्तुतिपाठकाः॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम्॥
(देवयोनिविशेषः। यथा, भागवते। ७। १। ४६।
"गन्धर्व्वसिद्धविद्याधरचारणाप्सरा
मरुत्सुरामुरगणोरगरोक्षः।"
चारपदत्वम्। यथा, भागवते। ३। १६। १९।
"कन्यायां स्वपद्म भुजन्ती महद्भूयांसि चारणे।
उपमेव दृश्यतो चारणानेव वैष्णवम्॥")

चारभटः, पुं, (चारेषु चरेषु भटः। यद्वा, चारे बुद्धिकौशलादिप्रचारे भटः।) वीरः। इति हेमचन्द्रः। ३। २८॥ (यथाह भर्तृहरिः। २। ६१।
"कथमपि कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमपि।
चारभटचौरचेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम्॥")

चारवायुः, पुं, (चारेण छायस्योदगतिभेदेन प्रेरितो यो वायुः।) निदाघवायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चारिणी, स्त्री, (चारयति स्वगुणमिति। चर + णिच् + णिनि ङीप् च।) करुणीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चारित्र, क्ली, (चरित्रमेव इति। स्वार्थे अण्।) चरित्रम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५००॥ (यथा रामायणे। ३। ५९। ९।
"कुलाक्रोशकरं लोके धिक्! ते चारित्रमीदृशम्॥"
सच्छास्त्रागामन्वतम्। यथा, हरिवंशे। १९६। ५॥
'अयोगवाहुनिश्चैव चारित्रं बहुधागमम्॥"
चरतीति। 'चरेर्वृत्ते।' ४। १७२। उणां। इति त्रिनम्। इत्यामम्।)

चारित्रा, स्त्री, (चारित्रं धर्म्मस्वभावो विद्यते ऽस्या इति। अच् टाप्।) तिन्तिडीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

चारी, स्त्री, (चारः पदविक्षेपभेदः गतिभेदो वा अस्त्यस्यामिति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्। ततो ङीष्।) नृत्याङ्गविशेषः। यथा—
'न हि चारीं विना नृत्यं नृत्यस्याङ्गं प्रवर्त्तते।
शृङ्गारादिरसानाञ्च भावाद्दीपनकारिका॥
माधुर्य्यादिगणा विज्ञ चारी चाव्यगतिर्म्मता॥"
अन्ये तु।
'एकपादप्रचारो यः सा चारी तु निगद्यते।
पादयोश्चारणं यत्र सा चारीति निगद्यते॥
करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्त्तितः।
त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्वा मण्डलं समुदाहृतम्॥
समनखा नूपुरविद्धा तिर्य्यङ्मुखी चवणा च।
कातरा च कुवीरा च विच्छिन्ना इत्यपक्रिका॥
पार्ष्णिरेचितका तत्पार्ष्णिबद्धा सकुण्ठिका।
सरावितताल चालतालोद्भूतास्यन्दिता॥
लम्भकोकुलिका हरिणत्रासिका चोरुवेणिका।
तलोद्धृत्ता कर्त्तिता ज्ञुरिकापि तथैव च॥
अड्डितकहा समुत्कृता स्नापक्ष मण्डनका।
ऊरूकृशितानितिर्म्मुक्तिका चाशकृशिता॥
शकटीशिखाभिर्मिश्रा चार्द्धदङ्गाल्लाता मनीषिभिः॥"
अन्ये तु।
"समपादस्थिता चका ज्ञकटास्यार्द्धरेचिका च।
विचारा तारिका मदा एडका क्रीडिता तथा॥
उत्स्यन्दिता उद्घट्टिता आक्षिप्ता स्कन्दिता तथा।
उन्मत्तापसृतस्वस्तो जनोद्वलितसङ्ख्या॥
उपन्यस्ता च विद्वेषार्थं षोडश भूमिजाः॥"
इति भूमिचारी॥ ७॥
आकाशचारी यथा—
"चारीभाकाशगा एवं निर्दिष्टा अमरी तथा।
सूचीबद्धा भ्रमरी दण्डपाशा च दण्डिका॥

अपच्छपा जङ्घावर्त्ता विद्धा च हरिणप्लुता ।
ऊरुजङ्घान्दोलिता च जङ्घा जङ्घनिका तथा ॥
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपार्श्वेति षोडश ॥”
अन्ये तु ।
“विभ्रान्तातिक्रान्तापक्रान्ता पार्श्वक्रान्तिका ।
ऊर्द्ध्वजानुर्दोलपादादृत्ता नूपुरपादिका ॥
भुजङ्गभासिका क्षिप्ताविद्धा ताला च सूचिका ।
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा तथैव च ॥
आकाशचारिका एताः षोडशैव निरूपिताः ॥”
एतास्वेव भूमिचारीष्वप्यन्तरभेदोऽस्ति तिर्य्यक्-चारी ऊर्द्ध्वचारी अधश्चारीति ता ऊहनीयाः ॥
“तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लब्धाहारो जितश्रमः ।
स्तम्भे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोजयेत् ॥
रूक्षाहारं तथाम्लञ्च भुक्त्वा तां न समाचरेत् ।
नृत्यपादस्य विन्यासश्चारी सैवाभिधीयते ॥
शृङ्गारादिरसानान्तु भवेद्दीपनकारणम् ।
माधुर्य्यो भूमसा नित्यं हृद्यतालत्रयान्विता ॥
नियतोऽङ्गविशेषायां चारी सञ्चारतो भवेत् ॥”
इति सङ्गीतदामोदरोक्तचारीलक्षणम् ॥

चारुः, पुं, (चरति देवेषु गुरुत्वेन । चर+“दृ-सनिजनिचरीति ।” उणां १ । ३ । इति ञुण् ।) वृहस्पतिः । (चरति चित्ते इति ।) मनोज्ञे त्रि । इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ८ । [मधिवचनजातम् ॥”
“इति चटुलचाटुपटुचारुमुरवैरिणो राधिका-श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भसम्भूतपुत्त्राणामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । ११७ । ३८ ।
“चारुश्च वलिनां श्रेष्ठं सुताश्चारुमतीं तथा ॥”)

चारुकः, पुं, (चारु+संज्ञायां कन् ।) शरबीजम् । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । रक्तपित्तकफापहत्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् । अदृष्यत्वम् । कषायत्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

चारुकेशरा, स्त्री, (चारूणि केशराणि यस्याः ।) नागरमुस्ता । तरुणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारुगर्भः, पुं, (चारुः मनोज्ञः गर्भः अभ्यन्तर्वर्त्तिप्रान्तःकरणमिति यावत् यस्य । यद्वा चारुगर्भं उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च ॥”

चारुगुप्तः, पुं, (चारु यथा स्यात् तथा गुप्तः । यद्वा चारुणा ईश्वरेण कृष्णेन गुप्तः पालितः ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥”

चारुदेष्णः, पुं, रुक्मिण्यां श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ५ ।
“द्वितीयश्चारुदेष्णश्च वृष्णिसिंहो महारथः ॥”

चारुधारा, स्त्री, (चारूणां मनोहरपदार्थानां धारा इव, त्रैलोक्यसुन्दरत्वेनास्यास्तथात्वम् । चार्व्वी धारा नीतिर्व्यवहारो यस्याः वा ।) शची । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारु धाम यस्याः ।) चारुधामा इत्यपि पाठः ।

चारुनालकं, क्ली, (चारु नालं यस्य कप् ।) रक्तपद्मम् । इति पुराणम् ॥

चारुपर्णी, स्त्री, (चारु मनोज्ञं पर्णं पत्रं यस्याः ।) प्रसारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धभादालिया इति भाषा ॥ (प्रसारणीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

चारुफला, स्त्री, (चारु मनोहरं फलं यस्याः ।) द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारुबाहुः, पुं, (चारू बाहू यस्य ।) श्रीकृष्ण-पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥”

चारुबिन्दः, पुं, (चारु चारुतां विन्दतीति । विदि+अण् ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥”

चारुमती, स्त्री, (चारु चारुता सौन्दर्य्यं अस्या अस्तीति । मतुप् ततो ङीप् ।) रुक्मिण्यां श्रीकृष्णस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥”

चारुलोचनः, पुं,(चारुणी लोचनेऽस्य ।) हरिणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारुलोचनविशिष्टे त्रि ॥)

चारुवर्द्धना, स्त्री, (चारु चारुत्वं श्रियमित्यर्थः वर्द्धयति स्वगुणैरिति यावत् । वृध+णिच्+युच् । कर्त्तरि ल्युर्वा ततष्टाप् ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्याः ।) मासोपवासिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चारुशिला, स्त्री, (चारुश्चार्व्वी शिला इति नित्यकर्म्मधारयः ।) मणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चार्च्चिक्यं, क्ली, (चर्च्चिकैव । स्वार्थे ष्यञ् ।) चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । चर्च्चा २ स्थासकः ३ । इत्यमरः ॥ चर्च्चिक्यम् ४ । इति भरतः ॥ अपि च ।
“स्थासकः स्थायकश्चर्च्चा चर्च्चिक्यञ्च चतुष्टयम् ।
वस्त्रादौ कुङ्कुमादीनां छटादिषु निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

चार्म्मः, पुं, (चर्म्मणा परिवेष्टितः इति । चर्म्म+अण् ।) चर्म्माच्छादितरथः । इति भरतः ॥ चर्म्माच्छन्नद्रव्ये त्रि ॥

चार्म्मणं, क्ली, (चर्म्मणां समूहः इति । भिक्षादिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।) चर्म्मसमूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चार्म्मिणं, क्ली, (चर्म्मिणां चर्म्मधारिणां समूहः । इति अण् ।) चर्म्मिसमूहः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

चार्व्वाकः, पुं, (चारुः आपातमनोरमः लोकचित्ताकर्षक इति यावत् वाकः वाक्यमस्य । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तार्किकविशेषः । तत्पर्य्यायः । वार्हस्पत्यः २ नास्तिकः ३ लौकायतिकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ स च आकाशभिन्नभूतचतुष्टयवादी । प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति चार्व्वाकाः । इति न्यायसंग्रहः ॥ (यथा च सर्व्वदर्शनसंग्रहे । “अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते वृहस्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्व्वाकेण दूरोत्सारितत्वात् दुरुच्छेदं हि चार्व्वाकस्य चेष्टितम् ॥”) दुर्य्योधनसखराक्षसविशेषः । (यथा, महाभारते । १२ । ३८ । २२—२३ ।
“निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्व्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥
तत्र दुर्य्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः ।
साक्षः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥”)

चार्व्वी, स्त्री, (चारु+गुणवचनत्वात् ङीष् ।) कुवेरपत्नी । ज्योत्स्ना । बुद्धिः । शोभना । इति मेदिनी । वे, ६ ॥ दीप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

चालः, पुं, (चालयति छादयतीति । चल+णिच्+अच् णो वा । यद्वा चालयति आच्छादयत्यनेनेति । चल+णिच्+करणे घञ् ।) स्वनामख्यातगृहाच्छादनम् । तत्पर्य्यायः । पिटम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पटलम् ३ छदिः ४ । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ कटलम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ छादम् ६ । इति जटाधरः ॥ स्वर्णचूड़पक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥

चालकः, पुं, (चलति स्वेच्छयैव । चल+ण्वुल् ।) अङ्कुशदुर्द्धरहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चालनं, क्ली, (चालयत्यनेनेति । चल+णिच्+करणे ल्युट् ।) चालनी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कर्म्मप्रदीपे ।
“क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउः स्मृतः ॥”
भावे ल्युट् । प्रेरणम् । यथा, भागवते । ३ । २६ । ३७ ।
“चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ॥”)

चालनी, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल+णिच्+करणे ल्युट् ङीप् च ।) स्वनामख्यातशस्यादिचालनपात्रम् । तत्पर्य्यायः । तितउः २ । इत्यमरः ।२।९।२६ ॥ चालनम् ३ बहुच्छिद्रा ४ । इति भरतः ॥ चाचीरः ५ । इति जटाधरः ॥

चाषः,पुं,(चाषयति भक्षयति कणादकमिति । चष+स्वार्थे णिच्+अच् । यद्वा चष्यते भक्ष्यतेऽसौ मांसाशिभिरिति । चष्+कर्म्मणि घञ् ।) स्वर्णचातकः । सोणाचड़ा इति ख्यातः । नीलकण्ठ इति क्वचित् ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । किकीदिविः २ नीलाङ्गः ३ पुण्यदर्शनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चासः, पुं, (चाष+पृषोदरात् सत्वम् ।) चाषपक्षी । इक्षुः । इति मेदिनी । से, ३ ॥

चि, ञ चित्याम् । चयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभं-द्विकं-अनिट् ।) ञ, चयति चयते धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चि, ञ न चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-उभं-द्विकं-अनिट् ।) चितिश्चयनं राशीकरणमिति यावत् । न ञ, चिनोति चिनुते । इति दुर्गादासः ॥

चि, क मि चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-दिवं सेट् ।) क मि चययति चाययति । क्षमते तु चपयति चापयतीत्यपि । इति दुर्गादासः ॥

चिकित्सकः, पुं, (चिकित्सति रोगमपनयतीति । कित+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।" ३।१।५। इति स्वार्थे सन्+ण्वुल् ।) चिकित्साकर्त्ता । (यथा, मनुः । ९ । २८४ ।
"चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः ।")
तत्पर्य्यायः । रोगहारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ वैद्यः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
तस्य लक्षणं यथा चाणक्ये ।
'आयुर्व्वेदकृताभ्यासः सर्व्वेषां प्रियदर्शनः ।
आर्य्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते ॥"

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति । कित व्याधिप्रतीकारे+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।" ३ । १ । ५ । इति स्वार्थे सन् ततः अप्रत्ययः ।) रोगप्रतीकारः । तत्पर्य्यायः । रुक्प्रतिक्रिया २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ उपचारः ३ उपचर्य्या ४ निग्रहः ५ वेदनानिग्रहः ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८ शमः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिकित्सितम् १० प्रतीकारः ११ भिषग्जितम् १२ । इति रत्नमाला ॥ रोगप्रतिकारः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा त्रिधा यथा वैद्यके ।
"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता ।
रसप्रधाना दैवी स्यात् छेदभेदात्मिकासुरी ॥
मानुषी बहुधा ज्ञेया कषायादिसमुत्कृता ।
कलौ चाल्पबले लोके मानुषी तत्र पूजिता ॥"
तस्या लक्षणं यथा,—
"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम् ॥
या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥"
चिकित्सायाः प्रशंसा यथा,— [गदः ।
'आतमाचचिकित्सस्य स्यादुपेक्षोऽल्पकतया
वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत् ॥
औषधं केवलं कर्त्तुं यो जानाति न चौषधम् ।
वैद्यकर्म्म स चेत् कुर्य्याद्वधमर्हति राजतः ॥
आदावन्ते तथा स्थाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
भेषजानां विधानेऽथ ततः कुर्य्यात् चिकित्सितम् ॥
शीतं शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् ।
कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥
अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता ।
क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति ॥
क्रिया यास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो मतः ॥'
चिकित्साबलं यथा —
"क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्म्मः क्वचिद्यशः ।
कर्म्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥"* ।
चिकित्साङ्गानि यथा, भावप्रकाशे ।
'रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्रव्यञ्च सेवकः ।
सदौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि बुधा जगुः ॥"

चिकित्सितं, क्ली, (कित+स्वार्थे सन् ततो भावे क्तः ।) चिकित्सा । इति रत्नमाला ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने २ अः । [तम् ॥"
"बीजं चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्त्तितम् ॥"
पर्य्याया अस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्जितम् ॥"
चिकित्स्यतेऽनेनेति । करणे क्तः । भेषजम् । अस्य पर्य्याया यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अः ।
"चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
विद्याद्भेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।
यद्व्याधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम् ॥
चिकित्सितार्थ एतावान् विकाराणां यदौषधम् ।"
यथा, भागवते । १ । ५ । ३२ ।
"एतत् संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति कर्म्म ब्रह्मणि भावितम् ॥")
कृतप्रतीकारे त्रि ॥

चिक्किनः, त्रि, (नि नता नासिकास्यस्य । "इनच् पिटच् चिकचि च ।" ५ । २ । ३३ । इति इनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च ।) चिपिटनासिकः । इति केचित् ॥

चिक्किलः पुं, (चि+बाहुलकात् इलच् कुक् च ।) पङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्त्तुमिच्छा इति ।"धातोः कर्म्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा ।" ३ । १ । ७ । इति कृधातोः इच्छार्थकसन्प्रत्ययेन चिकीर्ष । ततः "अप्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इत्य ।) कर्त्तुमिच्छा । इति मुग्धबोधम् ॥ करिवार वाञ्छा इति भाषा । (यथा, भागवते ।२।१०।२४।
'हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्म्मचिकीर्षया ॥')

चिकीर्षुः त्रि (चिकीर्षतीति । कृ+सन्+"सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) कर्त्तुमिच्छुः । करणेच्छाविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

चिकुरः पुं (चि इत्यव्यक्तशब्दं कुरतीति । कुर शब्दे+'इगुपधज्ञेति । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) केशः । (यथा राजतरङ्गिण्याम् ।८।३६७।
'चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विलोचनयोश्च यत् ।')
सर्पः । (अयं हि ऐरावतकुलजातस्य सुमुखस्य पिता । यथा महाभारते । ५ । १०३ । २४ ।
"एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।
न चिरात् वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥")
पर्व्वतः । पक्षिभेदः । वृक्षविशेषः । गृहबभ्रुः । तरलः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

चिकुरः त्रि, (चि+कुर+क ।) चपलः । सहसा दोषमनिश्चित्य वधबन्धनादेः कर्त्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

चिकुरपक्षः पुं, (चिकुराणां केशानां पक्षः समूहः ।) कचसमूहः । केशसमुदयः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

चिकुरपाशः, पुं (चिकुराणां केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

चिकुरहस्तः पुं, (चिकुराणां हस्तः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

चिकूरः पुं, (चिकुर+निपातनात् दीर्घः ।) केशः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥

चिक्क, क व्यथौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-सक सेट् ।) कोपधः । तृतीयस्वरमध्यः । व्यथि पीडनम् । क, चिक्कयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चिक्कः, पुं, (चिक इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । चिक+कै+क ।) छुच्छुन्दरिः । इति त्रिकाण्डशेषः । (नि नता नासिकास्य अस्तीति । "इनच्पिटच्चिति ।" ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्ति "कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ।' इति कप्रत्ययो नेश्चिकादेशश्च । नतनासिके त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

चिक्कणं, त्रि (चिक्यते श्रायते इति । चित+'चितेः कणः कश्च ।" उणां । ४ । १०६ । इति कर्म्मणि कणः कश्चान्तादेशः । बाहुलकात् गुणः ।) स्निग्धमसृणादि (स्निग्धत्वमसृणत्वादिगुणवद्वस्तु ।) इत्यमरः । २ । ९ । ४६ ॥ चिकण इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १८४ । ३४ ।
"कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो मृदु दारुणः ॥")

चिक्कणः, पुं (चिक्कणं स्निग्धगुणं विद्यतेऽस्य । अच् ।) पूगवृक्षः । तत्फले क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (औषधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा,
"पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः ॥"
इति वाग्भटे कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

चिक्कणा, स्त्री (चिक्कणं मसृणता विद्यतेऽस्याः । अर्शआदित्वादच् । ततष्टाप् ।) उत्तमा गौः । तत्पर्य्यायः । नैचिकी २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिक्कणी स्त्री (चिक्कण+गौरादित्वात् ङीष् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिक्कसः पुं, (चिक्कयति पीडयति पूपकारिणमिति । चिक्क+असच् ।) यवचूर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ॥

चिक्का स्त्री, (चिक्कयति पीडयति भोक्तारमिति । चिक्क+अच् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिङ्गटः, पुं (चिङ्ग इत्यव्यक्तशब्देन अटतीति । अट गतौ+अच् । शकन्ध्वादिवत् अलोपः ।) मत्स्यविशेषः । गलाचिङ्गड़ी इति मोचाचिङ्गड़ी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । महाशल्कः २

इति हारावली । १८७ ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धकत्वम् । मेदःपित्तास्रनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । रोचनत्वम् । कफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (जयापानविधौ भक्ष्यणनिषेधोऽस्य यथा,—
"प्रातः पानीयपाने मद्यमधिगयितं द्रयमेतञ्च नाद्यात् ।
मांसं चौरञ्च शाकं सकलविदलकं पिष्टकं चिञ्चटञ्च ॥"
इति वैद्यक-ऋतुचर्य्यायाम् ॥)

चिञ्चटी, स्त्री, (चिञ्चट + जातौ ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । चुमाचिङ्गड़ी इति भाषा ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । वातनाशित्वम् । श्लेष्मकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चिञ्चड़ः, पुं, (चिञ्चट + पृषोदरादित्वात् टस्य डत्वे साधुः ।) चिञ्चटमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥ (विवरणमस्य चिञ्चटशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

चिचिण्डः, पुं, फलविशेषः । चिचिण्डा इति चिचिङ्गा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्वेतराजिः २ सुदीर्घः ३ गृहकूलकः ४ । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । बलरुचिकारित्वम् । शोषिणोऽतिहितत्वम् । पटोलतः किञ्चिद्गुणहीनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ।
"चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।
शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥")

चिञ्चा, स्त्री, (चिं चयनं चिनोतीति । चि + अन्येभ्योऽपीति डः ।) तिन्तिड़ीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ (यथा,—
"चिञ्चादलरसञ्चाशु मद्यं दध्योदनं हितम् ॥"
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे गुल्माधिकारे ॥)

चिञ्ची, स्त्री, (चिञ्च + गौरादित्वात् ङीष् ।) गुञ्जा । इति केचित् ॥

चिञ्चाम्लं, क्ली, (चिञ्चा तिन्तिड़ी तद्वत् अम्लं यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिञ्चासारः, पुं, (चिञ्चायास्तिन्तिड्याः सार इव सारोऽम्लं यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिञ्चोटकः, पुं, (चिञ्चेव अटतीति । अट + ण्वुल् । पृषोदरात् साधुः ।) तृणविशेषः । चेँचुको इति चेँचड़ा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अङ्कलोयः २ । इति रत्नमाला ॥ चिञ्चाटकोऽपि पाठः ॥

चिट, प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चेटति भृत्यं स्वामी । इति दुर्गादासः ॥

चिट, क प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ॥)

चित, ई ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ई, चित्तः । ज्ञानमिह जागरणम् । ज्ञानञ्च अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्येकः स चेततीति हलायुधः । चिचेत रामस्तत् प्रक्रमम् । इति दुर्गादासः ॥

चितँ, ह क स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ह क, चिन्तयति विष्णुं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

चित, क ङ ध्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क ङ, चेतयते । राघवस्य चेतयन्ति न । इति भट्टौ गणशतानित्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु चेतयते ततश्चेतं करोतीति णौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

चित्, स्त्री, (चित् संज्ञाने + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) ज्ञानम् । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ७ । २ ।
"ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ।
लीलया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥")

चित् च, असाकल्यम् । इत्यमरः ॥ यथा । किञ्चित् कश्चित् इत्यादि ॥ (तत्तु प्रत्ययविशेषः । कालादिनिर्णये चित्प्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते । "किमः स्यन्तादिचिचनौ ।" इति मुग्धबोधव्याकरणप्रणेता पूज्यपादवोपदेवाचार्य्यः ॥)

चितः, त्रि, (चि + कर्म्मणि क्तः ।) छन्नः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ (कृतचयनः । सञ्चितः । "इह वै कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितः क्षीयते ।" इति श्रुतिः ॥)

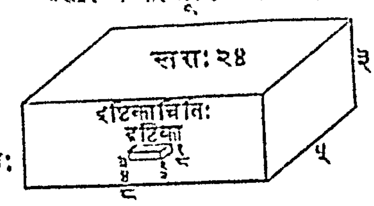
चिता, स्त्री, (चीयते श्मशानामिरस्यां यद्वा चीयते उच्चीयतेऽसौ प्रेतस्य परलोकशर्म्मणे इति । चि + अधिकरणे वा कर्म्मणि क्तस्ततष्टाप् ।) शवदाहाधारचुल्ली । तत्पर्य्यायः । चित्या २ । इत्यमरः । २।८।११७ ॥ काष्ठमटी ३ चैत्यम् ४ चितापूड़कम् ५ चित्यम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चितिः ७ । (यथा, महाभारते । ३ । २१६ । १७ ।
"चिताग्निर्हृद्वचनाख्यं पयाभ्यां तत् प्रवर्त्तते ॥")
संहतिः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥

चितापूड़कं, क्ली, (चितेव पूड़कम् ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चितिः, स्त्री, (चीयतेऽस्यामग्निरिति । चि + अधिकरणे क्तिः ।) चिता । (यथा, भागवते ।४।२८।५० ।
"चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरम् ॥")
समूहः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ दुर्गा । यथा,
"चितिश्चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः स्मृता ।
महान् वाप्य स्थिता सर्व्वं महा वा प्रकृतिर्मता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

भित्तिसेष्टिकादिसङ्ख्याज्ञानार्थाङ्कविशेषः । यथा, चितौ करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
"उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल
क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत् ।
इष्टिकाघनहृते घने चिते-
रिष्टिकापरिमितिश्च लभ्यते ॥
इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चितेः
स्युः स्तराश्च दृषदां चितेरपि ॥

उदाहरणम् ।
अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः ।
उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यस्यामिष्टिकास्ताश्चितौ किल ॥
यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं
दैर्घ्यञ्च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च ।
तस्यां चितौ किं फलमिष्टिकानां
सङ्ख्या च का ब्रूहि कति स्तराश्च ॥

इष्टिकायाः घनहस्तमानम् $\frac{३}{६४}$ चितेः क्षेत्रफलम् ४० । उच्छ्रयेण गुणितं चितेर्घनफलम् १२० । लब्धा इष्टिकासङ्ख्या २५६० । स्तरसङ्ख्या २४ । एवं पाषाणचयेऽपि । इति चितिव्यवहारः ॥"
इति लीलावती ॥ (दुर्गाङ्गविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २९ । ६ ।
"चितयस्तत्र कर्णिका नान्तरिक्षगता यतः ॥")

चितिका, स्त्री, (चितिः कार्य्याभेदः सा इव कायतीति । कै + कः ।) कटिशृङ्खला । इति हारावली । २२४ ॥

चित्तं, क्ली, (चेतत्यनेनेति । चित् + करणे क्तः ।) अनुसन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वेदान्तः ॥
"यत्तत् सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् ।
यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥
स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।
प्रवृत्तिलक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

अस्यार्थः । "अधिभूतस्वरूपेण तस्यैव महानिति संज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तं उपास्यरूपेण वासुदेवः अधिष्ठाता तु तस्य क्षेत्रज्ञः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥ (अनेनैव चित्तवृत्तिः प्रथमसमन्वः । अतएव भगवत्पतञ्जलिपादैरुपदिष्टं प्रथमसूत्रे "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।" तथा च मुण्डकोपनिषदि । ३ । १ । ६ ।
"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानां
यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥")
मनः । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥

चित्तप्रसन्नता, स्त्री, (चित्तस्य प्रसन्नता प्रसादः ।) हर्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥

चित्तविप्लवः, पुं, (चित्तस्य विप्लवो विपर्य्ययः ।) उन्मादः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥

चित्तविभ्रमः, पुं, (चित्तस्य विभ्रमः भ्रान्तिः ।) उन्मादः । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥ (उन्मादशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चित्तसमुन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य समुन्नतिः समुन्नयनं उत्तोलनमिति यावत् ।) मानः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥

चित्ताभोग, पुं (चित्तस्य आभोगः परिपूर्णता इत्यर्थः ।) एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । मनस्कारः २ । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

चित्तोन्नतिः स्त्री (चित्तस्य उन्नतिः उन्नयनम् ।) गर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

चित्या, स्त्री (चीयते इति । चि + "चित्याग्निचित्ये च ।" ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि यः । निपातनात्तुगागमे साधुः । यद्वा क्यपप्रत्ययेन पिति तुगागमः ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तज्जाते त्रि । यथा, रामायणे । १ । ५८ । ११ ।
'चित्यमाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥')

चित्य पुं (चीयतेऽसौ इति । चि + "चित्याग्निचित्ये च ।" ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि यः ।) अग्निः । इति मुग्धबोधम् ॥

चित्या, स्त्री (चीयतेऽग्निरस्यां प्रेतस्य । चि + यः निपातनात् साधुः । क्यप् वा ।) चिता । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ॥

चित्र त क चित्रीकरणे । लेख्योद्भुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा० पर० सक० सेट् ।) चणिके च कदाचिद्दर्शनम् । चित्रयति चित्रापयति राहुं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति प्रतिमां लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चित्र, क्ली (चित्रयतीति । चित्र + कर्म्मणि अच् । यद्वा, चीयते इति । अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः । उणा० ४ । १६४ । इति क्त्रः ।) तिलकम् । आलेख्यम् । (यथा पञ्चदश्याम् । ६ । ५ ।
'उत्तमाधमभावेन वर्त्तन्ते पटचित्रवत् ॥')
अद्भुतम् । (यथा रामायणे । १ । १० ।
"चित्रं संक्रीडमानास्ताः क्रीडनैर्विविधैस्तथा ॥")
कर्व्वुरवर्णः । (यथा, माघे । १ । ८
'निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा ॥')
तद्युक्ते त्रि । इति मेदिनी । रे, २५ ॥ (अलङ्कारविशेषः । यथा —
'तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ।
सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरज-पद्माकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम् ॥ * ॥
अतिशक्वरीभेदपादचतुष्कच्छन्दोभेदः । तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"चित्रसञ्ज्ञमीरितं समानिकापदद्वयम् ।
उदाहरणं यथा —
"विद्रुमाभबाधरोष्ठशोभि वेणुवाद्यहृष्ट-वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातपुलकोत्कटाङ्ग ।
त्वां सदैव वासुदेव । पुण्यलभ्यपाद । देव ।
वन्यपुष्पचित्रकेश । त्वां स्मरामि गोपवेश ॥")
आकाशः । कुष्ठविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १४ ॥ (आश्चर्य्यान्विते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १ । १ ।
"चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥")

चित्र पुं (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य चित्रं करोति लिखतीत्यर्थः । चित्र + णिच् + अच् । यद्वा चीयन्ते अनुचीयन्ते प्रतलोका येन । चि + 'अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः ।' उणा० । ४ । १६४ । इति क्त्रः ।) यमविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥"
कर्व्वुरवर्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सर्पविशेषः । यथा महाभारते । २ । ६ । ८ ।
'कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्य्यवान् ॥'
धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, तत्रैव । १ । ११७ । ४ ।
'चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥')
एरण्डवृक्षः । अशोकवृक्षः । चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रक क्ली (चित्र + स्वार्थे कन् । यद्वा चित्रमिव कायति । कै + कः ।) तिलकम् । इति मेदिनी । के ८८ ॥ (वृक्षविशेषः । यथा मार्कण्डे १८७ अध्याये ।
'त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ॥')

चित्रक पुं (चित्रेण चित्र इव वा कायति । कै + कः ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ व्याघ्रभेदः । चितावाघ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चित्रकायः २ उपव्याघ्रः ३ स्वगात्रकः ४ शूरः ५ क्षुद्रशार्दूलः ६ चित्रव्याघ्रः ७ ॥ वृक्षविशेषः । चिता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अग्निः २ शार्दूलः ३ चित्रः ४ पाठीकटुः ५ शिखी ६ कृशानुः ७ दहनः ८ व्यालः ९ ज्योतिष्कः १० पालकः ११ अनलः १२ दारुणः १३ वह्निः १४ पावकः १५ शम्बरः १६ पाची १७ द्वीपी १८ चित्राङ्गः १९ शूरः २० । अस्य गुणाः । अग्निसमत्वम् । पाके कटुत्वम् । शोफ-कफानिलवातोदरार्शोग्रहणीकृमिकण्डूनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकेऽपि कटुत्वम् । कुष्ठनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
'चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः ।
रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोथार्शःकृमिकासनुत् ॥
वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शःश्लेष्मपित्तहृत् ।
त्रिचित्रचैत्रकं शाकं काश्मर्य्यं विमहितम् ॥
तप्ततैले सर्वाङ्गीकं पाचितं तक्रसम्भृतम् ॥'
ओषधिविशेषः । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।
'पूतिकश्चित्रकः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥")
एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (चित्र + कुन् ।) चित्रकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुचुकुन्दः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
मुचुकुन्दश्चन्द्रवश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः ॥"
अस्य गुणाः । शिरःपीडापित्तास्रविषनाशित्वञ्च ॥)

चित्रकण्ठः पुं (चित्रः चित्रितः कण्ठोऽस्य ।) कपोतः । इति जटाधरः ॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

चित्रकमलः पुं (चित्रश्चासौ कमलश्चेति ।) कमलविशेषः । दुलिया गालिया इत्यादि भाषा । यथा, उद्भटकोषे ।
"कुम्भः कोऽपुष्पोऽचित्रकमलो पुष्पि वर्द्धते ।"

चित्रकरः पुं (चित्रं करोतीति । कृ + टः ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । पटुया इति भाषा ॥ स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । रङ्गाजीवः २ । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ रङ्गजीवकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णी ४ वर्णाटः ५ चित्रकारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३४५ ।
'चित्रकरतूलिकेव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति ॥')

चित्रकर्म्मा, [न्] पुं (चित्रं कर्म्मास्य ।) तिनिशवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बहुव्रीहौ आश्चर्य्यकर्म्मा चित्रकारश्च ॥

चित्रकाय पुं (चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रकारः पुं (चित्रं करोतीति । कृ + 'कर्म्मण्यण् ।' ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चित्रकरः । (यथा महाभारते । १ । १२८ । ४० ।
"समार्ज्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ॥")
अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा पराशरपद्धतौ ।
'स्थपतेरपि गान्धिक्यां चित्रकारो व्यजायत ॥'

चित्रकूटः पुं (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ पुरा रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत् । (पर्व्वतोऽयं प्रयागस्थैतस्यभरद्वाजाश्रमात् साद्धयोजनद्वयेऽतीते पाम्पगलाया मन्दाकिन्याख्याया सरितो दक्षिणतो राजते । यदुक्तं रामायणे । २ । ९२ । १० — १२ ।
'भरतादृतीयेन योजनेऽद्भुते वने ।
चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्झरकाननः ॥
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।
पुष्पितद्रुमसञ्छन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥
अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटञ्च पर्व्वतम् ।
तयोः पर्णकुटीं तात । तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥")
अधुना बुन्देलखण्डाख्यदेशे कामता इति ख्यातः ॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः । अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्चन्द्रचूड़रूपेण विराजते । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ७० ।
"चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी ।'
तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।
'चित्रकूटे चन्द्रचूडो योगेन्द्रो विश्वपूर्ज्जते ॥")

चित्रकृत् पुं (चित्रं नानावर्णं करोतीति । कृ + क्विप् ।) तिनिशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ (चित्रमालेख्यं करोतीति ।) चित्रकारः । इति हलायुधः ॥

चित्रकोल, पुं (चित्रो विचित्रः कोलः क्रोड़देशो यस्य ।) अञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रगन्ध, क्ली (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रगुप्त, पुं (गुप रक्षणे + भावे क्तः । चित्राणां जीवानां पापपुण्यादिचित्राणां गुप्तं गोपनं

रक्षणं यस्मात्। यद्वा, चित्रं विचित्रं गुप्तं धर्म्मस्य रक्षणं यस्य।) यमुद्देश्यमात्यगतयमः। तस्य लेखकः। इति मेदिनी। ते, १६८॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः।
एको मसीशः सर्व्वाख्यः सर्व्वाणीहृदयस्थितात्॥
कुलप्रदीपः क्षीयानां जातीनां पूततास्पदः।
वगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् सदा॥
सर्व्वाणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः।
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं, गुरो!॥
कृपया कुरु मां नाथ! त्वमेव वगला मम।
गुरुणापि वरो दत्तो राज्यं भुक्त्वा पुनर्भवान्॥
त्रिलोकाधिपतिर्भूत्वा सदा तत्र सुखिष्यति।
गुर्व्वाज्ञया मसीशः स राज्यभोगी द्विजार्च्चनात्॥
विहाय देहं भूयश्च त्रिधारूपो बभूव ह।
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरसुत्तमः।
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुलाख्यविप्रतः॥
पुत्रान् याचितवान्नैव गुरोर्देवलमावहन्।
यमान्तिस्थो बभूवापि धर्म्माधर्म्मविवेचकः॥
चिरं शुभाशुभं कर्म्म विविच्य शमनान्तिके।
यद्वदेत् सकलानान्तु तदेवाभीलयेद्यमः॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥
अस्योत्पत्त्यन्तरं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चित्रजल्पः, पुं, (चित्रो मनोहरो जल्पः।) वाक्यविशेषः। तल्लक्षणादिर्यथा,—
"प्रेष्ठस्य सुहृदा लोके गूढ़रोषाभिजृम्भितः।
भूरिभावमयो जल्पो यत्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः॥
चित्रजल्पो दशाङ्गोऽयं प्रजल्पः परिजल्पितम्।
विजल्पो जल्पसंजल्पावनजल्पोऽभिजल्पितम्॥
आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तितः।
एष भ्रमरगीताख्यो दशमे प्रकटीकृतः॥
असङ्ख्यभाववैचित्री चमत्कृतिसुदुस्तरः।
अपि चेच्चित्रजल्पोऽयं मनाक् तदपि कथ्यते॥
तत्र प्रजल्पः।
असूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया।
प्रियस्याकौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्त्त्यते॥
यथा,—
मधुप! कितवबन्धो! मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः।
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक्॥१॥
अथ परिजल्पितम्।
प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचापलाद्युपपादनात्।
स्वविचक्षणताव्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम्॥
यथा,—
सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान् भवादृक्।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं नु पद्मा
अपि वत हृतचेता ह्युत्तमश्लोकजल्पैः॥२॥
अथ विजल्पः।
व्यक्तयासूयया गूढ़मानमुद्रान्तरालया।

अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः॥
यथा,—
किमिह बहु षडङ्घ्रे! गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम्।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः॥३॥
अथोज्जल्पः।
हरेः कुहकताख्यानं गर्व्वगर्भितयेर्ष्यया।
साक्षूयश्च तदाक्षेपो धीरैरुज्जल्प ईर्य्यते॥
यथा,—
दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः
कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य याः स्युः।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्व्वयं का
अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः॥४॥
अथ संजल्पः।
सोल्लुण्ठया गहनया कयाप्याक्षेपमुद्रया।
तस्याकृतज्ञताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः॥
यथा,—
विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात्।
स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका
व्यसृजदकृतचेताः किन्नु सन्धेयमस्मिन्॥५॥
अथ अवजल्पः।
हरौ काठिन्यकामित्वधौर्त्त्यादासक्त्ययोग्यता।
यत्र सेर्ष्यं भियेवोक्ता सोऽवजल्पः सतां मतः॥
यथा,—
मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्म्मा
स्त्रियमकृतविरूपां स्त्रीजितः कामयानाम्।
वलिमपि वलिमत्त्वावेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्य-
स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः॥६॥
अथाभिजल्पितम्।
भङ्ग्या त्यागौचितं तस्य खगानामपि खेदनात्।
यत्र सानुशयं प्रोक्तं तद्भवेदभिजल्पितम्॥
यथा,—
यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्-
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्म्मा विनष्टाः।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य धीरा
बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्य्यां चरन्ति॥७॥
अथ आजल्पः।
जैह्म्यं तस्यार्त्तिदत्वञ्च निर्व्वेदाद्यत्र कीर्त्तितम्।
भङ्ग्यान्यसुखदत्वञ्च स आजल्प उदीरितः॥
यथा,—
वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः
कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः।
ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्र-
स्मररुजमुपमन्त्रिन्! भण्यतामन्यवार्त्ता॥८॥
अथ प्रतिजल्पः।
दुस्त्यजद्वन्द्वभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नार्हेत्यनुद्धतम्।
दूतसंमाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः॥
यथा,—
"प्रियसख! पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं
वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग!।
नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वं
सततमुरसि सौम्य! श्रीवधूः साकमास्ते॥९॥
अथ सुजल्पः।
यत्रार्ज्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सहचापलम्।
सोत्कण्ठञ्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते॥
यथा,—
अपि वत! मधुपुर्य्यामार्य्यपुत्त्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगेहान्! सौम्यबन्धूंश्च गोपान्।
क्वचिदपि स कथां नः किङ्करीणां गृणीते
भुजमगुरुसुगन्धं मूर्द्ध्न्यधास्यत् कदा नु॥"१०॥
इत्युज्ज्वलनीलमणौ स्थायिभावः॥

चित्रतण्डुलं, क्ली, (चित्रो विचित्रस्तण्डुलो यस्य।) विडङ्गम्। इति रत्नमाला॥

चित्रतण्डुला, स्त्री, (चित्रो नानावर्णस्तण्डुलो यस्याः।) विडङ्गम्। इत्यमरः। २। ४। १०६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"पुंसि क्लीबे विडङ्गः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशनः।
तण्डुलश्च तथा वेल्लममोघा चित्रतण्डुला॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

चित्रत्वक्, [च्] पुं, (चित्रा विचित्रा त्वक् यस्य।) भूर्ज्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रदण्डकः, पुं, (चित्रो विचित्रो दण्डो यस्य। इति कप्।) ओलवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चित्रदेवी, स्त्री, (चित्रं दीव्यतीति। दिव्+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) महेन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रनेत्रा, स्त्री, (चित्रे मनोज्ञे नेत्रे यस्याः।) सारिकापक्षी। इति हारावली। ८६॥

चित्रपक्षः, पुं, (चित्रौ विचित्रौ पक्षौ यस्य।) तित्तिरिपक्षी। इति जटाधरः॥

चित्रपत्रिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पत्राणि पर्णानि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) कपित्थपर्णीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपत्री, स्त्री, (चित्राणि पत्राणि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) जलपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्रं पदं यस्याः।) गोधापदीलता। इति शब्दमाला॥ छन्दोभेदः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (चित्रं पदं वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा इति विग्रहे विचित्रपदयुक्ते त्रि। यथा, महाभारते। ३। ३१। १।
"वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि! त्वया वचः।
उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यन्तु प्रभाषसे॥")

चित्रपर्णिका, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि पत्राणि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) चित्रपर्णीभेदः। तत्पर्य्यायः। दीर्घा २ शृगालविन्ना ३ त्रिपर्णी ४ सिंहपुच्छिका ५ दीर्घपत्रा ६ अतिगुहा ७ पृष्ठिला ८। इति रत्नमाला॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) पृश्निपर्णी। इत्यमरः।

२।४।८७। कणस्फाटालता। जलपिप्पली। लोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥ मञ्जिष्ठा। इति रत्नमाला॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी कालामेषी च योजनवल्ल्यपि।
ताम्रवल्ली चित्रपर्णी कालमेषी रक्तयष्टिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

चित्रपादा स्त्री, (चित्रौ पादौ यस्याः।) सारिका पक्षी। इति हारावली। ८८॥

चित्रपिच्छक, पुं (चित्राणि पिच्छानि पुच्छकानि यस्य। तत्र कप्।) मयूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपुङ्ख पुं (चित्रः पुङ्खो यस्य।) शरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रपुष्पी, स्त्री, (चित्राणि पुष्पाणि यस्याः। स्त्रियां ङीष्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्याः अम्बष्ठाशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

चित्रपृष्ठः पुं (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य।) कलविङ्कपक्षी। इति हारावली। ८८॥

चित्रफल पुं (चित्रं फलं फलकं तद्वदाकृति-विशेषोऽस्य। अच्।) मत्स्यविशेषः। चितल इति भाषा॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। स्वादुत्वम्। स्निग्धत्वम्। श्लेष्मत्वम्। बलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चित्रफलक पुं (चित्रफल+स्वार्थे कन्।) चित्रफलमत्स्यः। इति भूरिप्रयोगः॥

चित्रफला स्त्री (चित्राणि फलानि यस्याः।) चिर्भिटा। मृगेर्व्वारुः। लिङ्गिनी। महेन्द्रवारुणी। वार्त्ताकी। कण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः॥ मत्स्यविशेषः। फलुइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। राजग्रीवः २ फलकी ३ मत्स्योत्करः ४। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रभानु पुं (चित्रा नानावर्णा भानवो रश्मयो यस्य।) अग्निः। (यथा, महाभारते।२।३१।४२।
"चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो।")
सूर्य्यः। इति मेदिनी। ने,१८६॥ चित्रकवृक्षः। अर्कवृक्षः। वह्निर्भल्लातकः इति अर्काग्नि इति चामरदर्शनात्॥ भैरवः। इति शब्दरत्नावली॥ (वर्षविशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्।८।३५।
'षष्ठं चतुर्थस्य युगस्य पूर्वं
यच्चित्रभानुं कथयन्ति वर्षम्॥')

चित्रमेखला स्त्री, (चित्रं मेखलं यस्याः।) काकोदुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रमेखल पुं (चित्रा विचित्रा मेखला यस्य।) मयूरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रयोधी [न्] पुं अर्ज्जुनतरुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति। युध+णिनि।) पार्थः॥ (चित्रयुद्धयोगी, त्रि। यथा महाभारते।१।१।१८९।
"यदा श्रौषं विविधरथमार्गा-
निर्दिष्टवन्नारदं चित्रयोधी॥")

चित्ररथः, पुं (चित्रो रथो यस्य।) सूर्य्यः। गन्धर्व्वविशेषः। इति मेदिनी। थे १८। तत्पर्य्यायः। गन्धर्व्वराजः २ अङ्गारपर्णः ३ कुबेरसखः ४ दग्धरथः ५। (यथा, महाभारते।१।१७१।३७—३८।

गन्धर्व्व उवाच।
"जितोऽहं पूर्व्वकं नाम मुक्त्वाङ्गारपर्णताम्।
न च श्लाघे बलेनाग्नौ न नाम्ना जनसंसदि॥
साध्विमं लब्धवाल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम्।
गान्धर्व्या मायया योद्धुमिच्छामि सर्व्वोत्तमं न्वर्ज्जुनम्॥
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्॥")
स तु मुनिनाम्न्यां दक्षकन्यायां कश्यपौरसाज्जातः। इति महाभारते।१।६५।४२॥

चित्रल पुं (चित्रमाश्चर्य्यं लातीति। ला+क।) कर्व्वुरवर्णः। तद्वति त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता।) मञ्जिष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रला स्त्री (चित्रल+'अजाद्यतष्टाप्।" ४।१।४। इति टाप्।) गोरक्षीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रलेखा स्त्री, (चित्रो लेखो लेखनमालेख्यं यस्याः। चित्रं लेखयतीति वा। लिख+'कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। चित्रलेखनमस्यास्त्यस्याः।) अप्सरोविशेषः। सा ऊषायाः सखी कुम्भाण्डस्य कन्या। यथा, हरिवंशे। १७४।७४—७५।
'उवाच वदतीत्येव कुम्भाण्डतनया सखीम्।
कुम्भाण्डस्य सुता स्निग्धा चित्रलेखा मनोरमा।
अप्सरा चित्रलेखा वै नित्यं विश्वासदा सखि॥"
यथा श्रीभागवते।१०।६२।१४।
'बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता।
सख्यपृच्छत् सखीमूषां कौतूहलसमन्विता॥"
(अस्याश्चित्रलेखनपटुत्वकथा यथा हरिवंशे। १७४।८०—८८।
'चित्रलेखाऽब्रवीद्धास्यमर्षं कर्षयती शुभे॥'
'इन्द्रदानवयक्षाणां गन्धर्व्वोरगरक्षसाम्।
ये विशिष्टा प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च॥
यथा प्रधानं सर्व्वेषामभिलिख्याम्यहं सखि॥
मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः॥
समरान्ते तु ते भीरु दर्शयिष्याम्यहं प्रियम्॥
ततो विहाय पट्टं सा भर्त्तारं यदिच्छसि॥
सा चित्रलेखा प्रोक्ता ऊषा चित्रलिखितं यथा।
क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखा सखी प्रति॥
ततः कृष्णपटे लिख्य यथा तस्य सखीजनान्।
दृष्ट्वा यथाक्रमेण सा तच्चित्रगतांस्तु तान्॥
चित्रपट्टगतान् सुभ्रूरालोकयामास शोभना॥")
छन्दोविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चित्रलोचना स्त्री (चित्रे लोचने यस्याः।) सारिकापक्षी। इति जटाधरः भूरिप्रयोगश्च॥

चित्रवल्ल पुं (चित्रवत् वा चमत्कारेण पर्य्याप्नोतीति। वा+अल+अच्।) पाठीनमत्स्यः। इति जटाधरः॥

चित्रवल्लिक, पुं, (चित्रा विचित्रा वल्लिर्लता। सा इव कायतीति। कै+क।) महाशफरमत्स्यः। इति हेमचन्द्रः।४।४११॥

चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वल्ली लता यस्याः।) मृगेर्व्वारुः। महेन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रवीर्य्य पुं, (चित्रमाश्चर्य्यजनकं वीर्य्यमस्य।) रक्तैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रशिखण्डिज, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो मुनेर्जायते इति। जन+ड।) बृहस्पतिः। इत्यमरः।१।३।२४॥

चित्रशिखण्डिप्रसूत पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसः प्रसूतः सम्भूतः।) बृहस्पतिः। इति हलायुधः॥

चित्रशिखण्डी, [न्] पुं, (चित्राः शिखण्डाः शिखा अस्य। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति इनिः।) सप्तर्षयः। इत्यमरः।१।३।२८॥ यथाह भरतः।
"मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वशिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः॥"
(यथाच महाभारते।१२।३३५।२७—२८।
'ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्॥
वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ।
आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्म्ममनुत्तमम्॥
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः॥')

चित्रसर्प पुं (चित्रः नानावर्णैरङ्कितः सर्पः।) मालुधानसर्पः। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रसेन, पुं मकरपादजनवीर्य्याल्पकायसाध्यचित्रगुप्तादिविनयान्तर्गतनर्मविशेषः। स तु मङ्गलाशुभसूचकः। यथा —
"चित्रसेने महाविघ्नं वदन्तीति गुरोर्मतम्।
लग्ना यत्नोऽपि पुत्रादीन् याचिता प्राप्य मण्डलम्॥
राज्यं चकार चद्युक्तं चिराद्दैवं वधो गतः॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥
(चित्रा सेना यस्य। गन्धर्व्वविशेषः। यथा महाभारते।२।१०।२५।
"चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च।
एते चान्ये च गन्धर्व्वा धनेश्वरमुपासते॥'
धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः। यथा महाभारते।१।
९५।५७।'तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुः। दुर्य्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति॥' पुरुवंशीयस्य परिक्षितः पुत्राणामन्यतमः। यथा, महाभारते।१।९४।५४।
"परिक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदाः।
उग्रसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान्॥"
शम्बरासुरस्य पुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे।
१६१।३१।
"चित्रसेनोऽतिवीर्य्यश्च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान्॥"
भविष्यन्मनुपुत्रः। यथा भागवते।८।१३।१९।
"चित्रसेनो भविष्यन्मनुर्दक्षस्य सुतोऽभवत्॥")

त्रा, स्त्री, (चित्रयति चित्रकर्म्म करोति सर्व्वगुणैः शोभते इति वा । चित्र + अच् + टाप् ।) श्रीकृष्णसखीविशेषः । यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
"परमप्रेष्ठसख्यस्तु ललिता सविशाखिका ।
सचित्रा चम्पकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका ।
रङ्गदेवी सुदेवी चेत्यष्टौ सर्व्वगणाग्रिमाः ॥"
अस्याः कुञ्जः श्रीकुण्डस्य पूर्व्वस्यां आनन्दसुखदो नाम । वयः चतुर्मासाधिकत्रयोदशवत्सरम् । वर्णो गौरः । अस्या वस्त्रं जातीपुष्पतुल्यम् । कर्म्म चित्रम् । इति गोस्वामिग्रन्थः ॥ * ॥ मूषिकपर्णी । गोडुम्बा । सुभद्रा । दन्तिका । (पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा तु मूलकः ।
द्राक्षावली विशल्या च तथोडुम्बरपर्ण्यपि ॥")
माया । सर्पभेदः । नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥ अप्सरोविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्द्दशनक्षत्रम् । तत्तु मुक्तावदुज्ज्वलं एकतारकामयम् । अस्य अधिष्ठात्री देवता विश्वकर्म्मा । यथा,—
"एकमौक्तिकवदुज्ज्वलप्रभे
त्वष्टरीन्दुवदने क्षमध्यगे ।"
इति कालिदासः ॥
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो
दक्षो नये चापि विचित्रवासाः ।
प्रसूतिकाले यदि यस्य चित्रा
बुद्धिर्विचित्रा खलु तस्य शास्त्रे ॥"
गोरक्षारुः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने । १३ अः ।
"तिलः पियालाभिषुकौ विभीतका-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।
कुसुम्भबिल्वारुकमूलकातसी
निकोटकाक्षोडकरञ्जशिग्रुकाः ॥
स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ॥")
गण्डदूर्व्वा । सुतश्रेणी । मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये ।
"चित्रासमन्वितस्यैव रुजादाहविनाशनम् ॥")
छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (गायत्रीस्वरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते ।१२।६।५२।
"चक्रवाकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी ॥")
चित्राक्षी, स्त्री, (चित्रे अक्षिणी नेत्रे यस्याः । समासे षच् स्त्रियां ङीष् ।) सारिकापक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्राक्षुपः, पुं, (चित्रा मूषिकपर्णीव क्षुपः ह्रस्वशाखश्च: ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्राङ्गं, क्ली, (चित्रं अङ्गं यस्मात् ।) हिङ्गुलम् । हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्राङ्गः, पुं, (चित्रमङ्गं यस्य ।) चित्रकः । रक्तचित्रकः । सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य गुणाः ।
"चित्राङ्गो वातशमनो बृंहणो बलकृत्तनः ।
श्लेष्मलः कफिनो वापि दुर्ज्जरो मेदवर्द्धकः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । ६ ।
"अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ॥")
चित्राङ्गदः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु शान्तनुराजपुत्रः । विचित्रवीर्य्यभ्राता । (अयन्तु शान्तनुराजस्य स्वर्गगमनानन्तरं राज्यं लब्ध्वा ऐश्वर्य्यवीर्य्यमदेन शूरान् सर्व्वान् तृणवदमन्यत । अथ कदाचित् गन्धर्व्वराजश्चित्ररथः सुदर्पेणैनमभ्ययात् । ततः कुरुक्षेत्रमध्ये प्रवृत्ते महति युद्धे वर्षत्रिकमायावलेनानेन गन्धर्व्वराजेन निहतोऽयं कौरवप्रवीरः । एतदेषा कथा महाभारते । १ । १०१ । अध्याये द्रष्टव्या ॥) गन्धर्व्वविशेषः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । २२ ।
"चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वो दृष्ट्वा तं मार्गगं नृपम् ।
उत्ततारान्तिकं भूमेर्व्विमानवरमास्थितः ॥")
ब्रह्मपादपद्मसेविशाण्डिल्याख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादिचिरतान्तर्गतनक्षत्रविशेषः । स वर्णोत्तमविवेचकः । तस्याधोगमनकारणं यथा,—
"अधोगतस्य हेतुत्वं शृणु हे कालिके ! ।
वराण्डेति मनुं प्राप्य विप्रः स्वामिति मान्यया ॥
तपश्चकार पश्चाद्वं नान्यत् किञ्चिद्गृहीतवान् ।
फलमूलादिकं किञ्चित् खादयन्ति यथा मिलेत् ॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाञ्च पार्व्वति ! ।
जपेन्नित्यं हि वराणामन्यविप्रञ्च नेच्छयन् ॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्व्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं क्रुधा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाद्भक्ताञ्च सुन्दरि ! ॥
रे चित्राङ्गद ! अस्मत्त्वं वत्स ! विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपानत् मत्स्यो नैवेति न हि बुध्यसे ॥
वत्स ! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा ॥"
चित्राङ्गदः शापं श्रुत्वा ब्राह्मणान् तुष्टाव ततो ब्राह्मणा लज्जिताः सन्तस्तमूचुः ।
"हे चित्राङ्गद ! हे तात वत्स ! त्वं नोत्सवः किल ।
दुश्चिन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयाम भोः ॥
ततस्तपोबलेनैव सर्व्वं प्राप्नोष्यसंशयम् ।
नार्हतीयं विना तात ! ब्राह्मणो भवितुं किल ॥
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः ।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न ॥
यथामरत्वमीशेन विना क्वापि न शासने ।
नोतुषवत्समधो गच्छ सुखेन वरलां जप ॥
कलेर्द्दशसहस्राणि नागलोकेश्वरो भव ।
ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि ॥
राज्ये सुक्रान्ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव ।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भीं कुरु ॥
तात गच्छ सुखं भुङ्क्ष्व नागलोकेऽपि विस्तरात् ।
तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम् ॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥
(स्त्रियां टाप् । मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाहनस्य कन्या । यथा, महाभारते । १।२१६।१५।
"तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ॥" ।
चित्राङ्गदसूः, स्त्री, (चित्राङ्गदं सूते प्रसूते इति । सू ड प्रसवे + क्विप् ।) सत्यवती । सा व्यासमाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) मञ्जिष्ठा । कर्णजलौका । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्राटीरः, पुं, (चित्रां नक्षत्रविशेषं अटतीति । अट गतौ + बाहुलकात् ईरच् ।) चन्द्रः । (चित्रं तिलकं अटति गच्छति प्राप्नोति वलिच्छागामसिन्दूरैरित्यर्थः । अट + ईरच् ।) घण्टाकर्णः । वलिच्छागासृग्बिन्दुभिरङ्कितभालः । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥
चित्रापूपः, पुं, (चित्रो विचित्र आपूपः पिष्टकः ।) पिष्टकभेदः । चितार पिठा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पदग्रः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्रायसं, क्ली, (चित्रमायसं लोहम् ।) तीक्ष्णलोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्रिकः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषः सा पौर्णमास्यामस्य । चित्रा + ठञ् ।) चैत्रमासः । इति शब्दरत्नावली ॥
चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रतास्त्यस्याः । चित्र + इनिः + ङीप् ।) पद्मिन्यादिचतुर्व्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । सा मीनगन्धा । तस्या लक्षणं यथा । रतिमञ्जर्य्याम् । ४ ।
"भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्व्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी ।
कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी वा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥"
(इयं हि मृगजातीयपुरुषं प्राप्य सन्तुष्टा भवति । यदुक्तं तत्रैव । ८ ।
"शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥"
अस्यां रतिकरणप्रकारमाह तत्रैव । २६ ।
"शीत्कारं चुम्बनं पीडा गले हस्ते च चुम्बनम् ।
घनौ मध्ये स्तने दत्तं चित्रिण्यारतिमादिशेत् ॥")
चित्रेशः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्या ईशः पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चित्रोक्तिः, स्त्री, (चित्रा आश्चर्य्यकरी उक्तिर्वाणी ।) आकाशवाणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आश्चर्य्यकथनम् ॥
चित्रौदनं, क्ली, (चित्रमोदनम् ।) विचित्रान्नम् । इति गृह्यसूत्रतत्त्वम् ॥
चिद्रूपः, त्रि, हृदयालुः । इति भूरिप्रयोगः । (चित् ज्ञानमेव रूपं यस्य ।) ज्ञानमयः । यथा । चिद्रूपे परमात्मनीति योगशास्त्रम् ॥
चिन्ता, स्त्री, (चिन्तनमिति । चिति स्मृत्याम् + "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च ।" ३ । ३ । १०५ । इति अङ् ।) चिन्तना । चिन्तनम् । तत्पर्य्यायः । स्मृतिः २ आध्यानम् ३ । इत्यमरः । १ । ७ । २९ । आध्या ४ ध्यानम् ५ चिन्तितिः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ चिन्तिया ७ । इति रभसः ॥ (यथाह कश्चित् ।

"चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी।
चिता दहति निर्जीवं चिन्ता हि जीवितन्तथा॥")
शृङ्गारसम्भोगयोः प्रकारभावना। इति रसमञ्जरी॥ (सा च व्यभिचारिभावविशेषः। यथा साहित्यदर्पणे। ३। १७०। [तत्तु॥")
'ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासताप

चिन्तामणिः पुं (चिन्तायां सर्व्वकामप्रदो मणिरिव। शाकपार्थिवादिवत् समासः। यद्वा, चिन्तया ध्यानधारणादिना मण्यते आहूयते इति। मण+इण्।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥ (चिन्ता एव मणिरिव यस्य। चिन्ताशीलत्वादेवास्य तथात्वम्।) बुद्धविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मणिविशेषः। यथा भट्टिः।

'सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
श्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान्॥"

स्पर्शमणिः। तथा च।
'यथा चिन्तामणिं स्पृष्ट्वा लौहं काञ्चनतां भजेत्॥"
इति भाद्रीसरस्व७५।
(अश्वविशेषः। यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते। ४। २८।
'कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः॥")

चिन्तावेश्म [न्] क्ली (चिन्ताया मन्त्रणाया वेश्म गृहम्।) मन्त्रणागृहम्। तत्पर्य्यायः। शार्व्वटम् २। इति हारावली। २१८॥

चिन्तिडी स्त्री (तिन्तिडी। पृषोदरादित्वात् तस्य चत्वम्।) तिन्तिड़ी। इति द्विरूपकोषः॥ इति कश्चित्॥

चिन्तित त्रि, (चिति+कर्म्मणि क्तः।) कृतचिन्तनम्। यथा,—

'यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति।"
इत्युद्भटः॥

कर्त्तरि क्ते चिन्तायुक्तः। भावे क्ते चिन्ता॥

चिन्तिति स्त्री (चिन्त भावे क्तिच् इट् च।) चिन्ता। इति शब्दरत्नावली॥

चिन्तिया स्त्री चिन्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिन्नः पु शस्यविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। चिना इति भाषा॥ (चीनशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः॥)

चिपिटः पु (चयतीति। चि+बाहुलकात् पिटच् स च कित्।) भ्रष्टद्रव्यविशेषः। चिड़ा। इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पृथुकः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ६५॥ चिपिटकः ३। इत्यमरः॥ चिपुटः ४। इति भरतः॥ धान्यचमसः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिपीटकः ६। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। दृढगलत्वम्। कफवर्द्धकत्वञ्च। क्षीरयुक्तस्य तस्य गुणाः। बलकारित्वम्। वायुनाशित्वम्। मलभेदकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ वृंहणत्वम्। वृष्यत्वञ्च। तस्य करणं यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।

"शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः।
कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि॥"
"शालेया यावनालाद्याश्चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

तस्य भक्षणविधिनिषेधौ यथा,—
"हिंस्विन्नमन्नं पृथुकं शस्तं देशविशेषके।
नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने॥
अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम्॥

(नि नता नासिका विद्यतेऽस्य। "इनच्पिटच्-चिकचि च।" ५। २। ३३। इति पिटच् प्रकृतेश्चिरादेशश्च। नतनासिके त्रि। यथा विश्वकर्म्मप्रकाशे। १३। ९।
"दिगवक्त्रं चिपिटञ्चैव व्यङ्गञ्च सुरणन्तथा॥"
इत्यस्य फलमाह तत्रैव। ५म श्लोके।
'तुङ्गशोकश्च चिपिटं व्यङ्गञ्चानर्द्दर्शनम्॥"
चिपिटस्फारसूखादौ च। यथा, काशीखण्डे। ३७। १४।
"वक्त्रौ ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः॥"
"चिपिटः चिप्पिटकाकारः।" इति तट्टीका॥)

चिपिटकः, पु (चिपिट+स्वार्थे कन्।) चिपिटः। इत्यमरः। २। ९। ४७॥ (स्त्रियां टाप्। नतनासिका॥)

चिपिटा स्त्री, गुण्डासिनीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (चिपिटा चिपिटाकारा इति। चिपिट+टाप्। चिपिटमूर्त्तिः। यथा, काशीखण्डे। ३७। १६। 'चिपिटाभिर्भवेद्दासी॥")

चिपुटः पु (चिपिट+पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिपिटकः। इति भरतधृतशब्दकोषः॥

चिप्पः, पु (चिक्कति पीडयति अङ्गुलिमिति। चिक+अच्। निपातनात् कस्थाने पागमे साधुः।) नखरोगविशेषः। आङ्गुलहाड़ा इति भाषा॥ तल्लक्षणं यथा,—
"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम्।
करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्॥"
अथ कुनखस्य लक्षणमाह।
'अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः।
भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुणीरं वा विधानतः॥"
अथ तयोश्चिकित्सा।
'चिप्पं रुधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत्।
गतोष्माणमथैनन्तु सेचयेदुष्णवारिणा।
शस्त्रेणापि यथायोग्यसुच्छिद्य स्रावयेत्ततः।
व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः।
स्वरसेन हरिद्रायाः पाक्वे शस्त्रायसेऽभयाम्।
घृष्ट्वा तस्येन कल्केन लिम्पेच्चिप्पं पुनः पुनः।
कासमर्दस्य पत्रं कोमलं परिचर्वितम्।
अङ्गुलावेष्टकं पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति।
शेषविद्रधिकल्पेन कुनखं समुपाचरेत्।
नखकोटिप्रविष्टेन टङ्कणेन प्रशाम्यति।
कुनखश्चैतदा शैलं सलिलं प्रवतेऽपि च॥"
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४र्थे भागे॥
(ग्रन्थान्तरमस्य यथा,—
"कुर्य्यात् पित्तानिलः पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम्।
चिप्पमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम्॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये उक्तम्॥
चिकित्सास्य यथा,—
"चिप्पं शुद्ध्या जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा॥"
इत्युत्तरस्थाने द्वात्रिंशोऽध्याये वाभटेन चोक्तम्॥)

चिमिः, पु, (चिनोति सञ्चिनोति मनुष्यजातिवद्वाक्यानीति। चि+बाहुलकात् मिक्।) शुकपक्षी। इति शब्दमाला॥

चिमिकः, पुं, (चिमि+स्वार्थे कन्।) शुकपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

चिर अ, (चि+बाहुलकात् रक्।) दीर्घकालः। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिररात्राय ३ चिरस्य ४। इत्यमरः॥ चिरेण ५ चिरात् ६ चिरे ७। इति भरतः॥ चिरम् ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मनुः। ४। ६०।
'नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्व्वते वसेत्॥)

चिरकारी, [न्] त्रि (चिरं व्याप्य करोतीति। कृ+णिनि।) चिरक्रियः। (यथा, महाभारते। १२। २६४। ३।
"चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्म्मसु॥")
गौतमस्य पुत्रभेदः। अस्य निरुक्त्यादिकं यदुक्तं महाभारते। १२। २६५। ४५।
"चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः।
चिरेण सर्व्वकार्य्याणि विमृश्यार्थान् प्रपद्यते॥
चिरं सञ्चिन्तयन्नर्थांश्चिरं जाग्रत् चिरं स्वपन्।
चिरं कार्य्याभिपत्तिश्च चिरकारी तथोच्यते॥")

चिरकालः पुं, (चिरः कालः इति कर्म्मधारयः।) दीर्घकालः। तत्पर्य्यायः। दीर्घरात्रम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरक्रिय, त्रि, (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य।) चिरकालेन क्रियाकारकः। तत्पर्य्यायः। दीर्घसूत्रः। इत्यमरः। ३। १। १७॥

चिरजीवकः, पु, (चिरं जीवतीति। जीव+ण्वुल्।) जीवकवृक्षः। इति जटाधरः॥

चिरजीवी, [न्] पुं (चिरं जीवतीति। जीव+णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति मेदिनी॥ जीवकवृक्षः। शाल्मलिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ मार्कण्डेयः। अश्वत्थामा। बलिः। व्यासः। हनूमान्। विभीषणः। कृपः। परशुरामः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ बहुकालजीविनि त्रि। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। २। १। २६।
"अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः॥")

चिरञ्जीवी, [न्] पु, (चिरं जीवतीति। जीव+णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३८८॥ जीवकवृक्षः। शाल्मलिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ चिरजीविनि त्रि॥

चिरण्टी, स्त्री (चिरात् चिरेण वा अटति पितृगृहादिति। अट+अच्। 'वयसि प्रथमे।" ४। १। २०। इति ङीप्। तत्र पृषोदरात् साधुः।) सुवासिनी। ऊढा अनूढा वा पितृ-

गेहस्थिता कन्या । द्वितीयवयाः स्त्री । सा च युवती । इति भरतधृतरुद्रः हेमचन्द्रश्च ॥

चिरतिक्तः, पुं, (चिरं चिरात् वा चिरावधीत्यर्थः तिक्तः ।) वृक्षविशेषः । चिरता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चिरातिक्तः २ तिक्तकः ३ अनार्य्यतिक्तकः ४ किराततिक्तः ५ भूनिम्बः ६ किराटकः ७ सुतिक्तकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (भूनिम्बशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

चिरत्नः, त्रि, (चिर + "चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः ।" ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या त्नप्रत्ययः ।) पुरातनः । चिरकालोत्पन्नः । इति जटाधरः ॥

चिरन्तनः, त्रि, (चिरं भव इति । "सायंचिरमिति ।"४।३।२३ । इति ट्युल् तुट् च । निपातनात् साधुः ।) पुरातनः । इत्यमरः ।३।१।७७॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८० । "अयमस्माकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽव्याहतप्रवेशः ॥" पुं, मुनिविशेषः । यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । ४ । ३ । १०५ । इत्यस्य वार्त्तिके । "ब्राह्मणेषु पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना ॥")

चिरपाकी, [न्] पुं, (चिरेण पाकोऽस्यास्य । पाक + इनिः ।) कपित्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिरपुष्पः, पुं, (चिराणि पुष्पाणि यस्य ।) वकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिरम्, व्य, (चि + रमक् ।) चिरार्थम् । दीर्घकालार्थम् । तत्पर्य्यायः । चिराय २ चिररात्राय ३ चिरस्य ४ चिरात् ५ चिरेण ६ । इति हेमचन्द्रः ।३।१६८ ॥ (यथा, रघौ ।३।६२।
"तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ॥")

चिरमेही, [न्] पुं, स्त्री, (चिरेण मेहतीति । मिह + णिनिः ।) गर्द्दभः । इति हेमचन्द्रः ।४।३२२॥

चिरम्भणः, पुं, (चिरं भणति क्रोशतीति । चिरं + भण + अच् ।) चिल्लः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चिररात्रं, क्ली, (चिरा रात्रिरिति योगविभागात् समासे ।) दीर्घकालः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६८ । ३ ।
"चिररात्रोषिताः स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने ॥")

चिररात्राय, व्य, (चिररात्रं अयते इति । अय + "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१। इत्यण् ।) दीर्घकालः । इत्यमरः ।३।४।१४ ॥ (यथा, मनुः । ३ । २६६।
"हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते ।
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥")

चिरविल्वः, पुं, (चिरं विलति आच्छादयति पत्रकण्टकादिभिरिति । विल आच्छादने + वः ।) करञ्जवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।४७ ॥ (यथा,—
"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
कपोतवङ्कावल्गूजा पुरीषाणि च दारुणम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशेऽध्याये ॥)

चिरसूता, स्त्री, (चिरं सूता या सा ।) चिरप्रसूता गावी । केलेन् गाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वष्कयणी २ । इत्यमरः । २।९।७१ ॥

चिरस्थायी, [न्] त्रि, (चिरं तिष्ठतीति । स्था + णिनिः ।) बहुकालस्थाता ॥

चिरस्य, व्य, (चिरमस्यते इति । अस् + यत् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) दीर्घकालः । इत्यमरः ।३।४।१ ॥ (यथा, हरिवंशे ।१२६।२३ ।
"चिरस्य खलु कालेन संस्तुतोऽसि महात्मना ॥")

चिराटिका, स्त्री, (चिरं अटतीति । अट + ण्वुल् कापि अत इत्वञ्च ।) श्वेतपुनर्नवा । इति रत्नमाला ॥ माताड़ी इति भाषा ॥ यथा, वैद्यके ।
"गोमूत्रयुक्तस्य पुरातनस्य
यद्वायसक्तानि चिराटिकायाः ॥"

चिरात्, व्य, (चिरं अततीति । अत् + क्विप्) दीर्घकालः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १६८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ७८ । "भो भगिनीसुत ! किमतिचिराद्दृष्टोऽसि ॥")

चिरात्, पुं, (चिरं चिरेण वा अत्ति । अद् + क्विप् ।) गरुड़ः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चिरातिक्तः, पुं, (चिरं आतिक्तः ।) चिरतिक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

चिराय, व्य, (चिरं अयते । अय + अण् ।) दीर्घकालः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १६८ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६४ । १० ।
"पुरा धर्म्मो वर्त्तते नेह यावत्
तावद्गच्छामः सुरलोकं चिराय ॥")

चिरायुः, [स्] पुं, (चिरमायुर्यस्य ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिरजीविनि त्रि । यथा,
"भवति यदि मनुष्यो गुर्व्वधीनश्चिरायुः ॥"
इत्यागमः ॥
(यथा च पञ्चतन्त्रे । ५ । ३४ ।
"यदि विस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम् ॥")

चिरि, र न हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । र वैदिकः । न, चिरिणोति । इति दुर्गादासः ॥

चिरिः, पुं, (चिनोति मनुष्यवद्वाक्यादिकम् । चि + रिक् ।) शुकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चिरिण्टी, स्त्री, (चिरण्टी + पृषोदरात् साधुः ।) ऊढ़ा अनूढ़ा वा पितृगृहस्थिता कन्या । तत्पर्य्यायः । स्ववासिनी । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ चिरण्टी ३ सुवासिनी ४ । इति भरतः ॥ द्वितीयवयाः स्त्री । युवती । इति मेदिनी ॥

चिरिविल्वः, पुं, (चिरविल्वः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चिरविल्वः । करञ्जवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चिरु, स्त्री, (चिञ् चयने + क्विप् चि चयनं ग्रहणमित्यर्थः रातीति । रा + न्यायादयश्चेति कुः । बाहुसन्धिवलमाश्रित्यैव ग्रहणक्रियासम्भवात् तथात्वम् ।) बाहुसन्धिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चिरे, व्य, चिरम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

चिरेण, व्य, चिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६४ ।
"भावाववोधकलुषा दयितेव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥")

चिर्भटी, स्त्री, (चिरेण भटतीति । भट + अच् । गौरादित्वात् ङीष् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कर्कटी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५५ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।२६७।"अहो अविवेकोऽसद्भूपतेर्यः पुरीषोत्सर्गमाचरंश्चिर्भटीभक्षणं करोति ॥")

चिर्भिटा, स्त्री, कर्कटीभेदः । चिभिड़ा इति वेलसेद इति च देशान्तरीयभाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुचित्रा २ चित्रफला ३ चैत्र चिर्भिटा ४ पाण्डुफला ५ पथ्या ६ रोचनफला ७ चिर्भिटिका ८ कर्कचिर्भिटा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिर्भिटम् १० घेणुदुग्धम् ११ गोरक्षकर्कटी १२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तकफापहत्वम् । अनुष्णत्वम् । ग्राहित्वम् । विष्टम्भित्वञ्च ॥ पक्वाया अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । पित्तलत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ गौल्यत्वम् । दीपनत्वञ्च ॥ बालाया अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । किञ्चिदम्लत्वञ्च । शुष्कायास्त्वस्या गुणाः । श्लेष्मवातारुचिजाड्यनाशित्वम् । रोचनत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥)

चिल, श वासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) वासः परिधानम् । श, चिलति वस्त्रं लोकः परिदधातीत्यर्थः । चेलिता । इति दुर्गादासः ॥

चिलमीलिका, स्त्री, (चिरं मीलतीति । मील सङ्कोचे + ण्वुल् । ततष्टापि अत इत्वम् । रस्य लत्वे साधुः ।) कण्ठीभेदः । खद्योतः । विद्युत् । इति मेदिनी । के, २२८ ॥

चिलिचिमः, पुं, (चिरिं हिंसां चिनोतीति । चिरि + चि + मक् । रस्य लत्वम् ।) मत्स्यविशेषः । वालियागड़क इति ख्यातः । इष्वाक इत्येके । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । नलमीनः २ । इत्यमरः । १ । १० । १८ ॥ नलमीनः ३ चिलीचिमिः ४ चिलीचिमः ५ चिलिचीमः ६ चेलिचीमः ७ चिलीमः ८ चिलिमीनकः ९ चिलिचीमिः ११ कवलः ११ विलोटकः १२ । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ चेङ्गो इति ख्यातो मत्स्यः । तस्य गुणाः । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । वायुकारित्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चिल्ल, शैथिल्ये । हावकरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इस्त्री लक्ष्यान्तः । चिल्लति चेचिल्लते । इति दुर्गादासः ॥

चिल्लः, पुं, (चिल्लति हावभावेन उड्डीयते इति । चिल्ल + अच् ।) पक्षिविशेषः । चिल् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । आतायी २ । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥ शकुनिः ३ आतायी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ समाप्तिः ५ कुष्ठनीडकः चिरमण्टः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

'गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च।
चिल्लश्च चर्म्मचिल्लश्च भाषः पाण्डर एव च॥'
क्लिन्ने चक्षुषी अस्य। 'क्लिन्नस्य चिलपिल
लश्चास्य चक्षुषी।" ५।२।३३। इत्यस्य वार्त्ति
इति चिलादेशो लप्रत्ययश्च।) क्लिन्नचक्षुः।
क्लिन्ननेत्रयुक्ते त्रि। इति मेदिनी। ले, १६।

चिल्लका स्त्री (चिल्ल इव कायतीति। कै+कः।)
झिल्लिका। इति शब्दरत्नावली॥

चिल्लभक्ष्या स्त्री (चिल्लस्य भक्ष्या भक्षणीया।)
चञ्चुविलासिनी। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिल्लाभ पुं (प्रसह्य हारकत्वात् चिल्ल इव आभा
तीति। आ+भा+क।) प्रसह्यचौरः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ हातछेँचड़ इति गाँटिकाटा
इति च भाषा॥

चिल्ली स्त्री (चिल्लति हावं करोति चिल्ल्यतेऽनेन
वा। चिल्ल+इन्। ततो वा ङीष।) लोध्रः।
पत्रशाकभेदः। तत्पर्य्यायः। चिल्लिका२ कुली३
अग्रलोहिता४ मृदुपत्री५ चारदला६ चार
पत्रा७ वास्तुकी८ मदहला९ गौडवास्तुक१०।
(यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
'सतीनो वास्तुकश्चुञ्चू चिल्ली मूलकपोतिका।
मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते॥')
अस्य गुणाः। वास्तुकतुल्यत्वम्। क्षारत्वम्।
श्लेष्मपित्तप्रमेहमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम्। पथ्यत्वम्।
रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
(तद्वच्चिल्ली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम्।'
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये॥)
झिल्लिका। इति शब्दरत्नावली॥

चिवि पुं (चीयते आदराय गच्छत इति। चीव
ग्रहणे+'सर्व्वधातुभ्य इन्। उणां ४।११७।
इति इन्। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) चिबुकम्।
इति जटाधरः॥

चिविट पुं (चिपिट निपातनात् पस्य वः।)
चिपिटः। इत्यमरटीका॥

चिविल्लिका स्त्री क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः।
रक्तान्ता२ क्षुद्रघोली३ मधुमालपत्रिका४।
अस्या गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। जीर्ण
ज्वरे अतिहितत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति
राजनिर्घण्टः॥

चिबु पुं (चीयते आदरात् अधरात्मा। चीय
+ बाहुलकात्। उणां।१।३८। इति
कुप्रत्ययेन साधु।) चिबुकम्। इति भरतः॥

चिबुक क्लीं (चिबु+स्वार्थे कन्। अभिधानात्
क्लीबत्वम्।) अधराधोभागः। इत्यमरः।२।
६।९०॥ थुँति इति दाडि इति च भाषा॥
(यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।१।४१।
'उत्तम्भ्य चिबुकं वक्ष्यत्याश्च पवन धूने॥')

चिबुक पुं (चिबुरिव कायतीति। कै+क।)
मुचुकुन्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चिष्ट लक्षणे। (अदन्तचुरां पर सक सेट।)
छौत्रचुराश्रिदिति ढद्धा इत्यमरटीकायां
भरतः॥

चिह्न क्लीं (चिह्न्यतेऽनेनेति। चिह्न लक्षणे+करणे
घञ्।) चिह्न्यते येन तत्। चिना इति दाग इति
च भाषा। तत्पर्य्यायः। कलङ्कः२ अङ्कः३
लाञ्छनम्४ लक्ष्म५ लक्षणम्६ लिङ्गम्७। इत्य
मरः।१।१।१७। लक्ष्मणः८। इति भरतः।
अभिज्ञानम्९। इति जटाधरः॥ (यथा
भागवते।४।१५।९।
'वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः।
पादयोररविन्दञ्च तं वै मेने हरेः कलाम्॥')
पताका। इति मेदिनी। ने ४॥

चिह्नकारी [न्] त्रि, (चिह्नं करोतीति। कृ+
णिनि।) घोरदर्शनः। विघाती। इति विश्वः॥

चिह्नधारिणी स्त्री (चिह्नं धरति धारयतीति वा।
धृ+णिनि स्त्रियां ङीप।) श्यामालता। इति
शब्दचन्द्रिका॥

चिह्नित, त्रि, चिह्न+कर्म्मणि क्तः। चिह्नयुक्तः।
अङ्कितः। लक्षितः। (यथा मनुः।१०।५५।
'दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः।")

चीक कि मर्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे
भ्वां परं सक सेट।) कि, चीकयति चीकति।
मर्षणं अमर्षः। तथा च। चक्रावतीतरङ्गा
ञ्चीचीकयन्ति च मद्वपुरिति हलायुधः। वायव
स्तृणन्तीत्यर्थः। भट्टमल्लस्तु मर्षणं इति मर्षणं
चमर्थ पठित्वा चमामर्षमाह। इति दुर्गादासः॥

चीड़ा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः। चीड़ागन्ध इति
ख्याता। तत्पर्य्यायः। दारुगन्धा२ गन्ध
वधूः३ गन्धमादनी४ तरुणी५ तारा६ भूत
मारी७ मङ्गल्या८ कपटिनी९ ग्रहभीति
जित१०। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। काय
कफनाशित्वम्। दीपनत्वम्। अत्यन्तसेवनात्
पित्तदोषभ्रमापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चीन, स्त्री (चिनोति कौशरादिकमिति। चि+
बाहुलकात् नक् दीर्घश्च।) पताका। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ सीसकम्। इति रत्नमाला॥

चीन पुं (चीयते सञ्चीयते शबलत्वादिदोषो
यत्र। चि+बाहुलकात् नक् दीर्घश्च।) देश
विशेषः। चीना इति भाषा॥ यथा —
'काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे।
भोटान्तदेशो देवेशि। मानसेशाच्च दक्षिणे।
मानसेशाद्‌चार्द्ध्वे चीनदेशः प्रकीर्त्तितः॥'
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम्॥
(तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च बहुवचनान्तः। यथा
महाभारते।२।२६।९। [ऽभवत्॥)
स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषो
अंशुकविशेषः। (यथा शकुन्तलायां १ माङ्के।
चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य॥)
व्रीहिभेदः। तन्तु। मृगविशेषः। इति
मेदिनी। ने ४॥

चीनक पुं (चीन एव। चीन+स्वार्थे कन्।)
धान्यविशेषः। चीना इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः।
काककङ्गु२। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा विष्णु
पुराणे।१।६।२१।
"प्रियङ्गवा ह्युदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः॥")
अस्य गुणाः। शोषणत्वम्। वायुवर्द्धकत्वम्।
पित्तश्लेष्मनाशित्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राज
वल्लभः॥ कर्पूरी। चीनकर्पूर। इति राज
निर्घण्टः॥ (चीनदेशवासिषु बहुवचनान्तः।
यथा, महाभारते।८।८।१९।
"तुषारान् यवनांश्चैव खशान् दार्व्वाभिसारकान्।")

चीनकर्पूर पुं (चीननामकः कर्पूरः।) कर्पूर
विशेषः। चीनकर्पूर इति देशान्तरीयभाषा॥
तत्पर्य्यायः। चीनकः२ कृत्रिमः३ धवलः४
पटुः५ मेघसारः६ तुषारः७ द्वीपकर्पूरजः८।
अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्।
ईषच्छीतत्वम्। कफकण्ठदोषकृमिनाशित्वम्।
मेध्यत्वम्। पावनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चीनज, क्लीं, (चीने चीनदेशे जायते इति। जन
+ड।) लोहम्। तत्तु तीक्ष्णलौहम्। इति
राजनिर्घण्टः॥

चीनपिष्ट क्लीं, (चीनस्य सीसकस्य पिष्टं तत्
पेषणवस्तु चूर्णमित्यर्थः।) सिन्दूरम्। इति
हेमचन्द्रः॥ सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा कथासरित्सागरे।२३।८५।
'चीनपिष्टमयी लोकचारवेलमयी च भूः॥')

चीनवङ्ग क्लीं (चीनभवं वङ्गम्।) सीसकम्।
इति राजनिर्घण्टः॥

चीनाक पुं, (चीनं चीनाकारमकतीति। अक
+अण्।) कर्पूरविशेषः। तद्गुणाः। यथा
भावप्रकाशे।
'चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः।
कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च सः॥'

चीनाकर्कटी स्त्री, (चीनमिव स्वादु कर्कटी। तत
पृषोदरात् साधु।) कर्कटीप्रभेदः। सा तु
चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। राज
कर्कटी२ सुदीर्घा३ राजफला४ बाला५
कुलकर्कटी६। अस्या गुणाः। रुच्यत्वम्।
शिशिरत्वम्। पित्तदाहशोषनाशित्वम्। मधु
रत्वम्। रुचिरत्वम्। हृद्यत्वञ्च। इति राज
निर्घण्टः॥

चीभ क ङ कत्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां
आत्म सक सेट।) कत्थः प्रशंसा। क्व अचि
चीभत। ङ चीभते गुणिनं गुणी श्लोऽयं
कारान्तिरयमित्येके। इति दुर्गादासः॥

चीय क ञ सङ्ख्यादानयोः। (भ्वां उभ सक
सेट।) चतुस्स्वरी। क अचिचीयत्। ञ
चीयति चीयते। इति दुर्गादासः॥

चीर क्लीं (चिनोति आवृणोति कटिदेशा
न्तिकं वा। चि+'शुसिचिमीनां दीर्घश्च।"
उणां।२।२५। इति क्रन् दीर्घश्च।) वल्
कलं। (यथा रामायणे।५।३१।२२।
'प्रावृत तु महाबुद्धि सौमित्रिर्भावतुलस्तं।
पूर्वजस्यानुयात्रार्थं द्रुमचीरैरलङ्कृतः॥")
जीर्णवस्त्रखण्डम्। इति सुभूतिः। इति लिङ्गादि
संग्रहटीकायां भरतः॥ (यथा भागवते।२।२।५।

"चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ॥")
गोस्तनः । वस्त्रभेदः । (यथा, मनुः ।११।१०१।
"चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥")
रेखाभेदः । लेखनभेदः । इति मेदिनी ॥ चूड़ा ।
(यथा, महाभारते । ३ । ११ । ४६ ।
"शुक्लवल्कजर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥")
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरकः, पुं, (चीर+संज्ञायां कन् ।) विक्रियालेखः । विकारलेखनम् । इति विश्वः ॥ (स्वार्थे कनि चीरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥)

चीरपत्रिका, स्त्री, (चीरमिव पत्रमस्य । ततः कन् टापि अत इत्वञ्च ।) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चीरपर्णः, पुं, (चीरमिव पर्णमस्य ।) शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य शालशब्दे विज्ञेया ॥)

चीरिः, स्त्री, (चि+बाहुलकात् क्रिः दीर्घश्च ।) नेत्रांशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चीरिका, स्त्री, (चीरीति कृत्वा कायति शब्दायते इति । कै+कः ।) झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरितच्छदा, स्त्री, (चीरितः चीरमिव जातश्छदः पत्रं यस्याः ।) पालङ्क्यशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

चीरी, स्त्री, (चीरि+"कृदिकारादिति ।" वा ङीष् ।) कच्छाटिका । झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरुकं, क्ली, (ची इति कृत्वा रौति । रु+क्विप् । चीरुर्झिल्लीपतङ्गः स इव इति इवार्थे कन् ।) फलविशेषः । चैँउर इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । रुचिदाहकफपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चीर्णं, त्रि, (चर+क्तः । पृषोदरात् साधुः ।) शीलितम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चीर्णपर्णः, पुं, (चीर्णं विदीर्णं पर्णमस्य ।) निम्बवृक्षः । खर्ज्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥

चीलिका, स्त्री, (चीरिका+रस्य लत्वे साधुः ।) चीरिका । झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

चील्लका, स्त्री, (चीलिका+पृषोदरात् साधुः । चीदिति शब्देन लक्ष्यते इति । लक्ष+घञ् । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः इति वा ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

चीव, ऋ ञ ग्रहणे । संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचिचीवत् । ञ, चीवति चीवते वल्कलं भिक्षुः । गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चीव, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, चीवयति । इति दुर्गादासः ॥

चीवरं, क्ली, (चीयते तन्तुसन्तानैरिति । चि+"चिलरच्छत्वरधीवरेति ।" उणां । ३ । १ । इति ष्वरच् । निपातनात् धातोर्दीर्घत्वे साधुः ।) भिक्षुवस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६१ । १२ ।
"अनग्निरनिकेतश्चाप्यगोत्रचरणो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥")

चीवरी, [न्] पुं, (चीवरं अस्त्यस्येति । इनिः ।) बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक्क, क व्यथने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः पञ्चमस्वरमध्यः । अर्त्तिः पीड़नम् । क, चुक्कयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चुक्कारः, पुं, (चुक्क+भावे अप् । चुक्कं पीड़नं आराति सम्यक् ददातीति । सिंहनादश्रवणेन भीरूणां भयजनकत्वात्तथात्वम् । आ+रा+कः ।) सिंहनादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक्रं, क्ली, (चकते तृप्यत्यनेन इति । चक+"चकिरम्योरुच्चोपधायाः ।" उणां । २ । १४ । इति रक उपधाया उच्च ।) अम्लद्रव्यविशेषः । महादा इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । तिन्तिड़ीकम् २ वृक्षाम्लम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ३५ ॥ चुक्रकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ महाम्लम् ५ । इति जटाधरः ॥ (अम्लवृक्षकम् ६ । इति भावप्रकाशः । १ । १ ॥) पत्रशाकविशेषः । चुक इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चुक्रवास्तूकम् २ लिकुचम् ३ अम्लवास्तुकम् ४ दलाम्लम् ५ अम्लशाकाख्यम् ६ अम्लादि ७ हिलमोचिका ८ । अस्य गुणाः । अम्लपत्रत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । वातगुल्मनाशित्वम् । रुच्यशोषतृपित्तकारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"चुक्रिया स्यात्तु पत्राम्ला रोचनी शतवेधिनी ।
चुक्रा त्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ॥
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
("चुक्रमत्यम्लमुष्णञ्च दीपनं पाचनं परम् ।
शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरं परम् ॥
वमितृष्णास्यवैरस्यहृत्पीड़ावह्निमान्द्यहृत् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकम् ॥)
काञ्जिकप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । सहस्रवेधम् २ रसाम्लम् ३ चुक्रवेधकम् ४ शाकाम्लभेदनम् ५ चन्द्रम् ६ अम्लसारम् ७ चुक्रिका ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वम् । कफपित्तनासिकारोगदुर्गन्धशिरोरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ सन्धानविशेषः । यथा,
"यन्मस्त्वादिशुचौ भाण्डे सगुड़क्षौद्रकाञ्जिकम् ।
धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥
द्विगुणं गुड़मध्वारनालमस्तु क्रमादिह ॥"
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
"विनष्टे संहितो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते ॥"
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये ॥)

चुक्रः, पुं, (चकते तृप्यतेऽनेनेति । चक+रक् उपधाया उच्च ।) अम्लः । अम्लवेतसः । इति विश्वः ॥

चुक्रकं, क्ली, (चुक्र+संज्ञायां कन् ।) शाकविशेषः । चुकापालङ्ग इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । दुर्ज्जरत्वम् । भेदकत्वम् । वायुनाशित्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (चुक्रार्थे स्वार्थे कन् ॥)

चुक्रफलं, क्ली, (चुक्रमेव फलं यस्य । चुक्रं फलति वा । फल+अच् ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

चुक्रा, स्त्री, (चुक्रः अम्लत्वं विद्यतेऽस्य इत्यच् टाप् च ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । रे, ३५ ॥ आमरुल् इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"चुक्रा त्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ।
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तिन्तिड़ी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः पर्य्याया: भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ।
अम्ला च विचिका चिञ्चा तिन्तिड़ीका च
तिन्तिड़ी ॥")

चुक्राम्लं, क्ली, (चुक्रमिव अम्लम् । चुक्रवदम्लोऽत्र इति वा ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चुक्राम्ला, स्त्री, (चुक्रमिव अम्लः अम्लत्वं विद्यतेऽस्याः । अच् टाप् च ।) अम्ललोणिका । चिञ्चा । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चुक्रिका, स्त्री, (चुक्रो विद्यतेऽस्मिन् इति । ठन् टाप् च ।) अम्ललोणिका । इत्यमरः । २ । ४ । १४० ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशे ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ।
अश्मन्तकस्तु शफरी कुशली चाम्लपत्रकः ॥")
कुचाङ्गेरी । इति रत्नमाला ॥ चुकापालङ्ग इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"चुक्रिका स्यात्तु पत्राम्ला रोचिनी शतवेधिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिन्तिड़ी । तत्पर्य्याया यथा, तत्रैव ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ॥
अम्ला च विचिका चिञ्चा तिन्तिड़ीका च
तिन्तिड़ी ॥")

चुचुकं, क्ली, (चुचु इत्यव्यक्तशब्देन कायति पानकाले इति । कै+कः ।) कुचाग्रम् । तत्पर्य्यायः । चूचुकम् २ चुचूकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुचाननम् ४ । पुंलिङ्गोऽपि । इति रत्नकोषः ॥ स्तनवृन्तम् ५ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (देशविशेषे तद्देशवासिषु च पुं । यथा, महाभारते । १२ । २०७ । ४२ ।
"दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरान्ध्रकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥")

चुचूः, पुं, सुनिषण्णशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुचूकं, क्ली, (चुचुक+पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) चुचुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चुच्य, ई अभिषवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् ।) तालव्यवर्गाद्योपधः । पञ्च-

मञ्जरी। इ, चुण्टः। यद्वयास्माकमविमोर्दे। कथितः स्यात् मन्दनं पीडनं मर्दनम्। इति दुर्गादासः॥

चुञ्चुः, पुं, छुछुन्दरिः। इति हारावली। ८३॥ (सङ्करजातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। ४८।
"मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्॥"
"चुञ्चुर्मद्गुश्च वैदेहकवन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ व्याकरणोक्तप्रत्ययविशेषः। स तु प्रसिद्धार्थे भवति। यथा, विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ स्त्री, उद्भिज्जविशेषः। चेञ्चुया इति लोके। नाडीचन। अस्याः पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"चिञ्चा चञ्चुश्चञ्चुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तका।
चुञ्चुः शीता सरा वल्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा।
धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छिलका स्मृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"सुवर्च्चलाया चञ्चोर्वा लोणिकाया रसैरपि।"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये॥)

चुचुरी, स्त्री, (चुचुरिव रातीति। रा+कः। स्त्रियां ङीप्।) तिन्तिडीद्यूतम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कौड़ीखेला इति भाषा।

चुचुली, स्त्री, (चुचुरी। रस्य लत्वम्।) तिन्तिडीकाद्यभिर्द्यूतक्रीडा। इति हारावली। ६२॥

चुट, तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं सेट्।) प्रथमस्वरी। तुच्छमल्पीभावः। चोटति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं सेट्।) प्रथमस्वरी। तुच्छमल्पीभावः। इ, चुण्टति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ क छेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) प्रथमस्वरी। इ क, चुण्टयति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः॥

चुट, क शि छेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-तुदां-परं-सकं सेट्।) क, चोटयति। शि, चुटति अचुटीत्। इति दुर्गादासः॥

चुड, अ तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं सेट्।) ड्यन्तः। प्रथमस्वरी। इकारवान् इति रामः। तुच्छमल्पीभावः। अ, चुडति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ सौक्ष्म्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं सेट्।) इ, चुण्डति। सौक्ष्म्यमल्पीभावः। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं सकं-सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क [illegible]। (चुरां-परं सकं सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ ङ दोषे। (भ्वा-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, चुण्डते। ङ, चुडते। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट्।) हावाङ्गलीपोऽयम्।
क्विपि संयोगान्तलोपे चुड्। कातन्त्रादौ हावकरणं इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते। इति साहित्यदर्पणम्। चुड्डति कान्तापत्या कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुण, शि छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, चुणति अचुणीत् चुचोण। इति दुर्गादासः॥

चुण्टा, स्त्री, (चुण्ट्यतेऽसाविति। चुण्ट छेदे+घञ्। खनित्रादिखननेन जायमानत्वात्तथात्वम्।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुण्टी, स्त्री, कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उपकूपम्। कूप समीपे स्वल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः॥

चुत, इर् क्षरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा परं सकं सेट्। अकं-इति केचित्।) इर्, अचुतत् अचोतीत्। क्षर इह आसेचनम्। चोतति घृतं वह्नौ यज्वा आसिञ्चतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चुतः, पुं, (चोतति क्षरति मलशोणितादिर्यस्मात्। चुत+घञर्थे कः।) गुह्यद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुतिः, स्त्री, (चोतति क्षरति मलशोणितादिर्यस्याः। चुत+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा ४।११७। इति इन्।) गुह्यद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुद, क चुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं सेट्।) चुदि प्रेरणे। क, चोदयति कार्य्ये भृत्यः। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-अक च-सेट्।) तवर्गद्वितीयोऽयम्। क्विपि संयोगान्तलोपे चुद्। कातन्त्रादौ हावकरणं इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते। इति साहित्यदर्पणम्। चुड्डति कान्तापत्या कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुन्दी, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति घटयतीत्यर्थः नायकादीनिति। चुद+रः। निपातनात् नुमागमः। ततः स्त्रियां ङीप्।) कुट्टनी। इति हेमचन्द्रः। ३। १९०॥

चुप, मन्दगतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) चोपति शत्रुः। चोपति दुर्गं राजा। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

चुबि, इ कि चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वा परं-सकं-सेट्।) चुम्बनं मुखसंयोगः। इ, चुम्बति। कि, चुम्बयति चुम्बति कान्तामुखं कामी। पिपासुरुच्चैः किल चुचुम्बे। इति [illegible]। इति दुर्गादासः॥

चुबुकं, क्ली, (चुम्ब्यतेऽनेन वा। चुबि चुम्बने+"चिबुकादयश्च।" उणा। ५। ५४। इति उकप्रत्ययेन साधुः।) अधरम्। अधरोष्ठः।

चुम्बकः, पुं, (चुम्बति आकर्षति लौहमिति। चुम्ब+ण्वुल्।) कान्तलौहभेदः। तत्पर्य्यायः। कान्तपाषाणः २ अयस्कान्तः ३ लौहकान्तः ४। अस्य गुणाः। लेखनत्वम्। शीतलत्वम्। मेदोविषगरापहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (विशेषोऽस्य कान्तलौहशब्दे ज्ञेयः॥) घटस्योर्द्ध्वलम्बनम्। इति मेदिनी। के, ५८॥

चुम्बकः, त्रि, (चुम्बतीति। चुम्ब+ण्वुल्। चुम्बनपरः।) धूर्त्तः। बहुग्रन्थैकदेशज्ञः। इति मेदिनी। के, ५८॥

चुम्बनं, क्ली, (चुबि इ कि चुम्बने+भावे ल्युट्।) मुखसंयोगः। चुमा इति भाषा। तस्य स्थानानि यथा, कामशास्त्रे।
"मुखे स्तने ललाटे च कक्षे च नेत्रयोरपि।
गण्डे च कर्णयोश्चैव कपोलभगहृत्सु।
चुम्बनस्थानमित्युक्तं विधेयं कामकेलिषु॥"

चुर, कि स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वा-परं-सकं-सेट्।) कि, चोरयति चोरति धनं चौरः। इति दुर्गादासः॥

चुरा, स्त्री, (चुर+बाहुलकात् कः। स्त्रियां टाप्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुरी, स्त्री, (चुर+कः। स्त्रियां ङीष्।) उपकूपम्। कूपसमीपस्थाल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः। ४। १५९॥

चुलुकं, क्ली, (चोलयतीति। चुल+बाहुलकात् उकञ्।) माषमज्जनजलम्। यथा। माषमज्जनजलमात्रां तच्चुलुकमिति मनीषिणः॥

चुलुकः, पुं, (चोलयति उन्नतो भवतीति। चुल उन्नतौ+बाहुलकात् उकञ्।) घनपङ्कः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ प्रसृतिः। भाण्डभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

चुलुकी, [न्] पुं, (चुलुक उच्चैःशिरोऽस्त्यस्य। चुलुक+इनिः।) शिशुमाराकृतिजलजन्तुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा वाभटे सूत्रस्थाने। ६। ५९।
"चुलुकी नक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः।
राजीचिलिचिमाद्याश्च मीनमिश्राश्च [illegible]॥")

चुलुम्प, लोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) अयं धातुः [illegible]। प्रथमस्वरी। चोलयतेर्द्विर्भावः। चुलुम्पति। क्वचित् चुलुम्पति इत्यादि। न तु लकारात् [illegible] प्रथमस्वरीति नरस्य [illegible] तथैव इति वाच्यम्। तदिदं [illegible] स्यात्। एवं यदि अष्टादशी न प्रकृतिरपि [illegible] तथापि। ते तु [illegible] इत्यस्या इति [illegible]। न च तदिदं इति [illegible] वाच्यम्। क्विपि संयोगान्तलोपे इतिपूर्वकं चुलुन् चुलुम् लोपे चुलुम् इति भवतु। एवं सर्व्वत्र। इति दुर्गादासः॥

चुलुम्पः, पुं, (चुलुम्पति इति चुलुम्पयति वा। चुलुम्प+भावे घञ्।) बालकलालनम्। इति जटाधरः॥

चुलुम्पा, स्त्री, (चुलुम्पति चञ्चला भवतीति। चुलुम्प+अच्। स्त्रियां टाप्।) छागी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुलुम्पी, [न्] पुं, (चुलुम्पो लौल्यं चञ्चलता इत्यर्थः। सोऽस्यास्तीति। इनिः।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः। उतपलमत्स्यः। इति कश्चित्। इति शब्दरत्नावली॥

चुल्ल, हावकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) प्रथमस्वरी लद्वयान्तः। एकोऽर्थः। चुल्लन्ति चारुनयनाश्च सह प्रियेणेति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

चुल्लः, पुं, क्लिन्नचक्षुः। (क्लिन्ने चक्षुषी अस्य। "चुल् च।" ५।२।३३। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्लिन्नस्य चुलादेशो लप्रत्ययश्च।) तद्युक्तोऽपि। इति हेमचन्द्रः। ३। १२५॥

चुल्लकी, स्त्री, (चुल्लति हावभावेन क्रीडतीति। चुल्ल+ण्वुल्। गौरादित्वात् ङीष्।) शिशुमारः। कुण्डीभेदः। कुलविशेषः। इति मेदिनी शब्दरत्नावली च॥

चुल्लिः, स्त्री, (चुल्लते प्रज्वाल्यते अग्निरत्र। चुल्ल+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इति इन्। यद्वा, चुद्यते प्रेर्य्यते अग्निर्यत्र। चुद्+बाहुलकात् लिक्।) पाकार्थमग्निस्थानम्। चुला इति भाषा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अश्मन्तम् २ उद्धानम् ३ अधिश्रयणी ४ अन्तिका ५। इत्यमरः। २। ९। २९॥ 'अस्मन्तम् ६ उधानम् ७ उद्धारम् ८ चुल्ली ९ आन्द्रिका १०। इति तट्टीका॥ उद्धानिः ११। इति शब्दरत्नावली॥

चुल्ली, स्त्री, (चुल्लि+"कृदिकारादक्तिनः।" ४। १। ४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) चिता। उद्धानम्। इति मेदिनी। ले, १०॥ (यथा, मनुः। ३। ६८।

"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्॥")

चुसं, क्ली पुं, चुसम्। तत्तु मांसपिण्डकविशेषः॥ स्थालीभृष्टमांसम्। पनसादिफलस्यासारभागः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ भोता इति ख्यातः॥

चूचुकं, क्ली पुं, (चूष्यते पीयते इति। चूष पाने+बाहुलकात् उकः। षस्य चत्वञ्च।) चुचुकम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, रामायणे। ६। २३। १३।

"स्तनौ च विरलौ पीनौ समौ मे मग्नचूचुकौ॥")

चूड़कः, पुं, (चुडति अल्पीभवतीति। चुड़+ण्वुल् ततो निपातनात् दीर्घत्वे साधुः।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चूड़ा, स्त्री, (चोलयति मस्तकादुपरि उन्नता भवतीति। चुल कृ उन्नतौ+भिदादित्वादङ् ततो दीर्घत्वे लस्य ड़त्वे साधुः।) मयूरशिखा। शिरोमध्यस्थशिखामात्रम्। तत्पर्य्यायः। शिखा २। इत्यमरः। २। ५। ३२॥ केशपाशी ३। जूटिका ४ जुटिका ५। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।

"शिखा चूड़ा केशपाशी जूटिका जुटिकेत्यपि।
शिरोमध्यबद्धचूड़े भवेदेतत्तु पञ्चकम्॥"

वड़भी। बाहुभूषणम्। इति मेदिनी। ड़े, १३॥ अग्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, द्वितीयपर्द्दशे।

"अस्ताचलचूड़ालम्बिनि भगवति चन्द्रमसि॥")

कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। यथा। चूड़ा कार्य्या यथाकुलमिति मलमासतत्त्वम्॥ (यथाच,—

"अयुग्माब्दे तथा मासि चूड़ा भौमशनीतरे।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभाद्दते॥
रिक्तादर्शाऽष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते॥"

इति संस्कारतत्त्वधृतज्योतिषवचनम्॥ अस्य विशेषविवरणं चूड़ाकरणशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

चूड़ाकरणं, क्ली, (चूड़ायाः करणं कर्म्म।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। तस्य क्रमो यथा। कुलाचारवशात् प्रथमे तृतीये वा वर्षे चूड़ाकरणं कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं प्रातःकृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः पिता सत्यनामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्याग्नेर्द्दक्षिणत एकविंशतिदर्भपिञ्जलीः सप्तसप्तभिरेकीकृत्य कुशान्तरेण वेष्टयित्वा उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं ताम्रनिर्म्मितक्षुरं तदभावे दर्पणं वा लौहक्षुरपाणिञ्च नापितं स्थापयेत् अग्नेरुत्तरतो वृषगोमयं तिलतण्डुलमाषविद्धञ्च शरावं अग्नेः पूर्व्वतो मिश्रितव्रीहियवतिलमाषपूरितपात्रत्रयं स्थापयेत्। माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य क्रोड़े निधाय अग्नेः पश्चिमतो भर्त्तुर्व्वामपार्श्वे उत्तराग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुखी उपविशति। ततः पिता प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भूः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक् छन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भुवः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ स्वः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्बृहती छन्दः प्रजापतिर्देवता व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भूर्भुवः स्वः स्वाहा। ततः पिता उत्थाय प्राङ्मुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः क्षुरपाणिं नापितं पश्यन् तमेव सवितृरूपं ध्यायन् जपति। प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् आयमगात् सविता क्षुरेण। तत उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं पश्यन् वायुं मनसा ध्यायन् जपति। प्रजापतिर्ऋषिर्वायुर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ उष्णेन वाय उदकेनेधि। ततः कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन दक्षिणकपुष्णिकामनेन मन्त्रेण क्लेदयति। कपुष्णिकाशब्देन दक्षिणोत्तरतः शिखास्थानादधः शिरसः कर्णाभिमुखोच्चदेश उच्यते। ततः प्रजापतिर्ऋषिरापो देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् आप उन्दन्तु जीवसे। ततस्ताम्रक्षुरं तदभावे दर्पणं वा पश्यन् जपति। प्रजापतिर्ऋषिर्विष्णुर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि। ततः कुशबद्धसप्तदर्भपिञ्जलीर्गृहीत्वा क्लिन्नदक्षिणकपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण अर्द्धमूला निदध्यात्। प्रजापतिर्ऋषिरोषधिर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् ओषधे त्रायस्वैनम्। ततो वामहस्तगृहीतकुशपिञ्जलीसहितकपुष्णिकादेशे स्वदक्षिणहस्तगृहीतताम्रक्षुरं दर्पणं वा अनेन मन्त्रेण निदध्यात्। प्रजापतिर्ऋषिः स्वधितिर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ स्वधिते मैनं हिंसीः। ततः केशच्छेदो यथा न भवति तथा ताम्रक्षुरं दर्पणं वा तत्रैव कपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण प्रेरयेत्। प्रजापतिर्ऋषिः पूषा देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ येन पूषा बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपत्तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायुष्ट्वाय बलाय वर्च्चसे। तूष्णीं वारद्वयम्। ततो लौहक्षुरेण दक्षिणकपुष्णिकादेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमित्रविष्टतपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात्। ततः कपुच्छलदेशस्य कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन पूर्व्ववदेव आप उन्दन्तु जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण क्लेदनं ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि इत्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं ओम् ओषधे त्रायस्वैनं इत्यनेन कपुच्छलदेशे अर्द्धमूलदर्भपिञ्जलीनिधानं ओँ स्वधिते मैनं हिंसीरित्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा कपुच्छलदेशे निधानं ओँ येन पूषा बृहस्पतेरित्यनेन पूर्व्वाभिमुखं ताम्रक्षुरप्रेरणं लौहक्षुरेण कपुच्छलदेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमित्रविष्टतपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात्। कपुच्छलशब्देन पश्चिमतः शिखास्थानादधःशिरसो नापितक्रोड़ाभिमुखोच्चदेशोऽभिधीयते। तथैव वामकपुष्णिकाप्लावनादिच्छेदनपूर्व्वकं वृषगोमयोपरिदेशे निधानान्तं पूर्व्ववत् सर्व्वं कुर्य्यात्। ततः कुमारस्य शिरः पाणिभ्यामुपगृह्य जपति। प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक् छन्दो जमदग्निकश्यपागस्त्यादयो देवताश्चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तत्तेऽस्तु त्र्यायुषम्। ततोऽग्नेरुत्तरदेशं नीत्वा पुण्यादलङ्कृतो नापितः कुमारं मुण्डयति। सर्व्वमेव केशं वृषगोमयोपरि निधायारण्ये वंशविटपे स्थापयेत् ततः पूर्व्ववत् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं हुत्वा तूष्णीं प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमित्प्रक्षेपान्तप्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म निर्व्वृत्य कर्म्मकारयितृब्राह्म-

याय [illegible] दद्यात्। [illegible]माशक्करान् कारिणाय दद्यात्। इति चूडा करणं समाप्तम्।" इति भवदेवभट्टः।

चूडामणि, पुं (चूडायां शिरोभूषणे शङ्कुर्वरीटादिषु। [illegible] शिरसि मणिः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) शिरोरत्नम्। (यथा, महाभारते। १। २१८। १८।

"ततश्चूडामणिं दिव्यं मुक्ताहारांश्च।"

चूडामणिरिव श्रेष्ठे शिरसि धार्य।) काकचिञ्चाफलम्। इति मेदिनी। णे ८४। योगविशेषः। (स तु ग्रहणकाले एव भवति।) यथा ज्योतिषे।

"सूर्यग्रहे सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा।
चूडामणिरिति प्रोक्तस्तत्र स्नानम्।
अन्यवारे ग्रहणमत्र कोटिगुणमस्य फलं लभेत्।"

इति निर्णयामृतम्।

शुभाशुभज्ञानकारी [illegible]। तस्य विवरणं [illegible] पुराणे ५०५ अध्याये द्रष्टव्यम्। [illegible] ईशानशिवानामानुपाधिश्च।

चूडाला, स्त्री (चूडायां अयमाते अवनो यस्य।) मुस्तकम्। इति राजनिर्घण्टः।

चूडाल, त्रि (चूडा अस्त्यस्य। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५। २। ९६। इति लच्।) मस्तकम्। इति शब्दरत्नावली। चूडायुक्ते। इति हेमचन्द्रः। (यथा महाभारते। १०। ७। ३०।

"चूडाला कम्बलालाय [illegible] शिरोधराः।")

चूडाला, स्त्री (चूडा शिखा अस्त्यस्याः। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५। २। ९६। इति लच्। ततोऽजादित्वात् टाप्।) उच्चटावृक्षम्। इत्यमरः। २। ४। १६०। श्वेतगुञ्जा। [illegible] गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः।

चूडाम्य [illegible] [illegible]। चूडा + [illegible] [illegible]। चूडा + [illegible] [illegible] इति चूडाला [illegible] मेदिनी। [illegible]

चूर, [illegible] [illegible]। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा पर [illegible]।) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

[illegible] पुं (चूर्यते [illegible] इति। चूर + [illegible] [illegible]।) [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] (यथा [illegible] [illegible]।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चूर [illegible]।

चूर्ण, क प्रेरे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पर सक सेट।) चहस्वरी। चिपचूर्णीकरणम्। क, चूर्णयति शिला। इति दुर्गादासः।

चूर्ण, स्त्री, (चूर्ण्यते पिष्यते यत्। चूर्ण + कर्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। तस्य लक्षणं यथा,—

"अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्।
तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता।
चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता।
चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत्।
लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः।
चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम्।
पित्तवातकफातङ्के त्रिद्विकपलमाहरेत्।"

इति भावप्रकाशः॥ *॥

चूर्णमिपस्तु पूर्ववीर्यं पक्षद्वयपर्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा।

("कर्षं चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानाञ्च सर्वशः। द्रवशुक्ता च लेह्या पातव्यश्च चतुर्द्रवैः।" इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।)

आवीरः इति ख्यातम्। (यथा, मेघदूते। ७०।

"अविरतदुकुलाभिसरणातान् प्राप्य रजन्यतीयात् हीमल्लात्मसि विषमा प्रेरया चूर्णमुष्टिः।")

पटवासचोदः। इत्यमरः। इति भरतः। गन्धं कु हा इति ख्यातम्। इति सारसुन्दरी। तत् पर्यायः। वासयोगः २। इत्यमरः। २।६।१३४॥ वासयुक्तिः ३। इति मेदिनी। णे,१२॥ गन्धयुक्तिः ४। इति भूरिप्रयोगः। पटयुक्तिः ५। इति शब्दरत्नावली। (कुङ्कुमादिरजः। यथा, रघुः। ४। ५४।

"ससत्कु परस्यचूर्णप्रतिनिधीकृत।")

चूर्ण, पुं (चूर्यते सम्पिष्यते इति। चूर्ण + कर्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। चूर इति गुँड़ा इति भाषा इति च भाषा। तत् पर्यायः। क्षोदः २। इत्यमरः। २। ८। ९९॥ चूर्णम् ३ रजः ४। इति भावप्रकाशः। (यथा, महाभारते। १। ११८। १।

कर्पूरचन्दनमिति लावण्यमिति सर्वशः। सत्यानिवृत्तवत्त्वं तत्र गन्धा सहस्रशः।")

क्षारः। पाश्चिटिस। इति मेदिनी। णे १९। चून इति भाषा। (यथा —

"एतानि कौषीरकाणि लोष्ट्रमानसर्जलैः।
कृशमारोधनो भूप चूर्णकर्षं समावृते।")

[illegible] चूर्ण। वासमिवेशवासोपिनम्। [illegible] चक्रस्य चूर्णं। कट्वम्। [illegible]। [illegible] मम्। [illegible] इति राजवल्लभः।

चूर्णक, क्ली (चूर्ण इव कायतीति। चूर्ण + कै + क।) गद्यविशेषः। यथा —

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"

भवप्रभृतकलिकाप्राय समासाढ्य इदारम्। इत्येकदेशप्रधमस्मात्रृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्। चूर्णकं यथा। स हि भयादेव जातो मर्त्य परमपुरुषः पुरुषोत्तमो दशाननभरभङ्गुराङ्गीमवनिमवलोक्य करुणाद्रहृदयस्तस्याभारमवतारयितुं रामकृष्णस्वरूपेणांशतो यदुवंशे अवततार।" इति छन्दोमञ्जरी। (क्वचित् इदन्त इत्यपि दृश्यते।)

चूर्णक, पुं, (चूर्णं कायति प्रकाशते इति। कै + क।) सक्तुः। इति त्रिकाण्डशेषः। (वटिकः। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये। "वंश कालकद्रुकुन्दकपीतकप्रमोदकाकालकासनपुष्पकमहापष्टिकचूर्णकुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः।") मार्षः क चूर्णप्रकृतार्थो यश।

चूर्णकार, पुं (चूर्णं चारविशेषं करोतीति। चूर्ण + कृ + "कर्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चुनारी इति भाषा। स नटकन्यायां पुण्ड्रकाज्जातः। इति पराशरपद्धतिः।

चूर्णकुन्तल, पुं, (चूर्णं वालयोगसदृशः कुन्तलः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) अलकः। इत्यमरः। २। ६। ९६।

चूर्णखण्ड, क्ली (चूर्णस्य खण्डं यत्र।) कङ्करम्। इति शब्दरत्नावली। १०७। काकर इति ख्यातिः इति च भाषा।

चूर्णपारद, पुं (चूर्णं पारदस्य। मयूरव्यंसकादिवत् समासः। पारदवर्णतया हेतास्य तथात्वम्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः।

चूर्णमुष्टि, पुं (चूर्णं इव मुष्टौ गृह्यते यस्मिन्। चूर्ण + मुष्टि + घञ्।) [illegible] इति राजनिर्घण्टः।

चूर्णि, स्त्री (चूर्णयति सन्धत्ते अर्थजातं विवृणोति। चूर्ण + "सर्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४। ११७। इति इन्। यद्वा, "कृवि घृणिभ्योऽनिः।" उणा। ४। ४१। इति निः।) पणपरिमाणविशेषः। कपर्दकशतम्। [illegible] इति सिद्धान्तकौमुद्यां भरतः। [illegible] सम्बन्धकविशेषः। इति [illegible] [illegible]।

चूर्णिका, स्त्री, (चूर्ण + स्वार्थे कन्। टाप्। अत इत्वम्।) "११२। इति कन्। [illegible]। इति भूरिप्रयोगः।

चूर्णित, त्रि, (चूर्णं सञ्जातमस्य करोतीति च + [illegible]।) भग्नकारः। इति त्रिकाण्डशेषः।

चूर्णी, स्त्री, (चूर्णि + "कृदिकारादक्तिनः।" ४। १। ४५। इति ङीष्।) [illegible] [illegible]। इति मेदिनी। णे १९। [illegible] [illegible] [illegible]

चूल, पुं (चोलयति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। चुल + "[illegible]।" ३। १। १३४। इति [illegible]। [illegible] [illegible]। चुल + [illegible] [illegible]।)

केशः । यथा । "स्वर्णकेशस्य चूलिनः ।" इति लिङ्गपुराणम् ॥

चूलकः, पुं, (चूल एव । चूल+स्वार्थे कन् ।) केशः । यथा, मत्स्यसूक्ते ३८ पटले ।
"गृहीतचूलको विप्रो म्लेच्छेन रजकादिना ।
प्राणायामत्रयं कुर्य्यात् शूद्रः कुर्य्यात्तु भागतः ॥
सशिखं मिश्रयेत् केशं इति चान्त्यावसायिना ।
अन्यलैस्तु शिखावर्ज्जं शूद्रैरग्राह्युलिद्वयम् ॥"

चूला, स्त्री, (चूड़ा+डस्य लत्वम् ।) चन्द्रशाला । गृहोपरिगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूड़ा च ॥

चूलिकं, क्ली, (चोलयति गोधूमचूर्णं पिष्टकाकारेण उन्नयति उन्नमयतीत्यर्थः । चुल+णिच्+ण्वुल् । पृषोदरात् दीर्घत्वे अत इत्वे च साधुः ।) घृतभृष्टगोधूमचूर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लूची इति भाषा ॥

चूलिका, स्त्री, (चोलयति सन्निहितचर्म्ममांसराशिं उन्नमयतीति । चुल+ण्वुल्+कापि अत इत्वञ्च । पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः ।) हस्तिकर्णमूलम् । इत्यमरः ।२।८।३८॥ नाटकाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । के, ६० ॥

चूष, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी चूषयत्याम्रं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चूषा, स्त्री, (चूष्यते पीयते ह्रस्तमांसेनाद्द्रश्यतां नीयते इति । चूष+घञर्थे कः ।) कक्ष्या । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ काछदड़ी इति भाषा ॥

चृत्, कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चर्त्तयति । इति दुर्गादासः ॥

चृत्, श हिंसे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, चृतति चर्त्तिता । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । इति दुर्गादासः ॥

चेटः, पुं, (चेटतीति । चिट् परप्रैषे+अच् ।) दासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२७ ।
"एतत्तस्य मुखाच्छ्रुत्वा राजचेटस्य दुर्म्मनाः ॥"
स तु श्रृङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ४६ ।
"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ॥")

चेटकः, पुं, (चेटति दासत्वं करोतीति । चिट+ण्वुल् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२४ ।
"आवाभ्यां राजहंसाख्य आहूतो राजचेटकः ॥")
उपपतिनायकभेदः । तस्य लक्षणं सन्धानचतुरः । इति रसमञ्जरी ॥

चेटिका, स्त्री, (चेटी+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वं पूर्व्वह्रस्वः । यद्वा चिट् ण्वुल् टापि अत इत्वम् ।) दासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ५२ ।
"अङ्गीकृत्य च तन्मूल्यं चेटिकाभिः प्रवेशितः ॥")

चेटी, स्त्री, (चेट+ङीष् ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ६४ ।
"प्रेष्यायेन च यस्या वलस्याणपि सम्भ्रमः ॥")

चेड़ः, पुं, (चेटति परप्रेष्यत्वं करोतीति । चिट+अच् । टस्य डत्वम् ।) दासः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

चेड़कः, पुं, (चेटति इति । चिट+ण्वुल् । टस्य डत्वम् ।) दासः । इत्यमरटीका ॥

चेड़िका, स्त्री, (चेड़क+टाप् । कापि अत इत्वम् ।) दासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चेड़ी, स्त्री, (चेड़+ङीष् ।) दासी । इत्यमरटीका ॥

चेत् च, (चित्+क्विप् ।) यदि । इत्यमरः । ३ । ४ । १२ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४२ ।
"असत्यवारकं सत्यमिति चेदन्यथारकम् ।
कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत् ॥"
पक्षान्तरम् । अयन्तु क्वापि सन्देहवचनम् । यथा,
"सत्यचेद्गुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्च चेद्योगिनी
प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेद्वेदाः प्रमाणं हि चेत् ।
शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाज्ञाप्य मोघाश्चि चेत्
स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्वामी जयः सर्व्वदा ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतश्लोकः ॥)

चेतः, [स्] क्ली, (चेतत्यनेन इति । चित्+असुन् ।) चित्तम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ५४ । [यत् ।
"ताभ्यां निर्व्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥")

चेतकी, स्त्री, (चेतयति उन्मीलयति घ्राणेन्द्रियबलादीनि । चित+ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) हरीतकी । इत्यमरः ।२।४।५६॥ हिमाचलभवा त्रिशिरा हरीतकी । सा च सर्व्वरोगनाशिनी गन्धयुक्तात्यत्थकारणी प्रशस्ता । इति वैद्यकम् ॥
("चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेताकारा त्र्यस्रलक्षणा ।
षडङ्गुला सिता प्रोक्ता शुक्ला चैकाङ्गुला स्मृता ॥
श्रेष्ठा कृष्णा समाख्याता रेचनार्थे जिगीषुणा ।
चेतकी वृक्षशाखायां यावत्तिष्ठति तां पुनः ॥
भिन्दन्ति पशुपक्ष्याद्या नराणां कोष्ठ विस्रयः ।
चेतकीं यावदिष्टञ्च हस्ते तिष्ठति मानव ॥
तावद्भिनत्ति रोगांस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥"
इति कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये शारीरेणोक्तम् ॥
एतस्या उत्पत्तिगुणजात्यादिकं यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम् ।
ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ॥
वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया ॥
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्त जातयः ।
अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता ॥
पूतनास्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलामृता ।
पञ्चरेखाऽभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ।
विजया सर्व्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ॥
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता ।
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ॥
चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयोजयेत् ।
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ॥
षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा त्वेकाङ्गुला स्मृता ।
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ॥
काचित् स्पर्शेन दृष्ट्याऽन्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा ।
चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ॥
भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ।
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ॥
तावद्भिद्येत रोगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ।
न धार्य्या सुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम् ॥
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी ॥")
चार्त्तायुष्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेतनः, पुं, (चेतति जानाति सर्व्वं इति । चित्+कर्त्तरि ल्युः ।) आत्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ३५ ।
"चेतना चेतनभिदा कूटस्थात्मकृता न हि ।
किन्तु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यताम् ॥")
मनुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्राणी । इत्यमरः । ३ । ४ । ६० ॥
("रथादौ नियता चेष्टा चेतनेनाधितिष्ठिते ।
न दृष्टा चेतनत्वेन प्राणादीनां प्रकल्पनाः ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥)

चेतनं, क्ली, चेतनं विज्ञानमस्य इति । "अर्शआदिभ्योऽच् ।"५।२।१२७। इत्यच् ।) प्राणयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥")

चेतनकी, स्त्री, (चेतनं करोति बुद्धीन्द्रियादिस्फुरणं घटयतीत्यर्थः । कृ+डः । ततो ङीष् ।) हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेतना, स्त्री, (चेतयतेऽनया इति । चित् संज्ञाने "ण्यासश्रन्थेति ।" युच् टाप् च ।) बुद्धिः । इत्यमरः ।१।५।१॥ (यथा, भागवते । ४ । २१ । ३४ ।
"प्रधानकालाशयधर्म्मसंग्रहे
शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम् ॥"
"एष विभुः परमात्माऽपि शरीरे विषयकारां बुद्धिं प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते ।" इति टीकायां स्वामी ॥) सा गर्भस्थबालकस्य सप्तमे मासे भवति । इति सुखबोधः ॥ (ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । ६ ।
"इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ॥"
तत्रासमिव्यक्तेन्द्रियवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डेऽभिव्यक्तचैतन्याभासविशिष्टा चेतना इति शाङ्करभाष्यम् । ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिरिति श्रीधरस्वामी ॥ स्वप्नज्ञानयष्टिकायां प्रमाणसाधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञानाख्यायां भगवतो विभूताविति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

चेतनीया स्त्री (चित + णिच + अनीयर टाप च। यद्वा चेतनायै हिता इति छ।) ऋद्धिनामौषधि। इति राजनिर्घण्टः॥

चैदि पु देशभेदः। तत्पर्य्यायः। चैद्यपुर २ डाहल ३ चैद्य ४। (अयं देशस्तु आग्नेय्यां दिशि शुक्तिमतीनदीतीरे स्थितः। यथा बृहत्संहितायाम्। १४। ८।
"मौलिकविन्ध्यवनमान्ध्रकच्छिकाचोडकच्छाश्च।")
तद्देशस्थे पु भूम्नि। इति हेमचन्द्रः॥

चैद्यपति पु (चेदिदेशस्य पतिः पालको राजा।) उपरिचरवसु। यथा —
"इन्द्रप्रीत्यै चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः।
पुत्राश्चास्य महावीर्य्याः पञ्चासन्नमितौजसः॥"
इति महाभारतम्॥
(शिशुपालः। यथा महाभारते। २। ४०। २५।
'इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृपः।
भीष्मं रुषा तदा वाचः श्रावयामास भारत॥')

चैद्यराज पुं (चेदीनां राजा इति। राजाहःसखिभ्यष्टच्। इति टच्।) शिशुपालः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। २। ४०। १२।
'विश्रुता चास्य दुर्बुद्धेर्बुद्धिर्बुद्धिमताम्वर।
चेदिराजस्य कौन्तेय। सर्व्वेषां महीक्षिताम्॥")
उपरिचरवसुः। स तु चन्द्रवंशीयकृतिराजपुत्रो विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रादेशाच्चेदिराज्यं गृहीतवान् इन्द्रदत्ताकाशगविमानेनोपरिचरो बभूव। एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमानास्तमपृच्छन् किमोषध्या पशुना वा यष्टव्यम्। तेनोक्तं पशुना। तत ऋषयस्तं शापुर्भवता यथा शास्त्रमनुक्त्वा देवानां पक्षपातः कृतस्तस्मादधो गच्छ इत्यभिशप्तः स तत्क्षणात् भूविवरे गतः। श्रीविष्णुना तस्य भक्षणार्थं वाद्धीधाराद्यैश्च भित्तौ घृतधारापातनं विहितम्। इति महाभारतम्॥

चैद्यराट [ज] पुं (चेदिषु राजते इति। राज + क्विप्। यद्वा चेदिषु राट्।) शिशुपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा महाभारते। २। ३८। ३१।
"न वै पार्थिद्यथा धर्म्मं न तथा चेदिराडयम्॥")
उपरिचरवसुः। दमघोषश्च। इति पुराणम्॥)

चैवी स्त्री रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

चैल क चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं सकं च सेट् अन्विन्।) क अपि चैलन। इति दुर्गादासः॥

चैल क्ली (चेल्यते विस्तार्य्यते तन्तुभिरिति। चेल चाले + कर्म्मणि घञ्। यद्वा चिल्यते परिधीयते यत् इति। (चिल + कर्म्मणि घञ्।) वस्त्रम्। (यथा मनुः। ११। १६६।
"चलचर्म्माभिहारश्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम्॥")
वस्त्रे त्रि। इत्यमरः। ३। १। १०१॥

चैलाल पुं (चैल + आलच्।) धन्यलताविशेषः। चैलना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अल्पफला [illegible]

गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। मधुरत्वम्। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चैलाल पु (चैलमिव त्वचं आलाति। आ + ला + कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण्।) फललताविशेषः। तत्पर्य्यायः। चित्रफल २ सुखाश ३ राजतैमिष ४ लतापनस ५ नागाम्र ६ मदु ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैलिका स्त्री (चिल्यते परिधीयतेऽसौ इति। चिल + इन्। स्वार्थे कन् ततष्टाप्।) पट्टवस्त्रविशेषः। चेलिरकापड इति भाषा। यथा —
'सेयं कृष्णस्य वनिता पीतश्यामोपरिच्छदा।
रक्तचैलिकया सूक्ष्मा शातकुम्भघनस्तनी॥'
इति पाद्मे पातालखण्डम्॥

चैलुक पु (चेलति बुद्धिलाभं गच्छति इति। चेल + उक।) बुद्धभिक्षुशिष्यः। तत्पर्य्यायः। श्रामणेरः २ प्रव्रजित ३ महापासकः ४ गोमी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेष्ट क चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) लड्याल। क अपि चेष्टन। अस्य ऋदनुबन्धः कुटत्वं कुटादिपाठबलेष्वल्प वेदेषु चारअभेदार्थौ वा। अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

चेष्ट ङ इहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) ईहो व्यापारः। ङ चेष्टते पठितुं शिष्यः। इति दुर्गादासः॥

चेष्टक पु (चेष्टते इति। चेष्ट + ण्वुल्।) रतिबन्धविशेषः। यथा स्मरदीपिकायाम्।
'पाणिभ्यां कुचं न्यस्य हस्तेनैव चेष्टयेत्।
कान्तं क्रोडे स्थिता नारी बन्धोऽयं चेष्टको मतः॥'

चेष्टाकर्त्तरि त्रि॥

चेष्टा स्त्री (चेष्ट + भावे अङ् टाप च।) कायिकव्यापारः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा मनुः। ७। ६७।
"आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्।")
'प्रवृत्तिश्च चेष्टा ज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च प्रयत्नाधीनत्वात् अनुमीयते। इति सिद्धान्तमुक्तावली। ५५।)

चेष्टानाश पुं (चेष्टायाः सृष्ट्यादिव्यापारस्य नाशो निवृत्तिश्च।) प्रलयः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेष्टित क्ली (चेष्ट + भावे क्त।) गतिः। चेष्टा। इति मेदिनी॥ (यथा देवीभागवते। १। १५। १८।
'अम्बुकण्ठमग्ना नारी रुधिरं पिबतीति च।
ध्यायस्तु न विजानाति मोहितो मायचेष्टितैः॥')

चैतन्य क्ली (चेतन एवेति। स्वार्थे भावे वा ष्यञ्।) प्रकृतिः। इति राजनिर्घण्टः॥ चेतना॥ (यथा
'चैतन्यं परमात्मनो प्रधानस्यापि नेष्यते।
ज्ञानक्रिये आत्मकर्त्तौ इष्यते चेतनाश्रय॥
नेष्यते चैतन्यकं साङ्ख्ययोश्च'। इति ग्रन्थादेर्विज्ञानमिति। तथाच भागवते। ३। ८।
"मनश्चैतन्ययुक्तोऽभौ नादोऽभ्यादुदिरादपि।
[illegible]")

चैतन्य पु (चेतन एव। स्वार्थे ष्यञ्।) भगवदवतारविशेषः। तस्य प्रमाणं यथा —
'श्रुत्वा तु कलिधर्म्मांस्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः।
सर्व्वलोकहितार्थाय प्रोवाच मधुसूदनम्॥
भविष्यति कलौ केनोपायेन धर्म्मपालनम्।
भक्तिमार्गस्थितिः कस्मात्तद्वदस्व जगद्गुरो॥
श्रीभगवानुवाच।
अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगणैः सह।
शचीगर्भे नवद्वीपे स्वर्धुनीपरिवारिते॥
अप्रकाश्यमिदं गुह्यं न प्रकाश्यं बहिर्मुखे।
भक्तावतारं भक्ताख्यं भक्तं भक्तिप्रदं स्वयम्॥
मन्मायामोहिताः केचिन्न ज्ञास्यन्ति बहिर्मुखाः।
ज्ञास्यन्ति मद्भक्तियुताः साधवो न्यासिनोऽमलाः॥
कृष्णावतारकाले याः स्त्रियो ये पुरुषाः प्रियाः।
कलौ तेऽवतरिष्यन्ति श्रीदामसुबलादयः॥
चतुःषष्टिर्महान्तस्ते गोपा द्वादश बालकाः।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय विहरिष्यामि तैरहम्॥
काले नष्टं भक्तिपथं स्थापयिष्याम्यहं पुनः।
कृष्णश्चैतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रो गौरहरिः॥
शचीसुतः प्रभुर्गौरो नामानि भक्तिदानि मे।
गच्छन्तु भुवि ते पुत्रा जायन्तां भक्तरूपिणः॥
धर्म्मसंस्थापनं काले कुर्व्वन्तु ते ममाज्ञया।
कृष्णावतारकाले ये मद्भक्तास्तान् मया क्रमात्॥
श्रीरामनामगोपालो मम रामस्य च प्रियः।
अभिराम इति ख्यातः पृथिव्यां स भविष्यति॥
सुदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः।
वसुदामप्रियसखः श्रीधनञ्जयपण्डितः॥
सुबलो मे प्रियसखो श्रीगौरीदासाख्यपण्डितः।
कमलाकरपिप्पलाइः पूर्व्वाख्यातो महाबलः॥
महावाहुर्गोपबालः श्रीमान् माधवपण्डितः।
पुरुषोत्तमो वैष्णकुले स्तोककृष्णः प्रियो मम॥
अर्ज्जुनः पूर्व्वदेहे यः कलौ श्रीपरमेश्वरः।
पूर्व्वप्रियो लवङ्गो मे कृष्णाख्यः स कलौ युगे॥
श्रीधरः श्रीधरश्च पूर्व्वं श्रीमधुमङ्गलः।
सुबलो बलरामश्च कलौ श्रीकमलाकरः॥
द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ मद्धर्म्मरक्षकाः।
चतुःषष्टिमहान्तो ये स्त्रियः केचिच्च पूरुषाः॥
पुरा गोपाङ्गनाः श्यामाः कलौ ताः पुरुषाः स्मृताः।
यतिर्यस्मात् कलौ चाहं तन्मे पुरुषाः स्त्रियः॥
श्रीलाम्बरचक्रवर्त्ती गर्गः ख्यातो मुनिः पुरा।
अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डितः॥
राधिकायाः प्रियांशः स श्रीगदाधरठक्कुरः।
मधुमती प्रियसखी श्रीनरहरिसरकः॥
इन्दुदेवी प्राणसखी श्रीमुकुन्दः कलौ युगे।
चन्द्रावली प्राणतुल्या कविराजः सुधानिधिः॥
ललिता या सखी मुख्या जगदानन्दपण्डितः।
विशाखा या प्रियसखी श्रीदामोदरनामकः॥
धनमाली कविराजः श्रीविशाखा सखी मम।
श्रीरघुनाथभट्टश्च रत्नदेवी मम प्रिया॥
श्रीगोपालभट्टस्तु सुदेवी या मम प्रिया।
प्रबोधानन्दविख्यातस्तुङ्गविद्या तथा प्रिया।
[illegible] [illegible] तथा प्रिया॥

गोस्वामी श्रीलभूगर्भ इन्दुलेखा तथा प्रिया ।
काशिमिश्रः शशिरेखा रूपः श्रीरूपमञ्जरी ॥
श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।
श्रीरघुनाथदासः श्रीस्वरूपमञ्जरी मम ॥
द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीरागमञ्जरी प्रिया ।
श्रीलगोपालभट्टः श्री-अनङ्गमञ्जरी सखी ॥
लोकनाथः प्रेमभक्तो लवङ्गमञ्जरी सखी ।
श्रीगदाधरभट्टस्तु प्रिया श्रीगुणमञ्जरी ॥
भट्टः श्रीजीवगोस्वामी योगमाया सहायिनी ।
दूती कलावती प्रेष्या श्रीगोविन्दः प्रियो मम ॥
दूती लीलावती श्रीमान् माधवः प्रीतिवर्द्धनः ।
वासुघोषाभिधो दूती ममानन्दप्रदायिनी ॥
श्रीशिवानन्दभार्या सा मत्प्रियेन्दुमती सखी ।
श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उद्धवः सखा ॥
श्रीलराघवदासस्तु धनिष्ठा मे प्रिया सखी ।
शुक्लाम्बरो ब्रह्मचारी याज्ञिको ब्राह्मणः स्मृतः ॥
पण्डितो जगदीशश्च यज्ञपत्नी मम प्रिया ।
आचार्य्यः श्रीलभगवान् श्रीचैतन्यप्रियांशभाक् ॥
पण्डितो गरुडः श्रीमान् गरुडो मम वाहनः ।
श्रीलगोपीनाथसिंहोऽक्रूरो भक्तो मम प्रियः ॥
घोषः शङ्कर आख्यातो गुणसागररायकः ।
माधवः शान्तगुप्तर्निर्विश्वकर्म्मा तु भास्करः ॥
वनमाली सुदामा च सार्व्वभौमो वृहस्पतिः ।
प्रिया इन्दुसखी या मे मकरध्वजविश्रुतः ॥
सिंहानन्दो लोकनाथः कविचन्द्रसुतः परम् ।
श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वारः सनकादयः ॥
काशिमिश्रस्तु कुब्जा स्याद्रामानन्दोऽर्ज्जुनः सखा ।
प्रतापरुद्रः ख्यातोऽसाविन्द्रद्युम्नो महीपतिः ॥
ठक्कुरश्च कालिदासः पुलिन्दीवनचारिणी ।
शिखी च राधिका दासी मा इति ख्यातिसंयुता ॥
आचार्य्यगोपीनाथश्च रत्नावती मम प्रिया ।
शार्ङ्गदासः पद्मिनी स्यात् सूर्य्यो विश्वेश्वरः स्मृतः ॥
भानुमती सत्यराजो रामानन्दः कलावती ।
जयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गरुडस्तथा ॥
आचार्य्यरत्नचन्द्रः स्याद्ग्रावो वृन्दावनः स्मृतः ।
शुकदेवो व्यासपुत्त्रो भट्टो वल्लभ ईरितः ॥
शिवानन्दोऽनल इव देवानन्दश्च भार्गवः ।
पण्डितः श्रीजगन्नाथो दुर्व्वासा मुनिरुच्यते ॥
आचार्य्यः श्री-अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च ।
एता गोप्यो व्रजे ख्याता हृदयानन्द एव च ।
प्रियाश्चतुःषष्टिरेते वर्म्मसंस्थापने कलौ ।
एतेषां पुण्यनामानि ये स्मरन्ति दिने दिने ॥
ते प्राप्नुवन्ति सर्व्वार्त्तिं पुनन्ति भुवनत्रयम् ।
मद्भक्तदासा ये सर्व्वा नास्ति तेषां समः क्वचित् ॥
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं ब्रह्मा हर्षमवाप्तवान् ।
स्तौति तं देवदेवेशं नेदुर्दुन्दुभयस्तदा ॥
जगुर्गन्धर्व्वप्रवरास्तुष्टुवुरप्सरास्तदा ॥”

इत्यनन्तसंहितायां श्रीचैतन्यजन्मखण्डे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

“यः कलौ सितवर्णमादधदसौ श्रीशुक्लनामाभवत्
त्रेतायां मखभुक् मखाख्य उचितोऽभूद्रक्तवर्णं दधत् ।
यः श्यामं दधदास्त वर्णकममुं श्यामो युगे द्वापरे
सोऽयं गौरविधुर्व्विभाति कलयन्नामावतारं कलौ ॥
नित्यानन्दो भक्तरूपो व्रजे यः श्रीहलायुधः ।
भक्तावतार आचार्य्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥”

इति गौरगणोद्देशः ॥

(अयमेव भगवांश्चैतन्यदेवो नवीनवैष्णवसम्प्रदायविशेषस्य प्रवर्त्तकस्तत्सम्प्रदायैश्चोपास्येष्टदेवत्वेनासौ परिगृहीतश्च । असौ एव वृन्दावनरमण-श्रीकृष्णस्य पूर्णावतार इति केचित्, परे तु प्रामाणिकग्रन्थवचनादर्शनात् तन्न मन्यते अतएवास्मिन् विषये पण्डितानां प्रायशो मतभेदो दृश्यते ।

स तु प्रभुः (१४०७) सप्ताधिकचतुर्दशशतशके कुम्भस्थे सवितरि पौर्णमास्यां तिथौ शुक्रवारे प्रदोषसमये नवद्वीपाख्यनगर्य्यां प्रादुर्बभूव । तस्मिन्नेव महापुरुषस्य भगवतो जन्मसमये चन्द्रदेवं प्रति सैंहिकेयोपरागो जातः । एतदुपलक्षीकृत्य गङ्गास्नानार्थं बहवो लोका नानादिग्देशादागत्य तत्र मिलिताः । तदा ग्रस्तेऽपि राहुणा चन्द्रमसि भक्तजनकुमुदबान्धवो गौरचन्द्रः समवेतलोकानां हरिसंकीर्त्तनप्रभृतिभिर्मङ्गलाचरणैः सह शचीपूर्व्वपर्व्वतादुदियाय भवन्ति हि शुभसूचकानि महतामाविर्भूतानि । अतस्तदापि प्रसन्ना दिक् शैत्यसौगन्ध्यमान्द्यादिगुणगणाढ्यो मलयसमीरणः प्रसन्नानि च साधु जनमनांसि समभवन् । अस्य पिता जगन्नाथमिश्रस्तु पुरा श्रीहट्टनिवासी आसीत् । कदाचित् गङ्गास्नानार्थमेव नवद्वीपमागत्य विप्रचक्रवर्त्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बरशर्म्मणः शचीनाम्नीं कन्यां परिणीतवान् । ततो गच्छति काले अयं चैतन्यदेवः शचीगर्भे त्रयोदशमासं यावदुषित्वा जगन्नाथमिश्रस्य दशमपुत्त्रत्वेन समभवत् । अस्य पूर्व्वजो विश्वरूपो नाम जगन्नाथमिश्रस्यापरः पुत्त्र आसीत् । स तु यौवन एव ज्ञानवैराग्यविशारदो दारपरिग्रहमनङ्गीकुर्व्वन् पारिब्राज्यधर्म्मं समाश्रयत् ।

अथ चैतन्यदेवस्य जातकर्म्मादिसंस्कारे यथाकालं क्रमप्रदे निवृत्ते अस्य मातामहो नीलाम्बरचक्रवर्त्ती सुलक्षणादिकमवलोक्य विश्वम्भर इति नाम्नैनमाजुहाव । शचीदेवी तु पुनः पुनः पुत्त्रधनेन वञ्चिता प्रियतममेनं कनीयांसं संसारस्थितिदीर्घजीवनकामनया निमाइ इत्याख्यया पौरवासिनस्तु असामान्यरूपलावण्यतया परमसमादरेण गौर इत्याख्यया च आहूतवन्तः । परं धर्म्मरसिकानां भक्तानां समाजे, शाक्यसिंहस्य बुद्धदेव इव अस्य महाप्रभुरिति चैतन्यदेव इति च आख्या प्रसिद्धा ।

अथ प्राप्ते काले चैतन्यदेवोऽयं शास्त्रसागरपारगमशेषबुधवर्गवन्दितचरणारविन्दं महामहोपाध्यायं गङ्गादासशर्म्माणमुपाध्यायत्वेनाङ्गीकृत्य स्वल्पेनैव कालेन सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः समभवत् । अस्य बुद्धिप्राखर्य्यमवगम्य तदा सर्व्व एवैनं देवांशसम्भूतममन्यन्त । अथ कदाचिदयं गङ्गास्नानार्थं गत्वा तत्र वल्लभाचार्य्यस्य लोकातीतरूपलावण्यां लक्ष्मीं नाम कन्यामवलोक्य मोहित आसीत् । वल्लभाचार्य्यस्तु एतदवगम्य स्वयमेव तां कन्यामस्मै सम्प्रददे । विवाहानन्तरमेवासौ छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्तः । एतस्मिन्नेव समये बहवो दिग्विजयिनः पण्डिता नवद्वीपमागत्य अस्य तर्कजालैः समाच्छन्ना भग्नदर्पाश्च सन्तः प्रतिनिवृत्ताः । असावपि दिग्विजिगीषया पूर्व्वादिस्थलीं गत्वा तत्रस्थान् पण्डितान् विमोहयन् सुविमलं यशः प्राप्तवान् । एतस्मिन्नेव काले अस्य पूर्व्वपत्नी कालधर्म्मं प्राप्ता । चैतन्यदेवस्तु तस्या विरहेण व्याकुलितोऽपि मातुरनुरोधेनैव पुनः सनातनपण्डितस्य विष्णुप्रियानाम्नीं कन्यां द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार । परं सर्व्वगुणविभूषितायाः साक्षात् लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या अस्या देव्याः असौ संसारविरक्तः श्रीवासादिभिर्भक्तवर्गैर्मिलितो हरिभक्तिरसनिमग्न एव कालं यापयामास । अथ कदाचित् पितृलोकोद्धारवासनया गयातीर्थं गत्वा भक्तचूडामणेः श्रीमदीश्वरपुरिनाम्नो गोस्वामिनः सकाशात् हरिनामाङ्कितदीक्षां लब्ध्वात्मानं कृतकृतार्थं मत्वा च स्वदेशं प्रत्यागतवान् । एतस्मिन्नवसरे पापरुद्दुराचारौ दस्युप्रवरौ जगाइ माधाइ चेति प्रसिद्धौ भ्रातरौ अन्यांश्च कुत्सादियाधियैर्वेष्टितान् महापातकिनः करुणया हरिनामदीक्षादानेन संसारसागरात् समुद्धृत्य यवनजातीयकाजिप्रभृतीन् वैष्णवद्वेषिणः स्वमहिम्ना दमयामास । ततः प्रभृत्येवासौ भक्तिरसप्रधानं वैष्णवधर्म्मं प्रचारयितुमिच्छन् नित्यानन्दाद्वैताचार्य्यादिभिर्भक्तवर्गैः सह नानाजनपदं परिभ्रमन् बहूनेव जनान् प्रेमोन्मत्तानकरोत् । अथ(१४३१) एकत्रिंशदधिकचतुर्द्दशशतशके उत्तरायणसंक्रान्त्यां संसारमायां परित्यज्य काटोयाख्यग्रामे केशवभारतिसकाशात् सन्न्यासधर्म्मं समाश्रयत् । अथ नीलाचलमागत्य श्रीजगन्नाथदेवं दृष्ट्वा राज्ञः प्रतापादित्यस्य सभापण्डितं वेदान्तशास्त्रपारदर्शिनं सार्व्वभौमं विचारेण पराजित्य वैष्णवदीक्षां प्रदत्तवान् । अथ कदाचित् गोदावरीतीरे भक्तवरं रामानन्दमवलोक्य सेव्यनिर्णयैर्धर्म्मालापैरात्मानं सतक्षत्यवदमन्यत । ततोऽसौ त्रिपदी-शिवकाञ्ची-विष्णुकाञ्ची-त्रिमल्लप्रभृतीन् बहून् दाक्षिणात्यजनपदान् हरिप्रेमरसेन प्लावयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थितः । तत्रैवासौ ‘कृष्णकर्णामृतं’ नाम सुप्रसिद्धवैष्णवग्रन्थं लब्धवान् । अतः परं पुनरेव नीलाचलमागत्य काशीश्वरनाम्नः कस्यचिद्भक्तप्रधानस्य भवने व्यवस्थितवान् । अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथदेवस्य रथयात्रामहोत्सवे हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय प्रेमोन्मादप्रलापादिभिर्भक्तिलक्षणं दर्शयामास । अथ गच्छति काले वृन्दावनं

शिखामुण्डनेनैव यथा व्रजन् स्वभावचापल्येन याचमानेऽपि हि सम्भक्तान् भक्तिप्रेम्णा मोहयित्वा वृन्दावनमुपतस्थे। तत्र स्वभक्तवृन्दात् एवासौ गोपीवल्लभश्रीकृष्णस्य विहारस्थानादिकमवलोक्य मथुरामुद्दिश्य प्रस्थितः। ततोऽस्मात् स्थानात् प्रयागगमनकाले बहून् पाषण्डानपि यवनान् हरिभक्तान् विधाय वाराणसीमुपस्थितः। तत्र कियत्कालमुषित्वा स्वधर्म्मं प्रचार्य्य च पुनर्नीलाचलमाजगाम। अत्रस्थ एवासौ स्वप्रचारितवैष्णवधर्म्मस्य माहात्म्यं विज्ञापयितुं भक्तवृन्दाग्रगण्यान् रूपसनातनादीन् नानातीर्थस्थानेषु प्रेषयामास। अथ स्वभक्तैर्मिलितो नानाविधमहोत्सवं हरिसङ्कीर्त्तनादिकं विधाय भक्तिरसस्य उत्कटकोटिमभिगम्य विरहोन्मादादिप्रगाढभक्तिलक्षणैरन्वित आसीत्। तत एवासौ स्वभक्तगणान् कलियुगे हरिसङ्कीर्त्तनस्य माहात्म्यं शिक्षयित्वा श्रावयित्वा अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयसि कालस्य दुरतिक्रमणीयत्वात् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्द्दशशतशके मानवकायं परित्यज्य अन्तर्हितवान्॥)

चैत्यं, क्ली, पुं, (चित्यस्य इदम्। "तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण्।) आयतनम्। इत्यमरः। २।२।७॥ यज्ञस्थानं कश्चित्तु सुगतरहितदेवकुलसदृशं यज्ञायतनं संचित्यमग्निचयमपीत्याहुः। देवायतनमात्रम्। मठः। देवकुलम्। इति भरतः॥ (यथा महाभारते। २।३।१२। "यत्र यूपा मणिमयाश्चैत्याश्चापि हिरण्मयाः॥") चिता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्यः, पुं, (चैत्ये देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति। चैत्य+अण्।) बुद्धः। बिम्बः। उद्देशवृक्षः। इति मेदिनी भरतश्च॥ शेषस्य पर्य्यायः। देवमठः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा महाभारते।६।३।३०। 'वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च॥' चैत्यः पुरुषः। यथा, भागवते। ३। २६। ६०। "अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत्॥")

चैत्यद्रुः, पुं, (चैत्य एव द्रुमः।) अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य गुणाद्यो ज्ञातव्याः॥)

चैत्यमुखः, पुं, (चैत्यं चितासम्बन्धि विहितमिवास्यं मुखं यस्य।) कमण्डलुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्यवृक्षः, पुं, (चैत्यस्थानस्थः प्रसिद्धो वृक्षः।) अश्वत्थवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (यथा मनुः। ९। २६४। "चतुष्पथांश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च॥")

चैत्रं, क्ली, (चीयन्ते जीवा यस्मिन् स्थानान्तरगमनार्थम्। चि+बाहुलकात् करणे त्रन्। ततः स्वार्थे अण्।) मृतकम्। देवकुलम्। इति मेदिनी। रे, ३०॥ देउल इति भाषा॥ (यज्ञस्थानम्। यथा महाभारते। १। १०९। १२। "भौमेषु चैत्येष्वाराद्धं यज्ञैः परिरक्षितम्। बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः॥")

चैत्रः, पुं, (चित्रे विचित्रे काव्यादौ साधुः। चित्र+अण्।) बुद्धभिक्षुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वर्षपर्व्वतविशेषः। इति मेदिनी। रे, ३७॥ (यथा, हारावल्याम्।
'हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च।
चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्व्वताः॥'
चित्रायां भवः। चित्रा+अण्।) चित्रागर्भजो बुधपुत्रः। स सप्तद्वीपाधिपतिः सुरथराजपितामहः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र सः। चित्रा+'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः।' ४। २। २३। इति पक्षे अण्।) मासभेदः। स तु सौरचान्द्रभेदेन द्विविधः। तत्र मीनराशिस्थरविकः सौरः। मीनस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः। इति मलमासतत्त्वम्॥ तत्पर्य्यायः। चैत्रिकः २ मधुः ३। इत्यमरः। १।४।१५॥ चैत्री ४ कालादिकः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ चैत्रकः ६ चित्रिकः ७। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ तत्र जातफलम्।
"शतकर्म्मशाली विनयी सुवेशो
भोगी सुखी स्यान्मधुरान्नभोजी।
सत्सङ्गयुक्तो द्विजदेवभक्तो
भवेन्मनुष्यो मधुमासजन्मा॥'
इति कोष्ठीप्रदीपः॥ *॥
(चैत्रकृत्यानि तु वारुण्यशोकाष्टमीश्रीरामनवमीमदनत्रयोदशीमदनचतुर्द्दशीप्रभृतीनि। एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥) तत्र शिवव्रतकथनम्। यथा —
'चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽर्च्चयेत् शङ्करं व्रती।
करोति नर्त्तनं भक्त्या वेत्रपाणिर्दिवानिशम्॥
मासं वाप्यर्द्धमासं वा दश सप्त दिनानि वा।
दिनमानं युगं सोऽपि शिवलोके महीयते॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥
अधुनास्य सन्न्यास इति गाजन् इति च भाषा॥

चैत्रकः, पुं, (चैत्र+एव। स्वार्थे कन्।) चैत्रमासः। इति शब्दरत्नावली॥

चैत्ररथं, क्ली, (चित्ररथेन गन्धर्व्वेण निर्वृत्तम्। 'तेन निर्वृत्तम्।' ४। २। ६८। इत्यण्।) कुबेरस्योपवनम्। तत्तु चित्ररथगन्धर्व्वनिर्म्मितम्। इत्यमरः।१।१।७१॥ (यथा रघुः।५।६०।
'एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान्॥"
स्त्री, पीठस्थानानामन्यतमम्। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५८।
"मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे॥"
पुं कुरुवंशविशेषः। यथा महाभारते। १। ९४। ५८।
"अविक्षितमभिष्यन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम्।
जनमेजयञ्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुम॥")

चैत्रावली, स्त्री, (चैत्र चैत्रमासे आ सम्यक् बहवस्तरन्तीति। आ+वर+णिच्+अच्। ततो ङीष्। रस्य लत्वम्।) चैत्री पूर्णिमा। तत्पर्य्यायः। मधूत्सवः २ सुवसन्तः ३ काममहः ४ वासन्ती ५ कर्द्दमी ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्रिकः, पुं (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन्। 'विभाषा फाल्गुनीति।' ४।२।२३। इति पक्षे ठक्।) चैत्रमासः। इत्यमरः।१।४।१५॥

चैत्री [न्] पुं, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन्। व्रीह्यादित्वादिनिः।) चैत्रमासः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्रा+इञ्।) चैत्रिरिति च पाठः॥

चैद्यः, पुं (चेदीनां जनपदानां राजा। चेदि+ष्यञ्।) शिशुपालः। स तु दमघोषसुतः। इति जटाधरः॥ (यथा माघे। २। ३८।
'त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे।"
चेदिराजवंशः। इति पुराणम्॥) तद्देशीये पुं भूम्नि। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोक्षः, त्रि (चायते उच्यते शोध्यते इत्यर्थः। चष+कर्म्मणि घञ्। ततः पृषोदरात् साधुः।) गीतः। शुचिः। (यथा, मनुः। ३। २०७।
'अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा॥')
दक्षः। (यथा महाभारते। १२। ७०। ८।
'अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः॥")
तीक्ष्णः। मनोज्ञः। इति मेदिनी। षे १२॥

चोचं, क्ली, (प्रशस्तं चोचं त्वक् विद्यतेऽस्य। 'अर्श आदिभ्योऽच्।' ५।२।१२७। इत्यच्।) गुडत्वक्। इत्यमरः। २। ४। १३४॥ (यथा,
मृद्वीकाचीरकचोचपनसनारिकेलखर्ज्जूरादीनि।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने। १५। ४५।)
तेजपात इति ख्यातम्। इति कश्चित्॥ (अस्य पर्य्याया यथा —
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गं चोचं तथोत्कटम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
उपभुक्तफलास्थि च। चाँपा इति ख्यातम्॥ तालफलम्। इति भरतः॥ कदलीफलम्। इति सारसुन्दरी॥ नारिकेलम्। इति स्वामी॥ वल्कलम्। चर्म्म। इति धरणी॥

चोचकं, क्ली (चोच+स्वार्थे कन्। यद्वा चोचेन त्वचा कायतीति। कै+क।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली॥

चोटी, स्त्री, शाटी। इति हेमचन्द्रः।३।३३८॥

चोडः, पुं (चुडति संवृणोति शरीरमिति। चुड संवरणे+अच्।) प्रावरणम्। देशविशेषः। इति मेदिनी। डे, १३॥

चोदना, स्त्री (चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति। चुद् क प्रेरणे+युच्। टाप् च।) विधिः। (यथा, गीतायाम्। १८। १८।
'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना॥")
प्रेरणा। यथा। चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म इति जैमिनिसूत्रम्॥ एकादशद्वादशीप्रभृतिप्रतिपादकव्रतादि चोदना। इति स्मृतिः॥

चोदनागुडः, पुं (चोदनया प्रेरणया गुडते क्रीड्यते इति। गुड+"इगुपधेति।" ३। १

१३५। इति कः। क्रीड़नकाले कन्दुकानां उर्द्ध-क्षेपणप्रसिद्धतयास्य तथात्वम्।) कन्दुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोद्यं, क्ली, (चोदयति प्रेरयति चित्तं रसविशेषे अनेनेति। चुद्+णिच्+ण्यत्।) अद्भुतम्। प्रश्नः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महाभारते। ५। ४३। ३४।
"सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च।
अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च तथासंग्रहमेव च॥")

चोद्यः, त्रि, (चोदयितुं प्रेरयितुं योग्यः। "अर्हे कृत्यतृचश्च।" ३। ३। १६९। इति यत्।) चोदनार्हः। प्रेरणयोग्यः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महाभारते। ५। ३८। ७।
"नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः
सुसंयता चाग्निकार्य्येषु चोद्यः।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः॥")

चोपनं, क्ली, (चुप मन्दगमने+भावे ल्युट्।) मन्देगमनम्॥

चोरः, पुंस्त्री, (चोरयतीति। चुर+णिच्+पचाद्यच्।) स्तेयकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। चौरः २ दस्युः ३ तस्करः ४ प्रतिरोधी ५ मलिम्लुचः ६ स्तेनः ७ ऐकागारिकः ८ स्तैन्यः ९ प्रच्छन्नघाती १० मोषकः ११ पाटच्चरः १२ परास्कन्दी १३ कुम्भिलः १४ खनकः १५ शङ्कितवर्णः १६ खानिकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ प्रचुरपुरुषः १८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ त्रपुः १९ तक्षा २० रिभ्वा २१ रिपुः २२ रिफा २३ विहायाः २४ तायुः २५ वनर्गुः २६ हुरश्चित् २७ स्रुवीवान् २८ मलिम्लुचः २९ अघशंसः ३० वृकः ३१। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥ (यथा, देवीभागवते १। १९। ६।
"चोरेषु चौरबुद्धिस्ते साधुबुद्धिस्तु तापसे।
स्वपरत्वं तथाप्यस्ति विदेहत्वं कथं नृप!॥")
•कृष्णशटी। इति कर्म्मचन्द्रिकाधृतहड्डचन्द्रः॥ गन्धद्रव्यविशेषः। यथा। चोरकुङ्कुमरोचनाः। इत्यष्टगन्धकथने आगमः॥

चोरकः, पुं, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् कायतीति। कै+कः।) पृक्का। इति रत्नमाला॥ पिड़िङ्ग इति भाषा। (चोर+स्वार्थे कन्।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। शङ्कितः २ खड्गः ३ दुष्पत्रः ४ क्षेमकः ५ रिपुः ६ चपलः ७ कितवः ८ धूर्त्तः ९ पटुः १० नीचः ११ निशाचरः १२ गणहासः १३ कोपनकः १४ चोरः १५ फलचोरकः १६ दुष्कुलः १७ ग्रन्थिलः १८ सुग्रन्थिः १९ पर्णचोरकः २० ग्रन्थिपर्णः २१ ग्रन्थिदलः २२ ग्रन्थिपत्रः २३। (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये।
"चोरको वरुणः कुष्ठं सर्व्वगन्धा सशमला॥")
अस्य गुणाः। तीव्रगन्धत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। वातकफनाशासुखरक्ताजीर्णक्रिमिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चोरपुष्पिका, स्त्री, (चोरपुष्पी+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) चोरपुष्पी। इति शब्दरत्नावली॥ ("शङ्खिनी चोरपुष्पिका।" इति वैद्यकम्॥)

चोरपुष्पी, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि पुष्पमस्याः। "पाककर्णपर्णेति।" ४। १। ६४। इति ङीष्।) वृक्षविशेषः। वोयां इति चोरहुली इति च ख्याता इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। शङ्खिनी २ केशिनी ३। इत्यमरः।२।४।१२६॥ चोरपुष्पिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (चोरा ५। इति शब्दचन्द्रिका॥)

चोरस्नायुः, स्त्री, (चोरस्य स्नायुरिव।) काकनासालता। तस्करस्नायुरिति राजनिर्घण्टदर्शनात्॥

चोरा, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषः तस्येव गन्धोऽस्त्यस्य। अच् ततष्टाप्।) चोरपुष्पी। इति शब्दचन्द्रिका॥

चोरिका, स्त्री, (चोरस्य भावः। मनोज्ञादित्वात् ठन्।) चौरिका। चौर्य्यम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चोलः, पुं, (चोलयति समुच्छ्रयति स्त्रीणां वक्षःप्रदेशं इति। चुल उन्नतौ+अच्।) कञ्चुलिका। काँचुलि इति भाषा॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम्। ६६।
"निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृतम्॥")
तत्पर्य्यायः। कूर्पासकः २। इत्यमरः।२।६।११८॥ कञ्चुकः ३। इति जटाधरः॥ कञ्चुली ४ कञ्चुलिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ स्त्रीणां निचोल इति रमानाथः॥ पुंसोऽप्येतौ चोला इति ख्यातौ इति सुभूतिः॥ गदादित्वात् चोली च। कूर्परः कफोणिर्जानु च तद्द्वयमस्यते क्षिप्यते अत्र कूर्पासः पृषोदरादित्वादलोपः ततः स्वार्थे कः। इति भरतः॥ * ॥ देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली। अधुना ताञ्जोर इति ख्यातः॥ श्मश्रुधारिवेदपाठानधिकारिम्लेच्छविशेषः। स तु पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य धर्म्मनाशं वेशान्यत्वञ्च चकार। इति हरिवंशः॥

चोलकं, क्ली, (चोलयति आच्छादयतीति। चुल+णिच्+अच्+स्वार्थे कन्। यद्वा चोल इव कायति इति। कै+कः।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली॥

चोलकः, पुं, (चोल इव कायति इति। कै+कः।) वारवाणः। कवचम्। इति हारावली।१९७॥ (देशभेदः। यथा कथासरित्सागरे। १९।९५।
"उत्सृज्यमाना कावेरी तेन संमर्द्दकारिणा।
चोलकेश्वरकीर्त्तिश्च कालुष्यं ययतुः समम्॥")

चोलकी, [न्] पुं, (चोलकमिवास्त्यस्य इति इनिः।) करीरः। नारङ्गः। किष्कुपर्व्व। इति मेदिनी। ने, १८४॥

चोलण्डुकः, पुं, (चोलस्य अण्डुक इव शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) शिरोवेष्टः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोषः, पुं, (चीयते इति। चि+डः। ततः उषदाहे+अप्। चश्चासौ उषश्चेति।) पार्श्वज्वाला॥ यथा—
"त्वक्स्फुलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्
तृड्दाहचोषबहुलं सकफप्रसेकम्।
श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्यात्
रैङ्गुण्यमोहजड़ताभिरथापरञ्च॥
चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः।" इति भावप्रकाशः॥ (यथाच, सुश्रुते। १। ४२।
"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः॥")

चोस्कः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति। चदि+डः। ततः स्कन्दति आक्रमते भूतम् स्कुनाति आप्लवते वा। स्कन्दिर् स्कु वा+डः। ततः पृषोदरादित्वे साधुः।) सिन्धुवारदेशीयाश्वः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चौक्षं, त्रि, (चोक्ष एव इति। स्वार्थे अण्।) मनोज्ञम्। इति महाभारतम्।

चौरः, पुं स्त्री, (चोर एव प्रज्ञादिभ्योऽण्। यद्वा चुरा शीलमस्य। "इति छत्रादिभ्यो णः।" ४।४। ६२। इति णः।) चोरः। इत्यमरः।२।१०।२४॥ (यथा, देवीभागवते। १। १६। ५९।
"चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते कथम्॥"
असुरविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७६। १९।
"किरातीं चीरवसनां चौरसेनानमस्कृताम्॥"
कविभेदः।
"कविरमरः कविरमरुः कविश्चौरो मयूरकः॥"
इत्युद्भटः॥)
चोरपुष्पी। इति मेदिनी। रे, ३७॥ (चोरपुष्पीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

चौरिका, स्त्री, (चोरस्य कार्य्यं भावो वा। "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च।" ५। १। १३३। इति वुञ्। टापि अत इत्वम्।) चौर्य्यम्। इत्यमरः। २। १०। २५॥ (यथा, मनुः। १। ८२।
"चौरिकानृतमायाभिर्धर्म्मश्चापैति पादशः॥")

चौरी, स्त्री, (चौर+ङीप्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४९।
"चन्द्रिका चन्द्रधात्री च चौरी चौरा च
चण्डिका॥")

चौर्य्यं, क्ली, (चोरस्य कर्म्म भावो वा। "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५। १। १२४। इति ष्यञ्।) चौरकर्म्म: चौरी इति चुरी इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। स्तैन्यम् २ स्तेयम् ३ चौरिका ४। इत्यमरः। २। १०।२५। चौरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ चोरिका ६। इत्यमरटीका॥ (यथा, मनुः। ९। २७६।
"सन्धिं छित्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्व्वन्ति तस्कराः।
तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत्॥")

चौलकर्म्म, [न्] क्ली, (चूड़ाया इदम्। "तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इत्यण् उस्य लत्वञ्च।

ततच्योलमेव कर्म्म इति कर्म्मधारयः ।) चूडा कर्म्म । इति स्मृतिः ॥

चौलुक्य पुं (चुलकस्य गोत्रापत्यमिति । 'गर्गा दिभ्यो यञ् ।' ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) राजविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१२ ॥

च्यु क हासे । सहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं अक सकच सेट् ।) अन्तःस्थाद्योपधः । क च्यावयति । इति दुर्गादासः ॥

च्यु ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म सकं अनिट् ।) अन्तःस्थाद्योपधः । ङ च्यवते । इति दुर्गादासः ॥

च्युत्, इर क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सक सेट् । क्वचित् अकर्म्म ।) अन्तःस्थादि युक्तः । इर, अच्युतत् अच्योतीत् । क्षर इह आसेचनम् । च्योतति घृतं वह्नौ यज्वा । आसिञ्च तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाच भट्टिः । ६ । २८ ।

"सीतां निधाय सौमित्रे । राक्षसावासतो ध्रुवम् । इन् श्रोणितमथ्यस्य मम्भहारे च्युतलयो ॥"
'अच्युतत् सलिलमकामकोऽम । इति तट्टीकायां जयमङ्गलभरतौ ॥)

च्युत, त्रि (च्यवते स्म इति । च्यु + कर्त्तरि क्तः । यद्वा च्युत + पचाद्यच् क ।) क्षरितम् । यथा —
'मिवन्त लब्धुराभोजच्युत चरितकथाम्बरम् ॥'
इति श्रीभागवतम् ॥
(स्खलितम् । यथा रघु । ११ । ७५ ।
सम्भमोऽभवदपोढकर्म्मणां
ऋत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥)

च्युति स्त्री (च्यवते श्रोणितादिकमस्या इति । च्यु + अपादाने क्तिन् ।) भगम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६०८ । गुह्यद्वारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (च्यु + भावे क्तिन् ।) क्षरणम् । यथा —
कृत्या हरस्यापि पिनाकपाणे
धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥'
इति कुमारसम्भवे । ३ । १० ॥

च्युप पुं (च्यवन्ते भावन्तेऽनेन इति । च्यु + च्युप किच्च । उणां । ३ । २४ । इति प स च किन् च्युधातुरत्र भावनार्थे वर्त्तते इत्युज्ज्वलदत्तः ।) मुखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

च्युस क हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं अक सेट् ।) क्वचित् पुस्तके हासे । अन्त स्थादियुक्तः । क, च्योसयति । इति दुर्गादासः ॥

च्योत्न स्त्री, (च्युत + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चोलम् । स्तनाच्छादनम् । इत्यमरटीका ॥

च्यौत्न त्रि (च्यवते इति । अनिदाप्युधिनि । उणां । ४ । १०४ । इति त्नक ।) गमनकर्त्ता । आख्यात च्यौत्नपुण्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ बलम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

छ

छ छकारः । स तु व्यञ्जनवर्णः । चवर्गद्वितीयवर्णश्च । (वङ्गाक्षरे) तस्य लेखनप्रकारो यथा,
'ऊर्द्ध्वाद्धोगता रेखा कुञ्चिता कुण्डली ततः ।
पुनरधोगता तासु शक्ति स्नेहोऽपि विश्रुतः ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ० ॥
अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥
(इचुयशानां तालु ।" इति छन्दकारेणोक्तम् ।
'कण्ठादिवर्णाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥
इति शिक्षायाम् ॥)
अस्योत्पत्तिर्यथा । प्रपञ्चसारे ।
"विसर्गस्त्रासुर गोष्ठा च चवर्ग यमतया ।"
अस्योत्तरस्यापि वर्णस्य द्वितीयाश्चर्ज्जोष्मारभ्य करणार्णादिति लोकत्तमीर्यसर्गादिति च यथासमासमर्थतीति तट्टीकाकारो विवरणम् ॥
अस्या ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
'ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजाच त्रिलोचनाम् ।
पीताम्बरधरां नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा छकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
अस्य माहात्म्यं यथा कामधेनुतन्त्रे ।
"छकारं परमाश्चर्य्यं स्वयं परमकुण्डली ।
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ॥
पीतविद्युल्लताकारं छकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्य नामानि यथा तन्त्रशास्त्रे ।
"छन्दश्च सगुणा च पशु पशुपतिस्मृतिः ।
निर्मलं तरलं वह्निर्भूतमाता पिनाकिनी ॥
एकनेत्रश्च चपलो द्विशिरा वामकूर्परः ।
लोकशः लाङ्गली वामकाममता सन्निभः ॥
माता निशाचरः पायुर्विश्वस्तिर्विमलास्यकः ॥"

छ त्रि (छ्यति परिच्छिद्यते यत इति । छो + कर्म्मणि घञर्थे कः ।) निर्म्मलम् । इति मेदिनी । छे १ ॥ तरलम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छ पुं (छो + भावे कः पचाद्यचि को वा ।) छेदनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छग पुं स्त्री (छ यज्ञाग्नौ छिन्नं गच्छति प्राप्नो तीति । गम + डः ।) छागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२७५ ॥

छगण स्त्री पुं (छग + णः । छं तस्मै अग्नि स्थापनायेत्यर्थं गण्यते इति । गण + कर्म्मणि अप् ।) करीषः । इति हेमचन्द्रः । ४।१२।७३ ॥

छगल स्त्री (छ्यति छिनत्ति छायते वा । छो + छेदने + 'छो गुग् ह्रस्वश्च । उणां । १।११२ । इति कलच् प्रत्यये धातोर्गुगागमो ह्रस्वश्च ।) नीलवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले १ ॥

छगल पुं स्त्री (छायते छिद्यते देवोपहाराय इति । छो + कलच् गुगागमो ह्रस्वश्च ।) छागः । इति मेदिनी । ले, ८१ ॥ (यथा सुश्रुते ।१।४६
'नातिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ।
छगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥')

छगलक पुं स्त्री (छगल + स्वार्थे कन् ।) छागः । इत्यमरः । २ । ९ । ७६ ॥

छगला स्त्री (छगलस्याकारोऽस्त्यस्य छगलवत् लक विद्यतेऽस्येति वा । अर्शआदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् टाप् च ।) वृद्ध दारकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ (अस्या अपरनामान्यपि यथा 'कुक्कुटिकानन्दी जीवन्तीविषाणिकानन्दीभल्लातकछगलाञ्ची तथादनीपञ्चधान्यपणी प्रभृतयस्तिस्रश्चतुष्क शृङ्गारकौशिकारप्रभृतीनि ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्याये ।)

छगलाङ्घ्री, स्त्री (छगलस्याङ्घ्रिर्मूलमस्याः । ततो ङीष् ।) छगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

छगलाण्डी, स्त्री (छगलस्याण्डे यस्याः ।) छगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पुंसि तु मीठस्थानभेदे । यथा हरिभागवते । ७ । १० । ७३ ।
"छगलाण्डे प्रचण्डा तु चण्डिका मारकुण्डे ॥")

छगलान्त्रिका स्त्री (छगलान्त्री + स्वार्थे कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) छगलान्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

छगलान्त्री स्त्री (छगलस्यान्त्र यस्याः ।) वृद्धदारकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये । "श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खिनी तिल्वककम्पिल्लकरम्यकक्षीरगुग्गुलुक्षीरिणीकाकोली राजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाछगलान्त्री सुधा सुवर्णक्षीरी चेति ॥)

छगली स्त्री (छगल + जातित्वात् ङीष् ।) छाग माता । वृद्ध करञ्जः । इति विश्वः ॥

छटा स्त्री (छो + अटन् किच्च ।) दीप्तिः । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२८ ।
"प्रतापांशुच्छटाकूटे पटवासमघर्म्मभिः ।
अवहीपद्विलेपस्य येनाताप्यत मण्डलम् ॥")
समूहः । यथा माघे । १ । ४७ ॥
'सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता
नृसिंह सैंहीमतनुं तनुं त्वया ।
(सटाच्छटाभिः केशरसमूहैः । इति मल्लिनाथः ॥)

छटाफल पुं (छटा इव परस्परसंहतानि फलानि यस्य ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुवाकशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

छटाभा स्त्री (छटाभिर्दीप्तिभिर्भाति इति । भा + क्विप् । यद्वा । भा + क । टाप् च ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

छ(त्र)त्र स्त्री (छाद्यत्यनेनातपादिकमिति । छद + णिच् + सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् । उणां । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् णिलोपः ह्रस्वश्च ।) रौद्रवृष्टि निवारणाधारविशेषः । छाति इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । आतपत्रम् २ । इत्यमरः ।२।८।३१। छायामित्रम् ३ पटोटजम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतपवारणम् ५ । राजच्छत्र यथा —
'आतपत्रञ्च राज्ञस्तु नृपाणां सितन्तु तत् ।

पुण्डरीकमथो भद्रासनं राजासनं तु यत् ॥”

इति जटाधरः ॥

अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।
“छत्त्रे कनकदण्डे तु राजलक्षणमुदाहृतम् ।
नृपलक्ष्म भवेत्तत्तु यच्छत्त्रं पृथिवीभुजाम् ॥”
तस्य गुणाः । वृष्ट्यातपधूलिवायुहिमनाशित्वम् । वर्णदृष्टिकारित्वम् । गुप्तावरणमङ्गलकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा । एकदा ज्यैष्ठमासे जमदग्निमुनिर्धनुषि बाणान् सन्धाय सन्धाय प्रचिक्षेप तत्पत्नी रेणुका तान् बाणानानीयानीय तस्मै प्रादात् । सा मध्याह्नकाले रौद्रेण पीडिता वृक्षच्छायामवलम्ब्य किञ्चित् कालं स्थित्वा तानानिनाय । ऋषिस्तदा क्रुद्धस्तामाह किं चिरेणागता । सा आह सूर्य्यतेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ तेन वृक्षच्छायामाश्रित्य स्थिता तस्मात् चिरायितं त्वया । तच्छ्रुत्वा मुनिराह अद्य सूर्य्यमस्त्राग्नितेजसा निपातयिष्यामीत्युक्त्वा धनुषि बाणान् सन्धाय सूर्य्याभिमुखोऽतिष्ठत् । सूर्य्यस्तं दृष्ट्वा भीतो द्विजरूपेण आगत्य आह सूर्य्यादन्नादि भवति तेनान्नेन भवद्भिः कर्म्माणि क्रियन्ते कथमेनं हनिष्यसि एवं मायाशीस्त्वयापि मुनिः शमं न जगाम । अथ सूर्य्यः शिरस्त्राणं छत्त्रं निर्म्माय तस्मै दत्त्वा अद्यप्रभृति एतत् लोके प्रचरिष्यति व्रतादिषु च अस्य दानं महाफलं स्यादित्युक्त्वा गतः ॥ * ॥ तस्य दानफलं यथा,—
“छत्त्रं हि भरतश्रेष्ठ ! यः प्रदद्यात् द्विजातये ।
शुभं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥
स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ! ॥”

इति महाभारते दानधर्म्मः ॥

अथ छत्त्रयुक्तिः ।
“विशेषश्चाथ सामान्यं छत्त्रस्य द्विविधा भिदा ।
राजच्छत्त्रं विशेषाख्यं सामान्यञ्चान्यदुच्यते ॥
तत्र विशेषच्छत्त्रोद्देशः ।
सदण्डञ्चाथ निर्द्दण्डं तज्ज्ञेयं द्विविधं पुनः ।
सदण्डं तत्र विज्ञेयं साराणाङ्कुशनात्मकम् ॥
दण्डः कन्दः शलाकाश्च रज्जुर्वस्त्रञ्च कीलकः ।
षड्भिरेतैः सुसन्दिष्टैश्छत्त्रमित्यभिधीयते ॥
दिगष्टषट्चतुर्हस्तदीर्घो दण्डो युगक्रमात् ।
षड्वांशवेदनयनवितस्त्या कान्द उच्यते ॥
शतान्यशीतिः षष्टिश्च चत्वारिंशद्युगक्रमात् ।
शलाकाः षट्पञ्चवेदत्रिहस्तैः सम्मिताः क्रमात् ॥
नवभिस्तन्तुभिः सूत्रं सूत्रैस्तु नवभिर्गुणः ।
गुणैस्तु नवभिः पाशो रश्मिस्तैर्नवभिर्भवेत् ॥
नवाष्टसप्तषट्संख्यैरश्मिभी रज्जवः क्रमात् ।
वस्त्रं शलाकाद्विगुणमायामेन प्रतिष्ठितम् ॥
भानुदिग्ग्रहवसुभिरङ्गुलीभिस्तु कीलकः ।
यस्मां यच्छासनमुदितं तद्राज्ञामेव भूतये ॥
पादोनं युवराजस्य अन्येषान्तु तदर्द्धतः ॥
एतेन राज्ञो दण्डो दशहस्तः अवराजस्य तत्तुल्यमेव तद्देव ।

विशुद्धकाष्ठस्य तु दण्डकन्दौ
तथा शलाका अपि शुद्धवंशजाः ।
रज्जुश्च रक्ता वसनञ्च रक्तं
छत्त्रप्रसादं नृपतेर्वदन्ति ॥
प्रसादमिति प्रसादार्हम् ।
नीलो दण्डश्च वस्त्रञ्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।
सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥
चान्दनौ दण्डकन्दौ चेत् शुक्ले रज्जुवाससी ।
छत्त्रं मनोहरं राज्ञां स्वर्णकुम्भोपशोभितम् ॥
शुक्लानि रज्जुवासांसि स्वर्णकुम्भस्तथोपरि ।
इदं कनकदण्डाख्यं छत्त्रं सर्व्वार्थसाधकम् ॥
दण्डकन्दशलाकाश्च शुद्धस्वर्णेन निर्म्मिताः ।
कीलकं स्वर्णघटितमशुक्ले रज्जुवाससी ॥
कुम्भादिरथ हंसादिश्चामरादिर्यथाक्रमम् ।
कुम्भादावथ हंसादौ नवरत्नानि रचयेत् ॥
द्वात्रिंशन्मौक्तिकी माला द्वात्रिंशत्तत्र दापयेत् ।
सर्व्वोपरि व्रजजातिं विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ॥
दण्डान्ते कुरुविन्दांश्च पद्मरागांश्च विन्यसेत् ।
स्वामिहस्तैकमानेन चामरः सित इष्यते ॥
इत्ययं नवदण्डाख्यश्छत्त्रराजो महीभुजाम् ।
अभिषेके विवाहे च ग्रहाणां प्रीतिवर्द्धनः ॥
पताका नवदण्डाग्रे राज्ञोऽष्टाङ्गुलिसंमिताः ।
अयं दिग्विजयी नाम छत्त्रराजो महीभुजाम् ॥”

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

छत्त्रः, पुं, (छद + णिच् + ष्ट्रन् ह्रस्वश्च ।) मूलेन पत्रेन च वर्षाकारवृक्षः । छातारियाविष । छातनाविष । खरविष इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अतिच्छत्त्रः २ कटुः ३ । इति रत्नमाला ॥ भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्त्रकः, पुं, (छत्त्रमिव कायति इति । कै + कः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिच्छत्त्रः । २ङ्गा कुकेखाड़ा इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥ ईश्वरगृहविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

छत्त्रगुच्छः, पुं, (छत्त्रमिव गुच्छो यस्य ।) गुण्डतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्त्रचक्रं, क्ली, (छत्त्राकृति चक्रम् ।) चक्रविशेषः । यथा, समयाम्रते छत्त्रचक्रम् ।
“अश्विनीमघमूलाद्यं चक्रं छत्त्रत्रयात्मकम् ।
प्रतीचीमध्यरेखायां ऐशानान्तं हयाधिपः ॥
आग्नेयान्तं नराधीशो नैरृतान्तं गजाधिपः ।
एषां छत्त्रविभागेन ज्ञातव्यञ्च शुभाशुभम् ॥
अन्यस्य राज्ञो नामर्क्षं यत्र छत्त्रे ततः फलम् ।
चामरं कलसं वीणा छत्त्रं दण्डः पतद्ग्रहः ॥
आसनं कीलकं रज्जुर्नव भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।
यत्र छत्त्रे स्थितः सौरिर्भङ्गं तस्य विनिर्द्दिशेत् ॥
चामरे चञ्चलता वायोरनावृष्टिः प्रजायते ।
दुर्भिक्षञ्च भवेत् घोरं प्रजापीड़ा न संशयः ॥
कलसस्थे भवेद्युद्धं भङ्गो घातादिकं ध्रुवम् ।
वीणास्थेनार्कपुत्त्रेण पट्टराज्ञी विनश्यति ॥
चलचित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी ।
यदा कृत्तत्रये सौरिश्छत्त्रे दण्डे पतद्ग्रहे ॥
तदा तस्य भवेद्भङ्गश्छत्त्रस्यास्य न संशयः ।
आसनस्थे भवेन्नाश आसनस्थे शनैश्चरे ॥
युवराजक्षयः कीले बन्धनं रज्जुसंस्थिते ।
सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः शनिरुक्तफलो न हि ॥
वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्व्वं क्रूरं करोति सः ।
शनिराहुकुजादित्या यदा जीवेन्दुसंयुताः ॥
उत्तराधीशराज्ञो वै निश्चितं छत्त्रभङ्गदाः ।
क्रूरं चतुष्टयञ्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् ॥
पूर्व्वच्छत्त्रविनाशाय तथा पापचतुष्टयम् ।
शुक्रेन्दुसंयुतं छत्त्रे दक्षिणे शस्यभङ्गदम् ॥
एवमन्येषु राज्येषु नामर्क्षात् फलमादिशेत् ।
यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः ॥
भौमजौ गुरुराहू च रविचन्द्रौ बने समौ ।
यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्कराः ॥
एतेऽत्राष्टौ ग्रहाश्छत्त्रे परचक्रेण भङ्गदाः ।
नृपनामर्क्षगो राहुः केतुर्व्वा यत्र संस्थितः ॥
छत्त्रभङ्गो भवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः ।
स्वगयासाहसं यात्रां दुष्टहस्त्यश्ववाहनम् ॥
विग्रहञ्च त्यजेद्राजा छत्त्रस्थे क्रूरखेचरे ।
ज्ञात्वैवं शान्तिकं कुर्य्यात् ग्रहाणां जायते शुभम् ॥”

छत्त्रधारः, त्रि, (छत्त्रं धरतीति । धृ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) छत्त्रधरः । छातिधरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । छायाकरः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६७ । “स्वपक्षे च यथा, जननी देवी कञ्चुकी मालिकः शय्यापालकः स्पशाध्यक्षः सांवत्सरिकः भिषक् जलवाहकः ताम्बूलवाहकः आचार्य्यः अङ्गरक्षकः स्थानचिन्तकः छत्त्रधारः विलासिनी च ॥”)

छत्त्रपत्त्रं, क्ली, (छत्त्रमिव पत्त्रमस्य ।) स्थलपद्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छत्त्रपत्त्रः, पुं, (छत्त्रमिव विस्तृतं पत्त्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (भूर्जशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥) मानकचुः । इति केचित् ॥ सप्तपर्णवृक्षः । इति च केचित् ॥

छत्त्रभङ्गः, पुं, (छत्त्रस्येव रक्षितुः स्वामिन इत्यर्थः भङ्गो यत्र ।) वैधव्यम् । स्वातन्त्र्यम् । नृपनाशः । इति मेदिनी । गे, ५६ ॥

छत्त्रा, स्त्री, (छत्त्रमिव आकृतिर्विद्यतेऽस्याः । अर्शआदित्वादच् ततष्टाप् । यद्वा, छदति आच्छादयति स्वोत्पत्तिस्थानमिति । छद + “सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।” उणां । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् । ततः शिल्पत्वस्य ङीषोऽनित्यत्वात् टाप् ।) मिषिः । मौरी इति भाषा ॥ कुस्तुम्बुरु । धन्या इति भाषा ॥ (यथा,—
“मुस्तपर्पटकोदीच्यच्छत्त्राखोशीरचन्दनैः ।
श्रृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥
छत्त्रा धान्याकम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥)
शिलीन्ध्रम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ कोंड़कछाता इति भाषा ॥ मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निवृत्तसन्तापान्तर्गतरसायनौषधिविशेषः । तस्य

सकम यथा सुश्रुते [illegible]सितमाने ३० अ ।
'छत्रमयमरूपेण वाराहीकन्दसम्भवा ।
एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ॥
छत्रातिछत्रे विज्ञातव्ये [illegible] कन्दसम्भवे ॥)
छत्राक क्ली (छत्र इव कायतीति । कै+क ।)
शिलीन्ध्रम् । छत्रिका । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
(यथा मनुः । ५ । १६ ।
'लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं कवकानि च ।'
[illegible])
छत्राक पुं (छत्रमिव आकारो यस्य ।) जाल-
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥
छत्राकी स्त्री (छत्राक+गौरादित्वात् ङीष् ।)
शाखा । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥
छत्रातिच्छत्र पुं (छत्रमतिक्रम्य छत्रं छादनं
स्यतीति । अति+छद्+इन्।) छत्राकार
[illegible] । तत्पर्यायः ।
[illegible] इति
[illegible] ॥
छत्रधान्य क्ली (छत्रा धान्यमिव ।) धन्याकम् ।
[illegible] ॥
छत्रिका स्त्री (छत्रा एव । छत्रा+स्वार्थे कन् ।
अत इत्वम्) शिलीन्ध्रम् । का इकच्छाता इति
भाषा । तत्पर्यायः । गामयच्छत्रिका २ शिली-
न्ध्रम् ३ शिलीन्ध्रकम् ४ उच्छिलीन्ध्रम् ५ वसारोहम् ६
भूमिच्छत्रम् ७ । इति रत्नमाला । छत्राकम् ८ ।
इति शब्दरत्नावली । [illegible] ।
[illegible] । इति राजवल्लभः ॥
छत्री [न्] पुं (छत्र कार्यतया [illegible] ।
छत्र+इनि ।) नापितः । इति
शब्दरत्नावली । छत्रविशिष्टे त्रि । यथा,—
"[illegible] ।"
इति स्मृतिः ॥
(यथा च हरिवंशे । ७१ । ५ ।
"मौर्वी [illegible] ।
[illegible] ।")
छद पुं [illegible] ।"
([illegible] ।)
[illegible] ।
[illegible] इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां०
[illegible] ।

'छन्दयति सुरलोको यो गुणैर्यश्च शुद्धैः
सुरयुवतिविमुक्ताश्चादयति सजन ।')
छद कि म सम्वरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां०
पक्षे भ्वां० उभ० सक० सेट् ।) कि म, छादयति
छादयत छदति छन्दति दिग्गमेघ । आच्छा-
दयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
छद म कि म ऊर्ज्जने । ऊर्ज्जनं बल जीवनञ्च ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां० पक्षे भ्वां० उभ०
सक० सेट् ।) छन्दयति पुत्रं पिता । जीवयति
बलवन्तं करोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
छद पुं (छदति आच्छादयतीति । छद+
अच् ।) पक्षम् । (यथा रामायणे । २।५५।६ ।
ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ।)
पत्र । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । तमालवृक्षः । इति
मेदिनी । दे ५ ॥
छदन क्ली (छदति आच्छादयतीति । छद+
ल्यु ।) पत्रम् । पक्ष । (यथा, महाभारते ।
३ । १५८ । ६८ ।
विमलस्फटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः ।
कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥
छद+भावे ल्युट् ।) पिधानम् । इति मेदिनी ।
ने ६५ ॥ तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तेजपात इति भाषा ॥
छदपत्र पुं (छदानि आच्छादकानि पत्राणि
यस्य ।) भूर्जपत्रवृक्षः । इति कश्चित् रत्नमाला ॥
छदि [स्] क्ली (छाद्यतेऽनेति छाद्यतेऽनेन
वा । छद्+णिच् +'अर्चिशुचिहुसृपिछादि-
छर्दिभ्य इसिः । उणां । २ । १०८ । इति
इसि । 'इस्मन्त्रन्क्विषु च ।' ६ । ४ । ९७ ।
इति ह्रस्वः ।) पटलम् । इत्यमरः । २ । २ ।
१४ ॥ (यथा भागवते । ७ । १४ । १३ ।
'ऋमिविड्भस्मनिष्ठान्तं क्वेदं तुच्छं कलेवरम् ।
क्व तदीयरतिर्भार्या क्वायमात्मा नभश्छदिः ॥)
छद्म [न्] क्ली (छाद्यते आव्रियते स्वरूपमने-
नेति । छद्+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।' उणां ।
४ । १४४ । इति मनिन् ।) व्याजः । (यथा,
रघुः । १२ । ९
स कृत्वा समतागत्वा नीते निर्दोषमामिति ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥)
कपटः । शाठ्यम् । अपदेशः । स्वरूपाच्छा-
दनम् । इति मेदिनी । ने ६४ ॥
छद्मतापस पुं (छद्मना कपटेन तापसः । अत्र
[illegible] ।) छल-
तापसः । तत्पर्यायः । सर्व्वाभिसारः २ बैडाल-
व्रतिकः ३ धर्म्मध्वजी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
छद्मिका स्त्री (छद्म अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे
[illegible] टाप् च ।) गुडूची । इति
राजनिर्घण्टः ॥
छन्द पुं (छन्दन इति । छन्द+भावे घञ् ।)
अभिप्रायः । (यथा रामायणे । २ । ११ । ७ ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥")

वश । इत्यमरः । ३।३।८८ । अभिलाषः । इति
भरतः । विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वच्छन्द
त्रि । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥
छन्दः [स्] क्ली, (छन्दयति आह्लादयति
चन्द्यतेऽनेन वा । चदि आह्लादे+'चन्देरा-
देश्च छः । उणां । ४ । २१८ । इति असुन्
चस्य छश्च ।) वेदः । (यथा रघुः । १ । ११ ।
'आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ।')
स्वैराचारः । अभिलाषः । (यथा महाभारते ।
१२ । २०१ । १२ ।
"कामात्मकाश्छन्दसि कर्म्मयोगा
एभिर्व्विमुक्तः परमश्नुवीत ।")
पद्यम् । इति मेदिनी । से २२ ॥ अस्य लक्षण
यथाह गङ्गादासः ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा ।
सम समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम् ॥"
एतदर्थः । अक्षरसंख्यात अक्षरगणनया परि-
माण वृत्तमुच्यते । मात्राकृता मात्रागणनया
निर्मिता जातिर्जातिस्वभाविका भवति । सम
समचतुष्पादम् । अर्द्धसमं यस्य प्रथम पादः
तृतीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थो पादो द्वितीयेन
पादेन तुल्यः । विषमं पृथक्लक्षणचतुष्पादम् ।
(तत्र समवृत्तम् उक्थादिषड्विंशतिर्भवति ।
विंशतिप्रकारकम् । यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
'आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गतम् ॥
उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुप्र-
तिष्ठिका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्वरी सातिपूर्व्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा स्मृते ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः सङ्कृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः ॥"
छन्दःशास्त्रोपयोगितयात्र [illegible] । यदुक्तं तत्रैव
[illegible] ।
[illegible] ।
सर्व्वगुरुर्मो मुखान्तलघुर्यकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्जः ।
सो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्त्यगुरुः कथितोऽन्त्यलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।
[illegible] ॥"
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥

छन्दसां इतिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मणिमध्यम	स्यान्मणिमध्यं चेद् भमसाः 211,222,112	कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्यप्रस्फीतफणा । नृत्यपराभो नन्दसुतस्तान् नवमञ्जीरमुखः ॥
भुजङ्गसङ्गता	सजरैर्भुजङ्गसङ्गता 112 121 212	तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता । कथमेतु वनमथारकथमनः कृष्ण तां हरिः ॥
सुमुखी	रामथाविह सुमुखी 212,111,112	
भद्रिका	भद्रिका भवति रो नरौ 212,111,212	
दृश्याक्षरा इति । पङ्क्ति ।		
रुक्मवती रूपवती इत्यपि । चम्पकमाला इति क्वापि ।	रुक्मवती सा यत्र भमसगाः 211 222,112,2	कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कंसद्विषि भक्तिः । राधमदे हर्म्यालिवदारा रुक्मवती किं तस्य तदा ॥
मत्ता	ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता 222,211,112,2	पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे । उद्दीयन्तीर्गञ्जनदाभा कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥
त्वरितगति	त्वरितगतिश्च नजनगैः 111,121,111,2	त्वरितगतिर्व्रजयुवतिस्तरणिसुताविपिनगता । मुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदमगात् ॥
मनोरमा	नरजगैर्भवेन्मनोरमा 111,212,121,2	तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनी विलासतः । मुररिपोर्मनः पुनातु नः सुकृतशालिनां मनोरमा ॥
शुद्धविराट	म्सौ जगौ शुद्धविराडिदं मतम् 222,112,121,2	
पणव	म्नौ यगौ चेति पणवनामेदम् 222,111,122,2	
मयूरसारिणी	रजौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् 212,121,212,2	
उपस्थिता	तौ जौ गुरुणेयमुपस्थिता 221,12 ,121,2	
दीपकमाला	दीपकमाला भमौ मतौ जगौ 211,222,121,2	
हंसी	ज्ञेया हंसी मभनगयुक्ता 222,211,111,2	
एकादशाक्षरा इति । त्रिष्टुप् ।		
इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः 221,221 121,2,2	गोष्ठे गिरिं सव्यकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवज्राहतिमुक्तवृष्टौ । यो गोकुलं गोपकुलं च सुस्थं चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः ॥
उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रायाश्च चरणघटिता उपजातयः । ताश्च चतुर्दशप्रस्तारभेदाच्चतुर्दशप्रकारा भवन्ति ।	उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ 121,221,121,2,2 अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥	उपेन्द्रवज्रादिमणिच्छटाभिर्विभूषणानां छुरितं वपुस्ते । स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरद्रुमूले मणिमण्डपस्थम् ॥
सुमुखी	ननजलगैर्गदिता सुमुखी 111 121,121,1,2	तरणिसुतातटकुञ्जगृहे वदनविधुस्मितदीधितिभिः । तिमिरभरं सुमुखं सुमुखो हरिमवलोक्य मुमोच चिरम् ॥
शालिनी कृष्याश्चतुर्भे तत सप्तमे च यतिः ।	मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः 222,221,221,2,2	राधे दृष्टिं चानरुद्धि विधत्ते धर्मे धत्ते कामसंधं सतः । मुक्तिं दत्ते सच्चरीपास्यमाना पुंसां यद्वच्छालिनी विष्णुभक्तिः ॥
वातोर्मी	वातोर्मीयं गदिता म्भौ तगौ गः 222,211,221,2,2	ध्याता मूर्तिः क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि । संसारेऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्मी पोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥
भ्रमरविलसिता भ्रमरविलसितमिति क्वचित् ।	मो गौ नौ गो भ्रमरविलसिता 222,2,111 111,2	सुभ्रु । मानं परिहर न चिरात्तारुण्यं ते सफलयतु हरिः । फुल्लावल्ली भ्रमरविलसिताभावे शोभां कलयति किमु नाम ॥
अनुकूला	स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत् 211 221,111 2,2	वल्लवरामा मुररिपुमग्रे वीक्ष्य सरागा चोक्तवती स्म । वाञ्छितसिद्धौ प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥
रथोद्धता	रात्परैर्नरलगै रथोद्धता 212 111 212,1,2	राधिका दधिविलोडनास्थिता कृष्णवेणुनिनदैरथोद्धता । यामुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात् ॥
स्वागता	स्वागता रनभगैर्गुरुणा च 212,1 ,211,2,2	यस्य चेतसि सदा मुरवैरी पल्लवीनर्मविलासविलोलः । तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
दोधकम्	दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	देव ! सदोधकदम्बतलस्थ ! श्रीधर ! तारकनामपदं मे । कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि क्षणमेष्यति योगम् ॥
मोटनकम्	स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ऽऽ।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलश्चाणूरमहाभटमोटनकम् । यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥
श्येनी श्येनिका इति क्वचित् ।	श्येन्युदीरिता रजौ रलौ गुरुः ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	यस्य कीर्त्तिरिन्दुकुन्दचन्दनश्येन्यशेषलोकपावनी सदा । जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगम्यमच्युतम् ॥
श्रीः	वाणरसैः स्यात् भतनगगैः श्रीः ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
वृत्ता	ननसगगुरुरचिता वृत्ता ।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	
भद्रिका	ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ।।।,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
मौक्तिकमाला	मौक्तिकमाला यदि भतनात् गौ ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं जसौ तात् गकारौ ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
उपचित्रम्	उपचित्रमिदंसससाल्लगौ ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
कुपुरुषजनिता	कुपुरुषजनिता ननौ रगौ गः ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ,ऽ	
अनवसिता	अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते ।।।,।ऽऽ,ऽ।।,ऽ,ऽ	
विध्वङ्कमाला	विध्वङ्कमाला भवेत्तौ तगौ गः ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
सान्द्रपदम्	सान्द्रपदं स्याद्भतनगलैश्च ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,।	
शिखण्डितम्	शिखण्डितमिदं जसौ तगौ गुरुश्चेत् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
द्वादशाक्षरा वृत्तिः । जगती ।		
चन्द्रवर्त्म	चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,।।ऽ	चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरे राजवर्त्म रहितं जनगमनैः । इष्टवर्त्म तदलङ्कुरु सरसे ! कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥
वंशस्थविलम् वंशस्तनितमिति क्वापि ।	वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः प्रपूर्य्य यः पञ्चमरागमुज्जिरन् । व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥
इन्द्रवंशा वंशस्थविलेन्द्रवंशाचरणोभयघटिता-श्चतुर्व्वर्णप्रस्तारीयाद्यन्तव्यतिरिक्त-चतुर्द्दशप्रकारा उपजातयो भवन्ति।	स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुता ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	दैत्येन्द्रवंशाग्निरुदीर्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः । यस्मिन् ममज्जुः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः ॥
जलोद्धतगतिः	जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ	यदीयहलतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥
भुजङ्गप्रयातम्	भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	सदारात्मजज्ञातिभृत्यो विहाय स्वमेतं ह्रदं जीवनं लिप्समानः । मया कोपितः कालियेत्थं कुरु त्वं भुजङ्ग ! प्रयातं द्रुतं सागराय ॥
तोटकम्	वद तोटकमब्धिसकारयुतम् ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	यमुनातटमच्युतकेलिकला- लसदङ्घ्रिसरोरुहसङ्गरुचिम् । मुदितोऽट कलेरपनेतुमघं यदि चेच्छसि जन्म निजं सफलम् ॥
स्रग्विणी	कीर्त्तितैषा चतूरेफिका स्रग्विणी ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्म्मिता शातकुम्भद्रवालङ्कृता शोभते । नव्यमेघच्छविः पीतवासा हरे- र्मूर्त्तिरास्तां जयायोरसि स्रग्विणी
वैश्वदेवी	बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	अर्च्चामन्येषां त्वं विहायामराणा- मद्वैतेनैकं कृष्णमभ्यर्च्च भक्त्या । तत्राशेषात्मन्यर्च्चिते भाविनी ते भ्रातः ! सम्पन्नाराधना वैश्वदेवी ॥

छन्दः

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
प्रमिताक्षरा	प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ ।।ऽ	अमृतस्य शीकरमिवोद्गिरती रदमौक्तिकांशुलहरीच्छुरिता । प्रमिताक्षरा सुररिपोर्भणिति- र्व्रजसुभ्रुवामभिजहार मनः ॥
द्रुतविलम्बितम्	द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	तरणिजापुलिने नववल्लवी परिषदा सह केलिकुतूहलात् । द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥
मन्दाकिनी	ननररघटिता तु मन्दाकिनी ।।।,।।। ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	बलिदमनविधौ बभौ सङ्गता पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी । सुरनिहितसिताम्बुजस्रग्निभा हरतु जगदघं स पीताम्बरः ॥
कुसुमविचित्रा	नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।।। ।ऽऽ ।।। ।ऽऽ	विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुतुकितगोपीमहितचरित्रा । मुररिपुमूर्तिर्मुखरितवंशा चिरमवताद्वस्तरलवयस्या ॥
तामरसम्	इह वद तामरसं नजजा यः ।।।,।ऽ। ।ऽ।,।ऽऽ	स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम् । तव मुखतामरसं मुरशत्रो हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥
मालती यमुनेति कापि ।	भवति नजावथ मालती जरौ ।।। ।ऽ। ।ऽ।,ऽ।ऽ	इह कलयाच्युत केलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः । कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमा मलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः ॥
मणिमाला अस्याः षड्वर्णैर्यतिः ।	त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ऽऽ। ।ऽऽ ऽऽ। ।ऽऽ	प्रह्वामरमौलौ रत्नोपलक्लृप्ते जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला । गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणा मास्तां मम चित्ते ध्वान्तं प्रशमयन्ती ॥
जलधरमाला अस्याश्चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः ।	मो भ स्मौ चेज्जलधरमालाब्ध्यष्टैः ऽऽऽ ऽ।। ।।ऽ ऽऽऽ	या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापच्छेदे जलधरमाला नव्या । भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोला हरितनुरव्यात् सा वः ॥
पुटः	वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ।।। ।।। ऽऽऽ ।ऽऽ	
प्रमुदितवदना प्रभेति मल्लिनाथः । गौरीति कौमुदीकारः ।	प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ ।।।,।।। ऽ।ऽ ऽ।ऽ	
प्रियंवदा	भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ।।। ऽ।। ।ऽ। ऽ।ऽ	
ललिता	धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ऽऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।ऽ	
उज्ज्वला	ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ।।। ।।। ऽ।। ऽ।ऽ	
नवमालिका	इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ।।।,।ऽ।,ऽ।। ।ऽऽ	
ललना	पञ्चमुनि भमौ सात् सयुता ललना ऽ।।,ऽऽऽ ।।ऽ ।।ऽ	
ललितम्	ललितमभिहितं नौ म्रौ नामतः ।।। ।।। ऽऽऽ ऽ।ऽ	
द्रुतपदम्	द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत् ।।। ऽ।। ।।। ।ऽऽ	
विद्याधारः	सर्वे मा यस्मिन् सोऽयं विद्याधारः स्यात् ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ	
पञ्चचामरम्	लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	
सारङ्गम्	सारङ्गमेतत् समकैस्तकारैः ऽऽ।,ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ	
मौक्तिकदाम	समस्तजमीरय मौक्तिकदाम ।ऽ।,।ऽ। ।ऽ।,।ऽ।,	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मोटकम्	मोटकनाम समस्तभमीरय ऽ।।.ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।	
तरलनयनम्	वरिलघु तरलनयनमिह ।।।।।।।।।।।।	
त्रयोदशाक्षरा वृत्तिः। अतिजगती।		
प्रहर्षिणी त्रिभिर्दशभिश्च यतिः।	त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् ऽऽऽ,।।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गोपीनामधरसुधारसस्य पाने- रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगूहनैश्च । आश्चर्य्यैरपि रतिविभ्रमैर्मुरारेः संसारे मतिरभवत् प्रहर्षिणीह ॥
रुचिरा चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः।	जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः ।ऽ।,ऽ।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमी परिभ्रमन् व्रजरुचिराङ्गनान्तरे । समीरणोल्लसितलताकरालगो यथा मरुत्तरलतमालभूरुहः ॥
मत्तमयूरः चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः।	वेदैरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरः ऽऽऽ,ऽऽ।,।ऽऽ,।।ऽ,ऽ	लीलानृत्यन्मत्तमयूरध्वनिकान्तं नृत्यन्नीपामोदिपयोदानिलरम्यम् । कामक्रीडालम्पटमना गोपवधूभिः कंसध्वंसी निर्जनवृन्दावनमाप ॥
चण्डी	नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	जयति दितिजरिपुताण्डवलीला- कुपितकवलकरकालियमौलौ । चरणकमलयुगचापलचण्डी मदनखररुचिजितभोगमणिश्रीः ॥
मञ्जुभाषिणी सुनन्दिनीति शम्भौ	सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	अमृतोर्म्मिशीतलकरेण लाञ्छनं- मनुकान्तिपोषितविलोचनो हरे ! । नियतं कलानिधिरसीति वल्लवी मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी ॥
चन्द्रिका उत्पलिनीति क्वापि। विद्युदिति क्षमेति च क्वापि। सप्तभिः षड्भिश्च यतिः।	ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्तुभिः ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	शरदमलतरचन्द्रिकाधावलिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः । विहरति रभसाद्बल्लवीभिः समं त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥
कलहंसः सिंहनादः क्वापि।	सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	यमुनाविहारकुतुके कलहंसो व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः । जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥
प्रबोधिता	सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	शयिता मया पटुलमाननिद्रया रतिकेलिकुञ्जनिलये विलासिनी । मुरवैरिणा वदनचुम्बनादिना स्मितमाततान सपदि प्रबोधिता ॥
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गुरुभुजवीर्य्यभरं हरिं मदान्धा युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः । क्षुधितमृगेन्द्रमुखं मृगा उपेत्य क नु खलु बिभ्रति जीवनस्य योगम् ॥
चञ्चरीकावली	यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः ।ऽऽ,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
चन्द्ररेखा	नसरयुगगैश्चन्द्ररेखर्त्तुलोकैः ।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
कन्दुकम्	इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो गः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,ऽ	
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं जसौ तसौ यदि गुरुः स्यात् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ,ऽ	
मञ्जुहासिनी	जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ।ऽ।,ऽऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
नन्दिनी	इह नन्दिनी सजससैर्गसंयुक्तैः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
कुटजगति	कुटजगतिर्नजौ सभगुं भनौ गुरु ऽ॥ ।ऽ। ऽऽऽ,ऽऽ।,ऽ	
प्रभावती ।	यस्यां प्रिये । प्रथमकमन्तरद्वय तुर्यं तथा गुरु नवमं न्यान्तिमम् । मान्यं भवद्गुणनिरपि चेद्गुणाढ्ये सा लक्ष्यतामन्तरहिते । प्रभावती ॥	
चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः । शर्करी । असम्बाधा पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः ।	मौ गौ गौ गौ मः शरनवभिरसम्बाधा ऽऽऽ,ऽ,ऽ,॥।,॥। ऽऽऽ	वीर्याग्नौ येन ज्वलति रणवशात् क्षिप्ते दैत्येन्द्रे जाता धरणिरियमसम्बाधा । धर्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्धः साधूनां बाधां प्रशमयतु स कंसारिः ॥
वसन्ततिलकम् अष्टाभिः षड्भिश्च यतिः । सिंहोन्नता कापि । सिंहोन्नता इति काश्यप । उद्धर्षिणी इति मुनिमैतव ॥	ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः ऽऽ। ऽ॥,।ऽ। ।ऽ। ऽ,ऽ	फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनान्ता लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति । वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो यातो हरिः स मधुरां विधिना हता स्मः ॥
अपराजिता सप्तभिर्यतिः ।	ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ॥।,॥। ऽ।ऽ,॥ऽ । ऽ	यदनवधिभुजप्रतापफलाश्रया यदुनिचयचमूः परैरपराजिता । अजयत समरे समस्तरिपुव्रज स जयति जगतां गतिर्गरुडध्वजः ॥
प्रहरणकलिका सप्तभिश्च सप्तभिर्यतिः ।	ननभनलगिति प्रहरणकलिका ॥। ॥। ऽ॥ ॥। । ऽ	व्यथयति कुसुमप्रहरण । कलिका प्रमदवनभवा तव धनुषि सता । विरहविपदि मे शरणमिह ततो मधुमथनगुणस्मरणमविरतम् ॥
वासन्ती	मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ऽऽऽ ऽऽ। ॥। ऽऽऽ ऽ ऽ	भ्राम्यद्भृङ्गीनिर्भरमधुरालापोद्गीते श्रीखण्डाद्रेरद्भुतपवनैर्मन्दान्दोला । लीलालोला पल्लवविलसद्वल्लोहस्तैः कंसारातौ नृत्यति सदृशी वासन्तीयम् ॥
लोला अष्टाभिः सप्तभिर्यतिः ।	द्विःसप्तच्छिद् लोला मसौ म्भौ गौ चरणे चेत ऽऽऽ,॥ऽ ऽऽऽ ऽ॥ ऽ ऽ	मुग्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः । तद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भृङ्गसनाथे श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरु केलिम् ॥
नान्दीमुखी अष्टाभिः सप्तभिर्यतिः ।	स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ॥।,॥।,ऽऽ। ऽऽ।,ऽ ऽ	सरसनवमधुलालापनान्दीमुखीयं लहरिभुजलता चारुफेनस्मितश्रीः । सुरहरकलयार्थसमासाद्य किन्ते प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह ॥
इन्दुवदना	इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ऽ॥ ।ऽ। ॥ऽ ॥।,ऽ ऽ	
नदी सप्तभिर्यतिः ।	ननतजगुरुभिः सप्तयतिर्नदी स्यात ॥। ॥। ऽऽ। ।ऽ। ऽ ऽ	
लक्ष्मीः	लक्ष्मीरन्तविरामा मुखौ तभौ गुरुयुग्मम् ऽऽऽ,॥ऽ ऽऽ।,ऽ॥ ऽ,ऽ	
सुपवित्रम्	निननगागति वसुयति सुपवित्रम् ॥। ॥। ॥। ॥। ऽ,ऽ	
मध्यक्षामा	मध्यक्षामा युगदशविरमा म्भौ न्यौ गौ ऽऽऽ ऽ॥ ॥।,।ऽऽ ऽ ऽ	
कुटिलम्	युगदिगभिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत ॥ऽ,ऽ॥ ॥। ।ऽऽ ऽ,	
प्रमदा	नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मञ्जरी पञ्चमे नवमे च यतिः ।	सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी ||ऽ,|ऽ|,||ऽ,|ऽऽ,|,ऽ	
कुमारी अष्टमे नवमे च यतिः ।	नजभजगैर्गुरुश्च वसुयट् कुमारी |||,|ऽ|,ऽ||,|ऽ|,ऽ,ऽ	
सुकेसरम्	नरनरैर्लगौ च रचितं सुकेसरम् |||,ऽ|ऽ,|||,ऽ|ऽ,|,ऽ	
चन्द्रौरसः	म्भौ न्यौ लगौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः ऽऽऽ,ऽ||,|||,|ऽऽ,|,ऽ	
चक्रपदम्	चक्रपदमिह भनननलगुरुभिः ऽ||,|||.|||.|||,|,ऽ	
वासन्ती	वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत ऽऽऽ,ऽऽ|,|||,|ऽऽ,ऽ,ऽ	
पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः । अतिशर्करी ।		
शशिकला	गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला ||||||||||||||,ऽ	मलयजतिलकसमुदितशशिकला व्रजयुवतिलसदलिकगगनगता । सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥
स्रक् अस्याः षड्भिर्नवभिश्च यतिः ।	सागयमपि च रसनव-रचितयतिः ||||||,|||,|||||,ऽ	अयि सहचरि ! रुचिरतरगुणमयी स्रदिमवसतिरनपगतपरिमला । स्रगिव निवस विलसदनुपमरसा सुसखि ! मुदितदनुजदलनहृदये ॥
मणिगुणनिकरः अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	वसुमुनियतिरिति मणिगुणनिकरः ||||||,|,||||||,ऽ	नरकरिपुरवतु निखिलसुरगति- रमितमहिमभरसहजनिवसतिः । अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥
मालिनी अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः |||,|||,ऽऽऽ,|ऽऽ,|ऽऽ	मृगमदकृतचर्चा पीतकौषेयवासा रुचिरशिखिशिखण्डाबद्धधम्मिल्लपाशा । अनृजुनिहितमंशे वंशमुत्क्वाणयन्ती धृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ॥
लीलाखेलः	एकन्यूनौ विद्युन्मालापादौ चेल्लीलाखेल ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ	पायाद्वो गोविन्दः कालिन्दीकूलच्चौर्यौचक्रे रासोल्लासक्रीड़द्गोपीभिः सार्द्धं लीलाखेलः । मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वैरक्रीड़ाभिर्लोलो यद्वद्देवानामीशः स्वर्वेश्याभिः खेलन्तीभिः ॥
विपिनतिलकम्	विपिनतिलकं नसनरेफयुग्मैर्भवेन् |||,||ऽ,|||,ऽ|ऽ,ऽ|ऽ	विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे मधुकृतमदैर्मधुकरै रणद्भिर्वृतम् । मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन् व्रजयुवतिभिर्विहरति स मुग्धो हरिः ॥
तूणकम्	तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ऽ,|,ऽ|ऽ,|ऽ|,ऽ,|,ऽ|ऽ,|ऽ	सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् । राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ! ॥
चन्द्रलेखा सप्तमे अष्टमे च यतिः ।	म्रौ मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ऽऽऽ,ऽ|ऽ,ऽऽऽ,|ऽऽ,|ऽऽ,	विच्छेदे ते मुरारे ! पाण्डुप्रकाशा कृशाङ्गी म्लानच्छायं दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा । राधाम्भोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा किन्त्वार्त्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥
चित्रा	चित्रा नामच्छन्दश्चित्रश्चेत् त्रयो मा यकारौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,|ऽऽ,|ऽऽ	गोपाली लीलालोला यद्वत् कलिन्दात्मजान्ते खेलन्मुक्ताहारा वन्यस्रक्सम्मूर्द्धचित्रा । कंसारातेर्मूर्त्तिस्तद्वन्मे हृदि क्रीड़तीयं कोऽन्यः स्वर्गो मोक्षो वास्माद्विद्यते तन्न जाने ॥

छन्दसां प्रतिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
प्रभद्रकम्	भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ।।।,।ऽ। ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
एला पञ्चभिर्दशभिश्च यतिः ।	सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ।।ऽ,।ऽ।,।।।,।।।,।ऽऽ	
कामक्रीडा	मा पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीडागंधा ज्ञेया ऽऽऽ,ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ	
सुकेसरम्	नजभजरैर्विराजितमिदं सुकेसरम् ।।।, ।ऽ। ऽ।। ।ऽ।,ऽ।ऽ	
चन्द्रकान्ता सप्तभिरष्टाभिः यतिः ।	चन्द्रकान्ताभिधा रौ मसौ यो विरमः स्वराष्टौ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽऽ	
उपमालिनी अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिः	ननभरसनाक्षमरैरुपमालिनी ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
ऋषभ	ऋषभागमेतदुदितं सजसाः सयौ चेत् ।।ऽ,।ऽ। ।।ऽ,।।ऽ ।ऽऽ	
मानसहंस	कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ जभराः ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ। ऽ।।,ऽ।ऽ	
नलिनी	सगणैः प्रथितक्रमिनैर्गदिता नलिनी ।।ऽ ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ ।।ऽ,	
निश्चिपालकम्	यत्र निश्चिपालकमिदं भजसनाश्च रः ऽ।।,।ऽ। ।।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	
षोडशाक्षरा वृत्तिः । अष्टिः । चित्रम्	चित्रसंज्ञमीरितं समानिका पदद्वयम् ऽ,। ऽ।ऽ ।ऽ।,ऽ,। ऽ।ऽ,।ऽ।	विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्ट- बल्लवीजनाङ्गसङ्गजातपुलकोत्कटाङ्ग त्वां सदैव वासुदेव । पुण्यलभ्यपादपद्म बर्हपुष्पचित्रकेश । संस्मरामि गोपवेश ॥
ऋषभगजविलसितम् गजतुरगविलसितमिति शम्भौ । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ।	भ्रनिनगैः स्वरर्तुऋषभगजविलसितम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,ऽ	यो हरिरुच्चखान तरसा नखरखरैः दुर्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम् । किञ्चिदिव स्मितेन यदविलम्भपहृतवान् कंसनिदेशहस्त्यृषभगजविलसितम् ॥
चकिता अष्टसु वसुषु यतिः ।	भात् सभतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ऽ।।,।।ऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽ	दुर्ज्ञेयदुरधिगमा दुश्चेष्टाग्रतचकिता यद्भुजपरिघहता याता साध्वसविगमम् । दीव्यति दिवि यशान्तः स्वेच्छं नन्दनविपिने गच्छत शरणं शर्म्यं सं भीता भवरिपुतः ॥
पञ्चचामरम्	प्रमाणिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।,ऽ।ऽ,। ऽ,।ऽ ,ऽ।ऽ,।,ऽ	सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् । सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥
मदनललिता चतुर्थे षष्ठे च यतिः ।	म्भौ नो म्नौ गो मदनललिता वेदैः षड्भुभिः ऽऽऽ,ऽ।।,।।। ऽऽऽ,।।।,ऽ	विभ्रश्यद्गलितचिकुरा भीताधरपुटा म्लायत्पत्रावलिकुचतटी स्वेदाम्बुसरला । राधात्यर्थं मदनललिताम्दोलालसवपुः कंसारातेरतिरसमहो चक्रे तिमटुलम् ॥
वाणिनी	नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।।।,।ऽ। ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ ऽ	स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि । नीतिरम्य तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् । भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्द सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि नित्यम् ॥
प्रवरललितम्	यमौ न सौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	भुजोत्क्षेपः शून्ये चलवलयभङ्कारयुक्तो मुधा पादन्यासः प्रकटिततुलाकोटिनादः । स्मितं वक्रोक्तिकलादृशि पटुकटाक्षोर्मिलीला हरौ जीयाद्दीक्षु प्रवरललितं वल्लवीनाम् ॥

<table>
<tr><th>छन्दसां वृत्तिनामानि ।</th><th>छन्दसां लक्षणानि ।</th><th>छन्दसामुदाहरणानि ।</th></tr>
<tr><td>हारिणी
अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यति ।</td><td>वेदत्वैश्वैर्मभनमयला गश्चेत्तदा हारिणी
ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ</td><td>यस्या नित्ये श्रुतिकुवलये शोभालिनी लोचने
राग स्वीयोऽधरकिसलये लाक्षारसारञ्जनम् ।
गौरी कान्ति प्रकृतिरचिरा रम्याङ्गरागच्छटा
सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥</td></tr>
<tr><td>भाराक्रान्ता
चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यति ।</td><td>भाराक्रान्ता मभनरसला गुरु श्रुतिषड्हयैः
ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ</td><td>भाराक्रान्ता मम तनुरिय गिरीन्द्रविधारणात
कम्पं धत्ते श्रमजलकणं तथा परिसुष्यति ।
इत्याश्वसन् जयति जलदस्वनाकुलवल्लवी
गर्बेषोत्थ स्मरविलसितं विलोक्य गुरुं हरिः ॥</td></tr>
<tr><td>हरि</td><td>रसयुगहययुङ् नौ म्रौ स्लो लगौ हि यदा हरिः
।।।,।।।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ ।,ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>कान्ता</td><td>भवेत कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ
।ऽऽ,ऽ।। ।।।,ऽ।ऽ ।।ऽ ।,ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>चित्रलेखा
नवमे सप्तमे च यति ।</td><td>ससजा भजगा स दिकस्वरैर्भवति चित्रलेखा
।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ। ऽ,ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>अतिशायिनी</td><td>ससजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम्
।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ,ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>पञ्चचामरम्</td><td>अवेहि पञ्चचामरं जरौ जरौ जगौ लघुश्च
।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।</td><td></td></tr>
<tr><td>अष्टादशाक्षरा वृत्तिः । धृति ।
कुसुमितलतावेल्लिता
पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च यति ।</td><td>स्यादूत्वैश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता मतौ नयौ यौ
ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ</td><td>क्रीडत्कालिन्दीललितलहरीवारिभिर्दाक्षिणात्यैर्
वाते खेलद्भिः कुसुमितलता वेल्लिता मन्दमन्दम् ।
भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासितोल्लासलक्ष्मीं
नन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्चकार ॥</td></tr>
<tr><td>नन्दनम
एकादशे सप्तमे च यति । इद
मेव वदरैश्छिन्ना महामालिका
चाधिकन्यभिलारका दश्यवस
मिर्लसा इति कुत्रापि ।</td><td>नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम
।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ</td><td>तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलित
मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतपृथ्वीतलम् ।
सुरहरचित्रचेष्टितकलाकलापसंस्मारकं
क्षितितलनन्दनं व्रज सखे । सुखाय वृन्दावनम् ॥</td></tr>
<tr><td>नाराचम</td><td>इह ननरचतुष्कसृष्टन्तु नाराचमाचक्षते
।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ</td><td>दिनकरतनयातटीकानने चारुसञ्चारिणो
श्रवणनिकटकृष्टमेघच्छया श्यामा । राधा त्वयि ।
ननु विकिरति नेत्रनाराचमेषातिदुर्भेदनं
तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तावधानस्य हन्तम् ॥</td></tr>
<tr><td>चित्रलेखा
चन्द्रलेखा इति क्वचित् ।</td><td>मन्दाक्रान्ता नयरलघुयुता कीर्तिता चित्रलेखा
ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ ऽ</td><td>शुभ्रेऽस्मिन् जगति मृगदृशां साररूपं यदासी
दाकृष्येदं व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि ।
मैत्राढ्कं चेत ५ यमुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य
प्रीत तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाकुलायाम् ॥</td></tr>
<tr><td>शार्दूलललितम
द्वादशे षष्ठ्यान्ते च यति ।</td><td>म सौ ज सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूलललि-
तम्
ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ</td><td>हत्वा कंसमृगे पराक्रमविधिं शार्दूललालित
यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुराराति ष्वनिदरम् ।
सन्तोष परमन्तु दवनिवहे त्रैलोक्यग्रास्य
श्रेयो व स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियनम ॥</td></tr>
<tr><td>हरिणप्लुतम्
हरिणप्लुतेति कुत्रापि ।</td><td>मात सो जौ भरसयुतौ करिवाजिखैर्हरिणप्लुतम्
ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>अश्वगति</td><td>पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदि चान्त्यगरचिता
ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।। ऽ।।,।।ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>सुधा</td><td>सुधा सकैर्लकैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतगाः
।ऽऽ,ऽऽऽ,।।। ।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>चित्रलेखा</td><td>वस्वश्वैर्मनननतमकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम्
ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽऽ,</td><td></td></tr>
</table>

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भ्रमरपदकम्	भाद्रनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् २।।,२।२,।।।,।।।,।।।,।।२	
शार्दूलम्	शार्दूलं वद मासषट्कयति मः सो जसौ रो मश्चेत् २२२,।।२,।२।,।।२,२।२,२२२	
केसरम्	अर्णाश्वाश्वैर्मभनयरयुगैर्वृत्तं मतं केसरम् २२२,२।।,।।।,।२२,२।२,२।२	
चलम्	म्भौ नजौ भ्रौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः २२२,२।।,।।।,।२।,२।।,२।२	
ललिता	सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्चतुर्भिर्युता लाबसा २२।,।।।,२।२,२।२,२।२,२।२	
लता	भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजेन्द्रैर्लता ।।।,।।।,२।२,२।।,२।२,२।२	
सिंहविस्फूर्जितम्	तद्वृत्तर्षैश्वैर्मौ भमौ विरतिश्चेत् सिंहविस्फूर्जितं यौ २२२,२२२,२।।,२२२,।२२,।२२	
हरनर्त्तनम् विबुधप्रिया इति च कुत्रापि ।	रसौ जजौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरनर्त्तनम् २।२,।।२,।२।,।२।,२।।,२।२	
क्रीड़चक्रम्	इदं क्रीड़चक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।२२,।२२,।२२,।२२,।२२,।२२,	
चीरकम्	चीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्ततः २।।,।।२,।।।,।२।,।।।,२।२	
ऊनविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अतिधृतिः ।		
मेघविस्फूर्जिता षष्ठे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	रसर्त्वश्वैर्य् मौ नसौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् । ।२२,२२२,।।।,।।२,२।२,२।२,२	कदम्बामोदाढ्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेका विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुदा दर्दुरा दृप्तनादाः । निशा नृत्यद्विद्युद्विलसितलसन्मेघविस्फूर्जिता चेत् प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मात् किमन्यत् ॥
छाया षष्ठे द्वादशे अन्ते च यतिः ।	भवेत् सैवच्छाया तयुगगयुता स्यात् द्वादशान्ते यदा ।२२,२२२,।।।,।।२,२२।,२२।,२	अभीष्टं जुष्टो यो वितरति लसद्दोश्चारुशाखोज्ज्वलः स्फुरन्नानारत्नस्तवकितततुश्चित्रांशुकालम्बितः । न यस्याङ्घ्रिच्छायासुभगतवतां संसारतीव्रातप- स्तनोति श्रोत्तापं स जगदवतात् कंसारिकल्पद्रुमः ॥
शार्दूलविक्रीड़ितम् द्वादशे ऊनविंशतौ च यतिः ।	सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीड़ितम् २२२,।।२,।२।,।।२,२२।,२२।,२	गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग ! रसने ! त्वं घोषयाहर्निशं पाणी ! पूजयतं मनः ! स्मर पदे ! तस्यालयं गच्छतम् । एवञ्चेत् कुरुताखिलं मम हितं शीर्षादयस्तद् ध्रुवं न प्रेक्षे भवतां कृते भवमहाशार्दूलविक्रीड़ितम् ॥
सुरसा सप्तमे चतुर्दशे अन्ते च यतिः ।	म्रौ भ्नौ यो नो गुरुश्चेत् स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् २२२,२।२,२।।,।।।,।२२,।।।,२	कामक्रीड़ासतृष्णो मधुसमयसमारम्भरभसात् कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकृष्टहृदयः । गोविन्दो वल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां शङ्के पीयूषपानप्रभवकृतसुखं विस्मरदसौ ॥
फुल्लदाम पञ्चमे द्वादशे अन्ते च यतिः । पुष्पदाम इति केचित् ।	मो गौ नौ तौ गौ स्वरहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम् २२२,२,२,।।।,।।।,२२।,२२।,२,२	शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं हृष्यच्चेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्व्योमसंस्थैर्विसृष्टम् । सुग्धामोदेन स्थगितदशदिगाभोगमाहूतभृङ्गं मौलौ दैत्यारेर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥
पञ्चचामरः	नयुगलगलघू रजौ रलगा यदा स पञ्चचामरः ।।।,।।।,२,।,२।२,।२।,२।२,।,२	
बिम्बम्	वृत्तं बिम्बाख्यं शरसनितुरगैर्म्तौ नमौ ततौ चेद्गुरुः २२२,२२।,।।।,।।२,२२।,२२।,२	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मकरन्दिका	रसैः षड्भिर्लोकैर्यमनसजजा गुरुर्मकरन्दिका 122,222,111,112,121,121,2	
मणिमञ्जरी	रसाश्वैः स्यात् यभनयजजगाः कीर्त्तिता मणि- मञ्जरी 122,211,111 122,121,121 2	
मधुमतता	गजाश्वितुरगैर्जसौ जसतभा गश्चेत् मधुमतता 121,112,121,112,221,211,2	
विंशत्यक्षरा वृत्तिः । कृतिः ।		
सुवदना सप्तमे चतुर्दशे विंशतौ च यतिः ।	ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना 222,212,211,111,122, 211,1,2	प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयादासाद्य नयना त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परमतरसुखं हर्षोत्थपुलका । आनन्दाश्रुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका कामारे त्यक्तकामा ननु नरकरिपो । राधा मम सखी ॥
गीतिका	सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका 112,121,121,211,212,112,1,2	करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा । बहुलानुरागनिवासराससमुद्भवा भवताच्चिरं विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनचारु चामरगीतिका ॥
वृत्तम्	वृत्तमीदृशन्तु नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुश्च 212,121,212,121,212,121,2,1	चित्रनृत्यलीलया निसर्गरम्यदेहरूपविभ्रमेण राजमानसद्वपोविलाससम्पदा कलाकुतूहलेन । यः समं व्रजाङ्गनाजनैः सुराङ्गनाभिः सुखं बभूव विष्णुरब्जलास चित्तपद्मकोषषट्पदः स मे सदास्तु ॥
शोभा षष्ठे त्रयोदशे अन्ते च यतिः ।	रसाश्वाश्वैः शोभा यमनगनतरा मैर्गविस्फू- र्जिता चेत् 122,222,111,111,2,212,212,2	समीपस्थोन्मीलत्सरसिजयुगला मध्यनम्रा घनाभ्यां तयोरष्टैः राजत्परकिसलयपिच्छसुस्निग्धशाखा । लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवक्त्रविम्बाश्रिताया महाशोभा गौरी मिनदलिपटले, कृष्ण । सा कापि वल्ली ॥
सुधा	स्याता पूर्वैः सुधा या यदि मरभनना तद्द्वयं गौ गुरुश्च 222,212,211,111,221,221,2,2	
मत्तेभविक्रीडितम् त्रयोदशे यतिः ।	सभरा नमौ यलगाश्च यो दश यतिर्मत्तेभविक्री- डितम् 112,211,212 111,222,122,1,2	
एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः । प्रकृतिः ।		
स्रग्धरा सप्तमे चतुर्दशे एकविंशे च यतिः ।	म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम् 222,212,211,111,122,122,122	आकोपीन्दीवराभा कनककपिलसत्पीतवासाः सुहासो बर्हैश्चन्द्रकान्तैर्व्वलनमिलचिकुरश्चारुकर्णावतंसः । कंसध्वानप्रध्वानसुविलसनगरवीभिर्लसन्ती कामिनीपस्य विष्णोरवतु नगानि च स्रग्धरा हारिहारा ॥
सरसी सिद्धकमिति सलिलनिधिरिति च क्वापि ।	नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः 111,121 211 121,121,121,212	चिकुरकलापशैवलकलापमहासु लसद्दर्शांशुष स्फुटवदनाम्बुजासु विलसद्भुजवालमृणालवल्लिषु । कुचयुगचक्रवाकमिथुनानुगता मुकुलाकृतश्च्रमो व्यरचयदच्युतो व्रजमृगीनयनासरसीषु विभ्रमम् ॥
द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः । आकृतिः ।		
हंसी अष्टमे द्वाविंशतौ च यतिः ।	मौ मौ नाश्चत्वारो गौ गौ वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी 222,222,2,2,111,111 111 111,2,2	माद्यत् कान्तैनैकान्तैरमी विकचकमलमधुसुरभि पिबन्ती कामक्रीडाकुम्भस्फीतप्रमन्त्रमरभममनघु रमन्ती । कालिन्दीयं महारम्यं पवनपतनपरितरलतराग कसाराते । पश्य स्वैरं सरभसमतिनिविड विलसति हंसी ॥
मदिरा	सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा 211 211,211 211 211,211 211,2	माधवमासि विकासवराग्रपुष्पलसन्मदिरामुदितं- भृङ्गकुलैरुपगानवने वनमालिनमालि । वनालिलयम । कुञ्जगृहोदरमम्बुजकल्पितलल्पमनल्पमनोजरसं त्वं भज माधविका स्तनकंचुकयातलतोपमया ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
भद्रकम्	भौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ	
लालित्यम्	लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन् मसः सजनगुभिः ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।।।,ऽ	
महास्रग्धरा	सजता नसौ ररौ गः फणितुरगहयैः स्यान्महास्रग्धराख्या ।।ऽ,।ऽ।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
त्रयोविंशत्यक्षरा वृत्तिः। विकृतिः।		
अद्रितनया अश्वललितमित्यन्यत्र।	नजभजभा जभौ लघुगुरू बुधैस्तु गदितेयमद्रितनया ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।,ऽ	खरतरशौर्यपावकशिखापतङ्गनिभमग्नदृप्तदनुजो जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा। भुवनहितावतारचतुरश्चराचरधरोऽवतीर्ण इह हि क्षितिवलयेऽस्ति कंसशमनस्त्ववेति तमवोचदद्रितनया॥
मत्ताक्रीडम् अष्टमे त्रयोदशे त्रयोविंशतौ च यतिः। मत्ताक्रीडा इति क्वचित्॥	मत्ताक्रीडं वस्विष्वाशायति मयुगगयुगमनुलघुगुरुभिः ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।।।।।।।।।।,ऽ	मुग्धोन्मीलन्मत्ताक्रीडं मधुसमयसुलभमधुरमधुरसात् गाने याने किञ्चित्स्पन्दत्पदमरुणनयनयुगलसरसिजम्। रासोल्लासक्रीडत्कन्दव्रजयुवतिवलयरचितभुजरसं सान्द्रानन्दं वृन्दारण्ये स्मरत हरिमनवचरणपरिचयम्॥
सुन्दरिका	इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता वदयतो भसता नजभगाः ।।ऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्तिः। संस्कृतिः।		
तन्वी पञ्चमे द्वादशे चतुर्विंशतौ च यतिः।	भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः सभौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ऽ।।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।।,ऽ।।,।।।,।ऽऽ	माधव मुग्धैर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोऽप्यधिगततनुदाहा। पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंज्वरभरपरिदूने निःश्वसती सा मुहुरतिपरुषं ध्यानलये तव निवसति तन्वी॥
किरीटम्	नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनागमुनीन्द्रमतं किल ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।	
दुर्मिलम्	सगणैरिह वृत्तधरं वसुभिः किल दुर्मिलमुक्तमिदं कविभिः ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	
पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्तिः। अतिकृतिः।		
क्रौञ्चपदा पञ्चमे दशमे अष्टादशे पञ्चविंशतौ च यतिः।	क्रौञ्चपदा स्यात् भो मसभाश्चेदिषुशरवसुमुनियति ननुलघुगैः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।।।।।।।।।।।,ऽ	क्रौञ्चपदालीचित्रिततीरा मदकलखगकुलकलकलरुचिरा फुल्लसरोजश्रेणिविलासा मधुमुदितमधुपरवरभसकरी। फेनविलासप्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभरपुलकिततनुः पश्य हरेऽसौ कस्य न चेतो हरति तरलगतिरहिम- किरणजा॥
षड्विंशत्यक्षरा वृत्तिः। उत्कृतिः।		
भुजङ्गविजृम्भितम् अष्टमे ऊनविंशतौ षड्विंशतौ च यतिः।	वस्वीशाश्वैश्छेदोपेतं ममतननयुगरसलगै- र्भुजङ्गविजृम्भितम् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	हेलोद्यन्नृत्यत्पादप्रकटविकटनटनभरो रणत्करतालक श्चारुप्रेङ्खच्चूडाबर्हः श्रुतितरलनवकिसलयसरञ्जित- हारधृत्। त्रस्यन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या मुकुलितकरकमलयुगं कृतस्तुति- रच्युतः पायाद्भिन्दन् कालिन्दीह्रदकृतनिजवसतिरहिभुजङ्ग- विजृम्भितम्।
अपवाहम्	मो नाः षट् सगाविति यदि नवरसरसशर- यतियुतमपवाहाख्यम् ऽऽऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अथ दण्डकाः । सप्तविंशत्यक्षरा इति । चण्डवृष्टिप्रपातः	यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्ड वृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः 111 1 1 212 212 212 212 212 212 212,	प्रलयघनघनाघटारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोकुलं सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं न्यधत्त लीलया । कमलनयन । रक्ष रक्षेति गव्याकुलस्मेरमुग्धगोपाङ्गनाभिः शानन्दितो गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो सुरारातिरस्तु प्रमोदाय वः ।
प्रचितकः	प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः 111 111,122 122 122 122,122 122,122	सुरहर । यदुकुलाम्भोधिचन्द्र । प्रभो । देवकीनन्दन । त्रिलोकैकनाथ प्रचितकपटमुरारिव्रजोद्दामभन्नावलक्षोमविद्रावणे कप्रवीण । चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मथनिःशेषितध्यायिचेतो निविष्टान्धकार प्रणतजनपरितापोग्रदावानलोच्छेदमेघ । प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥
कुसुमस्तवकम्	सगणाः सकला खलु यत्र भवन्तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् 112 112,112 112 112 112 112,112 112	विरराज यदीयकरः कनकद्युतिबन्धुरदामवृतः कुचकुड्मली भ्रमरप्रकरेण यथात्र मनोहरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः । स नवीनतमालदलप्रतिमच्छविरिन्दिरलोचनहारिरुचा कमलाकमिरांशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुज मध्यगतः ॥
मत्तमातङ्गलीलाकरः	यत्र रेफाः परं स्वेच्छया गुम्फिताः स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः 212 212 212 212 212 212 212 212 212	हेमगौरं वसानः शुकं शक्रनीलासिते वक्षसि स्पष्टदिव्या- नुलपाङ्किती हारताराशुवक्षोनभश्चित्रमालाङ्किते भव्यभूषोज्ज्वलाङ्ग मम शौरिणा । कम्बुनाभास्वरेणेन्दुकुन्दाभ दन्तेन लीलापरीहास हासोर्मिकौतूहले कंसरङ्गाङ्गणे पातु वश्चक्रपाणिर्गनिक्रीडया मत्तमातङ्ग लीलाकरः
षड्विंशत्यक्षरा इति । अशोकपुष्पमञ्जरी	यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति 21212121212121212121212121	मल्लिं चारुचम्पकस्रजा सलालवदन लसल्लवङ्गचारु चन्द्रिका कचेषु अशोकपुष्पमञ्जरी चलत्सका मनोज्ञ कामकेसरी चकाश्चयाम । फुल्लनागकेसरादिपुष्परेणुरूषितं तनौ विचित्रमित्यपास्त वेश एष केशवः पुनातु वः सुपुष्पभूषितः स मन्मथाभिमानितो मधुर्विहङ्गमश्च ॥
अनङ्गशेखरः	लघुर्गुरुर्निजेच्छया यदा निवेश्यते सदैव दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः 12121212121212121212121212	उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके । विजृम्भ माणगौरदीधितिः रतिस्वहस्तनिर्मितं कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्ग शेखरं शिरः । इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रमोदनक्षमां गिरं समुद्गिरन् मुरारिरद्भुतां प्रदोषकालसङ्गमोल्लसन्मना मनोजकेलिकौतुकी करोतु वः कृतार्थताम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्णः	प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः प्रतिचरणं चण्डवृष्टिप्रपातस्त्वयं । ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.	जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासाच्युतानन्त नारायण त्रिदशगणगुरो मुरारे मुकुन्दासुरारे हृषीकेश पीताम्बर श्रीपते माधव । गरुड़गमन कृष्ण वैकुण्ठ गोविन्द विश्वम्भरोपेन्द्र चक्रायुधाधोक्षज श्रीनिधे बलिदमन नृसिंह शौरे । भवाम्भोधिघोरार्णवे त्वं निमज्जन्तमभ्युद्धरोपेन्द्र माम् ॥
सिंहविक्रीड़ः	यकारैः कवीच्छानुरोधाभिबद्धैः प्रसिद्धो विशुद्धो ऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीड़नामा ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
त्रयस्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्णवः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	अर्णार्णवादीनामप्युदाहरणानि बोद्धव्यानि
अशोकमञ्जरी	स्वेच्छया रजौ क्रमेण संनिवेशयत्युदारधीः कविः स दण्डकः स्मृतो जयत्यशोकमञ्जरी ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ	
षट्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । व्यालः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
ऊनचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । जीमूतः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ	
द्विचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । लीलाकरः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.ऽ।ऽ.ऽ।ऽ.ऽ।ऽ.ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पञ्चचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । उद्दामः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविक्रान्तः	नयुगलगुरुयुगेयं यकाराः कवीच्छानुरोधाद्यदा यत्र बध्यन्त एषोऽपरो दण्डकः पण्डितैरीरितः सिंहविक्रान्तनामा ।।।,।।।,।,ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ.।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ.।ऽऽ, ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
अष्टचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । शङ्खः इत्यादयः ।	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ.ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
इति समवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥		
अथार्द्धसमवृत्तानि ।		
उपचित्रम् ११ । ११ वृत्तिः ।	विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम् । द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरयितव्यः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	सुरवैरिवपुस्तनुतां मुदं हेमनिभांशुकचन्दनलिप्तम् । गगनस्थमलामिलितं यथा शारदनीरधरैरुपचित्रम् ॥
वेगवती १० । ११ वृत्तिः ।	विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोधकमेव हि वेगवती स्यात्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	स्मर वेगवती व्रजरामा केशववंशरवैरतिमुग्धा । रभसान्न गुरून् गणयन्ती केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भद्रविराड् १०।११ इति ।	ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत् मसौ जगौ ग भद्रविराड् भवेदनोजे	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ।।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ	
केतुमती १०।११ इति ।	असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद् गः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।। ऽ।ऽ,।।।,ऽ ऽ	
विपरीतपूर्वा ११।११ इति ।	जसौ जगौ गो विषमे समे चेत् तौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ। ऽ,ऽ	
आख्यानकी ११।१२ इति ।	आख्यानकी तौ जगुरू ग ओजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ।,ऽऽ। ।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ। ऽऽ। ।ऽ।,ऽ ऽ	
हरिणप्लुता ११।१२ इति ।	अयुजि प्रथमेन विवर्जितं द्रुतविलम्बितकं हरिणप्लुता	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	। ऽ।।,ऽ।। ऽ।ऽ	स्फुटफेनचया हरिणप्लुता बलिमनोज्ञतटा तरणेः सुता। कलहंसकुलारवशालिनी विहरतो हरति स्म हरेर्मनः॥
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।। ऽ।। ऽ।।,ऽ।ऽ	
अपरवक्त्रम् ११।१२ इति ।	अयुजि ननरला गुरु समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ	
प्रथमे तृतीये च पादे	।।। ।।ऽ।ऽ,।ऽ	स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्त्रमवेत्य माधवम्। मृगयुवतिगणैः समं स्थिता व्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमाः॥
द्वितीये चतुर्थे च पादे	।।। ।ऽ। ।ऽ।,ऽ।ऽ	
द्रुतमध्या ११।१२ इति ।	भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद् युजि च नजौ ज्यवुतौ द्रुतमध्या	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।। ऽ।। ऽ।।,ऽ ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ। ।ऽ। ।ऽऽ	
मालभारिणी ११।१२ इति ।	विषमे ससजा यदा गुरू चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ ।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ ऽ।। ऽ।ऽ,।ऽऽ	
कौमुदी १२।१२ इति ।	अयुजि ननभभा समकेऽपि तु नयुगरयुगलं सदा कौमुदी	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।। ।।। ऽ।।,ऽ।।	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।, ।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पुष्पिताग्रा १२।१३ इति ।	अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	,।।। ऽ।ऽ ।ऽऽ	करकिसलयशोभया विभान्ती कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः। क्षितरुचिरविकाशपुष्पिताग्रा व्रजयुवतिर्नवतो हरेर्मुदेऽभूत्॥
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
यवमती १२।१३ इति ।	स्यादयुग्मके रजौ रजौ समे चेन्न जरौ जरौ गुरुश्चैवात भरा यवमतीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ। ऽ।ऽ,।ऽ। ऽ।ऽ,ऽ	
मञ्जुसौरभम् १२।१३ इति ।	यदि विषमे भवतो नजौ जरौ सजसा- समे तु जगौ मञ्जुसौरभम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।। ।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।ऽऽ,।ऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
सुन्दरी १०।११ वृत्तिः।	अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा: लगौ यदि सुन्दरी तदा	
प्रथमे तृतीये पादे च	॥ऽ,॥ऽ,।ऽ।,ऽ	यदवोचदवेक्ष्य सुन्दरी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा।
द्वितीये चतुर्थे पादे च	॥ऽ,ऽ॥,ऽ।ऽ,।,ऽ	अपि कंसहरस्य दुर्वचं पचनस्तद्विदधीत विस्मयम् ॥
इत्यर्द्धसमवृत्तानि समाप्तानि ॥ * ॥		
अथ विषमवृत्तानि।		
उद्गता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम्। यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे १०	॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,।	विललास गोपरमणीषु नरपतिनयाप्रभोद्गता।
द्वितीये १०	॥।,॥ऽ,।ऽ।,ऽ	कृष्णनयनचकोरयुगे दधती सुधांशुकिरणोर्म्मिविभ्रमम् ॥
तृतीये १०	ऽ॥,॥।,ऽ॥,ऽ	
चतुर्थे १३	॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,।ऽ।,ऽ	
अन्यविधोद्गता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम्। यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे १०	॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,।	अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम्।
द्वितीये १०	॥।,॥ऽ,।ऽ।,ऽ	क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥
तृतीये ११	ऽ॥,॥।,।ऽ।,।,ऽ	इति भारवाबुद्गताभेदः। १२। १॥
चतुर्थे १३	॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,।ऽ।,ऽ	
सौरभम्	चयमुद्गता सदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा। जायते रनभगैर्ग्रथितं कथयन्ति सौरभकमेतदीदृशम् ॥	
प्रथमे पादे १०	॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,।	परिभूतफुल्लशतपत्रवर्गविहितगन्धविभ्रमा।
द्वितीये १०	॥।,॥ऽ,।ऽ।,ऽ	अस्य हृम हरतीह हरे सलपद्मसौरभकला तवाङ्गता ॥
तृतीये १०	ऽ।ऽ,॥।,ऽ॥,ऽ	
चतुर्थे १३	॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,।ऽ।,ऽ	
ललितम्	नयुगं सकारयुगलञ्च भवति चरणे तृतीयके। तदुदितसुरमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता।	
प्रथमे पादे १०	॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,।	व्रजसुन्दरी समुदयेन मुदितमनसा स पीयते।
द्वितीये १०	॥।,॥ऽ,।ऽ।,ऽ	हिमकरगलितमिवामृतकं ललितं मुरारिमुखचन्द्रविच्युतम्।
तृतीये १२	॥।,॥।,॥ऽ,॥ऽ	
चतुर्थे १३	॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,।ऽ।,ऽ	
वक्त्रम्	वक्त्रं युग्भ्यां मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्।	
प्रथमे पादे ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	वक्त्राम्भोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम्।
द्वितीये ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	वल्लवीनां मुरारातेश्चेतोभृङ्गं चकाराेच्चैः ॥
तृतीये ८	ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	
पथ्यावक्त्रम्	युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम्।	
प्रथमे पादे ८	ऽ।ऽ॥ऽऽ।	रासकालनटव्यास्य कृष्णस्य मधुवासरे।
द्वितीये ८	ऽऽ॥।ऽ।ऽ	आसीन्नोपन्यगाचीर्णा पथ्या वक्त्रमधुस्रुतः ॥
तृतीये ८	ऽऽऽ॥ऽऽऽ	
चतुर्थे ८	ऽऽऽ॥ऽ।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अनुष्टुप्		पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातं तस्याष्टाक्षरता मता ॥	
प्रथमे चरणे	८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
द्वितीये	८	ऽ।ऽ।।ऽ।ऽ	गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥
तृतीये	८	।।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	
इति वर्णवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥			
अथ मात्रावृत्तानि ।			
आर्या अथवा गाथा		लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठोऽयञ्च नलघु वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्य्यायाः ॥ षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयतिपदनियमः । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	यस्याः प्रियः सुतो मे वत्सकुलटाभिराहृतो न गृहे ।
द्वितीये	१८	ऽ।।।ऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	चक्षमपि प्रसस्थाविति जगाद गोष्ठीं यशोदार्य्या ॥
तृतीये	१२	।।।।ऽ।ऽ।।	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
प्रकारान्तरो यथा			
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	वृन्दावने सलीलं वलगुद्रुमकाण्डनिहिततनुयष्टिः ।
द्वितीये	१८	ऽऽ।।ऽ।।।।।ऽऽ	अधरसुधार्पितवेणुः कृष्णो यदि मनसि कः स्वर्गः ॥
तृतीये	१२	ऽ।ऽ।।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।।।ऽऽऽ	
नवधा आर्या क्रमेण यथा ।			
पथ्या		प्रथमगणत्रयविरतिर्दलयोरुभयोः प्रकीर्त्तिता [पथ्या ।	
प्रथमे पादे	१२	।।।।ऽ।।ऽऽ	जय जय नाथ ! मुरारे ! केशव ! कमलाकान्ताच्युतानन्त ! ।
द्वितीये	१८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	कुरु करुणामिति विरतिं पथ्या भवरोगदुःखानाम् ॥
तृतीये	१२	।।।।ऽ।।।।ऽ	अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।ऽ।ऽऽऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रायां यतिः ॥
विपुला		संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥	
प्रथमे पादे	१८	ऽऽ।।ऽऽऽ।।ऽऽ	पुंसां कलिकालव्यालदष्टानां भावुकप्रकृतिरत्रापि ।
द्वितीये	१२	ऽ।।।ऽऽऽ	सौम्यविपुला सुखे चेत् स्याद्गोविन्दाख्यमन्त्रकला ॥
तृतीये	१४	ऽ।।।ऽ।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१२	ऽऽऽ।ऽ।।ऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रां संलङ्घ्य यतिः ॥
चपला		द्वलयोर्द्वितीयतुर्य्यौ गमध्यौ जकारौ तु यत्र चपला सा ।	
प्रथमे पादे	१२	।।ऽ।ऽ।ऽऽ	चपला न चेत् कदाचिन्मूर्त्तौ भवेद्भक्तिभावना हृष्टो ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	धर्म्मार्थकाममोक्षाखदा करस्था न सन्देहः ॥
तृतीये	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
मुखचपला		आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः । इतरं पूर्व्वमलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽ।।।ऽ।ऽऽ	नन्दसुत ! चपलकमलं हृद्यं न ते प्रेम गन्धः सन्ते ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ ऽऽऽ	यत्र भवति ते रागः कापि जगादेति मुखचपला ॥
तृतीये	१२	ऽ।।।।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे	१५	ऽ।।ऽऽ।।।।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
जघनचपला		प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः । लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥	
प्रथमे चरणे	१२	ऽऽऽऽ।।ऽ	कृष्णः शृङ्गारपटुर्यौवनमदचञ्चलः सुललिताङ्गः ।
द्वितीये	१८	ऽ।।।ऽ।ऽ।।।ऽऽ	आसीद्व्रजाङ्गनानां मनोहरो जघनचपलानाम् ॥
तृतीये	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽ।।।।ऽऽ	
गीतिः		आर्य्याप्रथमार्द्धसमं यस्या अपरार्द्धमाह तां गीतिम् ।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽ।।ऽऽऽऽ	केशववंशीगीतिर्लोकमनोहरिधारिणी जयति ।
द्वितीये	१८	ऽ।।ऽ।।।ऽ।ऽ।।ऽ	गोपीमानग्रन्थेर्विमोचनी दिव्यगायनाचार्य्या ॥
तृतीये	१२	ऽऽऽऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे	१८	।ऽ।ऽऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	
उपगीतिः		आर्य्यापरार्द्धतुल्ये दलद्वये प्राहुरुपगीतिम् ।	
प्रथमे चरणे	१२	।।ऽ।ऽ।ऽऽ	नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे मुरारातिम् ।
द्वितीये	१५	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	अस्मारयदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतिम् ॥
तृतीये	१२	ऽऽ।।।।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	ऽ।।ऽऽ।ऽऽऽ	
उद्गीतिः		आर्य्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः ।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽ।।	नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्मृतिर्भक्त्या ।
द्वितीये	१५	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	अर्चायामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः ॥
तृतीये	१२	ऽऽऽऽऽऽ	
चतुर्थे	१८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	
आर्य्यागीतिः		आर्य्याप्रागर्द्धसमन्तेऽधिकगुरु तादृगपरार्द्धमार्य्यागीतिः ।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽऽऽ।।।।ऽ	हर्षाश्रुस्तिमितदृशः प्रमोदरोमाञ्चकञ्चुकाञ्चितदेहाः ।
द्वितीये	२०	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽऽ	आर्य्यागीतिं भक्त्या गायन्ति श्रीपतेश्चरितसम्बद्धाम् ॥
तृतीये	१२	ऽऽऽऽऽऽ	लघुगुरुविपर्य्ययरूपप्रस्तारभेदेन बहुविधा आर्य्या भवन्ति ॥
चतुर्थे	२०	ऽऽऽऽ।ऽ।।।ऽऽऽ	
पूर्व्वार्द्धे विंशत्या चतुर्विंशत्या वा मात्राणां परार्द्धे षोड़शमात्राणां परे लघुवर्णचतुष्टये सति प्रथमं द्वितीयं वा लघ्वक्षरं प्राप्य आर्य्यायाः सामान्येन यतिनियमः ॥			
वैतालीयम् । अपरवक्त्रमित्येके ।		षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तरा । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥	
प्रथमे चरणे	१४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	कुसुमेन मदेन चर्चितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम् ।
द्वितीये	१६	।।ऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	मुदमातनुतेऽत्र पञ्चमं तद्वैतालीयं फलं हरेः ॥
तृतीये	१४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा भवति ॥
चतुर्थे	१६	ऽऽऽऽऽ।ऽ।ऽ	
औपच्छन्दसकम्		तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं कवीन्द्रहृद्यम् ।	
प्रथमे चरणे	१६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	आतन्वानं सुरारिकान्तास्वौपच्छन्दसकं रुदा विनोदम् ।
द्वितीये	१८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	कंसं यो निर्जघान देवो वन्दे तं जगतां स्थितिं दधानम् ॥
तृतीये	१६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	
एतद्वैतालीयभेदः ॥			

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणानि।	छन्दसामुदाहरणानि।
पज्झटिका	प्रतिपदयमकितषोडशमात्रा नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा। पज्झटिकावपुरत्र विवेकः क्वापि न मध्यगुरुर्गण एकः॥	
प्रथमे चरणे १६	|| |ऽऽऽऽऽऽ	तरणिसुताविहरत्सुखलालस पज्झटिकाकटिबन्ध।
द्वितीये १६	||||ऽ||ऽ||ऽऽ	मौलिचपलशिखिचन्द्रकवृन्द कालियशिरसि नटत मुकुन्द॥
तृतीये १६	ऽ|||||ऽ||ऽऽ	इयं प्रतिपदयमकितषोडशमात्रा लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा
चतुर्थे १६	ऽ||||||ऽ||ऽऽ	अस्या नवमी मात्रा च क्वाचित् लघ्वी भवति॥
दोधकिका	मात्रा चतुर्दशक यदि पूर्वं लघुकविरामि। पश्चादेकादशकन्तु दोधकिका द्विगुणेन॥	
प्रथमे चरणे १४	ऽऽऽ||||||	माई दोधकिपठन शुनि कामिनी काया गोयाल।
द्वितीये १२	ऽ|ऽऽ|ऽऽ|	वृन्दावनघनकुञ्ज चलितो कमलरसाल॥
तृतीये ११	ऽऽ||||ऽ|	अस्यार्थः। हे मातः। दोधकिकापाठं श्रुत्वा कश्चित्
चतुर्थे ११	||ऽ|||ऽ|	गोपाङ्गना हर्षिता काममपि रसाल चलित कुत्र वृन्दावनघन
अस्या अन्त्या मात्रा लघ्वी अयं भ्रष्टभाषया प्रचारः॥		कुञ्जे वृन्दावनस्य निविडनिकुञ्जे। राई इति क्वचित् पाठः तत्पक्षे राधिकाया दोधकिकापाठं श्रुत्वा॥
इति मात्रावृत्तानि समाप्तानि॥*॥		गुरुलघुव्यत्ययेन बहुधा भवति॥

अत्र समवृत्तानि (२४७) सप्तचत्वारिंशदधिकं द्विशतं, अर्द्धसमवृत्तानि (१५) पञ्चदश, विषमवृत्तानि (७) सप्त, मात्रावृत्तानि च (१५) पञ्चदश समुदायेन (२८४) चतुरशीत्यधिकद्विशतसंख्यकानि छन्दांसि लिखितानीति॥*॥

छन्दकपातनः, पुं, (छन्दकेन छद्मना पातयति लोकानिति। पत+णिच्+ल्यु।) छद्मतापसः। इति जटाधरः॥

छन्दोगः, पुं, (छन्दो वेदविशेषं सामेत्यर्थः गायतीति। गै+"गापोष्टक्।" ३।२।८। इति टक्।) सामगः। सामवेदी। इति जटाधरः॥ (यथा, मनुः। ३। १४५।

"यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम्।
शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम्॥")

छन्दोगपरिशिष्टं, क्ली, (छन्दोगेभ्यः सामगेभ्यः कात्यायनेन मुनिनेत्यर्थः। प्रणीतं यत् परिशिष्टम्। यद्वा छन्दोगस्य कृतं परिशिष्टम्।) कात्यायनमुनिकृतसामवेदिकर्म्मबोधकगोभिलसूत्राणां परिशिष्टशास्त्रम्। इति स्मृतिः॥

छन्दोविचितिः, स्त्री, (छन्दसां विचितिर्यत्र।) श्रुतिच्छन्दसां प्रज्ञापकशास्त्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा बृहत्संहितायाम्। १०४। ६४।

"निपुणमपि बुद्धा छन्दोविचितिं भवति काव्यमेवायतः।
श्रुतिसुखवृत्तमयं मममाह वराहमिहिरोऽत्र॥")

छन्नं, क्ली, (छद्+क्त।) रहः। निर्जनस्थानम्। इति मेदिनी। ने ५॥

छन्नः, त्रि, (छद्+क्त।) छादितः। इति मेदिनी। ने ५॥ (यथा, महाभारते। ४। २०। ८४।

"न यथा न क्षो वीरः न यन्ता मम रक्षकः।
आहतश्च घटेनैवाज्यपात्रे मेनिकाय मे॥")
रहः। इत्यमरः। २। ८। २२॥

छप इ क सर्पे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सक-सेट्।) इ क छम्पयति। सर्पो गतिः। इति दुर्गादासः॥

छम, उ अदने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सक-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) छमति। उ, छमित्वा छान्त्वा। इति दुर्गादासः॥

छमण्डः, पुं, (छमति भक्षयति अन्यदत्तमाहारं पितरं नाशयतीत्यर्थः। छम+बाहुलकात् अण्डन्।) अपितृकः। इत्युणादिकोषः॥ छैमण्डा इति भाषा॥ बन्धुहीनः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

छर्द्द क वमने। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-सक-सेट्।) वमनं वान्तिः। क, छर्द्दयति अन्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥ (तथाच, महाभारते। ५। ६६। ४२।

"स्वपन्ति च प्रवर्त्तन्ते च छर्द्दयन्ति च मानवाः॥")

छर्द्दः, क्ली, (छर्द्द+भावे घञ्।) वमनम्। इति हेमचन्द्रः। ३। १३३॥

छर्द्दनं, क्ली, (छर्द्द+भावे ल्युट्।) वमनम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, सुश्रुते। ४। १०।

"तथाश्मन्मानापुवितोकोग्रातकीफलैः।
छर्द्दनं मधुरान्विश्च मयका तण्डुलाम्बुना॥")

छर्द्दनः, पुं, (छर्द्दयति नरं पञ्चाङ्गं पीत्वा पुनरुद्गिरतीति। छर्द्द+ल्यु।) अलम्बुषवृक्षः। (छर्द्दयति कटुगन्धेन उद्गिरयतीति। छर्द्द+ल्युट्।) निम्बवृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ मदनवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

छर्द्दापनिका, स्त्री, (छर्द्दिं वमनं आपयति प्रापयतीत्यर्थः। आप+णिच्+ल्यु। ततः स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) ककटी। इति राजनिर्घण्टः॥

छर्द्दिः, स्त्री, (छर्द्द्यतेऽनेनेति। छर्द्द वमने+इन्।) वमिरोगः। वाँति इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। प्रच्छर्द्दिका २ छर्द्दनं ३ वमथुः ४ वमनम् ५ वमिः ६। इति हेमचन्द्रः। ३। १३३॥ छर्द्दिका ७ छर्द्दीका ८ वान्तिः ९ उद्गारः १०। इति राजनिर्घण्टः॥ उत्कासिका ११ छर्द्दनम् १२। इति शब्दरत्नावली॥ तस्या निदानादि यथा —

"दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्व्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः।
छर्द्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति।
अकाले चातिमात्रैश्च तथासात्म्यैश्च भोजनैः॥
श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः।
नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः॥
बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात्।
छादयन्नाननं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनैः॥
निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः॥"

तस्याः पूर्व्वरूपं यथा —

"हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः।
द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्व्वलक्षणम्॥"

वातजायास्तस्या रूपं यथा —

"हृत्पार्श्वपीडामुखशोषमूर्द्ध-
नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं
विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम्॥
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगे-
नार्त्तोऽनिलाच्छर्द्दयतीह दुःखम्॥"

तथा पित्तजायास्तद्रूपं यथा —

"मूर्च्छा पिपासा मुखशोषमूर्द्ध-
ताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्तः।"

पीतं भृष्टोष्णं हरितं सतिक्तं
धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥"
अथ श्लेष्मजाया रूपं यथा,—
"तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेक-
सन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफानुविद्धं
सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥"
सान्निपातिकाया रूपं यथा,—
"शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-
श्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तम् ।
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥"
असाध्याया लक्षणं यथा,—
"विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोर्द्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं
तृट्श्वासहिक्कार्त्तियुतं प्रसक्तम् ।
प्रच्छर्द्दयेद्दुष्टमिहातिवेगा-
त्तयार्द्दितश्चाशु विनाशमेति ॥"
आगन्तुकाया लक्षणं यथा,—
"वीभत्सजा दौर्हृदजामजा तु
असात्म्यजा या क्रिमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी तां च विभावयेच्च
दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥"
क्रिमिजाया लक्षणं यथा,—
"शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥
क्षीणस्य या च्छर्द्दिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्यसाध्यां
साध्याञ्चिकित्सेन्निरुपद्रवाञ्च ॥"
तस्या उपद्रवा यथा,—
"कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्य-
मेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्द्देरुपद्रवाः ॥"
इति माधवकरः ॥
तस्यौषधं यथा, गारुडे १८७ अध्याये ।
"आम्रजम्बुभवा चैव उदकेन समं पिबेत् ।
हरीतकीकृष्णचूर्णं लिहा व्यासञ्च पूरयेत् ॥
शीतं शीतञ्च पानीयं सर्वच्छर्द्दिनिवारणम् ।
गुडूचीमधुकारिष्टधन्याकं रक्तचन्दनम् ॥
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाघ्नमन्वितम् ॥"
अपिच ।
"बिल्वमूलञ्च समधु गुडूचीक्वथितं जलम् ।
शीतं हरेच्च त्रिविधां छर्द्दिं वै नात्र संशयः ॥
पीता दूर्वा च्छर्द्दिं नश्येत् मिश्रा तण्डुलवारिणा ॥"
इति च गारुडे १६४ अध्यायः ॥
अथ छर्द्दिचिकित्सा ।
"आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वा-
श्छर्द्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥"
अथ च्छर्द्दीगन्धः ।
"हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्द्दिं पवनसम्भवाम् ।
सुद्रामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥
क्षीरोदकं नाशितस्य क्षीरस्योदकम् ।
गुडूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः क्वथितं जलम् ।
पिबेत् मधुयुतं तेन छर्द्दिर्नश्यति पित्तजा ॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।
अधोभागीकृते दोषे छर्द्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥
विडङ्गत्रिफलाविश्वाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
विडङ्गप्लवशुण्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥
प्लवं कैवर्त्तीमुस्तं गुडूची इति लोके ।
पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजान् शर्करां च फलोन्मितान् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चापि कुडवं सलिलस्य च ॥
वाससा गालितं पीतं हन्ति छर्द्दिं त्रिदोषजाम् ।
गुडूच्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ॥
दुर्निवारामपि छर्द्दिं त्रिदोषजनितां बलात् ॥
एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्जा-
लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
छर्द्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥
इति एलादिचूर्णम् ॥
अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्व्वापितं जले ।
तज्जलं पानमात्रेण छर्द्दिं जयति दुर्ज्जयाम् ॥
यथा त्रिकटुधन्याकजीरकाणां रजो लिहन् ।
मधुना नाशयेच्छर्द्दिमरुचिञ्च त्रिदोषजाम् ॥
बिल्वत्वचो गुडूच्या वा क्वाथः क्षौद्रेण संयुतः ।
छर्द्दिं त्रिदोषजां हन्ति पर्पटः पित्तजां तथा ॥
आम्रास्थिबिल्वनिर्यूहः शीतः समधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
निर्यूहः क्वाथः ।
जम्ब्वाम्रपल्लवक्वाथं लाजरजःसंयुतं शीतम् ।
शमयति मधुना युक्तं वमिमतिसारं ज्वरान्वि-
तमुग्राम् ॥
वीभत्सजां हृदयमेरिष्टैर्दौर्हृदजां फलैः ।
लङ्घनैरामजां छर्द्दिं जयेत् सात्म्यैः रसात्मजाम् ॥
क्रमिहृद्रोगवच्चात्र क्रमिं क्रमिसमुद्भवाम् ।
तत्र तत्र यथा दोषं क्रियां कुर्य्याच्चिकित्सकः ॥
इति छर्द्द्यधिकारः ।" इति भावप्रकाशः ॥

छर्द्दिः, [स्] स्त्री, (छर्द्दयति छर्द्द्यते इति वा ।
छर्द्द वमने + "अर्च्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्द्दिभ्य
इसिः ।" उणां । २ । १०८ । इति इसिः ।)
वमिः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, चरके
चिकित्सास्थाने २३ अध्याये ।
"तदग्निवेशस्य वचो निशम्य
प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।
छर्द्दीं हि यानीह पुरोदितानि
विस्तारतस्तानि निबोध सम्यक् ॥")

छर्द्दिका, स्त्री, (छर्द्दि + स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । यद्वा,
छर्द्दिं करोति । छर्द्दि + ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।)
छर्द्दिः । विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

छर्द्दिकारिपुः, पुं, (छर्द्दिकाया रिपुः नाशक इत्यर्थः ।)
क्षुद्रैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

छर्द्दिघ्नः, पुं, (छर्द्दिं हन्तीति । हन् + टक् ।) निम्बवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

छलं, क्ली, (छो + वृषादित्वात् कलच् । यद्वा, छल +
अच् ।) स्खलितम् । शाठ्यम् । इति मेदिनी ।
ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४६ ।
"धर्म्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥"
व्याजः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । १० ।
"सा वै मदालसा पुत्त्रं बालमुत्तानशायिनम् ।
उल्लापनच्छलेनाह रुदमानमविस्वरम् ॥"
तात्पर्य्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरेण
कथनम् । यथा, न्यायसूत्रे । ५० ।
"वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम् ॥"
"अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः
कल्पः अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या
युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो
दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थ-
कल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्-
पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा । यथा,
नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नव-
संख्यापरत्वकल्पनया ऽसिद्ध्यभिधानम् । प्रमेयं
धर्म्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्य-
भिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे
व्यभिचाराभिधानम् । तत्त्रिविधम् । वाक्छलं
सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च ॥" "छलं नाम
परिशठमर्थाभासमपार्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव ।
तद्द्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र वाक्-
छलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयात् नवतन्त्रोऽयं
भिषगिति भिषग् ब्रूयात् नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रो-
ऽहमिति । परो ब्रूयात् नाहं ब्रवीमि नव
तन्त्राणि तवेति अपितु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति
भिषग् ब्रूयात् न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेक-
धाभ्यस्तं मया तन्त्रमिति । एतद्वाक्छलम् ।
सामान्यच्छलं नाम यथा, व्याधिप्रशमनायौषध-
मित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति भवा-
नाह सन्रोगः सदौषधं यदि च सत्प्रशमनाय
भवति सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात् कासस्ते
क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति एतत्सामान्य-
छलम् ॥" इति चरके विमानस्थाने अष्टमे
अध्याये ॥)

छल्लिः, स्त्री, (छदं छादनं लातीति । ला +
बाहुलकात् किः ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
छाल इति भाषा ॥

छल्ली, स्त्री, (छदं छादनं लातीति । ला + किः ।
ततः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) वीरुत् ।
सन्तानः । वल्कलम् । कुसुमविशेषः । इति
मेदिनी । ले, १८ ॥

छविः, स्त्री, (छ्यति खण्डं करोति यद्वा
छ्यति छिनत्ति दूरीकरोति मालिन्यादिकमनेन
इति । छो + "छदिपदिभिस्त्रिसृविकिकीदिवि।"

उणा। ४।५६। इति क्तिन् प्रत्ययेन निपातनात् साधु:।) शोभा। दीप्ति:। इत्यमर:। १।३।१०।
(यथा, मेघदूते। ३५।
"भर्त्तु: कण्ठच्छविरिति गणै: सादरं वीक्ष्यमाण:॥")

छव, न वधे। इति कविकल्पद्रुम:। (भ्वा-उभं-सकं-सेट्।) न, छवति छवते। अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादास:।

छा, स्त्री, (छद्+ड: टाप् च।) आच्छादनम्। इति मेदिनी। छि, १॥

छा:,पुं,(छादयति मांसचर्माभ्याममौ। छद्+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।"उणा।४।१८८। इति असुन् तत: पृषोदरात् साधु:।) शावक:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

छाग:, पुं,स्त्री, (छायते छिद्यते देवतार्थे इति। छो+"छापूखडिभ्य: कित्।" उणा। १।१२४। इति गन्।) पशुविशेष:। तत्पर्य्याय:। बस्त: २ छगलक: ३ अज: ४ स्तुभ: ५। इत्यमर:। २।९।७६॥ छग: ६ छगल: ७ छागल: ८ तभ: ९ स्तभ: १० शुभ: ११। इति तट्टीका॥ लघुकाम: १२ क्रयमद: १३ वर्कर: १४ पर्णभोजन: १५ लम्बकर्ण: १६ मेढ्र: १७ बुक्क: १८ कच्छायु: १९ शिवाप्रिय: २०। इति शब्दरत्नावली॥ अबुक: २१ मेध्य: २२ पशु: २३ पयस्वल: २४। तन्मांसगुणा:। लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। नातिशीतलत्वम्। रुचिबलपुष्टिदायित्वम्। निर्दोषत्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥ शुक्रधातुसाम्यकारित्वम्। बृंहणत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। वातघ्नत्वञ्च। इति राजवल्लभ:॥*॥ छागपोतमांसगुणा:। लघुत्वम्। शीतलत्वम्। प्रमेहनाशित्वञ्च॥ वनचारिछागस्य मांसगुणा:। ईषल्लघुत्वम्। बलदातृत्वञ्च॥ तन्मूत्रगुणा:। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रूक्षत्वम्। नाडीविषार्शश्लीपदोदरकफश्वासगुल्मशोफनाशित्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥

"छागलो वर्करश्छागो वस्तोऽजश्चेलक: शुभ:।
छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत्॥
नातिशीतमदाहि स्यात् स्वादु पीनसनाशनम्।
परं बलकरं रुच्यं बृंहणं बलवर्द्धनम्॥
अजाया अप्रसूताया: मांसं पीनसनाशनम्।
शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम्॥
अजाशुनस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम्।
हृद्यं ज्वरघ्नं श्रेष्ठं सुस्वादु बलदं स्मृतम्॥
मांसं निष्कसितास्यस्य छागस्य कफवातकृत्।
स्रोत:शुद्धिकरं बल्यं मांसदं वातपित्तनुत्॥
वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा व्याधिहतस्य च।
ऊर्द्ध्वजत्रुविकारघ्नं छागमुष्कं रुचिप्रदम्॥"
इति भावप्रकाश:॥

(छागमांसं पितृणां तृप्तिकरत्वात् श्राद्धाय देयम्। यथाह याज्ञवल्क्य:। १।२५८।
"मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतै:॥"
छागमांसेन पितॄणां षण्मासान् यावत्तृप्ति:। यथाह मनु:। ३।२६९।
"षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै।"
भोजनार्थं बलिकल्पनायाञ्च एतद्परीक्षोक्ता। यथा,—
"मनुष्याणां हितार्थाय नराणाञ्च शमाश्रयम्।
तेषां शुभाय निर्द्दिष्टं पशुलक्षणं बली।
ये छागा: शुभगन्धाश्च पशवोऽन्ये तथैव च।
देवजातिभिरनुरज्यन्ते गत्वार्थोपसिद्धये॥
ये पीता हरिता वापि नरजातिकदीरिता:।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्तजाति: शुभप्रदा:॥
यो मोहाद्यथाज्ञानाद्बलिमर्थं प्रयच्छति।
वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत्॥"
एतस्य परीक्षणादिकं विशेषतो वृहत्संहितायाम् ६५ अध्याये उक्तम्। यथा,—
"छागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते।
धन्या: स्थाप्या वेश्मनि
सन्त्याज्या: सप्तदन्ता ये॥
दक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति।
ऋष्यनिभकृष्णलोहित-
वर्णानां श्वेतमपि शुभदम्॥
स्तनवदवलम्बते यः
कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः।
एकमणिः शुभफलकृ-
द्धन्यतमा द्वित्रिमणयो ये॥
मुण्डा: सर्व्वे शुभदा:
सर्व्वसिता: सर्व्वकृष्णदेहाश्च।
अर्द्धासिता: सिताद्धा
धन्या: कपिलार्द्धकृष्णाश्च॥
विचरति यथाम्बुसङ्घे
प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः।
स शुभः सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धनि वा तिलकिका यस्य॥
पृषतककण्ठशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्तः।
कृष्णचरणः सितो वा
कृष्णो वा श्वेतचरणो यः॥
यः कृष्णाण्डः श्वेतो
मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन।
यो वा चरति सशब्दं
मन्दञ्च स शोभनश्छागः॥
ऋष्यशिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाण्डुरो ऽपरे नीलः।
स भवति शुभकृच्छागः
श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्तः॥
कुट्टकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा।
ते चत्वारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते॥
अथाप्रशस्ताः खरशब्दनादाः
प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः।
निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च
भवन्ति ये चासितताल्लुजिह्वाः॥
वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता
मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च।
ते पूजिता वेश्मसु मानवानां
सौख्यानि कुर्व्वन्ति यशः श्रियञ्च॥")

छागण:, पुं, (छगण एव। स्वार्थे अण्।) करीषाग्नि:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ घुँटेर आगुन इति भाषा॥

छागभोजी, [न्] पुं, स्त्री, (छागं भुङ्क्ते भक्षयतीति। भुज्+णिनि:।) वृक:। इति राजनिर्घण्ट:॥ छागभक्षके, त्रि॥

छागरथ:, पुं, (छाग: रथो वाहनमस्य।) वह्नि:। इति हेमचन्द्र:। ४।१६४॥

छागल:, पुं,स्त्री, (छगल एव इति प्रज्ञाद्यण्।) छाग:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३।११०।
"बहुबुद्धिसमायुक्ता: सुविज्ञाना बलोत्कटान्।
शक्ता वञ्चयितुं धूर्त्ता ब्राह्मणं छागलादिव॥"
छगलस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति। छगल+"त्रिकर्णबिदभ्रकच्छमावृषगभ्रशुभ्रपुष्करसद्धातूसविषु।" ४।२।११०। इति अञ्। आत्रेय ऋषिभेद:। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

छागलक:, पुं, (छागल इव कायतीति। कै+क:।) मनुष्यविशेष:। यथा,—
"श्वेतं सुपाकं समदीर्घदन्तं
नि:श्मश्रुकं छागलकं वदन्ति।
गले द्विकण्ठ: स्तन तस्य दृष्टे
कण्ठ: सुपथ्यो रुचिदो धनप्रद:॥"
इति राजनिर्घण्ट:॥
(स्वार्थे कन्।) छागलश्च॥

छागलान्त्री, स्त्री, (छागल आन्त्र: प्रधानो यत्र।) छागलादितैलम्। तच्च वातरोगस्यौषधम्। यथा
"छागं चर्म्मविनिर्म्मुक्तं त्यक्तशृङ्गखुरादिकम्।
पञ्चमूलीद्वयस्यैव जलद्रोणे विपाचयेत्॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
जीवनीयै: समस्ताङ्गै: क्षीरस्यैव शतावरी॥
छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत्।
अर्द्दिते कर्णशूले च बाधिर्य्ये मूकमिन्मिने॥
जडगद्गदपङ्गूनां खञ्जे गृध्रसिकुब्जयो:।
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्व्वरेतत् प्रशस्यते॥
उपस्तम्भसुखो पक्षवल्कन्दाक्षमासयो:।
नि:शस्य शक्तिशक्ति(?)वासे पादावशेषिते॥"
इति चक्रपाणिछागलाद्यं घृतम्॥*॥

एतावन्मो मन्त्र:।
"ओँ कालि कपालिनि अमुकस्य मलधिद्दं देहि चन्द्रपतनेन स्वाहा।
जापयित्वा छागमांसी मधु दत्त्वा ललाटके।
उदन्मुख: प्राङ्मुखो वा भिषगेतदुपालभेत्॥
छागसारवसन्त:।
ओँ हूँ क्रीँ गँ गणपतये स्वाहा।
छागमांसतुलां ग्राह्य दशमूलस्य: पञ्च पलम्।
अश्वगन्धापलशतं बाष्पालकशतं तथा॥
एतादृशं पचेत्तोयैश्चतुर्भागावशेषिते:।

रेरं स्नेहसमं दद्यात् शतावर्य्या रसं तथा ॥
अजापाचे दृढ़े चैव शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत् ।
एषौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥
जीवन्ती मधुकं द्राक्षाकाकोल्यौ नीलमुत्पलम् ।
मुस्तं सचन्दनं रास्ना पर्णिनीद्वयशारिवे ॥
मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी ।
दार्व्वी प्रियङ्गु त्रिफला नतं तालीशपत्रकौ ॥
एलापत्रं वरांगागजातीकुसुमधान्यकम् ।
मञ्जिष्ठा दाडिमं दारु रेणुकं शैलवालुकम् ॥
विडङ्गं जीरकञ्चैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
वस्त्रपूते च शीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥
निधापयेत् स्निग्धभाण्डे चार्द्रे वा भाजने शुभे ।
अस्यौषधस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतःपरम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गणनायकम् ।
पिबेत् पाणितलं तस्य व्याधिं वीक्ष्यानु-
मानतः ॥
सर्व्ववातविकारेषु ह्यपस्मारे विशेष... ।
उन्मादे पक्षघाते च ह्याध्माने कोष्ठनिग्रहे ॥
कर्णरोगे शिरोरोगे बाधिर्य्ये चापतन्त्रके ।
भूतोन्मादे च गृध्रस्यां मोहारे चाक्षिपातने ॥
पार्श्वशूले च हृच्छूले वाय्वायामाद्धिते तथा ।
वातकफाङ्कहृद्रोगसकफे मधुकुले ॥
क्रोष्टुशीर्षे तथा खञ्जे कुब्जे चाथ विभिन्ने ।
अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते नयोर्द्धगे ॥
श्वासादिशोषविकारेषु चातुर्थकज्वरेऽपि च ।
हनुग्रहे तथा शोषे चीरी चैवाववाहुके ॥
दण्डापतानके भग्ने दाहे चाक्षेपके तथा ।
जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे शोफःश्लेष्मे मदात्यये ॥
आढ्यवातेऽग्निमान्द्ये च वातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गरोगिणि चैव तथा सर्व्वाङ्गरोगिणि ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जड़े भ्रमे ।
नीरेन्द्रिये नष्टशुक्रे शुक्रनिःसरणे तथा ॥
क्षीणां वातासमाते च पटले चाक्षिसन्दने ।
एकाङ्गसन्दने चैव सर्व्वाङ्गसन्दने तथा ॥
नगादिपतिते वाते क्षीणमप्राप्तिहेतुके ।
आभिचारिकदोषे च धनसन्तापसम्भवे ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
शिरोमध्यगता ये च जङ्घापार्श्वादिसंस्थिताः ॥
मातृग्रहाभिभूतश्च शिशुर्यश्च विमुच्यति ।
प्रक्षीणबलमांसश्च न वर्त्मगमनक्षमः ॥
घृतेनानेन सिध्यन्ति वज्रमुक्तिरिवासुरान् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् घृतं परमदुर्लभम् ॥
रसायनं वह्निबलप्रदञ्च
वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् ।
दन्तावलेन्द्रेण समानतेजा
दीर्घायुषं पुत्रशतं करोति ॥
क्षीणां शतं गच्छति वाजिरकं
न याति तृप्तिं सरसः समाङ्गः ।
अपुत्त्रिणीपुत्त्रशतं करोति
शतायुषं कामसमं बलिष्ठम् ।
महद्घृतं नाम तु छागलाद्यं
विनिर्म्मितं वातनिसूदनञ्च ।
शिवं शुभं रोगभयापहञ्च
प्रकारं हारीतमुनिर्व्विशिष्टः ॥
छागलवर्ज्जिताः पाके पुमांसं तत्र दापयेत् ।
मयूरी जम्बुकी छागी वीर्य्यहीनाः स्वभावतः ॥
भाषितं काशिराजेन छागमेव नपुंसकम् ॥"
घृतम् १६ शेर । क्वाथार्थं छागमांसपलम् १०० ।
पाकार्थं जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । विल्वादि-
दशमूलं प्रपलम् १० । जलं शं ६४ । शेषः
शं १६ । अश्वगन्धा १०० पलम् । जलं शं ६४ ।
शेषः शं १६ । वाट्यालकं १०० पलम् ।
जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । दुग्धं शं १६ ।
शतमूलीरसः शं १६ । कल्कार्थं जीवन्त्या-
दीनां जीरकपर्य्यन्तानां कल्कद्रव्याणां प्रं तो ४ ।
वस्त्रपूते शीते शर्करा शं २ । इति वृहच्छागलाद्यं
घृतम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
("छागमांसं तुलार्द्धं स्यात् दशमूलं तथापरम् ।
तोयद्रोणे पचेद्धीमान् यावत् स्यादंशशेषितम् ॥
तैलप्रस्थद्वयञ्चैव क्षीरञ्चैव शतावरी ।
जीवनीयं समधुकं बला रास्ना च शैलजम् ॥
मांसीस्याद्धिमतालीशनागुकावनवालुकम् ।
पृथक् पृथक् समादाय सर्व्वमेकत्र साधयेत् ॥
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षा च प्रत्येकं कुडवान्वितम् ।
आढ़कञ्च जलञ्चैव विधिना च विपाचयेत् ॥
छागलाद्यमिदं तैलं हारीतेन महात्मना ।
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
सर्व्वज्वरगदं हन्ति सन्निमज्यास्थिजलगा ॥"
इति छागलाद्यं तैलम् ॥
इति वैद्यकरत्नमालिकायां वातरोगाधिकारे ॥)

छागलान्त्रिका, स्त्री, (छागलान्त्री + संज्ञायां कन् ।
टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) वृद्धदारकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

छागलान्त्री, स्त्री, (छागलं अन्तयतीति बाहु-
लकात् रक् ततो ङीप् ।) वृकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

छागवाहनः, पुं, (छागेन आत्मानं वाहयतीति ।
वह + णिच् + ल्युः । यद्वा, छागो वाहनमस्य ।)
अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छागिका, स्त्री, (छागी + स्वार्थे कन् । ततः टापि
पूर्व्वह्रस्वः ।) छागी । इति हेमचन्द्रः ।४।३४१॥

छागी, स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहारायेति ।
छो + "छापूखड्भ्यः कित् ।" उणां ।१।१२४ ।
इति गन् छागः ततः स्त्रियां जातौ ङीष् ।)
छागमाता । बकरी इति पाँठी इति च भाषा ।
तत्पर्य्यायः । अजा २ पयस्विनी ३ भीरुः ४
मेध्या ५ गलेस्तनी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
छागिका ७ मञ्जा ८ सर्व्वभक्षा ९ गलस्तनी १० ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चुलुम्पा ११ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ सञ्जा १२ सुखविलुण्ठिका १३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तद्दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । रक्त-
पित्तविकारक्षयकासनाशित्वञ्च । यथा, राज-
निर्घण्टे ।
"अजानां लघुकायत्वान्नानाद्रव्यनिषेवणात् ।
नात्यम्बुपानात् व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ॥"
कषायत्वम् । लघुत्वम् । अतीसारज्वरनाशि-
त्वञ्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तादिभक्षणात् ।
स्तोकाम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वरोगापहं पयः ॥"
तद्दधिगुणाः । उत्तमत्वम् । ग्राहित्वम् । लघु-
त्वम् । दोषत्रयापहत्वम् । श्वासकासार्शःक्षय-
कार्श्येषु शस्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति भाव-
प्रकाशः ॥ कफवातनेत्रदोषदुर्नामश्वासकास-
नाशित्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥
तन्नवनीतगुणाः । लघुत्वम् । मधुरत्वम् । कषा-
यत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीप-
नत्वम् । पथ्यत्वम् । सदा हितत्वञ्च ॥ तन्नवोत्थ-
नवनीतगुणाः । क्षयकासनेत्रामयकफनाशित्वम् ।
बलत्वम् । परमदीपनत्वञ्च ॥ तद्घृतगुणाः ।
चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । काम-
श्वासकफनाशित्वम् । राजयक्ष्मणि शस्तत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

छातः, त्रि, (छो + क्तः । "शाच्छोरन्यतरस्याम् ।"
७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।)
छिन्नः । दुर्ब्बलः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

छात्रं, क्ली, वरटीच्छत्रसम्भवं मधु । तस्य गुणाः ।
श्वित्रक्रिमिरोगरक्तपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥
("वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥"
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
भ्रमतृण्मोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

छा(त्त्र)त्रः, पुं, (छत्रं गुरोर्दोषावरणं तच्छील-
मस्येति । "छत्रादिभ्यो णः ।" ४ । ४ । ६२ ।
इति णः ।) शिष्यः । इत्यमरः । २ । ७ । ११ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८७ ।
"भूमुजा दानशौण्डेन येन्त्रिके स्वखिडशे कृतः ।
छात्राणामार्य्यदेशानां तेन विद्यार्थिनां मठः ॥")

छात्रकं, क्ली, (छात्र + स्वार्थे कन् ।) छात्रं मधु ।
यथा, राजनिर्घण्टे ।
"छत्राकारन्तु पटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः ।
ये कुर्व्वन्ति तदुत्पन्नं मधु च्छात्रकमीरितम् ।
श्वित्रमेहकृमिघ्नञ्च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ॥"
अपिच भावप्रकाशे ।
"वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥
भ्रमतृड्मोहविषहृत्तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥"

छात्रगण्डः, पुं, (छात्रो गण्ड इव ।) पदाद्यवित् ।
विभक्त्यन्तस्य श्लोकचरणस्य वा आदिमात्रवेत्ता ।

(अन्धकारच्छाद ।) इति हारावली । २१६ ॥

छायदर्शन क्ली (छाद्य दर्शनीयमवमभ्य मधु नवि दृश्यते इति । दृश + कर्म्मणि ल्युट्) हैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (छायाया दर्शनम् ।) शिरश्छायावलोकनञ्च ॥

छादन क्ली (छाद्यते ग्रहमनेनेति । छद + णिच + करणे घञ् । छादयतीति । छद् + णिच + णच वा ।) पटलम् । इति जटाधर ॥ छात इति चाल इति च भाषा ॥

छादन क्ली (छद कि सम्वरणे + णिच + करणे ल्युट्) छदनम् । अन्तर्द्धानम् । (कर्म्मणि ल्युट् ।) पत्रम् । इत्यमरटीकायां भरत (भावे ल्युट्) आच्छादनम् (यथा, रघुः । १५ । ५

नियागपाशैरामक्तोशरः समं सहस्रम्
छादनाय प्रकीर्णेश कस्टककलामगते ॥)

छादन पु (छादयति आच्छादयति पत्राग्निभिरिति । छादि + ल्यु ।) नीलाम्लानवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

छादित त्रि (छाद्यते स्मेति । छद + क्त वा दान्त शान्तेति । ७।२।२७ । इत्यागमात साधु ।) छन्न । इति जटाधर । आच्छादित । यथा

घनतरघनवृन्दैश्छादितौ पुष्पवन्तौ ॥

इत्युद्भट ॥

छान्दस पु (छन्दो वेद अधीते वेत्ति वा । छन्दस + तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९ । इत्यण् ।) वेदाध्यायी । इत्यमर । २।७।४ ॥ (छन्दस्यति सार्थे अण ४ ।

मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात् ।

इति भागवते । १ । ४ । १३ ॥

त्रि छन्दसो व्याख्यानकल्पग्रन्थ । छन्दसो यदणौ । ४ । ३ । ७१ । इत्यण् । वेदभव ॥ छन्दसोऽयम् । तस्येदम् । इत्यण् । वेदसम्बन्धी । स्त्रियान्तु ङीप । यथा हरिवंशे । २१५ । ७ ।

छान्दसीभिरुदाराभि श्रुतिभि समलङ्कृत ॥)

छान्दोग्य क्ली (छन्दोगानां धर्म्मो आम्नायो वा । छन्दोग + छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवह्वृचनटाञ्ज्य । ४ । ३ । १२९ इति ञ्य) साम वेदोपनिषत् । इति वैदिकसम्प्रदाय ॥ (यथा मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये ।

ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकन्तथा ॥)

छाया स्त्री (छ्यति छिनत्ति आतपादिकृत प्रकाशं नाशयतीत्यर्थ । छो + माछाससिसूभ्यो य । उणां । ४ । १०९ । इति यत्प्रत्ययेन च ।) सौरभूषणम् । तत्पर्याय । भावाभुग्ना २ श्यामा ३ अतीन्द्र ४ रौद्र ५ अनातप ६ आभीति ७ आतपाभाव ८ भाबालोमा ९ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । दाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ सर्व्वा नाशित्वम् । मेघच्छायागृष्ठ । अर्थाभावात्मा सन्तापनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥ * ॥ छायाविशेषे दोषो यथा —

“सोमाद्दावगृहच्छाया छिन्नकश्मलरादिकम् । अजमार्ज्जारयोर्यस्तु हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

(लक्षणभेदनाम्ना अरिष्टकारिका यथा —

आनताथामातप शीत सलिलाम्भयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्य छायाप्रेतस्थैव स ॥
छिन्ना भिन्नाकुला छाया होना माध्यधिकापि वा ।
नष्टा तन्वी द्विधा छाया विधिरा विलुप्ता च या ॥
एताश्चान्याश्च या काश्चित् प्रतिच्छाया विग र्हिता ।
सर्व्वा मुमूर्षतां ज्ञेया नचामल्पनिमित्तजा ॥
संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्त्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव स ॥
खादीनां पञ्चपञ्चानां छाया विविधलक्षणा ।
नाभसी निर्म्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥
रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्तात्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥
शुद्धवैदूर्य्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्र स्यु सुखोदया ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥
स्यात्तैजसी प्रभा सर्व्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरासिता ॥
तासां या स्युर्विकासिन्य स्निग्धाश्च विपुलाश्च या ।
ता शुभा रूक्षमलिना संक्षिप्ताश्चाशुभोदया ॥
वर्णमाक्रामति च्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते छाया भा प्रकृष्टा प्रकाशते ॥
नाच्छायो नाप्रभ कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छाया प्रभाश्रिता ॥

इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥) प्रतिबिम्बम् । (यथा याज्ञवल्क्ये । ३ । २०८ ।

मद्यि तैले इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाशुगतां जपेत् ॥) सूर्य्यपत्नी । सा संज्ञाप्रतिकृति । (यथा मत्स्य पुराणे । ११ । ५ ।

नारीमुत्पादयामास स्वशरीरादनिन्दिताम् ।
त्वाष्ट्रीस्वरूपेण नाम्ना छायेति भामिनी तदा ॥)

पालनम् । उत्कोच । कान्ति । (यथा मेघ दूते । ११ ।

वनीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धो पाण्डुच्छायातटरुहतरुभ्रंशिभि शीर्णपर्णै ॥)

पङ्क्तिशोभा । पङ्क्ति । इति मेदिनी । ये २३ ॥ कात्यायनी । इति शब्दरत्नावली ॥ तम । इति हेमचन्द्र ॥ साहाय्यम् । यथा —

“अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।
प्राणाग्निभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावह सुतम् ॥
पुत्रच्छाया पुत्रसाहाय्यम् ।” इति स्मृतिचन्द्रिका ॥ (कर्णविंशत्यक्षरवृत्तिविशेष । इति छन्दोमञ्जरी । अस्य लक्षणादिक छन्द शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

छायाकर त्रि (करोतीति । कृ + अच् । छायाया कर । छायां करोतीति वा ।) छत्त्रधार । इति हेमचन्द्र ॥ छातावरदार इति भाषा ॥

छायातनय पु (छायाया सूर्य्यपत्न्या तनय पुत्त्र ।) शनि । इति हलायुध ॥

छायातरु पुं (छायाप्रधानो छायाप्रधानो वा तरु । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमास) विस्तृतच्छायवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (अस्य लक्षणं यथाह कश्चित् ।

पूर्व्वाह्णे च पराह्णे च तले यस्य न मुञ्चति ।
स्वच्छं तच्छीतलच्छाया स च्छायातरुरुच्यते ॥

यथा मेघदूते । १ ।

कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्त शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्त्तु । यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥)

छायात्मज पु (छायाया सूर्य्यपत्न्या आत्मज तनय ।) शनिग्रह । इति त्रिकाण्डशेष ॥

छायापथ पु (छाया मेघच्छाया तदाकार पन्था । छायायुक्त पन्था इत्येके ।) देवपथ । आकाश । इति त्रिकाण्डशेष ॥

छायापुरुष पुं (छायायां दृष्ट पुरुष पुरुषाकृतिविशेष ।) आकाशे दृष्ट स्वीयच्छायारूप पुरुष । यथा —

श्रीदेव्युवाच ।

‘भगवन् देवदेवेश । सर्व्वागमविशारद ।
नराणां पापिनां लोके पापनिर्म्मोचनं कथम् ।
कालज्ञानं कथं वा स्यात् धर्म्मोपायेन तद्वद ।
श्रुतानि साधनानीश त्वया नैकानि भूरिश ॥
तथापि तानि मनुजैरशक्यान्यल्पबुद्धिभि ।
प्रायेण मनुजा लोके कलौ स्वल्पायुषो ध्रुवम् ॥
अनेकवर्षसाध्येऽस्मिन् योगाभ्यासे ह्यशक्तय ॥

शिव उवाच ।

साधु देवि । त्वया पृष्ट लोकानां हितकाम्यया ।
सादर्शं साधनं वक्ष्ये सर्व्वसाधारणं लघु ॥
गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं वै कथञ्चन ।
सिद्धाय भक्तियुक्ताय सवकाय सुचेतसे ॥
पापिने क्रूरचित्ताय भक्तिहीनाय भामिनि
न वदेद्यदि वा मोहात् वदेत् सिद्धिर्न जायते ॥
तस्मात् परीक्ष्य वक्तव्यं शिष्याय शान्तिने प्रिये
स्वच्छायापुरुषं पश्यन् गगने शुद्धमानस ॥
तस्यावलोकनान् मर्त्य पापराशिं विनाशयेत् ।
महापातकसङ्घैश्च तत्सङ्गैश्चोपपातकै ॥
विमुच्यते क्षणादेव तूलराशिर्यथानलात् ।
कालज्ञानञ्च षण्मासात् तस्मिन् दृष्टे भवेद्ध्रुवम् ॥

देव्युवाच ।

स्वच्छायां कथं पश्येद्गगने भूतलस्थिताम् ।
षण्मासकालज्ञानञ्च तस्मिन् दृष्टे कथं भवेत् ॥

शिव उवाच ।

निरभ्रे गगने देवि । यत्र भवति निर्म्मलम् ।
तत्र छायागतो भूत्वा निश्चल प्रयतो प्रिया ॥

स्वच्छायाकण्ठमालोक्य स्वगुरुस्तत्क्रमेण वै ।
सम्मुखं गगनं पश्येदनिमेषस्तथैव धीः ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशः पुरुषस्तत्र दृश्यते ।
न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परीक्षयेत् ॥
तद्बुधा दर्शनेनैव साक्षात्कारी भवेद् ध्रुवम् ।
कस्यचिद्भाग्यतः पश्येद् यदि विष्णोः शिरोधरः ।
भवत्येव न सन्देहो गुरुविश्वासतः शिवे ! ।
गुरुं सम्यक् पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः ॥
तथा षण्मासपर्य्यन्तं मृत्युस्तस्य न विद्यते ।
शिरोहीनं यदा पश्येत् षण्मासाभ्यन्तरे मृतिः ॥
यदा पादौ न दृश्येते भार्य्यानाशं न संशयः ।
न दृश्येते यदा पाणी भ्रातुर्हानिर्न संशयः ॥
एतज्ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समाश्रयेत् ।
योगाभ्यासेन सततं प्राणायामैश्च संयुतिः ॥
यथा वा तत्समीपस्थो लक्षं मृत्युञ्जयं जपेत् ।
यो न भुक्तो हविष्याशी यतवाक् यतमानसः ॥
मृत्युञ्जयेन सन्देहो ह्यन्यथा मृत्युमृच्छति ।
यदा तु मलिनं पश्येत् ज्वरपीड़ा भवेत्तदा ॥
तस्य शान्तिं प्रकुर्व्वीत शिवसेवां समाहितः ।
रक्तवर्णं यदा पश्येदैश्वर्यं भवति ध्रुवम् ॥
मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा ।
एवं सन्दर्शनाद्देवि ! ज्ञानवान् भवति ध्रुवम् ॥
नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् ।
तत्प्रसादान्महायोगी भूत्वा लोकान् वशी ॥
स्वच्छायादर्शनं देवि ! कार्य्यं पुरुषलक्षणम् ।
दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानञ्चापि सुनिर्म्मलम् ॥"

इति योगप्रदीपिकायां उमामहेश्वरसंवादे छायापुरुषलक्षणं नाम प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

"ओम् अस्य श्रीच्छायापुरुषमहामन्त्रस्य ब्रह्मार्षिरुष्णिग्गायत्री छन्दः छायादेवी देवता ह्रां बीजं स्वाहा शक्तिः प्रणव इति कीलकं सर्व्वसिद्धिसन्दर्शनसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः । ह्रामित्यादि षडङ्गन्यासः ॥ छायया छायया नों नों ह्रीं छाया शिवविचारिणी नमः ओं ह्रीँ ऋं गां सरस्वति ओं नमो भगवते भूतशरीरमात्मानमाकाशे दर्शय दर्शय ऐं ऐं ऐं ह्रीँ भैरवाय नमः स्वाहा । इति मन्त्रः ॥

मातृभावे च पुत्रं वा वाद्भावे च वान्धवम् ।
आत्मानं शिरसोऽभावे सर्व्वाभावे कुलक्षयम् ॥
विशीर्णे विद्यते घूते कृष्णे धूमे च विग्रहम् ।
दुर्भिक्षं जायते घोरं कज्जले च पराङ्मुखे ॥
संपूर्णे च मुखे लक्ष्मी क्षेमलाभं सुसिद्धये ।
हीने रक्ते जये प्रीते उग्रा मृत्युर्न संशयः ॥
पतिभीतिं शस्त्रघातासति वेदविदो विदुः ।
मृत्युञ्जयं जपन्नेव शान्तिस्तस्य विधीयते ॥
षण्मासे मरणं तस्य शीर्षादिपतने विदुः ॥

अथ मृत्युञ्जययन्त्रम् ।
"प्रथमं प्रणवमालिख्य तन्मध्ये साध्यनामकम् ।
बहिरष्टदलं पद्मं यान्तान्तं वसुपत्रके ॥
विलिखेत् षट्कारेण केशरेषु सुशोभितम् ।
तद्बहिश्चन्द्रवृत्तं स्यात् षोड़शस्वरकं लिखेत् ॥
द्वारं भूपुरमालिख्य चतुर्द्वारेषु वारुणम् ।
पार्थिवस्य चतुष्कोणं चक्रं मृत्युञ्जयं भवेत् ॥
ज्वरादिसर्व्वरोगादिदाहशान्तिकरं परम् ।
मृत्युञ्जयं महाचक्रं सर्व्वरक्षाकरं नृणाम् ॥"

अथ ध्यानम् ।
"चन्द्रार्काग्निविलोचनं स्मितमुखं पद्मद्वयान्तःस्थितं
मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशुप्रभम् ।
कोटीरेन्दुगलत्सुधाप्लुततनुं हारादिभूषोज्ज्वलं
कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं मृत्युञ्जयं भावयेत् ॥ क ॥
नत्वा नातगरं शिवं गणपतिं मन्त्रं जपेत् सर्व्वदा ।
खे लक्षेत् सततं विलोकनपरं युक्त रवौ प्रत्यहम् ॥

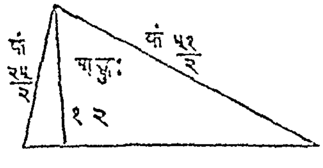
खे विलोकनमन्त्रस्तु ।
ओं ह्रीँ भूचरी खेचरी आत्मानमाकाशे दर्शय सर्व्वप्राणं पाचय पाचय हुं फट् स्वाहा ।
यः पश्येत् सर्व्वगं शान्तमात्मानं गगनस्थितम् ।
न तेन किञ्चिद्ज्ञातव्यं ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥"

इति योगप्रदीपिकायां छायापुरुषोपदेशो नाम षष्ठः पटलः ॥

छायाव्यवहारः, पुं, ज्योतिःशास्त्रोक्ताङ्कविशेषः । अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् ।
"छाययोः कर्णयोरन्तरे ये तयो-
र्वर्गविश्लेषभक्ता रसाद्रीषवः ।
सैकलब्धेः पदघ्नं तु कर्णान्तरं
भान्तरेणोनयुक्तं दले स्तः प्रभे ॥

उदाहरणम् ।
नन्दचन्द्रैर्मितं छाययोरन्तरं
कर्णयोरन्तरं विश्वतुल्यं ययोः ।
ते प्रभे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्त्यसौ
व्यक्तमव्यक्तयुक्तं हि सम्यग्गणितम् ॥

न्यासः

छां $\frac{७}{२}$ छाया $\frac{४५}{२}$

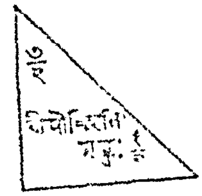
छायान्तरम् । १९ । कर्णान्तरम् । १३ । अनयोर्वर्गान्तरेण । १९२ । भक्ता रसाद्रीषवः । ५७६ । लब्धम् । ३ । सैकस्यास्य । ४ । मूलम् । २ । अनेन कर्णान्तरम् । १३ । गुणितम् । २६ । द्विस्थम् । २६ । भान्तरेण । १९ । ऊनयुते ; ७ । ४५ । तदर्द्धे लब्धे छाये $\frac{७}{२}$ $\frac{४५}{२}$ ततस्त्वो-

र्योगपदमित्यादिना जातौ कर्णौ $\frac{२५}{२}$ $\frac{५१}{२}$

छायान्तरे कर्णसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरघ्न-
श्छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्च्यभक्तः ।

उदाहरणम् ।
शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता
दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चेत् ।
शङ्कोस्तदर्काङ्गुलसम्मितस्य
तस्य प्रभा स्यात् कियती वदाशु ॥

न्यासः

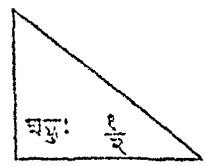

भूः ३ छाया $\frac{१}{२}$ शङ्कुः $\frac{१}{२}$ प्रदीपशङ्कुतलान्तरम् ३ अनयोर्घातः $\frac{३}{२}$ विनरदीपशिखौच्च्येन । ३ । भक्तो जातानि छायाङ्गुलानि । १२ ।

अथ दीपोच्छ्रित्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
छायाहृते तु नरदीपतलान्तरघ्ने
शङ्कौ भवेन्नरयुते खलु दीपकौच्च्यम् ।

उदाहरणम् ।
प्रदीपशङ्क्वन्तरभूस्त्रिहस्ता
छायाङ्गुलैः षोड़शभिः समा चेत् ।
दीपोच्छ्रितिः स्यात् कियती वदाशु
प्रदीपशङ्क्वन्तरमुच्यतां मे ॥

न्यासः

भूः ३ छाया $\frac{२}{३}$

शङ्कुः । १२ । छायाङ्गुलानि । १६ । शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः । ३ । लब्धं दीपकौच्च्यं हस्ताः $\frac{११}{४}$

प्रदीपशङ्क्वन्तरभूमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
विशङ्कुदीपोच्छ्रयसंगुणा भा
शङ्कूद्धृता दीपनरान्तरं स्यात् ॥

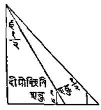
उदाहरणम् । पूर्व्वोक्त एव दीपोच्छ्रायः $\frac{११}{४}$ शङ्क्वङ्गुलानि । १२ । छाया । १६ । लब्धाः शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः । ३ ।

छायाप्रदीपान्तरदीपौच्च्यानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
छायाग्रयोरन्तरसंगुणाभा
छायाप्रमाणान्तरहृद्भवेद्भूः ।

भूयङ्कुघात प्रभया विभक्त
प्रजायते दीपशिखौचामेवम् ॥
त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्त
व्याप्त स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् ॥

उदाहरणम्।
शङ्कोर्भार्कमिताङ्गुलस्य सुमते दृष्टा किलाद्याङ्गुला
छायायाभिमुखे करद्वयमिते न्यस्तस्य दैवीपुन ।
तस्यैशार्कमिताङ्गुला यदि तदा छायाप्रदीपान्तर
दीपौच्चाच्च कियद्वद यवद्गति छायाभिर्धा वैतथि
चेत् ॥

व्यास

भू $\frac{१२}{३}$ छा $\frac{१}{३}$ भू २ छा $\frac{१}{२}$

अत्र छायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ । छाये च । ८ । १२ । अनयोराद्या । ८ । इयमनेन । ५२ । गुणिता । ४१७ । छायाप्रमाणान्तरेण । ४ । भक्ता लब्ध भमानम् । १०४ । इद प्रथमछायामग्नीपतलयोरन्तरमित्यर्थ । एव द्वितीयच्छायाग्रमानम ।१५६। भूयङ्कुघात प्रभया विभक्त इति जातमुभयतोऽपि दीपौच्च समसेव दृष्टा ६ $\frac{१}{२}$ ।

एवमित्यथ छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनया नयन वर्तते तद्यथा । प्रथमच्छायातो द्वितीय च्छाया १० । यावताधिका तावता छाया व्यवन यदि छायाग्रान्तरतुल्याभलभ्यते तदा छायया किमिति एव पृथक पृथक छाया प्रदीपतलान्तरप्रमाण लभ्यते । ततो द्वितीय त्रैराशिक यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कु कोटि स्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्ध दीपकौच्च मुभयत्रापि तुल्यमेव । एव पञ्चराशिकादिक मखिल त्रैराशिककल्पनयैव सिद्ध यथा भग वता श्रीनारायणेन जननमरणक्लेशापहारिणा निखिलजगज्जननैकवीजेन सकलभुवनभावनेन निरिमिरिनमुरनरामुरादिभि स्वभेदैरिद जगद्व्याप्त तद्वन्निखिल गणितजात त्रैराशिकेन व्याप्त यदेव तदवबुधैः किमिव्याशङ्क्याह । यतकिञ्चिद्गुणभागहारविधिना बीजेऽत्र वा गण्यते
तत त्रैराशिकमेव निर्मलधियामेवावगम्य विद्वन्नाम् ।
एतदृषद्बहुधास्मदादिजडधीधीवृद्धिवृद्धा बुधै स्तद्भेदान् सुगमान् विधाय रचित प्राज्ञै प्रकीर्णादिकम् ॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचितायां लीलावत्यां छायाधिकार समाप्ततामगात ॥

छायाभृत्, पुं, (छायां छायारूपशशलाञ्छन यद्वा छायां शीतलकान्ति विभर्त्तीति । भृ+क्विप ।) चन्द्र । इति हेमचन्द्र । २ । १६ ॥

छायामित्र क्ली, (छायया छायाकरणेन मित्र मिव छायाया मित्रमिति वा ।) छत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

छायाम्बधर, पु (छाया छायारूप एव स्मफल धरतीति । धृ+अच । छायाम्बस्य धरो वा ।) चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

छायासुत, पुं (छायाया सूर्यपत्न्या सुत पुत्र ।) शनि । इति हेमचन्द्र । २ । ३४ ॥

छि, पुं, (छ्यति छिनत्ति कौर्मादिक नाम्यती यर्थ । छो+बाहुलकात् कि ।) गन्धा । इत्येकाक्षरकोष ॥

छिक्कनी, स्त्री, (छिक इत्यव्यक्तशब्द कनत्य नया । कन्+करणे ल्युट ततो ङीप ।) क्षुप विशेष । छिक्कनी इति नाकछिकनी इति हाँचोटी इति च भाषा ॥ तत्पर्याय । क्षव कृत २ तिक्ता ३ छिक्किका ४ घ्राणदुःखदा ५ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निपित्तकारित्वम् । वात रक्तकुष्ठकृमिवातकफनाशित्वञ्च । इति भाव प्रकाश ॥

छिक्का, स्त्री, (छिमित्यव्यक्तशब्देन कायतीति । कै+क । ततष्टाप ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्ना वली ॥ हिँक इति हिन्दी भाषा । (यथा गारुडे ज्योतिश्चक्र ६० अध्याये ।
'छिक्काया लक्षण वक्ष्ये स्वपेन पूर्वे महाफलम् । आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात ॥ नैर्ऋते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे । धनं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत । ईशाने मरण प्रोक्त प्रोक्त छिक्काफलाफलम् ॥')

छिक्किका स्त्री (छिक्का क्षुत साधनत्वेनास्त्यस्या । बाहुलकात ठन् ।) छिक्कनी । इति भाव प्रकाश ॥ छिद्रकर्त्ता ॥

छित [द्] त्रि (छिनत्तीति । छिद्+क्विप ।)

छित त्रि (छायते स्मेति । छो+क्त । 'शाच्छो रन्यतरस्याम् ।' ७।४।४१ । इतो ।) छिन्नम् । इत्यमर । ३ । १ । १०२ ॥

छित्ति पु (छिद्+क्तिन् ।) करणश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छेदश्च ॥

छित्वर त्रि (छिनत्तीति । छिद्+'छित्वर छत्वरेति । उणा । ३ । १ । इति ष्वरच प्रत्य येन निपातनात साधु ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त । वैरी । इत्युणादिकोष ॥

छिद इर ध भ व्या क्लेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (रुधा उभ सक अनिट् ।) क्लेदो द्विधाकरणम् । इर अच्छिन्दत अच्छैत्सीत । ध भ छिनत्ति छिन्ते नाङ्गिवा ह्रस्व नाक । वर्ष छेत्ता । इति दुर्गादास ।

छिदक स्त्री (छिनत्तीति । छिद्+कुन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोष ॥

छिदा, स्त्री (छिद्+"षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।' ३ । ३ । १०४ । इत्यङ ततष्टाप ।) छेदनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

छिदि स्त्री, (छिद्यतेऽनया इति । छिद्+'कृषि कुटिभिदिछिदिभ्यश्च ।' उणां । ४ । १४२ । इति इ स च कित ।) कुठार । इत्युणादिवृत्ति ।

छिदिर, पु (छिनत्त्यनेनेति । छिद्+'इषिमदि मुदिखिदिच्छिदीति ।' उणां । १ । ५१ । इति किरच ।) करवाल । परशुध । पावक । रज्जु । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

छिदुर पु (छिनत्तीति । छिद्+ विदिभिदि च्छिदे कुरच ।" ३।२।१६२ । इति कुरच ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त । वैरी । इति मेदिनी । रे १५६ । (स्व छिन्ने, त्रि । यथा रघु । ११।६२ । "सलज्जते न छिदुरोऽपि हार ॥)

छिद, तु क भेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा पर सक सेट ।) भेद इह रन्ध्रकरणम् । छिद्रयति छिद्रमयति भाण्ड बालक । इति दुर्गादास ॥

छिद्र, क्ली, (छिद्यते भिद्यते यत् । छिन्दौ छेदने+'स्फायितञ्चिवञ्चीति ।' उणां । २।१३। इति रक ।) भद । छेँदा इति भाषा । तत पर्याय । कुहरम् २ शुषिरम् ३ विवरम् ४ बिलम् ५ निर्व्यथनम् ६ रोकम् ७ रन्ध्रम् ८ श्वभ्रम ९ वपा १० शुषि ११ । इत्यमर । १ । ८ । २ ॥ रन्ध्रम् १२ शुषी १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा महाभारते । ३।८२।५३ । "ततो गच्छेत धर्मज्ञ । हिमवत्सुतमर्बुदम् । पृथिव्यां यत्र वै छिद्र पूर्व्वमासीत युधिष्ठिर॥) दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ (यथा महाभारते । २ । १२ । २८ ।
'बहुविघ्नश्च नृपते । क्रतुरेष स्मृतो महान् । छिद्राण्यत्र हि वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसा॥' व्यवकाश । नवमसंख्या । इति ज्योतिषम् ॥ लग्नादष्टमस्थानम् । 'छिद्राख्यमष्टम स्थानमिति ।' इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)

छिद्रवैदेही स्त्री, (छिद्रप्रधाना वैदेही पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥

छिद्रात्मा [न्] पु (छिद्रमन्तर्मध्ये यस्य ।) नल । इति राजनिर्घण्ट ॥

छिद्राफल, क्ली (छिद्र दूषणमाफलतीति । आ+फल+अच ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

छिद्रित त्रि (छिद्र+इत ।) तदच्छिद्र । तत्पर्याय । वेधित २ विद्ध ३ । इत्यमर । ३ । १ । ९९ ॥

छिन्न त्रि (छिद्यते स्म इति । छिद्+क्त ।) कृतच्छेदनम् । कुँदा इति काटा इति च भाषा । तत्पर्याय । छातम् २ लूनम् ३ कृत्तम् ४ दातम् ५ दितम् ६ छितम् ७ वृक्णम् ८ । इत्यमर । ३।१।१०४ । कर्त्तम् ९ छादितम् १० । इति जटाधर । छेदितम् ११ खण्डितम् १२ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा मार्कण्डेये । ८० । ११ ।

"छिन्ने धनुषि दैत्येन्द्रस्तथा शक्तिमपाहरत् ॥"४॥
मन्त्रविशेषः, पुं। तल्लक्षणादिकं यथा, विश्वसारे।
"मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वनिलं बीजमुच्यते।
संयुक्तं वा वियुक्तं वा स्वराक्रान्तस्त्रिधा पुनः ॥
चतुर्द्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः ॥")

छिन्नग्रन्थिनिका, स्त्री, (छिन्ना ग्रन्थिनी । संज्ञायां कन् ततष्टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) त्रिपर्णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नपत्री, स्त्री, (छिन्नं पत्रं यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयम् ।)

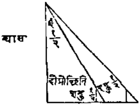
छिन्नमस्ता, स्त्री, (छिन्नं मस्तं शिरो यस्याः ।) दशमहाविद्यान्तर्गतषष्ठमहाविद्या । सा च प्रचण्डचण्डिका । यथा,—
"प्रचण्डचण्डिकां वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम् ।
यस्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नरः ॥
अपुत्त्रो लभते पुत्त्रं अधनो धनवान् भवेत् ।
कवित्वञ्च सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः ॥"
अथ प्रचण्डचण्डिकामन्त्रः । विश्वसारे आमले च ।
"लक्ष्मीं लज्जां ततो मायां माचीं द्वादशिकामपि ।
वज्रवैरोचनीये द्वे मायं फट्स्वाहया युतः ॥
लक्ष्मीबीजं यदाद्यं स्यात् तदा श्रीः सर्व्वतोमुखी ।
लज्जाबीजेन चाद्येन वश्यतां यान्ति योषितः ॥
मायाबीजेन चाद्येन महापातकनाशनम् ।
माचीं द्वादशिकां बीजमाद्यं स्याद्भुक्तिदायकम् ॥
भैरवोऽस्य ऋषिर्द्देवि ! सम्राट् छन्द उदीरितम् ।
छिन्नमस्ता स्मृता देवी बीजं कूर्च्चद्वयं पुनः ॥
स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृतः ॥"
"अत्र लज्जापदं कामबीजपरम् । तथा च ।
अत्र लज्जापदे देवि ! कामबीजं वितन्यते ।
महाकालमतं चेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम् ॥"
पूर्व्वमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्व्वं लज्जाबीजं सन्निवेश्यर्थः । तथा च । पूर्व्वमायापदेन लज्जाबीजमुच्यते । अन्यथा तामिस्रादिविरोधः । तथा च ।
"कामाद्यां वाग्भवाद्यां वा मायाद्यां वा जपेत् सुधीः ।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम् ॥
अन्येषाञ्च मुनीनां मते सर्व्वत्र मायापदं कूर्च्चपरम् । तत्रैव ।
"गान्तं वह्निसमायुक्तं रतिविन्दुसमन्वितम् ।
लक्ष्मीबीजमिदं प्रोक्तं सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥
मादिवह्निसंयुक्तं विन्दुनादविभूषितम् ।
शिवबीजं महेशानि ! लज्जाबीजमुदाहृतम् ॥
ईशानमुद्धृत्य पुरारिबीजं
सविन्दुकं नादविभूषितञ्च ।
भवात्मकर्णं परितः प्रकल्प्य
मायां वदन्तीह मनीषिमुख्याः ॥
द्वादशस्वरवर्णं स्यात् नादविन्दुविभूषितम् ।
वाग्भवं बीजमित्युक्तं सर्व्ववाक्यविशुद्धये ॥
इति मन्त्रे चतुर्ब्बीजव्याख्यानात् अयन्तु समीचीनः । भैरवमते तु माया भुवनेश्वर्य्येव ॥
लक्ष्मीः प्रथमबीजेऽस्ति लज्जाबीजे मनोभवः ।
तृतीयेऽस्मिन् सदा देवी महापातकनाशिनी ॥
चतुर्थे तु गुणातीता मुक्तिविद्याप्रदायिका ।
वकारे वरुणः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः ॥
रेफे हुताशनो देवो वकारे वसुधाधिपः ।
एकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी ॥
त्रैलोक्यविजया देवी सदैवौकारसंस्थिता ।
चकारे चन्द्रमा देवो नकारे हि विनायकः ॥
ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती ।
मायायुग्मे सदा देवी प्रकृत्या सह सङ्गता ॥
वैखरी चैव फट्कारे स्वाकारे कुसुमायुधः ।
हाकारे च रतिस्तिष्ठेदेवं मन्त्रसमुच्चयः ॥"
इति व्याख्यानात् ॥ * ॥

अस्याः पूजाप्रयोगः ।
प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्य्यात् ।
यथा,—
"लक्ष्मीमायाकूर्च्चबीजैस्त्रिभिः पीत्वाम्बु साधकः ।
वाग्भवेनौष्ठौ संमृज्य मायाभ्यान्तु द्विरुन्मृजेत् ॥
कूर्च्चेन क्षालयेत् पाणी दृग्भिर्नासां च विन्यसेत् ।
श्रीमायाकूर्च्चवाग्नामत्रिपुटाभगवर्णकैः ॥
कामकलाङ्कुशाभ्याञ्च यक्षनासाक्षिकर्णकान् ।
नाभिहृन्मस्तकं चांसौ स्पृष्ट्वा शम्भुर्भवेत् क्षणात् ॥
आचम्यैवं छिन्नमस्तां वज्ररात्रौ प्रपूजयेत् ॥
ततः प्राणायामान्ते विधाय षोढान्यासं कुर्य्यात् ।
मन्त्रषोढां ततः कुर्य्यात् त्रैलोक्यवशकारिणीम् ।
श्रीबालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवैस्तथा ॥
कालीवधूकूर्च्चैः कामकलाकूर्च्चास्त्रकैः क्रमात् ।
षोडशीमनुवर्णैश्च पृथगष्टदशाधरौ ॥
एभिर्बीजैर्मातृकार्णान् तेषु स्थानेषु विन्यसेत् ।
एषा ब्रह्मस्वरूपा हि बीजषोढा प्रकीर्त्तिता ॥
अस्याः संन्यसनात् सर्व्वे वशगा भवन्ति हि ।
सर्व्वैश्वर्य्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दशाब्दतः ॥" * ॥
ततः ऋष्यादिन्यासः ।
अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् छन्दः छिन्नमस्ता देवता हुँकारद्वयं बीजं स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः । यथा, शिरसि भैरवऋषये नमः । मुखे सम्राट्छन्दसे नमः । हृदि छिन्नमस्तायै देवतायै नमः । गुह्ये हूँ हूँ बीजाय नमः । पादयोः स्वाहाशक्तये नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ । ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा । इति कनीयसि । ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे स्वाहा । इति पवित्राङ्गुलयोः । ओम् ऊं सुवज्राय शिखायै स्वाहा । इति मध्यमयोः । ओम् ऐं पाशाय कवचाय स्वाहा । इति तर्ज्जन्योः । ओम् औं अङ्कुशाय नेत्रत्रयाय स्वाहा । इत्यङ्गुष्ठयोः । ओम् अः सुरक्षरक्षासुरक्षायास्त्राय फट् । इति करतलपृष्ठयोः । एवं हृदयादिषु । तदुक्तं भैरवतन्त्रे ।
"उद्धरेत् पूर्व्वमाकारं विन्दुलाञ्छितमस्तकम् ।
खड्गाय हृदयायेति स्वाहान्तं कनीयसि ॥
ईंकारञ्च ततो देवि ! चन्द्रकोटिसमप्रभम् ।
सुखड्गाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम् ॥
स्वाहायुक्तं ततो वाच्यं पवित्राङ्गुलिसंयुतम् ।
ऊकारञ्च ततो वाच्यं विन्दुलाञ्छितमस्तकम् ॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम् ।
स्वाहान्तं मध्यमायाञ्च विन्यसेत्तदनन्तरम् ॥
माचीं द्वादशिकां देवीं विन्यसेच्च ततः परम् ।
पाशायेति समुच्चार्य्य प्रवदेत् कवचाय च ॥
स्वाहान्तं विन्यसेन्मन्त्रं तर्ज्जन्यां तदनन्तरम् ।
औकारञ्च ततो देवि ! चाङ्कुशं तदनन्तरम् ॥
नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः ।
अकारञ्च विसर्गान्तं सुरक्षारक्षसंयुतम् ॥
असुरक्षायसंयुक्तं अस्त्रायेति ततः परम् ।
फट्कारसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः ॥
हृदि मूर्द्ध्नि शिखायाञ्च कवचे नेत्रमस्तके ।
यावदस्त्रं चतुर्द्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम् ॥"
त्रिशक्तितन्त्रे भैरववाक्यम् ।
"उद्धरेत् प्रणवं पूर्व्वमाकारं बिन्दुसंयुतम् ।"
इत्यादिवाक्यात् कराङ्गेषु प्रणवसम्मिलितो न्यासः । ततो मूलेन मस्तकादिपादपर्य्यन्तं पादादिमस्तकपर्य्यन्तं वारत्रयं न्यसेत् ॥ * ॥
ततो ध्यानम् ।
"स्वनाभौ नीरजं ध्यायेदर्कं विकसितं सितम् ।
तत्पद्मकोषमध्ये तु मण्डलं चण्डरोचिषः ॥
जवाकुसुमसङ्काशं रक्तबन्धूकसन्निभम् ।
रजःसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम् ॥
मध्ये तु तां महादेवीं सूर्य्यकोटिसमप्रभाम् ।
छिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं समस्तकम् ॥
प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानाग्रजिह्विकाम् ।
पिबन्तीं रौधिरीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम् ॥
विकीर्णकेशपाशाञ्च नानापुष्पसमन्विताम् ।
दक्षिणे च करे कर्त्रीं मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
दिगम्बरीं महाघोरां प्रत्यालीढपदे स्थिताम् ।
अस्थिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
रतिकामोपरिष्ठाच्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः ।
सदा षोडशवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम्
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्रतिमनोभवौ ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम् ।
वर्णिनीं लोहितां सौम्यां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ।
नागयज्ञोपवीताढ्यां ज्वलत्तेजोमयीमिव ॥
प्रत्यालीढपदां दिव्यां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम् ॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूर्य्यानलोपमाम् ।
विद्युज्जटां त्रिनयनां दन्तपंक्तिबलाकिनीम् ॥
दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम् ।
महादेवीं महाघोरां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ॥
लेलिहानमहाजिह्वां मुण्डमालाविभूषिताम् ।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम् ।
करस्थितकपालेन भीषणेनातिभीषणाम् ॥

भूम्यङ्कुघात प्रभया विभक्त
प्रजायते दीपशिखौच्चमेवम् ॥
त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्तं
व्याप्तं स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् ॥

उदाहरणम्।

शङ्कोर्भार्कमिताङ्गुलस्य सुमते दृष्टा किलाष्टाङ्गुला छायायाभिमुखे करद्वयमिते न्यस्तस्य दीपे पुनः। तस्यैवार्कमिताङ्गुला यदि तदा छायाप्रदीपान्तरं दीपौच्चञ्च कियद्वद व्यवहृतिं छायाभिधां वेत्सि चेत् ॥

$भू \frac{१०}{३} दी \frac{१}{३} भू २ दी \frac{१}{२}$

अत्र छायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ । छाये च । ८ । १२ । अनयोरन्तरं । ४ । इयं मनया ५२ गुणिता । ४१० । छायाप्रमाणान्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भमानम् । १०४ । इदं प्रथमच्छायाग्रदीपतलयोरन्तरमित्यर्थः । एवं द्वितीयच्छायाग्रमानम् ।१५६। भूम्यङ्कुघात प्रभया विभक्त इति जातमुभयतोऽपि दीपौच्च

समाप्तेव हस्ता $६\frac{१}{२}$ ।

इयमिलब छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनया नयन वमते तद्यथा । प्रथमच्छायातो द्वितीयच्छाया । १२ । यावताधिका तावता छाया यद्यत यदि छायाग्रान्तरमुपलभ्यते तदा छायया किमिति एव लघक एवक छाया प्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीय त्रैराशिकं यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कुः कोटिस्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्धं दीपकौच्चं सुभयगोऽपि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिकमखिलं त्रैराशिककल्पनया सिद्धं यथा भगवता श्रीनारायणेन जननमरणक्लेशापहारिणा त्रिविधमात्मनैकेन सकलभुवनभावेन [illegible] समन्वितं अखिलं व्याप्तं तद्वदखिलं त्रैराशिकेन व्याप्तं यद्यत् तद्वद्भूमि किमित्याशङ्क्याह । यतकिञ्चिद्गुणभागहारविधिना बीजेऽथ वा गणिते

यत् त्रैराशिकमत्र बिम्बविषयमेतद्ध्रुवाम्

विनाम ।

एतद्बहुधा भिन्नभेदैर्विकृत्य धीधीवृद्धिदं बुद्धिमतां हिताय रचितं प्राज्ञैः

प्रकाशितम् ।

इति श्रीभास्कराचार्यविरचितायां लीलावत्यां छायाधिकारः समाप्तः ।

छायाभृत्, पुं (छायां छायारूपमृगलाञ्छनं यद्वा छायां शीतलकान्तिं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १८ ॥

छायामित्र क्ली (छायया छायाकरणेन मित्र मिव छायाया मित्रमिति वा ।) छत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

छायाम्बरधर, पु (छाया छायारूप एव म्बरं धरतीति । धृ+अच् । छायाम्बरस्य धरो वा ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायासुत, पुं (छायायाः सूर्यपत्न्याः सुतः पुत्रः ।) शनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥

छि, पुं, (छ्यति छिनत्ति कौर्म्मादिकं नाशयतीत्यर्थः । छो+बाहुलकात् किः ।) गह्वरं । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छिक्कनी, स्त्री, (छिक इत्यव्यक्तशब्दं करोत्यनया । कृ+करणे ल्युट् ततो ङीप् ।) वृक्षविशेषः । छिकनी इति नाकछिकनी इति हाचोटी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । क्षवकृत् २ तिक्ता ३ छिक्किका ४ घ्राणदुःखदा ५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निपित्तकारित्वम् । वातरक्तकुष्ठकृमिवातकफनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

छिक्का स्त्री, (छिगित्यव्यक्तशब्देन कायतीति । कै+क । ततष्टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ छिँक इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा गारुडे ज्योतिषस्य ६० अध्याये ।

'छिक्कायां लभते वस्त्रं लभेत पूर्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैरृते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ऐशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम् ॥)

छिक्किका स्त्री (छिक्का क्षुतं साधनत्वेनास्त्यस्याः । बाहुलकात् ठन् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥ छिद्रकर्त्ता ॥

छित [द्] त्रि (छिनत्तीति । छिद्+क्विप् ।)

छित त्रि, (छायते स्मेति । छो+क्त । शाच्छो रन्यतरस्याम् ।' ७।४।४१ । इति इः ।) छिन्नम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

छित्ति पु (छिद्+क्तिन् ।) करजकृत । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छेदः ॥

छित्वर त्रि (छिनत्तीति । छिद्+'छित्वर छत्वरेति ।" उणा । ३ । १ । इति ष्वरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) छेदनस्वभावम् । धूर्त्तः । वैरी । इत्युणादिकोषः ॥

छिद द्रच्छ वैधीकरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (अधो रुधा गणे अनिट् ।) छिनत्ति द्विधाकरणम् । इह ... [illegible] ... । सं छेत्ता । इति दुर्गादासः ।

छिदक स्त्री (छिनत्तीति । छिद्+क्वुन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

छिदा, स्त्री (छिद्+'षिद्भिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् ततष्टाप् ।) छेदनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

छिदि स्त्री (छिद्यतेऽनयेति । छिद्+'कृगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च ।" उणां । ४ । १४२ । इति इः स च कित् ।) कुठारः । इत्युणादिकोषः ॥

छिदिर पु (छिनत्त्यनेनेति । छिद्+'इषिमदिमुदिखिदिच्छिदीति ।" उणां । १ । ५१ । इति किरच् ।) करवालः । परश्वधः । पावकः । रज्जुः । इति मेदिनी । रे १५५ ॥

छिदुर पु (छिनत्तीति । छिद्+'विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।' ३।२।१६२ । इति कुरच् ।) छेदनशीलम् । धूर्त्तः । वैरी । इति मेदिनी । रे १५६ ॥ (अव छिन्ने त्रि । यथा रघुः । ११ । ८२ ।

'सलक्ष्मणं न छिदुरोऽपि हारः' ।)

छिद्र तुक भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अन्त चुरां पर अक सेट् ।) भेद इह रन्ध्रकरणम् । छिद्रयति छिद्रापयति भाण्डं बालकः । इति दुर्गादासः ॥

छिद्र क्ली (छिद्यते भिद्यते यत् । छिद्+छेदने+'स्फायितञ्चिवञ्चीति । उणां । २।१३। इति रक् ।) भेदः । छेँदा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुहरम् २ सुषिरम् ३ विवरम् ४ विलम् ५ निर्व्यथनम् ६ रोकम् ७ रन्ध्रम् ८ श्वभ्रम् ९ वपा १० सुषि ११ । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ सम्भम् १२ सुषी १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा महाभारते । ३।८२।५३ ।

"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ हिमवत्सुतमर्बुदम् ।
पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्व्वमासीत् युधिष्ठिर ॥)

दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ (यथा महाभारते । ७ । १२ । २९ ।

'बहुच्छिद्रञ्च नृपते ! क्रतुरेव सूनो महान् ।
छिद्राण्यस्य तु काङ्क्षन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ॥'

अवकाशः । नवमसंख्या । इति ज्योतिषम् ॥ लग्नादष्टमस्थानम् । 'छिद्रास्पदमष्टमं स्थानमिति ।' इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥)

छिद्रवैदेही स्त्री (छिद्रप्रधाना वैदेही पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रात्मन् [न्] पुं (छिद्रमन्तमध्यं यस्य ।) नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रापल, स्त्री (छिद्रं दूषणमापलतीति । आ+पल+अच् ।) मायावत्सम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रित त्रि (छिद्र+इतच् ।) कृतच्छिद्रः । तत्पर्य्यायः । वेधितः २ विद्धः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ९९ ॥

छिन्न त्रि (छिद्यते स्म इति । छिद्+क्त ।) खण्डितम् । छेँडा इति काटा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । छातम् २ लूनम् ३ कृत्तम् ४ दातम् ५ दितम् ६ छितम् ७ वृक्णम् ८ । इत्यमरः । ३।१।१०४ ॥ शकलम् ९ खण्डितम् १० । इति जटाधरः ॥ छिन्नम् ११ खण्डितम् १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघकाव्ये । ८ । ११ ।

"छिन्ने धनुषि दैत्येन्द्रस्तथा शक्तिमथाददे ॥"*॥

मन्त्रविशेषे, पुं। तल्लक्षणादिकं यथा, विश्वसारे।
"मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं वीजमुच्यते।
संयुक्तं वा वियुक्तं वा पराक्रान्तस्त्रिधा पुनः ॥
चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः ॥")

छिन्नग्रन्थिनिका, स्त्री, (छिन्ना ग्रन्थिनी। संज्ञायां कन् ततष्टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) त्रिपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नपत्री, स्त्री, (छिन्नं पत्रं यस्याः। स्त्रियां ङीष्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयम् ॥)

छिन्नमस्ता, स्त्री, (छिन्नं मस्तं शिरो यस्याः।) दशमहाविद्यान्तर्गतषष्ठमहाविद्या। सा च प्रचण्डचण्डिका। यथा,—
"प्रचण्डचण्डिकां वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम्।
यस्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नरः ॥
अपुत्त्रो लभते पुत्त्रं अधनो धनवान् भवेत्।
कवित्वञ्च सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः ॥"
अथ प्रचण्डचण्डिकामन्त्राः। विश्वसारे जामले च।
"लक्ष्मीं लज्जां ततो मायां मात्रां द्वादशिकामपि।
वज्रवैरोचनीये द्वे माये फट्स्वाहया युतः ॥
लक्ष्मीवीजं यदाद्यं स्यात् तदा श्रीः सर्व्वतोसुखी।
लज्जावीजेन चाद्येन वश्यतां यान्ति योषितः ॥
मायावीजेन चाद्येन महापातकनाशनम्।
मात्रां द्वादशिकां वीजमाद्यं स्यान्मुक्तिदायकम् ॥
भैरवोऽस्य ऋषिर्द्देवि! सम्राट् छन्द उदीरितम्।
छिन्नमस्ता स्मृता देवी वीजं कूर्चद्वयं पुनः ॥
स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृतः ॥"
"अत्र लज्जापदं कामवीजपरम्। तथा च।
अत्र लज्जापदे देवि! कामवीजं वितन्यते।
महाकालमतं ज्ञेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम् ॥"
पूर्व्वमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्व्वं लज्जावीजं तस्मिन्नित्यर्थः। तथा च। पूर्व्वमायापदेन लज्जावीजमुच्यते। अन्यथा तापिन्यादिविरोधः। तथा च।
"कामाद्यां वाग्भवाद्यां वा मायाद्यां वा जपेत् सुधीः।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम् ॥
अन्येषाञ्च मुनीनां मते सर्व्वत्र मायापदं कूर्च्चपरम्। तत्रैव।
वान्तं वह्निसमायुक्तं रतिविन्दुसमन्वितम्।
लक्ष्मीवीजमिदं प्रोक्तं सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥
-माक्षिवह्निसंयुक्तं विन्दुनादविभूषितम्।
शिववीजं महेशानि! लज्जावीजमुदाहृतम् ॥
ईशानमुद्धृत्य पुरारिवीजं
सविन्दुकं नादविभूषितञ्च।
सवामकर्णं परितः प्रकल्प्य
मायां वदन्तीह मनीषिणस्ताम् ॥
द्वादशस्वरवर्णं स्यात् नादविन्दुविभूषितम्।
वाग्भवं वीजमित्युक्तं सर्व्ववाक्यविशुद्धये ॥
इति मन्त्रे चतुर्व्वर्णव्याख्यानात् अयन्तु समीचीनः। भैरवमते तु माया भुवनेश्वर्य्येव ॥
लक्ष्मीः प्रथमवीजेऽस्ति लज्जावीजे मनोभवः।
तृतीयेऽस्मिन् सदा देवी महापातकनाशिनी ॥
चतुर्थे तु गुणातीता मुक्तिविद्याप्रदायिका।
वकारे वरुणः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः ॥
रेफे हुताशनो देवो वकारे वसुधाधिपः।
ऐकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी ॥
त्रैलोक्यविजया देवी सदैवौकारसंस्थिता।
चकारे चन्द्रमा देवो नकारे हि विनायकः ॥
ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती।
मायायुग्मे सदा देवी प्रह्लाद्या सह सङ्गता ॥
वैखरी चैव फट्कारे स्वाकारे कुसुमायुधः।
हाकारे च रतिस्तिष्ठेदेवं मन्त्रसमुच्चयः ॥"
इति व्याख्यानाच्च ॥ * ॥

अस्याः पूजाप्रयोगः।
प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्य्यात्। यथा,—
"लक्ष्मीमायाकूर्च्चवीजैस्त्रिभिः पीत्वाम्बु साधकः।
वाग्भवेनौष्ठौ संमृज्य मायाभ्यान्तु द्विरुन्मृजेत् ॥
कूर्च्चेन क्षालयेत् पाणी एभिर्म्मन्त्रैश्च विन्यसेत्।
श्रीमायाकूर्च्चवाक्कामत्रिपुटाभगवर्ण्णकैः ॥
कामकलाङ्कुशाभ्याञ्च वक्त्रनासाक्षिकर्णकान्।
नाभिहृन्मस्तकं चांसौ स्पृष्ट्वा शम्भुर्भवेत् क्षणात् ॥
आचम्यैवं छिन्नमस्तां वत्सरान्तां प्रपश्यति ॥
ततः प्राणायामान्तं विधाय षोढान्यासं कुर्य्यात्।
मन्त्रषोढां ततः कुर्य्यात् त्रैलोक्यवशकारिणीम्।
श्रीवालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवैस्तथा ॥
कालीवध्वङ्कुशैः कामकलाकूर्च्चास्त्रकैः क्रमात्।
षोडशीमनुवर्णैश्च पृथगष्टादशाक्षरी ॥
एभिर्वीजैर्म्मातृकार्णान् स्वेषु स्थानेषु विन्यसेत्।
एषा ब्रह्मस्वरूपा हि वीजषोढा प्रकीर्त्तिता ॥
अस्याः संन्यसनात् सर्व्वे वज्रदेहा भवन्ति हि।
सर्व्वैश्वर्य्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दशाब्दतः ॥"*॥
तत ऋष्यादिन्यासः।
अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् छन्दः छिन्नमस्ता देवता हुँकारद्वयं वीजं स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः। यथा, शिरसि भैरवऋषये नमः। मुखे सम्राट्छन्दसे नमः। हृदि छिन्नमस्तायै देवतायै नमः। गुह्ये हूँ हूँ वीजाय नमः। पादयोः स्वाहाशक्तये नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ। ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा। इति कनीयसि। ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे स्वाहा। इति पवित्राङ्गुलयोः। ओम् ऊं सुवज्राय शिखायै स्वाहा। इति मध्यमयोः। ओम् ऐं पाशाय कवचाय स्वाहा। इति तर्ज्जन्योः। ओम् औं अङ्कुशाय नेत्रत्रयाय स्वाहा। इत्यङ्गुष्ठयोः। ओम् अः सुरक्षरक्षासुरक्षायास्त्राय फट्। इति करतलपृष्ठयोः। एवं हृदयादिषु। तदुक्तं भैरवतन्त्रे।
"उच्चरेत् पूर्व्वमाकारं विन्दुलाञ्छितमस्तकम्।
खड्गाय हृदयायेति स्वाहायुक्तं कनीयसि ॥
ईंकारञ्च ततो देवि! चन्द्रकोटिसमप्रभम्।
सुखड्गाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम् ॥
स्वाहायुक्तं ततो वाच्यं पवित्राङ्गुलिसंयुतम्।
ऊकारञ्च ततो वाच्यं विन्दुलाञ्छितमस्तकम् ॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम्।
स्वाहान्तं मध्यमायाञ्च विन्यसेत्तदनन्तरम् ॥
मात्रां द्वादशिकां देवीं विन्यसेच्च ततः परम्।
पाशायेति समुच्चार्य्य प्रवदेत् कवचाय च ॥
स्वाहान्तं विन्यसेन्मन्त्रं तर्ज्जन्यां तदनन्तरम्।
औङ्कारञ्च ततो देवि! चाङ्कुशं तदनन्तरम् ॥
नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः।
अकारञ्च विसर्गान्तं सुरक्षारक्षसंयुतम् ॥
असुरक्षायसंयुक्तं अस्त्रायेति ततः परम्।
फडक्षरसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः ॥
हृदि मूर्ध्नि शिखायाञ्च कवचे नेत्रमण्डले।
यावदस्त्रं चतुर्द्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम् ॥"
त्रिशक्तितन्त्रे भैरववाक्यम्।
"उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वमाकारं विन्दुसंयुतम्।"
इत्यादिवाक्यात् कराङ्गेषु प्रणवसम्वलितो न्यासः। ततो मूलेन मस्तकादिपादपर्य्यन्तं पादादिमस्तकपर्य्यन्तं वारत्रयं न्यसेत् ॥ * ॥
ततो ध्यानम्।
"स्वनाभौ नीरजं ध्यायेदर्द्धं विकसितं सितम्।
तत्पद्मकोषमध्ये तु मण्डलं चण्डरोचिषः ॥
जवाकुसुमसङ्काशं रक्तवन्धूकसन्निभम्।
रजःसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम् ॥
मध्ये तु तां महादेवीं सूर्य्यकोटिसमप्रभाम्
छिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम् ॥
प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानाग्रजिह्विकाम्।
पिवन्तीं रौधिरीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम् ॥
विकीर्णकेशपाशाञ्च नानापुष्पसमन्विताम्।
दक्षिणे च करे कर्त्रीं मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
दिगम्बरीं महाघोरां प्रत्यालीढपदे स्थिताम्।
अस्थिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
रतिकामोपरिष्ठाञ्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः।
सदा षोडशवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम्
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्रतिमनोभवौ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
वर्णिनीं लोहितां सौम्यां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः।
नागयज्ञोपवीताढ्यां ज्वलत्तेजोमयीमिव ॥
प्रत्यालीढपदां दिव्यां नानालङ्कारभूषिताम्।
सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम् ॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूर्य्यानलोपमाम्।
विद्युज्जटां त्रिनयनां दन्तपंक्तिवलाकिनीम् ॥
दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम्।
महादेवीं महाघोरां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ॥
लेलिहानमहाजिह्वां मुण्डमालाविभूषिताम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
करस्थितकपालेन भीषणेनातिभीषणाम्।

वाम्भां विधेयमानां तां ध्यायेद्दूरीं विचक्षणः ।”
ध्यानस्यावश्यकत्वमाह । तत्रैव ।
“प्रचण्डचण्डिकामेवमध्यात्वा यस्तु पूजयेत् ।
सद्गृहस्य शिरश्छित्वा देवी पिबति शोणितम् ।”
छिन्नमस्तामिति तेन सुरेशेनेति शेषः ।
तथा च ।
‘ स्वमस्तकं सखर्परं रक्तधाराभिपूरितम् ।
सम्पिबन्तं महाभीमं पूर्वं वाममुखं तथा ।”
इति भैरवतन्त्रे ।
तत्रैव ।
“सित कुर्याद्दलं पूर्वमायेयं रक्तवर्णकम् ।
याम्यं कज्जलभं पीत शुभं रक्तं सितासितम् ।
तत्र पीतां प्रकुर्वीत कर्णिकां तस्य मध्यगाम् ।
तन्मध्ये तु प्रकुर्वीत मण्डलं चतुरोचितम् ।
रज सत्त्वतमोरेखा रक्ता शुक्लासिता क्रमात् ।
मायायुग्मं ततो बाह्ये षडस्रसमन्वितम् ।
बाह्ये तस्य च चक्रस्य कुर्यात् प्राकारवेष्टितम् ।
पूर्वं रक्तं ततः कृष्ण सितं पीतं यथाक्रमम् ।
चतुर्द्वारसमायुक्तं चैत्रपालैरधिष्ठितम् ।”
इत्यस्याः पूजायन्त्रम् ॥ * ॥
यथा वा ।
“त्रिकोणं त्रिवृत्तभद्राणां तन्मध्ये मण्डलत्रयम् ।
तन्मध्ये त्रिवृत्तयोनि द्वारत्रयसमन्वितम् ।
बहिरष्टदलं पद्मं भूबिम्बत्रितयं पुनः ।
पूर्वेऽत्र लिखितं तु छिन्नमस्तासमन्वितम् ।”
यद्वा तन्त्रसारोक्तं यन्त्रम् ।
तथाच ।
‘ अथातः प्रवक्ष्यामि शृणु देवि यथाक्रमम् ।
स्वनाभौ नीरजं ध्यायेदर्द्धभानुसमप्रभम् ।
धात्रिपत्रसमायुक्तं गुणत्रयसमन्वितम् ।
तत्र मध्ये महादेवीं छिन्नमस्तां स्मरेत्सुधीः ।
[illegible]
योनिमुद्रासमायुक्तां धूम्रवर्णनिभाननाम् ।
[illegible] द्वयस्थानां विचिन्तयेत् ।”
यथा —
“प्रत्यक्ष सद्यौवनां मदिरारक्तमद्गताम् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

रतिकामोपरि वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि यज्ञ यज्ञ मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूँ फट् स्वाहेति पीठमन्त्रः । सर्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । पुनर्ध्यात्वावाहयेत् । सर्वसिद्धिवर्णनीये सर्वसिद्धिदायिनीये वज्रवैरोचनीये इहावह इहावह पुनरागच्छ सप्तस्त्रामे इह तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व इत्यनेनावाह्य श्रीं क्लीं क्लीं ह्रः इत्यनेन प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा । ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षडङ्गं विन्यस्य यथाशक्ति पूजां कृत्वा बलिं दद्यात् । यथा । वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि यज्ञ यज्ञ इमं बलिं मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूँ फट् स्वाहा इति मन्त्रः । ततो देव्या दक्षिणे क्लीं वर्णिन्यै नमः । वामे क्लीं डाकिन्यै नमः । ततो देवीं षडङ्गं संपूज्य दक्षिणे क्लीं शङ्खनिधये नमः । वामे क्लीं पद्मनिधये नमः । पूर्व्वादिदिक्षु लक्ष्मीं लज्जां मायां वागीशं पूजयेत् । विदिक्षु ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरान् मध्ये सदाशिवं सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । ततः पञ्च पुष्पाञ्जलिं दत्वा आवरणानि पूजयेत् । अथोग्रासुरवायु मध्ये दिक्षु च ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षडङ्गानि संपूज्य अष्टपत्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण नाम क्लीं काल्यै नमः एवं वर्णिन्यै डाकिन्यै भैरव्यै महाभैरव्यै इन्द्राक्ष्यै पिङ्गाक्ष्यै सहारिण्यै सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् ।
यथा —
‘ एका नामाभिधा काली वर्णिनी डाकिनी तथा ।
भैरवी च महापूर्व्वा भैरवी तदनन्तरम् ।
इन्द्राक्षी सपिङ्गाक्षी तत संहारकारिणीम् ।
पूर्व्वादिके दले पूज्या प्रणवाद्य यथाक्रमम् ।
प्रणवादिनमोऽन्तेन नामाख्येन समाचरेत् ।”
[illegible] हूँ हूँ फट् नमः स्वाहा नमः । दयाः दक्षिणे महाविद्याय नमः । तथा उत्तरे सर्व्वसिद्ध्यै नमः । पुनर्दक्षिणे क्लीं वीर[illegible] नमः । पत्रमध्ये पूर्व्वादिक्रमेण ब्राह्मी माहेश्वरी कौमारी वैष्णवी वाराही इन्द्राणी चामुण्डा महालक्ष्मी मन्त्रेण प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । ततश्चतुर्दिक्षु द्वारेषु ओम् करालाय नमः । विकरालाय नमः । एवं अति करालाय महाकरालाय । यथा, भैरवीये ।
“पूर्व्वद्वारे करालञ्च विकरालञ्च दक्षिणे ।
पश्चिमे त्वतिकरालञ्च महाकरालमुत्तरे ।”
ततः पञ्चाभिर्विंशत्यार्चनं कृत्वा समापयेत् ।
[illegible] दिवृत । महारात्रौ पदार्थं [illegible]
[illegible]
योनिमुद्रासमायुक्तां [illegible]
[illegible]
[illegible]
उक्तो विधिः इत्यादि । अथ पुरश्चरणे अन-

जप । सिद्धविद्यावाक्यात् ॥ * ॥ बलिदाने तु भैरवीये ।
“रात्रौ बलिः प्रदातव्यो मत्स्यमांससुरादिभिः ।
अथवा मधुपानादैर्मधुरैर्विभवक्रमैः ।
मन्त्रस्तु ।
उच्चरेत् प्रणव पूर्व्वं सर्व्वसिद्धिप्रदेऽन्वितम् ।
वर्णिनीये ततो वाच्य सर्व्वसिद्धिप्रदे ततः ।
डाकिनीये ततो वाच्यं देवीनाम ततः परम् ।
एह्येहीति ततो वाच्यं इमं बलिमनन्तरम् ।
यज्ञ यज्ञ ततः प्रोक्ता मम सिद्धिमनन्तरम् ।
देहि देहीति मायं च ततः फटस्वाहया पुनः ।
बलिमन्त्रः समाख्यातः पूजितोऽयं सुरेश्वरीति ।
मन्त्रान्तरम् ।
भुवनेशी कामबीजं कूर्चबीजं च वाग्भवम् ।
भुवनेशी कूर्चबीजं वाग्भवं तदनन्तरम् ।
वज्रवैरोचनीये च हूँ फट् स्वाहा ततः परम् ।
अस्य पूजाप्रयोगन्यासपूजादिकं षोडशीवत् कार्य्यम् ॥ * ॥
कूर्चयुग्मं मायां लक्ष्मीन्द्रियभवं कूर्चमेव च ।
अस्यास्तु छिन्नमस्ताया महाविद्या प्रकीर्त्तिता ।
अस्यास्तु सदृशी विद्या जगत्स्वपि न विद्यते ।
षड्वर्णार्थं मनु माघाकाव्यदो नाव संशयः ।
अस्या ध्यानमथ वक्ष्ये प्रमुख क्रमशः ।
प्रत्यालीढपदां सदैव दधतीं छिन्नं शिरः कर्त्रिकां
दिग्वस्त्रां स्वकबन्धशोणितसुधाधारां पिबन्तीं मुदा ।
नागाबद्धशिरोमणिं त्रिनयनां हृद्युत्पलालङ्कृतां
रत्यासक्तमनोभवोपरि दृढां ध्यायेज्जवासन्निभाम् ।
दक्षे चातिसिता विमुक्तचिकुरा कर्त्रीं तथा खर्प्परं
हस्ताभ्यां दधती रजोगुणभवा नाम्नापि सा वर्णिनी ।
देव्याश्छिन्नकबन्धतः पतदसृग्धारां पिबन्ती मुदा
नागाबद्धशिरोमणिर्मनुविदा ध्येया सदा सा सुरैः ।
वामे कृष्णतनुस्तथैव दधती खड्गं तथा खर्प्परं
प्रत्यालीढपदा कबन्धविगलद्रक्तं पिबन्ती मुदा ।
सैषा या प्रलये समस्तभुवनं भोक्तुं क्षमा तामसी
शक्तिः सापि परात्परा भगवती नाम्ना परा डाकिनी ।
इति ध्यानम् ।
अस्याः पूजादिकं सर्व्वं षोडशीवत् कार्य्यम् ॥ * ॥
मन्त्रान्तरम् ।
तारं लज्जाद्वयं वज्रवैरोचनीये हूँ फट् स्वाहा ।
अस्यापि ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोडशीवत् ॥ * ॥
[illegible] ॥
इत्यादयो महाविद्या [illegible] ।
अथ [illegible] ।
[illegible] महाविद्या [illegible] ।
[illegible] ॥ * ॥

मन्त्रान्तरं यथा,—
वज्रवैरोचनीये च कूर्च्चयुग्मं सफट्ठठः ।
तारादेया महाविद्या सर्व्वतेजोऽपहारिणी ॥
त्रैलोक्याकर्षिणी विद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत् समाचरेत् ॥*॥
इदानीं षोड़शीविद्याप्रशंसामाह ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वासाञ्च षोड़शी ।
लक्ष्मीबीजादिका सैव सर्व्वैश्वर्य्यप्रदायिनी ॥
लज्जाद्या स्वर्गभूनागयोषिदाकर्षिणी परा ।
कूर्चाद्या सर्व्वजन्तूनां महापातकनाशिनी ॥
वाग्भवाद्या यदा देवी वागीशत्वप्रदायिनी ।
एवा तु षोड़शीविद्या ज्ञेया सप्तदशाक्षरी ॥
श्रीबीजपुटिता सा तु लक्ष्मीवृद्धिकरी सदा ।
लज्जया पुटिता विद्या त्रैलोक्याकर्षिणी परा ॥
कूर्च्चेन पुटिता सर्व्वपापिनां पापहारिणी ।
वाग्बीजपुटिता चैषा वागीशत्वप्रदायिनी ॥
चतुर्व्विधेति विद्येषा प्रिये ! सप्तदशाक्षरी ।
ताराद्या षोड़शी चान्या भवेत् सप्तदशाक्षरी ।
एषा विद्या महाविद्या भुक्तिमुक्तिकरी सदा ।
कमला भुवनेशानी कूर्च्चबीजं सरस्वती ॥
वज्रवैरोचनीये च पूर्व्वबीजानि चोच्चरेत् ।
फट् स्वाहा च महाविद्या वसुचन्द्राक्षरी परा ।
तारादेकोनविंशार्णा ब्रह्मविद्यास्वरूपिणी ।
एते विद्योत्तमे देवि ! मुक्तिमुक्तिप्रदे शुभे ॥*॥
लक्ष्म्यादिपुटिता पूर्व्वा रन्ध्रचन्द्राक्षरी भवेत् ।
चतुर्द्धा च महाविद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ॥
प्रणवाद्या यदा चैषा भोगमोक्षकरी सदा ।*।
विद्यान्तरं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
हृल्लेखाकूर्च्चवाग्बीजवज्रवैरोचनीये छूं ॥
अस्त्रं स्वाहा महाविद्या चतुर्द्दशाक्षरी मता ।
सर्व्वैश्वर्य्यप्रदा चैषा सर्व्वसंमोहकारिणी ॥*॥
भुवनेशी त्रितत्त्वञ्च वाग्बीजं प्रणवं ततः ।
वज्रवैरोचनीये च फट् स्वाहा च तथापरा ॥
चतुर्द्दशाक्षरी चैषा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
एषा विद्या महाविद्या जन्ममृत्युविनाशिनी ॥*॥
तन्त्रान्तरे ।
रमा कामस्तथा लज्जा वाग्भवं वज्र वं पदम् ।
रोचनीये लज्जाद्वन्द्वमस्त्रं स्वाहासमन्वितम् ॥
इयं वा षोड़शी प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा ।
शीर्षेणाः सकला विद्याः सारात्सारतराः शुभाः ॥
शाख्या ऋषिभैरवोऽस्य नाम्ना तु क्रोधभूपतिः ।
सम्राट् छन्दो देवता च छिन्नमस्ता प्रकीर्त्तिता ।
षड्दीर्घभाक्स्वरेणैव प्रणवाद्येन सुन्दरि ! ।
खड्गाद्येन ठठान्तानि षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥
नारदीयादिकाश्चासां ताः सुसिद्धाः सुरासुरैः ।
सकलेषु च वर्णेषु सकलेष्वाश्रमेषु च ॥
वन्तिमेषु च वर्णेषु भुक्तिमुक्तिप्रदायिका ।
प्रसवाद्यास्तु या विद्या शूद्रादौ न समीरिताः ॥
अस्याश्चैव विशेषोऽयं योषिच्चेत् समुपासयेत् ।
डाकिनी सा भवत्येव डाकिनीभिः प्रजायते ॥
पतिहीना पुत्त्रहीना यथा स्यात् सिद्धयोगिनी ।
इति ते कथितं तत्त्वं रहस्यमखिलं प्रिये ! ॥
अतिस्नेहतरङ्गेण भक्त्या दासोऽस्मि ते प्रिये ! ।
एतासां ध्यानपूजादिकं षोड़शीवत् कार्य्यम् ॥*॥
नाभौ शुद्धारविन्दं तदुपरि कमलं मण्डलं चण्ड-
रश्मेः
संसारस्यैकसारां त्रिभुवनजननीं धर्म्म-
कामोदयाढ्याम् ।
तस्मिन् मध्ये त्रिकोणे त्रितयतनुधरां छिन्नमस्तां
प्रशस्तां
तां वन्दे ज्ञानरूपां निखिलभयहरां योगिनीं
योगमुद्राम् ॥"
इति छिन्नमस्ताप्रकरणम् । इति तन्त्रसारः ॥

छिन्नरुहः, पुं, (छिन्नोऽपि रोहतीति । रुह + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नरुहा, स्त्री, (छिन्ने सत्यपि रोहतीति । रुह + कः । अजादित्वात् टाप् ।) गुड़ूची । इत्यमरः । २ । ४ । ८२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"वत्सादनी च्छिन्नरुहा मधुपर्ण्यमृतामरा ।
कुण्डल्यमृतवल्ली च गुड़ूची चक्रलक्षणा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
स्वर्णकेतकी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नवेशिका, स्त्री, (छिन्नो विच्छिन्नो वेशो यस्याः । संज्ञायां कन् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) पाटा । इति शब्दचन्द्रिका । आकनादी इति भाषा ॥

छिन्ना, स्त्री, (छिद्यतेऽसौ । छिद + क्त । "अजाद्यतष्टाप् ।" ४।१।४। इति टाप् ।) गुड़ूची । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"गुड़ूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥"
छिद्यते कुलात् वहिष्क्रियते इति ।) पुंश्चली । इति विश्वः ॥

छिन्नोद्भवा, स्त्री, (छिन्ना विभिन्ना सत्यपि उद्भवति पुनर्जायते इति । उत् + भू + अच् । यद्वा, छिन्ने छेदनेऽपि उद्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।) गुड़ूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुड़ूचीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

छिलिहिण्डः, पुं, (चिलिना वसनखण्डरूपतया हिण्डते अनाद्रियते इति । हिण्ड अनादरे + अच् । पृषोदरादित्वात् चस्य छः ।) पातालगरुड़वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

छुछुन्दरी, स्त्री, (छुछुमित्यव्यक्तशब्दो दीर्य्यति निर्गच्छत्यस्याः । दृ + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इति इन् । ततः कृदिकारादिति ङीष् ।) जन्तुविशेषः । छुँचा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धमूषा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥ चिक्कः ३ वेशनकुलः ४ पुंदपः ५ गन्धमूषिकः६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धमूषिका७। इति हलायुधः । राजपुत्त्री ८ प्रतिमूषिका ९ सुगन्धिमूषिका १० गन्धशुण्डिनी ११ शुण्डिमूषिका १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धाखुः १३ गन्धनकुलः १४ चुचुः १५ । इति हारावली । (छुछुन्दरिः १६ । इति मार्कण्डेयपुराणम् । १५ । २१ ॥
"अभ्यङ्गान्नाशयेत् क्षिप्रं गण्डमालां सुदारुणाम् ।
छुछुन्दर्य्या विपक्वन्तु चाक्षतैलवरं ध्रुवम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डमालाधिकारे ॥)

छुट, क शि छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-तुदां च-सकं-सेट् ।) क, छोटयति । शि, छुटति । अच्छुटीत् । इति दुर्गादासः ॥

छुद्रं, क्ली, (छद + रक् । पृषोदरादित्वात् उत्वम् ।) प्रतीकरणम् । रश्मिः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

छुप, श औ स्पर्शे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श, छुपति । औ, छोप्ता । इति दुर्गादासः ॥

छुपः, पुं, (छुप + घञर्थे कः ।) क्षुपः । स्पर्शनम् । इति मेदिनी । पे, ६ ॥ चपलः । युद्धम् । इति विश्वः ॥

छुर, छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । छोरति । अच्छोरीत् ॥)

छुर, शि लेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, छुरति, अच्छुरीत् चुच्छोर । लेपश्छेदः । इति दुर्गादासः ॥

छुरा, स्त्री, (छुरति रञ्जयति नाशयति दुर्गन्धादिकमिति वा । छुर + कः टाप् च ।) सुधा । चूर्णम् । इति हारावली । १३५ ॥

छुरिका, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर + क्वुन् । यद्वा, छुरी + स्वार्थे कन् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) अस्त्रविशेषः । छुरी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । शस्त्री २ असिपुत्त्री ३ असिधेनुका ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९२ ॥ क्षुरी ५ । इति भरतः ॥ खुरी ६ छूरी ७ कृपाणिका ८ धेनुपुत्त्री ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ छूरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १४९ ।
"तावत् स्त्रियमपश्यत्तां छित्त्वा छुरिकया मुहुः ।
खादन्तीं तस्य मांसानि पुंसः शूलाग्रवर्त्तिनः ॥")

छुरितं, त्रि, (छुर + क्तः ।) खचितम् । इति जटाधरः ॥ (रञ्जितम् । यथा, माघे । १ । २२ ।
"परस्परेण च्छुरितामलच्छवी
तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥")
छिन्नञ्च ॥

छुरी, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर छेदे + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । ततो ङीष् ।) छुरिका । इति भरतः ॥

छूरिकापत्री, स्त्री, (छुरिका इव पत्त्राणि यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) श्वेता । इति राजनिर्घण्टः ॥

छूरी, स्त्री, (छुरी + पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥

छृद, कि सन्दीपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) सन्दीपो दीप्तीकरणम् । कि, छर्द्दयति छर्द्दति दीपं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

छृद, उ न ध इर् देवने । त्विषि । वमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) उ, छर्द्दित्वा छृत्वा । न ध, छृणत्ति

हन्ते। इत्र कर्तृन् कथयति। इदन
[illegible]
कर्णवत्। समते तु [illegible] लिखो
[illegible]। लिपि [illegible]। इति [illegible]।

छेक त्रि (छ्यति [illegible] छिनत्ति शाय
यतीति। छो य लनौ + बाहुलकात् कन्।)
गृहासक्तपक्षिमृगौ। गृह्यमात्र। इत्यमर। २।
इत्यमरः। २।६।१२। नागरः। इति मेदिनी।
क ५२। (प्रत्यावृत्तानुप्रासविशेषे पुं। स तु [illegible]
[illegible]। तस्योदाहरणं यथा साहित्यदर्पणे।१०।३।
"छेक अनुप्रासमहत्त्व सकलसाम्येऽनेकधा।"
तदुदाहरणं यथा तत्रैव — [अमरात्।
"आदाय बकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे
भ्रमरान् अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः।
अत्र गन्धानन्धीति सयुक्तयो कावेरीवारीत्यत्र
[illegible] पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां
[illegible]। छेको [illegible]
छेकानुप्रास।")

छेकालि स्त्री (छेकानां [illegible] ।)
बकालि। इत्यमरः। (विवरणं बकालि
शब्दे ज्ञेयम्।)

छेड [illegible] [illegible]।
[illegible]। [illegible]
[illegible]।

छेद पुं (छिद् + भावे घञ्।) छेदनम्। इति
हेमचन्द्रः। ३।१६। यथा कुमारे १।२१।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]। यथा [illegible]।
"[illegible]
[illegible]
अपक्रोधयो। ५।
(छिनत्ति इति। छिद् + कर्त्तरि घञ्।) खण्डम्।
इति त्रिकाण्डशेषः। यथा कुमारे। ११२।
"[illegible]
[illegible]")

छेदन क्ली (छिद् + भावे ल्युट्।) खण्डन द्विधा
करणम्। तत्पर्याय। कर्तनम्। इत्यमर
३।१।७।[illegible]। कल्पनम्। [illegible]
इति हेमचन्द्रः। (यथा [illegible]
"[illegible]।"
[illegible]। [illegible]। यथा [illegible]
१।१९ [illegible]
"[illegible]
[illegible]।"
[illegible]। इति मेदिनी। ने ४१
("छिनत्ति। छिद् + ल्यु। छेदके त्रि। यथा
महाभारते। १।१६।८।
"[illegible]
[illegible]।"
[illegible]।१।१६।९।

'[illegible]
[illegible] ।)

छेदनीय पुं (छेदितुं योग्य। छिद् + "अर्हे
कृत्यतृचश्च।" ३।३।१६९। इति अनीयर्।)
कनकगुग्गुलु। इति राजनिर्घण्टः। (कनकगुग्गुलुशब्दे
गुणाद्यास्य व्याख्याता।) छेद्ये त्रि। (यथा
सुश्रुते। १।२०।
[illegible] छेदनीयमसाध्यानि च।)

छेदि त्रि (छिनत्तीति। छिद् + 'सर्वधातुभ्य
इन्।' उणां ४।११८। इति इन्।)
छेदनकर्ता। इत्युणादिकोषः।

छेदित त्रि (छेदनं कृतम् छिद् + क्त।) छिन्नम्।
इति हेमचन्द्रः। (यथा कार्यीसन्दे।१८।१२।
[illegible])

छेमण्ड पुं (छमु अदने + बाहुलकात् अण्डन्
प्रत्ययः।) पितृहीनः। इत्युणादिवृत्तिः।
१।१२८। छमडा इति भाषा।

छेलु पुं सामराजौ। इति शब्दचन्द्रिका।

छो य लनौ। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा पर-
स्मै सकं अनिट्।) अनिट्ढेन। य [illegible]
लोक। इति दुर्गादास।

छोटिका स्त्री (छुटति यत्रविश्लिष्टावो यावो
छिनत्तीति। छुट् + ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।)
तर्जन्यङ्गुष्ठाङ्गुलिध्वनि। यथा "छोटिकाभि
[illegible] कृत्वा भुजङ्गं कुण्डलम्। इति
तन्त्रसार।"

छोटी [न्] पुं (छुटति मीनजालमपास्यौ
भन्तीति। छुट + णिनि।) कैवर्त। इति
त्रिकाण्डशेषः।

छोरण क्ली (छुर + भावे ल्युट्।) परित्याग।
इति त्रिकाण्डशेषः। छोडन इति हिन्दी
भाषा।

छोलङ्ग पुं [illegible]। छुर + बाहुलकात्
अङ्गच्। तस्य रस्य लत्वम्।) मातुलुङ्ग।
इति शब्दरत्नावली। टाबालेबु इति भाषा।

छ्यु इ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्म
सकं सेट्।) इ छ्यवते। इति दुर्गादास।

ज

ज जकारः। स व्यञ्जनाष्टमवर्ण। चवर्गतृतीय
वर्ण। अस्योच्चारणस्थानं तालु इति व्या
करणम्। (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्। "इचु
यशानां तालु।" तन्त्रे तु [illegible]।
"[illegible]।")
अस्य स्वरूपं यथा [illegible]।
"[illegible]।"
(इत्याद्यक्त) अस्य [illegible] यथा [illegible]
कामधेनौ।
"[illegible]।
[illegible]
[illegible]।"

अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे।
"जकारं परमेशानि। या स्वयं मध्यकुण्डली
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं सदा त्रिगुणसंयुतम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये।।"
तस्य ध्यानं यथा वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने
नानालङ्कारसंयुक्तैर्भुजैद्वादशभिर्युताम्।
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं विचित्राम्बरधारिणीम्
त्रिलोचनां जगद्धात्रीं वरदां भक्तवत्सलाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।"
तस्य पर्य्याया यथा —
"जः शृङ्खी वामकरः शूली भोगदा विजया स्थिरा
लम्बोदरी जयो लता धातकी सुमुखी विधिः।
लम्बोदरी स्मृति प्राज्ञा सुप्रभा कर्णिकाधरा
भोगवाहु [illegible] नन्दी मेधा सुराधिपः।
जयनी [illegible] वामो [illegible]
भूभागकरस्थो वर्णी [illegible]।"
इति नानातन्त्रम्।
(धातुपाठे अनुबन्धविशेषः। यथा कविकल्पद्रुमे।
"ञी अनाद्यो निरचाकृत् शादुश्चैन्नमकृ
द्युमः।"
छन्दःशास्त्रे लघुमध्यगुरुवर्णत्रयविशेषः। (।ऽ।)
यदुक्तं छन्दोमञ्जर्याम्।
"जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः।" इति।)

ज पुं (जयति जायते वा। जि जन् वा +
"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति
ड।) मृत्युञ्जयः। जनि। तातः। पिता। विष्णुः।
जनार्दनः। इति मेदिनी। ज १। विषम्।
मुक्ति। तेज। पिशाचः। इति शब्दरत्ना
वली। वेगः। इत्येकाक्षरकोषः।

ज त्रि (जयति विजयतीति। जि + ड।)
जेता। वेगितः। इति शब्दरत्नावली।

जकुट क्ली (ज जातं सत् कुटति वक्रीभवतीति।
कुट कौटिल्ये + "इगुपधज्ञा।"३।१।१३५। इति
क।) वार्त्ताकुपुष्पम्। इति मेदिनी। टे ३१।

जकुट पुं (जो जातः सन् कुटतीति। कुट
+ क।) मलयपर्वत। कुक्कुर। इति मेदिनी।
ट ३१।

जक्ष ई स ङ हासे। भक्ष्ये। इति कविकल्पद्रुमः।
(अदां परं सकं सेट्।) ई जक्षितः। स जक्ष
धातौ [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। उ जक्षे।
इति दुर्गादास।

जक्ष ध क्ष म भक्ष्ये। हासे। इति कविकल्प
द्रुमः। (अदां पर भक्षे सक हासे अकं सेट्।)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]। अत्र अमरटीकायां [illegible]

जकारस्यान्तःस्थयकारश्छान्दसो द्रष्टव्य इत्युक्ता वर्ग्यादिरयं निर्णीतः। च, जक्षति। क्षु घ, जक्षिति। इति दुर्गादासः॥

जक्षणं, क्ली, (जक्ष+भावे ल्युट्।) भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ८७॥

जक्ष्मः, पुं, (जक्षिति भक्षयति शरीरं नाशयतीत्यर्थः। जक्ष+बाहुलकात् मन्।) जक्ष्मा। इत्यमरटीका॥ (केचित्तु "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षि..." इति। १। १३६। उणादिसूत्रेण यक्ष पूजायामिति धातोर्मनुप्रत्ययनिर्द्देशात् अन्तःस्थयकारादिरिति मन्यन्ते॥)

जक्ष्मा, [न्] पुं, (जक्षिति भक्षयति शरीरं नाशयतीत्यर्थः। जक्ष+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणां। ४। १४४। इति मनिन्।) यक्ष्मरोगः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जगच्चक्षुः, [स्] पुं, (जगतां भुवनानां चक्षुरिव प्रकाशकत्वात्।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २। १२॥ (यथा, काशीखण्डे। ४६। ४४।
"इति काशीप्रभावज्ञो जगच्चक्षुस्तमोनुदः।
सत्वा द्वादशधात्मानं काशीपुर्य्यां व्यवस्थितः॥")

जगत्, क्ली, (गच्छतीति। गम+"द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च।" ३। २। १७८। इत्यस्य वार्त्तिं इति क्विपि दित्वे च "गमः क्वौ।" ६। ४। ४०। इति मलोपे तुक्।) विश्वम्। तत्पर्य्यायः। जगती२ लोकः३ विष्टपम्४ भुवनम्५। इत्यमरः। २। १। ६॥ विश्टपम्६। इति तट्टीका॥ (यथा, मनुः। १। ५२।
"यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति॥"
गच्छति इतस्ततो वातीति।) वायौ, पुं। (गच्छन्त्यस्मिन् जीवा इति। महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १५१।
"विमुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमान् श्रीवर्द्धनो जगत्॥")
जङ्गमे त्रि। इति मेदिनी। ते, १०८॥

जगत्कर्त्ता, [र्त्तृ] पुं, (करोतीति। कृ+तृच्। ततो जगतः कर्त्ता कारकः।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्रः। २। १२६॥

जगत्प्राणः, पुं, (जगतां विश्वस्थजीवानां प्राणो जीवनम्।) वायुः। इत्यमरः। १। १। ३५॥

जगत्साक्षी, [न्] पुं, (जगतां भुवनानां साक्षी कर्म्मद्रष्टा।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २। १२॥

जगती, स्त्री, (गच्छति कार्य्यत्वात् नष्टा भवतीति। गम+"वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च।" उणां २। ८४। इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः। ततः शतृतुल्यत्वात् "उगितश्च।" ४। १। ६। इति ङीप्।) भुवनम्। (यथा, रामायणे। २। ६६। ११।
"स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रञ्च पतितं भुवि।
उपरुद्धाञ्च जगतीं तमसेव समावृताम्॥")
पृथ्वी। (यथा, मार्कण्डेये। ६। २२।
"तमायान्तं ततो देवी सर्व्वदैत्यजनेश्वरम्।
जगत्यां पातयामास भित्त्वा शूलेन वक्षसि॥")
जनः। छन्दोविशेषः। इति मेदिनी। ते, १०६॥ (सा च द्वादशाक्षरा वृत्तिः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्यां १ स्तवके।
"त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता॥"
अस्या उदाहरणादीनि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यानि॥)
जम्बूद्वीपम्। इति हेमचन्द्रः॥

जगदम्बा, स्त्री, (जगतामम्बा माता।) दुर्गा। यथाह कश्चित्।
"अदूरे जगदम्बाया शारदीयो महोत्सवः॥"
"जगदम्बापदद्वन्द्वमापदां क्षयसाधनम्॥"
इति मूलपाणिः॥
अपि च ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३१ अध्याये।
"विष्णुमायां भगवतीं दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम्।
प्रकृतिं जगदम्बाञ्च पतिपुत्त्रवतीषु च॥"

जगदम्बिका, स्त्री, (जगतां अम्बा जननी। ततः स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) दुर्गा। यथा,
"सृष्टिस्थितिविनाशानां विधात्री जगदम्बिका।
अहं सर्व्वान्तरस्था च संसारार्णवतारिणी॥"
इति भगवतीगीतायां ५ अध्यायः॥
(यथा च देवीभागवते। १। ७। ४६।
"कामं कुरुष्व वधमद्य ममैव मातर्दुःखं न मे मरणजं जगदम्बिकेऽत्र॥")

जगदाधारः, पुं, (जगतामाधारः आश्रयः।) वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥ जगदाश्रयः। यथा,
"कालो हि जगदाधारः।" इति स्मृतिः।

जगदीशः, पुं, (जगतामीशो नियन्ता।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पाद्मे उत्तरखण्डे। १११ अध्याये।
"सर्व्वान्तर्यामी जगदीशश्चाणूरमर्द्दनः प्रभुः॥"
विधाता। यथा, कुमारे। २। ६।
"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः॥"
स्वनामख्यातपण्डितविशेषः। स च न्यायशास्त्रटीकाद्याख्यार्थवादिग्रन्थप्रणेता अस्य जन्मस्थानं नवद्वीपः॥)

जगद्गौरी, स्त्री, (जगत्सु मध्ये गौरी।) मनसा देवी। इति शब्दरत्नावली॥

जगद्धात्री, स्त्री, (जगतां धात्री विधात्री।) दुर्गाविशेषः। अस्याः पूजायाः कालो विधिश्च यथा, निगमकल्पसारज्ञानसारस्वते ग्रन्थे दुर्गाकल्पे।
श्रीशिव उवाच।
"प्रसीद जगतां मातर्ज्जगन्निस्तारकारिणि!।
अतएव महेशानि! तवाहं शरणागतः॥
त्वया यत् कथितं पूर्व्वं तत् सर्व्वञ्च श्रुतं मया।
जगद्धात्री महादुर्गा चतुर्व्वर्गफलप्रदा॥
तस्याः पूजाविधिर्द्दिनं कालं तन्न प्रकाशितम्।
तद्वद कथयेशानि! श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम्॥
श्रीदेव्युवाच।
कथयामि महेशान! सावधानोऽवधारय।
तस्याः पूजाविधिर्द्दिनं समयं भावभेदतः॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च या दुर्गानवमी तिथिः।
सा प्रशस्ता महादेव! महादुर्गाप्रपूजने॥
प्रातश्च सात्त्विकी पूजा मध्याह्ने राजसी मता।
सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता॥
जपयज्ञादिभिर्द्देव! इति त्रैकालिकी मता।
अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर!॥
सप्तम्यादिनवम्यान्तं पूजाकालमितीरितम्।
त्रिदिने त्रिविधा पूजा दशम्याञ्च विसर्ज्जयेत्॥
पूजापरेऽह्नि देवेश! तत्राप्यत्र विसर्ज्जनम्।
बोधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्त्तिता॥
श्रीशिव उवाच।
त्रिसन्ध्याव्यापिनी सा तु यदि स्यान्नवमी तिथिः।
त्रिकाले त्रिविधा पूजा कथं देया जगन्मयि!॥
कथयस्व महेशानि! इति मे संशयो हृदि॥
श्रीदेव्युवाच।
सा प्रातर्व्यापिनी यत्र वासरे नवमी तिथिः।
त्रिसन्ध्यं पूजयेत्तत्र वासरे जगदम्बिकाम्॥
मुहूर्त्तव्यापिनी चापि तत्र ग्राह्या महेश्वर!।
एककाले त्रिधा पूजा साधको नैव कारयेत्॥
इति ते कथितं वत्स! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि।
कथयिष्यामि तद्भक्त्या तव प्रीत्या त्रिलोचन!॥"
श्रीपार्व्वत्युवाच।
"दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं जगदीश्वर!।
कथं त्रिकालं पूजा सा सम्भवेत् परमेश्वर!॥
श्रीशिव उवाच।
नवमीतिथिमाश्रित्य यत्र पूजाविधिर्भवेत्।
निषिद्धं बलिदानन्तु दशम्यां तत्र सुन्दरि!॥
नवमीदिनमाश्रित्य पूजाविधिरिहोदितः।
दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं नात्र पार्व्वति!॥
ज्ञानाष्टतसारे पूर्व्वं पूजाप्रकारः उक्तः।
"मुहूर्त्तव्यापिनी चापि प्रातश्चेन्नवमी तिथिः।
तद्दिने पूजनं कार्य्यं त्रिसन्ध्यं वरवर्णिनि!॥
त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन॥"
अथ कात्यायनीतन्त्रे अष्टसप्ततिपटले।
"कुम्भराशिंगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च।
उषस्यह्नोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान्॥
पुत्त्रारोग्यबलं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्॥"
शक्तिसङ्गमतन्त्रे।
"कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम्।
त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत्॥
निर्म्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्ज्जयेत्॥
एवं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तमः।
पुत्त्रपौत्त्रधनैश्वर्य्यसंयुतास्य भवेत् पुरी॥"
तन्त्रान्तरे।
"कुजवारे युगाद्यायां नवम्यान्तु जगत्प्रसूः।
प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत्॥"
तन्त्रान्तरे।
"त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां स्नानेनैकाह्निकेन च।
नानारत्नविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्॥
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च विशेषतः।
कृत्वैवं साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम्॥"

योगिनीतन्त्रे ।
'कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेषतः ।
प्रगलभास्तु जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥
आगमतत्त्वसारे ।
कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे ।
आविर्भूता जगद्धात्री युगाद्यै दैत्यनाशिनी ॥
उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायां प्रथमेऽहनि ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्यक्प्रहृष्टये ॥ *॥
कुब्जिकातन्त्रे ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥ *॥
दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तिः ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवारे जगत्प्रसूः ।
सर्व्वदेवहितार्थाय दैत्यानां नाशनाय च ॥
आविरासाज्जगच्छान्त्यै युगाद्यौ परमेश्वरी ॥
व्रतकालविवेकधृतवचनम्
कार्त्तिकेऽमलपक्षस्य त्रेतायां नवमेऽहनि ।
पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुषीम् ॥ *॥
स्मृतिः ।
'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥'*॥
कृत्यतत्त्वार्णवे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः ॥'*॥
भविष्यपुराणकृत्यतत्त्वार्णवयोः ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये कार्य्यात्मिका परदिने यदि ॥
तत्र पूजादिकं कुर्य्यात् पिण्डनिर्व्वपणादृते ॥'
स्मृतिसागरे
कार्त्तिकस्य युगाद्यायामूर्द्ध्वकामोऽर्च्चयेदुमाम् ॥
इति जगद्धात्रीपूजाकालव्यवस्था ॥ * ॥ * ॥
*अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिः ।
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
"भगवन् ! प्राणनाथेश मन्त्रतत्त्वविशारद ।
श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिस्त्रिलोचन ! ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवद्वचः ।
तत् सर्व्वं ब्रूहि भगवन् ! कृपया परमेश्वर ! ॥
यदि न कथ्यते देव विमुञ्चामि तदा तनुम् ॥
श्रीशिव उवाच ।
शृणु पार्व्वति वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ।
यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौभाग्यं सुखमुत्तमम् ॥
पुरा पुरन्दराद्याश्च ऐश्वर्य्याभिमानिनः ।
प्राहुः किमीश्वरोऽस्मासु अन्यतिरिक्तः सुरा इति ॥
अथ दुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी ।
एतेषां धर्म्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्तृकम् ॥
करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधार कम् ।
तेजोमात्रिरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी ॥
कोटिसूर्य्यप्रतीकाशा चन्द्रकोटिसमप्रभा ।
आजन्मं पवनमिव सर्व्वलोकभयङ्करी ॥
तद्दृष्ट्वा सुराः सर्व्वे भयमापुर्महौजसः ।
किमेतदिति विचिन्त्य मरुतस्ते स्वाभवन् सुराः ।
वायुमाहुः समाहूय किमेतत् परमाद्भुतम् ॥
विजानीहि महावीर ! मातरिश्वा दिवं गतः ॥
ततो वायुर्द्दृष्टतत्र गतस्तेजोऽन्तिकं ततः ।
तमन्तिकमुपायातं प्राह तेजोमयी तत ॥
बलवान् वक्ष्यमाणो यो वा किञ्चास्ति त्वयि ।
आर्त्तानु प्रकथते सर्व्वं पृथिवीतलसम्भवम् ॥
इति प्रयुक्तवान् वायुः स्वयं तत्रैव तिष्ठति ।
आगत्यैतत् तृणमिति निदधौ वायवे तृणम् ॥
वायुः सर्व्वप्रयत्नेन नादात् तत् क्षमोऽभवत् ।
ततो देवाः प्राहुरग्निं भीता उद्विग्नमानसाः ॥
अग्ने एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म्म चाद्भुतम् ।
इत्युक्तो देवताभिस्तैरग्निस्तेजोऽन्तिकं गतः ॥
अमरा जातवेदा वा तेजो वागित्युवाच तम् ।
स प्रोक्तवानग्निरस्मि सर्व्वदाहकशक्तिकः ॥
दहैतत् तृणमत्यर्थमिति तस्मै तृणं ददौ ।
अग्निः सर्व्वप्रयत्नेन दग्धुं नैतत् क्षमोऽभवत् ॥
ततो निवृत्तो वह्निर्भूत्वा सोऽपत्रपान्वितः ।
एकत्रस्थाः सुराः सर्व्वे मन्त्रयामासुरुत्तमम् ॥
इयमेवेश्वरी नूनं ज्ञोष्यामो नेश्वरा वयम् ।
इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुवुः परमेश्वरीम् ॥
प्राहुर्द्देवगणाः सर्व्वे क्षमौशा नेश्वरा वयम् ।
ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
तत् क्षमस्वेति तत् सर्व्वं कृपया जगदम्बिके ! ।
तव रूपं सुगोप्यं यन्मङ्गलं सर्व्वमङ्गलम् ॥
तद्दृष्टुं वयमिच्छामो देहि दर्शनमुत्तमम् ।
इत्युक्तानां सुरश्रेष्ठानामाविरासीच्छिवाम्बरे ॥
तेजस्यन्तर्हिते तस्मिन् चमत्कारकलेवरे ।
मृगेन्द्रोपरि सुस्थेरा सर्व्वालङ्कारभूषिता ॥
चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा ।
बालार्कसदृशीदेहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
त्रिनेत्रा कोटिचन्द्राभा देवर्षिमुनिसेविता ।
दर्शयामास देवानामेव रूपं जगन्मयी ॥
ततस्तां तुष्टुवुर्द्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् ।
वरं प्रापुः सुरगणा यथेष्टं त्रिदशालये ॥
तथैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी ।
इति ते कथितं भद्रे ! विद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥
इति कात्यायनीतन्त्रे ७६ पटलः ॥ * ॥
श्रीशिव उवाच ।
'अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये शृणुष्व हरवल्लभे ! ।
यस्य प्रसादमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात् ॥
धात्वर्णं समुद्धृत्य वामकर्णविभूषितम् ।
इन्दुबिन्दुसमायुक्तं बीजं परमदुर्लभम् ॥
चतुर्व्वर्गप्रदं साक्षान्महापातकनाशनम् ।
एकाक्षरीसमा नास्ति विद्या त्रिभुवने प्रिये ! ॥
कूर्च्चाद्या वा जपेद्विद्यां तदन्ते वह्निसुन्दरी ।
लज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां षडर्णां वा जपेत् सुधीः ॥
वधूबीजयुतां वापि स्वाहान्तां वा जपेत् पुनः ।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥
वाग्भवाद्यां जपेद्वापि प्रणवाद्यां जपेत् पुनः ।
कामबीजादिकां वापि षडर्णां वा जपेत् पुनः ॥
अष्टधा विविधा विद्या कथिता मयका पुरा ।
विना गन्धैर्व्विना पुष्पैर्व्विना होमपुरश्चरैः ॥
प्राणायामं विना देवि ! जपमात्रेण सिद्धिदा ।
मन्त्रस्यास्य ऋषिर्द्देवि ! नारदः परिकीर्त्तितः ॥
गायत्री छन्द आख्यातं जगद्धात्री च देवता ।
चतुर्व्वर्गप्रदा दुर्गा सर्व्वमन्त्रेषु संस्थिता ॥
दीर्घस्वरसमायुक्तनिजबीजानि पार्व्वति ! ।
विन्यसेदात्मनो देहे हृदयादिषु शङ्करि ! ॥
पूर्व्ववन्न्यासवर्गेन् पूर्व्ववत् कर्म्म चाचरेत् ।
कालीवत्तारविद्यां जपद्विद्यामशङ्कितम् ॥
लघ्वद्वारप्रकेर्द्देवि ! पुरश्चरणमीरितम् ।
यथास्थाने यथाकाले यथाचारविधानतः ॥
प्रजपेत् परया भक्त्या दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ॥*॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व नगनन्दिनि ! ॥
सिंहस्कन्धाधिरूढां नानालङ्कारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
शङ्खचक्रधनुर्ब्बाणलोचनत्रितयान्विताम् ।
रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीतनुम् ॥
नारदाद्यैर्म्मुनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
त्रिवलीवलयोपेतनाभिनालमृणालिनीम् ॥
रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहासनसमन्विते ।
प्रफुल्लकमलारूढां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम् ।
एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूर्व्वोक्तपूजनं चरेत् ॥
यन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व हरवल्लभे ॥
त्रिकोणमित्यथादौ चैव विन्दुसंवृतम् ।
अष्टपत्रं ततो लिख्य त्रिरेखासंवृतं ततः ।
चतुर्भूपुरसंयुक्तं विलिखेद्विधिनासुना ॥
तत्र तां पूजयेद्देवीं मूलप्रकृतिरूपिणीम् ।
प्रभाद्याः शक्तयः पूज्या गन्धाद्यैरष्टकोणके ॥
प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धा नन्दिनी पुनः ।
सुप्रभा विजया सर्व्वसिद्धिदा नव शक्तयः ॥
ह्रीमाद्याः पूजयेत्ताश्च रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
शङ्खपद्मनिधी देव्या वामदक्षिणयोगतः ॥
पूजयेत् परया भक्त्या रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
अर्घ्यदानं ततः कुर्य्यात् पूजान्ते नगनन्दिनि ! ॥
अङ्गावृतिं पुनः पूज्या पत्रकाग्रेषु मातरः ।
वज्राद्यायुधसंयुक्ता भूपुरे लोकनायकाः ॥
इति कात्यायनीतन्त्रे ७७ पटलः ॥ * ॥
श्रीशिव उवाच ।
'पूजा तिथिविशेषेण चतुर्व्वर्गफलाप्तये ।
कर्त्तव्या या तु दुर्गायास्तां शृणुष्व शुभानने ॥
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां नवम्यां वापि यत्नतः ।
यः पूजयेन्महादुर्गां सोऽभीष्टफलमाप्नुयात् ॥
पौर्णमास्याममायां वा रविसंक्रमणे तथा ।
शनिभौमदिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥
सुखं सौभाग्यमारोग्यमैश्वर्य्यं लभते ध्रुवम् ।
शनिभौमदिने चैव यदि स्यादष्टमी तिथिः ॥
तत्र पूज्या जगद्धात्री पुत्रपौत्रधनप्रदा ।
सोमवारेऽप्यमावास्या मघानक्षत्रसंयुता ।
उत्तरा श्रवणीयुक्ता ध्यान्यादि च पार्व्वति ! ।
चतुर्थ्यङ्गारवारे च रोहिणीसंयुता यदि ॥
गुर्व्वष्टम्यां तथा स्वाती यदि स्यात् परमेश्वरि ! ।
एषु पूजा महादेव्याः कर्त्तव्या धर्म्मसिद्धये ॥
मधुमाधे सिताष्टम्यां चैत्राश्विनयोरपि ।

पौर्णमास्यां तथा ज्यैष्ठे अमायाञ्च महेश्वरि ! ॥
मिथुनेऽर्के द्वितीयायां श्रावणे द्वादशीदिने ।
भाद्रे मास्यसिताष्टम्यां आश्विने शुक्लपक्षके ॥
सप्तम्यामेव चाष्टम्यां नवम्याञ्च विशेषतः ।
अमायां कार्त्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ॥
नक्तं मार्गशिरे भूते पौषेऽष्टम्यां सितेतरे ।
माघे च सितपक्षम्यां फाल्गुन्यां च सुरेश्वरि ! ॥
एषु द्वादशमासेषु तिथिष्वेतासु पार्व्वतीम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या यथाविभवविस्तरैः ॥
राजराजेश्वरो भूत्वा वसेत् कल्पायुतं दिवि ।
पुत्त्रपौत्त्रधनर्द्धीनामधिपो जायते ऽचिरात् ॥
अन्ते देवीपुरं याति भुक्त्वा भोगान् यथेप्सि-
तान् ॥

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

देवदेव ! महादेव ! विश्वनाथ ! महेश्वर ! ।
श्रुता तव मुखाम्भोजाद्दुर्गापूजा महाफला ॥
केन वा पूजिता देवी कस्य वा किञ्च सिध्यति ।
केन प्रकाशिता स्वर्गेऽस्मिन् सर्व्वं कथय प्रभो ! ॥

श्रीशिव उवाच ।

रामरावणयोर्युद्धे दुर्गा रामेण पूजिता ।
अवधीद्रावणं राम इषे मासि प्रपूजनात् ॥
तेन लोकाश्चरिष्यन्ति दुर्गायाः शारदोत्सवम् ।
एवमाराध्य देवेशीमिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥
अभवत् कार्त्तिके यो वै दुर्गामेवं समर्च्चयन् ।
अमायां कार्त्तिके मासि तारकासुरनाशकः ॥
कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
उपसर्द्दोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुनारोग्यवरं लेभे लोकशाधित्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं मार्गशिरे मासि वृषराशिगते विधौ ॥
चतुर्द्दश्यां निशायान्तु चन्द्रः संपूज्य पार्व्वतीम् ।
महापापाद्विमुक्तोऽसौ राजीगत्वमवाप च ॥
तेन मार्गशिरे मासि चतुर्द्दश्यां प्रपूजयेत् ।
इन्द्रत्वमेवमिन्द्रोऽसौ लेभे दुर्गां समर्च्चयन् ॥
ब्रह्मत्वमपि विष्णुत्वं रुद्रत्वञ्च महेश्वरि ! ।
देवत्वं सर्व्वदेवानामभवच्छिवकार्च्चनात् ॥
भूतं भव्यं भविष्यं यत् स्थावराणि चराणि च ।
सर्व्वं दुर्गाप्रभावेण स्वस्वभोगमवाप्नुयुः ॥
विना दुर्गां महेशानि ! न किञ्चिदपि वर्त्तते ।
इति ते कथितं देवि ! संक्षेपेण तवाग्रतः ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥”
इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥

(सरस्वती । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ३० ।
“जगद्धात्रीमहं देवीमारिराधयिषुः शुभाम् ।
स्तोष्ये प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥”)

जगद्बलः, पुं, (जगतां बलं यस्मात् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्योनिः, पुं, (जगतां योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १३ ।
“जगद्योनिं जगद्बीजं जयिनं जगतो गतिम् ॥”)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । ३२ ।
“ते समेत्य जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम् ॥”
केचित्तु हरिविशेषणं कल्पयन्ति ।)
ब्रह्मा । (यथा, कुमारे । २ । ९ ।
“जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ॥”)
पृथिवी, स्त्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जगद्वहा, स्त्री, (जगन्ति वहति धारयतीति । वह + अच् । अजादित्वात् टाप् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्विनाशः, पुं, (जगतां विनाशो ध्वंसः अखिलकार्य्यनाश इत्यर्थः यस्मिन् ।) युगान्तः । इति हलायुधः ॥ (प्रलयकाले च अखिलकार्य्यनाशत्वं यथाह मनुः । १ । ५२—५४ ।
“यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥
तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥
युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥”)

जगन्नाथः, पुं, (जगतां नाथः ईश्वरः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।४।३६।
“देवदेव ! जगन्नाथ ! भूतभव्यभवत्प्रभो ! ।
तपश्चरसि कस्मात्त्वं किं ध्यायसि जनार्द्दन ! ॥”)
पुरुषोत्तमक्षेत्रम् । यथा,

मुनय ऊचुः ।

“पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम् ।
यत्रास्ते दारवतनुः श्रीशो मानुषलीलया ॥
दर्शनान्मुक्तिदः साक्षात् सर्व्वतीर्थफलप्रदः ।
तन्नो विस्तरतो ब्रूहि तत् क्षेत्रं केन निर्म्मितम् ॥
ज्योतिःप्रकाशो भगवान् साक्षान्नारायणः प्रभुः ।
कथं दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुषः ॥”

जैमिनिरुवाच ।

एतत् क्षेत्रवरञ्चास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते सनाम्नाख्यापितं हि तत् ॥
यथा चाद्यदिनं देवाः सिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तथा ।
समर्चितुमिहायान्ति देवेशं न तथान्यतः ॥
अहो ! तत् परमं क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनैः ।
तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं वालुकाचितम् ॥
नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् ।
एकं स्तनमिवावन्याः सुदूरात् परिभावितम् ॥”
ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम् ।
“सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे ।
स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्व्वतीर्थफलप्रदः ॥
एकाम्रकाननाद्यावद्दक्षिणोदधितीरभूः ।
पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्त्तितः ॥
सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन् ! राजते नीलपर्व्वतः ॥
पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥
सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं माययाच्छादितं मम ।
सर्व्वसङ्गपरित्यक्तस्तत्र तिष्ठामि देहभृत् ॥
क्षरालयेन नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् ।
नीलाद्रेरन्तरभुवि कल्पन्यग्रोधमूलतः ॥
वारुण्यां दिशि यत् कुण्डं रौहिणं नाम विश्रुतम् ॥
तत्तीरे निवसन्तो मां पश्यन्तश्चर्म्मचक्षुषा ॥
तदम्भसा क्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥
व्रतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः
पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि ।
अहर्निवासात्तदभूत च सर्व्वं
निमेषवासात् खलु चाश्वमेधिकम् ॥

जैमिनिरुवाच ।

उदकान्तः समागत्य कृतसिद्धायनोक्तमः ।
कारणोदकमस्पृष्टे तस्मिन् कृष्टे निमज्जितः ॥
विलोक्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपानिधिम् ।
काकदेहं समुत्सृज्य लुठमानं मुहुः क्षितौ ।
शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे व्यवस्थितः ॥”
यमं प्रति लक्ष्मीवाक्यम् ।
“पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्व्यवस्थितम् ।
त्रिक्रोशं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्म्मलम् ॥
सुवर्णवालुकाकीर्णं नीलपर्व्वतशोभितम् ।
योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षान्नारायणात्मकः ॥
संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमास्थितः ।
उपासितुं जगन्नाथं चतुःषष्ठ्युत्तमः प्रभुः ॥
यमेश्वर इति ख्यातो यमसंयमनागणः ।
यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिलिङ्ग फलं लभेत् ॥
सीमा प्रतीची क्षेत्रस्य शङ्करस्य महर्षिनि ।
शङ्कराग्रे नीलकण्ठः ख्यातित्तत् क्षेत्रं सुदुर्लभम् ॥
परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै ।
शङ्करस्योत्तरभागस्तु समुद्रोदकसंप्लुतः ॥
यतस्मरणात् समुद्रोऽत्र तीर्थराजत्वमागतः ।
यथायं भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिपथं गतः ॥
तथेदं मरणात् क्षेत्रं सिन्धुस्नानाद्विमुक्तिदम् ।
चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्व्वं रुद्रः क्रोधात्तु पञ्चमम् ॥
तच्छिरो दुस्त्यजं गच्छन् ब्रह्माण्डं परिबभ्रमे ।
तत्रागतो यदा ब्रह्मकपालं परिमुक्तवान् ॥
कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्त्तसंस्थितम् ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् ॥
तृतीयावर्त्तसीमायां शक्तिं मे विमलाह्वयाम् ।
जानीहि धर्म्मराज ! त्वं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥
नाभिदेशे स्थितं ह्येतत् चयं कुण्डं वटो विभुः ।
कपालमोचनं यावदर्द्धाशनी प्रतिष्ठिता ॥
अर्द्धं शङ्खस्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना ।
तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान् सोऽश्नाति वाञ्छ-
तान् ॥
सिन्धुराजस्य सलिलात् यावन्मूलं वटस्य वै ।
कीटपक्षिमनुष्याणां मरणान्मुक्तिदो मतः ॥
अन्तर्वेदी त्वियं पुण्या वाञ्छते त्रिदशैरपि ।
अत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्व्वांश्चक्रजधारिणः ॥
कामाख्या क्षेत्रपालश्च विमला चान्तरा स्थिता ।
साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभोः ॥
अन्तर्वेद्या रक्षणार्थं शक्त्योऽष्टौ प्रकल्पिताः ।
उग्रेण तपसा पूर्व्वमहं सर्व्वेण भाविता ॥
पक्षार्थं सा मया सृष्टा गौरी तस्याश्च भाविनी ।
सर्व्वसौन्दर्य्यवसतिर्व्वपुषो मे विनिर्गता ॥
तदा दृष्टा मया भद्रे ! वचनं मे प्रियं कुरु ।
अन्तर्वेदीं रक्ष मम परिरक्ष्य [illegible] ॥

तत्र निर्द्दिश मनमोहा पद्मया निपु संस्थिता ।
मद्रभा बरगदे तु दक्षिणे विमला तथा ।
प्रकम् पूर्व्वभागे तु संस्थिता सर्व्वमङ्गला ।
अष्टादशी तथा तत्र कुबेरदिशि संस्थिता ।
कन्दर्प्पदेवैरन्विता पूर्व्वस्यां तु मरीचिका ।
[illegible] पश्चात् [illegible] संस्थिता ।
[illegible] भेद दृष्ट्वा दर्शेऽपि मुङ्गर ।
आत्मतमयो भित्वा उपास्ते परमेश्वरम् ।
[illegible] नाम शिवपालं परमेश्वरम् ।
[illegible] मतिप्राप्य [illegible] नीलकण्ठकम् ।
[illegible] लिङ्गात्मको मद्विधिनु
यदि दृष्ट्वा तदा मान्या पूजयित्वा विमुच्यते ।”
तत्र भगवतस्यामिमाक्याख्येयम् ।

जैमिनिरुवाच ।

“इन्द्रद्युम्न नृपो भूमौ वैष्णवप्रवरो वशी ।
[illegible] पितामहं [illegible] ।
[illegible] गन्धमादन पर्व्वतोपरि ।
[illegible] ब्रह्मलोकं यथाविधिपोऽन्वितम् ।
[illegible] पूर्व्वं या दारिरभवदृष्ट्वा ॥
[illegible] धायता विस्मयम् ।
[illegible] महाभाग्यवान् ।
[illegible] स्फटिकविनिर्म्मितम् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] परमेश्वरम् ।
[illegible] ।
[illegible] शुभलक्षणाम् ।
[illegible] राधोत्तमाम् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] विभो ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

स्तुवन्नन्तो ततो यातौ ब्रह्माणं भगवान् द्रुमः ।
पुनः पुनः प्रणम्यैव दण्डवन्नमतो नृपः ।
[illegible] कल्लोलमोहितम् ।
[illegible] विनिन्यतु ।
वचसा नारदस्यैव पूजयामास पार्थिवः ।
पूजावसाने प्रणम्य नारद संविशत्तमम् ।
कीदृशीं प्रतिमां विष्णोर्घटयिष्यति कः पुनः ।
विचारयन्तौ तावित्य वाचमारदयाथियो ।
अशरीरा तदा वाणी शुश्राव चान्तरीक्षतः ।
धर्म्मात्मा भगवान् वाक्यमिदं चापरमे स्थितः ।
[illegible] स्वयं सोऽवतरिष्यति ।
[illegible] यावत् पश्यन्ति वै ।
उत्पन्नोऽपि यो यह [illegible] ।
[illegible] प्रवेश्यैव द्वार बध्नन् यत्नत ।
[illegible] यावत् घटना भवन ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] राज्ञस्य चैव हि ।
[illegible] च युगे युगे ।
[illegible] यथोक्त विष्णुना स्वयम् ।
[illegible] तथा कर्त्तुं [illegible] ।
[illegible] यावता ।
[illegible] दारुणा [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] विभु ।
[illegible] ।
[illegible] च ।
[illegible] दिशि ।
[illegible] भगवान् यथा पूर्व्वं मयोदित ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] ।
[illegible] ।
उत्तरे नरसिंहस्य [illegible] ।
कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तथैव [illegible] ।
पुरा स्थितः पर्व्वतोऽस्मिन् योऽभ्यर्थयति माधवम् ।
[illegible] ।
तस्य [illegible] ।
विष्णुभक्तो महाराज भविष्यत् [illegible] च ।
तत स नृपतिः श्रीमान् [illegible] ।
[illegible] योजयामास सादरम् ।
दिने दिने सुघटित प्रासादो ववृधे द्रुतम् ।
[illegible] ।

नारद उवाच ।

[illegible] राजेन्द्र स्थित्वा चात्र चिरं भुवि ।
आराधय जगन्नाथ [illegible] ।
पितामहं [illegible] विभो ।
उपदर्शति [illegible] ।
उभौ तौ दिव्ययानेन [illegible] ।
[illegible] ।
दृष्ट्वा पितामहं दूरात् [illegible] नृपः ।
[illegible] ।
[illegible] प्रणाम कृताञ्जलिः ।
[illegible] भूमौ [illegible] ।
[illegible] ।
उवाच परमप्रीत इन्द्रद्युम्न पितामह ।
[illegible] ।

इन्द्रद्युम्न उवाच ।

आविर्भूय भगवान् [illegible] ।
तत्र देवं जगन्नाथ स्थापयिष्यति च प्रभो ॥

ब्रह्मोवाच ।

[illegible] ।
[illegible] महाभाग । [illegible] ।
इन्द्रद्युम्नोऽपि [illegible] दृष्ट्वा [illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] पितामह ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

ानुष्टुभं मन्त्रराजं सहस्रं प्रजजाप ह ॥
शाखस्यामले पक्षे अष्टम्यां पुष्ययोगतः ।
ता प्रतिष्ठा भो विप्राः शोभने गुरुवासरे ॥”
महाप्रसादमाहात्म्यं यथा,—
बहून् नियोजयेत्तत्र लोकान् त्रैवर्गिकानुत ।
ौकिकव्यवहारोऽयं पश्यति श्रीः स्वयं ध्रुवम् ।
ाङ्क्ते नारायणो नित्यं तथा पक्वं शरीरवान् ॥
अन्नं तद्धि नैवेद्यं पायसं मूर्द्ध्नि धारयन् ।
न्नपानादिमहादुरितनाशनम् ॥
ाणयाम्मानसं पापं दर्शनाद्दृष्टिजं तथा ।
आस्वादाद्वाक्कृतं पापं त्रावयच्च यपोहति ॥
स्पर्शनात् त्वक्कृतं पापं मिथ्यालापं तथा द्विजाः ॥
मात्रे लेपाद्धेत् पापं शारीरं वै न संशयः ॥

महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं
नियोजयेद्यः पितृदेवकर्म्मसु ।
तृप्यन्ति सर्व्वे पितरः सुराश्च
प्रयान्ति लोकं मधुसूदनस्य ॥

गातः परं हि वक्ष्यन्ति हृयकथेषु भो द्विजाः ॥
नराणां रूपमास्थाय तदश्नन्ति दिवौकसः ॥
विष्णालयगतं तद्धि निर्म्माल्यं पतितादयः ।
स्पृशन्ति चेन्न दुष्टं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ॥
निन्दन्ति ये तदन्नं मूढ़ाः पण्डितमानिनः ।
स्वयं दण्डधरस्तेषु सहते नापराधिनः ॥
येषामत्र न दण्डश्चेद्ध्रुवा तेषां हि दुर्गतिः ।
कुम्भीपाके महाघोरे पच्यन्ते तेऽतिदारुणे ॥
चिरस्थमपि संशुष्कं नीतं वा दूरदेशतः ।
यथा तथोपयुक्तं तत् सर्व्वपापापनोदनम् ॥
नैवेद्यान्नं जगन्नाथं गाङ्गं वारि समं द्वयम् ।
दृष्टिस्पर्शनचिन्ताभिर्भक्षणादघनाशनम् ॥”

इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥

स च कलेर्दशसहस्रवर्षपर्यन्तं पृथिव्यां स्थास्यति । यथा,—

“शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

(स्वनामख्यातो बहुलग्रन्थकर्त्ता पण्डितविशेषः । अयं हि तैलङ्गवंशोद्भवः । अस्य पिता पेरमभट्ट इति ख्यातः । असौ पण्डितराजजगन्नाथो दिल्लीप्रभोः शाहजहान्-ज्येष्ठसूनोर्यवनस्य दाराशाहस्य सभायामासीत् । यतोऽनेन जगदाभरणकाव्ये दाराशाहस्यैव यशोवर्णनं कृतम् । अपिच भामिनीविलाससमाप्तौ “दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः” इत्युक्तम् । दाराशाहस्तु १५८१ एकाशीत्यधिकपञ्चदशशतशकाब्दपर्य्यन्तं जीवित आसीत् । अतः पण्डितराजजगन्नाथोऽयं तात्कालिक इत्येवायातम् । अनेन पण्डितराजपदवी शाहजहानुसन्नाजो दिल्लीप्रभोः प्राप्तेति तत्कृतासफविलासनामकग्रन्थादेवागम्यते यथा,—

“अथ सकललोकविस्तारविस्तारितमहोपकारपरम्पराधीनमानसेन प्रतिदिनमुदयदनवद्यगद्यपद्याद्यनेकविद्याविद्योतितान्तःकरणैः कविभिरुपास्यमानेन कृतयुगीकृतकलिकालेन कुमतितृणजालसमाच्छादितवेदवनमार्गविलोकनाय समुद्दीपितसुतर्कदहनज्वालाजालेन मूर्त्तिमतेव नव्वावासफखानमनःप्रसादेन माथुरकुलसमुद्रेन्दुना रायमुकुन्देनादिष्टेन सार्व्वभौमश्रीशाहजहान्प्रसादाधिगतपण्डितराजपदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावतंसेन पण्डितजगन्नाथेनासफविलासाख्येयमाख्यायिका निरमीयत । सेयमनुग्रहेण सहृदयानामनुदिनमुल्लासिता भवतात् ॥”

एतत्पण्डितविरचिता बहवो ग्रन्था: सन्ति । तेषु अद्यावधि ज्ञातास्त्वेते, रसगङ्गाधरः १, यमुनावर्णनचम्पूः २, रतिमन्मथनाटकम् ३, वसुमतीपरिणयनाटकम् ४, जगदाभरणकाव्यम् ५, प्राणाभरणकाव्यम् (कामरूपदेशाधिपस्य प्राणनारायणमहीपस्य स्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ६, पीयूषलहरी ७, अमृतलहरी (यमुनास्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ८, सुधालहरी (सूर्य्यस्तवरूपोऽयं ग्रन्थः) ९, करुणालहरी (विष्णुलहरी वा) १०, लक्ष्मीलहरी ११, भामिनीविलासः १२, मनोरमाकुचमर्द्दिनी १३, अश्वधाटीकाव्यम् १४, आसफविलासः १५ ॥ * ॥

तर्कपञ्चाननोपाधिकोऽपरपण्डितविशेषः । अयं हि विवादभङ्गार्णवसेतु-रामचरितादिग्रन्थानां प्रणेता । पितास्य रुद्रदेवः माता च अम्बिका । रुद्रदेवस्तु चतुःषष्टितमवयसि पूर्व्वसहधर्म्मिण्यां सन्ततायां मृतायां संसारविरक्तः काशीवाससुखमभिलषन् चिरसुहृदं त्रिवानन्दपुरनिवासिनं ज्योतिर्विद्याविशारदं सुप्रसिद्धं चन्द्रशेखरवाचस्पतिमभिगम्य स्वीयान्तिमदशाफलाफलं पृष्टवान् । चन्द्रशेखरस्तु रुद्रदेवस्य जन्मलग्नानुसारतश्चरमे वयसि सुप्रसिद्धपुत्त्रलाभरूपं शुभफलमवगम्य वासुदेवनाम्नः कस्यचिद् विप्रवरस्याम्बिकानाम्नीं कन्यामुद्वाहयामास । रुद्रदेवस्तु ज्योतिर्विद्यापारदर्शिनश्चन्द्रशेखरस्य वाक्यादम्बिकां परिणीय सत्पुत्त्रप्राप्तिकामो काशीमभिगम्य विश्वेश्वरमुद्दिश्यैकविंशतिपुरश्चरणं कृतवान् । चरमपुरश्चरणदिवसीययामिन्याः शेषयामे प्राप्तसत्पुत्त्रलाभस्वप्नः प्रहृष्टमनाः पुनः स्वस्थानं त्रिवेणीप्रदेशं प्रत्यावृत्य गार्हस्थ्यधर्म्मानुरक्तो बभूव । अथ गच्छति काले पतिपरायणाम्बिका गर्भमुपलभ्य १६१६ शके (११०१ परिमितवङ्गाब्दे) सौराश्विनस्य देवीपक्षीयपञ्चम्यां पुत्त्ररत्नं जगन्नाथं प्रसूतवती । रुद्रदेवस्तु नवजातपुत्त्रस्य जातसंस्कारादिकं विधाय राश्यनुसारतो रामराम इति नाम चक्रे परं कुमारस्य मातामहो वासुदेवः अस्मिन्नेव समये श्रीजगन्नाथक्षेत्रात् तीर्थस्थानात् प्रत्यावृत्य दौहित्रमुखं दृष्ट्वा जगन्नाथ इत्याख्ययैनमयोजयत् । ततः प्रभृत्येवायं जगन्नाथ इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत् ।

अयन्तु बाल्यावस्थायामतीवचञ्चलप्रकृतिर्दुर्दान्तोऽपि स्मृतिशक्तिसत्यवादितादिगुणनिकरेण बहूनां नितरां प्रियपात्त्रमासीत् । अयं प्रथमतः पितृसन्निधाने व्याकरणमधीत्य ततो ज्येष्ठतातस्य न्यायलङ्कारोपनामकस्य भवदेवस्य समीपे साहित्यादिकमधीतवान् । ततो भवदेवस्य परलोकप्राप्त्यनन्तरं कामालपुरनिवासिनं रघुदेवविद्यावाचस्पतिं अध्यापकत्वेन स्वीकृत्य दर्शनशास्त्रादिचिन्तया कालं यापयामास । अस्य एतादृशी प्रखरा स्मृतिशक्तिरासीत् यदनधीतस्यापि भिन्नदेशीयभाषायां निबद्धस्य ग्रन्थस्य द्वित्रिपत्त्राणि एकवारमात्त्रमाकर्ण्यैवायं अनर्गलं अभ्रान्त इव आवर्त्तयितुं समर्थः । एतादृशीमेधाशक्तिरेवैनं अल्पसमयेन बहुशास्त्रपारदर्शिनमकरोत् ।

सप्तदशवर्षवयस्य एवासौ द्रौपदीनाम्नीं सुलक्षणां कन्यामुपनीतवान् । विवाहात् परमेवास्य ज्येष्ठतातो भवदेवः परलोकं गतः । माता तु पूर्व्वमेव कालधर्म्ममुपगता पिता च चतुर्व्विंशतिवयस्कमेनमवलोक्यैव इह लोकं तत्याज । पितृवियोगानन्तरमेवायं छात्त्रानध्यापयितुं प्रवृत्त आसीत् ।

अथ कदाचित् वर्द्धमानाधिपतिर्महाराजत्रिलोकचन्द्रवाहादुरोऽस्य पाण्डित्यप्रभावमवगम्य राजसभामधिरोहयितुं निमन्त्रयामास । जगन्नाथस्तु राजप्रसादमुपलब्धुं राजसभां प्रविश्य तर्कजालेन तत्रस्थान् पण्डितान् जितवान् । महीपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धिशक्तिं मेधाशक्तिञ्चावलोक्य विशेषेण परीक्षितुं पथि दृष्टस्य समग्रवस्तुनो वार्त्तां विज्ञापयितुमादिदेश । जगन्नाथस्तु नृपतेर्मनोऽभिप्रायमवगम्य त्रिवेणीप्रदेशात् वर्द्धमानपर्य्यन्तं यावत् पथि स्थितानां प्रत्येकपादपमन्दिराणामपि वृत्तान्तं कथयामास । राजा तु स्वकर्म्मचारिभिरेतद्वृत्तान्तस्य याथार्थ्यमुपगम्य सातिशयेनानन्दितो बभूव ।

एकदा मुर्शिदावादाख्यप्रदेशनृपतेर्यवनस्य मन्त्री नन्दकुमारोऽस्य पाण्डित्यमवगम्य (नवाव) महीपतिसमीपमेनमानयामास । नृपतिस्तु बहुविधैर्दुरूहप्रश्नैरेनं वञ्चयितुमभिललाष परं जगन्नाथः स्वीयबुद्धिप्राखर्य्येण नृपतिकृतप्रश्नानां सदुत्तरं दत्त्वा तं सन्तोष्य च तस्माद् बहुलार्थप्रदां भूम्यादिसम्पत्तिं लब्धवान् ।

अथ कालचक्रगत्यनुसारतो यवनराजानां वैभवरविरस्तं गतः इंराजराजानां सौभाग्यसमयः समुपागतश्च । तदा इंराजनृपतयस्तदानीन्तनप्रजारञ्जनार्थं विचारकार्य्यस्य सौकर्य्याय जगन्नाथतर्कपञ्चाननं समाहूय व्यवहारोपयोगिनं ग्रन्थमेकं प्रणेतुमादिदेशुः । जगन्नाथस्तु नवीननृपतिभिस्तथादिष्टः “विवादभङ्गार्णवसेतु” नामकं ग्रन्थं प्रणीतवान् ।

अस्य द्विषष्टितमवयसि सहधर्म्मिणी द्रौपदी बहुपुत्त्रपौत्त्रादिकं संरक्ष्य परलोकं गता । अस्य द्वौ पुत्त्रौ तिस्रः कन्याश्चाभवन् । पुत्त्रयोर्धनश्यामसार्व्वभौम एव ज्येष्ठः प्रतिभाशाली बहुशास्त्र-

पारदर्शी च। आगमायोऽयमनिमावस्थायां वृद्धप्रपौत्रादिसुखमवलोक्य अतिदुर्लभमेताद्दृशं संसारसुखमनुभूय प्रकम्पपतेः १७२८ शकाब्दे (१२१४ वङ्गाब्दे) आश्विनशुक्लपञ्चम्यां षष्ठीवासरे गङ्गातीरे प्रयातुं तत्राप। अस्योः प्राक्काल-पर्य्यन्तमेवास्येन्द्रियगोपिस्थं न जातम्। गङ्गातीरं गतेन मुमूर्षुणामुना स्वकुप्रकाशे कृतः श्लोको यथा,—

"केचिद् ब्रह्म निराकारं नराकारञ्च केचन।
वयन्तु दीर्घयोगेन नीराकारमुपास्महे॥" इति॥)

जगद्गुः, पु, (जगता विश्वस्थजीवजातेन नम्यते इति। जगत्+नम्+बाहुलकात् डुः। यद्वा, गु+क्विप् इणो। गु वैयनं स्तुतिरित्यर्थः जगति विश्वसंसारे गुः स्तुतिर्यस्य। सर्व्वजीवस्तुतत्वादेवास्यनयात्वम्।) अग्निः। यमः। इति विश्वः शब्दरत्नावली च॥ जगद्गुरपि पाठः॥

जगरः, पुं, (जागर्त्ति संग्रामेऽनेनेति। जागृ+अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कवचः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३०॥

जगलः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा गलतीति। गल स्रवणे+यङ्लुगन्तात् अच्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् "दीर्घोऽकितः।" ७।४।८३। इति न दीर्घः। यद्वा, जन्+डः। जः जातः सन् गलति निर्गच्छतीति। गल+अच्।) सुराकल्कम्। मेदा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। मेदकः २। इत्यमरः। २। १०। ४२॥ (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये।

"मदयो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाह्वकः॥")

मदनवृक्षः। पिष्टमद्यम्। (तद्गुणा यथा,—

"मलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः।
जगलो ग्राहिरूक्षोष्णः शोषघ्नो मलपाचनः॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशाध्याये।

"ग्राहुष्णो जगलः पक्वा रूक्षस्तृट्कफशोफकृत्।
भेदः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।)

धूर्त्ते त्रि। इति मेदिनी। ले ६९॥ कवचः। रत्नरोरैक्यात्। गोमये, क्ली। इति रत्नमाला॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"गामयं जगलं गोविट् गोवरं तच्च गोमलम्॥")

जग्धं, त्रि, (अद्यते स्म इति। अद् भक्षणे+क्तः। "अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्धादेशः। इकार उच्चारणार्थः।) भुक्तम। इत्यमरः। ३। २। १११॥ ("ग्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तु जग्धम्।" इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसाराधिकारे।)

जग्धिः, स्त्री, (अद् भक्षणे+क्तिन्। "अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्धादेशः।) भक्षणम्। इत्यमरः। २।६।५५॥ भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनौ। ३। ११५।

"अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः॥")

जघनि:, पुं, (गच्छति इतस्ततो यातीति। गम+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३।२।१७१। इत्यस्य "भाषायां धाञ्कृसृजनिगमिनमिभ्यः।" इति वार्त्तिकोक्त्या किकिनौ च।) वायुः। इति केचित्॥

जघनं, क्ली, (हन्यते इति। हन्+"हन्तेः शरीरावयवे द्वे च।" उणां। ५। ३२। इति अच् द्वित्वञ्च। "अभ्यासाच्च।" ७। ३। ५५। इति कुत्वम्।) स्त्रीकट्याः पुरोभागः। (यथा, माघे। ५। २८।

"नाभिह्रदैः परिगृहीतरयाणि यत्र
स्त्रीणां बृहज्जघनसेतुनिवारितानि॥")

कटिः। इति मेदिनी। ने, १७॥ (यथा, देवीभागवते। १। ६। ८१।

"भगवान् द्विगुणं चक्रे जघनं विस्तृतं तदा।
शीर्षे सन्दधतां तत्र जघने परमाद्भुते॥")

जघनकूपकौ, पु, (जघनकूपे इव कायतः इति। कै+कः।) कुकुन्दरौ। इति हलायुधः॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः॥

जघनेफला, स्त्री, (जघने इव मध्यभागे फलमस्याः।) काकोडुम्बरिका। इत्यमरः। २। ४। ६१॥

जघन्यः, त्रि, (कुटिलं हन्यते निन्द्यते इति। हन+यङ्लुकात् अघ्न्यो यत्। अनिष्ठमाग्मघ्न्यामिति सुगमाऽनुनासिकाभावेति न नुक्। यद्वा, जघनमिव। "शाखादिभ्यो यत्।" ५। ३। १०३। इति यत्।) चरमः। (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे स्नेहाधिकारे।

"उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरक्षैश्च मध्यमे।
जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च॥")

गर्हितः। (यथा, महाभारते। २। ३५। १२।

"तत्र दृतमभवन्नो जघन्यं
तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्व्वे॥"॥

जघने कटिदेशे भवम्। दिगादित्वात् यत्।) मेहने, क्ली। इति मेदिनी। ये, ८३॥ पुं, शूद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (हीनजातिमात्रम्। यथा, मनौ। ८। ३६६।

"उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति॥"

"हीनजातिवर्तुलरूपातीयां कन्यामिच्छन्तीमनिच्छन्तीं वा गच्छन् आध्येयपाऽप्रयुक्तरम्मारणात्मकं वधमर्हति॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ *॥ पृष्ठभागः। यथा, रामायणे। २। १०३। २८।

"ततो जघन्यं सहिताः सर्व्वाभिः
पुरप्रधानैश्च तदैव सैनिकैः।
अनेन धर्म्मेषणमेव धर्म्मता
सुपोर्पातितो भरतसहायकम्॥"

"जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रित्य इत्यर्थः।" इति तट्टीकायां रामानुजः॥ *॥ राशिचक्रविशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्। ६८। २१, २१—२४।

"प्रथमाग्रे वामनको जघन्यः
कूर्म्मोऽपरो मण्डलकोऽथ साम्भो।
पूर्व्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसंज्ञाः प्रथ लक्षणैतान्॥"

"मालव्यसेवी तु जघन्यनामा
खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुसन्धिः।
शुक्रेश्च सारः पिशुनः कविश्च
रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः।
क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीत-
स्ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः।
उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वपि चिह्नितश्च
परन्ध्रकृच्च जघन्यनामा॥")

जघन्यजः, पुं स्त्री, (जघन्ये चरमे जायते इति। जन्+"सप्तम्यां जनेर्डः।" ३। २। ९७। इति डः।) शूद्रः। कनिष्ठे, त्रि। इति मेदिनी। जे, २९॥ (यथा, महाभारते। १। ६५। ११।

"एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः॥")

जघ्निः, पुं, (हन्यते इति। हन+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३। २। १७१। इति किन् द्वित्वञ्च।) हननयोग्यास्त्रम्। इति संक्षिप्तसारः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। ६१। २०।

"अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्द्रविणस्युर्विपन्यया।")

जघ्नुः, त्रि, (हन्तीति। हन वधे+"कुर्भ्रश्च।" उणां। १।२३। चकारात् हन्तेरपि कुः द्वित्वञ्च।) हन्ता। हननकर्त्ता। इत्युणादिकोषः॥

जङ्गमः, त्रि, (पुनः पुनर्गच्छतीति। गम्+यङ्+अच्।) अस्थावरः। गतिशक्तिविशिष्टः। तत् पर्य्यायः। चरिष्णुः २ चरः ३ चलः ४ इङ्गः ५ चराचरः ६। इत्यमरः। ३। १। ७४॥ (यथा, रघौ। २। ४४।

"मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः॥"

"ओषधयस्तावच्चतुर्व्विधाः स्थावरा जङ्गमाश्च।"
"जङ्गमास्त्वपि चतुर्व्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः। तत्र पशु मनुष्य-व्यालादयो जरायुजाः। खग-सर्प सरीसृप-प्रभृतयोऽण्डजाः। कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः। इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये।)

जङ्गमकुटी, स्त्री, (जङ्गमा गतिशक्तिविशिष्टा कुटी गृहमिव।) छत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जङ्गलं, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति। गल+यङ्+अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) निर्जलदेशः। इति शब्दरत्नावली। विजनस्थानम्। पिशिते, क्ली। इति मेदिनी। ले, ८९॥

जङ्गालः, पु, (जङ्गं कुटिलमपि जलमपि गाळ्यते रोधयतीति। अल+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) सेतुविशेषः। जाङ्गाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आलिः २ सेतुः ३ पिण्डः ४ संवरः ५। इति जटाधरः।

जङ्गुल, क्ली, विषम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जङ्घा, स्त्री, (जङ्घन्यते कुटिलं गम्यतेऽनया। हन गतौ वधे च यङ्लुगन्तात्+"अचिश्नोदीर्घ।"

ड: ।) गुल्फोर्द्धगात्रपश्चाद्भागः । जाङ् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रपदता २ । इत्यमरः ॥ टङ्का ३ टङ्कम् ४ टङ्किका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १३३ । १६ । "धनुर्निमज्जता यस्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ॥")

जङ्घाकरिकः, पुं, (जङ्घा तत्सम्बन्धिगतिरेव आकरो निधिः जीविकानिर्व्वाहकवस्त्वेत्यर्थः । सोऽस्यास्तीति । जङ्घाकर+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) धावकः । तत्पर्य्यायः । जाङ्घिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ जाङ्घिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

जङ्घात्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति । त्रै+करणे ल्युट् । त्राणं वर्म्म । ततो जङ्घायास्त्राणमिति ।) जङ्घावर्म्म । तत्पर्य्यायः । मद्गुयम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जङ्घालः, त्रि, (प्रशस्ता वेगवतीत्यर्थः जङ्घास्त्यस्येति । जङ्घा+"सिध्मादिभ्यश्च ।"५।२।९७। इति लच् । जङ्घाबलेनैव वेगस्य जनकत्वात्वम् ।) अतिवेगवान् । तत्पर्य्यायः । अतिजवः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (यथा, काशीखण्डे गङ्गामाहात्म्ये । २९ । ६४ ।

"जाह्नवीच्या जगन्माता जप्या जङ्घालवीचिका ॥")

हरिणः । एणः । कुरङ्गः । ऋष्यः । पृषतः । न्यङ्कुः । शम्बरः । राजीवः । मुण्डी । (यथा,—

"एणहरिणर्क्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करगोकर्णमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्घाला मृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहराः तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

एषां मांसगुणाः ।

"जङ्घालाः प्रायशः सर्व्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः । किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

जङ्घाशूलं, क्ली, (जङ्घायाः शूलं रोगविशेषः ।) जङ्घावेदना । तस्यौषधं यथा,—

"हरीतकी शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् । काञ्जिकेनाश्वगन्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥ जङ्घाशूलमशेषं सप्तरात्रे तु नाशयेत् ॥"

इति गारुडे १९७ अध्यायः ॥

जज, युधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जजति । युधि योधने । इति दुर्गादासः ॥

जज, इ युधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, जञ्जति । युधि योधने । इति दुर्गादासः ।

जञ्जपूकः, त्रि, (पुनःपुनरतिशयेन वा जपतीति । जप+यङ्+"यजजपदशां यङः ।"३।२।१६६। इति ऊकः ।) पुनःपुनर्जपकर्त्ता । इति मुग्धबोधम् ॥

जट, संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जटति केशः परस्परं लग्नः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

जटा, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति । जट्+अच् । यद्वा, जायते प्रादुर्भवतीति । जन्+"जनेष्टन् लोपश्च ।" उणां । ५ । ३० । इति टन् अन्त्यलोपश्च ।) प्रतिगता शिखा । लग्नकचः । तत्पर्य्यायः । सटा २ । इत्यमरः ॥ जटिः ३ जटी ४ जूटः ५ जूटकम् ६ शटम् ७ कोटीरम् ८ जूटकम् ९ हस्तम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।३।११२।२।

"नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा हिरण्मयरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः ॥")

मूलम् । यथा,—

"यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः ॥"

इति श्रीभागवते श्रुतिस्तवे ८७ अध्यायः ॥

मांसी । इति मेदिनी । टे, १५ ॥ रुद्रजटा । (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ७ अध्याये ।

"कालेयकं पद्मकञ्च मधुकं नागरं जटाम् ॥")

शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपिकच्छुः । इति रत्नमाला ॥ (वेदपाठविशेषः । यथा,—

"जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्ब्बं महर्षिभिः ॥")

जटाजूटः, पुं, (जटानां जूटः समूहः ।) जटासमूहः । यथा, महानाटके ।

"जटाजूटग्रन्थिं रचयति रघूणां परिवृढः ॥"

शिवजटा च ॥

जटाज्वालः, पुं, (जटेव ज्वाला यस्य ।) प्रदीपः । इति हारावली । २४ ॥

जटाटङ्कः, पुं, (जटा टङ्क इवास्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जटाटीरः, पुं, (जटामटतीति । अट्+बाहुलकात् ईरन् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जटाधरः, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । जटाया धरः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।

"त्रिनेत्रश्च विषयाक्षो मणिविद्धो जटाधरः ॥")

बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जुश्रीनामार्य्यकौमाराभिधानतत्प्रकारश्च ॥ (स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ५९ ।

"परिश्रुतः कोकनदः प्रियमाल्यो जटाधरः ॥")

देशविशेषः । स तु दाक्षिणात्यप्रदेशः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । १३ ।

"अथ दक्षिणेन ।" इत्युक्त्वा,—

"क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्य्यो रिष्यमूकश्च ॥" इत्युक्तवान् ॥

जटाधारिणि, त्रि । यथा, रामायणे ।२।८६।२५।

"जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ ॥")

जटामांसी, स्त्री, (जटां जटाकृतिं मन्यते इति । मन+ "मनेर्दीर्घश्च ।" उणां ।३ । ६४। इति सो दीर्घश्च ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । नलदम् २ वङ्गिनी ३ पेषी ४ मांसी ५ तपस्विनी जटा ६ जटी ७ किरातिनी ८ जटिला ९ लोमशा १० तपस्विनी ११ । इति रत्नमाला ॥ भूतजटा १२ । इति भावप्रकाशः ॥ पेशी १३ क्रव्यादि १४ मिषिका १५ पिशी १६ पेशिनी १७ जटा १८ मिसिका १९ मांसिनी २० जटाला २१ नलदा २२ मेषी २३ तामसी २४ चक्रवर्त्तिनी २५ माता २६ अमृतजटा २७ जननी २८ जटावती २९ मृगभक्षा ३० जटामांसी ३१ मिसी ३२ मिसिः ३३ मिषी ३४ मिषिका ३५ मिषिः ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । सुरभित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफभूतदाहपित्तनाशित्वम् । कान्तिमोदकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिक्तत्वम् । मेध्यत्वम् । बलप्रदत्वम् । स्वादुत्वम् । त्रिदोषास्रवीसर्पकुष्ठनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अनुलेपनेन ज्वरकुष्ठतानाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जटायुः, पुं, (जटां याति प्राप्नोतीति । या+मृगय्वादित्वात् कुः । सम्प्रवृद्धे जटं संहतमायुर्यस्य ।) स्वनामख्यातपक्षी । स तु अरुणपुत्रः सम्पातेरनुजः दशरथराजसखः सीताहरणसमये रावणेन हतः । इति रामायणम् ॥ (यथा, च महाभारते । ३ । २७८ । १—७ ।

"सखा दशरथस्यासीत् जटायुररुणात्मजः । गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः ॥ स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम् । ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ! ॥ नहि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम् । उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरैर्भृशम् ॥" "स पक्षमार्गो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा । खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्त्रिणः ॥ निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् । ऊर्द्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥")

गुग्गुलुः । इति मेदिनी । ये, ८४ ॥ ("गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायुः कौशिकः पुरः । कुम्भोलूखलकं क्लीवे महिषाक्षः पलङ्कषः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥

"जटायुः कालनिर्य्यासः कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

साक्षोऽध्ययम् । इति हिरूपकोषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ७० ।

"अरुणस्य भार्य्या श्येनी तु वीर्य्यवन्तौ महाबलौ । सम्पातिं जनयामास वीर्य्यवन्तं जटायुषम् ॥")

जटालः, पुं, (जटास्त्यस्येति । जटा+"सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) कर्चूरः । वटः । मुष्ककः । गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । जटायुक्ते, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १८० । २२ ।

"चीरिणः शिखिनश्चान्ये जटालोर्द्ध्वशिरोरुहाः ॥")

जनङ्गम पुं (जनैर्भ्यो गच्छतीति। गमश्च। ३।२।४३। खच् मुमागमश्च।) चाण्डाल। इत्यमरः। २।१०।१६॥ (यथा माघे। १५।३५।
अवधीज्जनङ्गम इव
यदि हन्त पौ इव त्वम्।
स्पर्शमशुचिवपुरर्हति न
प्रतिमाननानु नितरां नृपोचिताम्॥)

जनता स्त्री (जनानां समूहः। जन+"ग्राम जनबन्धुभ्यस्तल्। ४।२।४३। इति तल्।) जनसमूहः। इत्यमरः। ३।३।४२॥ (यथा रघौ। ११।८२।
तावुभावपि परस्परस्थितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये
पार्वणौ शशिदिवाकराविव॥"*।
जनस्य भावः।) जनत्वञ्च॥

जनन क्ली (जायतेऽस्मिन्निति। जन+अधिकरणे ल्युट्।) वंशः। (जन+भावे ल्युट्।) जन्म। इति मेदिनी। ने ६६॥ (यथा महानिर्व्वाण तन्त्रे। ३।५०।
जननमरणभीतिभ्रंशि सच्चित्स्वरूप
सकलभुवनबीजं ब्रह्मचैतन्यमीडे॥"
उत्पत्तिः। यथा कुमारे। १।४२।
अन्योऽन्यशोभाजननाद्बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः॥
पुं जनयति उत्पादयति जीवानिति। जन+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। विष्णुः। यथा महाभारते। १३।१३६।११२।
जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः॥
जन्तन जनयन् जनन। इति संज्ञाख्यम्॥
जनयतीति। जनि+ल्युः। उत्पादके त्रि। यथा महाभारते। ३।३६।३५।
"एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत्॥")

जननि स्त्री (जनयति प्राणसुखमिति। जन+णिच्+बाहुलकात् अनिः।) जनीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

जननी स्त्री, (जनयतीति। जनि+बाहुलकादनिः। कृदिकारादिति वा ङीष्। यद्वा कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् टित्वात् ङीप्।) माता। (यथा पञ्चतन्त्रे। १।२६।
निरतिशयं गरिमाणं
तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः।
यत् कमपि वहति गर्भं
महतामपि यो गुरुर्भवति॥)
दया। इति मेदिनी। ने ६६॥ जनीनामगन्धद्रव्यम्। (पर्य्याया यथा —
"पर्पटी रञ्जनी कृष्णा जतुका जननी जनी।
जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुकश्चक्रवर्त्तिनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
चर्मचटी। इति शब्दरत्नावली॥ यूथिका।
इति मूर्द्धता॥ कटुका। मञ्जिष्ठा। अल-क्तकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जनपद पुं (जनस्य लोकस्य पदं आश्रयस्थानं यत्र। जनाः पद्यन्ते यस्मिन्निति वा।) देशः। (यथा चाणक्यशतके। ३१।
त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्व्वणि ९ अध्याये कथितानि अतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि॥)
जनः। इति मेदिनी। दे ४८॥

जनप्रवाद पुं (जनेषु लोकेषु प्रवादोऽपवादः।) लोकापवादः। तत्पर्य्यायः। कौलीनम् २ विगानम् ३ वचनीयता ४। इति हेमचन्द्रः। २।१८४॥ (यथा महाभारते। २।७२।१६।
जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वतामपि नराधिप।
ह्रिया च धर्म्मसंयोगात् पार्था द्यूतमियात्
पुनः॥)

जनप्रिय पुं (जनानां प्रियः।) धान्यकम्। शोभाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (लोक-प्रिये त्रि॥)

जनमेजय पुं (जनान् शत्रुजनान् एजयति प्रतापेन कम्पयतीति। एजृङ् कम्पने+णिच्+एजेः खश्। ३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमः।) परीक्षिद्राजपुत्रः। तत्पर्य्यायः। राजर्षिः २ पारीक्षितः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा देवीभागवते। २।११।६।
पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं नृपतिं शिशुम्।
जनमेजयनामानं राजलक्षणसंयुतम्॥
जन्मेजय इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते। तत्रि हस्तिन्छन्दे द्रष्टव्यः॥
अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान्। तत्र अश्वमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पितृवधामर्षात् सर्पसत्त्रं चकार। अन्तेवासी जरत्कारुपुत्रेण आस्तीकेन प्रार्थितः सर्पसत्त्रात् विरराम तत्पश्चात् व्यासशिष्यमुखात् भारतादिकं श्रुतवान्। इत्यादिकं क्रमशः प्रदर्श्यते। यथा राजावल्यां १ परिच्छेदे।
पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमान्नानभीतितः।
पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाह्वये॥
कृत्वा पितृवधामर्षात् सर्पैः मुनिभिः समम्।
नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः॥
हयमेधक्रतूंश्चक्रे समाप्तवरदक्षिणैः।
ब्रह्महत्याभवत्तत्र यागेऽकालकृते सदा॥
तत्पापमभवत्तस्य दारुणं पृथिवीपतेः।
वैशम्पायनतो व्यासशिष्यात् तपोनिधेः।
श्रुत्वा भारतमाख्यानं तत्पापात् मुक्तिमाप सः।
चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं सुनिर्म्मलम्।
शतानीकं सुतं राज्ये संस्थाप्यैव दिवं गतः॥"
सोमश्रवसम्‌ऋषिमसौ पौरहित्याय वृतवान्। तत्कथा यथा महाभारते। १।३।१—२०।
जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्त्रमुपास्ते। तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति। तेषु तत्सत्त्रमुपासीनेष्वागच्छत् सारमेयः। स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत्। तं माता रोरूयमाणमुवाच किं रोदिषि केनास्यभिहत इति। स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति। तं माता प्रत्युवाच व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति। स तां पुनरुवाच नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि नावलिहे इति। तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रशोकार्त्ता तत्सत्त्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्त्रमुपास्ते। स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमयमभिहत इति न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति। जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं सम्भ्रान्तो विषण्णश्चासीत्। स तस्मिन् सत्त्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोत् यो मे पापकृत्यां शमयेदिति। स कदाचिन्मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित् स्वविषये आश्रममपश्यत्। तत्र कश्चिदृषिरासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्याभिमतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम। तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरोहित्याय वव्रे। स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नयं तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय पुत्रोऽयं मम सर्प्यां जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपोवीर्य्यसम्भृतो मच्छुक्रं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः। समर्थोऽयं भवतः सर्व्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम्। अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कञ्चिदर्थमभियाचेत् तस्मै दद्यादयं यद्येतदुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति। तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच भगवंस्तथा भविष्यतीति॥*॥
अस्य सर्पसत्त्रविवरणकथा यथा देवीभागवते २।११।४९—६०।
इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जनमेजयस्तदा।
नेत्राभ्यामश्रुपातञ्च चकारातीव दुःखितः॥
धिग्जन्म मे सुदुर्बुद्धेर्वृथामानकरस्य वै।
पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः पन्नगपीडितः॥
अद्याहं मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितुः।
हुत्वा सर्पान् सुसंन्निधौ दीप्यमाने विभावसौ॥
आहूय मन्त्रिणः सर्व्वान् राजा वचनमब्रवीत्।
कुरुध्वं यज्ञसम्भारं यथार्हं मन्त्रिसत्तमाः॥
गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः।
कुरुध्वं मण्डपं स्वस्थाः शतस्तम्भं मनोहरम्॥
वेदी यज्ञस्य कर्त्तव्या ममाद्य सचिवाः खलु।
तदङ्गत्वे विधेयो वै सर्पसत्त्रः सुविस्तरः॥
तक्षकस्तु पशुस्तत्र होतोत्तङ्को महामुनिः।
श्रोत्रियाश्चानीयन्तां विप्राः सर्व्वज्ञा वेदपारगाः॥
मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूपवाक्यैर्विचक्षणाः।

यज्ञस्य सर्व्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥
हवने वर्त्तमाने तु सर्पाणां तक्षको गतः ।
इन्द्रं प्रति भयार्त्तोऽहं त्राहि मामिति चाब्रवीत् ॥
भयभीतं समाश्वास्य स्वासने सन्निवेश्य च ।
ददावभयमव्यग्रं निर्भयो भव पन्नग ! ॥
तमिन्द्रशरणं ज्ञात्वा मुनिर्दत्ताभयं तथा ।
उत्तङ्कोऽग्नयदुद्विग्नः सेन्द्रं ज्ञात्वा निमन्त्रणम् ॥
स्तुतस्तदा तक्षकेण यायावरकुलोद्भवः ।
आस्तीको नाम धर्म्मात्मा जरत्कारुसुतो मुनिः ॥
तत्रागत्य मुनेर्बालस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
राजा तमर्च्चयामास दृष्ट्वा बालं सुपण्डितम् ॥”)

जनयित्री, स्त्री, (जनयितृ + ङीप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा, रघुः । १० । ७० ।
“कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥”)

जनरवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोकवादः । यथाह लक्ष्मणसेनः
“परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः ॥”

जनलोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोकोपरिभुवनम् । यथा,—
“अयं स हि महर्लोकः स्वर्लोकात् परमाद्भुतः ।
कल्पायुषो वसन्त्यत्र तपसा धुतकल्मषाः ॥
इत्थं कथां कथयतोर्भगवद्गणयोः प्रिये ! ।
जनार्द्दन विमानन्तज्जनलोकं निनाय तान् ॥
निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्व्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥
अन्ये तु योगिनो ये वै ह्यखण्डब्रह्मचारिणः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्म्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्म्मलाः ॥
महर्लोकः चितेरूर्द्ध्वमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयेतिसंख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

जनवल्लभः, पुं, (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।) श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोकप्रिये, त्रि ॥

जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जनप्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४१६ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि ।
मोघस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्थदूषितेति ॥”)

जनश्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्यमसत्यं वा लोकप्रवादः । तत्पर्य्यायः । किंवदन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
“पुंसां दर्शय सुन्दरि ! मुखेन्दुमीषत्तपामपाकृत्य ।
जायाजित इति रूढ़ा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥”)

जनस्थानं, क्ली, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ दण्डकारण्यसमीपस्थानविशेषः । यथा । इक्ष्वाकुराजपुत्त्रो दण्डः शुक्राचार्य्यकन्यामरजां बलाद्गृहीत्वा मैथुनं गतवान् स मुनिस्तत् श्रुत्वा राजानं शशाप । यथा,—
“सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः ।
पापकर्म्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्म्मतिः ॥
सर्व्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।
सर्व्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
दण्डस्य विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
पांशुभूतमिवाकस्मात् सप्तरात्राद्भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम् ।
जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यवोचत ॥
सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतः स चापि ब्रह्मतेजसा ।
तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु ॥
तदाप्रभृति काकुत्स्थ ! दण्डकारण्यमुच्यते ।
तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥”
इति रामायणम् ॥
(अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्यान्यासन् । यथा, रामायणे । ३ । १ । ४६ ।
“तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥”
“जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवेशस्थानम् ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)

जना, स्त्री, (जननमिति । जन + बाहुलकात् अङ् ।) उत्पत्तिः । इति मुग्धबोधम् ॥

जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः । इति धनञ्जयः । वेला इति पारस्यभाषा ॥

जनान्तिकम्, क्ली, अप्रकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥”
एतल्लक्षणोक्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् । जनसमीपञ्च ॥)

जनार्द्दनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । “समुद्रान्तवासिनो जननाम्नोऽसुरान् अर्द्दितवान् जनार्द्दनः । अर्द्द वधे अर्द्दकश्च नन्द्यादित्वादनः । किंवा जनैर्लोकैरर्द्द्यते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्द्दनः । अर्द्द यातनागतियाचने कर्म्मणि अनट् । किंवा जननं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्द्दयति हन्ति भक्तस्य मुक्तिदत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति हररूपेण संहारकत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनयति उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्त्तृत्वादिति जनः जनेर्ण्यन्तात् पचाद्यच् । अर्द्दति हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति अर्द्दनः जनश्चासौ अर्द्दनश्चेति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति गच्छति प्राप्नोति रक्षणार्थं पालकत्वादिति जनार्द्दनः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ गयायां तस्य हस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधिर्यथा,—
“जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्विना ॥
जीवता दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो भवते प्रभो ! ॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ।
जनार्द्दन ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ! ॥
पितृपात्र नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ! ऋणत्रयविमोचन ! ॥
लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पितृमोक्षप्रदो भव ।
वामजानु च सम्पात्य नत्वा भीमो जनार्द्दनम् ॥
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक् ।
पितृभिः सह धर्म्मात्मा कुलानाञ्च शतेन च ॥
शिलायां व्यक्तरूपेण अव्यक्तव्यक्तात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विबुधैः सार्द्धं तस्माद्देवमयी शिला ॥”
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ शालग्रामशिलाविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“शङ्खचक्राब्जगदं जनार्द्दनमिहो नमः ।
उपेन्द्रं गदिनं साविपद्मशङ्ख ! नमोऽस्तु ते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
“आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥

जनाशनः, पुं, (जनानश्नाति भक्षयतीति । अश + ल्युः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनाश्रयः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मण्डपः । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥

जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन + “जनिघसिभ्यामिण् ।” उणां ४ । १२६ । इति इण् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ।) उत्पत्तिः । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हरिवंशे । २०८ । ४० ।
“वनस्पत्योषधींश्चैव युगपत् प्रतिपद्यसे ।
बालभावाय वसुधां पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥”
जायते यस्याम् । जन + आधारे इण् ।) नारी । माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुखमनयेति । करणे इण् ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः । ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) स्नुषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥

जनितं, त्रि, (जन्यते स्मेति । जन + णिच् + क्त ।) उत्पादितम् । यथा,—
“सेनाचरी भवदिभाननदानवारि-
वासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्रीः ॥”
इति नैषधम् ॥
(यथा च हरिवंशे । १६१ । ३१ ।
“अतोऽहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
रूपन्ते सौम्य ! पश्यन्ती सीदामि हृदि दुर्ब्बला ॥”)

जटाला स्त्री (जटाद्यस्या इति । जटा + "सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । ९७ । इति लच् । ततो स्त्रियां टाप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या जटामांसीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

जटावती स्त्री, (जटा विद्यतेऽस्या । जटा + मतुप् । मस्य व । स्त्रियां ङीप् च ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जटाखी स्त्री (जटेव यस्याः ।) रुद्रजटा । गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जटि स्त्री (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति । जट + "सर्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा । लक्षः । इत्युणादिकोषः ॥

जटिल, पु, (जटा अस्त्यस्येति । जटा + "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५ । २ । १०० । इति इलच् ।) सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ब्रह्मचारी । यथा मनुः । २ । २१९ ।
"जटिलमप्यधर्मं दर्शेन क्रियमाणया ।"
"जटिलो ब्रह्मचारी ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) जटायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ले ८७ । (यथा कुमारे । ५ । ३० ।
"विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ।")

जटिला, स्त्री (जटिल + अजादित्वात् टाप् ।) जटामांसी । रत्नमाला । १ । ४ । ११६ ॥
"जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पिप्पली । इति मेदिनी ॥ वचा । उग्रगन्धा । इति रत्नमाला । दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऋषिविशेषः । यथा, गौतमवंशे ।
"जटिला गौतमीपुत्री ऋषिणां चापि विवेद सतम् ।"
(जटिलशब्देऽपि । यथा, महाभारते । १ । १९६ । १४ ।
"श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी ।
ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्मभृतां वरा ।")

जटी, स्त्री, (जटि + "कृदिकारादक्तिनः ।" ४ । १ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष् ।) पर्कटीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली । जटामांसी । इति रत्नमाला ॥

जटी [न्] पु (जटा अस्त्यस्येति । जटा + इनि ।) प्लक्षवृक्षः । रत्नमाला । ३ । १३ । ११ । (यथा —
"जटी चर्मी च मुण्डी च नग्नो ..."
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अश्वत्थवृक्षेऽपि । यथा, महाभारते । ६ । ३३ । १९ ।
"अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः ।")
जटायुक्ते, त्रि । (यथा महाभारते । १३ । १४ । ११ ।
"जटी मुण्डी जटी शिखी ...")

जटुल, पु (जटति देहे संलग्नो भवतीति । जट संहतौ + बाहुलकादुलच् ।) जड्डुलः । जतुकः । इति अमरः । चर्मकीलः । जतुमणिः । इति त्रिका-शेषः ॥

जठर, त्रि, (जठति दृढतां भजतीति । जठ + बाहुलकादरः टाबादिश्च । यद्वा, जायते इति । जन + "जनेररष्ठ च ।" उणां ५ । ३८ । इति अरः ठश्चान्तादेशः ।) बद्धम् । कठिनम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मालतीमाधवे । ३ । १३ ।
"एतानी सम्प्रति जठरकमठपृष्ठकठिना
मनोवृत्तिस्तत्र किं नामविविमृशेव नयसि ।")

जठर, पु क्ली, (जायते गर्भो यस्मिन् वा भक्षितमिति । जन + "जनेररष्ठ च ।" उणां । ५ । ३८ । इति अरः ठश्चान्तादेशः ।) उदरम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १ । ३३ ।
"ध्रुवमः समवेक्ष्य जठरेण कृशाङ्गनम् ।
स्वामिनं सममायेन परलोकमनायया ।")
देशविशेषः, पुं । स तु कूर्मविभागे आग्नेय्यां दिशि वर्त्तते । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । ८ ।
"आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गो
पवङ्गजठराङ्गाः ।"
तथाच महाभारते । ६ । ९ । ४२ ।
"अत ऊर्द्ध्वं जनपदान् निबोध गदतो मम ।"
इत्युपक्रम्य,—
"जठराः कुक्कुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत ।"
इत्युक्तवान् ।
पर्वतविशेषः । यथा भागवते । ५ । १६ । २७ ।
"जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्र-
मुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवतः ।"
उदररोगविशेषः ।
"राज्ञो जना बलाघ्राशो जठरे जठरेषु तु ।"
इति निदानस्थाने द्वादशाध्याये वाग्भटेनोक्तम् ।
तल्लक्षणमस्यैव, सुश्रुते निदानस्थाने
७ अध्याये ।
"कोष्ठाद्गुप्तशब्दस्थानादा-
न्नि शरो गुदाद्विनिर्गतः ।
लघु शुष्कमन्नं सर्वे समस्ता-
द्विवर्द्धमानो जठरं करोति ।")

जठरज्वल, पुं, (जठरं ज्वलयति । ज्वल + णिच् । ...) ... इति शब्दचन्द्रिका ॥

जठरामय, पुं (जठरस्य आमयो रोगः ।) अर्शोऽतिसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य निदानादिकं यथा, वाग्भटे —
"अग्निसादात् ... गुरु स्निग्धमन्नम् ।
... गुल्मोदराणि जठरामयाः ।"
इति चरके चिकित्सितस्थाने त्रयोदशाध्याये ॥)

जड, क्ली (जलति आच्छादयतीति । जल + अच् । डलयोरैक्यात् लस्य डत्वम् ।) जलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (जलमिव जडम् । सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अचेतनपदार्थो जडद्रव्यम् । जडम् जड़ पदार्थम् । ४ । १९६ ।
"अविवेकाज्जडत्वेनानुभवन्तं जडं विलयम् ।")

जड, त्रि, (जलति तुर्भिर्ज्ञानमाच्छादयतीति । जल आच्छादने + अच् ।) हिमग्रस्तः । (शीतलः । यथा, रघौ । ३ । १८ ।
"पराङ्मुखं सर्वगतेन मालिना
मदीयमङ्गं कुलिशव्रताङ्कितम् ।"
"कुशेजडेन सर्वगिरिवृद्धेन ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।) मूकः । (यथा मनौ । ४ । ११० ।
"नाधीयीत कश्चिदपि यावत्तन्न प्राप्नुयात् ।
नाज्ञमपि हि मेधावी जडवच्चापि वर्त्तेत ।"
बधिरः । यथा तत्रैव । ८ । १०२ ।
"उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ।"
तथा तत्रैव । ९ । २०३ ।
"क्लीबो जडः पीठसर्पी सहसा स्यादिवेष च ।"
"क्लीबो बधिरः पङ्गुः सम्पूर्णाङ्गविहीनः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।) अप्राज्ञः । इति मेदिनी । डे, १३ । (यथा, विष्णुपुराणे २ अंशे ।
"अज्ञाः सर्वविधौ प्रजापतिरजडो तु
कालिना
प्रध्यानेनैव सर्वं तु यत्नो ज्ञानेन तु सुबोधेन ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो
मुनिः ।"
निष्पन्दः । यथा, रघौ । २ । ४२ ।
"क्रुद्धोऽलक्ष्यमागत्य दमीव
वयं मूलमलिव बलकालिः ।"
मोहितः । यथा, तत्रैव । ८ । ७४ । [धर्मश्च
वचः सं मदनाय दीपितः प्रतिकाशादृग्यता
कालिकां वनं विनाकियति
इति विरोधेन विलापयोगयता ।")

जडक्रिय, त्रि, (जडवत् मोहितस्येव क्रिया कर्म यस्य ।) दीर्घसूत्री । चिरक्रिय । इति हेमचन्द्रः ॥

जडता, स्त्री, (जडस्य भावः । जड + भावे तल् ।) व्याधिः । मूर्खता । शैत्यम्प्रतीतगात्रम् । अचलता । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, रघौ । ८ । ३६ ।
"अवगच्छामवलम्बयितुं
भूमिपतिं जडतामवलम्बते ।"
एवं हि अभिप्रायं जडतामिति । कचित् जड़
यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १६१ ।
"अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र ॥"
विस्तृत्य सैव जडतामित्युच्यते । इति तत्
भाष्ये ॥)

जडा, स्त्री, (जडवत् आचरतीति । जड + अच् । टाप् ।) शूकशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूम्यामलकी । इति रत्नमाला ॥

जडिमा [न्] पुं, (जडस्य भाव । "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।) जडता । तस्य अस्तर्थं यथा,—
"दृष्टिप्रायाविधानं च दृष्टिस्त्र्यङ्गव ।"

दृष्टानश्रवणाभावो जड़िमा सोऽभिधीयते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

जड़ुलः, पुं, (जटुलः पृषोदरादित्वात् टस्य डत्वम् ।) देहस्थितिलकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जतु क्ली, (जायते वृक्षादिभ्य इति । जन+"फलिपाटिनमिमनिजनामिति ।" उणां १ । १८ । इति उः तोऽन्तादेशश्च ।) वृक्षनिर्य्यासविशेषः । जौ इति ला इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ यावः ४ अलक्तः ५ द्रुमामयः ६ । इत्यमरः ।२।६।१२५॥ रक्ता ७ । इति रभसः ॥ कीटजा ८ क्रिमिजा ९ जतुका १० जन्तुका ११ गवाधिका १२ । इति रत्नमाला ॥ जतुकम् १३ यावकः १४ अलक्तकः १५ रक्तः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पलङ्कषा १७ द्रुमिः १८ वरवर्णिनी १९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४७ । १३ ।
"जिघ्रन् सोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥")

जतुकं, क्ली, (जतु इव कायतीति । कै+कः ।) हिङ्गु । (जतु एव । स्वार्थे कन् ।) लाक्षा । इति मेदिनी । के, ६१ ॥

जतुका, स्त्री, (जतु इव आकृत्या कायतीति । कै+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ चर्मचटिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अपस्माराधिकारे ।
"जतुकाशकृता तद्वद्गवां वा वस्तरोमभिः ।
अपस्मारहरो लेपो मूत्रसिद्धार्थशिग्रुभिः ॥")
पर्प्पटी । इति भावप्रकाशः ॥ लताविशेषः । सा तु मालवे प्रसिद्धा । तस्याः पर्य्यायाः । जतुकारी २ जननी ३ चक्रवर्त्तिनी ४ तिर्य्यक्फला ५ निशान्धा ६ बहुपुत्त्री ७ सुपुत्त्रिका ८ राजहया ९ जनेष्टा १० कपिकच्छुफलोपमा ११ रञ्जनी १२ कृष्णवल्ली १३ भ्रमरी १४ छायावल्लिका १५ विच्छुलिका १६ छायारुहा १७ ग्रन्थिपर्णा १८ सुवर्च्चिका १९ तरुवल्ली २० दीर्घफला २१ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्तकफदाहव्रणविषनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ जन्तुकापि पाठः । निशान्धाछायारुहयोरित्यत्र क्रमेण निशाङ्का वृक्षरुहा च पाठः ॥ (लाक्षा । तत्पर्य्याया यथा,—
"कीटजा क्रिमिजा लाक्षा जतुका च गवाधिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जतुकारी, स्त्री, (जतु करोतीति । जतु+कृ+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ततः स्त्रियां ङीष् ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या जतुकाशब्दे व्याख्याताः ॥)

जतुकृत्, स्त्री, (जतु करोति उत्पादयतीति । कृ+क्विप् । जतोः कृदिति वा ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पर्प्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी
जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुकाचक्रवर्त्तिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जतुकृष्णा, स्त्री, (जतु इव कृष्णा ।) पर्प्पटी । इति भावप्रकाशः ॥

जतुनी, स्त्री, (जतु इव नयति जत्वाकारेण प्रापयति संश्लिष्टद्रव्यमिति । नी+क्विप् । अस्याः संश्लेषात् द्रव्यस्य जतुवद्रूपत्वात्तथात्वम् ।) चर्मचटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जतुपुत्त्रकः, पुं, (जतुनिर्म्मितः पुत्त्र इव । इवार्थे कन् ।) पाशकगुटिका । नयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जतुमणिः, पुं, क्षुद्ररोगविशेषः । (जड़ुल इति भाषा ॥) तस्य निदानं यथा,—
"सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।
सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिश्च सः ॥"
इति माधवकरः ॥
तच्चिकित्सा यथा—
"चर्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जतुरसः, पुं, (जतुनो रसः ।) अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्यालक्तकशब्दे ज्ञातव्या ॥)

जतूका, स्त्री, (जतुका निपातनात् दीर्घः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ चर्मचटी । इति शब्दरत्नावली ॥

जत्रु, क्ली, (जायते बाहुरस्मात् । जन्+"जन्नादयश्च ।" उणां ४ । १०२ । इति रुर्नकारस्य तकारश्च ।) स्कन्धसन्धिः । इत्यमरः । २।६।७८॥ माखुरा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । २२ ।
"हे तु विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ॥")

जत्रुकं, क्ली, (जत्रु एव । स्वार्थे कन् ।) जत्रु । इति शब्दरत्नावली ॥

जत्वश्मकं, क्ली, (जतुरूपमश्मकम् ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन, ई म य ड जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ई, जातः । म, जनयति । य ड, जायते जन्यते । जनिर्ज्जन्म । प्रादुर्भाव इति प्राञ्चः । प्रादुर्भावः स्फुटीभावः । प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादित्यमरः । बीजादङ्कुरो जायते पत्रकाण्डादिभेदेन प्रकाशते इत्यर्थः । प्रादुर्भावोऽद्भुतमुत्पत्तिरिति केचित् । घटो जायते । इति दुर्गादासः ॥

जन, म लि र जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-परं-अकं-सेट् ।) म, जनयति । लि, जजन्ति । रवैदिकः । इति दुर्गादासः ॥

जनः, पुं, (जायते इति । जन+अच् ।) लोकः । (यथा, महाभारते । १ । १४९ । ९ ।
"अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने तदा ।
तदुपादीपयत् भीमः शेते यत्र पुरोचनः ॥")
महर्लोकादूर्द्ध्वलोकः । पामरः । इति मेदिनी ने, ६ ॥ (असुरविशेषः । जनार्द्दन इति शब्द दर्शनात् ॥)

जनकः, पुं, (जनयतीति । जन+णिच्+ण्वुल् ।) पिता । राजभेदः । स तु मिथिलाधिपतिः । इति मेदिनी । के, ६० ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्त्रो निमिर्व्वशिष्ठं त्यक्त्वा यज्ञं कृतवान् वशिष्ठस्तद्यज्ञस्थानमागत्य राजानं आह्वयामास राजा तदा निद्रित आसीत् । मुनिस्तु क्रोधात् त्वं विदेहो भव इत्युक्त्वा तमभिशशाप । ततः,—
"दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व्व एव ते ।
तञ्च ते याजयामासुर्यावद्दीक्षां मनीषिणः ॥
नरेन्द्रस्यापि तं देहमरक्षन्नृषिपुङ्गवाः ।
वस्त्रैर्माल्यैश्च गन्धैश्च पूज्यमानं मुहुर्मुहुः ॥
ऋषयोऽपि महात्मानो निमिदेहं ममन्थिरे ।
अरणिन्तस्य देहात्तु मन्थानञ्चापि चक्रिरे ॥
मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्त्रहेतोर्निमेस्तदा ।
अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो यतश्च सः ॥
अतो मिथिरिति ख्यातो जननाज्जनकोऽभवत् ।
विदेहश्चाभवद्यस्मान्महात्मा स महातपाः ॥
तस्माद्विदेहाः प्रोच्यन्ते सर्व्वे तद्वंशजा नृपाः ।
एवं विदेहराजस्तु पूर्व्वको जनकोऽभवत् ॥
मिथिर्नाम महावीर्य्यो येन सा मिथिलाभवत् ॥"
इति रामायणम् ॥
(ऋषिविशेषः । स तु वेदसन्देहभञ्जनग्रन्थस्य प्रणेता । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १६ । १६ ।
"चकार जनको योगी वेदसन्देहभञ्जनम् ॥"
शम्बरासुरस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६१ । ४४ ।
"श्रुत्वा तु शम्बराद्वाक्यं सुतास्ते शम्बरस्य ह ।
सन्नद्धा निर्ययुर्हृष्टाः प्रद्युम्नवधकाम्यया ॥"
इत्युपक्रम्याह ।
"सेनस्कन्धोऽतिसेनश्च सेनको जनकस्तथा ॥")
उत्पादके, त्रि ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।१।१६।२७।
"जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वरः ॥")

जनकतनया, स्त्री, (जनकस्य विदेहनृपतेस्तनया ।) सीता । इति रामायणम् ॥ (यथा, मेघदूते ।१।
"यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥")

जनकनन्दिनी, स्त्री, (जनकस्य नन्दिनी ।) सीता । इति रामायणम् ॥

जनकसुता, स्त्री, (जनकस्य सुता ।) सीता । इति रामायणम् ॥

जनकात्मजा, स्त्री, (जनकस्य आत्मजा ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथाह कश्चित् ।
"युष्मत्कृते खञ्जनगञ्जनाक्षि !
शिरो मदीयं यदि यातु यातु ।
लूनानि नूनं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि ॥")

जनकारी, [न्], पुं, (जनान् किरति आच्छादयति स्ववर्णेनेति । कॄ आच्छादने+णिनिः ।) अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनङ्गम पुं (जनेभ्यो गच्छतीति। "गमश्च।" ३।२।४७। खच् मुमागमश्च।) चाण्डालः। इत्यमरः। २।१०।१९॥ (यथा माघे।१५।३५।
'अवधीज्जनङ्गम इवैष
यदि हन्त यो वृष नत्।
सार्व्वमसुचिरपुरहति न
प्रतिमाननान्नु नितरां नृपोचितान्॥')

जनता स्त्री (जनानां समूहः। जन+"ग्राम जनबन्धुभ्यस्तल्। ४।२।४३। इति तल्।) जनसमूहः। इत्यमरः। ३।३।४३॥ (यथा, रघौ। ११। ८२।
'तावुभावपि परस्परस्थितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये
पार्व्वणौ शशिदिवाकराविव॥"*॥
जनस्य भावः।) जनत्वम्॥

जननं क्ली (जन्यतेऽस्मिन्निति। जन+अधिकरणे ल्युट्।) वंशः। (जन+भावे ल्युट्।) जन्म। इति मेदिनी। ने ६६॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ३। ५०।
जननमरणभीतिभ्रंशि सच्चित्स्वरूपं
सकलभुवनबीजं ब्रह्मचैतन्यमीडे॥'
उत्पत्तिः। यथा कुमारे। १। ४२।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः॥
पुं जनयति उत्पादयति जीवानिति। जन+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। विष्णुः। यथा महाभारते। १३। १४९। ११४।
'जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः॥'
जन्तून् जनयन् जननः।' इति तद्भाष्यम्॥
जनयतीति। जनि+ल्युः। उत्पादके त्रि। यथा महाभारते। ३। २६। २५।
"एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत्॥")

जननि स्त्री (जनयति धात्रमुखमिति। जन+णिच्+बाहुलकात् अनि।) जतीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

जननी स्त्री,(जनयतीति। जनि+बाहुलकादनि। तद्धितकारादिति वा ङीष्। यद्वा, कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् टित्वात् ङीप्।) माता। (यथा पञ्चतन्त्रे। १। ३६।
'निरतिशयं गरिमाणं
तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः।
यत् कमपि वहति गर्भं
महतामपि यो गुरुर्भवति॥')
दया। इति मेदिनी। ने ६६॥ जतीनाम गन्धद्रव्यम्। (पर्य्याया यथा,—
"पर्प्पटी रञ्जनी कृष्णा जतुका जननी जनी।
जतुकृत्वाग्निसंस्पर्शा जतुकृच्चक्रवर्त्तिनी॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
चर्म्मचटी। इति शब्दरत्नावली॥ यूथिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ कटुका। मञ्जिष्ठा। अलक्तकः। जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

जनपदः, पुं (जनस्य लोकस्य पदं आश्रयस्थानं यत्र। जनः पद्यते वस्तु यस्मिन्निति वा।) देशः। (यथा चाणक्यशतके। ३१।
'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥"
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्व्वणि नवमाध्याये कथितानि अतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि॥)
जनः। इति मेदिनी। द, ४८॥

जनप्रवादः पुं (जनेषु लोकेषु प्रवादोऽपवादः।) लोकापवादः। तत्पर्य्यायः। कौलीनम् २ विगानम् ३ वचनीयता ४। इति हेमचन्द्रः। ।२।१८४॥ (यथा, महाभारते। ३।७२।१६।
जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्नपि नराधिपः।
ह्रिया च धर्म्मसंयोगात् भार्य्यां दूतमियात् पुनः॥")

जनप्रियः पुं, (जनानां प्रियः।) धान्यकम्। शोभाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (लोकप्रिये, त्रि॥)

जनमेजयः पुं (जनान् शत्रुजनान् एजयति प्रतापैः कम्पयतीति। एजृङ् कम्पने+णिच्+'एजेः खश्। ३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमः।) परीक्षिद्राजपुत्रः। तत्पर्य्यायः। राजर्षिः २ पारीक्षितः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा देवीभागवते। २। ११। ६।
पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं नृपतिं शिशुम्।
जनमेजयनामानं राजलक्षणसंयुतम्॥
जन्मेजय इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते। तन्निरुक्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥
अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान्। तत्र अश्वमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पितृवधामर्षात् सर्पसत्रं चकार। अथैवासौ जरत्कारुपुत्रेण आस्तीकेन प्रार्थितः सर्पसत्रात् विरराम तत्पापप्रशमनार्थं भारतादिकं श्रुतवान्। वृत्तान्तस्तस्य क्रमशः प्रदर्श्यते। यथा, राजावल्यां १ परिच्छेदे।
पारीक्षितस्ततो राजा नीतिमान्नीतिभीतिनः।
पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाह्वये
कृत्वा पितृवधामर्षं सर्पैः मुनिभिः समम्।
नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः
हयमेधस्तु तस्यैव समारब्धेऽतिविस्तरे।
ब्रह्महत्याभवत्तत्र यागकालकृते तदा॥
तत पापमभवत् तस्य दारुणं पृथिवीपतेः।
वैशम्पायनतो व्यासशिष्यात् तपोनिधेः।
श्रुत्वा भारतमाख्यानं तत्पापात् मुक्तिमाप सः।
चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं सुनिर्म्मलम्।
शतानीकं सुतं राज्ये स्थापयित्वेव स गतः॥'
सोमश्रवसमयमसौ पौरोहित्याय वृतवान्। तत्कथा यथा महाभारते। १।३।१—२०।
'जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते। तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति। तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत् सारमेयः। स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत्। तं माता रोरूयमाणमुवाच किं रोदिषि केनास्यभिहत इति। स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति। तं माता प्रत्युवाच व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति। स तां पुनरुवाच नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि नावलिहे इति। तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्त्ता तत् सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घं सत्रमुपास्ते। स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमर्थमभिहत इति। न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति। जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं सम्भ्रान्तो विषण्णश्चासीत्। स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोत् यो मे पापकृत्यां शमयेदिति। स कदाचिन्मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित् स्वविषये आश्रममपश्यत्। तत्र कश्चिदृषिरासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्य तपस्यभिरतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम। तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरोहित्याय वव्रे। स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नयं तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय। पुत्रोऽयं मम सर्प्यां जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपोवीर्य्यसम्भृतो मच्छुक्रं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः। समर्थोऽयं भवतः सर्व्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम्। अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कञ्चिदर्थमभियाचेत तं तस्मै दद्यादयं यद्येतदुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति। तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच भगवंस्तथा भविष्यतीति॥"*॥
अस्य सर्पसत्रविवरणकथा यथा देवीभागवते। २। ११। ४६—६०।
'इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजयस्तदा।
नेत्राभ्यामश्रुपातञ्च चकारातीव दुःखितः॥
धिङ्मामस्तु सुदुर्ब्बुद्धिं वृथामानकरं वै।
पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः पन्नगपीडितः॥
अद्याहं भस्मसात्कुर्य्यां करोम्यपचितिं पितुः।
हत्वा सपानसन्दिग्धो दीप्यमाने विभावसौ॥
आहूय मन्त्रिणः सर्व्वान् राजा वचनमब्रवीत्।
कुरुध्वं यज्ञसम्भारं यथार्हं मन्त्रिसत्तमाः॥
गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः।
कुरुध्वं मण्डपं रम्यं शतस्तम्भं मनोहरम्॥
वर्ती यज्ञस्य कत्तया समाहृत्य सचिवा ऋजु।
तत्कुण्डं विधेया वै सर्पसत्रं सुविस्तरे॥
तथा कस्तु यज्ञस्य धौम्योऽतां महामुनिः।
शीघ्रमाहूयतां विप्राः सर्व्वज्ञा वेदपारगाः॥
मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूपवाक्यैर्विचक्षणाः।

यज्ञस्य सर्व्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥
हवने वर्त्तमाने तु सर्पाणां तक्षको गतः ।
इन्द्रं प्रति भयार्त्तोऽहं त्राहि मामिति चाब्रवीत् ॥
भयभीतं समाश्वास्य स्वासने सन्निवेश्य च ।
ददावभयमत्यर्थं निर्भयो भव पन्नग ! ॥
तमिन्द्रशरणं ज्ञात्वा मुनिर्द्दत्ताभयं तथा ।
उत्तङ्कोऽङ्कयदुद्विग्नः सेन्द्रं कृत्वा निमन्त्रणम् ॥
स्तुतस्तदा तक्षकेण यायावरकुलोद्भवः ।
आस्तीको नाम धर्म्मात्मा जरत्कारुसुतो मुनिः॥
तत्रागत्य मुनेर्व्वालस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
राजा तमर्च्चयामास दृष्ट्वा वालं सुपण्डितम् ॥”)

जनयित्री, स्त्री, (जनयितृ + ङीप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, रघुः ।१०।७० ।
“कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥”)

जनरवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोकवादः । यथाह लक्ष्मणसेनः
“परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः ॥”

जनलोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोकोपरिभुवनम् । यथा,—
“अयं स हि महर्लोकः स्वर्लोकात् परमाद्भुतः ।
कल्पायुषो वसन्त्यत्र तपसा धुतकल्मषाः ॥
इत्थं कथां कथयतोर्भगवद्गणयोः प्रिये ! ।
क्षणार्द्धेन विमानन्तज्जनलोकं निनाय तान् ॥
निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्व्वे ते चूर्द्धरेतसः ॥
अन्ये तु योगिनो ये वै ह्यखण्डब्रह्मचारिणः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्म्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्म्मलाः ॥
महर्लोकः क्षितेरूर्द्ध्वमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयेतिसंख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

जनवल्लभः, पुं. (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।) श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोकप्रिये, त्रि ॥

जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जनप्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४१६ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन
सुभगासि ।
मोघस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्थदुहितेति ॥”)

जनश्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्यमसत्यं वा लोकप्रवादः । तत्पर्य्यायः । किंवदन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
“पुंसां दर्शय सुन्दरि ! मुखेन्दुमीषत्त्रपामपाकृत्य ।
जायाजित इति रूढ़ा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥”)

जनस्थानं, क्ली, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ दण्डकारण्यसमीपस्थानविशेषः । यथा । इक्ष्वाकुराजपुत्त्रो दण्डः शुक्राचार्य्यकन्यामरजां बलाद्गृहीत्वा मैथुनं कृतवान् स मुनिस्तत् श्रुत्वा राजानं शशाप । यथा,—
“सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः ।
पापकर्म्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्म्मतिः ॥
सर्व्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।
सर्व्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
दण्डस्य विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
पांशुभूतमिवाकस्मात् सप्तरात्राद्भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम् ।
जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यवोचत ॥
सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतः स चापि ब्रह्मतेजसा ।
तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु ॥
तदाप्रभृति काकुत्स्थ ! दण्डकारण्यमुच्यते ।
तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥”
इति रामायणम् ॥
(अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्यान्यासन् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
“तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
विरूपिता शूर्पनखा राक्षसी कामरूपिणी ॥”
“जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवेशस्थानम् ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)

जना, स्त्री, (जननमिति । जन + बाहुलकात् अड् ।) उत्पत्तिः । इति मुग्धबोधम् ॥

जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः । इति धनञ्जयः । वेला इति पारस्यभाषा ॥

जनान्तिकम्, क्ली, अप्रकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥”
एतल्लक्षणोक्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् । जनसमीपञ्च ॥)

जनार्द्दनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । “समुद्रान्तवासिनो जननाम्नोऽसुरान् अर्द्दितवान् जनार्द्दनः । अर्द्द वधे अर्द्दक् च नन्दादित्वादनः । किंवा जनैर्लोकैरर्द्यते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्द्दनः । अर्द्द यातनागतियाचने कर्म्मणि अनट् । किंवा जननं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्द्दयति हन्ति भक्तस्य मुक्तिदत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति हररूपेण संहारकत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनयति उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्त्तृत्वादिति जनः जनेर्ण्यन्तात् पचाद्यच् । अर्द्दति हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति अर्द्दनः जनश्चासौ अर्द्दनश्चेति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति गच्छति प्राप्नोति रक्षणार्थं पालकत्वादिति जनार्द्दनः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ गयायां तस्य हस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधिर्यथा,—
“जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्विना ॥
जीवता दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो व्रजेत प्रभो !!
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ।
जनार्द्दन ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ! ॥
पितृपात्र नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष । ऋणत्रयविमोचन ! ॥
लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पितृमोक्षप्रदो भव ।
वामजानु च सम्पात्य नत्वा भीमो जनार्द्दनम् ॥
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक् ।
पितृभिः सह धर्म्मात्मा कुलानाञ्च शतेन च ॥
शिलायां व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विबुधैः सार्द्धं तस्माद्देवमयी शिला ॥’
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ शालग्रामशिलाविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“सशङ्खचक्राब्जगदं जनार्द्दनमिहो नमः ।
उपेन्द्रं गदिनं चापिपद्मशङ्ख ! नमोऽस्तु ते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
“आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥

जनाशनः, पुं (जनानश्नाति भक्षयतीति । अश + ल्युः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनाश्रयः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मण्डपः । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥

जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन + “जनिघसिभ्यामिण् ।” उणां ४ । १२८ । इति इण् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ।) उत्पत्तिः । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हरिवंशे । २०८ । ४० ।
“वनस्पत्योषधींश्चैव युगपत् प्रतिपद्यसे ।
वालभावाय वसुधां पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥”
जायते यस्याम् । जन + आधारे इण् ।) नारी । माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुखमनयेति । करणे इण् ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः । ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) स्नुषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥

जनितं, त्रि, (जन्यते स्मेति । जन + णिच् - क्तः ।) उत्पादितम् । यथा,—
“सेनाचरी भवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्रीः ॥”
इति नैषधम् ॥
(यथा च हरिवंशे । १६१ । ३१ ।
“अतोऽहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
रूपन्ते सौम्य ! पश्यन्ती सीदामि हृदि
दुर्ब्बला ॥”)

वह्निपुराणे।

'रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी।
सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत्॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः।
तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्य्याच्च जागरम्॥
अविद्धायाञ्च सर्क्षायां जातो देवकीनन्दनः॥"

इति सप्तम्यवधौ जन्मश्रवणकल्पभेदादविरुद्धम्॥
नवम्यादियोगस्य प्रशंसा यथा। ब्रह्मवैवर्त्ते।

'उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो॥'

पद्मपुराणे।

'प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु तैः।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा॥'

उपवासादिफलं यथा भविष्यपुराणे।

'एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः॥"

ब्रह्मवैवर्त्ते।

मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत् फलं स्नानपूजने।
तत् भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज!॥
तस्यान्तिथौ वारिमात्रं पितॄणां यः प्रयच्छति।
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः॥"

उपवासाकरणे दोषो यथा भविष्योत्तरे।

श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्।
न करोति महाक्रूरा व्याली भवति कानने॥"

स्कान्दे।

'न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम्।
यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम्॥'

भविष्ये।

'कृष्णस्य देवकीसूनोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम्।
वर्षं विलङ्घ्य मानेन भक्ता भक्तजनैः सह॥
आकल्पं नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ॥'

तथोपवासक्रमं भविष्यपुराणे।

पार्थ! सप्तमीदिने प्राप्ते स्नात्वा सम्पूज्य केशवम्।
उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्भक्तिभावतः॥
वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रणाशनम्।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम्॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्ररोहिणीम्।
अर्च्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द त्रियोनिजम्।
तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम्।
तत् प्रणाशय गोविन्द प्रसीद पुरुषोत्तम॥'

तदनुकल्पः।

'सपत्नीको नरः सायं कामदेवादिविकल्पितम्।
सूतिकागृहमासाद्य तत्र देवकीं समर्च्चयेत्॥
मायादि सर्व्वं मृग प्रसृता मीनमध्यतिथिम्।
यशोदादि सर्वं तद्यत्नसम्पादं नियमम्॥

यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका।
वलभद्रस्तथा नन्दो दक्षो गर्गस्तु भुक्तः॥
एवं सम्पूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीं तथा॥
देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च।
चण्डिका बलदेवञ्च पूज्य मांपि प्रशोषत॥
अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडसर्पिषा।
ततो वर्द्धापनं षष्ठीं नामादि करणं मम॥
कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने।
यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सवः॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम्।
सुवर्णं काञ्चनं गाश्च वासांसि कुसुमानि च॥
यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति।
य एव देवकी देवी वसुदेवादजीजनत्॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च॥
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत्।
एवं यः कुरुते देवा देवक्याः सुमहोत्सवम्॥
वर्षे वर्षे भगवतो मद्भक्त्या धर्म्मनन्दन!।
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात्॥
पुत्त्रसन्तानमारोग्यधनधान्यद्धिमद्गृहम्।
सम्यक्कर्त्तापि यः कुर्य्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम्॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः॥"

पूजा च मध्यरात्रे गारुडे।

"कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्च्चनं हरेः॥"

व्रतपारणयोः कालनियमः। एकदिने जयन्ती लाभे तत्रैवोपवासः। उभयदिने चेत्तदा परदिने। जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम्। उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने तल्लाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्या उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति। उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम्। यदा महानिशायाः पूर्व्वमेकतरस्याव सानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तत्रैकतरावसाने पारणं यदा महानिशाया-मुभयस्थितिस्तदा उत्सवान्ते पारणम्।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ *॥

हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा,—

'जन्माष्टमी पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन।
पलवेधे तु विप्रेन्द्र! सप्तम्या चाष्टमी त्यजेत्॥
सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भः कलसं यथा।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी॥
सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः॥
वर्ज्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी।
यच्च वह्निपुराणोक्तं शास्त्रं विद्धाष्टमीव्रतम्।
तदेवासुरमोहाय कृतं तत्तपमायया॥"

पारणकालो यथा,—

"तिथिनक्षत्रयोरन्ते तु पारणम्।
...तिथिनक्षत्रयोरन्ते तु पारणम्॥
...शुभे।
...पारणम्॥"

तद्व्रतकथा यथा,—

"एकदा श्रीकुलाचार्य्यं वशिष्ठमृषिसत्तमम्।
राजा दिलीपः पप्रच्छ विनयावनतः सुधीः॥

दिलीप उवाच।

भाद्रे मास्यसिते पक्षे यस्यां जातो जनार्दनः।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने!॥
कथं वा भगवान् जातः शङ्खचक्रगदाधरः।
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं केन हेतुना॥

वशिष्ठ उवाच।

शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्दनः।
पृथिव्यां त्रिदिवं त्यक्त्वा भवते कथयाम्यहम्॥
पुरा वसुन्धरा ह्यासीत् कंसाराधनतत्परा।
स्वाधिकारभ्रमत्तेन कंसदूतेन ताडिता॥
क्रन्दन्ती लज्जिता सापि ययौ घूर्णितलोचना।
यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो वृषध्वजः॥
कंसेन ताडिता नाथ! इति तस्मै न्यवेदितम्।
बाष्पधारां प्रवर्षन्ती विवर्णामपमानिताम्॥
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः।
उमया सहितः सर्व्वैर्देववृन्दैरनुद्रुतः॥
ब्रह्माणं भगवानाह विधातुर्भवनं तथा।
गत्वा चोवाच भगवान् कंसध्वंसनिमित्तकम्।
उपायं दृश्यतां ब्रह्मन्! भवता विष्णुना सह।
ऐश्वरं तद्वचः श्रुत्वा गन्तुं प्राक्राम्यतात्मभूः॥
क्षीरोदे यत्र वैकुण्ठः सुप्तः स भुजगोपरि।
हंसपृष्ठे समारुह्य हरब्रह्मिकमारुयौ॥
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देववृन्दैः सुरादिभिः।
तुष्टाव भगवान् वाग्भिरथ्याभिर्वागीशोऽम्बरः॥
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने।
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त! नमोऽस्तु ते॥
नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्म्मलवाससे।
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः॥
इति तेभ्यः स्तुतिं श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्दनः।
देवा ब्रह्मपुरोगाः सर्व्वे भवतामागमः कथम्॥

ब्रह्मोवाच।

शृणु देव! जगन्नाथ! यस्मादस्माकमागमः।
कथयामि सुरश्रेष्ठ! सद्यः लोकतारक!॥
भूमिदेवतरोऽस्मात् कंसाख्यो दुरासदः।
वसुधा ताडिता तेन पदाघातेन दुःखिता॥
यद्द्रष्टा सुरासुराणां मायया स प्रवर्त्तितः।
भागिनेय विना राजन्! शास्ता न भविता नरः॥
तस्मात्कुरु कार्य्यं देव! कर्त्तुं कार्य्यं दुरासदम्।
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम्॥
ब्रह्मणा प्रेरितो विष्णुः प्रत्युवाच प्रभो पतिम्।
पाश्चात्ये भवेद्भवः। वाक्यं निशामयामि॥
तथा रमया सार्द्धं शङ्खचक्रगदाधरः।
उद्दिश्य ... प्रयाति कंसाश्रयम्।
देवकीजठरे जन्म लेभे विश्वम्भरः।
यशोदाकुक्षिमध्ये तु ... ॥
तत्रैव ... ॥
भाद्रमास्यसिते पक्षे ... ॥

रोहिणीतारकायुक्ता रजनी घनघोरिता ।
धूमयोनौ तडिद्युक्ते वारि वर्षति सर्व्वदा ॥
तस्यां जातो जगन्नाथः कंसारिर्व्वसुदेवजः ।
वैराटे नन्दपत्नी च यशोदाजीजनत् सुताम् ।
पुत्त्रं पद्मकरं पद्मनाभं पद्मदलेक्षणम् ।
रम्यं चतुर्भुजं शान्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
तदा क्रन्दितुमारेभे दृष्ट्वा चानकदुन्दुभिः ।
तत्रैव वाग्यभूद्दैवी देवकीमात्रगोचरा ॥
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै कन्यां तस्याः समानय ।
कंसासुरभयात्तं हि उवाच देवकी तदा ॥
वैराटं गच्छ विप्रेन्द्र ! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ! ।
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय ॥
तां दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभार्य्यां न हनिष्यति ।
तस्या वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदुःखितः ॥
अङ्के कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
यमुना जलसंपूर्णा तत्पथे मध्यवर्त्तिनी ॥
अतिश्रोता महावीर्य्या सुतीक्ष्णोर्म्मिभयाकुला ।
तां दृष्ट्वा तत्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
वसुदेवोऽतिदुःखार्त्तो विलोलचेतनोऽभवत् ।
किं करोमि क्व गच्छामि विधिनात्रापि वञ्चितः ॥
कथमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
हरिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता ॥
क्षणमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामप्यलोकयत् ।
तेन दृष्टा पुनः सापि चीणा जानुवहाभवत् ॥
ततः सोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जम्बुकम् ।
क्रोडे कृत्वा सुतं स्वैरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
तं दृष्ट्वा हृष्टचित्तस्तु भगवान् यमुनाजले ।
मायां कृत्वा जगन्नाथो ह्यङ्कात् स पतितः पितुः ॥
तं सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्य्यजाजीवने द्विजः ।
तदा क्रन्दितुमारेभे भाले घात्वा करं दृढम् ॥
विधिना वैरिणा ह्यत्र दुःखितोऽहं प्रवञ्चितः ।
त्राहि मां जगतां नाथ ! पुत्त्रं देहि सुरोत्तम ! ॥
जनकं क्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारिः कृपया विभुः ।
जलक्रीडां समाचर्य्य पितुरङ्केऽवसत् पुनः ॥
पथा तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान्नन्दमन्दिरम् ।
सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत् ॥
सुतामङ्के तथा सोऽपि गृहीत्वानकदुन्दुभिः ।
निजागारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्प्य तां तदा सुताम् ॥
प्रतिमुच्य पदे लौहमासीत् पूर्व्ववदावृतः ।
देवकी च प्रसूतेति वार्त्ता प्राप्ता सुरारिणा ॥
आनेतुं प्रहितो दूतः सुतं दुहितरञ्च वा ।
आगत्य कंसदूतोऽसौ सुतां नेतुं प्रचक्रमे ॥
बलादङ्कात् समाकृष्य देवकीवसुदेवयोः ।
कंसदूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुनः ॥
दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूद्दुरासदः ।
शुद्धकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
दृष्ट्वा कंनो विहसन्तीं विद्युत्स्फुरितलोचनाम् ।
आदिदेशासुरश्रेष्ठो वध नीत्वा शिलोपरि ॥
गात्रां लब्ध्वासुरास्ते तु निष्पेष्टुं तां प्रवर्त्तिताः ।
विद्युद्रूपधरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
अन्तरीक्षे परं स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
त्वां हन्तुं गोकुले जातः पूर्व्वशत्रुर्न संशयः ॥
तत्रातिष्ठज्जगन्नाथः कंसारिः सुरकार्य्यकृत् ।
क्रीडित्वा बालभावेन कंसध्वंसे मनो दधौ ॥
प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वरः ।
एतत्ते कथितं राजन् ! कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ॥
य इदं कुरुते राजन् ! या च नारी हरेर्व्रतम् ।
प्राप्नोत्यैश्वर्य्यमतुलमिह लोके यथेप्सितम् ॥
अन्तकाले हरेः स्थानं दुर्लभञ्च गमिष्यति ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
वत्सरद्वादशे चैव यत् पुण्यं समुपार्ज्जितम् ॥
विफलं तद्भवेत् सर्व्वं पुरा व्यासेन भाषितम् ।
न दृष्टं सुखं तेषां नराणां न च योषिताम् ॥
जयन्ती न कृता यैस्तु जागरादिसमन्विता ।
श्वानस्तेते तु विज्ञेया जयन्तीविमुखा नराः ॥
योषितश्च न सन्देहः सत्योक्तं तव सुव्रते ! ॥"

इति भविष्यपुराणे वशिष्ठदिलीपसंवादे श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

जन्मी [न्] पुं, (जन्म अस्यास्तीति । जन्मन् + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ ।२। ११६। इति इनिः ।) प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, भारविः । ११ । ३० ।
"जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।
भवान्मास वधीत् न्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥")

जन्मेजयः, पुं, (जनान् शत्रून् एजयति कम्पयतीति । एज + णिच् + "एजेः खश् ।"३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे शकन्ध्वादित्वादलोपे साधुः ।) जनमेजयराजः । इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा देवीभागवतस्य । २ । ११ । ४६ श्लोकटीकायाम् ।
"जन्मनैवातिमुग्धेन शत्रूनेजितवान् यतः ।
एजृङ् कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इति स्मृतः ॥")

जन्यं, क्ली, (जन्यते इति । जनि + "तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ।" इति वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) हट्टः । परीवादः । संग्रामः । इति मेदिनी । ये. २५ ॥ (यथा, रघौ ।४।७७।
"तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत् ॥")

जन्यः, पुं, (जायते जनयति वा । जन + "भव्यगेयेति ।"३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि यत् ।) जनकः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५६ ।
"उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥"
देहः । यथा, भागवते । १ । ६ । ३१ ।
"निवृत्तसर्व्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्द्दनम् ॥"
जनस्य जल्पः । जन + "मतजनहलादिति ।" ४ । ४ । ६७ । इति यत् । जनजल्पः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

जन्यः, त्रि, (जन्यते इति । जन् + णिच् + कर्म्मणि यत् ।) उत्पाद्यः । यथा,—
"जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम् ।
यथा श्रीकृष्णपादाङ्कं कालीयवंशमस्तके ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
("जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥"
इति च भाषापरिच्छेदे ४५ ॥)
जनयिता । (जनीं वधूं वहति प्रापयति वा । संज्ञायामिति साधुः ।) नवोढाज्ञातिः । नवोढाभृत्यः । वरस्य स्निग्धः । स तु जामातृवत्सलः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनाय हितः । यत् ।) जनहितः । इति व्याकरणम् ॥

जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन् + ण्यत् यत् वा । मातृतुल्यत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) मातृवयस्या । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, रघौ ।६।३० ।
"अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-
र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ॥")
प्रीतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

जन्युः, पुं, (जायते इति । जन + "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणां ३ । २० । इति युच् ।) प्राणी । अग्निः । धाता । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (उत्पत्तिः । जन्म । यथा, हरिवंशे । १२३ । ४६ ।
"अमृताया द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्व्वथा ॥")

जप, व्यक्तोच्चारे वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) जिह्वोष्ठादिव्यापाररहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं व्यक्तोच्चारः । जपति मन्त्रं साधकः । इति दुर्गादासः ॥

जपः, पुं, (जप्यते इति । जप + "व्यधजपोरनुपसर्गे ।" ३ । ३ । ६१ । इति भावे अप् ।) विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधिर्यथा,—
"नीचैर्ज्जपञ्च संकुर्य्यात् रहः कुर्य्यादतन्द्रितः ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
विना दर्भैस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्येयन्तु यज्जप्यं सर्व्वं तदफलं स्मृतम् ॥
मुक्ताफलैर्विद्रुमैर्वा रुद्राक्षैः स्फाटिकेन वा ।
गणना सर्व्वथा कार्य्या सम्यगङ्गुलिपर्व्वभिः ॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं शतगुणं भवेत् ।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत् ॥
नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः ।
पुत्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुरा कृतम् ।
त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्त्री हन्ति दुष्कृतम् ॥
दर्भहस्तस्त्वथासीनो दर्भैर्युदकपाणिना ।
प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मालां सहस्रं शतमेव वा ॥"
इत्यादौ वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः ॥ तस्यानुष्ठानं यथा,—
"मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः ।
न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥
जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः ।
धिया यदक्षरश्रेण्यां वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ।
जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः

जनिता [ऋ] पु (जनयतीति । जन+णिच+तृच । "जनिता मन्त्रे ।" ६ । ४ । ५३ । इति निपातनात् णिलोप ।) पिता । इति शब्द रत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे । १ । १२९ । ११ ।
'अधा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो
रक्षोहण त्वा जीजनद्वसो ॥"
क्वचित् लौकिकेऽपि दृश्यते। यथा पञ्चतन्त्रे ।१।८।
"अथाथा जीवलोकोऽय श्मशानमपि सेवते ।
जनितारमपि त्यक्त्वा नि स्व गच्छति दूरत ॥")
जनित्री स्त्री (जनितृ+स्त्रियां ङीप ।) माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे ।३।४८।२।
'त ते माता परि योषा जनित्री
मह पितुर्दम आसिञ्चदग्रे ॥"
यथाच शङ्कराचार्यविष्णुस्तोत्रे ६ ।
या सूते सत्त्वजाल सकलमपि सदा सन्निधा
नेन पुंसो
धत्ते या सत्त्वयोगाच्चरमचरमिद भूतये भूत
जातम ।
धात्रीं स्थात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्व
शक्तिं विधात्रीं
विष्णोर्विश्वात्मनस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां
प्रणौमि ॥)
जनित्व पु (जायतेऽस्मादिति । जन+"जनि दाच्युभिति । उणां ४ । १०४ । इति इत्वन् ।) पिता । इत्युणादिकोष ॥
जनित्वा स्त्री (जायतेऽस्या । जन+इत्वन । अजादित्वात् टाप ।) माता । इत्युणादिकोष ॥
जनिनीलिका स्त्री (जन्या उत्पन्नया नीलिका ।) महानीली । इति राजनिघण्ट ॥ (महानीली शब्देऽस्या विवरण ज्ञातव्यम ॥)
जनिमा [न] पु (जन्यते इति । जन+"जनि मृङ्भ्यामिमनिन् ।' उणां ४ । १४८ । इति इमनिन् ।) जन्म । इत्युणादिकोष ॥
जनी स्त्री (जायते सन्ततिरस्यामिति । जन+"जनिघसिभ्यामिण । उणां ४ ।१२९ । इतीण जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेध । तत कृदिकारा दिति ङीष ।) सीमन्तिनी । वधू (जन+भावे इण ।) उत्पत्ति । (जायते आरोग्यमनया । करणे इण ।) ओषधीभेद । इति मेदिनी । ने ६ ॥ अस्या पर्य्याय । जतुका २ रजनी ३ जतुकृत् ४ चक्रवर्त्तिनी ५ संस्पर्शा ६ । इत्यमर । २ । ४ । १५३ ॥ जतुका ७ जनि ८ जननी ९ । इति भरत ॥ राजनिघण्टोक्तगुण पर्य्यायौ जतुकाशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
जनु [स] क्ली (जन्यते इति । जन+'जने रुसि । उणां । २ । ११५ । इति उसि ।) जन्म । इत्यमर । १ । ४ । ३० ॥ (यथा ऋग्वेदे । ४ । १७ । २० ।
त्व राजा जनुषां धत्स्वस्मे अधिश्रवा
माहिन यज्जरित्रे ॥")
जनू स्त्री, (जन्यत इति । जनेर्ण्यन्तात् जनी+नाहुलकात् ऊ ।) जन्म । इत्युणादिकोष ॥

जनू स्त्री, (जनु+स्त्रियां ऊङ ।) जन्म । इति शब्दरत्नावली ॥
जनेष्ट, पु, (जनानामिष्ट प्रिय ।) मुद्गरवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
जनेष्टा, स्त्री, (जनानामिष्टा प्रिया ।) जतुका । वृद्धिनामौषधि । जातीपुष्पम् । हरिद्रा । इति राजनिर्घण्ट ॥
जनोदाहरण, क्ली, (जनैरुदाह्रियते कथ्यते इति । उत्+आ+हृ+कर्म्मणि ल्युट ।) यश । इति धनञ्जय ॥
जनौ , पुं, (जनानवति रक्षतीति । अव+क्विप । "च्छ्वो शूडनुनासिके च ।" ६ । ४ । १९ । इति ऊठ ततो वृद्धि ।) जनरक्षक । इति मुग्धबोधम् ॥
जन्तु , पुं, (जायते उद्भवतीति । जन+"कमि मनिजनीति ।" उणां । १ । ७२ । इति तु ।) प्राणी । इत्यमर । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, मनौ । ४ । २४० ।
"एक प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥'
मनुष्ये बहुवचनान्त । इति निघण्टु ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ९४ । ५ ।
'विश्वा गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो
द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्तुभि ॥"
सोमकस्य राज्ञ पुत्त्रविशेष । अस्य विवरण मुक्त यथा महाभारते । ३ । १२७—१२८ अध्याययो ।
'युधिष्ठिरासीन्नृपति सोमको नाम धार्म्मिक ।
तस्य भार्य्याशत राजन सदृशीनामभूत्तदा ॥
स वै यत्नेन महता तासु पुत्त्र महीपति ।
कञ्चिन्नासादयामास कालेन महता त्वपि ॥
कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नत ।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत ।
त जात मातर सर्व्वा परिवार्य्य समासते ।
सतत पृष्ठत कृत्वा कामभोगान् विशाम्पते ॥
तत पिपीलिका जन्तु कदाचिददशत् स्फिचि ।
स दष्टो व्यनदन्नाद तेन दु खेन बालक ॥
ततस्ता मातर सर्व्वा प्राक्रोशन् भृशदु खिता ।
परिवार्य्य जन्तु सहिता स शब्दस्तुमुलोऽभवत ॥
तमार्त्तनाद सहसा शुश्राव स महीपति ।
अमात्यपरिषन्मध्ये उपविष्ट सहर्त्विजा ॥
तत प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिव ।
तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुत प्रति ।
त्वरमाण स चोत्थाय सोमक सह मन्त्रिभि ।
प्रविश्यान्त पुर पुत्त्रमाश्वासयदरिन्दम ॥
सान्त्वयित्वा तु त पुत्त्र निष्क्रम्यान्त पुरान्नृप ।
ऋत्विजा सहितो राजन । सहामात्य उपा
विशत ॥
सोमक उवाच ।
धिगस्त्विहैकपुत्त्रत्वमपुत्त्रत्व वर भवेत
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्त्रता ॥
इद भार्य्याशत । ब्रह्मन् । परीक्ष्य सदृश प्रभो ।
पुत्त्रार्थिना मया वोढ़ न तासां विद्यते प्रजा ॥
एक कथञ्चिदुत्पन्न पुत्त्रो जन्तुरय मम ।
यतमानासु सर्व्वासु किन्नु दु खमत परम् ॥
वयश्च समतीत मे सभार्य्यस्य द्विजोत्तम ।।
आसां प्राणा समायत्ता मम चात्रैकपुत्त्रके ॥
स्यान्नु कर्म्म तथा युक्त येन पुत्त्रशत भवेत ।
महता लघुना वापि कर्म्मणा दुष्करेण वा ॥
ऋत्विगुवाच ।
अस्ति चैतादृश कर्म्म येन पुत्त्रशत भवेत ।
यदि शक्नोषि तत कर्त्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥
सोमक उवाच ।
कार्य्य वा यदि वाकार्य्य येन पुत्त्रशत भवेत ।
कृतमेवेति तद्विद्धि भगवन् । प्रब्रवीतु मे ॥
ऋत्विगुवाच ।
यजस्व जन्तुना राजस्त्व मया वितते क्रतौ ।
तत पुत्त्रशत श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥
वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातर ।
ततस्ता सुमहावीर्य्यान् जनयिष्यन्ति ते सुतान् ॥
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मज ।
उत्तरे चास्य सौवर्ण्ण लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥
तत स याजयामास सोमक तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात् पुत्त्रमपाकर्षु कृपान्विता ॥
हा हता स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाहता ।
रुदत्य करुणञ्चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥
सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ।
कुररीणामिवार्त्तानां समाच्छिद्य तु त सुतम् ॥
विशस्य चैन विधिना वपामस्य जुहाव स ।
वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातर ॥
आर्त्ता निपेतु सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ।
सर्व्वाश्च गर्भानलभस्ततस्ता परमाङ्गना ॥
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशाम्पते ।
जज्ञे पुत्त्रशत पूर्ण्ण तासु सर्व्वासु भारत ॥
जन्तुर्ज्येष्ठ समभवत् जनित्र्यामेव पार्थिव ॥
स तासामिष्ट एवासीत् न तथा ते निजा सुता ॥
तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्ण्ण पार्श्व उत्तरे ।
तस्मिन् पुत्त्रशते चाग्र्य स बभूव गुणैरपि ॥')
जन्तुकम्बु , पु, (जन्तुचेतनाविशिष्ट कम्बुरिव ।) कृमिशङ्ख । इति राजनिर्घण्ट ॥
जन्तुका, स्त्री, (जन्तुभि कायति प्रकाशते इति । कै+क । अजादित्वात् टाप ।) नाडीहिङ्गु जाता । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा,—
'जन्तुका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम् ।"
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)
जन्तुघ्न क्ली (जन्तून् कृमीन् हन्तीति । हन+'अमनुष्यकर्त्तृके च ।' ३ । २ । ५३ । इति टक ।) विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थभागे यान्तिकन्दर्पिकितभायाम् ।
'पौतिकास्त्रास्थि जन्तुघ्न रजन्यञ्जनकटफला ॥")
हिङ्गु । इति रत्नमाला ॥
जन्तुघ्न , पु (जन्तून् कृमीन् हन्तीति । हन+टक ।) बीजपूर । इति राजनिर्घण्ट ॥

जन्तुघ्नी, स्त्री, (जन्तुघ्न + टित्वात् ङीप् ।) विड़ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुनाशनं, क्ली, (जन्तून् क्रिमीन् नाशयतीति । नश + णिच् + ल्युः । यद्वा, जन्तूनां नाशनं विनाशो यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुपादपः, पुं, (जन्तुप्रधानः पादपः ।) कोषाम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुफलः, पुं, (जन्तवः कीटाः फले यस्य ।) उडुम्बरः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"उडुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जन्तुमारी, स्त्री, (जन्तून् क्रिमीन् मारयतीति । जन्तु + मृ + णिच् + "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१। इत्यण् । ततो ङीप् ।) निम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुला, स्त्री, (जन्तून् कीटान् लाति आददातीति । ला + कः ।) काशतृणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्तुहन्त्री, स्त्री, (हन्तीति । हन + तृच् स्त्रियां ङीप् । ततो जन्तूनां हन्त्री नाशिका ।) विड़ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्म, [न्] क्ली, (जायते इति । जन + "सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४४ । इति मनिन् ।) उत्पत्तिः । आद्यक्षणसम्बन्धः । इति तिथितत्त्वेऽभावस्याप्रकरणे व्याख्यातम् ॥ तथा च ।

"अध्यक्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्म्मता ।"

इति सामान्यलक्षणग्रन्थे शिरोमणिधृततोदयनाचार्य्यकारिका ॥ तत्पर्य्यायः । जनुः २ जननम् ३ जनिः ४ उद्भवः ५ । इत्यमरः ।१।४।३० ॥ जम्मम् ६ जनी ७ । इति भरतः ॥ प्रभवः ८ भावः ९ भवः १० सम्भवः ११ जनूः १२ प्रजननम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ जातिः १४ । इति जटाधरः ॥ तच्च शुभाशुभकर्म्मणा भवति । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।

"शुभानामशुभानाञ्च कर्म्मणा जन्म जायते ।
पुण्यक्षेत्रे च सर्व्वत्र नाम्यत्र भुञ्जते जनाः ॥"

तस्य क्रमो यथा,—

"ऋतौ विकाशि भवति योनिः कमलवत् सदा ।
गर्भाशयस्ततः शुक्रं धत्ते रक्तसमन्वितः ॥
अन्यत्र काले सकुला योनिर्भवति योषिताम् ।
सृष्टं शुक्रमतो योनौ नेति गर्भाशयं शनैः ॥
ऋतावपि च योनिश्चेद्वातपित्तकफावृता ।
भवेत्तदा विकाशित्वं नैव तस्याः प्रजायते ॥
ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिसंस्थितम् ।
तदा तद्वायुना सृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत् ॥
विवेकं मानवं स्त्रीणां वीजं प्राप्तं रजस्यथ ।
सुक्तमात्रोऽपि नरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते ॥
विसर्गकाले शुक्रस्य जीवः करणसंवृतः ।
इच्छया प्रविशते योनिं कर्म्मभिः स्वैर्नियोजितः ॥
तच्छुक्ररक्तमेकस्थमेकाहात् कललं भवेत् ।
पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत् ॥

बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः ।
द्विसप्ताहाद्भवेत् पेशी रक्तमांसाचिता दृढ़ा ॥
वीजस्येवाङ्कुराः पेश्याः पञ्चविंशतिरात्रतः ।
भवन्ति माससात्रेण पञ्चधा जायते पुनः ॥
ग्रीवा शिरश्च कण्ठश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम् ।
पाणिपादं तथा पार्श्वं कटिमात्रं तथैव च ॥
मासद्वयेन सर्व्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति हि ।
त्रिभिर्म्मासैः प्रजायन्ते सर्व्वाङ्गाङ्कुरसन्धयः ॥
मासैश्चतुर्भिरङ्गुल्यः प्रजायन्ते यथाक्रमम् ।
स्थैर्य्यं चतुर्थे चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ॥
मुखं नासा च कर्णौ च जायन्ते मासि पञ्चमे ।
षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखलोम्नाञ्च सम्भवः ॥
दन्तपंक्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च नखाः पुनः ।
कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं षण्मासाभ्यन्तरेण च ॥
पायुर्मेढ्रमुपस्थञ्च नाभिश्चैवोपजायते ।
सन्धयो ये च गात्रेषु जायन्ते मासि सप्तमे ॥
मनस्तु चेतनायुक्तो नाड़ीस्नायुसिरास्ततः ।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसमन्वितः ।
विभक्तावयवः स्पष्टः पुनर्म्मासेऽष्टमेन च ॥
नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
निःसार्य्यते वाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः ॥
मनसश्चञ्चलत्वेन यदा गर्भस्थितिर्भवेत् ।
तदा विकृतिरूपेण पापात्मा हि प्रजायते ॥
पुटद्वयं समासाद्य यदा वहति मारुतः ।
तदा प्रसूते पापिष्ठान् पशून् कर्म्मविष्कृतान् ॥
मातृरक्तोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः ।
उभयोर्वीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥"

अन्यच्च ।

"विषमायां तिथौ शिष्टं कुर्य्याद्दौनातु कन्यकाम् ।
समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
वामाङ्गेन भवेन्नारी दक्षिणेन पुमान् भवेत् ।
रक्ताधिक्ये मातृरूपं रेतोऽधिक्ये तु पैतृकम् ॥
शुक्रशोणितसङ्घाते वायुना च द्विधा कृते ।
यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्द्धा बहुधापि वा ॥
ततो हीनाधिकश्चाङ्गकुब्जवामनकादयः ।
जायन्ते सर्पकुष्माण्डा विकृतान्याश्च योनयः ॥"

तथा च सारकलिकायाम् ।

"गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रनिपीड़ने ।
संमूर्च्छा तस्य जठराञ्जायमानस्य देहिनः ॥
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः ।
प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिवन्धनः ॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
क्लेशान्निष्क्रान्तिमायाति जठरान्मातुरातुरः ॥
ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी ।
तया विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात् ॥
स्पर्शमात्रेण घोरश्च ज्वरः समुपजायते ।
तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजायते ॥
कण्टकैरिव छिन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः ।
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥
कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः ।
स्तनपानादिकाहारमवाप्नोति परेच्छया ॥
अशुचिः संस्तरे सुप्तकीटदंशादिभिस्तथा ।
भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे ॥
केन वन्धनवद्धोऽहं कारणं किमकारणम् ।
किं कार्य्यं किमकार्य्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते ॥
कोऽधर्म्मः कश्च वै धर्म्मः कस्मिन् वा वर्त्तते कथम् ।
किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत् ॥
संमूढ़स्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं संजायते पुनः ।
रतिः संजायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि ॥
रक्तो मूढ़श्च लोकोऽयमकार्य्ये सम्प्रवर्त्तते ।
देही देहं परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति ॥
तस्मात् कीटोऽपि जन्तूनां सुमूढ़ो जायते भृशम् ।
न चात्मानं विजानाति न परं न च दैवतम् ॥
न शृणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि नेक्षते ।
बुद्धौ सत्यां न जानाति बुध्यमानो बुधैरपि ॥
संसारे क्लिश्यते तेन रागलोभवशानुगः ॥"

इति सुखबोधः ॥

जन्म, क्ली, (जायते इति । जन + वाहुलकात् मन् ।) उत्पत्तिः । "अनन्तरं नास्तीति मप्रत्यये जन्म मदन्तञ्च । जन्ममदन्तमपीच्छन्त्यादाविति सफुटः । जन्मे पञ्चनवस्थिते कलहरिपुभयमिति ज्योतिषे ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जन्मकीलः, पुं, (जन्मनः कील इव । विष्णुसेवनेन हि जन्माभावात् तथात्वम् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्मदः, पुं, (जन्म ददातीति । जन्म + दा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) पिता । इति शब्दरत्नावली ॥

जन्मवर्त्म, [न्] क्ली, (जन्मन उत्पत्तेर्वर्त्म पन्थाः ।) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्मान्तरं, क्ली, (जन्मनः अन्तरम् ।) परलोकः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । भावान्तरम् २ प्रेत्य ३ अमुत्र ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ पर्व्वणि ।

"नूनं जन्मान्तरकृतं पापमाचरितं महत् ॥"

अन्यत् जन्म । मयूरव्यंसकादिवत् समासः । पुनर्जन्म । यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८५ ।

"वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशैः ।
प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः ॥")

जन्माष्टमी, स्त्री, (जन्मनः श्रीकृष्णोत्पत्तेरष्टमी तिथिः ।) भाद्रकृष्णाष्टमी । सा च श्रीकृष्णस्य जन्मतिथिः । सा तु मुख्यचान्द्रेण श्रावणस्य कृष्णाष्टमी गौणचान्द्रेण भाद्रस्य । तत्र श्रीकृष्णस्य जन्मकालो यथा, ब्रह्मपुराणे ।

"अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥"

विष्णुपुराणे महामायां प्रति भगवद्वाक्यम् ।

"प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यां महानिशि ।
उत्पत्स्यामि नवम्यान्तु प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि ॥
श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी ।
यदा कृष्णे नरैर्लब्धा सा जयन्ती प्रकीर्त्तिता ॥"

अग्निपुराणे ।
रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः ।
तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्य्याच्च जागरम् ॥
अविद्धायाञ्च सर्क्षायां जातो देवकीनन्दनः ॥
इति सप्तम्यवधे जन्मश्रवणकालभेदान्विद्धम् ॥
नवम्यान्नियोगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो ॥
पद्मपुराणे ।
प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु तैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥'
उपवासादिफलं यथा भविष्यपुराणे ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥'
ब्रह्मपुराणे
मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत् फलं स्नानपूजने ।
तत् भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ॥
तस्यान्तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः ॥
उपवासाकरणे दोषो यथा भविष्योत्तरे ।
श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्
न करोति महाक्रूरा व्याली भवति कानने ॥
स्कान्दे ।
न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥
भविष्ये
कृष्णाय देवकीसुताय जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
कर्त्तव्यं चिन्त्यमानेन भक्त्या भक्तजनैः सदा ॥
अकुर्वन् नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
तद्व्रतोपवासक्रमः भविष्यपुराणे ।
प्रातः सन्निहिते प्राप्ते दन्तधावनपूर्व्वकम्
उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्भक्तिभावतः ॥
वसुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ।
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्ररोहिणीम् ।
अर्च्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ।
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द त्रियोनिजम्
तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द प्रसीद पुरुषोत्तम ॥
तदुपक्रमः
ततश्च प्रतिमां कुर्य्यात् काञ्चनीं रजतोद्भवाम् ॥
प्रसूतिकागृहमध्ये सा देवकी सुखपीड़िता ।
मञ्चके शायिता सुप्रा प्रसूता नीरजेक्षणा ।
यशोदापि तस्यैव प्रदेशे बालमपरं स्मितम् ॥

यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका ।
बलभद्रस्तथा नन्दो गोपो गर्गश्चतुर्मुखः ॥
एवं सम्पूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीन्तथा ॥
देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ।
चण्डिका बलदेवञ्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥
अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडसर्पिषा ।
ततो वर्द्धापनं षष्ठीं नामादेः करणं मम ॥
कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सवः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाश्च वासांसि कुसुमानि च ॥
यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत् ॥
एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मद्भक्त्या धर्म्मनन्दन ॥
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
पुत्त्रसन्तानमारोग्यधनधान्यद्धिमद्गृहम् ।
सम्यक्कर्य्यापि यः कुर्य्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥
पूजा च मध्यरात्रे गारुडे ।
कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्च्चनं हरेः ॥
व्रतपारणयोः कालनियमः । एकदिने जयन्ती लाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् । उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने तदलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम् उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति । उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम् । यदा महानिशायाः पूर्व्वमेकतरस्यावसानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदेकतरावसाने पारणं यदा महानिशायामुभयस्थितिस्तदा उत्सवान्ते पारणम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा —
जन्माष्टमी पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
पलवेधे तु विप्रेन्द्र सप्तम्यां चाष्टमीं त्यजेत् ॥
सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भः कलसं यथा ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ।
सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः ॥
वेधे पुण्यक्षयं याति तमः सूर्य्योदये यथा ।
यच्च वह्निपुराणादौ प्राक् विद्धाष्टमीव्रतम् ।
तद्वैष्णवपरं तच्च कृतं वा देवमायया ॥'
पारणकालो यथा —
यदा तिथ्यर्क्षयोरन्ते द्वयोरन्ते तु पारणम् ।
समयोनामशक्तानां द्वयोरेकस्य योगतः ॥
केचिच्च मगराज्यस्य महोत्सवदिने शुभे ।
महोत्सवान्ते कुर्व्वन्ति वैष्णवाः व्रतपारणम् ॥

तद्व्रतकथा यथा —
'एकदा नैमिषाख्याश्रमं वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
राजा दिलीपः पप्रच्छ विनयावनतः सुधीः ॥
दिलीप उवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे यस्यां जातो जनार्द्दनः ।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने ॥
कथं वा भगवान् जातः शङ्खचक्रगदाधरः ।
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं केन हेतुना ॥
वसिष्ठ उवाच ।
शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्द्दनः ।
पृथिव्यां त्रिदिवे व्यक्तो भवते कथयाम्यहम् ॥
पुरा वसुन्धरा ह्यासीत् कंस राधवनन्धरा
स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताडिता ॥
क्रन्दन्ती लज्जिता सापि ययौ धर्षितलोचना ।
यत्र तिष्ठति देवेशः उमाकान्तो वृषध्वजः ।
कंसेन ताडिता नाथ इति तस्मै निवेदितम्
बाष्पधारां प्रवहन्ती विवर्णामपमानिताम् ॥
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः
उमया सहितः सर्व्वैर्देववृन्दैरनुद्रुतः ।
आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं तथा ।
गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनिमित्तकम् ॥
उपायः क्रियतां ब्रह्मन् भवता विष्णुना सह
एष्वरं तद्वचः श्रुत्वा शम्भुं प्राक्राम्भगतिभूः ॥
क्षीरोदं यत्र वैकुण्ठः शुभः स भुजगोपरि ।
हंसपृष्ठे समारुह्य हरेरन्तिकमाययौ ॥
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देववृन्दैः हरादिभिः ।
तुष्टाव भगवान् वागभिरथ्याभिर्व्वाग्विदाम्वरः ॥
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त नमोऽस्तु ते ॥
नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्म्मलवाससे
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
इति तैश्च स्तुतो' श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्द्दनः ।
देवा नम्रमुखाः सर्व्वे भवतामागमः कथम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
शृणु देव । जगन्नाथ । यस्मादस्माकमागमः ।
कथयामि सुरश्रेष्ठ तच्च लोकतारणम् ।
शूलिन्नवरोद्भवः कंसराजो दुरासदः ।
वसुधा ताडिता तेन पदाघातेन दुःखिता ॥
वरं दत्त्वा पुरा पूर्व्वं मायया स प्रवञ्चितः ।
भागिनेयं विना राजन् ध्वंसो न भविता तव ॥
तस्मात्त्वञ्च स्वयं देव । हन्तुं कंसं दुरासदम् ।
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम् ॥
ब्रह्मणा प्रेषितो विष्णुः प्रत्युवाच पद्मोद्भवम् ।
मानवी देहि देवेश यास्ये स्थितामभिप्सितम् ॥
तथा दैत्यं यथा मायां शङ्खचक्रगदाधरः
उद्दिश्य मथुरां चक्रे प्रयाणं कमलाशनः ॥
देवकीजठरे जन्म लभे विष्णुर्गदाधरः ।
यशोदाकुक्षिमध्ये तु महामाया समागता ॥
तत्र मासांश्च विन्यस्य कृष्णो नवदिनाधिकान् ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे अष्टमी शुभा तिथौ ।

रोहिणीतारकायुक्ता रजनी घनघोरिता ।
धूमयोनौ तड़िद्युक्ते वारि वर्षति सर्व्वदा ॥
तस्यां जातो जगन्नाथः कंसारिर्व्वसुदेवजः ।
वैराटे नन्दपत्नी च यशोदाजीजनत् सुताम् ॥
पुत्त्रं पद्माकरं पद्मगर्भं पद्मदलेक्षणम् ।
रम्यं चतुर्भुजं शान्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
तदा क्रन्दितुमारेभे दृष्ट्वा चानकदुन्दुभिः ।
तत्रैव वागभूद्देवी देवकीमात्रगोचरा ॥
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै कन्यां तस्याः समानय ।
कंसासुरभयात्तं हि उवाप देवकी तदा ॥
वैराटं गच्छ विप्रेन्द्र ! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ! ।
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय ॥
तां दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभार्य्यां न हनिष्यति ।
तस्या वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदुःखितः ॥
अङ्के कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
यमुना जलसंपूर्णा तत्पथे मध्यवर्त्तिनी ॥
अतिस्रोता महावीर्य्या सुतीक्ष्णोर्म्मिभयाकुला ।
तां दृष्ट्वा तत्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
वसुदेवोऽतिदुःखार्त्तो विलोलचेतनोऽभवत् ।
किं करोमि क्व गच्छामि विधिनात्रापि वञ्चितः ॥
कथमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
हरिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता ॥
क्षणमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामप्यलोकयत् ।
तेन दृष्टा पुनः सापि क्षीणा जानुवहाभवत् ॥
ततः सोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जम्बुकम् ।
क्रोड़े कृत्वा सुतं स्वैरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
तं दृष्ट्वा हृष्टचित्तस्तु भगवान् यमुनाजले ।
मायां कृत्वा जगन्नाथो ह्यङ्कात् स पतितः पितुः ॥
तं सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्य्यजाजीवने द्विजः ।
तदा क्रन्दितुमारेभे भावे चाक्वा करं दृढ़म् ॥
विधिना वैरिणा ह्यत्र दुःखितोऽहं प्रवञ्चितः ।
त्राहि मां जगतां नाथ ! पुत्त्रं देहि सुरोत्तम ! ॥
जनकं क्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारिः कृपया विभुः ।
जलक्रीड़ां समाचर्य्य पितुरङ्केऽवसत् पुनः ॥
यथा तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान्नन्दमन्दिरम् ।
सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत् ॥
सुतासङ्के तथा सोऽपि गृहीतानकदुन्दुभिः ।
निजागारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्प्य तादृशीं सुताम् ॥
प्रतियुज्य पदे लोहमासीत् पूर्व्ववदावृतः ।
देवकी च प्रसूतेति वार्त्ता प्राप्ता सुरारिणा ॥
आनेतुं प्रहितो दूतः सुतं दुहितरञ्च वा ।
आगत्य कंसदूतोऽसौ सुतां नेतुं प्रचक्रमे ॥
बलादङ्कात् समाकृष्य देवकीवसुदेवयोः ।
कंसदूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुनः ॥
दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूद्दुरासदः ।
शुद्धकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
दृष्ट्वा कंसो विहस्यन्तीं विद्युत्स्फुरितलोचनाम् ।
आदिदेशासुरश्रेष्ठो वध नीत्वा शिलोपरि ॥
आज्ञां लब्ध्वासुरास्ते तु निष्पेष्टुं तां प्रवर्त्तिताः ।
विद्युद्रूपधरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
अन्तरीक्षे चरा स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
त्वां हन्तुं गोकुले जातः पूर्व्वशत्रुर्न संशयः ॥
तत्रातिष्ठज्जगन्नाथः कंसारिः सुरकृत्यकृत् ।
क्रीड़ित्वा बालभावेन कंसध्वंसे मनो दधौ ॥
प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वरः ।
एतत्ते कथितं राजन् ! कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ॥
य इदं कुरुते राजन् ! या च नारी हरेर्व्रतम् ।
प्राप्नोत्यैश्वर्य्यमतुलमिह लोके यथेप्सितम् ॥
अन्तकाले हरेः स्थानं दुर्लभञ्च गमिष्यति ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
वत्सरद्वादशे चैव यत् पुण्यं समुपार्ज्जितम् ॥
विफलं तद्भवेत् सर्व्वं पुरा व्यासेन भाषितम् ।
न दृश्यं सुखं तेषां नराणां न च योषिताम् ॥
जयन्ती न कृता यैस्तु जागरादिसमन्विता ।
व्यानश्चैते तु विज्ञेया जयन्तीविमुखा नराः ॥
योषितश्च न सन्देहः सत्योक्तं तव सुव्रते ! ॥”
इति भविष्यपुराणे वशिष्ठदिलीपसंवादे श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

जन्मी [न्] पुं, (जन्म अस्यास्तीति । जन्मन् + “व्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, भारविः । ११ । ३० ।
“ जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।
भवान्मास्म वधीत् न्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥”)

जन्मेजयः, पुं, (जनान् शत्रून् एजयति कम्पयतीति । एज + णिच् + “एजेः खश् ।” ३ । २ । २८ । इति खश् ततो मुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे शकन्धादित्वादलोपे साधुः ।) जनमेजयराजः । इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा देवीभागवतस्य । २ । ११ । ४६ श्लोकटीकायाम् ।
“जन्मनैवातिशुद्धेन शत्रूनेजितवान् यतः ।
एजृङ् कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इति स्मृतः ॥”)

जन्यं, क्ली, (जन्यते इति । जनि + “तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ।” इति वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) हट्टः । परीवादः । संग्रामः । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ७७ ।
“तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत् ॥”)

जन्यः, पुं, (जायते जनयति वा । जन + “भव्यगेयेति ।” ३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि यत् ।) जनकः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५६ ।
“उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥”
देहः । यथा, भागवते । १ । ६ । ३१ ।
“निवृत्तसर्व्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्द्दनम् ॥”
जनस्य जल्पः । जन + “सतजनहलादिति ।” ४ । ४ । ६७ । इति यत् । जनजल्पः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

जन्यः, त्रि, (जन्यते इति । जन् + णिच् + कर्म्मणि यत् ।) उत्पाद्यः । यथा,—
“जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम् ।
यथा श्रीकृष्णपादाङ्कं कालीयवंशमस्तके ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
(“जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥”
इति च भाषापरिच्छेदे ४५ ॥)
जनयिता । (जनीं वधूं वहति प्रापयति वा । संज्ञायामिति साधुः ।) नवोढ़ाज्ञातिः । नवोढ़ाभृत्यः । वरस्य स्निग्धः । स तु जामातृवत्सलः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनाय हितः । यत् ।) जनहितः । इति व्याकरणम् ॥

जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन् + ण्यत् यत् वा । मातृतुल्यत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) मातृवयस्या । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, रघौ । ६ । ३० ।
“अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-
र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ॥”)
प्रीतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

जन्युः, पुं, (जायते इति । जन + “यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।” उणां ३ । २० । इति युच् ।) प्राणी । अग्निः । धाता । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (उत्पत्तिः । जन्म । यथा, हरिवंशे । १२३ । ४६ ।
“अन्तताया द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्व्वथा ॥”)

जप, व्यक्तोच्चारे वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) जिह्वौष्ठादिव्यापाररहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं व्यक्तोच्चारः । जपति मन्त्रं साधकः । इति दुर्गादासः ॥

जपः, पुं, (जप्यते इति । जप + “व्यधजपोरनुपसर्गे ।” ३ । ३ । ६१ । इति भावे अप् ।) विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधिर्यथा,—
“नोच्चैर्ज्जपञ्च संकुर्य्यात् रहः कुर्य्यादतन्द्रितः ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
विना दर्भैस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्येयन्तु यज्जप्यं सर्व्वं तदफलं स्मृतम् ॥
मुक्ताफलैर्विद्रुमैश्च रुद्राक्षैः स्फाटिकेन वा ।
गणना सर्व्वथा कार्य्या सम्यगङ्गुलिपर्व्वभिः ॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं शतगुणं भवेत् ।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत् ॥
नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः ।
पुत्त्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुरा कृतम् ।
त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्र्या हन्ति दुष्कृतम् ॥
दर्भहस्तस्तथासीनो दर्भैः पूरकपाणिना ।
प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मालां सहस्रं शतमेव वा ॥”
इत्याद्ये वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः ॥ तस्याङ्गानि यथा,—
“मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः ।
न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥
जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः ।
धिया यदक्षरश्रेण्यां वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ।
जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः

ऋषभः कूटकः कोल्लः सह्यः देवगिरिः ऋष्यमूकः श्रीशैलः वेङ्कटः महेन्द्रः वारिधारः विन्ध्यः शुक्तिमान् ऋक्षगिरिः पारियात्रः द्रोणः चित्रकूटः गोवर्द्धनः रैवतकः ककुभः नीलः कोकः गोमुखः इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः ।*। तेषां नितम्बप्रभवा नद्यो नदाश्च सन्त्यसंख्याताः । यथा, चन्द्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णवेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती महानदी वेदस्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयूः ओघवती सुषोमा शतद्रुः चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वा इति महानदाः । अस्य श्रोतस नदौ ।*। अस्मिन् वर्षे मनुजजन्मभिः पुरुषैः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो भवन्ति ।*। जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपाः सन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषणे इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पिताः । तद्यथा, स्वर्णप्रस्थः चन्द्रशुक्लः आवर्त्तनः रमणकः मन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलः लङ्का इति । इति श्रीभागवते । ५ । १९ अध्याये । तथा च मार्कण्डेये ५४ अध्याये मात्स्ये ११३ अध्याये च द्रष्टव्यम् ।*। ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः । स तु भूम्यर्द्धभागः । तस्य दक्षिणे द्वितीयार्द्धभागे द्वीपषट्कस्य समुद्रषट्कस्य च निवेशः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

जम्बुलः, पुं, (जम्बुं जम्बुफलं लातीति । ला + कः ।) जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति विश्वः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।
"उत्तमस्य सकल्को यष्टिको जम्बुलस्तथा ॥")

जम्बुवल्लं, क्ली, (जम्बुवनमिव जायते इति । जन् + डः ।) श्वेतजवापुष्पम् । यथा —
"पारिभद्रं पाटला च बकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं जम्बुवल्लं पीतकं तगरन्तथा ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्च्चने ।"
इति वामनपुराणम् ॥

जम्बूः, स्त्री, (जम्यते भक्ष्यते इति । जमु अदने + "अन्दूदृन्फूजम्ब्विति ।" उणा० १ । ९५ । इति कूः ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । जाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महास्कन्धा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुकप्रिया ८ मेघमोदिनी ९ । तद्गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्रमपित्तदाहकण्ठार्त्तिशोषशमनत्वम् । क्रिमिदोषश्वासातिसारकफवातविनाशित्वम् । विष्टम्भित्वम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । शीतलत्वम् । अग्निदूषकत्वम् । कफघ्नत्वम् । वातकारित्वम् । इति राजवल्लभः । सा बृहत्फलभेदेन द्विविधा । तत्र बृहत्याः पर्य्यायः । महाजम्बूः १ महाफला २ राजजम्बूः ३ बृहत्फला ४ । इति रत्नमाला । फलेन्द्रः ५ नन्दः ६ महाफला ७ सुरभिपत्रा ८ । एतद्गुणाः । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचनत्वम् । इति भावप्रकाशः । क्षुद्रायाः पर्य्यायः । ह्रस्वफला १ दीर्घपत्रा २ मध्यमा ३ । जलजम्बूपर्य्यायः । भूमिजम्बूः १ काकजम्बूः २ नादेयी ३ शीतपल्लवा ४ । इति रत्नमाला । सूक्ष्मपत्रा ५ भृङ्गमुखा ६ । तद्गुणाः । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तास्रदाहनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः । तत्फलस्य पर्य्यायः । जम्बु २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १८ । (स्वनामख्याता नदी । यथा, मात्स्ये । १२० । ६७ ।
"मेरोः पार्श्वात् प्रभवति ह्रदश्चन्द्रप्रभो महान् ।
जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्मृतम् ॥")

जम्बूकः, पुं, स्त्री, (जम्बुकः पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥ जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

जम्बूका, स्त्री, (जम्बूरिव कायतीति । कै + कः । अजादित्वात् टाप् ।) काकलीद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्बूलः, पुं, (जम्बूः जम्बूफलं लातीति । ला + कः ।) जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ८४ ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६ । २६ ।
"जम्बूजम्बूलहस्ताढ्यं कदम्बकन्दभूषितम् ॥"
वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम् । इति नीलकण्ठः ॥)

जम्बूलमालिका, स्त्री, (जम्बूलस्य वरपक्षीयस्त्रीपरिहासवचनस्य मालिका परम्परा ।) कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३ । २२ ।
"आशीर्भिर्वर्द्धयित्वा च देवर्षिः शक्रमब्रवीत् ।
अनिरुद्धस्य वीर्य्याढ्यो विवाहः क्रियतां विभो ॥
जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते ॥")
"जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां मालिका श्रेणी ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

जम्भः, पुं, (जभ्यते जृम्भते इति । जभि गात्रविनामे + पचाद्यच् । "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) दैत्यभेदः । (इन्द्र एनं निहतवान् ॥ अपरो दैत्यविशेषः । विष्णुरेनं जघान । यथा, महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।
"असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥
एवमादीनि कर्म्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥"
प्रह्लादपुत्त्राणामेकतमः । यथा, हरिवंशे । २१८ । ३२ ।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्त्रा विख्यातास्च महाबलाः ।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः ॥"
राक्षसविशेषः । स तु रावणस्याशुच[illegible]पा, महाभारते । ३ । २८४ । रावण[illegible]
"सर्व्वतः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ॥"
जभ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति । जभ + करणे घञ् ।) दन्तः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ९१ । २ ।
"इमं जम्भसुतं पिब ।" "जम्भसुतं दन्तैरभिषुतम् ।" इति तद्भाष्यम् ॥*॥ जभ्यते भक्ष्यते इति कर्म्मणि घञ् ।) जम्बीरः । (यथा,—
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥*॥
जम्भ + भावे घञ् ।) भक्षणम् । इति मेदिनी । भे, ४ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६४ । २० ।
"इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥")
अंशः । वज्रः । तूणः । इति हेमचन्द्रः ॥

जम्भकः, पुं, (जम्भ एव । स्वार्थे कन् ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वनामख्यातो नृपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ७ ।
"ततश्चर्म्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम् ।
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्व्ववैरिणा ॥"॥)
जम्भतीति जभ जृम्भे + ण्वुल् । कातर्के, त्रि ॥)

जम्भका, स्त्री, (जम्भा एव । स्वार्थे कन् ।) जृम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भगः, पुं, (जम्भाय भक्षणाय गच्छति अमतीति । अम + डः । अनिग्रहयमचयशीलत्वात् तथात्वम् ।) राक्षसविशेषः । यथा,—
"देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुराः ।
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः ॥
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।
निराधाराश्च ये जीवाः पापधर्म्मरताश्च ये ॥
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥

जम्भद्विट्, [ष्] पुं, (जम्भं तदाख्यं प्रसिद्धमसुरं द्वेष्टीति । द्विष् + क्विप् । जम्भस्य द्विट् इति वा ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

जम्भभेदी, [न्] पुं, (जम्भं भेत्तुं शीलमस्य । भिद् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥

जम्भरः, पुं, (जम्भं भक्षणरुचिं राति ददातीति । जम्भ + रा + कः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्भलः, पुं, (जम्भर । रस्य लत्वम् ।) जम्बीरः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ॥")
बुद्धदेवविशेषः । इति मेदिनी । ले, ६३ ॥

जम्भला, स्त्री, (जम्भं भक्षणं लाति आददातीति । ला + कः ।) राक्षसीविशेषः । यथा,—
"वसुन्धरोत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वे राजमार्त्तण्डः ॥

जम्भा, स्त्री, (जम्भते इति । जभि जृम्भायाम् + भावे घः ततः स्त्रियां टाप् ।) जृम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भारिः, पुं, (जम्भस्यासुरस्य अरिः शत्रुः ।) इन्द्रः । यथा, "जम्भारिदन्तीव ।" इत्युत्तर-नैषधम् ॥ वह्निः । वज्रम् । इति विश्वः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

जम्भी, [न्] पुं, (जम्भयति चुम्बनगन्धादिकं नाशयतीति । जभि च नाशे+णिनिः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्भीरः, पुं, (जम्भते अजीर्णत्वार्थं भक्ष्यते इति । जभ+"गम्भीरादयश्च ।" इति ईरन् । ततो "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) जम्बीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ मरु-वकः । इति सटीकायां भरतः ॥

जयः, पुं, (जि जये+"एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) शत्रुपराजयाधीनोत्कर्षम् । जित् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विजयः २ जयनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, मनुः ।७।४४ ।
"इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥")
अग्निमन्थः । (जयतीति । जि+पचाद्यच् ।) जयन्तः । युधिष्ठिरः । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (एतन्नाम तु विराटगृहे छद्मप्रवासकाले घातम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥")
विजयनन्दनराजः । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५८ ॥ नारायण-पार्षदः । यथा,—
"एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ।
कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम् ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १६ । २ ॥
(सर्व्वाणि भूतानि जयतीति । जीयते संसार-मनेन वा । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६७ ।
"नयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥"
नागविशेषः । यथा, महाभारते ।५।१०३।१६ ।
'विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ॥"
दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३४ । ८३ ।
"जयो निकुम्भः कुपथश्च दानवो
रक्षन्तु ते शत्रुदानवाधिपम् ॥"
दशममन्वन्तरीय-ऋषिविशेषः । यथा, भाग-वते । ८ । १३ । २१—२२ ।
"दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो मनुः ॥"
"हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः ॥"
ध्रुववंशीयस्य वत्सरनृपस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव ४ । १३ । १२ ।
"सुवीथीर्वत्सरस्येष्टा भार्य्यासूत षडात्मजान् ।
पुष्पार्णं तिग्मकेतुञ्च इषमूर्ज्जं वसुं जयम् ॥"
विश्वामित्रपुत्त्रविशेषः । (यथा, तत्रैव । ९ । १६ । ३६ ।
"एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ।
अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥"
उर्व्वशीगर्भजातः पुरूरवसः पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । १५ । १ ।
"ऐलस्य चोर्व्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप ! ।
आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥"
राजर्षिविशेषः । यथा, महाभारते । २।८।१४ ।
"तथा राजर्षयः पुण्यास्तथा सत्यरयोऽपरः ।
यमं वैवस्वतं तात ! सुशिष्टाः पर्य्युपासते ॥"
इत्युपक्रम्याह ।
"वज्री विरूपश्च चैव सुचना: शङ्खयो जयः ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः । यथा, तत्रैव । १ । ६३ । ११७ ।
"जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ! ॥"
सञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । २६ । २ ।
"सञ्जयस्य जयः पुत्त्रो विजयस्तस्य चात्मजः ॥"
सञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । १७ । १६ । [जयः ॥"
"कुशात् प्रतिः क्षात्रवृद्धात् सञ्जयस्तत् सुतो
दीर्घतमोगर्भयोः पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । २१ । १ ।
"वितथस्य सुतात् मन्योर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः ॥"
युयुधानपुत्त्रः । यथा, तत्रैव । ९ । २४ । १४ ।
"युयुधानः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः ॥"
भारतादिशास्त्रविशेषः । यथा, भविष्यपुराणे ।
"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ! ॥
कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! ॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"
दक्षिणद्वारगृहम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥
वत्सरविशेषः । तत्फलं यथा,—
"क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः ।
पीडितास्ते वरारोहे ! जये सर्व्वे न संशयः ॥")

जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यत्र ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जयस्य कोलाहलः ।) जयध्वनिश्च ॥

जयढक्का, स्त्री, (जयघोषिका ढक्का । विजय-काले एव वादनादस्य तथात्वम् ।) वाद्य-विशेषः । इति लोकप्रसिद्धा । जयढाक इति भाषा ॥

जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव । जय-शीलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) इन्द्रपुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८९ ॥

जयनं, क्ली, (जीयतेऽनेनेति । जि+करणे ल्युट् ।) तुरङ्गादिसन्नाहः । (यथा, माघे ।१७।२६ ।
"सकलैर्नं द्विरदगणं वरूथिन-
स्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः ।
त्वरायुजः स्वयमपि कुर्व्वतो नृपाः
पुनः पुनस्तदधिकृतानतत्वरन् ॥")
भावे ल्युट् ।) जयः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥

जयनी, स्त्री, (जयन+स्त्रियां ङीप् ।) इन्द्र-कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

जयन्तः, पुं, (जयतीति । जि+"तॄभूवहि-वसीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् ।) इन्द्रपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । पाकशासनिः २ । इत्यमरः । १ । १ । ४९ ॥ ऐन्द्रिः ३ । इति मेदिनी । ते, ११० । (यथा, रघौ । ३।२३ ।
"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६८ ।
"अर्कों वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्व्वविज्जयी ॥"
"अतिशयेनारीन् जयते जयहेतुरिति वा जयन्तः ।" इति तद्भाष्यम् ॥) शिवः । (यथा, लानुखे । ५ । ३० ।
"आविवश जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः ॥")
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भीमः । इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (एतन्नाम तु छद्मना विराटगृहवासकाले जातम् । यथा, महा-भारते । ४ । ५ । ३४ ।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥"
सरस्वतीगर्भजातो धर्म्मपुत्त्रविशेषः । अयं हि उपेन्द्र इत्याख्यया प्रसिद्धः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ ।
"मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वतो बभूवतुः ।
जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः ॥"
राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, रामा-यणे । १ । ७ । २—३ ।
"अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः ।
अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे ।१७०।१४ ।
"ततश्च पर्व्वताः सर्व्वे केशवं समुपस्थिताः ।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्व्वतः ।
महामेरुः सकैलास इन्द्रकूटश्च नामतः ॥"
ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेषः । यथा,—
"यत्र स्वोच्चगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः ।
जयन्तो नाम योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकृत् ॥")
षोडशध्रुवकान्तर्गतध्रुवविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"आदिताले जयन्तः स्यात् शृङ्गाररससंयुतः ।
रुद्रसंख्याक्षरपद आयुर्वृद्धिकरः परः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति । कै+कः । ततो ह्रस्वो निपातनात् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गायाः सखीविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥")

जयन्ती, स्त्री, (जयतीति । जि+"तॄभूवहीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् । ततो गौरा-

शिखिच्छत्रन्ययोगाः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ।
उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलं जिह्वया बुधैः ॥"
तत्र वर्ज्यं यथा,—
"विण्मूत्रोत्सर्गशङ्कादियुक्तः कर्म्म करोति च ।
जपार्च्चनादिकं सर्व्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ॥
मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
यो जपेत्तं दहत्याशु देवता गुप्तसंस्थिता ॥
आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम् ।
नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्ज्जयेत् ॥"
अथ करमालाजपनियमो यथा,—
"तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका ॥
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ।
अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ॥
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं दशपर्व्वसु संजपेत् ।
अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥"
एतद्वचनन्तु शक्तोत्तरत्नादिविषयम् ।
शक्तिविषये पुनः ।
"अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठादित्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्व्वणि ॥
तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ॥
मध्यादिमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥"
श्रीविद्याविषये पुनः ।
"अनामामध्यमायाश्च मूलाग्रञ्च द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च सर्व्वाण्यग्रं पर्व्व सुरेश्वरि ॥
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम् ।
प्रदक्षिणक्रमाद्देवि । जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥"
इदमपि शक्तोत्तरत्नादिविषयम् ॥ * ॥
"अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्रे च स्रवते जपः ॥
अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः ।
गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्व्वदा बुधः ॥
हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥"
जपसंख्यायां निषिद्धद्रव्यं यथा,—
"नाक्षतैर्हस्तपर्व्वैर्वा न धान्यैर्न च पुष्पकैः ।
न चन्दनैर्मृत्तिकया जपसंख्यां च कारयेत् ॥"* ॥
तत्र विहितद्रव्यं यथा,—
"लाक्षाकुशीदसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम् ।
एभिर्निम्मीय गुटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत् ॥"
अथ वर्णमालाजपविधिर्यथा,—
"वर्णं वर्णमाश्रित्य प्रत्येकं चैवदुच्चरन् ।

वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ।
पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु ॥
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता ॥
क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ॥
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः ॥"* ॥
तस्य धर्म्मं यथा,—
"जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्व्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिञ्च
शाश्वतीम् ॥
यक्षरक्षःपिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥
यावन्तः कर्म्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च ।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्त्तितम् ।
तस्मादुपांशुः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

जपनं, क्ली, (जप व्यक्तायां वाचि+भावे ल्युट् ।) जपः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते ।१२। १९९ । ७ ।
"संन्यास एव वेदान्ते वर्त्तते जपनं प्रति ॥")

जपपरायणः, त्रि, (जप एव परमयनं आश्रयो यस्य ।) जपासक्तः । जपशीलः । यथा,—
"शिवरात्रिव्रतं देव ! पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर ! ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जपा, स्त्री, (जपन्ति मान्त्रिका अनयेति । जप + घञ् ततष्टाप् ।) जवापुष्पवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१४ । तस्य पर्य्यायगुणाः ।
"ओड्रपुष्पं जवा चाथ त्रिसन्ध्या सारुणा सिता ।
जवा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवातजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(विशेषव्याख्या जवाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

जभ, जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । जभति युवा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । इ, जम्भ्यते । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ क नाशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) जम्भयति अम्भोभूतमार्य्यस्तारपोजम्भाति । इ क, जम्भयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ ङ जृम्भे । गात्रविनामे इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) इ, जम्भ्यते । ङ, जम्भते । प्रत्यूषकाले सुखशय्यायां सुप्तोत्थितो कामः प्रतिजृम्भमाणः । इति हलायुधादिदर्शनात् । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) जृम्भते गात्रविनामं करोति

ईपीत्यस्यैव नुम् आत्मनेपदप्रकरणे जृम्भणादिविधानसामर्थ्यात् । इति दुर्गादासः ॥

जम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जमित्वा जान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

जमु, ष, पक्षे । इति जम्पतीशब्दटीकायां भरतधृतधातुपाठः ॥

जमजौ, त्रि, (यमौ एकत्र सहचरौ सन्तौ जायेते इति । जन+ड । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमजौ । इति द्विरूपकोषः ॥

जमदग्निः, पुं, (जमन् भुञ्जानः अग्निः प्रज्वलित इत्यर्थः । तथाविधोऽग्निरिव । यद्वा, यमदग्निः । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमदग्निमुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥ स तु भृगुवंशोद्भव ऋचीकमुनिपुत्रः परशुरामपिता च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य जन्मविवरणादिकं महाभारते वनपर्व्वणि ।११५-११६ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥ असौ च सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।८०।४-१० ।
"ऋषिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे ॥")

जमनं, क्ली, (जम भक्षे+भावे ल्युट् ।) जेमनम् । भोजनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जम्पती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे पाठात् जायाशब्दस्य जमभावो निपात्यते ।) जायापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

जम्बालः, पुं, (जमु अदने+बाहुलकादालन् । यद्वा, जम+भावे घञ् । जमं आलातीति । ला+कः ।) पङ्कः । इत्यमरः । १ । १० । ९ ॥
(यथा, श्रीकण्ठचरिते । ९ । १० ।
"अवद्यजम्बालनवेशलाय
सनोद्यमानां मलतेभिभाजाम् ।
करोन्दवाद्भुर्व्वनिर्झरिण्या
संभाव्यते सर्व्वमनोरथत्वम् ॥")
शैवालः । इति मेदिनी । ले, ८१ ॥ केतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बालिनी, स्त्री, (जम्बालः शैवालोऽस्त्यस्या इति । जम्बाल+इनिः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४९ ॥

जम्भिरः, पुं, (जम्भीर+निपातनात् ह्रस्वः ।) जम्भीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्भीरः, पुं, (जम्भति भक्ष्यते इति । जभ भक्षे+"गम्भीरादयश्च ।" इति निपातनात् ईरन्प्रत्ययेन साधुः ।) फलवृक्षविशेषः । जामीर इति हिन्दी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दन्तशठः २ जम्भः ३ जम्भीरः ४ जम्भलः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ११ ॥ जम्भो ६ रोचनः ७ शोधी ८ वक्त्रशोधी ९ दन्तहर्षणः १० जम्भीरः ११ जम्भिरः १२ दन्तकर्षणः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यः १४ वक्त्रशोधी १५ ।
... ॥ तस्य गुणाः ।

"जम्बीरमुष्णं गुर्व्वम्लं वातश्लेष्मविबन्धनुत् ।
शूलं कासकफक्लेशच्छर्द्दितृष्णामदोषजित् ॥
आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यक्रिमीन् हरेत् ।
स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृष्णाच्छर्द्दिनिवारिणी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तस्य फलस्य गुणाः । अम्लमधुररसत्वम् । वातनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । पाचनत्वम् । रोचनत्वम् । पित्तबलाग्निवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अत्यम्लत्वम् । गुरुत्वम् । सुगन्धित्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । वह्निकफवातविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कफार्त्तिपित्तास्रदोषनाशित्वम् । वर्णवीर्य्यरुचिपुष्टितुष्टिकारित्वञ्च । मरुवकः । अर्ज्जकः । सितार्ज्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रपत्रतुलसी । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"खरपर्णस्तु जम्बीरः प्रस्थपुष्पः फणिज्झकः ॥")

जम्बुः, स्त्री, (जम्यते इति । जसु भक्षणे + "अन्दूदृन्फूजम्बिति ।" उणां १ । ९५ । इति कु प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । बाहुलकात् ह्रस्वः ।) जम्बूः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
"जम्बुर्ग्राही मधुरकफहा रोचनो वातहारी ।"
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

जम्बु, क्ली, स्त्री, जम्बूफलम् । तत्पर्य्यायः । जम्बूः २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १९ ॥

जम्बुकः, पुं, (जमतीति । जमु भक्षणे + "मृगय्वादयश्च ।" उणां १ । ३८ । इति कु प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) शृगालः । (यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४६ ।
"एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः ।
खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात् ॥")
वरुणः । (जम्बु इव कायतीति । कै + कः ।) वृक्षविशेषः । गोलापजाम इति भाषा ॥ नीचे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुवर्णकेतकी । यथा,—
"केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः ।
सुवर्णकेतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जम्बुद्वीपः, पुं, (जम्बुवृक्षयुक्तो द्वीपः ।) पृथिव्याः सप्तद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । अयं द्वीपः पद्मकोषमध्यवर्त्तिकोष इव लक्षयोजनविस्तीर्णः पद्मपत्र इव समवर्त्तुलः लक्षयोजनविस्तृतलवणसमुद्रेण वेष्टितः । यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्रयोजनायामानि नव वर्षाणि तेषां वर्षाणामष्टौ सीमपर्व्वताः सन्ति । * । एषां वर्षाणां मध्ये इलावृतवर्षं मध्यवर्त्ति यस्य मध्यदेशे सुमेरुपर्व्वतः लक्षयोजनोत्सेधः । इलावृतवर्षस्योत्तरे नीलपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः । * । तदुत्तरे रम्यकवर्षं तदुत्तरे श्वेतपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः दैर्घ्ये नीलपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तदुत्तरे हिरण्मयवर्षं तदुत्तरे शृङ्गवान् पर्व्वतः तस्य विस्तारादयः श्वेतपर्व्वतवत् दैर्घ्ये श्वेतपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तदुत्तरे कुरुवर्षं तदुत्तरे लवणसमुद्रः । इलावृतवर्षस्य दक्षिणे निषधपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः । * । तद्दक्षिणे हरिवर्षं तद्दक्षिणे हेमकूटपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो निषधवत् दैर्घ्ये निषधात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । तद्दक्षिणे हिमालयपर्व्वतः अस्य विस्तारादयः पूर्व्ववत् दैर्घ्ये हेमकूटपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तद्दक्षिणे भारतवर्षं तद्दक्षिणे क्षारसमुद्रः । इलावृतस्य पश्चिमे माल्यवान् पर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः उत्तरदक्षिणयोर्नीलनिषधपर्व्वतावधि दीर्घः । * । तत्पश्चिमे केतुमालवर्षं तत्पश्चिमे लवणसमुद्रः । इलावृतस्य पूर्व्वे गन्धमादनपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो माल्यवद्वत् । तत्पूर्व्वे भद्राश्ववर्षं तत्पूर्व्वे लवणसमुद्रः । * । मेरोः पूर्व्वादिचतुर्द्दिक्षु मन्दरमेरुमन्दरसुपार्श्वकुमुदनामानः पर्व्वतास्तिष्ठन्ति । तेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारो वृक्षाः सन्ति । ते सर्व्वे दैर्घ्ये एकादशशतयोजनपरिमिताः विस्तारे शतयोजनपरिमिताः । तेषां शाखाविस्तारः एकादशशतयोजनपर्य्यन्तम् । तेषु पर्व्वतेषु ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलाः । एवं नन्दनचैत्ररथवैभ्राजकसर्व्वतोभद्रसंज्ञकानि चत्वारि देवोद्यानानि च सन्ति । * । मन्दरोपरिस्थितैकादशशतयोजनोच्चचूतमस्तकात् पर्व्वतशृङ्गवत् स्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्य्यमाणानामतिमधुरसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणेलावृतमुपप्लावयति । * । एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूर्नाम नदी मेरुमन्दरशिखरादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनेलावृतं वहति । तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति । * । सुपार्श्वपर्व्वतस्थो यो कदम्बवृक्षस्तस्य पञ्चकोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चव्यामस्थूलाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्यः पश्चिमेनेलावृतमनुमोदयन्ति । * । कुमुदपर्व्वतोपरिस्थितो यो वटवृक्षस्तस्य स्कन्धेभ्यो निर्गताः पयोदधिघृतमधुगुडान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादियुक्ताः कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्त उत्तरेणेलावृतमुपभोजयन्ति । * । तान् नदान् सेवमानानां प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा न कदाचित् भवन्ति यावज्जीवं निरतिशयसुखमेव । कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिखरशिशिरपतङ्गरुचकनिषधशितिवासकपिलशङ्खवैदूर्य्यजारुधिहंसऋषभनागकालञ्जरनारदादयः पर्व्वता मेरोर्मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः । मेरोः पूर्व्वदिशि उत्तरस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ जठरदेवकूटपर्व्वतौ तिष्ठतः । तौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ एवं द्विसहस्रयोजनोच्चौ । मेरोः पश्चिमायान्दिशि पवनपारियात्रौ पर्व्वतौ उत्तरस्यां अष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवं दक्षिणस्यान्दिशि कैलासकरवीरपर्व्वतौ पूर्व्वस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवमुत्तरस्यां त्रिशृङ्गमकरपर्व्वतौ पूर्व्वस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवं वर्षे वर्षे नदाः नद्यश्च बहवः सन्ति ॥ * ॥ तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्म्मक्षेत्रं अन्यान्यष्टानि वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भूस्वर्गनामाख्यातानि । एषु वर्षेषु पुरुषाणां आयुरयुतवर्षाणि ते देवकल्पा अयुतहस्तिबलविशिष्टाः वज्रवदृढशरीराः सर्व्वदा मोदयुक्ताः सन्ति । येषु देवपतयः सगणाः सस्त्रीकाः नानास्थानेषु स्वैरं विहरन्ति । नवसु वर्षेषु भगवान्नारायणस्तत्पुरुषाणामनुग्रहाय स्वमूर्त्तिभेदेनाद्यापि सन्निहितो भवति ॥ * ॥ इलावृते तु वर्षे भगवान् शिव एक एव पुरुषः भवानीप्रधानार्ब्बुदसहस्रैः स्त्रीगणैः परिवृतः नारायणस्य सङ्कर्षणसंज्ञां मूर्त्तिं ध्यानेन सन्निधाप्य स्तुवन्नास्ते ॥ * ॥ भद्राश्वे वर्षे तद्वर्षपतिर्भद्रश्रवा नाम धर्म्मसुतः तत्कुलपतयः पुरुषा भगवतो हयशीर्षाभिधानां मूर्त्तिं परमसमाधिना सन्निधाप्य स्तुवन्ति ॥ * ॥ हरिवर्षे भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तत्र प्रह्लादो दैत्यदानवकुलतीर्थस्वरूपः तद्वर्षपुरुषैः सहानन्यभक्तियोगेनोपास्ते ॥ * ॥ केतुमाले भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया आस्ते तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेता अहःसु तद्भर्तृभिरुपेता उपास्ते ॥ * ॥ हिरण्मये वर्षे भगवान् कूर्म्मतनुं बिभ्राणो निवसति तद्भगवन्मूर्त्तिं पितृगणाधिपतिरर्य्यमा तद्वर्षपुरुषैः सह उपास्ते ॥ * ॥ उत्तरकुरुवर्षे भगवान् वराहरूपी आस्ते तं भूमिस्तद्वर्षपुरुषैः सहास्खलितभक्तियोगेनोपास्ते ॥ * ॥ किम्पुरुषे वर्षे भगवान् दाशरथी रामरूपेणास्ते तं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् अविरतभक्तिस्तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते ॥ * ॥ भारते वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आत्मज्ञानिनामनुग्रहायानुकम्पया अव्यक्तगतिस्तपश्चरति । तन्मूर्त्तिं नारदः वर्णाश्रमयुक्ताभिर्भारतवर्षीयप्रजाभिः सह भगवदनुभावोपवर्णितं पञ्चरात्रं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेन सेवते । * । भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैला बहवः सन्ति । यथा, मलयः मङ्गलप्रस्थः मैनाकः त्रिकूटः

ऋषभ कूटक कोल धवल देवगिरि सह्य मलय मैनाक महेन्द्र वारिधार विन्ध्य शुक्तिमान् ऋक्षगिरि पारियात्र द्रोण चित्रकूट गोवर्द्धन रैवतक ककुभ नील कोक गोमुख इन्द्रकील कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः ।*। तैर्निम्नगप्रभवा नद्यो दृश्यन्ताः । यथा चन्द्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णवेणा भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती महानदी वेदस्मृति ऋषिकुल्या त्रिसामा गण्डकी यामुना कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू च ओघवती सुषोमा शतद्रू चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वा इति महानद्यः । आसां ग्रीनाश्च नद्यः ।*। अस्मिन् वर्षे लब्धजन्मभिः पुरुषैः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो भवन्ति ।*। जम्बूद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपाः सन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पिताः । तद्यथा स्वर्णप्रस्थ चन्द्रशुक्ल आवर्त्तन रमणक मन्दहरिण पाञ्चजन्य सिंहल लङ्का इति । इति श्रीभागवते । ५ । १६ अध्याये । तथा च मार्कण्डेये ५४ अध्याये मात्स्ये ११२ अध्याये च द्रष्टव्यम् ।*। ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बूद्वीपः । स तु भूम्यर्द्धभागः । तस्य दक्षिणे द्वितीयार्द्धभागे द्वीपषट्कस्य सप्तसमुद्रस्य च निवेशः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

जम्बुल, पुं (जम्बु जम्बुफलं लातीति । ला + क ।) जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति विश्वः ॥ (यथा सुश्रुते । १ । १६ ।
"अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा ।")

जम्बुवनज, क्ली (जम्बुवनमिव जायते इति । जन् + ड ।) श्वेतजवापुष्पम् । यथा —
"पारिभद्रं पाटला च बकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरञ्च यत् ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्च्चने ॥"
इति वामनपुराणम् ॥

जम्बू, स्त्री (जम्यते भक्ष्यते इति । जमु अदने + "अन्दूदृन्भूजम्बू इति ।" उणा० १ । ९५ । इति कू ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । जाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महास्कन्धा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुकप्रिया ८ मेघमोदिनी ९ । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्रमपित्तदाहकण्ठार्त्तिशोषशमि दाहवातातिसारकफवातविनाशित्वम् । विष्टम्भित्वम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् । अविदूषकत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ सा द्विविधा क्षुद्रभेदेन द्विविधा । तत्र वृहत्याः पर्य्यायः । महाजम्बूः १ महाप्रभा २ राजजम्बूः ३ वृहत्फला ४ । इति रत्नमाला ॥ फलेन्द्रः ५ नन्दः ६ महाफला ७ सुरभिपत्रा ८ । तत्फलगुणाः । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ क्षुद्रायाः पर्य्यायः । ह्रस्वफला १ सूक्ष्मपत्रा २ मध्यमा ३ । जम्बूपर्य्यायः । भूमिजम्बूः १ काकजम्बूः २ नादेयी ३ शीतपल्लवा ४ । इति रत्नमाला ॥ सूक्ष्मपत्रा ५ भूजम्बुका ६ । तत्फलगुणाः । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तास्रदाहनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्फलस्य पर्य्यायः । जम्बु १ जाम्बवम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । १९ ॥ (स्वनामख्याता नदी । यथा मात्स्ये । १२० । ६७ ।
"नदी पाश्चात् प्रभवति वृत्तजप्रभो महान् ।
जम्बूद्वीपे नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्मृतम् ॥")

जम्बुक, पुं, स्त्री (जम्बुकः पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥ जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

जम्बूका, स्त्री (जम्बूरिव कायतीति । कै + क । अजादित्वात् टाप् ।) काकलीद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्बूल, पुं (जम्बू जम्बूफलं लातीति । ला + क ।) जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति मेदिनी । ले ९४ ॥ (यथा हरिवंशे । ८६ । १६ ।
"जम्बूलमूलमाल्याढ्यं कन्दकन्दलभूषितम् ॥"
वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम् । इति नीलकण्ठः ॥)

जम्बूलमालिका, स्त्री (जम्बूलं वरपक्षीयरमणीपरिहासवचनस्य मालिका परम्परा ।) कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३ । २२ ।
"आशीर्भिर्वर्द्धयित्वा च देवर्षिर्वाक्यमब्रवीत् ।
अनिरुद्धस्य वीराख्यो विवाहः क्रियतां विभो ।
जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते ॥")
"जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां मालिका श्रेणी ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

जम्भ, पुं (जम्भते जृम्भते इति । जभि गात्रविनामे + पचाद्यच् । "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) [illegible] । (इन्द्रेण निहतो दानवः । अपरो दैत्यविशेषः । विष्णुरेव वधात् । यथा महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।
"असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥
एवमादीनि कर्म्माणि येषां सङ्ख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥"
प्रह्लादपुत्रश्चैकतमः । यथा हरिवंशे २१८ । ३१ ।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः विक्रान्ताश्च महाबलाः ।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः ॥"
राक्षसविशेषः । स तु रावणस्यानुचरः । यथा महाभारते । ३ । २८४ । रामरावणयुद्धे । २ ।
"पर्व्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।"
जम्भते भक्ष्यतेऽनेनेति । जम्भ + करणे घञ् ।) दन्तः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ९१ । २ ।
"इमं जम्भसुतं पिब ।" "जम्भसुतं दन्तैरभिषुतम् ।" इति तद्भाष्यम् ।*। जम्भ्यते भक्ष्यतेऽसौ इति कर्म्मणि घञ् ।) जम्बीरः । (यथा —
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।*। जम्भ + भावे घञ् ।) भक्षणम् । इति मेदिनी । भे ४ । (यथा महाभारते । ५ । ६४ । २० ।
"इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ।")
अंशः । द्व । तूणः । इति हेमचन्द्रः ॥

जम्भक, पुं (जम्भ एव । स्वार्थे कन् ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वनामख्यातो नृपविशेषः । यथा महाभारते । २ । ३१ । ७ ।
"तत्र कर्म्मसुतीकूपे जम्भकस्यात्मजं नृपम् ।
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्व्ववैरिणा ॥"*।)
जम्भतीति । जभइ जृम्भणे + ण्वुल् । कासके त्रि ।)

जम्भका, स्त्री (जम्भा एव । स्वार्थे कन् ।) जम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भग, पुं (जम्भाय भक्षणाय गच्छति अत्र सौति । गम + ड । अतिशयभक्षणशीलत्वात् तथात्वम् ।) राक्षसविशेषः । यथा —
"देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुराः ।
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः ।
विद्याधरा जलाधाराः खेचराकाशगामिनः ।
निराधाराश्च ये जीवाः पापेऽधर्म्मे रताश्च ये ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥

जम्भद्विट्, [ष] पुं (जम्भं तदाख्यं असुरं द्वेष्टीति । द्विष + क्विप् । जम्भस्य द्विट् इति वा ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

जम्भभेदी, [न्] पुं (जम्भं भिनत्ति शीलमस्य । भिद् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥

जम्भर, पुं (जम्भं भक्षणमपि राति ददातीति । जम्भ + रा + क ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्भल, पुं (जम्भर । रस्य लत्वम् ।) जम्बीरः । (यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
'स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ।')
बुद्धदेवविशेषः । इति मेदिनी । ले ९३ ॥

जम्भला, स्त्री (जम्भं भक्षणं लाति आदत्ते इति । ला + क ।) राक्षसीविशेषः । यथा —
"समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वे राजमार्त्तण्डः ॥

जम्भा, स्त्री (जम्भते इति । जभि जृम्भायाम् + भावे घञ् ततः स्त्रियां टाप् ।) जृम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भारिः, पुं, (जम्भस्यासुरस्य अरिः शत्रुः ।) इन्द्रः । यथा, "जम्भारिदन्तीव ।" इत्युत्तरनैषधम् ॥ वह्निः । वज्रम् । इति विश्वः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

जम्भी, [न्] पुं, (जम्भयति शत्रुतालाद्यादिकं नाशयतीति । जभि वा नाशे+णिनिः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्भीरः, पुं, (जम्भाय अग्निदहनार्थं भवतीति इति । जभ+"गम्भीरादयश्च ।" इति ईरन् । ततो "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) जम्बीरः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ मरुवकः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

जयः, पुं, (जि जये+"एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) शत्रुपराङ्मुखीकरणम् । जित् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विजयः २ जयनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, मनुः ।७।४४ ।
"इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥")
अग्निमन्थः । (जयतीति । जि+पचाद्यच् ।) जयन्तः । युधिष्ठिरः । इति मेदिनी । ये,२५ ॥ (एतन्नाम तु विराटगृहे छद्मप्रवाससमये जातम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥")
विजयनन्दनराजः । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५८ ॥ नीनारायणपार्षदः । यथा,—
"एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ।
कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम् ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १६ । २ ॥
(सर्व्वाणि भूतानि जयतीति । जीयते संसारमनेन वा । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६७ ।
"नयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥"
नागविशेषः । यथा, महाभारते ।५।१०३।१६ ।
'विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ॥"
दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३४ । ८३ ।
"जयो निशुम्भः कुम्भश्च दानवो
रुरुश्चैते दश दानवाधिपम् ॥"
दशममन्वन्तरीय-ऋषिविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । २१—२२ ।
"दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो मनुः ॥"
"हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः ॥"
ध्रुववंशीयस्य वत्सरनृपस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव ४ । १३ । १२ ।
"सुवीथीर्वत्सरस्येष्टा भार्य्यासूत षडात्मजान् ।
पुष्पार्णं तिग्मकेतुञ्च इषमूर्ज्जं वसुं जयम् ॥"
विश्वामित्रपुत्त्रविशेषः । (यथा, तत्रैव । ९ । १६ । ३६ ।
"एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ।
अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥"
उर्व्वशीगर्भजातः पुरूरवसः पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । १५ । १ ।
"ऐलस्य चोर्व्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप ! ।
आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥"
राजर्षिविशेषः । यथा, महाभारते । २।८।१४ ।
"सत्यो हालबयः पुण्यास्तथा न्यर्ग्यवोऽसत्ताः ।
यमं वैवस्वतं तात ! प्रहृष्टाः पर्य्युपासते ॥"
इत्युपक्रम्याह ।
"यज्ञो विदिश्व वेश्य इषुना: स्वधायी जयः ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः । यथा, तत्रैव । १ । ६३ । ११७ ।
"जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ! ॥"
सञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । २९ । २ ।
"सञ्जयस्य जयः पुत्त्रो विजयस्तस्य चात्मजः ॥"
सञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । १७ । १६ । [जयः ॥"
"कुशात् प्रतिः क्षात्रवृद्धात् सञ्जयस्तत् सुतो
दौष्यन्तेर्मन्योः पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । २१ । १ ।
"वितथस्य सुतात् मन्योर्वृहत्क्षत्रो जयस्ततः ॥"
युयुधानपुत्त्रः । यथा, तत्रैव । ९ । २४ । १४ ।
"युयुधानः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः ॥"
भारतादिशास्त्रविशेषः । यथा, भविष्यपुराणे ।
"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ! ॥
कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! ॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"
दक्षिणद्वारगृहम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ वत्सरविशेषः । तत्फलं यथा,—
"क्षत्त्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः ।
पीडितास्ते वरारोहे ! जये सर्व्वे न संशयः ॥")

जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यत्र ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जयस्य कोलाहलः ।) जयध्वनिश्च ॥

जयढक्का, स्त्री, (जयघोषिका ढक्का । विजयकाले एव वादनादस्य तथात्वम् ।) वाद्यविशेषः । इति लोकप्रसिद्धा । जयढाक इति भाषा ॥

जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव । जयशीलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) इन्द्रपुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८६ ॥

जयनं, क्ली, (जीयतेऽनेनेति । जि+करणे ल्युट् ।) तुरङ्गादिसन्नाहः । (यथा, माघे ।१७।२६ ।
"सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिन-
स्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः ।
त्वराङ्गजः स्वयमपि कुर्व्वतो नृपाः
पुनः पुनस्तदधिकृतानतत्वरन् ॥" ॥
भावे ल्युट् ।) जयः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥

जयनी, स्त्री, (जयन+स्त्रियां ङीप् ।) इन्द्रकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

जयन्तः, पुं, (जयतीति । जि+"तॄभूवहिवसीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् ।) इन्द्रपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । पाकशासनिः २ । इत्यमरः । २ । १ । ४६ ॥ ऐन्द्रिः ३ । इति मेदिनी । ते, ११० । (यथा, रघौ । ३।२३ ।
"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी,
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ८८ ।
"अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्व्वविज्जयी ॥"
"अतिशयेनारीन् जयति जनीतुरिति वा जयन्तः ।" इति तद्भाष्यम् ।) शिवः । (यथा, मात्स्ये । ५ । ३० ।
"सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः ॥")
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भीमः । इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (एतन्नाम तु छद्मना विराटगृहवासकाले जातम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥"
मरुत्वतीगर्भजातो धर्म्मपुत्त्रविशेषः । अयं हि उपेन्द्र इत्याख्यया प्रथितः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ ।
"मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतुः ।
जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः ॥"
राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, रामायणे । १ । ७ । २—३ ।
"अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः ।
अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे ।१७०।१४ ।
"ततश्च पर्व्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः ।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्व्वतः ।
महामेरुः सकैलाश इन्द्रकूटश्च नामतः ॥"
ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेषः । यथा,—
"यत्र लोकगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः ।
जयन्तो नाम योगोऽयं प्रचुरपक्षविनाशकृत् ॥")
षोडशध्रुवकान्तर्गतध्रुवविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"आदितालेन जयन्तः स्यात् शृङ्गाररससंयुतः ।
समवंशाक्षरपद आयुर्वृद्धिकरः परः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति । कै+कः । ततो ह्रस्वो निपातनात् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गायाः सखीविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ।")

जयन्ती, स्त्री, (जयतीति । जि+"तॄभूवहीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् । ततो गौरा-

न्त्वात् ङीष ।) गौरी । (यथा, कालिकापुराणे ।
जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमो
ऽस्तु ते ॥)
इन्द्रपुत्री । पताका । इति मेदिनी । ते, १०८ ॥
वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । जया २ तर्कारी ३
नादेयी ४ वैजयन्तिका ५ । इत्यमरः ।२।४।६५॥
बला ६ मोटा ७ हरिता ८ विजया ९ सूक्ष्म
मूला १० विकान्ता ११ अपराजिता १२ ।
यथा तिथितत्त्वे ।
कदली दाडिमी धान्य हरिद्रा मानक कचु ।
बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिकाः ॥ ’)
अस्याः गुणाः । मेदोगन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिभूतनाशित्वम् ।
कण्ठविशोधकत्वञ्च । तत्र लघ्वी रसायनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतपुष्पाकस्य गुणाः ।
शरन्नाशनाशित्वम् । वस्तुहिंसत्वम् । मधुरत्वम् ।
हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(श्वेतजयन्ती मूलं पिष्टं पीतञ्च तण्डुलपयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यगाथाज्ञा ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥)
योगविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे स्कान्दम् ।
“जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।
रोहिणीसहिता कृष्णा मासि च श्रावणेऽष्टमी ॥
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥”
(द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
“उन्मीलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्यष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ॥”
वटिकौषधविशेषः । तद्यथा,—
“विष पाठाम्बगन्धा च दलानालीशपत्रकम् ।
मरिच पिप्पलीनिम्बमजाम्लेन तुल्यकम् ।
वटिका पूर्व्ववत्कार्य्या जयन्तीयोगवाहिका ॥ ’
इति जयन्ती वटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
जयपत्र, क्ली, (जयसूचकं पत्रम् ।) अश्वमेधीय
यज्ञघोटककपाले बद्धा लिपिः । तद्यथा —
‘ त्रैलोक्यविजयी रामो रावणान्तकरः प्रभुः ।
स मोचितो वाजिमेधे तस्याय प्रोक्षितः पशुः ॥
पालितो लक्ष्मणेनैव सुलक्षणविलक्षितः ।
सगृह्य च परित्याज्यः सर्व्वैरिति च मस्कृताम् ॥”
इति वाशिष्ठरामायणम् ॥*॥
विवादविषयकजयबोधकलिपिः । डिकरि इति
इङ्गराजी भाषा । यथा, व्यवहारतत्त्वे ।
“यदृत्तं व्यवहारात्तु पूर्व्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्व्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृप ।
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥”
जयपाल , पुं, (जयं पालयतीति । पालि+
“कर्म्मण्यण् ।’ ३।२।१ । इत्यण् ।) विधि ।
विष्णुः । भूपालः । इति शब्दरत्नावली । दन्ती

विशेषः । जमालगोटा इति भाषा । तत्
पर्य्यायः । सारकः २ रेचकः ३ तिन्तिडीफलम् ४
दन्तीबीजम् ५ मलद्रावि ६ बीजरेचनम् ७ कुम्भी
बीजम् ८ कुम्भिनीबीजम् ९ घण्टाबीजम् १०
घण्टिकाबीजम् ११ निकुम्भाख्यबीजम् १२
शोधनीबीजम् १३ चक्रदन्तीबीजम् १४ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचनत्वम् ।
दीपनत्वम् । क्रिमिकफामजठरामयनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जयपुत्रक, पुं, (जयेन विजयेन पुत्र इव कायतीति । कै+कः । पुत्रतुल्यप्रीतिप्रदत्वात्तथा
त्वम् ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ।
जयमङ्गल , पुं, (जय एव मङ्गलं यस्य । जयेन
मङ्गलं यस्मादिति वा ।) राजवाह्यहस्ती ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ध्रुवकविशेषः । यथा,—
‘ चतुर्व्विंशतिवर्णाढ्यः कथितो जयमङ्गलः ।
शृङ्गारवीरयोरेव तालो चापपुटे च सः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ *
ज्वरघ्न औषधविशेषः । यथा —
“हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा ,
ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचं तथा ॥
समं सर्व्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्मकम् ।
तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्मापि तत् समम् ॥
ततश्च पारदसमम् ।
एतत् सर्व्वं विचूर्ण्याथ भावयेत् कनकद्रवे ।
शेफालीदलजैश्चापि दशमूलरसेन च ॥
किराततिक्तकक्वाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः ।
भावयित्वा तु तत् कार्य्या गुञ्जाद्वयमिता वटी ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जीर्णज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् ॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥
मेदोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतं तथा ।
अन्तर्गतं महाघोरं बहिस्थञ्च विशेषतः ॥
नानादेशोद्भवञ्चैव ज्वरं शुक्रगतं तथा ।
निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिववाक्यतः ॥
जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्म्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्व्वरोगनिबर्हणः ॥”
इति श्रीजयमङ्गलो रसः ।
इति भैषज्यरत्नावली ॥
जयवाहिनी, स्त्री, (जयस्य जयन्तस्य वाहिनी
यद्वा स्वयंवरसभायां संग्रामे वा जयं वहतीति । वह+णिनि । ततो ङीप् ।)
शची । इन्द्राणी । इति हेमचन्द्रः । २।८९ ॥
जया, स्त्री, (जीयतेऽनया । जि+“एरच् ।’
इति करणे अच् ततष्टाप् ।) दुर्गा । (यथा
महाभारते । ६ । २३ । २२ ।
‘ कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये । ॥’)
अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
‘ जयः कल्याणवचनो ह्याकारो दातृवाचकः ।
जयं ददाति या नित्यं सा जया परिकीर्त्तिता ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

जयन्तीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
‘ वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ।
तिथिविशेषः । सा तु तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यः ।
(यथा, ज्योतिषे ।
“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपद क्रमात् ॥
द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
‘ जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्याष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ॥’)
हरीतकी । दुर्गासखी । इति मेदिनी । ये २४ ॥
(यथा, काशीखण्डे । ४० । ४६ ।
“यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥”
देवी भगवती तु वराहशैले पीठस्थाने जया नाम्ना
विराजते । यथा देवीभागवते ।७।३०।५८ ।
‘ वराहशैले तु जया कमला कमलालये ॥)
विजया । (यथा, रघुवंशे मल्लिनाथधृत
यादवः ।
“चारेनय हतगन्धौ पञ्चकोणमिदं शुभम् ।
सर्व्वस्तुता जया भद्रा तदन्तं शिगुणा नटा ।”)
अग्निमन्थवृक्षः । नीलदूर्व्वा । अग्निमन्थश्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“अग्निमन्थो जयः स स्यात् श्रीपर्णी गणिकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ।”)
पताकाविशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
‘ विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रा निम्बपत्रकम् ।
विडङ्गमष्टमं चूर्णं छागमूत्रे समं समम् ।
चणकाभा वटी कार्य्या छायया योगवाहिका ।
जयन्ती वा जया वाथ चौरे पित्तज्वरापहा ।
शृङ्गबेरकयूषेण पथ्यं देयं घृतं विना ।
जयन्ती वा जया वाथ विषमज्वरसूदते ।
सर्व्वज्वरं मधुयोगेनवा मूत्रेण शीतकम् ॥
चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।
जयन्ती वा जया वाथ माक्षिकञ्च च कामलम् ॥
जयन्ती वा जया वाथ गोमूत्रेण युतां पिबेत् ।
कृत्वाऽस्य काकच्च कुष्ठं मुखेन च तद्भुतम् ॥
द्विनिष्कं केतकीमूलं पिष्ट्वा तोयेन पाययेत्
जयन्ती वा जया वाथ मेहं हन्ति सुदारुणम् ॥
जयन्ती वा जया वाथ मधुना सर्व्वमेहहृत् ।
जयन्ती वा जया वाथ गुडे कोष्णजले पिबेत् ॥
त्रिदोषोत्थं हरेद्गुल्मं रसो वा नन्दभैरवः ।
जयन्ती वा जया वाथ शुण्ठ्या सर्व्वमन्दरम् ।
जयन्ती वा जया वाथ तक्रेण ग्रहणीप्रणुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ चक्रीनादैर्निशान्धतुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ दृष्टा चाभयं चाक्षमम् ।
नाशयेत् सर्व्वदोषोत्थं मोसहन्त्रिय नाशयेत् ॥”
इति जयाजयन्ती वटी ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥*॥)
जयावहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ+वह+
अच् ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जयाश्रया, स्त्री, (जयमाश्रयतीति । आ+श्रि+
अच् ।) नरवोटम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयाका, स्त्री, (जयस्य आका आख्या यस्याः ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयी, [न्] त्रि, (जेतुं शीलमस्य । जि+"जिदृक्षिविश्रीति ।" ३ । २ । १५७ । इति इनिः ।) जययुक्तः । विजयी । यथा,—
"जगति जयिनो यस्य विशिखाः ।"
इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥
(यथा, च रघौ । ४ । ३४ ।
"पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्तान् जनपदान् जयी ।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥")

जय्यः, त्रि, जेतुं शक्यः । ("शकि लिङ् च ।" ३ । ३ । १७२ । इति शक्तौ यत् । गुणः । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ।" ६ । १ । ८१ । इति यान्तादेशः ।) जयकरणयोग्यः । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १४ । ४ । ३ । २४ ।
"सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्त्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा ॥")

जरठः, त्रि, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄ वयोहानौ+ उणा १ । १०२ । सूत्रे बाहुलकात् जॄशमोरघठः इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेरठः ।) कर्कशः । पाण्डुः । कठिनः । इति मेदिनी । ठे, १३ ॥ (यथा, माघे । ४ । २६ ।
"अयमतिजरठाः प्रकामगुर्व्वी-
रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ॥")
जीर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वृद्धः । यथा, भागवते । ६ । १ । २५ ।
"स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि ।
निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम् ॥"
परिणतः । यथा, माघे । ११ । १४ ।
"हिमरुचिररुणिमा राजते रज्यमाने-
र्जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥")
जरायां पुं । इति विश्वः ॥

जरड़ी, स्त्री, (जॄ+बाहुलकात् अड़ । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । गर्म्मोटिका २ सुनाला ३ जयाश्रया ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सारकत्वम् । दाहरक्तदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पशूनां दुग्धदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरणं, क्ली, (जरयतीति । जॄष्+णिच्+ल्युः ।) हिङ्गु । कृष्णजीरकः । जीर्णे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (श्वेतजीरकः । पर्य्यायो यथा,—
"अजाजी जरणं दीर्घं मागधी जीरकं सितम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जरणः, पुं, (जरयतीति । जॄष्+णिच्+ल्युः ।) जीरकः । (यथा,—
"जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कृष्णजीरकः । सौवर्च्चललवणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कासमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरणा, स्त्री, (जरण+टाप् ।) कृष्णजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ३७ । ६ ।
"भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥") .

जरणद्रुमः, पुं, (जरणो जीर्णः द्रुमः ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरण्डः, त्रि, (जीर्य्यतीति । जॄ+अण्डन् ।) जीर्णः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ।

जरत्, त्रि, (जॄ+अतृन्) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पुरातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जरत्कारुः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । यायावरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १ । ४० । ३—४ ।
"जरेति क्षयमाहुर्व्वै दारुणं कारुसंज्ञितम् ।
शरीरं कारु तस्यासीत्तत् स धीमाञ्छनैः शनैः ॥
क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते ।
जरत्कारुरिति ब्रह्मन् ! वासुकेर्भगिनी तथा ॥"
एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते । २ । १२ । ७-६ ।
"जरत्कारुर्मुनिः शान्तो न चकार महाश्रमम् ।
तेन दृष्टा वने गर्त्ते लम्बमानाः स्वपूर्व्वजाः ॥
तवत्समाहुः कुरु पुत्त्रदारान्
यथा च नः स्यात् परमा हि तृप्तिः ।
स्वर्गे प्रजामः खलु दुःखमुक्ता
वयं सदाचारसुते सुते वै ॥
स तानुवाचाथ लभे सनामा-
मयाचितां चातिवशानुगाञ्च ।
तदा ग्रहारम्भमहं करोमि
ब्रवीमि तथ्यं मम पूर्व्वजा वै ॥
इत्युक्त्वा तान् जरत्कारुर्गतस्तीर्थान् प्रति द्विज ॥"
अथ मातृशापभीतो वासुकिः ब्रह्मोपदेशात् स्वभगिनीं जरत्कारुमेनमर्पयामास । तद्यथा, तत्रैव २ । १२ । ३५—४५ ।
"वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं ब्रह्मणः शिवम् ।
वनं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्व्वकम् ॥
सनामां तां मुनिर्ज्ञात्वा जरत्कारुरुवाच तम् ।
अप्रियं मे यदा कुर्य्यात्तदा तां सन्त्यजाम्यहम् ॥
वाग्बन्धं तादृशं कृत्वा मुनिर्जग्राह तां स्वयम् ।
दत्त्वा च वासुकिः कामं भवनं स्वं जगाम ह ॥
कृत्वा पर्णकुटीं शुभ्रां जरत्कारुर्महावने ।
तया सह सुखं प्राप रममाणः परन्तप ! ॥
एकदा भोजनं कृत्वा सुप्तोऽसौ मुनिसत्तमः ।
भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता वरवर्णिनी ॥
न सम्बोधयितव्योऽहं त्वया कान्ते ! कथञ्चन ।
इत्युक्त्वा तु गतो निद्रां मुनिस्तां सुदतीं तदा ॥
रविरस्तगिरिं प्राप्तः सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
किं करोमि न मे शान्तिस्त्वनेनास्मि बोधितः मुनः ॥
धर्म्मलोपभयाद्भीता जरत्कारुरचिन्तयत् ।
नोचेत् प्रबोधयाम्येनं सन्ध्याकालो वृथा भवेत् ॥
धर्म्मनाशाद्वरं त्यागस्तथापि मरणं ध्रुवम् ।
धर्म्महानिर्नराणां हि नरकाय भवेत् पुनः ॥
इति सञ्चिन्त्य सा बाला तं मुनिं प्रत्यबोधयत् ।
सन्ध्याकालोऽपि सञ्जात उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुव्रत ! ॥
उत्थितोऽसौ मुनिः कोपात्तामुवाच ब्रजाम्यहम् ।
त्वगु भ्रातृगृहं याहि निद्राविच्छेदकारिणी ॥
वेपमानाब्रवीद्वाक्यमित्युक्ता मुनिना तदा ।
भ्रात्रा दत्ता यदर्थं तत् कथं स्यादमितप्रभ ! ॥
मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः ॥"
अस्य पुत्त्र आस्तीकनामा मुनिप्रवरः । योऽसौ जनमेजयं गत्वा सर्पसत्रात् निवारयामास । जरत्कारुमुनेर्विशेषविवरणन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि ४४—४८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥)

जरत्कारुः, स्त्री, मनसादेवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । १२ । ४७ ।
"मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः ॥")

जरत्कारुप्रिया, स्त्री, (जरत्कारोः स्वनामख्यातस्य मुनेः प्रिया ।) मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥

जरती, स्त्री, (जरत्+"उगितश्च ।" ४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) वृद्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरद्गवः, पुं, (जरंश्चासौ गौश्चेति । "गोरतद्धितलुकि ।" ५ । ४ । ९२ । इति टच् ।) जीर्णवृषः । तत्पर्य्यायः । वृद्धोक्षः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ८४ ।
"अस्त्यत्र मौर्य्यं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया ।
जरद्गवः समश्नाति दैवादुपगतं तृणम् ॥"
जरन् क्षीयमाणो गौर्वृषरूपो धर्म्मः । धर्म्मरूपजीर्णवृषः । यथा, महाभारते । १३ । ६३ । ६८ ।
"नैतस्येह यथास्माकं शश्वत्कार्यं जरद्गवः ।
अलसः क्षुत्परो स्थूलस्तेन पीवा शुना सह ॥")
गृध्रपक्षिविशेषः । यथा,—
"अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।
मार्ज्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः ॥"
इति हितोपदेशे मित्रलाभपरिच्छेदः ॥

जरन्, पुं, (जरतीति । जॄ+शतृ ।) वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("वातमात्रे जरत् पित्तं शूलमाशु व्यपोहति ॥"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये शूलाधिकारे ॥)

जरन्तः, पुं, (जीर्य्यतीति । जॄ+"जॄविशिभ्यां झच् ।" उणा । ३ । १२६ । इति झच् ।) महिषः । वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ .

जरसानः, पुं, (जीर्य्यति जराग्रस्तो भवतीति । जॄ वयोहानौ+"छन्दस्यसानच् शुजॄभ्याम् ।" उणा । २ । ८६ । इति असानच् ।) मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

जरा, स्त्री, (जीर्य्यत्यनया । जॄ+"षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । "ऋदृशोऽङि गुणः ।" ७ । ४ । १६ । इति गुणः ।) वयःकृतशरीरशैथिल्यादिः । वार्द्धक्यम्
"जीर्य्यत्यनया जरा जॄ ष वयोहानौ षित्वात् ङः ऋदृशोरिति गुणः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तत्पर्य्यायः । विस्रसा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥
सा तु कालकन्या । यथा,—
"कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्तां नाभिनन्दति ,
स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः ॥"
इति श्रीभागवतम् ।

एषा भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिरुदाहृता ।
मृत्युकन्यासुताश्चैव जरा सन्न्यासकन्यका ।
जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं भ्रमत्यनुभूतलम् ॥
एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयतम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
चक्षुर्जलञ्च व्यायामः पादाधस्तैलसेवनम् ।
कर्णयोर्मूर्द्ध्नि तैलञ्च जराव्याधिविनाशकम् ॥
वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवां स्वल्पां करोति यः ।
बालाञ्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
स्नातशीतोदकस्नायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
नोपयाति जरा तञ्च निदाघेऽनिलसेविनम् ॥
प्रावृष्युष्णोदकस्नायी घनतोयं न सेवते ।
समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
शरन्नोदं न गृह्णाति भ्रमणञ्च वर्ज्जयेत् ।
स्नातस्नायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठते ॥
स्नातस्नायी च हेमन्ते काले वह्निं निषेवते ।
भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्च जरा तं नोपगच्छति ॥
शिशिरे गुरुवस्त्रञ्च नवोष्णान्नञ्च सेवते ।
य उष्णोदकस्नायी जरा तं नोपगच्छति ॥
सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
एतञ्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
भुङ्क्ते सदन्नं क्षुत्काले तृष्णायां पीयते जलम् ।
नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीतं तथा गुडम् ।
नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
शुष्कमांसं स्त्रियं वृद्धां बालार्कं तरुणं दधि ।
सेवन्ते जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥
रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम् ।
तानुपैति जरा हृष्टा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ! ॥
रजस्वला च कुलटा वाबीरा जारदूतिका ।
शूद्रयाजकपत्नी या ऋतुहीना च या सति ! ॥
यो हि तासामन्नभोजी ब्रह्महत्यां लभेत् सः ।
तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तमुपगच्छति ॥
पापानां व्याधिभिः सार्द्धं मित्रता सततं ध्रुवम् ।
पापं व्याधिजराबीजं विघ्नबीजञ्च निश्चितम् ॥
पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते दैन्यं दुःखं शोको भयङ्करः ॥
तस्मात् पापं महावैरं दोषबीजममङ्गलम् ।
भारते सततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
स्वधर्म्माचारयुक्तञ्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
व्रतोपवासयुक्तञ्च सदा तीर्थनिषेवकम् ।
रोगा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
एतान् जरा न सेवेत व्याधिसङ्घश्च दुर्ज्जयः ।
सर्व्वं वोधमसमये काय सर्व्वं वदिष्यति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । १ । १६ । ६६—५५ ।
जराया औषधं यथा गारुडे १८६ अध्याये ।
“प्रनाप्यचूर्णं समधु गव्याज्यामलकान्वितम् ।
भाक्षयन् दीनमानं नरः कुर्य्याज्जरामितम् ॥
माक्षिकेन महादेव ! जरामरणवर्ज्जितः ।
मनाग्रचोर्णं सहितं तिलमश्वामितं समम् ।
बभादं मन्वितं हर ! जरां नदति तत्क्षयम् ॥

अपि च ।
‘ मस्तीमितं भृङ्गराजस्य चूर्णं
तिलाष्टकं चामलकार्द्धकञ्च ।
सशर्करं भक्षयते गुडेभ्यो
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः ॥
अन्यः पथ्यक्रमनिरहितो मत्तमातङ्गगामी
मुक्तो माम्नी श्रवणरहितो दूरशब्दानुसारी ।
नीरुद्धार्गो भवति पलितो नीलजीमूतकेशो
जीर्णा दन्ताः पुनरपि नवाः क्षीरगौरा भवन्ति ॥”
इति भैषज्यरत्नावल्यां भृङ्गराजादिचूर्णम् ॥
(तैस्य जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तत्र मृत्युः ॥
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ।
अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् ॥
रसादीनां सङ्क्षयाच्च तथैवाहृष्यसेवनात् ।
बलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥
परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहारात् श्रमात् क्लमात् ।
जरासम्भवजं क्षैव्यं इत्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ॥
जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्ब्बलः ।
विवर्णो विकलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमवाप्नुते ॥
एतज्जरा सम्भवं हि ।
‘ जरासम्भवजे क्लैब्ये चयजे चैव कारयेत् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥
क्षीरसर्पिर्वृष्ययोगा वस्तयश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेषजमुच्यते ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥०॥
‘ या च भार्य्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
उत्तरोत्तरवक्त्री च सा जरा न जरा जरा ॥’
इति चाणक्यम् ॥०॥)
चारिकाद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राक्षसी
विशेषः । यथा श्रीभागवते ।
‘ अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ।
ते मात्रा वहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥”
जरातुरः त्रि (जरया आतुरः ।) जीर्णः ।
जराजीर्णः । इति शब्दमाला ॥ (यथा
नैषधे । १ । १३५ ।
‘ मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्द्दय-
न्नहो विधे ! त्वां करुणा रुणद्धि न ॥”)
जरापुष्टः पुं (जरया राक्षस्या पुष्टः ।) जरा
सन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
जराभीरुः पुं (जरातो भीरुः ।) कामदेवः ।
इति हेमचन्द्रः । २।१४१ ॥ जराभयभीरौ, त्रि ॥
जरायाल पुं (जराया राक्षस्या आपत्यम् । जरा
+ बाहुलकात् षः । तस्य प्राणजीवत्वात् तथा
त्वम् ।) जरासन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
जरायु पुं (जरामेतीति । जरा + इण + ‘ किञ्च
इयो ञिण् ।’ उणां १ । ४ । इति ञुण् ।)
येन चर्म्मणा गर्भे कुक्षौ तिष्ठति सः । गर्भ
वेष्टनचर्म्म । फुल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः
गर्भाशयः २ उल्वम् ३ कलनः ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३८ ॥

“या तु चर्म्मावृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ।”
इति महाभागवते भगवतीगीता ॥
अग्निजारश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
जरायुजः त्रि, (जरायौ जायते इति । जन +
डः ।) गर्भाशयजातः । स तु नृगवादिः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५० ॥
“या तु चर्म्मावृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ।
शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन् सञ्जायते यतः ।
तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ॥’
इति महाभागवते भगवतीगीता ॥
जरासन्धः पुं (जरया तन्नाम्न्या प्रसिद्धया
राक्षस्या कृता सन्धा देहसन्धिर्यस्य ।)
चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु बृहद्रथराज
पुत्रः । कंसश्वशुरः द्वन्द्वयुद्धे भीमस्य हतवान् ।
अस्य नामकरणं यथा,—
“अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ।
ते मात्रा वहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ।
जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत् सुतः ॥’
इति श्रीभागवतम् ॥
तत्पर्य्यायः । बार्हद्रथिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(अस्य जन्मविवरणं महाभारते सभापर्व्वणि १७
अध्याये तथा मृत्युविवरणं तत्रैव २४ अध्याये
द्रष्टव्यम् । अयं हि विप्रचित्तिनामकस्यासुर
स्यावतारः । यथा महाभारते । १।६७।४ ।
‘ विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः ।
जरासन्ध इति ख्यातः स आसीत् मनुजर्षभः ॥”
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा महाभारते ।
१ । ११७ । ८ ।
‘ दृढ़सन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सदःसुवाक् ।)
जरासन्धजित् पुं (जयतीति । जि + क्विप् । ततो
जरासन्धस्य जित् जेता ।) भीमः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
जरी, [न्] त्रि (जरास्यास्तीति । जरा + इनि ।)
वृद्धः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ ॥
जरूथ, क्ली (जीर्य्यतीति । जॄ + “जॄवृभ्यां
ऊथन् ।” उणां । २ । ६ । इति ऊथन् ।)
मांसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
जर्च, श उक्तौ । भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदां परं सकं सेट् ।) श जर्चती जर्चन्ती ।
शुद्धस्याप्यनरहितानां तुदादिपाठबलात् शत
न्तानां वादीपोरिति शत्रो विभाषा नैरवारव
भेदश्च । भर्त्सनमत्र भर्त्सनम् । इति दुर्गादासः ।
जर्च्छ श उक्तौ । भर्त्सिः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदां परं सकं सेट् ।) श जर्च्छती जर्च्छन्ती ।
भर्त्सनमत्र भर्त्सनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्ज्ज श वाचि । भर्त्सि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदां परं सकं सेट् ।) श जर्ज्जती जर्ज्जन्ती ।
भर्त्सनमत्र भर्त्सनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्ज्जरः पुं (जर्ज्जति शत्रूनीनामपरान् निन्दतीति ।
जर्ज्ज + बाहुलकात् अरः ।) शैलजः । (जर्ज्जति
शत्रून् तर्ज्जयतीति ।) शक्रध्वजः । (जर्ज्जति
निन्दति इति । जर्ज्जति बहुलप्रयोगात् ।)

अन्न नापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित् सम्प्रवर्त्तते ॥
अन्नौषध्यो महाराज ! वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ! ॥
तस्मात् पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति तोयदः ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ * ॥
'एकहस्तधृतं तोयमभक्ष्यं सम्प्रसम्मतम् ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥ * ॥
'उद्धृतं वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तुल्यं स्यात्मनुराह प्रजापतिः ॥'
इति मनुः ॥

तस्य वैदोक्तपर्य्यायाः । अर्णः १ क्षोदः २ क्षद्म ३ नभः ४ अम्भः ५ कबन्धम् ६ सलिलम् ७ वाः ८ वनम् ९ घृतम् १० मधु ११ पुरीषम् १२ पिप्पलम् १३ क्षीरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७ जन्म १८ वृबूकम् १९ बुसम् २० तुग्र्या २१ वर्व्वुरम् २२ सुक्षेम २३ धरुणम् २४ सुरा २५ अररिन्दानि २६ ध्वस्मन्वत् २७ जामि २८ आयुधानि २९ क्षपः ३० अहिः ३१ अक्षरम् ३२ स्रोतः ३३ तृप्ति ३४ रसः ३५ उदकम् ३६ पयः ३७ सरः ३८ भेषजम् ३९ सहः ४० शवः ४१ यहः ४२ ओजः ४३ सुखम् ४४ क्षत्रम् ४५ आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९ भुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३ व्योम ५४ यशः ५५ महः ५६ सर्णीकम् ५७ स्वृतीकम् ५८ सतीनम् ५९ गहनम् ६० गभीरम् ६१ गम्भनम् ६२ इरम् ६३ अन्नम् ६४ हविः ६५ सद्म ६६ सदनम् ६७ ऋतम् ६८ योनिः ६९ ऋतस्ययोनिः ७० सत्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः ७३ सत् ७४ पूर्णम् ७५ सर्व्वम् ७६ अक्षितम् ७७ बर्हिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१ पवित्रम् ८२ अमृतम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५ स्वः ८६ सर्गाः ८७ शम्बरम् ८८ अभ्वम् ८९ वपुः ९० अम्बु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ कृपीटम् ९४ शुक्रम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८ जलम् ९९ जलाषम् १०० । इत्येकशतमुदकनामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥

अस्य गुणाः ।
पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्द्दिविबन्धहृद्बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥"
अथ तस्य भेदाः ।
'पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।
दिव्यं चतुर्व्विधं प्रोक्तं धाराजं कारकाभवम् ॥
तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥"
तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्म्मिते ।
भाजने मृण्मये चापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारनीरं त्रिदोषघ्नमनिर्द्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् ।
तृष्णां हरति तत् पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥"
अथ धाराजलस्य भेदौ ।
"धाराजलञ्च द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदतः ॥"
तत्र गाङ्गसामुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
'आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्व्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सर्व्वथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हैमने पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेदिवर्णवत् ॥
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ।
विस्रञ्च दोषलं तीक्ष्णं सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ।
सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात् सकलं जलम् ।
निर्म्मलं निर्व्विषं स्वादु शुक्रलं स्याददोषलम् ॥'
अतएवाह ।
'पुत्काररविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥'
अथानार्त्तवजलगुणाः ।
'अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
तत्त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितम् ॥"
अनार्त्तवं पौषादिमासचतुष्टयविषयम् ।
अथ कारकजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'दिव्यवायग्निसंयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः ।
पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः ॥
कारकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥'
अथ तौषारजललक्षणं गुणाश्च ।
'अपि नद्याः समुद्रान्तो वह्निरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्म्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥"
अपि नद्याः समुद्रान्तो वह्निः । नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते । तद्भवाः वह्निभवाः । धूमावयवनिर्म्मुक्ताः धर्म्मांशरहिता आपस्तुषाराख्याः । तुष इति लोके तुस इति च ।
'अपथ्यं प्राणिनां प्रायो भूरुहाणान्तु तद्धितम् ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगनुत् ॥"
अथ हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'हिमवच्छिखरेभ्योऽपि द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्म्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्द्धनम् ॥"
हैमं जलं कुहकजलम् । अन्ये तु ।
"और्व्वानिलधूमरितं
मम्बु समुद्रस्य यद्घनीभूतम् ।
पवमानैः समुदीर्णं
तद्धिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥
हिमं कुहस इति लोके ।
हिमन्तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न सदूषयते वातं नच पित्तं न वा कफम् ॥" * ॥
अथ भौमं जलं तद्भेदाश्च ।
"भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥"
तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
"अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥
बहूदको बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यातः आनूपं तद्भवं जलम् ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तन्नुत् ।
वह्निकृत् कफहृत् पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ।
आनूपं वार्य्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
साधारणन्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ॥
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥'
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ।
नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्व्वा याश्चामलोदकाः ॥
गुर्व्व्यः शैवालसंछन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः ॥
नदीसरस्तडागस्थ कूपप्रस्रवणादिषु ॥
उदके देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत् ॥
अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"विदार्य्य भूमिं निम्नां यस्मादुत्था धारया स्रवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम्
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥
अथ नैर्झरस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ॥
नैर्झरं रुचिदमीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम् ॥'
अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्याः शैलादिरुद्धाया यत्र सम्मुख तिष्ठति ।
सतु सरो जलच्छन्नं तदम्भ सारसं स्मृतम् ॥
सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं हितम् ॥
अथ तडागस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः ।
जलाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जलं स्मृतम् ॥
ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
वातलं बद्धविण्मूत्रमसृक्कफपित्तनाशनम् ॥"
अथ वाप्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"पाषाणैरिष्टकाभिर्व्वा बद्धकूपा बृहत्तरा ।
ससोपाना भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥
वाप्यं वारि यदि क्षारं पित्तकृत् कफवातहृत् ।
तदेव मिष्टं कफकृत् वातपित्तहरं भवेत् ॥"
अथ कौपस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौप्यमुच्यते ॥
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु ।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत् परम् ॥"
अथ चौण्ड्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
लतावितानसंछन्नं चौण्ड्यमित्यभिधीयते ॥
अश्मादिभिरबद्धं यत्तत् चौण्ड्यमिति चापरे ।
तत्रत्यमुदकं चौण्ड्रं मुनिभिः समुदाहृतम् ॥
चौण्ड्रं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु ।
मधुरं पित्तनुद्रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥"
अथ पाल्वलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"अल्पं सरः पल्वलं स्यात् यत्र चन्द्रार्कगे रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित् तत्रत्यं वारि पाल्वलम् ॥
पाल्वलं वार्य्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ॥"
अथ विकिरस्य जलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्यादिनिकटे भूमिर्य्या भवेद्वालुकामयी ।
उद्धार्य्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्द्दोषं लघु तत् स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत् पित्तलं मनाक् ॥"
अथ कैदारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥"
अथ वृष्टिजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"वार्षिकं तदहर्वृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् ।
त्रिरात्रमुषितं तत्तु प्रसन्नममृतोपमम् ॥"
अथ हेमन्तादिकालविशेषे विहितो जलविशेषः ।
"हेमन्ते सारसं तोयं ताड़ागं वा हितं स्मृतम् ।
हेमन्ते विहितं तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ॥
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं जलम् ।
न देयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ॥
विषवद्वनवृक्षाणां पत्राद्यैर्दूषितं यतः ।
औद्भिदं वान्तरीक्षं वा कौपं वा प्रावृषि स्मृतम् ॥
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्द्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥"
रविकरैर्जुष्टमित्युक्ते दिवापदं समस्तदिवसप्राप्त्यर्थं शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्ते निशेतिपदं समस्तरात्रिप्राप्त्यर्थम् । अन्यच्च ।
"शरदि स्वच्छमुदयादगस्त्यस्याखिलं हितम् ॥"
एतत्तन्त्रान्तरे तु ।
"पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तड़ागजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् ।
आषाढ़े शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥
भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौण्ड्यमेव च ।
कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥"
अथ जलस्य ग्रहणकालः ।
"भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतत्वं निर्म्मलत्वञ्च यतस्तेषां महान् गुणः ॥"
अथ जलस्य पाने विधिः ।
"अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न-
मनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय
मुहुर्म्मुहुर्व्वारि पिबेदभूरि ॥"
अथ शीतलजलपानस्य विषयाः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमे श्रमे विदग्धेऽन्ने तमके वमथौ तथा ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥"
अथ तन्निषेधः ।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।
आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीताम्बु परिवर्ज्जयेत् ॥"
अथाल्पजलपानस्य विषयाः ।
"अरोचके प्रतिश्याये मन्देऽग्नौ श्वयथौ क्षये ।
मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे ।
व्रणे च मधुमेहे च पिबेत् पानीयमल्पकम् ॥"
अथ जलपानस्यावश्यकता ।
"जीवानां जीवनं जीवो जगत् सर्व्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुश्रो न क्वचित् वारि वार्य्यते ॥"
हारीतश्च ।
"तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचित् वारि वारयेत् ॥"
अथ प्रशस्तं जलम् ।
"अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनम् ।
अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥"
अथ निन्दितं जलम् ।
"पिच्छिलं क्रमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्द्दमैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥
कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः ।
दुर्द्दिनजमसंस्पृष्टं सौरचान्द्रमसांशुभिः ॥
अनार्त्तवं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
व्यापन्नं परिहर्त्तव्यं सर्व्वदोषप्रकोपणम् ॥
तत् कुर्य्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ।
कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दिकण्डूगण्डादिकांस्तथा ॥"
अथ दुष्टजलस्य निर्द्दोषीकरणोपायः ।
"निन्दितं चापि पानीयं क्वथितं सूर्य्यतापितम् ।
सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकतां मृदम् ॥
भृशं संताप्य निर्व्वाप्य सप्तधा साधितं तथा ।
कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥
शुचिसान्द्रपटस्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्ज्जितम् ।
स्वच्छं कतकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्ज्जितम् ॥
पद्ममूलबिसग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः ।
गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्य्यादम्बुप्रसादनम् ॥"
अथ पीतस्य जलस्य पाकावधिः ।
"आमं जलं जीर्य्यति याममात्रं
तदर्द्धमात्रं शृतशीतलञ्च ।
तदर्द्धमात्रं तु शृतं कदुष्णं
पयःप्रपाकेऽवधिरेष उक्तः ॥"
इति भावप्रकाशे वारिवर्गः ॥
अथ जले भगवत्पूजाविधिः ।
"उत्तापेऽर्कांशुतो जाते शीतलेन सुगन्धिना ।
जलेन पूरिते पात्रे श्रीकृष्णमुपवेशयेत् ॥
नित्यार्च्चाविधिनाभ्यर्च्च सायं सन्ध्यामुपास्य च ।
देवं सिंहासने नीत्वा गन्धादिभिरथार्च्चयेत् ॥
नीराज्य देवं सर्व्वेभ्यो दत्त्वा तीर्थं भजेत् स्वयम् ।
द्वादश्यान्तु विशेषेण रात्रौ तोयस्थमर्च्चयेत् ॥"
तन्माहात्म्यं यथा, गारुड़े ।
"स्वर्णपात्रेऽथवा रौप्ये ताम्रे वा मृण्मयेऽपि वा ।
तोयस्थं योऽर्च्चयेद्भक्त्या शालग्रामसमुद्भवम् ॥
चक्राङ्कितं वा भूपाल ! निवृत्ते मधुमाधवे ।
प्रतिमां स महाभागस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
यावद्धराधरो लोके यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तावत्तस्य कुले कश्चिन्न भवेद्भूप ! नारकी ॥
तस्माज्ज्यैष्ठे सदा भूप ! तोयस्थं पूजयेद्धरिम् ।
वीततापो नरस्तिष्ठेद्यावदाभूतसंप्लवम् ॥
कृतैः सुशीतलैस्तोयैस्तुलसीदलवासितैः ।
शुचिशुक्रगते काले येऽर्च्चयिष्यन्ति केशवम् ॥
जलस्थं विविधैः पुष्पैर्मुच्यते यमयातनात् ॥
जलस्था यतो विष्णुर्जलशायी जलप्रियः ।
तस्माद्ग्रीष्मे विशेषेण जलस्थं पूजयेद्धरिम् ॥
नीरमध्यस्थितं कृत्वा शालग्रामसमुद्भवम् ।
योऽभ्यर्च्चयेन्महाभक्त्या स भवेत् कुलपावनः ॥
कर्किराशिगते सूर्य्ये मिथुनस्थे विशेषतः ।
येनार्च्चितो हरिर्भक्त्या जलमध्ये महीपते ! ॥
द्वादश्यान्तु विशेषेण जलस्थं जलशायिनम् ।
योऽभ्यर्च्चयेत् कृतं तेन यज्ञकोटिशतं भुवि ॥
पात्रे गन्धादिकं कृत्वा यः क्षिपेद्गरुड़ध्वजम् ।
द्वादश्यां पूजयेद्रात्रौ मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥"
किञ्च ।
"घनागमे प्रकुर्व्वन्ति जलस्थं वै जनार्द्दनम् ।
ये नरा नृपतिश्रेष्ठ ! तेषां वै नरकं ध्रुवम् ॥"
"तथैवात्युष्णसमये कालिन्द्यादौ विशेषतः ।
सम्पादयेद्भगवतो जलक्रीड़ामहोत्सवम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

जलः, त्रि, (जलति आच्छादयति विनाशयति वा ज्ञानं बुद्धिप्रतिभां वेति । जल + अच् ।) जड़ः । इति मेदिनी । ले, १८ ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६६ ।
"जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्ज्जलाविला ॥"
"जलानां जड़ानामज्ञानानामित्यर्थः । आविलेव कलुषितेव आवृतेवेति वा ।" इति तट्टीका ।)

जलकण्टकः, पुं, (जले जातः कण्टकः । कण्टकान्वितत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शृङ्गाटः । पानी-

अन्नं चापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ! ।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित् सम्प्रवर्त्तते ॥
ओषध्यो महाराज ! वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ! ॥
तस्मात् पानीयदानाद्वै न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति तोयदः ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥”
इति महाभारते दानधर्म्मे ॥ * ॥
‘एकहस्तधृतं तोयमभक्ष्यं सर्व्वमन्नतम् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥ * ॥
‘उद्धृतं वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तुल्यं स्यात्मनुराह प्रजापतिः ॥’
इति मनुः ॥
तस्य वेदोक्तपर्य्यायाः । अर्णः १ क्षोदः २ छद्म ३ नभः ४ अम्भः ५ कबन्धम् ६ सलिलम् ७ वाः ८ वनम् ९ घृतम् १० मधु ११ पुरीषम् १२ पिप्पलम् १३ क्षीरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७ जन्म १८ वृबूकम् १९ बुसम् २० तुग्र्या २१ बर्बुरम् २२ सुक्षेम २३ धरुणम् २४ सुरा २५ अररिन्दानि २६ ध्वस्मन्वतु २७ जामि २८ आयुधानि २९ क्षपः ३० अहिः ३१ अक्षरम् ३२ स्रोतः ३३ तृप्तिः ३४ रसः ३५ उदकम् ३६ पयः ३७ सरः ३८ भेषजम् ३९ सहः ४० शवः ४१ यहः ४२ ओजः ४३ सुखम् ४४ क्षत्रम् ४५ आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९ भुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३ व्योम ५४ यशः ५५ महः ५६ स्वर्णीकम् ५७ स्वृतीकम् ५८ सतीनम् ५९ गहनम् ६० गभीरम् ६१ गम्भनम् ६२ ईम् ६३ अन्नम् ६४ हविः ६५ सद्म ६६ सदनम् ६७ ऋतम् ६८ योनिः ६९ ऋतस्य योनिः ७० सत्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः ७३ सत् ७४ पूर्णम् ७५ सर्व्वम् ७६ अक्षितम् ७७ बर्हिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१ पवित्रम् ८२ अमृतम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५ स्वः ८६ सर्गाः ८७ शम्बरम् ८८ अभ्वम् ८९ वपुः ९० अम्बु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ कृपीटम् ९४ शुक्रम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८ जलम् ९९ जलाषम् १०० । इत्येकशतमुदकनामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥
अस्य गुणाः ।
“पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्द्दिविबन्धहृद्बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमनं नित्यं हितं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥”
अथ तस्य भेदाः ।
“पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।
दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ।
तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”
तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्म्मिते ।
भाजने मृण्मये चापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारन्नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्द्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादिजीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् ।
तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥”
अथ धाराजलस्य भेदौ ।
“धाराजलञ्च द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदतः ॥”
तत्र गाङ्गसामुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
‘आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्व्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सर्व्वथा तज्जलं पेयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हैमने पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लिन्नवर्णवत् ॥
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु क्षारं लवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ।
विस्रं दोषलं तीक्ष्णं सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ।
सामुद्रन्त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात् सकलं जलम् ।
निर्म्मलं निर्व्विषं स्वादु शुक्लं स्याददोषलम् ॥”
अतएवाह ।
‘फुत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥”
अथानार्त्तवजलगुणाः ।
‘अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
तत्त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितम् ॥”
अनार्त्तवं पौषादिमासचतुष्टयविषयम् ।
अथ कारकजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘दिव्यवाय्वग्निसंयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः ।
पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारकोऽब्दोपमाः ॥
कारकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तघ्नं कफवातकृत् ॥’
अथ तौषारजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरास्ते तदुद्भवाः ।
धूमावयवनिर्म्मुक्तास्तुषारास्ते तु ताः स्मृताः ॥”
अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निः । नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते । तदुद्भवाः वह्निभवाः । धूमावयवनिर्म्मुक्ता धर्म्मांशरहिता आपस्तुषाराख्याः । तुष इति लोके तुस इति च ।
‘अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भुवश्चापस्तु ता हिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ।
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगनुत् ॥”
अथ हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्म्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्द्धनम् ॥”
हैमं जलं कुहुसजलम् । अन्ये तु ।
“और्व्वानलधूमेरित-
मम्बु समुद्रस्य यद्घनीभूतम् ।
पवनानीतहरीच्यां
नाहिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥
हिमं कुहस इति लोके ।
हिमन्तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न तद्दूषयते वातं नच पित्तं नवा कफम् ॥”*
अथ भौमं जलं तद्भेदाश्च ।
“भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥
तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
‘अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥
बह्वम्बुर्बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तु ।
वह्निकृत् कफहृत् पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ।
आनूपं स्वाभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
साधारणन्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ॥
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥”
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ।
नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्व्वा याश्चामलोदकाः ॥
गुर्व्व्यः शैवालसञ्छन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः ।
नदीसरस्तडागस्य कूपप्रस्रवणादिषु ॥
उदके देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत् ॥
अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“विदार्य्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्रवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम् ।
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥’
अथ नैर्झरस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो भवेत् ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ॥
नैर्झरं [illegible] कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम् ॥”
अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्याः शैलादिरुद्धाया यत्र सम्भूय तिष्ठति ।
तत् सरो जलजच्छन्नं तदम्भः सारसं स्मृतम् ॥
सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं स्मृतम् ॥”
अथ ताडागस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुवर्षऋतूचितः ।
जलाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जलं स्मृतम् ॥
ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
वातलं बद्धविण्मूत्रकफपित्तापहम् ॥”
अथ वाप्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

जलधिः, पुं, (जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति । जल + धा + "कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः ।) समुद्रः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४८० ।
"या दक्षिणा त्वमन्यामदक्षिणो दक्षिणत्व-मितरस्याम् ।
जलधिरिव मध्यसंस्थो न वेलयोः स्वस्थमाचरसि ॥")
दशशङ्खसङ्ख्या । सा तु शतलक्षकोटयः । इति लीलावती ॥

जलधिगा, स्त्री, (जलधिं समुद्रं गच्छतीति । गम + डः । स्त्रियां टाप् ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

जलधिजा, स्त्री, (जलधौ जायते इति । जन् + "सप्तम्यां जनेर्डः ।" इति डः ।) लक्ष्मीः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलधेनुः, स्त्री, (जलकल्पिता धेनुः ।) दानार्थकृत्रिमधेनुः । यथा,—

होतोवाच ।

"जलधेनुं प्रवक्ष्यामि पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकम् ।
गोचर्म्ममात्रं भूभागं गोमयेनोपलेपयेत् ॥
तत्र मध्ये च राजेन्द्र ! पूर्णकुम्भन्तु विन्यसेत् ।
जलपूर्णंसुगन्धाढ्यं कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥
वासितां गन्धतोयेन तां धेनुं परिकल्पयेत् ।
वत्सं तथापरं कल्प्यं घृतेन परिपूरितम् ॥
वर्द्धनीकं महाराज ! पत्रपुष्पैः समन्वितम् ।
दूर्व्वाङ्कुरैरुपस्तीर्य्य स्रग्दामैश्च विभूषितम् ॥
पञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तस्मिन् कुम्भे नराधिप ! ।
मांसीमुशीरं कुष्ठञ्च तथा शैलेयवालुकम् ॥
आमलासर्षपास्तेताः सर्व्वधान्यानि पार्थिव ! ।
चतुर्दिक्षु पात्राणि चत्वार्य्येव प्रकल्पयेत् ॥
एवं घृतमयं पात्रं द्वितीयं दधिपूरितम् ।
तृतीयं मधुनश्चैव चतुर्थं शर्कराहृतम् ॥
सुवर्णं मुखचञ्चुषि शृङ्गं कृष्णागुरूणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहां दर्भरोमसमन्विताम् ।
पुच्छं सूत्रमयं कृत्वा कण्ठाभरणघण्टिकाम् ॥
कम्बले पुष्पमालाश्च गुडास्यां शुक्तिदन्तिकाम् ।
जिह्वां शर्करया कृत्वा नवनीतेन च स्तनम् ॥
इक्षुपादान्तु राजेन्द्र ! गन्धपुष्पोपशोभिताम् ।
कृष्णाजिनोपरि स्थाप्य वस्त्रेराच्छादितान्तु ताम् ॥
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्च्य विप्राय विनिवेदयेत् ।
एवं धेनुं तदा दत्त्वा ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
साधुविप्राय राजेन्द्र ! श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
तपोवृद्धे वयोवृद्धे दातव्या च कुटुम्बिने ॥
यो ददाति नरो राजन् ! यः पश्यति शृणोति च ।
प्रतिगृह्णाति यो विप्रः सर्व्वे मुच्यन्ति पातकात् ॥
ब्रह्महा पितृहा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
विमुक्तः सर्व्वपापैस्तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥
योऽश्वमेधेन यजते समाप्तवरदक्षिणः ।
जलधेनुञ्च यो दद्यात् सममेतन्नराधिपः ।
जलाहारस्त्वेकदिनं तिष्ठेच्च जलधेनुदः ।
अथवा हविरेकदिने यः पयोव्रतमास्थितः ॥
ग्राहकोऽपि त्रिरात्रं वै तिष्ठेदेवं न संशयः ।
यत्र क्षीरवहा नद्यो मधुपायसकर्द्दमाः ॥
यत्र चाप्सरसां गीतं तत्र यान्ति जलप्रदाः ।
दाता च दायकश्चैव प्रतिग्राही च यो द्विजः ॥
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता विष्णुलोकञ्च प्राप्नुयुः ॥"
इति वाराहे जलधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

जलनकुलः, पुं, (जले नकुल इव ।) जलजन्तुविशेषः । धाड़िया इति उद्‌विड़ाल इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । उद्रः २ जलमार्जारः ३ जलाखुः ४ जलप्लवः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः । जलविड़ालः ६ नीराखुः ७ । इति हारावली । । ७६ ॥ पानीयनकुलः ८ वसी ९ । इति हेमचन्द्रः ॥

जलनिधिः, पुं, (जलानि निधीयन्तेऽस्मिन्निति । धा + "कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः । जलानां निधिरिति वा ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २० ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६१४ ।
"सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति
विशालगोत्रजा नार्य्यः ।
क्षाराम्बेव स तृष्यति जलनिधिलहरीषु
जलद इव ॥"
चतुःसंख्या समुद्रवाचित्वात् । यथा, सत्कृत्यमुक्तावल्याम् ।
"वारे शीतकरं तिथौ जलनिधिं
मेऽमिष योगे द्वयम् ॥" इति ॥)

जलनिर्गमः, पुं, (गम + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति भावे अप् । जलानां निर्गमो बहिर्गमनं यस्मात् ।) प्राकारगृहभित्त्यादिषु जलनिःसरणमार्गः । इति भरतः ॥ देवकुलप्राकारादिषु जलनिःसरणद्वारम् । इति सर्व्वानन्दः ॥ तत्पर्य्यायः । भ्रमः २ । इत्यमरः । २।२।१७ ॥ वक्रम् ३ पुटभेदः ४ । इति स्वामी ॥

जलनीली, स्त्री, (जलं नीलयतीति । नील + तत् करोतीति णिच् + ततः "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१ । इत्यण् । ततो ङीप् ।) शैवालम् । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥ (शैवालशब्देऽस्या विवृतिर्द्रष्टव्या ॥)

जलन्धरः, पुं, (जलं ब्रह्मनेत्रच्युताश्रुजलं धरतीति । जल + धृ + बाहुलकात् खच् मुम् च ।) असुरविशेषः । तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
इन्द्रः शिवं द्रष्टुं शिवलोकं गत्वा एकं भयानकं पुरुषं दृष्ट्वा तं पुनःपुनः पप्रच्छ ईश्वरः क्व गतः । स उत्तरं न ददौ इन्द्रः क्रुद्धस्तं वज्रेण जघान । ततो रुद्रस्तेनैव प्रजज्वाल । तत इन्द्रो भीतस्तं प्रणम्य तुष्टाव रुद्रस्तुष्ट इन्द्रदाहार्थोत्पन्नं भालनेत्रवह्निं गृहीत्वा गङ्गासागरसङ्गमे प्राक्षिपत् ततः स बालरूपो भूत्वा रुरोद तस्य रोदनशब्देन सप्तलोका बधिरीकृतास्तच्छ्रुत्वा ब्रह्मा विस्मितस्तत्रागत्य तं बालं समुद्रक्रोड़े दृष्ट्वा तं पप्रच्छ कस्यायं पुत्रः समुद्रस्तं प्रणम्योवाच मम पुत्रः अस्य जातकर्म्मादि कुरु इत्युक्त्वा ब्रह्मा क्रोड़े ददौ स बालस्तस्य श्मश्रु दधार श्मश्रु धुन्वतो ब्रह्मणो नेत्राभ्यां जलमगमत् ब्रह्मा समुद्रमुवाच यस्मादनेन मम नेत्राभ्यां निर्गतं जलं धृतं तस्मादयं जलन्धरनामा अधुनैव सर्व्वशास्त्रवेत्ता रुद्रं विना सर्व्वभूतावध्यश्च भविष्यति इत्युक्त्वा शुक्रमाहूय तमासुरराज्ये न्यवेशयत् स कालनेमिसुतां वृन्दामुपयेमे । इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

जलपतिः, पुं, (जलस्य पतिः ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०२ ॥ (अस्य जलपतित्वकथा यथा, काशीखण्डे । १२ । ८८—९५ ।
"ततस्तं तनयः दृष्ट्वा पितरं प्रणिपत्य च ।
जगाम तूर्णं तपसे श्रीमद्वाराणसीं पुरीम् ॥
तत्र तप्त्वा तपो घोरं लिङ्गं संस्थाप्य शाम्भवम् ।
पञ्चवर्षसहस्राणि स्थितः पाषाणनिश्चलः ॥
आविरासीन्महादेवस्तुष्टस्तत्तपसा ततः ।
उवाच कार्द्दमे ! ब्रूहि किं ददामि वरोत्तमम् ॥
कार्द्दमिरुवाच ।
यदि नाथ ! प्रसन्नोऽसि भक्तानामनुकम्पक ! ।
सर्व्वासामाधिपत्यं मे देह्यपां यादसामपि ॥
इति श्रुत्वा महेशानः सर्व्वचिन्तितदः प्रभुः ।
अभ्यषिञ्चत तं तत्र वारुणे परमे पदे ॥
रत्नानामाब्धिजातानामब्धीनां सरितामपि ।
सरसां पल्वलानाञ्च वाप्यनुस्रोतसां पुनः ॥
जलाशयानां सर्व्वेषां प्रतीच्याश्चापि वै दिशः ।
अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्व्वामरप्रियः ॥")
समुद्रः । अप्पतिरित्यमरदर्शनात् ॥

जलपारावतः, पुं, (जले पारावत इव ।) पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । कोषी २ जलकपोतः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलपित्तं, क्ली, (जलानां पित्तमिव ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलपिप्पली, स्त्री, (जलजाता पिप्पली ।) पिप्पलीविशेषः । पनिसगा इति लोके । जलपिपरी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । महाराष्ट्री २ शारदी ३ तोयवल्लरी ४ मत्स्यादनी ५ मत्स्यगन्धा ६ लाङ्गली ७ शकुलादनी ८ अग्निज्वाला ९ चित्रपत्री १० प्राणदा ११ तृणशीता १२ बहुशिखा १३ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । व्रणकीटादिदोषरसदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्त्तिता ॥
जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः ।
संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा ॥
कटुपाका रसा रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
("गम्भीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बुरुः शृङ्गवेरिका ।
तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने [illegible]ऽध्याये ॥)

फल इति भाषा । (जले कण्टकः शत्रुरिव ।) कुम्भीरः । इति हारावली । ७६ ॥

जलकपिः, पुं, (जले कपिरिव ।) शिशुमारः । इति हारावली । ७७ ॥

जलकरङ्कः, पुं, (जलपूर्णः करङ्कः । मध्यपदलोपिसमासः ।) नारिकेलफलम् । (जले करङ्कः अशून्यनारिकेलफलास्थि इव ।) पद्मम् । शङ्खः । जललता । मेघः । इति मेदिनी । के, २२८ ॥

जलकल्कः, पुं, (जलस्य कल्क इव ।) जम्बालः । इति हारावली । २०५ ॥

जलकाकः, पुं, (जले जलस्य वा काक इव ।) पक्षिविशेषः । पानीकौडि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दात्यूहः २ कालकण्टकः ३ । अस्य मांसगुणाः । स्निग्धं गुरु हिमं वृष्यं मांसं जलपक्षिणान्तु वातहरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलकाङ्क्षः, पुं, स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभिलषतीति । जल + काङ्क्ष + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलकाङ्क्षी, [न्] पुं स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभिलषतीति । काङ्क्ष + णिनिः ।) हस्ती । इति हारावली । १४ ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥

जलकान्तारः, पुं, (जलमेव कान्तारं दुर्गमपथो यस्य यस्मिन् इति वा । जलाधिष्ठातृत्वादेवास्य तथात्वम् ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०२ ॥

जलकामुकः, पुं, (जलस्य कामुकः अभिलाषुकः ।) कुटुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, अर्कपुष्पी । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका ॥")

जलकिराटः, पुं (जले किरः शूकर इव अटति गच्छतीति । अट + अच् ।) ग्राहः । इति हारावली । ७७ ॥

जलकुक्कुटी, स्त्री, (जले कुक्कुट इव । ततः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) गङ्गाचिल्ली । इति हारावली । ८६ ॥

जलकुक्कुभः, पुं, (जले कुक्कुभः पक्षिविशेष इव ।) जलचरपक्षिविशेषः । कोडापाखी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कोयष्टिः १ शिखरी २ । इति हेमचन्द्रः ॥

जलकुन्तलः, पुं, (जलस्य कुन्तलः केश इव ।) शैवालम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (शैवालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

जलकूपी, स्त्री, (जलस्य कूपीव ।) कूपगर्त्तः । पुष्करिणी । इति मेदिनी । पे, २४ ॥

जलकूर्म्मः, पुं, (जले कूर्म्म इव । प्रवालसमये कूर्म्मस्येव दृश्यमानत्वादस्य तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलकेशः, पुं (जलस्य केश इव ।) शैवालम् । इति हारावली । १०६ ॥

जलक्रीडा, स्त्री, (जलेन जले वा क्रीडा ।) नदादौ वयस्यादिभिः सह जलनिःक्षेपादिरूपक्रीडा । तत्पर्य्यायः । [illegible] १ यात्युधी ३ करपत्रिका ४ । इति हारावली । ११६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ३६ ।
"सहिता भ्रातरः सर्व्वे जलक्रीडामवाप्नुमः ॥")

जलगुल्मः, पुं, (जलस्य गुल्म इव ।) जलावर्त्तः । कच्छपः । जलचत्वरम् । इति मेदिनी । मे, ६० ॥

जलङ्गः, पुं, (जलं गच्छतीति । जल + गम् + डः । ततो मुम् ।) महाकालः । लताविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलङ्गमः, पुं, (जलं ग्रामान्तजलभूमिं गच्छतीति । जल + गम + "गमश्च ।" ३ । २ । ४७ । इति खच् मुम् च । ग्रामान्तवासित्वादेवास्य तथात्वम् ।) जनङ्गमः । चाण्डालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलचारी, [न्] पुं, (जले चरतीति । चर + णिनिः ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जलचरे, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । ३ । १५ । ६ ।
"इदन्तु सहिता रम्यं तडागं योजनायतम् ।
मरालहंसकुररैराकीर्णं जलचारिभिः ॥")

जलजं, क्ली, (जले जायते इति । जन + डः ।) पद्मम् । (यथा, कुमारे । २ । ३० ।
"वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥")
शङ्खः । इति मेदिनी । जे, २४ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ६३ ।
"ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ॥")
लोणारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलजः, पुं, (जले जायते इति । जल + जन् + डः ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । २२ ।
"स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥")
जले निवासात् कुम्भीरशिशुमारादयः । एषां मांसगुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातनाशित्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ हिज्जलवृक्षः । शैवलः । वानीरवृक्षः । शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ कर्कटमीनकुम्भराशयः मकरराशेश्चार्द्धञ्च । इति दीपिका ॥ जलजाते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७ । ३२ ।
"जलजैः प्राणिभिः कीर्णां जलजैर्भूषितां शुभैः ।
जलजैः कुसुमैश्चित्रां जलजैर्हरितोदकाम् ॥")

जलजन्तुः, पुं, (जलजातो जन्तुः ।) जलजप्राणी । तत्पर्य्यायः । यादः २ । इत्यमरः । १ । १० । २० ॥

जलजन्तुका, स्त्री, (जलजो जन्तुः । ततः संज्ञायां कन् । स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इति भरतः ॥

जलजन्म, [न्] क्ली, (जले जन्म यस्य ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥ (शाकरकन्दके, पुं । तद्यथा,—
"जलूका जलजन्मा च तथा शाकरकन्दकम् ।"
इत्युत्तरस्थाने द्वादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलजम्बुका, स्त्री, (जलप्रधाना जम्बुका, क्षुद्रजम्बूः ।) क्षुद्रजम्बूः । इति भावप्रकाशः ॥ भूँइजाम इति वनजाम इति च भाषा ॥

जलजिह्वः, पुं, (जडा स्वादग्रहणासमर्था जिह्वा यस्य । डस्य लः ।) नक्रः । इति हारावली । ७६ ॥

जलडिम्बः, पुं, (जले डिम्ब इव ।) शम्बूकः । इति हारावली । ११२ ॥ (शम्बूकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

जलतापिकः, पुं, (जलतापिन् + संज्ञायां कन् ।) इल्लीशमत्स्यः । काकचीमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलतापी, [न्] पुं, (जलेऽपि तपति प्रकाशयतीति । तप + णिनिः ।) इल्लीशमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलतालः, पुं, (जलं अगाधसलिलं तलति आश्रयत्वेन गच्छतीति । तल + अण् ।) इल्लीशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलतिक्तिका, स्त्री, (स्वल्पा तिक्ता तिक्तिका । स्वल्पार्थे कन् । जलप्रधाना तिक्तिका ।) शल्लकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलत्रा, स्त्री, (जलात् त्रायते इति । त्रै + कः ।) छत्रम् । इति हारावली । ४० ॥

जलदः, पुं, (जलं ददातीति । दा + कः ।) मेघः । (यथा, मेघदूते । १३ ।
"मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
सन्देशं मे तदनु जलद ! श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम् ॥")
मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे, २८ ॥ (यथा,—
"अम्बुना-नागर-सहचर-भद्रोत्कट-पञ्चमूल-
जलदजलम् ।
शमयति मधुयुक्तं निवारयति सूतिकातङ्कम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे सूतिकाधिकारे ॥
शाकद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ११ । २२—२३ ।
"वर्षाणि तेषु कौरव्य ! सप्तोक्तानि मनीषिभिः ।
महामेरुर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः ।
जलधारो महाराज ! सुकुमार इति स्मृतः ॥")

जलदागमः, पुं, (जलदानां मेघानां आगम आगमनं यत्र ।) वर्षाकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथाह वररुचिः ।
"भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥")

जलदाशनः, पुं, (अश्यते भक्ष्यते इति । अश + कर्म्मणि ल्युट् । जलदानां मेघानामशनः । मेघाः शालमपं भक्षयन्तीति प्रसिद्धिः ।) शालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । जलस्य धरः ।) मेघः । (यथा, महाभारते । १ । १३४ । १८ ।
"नभो जलधरैर्हीनं काहारके इवांशुमान् ॥")
मुस्तकम् । इत्यमरः । १ । ३ । ०, ९ । ३ । ११८ ॥ समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ तिनिशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जलधारिणि, त्रि ॥

भोगः करे षट्पर्दयोस्तु गट्के
भीतिर्नृणां स्याद्विगुणस्य चक्रे ॥
यस्मिन्नृचे वर्तन्द्रागुलमात् संगणयेद्बुधः ॥”
इति समयामृतम् ॥

जलवृश्चिकः, पुं, (जले वृश्चिक इव ।) चिङ्गट-मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलवेतसः, पुं, (जलजातो वेतसः ।) वानीर-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्याया गुणाश्च ।
“निकुञ्चकः परिव्याधो नादेयो जलवेतसः ।
जलजो वेतसः शीतः कुष्ठकृद्वातकोपनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जलव्यधः, पुं, (जलं विध्यतीति । व्यध+अच् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलव्यालः, पुं, (जलस्थितो व्यालो हिंस्रजन्तुः ।) अलगर्द्दसर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ क्रूर-कर्म्मा जलजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशयः, पुं, (जले शेते । शी+अच् । पुंसीति घो वा ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥

जलशयनः, पुं, (जले क्षीरोदजलधौ शेते इति । शी+ल्युः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥

जलशायी, [न्] पुं, (जले शेते इति । शी+णिनिः ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।
“जलमध्ये वराहञ्च पावने जलशायिनम् ॥”

जलशुक्तिः, स्त्री, (जलचरी शुक्तिः ।) शम्बूकः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शामूक इति जल-सीपी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वारि-शुक्तिः २ क्षमिशुक्तिः ३ क्षुद्रशुक्तिका ४ शम्बूका ५ नरशुक्तिः ६ पुटिका ७ तोयशुक्तिका ८ । तस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपन-त्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वम् । बलदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशूकं, क्ली, (जले शूकं इवाग्रमिव ।) शैवालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३३ ॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
“जलशूकः स्वय गुप्ता रजन्यौ वृषणोद्भयम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलशूकरः, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । सृप +णिनि+ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७० ॥

जलसूचिः, पुं, (जले सूचिरिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । शृङ्गाटः । शिशु-मारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । चे, २० ॥ काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जलस्तम्भनं, क्ली, (जलस्य स्तम्भनम् ।) मन्त्रादि-द्वारा जलगतिनिवारणम् । तन्मन्त्रो यथा,—
“ओम नमो भग[illegible] स्तम्भय स्तम्भय संस-
[illegible]मृके कर्के कचर ।
[illegible] शिव ! ॥”
[illegible]ध्याय. ॥

पुस्तकान्तरे १८६ अध्यायः ॥ (जलस्तम्भनविद्या दुर्य्योधनेन विदितासीत् । अतएवायं द्वैपायन-ह्रदजलं संस्तभ्य तत्र सुष्वाप । एतत्कथा महाभारते शल्यपर्व्वणि २८ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्था, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे तिष्ठतीति । स्था+कः । स्त्रियां टाप् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलावस्थिते, त्रि । यथा, भाग-वते । ३ । २७ । १२ ।
“यथा जलस्थ आभासो जलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥”)

जलहं, क्ली, (जलेन हन्यते इति । हन+बाहु-लकात् डः ।) स्वल्पजलयन्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलहासः, पुं, (जलानां हास इव, शुक्लत्वात् ।) समुद्रफेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशते इति । आ+कै+कः ।) जलौकसः । इति शब्द-रत्नावली ॥

जलाक्षी, स्त्री, (जलमश्नोति व्याप्नोति करण-तयेति । अश+अण् ।) जलपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाखुः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाञ्चलं, क्ली, (जलमञ्चति व्याप्नोतीति । अञ्च +बाहुलकात् अलच् । यद्वा, जले अञ्चलः वस्त्रप्रान्त इव । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शैवालम् । स्रोतो वारिनिर्गमः । इति मेदिनी । ले, १५४ ॥

जलाटनः, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट+ ल्युः ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥ (विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट+ ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) जलौका । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

जलाण्टकः, पुं, (जले अण्डते इतस्ततो भ्रम-तीति । अण्ड गतौ+ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् डस्य टः ।) नक्रराजः । इति हारावली । ७७ ॥

जलाण्डकं, क्ली, (जले अण्डमिव कायतीति । कै+कः ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्ना-वली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्याः । कप् ततः टापि अत इत्वम् ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाधारः, पुं, (जलस्य आधारः ।) जलाशयः । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ (यथा, याज्ञ-वल्क्ये । ३ । १४४ ।
“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥”)

जलाधिदैवतः, पुं, (जलस्याधिदैवतं अधिष्ठात्री देवता ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥ (जलं अधिदैवतं यस्य ।) पूर्व्वाषाढानक्षत्रे, क्ली । इति ज्योतिषम् ॥

जलाम्बिका, स्त्री, (जलस्य अम्बिका माता इव । क्लीट्देशे जलधारणादस्यास्तथात्वम् ।) कूपः । इति हारावली । ४१ ॥ जलात्मिका इति क्वचित् पाठः ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्याः । कप् । पृषो-दरादित्वात् सलोपः ।) जलौका । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।
“अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायु-रिति जलायुकाः ॥” अस्या अन्यद्विवरणं जलौकःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यस्मिन्नियं अपकृता तद्यथा,—
“नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं
तथावपीडं कवलग्रहञ्च ।
संशोधनञ्चोभयतः प्रयुञ्ज्या-
द्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जलार्द्रः, पुं, (जलेन आर्द्रः सिक्तः ।) आर्द्र-वस्त्रम् । इति हारावली । १८६ ॥ (जलसिक्ते, त्रि । यथा, मेघदूते । ४५ ।
“तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः ॥”)

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सिक्ता ।) क्लिन्न-वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥ (आर्द्र-तालवृन्तम् । यथा, वैजयन्ती ।
“धुवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनञ्च तत् ।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्—————— ॥”)

जलार्णवः, पुं, (जलप्रचुरोऽर्णवः समुद्रो यत्र काले ।) वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रचुरोऽर्णवः ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालुः, पुं, (जलजात आलुः । शाकपार्थिववत् समासः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुकं, क्ली, (जलालुरिव कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) पद्मकन्दः । इति राज-निर्घण्टः ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल गतौ+बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलालोका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति । आ+लोक दर्शने+कर्म्मणि घञ् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलावर्त्तः, पुं, (जलस्य आवर्त्तः सम्भ्रमः ।) जल-गुल्मः । अम्भसां भ्रमः । इति जटाधरः ॥

जलाशयं, क्ली, (जले जलबहुलप्रदेशे आशेते इति । आ+शी+अच् ।) उशीरम् । इत्य-मरः । २ । ४ । १६४ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलशायिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४३ । ५४ ।
“ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् सुबहूनि महान्ति च ।
ऋक्षवानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाशयान् ॥”)

जलाशयः, पुं, (जलस्य आशय आधारः ।) जलाधारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२८ ।

जलपृष्ठजा, स्त्री, (जलस्य पृष्ठे उपरि प्रदेशे जायते इति। जन+ड।) शैवालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलप्राय, क्ली, (जलस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र।) जलबहुलस्थानम्। अनूपदेशः। इत्यमरः। २।१।१०॥

जलप्रिय, पुं, (जलं प्रियं यस्य।) चातकपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलप्लव, पुं, (जले प्लवते इति। प्लु+अच्।) जलनकुलः। इति हारावली। ७६॥

जलफल, क्ली, (जलजातं फलम्।) शृङ्गाटकम्। इति भावप्रकाशः॥

जलबन्ध, पुं, (जलं बध्नाति जीवनहेतोः निर्बन्धेन परिकल्पयतीति। बन्ध+अच्।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलबन्धक, पुं, (जलं बध्नातीति। बन्ध+ण्वुल्।) जलमध्यगमनोतोभेदकरं दार्वश्मादि। तत्पर्यायः। विम्बारकः २ कूपकः ३। इति शब्दरत्नावली॥

जलबालक, पुं, (जलेन बलयति जीवयति स्वाश्रितवृक्षादीनिति। बल जीवने+णिच्+ण्वुल्।) विन्ध्यपर्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४।९५॥

जलबालिका, स्त्री, (जलस्य बालिकेव।) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः। ४।१७१॥

जलबुद्बुद, क्ली, (जलस्य बुद्बुदम्।) जलविम्बम्। यथा शुद्धितत्त्वधृतवचनम्।

'मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम्।
यः करोति स वै मूढो जलबुद्बुदसन्निभे॥'

जलब्राह्मी, स्त्री, (जलं ब्राह्मीव।) हिलमोचिका। इति हारावली। १८०॥

जलभू, पुं, (भवत्यस्मादिति। भू+अपादाने क्विप्। ततो जलस्य भूः।) मेघः। (जलं भूरुत्पत्तिस्थानमस्य।) कच्छटम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलमक्षिका, स्त्री, (जलजाता मक्षिका।) वारिकामः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलमद्गु, पुं, (जलं मद्गुरिव।) मत्स्यरङ्गपक्षी। इति हारावली। ८८॥

जलमधूक, पुं, (जलजातो मधूकः।) मधूकवृक्षप्रभेदः। जलमहुया इति भाषा। तत्पर्यायः मधूलः २ दीर्घपत्रकः ३ मधुपुष्पः ४ क्षौद्रप्रियः ५ पतङ्गः ६ कीरेष्टः ७ गैरिकाख्यः ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। व्रणवान्तिनाशित्वम्। शुक्रजनकारित्वम्। शीतलत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्यायगुणाः। अथ महुया वनमहुया।

'मधूको गुडपुष्पः स्यात् मधुपुष्पो मधुस्रवः।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजोऽत्र मधूलकः।
मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम्।
बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम्॥
फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत्।

अहृद्यं हन्ति तृष्णासदाहश्वासक्षतक्षयान्॥"
इति भावप्रकाशः॥

जलमसि, पुं, (जलम् जलाकारेण मस्यति परिणमतीति। मस परिणामे+इन्। घनीभूतमेघस्य जलाकारेण परिणमनात् तथात्वम्।) मेघः। इति हारावली। १८॥

जलमार्ग, पुं, (जलस्य मार्गो निर्गमपथः।) प्रणाली। इति हेमचन्द्रः। ४।५५॥ नर्दमा इति भाषा॥

जलमार्जार, पुं, (जलस्य मार्जारः जले मार्जार इव इति वा।) जलनकुलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलमुच् [च्] पुं, (जलं मुञ्चतीति। मुच्+क्विप्।) मेघः। इत्यमरः। १।३।७॥ (यथा, मेघदूते। ७१।

"शय्यासुप्ता इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालैर्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्ज्जरा निष्पतन्ति॥"

जलमोचके, त्रि। यथा, बृहत्संहितायाम्। १८।२।

"सौम्या सपत्नदितिजा शिशिरेऽपि काले नात्यमुदा जलमुचोऽचलसन्निकाशाः॥")

जलमूर्त्ति, पुं, (जलं मूर्त्तिर्यस्य।) शिवः। इति तस्याष्टमूर्त्तिपूजायां तिथ्यादितत्त्वम्॥

जलमूर्त्तिका, स्त्री, (जलस्य मूर्त्तिः घनीभूता अस्ति। तत्र स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् च।) करका। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलमोद, क्ली, (जलेन जलसंयोगेन मोदयति आनन्दयति सद्गन्धप्रदानेनेत्यर्थः। मुद्+णिच्+अण्।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलयन्त्रगृहम्, क्ली, (जलयन्त्रमिव सत् गृहम्।) जलमध्यस्थगृहम्। जलटुङ्गि इति फोयारार घर इति च भाषा। तत्पर्यायः। समुद्रगृहम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जलयन्त्रनिकेतनम् ३। इति हारावली॥ जलयन्त्रमन्दिरम् ४। यथा,—

'क्वचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम्।"
इति कालिदासः॥

जलरङ्क, पुं, (जलं सरसि रङ्क इव।) बकपक्षी। इति हारावली। १८६॥

जलरङ्कु, पुं, (जले रङ्कुरिव।) दात्यूहपक्षी। इति हलायुधः॥

जलरञ्ज, पुं, (जले रजति अनुरक्तो भवतीति। रञ्ज अनुरागे+अच्।) बकपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।३।८॥ (बकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

जलरण्ड, पुं, (जलस्य रण्ड इव भयजनकत्वात्।) जलावर्त्तः। पयोरेणुः। भुजङ्गमः। इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च॥

जलरस, पुं, (जलजातो रसः। जलप्रधानो रसो वा।) लवणम्। इति हारावली। ७५॥

जलरुह् [ह्] पुं, (जले रोहतीति। रुह्+क्विप्।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४।२२८॥

जलरुह, क्ली, (जले रोहतीति। रुह्+'इगुपधेति।" ३।१।१३५। इति कः।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४।२२८॥ (यथा, महाभारते। १।१२९।४१।

"जलरुह शुभे छत्र पुङ्खे जलरुहेक्षणा।)

जलरूप, पुं, (जलस्य रूपमिव रूपं यस्य। शुभ्रवर्णत्वात् तथात्वम्।) मकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जललता, स्त्री, (जले लतेव सदाकारत्वात्।) तरङ्गः। इति हारावली। २०५॥

जलवरण्ट, पुं, (जलं रसस्तत्प्रधानो वरण्टो व्रणः।) जलवसन्ताख्यव्रणः। पानीवसन्त इति भाषा। तत्पर्यायः। मोगः २। इति हारावली। १३२॥

जलवल्कल, पुं, (जलस्य वल्कल इव।) कुम्भिका। इति हारावली॥ ११२॥ पाना इति भाषा॥)

जलवल्ली, स्त्री, (जलजाता जलप्रधाना वा वल्ली।) शृङ्गाटकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलवायस, पुं, (जले वायसः काक इव कृष्णवर्णत्वात्।) मद्गुपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।३९८॥ पानीकौड़ि इति भाषा॥

जलवास, क्ली, (जलेन वासो गन्धो यस्य।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलवास, पुं, (जलं वासयतीति। वस+णिच्+अण्।) विष्णुकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (जले वासः निवासः। सलिलनिवासः। यथा महाभारते। १२।२६०।५।

"स चिन्तयामास मुनिर्जलवासं कदाचन।

जले वासो यस्य इति विग्रहे जलवासिनि। यथा तत्रैव। १२।२६०।४।

"स कदाचित् महातेजा जलवासी महीपते!।
चचार लोकान् विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः।)

जलवाह, पुं, (जलं वहतीति। वह+'कर्मण्यण्।' ३।२।१। इत्यण्।) मेघः। इति हेमचन्द्रः। २।७८॥ (यथा भारविः। १२।२१

"साद्रिजलधिजलवाहपथं सदिगम्बुवानिव विश्वमोजसा॥'

जलवाहक, त्रि। यथा महाभारते। २।७।२०।

'जलवाहास्तथा मेघा वायवस्तनयित्नवः॥)

जलबिडाल, पुं, (जले बिडाल इव।) जलनकुलः। इति हारावली। ७६॥

जलविन्दुजा, स्त्री, (जलविन्दुभ्यो जायते इति। जन+ड।) यावनालीशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

जलविल्व, पुं, (जलप्रधानो विल्व इव।) कर्कटः। पद्माङ्गम्। जलचत्वरम्। इति मेदिनी। वे ५८॥ पानासल इति भाषा॥

जलविषुव, क्ली, (जलप्रधानं विषुवम्।) तुलासंक्रान्तिः। तत्पर्यायः। आश्विनविष्टिनम् २। इति शब्दरत्नावली॥ चक्रविशेषः। यथा—

'मान शिरे वाहमयपयवर
वसमशुभे बन्धुवित्तलाभ।

भोगः करे षट्पदयोस्तु षट्के
भीतिर्नृणां स्याद्भिषुवस्य चक्रे ॥
यस्मिन्नृचे वसेज्ज्ञातुस्तस्मात् संगणयेद्बुधः ॥"
इति समयामृतम् ॥

जलवृश्चिकः, पुं, (जले वृश्चिक इव ।) चिङ्गटमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलवेतसः, पुं, (जलजातो वेतसः ।) वानीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्याया गुणाश्च ।
"निकुञ्चकः परिव्याधो नादेयो जलवेतसः ।
जलजो वेतसः शीतः कुष्ठहृद्वातकोपनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जलव्यधः, पुं, (जलं विध्यतीति । व्यध + अच् ।) कङ्कोटमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलव्यालः, पुं, (जलस्थितो व्यालो हिंस्रजन्तुः ।) अलगर्द्दसर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ क्रूरकर्म्मा जलजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशयः, पुं, (जले शेते । शी + अच् । पुंसीति घो वा ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।२।१२८ ॥

जलशयनः, पुं, (जले क्षीरोदजले शेते इति । शी + ल्युः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥

जलशायी, [न्] पुं, (जले शेते इति । शी + णिनिः ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।
"जलमध्ये वराहञ्च पावके जलशायिनम् ॥"

जलशुक्तिः, स्त्री, (जलचरी शुक्तिः ।) शम्बूकः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शामूक इति जलसीपी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वारिशुक्तिः २ क्षमिशुक्तिः ३ क्षुद्रशुक्तिका ४ शम्बूका ५ नरशुक्तिः ६ पुटिका ७ तोयशुक्तिका ८ । तस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वम् । बलदाढ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशूकं, क्ली, (जले शूकं सूक्ष्माग्रमिव ।) शैवालम् । इति हेमचन्द्रः ।४।२३३ ॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
"जलशूकः स्वय शुभ्रा रजन्यौ वृहतीद्वयम् ॥"
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलशूकरः, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । सृप + णिनि + ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७० ॥

जलसूचिः, पुं, (जले सूचिरिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) कङ्कोटमत्स्यः । शृङ्गाटः । शिशुमारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । चे, २० ॥ काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जलस्तम्भनं, क्ली, (जलस्य स्तम्भनम् ।) मन्त्रादिद्वारा जलगतिनिवारणम् । तन्मन्त्रो यथा,—
"ओम नमो भगवते जलं स्तम्भय स्तम्भय संसमंसके काके काचर ।
जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ! ॥"
इति गारुड़े १७६ अध्यायः ॥ पुस्तकान्तरे १८६ अध्यायः ॥ (जलस्तम्भनविद्या दुर्य्योधनेन विदितासीत् । अतएवायं द्वैपायनह्रदजलं संस्तभ्य तत्र सुष्वाप । एतत्कथा महाभारते शल्यपर्ब्बणि २९ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्था, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे तिष्ठतीति । स्था + कः । स्त्रियां टाप् ।) गण्डदूर्ब्बा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलावस्थिते, त्रि । यथा, भागवते । ३ । २७ ।१२ ।
"यथा जलस्थ आभासो जलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥")

जलच्छं, क्ली, (जलेन छन्यते इति । छद + बाहुलकात् डः ।) स्वच्छजलयन्त्रगृहम । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलहासः, पुं, (जलानां हास इ. शुक्लत्वात् ।) समुद्रफेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशते इति । आ + कै + कः ।) जलौकसः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाची, स्त्री, (जलमच्चोति व्याप्नोति कारणतयेति । अच + अण् ।) जलपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाखुः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाञ्चलं, क्ली, (जलमञ्चति व्याप्नोतीति । अञ्च + बाहुलकात् अलच् । यद्वा, जले अञ्चलः वस्त्रप्रान्त इव । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शैवालम् । स्रोतो वारिनिर्गमः । इति मेदिनी । ले, १५४ ॥

जलाटनः, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥ (विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) जलौका । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

जलाटकः, पुं, (जले अठते इतस्ततो भ्रमतीति । अठ गतौ + ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् ठस्य टः ।) नक्रराजः । इति हारावली ।७७॥

जलाण्डकं, क्ली, (जले अण्डमिव कायतीति । कै + कः ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्याः । कप् ततः टापि अत इत्वम् ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाधारः, पुं, (जलस्य आधारः ।) जलाशयः । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १४४ ।
"आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥")

जलाधिदैवतः, पुं, (जलस्याधिदैवतं अधिष्ठात्री देवता ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥ (जलं अधिदैवतं यस्य ।) पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रे. क्ली । इति ज्योतिषम् ॥

जलाम्बिका, स्त्री, (जलस्य अम्बिका माता इव । क्रोड़देशे जलधारणादस्यास्तथात्वम् ।) कूपः । इति हारावली । ४१ ॥ जलात्मिका इति क्वचित् पाठः ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्याः । कप् । पृषोदरादित्वात् सलोपः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।
"अथ जलायुकाः वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुकाः ॥" अस्या अन्यद्विवरणं जलौकःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यस्मिन्नियं व्यवहृता तद्यथा,—
"नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं
तथावपीड़ं कवलग्रहञ्च ।
संशोधनञ्चोभयतः प्रयुञ्ज्या-
द्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जलार्द्रः, पुं, (जलेन आर्द्रः सिक्तः ।) आर्द्रवस्त्रम् । इति हारावली । १९६ ॥ (जलसिक्ते, त्रि । यथा, मेघदूते । ४५ ।
"तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः ॥")

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सिक्ता ।) क्लिन्नवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥ (आर्द्रतालवृन्तम् । यथा, वैजयन्ती ।
"धुवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनञ्च तत् ।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्———— ॥")

जलार्णवः, पुं, (जलप्रचुरोऽर्णवः समुद्रो यत्र काले ।) वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रचुरोऽर्णवः ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालुः, पुं, (जलजात आलुः । शाकपार्थिववत् समासः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुकं, क्ली, (जलालुरिव कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) पद्मकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल गतौ + बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलालोका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति । आ + लोक दर्शने + कर्म्मणि घञ् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलावर्त्तः, पुं, (जलस्य आवर्त्तः सम्भ्रमः ।) जलगुल्मः । अम्भसां भ्रमः । इति जटाधरः ॥

जलाशयं, क्ली, (जले जलबहुलप्रदेशे आशेते इति । आ + शी + अच् ।) उशीरम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६४ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलशायिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४३ । ५४ ।
"ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् सुबहूनि महान्ति च ।
रुरुवानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाशयान् ॥")

जलाशयः, पुं, (जलस्य आशय आधारः ।) जलाधारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२९ ।

"न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिशि।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये॥"
जल आशेते तिष्ठत्य। आ+शी+"पुंसि सञ्ज्ञायां घ प्रायेण।" ३।३।११८। इति घ।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः॥ शृङ्गाटक। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाशया, स्त्री, (जले जलसमीपे आशेते उद्भवतीति। आ+शी+अच्। स्त्रियां टाप्।) गुण्डालाहण। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाशयः, पु, (जले जलप्रचुरप्रदेशे आशय उत्पत्तिस्थानं यस्य।) तृणगुण्डलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाश्रया, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे आश्रयो यस्याः।) शूलीतृणम्। बलाका। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाष्ठीला, स्त्री, (जलेनाष्ठीला सदृशा।) पुष्करिणी। इति हारावली। ४२॥

जलाह्वय, क्ली, (जले आह्वय आह्वा यस्य।) उत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलिका, स्त्री, (जलं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः। जल+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्। स्त्रियां टाप्।) जलौका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जलुका, स्त्री, (जले निष्ठतीति। जल+बाहुलकात् उक।) जलौका। इति शब्दरत्नावली॥

जलूका, स्त्री, (जलुका। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) जलौका। इति हेमचन्द्रः। ४।२७०॥ (यथा देवीभागवते। १।१५।१८।
"जलूकव स्तनं नारी रुधिरं पिबतीति वै।
मन्दस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः॥")

जलेचर, पु, (जले चरतीति। चर+"चरेष्टः।" ३।२।१६। इति टः। "तत्पुरुषे कृति बहुलम्।" ६।३।१४। इत्यलुक्।) जलचर पक्षी। स तु हंससदृशगुणकारादि। तस्य मांस गुणाः। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। वायुनाशित्वम्। शुक्रकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः। (जलचारिणि, त्रि। यथा, महाभारते। १।२१०।११
"स समासाद्य कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्।
उत्ततारमहाबाहुर्बलवान् वनिताञ्चरः॥")

जलेच्छया, स्त्री, (जलमनतीति जलत जलप्रचुरस्थानम्। इ+क्विप्। तत्र शेते उद्भवतीति। शी+अच्। स्त्रियां टाप्।) हस्तिशुण्डा वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

जलेजात, क्ली, (जले जातमुत्पन्नम्।) पद्मम्। इति शब्दरत्नावली॥

जलेन्द्र, पु, (जलस्य इन्द्रः अधिपतिः।) वरुणः। महोदधिः। जम्भलः। इति मेदिनी। र १४८॥

जलेश्वर, पु, (जलानामीश्वरः ईश्वर नि यस्य।) वाडवाग्निः। इति भूरिप्रयोगः॥

जलेरुहा, स्त्री, (जले रोहति उद्भवतीति। रुह+क। तत्पुरुषे कृतीति। अलुक्।) कुटुम्बिनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलेवाह, पु, (जले जलमध्ये वाहते जलमग्नद्रव्यस्य लाभार्थं प्रयतते इति। वाह प्रयत्ने+अच्।) जातिविशेषः। डुबरु इति भाषा॥ यथा, पाद्मे पातालखण्डे।
"जलेवाहानथाहूय बहूंस्तत्र न्ययोजयत्।
तत्र ऋत्वा परमं यत्नमापुस्तेभ्यश्च न तत्॥"

जलेशय, पु, (जले शेते इति। शी+अच्। "तत्पुरुषे कृतीति।" अलुक्।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कारणतोयशायित्वात् विष्णुः। यथा, हरिवंशे। २२। ६८।
"नमोऽस्त्वनन्तपतये अव्ययाय महात्मने।
जलेशयाय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे॥"
महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७।८७
"तुम्बवीणो महाकोपः ऊर्ध्वरेता जलेशयः॥"
जलशायिनि, त्रि॥)

जलेश्वर, पु, (जलस्य ईश्वरः।) वरुणः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।१।२२४।३।
"तमब्रवीत् धूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम्।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम्॥"
जलानामाश्रयत्वात्) समुद्रश्च॥

जलोका, स्त्री, (जलमोक आश्रयो यस्याः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) जलौका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जलोच्छ्वास, पु, (जलानां उच्छ्वासः।) जलाशयं परिपूर्य समधिकजलस्य सर्वतो वहनम्। इति ककुदः॥ समधिकजलस्रोणार्थं निष्कासनम्। इति स्वामी॥ जलातुपचये पुष्करिण्यादावुपायेन जलनिष्कासनम्। इति सर्वस्वम्॥ सेतुभङ्गादिभयेन जलाशयादुपायैर्जलवहिष्करणम्। इत्यन्ये॥ पुष्करिण्यादौ जलप्रवेशार्थमुपायः सुधानं इति ख्यातं इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। परीवाहः २। इत्यमरः।१।१०।१०॥

जलोदर, क्ली, (जलप्रधानं उदरं यस्मात्।) उदरामयः। तस्य निदानादि यथा,—
'यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढ़ः।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति।
स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभि-
समाततं पूर्णमिवाम्बुना च॥
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरन्तत्॥
जलोदरं सर्वं प्रायः कष्टतमं मतम्।
बलिनस्तन्नवोत्पन्नं यत्नसाध्यं नवोत्थितम्॥"
इति माधवकरः॥
(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये।
आत्रेय उवाच।
'शिशिराम्बुनिषेवणात् प्रायशो शीतवातैरपि वा।
अतिभक्षणादन्यथावामिलायामिवामरुयादि वा॥

पीतमम्बूदरमेव च तस्मात्वात जलोदरम्।
उदरं सजलं यस्य सघोषमतिवर्द्धितम्॥
श्वयथुः पादयोः शोथो जलोदरस्य लक्षणम्।
विरेकं वमनं कुर्य्यात् पाचनानि च कारयेत्॥
चारयोगश्च वटकश्चैव लद्रुमस्तथापि॥
तस्माभिर्वलीभागे वर्जयित्वाङ्गुलद्वयम्॥
जलनाडीं यथाशुमत्या कुशयन्त्रेण वेधयेत्।
शरपङ्खनालञ्च तत्र सञ्चारयेद्बुधः॥
अन्तर्गतं जलं स्राव्य ततः सञ्चारयेद्दृढम्।
यदा न धरते सम्यक् तदा दाहः प्रशस्यते॥
कणा कल्कं परिस्राव्य घृतं दद्यात् चतुर्गुणम्।
मुस्तकी विषा समं पथ्यं पानमालेपनं हितम्॥
शस्त्रकर्म्म भिषक् श्रेष्ठो विज्ञातैव कारयेत्।
दुष्करं शस्त्रकर्म्मैव न कुर्य्यात् यत्र तत्र तु॥
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्।
तस्मादवश्यकर्त्तव्यमीश्वरः साधिकारिका॥"४१)

जलोद्भवा, स्त्री, (जले उद्भवो यस्याः।) लघुब्राह्मी। इति राजनिर्घण्टः॥(कालानुसारिवा। शिउली छोपर इति च यस्य ख्यातिः। यथास्याः पर्य्यायाः।
'शीतली शीतकुम्भी च सुक्ष्मपुष्पा जलोद्भवा।
कालानुसारिवा तस्याः प्रवाही गवद्रुमः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जलोद्भूता, स्त्री, (जले उद्भूता।) गुण्डालाहृणः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलोरगी, स्त्री, (जले उरगी सर्पिणीव।) जलौका। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥

जलौकस, स्त्री, (जले ओको वासस्थानं यासाम्।) जलौका। सान्तबहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः। १।१०।२२॥

जलौकस, पु, स्त्री, (जलमेव ओको वासस्थानं तदस्यस्येति। अर्शआदित्वादच्।) जलौका। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ अकारान्तोऽयम्॥

जलौका, [स्] स्त्री, (जलमेव ओको वसतिस्थानं यस्याः।) जलौका। इति भरतः॥ (यदुक्तम्।
'ऊह्याति साधुरपरस्य गुणं न दोषं
दोषान्वितो गुणियुगं परिहाय दोषम्।
बालस्तनात् पिबति दुग्धमसृग्विहाय
तत्रा पयो रुधिरमेव न किं जलौका॥"
जलवासिनि, त्रि। यथा, महाभारते। १३। ५०। १०।
"जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः॥"
विवरणमस्या यथा,—
"तृपाद्व बाल स्थविर भीरु दुर्बल नारीसुकुमारायामनुग्रहार्थ परमसुकुमारोपाय शोणितावसेचनार्थाश्रयोऽभिहिता जलौकसः। तत्र वातपित्तकफ दुष्ट शोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलौकालाबुभिरवसेचयेत् स्निग्धतान्सर्वाणि सर्वैश्च।"
"उष्णं समं तु स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम्।
तस्मादात्मापदे तु हितं तदवसेचनम्॥
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा।

तस्मात् पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने ॥
अलाबुकटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् ।
तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥"

"अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश, तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्व्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्व्वुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रा इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्द्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपनस्यकर्म्मादिषूपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ।

अथ निर्व्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याताः । तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्व्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्व्विषाः ॥"

"क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु ।
न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः ॥"

"अथैनां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थे चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य शय्यार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि । त्र्यहात्त्र्यहाच्चाभ्योऽन्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥"

"स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः ।
अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥
अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेत् । श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृत्य यावद्गृह्णाति । अगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदन्यां ग्राहयेत् । यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद्गृह्णातीति गृह्णन्तीञ्चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैल-लवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनैः शनैरनुलोममनुमार्ज्जयेदामुखाद्वामयेत्तावद्यावत् सम्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते सा दुर्व्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्व्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्तां पूर्व्ववत् सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वा व्रणं कषायमधुर-स्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति ।"

"क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ।
जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्गदान् ॥"
इति सूत्रस्थाने त्रयोदशाध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

जलौका, स्त्री, (जलमेव ओकः वसतिस्थानं यस्याः ।) जलजन्तुविशेषः । जोँक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रक्तपा २ जलौकसः ३ इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ जलूका ४ जलाका ५ जलौकाः ६ जलोरगी ७ जलायुका ८ जलिका ९ जलासुका १० जलजन्तुका ११ वेणी १२ जलालोका १३ जलौकसः १४ जलौकसी १५ । इति भरतः ॥ जलौकसम् १६ जलौकसा १७ । इति रायमुकुटः ॥ रक्तपायिनी १८ रक्तसन्दंशिका १९ तीक्ष्णा २० वमनी २१ जलजीवनी २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपाता २३ वेधिनी २४ जलसर्पिणी २५ जलसूचिः २६ जलाटनी २७ जलाका २८ जलपटात्मिका २९ जलिका ३० जलालुका ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
"सिरा-विषाणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा ।
अवगाढं यथापूर्व्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥"
अस्या विवरणमन्यत् सविस्तरं जलौकाःशब्दे व्याख्यातम् ॥)

जल्प, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीयोपधः । जल्पति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १४६ । १२ ।
"नारिं जित्वा विकत्थन्ते न च जल्पन्ति दुर्व्वचः ॥")

जल्पः, पुं, (जल्प वाचि + घञ् ।) विजिगीषोः कथा । परमतखण्डनपूर्व्वकं स्वमतव्यवस्थापनम् । इति जटाधरो गौतमश्च ॥ ("यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥"
इति न्यायसूत्रम् । १ । ४२ ॥
"स वादो द्विविधः संग्रहेण जल्पो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः ।"
"यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति नास्तीत्यपरस्य तौ च स्वपक्षं स्वकहेतुभिः स्थापयतस्तत्परपक्षमुद्भावयतः एष जल्पः ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) कथा । (यथा, भागवते । १ । ७ । १७ ।
"इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः
स सान्त्वयित्वाच्युतमित्रसूतः ॥")

जल्पनं, क्ली, (जल्प + भावे ल्युट् ।) कथनम् । यथा,—
"किं मिथ्या शतजल्पनेन सततं रे वत्स रामं वद ॥"
इत्युद्भटः । (जल्पतीति । जल्प + नन्द्यादित्वात् ल्युः । कथके, त्रि ॥)

जल्पाकः, त्रि, (जल्पतीति । जल्प + "जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।" ३ । २ । १५५ । इति षाकन् ।) बहुकुत्सितभाषी । तत्पर्य्यायः । वाचालः २ वाचाटः ३ बहुगर्ह्यवाक् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (स्त्रियां षित्वात् ङीष् । यथा, भट्टिः । ७ । २८ ।
"जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रलपिना त्वया ॥")

जल्पितं, त्रि, (जल्प्यते स्म इति । जल्प + क्तः ।) उक्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १४९ । "भो भो गौरम्भ ! सत्यमेतत् यत् त्वया जल्पितम् । किं देवी दृष्टिनैव समालिङ्गिता ॥") कथने, क्ली । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १३२ ।
"मा प्राह भो प्रियतम ! मिथ्याजल्पितमेतत् ॥")

जवः, पुं, (जवनमिति । जु वेगगतौ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) वेगः । (यथा, महाभारते । ३ । १४१ । २१ ।
"यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः ।
जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥")
वेगवति, त्रि । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

जवनं, क्ली, (जु वेगगतौ + भावे ल्युट् ।) वेगः । इत्यमरः । ३ । २ । ३६ ॥

जवनः, पुं, (जु + "जुचङ्क्रम्येति ।" ३।२।१५० । इति युच् ।) वेगः । वेगयुक्ताश्वः । देशविशेषः । इउगान इति पारस्यभाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रीकारी मृगः । घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ म्लेच्छजातिविशेषः । एष पूर्व्वं जवनदेशोद्भवः क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य सर्व्वशिरोमुण्डनं सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतत्वञ्च चकार । इति हरिवंशः ॥ (स्कन्दस्य सैनिकविशेषः यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ७२ ।
"शृणु नामानि चान्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ॥"

[illegible]

[illegible]

[illegible]

जागरिता, [ऋ] त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ + तृच् ।) जागरणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥

जागरी, [न्] त्रि, (जागरो जागरणमस्यास्तीति । जागर + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) जागरूकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०७ ॥

जागरूकः, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ + "जागरूकः ।" ३ । २ । १६५ । इति ऊकः ।) जागरणशीलः । जागरणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । जागरिता २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ जागरी ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०७ ॥ (यथा, रघुः । १० । २४ ॥

"अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥"

कर्त्तव्यमारूढावर्थे अप्रमत्तः । यथा, रघुः । १४ । ८५ ।

"गिरस्तु शोकं स्वयमेव धीमान्
वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ॥")

जागर्त्तिः, स्त्री, (जागृ + भावे क्तिन् ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जागर्य्या, स्त्री, (जागृ + "जागर्त्तेरकारो वा ।" ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यक् । "जाग्रोऽविचीति ।" ७ । ३ । ८५ । इति गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥

जागुडं, क्ली, (जागुडे तदाख्यया प्रसिद्धे देशे भवमित्यण् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देशविशेषः । यथा, माघे । २० । ३ ।

"अभिचैद्यमगाद्रथोऽपि शौरे-
रवनिं जागुडकुङ्कुमाभिताम्रैः ॥"

जागुडोऽभिजनोऽस्येत्यण् । तद्देशवासिनि, त्रि, । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।

"जागुडान् रामठान् मुण्डान् स्त्रीराज्यानथ
तङ्गणान् ॥")

जागृ, ऋ जु जागरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, जाग्रति । जु, जागर्त्ति । दिशो निरीक्षमाणस्य नास्ति जागरतो भयमिति पचादित्वादनि जागर इवाचरतीति क्वौ प्रयोगम् । इति दुर्गादासः ॥

जागृविः, पुं, (जागर्त्ति सर्व्वपिण्डान्पतयेति । जागृ + "जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ।" उणां । ४ । ५४ । इति क्विन् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ११ । १ ।

"जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः ॥"

जागर्त्ति प्रजानां शुभाशुभकार्य्यदर्शनार्थमिति । नृपतिः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

जाग्रत्, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ + शतृ ।) जागरणविशिष्टः । यथा,—

"गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रत्फणि-
स्फूर्ज्जत्तुङ्गतुलतिभीतिसम्भृतभ्रमत्कारस्फुरत्-
सम्भ्रमा ॥"

इति कायचन्द्रिका ॥

(जागरणम् । यथा, मनौ । १ । ५७ ।

"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")

जाग्रिया, स्त्री, (जागृ + "जागर्त्तेरकारो वा ।" इति पक्षे भावे रिङादेशः ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जाघनी, स्त्री, (जघनस्य समीपम् । जघन + शैषिकोऽण् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) जङ्घा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १० । १०८ ।

"क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षणः ॥"

विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा महाभारते शान्तिपर्व्वणि १४१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जाङ्गलं, क्ली, (जाङ्गलेषु स्थलचरपशुविशेषेषु भवम् । जाङ्गल + अण् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्गलः, पुं, (जङ्गले भवः । जङ्गल + अण् ।) कपिञ्जलपक्षी । इति मेदिनी । ले, ८५ ॥ निर्ज्जलदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य लक्षणं यथा,—

"स्वल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
स ज्ञेयो जाङ्गलो देशः बहुधान्यादिसंयुतः ॥")

भावप्रकाशमतेऽस्य लक्षणं यथा,—

"आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादपः ।
शमीकरीरबिल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः ॥
हरिणैणर्क्षपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः ।
सुस्वादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः ॥"

("खरपरुषविशालाः पर्व्वताः कण्टकीर्णाः
दिशि दिशि मृगतृष्णा भूरुहाः शीर्णपर्णाः ।
अतिखरखरविरश्मिः पांशुभिन्नः सुप्तभूमिः
सरसरसविहीनः कृष्णकाभःप्रकर्षः ॥
तदनुविरलशस्यादारुणो गोभगुल्मः
प्रभवति रसमांसं रूक्षभावश्च सम्यक् ।
पुनरपि हिमवर्षं शालिशस्यं न चेक्षु-
र्भवति रुधिरपित्तं कोपमाशु त्त्युपैति ॥"

इति च हारीते प्रथमस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये ॥)

तस्य गुणाः । वातपित्तकारित्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वञ्च । तद्देशीयजलगुणः । अनूपदेशात् विपरीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ रूक्षत्वम् । लवणत्वम् । लघुत्वम् । तनुत्वम् । पथ्यत्वम् । वह्निवापश्चबहुविकारकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ जङ्गलदेशोद्भवश्च ॥

जाङ्गलः, त्रि, स्थलचरपशुविशेषः । यथा,—

"हरिणैणकुरङ्गर्क्षपृषतन्यङ्कुशम्बराः ।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान् ॥
ऋष्यो नीलाण्डको लोके स रोझ इति कीर्त्तितः ।
पृषतश्चन्द्रविन्दुः स्याद्धरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥
पोत्या महद्विहीनः स्यात् स मुण्डीति निगद्यते ॥"

तस्य मांसस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । बृंहणत्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । दोषहरत्वम् । मूकत्व-मिन्मिनत्वगद्गदत्वार्द्दितबाधिर्य्यारुचिच्छर्द्दिप्रमेह-मुखजरोगश्लीपदगलगण्डवायुनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ शीतत्वम् । मनुष्यहितत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ॥

जाङ्गलिः, पुं, (जाङ्गलो जङ्गलभवः सर्पादिर्व्याघ्रतयाऽद्यस्येति । जाङ्गल + बहुलवचनात् इञ् ।) व्यालग्राही । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गले भवा । जङ्गल + अण् । ततो ङीप् ।) शूकशिम्बी । इति । मेदिनी । ले, ८५ ॥ (यथाऽस्याः पर्य्यायाः ।

"कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुरा व्यङ्गा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली शूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता महर्षिभिः ॥'

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जाङ्गुलं, क्ली, (जङ्गुलमेव । स्वार्थे अण् ।) विषम् । जालिनीफलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गुलिः, पुं, (जङ्गुलं विषं अपहार्य्यतया विद्यतेऽस्येति । जङ्गुल + बाहुलकात् इञ् ।) विषवैद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ साপুড়ে इति भाषा ॥

जाङ्गुलिकः, पुं, (जाङ्गुलो विषप्रधानः सर्पादिर्ग्राह्यतयाऽस्त्यस्येति । जाङ्गुल + ठन् ।) व्यालग्राही । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥

जाङ्गुली, स्त्री, (जङ्गुलस्य इयम् । "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् । ततो ङीप् ।) विषविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्घिकः, पुं, (जङ्घाभिश्चरतीति । जङ्घा + "पर्पादिभ्यष्ठन् ।" ४ । ४ । १० । इति ठन् । यद्वा, जङ्घाभिर्जीवतीति । "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठक् ।) उष्ट्रः । क्रमेलकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जङ्घाजीवी । धावकादिः । तत्पर्य्यायः । जङ्घाकरिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (प्रशस्तजङ्घाविशिष्टे, त्रि । यथा, भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।

"जाङ्गलस्या जाङ्घिकाश्च मानसे राजसा
मताः ॥")

जाज्वल्यमानः, त्रि, (भृशं ज्वलतीति । ज्वल + यङ् + शानच् ।) देदीप्यमानः । यथा, चण्डी ।

"जाज्वल्यमानं तेजोभी रविबिम्बमिवाम्बरात् ॥"

जाटलिः, पुं स्त्री, (जाटं सङ्घातं लातीति । ला + बाहुलकात् किः ।) वृक्षविशेषः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

जाड्यं, क्ली, (जडस्य भावः । जड + ष्यञ् ।) जडता । तत्पर्य्यायः । जाड्यः २ । (यथा, पञ्चदशी । ६ । ८६ ।

"विना जाड्यानुभूतिं न कथञ्चिदुपपद्यते ॥")

मौर्ख्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाड्यारिः, पुं, (जाड्यस्य अरिः शत्रुः । भक्षणेन जाड्यदोषनिराकरणात् तथात्वम् ।) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातं, क्ली, (जन + कर्म्मणि क्तः ।) व्यक्तम् । समूहः । (यथा, भट्टिः । ३ । ३३ ।

"अन्याहुतिं द्रावयितुं वविश्रा-
श्चिचीषयन्तोऽश्वरपात्रजातम् ॥"

भावे क्तः ।) जन्म । (पारिभाषिकपुत्त्रविशेषे पुं । यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ४४१—४४२ ।
'जातः पुत्त्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।
अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्तव्याः शास्त्रवेदिभिः ॥
मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः ।
अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः ॥')
उत्पन्ने त्रि । इति मेदिनी । ते १८ ॥ (यथा हितोपदेशे । १ । १४ ।
'कोऽर्थः पुत्त्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्म्मिकः ।
काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुः पीडैव केवलम् ॥')

जातकं, क्ली, (जातं जन्म तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः इत्यर्थः ततः स्वार्थे कन् । यद्वा जातेन शिशौ जन्मना कायतीति । कै+कः ।) जातबालकस्य शुभाशुभनिर्णायकग्रन्थः । तस्य भेदाः । जातकदीपिका १ जातकाभरणम् २ जातकतरङ्गिणी ३ जातककौमुदी ४ जातकरत्नाकरः ५ जातकसारः ६ जातकार्णवः ७ जातकचन्द्रिका ८ लघुजातकम् ९ बृहज्जातकम् १० इत्यादि । इति ज्योतिषम् ॥

जातकः, पुं, कारुकी । भिक्षुः । (जात+स्वार्थे कन् ।) जाते त्रि । इति धरणिः ॥

जातकर्म्म, क्ली, (जातस्य जाते सति वा यत् कर्म्म) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । तस्य क्रमो यथा । पुत्त्रे जाते पिता नाभिं मा छिन्त स्तनञ्च मा दत्त इत्यभिधाय कृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारिणा कुमार्य्या गर्भवत्या वा श्रुतस्वाध्यायशीलब्राह्मणेन वा अनाहतलोहपिष्टौ व्रीहियवौ दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा मन्त्रेण कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । तत्रस्तथैव सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततः पुनरपि सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततो नाभिं छिन्त स्तनञ्च दत्तेति पिता ब्रूयात् । स्नानं पुनः पिता न कुर्य्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥

जातवेदाः, [स्] पुं, (विद्यते लभ्यते इति । विद् लाभे+असुन् । जातं वेदो धनं यस्मात् ।) वह्निः । (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा महाभारते २ । ३१ । ४१ ।
'भावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः ।
वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि ॥')
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ (जाते जाते सर्व्वप्रपञ्चस्य खस्मिन् अध्यस्ततया विद्यते यो जीवः । यद्वा जातानि सर्व्वाणि कारणत्वेन विन्दन्ति यमिति । विद् ज्ञाने+असुन् । अन्तर्य्यामी परमेश्वरः । यथा भागवते । ५ । ७ । १४ । "भा परो रजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान । जातवेदो धनं कर्म्मफलं यस्मात् कर्म्मफलदमित्यर्थः ।" इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

जातरूपं, क्ली, (जातं प्रशस्तं रूपं यस्य ।) सुवर्णम् । (यथा भागवते । १ । १७ । ३८ ।
"पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः ॥")
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ९ । ९५ । उत्पन्नरूपे, त्रि । यथा नैषधे । १ । १२९ ।
'न जातरूपच्छदजातरूपता
द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् मुहुः ॥'

जातापत्या, स्त्री, (जातमपत्यमस्याः ।) प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।

जातिः, स्त्री, (जायतेऽस्यामिति । जन्+अधिकरणे क्तिन् ।) गोत्रम् । (जन+भावे क्तिन् ।) जन्म । अश्मन्तिका । आमलकी । सामान्यम् । तत्तु ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रात्मकम् । छन्दः । जातीफलम् । मालती । इति मेदिनी । ते १८ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —
'जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्त्रिका ।
चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।) काम्पिल्लः । इति विश्वः । गोत्वादि । तस्य लक्षणं यथा मुग्धबोधे ।
'आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥'
अस्यार्थः । आक्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृतिः संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा आकृतिग्रहणा जातिराकृतिग्रहणा भवति संस्थानग्राह्या इत्यर्थः । तत्र मनुष्यगोऽश्वगजहंसादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्वगोत्वाश्वत्वगजत्वहंसत्वादिर्जातिः । एवं ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावाद्ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभागिति या सर्व्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः । स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः । जातिभेदाः पुमाख्याश्च इत्यमरसिंहे जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमः ब्राह्मणादीनां सर्व्वलिङ्गभाक्त्वाभावाज्जातित्वम् । किन्तु अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं ज्ञातुं न शक्यत इति हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्व्वलक्षणस्य दोषः । एवं देवदत्तादिशब्दस्यापि सर्व्वलिङ्गभाक्त्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्त्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति सकृदेकवारमाख्यातेन उपदर्शनेन निर्निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशो हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्टवतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं ज्ञातुं शक्यत एवेति पूर्व्वलक्षणस्य न दोषः । एवं देवदत्तादिशब्दस्य एकस्मिन् प्रदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः । गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्व्वलिङ्गभाक्त्वात् संस्थानग्राह्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह गोत्रञ्चेति । पुत्त्रपौत्त्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्व्वाचार्य्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते ।

आदि । चतुर्थलक्षणमाह चरणैः सहेति । अत्र जातिरित्यर्थः । चरणशब्दो कठादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः तेनास्य जातिसञ्ज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तं गार्ग्यादीनां शिवादीनामपि सिद्धेऽपि जातिसञ्ज्ञा फलन्तु गार्गी भार्य्या यस्यासौ गार्गीभार्य्यः इत्यादौ नोडाककोकिलादिना पुंवद्भावनिषेधः । गार्गी चासौ भार्य्या चेति गार्ग्यभार्य्या इत्यादौ कोठादिः पुंवदित्यादिना पुनः पुंवद्भावः ।" इति दुर्गादासः ॥
"सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥
परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च ॥
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । ८-९ ।
तल्लक्षणन्तु 'नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् ।' इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

जातिकोशं, क्ली, (जातेः कोशमिवेति ।) जातीफलम् । इति भावप्रकाशः ॥

जातिकोषं, क्ली, (जातेः कोषमिव ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०७ । (जयित्री इति लोके प्रसिद्धम् । तदेव जातीफलानामावरणदलं व्यवहृतम् । तद्यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वाजीकरणाधिकारे मदनाभ्रम् ।
"कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणातेजपत्रं लवङ्गं
मांसी तालीशचोचे गजकुसुमगदं धातकी चेति तुल्यम् ।
पथ्या धात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्कल्कं
शाणं द्विशाणं
मेलाजातीफलाख्यं चितितलविदिताऽङ्गनाख्यं कौरुष ॥"
जातिकोषजातीफलयोरेकस्मिन्नौषधे प्रयुक्तता दर्शनेन जयित्रीति लोकप्रसिद्धम् । आयधन्तु सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते ।)

जातिकोषी, स्त्री (जातिकोषमस्या अस्तीति । 'अर्श आदिभ्योऽच् ।' ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो ङीष् ।) जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातिपर्णं, क्ली (जात्याश्च फलमिव ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०७ ॥

जातिभ्रंशकरं, क्ली, (जातेर्भ्रंशं करोतीति । कृ+टः ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । यथा मनुः । ११ । ६७ ।
"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।
जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥"
"ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडाक्रिया अघ्रेयलशुनपुरीषादि जैह्म्यं कुटिलत्वं वक्रता ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥

जातिवैरं, क्ली (जात्या स्वभावतो वैरं शत्रुत्वम् ।) स्वाभाविकशत्रुत्वम् । तत्तु पञ्चविधम् । कौरवाणाम्

यथा श्रीकृष्णशिशुपालयोः ॥ वासुजम् २ यथा कौरवपाण्डवानाम् ॥ वाग्जम् ३ यथा द्रोणद्रुपदयोः ॥ सापत्नम् ४ मूषिकनकुलयोः ॥ अपराधजम् ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयोः ॥ इति महाभारतम् ॥

जातिसारं, क्ली, (जात्या स्वभावतः सारोऽत्र ।) जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जातीफलशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

जाती, स्त्री, (जन + क्तिन् । ततो वा ङीप् ।) जातीपुष्पम् । चमेली इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुरभिगन्धा २ सुमनाः ३ सुरप्रिया ४ चेतकी ५ सुकुमारा ६ सन्ध्यापुष्पी ७ मनोहरा ८ राजपुत्री ९ मनोज्ञा १० मालती ११ तैलभाविनी १२ जनेष्टा १३ हृद्यगन्धा १४ । (एतस्या हि सर्व्वपुष्पेषु श्रेष्ठत्वमुक्तम् । यथा, "पुष्पेषु जाती नगरेषु काञ्ची ।" इति उद्भटः ॥) अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । कफसुखपाकनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णत्वम् । तुवरत्वम् । लघुदोषशिरोऽक्षिदन्तरोगविषकुष्ठव्रणरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्कुट्मलस्य गुणः । नेत्ररोगव्रणविस्फोटकुष्ठनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातीकोशं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोशमिव फलमिति यावत् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलम् ।
कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटुकफापहम् ॥")

जातीकोषं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोषमिव फलम् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जातीपत्री, स्त्री, (जातीपत्त्रमिवास्यस्यामिति । "अर्शआदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो ङीप् ।) जातीफलत्वक् । जैत्री इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जातिकोषी २ सुमनःपत्रिका ३ मालतीपत्रिका ४ सौमनसायनी ५ जातिपत्री ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । सुरभित्वम् । कफनाशनाशित्वम् । वक्त्रवैशद्यजननत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिवर्णकारित्वम् । कफकासवमिश्वासतृष्णाविषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ दुर्गन्धनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीफलं, क्ली, (जातीत्याख्यं फलम् ।) सुगन्धफलविशेषः । जायफल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । जातीकोषम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ जातीकोशम् ३ जातिफलम् ४ । इति तट्टीका ॥ जातिशस्यम् ५ शालूकम् ६ मालतीफलम् ७ मज्जसारम् ८ जातिसारम् ९ पुटम् १० सुमनःफलम् ११ फलजातिः १२ फलजाती १३ कोशम् १४ कोषम् १५ जातिकोषम् १६ कोषकम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १६ । ३० ।
"जातीफलागुरुवचापिप्पल्यश्चन्दनं च भृगोः ॥")
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । कण्ठामयारुचिवातातीसारमेहनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसे तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रोचनत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वरहितत्वम् । श्लेष्मानिलमुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यकृष्णताक्रिमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुग्नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तृष्णाशूलनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीयः, त्रि, (जातौ भवः । "वृद्धाच्छः ।" ४ । २ । ११४ । इति छः ।) जातिभवः । यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ४८ ।
"प्रागजन्मभिन्नजातीयाः परिस्फुरेव कन्यकाः ॥")
तद्धितप्रत्ययविशेषः । स तु प्रकारार्थे भवति । यथा । तार्किकजातीया । इति मुग्धबोधमतम् । (पाणिनिमते तु जातीयर् ॥)

जातीरसं, क्ली, (जात्या रसः इव रसो यस्य ।) बोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातु, अ, (जन + तुन् । पृषोदरात् साधुः ।) कदाचित् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा, मनुः । २ । ९४ ।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥")
सम्भावितार्थः । (यथा,महाभारते ।५।१७६।२२।
"को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषो महात्ययः ॥")
गर्हार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥ [रम् ॥"
("जातु निन्दसि गोविन्दं जातु निन्दसि शङ्क-
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥)

जातुकं, क्ली, (जातु गर्हितं निन्दितं दूषितमित्यर्थः कं जलं ।आदिति ।) हिङ्गु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जातुधानः, पुं, (धीयते सन्निधीयते इति धानं सन्निधानमस्य जातु गर्हितं । धानमभिधानमस्येलोके ।) यातुधानः । राक्षसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, कालिकास्तोत्रे ।
("जातुधानाः पिशाचाश्च कुष्माण्डा भैरवादयः ॥"

जातुषं, त्रि, (जतुनो विकारः । "त्रपुजतुनोः षुक् ।" ४ । ३ । १३८ । इति अण् षुक् च ।) जतुविकारः । जतुनिर्म्मितम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२० ।
"अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढ़त्वं न गच्छति ।
जातुषाभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥")

जातोक्षः, पुं, (जातश्चासौ उक्षा चेति । जातः प्राप्तद्म्यावस्थः उक्षा इत्यर्थः । "अचतुरेति ।" ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) उत्पन्न उक्षा । इत्यमरः । २ । ९ । ६१ ॥ उत्पन्नो वृषदम्यभावः । प्राप्तबलीवर्द्दभाव उक्षा । इति भरतः ॥

जात्यः, त्रि, (जातौ भवः इति यत् ।) कुलीनः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १६ । ६ ।
"स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥")
कान्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३३ । १२२ ।
"अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्ये
महामणिर्ज्जात्य इव प्रसन्नः ॥")

जात्यन्धः, त्रि, (जात्या जन्मनैव अन्धः ।) जन्मान्धः । यथा, मनुः । ९ । २०१ ।
"अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"

जादो, त्रि, (जात इत्यस्य जादो इतीयत्प्रयोगम्प्राकृतलङ्केश्वरसम्मत इति बोध्यम् ।) जातः । इति प्राकृतलङ्केश्वरः ॥

जानकी, स्त्री, (जनकस्य मिथिलाधिपस्यापत्यं स्त्रीत्यण् ङीप् च ।) सीता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७३ । १ ।
"प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ! ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्य्या बलीयसा ॥")

जानपदः, पुं, (जानेन जन्मना पद्यते इति अण् ।) जनः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३७ ।
"देयं चौराहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।
अददद्धि समवाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥"
जनपद एव । स्वार्थे अण् ।) देशः । इति मेदिनी । दे, ४ । ४८ ॥ जनपदे भवः । इति "उत्सादिभ्योऽञ् । ४ । १ । ८६ इत्यञ् । देशभवे, त्रि ॥ यथा, मनुः । ८ । ४१ ।
"जातिजानपदान् धर्म्मान् श्रेणीधर्म्मांश्च धर्म्मवित् ॥")

जानु, क्ली, (जायते इति । जन् "दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ।" उणा १ । ३ । इति ञुण् ।) ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागः । हाँटु इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३२ । ३६ ।
"तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥")
तत्पर्य्यायः । ऊरुपर्व्व २ अष्ठीवत् ३ अष्ठीवान् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चक्रिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जापः, पुं, (जप + भावे घञ् ।) जपः । इति जटाधरः ॥

जापकः, त्रि, (जपतीति । जप् + ण्वुल् ।) जपकर्त्ता । (यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ३ ।
"जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ! ।
किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥"
जपेन कृतं जपजन्यमित्यर्थः । जप् + अण् + स्वार्थे कन् । जपजन्ये, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ४६ ।
"अथवा सर्व्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ॥")

जापनं, क्ली, (जप् + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।) निरसनम् । निर्व्वर्त्तनम् । इति भरतः ॥ (जपः । यथा, संवर्त्तसंहितायाम् । २०९ ।
"मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो गायत्र्याश्चैव जापनात् ॥")

जाबाल, पुं (जबालाया अपत्यं पुमानिति। अण्।) अजाजीवः। इत्यमरः। २।१०।११॥ मुनिविशेषः। (यथा ब्रह्मवैवर्त्ते। १।१६।१३।
'जाबालो गालविः पैलः कश्यपोऽगस्त्य एव च। एते वेदाङ्गवेत्तारो षोडश व्याधिनाशकाः॥'
उपनिषद्विशेषः। यथा मौक्तिकोपनिषदि।
'ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताश्वो हंस आरुणिः।'
दर्शनशास्त्रविशेषः। यथा, रामचन्द्रदत्तशाप प्रकरणे। [यातु॥)
'अधीत्य कूटजाबालं शृगालिर्योगिनिमामु'
जाबालि, पुं (जबालाया अपत्यं पुमान् इति। इञ्।) मुनिविशेषः। यथा रामायणम्॥
'सुयज्ञं वामदेवञ्च जाबालिमथ काश्यपम्।'
(तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते। २।४।७०।
'कण्वश्चाङ्गो भरद्वाजश्चाक्तीको देवलस्तथा। जैगीषव्यश्च जाबालिर्दत्वा धर्म्मपूजितः॥')
जामदग्न्यः पुं (जमदग्नेरपत्यं पुमान् इति। 'गर्गादिभ्यो यञ्। ४।१।१०५। इति यञ्।) जमदग्निपुत्त्रः परशुरामः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा देवीभागवत। २५।४१।
'पित्राज्ञया जामदग्न्येन पूर्व्वं
छिन्नं शिरो मातुरिति प्रसिद्धम्।')
जामाता [ऋ] पुं (जायां माति मिमीते मिमीते वा। 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृ' उणा। २।९६। इति निपातनात् साधुः।) दुहितृपतिः। इत्यमरः। २।६।३२। जामाइ इति भाषा॥ (यथा, हरिवंशे।११६।२५।
'जामाता त्वभवत्तस्य [illegible]॥')
सूर्य्यावर्त्तः। धवः। इति मेदिनी। ते ११०॥
जामिः स्त्री, (जम+इञ्। इन् निपातनात् साधुरिति के।) स्वसा। कुलस्त्री। इत्यमरः। ३।३।१४२॥ (यथा मनुः। ३।५७।
'शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम्॥')
जामी, स्त्री (जामि+वा ङीष्।) जामिः। इति शब्दरत्नावली। (यथा महाभारते। १३।४६।७।
'यामीशप्तानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्यया।')
जामेयः पुं (जाम्या अपत्यमिति। 'स्त्रीभ्यो ढक्। ४।१।१२०। इति ढक्।) भागिनेयः। इति हेमचन्द्रः॥
जाम्बवं क्ली (जम्ब्वाः फलम्। 'जम्ब्वा वा। ४।३।१६५' इत्यण् तस्य विधानात् न लुक्।) जम्बुफलम्। इत्यमरः। २।४।१८॥ (यथा सुश्रुते १।४६।
'अत्यर्थं [illegible] जाम्बवं कफपित्तजित्।')
सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥ जाम्बवति पुं इति शब्दमाला॥
जाम्बवती स्त्री, (जाम्बवतः अपत्यं स्त्री। अण् ततो ङीप्।) श्रीकृष्णपत्नी। जाम्बवतकन्या। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा हरिवंशे। १९८।४१।
'सैषा जाम्बवती कन्या [illegible]॥')
जाम्बवती। इति राजनिर्घण्टः॥
जाम्बवान् [त्] पुं (जम्बुरस्य जाम्बवं तदस्यास्तीति मतुप् मस्य वः। पृषोदरादित्वात् साधुः। जम्बुवत् कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्।) ऋक्षराजः। स ब्रह्मपुत्त्रः। यथा रामायणे।
'ऋक्षराजस्य पुत्रोऽयं सत्यवानपि बुद्धिमान्। पितामहसुतश्चायं जाम्बवानिति विश्रुतः॥')
(यथाच हरिवंशे। ३८।३५।
'धात्रा कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो नृप॥')
जाम्बवी, स्त्री (जाम्बवस्येयमाकारोऽस्त्यस्या इति।) नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥
जाम्बुवान् [त्] पुं (जाम्बवान् पृषोदरात् साधुः।) जाम्बवान्। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥
जाम्बूनदं, क्ली, (जम्बूनद्यां भवमिति। अण्।) स्वर्णम्। धुस्तूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वर्णविशेषः। यथा। मेरुमन्दरपर्व्वतस्थजम्बूफलानां महागजवत्प्रमाणविशीर्णानां अत्युच्छ्रितायां इभकायनिभानां रसेन जम्बूनाम्नी नदी इलावृतं वहति तस्याः उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदा मरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति।" इति श्रीभागवतम्॥
जायकं क्ली, (जयति अपरं गन्धमिति। जि+ण्वुल्।) कालीयकम्। कालिया इति ख्यातं पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम्। इत्यमरः। २।६।१२५॥
जाया स्त्री, (जायते पुत्त्ररूपेणात्मास्यामिति। जन्+यक् आत्वञ्च।) भार्य्या। इत्यमरः। २।६।६॥ (यथा, मनुः। ९।८।
'पतिर्भार्य्यां सम्प्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते। जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः॥')
जायाजीवः, पुं (जाया आजीवः जीवनोपायो यस्य इति। जायया जीवतीति वा। जीव+अच्। जायाया अङ्गीसन्नर्त्तनादिना जीवना इत्यस्य तथात्वम्।) नटः। इत्यमरः। २।१०।१२॥
जायानुजीवी [न्] पुं, (जायया अनुजीवतीति। अनु+जीव+णिनि।) नटः। बकपक्षी। इति मेदिनी। ने १५५॥ वेश्यापतिः। इति शब्दरत्नावली॥ दुःस्थः। इति हेमचन्द्रः॥
जायापती, पुं (जाया च पतिश्चेति तौ।) भार्य्यापती। मागभातार इति भाषा॥ निरुद्धलिङ्ग समासोऽयं शब्दः। इत्यमरः। २।६।३८॥
जायी [न्] पुं (जि+णिनि। यद्वा, जि+णिनि।) ध्रुवकभेदः। यथा —
'जायीति नाम्ना ध्रुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वितः। सन्निपातेन तालेन शृङ्गारे भीष्यदो रवी॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
(त्र्या महाभारते। ३।३५।८।
'अकर्त्ते जन्म तस्यार्च्चं मर्त्यं दुर्ज्ञातसायिनः॥")
जायुः, पुं (जयति रोगान् इति। जि+उण्।) औषधम्। इत्यमरः। २।६।५०॥ (जय तीति। जयशीले, त्रि।)
जारः, पुं, (जीर्य्यति स्त्रिया सतीत्वमनेन। जॄ+ करणे घञ्।) उपपतिः। इत्यमरः। २।६।३५।
(यथा याज्ञवल्क्ये। २।३०।
'जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम्॥"
जारयति नाशयतीति इति। जॄ+णिच्+अच्।
हन्ता। यथा, ऋग्वेदे। १।६६।४।
"यमोह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम्॥")
जारजः त्रि (जारात् उपपतेर्जायते इति। जन्+ डः।) उपपतिजातसन्तानः। इत्यमरः। २।६।३६। (यथा मनुः। ३।१५८। श्रोत्रे कुल्लूकभट्टकृतटीकायाम्।
'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः॥")
जारणी स्त्री (जारयति परिपाकं कारयतीति। जॄ+णिच्+ल्युट्। ततो ङीप्।) स्थूलजीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥
जारी, स्त्री, (जारयति चौर्य्यं कारयतीति। जॄ+ णिच्+अच्+गौरादित्वात् ङीष्।) औषधी विशेषः। इति मेदिनी। रे, ९८। जाड़ी इति भाषा॥
जारूथ्यः, पुं, (वरूथ मांसं तदर्हतीति। वरूथ +ण्य।) त्रिगुणदक्षिणाकयज्ञः। (यथा महाभारते। ३।२९०।७०।
"ततो देवर्षिसहितं सरितं गोमतीमनु। इयाजाश्वमेधानां जारूथ्यानां स निरर्गलान्॥")
जालं, क्ली, (जलति आच्छादयतीनेनेति। जल संवरणे+करणे घञ्। यद्वा, जले चिप्यते इति। जल+'णिचे।" ४।२।८२। इत्यण्।) सूत्रमयधातुविकारादिनिर्म्मितमत्स्यादिधारको पाशः। तत्पर्य्यायः। आनायः २। इत्यमरः। १।१।१६८॥ जालकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्।५५८।
'कैवर्त्तजालवत् यो विकारो गुणस्य यावत्तिः।
तस्मात्तस्य नयतः सहसा च निजाङ्कमुपमामाय।')
गवाक्षः। (यथा, रघुः। ६।४३।
"प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः॥")
क्षारकः। स तु अस्फुटकलिकाकुड्मलादि स्तबकवलयः। दम्भः। समूहः। इति मेदिनी। ले १८। (यथा, रघुः। ७।६९।
'ततो धनुष्मान्धनुषः शरस्य एकार्थप्रबर्हं शरजालम्॥"
वंशलौहादिनिर्म्मितजालवदङ्कविशेषः। यथा, भट्टिः। १।८।
"अर्ज्जनीवितीष्णजरत्नभासो गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः॥")
इन्द्रजालम्। इति हेमचन्द्रः। ३।५४०॥
जालः, पुं (जालयति प्राणान्ममाङ्गादिभिः यद्व जलतीति। जल संवरणे+णिच्+"ञन्द्यशीति।" ३।१।१४४। इत्यच्।) कदम्बः। इति मेदिनी। ले, १८

जालकं, क्ली, (जल संवरणे + भावे घञ् । जालेन ईषदावरणेन कायति प्रकाशते इति । कै + कः । जाल + स्वार्थे कन् वा ।) अस्फुटकलिका । इति भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ९९ ।
"तासुत्याप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्यग्रस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ॥")
कुष्माण्डादिक्षुद्रफलम् । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । क्षारकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ कोरकः । दम्भः । कुलायः । आनायः । इति मेदिनी । के, ९२ ॥ (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे ७ अध्याये ।
"दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ।
मक्षिकान् मशकान् केशान् जालकानि च
पश्यति ॥")
समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।
"वद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्म्माम्भसां जालकं
वन्धे संसिनि चैकहस्तयमिताः पर्य्याकुला
मूर्द्धजाः ॥"
वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषः। यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १७ । ६ ।
"ततो यष्टिं शलाकाश्च जालकं पञ्जरं तथा ।
वभञ्ज लुब्धको दीनां कपोतीञ्च मुमोच ताम्॥")
जालकं, क्ली स्त्री, (जल संवरणे + भावे घञ् । जालेन आवरणेन कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) मोचकफलम् । इति मेदिनी ॥ के, ९२ ॥
जालकः, पुं, (जालेन वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषेण कायतीति । कै + कः ।) गवाक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥
जालकारकः, पुं, (जालं करोतीति । कृ + ण्वुल् । जालस्य कारको वा ।) मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७६ ॥ जालकर्त्तरि, त्रि ॥
जालकिनी, स्त्री, (जालकं लोमसमूहस्तदस्त्यस्या इति । "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५। इति इनिस्ततो ङीप् ।) मेषी । इति हेमचन्द्रः ।४।३।४३॥
जालगर्द्दभः, पुं, रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
"विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्द्दभः ॥"
अस्य तनुरीषत्पाकवान् । पित्तजत्वेन सर्व्वथा पाकाभावस्यायुक्तत्वात् । अयमग्निवात इति ख्यातः ॥ * ॥ अथ दिव्यतेन्द्रवृद्धागर्द्दभिकाजालगर्द्दभानां चिकित्सा ।
"विवृतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ।
पाके तु रोपयेदाज्यैः पक्वैर्मधुरभेषजैः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
जालगोणिका, स्त्री, (जालवत् गोण्या छिद्रवस्त्रेण कायतीति । कै + कः । ततो ह्रस्वः ।) दधिमन्थनभाण्डविशेषः । तत्पर्य्यायः । कण्ठालः२ । इति शब्दरत्नावली ॥
जालन्धरः, पुं, त्रिगर्त्तदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४ ॥ (देशोऽयं पीठस्थानानामन्यतमः ।
अत्र भगवती विश्वमुखीमूर्त्त्या विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७६ ।
"जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्व्वते ॥"
जालन्धरोऽभिजन एषामिति । अण् ।) तद्देशस्थे पुं भूम्नि । (दैत्यविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ७१ । १०६ ।
"पुरा जालन्धरं दैत्यं ममापि परिकम्पनम् ।
पादाङ्गुष्ठाग्ररेखोत्थं चक्रं सृष्ट्वा हरोऽहरत् ॥"
ऋषिविशेषः । इति व्याकरणम् ॥)
जालपात् [द्] पुं, (जालमिव पादौ यस्य ।) हंसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथाह सुश्रुतः । १४६ ।
"टिट्टिभं सारसादंश्च कोकिलं कुक्कुटं तथा ॥")
जालप्राया, स्त्री, (जालस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र ।) अङ्गरक्षिणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३३ ॥ लोहार साँजोया इति भाषा ॥
जालवर्व्वूरकः, पुं, (जालाकारो वर्व्वूरकः । शाकपार्थिवादिवत्समासः ।) वर्व्वूरवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । छत्राकः २ स्थूलकण्टकः ३ सूक्ष्मशाखः ४ तनुच्छायः ५ रन्ध्रकण्टः ६ । अस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । वातामयकफनाशित्वम् । पित्तदाहकारित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
जालिकः, पुं, (जालेन जीवतीति । जाल + "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठन् । यद्वा, जालेन चरतीति । "पर्पादिभ्यः ष्ठन् ।" ४ । ४ । १० । इति ठन् ।) कैवर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वागुरिकः । जालेन मृगबन्धनकर्त्ता । इत्यमरः ।२ । १० । १४ ॥ मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७७ ॥ (ऐन्द्रजालिकः । इति व्याकरणम् ॥)
जालिकः, त्रि, (जालेन जीवतीति । जाल + ठन् ।) ग्रामजाली । जालोपजीवी । इति मेदिनी ।के, ९४॥
जालिका, स्त्री, (जालं जालवदाकृतिरस्ति अस्याः । जाल + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) वस्त्रविशेषः । गिरिसारः । (जलमेवेति स्वार्थे अण् । ततो जालं सलिलं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इति ठन् ।) जलौका । विधवा । भटानामसम्मरचिताङ्गरक्षिणी । इति मेदिनी । के, ९४ ॥
जालिनी, स्त्री, (जालं चित्रकर्म्मवन्नुसमूहो विद्यतेऽस्यामिति । इनिस्ततो ङीप् ।) चित्रशाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६९ ॥ (जालं आनायसदृशरूपं विद्यतेऽस्या इति ।) कोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्याया भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥"
कोशातकी । इति रत्नमाला ॥ प्रमेहरोगिणः पीडकाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये । "तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैरनुगतधातोः प्रमेहिणो दश पीडका जायन्ते । तद्यथा, शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति ।"
"जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥")
जाली, स्त्री, (जालं जालाकृतिरस्ति अस्याः अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) ज्योत्स्नी । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ झिङ्गा । इति ख्याता । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जाल्मः, त्रि, (जालयति दूरीकरोति हिताहितज्ञानमिति । जल + णिच् + बाहुलकात् मः ।) पामरः । (यदुक्तम् ।
"स्वर्णं विश्राम्यतां जाल्म! स्कन्धं ते यदि बाधति ।
न तथा बाधते स्कन्धं यथा बाधति बाधते ॥")
क्रूरः । असमीक्ष्यकारी । इति मेदिनी । मे, १३ ॥ (यथा, माघे । १५ । ३३ ।
"त्वयि पूजनं जगति जाल्म !
कृतमिदमपाकृते गुणैः ।
हासकरमघटते नितरां
शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे ॥")
जाषकं, क्ली, (जस्यति मुष्णाति सद्गन्धादिकमिति । जस + ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् सस्य षत्वम् ।) कालीयनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
जाहकः, पुं, घोङ्गः । घोघ इति भाषा । मार्ज्जारः । खड्गा । काण्डिका । इति मेदिनी । के, ९२ ॥ विलेशयजन्तुविशेषः । तत्पर्य्यायः । गात्रसङ्कोची २ मण्डली ३ बहुरूपकः ४ कामरूपी ५ विरूपी ६ विलवासः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
जाह्नवी, स्त्री, (जह्नोरपत्यं स्त्री । जह्नु + अण् + ङीप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥ एतन्नामकारणं यथा,—
"जाह्नुद्वारा पुरा दत्ता जह्नुः संपीय कोपतः ।
तस्य कन्यास्वरूपा च जाह्नवी तेन कीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ * ॥
तस्यां तिथिविशेषे स्नानफलं यथा,—
"सामान्यदिवसस्नानसङ्कल्पं शृणु सुन्दरि ! ।
पुण्यं दशगुणश्चैव मौषलस्नानतः परम् ॥
ततस्त्रिंशद्गुणं पुण्यं रविसंक्रमणे दिने ।
अमायाञ्चापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने ॥
ततो दशगुणं पुण्यं नराणामुत्तरायणे ।
चातुर्म्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेव च ॥
अक्षयायाञ्च तत्तुल्यं नैतद्वेदनिरूपितम् ।
असंख्यपुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम् ।
सामान्यदिवसस्नानात् दानात् शतगुणं भवेत् ॥
मन्वन्तरायां देवेशि ! युगाद्यायां तथैव च ।
माघस्य सितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव च ॥
ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्लभे ! ।
दशहरादशम्याञ्च युगाद्यादि समं फलम् ॥
नन्दासमञ्च वारुण्यां महत्पूर्व्वे चतुर्गुणम् ।
ततश्चतुर्गुणं पुण्यं त्रिमहत्पूर्व्वके सति ॥
पुण्यं कोटिगुणञ्चैव सामान्यस्नानतो हि यत् ।

चन्द्रोपरागसमये सूर्य्ये दग्धगुणं ततः ।
पुनर्ग्रहणोदये काले ततः शतगुणं फलम् ।
सर्व्वेष्वेव पक्षेषु वेध्यानां विपर्य्ययः ।'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

जि, जये । अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सकं च अनिट् ।) जय उत्कर्षः श्रौका इव । उत्कर्षेऽकर्म्मकः । जयन्ति मधुमाकुले इव केलयः । सकेरयमेऽरजयत् सुरालयमिति कादम्बरी । जयति शत्रुं बली । अनभिधानादस्मात् तुमन्तो प्रयोगाभावः । किञ्च तयोः स्थाने लियन्तीति । किञ्च तुम स्थाने तासादि इष्यते । यथा भावगम्यजयः कोऽपि जयताइगगोचरः । इति दुर्गादासः ॥

जि त्रि, (जयतीति । जि+बाहुलकात् डि ।) जेता । पिशाचे पुं । इत्येकाक्षरकोषः ॥

जिगत्नु पुं (गच्छतीति । गम+ गमेः सन्वच्च ।' उणा ३ । ३१ । इति क्नु सन्वत्कार्य्यञ्च । अनुदात्तोपदेशे इत्यादिना नलोपः ।) प्राणः वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

जिगमिषा स्त्री (गन्तुमिच्छा । गम+सन्+अ । ततष्टाप ।) गमनेच्छा । इति व्याकरणम् ॥

जिगीषा स्त्री (जेतुमिच्छा । जि+सन्+अ । ततष्टाप ।) जयेच्छा । (यथा महाभारते १ । ७१ । ६ ।
"जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ॥)
व्यवसायः । प्रकर्षः । इति मेदिनी । षे १६ ॥

जिघत्सा स्त्री (अत्तुमिच्छा । अद् भक्षणे+सन्+अ । लुङ्सनोर्घस्लृ । २ । ४ । ३७ । इति घस्लः ।) क्षुधा । इति हेमचन्द्रः ।३।५७ ॥

जिघत्सु त्रि (अत्तुमिच्छुः । अद्+सन्+ 'लुङ्सनोर्घस्लृ । २ । ४ । ३७ । इति घस्लादेशः । ततः 'सनाशंसभिक्ष उः' । ३ । २ । १६८ । इति उः ।) क्षुधितः । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

जिघांसक त्रि (जिघांसति हन्तुमिच्छतीति । हन+सन्+ण्वुल ।) हननेच्छुकः । इति व्याकरणम् ॥

जिघांसा स्त्री (हन्तुमिच्छा । हन्+सन्+ अप्रत्ययात् । ७ । ३ । ५५ इति कुत्वम् । 'अजझनगमां सनि । ६ । ४ । १६ । इति दीर्घः । ततः अप्रत्ययान्तत्वात् स्त्रियां टाप ।) हननेच्छा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०६ ।
'जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥")

जिघांसु पुं (हन्तुमिच्छुः । हन्+सन्+ "सनाशंसभिक्ष उः । ३ । २ । १६८ । इति उः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३९३ । हननेच्छौ त्रि । यथा भट्टिः ।
प्रद्युम्नपदं चरिक जिघांसुः ॥
(यथाच महाभारते । १ । १५४ । १८ ।
जिघांसवः क्रोधवशा सुभीमा
भीमं समन्तात् परिवव्रुरुग्राः ॥')

जिघ्र, त्रि (जिघ्रतीति । घ्रा गन्धोपादाने+ "पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । ३ । १ । १३७ । इति शः ।) घ्राणकर्त्ता । यथा साहित्यदर्पणे ।
"स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः
सपत्नीजनः ॥"

जिङ्गिनी, स्त्री, वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । झिङ्गिनी २ झिङ्गी ३ सुनिर्यासा ४ प्रमोदिनी ५ । (यथा, गारुडे १८४ अध्याये ।
'जिङ्गिन्येरण्डकं यव । मूलकाश्मसमन्वितम् ।
शीतोदकञ्च तत्सर्व्वं वाजुशीवायशं हरेत् ।'
यथाच वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ।
"रोध्रसावरकरोध्रपलाशा
जिङ्गिनी सरलकट्फलयुक्ता ।
कुत्सिताम्बकदली गतशोका
सैलवालुपरिपेलवमोचा ॥)
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । योनिशोधनत्वम् । कटुत्वम् । व्रणहृद्रोगवातातीसारनाशित्वम् । पटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ मे भागे ।

जिङ्गी स्त्री, मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ । ४ । ९० ॥ (यथा भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठचिकित्सायाम् ।
व्यात्तु जिङ्गी मदातिविषा विशाला कृमि
मन्नकम् ॥)

जिज्ञासा स्त्री, (ज्ञातुमिच्छा । ज्ञा+सन्+अ । स्त्रियां टाप ।) ज्ञातुमिच्छा । यथा —
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।
इति शारीरकप्रथमसूत्रम् ॥
तत्पर्य्यायः । अनुयोगः १ प्रश्नः २ पृच्छा ३ निरूपणा ४ । इति जटाधरः ॥

जिज्ञासित त्रि (जिज्ञासाऽस्य जाता । तारकादित्वात् इतच् । यद्वा ज्ञा+सन्+कर्म्मणि क्त ।) ज्ञातुमिष्टम् । पृष्टः । विचारितः । यथा श्रीभागवते १ । ५ । ४ ।
जिज्ञासितमधीतञ्च ब्रह्म यत्तत् सनातनम् ॥"
किञ्च यत् सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितं अधीतं अधिगतं प्राप्तञ्च । इति श्रीधरस्वामी ॥

जिज्ञासु त्रि (ज्ञातुमिच्छुः । ज्ञा+सन्+ 'सनाशंसभिक्ष उः । ३ । २ । १६८ । इति उः ।) आत्मज्ञानेच्छुः । यथा श्रीभगवद्गीतायां ७।१६ ।
"चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥
सामान्यबोधेच्छुकश्च ॥

जिज्ञास्य त्रि (जिज्ञास्यते इति । ज्ञा+सन्+कर्म्मणि यत् ।) जिज्ञासितव्यः । जिज्ञासनीयः । (विचार्य्यम् । यथा भागवते । २ । ९ । ३५ ।
'एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥'
'आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यं विचार्य्यम् ॥ इति श्रीधरस्वामी ॥)

जित पुं (जितं जयमस्त्यस्येति । अच् ।) अवद्रूपामकावर्थेश । इति हेमचन्द्रः ॥

जित, त्रि, (जि+कर्म्मणि क्त ।) प्राप्तपराजयः । तत्पर्य्यायः । पराभूतः २ परिभूतः ३ अभिभूतः ४ भग्नः ५ पराजितः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः । ४ । १८१ ।
"एतैर्जितैश्च जयति सर्व्वान् लोकानिमान् गृही ॥)

जितकाशि पुं (जितेन जयोद्यमेन काशते प्रकाशते इति । काश+इन् ।) दृढमुष्टिः । इति भारतटीकायां नीलकण्ठः ॥

जितकाशी [न्] त्रि (जितेन जयेन काशते इति । काश+णिनि ।) जययुक्तः । तत्पर्य्यायः । जिताहवः २ । इति हेमचन्द्रः ३ । ४४० ॥ (यथा हरिवंशे । १०५ । ३१ ।
'अनिरुद्ध इमे वाक्ये जितकाशी महाबले ।
वाचं प्रोवाच संक्रुद्धो युद्धतां बध्यतामिति ॥")

जितनेमि पुं (जिता नेमिर्येन ।) अश्वत्थनिर्म्मितदण्डः । तत्पर्य्यायः । आश्वत्थः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८० ॥

जितशत्रु पुं (जितः शत्रुर्येन ।) अजितार्हतः पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ शत्रुपराजये, त्रि ॥

जिताक्षर त्रि (जितानि आयत्तीकृतानि अक्षराणि येन ।) जिताक्षरत्वम् । वशीभूताक्षरः । हस्तिमार्गाक्षरबोधेन पाठकः । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

जितामित्र पुं (जिता अमित्रा रागद्वेषादयो बाह्यावरणादयश्च येन इति ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६८ ।
"अर्च्चो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः
प्रमोदनः ॥"
जितोऽमित्रः शत्रुर्येन ।) शत्रुपराजये त्रि ॥ (यथा मार्कण्डेये । १३ । ११३ ।
'अन्नप्रदाता वेदानां श्रोत्रियः सततं नरः ।
जितामित्रो ध्रुवो यत्र बलवान् धर्म्मतत्परः ॥')

जितारि, पुं (जिता अरयः कामक्रोधादयो येन ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शम्भवार्हत्पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ । (कुरुपुत्रस्य विदितः पुत्राणामन्यतमः । यथा महाभारते । १ । ९४ । ५० ।
'अविक्षित् परिक्षिच्च शबलाश्वश्च वीर्य्यवान् ।
आदिराजो विराजश्च शाल्मलिश्च महाबलः ।
उच्चैःश्रवा भङ्गकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः ॥")
जितशत्रौ त्रि ॥

जिताष्टमी स्त्री (जिता पुत्रसौभाग्यदानेन सर्व्वोत्कर्षेण स्थिता या अष्टमी ।) आश्विनकृष्णाष्टमी । सैव जीमूतवाहनाष्टमी । यथा आश्विनकृष्णाष्टम्यां जीमूतवाहनपूजा । तत्राष्टमी प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । भविष्योत्तरे ।
'इषे मास्यसिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् ।
पुत्रसौभाग्यदा स्त्रीणां ख्याता सा जीवपुत्रिका ॥
शालिवाहनराजस्य पुत्रो जीमूतवाहन

तस्यां पूज्यः स नारीभिः पुत्रसौभाग्यलिप्सया ॥
प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः ।
पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम् ॥”
किञ्च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा प्रदोषे यत्र चाष्टमी ।
तत्र पूज्यः सदा स्त्रीभी राजा जीमूतवाहनः ॥”
गाथा च । यद्दिने प्रदोषव्यापिनी अष्टमी तत्रैव व्रतं उभयदिने चेत् परदिने त्रिसन्ध्याव्यापित्वात् । उभयदिने प्रदोषाव्याप्तौ उदयगामिन्यां तदुक्तं निर्णयामृतसिन्धौ ।
“लक्ष्मीव्रतं चार्द्दिते प्रभाते
यत्राष्टमी चाश्विनकृष्णपक्षे ।
तत्रोदयं वै कुरुते दिनेश-
स्तदा भवेज्जीवितपुत्त्रिका सा ॥” इति ।
अस्यामष्टम्यां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् ।
“आश्विनस्यासिताष्टम्यां याः स्त्रियोऽन्नं हि भुञ्जते ।
मृतवत्सा भवेयुस्ता वैधव्यञ्च भवेद्ध्रुवम् ॥”
इति वचनात् ।
इति वाचस्पतिमिश्रकृततपमतृकारचिन्तामणिः ॥
जिताहवः, पुं, (जित आहवो युद्धं येन ।) जितकाशी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७० ॥
जितेन्द्रियः, त्रि, (जितानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि येन ।) वशीकृतेन्द्रियः । तत्पर्य्यायः । शान्तः २ श्रान्तः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शब्दचिन्तामणिधृतवचनम् ।
“श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥”)
जितेन्द्रियाह्वः, पुं, (जितेन्द्रियं आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ+ह्वे+कः ।) कामदहदिवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जित्तमः, पुं, (अयमेषामतिशयेन जित् जयशीलः । जित्+तमप् ।) जितुमः । मिथुनराशिः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ जयशीलानां मध्ये उत्तमश्च ॥
जित्या, स्त्री, (जि+“विपूयविनीयजित्यामुञ्जकल्कहलिषु ।” ३ । १ । ११७ । इति क्यप् ।) हलिः । इति हेमचन्द्रः । ३।५५४ ॥ (सिद्धान्तकौमुदीमते तु पुंलिङ्गोऽयं शब्दः ॥)
जित्वरः, त्रि, (जयतीति । जि+“इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ।” ३।२।१६३ । इति क्वरप् ।) जेता । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा, माघे । २ । ६ ।
“करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्द्दिशाम् ।
विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥”)
जित्वरी, स्त्री, (जयति सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति । जि+क्वरप् । “टिड्ढेति ।” ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जिनः, पुं, (जयतीति । जि+“इण् षिञ् जीति ।” उणां । ३ । २ । इति नक् ।) अर्हन् । बुद्धः । विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥ अतिवृद्धे, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ जित्वरे, त्रि । इति मेदिनी । ने, ८ ॥

जिनयोनिः, पुं, मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥
जिनसद्म, [न्] क्ली, (जिनानां सद्म गृहम् ।) जिनगृहम् । तत्पर्य्यायः । चैत्यः २ विहारः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६० ॥
जिनेन्द्रः, पुं, (जिनानां इन्द्रः ।) बुद्धः । इति हलायुधः ॥
जिम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जिमित्वा जिम्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
जिरि, र न हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । र, वैदिकः । न, जिरिणोति । इति दुर्गादासः ॥
जिव, इ प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इखी । इ, जिन्व्यते । जिन्वति लोकः पितरम् । इति दुर्गादासः ॥
जिवाजिवः, पुं, (जीवञ्जीवः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
जिव्रिः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄष् वयोहानौ+“जीर्य्यतेः क्रिन् रश्च वः ।” उणां । ४ । ५४ । इति क्रिन् । इरादित्वार्त्ये रेफस्य च वः । बाहुलकात् हलि चेति न दीर्घः ।) समयः । पक्षी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (जीर्णे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।१।७०।५। [भरन्त ॥”)
“वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्य्यन् पितुर्न जिव्रेर्वि वेदो
जिष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वा वेट् ।) उ, जेषित्वा जिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥
जिष्णुः, पुं, (जयतीति । जि जये+“ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ।” ३ । २ । १३९ । इति ग्स्नुः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ७० । १३ ।
“विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥”)
इन्द्रः । (यथा, अथर्व्ववेदे । ११ । ६ । १८ ।
“जयंश्च जिष्णुश्चामित्रा जयतामिन्द्रमेदिनौ ॥”)
अर्ज्जुनः । (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । २१ ।
“अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥”
भौत्यस्य मनोः पुत्त्राणामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।
“तरङ्गभीरुर्व्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥”)
जेतरि त्रि । इति मेदिनी । णे, १३ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ८५ ।
“इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्त्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥”)
जिह्मं, क्ली, (जहातीति । हा+“जहातेः सन्वदालोपश्च ।” उणां । १ । १४० । इति मन् ।) तगरवृक्षः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥
जिह्मः, त्रि, (जहाति परित्यजति सारल्यमिति । हा+“जहातेः सन्वदालोपश्च ।” उणां । १ । १४० । इति मन् ।) कुटिलः । (यथा, महाभारते । १ । १०२ । १८ ।
“सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूकषायीकृतलोचना ॥”
मन्दः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥
जिह्मगः, पुं, (जिह्मं कुटिलं वक्रमित्यर्थः यथा स्यात् तथा गच्छतीति । गम+डः ।) सर्पः । (यथा, महाभारते । १ । ६ । १६ ।
“स लब्ध्वा दुर्लभां भार्य्यां मह्नाकिप्स्ल्क्ववर्चसम् ।
व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥”
जिह्मं मन्दं गच्छतीति ।) मन्दगे, त्रि । इति मेदिनी । गे, २५ ॥
जिह्ममोहनः, पुं, (जिह्मं कुटिलं यथा तथा मुह्यतीति । मुह+“नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति ल्युः । यद्वा, जिह्मस्य कुटिलस्य सर्पस्य मोहनश्चित्तमोहनः । भक्ष्यत्वात् ।) भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥
जिह्मशल्यः, पुं, (जिह्मं कुटिलं शल्यं यस्मात् ।) खदिरः । इति जटाधरः ॥
जिह्वं, क्ली, (जिह्मं निपातनात् मस्य वत्वे साधुः ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥
जिह्वः, पुं स्त्री, (हूयते आहूयतेऽनेनेति । ह्वे+बाहुलकात् डप्रत्ययेन द्वित्वादौ चेति साधुः ।) जिह्वा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ११२ । ६५ ।
“द्विसहस्रेण जिह्वेन वासुकिः कथयिष्यति ॥”)
जिह्वलः, त्रि, (जिह्वेन जिह्वया लाति आदत्ते परद्रव्याणीति । जिह्व+ला+कः ।) लुब्धः । लोलुपः । यथा, श्राद्धतत्त्वे ।
“श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वलाः ।
पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥”
जिह्वा, स्त्री, (जयति रसमनयेति । जि+“शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ।” उणां । १ ।१५४ । इति वन् प्रत्ययेन हुगागमे निपातनात् साधुः ।) रसज्ञानेन्द्रियम् । जिव् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रसज्ञा २ रसना ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ रशना ४ रसनम् ५ जिह्वः ६ । इति तट्टीका ॥ रसाला ७ सुधासवा ८ रसिका ९ रसाङ्का १० । इति शब्दरत्नावली ॥ रसा ११ लोला १२ रसाणा १३ रसला १४ ललना १५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । २६ ।
“जिह्वे ! कीर्त्तय केशवं मुररिपुं चेतो ! भज श्रीधरं पाणिद्वन्द्व ! समर्च्चयाच्युतकथाः श्रोत्रद्वय ! त्वं शृणु कृष्णं लोकय लोचनद्वय ! हरेर्गच्छाङ्घ्रियुग्मालयं जिघ्र घ्राण ! मुकुन्दपादतुलसीं मूर्द्धन्नमाधोक्षजम् ॥”)
अस्याः परीक्षा यथा, भावप्रकाशे ।
“शाकपत्त्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात् ।
रक्ता श्यामा भवेत् पित्तात् लिप्ताऽऽर्द्रा धवला कफात् ।
परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके ।
सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥”
(यथास्या उत्पत्तिविषयः ।

"उन्रे पच्यमानानामाभागाद्रक्तसारवत् ।
कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने ४र्थे ऽध्याये ॥)

जिह्वानिलेखन क्ली (जिह्वाया निलेखनं संस्कारः ।) जिह्वामार्ज्जनम् । जिवछापिडान इति भाषा । जिह्वामार्ज्जनद्रव्यम् । जिवछाचाडा चर्थादि इति भाषा । तत् दशाङ्गुलं कोमलं स्वर्णरूप्यताम्रलौहनिर्म्मितं जिह्वामलापकर्षणं प्रशस्तम् । तस्य गुणः । वक्त्रवैरस्यजिह्वाश्रितमलनाशित्वम् । आरोग्यरुचिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(जिह्वानिलेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च ।
तन्मलापहरं शस्तं मृदुश्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ।
मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाड्यहरं सुखम् ॥
अस्याप्ययथा रोगजनकता यथा —
जिह्वानिलेखनात्कण्ठभञ्जनादभिघाततः ।
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वानिलो हनू ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुग्रहः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्व्वणभाषणम् ॥
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)

जिह्वाप पु (जिह्वया पिबतीति । पा + आतो ऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ । इति कः ।) कुक्कुरः व्याघ्रः । विडालः । भल्लूकः इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रकव्याघ्रः । इति विश्वः ॥

जिह्वामल क्ली (जिह्वाया मलम् ।) जिह्वास्थितमलम् । तत्पर्य्यायः । कुलुकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जिह्वामूलीय पु (जिह्वामूले भवः । 'शिह्वामूलाङ्गुलेश्छः । ४ । ३ । ६२ । इति छः ।) वर्णात्मकवर्णः । वोपदेवनाम्ना ह्न इति संज्ञा कृता स तु कखपरे विसर्गस्थाने भवति । यथा हरि × काम्यः । अस्योच्चारणं विसर्गवत् । इति व्याकरणम् ॥

"अधोविरेकयुक्ताग्रमात्रवङ्कयष्टिकः ।
जिह्वामूलीय इवैष गजकुम्भोपमोऽपरः ॥"
इति सुपद्मव्याकरणटीका ॥

जिह्वारदः पु (जिह्वा एव रदो दन्त इव यस्य ।) पक्षी । इति हारावली । ५६ ॥

जिह्वारोगः पुं (जिह्वाया रोगः ।) मुखरोगान्तर्गतगलतयाधिः । तत्र जिह्वारोगाणां निदानमाह सुश्रुतः ।
'वातेन पित्तकफाभ्यां कण्टकोऽलासकश्च ।
उपजिह्विका च गता जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः ॥
तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।
जिह्वानिलेनस्फुटिता प्रसुप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।
स्फुटिता सशारिदीर्घा । प्रसुप्ता स्पर्शानभिज्ञा सुप्तेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मध्यभूमिजो द्रुमः तद्वत् कण्टकचिता ॥ * ॥
पित्तजमाह ।
पित्तात् सदाहैरुपचीयते च
दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च ।

अथ रोगो लोके जलौनि ख्यातः । आड़ीति वङ्गभाषा ॥ * ॥ कफजमाह ।
कफेन गुर्व्वी बहलाचिता च
मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः ।
बहला स्थूला । मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः ॥ * ॥
अलासमाह
जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढ़
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः ।
जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥
प्रगाढ़ः प्रकर्षेण गाढ़ो घनः । कफरक्तमूर्त्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः । जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः । भृशं पाकेन पित्तञ्च । एतत्त्रिदोषजोऽयम् । असाध्यश्चायम् ॥ * ॥ उपजिह्विकामाह ।
जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा
मुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः ।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्तः
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥
जिह्वाग्ररूपः जिह्वाग्राकृतिः ॥ * ॥
अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।
जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् ।
गुडूचीपिप्पलीनिम्बक्वाथः कवलभिः सुखः ॥
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम् ।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्य्यं भिषजा खलु ॥
पित्तजे परिघृष्टे तु निःसृते दुष्टशोणिते ।
प्रतिसारणगण्डूषनस्यञ्च मधुरं हितम् ॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखिते ष्वसृजः क्षये ।
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्य्यस्तु प्रतिसारणे ॥
उपजिह्वाम् संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥
व्योषक्षाराभयावह्निचूर्णैस्तत प्रघर्षणम् ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलञ्च पाचयेत् ॥
इति भावप्रकाशः ॥

जिह्वालिट [ह्] पु (जिह्वया लेढीति । लिह + क्विप् ।) कुक्कुरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

जिह्वाशल्यः पु (जिह्वायाः शल्यमिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जिह्वास्वादः पु (जिह्वया स्वाद आस्वादनम् ।) लेहनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥

जीनः, त्रि (जिनाति जीर्य्यतीति । ज्या वयोहानौ + "गत्यर्थेति । क्तः । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । हल इति दीर्घः । ल्वादिभ्य इति नत्वम् ।) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ (चर्म्मपुटे । यथा मनुः । ११ । १३८ ।
"जीनकार्म्मुकवस्तावीन् पृथग् दद्याद्विशुद्धये ॥")

जीमूतः पुं (जयति आकाशमिति । जि + जेर्मूट्चोदात्तः । उणां ३ । ९१ । इति क्तः । मूडागमो धातोर्दीर्घश्च ।) पर्व्वतः । (यथा मार्कण्डेयपुराणे । १२० । २५ ।
"जीमूतो द्रावणश्चैव मैनाकश्चन्द्रपर्व्वतः ।
आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ॥" ॥)
जीवनं जलं मूत्रयति साययनाति । पृषोदरादित्वात् साधु । इति पुरुषोत्तमदेवः ।) मेघः । (यथा महाभारते । ६ । १९ । ३१ ।
राजानमन्वयुः पश्चात् जीमूता इव वार्षिकाः ॥)
मुस्ता । देवताडवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १५८ ॥
इन्द्रः । भृतिकरः । घोषकलता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ॥"
सूर्य्यः । यथा महाभारते । ३ । ३ । सूर्य्यस्याष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने । २२ ।
वरुणः सागरोऽंशश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥"
ऋषिविशेषः यथा महाभारते ५ । १११ । २४ ।
जीमूतस्यात्र विप्रर्षेस्तपतस्ते महात्मनः ।
मल्लविशेषः । भीमसेनस्तु विराटभवनवासकाले नियुद्धेन निहतवान् । यथा महाभारते । ४ । १२ । २२ ।
ततस्तु हनमङ्काश भीमा मल्ल समाह्वयत् ।
जीमूत नाम तं तत्र मल्लं विख्यातविक्रमम् ।
स्वनामख्यातो दशार्हस्य पौत्रः । यथा हरिवंशे । ३७ । २५ ।
दशार्हस्य सुतो व्योमा व्योम्नो जीमूत उच्यते ।
वपुष्मतपुत्रः । स तु शाल्मलद्वीपस्य ईश्वरविशेषः । यथा मत्स्ये ३६ अध्याये ।
शाल्मलस्येश्वराः सप्त सुतास्ते तु वपुष्मतः ।
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ॥
अस्य वर्षस्तु एतन्नाम्नैव विख्यातः । यथा तत्रैव —
जीमूतस्य च जीमूतो रोहितस्य च रोहितः ।
जनपदादिशब्दस्यवर्षविशेषः । तद्विवरणादिकं द्वन्द्वशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

जीमूतकूटः पुं (जीमूतो मेघः कूटे शिखरे यस्य । अत्युन्नतत्वादेवास्य तथात्वम् ।) पर्व्वतः । इति हारावली । ५१ ॥

जीमूतमूल क्ली (जीमूतस्य मुस्तायाः मूलमिव मूलमस्य ।) शटी । इति रत्नमाला ॥

जीमूतवाहनः पु (जीमूतो मेघो वाहनं यस्य ।) इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् । धर्म्मरत्ननामकस्मृतिग्रन्थकर्त्ता ॥ (यदुक्तं दायभागे ।
बहुविधपूर्व्वनिबन्धृव्याख्यासञ्जातसंशयच्छेत्तृ ।
जीमूतवाहनकृतं प्रकरणमवगन्तये श्रेयम् ॥
परिभद्रकुलोद्भूतः श्रीमान् जीमूतवाहनः ।
दायभागं चकारेमं विदुषां संशयच्छिदे ॥"
शालिवाहननृपस्य पुत्रः । आश्विनकृष्णाष्टम्यां पुत्रसौभाग्यकामाभिर्नारीभिरयं पूज्यः । एतद्विवरणं जिताष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ जीमूतकेतोर्नृपस्य पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे । २२ । २४ ।
"अथ सव्याचिरादेव राज्ञः समुद्रजायत ।
जीमूतवाहनं तं च नाम्ना स विदधे पिता ॥")

जीमूतवाही [न्] पुं (जीमूतं वहति जीमूता वारयावाहां परिणामयतीत्यर्थः । वह +

ग्निनिः। मेघयोनित्वादेवास्य तथात्वम्।) धूमः। इति हेमचन्द्रः॥

जीरः, पुं, (जवतीति। जु गतौ+"जोरी च।" उणां २। २३। इति रक् ईश्वान्तादेशः।) जीरकः। खड्गः। इति मेदिनी। रे, ३८॥ अणुः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (विद्यावति, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १।४४।११।
"मनुष्वद्देव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्त्यम्।"
"जीरं विद्यावन्तम्।" इति दयानन्दभाष्यम्॥)

जीरकः, पुं, (जीर+संज्ञायां कन्।) वणिग्-द्रव्यविशेषः। जीरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। जरणः २ अजाजी ३ कणा ४। इत्यमरः। २।९।३६॥ जीर्णः ५ जीरः ६ दीप्यः ७ जीरणः ८ कणाजिका ९ वह्निशिखः १० मागधः ११ दीपकः १२। इति शब्दरत्नावली। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। वातगुल्माध्मानातीसारग्रहणीक्रिमिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रुचिस्वरकारित्वम्। गन्धयुक्तत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पाके कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। लघुत्वम्। पित्तवर्द्धनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च। शुक्लजीरा कृष्णजीरा कलौञ्जी एषां नामानि गुणाश्च।
"जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः।
कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः॥
कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका॥
उपकुञ्ची च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि।
जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु॥
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत्।
ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम्॥
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

जीरणः, पुं, (जीरकः पृषोदरादित्वात् कस्य णः।) जीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जीरिका, स्त्री, (जीर्य्यतीति। जॄ+बाहुलकात् रिक्। ईश्वान्तादेशः। ततः स्वार्थे कन्।) वंशपत्रीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीर्णं, क्ली, (जीर्य्यति स्मेति। जॄ ष् वयोहानौ+गत्यर्थेति क्तः। निष्ठातस्य नत्वम्।) शैलजम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (वयःप्रकारविशेषः। यथा,
"तद्वयो यथा स्थूलभेदेन त्रिविधम्। बालं मध्यं जीर्णमिति।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥)

जीर्णः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति। जॄ+करणे क्तः।) जीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (वृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४।१८०॥)

जीर्णः, त्रि, (जीर्य्यतीति। जॄ+"गत्यर्थाकर्म्मकश्लिषेति।" ३।४।७२। इति कर्त्तरि क्तः।) वृद्धः। इत्यमरः। २।६।४२॥ पुरातनः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, देवीभागवते। १।२०।१७।
"तत्याज देहं धर्म्मात्मा देही जीर्णमिवाम्बरम्॥")
गतवहुवयः। जराविशिष्टः। पक्वः। पाकविशिष्टः॥ * ॥ (यथा, चाणक्ये। ७८।
"जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्य्याञ्च गतयौवनाम्।
रणात् प्रत्यागतं शूरं शस्यञ्च गृहमागतम्॥")
अथ जीर्णदशाश्रि।
"नारिकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसाले घृतं जम्बीरोत्थरसो घृते प्रमुदितः सर्पिस्तु मोचाफले।
गोधूमेषु च कर्क्कटी हिततमा मांसाशये काञ्जिकं नारङ्गे गुड़भक्षणञ्च कथितं पिण्डारके कोद्रवः॥
पिष्टान्ने सलिलं पियालफलजे पथ्या हिता माषजे खण्डं क्षीरभवे तु तक्रमुदितं कोष्णाम्बु कोलम्भजे।
मत्स्ये चूतफलं त्वजीर्णशमनं मध्वम्बुपानात्यये तैलं पौष्करजे कटुप्रशमनं शेषांस्तु शुण्ठ्या जयेत्॥
पनसे कदलं कदले च घृतं
घृतपाकविधावपि जम्बुरसः।
तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
लवणेषु च तण्डुलवारि वरम्॥
नारिकेलफलतालवीजयोः
पाचनं च इह तण्डुलं विदुः।
ते वदन्ति मुनयोऽपि तण्डुलान्
क्षीरवारि परिपाचयत्यपि॥
दाड़िमामलकतालतिन्दुकी-
वीजपूरलवलीफलान्यपि।
वाकुलेन फलेन च पाचयेत्
पाकमेति वकुलं स्वमूलतः॥
मधूक-मालूर-तृपादनानां
परूषखर्ज्जूरकपित्थकानाम्।
पाकाय पेयं पिचुमर्द्दवीजं
घृतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम्॥
गोधूममाषहरिमन्थसतीनमुद्ग-
पाको भवेदिति च मातुलपत्रकेण।
खर्ज्जूरिकाविशकशेरुसितासु शस्तं
शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रमुस्तम्॥
पिशितपनसयोः स्यादाम्रवीजेन पाकः
सुरभिमहिषयोषित्क्षीरयोः सैन्धवेन।
चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदिप्यकाभ्यामपहरति सुधाम्भो वेदनामजीर्णम्॥
कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
कात्क्षीरजातीफलजातिकोषम्।
कस्तूरिका सिक्तकनारिकेल-
जलं पचत्याशु समुद्रफेनः॥
श्यामाकनीवारकुलत्थयष्टि-
निष्पावकङ्गूदधिमस्तकस्तु।
चिञ्चाकुलत्थौ तिलतैलयोगात्
जटाब्दनादस्य निहन्त्यथान्नम्॥
कशेरुशृङ्गाटकमालकन्दी-
खर्ज्जूरखण्डा अपि नागरेण।
पलाशभस्माम्बु तथार्द्रको वा
रसो निहन्यान्नसमिक्षुजातम्॥
अन्येन केनाप्यथ योगयोगेन
कोष्णाम्बुना वा घृतमेति पाकम्।
तिलादितैलान्यपि काञ्जिकेन
संयस्य मज्जा पनसाम्रजयौ॥
किमत्र चित्रं बहुमांसमत्स्य-
भोगी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम्।
इत्युक्तं केवलवह्निपक्व-
मांसेन मत्स्यं परिपाकमेति॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जग्धा।
काशस्य मूलं परिपेयमुष्णं
सुखीभवेमा वहुशो न भूतम्॥
योधे रसाला सुरभीयवस्तु-
मण्डेन कोष्णेन विपाकमेति।
शङ्खस्य चूर्णेन दयारिनारी-
पयोदधिक्षीरमुपैति पाकम्॥
वटी वेसवाराक्षमक्षेन फेणी-
शमं पर्पटः शिग्रुवीजेन याति।
कणाम्लजलो लड्डुका पूपकादे-
र्विपाको भवेच्छष्कुलीमण्डयोश्च॥
स्वादिष्ठोघा गण्डकाञ्चितैलाद्-
यावत् चारात् कौलकूर्म्मादयोऽपि।
जीर्य्यन्त्येवं पायसो मुद्गयूषात्
मासुद्रादप्यारनालं सुखाय॥
तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः।
पीत्वावश्यं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भो जीर्णं शीघ्रमेवं जहाति॥
मालङ्गिकाजेसुककारवल्ली-
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम्।
उपोदकालाबुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेववरस्य पक्वा॥
शुण्ठीसतीनस्य च नागरङ्ग-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ता।
जरासिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं वहुशो न भूतम्॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्ली-
फलान्यलावूनि वहूनि जग्धा।
क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्न्निपीय
भोक्तुं पुनर्व्वाञ्छति तावदेव॥
विपच्यते शूरणको गुड़ेन
तथार्द्रकं तण्डुलतोयपानात्।
जम्बीरनीरेण निशारशोनं
सुखेन तूर्णं परिपाकमेति॥
चञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकानां
नायत्रिसारक्षथितेन पाकः।
शाकानि सर्व्वाण्युपयान्ति पाकं
क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन॥
आम्रातकोडुम्बरपिप्पलीनां
फलानि च प्लक्षवटादिकानाम्।
स्युः शमनं पर्य्युषितोदकेन
पियालमज्जा च कटुष्णकेन॥

सैंहाजाय रोगिणां सुन्दूर्णं
ज्वाला मुक्ता हन्ति वैरेचकानाम।
मागो भूयान्निम्बमूलेन पाकः
छिन्ना मुद्गयन्ना यथयोगात्।
उष्णेन शीत शिशिरेण चोष्णं
मन्त्रेण च शारणो गुल्याय।
मधुहेन सोद्वा वमनादियोगे
विना छिन्ना स्यान्ति काशिरागः।
नामलमथ्रितपर्यङ्केन
मन्थतं यस्य सुखं नरस्य।
तैलेन वा कवलकाञ्जिकेन
दुरदाय गन्धमसौ विन्ध्यान।
शीतास्कं नस्यजरोगहारि
नारायणाञ्जनं किन्नरानि।
रसान्कं धमन्द प्रशस्तं
धात्र दधैपाऽनिविरेचनं च।
स्वागस्य मांसं श्रमनाशकं च
प्रवालमुक्ति सुराश्वकान।
चीरापनासव्यवमाधितम्
स्त्रागालमुरू सुरतानिरेके।
यवगपूरणं तिलतैलेन
यवं परणमेव सुखं दिने।
कवलं यु गदस्य कारयेत
रमणमादकजहनं पुनः॥"

इति जीर्णमञ्जरी।

जीर्णज्वरः पुं (जीर्णः पुरातनो ज्वरः।) पुरातनज्वररोगः। अथ जीर्णज्वराधिकारः। तत्र जीर्णज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह।
'यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्वं
भोगत्रयवर्द्धितगुणश्च कृष्टम।
प्लीहा तथा तिष्ठति मन्दवत्
भिषग्भिरुक्तो ज्वर एव जीर्णः॥ * ॥
जीर्णज्वरे त्रिदोष वातबलामकमाह।
'नित्यं मन्दज्वरो रूक्ष शून कष्टेन सिध्यति।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी॥'
वातबलासकाख्यो ज्वरोऽस्यास्ति इति वात बलासकी। तत्र द्वयसम्भवेन। शून शोथी। श्लेष्म क्षीणो बलासक॥ * ॥
अथ जीर्णज्वरस्य सामान्यचिकित्सा।
जीर्णज्वरो नर कृश्याशयसाम कल्पने।
तद्ध्यानत्तु भुक्ते शीतं स्वरस्तु स्यादेसौ यतः।
पुरातनेऽपि ज्वर शोथी यद्यपथ्योऽपि पुनस्तथा।
लङ्घनभोजन पयात् पूर्ववत् पारयन् क्रियामः।
तथा पुरुषात्॥ * ॥
निम्भिकाकारकायनाशा
काढ विदग्धमिति पथ्याशनम।
जीर्णज्वरादिककामलान्
श्वासादिमान्द्यादिमरोगमथ॥
हन्तूर्ध्वं वायु साथ ताय तैलापवृत्तत॥"
इति चिकित्सक्रमाप॥ * ॥
"त्रिफलाशुद्धदुम्बलाक्षिपिन्दैर्दृढ।
चैकज्वरदेवघ्नौ दघ्नमूलकताघया।
अस्तताया कषायेन शीतलीकृतमीरितम्।
मधुपान्वितं पीतं जीर्णज्वरहरं परम्॥
पिप्पलीमधुसम्मिश्रं गुडूचीस्वरसं पिबेत्।
जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम्॥
जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुज्वररोगनुत्॥
द्विगुणं पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजां मत।
पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी॥
श्वासकासज्वरहरा पाण्डुप्लीहोदरापहा।
आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा॥
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेय सर्वज्वरहरः परः।
भेदी रुचिकरः श्लेष्महन्ता दीपनपाचनः॥'
इति आमलक्यादिचूर्णम्॥ * ॥
'द्राक्षामृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम्।
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बः सदुरालभः॥
उशीरं धान्यकं मद्यं बालकं कण्टकारिका।
पुष्करं पिचुमर्दश्च दशाष्टाङ्गमिदं स्मृतम्॥
जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम्॥'
इति द्राक्षादिष्टादशाङ्गक्वाथ॥ * ॥
'त्रिवृद्धा पञ्चवृद्धा वा सप्तवृद्धाथवा कणा।
गव्यक्षीरेण सपिष्टा पिबेद्दश दिनानि हि॥
तथैव न्यूनयेदेता एव विंशतिवासरान्।
पिबतां ज्वरशान्तिः स्यात् पाण्डुरोगश्च शाम्यति॥
कास श्वासोऽग्निमान्द्यञ्च कफाधिक्यञ्च नश्यति।
वयादिवृद्धियथाकफवृद्धि। दुग्धवृद्धिर्यथाग्निवृद्धि।
इति वर्द्धमानपिप्पली॥ * ॥
'वातश्लेष्मज्वरोक्ता स्यात् क्रिया वातबलासके।
जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे दाहतृष्णासमन्वित॥
पयः पीयूषवद्दद्यात् तस्मिन् तु विषोपमम्।
चन्दनाद्यं हितं तैलं शोषाधिकारकीर्त्तितम्॥
तथा नारायणस्तैलं जीर्णज्वरहरं परम्॥'
इति जीर्णज्वराधिकार। इति भावप्रकाशः॥

जीर्णदारु पु (जीर्णमिव दारु यस्य।) वृद्धदारकः। विधारा बिधारा इति लोके। तत्पर्य्यायः। जीर्णफञ्जी १ सुपुष्पिका २ अजरा ३ स्वल्पपर्णा ४। अस्य गुणाः। सौन्दर्यम्। पिच्छिलत्वम्। कफवातशोफामशाधनाशित्वम्। बल्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

जीर्णपत्रिका स्त्री (जीर्णानि पत्राण्यस्याः। कप् तत्टापि अत इत्वम्।) वंशपत्रीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीर्णपर्ण, पु (जीर्णानि पर्णानि यस्य।) कदम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥ (जीर्णं पर्णं पर्णम्।) पुरातनपत्र क्ली। (जीर्णं पर्णं ताम्बूलं इति केचित्। पुरातनताम्बूल च। यदुक्तं वैद्यके।
"पत्रमूल भवेद्व्याधि पत्राग्रे पापसम्भव।
जीर्णपर्ण हरेदायु शिरा बुद्धिप्रणाशिनी॥")

जीर्णबुध्न पुं (जीर्णोऽरूढा बुध्ना मूलमस्य।) पट्टिकालोध्र। इति राजनिर्घण्टः॥

जीर्णबुध्नं क्ली (जीर्णा बुध्ना मूलं यस्य। तत कर्।) मरिचनम्। इति राजनिर्घण्टः। ये योऽदगुना इति भाषा॥

जीर्णवज्र, क्ली, (जीर्णं वज्रं हीरकमिव।) वैक्रान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

जीर्णवस्त्र क्ली (जीर्णं पुरातन वस्त्रम्।) पुरातनवस्त्रम्। तत्पर्य्यायः। पटच्चरम् १। इत्यमरः। २। ६। ११५॥

जीर्णा, स्त्री (जीर्यत्यन्नमनया। जॄ+कारणे क्त।) स्थूलजीरक। इति राजनिर्घण्टः॥

जीर्णि, स्त्री, (जॄ+क्तिन्।) ज्यानिः। जीर्णता। इत्यमरः। ३। २। ६॥

जीर्णोद्धार, पुं, (जीर्णानां भग्नमन्दिरादीनाम् उद्धार संस्कार।) भग्नमन्दिरादेः संस्कारः। यथा विष्णुधर्मोत्तरतृतीयकाण्डे।
'यस्य राष्ट्रस्तु विषये देवतागृह विशीर्य्यते।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं देवगृहं यथा तथा॥
कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देवगृहस्य तु।
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा॥"
विष्णुरहस्ये।
"पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता।
विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक्॥"
वह्निपुराणे।
'पतितं पतमानन्तु तथार्द्धस्फुटितं नरः।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात्॥'
देवीपुराणे।
'मत्तात्कृतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत्॥"
हयशीर्षपञ्चरात्रे।
'वापीकूपतडागानां सुरधाम्नां तथानघ।
प्रतिमानां सभानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि॥
पुण्यं शतगुणं तस्य भवत्कृतात् सञ्चय।
प्रतिष्ठाया विधि कार्य्यस्तथा मन्दिरनिर्म्मिते॥
प्राय श्रीहयशीर्षोक्तिरनुसारेण मैथिले।
देवालयप्रतिष्ठा च ह्यात्मा तच्छिरसैव हि॥
श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव सपूर्णा सा विशेषतः।
देवयद्देवगाया प्रतिष्ठाविधिना सदा॥
संस्कार्य्यं मनुजानान्तु समुत्थापितकर्म्मणा॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः॥

जीर्वि, पु (जीर्य्यति हिंसीभवत्यनेनेति। जॄ+ "जॄशॄस्तृजागृभ्यः क्विन्।" उणां ४। ५४। इति करणे क्विन्।) कुठारः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (जीर्य्यतीति। कर्त्तरि क्विन्।) शकटम्। कायः। पशु। इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

जीव, ऋ प्राणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) ऋ, अजीजिवत् अजिजीवत्। प्राणः प्राणधारणम्। जीवति लोक। इति दुर्गादासः॥

जीव, पुं (जीवत्यनेन। जीव+ "इगुप।" ३। १। १३५। इति क।) प्राणधारणम्। इत्यमर। २। ८। ११६॥ (यथा, हरिवंशे। १०३। ७६।
"त्वमेव विष्णो सर्व्वाणि भूतानि तिष्ठन्ति वै।
यत्कर्म्मैश्चेष्टते लोकस्तथा जीव कलात्मकम॥")

(जीवतीति। जीव प्राणे+"इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः।) प्राणी। (यथा, भागवते।१।१३।४४।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्॥")
वृत्तिः। वृक्षविशेषः। (स एव महानिम्बवृक्षः। तत्पर्य्याया यथा,—
"महानिम्बः स्मृतोऽद्रेका रम्यको विषमुष्टिकः।
केशमुष्टिर्निम्बकश्च कार्म्मुको जीव इत्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
वृहस्पतिः। इति मेदिनी। वे, ८॥ (यथा, काशीखण्डे।१७।४४।
"अस्मात्लिङ्गार्च्चनान्नित्यं जीवभूतोऽसि मे यतः।
अतो जीव इति ख्यातिं त्रिषु लोकेषु यास्यसि॥")
कर्णः। इति धरणी॥ क्षेत्रज्ञः। तत्पर्य्यायः। आत्मा २ पुरुषः ३ पुद्गलः ४ अन्तर्यामी ५ ईश्वरः ६। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, भगवद्गीतायाम्।१३।२ टीकायां श्रीधरस्वामिपादाः।
"तञ्च क्षेत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व्वक्षेत्रेष्वनुगतं मामेव विद्धि॥") तस्य स्वरूपं यथा,—
"कर्म्मणा जीवरूपश्च सन्ततं तत्फलप्रदः।
कर्म्मरूपश्च भगवान् श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः॥
सोऽपि तद्धेतुरूपश्च कर्म्म तेन भवेत् सति।
जीवः कर्म्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च॥
आत्मनः प्रतिविम्बश्च देही जीवः स एव च।
प्राणदेहादिभृद्देही स जीवः परिकीर्त्तितः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ *॥
(तथाच भागवते।१२।१८४।१७।
"जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते॥")
वेदान्तमते घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरन्नितयावच्छिन्नं चैतन्यम्। केषाञ्चिन्मते दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थचैतन्यप्रतिविम्बम्॥ (जीवयति लोकानन्तर्य्याम्यात्मकरूपेणेति। जीव+णिच्+अच्। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।१५६।६८।
"जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः॥"
जीवनविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते।१२। ९८८।२३।
"मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः॥")
जीवः, पुं क्ली, (जीव+भावे घञ्।) जीवितम्। इति मेदिनी। वे, ६॥ (यथा, भागवते। १।२।१०।
"जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्म्मभिः॥"
"जीवस्य जीवनस्य च पुनर्द्धर्म्मानुष्ठानद्वारा कर्म्मभिर्य्य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न भवति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)
जीवकः, पुं, (जीवयति आरोग्यं करोतीति। जीव+णिच्+ण्वुल्।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः। तत्पर्य्यायः। कूर्च्चशीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४ ह्रस्वाङ्गः ५। इत्यमरः।२।४।१४२॥ जीवनः ६ दीर्घायुः ७ प्राणदः ८ जीव्यः ९ भृङ्गाह्वः १० प्रियः ११ चिरञ्जीवी १२ मधुरः १३ मङ्गल्यः १४ कूर्च्चशीर्षकः १५ वृद्धिदः १६ आयुष्मान् १७ जीवदः १८ वलदः १९। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। रक्तपित्तानिलार्त्तिक्षयदाहज्वरनाशित्वम्। शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ वलकारित्वम्। काश्यवातनाशित्वम्। तस्य रूपं यथा,—
"जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ॥
जीवकः कूर्च्चकाकारः ऋषभो वृषशृङ्गवत्।
जीवकर्षभकस्थाने विदारीमूलम्॥"
इति भावप्रकाशः॥ *॥
प्राणकः। पीतशालः। क्षपणः। इति मेदिनी। के, ६५॥
जीवकः, त्रि, (जीवति प्रभुसेवाहृत्त्या इति। जीव+ण्वुल्।) सेवकः। वृद्ध्याजीवी। जीवी॥ (यथा, महाभारते।१३।१४१।६६।
"त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः॥")
अहितुण्डिकः। इति मेदिनी। के, ६५॥
जीवजीवः, पुं, (जीवेन भक्ष्यक्षुद्रकीटादिना जीवतीति। जीव+अच्। यद्वा, जीवञ्जीव+पृषोदरात् साधुः।) जीवञ्जीवपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥
जीवञ्जीवः, पुं, (जीवं जीवयति विषदोषं नाशयतीति। कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् खच्।) चकोरपक्षी। इत्यमरः।२।५।३५॥ (अपरः पक्षिविशेषः। विषादिविज्ञातस्यान्नादेः परीक्षार्थमस्यावश्यकत्वं भवति। यथा, वाभटे सूत्रस्थाने ७ अध्याये १६।
"हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते।
चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः॥")
वृक्षविशेषः। इति मेदिनी। वे, ५९॥
जीवत्तोका, स्त्री, (जीवत् तोकं अपत्यं यस्याः।) जीवत्पुत्त्रिका। तत्पर्य्यायः। जीवसूः २। इति हेमचन्द्रः॥
जीवत्पतिः, स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः।) सधवा। इति हेमचन्द्रः॥
जीवत्पितृकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप्।) विद्यमानपितृकः। यथा,—
"अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम्।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृतेऽपि पितृहा भवेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
जीवथः, पुं, (जीवत्यनेनेति। जीव+"शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीवि प्राणिभ्योऽथः।" उणां ३। ११३। इति अथः।) प्राणः। कूर्म्मः। मयूरः। मेघः। धार्म्मिके चिरायुषि च त्रि। इत्युणादिकोषः॥
जीवदः, पुं, (जीवं जीवनं ददाति औषधादिसुप्रयोगेणेति। दा+कः।) वैद्यः। विद्विट्। इति मेदिनी। दे, २९॥ जीवनदातरि, त्रि॥
जीवदात्री, स्त्री, (जीवं जीवनं ददातीति। दा+तृच् ङीप् च।) ऋद्धिः। इति राजनिर्घण्टः॥
जीवधनं, क्ली, (जीव एव धनमिति।) गवादिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
जीवनं, क्ली, (जीव्यतेऽनेनेति। जीव+करणे ल्युट्।) वृत्तिः। (यथा, भागवते।१।१३।४४।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्॥"
"जीवनं जीविकेति॥" तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)
जलम्। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।४६३।
"यमुनाया इव तस्याः सखि! मलिनं जीवनं मन्ये॥"
जीव+भावे ल्युट्।) प्राणधारणम्। इति मेदिनी। ने, ६९॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्।२।३।
"यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते॥"
"प्राणान् हन्ति जगत्प्राणो जीवनं हन्ति जीवनम्।
विमाश्चर्य्यं चारभूमौ आगदा यमदूतिका॥"
इत्युद्भटः॥)
हैयङ्गवीनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ मज्जा। इति राजनिर्घण्टः॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे।२९।६५।
"जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी॥")
जीवनः, पुं, (जीवयति सेवनादिना। जीव+कर्त्तरि ल्युः।) जीवकौषधम्। वातः। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षुद्रफलकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पुत्त्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (सर्व्वान् प्राणरूपेण जीवयतीति। जीव+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।१२२।
"वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्य्यवस्थितः॥"
शिवः। महाभारते।१३।१७।१२१।
"निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः॥")
जीवनकं, क्ली, (जीव्यतेऽनेन। जीव+करणे ल्युट्। ततः स्वार्थे कन्।) अन्नम्। इति हेमचन्द्रः॥
जीवनयोनिः, स्त्री, (जीवनस्य योनिः कारणम्।) यत्नविशेषः। स तु अतीन्द्रियः शरीरे प्राणसञ्चारकारणम्। इति भाषापरिच्छेदः॥
जीवनहेतुः, पुं, (जीवनस्य हेतुरुपायः।) वर्त्तनोपायः। स च दशविधः। यथा,—
"विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः।
वृत्तिर्भैक्षं कुशीदञ्च दश जीवनहेतवः॥"
इति गारुड़े २१४ अध्यायः॥
जीवना, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+युच् ल्युः वा ततष्टाप्।) मेदौषधम्। इति मेदिनी। ने, ६९॥
जीवनाघातं, क्ली, (जीवनं आहन्त्यनेनेति। आ+हन्+करणे घञ्।) विषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
जीवनावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन्। आ+वस+घञ्। जीवनं जलं आवासोऽस्य।) वरुणः। इति शब्दरत्नावली॥ (वारिवासिनि, त्रि॥)
जीवनिका, स्त्री, (जीवन+टन्।टाप्। यद्वा, जीवनी+संज्ञायां कन् ह्रस्वश्च।) हरीतकी। इति राज-

निर्घण्टः ॥ (हरीतकीशब्दे विवरणविशेषोऽस्या ज्ञातव्यः ।)

जीवनी, स्त्री, (जीवत्यनेनेति । जीव + करणे ल्युट् ङीप् च ।) जीवन्ती । (पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) काकोली । डोडी । मेदा । महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ यूथी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवनीय क्ली, (जीव्यतेऽनेन यस्मादा । जीव + करणे अपादाने वा अनीयर् ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जीवनप्रदे त्रि । यथा सुश्रुते । १ । ४५ ।
'गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
जीवनीयं यथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ॥")

जीवनीयगण, पु (जीवनीयानामोषधीनां गणः ।) औषधविशेषः । यथा वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुकन्तथा ।
जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनस्तु पुनस्तथा ॥"
("जीवन्ती काकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च ।
ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥"
इति च वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)

जीवनीया, स्त्री, (जीवनीय + टाप् ।) जीवन्ती । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥

जीवनेत्री, स्त्री, (जीवं नयतीति । जीव + नी + तृच् + ङीप् च ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवनौषध, क्ली, (जीवनस्य औषधम् उपाय-विशेषः ।) येन म्रियमाणो जीवति तदौषधम् । जीवरक्षाकारि । जीवनोपायः । तत्पर्य्यायः । जीवातुः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १२० ॥

जीवन्त, पु, (जीवयति जीव्यतेऽनेन वा । जीव + "दृहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ।" उणां । ३ । १२७ । इति झच् ।) औषधम् । प्राणः । आयुर्विशिष्टे त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्तिक, पु, (जीवान्तकः । पृषोदरात् साधुः ।) जीवान्तकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

जीवन्तिका स्त्री, (जीवयतीति । जीव + झच् + कन् टाप् च । कापि अत इत्वम् ।) वन्दा । शमी परिमाणतश्च । गुडूची । जीवाख्यशाक । इति मेदिनी । के, १६० ॥ जीवन्ती हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्ती, स्त्री, (जीवन्त + ङीष् ।) लताविशेषः । जीवइ इति जीयाती इति च भाषा । तत्-पर्य्यायः । जीवनी २ जीवनीया ३ जीवा ४ मधुः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवना ६ मधुस्रवा ७ स्रवा ८ । इति तट्टीका ॥ पय-स्विनी ९ जीवा १० जीवन्ता ११ जीवदात्री १२ शाकश्रेष्ठा १३ जीवभद्रा १४ भद्रा १५ मङ्गल्या १६ क्षुद्रजीवा १७ यशस्या १८ शृङ्गाटी १९ जीवदृष्टा २० काञ्जिका २१ शशाशिम्बिका २२ अपराजिता २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रम-णासा २४ जीवश्रेष्ठा २५ सुखङ्करी २६ शृङ्गाटिका २७ जीवपर्णी २८ जीवपुष्पा २९ । इति केचित् ॥ (यथा,—
"वरा शाकेषु जीवन्ती सर्षपास्त्ववरा परम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रक्त-पित्तवायुक्षयदाहज्वरनाशित्वम् । कफवीर्य्य-विवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ श्वासकासधातु-क्षयनाशित्वम् । स्वरकारित्वञ्च । सुराष्ट्रदेशज-स्वर्णवर्णहरीतकी । सा स्वेदपाके प्रशस्ता चौर्य्यरोगनाशिनी । इति राजवल्लभः ॥ (अस्या लक्षणं व्यवहारश्च यथा,—
"जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥"
'जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ।'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शमी । गुडूची । (पर्य्याया यथा —
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासा वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वन्दा । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥ डोडी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीव इति शाक-विशेषः । शर्करावन्मधुरपुष्पा व्रततिः । अस्याः पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जीवन्मुक्त, त्रि, (जीवन्नेव मुक्तः आत्मज्ञानेन मायाबन्धरहितः ।) जीवद्दशायां मायाबन्ध-रहितः । (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ३८ ।
"जीवन्मुक्तः स राजर्षिर्ब्रह्मज्ञानमतिः शुचिः ।
सर्व्वत्रातिशान्तश्च योगी योगप्रियः सदा ॥")
तल्लक्षणं यथा । "स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डे ब्रह्मणि साक्षात्कृते सति अज्ञानतत्कार्य्यसञ्चितकर्म्म-संशयविपर्य्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्ध-रहितो ब्रह्मनिष्ठः ।
'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥'
इत्यादिश्रुतेः ।
अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादि-भाजनेन शरीरेण आन्ध्यमान्द्यापटुत्वादिभाज-नेनेन्द्रियग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादि-भाजनेनान्तःकरणेन च तत्तत्पूर्व्वपूर्व्ववासनया क्रियमाणानि कर्म्माणि भुज्यमानानि ज्ञाना-विरुद्धारब्धफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यति । यथा इन्द्रजाल-मिति ज्ञानवान् तदिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थ-मिदमिति न पश्यति । सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णो-ऽकर्ण इव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तञ्च ।
सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति
द्वयञ्च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।
तथापि कुर्व्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥ इति ।
अस्य ज्ञानात् पूर्व्वं विद्यमानानामेवाहार-विहारादीनां अनुवृत्तिवच्छुभवासनानामेवानु-वृत्तिर्भवति । शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा । तदु-क्तम् ।
'बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।
शुनां तत्त्वदृशाञ्चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥
ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतरः' इति ।
तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनान्यद्वेष्टृत्वा-दयः सद्गुणाश्चालङ्कारवदनुवर्त्तन्ते । तदुक्तम् ।
'उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।
अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥' इति ।
किं बहुना अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिच्छा-परेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्यारब्ध-फलान्यनुभवन्नन्तःकरणाभासादीनामवभासकः सन् तदवसाने प्रत्यगानन्दपरब्रह्मणि प्राणे लीने सति अज्ञानतत्कार्य्यसंस्काराणामपि विनाशात् परमकैवल्यमानन्दैकरसमखिलभेद-प्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते विमुक्तश्च विमुच्यते । इत्येवमादिश्रुतेः ।" इति वेदान्त-सारः ॥

जीवपुत्त्रक पु (जीवः प्राणन् पुत्त्र इव । पुत्त्र-वद्धर्षजनकत्वात् तथात्वम् । इवार्थे कन् ।) इङ्गुदी वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ जीयापुता इति भाषा ॥

जीवपुष्पा, स्त्री (जीवयतीति । जीव + णिच् + अच् । जीवं प्राणदं पुष्पमस्याः ।) बृहज्जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवप्रिया, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां प्रिया हितकारित्वात् ।) हरीतकी । इति राज-निर्घण्टः ॥

जीवभद्रा, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां भद्रं मङ्गलं यस्याः ।) जीवन्तीलता । ऋद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवमन्दिर, क्ली, (जीवस्य आत्मनो मन्दिरं गृह-मिव ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवला स्त्री (जीवं उदरस्थक्रमिं लाति गृह्णाति नाशयतीति । ला + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) सैंहली । इति राज-निर्घण्टः ॥

जीववल्ली स्त्री, (जीवयतीति जीवा प्राणदात्री । सा चासौ वल्ली चेति ।) क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवशाकः, पुं, (जीवो हितकरः शाकः। जीवाख्यः शाको वा।) मालवे प्रसिद्धशाकविशेषः। तत्पर्य्यायः। जीवन्तः २ रक्तनालः ३ ताम्रपत्रः ४ प्रवालः ५ शाकवीरः ६ सुनद्रुः ७ सेवकः ८। अस्य गुणाः। सुमधुरत्वम्। ईषत्तिक्तत्वम्। बलिशोषकत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। बल्यत्वम्। रुच्यत्वम्। पित्तापहारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवदुला, स्त्री, (जीवयतीति। जीव + णिच् + अच्। जीवा हितकरी तुला उपवल्लिका।) क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवश्रेष्ठा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा।) ऋद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसंज्ञः, पुं, (जीव इति संज्ञा यस्य। यद्वा, जीवस्य संज्ञा आख्या संज्ञा यस्य।) कामवृद्धिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसाधन, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य साधनं कारणम्।) धान्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसूः, स्त्री, (जीवं प्राणिनं सूते इति। सू + क्विप्।) जीवत्तोका। जीवत्पुत्त्रिका। हेमचन्द्रः। ३। १९८ ॥ (यथा, महाभारते। १।२०८।७।
"जीवसूर्वीरसूर्भद्रे! बहुसौख्यगुणान्विता।
सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥")

जीवस्थानं, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य स्थानम्।) मर्म्म। इति हलायुधः ॥

जीवा, स्त्री, (जीवयतीति। जीव + णिच् + अच्। ततष्टाप्।) ज्योत्स्नाद्रिः। मौर्व्वी। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३। २१।
"निर्गुण इति मत इति च हरिकामपिनिमिति
विद्धि।
यस्य गुणैरुत्पन्नं निर्जीवं तदिह दर्शयन्ति ॥"
"निर्गता जीवा ज्या यस्मात् तत्। जीवा ज्या शिञ्जिनीत्यपि इत्यभिधानात्।" इति तट्टीका ॥) वचा। शिञ्जितम्। भूमिः। इति मेदिनी। वे, ८ ॥ जीवितम्। इति जटाधरः ॥

जीवातुः, पुं, स्त्री, (जीवत्यनेनेति। जीव + "जीवेरातुः।" उणां १। ८०। इति करणे आतुः।) भक्तम्। जीवनौषधम्। (यथा, काशीखण्डे। २९। ६५।
"जीवजीवातुवदिन्द्र जीवितव्यनिवर्हिणी ॥"
"जीवानां प्राणिनां जीवनौषधरूपा।" इति तट्टीका ॥) (जीव + भावे आतुः।) जीवितम्। इति मेदिनी। ते, ११२ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के।
"रे हस्त दक्षिण! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्।
रामस्य गात्रमसि दुर्व्वहगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥")

जीवात्मा, [न्] पुं, (जीवस्य जीवनस्य आत्मा अधिष्ठाता। यद्वा, जीवश्चासौ आत्मा चेति कर्म्मधारयः।) देही। तत्पर्य्यायः। पुनर्भवी २ जीवः ३ असुमान् ४ भवान् ५ देहभृत् ६ जन्तुः ७ जन्युः ८। इति हेमचन्द्रः ॥ प्राणी ९ चेतनः १० जन्मी ११ शरीरी १२। इत्यमरः। १।४।३० ॥ (यथा, भागवते। ८। २२। २५।
"यदा कदाचिज्जीवात्मा संसरन्निजकर्म्मभिः।
नानायोनिष्वनीशोऽयं पौरुषीं गतिमाव्रजेत् ॥"
"एवं पञ्चभिरप्येतैः पूर्व्वैर्भूतैः विद्धि बद्धैर्हि।
जीवात्मा नियतो नित्यं भवति स्वात्मरूपवान् ॥
स देही नश्यति पापपुण्यसुखदुःखादिभिः।
यातो बद्धश्च भगवान् कृत्स्नैः कर्म्मबन्धनैः ॥
आत्मज्ञोऽयं लोकमोहादविद्याद्वारेऽपि बन्धनः।
इन्द्रियाणि इहैव तस्य बन्धाय देहिनः ॥
आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाद्विमुच्यते ॥"
इति पूर्व्वखण्डे नवमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

जीवाधारः, पुं, (जीवस्य देहस्य आधारः आश्रयस्थानम्।) हृदयम्। इति हेमचन्द्रः ॥

जीवान्तकः, पुं, (जीवं अन्तयति नाशयतीति। अन्त + णिच् + ण्वुल्।) जीवघाती पक्षिघातकः। तत्पर्य्यायः। शाकुनिकः २। इत्यमरः। २। १०। १४ ॥ जीवनाशके, त्रि ॥

जीवाला, स्त्री, (जीवं उदरस्थकृमिं आलाति गृह्णाति नाशयतीत्यर्थः। आ + ला + कः।) सैंहली। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीविका, स्त्री, (जीव्यते अनयेति। जीव + "गुरोश्च हलः।" ३।३।१०३। इत्यः। ततः संज्ञायां कन्। टापि अत इत्वञ्च।) जीवनोपायः। तत्पर्य्यायः। आजीवः २ वार्त्ता ३ वृत्तिः ४ वर्त्तनम् ५ जीवनम् ६। इत्यमरः। २। ९। १ ॥ जीवः ७। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः। ८। ११।
"अनियमनमजस्रं जीविकाहेतु-
र्जीवनम् ॥")

जीवन्ती। इति मेदिनी। के, ९५ ॥

जीवितं, क्ली, (जीव + भावे क्तः।) जीवनम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के।
"त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां
तामेव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥" ॥ ॥) कर्त्तरि क्तः।) जीवद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघुः। १२। ७५।
"कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ
शुचम्।
प्राक्त्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति
लज्जिता ॥")

जीवितकालः, पुं, (जीवितस्य जीवनस्य कालः।) आयुः। इत्यमरः। २। ८। १२० ॥

जीवितज्ञा, स्त्री, (जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा ज्ञानं यस्याः। नाडीस्पन्देन हि जीवानां जीवनज्ञानं भवत्यस्मात्।) नाडी। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवितेशः, पुं, (जीवितस्य ईशः प्रभुः।) प्राणनाथः। यमः। (यथा, रघुः। ११। २०।
"राममन्मथशरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥"
"जीवितेशस्य अन्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं जगाम।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) चन्द्रः। सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली ॥ जीवात् इति हेमचन्द्रः ॥ जीवितेश्वरे, त्रि। इति मेदिनी। शे, ३५ ॥

जीवी, [न्] पुं, (जीवोऽस्यास्तीति। जीव + इनिः।) प्राणी। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे।
"जीविनां दारुणो रोगः कर्म्मभोगः शुभाशुभः।
नहि वैद्यस्तं निघ्नन्ति मृत्युमप्यरायणम् ॥"

जीव्या, स्त्री, (जीवाय जीवनाय हिता। जीव + यत्।) गोदुग्धदुग्धा। जीवन्ती। जीवतीदं इति राजनिर्घण्टः ॥

जु, रंहसि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-अकं-अनिट्।) रंहो वेगगतिः। जवति घोटकः। इति दुर्गादासः ॥

जु, उ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म-सकं-अनिट्।) उ, जवते। इति दुर्गादासः ॥

जुग, इ त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-सकं-सेट्।) इ, कर्म्मणि जुङ्ग्यते। इति दुर्गादासः ॥

जुगुप्सनं, क्ली, (गुप + स्वार्थे सन् + ल्युट्।) निन्दा इति हेमचन्द्रः।२।१८५॥ (निन्दाशीले, त्रि। यथा,
"बहुदापिताश्च हलादिः।" ३। २। १४९। इति युच् ॥)

जुगुप्सा, स्त्री, (गुप निन्दायाम् + सन् + भावे अ ततष्टाप्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १७६।
"दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ॥")

जुङ्गः, पुं, (जुगि + अच्।) वृद्धदारकः। इत्यमरः। २। ४। १३७ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,
"जुङ्गश्छागान्त्रिकाजाद्री वृद्धदारकः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जुङ्गकः, पुं, (जुङ्ग + स्वार्थे कन्।) वृद्धदारकवृक्षः इति राजनिर्घण्टः ॥

जुङ्गा, स्त्री, (जुङ्ग + टाप्।) जुङ्गः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

जुङ्गितः, त्रि, (जुग इ त्यागे + कर्म्मणि क्तः।) त्यक्तः। इति व्याकरणम् ॥

जुटकं, क्ली, (जुट् संहतौ + "इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः। ततः संज्ञायां कन्।) जटा। इति शब्दरत्नावली ॥

जुटिका, स्त्री, (जुटक + टाप्। टापि अत इत्वञ्च।) शिखा। इति शब्दरत्नावली ॥ झुँटि इति हिन्दी। इति च भाषा ॥ (यथा, काशीखण्डे हनूमद्वानरायणयुद्धवर्णनम्।
"जुटिकाञ्च ततो बद्ध्वा ततः कर्म्म समारभेत् ॥")

जुड्, क बोधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-सकं-सेट्।) क, जोडयति। बोधः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः ॥

जुड्, श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-पर-सकं-सेट्।) श, जुडति योद्धा। इति दुर्गादास

जुड, शि बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां परं सकं सेट्।) शि, जुडति अजुडीत्। चूडाचुम्बलतापक्षान् प्रखलेन जुडत्यसौ। जुजोड। इति दुर्गादासः॥

जुत, ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) ङ अजुजोतत। ङ जोतते। इति दुर्गादासः॥

जुन, श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां परं सकं सेट्।) श जुनति जोनिता। इति दुर्गादासः॥

जुर्व, इ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) जूर्वी। जूः जुरौ जुरः। ई जूर्णः। इति दुर्गादासः॥

जुल क पिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां परं सकं सेट्।) क, जोलयति। पिषि चूर्णीकरणे। इति दुर्गादासः॥

जुष कि तर्के। ऊहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं अकं च सेट्।) कि जोषयति जोषत्यन्यगुणं सुधीः। तर्कयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

जुष श ङ इ शि सुखि। मते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां आत्मं अकं सकं च सेट्।) पञ्चमस्वरी। श ङ जुषते। इ शि, जुष्टोऽस्ति। सुखि हर्षे। इति दुर्गादासः॥

जुष्कक पुं (जुष+कक। ततः संज्ञायां कन्।) यूषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जुष्ट, क्ली, (जुष्यते स्म इति। जुष+क्तः।) उच्छिष्टम्। सवित त्रि। इति मेदिनी। टे, १५॥ (यथा, भट्टिः। १। ४।
 'पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
 सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः॥')

जुष्य त्रि (जुष+कर्म्मणि क्यप्।) सेव्यः। इति मुग्धबोधम्॥

जुहुराण पुं (हूयते इति। हु+कर्म्मणि कानच्।) कठिनहृदयः। वह्निः। इन्दुः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

जुहू स्त्री, (जुहोत्यनया। इति हु+'हुव श्रुवश्च।" उणा। २।६०। इति क्विप् निपातनात् दीर्घत्वं द्वित्वञ्च।) पलाशकाष्ठनिर्म्मितार्द्धचन्द्राकृतियज्ञपात्रम्। जुहोत्यनया जुहूः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा ऋग्वेदे। १। ७६। ५।
'अग्ने। मन्दया जुह्वा यजस्व॥')

जुहूराण, पुं (जुहूं राणति इति। "कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण्।) वह्निः। अध्वर्युः। इति विश्वः। चन्द्रः। इत्युणादिकोषः॥

जुहवान् [त्] पुं (जुहूः पात्रं होमक्रियोद्देश्यतयास्त्यस्य। जुहू+मतुप् निपातनात् मस्य वत्वम्।) वह्निः इति शब्दरत्नावली॥

जूः स्त्री (जु+'क्विब्वचिप्रच्छीति।' उणा। २। ५७। क्विप् दीर्घश्च।) आकाशः। सरस्वती। पिशाची। जवनम्। इति शब्दरत्नावली॥ त्वरा गमनम्। गमनम्। इति मेदिनी। ज, २॥

जूट पुं, (जट सङ्घाते+अच् निपातनादूत्वागमे साधु।) शिवजटा। इत्यमरटीकायां भरतः। जटा। इति शब्दरत्नावली॥

जूटक, क्ली, (जूट+स्वार्थे कन्।) केशबन्धः। जटा। इति भूरिप्रयोगः॥

जूति स्त्री, (जु वेगे+"ऊतियूतिजूतीति।" ३।३।९७। इति क्तिन् निपातनात् दीर्घत्वञ्च।) वेगः। इत्यमरः।३। २। ३९॥ (यथा, अथर्ववेदे।१३। २। १३।
'न समाप्नोति जूतिभिः॥'")

जूतिका, स्त्री, (जवात् कायतीति। कै+क। ततः टाप्।) कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

जूर ङ य इ व्यायां। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां आत्मं अकं सकं च सेट्।) दीर्घी। ङ य जूर्यते। इ जूर्णः। व्यानिर्गतवहुवयोभावः। इति दुर्गादासः॥

जूर्णाख्य, पुं (जूर+क्त। जूर्ण इति आख्या यस्य।) तृणविशेषः। उलू इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुच्यग्रः २ स्थलकः ३ दर्भः ४ खरच्छदः ५। इति रत्नमाला॥ उलूकम् ६ उलपः ७। इति रुचितः॥

जूर्णाह्वय, पुं, (जूर्ण इति आह्वय आख्या यस्य।) देवधान्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

जूर्णि स्त्री, ('ज्वर+'वीज्याज्वरिभ्यो निः।' उणां। ४। ४८। इति निः। "ज्वरत्वरेति।' ६। ४। २०। इत्यूट् च।) वेगः। इत्युणादिकोषः। आन्वि। देहः। ब्रह्मा। ज्वरः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

जूर्त्ति स्त्री (ज्वर+भावे क्तिन्। "ज्वरत्वरेत्यादिना ऊठ्च।) ज्वरः। इत्यमरः।३।२।३९॥

जूष ष वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां उभं सकं सेट्।) षष्ठस्वरी। ष, जूषति जूषते। परस्मैपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

जूष क्ली पुं (यूष+पृषोदरात् साधुः।) यूषम्। मुद्गादिक्वाथरसः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥

जूषण, क्ली, (जूष्यतेऽनेनेति। जूष+करणे ल्युट्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ धाइफुल इति भाषा॥

जृ, न्यक्कारे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं अनिट्।) न्यक्कारस्तिरस्कारणम्। जरति शत्रुं शूरः। इति दुर्गादासः॥

जृभ, इ ङ जृम्भे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) सप्तमस्वरी। इ, जृम्भते। ङ जृम्भते। इति दुर्गादासः॥

जृभ ङ इ जृम्भे। गात्रविनामे इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) ङ, जर्भते। ई, जृब्धः। इति दुर्गादासः॥

जृम्भ, पुं क्ली (जृम्भ+भावे घञ्।) मुखादिविकाशः। हाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। जृम्भणम् २ जृम्भा ३ जृम्भिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ जम्भा ५ जम्भका ६। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते। ३। ४।
'निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत्
पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्वेष्टन् विवृताननः।
यन्मुञ्चति सनेत्रास्रं स जृम्भ इति संज्ञितः॥')
"जृम्भायाञ्च समीरणात्।" इति वैद्यकम्॥
"क्षुत्तृष्णाप्रतताजृम्भेषु सौवीक्त्वाङ्गुलिध्वनिः।
अवश्यमेव कर्त्तव्यश्चान्यथा महती भवेत्॥'
इति कर्म्मलोचनम्॥ *॥
विकाशः। स्फारितः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये।४।२८। 'एताश्च शीत
मुकुलमधुपावलीरचितसुस्वरा जृम्भारम्भ
भरविगलन्मकरन्ददुर्दिना कुसुमस्तरभयः॥')

जृम्भण, क्ली, (जृम्भ+भावे ल्युट्।) जृम्भः। इत्यमरः। १। ७। ३५॥ (यथा सुश्रुते। ३। ४।
"इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः॥")

जृम्भा, स्त्री, (जृम्भ+भावे घञ् ततष्टाप्।) जृम्भः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते। १। १५। ६१।
'तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च
शक्तयः॥'")

जृम्भिका, स्त्री, (जृम्भा+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च।) जृम्भः। इति शब्दरत्नावली॥ (निद्रावेगधारणजनितरोगविशेषः। यथा वाभटे सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये।
'निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः।
अङ्गमर्द्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च॥"
जृम्भ+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। जृम्भणकारकोऽस्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। ५। ६। ५२।
"अस्त्रजालं महासत्त्वा जृम्भिकां इतनाधि
तीम्॥)

जृम्भित, क्ली, (जृभि+भावे क्त।) विचेष्टितम्। प्रवृद्धम्। जृम्भा। स्फुटितम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कथासरित्सागरे।२४।८९।
"अहो किमेतदाश्चर्यमापाडम्बरजृम्भितम्॥")
क्षीणं करणम्। इति मेदिनी। ते, ११२॥

जृम्भिणी, स्त्री, (जृभि+णिनि।) एलापर्णी। इति शब्दचन्द्रिका॥ (एलापर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

जॄ, इर ष म य व्यानौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां परं अकं अनिट्।) इर, अजरत् अजारीत्। ष, जरा। म, जरयति। य जीर्यति। व्यानौ गतवहुवयोभावः। इति दुर्गादासः॥

जॄ, णि कि व्यानौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां चुरां पक्षे भ्वां च परं अकं सेट्।) णि जृणाति जीर्णः जीर्णिः। कि, जारयति जरति। इति दुर्गादासः॥

जेता, [ऋ] त्रि, (जयतीति। जि+तृच्।) जयशीलः। तत्पर्य्यायः। जिष्णुः २ जित्वरः ३ जैत्रः ४। इत्यमरः। २। ८। ७७॥ (यथा रघुः। १२। ८९।
"जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम्॥"

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७९ ।
"अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥")

जेन्ताकः, पुं, स्वेदविशेषः । यथा, "अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत पूर्व्वस्यां दिशि उत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्तभूमिभागे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा नदीपरीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभागे सप्ताष्टौ वा अरत्नीः प्रक्रम्य उदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा अभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् । उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोड़शसमन्तात् संवृतं मृत्कर्म्मसम्पन्नमनेकवातायनम् । अस्य च कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् आकपाटात् मध्ये चास्य च कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रं अङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तच्च खादिराणामाश्वकर्णिकानां वा मेध्येन काष्ठेनापूरयित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि गतधूमानि अथ तप्तं केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति । तत्रैनं वातहराभ्यङ्गाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात् सौम्य! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः । न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा मोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात् भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारमधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः तस्मात् पिण्डिकां न कथञ्चन मुञ्चेथाः । स यदा जानीयाद्विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रसृतस्वेदपिच्छं सर्व्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिगौरवमिति ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येत निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतमुदकं स्पृशेत् । अपगतक्लमसन्तापस्तु मुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयात् ।" इति चरकः ॥

जेमनं, क्ली, (जिमु भक्षणे + भावे ल्युट् ।) भोजनम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५६ ॥

जेयः, त्रि, (जीयते इति । जि जये + "अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति कर्म्मणि यत् ।) जेतव्यमात्रकम् । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २७ । १२ ।
"तस्मात् कामादयः पूर्व्वं जेयाः पुत्त्र! महीभुजा ।
तज्जये हि जयोऽवश्यं राजा नश्यति तैर्जितः ॥")

जेष, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिजेषत् । ङ, जेषते जिजेषे । इति दुर्गादासः ॥

जेह, ङ ऋ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, जेहते जिजेहे । ऋ, अजिजेहत् । इति दुर्गादासः ॥

जै, क्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट् ।) जायति । इति दुर्गादासः ॥

जैत्रं, क्ली, (रोगजयात् जेतृ । तदेव । "प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) औषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जैत्रः, त्रि, (जेतैव । जेतृ + प्रज्ञादित्वादण् ।) जेता । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६१ ।
"शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र
निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन ॥")
पारदे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

जैत्ररथः, पुं, (जैत्रो जयशीलो रथो यस्य ।) जयशीलः । इति हलायुधः ॥

जैत्री, स्त्री, (जयति रोगादिनाशकतया सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति । जि + तृच् । ततः स्वार्थे अण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) जयन्तीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जैनः, पुं, (जिन एव । यद्वा, जिन उपास्यदेवतास्येति । जिन + अण् ।) जिनोपासकः । बौद्धः । इति हलायुधः ॥ (धर्म्मक्षेत्रेऽस्मिन् भारतवर्षे प्रचलितेषु विविधेषु धर्म्मेषु जिनधर्म्म एव श्रेष्ठतम इति जैनाः वदन्ति । एषामुपास्यदेवता जिनः । ते तु श्वेताम्बरदिगम्बरभेदेन द्विविधाः । श्वेताम्बरास्तु प्रायश आश्रमिणः । अधुना नानाशाखासु विभक्ताः समभवन् । दिगम्बरास्तु प्रायशो निर्ग्रन्थाः । एतेषां यन्मतं तत् सर्व्वदर्शनसंग्रहात् प्रदर्श्यते । यथा,—

"ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्व्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपञ्चकमध्यास्ते सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् तथाचोक्तं तौतातितैः ।

सर्व्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥
न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्व्वज्ञबोधकः ।
न च तत्रार्थवादानां तात्पर्य्यमपि कल्पते ॥
न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ।
न चानुवदितुं शक्यः पूर्व्वमन्यैरबोधितः ॥
अनादेरागमस्यार्थो न च सर्व्वज्ञ आदिमान् ।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥
अथ तद्वचनेनैव सर्व्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ।
प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥
सर्व्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ।
कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते ॥
असर्व्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्ज्जितात् ।
सर्व्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते ॥
सर्व्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति ।
उपमानेन सर्व्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्म्माधर्म्मादिगोचरः ।
अन्यथा नोपपद्येत सार्व्वज्ञ्यं यदि नाभवत् ॥

इत्यादि ॥

अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावावेदकस्यानुमानादेः सद्भावात् । तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि यथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति । न तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनातोऽखिलार्थज्ञानात् नोऽन्यथान्यथानुपपत्त्या सर्व्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् । न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया सुदयापि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः ।

नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्व्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेन्न अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेः सर्व्वज्ञोऽनादिमुक्तः मुक्तत्वादितरमुक्तवत् बद्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः क्षित्यादिकार्य्यपरम्परायाः कर्त्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वात् घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्य्यत्वस्यैवासिद्धेः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं अवयवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुद्धिविषयत्वं वा । न प्रथमः आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्पयुगलार्गलग्रस्तत्वात् समवायसम्बन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं फूत्क्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैतदभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् । नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां

पुरुषार्थो तत्र कर्त्तृत्वोपलम्भादनेनैव सकलजगज्जनोत्पत्तावितरवैयर्थ्यञ्च। तदुक्तं वीतरागस्तुतौ।

> कर्त्तास्ति कश्चिज्जगतः स चैकः
> स सर्व्वगः स स्ववशः स नित्यः।
> इमाः कुहेवाककुविडम्बनाः स्यु-
> स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम्॥ इति॥

अन्यत्रापि।

> कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
> दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः।
> कार्य्यं किमत्र भवतापि च तक्षकाद्यै-
> राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति॥

तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयबलादावरणप्रक्षये सार्व्वज्ञ्यं युक्तम्। न चाप्तोपदेशमन्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्व्वसर्व्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वाभ्युपगमेनानवस्था। तथाऽन्योन्याश्रयत्वान्दोषः। आगमसर्व्वज्ञ-परम्परायाः बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम्।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति। विवृतञ्च योगदेवेन येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्य्याय श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति।

अन्यत्रापि।

> रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते।
> जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः। येन स्वभावेन जीवादयः पदार्था व्यवस्थितास्तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम्। यथोक्तम्।

> यथावस्थिततत्त्वानां सङ्क्षेपाद्विस्तरेण वा।
> योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः॥ इति॥

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलभेदेन। तदुक्तं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलानि ज्ञानमिति। अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः। ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम्। सम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तमवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः। ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्य्यायः। तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम्। तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत। तदुक्तम्

> विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्ज्जितम्।
> प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति॥

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः। संसरणकर्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्दधानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः सम्यक्चारित्रम्। तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता।

> सर्व्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते।
> कीर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा॥
> अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः।
> न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम्।
> चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम्॥
> प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतं व्रतमुच्यते।
> तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत्॥
> अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम्।
> बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते॥
> दिव्यौदारिककामानां कृतानुमतिकारितैः।
> मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम्॥
> सर्व्वभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः।
> यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः॥
> भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात्।
> महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति॥
> भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम्।
> हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम्।
> आलोच्यभाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रतम्॥

इत्यादिना।

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं श्रद्धानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम्।

अत्र सङ्क्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः। तदुक्तं पद्मनन्दिना।

> चिदचिद् द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम्।
> उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्व्वतः॥
> हेयं हि कर्त्तृरागादि तत्कार्य्यमविवेकिनः।
> उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणमिति॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्वाणे ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशानुप्रदेशबन्धात् कर्म्मणैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति। सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषाकारेण च परिणतजीवपर्य्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति। यदवोचद्वाचकाचार्य्यः औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य तत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति। अनुत्पन्नप्राप्तिरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भाव औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता। कर्म्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः। उभयात्मा भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता। कर्म्मोदये सति भवन् भाव औदयिकः। कर्म्मोपशमाद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः। तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः। तदुक्तं स्वरूपसम्बोधने।

> ज्ञानाद्भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन।
> ज्ञानं पूर्व्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तितः॥

इति।

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैव वास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत् तन्न युक्तं बाधके प्रमाणाभावात् अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेकान्तात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वादित्यलम्।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाशधर्म्माधर्म्मपुद्गलास्तिकायभेदात्। एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यपदेशः। तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च भवाद्भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः। ते च द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः। ते चामनस्का द्विविधाः त्रसस्थावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियाद्यः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्व्विधास्त्रसाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः। तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवी कायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायिकः पृथिवीं कायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः। एवमबादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम्। तत्र पृथिव्यादिकायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात्। ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुराः मुक्ताः। धर्म्माधर्म्माकाशास्तिकायास्त्वेकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः। तत्र धर्म्माधर्म्मौ प्रसिद्धौ आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्व्वत्रावस्थितिर्गतिस्थित्युपष्टम्भौ धर्म्माधर्म्मयोरुपकारः अत एव धर्म्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः अधर्म्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाशकृत्यम्। स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः स्कन्धाश्च। भोक्तुमशक्या अणवः द्व्यणुकादयः स्कन्धाः। तत्र द्व्यणुकादिस्कन्धभेदादणुरुत्पद्यते अण्वादिसङ्घाताद् द्व्यणुकादिरुत्पद्यते क्वचिद्भेदसङ्घाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः अत एव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः। कालस्यानेकप्रदेशत्वाभावेनास्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात् तदुक्तं गुणपर्य्यायवद्द्रव्यमिति। द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्म्माधर्म्माकाशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि

सामान्यानि गुणाः। तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्याय इति पर्यायाः यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्रोधा-दयः पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवा-जीवास्रव-बन्ध-संवर-निर्ज्जर-मोक्षास्तत्त्वानीति। तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते। औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहि-द्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निग-द्यते तथा योगप्रणाडिकयाकर्म्मास्रवतीति स योग आस्रवः। यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वाता-नीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म्म सर्व्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्टप्तः पिण्डो जले क्षिप्तः अम्भः समन्ताद् गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म्म समन्तादादत्ते। कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभाशुभभेदात्। तत्रा-हिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाष-णादिः शुभो वाग्योगः। तदेतदास्रवभेदप्रभेद-जातं कायवाङ्मनःकर्म्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण ससंरम्भमभाणि। अपरे त्वेवं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रव इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्व्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योग-वशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्त-प्रदेशानां पुद्गलानां कर्म्मबन्धयोग्यानामादान-मुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः। तदुक्तं सकषा-यत्वाज्जीवः कर्म्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध इति। तत्र कषायग्रहणं सर्व्वबन्धहेतूपलक्ष-णार्थम्। बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्य्यः। मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव इति। मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्म्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम्। पृथिव्यादिषट्कायादा-नकं षडिन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः। पञ्च-समितिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रमादः। कषायः क्रोधादिः। तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्ध-हेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः। बन्धश्चतुर्व्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदे-शास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तिक्तत्व-मधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञान-दर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्भोधरवत् प्र-दीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्दर्शन-मोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्ज्जनसङ्ग-वच्चारित्रमोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमद-वदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवद्गोत्रस्योच्चनीच-कारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्नविधानत्व-मन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत्। सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्म्मावान्तरभेदमूल-प्रकृतिवेदनीयः। तथा चोक्तमाद्यानियामका-चार्य्यैः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोह-नीयायुर्नामगोत्रान्तराया इति तद्भेदश्च पञ्च-नवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्-द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति। एतच्च सर्व्वं विद्यानन्दादिभिर्व्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तू-यते। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेता-वन्तमनेहसं माधुर्य्यस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्ति-सृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपम-कोटिकोट्यः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालद्रुतिग-वत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः। यथा अजा-गोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्व-कार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्म्म-पुद्गलानां स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः। कर्म्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदे-शानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः। आस्रव-निरोधः संवरः। येनात्मनि प्रविशत् कर्म्म प्रति-षिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः। संसार-कारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः। सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात्। प्राणिपीडापरि-हारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्य्याभाषादि-भेदात् पञ्चधा। प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्य्यैः।

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्य्या मता सताम्॥
आपद्यत्यागतः सर्व्वजनीनं मितभाषणम्।
प्रिया वाचंयमानां सा भाषा समितिरुच्यते॥
द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्न्नित्यमदूषितम्।
मुनिर्य्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्म्मता॥
आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलभ्य च यत्नतः।
गृह्णीयान्निक्षिपेद्ध्यायेत् सादानसमितिः स्मृता॥
कफमूत्रमलप्रायैर्न्निर्ज्जन्तु जगतीतले।
यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्॥

अत एवास्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः। तदुक्तमभियुक्तैः।

आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम्।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्॥

अर्ज्जितस्य कर्म्मणस्तपःप्रभृतिभिर्न्निर्ज्जरणं निर्ज्ज-राख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशो-ल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते। सा निर्ज्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्ज्जरा कामादिपाक-जेति च जेगीयते। यत् कर्म्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म्म निर्ज्जरा। यदाह।

संसारबीजभूतानां कर्म्मणां जरणादिह।
निर्ज्जरा संस्मृता द्वेधा सकामा कामनिर्ज्जरा॥
स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिना-
मिति॥

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभि-नवकर्म्माभावात् निर्ज्जराहेतुसन्निधानेनार्ज्जि-तस्य कर्म्मणो निरसनादात्यन्तिककर्म्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेत्वभावनिर्ज्जराभ्यां कृत्स्नकर्म्म-विप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्द्ध्वं गच्छत्या-लोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्दत्तवेगा-संस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अप-वर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्व्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुप-पद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतगौरवमलाबुद्रव्यं जले-ऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्द्ध्वं गच्छति तथा कर्म्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्द्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्द्ध्वगतिस्वभावाच्चाग्नि-शिखावत्। अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभा-गेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः। तदुक्तं पूर्व्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गति-परिणामाच्चाविद्धं कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपा-लाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति। अतएव पठन्ति।

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वलोकाकाशमागताः॥
इति।

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरण-ज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत। एवमुक्तानि सुखदुःखसाध-नाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः। तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्ज्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति। संग्रहे प्रवृत्ता वय-मुपरताः स्म।

अत्र सर्व्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतार-यन्ति जैनाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चाव-क्तव्य इति तत्सर्व्वमनन्तवीर्य्यः प्रत्यपीपदत्।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक्।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः॥
समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति।

स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपको-ऽनेकान्तद्योतकः। यथोक्तम्।

वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम्।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति॥

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा

स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अने
कान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति
स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यत इति
नानर्थकम्। तदाह।
स्याद्वादः सर्व्वथैकान्तत्यागात् किं वृत्तचिद्विधेः।
सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृदिति॥
यदि वस्त्वस्त्येकान्ततः सर्व्वथा सर्व्वदा सर्व्वत्र
सर्व्वात्मनास्तीति न उपादित्साजिहासाभ्यां
क्वचित् कश्चित् कदाचित् प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा प्राप्त
प्रापणीयत्वहेयहानानुपपत्तेश्च। अनेकान्त
पक्षे तु कथञ्चित् क्वचित् केनचित् सत्त्वेन
हानोपादाने प्रेक्षावतामुपपद्येते। किञ्च वस्तुनः
सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यः न तावत्
दस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति घटो
ऽस्तीत्यनयोः पर्य्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात्
नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि
योज्यम्। यथोक्तम्।
घटोऽस्तीति न वक्तव्यः सन्नेव हि यतो घटः।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोः॥
इत्यादि॥
तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्व्वचनीय
वादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्व्विधाः पुनरप्य
निर्व्वचनीयमतेनामिश्रितानि सदसदादिमता
नीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादि
पर्य्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन
ते वादिनः सर्व्वे निर्व्विण्णाः सन्तः तूष्णीमासत
इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादमङ्गी
कुर्व्वतस्तत्र तत्र विजय इति सर्व्वमुपपन्नम्।
यदवोचदाचार्य्यः स्याद्वादमञ्जर्य्याम्।
अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्व्वसंविदाम्।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यत इति॥
अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्
यथापरे मत्सरिणः प्रवादाः।
नयानशेषानविशेषमिच्छ
न्न पक्षपाती समयस्तथार्हत इति॥
जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्यमुक्तम्।
बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयोः।
अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम्॥
हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रविरतिः स्मरः।
शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा न यस्य सः॥
जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः।
ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्त्तनि॥
स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च।
नित्यानित्यात्मकं सर्व्वं नव तत्त्वानि सप्त वा॥
जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च।
बन्धो निर्ज्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते॥
चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः।
सत्कर्म्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्य्ययः॥
आस्रवः कर्म्मणां बन्धो निर्ज्जरस्तद्वियोजनम्।
अष्टकर्म्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन॥
पुण्यस्य संवरे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः।
लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मनः।
क्षीणाष्टकर्म्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता॥
सरजोहरणा भैक्ष्यभुजो लुञ्चितमूर्द्धजाः।
श्वेताम्बराः क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः॥
लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिग
म्बराः।
ऊर्द्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः॥
भुङ्क्ते न केवली न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः।
प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सहेति॥
इति सर्व्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शनम्॥)

जेपाल, पुं, (जयपालः पृषोदरादित्वात् साधुः।) जयपालवृक्षः। इति द्विरूपकोषः॥

जैमिनिः, पुं, मुनिविशेषः। स वेदव्यासशिष्यः उत्तरमीमांसाकर्त्ता भारतकृत् वज्रवारकश्च। यथा पुराणवचनम्।
'जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः॥'

जैवातृकः, पुं, (जीवयति ओषधिप्रभृतीनीति। जीव+णिच्+"आतृकन् वृद्धिश्च।" उणां। १। ८१। इति आतृकन् ईकारस्य वृद्धिश्च।) चन्द्रः। कर्पूरः। इत्यमरः। १। ३। १४ ॥ २। ६। १२० ॥ पुत्रः। इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ भेषजम्। इति हेमचन्द्रः॥

जैवातृकः, त्रि, (जीवतीति। जीव+आतृकन् वृद्धिश्च।) दीर्घायुः। (यथा, दशकुमारचरिते। 'जैवातृक! मनु श्रूयते पतिरस्या मिथिलायां प्रहारवर्म्मासीत्॥") कृशः। इति मेदिनी। के, १६०॥

जैह्म्यं, क्ली, (जिह्मस्य कुटिलस्य भावः। जिह्म+भावे ष्यञ्।) जिह्मता। कुटिलता। यथा मनुः। ११। ६७।
'जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥'

जोङ्गकं, क्ली, (जुङ्गति त्यजति सन्नर्म्ममिति। जुगि त्यागे+ण्वुल्। निपातनात् गुणः।) अगुरु। इत्यमरः। २। ६। १२६॥

जोङ्गटः, पुं, (जुङ्गति अरोचकत्वं परित्यजत्यनेनेति। जुङ्ग+बाहुलकात् अटन् गुणश्च।) गर्भिण्यभिलाषः। इति हारावली। २१८॥ साध इति भाषा॥

जोटिङ्गः, पुं (जूटेन रङ्गति प्रकाशते इति। अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) महादेवः। महाव्रती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जोन्नाला, स्त्री, देवधान्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २४४। (जोन्नाला इति क्वचित् पाठः॥)

जोषः, क्ली (जुष प्रीतौ+भावे घञ्।) सुखम्। इति शब्दरत्नावली। (यथा, ऋग्वेदे ।१।१२०।१।
'का राधद्धोत्राश्विना वां को वां जोष उभयोः॥'
"जोषे प्रीतिजनके व्यवहारे।' इति दयानन्दभाष्यम्॥)

जोषम्, अ, (जुष+बाहुलकात् अम्।) तूष्णीम्। (यथा, महाभारते। ५। ६८। १६।
"नैवमित्यब्रवीद्भीष्मो जोषमास्वेति भारत॥")
सुखम्। इत्यमरः। ३। ३। २५०॥

जोषा, स्त्री (जुष्यते सेव्यते उपभुज्यते इति। जुष+घञ्। स्त्रियां टाप्।) योषा। इति शब्दरत्नावली॥

जोषिका, स्त्री (जुषते सेवते इति। जुष+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) कलिका। इति शब्दरत्नावली॥

जोषित्, स्त्री, (जुष्यते उपभुज्यते। जुष+"हृसृरुहियुषिभ्य इतिः।" उणां। १। ९९। इति इतिप्रत्ययः। पृषोदरादित्वात् यस्य जः।) योषित्। इति शब्दरत्नावली॥

जोषिता, स्त्री (जोषित्+हलन्तत्वाद्वा टाप्।) योषित्। इति शब्दरत्नावली॥

ज्ञः, पुं (जानातीति। ज्ञा+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३। १। १३५। इति कः।) ब्रह्मा। बुधः। पण्डितः। (यथा, चरके सूत्रस्थाने ३० अध्याये।
"पशुः पशूनां दौर्ब्बल्यात् कश्चित् मध्ये वृकायते।
स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः॥
तद्वदज्ञो ज्ञमध्यस्थः कश्चित् मौखर्य्यसाधनः।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते॥")
मङ्गलः। इति धरणी॥

ज्ञप, क म ज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क म ज्ञपयति। ज्ञाने मारणालोकनिशानतोषणस्तुतयः। ज्ञाकरणं नैवेष्टसिद्धौ ज्ञपयान्यादिवद्भयपदीतिमनोफलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थं। इति धातुप्रदीपः। वस्तुतस्तु ज्ञपिपदमस्मादेव णिजादितम्। तेन अनिर्द्दिष्टार्थतया ज्ञपिरिह ज्ञानम्। अत एव प्रज्ञौ ज्ञ धीर्षे इत्यत्र अस्यैव गणस्य णिजादितेन ज्ञीप्सन्देन ज्ञातुमिच्छा प्रतिपाद्यते। एवं ज्ञाभपर्य्याये प्रतिपन्नज्ञपितं नैत्यमरः। इति दुर्गादासः॥

ज्ञपितः, त्रि (ज्ञप्यते स्मेति। ज्ञप+णिच्+क्तः।) ज्ञापितः। इत्यमरः। ३। १। ९८॥

ज्ञप्तः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति। ज्ञप+णिच्+क्तः। "वा दान्तशान्तेति।" ७। २। २७। इति साधुः।) ज्ञापितः। इत्यमरः। ३। १। ९८॥

ज्ञप्तिः, स्त्री, (ज्ञप्यते ज्ञायते ऽनयेति। ज्ञप+भावे क्तिन्। इडभावः।) बुद्धिः। इत्यमरः। १। ५। १॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २५। ५७।
"ततो दीर्घतपोवाक्यात् सम्भाव्य द्वीपगां ताम्।
तज्ज्ञप्तये दाशपतेर्वृत्स्यत्द्वीपवासिनः॥')

ज्ञा, क प्रेरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) प्रेरणमिह नियोजनम्। क ज्ञापयति भृत्यं स्वामी नियुक्तं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ज्ञा, क म मारणे। आलोके। निशाने। तोषणे। स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क म, ज्ञपयति अज्ञपि अज्ञापि ज्ञपं ज्ञप

ज्ञापं ज्ञापम्। आलोको दर्शनप्रेरणम्। निशायां तिरस्कीकरणम्। तोषणं तुष्टीकरणम्। ज्ञपयति शत्रुं शूरो मारयतीत्यर्थः। ज्ञपयति रूपं कामिनी पिङ्गान् दर्शयतीत्यर्थः। ज्ञपयति खड्गं कर्म्मकारः शाणयतीत्यर्थः। ज्ञपयति गुरुं शिष्यस्तोषयतीत्यर्थः। स्तुतिः केचिन्न मन्यते। आलोको ज्ञानप्रेरणमित्यनुन्यासरक्षितौ। अतएव क्रमदीश्वरोऽपि ज्ञानातेर्घटादित्वं विभाषया मन्यते। तेन ज्ञपयितुं बोधयितुमिच्छमाणो ज्ञीप्समान इति पाणिनीयवृत्तौ ज्ञानप्रेरणमपि ह्रस्वे सनि ज्ञीप्समान इति प्रसिद्धम्। एवं विज्ञप्तिरेषा मम जीववन्धो इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः। इति दुर्गादासः॥

ज्ञा, ग बोधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-सकं-अनिट्।) ग, जानाति। "सन्दर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एवेत्यत्र अनुपसर्गात् फलवत्कर्त्तर्य्यात्मनेपदम्। ततोऽशुनजं गमनं सुतस्य इत्यत्राशुशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात्॥" इति दुर्गादासः॥

ज्ञातं, त्रि, (ज्ञायते विद्यते स्मेति। ज्ञा + कर्म्मणि क्तः।) ज्ञातज्ञानम्। जाना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विदितम् २ बुद्धम् ३ बुधितम् ४ प्रमितम् ५ मतम् ६ प्रतीतम् ७ अवगतम् ८ मनितम् ९ अवसितम् १०। इति जटाधरः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १२३।
"पूर्व्वमेव मया ज्ञातं पूर्व्वमेतद्धि मेदसा॥")

ज्ञातव्यं, त्रि, (ज्ञायते यदिति। ज्ञा + तव्य।) ज्ञानीयम्। ज्ञेयम्। वेद्यम्। अवगन्तव्यम्। बोध्यम्। (यथा, महाभारते। ४। २८। ५।
"स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः॥")
मन्तव्यम्। इति व्याकरणम्॥

ज्ञातसिद्धान्तः, पुं, (ज्ञातो विदितः सिद्धान्तः शास्त्रतत्त्वार्थो येन।) शास्त्रतत्त्वज्ञः। तत्पर्य्यायः। तान्त्रिकः २। इत्यमरः। ३।१।१५॥

ज्ञाता, [ऋ] त्रि, (ज्ञा + तृच्।) ज्ञानशीलः। तत्पर्य्यायः। विदुरः २ विन्दुः ३। इत्यमरः। ३। १। ३०॥ विदितः ४ ज्ञानसमन्वितः ५। इति शब्दरत्नावली॥

ज्ञातिः, पुं, जानाति छिद्रं कुलस्थितिञ्च ज्ञातिः नाम्नीति तिक्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ सपिण्डादिः। तत्पर्य्यायः। सगोत्रः २ बान्धवः ३ बन्धुः ४ स्वः ५ स्वजनः ६। इत्यमरः। २।६।३४॥ अंशकः ७ गन्धः ८ दायादः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सकुल्यः १० समानोदकः ११। इति जटाधरः॥ स चतुर्व्विधः। सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डः। ततस्त्रिपुरुषपर्य्यन्तं सकुल्यः। ततश्चतुर्थपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकः। जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमपि समानोदकः। ततः परं गोत्रजः। इति शुद्धितत्त्वम्॥ एषां विशेषस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यः॥*॥ ज्ञातिद्रोहे दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।
"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च।
ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥"
(ज्ञायते विद्यतेऽस्मादिति। ज्ञा + अपादाने क्तिन्।) पिता। इति मेदिनी। ते, २०॥

ज्ञातेयं, क्ली, (ज्ञातेर्भावः कर्म्म वा। ज्ञाति + "कपिज्ञात्योर्ढक्।" ५। १। १२७। इति ढक्।) ज्ञातित्वम्। इत्यमरः। २। ६। ३५॥

ज्ञानं, क्ली, (ज्ञा + भावे ल्युट्।) विशेषेण सामान्येन चावबोधः॥
"मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः।"
इत्यमरः। १। ५। ६॥
अस्यार्थः। "मोक्षे शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः। अन्यत्र घटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा सामान्यप्रवृत्तिः। मोक्षे धीर्ज्ञानं विज्ञानस्य यथाज्ञानान्मुक्तिरिति सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा शर्द्धिं प्रयच्छति इति। अन्यत्र यथा ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे इति घटत्वप्रकारकज्ञानमिति ये केचित् प्राचिनो लोके सर्व्वे विज्ञानिनो मताः इति। अज्ञानो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वादिति एवं चित्रज्ञानं व्याकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्यादिकं प्रयुज्यत एव। मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानमुच्यते तन्निमित्ततोऽन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति केचित्। "मोक्षविषया मोक्षफला धीर्ज्ञानं अन्यधीर्विज्ञानं क्वान्यत्र इत्याह शिल्पशास्त्रयोरिति केचित्। अवबोध इत्यध्याहृत्य मोक्षविषये अवबोधो धीः अन्यत्र घटपटादिविज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञानमिति केचित्।" इति भरतः॥*॥ योगशास्त्रमते तु।
"एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्व्वशः।
आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम्॥"
इति मोक्षधर्म्मः॥
"एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत्।" इति तट्टीका॥*॥
"अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाक्षान्तिरार्जवम्।
आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्त्रदारगृहादिषु।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा॥"
सात्त्विकराजसतामसभेदेन तत्त्रिविधम्।
सात्त्विकं यथा,—
"सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥"
राजसं यथा,—
"पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्।
वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्॥"
तामसं यथा,—
"यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम्।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्॥" ३॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। २०—२२॥
"सर्व्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमव्ययं निर्व्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि॥ १॥
सर्व्वेषु भूतेषु नानाभावान् वस्तुत एवानेकान् क्षेत्रज्ञान् पृथग्विधान् सुखिदुःखित्वादिरूपेण विलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि॥ २॥
एकस्मिन् कार्य्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत् परिपूर्णवत् सक्तं एतावानेव आत्मा ईश्वरो वा इत्यभिनिवेशयुक्तं अहैतुकं निरुपपत्तिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलम्बनशून्यं अतएवाल्पं तुच्छं अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाच्च यदेवम्भूतं ज्ञानं तत् तामसमुदाहृतम्॥" ३॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥
न्यायमते तु।
"अप्रमा च प्रमा चैव ज्ञानं द्विविधमुच्यते।
तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता॥
तत्प्रपञ्चो विपर्य्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः।
आद्यो देहे आत्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः॥
भवेन्निश्चयरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते।
किं स्विन्नरो वा स्थाणुर्व्वेत्यादि बुद्धिस्तु संशयः।
तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निर्णयः॥
स संशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयोः।
साधारणादिधर्म्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्॥
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः॥"
"गुणः स्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा।
अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वत् विशेष्यकम्॥
ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते।
तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्व्विकल्पकम्॥
प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत्॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥
(यथा, वायुपुराणे उत्तरभागे। ११। ३६।
"वैराग्याज्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्त्तते।
योगज्ञः पतितो वापि मुच्यते नात्र संशयः॥"
विष्णुः। यथा महाभारते। १३।१४६।६१।
"सर्व्वदर्शी विशुद्धात्मा सर्व्वज्ञो ज्ञानसत्तमम्॥"
"ज्ञानं प्रकृष्टमनन्यमनवच्छिन्नं सर्व्वस्य साधकमिति ज्ञानसत्तमं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः॥" इति तद्भाष्यम्॥)

ज्ञानदर्पणः, पुं, (ज्ञानं दर्पण इव यस्य।) पूर्व्वजिनः। इति त्रिकाण्डशेषः।

ज्ञानयोगः, पुं, (युज्यते ब्रह्मणानेनेति। युज + करणे घञ्। ज्ञानमेव योगः।) ब्रह्मज्ञानप्राप्त्युपायः। यथा,—
"सर्व्वभूतेषु गोविन्दो बहुरूपो व्यवस्थितः।
इति मत्वा महाप्राज्ञः प्रतिकूलं न कारयेत्॥"

अन्यान्यो ये विषया विषयी चाथ पूरुषः ।
ज्ञानीयास्तान्यपि वै सत्त्व परमात्मनः ॥
परमात्मा च भगवान् विश्वकर्मेत्तो ज्ञाह्नः ।
तद्भक्तिमान् भगवतो नाम्यपुरोऽपि जायते ॥
भगवच्छासनात्मजो भगवच्छासनप्रियः ।
भगवद्भक्तिमास्थाय वनम् भागवतो भव ॥
भगवान् भूतभयेभ्यो भूतान्यभयदोऽव्ययः ।
भावेन स भजस्वेश भवभङ्गकरं हरिम् ॥
भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेश्वरम् ।
ततो भागवतो भूत्वा भवबन्धात् प्रमोक्ष्यसि ॥
मत्र चित्तं समाधातुं न शक्नोति भवान् यदि ।
तदभ्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं स्थिरात्मिकम् ॥
तत्र यत्नसमर्थस्त्व ज्ञानयोगे महामते ।
क्रियायोगे स्थिराराधो तत्परः सततं भव ॥
इत्याद्यं वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासनो नामाध्यायः । विस्तारस्तु श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

ज्ञानलक्षणा स्त्री (ज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्याः) विषयालौकिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षः । तस्य लक्षणं यथा —
'विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥'
इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥
अस्यार्थः ।"तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा पूर्व्वं घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादिज्ञानम् ॥

ज्ञानवापी स्त्री (ज्ञानस्य ज्ञानरूपोदकस्य वापी दीर्घिकेव ।) वाराणस्यन्तर्गततीर्थविशेषः । तदुत्पत्तिर्यथा —
अगस्त्य उवाच ।
"स्कन्द ! ज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वद साम्प्रतम् ।
ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गौकसोऽप्यलम् ॥
स्कन्द उवाच ।
घटोद्भव ! महाप्राज्ञ ! शृणु पापापनोदिनीम् ।
ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाधुना ॥
अनादिसिद्धे संसारे पुरा दैवयुगे मुने ।
प्राप्तः कुतश्चिदीशानश्चरन् स्वैरमितस्ततः ॥
न वर्षन्ति यदाभ्राणि न प्रावर्त्तन्त निम्नगाः ।
जलाभिलाषो न यदा स्नानपानादिकर्म्मणि ॥
क्षारस्वादूदयोरेव यदासीज्जलदर्शनम् ।
पृथिव्यां नरसंचारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित् ॥
निर्व्वाणकमलाक्षेत्र श्रीमदानन्दकाननम् ।
"शिवमन्तानजनक मोक्षकाननमित्यपि ।
प्रविश्य वीक्षयन् स ईशानो जटिलस्तदा ।
लसत्त्रिशूलविमलरश्मिजालसमाकुलः ॥
आलुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिना ।
महाहमहमिकायां प्रादुरासं यदादितः ॥
ज्योतिर्मयीभिर्मालाभिः परितः परिवेष्टितम् ।"
'स्नापयामि महालिङ्गं कलशैः शीतलैर्जलैः ।
चखान च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः ।
कुण्डं प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः ।
पृथिव्या वरणाद्यापि दशहस्तप्रमाणतः ॥
भूप्रमाणाद्दशगुणैर्यैरियं वसुधावृता ।
तैर्जलैः स्नापयाञ्चक्रे स्पर्शेनान्यैरदोषिभिः ।'
त्रिजगत्तापसम्भारपुरतानिसुखकारिभिः ।
महापापौघसंस्थानमहाशुद्धिविधायिभिः ॥
सहस्रधारैः कलसैः स ईशानो घटोद्भव ! ।
सहस्रकृत्वः स्नपयामास संहृष्टमानसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः ।
तमुवाच तदेशानं रुद्रं रुद्रवपुर्द्धरम् ॥
तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्म्मणानेन सुव्रत ! ।
गुरुणानन्यपूर्व्वेण ममातिप्रीतिकारिणा ॥
ततस्त्वं जटिलेशान ! वरं ब्रूहि तपोधन ! ।
अदेयं न तवास्त्यद्य महोद्यमपरायण ! ॥
ईशान उवाच ।
यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्योऽस्म्यहं यदि ।
तदेतदतुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर ! ॥
विश्वेश्वर उवाच ।
त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि भूर्भुवःस्वःस्थितान्यपि ।
तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् ॥
शिवं ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः ।
तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ॥
अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अस्य दर्शनमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादश्वमेधफलं लभेत् ।
स्पर्शनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाश्वमेधयोः ॥
फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा सन्तर्प्य तु पितामहान् ।
यत् फलं समवाप्नोति तदत्र श्राद्धकर्म्मणा ॥
'ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रवमूर्त्तिं विधाय च ।
जाड्यविध्वंसनं कुर्य्यां कुर्य्यां ज्ञानोपदेशनम् ॥
इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवान्तरधीयत ।
कृतकृत्यमिवात्मानं सोऽप्यमंस्त त्रिशूलभृत् ॥
ईशानो जटिलो रुद्रस्तत् प्राश्य परमोदकम् ।
अवाप्तवान् परं ज्ञानं येन निर्वृतिमाप्तवान् ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ३३ अध्यायः ॥

ज्ञानी [न्] पुं (ज्ञानमस्यास्तीति । ज्ञान + 'अत इनिठनौ ।' ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) दैवज्ञः । (ज्ञानावबोधयुक्तमात्रे, त्रि । यथा मार्कण्डेये । ८१ । ३६ ।
'ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते नहि केवलम् ।
यतो हि ज्ञानिनः सर्व्वे पशुपक्षिमृगादयः ।'")
ज्ञानयुक्ते च, त्रि । इति मेदिनी । ने ६८ ।
तस्य लक्षणं यथा —
'प्रजहाति यदा कामान् सर्व्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥
यः सर्व्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥"
ज्ञानिकार्य्यं कर्म्म कर्त्तव्यम् । यथा —
"सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत ।
कुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्म्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥"
ज्ञानिप्रशंसा यथा —
'चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

ज्ञानेन्द्रियं क्ली (ज्ञायतेऽनेनेति । ज्ञा + करणे ल्युट् । ज्ञानप्रकाशकं ज्ञानसाधनं वा इन्द्रियमिति ।) बुद्धीन्द्रियम् । तत् षड्विधम् । मनः १ नयनम् २ श्रोत्रम् ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ त्वक् ६ । इति श्रीभागवतम् ॥

ज्ञापनं, क्ली, (ज्ञा + णिच् + भावे ल्युट् ।) बोधनम् । इति व्याकरणम् । जानान इति भाषा । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १८२ ।
'क्षितिभृद्दाक्षिणात्यानां तिरस्कृज्ञापनाय सः ।
पृष्ठे महीतलस्पर्शि चक्रे कौपीनवाससि ॥')

ज्ञाप्तिः स्त्री (ज्ञा + णिच् + भावे क्तिन् ।) ज्ञापनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

ज्ञेयः, त्रि (ज्ञायते इति । ज्ञा + कर्म्मणि यत् ।) ज्ञानयोग्यम् । ज्ञातव्यम् । यथा, —
"ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
सर्व्वतः पाणिपादं तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥
सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम् ।
असक्तं सर्व्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्त्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य धिष्ठितम् ॥
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयञ्चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १३ अध्यायः ॥

ज्या, शि जरायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्यां-परं-अक-अनिट् ।) जरा वयोहानिः । शि जिनाति वृद्धः । जीनः । इति दुर्गादासः ॥

ज्या स्त्री (ज्या + अन्येभ्योऽपीति डः ।) धनुर्गुणः । तत्पर्य्यायः । मौर्व्वी २ शिञ्जिनी ३ गुणः ४ इत्यमरः । २ । ८ । ८६ । शिञ्जा ५ जीवा ६

पतञ्चिका ७। इति शब्दरत्नावली॥ गया ८ बाणासनः ९ इषुः १०। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १।२२६।२०।
"जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः॥")
माता। वसुधा। इति मेदिनी। ये, २॥

ज्यानिः, स्त्री, (ज्या+"वीज्याज्वरिभ्यो निः।" उणां ४।४८। इति निः।) जीर्णता। हानिः। तटिनी। इति शब्दरत्नावली॥

ज्यायान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य+ईयसुन् ज्यादेशश्च ततो "ज्यादादीयसः।" ६।४।१६०। इत्यात्वम्।) वृद्धतमः। तत्पर्य्यायः। वर्षीयान् २ दशमी ३ प्रशस्यः ४। इत्यमरः। २।६।४३॥ अतिवृद्धः ५ दशमीस्थः ६। इति जटाधरः॥ (यथा, मनुः। ३।१३७। [पिता॥")
"ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः

ज्यु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट्।) ङ, ज्यवते। इति दुर्गादासः॥

ज्युत, इर् दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इर्, अज्युतत् अज्योतीत् जुज्योत। इति दुर्गादासः॥

ज्युत, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। ऋ, अजुज्योतत्। ङ, ज्योतते चन्द्रः। इति दुर्गादासः॥

ज्येष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य+इष्ठन् ततो ज्यादेशः।) अतिवृद्धः। श्रेष्ठः। (यथा, महाभारते। १३।१४३।७।
"ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः॥"
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् इति ज्यैष्ठी सा अस्मिन् मासीति पुनरण् संज्ञापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः।) ज्येष्ठमासः, पुं। इति मेदिनी। टे, ५॥ अग्रजः। (यथा, रघुः। १२।१९।
"दृढ़भक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः॥")
अधिकवयाः। इति भरतः॥

ज्येष्ठतातः, पुं, (तातस्य पितुर्ज्येष्ठः। राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपाते साधुः।) पितुरग्रजः। इति शब्दरत्नावली॥ ज्येठा इति भाषा॥

ज्येष्ठवर्णः, पुं, (वर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः निर्द्धारणे तु वर्णेषु ज्येष्ठः। पूर्व्वनिपातः।) ब्राह्मणः। इति शब्दरत्नावली॥

ज्येष्ठवला, स्त्री, (ज्येष्ठाख्या वला।) सहदेवी। इति राजनिर्घण्टः॥

ज्येष्ठश्वश्रूः, स्त्री, (ज्येष्ठा पूज्या श्वश्रूरिव संज्ञात्वात् पुंवद्भावः।) पत्न्या ज्येष्ठभगिनी। बड़श्याली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुली २। इति हेमचन्द्रः॥

ज्येष्ठसाम, [न्] क्ली, (ज्येष्ठं साम इति नित्यकर्म्मधारयः।) सामभेदः। तदध्ययनाङ्गव्रतम्। इति मिताक्षरा॥ (यथा महाभारते। १२।३४७।४६।
"ज्येष्ठं नामाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः॥")

ज्येष्ठा, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टादशनक्षत्रम्। सा तु शूकरदन्ताकृतितारकत्रितयात्मिका। इति कालिदासः॥ वलयाकृतिः ' अस्या देवता इन्द्रः मिश्रगुणः। इति दीपिका॥ अत्र जातस्य फलम्।
"सत्कीर्त्तिपुत्त्रैर्विविधैः समेतो
वित्तान्वितोऽत्यन्तलसत्प्रतापः।
श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकलस्वभावो
ज्येष्ठा भवेद्यस्य च जन्मकाले॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥ * ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ३४।१३।
"कुर्व्वंस्तथानुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम्।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमम्॥")
गृहगोधिका। इति मेदिनी। टे, ५॥ मध्यमाङ्गुलिः। इति हेमचन्द्रः॥ गङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥ धीरादिनायिकाभेदः। तस्या लक्षणं यथा। परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा। इति रसमञ्जरी॥ * ॥ अलक्ष्मीः। यथा भगवन्तं प्रति महादेववाक्यम्।
"मां प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीरसागरम्।
तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवेश भाविनि!॥
ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तमाल्याम्बरावृता।
उत्पन्ना साब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं मयेति वै॥
तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्व्वे देवगणा भृशम्।
येषां गृहान्तरे नित्यं कलहः संप्रवर्त्तते॥
तत्ते स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने!।
यस्य गेहे कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम्॥
परुषं भाषते नित्यं वदन्त्यनृतवादिनः।
सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः॥
तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी।
कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु॥
तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः।
अक्षाल्य पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्म्मतिः॥
तं भजस्व सदा देवि! कलुषेणावृता भृशम्।
तृणाङ्गारकपालाश्मवालुकायसचर्म्मभिः॥
दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः।
रमस्व कलिना देवि! तेषां वेश्मसु नित्यशः॥
तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशिग्रुगञ्जनम्।
छत्राकं विड्वराहञ्च बिल्वकोषातकीफलम्॥
अलावुश्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः।
तेषां गृहे तव स्थानं देवि! दारिद्र्यदे! सदा॥
इत्यादिश्य सुराः सर्व्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्।
पुनश्च मन्थनं चक्रुः क्षीराब्धिं सुसमाहिताः॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डम्॥

ज्येष्ठामूलीयः, पुं, (ज्येष्ठां मूलं वा नक्षत्रमर्हतीति पौर्णमास्यामिति छः।) ज्यैष्ठमासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः।
"ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति माममायाढ़पूर्व्वजम्॥")

ज्येष्ठाम्बु, क्ली, (ज्येष्ठं विविधरोगविनाशकत्वात् श्रेष्ठं अम्बु तण्डुलधौतं जलमिति। नित्यकर्म्मधारयः।) तण्डुलाम्बु। इति वैद्यकपरिभाषा॥ चेलुनि जल इति भाषा॥

ज्येष्ठाश्रमी, [न्] पुं, (आश्रमोऽस्त्यस्य इति। आश्रम+इनिः। ज्येष्ठः श्रेष्ठ आश्रमी।)
"ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः॥"
"यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्वजन्तवः।
तथा गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्व आश्रमाः॥"
इति वचनाच्च गृहस्थाश्रमस्य सर्व्वाश्रमेषूत्कृष्टत्वात् तथात्वम्।) गृहस्थः। इति हेमचन्द्रः॥

ज्येष्ठी, स्त्री, गृहगोधा। जेठी इति टिक्टिकी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। मुषली २ मुसली ३ कुड्यमत्स्या ४ गृहगोधिका ५ स्त्री ६ टुक्टुकी ७ शकुनज्ञा ८ गृहालिका ९। इति शब्दरत्नावली॥ तस्याः पतनफलं यथा,—
"निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनधनवियोगो लाभदा वामभागे।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणहृदिस्था सर्व्वसौख्यं ददाति॥"
इति ज्योतिषम्॥
दिग्विशेषे तस्य शब्दफलम्।
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
धाम्यामरिभयं सुरद्विषि कलिलाभः समुद्रालये।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने॥
ज्येष्ठीरुते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

ज्यैष्ठः, पुं, (ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च। सा अस्मिन् मासे इति पुनरण्।) मासविशेषः। जैष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी जैष्ठी सा यत्र मासे भवति सः। वृषस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः ' वृषराशिस्थरविकः सौरः। इति स्मृतिः॥ तत्पर्य्यायः। शुक्रः २। इत्यमरः। १।४।१६॥ ज्येष्ठः ३। इति शब्दरत्नावली॥ तत्र जातस्य फलं यथा,—
"विदेशवृत्तिः पुरुषः सुतीव्रः
क्षमान्वितः स्यात् खलु दीर्घसूत्रः।
विचित्रवृद्धिर्विदुषां वरिष्ठो
जैष्ठाभिधाने जननं हि यस्य॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

ज्यैष्ठसामा, [न्] पुं, (ज्येष्ठसाम अधीते यः सः। इत्यण्।) ज्येष्ठसामा। ज्येष्ठसामवेदाध्येता। इति मिताक्षरा॥

ज्यैष्ठी, स्त्री, (ज्येष्ठानक्षत्रान्विता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च।) जैष्ठपूर्णिमा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, तिथितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम्।
"कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री जैष्ठी पञ्चदशी सिता।
मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिकाः॥")
ज्येष्ठी च॥

ज्यो, ङ नियमे। व्रतादेशे। उपनीतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं नियमार्थे-व्रतादेशार्थे तु सकं-अनिट्।) व्रतस्यादेशो व्रतादेशः। ङ, ज्यवते याज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थः।

ञ्चयते पण्डितो जन व्रतमुपदिशतीत्यर्थः । ञ्चयते पुत्त्र विप्र उपनयतीत्यर्थः । इति दुर्गादास ॥

ज्योति, [स्] क्ली, (ज्युत दीप्तौ+इसि । यद्वा, द्युत दीप्तौ+"द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ।' उणां । २ । ११२ । इति इसिन् दस्य च जः ।) दृष्टि । नक्षत्रम् । (यथा 'ज्योतींष्यपि चामिध्यमप्रस्तेच नाभिवीक्षेत ॥" इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) प्रकाशः । इति मेदिनी । स, २३ ॥

ज्योति, [स्] पु, (ज्योतते इति । ज्युत+कर्म्मादि इसि । द्युत+इसिन् वा ।) अग्नि । (यथा,—
"तस्यान्तरेण नाभेस्तु ज्योतिः स्थान ध्रुव स्मृतम् ।
तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते ॥'
इति सुश्रुत शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
सूर्य्यः । इति मेदिनी । स २२ ॥ मेथिका । इति राजनिघण्टः ॥ (विष्णु । यथा महाभारते १३।१४९।७९ ।
"स्कन्दः स्कन्धधरो धुर्य्यो वरदो वायुवाहनः ।"
"स्वच स्वङ्ग शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वर ॥")

ज्योतिरिङ्ग, पु (ज्योतिषा इङ्गति । इगि गतौ+अच । ज्योतिरिव इङ्गतीति वा ।) खद्योत । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्योतिरिङ्गण पु (ज्योतिरिव इङ्गतीति । इगि गतौ+ल्यु ।) कीटविशेष । ज्योनाकपोका इति भाषा । तत्पर्य्याय । खद्योतः २ ध्वान्तोक्ष ३ तमोमणि ४ इष्टिबन्धु ५ तमोज्योति ६ ज्योतिरिङ्ग ७ निमेषक ८ । इति शब्दरत्नावली । ज्योतिर्वीजम् ९ निमेषरुक् १० । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ज्योतिर्व्वीज, क्ली (ज्योतिर्वीजमिवास्य ज्योतिषो वीजमिव वा ।) ज्योतिरिङ्गण । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ज्योतिर्हस्ता स्त्री (ज्योतिर्ज्योतीरूप हस्त शरीर मस्या ।) दुर्गा । अस्या नामनिरुक्तिर्यथा —
'हस्त शरीरमित्याहुर्हस्तश्च गगन तथा ।
ज्योतिषि ग्रहनक्षत्राज्ज्योतिर्हस्ता तत स्मृता ॥
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्याय ॥

ज्योतिश्चक्र क्ली (ज्योतिर्म्मय चक्रम । ज्योतिर्भि स्वस्वावस्थानेन विरचित चक्र वा ।) चन्द्र सूर्य्यादिग्रहनक्षत्रमण्डलम् । राशिचक्रम् । यथा,
'ज्योतिश्चक्र सुवो मानमर्द्धा शेवाय केशव ।
चालु रमा ज्योतिषस्य सार वदाय सर्व्वद ॥'
इति गरुडपुराणम् ॥

अपि च तिथ्यादितत्त्वे ।
'सप्तविंशतिभेर्ज्योतिश्चक्र स्तिमितवायुगम् ।
तदर्काशो भवेद्राशिर्नवर्क्षचरणाङ्कित ॥'

ज्योतिष, क्ली, (ज्योति सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गत्यादिकं प्रतिपाद्यतया अस्त्यस्येति अच ।) वेदाङ्ग शास्त्रविशेष । तत्र ग्रहगत्यादिगणनशास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥
"पञ्चस्कन्धमिद शास्त्र होरागणितसंहिता ।
करणं शकुनश्चैव———————॥"
इति शब्दरत्नटीका ॥*॥

अस्य सम्बन्धादि यथा,—
"अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति चोदित ।
अभिधेयञ्च जगतां शुभाशुभनिरूपणम् ॥
यज्ञाध्ययनसंक्रान्तिग्रहषोडशकर्म्मणाम् ।
प्रयोजनञ्च विज्ञेय तत्तत्कालविनिर्णय ॥"
इति नारदीयम् ॥ * ॥

अस्याध्ययन द्विजे कर्त्तव्यम् । यथा —
'सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम् ।
वेदस्य निर्म्मल चक्षुर्ज्योति शास्त्रमकल्मषम् ॥
विनैतदखिल श्रौत स्मार्त्त कर्म्म न सिध्यति ।
तस्माज्जगद्धितायेद ब्रह्मणा निर्म्मित पुरा ॥
अतएव द्विजैरेतदध्येतव्य प्रयत्नत ॥"
इति नारद ॥ * ॥

शूद्रस्य पाठनिषेधो यथा,—
'स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा ।
शूद्राणामुपदेशन्तु दद्यात स नरक व्रजेत ॥"
इति गर्ग ॥ * ॥

अस्य ज्ञानमावश्यक यथा —
'वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता
कालानुपूर्व्व्या विहिताश्च यज्ञा ।
तस्मादिद कालविधानशास्त्र
यो ज्योतिष वेद स वेद यज्ञान् ॥
यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।
तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणित मूर्द्धनि संस्थितम् ॥"
इति वेदाङ्गज्योतिषम ॥ * ॥

अस्याध्ययनफल यथा —
'एवविधस्य मुनिनेत्रशास्त्र
स्वल्पमपि खलु दर्शन वै ।
निहन्त्यघाघ कलुष जनानां
यच्छेदिद धर्म्मसुखास्पद स्यात ॥"
इति माण्डव्य ॥ * ॥

अस्य ज्ञाने फल यथा —
'ज्योतिश्चक्र तु लोकस्य सर्व्वस्योक्त शुभाशुभम् ।
ज्योतिर्ज्ञानन्तु यो वेद स याति परमां गतिम् ॥'
इति गर्ग ॥

ज्योतिषिक, पुं (ज्योतिर्ज्योति शास्त्र अधीते इति । क्रतूकथादिसूत्रान्तात् ठक् तत्रापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वात् न वृद्धि ।) ज्योतिषिक । इत्यमरटीका ॥ (यथा मार्कण्डेये ।
'धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाशका ॥)

ज्योतिषी, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति अच ङीप च ।) तारा । इति हेमचन्द्र । ज्योतिषशास्त्रज्ञे त्रि ॥

ज्योतिष्क, पु (ज्योतिरिव कायतीति । कै+क ।) चित्रकवृक्ष । मेथिकावीजम् । इति राजनिर्घण्ट । (अस्य व्यवहारो यथा, "ज्योतिष्कफलतैल वा क्षीरेण मल्लिका त्रिवृन्निम्ब पिबेत् ॥" इति चिकित्सितस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) गणिकारिकावृक्ष । इति रत्नमाला ॥

ज्योतिष्का, पुं, (ज्योतिर्भि कायतीति । कै+क ।) चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारका । इति हेमचन्द्र ॥ बहुवचनान्तोऽय शब्द ॥

ज्योतिष्का, स्त्री, (ज्योतिरिव कायतीति । कै+क टाप च ।) ज्योतिष्मतीलता । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

ज्योतिष्टोम पु, (ज्योतींषि त्रिवृदादय स्तोमा यस्य । 'ज्योतिरायुष स्तोम ।" ८।३।८३ । इति षत्वम् ।) षोडशऋत्विकसाध्ययज्ञविशेष । तत्र द्वादशशतगोदक्षिणा । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा महाभारते । ३ । २२१ । ३० ।
"बह्वृधानि सुत कायाज्ज्योतिष्टोम क्रतुर्यथा ॥")

ज्योतिष्मती, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति । मतुप उदित्वात ङीप च ।) लताविशेष । मालकङ्गनी इति लताफटकरी इति नयाफटकी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्याय । पारावताङ्घ्रि २ कटभी ३ पिण्या ४ । इत्यमर । २ । ४ । १५० ॥ पारावतपदी ५ नगणा ६ स्फुटबन्धनी ७ पूतितैला ८ इङ्गुदी ९ । इति रत्नमाला ॥ सर्व्वलता १० अनलप्रभा ११ ज्योतिर्लता १२ सुवर्णलता १३ दीप्ता १४ मेध्या १५ मतिदा १६ दुर्जरा १७ सरस्वती १८ अमृता १९ । अस्या गुणा । अतितिक्तत्वम् । किञ्चित्कटुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च । अस्या स्थूलाया गुणा । दाहप्रदत्वम् । दीपनत्वम् । मेधाप्रज्ञावृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ तीक्ष्णत्वम । व्रणविस्फोटनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ रात्रि । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नदीविशेष । यथा, मात्स्ये । १२० । ६५ ।
'सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या ।
अवगाढे ह्युभयत समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ ॥"
ज्योतिर्व्विशिष्टे, त्रि । यथा रघु । ६ । २२ ।
'नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रि ॥')

ज्योतीरथ, पु, (ज्योतिरेव रथोऽस्य सर्व्वस्य ज्योतिश्चक्रस्य रथ इव वा ज्योति पदार्थानां सूर्य्यादीनामाधारत्वात् तथात्वमिति बोध्यम् ।) ध्रुव । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ज्योत्स्ना, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्यामिति । 'ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् नप्रत्यय उपधालोपश्च ।) चन्द्रज्योति । चाँदनी इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्याय । चन्द्रिका १ कौमुदी २ । इत्यमर । १ । ३ । १६ ॥ चान्द्री ३ कामवल्लभा ५ चान्द्रातप ६ चन्द्रकान्ता ७ शीता ८ अमृततरङ्गिणी ९ । (यथा, महाभारते । १ । १ । ८६ ।
"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्ना प्रकाशिता ॥")
ज्योत्स्नायुक्तरात्रि । इति मेदिनी । ने, ८ ॥ पटोलिका । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ अस्या गुणा । त्रिदोषशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ कषायत्वम् । मधुरत्वम् । दाहरक्तपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ श्वेतघोषा । इति

रत्नमाला ॥ दुर्गा । यथा,—
"प्रभाप्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मालिनी ।"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।
"रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्यै धात्र्यै नमो नमः ।
ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
(प्रभातकालः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।५।३६ ।
"ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याऽभि-
धीयते ॥")

ज्योत्स्नाप्रियः, पुं, (ज्योत्स्ना प्रियाऽस्य ।) चकोरः । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्योत्स्नावृक्षः, पुं, (ज्योत्स्नाया दीपधारस्य वृक्ष इव ।) दीपाधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इत्यण् ङीप् च । संज्ञापूर्ब्बकस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः ।) चन्द्रिकायुक्ता रात्रिः । ज्योत्स्नारात्रिरिति ख्याता । पटोलिका । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ झिङ्गा इति भाषा ॥ रेणुकानाम गन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ज्यौतिषिकः, पुं, (ज्योतिषं ज्योतिषशास्त्रमधीते वेद वा इति ठक् वृद्धिश्च ।) दैवज्ञः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥

ज्यौत्स्नः, त्रि, (ज्योत्स्नया अन्वितः । इत्यण् ।) दीप्तः । ज्योत्स्नायुक्तः ॥

ज्यौत्स्निका, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इति ठक् पूर्ब्बवृद्धिष्टाप् च ।) ज्योत्स्नान्विता निशा । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्यौत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका अस्त्यस्याः इत्यण् पूर्ब्बवृद्धिः ङीप् च ।) पूर्णिमायुक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

ज्रि, अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) रेफोपधः । ज्रयति शत्रुं बली । इति दुर्गादासः ॥

ज्री, शि कि ध्याने । गतवद्वयोभाव इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-अनिट् ।) शि, ज्रीणाति ज्रीणः ज्रीणिः । कि, ज्राययति ज्रयति । शिकाभ्यामेव प्राप्तिक-चुरादित्वे सिद्धे कि पाठो भ्वादित्वार्थः । इति दुर्गादासः ॥

ज्वर, म रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ज्वरति जनो धातुवैषम्यात् । म, ज्वरयति । इति दुर्गादासः ॥

ज्वरः, पुं, (ज्वरति जीर्णो भवत्यनेन । ज्वर+करणे घञ् भावे घञ् वा । संज्ञापूर्ब्बकत्वात् वृद्ध्यभावः ।) ज्वरणम् । स्वनामख्यातरोगः । तत्पर्य्यायः । जूर्त्तिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ३६ ॥ ज्वरिः ३ आतङ्कः ४ रोगपृष्ठः ५ महागदः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तापकः ७ सन्तापः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"कालाग्निरुद्रः कोपेन चिक्षेप ज्वरमुल्बणम् ।
बभूवुर्य्यादवाः सर्व्वे ज्वराक्रान्ता हरिं विना ॥
तं दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः ससर्ज्ज वैष्णवं ज्वरम् ।
तं चिक्षेप ज्वरं हन्तुं माहेशं रणमूर्द्धनि ॥" * ॥
माहेशज्वराकारो यथा,—
"जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विकृताकृतिः ॥
भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥" * ॥
तस्य भेदाः ।
"वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरभेदाश्च त्रिविधाश्चतुर्थश्च त्रिदोषजः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
जातिभेदे ज्वरभेदो यथा, हरिवंशे ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि ।
सर्व्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे ॥
त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसि ।
चतुष्पादान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् ॥
तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषूपपत्स्यते ।
त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ॥
चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।
एकान्तस्थश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥
मानुषेष्वथ खेदाय वस त्वं प्रविभज्य वै ।
जातिष्वथावशेषासु निवस त्वं शृणुष्व मे ॥"
अस्यार्थः । "मानुषेषु यस्तृतीयो भागः तस्य चतुर्भागं कृत्वा एकांशेन पक्षिषु वस द्वितीयेन एकान्ता देवास्तेषु तृतीयांशः खोरकः चतुर्थांशेन मानुषेषु वस ॥"
"वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः ।
पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्य्यमेव च ॥"
आतुर्य्यं निःसारता ॥
"पद्मिनीषु हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः ।
अपां तु नीलिकां विद्यात् शिखीन्द्रेषु च बर्हिणाम् ॥
गैरिकः पर्व्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि ॥
एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेष्यसि ॥
ऋते देवमनुष्यांश्च नान्यस्त्वां विषहिष्यति ॥"
तस्य गारुडोक्तनिदानादिर्यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
"वक्ष्ये ज्वरनिदानं हि सर्व्वज्वरविबुद्धये ।
ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युराजोऽशनोऽन्तकः ॥
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्द्धनयनोद्भवः ।
तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्मापचारजः ॥
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते ।
पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्कः कुक्कुरेषु ।
इन्द्रमदो जलदेऽम्बु नीलिका ज्योतिरोषधिषु
भूम्यामूषरो नाम ॥ * ॥
"हृल्लासच्छर्दनं कासः स्तम्भः शैत्यं त्वगादिषु ।
अङ्गेषु शीतपिडकामात्रोदर्द्दः कफोद्भवे ॥

काले यथास्वं सर्व्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।
निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ * ॥
अरुचिश्चाविपाकश्च स्तम्भमालस्यमेव च ।
हृद्दाहश्च विपाकश्च तन्द्रा आलस्यमेव च ॥
वह्निविसर्गविलया दोषाणामप्रवर्त्तनम् ।
लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुन्नाशो रसदं सुखम् ॥
यच्च सुप्तं गुरुत्वञ्च गात्राणां बहुमूत्रता ।
न विजीर्णा न चाग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥
क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ * ॥
यथास्वलिङ्गं संसर्गे ज्वरसंसर्गजोऽपि वा ।
शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदाहदाह-
कण्ठास्यशोषारुचिपर्व्वभेदाः ।
उन्निद्रता संभ्रमरोमहर्षौ
जृम्भातिवाक्त्वं पवनात् सपित्तात् ॥ * ॥
तापहान्यरुचिपर्व्वशिरोरुक्-
पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।
शीतजाड्यतिमिरभ्रमितन्द्राः
श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ * ॥
शीतस्तम्भस्वेददाहव्यवस्था-
तृष्णाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च
ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ * ॥
सर्व्वजो लक्षणैः सर्व्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्म्मुहुः ।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्त्तनहास्यादिप्रकृतेहाप्रवर्त्तनम् ॥
साश्रुणी कलुषे रक्ते भग्ने लुलितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिकापार्श्वमूर्द्धपर्व्वास्थिरुग्भ्रमः ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रस्ताङ्गसन्निभा ॥
रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिलुट् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥
हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥
वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तःसुपीड़ितम् ।
यथायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च वह्निर्मार्गं प्रपद्यते ॥
तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।
दोषे विरुद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसंपूर्णलक्षणः ॥
असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ।
अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ॥
त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ।
तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ॥
शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ।
शीते शान्तेऽम्लके मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥
दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्रास्वेदवमिक्रमाः ॥ * ॥
आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ॥
चतुर्द्धा तु क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः । * ।
श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ।

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामज ।
अभिषङ्गाद्‌ग्वेगाक्षिन्न कसात्त्रासरोदने ।
श्रोषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथु तथा ॥ * ॥
विषान्मूर्च्छातिसारास्यश्यावता दाहहृद्भ्रम ।
क्रोधात् कम्प शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे ॥
कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षय ॥
ग्रहार्तौ सन्निपातस्य रूपादौ मरुतस्तयो ॥
कोप कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ ।
सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ॥ * ॥
तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमै ॥
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्ट समासाद्द्विविधस्तु स ॥
शारीरो मानस सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रय ।
प्राकृतो वैकृत साध्योऽसाध्य सामो निरामक ॥
पूर्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ।
पवने योगवाहित्वाच्छीत श्लेष्मयुते भवेत् ॥
दाह पित्तयुते मिश्र मिश्रेऽन्त सश्रये पुन ।
ज्वरोऽधिक विकारा स्युरन्त क्षोभो मलग्रह ॥
बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाधित ।
वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्य प्राकृत क्रमात् ॥
वैकृतोऽन्य स दु साध्य प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ।
वर्षासु मारुतो दुष्ट पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ॥
कुर्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबल कफ ।
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥
कफो वसन्ते तमपि वातपित्त भवेदनु ।
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वर साध्योऽनुपद्रव ॥
सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृत ।
ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ॥
न प्रवृत्तिर्न विड्जीर्णा न क्षुत् सामज्वराकृति ।
ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलाप श्वसन भ्रम ॥
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेश पच्यमानस्य लक्षणम् ।
जीर्णतामविपर्यासात् सप्तरात्रञ्च लङ्घनात् ।
ज्वर पञ्चविध प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥
प्रायश सन्निपातेन भूयसा तूपदिश्यते ।
सन्तत सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
धातुमनशरीरादिमानसा व्यापिनो मला ॥
सारयन्तस्तनू सद्यो तुल्यदूष्यादिवर्द्धिता ।
अग्निभो गुरुत्वकण्डूहिप्रपिण रसान्विता ॥
मलस निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वर कुर्यु सुदु सहम् ।
मल ज्वरोद्धा धातून् वा स शीघ्र क्षपयेत्तत ॥
सप्ताकारस्मात्तो शुद्ध्याशुद्ध्यापि वा क्रमात् ।
वातपित्तकफै सप्त दश द्वादशवासरान् ।
प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यग्निवेशस्य मत हारीतस्य पुन स्मृति ॥
द्विगुणा सप्तमी या च नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुद्ध्यशुद्धौ ज्वर काल दीर्घमप्यनुवर्त्तते ।
कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ॥
अल्पोऽपि दोषो दुष्टादेर्लब्ध्वान्यतमतो बलम् ।
स प्रत्यनीको विषमं यस्माद्‌द्वृद्धिक्षयान्वित ॥
सोऽरिपन्नो ज्वर कृशादिपमसमरद्धिभाक ।

दोष प्रवर्त्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ॥
निवर्त्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलाबल ।
क्षीणदोषे ज्वर सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥
लीनत्वात् कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति स ।
आमप्रविकृतास्थत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥
व्याप्य सर्वस्य वपुषो व्याधिदाधिश्च जायते ।
सन्तत सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात् ॥
विषमो विषमारम्भ क्षपाकालेन सङ्गवान् ।
दोषो रक्ताश्रय प्राय करोति सन्तत ज्वरम् ॥
अहोरात्रस्य सन्धि स्यात् सकृदन्येद्युराश्रित ।
तस्मिन्मांसवहा नाडी मेदोनाडी तृतीयके ॥
ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्न स्त्रिकस्य कफपित्तत ।
स पृष्ठस्यानिलकफात् स चैकाहान्तर स्मृत ॥
चतुर्थको मलैर्मेदो मज्जास्थ्यन्यतरस्थिते ।
मज्जास्थन्तरेत्यपर प्रभावमनुदर्शयेत् ॥
द्विविध कफेन जङ्घाभ्यां स पूर्वं शिरसोऽनिलात् ।
अस्थिमज्ज रूपगते चातुर्थकविपर्यय ॥
त्रिधा त्र्यह ज्वरयति दिनमेकञ्च मुञ्चति ।
बलाबलेन दोषाणामनुचेष्टाग्निजन्मनाम् ॥
पक्वानामविपर्यासात् सप्तरात्रन्तु लङ्घयेत् ।
ज्वर स्यात् मनसस्तद्वत् कर्मणश्च तदा तदा ॥
गम्भीरधातुवाहित्वात् सन्निपातेन सम्भवात् ।
तुल्यो नृणाञ्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थक ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरास्थेषु दूराद्दूरतरेषु च ।
दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत ॥
याति दहञ्च नाशेष सन्तापादीन् करोत्यत ।
क्रमो यत्नेन विच्छिन्न सन्तापो लक्ष्यते ज्वर ॥
विषमो विषमारम्भ क्षपाकालानुसारवान् ।
यथोत्तर मन्दमतिमन्दशक्तिर्यथायथम् ॥
कालेनाप्नोति सदृशान् स रसादींस्तथा तथा ।
दोषो ज्वरयति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण च ॥ * ॥
भूमौ स्थित जले सिक्त कालमेव प्रतीक्षते ।
अङ्कुराय यथा बीज दोषबीज भवेत्तथा ॥
वेग कृत्वा विष यद्वदाशये लीयते बलम् ।
कुप्यत्यासबल भूय काले दोषविष तथा ॥
एव ज्वरा प्रवर्त्तन्ते विषमा सततादय । * ।
उत्क्लेशो गौरव दैन्य भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् ॥
अरोचको वमि श्वास सर्वस्मिन् रसगे ज्वरे ।
रक्तनिष्ठीवन तृष्णा अरुणोस्तु पिडकोद्गम ॥
दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसंस्थित ।
तृड्ग्लानिस्पष्टवर्च्चस्कमन्तर्दाहो भ्रमस्तम ॥
दौर्गन्ध्य गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थित ।
स्वेदोऽतितृष्णा वमन दौर्गन्ध्य चासहिष्णुता ॥
प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थिगा त्वस्थिभेदनम् ।
दोषप्रवृत्तिरूर्द्ध्व च श्वासाङ्गक्षेपकूजनम् ॥
अन्तर्दाहो बहि शैत्य श्वासो हिक्का च मज्जगे ।
तमसो दर्शन मर्मच्छेदन च स्वभेदता ॥
शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये ।
उत्तरोत्तरदु साध्या पञ्चास्ये तु विपर्यये ॥
प्रसिस्यन्दीव गात्राणि वैद्युत्ता गौरवाणि च ।
मन्दज्वर प्रलापस्तु सशीत स्यात् प्रलेपक ॥
नित्य मन्दज्वरो रूक्ष शीत कृच्छ्रेण गच्छति ।

स्तब्धाङ्ग श्लेष्मभूयिष्ठो भवेदङ्गबलाशक ॥ * ॥
हरिद्राभेदवर्णाभस्तद्वल्लिप्त प्रमेहति ।
स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तक स्मृत ॥
कफवातौ समौ यत्र हीनपित्तस्य देहिन ।
तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिजो ज्वर ॥
दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विशोषिते ।
शरीरे नियतस्याता ज्वर स्यात् पौर्वरात्रिक ।
आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते ह्यध स्थिते ।
तदार्द्ध शीतल देहे त्वर्द्धं चोष्ण प्रजायते ॥ * ॥
काये पित्त यदा दुष्ट श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थित ।
उष्णत्व तेन देहस्य शीतत्व करपादयो ॥ * ॥
रसरक्ताश्रय साध्यो मांसमेदोगतश्च य ।
अस्थिमज्जागत कृच्छ्रैस्तैस्तै साङ्गैर्हनत्यभ ॥ * ॥
विसञ्ज्ञो ज्वरवेगार्त्त सक्रोध इव वीक्षते ।
सदोषशब्दञ्च शकृद्द्रव मुञ्चति वेगवत् ॥ * ॥

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहताप
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेद क्षव प्रकृतिगामि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ।

इत्यादि महापुराणे गारुडे ज्वरनिदान समाप्तम् । १५७ अध्याय ॥

अथ ज्वरस्य चिकित्सा ।

धन्वन्तरिरुवाच ।

ज्वरोऽष्टधा पृथक् द्वन्द्वसङ्घातागन्तुज स्मृत ।
मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरै ।
शृतशीत जल दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥ १ ॥
नागर देवकाष्ठञ्च धन्याक बृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनक पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥ २ ॥
आरग्वधाभयामुस्ततिक्ताग्रन्थिकनिर्मित ।
कषाय पाचन सामे सशूले च ज्वरे हित ॥ ३ ॥
मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणा समा ।
श्लक्ष्णा पिष्टाम्भसा नस्य कुर्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥ ४ ॥
त्रिवृद्विशालात्रिफलाकटुकारग्वधै कृत ।
सक्षारो भेदन क्वाथ पेय सर्वज्वरापह ॥ ५ ॥
मस्तौषध्यामलामुस्तचन्दनोशीरधान्यकै ।
क्वाथस्तृतीयक हन्ति शर्करामधुयोजित ॥ ६ ॥
अपामार्गजटा कट्यां लोहितै सप्ततन्तुभि ।
बद्धा वारे रवेर्नून ज्वर हन्ति तृतीयकम् ॥ ७ ॥
गङ्गाया उत्तरे कूले अपुत्रस्तापसो मृत ।
तस्मै तिलोदक दद्यान्मुच्यतेकाहिको ज्वर ॥ ८ ॥
गुडूच्या क्वाथकल्काभ्यां त्रिफलाया रसस्य च ।
मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धा स्नेहा ज्वरच्छिद ॥ ९ ॥
धात्री शिवा कणा वह्निक्वाथ सर्वज्वरापह ॥ १० ॥
ज्वरातिसारहरणमौषध प्रवदाम्यथ ।
पृश्निपर्णीकणाबिल्वनागरोत्पलधान्यकै ।
पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटका शृता ।
जयत्याममतीसारज्वर समहाबधा ॥ ११ ॥
नागरातिविषामुस्ताभूनिम्बामृतवत्सकै ।
सर्वज्वरहर क्वाथ सर्वातीसारनाशन ॥ १२ ॥
मुस्तपर्पटकोदीच्यमन्दबन्दर्ठ पय ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ॥
बलाश्वदंष्ट्राबिल्वानि पाठा नागरधान्यकम् ।
एतदाहारसंयोगे हितं सर्व्वातिसारिणाम् ॥१३
बिल्वचूताम्रनिर्य्यूहः खण्डं सध्वतिसारनुत् ।१४।
अतीसारे छिनत्त्युद्धृत् कुटजत्वक्फलाहृतः ॥१५॥
वत्सकातिविषाबिल्वबालाकन्दकषायकः ।
सविश्व आमशूलाढ्ये ह्यतीसारे सशोणिते ॥"१६
इति गारुड़े १७४ अध्यायः ॥

अपि च ।
"हस्तबद्धं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ।
मूलं सर्व्वज्वरहरं भूतप्रेतादिशुद्भवेत् ॥ १७ ॥
पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
साहं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ॥ १८ ॥
शिखायाश्चैव तद्बद्धं भवेदैकाहिकादिनुत् ।१९।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत् ॥"२०
इति तत्रैव १९३ अध्यायः ॥

"वचा त्रिकटुकाश्चैव करञ्जं देवदारु च ।
माञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥२१
अभयामलकद्राक्षाः पाठा चैव विभीतकम् ।
शर्करा च समस्तैव जग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥"२२
इति च गारुड़े १९९ अध्यायः ॥ * ॥

वैद्यकमते शिवज्वरस्योत्पत्तिर्यथा,—
"दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससम्भवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥"
तस्य विप्रकृष्टकारणकथनपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा,
"मिथ्याहारविहारस्य दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥"
तस्य सामान्यलक्षणं यथा,—
"स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणन्तथा ।
युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥" * ॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
"श्रमोऽरतिर्व्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ।
जृम्भाङ्गमर्द्दौ गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥" * ॥
सन्ततादिज्वराणां प्रतिनियतदूष्या धातवो यथा,
"सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ।
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ॥
कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ।
सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ॥
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्त्तते ।
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ।
कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ॥
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ।
चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ॥
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः ।
विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्य्ययः ॥
मध्ये अहनी ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति ॥" * ॥
वातबलासकज्वरो यथा,—
"नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥"
विषमज्वरविशेषाः ।
"विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
तेनार्द्धं शीतलं देहे चार्द्धञ्चोष्णं प्रजायते ॥" * ॥
शीतपूर्व्वो ज्वरो यथा,—
"त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥"
दाहपूर्व्वो ज्वरो यथा,—
"करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥
द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥"
उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषदूष्यतया अधिकलक्षणानि यथा,—
"गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्द्यरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्योपजायते ॥ १ ॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्द्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिड़का तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥२
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता ।
उष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥३
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्द्दिरेव च ।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥४
भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्द्दिरेव च ।
विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५ ॥
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे ॥६॥
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"७
अथ वैद्यकमते सामान्यतो ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
"अंशांशं यत्र दोषाणां विवेक्तुं नैव शक्नुयात् ।
साधारणीं क्रियान्तत्र विदधीत चिकित्सकः ॥
सामान्यतो ज्वरी पूर्व्वं निर्व्वाते निलये वसेत् ।
निर्व्वातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः ॥
व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ॥
तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः ॥
वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्तप्रकोपणः ।
चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेत्रजस्तथा ॥
एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ।
नवज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरूष्णवसनावृतः ।
यथर्त्तुपक्वं पानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन् ॥
विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्त्तते ।
न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥" * ।
ततो ज्वरे वर्ज्जनीयान्याह सुश्रुतः ।
"परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।
दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥
क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्ज्जयेत्तरुणज्वरी ॥"
परिषेकः स्नानादिः । प्रदेहो अनुलेपनाभ्यङ्गादिः । स्नेहान् पाने निषिद्धान् ॥ * ॥
निषिद्धानिषेधाद्दोषमाह ।
"शोषं छर्द्दिं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ।
प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ॥"
आदिशब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते ॥ * ॥
हारीतेन प्रत्येकं दूषणमुक्तम् ।
"व्यायामाज्ज्वरसंवृद्धिर्व्यवायात् स्तम्भमूर्च्छनम् ।
स्नानेन स्नेहपानात्तु मूर्च्छा छर्द्दिर्मदोऽरुचिः ॥
गुर्व्वन्नभोजनात् स्वप्नाद्विष्टम्भो दोषकोपनम् ।
अग्निसादः खरत्वञ्च स्रोतसां चाप्रवर्त्तनम् ॥"
स्मृतिरिति व्यवायादित्यत्र सम्बध्यते । स्वप्नात् दिवास्वापात् ॥ * ॥ अन्यच्च वर्ज्जयेत् ।
"सज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदाहीनि गुरूणि च ।
असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धाध्यशनानि च ॥
व्यायाममतिचेष्टाञ्चाभ्यङ्गं स्नानञ्च वर्ज्जयेत् ।
तेन ज्वरः शमं याति न शान्तश्च पुनर्भवेत् ॥
ज्वरी लङ्घनं कुर्य्यादिति चरकः वाग्भटश्च ।"
"आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गं पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
अस्यायमर्थः । "यतो हेतोः आमाशयस्थो दोषो वातपित्तश्लेष्मरूपः स्वहेतुदुष्टः अग्निं हत्वा आच्छाद्य सामः अपक्वाहारसहितो मार्गं रसमार्गं पिधापयन् । अत्रार्थत्वादहतावपि दार्वीन् । तेन पिदधदित्यर्थः । ज्वरं करोति तस्माद्धेतोर्ज्वरी लङ्घनमाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥
"त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत् समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
दोषेऽल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ।
प्रभूते शोधनं तच्च मूलादुन्मूलयेन्मलान् ॥"
चक्रश्च ।
"तरुणन्तु ज्वरं पूर्व्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत् ।
आमदोषमलिङ्गाढ्या लङ्घयीत यथाविधि ॥"
अन्यच्च ।
"ज्वरादौ लङ्घनं कुर्य्यात् ज्वरमध्ये तु पाचनम् ।
ज्वरान्ते रेचनं कुर्य्यात् कोष्ठशुद्ध्यै यथाबलम् ॥
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च ।
लङ्घितश्चाल्पदोषश्च यवागूपानमाचरेत् ।
शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा शक्तमाहरेत् ।
पञ्चकोलेन संसिद्धा यवागूर्मध्यलङ्घने ॥
अतिलङ्घितश्च तं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम् ।
द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः ॥
तर्पणार्थे तु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥"
अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । यत आह सुश्रुतः ।
"आनद्धस्तिमितैर्द्दोषैर्य्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्त्वनशनं कुर्य्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥"
आनद्धस्तिमितैर्द्दोषैर्निश्चलैर्दोषैः सम्बद्धः ।
संसर्गं औषधान्नादिप्रसङ्गम् ॥ * ॥
यत्तु चरक आह ।
"चतःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥"
चतुःप्रकारा संशुद्धिः वमनविरेचनानुरूपवस्ति-

शिरोविरेचनानि । न त्वनुवासनं तस्य स्नेहत्वात् । अत्र लङ्घनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथा च सुश्रुतः ।
“शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म्म वा पुनः ।
तल्लङ्घनमिति प्रोक्तं बृंहणन्तु पृथग्विधम् ॥
लङ्घनात् कर्षणान्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः ॥*॥
ननु आमहरैरिमैर्द्दोषैरित्यादिपूर्व्वोक्तसुश्रुतवचनात् सामान्यतो ज्वरिणां यथाशक्त्येव लङ्घनं क्रियते तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादिचरकवचनाद्दशविधमपि लङ्घनं सर्व्वैर्ज्वरिभिः कथं न क्रियते । तत्रोच्यते । वमनादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते न तु सर्व्वज्वरेषु । तथा च सुश्रुतः ।
‘सोत्क्लेशे बलिने देयं वमनं श्लैष्मिके ज्वरे ।
पित्तप्राये विरेकस्तु कार्य्यः प्रशिथिलाशये ॥’
प्रशिथिलाशये अत्र कोष्ठस्य वैपरीत्ये तेन मृद्वाशये इत्यर्थः ॥*॥
‘सरुक्शोऽनिले कार्य्यं सोदावर्त्ते निरूहणम् ।
कफाभिपन्ने शिरसि कार्य्यं मूर्द्धविरेचनम् ॥
अपि च । सर्व्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहश्च न कार्य्यः । यत आह हारीतः ।
‘तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनम् ॥*॥
ज्वरिभिर्म्मारुतसेवनं न कार्य्यम् सुश्रुतेन प्रवातसेवनस्य सर्व्वथा निषिद्धत्वात् अतो मारुतसेवनमवस्थाविशेष एव युक्तम् । आतपसेवनमप्यवस्थाविशेष एव समुचितम् ॥*॥
‘लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषा न पच्यते ।
तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः ।
ज्वरघ्नैः पाचनस्थैः कषायैः समुपाचरेत् ।”
इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः । पाचनमपि न कार्य्यं तस्यानिषिद्धत्वात् । अवस्थाविशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्त्तनादिरूपः सोऽपि कार्य्यः । तस्माच्चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादिश्लोके लङ्घनस्य कथनं धर्म्मिति सिद्धान्तम् ।
अथ सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य फलमाह ।
‘लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे संधुक्षितेऽनले ।
विज्वरत्वं लघुत्वञ्च क्षुच्चैवास्योपजायते ॥
लङ्घनमनशनं प्रोक्तं प्रशस्तं च नवे ज्वरे ।
यत आह
“आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्ज्जितः पचति । धातूनिति शेषः आधानकरादय धातोर्यथा पचति । यथाक्रमपाठिनामभ्यासत्वात् । शिखिना पचनस्य शीघ्रत्वाभावेन लङ्घनम् । तत्र तृष्णा च कार्य्या इत्यर्थः ॥*॥
अन्यच्चाह सुश्रुतः ।
‘अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।
ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ॥
अनवस्थितदोषाग्नेरपक्वदोषस्य मन्दाग्नेः संसाधनात्तथा दोषोऽपि च पक्वो भवति ज्वरिणः । काङ्क्षा भक्ताभिलाषः । रुचिः लङ्घनेनावशिष्टा

मुखशोषादिनाश सुखस्य यत प्रकृतत्वं चैव रुचिः शोभा । रुचि स्त्री दीप्तौ शोभायामभिलाषयोरिति मेदिनीकारः ॥*॥ सम्प्रति कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
‘वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गो गात्रलाघवे ।
हृद्योद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥
स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥’
हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः । उद्गारशुद्धिः सधूमाम्लोद्गाराभावः । कण्ठस्य शुद्धिः कफाद्यलिप्तत्वम् । आस्यशुद्धिः मुखस्य प्रकृतरसत्वम् । तन्द्राक्लमे तन्द्रा क्लमः तस्मिन् । तन्द्रा निद्रावत् । क्लमोऽत्र ग्लानिः । क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्पिपासाभ्यां सह युगपदुदये । अन्तरात्मनि मनसि । एतानि लक्षणानि मिलितान्येव सम्यक् कृतं लङ्घनं बोधयन्ति । न तु प्रत्येकम् ॥*॥
हीनस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
“कफोत्क्लेशः सहृल्लासः ष्ठीवनञ्च मुहुर्म्मुहुः ।
कण्ठास्यहृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीनलङ्घने ॥
कफोत्क्लेशः कफस्य वमनायोपस्थितिः ।”
हृल्लासः हृदयात् कफस्य निर्गमः ॥*॥
अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
पर्व्वभेदोऽङ्गमर्द्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥
मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽति कृते भवेत् ॥
दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः कर्णनेत्रयोः स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम् । मनसः सम्भ्रमः भ्रान्तिः । ऊर्द्ध्ववातः उद्गारबाहुल्यम् । हृदि तमः अन्धकारप्रविष्टस्येव ज्ञानम् ॥*॥ बलं रक्षन् लङ्घनं कारयेदित्याह ।
‘बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥
अयमर्थः । एनं ज्वरिणं बलविरोधिना अनति बलक्षयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् उपचरेत् । कुत इति चेत्तत्राह । यदर्थ इति । यस्मै आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः । तत् आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः ॥*॥
कस्यचिल्लङ्घनस्य निषेधमाह सुश्रुतः ।
तद्धि मारुतजक्षुत्तृष्णामुखशोषभ्रमान्विते ।
न कार्य्यं गुर्व्विणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुषु ।
न भयाध्ययनक्रोधकामशोकश्रमज्वरे ।
तत् अनशनं उक्तमारुतयुक्तेन ज्वरिणा न कार्य्यम् । मारुतोऽत्र निरामो बोद्धव्यः । आमे तु मारुते लङ्घनं कार्य्यमेव । यत आह तन्त्रान्तरे ।
‘अचरत्नेव कुर्व्वीत ज्वरे सामे समीरणे ।
लङ्घनं स्वामपाकार्थं न तद्दूर्द्ध्वं यथा कफे ॥
तद्धि आमपकादूद्ध्वम् । अनुदधोत्तम् ।
कथयिषी हर्ष यात् सहते लङ्घनं बहु ।
आ।मध्यात्तु समपि बाहुन सहते चलम् ।”॥
आमस्य लक्षणमाह ।
“आहारस्य रसः शारीरो यो न पक्वोऽग्निलाघवात् ।

आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः ।”
तन्त्रान्तरे ।
‘आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम् ।
प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते ॥’
अन्यच्च ।
‘अपि प्रशमसङ्गात् दुर्गन्धं बहुपिच्छिलम् ।
अन्नं सर्व्वगात्राणामाम इत्यभिशब्दितः ॥
तेनामेन समायुक्ता दोषा दूष्याश्च तादृशाः ।
तदुद्भवा आमयाश्च सामा इति बुधैः स्मृताः ॥”
अत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह ।
“वायुः सामो विबन्धाग्निसादतन्द्रान्त्रकूजनैः ।
वेदना शोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् ॥
विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ।
स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघाद्यर्ककोदये निशि ॥”
विचरेद्युगपद्धातुरामश्चैककालं विचरेत् । कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन गृह्णाति अङ्गानीत्यर्थः ॥*॥ तस्यैव निरामस्य लक्षणमाह ।
‘निरामो विशदो रूक्षो निर्ब्बन्धोऽल्पवेदनः ।
विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः ॥*॥
अत्र प्रसङ्गात् सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह ।
पित्तं सामं भवदम्लं दुर्गन्धं हरितं गुरु ।
अम्लीकाकण्ठहृद्दाहकरं श्यावं तथा स्थिरम् ॥
अम्लीका अम्लोद्गारो इति लोके ॥*॥
तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।
‘निरामं पीतमात्यात्यम्लमनुष्णं कटुकं सरम् ।
दुर्गन्धि रुचिकृद्वह्निबलवर्द्धनमीरितम् ॥
अथ सामस्य कफस्य लक्षणमाह ।
‘आविलस्तन्तुलस्त्यानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठते ।
सामो बलाशो दुर्गन्धः क्षुदुद्गारविघातकृत् ॥
स्त्यानः सङ्घातः ॥
तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।
“फेनवान् निरामो निर्गन्धः पिण्डितोऽच्छवानपि ।
भवेत् स पिच्छिलः पाण्डुरास्यवैरस्यनाशकृत् ।”
अथ सामस्य व्याधेर्लक्षणमाह ।

“आलस्यतन्द्राहृदयाविशुद्धि
दोषाप्रवृत्त्याविकलत्वताभिः ।
गुरूदरत्वारुचिसंयुताभि
रामान्वितं व्याधिमुदाहरन्ति ।
आमं जयेल्लङ्घनकोलपथ्या
लघुप्रसर्पीदनतिक्तयूषैः ।
विरेचनस्नेहनपाचनैश्च
सशोधनैर्बृंहणमत्स्यदेव ।
तद्धि मारुतजक्षुत्तृष्णादिश्लोके कथ्यापि निरामैव विवक्षिता तेन निरामक्षुधान्वितेन लङ्घनं न कार्य्यम् । सामावस्थायां लङ्घनं कार्य्यमेव । तथा तृष्णाशोषभ्रमाश्चापि निरामाश्चेव विवक्षिताः । सामश्चेत् तदावश्यं कार्य्यमेव । गुर्व्विणीबाल वृद्धादिभिरपि निरामैव लङ्घनं न कार्य्यम् । सामे पुनस्तैरपि लङ्घनं कार्य्यमेव । यतो आह चयो राजयक्ष्मा । वातजे ज्वरे लङ्घनं न कार्य्यम् । ज्वरी लङ्घनेऽपि कथं विवेचयेदित्याह सुश्रुतः ।

तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
हारीतश्च ।
तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
अपथ्यं पेयमपि जलं ज्वरी किञ्चिद्वारयन्
पिबेदत आह सुश्रुत एव ।
जीवनं जीविनां जीवो जगत् सर्व्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुक्तो न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
जीवनं जलम् ॥ किञ्चित्तु वारयेदेव । तथा च ।
ज्वरे नेत्रामये कोठे मन्देऽग्नावुदरे तथा ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥
व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥
प्रसेके मुखप्रसेके । मन्दमाचरेत् अल्पं पिबेत् ।
यत आह ।
"अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ।
प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥"॥
तत्र जलं ज्वरी शीतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे ।
सद्यःशुद्धौ तथाध्माने व्याधौ वातकफोद्भवे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीतं वारि विवर्ज्जयेत् ॥"
अन्यच्च स एव ।
"सेव्यमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्द्धते ।"
अत्र शीतं जलमक्वथितं निषिद्धम् । तथा सति
क्वथितं शास्त्रं आयातम् ॥ तत्र क्वथितस्य विधि-
र्गुणाश्च ।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलञ्च यत् ।
तत्तोयं क्वथितं ज्ञेयं दोषघ्नं पाचनं लघु ॥
निर्व्वेगं शनैः ॥ क्वथितस्य विषयानाह सुश्रुतः ।
"वातश्लेष्मज्वरार्त्ताय हितमुष्णाम्बु तृष्यते ।
दीपनं स्यात् कफच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ॥
तद्धि मार्द्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा ॥"
वाग्भटश्च ।
"तृष्णायां प्राप्तमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे ।
तत् कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त्तयेत् ॥
उदीर्य्य चाग्निं स्रोतांसि मृदुतत्त्वाद्विशो-
धयेत् ।
वातपित्तकफस्वेदशकृन्मूत्राणि सारयेत् ॥"॥
अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं तथा ।
अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
ज्वरकासकफश्वासवातपित्तामसेदसाम् ।
नाशनं वस्तिसंशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥"॥
अथर्त्तुभेदे जलस्य पाकभेदः ।
त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते ।
हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥"॥
अन्ये तु ।
"निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् ।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥
अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
इति केचिद्बुधाः प्राहुर्ज्जलदाटासदर्शनात् ॥"

केचित्तु ।
"वसुष्वङ्गेषु वाणेषु वेदेषु त्रिषु पञ्चयोः ।
एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात् ॥"
अत्र दोषाणां यथोल्वणता हीनता वा तथा
व्यवस्था कल्पनीया ॥
"तत् पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातनुत् ।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संग्राह्यग्निप्रदं लघु ॥"॥
त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्याम्बुसंज्ञा ।
तस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।
आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् ॥
सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम् ॥"
अथर्त्तुभेदे जलस्य ग्रहणाय देशभेदः ।
"हेमन्ते शिशिरे चाम्बु सारसं वा तडागजम् ।
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं हितम् ॥
नादेयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ।
विषवत् पत्रपुष्पादिदुष्टं निर्झरयोगतः ॥
औद्भिदं चान्तरीक्षं वा कौपं प्रावृषि चोत्तमम् ।
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ॥
दिवा रविकरैर्जुष्टं शीतं शीतकरैर्निशि ॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ।"
अन्यच्च ।
"शरद्यगस्त्योदयादखिलं सलिलं हितम् ।
वृद्धसुश्रुतश्च ।
"कार्त्तिके मार्गशीर्षे च पयोमात्रं प्रशस्यते ॥"
यथर्त्तुपक्वमपि जलं विषयविशेषे शीतलं पिबे-
दित्याह सुश्रुतः ।
"दाहातिसारपित्तास्रमूर्च्छामद्यविषार्त्तिषु ।
मूत्रकृच्छ्रे पाण्डुरोगे तृष्णाच्छर्द्दिभ्रमेषु च ॥
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ।
सन्निपातसमुत्थे च शृतं शीतं प्रशस्यते ॥"
क्वथितस्य जलस्य शीतलकरणविशेषे गुण-
विशेषमाह सुश्रुतः ।
"शृताम्बु तत्त्रिदोषघ्नं यदन्तर्व्वाष्पशीतलम् ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि क्षणिलघु ज्वरघ्नलघु ॥
धारापातेन विष्टम्भि दुर्ज्जरं पवनाहतम् ॥
अन्तर्व्वाष्पशीतलं पिहितमेव शीतलम् ।
अत्रापरेऽपि विशेषाः ।
"दिवा शृतं पयो रात्रौ गुरुतामधिगच्छति ।
रात्रौ शृतं दिवा पीतं गुरुत्वमधिगच्छति ॥
तत्तु पर्य्युषितं वह्निगुणभ्रष्टं त्रिदोषकृत् ।
गुर्व्वम्लपाकं विष्टम्भि सर्व्वरोगेषु निन्दितम् ॥
शृतं शीतं पुनस्तप्तं तोयं विषसमं भवेत् ।
निर्य्यूहोऽपि तथा शीतः पुनस्तप्तो विषोपमः ॥"
रात्रौ तूष्णोदकस्य लक्षणमन्यदाह ।
"अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥"
तस्य गुणाः ।
"श्लेष्मानिलामदोषघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

श्वासकासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि ॥"
अन्यच्च ।
"भिनत्ति श्लेष्मसङ्घातं मारुतं चापकर्षति ।
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥"
रात्रावुष्णोदकाच्च तप्तमेव पिबेदित्याह ।
"उष्णं तदग्निजननं लघ्वच्छं वस्तिशोधनम् ।
पार्श्वरुक्पीनसाध्मानहिक्कानिलकफापहम् ॥
शस्तं तृट्श्वासशूलेषु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥"
विषयविशेषे त्वाममेव जलं शीतलं पिबेदित्याह
सुश्रुतः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमश्रमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥
धूमोद्गारेऽविदग्धेऽन्ने शोषे च मुखकण्ठयोः ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥"
शीतमम्भः आममेव न तु क्वथितम् । क्वथितन्तु
शीतं दाहादिषु यदुक्तं तत् सज्वरेषु । विज्वरेषु
तु दाहादिष्वामं शीतं प्रशस्यते इति भेदः ॥॥
आमादिजलानां जठराग्निना पाककालावधि-
माह ।

> "आमं जलं पाकमुपैति यामं
> पक्वं पुनः शीतलमर्द्धयामम् ।
> पक्वं तदुष्णं च ततोऽर्द्धकालं
> कालात्ययः पीतजलस्य पाके ॥

पित्तमद्यविषोत्थेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ॥"
जलं हितमिति शेषः ॥॥ तिक्तानि बहुलानि
तेभ्यो निर्द्धार्य्य योगमाह सुश्रुतः ।
"मुस्तपर्पटकोदीच्यच्छत्राकोशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥"
छत्रात् धान्यकम् । यत आह निघण्टौ धन्व-
न्तरिः । कुस्तुम्बुरुः स्मृतिकारा छत्रा धान्यं
वितुन्नकमित्यादि । तद्गुणाश्च ।
"धान्यकं दीपनं रुच्यं पाचनं स्वादुपाकि च ।
दोषत्रयघ्नं दाहश्वासकासज्वरप्रणुदित्यादि ॥"
चक्रदत्तवङ्गसेनवृन्दादयः छत्रास्थाने नागरं
पठन्ति । तद्यथा,—
"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैरिति ।
नागरं कटुत्वमपि नात्र पित्तजनकं मधुरपाकि-
त्वादिति तेषामभिप्रायः । नागरं नागरमुस्तक
इति केचित् । क्वचिदेकदेशेन समुदायोऽव-
गम्यते । यथा भीमो भीमसेन इति । तीसटे तु
नागरस्थाने पद्मकम् ॥॥ एतस्य प्रक्रिया ।
चन्दनैरित्यत्र सहार्थे तृतीया । तेन मुस्ता-
दिभिः षड्भिरामैरेव चूर्णैः सहितं जलं शृतं
जलमेव केवलं यथर्त्तुपक्वं पश्चात्तच्छीतलीकृतं
दद्यात् । तथा च वङ्गसेनः ।
यदम्बु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।
कार्य्यमात्रं ततो द्रव्यं ग्राहयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ॥
अस्यायमर्थः । यत् हेतोः । अप्सु जलेषु ।
शृतशीतासु शृतासु केवलास्वेव यथर्त्तुपक्वासु ।
शीतासु शीतलीकृतासु । षडङ्गादि द्रव्यं प्रयु-
ज्यते । आममेव संचूर्ण्य जले स्थाप्यते । ततः
प्रक्षेप्यत्वात् कार्य्यमात्रं द्रव्यं समुदितं

प्रास्थिकेऽम्भसि प्रस्थमाधे क्वथितशीतले जले सेयं ग्राहयेत। अतएव षडङ्गमभिधाय षडङ्गपानीयमिति वङ्गसेनादिभिरुक्तम्। अस्मिन् पक्षे चन्दनं श्वेतं ग्राह्यं न तु रक्तम्। तत् कषायलेपयोरेव प्रयोक्तुमुक्तम्। यत आह कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति। षडङ्गपानीयमिदम्॥*॥ षडङ्गादि पाने तु विधातव्या प्रक्रिया भिन्ना तामाह चक्रदत्तः।

कर्षमात्रमिह द्रव्यं ग्राहयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि।
अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसम्बिधौ॥

आदिशब्देन यूषयवागूविलेपिभक्तानि गृह्यन्ते॥*॥ पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्येनामेवाह।

क्षुण्णं द्रव्यं पलं सम्यक् चतुःषष्टिपले जले।
अर्द्धशिष्टन्तु तद्देयं पाने पेयादिसम्बिधौ॥

पानप्रयोगश्च षडङ्गमुक्तवान्। अस्मिन् पक्षे चन्दनं रक्तं ग्राह्यम्। कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति वचनात्॥*॥

अथ रक्तचन्दनस्य गुणाः।

लघु रक्तं हिमं स्वादु च्छर्द्दितृष्णास्रपित्तजित्।
तिक्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम्॥

षडङ्गादि प्रयुज्यते इत्यादि शब्देन वक्ष्यमाणा योगा उच्यन्ते। ते यथा —

श्रीपर्णीचन्दनोशीरपरूषकमधूकजम्।
पानं पित्तज्वरं हन्याच्छर्करासहितं सशर्करम्॥

अत्र श्रीपर्णीपरूषकयोः फले ग्राह्ये। मधूकस्य तु पुष्पम्। अन्यच्च।

हन्यात् सयष्टीमधुकं सचैरोत्पलपूर्व्वकम्।
पानं शृतं हिमं किं वा सोत्पलं शर्करायुतम्॥

हन्यात् पित्तज्वरमिति शेषः। उत्पलमत्र कमलमित्यादि।

दिवास्वापं न कुर्व्वीत यतोऽसौ स्यात् कफावहः।
ग्रीष्मवर्ज्जेषु कालेषु दिवास्वापो निषिध्यते॥
उचितो हि दिवास्वापो नित्यं तेषां शरीरिणाम्।
वातादयः प्रकुप्यन्ति येषामस्वपतां दिवा॥*॥

येषां दिवास्वप्न उचितस्तानाह।

व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतीसारिणः
शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान्।
क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो
रात्रौ जागरितान् नरान् निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत्॥*॥

अथ वातिकादिज्वराणां पाकावधिमाह।

वातिके सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिकः।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि॥*॥

सप्तामलेऽवधिमतिक्रम्यापि ज्वरस्तिष्ठति। यत आह सुश्रुतः।

बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे।
लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते॥
तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः।
कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरं समुपाचरेत्॥*॥

ज्वरस्य तारुण्यमध्यावस्थता जीर्णतावधिः।

आसप्तरात्रात्तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः।
द्वादशाहमभिव्याप्य मध्यं जीर्णं ततः परम्॥

आसप्तरात्रादिति। अथाह मध्यादायाम्। रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः। तेन सप्तमदिवसावधि ज्वरस्तरुण इत्यर्थः। तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे।

ज्वरे व्यतीते षडहे जीर्णं इत्युच्यते बुधैरिति।
दशरात्रात् परं जीर्णमाहुरन्ये मनीषिणः।

अतएव जातूकर्णः। जीर्णज्वरोऽष्टदिवस इति।

अथ ज्वरे भेषजप्रयोगसमयः।

वातिके सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिके।
श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजम्॥

सप्तरात्रे इत्यत्र रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः। अतएवोक्तम्।

पाययेदातुरं साममौषधं सप्तमे दिने।
शमनीयं वा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेदिति॥

शार्ङ्गधरेणाप्युक्तम्।

गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं स्मृतम्।
वातज्वरे तथा पथ्यं कालिङ्गं सप्तमेऽहनीति॥

हारीतेनाप्युक्तम्।

एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षडहं सप्तमेऽहनि।
पिबेत् कषायसंयोगात् पेयां ज्वरविनाशिनीम्॥

एतां क्रियां लङ्घनादिरूपाम्। कषायसंयोगात् कषायेण साधितां पेयामित्यर्थः। खरनादेनाप्युक्तम्।

इति षड्रात्रिकं प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः।
ततः परं पाचनीयं शमनीयं ज्वरे हितम्॥

ततः परं सप्तमेऽहनीत्यर्थः। वाग्भटश्च।

सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः।
लघ्वन्नभोजिते केचिद्देयमामोल्वणे न तु॥

सप्ताहात् सप्ताहमारभ्येत्यर्थः। अत्र ल्यब्लोपे कर्म्मणि पञ्चमी। अतएव सुश्रुतः।

दशरात्रात् परं वर्द्धैर्न्तयमिति निश्चितम्।

अतएव सप्तरात्रेण द्वादशाहेनेति लङ्घनवता अतीतेनेत्यर्थः। अत्र चरकस्त्वेवमाह।

ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम्।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम्॥

अस्यायमर्थः। ज्वरितं षडहे लङ्घनेन अतीते सप्तमेऽहनि भोजितलघ्वन्नं अष्टमे दिने कषायं पाययेदित्यर्थः॥ तथा च सुश्रुतः।

सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्॥

सप्तरात्रात् परं अष्टमेऽहनीत्यर्थः। केचित् चरकादयः। चक्रदत्तोऽपि।

सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः।
निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमे दिने॥

एवं सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयोर्विकल्पः॥*॥ तत्रापि वयोबलाग्निदोषदेशकालोचितं कुर्य्यात् भेषजमतश्च दोषपाकं दृष्ट्वा इत्यादि व्याह सुश्रुतः।

"पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते।
अचिरज्वरितस्यापि भेषजं दोषपाकतः॥"इति।

अस्यायमर्थः। अल्पकालसमुत्थिते पैत्तिके ज्वरे दोषपाकं दृष्ट्वा भेषजं देयम्। न तु सप्तरात्रापेक्षा। तथा अचिरज्वरितस्यापि पैत्तिक गरनज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं दृष्ट्वा भेषजं देयमित्यर्थः॥*॥ दोषपाकलक्षणमाह सुश्रुतः।

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च।
पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधमिति॥

ज्वरे मृदौ मन्दीभूते। मलेषु वातपित्तकफमूत्रपुरीषेषु। प्रचलेषु स्वमार्गं प्रयातेषु। पक्वं निरामम्। दोषप्रकृतिवैकृत्यादेकेषां पक्वलक्षणम्। दोषाणां दूष्यवातपित्तकफानां प्रकृति ज्वरस्य तदुपद्रवाणां चोत्पादनम्। तस्या वैकृत्यं वैपरीत्यं तस्मात् दोषपाकज्ञानं एकेषां मते।

क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम्।
दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम्॥

दोषप्रवृत्ति दोषाणां स्वमार्गसञ्चारः। माधवनिदाने उत्साहस्थाने अष्टाह इति पाठः॥*॥

ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम्।
अत्रानुक्ते प्रभाते स्यात् कषायेषु विशेषतः॥
मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे।
तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजम्॥

मुख्यभेषजं क्वाथः तस्य सम्बन्धः पानम्। यत आह।

न कषायं प्रयुञ्जीत नराणां तरुणे ज्वरे।
कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः॥

आकुलीभूताः प्रवृत्ताः स्वमार्गं परित्यज्य यततस्ततो गताः। अत्र कषायशब्देन क्वाथो गृह्यते॥*॥ उक्तञ्च क्वाथस्य पर्य्यायाः।

शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते।
तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजमिति॥

तत्र तरुणे ज्वरे भेषजं मुख्यभेषजं क्वाथरूपम्। तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषम्। यत आह।

न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते इति।

कल्पनं तोयपेयायवागादिकम्॥*॥ ननु।

स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ।
ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्॥

इति वचनात् स्वरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते। तत्र।

यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्ज्यस्तरुणे ज्वरे।
इति।

यः कषायः कषायः स्यात् चतुर्थभागावशेषकरणेन अष्टमभागावशेषकरणेन वा कषायवर्णः कषायरसश्च स्यात्। स क्वाथः। स तरुणज्वरे निषिद्धः॥*॥ क्वाथपाचकस्य कषायस्य लक्षणमाह।

पादशिष्टः कषायः स्याद्द्रव्यं षोडशगुणाम्भसा।
क्वथितोऽसौ षडङ्गादिर्न निषिद्धो नवज्वरे॥

अस्यायमर्थः। यः क्वाथः द्रव्यात् षोडशगुणेनाम्भसा क्वथितः पक्वः अथ च पादशिष्टः चतुर्थभागावशेषः स कषायः स्यात्। अतः षडङ्गादिस्तरुणज्वरे न निषिद्धः। अथाकारादेः

पाकाच्चोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात् ॥ * ॥
तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह ।
"दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भितास्तरुणे ज्वरे ।
स्तम्भन्ते न विपच्यन्ते कुर्व्वन्ति विषमज्वरम् ॥
कषायेण स्तम्भिताः प्रवृत्तये निवारिताः ।
यत आह कषायरसगुणान् ।
कषायः स्तम्भनः शीतो रूक्षः पित्तकफापहः ।
इत्यादि ।
स्तम्भन्ते आध्मानं कुर्व्वन्ति । न विपच्यन्ते सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दत्त्वा विलम्बेन विपच्यन्ते इति यावत् ॥ अन्यच्च ।
"न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायैः स्तम्भिता मलाः ।
तिर्य्यग्विमार्गगा वाते घोरं कुर्य्युर्नवज्वरम् ॥ * ॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।
हृद्रोगं श्वासमानाहमोहञ्च कुरुते भृशम् ॥"
अस्यायमर्थः । कफादिदोषोपस्थितौ स्वयमेव चेद्भवति वमनं न तद्दोषाय । अनुपस्थितदोषाणान्तु तरुणे ज्वरे वमनं यत्नकृतं हृद्रोगादीन् करोतीत्यर्थः । एतेन वचनेन तरुणे ज्वरे यत्नाद् वमनं निषिद्धम् ॥ * ॥
अवस्थाविशेषे तदपि कर्त्तव्यमित्याह ।
"सद्यो भुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥"
वमनं वेति विकल्पो लङ्घनापेक्षया वमनार्हस्येत्यनेन गर्भिण्यतिकृशातिवृद्धादिनिरासः । वाग्भटोऽत्र वृद्धवाग्भटः ॥
"वमितं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं न तु वामयेत् ।
वमनं कीर्त्तयान्तु स्याद्धन्यात् लङ्घनकर्षितम् ।
न कार्य्यं गुर्व्विणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुभिः ॥"
अनशनमिति शेषः । अनेन वचनेन गुर्व्विण्यादीनामनशननिषेधात् ज्वरे सामे पाचनं निरामे शमनं पथ्यामण्डादिकञ्च दद्यात् ॥ * ॥
पाचनशमनयोर्लक्षणमाह ।
"यत् पचत्याममाहारं पचेदामरसञ्च यत् ।
यदपक्वान् पचेद्दोषांस्तद्धि पाचनमुच्यते ॥
न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि ।
समीकरोति वृद्धांस्तत् संशमनमुच्यते ॥"
न शोधयति नोर्द्धाधोमार्गाभ्यां पातयति । नोदीरयति न वर्द्धयति ॥ * ॥ तयोः संप्रदानं कालञ्चाह ।
"पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने ।
शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेत् ॥
तस्मादादौ प्रदेयन्तु पाचनं दिवसत्रयम् ।
शमनीयं प्रदेयन्तु पञ्चरात्रं ततः परम् ॥
शोधनं दीपनञ्चैव एकरात्रं प्रदापयेत् ॥"
इत्यत्रिसंहितातः ॥ अन्यच्च ।
"क्षमयेदाध्मदोषञ्च शमनीयैरुपाचरेत् ॥"
नतु ।
"लालाप्रसेको हृल्लासो हृदयाशुद्ध्यरोचकौ ।
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥"
भूयो बाहुल्येन । अन्यच्च ।
"पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।
स सुप्तं कृष्णसर्पन्तु कराग्रेण परामृशेत् ॥"
इति वचनादामज्वरे भेषजनिषेधात् कथं सामे ज्वरे पाचनं देयम् । उच्यते निरुपद्रवे सामे ज्वरे पाचनं देयम् । सोपद्रवे तु सामे भेषजं निषिद्धम् । तथा च वाग्भटः ।
"सप्ताहात् परतोऽदुष्टे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ।
निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत् ॥"
अदुष्टे निरुपद्रवे । स्तब्धे सोपद्रवे ॥ * ॥ अथ सामान्यज्वरे पाचनं कषायमाह सुश्रुतः ।
"नागरं देवकाष्ठञ्च धान्यकं बृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं ज्वरितेभ्यो ज्वरापहम् ॥
धान्यकं सौरभम् । तदलाभादुशीरं दद्यात् । बृहतीद्वयं बृहत्फला सूक्ष्मफला बृहती । क्षुद्रा बृहती चेति । कण्टकारीद्वयं वा दद्यात् ॥ कण्टकारीद्वयं शुण्ठी धान्यकं सुरदारु चेति शार्ङ्गधरेण उक्तत्वात् । नागरादिक्वाथः सर्व्वज्वरेषु ॥ * ॥ अथ सामान्यतः संशमनीयान्याह सुश्रुतः ।
"अथ संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे ।
सर्व्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥
वृश्चीरबिल्ववर्षाभूपयः सोदकमेव च ।
पचेत् क्षीरावशेषं तत् पेयं सर्व्वज्वरापहम् ॥
वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा । वर्षाभू रक्तपुनर्नवा । तथा च मदनपालः ।
"पुनर्नवः श्वेतमूलो वृश्चीरो दीर्घपत्रकः ।
पुनर्नवा परा रक्ता वर्षाभू रक्तपुष्पकः ॥"
पाकप्रकारमाह ।
"क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं मातव्यं क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥"
द्रव्यात् पलपरिमितात् ॥ अन्यच्च ।
"उदकाद्द्विगुणं क्षीरं शिंशपासारमेव च ।
तत् क्षीरशेषं क्वथितं पेयं सर्व्वज्वरापहम् ॥
गुडूचीधान्यकारिष्टं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
एषां क्वाथः सुप्रसिद्धः सर्व्वज्वरहरः स्मृतः ॥
दीपनो दाहहृल्लासतृष्णाच्छर्द्यरुचीर्हरेत् ॥"
गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥ संशोधनं तरुणज्वरिणो निषिद्धं तदाह सुश्रुतः ।
"छर्द्दिं मूर्च्छां मन्दमोहं भ्रमतृड्विषमज्वरान् ।
संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुणज्वरी ॥"
संशोधनस्य लक्षणमाह ।
"स्थानाद्बहिर्नयेदूर्द्ध्वमधो वा दोषसञ्चयम् ।
संशोधनं तदेव स्याद्देवदालीफलं यथा ॥"
निषिद्धमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देयं यत आह ।
"रोगे शोधनसाध्ये तु यं विद्याद्दोषदुर्ब्बलम् ।
तं समीक्ष्य भिषक् कुर्य्याद्दोषप्रच्यावनं मृदु ॥"
शोधनसाध्यान् रोगानाह ।
"सद्योज्वरे विषेऽजीर्णे मन्दाग्नावरुचौ तथा ।
स्तन्यरोगे च हृद्रोगे कासे श्वासे च वामयेत् ॥
जीर्णज्वरगरच्छर्द्दिगुल्मशोषोदरेषु च ।
शूले शोथे मूत्रघाते कृमिरोगे विरेचयेत् ॥"
दोषदुर्ब्बलं दोषैरुपचितैर्दुर्ब्बलं न तु उपवासादिकृशम् । अतएव समीक्ष्येति । अन्यच्च ॥
"चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेतात्र बलं नृणाम् ।
अथापत् दुर्ब्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥"
ननु बलं नापेक्षणीयमित्याशङ्कायामाह ।
तदा तस्यामवस्थायां शोधनं दुर्ब्बलस्यापि दोषदुर्ब्बलस्यापि अथापत् भवेत् । छर्द्द्यादिव्याधिस्तु न भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ बलवतः पुरुषस्य पक्वस्य दोषस्य स्वस्थानस्थितस्य शोधनाविधाने दोषमाह सुश्रुतः ।
"पक्वोऽप्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन्महात्ययम् ।
विषमं वा ज्वरं कुर्य्याद्बलव्यापादमेव च ॥"
पक्वः लङ्घनतिक्ताम्बुपानपेयादिभिः । अनिर्हृतः अधोमार्गेणानुत्सृष्टः । महात्ययं विषमज्वरं चातुर्थकम् । तस्यैव महात्ययत्वादिति गदाधरः ॥ गम्भीरमिति कार्त्तिकः ॥ महात्ययं महाकष्टं वा । बलव्यापादं बलक्षयम् ॥ * ॥
संशोधनमाह ।

"आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता-
हरीतकीभिः क्वथितः कषायः ।
सामे सशूले कफवातपित्त-
ज्वरे हितो रेचनपाचनश्च ॥"

आरग्वध धनबहेरा ॥ अन्यच्च ।
"पथ्यारग्वधतिक्तात्रिवृदामलकैः शृतं तोयम् ।
पाचनसारकमुक्तं मुनिभिर्जीर्णज्वरे सामे ॥"
इति आरोग्यपञ्चकद्वयम् ॥ * ॥
"अनन्तां बालकं मुस्तं नागरं कटुरोहिणीम् ।
पिष्ट्वा सुखाम्बुना कल्कं पाययेदक्षसम्मितम् ॥
कल्कः स्वल्पेन कालेन हन्यात् सर्व्वज्वरानयम् ।
विदध्यात् कोष्ठसंशुद्धिं दीपयेच्च हुताशनम् ॥"
अनन्ता सारिवा । इति सारिवादिकल्कः ॥ * ॥
संशोधनं संशमनञ्च येषां निषिद्धं तानाह ।
"पीताम्बुर्लङ्घनक्षीणो जीर्णी भुक्तः पिपासितः ।
न पिबेदौषधं जन्तुः संशोधनमथेतरत् ॥"
पीताम्बुः पीततिक्ताम्बुः । भुक्तः भुक्तवानित्यर्थः । अन्नाद्यवसितादित्वात् कर्त्तरि क्तप्रत्ययः । इतरत् संशमनम् ॥ * ॥
"त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुतं शटी ।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्व्वा गुडूची धन्वयासकः ॥
कटुका पर्पटो मुस्तं त्रायमाणा च बालुकम् ।
निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः ॥
यवानीन्द्रयवो भार्गी शिग्रुबीजं सुराष्ट्रजा ॥
वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला ॥
शालीपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचनम् ।
पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम् ॥
तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
अर्द्धांशं सर्व्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः ॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।

ज्वरांश्च निखिलान् हन्याद्भाग्र्ग काथ्या त्रिधारणा ।
पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमांस्तथा ।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥
शीतान्नेनपि दाहादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम् ।
कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलामपि ॥
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।
शीताम्बुना पिबेदेतत् सर्व्वज्वरनिवृत्तये ॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
तद्वज्ज्वराणां सर्व्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम् ॥
पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात् । भाग्यभावे कण्टकारीमूलम् । सौराष्ट्राभावे स्फटिकां दद्यात् । तगरालाभे कुष्ठं देयम् । जीवकर्षभकयोरलाभे विदारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात् । पुण्डरीकं श्वेतकमलम् । काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं दद्यात् । तालीशपत्रकाभावे स्वर्णतालो प्रदीयते । इति । अथवा कण्टकारीजटा देया । इति सुदर्शनचूर्णम् । * ।

शटी निशाद्वयं शुण्ठी भार्ङ्गी पुष्करमूलकम् ।
एला गुडूची कटुका पर्पटश्च सवासकः ॥
भार्गी किराततिक्तश्च दशमूलं तथैव च ।
क्वाथमेषां पिबेत् कृष्णासिन्धुचव्ययुतं नरः ॥
ज्वरान् सर्व्वान् द्रुतं हन्ति शान्त्रे कार्थी
विचारणा ।'

अनुभूतमद्भुतममेतत् ॥ *

हरीतकीत्रिवृद्दन्तीदारकाणां पृथग्भवेत् ।
पलद्वयं कणा शुण्ठी गुडूची गोक्षुरो वरी ॥
सहदेवी विडङ्गञ्च प्रत्येकं पलसम्मितम् ।
मधुना वटिकां कृत्वा खादेत् ज्वरमपोहति ॥
कासं श्वासं मलस्तम्भं वह्निमान्द्यं नियच्छति ॥

लाक्षा दशाक्षा अरुणा षडंघ्रा
सचन्दनं लोहितचन्दनञ्च ।
त्वक्पत्रकं वारि सुरा समुस्ता
प्रत्येकमेतानि पलोन्मितानि ॥
किराततिक्तस्त्रिवृतासतिक्ता
स्तालकणापर्पटकण्टकाश्च ।
विडङ्गविश्वामलकानि वासा
रास्नानिशाशारिवसिन्धुवारा ॥
एतानि दद्यानि पृथक् पलार्द्ध
मानानि सर्व्वाणि च भेषजानि ।
कल्कानमीषां विदधीत गव्य
दुग्धेन वै साढ़तुलामितेन ॥
तैलं तिलानान्तु तुलानुमानं
तेनैव कल्केन घ्नते पचेत्तु ।
हन्यात् ज्वरान् तैलमिदं समस्तान्
कुर्य्याद्बलं वीर्य्यमतीवपुष्टिम् ॥
विमर्द्दनादाशु परिश्रमं श्रमं
श्रमं नयेत् सञ्जनयेत् द्युतिं तथा ।
तथा अथार्मस्त्रिसमुद्भवामपि
प्रदद्य निद्रां समुपानयेत् सुखम् ॥'

अरुणा मञ्जिष्ठा । वारि वाला । रथा रास्ना । इति लाक्षादितैलम् ॥ * ॥

'लाक्षारससमं तैलं तैलाम्लन्तु चतुर्गुणम्
अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः ।
समूर्व्वारोहिणीरास्नाशताह्वामधुकैः समैः ।
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना ॥
सर्व्वज्वरान् योन्मादश्वासापस्मारवातनुत् ।
यक्ष्मरोगसमूलञ्च गर्भिणीनाञ्च शस्यते ॥"

मस्तु दधिजलम् । कौन्ती रेणुका । चन्दनमत्र श्वेतमेव न तु रक्तम् । रोहिणी कटुकी । इति च लाक्षातैलम् ॥ * ॥

'लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा फेनिलं मधुकं बला ।
लामज्जकं चन्दनञ्च चम्पकं नीलमुत्पलम् ॥
प्रत्येकमेषां चतुष्टौ पक्त्वा तोये चतुर्गुणे ।
चतुर्भागावशेषे तु गर्भे चैतत् समापयेत् ॥
रेणुका पद्मकञ्चैव वाजिगन्धा तथैव च ।
पिनद्ध चोरकं कुष्ठं देवदारु नखं त्वचम् ॥
शतपुष्पा पुण्डरीकं मांसी मधुकमेव च ।
एभिरक्षमितैः कल्कैः कषायेणैव पेषितैः ॥
मस्तुशुक्तारनालानामाढ़काढ़कमावपेत् ।
क्षीराढ़कसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
अभ्यङ्गात्तैलमेतद्धि शीघ्रं दाहमपोहति ।
अपोहति तथा वातपित्तश्लेष्मभवं ज्वरम् ॥
सप्रलापं सहृल्लासं तालुशोषभ्रमान्वितम् ।
ग्रहोपसृष्टा ये बाला रक्षःसन्दूषिताश्च ये ॥
तेषां कष्टप्रशमनं तैलं लाक्षादिकं महत् ॥'

फेनिलं बदरम् । लामज्जकमुशीरवत् पीतच्छवि तृणविशेषः ।

लामज्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा ।
चम्पकमित्यस्य स्थाने कुत्रापि गैरिकं इति पाठः ।
नीलोत्पलस्यालाभे तु कुमुदं देयमिष्यते ।

समापयेत् प्रक्षिपेदित्यर्थः । चोरकं ग्रन्थिपर्णस्य भेदः भटिउर इति नेपालदेशे भवति । तदलाभे ग्रन्थिपर्णं देयम् । पुण्डरीकं श्वेतकमलम् । मस्तु दधिजलम् । शुक्तं सन्धानभेदः । आरनालमपि सन्धानभेदः । इति महालाक्षादितैलम् ॥ * ॥ अथ नवज्वरे रसाः ।

'सूतो गन्धष्टङ्कणं शोधितञ्च
सर्व्वैस्तुल्या शर्करा मतस्यपित्तैः ।
भूयो भूयो मर्द्दयेत् त्रिरात्रं
वल्लो देयः श्रृङ्गवेराम्बुना च ॥
नाप्येत् शीतं वीजनैस्तक्रभक्तं
हन्ताकाद्यं पथ्यमेतत् प्रदिष्टम् ।
अस्नौ चोष्णं हन्ति सद्यो ज्वरन्तु
पित्ताधिक्ये मूर्द्ध्नि तोयञ्च दद्यात् ॥'

अस्य प्रक्रिया । पारदशुद्ध भाग १ गन्धकशुद्ध भाग १ सोहागाभस्म भाग १ मरिच भाग १ शर्करा भाग ४ रोहुमत्स्यकपित्त भाग २ । आम् प्रतिदिन सर्व्वं दिनत्रयं मर्द्दयेत् । रस मिमं रक्तित्रयमितमार्द्रकरसेन दद्यात् । ओदनं तक्रं हन्ताकफलं भोक्तुं दद्यात् । व्यजनादौ शीतलमुपचारं कुर्य्यात् । उदकमञ्जरीरसो नवज्वरेषु ॥ * ॥ रसरत्नप्रदीपे ।

"अदात् सम सूतसम् फेनं
हिङ्गुलगन्धं परिमर्द्य यामम् ।
नवज्वरे वल्लयुगं त्रिघस्रं
सार्द्राम्भसाय ज्वरधूमकेतुः ॥'

प्रक्रिया । पाराशुद्धगन्धकशुद्धहिङ्गुलशुद्धसमुद्रफेनसभागं सर्व्वं याममेकमार्द्रकरसेन मर्द्दयेत् रक्तिकाचतुष्कमितमार्द्रकरसेन दिनत्रयं नवज्वरी भक्षयेत् । दिनत्रयान्नवज्वरो नश्येत् । इति ज्वरधूमकेतुः ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

'शुद्धं सूतो विषो गन्धः प्रत्येकं शाणसम्मितः ।
धूर्त्तवीजं त्रिशाणं स्यात् सर्व्वेभ्यो द्विगुणा
भवेत् ।
हेमाह्वा कारयेदेषां चूर्णं सूक्ष्मं प्रयत्नतः ।
जम्बीरजीरकैर्द्दद्यात् गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥
आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम् ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम् ॥
विषमञ्च ज्वरं हन्यान्नव जीर्णञ्च सर्व्वथा ।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना रसोऽयं सर्व्वसम्मतः ॥"

प्रक्रिया । शुद्धपारा शुद्धगन्धक शुद्धविष प्रत्येक टङ्क १ धतूरबीज टङ्क ३ चोकटङ्क १२ सर्व्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम् । इति महाज्वराङ्कुशः ॥ * ॥ सर्व्वज्वरेषु शार्ङ्गधरे ।

'एको भागो रसात् शुद्धाच्छैलेयं पिप्पली शिवा ।
आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः ॥
फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी ।
एकत्र मर्द्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः ॥
माषाम्मितां वटीं कृत्वा दद्यात् सर्व्वज्वरे बुधः ।
हिमाम्बुसादुपानेन ज्वरघ्नी वटिका मता ॥"

शैलेयं छड इति लोके । शिवात्र हरीतकी । आकारकरभः अकरकरहा इति लोके । चतुर्भागमिता अमी शैलेयादयः षट् समुदिता भागचतुष्टयमिताः । इति ज्वरघ्नीवटिका ॥ * ॥ शार्ङ्गधरे ।

'रसं गन्धञ्च दरदं जैपालं क्रमवर्द्धितम् ।
दन्तीरसेन सम्पिष्य वटीं गुञ्जामितां कृताम् ॥
प्रभाते सितया सार्द्धमशिता शीतवारिणा ।
एकेन दिवसेनैषा नवज्वरहरी भवेत् ॥"

इति च ज्वरघ्नीवटिका ॥ * ॥ रसरत्नप्रदीपे ।

'रसो गन्धो विषं शुण्ठी पिप्पली मरिचानि च ।
पथ्या विभीतकं धात्री दन्तीवीजञ्च शोधितम् ॥
चूर्णमेषां समांशानां द्रोणपुष्पीरसैः पुटेत् ।
वटीं माषनिभां कुर्य्यात् भक्षयेन्नूतने ज्वरे ॥"

इति नवज्वरेभहरीवटी । इति नवज्वरे रसाः ॥ * ॥

अथ सामान्यज्वरे रसाः ।

'शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्त्तवीजं त्रिभिः समम् ।
चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥
आर्द्रकस्य रसैः किंवा जम्बीरस्य रसैर्युतम् ।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना सर्व्वज्वरविनाशनः ॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम् ।
विषमं वा त्रिदोषं वा ज्वरं हन्ति न संशयः ॥"

प्रक्रिया । शुद्धपाराटङ्क १ शुद्धविषटङ्क १ शुद्धगन्धकटङ्क १ धतूरबीजटङ्क ३ शोंठिटङ्क ४ पीपरीटङ्क ४ मरिचटङ्क ४ सर्व्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम् । इति महाज्वराङ्कुशः ॥ * ॥

सर्व्वज्वरेषु सर्व्वरसप्रशोषु ।
"सूतं गन्धं विषञ्चैव टङ्कणञ्च मनःशिला ।
एतानि टङ्कमात्राणि मरिचं त्वष्टटङ्ककम् ॥
कटुत्रयं टङ्कषट्कं खल्वे क्षिप्त्वा विचूर्णयेत् ।
रसः श्वासकुठारोऽयं श्वाससर्व्वज्वरापहः ॥"
इति श्वासकुठारो रसः ॥ ६ ॥
श्वासे सर्व्वज्वरे रसरत्नाकरे ।
"दारुघ्नां शिखिग्रीवां रसकञ्च पृथक् पृथक् ।
टङ्कत्रयानुमानेन गृहीत्वा कणकान्वैः ॥
मर्द्दयेत्त्रिदिनं कार्य्या वटी चणकमात्रया ।
मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलैः ॥
खादेद्वटीद्वयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करम् ।
तरुणं विषमं जीर्णं हन्यात् सर्व्वज्वरं ध्रुवम् ॥"
दारुघ्ना दारुघ्नी । शिखिग्रीवा तुतिया । रसकं खपरिया । प्रत्येकं टङ्क ३ धस्तूरमञ्च-रसेन मर्द्दयेत् । इति ज्वराङ्कुशः ॥ ८ ॥
सर्व्वज्वरेषु ।
"नागरं कर्षमात्रं स्यात् कर्षमात्रञ्च टङ्कणम् ।
मरिचं सार्द्धकर्षं स्यात् तावद्दग्धवराटकम् ॥
विषं कर्षचतुर्थांशं सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
रसो हुताशनो नाम्ना खादो गुञ्जामितो ज्वरे ॥"
इति हुताशनो रसो ज्वरे ॥ ७ ॥
"शुद्धनेपालटङ्कन्तु कर्षटङ्कद्वयोन्मितम् ।
गैरिकं टङ्कमेकञ्च कन्यानीरेण मर्द्दयेत् ॥
कलायसदृशी कार्य्या वटिका तां च भक्षयेत् ।
शीतलेन जलेनैषा वटी शीतज्वरापहा ॥"
इति ज्वरघ्नीवटी ॥
"द्विभागतालेन हतञ्च ताम्रं
रसञ्च गन्धञ्च समीनमाहुः ।
विषं समञ्च द्विगुणञ्च ताम्रं
त्रिसप्तरात्रेण दिवाकरांशैः ॥
विमर्द्दयेद्ग्रस्तरसेन चूर्णं
गुञ्जैकदत्तं सितया समेतम् ।
ज्वराङ्कुशोऽयं रविसुन्दराख्यो
ज्वरान्निहन्त्यष्टविधान् समस्तान् ॥"
अस्य प्रक्रिया । पारा टङ्क १ गन्धकटङ्क १ विषटङ्क १ द्विगुणतालकहततास्रटङ्क २ रोहुमत्स्यक-पित्त १ यत एकत्र खले जवचूर्ण छोर मिले तब नीचिके मातली स्वरसकभावना २१ घामे मध देवह माना रत्ती एक अनुपान श्वेत-शर्करा रत्ती २ खाइ । इति सर्व्वज्वरे रवि-सुन्दरो रसः ॥ ३ ॥
"शुद्धं सूतं तथा गन्धं खल्वे तावद्विमर्द्दयेत् ।
सूतं न दृश्यते यावत् विन्दु कज्जलवद्भवेत् ॥
एषा कज्जलिका ख्याता दृंहणी वीर्य्यवर्द्धिनी ।
नानानुपानयोगेन सर्व्वव्याधिविनाशिनी ॥" ॥
कज्जलिकाविधानं तद्गुणाश्च रसरत्नप्रदीपे ।
"जयापत्ररसेनाथ वर्द्धमानरसेन च ।
भृङ्गराजरसेनापि काकमाच्या रसेन च ॥
रसं संशोध्य यत्नेन तत्समं शोधयेद्बलिम् ।
भृङ्गराजरसैः पिष्ट्वा शोधयेदर्करश्मिभिः ॥
सप्तधा वा त्रिधा वापि मचापूर्णेषु पारयेत् ।
चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्द्दयेत् ॥
गन्धसूतं यदा चूर्णं भवेत् कज्जलसन्निभम् ।
निर्धूमे वदराङ्गारे द्रवीकुर्य्यात् प्रयत्नतः ॥
तत्र तं मधिषीविष्ठास्थापित कदलीतले ।
निःक्षिप्य तदुपर्य्यन्यत् पत्रं दत्त्वा प्रपीडयेत् ॥
शीतलत्वात् ततः पत्रात् समुद्धृत्य विचूर्णयेत् ।
एषं निद्रा भवेद्व्याधिघातिनी रसपर्पटी ॥
जरादिव्याधिभिर्य्याप्तं विश्वं दृष्ट्वा पुरा हरः ।
चकार कृपया युक्तः सुधारसपर्पटीम् ॥
रक्तिकासंमितां तावद्भृष्टजीरकसंयुताम् ।
गुञ्जालेह्यद्विशाद्या भक्षयेद्रसपर्पटीम् ॥
रोगानुरूपभैषज्यैरपि तां भक्षयेद्बुधः ।
निवेगादनुपानीयं शीतलं चुचुकत्रयम् ॥
प्रत्यहं वर्द्धयेत्तस्या एकैकां रक्तिकां भिषक् ।
नाधिकां दशगुञ्जातो भजयेत्तां कदाचन ॥
एकादशदिनारम्भात् तां तथैवापकर्षयेत् ।
एवमेताः समशीयाहरो विंशतिवासरान् ॥
शिवं गुरुं तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।
अथवा भक्षयेदेतां क्षीरमांसरसाशनः ॥
ज्वरञ्च ग्रहणीञ्चापि तथातीसारमेव च ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलगुल्मजलोदरम् ॥
एवमादीन् गदान् हत्वा हृष्टः पुरुषः वीर्य्यवान् ।
जीवेद्वर्षशतं साग्रं वलीपलितवर्ज्जितः ॥"
इति रसपर्पटी ॥ ७ ॥
अथ ज्वरिते अन्नदानसमयः । तत्र चरकः ।
"क्षुत् सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
अन्यच्च ।
"आमे पाकं गते नृणां यदा भोजनलालसा ।
भवेत् काले ह्यकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
तत्र कालमाह । ज्वरस्य पाकावस्थान्नदानकालः ज्वरस्य पाककालश्च ।
"वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥"
ज्वरस्य पाक उपशमः ॥ ज्वरपाकेनैव रसपाको दोषपाकोऽपि कथितः । यतो दोषपाकं विना ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च न भवति ॥ * ॥ ननु यथा पैत्तिको ज्वरो दशाहो-रात्रेण पाकं याति । एकादशे दिनेऽन्नं दीयते । तथा श्लैष्मिको ज्वरो द्वादशाहोरात्रेण पाकं याति त्रयोदशदिवसेऽन्नं दीयते । तथा वातिको ज्वर सप्ताहोरात्रेण पाकं याति । अष्टमे दिवसेऽन्नं कथं न दीयते । कथं सप्तम एव दिवसेऽन्नं दीयते । इति । उच्यते ।
"कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥"
इति वचनादामरसपाके जाते आहारलाभं विना वायुः क्षणमात्रमपि सोढुं न शक्नोति । स आशुकारित्वात् कम्पादाक्षेपकादीन् विकारान् संजनयति ॥ अतो वातिके ज्वरे पाक-क्रियानासन्निभे सप्तम एव दिनेऽन्नं दीयते । तथा च धन्वन्तरिः ।
"ज्वराभिभूतः षडहे व्यतीते
विपक्वदोषः कृतलङ्घनादिः ।
यो भेषजं खादति वैद्यवश्यो
निःसंशयं हन्त्यचिरात् स रोगान् ॥"
ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्वदोषः पक्वमलः । [illegible] कृत-पक्वजलपाननिर्व्वातशय्यास्वगुरुवसनधारणादिः । भेषजमित्यन्नस्याप्युपलक्षणम् । अतएव चरकः ।
"ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तमिति ॥"
ज्वरितं वातज्वरिणम् ॥ षडहेऽतीते इत्युपलक्षणम् ॥ पित्तज्वरिणं दशाहेऽतीते ॥ श्लेष्मज्वरिणं द्वादशाहेऽतीते । लघ्वन्नं भोजितं ज्वरिणं पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत् । पुनः स एव ।
"सर्व्वज्वरेषु ज्वरितं दिनान्ते भोजयेल्लघु ।"
दिनान्तेऽत्तशब्दोऽत्र मध्यवाची तेन त्रिधा विभक्तस्य दिनस्य मध्यभागे पित्तप्राधान्यसमये ॥ उक्तञ्च वाग्भटेन ।
"वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमा-
दिति ।"
ते वातपित्तश्लेष्माणः ॥ पित्तकालेऽपि मध्याह्ना-दर्व्वाक् । यत आह ।
"याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः ॥" इति ॥
एतत् सुस्थपरमिति वेत्तव्यम् । यत आह ।
"श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
तदा पित्तप्राधान्यसमये । अन्यथा उक्तसमयादन्यदा । वेगापाये ज्वरानिवृत्तिनाशे । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥
अत्र विषमज्वरिणेऽन्नं दातुं कालविशेषमाह चरकः ।
"सर्व्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लघु भोजयेत् ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
सर्व्वज्वरेषु सर्व्वविषमज्वरेषु । वेगापाये ज्वर-वेगापाये भोजयेत् । अन्यथा ज्वरवेगापायं विना । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ अथान्नग्रहणाय स्थानमाह ।
"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ॥" इति ॥ * ॥
अत्यबलस्य ज्वरितस्य भोजनार्थोपवेशनप्रकारमाह सुश्रुतः ।
"ज्वरे प्रमोहो भवति स्वल्पैरपि विचेष्टितैः ।
नियतं भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् ॥"
नियतं यथास्थानस्थितमेव न तु स्थानान्तरं नीतम् ॥ * ॥ अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन कवलः कार्य्य इत्याह ।
"यथा दोषोच्छ्रितैर्द्रव्यैः कार्य्यः कवलग्रहः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकहृत् ॥
भृष्टजीरकचूर्णेन सिन्धुजन्मयुतेन च ।
जिह्वां दन्तान् मुखस्यान्तर्घृष्ट्वा कवलमाचरेत्

ज्वरांश्च निखिलान् हन्यात्प्राज्ञ काथो विचारणात् ।
एथगद्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमांस्तथा ।
सन्निपाताद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥
शीताद्यैनपि दाहादीन् मोह तन्द्रा भ्रम छयाम् ।
कास श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोग कामलामपि ॥
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत ।
क्षौद्रयुक्ता पिबेदेतद्विशुद्धः लो हितमेवाश्नीया
दिति नियमः । यत आह सुश्रुत ।
'गुर्व्वभिष्यन्द्यकालञ्च ज्वरी नाद्यात कथञ्चन ।
न तु तस्याहित भक्तमायुषे चासुखाय च ॥
आनद्धस्तिमितैर्द्दोषैर्यावन्त कालमातुरः ।
तावत्काल स लघ्वन्नमश्नीयात सविरिक्तवत ॥"
आनद्धस्तिमितैर्द्दोषैः अपक्वैर्दोषैर्याप्त इत्यर्थः ।
ननु हिते वस्तुनि कथमरुचिः स्यादत आह ।
मातत्यात् स्वाद्वभावाञ्च पथ्य द्वेष्यत्वमागतमिति ।
सातत्यात एकस्यैव भक्तस्य सर्व्वोपयोगात ।
स्वाद्वभावाञ्च भक्ष्यान्तरादपि विस्वादुत । पथ्य
मप्रिय स्यात तथापि तदेव पथ्यम् । कल्पना
विधिभिस्तैस्तै प्रियत्व गमयेत पुनरिति ॥
अथ च ज्वरितोऽन्नकालेऽश्नीयादेवेति द्वितीयो
नियम । कुत इति चेन्न हि यतो हतो ह्यभुञ्जान
क्षीयतेऽपक्वधातुर्भवति ततो म्रियतेऽपि च ॥ * ॥
ज्वरिताय हितान्यन्नादीन्याह ।
रक्तशाल्यादय शस्ता पुराणा षष्टिकै सह ।
यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहा ॥'
तत्र रक्तशालिगुणा ।
'रक्तशालिर्व्वरस्तेषां बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित ।
चक्षुष्यो मूत्रल स्वर्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापह ॥
विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिद ।
तस्मादल्पान्तरगुणा शालयो महदादय ॥"
रक्तशालिर्यो मगधदेशे दाउदखानी इति प्रसिद्ध ।
'मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठ
कान् ।
यूषार्थे यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत ॥'
तत्र मुद्गादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥
पटोलपत्र वार्त्ताकु कुलक कारवेल्लकम् ।
कर्कोटक पर्पटक गोजिह्वां बालमूलकम् ॥
पत्र गुडूच्या शाकार्थे ज्वरितानां प्रदापयेत ॥
तत्र पटोलादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥
'लावान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् पृषतान्
शशान् ।
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च तथैव मृगमातृकान् ॥
मांसार्थे मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत ।
सारसक्रौञ्चशिखिनस्तथा तित्तिरकुक्कुटान् ॥
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति कचिदेव च सम्मता ॥"
तित्तिरिरत्र कृष्णतित्तिरिः । गौरतित्तिरेः
कपिञ्जलपदेन पूर्व्वं गृहीतत्वात ॥
'ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरण ।
तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिता ॥
कपिञ्जल इति ख्यातो लोकेषु गौरतित्तिरि ॥
इति ॥ * ॥
'निम्बके दाडिम धात्रीफलमम्ल प्रकाह्वय ।
पटवाद्यम्लसात्म्याय काञ्जिक च प्रदापयेत् ॥'

अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दने ।
समूर्व्वारोहिणीरास्नाशतावहामधुके समे ।
सिद्ध लाक्षादिक नाम तैलमभ्यञ्जनादिना ।
सर्व्वज्वरक्षयोन्मादश्वासासृग्___ ज्वरापहम् ।"
यवागूमण्डभक्त_ स्ता यथादोष पाचने कृता ।
यथा,—
'पञ्चमूल्या कषायन्तु पाचन वातिके ज्वरे ।
सक्षौद्र पैत्तिके मुस्तकटुकेन्द्रयवै कृतम् ॥
पिप्पल्यादिकषायन्तु पाचन कफजे ज्वरे ।
लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ॥
महत्या पञ्चमूल्या च व्याघ्री दुःस्पर्शगोक्षुरै ।
सिद्धानि मिश्रयानानि प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ॥'
अस्यायमर्थः । वातपित्ते लघुना पञ्चमूलेन
सिद्धान्यन्नानि भिषक प्रयुञ्जीत ।
'शालिपर्णी पृश्निपर्णी कण्टकारीद्वय तथा ।
गोक्षुर पञ्चम प्रोक्त पञ्चमूलमिद लघु ॥
श्लेष्मपित्ते वातपित्ते पिप्पल्या सह धान्यया ॥'
कफवाते महत्या पञ्चमूल्या ।
'श्रीफल सर्व्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका ।
श्योनाक पञ्चम प्रोक्त पञ्चमूलमिद महत ॥
त्रिदोषजे ज्वरे देया व्याघ्री दुःस्पर्शगोक्षुरै ।
व्याघ्री कण्टकारिका । दुःस्पर्शो यवासः ।
पेयावा रक्तशालानां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥
पित्तहृद्वर्च्चा अथवा पिप्पल्यामलकै शृताम् ।
सर्पिष्मतीं पिबेत पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ॥
कासी श्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीशृतां पिबेत् ॥"
यवोऽत्रान्नम् । अत्र पञ्चमूली बृहती लघ्वी च
हिता । तथा शृतां पेयां पिबेदित्यर्थः ।
'पेया भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपिका ।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमिका ॥
स्वेदनाय च शीतत्वाद्द्रवत्वात् तृट्प्रशमाय च ।
आहारभावात प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥
ज्वरघ्नी हेतुसात्म्यत्वात्तस्मात्तां पूर्व्वमाचरेत् ॥'
हेतुसात्म्यात् हेतवो वातपित्तकफास्तेषां
सात्म्यत्वात ॥
'यवकोलकुलत्थानां मूलकशुष्कयो ।
एकैक मुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥
पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापह ।
शूले प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासे क्षये ज्वरे ॥"
पञ्चमुष्टिकयूष ॥ * ॥
'बद्धमूत्रपुरीषस्य गुदे वर्त्ति निधापयेत ।
पिप्पलीपिप्पलीमूल यवानीचव्यसाधितम् ॥
पाययेत यवागूं वा मारुतस्यानुलोमनीम् ॥"
पेयाया यवाग्वाश्च क्वचिदपवादमाह ।
"मद्यात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते ।
ऊर्द्ध्वग रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे ॥
दाहच्छर्द्द्यर्द्दित क्षाम निरन्न तृष्णयान्वितम् ।
शर्कराम‍धुसंयुक्त पाययेल्लाजतर्पणम् ॥'
लाजशक्तुरूप तर्पणम् । तथा च ग्रन्थान्तरे ।
दाहच्छर्द्द्यर्द्दित क्षाम निरन्न तृष्णयान्वितम् ।
धर्म्मार्त मद्यपञ्चापि तोयालोडितशक्तुकम् ।

नवज्व
मधुसंयुक्त पाय
ज्वरापहै फलरसैर्युक्तमम्ल ।
गुडिका नवमान
सन्तर्पणस्वरूपञ्चाह धन्वन्तरि ।
"द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरपियालैः समशर्करम् ।
लाजचूर्ण समभ्यज्य सन्तर्पणमुदाहृतम् ॥
लाजचूर्णम्
तर्पणमुक्तमित्यर्थः । लाजशक्तुगुणाश्च गुणवर्त्ती ।
'लाजानां शक्तव शीतलिताः युक्ता विभ्रमत ।
छर्द्दतीसारदाहतृड्विषमूर्च्छाज्वरापहा ॥
चरकश्च ।
'तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेय लाजशक्तुभिः ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्त मधुसशर्करम् ।"
ज्वरघ्नानि फलान्याह चरक एव ।
'द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः ।
तर्पणार्हस्य दातव्य तर्पण ज्वरनाशनम् ।"
पियालमत्र पक्वफल न तन्मज्जातिगुरुत्वात्
तर्पणार्हस्य दाहच्छर्द्दितृषार्त्तस्य
क्षीणस्येत्यर्थः ।
श्रमोपवासानिलजे हितो नित्य रसौदन ।
रसोऽत्र मांसरस । तत्र सिक्ता ओदनो रसौ
दन । अशन यञ्जनमित्यनेन समास ॥
"मुद्गयूषौदनश्चैव हित कफसमुत्थिते ।
स एव सितया युक्त शीतः पित्तज्वरे हित ।
न एव मुद्गयूषौदन एव ॥
'क्षुद्रान्नरोषो य क्षीयतो जीर्णज्वरान्वित
विबन्धाख्यदोषश्च रूक्ष पित्तानिलज्वरी ।
पिपासार्त्त सदाहश्च पयसा
अन्यच्च ।
"बलातृण गुडोपेत पातय ज्वरनाशने ।
तदेव तु पय शीत तरुणे हन्ति मानवम् ॥"
तरुणे ज्वरे । अन्यच्च ।
'जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे क्षीर स्यादमृतोपमम्
तदेव तरुणे पीत विषवद्धन्ति मानवम् ॥ * ॥
अथ ज्वरिणो नियममाह ।
'न द्विरद्यान्न पूर्व्वाह्णे नाभिष्यन्दि कदाचन ।
न तीक्ष्ण न गुरुप्रायो भुञ्जीत तरुणज्वरी ।
न जातु तर्पयेत् प्राज्ञ सहसा ज्वरकर्षितम्
तेन सशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वर ॥ * ॥
अथ ज्वरविमुक्तेः पूर्व्वरूपमाह ।
'दाह स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भेदसंज्ञिता
कूजन चाति वैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ।"
विड्भेद मलप्रवृत्ति । अत्र
भावे क्विप । कूजन कुन्थनम् ।
गात्रस्य । ज्वरमुक्तौ च
ननु दोषक्षय विना न व्याधिनिवृत्तिः । स
दोष कथमेवंविध रूप करिष्यति । उच्यते ।
कश्चित क्षीणोऽपि दोष विनाशकाले स्वा
दर्शयति । यथा निर्व्वाणावस्थायां दीपो
मासु प्रज्वलति । वाग्भटोऽप्याह ।
"धातुन् प्रक्षोभयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते
ततो नर श्वसन् कूजन् वमन् विचेष्टते ।
न चेष्टते अचेष्टश्च स्यात् ।

चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्द्दयेत् ॥
नष्टसूतं यदा चूर्णं भवेत् कज्जलसन्निभम् ।
...रेषु ...ऽऽ द्रवीकुर्य्यात् प्रयत्नतः ॥
... कदलीतले ।
धातुगे ज्वरे । अन्यस्मिन् ...
भवति ॥ * ॥

अथ ज्वरमुक्तस्य लक्षणमाह ।

"देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगिमनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥"

सुश्रुतोऽप्याह ।
"स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च ।
क्षवथुश्चान्नकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥" * ॥

अथ ज्वरमुक्तस्य नियमाः ।
"व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चंक्रमणानि च ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥"
अन्यच्च ।
"व्यायामञ्च व्यवायञ्च प्रवातं शिशिरं जलम् ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥
अपि ज्वरविमुक्तस्य स्नानं कुर्य्यात् पुनर्ज्वरम् ।
तस्माज्ज्वरविमुक्तोऽपि स्नानं विषमिव त्यजेत् ॥
बलवर्णाग्निवपुषां यावन्न प्रकृतिर्भवेत् ।
तावज्ज्वरेण मुक्तोऽपि वर्ज्जनीयानि वर्ज्जयेत् ॥"

अथ वातज्वराधिकारः । तत्र वातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्ब्बिकां संप्राप्तिमाह ।
"वातलाहारचेष्टाभ्यां वायुरामाशयाश्रयः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत् स्याद्रसानुगः ॥"
अथ तस्य पूर्ब्बरूपमाह । जृम्भात्यर्थं समीरणादिति । समीरणात् ज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थं जृम्भा स्यात् । जृम्भा च श्रमादिपूर्ब्बिका भवति ॥

अथ वातज्वरस्य लक्षणमाह ।
"वेपथुर्व्विषमो वेगः कण्ठौष्ठमुखशोषणम् ।
निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं बद्धविट्कता ।
शूलाध्माने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥"
एतानि लक्षणानि प्रायो भाविन्येन सुश्रुतेन निर्द्दिष्टानि । चकारादन्यान्यपि चरकनिदानोक्तानि बोद्धव्यानि । तान्येव श्लोकेन प्रदर्श्यन्ते ।
"भवन्ति विविधा वातवेदना स्यादसुप्तता ।
पिण्डिकोद्वेष्टनं कर्णस्वनो वक्त्रकषायता ॥
अरुणादौ हनुस्तम्भो विश्लेषः सन्धिजानुनोः ।
शुष्ककासो वमिर्लोमदन्तहर्षः श्रमभ्रमौ ॥
अरुणं नेत्रमूत्रादि रुट् प्रलापोष्णकामिता ॥"
विषमो वेगः शरीरोष्णतादिरूपो ज्वरवेगो विषमो भवतीत्यर्थः । क्षवस्तम्भः छिक्काया अभावः । तथा च वाग्भटः ।
"हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ॥" इति ।
चरकोऽपि । क्षवथूद्गारनिग्रह इति । शिरोहृद्गात्ररुक् गात्रपदे प्रयुक्ते शिरोहृच्छब्दप्रयोगस्तत्र विशेषेण वेदनाबोधनार्थः ॥ * ॥

"ज्वराभिभूतः षड्हे व्यतीते
विपक्वदोषः कृतलङ्घनादिः ।
यो भेषजं खादति वैद्यवश्यो
निःसंशयं हन्त्यचिरात् स रोगान् ॥"
ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्वदोषः दारोग्यदर्शन ...
लङ्घनविधाने विशेषमाह चरकः ।
"ज्वरितं षड्हेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेद्भिषक् ॥"
सुश्रुतोऽप्याह ।
"वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिके ।
श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति ॥"
ननु अन्नं वै प्राणिनां प्राणा इति श्रुतिः तदन्नं विना प्राणिभिः कथं स्थातव्यमित्याह ।
"दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
न हि दोषक्षये कश्चित् सोढुं शक्नोति लङ्घनम् ॥
कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥" * ॥
भेषजमाह ।
"श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा कामदूती च शोणकः ।
तर्क्कारी गोक्षुरः क्षुद्रा बृहती कलसी स्थिरा ॥
रास्ना कणा कणामूलं कुष्ठं शुण्ठी किरातकः ।
मुस्तामृता बला वालं द्राक्षा यासः शताह्विका ॥
एषां क्वाथो निहन्त्येव प्रभञ्जनकृतं ज्वरम् ।
सोपद्रवश्च योगोऽयं सर्व्वयोगवरः स्मृतः ॥"
श्रीफलो विल्वः । सर्व्वतोभद्रा गम्भारी । कामदूती पाटला । शोणकः शोनापाढ़ा इति लोके । तर्क्कारी गणिकारिका । कलसी पृश्निपर्णी । स्थिरा शालिपर्णी । वालं सुगन्धवाला । यासो यवासः । इति दशमूलादिक्वाथः ॥ * ॥
सुश्रुतस्तु ।
"पञ्चमूली कषायन्तु पाचनं वातिके ज्वरे ।" इति ।
अत्र पञ्चमूली बृहत्पञ्चमूली । अतएव त्रिशती ।
"श्रीपर्णी तर्क्कारी श्रीफलटुण्टुकपाटलामूलैः ।
पाचनमुदितं मारुतजनितज्वरहारिवारिणि
क्वथितैः ॥"
इति बृहत्पञ्चमूली क्वाथः ॥ * ॥
"किराताब्दामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
त्रिपर्णीकलसीविश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥"
उदीच्यं वालकम् । त्रिपर्णी शालिपर्णी । कलसी पृश्निपर्णी । इति किरातादिक्वाथः ॥ * ॥
"गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं स्मृतम् ।
वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनि ॥"
कालिङ्गं कृतं ऐन्द्रयवं कृतम् ॥ * ॥
त्रिशती ।
"विश्वामृतानग्रन्थिकसिद्धतोयं
मरुज्ज्वरस्याशिवतः कृतोऽयम् ।
क्वाथोऽथ कुस्तुम्बुरुदेवदारु-
क्षुद्रौषधैः पाचनमत्र चारु ॥"
औषधं शुण्ठी । क्वाथः पाचनमिति । वेदाः प्रमाणमितिवत् ।
"...मूलीबलारास्नाकुलत्थैः सह पुष्करैः ।

...द्रन्याच्छिरःकम्पं पर्व्वभेदं मरुज्ज्वरम् ॥"
...दिः । इति बृहत्पञ्चमूल्यादिक्वाथः ॥
...णोनामृतवह्निविश्वा-
कासिन्धुकभूमिनिम्बैः ।
...रा चरितः कषायो
...हताशनां हन्ति गदानिमांस्तु ॥
ज्वरं मरुद्वृद्धिसमुद्भवं तथा
बलासजन्मानलमन्दताञ्च ।
कण्ठावरोधं हृदयावरोधं
स्वेदञ्च रोमाञ्चहिमत्वमोहान् ॥"
इति कणादिक्वाथः ॥ * ॥
"शुद्धं शङ्करशुक्रमच्चतुलितं मारारिगौरीरजस्तावत्तावदुमापतिस्फुटगलालङ्कारवस्तु स्मृतम् ॥
तावत्येव मनःशिला च विमला तावत्तथा टङ्कणं
शुण्ठी द्व्यक्षमिता कणा च मरिचं दिक्पालसंख्याक्षकम् ॥
विषादि वस्तूनि शिलोपरिष्टा-
द्विचूर्णयेद्वासरमेकमेव ।
ततस्तु खल्वे रसगन्धकौ च
चूर्णञ्च तद्यामयुगं विमर्द्द्य ॥
कल्पतरुनामधेयो यथार्थनामा रसः श्रेष्ठः ।
समीरणश्लेष्मगदान् हरते मात्रास्य गुञ्जैका ॥
आर्द्रकेण सममेव भक्षितो
हन्ति वातकफसम्भवं ज्वरम् ।
श्वासकासमुखसेकशीतता-
वह्निमान्द्यविरुचीश्च नाशयेत् ॥
नस्येनाश्वेव हरति शिरोऽर्त्तिं कफवातजाम् ।
मोहं महान्तमपि च प्रलापं क्षवथुग्रहम् ॥"
कल्पतरुरसः ॥ सामान्यज्वरचिकित्सोक्तो महाज्वराङ्कुशः प्रदेयोऽत्र ॥ * ॥
"विषमहौषधमागधिकोषणा
द्युमणिरक्तकमार्द्रकमर्द्दितम् ।
क्रमविवर्द्धितमुद्दलितज्वर-
स्त्रिपुरभैरव एव रसो वरः ॥"
द्युमणिः मारितं ताम्रं तस्य भागाः पञ्च । रक्तकं हिङ्गुलं तस्य भागाः षट् । मात्रास्य रक्तिकार्द्धम् । त्रिपुरभैरवो रसो ज्वरे ॥ * ॥
"वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं जङ्घापार्श्वास्थिशूलिनि ।
पीनसश्वासबाधिर्य्ये कारयेत्तद्विधानवित् ॥
शीतलां मार्द्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।
हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥"
"खर्परस्थपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तवालुकास्वेदः ।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥"
वालुकास्वेदः कम्पे शिरोहृदयगात्रव्यथायां जृम्भायाम् । पादसुप्ततायां पिण्डिकोद्वेष्टने अरुसादे हनुस्तम्भे लोमहर्षे च ॥ * ॥
"मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः
सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे ।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं
शोषमाशु जड़तामरोचकम् ॥"
इति कवलः कण्ठौष्ठमुखशोषे ॥ * ॥

अन्यच्च ।
"शर्कराद्राडिमाभ्याञ्च द्राक्षादाडिमयोस्तथा ।
कल्कं विभावयेदास्ये शोषवैरस्यनाशनम् ॥
द्राक्षामलकयोः कल्कं सघृतं वदने क्षिपेत् ।
तेन दन्ता सुरङ्गाश्च सशोषस्तेन शाम्यति ॥
सुरसं जायते वक्त्रं रुचिर्भवति भोजने ॥" * ॥
निद्रानाशस्य निदानमाह ।
"लाघवं लङ्घनं चिन्ता व्यायामः शोकभीक्रुधः ।
एभिरेव भवेन्निद्रानाशः श्लेष्मासिसञ्चयात् ॥"
अस्य चिकित्सामाह ।
'भक्षेत्तु विजयाचूर्णं मधुना निशि भक्षयेत् ।
निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां पावकक्षये ॥
गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनालोड्य लिह्यन् ।
चिरादपि च सनष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥
वायसजङ्घामूलं मूलं वा शिरसि काकमाच्याश्च ।
निहितं निद्राजनकं कुक्कुटमूलं वा घृतं सगुडम् ॥'
पीतमिति शेषः ॥
"मूलन्तु काकमाच्या बद्धं केशेन मस्तके नियतम् ।
विन्धाति नष्टनिद्रो निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥
शीलयेत्कन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान् दधि ।
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥"
रसः मांसरसम् ।
'कान्ताबाहुलताश्लेषानिर्वृतिकृतमन्मथा ।
मनोऽनुकूला विषया कामं निद्रासुखप्रदा ॥
रसः शाकं च सूपं च सर्पिर्यूषपयः सुचः ।
निद्रां सञ्जनयन्त्याशु पलाण्डुरुपयोजितः ॥'
रसः मांसरसः ।
"ऐक्षवं शीतकी माषाः सुरा मांसरसः पयः ।
गोधूमतिलमन्त्स्याश्च निद्रां कुर्व्वन्ति देहिनाम् ॥'
निद्रानाशे ॥ * ॥
'दारु हैमवती कुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
लिम्पेत् कोष्णैरम्लपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरम् ॥"
हैमवती श्वेतवचा । दारुषट्कलेपः शूलाध्मानयोः ॥ * ॥
"कटुतैलं कणाहिङ्गुवचालशुनसाधितम् ।
उष्णं विनिहितं हन्ति कर्णयोर्निस्वनं व्यथाम् ॥"
तैलं कर्णस्वने ॥ * ॥
"कणासुगन्धिवचया यवान्या च समन्विता ।
ताम्बूलसहिता हन्ति शुष्ककासं मुखे धृता ॥"
शुष्ककासे ॥ * ॥ अथान्नमाह ।
'अमापवासानिलघ्ने हितो नित्यं रसौदनः ।
मुद्गामलकयूषस्तु वद्धविट्काय दीयते ॥"
रसो विष्किरमांसरसः ।
'पेयाञ्च रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥
कासी श्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीशृतां पिबेत् ॥"
पेयमिति शेषः । इति वातज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ पित्तज्वराधिकारः । तत्र पित्तज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
'पित्तलाहारचेष्टाभ्यां पित्तमामाशयाश्रयम् ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत्स्याद्रसानुगम् ॥"
पित्तस्य पङ्गुत्वात्तेन कोष्ठाग्निरग्नाः बहिर्निन्तुं न शक्यते । यत आह ।
'पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥"
इति ।
ततोऽत्र पित्तं वायुसहायं बोद्धव्यम् यत आह ।
"न ह्येकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।
एकस्तु कुपितो दोषः इतरानपि कोपयेत् ॥" इति ।
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह । पित्तान्नयनयोर्दाह इति । पित्तात् ज्वरे उत्पत्स्यति नेत्रदाहः स्यात् ।
स च श्रमादिपूर्व्वको भवति ॥ * ॥
अथ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
"वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ।
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥"
अतिसारः पित्तस्य सरत्वात् सदवत्वा प्रवृत्तिमेत्तनीसार एव तस्य ज्वरोपद्रवत्वात् । वमिः यदा पित्तं कफस्थानं याति तदा बोद्धव्या । प्रलापोऽनर्थकं वचः । मूर्च्छाशब्दादिरज्ञानम् । मदः पूगकोद्रवधत्तूरभक्षणादिव मत्तता । भ्रमः चक्रारूढस्येव ज्ञानम् । चकारात् रक्तकोठादयो बोद्धव्याः ॥ * ॥ अथ पित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
'आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यात्र दारोग्यदर्शने लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पैत्तिके दशरात्रेण ज्वरं युञ्जीत भेषजमिति । दशरात्रेण लङ्घनवता यतितेनेत्यर्थः ॥ * ॥
किन्तद्वेषज तदाह ।
'तिक्तामुस्ताधवे पाठाकटफलाभ्यां यदोदकम् ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥"
इति तिक्तादिक्वाथः ॥ * ॥
'पर्पटो वासकस्तिक्ता किरातो धन्वयासकः ।
प्रियङ्गुश्च शृतः क्वाथ एषां शर्करया युतः ॥
पिपासादाहपित्तासयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥"
इति पर्पटादिक्वाथः ॥ * ॥
'द्राक्षा हरीतकी मुस्ता कटुका कृतमालकः ।
पर्पटश्च शृतः क्वाथ एषां पित्तज्वरापहः ॥
मुखशोषप्रलापान्तर्दाहमूर्च्छाभ्रमप्रयुत ।
पिपासारक्तपित्तानां शमनो भेदनो मतः ॥"
इति द्राक्षादिक्वाथः ॥ * ॥
"पटोलयवधान्याकमधूकं मधुसंयुतम् ।
हन्ति पित्तज्वरं दाहं तृष्णां चातिप्रमाथिनीम् ॥"
इति पटोलादिक्वाथः ॥ * ॥
'गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्पटः ।
पित्तज्वरं हरेत्तूर्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥"
इति गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥
एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ॥" * ॥
"ह्रीवेरं चन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम् ।
दद्यात् सुशीतलं वारि तृट्छर्द्दिज्वरदाहनुत् ॥"
इति ह्रीवेरादिक्वाथः ॥ * ॥
"भूनिम्बातिविषालोध्रमुस्तकन्यकवाह्नला ।
वासकं धान्यकं बिल्वं कषायो माक्षिकान्वितः ॥
विड्भेदश्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥'
इति भूनिम्बादिक्वाथः ॥ * ॥
"द्राक्षाचन्दनपद्मानि मुस्ता तिक्ताम्रतापि च ।
धात्री वालमुशीरञ्च लोध्रेन्द्रयवपर्पटाः ॥
पद्मकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधूकं कुलकं चापि किरातो धान्यकं तथा ॥
एषां क्वाथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
तृष्णां दाहं प्रलापञ्च रक्तपित्तं भ्रमं क्लमम् ॥
मूर्च्छां छर्द्दिं तथा शूलं मुखशोषमरोचकम् ।
कासं श्वासञ्च हृल्लासं नाशयेन्नात्र संशयः ॥'
इति महाद्राक्षादिक्वाथः ॥ * ॥
"सचिनी निशि पर्य्युषितः शालधान्याकतण्डुलक्वाथः ।
पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं पैत्तम् ॥'
इति धान्याकक्वाथः ॥ * ॥
"अमृतायाः हिमः प्रातः सचितः पैत्तिकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥"
"गुडूची भूमिनिम्बश्च वालं वीरणमूलकम् ।
लघु मुस्तं त्रिदन्ताभी द्राक्षा वासा च पर्पटः ॥
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं पित्तकृतं द्रुतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥'
इति गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥
"पलाशस्य बदर्या वा निम्बस्य मृदुपल्लवैः ।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्याद्दाहयुतं ज्वरम् ॥ * ॥

उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र-
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीताम्बुधारा बहुला पतन्ती
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरञ्च ॥ * ॥

पथ्यां सैलघृतक्षौद्रैर्लिह्याद्दाहज्वरापहः ।
कासाल्पकपित्तशोषपार्श्वाशान् हन्ति वमीरपि ।
सैलघृतक्षौद्रैरित्यत्र न सहुधयस्तेन केवलेन क्षौद्रेणापि लिह्यात् ॥ * ॥
'काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठनं दाहनाशनम् ।
अथ शीतरसखिन्नशीतलीहसवाहवः ॥ * ॥
द्राक्षामलककल्केन कवलोऽत्र हितो मतः ।
पक्वदाडिमबीजैर्व्वा धानाकल्केन च क्वचित् ॥'
धानात्र धान्याकम् । इति कवलः ॥ * ॥
अथान्नमाह ।
"दाहवम्यर्द्दितं क्षामं निरन्नं तृषयान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥"
लाजतर्पणं लाजाशक्तुरूपं तर्पणम् । इदं पेयस्वरूपसक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ॥ * ॥
'मुद्गयूषौदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ।
हर्म्ये शुभ्राभ्रसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ॥
मलयोद्भवसंसिक्ते स्वप्यात् पित्तज्वरी नरः ॥

हारावली चन्दनशीतलानां
सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम् ।

नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥
वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
नार्य्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मताः ॥”
इति पित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥ * ॥
अथ श्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र श्लेष्मज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।
“श्लेष्मलाहारचेष्टाभ्यां कफ आमाशयाश्रयः ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत् स्याद्रसानुगः ॥”
कफस्य कोष्ठाग्नितेजसो बहिर्नयनेन पक्तुत्वा-दाशङ्कायां जातायां पित्तस्यैव सिद्धान्तो बोद्धव्यः ॥ * ॥ अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह ।
कफान्नान्नाभिनन्दनमिति । कफात् ज्वरे उत्पत्स्यति अन्नानभिलाषः स्यात् । स च श्रमादि-पूर्व्वको भवति ॥ * ॥ अथ श्लेष्मज्वरस्य लक्षणमाह ।
“स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ।
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोरति-शुक्लता ॥
स्तैमित्यं अङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितत्वमिव । स्तिमितो वेगः ज्वरस्य मन्दवेगः । आलस्यं समर्थस्यापि कर्म्मण्यनुत्साहः । स्तम्भः अङ्गानम्रता । तृप्तिः अन्नाभिलाषे सत्यपि भोजनासामर्थ्यम् । गौरवं गात्राणाम् । शीतं शीतं लगति । उत्क्लेदः वमनोपस्थितिरिव । अतिनिद्रता निद्राधिक्यम् । प्रतिश्यायो नासारोगविशेषः । अरुचिः भोजनानिच्छा । चकारात् पिड़का शीला मुखप्रसेकश्छर्द्दिस्तन्द्रा हृदयोपलेप उष्णाभिलाषो वह्निमान्द्यमिति । यत उक्तम् ।
“प्रसेकः पिड़काः शीताश्छर्द्दिस्तन्द्रोष्णकामिता ।
कफेन लिप्तहृदयं भवेदग्नेश्च मन्दता ॥”
अथ श्लेष्मज्वरचिकित्सा ।
“आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥”
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने श्लेष्मज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । द्वादशाहेन लङ्घनवता अतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥ किन्तद्भेषजं तदाह ।
“पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनमिति ।”
पिप्पल्यादिगणमाह ।
“पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
नागरं चित्रकं चव्यं रेणुकैलाजमोदिका ॥
सर्षपो हिङ्गु भार्गी च पाठेन्द्रयवजीरकाः ।
महानिम्बश्च मूर्व्वा च विषा तिक्ता विडङ्गकम् ॥
पिप्पल्यादिगणो ह्येष कफमारुतनाशनः ।
गुल्मशूलज्वरहरो दीपनश्चामपाचनः ॥”
इति पिप्पल्यादिक्काथः ॥
“क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः श्वासकासज्वरापहः ।
प्लीहानं हन्ति हिक्काञ्च बालानामपि शस्यते ॥
पिप्पलीं त्रिफलाञ्चापि समभागां ज्वरी लिहन् ।
मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥ * ॥
कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः ॥”
इति चातुर्भद्रिकावलेहः ॥ * ॥
“कटफलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी तथा ।
कटुत्रयञ्च सर्व्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसैर्लिह्यान्मधुना वा कफज्वरी ।
कासश्वासारुचिच्छर्द्दिश्लेष्मानिलनिवृत्तये ॥”
इत्यष्टाङ्गोऽवलेहः ॥ * ॥
“सिन्धुवारदलक्काथं कणाढ्यं कफजे ज्वरे ।
जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे च पिहिते पिबेत् ॥
यवानी पिप्पली वासा तथा खाखसवल्कलम् ।
एषां क्काथं पिबेत् कासे श्वासे च कफजे ज्वरे ॥
वासाक्षुद्रामृताक्काथः क्षौद्रेण ज्वरकासहृत् ॥”
इति वासादिक्काथः ॥ * ॥
“मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं कारवी कणा ।
चित्रकं कट्फलं कुष्ठं ससुगन्धिवचा शिवा ॥
कण्टकारी जटा शृङ्गी यवानी पिचुमर्द्दकः ।
एषां क्काथो हरत्येव ज्वरं सोपद्रवं कफात् ॥”
इति मरिचादिक्काथः ॥
वातज्वराधिकारोक्तकल्पतरुरसोऽपि । श्लेष्मज्वरे दातव्यस्तस्य कफव्याधिहरत्वात् ॥ * ॥
“सिन्धुत्रिकटुराजीभिरार्द्रकेण कफे हितः ॥”
कवल इति शेषः ॥ * ॥ अथान्नमाह ।
“मुद्गयूषौदनो देयो ज्वरे कफसमुत्थिते ॥”
इति श्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ वातपित्तज्वराधिकारः । तत्र द्वन्द्वजज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह । तत्र वातपित्तज्वरस्य ।
“वातपित्तकरैर्व्वातपित्ते आमाशयाश्रये ।
वह्निर्न्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगे ज्वरकारिणी ॥”
स्यातामिति शेषः ॥ * ॥
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह ।
“प्रायूपे वातपित्तस्य भवतो वातपैत्तिके ॥”
ज्वर इति शेषः ॥ * ॥
अथ वातपित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
“तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहो निद्रानाशः शिरोरुजा ।
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥
पर्व्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥”
पर्व्वभेदः पर्व्वाणि भिद्यन्त इवेति सन्धिषु व्यथा ॥
अथ वातपित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
“वातपित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि ।
किराततिक्तामृतां द्राक्षामामलकीं शटीम् ।
निष्क्काथ्य सगुड़ं क्काथं वातपित्तज्वरे पिबेत् ॥”
इति किरातादिक्काथः ॥ * ॥
“गुड़ूची पर्पटो मुस्तं किरातो विश्वभेषजम् ।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥”
इति पञ्चभद्रक्काथः ॥ * ॥
“त्रिफलाशाल्मलीरास्नाराजवृक्षाटरूषकैः ।
शृतमम्बु हरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥”
इति त्रिफलादिक्काथः ॥ * ॥
“मधुकं सारिवा द्राक्षा मधूकं चन्दनोत्पलम् ।
काश्मीरफलकं लोध्रं त्रिफला पद्मकेशरम् ॥
परूषकं मृणालञ्च क्षिपेत् संचूर्ण्य वारिणि ।
निशोषितं सिताक्षौद्रलाजयुक्तञ्च तत् पिबेत् ।
वातपित्तज्वरं दाहं तृष्णामूर्च्छारुचिभ्रमान् ॥
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिव मारुतः ॥”
अत्र मधुकादिमृणालान्तं समुदितं पलपरिमितं संचूर्ण्य क्षिपेत् वारिणि षट्पलपरिमिते । मधुकादिर्हिमो द्राक्षे ॥ * ॥
अथान्नमाह ।
“मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तज्वरे हितः ।
महादाहे प्रदातव्यो यूषश्चणकसम्भवः ॥”
दाड़िमामलकमुद्गसम्भवो यूष उक्त इति वातपैत्तिके ।
“कफपित्तहरा मुद्गाः कारवेल्लादयस्तथा ।
प्रायेण न च ते देया वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥
दत्तास्तु ज्वरविष्टम्भशूलोदावर्त्तकारिणः ॥”
इति वातपित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ वातश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
“वातश्लेष्मकरैर्व्वातकफावामाशयाश्रयौ ।
वह्निर्न्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगौ ज्वरकारिणौ ॥”
पूर्व्वरूपमाह ।
“प्राग्रूपे वातकफयोः ज्ञाता वातकफज्वरे ॥”
तस्य लक्षणमाह ।
“स्तैमित्यं पर्व्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् ॥
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥”
स्वेदाप्रवर्त्तनं स्वेदस्य आ समन्ताद्भावेन प्रवृत्तिः ॥
तथाह हारीतः ।
“शिरोग्रहः स्वेदभवश्च कासो
ज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्येति ॥”
स्वेदभवः स्वेदोत्पत्तिः ॥ * ॥
ननु स्वेदः पित्तस्य धर्म्मः अतएव पित्तज्वरे कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायत इत्युक्तम् । तस्मात् कथं वातश्लेष्मज्वरे स्वेदस्यातिप्रवृत्तिः । उच्यते । विकृतिविषमसमवायारब्धत्वान्न दोष इति कार्त्तिकः । प्रकृतिसमसमवायस्य विकृतिविषमसमवायस्य चायमर्थः प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः समवायः कार्य्यकारणभावः सम्बन्धः प्रकृतिसमसमवायः कारणानुरूपं कार्य्यमिति यावत् । यथा प्रकृतैर्यथास्थितैः शुक्लैस्तन्तुभिः समवायकारणैरारब्धः पटः शुक्ल एव भवति । यथा प्रकृतेन केवलेन वातेन पित्तेन कफेन वा जनितो ज्वरो वाताद्युचितैर्धर्म्मैर्व्वमथुवेगादिक-

सैनिकदर्शिनधूर्तो भवति । विजातिविषमम

धातुस्तु विषया स्तुभूतया विषम कारणमद्

श्या समवाय कार्यस्य कारणेनमस्य । यथा

मंथनादिकृतनाभ्यां हरिद्राचूर्णाभ्यां स्तुभनाभ्यां

विषम कारणानुरूपा लोहितो वर्णो जायते ।

तथा वातज विकताभ्यां वातश्लेष्मभ्यां हेतु

भूताभ्यां विषमा कारणानुरूपा सैन्यानि

प्रवर्तन्ते इति सिद्धान्तः ॥ ० ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

"वातश्लेष्मज्वरे स्वर्मांशय नवमाहनि ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।

श्रावणेय आलो वर्णो वातश्लेष्मज्वरापहः ।

कौष्माण्डाद्यभयोत्पलात् पञ्चकोलमिदं स्मृतम् ।

सोमरोदि मारुत श्रेष्ठ पाचन कफवातनुत् ।

गुल्मप्लीहोदराशहन्ता दीपनं पित्तकोपनम् ।"

इति पञ्चकोलम ॥ ० ॥

"किरातकिराततमलिभिर्दिकां

बलाकषायामृतदारुनिम्बकैः ।

कृत कषायो विनिहन्ति सत्वर

ज्वरं समीरान सकफात् समुत्थितम् ।"

इति किरातादिक्वाथः ॥ ० ॥

"पिप्पल्यादिकाथ क्वाथ दिवेहालकपञ्चकी ।

नागपद किञ्चित्रिमांशु ज्वरे भेषजमुत्तमम् ।'

इति पिप्पल्यादिक्वाथः ॥ ० ॥

"पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।

वचा नागिनिमना जातीपाठारकक्वाटरुकम् ।

किरातिकशी मूर्वा सभया म दन्तानि च ।

कञ्चन पुष्कर भार्गी त्रिवृत् कर्कटाह्वयम् ।

[illegible]

इति हृदयविषदार्वादिक्वाथः ॥ ० ॥

[illegible]

इति दशमूल क्वाथः ॥ ० ॥

[illegible]

इति [illegible]क्वाथः ॥ ० ॥

[illegible]

'क्लेश्मदि भद्रमुस्तदर्भं

निपानत प्रत्यमिति कुर्वन्ति ।

भार्गी मुस्तकासर्वकलय भाजन

मर्क्तीत सैन्धव सुभूतमान ।

मरिच पिप्पली शुण्ठी पथ्या सोमराजीपौष्करम् ।

भूनिम्ब कटुका कुष्ठ कचूरी निम्बिका शटी ।

स्तानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

एतच्चूर्णम थैव मीतोयेन सैन्धवेनथे ।'

निम्बिका पथ गुरिया इति लोके । अत्र शटी

गन्धपलाशी । इति मरिचाद्यचूर्णम् ॥ ० ॥

"भनिमकारवीनिकादिवाकरपलन दत्ता ।

दयामुद्रगम येत मस्तम सेन्धवथ ।'

इति भनिमाद्युचूर्णम ॥ ० ॥

पुर्वाक्तौ वातश्लेष्मिकोऽप्यत्र समुचित । यत

उक्तम् ।

'पीतमश्वगन्धाधामि अष्टाधानाम्निमुलिनि ।

वातश्लेष्मज्वरे सेन कारयेत तदैवापवित ॥ ० ॥

मातुलुङ्गमनकमरी पृत

निम्बुकमनिदियानिना सुरी ।

हन्ति वातकफरोगमाशयत

प्राणमाधु अङ्गमानरोचकम् ।

इति कवल ।"

वाग्भटमाह ।

'महत्या पथमल्पाग्न सम्यक निष्ठ चिकित्सक ।

वातश्लेष्म दद्यात ज्वरे वातकफात्मने ।'

इति वातश्लेष्मज्वराधिकारः ॥ ० ॥

अथ पैत्तिकश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य

विषमसमनिरुद्धकारणपथपूर्विकां सम्प्राप्ति

माह ।

"पित्तश्लेष्मकरे पित्तकफप्राकृतयायौ ।

वह्निमिरद कौशायि दशर्णा ज्वरकारिणौ ।'

पुर्व्वरूपमाह ।

"प्रायुर निक्तकषयौ व्यासौ पित्तकफे ज्वरे ।"

अथ तस्य लक्षणमाह ।

"लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।

मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ।"

आस्यस्य लिप्तत्व लिप्तः । लिप्तत्वं कफेन ।

तत्का अद्दाल्पितनचरम् । मोहो मदः ॥ ० ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

"पित्तश्लेष्मज्वरे पिपासीय दशमीहनि ।

गुडूचीनिम्बधान्याकचन्दनं कटुरोहिणी ।

गुडूच्यादिरयं क्वाथः पाचनो दीपन स्मृतः ।

तृष्णादाहारुचिच्छर्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः ।"

इति गुडूच्यादिक्वाथः ॥ ० ॥

"[illegible]

[illegible]

[illegible] पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

[illegible] ।"

इति [illegible] ॥ ० ॥

"[illegible]

[illegible] ।

दाहच्छर्द्यरुचिघ्नस्तु हिक्कासशूलनिवारणम् ।"

इति कण्टकार्यादिक्वाथः ॥ ० ॥

'नागरोशीरविश्वाख्यधान्यमोचरसाम्बुभि ।

शृत वायो भवेद्ग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।"

इति नागरादिक्वाथः ॥ ० ॥

'सशर्करामलकमात्रां कटुकाधोक्षवारिणा ।

पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तु पित्तश्लेष्मसमुद्भवम् ।"

अत्र कटुकाया द्वात्रिंशमाषा । शर्कराया

चत्वारो माषा । एवं कष इति चक्रः ।

वैद्यव्यवहारे तु कटुकाशर्करयो समानयो

रेव कष । इति कटुकीकल्क ॥ ० ॥

'सयष्टपुष्पशालाया रस क्षौद्रसितायुत ।

पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सासपित्त सकामलम् ।"

अत्र वासाया रसो अष्टमषार्ध मतो दश ।

मधुसितयो प्रत्येक टङ्क प्रक्षेप्य ॥ ० ॥

अथाप्रमाह ।

'कषाय परिपीतस्तु वमनवरपत्रोल्मया ।

पित्तश्लेष्मज्वरवमीदाहकण्डूहरो भवत ।" ॥

अन्यच ।

"मटोलपाञ्चयोर्यूष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।"

इति पित्तश्लेष्माधिकारः ॥ ० ॥

अथ सन्निपातज्वराधिकारः । तत्र निदा

नादिभिस्त्रिभिर्युक्ता सन्निपातज्वरमुक्ते दह्दा ॥ ॥

अथागन्तुकज्वराधिकारमाह । तत्रागन्तु

ज्वरस्य निदानमाह ।

'अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापत ।

आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्व स विभावयेत् ।"

अभिघात शस्त्रादिलगुडादि भ्रमिपातनम् ।

अभिषङ्ग कामशोकभयक्रोधभूतादिभिरावेश ।

अभिचार [illegible] । अभिशाप

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तत्र कस्यागन्तोः को निजो दोष इत्यपेक्षायामाह ।
"कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः ।
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥"
कामशोकभयात् कामशोकभयजादागन्तोर्वायुः कुप्यति । क्रोधात् क्रोधजादागन्तोः पित्तं कुप्यति । भूताभिषङ्गात् भूतावेशजादागन्तोः त्रयो मला दोषाः कुप्यन्ति इत्यर्थः । भूतसामान्यलक्षणाः भूतस्य भूतलक्षणस्य सामान्यं समानता येषां तानि भूतसामान्यानि भूतसामान्यानि लक्षणानि येषां ते भूतसामान्यलक्षणाः मलाः ॥ * ॥
अथागन्तुज्वराणां हेतुभेदैर्लक्षणभेदानाह ।
"श्यावास्यता विषकृते तथातीसार एव च ।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥"
विषकृते स्थावरजङ्गमविषभक्षणकृते ज्वरे । श्यावः शुक्लानुविद्धः कृष्णो वर्णः शाकवर्णो वा । अतीसारः स्थावरविषेणैव तस्याधोगामित्वात् । तोदः सूचीव्यधनेनेव व्यथा ॥ * ॥
"ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा ।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ॥
हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिशुष्यति ॥"
कामजे समीहितकान्ताद्यप्राप्तिनिमित्तके ज्वरे । चकारात् वाग्भटोक्तान्यपि लक्षणानि बोद्धव्यानि । तानि यथा,—
"कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ।
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः ॥"
भयात् भयजे ज्वरे प्रलापः । शोकाच्च चकारेण प्रलाप एवानुकृष्यते । कोपाच्च कोपादपि वेपथुर्भवति ॥ * ॥ ननु वेपथुर्वातस्य धर्मः तत् कथं क्रोधजे ज्वरे वेपथुः । यत उक्तम् । क्रोधात् पित्तमिति । उच्यते ।
"एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥"
इति वचनात् पित्तकोपितवातजन्य एवात्र वेपथुः ॥ * ॥ किञ्च क्रोधाद्वायुरपि भवति । यत उक्तं विदेहेन । क्रोधशोकौ स्मृतौ वातपित्तरक्तप्रकोपनाविति । यत उक्तम् ।
"भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यं रोदनकोपने ।
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥"
भूताभिषङ्गोत्थो विषमज्वरो भवति । कदाचिदपि वेगवान् कदाचिच्छान्तवेग इत्यर्थः ॥
"अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।"
तृष्णा चेति चकारेण हारीतादुक्तवादि वाग्भटोक्तञ्च बोद्धव्यम् । तद्यथा,—
"तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्व्वं मनस्ततो देहस्ततो विस्फोटविभ्रमैः ।
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर इति ॥"
अथ तेषां चिकित्सा ।
"चागन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्व्वन्ति लङ्घनम् ॥"
तथा च वाग्भटः ।
"शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥"
नेष्यते इति शेषः । अन्यच्च ।

"लङ्घनं न हितं कामशोकचिन्ताश्रमार्त्तिजे ।
भयभूतश्रमक्रोधलङ्घनैश्च कृते ज्वरे ॥
किन्तु दीप्ताग्नये तत्र दद्यान्मांसरसौदनम् ।
अभिघातज्वरे युञ्ज्यात् क्रियामुष्णविवर्ज्जिताम् ॥
कषायं मधुरं स्निग्धं यथादोषमथापि वा ।
अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥
रक्तावसेकैर्म्मेध्यैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥"
मेध्यैर्म्मेधाय हितैः ॥ * ॥
"श्रमव्यवायाध्वभङ्गभ्रंशक्षतद्रवान् ।
ज्वराणुपाचरेत् पूर्व्वं क्षीरमांसरसौदनैः ॥"
व्यधस्ताडनं कर्णादिवेधो वा । भङ्गश्छेदभेदादिकः । भ्रंशो वृक्षादितः पतनम् ॥ * ॥
"श्रमश्रान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवानिद्राञ्च कारयेत् ।
ओषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः ।
जयेत् कषायैर्म्मतिमान् सर्व्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥"
सर्व्वगन्धमाह ।
"चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम् ।
लवङ्गसहितञ्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥ * ॥
क्रोधजे पित्तजे काम्ये नार्य्याः सद्वाक्यमेव च ।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ।
कामैरथ मनोज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः ॥
सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥"
कामैः कामायेश्नैः । मनोघ्नैः धिक्कारादिभिर्भयजनकवचनैर्वा ॥ * ॥
"कामात् क्रोधज्वरो नश्येत् क्रोधात् कामज्वरस्तथा ।
घातिताभ्यामुभाभ्याञ्च कामक्रोधज्वरक्षयः ॥"
घातिताभ्यामुभाभ्यां मनसि निगृहीताभ्यां कामक्रोधाभ्याम् ॥ * ॥
"भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताडनैः ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःसान्त्वैश्च मानसम् ॥"
ताडनैरित्यस्य स्थाने केचित् पूजनैरिति पठन्ति ॥
"सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे निबद्धमपहरति ।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्द्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥
अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत् ।
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहदृष्टिजौ ॥"
इत्यागन्तुज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ विषमज्वराधिकारमाह । तत्र विषमज्वरस्य निदानादिचिकित्सापर्य्यन्तं विषमज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ जीर्णज्वराधिकारः । तस्य निदानादिकं जीर्णज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ दुर्ब्बलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
"हरीतकी निम्बपत्रं नागरं सैन्धवोऽनलः ।
एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्ब्बलज्वरशान्तये ॥"
इति हरीतक्यादि चूर्णम् ॥ * ॥
"अरुचिमनलमान्द्यं पीनसश्वासकासा-
बुदरमुदकदोषानाशु हन्यादशेषान् ।
जनयति तनुकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं
पलपरिमितशुण्ठीचोदविह्नः कषायः ॥"
इति शुण्ठीक्वाथः ॥ * ॥

"विषं भागद्वयं दग्धकपर्द्दः षष्ठभागकः ।
मरिचं नवभागञ्च चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्य्यान्मुद्गनिभां वटीम् ।
वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायञ्च भक्षयेत् ॥
अयं रसो ज्वरे योज्यः सामे दुर्ब्बलकेऽपि च ।
अजीर्णाध्मानविष्टम्भशूलेषु श्वासकासयोः ॥"
इति दुर्ब्बलजेता रसः ॥ * ॥
"पटोलमुस्तामृतवल्लिवासकं
सनागरं धान्यकिराततिक्तकम् ।
कषायमेषां मधुना पिबन्नरो
निवारयेत् दुर्ब्बलदोषमुल्वणम् ॥"
इति पटोलादिक्वाथः ॥ * ॥
"किराततिक्तत्रिवृदब्दपिप्पली-
विडङ्गविश्वाकटुरोहिणीरजः ।
निहन्ति लीढं मधुनातिसत्वरं
सुदुस्तरं दुर्ब्बलदोषजं ज्वरम् ॥"
इति किराततिक्तादिचूर्णम् ॥ * ॥
"भोजनादौ नरैर्भुक्तं शुण्ठीराण्यभयोत्थितम् ।
कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥
महार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चोष्णेन वारिणा ।
नानादेशसमुद्भूतंवारिदोषमपोहति ॥" * ॥
अथ साध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।
"बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥"
ज्वरस्योपद्रवानाह ।
"श्वासमूर्च्छारुचिच्छर्द्दितृष्णातीसारविड्ग्रहाः ।
हिक्काकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥" * ॥
प्रसङ्गादुपद्रवाणां चिकित्सायां विशेषमाह ।
"संजातोपद्रवो व्याधिस्त्याज्यो न व्याधिचिकित्सकैः ।
व्याधौ शान्ते प्रशाम्यन्ति सद्यः सर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
अतो व्याधिं जयेद्यत्नात् पूर्व्वं पश्चादुपद्रवम् ।
भिषग्वरः कुशलः सोऽत्र जयेत् पूर्व्वमुपद्रवम् ॥
तेष्वपि प्रचुरेषु प्राङ्नाशयेदाशुकारिणम् ।
मूलव्याधिं जयेत् पूर्व्वं जेयो यो वा भवेद्बली ॥
अविरोधेन वा कुर्य्यादुभयोरपि च क्रियाम् ॥"
तत्र ज्वरे श्वासस्य चिकित्सा ।
"सिंही व्याघ्री ताम्रमूली पटोली
शृङ्गी पद्मा पुष्करं रोहिणी च ।
शाकं शटी शैलमल्लाश्च बीजं
श्वासं हन्यात् सन्निपाते दशाङ्गः ॥"
सिंही वड़ोकटैया । व्याघ्री कटैया । ताम्रमूली दुरालभा । पद्मा भार्गी । रोहिणी कटुकी । शैलमल्ली कोरैया । इति दशाङ्गो योगः ॥ * ॥
"भार्गीनिम्बघनाभयामृतलताभूनिम्बवासाविषा-
त्रायन्तीकटुकावचात्रिकटुकश्योनाकशक्रद्रुमैः ।
रास्नायासपटोलपाटलिशृङ्गीदार्व्वीविशाला-
त्रिवृद्-
ब्राह्मीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशाधात्र्यग्निदेव-
द्रुमैः ॥
क्वाथोऽयं खलु सन्निपातनिवहान् द्वात्रिंशता
पागतो ।
दुर्द्धर्षान्निजतेजसा विजयते सर्पान् गरुत्मानिव

दीप्यते १० द्युमत ११। इत्येकादश ज्वलति कर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः॥

ज्वलन, पुं, (ज्वलतीति। ज्वल+"सुप्यजात्यय दन्दद्यसृयधिज्वलशुचलसमतपदः।" ३। २। १५०। इति युच्।) अग्निः। (यथा, कला विलासे। १। ४।

"यत्र त्रिनयननयनज्वलनज्वालावलीशलभ इति।
जीवति मानसजन्मा शशिवदनावदनकान्ति पीयूषैः॥")

चित्रकवृक्षः। इत्यमरः॥२।४।५६॥ (ज्वल+भावे ल्युट्।) दहने क्ली॥

ज्वलनाश्मा, [न्] पु (ज्वलन सूर्य्यवद्दीप्ति विशिष्ट अश्मा प्रस्तरमणिः। नित्यकर्म्मधारयः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

ज्वलित, त्रि, (ज्वल+क्तः।) दग्ध। उज्ज्वल। इति मेदिनी। ते, ११०॥ (प्रदीप्तः। यथा, महाभारते। ६। १८। ६।

"काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः॥")

ज्वलिनी, स्त्री (ज्वलो दीप्तिरस्त्यस्याः। ज्वल+इनि+ङीप्।) मूर्व्वालता। इति राजनिर्घण्टः॥

ज्वाल, पु स्त्री (ज्वलतीति। ज्वल+"ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः।" ३। १। १४०। इति णः। पक्षे स्त्रियां टाप्।) अग्निशिखा। इत्यमरः॥१।१।६०॥ (यथा, महाभारते। ३। २१८। ३।

"दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्य्यवान्॥")

दीप्तिविशिष्टे त्रि। इति मुग्धबोधम्॥

ज्वाला, स्त्री दग्धान्नम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (ज्वलतीति। ज्वल+ण+टाप्।) अग्निशिखा। इत्यमरः। १। १। ६०॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। १२। ८३।

'अभ्युद्गतोग्रप्रलयाग्निज्वालामालाकुलैर्मुखैः॥')

दाहश्च। (स्वनामख्याता कस्यचन पत्नी। यथा महाभारते। १। ९५। २५।

'ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम। तस्यां पुत्त्रं मतिनारं नामोत्पादयामास॥")

ज्वालागर्द्दभक, पु (ज्वालागर्द्दभ+स्वार्थे कन्। तत्र एषा ज्वालावत् दाहः।) रोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। ज्वालारासभकामय २ ज्वालागर्द्दभः ३ गर्द्दभः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य लक्षणं ज्वालागर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम्॥

ज्वालाजिह्व पुं (ज्वाला शिखा एव जिह्वा यस्य।) अग्निः। इति हेमचन्द्रः। ४।१६५॥ (स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा महाभारते ९। ४५। ५८।

"ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटी हरिः॥")

दानवविशेषः। स तु बलिराजस्य सेनानी विशेषः। यथा हरिवंशे। २३२। ६।

"कराला ज्वालाजिह्वश्च प्रलम्बः शशलोचनः॥")

ज्वालामुखी स्त्री (ज्वालैव मुख प्रधानं यस्याम्। तत्रत्यप्रज्वलितज्वालाभिरेव पूजादिकं यस्याः।
देवील्यतोऽस्यास्तथात्वम्।) पीठस्थानविशेषः। तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता। तत्र अम्बिका देवी। उन्मत्तनामकभैरवश्च। इति पीठमाला॥ यथाच।

"ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरव।
अम्बिका सिद्धिदा नाम्नी स्तन जालन्धरे मम॥"
इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णय॥

विद्याविशेषः। यथा,—

"ज्वालामुखीक्रम वक्ष्ये या पूज्या मध्यत शुभे॥
नित्यारुणा मदनान्तरा मदमोहापकल्यपि॥
कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेन्द्रापि।
ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा।
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डेति च पूजयेत्।
विजया चाजिता चैव मोहनी चापराजिता॥
स्तम्भनी जपनी पूज्या कालिका पद्मवाहन।
ज्वालामुखीक्रम पूज्य विषादिहरक भवेत्॥"
इति गारुडे ज्वालामुखीविद्या २०४ अध्याय॥

झ

झ, झकार। स व्यञ्जनवर्णः नवमवर्णः चवर्गचतुर्थवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थान तालु। इति व्याकरणम्॥ (यदुक्त शिक्षायाम्। १७।

'कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥")

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

"विसर्गस्तालुरोष्ठो च ध्वनश्च यत्नतः॥"
इति प्रपञ्चसार॥

(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,

'त्रिकोणकुण्डलीरूपा वामदक्षिणयोगतः।
क्रमशस्तासु तिष्ठन्ति चन्द्रसूर्य्याग्नयः प्रिये॥
तत्र क्रोडगता मात्रा शक्तिरूपा स्वरूपिणी।
ऊर्द्धमात्रा सरस्वती मध्ये नारायणी स्मृता॥"

अस्य ध्यान यथा वर्णोद्धारतन्त्रे।

"ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने॥
सप्तप्रदेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम्॥
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम्।
चतुर्भुजां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम्॥
ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मन्त्र दशधा जपेत्॥"

अस्य स्वरूप यथा—

'झकार परमेशानि। कुण्डली मोक्षरूपिणी।
रक्तविद्युल्लताकार सदा त्रिगुणसंयुतम्॥
पञ्चदेवमय वर्ण पञ्चप्राणात्मक सदा।
त्रिबिन्दुसहित वर्ण त्रिशक्तिसहित तथा॥'
इति कामधेनुतन्त्रम्॥

तस्य ३५ पञ्चत्रिंशत् नामानि यथा,—

"झो झङ्कारी गुहो झञ्झावायुः सत्य वडुतत। अजेशो द्राविणी नादः पाशी जिह्वा जल स्थितिः॥
विरजेशो धनुर्हस्तः कर्णो नादजः कुज। दीर्घबाहुर्बलो रूपमाकन्दितः सुचञ्चल॥
दुर्मुखो नष्ट आत्मवान् विकटा कुचमण्डल॥
कलहसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपर्व्वक।
दण्डहासोऽट्टहासश्च मायात्मा धनञ्जय कर॥'
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

झ, पु (झटति सङ्घीभवतीति। झट सङ्घात+बाहुलकात् ड।) झञ्झावात। असुरगुरुः। इति शब्दरत्नावली॥ झटीश्च। सुरगुरुः। दैत्यराज। ध्वनि। तारवायु। इति मेदिनी। झे, १॥ नष्टे, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

झगझगायमान, त्रि, (झगझग इवाचरतीति। झगझग+कर्तृ क्यङ् सलोपश्च।' ३।१।११। इति क्यङ् तत शानच।) चाकचिक्ययुक्त। झकझकिया इति भाषा। यथा,—

"मयूरवरगामिनीं सुरदशुद्धवर्णोत्कटां रणत्कणितघण्टिकां निशितशक्तिहस्तोद्यताम्।
प्रभानिकरशिभिर्झगझगायमानांशुकां नमामि गुहसम्भवां त्रिदशशत्रुनिर्णाशिनीम्॥"
इति देवीपुराणे स्कन्दवधे मालस्तवनामाध्यायः।

झङ्कार, पु, (झ+भावे घञ् कारः। झमित्यव्यक्त शब्दस्य कार करणं यत्र।) भ्रमरादिशब्द। यथाह वल्लालसेन।

"प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो झङ्कारकोलाहलः।"

(तथा च पञ्चतन्त्रे। ५। ४२।

'अरण्योत्साहते दूर तमपि प्रियसन्निधौ। धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतझङ्कारजा सुधा॥')

झञ्झा स्त्री, (झमित्यव्यक्तशब्देन झटति सङ्घेन वहतीति। झट+बाहुलकात् ड। ततष्टाप्।) ध्वनिविशेषः। जलकणवर्षणम्। इति शब्द रत्नावली॥

झञ्झानिल, पुं, (झञ्झाध्वनियुक्तोऽनिलः।) प्रावृट्कालवायुः। झञ्झावात। इति त्रिकाण्ड शेषः॥

झञ्झावात, पु, (झञ्झाध्वनियुक्तो वातः।) प्रावृट्कालवायु। इति हलायुध। (यथा ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये।

'झञ्झावात रक्तवृष्टि वात्याश्च दृश्यमानकम्॥")

झट, सङ्घाते। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां पर सक सेट्।) झटति केशः। परस्पर सङ्घ स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

झटि, पुं, (झटति परस्पर सङ्घवान् भवतीति। झट सङ्घाते+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४। ११७। इति इन्।) क्षुद्रवृक्षः। इत्युणादिकोषः।

झटिति, अ इतम्। शीघ्रम्। तत्पर्य्यायः। स्राक् १ अञ्जसा २ अह्नाय ३ सपदि ४ द्राक् ५ मङ्क्षु ६। इत्यमरः। ३। ४। २॥ (यथा, पञ्चदश्यां। ७। १२५।

"तत्त्वविश्रान्तिमात्रायामर्थे किन्तु विपर्य्ययात्। विपर्य्ययस्तु न कालोऽस्ति झटिति क्वचित्॥")

झत्ति, अ, (झटिति इति शब्दस्य प्राकृतभाषायां झत्ति इति सिद्धम्।) झटिति। इति प्राकृत भाषायां काव्यप्रकाश॥

झनत्कारः, पुं, (कृ+भावे घञ् कारः । झनदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र ।) अनुकरणशब्दः । कङ्कणादिध्वनिः । यथा, कालिदासः ।
"उद्वेलज्ञ्जनवल्लिकङ्कणझनत्कारः क्षणं वार्य्यताम् ॥"

झम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, झमित्वा झान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

झम्पः, पुं, (लम्फः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सम्पातपतनम् । लम्फः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महावीरचरिते ।
"पुच्छास्फोटदलत्-समुद्रविवरैः पातालझम्पास्त्र- [ताः ॥")

झम्पारुः, पुं, (झम्पं लम्फं आराति आददातीति । आ+रा+बाहुलकात् डुः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झम्पाशी, [न्] पुं, (झम्पेन सम्पातेन अश्नातीति । अश+णिनिः । मत्स्यादिधारणकाले झम्पदानपूर्व्वकपतनादस्य तथात्वम् ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति जटाधरः ॥

झम्पी, [न्] पुं, (झम्पो लम्फोऽस्त्यस्येति । झम्प+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झरः, पुं, (झीर्य्यति शीर्णीभवति पतनादिस्थानमनेनेति । झॄ+"ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) निर्झरः । पर्व्वतावतीर्णजलप्रवाहः । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ (समूहः । यथा, नैषधे । २ । ३२ ।

"कलसे निजहेतुदण्डजः
किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः ।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभा-
झरचक्रभ्रमिमातनोति यत् ॥"

"स कलसः प्रभारूपेण कान्तिसमूहेन चक्रभ्रमिं कुलालचक्रभ्रमणमातनोति जनयति । यद्वा प्रभाझरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाकभ्रान्तिमातनोति ।" इति तट्टीका ॥)

झरा, स्त्री, (झर+टाप् ।) झरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

झरी, स्त्री, (झर+ङीष् ।) झरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

झर्च्च, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । श, झर्च्चती झर्च्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामादीपोरिति नुणो विभाषा वेदेपूचारणभेदश्च । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्च्छ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्च्छती झर्च्छन्ती । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्झती झर्झन्ती । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झरः, पुं, (झर्झ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा+कः । यद्वा, झर्झेति शब्दायते इति । झर्झ+बहुलवचनात् अरः ।) वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ चर्म्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थानम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ कारड़ इति ख्यातः ।
"डिण्डिमो डेङ्गरी प्रोक्तो झर्झरः पटहः स्मृतः ॥"
इति भरतधृतवैक्रण्ठः ॥
तत्पर्य्यायः । झल्लकी २ झल्ली ३ झर्जरी ४ झर्झरी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ८५ ।
"आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवाः ॥"
झर्झ्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से+अरः ।) कलियुगम् । (झर्झरो झर्झरशब्द इवास्त्यस्येति । अच् ।) नदभेदः । इति मेदिनी । रे, १५८ । (हिरण्याक्षपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७६ ।
"हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः ।
झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥")

झर्झरकः, पुं, (झर्झर+स्वार्थे कन् ।) कलियुगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झर्झरा, स्त्री, (झर्झ्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से+बाहुलकात् अरः । ततष्टाप् ।) वेश्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलशब्दविशेषः । यथा, काशीखण्डे । २६ । ६८ ।
"झिण्टीशवन्द्या झाङ्कारकारिणी झर्झरा- [वती ॥")

झर्झरी, स्त्री, (झर्झर+गौरादित्वात् ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । २३७ । २ ।
"गोमुखाडम्बराणाञ्च भेरीणां मुरजैः सह ।
झर्झरीडिण्डिमानाञ्च यश्रूयन्त महास्वनाः ॥")

झर्झरीकः, पुं, (झर्झतीति । झर्झ+"फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शरीरम् । इत्युणादिकोषः ॥ देशः । चित्रम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

झलज्झला, स्त्री, (झलज्झल इत्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्येति । अच् ।) हस्तिकर्णास्फालनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झलरी, स्त्री, (झल्लरी । पृषोदरादित्वात् ललोपः ।) हुडुकः । झर्झरवाद्यम् । वालचक्रम् । केशचक्रम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥

झला, स्त्री, कन्या । आतपस्योर्म्मिः । इति मेदिनी । ले, २० ॥

झल्लः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ स क्षत्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां जातः । (यथा, मनुः । १० । २२ ।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च ॥")
प्रहासकः । इति महाभारतम् ॥ भाँड़ इति भाषा ॥ (स्त्री, झर्झरवाद्यम् ॥)

झल्लकं, क्ली, (झल्ल+स्वार्थे कन् ।) कांस्यनिर्म्मितकरतालकम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम् ।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत् ॥"

झल्लकण्ठः, पुं, (झल्लो झल्लकशब्द इव कण्ठः कण्ठस्वरो यस्य ।) पारावतः । इति हारावली । ८७ ॥

झल्लरी, स्त्री, (झल्लं झल्लकशब्दं रातीति । रा+कः । स्त्रियां ङीष् ।) हुडुक्कः । झर्झरवाद्यम् । (यथा, काशीखण्डे । २९ । ६८ ।
"झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता ॥")
वालचक्रम् । वालड़ीति ख्यातम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥ शुद्धम् । क्लेदः । इत्यजयपालः ॥

झल्लिका, स्त्री, (झल्लीव कायतीति । कै+कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) उद्वर्त्तनपटः । द्योतः । इति मेदिनी । के, ६६ ॥ उद्वर्त्तनमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्ली, स्त्री, (झल्ल+ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्लीलः, पुं, (झर्झ क्विप् तादृशः सन् लीलः । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तर्कुलासकः इति हारावली । २१३ ॥ टेकुयार वाँटुल इति भाषा ॥

झष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) आद्यस्वरी । झषति । षष्ठस्वरी चायमिति केचित् । झूषति । इति दुर्गादासः ॥

झष, ष ग्रहे । पिधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ष, झषति झषते वस्त्रं जनो गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । सप्तमस्वरादिरयमिति पूर्णचन्द्रत्रिलोचनरामाः । अर्षति अर्षते । इति दुर्गादासः ॥

झषं, क्ली, (झष ग्रहे+अच् ।) खिलम् । इत्यजयपालः ॥

झषः, पुं, (झष्यते वध्यते भक्षणाय झष्यते गृह्यते इति वा । झष+"खनो घ च ।" ३।३।१२५। इति घ ।) मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १० । ३१ ।
"झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥"
मकरः । यथा, रामायणे । २ । ११४ । ४ ।
"लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥")
तापः । वनम् । इति मेदिनी । षे, १२ ॥ मीनराशिः । यथा,—
"सार्द्धसप्तझषे मेषे वसुसार्द्धौ घटे वृषे ॥
इति समयप्रदीपः ॥

झषकेतनः, पुं, (झषो मकरो मीनो वा केतनं केतुरस्य ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥

झषा, स्त्री, (झष्+अच् ततष्टाप् ।) नागबला । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥

झषाङ्कः, पुं, (झषः अङ्को यस्य ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दर्पः । यथा, श्रीकण्ठचरिते । ११ । २ ।
"यत्कला किल झषाङ्कपुलिन्द-
स्यन्दमानवडिशव्रतमाधात् ॥")

झषाशनः, पुं, (झषान् मत्स्यान् अश्नातीति । अश् ग भोजने+कर्त्तरि ल्युः ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

 ज्वरः ज्वरः

त्रिश्च श्वासक्षासकासगुदरुगम्लपित्तहिक्कामय-
क्षयाक्षमलामयार्हितमला विड्वन्धभाक्
तृषि ॥”

विश्वा अतीसः । शक्रद्रुम ककुभः । देवद्रुम देव
दारु । इति द्वात्रिंशदङ्गक्काथः ॥ * ॥

‘मधुना कृष्णाकटफलकर्कटशृङ्गीभव चूर्णम् ।
श्वासामये मनोज्ञं लीढ़ा लोकः सुखी भवति ॥
वन्योपलाग्निसन्तापितताम्रस्याग्रेण पञ्चरे दाहः ।
अपहरति श्वासामयमथवा भावितः सुनिभिः ॥’

अथ ज्वरे मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।

‘आर्द्रकस्य रसेनस्य मूर्च्छायामाचरेन्नरः ।
अञ्जनञ्च प्रयुञ्जीत मधुसिन्धुशिलोषणैः ॥
शीताम्भसाभिषेकः सुरभिधूपः सुगन्धिपुष्पाणि ।
मृदुतालवृन्तवातः कोमलकदलीदलस्पर्शः ॥’

अथ ज्वरेऽरुचेश्चिकित्सा ।

‘अरुचौ तु शृङ्गवेररसके धान्ये ससिन्धुजे
कवलः ।
सिन्धूत्थमातुलुङ्गीफलकेशरधारणं वक्त्रे ॥”

अन्यच्च ।

‘अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साज्यसैन्धवम् ।
धात्रीद्राक्षासिताणां वा कल्कमास्ये तु
धारयेत् ॥”

अथ ज्वरे छर्द्देश्चिकित्सा ।

“क्वाथो गुडूच्या समधुः प्रणीतः
पीतः प्रणाशं वमनस्य कुर्य्यात् ।
विल्वस्थिकाथो मधुनावलीढ़ा
सचन्दना शर्करयान्विता च ॥”

अथ ज्वरे तृष्णायाश्चिकित्सा ।

“दन्तशठवीजपूरकदाड़िमबदरैः सशुक्रकैर्वदने ।
लेपो जयति पिपासामथ रजतगुटीमुखान्तःस्था ॥
शीतं पयः सौद्रयुतं निपीतं
माकन्दमाम्बेव तदुद्गमेषु ।
तर्षं प्रकर्षं प्रशमाय वक्त्रे
दध्यात् दर्श्योदवटाम्रलाजान् ॥”* ॥

अथ ज्वरेऽतीसारस्य चिकित्सा ।

“लङ्घनमेकं मुक्ता न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं प्रशमयति तत् पाचयत्यपि च ॥
वत्सकादमोवत्सकवारिवाह-
विश्वम्भरानिम्बविषा सविश्वाः ।
ज्वरातिसारं त्वरितं जयन्ति
विश्वामृतावत्सकवारिवाहाः ॥”

विश्वम्भरानिम्बो भूनिम्बः ।

“पाठाम्बनापपटमुस्तविश्वा
किरातसिक्तं यवान् विपाच्य ।
पिवन् हरत्येव हठेन मन्त्र
ज्वरातिसारानपि दुर्निवारान् ॥”* ॥

अथ ज्वरे विड्ग्रहस्य चिकित्सा ।

“विड्ग्रहे वातजित् कर्म्म कुर्य्यादन्नानुलोमनम् ।
मल प्रवर्त्तयेत्तासु तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः ॥
पथ्यारग्वधसिन्धुत्रिकण्टामलकैः शृतं तोयम् ।
कोष्णं ज्वरे विरभ्य दद्यादिदमेव विड्ग्रहे
प्राज्ञैः ॥”

अथ ज्वरे हिक्कायाश्चिकित्सा ।

‘नीरेण सिन्धूत्थरजोऽतिसूक्ष्म
नस्येन नूनं विनिहन्ति हिक्काम् ।
शुण्ठी हठाद्वा सितया समेता
धूमोऽथवा हिङ्गुसमुद्भवश्च ॥’* ॥

अथ ज्वरे कासस्य चिकित्सा ।

“कासे कणाकण्टमूल कालिद्रुमफल रजः ।
सविश्वभेषजं लिह्यात् मधुना वा दुरालभाम् ॥”

रजः पर्पटकम् ।

‘पुष्करमूलकटुत्रिकशृङ्गीकटफलयासककार-
विकाभिः ।
मधुललिताभिरयं खलु लेहः कासादिषु कफ-
रोगहरश्च ॥”* ॥

अथ ज्वरे दाहस्य चिकित्सा ।

“दाहाधिकारलिखितं दाहे कुर्य्याच्चिकित्सितम् ।
यत् ज्वराविरुद्धं यस्मात् नाशो ज्वरो यतः ॥”

अथ सुखसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणम् ।

“सन्तापोऽभ्यधिको बाह्यतृष्णादीनाञ्च मार्द्दवम् ।
बहिर्व्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥”

तृष्णादीत्यादिशब्देनान्तर्दाहसन्धास्थि यथा-
श्वासा ग्राह्याः । तेषामार्द्दवमल्पता । बहि-
र्व्वेगस्य ज्वरस्य ।

‘वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
प्राकृतः सुखसाध्यस्तु शरद्वसन्तसम्भवः ॥”

सुरभिर्व्वसन्तः ॥ * ॥

अथ कष्टसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।

‘वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥”

अन्यः प्राकृतादन्यः वैकृतः । * । वर्षादिषु
ज्वरं जनयतां वातादीनां चिकित्साविषयाय
प्राधान्यमप्राधान्यञ्चाह ।

‘वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितं ज्वरम् ।
कुर्य्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥”

तस्य पित्तज्वरस्य चिकित्सामाह ।

“तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥”

तत्प्रकृत्या तस्य पित्तस्य प्रकृत्या स्वभावेन ।
यत उक्तम् ।

“कफपित्ते द्रवं धातू सहेते लङ्घनं बहु ।” वि-
सर्गाच्च शरदो विसर्गकालत्वाच्च । यत उक्तम् ।
वर्षाशरद्धेमन्ता विसर्गः कालास्तत्रापि चलवन्तः
प्राणिनो भवन्ति सोमस्य बलवत्त्वादिति । तत्र
शरदि पित्तज्वरे अनशनाद्भयं न । कफो वसन्ते
तमपि वातपित्तं भवेदनु । वसन्ते कफज्वरेऽपि
कफप्रकृत्या लङ्घनाद्भयं न भवति । किन्तु
वसन्तस्यादानकालत्वात् निःशङ्कं न कर्त्तव्यम् ।
यत उक्तम् । शिशिरवसन्तग्रीष्मा आदानकाला-
स्तत्रापचितबलाः प्राणिनो भवन्ति सूर्य्यस्य
बलवत्त्वादिति । एतेनेदमुक्तम् । वर्षासु वायुः
प्रधानः पित्तश्लेष्माणावप्रधाने । शरदि पित्तं
प्रधानं कफोऽप्रधानम् । वसन्ते श्लेष्मा प्रधानं
वातपित्ते अप्रधाने । तत्र प्रधानस्य प्राधा-
न्येन चिकित्सा कर्त्तव्या । अप्रधानस्याप्रधाना
चिकित्सा विधेया । यत्र वैकृतेष्वपि प्रधा-
नस्य प्राधान्येन चिकित्सा कर्त्तव्या । तथा
चोक्तम् ।

‘संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्यः स वै भवेत् ।
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥’

संसर्गो दोषद्वयस्य संसर्गः । गरीयान् प्रधानः ।

“अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्च्चोविनिग्रहः ॥
अन्तर्व्वेगस्य लिङ्गानि कष्टसाध्यत्वमेव च ॥’

वर्च्चोविनिग्रहः पुरीषाप्रवृत्तिः ॥ * ॥

अथासाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।

“ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ।
असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृत् ज्वरः ॥”

दैर्घरात्रिकः बहुरात्रानुबन्धी । केशसीमन्तकृत्
प्रभावात् केशेषु सीमन्तं यः करोति ॥ * ॥

गम्भीरस्य लक्षणमाह ।

‘गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया ।
आनद्धत्वेन चात्यर्थं कासश्वासोद्गमेन च ॥”

आनद्धत्वेन विबद्धमलत्वेन ॥ * ॥ सामान्य-
ज्वरेऽपि कर्णमूलशोथस्यासाध्यत्वादिकमाह ।

‘ज्वरस्य पूर्व्वं ज्वरमध्यतो वा
ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोथः ।
क्रमादसाध्यः खलु कृच्छ्रसाध्यः
सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥”* ॥

अथारिष्टमाह । तत्रारिष्टस्य लक्षणम् ।

“रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते ।
तल्लक्षणमरिष्टं स्यादिष्टमप्यभिधीयते ॥
हेतुभिर्बहुभिर्जातो बहुभिर्बहुलक्षणः ।
ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ।’

शीघ्रमिन्द्रियनाशनः चक्षुरादीनां शक्ति-
नाशयति ॥ * ॥ अन्यच्चारिष्टमाह ।

“विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा ।
शीतार्द्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥”

विसंज्ञः विगतज्ञानः । ताम्यते नष्टहर्षः । शेते
निपतितोऽपि वा अचापिष्यन्द एवार्थे निप-
तित एव तिष्ठति न चोत्थातुं समर्थः तथा सन्
शेते एव । शीतार्त्तः शङ्कि । अन्तरुष्णः
अन्तर्दाहवान् ॥ * ॥ अन्यच्च ।

‘यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान् ।
वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति ज्वरस्तं हन्ति मानवम् ॥
हृष्टरोमा रोमाञ्चवान् । हृदि सङ्घातशूलवान्
सान्निपातिकशूलवान् । वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति
न तु नासिकया ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम् ।
सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥”

क्षपयति समाप्यति नाशयति ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“हतप्रभेन्द्रियं क्षाममरोचकनिपीड़ितम् ।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्ज्जयेत् ॥”

हता प्रभा दीप्तिर्येषाम् । अथवा हता प्रभा
प्रतिभा विषयग्रहणशक्तिर्येषां तथाविधानीन्द्रि-
याणि यस्य स हतप्रभेन्द्रियः । क्षामं क्षीणम् ।
गम्भीरः धात्वन्तर्गतः गम्भीरः उत्तरपद

तीव्रवेगः व्यातङ्कःसह्यवेगः ताभ्यां व्यार्त्त दुःखितम् ॥ ६ ॥ अन्यच्च ।

"मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।

शेषस्तु सम्भवता मोघः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"

व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ ८ ॥

विषमज्वरस्यारिष्टमाह ।

"आरम्भाद्विषमो यस्य यस्य वा दैर्घ्यरात्रिकः ।

क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो हन्ति यस्य तम् ॥"

यस्य आरम्भाद्विषमः प्रथमोत्पत्तेरेव विषमः न तु ज्वरोत्तरकालं । यस्य दैर्घ्यरात्रिको वा यस्य क्षीणस्यातिरूक्षस्य च गम्भीरो भवति तं विषमो दैर्घ्यरात्रिको गम्भीरश्च हन्तीत्यर्थः ॥ इति ज्वराधिकारः ॥ अथ ज्वरातिसाराधिकारः ।

"ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।

तस्माज्ज्वरातिसारस्य निदानं नोदितं पुनः ॥"

अथ ज्वरातिसारस्य चिकित्सामाह ।

"ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।

न तन्मिलितयोः कार्य्यमन्योन्यं वर्द्धयेत् पुनः ॥"

अयमभिप्रायः । ज्वरहरमनुलोमनं भवति । अतीसारहरं स्तम्भनं भवति । अतः परस्परविरुद्धत्वात् पृथक् उक्तं भेषजं मिलितयोर्न कार्य्यम् । यत आह ।

"अनुलोमनं ज्वरघ्नं ग्राहकमतिसारहृद्भवति ।

पृथगुक्तमौषधं तज्ज्वरातिसारे विरुद्धमन्योन्यम् ॥

अतस्तौ प्रतिकुर्व्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥

लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।

समुदीर्णदोषनिचयं तत् पाचयेत्तथा शमयेत् ॥

लङ्घनमुभयोरुक्तं मिलिते कार्य्यं विशेषतस्तदद्य ।

उत्पलषट्ककसिद्धं लाजमण्डादिकं सबलम् ॥"

उत्पलषट्कं यथा,—

"पृश्निपर्णीबलाबिल्वधनिकालागरोत्पलैः ।

ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां श्रृतां नरः ॥"

अत्र लाजमण्डापेक्षया वाशब्दः । अतिसारे पुरीषातिप्रवृत्त्या साम्लत्वं दाड़िमरसादिना कर्त्तव्यम् । इत्युत्पलषट्कम् ॥ ॥

"क्वाथ कलिङ्गाद्या नागराद्यो मधुसितायुतः ।

पीतो ज्वरातिसारस्य हृष्यावम्योश्च नाशनः ॥"

इति कथादिक्वाथः ॥ ॥

"नागरातिविषामुस्ताभूनिम्बवत्सकैः ।

क्वाथः सर्व्वज्वरहरः सर्व्वातीसारनाशनः ॥"

इति नागरादिक्वाथः ॥ ॥

"गुडूच्यातिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दवालकैः ।

पाठा भूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपर्पटैः ।

पिबेत् कषायं सक्षौद्रं ज्वरातीसारशान्तये ॥

शूलारोचकहृल्लासवमीनां विनिवृत्तये ॥"

इति हृद्गुडूच्यादिक्वाथः ॥ ॥

"उत्पलं दाड़िमत्वक् च पद्मकेशरमेव च ।

पिबेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥"

इत्युत्पलादिचूर्णम् ॥ ॥

विल्ववालकभूनिम्बगुडूचीधान्यनागरैः ।

कुटजाब्दयुतः क्वाथो ज्वरातीसारनुत् ॥

इति विल्वादिक्वाथः ॥ ॥

"नागरातिविषाविल्वगुडूचीविल्वसुस्तकैः ।

कषायः पाचनः शोथज्वरातीसारवारणः ॥"

इति नागरादिक्वाथः ॥ ॥

"पृश्निपर्णीकषायेण विश्वामचसमां पिबेत् ।

ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥"

इति पृश्निपर्णीक्वाथः ॥ ॥

इति ज्वरातिसाराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

ज्वरघ्नः, पुं, (ज्वरं हन्तीति । हन् + टक् ।) गुडूची । वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरनाशके, त्रि । (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं हृद्यं रुच्यं कफापहम् ॥")

ज्वरघ्नी, स्त्री, (ज्वरं हन्ति या । हन् + टच् ङीप् च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरघ्नी च ॥

ज्वराग्निः, पुं, (ज्वर एवाग्निः । दाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) ज्वरसन्तापः । तत्पर्य्यायः । आधिमन्थः २ । इति हारावली ॥

ज्वराङ्गी, स्त्री, (ज्वरमङ्गति विनाशकतया प्राप्नोतीति । अङ्ग गतौ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रदन्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्वरान्तकः, पुं, (ज्वरस्य अन्तको विनाशकः ।) नेपालनिम्बः । आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—

"भास्करो गन्धकः शर्व्वो देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।

शोणितं गगनञ्चैव पुष्यकञ्च महेश्वरम् ॥

भूनिम्बादिगणैर्भाव्यं मधुना गुटिका दृढ़ा ।

चातुर्थकं तृतीयञ्च ज्वरं सन्ततकं तथा ॥

आमज्वरं भूतजातं सर्व्वज्वरमपोहति ॥

अत्र भास्करः ताम्रम् । शर्व्वो रसः । देवी सौराष्ट्रमृत्तिका । विहङ्गं स्वर्णमाक्षिकम् । गगनं अभ्रकम् । पुष्यकं रसाञ्जनम् । महेश्वरं सुवर्णम् । अन्यत् सुगमम् । ताम्रादीनां समभागपूर्ब्बं भूनिम्बादिक्वाथेन भावयेत् । भूनिम्बाद्यष्टद्रव्याणि सर्व्वद्रव्यतुल्यानि अष्टभागावशिष्टं क्वाथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्द्य अनुरूपं लिहेत् । ज्वरान्तको रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥ ज्वरनाशकश्च ॥

ज्वरापहा, स्त्री, (ज्वरं अपहन्ति नाशयतीति । अप + हन + ड ।) विल्वपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेलशुंठा इति भाषा ॥ ज्वरनाशके, त्रि ॥

ज्वरारिः, पुं, (ज्वरस्य अरिः शत्रुर्नाशकत्वात् ।) ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—

"दरदवलिरसानां शुल्वनागाभ्रकाणां सुभगविटशिलानां सर्व्वमेकत्र योज्यम् ।

विपिनवृषदलोत्थे भावितं शोषयेत्तं दिवसदशसमाप्तौ रक्तिकैकाच्च कुर्य्यात् ॥

एकैकां भक्षयेदस्य चार्द्रकस्य रसैर्युतम् ।

दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते ॥

सर्व्वशूलविनाशी च कफपित्तविनाशनः ॥

वलिः । गन्धकः । सर्व्वं शोणाजिपत्ररसेन दिनं भावयित्वा गुञ्जाप्रमाणमार्द्रकरसेन देयम् । ज्वरारी रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥

ज्वराशनिः, पुं, (ज्वरे अशनिर्वज्रमिवामोघत्वात् ।) ज्वरनाशकौषधविशेषः । यथा,—

"रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताम्रसमं भवेत् ।

सर्व्वचूर्णसमं लौहं तत्समं चूर्णमभ्रकम् ॥

लौहे च लौहदण्डे च निर्गुण्ड्याः खरसेन च ।

मर्द्दयेद्दृयमतः पश्चान्मरिचं स्ततुल्यकम् ॥

पर्णेन सह पातयो रसो रक्तिकवम्मितः ।

सर्व्वज्वरहरश्रेष्ठो ज्वराशनिरुदाहृतः ॥

कासं श्वासं महाघोरं विषमाख्यं ज्वरं वमिम् ।

धातुस्थं प्रबलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम् ॥

यक्षहृल्लोदरश्लीहश्वयथुञ्च विनाशयेत् ॥

ज्वराशनी रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥

ज्वरितः, त्रि, (ज्वरः सञ्जातोऽस्य । ज्वर + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) ज्वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

"सुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।

आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥"

यथाच,—

"ज्वरितो हितमश्नीयात् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।

अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

ज्वरी, [न्] त्रि, (ज्वरोऽस्यस्येति । ज्वर + इनिः ।) ज्वरयुक्तः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

"गुर्व्वभिष्यन्दिकाले वा ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ॥")

ज्वल, ज म चले । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ज, ज्वालः ज्वलः । म, प्रज्वलयति । मित्त्वेऽपि ज्वलह्वलह्मल इत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः । ज्वालयति ज्वलयति प्रज्वलयति । लिट् दीप्तिः । ज्वलति वह्निः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाह कश्चित् ।

"जागर्त्ति लोको ज्वलति प्रदीपः सखीगणः पश्यति कौतुकेन ।

मुहूर्त्तमात्रं कुरु नाथ ! धैर्य्यं बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते ॥")

ज्वलः, पुं, ज्वालः । दीप्तिः । (ज्वलतीति । ज्वल दीप्तौ + अच् ।) दीप्तिविशिष्टे, त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥

ज्वलका, स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + बाहुलकात् वुन् ।) अग्निशिखा । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्वलत्, त्रि, (ज्वल + शतृ ।) दीप्तिमत् । तत्पर्य्यायः । जमत् १ कल्मलीकिनम् २ जञ्झनाभवत् ३ मल्मलाभवत् ४ अर्चिः ५ शोचिः ६ तपः ७ तेजः ८ हरः ९ हृणिः १० श्रृङ्गाणि ११ । इत्येकादश ज्वलति नामधेयानि ॥ भ्राजते १ भासते २ भास्यति ३ दीदयति ४ शोचति ५ मन्दते ६ भन्दते ७ रोचते ८ ज्योतते ९

ज्ञ

झनत्कारः, पुं, (क्व+भावे घञ् कारः । झनदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र ।) अनुकरणशब्दः । कङ्कणादिध्वनिः । यथा, कालिदासः ।
"उद्वेल्लद्भुजवल्लिकङ्कणझनत्कारः क्षणं वार्य्यताम् ॥"

झम, उ भच्चे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) उ, झमित्वा झान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

झम्पः, पुं, (लम्फः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सम्पातपतनम् । लम्फः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महावीरचरिते । [ताः ॥")
"पुच्छास्फोटदलत्-ससुद्रविवरैः पातालझम्पाश्च

झम्पारुः, पुं, (झम्पं लम्फं आराति आददातीति । आ+रा+वाहुलकात् डुः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झम्पाशी, [न्] पुं, (झम्पेन सम्पातेन अश्नातीति । अश+णिनिः । मत्स्यादिधारणकाले झम्पदानपूर्व्वकपतनादस्य तथात्वम् ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति जटाधरः ॥

झम्पी, [न्] पुं, (झम्पो लम्फोऽस्यस्येति । झम्प+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झरः, पुं, (झीर्य्यति जीर्णोभवति पतनादिस्थानमनेनेति । झॄ+"ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) निर्झरः । पर्व्वतावतीर्णजलप्रवाहः । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ (समूहः । यथा, नैषधे ।२।३२ ।
"कलसे निजहेतुदण्डजः
किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः ।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभा-
झरचक्रभ्रममिमातनोति यत् ॥"
"स कलसः प्रभारूपेण कान्तिसमूहेन चक्रभ्रमिं ज्वलालचक्रभ्रमणमातनोति जनयति । यद्वा प्रभाझरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाकभ्रान्तिमातनोति ।" इति तट्टीका ॥)

झरा, स्त्री, (झर+टाप् ।) झरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

झरी, स्त्री, (झर+ङीष् ।) झरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

झर्च्छ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । श, झर्चती झर्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामादीपोरिति नुमो विभाषा वेदेयूधारणभेदश्च । भर्त्सनमत्सर्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्च्छ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्च्छती झर्च्छन्ती । भर्त्सनमत्सर्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्झती झर्झन्ती । भर्त्सनमत्सर्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झरः, पुं, (झर्झ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा+कः । यद्वा, झर्झेति शब्दायते इति । झर्झ+वहुलवचनात् अरः ।) वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ चर्म्मपुटाच्छादितकाष्ठस्यानम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ करड़ इति ख्यातः ।
"डिण्डिमो डिङ्गरी प्रोक्तो झर्झरः पटहः स्मृतः ॥"
इति भरतधृतवैजयन्ती ॥
तत्पर्य्यायः । झल्लकी २ झल्ली ३ झलरी ४ झर्झरी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ८५ ।
"आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवाः ॥"
झर्झ्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से+अरः ।) कलियुगम् । (झर्झरो झर्झरशब्द इवास्यस्येति । अच् ।) नदभेदः । इति मेदिनी । रे, १५८ । (हिरण्याक्षपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७६ ।
"हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहावलाः ।
झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥")

झर्झरकः, पुं, (झर्झर+स्वार्थे कन् ।) कलियुगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झर्झरा, स्त्री, (झर्झ्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से+वाहुलकात् अरः । ततष्टाप् ।) वेश्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलशब्दविशेषः । यथा, काशीखण्डे । २६ । ६८ । [वतो ॥")
"झिण्टीशवन्द्या झाङ्कारकारिणी झर्झरा-

झर्झरी, स्त्री, (झर्झर+गौरादित्वात् ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । २३७ । २ ।
"गोमुखाडम्बराणाञ्च भेरीणां मुरजः सह ।
झर्झरीडिण्डिमानाञ्च यश्रूयन्त महास्वनाः ॥")

झर्झरीकः, पुं, (झर्झतीति । झर्झ+"फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शरीरम् । इत्युणादिकोषः ॥ देशः । चित्रम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

झलज्झला, स्त्री, (झलज्झल इत्यव्यक्तशब्दोऽस्यस्येति । अच् ।) हस्तिकर्णास्फालनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झलरी, स्त्री, (झल्लरी । पृषोदरादित्वात् ललोपः ।) हुडुकः । झर्झरवाद्यम् । वालचक्रम् । केशचक्रम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥

झला, स्त्री, कन्या । आतपस्तोर्म्मिः । इति मेदिनी । ले, २० ॥

झल्लः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ स चत्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां जातः । (यथा, मनुः । १० । २२ ।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च ॥")
प्रहासकः । इति महाभारतम् ॥ भाँड़ इति भाषा ॥ (क्ली, झर्झरवाद्यम् ॥)

झल्लकं, क्ली, (झल्ल+स्वार्थे कन् ।) कांस्यनिर्म्मितकरतालकम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम् ।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत् ॥"

झल्लकण्ठः, पुं, (झल्लो झल्लकशब्द इव कण्ठः कण्ठस्वरो यस्य ।) पारावतः । इति हारावली । ८७ ॥

झल्लरी, स्त्री, (झल्लं झल्लकशब्दं रातीति । रा+कः । स्त्रियां ङीष् ।) हुडुकः । झर्झरवाद्यम् । (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६८ ।
"झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता ॥")
वालचक्रम् । वालड़ीति ख्यातम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥ शुद्धम् । क्लेदः । इत्यजयपालः ॥

झल्लिका, स्त्री, (झल्लीव कायतीति । कै+कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) उद्वर्त्तनपटः । द्योतः । इति मेदिनी । के, ६६ ॥ उद्वर्त्तनमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्ली, स्त्री, (झल्ल+ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्लोलः, पुं, (झर्झ क्विप् तादृशः सन् लोलः । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तर्कुलासकः इति हारावली । २१३ ॥ टेकुयार वाँटुल इति भाषा ॥

झष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) आद्यस्वरी । झषति । मधस्वरी चायमिति केचित् । झूषति । इति दुर्गादासः ॥

झष, ञ ग्रहे । पिधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ, झषति झषते वस्त्रं जनो गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । सप्तमस्वरादिरयमिति पूर्णचन्द्रत्रिलोचनरामाः । अर्षति अर्षते । इति दुर्गादासः ॥

झषं, क्ली, (झस ग्रहे+अच् ।) खिलम् । इत्यजयपालः ॥

झषः, पुं, (झष्यते वध्यते भक्षणाय झाष्यते गृह्यते इति वा । झष+"खनो घ च ।" ३।३।१२५ । इति घ ।) मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १० । ३१ ।
"झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥"
मकरः । यथा, रामायणे । २ । ११४ । ४ ।
"लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥")
तापः । वनम् । इति मेदिनी । षे, १२ ॥ मीनराशिः । यथा,—
"साह्वसप्तझषे मेषे वसुसार्द्धो घटे वृषे ॥
इति समयप्रदीपः ॥

झषकेतनः, पुं, (झषो मकरो मीनो वा केतनं केतुरस्य ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥

झषा, स्त्री, (झष्+अच् ततष्टाप् ।) नागवला । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥

झषाङ्कः, पुं, (झषः अङ्को यस्य ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दर्पः । यथा, श्रीकण्ठचरिते । ११ । २ ।
"यत्कला किल झषाङ्कपुलिन्द-
सन्दमानवड़िशव्रतमाधात् ॥")

झषाशनः, पुं, (झषान् मत्स्यान् अश्नातीति । अश् ग भोजने+कर्त्तरि ल्युः ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झषोदरी, स्त्री, (झषो मत्स्य इव उदरं उत्पत्तिस्थानमस्याः । झषस्य उदरं उत्पत्तिस्थानं यस्याः इति वा । अर्शआदिभ्योऽजित्यचि ।) व्यासमाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झाङ्कृत क्ली, (झाम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कृतं करणं यत्र ।) चरणालङ्कारविशेषः । इति धरणिः ॥

झाट, पुं, (झट+घञ् ।) निकुञ्जः । कान्तारः । व्रणादीनां मार्ज्जनम् । इति मेदिनी । टे ११ ॥

झाटल पु (झाटं लातीति । ला+कः ।) घण्टापाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

झाटा, स्त्री (झट+णिच्+अच् ततष्टाप् च ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥ यूथिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

झाटिका स्त्री, (झाटा+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) भूम्यामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

झामक, क्ली (झाम्+ण्वुल् ।) दग्धेष्टका । इति हारावली । २१४ ॥ झामा इति भाषा ॥

झामरः, पु, (झाम रातीति । रा+कः ।) तर्कुशाणः । इति शब्दरत्नावली ॥ टेकुयार शाण इति भाषा ॥

झार्झरः पु स्त्री (झर्झरवादनं शिल्पमस्य । "मड्डुकझर्झरादण्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ५६ । इति अण् ।) झार्झरिकः । झर्झरवाद्यकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

झालि, स्त्री व्यञ्जनविशेषः । झारि इति ख्याता । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे २ भागे ।
'आम्रमामफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् ।
भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरुच्यते ॥
झालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचना वह्निबोधिनी ॥'
(झारि झालि इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥)

झावुः, पु (झा इति कृत्वा वाति वायुरत्र । वा+डुः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ झाउ इति भाषा ॥

झावुकः पु (झावुरेव । स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेषः । झाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिचुलः २ झावुः ३ झावूः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

झिङ्गाक क्ली (लिङ्गि+आकन् । पृषोदरात् साधुः ।) फलविशेषः । झिङ्गा इति भाषा । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । आमवातमल्लाधिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

झिङ्गिनी स्त्री (लिङ्गि+णिनि । पृषोदरात् साधुः । ङीप् च ।) जिङ्गिनीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ उल्का । इति शब्दरत्नावली ॥

झिङ्गी स्त्री (लिङ्गि+अच् ङीष् । पृषोदरात् साधुः ।) जिङ्गिनीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

झिञ्झिम पु (झिम् इत्यव्यक्तशब्दं कृत्वा भ्रमति अस्मिन् वृक्षादीन् दहतीत्यर्थः । (भ्रम भ्रमे+अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) दावाग्निः । इति हारावली । २६८ ॥

झिञ्झिरिटा स्त्री, क्षुपविशेषः । झिञ्झिराटा । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । फला २ मीलपुष्पा ३ झिञ्झिरा ४ रोमाश्रयफला ५ दृढा ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । रक्तातिसारनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । वश्यत्वम् । मक्षिकीचोदरवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

झिञ्झी, स्त्री, (झिञ्झा इत्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्याः । अच् ततो ङीष् च ।) झिल्ली । यथा,—
"झिञ्झीवायन्तमधुरा कूजन्ती मधुरालतिः ।"
इत्युद्भटः ॥

झिण्टी, स्त्री, (झिमिति कृत्वा रटतीति । रट+अच् । ङीष् च पृषोदरात् साधुः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । झाँटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सैरीयकः २ इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ कण्टकुरण्टः ३ सैरेयकः ४ झिण्टिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलझिण्ट्याः पर्य्यायः । बाणा १ दासी २ आर्त्तगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ बाणः ४ आर्त्तगलः ५ इति तट्टीका ॥ कण्टचरः ६ नीलकुरण्टकः ७ । इति रत्नमाला ॥ रक्तझिण्ट्याः पर्य्यायः । कुरवकः १ । इत्यमरः ॥ पीतझिण्ट्याः पर्य्यायः । कुरण्टकः १ सहचरी २ । इत्यमरः ॥ सहचरः ३ सहाचरः ४ । इति तट्टीका ॥ पीतः ५ पीतपुष्पः ६ दासी ७ कुरण्टकः ८ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयशूलवातकफशोफकासत्वग्दोषनाशित्वञ्च । कुन्दरहितम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

झिरिका स्त्री (झिरीति अव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । कै+कः टाप् च ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

झिरी स्त्री (झिर् इत्यव्यक्तशब्दो अस्त्यस्याः । अच् ङीष् ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

झिल्लि स्त्री (झिर् इत्यव्यक्तशब्देन लिशतीति । लिश+डिः । रस्य लः ।) वाद्यविशेषः । यथा गूढार्थदीपिकायाम् ।
'घण्टाशङ्खस्तथा भेरीमृदङ्गौ झिल्लिरेव च ।
पञ्चानां शस्यते वाद्यं देवताराधनेषु च ॥"

झिल्लिका स्त्री, (झिर् इत्यव्यक्तशब्दं लिशतीति । लिश+डि रस्य लत्वे साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) झिल्ली । (यथा रामायणे । २ । ८६ । ११ ।
'झिल्लिकानिर्वतैर्दीर्घे रुदतीव समन्ततः ॥)
आतपस्य रुचिः । विलेपनमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ झिल्लिकारावः । उद्वर्त्तनवस्त्ररुचिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उद्वर्त्तनवस्त्रम् । झिण्टी । इति मेदिनी । के ८६ ॥)

झिल्ली स्त्री (झिल्लि+कृदिकारादक्तिनः इति वा ङीष् ।) कीटविशेषः । झिँझिपोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । झिल्लीका २ झिल्लिका ३ झिरिका ४ झीरुका ५ झिरी ६ चीरिका ७ चीलिका ८ चिल्ला ९ भृङ्गारी १० चीरुका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ चीरी १२ । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥ चीरुका १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा, भागवते । ६ । १२ । ५ ।
"अहृष्यझिल्लीस्तनकर्णमूल-
उलूकवाग्भिर्भषिताश्मराशी ।")
आतपरुचिः । वर्त्तौ । उद्वर्त्तनांशुकम् । इति मेदिनी ॥ स्थालीलग्नदग्धान्नम् । इत्यजयपालः ॥

झिल्लीकण्ठः पुं (झिल्लीवत् कण्ठः कण्ठशब्दोऽस्य ।) गृहकपोतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झिल्लीका, स्त्री (झिल्ली+संज्ञायां कन् ततः टाप् ।) झिल्लिका । इति हेमचन्द्रः ॥

झीरुका स्त्री, (झिर् इति कृत्वा रौतीति । रु+शब्दे बाहुलकात् ऊक टाप् च ।) झिल्ली । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥

झु ङ गत्याम् । (भ्वां आत्म सक अनिट् ।) जुङ स्थाने झुङ इत्यपि केचित् । ङ झवते । इति दुर्गादासः ॥

झुण्टः पुं (झट संघाते+घञि पृषोदरात् साधुः ।) स्तम्बः । अप्रकाण्डस्तम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

झुमरि, स्त्री, रागिणीविशेषः । यथा,—
"प्रायः शृङ्गारबहुला माध्वीकमधुरा मृदुः ।
एकैव झुमरिर्लोके वर्णादिनियमोज्झिता ॥
अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषकम् ।
इह हि प्राकृता स्वच्छा मसिह नृपरञ्जनम् ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

झूषिः, पु, क्रमुकभेदः । स्त्री दुष्टदेवस्तुतिः । इति मेदिनी । षे, १४ ॥

झॄ, ष य जरसि । गतवहुवयोभाव इति यावत् । (दिवां पर अक अनिट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ य झरा । य, झीर्य्यति । इति दुर्गादासः ॥

झोड, पु, गुवाकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥

झ्यु ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म सक अनिट् ॥)

ञ

ञ, ञकारः । स व्यञ्जनदशमवर्णः चवर्गपञ्चमवर्णश्च । (असौ तु अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—
'विसर्गस्तालुगः सोष्मा स चवर्गश्च यत्नया ।"
इति प्रपञ्चसारः ॥
(पाणिनिमते तु अस्योत्पत्तिस्थानं नासिकान्वितताल्वु । अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन तालुमध्यस्य स्पर्शं आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया स्यात् । वङ्गीयवर्णमालायां) अस्य लेखनप्रकारो यथा
'कुण्डलीरूपमास्थाय दधतो वामतस्ततः ।
ऋजुश्चाधोगता मात्रा वामतः कुञ्चिता पुनः ॥
तिष्ठन्ति तासु नियतं सर्व्वेऽब्रह्मवदस्थाः सदा ।
कुण्डलीद्वयरूपा तु या मात्रा मध्यतः स्थिता ॥
महाशक्तिस्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥
चतुर्भुजां धूम्रवर्णां कृष्णाम्बरविभूषिताम् ।
नानालङ्कारसंयुक्तां जटाजूटशोभिताम् ॥

ईषद्धास्यमुखीं नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"सदा ईश्वरसंयुक्तं ञकारं शृणु सुन्दरि ! ।
रक्तविद्युल्लताकारं या स्वयं परकुण्डली ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥"

तस्य २२ द्वाविंशतिर्नामानि यथा,—
"ञकारो बोधनी विश्वा कुण्डली मखदो वियत् ।
कौमारी नागविज्ञानी सव्याङ्गुलनखो वकः ॥
शर्व्वैशस्सूर्णिता बुद्धिः स्वर्गात्मा घर्घरध्वनिः ।
धर्मैकपादः सुसखो विरजा चन्द्रनेश्वरी ॥
गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वराचिणी ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ञः, पुं, गायनः । घर्घरध्वनिः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ बलीवर्दः । शुक्रः । वाममतिः । इति मेदिनी । ञे, १ ॥ (गणपाठे धातोरुभयपदत्वविज्ञापकोऽनुबन्धविशेषः । इति वोपदेवः ॥)

ञिः, पुं, प्रत्ययविशेषः । स प्रेरणार्थे भवति । तस्य इकारस्तिष्ठति । धातोरनुबन्धविशेषः । स वर्त्तमानक्तप्रत्ययबोधकः । इति वोपदेवस्वामी ॥

ञ्यन्तः, पुं, (ञिः प्रत्ययविशेषोऽन्ते यस्य ।) ञिप्रत्ययान्तः । यथा, "ञिञ्यन्तपिवधे" इत्यादि आत्मनेपदप्रकरणीयसूत्रम् ॥ स च प्रत्ययः धातोः शब्दाच भवति । यथा, ञिः प्रेरणे इति वेः सूत्रव्याख्याने ञिरिति च मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ मुग्धबोधव्याकरणस्य परिच्छेदविशेषः । यथा, इति ञ्यन्तपादः ॥

ट

ट, टकारः । स व्यञ्जनैकादशवर्णः । टवर्गप्रथमवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे मूर्द्धस्थानेन जिह्वामध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणस्फिचि न्यास्यत्वम् । वङ्गीयवर्णमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्ध्वाधःक्रमतो रेखा कुण्डलीरूपतस्त्वधः ।
तिष्ठन्ति तासु नित्यासु कुवेरयमवायवः ॥
मात्रा कोणगता चोर्द्ध्वा तत ऊर्द्ध्वगता तु सा ।
या नित्या परमा शक्तिश्चतुर्व्वर्गप्रदायिनी ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि ! ।
मालतीपुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम् ॥
दशबाहुसमायुक्तां सर्व्वालङ्कारसंयुताम् ।
परमोक्षप्रदां नित्यां सदा स्मेरमुखीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—
"टकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली ।
कोटिविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

तस्य २७ सप्तविंशतिनामानि यथा,—
"टङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।
मुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः ॥
दक्षाङ्गकार्द्धचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
बृहस्पतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः ॥
राजा गिरिर्महाधनुर्प्राणात्मा सुमुखो मरुत् ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

टं, क्ली, (टल् + डः ।) करङ्कः । इति विश्वः ॥

टः, पुं, (टल् + डः ।) वामनः । पादः । निस्वनः । इति मेदिनी । टे, १ ॥

टक, इ क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, टङ्कयति । इति दुर्गादासः ॥

टक्कदेशीयः, पुं, (टक्कदेशे भव इति छः ।) वास्तूकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टगरः, पुं, (टः टङ्कणः क्षारविशेषः गर इव । तीव्रगुणत्वात्तथात्वम् ।) टङ्कणक्षारः । हेलाविभ्रमगोचरः । केकराक्षे, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६० ॥

टङ्कः, पुं, (टकि + घञ् ।) कोपः । कोषः । असिः । ग्रावदारणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ (यथा, अनर्घराघवे । १ । २२ ।
"यः क्षत्रदेहं परितक्ष्य टङ्कै-
स्तपोमयैर्ब्राह्मणमुच्चकार ॥")
परिमाणविशेषः । स तु चतुर्म्माषकरूपश्चतुर्विंशतिरक्तिकाख्यो वा । जङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८३ ॥ दर्पः । इति हलायुधः ॥

टङ्कः, पुं क्ली, (टकि + घञ् अच् वा ।) नीलकपित्थः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ ।
"शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद्गुरु ॥")
खनित्रम् । टङ्कणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

टङ्ककः, पुं, (टङ्कति बध्नाति मनः स्वेहेनेति । टकि + ण्वुल् । यद्वा, टङ्क्यते रुध्यतेऽनेन मन इति । घञ् । ततः संज्ञायां कन् ।) रजतमुद्रा । इति रूप्याध्यक्षशब्दे अमरटीकासारसुन्दरी भरतश्च ॥ टाका इति भाषा ॥

टङ्ककपतिः, पुं, (टङ्ककस्य पतिः रक्षकः ।) रूप्याध्यक्षः । टङ्ककशालानियुक्तः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ टाकशालेर अध्यक्ष इति भाषा ॥

टङ्ककशाला, स्त्री, (टङ्ककस्य शाला ।) रजतमुद्रागृहम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ टाकशाल इति भाषा ॥

टङ्कटीकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टङ्कणः, पुं, (टकि वन्धे + ल्युः । पृषोदरात् णत्वे साधुः ।) क्षारविशेषः । सोहागा इति भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"विरूक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः ।
अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्कणः क्षार उच्यते ॥")
तत्पर्य्यायः । पाचनकः २ मालतीतीरजः ३ लोहश्लेषणः ४ रसशोधनः ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥ टङ्कणक्षारः ६ रङ्गक्षारः ७ रसाधिकः ८ लोहद्रावी ९ रसघ्नः १० सुभगः ११ रङ्गदः १२ वर्त्तुलम् १३ कनकम् १४ क्षारम् १५ मलिनम् १६ धातुवल्लभम् १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मालतीतीरसम्भवः १८ द्रावी १९ द्रावकः २० लोहशुद्धिकारकः २१ । इति भावप्रकाशः ॥ स्वर्णपाचकः २२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफस्थावरादिविषकासश्वासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निवातपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (देशविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४।१२ ।
"कङ्कटटङ्कणवनवासि शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ॥")

टङ्का, स्त्री, (टकि + अच् टाप् ।) जङ्घा । इति मेदिनी । के, २५ ॥

टङ्कानकः, पुं, (टङ्कं दर्पं कोपं वा आनयति उद्दीपयतीति । आ + नी + णिच् + ण्वुल् ।) ब्रह्मदारुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टङ्कारः, पुं, (टल् वैक्लवे + बाहुलकात् डः । टं वैक्लवं चित्तस्य विकृतिं करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण् ।") विस्मयः । प्रसिद्धः । शिञ्जितध्वनिः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥ (यथा, काशीखण्डे । २९ । ६९ ।
"टीकिताशेषपाताला टङ्किकोत्कटपाटवे ।
टङ्कारकृत्यनुकल्लोला टीकनीया महातटा ॥"
कृ + घञ् । कारः टं इति अव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र । ध्वनिमात्रे । यथा, भागवते । ३ । १७ । ९ ।
"अन्तर्ग्रामेषु मुखतो वमन्त्यो वह्निमुल्वणम् ।
शृगालोलूकटङ्कारैः प्रणेदुरशिवाः शिवाः ॥")

टङ्कारी, स्त्री, (टङ्कं ऋच्छतीति । ऋ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुपविशेषः । टेकारी इति भाषा । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मशोफोदरव्यथानाशित्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

टङ्गः, पुं क्ली, (टकि + अच् ।) खनित्रम् । खड्गभेदः । जङ्घा । इति मेदिनी । गे, ७ ॥

टङ्गः, पुं, (टङ्क + पृषोदरात् साधुः ।) टङ्कणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सोहागा इति भाषा । चतुर्म्माषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

टङ्गणः, पुं क्ली, (टङ्कण + पृषोदरात् साधुः ।) टङ्कणः । सोहागा इति भाषा । अस्य गुणाः । श्लेष्मवायुनाशित्वम् । क्षाररसत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । अग्निवर्द्धकत्वम् । विरूक्षणत्वम् । भेदकत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

टङ्गिणी, स्त्री, (टकि वन्धे + णिनिः । ततः पृषोदरात् णत्वे ङीपि च साधुः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आकनादि इति भाषा ॥

टट्टनी, स्त्री, (टट्ट इत्यव्यक्तशब्दं नयतीति। नी+क्विप्।) ज्येष्ठी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

टट्टरी, स्त्री (टट्टमित्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा+कस्ततो ङीष्।) स्वावादः। लम्पावादम। पटहवादम। इति मेदिनी। रे, १५६॥

टट्टर पुं, (टट्ट इत्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा+क।) भेरीशब्दः। इति हेमचन्द्रः॥

टल, ञ विक्लवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर चक सेट।) ञ, टालः टलः। विक्लवो विह्वलीभावः। इति दुर्गादासः॥

टलन, क्ली, (टल+भावे ल्युट्।) विक्लवः। टला इति भाषा॥

टा, स्त्री, (टलति प्रलये भूकम्पादौ वा। टल+ड टाप् च।) पृथिवी। इत्येकाक्षरकोषः॥

टाङ्कर, पु (टङ्कस्य टाङ्कम। टङ्क+अण्। टाङ्क रातीति। रा+क।) नागवीटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

टार, पु, (टां पृथ्वीं ऋच्छतीति। ऋ+अण्।) षड्ङ्गः। तुरङ्गः। इति हेमचन्द्रः॥

टिक ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्म सक सेट।) ऋ, अटिटिकत। ङ टेकते। इति दुर्गादासः॥

टिटिभक पु (टिटीत्यव्यक्तशब्दं भणति। भण+ड। ततः स्वार्थे कन्।) टिट्टिभपक्षी। इत्यमरटीका॥

टिट्टिभ, पु (टिट्टीत्यव्यक्तशब्दं भणतीति। भण+ड।) पक्षिविशेषः। टीटि इति भाषा। तत्पर्यायः। टीटिभकः २। इति शब्दरत्नावली॥ टिट्टिभकः ३। इत्यमरः।२।५।३५॥ टिट्टिभकः ४। इति तट्टीका॥ (यथा, मनुः। ५। ११।
"अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्ज्जयेत्॥")
असुरविशेषः मन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुदानवविशेषः। यथा,
"इन्द्रो दिवस्पतिः शत्रुष्टिट्टिभो नाम दानवः।
मायूरेण च रूपेण घातयिष्यति माधवः॥"
इति मार्कण्डे ८० अध्यायः॥
(वरुणसभास्थदानवानामन्यतमः। असौ हि मर्त्याधर्मविवर्ज्जितः। यथा, महाभारते। २।९।१५।
"टिट्टिभो विन्भूतश्च सङ्कादसेन्द्रतापनः॥"
इत्युपक्रम्याह।
"सर्व्वे लब्धवरा शूराः सर्व्वे विगतमृत्यवः॥")

टिट्टिभक पु (टिट्टिभ+स्वार्थे कन्।) टिट्टिभपक्षी। इत्यमरः।२।५।३५॥ [प्रकाशः॥

टिण्टिविका स्त्री अम्लुशिरीषिका। इति भाव-

टिण्डिश पु, इक्षविशेषः। डिण्डिशः। इति ढेंड्सी इति च भाषा। तत्पर्यायः। रोमशफलः २. तिन्दिशः ३ मुनिनिर्मितः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ डिण्डिशः ५। अस्य गुणाः। रुचिकारित्वम्। भेदकत्वम्। पित्तश्लेष्मापहारित्वम्। सुशीतत्वम्। वातलत्वम्। रूक्षत्वम्। मूत्रलत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

टिप, क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पर-सक सेट्।) क, टेपयति। क्षिपति प्रेरयति। इति दुर्गादासः॥

टिप्पनी, स्त्री, (टेपयति व्याख्यायतेऽनया। टिप+करणे ल्युट् ङीप् च। पृषोदरादित्वात् पस्य द्वित्वे साधुः।) टीका। यथा,—
"श्रीमत्कृष्णाननं नत्वा लीलावत्याः सुटिप्पनी।
भवेशेन सुबोधार्थं क्रियते यद्गुरोः श्रुतम्॥")

टीक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्म सक सेट।) ऋ, अटिटीकत। ङ, टीकते। इति दुर्गादासः॥

टीका स्त्री (टीक्यते गम्यते प्रविश्यते ज्ञायते वानया। टीक+घञर्थे क। टाप् च।) विवरणग्रन्थः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥

टुण्टुक पु, श्योनाकवृक्षः। इत्यमरः।२।४।५६॥ क्षुद्रखदिरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (टुण्टु इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। कै+क।) पक्षिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ टुण्टुनि इति भाषा। श्योनाकप्रभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

टुण्टुक, त्रि, नीचः। इति मेदिनी॥ क्रूरः। इति विश्वः॥

टुण्टुका, स्त्री, टङ्गिणीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

टुनाका, स्त्री तालमूलीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

टेरक त्रि, वक्रचक्षुः। टेरा इति भाषा। तत्पर्यायः तरिः २ ककरः ३ कदरः ४। इति शब्दरत्नावली॥

ट्वल, ञ विक्लवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर चक सेट।) वकारयुक्तः। ञ ट्वालः ट्वलः। विक्लवो विह्वलीभावः। इति दुर्गादासः॥

ठ

ठ, ठकारः। स व्यञ्जनद्वादशवर्णः टवर्गद्वितीयवर्णश्च। (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्योऽयं वर्णः।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (अस्योच्चारणे जिह्वाग्रेण मूर्द्धस्थानस्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। विवारश्वासघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। वर्णमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा —
"वामेऽकुक्षिर्तुलाकारो रेखाधिष्ठितदेवता।
तिष्ठन्ति क्रमतो नित्यं चन्द्रसूर्य्याग्नयः प्रिये॥
मात्राहीनस्वरूपं हि ठकारं परमेश्वरि॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने॥
पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजेक्षणाम्॥
सुन्दरीं षोडशभुजां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति तन्त्रोद्धारतन्त्रम्॥ *॥
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"ठकारं चञ्चलापाङ्गि। कुण्डलीमोक्षरूपिणी।
पीतविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम्।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥"
तस्य ३१ एकत्रिंशन्नामानि यथा —
"ठः शून्यो मञ्जरी बीजं पाणिनी लाङ्गली क्षया।
वनजो नन्दनो जिह्वा सुनङ्गो धूर्जटिः सुधा॥
वर्त्तुलः कुण्डलो वह्निरमृतं चन्द्रमण्डलं।
दक्षजानुश्च भावश्च देवभक्षो बृहद्ध्वनिः॥
एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्व्वमित्रकः।
वृषघ्नो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणी शशी॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

ठ, पु, शिवः। महाध्वनिः। चन्द्रमण्डलः। इत्येकाक्षरकोषः॥ मण्डलः। शून्यम्। लोकगोचरः। इति मेदिनी। ठे १॥

ठकुर, पु देवता। ठाकुर इति ख्यातः। यथा "श्रीदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठकुरः॥"
इत्युद्भटस्थिता॥

ठठ } ठठठ } अ अनुकरणशब्दः। ठन् ठन् इति भाषा। यथा, महानाटके। ५६।
"रामाभिषेके मदविह्वलाया
कक्षाच्युतो हेमघटस्तरुण्याः।
सोपानमासाद्य चकार शब्दं
ठठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः॥"

ठेर, त्रि, वृद्धः। यथा, आ ठेर न हसन्ती। इति काव्यप्रकाशे देशीभाषा॥

ड

ड, डकारः। स व्यञ्जनत्रयोदशवर्णः टवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥")
वर्णीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा
"अङ्कुशं क्रमतो रेखा मध्ये सा कुञ्चिता तथा।
लक्ष्मीर्वाणी भवानी च क्रमशस्तत्र संस्थिता।
ब्रह्मरूपा तथा मात्रा मध्याशक्तिः प्रकीर्त्तिता।
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहिता मम।
जवासिन्दूरसङ्काशां वराभयकरां पराम्॥
त्रिनेत्रां वरदां नित्यां परमोक्षप्रदायिनीम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ *॥
अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे।
"डकारं चञ्चलापाङ्गि। सदा त्रिगुणसंयुतम्
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा।
चतुर्ज्ञानमयं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम्॥
पीतविद्युल्लताकारं डकारं प्रणमाम्यहम्॥"
तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—
"डः स्मृतिर्दारुको नन्दिरूपिणी योगिनी प्रियः।
कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रिवक्रो नरको भगिः॥

इन्द्रदो जटिली भीमा द्विजिह्वः पृथिवी सती।
कोरगिरिः चमा कान्तिर्नाभिः खाती च लोचनम् ॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(पद्यादौ अस्य प्रथमोपन्यासे फलं शोभा। यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
"डः शोभां ढो विशोभां भ्रमणमथ च णस्तस्तु खं घस्तु युद्धम् ॥")

डः, पुं, (डयते उड्डीयते भक्तानां हृदयाकाशे यः। डी+बाहुलकात् डः।) शिवः। (डीयते आकाशमार्गे नभोगुणत्वादिति। डी+डः।) शब्दः। त्रासः। इत्येकाक्षरकोषः॥ वाडवाग्निः। इति मेदिनी। डे, १॥

डङ्गरी, स्त्री, (डं अरोचकादिजनितत्रासं गिरति नाशयतीति। गॄ+अच्। निपातनात् मुमागमः। ततो ङीप्।) फलविशेषः। तत्पर्य्यायः। डाङ्गरी २ दीर्घेर्व्वारुः ३ दरूरी ४ डङ्गारी ५ नागमुण्डी ६ गजदन्तफला ७। अस्या गुणाः। शीतलत्वम्। रुचिकारित्वम्। दाहपित्तास्रदोषाशोंजाशमूत्ररोधनाशित्वम्। तर्पणत्वम्। गौल्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

डङ्गारी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वात्साधु।) डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डप, इ क ङ ञ संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं उभं च-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क ङ, डम्पयते। ञ, डम्पयति डम्पयते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। संहती राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डप, क ङ ञ संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-उभं च-सकं सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। क ङ, डापयते। ञ, डापयति डापयते। पुनःपाठाद्वेदुवन्धः। अयं आत्मनेपदीत्यन्ये। संहती राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डब, इ क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क, डम्बयति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

डभ, इ क ञ सङ्घे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-उभं-अकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क, डम्भयति डम्भयते। अयमात्मनेपदीति केचित्। सङ्घो राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डमः, पुं, (डं नीचयोनित्वात् भीतिं मातीति। मा+कः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। डोम इति भाषा। स चाण्डाल्यां लेटात् जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

डमरं, क्ली, (मृ+भावे अप्। मरं पलायनं धातूनामनेकार्थत्वात्। डेन त्रासेन मरम्।) भीत्या पलायनम्। तत्पर्य्यायः। शृगालिका २ विद्रवः ३ डिमः ४। इति हारावली। ८८॥

डमरः, पुं, (डेन भयेन मरो म्तिविर यत्र।) परचक्रादिभयम्। अस्तकलहः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ तत्पर्य्यायः। डिम्बम् २ विप्लवः ३। इत्यमरः। ३।२।१४॥ डिम्बः ४ विम्बः ५ डामरः ६। इति भरतः॥ (यथाह गर्गः।
"तत्त्वचयोऽस्थिकेतुः स तु रूचः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः।
स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शास्वाख्यो डमरमरकाय॥")

डमरुः, पुं, (डमित्यव्यक्तशब्दं ऋच्छतीति। ऋ+"मृगय्वादयश्च।" उणां १।३८। इति कुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वाद्यभेदः। इत्यमरः। १।७।८॥ कपालियोगिवाद्यम्। इति भरतः॥ चीणमध्यो गुटिकाद्वयालम्बितः। इति सारसुन्दरी॥ (यथा, योगसारे २ परिच्छेदे।
"वादयन् डमरुं योगी यत्र कुत्राश्रमे स्थितः॥")
चमत्कारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

डयनं, क्ली, (डीयते आकाशमार्गे गम्यतेऽनेनेति। डी+करणे ल्युट्।) कर्णीरथः। (डी ङ नभोगतौ+भावे ल्युट्।) नभोगतिः। इति हेमचन्द्रः। ४।३८४॥

डल्लकं, क्ली, वंशादिनिर्म्मितपात्रम्। डाला इति भाषा। यथा,—
"त्रिशतञ्च पद्माधिकं डल्लकं वस्त्रसंयुतम्।
सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

डवित्थः, पुं, काष्ठमयमृगः। यथा,—
"डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः॥"
इति सुपद्मव्याकरणे विभक्तिपादः॥
(द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दविशेषः। यथा साहित्यदर्पणे। "द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः॥")

डहुः, पुं, (दहति तापयति सर्व्वशरीरमिति। दह+मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वृक्षविशेषः। डेहुया इति मादार इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। लकुचः २ लिकुचः ३। इत्यमरः। २।४।६०॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। त्रिदोषशुक्रदुष्टिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

डहूः, पुं, (डहुः। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) डहुः। इति शब्दरत्नावली॥

डा, स्त्री, (डीयते नभोमार्गे गच्छतीति। डी+अन्येष्वपीति डः स्त्रियां टाप्।) डाकिनी। इति मेदिनी। डे, १॥

डाकिनी, स्त्री, (डाय भयदानाय अकति कुटिलं व्रजतीति। अक वक्रगतौ+इनिः। ततो ङीप्।) कालीगणविशेषः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।
"सार्द्धञ्च डाकिनीनाञ्च विकटानां त्रिकोटिभिः॥"
(डाकानां समूहः। "खलादिभ्य इनिर्व्वक्तव्यः।" ४।२।५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनिः। डाकानां समूहः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

डाङ्गरी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वादात्वम्।) डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डामरः, पुं, शिवोक्तशास्त्रविशेषः। (यथा, काशीखण्डे। २६। ७०।
"डमड्डमरुहस्ता च डामरोक्तमहाण्डका॥"
"डामरो डामरकल्पो नवाचरदेवीमन्त्रस्य प्रतिपादको ग्रन्थो महाराष्ट्रे सुप्रसिद्धस्तथोक्तं प्रतिपादितं मन्त्रमयं महच्छरीरं यस्याः॥"
इति तट्टीका॥) स तु षड्विधः। तेषां नामानि श्लोकसंख्याश्च यथा। योगडामरः २३,५३३। शिवडामरः ११,००७। दुर्गाडामरः ११,५०३। सारस्वतडामरः ६,६०५। ब्रह्मडामरः ७,१०५। गन्धर्व्वडामरः ६००६०। इति वाराहीतन्त्रम्॥ डमरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ चमत्कारः। यथा। भूतानां डामरश्चमत्कारोऽनेनेति भूतडामरशब्दनिर्व्वचने निबन्धकारः॥ (गर्व्वः। आटोपः। यथा, गीतगोविन्दे। १२। २२।
"मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद! मानसजध्वजचामरे।
रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डिशिखण्डकडामरे॥"
कोटचक्रविशेषः। यथा, समयामृते।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाष्टधा॥"
इत्युपक्रम्य,—
"पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः॥"
इत्युक्तवान्॥
अस्य विशेषविवृतिः चक्रशब्दे द्रष्टव्या॥ * ॥
क्षेत्रपालविशेषः। यथा, प्रयोगसारे।
"भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः॥"
इत्युपक्रम्य,—
"टङ्कपाणिस्तथा चान्यस्तानवन्धुश्च डामरः॥")

डालिमः, पुं, (दाडिमः पृषोदरादित्वात् साधुः।) दाडिमः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

डाहलः, पुं, त्रिपुरदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥

डाहुकः, पुं, दात्यूहपक्षी। इति जटाधरः॥

डिङ्गरः, पुं, डङ्गरः। क्षेपः। खलः। धूर्त्तः। सेवकः। इति शब्दरत्नावली॥

डिण्डिमः, पुं, (डिण्डीति शब्दं मातीति। मा+कः।) वाद्यप्रभेदः। इत्यमरः। १।७।८॥ ढेङ्गरीति ख्यातः। इति भरतः॥ माहेश्वरदण्डीति ख्यातः। इति सारसुन्दरी॥ (यथा, महाभारते। ७। १६३। ४४।
"भेरीश्चाभ्यहनन् हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः॥"
डिण्डिम इव आकृतिरस्त्यस्येति। अर्श आदित्वादच्।) कृष्णपाकफलः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मानो आमला इति भाषा॥

डिण्डिरः, पुं, (हिण्डिरः पृषोदरादित्वात् हस्य डः।) समुद्रफेनः। इति हेमचन्द्रः। ४। १४३॥

डिण्डिरमोदकं, क्ली, (मोदयतीति। मुद्+ण्वुल्। डिण्डिर इव मोदकम्।) गृञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डिण्डिशः, पुं, टिण्डिशः। ढेँड्शा इति भाषा॥ (यथा, भा प्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।

'डिण्डिमो रोमशफलो मुनिनिर्म्मित इत्यपि ।
डिण्डिशो रुचिकृद्द्रेदी पिच्छिलापह उच्यते ।
सुशीतो वातलो रुच्यो मलबन्धकरोऽपरः ॥")

डित्थः, पुं, काष्ठमयहस्ती । यथा, सुपद्मव्याकरणे विभक्तिपादे ।
"डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः ।"
विशेषलक्षणयुक्तपुरुषः । यथा,—
'श्यामरूपो युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः ।
सर्व्वशास्त्रार्थवेत्ता च डित्थ इत्यभिधीयते ॥"
इति कलापटीकायाम्याख्यासार ॥
(यदृच्छाशब्दभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे । "यदृच्छाशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः ॥")

डिप, इ क ङ म सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-उभं च सकं सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । इ क ङ, डिम्पयते । म डिम्पयति डिम्पयते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । सङ्घातो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप, क ङ म सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-उभं च सकं सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । क ङ, डेपयते । म डेपयति डेपयते । पुनः पाठान्नेदनुबन्धः । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । सङ्घातो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप श्रि क य इर क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-चुरां-दिवां च सकं सेट् ।) श्रि डिपति अडिपीत् । क डेपयति । य, डिप्यति । इर अडिपत् अडेपीत् । तुदादयन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति ञ्णिदन्यित्वे गुणः । ञ्णिदादिपक्षे पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । क्षुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥

डिब इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । इ क, डिम्बयति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिभ इ क म सङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभं-सकं सेट् ।) इ क म, डिम्भयति डिम्भयते । अयमात्मनेपदीति कश्चित् । सङ्घो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिम, डिम । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं सेट् ।) डिडिम । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

डिमः, पुं, नाटकस्य रूपकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १९८ ॥ (तल्लक्षणादिकं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ६ । २५१ ।
मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातेतिवृत्तकः ।
अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्व्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
नायका देवगन्धर्व्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ।
वृत्तयः कौशिकीहीना निर्व्विमर्षाश्च सन्धयः ।
दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गार-
वर्ज्जिताः ॥")

डिम्बं, क्ली, (डिम्ब+घञ् ।) भयम् । कललम् । फुप्फुसः । इति हारावली । २४४ ॥ डमरः । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥

डिम्बः, पुं, (डिबि नोदे+भावे घञ् ।) भयध्वनिः । अण्डम् । फुप्फुसः । प्लीहा । विप्लवः । इति मेदिनी । वे, ५ ॥ डिम्भः । इति द्विरूपकोषः ॥

डिम्बाहवः, पुं (डिम्बः नृपतिहीनत्वात् विप्लवमूलः आहवः ।) नृपतिरहितयुद्धम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ९५ ।
"डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।"
"डिम्बाहवो नृपरहितयुद्धं तत्र हतानाम् ।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

डिम्बिका, स्त्री, (डिम्बयति नायकसमीपे नोदयत्यात्मानमिति । डिम्ब+ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) कामुकी । जलविम्बः । शोणकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

डिम्भः, त्रि, (डिम्भयति संहतो भवतीति । डिम्भ+पचाद्यच् ।) शिशुः । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा रसिकरञ्जने । १ ।
'शुभारम्भैरम्भैर्महितमतिडिम्भैर्ज्ञितमल ।
भजिस्तम्भैरम्भैश्यगसकुचकुम्भैः परिचितम् ॥")
मूर्खः । इति मेदिनी । भे ४ ॥ अस्य रूपान्तरं डिम्बः । इति द्विरूपकोषः ॥

डिम्भकः, त्रि, (डिम्भ एव । डिम्भ+स्वार्थे कन् ।) बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्वनामख्यातः शाल्वदेशाधिपतेर्ब्रह्मदत्तस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ९२ । १८ ।
"हंसो ज्येष्ठो नृपसुतो डिम्भकोऽनन्तरोऽभवत् ॥"
अस्य विशेषविवरणं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

डिम्भचक्रं, क्ली, (डिम्भ इव चक्रम् ।) नराणां शुभाशुभनिर्णायकचक्रविशेषः । यथा,—
"डिम्भचक्रे न्यसेद्भानि भानुभादित्रिमस्तके ।
मुखे त्रीणि द्वयं स्कन्धे चैकैकं बाहुहस्तयोः ॥
हृदि पञ्च नाभिगुह्ये चैकैकं षट् च जानुनोः ।
चरणाभ्यां तथैकैकं जन्मर्क्षपतनात् फलम् ॥
शीर्षे च्छत्रलाभः स्यात् वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् ।
स्कन्धे धनी च बाहुभ्यां स्थानभ्रष्टो भवेन्नरः ॥
पाणिभ्यां तस्करो लक्ष्मीर्हृद्यायुश्च नाभितः ।
गुह्ये कामी भ्रमा जान्वोरल्पजीवी च पादयोः ॥"
इति स्वरोदयः ॥

डिम्भा, स्त्री, (डिम्भ+टाप् ।) अतिशिशुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

डी, ङो ङ य गतौ । नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-अकं च सेट् ।) ओ, डीनः । ङ य, डीयते । इति दुर्गादासः ॥

डी ङ नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं सेट् ।) ङ, डयते पक्षी । अस्यापि निष्ठायां डीनः । इति कातन्त्राः । धातुपारायणकारस्तु रमानाथेन श्वीदितो निष्ठायामिति इनिषेधात् डयित इत्याह । अपरे तु उभयोरेव डयित इत्याहुः । उक्तञ्च कविना डयितवान् इत्युदाहरणम् । स्वमते तु डीन इत्येव । इति दुर्गादासः ॥

डीनं, क्ली, (डी नभोगतौ+भावे क्त ।) गतिः । इति जटाधरः ॥ तद्भेदा यथा,—
"सम्पातं समवेतञ्च निष्क्रम्य पक्षिसम्पातमुच्यते ।
ऊर्द्ध्वाधोगतिसम्बन्धं ससुदीर्णं प्रचक्षते ।
सकल्पं पक्षगमनमुच्यते चातिरिक्तकम् ।
षड्विंशतिरमी भेदाः पातानाः [illegible] ॥
महाडीनं विहायैषां पातानां [illegible] गतिः ।
गतं तत्र यथोद्दिष्टमागतं पुनरागमः ।
प्रत्यागतिः प्रतिगतिरिति षट् सम्भिः स्मृताः ।
तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं षड्विंशतिः ॥"
तद्यथा । उड्डीनं ऊर्द्ध्वगमनम् १ अवडीनं अधःपतनम् २ प्रडीनं पतनवेगवत्ता ३ डीनं पतनमात्रम् ४ निडीनं नीचैः पतनम् ५ सडीनं सम्यक्पतनम् ६ तिर्य्यग्डीनं तिर्य्यक्पतनम् ७ विडीनं विविधं पतनम् ८ परिडीनं सर्व्वतः पतनम् ९ पराडीनं पराङ्मुखं गमनम् १० सुडीनं सुकुमारपातः ११ अभिडीनं आभिमुख्येन पुनः पुनः पतनम् १२ महाडीनं सुदृढपतनेन प्रत्याहृतिः १३ निडीनं अल्पमात्रं वा पक्षाभ्यां पतनम् १४ अतिडीनं दीर्घपतनम् १५ अवडीनं अधःपतनम् १६ प्रडीनं अधःपतने वेगवत्ता १७ अवसडीनं अधःपतने शोभनता १८ डीनडीनकं पतनं निर्व्विशेषञ्च कुत्सितञ्च १९ संडीनोड्डीनं शोभनमूर्द्ध्वगमनम् २० सडीनडीनं शोभनगमनमात्रम् २१ पुनर्डीनं तदेव सामान्यगमनम् २२ डीनावडीनकं तदेव कुत्सितञ्च २३ सम्पातं बहुभिः सह गमनम् २४ समुदीर्णं परस्परसाहंभावगमनम् २५ ततोऽन्यत् अतिरिक्तकं तस्मात् स्थानात् तदादेशस्थेऽन्यस्थाने पतनम् २६ । एतेषु षड्विंशतिसंख्येषु पतनं एकं डीनकामकं निर्व्विशेषञ्च पतनमात्रं अविशेषणानि पतनानि पञ्चविंशतिसंख्यानि तत्र तानि अविशेषाणि पतनमात्रं चतुर्भिर्विशेषैर्विशिष्टानि इति शतं विशेषैश्चैकमिति एकोत्तरशतम् । तानि चत्वारि विशेषणानि यथा । गतं गमनमात्रम् । आगतं आगमनम् । प्रतिगतं गत्वैव पुनरागमनं आगत्यैव पुनर्गमनञ्च । इति महाभारते । ८ । ४१ । ८ ॥ आगमशास्त्रविशेषः । यथा, तन्त्रसारे ।
'डामरं डमरं डीनं गुह्यं कालीविलासकम् ।
धर्म्मकोटिसहस्राणां मम वक्त्राद्विनिर्गताः ॥"

डीनडीनकं, क्ली, (डी+भावे क्त । तत स्वार्थे कन् । डीनेन सह डीनकं निर्व्विशेषञ्च कुत्सितं वा पतनम् ।) पक्षिणां गतिक्रियाविशेषः । इति जटाधरः ॥ अस्य विवरणं डीनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

डीनावडीनं, क्ली (डीनेन सह अवडीनम् ।) पक्षिगतिविशेषः । तत्तु एकस्याः गतौ सहसा निपतनम् । अथ कुत्सितगमनञ्च । इति महाभारते कर्णपर्व्वटीका ॥

डुण्डुः, पुं, (डुमिति ज्ञात्वा स्यते गच्छतीति। डी+डुः।) डुण्डुभसर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

डुण्डुभः, पुं, (डुण्डुः सन् भातीति। डुण्डु इत्यनुकरणशब्देन भाति वा। भा+कः।) सर्पविशेषः। ढोँड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। राजिलः २ इत्यमरः।१।८।५॥ डुण्डुभः ३। इति भरतः॥ नागभृत् ४ डुण्डुः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते।२।११।२८।

"एकदा स वने घोरं डुण्डुभं जरसान्वितम्।
अपश्यद्दण्डमुद्यम्य हन्तुं तं समुपाययुः॥")

डुण्डुलः, पुं, (डु डुरिति शब्दं लातीति। ला+कः।) क्षुद्रपेचकः। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रोलूकः २ शाकुनेयः ३ पिङ्गलः ४ इषान्नयी ५ इष्ट्रावी ६ विग्राखाचः ७ भयङ्करः ८। इति राजनिर्घण्टः॥

डुलिः, स्त्री, (दुलि+पृषोदरादित्वात् साधुः।) दुलिः। कमठी। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

डुलिका, स्त्री, (डुलिरिव कायतीति। कै+कः। ततष्टाप्।) खञ्जनाकारपक्षिविशेषः। इति जटाधरः॥

डुली, स्त्री, (डुलिः+ङीष् वा।) चिल्लीशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

डोड़ी, स्त्री, क्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। जीवन्ती २ शाकश्रेष्ठा ३ सुखालुका ४ वल्लुवल्ली ५ दीर्घपत्रा ६ सूक्ष्मपत्रा ७ जीवनी ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। कफवातकण्डामयरक्तपित्तार्त्तिदाहनाशित्वम्। रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

डोमः, पुं, स्वनामख्यातान्त्यजजातिः। यथा,—
"चाण्डालश्चैव डोमश्च श्मशानकश्च तथा इति।
दण्डीरश्चैव भण्डीरो भृगुकश्च इषाश्रमी॥
इषासुरो लिङ्गधारी समा एते यशस्विनि!।
स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत्॥"
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटलः॥

डोरं, क्ली, हस्तादिबन्धनसूत्रम्। यथा,—
"सोऽनन्त इत्युदीर्य्याथ धृत्वा तत्करपल्लवम्।
हस्तादाक्रम्य तद्डोरं चिक्षिवान् पावकोपरि॥"
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा॥

डोरकं, क्ली, (डोर+स्वार्थे कन्।) डोरम्। यथा,
"चतुर्द्दशग्रन्थियुतं कुङ्कुमाक्तं सुडोरकम्।
स्त्रियश्च पुरुषश्चैव बध्नीयात् वामदक्षिणे॥"
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा॥

डोरडी, स्त्री, (डोरमिव डयते इति। डी+क्विप्।) इहती। इति राजनिर्घण्टः॥

ढ

ढ, ढकारः। स व्यञ्जनचतुर्द्दशवर्णः। टवर्गचतुर्थवर्णश्च। (अर्द्धमात्राकालेनोच्चारणीयः।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (पाणिनीयादिषु अस्योच्चारणे जिह्वामध्यभागेन मूर्द्धस्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारनादघोषा महाप्राणश्च वाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुलीमूले न्यासक्रिया। वर्णीयवर्णमालायाम्।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्ध्वाधःक्रमतो रेखा वामदक्षिणतो गता।
ततः सा कुण्डलीरूपा विष्णुःशक्तिस्वरूपिणी॥
तत्राशक्तिमयी मात्रा ध्यानमस्य प्रचक्षते।
रक्तोत्पलनिभां रम्यां रक्तपङ्कजलोचनाम्॥
अष्टादशभुजां भीमां महामोक्षप्रदायिनीम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"ढकारं परमाराध्यं या स्वयं कुण्डली परा।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम्।
रक्तविद्युल्लताकारं ढकारं प्रणमाम्यहम्॥"
तस्य २६ षड्विंशतिनामानि यथा,—
"ढो ढक्का निर्गुणः पूर्व्वो यक्षेशाद्धनदेश्वरः।
अर्द्धनारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रिशिखी नवः॥
दक्षपादाङ्गुलेर्मूलं विहितदण्डो विनायकः।
प्रहासो त्रिधेरा कृत्तिर्निर्गुणो निधनो ध्वनिः॥
विघ्नेशः मालिनी वक्रधारिणी क्रोड़पुच्छकः।
एलापुरं लगाला च विशाखा श्रीमनोरतिः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

ढः, पुं, (ढौकते उच्चैःशब्देन व्याप्नोति श्रवणेन्द्रियमिति। ढौक गत्यावरणयोः+डः।) ढक्का। (यथा, तन्त्रे।
"ढो ढक्का निर्गुणः पूर्व्वो यक्षेशाद्धनदेश्वरः॥")
श्वा। श्वलाङ्गूलम्। इति मेदिनी। ढे, १॥
निर्गुणः। ध्वनिः। इत्येकाक्षरकोषः॥

ढकः, पुं, देशविशेषः। इति भूरिप्रयोगः॥ ढाका इति भाषा॥

ढक्का, स्त्री, (ढक् इति गभीरशब्देन कायतीति। कै+कः। टाप् च।) वाद्यविशेषः। ढाक इति भाषा। तत्पर्य्यायः। यशःपटहः २। इत्यमरः।१।७।६॥ विजयमर्द्दलः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।२४०।
"ढक्कामाहत्य मदं वितन्वते करिण इव चिरं पुरुषाः॥")

ढक्कारी, स्त्री, (ढक्कां जयढक्कावत् गभीरसिंहनादं ऋच्छति, समराङ्गणे इति। ऋ+अण् ङीप् च।) तारिणी। यथा,—
"ढकाररवा च ढक्कारी ढकाररवरवा ढका॥"
इति कुलसङ्गाये तारासहस्रनामस्तोत्रम्॥

ढटी, स्त्री, वाक्यविशेषः। यथा, रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनाम कथने।
"ढटीवाक्यस्वरूपा च ढकाराक्षररूपिणी॥"

ढालं, क्ली, (ढौकते व्याप्नोति शरीरं अनेन। ढौक+अच्। पृषोदरात् चाले लत्वे च साधुः।) फलकम्। ढालिपञ्चजयकरीति अस्मदाकल्पीयसहस्रनामविवरणात्॥

ढाली [न्] त्रि, (ढालमस्यस्येति। इनिः।) ढालविशिष्टः। चर्म्मी। यथा,—
"ढालिपञ्चजयकरी ढकारवर्णरूपिणी॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम्॥

ढालरा, स्त्री, हंसी। इति धनञ्जयः॥

ढुण्ढ, अन्वेषणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ढावन्तो दन्त्यनोपधः। ढयोगान्मूर्द्धन्यः। तेन यङादौ तल्लोपे ढुढान्त इत्यादि। ढुण्ढति धनं लोकः। इति दुर्गादासः॥

ढुण्ढिः, पुं, (ढुण्ढतेऽसौ भक्तैरिति। ढुण्ढ अन्वेषणे+इन्।) गणेशः। तन्नामकरणं यथा,—
गणेशं प्रति शिववाक्यम्।
"अन्वेषणे ढुण्ढिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः
सर्व्वार्थढुण्ढिततया भव ढुण्ढिनामा।
काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही
तोषं विना तव विनायक! ढुण्ढिराज!॥"
तन्माहात्म्यं यथा,—
"ढुण्ढे! प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं
यो मां नमस्यति पुमानिह काशिवासी।
तत्कर्णमूलमधिगम्य पुरादिशामि
तत्किञ्चिदत्र न पुनर्भवनास्ति येन॥"
"यः प्रत्यहं नमति ढुण्ढिविनायक! त्वां
काश्यां प्रगे प्रतिहताखिलविघ्नसङ्घः।
नो तस्य जातु जगतीतलवर्त्ति वस्तु
दुष्प्रापमत्र परत्र च किञ्च नापि॥"
"प्रथमं ढुण्ढिराजोऽसि मम दक्षिणतो मनाक्।
आढुण्ढ्य सर्व्वभक्तेभ्यः सर्व्वार्थान् संप्रयच्छसि॥"
तस्य यात्राविधानं यथा,—
"माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु नक्तं व्रतपरायणाः।
ये त्वां ढुण्ढेऽर्च्चयिष्यन्ति तेऽर्च्च्याः सुरसदृशाम्॥
विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम्।
शुक्लां शुक्लतिलैर्नैवेद्यान् प्राप्नीयात्सड्डुकान् व्रती॥
काश्यां यात्रा प्रयत्नेन चैत्रसिद्धिमभीप्सुभिः।
तस्यां चतुर्थ्यां तत्प्रीत्यै ढुण्ढे! सर्व्वोपसर्गहृत्॥
तां यात्रां नात्र यः कुर्य्यान्निवेद्य तिललड्डुकान्।
उपसर्गसहस्रैस्तु स हन्तव्यो! ममाज्ञया॥
होमं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः।
तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रज्ञस्तस्य मन्त्रः प्रसेत्स्यति॥"
इति काशीखण्डे। ५० अध्याये॥

ढोलः, पुं, (ढः ढक्का तदाकारं लातीति। ला+कः। पृषोदरात् ओत्वे साधुः। ढुल उत्क्षेपे अच्। पृषोदरात् साधु र्वा।) स्वनामख्यातवाद्यम्। यथा,—
"ढक्काढोलप्रिया नित्या ढोलवाद्यप्रमोदिनी।
ढोलरूपा ढोलधरा ढोलशब्दस्वरूपिणी॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम्॥

ढौक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) चतुर्द्दशस्वरी। ऋ, अडुढौकत्। ङ, ढौकते। इति दुर्गादासः॥ (आढ्ते। वदनं ढौकते। इति कालिदासः॥)

ण

ण, णकारः । स व्यञ्जनपञ्चदशवर्णः । टवर्गपञ्चमवर्णश्च ॥ (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः ।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (शिक्षाग्रन्थादिमते तु अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्पर्शो नासिकायत्नश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया । वङ्गीयवर्णमालायाम् ।)
तस्य लेखनप्रकारो यथा —
"कुण्डलीत्वगता रेखा मध्यतस्तत ऊर्द्ध्वतः ।
वामादधोगता सैव पुनरूर्द्ध्वं गता प्रिये ॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा सा चतुर्वर्गफलप्रदा ॥
ध्यानमस्य णकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् शृणु ।
द्विभुजां वरदां रम्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् ॥
राजीवलोचनां नित्यां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥'
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा —
'णकारं परमेशानि या स्वयं परकुण्डली ।
पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं महामोहप्रदायकम् ॥'
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
तस्य २४ चतुर्व्विंशतिनामानि यथा —
'णो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्भनः पक्षिवाहनः ।
जया शम्भुर्नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
द्विमुखं कोटवी श्रोत्रं समृद्धिर्बोधिनी मता ।
त्रिनेत्रो मानुषी व्योमदक्षपादाङ्गुलेर्मुखः ॥
माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः ॥
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ण, पुं, (णवति गच्छति ज्ञानात्मनेन इति । णव गतौ + डः । एषोऽन्त्यत्वात् णत्वम् ।) ज्ञानम् । निश्चयः । इत्येकाक्षरकोषः । बिन्दुदेवः । स बुद्धदेवताविशेषः । भूषणम् । गुणवर्ज्जितः । पानीयनिलयः । इति मेदिनी । णे १ ॥

णक्ष व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) नक्षति । व्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

णख गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) प्रणखति । इति दुर्गादासः ॥

णट नृत्यहिंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सकं च सेट् ।) प्रणटति । वोपदेवविधौ वञ्जनेऽपि अस्य परस्य चेह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात् । अत्र नृत्यं गात्राभिनयनमात्रम् । इति दुर्गादासः ॥

णट म ञ्नृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट् ।) म, प्रणटयति । नृतावित नृत्यते रौढादिकक्रियायां रूपम् । अत्र मित्कारानुबन्धेर्निरभिहिते पूर्व्वं नृत्यमनुपदमवगन्तव्यम् । तेन पूर्व्वं नृत्यं गात्राभिनयनमात्रम् इह तु नृतिः रभिनयः हस्तनयनमिति । यथा पुत्रस्य । स्फटिककटकभूमिर्न्नाटयत्येव शैलः । इति माघः । अस्य तु । नार्थेन केन नटयिष्यति दीर्घमायुरिति मुरारिः । इति दुर्गादासः ॥

णद म्लिष्टोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर-अकं सेट् ।) म्लिष्टोक्तिरव्यक्तशब्दः । नदति घण्टा । इति दुर्गादासः ॥

णद क भाषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं सकं सेट् ।) क, नादयति । इति दुर्गादासः ॥

णभ, ल ङ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट् ।) ल, अनभत् । ङ, नभते । इति दुर्गादासः ॥

णभ य श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां क्र्यां च परं सकं सेट् ।) य, नभ्यति । श, नभ्नाति । इति दुर्गादासः ॥

णम, औ शब्दे । नतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं नतौ सकं अकं च अनिट् ।) औ, नन्ता । शब्दार्थो न भाषायाम् । नतिरिह नमस्कारो नम्रीभावश्च । नमति गुरुं लोकः । नमन्ति फलिनो वृक्षाः । अमन्तेऽप्यस्य ज्वलह्वलह्मलेत्यादिना कवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः । नमयति नामयति प्रणमयति । श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतः । इत्यादौ अवनमनं अवनामः स अस्ति अवनामं करोतीति णौ रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

णय ङ गतौ । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां आत्मं-सकं सेट् ।) ङ, नयते । इति दुर्गादासः ॥

णर्द शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट् ।) वोपदेवविधावस्य वञ्जनेऽपि इह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात् । प्रणर्दति । इति दुर्गादासः ॥

णल ञ बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) ञ, नालः नलः । नलति केशं लोकः बध्नाति इत्यर्थः । गन्ध इति केचित् । गन्धोऽभ्युनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

णश, ल य ऊ नाशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां परं अकं सेट् ऊदित्त्वात् वेट् ।) नाशो दर्शनाभावः । इति प्राञ्चः । शुक्रायत्नमिति सर्व्वस्वः । ल, अनेशत् अनशत् । य, नश्यति प्रभुर्निरो भवति इत्यर्थः । ऊ, नशिष्यति नङ्क्ष्यति । इति दुर्गादासः ॥

णस ङ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सकं च सेट् ।) कृतिरिह कुटिलीभावकरणञ्च । ङ, नसते दारु कुटिलं स्यादित्यर्थः । नसते लतां वायुः कुटिलीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णह य ञ औ बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां उभं सकं अनिट् ।) य ञ, नह्यति नह्यते । औ, अनद्ध । इति दुर्गादासः ॥

णाथ ऋ ङ आशिषि । ऐश्वर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं सकं अकं च सेट् ।) वोपदेवविधौ वञ्जनेऽप्यादावस्य पाठः केषाञ्चिदनुरोधात् । ऋ, अननाथत् । ङ, इव उपताप । आशीरिहाशंसनम् । ङित्त्वेऽपि प्रयोगानुकारे भ्वामाशिषोऽन्यत्र परस्मैपदम् । नाथति बली उपतापयति इत्यर्थः । नाथते श्रियं आशास्ते इत्यर्थः । नाथति धनी ऐश्वर्य्यं इत्यर्थः । नाथति भूप भूमिं विप्र इत्यर्थः । मार्गणैरथ तव प्रयोजनं नाथितुं न भुजस्त पतिमिति भारविः । अप्याशंसाविशेषः । आशिषि । पदमन्यत्र विभाषेति कश्चित् । इति ।

णाध, ऋ ङ नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट् ।) वोपदेवविधावस्य वञ्जनेऽपि इह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात् । ऋ, अननाधत् । ङ, नाधते नाथो याचति । इति दुर्गादासः ॥

णास ऋ ङ ध्वाने । शब्द इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट् ।) अननासत् । ङ, नासते । इति दुर्गादासः ॥

णिक्ष, चुम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) निक्षति । इति दुर्गादासः ॥

णिज इर ल शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां उभं सकं सेट् इरित् ।) ई, कर्म्मणि निज्यते । ल ङ, प्रणिक्ते । याना विप्राणां समूह इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

णिज लि इर् ञ औ पोषे । शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां उभं सकं अनिट् ।) लि, नेनेक्ति नेनिक्ते । इर्, अनिजत् अनैक्षीत् । औ, नेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

णिद इ कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् इदित् ।) निन्द नन्दनिन्दौ वोपदेवे एव चिन्त्यम् । णत्वविकल्पने सरूपत्वात् कश्चित्तु णत्वविकल्पमिच्छन्ति आदौ तूपसर्गस्थसमासे उपसर्गात् समासे आदौ नियममित्यर्थः । यथा, प्रणिन्दकः प्रनिन्दकः । प्रणिन्दति । भट्टौ तु आदावपि विकल्पो दृश्यते । ई, कर्म्मणि निन्द्यते । निन्दति दुष्टं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

णिद, ऋ ञ सन्निधौ । कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभं अकं कुत्सने सकं सेट् ऋदित् ।) सन्निधिः सन्निकर्षः । ऋ, अनिनेदत् । ञ, नेदति नेदते दयालुं दीनः । निन्दति । इति दुर्गादासः ॥

णिल, श गहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं सकं सेट् ।) श, निलति । गहनं दुर्बोधः । श, निलति शास्त्रं सुधीः दुर्बोधं जानातीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णिश, इ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् । इदित् ।) ... इ, निंशति । इति दुर्गादासः ॥

णिश, चुम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चुम्बने समाधौ । नेशति योगी । निनिशतुः । इति दुर्गादासः ॥

णिष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, नेषित्वा निष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

णिस, इ ङ ल चुम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ल ङ, निंस्ते । इ, निंस्यते । इति दुर्गादासः ॥

णी, ञ प्रापणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-अनिट् ।) वोपदेवमपाठी नादित्वेन प्रायत्वन इति वालार्थः । प्रणयति । एवं सर्व्वत्र । प्रापणमिह धात्वन्तस्य रूपम् । तथा च । कृष्णाति लम्भयति च वेद्धत्यपि नयत्यम् । इति क्रियानिर्घण्टः ॥ ञ, नयति नयते गां वनं गोपः प्रापयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णील, वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) वर्ण इह तद्वर्णभावस्तत्करणञ्च । नीलति पत्रं तमालस्य । नीलति सूत्रं तन्तुवायः । इति दुर्गादासः ॥

णीव, स्थौल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) नीवति लोकः स्थूलः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णु, ल स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-सेट् ।) ल, नौति । इति दुर्गादासः ॥

णुद, प श औ प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) प श, नुदति नुदते शरं योधः । औ, नोत्ता । इति दुर्गादासः ॥

णू, शि स्तवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वान्तोऽयमिति वररुचिः । शि, नुवति । अनुवीत् । इति दुर्गादासः ॥

णेद, ऋ ञ सन्निधौ । कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-अकं-सकं च-सेट् ।) सन्निधिः सन्निकर्षः । ऋ, अनिनेदत् । ञ, नेदति नेदते दयालुं दीनः । निनेद । इति दुर्गादासः ॥

णेष, ऋ ङ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अनिनेषत् । ङ, नेषते निनेषे । व्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥ * ॥ एते धातवः स्वभावतो दन्त्यनादयो वोपदेवेन मूर्द्धन्यणादयः ॥

त

त, तकारः । स व्यञ्जनषोड़शवर्णः । तवर्गप्रथमवर्णश्च । (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः ।) अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे दन्तमूलेन जिह्वाग्रस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारश्वासघोषाः वाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य वामस्फिचि न्यासक्रिया स्यात् । वर्णीयवर्णमालायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"आदौ विन्दुस्ततो मध्ये कुण्डलीत्वमवाप्य सा ।
दक्षाद्वामगता नित्या ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
चतुर्भुजां महाशान्तां महामोक्षप्रदायिनीम् ॥
सदा षोड़शवर्षीयां रक्ताम्बरधरां पराम् ।
नानालङ्कारभूषां वा सर्व्वसिद्धिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा तकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

"तकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं पीतविद्युत्समप्रभम् ॥"

तस्य ३२ द्वात्रिंशन्नामानि यथा,—

"तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्जटी ध्वजा ।
वामस्फिक् वामकटी च कामिनी मध्यकर्णकः ॥
आषाढ़ी तण्डुलश्च कामिका पृष्ठपुच्छकः ।
रत्नकश्च श्यामसुखी वाराही मकरोऽरुणा ॥
सुगतोऽर्द्धमुखा वृद्धजानुश्च क्रोड़पुच्छकः ।
गन्धो विश्वामरुक्छत्रत्याणुराधा च सौरकः ॥
जयन्तिपुलको भ्रान्तिरनङ्गमदनातुरा ॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

तं, क्ली स्त्री, (त + भावे डः ।) तरणम् । (तरति भवसागरमनेनेति । तॄ + करणे डः ।) पुण्यम् । इति मेदिनी । ते, १ ॥

तः, पुं, (तर्द्दति तस्यति वा छिनत्ति द्रव्यादिहरणेन जनानिति । तर्द्द तस वा + डः ।) चौरः । अन्तम् । पुच्छम् । क्रोड़ः । म्लेच्छः । इति मेदिनी । ते, १ ॥ गर्भः । शठः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नम् । सुगतः । योधः । गौरवविवर्ज्जितपुच्छम् । क्रोष्टुपुच्छम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

तक, सहने । हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-हासे अकं-सेट्) तकति । इति दुर्गादासः ॥

तक, इ दौस्थ्ये । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) दौस्थ्यं दुःखेन जीवनम् । इ, तङ्क्यते दरिद्रेण दुःखेन जीव्यते इत्यर्थः । तङ्कति दीनः दुःखेन जीवति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तकिलः, त्रि, (तक + "मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५६ । इति इलच् नलोपश्च ।) धूर्त्तः । इत्युणादिकोषः ॥

तकिला, स्त्री, (तकिल + टाप् ।) औषधम् । इत्युणादिकोषः ॥

तक्यः, त्रि, (तकं हास्यमर्हतीति । तक + यत् ।) हास्यः । (तक सहने + "तकिशसि चयति जनिभ्यो यद्वाच्यः ।" ६ । ४ । ६५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) सहनीयः ॥

तक्रं, क्ली, (तनक्ति सङ्कोचयति दुग्धं मादाम्बुदधिरूपेण परिणमयतीत्यर्थः । "स्फायितञ्चीति ।" उणां । २ । १३ । इति रक् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वं च ।) पादाम्बुसंयुतदधि । इत्यमरः ।२।९।५३॥ तत्पर्य्यायः । गोरसजम् २ घोलम् ३ कालशेयम् ४ विलोड़ितम् ५ दण्डाहतम् ६ अरिष्टम् ७ अम्लम् ८ उदश्वित् ९ मथितम् १० द्रवः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत् पञ्चविधम् । तेषां भिन्नानि नामानि लक्षणानि च यथा,—

"ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विदर्द्धवारिकम् ॥
छच्छिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका ॥"

तेषां गुणाः ।

"वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।
तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु ॥
वीर्य्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ।
ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत् संग्राहि लाघवात् ॥
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चापि कफापहम् ॥
न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥
उदश्वित् कफकृद्बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम् ।
छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषाहरी ॥
वातनुत् कफकृत् सा तु दीपनी लवणान्विता ॥"

अथोद्धृतघृततक्रोक्तोद्धृतघृताघृततानां तक्राणां गुणाः ।

"समुद्धृतं घृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् ॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥" *॥

अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे च तक्रविशेषाः ।

"वातेऽम्लं शस्यते तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम् ।
पित्ते स्वादुसितायुक्तं सव्योषमलवं कफे ॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन सुसंयुतम् ।
भवेदतीव वातघ्नमर्शोऽतीसारहृत् परम् ॥
रुच्यं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् ।
मूत्रकृच्छ्रे तु सगुड़ं पाण्डुरोगे सचित्रकम् ॥" *॥

अथामपक्वतक्रगुणाः ।

"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥" *॥

अथ तक्रसेवननिमित्तानि ।

"शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च ।
अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् ॥
तत्तु हन्ति गरच्छर्द्दिप्रसेकविषमज्वरान् ।
पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शोमूत्रग्रहभगन्दरान् ॥
मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः ।
श्वित्रकोष्ठगतव्याधीन् कुष्ठशोथतृषाकृमीन् ॥"

अथातक्रविषयाः ।

"नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले ।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥" *॥

अथ गव्यादीनां तक्राणां विशिष्टगुणाः ।

"यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत् ॥

इति भावप्रकाशः ॥

("गव्यन्त्रिदोषशमनं तक्रं यैदकनाडुच्यते ।
दीपनं हृदयं मेध्यमर्शोऽनिलविकारजित् ॥"
इति गव्यतक्रगुणाः ।
"माहिषं कफकृत् किञ्चित् शोफकृत् स्मृताम् ।
प्लीहार्शोग्रहणीगुल्मपाण्डुामयविनाशनम् ॥'
इति माहिषतक्रगुणाः ।
'छागं लघु सस्निग्धं त्रिदोषशमनं परम् ।
गुल्मार्शोग्रहणीशूलपाण्डुामयविनाशनम् ॥"
इति छागीतक्रगुणाः ।
"तथाच त्रिविधं तक्रं कथ्यते भृगु पुत्रक ! ।
यथायोगेन तत् सम्यक् प्रशस्यते येषु रोगिषु ॥
समुद्धृतघृतं तक्रमर्द्धोद्धृतघृतं तत ।
अनुद्धृतघृतं चान्यत् कथितं त्रिविधं मतम् ॥
सर्वं लघु च पथ्यञ्च त्रिदोषशमनं परम् ।
मतं परं पृथ्यतमं क्रमेण समुदीरितम् ।
समुद्धृतघृतं तक्रं लघु पथ्यतमं मतम् ।
गरार्शोग्रहणीपाण्डुरोगज्वरातुरे ।
सर्वोन्निदोषे चापि प्लीहाद्यामयमेहिषु ।
हितं प्रयोगतः बल्यं पित्तरक्तविरोधकृत् ।
अर्द्धोद्धृतघृतं तस्माद्द्वि गुरु कफप्रदम् ।
मधुरं पित्तरक्तघ्नं श्रमघ्नं परमं मतम् ।
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु विद्यात् कफावहम् ।
बलप्रदन्तु पौष्टानामामदोषाग्निसारकृत ॥'
इति त्रिविधतक्रगुणाः ॥*॥
'तक्रं ग्राहि कषायाम्लं वीर्योष्णं दीपनं लघु ।
रूक्षं मेदोहरं स्निग्धं मदात्ययशोथातिसारजित ॥
इति तक्रगुणाः प्रोक्ता न दद्यात् यत्र तच्छृणु ।
वाते ग्रीष्मे च शीतार्त्ता नोष्णकाले प्रदत्तास्तु च ॥
संमूर्च्छाभ्रमभ्रान्तिषु तथाच रक्तपित्तके ।
न प्रशस्तं तक्रपानञ्च करोति विविधान् गदान् ॥
एतेषां तक्रं निषिद्धम् ॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥*॥)

तक्रकूर्च्चिका, स्त्री (तक्रजाता कूर्च्चिका ।) तक्रयोगेन क्षीरदुग्धात् जाता । छाना इति भाषा । अस्या गुणाः । गात्रकृष्णतानकारित्वम् । रूक्ष लम् । दुर्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्च्चिका ।")

तक्रमांसं, क्ली (तक्रयोगेन पाचितं मांसम् ।) व्यञ्जनविशेषः । मस्तनि इति पारस्य भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा,—
"पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रादिञ्च भर्ज्जयेत् ।
छागादेः सकलन्यापि शकलान्यपि च भर्ज्जयेत् ।
सिद्धप्राये जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा ।
दाडिमादियुतं तक्रं मांसस्याणि पाचयेत् ॥"
तस्य गुणाः ।
"तक्रमांसन्तु बलदं लघु हृद्यं बलप्रदम् ।
बलप्रदं नितरां किञ्चित् वर्णोदारञ्च पाचकम् ॥"
इति भावप्रकाशः ।

तक्राटः, पुं (तक्राय तक्रोत्पादनाय अटतीति । अट+अच् ।) मन्थानदण्डः । इति हारावली । ९१ ॥

तक्ष, त्वचो भावे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट् ।) त्वचो भावश्चर्म्मणो ग्रहणम् । तक्ष त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । तक्षति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

तक्ष ऊ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं वेट् ।) ऊ तक्षिष्यति तक्ष्यति । कार्श्यं तनूकरणम् । तक्षति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

तक्ष ऊ न तक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वां परं सकं वेट् ।) तक्ष तनूकरणम् । ऊ तक्षिष्यति तक्ष्यति । न तक्ष्णोति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

तक्षकः, पुं (तक्षतीति । तक्ष+ण्वुल् ।) पातालस्थाष्टनागान्तर्गतनागविशेषः । स काद्रवेयः कद्रूगर्भे जातः इन्द्रसखः । अस्य वासः खाण्डववने आसीत् । अयं परीक्षितं दष्टवान् । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि क्षपणकरूपधारी उतङ्कस्य मुनेर्गुरुदक्षिणार्थमानीते कुण्डले अपहृत्य नागलोकं गतवान् । यथा महाभारते । १ । ३ । १२७ ।
'तस्य तक्षको दृढमासन्नः स तं जग्राह । गृहीतमात्रः स तद्रूपं विहाय तक्षकस्वरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं प्रविवेश ।
तक्ष तनूकरणे + 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः । उणां । २ । ३२ । इति कुन् ।) त्वष्टा । इत्यमरः । ३ । ३ । ४ । विश्वकर्म्मा । इति शब्दरत्नावली । द्रुमभेदः । इति हेमचन्द्रः । सूत्रधारः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । (स्वनामख्यातः प्रसेनजितः पुत्रः । यथा भागवते । ९ । १२ । ८ ।
'ततः प्रसेनजित् तस्मात् तक्षको भविता पुनः ।'
हिंस्रे, त्रि । यथा रामायणे । २ । ८० । २ ।
'तथा वर्द्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ।")

तक्षणं, क्ली (तक्ष तनूकरणे + भावे ल्युट् ।) तनूकरणम् । (यथा, मनुः । ५ । ११५ ।
'द्रवाणाञ्चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम् ।
प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् ॥")

तक्षणी, स्त्री (तक्ष्यतेऽनेनेति । तक्ष+करणे ल्युट् । टित्वात् ङीप् ।) वासी अस्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तक्षशिला, स्त्री देशविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, महाभारते । १ । ३ । २० ।
"तमेवमुक्त्वा भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः स तया भ्रातॄन् संदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे ।")

तक्षा [न्] पुं (तक्षति तनूकरोतीति । तक्ष + "कनिन् युवृषितक्षिराजि ।" उणां १ । १५६ । इति कनिन् ।) तष्टा । इत्यमरः । २ । १० । ९ ॥
(यथा माघे । १२ । २५ ।
"स्वतक्षपक्ष्मा विततावपादते
बला विकार्यं विकसोऽहते रथः ।
"आसन्न तक्षा निबद्ध तद्रथं
प्रयतते सहसापूर्य क्षमः ॥")

तगं द स्खलने कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं गतौ तु सकं सेट् । द, कर्म्मणि तग्यते ।) इति दुर्गादासः ॥

तगरं गन्धद्रव्यम् । पिण्डतगर इति प्रसिद्धम् । तगरमूल इति ख्यातश्च । पर्य्यायः । कालानुसार्य्यः २ वक्रम् ३ नतम् ४ शठम् ५ महोरगम् ६ नतम् ७ दीपनम् ८ तगरपादिकम् १० । इति रत्नमाला ॥ विनम्रम् ११ कुञ्चितम् १२ वक्रम् १३ नहुषाख्यम् १४ दण्डहस्तम् १५ बर्हणम् १६ पिण्डीतगरकम् १७ पार्थिवम् १८ राजहर्षणम् १९ कालानुसारकम् २० क्षत्रम् २१ दीनम् २२ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । मधुरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
"अपरञ्च ।"
गन्धद्रव्यविशेषः । तस्य पर्य्यायगुणाः ।
'कालानुसार्य्यं तगरं कठिनं लघु मतम् ।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ति च बर्हणम् ॥
तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम् ।
विषापस्मारशूलाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ।

तगरः, पुं (तं क्रोडभागं गिरतीति । गॄ+अच् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । टगर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सितपुष्पः २ । कालपर्णः ३ वक्रः ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ८५ ।
'प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च बिल्वेन तगरेण च ।
पृथगेवानुलिम्पेत केशरेण च बुद्धिमान् ॥")
मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तगरपादिकं, क्ली (तगरस्य पादो मूलमस्य इव विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) तगरम् । इति रत्नमाला ॥

तङ्कः, पुं क्ली, (टङ्क+पृषोदरात् साधुः ।) पाषाणदारणः । इत्यमरटीकायां रमानाथः । (तकि कृच्छ्रजीवने+भावे घञ् ।) प्रियविरहजनितशोकः । भयम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

तञ्जी, स्त्री, (तं पुष्पाकारं जवति गच्छतीति । जु+क्विप् ङीप् ।) पिङ्गुपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तट, उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं अकं सेट् ।) उच्छ्राय उच्चीभावः । तटति पुलिनम् । इति दुर्गादासः ॥

तट, क आघाते । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां परं सकं सेट् ।) क ताटयति । इति दुर्गादासः ॥

तटं, क्ली (तटति उच्छ्रितं भवतीति । तट उच्छ्राये + पचाद्यच् ।) क्षेत्रम् । इति मेदिनी । टे, १ ॥ (प्रदेशः । यथा, महाभारते । १ । ७३ । ५ ।
"शोकर्त्तं पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ।")

तटः, त्रि, (तटति उच्छ्रितो भवतीति । तट+अच् ।) तीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥

तड़् इति भाषा ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७५५ ।
"कर्णश्रमार्गौ भाजेते ह्यदस्यास्य तटायुभौ ॥"
महादेवे, पुं । सर्व्वोच्छ्रितत्वादस्य तथात्वम् ।
यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३६ ।
"नमस्तटाय तव्याय तटानाम्पतये नमः ॥")

तटस्थं, क्ली, लक्षणविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,
तद्भिन्नत्वे सति तद्बोधकत्वम् । तथाच ।
"स्वरूपं तटस्थं द्विधालक्षणं स्यात्
स्वरूपस्य बोधो यतो लक्षणाभ्याम् ।
स्वरूपे प्रविष्टात् स्वरूपेऽप्रविष्टात्
यथा काकवन्तो गृहाः खं विलस्य ॥"
इति वेदान्तकारिका ॥
(तटे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) तटस्थिते,
त्रि ॥ (उदासीनः । यथा, नैषधे । ३ । ५५ ।
"धिक् चापले वत्सिमवत्सलत्वं
यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ।
समीरसङ्गादिव नीरभङ्गा
मया तटस्थस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥"
समीपस्थः । यथाह वलः ।
"तटस्थः स्यादुदासीने तीरस्थनिकटस्थयोः ॥")

तटाकः, पुं, (तटमकति गच्छतीति । अक +
"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तड़ागः ।
पद्मादियुक्तसरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
वैराग्यशतके । ४६ ।
"प्रादेशमात्रमुदरं परिपूरयितुं कियानयं यत्नः ।
चुलकेनाम्भः पातुं खनितव्यः किं तटाकोऽपि ॥")

तटिनी, स्त्री, (तटमस्त्यस्या इति । तट + "अत
इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि-
स्ततो ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १।१०।३० ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६६२ ।
"हत्वा तटिनि ! तरङ्गैर्मितश्चक्रेषु नाथये
निहितः ।
फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्तरिच्चे तरुस्त्यक्तः ॥")

तटी, स्त्री, (तटति उच्छ्रिता भवतीति । तट +
अच् । ङीष् ।) तीरम् । इत्यमरः । १।१०।७ ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।
"मालयश्च स्मशानश्च नद्यादीनां तटी तथा ॥")

तड, इ ङ आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, तण्ड्यते । ङ, तण्डते ।
इति दुर्गादासः ॥

तड, क त्विषि । आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) क, ताड-
यति । त्विषि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

तड़गः, पुं, (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिभिरिति ।
तड् + आगः । पृषोदरादित्वात् आलोपे साधुः ।)
तड़ागः । इति द्विरूपकोषः ॥

तड़ाकः, पुं, (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिमालाभि-
रिति । तड़ि आहतौ + "पिनाकादयश्च ।"
उणां ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) तड़ागः । इति शब्दरत्नावली ॥

तड़ाका, स्त्री, (तड़ाक + स्त्रियां टाप् ।) नदी-
समुद्रादीनां तटभागः । (तड़ि आहतौ + भावे
घ्याकः ।) आघातः । इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥ (प्रभा । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १५ ॥)

तड़ागः, पुं क्ली, (तड + तड़ागादयश्च । इति
आगप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यन्त्रकूटकः ।
इति मेदिनी । गे, ३६ ॥ (तड्यते आहन्यते
ऊर्म्मिमालाभिरिति । तड़ि आहतौ + कर्म्मणि
घ्याकः ।) पद्मादियुक्तं सरः । तत्पर्य्यायः ।
पद्माकरः २ । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥
तड़ाकः ३ तटाकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
तड़गः ५ । इति द्विरूपकोषः ॥ पञ्चशत-
धनुःपरिमाणजलाशयः । चतुर्द्दिक्षु पञ्चपञ्चा-
शदधिकहस्तान्यूनतायां सहस्रद्वितयहस्तान्यूनत्वेन
तड़ागः । इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ * ॥
तस्य जलगुणाः । वायुकारित्वम् । स्वादुत्वम् ।
कषायत्वम् । पाके कटुत्वम् । शिशिरर्त्तौ ग्रीष्मकाले
प्रशस्तत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्-
सर्गविधिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

"शृणु राजन्महाबाहो ! तड़ागादिषु यो विधिः ।
पुराणेष्वितिहासेषु मन्यते राजसत्तम ! ॥
प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमागते चोत्तरायणे ।
पुण्येऽह्नि विप्रैः क्रियते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
प्रागुदक्प्रवणाद्देशात्तड़ागस्य समीपतः ॥
चतुर्हस्तसमा वेदी चतुरस्रा समन्ततः ।
तथा षोड़शहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥
वेद्याश्च सर्व्वतो गर्त्तारत्निमात्रा तु मेखला ।
नवसप्ताथवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज ! ॥
वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुल-
विस्तृता ।
सर्व्वे खड्गसमात्राः स्युस्त्रिपर्व्वोच्छ्रितमेखलाः ॥
सर्व्वे च सर्व्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः ।
अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि च ॥
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ॥
शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथापरे ।
अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णा मन्त्रविद्विजितेन्द्रियाः ।
कुलशीलसमायुक्ताः स्थापिता द्विजसत्तमाः ॥
प्रतिस्तम्भेषु कलशा यज्ञोपस्करणानि च ।
व्यजनञ्चासनं शुभ्रं ताम्रपात्रं सुविस्तरम् ॥
आचार्य्यः प्रक्षिपेद्भूम्यामनुचन्द्रं विचक्षणः ।
त्र्यरत्निमात्रो यूपः स्यात् क्षीरिवृक्षविनिर्म्मितः ॥
यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
हेमालङ्करिणः कार्य्याः पञ्चविंशतिरृत्विजः ॥
कुण्डलानि च हैमानि केयूरकटकानि च ।
तथाङ्गुलीयविन्यासा वासांसि विविधानि च ॥
दद्युः समानि सर्व्वेषामाचार्य्ये द्विगुणं पुनः ।
दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् कृतम् ॥
सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ ।
तथा कुलीरमण्डूका वायसः शिशुमारकः ॥
एवमासाद्य तत् सर्व्वं स्वर्णपात्रं विशाम्पते ! ।
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ॥
सर्व्वौषध्युदकस्नातः पाटितो वेदपुङ्गवैः ।
यजमानः सपत्नीकः पुत्त्रपौत्त्रसमन्वितः ॥
पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्यागमण्डपम् ।
ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्वनेन च ॥
रजसा मण्डलं कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन चार्च्चितम् ।
षोड़शारं ततश्चक्रं पद्मरागसुशोभनम् ॥
वेद्यामुपरि तत् कृत्वा ग्रहान् ग्रहपतींस्तथा ।
संन्यसेन्मध्यतः सर्व्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ॥
तत् पात्रं स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितम् ।
ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ॥
विनायकञ्च विन्यस्य कमलामम्बिकां ततः ।
शान्त्यर्थं सर्व्वलोकानां भूतग्राममशेषतः ।
पुष्पभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं कृत्वाधिवासनम् ।
कुम्भांश्च रत्नगर्भांश्च वासोभिः परिवेष्टयेत् ॥
गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयादाचार्य्यमपि पूजयेत् ॥
बह्वृचौ पूर्व्वतः स्थाप्यौ दक्षिणे च यजुर्व्विदौ ।
पश्चिमे सामगौ स्थाप्यावुत्तरेणाप्यथर्व्वगौ ॥
उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयात् यजध्वमिति याजकम् ॥
उत्कृष्टमन्त्रपाठेन तिष्ठध्वं मन्त्रजापकाः ।
एवमादिश्य तान् सर्व्वान् पर्य्युक्षाग्निं स
मन्त्रवित् ॥
जुहुयादाहुतीर्म्मन्त्रैराज्यञ्च समिधस्तथा ।
ऋत्विग्भिश्चैव होतव्यं वारुणैरेव सर्व्वतः ॥
वैराजं पौरुषं सूक्तं पौण्ड्रं चान्द्रं सुसंहितम् ।
शैशवं पञ्चनिधनं गायन्ति ज्येष्ठसामगाः ॥
वामदेव्यं बृहत्साम रौरवं सरथन्तरम् ।
गवां व्रतं विकर्णञ्च रक्षोघ्नं गरघ्नन्तथा ॥
गायन्ति सामगा राजन् ! पश्चिमद्वारमाश्रिताः ।
अथर्व्वगाश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ॥
जपन्ते मनसा देवमाश्रिता वरुणं प्रभुम् ।
पूर्व्वेद्युरभितो मन्त्रैरेवं कृत्वाधिवासनम् ॥
गजाश्वरथ्यावल्मीकसंग्रामरथगोकुलात् ।
मृदमादाय हृद्याश्च प्रक्षिपेच्च यथा तथा ॥
रोचनाञ्च ससिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलमेव च ।
स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चगव्यसमन्वितम् ॥
मूर्द्ध्नि कर्त्तुर्म्महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ।
एवं रचति राज्यार्थान् विधियुक्तेन कर्म्मणा ॥ * ॥
ततः प्रभाते विमले संजाते तु गवां शतम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यं होमान्ते वाथवा पुनः ॥
पञ्चाशद्वाथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरेव च ।
ततः संवत्सरे प्राप्ते शुद्धे लग्ने सुशोभने ॥
वेदशब्दैश्च गान्धर्व्वैर्व्वाद्यैश्च विविधैः पुनः ।
कनकालङ्कृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् ॥
सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्पते ! ।
पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादींश्चैव सर्व्वशः ।
धृतांश्चतुर्भिर्व्विप्रैश्च वेदवेदाङ्गपारगैः ॥
महानदीजलोपेतान् दध्यक्षतविभूषितान् ।
उत्तराभिमुखो न्युब्जो जलमध्ये प्रकाशयेत् ॥
आथर्व्वणेन सुस्नातः पुनर्म्मामांसयेव च ।
आपो हि ष्ठेतिमन्त्रेण क्षिप्त्वागत्य मण्डपम् ।

पूजयित्वा सुरांस्तत्र बलिं दद्यात् समन्वितः ।
पुनर्दिनानि होतव्यं चत्वारि राजसत्तम ॥
चतुर्थीकर्म्म कर्त्तव्यं देयं तत्रापि शक्तितः ।
कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥
ऋत्विग्भ्यस्तु समं दद्यात् मण्डपं विभजेत् पुनः ।
हेमपात्रञ्च शय्याञ्च स्थापत्याय निवेदयेत् ॥
ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतं तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशदथ विंशतिः ॥
एवमेव पुराणेषु तडागविधिरुच्यते ।
कूपवापीषु सर्व्वासु तथा पुष्करिणीषु च ॥
एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ।
मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात् प्रासादोद्यानभूमिषु ॥
अयन्तु ऋत्विगाचार्य्यविधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
अल्पेष्वेकाग्निवत् कार्य्यं वित्तशाठ्याद्दृते नृणाम् ॥"
तडागे कालविशेषे जलस्थितेः फलं यथा,—
'प्रावृट्काले स्थितं तोयमग्निष्टोमसमं स्मृतम् ।
शरत्काले स्थितं तोयं यदुक्तफलदायकम् ॥
वाजपेयफलसमं हेमन्तशिशिरस्थितम् ।
अश्वमेधसमं प्राहुर्व्वसन्तसमयस्थितम् ।
ग्रीष्मेऽपि तु स्थितं तोयं राजसूयफलाधिकम् ॥'
तडागकरणे फलं यथा —

'एतान्महाराज ! विशेषधर्म्मान्
करोति योऽथान्वय शुद्धबुद्धिः ।
स याति रुद्रालयमेककल्पं
दिवं पुनर्याति तथैव दिव्यम् ॥"

इति पाद्मे सृष्टिखण्डम् ॥

तडाघात, पुं, (तटे आघातः । पृषोदरात् टस्य डत्वम् ।) ऊर्द्ध्वेन हस्तिशुण्डाघातः । यथा,
"उच्चैःकरिकराक्षेपे तडाघातं विदुर्ब्बुधाः ॥"

इति कुमारसम्भवटीका ॥

तडित् स्त्री, (ताडयत्यभ्रमिति । तड आघाते + "ताडेर्णिलुक् च ।" उणां । १ । १०० । इति इतिप्रत्ययः णिलुक् च ।) विद्युत् । इत्यमरः ॥ १ । ३ । ९ ॥ (यथा, रघुः । ९ । ५४ ।

"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपादधे
नरवरो रवरोचितकार्मुकः ॥")

तडित्वान्, [त्] पुं (तडित् विद्युदस्त्यस्येति । तडित् + मतुप् । मस्य वः ।) मेघः । मुस्तकम् । इत्यमरः । १ । ३ । ७, २ । ४ । १५९ ॥ (विद्युद्विशिष्टे त्रि । यथा,—

"वसुन्धराभित्यजतस्तडित्वतो
कपयता शरदम्बुदसंहतिम् ॥"

इति किरातार्ज्जुनीये । ५ । ४ ॥)

तडुक पुं (तडते दृश्यमीति । तड + उक ।) रक्तशरजो । धन । समाधशायराक । स्पन्दनः । तड्डगाथ । मायामधुरके, त्रि । इति मेदिनी । क ९८ ॥

तड्डन पुंस्त्री (तड + उन ।) परिष्कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तड्डु, पुं, शिरस्त्राणविशेषः । इति हेमायुधः ॥

तण्डरीणः पुं, कीटमात्रम् । (तण्डुले भवः । तण्डुल + छः । लस्य रः ।) तण्डुलोदकम् । वर्व्वरे, त्रि । इति मेदिनी । णे, ९५ ॥

तण्डुल, पुं, (तण्ड्यते आहन्यते इति । तड आघाते + "सानसिवर्णसीति ।" उणां ४ । १०७ । इति उलच् । यद्वा, "वृष्मुष्टिमितडिभ्य उलन् तण्डश्च ।" उणां ५ । ९ । इति उलन् तण्डादेशश्च ।) विडङ्गम् । इति मेदिनी । ले, ९६ ॥ ("पुंसि क्लीवं विडङ्गः स्यात् क्रिमिघ्नो जन्तुनाशनः । तण्डुलश्च तथा वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तण्डुलीयशाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धान्यादिनिकरः । इति मेदिनी । ले, ९६ ॥ चाउल इति भाषा । (यथा पञ्चतन्त्रे । २ । ५५ ।
"सङ्गतिः श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषतः ।
तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥
हृद्युर्व्वरः स्वादुरसो हृद्यस्तण्डुलो नवः ।
सन्धानकृच्छ्लेष्महरः पुराणस्तण्डुलः स्मृतः ॥
द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु ।
यदाकारणमासाद्य भोक्तॄणां छन्दतोऽपि वा ॥
अनुक्तद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान् विनिर्द्दिशेत् ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

भ्रष्टतण्डुलगुणाः । सुगन्धित्वम् । कफनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

तण्डुलपरीक्षा स्त्री (तण्डुलेन परीक्षा ।) नवविधदिव्यान्तर्गतदिव्यविशेषः । चालपड़ा इति भाषा । तद्विधानं यथाह पितामहः ।
"चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यस्येति विनिश्चयः ।
तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ॥
मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ।
स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ॥
प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ।
तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्त्रिधा ॥
भूर्ज्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य तु ।
शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्य्यते ॥
गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्द्दिशेत् ॥"
स्नानोदकं देवतास्नानोदकेन । तथा च कात्यायनः ।
'देवतास्नानपानीयमिश्रिततण्डुलभक्षणे ।
शुद्धनिष्ठीवनात् शुद्धो नियन्तोऽशुचिरन्यथा ॥"
शिरारोपितपत्रकं तण्डुलान् भक्षयित्वा निष्ठीवयेत् प्राड्विवाक इति । निष्ठीवयेदिति ण्यन्तात् सिद्धम् । तुलादिवत् सर्व्वदिव्यसाधारणञ्च धर्म्मावाहनादि देवतान्तं पूर्व्ववदिहापि कर्त्तव्यम् ॥ शिरोरोपितपत्रलेख्यमन्त्रादि यथा —
'तथायमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्य्यात्तस्य शिरोगतम् ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥"

इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तण्डुला, स्त्री, (तण्ड्यते आहन्यते इति । तड उलच् ततष्टाप् ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलाम्बु, क्ली, (तण्डुलस्य अम्बु ।) पैशुनि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कञ्जिकाम्बु २ इति वैद्यकपरिभाषा ॥ तण्डुलोत्थम् ३ । राजनिर्घण्टः ॥ यथा, प्रहण्यधिकारे ।
"पिबेत् समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥"

तण्डुली, स्त्री, (तण्डुल + ङीष् ।) लता । शशाण्डुलीककंटी । तण्डुलीयशाक इति राजनिर्घण्टः ॥ (। शब्दे ज्ञातव्या ॥)

तण्डुलीक पुं, (तण्डुलीव कायतीति । क + कः । तण्डुलीयशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

तण्डुलीय, पुं, (तण्डुलाय हितः । तण्डुल + "विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।" ५ । १ । ४ इति छः ।) पत्रशाकविशेषः । इति चाँपानटिया इति च वङ्गभाषा । चवराइ इति अल्पमरुषा इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । अल्पमारिषः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥ तण्डुलीकः ३ तण्डुलः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ भण्डीरः ५ तण्डुली ६ तण्डुलीयकः ७ ग्रन्थिलः ८ बहुवीर्य्यः ९ मेघनादः १० घनस्वनः ११ सुशाकः १२ पथ्यशाकः १३ स्थूलेयुः १४ स्वनिताह्वयः १५ वीरः १६ तण्डुलनामा १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । मधुरत्वम् । विषपित्तदाहभ्रमनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्दलगुणाः । हिमत्वम् । अर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशित्वम् । पाचकत्वम् । मधुरत्वम् । विपाके दाहशोषशमनत्वम् । रुचिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । विडङ्गम् । साध्यम् । इति मेदिनी । ये ११९ ॥ अस्य पर्य्यायगुणाः ।
"तण्डुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तण्डुलेरकः ।
भण्डीरस्तण्डुलीबीजो विषघ्नश्चाल्पमारिषः ॥
तण्डुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित् ।
सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारकः ॥"
तद्भेदः । जलतण्डुलीयः शाकं कथटमिति प्रसिद्धम् ।
"पानीयतण्डुलीयन्तु कथटं प्रहराङ्गतम् ।
कथटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

तण्डुलीयकः, पुं, (तण्डुलीय + स्वार्थे कन् ।) तण्डुलीयशाकः । (यथा, हारीते १ स्थाने १० अः ।
"स्वादुः पाके स्वल्पकपित्तविषघ्नस्तण्डुलीयकः ।
हन्ति वातं विड्विबन्धं मूत्रघातकफं हितः ॥"
विडङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलीयिका, स्त्री, (तण्डुलीय + स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) विडङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलुः, स्त्री, (तण्डुल + पृषोदरात् उकारः साधुः) विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ।

तण्डुलेरः, पुं, (तण्डुल + याङ्कुलकात् स्वार्थे ढ्र ।) तण्डुलीयशाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५० ॥

तण्डुलोत्थं, क्ली, (तण्डुलात् तण्डुलप्रक्षालनात् उत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + कः ।) तण्डुलाम्बु । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलोदकं, क्ली, (तण्डुलस्य तण्डुलक्षालनस्य उदकम् । तण्डुलक्षालितं उदकं वा ।) तण्डुलाम्बु । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात् ।
भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्म्मणि ॥"
(अस्य गुणा यथा,—
"सन्धानं शीतलं वल्यं महातिसारनाशनम् ।
सुस्वादु शीतलञ्चैव हृद्यं तण्डुलोदकम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

तण्डुलौघः, पुं, (तण्डुलानामोघ इव यत्र ।) वेणुवंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेउड्वाँश इति भाषा । तण्डुलसमूहश्च ॥

तत्, व, हेतुः । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४६ ।
"तदङ्गमग्र्यं मघवन् ! महाक्रतो-
रमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ॥")

तत्, [द्] त्रि, बुद्धिस्थपरामर्शः । सेइ इति भाषा । सर्व्वनामशब्दोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । २ । २ ।
"अपि वागधिपस्य दुर्व्वचं
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥")

तत्, क्ली, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा,—
"ओँ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥
तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । २३-२५ ॥

ततं, क्ली, (तनोति मनोऽनेनेति । तन + "तनिमृङ्भ्यां किच ।" उणां । ३।८८ । इति तन् ।) वीणादिवाद्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ४ ॥

ततः, त्रि, (तन्यते स्म इति । तन् + क्तः ।) विस्तृतः । (यथा, महाभारते । ४ । ५ । २ ।
"ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्ततायुधकलापिनः ॥")
व्याप्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ८ । २२ ।
"यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्व्वमिदं ततम् ।")
वायौ, पुं । इति मेदिनी । ते, २० ॥

ततः, [स्] व, (तद् + "पञ्चम्यास्तसिल् ।" ५ । ३ । ७ । इति तसिल् । यद्वा, सर्व्वविभक्तिषु तसिल् ।) हेतुः । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३४८ । ७६ ।
"हीनाः सत्त्वेन सर्व्वेण ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥")
आदिः । परिप्रश्नः । पञ्चम्यर्थः । (यथा, मनुः । १२ । ८५ ।
"सर्व्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
तद्ध्यग्र्यं सर्व्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥"

सप्तम्यर्थः । यथा, मनुः । ४ । १५ ।
"न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्त्यामपि यतस्ततः ॥"
तृतीयार्थः । यथा, नारदपञ्चरात्रे । २ । ६ ।
"आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किं
नाराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम् ॥")
कथान्तरम् । आनन्तर्य्यम् । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५ । २ ।
"ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् पदातयः ॥")

ततपत्री, स्त्री, (ततं विस्तृतं पत्रमस्याः ।) कदलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ततमः, त्रि, (तेषां मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ । तद् + "वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।) ५ । ३ । ९३ । इति डतमच् ।) बहुषु मध्ये सः । अनेकेर मध्ये सेइ इति भाषा । (यथा, ऐतरेयोपनिषदि । ३ । १२ । १३ ।
"स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्श-
मिति ॥")'

ततरः, त्रि, (तयोर्मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ । तद् + "किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ।" ५ । ३ । ९२ । इति डतरच् ।) द्वयोर्मध्ये सः । दुयेर मध्ये सेइ इति भाषा ॥

ततस्त्यं, त्रि, (ततस्तत्र भवमिति । ततस् + "अव्ययात्यप् ।" ४ । २ । १०४ । इत्यस्य "अमेहक्वतसित्रेभ्य एव ।" इति वार्त्तिकोक्तेः त्यप् प्रत्ययः ।) तत्रभवम् । तत्सम्बन्धि । इति व्याकरणम् ॥ तार इति भाषा ॥

ततिः, स्त्री, (तन् + भावे क्तिन् ।) श्रेणी । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५१ ॥ (यथा, विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे । १५ ।
"अस्माकं विस्मयार्द्दोण्यखिलमुनिजनप्रार्थनीयानि सेयं
दद्यादाद्यानवद्या ततिरतिरुचिरामङ्गलान्यङ्गुलीनाम् ॥")

तति, त्रि, (तत् परिमाणमेषामिति । तद् + डति ।) तत्परिमाणम् । ततगुलि इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥

तत्कालः, पुं, (स चासौ कालश्चेति ।) वर्त्तमानकालः । तत्पर्य्यायः । तदात्वम् १ । इत्यमरः । ३।२।२८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २ । ८३ ।
"वर्षस्य वेश्म वसुभिः स किलादरेण
तत्कालमेव समपूरयदिन्द्रसत्री ॥")

तत्कालधीः, त्रि, (तस्मिन् काले कार्य्यकाले धीरुपस्थिता बुद्धिर्यस्य ।) प्रत्युत्पन्नमतिः । उपस्थितबुद्धिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८ ॥

तत्क्रियः, त्रि, (या क्रिया निसर्गतो वेतनादते यस्येति ।) कर्म्मकारः । वेतनं विना भारवहादिकर्त्ता । इत्यमरः ॥

तत्क्षणः, पुं, (स चासौ क्षणश्चेति स एव क्षणो वा ।) सद्यः । इत्यमरः । ३ । ४ । ९ ॥ (यथा, रघुः ३ । १४ ।
"दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः
प्रदक्षिणार्च्चिर्हविरग्निराददे ।

बभूव सर्व्वं शुभशंसि तत्क्षणं
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥")

त(त्त्व)त्त्वं, क्ली, (तनोति सर्व्वमिदमिति । तन् + क्विप् तुक् च । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा, "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म ।" "ब्रह्मैवेदं सर्व्वम् ।" इति श्रुतेस्तस्य ब्रह्मणो भावः इति । तत् + त्व ।) स्वरूपम् । परमात्मा । विलम्बितनृत्यम् । इति मेदिनी । वे, ६ ॥ वाद्यप्रभेदः । इति विश्वः ॥ वस्तु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चेतः । इति वर्णनिः ॥ ॥

चतुर्व्विंशतितत्त्वानि यथा । क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ मरुत् ४ व्योम ५ गन्धः ६ रसः ७ रूपम् ८ स्पर्शः ९ शब्दः १० नेत्रम् ११ नासिका १२ जिह्वा १३ कर्णः १४ त्वक् १५ हस्तः १६ पादः १७ गुह्यम् १८ पायुः १९ लिङ्गम् २० प्रकृतिः २१ मनः २२ बुद्धिः २३ अहङ्कारः २४ । इति पुराणतन्त्रे ॥ तत्तु नानामुनिभिर्नानाविधमुक्तम् । तत्र त्रीणि तत्त्वानि यथा । सत्वम् १ रजः २ तमः ३ । चतुर्व्विधानि यथा । तेजः १ आपः २ पृथ्वी ३ आत्मा ४ । पञ्चविधानि यथा । शब्दः १ स्पर्शः २ रसः ३ गन्धः ४ रूपम् ५ । षड्विधानि यथा । क्षितिः १ आप २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ परमात्मा ६ । सप्तविधानि यथा । क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ जीवः ६ आत्मा ७ । नवविधानि यथा । पुरुषः १ प्रकृतिः २ महत्तत्त्वम् ३ अहङ्कारः ४ नभः ५ वायुः ६ ज्योतिः ७ आपः ८ क्षितिः ९ । एकादशविधानि यथा । श्रोत्रम् १ त्वक् २ चक्षुः ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ वाक् ६ पाणिः ७ उपस्थः ८ पायुः ९ अङ्घ्रिः १० मनः ११ । त्रयोदशविधानि यथा । नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ क्षितिः ५ श्रोत्रम् ६ त्वक् ७ चक्षुः ८ घ्राणम् ९ जिह्वा १० मनः ११ जीवात्मा १२ परमात्मा १३ । षोड़शविधानि यथा । नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ पृथ्वी ५ शब्दः ६ स्पर्शः ७ रूपम् ८ रसः ९ गन्धः १० श्रोत्रम् ११ त्वक् १२ चक्षुः १३ जिह्वा १४ घ्राणम् १५ मनः १६ । सप्तदशविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि षोड़श १६ आत्मा च १७ । पञ्चविंशतितत्त्वानि यथा । पूर्व्वोक्तानि सप्तदश १७ पुरुषः १८ प्रकृतिः १९ महान् २० अहङ्कारः २१ सत्त्वम् २२ पाणिः २३ उपस्थः २४ पायुः २५ । षड्विंशतिविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि पञ्चविंशतिः २५ जीवः २६ । सप्तविंशतिविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि षड्विंशतिः २६ ईश्वरः २७ । इति श्रीभागवतम् ॥

तत्त्वज्ञानं, क्ली, (तत्त्वस्य ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानम् ।) बुद्धिगुणविशेषः । तत्तु ब्रह्मज्ञानम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२५ ॥ यथा,—
"प्रमाणप्रमेयसंशय-प्रयोजनदृष्टान्त-सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां षोड़शपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ।" इति गौतमसूत्रे ॥

तत्त्वन्यास, पुं (तत्त्वानां न्यास ।) विष्णुपूजाविषयकन्यासविशेषः । यथा,—
'मान्त्रिकात्मानयार्थोय जीवाद्येकैकशो वदेत् ।
नम परायेत्युचाय ततस्तत्त्वात्मने नमः ।
जीवं प्राण इव प्रोक्ता सर्वाङ्गेषु प्रविन्यसेत् ।
ततो हृदयमध्ये च तत्त्वमयञ्च विन्यसेत् ॥
इत्यथतीव्रततदुर्मिदधीत तत्त्व
न्यास मपूर्ब्बकपराचरनत्युपेतम् ।
भूयः पराय च तदाख्यमात्मने च
नमस्तमुद्धरतु तत्त्वमनुक्रमेण ॥
सकलवपुषि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये
न्यसतु मतिमदहङ्कार मनश्चेति मन्त्री ।
कमलहृदयगुह्याङ्घ्रिष्वथोग्रस्वपूर्ब्बं
गुणगणमथ कर्णादिस्थित श्रोत्रपूर्ब्बम् ॥
वागादीन्द्रियवर्गमात्मनिलये नाकाशपूर्ब्बं तथा
मङ्गाख्ये हृदये स्थिरे चरणयोर्हृत्पुण्डरीक हृदि ।
य बीजं हृत्पुण्डरीकतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ।
ह बीजं सूर्य्यमण्डलतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ॥
स बीजं चन्द्रमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविन्यसेत् ।
र बीजं वह्निमण्डलतत्त्वं तत्रैव विन्यसेत् ॥
ष बीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवञ्च मूर्द्धनि ।
य बीजमथ पुंतत्त्वं सङ्कर्षणमथो मुखे ॥
लं बीजं विश्वतत्त्वञ्च प्रद्युम्नञ्च हृदि न्यसेत् ।
वं बीजं निवृत्तितत्त्वञ्च अनिरुद्धमुपस्थके ।
ल बीजं सर्व्वतत्त्वञ्च पादे नारायणं न्यसेत् ।
क्ष्रौं बीजं कोपतत्त्वञ्च दृसिंहं सर्व्वगात्रकं ॥
एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत् ॥"
अस्य फल यथा —
'तत्त्वन्यासं ततः कुर्य्यात् साधकः सिद्धिहेतवे ।
हतेन येन हरस्य रूपतामेव यात्यसौ ।'
इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

तत्परः, त्रि (सः परोऽस्य । यद्वा तदेव परं सर्व्वोत्तममस्य ।) आसक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ॥
(यथा भागवते । ४ । १५ । ६ ।
'एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया ।
इयञ्च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ।')

तत्परायण, त्रि, (तदेव परमयनमस्य ।) तदासक्तः । यथा,—
'मुद्रा भवन्ति पद्मोत्याः तत्परायणा ॥"
इति पद्मोत्तरखण्डम् ॥

तत्फल, पुं (तदेव फलमस्य । यद्वा, तन्नानि तनोति वा । तन+क्विप तुक् च । तत् विस्तृत फलमस्य ।) कुष्ठम् । कुष्ठनामौषधि । चोरनाम गन्धद्रव्यम् । इति चरकः ॥

तत्र द कुटनधारणे । इति प्राप्यः । (भ्वां पर सक सेट ।) द्वादशो धारणार्थ वसत । इति माधवः । कश्चित् कुटुमधातुमप्यमाभ्यामाह धातुं कुन्तमपि धारणेऽपि वसत इत्याहुः । तत्र धारणे इत्यनेनैवार्थेऽपि इत्युक्तया वेदम् व्याख्येयम् । इति दुर्गादासः ॥

तत्र } द बाद । सार । (भ्वां पर सक सेट ।)
तद } न्याचमादाय । तत्री । इत्यमलष्टतीयी मधः । इति केचित् । तत्री । कौमुदीधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, द क द धारणे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां आत्म-सक सेट ।) आदिमभ्रयोस्तकारः प्रेवो रेफयुक्तः । धारण धरणम् । भाषायामस्य विस्तारार्थे प्रायः प्रयोगः । द क द, तन्त्रयते तन्तून् तन्तुवायः । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, अ, (तस्मिन्निति । तद्+"सप्तम्यास्त्रल ।" ५।३।१० । इति त्रल ।) तस्मिन् । तयोः । तेषु । इति व्याकरणम् ॥ सेथाने इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ११२ ।
"धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ।')

तत्रत्य, त्रि तत्र भव । (तत्र+"अव्ययात्त्यप् ।" ४।२।१०४ । इत्यस्य "त्यमेवामन्तसिभ्य एव ।" इति वार्त्तिकोक्त्या त्यप् ।) तस्मिन्भवम् । इति सुखबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ८८ ।
"प्राप्तश्चैव च तत्रत्यो जनोऽवदीदीत पुरो मम ।')

तत्रभवान्, [त] त्रि, (इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति प्रागदीयतोय प्रथमार्थे त्रल । तत सुपसुपेति समासः ।) पूज्यः । इति जटाधरः ॥

तथा अ (तेन प्रकारेण । तद्+"प्रकारवचने थाल ।' ५ ।३।२३ । इति थाल । तेन प्रकारे थालर्थः । यथा, मनुः । १ । ४ ।
'स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचार्च्य तान् सर्व्वान् महर्षीन् श्रूयता मिति ।')
साम्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ८ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ९० ।
'यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥)
अभ्युपगम । पृष्टप्रतिवाक्यम् । समुच्चयः । (यथा, देवीभागवते । १ । २ । २६ ।
'कृष्णद्वैपायनञ्च तथा भारत संहिता सतम् ।
इतिहास इति प्रोक्त पञ्चमं वेदसम्मतम् ।")
निश्चयः । इति मेदिनी । थे ११ ॥ (यथा, रघुः । १ । ७८ ।
"स देवा त्रिदशो नून महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्व्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ।")

तथागतः पुं, (यथा पुनरावृत्तिर्न भवति तथा तेन प्रकारेण गत । यद्वा तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य । सुप्सुपेति समासः ।) बुद्धः । इत्यमरः ।१।१।१३ ॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे ।
"यथा गताश्च सुगतः प्रियो मतिं
तथा मतिं सोऽपि गतस्तथागत ॥"॥
तथा तेन प्रकारेणागतः ।) पूर्व्वोक्तप्रकारेणागतः, त्रि । (यथा महाभारते । १।००५ ।
"ततो बभूव समर सुमहान् रोमहर्षण ।
अवस्य संस्मृद्धस्य बल दृष्टा तथागतम् ।")

तथाच अ (तथाच च च इति द्वन्द्वसमासः ।) पूर्व्वोक्तायदृढीकरणम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ।
(यथा, मनुः, । ६ । १६ ।
'तथाच श्रुतयो बह्वो निगीता
अव्ययद्वयेनैव सिद्धे केचिदय ~
तथैव अ, (तथा च एव च ।) तद्वत् । प्रकार इति भाषा । यथा वाक्ये ।
"अस्ति पुत्रो वशो यस्य
अव्ययद्वयेनैव सिद्धे केचित्स्वत्थोऽयं न

तथ्य, क्ली (तथा साधु । तथा+'तत्र ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) सत्यम् । (मनुः । ८ । २७४ ।
"काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं
सङ्घति त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । २२ । (महाभारते । ७ । १५७ । ३ ।
'यदर्ज्जुनमुपासत्यान् कौन्तेयान् नराधम
स्तद्वच्चैव सुदुर्बुद्ध । त्व

तदा, अ, (तस्मिन् काले । 'सर्व्वैकान्यकियत्तदः काले दा' ५ । ३ । १५ । इति दा ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ सेद समये इति (यथा, मनुः । १ । ५५ ।
'न च स्व कुरुते

तदात्व, क्ली, (तदा इत्यस्य भावः । तदा+ भावक्तल्तौ ।' ५ । १ । ११९ । इति तत्काल । वर्त्तमानकाल । इत्यमरः ।२ (यथा, महाभारते । २ । ५८ । १४ ।
"स चोपभोगलोभात्मा हिरण्यार्थे परस्य आयतिञ्च तदात्वञ्च उभे सद्यो व्यनाशयत्

तदानीं, [म्] अ, (तस्मिन् काले । दानीं च ।" । ५ । ३ । १८ । इति दानीम् ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः ।३।४। (यथा ऋग्वेदे । १० । १२९ । १ ।
"नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं
नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।")

तदामुख, क्ली, (तदा तस्मिन्नेव काले ~ आरम्भ । इति भूरिप्रयोग ॥

तद्दिनं, [म्] अ, (तत् दिनं दिनानि ।) दिवसमध्यम् । प्रतिदिनम् । इति शब्दचन्द्रिका । पूर्व्वोक्तदिने क्ली ॥

तद्धन, त्रि (तदेव अल्पमेवाधीन धन यस्य । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९ ॥ धनमिति विग्रहे पूर्व्वोक्तधने, क्ली ।)

तद्धित पु (तस्मिन् तस्मै हितम् वा प्रत्ययविशेष । इति शब्दरत्नावली । १ । ४४ ॥

तन उ क्षि उपकृतौ । श्रद्धायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां पक्षे सक च सेट । उन्स्यात् क्त्वि सेट ।) उ तला । क्षि तानयति तनति । यार्चः । अथातो दिग्याख्यानम् । गोविन्दभट्टः । उपसर्गादयं देवैर्के रक्षणम् । विनाशयति च कीर्त्तिं विस्तरन यशः । इति इलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

तन, द ष उ विस्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां-उभं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) द ष, तनोति तनुते पुण्यं ऋषिः। उ, तनित्वा तत्वा। इति दुर्गादासः॥

तनयः, पुं, (तनोति विस्तारयति कुलमिति। तन्+"वलिमलितनिभ्यः कयन्।" उणां। ४। ९९। इति कयन्।) पुत्त्रः। इत्यमरः।२।६।२७॥ (यथा, मनुः।३।१६।
"शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च॥")

तनया, स्त्री, (तनोति कुलमिति। तन+कयन्+टाप्।) कन्या। इत्यमरः। २।६।२७॥ (यथा, भागवते।१।१६।२।
"स उत्तरस्य तनयामुपयेमे इरावतीम्॥")
चक्रकुल्यालता। इति शब्दचन्द्रिका॥

तनिष्ठः, त्रि, अयमनयोरतिशयेन तनुः। (तनु+इष्ठन्।) क्षुद्रः। इति व्याकरणम्॥

तनीयान् [स्] त्रि, अयमेषामतिशयेन तनुः। (तनु+ईयसुन्।) अल्पः। इति व्याकरणम्॥

तनुः, स्त्री, (तनोति तन्यते इति वा। तन+"भृमृशीतृचरीति।" उणां।१।७। इति उः।) शरीरम्। (यथा, विष्णुपुराणे।१।१७।५।
"देवाः स्वर्गं परित्यज्य तत्प्रसादात् मुनिसत्तम!।
विचेरुरवनौ सर्व्वे बिभ्राणा मानुषीं तनुम्॥")
त्वक्। इति मेदिनी। ने, ८॥ स्त्री। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुः, त्रि, (तन+"भृमृशीति।" उणां १।७। इत्युः।) अल्पः। विरलः। (यथा, मनुः।३।१०।
"तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्॥")
कृशः। इति मेदिनी। ने, ८॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५२५।
"वितरन्ती रसमन्तर्मर्माभिप्रायं तनोषि तनुगात्रि!॥")

तनुः, [स्] क्ली, (तनोति तन्यते वा। तन+"अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्।" उणां २।११८। इति उसिः स च नित्।) शरीरम्। इत्युणादिकोषः॥

तनुक्षीरः, पुं, (तनौ क्षीरं बहुलनिर्य्यासो यस्य।) आम्रातकः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुच्छायः, पुं, (तनुर्विरला स्वल्पा छाया यस्य।) नालवर्व्वूरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तनोश्छाया।) शरीरच्छायायां क्ली स्त्री च॥

तनुजः, पुं, (तनोः शरीरात् जायते इति। जन+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति डः।) पुत्त्रः। इति हलायुधः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।५।२२।
"स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवा
द्योतन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः स्फारीभवन्त्यापदः।
भार्य्या सौम्यवंशजापि भजते नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमानपि नरान् येषां न हि स्याद्धनम्॥")

तनुजा, स्त्री, (तनोः शरीरात् जायते इति। जन+डः+टाप्।) कन्या। इति शब्दरत्नावली॥

तनुत्रं, क्ली, (तनुं त्रायते इति। त्रै+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) वर्म्म। इत्यमरः।२।८।६४॥

तनुत्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति। त्रै+करणे ल्युट्। तनोः शरीरस्य त्राणम्।) तनुत्रम्। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते।३।१७४।४।
"इदञ्च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः॥")
शरीररक्षणञ्च॥

तनुत्वचा, स्त्री, (तनुः तन्वी त्वक् वल्कलमस्याः।) क्षुद्राग्निमन्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुपत्रः, पुं, (तनूनि पत्राणि यस्य।) इङ्गुदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुभस्त्रा, स्त्री, (तनोः शरीरस्य भस्त्रा इव। निश्वासवायुनिर्गमात्तथात्वम्।) नासिका। इति शब्दरत्नावली॥

तनुरसः, पुं, (तनोर्देहस्य रस इव तनोर्निर्गतो रस इति वा।) घर्म्मः। इति हारावली।१५४॥

तनुरुट्, [ह्] क्ली, (तनौ शरीरे रोहतीति। रुह+क्विप्।) तनूरुहम्। इति शब्दरत्नावली॥

तनुरुहं, क्ली, (तनौ रोहति उत्पद्यते इति। रुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः।) तनूरुहम्। इति शब्दरत्नावली॥

तनुलः, त्रि, (तन्यते स्म इति। तन+उलच्।) विस्तृतः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

तनुवातः, पुं, (तनुः क्षीणो वातः वायुर्यत्र।) नरकविशेषः। इति हेमचन्द्रः।५।१॥

तनुवीजः, पुं, (तनु क्षीणं स्वल्पमात्रं वा वीजमस्य।) राजवदरः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुव्रणः, पुं, (तनुः क्षुद्रः स्वल्पः व्रणो यत्र।) वल्मीकरोगः। इति शब्दरत्नावली॥

तनुसञ्चारिणी, स्त्री, (तनु अल्पमात्रं यथा स्यात् तथा सञ्चरतीति। सम्+चर+णिनिः ङीप् च।) वालिका स्त्री। इति शब्दमाला॥

तनूः, स्त्री, (तनु+ऊङ्।) शरीरम्। इत्यमरः।२।६।७१॥

तनूकृतः, त्रि, (अतनुस्तनुरकारि। कृ+कर्म्मणि क्तः।) तष्टः। अल्पीकृतः। इत्यमरः।३।१।९९॥

तनूजः, पुं, (तन्वाः शरीरात् जायते इति। जन+डः।) पुत्त्रः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः।५।५३।
"अवेहि गन्धर्व्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य॥"
स्त्री, कन्या।)

तनूनपं, क्ली, (तन्वा जनं कृशं पातीति। पा+कः।) घृतम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तनूनपात्, [द्] पुं, (तनूनपं घृतं अत्तीति। अद्+विच् क्विविलोके। यद्वा, तनूं स्वशरीरं न पातयतीति। पत+णिच्+क्विप्।"नभ्राण्नपात्।" ६।३।७५। इति निपातितः।) अग्निः। (यथा, ऋग्वेदे।३।२९।११।
"तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरो
नराशंसो भवति यद्विजायते॥")
चित्रकवृक्षः। इत्यमरः।२।४।८०॥

तनूरुहं, क्ली, (तन्वां रोहतीति। रुह+कः।) रोम। (यथा, भागवते।७।८।२२।
"चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहै-
र्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम्॥"
तथाच शिवपुराणे। वायुसंहितायाम्।१।१४।
"नमश्चकार तं दृष्ट्वा हृष्टसर्व्वतनूरुहः॥")
पतत्रम्। इति मेदिनी। हे, ३०॥

तनूरुहः, पुं, (तन्वाः शरीरात् रोहति उत्पद्यते। रुह+कः।) पुत्त्रः। गरुत्। (यथा, वृहत्संहितायाम्।६३।१।
"कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलि-
स्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः॥")
लोम। इति हेमचन्द्रः॥

तनूह्रदः, पुं, (तन्वाः तन्वां वा ह्रद इव।) पायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तन्च, उ इतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उ, तञ्चित्वा तक्त्वा। इति दुर्गादासः॥

तन्च, उ घ सङ्कुचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-परं-अकं-सेट्।) उ, तञ्चित्वा तक्त्वा। घ, तनच्मि व्योम विस्तृतम्। इति दुर्गादासः॥

तन्ज, उ घ सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-परं-अकं-सेट्।) उ, तञ्जित्वा तक्त्वा। घ, तनज्मि व्योम विस्तृतम्। इति दुर्गादासः॥

तन्तुः, पुं, (तन्यते विस्तीर्य्यते इति तनोति वा। तन+"सितनिगमीति।" उणां १।७०। इति तुन्।) सूत्रम्।इत्यमरः।२।१०।२८॥ (यथा, महाभारते।१२।४७।२२।
"यस्मिन् नित्यं तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति॥")
ग्राहः। इति हेमचन्द्रः॥ सन्ततिः। यथा,—
"अन्तःस्थः सर्व्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः।
स्वमाययावृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतन्तवे॥"
इति श्रीभागवतम्॥

तन्तुकः, पुं, (तन्तुरिव तन्तुनेव वा कायतीति। कै+कः। तन्तु+संज्ञायां कन् वा।) तन्तुभः। सर्षपः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये। "पिङ्गलस्तन्तुकः पुष्पपाण्डुः षड्गोऽग्निको वभ्रुकषायः॥")

तन्तुकाष्ठं, क्ली, (तन्तुसमन्वितं काष्ठम्।) तूली। इति शब्दरत्नावली॥ ताँतेर काट इति भाषा॥

तन्तुकी, स्त्री, (तन्तुरिव कायतीति। कै+कः ङीष् च।) नाड़ी। इति राजनिर्घण्टः॥

तन्तुकीटः, पुं, (तन्तूत्पादकः कीट इति शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः।) कोषकारः। इति जटाधरः॥ गुटिपोका इति भाषा॥

तन्तुणः, पुं, (तन+वाहुलकात् तुनन् निपातनात् णत्वं दन्त्यनकारान्त इत्येके।) ग्राहः। इति हेमचन्द्रः॥ हाङ्गर इति भाषा॥

तन्तुपर्व्वन्, [न्] क्ली, (तन्तोः यज्ञोपवीतस्य तन्त्रप्रन्थ नाय यत् पर्व्व तिथिरित्यर्थः ।) परमेश्वरीप वीतिनामतिथिः । सा श्रावणी पूर्णिमा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तन्तुनाग, पुं, (तन्तुर्नाग इव ।) ग्राहः । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्तुनिर्यास पुं (तन्तुरेव निर्यासः तन्तुवत् निर्यासो यस्य वा ।) तालः । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्तुभ पुं (तन्तुरिव भातीति । भा + क ।) सर्षपः । इत्यमर । २।९।१७ ॥ वत्सः । इति जटाधरः ॥

तन्तुर, क्ली, (तन्तुरस्त्यस्येति । तन्तु + अश्मादित्वात् र ।) मृणालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्तुल क्ली (तन्तुरम् । रस्य लत्वम् ।) मृणालम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्तुवाप पुं (तन्तून् वपतीति । वप + कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इति अण् ।) तन्तुवायः । इति जटाधरः ॥ तांति इति भाषा ॥ तन्त्रम् । इति शब्दमाला ॥ तात इति भाषा ॥

तन्तुवाय, पुं (तन्तून् वयति विस्तारयति जाला कारेणेति । वे + ह्वावामश्च ।' ३ । २ । ७७ । इत्यण् ।) लूता । इत्यमर । २।६।१३ ॥ (तन्तून् वयतीति । वे + 'कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तन्त्रवायः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनु । ८ । ३९७ ।
"तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ॥")

तन्तुविग्रहा स्त्री (विग्रहातीति । वि + ग्रह + अच् । विग्रहो देहः । तन्तुभिर्निर्म्मितो विग्रहो ऽस्याः ।) कदली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्तुशाला स्त्री (तन्तुवपनाय या शाला गृह मित्यर्थः ।) तन्तुवपनगृहम् । तांतघर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गर्त्तिका २ । इति हेम चन्द्रः ॥

तन्तुसन्तत त्रि (तन्तुना तन्तुभिर्व्वा सन्तत व्याप्तम् ।) स्यूतवितृतवस्त्रादि । सिलान कापड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ऊतम् २ स्यूतम् ३ उतम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥

तन्तुसार पुं, (तन्तुः एव सारो यस्य ।) गुवाक वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्र क्ली, (तनोति तन्यते इति वा । तन + करणादौ यथायथं ष्ट्रन् । तत्रि कुटुम्बधारणे + घञ् वा ।) कुटुम्बकृत्यम् । (कुलप्रतिष्ठादिक मिति । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । ६ ।
"धर्म्मादुपायात् सम्भूय
यस्तु हरेत् तस्य कुलस्य तन्त्रम् ॥")
सिद्धान्तः । औषधम् । प्रधानम् । तन्तुवायः । परिच्छदः । श्रुतिशाखाविशेषः । हेतुः । उभ यार्थप्रयोजकम् । इतिकर्त्तव्यता । इति मेदिनी ॥ राष्ट्रम् । परच्छन्दः । करणम् । अर्थसाधकः । तन्तुः । वेतनम् । सराद्धिकता । इति हेम चन्द्रः ॥ (यथा, माघे । २ । ८८ ।
"तन्त्रावापविदा योगैर्म्मण्डलान्यधितिष्ठता ॥")
प्रबन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ शपथः । इति धरणिः ॥ धनम् । गृहम् । वयनसाधनम् । (यथा, महाभारते । १ । ३ । १४० । 'तदापश्यत् स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य सुवेमे पटं वयन्त्यौ ॥') कुशलम् । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी । (शास्त्रम् । इति विश्वः । यथा देवीभागवते । ७ । ११ । १९ ।
'अवैदिकमतन्त्रज्ञं बालचेष्टासमन्वितम् ॥"
व्यवहारः । नियमादिः । यथा, महाभारते । १ । १०३ । ७६ ।
'शुश्रावस प्रतिपदस्य प्राज्ञे मन्त्रे पुरोहिते ।
आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥')
शिवोक्तशास्त्रम् । तच्च चतुःषष्टिसङ्ख्यकम् । यथा —
'सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम् ।
ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तमम् ॥
देव्यागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् ।
मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा ॥
वाराहीतन्त्रं देवेशि । योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
गणेशविमर्षिणी तन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् ॥
चामुण्डातन्त्रं महेशानि । मुण्डमालाख्यतन्त्रकम् ।
हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ॥
कुलप्रकाशकं देवि कल्पं गान्धर्व्वकं शिवे ।।
क्रियासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रं तन्त्रमुत्तमम् ॥
सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे ।।
राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम् ॥
बृहच्छ्रीक्रमं तन्त्रं गवाक्षं सुकुमुद्वती ।
विशुद्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा ॥
समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम् ।
योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि ।।
सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।
तन्त्रान्तरञ्च देवेशि । नवरत्नेश्वरं तथा ॥
कुलचूडामणितन्त्रं भावचूडामणीयकम् ।
तन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्याकामकं तथा ॥
कामधेनु कुमारी च भूतडामरसंज्ञकम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ॥
विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलामृतम् ।
कुलोड्डीशं कुब्जिकाख्यं तन्त्रचिन्तामणीयकम् ॥
एतानि तन्त्ररत्नानि सफलानि युगे युगे ।
कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि ।।
कामकल्पं सुसिद्धानि अश्वक्रान्तासु भूमिषु ।
महाचीनादिकान्यपि अधिकानि महेश्वरि ।।
सुसिद्धानि वरारोहे । रथक्रान्तासु भूमिषु ॥"
इति महासिद्धसारस्वतम् ॥ * ॥

अपि च ।
'चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पार्व्वति ।।
सफलानीह वाराहे । विष्णुक्रान्तासु भूमिषु ॥
कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च ।
पापघ्नमोहनायैव विफलानीह सुन्दरि ।।"
इति महाविश्वसारतन्त्रम् ॥

तत्रागमस्य लक्षणं यथा,—
"सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां यथार्च्चनम् ।
साधनञ्चैव सर्व्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥
षट्कर्म्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्व्विधः ।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तमागमं तद्विदुर्बुधाः ॥" * ॥

यामलस्य लक्षणम् ।
"सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम् ।
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ॥
युगधर्म्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥" ।

तन्त्रस्य लक्षणम् ।
"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च ।
देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् ॥
तथैवाश्रमधर्म्मश्च विप्रसंस्थानमेव च ।
संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः ॥
उत्पत्तिर्व्विबुधानाञ्च तरूणां कल्पसंज्ञितम् ।
संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च ॥
कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम् ।
शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम् ॥
हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम् ।
राजधर्म्मो दानधर्म्मो युगधर्म्मस्तथैव च ॥
व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ॥
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥" * ॥

तस्य माहात्म्यम् ।
"विष्णुर्वरिष्ठो देवानां ह्रदानामुदधिस्तथा ।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्व्वतानां हिमालयः ॥
अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः ।
देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ॥
तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् ॥
सर्व्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसम्मितम् ।
कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च ॥
पावनं सर्व्वशास्त्राणामिह लोके परत्र च ॥" * ॥

तस्य श्लोकसंख्या यथा,—
"न शक्य विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि ।
सङ्क्षेपाद्वै प्रवक्ष्यामि श्लोकसंख्याप्रवर्त्तनाम् ॥
शिवे इवे नवलक्षं पाताले ब्रह्मशासने ॥
लक्षमात्रं भारते च क्षितौ तत्रापि यानि च ।
आगमं त्रिविधं प्रोक्तं चतुर्थं मेश्वर सूतम् ॥
कल्पश्चतुर्व्विधः प्रोक्त आगमो डामरस्तथा ।
यामलञ्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक् पृथक् ॥
सूक्ताख्यं प्रपञ्चञ्च सारदाख्यञ्च नारद ।
महार्णवञ्च कपिलो योग कल्प कपिञ्जल ॥
अन्तरादिविरोध सिद्धसवरस्तथा ॥
प्रथमोऽष्टसहस्रन्तु श्लोका दश प्रकीर्त्तिताः ॥
द्वितीयो सूक्तकल्पश्च षटसहस्राणि संख्यया ।
श्लोकाः शताङ्कसंख्याताश्तृतीयस्त्रिसहस्रकः ॥
शतद्वयं साधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः ।
त्रिशोत्तरसहस्राणि श्लोकानां आगुसंख्यया ॥
प्रपञ्चे प्रथमे तन्त्रे द्वितीये चतुःसंख्यया ।
सहस्राणि तथा श्लोकाः सप्तविंशतिसंख्यया ॥
भूतनेत्रसहस्राणि तृतीये पञ्चसप्तकम् ।
शतत्रयं पञ्चश्लोकाः प्रपञ्चः कथितस्तथा ॥
अष्टार्द्धसंख्यसहस्राणि सारदायाः प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चविंशाधिकाः श्लोकाः षट्श्लोकाश्च नारदे ॥
त्रिंशतिश्च सहस्राणि षट्पञ्चसहस्राणि संख्यया ।
षड्श्लोकाश्च कथिताः कपिले श्लोकसंख्यया ॥
त्रयोदशसहस्राणि कालोत्तरमनन्तकम् ।

श्लोकसंख्यासमुद्दिष्टं योगे कल्पे च संख्यया ॥
यावत्संख्यासहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्त्तिताः ।
श्लोकानान्तु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्यया ॥
श्लोकाश्च भानुसंख्यातास्तन्त्रेऽपि च कपिञ्जले ।
चन्द्रतन्त्रे सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च ॥
पञ्चैव कथिता नेत्रसंख्यातानि यथावतः ।
वीरागमे षड़धिकानि शतानि परिसंख्यया ॥
सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानान्तु यथार्थतः ।
पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानामृतुसंख्यया ॥
सिद्धसम्बरयोक्तानि ऐश्वरेण यथा पुरा ॥ * ॥
डामरः षड्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः ॥
श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्चशतानि च ।
त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानि चेह संख्यया ।
एकादशसहस्राणि संख्याताः शिवडामरे ॥
श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य ईश्वरेणैव भाषिताः ।
तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च ।
दुर्गोत्तराणि दुर्गाया डामरे कथितानि च ॥
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ।
सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः ॥
खरसंख्यासहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे ।
पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु ॥
षष्टिः श्लोकसहस्राणि गान्धर्व्वे डामरोत्तमे ।
श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्रह्मणाव्यक्तयोनिना ॥
यामलाः षट् च संख्यातास्तत्रादावादियामले ।
द्वात्रिंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥
द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे ते द्वाविंशतिश्च संख्यया ।
सहस्राणि शतान्यत्र तान्येव कथितानि च ॥
तावत्संख्यासहस्राणि शतानि परिसंख्यया ।
विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले ॥
कालसंख्यासहस्राणि वेदसंख्याशतानि च ।
पञ्चषष्टिस्तथा श्लोकाः कनिष्ठे रुद्रयामले ॥
नवश्लोकसहस्राणि त्रयोदशशतानि च ।
द्वाविंशतिस्तथा श्लोका गणेशे यामलोत्तमे ॥
रविसंख्यासहस्राणि आदित्याख्ये तु यामले ।
तन्त्रे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च च ॥
पञ्चविंशतिश्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे ।
त्रयोदशसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ॥
श्लोका मृत्युञ्जये तन्त्रे संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः ।
गजसंख्यासहस्राणि त्रीणि संख्याशतानि च ॥
सप्तश्लोकास्तथैवात्र तन्त्रे योगार्णवोत्तमे ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
मायाख्ये च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
शतार्द्धसंख्यया श्लोका दक्षिणामूर्त्तितन्त्रके ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
त्रयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्त्रके ।
कामेश्वर्य्यास्तन्त्रवरे सहस्राणि त्रयं महत् ॥
श्लोकानां संख्यया चात्र तन्त्रराजे च संख्यया ।
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ॥
द्वाविंशति सहस्राणि हरगौर्य्योश्च तन्त्रके ।
तथा च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परि-
कीर्त्तिताः ।
अर्कसंख्यासहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः ।
अष्टाविंशतिश्च श्लोकाः संख्यातास्तन्त्रनिर्णये ॥
कुब्जिकाख्ये महातन्त्रे श्लोकाश्च दशसंख्यया ।
सहस्राणि तथा सप्तसंख्यातानि मनीषिभिः ॥
द्वितीये षट्सहस्राणि तदर्द्धञ्च कनिष्ठके ।
अर्कसंख्यासहस्राणि तथाङ्कशतानि च ॥
तावद्देव्या महातन्त्रे संख्यातानि द्विजोत्तमैः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि द्वाविंशतिशतानि च ॥
कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य संख्यातानि मनीषिभिः ।
वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च निश्चितानि यथार्थतः ।
भूतसंख्यासहस्राणि तथाष्टि तच्छतानि च ॥
महालक्ष्मीस्तन्त्रराजे पञ्चश्लोकाश्च कीर्त्तिताः ।
गजसंख्यासहस्राणि श्लोकाश्च ऋतुसंख्यया ॥
त्रिपुरार्णवे महातन्त्रे लिखिताः परमर्षिभिः ।
सरस्वत्याः सहस्रे द्वे द्वे शते संख्यया स्तुते ॥
पञ्चश्लोकास्तथैवात्र विज्ञातव्या द्विजातिभिः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि आदौ तन्त्रोत्तमोत्तरे ॥
चतुःसंख्याशतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु ।
द्वाविंशतिसहस्राणि तथा चाष्टशतानि च ।
द्वात्रिंशच्च तथा श्लोका योगिन्यास्तन्त्रराजके ।
द्वितीये षट्सहस्राणि तथा च त्रिशतानि च ॥
त्रयः श्लोकास्तथैवात्र पाराशास्त्रस्य उत्तमे ।
अग्निसंख्यासहस्राणि तत्त्वसंख्याशतानि च ॥
गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोका हि तत्त्वसंख्यया ।
वर्णसंख्यासहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते ॥
श्लोकास्त्रयश्च संख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके ।
वेदसंख्यासहस्राणि तान्येव च शतानि च ॥
श्लोका नवतिसंख्याता मृडानीतन्त्रराजके ।
तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिशतानि कनिष्ठके ॥
त्रिंशच्छ्लोकाश्च संख्याता भावज्ञास्तन्त्र-
वेदिभिः ॥"

उपतन्त्राणि यथा,—

"यौद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
अद्भुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि च ॥
वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च ।
पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा ॥
शुक्रो वृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः ।
एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च ॥
न संख्यातानि तान्यत्र धर्म्मविद्भिर्महात्मभिः ।
सारात्सारतराण्येव संख्यातानि निबोधत ॥"
इति वाराहीतन्त्रम् ।

(आगमतत्त्वविलासोक्ततन्त्रनामानि यथा,—

"स्वतन्त्रतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तरतन्त्रकम् ।
नीलतन्त्रं वीरतन्त्रं कुमारीतन्त्रमुज्ज्वलम् ॥
कालीनारायणीतन्त्रे तारिणीतन्त्रमुत्तमम् ।
बालातन्त्रञ्च समयातन्त्रं भैरवतन्त्रकम् ॥
भैरवीत्रिपुरातन्त्रे वामकेश्वरतन्त्रकम् ।
कुक्कुटेश्वरतन्त्रञ्च मातृकातन्त्रमेव च ॥
सनत्कुमारतन्त्रञ्च विशुद्धेश्वरतन्त्रकम् ।
सम्मोहनाख्यतन्त्रञ्च गौतमीयञ्च तन्त्रकम् ॥
वृहद्गौतमीयतन्त्रं भूतभैरवतन्त्रकम्
चामुण्डापिङ्गलातन्त्रे वाराहीतन्त्रकं तथा ॥
मुण्डमालाख्यतन्त्रञ्च योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं तन्त्रं स्वच्छन्दभैरवम् ॥
महातन्त्रं शक्तितन्त्रं तन्त्रं चिन्तामणिं परम् ।
उन्मत्तभैरवं तन्त्रं त्रैलोक्यसारतन्त्रकम् ॥
विश्वसाराख्यं तन्त्रं तथा तन्त्रामृताभिधम् ।
महाफेत्कारीयतन्त्रं वायवीयञ्च तोड़लम् ॥
मालिनीललितातन्त्रे त्रिशक्तितन्त्रकं तथा ।
राजराजेश्वरीतन्त्रं महामोहस्वरोत्तरम् ॥
गवाक्षतन्त्रं गान्धर्व्वं तन्त्रं त्रैलोक्यमोहनम् ।
हंसमाहेश्वरं हंसपरमेश्वरतन्त्रकम् ॥
कामधेन्वाख्यतन्त्रञ्च तन्त्रं वर्णविलासकम् ।
मायातन्त्रं मन्त्रराजं कुब्जिकातन्त्रमुत्तमम् ॥
विज्ञानलतिकां लिङ्गागमं कालोत्तरं तथा ॥"

* * * *

"ब्रह्मयामलकञ्चादियामलं रुद्रयामलम् ॥
वृहद्यामलकं सिद्धयामलं कल्पसूत्रकम् ।
मत्स्यसूक्तं कल्पसूक्तं कामराजं शिवागमम् ॥
उड्डीशञ्च कुलोड्डीशमुड्डीशं वीरभद्रकम् ।
भूतडामरकं तद्वत् डामरं यक्षडामरम् ॥
कालिकाकुलसर्व्वस्वं कुलसर्व्वस्वमेव च ।
कुलचूड़ामणिं दिव्यं कुलसारं कुलार्णवम् ॥
कुलामृतकुलावल्यौ तथा कालीकुलार्णवम् ।
कुलप्रकाशं वाशिष्ठं सिद्धसारस्वतं तथा ॥
योगिनीहृदयं कालीहृदयं मातृकार्णवम् ।
योगिनीजालकुरकं तथा लक्ष्मीकुलार्णवम् ॥
तारार्णवं चन्द्रपीठं मेरुचन्द्रं चतुःशतीम् ।
तत्त्वबोधं महोग्रञ्च स्वच्छन्दसारसंग्रहम् ॥
ताराप्रदीपं सङ्केतचन्द्रोदयमतिस्फुटम् ।
षट्त्रिंशत्तत्त्वकं लक्ष्यनिर्णयं त्रिपुरार्णवम् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरं मन्त्रदर्पणं वैष्णवामृतम् ।
मानसोल्लासकं पूजाप्रदीपं भक्तिमञ्जरीम् ॥
भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारमुत्तमम् ।
कामरत्नं क्रियासारं तथैवागमदीपिकाम् ॥
भावचूड़ामणिश्चान्यं तत्त्वचूड़ामणिं परम् ।
वृहच्छ्रीक्रमसंज्ञञ्च तथा श्रीक्रमसंज्ञकम् ॥
सिद्धान्तशेखरं ग्रन्थं तां गणेशविमर्शिनीम् ।
मन्त्रमुक्तावलीं तत्त्वकौमुदीं तन्त्रकौमुदीम् ॥
मन्त्रतन्त्रप्रकाशाख्यं श्रीरामार्च्चनचन्द्रिकाम् ।
शारदातिलकं ज्ञानार्णवं सारसमुच्चयम् ॥
कल्पद्रुमं ज्ञानमालां पुरश्चरणचन्द्रिकाम् ।
आगमोत्तरकं तत्त्वसागरं सारसंग्रहम् ॥
देवप्रकाशिनीं तन्त्रार्णवञ्च क्रमदीपिकाम् ।
तारारहस्यं श्यामाया रहस्यं तन्त्ररत्नकम् ॥
तन्त्रप्रदीपं ताराया विलासं विश्वमातृकाम् ।
प्रपञ्चसारं सं तन्त्रसारं रत्नावलीं तथा ॥"

चाकतन्त्रम् । चासनाणाजम् । यथा, महाभारते । १ । ३ । १४२ ।

"तन्त्रे चेदं विश्वरूपे युवत्यौ
वयतस्तन्तून् सततं वर्त्तयन्त्यौ ॥"

"तन्त्रं कारणं निमित्तोपादानादिकारक-
समूहसम्बन्धम् ॥" इति दुर्गादासप्रकाशिन्यां

विमलबोधः। "इह तन्त्रं वाचनाशालम्।" इति नीलकण्ठः।)

तन्त्रक, क्ली, (तन्त्रात् सूत्रवायात् अचिरापहृतम्। तन्त्र+"तन्त्रादचिरापहृते।५।२।७१। इति कन्।) नूतनवस्त्रम्। इत्यमरः।२।६।११२॥

तन्त्रकाष्ठ क्ली, (तन्त्रस्य काष्ठम्।) तन्त्रवायस्य तुरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तन्त्रता, स्त्री (तन्त्रस्य भावः। तन्त्र+तल्।) अनेकसुद्दिश्य सकृत्प्रवृत्तिः। यथा। "आग्नेयाष्टाकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागानां त्रयाणां आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागानां त्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिध्यति।" 'तथा नानाब्रह्मवधसत्त्वे सर्व्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते ब्रह्मवधजन्यपापनाशः।" "तन्त्रताया हेतुश्च। बहुष्वर्थेकजातीयकर्म्मणः कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धैकहेतुभूतानामभेदे उद्देश्यविशेषाग्रह इति। एवञ्च।

'स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्म्मणि।
पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिदर्शितः॥'
इति विष्णुस्मृतः॥

अस्नात्वा नाचरेत् कर्म्म जपहोमादि किञ्चन।
इति दर्शोक्तस्य क्रियाङ्गस्नानकर्तृसंस्कारद्वारैव तद्दिनकर्त्तव्याशेषकर्म्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म्म कर्त्तव्यम्।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

तन्त्रवाप पु, (तन्यते विस्तीर्य्यते इति तन्त्रं सूत्रम्। तत् वपतीति। वप+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) तन्त्रवायः। तन्त्रे पुं क्ली। इति शब्दरत्नावली॥

तन्त्रवाय पु (तन्त्रेण वयतीति। वे ञ तन्तुसन्ताने+"ह्वावामश्च।" ३।२।२। इत्यण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। ताँति इति भाषा। अस्योत्पत्तिर्यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते।
"तान्त्रकुट्टाच्छूद्रकन्यायां मणिकारश्च जायते।
मणिकारात् तान्त्रकुट्टां मणिबन्धोऽप्यजायत।
मणिबन्धान्मणिकार्य्यां तन्त्रवायाश्च जज्ञिरे॥'
तत्पर्य्यायः। कुविन्दः २। इत्यमरः।२।१०।६॥ तन्त्रवापः ३। इति भरतः। तन्तुवापः ४। इति जटाधरः। तन्तुवायः ५। इति शब्दरत्नावली॥ लूता। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

तन्त्रिका, स्त्री (तन्त्री एव। तन्त्री+स्वार्थे कन्। पूर्व्वह्रस्वश्च।) गुडूची। इत्यमरः।२।४।८२॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

तन्त्रिपालक, पुं, जयद्रथराजः। इति शब्दमाला॥

तन्त्री, स्त्री (तन्त्रयति मोहयति लोकानिति। तन्त्र+"अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः।" उणां। ३।१५८। इति ईः।) वीणागुणः। (यथा, रामायणे।२।३९।२९।
'नातन्त्री विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथः।"
वीणा। यथा तत्रैव।१।२।१८।
'पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः।
शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा॥")
गुडूची। देहशिरा। इति मेदिनी। नदीविशेषः। गुल्मभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ रज्जुः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनुः।४।३८।
'न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति।
न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा॥")

तन्त्रवाय, पु, (तन्त्रवाय निपातनात् तस्य द।) तन्त्रवायः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

तन्द्रा, स्त्री (तन् द्रातीति। तन+द्रा+क। निद्रातन्द्रेति नान्तत्व निपात्यते। यद्वा तन्द्र अवसादे+भावे घञ् ततष्टाप्।) निद्रा। आलस्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्।३।३६।
'न रोगो मरणं तन्द्रा न निद्रा न क्षुधा तृषा॥")
तस्या निदानं यथा। "तमोवातकफात्तन्द्रा।" इति। लक्षणञ्च।
"इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः।
निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत्॥"
इति माधवकरः॥
(कारणपूर्व्वकमस्याः सम्प्राप्तिलक्षणं चिकित्सितञ्च यथा, चरके चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये।
'मधुरस्निग्धगुर्व्वन्नसेवनाच्चिन्तनात् श्रमात्।
शोकाद्व्याधिप्रसङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः॥
यदाक्षौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान्।
समावृणोति प्राणादींस्तदा तन्द्रोपजायते॥
हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम्।
मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम्॥
कफघ्नं तत्र कर्त्तव्यं शोधनं शमनानि च।
व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यञ्च कटुतिक्तकम्॥")

तन्द्रालु, त्रि, (तन द्रातीति। तन+द्रा+'स्पृहिगृहीति।" ३।२।१५८। इति आलुच् तन शब्दस्य नान्तत्व निपात्यते।) निद्रालुः। इति जटाधरः॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये।
"अपि जाग्रत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान्॥")

तन्द्रि, स्त्री, (तदि मोहे धातुः+'वहिश्रु-आदिभ्यश्च।" उणां। ४।६६। इति क्रिन्।) निद्रा। आलस्यम्। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, भागवते।३।२०।४०।
"दृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मतन्द्रिणा।
दिग्वाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयद्दृशौ॥")

तन्द्रिका स्त्री, (तन्द्रिरेव। स्वार्थे कन् टाप् च।) तन्द्रिः। इति शब्दरत्नावली॥

तन्द्री, स्त्री, (तन्द्रि+"कृदिकारादक्तिनः।" वा ङीष्।) अत्यन्तश्रमादिना सर्व्वाङ्गेन्द्रियाप्रवृत्तम्। अत्यन्तश्रमादिना सर्व्वाङ्गनिमीलनं निःसहतेति यावत् इत्यन्ये। इति भरतः। तत्पर्य्यायः। प्रमीला २। इत्यमरः॥ तन्द्रा ३ तन्द्रि ४। इति तट्टीका॥ तन्द्रिका ५ विषयाज्ञानम् ६। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते।३।२०३।१९।
"निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्द्रीं मान तथैव च।
आनर्च परमं यत्र माक्षपस्याभिराधने॥")
निद्रा। इति मेदिनी। रे ४२॥ (केचित्तु तन्द्र धातोर्बाहुलकात् ईप्रत्ययेन तन्द्रीरिति पदं कल्पयन्ति यथा, चरके सूत्रस्थाने सप्तदशेऽध्याये।
"पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता।
तन्द्रीररुचिरत्युक्लेशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम्॥")

तन्नि, स्त्री, (नमयतीति। नी+बाहुलकात् ड्रि।) चक्रकुल्या। इति रत्नमाला। तन्नि इति पाठः॥

तन्मात्र, क्ली, (तदेवेति। तत्+एवार्थे मात्रच्। यद्वा, सा मात्रा यस्य।) अपञ्चीकृतरूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां संज्ञा। यथा —
"इमान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राण्यपञ्चीकृतानि चोच्यन्ते। एतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्पद्यन्ते।" इति वेदान्तसारः।२७। तट्टीका यथा। "ननु आत्मन आकाशः सम्भूत इत्यादि-श्रुत्या आकाशादीनि पञ्चतन्मात्राणि क्रमेण जायन्ते इति हि स्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धिः तानि कथमाकाशादेरिहोत्पत्तिराम्नायते इति तत्राह एतान्येवेति। एतान्येवाकाशादीनि सूक्ष्मभूतानि व्यवहारासमर्थानि शब्दादिताव्मात्रैकस्वभावानि अपञ्चीकृतानि परमसूक्ष्माणि चेति स्मृत्यादिषूच्यन्ते महर्षिभिरित्यर्थः।" इति विद्वन्मनोरञ्जनी॥ * ॥ अपि च।
"भूतादिस्तु विकुर्व्वाणः सर्गं तन्मात्रिकं ततः।
ससर्ज्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम्॥"
इति विष्णुपुराणे १२ अध्यायः॥

तन्यतु, पु, (तनोति विस्तारयति तमः शब्दं वा। तनु विस्तारे+"ऋतन्यञ्जिवनीति।" उणां।४।२। इति यतुच्।) रात्रिः। शब्दम्। इत्युणादिकोषः॥ (वायुः। इत्युज्ज्वलदत्तः॥ अशनिः। इति माधवः॥ विद्युत्। इति दयानन्दः॥ यथा, ऋग्वेदे।१।५२।६।
"वृत्रस्य यत् प्रवणे दुर्गृभिश्वनो निजघन्थ हन्वोरिन्द्र तन्यतुम्॥")

तन्वी, स्त्री, (तनु+"वोतो गुणवचनात्।" ४।१।४४। इति ङीष्।) कृशाङ्गी। यथा —
"तत्र तन्वि। कुचावेतौ नियतौ चक्रवर्त्तिनौ।
आसमुद्रकरग्राही भवान् यत्र करप्रदः॥"
इति कालिदासः॥
शालपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥ (चतुर्विंशत्यक्षरपादवृत्तविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी। तस्या लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्।)

तप, क दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परस्मै-सक-सेट्।) क, तापयति। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

तप, ङ य दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म-उभं च-सकं-सेट्।) ङ, तपते। य, तपति तपते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

तप, औ } ऐश्वर्य्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-
तप, य ङ औ } अनिट्। दिवादिपक्षे आत्मं।) इव उपतापः। "तपति तनुगात्रि! मदनस्त्वाम्।" औ, अताप्सीत्। य ङ, तप्यते धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः। औ, अतप्त। दिवादिपक्षे ऐश्वर्य्य एव इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

तपः, [स्] क्ली, (तपति तापयति वा। तप उपतापे+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणां। ४।१८८। इति असुन्।) देहक्लेशजनकं कर्म्म। यथा,—
"उमेऽतिचपला पुत्रि! न क्षमं तावकं वपुः।
सोढुं क्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम्॥ *॥
तत्फलं यथा,—
"तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः।
दुर्भगत्वं वृथा लोको वहते सति साधने॥"
इति च तत्रैव तद्वचनम्॥ *॥
अपि च। मरीचिरुवाच।
"ब्राह्मणस्य तपोमूलं यज्ञः स्वाध्याय एव च।
तस्मादग्ने! फलं ब्रूहि तपसोऽध्ययनस्य च॥
वह्निरुवाच।
स्वाध्यायतपसोर्वक्ष्ये तन्मे निगदितं शृणु।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत्॥
तपसा क्षीयते पापं मोदते सह दैवतैः।
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः॥
तपसा सर्व्वमाप्नोति तपसा विन्दते परम्।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः सौभाग्यं रूपमेव च॥
तपसा लभते सर्व्वं तथैवाध्ययनेन च।
तस्मात् स्वधर्म्मसंयुक्तो नित्यं सिध्यति पण्डितः॥
धर्म्मात् सुखमवाप्नोति इह लोके परत्र च॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः॥ तपस्या। तत्त्रिविधम्। शारीरं वाचिकं मानसञ्च। यथा,—
"देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम्।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते॥१॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥२॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते॥"३॥
तदपि त्रिविधम्। सात्त्विकं राजसं तामसञ्च यथा,—
"श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते॥१॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम्॥२॥
मूढ़ग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्॥"३॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १७। १४—१९॥*॥
जनलोकादूर्द्धलोकः। यथा,—
"अस्योपरि तपोलोकस्तेजोमय उदाहृतः।
वैराजा यत्र ते देवा वसेयुर्द्देवपूजिताः॥
वासुदेवे मनो येषां वासुदेवेऽर्पितक्रियाः।
तपसा तोष्य गोविन्दमभिलाषविवर्ज्जिताः॥
तं तपोलोकमासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः।
शिलोञ्छवृत्तयो ये वै दन्तोलूखलिकाश्च ये॥
येऽश्मकुट्टाश्च मुनयः शीर्णपर्णाशिनश्च ये।
ग्रीष्मे पञ्चाग्नितपसो वर्षासु स्थण्डिलेशयाः॥
हेमन्ते शिशिरे वा ये क्षिपन्ति सलिले क्षपाः।
कुशाग्रनीरविन्दूंश्च तृषिता यतयोऽपिबन्॥
वाताशिनोऽतिक्षुधिताः पादाङ्गुष्ठाग्रभूस्पृशः।
ऊर्द्धहस्ता रविदृशस्त्वेकाङ्घ्रिस्थाननिश्चलाः॥
ये वै दिवानिरुच्छ्वासा मासोच्छ्वासाश्च ये परे।
मासोपवासं कुर्व्वन्ति चातुर्म्मास्यव्रताश्च ये॥
षड्वत्सरं तोयपाना ये ये पक्षोपवासकाः।
ये च वर्षानिमेषा वै वर्षधारासुतर्पकाः॥
स्थाणुसाम्योपसंप्राप्ता मृगकण्डूतिसौख्यदाः।
जटाटवीकोटरान्तः खगनीड़ाश्च ये॥
प्ररूढ़वल्मीकाङ्गाश्च स्थाणुवद्धास्थिसञ्चयाः।
लताप्रताने परितो वेष्टितावयवाश्च ये॥
शस्यानि च प्ररूढ़ानि यदङ्गेषु महीपते!।
इत्येतैर्नियमैर्ये तु क्लिष्टात्मानस्तपोधनाः॥
अक्षायुषस्तपोलोके ते वसन्त्यकुतोभयाः॥"
इति पद्मपुराणम्॥ *॥
चान्द्रायणादिव्रतम्। धर्म्मः। इति मेदिनी। से, २४॥

तपः, पुं, (तपति तापयति वा। तप सन्तापे+पचाद्यच्।) ग्रीष्मः। इत्यमरः। १। ४। १९॥ (यथा, माघे। १। ६६।
"तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च।
प्रसूनकॢप्तिं दधतः सदर्त्तवः
पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः॥")

तपःकरः, पुं, (तपः करोतीति। कृ+टः।) तपस्वी मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ तपस्याकारके, त्रि॥

तपःक्लेशसहः, त्रि, (तपसः क्लेशं सहते इति। सह+अच्।) दान्तः। इत्यमरः। २। ७। ४३॥

तपःस्थली, स्त्री, (तपसः स्थली।) काशी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तपती, छाया नाम सूर्य्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सूर्य्यकन्या। सा पुरुवंशीयऋक्षराजपुत्रसम्बरणभार्य्या। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, महाभारते। १। ६४। ३७।
"ततः सम्वरणात् सौरी सुषुवे तपती कुरुम्॥"
अस्या विशेषविवरणादिकं तत्रैव १७२ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

तपनः, पुं, (तपतीति। तप+कर्त्तरि ल्युः।) सूर्य्यः। (यथा, महाभारते। ३। ३। ६२।
"सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः॥")
भल्लातकवृक्षः। अग्न्यादिदाहात्मकनरकः॥ [illegible]
अर्कवृक्षः। क्षुद्राग्निमन्थवृक्षः। सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २६।
"अनयनपथे प्रिये! न यथा यथा दृश्य एव दुष्प्रापे।
ज्ञानेव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति॥"
अग्निविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७८। ३१।
"ते जातवेदसः सर्व्वे कल्माषः कुसुमस्तथा।
दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः॥"
स्त्रीणां सत्त्वजे अलङ्कारविशेषे, क्ली। तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे। ३। ११६।
"तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम्॥"
उदाहरणं यथा, तत्रैव,—
"श्वासान्मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम्।
किञ्च प्राणसमानकाङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्द्दग्धो विधिस्तामपि॥")

तपनच्छदः, पुं, (तपनः अतिरक्तश्छदो यस्य।) आदित्यपत्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनतनया, स्त्री, (तपनस्तापको वह्निस्तनयो यस्याः। वह्निगर्भत्वादस्यास्तथात्वम्।) शमीवृक्षः। (तपनस्य सूर्य्यस्य तनया।) यमुना। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनमणिः, पुं, (तपनः सूर्य्यस्तत्प्रियो मणिः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनात्मजा, स्त्री, (तपनस्य सूर्य्यस्य आत्मजा कन्या।) गोदावरी नदी। इति हेमचन्द्रः॥ यमुना च॥

तपनी, स्त्री, (तपनः सूर्य्यो जनकतयास्त्यस्या इति अच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) गोदावरी। इति हेमचन्द्रः॥

तपनीयं, क्ली, (तप+अनीयर्। वह्नौ शोधनीयपरीक्षणीयत्वादस्य तथात्वम्।) स्वर्णम्। इत्यमरः। २। ९। ९४॥ (यथा, रघुः। १८। ४१।
"तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णा-
वसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम्॥")

तपनीयकं, क्ली, (तपनीय+स्वार्थे कन्।) सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनेष्टं, क्ली, (तपनस्य सूर्य्यस्य इष्टम्। सूर्य्यप्रियत्वादस्य तथात्वम्।) ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तपसः, पुं, (तपतीति। तप+"अत्यविचमितमीति।" उणां। ३। ११७। इति असच्।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पक्षी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तपस्तक्षः, पुं, (तपस्तपस्यां तक्षति तनूकरोतीति। तक्ष तनूकरणे+अण्। स्वर्व्वेश्यादिप्रेरणेन तपस्विनां तपोविघ्नकरत्वादस्य तथात्वम्।)

तपस्य, क्ली, (तपसि शीते भवम्। तपस्+यत्।) कुन्दपुष्पम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (तपश्चरतीति। तपस्+कर्त्तौ क्यङ्। ततो भावे घञ्। तपश्चरणम्। यथा, महाभारते। १३।१०।१३।
"अथास्य बुद्धिरभवत् तपस्ये भरतर्षभ॥")
तपस्यः, पुं, (तपसि शीते साधुः। तपस्+"तत्र साधुः।" ४।४।९८। इति यत्।) फाल्गुनमासः। इत्यमरः।१।४।१५। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये। "तत्र माघादयो द्वादशमासा द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति। ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः। तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः॥") अर्ज्जुनः। इति हेमचन्द्रः॥ (तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे।७।२४।
'द्युतिस्तपस्य सुतपास्तपोमूलस्तपोशनः।
तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः॥")
तपस्या स्त्री (तपश्चरतीति। 'कर्म्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः।" ३।१।१५। इति क्यङ्। ततः "अ प्रत्ययात्।" ३।३।१०२। इति अ ततष्टाप्।) तपः। तत्पर्य्यायः। व्रतादानम् २ परिचर्य्या ३ नियमस्थितिः ४। इति हेमचन्द्रः॥ व्रतचर्य्या ५। इति मेदिनी॥
तपस्विनी, स्त्री, जटामांसी। इत्यमरः।२।४।१३४॥ (तपस्वितुल्यजटायुक्तत्वादस्यास्तथात्वम्। यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।
'नलदं नन्दिनी पेशी मांसी कृष्णजटा जटी।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी॥")
कटुरोहिणी। इति हेमचन्द्रः॥ महाश्रावणिका। इति भावप्रकाशः॥ (तपोऽस्या अस्तीति। तपस्+'तप सहस्राभ्यां विनीनी।" ५।२।१०२। इति विनि। ततः स्त्रियां ङीप्।) तपोयुक्ता स्त्री॥ (यथा, रामायणे। ३।२।७।
'पत्नीं स च महाबाहुर्दिष्ट्वा शुद्धां
तपस्विनीम्।
अनसूयां महाभागां सर्व्वभूतहिते रताम्॥"
दीना। दुःखिता। यथा, भागवते। १।८।३४।
'ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम्।
पितरं सान्त्वयामास गान्धारीञ्च तपस्विनीम्॥'
पतिव्रता। यथा नैषधे। १।१३५।
"मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्
नहो विधे! त्वां करुणा रुणद्धि न॥'
'वरटा हंसी मम स्त्री नवा नूतना प्रसूतिः प्रसवो यस्याः तादृशी चापि तयोः जीवितुमसमर्थो तथापि पत्यन्तरेण तस्या जीविका भवेदित्यपि निषेधयति पतिव्रता मम मरणानन्तरं पत्यन्तराश्रयणाभावात् तस्याः जीवनं शिशूनां पोषणञ्च दुर्घटमेव भवेदिति भावः। इति तट्टीका।)

तपस्विपत्रः, पुं, (तपस्विप्रियं पत्रमस्य।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
तपस्वी, [न्] त्रि, (तपोऽस्यास्तीति। तपस्+"तपःसहस्राभ्यां विनीनी।" ५।२।१०२। इति विनिः।) तपोयुक्तः। तत्पर्य्यायः। तापसः २ पारिकाङ्क्षी ३। इत्यमरः।२।७।४२॥ पारकाङ्क्षी ४ पारिकाङ्क्षकः ५। इति शब्दरत्नावली॥ तपोधनः ६। (यथा, मनुः।४।१६२।
"न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्व्वांश्चैव तप-[स्विनः॥")
अनुकम्प्यः। इति मेदिनी। ने, १८५॥
तपस्वी, [न्] पुं, (तपस्+अस्त्यर्थे विनि।) नारदः। इति शब्दरत्नावली॥ मत्स्यविशेषः। तपस्या माछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तपःकरः २ चैलकः ३ चैलः ४। इति शब्दचन्द्रिका॥ (चाक्षुषस्य मनोः पुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे।२।१८।
"ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् कविः॥")
घृतकरञ्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
तपाः, [स्] पुं (तपत्यस्मिन्निति। तप+असुन्।) ग्रीष्मः। इत्यमरटीकायां नयनानन्दः॥ माघमासः। शिशिरकालः। इति मेदिनी। से, २४॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये।
'तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः॥")
तपात्ययः, पुं, (तपस्य ग्रीष्मस्य अत्ययो यत्र।) वर्षाकालः। इति हेमचन्द्रः।२।७१॥ (यथा, कुमारे।५।२३।
"तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्द्ध्वगम्॥")
तपितः त्रि, (तप्यते स्मेति। तप दाहे+क्तः।) तप्तम्। इति द्विरूपकोषः॥ (यथा, हरिवंशे।२३४।२९।
"तपितकनकबिन्दुपिङ्गलाक्षो
दितितनयोऽसुरसैन्यमुख्यनेता॥")
तपुः, [स्] पुं, (तपति तापयतीति वा। तप+"अर्त्तिपृवपीति।" उणां।२।११८। इति उसिः।) अग्निः। सूर्य्यः। इत्युणादिकोषः॥ (शत्रुः। इत्युज्ज्वलदत्तः॥ तापयुक्ते तापने च, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।१।३६।१६।
"तपुर्जम्भ यो अस्मध्रुक्॥")
तपोधनः, पुं (तप एव धनं यस्य।) तपस्वी। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः।११।२४२।
'यत्किञ्चिदेनः कुर्व्वन्ति मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्जनाः।
तत् सर्व्वं निर्द्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः॥")
दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य पर्य्यायाः।
"उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्रस्तपोधनः।
गन्धोत्कटो ब्रह्मजटो विनीतः कुलपत्रकः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
तपोधना, स्त्री, (तपो ग्रीष्मकाल एव धनमिव यस्याः।) मुण्डीरी। इति मेदिनी॥ (तपोधने, त्रि। यथा, महाभारते।५।१८८।२०।

"वयस्थान् वाग्यता च व्याधिभूता
तपोधना॥')
तपोवटः, पुं, ब्रह्मावर्त्तदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
तप्त, त्रि, (तप्यते स्मेति। तपौ सन्तापे+क्तः।) तापयुक्तः। तत्पर्य्यायः। सन्तापितः २ दूनः ३ धूपायितः ४ धूपितः ५। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्।१।१०।
"अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः॥")
तप्तकुम्भः, पुं, (तप्तः सन्तापितः कुम्भो यत्र।) नरकविशेषः॥ (यथा, मार्कण्डेये।१४।३४ ३६।
"अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे।
समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृताः॥
ज्वलदग्निचयोद्वृत्ततैलायश्चूर्णपूरिताः।
तेषु दुष्कृतकर्म्माणो याम्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः॥
क्वाथ्यन्ते विस्फुटद्गात्रगलन्मज्जजलाविलाः।
स्फुटत्कपालनेत्रास्थिच्छिद्यमाना विभीषणैः॥
गृध्रैरुत्पाट्य मुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः।
पुनः शिमशिमायन्ते तैलेनैक्यं व्रजन्ति च॥
द्रवीभूतैः शिरोगात्रस्नायुमांसत्वगस्थिभिः।
ततो याम्यैर्नरैराशु दर्व्वाघट्टनघट्टिताः॥
क्वाथ्यन्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्म्मिणः।
एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः॥")
तप्तकृच्छ्रः, पुं क्ली, (तप्तेन जलदुग्धादिना आचरितं कृच्छ्रं कष्टं यत्र। यद्वा, तप्तेनाचरितं कृच्छ्रम्।) व्रतविशेषः। यथा, "पयोघृतोदकं वायुमं प्रतित्र्यहं पिबेत् स तप्तकृच्छ्रः।" इति गौतमः॥ (द्वादशाहसाध्यव्रतमेतत्। यथा, मनुः।११।२१५।
"तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः॥"
'तप्तकृच्छ्रं चरन् द्विजातिः त्र्यहमुष्णोदकं त्र्यहमुष्णगोक्षीरं त्र्यहमुष्णघृतं त्र्यहमुष्णवायुं एकवारं स्नानं कुर्व्वन् प्रयतवान् पिबेत्। अत्र पराशरोक्तविशेषः।
षट्पलन्तु पिबेदम्भस्त्रिपलन्तु पयः पिबेत्।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)
तप्तपाषाणकुण्डं, क्ली, (तप्तानां पाषाणानां कुण्डमिव।) नरकविशेषः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥
तप्तवालुकः, पुं, (तप्ता वालुका यत्र।) नरकविशेषः। इति पुराणम्॥ (उत्तप्तवालुकामये, त्रि। यथा, भागवते।६।१०।२२।
"सुगुच्छपरितोऽर्केद्रवालकाग्निभिः
सन्तप्यमानः पथि तप्तवालुके॥)
तप्तमाषकः, क्ली, (तप्तः माषमितं सुवर्णादिकं यत्र कप्।) परीक्षाविशेषः। तद्विधिर्यथा। पितामहः।
"कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम्।
चतुरङ्गुलखातन्तु मृन्मयं वाथ मण्डलम्॥
मण्डलं सर्व्वमण्डलाकारं यत्पूर्णमिति धारयेत्।
पूरयेद्घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्ततः।
सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः॥"

यङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ।
करागं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ।
शुद्धो भवति धर्म्मेण पितामहवचो यथा ॥
कल्पान्तरमाह ।
सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृण्मयेऽपि वा ।
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं च सुशोधिताम् ।
सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥
भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये न नखस्पर्शगोचरे ।
परीक्षेतार्द्रपर्णेन चुचुकारं सघोषकम् ॥
ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।
परं पवित्रममृतं घृत ! त्वं यज्ञकर्म्मसु ॥
दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ।
उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ॥
ग्राहयेन्मुद्रिकां तान्तु घृतमध्यगतान्तथा ।
प्रदेशिनीञ्च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥
यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाशुचिः॥
प्रयोगस्तु । मध्यविधाद्यवतण्डुलमध्यमिताङ्गुलिषोड़शाङ्गुलमितप्रस्तारे तथाविधाङ्गुलिचतुष्टयखाते ताम्रादिघटितेऽशक्तौ मृण्मये वा चक्राकारे वर्त्तुले पात्रे लौकिकाष्टरत्तिकाधिकमाषद्वयाधिकत्रयस्त्रिंशत्तोलकरूप- ३३ । २ । ८ वैदिकपलद्वयकमितं घृतं एवं तैलञ्च निक्षिप्य लौकिकचतुरत्तिकाधिकपञ्चमाषकषट्षष्टितोलकरूप- ६६।५।४। वैदिकविंशतिपलपरिमितं केवलं गव्यं घृतं वा निक्षिप्य तस्मिन् सुतप्ते सकृद्धौतां पञ्चरत्तिकामितां काञ्चनमुद्रिकां रजतादिकां वा निक्षिपेत् । धर्म्मावाहनादिहवनान्तं तुलोक्तं सदक्षिणं कर्म्म कृत्वा,—
ओम् परं पवित्रममृतं ! घृत त्वं यज्ञकर्म्मसु ।
दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ॥
इत्यनेनाभिमन्त्रयेत् प्राड्विवाकः । ततः कृतोपवासः स्नातार्द्रवासाः शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय,—
ओम् त्वमग्ने ! सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि पावक !।
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥
इत्यनेनाभिमन्त्र्य आर्द्रपत्रनिक्षेपजातचुटुकशब्दात् घृतात् मुद्रिकां तर्ज्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां उत्तोलयेत् । घृततैलाभ्यां वा तप्तमाषकमुत्तोलयेत् । यदग्धश्चेत्तदा शुद्ध इति ततो दक्षिणां दद्यात् ।”
इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तप्तमुद्रा, स्त्री, (तप्ता अग्निसन्तप्ता मुद्रा ।) शरीरधार्य्याग्नितप्तधातुमयभगवदायुधचिह्नम् । यथा,
“आषाढ़शुक्लद्वादश्यां हरौ स्वप्स्यति सति ।
वैष्णवः पारणं कृत्वा तप्तमुद्राञ्च धारयेत् ॥
ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्चैकान्तिस्तद्दिने ।
कुर्व्वन्नात्मार्पणं तप्तमुद्राभिर्द्देहमङ्कयेत् ॥*॥
तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
चक्रादिधारणं पुंसां परं सम्बन्धवेदनम् ।
पातिव्रत्यनिमित्तं हि वलयादिविभूषणमिति ॥*
अथ तप्तमुद्राधारणविधिः । वायुपुराणे ।
अग्निनैव च सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णवः ।
धारयेत् सर्व्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥”
ब्रह्माण्डे ।
कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनुम् ।
चक्रादिचिह्नितां भूप ! धारयेद्वैष्णवो नरः ॥
नारदीयपञ्चरात्रे ।
द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तद्विचक्षणः ॥
सौपर्णे च श्रीभगवद्गरुड़सम्वादे तप्तमुद्राप्रकरणे ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः ।
विप्रो वा क्षत्त्रियो वापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च ॥
पाद्मे ।
अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।
ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥
किञ्च । तत्रैवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासम्वादे ।
शङ्खचक्राङ्कनं कुर्य्याद्ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
हुताग्निनैव सन्तप्य सर्व्वपापापनुत्तये ॥
चक्रं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा ।
धारयित्वैव विधिवद्ब्रह्मकर्म्म समारभेत् ॥*॥
किञ्च । तत्प्रसङ्ग एव ।
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् ॥
किञ्च ।
न तस्य किञ्चिदश्नीयादपि हव्यचरुस्थितम् ।
सर्व्ववेदविदो वापि सर्व्वशास्त्रविशारदः ॥
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥
किञ्च ।
तप्तेनैवाङ्कनं कुर्य्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः ।
श्रौतस्मार्त्तादिसिद्ध्यर्थं मन्त्रसिद्ध्यै तथैव च ॥
हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्य्यं विधानतः ।
वैष्णवत्वस्य सिद्ध्यर्थं भक्तिसिद्ध्यै विशेषतः ॥
किञ्च ।
उपवीतादिवद्धार्य्याः शङ्खचक्रादयस्तथा ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥*॥
श्रुतयश्च । यो ह वै सुश्लोकमौलेर्धर्म्माननुतिष्ठमानोऽग्निनाचक्रं धत्ते । अग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिर्न्नेमिना तप्ततनुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति ॥
चक्रं बिभर्त्ति वपुषाभितप्तं
बलं देवानाममृतस्य विष्णोः ।
स एति नाकं दुरितं विधूय
विशन्ति यद्यतयो वीतरागा इति ॥”
यज्ञपरिशिष्टे । अतप्ततनुर्नतदामो अश्नुतेऽमुता सह इद्वहन्तस्तत्समाशतेति यजुः । ऋग्वेदीयाश्वलायनशाखायाञ्च ।
प्रतद्विष्णोरुरुचक्रे सुतप्ते
जन्माम्भोधिं वर्त्तते चर्षणीन्द्राः।
मूले बाह्वोर्द्दधतेऽन्ये पुराणा
लिङ्गान्यङ्गे तप्तायुधान्यर्पयन्ते इति ॥
छन्दोगपरिशिष्टे । सहोवाच याज्ञवल्क्यस्तत्पुमानात्महिताय प्रेम्णा हरिमर्च्चेत् । सुश्लोकमौलेर्धर्म्मायाङ्गेष्वग्निनाधत्ते इति शुनपथी श्रुतिः ।
अथर्व्वपरिशिष्टे तप्तचक्रादिप्रकरणे ।
देवासो यत्र वितनेन बाहुना
सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन् ।
येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं
वितन्वते ब्राह्मणास्तद्वहन्तीति ॥*॥
किञ्च । पाद्मे श्रीशिवेन तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
विष्णुचक्राङ्कितं विप्रं पूजयेत् सर्व्वकर्म्मणि ।
विष्णुचक्रविहीनन्तु प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥
नारदीये तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
श्रीकृष्णचक्राङ्कविहीनगात्रः
श्मशानतुल्यः पुरुषोऽथ नारी ।
दृष्ट्वा नरस्तं नृपते ! सवासाः
स्नात्वा समर्च्चेद्धरिमङ्ग सद्य इति ॥*॥
वक्ष्याच वेङ्कटाचार्य्यपादप्रभृतिभिर्ब्बुधैः ।
श्रुतयः स्मृतयोऽप्यत्र विख्याता लिखिताः पराः ॥
अतएव तदनादरे दोषाः । पाद्मे ।
तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः ।
अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥
अग्निपुराणे च । दशरथहतपुत्त्रविप्रविलापे ।
शिलाबुद्धिः कृता किंवा प्रतिमायां हरेर्म्मया ।
किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य कर्हिचित् ॥
तप्तमुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः ।
येन कर्म्मविपाकेन पुत्त्रशोको ममेदृशः ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणमाहात्म्यं सौपर्णे ।
अशुचिर्व्वाप्यनाचारः सर्व्वधर्म्मविवर्ज्जितः ।
प्रतप्तशङ्खचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्तिपावनः ॥
वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे ।
म्लेच्छदेशे शुभे वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति ।
योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे ! ।
ब्रह्माण्डे ।
आयुधैर्वैष्णवैः सर्व्वैस्तापितैः स्वतनुं यदि ।
चिह्नयेद्वैष्णवो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥
पाद्मे च तत्रैव ।
अग्नितप्तं पवित्रञ्च कृत्वा तु बाहुमूलयोः ।
त्यक्त्वा यमपुरं घोरं यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
हुताग्नितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम् ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभ्यन्ते नात्र संशयः ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
अङ्कयित्वा जपन्मन्त्रं संसारान्मोक्षभाग्भवेत् ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण बाहुमूलेषु लाञ्छिताः ।
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
किञ्च ।
अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाञ्छिताः ।
विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः ॥
इति ॥
इत्थं निषेधवचनं निर्मूलं सदनादृतम् ।
समूलं यच तत् सम्यग्विध्यभावादितत्परम् ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणविधिः ।
तप्तमुद्राधारणार्थमुपचारैश्च पञ्चभिः ।
कृष्णमभ्यर्च्य संपूज्य चक्राद्यग्नौ तथा क्षमेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
सुदर्शन ! नमस्तेऽस्तु पापघ्न नमोऽस्तु ते इति ।

अग्निमभ्यर्च्य मन्त्रेण हुत्वा चाज्याहुतीः शतीः ।
चक्रशङ्खगदादीनि मुद्राण्यग्नौ प्रतापयेत् ॥
ततस्तत्तेनैवाग्निस्तान्यभ्यर्च्य प्रणम्य च ।
गुरुः सशिष्यः सम्बन्धं भक्त्या विज्ञापयेदिदम् ॥
उच्छिष्टभोजनादेव किङ्करः शरणागतः ।
तप्तचक्रगदादीनि तवाङ्गानीश धारये ॥ इति ।
अथ चक्रादीनामावाहनादिमन्त्रः ।
ओम् नमो भगवते सुदर्शनाय निखिलाग्नितसकल-
रिपुक्षयाय भगवन्नारायणकराम्भोरुहस्वर्ण
दुर्ललिताय ।
एह्येहि त्वं सहस्रार चक्रराज सुदर्शन ॥
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजार्थैव नमो नमः ॥
ओम् नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुमुखाय
गम्भीरधीरध्वन्याकुलीकृतकौरवशाहिनीनाथाय
चिरेखाश्चित्रवर्णाय निरञ्जनाय ।
एह्येहि पाञ्चजन्य ! त्वं नारायणकरस्थित ॥
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजार्थैव नमो नमः ॥
ओम् र ग म न पाञ्चजन्याय नमः ॥ ओम्
भगवते खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपावित्राय
जयिने सकलसुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलार्चिताय ।
एह्येहि खड्गरत्न ! त्वं नन्दकाख्य सुरार्चित ॥
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजार्थैव नमो नमः ॥
ओम् खड्गाय नमः ॥ ओम् नमो भगवत्यै
कौमोदक्यै गदायै दानवकुलनिसूदनायै भगवद्
भट्टारकबाहुदण्डलालितायै ।
एह्येहि त्वं गदे देवि कौमोदक्यायुधेश्वरि ॥
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजार्थैव नमो नमः ॥
ओम् र ख च क स गदायै नमः ॥ एवं पद्माय
नमः ॥ शार्ङ्गाय शार्ङ्गाय नमः । इति ॥ ● ॥
अथ धारणमन्त्रः ।
सुदर्शन ! महाज्वाल सूर्यकोटिसमप्रभ ॥
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
तथा ।
पाञ्चजन्य ! निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय !
पाहि मां पापिनं घोरसंसारार्णवपातिनमिति ॥
इत्युच्चारयन् मन्त्रं दक्षिणांसक्रमेण तु ।
भुजयोश्चक्रशङ्खादि स्कन्धमूलादि धारयेत् ॥
कलशाग्निपरीवारान् निजान् सम्बोध्य वैष्णवः ।
भगवत्यर्पयन् तप्तमुद्राभिस्ताभिरङ्कयेत् ॥
तथा च । वाराहे ।
अङ्कयेत्तप्तचक्रादैरात्मनो बाहुमूलयोः ।
कण्ठनाभ्यन्तरेषु पार्श्वयोश्च समन्ततः ॥
किञ्च
आयसं त्रिशिखं कृत्वा यथाचतुर्विधानतः ।
तत्तन्मन्त्रैश्च मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥
ललाटे च गदा धार्या मूर्ध्नि चापं शरस्तथा ।
नन्दकश्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रौ भुजद्वये ॥
किञ्च ।
दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ।
सव्ये च शङ्खं बिभृयादिति वेदविदो विदुः ॥
अथ चक्रादिप्रतिकृतिदर्शनम् । तत्र प्रथम
राज्ञे ।

शौचं राजन तान्त्रं कांस्यमायसमेव वा ।
चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत विचक्षणः इति ॥
एवमेव प्रबोधिन्यां द्वादश्यां भगवत्परे ।
तप्तमुद्रा भुजे धार्या द्वारकायां विशेषतः ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

तमस्तपक, क्ली, (तम इव धूम्रोऽस्ति रूपकं रूप्यम् ।) शुद्धरौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमस्तूर्मिकुण्ड, क्ली, (तमा अग्निमयी सूर्मि लोहमयीनिर्मितेव । तथाविधं कुण्डं यस्मिन् ।) नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तमसुराकुण्ड, क्ली, (तमसायाः सुराया कुण्डमिव ।) नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तम उ इ र भ य खेदे । इच्छायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां परं-अकं सेट् ।) उ, तमित्वा तान्त्वा । इर, अतमत् अतमीत् । अधातुपुञ्जादित्वात् नित्यं इ इच्छ्ये । भ य, ताम्यति लोकः उत्तरः स्वादिरयम् । इति दुर्गादासः ॥

तमं, क्ली, (ताम्यत्यस्मादनेन वा । तम+अच् दाने करणे वा अप्राप्तो च ।) अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ पापम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

तम पुं (ताम्यत्यनेनेति । तम+घञर्थे घ ।) तमोगुणः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (राहुः । इत्यमरः ।१।३।२६। यथा, ज्योतिषे होरायाम् ।
"भृगुतमकुजजीवैरीति । शिवःशशितमस्तोति वराह ॥" इति उणादिवृत्तिटीकायां उज्ज्वलदत्तः ।४।१८८ ।)

तमः, [स्] क्ली, (ताम्यत्यनेनेति । तम+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणां । ४ । १८८ । इति असुन् ।) प्रकृतगुणविशेषः । यथा,—
"सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणाः ।
कालसंज्ञा दिशास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ।
प्रभुज्य यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्यात् ज्ञाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि धीमक ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥
यदा सदानृतं तन्द्री निद्रा हिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥"
इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ ● ॥

अपि च ।
'तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥'
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्म्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥
कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४ । ८-१८ ॥

तत्तु आवरकं मोहहेतुः । इत्यमरभरतौ ॥ अस्य कार्य्यं अहङ्कारः । इति श्रीधरस्वामी ॥ तस्य धर्म्मो यथा । प्रमादः १ मोहः २ मदनम् ३ क्रान्तिः ४ विषादः ५ शोकः ६ अरतिः ७ अनार्य्यता ८ । इति मोक्षधर्म्मः ॥ अन्न ९ तन्द्रा १० । इत्याध्यात्मिकपर्व्व ॥ अन्धकारः । (यथा, महाभारते । १ । १०५ । १० ।
"तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ॥")
तत्पर्य्यायः । तमसम् २ निशाचर्म्म ३ ध्वान्तम् ४ रजोबलम् ५ दिवान्धकः ६ तिमिरम् ७ अनुष्णम् ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ध्वान्तम् १० दिवान्धकम् ११ अन्धकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अमरोक्तपर्य्यायाः अन्धकारशब्दे द्रष्टव्याः ॥ शोकः । इति मेदिनी । स २१ ॥ पापम् । इति शब्दार्णवः ॥ (राहुः । इति मेदिनी । से, ४८ । यथा रघुः । ८ । ३० ।
"विमिमील नरोत्तमप्रिया
हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥")

तमङ्गक, पुं इन्द्रकोषः । मञ्चकः । इति हेमचन्द्रः शिक्षासंक्षेपः ॥

तमत, त्रि, (तम+"भृमृदृशियजिपर्व्विपच्यमितमि नमिहर्यिभ्योऽतच् ।" उणां । ३ । ११० । इति अतच् ।) काङ्क्षितः । वाञ्छितः । इत्युणादिकोषः ॥

तमप्रभ, पुं, (तम इव प्रभा अस्य अस्मिन् वा ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तमर, क्ली (तम राति ददातीति । रा+क ।) वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तमराज, पुं (तम इव राजते । राज+अच् ।) शर्कराविशेषः । गवान इति ख्यात इति कश्चित् । तत्पर्य्यायः । शासकः २ । तस्य गुणाः । छर्द्दि-ज्वरदाहरक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

तमस, क्ली (तम+"अत्यविचमितमि नमि" इति । उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नगरम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तमसः, पुं, (तम+असच् ।) कूपः । अन्धकारः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तमसा, स्त्री, (तमस इव जलमस्त्यस्याः । अच् टाप् च ।) नदीविशेषः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२१ । २४ ।
"तमसा नर्म्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ॥")

तमस्ततिः, स्त्री, (तमसस्ततिः समूहः ।) अन्ध-कारसमूहः । इति तमिस्राशब्दार्थे मेदिनी ॥
तमस्विनी, स्त्री, (तमो विद्यतेऽस्यामिति विनिः ङीप् च ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । ४ । २१ । ३८ ।
"अद्यप्रमानस्तस्माद् तमस्विन्यामनिन्दिते ! ।
नागोविलमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं गिरः ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥
तमा, स्त्री, (तमोऽस्त्यस्यामिति । तम + अच् टाप् च ।) रात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ तमाल-वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तमाः, [स्] पुं, राहुः । इति मेदिनी । से, २३ ॥
तमालं, क्ली, (तम्यते काङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षा-याम् + "तमिविशिविडिभ्यः कालन् ।" उणां ।१।११७। इति कालन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तमालः, पुं, (तमु काङ्क्षायाम् + कालन् ।) वृक्ष-विशेषः । तत्पर्य्यायः । कालस्कन्धः २ तापिच्छः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ तापिञ्छः ४ । इति भरतः ॥ नीलतालः ५ तमालकः ६ नीलध्वजः ७ कालतालः ८ महाबलः ९ । (यथा, भागवते । ३ । १३ । ३३ ।
"तमालनीलं सितदन्तकोट्या
क्ष्मामुत्क्षिपन्तं गजलीलयाङ्ग ॥")
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बल्यत्वम् । हृद्यत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्ततृष्णादाह-श्रमभ्रान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिलकम् । (यथा, कुट्टनीमते । १६ ।
"यस्यास्तुपवनवीथ्यां तमालपत्राणि युवतिवदने च ।
नखरप्रहाररचितं तत्त्वीवादीषु सुरतकलहेषु ॥"
तमालस्तापिच्छवृक्षः युवतिवदनपक्षे तिलक-मिति ॥) खड्गः । वरुणवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥ श्वेतखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृक्षभेदे वंशत्वचि च पुं क्ली । इति लिङ्गादि-संग्रहे अमरभरतौ ॥
तमालकं, क्ली, (तमालपत्रवत् वर्णेन कायतीति । कै + कः ।) सुनिषण्णशाकम् । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (तमालमेव । स्वार्थे कन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥
तमालकः, पुं, क्ली, (तमाल एव । स्वार्थे कन् ।) तमालवृक्षः । (यथा, रामायणे । २ । ९१ । ५० ।
"ततः सरलतालाश्च तिलकाः सतमालकाः ।
प्रहृष्टास्तत्र सम्पेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥")
वंशत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
तमालपत्रं, क्ली, (तमालस्य पत्रमिव वर्णोऽस्या-स्तीति । अर्श आदित्वात् अच् ।) तिलकम् । पत्रकम् । (यथास्य पर्य्यायाः ।
"पत्रन्तमालपत्रञ्च तथा स्यात् पत्रनामकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तमालवृक्षः । इति मेदिनी । रे, ३०२ ॥ (तमा-लस्य पत्रम् । यथा, रघुः । ६ । ६४ ।
"तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं
प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥")

तमालिका, स्त्री, (तमालाः सन्त्यत्र । तमाल + ठन् ।) ताम्रलिप्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्रवल्ली । भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तमालिनी, स्त्री, (तमालो तमालवर्णोऽस्त्यस्या इति । इनिः ततो ङीप् ।) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रलिप्तदेशः । इति हेम-चन्द्रः ॥
तमाली, स्त्री, (तम + कालन् । गौरादित्वात् ङीप् ।) ताम्रवल्ली । वरुणवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥
तमिः, स्त्री, (तम्यते ग्लायतेऽत्र । तम + "सर्व्व-धातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इतीन् ।) रात्रिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तमिस्रं, क्ली, (तमोऽस्त्यत्र । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा, तमिसा अस्याश्रयत्वेनास्य अच् ।) अन्धकारम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । १७ ।
"यदेतन्नर्त्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥
तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्व्वास्तत्र जानते ॥")
क्रोधः । इति मेदिनी । रे, ६१ ॥ (नरकविशेषः । यथा, भागवते । ४ । ७ । ४४ ।
"अमङ्गलानाञ्च तमिस्रमुल्वणं
विपर्य्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥")
तमिस्रपक्षः, पुं, (तमिस्रमन्धकारं तत्प्रधानः पक्षः ।) कृष्णपक्षः । यथा, तमिस्रपक्षत्रुटि-कूटभक्षितमिति श्रीहर्षः ॥
तमिस्रा, स्त्री, (तमोबहुलमस्ति यस्याम् । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः ।) अन्धकाररात्रिः । कृष्ण-पक्षनिशा । इत्यमरः ॥ तमोयुक्तरात्रिमात्रम् । इति रायमुकुटः ॥ दर्शरात्रिः । इति वाच-स्पतिः ॥ तमस्ततिः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥ (यथा, रघुः । ५ । १३ ।
"स्थर्य्ये तपस्यावरणाय दृष्टेः
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥")
तमी, स्त्री, (तमिः कृदिकारादिति वा ङीप् ।) रात्रिः । (यथा, माघे । ९ । २३ ।
"दहशेऽपि भास्करकरैर्न यः
स तमी तमोभिरभिगम्य ततान् ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥
तमोघ्नः, पुं, (तमोऽन्धकारं मोहमज्ञानं वा हन्तीति । हन + टक् ।) वह्निः । सूर्य्यः । (यथा, महाभारते । ७ । १४४ । १३६ ।
"स देवशत्रूनिव देवराजः
किरीटमाली व्यधमत् समन्तात् ।
यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः
पूर्व्वप्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ॥")
चन्द्रः । बुद्धः । केशवः । शम्भुः । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥
तमोज्योतिः, [स्] पुं, (तमसि ज्योतिर्यस्य ।) ज्योतिरिङ्गणः । इति शब्दरत्नावली ॥

तमोनुत्, [द्] पुं, (तमोऽन्धकारं नुदतीति । नुद + क्विप् ।) अग्निः । सूर्य्यः । चन्द्रः । दीपः । इति शब्दरत्नावली ॥ (तमोनाशके, त्रि । यथा महाभारते । १३ । १६६ । ८ ।
"एवमुक्तस्तदाचिर्वे तमोनुदभवत्प्रभो ।
अभवत् सौम्यभावाच्च सोमवत् प्रियदर्शनः ॥")
तमोनुदः, पुं, (तमोऽन्धकारं नुदतीति । नुद + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । चन्द्रः । इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । ३ । ३३ ।
"नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं
तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥"
प्रकाशविप्रेरकः । यथा, मनुः । १ । ६ ।
"ततः स्वयम्भुर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥")
तमोपहः, पुं, (तमोऽन्धकारं अपहन्तीति । अप + हन् + "अपे क्लेशतमसोः ।" ३ । २ । ५० । इति डः ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । बुद्धः । अग्निः । इति मेदिनी । है, ३० ॥ (अज्ञाननाशके, त्रि । यथा, किरातार्ज्जुनीये । ५ । २२ ।
"आगमादिव तमोपहादितः
सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥")
तमोभित्, [द्] पुं, (तमस्तिमिरं भिनत्ति खण्डयति प्रकाशनेन नाशयतीति । भिद + क्विप् ।) खद्योतः । इति शब्दमाला ॥
तमोमणिः, पुं, (तमसि अन्धकारे मणिरिव ।) खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तमोलिप्ती, स्त्री, (तमसा लिप्यते इति । लिप + क्तः निपातनात् ङीप् ।) देशविशेषः । तमो-लुक इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रलिप्तः २ वेलाकूलम् ३ तमालिका ४ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ ताम्रलिप्तम् ५ ताम्रलिप्ती ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दामलिप्तम् ७ तमालिनी ८ स्तम्बपूः ९ विष्णुगृहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥
तमोविकारः, पुं, (तमसैव विकारो यत्र ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तमोहरः, पुं, (तमो हरतीति । हृ + अच् । तमसः हर इति वा ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (अग्निः । सूर्य्यः । इति युक्तिकल्पत-रुः ॥)
तम्पा, स्त्री, (तम्पति गच्छतीति । तम्प + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गौः । इति हेम-चन्द्रः । ४ । ३३ ॥
तम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । तम्बति । इति दुर्गादासः ॥
तम्बा, स्त्री, (तम्बति गच्छतीति । तम्ब + अच् ।) गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ॥
तय, ङ गतौ । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, तयते । इति दुर्गा-दासः ॥

तरः, पुं, (तॄ तरणे + "ऋदोरप् ।" ३।३।५७। इति अप् ।) तरणम् । (यथा, मनुः । ८ । ४०४ ।
"पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे ।")
आतरः । इति मेदिनी । रे, ४० ॥ वृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥ ("तरतमौ द्विबहूनामेकोत्कर्षे ।" इति मुग्धबोधसूत्रात् प्रत्ययविशेषश्च ।)

तरः, [स्] क्ली (तॄ प्लवनतरणयोः + करणादौ यथायथं असुन् ।) बलम् । (यथा, रघुः । ११ । ७७ ।
"तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं
तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥")
वेगः । तीरम् । प्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरक्षः, पुं (तरक्षु + पृषोदरात् उलोपः ।) तरक्षुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १२ । ६ ।
"श्वेनऋक्षतरक्षवानरवृकव्याघ्रोष्ट्राधासिने ।")

तरक्षुः, पुं (तरं बलं मार्गं वा क्षिणोति । क्षिणु हिंसायाम् + मितद्वादित्वात् डुः ।) व्याघ्रविशेषः । नेकड़े बाघ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । मृगादनः २ मृगाद्नः ३ तरक्षुकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा हरिवंशे । १६३।१४ ।
"ततो मायां महीं चक्रे देवशत्रुः प्रतापवान् ।
सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च तरक्षूंश्च तथा
परान् ॥")

तरक्षुकः, पुं (तरक्षु + स्वार्थे कन् ।) तरक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरङ्गः, पुं (तरति प्लवते इव । तॄ + "तरत्यादिभ्यश्च ।" उणां । १ । ११९ । इति अङ्गच् ।) वायुना नद्यादिजलस्य तिर्य्यगूर्द्ध्वगमनम् । ढेउ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । भङ्गः २ ऊर्म्मिः ३ वीचिः ४ । इत्यमरः ॥ ऊर्म्मी ५ वीची ६ विचिः ७ लहरी ८ हल्ली ९ विलिः १० । इति भरतः ॥ लहरिः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ जललता १२ भङ्गिः १३ । इति हारावली ॥ उत्कलिका १४ उर्म्मिका १५ । इति जटाधरः ॥ वस्त्रम् । अश्वादीनां प्लुतगमनम् । इत्युणादिकोषः ॥

तरङ्गिणी, स्त्री (तरङ्गो वीचिरस्त्यस्या इति । तरङ्ग + "अत इनिठनौ ।" इति इनिः ।) नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा, माघे ।
"तरङ्गिणी वर्त्तिरिवायता भुवः ॥")

तरणं, क्ली, (तॄ + भावे ल्युट् ।) प्लवनपूर्ब्बकपाथान्तरगमनम् । इति दुर्गादासः ॥ पारगमनम् । सन्तरणम् । यथा, मोहमुद्गरे । ६ ।
"क्षणमपि सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका ॥"

तरणः, पुं (तीर्य्यतेऽनेनेति । तॄ + करणे ल्युट् ।) भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वर्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तरणिः, स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति । तॄ + "अर्त्तिसृधृ-धम्यश्यवितॄभ्योऽनिः ।" उणां । २ । १०२ । इति अनिः ।) नौका । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ११० ।
"त्वामनुधावति तरणिस्तदपि गुणाकर्षतरलेयम् ।")
घृतकुमारी । इत्यमरः । ४ । २ । ७३ ॥

तरणिः, पुं, (तरति पापमनेनेति । तॄ + अनिः ।) सूर्य्यः । (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । २८ ।
"इत्युक्ता तरणिं कुन्ती तन्मनस्का सुलज्जिताम् ।
भुक्त्वा जगाम देवश्च वरं दत्त्वाभिवाञ्छितम् ॥")
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ भेलकः । (यथा, बोपदेवप्रशस्तिश्लोके ।
"सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिर्धातुर्म्मणिस्मार्मणि
र्यातनि कौविदमर्म्मपर्व्वतपविः श्रीबोपदेवः
कविः ॥")
किरणः । इति हेमचन्द्रः ॥

तरणिपेटकः, पुं (तरणिः पेटक इव ।) काष्ठाम्बुवाहिनी । इति जटाधरः ॥

तरणिरत्नं, क्ली, (तरणिः सूर्य्यस्तत्प्रियं रत्नम् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरणी, स्त्री, (तरणि । कृदिकारादिति वा ङीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मचारिणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ घृतकुमारी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तरण्डः, पुं, स्त्री, (तरति प्लवते इति । तॄ प्लवनतरणयोः + बाहुलकात् अण्डन् ।) वडिशीसूत्रबद्धकाष्ठादि । प्लवः । नौका । इति मेदिनी । डे, २९ ॥ कुम्भतुम्बीरम्भादिरचितः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरण्डः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरण्डपादा, स्त्री, (तरण्डः प्लवनशीलः पादः प्रायेण तुरीयांशो यस्याः ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥

तरण्डी, स्त्री (तरत्यनयेति । तॄ + अण्डन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥ (तरण्डा । इति हारावलीधृतपाठः । ५५ ॥)

तरत्, [द्] स्त्री, (तरत्यनेनेति तॄ + बाहुलकाददिः ।) प्लवः । (तरतीति । तॄ + कर्त्तरि अदिः ।) कारण्डवपक्षी । इति मेदिनी । दे २९ ॥

तरदी स्त्री, कण्टकिवृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । तारदी २ तीव्रा ३ रक्तबीजका ५ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । बल्यत्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरन्तः, पुं, (तरतीति । तॄ + "तॄभूवहिवसिभासिसाधि ।" उणां । ३ । १२८ । इति झच् ।) भेकः । आसारः । (तीर्य्यते इति । + कर्म्मणि झच् ।) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ॥

तरन्ती स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति । तॄ + झच् । ततो ङीष् ।) तरिः । इत्युणादिकोषः ॥

तरपण्यं क्ली, (तॄ + भावे अप् । तरस्तरणं तस्य पण्यम् ।) आतरः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥ नौका भाड़ा इति भाषा ॥

तरम्बुजं, क्ली (तरं तरलं अम्बुवत् जायतेऽत्र । जन + बहुलवचनात् डः ।) फलविशेषः । तरमुज इति ख्यातः । यथा, उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
"ज्यैष्ठे मासि महेशानि ! पौर्णमास्यां निशार्द्धके ।
तृष्णातुरा महाकाली भ्रमन्ती पिङ्गकानने ।
तत्रज्ञात्वा महामाया तस्यै फलं ददौ तरम्बुजम् ।
तत्फलभक्षणात्तृप्ता वरदा सा हरप्रिया ।
यो मे दद्यात् फलं रम्यं स चिरायुश्चतुर्युगम् ॥"

तरलः, पुं, (तॄ + "वृषादिभ्यश्चित् ।" उणां । १ । १०८ । इति कलप्रत्ययश्चित्त्वं च ।) हारः । हारमध्यमणिः । (यथा, महाभारते । ८ । ९४ । १९ ।
"प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन् ।
प्रवालमुक्तातरलाश्च हाराः ॥")
तलम् । इत्यजयपालः ॥ (जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि बहुवचनान्तः । यथा, महाभारते । ८ । ८ । २० ।
"बहुधान् कलिङ्गान् तरलानश्मकानृषिकानपि ॥")

तरलः, त्रि, (तॄ + कलच् ।) चलः । (यथा नैषधे । ५ । २४ ।
"त्वां स्वभावमधुरैरनुभावैस्तावकैस्तरलितां तरला त्वं ॥")
षिड्गः । भास्वरः । इति मेदिनी । ले, ९५ ॥ मध्यशून्यद्रव्यम् । इति धरणिः ॥ द्रवीभूतश्च ॥

तरललोचना, स्त्री, (तरले चञ्चले लोचने यस्याः ।) चञ्चलनयना नारी । इति हेमचन्द्रः ॥

तरला, स्त्री (तॄ + कलच् टाप् च ।) यवागूः । सुरा । इति मेदिनी । ले, ९६ ॥ मधुमक्षिका । इति हेमचन्द्रः ॥

तरलित, त्रि (तरलं तारल्यमस्य जातम् । तरल + इतच् । तरलं तारल्यमाचरति तारलं करोतीति तरल + क्विप् + णिच् + क्त इति केचित् ।) आततारल्यम् । तत्पर्य्यायः । प्रेङ्खोलितम् २ धुलितम् ३ प्रेङ्खितम् ४ धूतम् ५ चलितम् ६ कम्पितम् ७ धुतम् ८ वेल्लितम् ९ आन्दोलितम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १२ । १५ ।
"व्यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ ॥")

तरवारिः, पुं (तरं समागतविपक्षबलं वारयतीति । वृ + णिच् + इन् ।) खड्गः । तरवार इति भाषा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४५ ॥

अथ खड्गपरीक्षा ।
"अङ्गं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका ।
ध्वनिर्म्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाष्टकं शुभम् ॥
अभिन्ने दृश्यते यादृक् विभिन्ने चैव दृश्यते तथा ।
यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं सम्प्रचक्षते ॥
नीलत्वादिकं खड्गे वर्णमित्यभिधीयते ।
तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तज्जातिरिति गद्यते ॥
अङ्गातिरिक्तं यज्जातिसंस्थानाकारोपमध्वनिम् ।
तदेवमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदः ॥
अङ्गातिरिक्तं खड्गादिस्थमुत्तमाधमसूचकम् ।
तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गादिकारणम् ॥

यः खड्गे जायते शब्दो नखदण्डादिनाहते ।
स ध्वनिस्तुलनामानं ज्ञानमस्त्वविशन्विदम् ॥
मध्वाद्या निपुणैः खड्गे सम्भाषन्तेऽपि कत्रिमाः ।
अन्त्यावक्रत्रिमौ ज्ञेयौ तावेव सहजाविति ॥
शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जायतस्तथा ।
त्रिंशन्नेत्राणि जानीयादरिष्टानि तथैव च ॥
भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः ।
मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां संग्रहो मतः ॥"
अथ खड्गस्य शताङ्गगणना लौहार्णवे ।
"रूप्यस्वर्णगजोरुवृकदमनस्थूलाङ्गच्छायारुण-श्वेता-
म्भोजगदातिलानलकणग्रन्थिस्थिरातित्तिराः ।
मालाजीरकषट्पदोर्द्ध्वमरिचधालाश्ववर्हाञ्जन-
चौद्रचुद्रकमण्डिकातुषयवव्रीहिक्षुमाषर्षपाः ॥
सिंहीलखलगोशिराशिवनखयाद्याचि केशोपल-
श्रोणीकाककपालमन्तुवरीविम्बीफलौसर्षमाः ।
नीलीरक्तवचारखोनसुमनाजिह्नीशमीरोहित-
प्रोष्ठीमारिषमार्कवाखरतडिन्नादिशृङ्गाशराः ॥
दूर्व्वाविल्वमसूरटुण्डुकाश्टीमार्जारिकाकेतकी-
म्नर्वाचकलायचम्पकचलान्यग्रोधवंशाग्नगाः ।
व्यैष्ठीजालपिपीलिकानलरजः कुशाण्डरोम-
स्पृहो
कर्कन्धुर्वकुलारनालमहिषखड्गांसुवक्रा इति ॥
प्रोक्ता लौहविशारदेन मुनिना खड्गस्य भेदाः
क्रमात् ॥"
अथ तस्य चत्वारि रूपाणि ।
"नीलः कृष्णः पिशङ्गश्च धूम्रश्चेति चतुर्विधः ।
वर्णप्रकर्षः खड्गानां कथितो मुनिपुङ्गवैः ॥"
अथ चतस्रो जातयः ।
"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधः ।
घातिभेदो विनिर्द्दिष्टः खड्गानां मुनिपुङ्गवैः ॥"
अथ त्रिंशन्नेत्राणि ।
"चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुर्वज्रस्रुक्स्रुवः ।
छत्रं पताका वीणा च मत्स्यलिङ्गध्वजेन्दवः ॥
कुम्भः शूलश्च शार्दूलः सिंहः सिंहासनं गजः ।
हंसो मयूरो जिह्वा च दशनः खड्ग एव च ॥
पुत्त्रिका चामरं शैलः पुष्पमाला भुजङ्गमः ।
त्रिंशदेतानि नेत्राणि खड्गानां कथितानि वै ॥"
अथ त्रिंशदरिष्टानि ।
"छिद्रं काकपदं रेखा भिन्नं भेकश्च सूचिकाः ।
विड़ालः शर्करा नीली मशको भृङ्गसूचिके ॥
त्रिविन्दुः कालिका दारी कपोतः काक एव च ।
खर्परः शकली क्रोड़ी कुशपत्र कजालिके ॥
करालकङ्कखर्जूरश्टङ्गपुच्छखनित्रकम् ।
लाङ्गलं वड़िशाखाश्च मुनिना तत्त्ववेदिना ॥
प्रोक्तान्येतान्यरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि ॥"
अथ द्विविधा भूमिः ।
"दिव्यभौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत् ।"
अथाष्टधा ध्वनिः ।
"हंसकांस्याब्धशङ्खानां काकतन्त्रीखराशनाम् ।
ध्वनयोऽष्टविधाः प्रोक्ता नागार्जुनमुनेर्मताः ॥"
अथ द्विविधं मानम् ।
"उत्तमाधमभेदेन मानं तद्द्विविधं भवेत् ।

इति प्रोक्तानि सूत्राणि खड्गानां ज्ञानहेतवे ॥
एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेन्नृपतिपूजितः ॥"
इति सूत्राध्यायः ॥ * ॥
तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणानि निबोधत ॥
लौहप्रदीपे ।
"रूप्यपत्त्रसमा भूमिरङ्गं श्वेतं प्रतीयते ।
जर्द्धं तत्तु महाम्लेच्छं रूप्यवज्रमुदन्ति तम् ॥
एष खड्गवरो दद्याल्लक्ष्मीमायुर्यशो वलम् ॥१॥
स्वर्णरेखा वली तन्वी यद्भूमौ निकषोपमा ।
स्वर्णवज्रमिति प्राहुरायुर्लक्ष्मीजयप्रदम् ॥२॥
गजशुण्डाकृतिर्भूमौ छायायामङ्गसम्भवः ।
गजवज्रमिति प्राहू रक्तसर्पं तु तद्दिशेत् ॥
ज्वरादियाधिशमनं तस्य प्रक्षालनाम्भसा ।
अपि क्षीणोऽपि भूपालस्तद्धीर्य्यात् साधयेन्
महीम् ॥३॥
एरण्डवीजप्रतिममङ्गं भूमिः सितेतरा ।
वृहद्वज्रमिदं नाम्ना शत्रुदर्पक्षयङ्करः ॥
एतस्य स्पर्शमात्रेण नरः सम्यग्विसुच्यते ।
महिषाखरमिदं वज्रं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥४॥
अङ्गं दमनपत्त्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते ।
विद्याद्दमनवज्रञ्च तज्ज्ञेयं द्विविधं बुधैः ॥
नीला शुभ्रा भवेद्भूमिस्तत्र नीला गरीयसी ।
तस्मिन् पर्य्युषितं तोयं गन्धे दमनकोपमम् ॥
तत्प्रभावान्महीपालः कृत्स्नां पृथ्वीं हि साध-
येत् ॥५॥"
शार्ङ्गधरस्य ।
"एका स्थूला चिता रेखा भूमिर्नीला दृढ़ा यदि ।
स्थूलाङ्गमङ्गवज्रं तद्विद्याल्लक्ष्मीयशःप्रदम् ॥
एतत्तुच्छते भवेच्छ्रीयः स्थूलश्चिरतरस्थितिः ।
एतं महान्तमपरे वदन्ति खड्गकोविदाः ॥६॥
छायायां दृश्यते भूमौ अङ्गञ्च प्रतिविम्बितम् ।
अङ्ग॰ . भवेत्तस्य द्विधाभूमिः सितासिता ॥७॥"
लौहप्रदीपेऽपि ।
"निरङ्गं रूप्यपत्त्राभमीषन्मणिनिभञ्च यत् ।
दुर्लभं तन्महाम्लेच्छं कान्तलौहं प्रचक्षते ॥
छाया भूमिर्भवेत् स्वच्छा पीता वज्राङ्गसङ्गता ।
छायावज्रमिति प्राहुस्तत्तुच्छते मोह उच्यते ॥"
प्रदीपेऽपि ।
"छाया भूमिः सुवर्णाभमीषच्छुक्लाङ्गसङ्गतम् ।
डाहुलीवज्रकं विद्यात् कालसंज्ञमथापरे ॥८॥
अरुणं सूक्ष्ममूर्द्धचेदङ्गं भूमिः सितेतरा ।
अरुणाखरमिदं वज्रं शत्रुदर्पनिसूदनम् ॥
सूर्य्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निरूपां वमेत् शिखाम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण महाकोषः स्फुटेन्निशि ॥
दुर्लभं तन्मनुष्याणां भाग्यैः क्वापि लभ्यते ।
तद्योजनसहस्रस्य रिष्टं नाशयति ध्रुवम् ॥९॥
श्वेताश्चितो यदा रेखा चाम्लाद्दुपलक्ष्यते ।
श्वेताङ्गमिति तद्विद्यादृयशोलक्ष्मीवलप्रदम् ॥१०॥
अम्भोजदलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
अम्भोजवज्रं तज्ज्ञेयं कथितं मनिपुङ्गवैः ॥११॥
अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा ।
गदावज्रमिदं ब्रूयात् तत्तुच्छते मूलसम्भवः ॥१२॥

अङ्गं छायातिलाकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
तिलवज्रमिदं ज्ञेयं लक्ष्मीवलयशःप्रदम् ॥
तत्तुच्छते तिलतैलाभा वसा प्रच्यवतेऽधिकम् ॥१३॥
धूम्रवर्णा भवेद्भूमिरङ्गं वह्निशिखोपमम् ॥
अग्निवज्रमिदं ज्ञेयं शत्रूणां दाहकारकम् ।
अत्र शीतोदकं न्यस्तं तप्तं भवति च क्षणात् ॥
शाणे वह्निं वमेद्वस्तु तथा सूर्य्यांशुसङ्गमात् ।
तत्तुच्छते वलवान् दाहो दग्धवच्च व्रणो भवेत् ।
एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले ॥१४॥
भूमिः चिता तिला वापि अङ्गञ्चेत् पिप्पली-
प्रभम् ॥
कणावज्रमिदं ज्ञेयमन्तर्दाहस्तु तत्तुच्छते ॥१५॥
छायाभूमिर्यदैवाङ्गं दृश्यते ग्रन्थिसञ्चयः ॥
ग्रन्थिवज्रमिदं ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशनम् ।
तत्तुच्छते वलवान् दाहस्तृषा च ज्वर एव च ॥१६॥
शालपर्णीदलाकारमङ्गं छायासिपुत्त्रिका ।
स्थिरावज्रमिदं प्राहुस्तत्तुच्छते वेपथुर्भवेत् ॥१७॥
यदा तित्तिरिपक्षाभमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
एतत्तित्तिरिवज्रं स्यात् तत्तुच्छते वहुवेदनम् ॥१८॥
घनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते ।
मालाङ्गमिति तद्विद्यात्तत्तोयं गन्धवद्भवेत् ॥
अत्र तप्तोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्क्षणात् ।
एष दाहमपीतानाम्रते पित्तदाहातुराणाम् ॥
भवेत् परमभैषज्यं भाग्यैनैतद्धि लभ्यते ॥१९॥
यदा जीरकसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
एतज्जीरकवज्रं स्यात्तत्तुच्छते तत्क्षणाज्ज्वरः ॥२०॥
भूमिः सितासितश्चेत्रा अङ्गं भृङ्गाभमिष्यते ॥
तत्र चेन्मध्यमन्यस्तं शैत्यमाप्नोति केवलम् ।
एतद्भ्रमरवज्रं स्यात्तत्तुच्छते स्याद्विसूचिका ॥२१॥
जर्द्धगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
जर्द्धवज्रमिदं प्राहुर्विषवेगनिसूदनम् ॥"
लौहप्रदीपेऽपि ।
"जर्द्धगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
लाङ्गलाङ्गन्तु तद्विद्यात् स्पर्शे तस्याहिनाशनम् ॥
२२ ॥
अङ्गं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमिः सितेतरा ।
मरीचाङ्गमिदं वज्रं तत्तुच्छते कटुरसता ॥
तत्प्रक्षालनतोयेन नश्यन्ति मीनसादयः ॥२३॥
यदा सर्पफणाकारमङ्गं भूमिस्तु निर्म्मला ॥
भुजङ्गवज्रं तद्विद्यात्तत्तुच्छते विषवह्नता ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण भेकः प्राणैर्विसुच्यते ॥
एकस्यास्य प्रसादेन कृत्स्नां शास्ति महीं नृपः ।
२४ ।
यदाश्वखुरसङ्काशमङ्गं भूमिस्तु निर्म्मला ॥
अश्वाङ्गमिति तं विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम् ।
तस्य संयोगमात्रेण वाजी मन्दोऽपि धावति ॥
तस्य क्षालनतोयेन ह्यानां रोगनाशनम् ।
एतत्तुच्छते भ्रमः मूर्च्छा दाहश्च भ्रम एव च ॥२५॥
मयूरपिच्छसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
वर्हाङ्गमिति तं विद्यात्तत्तुच्छते वान्तिरिष्यते ॥
सर्पाणामिह सर्व्वेषामस्य स्पर्शाद्विच्युता ।
एतदेव नृपतिभिर्भाग्यैः क्वापि लभ्यते ॥२६॥

भूमिरञ्जनसङ्काशा धारा चास्य सिता भवेत्।
अञ्जनाख्यमिदं प्राज्ञ मन्त्रैर्वीपलभ्यते॥

सोऽपरन्तीयेऽपि।

' यदा कज्जलसङ्काशा भूमि कज्जलसन्निभा।
कृष्णरङ्गे न पि ज्ञातं कज्जलवत्रकम्॥२७॥
मधु लसमा भूमिरङ्ग वा मधुविन्दुवत्।
च मधुनाति जानीयात सरलश्चायम्प्रदम्॥

शाङ्गधरेऽपि।

निम्बकाचो भवद्यत्र रात्रिन्दिवविलेपित।
मधुरा मधुवर्णाभ स खड्गो देववल्लभ
विशवाचाश्च रक्षन्ति स्तत मक्षिकादय २८
आसीमकोलिक नाम कृष्णनीलतम॥
चुदवचकनाम गात्मनो मुनि।
द कुण्डलवच्च प्राह लोहार्णव मुनि॥
अस्य साधु नतवान् साध समवलोकित॥२९॥
यदङ्ग मक्षिकाकार भूमिश्चव सितासिता॥
सह सुध्यति चैवास्य मक्षिकाङ्ग समीरितं ३०॥
अङ्ग यदा तुषाकार या च भूमि सितासिता॥
तुषवत्त्व मन्त्र्यात प्राह नागार्जुनो मुनि॥३१॥
अङ्ग यवफलाकार भूमि कृष्णा सिता तथा॥
यवाङ्गमिति त विद्यात्तत्स्पर्शं कष्टसम्भव।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्धितिमात्मन॥३२
अङ्ग व्री ६प्रसुनाभ भूमिधूम्रा स्नतऽलिक।
तद्व्रीहिवत्त्व जानीयाच्छत्रुणा भयवह्नम ३३॥
अतसीफलसङ्काशमङ्ग भूमि सितासिता।
अतसीवत्त्वमाहुस्तं तनघते शिरसो रुजा ३४॥
यदा घग्रपत्रोजाभमङ्ग भूमि सितासिता
खरधार' खरस्पर्श' सधमाङ्ग स दुर्लभ॥३५॥
सिन्त्याकार भवेद्यस्य अङ्ग भूमि सितासिता।
सिन्धीवत्त्वमतु तद्विद्यात्तनघते प्रलपेन्नर॥
एतद्धावनतोयेन कासरोगोपनाशनम्॥३६॥
अङ्ग तण्डुलसङ्काश भूमिधूम्रा सितासिता।
तण्डुलाङ्गमिम विद्याद्यश श्रीवलवर्द्धनम्।
एतत्पर्युषित तोय तण्डुलोदकसन्निभम्॥
अस्य प्रभावात्कुशो भर्ता हि लभते श्रियम्॥३७
अङ्गश्चेद्धीक्षुराकार भूमिराघातनि सहा॥
खड्गाधममिदं विद्याद्यैवष नाम नामत॥३८॥
स्यन्ना दीर्घा शिरा कृष्णा भूमिश्चैव सिता

सिता॥

शिराङ्गमिति त मयादेव खड्गाधम बुधा ३९॥
शिवलिङ्गाकृतिश्चाङ्ग धारा चैव सितापता॥
शिवाङ्गमिति त मूयाच्छत्रुपदानिसूदनम्॥४०॥
यदा अश्वत्थाकारमङ्ग भूमिश्च पिङ्गला।
अश्वत्थमिदं मूयात्तदस्त स्वयमवेन,
एतन्नामिधसम्यक् प्रविशन् स्वयमव हि॥४१॥
गोदपुच्छोपमत्वङ्ग भूमिधूम्रा खराकृति।
गोदाङ्गमिति जानीयाच्छत्रुवधोपनाशनम्॥
नास्य स्पर्शं समारोक लोवमनस्ता जद्दलम्॥४२॥
यदा मनुजनेत्राभमङ्ग भूमि सितासिता॥
नराङ्गमिति जानीयात सङ्ग्रामे विजयप्रदम्।
एतद्धावनतोयेन नूनमन्धोऽपि पश्यति॥४३॥
अङ्ग कमधर्म यस्य भूमिधूम्रा सितासिता।
कमाङ्गमिति जानीयात्कोम्भद्र रभयापहम्॥४४॥
निरङ्ग स्थलप्रकृतिसुपलाङ्ग विदुर्बुधा।
एतद्धि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम॥४५

मत्स्यपुराणस्य।

निरङ्गा निशिता धारा घ्राणे वह्नि वमत्यपि।
हीणावत्त्वमिदं ज्ञेय पृथिव्यां नातिदुर्लभम्॥४६॥
अङ्ग काकपदाकार भूमिराघातनि सहा।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो काकाङ्गो भूमि

मिच्छता॥४७॥

यदा कपालमङ्गेषु दृश्यते स्पष्टत खरम्।
एतद्धि दु सजनक कपालाङ्ग बुधस्त्यजेत्॥४८॥
तन्वीपत्रा बलाद्या या सुवर्णाङ्गाषिपुत्रिका।
पत्रवत्त्वकमाहुस्त आयुर्वेदविदो जना॥

लौहार्णवेऽपि।

सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्ग काल प्रतीयते।
तत् पत्रवत्त्व कारुण्य सुपर्णसुपलायते॥४९॥
तुवरीन्लसङ्काशमङ्ग यस्मिन् प्रतीयते।
तुवरीवत्त्वमाहुस्त तनघते शिरसो भ्रम॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेज्जीवन निजम्॥

५०॥

बिम्बीदलसमा भूमिरङ्ग बिम्बीफलोपमम्॥
बिम्बीवत्त्वमतु तद्विद्यात्तच्चल तित्तसुच्यते।
पित्तश्लेष्मविकाराणां प्रशमाय प्रयुज्यते॥५१॥
प्रियङ्गुसदृशत्वङ्ग भूमिश्च कपिलाकृति।
फलवत्त्वमिदं प्रोक्त घ्राणे धूम्र वमत्यपि॥५२॥
अङ्ग सर्षपपुष्पाभ भूमिश्चैव सितासिता।
एतत सर्षपत्रं स्यात घ्राणे वह्नि वमत्यपि॥
अपि कुण्डलिका याति एतद्यन्तकोमलम्।
एतत्प्रसादात् क्षितिप हतशत्रु साधयते महीम्॥

५३॥

नीलीरससमा भूमिरङ्ग नीलीतरङ्गवत्।
नीलीवत्त्वमिदं दृष्ट घ्राणे वह्निशिखां वमेत्॥
एष खड्गवरो नृणामरिष्टभयनाशन॥५४॥
रक्ताक्तसो महारेखा भूमिश्चैव सितासिता॥
रक्ताङ्गमिति जानीयाद्वैरिपक्षविनाशनम्॥
घ्राणेन यस्तु रक्तां वा नीलां वा वमते शिखाम्॥
रक्तशमनमाविष्य स्वयमेव निहन्तति।
चतऽस्य रक्तवयपुरूपा दाहश्च जायते॥५५॥
अङ्ग वषाम्लसम भूमिश्चैव सितासिता।
वषावत्त्व मद शेय नाशताहिमनाशनम्॥
एष खड्गवरो राज्ञा साधनीय प्रयत्नत॥५६॥
रसोनादुत्तम अङ्ग भूमिस्तस्य दलोपमा।
रसोनवत्त्व जानीयात घ्राणे वह्नि वमत्यपि॥
अस्य धावनतोयेन आमवातविनाशनम्॥५७॥
निरङ्गा निर्मला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खर' खर।
सुमनावत्त्वमेतत् स्यात्क्षिति मात्यन्तदुर्लभम्॥५८॥
मञ्जिष्ठासदृशा दीर्घास्तन्वी रसा सुविस्तरा।
पिङ्गीवत्त्वमिदं नाम धर्म्मकामार्थसाधनम्॥५९॥
अङ्ग शमीपत्रसम भूमिधूम्रा सितासिता।
शमीवत्त्वमिदं ज्ञेय शत्रैश्वर्यप्रदायकम्।
घ्राणेषु वमते वह्नि सहते वह्निपीडनम॥६०॥
रोहितवल्कलसदृशमङ्ग भूमि' सितासितावापि।
धूम्रा गम्भीरस्वरयुक्त धारा तीक्ष्णा सिता

भवद्यखा॥

रोहिताख्यमिदं वत्स सर्वारिष्टविनाशनम्।
वह्निसन्पर्शमात्रेण किञ्चिच्चिमिचिमायते।
इत्यय दुर्लभ' खड्गो देवानामपि कथ्यत॥६१॥
शफरीवल्कलाकारमङ्ग भूमि सितासिता।
शफरीवत्त्वमिदं प्रोक्त व्यस्त हरति वारिणि॥
एष खड्गोत्तमो राज्ञां विपक्षकुलनाशक।
कदाचिल्लभ्यते भाग्यैर्लभ्यते लभ्यते मही॥६२॥
अङ्ग मारिषपत्राभ भूमि स्याद्विषमच्छवि।
इत्यय मारिषाङ्ग स्यात् पृथिव्यां नातिदुर्लभ॥

६३॥

भृङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्ग भूमिर्हंसप्रभा।
आघातं सहते नैव एष खड्गाधमो मत॥६४॥
धारा तीक्ष्णा क्षुराकारा भूमिरङ्गविवर्जिता।
आघात सहते घोर घ्राणे वह्नि वमत्यपि
क्षुराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्यां नातिदुर्ल

भम्॥६५॥

निर्मला समला भूमिर्भवेच्च कदा कदा।
मन्दा तीव्रा भवेद्धारा तडिद्वत्त्वस्य लक्षणम॥६६॥
नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्ग जलतरङ्गवत्।
मेघाङ्गमिति जानीयाच्छ्राणे शीत भवत्यपि॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मन।
भर्त्तु प्रताप शमयद्दविविभ यथा घन॥६७॥
मन्दा धारा भृश गाढ़ा भूमिरङ्गविवर्जिता।
पर्वताङ्गमिदं नाम पर्वतैर्वोपलभ्यते॥६८॥
अङ्ग गुञ्जाफलसम भूमिर्म्मौनदलोपमा।
गुञ्जावत्त्वमिदं दृष्ट तस्य भवति सर्वशो॥
घ्राणे सिन्दूरसङ्काश रजो वमति चाधरात्।
एष खड्गवरो राज्ञा भाग्यादेवोपयुज्यते।
अस्य प्रभावात्तत्प्राप्ति यत्र साधयते नृप॥६९॥
अङ्ग तनुशराकार भूमिश्चैव सितासिता।
धारा तीक्ष्णा वमति च घ्राणे वह्निसमा

शिखा।

शरवत्त्वमिदं ज्ञेय राज्ञां वाञ्छितसिद्धये॥७०॥
दूर्व्वादलनिभा भूमिधारा तीक्ष्णा खर' खर।
घ्राणेन वमते वह्नि दर्व्वावत्त्व सुदुर्लभम्॥७१॥
अङ्ग बिल्वदलाकार भूमिश्चैव सितासिता।
बिल्ववत्त्वमिदं घ्राणे नीलपीते वमेच्छिखे॥
एष खड्गवर प्रोक्त शत्रूणां कुलनाशन॥७२॥
मरुवदलसङ्काशा भूमिरङ्ग मरुवकवत्।
मरुवाङ्गमिदं घ्राणे रजो वमति चारुणम्॥७३॥
शोणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमि सितेतरा।
शोणाङ्गमिति जानीयात खड्गा परमदुर्ल

भम्॥७४॥

शटीदलसमा भूमिरङ्ग ताकुसुमोपमम्।
शटीवत्त्वमिदं प्राज्ञो लभते सुखवरम्॥७५॥
मार्ज्जाररोमसदृशमङ्ग भूमि सितेतरा।
मार्ज्जाराङ्गमिदं नाम्ना रोगशोकभयावहम्।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मन॥

७६॥

केतकीपत्रसदृशमङ्ग यस्मिन् प्रतीयते।

विद्यात् केतकवज्रं तत् वाराणससमुद्भवम् ॥”७७
लौहप्रदीपस्य ।
“अङ्गं सूत्रातन्तुनिभं भूमिर्मूर्वादलच्छविः ।
घ्राणेन वमते शुक्ला शिखां मौर्वी भवेत्ततः ॥
मौर्व्याङ्गमिदसतुष्टं यशःकीर्त्तिबलावहम् ॥७८॥
लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढ़ं घ्राणे वह्निर्व्वमेत् कणम् ॥
छिनत्त्यन्यविधं लौहं वज्राङ्गमिति तद्वदेत् ॥७९॥
कलायपुष्पसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ।
कलायवज्रं जानीयात् तत्क्षते पाकः दृश्यते ॥८०॥
अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः कृष्णा तथा सिता ।
शिखां घ्राणे वमेच्छीतं तिक्तं तस्य जलं भवेत् ।
इदं चम्पकवज्रं स्यात् सर्व्वत्र विजयप्रदम् ॥८१॥
अङ्गं बलाहलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा ।
बलावज्रमिदं ज्ञेयं नानाभावं भवेद्द्रुतम् ॥
इत्ययं वातरोगाणां नाशने परमौषधम् ॥८२॥
अङ्गं पटारोहसमं भूमिर्व्वटदलच्छविः ।
वटवज्रमिदं ज्ञेयं खरं खड्गाधमं बुधैः ।
एतस्य स्पर्शमात्रेण नरो मुच्येत सम्पदा ॥८३॥
वंशनीलीसमा भूमिः खरधारा सिताकृतिः ।
वंशाङ्गमिति जानीयाद्वंशवृद्धिकरं परम् ॥८४॥
भूमिः शालदलाकारा अङ्गं लघु सितासितम् ।
शालाङ्ग एष खड्गः स्यात् पूज्यः सर्व्वार्थदायकः ।
अयं घ्राणे वमेद्वह्निं धारा चाप्यथवा भवेत् ॥८५॥
भूमिः सितासिता वापि अङ्गं ज्येष्ठीसमं लघु ।
ज्येष्ठीवज्रमिदं निन्द्यं न स्पृश्यं वा हितेच्छुभिः ॥
८६ ॥
पुराणजालसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
जालवज्रमिदं पूज्यं शत्रुसम्पत्तिनाशनम् ।
यदि घ्राणे वमेन्नीलां शिखां वह्निं वमेच्च वा ॥
तदैव दुर्लभः खड्गो नान्यथा भयहेतुकः ॥८७॥
अङ्गं पिपीलिकाकारं भूमिर्धूम्रा तथासिता ॥
पिपीलिकाङ्ग इत्येष तत्क्षते कण्डुसम्भवः ।
स्वयं यदि भवेद्धूम्रः घ्राणे पूज्यतमस्तदा ॥८८॥
नलपत्रसमा भूमिरङ्गन्तत्कुसुमोपमम् ।
नलाङ्गमिति जानीयाद्भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकः ॥
८९ ॥
निरङ्गा निर्म्मला भूमिर्घृष्टं दृष्टं वमेद्व्रणः ।
दृढ़ा धारा भृशं स्थूला आघातं सहते न च ॥
रजोवज्रमिदं निन्द्यं शत्रूणां विजयावहम् ॥९०॥
कुष्माण्डबीजसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
कुष्माण्डवज्रं जानीयात्तत्क्षते वेगनिग्रहः ॥९१॥
अङ्गं शरोमसदृशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्क्षते पिड़कोद्गमः ॥९२॥
भूमिः स्नुहीदलसमा अङ्गं तत्कण्टकोपमम् ॥
धारा तीक्ष्णा रवस्तीक्ष्णो लघुमानं खरा स्पृशा ।
सुधाङ्गः खड्ग इत्येष तत्क्षते दाहतृड्भ्रमाः ॥
मुखाक्षिकर्णनासानां दाहः पाकश्च जायते ।
अयं यदि च सर्पाणां फणास्वपरि विश्यते ॥
फणाविदारमाप्नोति सर्पो लोटयते शिरः ।
अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ॥९३॥
कर्कन्धुदलपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु तत्समम् ।
कर्कन्धुवज्रं जानीयात्तत्क्षते दाहनाशनम् ॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो धेतया यदि विद्विषः ॥
९४ ॥
रङ्गं वकुलपुष्पाभं भूमिस्तत्फलसन्निभा ॥
वकुलाङ्गमिदं पूज्यं घ्राणे सुरभिगन्धवत् ।
तन्नास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ॥९५॥
अङ्गं संमिश्रितं यस्मिन्न किञ्चिद्व्यक्तमीक्ष्यते ।
सर्व्वेषां दर्शनं वापि तीक्ष्णधारः खरस्वरः ॥
एष काञ्जिकवज्रः स्याद्यत्नाद्देवोपलभ्यते ।
नैनं प्राप्यापि वर्द्धन्ते श्रेयाश्चित्रादयोऽपि च ॥
९६ ॥
भूमिः कृष्णा निरङ्गा चेद्धारा तीक्ष्णा दृढ़ापि च ।
आघातं सहते घोरं रक्तं स्पर्शेन यो विशेत् ॥
घ्राणेन वह्निं वमति ध्रुवं वाप्यतिपर्य्ययात् ।
महिषाङ्गः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः ॥
९७ ॥
अत्यन्तनिर्म्मला भूमिः शरीरं प्रतिविम्बितम् ।
धारा तीक्ष्णा स्वरस्तीक्ष्णः स्वच्छाङ्गं तद्विनि-
र्द्दिशेत् ॥९८॥
तस्मिन् यदा भवेद्रेखा ऊर्द्ध्वा शतवारणकं तदा ॥९९
अस्मिन्नपि भवेद्वक्रा रेखा वक्राभिधन्तु तत् ॥१००॥
एतच्चितयमुद्दिष्टं खड्गानां प्रवरं बुधैः ।
प्रायशो लभ्यते लोके यदि सर्व्वगुणावहम् ॥
इतीदं निखिलं प्रोक्तं वज्राणां लक्षणं मया ।
प्रयत्नैर्लिखितं यत्तं सर्व्वेषां हितकाम्यया ॥
इतः परन्तु लौहानां लक्षणं यत्र लक्ष्यते ।
तस्य दासी भवाम्येष प्रतिज्ञेति कृता मया ॥
द्विलिङ्गमिश्रमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्द्दिशेत् ।
सर्व्वेषामङ्गमालोक्य सर्व्वाङ्गमिति निर्द्दिशेत् ॥”
इति खड्गपरीक्षायामङ्गाध्यायो द्वितीयः ॥*॥
खड्गस्य रूपाणि यथा,—
“नीलीकलायकुसुमच्छविशङ्खनाभा
या चन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च ।
भूमिश्च या मरकतप्रतिमावभासा
खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
तत्र चेन्निन्दितान्यङ्गान्यरिष्टानि वहून्यपि ।
दृश्यन्ते वहुदोषापि तथापि गुणवत्तरम् ॥१॥
या कालकाम्बुदमसीरसकालसर्प-
शृङ्गान्धकारकचभारसमा विभाति ।
भूमिश्च या भ्रमरवन्धुसमावभासा
खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
अत्र नेत्राणि सम्पत्तेर अरिष्टान्यशुभानि च ।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥२॥
या प्राहृषेण्यनवभेकसमानवर्णा
गोमेदरत्नसदृशापि च यस्य भूमिः ।
खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति
भर्त्तुर्य्यशोबलधनक्षयकारणाय ॥३॥
या मन्दधूमसदृशा च शिरीषपुष्प-
तुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमिः ।
नागार्ज्जुनो वदति धूम्रमिदं हि रूपं
भर्त्तुर्य्यशोबलधनावलिवर्द्धनाय ॥४॥
द्विरूपं मिश्रितं कृत्वा शङ्करं प्रवदेद्बुधः ।
त्रिभी रूपैः समेतन्तु खड्गं त्रिपुरसञ्ज्ञितम् ॥
रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गमुत्तरम् ॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां वर्णा-
ध्यायस्तृतीयः ॥ * ॥
“जातिश्चतुर्व्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया ।
सम्प्रत्यपि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते ॥
शुद्धाङ्गः शुद्धवर्णश्च सुनेत्रः सुस्वरश्च यः ।
मृदुस्पर्शः सुसन्धेयस्तीक्ष्णधारो महागुणः ॥
खड्गं ब्राह्मणजातिं तं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ।
अस्य क्षते भवेच्छोथो घोरः सर्व्वाङ्गगोचरः ॥
मूर्च्छा पिपासा दाहश्च ज्वरो मृत्युश्च जायते ।
अदृष्टं निष्फलाकारकृताहैरात्रिन्दिवोषितम् ।
मलिनत्वं न सम्प्राप्तं निर्म्मलं कुरुते परम् ।
तरुणादित्यकिरणस्पर्शादिव दृशि स्थितः ॥
दहेत् सर्व्वं न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः ।
नायकप्रकारमात्रेण खरतां व्रजति स्फुटम् ॥
एष खड्गवरः सर्व्वमरिष्टं नाशयेद्ध्रुवम् ।
अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोकामपि साधयेत् ॥
तस्मादेष मनुष्याणां सुलभो न हि भूतले ।
दृश्यन्ते प्रायशः सर्व्वे कुशद्वीपे हिमालये ॥१॥
धूम्रवर्णं महासारं तीक्ष्णधारं खरस्वरम् ।
सर्व्वाघातसहं सर्व्वनेत्रवर्ण्यस्वराकारम् ॥
खड्गं क्षत्त्रियजातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः ।
अस्य क्षते भवेद्दाहतृष्णानाशो ज्वरो भ्रमः ॥
मृत्युश्च जायते घ्राणे वमेद्वह्निकणान् बहून् ।
संस्कारे चाप्यसंस्कारे नैर्म्मल्यं तस्य लक्ष्यते ॥
घ्राणेऽप्यघ्राणे खरता कर्हि चात्यन्ततीक्ष्णता ।
रक्तस्पर्शनमात्रेण विशेदन्तरमन्तरम् ॥
अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्यैरपि लभ्यते ॥२॥
नीलवर्णः कृष्णवर्णः संस्कारे निर्म्मलो भवेत् ॥
घ्राणेन खरता चास्य घाततुल्यं निहन्ति ।
वैश्यजातिरयं खड्गः क्षते त्वक्कान्तदर्शनम् ॥
नात्युत्कृष्टो नातिहीनं सर्व्वत्रैवोपलभ्यते ॥३॥
सजलाम्भोदसङ्काशः स्थूलधारो मृदुस्वरः ॥
संस्कारे चैव मलिनः घ्राणे चापि खरेतरः ।
शूद्रजातिरयं खड्गः क्षते नाल्पापि वेदना ॥
दूरादेषोऽधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्धितमात्मनः ।
प्रायशः सर्व्वलोकेषु स्वयमेवोपदृश्यते ॥४॥
द्वयोर्लक्षणमालोक्य जारजं खड्गमादिशेत् ।
त्रयाणां लक्षणेनैव त्रिजातिं खड्गमादिशेत् ।
चतुर्णां लक्षणेनैव जातिसङ्करमुच्यते ॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां जात्य-
ध्यायः ॥ * ॥
अथ त्रिंशन्नेत्राणां लक्षणानि ।
“चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्याङ्के प्रदृश्यते ।
तं चक्रनेत्रं जानीयात् भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधनम् ॥
अनेनैकेन खड्गेन कृत्स्नां साधयते महीम् ॥१॥
प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्मदलोपमम् ॥
यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत् ।
अयं खड्गवरो यत्र तत्रैव कमलालया ॥२॥
ऊर्द्ध्वा स्थूला यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते ।
गदानेत्रमिदं विद्धि सर्व्वशत्रुनिसूदनम् ॥३॥
शूलाकारं यदा नेत्रं खड्गमध्ये विदृश्यते ।

शङ्खनेत्रमिदं सर्व्वदेवानामपि दुर्लभम् ॥४॥
डमरुप्रतिमं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
सर्व्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याद्विजयप्रदम् ॥५॥
धनुःखड्गे यत्रैव धनुर्नेत्रं वदन्ति तम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण मन्दोऽपि प्रमुखायते ॥
अत्र निशीथे विजने खड्गो झनझनायते ॥६॥
यन्नेत्रमङ्कुशाकारं सविद्यादङ्कुशवत्तरम् ।
खड्गमङ्कुशनेत्राख्यं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं सर्व्वाग्रहनिवारणम् ॥७॥
छत्राकारं यदा नेत्रं छत्रनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि सार्व्वभौमो भवेन्नृपः ।
दीनोऽपि च सुखी भूयात् सुखी भूयान्महेश्वरः ।
मण्डलेश्वरोऽपि सचिवः सचिवो मण्डलेश्वरः ।
मण्डलेशश्चक्रवर्त्ती भवेदत्र न संशयः ॥८॥
पताकाकृतिनेत्रञ्चेत् सर्व्वसम्पत्तिकारकम् ।
पताकानेत्रमाहुस्तं संग्रामे विजयप्रदम् ॥९॥
नेत्रं वीणाकृति यदा वीणानेत्रं वदन्ति तम् ।
निशाथे विजने खड्गो वीणावत् स्वनमावहेत् ।
अस्य प्रभावात् सर्व्वेऽस्मा अपि वश्या भवन्ति हि ॥१०॥
मत्स्याकृति यन्नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य प्रभावात् क्षितिपः शत्रूणां साधयते महीम् ॥११॥
शिवलिङ्गसमं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः ।
भवेत् सर्व्वार्थसिद्ध्यै प्रजानां नाशनाय च ॥
वामपार्श्वे तु यात्रायां धनयोऽथ तथा द्वयोः ॥१२॥
अत्र ध्वजाङ्कचन्द्रकलसानां लक्षणानि पतितानि । १३ । १४ । १५ ।
शूलाकृति यदा नेत्रं शूलनेत्रं वदन्ति तम् ।
धर्म्मार्थसाधकं सर्व्वारिष्टनिप्रणाशनम् ॥१६॥
शार्दूलनेत्रं तं विद्यात् शार्दूलाकृतिनेत्रवत् ।
शत्रुश्रेणीविनाशाय संग्रामे विजयाय च ॥१७॥
सिंहाकृति यन्नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि शत्रूणां साधयते महीम् ॥१८॥
तत् सिंहासननेत्रं स्यात् नेत्रे सिंहासनोपमे ।
अस्य प्रभावात् क्षितिपः शत्रूणां साधयते महीम् ॥१९॥
गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् ॥२०॥
नेत्रं [illegible]ाकृति यन्नेत्रं [illegible]नेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् भूपाला यान्ति प्राप्नोत्युत्तमम् ॥२१॥
वृत्ताकृतिनेत्रे द्वे भद्रनेत्रमिति निर्द्दिशेत् ।
अस्य प्रभावाद्भद्रं सम्पत्तिमिष्टदम् ॥२२॥
चिह्नाकारं यदा नेत्रं चिह्ननेत्रं वदन्ति च ।
संग्रामे मर्द्दयेन्नित्यं विद्वेषादि विदारयेत् ॥२३॥
दण्डाकारं यन्नेत्रं दण्डनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य दिग्विजये युद्धे जयदं स्मितमैरयम् ॥२४॥
शङ्खाकारं यदा नेत्रं शङ्खनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावाल्लभते भूमिं सम्पदमपि ॥२५॥

मनुष्यपुत्त्रिकाकारा पुत्त्रिकानेत्रमुच्यते ।
अथ सश्रीकां सद्गोपां शत्रूणां साधयेत् क्षितिम् ।
न चेयं पुत्त्रिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम् ।
तस्मादिदं मनुष्याणामल्पभाग्येन लभ्यते ॥२६॥
चामराकृतिनेत्रत्वात्तन्नेत्रमिति निर्द्दिशेत् ।
अस्य प्रभावाल्लभते चामरोद्भूतसम्पदः ॥२७॥
एकानेकशिखे श्रीलनेत्रे तन्नेत्रं चक्रकम् ।
अपि राष्ट्रभये युद्धे विषमे वैरिसङ्कटे ।
स्थिरीकरोति धरणीं धरणीं धर्म्मेरी यथा ॥२८॥
पुष्पमालासमं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात्तुष्यन्ति यस्य सर्व्वाश्च देवताः ॥२९॥
भुजङ्गसदृशे नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् ।
अथ शत्रुगणं घ्नन्ति यथा मर्त्त्यं भुजङ्गमः ॥३०॥
सवर्णं समवर्णञ्च तत्र सर्व्वं द्विविधं भवेत् ।
सवर्णं शान्तिसम्पत्त्यै रिपुनाशे तथापरम् ।
द्वयोरेकत्र पृष्ठे च तत् पुनस्त्रिविधं भवेत् ।
एकलोकसुखं नेदं ददाति द्विविधं द्वयोः ।
मूलमध्याग्रसंस्थानात्तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
अग्रे चाग्रफलं ज्ञेयं मध्ये मध्यफलं मतम् ।
मूले फलं जघन्यं स्यात् प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ।
एकं द्वे त्रीणि नेत्राणि नात्र संख्या व्यतिक्रमः ।
एकं धर्म्मं स्वर्गकामौ द्वे त्रीणि च त्रिवर्गकम् ।
तत्फलानि प्रयच्छन्ति प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ।
द्विनेत्रमिति जानीयात् खड्गं नेत्रयोर्द्वयोः ।
त्रिनेत्रञ्च त्रिभिर्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम् ।
यथोत्तरं गुणवच्च खड्गमाहुरनुत्तमम् ।
दिव्यास्त्रमिति निर्द्दिष्टं नेत्राणां शुभदायिनाम् ।
तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम् ।”
इति खड्गपरीक्षायां नेत्राध्यायः पञ्चमः ॥५॥
“यथा नेत्रस्य संस्थानं तथारिष्टस्य लक्षयेत् ।
नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः ।
प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिष्टेनैकेन निन्दितः ।”
अथ त्रिंशदरिष्टानां लक्षणानि ।
‘छिन्नवद्दृश्यते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते ।
छिन्नारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्व्याधिबलापहम् ॥१॥
यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
अथ काकपदारिष्टं सर्व्वाभीष्टविनाशनम् ॥२॥
रेखाकारं यदारिष्टमूर्द्ध्वं तिर्य्यगथ वा ।
रेखारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुरैश्वर्य्यनाशनम् ॥३॥
बिन्दुमालिकवद्याथ बिन्द्वारिष्टमिदं विदुः ।
भर्त्तुः कुलं यशो राष्ट्रं नाशयेत् न वर्त्तेत् स्वयम् ॥४॥
यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
भेकारिष्टमिदं ज्ञात्वा संग्रामे भयदायकम् ॥५॥
अरिष्टे सूचिकाकारे सूचिकारिष्टमुच्यते ।
अथ रात्रौ गाधमं क्षुभ्यन्ति मनुः पातालभङ्गमम् ॥६॥
शिखानयनाकारो बिन्दुरेकोऽतिविस्तरः ।
शिखारिष्टमेतत् स्यात् भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् ॥७॥

अरिष्टं शर्कराकारं यदा स्पर्शेन बुध्यते ।
शर्कराऽरिष्टमेतत् स्याद्धनवृद्धिविनाशनम् ॥८॥
यदा नीलीरसाभासमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
नील्यरिष्टमिदं ज्ञेयं यशोलक्ष्मीविनाशनम् ॥९॥
अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुः कुलं यशो वृद्धिं धृतिं प्रीतिञ्च नाशयेत् ॥१०॥
शृङ्गसमप्रतिमो बिन्दुरेकोऽनेकोऽथवा यदा ।
शृङ्गारिष्टं तदेव धृतिस्मृतिविनाशनम् ॥११॥
ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वमरिष्टञ्चेद्दृष्टं वा तिर्य्यगेव वा ।
ऊर्द्ध्वरिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलविनाशनम् ॥१२॥
त्रयश्चेद्बिन्दवो राजन् ! मण्डलो विषमेऽथ वा ।
उपर्य्युपरि चाधोऽधस्त्रिबिन्द्वाख्यमरिष्टकम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण सद्यः स्नानमाचरेत् ॥१३॥
कालिकारिष्टमित्येतद् धीधृतिस्मृतिनाशनम् ॥१४॥
एकत्र यदि न स्यात् प्रयत्नेनापि सङ्गतः ।
दारी नाम महारिष्टं सर्व्वाभीष्टविनाशनम् ।
अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकैर्न पूज्यते ॥१५॥
कपोतपक्षप्रतिममरिष्टञ्चेत्तदाक्षयम् ।
भर्त्तुः कुलं यशो विद्यां बलं बुद्धिञ्च नाशयेत् ॥१६॥
काकाकृति यदारिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते ।
अनेन भर्त्तुः संग्रामे भङ्गः सद्योपजायते ॥१७॥
अरिष्टे खर्पराकारे खर्परारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुर्यशो बलं वीर्य्यं बुद्धिं प्रीतिञ्च नाशयेत् ॥१८॥
यदान्यलोहशकलं लग्नं स्यादिव लक्ष्यते ।
शकलीति स वै खड्गः सर्व्वाभीष्टनिषूदनः ॥१९॥
क्रोडीकृपणकयोर्लक्षणं पतितं २० । २१ ।
यच्छिद्रमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्वचित् ।
जालारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलधनापहम् ॥२२॥
एकैकरेखा दीर्घाग्रा यदा पक्षविनी भवेत् ।
सार्द्धं वाथ करेणाथ करालारिष्टमुच्यते ।
अथ हि क्षितिपालानां दृष्टियोग्यो भवेन्न हि ।
दर्शनादेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मीजयादयः ॥२३॥
अरिष्टे काकपक्षाभे कङ्कारिष्टं तदुच्यते ।
अस्य स्पर्शनमात्रेण नश्यन्त्यायुर्यशो बलम् ॥२४॥
सम्पूर्णकर्कप्रतिमं यदारिष्टं तु लक्ष्यते ।
शर्क्करारिष्टमेतत् स्याद्भर्त्तुः कुलधनापहम् ॥२५॥
गोमूत्राभमरिष्टञ्चेत् मूत्रारिष्टं तदुच्यते ।
अनेन भर्त्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मीबलकुलादयः ॥२६॥
गोपुच्छाकृति चेत् खड्गे अरिष्टं सम्प्रतीयते ।
पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् ॥२७॥
शनिनाभमरिष्टञ्चेत् शनिकारिष्टमुच्यते ।
शूराणामपि संग्रामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति ॥२८॥
अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
अथ पापान् पापतरः प्रेषणीयो न भूभुजा ।
जयमायुः श्रियं हन्ति विद्यां बलमथापि च ॥२९॥
वडिशारिष्टस्य लक्षणं पतितम् ॥३०॥
इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नागार्ज्जुनात् प्रयत्नतः ।
विचार्य्यमाणानि मतिमान् खड्गानां निधारयेत् ।
दिग्मात्रमिन्द्रसुहृदमरिष्टानां विचारणम् ।
समसूक्ष्माणां मध्यानां दर्शनान्मुद्भावकम् ।

अरिष्टमेकमेव स्यादिररिष्टं शुभावहम् ।
अन्योन्यमशुभं हन्याद्विषस्य हि विषं यथा ॥
एकमारभ्य सप्तान्तमरिष्टं ग्राह्य नान्यथा।
यथोत्तरं द्विगुणितं फलमाहुर्मनीषिणः ॥
इति खड्गपरीक्षायामरिष्टाध्यायः षष्ठः ॥६॥
अथ द्विविधा भूमिः ।
दिव्यभौमविभागेन भूमिर्या द्विविधा मता ।
दिव्या दिवि समुद्भूता भौमा भूमिसमुद्भवा ॥
तल्लक्षणमशेषेण लिख्यते तन्निबोधत ।
देवदानवयोर्मध्ये खड्गास्त्वरिभृत् पुरा ॥
ते खड्गाः पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः ॥
दिव्यलक्षणं यथा,—
ये खड्गाः स्थूलधारा भृशमतिलघवो निर्म्मलाङ्गाः सुनेत्रा
ये दिव्याखास्त्ररूपाः सुविमलतनवश्चाप्यसंस्कारयोगात् ।
दुर्भेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्पतते दाहपाकौ
ते दिव्याः कुर्वतेऽमी कुलधनविजयश्रीयशोवृद्धिमायुः ॥१॥
अथ भौमलक्षणं वृद्धहारीते ।
पूर्व्वं महेशेन विषाणि यानि
भुक्तानि तेषां पतितास्तु विन्दवः ।
यस्मिन् प्रदेशे च स स एव देशः
कालायसाभाकरतां जगाम ॥
पुरान्तं क्षीरसमुद्रमध्या-
दुत्पाद्य संगृह्य यशः सुरेन्द्राः ।
तद्विन्दवो यत्र निपेतुरेव
शुद्धायसाभाकरतां जगाम ॥
ये विषोत्था भृशङ्काला: खराङ्गाः सम्भवन्ति हि।
मूर्च्छादाहज्वरानाहशोकहिक्कावमीकराः ॥
येऽस्तोत्थाः कर्वुराङ्गा मन्दाङ्गाः संभवन्ति च।
वलीपलितमालिन्यजरायाधिविनाशनाः ॥
यत्रैव पतितं यत्तु तत्तदाकरताङ्गताः ॥
तद्यथा,—
वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे
नेपालभूमिषु तथाङ्गमहीप्रदेशे ।
सौराष्ट्रिकेऽन्यतरधन्यमहीविभागे
शुद्धायसां हतिवराः प्रवदन्ति जन्म ॥
तद्यथा,—
वाराणसेयाः सुस्निग्धास्तीक्ष्णधाराः सदङ्गिनः ।
लघवः सुखसन्धेया ज्ञेयाश्चाभेद्यशालिनः ॥
मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा गूढतराङ्गिनः ।
गुरवो दुःखसन्धेयाः खड्गा ज्ञेया विचक्षणैः ॥
नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निश्चलाश्च ये ।
ज्ञेयाः सदङ्गा मलिना लघवः स्थूलधारिणः ॥
कालिङ्गा गुरवः खच्छा यत्ताङ्गास्तनुहेतवः ।
सौराष्ट्रा निर्म्मलाः स्निग्धाः सुयत्ताङ्गा भृशं खराः ॥
सिंहलद्वीपजातानां चतुर्द्धा भेद उच्यते ।
केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः स्निग्धधारिणः ॥
केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा स्थूलधारिणः ।
तथा रूपेण मिश्रेण ज्ञेया हि द्विजसत्तमः ॥
सामान्यात् द्विगुणश्चोर्ड्ं कालिदेशगुणस्ततः ।
कलेः शतगुणं भद्रं भद्राच्च सहस्रधा ।
वङ्गात् षष्ठिगुणः पाञ्चिनिर्विदेशभिर्गुणैः ।
ततः कोटिसहस्रेण खयस्कान्तः प्रशस्यते ॥”
इत्यादिकं रसायनोपयौगिकमेव न तु खड्गे दृष्टफलम् ॥ यदाह ।
“आसान्तु लौहजातीनां वधं खड्गाय युज्यते।
तथाच ।
ये खड्गास्तीक्ष्णधारा भृशमतिगुरवः षड्गुणाढ्याः सुभेद्याः
केचित् साङ्गा निरङ्गाः कति च न समला निर्म्मलाः केचिदेव ।
ते भौमाः कुर्वतेऽमी धनविजयपलं षड्गुणा निर्गुणा वा
ते दुःखं शोकमुग्रं ददति बलकुलश्रीयशोनाशकाले ॥
इति खड्गपरीक्षायां भूम्यध्यायः सप्तमः ॥७॥
अथाष्टधा ध्वनिः ।
ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्व्वं ब्रह्मसंग्रहे ।
तेषामपि लिखाम्यत्र सगुणं लक्षणाष्टकम् ॥
तद्यथा,—
पूर्व्वं चत्वारः शुभदाः परे निन्द्यास्तथापरा।
विचार्य्य खड्गमानञ्च कर्त्तव्यं खड्गकोविदैः ॥
घोरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड्गकोविदैः ।
घोरः स्यात् सुखसम्पत्त्यै तार उच्चाटने मतः ॥
यत्र हंसरवस्येव खड्गे नखहते ध्वनिः ।
हंसध्वनिरयं खड्गः सकलार्थप्रसाधनः ॥१॥
कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
कांस्यध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥२॥
अभ्रस्य लक्षणं पतितम् ॥३॥
ढक्काशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
ढक्काध्वनिरयं खड्गः सर्व्वशत्रुनिसूदनः ॥४॥
काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
काकस्वरोऽयं खड्गः स्यात् श्रीयशःकुलनाशनः ॥५॥
तन्त्रीस्वरसमो यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः ।
तन्त्रीध्वनिरयं खड्गः कुलश्रीधननाशनः ॥६॥
खरस्येव ध्वनिर्यस्मिन् खरध्वनिरयं मतः ।
श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतेजोविनाशनः ॥७॥
प्रस्तरस्येव यः खड्गः स निन्द्यः खड्गलक्षणे ॥८॥
गम्भीरतारध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम् ।
उच्चागमन्द्रध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम् ॥
अपाङ्गनेत्रहीनोऽपि खड्गः सुध्वनिरुत्तमः ।
अन्धः कुरूपो मधुरो यथा भुवि सुगायनः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नः खड्गो यो ध्वनिवर्ज्जितः ।
स निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः ॥
नखेन वाथ दण्डेन तथा लौहशलाकया ।
लोष्टेन शर्कराभिर्व्वा ध्वनिविज्ञानमुच्यते ॥”
इति खड्गपरीक्षायां ध्वन्यध्यायोऽष्टमः ॥८॥
अथ द्विविधं मानम् ।
यन्मानं द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते ।
उत्तमाधमभेदेन भेदो हि द्विविधो मतः ॥
उत्तमं यद्विशालं स्यात्तत्प्रमानं प्रकीर्त्तितम् ॥१॥
अधमं तत्र यत् खर्व्वं गुरुमानं प्रकीर्त्तितम् ॥२॥
तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तमादिमध्यान्तभेदतः ।
यो मुष्टिविंशतिसमायततीव्रधारो
भर्त्तुर्भवेत् प्रसरतोऽपि षडङ्गुलीभिः ।
मानेन चाष्टपलिकः स हि खड्गमध्ये
नातिप्रशस्तविकष्टफलप्रदः स्यात् ॥
यो द्वादशाष्टनवमुष्टिभिरायतः स्यात्
मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि चतुर्थभागः ।
तावत्पलैः परिमितस्तु ततोऽधिको वा
खड्गाधमो धनयशःकुलनाशनाय ॥
नागार्ज्जुनोऽपि ।
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये तदर्द्धाङ्गुलयो यदा ।
प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानमुत्तमम् ॥
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये प्रसरे तत्त्रिभागिकः ।
पलैस्तदर्द्धैस्तुलितः स खड्गो मध्य उच्यते ॥
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये तुर्य्यांशः प्रसरे तु तत् ।
अधमः कीर्त्तितः खड्गस्तत्समो वाधिकः पलैः ॥
भौमानामिदमुद्दिष्टं दिव्यास्तु लघवो मताः ॥”
इति खड्गपरीक्षायां मानाध्यायः ॥ ९ ॥
भोजस्तु ।
“दीर्घता लघुता चैव खरविस्तीर्णता तथा ।
दुर्भेद्यता सुघटता खड्गानां गुणसंग्रहः ॥
खर्व्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा ।
सुभेद्यता दुर्घटता खड्गानां दोषसंग्रहः ॥
इति निखिलमुदारसूक्तमत्र
बहुतन्त्रेषु निरूप्य खड्गयष्टेः ।
नृपतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
स चिरतरां श्रियमूर्ज्जितां लभेत ॥”
इति युक्तिकल्पतरूक्तखड्गपरीक्षा समाप्ता ॥
तरसं, क्ली, (तॄ + बाहुलकात् असच् ।) मांसम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ।
“तरसमयाः पूर्व्वोक्तभागाः ॥”
“तरसमया मांसमयाः ।” इति कर्कः ॥)
तरस्थानं, क्ली, (तराय अवतरणाय यत् स्थानम् । तरस्य स्थानं वा ।) घट्टः । इति जटाधरः ॥
तरस्वान्, [त्] त्रि, (तरो बलं वेगो वा अस्यास्तीति मतुप् । मस्य वः ।) शूरः । वेगी । इति धावारणम् ॥ (चतुर्थमनुपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।
“तरङ्गभीरुर्व्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः सङ्क्रन्दनस्तथा ॥”)
तरस्वी, [न्] त्रि, (तरो वेगः बलं वास्त्यस्य । तरस् + “अस्मायामेधास्रजो विनिः ।” ५।२। १२१ । इति विनिः ।) शूरः । वेगी । इत्यमरः । ३।३।१२७ । (यथा, भागवते । ८ । १० । ३१ ।
“राहुणा च तथा सोमः पुलोम्ना युयुधेऽनिलः ।

निशुम्भशुम्भयोर्देवी भद्रकाली तरस्विनी ।”) गरुडे वायौ च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरान्धुः, पुं, (तराय तरणाय तरे तरणे वा अन्धुरिव अतिगभीरमध्यदेशत्वात् तथात्वम् ।) नौकाविशेषः । भड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । डोड़ः २ वहनम् ३ वार्त्तटः ४ वहित्रम् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तरालुः, पुं, (तराय तरणार्थं अलति पर्य्याप्नोतीति । अल + उन् ।) नौकाविशेषः । इति हारावली ॥

तरिः, स्त्री, (तरत्यनया इति । तॄ + “अच इः ।” उणां । ४ । १३८ । इति इः ।) नौका । इत्यमरः । १ । १० । १० ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । ४८ ।
“साहं दाशकन्यास्मि धर्म्मार्थं वाहये तरिम् ॥”)
दशा । वस्त्रादिपेटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

तरिकः, पुं, (तराय तरणाय हितः । तॄ + ठन् ।) प्लवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तरणे तरणनिमित्तकदेयशुल्केऽधिकारोऽस्त्यस्य । तरणशुल्कग्रहणाधिकारी । यथा याज्ञवल्क्ये । २ । २६६ । [दश ॥’)
तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान्

तरिका, स्त्री, (तरिक + टाप् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥

तरिणी, स्त्री, (तरस्तरणमस्त्यनेनास्यस्या इति इनि ङीप् च ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ॥

तरिता, स्त्री, (तर + इतच् ।) तर्ज्जनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गञ्जनम् । गाँजा इति भाषा । यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।
‘सम्विदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्ज्जुरञ्च तारिका तरिता तथा ॥”

तरिरथः, पुं, (तरेर्नौकाया रथ इव तत्परिचालनसाधनम् ।) अरित्रम् । इति हारावली ॥

तरी, स्त्री, (तरत्यनया इति । तॄ + “अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः ।” उणां । ३ । १५८ । इति ईः ।) नौका । (यथा, माघे । ३ । ७६ ।
“तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डम् ॥”)
गदा । वस्त्रादिपेटकः । इत्युणादिकोषः ॥ धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्रोणी । इति जटाधरः ॥ दशा । इति मेदिनी । रे, ४० ॥

तरीषः, पुं, (तॄ + “तॄभ्यामीषन् ।” उणां । ४ । २६ । इति ईषन् ।) शोभनाकारः । भेलः । व्यवसायः । इत्युणादिकोषः ॥ समुद्रः । समर्थः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ स्वर्गः । इति मेदिनी । षे, ३० ॥

तरीषी, स्त्री, (तरीष + मत्वार्थे ङीष् ।) इन्द्रकन्या । इति मेदिनी । षे ३८ ॥

तरुः, पुं, (तरति समुद्रादिकमनेनेति । तॄ + “भृमृशीतॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः ।” उणां । १ । ७ । इति उः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा रघुः । ३ । ७० ।
‘मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये ॥”)

तरुकूणिः, पुं, (तरौ वृक्षे कूणयतीति । कूण + इन् ।) वाग्गुदपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तरुजीवनं, क्ली, (तरोर्जीवनं जीवनकारणम् ।) वृक्षमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तरुणं, क्ली, (तॄ + “भो रश्च लो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति उनन् ।) कुब्जपुष्पम् । इति मेदिनी । णे ४९ ॥

तरुणः, पुं, (तॄ + उनन् ।) स्थूलजीरकः । एरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुणः, त्रि, (तरति प्लवते प्रमोदसलिले इति । तॄ + “भो रश्च लो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति उनन् ।) युवा । इति मेदिनी । णे, ४९ । (यथा, महाभारते । १ । ४० । २६ ।
‘तरुणस्तस्य पुत्त्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ॥”)
नूतनः । इति धरणिः ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि दधीनि ।
अल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥”)

तरुणज्वरः, पुं, (तरुणश्चासौ ज्वरश्चेति ।) सप्ताहावधिज्वरः । (यथा, चक्रदत्ते ।
“आमप्रदाश्च तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ॥”

तरुणदधि, क्ली, (तरुणं तरुणावस्थायोक्तं दधीति ।) पञ्चदिनातीतदधि । इति वैद्यकम् ॥
“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥”
इति चाणक्ये । ६४ ॥

तरुणी, स्त्री, (तरुण + गौरादित्वात् ङीष् ।) द्वितीयवयाः स्त्री । (यथा,—
‘तावत्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ।
निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणो मता ॥
तरुणी शीतसमये ।”
‘नित्यं बाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम् ।
तरुणी ह्रासयेच्छक्तिम् ॥”
‘वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
भूयोभूय वर्त्तमानरजाः स्त्री । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । युवतिः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ तलुनी ३ युवतिः ४ । इति भरतः ॥ यूनी ५ दिक्करी ६ धनिका ७ धनीका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहकन्या । दन्तीवृक्षः । चीडानामगन्धद्रव्यम् । पुष्पविशेषः । सेउती इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सहा २ कुमारी ३ गन्धाढ्या ४ चारुकेशरः ५ भृङ्गेष्टा ६ रामतरुणी ७ सुदला ८ बहुपत्रिका ९ भृङ्गवल्लभा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेवती ११ । यथा, नारसिंहपुराणे ।
चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम् ।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् ।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम् ॥’
(यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
‘शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा ।
महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षाख्यातिमञ्जुला ॥
अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । पित्तदाहज्वरमुखपाकतृष्णाविच्छर्द्दिनाशित्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुणीकटाक्षमालः, पुं, (तरुणीनां कटाक्षाणां माला यत्र ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुतूलिका, स्त्री, (तरुस्थिता तूलिका चित्रशलाका इव । यद्वा, तरौ वृक्षे दोलयतीति । दुल क्षेपे + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् । पृषोदरादित्वात् साधु ।) बादुलि । इति हारावली ॥ बादुड इति भाषा ॥ तरुदूलिकापि पाठः ॥

तरुनखः, पुं, (तरोः वृक्षस्य नख इव ।) कण्टकः । इति हारावली ॥

तरुभुक्, [ज्] पुं, (तरुं भुनक्तीति । भुज + क्विप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुमृगः, पुं, (तरौ तिष्ठन् मृग इव । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः । यद्वा, तरुप्रियो मृगः पशुः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरुरागं, क्ली, (तरो रागो रक्तिमाभा यस्मात् ।) किसलयम् । नूतनपल्लवः । इति हारावली ॥

तरुराजः, पुं, (तरूणां राजा बहुफलादस्य तथात्वम् । समासे टच् ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धर्म्मपूज्यत्वात् स्वर्गीकभोग्यत्वाच्च पारिजातवृक्षश्च । यथा, हरिवंशे । १२४ । ५५ ।
“यदेतदाहृतं स्वर्गात् तत् त्वदर्थं मया विभो ।
देवोपभोग्यमेतद्धि तरुराजमहाद्रुमम् ॥”)

तरुरुहा, स्त्री, (तरौ रोहतीति । रुह + क । टाप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुरोहिणी, स्त्री, (तरुं रोहतीति । रुह + णिनि + ङीप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुवल्ली, स्त्री, (तरुषु वल्लीव तरुवल्लीव वा ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुशायी, [न्] पुं, (तरौ तरुकोटरे शाखायां वा शेते इति । शी + णिनि ।) पक्षी । इति हारावली ॥

तरुसारः, पुं, (तरोः सारः ।) कर्पूरः । इति हारावली ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २५ अध्याये । ‘तत्रनमापि सुवर्णरजतताम्रायोरीतिरस्यकृतगणितरुसारमयानि शलाकानीति ॥’ कर्पूरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तरुस्था, स्त्री, (तरौ तिष्ठतीति । स्था + क टाप् च ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरूटः, पुं, (तरौ ऊट इव ।) उत्पलकन्दः । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
“तरूटविसशालूकक्रौञ्चादनकशेरुकम् ।
शृङ्गाटकं कलोड्यञ्च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥”)

तर्क, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अक-सेट् ।) क, तर्कयति । [illegible] । (अत्र सक ।) तर्कयत्यग्रगुणं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

तर्कः, पुं, (तर्क+भावे घञ्।) आकाङ्क्षा। वितर्कः। व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकः। इति भाषापरिच्छेदः॥ (यथा, महाभारते। ३। १६६। १०८।
"शुष्कतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम्॥")
स च पञ्चविधः। यथा। आत्माश्रयः १ अन्योन्याश्रयः २ चक्रकः ३ अनवस्था ४ प्रमाणबाधितार्थकः ५। इति जगदीशः॥ एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥ ऊहः। हेतुशास्त्रम्। तत्तु मीमांसादि। इति मेदिनी। के, ७५। (यथा, मनुः। १२। १०६।
"आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः॥"
न्यायशास्त्रम्। यथा, नैषधे।
"यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः॥"
ज्ञानम्। यथा, महाभारते। १। १६८। १८।
"तं वै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा॥"
अर्थवाद इति कर्कोपाध्यायः। यथा, अक्ताः शर्करा उपदधातीति विधिः श्रूयते। तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इति संशये तेजो वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते। अतस्तर्कोऽर्थवादः॥")

तर्ककः, पुं, (तर्केण आकाङ्क्षया कायति प्रकाशते इति। कै+कः।) याचकः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १२। ४५। ६।
"तथानुजीविनो भृत्यान् संश्रितानतिथीनपि।
कामैः सन्तर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि॥"
तर्कयतीति। तर्क+ण्वुल्।) तर्ककारकश्च॥

तर्कविद्या, स्त्री, (तर्कोपदेष्ट्री विद्या तर्करूपा या विद्या वा।) न्यायविद्या। तत्पर्य्यायः। आन्वीक्षिकी २। इत्यमरः। १।६।५॥ (यथा, महाभारते। १३। ३७। १२।
"आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम्॥")

तर्कारी, स्त्री, (तर्कं ऋच्छतीति। ऋ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। ङीप् च।) जयन्तीवृक्षः। इत्यमरः। ४। २। ६५॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया॥"
अस्या गुणा यथा,—
"तर्कारी वरणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित्॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥
अस्याः व्यवहारो यथा,—
"तर्कारी विश्वशिग्रुसुरसवत्सकनिम्बजैः।
पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णञ्च सेचनम्॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये॥
इयं गणिकारिकापि वाच्या। तत्पर्य्याया यथा,
"अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

तर्किणः, पुं, चक्रमर्द्दवृक्षः। इतिरत्नमाला॥ तर्किलोऽपि पाठः॥ (चक्रमर्द्दशब्देऽस्य विवृतिर्व्याख्याता॥)

तर्की, [न्] त्रि, (तर्कयितुं शीलमस्य यद्वा तर्कयतीति। तर्क+णिनिः।) तर्कविशिष्टः। मीमांसकः। यथा,—
"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा॥"
इति मनुः। १२। १११॥

तर्कुः, स्त्री, (कृत्+उः। निपातनात् साधुः।) सूत्रनिर्म्माणयन्त्रम्। टेको इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कपालनालिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तर्कुटी ३ सूत्रला ४। इति हारावली॥ (कुम्भकारस्य चक्राकारशिलाभाण्डम्। यथा, अनर्घराघवे। २। ६।
"शङ्के सम्प्रति यावदभ्युदयते तत्तर्कुटङ्कोन्नृत्ता रम्यद्विम्बरजश्छटावलयितो देयस्त्विषामीश्वरः॥")

तर्कुटं, क्ली, (तर्कयति सूत्रोत्पादकतया शोभते इति। तर्क दीप्तौ+बाहुलकात् उटन्।) कर्त्तनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ काटनाकाटा इति भाषा॥

तर्कुटी, स्त्री, (तर्कुट+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) तर्कुः। इति हारावली। २१३।

तर्कुपिण्डः, पुं, (तर्कुस्थितः पिण्डः। मध्यपदलोपिसमासः।) तर्कुस्थितमृत्पिण्डः। टेकोर बाँटुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वर्त्तिनी २। इति जटाधरः॥ तर्कुपीठी ३ वर्त्तुला ४। इति हारावली। २१३॥

तर्कुपीठी, स्त्री, (तर्कुस्थिता पीठी खर्पो मृत्पिण्डः।) तर्कुपिण्डः। इति हारावली। २१३॥

तर्कुलासकः, पुं, (लासयति शोभयतीति। लस कान्तौ+णिच्+ण्वुल्। तर्कुः सूत्रनिर्म्माणयन्त्रं तस्य लासकः।) कङ्कोलः। इति हारावली। २१३॥ खरसा इति भाषा॥

तर्कुशाणः, पुं, (तर्कोः शाणः।) सामकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ टेकोर शाण इति भाषा॥

तर्क्षुः, पुं, (तरक्षुः पृषोदरादित्वात् साधुः।) तरक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥

तर्क्ष्यः, पुं, यवक्षारः। इति रत्नमाला॥

तर्ज्ज, भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तर्ज्जति। इति दुर्गादासः॥

तर्ज्ज, क ङ भर्त्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) क ङ, तर्ज्जयते। भर्त्सस्तर्ज्जनम्। तामतर्ज्जयदम्बरे। इति रघुप्रयोगस्तु तर्ज्जनं तर्ज्जः। तर्ज्जं करोतीति णौ साध्यः। इति दुर्गादासः॥

तर्ज्जनं, क्ली, (तर्ज्ज+भावे ल्युट्।) भर्त्सनम्। यथा। अधीरायास्तर्ज्जनताड़नादि। इति रसमञ्जरी॥ (यथाच कुमारे। ६। ४५।
"भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्ज्जनैः।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः॥")

तर्ज्जनी, स्त्री, (तर्ज्ज्यतेऽनयेति। तर्ज्ज भर्त्सने+करणे ल्युट्। ततः स्त्रियां ङीप्।) अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिः। तत्पर्य्यायः। प्रदेशिनी २। इत्यमरः। २। ६। ८१॥ सा तु गर्भस्थस्य चतुर्भिर्म्मासैर्भवति। इति सुखबोधः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १७। ८८।
"तच्छ्रुत्वा श्वशुरं तं सा वधूः सोमप्रभा क्रुधा।
विलोक्य भ्रामयामास यमाज्ञामिव तर्ज्जनीम्॥")

तर्ज्जिकः, पुं, (तर्ज्जस्तर्ज्जनमस्त्यत्र। तर्ज्ज+ठन्।) देशविशेषः। तत्पर्य्यायः। तायिकः २। इति हेमचन्द्रः। ४। २४॥

तर्णः, पुं, (तर्णोति तृणादिकं भक्षयतीति। तृण् भक्षणे+णच्।) वत्सः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३२६॥

तर्णकः, पुं, (तर्ण एव। स्वार्थे कन्।) सद्योजातवत्सः। इत्यमरः। २। ९। ६१॥ कोमले बाछुर इति भाषा॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। ४३६।
"म्लानचीरां वरां पत्नीं रुदद्वारां निपात्यते।
आलिङ्ग्यमानां क्रन्दद्भिस्तर्णकैरिव दारकैः॥"
बालकः। यथा, अनर्घराघवे। २। २३।
"मुनिविनियोगलूनप्ररूढ़ग्दुशाड्वलानि
वर्हींषि।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्युपकण्ठकाच्छेषु॥")

तर्णिः, पुं, (तरणिः पृषोदरादित्वादलोपः।) सूर्य्यः। प्लवः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तर्त्तरीकं, क्ली, (तीर्य्यतेऽनेनेति। तॄ+"फर्फरीकादयश्च।" उणां। ४। २०। इति ईकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) नौका। (तरतीति। कर्त्तरि ईकः।) पारगे, त्रि। इति मेदिनी। के, १९१॥

तर्द्द, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तर्द्दति। इति दुर्गादासः॥

तर्द्दूः, स्त्री, (तरति प्लवते इति। तॄ+"त्रो दुक् च।" उणां। १। ९१। इति ऊः दुगागमश्च।) दारुहस्तकः। इत्यमरः। २। ९। ३४। काटेर हाता इति भाषा॥

तर्पणं, क्ली, (तृप प्रीणने+भावे ल्युट्।) तृप्तिः। प्रीणनम्। इत्यमरः। २। ९। ५६॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २६। २३६।
"तत्राहूय तरोर्मूले वेतालं नृकलेवरे।
पूजयित्वाकरोत्तस्य नृमांसबलितर्पणम्॥")
यज्ञकाष्ठम्। इति हेमचन्द्रः॥ (तृप्यन्ति पितरो येन। तृप्+करणे ल्युट्।) देवर्षिपितृमनुष्याणां जलाञ्जलिदानेन तृप्तिसम्पादनम्। यथा,
"एवं स्नात्वा पितॄन् देवान् मनुष्यांस्तर्पयेन्नरः।
नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्ध्वमानसः॥
आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्।
त्रींस्त्रीनञ्जलीन्दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा॥
वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले चास्तीर्णवर्हिषि।
विधिज्ञस्तर्पणं कुर्य्यान्न पात्रे तु कदाचन॥
यदपां क्रूरमांसन्तु यदमेध्यन्तु किञ्चन।
अशान्तं मलिनं यच्च तत् सर्व्वमपगच्छतु॥
गृहीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना।
प्रक्षिपेद्दिशि नैरृत्यां रक्षोपहतये द्रुतम्॥
यनाचिकन्तु यद्दुक्तं पापाद्यच्च प्रतिग्रहं

यत्प्रतापो रिपुस्त्रीणां सनेत्राम्भोऽभवन्मुखम् ।"
यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे तृष्णाधिकारे ।
"काश्मर्य्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम् ।
द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत् ॥"
तीर्य्यतेऽनेनेति । तॄ प्लवनतरणयोः + "वृतॄ-
वदिहनीति ।" उणां ३ । ६२ । इति सः ।)
प्लवः । (तीर्य्यतेऽसौ इति कर्म्मणि सः ।) समुद्रः ।
इत्युणादिकोषः ॥ सूर्य्यः । इति संक्षिप्तसारे
उणादिवृत्तिः ॥
तर्षणं, क्ली, (तृष + भावे ल्युट् ।) पिपासा ।
इति जटाधरः ॥ (अभिलाषः । यथा, भाग-
वते । ३ । २५ । ७ ।
"निर्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्षणात् ।
येन संभाव्यमानेन प्रपन्नान्धं तमः प्रभो ! ॥")
तर्षितः, त्रि, (तर्षोऽस्य जातः । तर्ष + तारकादि-
त्वात् इतच् ।) तृषितः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । २७ ।
"राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः ।
दृष्ट्वा शयानान् विप्रांस्तान् पपौ मन्त्रजलं
स्वयम् ॥"
जाताभिलाषः । यथा, रामायणे ।२।१०४।१ ।
"वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च ।
अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥")
तल, गतौ । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) सौत्रधातु-
रयम् । तालिशः । इति दुर्गादासः ॥
तल, कि प्रतिष्ठितौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कि, तालयति तलति
व्रतम् । संपूर्णं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
तलं, क्ली पुं, (तलतीति । तल प्रतिष्ठायाम् +
पचाद्यच् ।) स्वरूपम् । यथा महीतलम् ।
(यथाच माघे । २ । १११ ।
"ज्ञात्वा ज्ञातव्यविद्वस्तीर्थैर्मन्त्रः प्रणिधयः पदम् ।
विदाङ्कुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥"
"तलं स्वरूपं प्रमाणमिति यावत् ॥" इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अनूर्द्ध्वम् । इति मेदिनी ।
ले, २१ ॥ (अधः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥
यथा, मनुः । २ । ५९ ।
"अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ॥"
यथा च शान्तिशतके । २ । १६ ।
"वासो वल्कलमास्तरः किशलयान्योका-
स्तरूणां तलं
मूलानि क्षतये क्षुधां गिरिनदीतोयं
तृषाशान्तये ॥"
हस्तादीनामुपरिभागः । यथा,—
"तलं प्रत्यङ्गुलीनां यः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाह्वोः कर्म्मक्षयकरी————————॥"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये वातव्याधौ ॥
"तलं हस्तस्योपरिभागः तलशब्दोऽत्र उपरि-
वचनः यथा भूतलमिति गयदासः । तेनाय-
मर्थः, बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं तत आरभ्य हस्त-
तलं यावत्तद्धीति ॥" इति विजयरक्षितकृत-
व्याख्यानम् ॥)

तलं, क्ली, (तलतीति । तल + अच् ।) ज्याघात-
वारणम् । (यथा,—
"ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते
महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः ॥")
इति महाभारते । १ । १६० । १५ ।
काननम् । कार्य्यवीजम् । इति मेदिनी । ले,
२१ ॥ गर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादतलस्य
मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८२ ॥ (यथा,
भागवते । ८ । २० । २३ ।
"रसामचष्टाङ्घ्रितलेऽथ पादयो-
र्महीं महीध्रान् पुरुषस्य जङ्घयोः ।
पतत्त्रिणो जानुनि विश्वमूर्त्ते-
रूर्व्वोर्गणं मारुतमिन्द्रसेनः ॥"
हस्तस्य मध्यमपि । यथा, मनुः । ४ । १४३ ।
"स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥")
तलः, पुं, तालवृक्षः । चपेटः । (यथा, मार्क-
ण्डेये । ८० । १६ ।
"स मुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः ।
देव्यास्तञ्चापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत् ॥"
करतलाघातजन्यशब्दः । यथा, महाभारते ।
३ । २७१ । २४ ।
"ततः प्रहसिताः सर्व्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः ॥")
त्सरुः । सव्यपाणिना तन्त्रीघातः । इति मेदिनी ।
ले, २१ ॥ स्वभावः । आधारः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ महादेवः । यथा, महाभारते शिव-
सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १७ । १२८ ।
"तलस्तालः करस्थाली ऊर्द्ध्वसंहननो महान् ॥")
तलकं, क्ली, (तलेन गभीरगर्त्तेन कायतीति ।
कै + कः ।) पुष्करिणी । इति हारावली ।४२॥
तलाओ इति हिन्दी भाषा ॥
तलप्रहारः, पुं, (तलेन पाणितलेन प्रहारो यस्य ।)
चपेटः । तत्पर्य्यायः । चर्म्मा २ । इति हारा-
वली । १६१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८० । १७ ।
"तलप्रहाराभिहतो निपपात महीतले ॥
तलस्य प्रहारः ।) तलाघातः ॥
तलसारकं, क्ली, (तले सारो यस्य कप् ।)
घोटकस्यान्नभोजनपात्रम् । इति केचित् ॥
घोटकस्य वक्षस्थलबन्धनरज्जुः । तत्पर्य्यायः ।
वक्रपट्टः २ तलिका ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
३१७ ॥
तलहृदयं, क्ली, (तलस्य पादतलस्य हृदयमिव ।)
पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२८२ ॥
तला, स्त्री, (तल + स्त्रियां टाप् ।) गोधा ।
ज्याघातवारणा । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ।
तलाची, स्त्री, (तलमञ्चतीति । अन्च + क्विप् ।
स्त्रियां ङीप् ।) नलनिर्म्मितकटः । इति हारा-
वली । १७७ ॥
तलातलं, क्ली, (नास्ति तलं यस्येति अतलम् ।
तलादपि अतलम् । अत्यन्तनिम्नतयास्य तथा-
त्वम् ।) पातालविशेषः । इति शब्दमाला ॥
तत्र मयनामा दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता

त्रिपुरारिणा त्रिलोक्याः शं चिकीर्षुणा निर्दग्ध-
स्वपुरत्रयस्तत्प्रसादात् लब्धपदो मायाविनामा-
चार्य्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शन-
भयो महीयते ।" इति श्रीभागवतम् ॥
तलिका, स्त्री, (तलं वक्षसोऽधोभागो बन्धनस्थान-
त्वेनास्त्यस्या इति । तल + ठन् ।) तलसारकम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥
तलितं, क्ली, भृष्टमांसम् । यथा,—
"शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
"तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् ।
तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ॥"
तलिनं, क्ली, (तल्यते शयनार्थं गम्यतेऽत्र । तल +
"तलिपुलिभ्यां च ।" उणां । २ । ५३ । इति
इनन् ।) शय्या । इति हारावली । १७२ ॥
तलिनः, त्रि, (तल + इनन् ।) विरलः । स्तोकः ।
स्वच्छः । इति मेदिनी । ने, ७० ॥ दुर्ब्बलः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
तलिमं, क्ली,(तल + बाहुलकात् इमन् ।) कुट्टिमम् ।
तल्पम् । चन्द्रहासः । वितानकः ॥ इति मेदिनी ।
मे, ४४ ॥
तलुनः, पुं, (तरति वेगेन गच्छतीति । तॄ + "चोरश्च
लो वा ।" उणां । ३ । ५४ । इति उनन् रस्य
लश्च ।) पवनः । युवा । इति मेदिनी । ने, ७० ॥
तलुनी, स्त्री, (तलुन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
तरुणी । युवती । इति शब्दरत्नावली ॥
तलेक्षणः, पुं, (तले अधोभागे ईक्षणं दृष्टिरस्य ।)
शूकरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
तलोदरी, स्त्री, (तलमतिगभीरमपूर्य्यतयेतिभावः
उदरं यस्याः । बह्वच्कत्वेऽपि "नासिकोदरौष्ठ-
जङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।" ४ । १ । ५५ । इति
ङीष् । आद्ययोर्द्वयोर्लक्षणो निषेधो बाध्यते
पुरस्तादपवादन्यायात् ।) भार्य्या । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥
तलोदा, स्त्री, (तले उदकं यस्याः । उदकशब्द-
स्योदादेशश्च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तल्कं, क्ली, (तल + बाहुलकात् कन् ।) वनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तल्पं, क्ली पुं, (तल्यते शयनार्थं गम्यतेऽत्र । तल +
"खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः ।" उणां ।
३ । २८ । इति पप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
शय्या । (यथा, मनुः । ३ । ३ ।
"स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥")
अट्टालिका । दाराः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
सम्वर्त्तसंहितायाम् । १५८ ।
"पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्य्यागमे तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यात् नान्या निष्कृतिरुच्यते ॥")
तल्पकीटः, पुं, (तल्पे शय्यायां जातः कीटः ।)
कीटविशेषः । छारपोका इति भाषा । यथा,
"जन्मैकं तल्पकीटश्च तदा शूद्रो भवेद्ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तसर्वं, क्ली (तस्य इवाचरति। तस्+क्विप्+ल्युट्।) करिएतम्। इति भूरिप्रयोगः। एतर्द्दयन्न नामम। इति धारावली।

तस, स्त्री, (तसंभात् भुग्नो जायते इति। तसि+ड।) विनम। इति त्रिकाण्डशेषः।

तस, पुं (तसिन् जायते इति। तसि+ड।) जनाधारविशेषः। इति मेदिनी। ले २२। तस्माज्जो इति हिन्दीभाषा।

तसाक, पुं, (तन् प्रसिद्धं यथास्यात् तथा लक्षतीति। लक्ष+अच्।) प्रयुक्त। इत्यमरः। अथ अच्छाविहित समास उत्तरपदे भवति। यथा कुमारसम्भव। इत्यमरटीका।

तसी स्त्री (तन् प्रसिद्ध यथा तथा लक्षतीति। लस +ड स्त्रियां ङीष् च।) तरुणी। इति मेदिनी। ले २२।

तस्करं स्त्री, (तु+अच्। तत्र चौरमिति नित्य कर्मधारयः।) तोयापहार इति ख्यातम्। तत् पर्य्यायः। पय चौरम् १ यवनम् २ यवनाद् भवम् ३। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शिशिर त्वम्। दाहपित्तश्लेष्मकफकण्ठशोषदोषनाशि त्वं च। इति राजनिघण्टः।

तस्चौरी स्त्री (तस्चौर+ङीष्।) गन्धपत्रा। इति राजनिघण्टः।

तसराज, पुं, (तु+अच् तत्र पुरा धन् राजते। राज+अच्।) यवासशर्करा। इति राज निघण्टः। (यवासशर्करायामस्य विवृति र्ज्ञातव्या।)

तसराजोद्भवस्तक पुं (उद्भवमासीति। उत्+भू+अच्। उद्भव उत्पत्तिस्थानम्। तसराज उद्भवोऽस्य। यद्वा, तसराजात् उद्भवतीति। उद्+भू+अच्।) तत् कर्मधारय। पर्य्याय शर्कराभवसारः। तत्पर्य्यायः। सुधामोदकम् १ तस्कर्णोद्भव २ सितमोदक ३ अमृतसारज ४ सितखण्ड ५। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। आह्लादत्वम्। दाहनाशित्वम्। इति...लम्। बीर्य्यत्वम्। मधुरत्वम् इति राज निघण्टः।

तविष पुं (तव+"तवे सेट्वा।" उणा ।१।४८। इति टिषच्।) स्वर्ग। समुद्र। इति सिद्धान्त कौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

तविषी स्त्री (तविष+गौरादित्वात् ङीष्।) नदी। देवकन्या। भूमि। इति सिद्धान्तकौमुद्या मुणादिवृत्तिः।(वलम्। यथा ऋग्वेदे ।१।११।२

"त्वमग्नीनि तविषी दधाथ।")

तष्ट, त्रि (तक्ष+क्त। एषोदरादित्वात् कस्य षत्वम्।) तनूकृतः। इत्यमरः।३।१।९९।

तष्टा [तृ] पुं (तक्षकार्य्य+तृच् एषोदरादि ककारे षत्व।) तष्टा। त्वष्टा इति भाषा। विश्वकर्मा। आदित्यविशेषः। इत्यमरटीकायां रमानाथ।

तस इ दि उपक्षये। इति कविकल्पद्रुमः। (दुर्वा० पर० अक० सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) इ

तस्यते। कि, तसयति तसति बाणो धनम्। इति दुर्गादास।

तस, य उ इर उपक्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा० पर० सक० सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) य, तस्यति धनि बाणे। उ, तसित्वा तस्त्वा। इर, अतसत्। अतासीत्। अतसीत्। अतात् पुषादित्वात् नित्य ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादास।

तसर पुं (तसोतीति। तस+"सृभिर्भ्यां करन्।" उणा। ३।७५। इति सरन् किच्।) त्रसर। सूत्रवेष्टनम्। इत्यमरकोष। (यथा, माघ नैषधचरितायाम्। २६।८३।

'इस परिसुता न रोदिति
नयकुर्भाग्यस्रसर न यम।")

तस्कर पुं (तत् करोतीति। तत्+"दिवाविभा॰।" ३।२।२१। इत्यस्य सूत्रस्य 'किं यत्तद् बहुषु' इत्यस्मिन्विधानम्। इति वार्त्तिकोक्तेरेव। तत्। तद्वृहतो करपत्यो इति सुट्तलोपौ।) चौर। एकाण्याक। इति रत्नमाला। मदन वृक्ष। इति जटाधरः। कर्ण। यथा रघुः। २।२०।

'घाद्यता यत् परस्मैश्च श्रुतौ तस्करता स्थिता।"

'तस्करः कर्णचौरयोरिति कोषान्तरम्।" इति तट्टीका।

तस्करस्नायु पुं, (तस्करस्य एकाण्याकस्य स्नायुरिव।) काकनासालता। इति राजनिघण्टः।

तस्करी स्त्री (तद्+ल+चौरार्थे ट टित्वात् ङीप्। सुट् इत्वात् च साधु।) कोपना नारी। इति शब्दार्णवकल्पतरुः।

ताटङ्क पुं (ताडङ्क+एषोदरात् साधुः।) ताडङ्क। इति हिरूपकोषटीकायां भरतः। (यथा, देवीभागवते। १९।६।७१।

"तनीन्द्री सिरोभाग ताटङ्कयुग्मशालिनी॥)

ताटस्थ्य क्ली, (तटस्थ+भाव ष्यञ्।) उदासीनत्वम्। निकटस्थत्वम्। यथा, ताटस्थ्येन उपलक्षितमिति। तटस्थो निकटस्थः प्रसिद्ध पूर्वप्रकृत्य इति च बाचस्पत्यटीकायां पक्षि दासः।

ताड पुं (तड्+भावे घञ्।) ताडनम्। शब्द। मुष्टिपेयकमूलानि। इति मेदिनी। डे १४। पर्वत। इति हेमचन्द्रः।

ताडका स्त्री राक्षसीविशेषः। सा सुकेतुयक्षकन्या ब्रह्मवरेण सहस्रनागवलसम्पन्ना सुन्दस्य भार्य्या मारीचमाता सुन्दे निहते पुत्रेण सह अगस्त्यमर्दितु प्रवृत्तवती तस्य शापात् राक्षसी ...राम कर्त्तृक हता। इति रामायणम्।

ताडकाफल क्ली (ताडकेव फलमस्य फलमल।) इत्यर्थः। इति रत्नमाला।

ताडङ्क पुं (ताडं ताडनमिव अङ्कयति अलङ्करोति। ताड्+अङ्क+अच्। अस्य कृतम्। इत्यस्य ... साधु।) कर्णभूषा। कानवाला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्णवेष्ट १। इति

त्रिकाण्डशेषः। ताटङ्क २। इति हिरूपकोष टीकायां भरत। कर्णिका ३ तालपत्रम् ४। इत्यमरः। ताडपत्रम् ५। इति हेमचन्द्रः। ३।३२०। कर्णपुरक ७। इति जटाधरः। (यथा, मनसाध्याने।

'ताडङ्काङ्कमैतलाग्रसुधामाञ्जीरतो प्रापितां केदारो वरदाभयोद्यतकरां दर्वी त्रिनेत्रां भजे।")

ताडन, क्ली (ताडि+भावे ल्युट्।) आघात। यथा मलमासतत्त्वे। [मनु।"

"प्राप्य गोरक्षकारस्ताडनमत आयाः प्रयत्ना यथाच, गारुडे ८६ अध्याये।

'गुणिशुष्कस्थमावाचर कुर्याकर्माणि न सुरैः। न निन्द्याताडने कुर्यात् सुतं शिष्यञ्च ताडयेत्। आचरेत् सर्वदा धर्म्म तद्विद्वन्न नाचरेत्।"

अपि च चाणक्ये। १२।

'लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः। तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेन्न तु लालयेत्।"

ताडनी स्त्री (ताडयतेऽनयति। ताडि+करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) अश्वताडनयष्टि। तत् पर्य्यायः। चर्मयष्टि १ कशा २ भीमा ३ चर्म लालिका ५। इति शब्दमाला।

ताडपत्र क्ली, (तालस्य पत्रमिव। तस्य कृतम्।) ताडङ्क। इति हेमचन्द्रः। ३।३२०।

ताडि, स्त्री (ताडयति पत्रैः शोभते इति। तड दीप्तौ+णिच्+इन्।) वृक्षविशेषः। इत्यमरटीकायां भरतः। ताडियात् इति भाषा।

ताडी, स्त्री, (ताडि कृदिकारादिति वा ङीष्।) मधुद्रुमः। इत्यमरमेदिन्यौ। तत्पर्य्यायः। ताडि १ ताली २ तालि ३। इति भरतः। ताड़ियात् इति भाषा। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३।३२८।

"गुग्गुलमालपत्रादि स्त्रीमताङ्गीन्माति च। तत्तैजसाश्वद्युतालि अङ्केऽस्त्रीयुतानि च।")

आभरणविशेष। इति दुर्गसिंहः।

ताडुल, पुं (ताडयतीति। तड्+णिच्+उल।) ताडयिता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

ताड्यमान, पुं (ताड्यते अस्मौ। ताडि+कर्म्मणि शानच्।) पटहादिः। इति त्रिकाण्डशेषः।

ताड्यमान, त्रि। (यथा, कुमारे। १।११।

"यदध्वगुह्य प्रतिकूलमुग्धा
धोरुर्म्भितकोटिव ताड्यमाना।")

ताण्डव क्ली, पुं नृत्यम्। इत्यमरः। १।७।१०। ताण्डेन मुनिना कृतं ताण्डि नृत्यशास्त्र तद् ज्ञायतीति। इति भरतः। तत्तु नृत्य पौरुष्यं वाचो।

("पुरुषनाटकं प्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते।" इति शब्दार्थचिन्तामणिवचनेन पुरुषम्।) हत्विशेष। उद्धतनृत्यम्। इति मेदिनी। वे ६६। (यथा, मालतीमाधवे। ५।२३।

"प्रचलताण्डवे डहरे प्रविलपतिचिह्नितो।
भवनं विश्वजयाय भवाय भवानीगुखा।")

ताण्डवतालिकः, पुं, (ताण्डवे शिवनृत्यकाले यस्तालः स कार्य्यतयास्त्यस्येति । ठन् ।) नन्दी। स शिवद्वारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताण्डवप्रियः, पुं, (ताण्डवं उद्धतनृत्यं प्रियमस्य ।) शिवः । इति शब्दमाला ॥

ताण्डि, स्त्री, (ताण्डिना मुनिना कृतम् । ताण्ड+ बहुलवचनात् इण् ।) नृत्यशास्त्रम् । इत्यमर- टीकायां भरतः ॥

तातः, पुं, (तनोति विस्तारयति गोत्रादिकमिति । तन+"दुतनिभ्यां दीर्घश्च ।" उणां । ३ । ९० । इति क्तः दीर्घश्च । अनुदात्तेति नलोपः ।) पिता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ । (यथा, रघुः । ६ । ७५ ।
"हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषस- स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥")
अनुकम्प्यः । इति मेदिनी । ते, २१ ॥ (यथा, भागवते । १ । १४ । ३६ ।
"कच्चित्तेऽनामयं तात ! भ्रष्टतेजा विभासि मे । अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात ! चिरो- षितः ॥")
पूज्ये, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १ । ७२ । वशिष्ठं प्रति दिलीपोक्तिः।
"तस्मात् मुच्ये यथा तात ! संविधातुं तथार्हसि । इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥")

तातगुः, पुं, (तातस्य पितुरिव गौर्वाचकशब्दो यत्र । गवान्तत्वात् गौणत्वे ह्रस्वः ।) पितृतातः । पितृव्यः । जनकस्य हिते, त्रि । इति मेदिनी । गे, ३६ ॥

तातजनयित्र्यौ, स्त्री, (तातश्च जनयित्री च ते ।) मातापितरौ । इत्यमरः ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

तातुल्यः, त्रि, (तातस्य पितुस्तुल्यः ।) पितृ- समः । तत्पर्य्यायः । मनोजवसः २ । इति हेम- चन्द्रः । ३ । १५२ ॥ मनोजवः ३ पितृसन्निभः ४ इत्यमरः । तातलः ५ इति मेदिनी ॥

तातनः, पुं, (तातं मनोहरं यथा तथा नृत्यतीति । नृत्+बाहुलकात् डः ।) खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तातलः,पुं,(तापं लातीति । ला+कः । पृषोदरादि- त्वात् पस्य तः ।) रोगः । पाकः । लौहकूटः । मनोजवः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ तप्तमात्रे, त्रि । इत्यजयपालः ॥

तातिः, पुं, पुत्रः । इति जटाधरः ॥

तात्कालिकः, त्रि, (तत्काले भवः । तत्काल+ "आपदादिपूर्व्वपदात्कालान्तात् ।" ४ । २ । ११६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठञ् ।) तत्काल- भवः । यथा, शुद्धितत्त्वे शङ्खः ।
"ततः आह्नमशुद्धौ तु कुर्य्यादेकादशे तथा । कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥"

तात्पर्य्यं, स्त्री, (तत्परस्य भावः । तत्पर+ ष्यञ् ।) अभिप्रायः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ वक्तुरिच्छा । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ८४ ।
"आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्य्यं परिकीर्त्ति- तम् ॥")

तादात्म्यं, स्त्री, (तदात्मनो भावः । तदात्मन्+ ष्यञ् ।) तत्स्वरूपम् । अभेदसम्बन्धः । इति न्यायशास्त्रम् ॥

तादृक्, [श्] त्रि, स इव दृश्यतेऽसौ ।(तद्+ दृश्+"त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।" ३ । २ । ६० । इति क्विन् । "आ सर्व्वनाम्नः ।" ६ । ३ । ९१ । इति आत्वम् ।) तादृशः । ताहार मत इति भाषा ॥ इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७६ ।
"यादृशैः सेव्यते भृत्यैर्यादृशांश्चोपसेवते । कदाचिन्नात्र सन्देहस्तादृग् भवति पूरुषः ॥")

तादृक्षः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद्+दृश् +त्यदादिष्वित्यत्र कसोऽपि वाच्य इति क्सः ।) तादृक् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, राज- तरङ्गिण्याम् । ४ । २४२ ।
"ततः प्रभृति तादृक्षयोग्यार्थप्राप्तिलालसः । परिहासपुरे चक्रे स्थिरां गुर्व्वीं सपत्निगीम् ॥")

तादृशः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद्+ दृश्+"त्यदादिष्विति ।" ३ । २ । ६० । इति कञ् ।) तादृक् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।४३५ ।
"उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ॥")

तानं, स्त्री, (तन इ ण विस्तारे+भावे घञ् ।) विस्तारः । ज्ञानविषयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तानः, पुं, (तन्यते गीतमनेनेति । तन+घञ् ।) गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"विस्तार्य्यन्ते प्रयोगा यैर्मूर्च्छनाशेषसंश्रयाः । तानास्तेऽपूर्णपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः ॥ तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् । ते स्युः पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥"

तानवं, स्त्री, (तनोर्भावः । तनु+"इगन्ताच्च लघु- पूर्व्वात् ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) गात्रे तनुता । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।
"तानवत् तनुता गात्रे दौर्ब्बल्यभ्रमणादिकृत् ॥" (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६३ ।
"परपतिनिर्द्दयकुचतटाशोषित शठ ! नेर्ष्यया न कोपेन । दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य ॥")

तानूरः, पुं, (तन्+बाहुलकात् ऊरण् ।) पयसां भ्रमः । आवर्त्तः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तान्तः, त्रि, (तम+क्तः ।) श्रान्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा,प्रद्युम्नविजये । २अङ्के ।
"मान्द्यं श्रान्तिनितान्ततान्तमतुलं सन्तोषयन्त्या- त्मनां यत्रात्यन्तघनच्छदैर्विटपिभिश्छन्ने निरस्तातपे ॥")

तान्त्रिकः, त्रि, (तन्त्रं सिद्धान्तं अधीते वेद वा । तन्त्र+"उक्थादिवात् ठक् ।) ज्ञातसिद्धान्तः । शास्त्रतत्त्वज्ञः । इत्यमरः । ३।८।१५॥ तन्त्रशास्त्र- वेत्ता तत्सम्बन्धी च ॥ (यथा, भागवते । ८।६।६ ।
"श्रेयोऽर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ॥")

तापः, पुं. (तप+घञ् ।) सन्तापः । (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।
"नैदाघजं तापमिवोडुराजः ॥") कृच्छ्रम् । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ (त्रिविध दुःखम् । यथा देवीभागवते । १ । १ । ७ ।
"दीर्घायुर्भव सर्व्वज्ञ ! तापत्रयविवर्ज्जितः ॥")

तापकः, पुं, (तापयतीति । तप+णिच्+ण्वुल् ।) ज्वरः । इति शब्दरत्नावली ॥ तापकर्त्तरि त्रि ॥

तापत्यः, पुं, (तपती सूर्य्यकन्या तस्या अपत्यं पुमान् । तपती+ढ्यः ।) अर्ज्जुनः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १।४६।२ ।
"तस्मात्तापत्य ! यत्किञ्चिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् । तस्मिन् कर्म्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥"
तपतीवंशोद्भवकौरवमात्रम् । यथा, तत्रैव । १ । १७१ । ६६ ।
"सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्द्धन ! ॥" तपत्या उपाख्यानम् । तपती+ष्यञ् । तप- त्युपाख्याने, स्त्री । यथा, तत्रैव । १।२।१०८ ।
"तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्व्वञ्चाख्यानमुत्तमम् ॥" एतदुपाख्यानन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि१७२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

तापनः, पुं, (तापयतीति । तप+णिच्+कर्त्तरि ल्युः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४६ । २ ।
"शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्द्धते । तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्ये तप्तं तपति तापनम् । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥") कामबाणः । इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं,—
"सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा । स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्त्तिताः ॥") सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, नरकविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २२४ ।
"असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैकविंशकम् ॥" भावे ल्युट् । तापकरणम् । यथा, सुश्रुते ।१।४१ ।
"तद्दहनपचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावर्णकर- मिति ॥") तापयितरि, त्रि ॥ (यथा, महा- भारते । १ । १६ । २१ ।
"ततोऽमराश्चिन्तितमात्रमागतं महाप्रभं चक्रममित्रतापनम् ॥")

तापसं, स्त्री, तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

तापसः, त्रि, (तपोऽस्यास्तीति । तपस्+"अण् च ।" ५ । २ । १०३ । इति अण् । यद्वा, तपः शील- मस्य । "छत्रादिभ्यो णः ।" ४ । ४ । ६२ । इति णः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २ ।७।४२॥ (यथा, मनुः । ६ । २७ ।
"तापसेष्वेव विप्रेषु याचिकं भैक्षमाहरेत् ॥" तपःसम्बन्धी । यथा, गोः रामायणे । २।५२।५ ।
"तापसं व्रतमास्थाय ततो गुह्यसवाच ह ॥") पुं, दमनकवृक्षः । बकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इक्षुविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

तल्पल, स्त्री, (तल्प इवाचरति । तल्प+क्विप्+सम्पद्।) करिपृष्ठम् । इति भूरिप्रयोगः । पृष्ठवंशस्य मांसम् । इति हारावली ।

तल्ल, स्त्री, (तस्मिन् भूतले लीयते इति । ली+ड ।) बिलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

तल्लं, पु (तस्मिन् लीयते इति । ली+ड ।) जलाधारविशेषः । इति मेदिनी । ले, २२ । तलाओ इति हिन्दीभाषा ।

तल्लज, पु, (तत् प्रसिद्धं यथास्यात् तथा लजतीति । लज+अच ।) प्रशस्त । इत्यमर । अयं अमत्यलिङ्गः समास उत्तरपदे भवति । यथा कुमारीतल्लज । इत्यमरटीका ।

तल्ली स्त्री, (तत् प्रसिद्धं यथा तथा लयतीति । लय+ड स्त्रियां ङीष च ।) तरुणी । इति मेदिनी । ले, २२ ।

तवक्षीर क्ली, (तु+अच् । तव क्षीरमिति नित्य कर्मधारयः ।) तोयाक्षीर इति ख्यातम् । तत पर्यायः । पय क्षीरम् २ यवजम् ३ यवक्षोद्भवम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहपित्तक्षयकासकफश्वासास्रदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

तवक्षीरी, स्त्री, (तवक्षीर+ङीष ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ।

तवराज , पु, (तु+अच तव पूर्णं सन् राजते । राज+अच ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः । (यवासशर्कराशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ।)

तवराजोद्भवसंज्ञः, पु (उद्भवसंज्ञास्यास्तीति । उत्+भू+अच । उद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तवराज उद्भवोऽस्य । यद्वा, तवराजात् उद्भवतीति । उद्+भू+अच ।) तत कर्मधारय । यवासशर्कराभवखण्ड । तत्पर्याय । सुधामोदक ॰ सत्कलाद्भवक ३ सिद्धमोदक ४ अमृतसार ५ सितखण्ड ६ । अस्य गुणा । शीतलापहत्वम् । मादकत्वाश्रमनाशित्वम् । इन्द्रियतर्पणत्वम् । शीतलत्वम् । वृष्यामधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

तविष, पु, (तव+"तवेर्णिद्वा ।" उणा ।१।४८। इति टिषच ।) स्वर्गः । समुद्र । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।

तविषी स्त्री (तविष+स्त्रियां ङीष ।) नदी । देवकन्या । भूमि । इति सिद्धान्तकौमुद्या मुणादिवृत्तिः । (बलम् । यथा, ऋग्वेदे ।१।६४।२।

"महश्चांसि तविषीं दधान ।")

तष्ट, त्रि (तक्ष+क्त । पृषोदरात् कलोपे साधु ।) तनूकृत । इत्यमर ।३।१।९९।

तसर, [र] पु (तस्कारं+डस पृषोदरात् क्लोपे साधु ।) त्रसर । कुमार इति भाषा । त्रिकण्टका । कादिम्बरीदाद । इत्यमरटीकायां रमानाथ ।

तस द्वि कि अलङ्कृतौ । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा पक्षे भ्वा पर सक सेट् ।) द कर्मणि तस्यते । कि, तसयति तसति शत्रौ धनम् । इति दुर्गादास ।

तस, य उ इर उपक्षये । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा पर सकं सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) य, तस्यति धूलिं वायु । उ, तसित्वा तस्त्वा । इर अतसत् । अतासीत् । अतसीत् । अस्तात पुषादित्वात् नित्य ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादास ।

तसर पु (तनोतीति । तन+'तनुशिभ्यां कसरन् ।" उणा ३ । ७५ । इति मरन् किच्च ।) त्रसर । सूत्रवेष्टनम् । इत्युणादिकोष । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ । ८३ ।

"रस परिसुता न रोहितं नग्नहुर्धीरस्तसर न वम ।")

तस्कर पु, (तत् करोतीति । कृ+'दिवाविभेति ।" ३ । २ । २१ । इत्यस्य सूत्रस्य 'किं यत्तद् बहुषु कृञोऽजविधानम् ।' इति वार्त्तिकोक्तेरच । तत । 'तद्बृहतो करपत्यो' इति सुटतलोपौ ।) चौर । एकाग्राक्षक । इति रत्नमाला । मदनवृक्ष । इति जटाधर । कर्णं । यथा रघु । १ । २७ ।

'श्वाहृत्ता यन परस्वेभ्य श्रुतौ तस्करता स्थिता ।"

'तस्कर कर्णचौरयोरिति कोषान्तरम् ।" इति तट्टीका ।

तस्करस्नायु, पु (तस्करस्य एकाग्राक्षकस्य स्नायुरिव ।) काकनासालता । इति राजनिर्घण्ट ।

तस्करी स्त्री (तद्+कृ+चौरार्थे ट टित्वात् ङीप । सुट् इत्वेऽपि च साधु ।) कोपना नारी । इति शब्दार्थकल्पतरु ।

ताटङ्क पु (ताडङ्क+पृषोदरात् साधु ।) ताडङ्क । इति द्विरूपकोषटीकायां भरत । (यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७१ ।

'तलोदरी तिरोभावा ताटङ्कप्रियवादिनी ।")

ताटस्थ्य, क्ली, (तटस्थ+भावे ष्यञ ।) उदासीनत्वम् । निकटस्थत्वम् । यथा, ताटस्थ्येन उदासीनत्वेन इति । तटस्थो निकटस्थ प्रसिद्ध पुरुषप्रत्यय इति च काव्यप्रकाशटीकायां महेशचन्द्र ।

ताड , पु, (तड+भावे घञ ।) ताडनम् । शब्द । मुष्टिमेयतृणादि । इति मेदिनी । डे,१४। पर्वत । इति हेमचन्द्र ।

ताडका, स्त्री, राक्षसीविशेष । सा सुकेतुयक्षकन्या ब्रह्मवरेण सहस्रहस्तिबलयुता सुन्देपुत्रस्य सुन्दस्य भार्या मारीचमाता सुन्दे निहते पुत्रेण सह अगस्त्यमपि धर्षयितुमुद्यता तस्य शापात् मनुष्यादनी राक्षसत्वं गता श्रीरामेण निहता । इति रामायणम् ।

ताडकायनं, क्ली, (तारकस्य अयनमिव अयनमस्य । रस्य डत्वम् ।) इक्षुदण्डा । इति रत्नमाला ।

ताडङ्कः, पु (ताडं ताडनमिव अङ्कति लक्ष्यते इति । अङ्क+अच । लस्य डत्वम् । पृषोदरादित्वात् साधु ।) कर्णभूषा । कानवाला इति भाषा । तत्पर्याय । कर्णपट २ । इति त्रिकाण्डशेष । ताटङ्क ३ । इति द्विरूपकोषटीकायां भरत । कर्णिका ४ तालपत्रम् ५ । इत्यमर । ताडपत्रम् ६ । इति हेमचन्द्र । ३ । ३२० । कर्णपुष्कर ७ । इति जटाधर । (यथा, मनसाध्याने ।

'ताडङ्काङ्गदमेखलागुणरणन्माञ्जीरतां प्रापितां केरातीं वरदाभयोद्यतकरां दर्वीं त्रिनेत्रां भजे ।')

ताडन, क्ली (ताडि+भावे ल्युट ।) आघात । यथा शृङ्गारतिलके । [नव ।"

"ग्राम्य नीरसकाष्ठताडनशत ग्राम्य प्रचण्डा-

यथा च, गारुडे ६६ अध्याये ।

'श्रुतिस्मृत्युक्तमाचार कुर्यात्कर्माणि न त्यजेत् । न निन्दाताडने कुर्यात् सुत शिष्यञ्च ताडयेत् । व्यापरेत सर्वदा धर्मं स्वहितञ्च समाचरेत् ।"

अपि च चाणक्ये । १२ ।

'लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणा । तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेन्न तु लालयेत् ।"

ताडनी, स्त्री, (ताड्यतेऽनयेति । ताडि+करणे ल्युट स्त्रियां ङीप ।) अश्वताडनयष्टि । तत पर्याय । चर्मयष्टि २ कशा ३ भीमा ४ चर्मलालिका ५ । इति शब्दमाला ।

ताडपत्र, क्ली, (तालस्य पत्रमिव । लस्य डत्वम् ।) ताडङ्क । इति हेमचन्द्र । ३ । ३२० ।

ताडि , स्त्री, (ताडयति पत्रैः शोभते इति । तड दीप्तौ+णिच+इन् ।) वृक्षविशेष । इत्यमरटीकायां भरत । ताडियाल इति भाषा ।

ताडी, स्त्री, (ताडि कृदिकारादिति वा ङीष ।) पत्रद्रुम । इत्यमरमेदिनीकरौ । तत्पर्याय । ताडि २ ताली ३ तालि ४ । इति भरत । ताडियाल इति भाषा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३२८ ।

"गुवाकतालपत्राणि शीर्यताडीदलानि च । तत्पादार्पणतीराणि चक्रे शिखीसुमानि च ।")

आभरणविशेष । इति दुर्गसिंह ।

ताडुल , पु, (ताडयतीति । तड+णिच+उल ।) ताडयिता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ।

ताड्यमान, पु (ताड्यते असौ । ताडि+कर्मणि शानच ।) पटहादि । इति त्रिकाण्डशेष । ताडनयुक्ते, त्रि । (यथा, कुमारे । १ । ३१ ।

"अव्याहतस्पृहा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ।")

ताण्डव, क्ली, पु नृत्यम् । इत्यमर । १ । ७ ।१० । ताण्डेन मुनिना प्रोक्तं ताडि इडागमश्च तत् स्थापतीति । इति भरत । तद्वृत्तं प्रोक्तमिति स्वामी ।

("पुंस्त्व ताण्डवं प्राहु क्लीबत्वं लास्यमन्यके ।" इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनं द्रष्टव्यम् ।) तृणविशेष । उद्धतनृत्यम् । इति मेदिनी । वे ९६ । (यथा, मत्स्यपुराणे । १ । १ ।

"प्रचण्डताण्डवाटोपे प्रक्षिप्ता येन दिग्गजा । भवन्तु विघ्नभङ्गाय भवस्य चरणाम्बुजा ।")

पौरोहित्यं याजनञ्च देवलं ग्रामयाजकम् ।
विष्णुसेवापराधञ्च तथा नामापराधकम् ॥
असत्प्रतिग्रहं देवि ! साङ्कल्पमाभिचारिकम् ।
पशुजीवादिहननं पातकञ्चोपपातकम् ॥
अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मदन्तथा ॥
एतद्द्वयदपरं कर्म्म गर्हितञ्च वरानने ! ।
राजसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

तामसिकं, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् । तमस् + ठञ् ।) तामसम् । तमोगुणकार्य्यम् ॥

तामसी, स्त्री, (तमोऽन्धकारः प्राधान्येन अस्ति अस्याम् । तमस् + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्बन्धिनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।
"सात्त्विकी राजसी चैव तामसी च तथा परा ।
श्रद्धा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥")

तामिस्रं, क्ली, (तमिस्रं अन्धकारततिरस्त्यस्येति । तमिस्र + अण् ।) अन्धकारमयनरकम् । इति मनुः ॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतैर्निपात्यते यत्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्धकारमये, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १६२ । १० ।
"तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥"
अन्धकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
"लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ॥")

तामिस्रः, पुं, (तमिस्रं तमोगुणोत्थः क्रोधः प्रचुरतयास्त्यस्येति । अण् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
"ससर्ज्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्र आदिकृत् ॥")

ताम्बूलं, क्ली, (तम + "खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणां । ४ । ६० । इति ऊलच् बुगागमो दीर्घश्च ।) पर्णम् । पान इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । वातकृमिकफदुःखदोषनाशित्वम् । कामाग्निसन्दीपनत्वम् । स्त्रीसम्भाषणभूषणत्वम् । धृतिवक्त्रपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सुप्तोत्थिते स्नाते च शस्तत्वम् । दन्तास्यहृद्गदे त्याज्यत्वम् । स्वर्गेऽपि दुर्लभत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । दाहकारित्वञ्च ॥ * ॥ कृष्णपर्णस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दाहवक्त्रजाड्यमलधारित्वञ्च ॥ * ॥ शुभ्रपर्णस्य गुणाः । श्लेष्मवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ * ॥ सद्यस्त्रोटितताम्बूलभक्षणगुणाः । सकलरोगनाशदोषघाताराेचकरक्तमलविष्टम्भकान्तिकारित्वम् ॥ चिरात्त्रोटितभूयोजलयोजितताम्बूलगुणाः । उत्तमत्वम् । रुचिनलकारित्वम् । त्रिदोषार्त्तिनाशित्वञ्च ॥ * ॥

"शिरापर्णन्तु शैथिल्यं कुर्य्यात्तस्याग्रकृन्तनः ।
शीर्ण्यं त्वग्दोषदन्तस्य भक्षिते तु सिताशिते ॥
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः ।
मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
"पर्णमूले वसेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
नाशयग्रे विषं नृणे मध्येऽलक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।
तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्ज्जयेत् ॥
चूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूगं
रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि ।
ताम्बूलमुत्तममिदं रसनाग्रभिन्न-
पर्णं निशास्वधिकखण्डितपर्णमह्नि ॥
ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्ब्बले ।
ज्वरास्यशोषपित्तास्रमदमूर्च्छाक्षिरोगिषु ॥
ताम्बूलात्युपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिलासृजाम् ।
देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
तावद्भवति चाण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
"ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ * ॥
अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
वश्यं तिक्तकटुक्षारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥"
क्रमुकम् । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥

ताम्बूलकरङ्कः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरक्षणाय वा करङ्कः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर बाटा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्थगी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ॥

ताम्बूलदः, त्रि, (ताम्बूलं ददातीति । दा + कः ।) ताम्बूलदाता । तत्पर्य्यायः । वागुलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्णे, क्ली । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥")

ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चर्व्वितताम्बूलस्य राग इव रागोऽत्र ।) मसूरः । इति हारावली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥

ताम्बूलवल्लिका, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) ताम्बूली । इति शब्दरत्नावली ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूललता । पानेर गाछ । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ पर्णलता ४ सप्तशिरा ५ सर्पलता ६ फणिवल्ली ७ भुजगलता ८ भक्ष्यपत्रा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्लिका १० पर्णवल्ली ११ ताम्बूलिः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३ नागवल्लरी १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल + गौरादित्वात् संज्ञायां वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २।४।१२० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ८१ ।
"ताम्बूलीञ्च महाम्लानिमालातिलकयुक्तिभिः ॥")

ताम्रं, क्ली, (तम्यते आकाङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम् + "अमितम्योर्दीर्घश्च ।" उणां । २ । १६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तैजसधातुविशेषः । तामा इति तांबा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रकम् २ शुल्वम् ३ म्लेच्छमुखम् ४ द्व्यष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उडुम्बरम् ७ । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥ द्विष्टम् ८ उदम्बरम् ९ औदुम्बरम् १० उडुम्बरम् ११ औडुम्बरम् १२ । इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४ अरविन्दम् १५ रविलोहम् १६ रविप्रियम् १७ रक्तम् १८ नैपालिकम् १९ रक्तधातु २० मुनिपित्तलम् २१ अर्कम् २२ सूर्य्याङ्गम् २३ लोहितायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तविबन्धशूलपाण्डूदरगुल्मनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लत्वम् । सारकत्वम् । रोपणत्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अर्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयपीनसाम्लपित्तशोथकृमिनाशित्वम् । अत्यर्थंहणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ परिणामशूलप्लीहवायामशूलवह्निरोगनाशित्वम् । शुद्धिकारित्वम् । बलायुस्तेजःपुष्टितुष्टिकारित्वं नित्यसेवने वलीपलितनाशित्वञ्च ॥ * ॥ मृद्वेष्टितसूरणकन्दगर्भनिहितगोमयाग्निभस्मीकृतपश्चात्तद्द्वारा पञ्चपुटदत्तताम्रस्य गुणाः । वान्तिभ्रान्तिशूलाग्निमान्द्याम्लपित्तनाशित्वम् । बलकारित्वञ्च ॥ * ॥ अशोधितताम्रदोषाः । आयुःशुक्रबलनाशित्वम् । रोगवृद्धिच्छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्लेदनानारोगकुष्ठशूलविदाहस्वेदारुचिचित्तसन्तापकारित्वम् । विषतुल्यत्वञ्च । इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमम् ।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥
कृष्णरूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम् ।
लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"पत्त्रलीकृतपत्त्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं ताम्रस्य पत्त्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥"
अथ तस्य मारणविधिर्यथा,—
"सूक्ष्माणि ताम्रपत्त्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः ।

"कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सुचिपत्रकः ।"
"इत्येता जातयः स्थौल्यात् गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ।"
"कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ ।")

तापसतरु, पुं, (तापसप्रियस्तरुर्वृक्षः ।) इङ्गुदीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ । (इङ्गुदीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

तापसद्रुम, पुं (तापसप्रियो द्रुमः ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०९ । (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"इङ्गुदीऽङ्गारवृक्षश्च तिक्तकस्तापसद्रुमः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

तापसद्रुमसन्निभा, स्त्री, (तापसद्रुमस्य सन्निभा समा ।) गर्भदात्रीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ।

तापसप्रिय, पुं, (तापसानां प्रियः ।) प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (इङ्गुदीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इङ्गुदी तापसप्रियः ।")

तापसप्रिया, स्त्री (तापसानां प्रिया ।) द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः । (द्राक्षाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

तापहरी, स्त्री, (तापं अग्निजन्यसन्तापं हरतीति । हृ + बाहुलकात् टः । स्त्रियां ङीप् ।) व्यञ्जनविशेषः । यथा,—
"घृते हरिद्रासंयुक्ता माषाणां भर्ज्जयेद्वटीः ।
तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिभर्ज्जयेत् ॥
सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् ।
लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत् ॥
एषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ॥"
अस्या गुणाः ।
"भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् ।
हृद्या तर्पणी रुच्या गुर्व्वी तत्र गुणाः स्मृताः ॥"
ताहरी इति लोके । इति भावप्रकाशः ॥
तापहारिण्यां त्रि ॥

तापिञ्छ, पुं (तापिनं सन्तापं छ्यति छिनत्ति व्याख्या दयतीति । छद् + अर्थेष्वपीति डः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तमालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । ११ ।
"चञ्चद्‌गिरिशिखरदण्डान्तर्वर्त्यजयोस्तापिञ्छगुच्छावलीम् ।"
क्ली, तापिञ्छस्य पुष्पम् । फले लुगिति महितलुक् । हिरीन प्रभवे सर्व्वमिति नपुंसकत्वम् । तापिञ्छपुष्पम् । यथा, माघे । १ । २२ ।
"प्रफुल्लतापिञ्छनिभैरभीषुभि
शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ॥")

तापिज, क्ली, (तापिनं जयतीति । जि + डः ।) धातुमाक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तापिञ्ज, पुं तापिञ्छः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तापी, स्त्री, (तापयतीति । तप + णिच् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) तापिनी नदी । सा पश्चिमवाहिनी विन्ध्याचले प्रसिद्धा । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, मात्स्ये । ११३ । २७ ।
"तापी पयोष्णी निर्व्विन्ध्या क्षिप्रा च ऋषभा नदी ।
विन्ध्यपादप्रसूतास्ताः सर्व्वाः शीतजलाः शुभाः ॥"
इयं सह्यपादोद्भवा इति विष्णुपुराणम् । २ । ३ । ११ ॥
"तापी तापा च गोलोमी गोमती शालिता नदी ।
सरस्वती सुता नद्यो नर्म्मदा पश्चिमागताः ॥
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफवातघ्नम् ।
वातदोषहरं हृद्यं कण्डुकुष्ठविनाशनम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ।) यमुना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तापी, [न्] (तापोऽस्यास्तीति । ताप + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तापयुक्ते, त्रि ॥

ताप्य, क्ली, (तापे हितम् । ताप + यत् ।) धातुमाक्षिकम् । इति रत्नमाला ॥ हेमचन्द्रे पुंलिङ्गोऽयम् । ४२१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"ताप्यस्य फलत्रितय हे लोहश्रावणीकायाः ।")

ताप्यकं, क्ली, (ताप्यमेव । स्वार्थे कन् ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (माक्षिकशब्देऽस्य विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

ताप्युत्थसंज्ञकं, क्ली, (ताप्युत्था संज्ञा यस्य । कप् ।) माक्षिकधातुः । इति रत्नमाला ॥

ताम., पुं, (ताम्यत्यनेनेति । तम + करणे घञ् ।) भीषणः । दोषः । इत्युणयमालः ॥

तामरं, क्ली, (तामं ग्लानिं रातीति । रा + कः ।) जलम् । घृतम् । इति भरतधृतवदः ॥

तामरस, क्ली, (तामरे जले सस्तीति । सस् + डः । यद्वा, बाहुलकात् अमेरसच् । तस्य णित्त्वञ्च । धातोस्तुगागमश्च । णित्वात् वृद्धिः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । ११७ ।) पद्मम् । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ५४ ।
"जाता तामरसोदरे भगवती धातुः सवार्पी स्थितिः ।")
सारसः । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ स्वर्णम् । ताम्रम् । इति मेदिनी । से, ५३ ॥ (द्वादशाक्षरच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

तामलकी, स्त्री, भूम्यामलकी । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
"कटुकेन्द्रयवोशीरसिद्धी तामलकीघनैः ।")

तामलिप्त, क्ली, }
तामलिप्ती, स्त्री, } देशविशेषः । तमलुक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दाम लिप्तम् २ तामलिप्ती ३ तमालिनी ४ स्तम्बपूः ५ विष्णुगृहम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४५ ॥ तमोलिप्ती ७ वेलाकूलम् ८ तमालिका ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तामस, त्रि (तम एव । तमस् + स्वार्थे अण् ।) प्रकृतिगुणविशेषः । तद्धर्म्मा यथा,—
"त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ।
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ।
यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ।
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ।
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ।
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥ * ॥
किञ्च तत्रैव १८ अध्याये ।
"नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ।
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥
अधर्म्मं धर्म्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्व्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्म्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥"

तामसः, पुं, (तमस्तमोगुणः प्रधानत्वेनास्त्यस्येति । अण् ।) सर्पः । खलः । इति मेदिनी । से, २५ ॥ उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुर्थमनुः । अस्मिन्मन्वन्तरे हरिनामा विष्णोरवतारः । त्रिशिखनामा इन्द्रः । वैधृतयो देवाः । ज्योतिर्धामादयः सप्तर्षयः । वृषख्यातिनरादयो मनुसुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ तमोगुणयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मनुः । १२ । ३३ ।
"लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्य्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥")
तामसमुनयो यथा । कणादः १ गौतमः २ शक्तिः ३ उपमन्युः ४ जैमिनिः ५ दुर्व्वासाः ६ मृकण्डुः ७ बृहस्पतिः ८ भार्गवः ९ जमदग्निः १० ॥ तामसशास्त्राणि यथा । असुरमोहनार्थशिवकृतशैवपाशुपतादि १ कणादकृतवैशेषिकादि २ शाक्यमुनिभगवत्कृतबौद्धशास्त्रम् ३ जैमिनिकृतनिरीश्वरसांख्यम् ४ ॥ तामसपुराणानि यथा । मात्स्यम् १ कौर्म्मम् २ लैङ्गम् ३ शैवम् ४ स्कान्दम् ५ आग्नेयम् ६ ॥ तामसस्मृतयो यथा । गौतमम् १ बार्हस्पत्यम् २ सांवर्त्तम् ३ यमम् ४ शाङ्खम् ५ औशनसम् ६ ॥ * ॥ राजसतामसकर्म्माणि यथा,—
"यत् शौचे देवा पैत्र्यमौपदैवे तथाध्वरम् ।
शाक्त शैवं गाणपत्यं यागमामात्रिकं तथा ।

शौरोहित्यं याचनञ्च देवलं ग्रामयाजकम् ।
विष्णुसेवापराधञ्च तथा नामापराधकम् ॥
असत्प्रतिग्रहं देवि ! साङ्कल्पमाभिचारिकम् ।
पशुजीवादिहननं पातकञ्चोपपातकम् ॥
अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मदन्तथा ॥
एतद्द्वयदपरं कर्म्म गर्हितञ्च वरानने ! ।
राजसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

तामसिकं, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् । तमस्+ठञ् ।) तामसम् । तमोगुणकार्य्यम् ॥

तामसी, स्त्री, (तमोऽन्धकारः प्राधान्येन अस्ति अस्याम् । तमस्+अण् । स्त्रियां ङीप् ।) निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्बन्धिनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।
"सात्त्विकी राजसी चैव तामसी च तथा परा ।
श्रद्धा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥")

तामिस्रं, क्ली, (तमिस्रं अन्धकारतिरस्यस्येति । तमिस्र+अण् ।) अन्धकारमयनरकम् । इति मनुः ॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतैर्निपात्यते यत्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्धकारमये, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १६२ । १० ।
"तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥"
अन्धकारविदारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
"लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ॥")

तामिस्रः, पुं, (तमिस्रं तमोगुणोत्थः क्रोधः प्रचुरतयास्त्यस्येति । अण् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
"ससर्ज्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ॥")

ताम्बूलं, क्ली, (तम्+"खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणा । ४ । ६० । इति ऊलच् दुगागमो दीर्घश्च ।) पर्णम् । पान इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । वातकृमिकफदुःखदोषनाशित्वम् । कामाग्निसन्दीपनत्वम् । स्त्रीसम्भाषणभूषणत्वम् । इति वक्त्राट्यवीतप्राहकान्तिकारित्वम् । सुप्तोत्थिते भक्ते च प्रशस्तत्वम् । दन्तास्यगदे त्याज्यत्वम् । स्वर्गेऽपि दुर्लभत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । दाहकारित्वञ्च ॥ * ॥ श्यामपर्णस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दाहवक्त्रजाड्यमलधारित्वञ्च ॥ * ॥ शुभ्रपर्णस्य गुणाः । श्लेष्मवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ * ॥ सद्यस्त्रोटिततताम्बूलभक्षणगुणाः । सुखरोगजाड्यदोषवातारोचकरक्तमलविष्टम्भकान्तिकारित्वम् ॥ चिरात्त्रोटितभूयोजलयोजितताम्बूलगुणाः । उत्तमत्वम् । रुचिनलकारित्वम् । त्रिदोषार्त्तिनाशित्वञ्च ॥ * ॥

"शिरापर्णम् शैथिल्यं कुर्य्यात्तस्यासकृद्रसः ।
शीर्षं त्वग्दोषदन्तस्य भक्षिते तु सितासिते ॥
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः ।
मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

"पर्णमूले वसेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
नाग्ररग्रे विषं मूले मध्येऽलक्ष्मीर्यवस्थिता ।
तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्ज्जयेत् ॥
पूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूगं
रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि ।
ताम्बूलमुत्तममिदं रसनाग्रभिन्न-
पर्णं निशास्वधिकखण्डितपर्णमह्नि ॥
ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्ब्बले ।
ज्वरास्रशोषपित्तासमदमूर्च्छाचिरोगिषु ॥
ताम्बूलाल्पप्रयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिलासता ।
देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥"

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

"विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

"ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ * ॥

अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
वश्यं तिक्तकटुक्षारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥"
क्रमुकम् । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥

ताम्बूलकरङ्कः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरचनाय वा करङ्कः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर बाटा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्थगी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ॥

ताम्बूलदः, त्रि, (ताम्बूलं ददातीति । दा+कः ।) ताम्बूलदाता । तत्पर्य्यायः । वागगुलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्णे, क्ली । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥")

ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चर्व्वितताम्बूलस्य राग इव रागोऽत्र ।) मसूरः । इति हारावली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥

ताम्बूलवल्लिका, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) ताम्बूली । इति शब्दरत्नावली ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूललता । पानेर गाछ । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ पर्णलता ४ सप्तशिरा ५ सर्पलता ६ फणिवल्ली ७ भुजगलता ८ भक्ष्यपत्रा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्लिका १० पर्णवल्ली ११ ताम्बूलिः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३ नागवल्लरी १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल+गौरादित्वात् संज्ञायां वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २।४।१२० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ८१ ।
"ताम्बूलीश्च महाज्ञानिमालातिलकयुक्तिभिः ॥")

ताम्रं, क्ली, (ताम्यति आकाङ्क्षते इति । तमु काङ्क्षायाम्+"अमितम्योर्दीर्घश्च ।" उणां । २ । १६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तैजसधातुविशेषः । तामा इति ताँवा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रकम् २ शुल्वम् ३ म्लेच्छमुखम् ४ द्व्यष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उडुम्बरम् ७ । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥ द्विष्टम् उदुम्बरम् ९ औदुम्बरम् १० उदुम्बरम् ११ औदुम्बरम् १२ । इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४ अरविन्दम् १५ रविलोहम् १६ रविप्रियम् १७ रक्तम् १८ नैपालिकम् १९ रक्तधातु २० मुनिपित्तलम् २१ अर्कम् २२ सूर्य्याङ्गम् २३ लोहितायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सपक्कस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तविबन्धशूलपाण्डूदरगुल्मनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लत्वम् । सारकत्वम् । रोपणत्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अर्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयपीनसाम्लपित्तशोथकृमिनाशित्वम् । अत्यस्य्बृंहणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ परिणामशूलप्लीहवायुसम्मूलवज्रुरोगनाशित्वम् । शुद्धिकारित्वम् । बलायुर्वीर्य्यपुष्टितुष्टिकारित्वं नित्यसेवने वलीपलितनाशित्वञ्च ॥ * ॥ स्नुहीवेष्टितसूरणकन्दगर्भनिहितगोमयाग्निभस्मीकृतपश्चात्तद्द्वारा पश्चपुटदत्तताम्रस्य गुणाः । वान्तिभ्रान्तिशूलाग्निमान्द्याम्लपित्तनाशित्वम् । बलकारित्वञ्च ॥ * ॥ अशोधिततताम्रदोषाः । आयुःशुक्रबलनाशित्वम् । रोगवृद्धिच्छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्लेदनानारोगकुष्ठशूलविदाहस्वेदारुचिचित्तसन्तापकारित्वम् । विषतुल्यत्वञ्च । इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमम् ।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥
कृष्णरूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम् ।
लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥"
अथ तस्य मारणविधिर्यथा,—
"सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः ।

वासरत्रयमम्लेन तत खल्वे विनि क्षिपेत ॥
पादांश सूतकं दत्त्वा याममम्लेन मर्द्दयेत् ।
तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद्द्विगुणेन च ।
गन्धकेनाम्लघृष्टेन तस्य कुर्य्याच्च गोलकम् ॥
तत पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं सपुनर्नवाम् ।
तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेदङ्गुलोन्मितम् ॥
धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे शरावेण च रोधयेत् ।
वालुकाभि प्रपूर्य्याथ विभूतिलवणाम्बुभि ॥
दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चुल्यां विपाचयेत् ।
क्रमवृद्ध्याग्निना सम्यक् यावद्यामचतुष्टयम् ॥
स्वाङ्गशीत समुद्धृत्य मर्द्दयेच्छूरणद्रवे ।
दिनमेकं गोलकं तच्च निक्षिपेच्छूरणोदरे ॥
मृदा लिप्त्वा क्षिपेच्चैव सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकं ।
पाच्य गजपुटे चैवं मृतं भवति निश्चितम् ॥
वमनञ्च विरेकञ्च भ्रमं क्लममथारुचिम् ।
विदाहं स्वेदमुत्क्लेदं न करोति कदाचन ॥"

इति भावप्रकाश ॥ * ॥

शुल्वनिभ । अरुणवर्ण । इति हेमचन्द्र शब्दरत्नावली च ॥ तद्गुणा ॥

(न विष विषमित्याहुस्ताम्रञ्च विषमुच्यते ।
एकदोषो विषे सर्व्वो दोषास्ताम्रे प्रकीर्त्तिता ॥
भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च उत्क्लेदशोषवान्तय ।
अरुचिश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमा ॥
तस्माद्विशुद्धं ताम्रं हि ग्राह्यं रोगोपशान्तये ।
पटुना दधितक्रेण ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥
अथवा सन्ताप्य निर्गुण्डीरसे सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥
मतान्तरम् ।
गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना ।
शुध्यते नात्र सन्देहो मारणञ्चात्र कथ्यते ॥

इति ताम्रशोधनम् ॥ * ॥

अथ ताम्रमारणम् ।
सूतमेकं द्विधा गन्धं यामं मर्द्द्यं तु कन्यया ।
द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं लिप्त्वा स्थाल्यां निधापयेत् ।
सम्यक् शरावके सोद्धं पार्श्वे भस्म निधापयेत् ।
चतुर्याम पचेच्चुल्यां पाचयेत्तु सगोमयं ॥
जलं पुन प्रदद्याच्च स्वाङ्गशीतं विमर्द्दयेत् ।
म्रियते नात्र सन्देह सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥
मतान्तरम् ।
अम्लाम्लमा सन्धवमुत्तेन
मातुलुङ्ग स्थापय शुल्वपत्रम् ।
पक्वायमानं पुटयेन सुयुक्त्या
यावद्विक यावत्त्रिमेणि शान्तिम् ॥
अमृतीकरणम् ।
गुड मात्र... विमद्य ... नमोदने
गौरीचमर्द्दित सुचक्रकपमा ... धा ।
नि ... सुदृढ़ ... ग... कलित
तुल्येनाय ... भवन सुपन्ति
... यथा —
वा
... ल
शुद्ध मात्र

शुक्तं स्थौल्यकरापक्तशूलप्रमर्द्द पथ्याशिना वनुस दात ॥
ताम्रमृतं गरदरं यकृत्प्लीहोदरापहम् ।
क्रिमिशूलामवातघ्नं ग्रहण्यर्शोऽग्निमान्द्यजित ॥"

इति ताम्रमारणम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

ताम्र, पुं, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्त्यस्य । अच् । ताम्रवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठरोगविशेष । इति कर्म्मविपाक ॥ (द्वीपभेद । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ६५ ।
"द्वीप ताम्राह्वयञ्चैव पर्व्वतं रामकं तथा ॥")

ताम्रक, क्ली, (ताम्र+स्वार्थे सञ्ज्ञायां वा कन् ।) ताम्रम् । इत्यमर । २ । ९ । ९७ ॥

ताम्रकर्णी, स्त्री (ताम्रवर्णौ कर्णौ यस्याः स्त्रियां ङीष् ।) अञ्जना नाम पश्चिमदिग्घस्तिपत्नी । इत्यमर । १ । ३ । ५ ॥

ताम्रकार, पु, (ताम्रं करोति ताम्रधातुभि पात्रादिकं निर्म्मातीति । कृ+अण् ।) वर्ण सङ्करजातिविशेष । तत्पर्य्याय । ताम्रिक २ शौल्बिक ३ ताम्रकुट्टक ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्योत्पत्ति कंसकारशब्दे द्रष्टव्या ॥

ताम्रकुट्टक, पु, (ताम्रं कुट्टयतीति । कुट्ट+ण्वुल् ।) ताम्रकार । इत्यमर । २ । १० । ८ ॥

ताम्रकूट, पुं क्ली, (ताम्रनिर्म्मितं कूटमिव ताम्रस्य कूटमिव वा ।) धूमविशेष । तामाक इति भाषा । यथा —
'सम्विदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्जुरसं सारिकां सरितां तथा ॥
इत्यष्टौ सिद्धिदश्चापि यथा सम्यकं प्रिये ॥"

इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रक्रिमि, पुं (ताम्रवर्णं क्रिमि कीट ।) इन्द्रगोपकीट । इति भूरिप्रयोग हारावली च ॥

ताम्रगर्भ, क्ली, (ताम्रं गर्भ उत्पत्तिस्थानमस्य ।) तुत्थम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

ताम्रचूड, पु स्त्री, (ताम्रा ताम्रवर्णा चूडा यस्य ।) कुक्कुट । इत्यमर । २ । ५ । १७ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २२४ । ७४ ।
अपरशाखिदायादस्ताम्रचूड सुभग स ।
महाकायसुरविष्टः कुक्कुट बलिनां वरम् ॥'
यथा चोत्तरतन्त्रे ३१ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
"ताम्रचूडस्य मांसेन पिबेद्वा मद्यमुत्तमम् ।)
कुक्कुट ॥ इति राजनिर्घण्ट ॥

ताम्रदुग्ध (ताम्रं रक्तवर्णं दुग्धं क्षीर ...) गोरक्षदुग्धा । इति राज ...

ताम्रपट्ट ... निर्म्मित ... म् ।)
...
... यामा ... न्द्राकाय
पट या ...
... र्द्दि

ताम्रपत्र, पु, (ताम्रं ताम्रवर्णं पत्रमस्य ।) जीवशाक । इति राजनिर्घण्ट ॥ ताम्रनिर्म्मितपत्रे, क्ली ॥

ताम्रपर्णी स्त्री, दीर्घिकाभेद । इति भूरिप्रयोग ॥ नदीविशेष । इति पुराणम् ॥ (यथा, रघु । ४ । ५० ।
'ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधे ॥")

ताम्रपल्लव, पु, (ताम्रवर्णं पल्लवमस्य ।) अशोकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य पर्य्याया यथा —
"अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लव ।
कङ्केलि पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥'

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रपाकी, [न्] पु (पच्यत इति । पच+घञ् कुत्वञ्च । ताम्र ताम्रवर्णं पाक परिणति रस्त्यस्येति । इनि ।) गर्द्दभाण्डवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

ताम्रपादी, स्त्री (ताम्रौ रक्तवर्णौ पादौ मूल देशौ यस्या ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्ट ॥
(हंसपदीशब्दे विवृतिरस्या ज्ञातव्या ॥)

ताम्रपुष्प, पु, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्य ।) रक्तकाञ्चन । इति जटाधर ॥ (अस्य पर्य्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
'कोविदारश्चमरिक कुद्दालो युगपत्रक ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च सम्मक स्वल्पकेशरी ॥")
भूमिचम्पक । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ताम्रपुष्पिका स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्या । कप् टापि अत इत्वञ्च ।) रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (रक्तत्रिवृत्शब्दे ज्ञातव्यमस्या विवरणम् ।)

ताम्रपुष्पी, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्या इति । ङीष् ।) धातकी । (अस्या पर्य्याया यथा —
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

पाटलावृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पर्य्याया यथा —
"पाटलि पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

ताम्रफल, पु (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्य ।) अङ्कोटवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

ताम्रफला स्त्री, (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्या ।) दुरालभा । (यथा, भावप्रकाशे । ज्वराधिकारे ज्वरचिकित्सायाम् ।
'सिद्धो धान्वी ताम्रपर्णी पटोली ॥")
लज्जालु । इति राजनिर्घण्ट ॥ कच्चुरा । इति रत्नमाला ॥ लिहाड इति भाषा ॥

ताम्रवर्ण, पु (ताम्रस्येव वर्णोऽस्य ।) पक्षि चाण्डालम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (भारत वर्षाविद्वीपभेद । यथा, मात्स्ये । ११३ । ८ ।

"भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान् निबोध मे।
इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान्॥")
ताम्रवर्णा, स्त्री, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्या इति। टाप्।) ओड्रपुष्पवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
ताम्रवल्ली, स्त्री, (ताम्रवर्णा वल्ली। मध्यपदलोपी समासः।) मञ्जिष्ठा। इति रत्नमाला॥ चित्रकूटदेशप्रसिद्धा लता। तत्पर्य्यायः। ताम्रा २ ताली ३ तमाली ४ तमालिका ५ स्वच्छवल्ली ६ सुलोमा ७ शोधनी ८ तालिका ९। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। कफदोषमुखकण्ठोत्थरोगनाशित्वम्। श्लेष्मशुद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
ताम्रवीजः, पुं, (ताम्रवर्णं वीजमस्य।) कुलत्थः। इति राजनिर्घण्टः॥
ताम्रवृचः, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णो वृक्षः।) रक्तचन्दनम्। कुलत्थः। इति रत्नमाला॥
ताम्रवृन्तः, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्य।) कुलत्थः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
ताम्रवृन्ता, स्त्री, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्याः इति टाप्।) कुलत्थिका। इति हेमचन्द्रः। ४।२४१॥
ताम्रशिखी, [न्] पुं स्त्री, (ताम्रवर्णा शिखा चूड़ा अस्त्यस्य। इति इनिः।) कुक्कुटः। इति जटाधरः॥
ताम्रसारं, क्ली, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्य।) रक्तचन्दनम्। इति रत्नमाला॥
ताम्रसारकं, क्ली, (ताम्रसार + स्वार्थे कन्।) रक्तचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥
ताम्रसारकः, पुं, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्येति कप्।) रक्तखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥
ताम्रा, स्त्री, (ताम्र + टाप्।) सैंहली। इति राजनिर्घण्टः॥ (प्रजापतेः कश्यपस्य पत्नीनामन्यतमा। यथा, मात्स्ये। ६।२।
"सुरभिर्विनता तद्वत्ताम्रा क्रोधवशा इरा॥"
सप्तलगन्तर्गतचतुर्थलविशेषः। यथा,—
"चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)
ताम्राक्षः, पुं, उपद्वीपभेदः। इति शब्दमाला॥
ताम्राक्षः, पुं, (ताम्रे रक्ताभे अक्षिणी यस्य। अक्षिन् + समासे षच्।) कोकिलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (ताम्रनयने, त्रि। यथा, भागवते। १।७।३३।
"तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम्।
बबन्धामर्षताम्राक्षः पशुं रसनया यथा॥")
ताम्राभं, क्ली, (ताम्रमिवाभातीति। आ + भा + कः। ताम्रवदाभा यस्येति वा रक्तवर्णत्वात् तथात्वम्।) रक्तचन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, ब्रह्माण्डे ४७ अध्याये।
"रुचका नियधं प्राप्ता ताम्राभं नियधादपि॥")
ताम्रार्द्धं, क्ली, (ताम्रस्यार्द्धं अर्द्धभागतया उत्पत्तिकारणमस्य ताम्रस्यार्द्धं उत्पादकोऽस्य इति वा।) कांस्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ताम्रिकः, पुं, (ताम्रं तत्पात्रादिनिर्म्माणं कार्य्यशिल्पमस्य। ताम्र + ठन्।) कंसकारः। इति शब्दरत्नावली॥ ताम्रनिर्म्मिते, त्रि। यथा,
कार्षिके ताम्रिके पणः। इत्यमरः। २।९।८८॥
(यथा, मनुः। ८। १३६।
"कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः॥")
ताम्रिका, स्त्री, (ताम्रवद्वर्णाभा अस्त्यस्या इति ठन् ततः टाप्।) गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥ मानरन्ध्रावाद्यम्। इति भूरिप्रयोगः॥
ताम्री, स्त्री, (ताम्रस्य विकारः। इति अण् ततो ङीप्।) वाद्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। मानरन्ध्रा २ विकारिका ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥
ताय, ङ ङ पालने। सन्ततौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म-सकं-सेट्।) सन्ततिर्विस्तारः। ऋ, अततायत्। ङ, तायते विद्यां सुधीः। इति दुर्गादासः॥
तायिकः, पुं, (ताये पालने साधुरिति ठञ्।) तर्ज्जिकाभिधदेशः। इति हेमचन्द्रः। ४।२४॥
तारं, क्ली, (तार्य्यते विस्तार्य्यते इति। तॄ + णिच् + घञ्।) रूप्यम्। इति मेदिनी। रे, ३३॥
("दग्धोत्तीर्णं सुशीतं वह्निर्म्मलं कुन्दसन्निभम्।
गुरुस्निग्धकुमारञ्च तारमुत्तममिष्यते॥"
अशुद्धस्यास्य गुणा यथा,—
"आयुः शुक्रं बलं हन्ति रोगसंघं करोति च।
अशुद्धत्वात्ततस्तारं शुद्धमार्य्यमतो बुधैः॥"
अस्य मारणं यथा,—
"कण्टवेध्यं तारपत्रं दिव्याद्धिगुणहिङ्गुलम्।
पातयन्ते रसो ग्राह्यो रजतं स्तरसुच्यते॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥) मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे त्रैलोक्यचिन्तामणिवटिकायाम्।
"हारं सुवर्णं मुक्तञ्च तारम्॥"
"तारं मौक्तिकम्। तारशब्देनात्र मौक्तिकमेवोच्यते न तु रजतम्।" इति तट्टीका॥
गौणसिद्धिभेदः। यथा, "विहन्यमानस्य दुःखस्य विलात् तद्विघाताश्च इति इमा मुख्यास्तिस्रः सिद्धयस्तदुपायतया वितरा गौण्यः पञ्चसिद्धयस्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च व्यवस्थिताः। तासाद्या अध्ययनादिलक्षणाः सिद्धयो हेतवः मुख्यास्तु हेतुमत्यः। विधिवद्गुरुमुखादध्यात्मविद्यानां अक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तारमुच्यते॥" इति तत्त्वकौमुदी॥ अचिमध्यम्। इति मेदिनी। रे, ४३॥)
तारः, पुं, वानरविशेषः। मुक्ताविशुद्धिः। शुद्धमौक्तिकः। इति मेदिनी। रे, ४३॥ (तार्य्यते उत्तार्य्यते भवसागरादनेन। तॄ + णिच् + घञ्। यद्वा तारयति स्वोच्चारणजपादिभिर्लोकान्। तॄ + णिच् + अच्। एतन्निरुक्तिर्यथा, काशीखण्डे। ७३ अध्याये।

"तारयेद्यद् भवाम्भोधेः स्वजपासक्तमानसम्।
ततस्तार इति ख्यातो यस्त्वं ब्रह्माद्यलोकयन्॥")
प्रणवः। इति तन्त्रम्॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे। २।
"तारश्रीपरशक्तिकामवसुधारूपानुगं यं विदुस्तस्मै स्तात् प्रणतिर्गणाधिपतये यो रागिणाभ्यर्थ्यते॥")
तरणम्। इति विश्वः॥ कूर्च्चवीजम्। इति तन्त्रसारम्॥ (नक्षत्रम्। इति मेदिनी। रे, ४३॥ अत्युच्चशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६।३८॥ यथा, हेमचन्द्रटीकायाम्।
"नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनिः।
स एव कण्ठमध्यः स्यात् तारः शिरसि गीयते॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।१४९।११७।
"अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः॥"
राक्षसविशेषः। यथा महाभारते। ३।२८४।६।
"युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह।
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्व्वटः॥"
दैत्यविशेषः। यथा, हरिवंशे। ४३। ९।
"तारस्तु क्रोशविस्तारमायसं वायसध्वजम्॥")
महादेवः।
"काश्यां विश्वेश्वरोऽहं गिरिपतितनयासंयुतो वामभागे
शुद्धादक्षेन दक्षे त्रिपथगतटिनीतीरशुद्धाम्बुभागे।
मायावीजञ्च कर्णे सुरमुनिसहितो ध्यानयुक्तो वदामि
प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणकैरुच्यते तारनाम॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)
तारः, त्रि, अत्युच्चशब्दविशिष्टः। इति मेदिनी। रे, ४४॥ स्फुरितकिरणः। निर्म्मलः। इति धरणिः॥ (तारं मुक्तास्त्यनेनेति अच्। मुक्ताविशिष्टः। यथा, अमरुशतके। २८।
"उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने॥")
तारकं, क्ली, (तारेव कनीनिकया कायतीति। कै + कः।) चक्षुः। इति मेदिनी। के, १००॥
तारकं, क्ली, स्त्री, (तारमेव। स्वार्थे कन्।) चक्षुस्तारा। नक्षत्रम्। इति मेदिनी। के, १००॥
तारकः, पुं, (तारयति देवानिति। तॄ + णिच् — ण्वुल्।) द्वादशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुरसुरविशेषः। यथा,—
"मनोस्तु दक्षपुत्त्रस्य द्वादशस्यात्मजान् शृणु।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः॥
मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्य्यवान्।
मित्रवाहः सुवर्च्चाश्च दक्षपुत्त्रमनोः सुताः॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्त्तिस्तपोरतिः।
तपोधृतिर्द्युतिश्चान्य ऋषयश्च तपोधनाः॥
सुधर्म्माणः सुतपसो हरिता रोहितास्तथा।
सुरारयो गणाः पञ्च प्रत्येकं दशको गणः॥

ऋतधामा च तत्रेन्द्रस्तारको नाम तद्रिपुः ।
हरिर्नपुंसको भूत्वा घातयिष्यति शङ्करः ॥

इति गारुडे ८७ अध्याये ॥

(अपरोऽसुरविशेषः । कार्त्तिकेय एव निहत वान् । यथा मत्स्यपुराणे । १४५ । ५—११ ।
'वज्राङ्गो नाम दैत्योऽभूत्तस्य पुत्रस्तु तारकः ।
सुरानुद्वासयामास पुरेभ्यः स महाबलः ॥
ततस्ते ब्रह्मणोऽभ्यासं जग्मुर्भयनिपीडिताः ।
भीतांश्च त्रिदशान् दृष्ट्वा ब्रह्मा तेषामुवाच ह ॥
सन्त्यजध्वं भयं देवाः । शङ्करस्यात्मजः शिशुः ।
तुहिनाचलदौहित्रस्तं हनिष्यति दानवम् ॥
ततः काले तु कस्मिंश्चित् दृष्ट्वा वै शैलजां शिवः ।
स्वरेतो वह्निवदने व्यसृजत्कारणान्तरे ॥
तत्प्राप्य वह्निवदने रेतो देवानतर्पयत् ।
विदार्य जठराण्येषां व्यजीर्णं निर्गतं मुने ॥
पतितं तत् सरिद्वरे ततस्तु शरकानने ।
तस्मात्तु स समुद्भूतो गुहो दिनकरप्रभः ।
स सप्तदिवसो बालो निजघ्ने तारकासुरम् ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैव १४५ अध्यायमारभ्य १५८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ तारयतीति । तॄ + णिच् + ण्वुल् ।) कर्णधारः । इति मेदिनी । के ८८ ॥ भेलकः । इति शब्दरत्नावली । (तरणोपायः । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ४० ।
"केचिदागमजालेन केचिन्निगमसङ्कुले ।
केचित्तर्केण मुह्यन्ति नैव जानन्ति तारकम् ॥"
'तारयतीति तारकस्तं तारकं तरणोपायं नैव जानन्ति ।' इति तट्टीका ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३५ ।
'गर्भमांसशृगालाय तारकाय तराय च ।
नमो यज्ञाय यजिने हुताय प्रहुताय च ॥")
त्रातरि त्रि । इति मेदिनी । के १०० ॥ (यथा प्रबोधचन्द्रोदये । २ । १३ ।

कथयति भगवान् इहान्तकाले
भवभयकातरतारकं प्रबोधम् ॥'

स्त्रियां टापि अत इत्वम् । यथा, गोः रामायण । २ । ६७ । २३ ।
'नारीणां तारिका काचित् काचित् परम-
पाविनाम् ॥')

तारकजित्, पुं (तारकं तारकासुरं जयतीति । जि + क्विप् तुगागमश्च ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । १४२ ॥ (एतद्विवरणं मात्स्ये १५८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

तारकब्रह्म, क्ली, (तारकं संसारसागरपारकारकं ब्रह्म ।) षडक्षरमन्त्रविशेषः । यथा,—
'षडक्षरं महामन्त्रं तारकं ब्रह्म उच्यते ।
ये भजन्ति च मां भक्त्या तेषां मुक्तिर्न संशयः ॥
रामाय नम इत्येवमुच्चार्यं मन्त्रमुत्तमम् ।
सच्चिदानन्दरूपेतत् पापिनामपि मुक्तिदम् ॥
इमं मन्त्रं जपन्नित्यममलस्त्वं भविष्यसि ।
भस्मास्थिधारणाद्यत्तु सम्भूतमशुचित्वयि ॥
मङ्गलं तद्भूत् सर्वं मन्त्रोच्चारणात् शुभात् ।
त्वमप्यनेन श्रीरामतारकाख्येन मन्त्रतः ॥
भूत्वा काश्यां विश्वनाथो महाक्षेत्रपरिपालकः ।
हत्वा मुक्तान् जीवमात्रान् मानुषादीन् परं
पदम् ॥
अन्यत किन्ते भयं मन्त्रप्रभावान्न प्रापयिष्यसि ।
इति सन्दिश्य मां विष्णुर्विसमर्ज महत्तमान् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीशिवं प्रति श्रीविष्णुवाक्यम् ॥ अपि च ।
"मुमुक्षोर्मुनिकर्णान्तु अङ्गोदकनिवासिनः ।
अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
ओँ श्रीरामरामरामेत्येतत्तारकमुच्यते ।
अतस्त्वं जानकीनाथ । परं ब्रह्म विनिश्चितम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीरामं प्रति श्रीशिववाक्यम् ॥

तारका, स्त्री, क्ली, (तरति तारयति वा । तॄ + णिच् + ण्वुल् । टाप् । "तारका ज्योतिषि ।" ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या न अत इत्वम् ।) नक्षत्रम् । (यथा मार्कण्डेये । १५ । ७१ ।
"यथा बिन्दवो यथाम्भोधौ यथा वा दिवि
तारकाः ।
यथा वा वर्षतो धाराः गङ्गायां सिकता यथा ॥")
कनीनिका । इति मेदिनी । के, १०० ॥
(यथा, रघु । ११ । ६८ ।
'अक्षबीजपरिवर्धितं तत-
सन्दध इषमुदग्रतारकाम् ॥')
इन्द्रवारुण्यां स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारकारि, पुं, (तारकस्य तारकासुरस्य अरिः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२३ ॥

तारकिणी, स्त्री (तारकाः सन्त्यत्र । तारका + इनि ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारकित, त्रि (तारकाः सञ्जाता अस्य । तारका + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) तारकायुक्तम् । यथा,—
'सितिनिशा इमदि स्फुटदुत्पतत्
कणगणाधिपतारकिताम्बरः ॥'
इति नैषधम् ॥

तारण, पुं (तारयतीति । तॄ + णिच् + ल्युः ।) भेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (संसारसागरात् तारयतीति । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १३९ । ५० ।
"अशोकस्तारणस्तारः शूरः सर्वजनेश्वरः ॥"
महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ११७ ।
'तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥")
क्ली षष्टिवत्सरेषु अष्टाशत्वत्सरः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
"अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्याथ प्रपीडनम् ।
शस्य भवति सामान्यं तारणे सुरवन्दिते ॥"
तथाच बृहत्संहितायाम् । ८ । ३६ ।
'तारण तदनु भूरिवारिदं
शस्यवृद्धिमुदितञ्च पार्थिवम् ॥"
तॄ + णिच् + भावे ल्युट् । उत्तारणम् । उद्धारणम् । यथा, महाभारते । ४ । ४ । ५२ ।
"तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ।")
तरणकारयितरि त्रि ॥

तारणि, स्त्री, (तारयतीति । तॄ + णिच् + अनि ।) नौका । इति हारावली । ५८ ॥

तारतण्डुल, पुं (तारः शुक्लैव शुभ्रस्तण्डुलो यस्य ।) धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारतम्यं, क्ली, तरतमयोर्भावः । (तरतम + ष्यञ् ।) न्यूनाधिक्यम् । यथा,—
"निर्द्धनं निधनमेतयोर्द्वयो-
स्तारतम्यविधिमुग्धचेतसा ।
बोधनाय विधिना विनिर्मिता
रेफ एव जयवैजयन्तिका ॥"
इत्युद्भटः ।

तारदी, स्त्री, (तरदी एव । स्वार्थे अण् ततो ङीष् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारपुष्प, पुं, (तारं रूप्यमिव शुभ्रं पुष्पं यस्य ।) कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारल, त्रि, (तरल एव । स्वार्थे अण् ।) विटः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तारविमला, स्त्री, (तारं रूप्यमिव विमला ।) धातुविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तारशुद्धिकर, क्ली, (तारस्य रजतस्य शुद्धिं करोतीति । कृ + ट ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारा, स्त्री, पुं (तारयतीति । तॄ + णिच् + अच् ।) नक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा महाभारते । १ । २११ । २६ ।
"चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।")
यथाच कर्मलोचने ।
"एकतारं नभो दृष्ट्वा सारथी नारदो मुनिः ।
तावद्भवति चाण्डालो यावदन्यां न पश्यति ॥"
अक्षिमध्यम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ शिवस्य पर्यायः । विम्बिनी २ कनीनिका ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तारका ४ । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम । ४ । ३८ ।
'तारे ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद्भ्रुवौ ॥")

तारा स्त्री (तारयति तापादिति । तॄ + णिच् + अच् + टाप् ।) बुद्धदेवताभेदः । बृहस्पतिभार्या । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ७५ ।
"तत कालेन कियता तारासूत सुतं शुभम् ॥")
वालिभार्या । सा सुषेणवानरकन्या । इति रामायणम् ॥ (यथा महाभारते । ३ । २७९ । १८ ।
"हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपानना-
नाम् ।
उवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥")
मौक्तिकः । सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ द्वितीया शक्तिः । यथा,—
"लीलया वाक्प्रदा चेति तेन नीलसरस्वती ।
तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ॥
उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा प्रकीर्त्तिता ॥'

अस्या ध्यानं यथा,—
"प्रत्यालीढ़पदार्पिताङ्घ्रिशववद्घोराट्टहासा परा
खड्गेन्दीवरकर्त्तृखर्परभुजा हुङ्कारबीजोद्भवा।
खर्व्वा नीलविशालपिङ्गलजटाजूटैकनागैर्युता
जाड्यं न्यस्य कपालके त्रिजगतां हन्त्युग्रतारा-
स्वयम् ॥"
अपि च।
"प्रत्यालीढ़पदां घोरां मुण्डमालाविभूषिताम्।
खर्व्वां लम्बोदरीं भीमां व्याघ्रचर्म्मावृतां कटौ ॥
नवयौवनसम्पन्नां पञ्चमुद्राविभूषिताम्।
चतुर्भुजां ललज्जिह्वां महाभीमां वरप्रदाम् ॥
खड्गकर्त्तृसमायुक्तसव्येतरभुजद्वयाम्।
कपालोत्पलसंयुक्तसव्यपाणियुगान्विताम् ॥
पिङ्गोग्रैकजटां ध्यायेन्मौलावक्षोभ्यभूषिताम्।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रयभूषिताम् ॥
ज्वलच्चितामध्यगतां घोरदंष्ट्रां करालिनीम्।
सावेशस्मेरवदनां स्त्र्यलङ्कारविभूषिताम् ॥
विश्वव्यापकतोयान्तःश्वेतपद्मोपरिस्थिताम् ॥"
अस्या दशाक्षरमन्त्रोक्तध्यानं यथा,—
"श्यामवर्णां त्रिनयनां द्विभुजां वरपङ्कजे।
दधानां बहुवर्णाभिर्बहुरूपाभिरावृताम् ॥
शक्तिभिः स्मेरवदनां स्मेरमौक्तिकभूषणाम्।
रत्नपादुकयोर्न्यस्तपादाम्बुजयुगां स्मरेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
(अस्या वीजं यथा, "ह्रीँ स्त्रीँ हुँ फट् ॥")

तारापतिः, पुं, (तारायाः पतिः।) शिवः। चन्द्रः। (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। २७।
"शान्तध्वान्तकलङ्क शङ्करशिखालङ्कार तारापते
राकाकान्त सविभ्रमं भ्रम सदा निःशङ्कमङ्के
दिवः ॥")
वृहस्पतिः। वाली। सुग्रीवः। इति पुराणम् ॥
(यथा, नैषधे। १६। ८।
"व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके
भवति च नवे दूरं तारापतौ च हतौजसि।
वत रघुपतेर्भार्यां मायामयीमिव रावणा-
स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्ति-
राट् ॥")

तारापथः, पुं, (तारायां नक्षत्राणां पन्थाः। समासे अ।) आकाशः। इति हलायुधः ॥
(देशविशेषः। यथा, रघुः। १५। ९०।
"अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ।
शासनात् रघुनाथस्य चक्रे तारापथेश्वरौ ॥"
"कारापथेश्वरौ।" इति वा पाठः ॥)

तारापीड़ः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां आपीड़ो भूषणमिव।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(स्वनामख्यातचन्द्रापीड़स्य राज्ञो भ्राता। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४३।
"तारापीड़ोऽपि तनयः क्रमात् तस्यामजायत ॥"
कादम्बरीकथितनायकविशेषः। यथा, कादम्बर्य्याम्। १०२ पत्रे। "अवतार इव धर्म्मस्य प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य परिहृतप्रजापीड़ो राजा तारापीड़ोऽभवत् ॥")

ताराभूषा, स्त्री, (तारा नक्षत्राणि भूषा भूषणं यस्याः।) रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ताराभ्रः, पुं, (तारो निर्म्मलोऽभ्र इव। शुक्लवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कर्पूरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तारामण्डलः, पुं, (ताराणां मुक्तानां मण्डलं यत्र।) ईश्वरगृहविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥
(नक्षत्रमण्डले, क्ली ॥)

ताराऽरिः, पुं, (तारस्य रूप्यस्य अरिः। एतत्संसर्गेण रूप्यस्य चाकचिक्यादिकं विनश्यतीत्यतोऽस्य तथात्वम्।) विट्माक्षिकः। इति हेमचन्द्रः। ४। १२१ ॥

तारावती, स्त्री, चन्द्रशेखरराजपत्नी। सा च ककुत्स्थराजेन तत्पत्न्यां मनोन्मथिन्यां जाता। असौ गिरिजांशजा। यथा,—
"इक्ष्वाकुवंशजो राजा ककुत्स्थो नाम धार्म्मिकः।
भोगवत्याङ्ग्यायान्तु पुर्य्यां रिपुनिसूदनः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नो भूपालगुणसंयुतः।
तस्य भार्य्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्रिका ॥
सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिवल्लभा।
तस्याः पुत्रशतं जज्ञे देवगर्भसमच्युतम् ॥
बलवीर्य्यसमायुक्तं ककुत्स्थनृपसत्तमात्।
पुत्त्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ॥
निभृतं स्थण्डिलं कृत्वा चण्डिकां समपूजयत्।
पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्य्यया ॥
प्रसन्ना सा त्रिभिर्व्वर्षैस्तां स्वप्ने चाब्रवीदिदम्।
योषिल्लक्षणसंयुक्ता सार्व्वभौमस्य भाविनी ॥
नक्षत्रमालया युक्ता पुत्त्री तव भविष्यति।
सापि स्वप्ने वरं प्राप्य मुदिताभून्नृपाङ्गना ॥
पार्व्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भे काले विवेश ह।
सा मनोन्मथिनी देवी प्रवृत्ते ऋतुसङ्गमे ॥
गर्भं दधे महासत्त्वं चन्द्रिकेवाम्बुतोत्करम्।
सम्पूर्णे तु ततः प्राप्ते तदा नक्षत्रमालिनीम् ॥
सा मनोन्मथिनी देवी सुषुवे तनयां शुभाम्।
तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां शरज्ज्योत्स्नोपमां
शुभाम् ॥
ककुत्स्थो भार्य्यया सार्द्धमत्यन्तमुदितोऽभवत्।
सहजेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थजा ॥
ववृधे मन्दिरे तस्य वर्षास्विव सुरापगा।
तेनैव हारचिह्नेन तस्यास्तारावतीति वै ॥
नामाकरोत् पिता काले यथोक्ते नृपसत्तमः।
कालक्रमेण सा बाल्यं व्यतीत्य वरवर्णिनी ॥
मञ्जुलं यौवनोद्भेदं प्राप श्रीरिव माधवे।
तस्यास्तु यौवनोद्भेदं दृष्ट्वा राजा सुतैः सह ॥
ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयंवरम्।
माधवे मासि संप्राप्ते चन्द्रवृद्धौ शुभे दिने ॥
स्वयंवरसभां चक्रे तारावत्याः पिता सुतैः।
वार्त्तिकान् सुबहून् राजा वड़वाभिः क्रमेण वै ॥
तूर्णं प्रस्थापयामास नानादेशनृपान् प्रति।
ते राजानस्तथा श्रुत्वा वार्त्तां वै वार्त्तिकाननात् ॥
तूर्णमेव समाजग्मुस्तारावत्याः स्वयंवरम्।
तत् श्रुत्वा पौष्यतनयश्चतुरङ्गबलैर्युतः ॥
स्वयंवरं जगामाशु देवालङ्कारमण्डितः।
एतस्मिन्नन्तरे राज्ञः कुमारी वरवर्णिनी ॥
वृद्धां धात्रीं निजां सम्यक् सम्यग्ज्ञानशालिनीम्।
स्वयंवरसभां द्रष्टुं प्राहिणोत सदसं प्रति ॥
स्वयंवरसभां गत्वा चारुरूपं सुलक्षणम्।
नृपं निरूप्य भो धात्रि! मह्यमेत्य निवेदय ॥
एवं तां प्रेषयित्वाथ धात्रीं नृपतिपुत्त्रिका।
सा मनोन्मथिनी यत्र प्राराधयति चण्डिकाम्।
तत्र प्रायान्महाभागा शुभा तारावती तदा।
तत्र गत्वा महादेवीं प्रणम्य कालिकाह्वयाम् ॥
मानुषेणाथ भावेन न ज्ञात्वात्मानमात्मना।
प्रणनाम महाभक्त्या वाक्यञ्चैतदुवाच ह ॥
प्रणमामि महामायां योगनिद्रां जगन्मयीम्।
सा मे प्रसीदतां गौरी चण्डिका भक्तवत्सला।
यदि सत्यं जनन्या मे मदर्थं त्वं प्रपूजिता।
तेन सत्येन सुभगः पतिर्म्मम नृपोत्तमः ॥
स्वयंवरेऽद्य भवतु प्रसीद हरवल्लभे!।
इति तस्या वचः श्रुत्वा चण्डिका हरमोहिनी ॥
मोहयन्ती नृपसुतां यथात्मानं न वेत्ति च।
अथ प्राहाद्दश्यमूर्त्तिरिदं सा सूनृतं वचः ॥
श्रीदेव्युवाच।
पौष्यस्य तनयो योऽसौ नाम्ना तु चन्द्रशेखरः।
स मनोहररूपस्ते प्रियः स्वामी भविष्यति ॥
तमिन्दुकलया शीर्षे चिह्नितं नृपसत्तमम्।
वरयस्व स्वारोहे पार्व्वतीव वृषध्वजम् ॥
व्यधाजगाम सा धात्री निरूप्य सदृशं पतिम्।
तारावत्यास्तदाचष्ट रहस्यं नृपसत्तमम् ॥
दृष्ट्वा तामागतां धात्रीं प्रहृष्टा नृपतेः सुता।
पप्रच्छ निभृतं कीदृक् को वा दृष्टस्त्वया नृपः ॥
सा प्राह धात्री वचनात्तव भूपा विलोकिताः।
चारुरूपाः कुलीनाश्च शास्त्रे शस्त्रे च पारगाः ॥"
"नृपौ पुनर्म्महासत्त्वौ सिंहस्कन्धौ दृढ़भुजौ।
सर्व्वलक्षणसम्पन्नौ देवालङ्कारमण्डितौ ॥
तयोरपि वयःस्थत्वात् प्रशस्तश्चन्द्रशेखरः।
स एव ते पतिर्योग्यश्चिह्नेनानेन सुन्दरि! ॥
तं त्वं वरय राजानं तव योग्यं शुभोदयम्।
धात्र्याश्चैवं वचः श्रुत्वा राजपुत्त्री जगाद ताम् ॥
मत्पार्श्वचारिणी भूत्वा निर्देशय नृपोत्तमम्।
सावतीर्य्य तदा याप्ययानात्तारावती तदा ॥
धात्र्या चानुगया युक्ता व्यचरत् सदसोऽन्तरे।
सभामध्ये चिरं सा तु विहृत्य वरवर्णिनी ॥
भावित्वान्नियतेर्योगाच्चण्डिकायाः प्रसादतः।
तयोः समत्वादेकत्वात्तया धात्र्या विशोधिता ॥
इति खेदनघर्म्माम्भःकणिकानिचितानना।
पतिं पूर्व्वतरं पुत्त्री राज्ञस्तारावती सती ॥
स्वयं सा पार्व्वती देवी वव्रे च चन्द्रशेखरम्।
वैवाहिकेन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः ॥
तारावतीं तदा भार्य्यां ककुत्स्थनृपतेः सुताम्।
संस्कृत्य ग्राहयामास देवेभ्यो वैदिकैर्मन्त्रैः ॥
पाणिग्रहणसंस्कारं कृत्वा तां सहचारिणीम्।
करवीरपुरायान्तु प्रययौ चन्द्रशेखरः ॥"
इति कालिकापुराणे ४८ अध्यायः ॥

तारिका, स्त्री (तारस्तीव्रतास्या अस्तीति । तार + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।) तालरस । ताडी इति भाषा । यथा,—
"अमिदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्ज्जुरसस्तारिका तरिता तथा ॥"
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
(तरणमूल्ये स्त्री । यथा मनु । ८ । ४०७ ।
"गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥")

तारिणी स्त्री, (तारयतीति । तॄ + णिच् + णिनि ङीप् च ।) बुद्धशक्तिभेदः । तत्पर्य्यायः । तारा २ महाश्री ३ ओँकारा ४ स्वाहा ५ श्री ६ मनोरमा ७ जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११ खद्दिरवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४ नीलसरस्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ द्वितीया शक्तिः । यथा,—
"अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्व्वसिद्धिदान् ।
येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु साधकः ॥
कवित्वं लभते शुद्धमनर्गलविजृम्भितम् ।
पाण्डित्यं सर्व्वशास्त्रेषु धनैर्धनपतिर्भवेत् ॥
राजद्वारे सभायाञ्च विवादे व्यवहारके ।
सर्व्वत्र जयमाप्नोति इत्यत्रापि न संशयः ॥'
इति तन्त्रसारः ॥
अस्या ध्यानं ताराशब्दे द्रष्टव्यम् ।
('तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा नीला सरस्वती ।
कामेश्वरी भद्रकाली इत्यष्टौ तारिणी स्मृता ॥'
इति तन्त्रकोषः ॥
त्रि, उद्धारकर्त्ता । यथा, मार्कण्डेये ।
"तारिणी भवसाराधारस्य कुलोद्भवे । ॥')

तारुण्य, क्ली, (तरुणस्य भावः । तरुण + ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) यौवनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३४ । ७ ।
'रूपकान्तिमता चित्त तारुण्याद्वितकोटिषु ॥')

तारेय पुं (तारायाः वालिपत्न्याः अपत्यं पुमान् । तारा + ढक् ।) वालिपुत्रः । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । १२ ।
'अनुरूपाणि कर्म्माणि विक्रम्य बलवान् रणे ।
करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः ॥"
इत्यत्र निपातनात्तारायाः पुत्रो बुधोऽपि ।)

तार्किक, त्रि (तर्कं वेत्ति अधीते वा । तर्क + ठक् ।) तर्कशास्त्रवेत्ता । तर्काध्ययनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ स षड्विधो यथा । वैशेषिक १ औलूक्य २ बार्हस्पत्य ३ नास्तिक ४ लौकायतिक ५ चार्व्वाक ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा अप्पयदीक्षित वैराग्यशतके । ४१ ।
"काशी मे वाराणसी वा शाशा वा तार्किकस्य गुरु ।
अंशकमे यदि सम्यगशापि मासु प्रक
पन्नः ॥)

तार्क्ष, पुं (तृक्ष इव । स्वार्थे अण् ।) कश्यपः । यथा, हैमात्तरे ।

"प्रमथ्य तरसा राज्ञ प्राकारौ वैद्यपन्नगान् ।
प्रश्नता सर्व्वलोकानां तार्क्षपुत्र सुधामिव ॥"
(विनतायां जातः कश्यपपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ७० ।
"तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चासितध्वजः ।
अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥")

तार्क्षी, स्त्री, (तार्क्ष + गौरादित्वात् ङीष् ।) पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तार्क्ष्य, क्ली, रसाञ्जनम् । इति मेदिनी । ये ८७ ॥ (यथास्य पर्य्याया वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"तार्क्ष्यं शैलं नीलवर्णमञ्जनञ्च रसाञ्जनम् ॥")

तार्क्ष्य, पुं (तार्क्षस्य कश्यपस्य अपत्यम् । तार्क्ष + "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) अश्वः । सर्पः । गरुडाग्रजः । गरुडः । इति मेदिनी । ये, ८७ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४९ ।
'अस्मिन् तार्क्ष्यात् किल कालियेन
मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ॥"
तथाच ऋग्वेदे । १ । ८९ । ६ ।
'स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमि
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥'
"तृक्षस्य पुत्रो गरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्ति अवि नाशं विदधातु ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
'तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा न स्वस्ति दधातु ॥"
इति वाजसनेयसंहिताभाष्ये महीधरः । २५ । १९ ॥ अश्वसुतर्षीणामपत्यम् । यथा, महाभारते । ३ । १८४ । ८ ।
'जगुश्चारिष्टनेमीश्च तार्क्ष्यश्चाप्यमनञ्जया ॥"
तथाच तत्रैव । १२ । २८८ । ४ ।
'एवमुक्तस्तु तार्क्ष्येण सर्व्वशास्त्रविदां वरः ।
विबुध्य सम्पदश्चाग्र्यां सद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥")
शालवृक्षः । स्वर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥
अश्वकर्णवृक्षः । स्यन्दनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१८ ॥ (क्षत्रियविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५१ । १५ ।　　[गन्ध ॥"
'अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्नवैः
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
'गन्धर्व्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥"
पर्व्वतविशेषः । इति केचित् ॥)

तार्क्ष्यज, क्ली (तार्क्ष्ये सुपर्णे तद्वत् जायते । यद्वा, तार्क्ष्ये पर्व्वते जायते इति । जन + ड ।) रसाञ्जनम् । इति भावप्रकाशः ॥

तार्क्ष्यध्वज, पुं, (तार्क्ष्यो गरुडः ध्वजे यस्य ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

तार्क्ष्यनायक, पुं, (तार्क्ष्याणां सर्पाणां नायक, प्रापकः । अस्मात् दासत्वात् विमातृपुत्रसर्पाणां पक्षात् तथात्वम् ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तार्क्ष्यनाशकः । इति केचित् ॥)

तार्क्ष्यप्रसव, पुं (तार्क्ष्ये पर्व्वते प्रसवोऽस्य ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तार्क्ष्यशैल, क्ली, (तार्क्ष्यशैले भवम् । अण् ।) रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये ।
'त्रिफला पुराणं चक्रमर्दस्य बीजं
मिन्दुप्लुतं केशरं तार्क्ष्यशैलम् ॥")

तार्ण्णी, स्त्री (तार्ण्णस्य पत्निका प्रिया । अण् ङीप् च ।) वनलताविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

ताल, क्ली, (तलयत्यनेनेति । तल प्रतिष्ठायाम् + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) हरितालम् । (अस्य नामानि यथा,—
"हरितालं तालमालं मालं शैलूषभूषणम् ।
पिञ्जरं रोमहरञ्च तालकं पातमित्यपि ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)
तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गासिंहासनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०२ ॥ (तालस्य विकारः । "तालादिभ्योऽण् ।" ४ । ३ । १५२ । इत्यस्य तालाद्धनुषि इति वार्त्तिकोक्त्या अण् । धनुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ तालक्षीरम् । अस्य तस्य फलं ।) तालफलम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । ५ ।
'शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षान्महीतलम् ।
तालैरिव महाराज ! वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥')

ताल पुं, (तलत्यत्र । तल + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तालद्रुमः २ पत्री ३ दीर्घस्कन्धः ४ ध्वजद्रुमः ५ तृणराजः ६ मधुरसः ७ मदाढ्यः ८ दीर्घपादपः ९ चिरायुः १० तरुराजः ११ दीर्घपत्रः १२ गुच्छपत्रः १३ आसवद्रुः १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ लेख्यपत्रः १५ महोन्नतः १६ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तदाहश्रमापहत्वञ्च ॥ * ॥ अस्य रसगुणाः । कफपित्तदाहशोफनाशित्वम् । भ्रान्तिकारित्वञ्च ॥ * ॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वम् । मलत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्वादुरसत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातपित्तश्रमदाहक्षयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । बहुमूत्रत्वम् । तन्द्राभिष्यन्दिशुक्रदायकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ वातनाशिकृष्ठरक्तपित्तनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । वृष्यत्वम् । ग्राहित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तद्बीजस्य अर्थात् तालशस्यस्य गुणाः । मूत्रकरत्वम् । मिष्टत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ तन्मस्तकमज्जगुणाः । मधुरत्वम् । अल्पत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ तालाम्बुगुणाः । पित्तनाशित्वम् । शुक्रस्य वृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तालजतरुणतोयगुणाः । अतिशयमदकारित्वम् । तदम्लीभूतं पित्तवातदोषहरं । इति भावप्रकाशः ॥ कफनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । वातलत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तालप्रलम्बगुणाः । हृद्यत्वम् । वातरागनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तालनवप्रलम्बगुणाः । त्रिविधास्रदरत्वम् । लघुत्वम् ।

ताल:

श्लेष्मकारित्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । सस्नेहत्वम् । मधुरत्वम् । सारकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तालशिरोगुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्रातङ्करोगनाशित्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति । राजवल्लभः ॥ * ॥

गीतकालक्रियामानम् । अयं स्वर इयत् कालं गेयः इयत् कालं विलम्बितं इयत् कालं द्रुतं द्रवत् कालं मध्यमिति बोधयितुं हस्तहस्तैरङ्गुल्याकुञ्चन प्रसारणादिक्रियाभिर्नियतं गानशय्येति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः ॥ शार्ङ्गे इदमियत् कालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याकुञ्चनादिक्रियामानं ताल इति ॥ कालस्य एकद्वित्रिमात्रात्वधारणनियमितस्य क्रियायाः परिच्छेदात्मिकायाः परिच्छेदहेतुस्ताल इति मधुः ॥ कालेन नर्त्तनगलवाद्यनक्रियाणां मानं तालः । तारादेककालमेषां विरामस्ताल इत्यन्ये । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा । गौरीश्वरयोर्नृत्येन तालो बभूव । तस्य कारणम् । क्रियाकालश्च । हरनृत्यस्य ताण्डवं गौर्य्या नृत्यस्य लास्यं इति संज्ञा अर्थात् पुरुषनृत्यस्य ताण्डवं नार्य्या नृत्यस्य लास्यमिति नाम । ताण्डवस्याद्याक्षरेण लास्यस्याद्याक्षरेण च मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ तस्य भेदा यथा,—

"चच्चत्पुटः१ चाचपुटः२ षट्पितापुत्रकस्तथा३ ।
उद्घट्टकः४ सन्निपातः५ कङ्कणः६ कोकिलारवः७ ॥
राजकोलाहलो८ रङ्गविद्याधर९ शचीप्रियौ१० ।
पार्व्वतीलोचनो ११ राजचूडामणि १२ जयश्रियौ १३ ॥
वादकाकुल१४ कन्दर्प१५ नलकूवर१६ दर्पणाः१७ ।
रतिलीलो१८ मोक्षपतिः१९ श्रीरङ्गः २० सिंहविक्रमः २१ ॥
दीपको २२ मल्लिकामोदो २३ गजलीलश्च २४ चर्चरी २५ ।
कुहक्को २६ विजयानन्दो २७ वीरविक्रम २८ टेङ्किके २९ ॥
रङ्गाभरण ३० श्रीकीर्त्ति ३१ वनमालि ३२ चतुर्मुखाः ३३ ।
सिंहनन्दन ३४ नन्दीश ३५ चन्द्रबिम्ब ३६ द्वितीयकाः ३७ ॥
जयमङ्गल ३८ गन्धर्व्व ३९ मकरन्द ४० त्रिभङ्गयः ४१ ।
रतितालो ४२ वसन्तश्च ४३ जगझम्पो ४४ ऽथ गारुगिः ४५ ॥
कविशेखर ४६ घोषौ च ४७ हरवल्लभ ४८ भैरवौ ४९ ।
गतप्रत्यागतो ५० महातालो ५१ भैरवमस्तकः ५२ ।
सरस्वतीकण्ठाभरणः ५३ क्रीडा ५४ निःसारुरेव च ५५ ।
मुक्तावली ५६ रङ्गराज ५७ भरतानन्दा ५८ दितालकाः ५९ ॥
सम्पक्वेष्टाक ६० इत्यादि ताला भरतसम्मताः ।
संक्षेपतो निगदिता अमीषां लक्षणं यथा ॥ * ॥
अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयमेकमात्रं लघु स्मृतम् ।
द्विमात्रन्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमात्रन्तु प्लुतं मतम् ॥
ताले चच्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघुः प्लुतः १ ।
गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे ॥ २ ॥
गलगालगलाश्चैव षट्पितापुत्रके मताः ३ ।
उद्घट्टके तु गमनाः ४ सन्निपाते गुरुर्मतः ॥५॥
चतुर्व्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः ६ ।
पूर्णः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥
लचतुष्कं गलौ पूर्णे खण्डे बिन्दुद्वयं गुरुः ।
यगणस्तु समे ज्ञेयस्तगणो विषमे भवेत् ॥
खचतुष्कं सयत्वन्तं गुरुबिन्दुचतुष्टयम् ।
सयत्वन्तं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः ॥७॥
लचतुष्कं सयत्वन्तं खत्रयं खत्रयं लघुः ।
लघुर्बिन्दुद्वयञ्चेति राजकोलाहलाभिधे ॥८॥
खद्वयं द्वौ प्लुतौ यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९ ।
लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गुरवस्त्रीणि यत्र वै ॥
प्लुतद्वयञ्च यत्रास्ति स तालः स्याच्छचीप्रियः ॥१०॥
खद्वयं गुरुलौ बिन्दुर्गौ प्लुतौ गौ प्लुतौ पुनः ।
यत्र तालः स विज्ञेयः पार्व्वतीलोचनाभिधः ॥११॥
राजचूडामणौ बिन्दुर्लश्च बिन्दुर्लगौ मतौ ॥ १२ ॥
रगणो नौ गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते ॥ १३ ॥
प्लुतौ लघुचतुष्कञ्च मौ नौ द्रुतयुगं लघुः ।
लचतुष्कं विना शब्दं तालः स्याद्वादकाकुलः ॥१४॥
द्रुतद्वयं वकारश्च कन्दर्पेऽपि प्रकीर्त्तितः ॥ १५ ॥
चत्वारो गुरवो यत्र चत्वारः प्लुतका अपि ।
लघ्वक्षराणि चत्वारि तालोऽयं नलकूवरः ॥१६॥
बिन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पणः ॥ १७ ॥
रतिलीले विधातव्यं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम् ॥१८॥
आदौ षोड़शगुरवो द्वात्रिंशल्लघवस्ततः ।
चतुःषष्टिर्द्रुता यत्र सोऽयं मोक्षपतिर्मतः ॥ १९ ॥
श्रीरङ्गसंज्ञके ताले मगणाल्लघुप्लुतौ मतौ ॥ २० ॥
सिंहविक्रमताले तु मगणो नखगाः खगौ ॥२१॥
प्लुतो लघुः प्लुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥ २२ ॥
ताले स्यान्मल्लिकामोदे लद्वयं खचतुष्टयम् ॥२३॥
लचतुष्कं विरामान्तं गजलीले प्रकीर्त्तितम् ॥२४॥
अष्टकलस्तु चर्च्चर्य्यां विरामान्ते द्रुतौ लघुः ॥२५॥
द्रुतद्वन्द्वं भवेत्ताले कुहक्काख्ये लघुद्वयम् ॥२६॥
भवेद्विजयानन्दे लत्रयञ्च लघुत्रयम् ॥ २७ ॥
वीरविक्रमताले तु द्रुतौ लगौ ततः प्लुतः ॥ २८ ॥
टेङ्किका रगणेन स्यादेकेनैव क्षतास्पदे ॥ २९ ॥
भगणो गप्लुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ॥ ३० ॥
श्रीकीर्त्तिसंज्ञके ताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ॥३१॥
चतुर्द्रुता लघू द्वौ तु द्रुतो गो वनमालिनि ॥ ३२ ॥
चतुर्मुखाभिधे ताले यगणानन्तरं प्लुतः ॥ ३३ ॥
भगणः प्लुतो लगौ बिन्दुद्वयं गौ नः प्लुतस्तथा ।
लघुः प्लुतो द्रुतश्चैको लघुद्वयमथापि च ॥
निःशब्दं लचतुष्कञ्च ताले स्यात् सिंहनन्दने ॥३४॥
गो लघुर्गौ लघुः प्लुतस्ताले नन्दीश्वरे मताः ॥३५॥
गो द्रुतौ नौ प्लुतद्वन्द्वं चन्द्रबिम्बे प्रकीर्त्तितम् ॥३६॥
द्रुतद्वन्द्वं लघुश्चैकस्ताले स्यात्तु द्वितीयके ॥३७॥
सकारश्च यकारश्च जयमङ्गलनामनि ॥ ३८ ॥
चत्वारो गुरवो बिन्दुश्चात्वारश्च प्लुता अपि ।
बिन्द्वौ दशषट् लाश्च ताले गन्धर्व्वसंज्ञके ॥३९॥
मकरन्दे द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वमथो गुरुः ॥ ४० ॥
गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव त्रिभङ्गिः परिकीर्त्तितः ॥४१॥
अत्र रतितालस्य लक्षणं पतितम् ४२ ॥
वसन्तताले कर्णयो नगणो मगणस्तथा ॥ ४३ ॥
जगझम्पे गुरुश्चैको विरामान्तश्च खद्वयम् ॥४४॥
गप्लुतौ लौ द्रुतौ लश्च द्रुतो गारुगि ॥ ४५ ।
शेखरे ॥ ४६ ॥
प्लुतः स्याच्च नगौ लश्च खद्वयञ्च ततो लघुः ॥
खचतुष्कं विना शब्दं यत्र घोषः स उच्यते ॥४७॥
हरवल्लभताले च प्लुतो लौ गौ च खद्वम् ॥४८॥
भगणः प्लुतौ नगौ गयौ प्लुतो लघुश्च भैरवे ॥४९॥
गतप्रत्यागते ताले लौ मौ गौ नौ प्रकीर्त्तितौ ॥५०॥
चतुर्लघुर्महाताले विरामान्तं द्रुतद्वयम् ।
लगौ गौ नो नगौ गश्च खद्वयं लद्वयं पुनः ॥५१॥
नचतुष्कं विना शब्दं ताले भैरवमस्तके ॥ ५२ ।
सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघुश्च द्रुतद्वयम् ॥५३॥
एक एव प्लुतो यत्र क्रीडातालः स उच्यते ॥५४॥
द्रुतद्वयं विरामान्तं ताले निःसारुके मतम् ॥५५॥
खत्रयं सविरामान्तं नौ पुनः खत्रयन्तथा ॥
प्लुतौ गः खयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा ॥५६॥
लगौ बिन्दुयुगं गौ लो रङ्गराजे प्रकीर्त्तितः ॥५७॥
खद्वयं सविरामान्तं गुरुः प्लुतद्वयं लघुः ।
यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञकः ॥ ५८ ॥
आदिताले लगुरुरेक इत्याह भरतो मुनिः ॥५९॥
मगणश्च प्लुतान्तः सम्पक्वेष्टाकतालके ॥ ६० ॥
एकाधिकशतं तालं षष्टिर्मुख्यतमा इमे ॥"*॥

अथ प्रस्तारः ।

"गुरुः प्लुताधोभागे तु गुर्व्वधोभागतो लघुः ।
द्रुतं लघोरधोभागे तुल्या तुलया तु मङ्क्तिका ॥
उद्धृत्ता च कला मध्यादित्यं प्रस्तारणक्रमः ।
सर्व्वप्लुतात् समारभ्य मात्रानिबद्धनिर्म्मितात् ।
तावत् प्रस्तारयेदन्ते यावत् सर्व्वं द्रुतं भवेत् ॥"

अत्र तालप्रस्तारे पिङ्गलवन्नष्टोद्दिष्टमेरुपताकादयः सन्ति बाहुल्यभयान्नोक्ताः ॥ * ॥

अथ प्लुतादिमात्राभेदेन तालघातनम् ।

"ताले निष्ठातहस्तः प्लुतमगुघटयेद्घातमेकं सशब्दं
तत्पश्चात् द्वौ च घातौ निनदविरहितौ दर्शयेद्दूरतोऽधः ।
शून्यत्वात् फलतालाविति जगति पुनः स्वनसिद्धौ सनन्दावित्थं घातत्रयं तत् त्रिकलतगुरुवद्दिर्विदध्यात् द्रुकारम् ॥
एको घातः सशब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीनस्तथान्यः
सोऽपूर्णं याति लीलावलयवलयितोत्तानहस्ताङ्गुलीभिः ।
किञ्चोच्चैकैकमात्रा समुदयिनि लघौ घात एको निनादी

धातो मात्रार्द्धभाजि द्रुतवपुषि लघोरर्द्धमानेन
घातः ।

इति तालपातनप्रकारः ॥ * ॥

श्रीरङ्गो मणिबन्धकङ्कणवहो मुक्तावलीमण्डनः
क्रीडाहेतुवसन्तरक्तहृदयो गन्धर्व्वलीलारतः ।
तालार्ण्णवपतिचतुर्मुखननो यो राजचूडामणि-
स्तस्य तालमयस्तुतिद्रुतवरं संसारबन्धच्छिदे ॥
अपि च ।
नन्दार्थोऽर्द्धेन्दुमूर्द्धेन वननक्तचन्द्रविनोदय,
कन्दर्पो मन्मथश्च तुलितो यस्यानिरूपे गुणे ।
कण्ठाभः किल कोकिलारवभवो गाथो जय
श्रीरङ्गो
तालात्मा सुरजिच्चिरन्तनगुणः संसारपारा-
वलीम् ।
रम्भा च कविचक्रवर्त्तिपदवी विद्यावनैरञ्चित
सौभाग्यैरिव यमर्ज्जुनयशाः श्रीभोजनस्तु
श्रीधरः ।
मम आत्मशुभगुरस्य भणिता सङ्गीतदामोदरे
तालात्र लक्षणप्रस्तवस्ता यातस्तीय,
पटु ।"॥

अन्यच्च ।
'आद्यावरजाया बद्धो तत्र द्वन्द्वचतुर्द्दश' ।
द्वादशमात्रबन्धादि शून्यनाट्यं ततः परम् ॥
अथाष्टतालभेदाः । आड १ दोज २ ज्योति ३
चन्द्रशेखर ४ गञ्जनम् ५ पञ्चताल ६ रूप-
कम् ७ समताल ८ ॥ अथ रुद्रतालस्य भेदाः ।
वीरविक्रम १ विषमसमुद्र २ घरणम् ३ वीर-
दर्पक ४ मल्लक ५ कन्दर्प ६ कांशपाहिड ७
ध्रुवचरणम् ८ दण्डकोषी ९ गजेन्द्रगुरु १०
छुटका ११ । अथ ब्रह्मतालभेदाः । ब्रह्म १ विराम
ब्रह्म २ घटकला ३ सप्तमात्रा ४ ॥ अथेन्द्रताल
भेदाः । इवसार १ देवपाली २ मदनदोला ३
गुरुगर्भ ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाव ६ ।
अथ चतुर्द्दशतालभेदाः । चिह्नताल १ चन्द्र-
माला २ देवमाला ३ अर्द्धज्योतिका ४ स्वर्गा-
सार ५ समाद ६ धराधरा ७ वसन्तताल ८
काककला ९ कौरमन्दा १० ताण्डवी ११ चर्य्य-
धारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ।
एषां लक्षणानि यथा,—
एकतालं तत शून्यं युगलं तालिका परे ।
सङ्गीते प्रथमः सार आडताल प्रकीर्त्तितः १ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
दैवशून्य कलाभेदे दोजतालश्च भवेत् पृथक् २ ॥
प्रथमं युगलं तालं एक शक्तयापरं ।
कल्लोदे तालभेदे ज्योतिश्च परिकीर्त्तितम् ३ ॥
चन्द्रशेखराख्या युग्मं तथा चन्द्रशेखरं ।
तत तालं विभक्तं च चन्द्रशेखरभाषितम् ४ ॥
एकताले भवेदेव क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
चन्द्रतालं रङ्गकश्च गञ्जनो मुनिभाषितम् ५ ॥
प्रथमं युग्मदेव तत्पर तालैककम् ।
शेषे द्रुतं तथा शून्यं पञ्चताल प्रकीर्त्तितम् ६ ॥
युगलं प्रथमं तालं तत्परञ्चैकशून्यकम् ।
शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्त्तितम् ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् ।
शेषे युगलतालश्च समतालं भवेत् परम् ८ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत् ।
तत्परं युगलं तालमित्येव वीरविक्रमः १ ॥
युग्मताल तथा शून्यं तत्परं द्वयतालकम् ।
शेषे च युगलं तालं समुद्रविषमं स्मृतम् २ ॥
युग्मतालश्च शून्यश्च एकतालश्च तत्परे ।
शेषेकञ्च त्रिशून्यश्च विषमं घरणं भवेत् ३ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
युगलं युगलं पश्चात् स वीरदर्पकः स्मृतः ४ ॥
प्रथमं एकतालश्च तत्परं शून्यमेककम् ।
शेषेकञ्च त्रितालश्च मल्लकस्य गतिर्यथा ५ ॥
समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पमिष्यते ।
समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पे नास्ति तत् पुनः ६ ॥
पञ्चतालात् परं शून्यं कांशपाहिडमुत्तमम् ।
अयुग्मञ्च भवेत् चक्रं सङ्ग्रामस्य यथा गतिः ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् ।
शेषेकञ्च त्रितालश्च ध्रुवचरणभाषितम् ८ ॥
एकतालमेकशून्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात् ।
विराम एकतालश्च यागभेदे दण्डकोषिका ९ ॥
युगलं युगलं पश्चात् तदन्तेऽप्येकतालकम् ।
शेषे च युग्मशून्यश्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ॥
युग्मशून्य विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे ।
छुटकाख्यानकं धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ॥

युग्मञ्च चक्रं प्रथमैकतालं
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् ।
प्रख्यस्य तालञ्च सङ्गीतमध्ये
यथा कपोतो हि करोति शब्दम् १ ॥

युग्मताल भवनन्त एकतालश्च तत्परे ।
शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २ ॥
प्रथमञ्चैकतालश्च युग्मशून्यं तथा परे ।
शेषेकञ्च त्रितालेति घटकला खलु कथ्यते ३ ॥
आदौ युग्मं तथा युग्म त्रितालश्च तथा परे ।
सप्तमात्रा भवन्त्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४ ॥
सविरामं त्रितालश्च एक शून्यं तथापरे ।
शेषे चक्रं त्रितालश्च इवसार इतीरितः १ ॥
द्वितयशून्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।
द्विशेष द्विशून्यमित्येवं देवपाली २ ॥
प्रथममेव युग्मताल तत्पश्चादेकशून्यं विरामे ।
शेषे त्रितयतालं भवतीति मदनदोला ३ ॥
युग्मतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा ।
अन्तेऽपि तथा चक्रं गुरुगर्भमं ईरितम् ४ ॥
आरम्भश्च यथा धारा तथा तालो भवेत् पुनः ।
पञ्चतालान्तरालीति पञ्चालीति प्रकीर्त्तिता ५ ॥
सविरामं चतुस्तालं त्रिताल शून्यमन्ततः ।
मेघारम्भे यथा केका स्वयम्भू इन्द्रभावितः ६ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेण त्रितयं तत ।
शेषे चतुर्थं चक्रं चिह्नताल इतीरितः १ ॥
एकतालस्तथा युग्मं तालं प्रचैकतालकम् ।
शेषे चौथि च शून्यानि चन्द्रमाला भवेत् परा २ ॥
प्रथमं घटकतालश्च अन्ते त्रितालं भवेत् क्रमे ।
शेषे युग्मं तथा शून्यं देवमाला च सोच्यते ३ ॥
चन्द्रशून्यं त्रितालश्च विरामेण क्रमेण तु ।
चलाङ्गुलं भवन्त्येव अर्द्धज्योतिरिति स्थिति ४ ॥

एकैकतालान्तरयुग्मतालान्
शून्यत्रयं तत्परमेकतालम् ।
कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या
च स्वर्गसाराख्यकवीनतालः ५ ॥

युग्मशून्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् ।
समाद्याख्योऽन्तरे शून्यं इति सर्व्वत्र भाषितम् ६ ॥

तथामुदे दामिनि श्रीशयानं
तथा सुधम्भद्रुततालभागम् ।
युग्मं चक्रं क्रमतश्च तालं
शेषे त्रितालश्च धराधराख्या ७ ॥

एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
क्रमात्तालत्रयञ्चैव वसन्ताख्यमुदाहृतम् ८ ॥
सविरामं द्वयं ताल युग्मतालं तथा परे ।
शेषेकञ्च त्रितालश्च भवेत् काककलेति सा ॥ ९ ॥
त्रितालश्च भवेच्चक्रं तत्परमेकतालकम् ।
शेषेऽपि च त्रितालश्चेत् कौरमन्दा प्रचक्षते १० ॥
युग्म युग्मं तथा युग्मं तालश्चैकं भवेत क्रमात् ।
त्रिशून्य कलाभेदे ताण्डवीति भवेत् पृथक् ११ ॥
सविरामं द्वय तालं युग्मशून्यश्च तत्परम् ।
शेषोर्द्धेन्तु त्रितालश्च चर्य्यधारा प्रकीर्त्तिता १२ ॥
चन्द्रशून्यं विरामेण द्वयं ताल भवेत् क्रमात् ।
अशुद्धेन भवेच्चक्रं भाषाख्यं तालमुत्तमम् १३ ॥
आदावन्तु त्रितालश्च द्वय तालं विरामकम् ।
इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीतभुवि सम्मतः ।"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

दशावतारप्रबन्धलक्षणं प्रबन्धशब्दे निबन्धाय
प्रबन्धवाद्यलक्षणं वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
करतलम् । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां शब्दितम् । करा
स्फालः । (यथा, मेघदूते । ७९ ।
"तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्त्तितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥")
कांस्यनिर्म्मितवाद्यभाण्डम् । नृत्यम् । इति
मेदिनी । ले, ९४ ॥ (महादेवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १२८ ।
"नन्दताल: करस्थाली ऊर्द्धसंहननो महान् ।")

तालकं, क्ली, (तालमेव । ताल + स्वार्थे कन् ।)
हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ ताल
कस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
"अशुद्धं तालमायुष्यं तुकफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोचं कुरुते तेन शोधयेत् ॥
अथ तालकस्य शोधनविधिः ।
तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके क्षिपेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजे रसे ।
तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च त्रिफलाजले ।
एवं यन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुध्यति तालकम् ॥
अथ तालकस्य मारणविधिः ।
पत्राणं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्वे विमर्द्दयेदिनं ततः पश्चाद्विशोधयेत् ।
ततः पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत् ।

तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥
आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदापयेत् ।
एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तुल्यैकरक्तिका ॥
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥”
अन्यच्च ।
“तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्यान्यविधं हरितालमारणम् । यथा, वैद्यक-
रसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
“तालकं कणशः कृत्वा सुशुद्धं हुण्डिकान्तरे ।
चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्भवैः ॥
क्षारोदकैश्च संपिष्टस्तद्धाधो यावमूकजम् ।
चूर्णं दत्त्वा निरुध्याथ कुश्माण्डैश्च प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मुखं निरुध्याथ चतुर्यामं क्रमाग्निना ।
पचेदेवं हि तच्चूर्णं कुष्ठादौ परियोजयेत् ॥”
मतान्तरम् ।
“अम्ललोनीजलैर्भाव्यं तालं द्वादशयामकम् ।
तथैव निम्बनीरेण ततश्चूर्णोदकेन च ।
प्रक्षाल्य शाल्मलीक्षारैर्द्विगुणैः खातमध्यगम् ।
विधाय कवचीयन्त्रं वालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
द्वादशप्रहरं पक्वा स्वाङ्गशीतश्च चूर्णयेत् ।
खादयेद्रक्तिकामेकां कुष्ठश्लीपदशान्तये ॥”
इति हरितालमारणम् ॥)
(तालमिव कायतीति । कै+कः ।) द्वार-
यन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला
इति भाषा ॥ तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तालकाभः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा
इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । ३१ ॥ तद्वति, त्रि ॥
तालकी, स्त्री, (तालकस्य तालवृक्षस्य इयम् ।
तालक+अण्+ङीप् ।) तालसुरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥
तालक्षीरकं, क्ली, (तालजातं क्षीरमिव । ततः
इवार्थे स्वार्थे वा कन् ।) तालसम्भूततवक्षीरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तालध्वजः, पुं, (तालो ध्वजो यस्य ।) वलदेवः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
५४ । १० ।
“नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो वली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥”
पर्व्वतविशेषः । यथा, शत्रुञ्जयमाहात्म्ये ।१।३५२।
“शत्रुञ्जयो रैवतश्च सिद्धिक्षेत्रं सुतीर्थराट् ।
टङ्कः कपर्द्दी लौहित्यस्तालध्वजकदम्बकौ ॥”)
तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृक्षो ध्वजचिह्नं
यस्याः ।) पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारे ।
“अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदिवोपमा ॥”
तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) भाद्रशुक्लनवमी । यथा,
“मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी बहुलेतरा ।
तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत् ॥”
इति संवत्सरकौमुदीधृतगरुड़पुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी ख्याता ॥ (अस्यां नवम्यां
सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिर्यथाविधानं
नारायणं लक्ष्मीञ्च संपूज्य व्रतकथा श्रोतव्या ।
तत्कथा यथा,—
“मेरुपृष्ठे सुखासीनं कृष्णं कमलया सह ।
उवाच मधुरं वाक्यं स्मितपूर्व्वं सुदाम्भिका ॥
शृणु मे वचनं देव ! स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं कृतेन विमुच्येत किं कृतेन फलं लभेत् ।
तन्मे ब्रूहि सुरश्रेष्ठ ! नारीणां कारणं ध्रुवम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
पूर्व्वं हि मम भार्य्ये द्वे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्म्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
केनचिद्वाक्यदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दुःखार्त्ता शोकसन्तप्ता रुदती बहुशो मुहुः ।
कियत्काले च सम्पन्ने व्रजन्ती च तपोवने ॥
अरण्ये विजने गत्वा कस्मिन्मुनिवराश्रमे ।
रुदित्वा च विधानेन सर्व्वं दुःखं न्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु मुनिश्रेष्ठः प्रोवाच रुदतीं शुभाम् ।
भये पुत्त्रिणि ! मा रोदीः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥
सत्यभामोवाच ।
दुःखं मे बहुशस्तात ! शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथ्यतां मुनिशार्दूल ! स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
मुनिरुवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे नवमी या तीथिर्भवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामोवाच ।
विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तन्मे ब्रूहि मुनिश्रेष्ठ ! कारणं किन्तदुच्यताम् ॥
मुनिरुवाच ।
स्थण्डिले मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिनार्च्चयेत् ॥
नैवेद्येन सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनैव विनिर्म्मितम् ॥
तस्यं तत् पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य विप्रहस्ते समर्पितम् ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् व्रतं साङ्गं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतियत्नतः ॥
नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुत्त्रपौत्त्रैः परिवृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
धनधान्यसमृद्धिश्च अवैधव्यञ्च नित्यशः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥
सम्पूर्णे तु व्रते भूते प्रतिष्ठां तदनन्तरम् ।
विप्राय दक्षिणा देया सुभोज्यञ्च विधानतः ॥
एवं कुरु सदा विज्ञे ! शृणु भाषणमुत्तमम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी मुनेर्व्वचनगौरवात् ।
व्रते सम्पूर्णतां याते केशवस्तामुपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवो वचनं मधुरं शुभम् ।
असौभाग्येन यद्दुःखं तत् ते सर्व्वं विनश्यतु ॥
सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव शोभने ! ।
इति तस्यै वरं दत्त्वा गृहीत्वा तां पुरं ययौ ॥
इदं या कुरुते साध्वी व्रतं सा सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतञ्च या नारी करोति धर्म्मतत्परा ॥
तस्याश्च भवने लक्ष्मीश्चञ्चला निश्चला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवैधव्यं सदा पुनः ॥
पत्युश्च सुभगा साध्वी पुत्त्रपौत्त्रान्विता भवेत् ।
धनधान्यसमृद्धिश्च ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”
इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा
समाप्ता ॥*॥ व्रतेऽस्मिन् नवफलानि दातव्यानि ।
तानि यथा,—
“पिण्डखर्ज्जूरं जातिश्च एला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भापक्वफलन्तथा ।
तत्र मुख्यं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम् ॥”*॥)
तालपत्रं, क्ली, (तालस्य पत्रमिव ।) ताड़ङ्कः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ तालवृक्षस्य पर्णश्च ॥
(एतस्य व्यजनगुणा यथा,—
“तालपत्रमरुद्रूक्षः कोष्णो वातस्य शान्तिकृत् ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोगविकारहा ॥
दाहपित्तश्रमग्लानिनाशनो भ्रमशान्तिकृत् ।
मधुरोऽतिश्रमघ्नः स्यादार्द्रत्वे कफकोपनः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
तालपत्रिका, स्त्री, (तालपत्री+स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) मुषली । तालमूली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृति-
र्ज्ञातव्या ॥)
तालपत्री, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।)
मूषिकपर्णी । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ (यथा,
“गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
अस्थ्नों विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)
तालपर्णं, क्ली, स्त्री, (तालः खड्गमुष्टिरिव पर्ण-
मस्य ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
तालपर्णी, स्त्री, (तालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
ङीप् ।) मधुरिका । इति जटाधरः ॥ मुरा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥
तालपुष्पकं, क्ली, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।
कप् ।) प्रपौण्डरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तालभृत्, पुं, (तालं बिभर्त्ति ध्वजरूपेणेति । भृ
+क्विप् ।) वलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तालप्रलम्बं, क्ली, (ताले तालवृक्षे प्रलम्बते इति ।
प्र+लम्ब+अच् ।) तालजटा । यथा,—
“तथा तालप्रलम्बस्य रूपं जलरुणापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली+स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २।४।११८ ॥
तालमूली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ।
ङीप् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तत्पर्य्यायः ।
अर्शोघ्नी २ मुषली ३ ताली ४ खलिनी ५ ।

घातो मात्रार्द्धभाजि द्रुतवपुषि लघोरर्द्धमानादेव घातः ॥

इति तालघातनप्रकारः ॥ * ॥

श्रीरङ्गो मणिसन्धकङ्कणवरो मुक्तावलीमण्डनः क्रीडाहेतुवसन्तकृद्धृदयो गन्धर्व्वलीलारतः । सान्तःकोपपतिश्चतुर्मुखगतो यो राजचूडामणि साद्य तालमयस्तनोतु भवतां संसारबन्धं हरिः ॥ अपि च ।

नन्दीग्रीष्मैर्हतैतर्मुखेन वलतस्तच्चन्द्रविमोदय कन्दर्पो नलकवरश्च तुलितौ यस्यातिरूपे तुले । कण्ठान्तः किल कोकिलारवभवो वाद्यौ जय श्रीरङ्गो

तालात्मा सुरजिच्छिनत्तु सगुणः संसारपाशावलीम् ॥

ख्यातो यः कविचक्रवर्त्तिपदतो विद्यापतेरर्चितः सोऽभयसिम समर्च्यनयशाः सोऽजीजनत श्रीधरः ।

तस्य श्रीलशुभङ्करस्य भणितौ सङ्गीतदामोदरे तालाद्यः स्तवकोऽयुतस्तवकतौ यातस्तृतीयः पट्टः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

आन्नादङ्घ्रस्तथा रुद्रो ब्रह्म इन्द्रश्चतुर्द्दश ।

दयावतारवन्धादि नृत्यनाट्यं ततः परम् ॥

अथाष्टतालभेदाः । आड १ दोज २ ज्योति ३ चन्द्रशेखर ४ गञ्जनम् ५ पञ्चताल ६ रूपकम ७ समताल ८ ॥ अथ रुद्रतालस्य भेदाः । वीरविक्रम १ विषमसमुद २ धरकम ३ वीरदर्पक ४ मण्डूक ५ कन्दर्प ६ डाम्पपाड्डि ७ ध्रुवचरणम् ८ दपकोवी ९ गजेन्द्रगुरु १० छुटका ११ । अथ ब्रह्मतालभेदाः । ब्रह्म १ विराम ब्रह्म २ वटकला ३ सप्तमात्रा ४ ॥ अथेन्द्रतालभेदाः । देवसार १ देववाली २ मन्मनदोला ३ गुरुगन्धर्व्व ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाष ६ ॥ अथ चतुर्द्दशतालभेदाः । चिङ्गताल १ चन्द्रमात्रा २ देवमात्रा ३ अर्द्धज्योतिका ४ स्वगसार ५ समाप्त ६ धराधरा ७ वसन्तवाक ८ काककला ९ कौरग्नन्दा १० ताण्डवी ११ चर्पधारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ॥ तेषां लक्षणानि यथा,—

एकतालस्तथा शून्यं युगलं तालिका परे ।

सङ्गीते प्रथमं सारं आडतालं प्रकीर्त्तितं १ ॥

एकतालश्च शून्यञ्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।

प्रपशून्यं कलाभेदे दोजाख्यश्च भवेत् पृथक् २ ॥

प्रथमं युगलं तालं एकं एकस्तथापरे ।

कलाभेदं गान्धर्वे ज्योतिश्च परिकीर्त्तितम् ३ ॥

चन्द्रश्चन्द्रस्तथा युग्मं तथा चन्द्रस्तथापरे ।

यत्र ताला निभवश्चैव चन्द्रशेखरभाषितः ४ ॥

एकमात्रो भवेच्छून्ये क्रमेणापि चतुष्टयम् ।

प्रथमशून्यं गञ्जनञ्च सर्व्वतो मुनिभाषितम् ५ ॥

प्रथमं युगलञ्चैव ततपरं तालमेककम् ।

ग्रीवे युग्मं तथा शून्यं पञ्चतालं प्रकीर्त्तितम् ६ ॥

ग्रीवे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्त्तितम् ७ ॥

एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् ।

ग्रीवे युगलतालश्च समतालं भवेत् परम् ८ ॥

एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत् ।

ततपरं युगलं तालमित्येव वीरविक्रमः १ ।

युग्मतालं तथा शून्यं ततपरं द्वयतालकम् ।

ग्रीवे च युगलं तालं समुद्रविषमं स्मृतम् २ ॥

युग्मतालश्च शून्यञ्च एकतालश्च ततपरे ।

ग्रीवैकश्च त्रिशून्यश्च विषमं धरकं भवेत् ३ ॥

एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।

युगलं युगलं पश्चात् स वीरदर्पकः स्मृतः ४ ॥

प्रथमं एकतालश्च ततपरं शून्यमेककम् ।

ग्रीवैकश्च त्रितालश्च मण्डूकस्य गतिर्यथा ५ ॥

समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पभाषितम् ।

समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पे नास्ति तत पुनः ६ ॥

पञ्चतालात् परं शून्यं डाम्पपाड्डिरुत्तमम् ।

अर्द्धश्च भवेत् चक्रं सयामस्य यथा गतिः ७ ॥

एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् ।

ग्रीवैकश्च त्रितालश्च ध्रुवचरणभाषितम् ८ ॥

एकतालमेकशून्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात् ।

विरामं एकतालश्च वागभेदे दपकोविका ९ ॥

युगलं युगलं पश्चात् तदन्तेऽप्येकतालकम् ।

ग्रीवे च युग्मशून्यश्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ॥

युग्मशून्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे ।

छुटकाख्यानकं धीरं सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ॥

युग्मञ्च चक्रं प्रथमैकतालं
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् ।
ब्रह्मस्य तालश्च सङ्गीतमध्ये
यथा कपोती हि करोति ब्रह्मम् १ ॥

युग्मतालं भवेच्चक्रं एकतालश्च ततपरे ।

ग्रीवे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २ ॥

प्रथमश्चैकतालश्च युग्मशून्यं तथा परे ।

ग्रीवैकश्च त्रितालेति वटकला खलु कथ्यते ३ ॥

आन्ते युग्मं तथा युग्मं त्रितालश्च तथा परे ।

सप्तमात्रा भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४ ॥

सविरामं त्रितालश्च एकं शून्यं तथापरे ।

ग्रीवे चक्रं त्रितालश्च देवसार इतीर्यते १ ॥

द्वितयशून्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।

ग्रीवेण द्विशून्यमित्येवं देववाली २ ॥

प्रथममेव युग्मतालं तत्पश्चादेकशून्यं विरामे ।

ग्रीवे त्रितयतालं भवतीति मदनदोला ३ ॥

युग्मतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा ।

अन्त्यकञ्च तथा चक्रं गुरुगन्धर्व्व इरितं ४ ॥

यापयस्य यथा धारास्तथा तालो भवेदिह ।

पञ्चतालान्तराणीति पञ्चालीति प्रकीर्त्तिता ५ ॥

सविरामं चतुस्तालं त्रितालं शून्यमन्ततः ।

मेघारम्भे यथा केका रूपमस्ते इन्द्रभाषितः ६ ॥

एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेण त्रितयं ततः ।

ग्रीवे चतुष्टयं चक्रं चिङ्गतालं इतीर्य्यते १ ॥

एकशून्यस्तथा युग्मं तालं प्रत्येकलक्षणम् ।

ग्रीवे चौथि च शून्यानि चन्द्रमात्रा भवेत् परा २ ॥

ग्रीवे युग्मं तथा शून्यं देवमात्रा च सोच्यते ३ ।

चन्द्रशून्यं त्रितालश्च विरामेण क्रमेण तु ।

अन्तर्द्धेषु भवत्येव अर्द्धज्योतिरिति स्थितिः ४ ॥

एकैकतालान्तरयुग्मतालात्
शून्यत्रयं ततपरमेकतालम् ।
कलाभिन्नं शून्यभिन्नं समाख्या
स स्वर्गसाराख्यनवीनतालः ५ ॥

युग्मशून्यं विरामेण द्वैततालमिति क्रमात् ।

समाप्ताख्योऽन्तरे शून्यं इति सर्व्वत्र भाषितम् ६ ॥

नवाम्बुदे दामिनि घोषयान्
तथा सुमध्यङ्गसुतालभानम् ।
युग्मं सचक्रं क्रमतश्च तालं
ग्रीवे त्रितालश्च धराधराख्या ७ ॥

एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।

क्रमात्तालत्रयञ्चैव वसन्तवागुदाहृत ८ ॥

सविरामं द्वयं तालं युग्मतालं तथा परे ।

ग्रीवैकश्च त्रितालश्च भवेत् काककलेति सा ९ ॥

त्रितालश्च भवेच्चक्रं ततपरं चैकतालकम् ।

ग्रीवेऽपि च त्रितालश्चेत् कौरग्नन्दा प्रचक्षते १० ॥

युग्मं युग्मं तथा युग्मं तालश्चैकं भवेत् क्रमात् ।

ग्रीवशून्यं कलाभेदे ताण्डवीति भवेत् पृथक् ११ ॥

सविरामं द्वयं तालं युग्मशून्यश्च ततपरम् ।

ग्रीवार्द्धेषु त्रितालश्च चर्पधारा प्रकीर्त्तिता १२ ॥

चन्द्रशून्यं विरामेण द्वयं तालं भवेत् क्रमात् ।

अन्त्यन्तु भवेच्चक्रं भाषाख्यं तालमुत्तमम् १३ ॥

आद्यन्तु त्रितालश्च द्वयं तालं विरामकम् ।

इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीतभुवि सर्व्वतः ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

दयावतारप्रबन्धलक्षणं प्रबन्धग्रन्थे विज्ञेयम् प्रबन्धवाद्यलक्षणं वाद्यग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

करतलम् । अङ्गुलमध्यमाभ्यां सम्मितम् । कराम्फाल । (यथा मेघदूते । ७९ ।

'तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्त्तितः कान्तया मे यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ।")

कांस्यनिर्म्मितवाद्यभाण्डम् । तत्तच । इति मेदिनी । ते २९ ॥ (महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।

'तलस्तालः करस्थाली कर्द्धसंहननो महान् ।')

तालकं, क्ली (तालमेव । ताल + स्वार्थे कन् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य तालकस्याशुद्धस्य दोषमाह ।

"अशुद्धं तालमायुर्घ्नं कफमारुतमेहकृत् ।

तापस्फोटाङ्गसङ्कोचं कुरुते तेन शोधयेत् ॥

अथ तालकस्य शोधनविधिः ।

तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत् ।

दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कुष्माण्डजे द्रवे ॥

तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च त्रिफलाजले ।

एवं यन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुध्यति तालकम् ॥

अथ तालकस्य मारणविधि ।

सदलं तालकं शुद्धं मौनर्नवरसेन तु ।

खल्वे विमर्द्दयेदेवं दिनं पश्चाद्विशोषयेत् ॥

[illegible]

तत्र तन्नोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥
आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदापयेत् ।
एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तुल्यैकरक्तिका ॥
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥"
अन्यच्च ।
"तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्यान्यविधं हरितालमारणम् । यथा, वैद्यक-
रसेन्द्रसारसंग्रहे नागमारणाधिकारे ।
"तालकं कणशः कृत्वा सुशुद्धं हुण्डिकान्तरे ।
चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्भवैः ॥
चारोदकैश्च संपिष्टमूर्द्धाधो यावमूकजम् ।
चूर्णं दत्त्वा निरुध्याथ कुम्भाण्डेश्च प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मुखं निरुध्याथ चतुर्यामं क्रमाग्निना ।
पचेदेवं हि तच्चूर्णं कुष्ठादौ परियोजयेत् ॥"
मतान्तरम् ।
"अम्ललोणीजलैर्भाव्यं तालं द्वादशयामकम् ।
तथैव निम्बनीरेण ततश्चूर्णोदकेन च ।
प्रचाल्य शाल्मलीचारैर्द्विगुणैः खातमध्यगम् ।
विधाय कवचीयन्त्रं वालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
द्वादशप्रहरं पक्त्वा स्वाङ्गशीतञ्च चूर्णयेत् ।
खादयेद्रक्तिकामेकां कुष्ठश्लीपदशान्तये ॥"
इति हरितालमारणम् ॥)
(तालमिव कायतीति । कै+कः ।) द्वार-
यन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला
इति भाषा ॥ तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तालकाभः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा
इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । ३१ ॥ तद्वति, त्रि ॥
तालकी, स्त्री, (तालकस्य तालवृक्षस्य इयम् ।
तालक+अण्+ङीप् ।) तालसुरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥
तालचीरकं, क्ली, (तालजातं चीरमिव । ततः
इवार्थे स्वार्थे वा कन् ।) तालसम्भूतवच्चीरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तालध्वजः, पुं, (तालो ध्वजो यस्य ।) वलदेवः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
५४ । १० ।
"नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो वली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, शत्रुञ्जयमाहात्म्ये । १ । ३५२ ।
"शत्रुञ्जयो रैवतश्च सिद्धिचेत्रं सुतीर्थराट् ।
टङ्कः कपर्द्दी लौहित्यस्तालध्वजकदम्बकौ ॥")
तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृक्षो ध्वजश्चिह्नं
यस्याः ।) पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारे ।
"अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदिवोपमा ॥"
तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) भाद्रशुक्लनवमी । यथा,
"मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी बहुलेतरा ।
तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत् ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतगरुड़पुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी ख्याता ॥ (अस्यां नवम्यां
सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिर्यथाविधानं
नारायणं लक्ष्मीञ्च संपूज्य व्रतकथा श्रोतव्या ।
तत्कथा यथा,—
"मेरुपृष्ठे सुखासीनं कृष्णं कमलया सह ।
उवाच मधुरं वाक्यं स्मितपूर्व्वं सुदाम्भिका ॥
शृणु मे वचनं देव! स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं कृतेन विमुच्येत किं कृतेन फलं लभेत् ।
तन्मे ब्रूहि सुरश्रेष्ठ! नारीणां कारणं ध्रुवम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
पूर्व्वं हि मम भार्य्ये द्वे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्म्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
केनचिद्वाक्यदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दुःखार्त्ता शोकसन्तप्ता रुदती बहुशो मुहुः ।
कियत्काले च सम्पन्ने व्रजन्ती च तपोवने ॥
अरण्ये विजने गत्वा कस्मिन्मुनिवराश्रमे ।
रुदित्वा च विधानेन सर्व्वं दुःखं न्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु मुनिश्रेष्ठः प्रोवाच रुदतीं शुभाम् ।
भये पुत्त्रिणि! मा रोदीः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥
सत्यभामोवाच ।
दुःखं मे बहुशस्तात! शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथ्यतां मुनिशार्दूल! स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
मुनिरुवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे नवमी या तिथिर्भवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामोवाच ।
विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तन्मे ब्रूहि मुनिश्रेष्ठ! कारणं किन्तदुच्यताम् ॥
मुनिरुवाच ।
स्थण्डिले मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिनार्च्चयेत् ॥
नैवेद्येन सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनैव विनिर्म्मितम् ॥
तस्यं तत् पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्च्य विप्रहस्ते समर्पितम् ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् व्रतं साङ्गं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतियत्नतः ॥
नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुत्त्रपौत्त्रैः परिवृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
धनधान्यसमृद्धिश्च अवैधव्यञ्च नित्यशः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥
सम्पूर्णे तु व्रते भूते प्रतिष्ठां तदनन्तरम् ।
विप्राय दक्षिणा देया सुभोज्यञ्च विधानतः ॥
एवं कुरु सदा विज्ञे! शृणु भाषणमुत्तमम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी मुनेर्व्वचनगौरवात् ।
व्रते सम्पूर्णतां याते केशवस्तामुपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवो वचनं मधुरं शुभम् ।
असौभाग्येन यद्दुःखं तत् ते सर्व्वं विनश्यतु ॥
सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव शोभने! ।
इति तस्यै वरं दत्त्वा गृहीत्वा तां पुरं ययौ ॥
इदं या कुरुते साध्वी व्रतं सा सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतञ्च या नारी करोति धर्म्मतत्परा ॥
तस्याश्च भवने लक्ष्मीश्चञ्चला निश्चला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवैधव्यं सदा पुनः ॥
पत्युश्च सुभगा साध्वी पुत्त्रपौत्त्रान्विता भवेत् ।
धनधान्यसमृद्धिश्च ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥"
इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा
समाप्ता ॥*॥ व्रतेऽस्मिन् नवफलानि दातव्यानि ।
तानि यथा,—
"पिण्डखर्ज्जूरं जातिश्च एला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भापक्वफलन्तथा ।
तत्र मुख्यं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम् ॥"*॥)
तालपत्रं, क्ली, (तालस्य पत्रमिव ।) ताड़ङ्कः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ तालवृक्षस्य पर्णञ्च ॥
(एतस्य व्यजनगुणा यथा,—
"तालपत्रमरुद्रूक्षः कोष्णो वातस्य शान्तिकृत् ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोगविकारहा ॥
दाहपित्तश्रमग्लानिनाशनो भ्रमशान्तिकृत् ।
मधुरोऽतिश्रमघ्नः स्यादार्द्रत्वे कफकोपनः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
तालपत्रिका, स्त्री, (तालपत्री+स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) मुषली । तालमूली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृति-
र्ज्ञातव्या ॥)
तालपत्री, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।)
मूषिकपर्णी । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ (यथा,
"गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)
तालपर्णं, क्ली, स्त्री, (तालः खड्गमुष्टिरिव पर्ण-
मस्य ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
तालपर्णी, स्त्री, (तालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
ङीष् ।) मधुरिका । इति जटाधरः ॥ मुरा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥
तालपुष्पकं, क्ली, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।
कप् ।) प्रपौण्डरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तालभृत्, पुं, (तालं विभर्त्ति ध्वजरूपेणेति । भृ
+क्विप् ।) वलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तालप्रलम्बं, क्ली, (ताले तालवृक्षे प्रलम्बते इति ।
प्र+लम्ब+अच् ।) तालजटा । यथा,—
"तथा तालप्रलम्बस्य रूचं चतरुजापहम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली+स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २।४।११६ ॥
तालमूली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ।
ङीष् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तत्पर्य्यायः ।
अर्शोघ्नी २ मुषली ३ ताली ४ खलिनी ५ ।

इति रत्नमाला। सुवहा ६ तालपत्रिका ७ गोधापदी ८ हेमपुष्पी ९ भूताली १० दीर्घकन्दिका ११। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। वृष्यत्वम्। पुष्टिबलकफप्रदत्वम्। पिच्छिलत्वम्। पित्तदाहश्रमघ्नत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ उष्णवीर्यत्वम्। बृंहणत्वम्। गुरुत्वम्। तिक्तत्वम्। रसायनत्वम्। गुदजरोगानिलनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

'मुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापरसञ्ज्ञका।
श्वेता स्वल्पगुणोपेता अपरा च रसायनी॥'

इति राजनिर्घण्टः॥

(अस्या विषयो यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरे महाराजवट्याम्।

मावद्वयमितं भागं तालमूल्या रसेन च।
पिष्ट्वा च वटिका कार्य्या चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः॥)

ताललक्ष्मा [न्] पुं (ताल एव लक्ष्म चिह्नं यस्य।) बलदेवः। इति हेमचन्द्रः। २।१३८॥

तालवृन्तं क्लीं (तालस्य तालपत्रस्य वृन्तं कारणत्वेन अस्ति यस्य। अच्।) व्यजनम्। इति हेमचन्द्रः। ३।३५१। तालपातार पाखा इति भाषा॥ (मत्स्यम् —

परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम्।
तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते॥)

तस्य वायुगुणः। त्रिदोषशमनत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (सोमविशेषे पुं। यथा —

एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृतिवीर्य्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते।

प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरोऽंशवानपि॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २९ अध्याये॥)

तालवृन्तकं क्लीं (तालवृन्तमेव। स्वार्थे कन्।) व्यजनम्। इत्यमरः। २।७।१३०॥

तालवचनकः पुं (तालस्य वचनं पृथक्करणं तस्मात् नियमेन यस्य। कप्।) नटः। इति शब्दरत्नावली। तालवचनकोऽपि पाठः॥

ताल्य त्रि (तालोस्थानम्। तालु+ शरीरावयवात् यत्। ५।१।६। इति यत्।) तालुस्थानम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा शिशुपाल्यम्। २०।

कस्तावशाविषयग्रासालया ओष्ठताल्य॥")

ताताख्या क्लीं (ताल तालपर्णं आख्या यस्याः।) मुरा। इति शब्दचन्द्रिका॥

तालाङ्कः पुं (तालस्तालध्वजः अङ्को ध्वजो यस्य।) बलदेवः। इत्यमरः। १।१।२५॥ करपत्रम्। शाकभेदः। महालक्षणसम्पन्नपुरुषः। पुस्तकम्। ऋषः। इति हेमचन्द्रः॥

तालावचरः पुं (तालेन अवचरति नृत्यतीति। अव+चर+अच्।) नटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तालि स्त्री (तालयति प्रतिनिधिस्तस्येति। तल प्रतिष्ठायाम्+णिच्+ सर्वधातुभ्य इन्। उणा० ४।११७। इति ङीष्।) भूम्यामलकी। इति रत्नमाला। (ताड्यते निहन्यते मदिरेनयेति। तड ताडने+णिच्+करणे इन्। डस्य लत्वम्।) ताली। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तालिकः, पुं (तलेन करतलेन निर्वृत्तः। तल+ 'तेन निर्वृत्तम्।' ५।१।७९। इति ठक्।) प्रसारिताङ्गुलिपाणिः। तत्पर्य्यायः। चपेटः २ प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६। इति हेमचन्द्रः। ३।२३०। (यथा पञ्चतन्त्रे। २। १३०।

'यथैकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्मणः स्मृतम्॥")

लिखितस्य निबन्धनम्। तत्पर्य्यायः। काचनी २ काचनकी ३। इति शब्दरत्नावली॥

तालिका स्त्री (तलेन निर्वृत्ता। तल+ठक्। स्त्रियां टाप्।) चपेटः। तालमूली। इति शब्दरत्नावली॥ ताम्रवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

तालितं, क्लीं, (ताड्यते यदिति। तड ताडने+ णिच्+क्त। डस्य लत्वम्।) वाद्यभाण्डम्। तुलितपटः। गुणः। इत्यजयः॥

तालिशः पुं (तलतीति। तल गतौ+'इस कर्प्पिवडिभ्यस्तविस्तु चित्।' १। ३३९। इत्युणादिकोषवटीकायांतस्तवात् इशः किरवात् गुडिश्च।) पर्व्वतः। इत्युणादिकोषः॥

ताली, स्त्री, (तालि+कृदिकारादक्तिन इति वा ङीष्।) ताडी। ताडियात इति भाषा। तामलकी। इत्यमरः। २।४।१२७। भूँइ आमला इति भाषा॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —

'बहुपुष्पी जटाधारा ताली भूम्यामलक्यपि।
तामलक्यलटा सम्भवला चैवामलक्यपि॥'

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तुवरिका। इति शब्दरत्नावली॥ तालमूली। इति रत्नमाला॥ प्रतिताली। कुञ्चिका विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ ताम्रवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ सुराभेदः। इति स्मृतिः॥ ताडी इति भाषा। (करास्फालनम्। यथा, कथासरित्सागरे। ५।

यालीभिरालमतनुतालो सहतु प्रियकमालीषु खेलति भय
आसावकुलायितचूलीभरा चरकमलोभसन् मुनिवरा॥)

तालीपत्रं क्लीं (ताल्या पत्रमिव पत्रमस्य।) तालीशपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तालीशः, क्लीं, (ताल्यां स्वलति नाशयति रोगानिति। शो नाशे+ड।) तालीशपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तालीशपत्रं क्लीं, (तालीशं रोगनाशकं पत्रं यस्य।) वृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। तालीशम् २ पत्राख्यम् ३ शुकोदरम् ४ धात्रीपत्रम् ५ अर्कवेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिच्छदम् ८ नीलम् ९ नीलाम्बरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२ समाह्वयम् १३ तालीशपत्रकम् १४। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। कफवातकासहिक्काक्षयश्वासच्छर्दिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ लघुत्वम्। अरुचिगुल्ममवह्निमान्द्यनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ भूम्यामलकी। इति मेदिनी। शे, ३०३॥

तालु, क्लीं, (तरन्त्यनेन वर्णा इति। तॄ+"चोरुत्।' उणा०। १।५। इति ञुण् रस्य लश्च।) जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम्। यथा श्रीभागवते।

'मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते॥"

तेलुया इति टाकरा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। काकुदम् २। इत्यमरः। २।६। ९१। तालुकम् ३। इति राजनिर्घण्टः॥

तालुजिह्वः, पुं (तालु एव जिह्वा यस्य।) कुम्भीरः। इति हेमचन्द्रः। ४।४१५॥

तालूरः पुं (तालयतीति। तल+णिच्+बाहुलकात् ऊर।) आवर्त्तः। इति हेमचन्द्रः। ४।१४२॥

तावकीन, त्रि, तव इदम्। (युष्मद्+'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च।' ४।३।१। इति खञ्। तत "तवकममकावेकवचने।" ४।३।३। इति तवकादेशः।) त्वदीयम्। इति व्याकरणम्॥ तोमार एइ इति भाषा॥

तावत् त्रि (तत् परिमाणमस्य। तद्धिता इति बहुवचनेनान्येऽप्युक्ता अपि ग्राह्यास्तेन डावतु प्रत्ययः।) साकल्यम्। अवधिः। मानम्। (यथा कुमारे। ५। ६७।

'त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः॥

'तावत् इति मानार्थे यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) अवधारणम्। इत्यमरः। ३।३।२५४॥ (यथा, माघे। २। ६३।

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः॥")

प्रशंसा। पक्षान्तरम्। इति शब्दरत्नावली॥ (तत्परिमाणमस्येति। 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्।' ५।२।३९। इति वतुप् प्रत्ययः। तत्परिमाणे, त्रि। यथा भागवते। ३।२६।१४।

महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः।
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे॥)

तावरं क्लीं धनुर्गुणः। इति भूरिप्रयोगः॥

ताविषः पुं (तवति गम्यते सत्कर्म्मभिरिति। तव गतौ धातु + तवीषादयः। उणा०। १।४८। इति टिषच् स च णित्।) स्वर्गः। समुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

ताविषी स्त्री (तवति सामर्थ्यं गच्छतीति। तव+टिषच् स च णित्। टित्त्वात् ङीप्।) देवकन्या। नदी। पृथिवी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तावीषः, पुं, (ताविष+पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) स्वर्गः। अम्बुधिः। काञ्चनम्। इति मेदिनी। षे, १०॥

तावीषी, स्त्री, (ताविषी + पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) चन्द्रकन्या । इति मेदिनी । ते, ३८ ॥ (इन्द्रकन्या । इति ज्ञानचित् ॥)

ताउरिः, पुं, वृषराशिः । इति दीपिका ॥

तिक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अतितेकत् । ङ, तेकते । इति दुर्गादासः ॥

तिक, न आस्कन्दे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) न, तिक्नोति । इति दुर्गादासः ॥

तिक्तं, क्ली, (तेजयतीति । तिज + बाहुलकात् क्तः ।) पर्पटिकौषधिः । इति हेमचन्द्रः ॥

तिक्तः, पुं, (तेजयतीति । तिज + सामान्यापेक्षज्ञापकात् चुरादीनां णिजभावे गत्यार्थाकर्म्मकेति क्तः ।) रसविशेषः । तित इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिञ्चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः ॥")
स वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात् भवति । इति शिवदासः ॥ तस्य गुणाः । जन्तुकुष्ठज्वरारोचिकासदाहनाशित्वम् । रोचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलत्वम् । तृष्णामूर्च्छापित्तकफविषोत्क्लेशरक्तगदनाशित्वम् । स्वयमरोचिष्णुत्वम् । कण्ठस्तन्यास्यशोधनत्वम् । वातलत्वम् । अग्निकारित्वम् । नासाशोषणत्वम् । रूक्षत्वम् । लघुत्वञ्च । अतियुक्तस्य तस्य गुणाः । शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्त्तिकम्पमूर्च्छातृषाकारित्वम् । बलशुक्रक्षयप्रदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
("तिक्ताख्यो यत वातलोऽपि हि तृणां कुष्ठादिदोषापहः
सोऽन्तः सर्व्वदनापहो भ्रमहरो रुच्योऽपि संक्लेदहृत् ।
जिह्वास्फोटकनाशनोऽथ भवति चौयमचलानां हितो
यक्रोतुक्लान्तिहरः प्रशस्तगुणष्टत् निम्बादिकानां रसः ॥"
इति चरके प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥) सुगन्धः । इति मेदिनी । ते, २१ ॥ (सुरभिः । यथा, माघे । ५ । ३३ ।
"मारातुमयकरिसुक्तसद्दामुतिक्तं
कूलाङ्कुषेन न विरागमुमपीक्षताम्भः ॥")
तिक्तस्तिक्तरसोऽस्यास्तीति । अर्श आदित्वात् अच् ।) कुटजवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वरुणवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ तिक्तरसयुक्ते, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥

तिक्तकः, पुं, (तिक्तेन तिक्तरसेन कायतीति । कै + कः ।) पटोलः । इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ चिरतिक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ चिरता इति भाषा ॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने । ३ ।
"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
युञ्ज्यात् विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥")
कृष्णखदिरः । इति शब्दमाला । इङ्गुदीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (तिक्तप्रधाने, त्रि । यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
"निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥")
प्रथार्णां गणः । यथा चक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।
"लभ्यते सलिलस्योष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।
मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥"
"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥"
"तिक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तदाह मुस्तेत्यादि ।"
इति तट्टीका ॥)

तिक्तकन्दिका, स्त्री, (तिक्तरसप्रधानः कन्दो मूलं सोऽस्त्यस्या इति । तिक्तकन्द + ठन् ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तका, स्त्री, (तिक्तेन रसेन कायतीति । कै + कः ।) कटुतुम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥ (कटुतुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तिक्तगन्धिका, स्त्री, (तिक्तो गन्धो यस्याः । कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दमाला ॥

तिक्तगुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जेव तिक्ता । राजदन्तादित्वात् प्राङ्निपातः ।) करञ्जः । तत्पर्य्यायः । चुद्ररसा २ रसघा ३ विष्णुकर्कटी ४ । इति हारावली । १०१ ॥

तिक्ततण्डुला, स्त्री, (तिक्तास्तण्डुलोऽन्तःशस्यं यस्याः ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा ।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तिक्ततुण्डी, स्त्री, (तिक्ततुम्बी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कटुतुम्बीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ता तुम्बी ।) कटुतुम्बी । इति रत्नमाला ॥

तिक्तदुग्धा, स्त्री, (तिक्तं दुग्धं क्षीरं यस्याः ।) क्षीरिणी । अजशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तधातुः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो धातुः ।) पित्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तपत्रः, पुं, (तिक्तानि पत्राणि यस्य ।) कर्कोटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५६ ॥ काकरोल इति भाषा ॥

तिक्तपर्व्वा, [न्] पुं, (तिक्तं पर्व्व ग्रन्थिर्यस्य ।) दूर्व्वा । इति जटाधरः ॥ स्त्री, हिलमोची । गुडूची । यष्टिमधु । इति मेदिनी । ने, २३७ ॥

तिक्तपुष्पा, स्त्री, (तिक्तानि पुष्पाणि यस्याः ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पाठाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तिक्तफलः, पुं, (तिक्तानि फलानि यस्य ।) कतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तफला, स्त्री, (तिक्तानि फलानि यस्याः ।) यवतिक्तालता । वार्त्ताकी । मद्भुणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तभद्रकः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो भद्रो हितकारी चेति कर्म्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) पटोलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिक्तमरिचः, पुं, (तिक्तो मरिच इव ।) कतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तरोहिणिका, स्त्री, (तिक्तरोहिणी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) कटुका । इति रत्नमाला ॥

तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तिक्ता सती रोहतीति । रुह + णिनिः + ङीप् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तिक्तवल्ली, स्त्री, (तिक्ता वल्ली ।) मूर्व्वालता । इति रत्नमाला ॥

तिक्तवीजा, स्त्री, (तिक्तं वीजमस्याः ।) कटुतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तशाकः, पुं, (तिक्तः शाको यस्य ।) खदिरवृक्षः । वरुणवृक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽश्मभसां पतिः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
पत्रसुन्दरवृक्षः । इति मेदिनी । के, १६१ ॥

तिक्तसारं, क्ली, (तिक्तः सारो निर्य्यासो यस्य ।) दीर्घरोहिषकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तसारः, पुं, (तिक्तः सारो निर्य्यासोऽस्य ।) खदिरवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

तिक्ता, स्त्री, (तिक्तस्तिक्तरसोऽस्त्यस्याः । अच् ततष्टाप् ।) कटुरोहिणी । इति मेदिनी । ते, २२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाठा । इति रत्नमाला । यवतिक्तालता । मद्भुणा । इति राजनिर्घण्टः ॥ छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥

तिक्ताख्या, स्त्री, (तिक्ता आख्या अभिधानं यस्याः ।) कटुतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्ताङ्गा, स्त्री, (तिक्तं अङ्गं यस्याः ।) पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तिका, स्त्री, (तिक्ता + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) कटुतुम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥

तिग, न हिंसायाम् । आस्कन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) न, तिग्नोति । आस्कन्दः वौचित्य मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

तिग्मं, क्ली, (तेजयति उत्तेजयतीति । तिज + "युजिरुजितिजां कुश्च ।" उणां । १ । १४५ । इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः ।) तीक्ष्णम् । खरम् । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २० । ११ ।
"तिग्मवीर्य्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः ।"
वज्रम् । इति निघण्टुः । २ । २० ॥ पुं, क्षत्रियविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २१ । ३ ।

इति रत्नमाला। सुवहा ६ तालपत्रिका ७ गोधापदी ८ हेमपुष्पी ९ भूताली १० दीर्घकन्दिका ११। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। वृष्यत्वम्। पुष्टिबलकफप्रदत्वम्। पिच्छिलत्वम्। पित्तदाहश्रमहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। उष्णवीर्यत्वम्। हृद्यत्वम्। गुरुत्वम्। तिक्तत्वम्। रसायनत्वम्। गुदजरोगादिनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः।
'मुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चामरसप्रभा। श्वेता सकलगुणोपेता अपरा च रसायनी॥'
इति राजनिर्घण्टः।
(अस्या विषयो यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरे महाराजवट्याम्।
'मावद्वयमितं भागं तालमूल्या रसेन च।
पिष्ट्वा च वटिका कार्य्या चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः॥")

तालमूल्याः [न्] पुं (ताल एव लक्ष्म चिह्नं यस्य।) बलदेवः। इति हेमचन्द्रः। २।१३८॥

तालवृन्त क्ली (तालस्य तालपत्रस्य वृन्तं कारणत्वेन अस्ति अस्य। अच।) व्यजनम्। इति हेमचन्द्रः। ३।३५१। तालपातार पाखा इति भाषा। (यदुक्तम् —
परे प्रयान्ति निष्ठाति समस्तैर्नियमैरलम्।
तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते॥)
अस्य गुणाः। त्रिदोषशमनत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः। (सोमवित्तापि, पुं। यथा —
'एक एव वायु भावान् धीमा स्यन्दमानाकृति चाप्यविर्भावमुपमिथ्नाति सिद्धये।'
"प्रतानवाञ्जलनवृन्तं करवीरो प्रतानपि॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३६ अध्याये॥)

तालवृन्तकं क्ली (तालवृन्तमेव। स्वार्थे कन्।) व्यजनम्। इत्यमरः। २।७।१३०॥

तालवृन्तक पुं (तालस्य वृन्तं पृथक्करणे अस्त्यस्य [illegible] कप्।) नटः। इति शब्दरत्नावली। तालवृन्तकोऽपि पाठः।

तालव्य त्रि (तालौ भवम्। तालु+"शरीरावयवाच्च यत्।" ४।३।५५। इति यत्।) तालुजातम्। इति व्याकरणम्। (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"इचुयशास्तु विज्ञेयास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥")

तालाख्या स्त्री तालं तालपत्रं आख्या यस्याः।) मुराः। इति शब्दचन्द्रिका।

तालाङ्क पुं (तालः चिह्नम् अङ्कः ध्वजो यस्य।) बलदेवः। इत्यमरः। १।१।२५। करपत्रम्। [illegible] महापुरुषलक्षणयुक्तः। पुस्तकम्। हरः। इति हेमचन्द्रः।

तालावचर पुं (तालेन अवचरति नृत्यतीति। अव+चर+अच।) नटः। इति त्रिकाण्डशेषः।

तालि स्त्री तालयतीति प्रतिष्ठापयति। तल+णिच्+[illegible] इन्।" उणा। ४।११८। इति इन्।) भूम्यामलकी। इति रत्नमाला। (ताड्यते निहन्यते मतिरनयेति। तड ताडने+णिच्+करणे इन्। डस्य लत्वम्।) ताली। इत्यमरटीकायां भरतः।

तालिक, पुं (तलेन करतलेन निर्वृत्तः। तल+"तेन निर्वृत्तम्।" ५।१।७९। इति ठक।) प्रसारिताङ्गुलिपाणिः। तत्पर्य्यायः। चपेटः २ प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६। इति हेमचन्द्रः। ३।२३०॥ (यथा पञ्चतन्त्रे। २। १३०।
'यथैकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्म्मणः स्मृतम्॥")
लिखितस्य निबन्धनम्। तत्पर्य्यायः। कायनी २ कायनकी ३। इति शब्दरत्नावली।

तालिका स्त्री (तलेन निर्वृत्ता। तल+ठक। स्त्रियां टाप।) चपेटः। तालमूली। इति शब्दरत्नावली। ताम्रवल्ली। इति राजनिर्घण्टः।

तालित, क्ली, (ताड्यते यदिति। तड ताडने+णिच्+क्त। डस्य लत्वम्।) वाद्यभाण्डम्। तुलितपटः। गुणः। इत्यजयः।

तालिश पुं (तलतीति। तल गतौ+"इष कृपिपृषिभ्यस्तेभ्यः किन्।" १।३१८। इत्युज्ज्वलदत्तटीकाधृतसूत्रात् इशः किन्वात् वृद्धिश्च।) पर्व्वतः। इत्युणादिकोषः।

ताली, स्त्री, (तालि+कृदिकारादिति वा ङीष्।) ताड़ी। ताड़िगाछ इति भाषा। तामलकी। इत्यमरः। २।४।१२७॥ भूँइ आमला इति भाषा। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"बहुपुष्पी जटाध्वजा ताली भूम्यामलक्यपि।
तामलक्यजटा चाम्लवना शिवामलक्यपि॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
मुराविका। इति शब्दरत्नावली। तालमूली। इति रत्नमाला। प्रतिताली। कुञ्चिका विशेषः। इति हेमचन्द्रः। ताम्रवल्ली। इति राजनिर्घण्टः। सुरामेदः। इति स्मृतिः। ताड़ी इति भाषा। (करास्फालनम्। यथा, भागवते ९६।४।
'पाणीभिरामलनुनामा वहन् प्रियवधाभोषु रेमति भवं
वाचामकुन्तलितयनाभिरामा चारुभुजाञ्जलद्वतिसङ्गरा॥")

तालीपत्र क्ली (ताल्या पत्रमिव पत्रमस्य।) तालीशपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः।

तालीशं, क्ली, (तालीश इति भाषयति शोभां [illegible]। ईश+क।) तालीशपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः।

तालीशपत्र, क्ली (ताल्याः शालतरोः पत्र [illegible]।) वृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। तालीशम् २ पत्राह्वयम् ३ शुकोदरम् ४ धात्रीपत्रम् ५ अर्कवेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिकेशरम् ८ नीलम् ९ नीलाम्बरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२ तालाह्वम् १३ तालीहरितकम् १४। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। कफवातकासहिक्काक्षयश्वासच्छर्दिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। लघुत्वम्। अरुचिगुल्ममन्दवह्निमान्द्यनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः।
भूम्यामलकी। इति मेदिनी। शे, ३०१।

तालु, क्ली, (तरन्त्यनेन यथा इति। तॄ+"त्रोरश्च लः।" उणा। १।५। इति ञुण् रस्य लश्च।) जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम्। यथा, श्रीभागवते।
"सुरतवता तु निर्भिन्न जिह्वा तन्नेत्रभावते।
तस्मो नागारको कर्णे जिह्वया योऽधिगम्यते॥"
टेलुया इति टाकरा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। काकुदम् २। इत्यमरः। २।६।९१॥ तालुकम् ३। इति राजनिर्घण्टः।

तालुजिह्व, पुं, (तालु एव जिह्वा यस्य।) कुम्भीरः। इति हेमचन्द्रः। ४।४१५॥

तालूर, पुं (तालयतीति। तल+णिच्+बाहुलकात् ऊर।) आवर्त्तः। इति हेमचन्द्रः। ४।१४२॥

तावकीन, त्रि, तव इदम्। (युष्मद्+"युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च।" ४।३।१। इति खञ्। तत "तवकममकावेकवचने।" ४।३।३। इति तवकादेशः।) त्वदीयम्। इति व्याकरणम्। तोमार एइ इति भाषा।

तावत्, अ (तत् परिमाणमस्य। तद्+"यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्।" इति वतुप्।) साकल्यम्। अवधिः। मानम्। (यथा कुमारे। ५। ६७।
'त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः॥'
"तावत् इति माना‍र्थे साकल्यार्थे निश्चयेऽ
तावकाधिकृतस्य॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) अवधारणम्। इत्यमरः। ३।३।२४१॥
(यथा, माघे। २। ६२।
'इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः॥")
प्रशंसा। पक्षान्तरम्। इति शब्दरत्नावली।
(तत्परिमाणमस्येति। 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्॥" ५।२।३९। इति वतुप् प्रत्ययेन तत्परिमाणे, त्रि। यथा, भागवते। ३।२६।१९।
'महाभूतानि पञ्चैव भूरापो वितथा रसः।
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे॥")

तावर्ं क्ली धनुर्गुणः। इति भूरिप्रयोगः।

ताविष पुं (तवति गच्छति स्वर्गमनेन। तव गतौ धातुः+"अवि मह्यः।" उणा। १।४८। इति टिषच् स च णित्।) स्वर्गः। समुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

ताविषी, स्त्री, (तवति गच्छति सर्वत्रेति। तव+टिषच् तच णित्। स्त्रियां ङीष्।) देवकन्या। पृथिवी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

ताविष, पुं, (ताविष+प्रज्ञादित्वादण् वीप्।) स्वर्णम्। स्वर्गः। वाक्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४।१०।

[ता]विषी, स्त्री, (ताविषी+पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) चन्द्रकन्या। इति मेदिनी। ते, ३८॥ (इन्द्रकन्या। इति क्वचित्॥)

[ता]वुरिः, पुं, वृषराशिः। इति दीपिका॥

[ति]क, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अतितिकत्। ङ, तेकते। इति दुर्गादासः॥

[ति]क, न आस्कन्दे। बधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिक्नोति। इति दुर्गादासः॥

[ति]क्तं, क्ली, (तेजयतीति। तिज+बाहुलकात् क्तः।) पर्पटिकौषधिः। इति हेमचन्द्रः॥

[ति]क्तः, पुं, (तेजयतीति। तिज+सामान्यापेक्षज्ञापकात् चुरादीनां णिजभावे गत्यार्थाकर्म्मकेति क्तः।) रसविशेषः। तित इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४२।
"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिञ्चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः॥")
स वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात् भवति। इति शिवदासः॥ तस्य गुणाः। जन्तुकुष्ठज्वरार्त्तिकासदाहनाशित्वम्। रोचनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शीतलत्वम्। तृषामूर्च्छापित्तकफविषोत्क्लेशरक्तगदनाशित्वम्। स्वयमरोचिष्णुत्वम्। कण्ठस्तन्यास्यशोधनत्वम्। वातलत्वम्। अग्निकारित्वम्। नावाशोषणत्वम्। रूक्षत्वम्। लघुत्वञ्च। अतियुक्तस्य तस्य गुणाः। शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्त्तिकम्पमूर्च्छाटवाकारित्वम्। बलशुक्रक्षयप्रदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥५॥
("तिक्ताख्यो वत वातलोऽपि हि गुणं कुष्ठादि दोषापहः
सोऽन्तः सर्व्वरुजापहो ज्वरहरो रुच्योऽपि संक्लेदहृत्।
जिह्वास्फोटकनाशनोऽथ भवति चीणक्षतानां हितो
यक्षोत्थान्तिहरः प्रशस्तगुणकृत् निम्बादिकानां रसः॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥)
[सुग]न्धः। इति मेदिनी। ते, २१॥ (सुरभिः। [यथा], माघे। ५। ३३।
"नारदासुभग्नकरिमुक्तमदाम्बुतिक्तं
मूलाङ्घ्रिणैव न चिरात् सुमपीञ्छताम्भः॥"
[तिक्तः] तिक्तरसोऽस्यास्तीति। अर्श आदित्वात् अच्।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वरुणवृक्षः। इति शब्दमाला॥ तिक्तरसयुक्ते, त्रि। इत्यमरः। १। ५। ६॥

[ति]क्तकः, पुं, (तिक्तेन तिक्तरसेन कायतीति। कै+कः।) पटोलः। इत्यमरः। २। ४। १५५॥ चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली॥ चिरता इति भाषा॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने। ३।
"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्।
युञ्ज्यात् विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः॥")
कृष्णखदिरः। इति शब्दमाला। इङ्गुदीवृक्षः।

इति भावप्रकाशः॥ (तिक्तप्रधाने, त्रि। यथा, सुश्रुते। ४। २४।
"निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा॥")
द्रव्याणां गणः। यथा चक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।
"तृष्यते सलिलञ्चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे।
मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम्॥"
"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये॥"
"तिक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तदाह मुस्तेत्यादि।"
इति तट्टीका॥)

तिक्तकन्दिका, स्त्री, (तिक्तरसप्रधानः कन्दो मूलं सोऽस्त्यस्या इति। तिक्तकन्द+ठन्।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तका, स्त्री, (तिक्तेन रसेन कायतीति। कै+कः।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥ (कटुतुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तिक्तगन्धिका, स्त्री, (तिक्तो गन्धो यस्याः। कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) वराहक्रान्ता। इति शब्दमाला॥

तिक्तगुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जेव तिक्ता। राजदन्तादित्वात् प्राङ्निपातः।) करञ्जः। तत्पर्य्यायः। चुद्ररसा २ रसघा ३ विषमर्कटी ४। इति हारावली। १०१॥

तिक्ततण्डुला, स्त्री, (तिक्ताः तण्डुलोऽन्तःशस्यं यस्याः।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तिक्ततुण्डी, स्त्री, (तिक्ततुम्बी। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कटुतुम्बीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ता तुम्बी।) कटुतुम्बी। इति रत्नमाला॥

तिक्तदुग्धा, स्त्री, (तिक्तं दुग्धं चीरं यस्याः।) चीरिणी। अजशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तधातुः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो धातुः।) पित्तम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तपत्रः, पुं, (तिक्तानि पत्राणि यस्य।) कर्क्कोटकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५६॥ काकरोल इति भाषा॥

तिक्तपर्व्वा, [न्] पुं, (तिक्तं पर्व्व ग्रन्थिर्यस्य।) दूर्व्वा। इति जटाधरः॥ स्त्री, हिलमोची। गुडूची। यष्टिमधु। इति मेदिनी। ने, २३७॥

तिक्तपुष्पा, स्त्री, (तिक्तानि पुष्पाणि यस्याः।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (पाठाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तिक्तफलः, पुं, (तिक्तानि फलानि यस्य।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तफला, स्त्री, (तिक्तानि फलानि यस्याः।) यवतिक्तालता। वार्त्ताकी। यवसुषा। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तभद्रकः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो भद्रो हितकारी चेति कर्म्मधारयः। ततः स्वार्थे कन्।) पटोलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिक्तमरिचः, पुं, (तिक्तो मरिच इव।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तरोहिणिका, स्त्री, (तिक्तरोहिणी+स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) कटुका। इति रत्नमाला॥

तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तिक्ता सती रोहतीति। रुह+णिनिः+ङीप्।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

तिक्तवल्ली, स्त्री, (तिक्ता वल्ली।) मूर्व्वालता। इति रत्नमाला॥

तिक्तवीजा, स्त्री, (तिक्तं वीजमस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तशाकः, पुं, (तिक्तः शाको यस्य।) खदिरवृक्षः। वरुणवृक्षः। (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽश्मरीं पतिः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
पत्रसुन्दरवृक्षः। इति मेदिनी। के, १६१॥

तिक्तसारं, क्ली, (तिक्तः सारो निर्य्यासो यस्य।) दीर्घरोहिषकतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तसारः, पुं, (तिक्तः सारो निर्य्यासोऽस्य।) खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

तिक्ता, स्त्री, (तिक्तस्तिक्तरसोऽस्त्यस्याः। अच् ततष्टाप्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। ते, २२॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"कटी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
पाठा। इति रत्नमाला। यवतिक्ता लता। यवसुषा। इति राजनिर्घण्टः॥ छिक्कनी। इति भावप्रकाशः॥

तिक्ताख्या, स्त्री, (तिक्ता आख्या अभिधानं यस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्ताङ्गा, स्त्री, (तिक्तं अङ्गं यस्याः।) पातालगरुडीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तिका, स्त्री, (तिक्ता+स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥

तिग, न हिंसायाम्। आस्कन्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिग्नोति। आस्कन्दः शोषणमित्यन्ये मन्यते। इति दुर्गादासः॥

तिग्मं, क्ली, (तेजयति उत्तेजयतीति। तिज+ "युजिरुजितिजां कुश्च।" उणां। १। १४५। इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः।) तीक्ष्णम्। खरम्। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ४। ३५॥ (यथा, महाभारते। १। २०। ११।
"तिग्मवीर्य्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः।"
वज्रम्। इति निघण्टुः। २। २०॥ पुं, क्षत्रियविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ४। २१। ३।

"ततो मृदुसखात् तिग्मतिग्मात् इन्द्रस्य ।" मत्स्यपुराणमते तु कर्ण उर्व्वस्य सुत । यथा तत्रैव । ५० । ८४ ।
"उर्व्वा भार्य्या सुतस्तस्य तिग्माख्यो नाम वामज । तिग्मात् इन्द्रसंज्ञो भार्य्या वसुदामा इन्द्रस्यात् ॥" अय तिमिरिख्यात्यपि प्रसिद्ध । इति राजावली । अस्य राज्यपालनकालादिकं तिमिशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

तिग्मांशु, पुं (तिग्मास्तीक्ष्णा अंशवः किरणा यस्य ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः । (यथा, महाभारते । १ । २ । १३६ ।
'धौम्योपदेशात् तिग्मांशुप्रसादादन्नसम्भवः ।' अग्निः । यथा महाभारते । १ । २३२ । १८ ।
'इदं वै सद्म तिग्मांशो वरुणस्य महात्मनः ।' तत्पर्य्यायकिरणः शिवः ।)

तिप ऋ क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्म-अक-सेट् ।) ऋ, तिप्यते । तिप क्षरते इति ... पठन्ति । ... इति दुर्गादासः ।

तिज क क्षमे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-पर-सकं-सेट् ।) क, तेजयति । तिज तीक्ष्णीकरणम् । इति दुर्गादासः ।

तिज इ क्षान्तौ । तितिक्षते । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्म-सकं-सेट् ।) क्षान्त सहनम् । इ, तितिक्षते दुःखं इति । तेजते । ... इति दुर्गादासः ।

तितिभ पुं (... तित+ ...) ... इति हेमचन्द्रः । ... इति अमरः । ... इति उणादिवृत्तौ ।

तितउः स्त्री ... चालनी । इति अमरः । ... ।

तितउ पुं (... तनु विस्तारे + "तनोतेडउः सन्वच्च ।" उणां । १ । ७९ । इति डउः सन्वच्च ...) चालनी । इत्यमरः । १ । ८ । २६ । ... (यथा मनुः । १० । ८ ।
"... तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।"
यथाच —
"... ।"

* * *

... इत्यमरः । ... (यथा, भागवते । ५ । ५२ ।)

तितिक्षा, स्त्री, (तिज+स्वार्थे सन्+"अ प्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इति अ ततष्टाप् ।) क्षान्तिः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ । (मराठाधर्मम् । यथा, भागवते । ११ । १९ । ३६ ।
'शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ।')
शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । इति वेदान्तसारः । (यथा भागवते । २ । २२ । २४ ।
"यमैः कामैर्नियमैश्चाप्यनिन्दया निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च ।")

तितिक्षित त्रि, (तितिक्षा सञ्जातास्य । "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) क्षान्तः । इति जटाधरः ।

तितिक्षु त्रि (तितिक्षते इति । तिज क्षमायाम् + 'गुपतिज्किद्भ्यः सन् ।' ३ । १ । ५ । इति सन् । ततः तितिक्ष + "सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । उः ।) क्षमाशीलः । क्षान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ । (यथा, महाभारते । १ । ८७ । ६ ।
"अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।"
पुरुवंशीयः महामनसः पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३१ । २१ ।
'महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत । उशीनरञ्च धर्मज्ञं तितिक्षुञ्च महाबलम् ।")

तितिभ पुं (तितीति शब्दं भजतीति । भज+ड ।) इन्द्रगोपकीटः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७५ ।

तितिर्म्म स्त्री (तिम्यति स्थिरतीति । तिम+ बाहुलकात् क द्वित्वञ्च ।) मत्स्यम् । भाटा इति भाषा । तैलपिष्टकम् । तिलपिष्टम् । इत्यमरः ।

तित्तिर पुं (तित्ति इति शब्दं इरयतीति । इर+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति क ।) तित्तिरिपक्षी । इति शब्दरत्नावली । (यथा महाभारते । ५ । ८ । १९ ।
'तित्तिरेषु लावकेषु तित्तिरोपमिति ... ।'
कपिञ्जलतित्तिराश्च ... ।" अस्य गुणाः । यथा —
"तत्रैव तित्तिरी वृष्यो मेधाग्निबलवर्द्धनः ।
सर्वदोषहरो बल्यो लघुको ग्राहको हिमः ।
श्वासकासज्वरघ्नश्च ... तित्तिरः ।
... ।
... ।"
इति भावप्रकाशे प्रथमे भागे ११ अध्याये ।
... । तद्वर्णाश्वे ... । यथा महाभारते । ६ । ३० । २० ।
"... ।")

तित्तिरि पुं (तरतीति । तॄ+"तरतेः ..." उणां । ४ । १४० । ...) ... तित्तिरि इति

* * *

भाषा । तत्पर्य्यायः । तित्तिर १ । इति शब्दरत्नावली । तित्तिरिः २ तैत्तिरः ३ याजुर्योऽङ्गः ४ । अस्य मांसस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । लघुत्वम् । वीर्य्यबलप्रदत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
"तित्तिरिः स्वादुवर्णः स्यात् सुगौरः कपिञ्जलः । तित्तिरिर्म्मधुरो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः । श्वासकासज्वरहरः ... गुरुः ।"
इति भावप्रकाशः ।
मुनिविशेषः । इति विश्वः । (यथा, महाभारते । २ । ४ । १२ ।
'तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्च ससुतो लोमहर्षणः ।')
तैत्तिरीयशाखा । इत्यादिकोषः । (कामदेवः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
"कुसुमं कुसुमायुधः तित्तिरिश्चलिकायथा ।"
तथा च स्कान्दे सह्याद्रिखण्डे । ४ । ५ ।
"तित्तिरिर्हिंसिभिश्च अनुदारो बलाहकः ।")

तिथ पुं, (तेजयतीति । तिज+"निषद्-गुपयज्योः ।" उणां । २ । १२ । इति थकप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) अग्निः । कामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । कालः । इति त्रिकाण्डशेषः । प्रावृट्कालः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ।

तिथि, स्त्री पुं, (तनोति विस्तारयति चन्द्रकलामिति । तन्यते चन्द्रकलयेति वा । तन+बाहुलकात् इथिन् नादिलोपश्च । तदुक्तं "तन्यन्ते कलया यस्मात् तस्मात् तास्तिथयः स्मृताः ।" इति । यद्वा, अततीति । अत सातत्यगमने + 'अतसभ्यां ...' उणां । ४ । २ । इति प्रबोधे अतिथिरिति सिद्धे बाहुलकात् अकारलोपः ।) इति वर्णविवेकः । चन्द्रकलाक्रियायाः ... कलाक्रियोपलक्षितः कालः इति वा । तल्लक्षणं यथा —
'अमायां षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला । नित्यरूपा महामाया सा ... ।
तत्र प्रथमकलाक्रियायाः प्रतिपद् एवं द्वितीयादिकलाक्रियायाः द्वितीयादि । ... ।
... ।
... ।
... ।
... ।
... ।
... ।
... ।
... ।
... ।

यथा,—
"अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी।
भागैर्द्वादशभिस्तत् स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्॥
त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते।
आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागं द्वादशकं यदा॥
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते॥"
सा दैवकार्य्ये पूर्व्वाह्णयुता ग्राह्या। एकादश्युपवासातिरिक्तस्थले सर्व्वत्र त्रिसन्ध्यव्यापिनी ग्राह्या॥*॥

अथ प्रतिपत्।

सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या शुक्ला अमावस्यायुता ग्राह्या कृष्णाप्युपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या। अत्र तैलाभ्यङ्गं कुष्माण्डभक्षणं चौरञ्च न कार्य्यम्॥*॥

अथ द्वितीया।

सा च कृष्णा पूर्व्वयुता शुक्ला परयुता ग्राह्या। भ्रातृद्वितीया तु अपराह्णविभक्तदिनपञ्चमांशयुता ग्राह्या उभयदिने तल्लाभे परयुता ग्राह्या। तत्र बृहतीभक्षणं न कार्य्यम्॥*॥

अथ तृतीया।

सा च रम्भाव्रतेतरदैवकार्य्येषु चतुर्थीयुता ग्राह्या रम्भाव्रते तु द्वितीयायुता। तत्र मांसभक्षणं पटोलभक्षणञ्च न कार्य्यम्॥*॥

अथ चतुर्थी।

सा च पञ्चमीयुता ग्राह्या। विनायकव्रते तृतीयायुता ग्राह्या। मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी अक्षया। तत्र मूलकभक्षणं चौरं प्रदोषे अध्ययनञ्च न कार्य्यम्। भाद्रमासे चतुर्थ्यां चन्द्रो न द्रष्टव्यः। प्रमादाद्दृष्ट्वा,—
"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः।
सुकुमारक। मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम्॥*॥

अथ पञ्चमी।

सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या अत्र बिल्वं न भोक्तव्यम्॥*॥

अथ षष्ठी।

सा सप्तमीयुता ग्राह्या। स्कन्दषष्ठी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या अस्यां शिरोऽभ्यङ्गो निम्बभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम्॥*॥

अथ सप्तमी।

सा षष्ठीयुता ग्राह्या तत्र तालं न भक्षयेत्। शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदि रविवारो भवेत् सा विजया सप्तमी। माघमासस्य शुक्लसप्तम्यां दिवाकरो रथमापुः तस्मात् सा रथसप्तमी॥ सा मन्वादिश्च। तस्यां अध्ययनं न कर्त्तव्यम्॥*॥

अथाष्टमी।

सा शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या कृष्णा सप्तमीयुता। तत्राध्ययनं नारिकेलभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम्॥ शनिवारे अथवा मङ्गलवारे कृष्णाष्टमी पुण्यतरा। बृहस्पतिवारे शुक्लाष्टमी अक्षया। दूर्व्वाष्टमी पूर्व्वविद्धा ग्राह्या। जन्माष्टमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥

अथ नवमी।

सा चाष्टमीयुता ग्राह्या। तत्रालाबुभक्षणं न कर्त्तव्यम्। माघस्य शुक्ला नवमी महानन्दा। रामनवमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥

अथ दशमी।

सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या युता ग्राह्या। अत्र कलम्बीभक्षणं न कर्त्तव्यम्॥*॥ एकादशीव्यवस्था श्रीविष्णोः शयनव्यवस्था च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥ अथ द्वादशी।

सा च एकादशीयुता ग्राह्या। अत्र पूतिकाभक्षणं न कर्त्तव्यम्। फाल्गुनस्य शुक्ला द्वादशी पुष्यनक्षत्रयुक्ता चेत् गोविन्दद्वादशी॥*॥

अथ त्रयोदशी।

सा च शुक्ला द्वादशीयुता कृष्णा परयुता ग्राह्या। अत्र वार्त्ताकीभक्षणं न कर्त्तव्यम्॥*॥

अथ चतुर्द्दशी।

सा शुक्ला पूर्णिमायुता कृष्णा त्रयोदशीयुता ग्राह्या। तत्र माषो न भोक्तव्यः। ज्यैष्ठकृष्णचतुर्द्दश्यां प्रदोषे सावित्रीव्रतं कर्त्तव्यम्। तत्र यदा त्रयोदशी दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसत्त्वेऽपि चतुर्द्दशी भवेत् तद्दिने व्रतं कर्त्तव्यम्। पूर्व्वाह्णे तद्विघलेऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्ण एव। यदा तु पूर्व्वापरयोर्न तथाविधा तदापि पराह्ण एव। भाद्रे मासि कृष्णा चतुर्द्दशी अघोरा। माघे कृष्णा चतुर्द्दशी रटन्ती। शिवरात्रिव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥

अथ पौर्णमासी।

तत्र मांसं न भोक्तव्यम्। सा च चतुर्द्दशीयुता ग्राह्या। सा तु मासर्क्षयुता चेत् तदा महती। कार्त्तिकमासे कृत्तिकानक्षत्रयुता पौर्णमासी महाकार्त्तिकी एवमन्यत्रापि। महाज्यैष्ठीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या। कोजागरव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥ अथामावस्या।

अत्र मांसं न भोक्तव्यम्। सा प्रतिपद्युता ग्राह्या। मङ्गलवारे यदि अमावस्या भवेत् तदा अरुणोदयमारभ्य मौनी भूत्वा यो गङ्गायां स्नायात् स सहस्रगोदानजन्यफलमाप्नुयात्। अमावस्याश्राद्धव्यवस्था श्राद्धशब्दे द्रष्टव्या। पौषमाघयोरमावास्या यदि दिवारविवारव्यतीपात-श्रवणनक्षत्रयुक्ता भवति तदा अर्द्धोदययोगः स्यात्। अयं कोटिसूर्य्यग्रहतुल्यः अत्र तावज्जलं गङ्गोदकतुल्यं यत्किञ्चिद्दानं सेतुसन्निभञ्च भवति। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ तिथिकृत्यं मासशब्दे द्रष्टव्यम्॥

तिथिक्षयः, पुं, (तिथीनां तिथ्युपलक्षितचन्द्रकलानां क्षयो यत्र।) अमावस्या। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ दिनक्षयः। त्र्यहस्पर्शः। यथा,—
"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्॥"
अपिच।
"शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

तिथिप्रणीः, पुं, (तिथिं प्रणयति ह्रासवृद्धिरूपकलाक्रिययेति। प्र+नी+क्विप् णत्वञ्च।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। ३। १८॥

तिथी, स्त्री, (तिथिः। कृदिकारादिति वा ङीष्।) तिथिः। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। १३। ८७। १८।
"कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्द्दशीम्।
श्राद्धकर्म्मणि तिथयस्तु प्रशस्ता न तथेतराः॥")

तिनाशकः, पुं, (तिनिश एव। स्वार्थे कन्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) तिनिशवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

तिनिशः, पुं, (अतिशयेन नेशतीति। निश समाधौ+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः। यद्वा, अतिक्रान्तो निशाः अत्यादय इति समासः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्षविशेषः। मधुरादौ तिनाश इति ख्यातः। क्वचित् सादन इति ख्यातश्च। तत्पर्य्यायः। स्यन्दनः २ नेमी ३ रथद्रुः ४ अतिमुक्तकः ५ वञ्जुलः ६ चित्रकृत् ७। इत्यमरः। २।४।२६॥ चक्री ८ शताङ्गः ९ शकटः १० रथः ११ रथिकः १२ भस्मगर्भः १३ मेषी १४ जलधरः १५। (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। १९।
"शल्लकीबदरीबिल्वपलाशतिनिशत्वचः॥")
अस्य गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कफरक्तातीसारवातामयनाशित्वम्। ग्राहकत्वम्। दाहजनकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्तिड़ः, पुं, (तिम्यते क्लिद्यते मुखाद्यनेनेति। तिम+ईकन्प्रत्ययेन तिन्तिड़ीकः। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिञ्चा। वृक्षाम्लः। इति विश्वः॥ दैत्यभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

तिन्तिड़िका, स्त्री, (तिन्तिड़ी+स्वार्थे कन्। टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) तिन्तिड़ी। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्तिड़ी, स्त्री, (तिम्यते क्लिद्यते मुखाभ्यन्तरमनेनेति। तिम+ईकन्प्रत्ययेन तिन्तिड़ीका। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्षविशेषः। तेँतुल् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चिञ्चा २ अम्लिका ३। इत्यमरः। २। ४। ४३॥ तिन्तिडिका ४ तिन्तिड़ीकम् ५ तिन्तिड़ीका ६ चाम्लीका ७ आम्लिका ८ आम्लीका ९। इति तट्टीका॥ तिन्तिली १० तिन्तिडिका ११ अम्लिका १२ चुक्रः १३ चुक्रा १४ चुक्रिका १५ अम्ला १६ अत्यम्ला १७ सत्ता १८ सुक्तिका १९ चारित्रा २० गुरुपत्रा २१ पिच्छिला २२ यमदूतिका २३। इति शब्दरत्नावली॥ शाकचुक्रिका २४ सुचुक्रिका २५ सुतिन्तिड़ा २६। अस्याः आमफलस्य गुणाः। अत्यम्लत्वम्। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ वातनाशित्वम्॥ अस्याः पक्वफलस्य गुणाः। दीपनत्वम्। रुचिकारित्वम्। भेदित्वम्। उष्णत्वम्। कफवातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ विष्टम्भनाशित्वम्। [illegible]

विशेषमात्रन्तु यतोऽतिवृत्ताविशेषाद् देव हि।
विशेषमात्रन्तु यामिमात्रन्तु कथाऽभिधीयते।
नानाविधवर्णैर्विवर्णैरपि च बहुविधः।
लिङ्गनाशो नियन्त्रितो वर्णो रागान्वितो यथा॥

रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टो
म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात्।
कफात् सितः शोणितजः सरक्तः
समस्तदोषप्रभवो विचित्रः॥

वातादिना दोषभूतेन वर्णिते नैवविधे मण्डले रूपविशेषमाह।
अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा।
पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव वा॥
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डरम्।
चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः।
मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति॥
बहल सूक्ष्मम्।
मण्डलं तु सर्वमिव लिङ्गनाशे विशेषतः।
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम्॥
चित्र वर्णान्वितम्।
रक्तं मण्डलं दृष्टौ रक्तजाद्यसम्भवम्।
दृष्ट्यादिषु एषु एव धाव वैमलदानि वा।
दोषवतः स्थाने तत्र कस्मिंश्चित् स्यात् दर्शनम्।
रक्तं लिङ्गनाशमभिप्रेत्य। सूक्ष्मत्वादर्शन प्रभावसंज्ञावादवा मया दर्शनम्। रक्तं नीलमण्डलं वैधवे। दोषप्रदर्शनार्थम्। तत्र सर्वस्यापि कालान्तरेण दोषस्यान्यस्मिन् स्वयमेव स्फुट स्यात्॥ ॥ अथ दृष्टिगतान् रोगान् लिङ्गनाशयपर्यायमाह।
यस्मात् ते लिङ्गनाशा सर्वैरेव भवन्ति हि॥ ॥
अथ पित्तविदग्धलक्षणमाह।

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः।
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः॥

पित्तेन गतेन दृष्टिं इत्यादि। प्रथमद्वितीये पटले गतेन विदग्धम्। तेन बाधिता॥ ॥ तद्विन्दुर्दिवसे दृष्टौ तृतीये पटले गते रूप विशेषमाह।

प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे
दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च।
रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टि-
र्पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत्॥

दोषे न पित्त॥ ॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टिलक्षणमाह।

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
स्तान्येव रूपाणि हि मन्द तु।
अत्रापि श्लेष्मणो दृष्टौ प्रथमद्वितीयपटलगतत्वे
सर्वाङ्ग शुक्लत्वम्॥ ॥ स एव श्लेष्मा दृष्टौ तृतीयपटलगत इत्याह।
यः पटलेषु दोषो
प्रवृद्धः।

दिवा स पश्यत्युपहीनदृष्टि-
र्नक्तन्तु रूपाणि कथञ्चिदेव॥
दोषेण च श्लेष्मणोऽल्पत्वात्। श्लेष्मणोऽपि श्लेष्मविदग्धदृष्टिरात्र्यन्धत्वात् दिवा पश्यति॥ ॥
धूमदर्शिनमाह।

शोकज्वरायासशिरोऽभितापै-
रभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः।
धूमांस्तु यः पश्यति सर्वभावान्
स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः॥

शिरोऽभितापः शिरसि रुजाभितापः सन्तापः।
एतस्य पित्तस्यैव प्राधान्यम्॥ ॥
ह्रस्वजाड्यमाह।

यो वासरे पश्यति कृच्छ्रतोऽपि
ह्रस्व महत्यपि विरूपिताऽन्यम्।
रात्रौ पुनः प्रकृतानि पश्येत्
स ह्रस्वजाड्यो मुनिभिः प्रदिष्टः॥

नकुलान्ध्यमाह।

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि-
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत्।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः॥

गम्भीरिकमाह।

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा
सङ्कुच्यते अभ्यन्तरतश्च याति।
रुजावगाढा च तमक्षिरोगं
गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥

विरूपा विकृता। श्वसनोपसृष्टा वातेनाक्रान्ता।
रुजावगाढा रुजाभिरत्यर्थं व्याप्ता॥ ॥

बाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च।
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापा-
ज्ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैः सः॥

बाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ इत्यादि। तत्र निमित्त आह शिरोऽभितापात् शिरोऽभितापजो देव विषकुसुमगन्धघ्राणनादिजनकैर्व स शिरोऽभितापात् जायते। अभिष्यन्दनिदर्शनैः रक्ताभिष्यन्दचिह्नैरित्यर्थः। अभिष्यन्दनिदर्शनैरिति कार्त्तिकः॥ ॥
अनिमित्तं चाह।

सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्वरस्य।
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः॥

अदृष्टकारणतया सुरादीनां दर्शनमनिमित्तमपि प्रोक्तम्॥ ॥
अनिमित्तो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह।

तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति
वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः।

विस्पष्टं ज्योतिर्युक्तम्। वैदूर्यवर्णा श्यामा विमला निर्मला। इति दृष्टिरोगाः॥ ॥
अथ तिमिरचिकित्सा।
“हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च।
मधुशर्करयोर्योगः पथ्यासाधनकं पुनः।
त्रिफला घृतं तैलं तिमिरं हन्ति सर्वतः॥ ॥
अञ्जनमिदमुत्तमं नयनस्य बलाय।
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा सैन्धवं समांशकम्।
छागीक्षीरेण संपिष्य वर्ती कुर्याद्यवकोपमाम्।
हरेणुमात्रा चक्षुष्या भद्रावर्त्तनमञ्जनम्।
तिमिरं मांसवृद्धिं च काचं पटलमर्बुदम्।
रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वर्ती चन्द्रोदया हरेत्॥”
इति चन्द्रोदया वर्तिः॥ ॥

कृष्णा सममरिचका दश रसाञ्जनं मधुना
सर्वरसविमर्दित क्षिप्ता सितमण्डला सचूर्णा।
एवमेतत्पथ्यं मधु च तुल्यमाहिमा
सर्वरसकल्पितदृष्टिवर्ती भवति॥
एतानि तु विधिवर्धनेन विधिवत्ता पीतके
नयनेष विनिहन्ति कफपिच्छाजन्यमेव तम्।
एष दृष्टिमिरीति नामधारकम्
सर्वत्र तिमिरेषु मन्त्रयुक्ताः स्वयम्॥
रसं वैध्यम्। अञ्जन दृष्टा इति देव।
सर्वान्तर्विरस मधुनैव। क्षिप्तं मसृणितम्।
धातवो शेषः। स्पृष्टिकं सम्यक्। एतत्
कृत्स्नम्। मधुसहैव तिमिरे कृष्णकृष्णे चूर्ण-
युक्तं च॥ ॥

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला।
सर्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण वर्तयेत्।
नाशयेत्तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्बुदानि च।
अपि वर्षशतिकं शुक्रं मासेनैकेन साधयेत्।
अधिमांसार्म च नक्तान्ध्यं रात्र्यन्धमेव च।
चन्द्रोदया वर्तिर्नूनं तिमिरे च॥ ॥
रसाञ्जनं विमलवापि पिष्टं मरिचानि च।
विडङ्गं मधुकं चैव कल्कं समभागकं कृता।
अभ्यञ्जनेन सर्पिषा कृष्णा दोषहरेण।
वार्षिकं तिमिरं हन्ति शोफसङ्घातु च तथा।
मधुना यन्त्र हन्ति वातपित्तोत्थ कृच्छ्रम्।
एषा चक्षुष्यमार्गं स्यात् वर्तिर्विनिर्मिता॥
इति चक्षुष्यवर्तिः॥ ॥
कृष्णा हरीतकी सखा मधुना वर्तिता।
अभिहन्ति बहुरूपं बहुविधं बहुदोषजम्।
विषघ्नानि रस प्रस्थं प्रस्थं मधुरकं च।
शकटं च रस प्रस्थं घृतमथ ताम्रजम्।
गुडूच्या आमलक्याश्च रस द्राक्षारसस्तथा।
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत्।
कल्कं कृत्वा त्रिफला द्राक्षा त्रिवृता वैकङ्कत-
पुष्पम्।
मधुकं क्षीरकाकोली मधूकं विनिर्मिता।
हस्तस्पृष्टे त्रिदोषे मुने भाव्यं विरेचयेत्।
ऊर्ध्वं पानमथानं मध्ये पानं प्रयोजयेत्।
यानि नेत्रगता रोगाः तान् सर्वाञ्जयेत्।
हर्षे रक्तं च राजे न विशुद्धे तथा।
कफाख्ये तिमिरे कासे वैकृत्यं पटलार्बुदे।
अभिष्यन्दे विस्फोटे च पक्ष्मकोपे तथाक्षिणि।
नेत्ररोगेषु सर्वेषु दोषत्रयकृतेष्वपि।
नर स्थितमिह प्रोक्तं त्रिफलाद्यं महाघृतम्॥

भृङ्गरजः भृङ्गराजः भङ्गरा इति लोके ।
क्षीरकाकोल्या अलाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
मधुपर्णत्र जलजं यष्टीमधु चक्षुष्यत्वात् । तद-
लाभे सामान्यं यष्टीमधु ग्राह्यं तुल्यगुणत्वात् ॥
त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
शतमेकं हरीतक्या द्विगुणञ्च विभीतकम् ।
चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम् ॥
चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥
शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्न्निदिग्धिका ।
काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥
पिप्पली चन्दनं सूक्ष्मं त्रायमाणामथोत्पलम् ।
घृतप्रस्थसमं क्षीरं कल्कैरेतैः शनैः पचेत् ॥
हन्यात् सतिमिरं काचं नक्तान्ध्यं शुक्रमेव च ।
तथा स्रावञ्च कण्डूञ्च श्वयथुञ्च कषायताम् ॥
कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विशर्म्मपटलान्वितम् ।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥
यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्य्याभिभ्यां प्रपश्यतः ।
तस्यैतद्भेषजं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितम् ॥
मार्ज्जितं दर्पणं यद्वत् परां निर्म्मलतां व्रजेत् ।
तद्वदेतेन पीतेन नेत्रं निर्म्मलतामियात् ॥
वारिद्रोणद्वयं चात्र वृषमार्कवयोस्तुले ।
काकोलीयुगलालाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
वासाविश्वाम्रतादार्व्वीरक्तचन्दनचित्रकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलाम्बुदैः ॥
निशाकलिङ्गकुटजैः क्वाथः सर्व्वाक्षिरोगहा ।
वैस्वर्य्यं पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥
वासादिक्वाथः ।
इति नेत्ररोगाधिकारः ।” इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
किञ्च । गारुड़े १९८ अध्याये ।
“कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विड़ङ्गानि मनःशिला ॥
एषां वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा ॥”

तिमिररिपुः, पुं, (तिमिरस्य अन्धकारस्य रिपुः ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥

तिमिषः, पुं, ग्राम्यकर्क्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गाटान्नः । इति हारावली । १२६ ॥

तिमीः, पुं, (तिमिः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तिमिमत्स्यः । इति द्विरूपकोषः ॥ (तिमि + वा ङीष् । तिमिजातिस्त्री । इति केचित् ॥)

तिरः, [स्] अ, (तरति दृष्टिपथमिति । तॄ + “सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणां । ४ । १८८ । इति असुन् । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति गुणविषये इर् ।) अन्तर्द्धानम् । (यथा, भागवते । २ । ६ । ४१ ।
“यदा तद्देवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥”)
तिर्य्यगर्थः । इत्यमरः । ३ । ४ । २२५ ॥ तिरस्कारः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥

तिरश्ची, स्त्री, (तिर्य्यक्जातित्वात् स्त्रियां ङीप् ।) पशुपक्ष्यादीनां स्त्री । इति मुग्धबोधम् । मादी इति भाषा ॥

तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति । तिरस् + कृ + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति णिनिः । संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः । ततो ङीप् ।) व्यवधायकपटः । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥ कानात् इति भाषा ॥ (यथा, कुमारे । १ । १४ ।
“यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बा-
स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥”)

तिरस्कारः, पुं, (तिरस् + कृ + घञ् ।) अनादरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चदशी । ७ । ८ ।
“भ्रमांशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता ।
यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥”)

तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति । तिरस् + कृ + णिनिः ङीप् ।) तिरस्करिणी । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

तिरस्कृतः, त्रि, (तिरस् + कृ + क्तः ।) अनादृतः । कृततिरस्कारः । यथा,—
“अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तन्त्रसारोक्तमन्त्रविशेषे, पु । यथा,—
“यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा ।
अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्य्यते ॥”)

तिरस्क्रिया, स्त्री, (तिरस्करणमिति । “कृञः श च ।” ३ । ३ । १०० । इति भावे शः ।) अनादरः । तिरस्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, माघे । १ । ३९ ।
“हरे ! हिरण्याक्षपुरःसरासुर-
द्विषद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥”)

तिरिटिः, पुं, इक्षुग्रन्थिः । इति शब्दमाला ॥

तिरिमः, पुं, शालिभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिरियः, पुं, शालिविशेषः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्तसर्व्वामयनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिरीटं, क्ली, (तीर्य्यते शिरोविपदोऽनेनेति । तॄ + “कृतॄकृपिभ्यः कीटन् ।” उणां । ४ । १८४ । इति कीटन् ।) किरीटम् । इत्युणादिकोषः ॥

तिरीटः, पुं, (तॄ + कीटन् ।) लोध्रः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ (यथा, भावप्रकाशे अर्शोरोगाधिकारे ।
“समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीटतिलचन्दनैः ॥”)

तिरोधानं, क्ली, (तिरस् + धा + भावे ल्युट् ।) अन्तर्धानम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २१ । ४४ ।
“सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन
सोऽसृजत् ॥”)

तिरोहितः, त्रि, (तिरस् + धा + क्तः ।) अन्तर्हितः । (यथा, मार्कण्डेये । ३९ । २४ ।
“अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ॥”)
आच्छादितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥

तिर्य्यक्, [च्] अ, वक्रम् । तत्पर्य्यायः । साचि २ तिरः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३४ । (यथा, रामायणे । २ । २३ । ४ ।
“तिर्य्यगूर्द्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥”)
तिरोऽर्थः । निकृष्टार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिर्य्यक्स्रोताः, [स्] पुं, (तिर्य्यक् वक्रं स्रोत आहारसञ्चारो यस्य । भुक्तान्नस्य तिर्य्यक्तया उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) पशुपक्ष्यादिः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ८ ।
“तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्य्यक्स्रोताभ्यवर्त्तत ।
यस्मात् तिर्य्यक्प्रवृत्तः स तिर्य्यक्स्रोतास्ततः
स्मृतः ॥”)
स भगवतोऽष्टमः सर्गः । स तु अष्टाविंशद्विधः । यथा,—
“तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥”
तेषां लक्षणं यथा,—
“अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २१ ॥
“तिरश्चां तिर्य्यक्स्रोतसाम् । अविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः । घ्राणज्ञा घ्राणेनैव इष्टमर्थं जानन्ति । हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अष्टाविंशतिभेदा यथा,—
“गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः ।
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ! ॥
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥
श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शशशल्लकौ ।
सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः ॥
कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः ।
हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २२-२३ ॥
“गवादय उष्ट्रान्ता द्विशफा द्विखुरा नव । खरादयश्चमर्य्यन्ता एकशफाः षट् । श्वादयो गोधान्ताः पञ्चनखा द्वादश । एते भूचराः सप्तविंशतिः । मकरादयो जलचराः कङ्कादयः खगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीता एवमष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिर्य्यक्प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

तिर्य्यग्यानः, पुं, (तिर्य्यक् वक्रं यानं गमनं यस्य ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तिर्य्यङ्, [च्] पुं, (तिर्य्यगञ्चतीति । अन्च + क्विप् । “तिरसस्तिर्य्यलोपे ।” ६ । ३ । ९४ । इति तिरिः ।) विहङ्गादिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १२५ ।
“पापानि तु नरः कृत्वा तिर्य्यग् जायेत
भारत ! ॥”

कफदोषप्रकोपणत्वञ्च। पक्वचिञ्चाफलरसगुणाः। मधुराम्लत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। शोफपाककरत्वम्। लेपे व्रणदोषनाशित्वञ्च॥ अस्याः पत्रस्य गुणाः। शोफरक्तदोषव्यथानाशित्वम्। अस्याः शुष्कत्वक्क्षारस्य गुणः। शूलमन्दाग्निनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

"अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढम्।
शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम्॥
अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम्।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधकम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

वृक्षाम्लम्। इति विश्वः॥

तिन्तिडीकं, क्ली, (तिम्यते क्लिद्यते मुखं येन। तिम + "कर्पूरीकादयश्च।" उणा ४। २०। इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वृक्षाम्लम्। इत्यमरः। २। ९। ३५। (यथा तन्त्रसारे पुरश्चरणप्रकरणे।
'रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमलं नागरङ्गकम्।
फलान्येतानि भोज्यानि रम्भोऽम्लानि विवर्जयेत्॥'
यथास्य पर्य्यायाः।
"वृक्षाम्लं तिन्तिडीकञ्च चुक्रं स्यादम्लवृक्षकम्॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
आमपक्वावस्थयोरस्य गुणा यथा —
'वातापहं तिन्तिडीकमामं पित्तबलासकृत्।
ग्राह्युष्णं दीपनं रुच्यं सम्पक्वं कफवातनुत्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

तिन्तिडीकः, पुं, (तिम + ईकन्। निपातनात् साधुः।) तिन्तिडी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तिन्तिडीफलम्, क्ली, (तिन्तिडीभिस्तिन्तिडी-फलं बीजैर्येद्दूषितम्।) चुचुरी। इति शब्द-रत्नावली॥ कोदवीचिर खेला इति भाषा॥

तिन्तिलिका, स्त्री, (तिन्तिडिका। डस्य लत्वम्।) तिन्तिडी। इत्यमरटीका॥

तिन्तिली, स्त्री, (तिन्तिडी। डस्य लत्वम्।) तिन्तिडी। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्तिलीका, स्त्री, (तिन्तिडीका। डस्य लत्वम्।) तिन्तिडी। इत्यमरटीका॥

तिन्दिशः, पुं, टिण्डिशवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दुः, पुं, (तिम्यति आर्द्रीभवतीति। तिम आर्द्रीभावे + "मृगय्वादयश्च।" इति कुप्रत्ययेन साधुः।) तिन्दुकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्दुकं, क्ली, (तिन्दुरिव कायतीति। कै + क।) कर्षपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे १ अध्याये।
"कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका।
अक्षं पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम्॥'
यथास्य पर्य्यायाः।
"विडालपदकञ्चैव तथा षोडशिका मता।
करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः।
उदुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते॥"
इति कोषः। ...)

"विडालपदकञ्च पिचुः पाणितलं तथा॥
विडालपदकञ्च पिचुर्मुष्टिः पाणितलं तथा॥

तिन्दुकस्य विजातीयात् कवडग्रहमेव च।'
इति कल्पस्थाने द्वात्रिंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

तिन्दुकः, पुं स्त्री, (तिन्दु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) वृक्षविशेषः। गाव इति ख्यातः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ केन्दुकवृक्षः। इति भरतः॥ इति राजनिर्घण्टश्च। तेंदु इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। स्फूर्जकः २ कालस्कन्धः ३ शितिसारकः ४। इत्यमरः। २। ४। ३८॥ स्फूर्जकः ५ कन्दुः ६ तिन्दुः ७ तिन्दुलः ८ तिन्दुकिः ९ तिन्दुकी १०। इति शब्दरत्नावली॥ नीलसारः ११ अतिमुक्तकः १२ रामकः १३ रामणः १४ स्फूर्जनः १५ अस्थिताङ्गः १६ कालसारः १७। (यथा महाभारते। ३। ६४। ३।
'शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः।
अर्ज्जुनारिष्टसञ्छन्नं स्यन्दनैश्च सशाल्मलैः॥')
अस्य आमफलस्य गुणाः। कषायत्वम्। ग्राहित्वम्। वातकारित्वम्। शीतलत्वम्। लघुत्वञ्च॥ पक्वफलस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। दुर्जरत्वम्। अग्राह्यत्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मवातनाशित्वम्। पित्तप्रमेहास्रकारित्वम्। विषदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ तत्सारः पित्तरोगजित्। विषतिन्दुकमप्येवं विशेषात् ग्राहि शीतलम्॥ इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दुकिः, स्त्री, (तिन्दुकी। निपातनात् ह्रस्वः।) तिन्दुकः। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्दुकिनी, स्त्री (तिन्दुकस्याकार इव फलोऽस्त्यस्याः। तिन्दुक + इनि + ङीप्।) आवर्त्तकी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दुकी, स्त्री, (तिन्दुक + गौरादित्वात् ङीष्।) तिन्दुकः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये।
'पियालबीजं तिन्दुक्याः त्वक्‌फलानि मलानि च।
यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत्।
सद्यो व्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता॥"
अस्य पर्य्याया यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।
कालस्कन्दस्तिन्दुकश्च स्फूर्जकस्तिन्दुकीति च॥)

तिन्दुलः, पुं, तिन्दुकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

तिप, ऋ ङ ष क्षुतिः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ऋ, अतितेपत्। ङ, तेपते। ष, तेपिष्यति तेप्स्यति। ङ तेपते तितिपे। क्षुतः क्षरणम्। इति दुर्गादासः॥

तिम क्लेदने। आर्द्रीभावे इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-पर-अकं-सेट्।)

तिम य क्लेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-पर-अकं-सेट्।) य, तिम्यति। तितेम। क्लेदनमार्द्रीभावः। इति दुर्गादासः॥

तिमिः, पुं, (तिम्यतीति। तिम क्लेदने + इन्। यद्वा ताम्यति आकाङ्क्षतीति। तम काङ्क्षायाम् + "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च।" उणा ४। १२१। इति इन् अकारस्य इकारादेशश्च।) मत्स्यविशेषः। इत्यमरः। १। १०।

१९॥ तिमिर्माकारो मतस्य कश्चित् समुद्रे। तथा च। अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः। इति भरतः॥ (यथा च रघौ। १३। १०।
'ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः
सम्मीलयन्तो विवृताननत्वात्।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रै-
रूर्द्धं वितन्वन्ति जलप्रवाहान्॥")
समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (राजविशेषः। स तु दूर्व्वस्य पुत्रः। यथा, भागवते। ९। २२। ४२।
"दूर्व्वस्ततो दूर्व्वस्तिमिस्तस्माच्च निम्नगिरिः॥"
अयं हि नवमाब्दाधिकचत्वारिंशत्वर्षं यावत् राज्यं पालयामास। यथा राजावल्याम्। १ परिच्छेदे।
"तिमिः पुत्त्रस्ततो राज्ये यस्य स्वर्गं स्वयं गतः।
सुनिर्वेदमितान् वर्षान्नवमावाधिकान् तिमिः॥
पालयित्वाखिलं राज्यं भुक्त्वा भोगमनुत्तमम्।
पुत्त्रं दृढरथं राज्ये सोऽभिषिच्य वनं ययौ॥")

तिमिकोषः, पुं, (तिमेः कोष इव।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तिमिङ्गिलः, पुं, (तिमिं गिरतीति। गॄ + क। रस्य लः। गिलेऽगिलस्येति मुम्।) मत्स्यविशेषः। इत्यमरः। १। १०। २०॥ (यथा महाभारते। १। २२। ३।
"तिमिङ्गिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा।"
द्वीपविशेषः। तद्वीपवासिनि, त्रि। यथा, महाभारते। २। ३२। ६६।
"तिमिङ्गिलञ्च नृपं वशे कृत्वा महामतिः॥")

तिमिङ्गिलगिलः, पुं, (तिमिङ्गिलमपि गिरतीति। गॄ + क। मुम् च।) महामत्स्यविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। ४१४॥

तिमितः, त्रि, (तिम + कर्त्तरि क्तः।) निश्चलः। इति धरणिः॥ (यथा, मघदूते। २। ३५।
"अन्तस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम्॥")
क्लिन्नः। इत्यमरः। ३। १। १०५॥

तिमिरं, क्ली, (तिम्यतीति। तिम + "इषिमदि मुदीति।" उणा। १। ५२। इति किरच्।) अन्धकारः। इत्यमरः। १। ८। ३॥ (यथा, रामायणे। २। २८। १८।
'अतीववातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः।
भयानि च महान्त्यत्र अतो दुःखतरं वनम्॥")
नेत्ररोगविशेषः। तस्य लक्षणमाह माधवकरः।
"तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः।
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम्॥"
(अस्य लक्षणानि यथा —
दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति।
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते॥
दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्य्ययम्।
नान्तिकस्थमधः संस्थे दूरगं नोपरिस्थितम्॥
पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः।
प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते॥
तेनोर्द्धमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम्।

यथा वर्णांश्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ॥
तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ।
लिङ्गनाशं मलः कुर्व्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ॥
तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ।
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नञ्चेक्षते मुहुः ॥
जालानि केशान् मशकान् रश्मींश्चोपेक्षिते-
ऽत्र च ।
काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ॥
चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रान्यृज्वपि मन्यते ।
वृद्धः काचो दृशं कुर्य्याद्रजोधूमावृतामिव ॥
स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ।
स लिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ॥
दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ।
पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतद्योतदीपितम् ॥
शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ।
काचे दृक्काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ॥
अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ।
भृङ्गनीला निरालोका दृक्स्निग्धा लिङ्गनाशतः ॥
दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ।
भवेत् पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ॥
कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ।
शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ॥
काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्क प्रदीपाद्यैरिवाचितम् ।
सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ॥
मूर्त्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ।
बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ।
शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ॥
रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ।
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ॥
लिङ्गनाशेऽपि तादृक्दृङ्निष्प्रभा हतदर्शना ।
संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणान् ॥
तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणम् ।
तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥”
इति वाभटेनोत्तरस्थाने द्वादशेऽध्याये उक्तम् ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
“तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्य-
मुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥
तुलां पचेत जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।
तत्क्वाथे द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
प्रपौण्डरीककाकोली पिप्पली लोध्रसैन्धवैः ।
शताह्वा मधुकद्राक्षा सितादारुफलत्रयैः ॥
कार्षिकैर्निशि तत् पीतं तिमिरापहरं परम् ॥”
“पटोलनिम्बकटुका दार्व्वीसेव्यवरावृषम् ।
सधन्वयासत्रायन्ती पर्पटं पालिकं पृथक् ॥
प्रस्थमामलकानाञ्च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि ।
तदाढ़केऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥
मुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ।
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ॥
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ।
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्ध्योष्णाम्लदाहनुत् ॥”
“त्रिंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ।
शुल्वतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनात्त्रयम् ॥
अन्धमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमञ्जनम् ।
तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥
गोमूत्रे छगलरसेऽम्लकाञ्जिके च
स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
तत्कुर्य्यात् गरुड़समं नरस्य चक्षुः ॥”
“रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।
ईषत् कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥”
“ सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।
वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥”
“पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥
श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्वाथवराकणशृतं घृतम् ।
विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानुविरेचनम् ॥”
“रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्रं प्रसादयेत् ।”
“दद्यादुशीरनिर्य्यूहचूर्णितं कणसैन्धवम् ॥
तत् शृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं घने पिबेत् ।
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्व्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥”
“चक्षूरक्षायां सर्व्वकालं मनुष्यै-
र्यत्नः कर्त्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥”
इति चोत्तरस्थाने त्रयोदशेऽध्याये वाभटे-
नोक्तम् ॥
“सौवीरमञ्जनन्तुत्थकं ताप्यो धातुर्मनःशिला ।
चक्षुष्यं मधुकं लोध्रं मणयः पौष्यमञ्जनम् ॥
सैन्धवं शौकरीदंष्ट्रा कतकञ्चाञ्जनं शुभम् ।
तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्त्तिर्व्वेयमनुत्तमा ॥”
“वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ।
ततस्तस्मात् समुद्धृत्य सशुष्कं चूर्णयेद्बुधः ॥
सुमनःक्षारकैः शुष्कैरर्द्धांशैः सैन्धवेन च ।
एतन्नित्याञ्जनं कार्य्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)

तिमिरः, पुं, (तिम्यति क्लिद्यति चक्षुरनेन । तिम+
“इषिमदिमुदीति ।” उणां । १ । ५२ । इति किरच् ।)
चक्षूरोगविशेषः । तस्य निदानादि यथा ।
चतुर्थपटलगतदोषमाह ।
“तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थपटलं गतः ।
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित् ॥
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे ।
चन्द्रादित्यौ स नक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥
निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥
यो दोषः दोषोऽत्र रोगः चतुर्थपटलं वाह्य-
पटलं गतः स तिमिराख्यः । तिमिरदर्शनेन
तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः अर्श आदित्वात् ।
तस्य लक्षणमाह रुणद्धीत्यादि । स तिमि-
राख्यः । सर्व्वतः सर्व्वत्र । लिङ्गनाश इति
क्वचित् तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निरु-
क्तिश्च । लिङ्ग्यते चिह्न्यते अनेनेति लिङ्गं दृष्टि-
तेजः तस्य नाशोऽस्मिन् इति लिङ्गनाशः ।
अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुल्ये ।
अत्र तु भूतशब्दस्तुल्यार्थः । भूतं प्राप्यतीते
समे त्रिष्वित्यमरवचनात् । नातिरूढ़े अप्रौढ़े ।
चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति । अन्तरीक्षे
अन्तरीक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभावात् ।
तेजांसि अग्न्यादेः । भ्राजिष्णूनि रत्नसुवर्णा-
दीनि । अस्मिन् प्रौढ़े नीरन्ध्रे च चन्द्रादित्यादीन्न
पश्यतीत्यन्वयः । नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिका-
काचेति नामान्तराभ्यां युक्तः ॥ * ॥
दृष्टिरोगाणां सङ्ख्यानामानि चाह ।
दृष्ट्याश्रया षट् च षड़ेव रोगाः
षड्लिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र ।
वातेन पित्तेन कफेन सर्व्वै-
रक्तात् परिम्लाय्य विधिश्च षष्ठः ॥
दृष्ट्याश्रयाः षट् च षड़ेव रोगाः षट् षट् द्वादशे-
त्यर्थः । तत्र लिङ्गनाशाः षट् तान् विवृ-
णोति वातेनेत्यादि ॥ * ॥
तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः
कफेन चान्यस्तथ धूमदर्शी ।
यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्ध्यसंज्ञो
गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥
पित्तविदग्धदृष्ट्यादयः षट् । एवं दृष्ट्यादयश्च
षट् । एवं दृष्ट्याश्रया द्वादशरोगाः ॥ * ॥
तत्र द्वावन्यौ चाह ।
तत्रैवान्यौ गदौ वद्धौ सनिमित्तानिमित्तकौ ॥
तेषु वातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।
आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः ॥
आविलानि कलुषाणि । अरुणानि अव्यक्त-
लौहित्ययुक्तानि । व्याविद्धानीव कुटिलानीव ॥ *
पैत्तिकमाह ।
पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतड़िद्गुणान् ।
नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्व्वं नीलञ्च पश्यति ॥
आदित्यादीनां गुणान् रूपाणि ॥ * ॥
श्लैष्मिकमाह ।
कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।
सलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥ * ॥
सन्निपातजमाह ।
सन्निपातेन चित्राणि विपरीतानि पश्यति ।
बहुधापि द्विधा वापि सर्व्वाण्येव समन्ततः ॥
हीनाधिका सान्यथा वा ज्योतींष्यपि च
पश्यति ॥
चित्राणि नानावर्णानि । विपरीतानि वैपरीत्यं
विवृणोति बहुधेत्यादि ॥ * ॥
रक्तजमाह ।
पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ * ॥
परिम्लायिनमाह ।
रक्तेन मूर्च्छितं पित्तं परिम्लायिनमाचरेत् ।
तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ॥

शीर्यमाणात् सदोषैर्वृताक्षिजालि चैव हि ।
विकीर्यमाणात् चाल्यमानात् अभ्रादिभिरिव ।
वातादिजनितैर्वर्णैरपि स षड्विधः ।
लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो वातादितो यथा ॥

रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टो
म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् ।
कफात् सितः शोणितजश्च रक्तः
समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ * ॥

वाताग्निना हेतुभूतेन जनिते नेत्रविषये मण्डले वर्णविशेषमाह ।
अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा ।
पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं वा सपीतकम् ॥
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डरम् ।
चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः ।
मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥
बहलं स्थूलम् ।
मण्डलं तु भवेच्चैव लिङ्गनाशे निगद्यते ।
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥
चित्रं सान्निपातिकम् ।
रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ।
परिम्लायिनि रोगे स्यात् म्लानं नीलमथापि वा ॥
दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात्तु दर्शनम् ।
रक्तजं पित्तानुगामिरक्तजम् । स्थूलकाचारुणप्रभं मानकाचस्येवारुणा प्रभा यस्य तत् । एतेन स्थौल्यमरुणत्वञ्च बोध्यते । दोषक्षयात् स्वयमिति । तत्र परिम्लायिनि कालान्तरेण दोषक्षयात् कदाचित् स्वयमेव दर्शनं स्यात् । * । अथोक्त-षडाद्यदोषरागान्यालिङ्ग लक्षणार्थमाह ।
यथास्व दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ * ॥
पित्तविदग्धदृष्टिलक्षणमाह ।

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥

पित्तेन गतेन दृष्टिं इत्यत्रापि प्रथमद्वितीये पटले गतेनेति बोद्धव्यम् । तेन व्याधिना । * । तृतीये त्विति दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूपविशेषमाह ।

प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे
दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च ।
रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः
पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥

दोषेऽत्र पित्ते । * । अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टिलक्षणमाह ।

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ।

[illegible] दृष्टौ [illegible] पटलत्रयगतो दोषो [illegible] । * । [illegible] दृष्टौ [illegible] रूपविशेषमाह ।

त्रिषु स्थितो यः पटलेषु दोषो
नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ।
दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः
पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥

दोषोऽत्र कफस्तस्योपक्रान्तत्वात् । नक्तान्ध्यस्य श्लेष्मविदग्धदृष्टावन्तर्भूतत्वाच्च पृथगगणना ॥ * ॥
धूमदर्शिनमाह ।

शोकज्वरायासशिरोऽभितापै-
रभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूम्रांस्तु यः पश्यति सर्वभावान्
स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥

शिरोऽभितापः शिरसि घर्मादिना सन्तापः । एतस्य पित्तदोषो बोद्धव्यः ॥ * ॥
ह्रस्वजात्यमाह ।

यो वासरे पश्यति कष्टतोऽथ
रूपं महच्चापि निरीक्षतेऽल्पम् ।
रात्रौ पुनः प्रकृतानि पश्येत्
स ह्रस्वजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ * ॥

नकुलान्ध्यमाह ।

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि-
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥ * ॥

गम्भीरिकमाह ।

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा
सङ्कुच्य चाभ्यन्तरतः प्रयाति ।
रुजावगाढा च तमक्षिरोगं
गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

विरूपा विकृता । श्वसनोपसृष्टा वातोपहता । रुजावगाढा गम्भीरवेदनान्विता ॥ * ॥

बाह्यौ पुनर्द्वावपि सम्प्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापात्
ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शने सः ॥

बाह्यौ शुक्लोक्तद्वादशसर्वेभ्योऽधिकौ तत्र निमित्ततश्चाह शिरोऽभितापात् शिरोऽभितापकृते येन विषकुसुमगन्धरूपपवनस्पर्शेन च शिरोऽभितापस्तस्मात् । अभिष्यन्दनिदर्शने रक्ताभिष्यन्दलिङ्गैरिति गयादासः । सन्निपाताभिष्यन्दलिङ्गैरिति कार्त्तिकः ॥ * ॥
अनिमित्ततश्चाह ।

सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्ततश्च ॥

अनुपलभ्यमानानां सुरादीनां दर्शननिमित्तमनिमित्तं मन्यते ॥ * ॥
अनिमित्ततो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।

तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति
वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।

विस्पष्टं व्याधिशून्यम् । वैदूर्यवर्णा श्यामा विमला निर्मला । इति दृष्टिरोगाः ॥ * ॥
अथ तिमिरचिकित्सा ।
“[illegible] चक्षुरोगेषु [illegible] ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ * ॥
प्रक्षणाभिर्विभीतस्य मज्जा अपि मनःशिला ।
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ।
छागीक्षीरेण संपिष्य वटीं कुर्यात् यवोन्मिताम् ।
हरेणुमात्रां सङ्घृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत् ।
तिमिरं मांसवृद्धिञ्च काचं पटलमर्बुदम् ।
रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वटी चन्द्रोदया हरेत् ।”
इति चन्द्रोदया वटी ॥ * ॥

कथा घसवखोयथा सदरसाञ्जना साञ्जना
हरितूपतिकवं शिला सितपुनर्नवा समखा ।
रजन्यथचन्दनं मधु च तुल्यमक्षाशिला
खदिरसारलावरस्फटिकशङ्खनाभीन्दव ।
इमानि तु विचूर्णयेन्निविडवाससा शोधये
त्तथापि विमर्दयेत् समधुताम्ररसेन तत् ।
इद मुनिभिरीरितं नयनशोधनामाञ्जनं
करोति तिमिरक्षयं पटलपुष्पनाशं बलात् ॥

सवष सैन्धवम् । अञ्जनं सुरमा इति लोके । हरितूपतिकवं [illegible] । शिला मनःशिला । सावरो लोध्र । स्फटिकः फटकरी । इन्दुः कर्पूरः । नयनशोध तिमिरे नूतनकुसुमे नूतन पटले च ॥ * ॥
हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
सर्वमेतत् समं कृत्वा अजाक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्बुदानि च ॥
अपि मेषार्धकं शुक्रं मासेनैकेन नाशयेत् ।
अधिकानि च मांसानि रात्र्यन्ध्यत्वमेव च ॥
चन्द्रोदया वटी पुष्पे तिमिरे च ॥ * ॥
रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली मरिचानि च ।
विडङ्गं भद्रमुस्तञ्च समभागा अभया तथा ॥
अजामूत्रेण संपिष्य छायायां शोषयेद्वटीम् ।
वारिणा तिमिरं हन्ति गोमूत्रेण तु पिल्लकम् ॥
मधुना पटलं हन्ति नारीक्षीरेण पुष्पकम् ।
एषा चन्द्रप्रभावर्त्तिः स्वयं रुद्रेण निर्मिता ॥
इति चन्द्रप्रभावर्त्तिः ॥ * ॥
कथा छागपयस्यर्धे पक्वा तदर्धसिता ।
अचिराद्धन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत् सप्तोदकञ्चम ।
चिपलाया रस प्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरजस्य च ।
वृषस्य च रस प्रस्थं शतावर्याश्च तत्समम् ।
गुडूच्या आमलक्याश्च रसं छागीपयस्तथा ।
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ।
कल्कः कृष्णा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।
मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ।
तत्पाकसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।
ऊर्द्धं पानमधः पानं मध्ये पानं प्रशस्यते ।
यावन्तो नेत्रजा रोगास्तान् पानादपकर्षति ।
सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते वा विद्रुते तथा ।
नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिका पटलार्बुदे ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ।
नेत्ररोगेषु सर्वेषु दोषजेष्वन्यथापि च
घृतं त्रैफलिकं प्रोक्तं [illegible] महत्तमम् ।

भृङ्गरजः भृङ्गराजः भङ्गरा इति लोके ।
क्षीरकाकोल्या अलाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
मधुपर्ण्यत्र जलजं यष्टीमधु चक्षुष्यत्वात् । तद-
लाभे सामान्यं यष्टीमधु ग्राह्यं तुल्यगुणत्वात् ॥
त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
शतमेकं हरीतक्या द्विगुणञ्च विभीतकम् ।
चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम् ॥
चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्म्मृदग्निना पचेत् ।
भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥
शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्न्निदिग्धिका ।
काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥
पिप्पली चन्दनं मुस्तं त्रायमाणामथोत्पलम् ।
घृतप्रस्थसमं क्षीरं कल्कैरेतैः शनैः पचेत् ॥
हन्यात् सतिमिरं काचं नक्तान्ध्यं शुक्रमेव च ।
तथा स्रावञ्च कण्डूञ्च श्वयथुञ्च कषायताम् ॥
कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विषमैपटलान्वितम् ।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥
यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्य्यामिश्यां प्रपश्यतः ।
तस्यैतद्वेवजं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितम् ॥
मार्ज्जितं दर्पणं यद्वत् परां निर्म्मलतां व्रजेत् ।
तद्दर्द्देतेन पीतेन नेत्रं निर्म्मलतामियात् ॥
वारिद्रोणद्वयं चात्र वृषमार्कवयोस्तुले ।
काकोलीयुगलालाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
वासाविश्वाऽमृतादार्व्वीरक्तचन्दनचित्रकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलाम्बुदैः ॥
निशाकलिङ्गकुटजैः क्वाथः सर्व्वाक्षिरोगहा ।
वैस्वर्य्यं पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥
वासादिक्वाथः ।
इति नेत्ररोगाधिकारः ।" इति भावप्रकाशः ॥*॥
किञ्च । गारुड़े १६८ अध्याये ।
"कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विड़ङ्गानि मनःशिला ॥
एषां वर्त्तिर्हन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा ॥"
तिमिररिपुः, पुं, (तिमिरस्य अन्धकारस्य रिपुः ।)
सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥
तिमिषः, पुं, गाम्यकर्क्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गाटान्न । इति हारावली । १२६ ॥
तिमीः, पुं, (तिमिः पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
तिमिमत्स्यः । इति दिरूपकोषः ॥ (तिमि+
वा ङीप् । तिमिजातिस्त्री । इति केचित् ॥)
तिरः, [स्] व्य, (तरति दृष्टिपथमिति । तॄ+"सर्व्व-
धातुभ्योऽसुन् ।" उणां । ४ । १८८ । इति असुन् ।
क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति
गुणविषये इर् ।) अन्तर्द्धानम् । (यथा, भाग-
वते । २ । ६ । ४१ ।
"यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥")
तिर्य्यगर्थः । इत्यमरः । ३ । ४ । २२५ ॥ तिर-
स्कारः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
तिरश्ची, स्त्री, (तिर्य्यक्जातित्वात् स्त्रियां ङीप् ।)
पशुपक्ष्यादीनां स्त्री । इति सुखबोधम् । मादी
इति भाषा ॥

तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
तिरस्+कृ+"नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ ।
इति णिनिः । संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्य-
भावः । ततो ङीप् ।) यवधायकपटः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १२० ॥ कानात् इति भाषा ॥
(यथा, कुमारे । १ । १४ ।
"यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बा-
स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥")
तिरस्कारः, पुं, (तिरस्+कृ+घञ् ।) अना-
दरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चदशी ।
७ । ८ ।
"भ्रमांशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता ।
यदा तदा चिदात्माऽहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥")
तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
तिरस्+कृ+णिनिः ङीप् ।) तिरस्करिणी ।
इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
तिरस्कृतः, त्रि, (तिरस्+कृ+क्तः ।) अना-
दृतः । कृततिरस्कारः । यथा,—
"अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(तन्त्रसारोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा,—
"यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा ।
अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्य्यते ॥")
तिरस्क्रिया, स्त्री, (तिरस्करणमिति । "कृञः श
च ।" ३ । ३ । १०० । इति भावे शः ।) अना-
दरः । तिरस्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥
(यथा, माघे । १ । ३६ ।
"हरे ! हिरण्याक्षपुरःसरासुर-
द्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥")
तिरिटिः, पुं, इक्षुग्रन्थिः । इति शब्दमाला ॥
तिरिमः, पुं, शालिभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिरियः, पुं, शालिविशेषः । अस्य गुणाः । मधु-
रत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्त-
सर्व्वामयनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्य-
त्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिरीटं, क्ली, (तीर्य्यते शिरोविपदोऽनेनेति । तॄ+
"कृतॄकृपिभ्यः कीटन् ।" उणां ।४।१८४ । इति
कीटन् ।) किरीटम् । इत्युणादिकोषः ॥
तिरीटः, पुं, (तॄ+कीटन् ।) लोध्रः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ३३ ॥ (यथा, भावप्रकाशे अर्शोरोगा-
धिकारे ।
"समङ्गोत्पलमोचाख्यतिरीटतिलचन्दनैः ॥")
तिरोधानं, क्ली, (तिरस्+धा+भावे ल्युट् ।)
अन्तर्धानम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २१ । ४४ ।
"सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन
सोऽसृजत् ॥")
तिरोहितः, त्रि, (तिरस्+धा+क्तः ।) अन्त-
र्हितः । (यथा, मार्कण्डेये । ३६ । २४ ।

"व्यतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ॥")
आच्छादितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
तिर्य्यक्, [च्] व्य, वक्रम् । तत्पर्य्यायः । साचि २
तिरः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३४ । (यथा,
रामायणे । २ । २३ । ४ ।
"तिर्य्यगूर्द्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥")
तिरोऽर्थः । निरुद्धार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिर्य्यक्स्रोताः, [स्] पुं, (तिर्य्यक् वक्रं स्रोत
आहारसञ्चारो यस्य । भुक्तान्नस्य तिर्य्यक्तया
उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) पशुपक्ष्यादिः ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ८ ।
"तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्य्यक्स्रोताभ्यवर्त्तत ।
यस्मात् तिर्य्यक्प्रवृत्तः स तिर्य्यक्स्रोतास्ततः
स्मृतः ॥")
स ब्रह्मणोऽष्टमः सर्गः । स तु अष्टाविंशद्विधः ।
यथा,—
"तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥"
तेषां लक्षणं यथा,—
"अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २१ ॥
"तिरश्चां तिर्य्यक्स्रोतसाम् । अविदः श्वस्तनादि-
ज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्र-
निष्ठाः । घ्राणज्ञा घ्राणेनैव इष्टमर्थं जानन्ति ।
हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः ।" इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अष्टाविंशतिभेदा
यथा,—
"गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः ।
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ! ॥
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥
श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शश-
शल्लकौ ।
सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः ॥
कङ्कगृध्रबकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः ।
हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २२-२३ ॥
"गवादय उष्ट्रान्ता द्विशफा द्विखुरा नव ।
खरादयश्चमर्य्यन्ता एकशफाः षट् । श्वादयो
गोधान्ताः पञ्चनखा द्वादश । एते भूचराः
सप्तविंशतिः । मकरादयो जलचराः कङ्कादयः
खगाः चाभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीता एवमष्टा-
विंशतिभेदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिर्य्यक्-
प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः ।" इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥
तिर्य्यग्यानः, पुं, (तिर्य्यक् वक्रं यानं गमनं यस्य ।)
कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तिर्य्यङ्, [च्] पुं, (तिर्य्यगञ्चतीति । अनुच+
क्विप् । "तिरसस्तिर्य्यलोपे ।" ६ । ३ । ९४ । इति
तिरिः ।) विहङ्गादिः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १११ । १२५ ।
"पापानि तु नरः कृत्वा तिर्य्यग् जायेत
भारत ! ॥"

यथाच मनुः । ५ । ४० ।
"ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्य्यञ्चः पक्षिणस्तथा।"
"तिर्य्यञ्चः कुम्भीरादयः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।) मनुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०८ ।
(यथा मत्स्यसूक्ते । ३ । ११६ ।
"तिर्य्यञ्च मानुषं वापि यो हन्ति स पुमान् कुधीः ।
मनसापि न शुद्धिः स्यात् तस्य चान्द्रायणेन च ।")
वक्रगामी । इति शब्दरत्नावली ।
तिरश्ची स्त्री, (तिर्य्यञ्च + स्त्रियां ङीप् ।) तिरश्ची । स्त्रीपशुपक्ष्यादि । इति मुग्धबोधम् ।
तिल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परस्मै-सक० सेट् ।) कुशी । तेलति । इति दुर्गादासः ।
तिल, क म स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां तुदां च पर सक सेट् ।) स्निहि स्निग्धीभावे । क तेलयति । म तिलति तैलेनाङ्गम् । इति दुर्गादासः ।
तिल पुं, (तिलति स्निह्यति तैलेन पूर्णो भवतीति । तिल + "इगुपधज्ञेति ।" ३।१।१३५ । इति कः ।) स्वनामख्यातशस्यम् । तत्पर्य्यायः । होमधान्यम् २ पवित्रः ३ पितृतर्पणः ४ पापघ्नः ५ पूतधान्यम् ६ । इति राजनिर्घण्टः । स्नेहफलः ७ स्नेहफलपूरफल ८ । अस्य गुणाः । ईषत्कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । तुवरत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । बल्यत्वम् । केश्यहितत्वम् । हिमस्पर्शत्वम् । त्वच्यत्वम् । स्तन्यत्वम् । व्रणे हितत्वम् । दन्त्यत्वम् । अल्पमूत्रकारित्वम् । ग्राहित्वम् । वातघ्नत्वम् । अग्निमेधाप्रदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः । बलकारित्वम् । ७ ।
"कृष्णः श्रेष्ठतमस्तिलोऽत्र गुणदः श्वेतः किलास्मिन् तिलाः ।"
इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च । भावप्रकाशः ।
"तिलः कृष्णः श्वेतः शुक्लो मध्यमः सितः ।
अन्ये हीनतरा प्रोक्ताः तज्ज्ञैः रक्तादयस्तिलाः ।"
तैलगुणाः । बल्यत्वम् । कफत्वम् । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । बलकारित्वम् । कफवातक्रमिघ्नत्वम् । कान्तिदत्वम् । बल्यत्वम् । ... हितत्वञ्च । इति राजवल्लभः । (तिलप्रतिग्रहविधिर्यथा ब्रह्मपुराणे ।
"ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् वृत्त्यर्थं साधुसन्नयात् ।
... वर्जयेत् ।"
तिलदानं तस्माच्च विष्णुः ।
"तिलदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ।"
तथा महाभारते ।
"... यो दिश स्नानं ... ।
तिलदानं ... पात्रे ।"
स्मृतिवचनं ।
"... ।"

यावन्त्यस्तु तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते ।"
सप्तम्यां नवम्यां पर्व्वकालञ्च त्यक्त्वा तिलतैलेन स्नानं विधिवत् स्नानं कर्त्तव्यम् । यथा, मार्कण्डेये ।
"सर्व्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।
श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तम्यां नवमीञ्चैव पर्व्वकालञ्च वर्ज्जयेत् ।"
तिथितत्त्वे अन्यतिथिपक्षे ।
"तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति ।"
रात्रौ तिलान्वितवस्तुमात्रं न भक्षयेत् । यथा, काशीखण्डे ।
"सर्व्वञ्च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ।"
तिलैस्तर्पणविधिस्तत्प्रतिप्रसवादिकञ्च तर्पणशब्दे द्रष्टव्यम् ।) तिलकालकः । यथा,—
"देवगुरुप्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती ।
तेनाहं नृप जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा ।"
इति कालिदासः ।
(स्वल्पप्रमाणम् । तिलतुल्यत्वादस्य तथात्वम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३२८ ।
"तिलं तिलं स हत्वा च खिद्यपुरेषु सर्व्वतः ।
नगराग्निर्गते चैवेदृश्यमानाः पदे पदे ।")
तिलकं, क्ली, (तिलति स्निह्यतीति । तिल + "कुन् शिल्पिसंज्ञयोः ।" इति कुन् ।) क्लोम । हृत्पद्मसौवर्च्चलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । सौवर्च्चलम् । इति मेदिनी । के, १०० ।
तिलकः, पुं, (तिल इव कायतीति । कै + कः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । विशेषकः २ सुसमन्तकः ३ पुण्ड्रकः ४ पुण्ड्रः ५ स्थिरपुष्पी ६ छिन्नदलः ७ दाददलः ८ मन्मथोद्भवः ९ तरुणीकटाक्षकामः १० वामनासुन्दरः ११ पुष्पकेतुः १२ भालविभूषणसंज्ञः १३ पुन्नागः १४ रेचकः १५ । इति राजनिर्घण्टः । क्षुरकः १६ श्रीमान् १७ पुरुषः १८ क्षुपपुष्पकः १९ । इति भावप्रकाशः । (यथा, रघुः । ९ । ४१ ।
"न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं
न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ।")
अस्य गुणाः । पाके कटुत्वम् । वातपित्तकफनाशित्वम् । बलपुष्टिमेधाकारित्वम् । कृमिघ्नत्वम् । मधुरत्वञ्च । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । ... । इति राजनिर्घण्टः । ७ । (तिल + स्वार्थे कन् ।) इरोरम्यन्तम् । तत्पर्य्यायः । तिलकालकः २ । इत्यमरः । ३ । ६ । ४८ । कालकः २ पिप्लुः ३ जडुलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ... मरुवकः । इति रत्नमाला । अश्वभेदः । रोगभेदः । इति मेदिनी । के, १०० । शैलविशेषः । यथा —
"तस्यापि तिलमात्रार्द्ध सौरभाणि समानि च ।
...
...। इति भावप्रकाशः ।"
इति भावप्रकाशः ।

प्रधाने त्रि । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी । भेदः । यथा,—
"पञ्चविंशतिवर्णाङ्गस्तिलको भुवको भवेत् ।
द्वन्द्वगतपुटे नाले रसे वीरेऽद्भुतेऽपि वा ।"
इति सङ्गीतदामोदरः ।
तिलकं, पुं क्ली, (तिलवत् तिलपुष्पवत् कायतीति । कै + कः ।) चन्दनादिना ... कर्त्तव्यचिह्नविशेषः । तत्पर्य्यायः । तमालपत्रम् २ चित्रकम् ३ विशेषकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १२३ । (यथा, माघे । ३ । ६१ ।
"विशेषको वा विशिशेष यस्याः
श्रियस्त्रिलोकीतिलकः स एव ।")
अथ द्वादशतिलकविधिः । पद्मपुराणे उत्तरखण्डे ।
"ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणमथोदरे ।
वक्षःस्थले माधवञ्च गोविन्दं कण्ठकूपके ।
विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ बाहौ च मधुसूदनम् ।
त्रिविक्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके ।
श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु कन्धरे ।
पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कट्यां दामोदरं न्यसेत् ।
तत्प्रक्षालनतोयन्तु वासुदेवेति मूर्द्धनि ।"
किञ्च ।
"ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं ललाटे तु सर्व्वेषां प्रथमं स्मृतम् ।
ललाटादिक्रमेणैव धारणन्तु विधीयते । इति ।
एवं न्यासं समाचर्य्य सम्प्रदायानुसारतः ।
न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च यदीच्छेद्धर्म्मार्थसिद्धये ।"
अथ किरीटमन्त्रः । ओँ श्रीकिरीटकेयूरहारमकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीताम्बरधरश्रीवत्साङ्कितवक्षःस्थलश्रीभूमिसहितस्वात्मज्योतिर्द्दीप्तिकराय सहस्रादित्यतेजसे नमः ।" इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः ।
तस्य धारणप्रकारो यथा —
"द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम् ।
आत्मानं वैष्णवः कुर्य्यात् प्रत्यहं लक्ष्मणान्वितम् ।
वामे तथापि नैर्ऋत्ये श्रीहरिं ... ।
तथैव दक्षिणे ... ।
ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।
वामबाहौ वासुदेवं कर्णे दामोदरं तथा ।
नाभौ नारायणञ्चैव माधवं हृदये तथा ।
गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम् ।
विष्णुं पृष्ठे कन्धरे दक्षिणे मधुसूदनम् ।
शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः ।
द्वादशैतानि नामानि धारयन् तिलकानि तु ।
यः कुर्य्याद्वैष्णवो नित्यं स प्रीणाति हरिं सदा ।
ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला
ये द्वादशाङ्गपरिशोभितसूर्द्धपुण्ड्राः ।
ये लक्ष्मीनिरुद्धाः पुण्ड्रकचक्रा
ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ।
तिलकम् ... ।
यं ... हरिमन्दिरम् ।
... शिरोमध्ये तु ...
हरिपादाकृतिं ... ।

हरिमन्दिरवत् सर्व्वं तद्राधावल्लभीयकम् ।
श्रीराधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् ॥
यौगलं तत्तु विज्ञेयं यदि मध्यसुरञ्जितम् ॥ * ॥
यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् ।
तन्मध्यपीतरेखञ्च श्रीमद्रामानुजं विदुः ॥ * ॥
श्रीरामोपासका यस्य तिलकं तूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।
भ्रुवोर्म्मध्ये सविन्दु स्याद्यदि विप्र ! मनोहरम् ॥
हरेः सर्व्वावताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः ।
उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् ॥ * ॥
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्त्रियाणां तथैव च ।
वैश्यानान्तु तथा विप्र ! शूद्रादेर्म्मण्डलाकृतम् ॥
अच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रन्तु ये कुर्व्वन्ति जनाधमाः ।
तेषां ललाटे सततं शुनः पादो न संशयः ॥
दृष्ट्वा भाले द्विजातीनामच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।
कार्य्यः कृष्णस्मृतिं कृत्वा वस्त्रेणाच्छादनेन्मुखम् ॥
ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वसेद्वामे महेश्वरः ।
मध्ये विष्णुर्व्वसेन्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ * ॥
वर्त्तुलं तिर्य्यगच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं ततं न तु ।
वक्रञ्च यत्संयुक्तं तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
खनित्रयष्टिकुन्तत्रिशूलमुद्गराकृतम् ।
त्रिपुण्ड्रमर्द्धचन्द्रञ्च तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
प्रमाणन्तूर्द्ध्वपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् कलिवर्द्धनम् ।
आनासामूलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि ॥
शूद्रस्यैकाङ्गुलं प्रोक्तमायतं द्व्यङ्गुलं विशि ।
क्षत्त्रिये त्र्यङ्गुलं तद्वद्ब्राह्मणे चतुरङ्गुलम् ॥
नासिकायास्त्रिभागैको भागो मानेन यो भवेत् ।
भ्रुवोर्म्मध्यादधःस्थानं मूलमाहुर्म्मनीषिणः ॥ * ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
कुर्य्याद्यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं तद्वैष्णवा हरिमन्दिरम् ॥
वैष्णवा विप्र ! भूपाश्चेत् वैश्यशूद्रान्त्यजाश्रमाः ।
यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं बिभ्रयुस्तदेव हरिमन्दिरम् ॥
नरो वाप्यथवा नारी यदि कृष्णपदं लभेत् ।
धृततुलसीमाला सन्धार्य्या हरिमन्दिरम् ॥
मध्यच्छिद्रं न कुर्य्याद्यस्तिलकं यदि वैष्णवः ।
श्वपदं तच्चितातुल्यं भवेन्नारद ! नान्यथा ॥ * ॥
दण्डाकारद्विरेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् ।
मध्यच्छिद्रन्तु तत् प्राहुरूर्द्ध्वपुण्ड्रं मनोहरम् ॥
अधोमुखाब्जकलिकाकारं तिलकमुत्तमम् ।
मध्यच्छिद्रं युग्मरेखमूर्द्ध्वपुण्ड्रं प्रकीर्त्तितम् ॥ * ॥
तीर्थमृद्यज्ञकाष्ठञ्च विल्वो मलयसम्भवम् ।
अश्वत्थतुलसीमूलमृत्तिका गोष्पदस्य च ॥
जाह्नवीमृन्महानिम्बतुलसीकाष्ठमेव च ।
कस्तूरी कुङ्कुमं फल्गु सिन्दूरं रक्तचन्दनम् ॥
गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम् ।
धात्रीमूलस्य मृन्मध्ये हरिद्रा गोगृहस्य च ॥
स्नानान्ते सर्व्ववर्णानामाश्रमाणान्तथैव च ।
एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्व्वकर्म्मसु ॥" * ॥
अपि च ।
"गङ्गामृत्तुलसीमूलमृत्तिका मलयोद्भवम् ।
राधाचरणसंलग्नं रजो मृद्गोष्पदस्य च ॥
याश्वत्थमूलमृद्गोपीचन्दनं तीर्थमृत्तिका ।
कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवाह्निमृत्तिका ॥
गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्दनम् ।
वल्मीकमृत्तिका गन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् ॥
गन्धकाष्ठं महानिम्बो यमुनातीरमृत्तिका ।
गुरुपादरजोवारिणी साध्वङ्घ्रिरजोजले ॥
कृत्वा प्रतिदिनं स्नानमेतैर्गन्धमृदादिभिः ।
चारु यत्तिलकं ग्राह्यं तन्नाम्ना वैष्णवैर्ध्रुवम् ॥ * ॥
काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चित् कर्म्म नारद ! ।
वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना ॥
कर्म्म वर्णाश्रमाणां स्यात दैवं पैत्रं न तत्फलम् ।
स्नानं सन्ध्यां पञ्चयज्ञान् पैत्रं होमादि कर्म्म यः ।
विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्य्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

"वीच्यादर्शे जले वापि यो विदध्यात् प्रयत्नतः ।
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं महाभागः स याति परमाङ्गतिम् ॥"

इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ * ॥

"शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम् ।
विष्णुागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥"

इति नागोजीभट्टधृतस्मृतसंहिता ॥

तिलकटः, पुं, तिलस्य रजः । (तिल + "अलाबू-तिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ।" ५ । २ । २९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कटच् ।) तिलचूर्णम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः व्याकरणञ्च ॥

तिलका, स्त्री, (तिलस्तिलवीजकोष इव काय-तीति । कै + कः ।) हारभेदः । इति जटाधरः ॥ (षड्क्षरपादके छन्दोभेदे । शब्दार्थ-चिन्तामणिधृतनल्लक्षणादिकं यथा,—

"सगणद्वितयं भवतीह यदा ।
रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥"

उदाहरणम् ।

"वनमालिकथा सकलालि ! वृथा ।
पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥")

तिलकालकः, पुं, (तिल इव कालकः कृष्णवर्णः ।) शरीरस्थतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । ४९ ॥ तल्लक्षणानि यथा,—
"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥"
समानि अनुन्नतानि । अयं तिल इति लोके प्रसिद्धः । तच्चिकित्सा यथा,—
"चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

तिलयुक्तः । इत्यमरटीका ॥

तिलकाश्रयः, पुं, (तिलकस्य आश्रयः ।) ललाटम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलकिट्टं, क्ली, (तिलस्य किट्टं मलम् ।) तिल-मलम् । (खइल इति भाषा ॥) तत्पर्य्यायः । पिण्याकः २ तिलखलिः ३ । अस्य गुणाः । ग्लप-नत्वम् । रूक्षत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दृष्टिदूषण-त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

तिलकी, [न्] त्रि, (तिलकमस्त्यस्येति । तिलक + इनिः ।) तिलकयुक्तः । यथा । शिखी तिलकी कर्म्म कुर्य्यात् । इति स्मृतिः ॥

तिलचित्रपत्रकः, पुं, (तिलचित्राणि तिलवच्चित्र-युक्तानि पत्राणि यस्य । कप् ।) तैलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलचूर्णं, क्ली, (तिलस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-तिलः । तत्पर्य्यायः । तिलकल्कम् २ पललम् ३ पिष्टकम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्य-त्वम् । पित्तास्रबलपुष्टिदत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८३ ।
"ततस्तिलान् लुण्ठयित्वा तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्यामि ॥")

तिलतण्डुलकं, क्ली, (तिलस्य तण्डुल इव संश्लेषेण कायतीति । कै + कः । तिलतण्डुलवत् दृढ़-संश्लेषणादस्य तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्दमाला ॥ तिलमिश्रिततण्डुलम् ॥ (तिलस्य शस्यञ्च ॥)

तिलतैलं, क्ली, (तिलस्य स्नेहः । तिल + "स्नेहे तैलच् ।" ५ । २ । २९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तैलच् ।) तिलस्नेहः । तिलेषु तैलम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
सर्व्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते ॥")
अस्य गुणाः तिलशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अपरे गुणाश्च । यथा, हारीते १ स्थाने नवमेऽध्याये ।
"तच्च ज्ञेयं समासेन यथायोगं यथाविधि ।
कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥
पित्तकृद्वातशमनं श्लेष्मरोगादिवर्द्धनम् ।
अल्पं रुचिकरं मेध्यं कण्डूकुष्ठविकारनुत् ॥
हृद्यं श्रमापहं ज्ञेयं तिलतैलं विदुर्ब्बुधाः ।
छिन्ने भिन्ने च्युते दृष्टे क्षते भग्नेऽग्निदाहके ॥
वाताभिष्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम् ।
विषे व्यालशौनसर्प्ये सेकाभ्यङ्गावगाहने ॥
पाने वस्तौ च नस्ये च तथाकर्णप्रपूरणे ।
तिलतैलं विधेयं स्यात् सर्व्वरोगनिवारणम् ॥"
"तथा छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितक्षत-पिच्छितभग्नस्फुटितक्षाराग्निदग्धविश्लिष्टदारि-ताभिहतदुर्भग्नमृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परि-षेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ।
तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

तिलधेनुः, स्त्री, (तिलैर्विहिता धेनुः । शाक-पार्थिवादिवत् समासः ।) तिलनिर्म्मिता धेनुः । यथा,—
"विधानं तिलधेनोस्त्वं ब्रूहि शीघ्रं द्विजोत्तम ! ।
मुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप ! ॥
षोड़शाढ़मयी धेनुश्चतुर्भिर्व्वत्सको भवेत् ।
इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुड़मयी तथा ।
स्थितां कृष्णाजिने धेनुं वासोभिर्व्वासितां शुभाम् ॥
सूत्रेण वासितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
सर्व्वौषधिसमायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत् ॥
अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सर्व्वरसास्तथा ।
कामं सम्पादयास्माकं तिलधेनुमुपाश्रिताम् ॥

यच्छामि त्वां देवि। भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः।
कुटुम्बकाम कुरुतां तिलधेनो। नमोऽस्तु ते॥
एवंविधां नरो दत्त्वा तिलधेनुं नृपोत्तम।।
धर्मकामार्थमोक्षेषु कुरुते नात्र संशयः॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डम्॥

तिलपर्णं, क्ली (तिलस्येव पर्णमस्य।) चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (रक्तचन्दनम्। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम्।
तिलपर्णं रक्तसारं ततप्रवालफलं स्मृतम्॥"
तिलस्य पर्णम्।) तिलवृक्षपत्रञ्च॥

तिलपर्णः पुं (तिलस्य पर्णानीव पर्णान्यस्य।) श्रीवेष्टः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिलपर्णिका, स्त्री (तिलपर्णी+स्वार्थे कन् टाप् च।) रक्तचन्दनम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,—
'वैचाय हरती वाचा कुन्तली तिलपर्णिका॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

तिलपर्णी स्त्री, (तिलस्येव पर्णान्यस्याः। पाककर्णेति ङीष्। तिलपर्णी नदी आकरोऽस्याः इति वा ङीष् च। इत्यमरटीका।) रक्तचन्दनम्। इत्यमरः। २। ६। १३२॥ (यथा सुश्रुते। १। ४६।
"चिरबिल्वस्तिलपर्णी च कफशोफहरी लघुः।"
नदीविशेषः। इत्यमरटीका। २। ६। १३२॥)

तिलपिच्चट क्ली, (तिलस्य पिच्चटम्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) तिलपिष्टकम्। इति केचित्॥ तिलकुटा इति भाषा॥

तिलपिञ्ज पुं (निष्फलतिलः। तिल+"तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ।" ४।२।३६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या पिञ्ज।) निष्फलतिलवृक्षः। इत्यमरः। २। ९। १९॥

तिलपेजः, पुं (निष्फलस्तिलः। "तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ।" ४।२।३६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या पेजः।) निष्फलतिलः। इत्यमरः। २।९।१९॥

तिलमयूरः पुं (तिलाङ्कितेन चित्रितो मयूरः। शाकपार्थिववत् समासः।) मयूरविशेषः। तत्पर्य्यायः। गुरुपत्रकः १। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तिलरसः पुं (तिलस्य रसः।) तिलतैलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तिलस्नेहः पुं (तिलस्य स्नेहः।) तिलतैलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तिलाङ्कितदलः पुं (तिलवदङ्कितानि दलानि यस्य।) तैलकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिलापत्या, स्त्री (तिलवत्तस्या कृष्णापत्यं बीजं यस्याः।) कृष्णजीरकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिलित्सः पुं गोनसः। इत्यमरः। १।८।५॥

तिलोत्तमा स्त्री, (तिलं तिलप्रमाणं सर्व्वरत्नं तेनाप्युत्तमा।) अप्सराः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तस्या नामकारणं यथा, महाभारते। १।२१२।१७।
"तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्म्मिता।
तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः॥"

तिलौदनं, क्ली, (तिलमिश्रितं ओदनम्।) कृशरः। इति हारावली। १६६॥ (यथा, रामायणे। २। ६८। १०।
"ततस्तिलौदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः॥"
तिलोदनमिति पाठोऽपि दृश्यते।)

तिल्यं, क्ली, (तिलानां भवनं क्षेत्रं वा। तिल+'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः।' ५।२।४। इति यत्।) तिलक्षेत्रम्। तत्पर्य्यायः। तैलीनम् २। इत्यमरः। २।९।७॥ (तिलाय हितम्। "खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च।" ५।१।७। इति यत्। तिलहिते त्रि।)

तिल्ल गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परस्मैं सकं सेट्।) लद्वयान्तः। इस्वी। तिल्लति। इति दुर्गादासः॥

तिल्वः पुं (तिलतीति। तिल+"उल्वादयश्च।" उणां। ४। ९५। इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) लोध्रः। इत्यमरः। २। ४। ३३॥ श्वेतलोध्रः। इति तट्टीकायां सुभूतिः॥ रक्तलोध्रः। इति स्वामी॥

तिल्वकः, पुं (तिल्व+स्वार्थे कन्।) लोध्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्याया यथा—
'तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः॥"
अस्य विधिरित्यवहारो यथा,—
'तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्ज्जिताम्।
चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ परिशेषयेत्॥
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत्।
भागं स दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत्॥
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः ऊर्द्ध्वं प्रयोजयेत्।
दधितक्रसुरामण्डसौवीरसीधुना॥
रसेनामलकानां वा ततः पाययितुं पिबेत्॥"
'तिल्वकस्य कषायेण दशमूलं सुभावितम्।
मात्रां काम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत्।
चतुरङ्गुलकल्पेन लेह्योऽप्य कार्य्य एव च॥'
'तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च मधुकरः।
सघृतं साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम्॥'
इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये॥)

तिष्ठद्गु पुं (तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहाय। "गावो हि रात्रिप्रथमनाडिकायामतीतायां वियान्ताः सत्य उत्थाप्य दुह्यन्ते।" इति जयमङ्गलः। 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च।" २। १। १७। इति निपातनात् साधुः।) सन्ध्याकालः। यथा, भट्टिः। ४। १४।
'आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्॥'

तिष्यः पुं (तुष्यन्त्यस्मिन्निति। तुष+क्यप्। निपातनात् साधुः।) पुष्यनक्षत्रम्। इत्यमरः। १।३।२२॥ (यथा, महाभारते। ३। १९०। ९०।
यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती।
एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम्॥
तिष्यः पुष्यनक्षत्रं पौर्णमास्यामस्येति। अण्।) पौषमासः। इति शब्दरत्नावली॥ कलियुगम्। इति मेदिनी। यं ४८॥ (अत्र अर्थेऽपि दृश्यते। यथा महाभारते। ६। १०। ३।
"चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च तिष्यञ्च कुरुवर्द्धन॥")

तिष्यकः, पुं (तिष्य एव। स्वार्थे कन्।) पौषमासः। इति शब्दरत्नावली॥

तिष्यपुष्पा, स्त्री, (तिष्ये पौषे पुष्पमस्याः।) आमलकी। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिष्यफला, स्त्री, (तिष्ये पौषमासे फलमस्याः।) आमलकी। इत्यमरः। २। ४। ५७॥ (विवरणमस्या आमलकीशब्दे ज्ञातव्यम्।)

तिष्या स्त्री (तिष्यः पौषमासः उत्पत्तिकालत्वेनास्त्यस्या इति। अच् टाप् च।) आमलकी। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
'धात्री कर्षफला तिष्या वयस्यामलकी शिवा॥")

तिहा [न्] पुं व्याधिः। व्रीहिः। धनुः। सद्भावः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

तीक्ष्णं, क्ली (तेजयति तिज्यतेऽनेन वा। तिज निशाने+"तिजेर्दीर्घश्च।" उणां। ३। १८। इति क्सः दीर्घश्च।) खरम्। विषम्। लौहम्। (यथास्य पर्य्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम्।
"कृष्णायसं काललोहं शस्त्रं तीक्ष्णमयश्च यत्॥")
युद्धम्। इत्यमरः। ३। ३। ५१॥ मरणम्। उष्णम्। भीष्मम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ सामुद्रलवणम्। मुष्ककः। इति मेदिनी। णे १५॥ चव्यकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ मरकम्। इति हेमचन्द्रः॥ * ॥ तीक्ष्णवस्तूनि यथा। प्रतिभा १ चौरकम् २ कटाक्षः ३ दुर्वाक्यम् ४ मरु ५ लवणम् ६ रविकरः ७। इति कविकल्पलता॥

तीक्ष्णः, पुं (तिज+क्सः दीर्घश्च।) यवक्षारः। इति मेदिनी। णे, १५॥ (पर्य्याया यथा—
"यावशूको यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः।
क्षारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
श्वेतकुशः। कुन्दुरुकः। इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णगणो यथा। ज्येष्ठा चार्द्रा श्लेषा मूला। इति ज्योतिषम्॥

तीक्ष्णः त्रि (तिज+क्सः दीर्घश्च।) तिग्मः। (उग्रः। यथा, मनुः। ७। १४०।
'तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्यं वीक्ष्य महीपतिः॥'
असह्यः। यथा वाजसनेयसंहितायाम्। १६। ६६। नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने।
तीक्ष्णा असह्या इषवो बाणा यस्य स तीक्ष्णेषुः तस्मै नमः।' इति महीधरः।) आत्मत्यागी। इति मेदिनी। णे १५॥ निरालस्यः। उष्णः। इति धरणी॥ योगी। इत्यजयपालः॥

तीक्ष्णकः पुं (तीक्ष्ण+संज्ञायां कन्।) मुष्ककः। गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णकण्टकः पुं (तीक्ष्णानि कण्टकानि यस्य।) धुस्तूरः। इति जटाधरः॥ बर्व्वूरः। इङ्गुदी। करीरः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णकण्टका, स्त्री, (तीक्ष्णं कण्टकं यस्याः ।) कन्थारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकन्दः, पुं, (तीक्ष्णः कन्दोऽधोगेण्डुकोऽस्य ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (तीक्ष्णं कर्म्मास्य ।) तीव्रकर्म्मा । तत्पर्य्यायः । आयःशूलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीक्ष्णकल्कः, पुं, (तीक्ष्णः कल्को यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकान्ता, स्त्री, (तीक्ष्णा उग्रा कान्ता कमनीया च ।) मङ्गलचण्डिकाया रूपभेदः । यथा,—
"पीठे दिक्करवासिन्या ह्रिकया रमते शिवा ।
तीक्ष्णकान्ताह्वया लेका योग्रतारा प्रकीर्त्तिता ॥
पुरा ललितकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका ।
तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं नृप ! ॥
कृष्णा लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा ।
तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत् ॥
अङ्गाङ्गिमन्त्रौ रूपञ्च तस्याः प्राक् प्रतिपादितम् ।
त्रिकोणं मण्डलं चास्याः कर्त्तव्यं मन्त्रपूर्व्वकम् ॥
आदौ रेखे ततः पश्चात् सुरेखेति पदं ततः ।
तथा पदं चाधिगम्य तिष्ठन्त्विति पदं ततः ॥
मण्डलन्यासमन्त्रोऽयं तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तितः ।
नव त्रिपुरदेवादियमवेतालदुर्द्धराः ॥
गणाश्रमेऽत्यन्तकान्ता द्वारपालाः प्रकीर्त्तिताः ।
एतांस्तु पूजयेत् सम्यक् मण्डलस्याष्टदिक्षु वै ॥
आदौ संशोधनं कृत्वा वज्रपुष्पं ततः परम् ।
वह्निजाया ततः पश्चात् मन्त्रमेषां प्रकीर्त्तितम् ॥
पात्रोपकरणादीनां स्थानन्यासस्य सर्व्वतः ।
सर्व्वमुत्तरतन्त्रोक्तं ग्राह्यं रूपद्वयेऽपि च ॥
चामुण्डा च कराला च शुभगा भीषणा भगा ।
विकटेति च योगिन्यः प्रोक्तास्तस्यास्तु भूपते ! ॥
ह्रैं भगवत्येकजटे विद्महे पदमन्ततः ।
विकटदंष्ट्रे धीमहीति तन्नस्तारे प्रचोदयात् ॥
एषा तु तीक्ष्णा गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्त्तिता ।
निर्म्माल्यधारिणी चास्या देवी विकटचण्डिका ॥
माला तु स्फाटिकी प्रोक्ता रुद्राक्षसम्भवापि वा ।
विशेष एष देव्यास्तु पूजने परिकीर्त्तितः ॥
उपचारादिकं सर्व्वं वलिदानं जपादिकम् ।
सर्व्वन्तु पूर्व्ववद्ग्राह्यं कामाख्यापूजने यथा ॥
मानेषु मदिरा शस्ता नरो वलिषु पार्थिव ! ।
मोदको नारिकेलश्च मांसं व्यञ्जनमेव च ॥
नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

तीक्ष्णगन्धः, पुं, (तीक्ष्णः प्रचण्डो गन्धो यस्य ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥ कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

तीक्ष्णगन्धकः, पुं, (तीक्ष्णो गन्धोऽस्य । "शेषात् विभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥

तीक्ष्णगन्धा, स्त्री, (तीक्ष्ण उग्रो गन्धो यस्याः ।) श्वेतवचा । कन्थारी । राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्याया यथा,—
"राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुजनिकासुरी ।
क्षवः क्षुताभिजनकः कृमिघ्नकृष्णसर्षपः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) वचा । इति मेदिनी । धे, ४६ ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २४ अध्याये ।
"उग्रा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धा विडङ्गं
श्रेष्ठं नित्यं चावपीडे करञ्जम् ॥")
सूक्ष्मैला । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णतण्डुला, स्त्री, (तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः ।) पिप्पली इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,
"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तीक्ष्णतैलं, क्ली, (तीक्ष्णमुग्रं तैलं स्नेहो यस्य ।) सर्ज्जरसः । स्नुहीक्षीरम् । सुरा । इति शब्दरत्नावली ॥

तीक्ष्णदंष्ट्रः, पुं, (तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपत्रः, पुं, (तीक्ष्णानि पत्राणि यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपुष्पं, क्ली, (तीक्ष्णानि पुष्पाणि यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

तीक्ष्णपुष्पा, स्त्री, (तीक्ष्णं पुष्पं यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णफलः, पुं, (तीक्ष्णं फलं यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णमूलः, पुं, (तीक्ष्णं मूलमस्य ।) शिग्रुः । कुलञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिग्रुशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

तीक्ष्णरसः, पुं, (तीक्ष्णो रसोऽस्य ।) यवक्षारः । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णशूकः, पुं, (तीक्ष्णः शूकोऽग्रभागो यस्य ।) यवः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३६ ॥

तीक्ष्णसारा, स्त्री, (तीक्ष्णः कठिनः सारो यस्याः ।) शिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णा, स्त्री, (तीक्ष्ण + टाप् ।) वचा । सर्पकङ्कालिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कपिकच्छूः । महाज्योतिष्मती । अत्यम्लपर्णी । इति जटाधरः ॥

तीक्ष्णायसं, क्ली, (अय एव आयसम् । तीक्ष्णञ्च तत् आयसञ्चेति ।) लौहविशेषः । तीखा इति इस्पात इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । लोहम् २ शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डायसम् ६ शठम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीव्रम् १० खड्गम् ११ मुण्डितम् १२ अयः १३ चित्रायसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । गुरुलौहाधिकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (व्यवहारोऽस्य यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे शूलाधिकारे त्रिफलालौहे ॥
"तीक्ष्णायश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफला चूर्णमुत्तमम् ।
क्षीरेण पाययेद्धीमान् सद्यः शूलनिवारणम् ॥")

तीम, य क्लेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) य, तीम्यति तितीम । क्लेदनमार्द्रीभावः । इति दुर्गादासः ॥

तीर, त क कर्म्मणां समाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) कर्म्मणामिति षष्ठ्यर्थः । अतितीरतं व्रतं लोकः समापितवानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तीरं, क्ली, (तीरयति समापयति नद्यादिकमिति । तीर + अच् ।) नदीकूलम् । इत्यमरः ।१।१०।७॥ गङ्गातीरं यथा,—
"सार्द्धहस्तशतं यावत् गर्भतस्तीरमुच्यते ।
भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
शायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीरः, पुं, (तीरयतीति । तीर + पचाद्यच् ।) त्रपु । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥

तीरभुक्तिः, पुं, (तीरे भुक्तिरस्य ।) देशविशेषः । तीरहोत् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निच्छविः २ विदेहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीरितं, क्ली, (तीर कर्म्मणां समाप्तौ + भावे क्तः ।) कर्म्मणां समाप्तिः । इति व्याकरणम् ॥

तीर्णः, त्रि, (तॄ प्लवनतरणयोः + कर्त्तरि क्तः । उत्तीर्णः । (यथा, वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्याये ।
"तीर्णस्त्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥")
अभिभूतः । प्लुतः । (तॄ + कर्म्मणि क्तः । सतोतारणः । यथा, महाभारते । १ । १ । १६२ ।
"सर्व्वां तीर्णां शत्रुमध्ये च तेन
तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ! ॥")

तीर्णपदी, तालमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तीर्थं, क्ली, (तरति पापादिकं यस्मात् । तॄ + "पातॄतुदिवचीति ।" उणां । २ । ७ । इति थक् ।) पुण्यस्थानादि । तीर्थतोयस्य स्नाने पुण्यत्वं यथा,—
"नदीदेवनिखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥
निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रस्रवणादिकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते ॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे स्नानविधिर्नाम ४ अध्यायः॥ जलसमीपस्थारत्निमात्रस्थानम् । यथा, आदित्यपुराणे ।
"अरत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्य्याच्छौचमनुद्धृते ।
पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत् ॥"

[illegible] देवि [illegible] दर्श[illegible]-
[illegible] तीर्थं [illegible] ।"
इत्यादि [illegible] ।०।
[illegible]
[illegible] ।०। [illegible] तीर्थवास-
[illegible] यथा । [illegible] ।
"[illegible] तीर्थानि [illegible] ।
[illegible] ।"
इत्यादि [illegible] ।
[illegible] यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] । २ । ७ । ११ ।
(यथा च मार्कण्डेये । ८ । १०३—१०८ ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।)
[illegible] । यथा । [illegible] ।
[illegible] । यथा च ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]

तीर्थस्नाने फलं यथा —
"अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ ० ॥
तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्दधानः समाहितः ।
कृतपापो विशुध्येत किं पुनः शुद्धकर्म्मकृत् ॥
तिर्य्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेशे न च जायते ।
न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥
तीर्थफलभागिनो यथा,—
यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
अदाम्भिको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्व्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥
अक्रोधनोऽमलमतिः सत्यवादी दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥
अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः ।
हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः ॥"
इति काशीखण्डम् ।०।
तीर्थयात्राविधानं यथा,—
"यः यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्व्वं गृहे स्वे ।
कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
सम्पूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ।
देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
धीमान् प्रीणयेद्वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ।
एवं कुर्व्वतस्तस्य तीर्थाद् यदुक्तं
फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव ॥"
इति ब्रह्मपुराणम् ।०।
"प्रयाति तीर्थयात्रायां [illegible] ।
[illegible] ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ।०।
"तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागतस्य च ।
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्व्वीत [illegible] ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ।०।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ।०।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ।०।
[illegible] यथा —
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"

तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा ।
शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यतः ।
तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत् ।
स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं न तु ॥"
इति काशीखण्डम् ।
"मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्ज्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥"
इति स्कन्दम् ।०।
"[illegible] स लभते य, [illegible] ।
अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥"
इति पैठीनसिः ।
"[illegible] ।
[illegible] फलम् ॥"
इति [illegible] ।
"मानसं विमलं [illegible] ।
[illegible] लभेत वः ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मार्कण्डेयपुराणम् ।०।
[illegible] तीर्थानां [illegible] यथा,
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] यथा —
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ।०।
[illegible] यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ।०।
[illegible]
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] —
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]

मार्गः २ तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं विष्णुप्राप्तिश्च ॥ तण्डुलिकाश्रमः ३ तस्य फलं दुर्गतिविनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ अगस्त्यसरः ४ तत्र त्रिरात्रोपवासेन वाजपेयतुल्यं फलं शाकाहारेण कौमारलोकप्राप्तिश्च ॥ धर्म्मारण्यम् ५ तत्तु कण्वाश्रमः तस्य फलं प्रवेशमात्रेण पापक्षयः देवपितृपूजनेन अश्वमेधतुल्यं फलं विबुधलोकप्राप्तिश्च ॥ ययातिपतनम् ६ तत्र गमनेन अश्वमेधयज्ञतुल्यं फलम् ॥ कोटितीर्थम् ७ तत्र महाकालस्तिष्ठति स्नानेन अश्वमेधतुल्यं फलम् ॥ भद्रवटः ८ तत्र उमापतिस्तिष्ठति तं दृष्ट्वा गोसहस्रदानफलं दर्शकस्य गाणपत्यञ्च भवति ॥ नर्म्मदा नदी ९ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमतुल्यं फलम् । दक्षिणसिन्धुः १० तत्र ब्रह्मचर्य्येण अग्निष्टोमतुल्यं फलं त्रिदिवप्राप्तिश्च । चर्म्मण्वती नदी ११ तत्रेन्द्रियसंयमनेन ज्योतिष्टोमफलम् । हिमवत्सुतार्व्वुदः १२ तत्र वशिष्ठाश्रमः तस्मिन्नेकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलम् । पिङ्गतीर्थम् १३ तत्रेन्द्रियसंयमनेन सवत्सशतकपिलादानफलम् । प्रभासः १४ तत्र हुताशनस्तिष्ठति तत्र स्नानेन अग्निष्टोमातिरात्रयोः फलम् । सरस्वतीसागरसङ्गमः १५ तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलं त्रिरात्रोपवासेन पितृदेवतर्पणेन च अश्वमेधफलम् । वरदानम् १६ यत्र विष्णवे दुर्व्वाससा वरो दत्तः तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलम् । द्वारवत्यां पिण्डारकतीर्थम् १७ तत्र पद्मचिह्नयुक्ता मुद्राः शूलचिह्नितानि पद्मानि अद्यापि दृश्यन्ते महादेवस्तिष्ठति स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । समुद्रसिन्धुसङ्गमः १८ तत्र स्नानेन पितृदेवतर्पणेन च वरुणलोकप्राप्तिः । द्रिमीतीर्थम् १९ तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र स्नानेनाश्वमेधफलं महादेवदर्शनार्चनाभ्यां सर्व्वपापनाशः । वसुधारा २० तस्या दर्शनेन अश्वमेधफलं स्नानतर्पणाभ्यां विष्णुलोकप्राप्तिः । सिन्धूत्तमम् २१ तत्र स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । भद्रतुङ्गम् २२ तत्र गमनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः । कुमारिकाशक्रतीर्थम् २३ तत्र स्नानेन विमलत्वं भवति । पञ्चनदः २४ तत्र पञ्चयज्ञफलम् । भीमास्थानम् २५ तत्र स्नात्वा नरो देवीपुत्त्रो भवति गोसहस्रदानफलञ्च लभते । गिरिमुञ्जम् २६ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र गत्वा गोसहस्रदानफलम् । विमलतीर्थम् २७ अद्यापि तत्र सौवर्णराजतमत्स्या दृश्यन्ते तत्र स्नानपानाभ्यां वाजपेयफलम् । वितस्ता नदी २८ तत्र तर्पणेन वाजपेयफलं स्वर्गप्राप्तिश्च । काश्मीरे वितस्ताख्यं तक्षकनागभवनम् २९ तत्र स्नानेन वाजपेयफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । वडवा ३० तत्र सायंसन्ध्यायां स्नानेन सप्तार्च्चिषे चरुनिवेदनेन च अश्वमेधसहस्राधिकफलम् । रुद्रासरम् ३१ तत्र महादेवदर्शनात् अश्वमेधफलम् । मणिमान् पर्व्वतः ३२ तत्र त्रिरात्रोपवासेन ज्योतिष्टोमफलम् । देविका नदी ३३ तत्र महादेवस्थानम् तत्र स्नानमहादेवदर्शनाभ्यां महादेवाय चरुनिवेदनेन च सर्व्वकामप्राप्तिर्देवलोकप्राप्तिश्च । देविकायां रुद्रतीर्थे तत्र स्नानात् सिद्धिप्राप्तिः । एवं देविकायां यजनयाजनब्रह्मवालुकपुष्पन्याससंज्ञकानि तीर्थानि तेषु स्नानात् मरणभयविनाशः । दीर्घसत्रम् ३४ तत्र गमनादेव दीर्घसत्रफलप्राप्तिः राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च । विनशनम् ३५ मेरुपृष्ठे अन्तर्हिता सरस्वती यत्र याति सा चमसतीर्थे एवं शिरोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते चमसे स्नानात् वाजपेयफलं नागोद्भेदे स्नानात् नागलोकप्राप्तिः । शशयानतीर्थम् ३६ तत्र स्नानात् शिववद्दीप्तिः गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च । कुमारकोटी ३७ तत्र स्नानेन पितृदेवपूजनेन च गवामययागफलप्राप्तिः । रुद्रकोटी ३८ यत्र कोटिर्ऋषयो मिलिता अहमग्रे रुद्रं द्रक्ष्यामीति प्रस्थितानां तेषां सन्तोषार्थं एको रुद्रः कोटिमूर्त्तियोऽभवत् । तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च । सरस्वतीसङ्गमः ३९ तत्र जनार्द्दनस्तिष्ठति तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । सयावसानम् ४० तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कुरुक्षेत्रम् ४१ तत्र गमनात् सर्व्वपापक्षयः ततो मचक्रुकद्वारपालस्य नमस्कारेण गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । विष्णुस्थानं ४२ तत्र स्नानात् विष्णुदर्शनात् अश्वमेधफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । पारिप्लवम् ४३ तत्र अग्निष्टोमातिरात्रयागफलप्राप्तिः । पृथिवीतीर्थम् ४४ तत्र गोसहस्रदानफलम् । शालूकिनीतीर्थम् ४५ तत्र दशाश्वमेधिके स्नानात् गोसहस्रदानफलम् । सर्पिर्द्दर्व्वी ४६ सा नागतीर्थं तत्र गमनेन अग्निष्टोमफलं नागलोकप्राप्तिश्च । अवर्णकद्वारपालः ४७ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पञ्चनदम् ४८ तत्र कोटितीर्थे स्नानात् अश्वमेधफलम् । अश्वितीर्थम् ४९ तत्र रूपप्राप्तिः । वराहतीर्थम् ५० यत्र वराहरूपी विष्णुः स्थितः तत्र स्नानात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । जयन्त्यम् ५१ तत्र सोमतीर्थे स्नानात् राजसूयफलप्राप्तिः । एकहंसतीर्थम् ५२ तत्र गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कृतशौचम् ५३ तत्र गमनात् पुण्डरीकयज्ञफलप्राप्तिः । मुञ्जावटतीर्थम् ५४ तत्तु महादेवस्थानं तत्रैकरजनीवासात् गाणपत्यप्राप्तिः तत्रैव विख्याताच्चीयक्षीदर्शनात् सर्व्वकामप्राप्तिः । जामदग्न्याहृतपुष्करतीर्थम् ५५ तत्र स्नानपूजनाभ्यां हयमेधफलम् । रामह्रदः ५६ यत्र रामेण चात्त्रमुत्साद्य तेषां रक्तेन पञ्च ह्रदाः कृताः तेषु स्नानतर्पणाभ्यां पितृगणाद्वरप्राप्तिः बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिश्च । वंशमूलकम् ५७ तत्र स्नानात् स्वकुलोद्धरणम् । कायशोधनम् ५८ तत्र स्नानात् देहशुद्धिः । लोकोद्धारः ५९ तत्र स्नानात् स्वकीयलोकोद्धारः । श्रीतीर्थम् ६० तत्र गमनात् उत्तमश्रीप्राप्तिः । कपिलातीर्थम् ६१ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां कपिलासहस्रदानफलम् । सूर्य्यतीर्थम् ६२ तत्र स्नानोपवासपितृपूजनैरग्निष्टोमफलं देवलोकप्राप्तिश्च । गवां भवनम् ६३ तत्राभिषेकेण गोसहस्रदानफलम् । शङ्खिनीतीर्थम् ६४ तत्र स्नानात् उत्तमवीर्यप्राप्तिः । ब्रह्मावर्त्तः ६५ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । सुतीर्थकम् ६६ तत्र पितृदेवानां सान्निध्यं तत्र स्नानपितृदेवपूजनैरश्वमेधफलं पितृलोकप्राप्तिश्च । अम्बुमती ६७ तत्र काशीश्वरतीर्थे स्नानात् सर्व्वरोगनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च तत्रैव मातृतीर्थं तत्र स्नानात् सन्तानवृद्धिः श्रीप्राप्तिश्च ॥ शीतवनम् ६८ तत्र केशाभ्युक्षणेन पवित्रता ॥ श्वानलोमापहः ६९ तत्र स्नानात् परमगतिप्राप्तिः । दशाश्वमेधिकम् ७० तत्र स्नानात् निश्चलगतिप्राप्तिः ॥ मानुषतीर्थम् ७१ तत्र व्याधपीड़िताः कृष्णमृगा विगाह्य मानुषत्वं प्राप्ताः तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः स्वर्गवसतिश्च ॥ आपगानदी ७२ तत्र देवपितृद्देशेनैकब्राह्मणभोजनेन कोटिब्राह्मणभोजनसिद्धिः ॥ ब्रह्मोदुम्बरः ७३ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र सप्तर्षिकुण्डे स्नानात् सर्व्वपापनाशो ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । कपिलस्य केदारम् ७४ तत्र तपसा सर्व्वपापनाशः अन्तर्धानप्राप्तिश्च । सरकम् ७५ तत्र वृषध्वजप्रणामेन सर्व्वकामशिवलोकयोः प्राप्तिः । इलासदम् ७६ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां दुर्गतिविनाशः वाजपेयफलप्राप्तिश्च । किन्दानम् ७७ तत्र स्नानादप्रमेयदानफलम् । किञ्जप्यम् ७८ तत्र स्नानात् अप्रमेयजपफलम् ॥ अनाजन्मतीर्थम् ७९ तत् नारदस्थानं तत्र प्राणत्यागात् अनुत्तमलोकप्राप्तिः ॥ वैतरणी नदी ८० तत्र स्नानशूलपाणिपूजनाभ्यां सर्व्वपापमुक्तिः परमपदप्राप्तिश्च । फलकीतीर्थम् ८१ फलकीवने देवास्तपश्चरन्ति ॥ मिश्रकम् ८२ तत्र नारदेन सर्व्वतीर्थानि मिश्रितानि तत्र स्नानात् सर्व्वतीर्थस्नानफलम् ॥ मधुवटी ८३ सा देवीस्थानं तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कौशिकीदृषद्वतीसङ्गमः ८४ तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः । किन्दत्तकूपः ८५ तत्र तिलप्रस्थदानात् ऋणत्रयमुक्तिः परमसिद्धिप्राप्तिश्च । वेदीतीर्थम् ८६ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ अहः सुदिनं तीर्थद्वयम् ८७ तयोः स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः । मृगधूमः ८८ तत्र विष्णुपदे स्नानात् वामनपूजनाच्च सर्व्वपापमुक्तिः रविलोकप्राप्तिश्च ॥ सरस्वत्यास्तीर्थं श्रीकुञ्जम् ८९ तत्र स्नानात् स्वर्गवसतिः ॥ नैमिषकुञ्जम् ९० तस्मिन् स्नानात् हयमेधफलप्राप्तिः । कन्यातीर्थम् ९१ तत्र स्नानात् ज्योतिष्टोमफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थानम् ९२ तत्र स्नानात् शूद्रस्यापि ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणस्य परमगतिः ॥ सोमतीर्थम् ९३ तत्र स्नानात् सोमयागफलप्राप्तिः ॥ सप्तसारस्वततीर्थम् ९४ तत्र स्नानजपाभ्यां ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ औशनसकम् ९५ तत्र नित्यं कार्त्तिकेयस्य सन्निधानम् । कपालमोचनम् ९६ तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः ॥ अग्नितीर्थम् ९७ तत्र स्नानात् वह्निलोकप्राप्तिः

कुलोद्धरणञ्च। विश्वामित्रतीर्थम् ९८ तत्र
स्नानात ब्राह्मण्यप्राप्ति। ब्रह्मयोनि ९९ तत्र
स्नानात ब्रह्मलोक वास। पृथूदकम् १०० तत
कार्त्तिकयस्थान तत्राभिषेकात अश्वमेधफल
प्राप्ति पापिनामपि स्वर्गप्राप्ति। मधुस्रवम
१०१ तत्र स्नानात गोसहस्रदानफलप्राप्ति।
सरस्वत्यरुणासङ्गम १०२ तत्र त्रिरात्रोपवास
स्नानाभ्या ब्रह्महत्यापापनाश। अवकीर्णम्
१०३ तत दर्भिमुनिनिर्म्मित दर्भिणा चत्वार
समुद्रा आनीता तत्र स्नानात् दुर्गतिविनाश।
शतसहस्रकम् १०४ साहस्रकम् १०५ उभयत्र
स्नानात गोसहस्रदानफल दानोपवासौ सहस्र
गुणौ भवेत। रेणुकातीर्थम् १०६ तत्राभिषेक
पितृदेवपूजनाभ्यां सर्व्वपापनाश अग्निष्टोमफल
प्राप्तिश्च। विमोचनम १०७ तत्र स्नानात् सर्व्व
प्रतिग्रहकृतपापनाश। पञ्चवटतीर्थम् १०८
तत्र गमनात महापुण्यप्राप्ति स्वर्गगमनञ्च।
तैजसम् १०९ यत्र ब्रह्मादिभि सेनापत्ये कार्त्ति
कयोऽभिषिक्त। कुरुतीर्थम् ११० तत्र स्नानात
रुद्रलोकप्राप्ति। स्वर्गद्वारम् १११ तत्र गम
नात स्वर्गलोकाग्निष्टोमफलप्राप्ति। अनरकम्
११२ तत्र स्नानात दुर्गतिनाश। अस्थिपुरम्
११३ तत्र पितृदेवतपर्णात अग्निष्टोमफलप्राप्ति।
गङ्गाह्रदकूप ११४ तत्र स्नानात ब्रह्मलोक
प्राप्ति। स्थाणुवटतीर्थम ११५ तत्र स्नानैक
रात्रवासाभ्यां रुद्रलोकप्राप्ति। बदरीपाचनम्
११६ तत्तु वशिष्ठाश्रम तत्र त्रिरात्रोपवास
बदरभक्षणाभ्या अश्वमेधफलम हरलोक
प्राप्तिश्च। इन्द्रमार्गम् ११७ तत्राहोरात्रोप
वासात इन्द्रलोकप्राप्ति। आदित्याश्रम ११८
तत्र स्नानात सूर्य्यलोकप्राप्ति। सोमतीर्थम्
११९ तत्र स्नानात् सोमलोकप्राप्ति। कन्या
श्रम १२० तत्र त्रिरात्रवासोपवासाभ्यां कन्या
शतप्राप्ति ब्रह्मलोकगमनञ्च। दधीचतीर्थम
१२१ तत्र स्नानात वाजपेयफलप्राप्ति। सन्नि
हितातीर्थम् १२२ तत्र अमावस्यायां सर्व्वाणि
तीर्थान्यायान्ति एव सूर्य्यग्रहणे स्नानात शता
श्वमेधफलप्राप्ति स्नानदानाभ्यां स्वर्गलोक
प्राप्तिश्च। तत्रामावस्याया सूर्य्यग्रहण स्नान
श्राद्धाभ्यां अश्वमेधसहस्रफलप्राप्ति। स्नान
मात्रात् सर्व्वपापनाश ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च।
गङ्गाह्रद १२३ तत्र स्नानात् राजसूयाश्वमेध
फलप्राप्ति। कुरुक्षेत्रम् १ ४ तत तरन्तुकार
न्तुकयो एव रामह्रदमचक्रुकयोरन्तर एतत
स्यमन्तपञ्चक पितामहस्योत्तरवेदि। धर्म
तीर्थम १२५ तत्र स्नानात्पवित्रमकुलोद्धरणम्।
कारापथनम् १२६ तत्र स्नानात अग्निष्टोम
फल विष्णुलोकप्राप्तिश्च। सौगन्धिकवनम् १२७
यत्र ब्रह्माद्यो देवा प्रत्यहमायान्ति तद्दर्
शनमात्रेण सर्व्वपापनाश। शाकम्भरी
१२८ तत्र स्नानपितृदेवपूजनाभ्यां अश्वमेधफल
प्राप्ति। दशाश्वमेधिकम् १२९ तत्र शाक

म्भरी देवी तत्र त्रिरात्रोपवासशाकाहाराभ्या
द्वादशवर्षशाकाहारफलप्राप्ति। सवर्णाख्यम्
१३ तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात अश्व
मेधफलगाणपत्ययो प्राप्ति। धूमावती १३१
तत्र त्रिरात्रोपवासात मनस्कामप्राप्ति। धूमा
वती दक्षिणार्द्धे रथावर्त्त १३२ तत्रारोहणेन
महादेवप्रसादात परमगतिप्राप्ति। धारा १३३
तत्र स्नानात शोकनाश। गङ्गाद्वारम् १३४
तत्र कोटितीर्थे स्नानात पुण्डरीकयागफल
प्राप्ति कुलोद्धरण एकरात्रवासेन गोसहस्रदान
फलप्राप्तिश्च। सप्तगङ्गम् १३५ त्रिगङ्गम् १३६
सप्तावर्त्त १३७ एतेषु पितृदेवतर्पणात् पुण्य
लोकप्राप्ति। गङ्गायमुनासङ्गम १३८ तत्र
स्नानात दशाश्वमेधफलप्राप्ति कुलोद्धरणञ्च।
कनखल १३९ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां
वाजिमेधफलब्रह्मलोकयो प्राप्ति। कपिला
वट १४० तत्रैकरात्रवासेन गोसहस्रदानफल
प्राप्ति। कपिलनागराज १४१ तत्राभिषेकात
कपिलासहस्रदानफलप्राप्ति। ललितिका १४२
सा शान्तनुतीर्थं तत्र स्नानात दुर्गतिविनाश।
सुगन्धा १४३ तत्र गमनात सर्व्वपापविशुद्धि
ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। रुद्रावर्त्त १४४ तत्र स्नानात
ब्रह्मलोकप्राप्ति। गङ्गासरस्वतीसङ्गम १४५
तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्ति स्वर्गगमनञ्च।
भद्रकर्णह्रद १४६ तत्र स्नानशङ्करपूजनाभ्यां
दुर्गतिनाश विष्णुलोकप्राप्तिश्च। कुब्जाम्रकम्
१४७ तत्र गमनात स्वर्गप्राप्ति। अरुन्धती
वट १४८ तत्रैकरात्रवासात गोसहस्रदान
फलप्राप्ति कुलोद्धरणञ्च। सामुद्रकम् १४९ तत्र
त्रिरात्रोपवासेन गोसहस्रदानफल कुलोद्धर
णञ्च। ब्रह्मावर्त्त १५० तत्र गमनात अग्नि
ष्टोमफल ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। यमुनाप्रभव १५१
तत्र स्नानात अश्वमेधफलस्वर्गलोकयो प्राप्ति।
दर्व्वीसंक्रमणम १५२ तत्र गमनात वाजिमेध
फलप्राप्ति ब्रह्मलोकगमनञ्च। सिन्धुप्रभव १५३
तत्र पञ्चरात्रवासात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्ति।
ऋषवेदी १५४ तत्र गमनात् अश्वमेधफल
स्वर्गयो प्राप्ति। वाशिष्ठी नदी तत्रैव ऋषि
कुल्या १५५ वाशिष्ठी गमनात सर्व्ववर्णानां
द्विजत्वप्राप्ति ऋषिकुल्याया स्नानैकमासवास
शाकाहारै ऋषिलोकप्राप्ति। भृगुतुङ्गम्
१५६ तत्र गमनात वाजिमेधफलप्राप्ति। वीर
प्रमोक्ष १५७ तत्र गमनात सर्व्वपापप्रणाश।
सन्ध्या सा विद्यातीर्थम् १५८ तत्र स्नानात् यत्र
तत्रैव विद्याप्राप्ति। महाश्रम १५९ तत्रैक
कालनिराहारात् शुभलोकप्राप्ति। महालय
१६० तत्र षष्ठकालोपवासैकमासवासात
आत्मना सहैकविंशतिपुरुषोद्धार तत्रैव महे
श्वरदर्शनात सर्व्वपापमरणभययोर्विनाश बहु
सुवर्णयागफलप्राप्तिश्च। वैतसीका १६१ तत्र
गमनात् अश्वमेधफल औशनसगतिप्राप्तिश्च।
सुन्दरिका १६२ तत्र गमनात् रूपप्राप्ति।

ब्राह्मणिका १६३ तत्र गमनात ब्रह्मलोकप्राप्ति।
नैमिषम् १६४ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र प्रवेशात्
सर्व्वपापनाश स्नानात गवामययागफलप्राप्ति
सप्तकुलोद्धार उपवासेन प्राणत्यागात स्वर्ग
प्राप्तिश्च। गङ्गोद्भेद १६५ तत्र त्रिरात्रोप
वासात वाजिमेधफलप्राप्ति विष्णुलोकवासश्च।
सरस्वती १६६ तत्र पितृदेवतपर्णात सारस्वत
लोकवास। बाहुदा नदी १६७ तत्रैकरात्रि
वासात ब्रह्मलोकप्राप्ति। गोप्रचारतीर्थम् १६८
तत्तु सरयूतीरे तत्र स्नानात सर्व्वपापनाश
देवलोकप्राप्तिश्च। गोमत्यां रामतीर्थम् १६९
तत्र स्नानात अश्वमेधफलप्राप्ति निजकुलपाव
नञ्च। साहस्रवम् १७० तत्र गमनात राज
सूयाश्वमेधफलप्राप्ति। राजयक्ष्मम् १७१ तत्र
स्नानात कुबेरवदाकारप्राप्ति। मणिनाग
१७२ तत्र गमनात गोसहस्रदानफलप्राप्ति
एत तत समीपे नित्यकर्म्मकरणात सर्पविषभय
नाश एकरात्रवासात सर्व्वपापनाशश्च। गोतम
वनम् १७३ तत्र अहल्याह्रदे स्नानात परम
गतिप्राप्ति। श्रीदेवी १७४ तत्र गमनात
श्रीप्राप्ति। उदपानम् १७५ तत्राभिषेकात
वाजिमेधफलप्राप्ति। जनकराजकूप १७६
तत्राभिषेकात विष्णुलोकप्राप्ति। विनशनम्
१७७ तत्र गमनात वाजपेयफलप्राप्ति।
विशल्या १७८ सा सर्व्वतीर्थजलोद्भवा तत्र
गमनात वाजपेयफलप्राप्ति रविलोकगमनञ्च।
तपोवनम् १७९ तत्राधिवासात् गुह्यकलोक
वास। कम्पना नदी १८० सा सिद्धनिषेविता
तत्र गमनात् पुण्डरीकयागफलप्राप्ति। विशल्या
नदी १८१ तत्र गमनात अग्निष्टोमफल देव
लोके चिरवासश्च। माहेश्वरी १८२ तत्र गम
नात अश्वमेधफलप्राप्ति स्वकुलोद्धरणञ्च।
शिवैक पुष्करिणी १८३ तत्र गमनात दुर्गति
विनाश वाजिमेधफलप्राप्तिश्च। रामपदम् १८४
तत्र गमनात् अश्वमेधफलम्। माहेश्वरपदम्
१८५ तत्र स्नानात अश्वमेधफल तत्र तीर्थ
कोटौ तत्र स्नानात पुण्डरीकयागफलप्राप्ति।
नारायणस्थानम् १८६ यत्र शालग्रामनामा
हरिस्तिष्ठति तत्र गमनात अश्वमेधफल विष्णु
लोकगमनञ्च। तत्रैव उदपान यत्र चत्वार
समुद्रा सन्निहिता तत्र स्नानात दुर्गतिनाश
तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र गमनात अश्वमेध
फलप्राप्ति इन्द्रलोकवासश्च। जातिस्मर १८७
तत्र स्नानात जातिस्मरत्वप्राप्ति। वटेश्वरपुरम्
१८८ तत्र केशवस्य दर्शनपूजनाभ्यामुपवासेन
च वाञ्छितकामप्राप्ति। वामनतीर्थम् १८९
तत्र गमनात दुर्गतिविनाश विष्णुलोक
प्राप्तिश्च। तत्र कौशिकी तिष्ठति तस्या सेव
नात् राजसूययज्ञफलप्राप्ति। चम्पकारण्यम
१९० तत्रैकरात्रवासात गोसहस्रदानफल
प्राप्ति। गाष्ठीगम् १९१ तत्रैकरात्रोपवासात्
अग्निष्टोमफलप्राप्ति। तत्र देवा यत्र विष्णु

श्वरस्तिष्ठति तस्य दर्शनात् मित्रावरुणलोकवासः ॥ कन्यासंवेद्यम् १९२ तत्राहारजयात् मनुलोकप्राप्तिः तत्रान्नदानमक्षयं भवति ॥ निश्चीरा नदी १९३ तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वकुलोद्धरणञ्च । निश्चीरासङ्गमे अन्नदानेन ब्रह्मलोकगमनम् । तत्र वशिष्ठाश्रमः तत्राभिषेकात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ देवकूटम् १९४ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ कौशिकमुनिह्रदः १९५ तत्र मासवासात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ सर्व्वतीर्थवरह्रदः १९६ तत्र वासात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः दुर्गतिविनाशश्च ॥ वीराश्रमः १९७ तत्र कुमारस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः । अग्निधारा १९८ तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ पितामहसरः १९९ तत्र शैलराजप्रतिष्ठितौ शिवविष्णू तिष्ठतः तत्राभिषेकात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । तत्रैव कुमारधारा तत्र स्नानात् कृतार्थता त्रिकालोपवासेन ब्रह्महत्यानाशः ॥ गौरीशिखरम् २०० तत्रारोहणात् शुद्धता तत्र कुण्डे स्नानपितृदेवार्च्चनाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । ताम्रारुणा २०१ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः शक्रलोकगमनञ्च ॥ नन्दिनी २०२ तत्र त्रिदशसेवितः कूपः तत्र गमनात् नरमेधफलप्राप्तिः ॥ कौशिक्यारुणसङ्गमः २०३ तत्र त्रिरात्रोपवासात् सर्व्वपापमुक्तिः ॥ उर्व्वशीतीर्थम् २०४ सोमाश्रमः २०५ कुम्भकर्णाश्रमः २०६ तेषु स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥ कोकामुखम् २०७ तत्र स्नानात् जातिस्मरत्वम् ॥ नन्दा २०८ तत्र गमनात् कृतार्थता सर्व्वपापनाशः स्वर्गगमनञ्च । ऋषभद्वीपः २०९ तत्र क्रौञ्चनिसूदनसेवनात् सरस्वत्यां स्नानाच्च विमाने विराजः ॥ औद्दालकतीर्थम् २१० तत्राभिषेकात् सर्व्वपापनाशः । ब्रह्मतीर्थम् २११ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः । चम्पा २१२ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । नरेतिका २१३ तत्र गमनात् वाजपेयफलं विमानप्राप्तिश्च । संविद्यतीर्थम् २१४ तत्र स्नानात् विद्याप्राप्तिः । लौहित्यम् २१५ तत्र गमनात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । करतोया २१६ तत्र त्रिरात्रोपवासात् हयमेकादशदानफलप्राप्तिः ॥ कोशलायां कालतीर्थम् २१७ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । गङ्गासागरसङ्गमः २१८ तत्र गमनात् शताश्वमेधफलप्राप्तिः । गङ्गायाः परद्वीपः २१९ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां सर्व्वकामप्राप्तिः । वैतरणी २२० तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः ॥ विरजम् २२१ तत्र गमनात् चन्द्रवद्दीप्तिः ॥ प्रभवः २२२ तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः गोसहस्रदानफलस्वकुलपावनञ्च । शोणज्योतीरथीसङ्गमः २२३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः ॥ शोणप्रभवः २२४ नर्मदाप्रभवः २२५ वंशगुल्मः २२६ तत्र स्नानात् वाजिमेधफलप्राप्तिः । ऋषभः २२७ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पुष्पवती २२८ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ बदरिकम् २२९ तत्र स्नानात् दीर्घायुष्कप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । महेन्द्रपर्व्वतः २३० तत्र रामतीर्थे स्नानात् वाजिमेधफलप्राप्तिः । मतङ्गकेदारम् २३१ तत्र स्नानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः । श्रीपर्व्वतः २३२ तत्र नदीतीरे स्नानात् अश्वमेधफलं परमसिद्धिप्राप्तिश्च तत्र महादेवो देव्या सह तिष्ठति तत्र देवह्रदे स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः शिवलोकगमनञ्च । पाण्ड्यदेशे ऋषभपर्व्वतः २३३ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥ कावेरी २३४ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलम् । समुद्रतीरे कन्यातीर्थम् २३५ तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः । समुद्रमध्ये गोकर्णतीर्थम् २३६ तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् त्रिरात्रोपवासाच्च दशाश्वमेधतुल्यफलङ्गाणपत्यप्राप्तिः । द्वादशरात्रोपवासात् कृतार्थता च । तत्र गायत्रीस्थानं तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ब्राह्मणस्य गायत्रीपाठात् सदा सम्पन्नता अब्राह्मणस्य पाठात् तस्या विनाशः ॥ सम्वर्त्तवापी २३७ तत्र गमनात् रूपसौभाग्यप्राप्तिः । वेण्वा २३८ तत्र पितृदेवतर्पणात् मयूरहंससंयुक्तविमानप्राप्तिः ॥ गोदावरी २३९ तत्र गमनेन गवामययज्ञफलप्राप्तिः वायुलोकगमनञ्च । वेण्णासङ्गमः २४० तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः । वरदासङ्गमः २४१ तत्र स्नानात् वाजिमेधफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थूणा २४२ तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । कुशप्लवनम् २४३ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां चन्द्रलोकप्राप्तिः । देवह्रदः २४४ कृष्णवेण्णासङ्गवनम् २४५ ज्योतिर्मात्रह्रदः २४६ कन्याश्रमः २४७ तेषु गमनात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । देवह्रदे स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । ज्योतिर्मात्रह्रदे स्नानात् जातिस्मरत्वम् ॥ पयोष्णी नदी २४८ तत्र स्नानतर्पणाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । दण्डकारण्यम् २४९ तत्र महाराजे जलस्पर्शात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । शरभङ्गाश्रमः २५० कुशाश्रमः २५१ तत्र गमनात् दुर्गतिनाशः कुलपवित्रता च ॥ शूर्पारकम् २५२ तत्तु रामतीर्थम् तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः । सप्तगोदावरम् २५३ तत्र स्नानात् महापुण्यप्राप्तिः देवलोकगमनञ्च । देवपथम् २५४ तत्र गमनेन देवसत्रफलप्राप्तिः ॥ तुङ्गकारण्यम् २५५ तत्र प्रवेशात् सद्यः पापनाशः मासवासात् स्वकुलस्य पवित्रता ब्रह्मलोकगमनञ्च । मेधाविकम् २५६ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमफलस्मृतिमेधानां प्राप्तिः ॥ कालञ्जरपर्व्वतः २५७ तत्र देवह्रदे स्नानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः । चित्रकूटपर्व्वतः २५८ तत्र मन्दाकिन्यां स्नानपितृदेवतर्पणाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः परमगतिलाभश्च ॥ भर्त्तृस्थानम् २५९ तत्र कार्त्तिकेयस्तिष्ठति तत्र गमनात् सर्व्वकामप्राप्तिः । कोटितीर्थे स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । ज्येष्ठस्थानम् २६० तत्र महादेवस्तिष्ठति तद्दर्शनात् चन्द्रवद्दीप्तिः । तत्र कूपे चत्वारः समुद्रास्तिष्ठन्ति तत्र स्नानप्रदक्षिणाभ्यां परमगतिप्राप्तिः । शृङ्गवेरपुरम् २६१ यत्र रामो गङ्गामुत्तीर्णः तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च । मुञ्जावटः २६२ तत्र महादेवस्तिष्ठति तस्य पूजनप्रदक्षिणाभ्यां गाणपत्यप्राप्तिः । तत्तीर्थे जाह्नवीस्नानात् सर्व्वपापनाशः ॥ प्रयागः २६३ तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि तत्र यमुनया गङ्गा सङ्गता यत्र ब्रह्मादयो देवा सिद्धाः पितरः सनत्कुमारमुखा ऋषयो नागसुपर्णसिद्धक्रतुगन्धर्व्वाप्सरसस्तिष्ठन्ति एवं वेदा यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तः ब्रह्माणमुपासते । स सर्व्वतीर्थेभ्योऽधिकः । तस्य नामसङ्कीर्त्तनश्रवणमृत्तिकालम्भनैः सर्व्वपापनाशः तत्र स्नानात् त्रिलोके एवं वेदविद्यासु यत् पुण्यं तत्प्राप्तिः राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च तत्र वपनं महत् ॥ भोगवती नाम वासुकितीर्थम् २६४ तत्राभिषेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ * ॥

"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
तासु वासं प्रकुर्व्वन्ति ये मृता वा नराः परम् ।
लभन्ते न पुनर्जन्म मातृगर्भेषु कुत्रचित् ॥"

इति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥

शास्त्रम् । अध्वरः । क्षेत्रम् । उपायः । (यथा, महाभारते । ५ । १२५ । २६ ।
"वासुदेवेन तीर्थेन तात ! गच्छस्व संशमम् ॥"
"तीर्थेन उपायेन ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ अवसरः । यथा, भागवते ।३।१९।४।
"स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निरायुधम् ।
मानयन् स मृधे धर्म्मं विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥")
नारीरजः । अवतारः । ऋषिजुष्टाम्बु । (यथा, रामायणे । १ । २ । ४ ।
"अकर्द्दममिदं तीर्थं भरद्वाज ! निशामय ।
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥")
पात्रम् । (यथा, मनुः । ३ । १३० ।
"दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थन्तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥")
उपाध्यायः । (यथा, महाभारते ।४।४०।१८ ।
"शिक्षितो ह्यसि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ! ॥"
"तीर्थतो गुरुतः ।" इति नीलकण्ठः ॥)
मन्त्री । इति मेदिनी । थे, ८ ॥ (मन्त्रिप्रभृत्यष्टादशराष्ट्रसम्पत् । यथा, महाभारते । २ । ५ । ३८ ।
"कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥"
"तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्यष्टादश यान्यशास्त्र

राजा शतक्रतो भवति। तानि चोक्तानि नीति
शास्त्रे यथा,—
'मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः ।
पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वंशिकस्तथा ॥
कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकृत्तथा ।
कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ॥
प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्य्यनिर्म्माणकृत्तथा ।
धर्म्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः ॥
षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः ।
अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ॥
चारान् विचारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च ।
पाषण्डादीनविज्ञातानन्योऽन्यमितरेष्वपि ॥
मन्त्रिणं युवराजञ्च हित्वा स्वेषु पुरोहितम् ॥
इत्येषा तीर्थशब्दवाच्यता ॥ हलायुधः ।
योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि ।
पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात् दर्शनेष्वपि ॥"
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)
योनिः । दर्शनम् । षट् । इति हेमचन्द्रः ॥
विप्रः । आगमः । निदानम् । अग्निः । इति
सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (पुण्यकालः ।
इति स्वामी ॥ यथा भागवते । १ । १२ । १४ ।
'हिरण्यं गां महीं ग्रामान् हस्त्यश्वान् नृपतिर्वरान् ।
प्रादात् स्वन्नञ्च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित् ॥"
पुं संन्यासिनामुपाधिविशेषः । यथा, प्राण
तोषिण्यां अवधूतप्रकरणे ।
'त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे ।
स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते ॥')
तीर्थकरः पुं (करोतीति करः । तीर्थस्य शास्त्रस्य
पुण्यक्षेत्रस्य वा करः ।) जिनः । इति हेम
चन्द्रः । १ । २४ ॥ (विष्णुः । यथा महा
भारते । १३ । १४९ । ८७ ।
'मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥'
"चतुर्दशविद्यानां बाह्यविद्यासमयानाञ्च प्रणेता
प्रवक्ता चेति तीर्थकरः ।' इति तद्भाष्यम् ।)
तीर्थङ्करः पुं (तीर्थं करोतीति । कृ+खिच्
तुमागमश्च ।) जिनः । इति धरणिः ॥
तीर्थङ्करः पुं (तीर्थं करोतीति । कृ+खच् मुम् च ।)
जिनः । इति हेमचन्द्रः । १।२४ ॥
तीर्थयात्रा, स्त्री (तीर्थे यात्रा गमनम् ।) तीर्थे
गमनम् । तद्विधिनिषेधौ यथा —
ऋषय ऊचुः ।
'कथं सा तीर्थयात्राऽस्मिन् लोके केन कथं हि वै ।
श्रोतुं न शक्तादिच्छामो वद वह्निमतान् मुने ॥
सूत उवाच ।
एतत् श्रुत्वा ततः सूतः पुराणो हरिवल्लभः ।
प्राशांस तान् मुनिश्रेष्ठान् मधुरया स्मृतया तदा ॥
यज्ञाधिकारे च गते द्विजेन्द्रा
मध्यस्थताश्च क्षितिपाश्च वैश्याः ।
शुश्रूषणार्थं वनवीमहीन
शूद्रस्तु तीर्थानि भजन् सुदान्तः ॥
सुसत्त्वभिस्तीर्थगतिर्मुनीन्द्रै
कार्य्या तथा तत्पक्षादिभिश्च ।
तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति
स्वयं यतो गुरुणा सन्नियुक्तः ॥
नित्यं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य
मनीषिभिस्तीर्थगतिर्निषिद्धा ।
मातुः पितुर्भक्तिमना गृहस्थः
सुतो न कुर्य्यात् खलु तीर्थयात्राम् ॥
गङ्गाजलेनानुदिनं मनुष्यो
गृहोमयेनापि सदा मुनीन्द्राः ।
स्नातीह सम्यक् यदि भावशुद्धः
फलं तदाप्नोति न चान्यदेतत् ॥
सर्व्वाणि तीर्थानि हि यानि तानि
स्वर्गेऽन्तरीक्षेऽपि पुनः पृथिव्याम् ।
तुल्यानि सम्यक् मुनयोऽमिहोत्रैः
सत्यं गृहस्थाश्रमसंश्रितस्य ॥
यस्येह यज्ञेष्वधिकारितास्ति
गृहेऽन्वहं दानवतो मुनीन्द्राः ।
सजुक्रतः कल्कविवर्ज्जितस्य
तीर्थे गतिः पूर्व्वतरैर्निषिद्धा ॥"
इति वह्निपुराणे १ अध्यायः ॥
तीर्थराजी, स्त्री (तीर्थानां राजी श्रेणिरिव ।
यद्वा तीर्थेषु राजते शोभते इति । राज+इन् ।
ततो वा ङीष् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तीर्थवाकः पुं, (तीर्थस्येव वाको वचनमस्य ।
उत्तमाङ्गस्थिता प्रशस्तत्वादस्य तथात्वम् ।)
कचः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३१ ॥
तीर्थसेवी, [न्] पुं स्त्री, (तीर्थं तड़ागादिजल
प्रान्तस्थानं सेवते इति । सेव+णिनि ।) बक
पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीर्थवासिनि, त्रि ॥
तीव, स्थौल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर
अक सेट ।) तीवति । इति दुर्गादासः ॥
तीवरः पुं, (तीव्यते इति । तृ प्लवनतरणयोः+
'छित्वरच्छत्वरेति ।' उणा ३ । १ । इति
ष्वरचप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) समुद्रः ।
(तीरयति कर्म्मसमाप्तिं करोतीति । तीर+
ष्वरच् । गुणाभावो रेफलोपश्च । इत्युज्ज्वल
दत्तः ।) व्याधः । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥
वर्णसङ्करजातिविशेषः । तियोर इति भाषा ।
स तु राजपुत्रक्षियां क्षत्रियाज्जातः । इति
ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ चूर्णकभार्य्यायां पुण्ड्रकाज्जातः ।
इति पराशरपद्धतिः ॥
तीवरी, स्त्री, (तीवर+षित्वात् ङीष् ।) व्याध
पत्नी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
तीव्र, क्ली, (तीव स्थौल्ये+बाहुलकात् रक् ।
तिज निशाने+बाहुलकात् रन् । दीर्घत्वम् ।
जकारस्य वकारः । इत्युज्ज्वलदत्तः । २।२८ ।)
अतिशयः । इत्यमरः । १ । २ । ७० ॥ तीरम् ।
तीक्ष्णम् च । इत्युणादिकोषः ॥ लोहम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तीव्रः त्रि (तिव+बाहुलकात् रन् ।) दीर्घत्वादि
कार्य्यः । अत्युष्णः । नितान्तः । (यथा, रघु ।८।६५।
"तान् हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्
काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान् ॥")
कटुः । इत्युणादिकोषः ॥ (दुःसहः । यथा
आर्य्यासप्तशत्याम् । ६९१ ।
'इन्त विरह समन्ताज्ज्वलयति दुर्व्वारतीव्र
संवेग ॥"
तीक्ष्णः । यथा, तत्रैव । १५२ ।
"कृतकक्षाप मदीयश्वासध्वनिदत्तकर्ण । कितीव्रे ।
विध्यसि मां निश्वासे स्मर शरे शब्दवधीव ॥")
शिवे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
तीव्रकण्ठः, पुं (तीव्रः कण्ठो यस्मात् । अस्य
भक्षणेन हि कण्ठदेशे पीडोत्पत्तेस्तथात्वम् ।)
शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीव्रगन्धा स्त्री, (तीव्रः कटुर्गन्धो यस्याः ।)
यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीव्रज्वाला, स्त्री (तीव्रं यथा स्यात् तथा ज्वाल
यति उत्तेजयति वह्निमिति । ज्वल+णिच्+
अच् टाप् च ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीव्रवेदना, स्त्री (तीव्रा अत्यन्ता वेदना ।)
यातना । अतिशयवेदना । इत्यमरः ।१।१०।१॥
तीव्रा स्त्री (तीव्र+टाप् ।) कटुरोहिणी ।
गण्डदूर्व्वा । राजिका । इति मेदिनी । रे, ३५ ।
नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ महा
ज्योतिष्मती । तरदीदश । तुलसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तु ल हृत्यौ । हिंसायाम् । पूर्त्तौ । इति कविकल्प
द्रुमः ॥ (अदां पर अक सक च सेट् ।) ष
तौति तवीति । इति दुर्गादासः ॥
तु व, पादपूरणम् । (यथा मनु । ११ । २०७ ।
"अवगूर्य्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥")
भेदः । अवधारणम् । इत्यमरः ॥ समुच्चयः ।
(यथा, मनु । ११ । २०२ ।
'उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः ।
स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासा प्राणायामेन
शुध्यति ॥")
पक्षान्तरम् । नियोगः । प्रशंसा । विनिग्रहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
तुक [च] पुं, (तुद्यते चौर्य्यतेऽनेनेति । तुच
प्रार्थे+क्विप् ।) अपत्यम् । इति हेमचन्द्रः ।
तुकाक्षीरी, स्त्री, (तुगाक्षीरी+पृषोदरादित्वात्
गस्य कः ।) तुगाक्षीरी । इति हेमचन्द्रः ।४।२२०।
तुगा, स्त्री, (तुज+बाहुलकात् घ किच्च ।) वंश
रोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"स्याद्वंशरोचना वंशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा ।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी ॥")
तुगाक्षीरी, स्त्री (तुगा सा एव क्षीरी ।) वंश-
रोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशलोचना
भेदः । अस्या गुणाः । वातपित्तकासवारि
त्वम् । मधुरत्व ।। हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ।
(यथा, भावप्रकाशे मध्यखण्डे २ भागे कास
रोगाधिकारे ।
"द्राक्षा च तुगाक्षीरी सिता पञ्चगुणाः ॥")

तुङ्गः, पुं, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) पुन्नागवृक्षः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नागो रक्तकेशरः ॥")
पर्व्वतः । बुधग्रहः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६४ ॥ नारिकेलः । गण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ योगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ग्रहाणां उच्चराशिः । यथा,—
"सूर्य्यादुच्चान् क्रियवृषमृगस्त्रीकुलीरान्त्ययुक्के दिग्वह्नीन्द्रहयतिथिशरान् सप्तविंशांश्च विंशान् । स्वांशानेतान् वदति जवनश्चान्यतुङ्गान् सुतुङ्गांस्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनीचान् ॥"
इति दीपिका ॥
"आदित्यमेषे वृषभे शशाङ्के
कन्यागते ज्ञे च गुरौ कुलीरे ।
मीने च शुक्रे मकरे महीजे
शनौ तुलायामिति तुङ्गगेहाः ॥"
इति समयामृतम् ॥ * ॥
अथ तुङ्गस्थग्रहफलम् ।
"तुङ्गेऽर्कः शुभसंयुतः शुभकरैर्मित्रैश्च दृष्टो यदा दैवात् पश्यति सौऽपि वा शुभकरानेकं द्विकं वा त्रिकम् ।
विख्यातः प्रथितो विमर्द्दितरिपुः शौर्य्यौशमान्यो यदा
क्ष्मापालार्च्चितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणे यदा ॥
तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि शुभादनष्टद्युतौ शस्यातोऽरिविमर्द्दकोऽगदतनू राजेश्वरो रूपवान् ।
क्ष्मापालार्च्चितपादपद्मयुगलो वा धर्म्मशीलो महान् सौख्यैरेव युतोऽथवा प्रियतमैर्दृष्टे त्रिकोणेऽपि च ॥
यदि भवति स्वगस्थो भूमिपुत्त्रस्तदा वै न दिनकरमयूखाद्भस्मरश्मिर्नरेन्द्रः ।
स्वगदतनुरभीतः शत्रुदर्पापहारी प्रस्तरिपुनरेन्द्रः स्वात्रिकोणेऽपि जातः ॥
कन्याख्ये शशलाञ्छनस्य तनयस्तिग्मांशुकैः संयुतो
दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्ज्ञातस्तदा भूपतिः ।
याचायां तुरगोद्भमत्तकरिणां यातैर्मही कम्पते तस्माग्रहरणीरुहा विगलिता यान्ति त्रिकोणेऽपि च ॥
तुङ्गे गुरौ मित्रखगेन दृष्टो
राजा भवेदिन्द्रसमानमूर्त्तिः ।
गजाश्वनौकानरपूर्णलक्ष्मीः
पृथ्वीपतिः स्वस्य त्रिकोणगेऽपि ॥
तुङ्गे भृगौ शुभसुहृत्प्रयुते च दृष्टे
दैवात् पुनः स यदि पश्यति मित्रसंघात् ।
भूपाधिपो भवति कीर्त्तिकरप्रधानो
दीर्घायुरुग्रसुखसुग्भ्यगुणे त्रिकोणे ॥
तुङ्गे शनौ मित्रखगेन दृष्टे
प्रचण्डदण्डो नृपतिप्रधानः ।
न दृश्यते दिग्गमने च धुर्व्वो
त्रिकोणगे चापि नरेन्द्रमूर्त्तिः ॥
भवति धरणिपालो नीचबुद्धिः प्रतापी
हयगजधनपूर्णो जातिवर्गे विरक्तः ।
कुटिलमतिरनीतो भूरिभाण्डारयुक्तस्तमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्रः ॥
स्वगपतिनृपकन्याकर्कटस्थे च राहौ
भवति विपुललक्ष्मी राजराजाधिपो वा ।
हयगजनरनौकामण्डितः सार्व्वभौमो
नृपतिरमरपूज्यो राहुतुङ्गी चिराय ॥
अरिनिधनव्ययतुङ्गे कीर्त्तितमेतत् फलं व्यर्थम् ।
केन्द्रत्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तुङ्गः, त्रि, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) उग्रः । प्रधानम् । उन्नतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ६ । ३ ।
"शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥"
प्रचुरः । यथा, तत्रैव । ४ । ७० ।
"तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ॥")
किञ्जल्के क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गकः, पुं, (तुङ्ग + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पुन्नागवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अरण्यरूपतीर्थविशेषे, क्ली । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ४६-५३ ।
"तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत् तत्र मुनीन् सारस्वतः पुरा ॥
तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम् ॥
ओँकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
येन यत् पूर्व्वमभ्यस्तं तत् सर्व्वं समुपस्थितम् ॥
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥
पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास याजनार्थे महाद्युतिम् ॥
ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
सर्व्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥
आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि ।
देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ! ।
पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥
तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन् ! कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥")

तुङ्गभद्रः, पुं, (तुङ्ग उच्चोऽपि भद्रः ।) मदोत्कटहस्ती । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥

तुङ्गभद्रा, स्त्री, (तुङ्गा प्रधाना भद्रा निर्म्मला च ।) नदीविशेषः । सा दक्षिणे प्रसिद्धा । (यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । २६ ।
"तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा बाह्या कावेरी चैव तु ।
दक्षिणापथनद्यस्ताः सह्यपादाद्विनिःसृता ॥")

तस्या जलस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । निर्म्मलत्वम् । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्तासदाहत्वम् । प्रायः साम्लत्वम् । मेधाकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गशेखरः, पुं, (तुङ्गान्युच्चानि शेखराणि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥

तुङ्गा, स्त्री, (तुङ्ग + टाप् ।) वंशलोचना । शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवा फला ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः सामिका स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुङ्गिनी, स्त्री, (तुङ्गो वृक्षविशेषस्तद्वदाकृतिरस्त्यस्याः । तुङ्ग + इनिः । ङीप् ।) महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गी, स्त्री, (तुङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) हरिद्रा । वर्व्वरी । इति मेदिनी । गे, ८ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १भागे ।
"वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
पर्णाशस्तत्र शुक्ले तु कठिञ्जरकुठेरकौ ॥"
रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥)

तुङ्गी, [न्] पुं, (तुङ्गः उच्चस्थानं आश्रयत्वेन अस्त्यस्य । इनिः ।) तुङ्गस्थानस्थितः । उच्चस्थग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥

तुङ्गीपतिः, पुं, (तुङ्ग्या निशायाः पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुङ्गीशः, पुं, (तुङ्गी सर्व्वप्रधान ईशः प्रभुश्च ।) शिवः । कृष्णः । सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुच्छं, क्ली, (तौति असारत्वं गच्छतीति । तु + "छोऽदिकचिभ्यां शुतुभ्यान्तु कित् पीपूडोः स्वस्य ।" २ । ३३ । उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् छः स च कित् ।) पुलाकजम् । इत्युणादिकोषः ॥ भुषि इति भाषा ॥

तुच्छः, त्रि, (तुद् + क्विप् । तेन तं वा छ्यतीति । छो + कः ।) शून्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ हीनः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते । ७ । ७ । ४५ ।
"किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः ॥")
अल्पः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६२ ॥

तुच्छद्रुः, पुं, (तुच्छो हीनो द्रुर्वृक्षः ।) एरण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुच्छधान्यकं, क्ली, (तुच्छं धान्यम् । अल्पार्थे कन् ।) पलाकः । इति रत्नमाला ॥ आगडा इति भाषा ॥

तुच्छा, स्त्री, (तुच्छ + टाप् ।) तुत्था । नीलीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (सूक्ष्मैला । गुजराट्देशीया एलाची । अस्याः पर्य्याया यथा,
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविडी त्रुटिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुज, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) तोजति । इति दुर्गादासः ॥

इ प्राणे । बले । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर अक सक च सेट ।) पञ्चमस्वरी । इ तुम्पते । प्राणो जीवनम् । हिंसायामनायामिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

तुण इ क भाषार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पर अक सक च सेट ।) पञ्चमस्वरी । इ क, तुण्ययति । भा दीप्तिः । षड्वर्थी निर्के तनदिप्तावलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

तुट श्रि कलहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा पर-अक सेट ।) श्रि, तुटति अतुटीत नीचः परस्परं वचसा । तुतोट । इति दुर्गादासः ॥

तुटम पु (तुटति नाशयति द्रव्यजातमिति । तुट+बाहुलकात उम ।) उन्दुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुड, इ ड वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म सक सेट ।) पञ्चमस्वरी । इ, तुण्डते । ड तुडते । वधो निष्पीडनमिति रमानाथः । तुण्डते माध्य पिक । इति दुर्गादासः ॥

तुड ऋ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) पञ्चमस्वरी । ऋ अतुतोडत् । वधो हिंसाकरणमिति गोविन्दभट्टः । तोडति मल्लो मल्लाङ्गं भिनत्तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तुड, श्रि भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा पर सक सेट ।) श्रि, तुडति अतुडीत् तुतोड । उपहनने इति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

तुड्ड आदरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) पञ्चमस्वरी उड्डयात्य । नादर अनादरः । तुड्डति । पक्षाभावान्न अतुडुवत् । इति दुर्गादासः ॥

तुण श क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा पर सक सेट ।) कौटिल्यमिह कुटिलीकरणम् । श, तुणति लय वायुः । तोणिता । इति दुर्गादासः ॥

तुणि, प (तुणति सङ्कोचयतीति । तुण कौटिल्ये + 'सर्व्वधातुभ्य इन् ।' उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) कुणि । तुनउण । इत्यमरटीकायां भरतः । (अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,—
'तुणिस्तुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा ।
कुबेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः ॥
तुणी हस्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः ।
तिक्तः वाती हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित् ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

तुण्ड न (तुण्डते निष्पीडयति अभ्यन्तरस्य द्रव्यमिति । तुड+पचाद्यच ।) मुखम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ । (यथा, श्रीभागवते । ९ । १ । २६ ।
'धर्मार्थ न मु त्रियाय प्रीणमध्यचरत तामम् ।
तुण्डपुङ्खमयाकार्षी मातृर्मां समचकृत ॥'
पुं महादेवः । यथा महाभारते अनुशासनपर्व्वणि । १७ । १५ ।
'नमस्तुण्डाय तुण्याय नमस्तुण्डिनुताय च ॥'
शान्तनविष्व । यथा, महाभारते । ३ । २८ ।
[illegible] च महतश्च पटुम्पमधन च ।)

तुण्डकेरिका, स्त्री कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुण्डकेरी, स्त्री, (प्रशस्तं तुण्डम् । प्रशस्तार्थे कन् । तदीरति ईरयति वा तत्तुल्यशोभाधारणात् । ईर+कर्म्मण्यण । स्त्रियां ङीष ।) बिम्बिका । इत्यमरटीकायां भरतः । तेलाकुचा इति भाषा ॥

तुण्डि, पु, (तुण्डते निष्पीडयति मध्यस्थद्रव्यमिति । तुण्ड+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इतीन् ।) मुखम् । चञ्चुः । इत्युणादिकोषः ॥ नाभौ स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

तुण्डिका स्त्री (तुण्डिरेव । तुण्डि+स्वार्थे कन् टाप च ।) नाभिः । बिम्बिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्या गुणा यथा —
"तुण्डिका वातविच्छिन्नातमिसतिनिवारणी ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥)

तुण्डिकेरी, स्त्री, कार्पासी । बिम्बिका । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ (अस्या पर्याया यथा,
'तुण्डी रक्तफला बिम्बी तुण्डिकेरी च बिम्बिका ॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

अस्या रूपान्तराणि । तुण्डिकरिका तुण्डिकेरि तुण्डकेरी तुण्डिकशी । इत्यमरटीका ॥

तुण्डिकशी, स्त्री बिम्बिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुण्डिभ, त्रि, (तुण्डिर्वृद्धा नाभिरस्य । 'तुन्दिवलि वटेर्भः ।' ५ । २ । १४० । इति भ । "स्त्रर्द्धे लोमयो इय तुण्डि ।" इति माधवः ।) वृद्धनाभि । वृद्धनाभियुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥

तुण्डिल, त्री, (तुण्डिरस्यास्तीति । सिध्मादित्वात् इलच ।) वृद्धनाभि । इत्यमरः । २।६।४४ ॥ मुखर । इत्युणादिकोषः ॥

तुत्थ, त क स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा पर सक सेट ।) आद्यौ पञ्चमस्वरः प्रायो दन्त्यतगाद्युत्सम्पक्कारः । तुत्थयति तुत्थापयति । स्तुतिरात्त्वाख्यानम् । इति दुर्गादासः ॥

तुत्थ, क्ली (तुदति पीडयत्यनेन । तुद+"पातृ तुदीति ।" उणां २ । ७ । इति थक । यद्वा, तुत्थ आच्छादने+अच ।) खर्परीतुत्थम् । उपधातुभेदः । तुतिया इति भाषा । तत्पर्यायः । नीलाञ्जनम् २ हरितायाम् ३ तुत्थकम् ४ मयूरग्रीवकम् ५ ताम्रगर्भम् ६ अमृतोद्भवम् ७ मयूरतुत्थम् ८ शिखिकण्ठम् ९ नीलम् १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुत्थाञ्जनम् ११ शिखिग्रीवम् १२ वितुन्नकम् १३ मयूरकम् १४ । इत्यमरः । २।९।१०१ ॥ मूलकम् १५ कर्परतुत्थम् १६ रूतामनम् १७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । क्षारत्वम् । उष्णत्वम् । विषनाशित्वम् । सर्व्वविषदोषशमनत्वम् । वान्तिकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदकत्वम् । निर्म्मलत्वम् । लघुत्वम् । भेदकत्वम् । श्वित्रकण्डुकुष्ठकफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ॥

'तुत्थ वितुन्नकं चापि शिखिग्रीवं मयूरकम् ।
तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्दृश्यमायगुणञ्च
तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत्
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परं चापि
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १
(अस्य शोधनविधिर्यथा,—
"ओतोर्विड्डासम तुल्यं यथोद [illegible]
विधा सुपुटितं शुद्धं [illegible]
अन्यच ।
"शम्बूकेन समं तुत्थं [illegible]
वालिधाम्नी यदा न [illegible]दा सिद्धि

शोधितस्यास्य गुणा यथा,—
"तुत्थं सकटुकं क्षारं कषायं विशदं लघु
लेखनं भेदि चक्षुष्यं
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे १

रसाञ्जनम् । यावा । इत्युणादिकोषः ॥
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
इति हैमचन्द्रः ॥

तुत्थक, क्ली (तुत्थमेव । स्वार्थे कन् ।) इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणाः
'तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत्
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परश्चापि
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे

तुत्था, स्त्री (तुत्थ+टाप ।) नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९५ ॥ महानीली राजनिर्घण्टः ॥

तुत्थाञ्जन क्ली, (तुत्थयति तुत्थ्यते वा । अच । तुत्थञ्च तदञ्जनञ्चेति उपधातुविशेषः । तुत्थम् । इत्यमरः । २।

तुद, न श औ व्यथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा उभ सक अनिट ।) न श, तुदति औ तोत्ता । यथ इष आत्मस्य तुतोद गदया चारिम् । इति भट्टिः ॥ तुदः । इति दुर्गादासः ॥

तुन्द क्ली, (तुदतीति । तुद+उणां ४ । ९८ । इति दन् तुडेर्नुमुच लतो दस्य लोप ।) उदरम् । २ । ६ । ७७ ॥

तुन्दकूपिका, स्त्री, (तुन्दः कूप कूपिका । उदरस्य कूपिकेव ।) नाभि । इति ३ । २ । ७० ॥

तुन्दकूपी, स्त्री (तुन्दस्य उदरस्य कूपी इव ।) नाभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुन्दपरिमार्ज्ज, त्रि, (तुन्दमुदरं परि+मृज+अण ।) तुन्दपरिमृज । अमरटीकायां रमानाथः ॥ (परिमार्ष्टि यः ।" इति ३ । २ । ५ ।)

तुन्दपरिमृज:, त्रि, (तुन्दमुदरं परिमार्ष्टीति । परि + मृज + "तुन्दशोकयो: परिमृजापनुदो: ।" ३ । २ । ५ । इत्यत्र "आलस्यसुखाहरणयो-रिति वक्तव्यम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या क: ।) अलस: । इत्यमर: । २ । १० । १८ ॥

तुन्दि, स्त्री, (तुद + इन् बाहुलकात् नुम् च ।) उदरम् । इति हेमचन्द्र: । ३ । २६८ ॥ गन्धर्व्व-विशेषे, पुं । इति जटाधर: ॥

तुन्दि:, स्त्री, (तुद् + इन् बाहुलकात् नुम् च ।) नाभि: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

तुन्दिक:, त्रि, (अतिशयितं तुन्दमुदरमस्त्यस्य । "तुन्दादिभ्य इलच ।" ५ । २ । ११७ । इति चकारात् ठन् ।) विशालजठरी जन: । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दिका, स्त्री, (तुन्दमुदरं आश्रयत्वेनास्त्यस्या: । तुन्द + ठन् टाप् च ।) नाभि: । इति शब्द-रत्नावली ॥

तुन्दित:, त्रि, तुन्दिल: । इति भरतस्य द्विरूप-कोष: ॥

तुन्दिभ:, त्रि, (तुन्दिर्दृढा नाभिरस्त्यस्येति । तुन्दि + "तुन्दिवलिवटेर्भ: ।" ५ । २ । १३९ । इति भ: ।) तुन्दिल: । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दिल:, त्रि, (तुन्दं विशालमुदरमस्त्यस्येति । तुन्द + "तुन्दादिभ्य इलच ।" ५ । २ । ११७ । इतीलच् ।) विशालजठरो जन: । भुँड़े इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । पिचिण्डिल: २ वृहत्-कुक्षि: ३ तुन्दिक: ४ तुन्दिभ: ५ तुन्दी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दिलफला, स्त्री, (तुन्दिलवत् फलमस्या: ।) त्रपुषी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

तुन्दी, स्त्री, (तुन्दि + वा ङीष् ।) नाभि: । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दी, [न्] त्रि, (तुन्दं विशालमुदरमस्त्यस्येति । "तुन्दादिभ्य इलच ।" ५ । २ । ११७ । इति चकारात् इनि: ।) तुन्दिल: । इति शब्द-रत्नावली अमरश्च ॥

तुन्न:, पुं, (तुद्यते इति । तुद + क्त: ।) नन्दी-वृक्ष: । तुँद इति भाषा । इत्यमर: । २ । ४ । १२७ ॥ त्रि, व्यथित: । (यथा, रामायणे । २ । १४ । २३ ।
"स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तम: ।
राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥"
छिन्ने । द्विधाकृते च ॥)

तुन्नवाय:, पुं, (तुन्नं छिन्नं वयतीति । वे + "ह्वावा-मश्च ।" ३ । २ । २ । इत्यण् ।) सौचिक: । इत्यमर: । २ । १० । ६ ॥ दरजी इति भाषा ॥ (यथा, मनु: । ४ । २१४ ।
"शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥")

तुन्प, वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तुम्पति । इति दुर्गादास: ॥

तुन्प, श वधे । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदां-सकं-अकं च-सेट् ।) श, तुम्पति तुतुम्प । तुम प श तुनृप श क्लिशि वधे इत्येताभ्यामेव तुम्पति तुपतीति सिद्धौ तुनृप वधे इत्यस्य भ्वादौ पाठस्तु वेदे शवन्तस्य शान्तस्य चोभा-रूपभेदार्थ: । इति दुर्गादास: ॥

तुन्फ, वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तुम्फति । इति दुर्गादास: ॥

तुन्फ, श वधे । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदां-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) श, तुफति तुतुम्फ । इति दुर्गादास: ॥

तुप, वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तोपति । इति दुर्गादास: ॥

तुप, इ क अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ क, तुम्प-यति । अर्द्दनं वध: । इति दुर्गादास: ॥

तुप, प श क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प श, तुम्पति तुतोप । इति दुर्गादास: ॥

तुफ, वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) तोफति । इति दुर्गादास: ॥

तुफ, प श क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प श, तुम्फति तुतोफ । इति दुर्गादास: ॥

तुब, इ कि अर्द्दे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-पक्षे भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तवर्गाद्यादि: । पञ्चम-स्वरी । इ, तुम्बति । कि, तुम्बयति तुम्बति । अर्द्दो वध: । इति दुर्गादास: ॥

तुभ, ऌ ङ हिंसे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऌ, अतुभत् । ङ, तोभते । इति दुर्गादास: ॥

तुभ, य ग हिंसे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-सकं-सेट् ।) य, तुभ्यति । ग, तुभ्नाति : तुतोभ । इति दुर्गादास: ॥

तुमर:, पुं क्ली, (तुमुल: । रस्य ल: ।) तुमुल: ॥ इत्यमरटीकायां रायमुकुट: ॥ (क्षत्त्रियजाति-विशेष: । यथा, मात्स्ये । ११३ । ५३ ।
"तुमरास्तुम्बराश्चैव पञ्चमा नैषधै: सह ॥")

तुमुलं, क्ली, (तु सौत्रो धातु: + बाहुलकात् मुलक् ।) रणसङ्कुलम् । सङ्कीर्णयुद्धम् । इत्य-मरमेदिनीकरौ ॥ परस्परसम्बाधो रणसंघट्ट: । इति भरत: ॥ (यथा, देवीभागवते । ५।४१।२८।
"तत्राभूत्तुमुलं युद्धं देवदानवसैन्ययो: ॥")

तुमुल:, पुं, (तु + बाहुलकात् मुलक् ।) कलि-वृक्ष: । इति मेदिनी । ले, ६८ ॥ व्याकुलो रण: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (प्रचण्डे उग्रे सङ्कुलमात्रे च त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५४१ ।
"एकस्य करुणाक्रन्दै: सैन्यस्यान्यस्य गर्ज्जितै: ।
सरित्तरङ्गघोषैश्च बभूवुस्तुमुला दिश: ॥"
तथा, महाभारते । १ । ५३ । १२ ।
"ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिशं तदा ॥")

तुम्ब:, पुं स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुम्ब अर्द्दने + अच् ।) अलावु: । इत्यमर-टीकायां भरत: ॥ (अलावो: शुष्कत्वक् । यथा, हरिवंशे । ६४ । ५ ।
"सद्भिवयतुम्बकरकौ गोपवेणुप्रवादकौ ॥")

तुम्बक:, पुं, (तुम्बति अरुचिमिति । तुम्ब + ण्वुल् ।) अलावु: । इति शब्दरत्नावली ॥ राजालावु: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

तुम्बा, स्त्री, (तुम्ब + टाप् ।) अलावु: । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्याष्टके । ७ ।
"श्यामावतीसमविडम्बा गलेन नवतुम्बाभवीण-सविधा
शं बाहुलेयशशिबिम्बाभिरामसुखसंबाधित-स्तनभरा ॥")
गवी । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

तुम्बि:, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुबि अर्द्दने + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इतीन् ।) अलावु: । इति शब्दरत्नावली ॥ (अलावुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तुम्बिका, स्त्री, (तुम्ब अर्द्दने + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) अलावु: । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुतुम्बी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

तुम्बिनी, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुम्ब + णिनि: ङीप् ।) कटुतुम्बी । इति राज-निर्घण्ट: ॥

तुम्बी, स्त्री, (तुम्बि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) अलावु: । इत्यमर: । २ । ४ । १५६ ॥ (यथा, शान्तिशतके । ३ । १६ ।
"अरे चेतोमीन ! भ्रमणमधुना यौवनजले
त्यज त्वं स्वच्छन्दं युवतिषु चलधी पश्यसि न किम् ।
तनूजालीजालं स्तनयुगलतुम्बीफलयुगं
मनोभू: कैवर्त्त: क्षिपति परितस्त्वां प्रति सह: ॥"
"अलावु: कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्त्तुला ।
मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु ॥
वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्द्धनम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कुलिकवृक्ष: । इति रत्नमाला ॥

तुम्बीपुष्प, क्ली, (तुम्ब्या: पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) क्षारा-मुजम् । अलावुपुष्पम् । इति हारावली । २०२ ॥

तुम्बुकं, क्ली, (तुम्ब + बाहुलकात् उक: ।) अलावु-फलम् । इति हेमचन्द्र: ॥

तुम्बुक:, पुं, (तुम्ब + बाहुलकात् उक: ।) अलावु: । इति भरतधृतहेमचन्द्र: ॥

तुम्बुरी, स्त्री, (तुम्बवदाकारं रातीति । रा + क: । ङीष् । पृषोदरादित्वादुत्वम् ।) कुक्कुरी । धन्या-कम् । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥

तुम्बुरु, क्ली, कुस्तुम्बुरु । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ (यथा, वैद्यके ।
"तुम्बुरुश्टङ्गषड्ग्राङ्कन्दकं कटुरोहिणी ॥"
अस्य तैलगुणा: ।
"तुम्बुरुत्थं करञ्जोत्थं ज्योतिश्मत्युद्भवन्तथा ।
अर्श: कुष्ठकमिश्लेष्मशुक्रमेदोऽनिलापहम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥)

तुम्बुरु, पुं स्त्री गन्धर्व्वविशेषः । स्वर्गगायकः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १।१२३।५५।
"गन्धर्व्वौ सहितौ श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः ॥")
वृक्षविशेषः । यथा, हरिवंशे । १२१ । ८ ।
"आर्थिकास्तुम्बुरुश्चैव आरिष्ट वदतां वरः ।
नैगमो देवदेवस्य मेरौ हि समधिष्ठिता ॥")
स्वनामख्यातवृक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ धन्याकविशेषः । तत्फलन्तु धान्यकवत् मरीचवत् । तत्पर्य्यायः । सुगन्धः २ । इति रत्नमाला ॥ सौरभ ३ सौर ४ वनज ५ सानुज ६ द्विज ७ तीक्ष्णकल्क ८ तीक्ष्णफल ९ तीक्ष्णपत्र १० महाग्नि ११ स्फुटन १२ द्विगन्ध १३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातशूलगुल्मोदराध्मानक्रिमिनाशित्वम् । वह्निदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्वृक्षपर्य्यायास्तत्फलगुणाश्च ।
"तुम्बुरु सौरभं सौरो वनजः सानुजोऽन्धकः ।
तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटुपाकेऽपि तत् कटु ।
रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च ।
वातश्लेष्माक्षिकर्णौष्ठशिरोरुग्गुरुतापहम् ।
कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहक्रिमीणि नाशयेत् ॥'
इति भावप्रकाशः ॥

तुर नि त्वरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) त्वरा । नि तुतोर्त्ति । इ, वैदिकः । धन प्राकाशकम् । कदाचित्कं पाणिनीयमतेनापि विधानेनैव सिद्धं भवति । अथ विधाय सम्प्रसारणं निष्ठायां भाषायामपि योद्धा । त्वरणे गुणाभावमिति चनभुत । तेन तारितं तुरितमिति । सम्प्रति चन्दरपि त्वरित-तूर्णमिति स्यात् इति दुर्गादासः ॥

तुर त्रि (तरतीति वेगेन गच्छतीति । तुर+क ।) त्वरावान् । इति तुरगशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा ऋग्वेदे । ७ । ५६ । १९ ।
"इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति ॥"
"तुरं क्षिप्रं निघ्नन्तम् ।" इति सायनः ॥ हिंसकः । यथा ऋग्वेदे । ८ । ७९ । ३ ।
'उपक्षातारस्तुरस्य दक्षस्य विदः ।'
'तुरस्य हिंसकस्य शत्रोः ।'
इति सायनः ॥)

तुरग पुं (तुर वेगे+भावे घञर्थे क । तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम+अन्येष्वपीति ड ।) चित्तम् । घोटकः । इति मेदिनी । गे १८ ॥ (यथा रघुः । ३ । ३१ ।
'तथ यज्ञव्यापमथ पुरन्दरं
पुनरभावि तुरगस्य रक्षिता ॥")

तुरगगन्धा स्त्री (तुरगस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायादयोऽश्वगन्धाशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥)

तुरगब्रह्मचर्य्यक क्ली (तुरगस्य इव ब्रह्मचर्य्यम् । तत्र भार्य्याभावात् ।) स्त्र्यभावाद्ब्रह्मचर्य्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुरगलीलक, पुं, (तुरगस्येव लीला यस्य तत् कन् ।) तालभेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"हतहन्द्र विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके ॥"

तुरगी [न्] त्रि, (तुरगो घोटको वाहनत्वेनास्त्यस्येति । तुरग+इनि ।) अश्वारोहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२५ ॥

तुरगी, स्त्री, (तुरगवत् गन्धोऽस्त्यस्याः । अर्श आदित्वात् अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति मेदिनी । गे १८ ॥ अश्वा । इति व्याकरणम् ॥

तुरङ्ग पुं स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति । तुर+गम्+'गमे सुपि वाच्यः ।' ३ । २ । ३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या खच् । 'खच्च डिद्वा वाच्यः ।' इति डित् । 'अरुर्द्विषदिति ।' ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ३१४ ।
"हता हतौ घन्नमनुव्रजन्ति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः ॥")
चित्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरङ्गक पुं (तुरङ्ग इव कायतीति । कै+क ।) घोषकाकृतिः । इति रत्नमाला ॥ हस्तिघोषा इति ख्यातः ॥

तुरङ्गद्वेषणी स्त्री, (द्विष भावे ल्युट् । तुरङ्गेण सह द्वेषणं शत्रुता यस्याः । ततो ङीप् ।) घोटकेन सह स्वभाववैरिभावादेवास्यास्तथात्वम् ।) महिषी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुरङ्गद्विषणी तुरङ्गद्वेषिणी इत्यपि च क्वचित् पाठः ॥)

तुरङ्गप्रिय पुं (तुरङ्गाणां घोटकानां प्रियः ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरङ्गम, पुं स्त्री (तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम+खच्+मुम् च ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४० ।
'तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं
प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥')

तुरङ्गवक्त्र, पुं (तुरङ्गस्येव वक्त्रं वदनं यस्य ।) किन्नरः । इति जटाधरः ॥

तुरङ्गवदन, पुं (तुरङ्गस्येव वदनं यस्य ।) किन्नरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥

तुरङ्गारि पुं (तुरङ्गस्य अरिः शत्रुः । अश्वघातकत्वादस्य तथात्वम् ।) करवीरः । इति रत्नमाला ॥

तुरङ्गिका, स्त्री (तुरङ्गवत् आकृतिरस्त्यस्य फलानि । तुरङ्ग+ठन् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्योऽस्या देवदालीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

तुरङ्गी, स्त्री (तुरङ्गवद्गन्धोऽस्त्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति शब्दरत्नावली ॥ घोटिका च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरायण, त्रि, (तुरेण वेगेन अयनं यत्र । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) परायणः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (क्ली यज्ञविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा कात्यायनश्रौतसूत्रे । २४ । ८ । १ ।
"तुरायणं वैशाखाः पञ्चम्याम् । चैत्र्यां वा ॥
यथा, महाभारते । १३ । १०३ । ३५ ।
तुरायणं हि व्रतमप्यधृष्य
मक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान् ॥")

तुराषाट्, [ह्] पुं, (तुरं वेगवन्तं साहयति अभिभवतीति । षह+णिच्+क्विप् । 'सहेः साडः सः ।' ८ । ३ । ५६ । इति षत्वम् । अन्येषामपीति पूर्व्वपदस्य दीर्घः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४७ ॥ अस्य रूपान्तरम् । तुरासाट् ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । १२ । ६२ ।
"तुरासाडपि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव ह ॥")

तुरि, स्त्री, (तुर्य्यते त्वर्य्यतेऽनेनेति । तुर+इन् ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरी, स्त्री (तुरि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) तन्तुवायस्य काष्ठनिर्म्मितोपकरणविशेषः । तत्पर्य्यायः । तन्तुकाष्ठम् २ तुलि ३ तुली ४ तुरि ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४४१ ।
'मैत्रिण्यौ तव निपतति न यत्र बहुवल्लभेति
गर्व्वेण ।
आलिङ्ग्य कैर्न्न तरुणैस्तुरीव मध्ये निषण्णासि ॥")

तुरीय, क्ली (चतुर्णां पूरणम् । चतुर्थस्थानस्थितस्यास्य तथात्वम् ।) ब्रह्म । इति वेदान्तसारः ॥
"अज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं अनुपहितचैतन्यम् । यथा । वनवृक्षतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलाशयतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वा आधारभूतानुपहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितं चैतन्यं तत्तुरीयमित्युच्यते । शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । इत्यादि श्रुतेः ।" इति वेदान्तसारः ॥
(शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा मुक्तिकोपनिषदि ।
"तुरीयातीतसंन्यासपरिव्राजाक्षमालिका ॥")

तुरीय त्रि, (चतुर्णां पूरणः । चतुर्+"चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ।" ५ । २ । ५१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या छः । आद्यलोपश्च ।) चतुर्थः । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ८ ।
'जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिश्च तव राजन् ! भवन्ति हि ।
अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया तु कथं नृप ! ॥"
तारकः । इति सायनः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । ९ ।
"तमस्तुरीयमध पोषयित्नु
देव त्वष्टर्व्वि रराणः स्यस्व ॥")

तुरीयवर्ण, पुं (तुरीयश्चतुर्थो वर्णः ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥

तुरुष्क, पुं, गन्धद्रव्यविशेषः । शिलारस इति भाषा । तत्पर्य्यायः । यवन २ पृक्क ३ पूर्व्ववर्ण ४ दुर्गन्धक ५ तिलक ६ पिङ्गसार ७ पीतसार ८ कपि ९ सिल्हक १० कपित्थ ११ कल्क १२ सिल्हक १३ सिल्हभेदक १४ करेवर १५ लविभक्त १६ देवन १७ (

१८ कपिजतक: १९ यावन: २० तैलाख्य: २१ पिण्डिका: २२ जाव: २३ यावन: २४। इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणा:। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्। कफपित्ताश्मरीकृच्छ्रवाधातज्वरारोगनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट: ॥ अन्यच्च "अथ शिलारस:।
सिह्लकस्तु तुरुष्क: स्याद्यतोऽयं यवनदेशज:।
कपितैलञ्च स्यात्तथा च कपिनामक: ॥
सिह्लक: कटुक: स्वादु: स्निग्धोष्ण: शुक्रकान्तिकृत्।
वृष्य: कण्ठ्यस्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापह: ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
(अस्य प्रयोगविधिर्यथा,—
"तुरुष्को मधुना भाव्य: कासीसेनापि सर्पिषा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरोगाधिकारे ॥) म्लेच्छजातिविशेष:। इति मेदिनी। के, १०२ ॥ तुरुक् इति भाषा। देशविशेष:। तुरुकस्तान् इति पारस्य भाषा। तत्पर्याय:। शाखि: २। इति हेमचन्द्र: । ४ । २५ ॥ श्रीवासवृक्ष:। इति विश्व: ॥ (घोटकविशेष:। यथा, अश्ववैद्यके। ६ । ११ ।
"तुरुष्क: कीर्तितो वाजी स्थूलवक्त्रस्तथा च य: ॥")

तुर्य्य:, त्रि, (चतुर्णां पूरण:। चतुर् + "चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च।" ५ । २ । ५१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् चस्य लोपश्च।) चतुर्थ:। इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, भागवते। ७ । ९ । ३२ ।
"योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-
स्तुर्य्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युङ्क्षे ॥")

तुर्व्व, इ हिंसे। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इरत्स्ती। तू: तुरौ तुर:। इ, तूर्व्व:। इति दुर्गादास: ॥

तुर्व्वसु:, पुं, ययातिराजपुत्र:। (अयं हि देवयानीगर्भसम्भूत:। शापग्रस्तस्य पितुर्ययातेर्जरां नादौ गृहीतवान्।) यथा,—
ययातिरुवाच।
"यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वय: स्वं न प्रयच्छसि।
तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्व्वसो! तव यास्यति ॥
सङ्कीर्णाचारधर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च।
पिशिताशिषु लोकेषु नूनं राजा भविष्यसि ॥
गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च।
पशुधर्म्मेषु म्लेच्छेषु पापेषु च भविष्यसि ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

तुल, कि उन्मितौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उन्मिति: परिमाणम्। कि, तोलयति तोलति काञ्चनं वणिक्। त्वदीयं सौन्दर्य्यं तुहिनगिरिकन्ये। तुलयितुमिति शङ्करोक्तम्। तुलां करोति इति णौ साध्यम्। इति दुर्गादास: ॥

तुलधारिणी, स्त्री, (तुलेन वेगेन चरतीति। चर + णिनि + ङीप्।) हयन्। इति शब्दमाला।

तुलसी, स्त्री, (तुलां सादृश्यं स्यति नाशयतीति। षो + क:। गौरादित्वात् ङीष्। वर्ज्जोपमलादेव सादृश्याभावादस्यास्तथात्वम्। यदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। १५। १५।
"नरा नार्य्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमक्षमा:।
तेन नाम्ना च तुलसीं तां वदन्ति पुराविद: ॥"
अस्या अन्या निरुक्तिरुक्ता ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे। ७।६३।
"तकारो मरणं प्रोक्तं तद्योग: स्यादकारत:।
एतस्माल्लभते सैवेयं तुलसीति गीयते ॥")
स्वनामख्यातवृक्ष:। तत्पर्याय:। सुभगा २ तीव्रा ३ पावनी ४ विष्णुवल्लभा ५ सुरेज्या ६ सुरसा ७ कायस्था ८ सुरदुन्दुभि: ९ सुरभि: १० बहुपत्री ११ मञ्जरी १२ हरिप्रिया १३ अपेतराक्षसी १४ श्यामा १५ गौरी १६ त्रिदशमञ्जरी १७ भूतघ्नी १८ भूतपत्री १९। इति राजनिर्घण्ट: ॥ पर्णास:२० वृन्दा२१ कठिञ्जर:२२ कुटेरक:२३। इति शब्दरत्नावली ॥ वैष्णवी २४ पुण्या २५ पवित्रा२६ माधवी२७ अमला २८ पत्रपुष्पा२९ सुगन्धा ३० गन्धहारिणी ३१। इति भरतधृतमधुमिश्र: ॥ सुरवल्ली ३२ प्रेतराक्षसी ३३ सुवहा ३४ ग्राम्या ३५ सुलभा ३६ बहुमञ्जरी ३७ देवदुन्दुभि: ३८। इति भावप्रकाश: ॥ * ॥ क्षुद्रपत्रतुलस्या: पर्य्याय:। खरपत्र: १ गम्भीर: २ पत्रपुष्प: ३ फणिज्झक: ४ अल्पपत्र: ५ समीरण: ६। इति रत्नमाला ॥ मरुबक: ७ प्रस्थपुष्प: ८। इत्यमर:। २ । ४ । ७९ ॥ * ॥ गन्धतुलस्या: पर्य्याय:। सुगन्धक:१ गन्धनामा २ तीक्ष्णगन्ध: ३ फणिज्झक: ४ गन्धफणिज्झक: ५ सुगन्ध: ६ देवदुन्दुभि: ७ एते रक्ततुलस्या: पर्य्याया:। इति लोकव्यवहार: ॥ * ॥ विल्वगन्धतुलस्या: पर्य्याय:। वैकुण्ठक: १ विल्वगन्ध: २ अल्पमानक: ३ ॥ * ॥ श्वेततुलस्या: पर्य्याय:। अर्ज्जक: १ श्वेतपर्णास:२ गन्धपत्र: ३ कुठेरक: ४ श्वेतार्ज्जक: ५ तीक्ष्ण:६ तीक्ष्णगन्ध: ७ सितार्ज्जक: ८ ॥ * ॥ कृष्णतुलस्या: पर्य्याय:। कृष्णार्ज्जक:१ श्यामवर्ण:२ कालमाल:३ करालक: ४ कालपर्णी५ सुरभि: ६ मालक: ७ कालमालक: ८ ॥ * ॥ वर्व्वरीतुलस्या: पर्य्याय:। सुरभि: १ तुलसीद्वेषा २ सुरसा ३ अपेतराक्षसी ४। इति रत्नमाला ॥ वर्व्वरी ५ कवरी ६ तुङ्गी ७ खरपुष्पा ८ अजगन्धिका ९। इत्यमर: । २ । ४ । १४९ ॥ * ॥ सामान्यतुलस्या गुणा:। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सुरभित्वम्। श्लेष्मवातजन्तुभूतक्रिमिवान्तिनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट: ॥ दाहपित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुग्नाशित्वञ्च। शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या। इति भावप्रकाश: ॥ * ॥ अस्या उत्पत्तिर्यथा। गोलोके इयं तुलसी गोपी श्रीकृष्णप्रिया श्रीकृष्णेन सह अस्या: क्रीडां दृष्ट्वा राधा शशाप त्वं मानुषीं योनिं याहि। तच्छ्रुत्वा सा खिन्ना। गोविन्दस्तामुवाच त्वं भारते तपस्तप्त्वा ममांशं नारायणं लभिष्यसि। सा पृथिव्यां धर्म्मध्वजराजपत्नी माधव्यां कार्त्तिकीपूर्णि-

मायां जाता यदा जन्मैव सा तदा दृष्ट्वा तुलनां दातुमक्षमाभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां तुलसीति नाम्ना ख्याता। सा तपस्तप्तुं वनं गता। तत्रायं ब्रह्मणो वरात् शङ्खचूडनाम्ना दानवेन वरं प्राप्य शङ्खचूडनाम्ना ख्याता। सैव लक्ष्मीं वरं सर्व्वाभरणं प्राप्य परम् यदा तत्र ब्रह्मा: ... तत्पत्नी कथयिष्यति नाम ... तद्दुःखात्। स तुलसीमुवाह देवान् ... जहार। देवा: ... । इन्द्र: ... सार्द्धं शिवलोकं जगाम। शिवेन सार्द्धं वैकुण्ठं जगाम। ... मम शूलं गृहीत्वा शिवो युद्धाय तत्र गच्छतु ... करिष्यामीति उक्त्वा शिवस्य ... स शिवेन सह युद्धे ... पत्नीं गत्वा सतीत्वं ररक्ष। पश्चात् सा नारायणं ज्ञात्वा शशाप त्वं पाषाणो भव ... पाषाणं निर्दिष्टवति ... शरीरं च। तत्र नारायणस्तामुवाच ... शरीरं ... भव ... इदं ... भविष्यति ... तुलसीनाम्ना पुष्पश्रेष्ठा भव ... सर्व्वसम्भूता। एतद्विवरणन्तु ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पद्मपुराणमते ... तुलस्या ... विष्णुर्मुख्य: । ... देवा ब्रह्मादयो ... गत्वा ... माया ... ते सर्व्वे ... गौरीलक्ष्मीस्वधावर्णेषु निश्चयमि। ता दृष्ट्वा कार्य्यं विज्ञास्यन्ति तच्छ्रुत्वा देवास्तासां समीपमागत्य प्रणेमु: ताभ्यो बीजानि दत्त्वा ... यत्र विष्णुस्तिष्ठति तत्रैतानि बीजानि वपत देवास्तथा चक्रुस्तेभ्यश्चायं वृक्षा अभवन् धात्री मालती तुलसी च धात्री ... मालती ... तुलसी गौरीसम्भूता ॥ २ ॥ तुलस्या माहात्म्यं यथा।
... उवाच।
"तुलस्या: शृणु माहात्म्यं पापघ्नं सर्व्वकामदम्।
यत् पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्ते वक्ष्याम्यशेषत: ॥
सम्प्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा नियमेन जनार्द्दन:।
पूजनीयो यत्नाच्च कोमलैस्तुलसीदलै: ॥
दृष्टा स्पृष्टा तथा ध्याता कार्त्तिके नमितार्च्चिता ॥
रोपिता सेविता नित्यं पापं हन्ति युगार्ज्जितम् ॥
अथवा तुलसी यैस्तु सेविता द्विजसत्तम ! ।
युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेर्गृहे ॥
रोपिता तुलसी यावत् कुरुते मूलविस्तरम्।
तावद्युगसहस्राणि तनोति सुकृतं हरि: ॥
तुलसीदलपुष्पाणि यो दद्याद्धरये मुने ! ।
कार्त्तिके सकलं पापं सोऽत्र जन्मार्ज्जितं दहेत् ॥
रोपिता तुलसी यावत् वर्द्धते वसुधातले।
तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥
यत् फलं सर्व्वपुण्येषु सर्व्वतीर्थेषु ...

तुलस्याश्चन्दनाह्लैन पुण्यं स्याद्धरिपूजने ।
तुलसीकाननसान्निध्ये यत्र गच्छति मानवः ।
पिण्डं यत्र पुनात्याशु भूतप्रेतानुमोदिताम् ।
तुलसीकाननसंस्था छाया यत्र भवेन्मुने ।
तत्र श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं पितृणां तृप्तिहेतवे ।
तुलसीबीजनिकरो यस्मिन् पतति वै मुने ।
तत् स्थानं परमं तीर्थं पितृणां प्रीतिवर्द्धनम् ।
यस्मिन् गृहे द्विजश्रेष्ठ । तुलसीमूलमृत्तिका ।
सर्व्वत्र पावयत्येव भुवनं यत्र विष्णुना ।
तुलसीमृत्तिकालिप्तो यदि प्राणान् परित्यजेत् ।
यमेन नेक्षितुं शक्यो युक्तः पापशतैरपि ।
तुलसीमृत्तिकालिप्तं ललाटं यस्य दृश्यते ।
कृतं यमोऽपि नो तस्य कर्त्तुं निग्रहमाप्तवान् ।
यः कश्चित्तुलसीमूले कार्त्तिके दीपदायकः ।
नैव स्नाति त्रिविक्रम । स सर्व्वहेमार्थं पन्नम् ।
तुलसीकाननस्थैव यदि प्राणान् विमुञ्चति ।
तद्यद्धि तीर्थभूतं हि नायाति यमकिङ्कराः ।
यः स नमस्यामास गङ्गास्नानं तथैव च ।
तुलसीवनगतः सम्यक् अवगाहनं स्नानम् ।
रोपणात् पालनात् सेकाद्दर्शनात् स्पर्शनान्नृणाम् ।
तुलसी दहते पापं वाङ्मनःकायसञ्चितम् ।
तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्य्याद्धरिहरार्च्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ।
पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीवने ।
तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विमुञ्चति ।
यमो न वीक्षितुं शक्तो युक्तः पापशतैरपि ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
'यत्रैकस्तुलसीवृक्षस्तिष्ठति द्विजसत्तम ।
तत्रैव त्रिदशाः सर्व्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
केशवः पत्रमध्येषु पत्राग्रे प्रपितामहः ।
पत्रवृन्ते स्थितो देवस्तुलस्याः शङ्करोऽपि हि ।
लक्ष्मीः सरस्वती चैव गायत्री चण्डिका तथा ।
शची चान्याः स्वयं तस्याः पुष्पेषु वसन्ति वै ।
इन्द्रोऽग्निश्च यमश्चैव नैरृतो वरुणस्तथा ।
पवनश्च कुवेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी ।
आदित्यादिग्रहाः सर्व्वे विश्वेदेवाश्च सर्व्वदा ।
वसवो मुनयश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः ।
विद्याधराश्च गन्धर्व्वाः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्व्वदा निवसन्ति वै ।
निवसन्ति यतस्तत्र तुलसीकाननानि वै ।
तद्दर्शनं ब्रह्महत्यादिपापानि नश्यन्त्याहृदि ।
सर्व्वप्रकाशं द्विजश्रेष्ठ । तुलस्यै प्रीतिमेव ते ।
तुलसीदलं कृत्वा मर्त्त्यो निर्द्दोषमाप्नुयात् ।
नाम्ना गर्भं वा दृष्ट्वा वा तुलस्यै यस्तु पश्यति ।
रोदिता विश्वेषु न रुजा सर्व्वपातके ।
वैशाखे जलधाराभिः सिञ्चेत्तुलसीं नरः ।
प्राप्नुयादश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति निश्चयम् ।
कार्त्तिके तुलसीं दृष्ट्वा निवेदयेद्धरिं सदा ।
मासं देवार्च्चने विप्र । लक्ष्मीभर्त्ता निरन्तरम् ।
मासं तु तुलसीपत्रैः कृष्णपूजनकं द्विजः ।
तस्यार्च्चन कुरुते नित्यं पूजनं यस्तु ।
रत्नानि तस्य सार्द्धानि दूरीभूतानि श्रीमते ।।
तावत्कल्पसहस्राणि सान्निध्यं भजते नरः ।
यद्गृहे वर्त्तते नित्यं तुलसी पृथिव्यां
नारायणप्रियतमा तुलसी विना च ।
तत् सर्व्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र ।
पद्मासनोऽपि न हि तुष्यति केशवश्च ।
यस्य स्यात् तुलसीपत्रं मृतौ शिरसि कर्णयोः ।
भस्मीकृते द्विजश्रेष्ठ । तस्य स्वामी न भास्करिः ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ * ॥
"न स्नानं तस्य तीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तुलसीपत्रतोयेन योऽभिषिक्तः समाचरेत् ।
गवामयुतदानेन यत् फलं लभते नरः ।
तुलसीपत्रदानेन तत् फलं कार्त्तिके सति ।
तुलसीतोयसंसिक्तो मस्तकाञ्च यो भवेत् ।
रत्नयानं समारुह्य वैकुण्ठं स प्रयाति च ।
त्रिकालं तुलसीपत्रं शुद्धं पर्य्युषितं सति ।
श्राद्धे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्च्चने ।
भूतले तोयपतितं यद्दत्तं त्रिकाले सति ।
शुद्धन्तु तुलसीपत्रं क्षालनादन्यकर्म्मणि ॥" * ॥
तुलसीचयननिषिद्धकालो यथा,—
'पूर्णिमायाममायाञ्च द्वादश्यां रविसंक्रमे ।
तैलाभ्यङ्गे च स्नाने मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः ।
अशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वितोऽपि वा ।
तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः
शिरः ॥" * ॥
तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याशपथे च दोषो यथा,—
'तुलसीं करे कृत्वा स्वीकारं यो न रक्षति ।
स याति कालसूत्रञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
करोति मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः ।
स याति कुम्भीपाकञ्च यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।
तुलसीपत्रचयने मन्त्रो यथा,—
'मातस्तुलसि गोविन्दहृदयानन्दकारिणि ! ।
नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां नमोऽस्तु ते ॥
कुसुमैः पारिजाताद्यैस्तुलस्यैरपि केशव ।
त्वया विना नैव तुष्टिं चिनोमि त्वामतः शुभे ।
त्वया विना महाभागे समस्तं कर्म्म निष्फलम् ।
अतस्तुलसि देवि ! त्वां चिनोमि वरदा भव ।
चयनोद्भवदुःखं यद्देवि ! ते हृदि वर्त्तते ।
तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि ! त्वां नमाम्यहम् ।
इत्यृग्भिरञ्जलिं बद्ध्वा पठित्वा वैष्णवो जनः ।
करतालत्रयं दत्त्वा चिनुयात्तुलसीदलम् ।
शनैः शनैर्यथावारैश्चिनोति तुलसीदलम् ।
यथा न कम्पते शाखा तुलस्या द्विजसत्तम ! ।
शाखायां कम्पिते विप्र ! भर्त्तुः पीडा यथा भवेत् ।
तथा हृदि व्यथा विष्णोर्दैविनि तुलसीपतेः ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ * ॥
तुलसीकाष्ठमालाधारणं यथा —
'तुलसीकाष्ठनिर्म्मितमालां धारयन्ति ये नराः ।
पदे पदेऽश्वमेधानां फलं विन्दति ध्रुवम् ।'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।
"यास्ते तु तुलसीकाष्ठमाला कृष्णसमुद्भवा ।
धार्य्या नित्यं प्रयत्नेन विष्णुभक्तस्य लक्षणम् ।
हरिभक्तस्य तुलसीकाष्ठमाला ह्यलङ्कृता ।
निर्द्धावमान्यनो माला पुरा कृष्णेन दर्शिता ।"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
श्रीविष्णुपूजने तुलसीनिषेधो यथा । तुलसीं प्रति गणेशवाक्यम् ।
"पुष्पाणां सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे ! ।
कलांशेन महाभागे ! स्वयं नारायणप्रिया ।
प्रिया त्वं सर्व्वदेवानां कृष्णस्य च विशेषतः ।
पूजा विमुक्तिदा नृणां मम त्याज्या च सर्व्वदा ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥
तुलस्याः स्तवो यथा,—
नारायण उवाच ।
"वृन्दा वृन्दावनी विश्वपूजिता विश्वपावनी ।
पुष्पसारा नन्दिनी च तुलसी कृष्णजीवनी ।
एतन्नामाष्टकञ्चैतत् स्तोत्रं नामार्थसंयुतम् ।
यः पठेत्ताञ्च संपूज्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
महादेवाय तस्याः पत्रदानफलं यथा,—
"गयाश्राद्धफलं दातुः पितॄणां परितोषदम् ।
तत्फलं लभते पुण्यं तुलसीपत्रदानतः ॥"
इति वृहद्धर्म्मपुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥
तस्याः मञ्जर्य्याऽथ हरिहरपूजनं मुक्तिप्रदत्वं पाद्मे देवदूतविकुण्डलसंवादे ।
"तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्य्याद्धरिहरार्च्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥
तत्पत्रेण शक्तिपूजाविधिर्यथा,—
"बालिदलकपत्रैश्च पुष्पैरपि च चण्डिकाम् ।
तुलसीकुसुमैः पत्रैर्दर्भयन्त्रोर्विवर्ज्जयेत् ।
इति श्रीकालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥
अथ तुलसीचयनविधिः । वायुपुराणे ।
"अस्नात्वा तुलसीं छित्वा यः पूजां कुरुते नरः ।
सोऽपराधी भवेत् सत्यं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ।
तच्चयने मन्त्रः । स्कान्दे ।
"तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया ।
केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ।
त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि ! कलौ मलविनाशिनि ! ॥"
गारुडे च ।
"मोक्षैकहेतो धरणीप्रशस्ते
विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति ।
आराधनार्थं वरमञ्जरीकं
लुनामि पत्रं तुलसि ! क्षमस्व ॥
इत्युक्ता तुलसीं नत्वा चिनुयाद्दक्षिणपाणिना ।
पत्राण्येकैकशो न्यस्येत् सम्पुटे मञ्जरीरपि ॥
तत्फलमाह स्कान्दे ।
'मन्त्रेणानेन यः कुर्य्याद् गृहीत्वा तुलसीदलम् ।
पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिगुणं लभेत् ॥'
किञ्च ।
'प्राक्पत्रामथिकार्थेऽपि पक्षे च तुलसीचिनी ।

तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः ॥”

इति ॥ * ॥

“संक्रान्त्यादौ निषिद्धोऽपि तुलस्यवचयः स्मृतः ।
परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेष्यते ॥” * ॥

अथ तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“न छिन्द्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित् ॥”

गारुडे ।

“भानुवारं विना दूर्व्वां तुलसीं द्वादशीं विना ।
जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्म्मवित् ॥”

पाद्मे च ।

श्रीकृष्णसत्यासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।

“द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्त्तिके ।
लुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥”

अतएवोक्तम् ।

“देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधाम्तथा ।
इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च ॥
एवं कृत्वा महापूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः ।
क्रमादृयया सम्प्रदायं तत्तत्स्थानेषु पूजयेत् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥

अथ तुलसीविवाहः प्रतिष्ठाविधिश्च ।

श्रीवशिष्ठ उवाच ।

“विवाहं संप्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
यथोक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
आरादेव वनेऽवाप्य तुलसीं स्वगृहेऽपि वा ।
वर्षत्रयेण पूर्णेन ततो यजनमारभेत् ॥
सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा ।
अथवा कार्त्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ॥
वैवाहिकेषु ऋक्षेषु पूर्णिमायां विशेषतः ।
मण्डपं कारयेत्तत्र कुण्डवेदीं तथा पुनः ॥
शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं मातॄणां स्थापनं तथा ।
मातृश्राद्धादिकं सर्व्वं विवाहवत् समाचरेत् ॥
ब्राह्मणांश्च शुचिस्नातान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।
ब्रह्मा चाचार्य्यकश्चैव चत्वारश्च तथर्त्विजः ॥
वैष्णवेन विधानेन वर्द्धनीकलसं न्यसेत् ।
मण्डपं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् ॥
ग्रहयज्ञं पुरः कृत्वा मातॄणां यजनं तथा ।
कृत्वा नान्दीमुखं श्राद्धं सौवर्णं स्थापयेद्धरिम् ॥
कृत्वारोप्य च तुलसीं लग्ने लक्ष्मीमिते रवौ ।
वासः शतेन मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
यदा वध्नेति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिग्राहो विधीयते ॥
ततः कुण्डे समागत्य आचार्य्यः सह तां द्विजैः ।
आचार्य्यो वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः ॥
विवाहकर्म्मवत् सर्व्वं वैष्णवं देशिकोत्तमैः ।
कर्त्तव्यश्च ततो होमो विधिवाद्विधिपूर्व्वकम् ॥”

ॐ नमो भगवते केशवाय नमः स्वाहा । नारायणाय स्वाहा । माधवाय । गोविन्दाय । विष्णवे । मधुसूदनाय । त्रिविक्रमाय । वामनाय । श्रीधराय । हृषीकेशाय । पद्मनाभाय । दामोदराय । उपेन्द्राय । अनिरुद्धाय । अच्युताय । अनन्ताय । गदिने । चक्रिणे । विष्वक्सेनाय । वैकुण्ठाय । जनार्द्दनाय । मुकुन्दाय । अधोक्षजाय स्वाहा । इति होमः ॥

“यजमानः सपत्नीको ह्यन्ये ये गोत्रबान्धवाः ।
प्रदक्षिणाश्च कर्त्तव्याश्चत्वारो विष्णुना सह ॥
तुलस्याः पाणिग्रहणे वेदिकायां विभावरीम् ।
घृतकुम्भं न्यसेत् स्वस्तं पायसान्नं विशेषतः ॥
तथैव शान्तिकाध्यायं नवसूक्तं तथैव च ।
श्रीसूक्तं पुनर्ब्रह्मा तथा वैष्णवगर्हितम् ॥
[illegible]दिनिर्घोषैर्गीतनृत्यैस्तु निस्वनैः ।
गायन्ते मङ्गला नार्य्यो माङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चादभिषेकविधिं ततः ।
ब्राह्मणे वृषभं दद्यादाचार्य्यं परिधाप्य च ॥
गां पटञ्च तथा धन्यामाचार्य्याय प्रदापयेत् ।
ऋत्विग्भ्यो दापयेद्द्रव्यमन्येभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
एवं प्रतिष्ठितां देवीं विष्णुना च समर्च्चयेत् ।
आजन्मोपार्ज्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति ॥
रोपयेत्तुलसीं यस्तु सेवयेच्च प्रयत्नतः ।
प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह मानवः ॥
स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाव्ययम् ।
प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह मोदते ॥
प्रतिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु लिखिता विष्णुयामले ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥

तुलसीदेवा, स्त्री, (तुलसीं देवि तुलागमनात् जानीते इति । दिव + अच् । ततष्टाप् ।) चर्व्वरी । इति रत्नमाला ॥ (चर्व्वरीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

तुला, स्त्री, (तोल्यतेऽनया । तुल उन्माने भिदादङ् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्द्देशात् गुणाभावः ।) सादृश्यम् । (यथा, रघुः । ८ । १५ ।

“नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारुरोह तत् ॥”)

मानम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८४ ।

“सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति सारतां तस्य ।
हस्ततुलयापि निपुणाः पलपरिमाणं विजानन्ति ॥”)

गृहाणां दारुबन्धाय पीठिका । पलशतम् । (यथा, अमरकोषे । २ । ९ । ८७ ।

“तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्यात् विंशतिस्तुला ॥”)

भाण्डम् । इति मेदिनी । ले, २५ ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतसप्तमराशिः । तत्पर्य्यायः । धूकः २ युक् ३ धटः ४ तौली ५ तुलाभृत् ६ । इति ज्योतिषम् ॥ सा चित्राशेषपादद्वयस्वातीसमुदाययुक्तविशाखाप्रथमपादत्रयेण भवति । तदधिष्ठातृदेवता तुलाधारिपुरुषः । अस्याः शिरस उदयः नानावर्णः उष्णस्वभावः । सा पश्चिमदिक्स्वामिनी वायुराशिः स्निग्धा चिक्कणा निःशब्दा वनचारिणी अल्पसन्ताना अल्पस्त्रीसङ्गा शूद्रवर्णा समानाङ्गा च । तत्र जातस्य फलम् । वक्ता विद्यावरः क्षीणदुःखितः । इति जातकम् ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रिततद्राशिफलम् ।

“वृषतुरङ्गगजक्रयविक्रयो
द्विजसुरार्च्चनदानमनाः पुमान् ।
शशिनि तौलिगते बहुदारभा-
गिभवसञ्चितवित्तविक्रमः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तस्या उदये तन्नामकलग्नं भवति । तस्य गणितप्राणपरिमाणं दशाधिकशताधिकपञ्चाङ्गुलप्रभे देशे वर्त्तमानेनविंशतिचत्वारिंशत् पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्र जातफलम् ।

“तुलालग्ने पुमान् जातः सुधीः सत्कर्म्मतत्परः ।
विद्वान् सर्व्वकलाभिज्ञो धनाढ्यो जनपूजितः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

परीक्षाविशेषः । यथा नारदः ।

“ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्त्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषवर्ज्जं ब्राह्मणस्य सर्व्वेषान्तु तुला स्मृता ॥” *

अथ तस्या उत्पत्तिविधिः । यज्ञियं वृक्षं यूपवच्छेदनपूर्व्वकं छित्त्वा लौकपालेभ्यः प्रणम्य चतुर्हस्ता चतुरस्रा ऋज्वी तुला कार्य्या तत्र चिह्नस्थानेषु वलयानि दातव्यानि । तत्र पञ्चहस्तौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वयखननेन दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं कृत्वा पट्टधारकतोरणकाग्रस्तम्भयोरुपरि अग्रद्वयच्छिद्रमध्यनिवेशितलौहाङ्कुशपट्टकं निधाय तत्पट्टकस्य मध्यस्थिताङ्कुशेन तुलामध्यवलयस्थलौहं संयुञ्ज्यात् । एवञ्च सति स्तम्भयोरन्तरतिर्य्यक् तुलादण्डस्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकीलकाभ्यां शिक्यद्वयरज्जुबन्धनं कुर्य्यात् । तुलायाः पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यग्दिशोस्तोरणस्तम्भौ तुलातो दशाङ्गुलोच्छ्रायौ कार्य्यौ तोरणयोरुपरिस्थसंनद्धौ लम्बमानावधोमुखौ घटमस्तकचुम्बिनाववलम्बौ कार्य्यौ । तुलादण्डः पूर्व्वपश्चिमयोर्धार्य्यः । पूर्व्वशिक्ये शिलां तोलयेत् पश्चिमे कर्त्तारं तुलाया उपरि जलं देयं यदि जलं न प्रवते तदा तुला समा ज्ञेया ॥ * ॥ अथैतत्प्रयोगः । कृतोपवासः कृतस्नानादिः प्राड्विवाको ब्राह्मणः कार्य्यं दृष्ट्वेतु निवेदितं विवेचयेत् । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वावतार्य्य धर्म्मावाहनादिकं कुर्य्यात् । ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ब्राह्मणत्रयं गन्धादिना पूजयित्वा तान् स्वस्तिपुण्याहम्ऋद्धिं प्रत्येकं निर्व्वाचयित्वा दिशाङ्गभूतहोमार्थं ब्रह्मचतुष्टयं ऋत्विक्चतुष्टयञ्च माल्यादिभिरभ्यर्च्च्य वृणुयात् । अशक्तावेकं ब्राह्मणमेकं ऋत्विजञ्च । ततस्तुलां सपताकां ध्वजालङ्कृतां भूमौ निधाय तस्यां प्राङ्मुखः प्राड्विवाकः पुष्पाक्षतमादाय ॐ भूर्भुवः स्वरित्युच्चार्य्य ।

एह्येहि भगवन् धर्म्म ! दिशे ह्यस्मिन् समाविश ।

श्रद्धितो लोकपालैश्च वसादित्यमरुद्गणैः ।
इति मन्त्रेण धर्म्ममावाह्य इत्यर्घ्यं ॐ धर्म्माय नमः इत्यादिप्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्का- चमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटक- कुण्डलानि दत्त्वा तथैवाग्न्यभिगणान्त गन्धादि नमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूर्व्वस्यां इन्द्राय दक्षिणस्यां यमाय पश्चिमे वरुणाय उत्तरस्यां कुवेराय आग्नेय्यां अग्नये नैरृत्यां निरृतये वायव्यां वायवे ऐशान्यां ईशानाय । इन्द्रस्य दक्षिणपार्श्वे अष्ट वसुभ्यः प्रत्येकं नामभिः । तत्र धराय ध्रुवाय सोमाय आपाय अनिलाय अनलाय प्रत्यूषाय प्रभासाय । इन्द्रेशानयोर्मध्ये तथा द्वादशादि- त्येभ्यः तत्र धात्रे अर्य्यम्णे मित्राय वरुणाय अंशवे भगाय इन्द्राय विवस्वते पूष्णे पर्ज्जन्याय त्वष्ट्रे विष्णवे । अग्निपश्चिमभागे तथैकादश रुद्रेभ्यः तत्र वीरभद्राय शम्भवे गिरीशाय अजैकपदे अहिर्ब्रध्नाय पिनाकिने अपराजिताय भुवनाधीश्वराय कपालिने स्थाणवे भवाय । यम- राक्षसयोर्मध्ये तथा मातृभ्यः तत्र ब्राह्म्यै माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै माहेन्द्र्यै चामुण्डायै निरृत्युत्तरे गणेशाय वरुणोत्तरे अष्टमरुद्भ्यः तत्र श्वसनाय स्पर्शनाय वायवे अनिलाय मारु- ताय प्राणाय प्राणेशाय जीवाय घटोत्तरभागे दुर्गायै घटादग्निमघटान्ते स्वस्वा धर्म्माय गन्ध- पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पूर्व्ववद्दत्त्वा इन्द्रादिदेवता- भ्यो गन्धादिकं दद्यात् । ततश्च तु चतुर्भि- र्व्विप्रैर्भिन्नतुरोधेन अयस्तावकल्पितं कर्म्मणि प्राड्विवाकः इत्थोक्तविधिना संस्थाप्य प्रणवपुटितां व्याहृतिकां गायत्रीं स्वाहान्तां सुचार्व्यं घृतेन पायसेन समिद्भिस्तिलैरभिरष्टो- त्तरशतं अष्टाविंशतिं अष्टौ वा जुहुयात् । ततो दक्षिणां दद्यात् । एवं देवतानां देवपूजां विधाय शोध्यं कृतोपवासं आर्द्रवाससं पश्चिम- मुखं कृत्वा इष्टकोपरि पूर्व्वाभिमुखं कृत्वा उत्तोल्य घटोपरि सम्पातेन साम्यमवगम्य अवतारयेत् । ततः प्राड्विवाकः वर्द्धितकुशनमला विच्छेदा शुद्धिदृष्ट्या षट्शक्तिद्वयेन समस्त्यावरणे

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति चतुश्चरणमन्त्रमत्वमेनाभिमुक्तार्थं करुणाकरत्वमस्मिन्मन्ते इत्यमित्यस्मात् मया न ह्यातिमन्त्रादिरूपा प्रतिज्ञा लिपिपत्रे विलिख्य तत्पत्रं शोध्यशिरोगतं कुर्य्यात् । ततः प्राड्विवाको घटमामन्त्रयेदमिं ।
त्वं घटी ब्रह्मणा सृष्टा परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
धकाराद्धर्म्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ॥
धृतो भावयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ।
त्वं वेत्सि सर्व्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।
तदेनं संशयारूढं धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥"
तुलाधारकञ्च नियमयेदनेन । [शपथः ।
"ब्रह्मघ्ने ये स्मृता लोका ये लोकाः कूट- तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥"
शोध्यस्तु तुलामभिमन्त्रयेदनेन ।
त्वं तुले ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्म्मिता ।
तत् सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्मां विमोचय ॥
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेद्गमयोर्द्ध्वं मां सर्व्वं येनेति हृष्टाद्यम् ॥
ततः प्राड्विवाकः पुन्नामेन त पूर्व्ववद्घटमारो- पयेत् । आरोपितः सा काले पलसाम्ये परीक्षा- काले दश साक्षी काल चक्र इत पूर्व्वे वर्षे मत्वा रावौ चैव । पुनर्नाम प्राटचेतचेतो राष्ट्र कूट प्राधानक्राद्यानि हस्तांगुलाग्नि मध्ये काले कत्वा इत्यस्य पञ्चधा पाटकालक्षणं गुर्व्वादुर्व्वक्षानाय स्थापयेत् । ततः प्रतिमान- स्थादूर्द्ध्वंस्थाने शुद्धः । अधोऽवस्थाने अशुद्धः । समावस्थाने अल्पदोषः । सन्देहे पुनःपरीक्षा देया । कक्षकीलकशिक्यपादाद्याधारस्य दृष्ट- कारणव्यतिरेकेण छेदे भङ्गे वाप्यशुद्धिमादि- शेत् । ततः पुरोहिताचार्य्यादीन् दक्षिणादिभि- स्तोषयेत् ।" इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तुलाकोटि, स्त्री, (तुलां साहश्यं कोटयते इति । कुट+इन् ।) नूपुरम् । (यथा, माघे । १२।४४ ।
"लीलाचलत्स्त्रीचरणारुणोत्पल-
स्खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः ॥"
तुलया मानेन कुटतीति । कुट कौटिल्ये+ इन् ।) मानभेदः । अर्बुदम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२८ ॥

तुलाकोटी, स्त्री, (तुलाकोटि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) तुलाकोटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तुलाकोषः, पुं, (तुलाया परिमाणस्य कोष इव ।) तुलापरीक्षा । इति मिताक्षरा ॥

तुलाधारः, पुं, (तुलां धरति धारयति वा । तुला+ धृ+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तुलाराशिः । वणिक्, त्रि । इति मेदिनी । रे, २६४ ॥ तुलागुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वनाम- ख्यातो वणिग्धर्म्मा पुरुषविशेषः । यथा महा- भारते । १२ । २६० । ८ ।
"तुलाधारो वणिग्धर्म्मा वाराणस्यां महायशाः ।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ! ॥")

तुलापुरुषदान, क्ली, (तुलापुरुषस्य तुलोन्मितपुरुष- भारसमपरिमितद्रव्यस्य दानम् । यद्वा, तुला- पुरुषविधिना दानम् ।) षोडशमहादानान्तर्गत- दानविशेषः । यथा,—
"आद्यन्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ॥"
तस्य कालो यथा,—
"नोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोडश ।
तानि ते सम्प्रवक्ष्यामि यथानुपूर्व्व्यशः ॥
तुलापुरुषयागोऽयं येषामादौ विधीयते ।
अयने विषुवे चैव ग्रहणे दिनक्षये ॥
चक्रादश्यां पौर्णमास्याञ्च द्वादश्यष्टकासु च ।
यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने ।
द्रव्यब्राह्मणलाभे वा श्रद्धा वा यत्र जायते ॥"
तस्य देशो यथा,—
"तीर्थे वायतने गोष्ठकूपारामसरित्सु च ।
गृहे वाथ वने वापि तडागे रुचिरेऽथवा ।
महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा ॥'
अस्य विधानं यथा,—
"पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
मण्डपं रचयेद्विद्वान् षोड़श द्वादश वा करान् ॥
मण्डपं कारयेद्विद्वांश्चतुर्भद्राननं बुधः ।
सप्तहस्ता भवेद्वेदी मध्ये पञ्चकराथ वा ॥
तन्मध्ये तोरणं कुर्य्यात् सारदारुमयं शुभम् ।
कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्द्दिक्षु विचक्षणः ॥'
तुलारोपणप्रस्तावे ।
"दक्षिणोत्तरयोस्तु वन्धनञ्च विशालम् ।
सुमेखलायोनिसमायुतानि
सपूर्णकुम्भानि सहाधनानि ।
सुताम्रकुण्डद्वयसंयुतानि
सयज्ञपात्राणि सहस्रुवाणि ॥
हस्तप्रमाणानि तिलाज्यपूर्व-
पुष्पोपहाराणि सुदर्शनानि ।
पूर्व्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी
ग्रहादिलोकेश्वरपूजनाय ॥
याम्यार्द्धेन ब्रह्मशिवाच्युतानां
तत्रैव कार्य्यं फलवस्त्रमाल्यैः ।
ब्रह्मशिवाच्युतानां प्रतिमासु पूजा कार्य्या इत- रेषां स्थण्डिले कार्य्या ।
लोकेशवर्णा परितः पताका
मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात् ॥
द्वारेषु कार्य्याणि च तोरणानि
चत्वार्य्यपि क्षीरवनस्पतीनाम् ।
द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्य्यं
समाल्यधूपाम्बररत्नयुक्तम् ॥ * ॥
यत्पूर्व्वं सारदारुमयं कुर्य्यादित्युक्तं तद्विशेष- माह ।
शालेयशीचन्दनदेवदारु-
श्रीपर्णिविल्वप्रियकाञ्चनोत्थम् ।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातं
कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितं तत् ॥
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्यात्
तथोत्तरायाश्च तदन्तरेण ॥ * ॥
चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पार्श्वे कार्य्यौ तथाविधौ ।
अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवन्त्यङ्गमेव च ॥
समानजातिश्च तुलावलम्बा
हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता ।
हैमेन पुरुषेणेति सुवर्णनिर्म्मितपुरुषनालि- नेति बोद्धव्यम् ।
दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात्
पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुलानि ।
सुवर्णपत्राभरणा च कार्य्या

सुता सुवर्णेन तु रत्नमाला
विभूषिता माल्यविलेपनाढ्या ॥
चक्रं लिखेद्वारिजगर्भयुक्तं
नानारजोभिर्भुवि कीर्णपुष्पम् ।
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं
संस्थापयेत् पञ्चपताकशोभम् ॥

इति तुलानिर्म्माणसूक्तम् ॥ ७ ॥

अथ द्विजा वेदविदश्च कार्य्याः
सुवासवेशान्वयशीलयुक्ताः ।
विधानदक्षाः पटवोऽनुकूला
ये चार्य्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः ॥
गुरुश्च वेदाङ्गविदार्य्यदेश-
समुद्भवः शीलकुलाभिरूपः ।
कार्य्यः पुराणाभिरतोऽतिदक्षः
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥
पूर्व्वेण ऋग्वेदविदौ यथास्तां
यजुर्व्विदौ दक्षिणतश्च शस्तौ ।
स्याप्यौ द्विजौ सामविदौ च पश्चा-
दथर्व्वणावुत्तरतश्च कार्य्यौ ॥
विनायकादिग्रहलोकपाल-
वस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् ।
ब्रह्माच्युतेशानवनस्पतीनां
स्वमन्ततो होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम् ।
आभ्यर्च्यवैल्लोकपतीन् क्रमेण
मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्ताः ॥
दद्यादाद्य सुरान्द्रष्टाद्दलिगभ्यो हेमभूषणम् ।
कुण्डलानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्व्वतो दिशम् ॥
उपोषितास्ततः सर्व्वे कुर्य्युरेवमधिवासनम् ।
आदावन्ते च मध्ये च कुर्य्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
शुक्लमाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् ।
नमस्ते सर्व्वदेवानां शक्तिस्त्वं शक्तिमास्थिता ।
साक्षीभूता जगद्धात्री निर्म्मिता विश्वयोनिना ॥
एकतः सर्व्वसत्यानि तथा भूतशतानि च ।
धर्म्माधर्म्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ॥
त्वं तुले ! सर्व्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥
योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स एवाधिष्ठितो देवि ! त्वयि तस्मान्नमोऽस्तु ते ॥
नमो नमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसंज्ञक ! ।
त्वं हरे ! तारयस्वास्मानस्मात् संसारसागरात् ॥
पुण्यं कालमथासाद्य कृत्वाधिवासनं पुनः ।
पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तां तुलामारुहेद्बुधः ॥
सखड्गचर्म्मा कवची सर्व्वाभरणभूषितः ।
धर्म्मराजमथादाय हैमं सूर्य्येण संयुतम् ॥
कराभ्यां बद्धमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् ।
ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः ॥
या स्यादभ्यधिकं यावत् काञ्चनं चातिनिर्म्मलम् ।
पुष्टिकामस्तु कुर्व्वीत भूमिसंस्थं नरेश्वर ! ॥
क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेतदुदीरयेत् ।
नमस्ते साक्षीभूतानां साक्षीभूते सनातनि ! ॥
पितामहेन देवि ! त्वं निर्म्मिता परमेष्ठिना ।
त्वया धृतं जगत् सर्व्वं सहस्थावरजङ्गमम् ॥
सर्व्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ।
ततोऽवनीर्य्य गुरवे पूर्व्वमर्द्धं निवेदयेत् ॥
प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योऽपि दापयेत् ।
दीनानाथविशिष्टादीन् पूजयेत् ब्राह्मणैः सह ॥
न चिरं धारयेद्गेहे हेम संप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् ॥
शीघ्रं परस्वीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥”
तस्य द्रव्यविशेषेण फलं यथा,—
“अष्टानामपि धातूनां यस्तुलां कुरुते नरः ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत मनोवाक्कायसम्भवैः ॥
यावद्धातु स्थितं तत्र तावत् कोटिशतानि च ।
मोदते तत्र वर्षाणां स्वर्गलोके न संशयः ॥
अथ मानुष्यमाक्रम्य कदाचित् कालपर्य्यये ।
धनधान्यसमृद्धो वै जायते महतां कुले ॥
आत्मनस्तु तुलां कृत्वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
स तारयेत् पितृगणान् दश पूर्व्वान् दशापरान् ॥
आत्मनस्तु तथा तद्वत् फलभाग्जायते नरः ।
जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं तथा ॥
सुवर्णदानात् दारिद्र्यं न पश्यति कदाचन ।
रजतस्य तुलां कृत्वा सुकृती यः प्रयच्छति ॥
तावद्वर्षप्रमाणेन निर्म्मलः स्वर्गभाग्भवेत् ।
अनन्तरं भवेद्राजा पृथिव्यां नात्र संशयः ॥
सुवर्णधारी कुष्ठी वा सर्व्वव्याधियुतोऽपि वा ।
ताम्रस्य तु तुलां कृत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
स तु वर्षसहस्रं वै स्वर्गलोके महीयते ।
कांस्यस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
स तु इन्द्रपदं प्राप्य कल्पमेकं सह मोदते ।
आयसस्य तुलां कृत्वा दाता रत्नाधिपो भवेत् ॥
लभते चोत्तमस्थानं बलवान् जायते सदा ।
रैत्यस्य तु तुलां कृत्वा यो ददाति द्विजातये ॥
सोऽप्सरःशतसंकीर्णे विमाने दिवि मोदते ।
सीसकस्य तुलां कृत्वा यो ददातीह मानवः ॥
स गन्धर्व्वपदं गच्छेत् नानाभरणभूषितः ।
रङ्गस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यश्चन्द्रसायुज्यमाप्नुयात् ।
घृतस्य तु तुलां कृत्वा ये प्रयच्छन्ति मानवाः ॥
तेजस्विनोऽभिजायन्ते गोभिश्च चिरजीविनः ।
तैलस्य तु तुलां कृत्वा यो वै दद्याद्द्विजा-
तये ॥
अरोगित्वं सुखित्वं वै आयुष्मानपि जायते ।
लवणः सर्व्वसौभाग्यं सर्व्वान् कामान् मधुप्रदः ॥
अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।
प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिँल्लोके महीयते ॥
कर्म्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजो
भूपालमौलिमणिराजितपादपीठः ।
श्रद्धान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी
दीप्तप्रतापजितसर्व्वमहीपलोकः ॥
यो दीप्यमानमपि पश्यति तन्नियुक्तः
कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके ।
यो वा शृणोति पठतीन्द्रसमानरूपः
प्राप्नोति वासवपुरं परदेवजुष्टम् ॥”

इति दानसागरः ॥

तुलावीजं, क्ली, (तुलायास्तोलनस्य वीजं मूलम् । यद्वा, तुलायै परिमाणाय वीजम् ।) गुञ्जा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिः, स्त्री, (तुरिः । रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकासार-सुन्दरी ॥

तुलिका, स्त्री, (तोलयति सादृश्यं गच्छतीति । तुल + बाहुलकात् इकन् । स च कित् ।) खञ्ज-निका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिनी, स्त्री, (तूलमस्ति फलेऽस्याः । तुल + इनिः । ङीप् । पृषो ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तुलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलं यस्याः । पृषो-दरादित्वात् ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्न-माला ॥

तुली, स्त्री, (तुरी + रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुल्यः, त्रि, (तुलया सम्मितः । “नौवयोधर्म्मेति ।” ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) सादृश्ययुक्तः । तत्-पर्य्यायः । समः २ सदृक्षः ३ सदृशः ४ सदृक् ५ साधारणः ६ समानः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । ९७ ॥ सधर्म्मः ८ सम्मितः ९ स्वरूपः १० । इति जटा-धरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७८ ।
“तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्म्मज्ञं व्यवसायिनम् ।
अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥”)
उत्तरपदस्थास्तुल्यवाचका यथा । निभः १ सङ्काशः २ नीकाशः ३ प्रतीकाशः ४ उपमा ५ । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ भूतः ६ रूपः ७ कल्पः ८ । इति भरतः ॥ प्रभः ९ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (पुं, स्वनामख्यातो गन्धर्व्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२१ । ७ ।
“गन्धर्व्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ॥”)

तुल्यपानं, क्ली, (तुल्यैरात्मीयजनैः सह पानम् ।) आत्मीयेन जनेन सह मिलित्वा एककाले कृतं पानम् । तत्पर्य्यायः । सपीतिः २ । इत्यमरः । २ । १० । ५५ ॥

तुवरः, पुं क्ली, (तवति हिनस्ति रोगानिति । तु + बाहुलकात् ष्वरच्प्रत्ययेन साधुः ।) कषाय-रसः । इत्यमरः । १ । ५ । ९ ॥ त्रि, कषाययुक्तः । (यथा, सुश्रुते १ । ४५ ।
“नातिसान्द्रमदं तक्रं स्वादम्लं तुवरं रसे ॥”)
श्मश्रुहीनः । इत्युणादिकोषः ॥

तुवरयावनालः, पुं, (तुवरः कषायो यावनालः ।) धान्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । तुवरः २ कषाय-

धावनाल ३ रक्तयावनाल ४ लोहितकृष्णतुष धान्यम् ५। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। विरेचकत्वम्। संग्राहित्वम्। वातश्लेष्मत्वम्। विदाहित्वम्। शोषकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तुवरिका, स्त्री, (तुवरः कषायरसोऽस्त्यस्याः। तुवर+ठन्।) सुराष्ट्रमृत्तिका। इत्यमरः। २। ४। १११॥ (तुवर्य्येव। तुवरी+स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च।) आढ़की। इति भरतः॥

तुवरी, स्त्री (तुवर+गिरत्वात् ङीष्।) आढ़की। (यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।
 'आढ़की तुवरी ज्ञेया।'
वर्व्वरी तुलसी। तत्पर्य्यायाश्च यथा —
'वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
सौराष्ट्रमृत्तिका। तत्पर्य्यायः। मृत्स्ना २ सौराष्ट्री ३ मृत्तालकम् ४ आढकी ५ सती ६ सुराष्ट्रजा ७ मृत्तालकम् ८ काली ९ मृत्तिका १० सुरमृत्तिका ११ तुल्या १२ काच्छी १३ सुजाता १४। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। वमनत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। ग्राहित्वम्। छर्द्दिपित्ततृष्णाघ्नत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
'तुवरी ग्राहिणी शीता लघ्वी कफविषास्रजित्।
सोष्णा वीर्य्या वह्निदा कच्छुकुष्ठकोठव्रणप्रणुत्॥"
 इति भावप्रकाशः॥

तुवरीशिम्ब पुं (तुवरी आढ़कीव शिम्ब। तुवराधिक्यत्वात् तथात्वम्। यद्वा, तुवर्य्या इव शिम्बा फलत्वक् यस्य।) चक्रमर्द्दकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तुवि स्त्री तुम्बी। इति शब्दमाला॥ (बहु शब्दार्थे। इति निघण्टुः। ३। १॥ "तव्यान् वृद्धश्च सौश्वा धासुः। 'अच २। उणा ४। १५८ इति इ। वृद्धिश्च बहु।' इति सट्टीका। 'उरु। तुवि। पुरु। भूरि। शश्वत्। विश्वम्। परीणसा। व्यानशि। शतम्। सहस्रम्। सलिलम्। कुविदिति द्वादश बहु नामानि॥' इति निघण्टुः। ३। १॥ यथा, ऋग्वेदे। ३। ३०।
 "तुविकूर्मिर्धाषान्॥")

तुष, क ष औ शि तुष्टौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-पर अकं अनिट।) क अतुषत्। ष तुष्यति। औ, तोष्टा। शि तुष्टोऽस्ति। इति दुर्गादासः॥

तुष पुं (तुष+"इगुपधज्ञेति।" ३। १। १३५। इति कः।) धान्यत्वक्। (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये द्वितीयाङ्के।
"शीर्णोज् विमुञ्चति तिलोत्तमगात्रलाधाम्
का नाम भोस्तुषकणार्पितभूतां पिपासां॥")
विभीतकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५८॥

तुषग्रह, पुं (तुषेण गृह्यते इति। ग्रह+कर्म्मणि अप्।) अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुषचार, पुं, (तुष चरति अनुसरतीति। चर+अच्। तुषपुञ्जाभ्यन्तरे क्रमशः सञ्चारादस्य तथात्वम्।) अग्निः। इति शब्दमाला॥

तुषानल, पुं (तुषस्यानलः।) तुषाग्निः। तत्पर्य्यायः। कुकूलः २। इति हेमचन्द्रः। ४।१६७॥ (यथा, धूर्त्तसमागमे।
 "तुषानलकल्पप्रायाश्च भूरेयव॥")

तुषार, पुं (तुष्यत्यनेन शस्यादिरिति। तुष तुष्टौ+"तुषारादयश्च।" उणां ३। १३८। इति आरन् स च कित्।) हिमम्। (यथा, ऋतुसंहारे। ४। १।
 'विलीनपद्मः प्रपतत्तुषारो
 हेमन्तकालः समुपागतः प्रिये॥"
शीतादिलक्षणगुणाश्च यथा —
"अपि गता समुदान्ते वह्निरापस्तदुद्भवा।
धूमावयवनिर्म्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ता स्मृता॥
अपि गता समुदान्ते वह्नि नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्ते वह्निरास्ते तदुद्भवा। वह्निभवा धूमावयवनिर्म्मुक्ता धूमांशरहिता। आपस्तुषाराख्या। तुष इति लोके। तुषार इति च।
अपथ्या प्राणिनां प्राय भूरुहाणान्तु न हिता।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम्।
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगहृत्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)
देशभेदः। (तद्देशोद्भवे, पुं भूम्नि। यथा, मात्स्ये। १२०। ४५।
'तुषारान् बर्व्वरान् काराण् पह्लवान् पारदान् शकान्॥")
शीकरः। हिमभेदः। इति हेमचन्द्रः। ६।२१॥ (यथा माघ। १। १५।
 "न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ
 जनस्तुषाराञ्जनपर्व्वताविव॥")
कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ शीतले, त्रि। यथा, नैषधे। ३। ९३।
 "अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
 स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा॥"

तुषित, पुं, (तुष्यतीति। तुष तुष्टौ+बाहुलकात् कितच्। यद्वा, तुष+क्विप्। तुट् सन्तोषोऽस्य जातः। तारकादित्वात् इतच्।) देवगणविशेषः। इत्यमरः। १। १। १०॥ ते षट्त्रिंशत् ख्याताः। इति भरतः॥ केषाञ्चिन्मते द्वादश। ते तु मन्वन्तरभेदे विभिन्ननामानः। यथा —
'प्राणापानसमानाश्च उदानो व्यान एव च।
चक्षुः श्रोत्रमथ प्राणस्पर्शौ बुद्धिर्मनस्तथा।
द्वादशैते तु तुषिता देवाः स्वारोचिषान्तरे॥"
 इति शब्दरत्नावली॥
(यथाच विष्णुपुराणे। १। १५। १२८–१३१।
'पूर्व्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन् सुरोत्तमाः।
तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे।
उपस्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः।
समवायीकृताः सर्व्वे समागम्य परस्परम्।
आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं सम्प्रविश्य वै।
मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति॥
एवमुक्त्वा तु ते सर्व्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः।
मारीचात् कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया।
तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च।
अर्य्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च।
विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च।
अंशो भगश्चादितिजा आदित्या द्वादश स्मृताः।
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्व्वमासन् ये तुषिताः सुराः।
वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः॥"
तथा च मत्स्यपुराणे। ६। ३–४।
"तुषिता नाम ये देवाश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः।
वैवस्वतेऽन्तरे चैते आदित्या द्वादश स्मृताः॥
इन्द्रो धाता भगस्त्वष्टा मित्रोऽथ वरुणो यमः।
विवस्वान् सविता पूषा अंशुमान् विष्णुरेव च॥"
तथा, भागवते। ४। १। ७।
"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः।
इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट्।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे॥")

तुषोत्थ, क्ली, (तुषादुत्तिष्ठतीति। उत्+स्था+क।) तुषोदकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तुषोदक, क्ली, (तुषाद्युक्तमुदकम्।) काञ्जिकम्। इति हारावली। ११५॥ काञ्जिकभेदः। अस्य लक्षणं यथा,—
"तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः॥"
यवैरदकसहितैः सन्धानवशीकृतात्॥
अस्य गुणाः। दीपनत्वम् हृद्यत्वम्। पाण्डुक्रिमिगदशिरोगुल्मनाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। पाचनत्वम्। पित्तरक्तकारित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (यथाच।
 "तुषोदकं वातहरं प्रभिद्य
 प्रकोपयेद्रक्तपित्तं सदैव।
 विपाचनं स्याज्जरणं क्रिमिघ्नं
 सशोधनं स्यात् कटुकं विपाके॥'
 इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमोऽध्याये॥)

तुष्ट, त्रि, (तुष+कर्त्तरि क्तः।) तोषप्राप्तः। यथा, पुराणे।
"तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत्॥"
(यथाच हितोपदेशे।
"सर्व्वाः सम्पदस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम्॥")

तुष्टि, स्त्री, (तुष+भावे क्तिन्।) तोषः। (यथा, मनुः। २। ६।
"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च॥")
अधिगतार्थादन्यत्र तुच्छत्वबुद्धिः। इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः॥ (सा च नवविधा। इति सांख्याचार्य्याः। तथाचोक्तम्।
"आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः।
बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः॥"
एषैव पुराणमते दक्षस्य प्रजापतेः कन्या धर्म्मस्य पत्नी च। यथा, मार्कण्डेये। ५०। १९–२१।

"प्रह्लादा च तथा इत्येवं तत्तौ विश्वतिस्तथा ।
सवर्णे कन्यास्तासाच संज्ञानामानि मे शृणु ॥
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयो-
दशी ॥
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥")
मातृकाविशेषः । इति भवदेवभट्टः ॥ (शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ६१ ।
"तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च शक्तयः ।
संस्थिताः सर्व्वतः पार्श्वे महादेव्याः पृथक्
पृथक् ॥")

तुष्टुः, पुं, (तुष + बाहुलकात् तुः ।) कर्ण-
मणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुष, धाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) तोषति । इति दुर्गादासः ॥

तुसः, पुं, (तुषः । पृषोदरादित्वात् सत्वम् ।) तुषः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

तुस्तं, क्ली, धूलिः । इति सिद्धान्तसम्बद्धे मुग्धशब्द-
टीकायां सारसुन्दरी ॥

तुह, इर् अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
परं-सकं-सेट् ।) इर्, अतुहत् अतोहीत् ।
अर्द्दनमिह वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुहिनं, क्ली, (तोहति अर्द्दति तुह्यतेऽनेनेति वा ।
तुह + "वमितुहोरिच्च" उणां । २ । ५२ ।
इति इनन् गुणे प्राप्ते इत्त्वञ्च ।) हिमम् । इत्य-
मरः । १ । ३ । १८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्त-
शत्याम् । ६३२ ।
"सा श्यामा तन्वङ्गी इयता शीतोपचारतीव्रेण ।
विरहेण पाण्डिमानं नीता तुहिनेन दूर्व्वेव ॥")
चन्द्रतेजः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ५८ ।
"किं चन्दनैः सकर्पूरैस्तुहिनैः शीतलैश्च किम् ।
सर्व्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥"
शीतले, त्रि । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६६ ।
"प्रसरतु शरच्चियामा जगन्ति धवलयतु धाम
तुहिनांशोः ।
पञ्जरचकोरिकायाः कथयाकल्पोऽपि न
विशेषः ॥")

तुहिनांशुतैलं, क्ली, (तुहिनांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।)
कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
परं-सकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । ऋ, अतुतूडत् ।
इति दुर्गादासः ॥

तूण, क सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्यादिः । क, तूणयति
वस्तुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तूण, क ङ पूरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) क ङ, तूणयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

तूण, तृ क सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधः ।
अतुतूणत् । इति दुर्गादासः ॥

तूणः, पुं स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति । तूण +
पूरणे घञ् ।) बाणाधारः । तत्पर्य्यायः । उपा-
सङ्गः २ तूणीरः ३ निषङ्गः ४ इषुधिः ५ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८८ ॥ तूणी ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ३ ।
"तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥")

तूणकं, क्ली, (तूणयति सङ्कुचितं भवति नमा-
निकापदद्वयमिति । तूण + ण्वुल् ।) छन्दो-
विशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ॥"

तूणी, स्त्री, (तूणयते पूर्य्यते बाणैरिति । तूण +
कर्म्मणि घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) तूणः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ५६ ।
"तूणीरसङ्गीकृतशरैरिव निर्भिन्नपङ्क्तिः ॥"
वेदनाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने
१ माध्याये ।
"अधो या वेदना याति वर्च्चोमूत्राशयोत्थिता ।
भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते ॥")

तूणी, [न्] पुं, (तूणवदाकृतिरस्त्यस्येति । तूण +
इनिः ।) नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"तूणी तुणक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा ।
कुबेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः ॥"
गुणाश्चास्य यथा,—
"तुणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः ।
तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्त-
जित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तूणयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि ।
१८ । ३५ ।
"आरुह्य भगवान् विष्णुर्गरुडं पक्षिपुङ्गवम् ।
शङ्खी चक्री गदी खड्गी शार्ङ्गी तूणी तलत्र-
वान् ॥")

तूणीकः, पुं, (तूणी तूण इव कायतीति । कै +
कः ।) नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूणीरः, पुं, (तूणयते पूर्य्यते बाणैरिति । तूण +
बाहुलकात् ईरन् ।) तूणः । इत्यमरः । २ । ८ ।
८८ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । १६ ।
"तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा तूणीरान् सन्निपात्य च ।
त्वरमाणो द्विसप्तत्या सर्व्वमर्म्मस्वताडयत् ॥"
क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । ६ । ५१ ।
५१ ।
"तूणीराण्यथ वस्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च ॥")

तूतकं, क्ली, तुत्थम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तुतिया
इति भाषा ॥ (तुत्थशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञात-
व्यम् ॥)

तूदः, पुं, (तुदतीति । तुद व्यथने + "इगुपधेति ।"
३ । १ । १३५ । इति कः । पृषोदरादित्वात्
दीर्घः ।) तूलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूर, य ङ ई हिंसे । वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवां-आत्मं-सकं-वेगे अकं-सेट् ।) य ङ,
तूर्य्यते । ई, तूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

तूरं, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति । तूर + घञ् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ॥

तूरी, स्त्री, (तूरं वाद्यविशेषस्तदाकृतिः पुष्पादौ
अस्त्यस्येति । तूर + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
धुस्तूरवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

तूर्णं, क्ली, (त्वर सम्भ्रमे + क्तः । ततो ऊठ्भावः
"ज्वरत्वरेति ।" ६।४।२० । इत्यूठ् । "रदाभ्यां
निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः ।" ८ । २ । ४२ ।
इति तस्य नः ।) शीघ्रम् । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ३१ ।
"तां दृष्ट्वा चपलापाङ्गीं समीपस्थां वराननाम् ।
मदबाणपरीताङ्गस्तूर्णमासीद्धतप्रभः ॥")
तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥

तूर्णिः, पुं, (त्वरते त्वरणं वा । त्वर + "वहिश्रिश्रु-
युद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।" उणां । ४ । ५१ ।
इति निः स च नित् ।) मनः । इत्युणादि-
कोषः । २ । १४१ ॥ त्वरा । इति हेमचन्द्रः ।
२ । २३६ ॥ शीघ्रः । मनः । इति संक्षिप्तसारे
उणादिवृत्तिः ॥ (क्षिप्रे, त्रि । इति निघण्टुः ।
२ । १५ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । ८८ । ६ ।
"मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति
प्रजानन् ॥"
"तूर्णिस्त्वरमाणः ।" इति सायनः ॥)

तूर्य्यं, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति । तूर + यत् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ११६ । ४४ ।
"स तूर्य्यशतशङ्खानां भेरीणाञ्च महास्वनैः ।
हर्षयन् सर्व्वशः पौरान् विवेश गजसाह्व-
यम् ॥")

तूर्य्यखण्डः, पुं, (तूर्य्यस्य खण्ड इव ।) मर्द्दलवाद्यम् ।
इति हारावली । २२२ ॥ (क्वचित् तूर्य्यगण्डोऽपि
पाठः ॥)

तूल, क ङ पूरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । क ङ, तूलयते । इति
दुर्गादासः ॥

तूल, क निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । निष्कर्ष इह इयत्ता-
परिच्छेदः । क, तूलयति काञ्चनं वणिक् । इति
दुर्गादासः ॥ (क्वचित् तूल कि निष्कर्षे इति
पाठोऽपि दृश्यते । कि, तूलति तूलयति ॥)

तूलं, क्ली, (तूलयते पूरयति सर्व्वं व्यापकत्वात् ।
तूल पूरणे + कः ।) आकाशम् । इति मेदिनी ।
ले, २५ ॥ अश्वत्थाकारवृक्षविशेषः । पलाश-
पिपल इति तूत इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
तूदः २ ब्रह्मकाष्ठम् ३ ब्रह्मण्यः ४ यूपकः ५
ब्रह्मदारु ६ सुपुष्पम् ७ मृदुफलम् ८ नीलवृन्त-
कम् ९ क्रमुकः १० विप्रकाष्ठम् ११ मदसारः १२ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगः १३ । तत्पक्वफल-
गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । हिमत्वम् ।
पित्तानिलनाशित्वञ्च । तदामफलगुणाः । गुरु-
त्वम् । सारकत्वम् । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् ।
रक्तपित्तकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ मधु-

शाल्मलम्। दाहप्रशमनत्वम्। वृष्यत्वम्। कषायत्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तूल, क्ली पुं, (तूल्यते इयत्तया परिच्छिद्यते इति। तूल + कर्म्मणि घञ्। यद्वा तूलयते स्वल्पोऽपि बहुस्थानं पूरयतीति। तूल + "इगुपधेति।" कः।) कार्पासादितूलः। (इति मेदिनी। ले २६॥) तत्पर्य्यायः। पिचुः २। इत्यमरः। २।६।१०६॥ पिचुलः ३ पिचुतूलः ४ तूलपिचुः ५। इत्यमरटीका॥ पिचुतूलम् ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा देवीभागवते। ५। १०। ३६।
'विपरीतं यदा दैवं तृणं वज्रसमं भवेत्।
विधिश्चेत् सुमुखः काम कुलिशं तूलवत्तदा॥')

तूलक, क्ली, (तूल + स्वार्थे कन्।) तूलम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २०। ५॥

तूलकार्म्मुक, क्ली, (तूलाय तूलस्फोटनाय कार्म्मुकमिव।) तूलस्फोटनायधनुः। धुनखरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पिञ्जनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तूलचाप पुं (तूलार्थं तूलस्फोटनाय चाप इव।) तूलकार्म्मुकम्। इति शब्दरत्नावली॥

तूलनालिका, स्त्री, (तूलनिर्म्मिता नालिका नाली।) पिञ्जिका। इति त्रिकाण्डशेषः। पाँइज इति भाषा॥

तूलनाली, स्त्री (तूलनिर्म्मिता नाली।) तूलनालिका। इति भूरिप्रयोगः॥

तूलपिचु पुं (तूलप्रधानः पिचुस्तूलश्च।) तूलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तूलवृक्ष पुं (तूलस्य तूलप्रधानो वा वृक्षः।) शाल्मली। इति राजनिर्घण्टः॥

तूलशर्करा, स्त्री, (तूलस्य शर्करेव।) कार्पासबीजम्। इति शब्दमाला॥

तूलसेचन, क्ली (तूलस्य सेचनम्।) सूत्रकर्त्तनम्। इति शब्दमाला। काटना इति भाषा॥

तूला स्त्री (तूलयति पूरयति स्थानमिति। तूल + अच् + ततः स्त्रियां टाप्।) कार्पासी। इति राजनिर्घण्टः॥ वर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

तूलि, स्त्री (तूलतीति। तूल निष्कर्षे + 'इगुपधात् कित्। उणा। ४। ११८। इति इन् स च कित्।) चित्रकरकूर्च्चिकाकरणम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तूलिका, स्त्री, (तूलिरेव। स्वार्थे कन्।) चित्रकरोपकरणम्। तुली इति भाषा। (यथा, कुमारे। १। ३२॥
"उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं
सूर्य्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम्॥")
तत्पर्य्यायः। ऐषिका २। इत्यमरः। २। १०। ३३॥ तूलिः ३ तूली ४ इषीका ५ ईषीका ६। वीरवर्त्तिशलाका। इत्यन्ये। आरम्भितमनाखर्म्मितुरवर्त्तं तार्त्तुं यद्विनिर्म्मीयते तन्मिश्रक्षं। आरम्भतमूरलं दण्डाकारं यत्र विनियत्नं तदिति कश्चित्। इति भरतः॥ (तूलमस्त्यस्या इति। तूल + ठन्।) शय्योपकरणम्। इति मेदिनी। के,

१०२॥ तोषक इति भाषा। (यथा कथासरित्सागरे। २६। ७८।
"प्रविश्य चान्तः सदनं पर्य्यङ्के न्यस्ततूलिके।
पटावगुण्ठिततनुं शयानां काञ्चिदैक्षत॥"
तथा च काशीखण्डे। ४। ८७।
"कञ्चुकं तूलगर्भञ्च तूलिकां सुपवीतिकाम्॥")
वर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

तूलिनी, स्त्री, (तूलोऽस्त्यस्याः। तूल + इनि। ङीप्।) लक्ष्मणाकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ शाल्मलिवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ (तद्यथा,
'ताम्बूलं कटुतैलमुष्णभवनं तूलीपटी तूलिनी॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ शिशिरशयाचारे॥)

तूलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलमस्याः।) शाल्मलिः। इति रत्नमाला॥

तूली स्त्री (तूलयतीति। तूल + इन् कृदिकारादिति वा ङीप्।) नीली। वर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥ तूलिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा,—
उच्चैस्तूलीविलासं सुललितशयनं प्राणिनामाभिरामम्॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ हेमन्तकृत्ये॥)

तूवर पुं (तु सौत्रो धातुः + बाहुलकात् ष्वरच् दीर्घश्च।) काले अजातशृङ्गो गौः। नेडा गरु इति भाषा। अश्मश्रुपुरुषः। इत्यमरः। ३। ३। १६४॥ माकुन्दिया इति भाषा। पुरुषव्यञ्जनत्वात्। कषायरसः। इति मेदिनी। रे १६४॥

तूवरिका स्त्री, (तूवरी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) तुवरिका। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

तूवरी, स्त्री (तूवर + षित्वात् ङीष्।) आढकी। सौराष्ट्रमृत्तिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तूष, तुष्टौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं सेट्।) षष्ठस्वरी। तूषन्ति कुलदेवताः। इति दुर्गादासः॥

तूष्णीं [म्] व्य, मौनम्। इत्यमरः। ३। ४। ६॥ (यथा, मनुः। ८। १४७।
'यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति॥')

तूष्णींशील त्रि (तूष्णीं मौनं शीलं स्वभावो यस्य।) मौनी। तत्पर्य्यायः। तूष्णीकः २। इत्यमरः। ३। १। ३६॥

तूष्णीक, त्रि, (तूष्णीं शीलं यस्य। 'शीले को मलोपश्च।" ५। ३। ७२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कः मलोपश्च।) तूष्णींशीलः। इत्यमरः। ३। १। ३६॥ (यथा महाभारते। ५। ३३। २६।
'आसीनमपि तूष्णीकमनुशोचन्ति तत् प्रभाः॥")

तूष्णीकां, [म्] व्य, (तूष्णीम् + अव्ययप्रकरणे 'तूष्णीमः काम् वक्तव्यः।" इति वार्त्तिकोक्त्या काम्। मित्त्वादन्त्यादचः परः।) मौनम्। इत्यमरः। ३। ४। ६॥

तूस्तं, क्ली (तुस स्तुतौ + बाहुलकात् तुसिरपि तन् दीर्घश्च। इत्युज्ज्वलदत्तः। ३। ८६।) धूलिः।

("तूस्तानि विनिघ्नन्ति वितूस्तयति पन्थानं वातः।" इति मुग्धबोधम्॥) जटा। इति मेदिनी। त, २२॥ पापम्। सूक्ष्मम्। इति शब्दरत्नावली॥

तृंह, हत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) सप्तमस्वरी। तृंहति। हत्यां गतौ। इति दुर्गादासः॥

तृख, क्ली, जातीफलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तृट, [ष्] स्त्री, (तृष + क्विप्।) इच्छा। तृष्णा। (यथा, ऋतुसंहारे। १। ११।
"तृषा महत्या परिशुष्कतालवः॥')
कामकन्या। इति मेदिनी। षे १३॥

तृण, इ ण उ भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां उभं सकं सेट्। क्त्वावेट्।) इ ण तृणोति तर्णाति तृणुते तर्णुते। उ, तर्णित्वा तृत्वा। इति दुर्गादासः॥

तृण क्ली, (तृण्यते भक्ष्यते गवादिभिरिति। तृण + घञ्। संज्ञापूर्व्वकत्वान्न गुणः। यद्वा, तृह हिंसायाम् + "तृहेः क्नो हलोपश्च।" उणां ५। ८। इति क्नप्रत्ययो हकारलोपश्च।) नडादिः। घिनाखड इति ख्यातम्। इति केचित्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। अर्ज्जुनम् २। इत्यमरः। २। ४। १६७॥ त्रिणम् ३ खटम् ४ खेट्टम् ५ हरितम् ६ शाद्वलम् ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ३४।
"जातस्य नदीकूले तस्य तृणस्यापि जन्म कल्याणम्।
यत् सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति॥")
गोभ्यस्तृणदानफलं यथा,—
"तीर्थस्नानेषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं विप्रभोजने।
यत् पुण्यञ्च महादाने यत् पुण्यं हरिसेवने॥
सर्व्वव्रतोपवासेषु सर्व्वेष्वेव तपःसु च।
भुवः पर्य्यटने यत्तु सत्यवाक्येषु यद्भवेत्॥
यत् पुण्यं सर्व्वयज्ञेषु दीक्षायाञ्च लभेन्नरः।
तत् पुण्यं लभते प्राज्ञो गोभ्यो दत्त्वा तृणानि च॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥
धनिष्ठादिपञ्चनक्षत्रेषु यद्दनिमित्ततृणकाष्ठाहरणं नेष्टं यथा,—
'अग्निचौरभयं रोगो राजपीडा धनक्षतिः।
सङ्ग्रहे तृणकाष्ठानां कृते वस्वादिपञ्चके॥"
इति ज्योतिःसारसङ्ग्रहः॥
(गन्धद्रव्यविशेषः। रामकर्पूर इति भाषा॥ अस्य पर्य्यायो यथा —
'कुटन्नटं सुगन्धञ्च तृणं शीतं सुशीतलम्॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तृणकुङ्कुम, क्ली, (तृणसम्भूतं कुङ्कुमम्।) सुगन्धद्रव्यभेदः। तत्पर्य्यायः। तृणाढ्यकं २ गन्धं ३ तृणशोणितम् ४ तृणपुष्पम् ५ गन्धाधिकम् ६ तृणोत्थम् ७ तृणगौरम् ८ लोहितम् ९। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफमारुतशोषकण्डूविषामकुष्ठामनोयताशित्वम्। परमभाग्यदत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणकुटी, स्त्री, (तृणाच्छादिता कुटी ।) तृणाच्छादितगृहम् । तत्पर्य्यायः । कायमानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तृणौकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

तृणकूर्म्मः, पुं, (तृणस्य कूर्म्म इव ।) तुम्बी । इति शब्दमाला ॥

तृणकेतुः, पुं, (तृणेषु केतुर्ध्वज इव ।) वंशः । इति हारावली । १०८ ॥

तृणकेतुकः, पुं, (तृणकेतु + स्वार्थे कन् ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणगोधा, स्त्री, (तृणस्य गोधेव क्षुद्रत्वात् ।) चित्रकोलः । कृकलासः । इति मेदिनी । धे, ३६ ॥ तृणजलौका । इति केचित् ॥

तृणग्रन्थिः, स्त्री, (तृणस्य ग्रन्थिरिव ग्रन्थिर्यस्य ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणग्राही, [न्] पुं, (तृणं गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मणिविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ कापुरदाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सूर्य्यकान्तः २ तृणमणिः ३ । इति हारावली ॥

तृणजम्भा, [न्] त्रि, (तृणं जम्भो भक्ष्यं यस्य । "जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ।" ५।४।१२५। इति निपातनात् साधुः ।) तृणभक्षकः । (तृणमिव जम्भो दन्तो यस्य ।) तृणवद्दन्तयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

तृणता, स्त्री, धनुः । (तृणस्य भावः । तृण + भावे तल् ।) तृणत्वम् । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

तृणद्रुमः, पुं, (तृणप्रधानो द्रुमः । तृणमिव द्रुमो वा ।) तालः । गुवाकः । ताली । केतकी । खर्ज्जूरः । खर्ज्जूरी । नारिकेलः । हिन्तालः । एषां निर्य्यासगुणाः । शीतलत्वम् । मधुरत्वम् । मोहनत्वम् । बलकारित्वम् । रुच्यत्वम् । तृष्णासन्तापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणधान्यं, क्ली, (तृणवज्जातं धान्यम् ।) धान्यविशेषः । उड़िधान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीवारः २ । इत्यमरः । २ । ९ । २५ ॥

तृणध्वजः, पुं, (तृणेषु ध्वज इव दीर्घत्वात् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

तृणनिम्बः, पुं, (तृणाकारो निम्बः ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपत्रिका, स्त्री, (तृणस्येव पत्रमस्याः । ठन् टाप् च ।) इक्षुदर्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपत्री, स्त्री, (तृणमिव पत्रमस्याः । ङीप् ।) गुण्डासिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपुष्पं, क्ली, (तृणस्य पुष्पमिव ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपुष्पी, स्त्री, (तृणमिव पुष्पमस्याः । ङीप् ।) सिन्दूरपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपूली, स्त्री, (तृणस्य पूलः संहतिर्यत्र । ततो गौरादित्वात् ङीप् । तृणनिर्म्मितत्वादस्य तथात्वम् ।) चषा । इति हारावली । १६६ ॥ चाँच इति भाषा ॥

तृणमणिः, पुं, (तृणेषु मणिः ।) तृणग्राही । इति हारावली । २१६ ॥

तृणमत्कुणः, पुं, लग्नकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जामिन् इति भाषा ॥

तृणराजः, पुं, (तृणेषु राजते शोभते इति । राज + अच् । तृणानां राजा वा समासे टच् ।) तालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १६८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६७ । [जन्यम् ।
"श्रीः श्रीफलेन राज्यं तृणराजेनाश्मसाम्यशो
ऽक्षचयोः सम्यक् साम्यात् सती पटच्छत्रवर्त्तिकम् ॥")
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणवल्लजा, स्त्री, (तृणरूपा वल्लजा ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणवीजः, पुं, (तृणस्य वीजमिव वीजमस्य ।) श्यामाकः । इति रत्नमाला ॥

तृणवीजोत्तमः, पुं, (तृणवीजेषु उत्तमः ।) श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणशीतं, क्ली, (तृणेषु शीतं शीतलम् ।) कतृणम् । गन्धतृणम् । इति रत्नमाला ॥

तृणशीता, स्त्री, (तृणेषु शीता शीतला ।) जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणशून्यं, क्ली, (तृणेन शून्यम् ।) मल्लिका । केतकीफलम् । इति मेदिनी । ये, ११६ ॥
(एतद्गुणा यथा,—
"नीपं सभार्गवं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ।
प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

तृणरक्षिते, त्रि ॥

तृणषट्पदः, पुं, (तृणमिव षट् पदा यस्य ।) वरोलः । इति हारावली । २१७ ॥ बोलता इति भाषा ॥

तृणसारा, स्त्री, (तृणवत् सारो यस्याः । असारत्वात् तथात्वम् ।) कदली । इति हारावली । १०५ ॥

तृणसिंहः, पुं, (तृणेषु सिंह इव तन्नाशकत्वात् ।) कुठारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तृणहर्म्म्यः, पुं, (तृणाच्छादितो हर्म्म्यः ।) तृणयुक्ताट्टालिका । अट्टालिकोपरि तृणनिर्म्मितगृहम् । तत्पर्य्यायः । मवटः २ । इति हारावली । २२३ ॥

तृणाङ्घ्रिपः, पुं, (तृणरूपोऽङ्घ्रिपो वृक्षः ।) सम्यागकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाग्निः, पुं, (तृणजातोऽग्निः । शाकपार्थिववत् समासः ।) तृणजाताग्निः । तत्पर्य्यायः । वतसलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणाञ्जनः, पुं, (तृणमिव अञ्जनो व्यक्ती । तृणवदाकृतित्वादस्य तथात्वम् ।) कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणाढ्यं, क्ली, (तृणेषु आढ्यं पुष्टत्वात् ।) पर्व्वततृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाम्लं, क्ली, (तृणेषु अम्लम् ।) लवणतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाख्यं, [न्] पुं, (तृणेषु अर्कमिव इत्तवर्णत्वात् ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणेक्षुः, पुं, (तृणेषु इक्षुरिव ।) मत्स्यण्डा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणोत्तमः, पुं, (तृणेषु उत्तमः ।) उत्तमकलतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणोद्भवः, पुं, (तृणैः सह उद्भवतीति । उत् + भू + अच् ।) नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणौकः, [स्] क्ली, (तृणनिर्म्मितमोको वसतिस्थानम् ।) कायमानम् । तृणनिर्म्मितगृहम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ खड़ुया घर इति भाषा ॥

तृणौषधं, क्ली, (तृणात्मकं औषधम् ।) एलवालुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृण्या, स्त्री, (तृणानां समूहः । "पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) तृणसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥

तृतीय, त्रि, (त्रयाणां पूरणः । त्रि + "त्रेः सम्प्रसारणञ्च ।" ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्रसारणञ्च ।) त्रयाणां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ तेसरा इत्यादि भाषा । (यथा, मनुः । ३ । ३५ ।
"शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥")

[Note: the two-line quotation above is printed as:
"मूढ़ाकुले द्विजातीनां सर्व्वेषामेव धर्म्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥")]

तृतीयप्रकृतिः, स्त्री, तृतीया प्रकृतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तृतीया, स्त्री, (त्रयाणां पूरणी । त्रि + "त्रेः सम्प्रसारणञ्च ।" ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्रसारणञ्च । ततष्टाप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
तस्यां जातस्य फलं यथा,—
"सकलगुणगभीरो भूमिपालानुरागी
पवनगरविभागी सर्व्वलोकोपकारी ।
परविषयनिवासी कौतुकी सत्यवादी
भवति निखिलविदो यत्तृतीयाप्रसूतः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
सा वैशाखस्य शुक्ला अक्षयतृतीया । यथा, स्मृतिः ।
"वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयिका ।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यं अक्षयं समुदाहृतम् ॥"
भविष्ये ।
या शुक्ला कुरुशार्दूल ! वैशाखे मासि वै तिथिः ।
तृतीया अक्षया लोके गीर्व्वाणैरभिवन्दिता ॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिवीजसमन्वितान् ।
स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हैममालिनः ॥
करकान् कुम्भान् । वारिमन्नम् । हैममालिनः सूर्य्यस्य ॥ तत्पुराणे ।
"यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।

वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम्।”

स्कन्दपुराणम्।

‘वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनैः॥’ *॥

ब्रह्मपुराणम्।

‘वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्द्दन।
यवानुत्पादयामास युगञ्चारब्धवान् कृतम्॥
ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत्।
तस्यां कार्य्या यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत्॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्
यवान्।
पूजयेत् शङ्करं गङ्गां कैलासञ्च हिमालयम्॥
भगीरथञ्च नृपतिं सागराणां सुखावहम्।
स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादिकञ्च यत्॥
श्रद्धया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्पते॥
अत्रानन्त्यफलश्रुतेः पूर्व्ववचने नक्षत्रयोगः फला-
तिशयार्थः।’ इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ *॥
पाद्मे श्रीवराहधरणीसंवादे।
“वैशाखस्य तृतीयायां शुक्लायां माधवे।
प्रवृत्तश्च त्रयीधर्म्मः प्रवृत्ताक्षे प्रवर्त्तिता॥
अक्षया सा च तत्र लोके तृतीया हरिवल्लभा।
स्नाने दानेऽर्च्चने श्राद्धे जपे पूर्व्वजतर्पणे॥
येऽर्च्चयन्ति यवैर्विष्णुं श्राद्धं कुर्व्वन्ति यत्नतः।
तस्यां ददति दानानि धन्यास्ते वैष्णवा नराः॥’
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४।१३४॥

तृतीयाकृत, त्रि, (तृतीयं कर्षणं कृतम्। ‘कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ।’ ५।४।५८। इति डाच्।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम्। इत्यमरः।२।९।९। तिनवार चाष दओया क्षेत इति भाषा॥

तृतीयाप्रकृति, स्त्री, (तृतीया प्रकृतिः। ‘सञ्ज्ञापूरण्योश्च।’ ६।३।३८। इति न पुंवद्भावः।) नपुंसकम्। इत्यमरः।२।६।३९॥

तर्द्द हिंसे। (भ्वा पर सक सेट।) तर्द्दति। इति दुर्गादासः॥

तृद, उ ध इर। अनादरे। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः। (रुधा उभ सक सेट। उदित्वात् क्त्वावेट्।) उ, तर्द्दित्वा तृत्त्वा। ध, तृणत्ति तृन्ते। इर, अतृदत् अतर्द्दीत्। इति दुर्गादासः॥

तृन्फ श प्रीणने। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा पर-सक सेट।) प्रीणनमिह प्रीतीभावः। श, तृफति तृम्फति वा साधुलोकः। ततृम्फ। इति दुर्गादासः॥

तृम्प, श प्रीणने। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा पर सक सेट।) श, तृपति तृम्पति। ततृम्प। इति दुर्गादासः॥

तृन्हू श हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा पर सक वेट्।) ततर्ह्ह। ऊ, अतर्हीत् अतृक्षत्। श, तृहति। इति दुर्गादासः॥

तृप, क्लि सन्दीपने। प्रीणने। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा पक्षे भ्वा पर सक सेट।) क्लि, तर्पयति तर्पति। यान्नित्यं तर्पयतीति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

तृप न प्रीणने। इति कविकल्पद्रुमः। (स्वा पर सक सेट।) प्रीणनं प्रीतीकरणम्। न, तृप्नोति पितरं पुत्रः। ततर्प। इति दुर्गादासः॥

तृप, प श प्रीणने। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा पर सक सेट।) प श, तृम्पति ततर्प। इति दुर्गादासः॥

तृप नि क्ष य ञ प्रीणने। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा पर अकं सक च वेट।) नि, तृप्तोऽस्ति। क्ष, अतृपत्। अस्य इदित्त्वेऽपि क्षयन्ततृपदृप्तेत्यादि-विकल्पविधानात् पक्षे टाविकल्पेन अताप्सीत् अत्राप्सीत् अतर्प्पीदित्यपि। य, तृप्यति। ञ, तर्प्पिष्यति तप्स्यति। प्रीणनमिह प्रीतीभावः प्रीतीकरणञ्च। स्वन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिब निवापमिति श्रीहर्षः। पितृनतार्प्सीत् समरक्ततोयैरिति भट्टिः। इति दुर्गादासः॥

तृप्रत, पुं, (तृप्नोति प्रीणयतीति। तृप+“अभ्रत्तृपदर्हेश्च।”उणां २।८५। इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) चन्द्रः। इत्युणादिकोषः॥ छत्रम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (प्रीणयति, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।२।२२।१।
‘तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत्।’
“तृप प्रीणने तुदादिः। आगमानुशासनस्या-नित्यत्वान्नुमभावः तृप्यन् इन्द्रः।” इति सायनः॥)

तृप्रला, स्त्री, (तृप्यतीति। तृप प्रीणने+‘कल-स्तृपश्च।” उणां १।१०६। इति कलः। तत-ष्टाप्।) लता। इत्युणादिकोषः॥ त्रिफला। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (क्षिप्रप्रहा-रिणि त्रि। यथा ऋग्वेदे।६।६७।८।
“प्रहतासस्तृपलं मन्युमच्छामादक्तं हवमया
ययासः॥”
“तृपलशब्दः क्षिप्रवाची। तदुक्तं यास्केन। तृपलप्रभर्म्मा क्षिप्रप्रहारीति। क्षिप्रप्रहारिण मन्युम्।” इति सायनः॥)

तृप्त, त्रि, (तृप प्रीणने+क्तः।) तृप्तियुक्तः। इत्यमरः।३।१।१०२॥ (यथा, नैषधे।३।९३।
‘शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे
न नैषधे कार्य्यमिदं निगाद्यम्।
अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा॥”)

तृप्ति, स्त्री, (तृप प्रीणने+भावे क्तिन्।) भक्ष्याभिलाषाकाङ्क्षानिवृत्तिः। तत्पर्य्यायः। सौहित्यम् २ तर्पणम् ३। इत्यमरः।२।९।५६॥ प्रीणनम् ४ आशितम्भवम् ५। इति शब्द-रत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते।१।१।२०।
“श्रुतान्यत्राणि सन्त्येव पुराणानि बहूनि च।
नैव तृप्तिं प्रयामोऽत्र सुधापानेऽमरा यथा॥”)

तृप्र, पुं, (तृप्यत्यनेनेति। तृप+“स्फायितञ्चीति।” उणां २।१३। इति रक्।) घृतम्। इत्युणादिकोषः॥ पुरोडाशः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (तर्पके त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ८।२।५।

“न च शुक्रो न दुराशीर्न तृप्रा उरुव्यचसम्। अपश्वृण्वते सुहार्द्दम्॥” “तृप्रास्तर्पकाः अन्ये चरुपुरोडाशादयश्च यमिन्द्रं नापवृण्वते न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः।” इति तद्भाष्ये सायनः॥)

तृफ, प श प्रीणने। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा पर-सक सेट।) प श, तृम्फति ततर्फ। इति दुर्गादासः॥

तृफला, स्त्री, (तृम्फति प्रीणातीति। तृफ+“कल-स्तृपश्च।” उणां १।१०६। इति चकारात् तृफतेरपि कलः।) त्रिफला। इति सिद्धान्त-शेषः॥

तृभू, पुं, (तृभति पीडयतीति। तृप क्लेशे+ “खन्यादिभ्य कुः।” १।३६। इत्युणादिकोष-टीकाधृतसूत्रेण कुः। निपातनात् न गुणः।) सर्पजातिः। इत्युणादिकोषः॥

तृष, इर य तृषि षि। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा पर सक सेट।) इर, अतृषत् अत-र्षीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। य, तृष्यति। षि, तृषितोऽस्ति। तृट् आकाङ्क्षा। तथा च। इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृट् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः। इत्यमरसिंहः। तदुप-स्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णयेति रघुः। तृष्यति धनं लोकः। तृषि पिपासाया-मिति प्राञ्चः। तृष्यति तोयं पान्थः। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

तृषा, स्त्री, (तृष+क्विप् पक्षे टाप्।) तृष्णा। (अस्याः निवारणोपायो यथा,—
‘काश्मर्य्यं पद्मकोशीरं द्राक्षामधुकचन्दनम्।
मागधं शर्कराद्राक्षा काथं पित्ततृषापहम्॥
वटद्रुमो लोधसिता च चन्दनं
सदाडिमं सक्तुलघावनेन।
पिष्टं सुशीतेन जलेन वापि
पीतञ्च पित्तोत्थतृषापहं स्यात्॥’
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये॥
अस्योद्भवायास्तृषाया हेतुर्यथा,—
‘स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति॥’
इति वैद्यकमाधवकरकृतरुग्विनिश्चये तृष्णाधि-कारे॥) इच्छा। (यथा हितोपदेशे।१।२६६।
‘लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रजायते।
लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम्॥’
‘लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम्।
तृषार्त्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः॥”)
कामकन्या। इति शब्दरत्नावली॥ लाङ्ग-लिकीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तृषाभू, स्त्री, (तृषाया भूरुत्पत्तिस्थानम्।) क्लोम। इति शब्दचन्द्रिका॥

तृषाह, क्ली, (तृषां हन्तीति। हन+डः।) जलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तृषाहा, स्त्री, (तृषां हन्तीति। हन+ड+टाप्।) मधुरिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

तृषित, त्रि, (तृट् तृषा वा सञ्जातास्य। तारका-दित्वात् इतच्।) तृष्णायुक्तः। तत्पर्य्यायः।

तर्षित: २ सतृट् ३ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २० ।
"तृषितश्च परिश्रान्त: क्षुधितश्चोत्तरातुर: ॥"
भावे क्त: ।) तृषायाम्, क्ली ॥

तृषितोत्तरा, स्त्री, (तृषित: उत्तरो यस्या: ।) अश्मन्तपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृष्णक्, [ज्] त्रि, (तृष्यति आकाङ्क्षतीति । तृष् + "स्वपितृषोर्नजिङ् ।" ३ । २ । १७२ । इति नजिङ् ।) लुब्ध: । इत्यमर: । ३ । १ । २२ ॥ (तृषित: । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ११ ।
"असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ॥")

तृष्णा, स्त्री, (तृष + "तृषिशुषिरसिभ्य: कित् ।" उणां ३ । १२ । इति न: स च कित् ।) अनात्मीयस्वीकारेच्छा । इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्ट: ॥ सा लिप्सा । (यथा, रघु: । ८ । २ ।
"तदुपस्थितमग्रहीदज:
पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥")
पानेच्छा । इति मेदिनी । णे, १६ ॥ तत्पर्याय: । उदन्या २ पिपासा ३ तृट् ४ तर्ष: ५ इत्यमर: । ३।३।५१ ॥ तृषा ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तर्षणम् ७ । इति जटाधर: ॥*॥ रोगविशेष: । तन्निदानं यथा,—
"वातात् पित्तात् कफात् तृष्णा सन्निपातात् द्रवक्षयात् ।
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥
सर्व्वासु तत् प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ।
सर्व्वदेहे भ्रमात् कम्पतापतृड्दाहमोहकृत् ॥
जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहा: शिरा: ।
संशोष्य तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ॥ * ॥
मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेष: स्वरक्षय: ।
कण्ठोष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लम: ॥
प्रलापश्चित्तविभ्रंशो स्तृड्ग्रहोक्तास्तथामया: ।
मरुत: क्षामता दैन्यं शङ्खतोद: शिरोभ्रम: ॥
गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षया: ।
शीताम्बुपानवृद्धिश्च पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्तता ॥
रक्तेक्षणत्वं सततं शोषो दाहोऽतिधूमक: ।
कफ: रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुत: ॥
स्रोत:सु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते तत: ।
शूकैरिवाचित: कण्ठो निद्रामधुरवक्त्रता ॥
आध्मान: शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचका: ।
आलस्यमविपाकश्च य: स स्यात् सर्व्वलक्षण: ॥
आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।
उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषा ॥
तृष्णा वोर्द्धं गतं कोष्ठं कुर्य्यात् पित्तरुजैव सा ।
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्ने: स्नेहपाकजा ॥
स्निग्धकट्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ।
तृष्णारसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥
शोषमोहज्वराद्यस्य दीर्घरोगोपसर्गत: ।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥"
इति गारुडे तृष्णानिदानम् १५९ अध्याय: ॥*॥

तदौषधं यथा,—
"त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ।
भोजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ॥"
इति तत्रैव १९४ अध्याय: ॥ * ॥
अपि च । "अथ तृष्णाधिकार: । तत्र तृष्णाया निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयाद्वा
ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोत:स्वपां वाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तो: ।
तिस्र: स्मृतास्ता: क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु ॥
नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनै: कट्वम्लोष्णादिभि: कुपितम् । भयश्रमाभ्यां बलक्षयादुपवासादेश्च वात: कुपित: । तदयं ऊर्द्ध्वं प्रसरन् तालुप्रपन्नं सन् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृषा भवति । किन्तु जलवाहिस्रोत:स्वपि । अत आह । स्रोत:स्वित्यादि । नन्वत्र बहुवचनं युक्तम् । यतो जलवहे हे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोष: । अपां वाहिषु स्रोत:स्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरक: रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वा हृदयगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलौ पित्तानिलाविति ॥ सङ्ख्यामाह । तिस्र इत्यादि ॥ तृष्णाया: सामान्यं लक्षणमाह ।
सततं य: पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
मुहु: काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्द्दितमादिशेत् ॥
वातजाया लक्षणमाह ।
क्षामास्यता मारुतसम्भवायां
तोदस्तथा शङ्खशिर:सु चापि ।
स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं
शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥
शङ्खशिर:सु शङ्खयो: शिरसि च । स्रोतोनिरोधो रसाम्बुवाहिधमनीनिरोध: ॥१॥ पित्तजामाह ।
मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहा
रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोष: ।
शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च
पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च ॥
विलाप: प्रलाप: । प्रततश्च शोष: अविरतश्च शोष: । शीताभिनन्दा शीतेच्छा । परिधूपनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव ॥
कफजामाह ।
बाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ
तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य ।
निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च
तयार्द्दित: शुष्यति चातिमात्रम् ॥
अग्नौ जठराग्नौ । कफसंवृते स्वकारणकुपितेन कफेनोपरिस्थादाच्छादिते । बाष्पावरोधात् अग्नेरुष्मावरोधात् । अवरुद्धानलोष्मणाम्बुवहस्रोत:शोषणात् बलासेन कफेन नरस्य तृष्णा भवेत् । तया तृष्णया अर्द्दित: पीडित: । शुष्यति कृशो भवति ॥ * ॥
क्षतजामाह ।
क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।
क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीडा ॥ * ॥
क्षयजामाह ।
रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा
तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।
पेपीयतेऽम्भ: स सुखं न याति
तां सन्निपातादिति केचिदाहु: ॥
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि
तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ।
रसक्षयलक्षणानि सुश्रुतेनोक्तानि ॥ रसक्षये हृत्पीडा कम्प: शोष: शून्यता तृष्णा चेति । व्यवस्येत् जानीयात् ॥ * ॥
आमजामाह ।
त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च
हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री ॥ * ॥
भक्तोद्भवामाह ।
स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति ।
लवणञ्चेति चकारात् कटु च ॥ * ॥
उपसर्गजामाह ।
क्षीणस्वर: प्रताम्यन् दीनाननहृदयशुष्कगलतालु: ।
भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥
शोषिणी धातुशोषिणी ॥ * ॥
उपसर्गानाह ।
ज्वरो मोह: क्षय: श्वासो बाधिर्य्यं कास एव च ।
बहिर्निर्गतजिह्वात्वं स्मृते तदुपद्रवा: ॥ * ॥
तद्युक्ताया अरिष्टत्वमाह ।
ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।
सर्व्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ॥
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेया: ।
आदिशब्दादतीसारादीनां ग्रहणम् । अतिप्रसक्ता: निरन्तरा: । घोरोपद्रवयुक्ता: अतीवमुखशोषादियुता: ॥ * ॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ।
वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ।
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम् ॥*॥
मुस्तपर्प्पटकोदीच्यधन्याकोशीरचन्दनै: ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥
छत्रा धान्याकम् । कश्चिद्रात्रौ च दद्यात् ।
चन्दनमत्र धवलं दद्यात्तस्यातितृष्णाहरत्वात् ।
शृतमर्द्धपक्वमत्र कर्त्तव्यम् । इति षड़ङ्गपानम् ॥१॥
लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्द्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्द्दितो नर: ॥२॥

कासश्वासमार्दवाय प्रायश्च [illegible] स्यात् ।
तेन [illegible] प्राप्नोति दाहकान्यपि [illegible]
नियतम् ॥ ६ ॥
[illegible] मधुमधुरन्नें ।
[illegible] दाहव्या ॥ ७ ॥
[illegible] शुरी जलम् ।
[illegible] मधुमधुरपायसम् ॥ ८ ॥
[illegible] दापयेत् ।
[illegible] मातुलुङ्गं [illegible] मधुयुतम् ॥ ६ ॥
[illegible] कपित्थ बीजपूरकम् ।
[illegible] पिपासाम् [illegible] ॥ ७ ॥
[illegible] मधुमधुरमारुष्करं पिपासिनम् ।
[illegible] प्रशाम्यति ॥ ८ ॥
[illegible] हिमा [illegible] ।
[illegible] तृष्णा तथा दाह [illegible]
शमम् ॥ ९ ॥
[illegible] वमनं [illegible]
[illegible] मधुना [illegible] पायसम् ॥
[illegible] दापयेत् ॥ १० ॥
[illegible]
[illegible] ॥ ११ ॥
[illegible]
[illegible] मधुरोदक वा ॥ १२ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ १३ ॥
[illegible]
[illegible] तृष्णाम् ॥
[illegible] ॥ १४ ॥
[illegible] तृष्णा [illegible]
[illegible]
[illegible] तृष्णा [illegible]
पद ॥
[illegible] ॥ १५ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ १६ ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ १७ ॥
[illegible]

कपित्थं कोलमाम्रातं कुष्माण्डवृन्तमोच्चिका ।
खर्जूरं दाडिमं धात्री कर्कटी मलदाम्बु च ॥
जम्बीरं करमर्दश्च बीजपूरं गवां पयः ।
मधूकपुष्पं क्षीरं सिताऽपि मधुराणि च ॥
बालनारिकेलाम्बु शीताम्बु पयः पेटीपपानकम् ।
मानिक दरथो [illegible] मागधकम् ।
[illegible] कुसुमं च टङ्कम् ।
[illegible] कौशरी शिशिराणि [illegible] ॥
[illegible] रक्ताभरणधारणम् ।
[illegible] स्यात् पथ्यमेतत्तृषातुरे ॥”
अपथ्यानि यथा —
‘ स्वेदाञ्जनमिद्रगमवात
व्यायाममस्यातपकर्षकम् ।
गुर्वम्लमर्थं लवणं कषाय
कटु क्षिय दृढञ्जनानि तीक्ष्णम् ।
एतानि सर्वाणि हिताभिलाषी
तृष्णातुरो नैव भजेत् कदाचित् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्य सविस्तरे तृष्णाधिकारे ॥)

तृष्णाक्षय पुं (तृष्णाया विषयपिपासायाः क्षयो नाशो यत्र ।) शान्तिः । इति हेमचन्द्र ॥ २ ।
२१८ ॥ (यथा महाभारते वित्कार्गविशासनम् ।
“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीम् ॥”
तृष्णाया पिपासाया क्षयः ।) पिपासा
नाशश्च ॥

तृष्णारि पुं (तृष्णाया पिपासाया अरिः शत्रुः ।) पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृह ध ज प ह हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां च परं सकं सेट ।) नवनमरी । प,
तृणेढि । (यथा भट्टि ।
“तृणेढु रामः सह लक्ष्मणेन ।”)
उ कारवीं । अनृशम् । प्र, तृंहति । इति
दुर्गादासः ।

तृ तरे । अभिभवे । प्लवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं तृणी अकं सेट ।) तरः ।
[illegible] । [illegible]
भाव । तरति नदीं [illegible] । तरति
[illegible] भावयेदुभ्य । तरति [illegible]
[illegible] । इति दुर्गादासः ।

ते च तथा । इति विकाण्डशेषः । (तौ ।
यथा [illegible] ।
“[illegible] तौ [illegible] ।
[illegible] इति [illegible] ।”)

तेज, [स] क्ली (तिज्यते [illegible]
[illegible] ।” [illegible]
[illegible] । इति [illegible] ।) दीप्तिः । (यथा
[illegible] ॥
“[illegible]
[illegible] ।”)
[illegible]
“[illegible]
[illegible] ।”)

पराक्रमः । (यथा, महाभारते । ३ । ७८ । ६ ।
“न मेघः सन्ति तेजो न शिव [illegible] ।
इति तान । [illegible] ।”)
रेतः । इति मेदिनी । से ५५ ॥ (यथा रघुः ।
“अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ॥”
“तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्
वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं
योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्तवेन ।”
“तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः स यदा
गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं
करोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं पृथिव्याकाश
धातुप्रायः कृष्णश्यामं तोयाकाशधातुप्रायो
गौरश्यामम् ।” इति सुश्रुते शारीरस्थाने
द्वितीयेऽध्याये । सारः । यथा सुश्रुते ॥ १ ॥
“रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजः
तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्र
सिद्धान्तात् ।”
“यत् परं तेज इति बहुलदर्शे सारः ।”
इति तट्टीका ।
शारीराग्निविशेषः । [illegible] । तद्यथा —
“तेजोऽप्याग्नेय [illegible] पच्यमानानां धातूनां
[illegible]
[illegible] भवति तेज [illegible]
[illegible]
भवति तत्र [illegible]
[illegible] ।”
इति च सुश्रुते [illegible] अध्याये ।)
लिङ्गः । ([illegible] यथा [illegible]
[illegible] ॥ १ ॥ ३१ ।
“तेजोऽसि [illegible]
[illegible]
[illegible] ।”
“[illegible]
[illegible] ।” इति [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । इति हेमचन्द्र ॥ ६ ॥ १३ ॥ [illegible]
[illegible] । विक्रमः । इति शब्दरत्नावली । [illegible]
[illegible] । यथा [illegible] ॥ ४ ॥ ६ ॥
“[illegible]
[illegible] ।”
[illegible] । यथा —
“[illegible]
[illegible] ।”
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

भाषापरिच्छेदः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ४३ ।
"ओजस्तेजो द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥"
शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ५२ ।
"तेजोऽपहारी बलहा मुदितोऽर्थोऽजितो-
ऽवरः ॥"

ह्रिसप्ततिसाध्यमौलिकाकायस्थानामन्यतमः । तत्र अकारान्तोऽयम् । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"खामः सोमो घर वैणोयो
वीदस्तेजश्चार्णव आशः ॥")

तेजःफलः, पुं, (तेजसे बलाय तेजःप्रदं वा फलमस्य ।) वृक्षविशेषः । तेजफल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । बहुफलः २ शाल्मलीफलः ३ स्तवकफलः ४ स्तेयफलः ५ गन्धफलः ६ कण्टवृक्षः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् । दीपनत्वम् । वातश्लेष्मारुचिनाशित्वम् । बालरक्षाकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेजनः, पुं, (तेजयति अग्निमिति । तिज + णिच् + ल्युः ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ मुञ्जः । भद्रमुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बाणादीनां फलके । यथा, मनुः । ७ । ९० ।
"न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥"
उद्दीपने, क्ली । यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने । २४ अध्याये ।
"सिरासुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम् ॥")

तेजनकः, पुं, (तेजयतीति । तिज + णिच् + ल्युः संज्ञायां कन् । यद्वा, तेजनेन फलकेन कायतीति । कै + कः ।) शरः । इत्यमरः ।२।४।१६२॥

तेजनी, स्त्री, (तेजयतीति । तिज + णिच् + ल्युः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मूर्व्वा । इत्यमरः । २ । ४ । ८३ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा गिर्द्दहनीति च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
पर्य्यायान्तरं यथा,—
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ (तेजवती । अस्या पर्य्यायाः यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तेजपत्रं, क्ली, (तेजयतीति । तिज + णिच् + अच् । तेजं पत्रमस्य ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तज इति तेजपात इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धजातम् २ पत्रम् ३ पत्रकम् ४ । इति शब्दरत्नावली । अस्य गुणाः । कफवाय्वर्शोहृल्लासारुचिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अमरोक्तपर्य्यायास्त्वक्पत्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥ तस्य नामगुणाः ।
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गं चोचं तथोत्कटम् ।
त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम् ॥
पित्तलं कफवातघ्नं कण्ड्वामारुचिनाशनम् ।
हृद्बस्तिरोगवातार्शःक्रिमिपीनसशुक्रहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तेजलः, पुं, (तेजति अतिशयेन पालयति शावकानिति । तेज पालने + बाहुलकात् कलच् ।) कपिञ्जलपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेजस्करं, त्रि, (तेजः करोतीति । तेजस् + कृ + टः ।) तेजोवृद्धिकारकद्रव्यम् । इति वैद्यकम् ॥

तेजस्विनी, स्त्री, (तेजो विद्यतेऽस्याः । तेजस् + विनिः स्त्रियां ङीप् ।) ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तेजवल्कल इति च । तत्पर्य्याया यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ॥"
अस्या गुणा यथा,—
"तेजस्विनी कफश्वासकाशास्यामयवातहृत् ।
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तेजस्वी, [न्] त्रि, (तेजोऽस्त्यस्येति । विनिः ।) तेजोयुक्तः । यथा,—
"महातपस्वी तेजस्वी ब्रह्मचारी च सुव्रती ।
गुरुहितोक्तं शास्त्रञ्च पठित्वान्यश्च पण्डितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
(इन्द्रस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १९८ । २९ ।
"शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ॥")

तेजितः, त्रि, (तिज + क्तः ।) तीक्ष्णीकृतः । शाणान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निशितः २ क्ष्णुतः ३ शाणितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ९१॥ शान्तः ५ शाणादिमार्ज्जितः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्ष्णुतः ७ निशातः ८ शितः ९ शातः १० । इति जटाधरः ॥

तेजीयान्, [स्] त्रि, (तेजो विद्यतेऽस्य । तेजस् + ईयसुन् ।) तेजोयुक्तः । यथा,—
"अज्ञानी पुरुषः शश्वज्जड़ितश्च स्वकर्म्मणा ।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्व्वभुजो यथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तेजोमन्थः, पुं, (तेजो मथ्नातीति । मन्थ + कर्म्मण्यण् ।) गणिकारिका । इति रत्नमाला ॥

तेजोरूपं, क्ली, (तेजः सर्व्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं यस्य ।) ब्रह्म । यथा,—
"अशरीरं विग्रहवदिन्द्रियवदतीन्द्रियम् ।
यद्साक्षि सर्व्वसाक्षि तेजोरूपं नमाम्यहम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तेजोवती, स्त्री, (तेजोऽस्त्यस्या इति । तेजस् + मतुप् मस्य वः ।) गजपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥ चविका । इति रत्नमाला ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजल इति तेजवल्कल इति च भाषा । तस्याः पर्य्यायगुणाः ।
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ।
तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् ॥
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
(अग्नेर्विमानम् । यथा, ब्रह्माण्डे ३८ अध्याये ।
"महाविमानं प्रथितं भास्वरं जातवेदसः ।
सा हि तेजोवती नाम हुताशस्य महात्मना ॥")

तेजोवृक्षः, पुं, (तेजोयुक्तो वृक्षः । अग्न्युत्पादकत्वादस्य तथात्वम् ।) क्षुद्राग्निमन्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेन, व्य, तद्धेतुना । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सेइ निमित्ते इति भाषा ॥

तेनः, पुं, (ते गौरी न शिवो यत्र ।) गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"तेनेति शब्दस्तेनः स्यात् मङ्गलानां प्रदर्शकः ।
ते शब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ॥
तेन माङ्गलिकश्चायं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥"

तेप, ऋ ङ कम्पे । च्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अतितेपत् । ङ, तेपते वृक्षः । तितेपे । इति दुर्गादासः ॥

तेमः, पुं, (तिम आर्द्रीभावे + भावे घञ् ।) आर्द्रीभावः । इत्यमरः । ३ । २ । २९ ॥

तेमनं, क्ली, (तिम + भावे ल्युट् ।) आर्द्रीकरणम् । व्यञ्जनम् । इति मेदिनी । ने, ७२ ॥

तेमनी, स्त्री, (तिम्यतेऽनेनेति । तिम + ल्युट् + ङीप् ।) चुल्लीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तेव, ऋ ङ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) देवनमिह क्रीड़ा । ऋ, अतितेवत् । ङ, तेवते । तेवते बालः कन्दुकेनेत्यमिति हलायुधः । देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

तेवनं, क्ली, (तेव्यते दीव्यते ऽस्मिन्निति । तेव क्रीड़ायाम् + अधिकरणे ल्युट् ।) केलिकाननम् । (भावे ल्युट् ।) क्रीड़ा । इति मेदिनी । ने, ७१॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतरामायणवचनम् ।
"तेवनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्त्वा वहूदकाः ॥")

तैक्ष्ण्यं, क्ली, (तीक्ष्णस्य भावः । तीक्ष्ण + ष्यञ् ।) तीक्ष्णता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ५ ।
"शौर्य्यमाशुक्रियाशास्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू ॥"
कठोरता । यथा, रामायणे । २ । २१ । ४४ ।
"तदेतां विसृजानार्य्यां क्षत्त्रधर्म्माश्रितां मतिम् ।
धर्म्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥"
क्रूरता । यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
"द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत् ॥"
"मात्सर्य्यं धर्म्मोत्साहाभिमानकोपक्रौर्य्याणि त्यजेत् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

तैजसं, क्ली, (तेजसो विकारः । तेजस् + "तस्य विकारः ।" ४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) घृतम् । इति स्मृतिः ॥ धातुद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।९।९९॥ (यथा, मनुः । ५ । १११ ।
"तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च ॥"
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।९।४६।१०३।
"तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्व्वमपाम्पतिः ।

र्भिषिक्तः सुरसैन्यवर्यो भरतर्षभ ।"
तैल समर्पिनि त्रि । यथा रघु । ११ । ४३ ।
तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये
मेयमाशु सदृशलोचन ॥)

तैजसः पुं (तेजसो विकारः । तजस्+अण् ।) सत्त्वप्रधानाहङ्कारविहितचैतन्यम् । यथा —
'इन्द्रियादापहित चैतन्यं तैजसो भवति तिलो भयात्म कारणोपहितत्वात् ।" इति वेदान्त सार ॥ (तैजसाहङ्कारविशेषः । यथा भाग वते । ३ । ५ । २८ ।
"सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्वन् समभूत्त्रिधा । वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ॥"
घोटकविशेषः । तन्नक्षणादिक यथा भोज राजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।
ये प्रोषयोगात् भवनेषु युक्ता
युक्ता निदान प्रोज्झत ब्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रलभ्या
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥"
सुमतिपुत्रः । यथा ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये ।
तैजसस्तत्सुतश्चापि प्रजापतिरमितजित ॥)

तैजसावर्तनी स्त्री (आवर्ततेऽत्र । वृत्+ल्युट् । स्त्रियां ङीप् । तैजसानां धातुरूपाणां सुवर्णादीनां आवर्तनी ।) मूषा । इत्यमरः । २ । १० । ३३ ॥ तैजसगलन सूची इति भाषा ।

तैतिलं क्ली करणादिकाः । करणाख्यमवयुक्तर सम् । तत्र जातफलं यथा —
कलासु दक्षो ललनाभिलाषी
सुगन्धिमाल्याभिरताभवः ।
धनी मनस्वी कुशलः सुशीलः
क्षेमे तैतिले करणे प्रसूतौ ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तैतिलः पुं गण्डकः । इति मेदिनी । ले ८८ ॥

तैत्तिरं क्ली (तित्तिरीणां समूहः । तित्तिरि+"खण्डिकादिभ्यश्च ।" ४ । २ । ४५ । इति अञ्) तित्तिरिगण । इत्यमरः । २ । ५ । ४१ । (यथा श्रीरामायणे ।२।१०० ।१३।
याबी मैरेयपूर्णानि भक्ष्याणि पेत्ता ।
पनी पैप्ता कैव बरणान्यायतैत्तिरे ॥")

तैत्तिरः पुं (तित्तिर एव । स्वार्थे अण् ।) तित्तिरिपक्षी । इति राजनिर्घण्टः । (अस्योपरि अकाशादमृताविभावकथामिह कथयेम तद्यथा "तित्तिरिश्च तैत्तिराः ।"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

तैत्तिरीयकः पुं तैत्तिरि तित्तिरिशाखाध्ययनकर्त्तरः । तत्तिरीयेनैव सि प्रोक्तं वा । ग्रन्थ । तस्य स्वार्थे कन् । तैत्तिरीयः । यजुर्वेदशाखाविशेषः । तत्तु कृष्णयजुर्वेदस्थानम् । इति शुक्लयजुर्विन् ॥)

तैत्तिरीयाः पुं (तित्तिरिणा प्रोक्ता । छण् ।) यजुर्वेदस्य शाखाविशेषः । यथा —
"वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।
यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहः क्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ।
याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् कियत् ।
चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ।
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया ।
विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ।
देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम् ।
ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ।
यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतया ददुः ।
तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ।
इति श्रीभागवतम् ॥

तैरश्ची स्त्री (तीरे नमतीति । नम+ड । तत स्वार्थे अण् । स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) स्पृक्काविशेषः । तत्पर्यायः । तैरश २ तैर ३ कुनीली ४ रामन ५ । अस्य गुणाः । शिशिर त्वम् । तिक्तत्वम् । व्रणनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलं क्ली (तैल तैलयत् स्नेहोऽस्यस्येति । अच् ।) सिह्लकः । इति रत्नमाला । (तिलस्य सत सर्षपस्य वा विकारः । तिल+ तस्य विकारः । ४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) तिलादिजातस्नेहः । यथा भावप्रकाशे ।
तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ॥'
तत्पर्यायः । स्नेहनम् २ स्नेहः ३ अभ्य ञ्जनम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८१ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । सूक्ष्मत्वम् । उष्णत्वम् । व्यवायित्वम् । पित्तकारित्वम् । बद्ध विण्मूत्रत्वम् । श्लेष्मकरत्वम् । सर्ववात विकारनाशित्वम् । मेधाग्निवर्द्धनत्वञ्च ।
मा न तैलात् परं किञ्चित् भवेच्च मारुत घ्नम् ।"
इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्वपुराणतैलस्य गुणः । महद्गुणत्वम् । किञ्चित्कटुत्वञ्च । वयसयोगे संस्कृततैलस्य सर्वरोगनाशित्वम् । अभ्यङ्गे युक्ततैलस्य गुणः । शरीरदार्ढ्यकारित्वम् । शिरःसुस्वरोम कूपधमनीद्वारा तृप्तिकारित्वम् । शिरः मस्तके अधिकतैलगुणाः । शिरःशूल नाशित्वम्पालित्यनाशित्वम् । केशानां दृढता कारित्वम् । कर्णपूरणे बधिरताप्रशमनता कारित्वम् इन्द्रियप्रसादादियुक्तिकारित्वञ्च । शिरःकर्ण तैलपूरणस्य गुणाः । मन्यादन्त शिरोबधिर्यादिमुक्तवैकल्यनाशक रोगनाशक त्वम् । सद्वैन तैलस्य गुणाः । प्रसादगुणयुक्त त्वम् इति राजवल्लभादि ॥ ॥

प्रान याति तत आह दुम्नी वदयी तथा ।
तैलमभ्यसे तैल तथा तैल विवर्जयेत् ॥"
इति कर्मलोचनम् ॥

"पुनरु माघष मैरे पश्चैन्नै पुष्पशालिनम् ।
चतुर्दशीस्थले तैलाभ्यङ्ग न विद्यते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥

वारविशेषे तैलाभ्यङ्गफलं यथा —
रवौ तापः सोमे शोभा कुजे मृत्युः बुधे धनं गुरौ धनहानिः शुक्रे शोकः शनौ दोषं पु ॥ ॥

अथ निषिद्धदिने तैलाभ्यञ्जनप्रत्यवाय ह्य विवेचनम् । रवौ कुजे गुरौ शुक्रे भूमि सुतः ज्वरम् । अत्र प्रमाणं यथा —
"रवौ ज्वर कुजे च मृत्यु ... ...
... ... दुःखदम् ।

अथवाभिभवति च गुरौ भार्गवे प्रोक्तदुःखं तैलाभ्यङ्गात्तनयमरणं सूमते दीर्घमायुः ।
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

वारादिविशेषे तदभ्यङ्गे गुणदोषौ यथा —
"सन्तापः कीर्तिरल्पायुर्धनं निधनमेव च ।
आरोग्यं सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गाद्भास्करादिषु ।
उत्तमेभिरतः प्रति प्रतिपद्यस्तु कार्पिते ।
तावत् कौशिकतिष्ठीता यावत्तैलं न सन्त्यजेत् ॥"
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥ ॥

अथ तैलवर्गः । तत्र तैलस्य स्वरूपनिरूपणम् ।
'तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ।
तत्तु वातहरं सर्वं विशेषात्तिलसम्भवम् ॥ ॥
अथ तिलतैलगुणाः ।
'तिलतैलं गुरु स्थैर्यं बलवर्णकरं परम् ।
व्यवायि विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ।
सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम् ।
वीर्योष्णं हिममस्पर्शं हरं रक्तपित्तकृत् ।
लेखनं बद्धविण्मूत्रं गर्भाशयविशोधनम् ।
दीपनं बुद्धिमेधाग्नि यवादि प्रमेहघ्नम् ।
श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुतास्करम् ।
त्वच्यं कायस्य चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ।
छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्चिते ।
भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते ।
तथाभिहतनिर्भुग्नमृगव्याघ्रादिविद्रुते ।
परिषेकाभ्यञ्जनस्नाने वस्ती काणादिपूरणे ।
तैलाभ्यङ्गादिषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥ ॥
ननु हरणविरहयोः कथं सामानाधिकरण्य मित्याह ।
"द्रव्यादिद्रव्यतया शीतं शुद्धं दृष्टव्यगुणम् ।
सहितमन्यत् हन्त कार्यं कुर्यात् तद्दयदहम् ।
तेन यत्तु मरुता योगवाहिमलमावृते ।
तैलं यथा रसं तेषु ... तैलं हन्त्यथम् ।
कषायस्वादुतीक्ष्णोष्णसरं स्निग्धञ्च यत् ।
यत्र प्रकृतं तैलं तैलं हन्यात् मरीचिम् ।
हर्तं पुरीषं बध्नाति बाधिनं तत् प्रकथयेत् ।
साधकं बाधकं चापि तैलं तैलगुणेरितम् ।
एतमस्मात् परं यत्र चौणकर्त्तं प्रमायते ।
तैलं पक्वमयं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ।"॥
अथ सर्षपतैलगुणाः ।
"दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु ।
लेखनं स्पर्शवीर्योष्णं तीक्ष्णं पित्तासृग्दूषकम् ।
कफमेदोऽनिलार्शोघ्नं शिरःकर्णामयापहम् ।
कण्डूकोठकृमिश्वित्रकुष्ठघ्नं कृमिघ्नम् ।
तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत् ।
राजिकयोः स्वल्पशब्द शाखलतारं द्वयौ ॥॥
अथ तारीतैलगुणाः ।
तौवरीयं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् ।
वर्षप्रदं कृमिकुष्ठकण्डूहरं त्वग्दोषजित् ।
मेदोऽनिलापहं चापि व्रणापहं परम् ॥ ॥
अथ निम्बतैलगुणाः ।
"अथ निम्बतैलमायर्त तिक्तं तरक्तिन्द्य ।
कटुपाकमत्युष्णं कटु वातहरं गुरु ।

मलक्रद्रसतः स्वादु ग्राहि लग्दोषहृत् श्रयम् ।
वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे ॥
अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ॥
अथ वरटतैलगुणाः ।
कुसुम्भतैलमम्लं स्वादुष्णं गुरु विदाहि च ।
चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ ॥
अथ खाखसबीजतैलगुणाः ।
तैलं खाखसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम् ।
वातहृत् कफहृच्छीतं स्वादुपाकरसञ्च तत् ॥ ॥
अथ एरण्डतैलगुणाः ।
एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु ।
वृष्यं त्वच्यं वयःस्थायि मेधाकान्तिबलप्रदम् ॥
कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम् ।
विस्रं स्वादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरम् ॥
विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलहृत् ।
हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटीग्रहान् ॥
वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन् ।
आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेसरी ॥ ॥
अथ रालतैलगुणाः ।
तैलं सर्ज्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामाकृमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥ ॥
अथ सर्व्वतैलगुणाः ।
तैलं स्वयोनिगुणकृद्वाग्भटेनाखिलं मतम् ।
अतः शेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिवत् ॥
इति भावप्रकाशे तैलवर्गः ॥ ॥
अथ पुराणतैलगुणाः ।
"यामं कल्ककषायवीर्य्यमखिलं चूर्णेषु पक्षत्रयं
पक्वान्नान् घृतमोदकौ सहगुडौ मासत्रयं गुग्गुलोः ।
विद्वानां रसभस्मनां सुविपुलं वीर्य्यन्तु वर्षत्रयं
किञ्चिन्न्यूनविवर्ज्जितं गुणपरं तैलं पुराणं महत् ॥"
इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥

तैलकं, क्ली, (स्वल्पं तैलम् । अल्पार्थे कन् ।) अल्पपरिमाणतैलम् । इति व्याकरणम् ॥

तैलकन्दः, पुं, (तैलप्रधानः कन्दः ।) कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । द्रावककन्दः २ तिलाङ्कितदलः ३ करवीरकन्दसंज्ञः ४ तिलचित्रपत्रकः ५ । अस्य गुणाः । लोहद्रावित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातापस्मारविषशोफनाशित्वम् । रसस्य बन्धकारित्वम् । देहसिद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलकारः, पुं, (तैलं करोतीति । कृ+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । कलु इति भाषा । स कोटकस्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ तत्पर्य्यायः । घूसरः २ चाक्रिकः ३ तैली ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६२ ।
"स्नेहमयान् पीड़यतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य ।
चालयति माधिवानपि यः स कुलालः परं चक्री ॥"
यात्राकालेऽस्य दर्शनममङ्गलसूचकम् । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
"ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ॥"
"कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ॥")

तैलकिट्टं, क्ली, (तैलस्य किट्टं मलम् ।) तैलमलम् । खलि इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पिण्याकः २ खलिः ३ तैलकल्कजः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । गौल्यत्वम् । कफवातप्रमेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलङ्गः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
"श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः ।
तैलङ्गदेशो देवेशि ! ध्यानाध्ययनतत्परः ॥")

तैलचौरिका, स्त्री, (तैलस्य चौरिकेव । चौरवत् तैलपानादस्यास्तथात्वम् ।) तैलपायिका । इति शब्दरत्नावली ॥

तैलद्रोणी, स्त्री, (तैलपूर्णा द्रोणी ।) कण्ठपर्य्यन्तमज्जनार्थतैलपूर्णकाष्ठादिनिर्म्मितपात्रविशेषः । तत्रावस्थितिगुणाः । वातरोगवाक्क्षुण्णरोगपङ्गुवाधिर्य्यमिम्मिनगद्गदधनञ्जसम्भपृष्ठप्रचलितपवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवाभङ्गापतन्त्रचयरुधिरभवमन्त्रलक्ष्मवसिरोरोगेषु शस्तत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

तैलपर्णकं, क्ली, (तैलं तैलयुक्तमिव पर्णमस्य । कप् ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

तैलपर्णिकं, क्ली, (तैलयुक्तं पर्णमस्यास्य । यद्वा, तिलपर्णी वृक्ष उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति । ठन् ।) हरिचन्दनम् । इत्यमरः । २।६।१३१ ॥ चन्दनविशेषः । तत्तु तिलपर्णवृक्षजातं धवलं सुशीतलम् । इति भरतः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वृक्षविशेषे, पुं । यथा, हरिवंशे । २२३ । ६८ ।
"कदम्बाश्चैव भव्याश्च दाड़िमा वीजपूरकाः ।
कालीयका दुकूलाश्च हिङ्गवस्तैलपर्णिकाः ॥")

तैलपर्णी, स्त्री, (तिलपर्णे वृक्षे जातः । "तत्र जातः ।" ४ । ३ । २५ । इत्यण् ततो ङीप् ।) चन्दनम् । श्रीवासः । (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"तैलपर्णी दधित्याख्यः पिण्याको रक्तशीर्षकः ।
वेष्टो रसाङ्गः श्रीवासः श्रीपिष्टसरलद्रवौ ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिह्लकः । इति मेदिनी । णे, ६६ ॥

तैलपा, स्त्री, (तैलं पिवतीति । पा पाने+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) तैलपायिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलपायिका, स्त्री, (तैलं पिवतीति । पा+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) कीटविशेषः । तेलापोका इति आरसुला इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पयोष्णी २ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ तैलचौरिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तैलपा ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलाम्बुका ५ खजाधारा ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७४ । १११ ।
"गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः ।
गृहेष्वेते न पापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥")

तैलपिपीलिका, स्त्री, (तैलप्रिया पिपीलिका ।) पिपीलिकाभेदः । तत्पर्य्यायः । उदया २ कपिजाह्विका ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलफलः, पुं, (तैलप्रधानं फलं यस्य ।) इङ्गुदी । विभीतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलभाविनी, स्त्री, (तैलं भावयति सद्गन्धं करोतीति । भू+णिच्+णिनि+ङीप् ।) जातीपुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलमाली, स्त्री, (तैलानां माला समूहो यत्र । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) वर्त्तिः । इति शब्दमाला ॥

तैलम्पाता, स्त्री, (तिलपातोऽस्यां वर्त्तते । "घञः सास्यां क्रियेति ञः ।" ४ । २ । ५८ । इति ञः । "श्येनतिलस्य पाते ञे ।" ६ । ३ । ७१ । इति मुम् ।) स्वधा । तिलपातोऽस्यां स्वधायां सा । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥

तैलसाधनं, क्ली, (तैलं साधयति निष्पादयति सुगन्धीकरोतीति । साध+णिच्+ल्युः ।) गन्धद्रव्यविशेषः । काकला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकोलम् २ कोलकम् ३ गन्धाकुलम् ४ कक्कोलकम् ५ कोषफलम् ६ इति शब्दचन्द्रिका ॥

तैलस्फटिकः, पुं, (तैलाक्तः स्फटिक इव । स्वच्छत्वात् तथात्वम् ।) रत्नमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३४ ॥

तैलागुरु, क्ली, (तैलाक्तमिव अगुरु ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलाटी, स्त्री, (तैलेन तैलप्रदानेन अटति दूरीभवतीति । अट गतौ+अच्+गौरादित्वात् ङीष् ।) वरटा । इति हेमचन्द्रः । ४।२८१ ॥

तैलाम्बुका, स्त्री, (तैलं अम्बु जलमिव पेयं यस्याः । कप् । टाप् च ।) तैलपायिका । इति जटाधरः ॥

तैलिकः, पुं, (तैलं पण्यत्वेनास्त्यस्य । तैल+ठन् ।) तैलकारः । इति व्याकरणम् ॥ (अस्य अपाङ्क्तेयत्वमुक्तम् । यथा, मनुः । ३ । १५८ ।
"समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥")

तैलिनी, स्त्री, (तैलं भक्ष्यत्वेन आश्रयत्वेन वा अस्त्यस्येति । तैल+इनि+ङीप् ।) कीटभेदः । तत्पर्य्यायः । तैलकीटः २ धङ्ग्निन्या ३ दद्रुनाशिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशावर्त्तिः । इति शब्दमाला ॥

तैलिशाला, स्त्री, (तैलिनस्तिलसम्बन्धिनस्तैलकारस्य वा शाला गृहम् ।) यन्त्रगृहम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६३ ॥ घाणिघर इति भाषा ॥

तैली, [न्] पुं, (तैलं निष्पाद्यत्वेन पण्यत्वेन वास्त्यस्येति । तैल+इनिः ।) तैलकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८१ ॥ तैलसम्बन्धिनि, त्रि ॥

तैलीनं, क्ली, (तिलानां भवनं क्षेत्रम् । तिल+ "विभाषा तिलमाषेति ।" ५ । २ । ४ । इति यस्य खञ् ।) तिलक्षेत्रम् । इत्यमरः ।२।६।७।
(यथाच शब्दरत्नावल्याम् ।
"तिलोद्भवोचितं यत्तु तिलं तैलीनमित्यपि ।")

तैषः, पु, (तैषी तिष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन्निति । तैषी+"साऽस्मिन् पौर्णमासीति ।" ४ । २ । २१ । इत्यण् ।) पौषमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ । (तिष्यनक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि । "तैषमहः । तैषी रात्रिः ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ।)

तैषी, स्त्री, (तिष्येण नक्षत्रेण युक्ता । "नक्षत्रेण युक्तः कालः ।" ४ । २ । ३ । इत्यण् । "तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम् ।" इति यलोपः । ङीप् ।) पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी । इति मुग्धबोधम् ॥

तोकं, क्ली, (तौति पूरयति गृहमिति । तु पूर्त्तौ +बाहुलकात् कः ।) अपत्यम् । पुत्त्रो दुहिता च । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६४ । १४ ।
"तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥"
शिशुः । बालकः । यथा, भागवते । २ । ७ । २७ ।
"तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकाया-
स्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः ॥")

तोक्मं, क्ली, कर्णमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मेघः । इत्यजयपालः ॥

तोक्मः, पु, (तकन्ति हसन्ति आनन्दिता भवन्ति लोका अनेनेति । तक+बाहुलकात् मः ओत्वञ्च ।) हरिद्यवः । अपक्वयवः । इत्यमरः । २ । ९ । १६ । ("यवास्तोक्मा: भृष्टव्रीहयो लाजाः ।" इति वाजसनेयसंहितायां महीधरः । १९ । १ ॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गोऽयम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १९ । १३ ।
"दीक्षायै रूपं शष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्मानि ॥")
पलाशाद्यङ्कुरः । यथा,—
"पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ।
गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते ॥"
इति श्रीभागवते । १० । २२ । २५ ॥
"निर्यासो घनरसः तोक्माः पलाशाद्यङ्कुराः ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

तोटकं, क्ली, द्वादशाक्षरपादच्छन्दः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (अस्य लक्षणादिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तोड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अतुतोडत् । अनादरो-ऽनादरः । इति दुर्गादासः ॥

तोत्त्रं, क्ली, (तुद्यते ताड्यतेऽनेनेति । तुद+"दाम्नी-शसयुयुजस्तुतुदेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् ।) गवादिताडनदण्डः । पाँचनी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३
गजस्य तोदनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वेणुकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥ वैणुकम् ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४० । ४१ ।
"न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः ।
मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्त्रैर्नुन्न इव द्विपः ॥")

तोदः, पु, (तुद व्यथे+भावे घञ् ।) व्यथा । इति रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । ३ । १८ । ६ ।
"तोदं मृषन्निरगादम्बुमध्याद्-
ग्राहाहतः सकरेणुर्यथेभः ॥"
तुदतीति । तुद+अच् । पीड़ादायके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ११ ।
"याहि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्य्योरीशानः ॥"
"तोदस्तोदकः ।" इति सायनः ॥)

तोदनं, क्ली, (तुद्यतेऽनेनेति । तुद+करणे ल्युट् ।) तोत्त्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । १२ ॥ (तुद+भावे ल्युट् ।) व्यथा । इति मेदिनी ॥ ने, ७३ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २२ ।
"तोदनभेदनताड़नच्छेदनायमनमन्थनेत्यादि ॥"
वृक्षविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ४६ ।
"क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादननोदनतिन्दुकबकुल-
धन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषकगाङ्गेरुकी-
पुष्करवर्त्तिबिल्वबिम्बीप्रभृतीनि ॥")

तोमरः, पु क्ली, (तुम्यति हिनस्तीति । तुम्य+ बाहुलकात् अरप्रत्ययेन साधुः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्तम् । ३ । १३१ ।) अस्त्रविशेषः । शावली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शर्व्वला २ । इत्यमरः । २ । ८ । ९३ ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । २९ ।
"गदाभिः पट्टिशैः शूलैश्चक्रैश्च शक्तितोमरैः ॥")
हस्तक्षेप्यशराद्यस्त्रः । इति महाभारतटीका ॥ शायँश इति भाषा ॥ (अस्य आकृत्यादिकमुक्तं वैशम्पायनेन तद्यथा,—
"तोमरः काष्ठकायः स्यात् लौहशीर्षः सपुच्छवान् ।
हस्तत्रयोन्नताङ्गश्च रक्तवर्णस्तवक्रगः ॥"
शार्ङ्गधरेण तु,—
"फलवत् शीर्षदेशः स्यात्तोमरश्चायसस्तथा ॥"
वैशम्पायनोक्तान्यस्य कार्य्याणि यथा,—
"उद्धानं विनिवृत्तिश्च वेधनञ्चेति तत्त्रिकम् ।
चलितं शस्त्रतत्त्वज्ञाः कथयन्ति नराधिपाः ॥"
अग्निपुराणोक्तधनुर्व्वेदमतेऽस्य कार्य्याणि यथा,
"दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तम ! ।
ऋजुपक्षेषुणा पातं तोमरस्य प्रकीर्त्तितम् ॥"
जनपदविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२० । ५७ ।
"तोमरान् भेदयन्ती च हंसमार्गान् सम्हुहुकान् ॥"
नवाक्षरच्छन्दोविशेषे, क्ली । शब्दार्थचिन्तामणिधृतं तल्लक्षणादिकं यथा,—
"प्रथमं सकं विनिधाय
जगणद्वयञ्च निधाय ।
कुरु तोमरं सुखकारि
मदिरोत्सवप्रविहारि ॥"
उदाहरणम्,—
"सखि ! मादृशे मधुमासि
व्रज सत्वरं किमिहासि ।
सहते न किं विहरामि
किमु पावकं प्रविशामि ॥")

तोमरधरः, पुं, (तोमरं धरतीति । धृ+अच् । यद्वा, तोमरस्य अस्त्रविशेषस्य धरः ।) अग्निः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तोमरिका, स्त्री, (तोमर+संज्ञायां कन् । स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् अत इत्वञ्च ।) तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥

तोयं, क्ली, ("तवतेर्वृद्धिकर्म्मणः+'अघ्न्यादयश्च ।' उणां ४ । १०८ । इति यत्प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः । वर्द्धते वर्षासु । 'तुदति तोयम्' इति क्षीरस्वामी । तुदतेः पूर्व्ववत् यत्प्रत्यये निपातनात् दकारलोपे गुणः । यद्वा, तुदिः सौत्र आवरणार्थः ।" इति निघण्टुनिर्व्वचने देवराजयज्वा । १ । १२ । ९२ ।) जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । २९ ।
"तथा ततमिदं तोयं तदाधारञ्च तिष्ठति ॥"
पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रम् । जलदैवतत्वादस्य तथात्वम् ॥)

तोयकामः, पुं, (तोयं जलं कामयते इति । कम्+अण् ।) परिव्याधः । जलवेतसः । इति जटाधरः ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥

तोयकृच्छ्रं, क्ली, (तोयेन तोयमात्रपानेन यत् कृच्छ्रं व्रतम् ।) जलमात्रपानरूपव्रतविशेषः । इति मिताक्षरा ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
"मूलकृच्छ्रं स्मृतं मूलैस्तोयकृच्छ्रं जलेन तु ॥")

तोयडिम्भः, पुं, (तोयस्य जलस्य डिम्भ इव ।) घनोपलः । इति हारावली । ५८ ॥

तोयदः, पुं, (तोयं ददातीति । दा+कः ।) मेघः । (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ४ । ५३ ।
"यदा क्षोणी स्वल्पफला तोयदाः स्तोकवर्षिणः
अवन्ध्यफलिनो वृक्षास्तदैव प्रबलः कलिः ॥")
मुस्तकम् । घृते, क्ली । इति मेदिनी । दे, ३० ॥ जलदातरि त्रि ॥ (यथा, महाभारते शान्तिपर्व्वणि ।
"तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीत् मनुः ॥")

तोयधरः, पु, (तोयं जलं धरतीति । धृ+अच् । तोयस्य धरो वा ।) मेघः । मुस्ता । सुनिषण्णकशाकः । इति मेदिनी । रे, २६५ ॥ (जलधारिणि, त्रि । यथा, रामायणे । २।९३।१० ।
"स्रवन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्व्वतधातवः ।
नीला इवातपापाये तोयन्तोयधरा घनाः ॥")

तोयधिः, पुं, (तोयानि धीयन्तेऽत्र । धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः । धातो लोपः ।) समुद्रः । इति पुराणम् ॥ (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये । ३० ।
"समन्तात् मेरुमध्यात्तु तुल्यभागेषु तोयधिः ॥")

तोयधिप्रियं, क्ली, (प्रीणातीति । प्री+"इगुपधेति ।" ३।१।१३५। इति कः । तोयधिः प्रियो यस्य ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तोयनिधिः, पुं, (तोयानि निधीयन्तेऽत्र । नि+धा+किः । तोयानां निधिर्वा ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । १ । १ ।

"पूर्व्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥")

तोयपिप्पली, स्त्री, (तोये जले पिप्पलीव ।) काँचड़ा इति ख्यातजलजशाकभेदः । तत्पर्य्यायः । लाङ्गली २ शारदी ३ शकुलादनी ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥

तोयपुष्पी, स्त्री, (तोयेन बहुजलप्रदानेन पुष्पाणि यस्याः ।) पाटलादृचः । इति शब्दमाला ॥

तोयप्रसादनं, क्ली, (प्रसादयतीति । प्र+सद्+णिच्+ल्युः । तोयस्य प्रसादनम् । यस्य फलयोगेन जलस्य निर्म्मलत्वं भवतीति तथात्वम् ।) कतकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

तोयप्रसादनफलं, क्ली, (तोयप्रसादनस्य तोयप्रसादनाय वा फलम् ।) कतकफलम् । इति रत्नमाला ॥

तोयफला, स्त्री, (तोयप्रधानं फलं यस्याः ।) इर्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तोयवल्ली, स्त्री, (तोये जलप्रधानस्थाने वल्ली लता-सन्ततिर्यस्याः ।) कारवेल्लः । इति रत्नमाला ॥ उच्छे इति भाषा ॥

तोयशुक्तिका, स्त्री, (तोयजाता शुक्तिका । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तोयसूचकः, पुं, (तोयं जलवर्षणं सूचयति रवेणेति । सूच्+ण्वुल् ।) भेकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तोयाधिवासिनी, स्त्री, (तोयं जलप्रधानस्थलं अधिवसतीति । अधि+वस+णिनिः । यद्वा, तोयेन अधिवास इव संस्कारोऽस्यस्येति । इनिः ।) पाटलादृचः । इति रत्नमाला ॥ तोयादिवासिन्यपि पाठः ॥ (पाटलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तोरखं, क्ली, (तोलयति उन्नमयति मस्तकमिति । तुल+ल्युः । लस्य रः ।) कन्धरा । कण्ठी । इति हारावली । १७४ ॥

तोरणः, पुं क्ली, (तुवोर्त्ति त्वरया गच्छत्यनेनेति । तुर त्वरणे + करणे ल्युट् ।) बहिर्द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १६ ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ३ ।

"भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥")

सलद्वाराद्यद्वारम् । इति कौण्टादयः ॥ द्वाराग्रे निखातसमयोरुपरिनिबद्धं नानावस्त्ररत्नादिमयं धनुराकारं यवस्तं तत् तोरणमिति वहवः ॥ उपरिसंगादियुक्तस्तम्भादिद्वयनिर्म्मितपुरादिबहिर्द्वारम् । इति माघः ॥

वन्दनमालेति ख्यातं इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (महादेवे, पुं । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११७ ।

"तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥")

तोलं, क्ली पुं, (तुल्यते परिमीयते इति । तुल+कर्म्मणि घञ् ।) तोलकम् । यथा,—

"एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम् ।
इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम् ॥"

इत्यागमः ॥

तोलकं, क्ली पुं, (तोलमेव+स्वार्थे कन् ।) माषद्वयमानम् । इति शब्दमाला ॥ अशीतिरक्तिपरिमाणम् । तत्तु षोड़शमाषकः पञ्चवतिरक्तिपरिमाणश्च । तोला इति भरि इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कोलम् २ क्षुद्रम् ३ वटकम् ४ कर्षार्द्धम् ५ । इति वैद्यकपरिभाषा । कर्षम् ६ । इति लीलावती ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे वृहज्ज्वरान्तके ।

"रसं गन्धं तोलकञ्च जातीकोषफले तथा ।"

"किराततिक्तकं चार्लं तोलकञ्च समाहरेत् ॥")

तोषः, पुं, (तुष सन्तोषे+भावे घञ् ।) तुष्टिः । इति धरणिः ॥ (यथा,—

"देवश्च परमं तोषं जगाम च सहोमया ॥"

इति हरिवंशे । १७३ । १३ ॥

स्वायम्भुवमन्वन्तरगततुषितानां देवानामन्यतमः ॥ यथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।

"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिड़स्पतिः ।
इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥")

तौक्षिकः, पुं, धनूराशिः । इति दीपिका ॥ (यथा, दीपिकायाम् ।

"क्रियतावुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययूककौर्प्याख्याः ।

तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम् ॥")

तौतातिकं, क्ली, (तुतातेन निर्वृत्तम् । तुतात+"तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।) तुतातभट्टकृतशास्त्रम् । यथा,—

"नैवाश्रावि गुरोर्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम् ।
तत्त्वं ज्ञातमहो न शालिकगिरां वाचस्पतेः का कथा ॥"

इति प्रबोधचन्द्रोदयः । २ । ३ ॥

तौतिकं, क्ली, मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तौतिकः, पुं, शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तौर्य्यं, क्ली, (तूर्य्ये मुरजादौ भवम् । तूर्य्य+अण् ।) तूर्य्ये मुरजादौ भवं शब्दरूपम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तौर्य्यत्रिकं, क्ली, (त्रयोऽंशा यस्य तत् । त्रि+"संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।" ५।१।२२ । इति कन् । तौर्य्योपलक्षितं त्रिकम् ।) नृत्यगीतवाद्यमिदं समुदितं त्रयं नाट्यञ्च । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥ नटसम्बन्धि नृत्यगीतवाद्यमिति त्रयम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

(यथा, मनुः । ७ । ४७ ।

"मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥")

विष्णुगृहे गीतवाद्यनृत्यफलं यथा,—

"गायन्ते ये प्रकुर्व्वन्ति मम कर्म्मपरायणाः ।
तेषां यद्भवत् फलं भूमे ! शृणुष्व गदतो मम ॥
यावन्ति चाक्षराण्येव गीयमाने यशस्विनि ! ।
तावद्वर्षसहस्राणि इन्द्रलोके महीयते ॥
रूपवान् गुणवान् सिद्धः सर्व्ववेदविदां वरः ।
नित्यं पश्यति वै वज्रपाणिं देवं न संशयः ॥
मद्भक्तश्चैव जायेत इन्द्रलोकगणे स्थितः ।
सर्व्वकर्म्मगुणश्रेष्ठस्तत्रापि मम पूजकः ॥
इन्द्रलोकात् परिभ्रष्टो मम गीतपरायणः ।
प्रमुक्तः सर्व्वसंसारान्मम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति सुश्रोणि ! कौमुद्याश्चैव द्वादशीम् ।
सर्व्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति गीतानि मम जागरणे सदा ।
सर्व्वसङ्गात् प्रमुक्तो वै मम लोकाय गच्छति ॥
एतत्ते कथितं देवि ! गायनस्य फलं महत् ।
यस्य गीतस्य शब्देन तरेत् संसारसागरम् ॥ * ॥
वादित्रस्य प्रवक्ष्यामि तत् शृणुष्व वसुन्धरे ! ।
प्राप्तवान्मनुजो येन देवेभ्यः समतां स्वयम् ॥
सम्यक्तालप्रयोगेण सन्निपातेन वा पुनः ।
नववर्षसहस्राणि नववर्षशतानि च ॥
कुवेरभवनं गत्वा मोदते वै यदृच्छया ।
कुवेरभवनाद्भ्रष्टः स्वच्छन्दगमनालयः ॥
शम्यादितालसम्पातैर्मम लोकाय गच्छति ॥ * ॥
नृत्यमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।
मनुजा येन गच्छन्ति छित्त्वा संसारसागरम् ॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
पुष्करद्वीपमासाद्य स्वच्छन्दगमनालयः ॥
फलं प्राप्नोति सुश्रोणि ! मम कर्म्मपरायणः ।
रूपवान् गुणवान् शूरः शीलवान् सुपथे स्थितः ॥
मद्भक्तश्चैव जायेत संसारपरिमोचितः ॥ * ॥
यस्तु जागरतो नित्यं गीतवाद्येन नर्त्तकः ।
जम्बुद्वीपं समासाद्य राजराजस्तु जायते ॥
सर्व्वकर्म्मसमायुक्तो रचिता वै महीपतिः ।
मद्भक्तश्चैव जायेत मम कर्म्मपरायणः ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

तौलं, क्ली, (तुला एव । स्वार्थे अण् । स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेरस्य क्लीवत्वम् ।) तुला । तुलाराशौ, पुं । तौली । इति ज्योतिषम् ॥

तौलिकः, पुं, (तुल्या तुलिकया जीवतीति । तुलि+ठक् ।) चित्रकारः । इति शब्दमाला ॥ (तुलानिर्वृत्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १३ अध्याये ।

"शतं शतं तुलायाश्च सहस्रं शततौलिके ॥")

तौलिकिकः, पुं, (तुलिकया जीवतीति । तुलिका+ठक् ।) चित्रकारः । तत्पर्य्यायः । रङ्गाजीवः २ चित्रकृत् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८५ ॥ तौलिकः ४ । इति शब्दमाला ॥

तौषारं, क्ली, (तुषारस्येदम्। तुषार+"तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण्।) तुषारजलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारे। १। ३१।
"पारं क्षारं तौषारं पिबति॥")

त्यक्तं, त्रि, (त्यज्यते स्मेति। त्यज हानौ+क्तः।) त्यक्तव्यम्। तत्पर्य्यायः। हीनम् २ विधुतम् ३ समुज्झितम् ४ धूतम् ५ उत्सृष्टम् ६। इत्यमरः।३।१।१०७॥ विनाशितम् ७ विरहितम् ८ विमुक्तम् ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रामायणे। २। ३०। २।
"त्यक्तभोगान् मे रामस्य वने वसति कोशलः।
किं कार्य्यमनुपाभिन त्यक्तभुक्त गमेन,॥")

त्यज, औ हानौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) औ, अत्याक्षीत्। हानि-र्वर्जनम्। त्यजति दुर्जनं बुधः। इति दुर्गादासः॥

त्यजनं, क्ली, (त्यज+भावे ल्युट्।) त्यागः। वर्जनम्॥

त्यद् [द्] त्रि, (त्यजति सर्वमिति। त्यज+"त्यजितनियजिभ्यो डित्।" उणा० १। १३१। इति अदि स च डित्।) सः। स इति भाषा। अस्य पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयो रूपं स्यः, स्या। नपुंसके त्यत्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। ६१। ४।
"स्य इ वर्द्धिन्न चोरी शचा वृषं वज्रमिन्द्र वृषकर्म्मशुष्ट॥")

त्यत्, [द्] क्ली, (त्यज+"त्यजितनियजिभ्यो डित्।" उणा० १। १३१। इति अदि, स च डित्।) वायुः। आकाशः। यथा,—
"सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं
सत्यस्य योनिं निहितञ्च सत्ये।
सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं
सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः॥"
इति भागवते। १०। २। २६॥
"सत्यव्रतमिति। सत्यं व्रतं सङ्कल्पो यस्य तम्। सत्यपरं सत्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिन् तम्। [illegible]

तयोर्द्वितयं [illegible] सत्यमिति आह। एवं सत्यरूपत्वेन प्रपत्तव्यं त्वां वयं शरणं प्रपन्ना इत्यर्थः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

त्यागः, पुं, (त्यज+घञ्।) दानम्। इत्यमरः। २। ७। २९॥ (यथा, रघुः। १। ७।
"त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्॥")
वर्ज्जनम्। इति मेदिनी। गे, ८॥ (यथा, मनुः। ८। ३८९।
"न माता न पिता न स्त्री न पुत्त्रस्त्याग-मर्हति॥")
विशेषिगुणः। इति शब्दरत्नावली॥ सर्व-कर्म्मफलत्यागरूपकर्म्मम्। यथा,—
"काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः।
सर्व्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः॥
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्मनीषिणः।
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति चापरे॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्त्तितः॥
यज्ञो दानं तपः कर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्॥
एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्॥
नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः॥
दुःखमित्येव यत् कर्म्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥
कार्य्यमित्येव यत् कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्जुन।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। २-९॥
(त्रि, दाता। यथा, ऋग्वेदे। ४। २४। ३।
"मिथो यत्त्यागमुभयासो अग्मन् नरः तोकस्य तनयस्य सातौ॥"
"उभयास उभये यजमानाः तोकस्य त्यागं त्यागकर्त्तारं दातारमिन्द्रं यदा तु उभयचरन्ति॥"
इति सायनः॥)

त्यागिमः, त्रि, (त्यागेन निर्वृत्तः। भावप्रत्ययान्तादि-मप्॥) त्यक्तः। त्यागेन निर्वृत्तः। इति व्याकरणम्॥

त्यागी, [न्] त्रि, (त्यजतीति। त्यज+"सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च।" ३। २। १४२। इति घिनुण्।) दाता। (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। २५६।
"त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गरुचिर्जनो गुणी भवति॥")
शूरः। इति मेदिनी। ने, ७१॥ वर्ज्जनशीलः। यथा,—
"यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥"
इति भगवद्गीता। १८। ११।
कर्म्मफलत्यागवान्। यथा,—
"न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः॥
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १८। १०-११॥

त्याज्यः, त्रि, (त्यज्यते इति। त्यज+कर्म्मणि ण्यत्। "त्यजेश्च।" इति ७। ३। ६६। इत्यत्र वार्त्तिकोक्त्या न कुत्वम्।) त्यागार्हः। वर्ज्जनीयः। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।
"तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्म्मस्य विक्रयः॥"
(यथा च देवीभागवते। १। ११। ४८।
"नारायणसुता च यथा न तु तथा गुरौ।
यद्गत्वा कर्तुं त्याज्या धर्मार्थी व्यापदस्तथा॥")

त्रक, ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) दन्त्यवर्गादिः। ङ, त्रङ्कते। ङ, त्रङ्कते। इति दुर्गादासः॥

त्रख, ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) ङ, त्रङ्खति। इति दुर्गादासः॥

त्रङ्कः, पुं क्ली, (त्रङ्कन्ति ग्रामादिकं गच्छन्तीति। त्रकि+घञ्।) पुरविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रद, ङ चेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) दन्त्यवर्गादिः। ङ, त्रन्दति। इति दुर्गादासः॥

त्रप, ऊ ष लि ङ ह्रिये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-वेट्।) ऊ, त्रपिता त्रप्ता। ष, त्रपा। लि, त्रपयति लापयति। ङ, त्रपते। ह्रिर्लज्जायाम्। इति दुर्गादासः॥

त्रपा, स्त्री पुं, (त्रपते इति। त्रप+"षिद्भिदादिभ्योऽङ्।" ३। ३। १०४। इत्यङ्। टाप्।) लज्जा। इत्यमरः। १। ७। २३॥ (यथा, दशकुमारे।
"गोत्रं सर्व्वदैवत्यगुणाभावादयाश्च त्रपा-
मन्त कर्णिकचूडक विशति बाणास्यं यामन॥"
त्रपते लज्जया त्रप्यते। त्रपति त्रप्यते वा अत्।) कुलटा। इति मेदिनी। पे, ४॥ कुलम्। कीर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

त्रपाकः, पुं, (त्रपते लज्जते इति। त्रप+"खाकः स्वाङ्गे।" १। २१८। इति उणादिकोष-टीकाधृतसूत्रात् आकः।) धातुविशेषः। रङ्गादिकोषः॥

त्रपारण्डा, स्त्री, (त्रपायां रण्डेव। लज्जाहीन-त्वादेव तथात्वम्।) वेश्या। इति जटाधरः॥

त्रपिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन तृप्रः। तृप्र+"अतिशायने तमबिष्ठनौ।" ५। ३। ५५। इति इष्ठन्। "प्रियस्थिरेति।" ६। ४। १५७। इति तृप्रस्य त्रप-आदेशः।) अतितृप्तः। इति मुग्धबोधम्॥

त्रपीयान् [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन तृप्रः। तृप्र+"द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ।" ५। ३। ५७। इति ईयसुन्। "प्रियस्थिरेति।" ६। ४। १५७। इति तृप्रस्य त्रबादेशः।) त्रपिष्ठः। इति व्याकरणम्॥

त्रपु, क्ली, (त्रपते अग्निसम्पर्केण लज्जते इव । त्रप +"शृस्वृस्निहित्रप्यसीति ।" उणा । १ । ११ । इति उः ।) सीसकम् । रङ्गम् । इति मेदिनी । पे, ६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८५ ।

"कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।
न स विरौति न चापि च शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥")

त्रपुः, [स्] क्ली, (त्रपते वह्निं प्राप्य लज्जते इव । त्रप+"उस् खलपादेः स तु कित् ।"२।४६० । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उस् ।) रङ्गम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, वृहद्भावप्रकाशे ।

"भौमे त्रपुः शनौ लौहं राहावश्मानि कीर्त्तयेत् ॥"

रङ्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्रपुकर्क्कटी, स्त्री, (त्रपुवत् शुभ्रा कर्क्कटी ।) त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रपुटी, स्त्री, सूक्ष्मैला । इति रत्नमाला ॥

त्रपुलं, क्ली, (त्रपते वह्निसंसर्गेण लज्जते इव । त्रप+बाहुलकात् उलच् ।) रङ्गम् । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥

त्रपुषं, क्ली, (त्रप+बाहुलकादुषः ।) रङ्गम् । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥ त्रपुषीफलम् । शसा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कण्टकिफलम् २ सुधावासम् ३ सुशीतलम् ४ । तस्यागुणाः । नीलत्वम् । वलतृड्भ्रमदाहपित्तरक्तपित्तनाशित्वम् । खादुत्वम् । शीतत्वञ्च । तत्पक्वफलगुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । तद्वृद्धफलगुणाः । मूत्रलत्वम् । शीतलत्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तासृक्कृच्छ्रनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । खादुत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वम् । सुखप्रियत्वम् । रूक्षत्वम् । अतिमूत्रलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

त्रपुषी, स्त्री, (त्रपुष+गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्क्कटी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५५ ॥ (यथा,

"पटोलकैर्व्वारुत्रपुष्यलावूः ॥"

इति हारीते प्रथमेस्थाने दशमेऽध्याये ॥) इन्द्रवारुणी । इति पाठः ॥

त्रपुसं, क्ली, (त्रपते वह्नियोगेन लज्जते इव । त्रप +बाहुलकात् उसः ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्क्कटी । अस्य गुणा यथा,—

"बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतम् ।
तत् पाण्डुकफकृज्जीर्णमम्लं वातकफापहम् ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

त्रपुसी, स्त्री, (त्रपुस+गौरादित्वात् ङीष् ।) महेन्द्रवारुणी । कर्क्कटी । लताविशेषः । शसा इति खीरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पीतपुष्पा २ कण्टालुः ३ त्रपुकर्क्कटी ४ बहुफला ५ कोषफला ६ तुन्दिलफला ७ कण्टकीलता ८ सुधावासा ९ । अस्याः फलस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । श्रमपित्तविदाहार्त्तिवान्तिनाशित्वम् । पञ्चमूत्रदत्वञ्च । कण्टालुरित्यत्र कण्टालुरपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये ।

"त्रपुसीमूलकल्कं वा क्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पिबेद्द्रव्यसमं कल्कं यष्टीमधुकमेव वा ॥")

त्रप्सं, क्ली, (द्रप्सं निपातनात् दस्य नः ।) द्रप्सम् । घनेतरदधि । इत्यमरटीकायां भरतधृतविद्याविनोदः ॥ पातला दइ इति भाषा ॥

त्रयं, क्ली, (त्रयोऽवयवा यस्य । त्रि+"संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ।" ५ । २ । ४३ । इति तयस्यायच् ।) त्र्यवयवम् । इति मुग्धबोधम् ॥ तिन इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ७६ ।

"अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितीति च ॥")

त्रयः, पुं, (तरतीति । तॄ+"तरतेर्ड्रिः ।" उणा ५ । ६६ । इति ड्रिः ।) त्रिसंख्या । तिन इति भाषा । त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तरूपोऽयम् । अस्य स्त्रीलिङ्गक्लीवलिङ्गयो रूपे तिस्रः त्रीणि । इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि यथा,— कालः १ अग्निः २ भुवनम् ३ गङ्गामार्गः ४ शिवचक्षुः ५ गुणः ६ ग्रीवारेखा ७ कालिदासकाव्यम् ८ वलिः ९ सन्ध्या १० पुरम् ११ पुष्करम् १२ रामः १३ विष्णुः १४ ज्वरपादः १५ । इति कविकल्पलता ॥ त्रिसंख्याविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥

"तिस्रो भार्य्यास्त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च बान्धवाः ।
ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च न क्षेमे मङ्गलप्रदाः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

त्रयी, स्त्री, (त्रय+"टिड्ढाणञ् ।" ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) ऋक्सामयजुर्व्वेदा एतत्त्रितयम् । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ (यथा, मनुः ।७।४३॥

"त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यात् दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥")

पुरन्ध्री । सुमतिः । इति विश्वः ॥ सोमराजीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुर्गा । यथा,—

"ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि वा ।
त्रयीति पठ्यते लोके दृष्टादृष्टार्थसाधिनी ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्रयीतनुः, पुं, (त्रयी वेदा एव तनुः शरीरं यस्य । "त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्य्यमात्मानं यजन्ते ।" इति भागवतवाक्यात् । ५ । २० । ४ । अस्य तथात्वम् ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥

त्रयीधर्म्मः, पुं, (त्रय्या वेदत्रयेण विहितो धर्म्मः ।) ऋग्यजुःसाम्नां विधानम् । त्रिवेदोक्तकर्म्म । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५० । ३२ ।

"सा चेद्धर्म्मकृता न स्यात्त्रयीधर्म्मेऽत्यते भुवि ॥")

त्रयीमुखः, पुं, (त्रयी वेदा मुखे यस्य ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ । ७५ ॥

त्रयोदश, [न्] त्रि, (त्र्यधिका दश इति कर्म्मधारयः । "त्रेस्त्रयः ।" ६ । ३ । ४८ । इति त्रयस् ।) संख्याविशेषः । १३ तेर इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । (यथा, मनुः । ९ । १२९ ।

"ददौ स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥")

तत्संख्यायुक्तञ्च । इत्यमरः ॥ तद्वाचकः । ताम्बूलगुणः १ । इति कविकल्पलता ॥

त्रयोदशः, त्रि, (त्रयोदशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) त्रयोदशानां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ तेरह इत्यादि भाषा । (यथा, रामायणे ।२।७७।२२।

"त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ।
सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥")

त्रयोदशी, स्त्री, (त्रयोदश+टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियारूपा त्रयोदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,

"रूपान्वितः सात्विकभावहीनः
सुखी च वाग्मी जननीप्रियश्च ।
सदालसः शिल्पगुणैकवेत्ता
त्रयोदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात् ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

इयं धर्म्मस्य तिथिः । इति वराहपुराणम् ॥

त्रष, क धृतौ । शब्दे । निषेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) एतदादयश्चत्वारो रेफयुक्तादयः । क, त्रासयति त्वर्गं याधः वधति गृह्णाति निराकरोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, इ कि भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, त्रंस्यते । कि, त्रंसयति त्रंसति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, ई श भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । ईदित्वात् अनिड्निष्ठः ।) ई, त्रस्तः । श, त्रेसतुः तत्रसतुः । त्रसति । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, य ई भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् । ईदित्वादनिड्निष्ठः ।) य, त्रस्यति । ई, त्रस्तः । इति दुर्गादासः ॥

त्रसं, क्ली, (त्रस्यति बिभेत्यस्मिन् इति । त्रसभये+घञर्थे कः ।) वनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रसः, त्रि, (त्रसतीति । त्रस भये+पचाद्यच् ।) जङ्गमः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ९ । १९ ।

"अनुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसस्थावरवर्ज्जकः ॥")

त्रसरः, पुं, (त्रसन्ति धातूनामनेकार्थत्वात् सूत्राणि वेष्टयन्त्यनेनेति । त्रस+बाहुलकात् अरन् ।) तन्तुवायोपकरणविशेषः । तासनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सूत्रवेष्टनम् २ । इत्यमरः ।३।२।२४॥ तसरः ३ । इति भरतः ॥

त्रसरेणु स्त्री सूर्य्यभार्य्याविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रसरेणुः पुं, (त्रसः चलनशीलत्वात् भीत इव रेणुः ।) त्रिंशत्परमाणुपरिमाणम् । स गवाक्षान्तर्गते सूर्य्यकिरणे दृश्यते । तत्पर्य्यायः । त्रुटी २ । यथा वैद्यकपरिभाषायाम् ।

"जालान्तरगते सूर्य्यकरे त्रुटी विलोक्यते ।
त्रसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभिः ॥"

(द्व्यणुकत्रयात्मकरेणुः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
'परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्त्रिभिस्त्रयः ॥"
तथाच मनुः । ८ । १३२ ।
'जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमन्तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥')

त्रसुरः, पुं, (त्रस्यतीति । त्रस भये + उरच् ।) भीरुकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

त्रस्तः, त्रि, (त्रस भये + क्तः ।) भीतः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । २६ ।
'मध्यायां विस्तृतायां मुक्ता कोटिस्तथोत्तरा ।
शब्दः समभवद्घोरस्तेन त्रस्ता सुरास्तदा ॥')
शीघ्रे, क्ली । यथा,—
'नविरामं चितालग्नं एकं गुम्फमथापरम् ।
अपि त्रस्तं चितालग्नं दक्षारं स्ताम्यति ॥'
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

त्रस्नुः, त्रि, (त्रस्यतीति । त्रस भय + 'त्रसि गृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ।' ३ । २ । १४० । इति क्नुः ।) त्रासशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥
(यथा, भट्टिः । ६ । ७ ।
'सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां तत्रस्थां त्रस्नुमेकिकाम् ।
विज्ञायार्मंत्त काकुत्स्थः पाथश्चान् सुदुर्लभम् ॥')

त्रा ङ पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) त्रै ङ पालने इत्यत्र केचिदिन्दान्तो त्रा पठन्ति । इति क्रमदीश्वरः ॥ इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

त्राणं क्ली (त्रै + भावे ल्युट् क्तो वा । नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ।) रक्षणम् । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के ।
आर्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसि ॥"
त्रायते इति कर्त्तरि ल्युः । रक्षिता । यथा महाभारते । १ । ८३ । १८ ।
'त्वं प्रभाकरसदृशोऽभिवर्णस्त्वां त्राणमनुपृच्छामः ॥"
तथाच रघौ । १५ । ३ ।
'अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् न प्रजह्रुः स्वतेजसा ।
त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्व्वन्ति तपसो व्ययम् ॥'
त्रायतेऽनेनेति करणे ल्युट् । कवचम् । वर्म्मम् । यथा महाभारते । ४ । १६८ । १३ ।
'दृढिता दिव्यरूपैश्चाधिविधायुधपाणयः ॥')
त्रायमाणालता । रक्षिते त्रि । इति मेदिनी । णे १३ ॥

त्राणा, स्त्री (त्रायते पालयतीति । त्रै + क्तः । टाप् ।) त्रायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रातं, त्रि, (त्रै + क्तः नुदविदेति नत्वाभावः ।) रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८४ । २२ ।
'त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा ।
नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्त-
मस्माकमुन्मदसुरारिभवन्नमस्ते ॥"
भावे क्तः ।) रक्षणे क्ली ॥

त्रापुष, त्रि (त्रपुणो निर्वृत्तम् । त्रपुष + "तेन निर्वृत्तम् ।" ४ । २ । ६८ । इत्यण् ।) त्रपुष निर्म्मितम् । इति व्याकरणम् ॥ (त्रपुणो विकारः । "त्रपुजतुनोः षुक् ।" ४ । ३ । १३८ । इत्यण् षुगागमश्च । त्रपुणो विकारः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

त्रायन्ती स्त्री, (त्रै + सम्पदादित्वात् क्विप् । त्रां त्राणं अयतीति । इङ् गतौ + शतृ । यद्वा, त्रैङ् पालने + शतृ क्वचित् आत्मनेपदी धातुरपि परस्मैपदमिच्छतीति न्यायात् शतृ । "उगितश्च ।" इति ङीप् ।) त्रायमाणा लता । इत्यमरः । २ । ४ । १५० ॥ (यथा,—
'त्रायन्ती तु वरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा ।
ज्वरहृद्रोगगुल्मार्शोभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
त्रायकर्णी च ॥

त्रायमाण, त्रि, (त्रायते इति । त्रै + कर्म्मणि शानच् ।) रक्ष्यमाणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । ४ । १ ।
'त्वष्टा मे दैव्यं वचः पर्ज्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः ।
पुत्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नु पातु नो दुष्टरं त्रायमाणं सहः ॥")

त्रायमाणा स्त्री (त्रायते इति । त्रै + शानच् ।) बला इति बहुला इति च ख्याता । तत्पर्य्यायः । मार्गिकम् २ त्रायन्ती ३ बलभद्रिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १०५ ॥ त्राणना ५ त्रायमाणिका ६ बलभद्रा ७ सुकामा ८ वार्षिकी ९ गिरिजा १० अनुजा ११ माङ्गल्यार्हा १२ देवबला १३ पालिनी १४ भयनाशिनी १५ अवनी १६ रक्षणी १७ त्राणा १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुभद्राणी १९ भद्रनामिका २० । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । गुल्मज्वरकफास्रभ्रमतृष्णाक्षयग्लानिविषच्छर्द्दिविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा —
'पटोलं पिचुमर्दञ्च दार्व्वीं कटुकरोहिणीम् ।
बलाह्वां त्रायमाणाञ्च न्यग्रोधमथ पालयेत् ॥"
इति चरके चिकित्सितस्थाने एकादशेऽध्यायः ॥)

त्रासः पुं (त्रस + भावे घञ् ।) भयम् । इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०६ ।
'प्रकटयन्निलोऽपि सकपटकापटकापि भेया हितदायः ।
त्रासन्नलो यशीत कदापरभये प्रिय कण्ठे ॥ ॥')
मणिदोषः । इति मेदिनी । सी, ३ ॥

त्रासदायी [न्] त्रि, (त्रासं भयं ददातीति । दा + णिनि ।) भयदाता । तत्पर्य्यायः । भीषण २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४३ ॥

त्रिंश, त्रि, (त्रिंशत् + "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) त्रिंशतः पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥")

त्रिंशक, त्रि, त्रिंशत्सम्बन्धः । अस्त्यर्थे कन् प्रत्ययः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (त्रिंशता क्रीतः । त्रिंशत् + "विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् असंज्ञायाम् ।" ५ । १ । २४ । इति अर्हीयार्थे ड्वुन् । त्रिंशत्संख्यकद्रव्येण क्रीतः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

त्रिंशत् स्त्री, (त्रयो दशतः परिमाणमस्य । "पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । तिरिश इति भाषा । एकवचनान्तोऽयम् । त्रिंशद्द्वये त्रिंशतौ । त्रिंशतौ बहुत्वे त्रिंशतः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । १ । ६४ ।
'निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ।
त्रिंशत्कला मुहूर्त्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः ॥")

त्रिंशत्पत्र, क्ली (त्रिंशत्संख्यकानि पत्राणि दलानि यस्य ।) कुमुदम् । इति शब्दमाला ॥

त्रिकं, क्ली, (त्रयाणां सङ्घः । 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ।" ५ । १ । ५८ । इति कन् ।) पृष्ठवंशाधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ (यथा माघे । १२ । १० ।
"तस्या यश्चैलोऽपि ध्रुवन्निवाश्वधी-
र्धुर्य्यं सहनृकारविवर्त्तितत्रिकः ॥")
त्रयम् । इति मेदिनी । के २६ ॥ (यथा मनुः । ७ । ५१ ।
'दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥")
त्रिपथसंस्थानम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥
त्रिफला । त्रिकटु । त्रिमदः । यथा, सुखबोधे ।
गुडूचीवासकशुण्ठीत्रिकयवसमन्वयात् ।
वातरक्तं निहन्त्याशु सर्व्वरोगहरन्तथा ॥"
(तृतीयेन रूपेण ग्रहणं यस्य । तृतीय + 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।' ५ । २ । ७७ । इति कन् पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । तृतीयकः, त्रि । यथा, मनुः । ८ । १४२ ।
"द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् ।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्व्वशः ॥")

त्रिककुत्, [द्] पुं (त्रीणि ककुदः शृङ्गाणि प्रधानानि उच्चानि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । २ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । १ । ३ । १२ । 'यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य यदक्ष्यासीत् गिरिं त्रिककुदमकरोत् ॥"
विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । ३४२ । ९० ।
'तथैवाहं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ।
त्रिककुत्तेन विख्यातः शरीरस्य प्रमापणात् ॥"

दशरात्रसाध्ययज्ञविशेष:। यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम्। ७। २। ५। २।
"त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्र: ककुत्पञ्चदश: ककुदेकविंश: ककुत्त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां भवति॥")

त्रिकट:, पुं, (त्रीन् वातपित्तश्लेष्मदोषान् कटति नाशयतीति। कट+अच्।) गोक्षुरक:। इति शब्दरत्नावली॥

त्रिकटु, क्ली, (त्रयाणां कटूनां शुण्ठीमरीचपिप्पलीनां समाहार:।) मिश्रितशुण्ठीमरीचपिप्पल्य:। तत्पर्य्याय:। त्र्यूषणम् २ व्योषम् ३। इत्यमर:। २। १०। १११॥ कटुत्रयम् ४ कटुत्रिकम् ५। अस्य गुणा:। दीपनत्वम्। श्वासकासत्वगामयगुल्ममेहकफस्थौल्यमेद:श्लीपदपीनसनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥ तन्नामगुणा:।
"विश्वोपकुल्या मरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते।
कटुत्रयन्तु त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषमुच्यते॥
त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेद:श्लीपदपीनसान्॥"
इति भावप्रकाश:॥

त्रिकण्टं, क्ली, (त्रयाणां कण्टानां हस्वव्याघ्रमनोदुग्धावल्लीणां समाहार:।) मिलितहस्वव्याघ्रमनोदुग्धाणीत्रयरूपम्। तत्पर्य्याय:। कण्टकारीत्रयम् २ कण्टकत्रयम् ३। इति राजनिर्घण्ट:॥

त्रिकण्ट:, पुं, (त्रीणि कण्टानि कण्टकानि यस्य।) गोक्षुरक:। इति शब्दरत्नावली॥ पत्रगुप्तवृक्ष:। इति शब्दचन्द्रिका॥ तेकाँटासिज इति भाषा। मत्स्यभेद:। टेङ्गरा इति भाषा। अस्य गुणा:। पित्तकफनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभ:॥
(पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"त्रिकण्ट: स्वगद्दशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टक:।
त्रिपुट: कण्टकफल: श्वदंष्ट्रा गोक्षुर: क्षुर:॥")

त्रिकण्टक:, पुं, (त्रीणि कण्टकानि यस्य।) लगुडसंज्ञक:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ गोक्षुरकवृक्ष:। इति हेमचन्द्र:। ४। २२२॥ (यथा,—
"त्रिकण्ट: स्वगद्दशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टक:॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

त्रिका, स्त्री, (तिस्रोऽवयवो यस्या:। "संख्याया: संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु च।" ५। १। ५८। इति कन्। तत्टाप्।) कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभाग:। भूमिष्ठकूपपट्टम्। इत्यन्ये॥ कूपस्य समीपे रज्जुधारणार्थं त्रिच्छिद्रकयन्त्रम्। इति स्वामी॥ इत्यमरटीकायां भरत:॥

त्रिकाय:, पुं, (त्रिकं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदु:खत्रयं अयति गच्छत्यस्मादिति। अय गतौ+अपादाने घञ्। यद्वा, त्रिकं त्रिकालमयति वेत्तीति। अय+अच्।) बुद्ध:। इति हेमचन्द्र:। २। १४८॥

त्रिकार्षिकं, क्ली, (कर्षाय हितम् कार्षिकम्। त्रयाणां कार्षिकाणां समाहार:।) मिलितनागरातिविषामुस्तात्रयरूपम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

त्रिकालज्ञ:, पुं, (त्रिकालं वर्त्तमानातीतभविष्यत्कालविवरणं जानातीति। ज्ञा+"आतोऽनुपसर्गे क:।" ३। २। ३। इति क:।) बुद्ध:। इति हेमचन्द्र:। २। १४६॥ सर्वज्ञे, त्रि॥ (यथा, हरिवंशे? संहितायाम्। १७। १।
"गुरुं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिकालज्ञै:॥")

त्रिकालदर्शी, [न्] पुं, (त्रिकालं वर्त्तमानातीतभविष्यद्रूपं पश्यतीति। दृश+णिनि:।) ऋषि:। इति हलायुध:॥ भूतभविष्यद्वर्त्तमानवेत्तरि, त्रि॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। २१। ४।
"प्रध्वंसिन्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ भवति॥")

त्रिकालवित्, पुं, (त्रिकालं वेत्तीति। विद्+क्विप्।) बुद्ध:। इति हलायुध:॥ त्रिकालज्ञे, त्रि॥

त्रिकूटं, क्ली, (त्रिकूट: पर्व्वत: उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति अर्श आदित्वादच्।) सिन्धुलवणम्। सामुद्रलवणम्। इति रत्नमाला॥

त्रिकूट:, पुं, (त्रीणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य।) पर्व्वतविशेष:। यस्योपरि लङ्का। (यथा, रामायणे। ५। २। १।
"स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबल:।
त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थित: स्वस्थो ददर्श ह॥")
तत्पर्य्याय:। त्रिककुत् २। इत्यमर:। २। ३। २॥ सुवेल: ३ त्रिसुकूट: ४। इति हेमचन्द्र:॥ त्रिशृङ्ग: ५। चित्रकूटक: ६। इति शब्दरत्नावली॥ (अयन्तु पीठस्थानानामन्यतम:। अत्र भगवती रुद्रसुन्दरीरूपेण विराजते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ६९।
"नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी॥")
क्षीरोदसमुद्रतीरस्थपर्व्वत:। यथा,—
"सर्व्वरत्नमय: श्रीमान् त्रिकूटो नाम: पर्व्वत:।
सुत: पर्व्वतराजस्य सुमेरोर्भास्करद्युते:॥
क्षीरोदजलवीच्या यो धौतामलशिलातल:।
उत्थित: सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवित:॥
अप्सरोभि: परिवृत: श्रीमान् प्रस्रवणाकुल:।
गन्धर्व्वै: किन्नरैर्यक्षै: सिद्धचारणपन्नगै:॥
विद्याधरै: सपत्नीकै: संयतैश्च तपस्विभि:।
गजद्वीपिमृगेन्द्रैश्च वृतगात्रो विराजते॥
पुन्नागै: कर्णिकारैश्च विल्वामलकपाटलै:।
चूतनिम्बकदम्बैश्च चन्दनागुरुचम्पकै:॥
शालैस्तालैस्तमालैश्च शरलार्ज्जुनपिप्पलै:।
तथान्यैर्व्विविधैर्वृक्षै: सर्व्वत: समलङ्कृत:॥
नानाधात्वङ्कितै: शृङ्गै: प्रस्रवद्भि: समन्तत:।
शोभितो रुचिरप्रख्यैस्त्रिभिर्व्वर्णैश्च सानुभि:॥
मृगै: शाखामृगै: सिंहैर्म्मातङ्गैश्च सदामदै:।
जीवञ्जीवकसंघुष्टैश्चकोरशिखिनादितै:॥
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्दिवाकर:।
नानापुष्पसमायुक्तं नानागन्धाधिवासितम्॥
द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यन्निशाकर:।
पाण्डराम्बुदसंकाशं तुषारचयसन्निभम्॥
वज्रेन्द्रनीलवैदूर्य्यतेजोभिर्भासयन् दिश:।
तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृङ्गसत्तमम्॥
न तत् कृतघ्ना: पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिका:।
नातप्ततपसो लोके ये च पापकृतो जना:॥
तस्य सानुमत: पृष्ठे सर: काञ्चनपङ्कजम्।
कारण्डवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम्॥
गजो ह्यचलसंकाशो मदाचलितलोचन:।
तृषित: पातुकामोऽथावतीर्णश्च तज्जलम्॥
स लीन: पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन्।
गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणाव्यक्तमूर्त्तिना॥
गरुडस्थो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधन:।
ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रं तं तञ्च ग्राहं जलाशयात्॥
उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदन:।
स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधव:॥
मोक्षयामास नागेन्द्रं पाशेभ्य: शरणागतम्॥"
इति वामनपुराणम्॥
(घोटकविशेष:। यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते। ४। ६।
"त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अपरोत्तरा:।
त्रिकूट: स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकर: पर:॥")

त्रिकूटलवणं, क्ली, (त्रिकूटं सामुद्रमिव लवणम्।) द्रोणीलवणम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

त्रिकोणं, क्ली, (त्रय: कोणा यस्य।) योनि:। इति शब्दार्थकल्पतरु:॥ (कामरूपपीठविशेष:। यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्।
"करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनी।
शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्व्वसिद्धिदम्॥")
लग्नात् नवपञ्चमलग्ने। इति दीपिका॥ (त्रिभुजक्षेत्रभेद:। इति लीलावती॥) त्र्यस्रे, त्रि। त्रिकोणवस्तूनि यथा। हल: १ शिवचक्षु: २ कामाख्या ३ वह्निमण्डलम् ४ एकार: ५ वज्रम् ६ शृङ्गाटम् ७ शकटादि ८ योनि: ९। इति कविकल्पलता॥

त्रिकोणफलं, क्ली, (त्रिकोणं त्र्यस्रं फलं यस्य।) शृङ्गाटकम्। इति भावप्रकाश:॥

त्रिक्षारं, क्ली, (त्रयाणां क्षाराणां समाहार:।) क्षारत्रयम्। मिलितसर्जिकाक्षारयवक्षारटङ्कणक्षाराणि। इति राजनिर्घण्ट:॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे।
"सर्ज्जिका टङ्कणश्चैव यवक्षार उदाहृत:॥")

त्रिक्षुर:, पुं, (त्रीणि क्षुराणीवाग्राणि यस्य।) कोकिलाक्षवृक्ष:। इति रत्नमाला॥ कुलेखारा इति भाषा॥

त्रिखं, क्ली, त्रपुसम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

त्रिखट्टं, क्ली, तिसृणां खट्टानां समाहार:। खट्टात्रयम्। इत्यमर:। ३। ५। ४१॥

त्रिखट्टी, स्त्री, (तिसृणां खट्टानां समाहार:। "द्विगो:।" ४। १। २१। इति ङीप्।) त्रिखट्टम्। इत्यमर:। ३। ५। ४१॥

त्रिगणं, पुं (त्रयाणां धर्मार्थकामानां गणो वर्गः ।) त्रिवर्गः । धर्मार्थकामः” इत्यमर टीकायां नीलकण्ठः ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १ । ११ ।
"गुणानुरागादिव सख्यमीयिवा
न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥")

त्रिगर्त्तः पुं, (त्रयो गर्त्ता यत्र ।) देशविशेषः । लाहौरराज्यदेशैकभागः । ततुपभाय । जालन्धरः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४ ॥ (देशो ऽयं कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । यथा, वृहत् संहितायाम् । १४ । २५ ।
"उत्तरतः कैलासः” इत्युपक्रम्य,—
"त्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखाः ॥"
इत्युक्तवान् ॥)
तद्देशस्थे पुं भूम्नि । (यथा, महाभारते । २ । ५७ । १८ ।
"नवक्रिमन्तं कौन्तेयं दार्व्या कोकनदास्तथा । चत्रिया बहवो राजनुपावर्त्तन्त सर्व्वशः ॥")
गणितान्तरम् । इति मेदिनी । ते ११३ ॥

त्रिगर्त्तकः पुं (त्रिगर्त्त एव । स्वार्थे कन् ।) त्रिगर्त्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिगर्त्ता स्त्री, (त्रयो गर्त्ता यस्याः ।) घुर्घुरिका । (त्रयो बहवो गर्त्ता इव योनिद्वाराणि यस्याः ।) कामुकाङ्गना । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

त्रिगर्त्तिकः पुं, (त्रयो गर्त्ता सन्ति यत्र । त्रिगर्त्त + बहुलवचनात् ठन् ।) त्रिगर्त्तदेशः । इति भूरिप्रयोगः ॥

त्रिगुणं क्ली (त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः ।) सत्त्वरजस्तमांसि । इति श्रीभागवतम् ॥ (प्रधानम् । यथा, भागवते । ४ । २४ । २८ ।
"य परं रंहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् ।
'रंहसः स्थूलात् त्रिगुणात् प्रधानात् जीवसंज्ञितात् पुरुषाच परम् ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥) त्रयाणां पूरणे गुणत्रययुक्ते च त्रि ॥ (यथा मनुः । १ । १५ ।
'महान्तमेव चात्मानं सर्व्वाणि त्रिगुणानि च । विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥'
त्रयो गुणा आवृत्तयो यस्य । त्रिभिर्गुणितो । यथा रघुः । ३ । २५ ।
'स च वृत्तचौलश्चलकाकपक्षकै-
दिनानि दीर्घाङ्गुलिरोचितस्य ॥')

त्रिगुणा, स्त्री (त्रयो गुणा यस्याः ।) दुर्गा । यथा देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"परैरक्षिभिर्मिन्द्रियो रागादित्रिपदाय वा । उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता ॥"
(तथाच देवीभागवते । १० । ६ । ६१ ।
'त्रिगुणा त्रिपदा सन्ध्यातुलसी तत्त्वात्मक ॥'
स्वनामख्यातो बीजभेदः । इति तन्त्रसारः ॥)

त्रिगुणाकृतं त्रि, (त्रिगुणं कर्षणं कृतम् । त्रिगुण + डाच् । 'सत्ययापाच्च गुणाल्लाया ।" ५ । ४ । ५८ । इति डाच् ।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ।

त्रिजटा स्त्री, (तिस्रो जटा यस्याः ।) राक्षसीविशेषः । यथा—
"सीतां नानाविधामिर्द्दृष्ट्वा भर्त्सितां तदा । राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत् ॥" इति रामायणे सुन्दरकाण्डे २७ अध्यायः ॥ बिल्ववृक्षः । यथा मात्स्यपुराणे ६ पटले ।
'शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम् । यस्य श्रवणमात्रेण देवि ! आशु वरवर्णिनि ! ॥ श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः । विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ॥ शक्तिविष्णुप्रिया यत्र तु तस्य शक्तिरूपिणी । कृत्यमूले तु यत्र स्यात् तत्र मन्त्र सिद्ध प्रिये ॥ एकञ्च त्रिजटापत्रैर्वरं वा हरिमर्च्चयेत् । केवलं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विधीयते ॥" अस्यान्यत् विल्वशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (भगवती । मा च गायत्रीस्वरूपा । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७४ ।
'त्रिजटा तित्तिरी तृष्णा त्रिविधा तरुणाकृतिः ॥')

त्रिजातकं क्ली (त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यम् । तत स्वार्थे कन् ।) मिलितगुडत्वगेलापत्राणि । यथा —
'समादिभिस्त्रिभिर्द्रव्यैर्मिलितं त्रिसुगन्धिकम् । चातुर्जातं समागेनु द्रव्यं वातकफापहम् ॥'
अपि च ।
"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य गुणपर्य्यायौ यथा —
'त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । तद्वय रेचनं रूक्ष तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् । लघुपित्ताग्निकृद्बल्यं कफवातविषापहम् ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

त्रिणं, क्ली, (तृण + पृषोदरादित्वात् साधु ।) तृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, छन्दोग्योपनिषदि उच्छूसत । ५ । ८ ।
'देवैकारास्त्रिणमनुपमं प्रश्नमध्यभक्तिः । 'उत्क्षिप्तत्रिणपञ्चवर्णशुकिकम सौम्यसत
पुंलिङ्गः ।
इति पराशः ॥")

त्रिणता, स्त्री (त्रिषु स्थानेषु नता । 'पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।' ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । १८ । ४१ ।
'स्त्रगुणशरासनमानिराज्य गणिका इव । कामुका इव नालीकांस्त्रिणताः सहसानयन् ॥'
त्रिणतस्य भावः । त्रिणत + तल् ।) त्रिणतत्वम् । (त्रिषु स्थानेषु नते, त्रि । यथा, रामायणे । ६ । २० । ५५ ।
'भित्रमुक्तिपरिध्वस्तं त्रिणतं रुक्मभूषितम् । बाणपातान्तरे रामं पतितं पुरुषर्षभम् । शयानं लक्ष्मणं दृष्ट्वा निराशा जीवितेऽभवत् ॥')

त्रिणाचिकेतः, पुं (त्रिवारमधीतो नाचिकेतोऽग्निर्येन । पूर्व्वपदादिति णत्वम् ।) यजुर्वेदैकदेशो यस्य । तद्देशाध्यायी । (यथा मनुः । ३ । १८५ ।
'त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥' 'त्रिणाचिकेतः अध्वर्युवेदभागस्तद्व्रतं तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः ॥' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ नारायणस्य नामविशेषः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ४ ।
"मर्य्यादः ! त्रिणाचिकेतः ! षडङ्गनिधानः !")

त्रितयं, स्त्री क्ली, त्रयाणां तयानां समाहारः । तत्त्वत्रयम् । इत्यमरः । ३ । ५ । ४१ ॥

त्रितयं, क्ली, (त्रयोऽवयवा यस्य । त्रि + "संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् ।) त्रयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १८ ।
"धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् । एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्म्मपरिवर्ज्जितम् ॥'
त्रिप्रकारे त्रि । यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ३४ ।
"त्रितयीमपि तां मुक्त्वा परस्परविरोधिनीम् । अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते ॥")

त्रिदण्डः, पुं, (त्रिदण्डं यमुद्रहतयोर्बालनैरकं दण्डोयसमस्य अस्त्यस्येति । अर्शआदित्वात् अच् ।) सत्र्यासाश्रमः । यथा,—
'एतत्समास्थाय परात्मनिष्ठामध्यासितां पूर्व्वतमैर्महर्षिभिः ।
अहमेव तरिष्यामि दुरन्तं तमो मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव ॥'
इति श्रीभागवतम् ॥
(त्रयाणां दण्डानां समाहारः । यतिचिह्नं, क्ली । यथा, महाभारते । १२ । ३२० । १२५ ।
"साक्षाद्भूतस्य राज्यस्य त्रिदण्डस्यैव तिष्ठति । अन्योन्यगुणयुक्तस्य क एव गुणतोऽधिकः ॥"
कायवाङ्मनोदण्डनम् । यथा, मनुः । १२ । ११ ।
"त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्व्वभूतेषु मानवः । कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ।
'सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत् । लोकास्तिष्ठन्ति संयोगात्तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥'
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

त्रिदण्डी, [न्] पुं (त्रिदण्डमस्त्यस्येति । इनि ।) त्रिदण्डधारियतिः । (यथा, महाभारते । १२ । ३२० । ८ ।
"तथा जगदिदं सत्यमटन्ती मिथिलेश्वरः । तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ॥")
कायवाङ्मनोदण्डयुक्तः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनुः । १२ । १० ।
'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥")
यज्ञोपवीतम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

त्रिदला स्त्री, (त्रीणि त्रीणि दलानि पर्णानि यस्याः ।) गोधापदी लता । इति जटाधरः ॥

त्रिदलिका, स्त्री, (त्रीणि दलानि यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) वर्म्मकषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिदशः पुं, (तृतीया यौवनाख्या दशा यस्य । त्रिधन्दस्याथ विभागवत् तृतीयाथकता । यद्वा तिस्रो जन्मसत्ताविनाशाख्या न तु सत्तागामिन

वृद्धिपरिणामचयाख्याः दशा यस्य । यद्वा, त्रीन् तापान् दशति नाशयतीति । दन्श+ मूलविभुजादित्वात् कः पृषोदरादित्वात् नलोपः । यद्वा, त्र्यधिकाखिरावृत्ताश्च दश परिमाणमस्य । समासे डच् । शाकपार्थिवादिवत् मध्यलोपः ।) देवः । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ (यथा, महाभारते । ३।८५।१६ ।
"न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ॥"
ते च अर्का द्वादश १२ रुद्रा एकादश ११ वसवोऽष्टौ ८ विश्वेदेवौ द्वौ २ समुदायेन त्रयस्त्रिंशत् ३३ ॥ त्रिंशत् परिमिते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ११३ । २१ ।
"ततः स कौरवो राजा विहृत्य
त्रिदशा निशाः ॥")

त्रिदशदीर्घिका, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां दीर्घिका ।) स्वर्गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥

त्रिदशमञ्जरी, स्त्री, (त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्याः ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुलसीशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्याताः ॥)

त्रिदशायुधं, क्ली, (त्रिदशानां देवानां आयुधम् ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिदशारिः, पुं, (त्रिदशानामरिः शत्रुः ।) असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिदशालयः, पुं, (त्रिदशानां देवानां आलयः ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७६ । ६६ ।
"गुरोरथ सकाशे तु दशवर्षशतानि सः ।
अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥")
सुमेरुपर्व्वतः । इति हलायुधः ॥

त्रिदशावासः, पुं, (त्रिदशानां सुराणां आवासो वासस्थानम् ।) स्वर्गः । इति हलायुधः ॥

त्रिदशाहारः, पुं, (त्रिदशानां आहारः ।) अमृतम् । इति हलायुधः ॥

त्रिदशेश्वरी, स्त्री, (त्रिदशानामिन्द्रादिदेवानामीश्वरी ।) दुर्गा । यथा,—
"सराङ्गास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्म्मता ।
तेषाञ्च वन्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ७२ ।
"तपस्वी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ॥")

त्रिदिनस्पृक्, [श्] पुं, (त्रिदिनं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति । स्पृश्+क्विप् ।) त्र्यहस्पर्शः । यथा,
"तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्भवत्यवमदिनम् । त्रिदिनस्पृक् दिनत्रयस्पर्शेनात्र्यहः ।" इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

त्रिदिवः, पुं, (त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्त्यत्रेति । दिव+"हलश्च ।"३ । ३ । १२१ । इति घञ् । संज्ञापूर्ब्बकत्वात् न गुणः । यद्वा, दीव्यन्तीति दिवाः । इगुपधज्ञेति कः । त्रयः सत्त्वरजस्तमोरूपाः दिवाः क्रीड़का विलासका इत्यर्थः यत्र ।
"तृतीया द्यौस्त्रिदिवः । घञर्थे कविधानं इति-

विषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत् ।" इति शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः । १ । ३६ ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ६ । २५३ ।
"दस्युनिग्रहादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥")
क्ली, आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिदिवा, स्त्री, नदीभेदः । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । ३१ ।
"त्रिभामा ऋषिकुल्या च इक्षुदा त्रिदिवाचला ॥")

त्रिदिवेशः, पुं, (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य ईशः ।) देवः । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥

त्रिदिवोद्भवा, स्त्री, (त्रिदिवादुद्भवो यस्याः ।) स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । स्वर्गोद्भवमात्रे, त्रि । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

त्रिदृक्, [श्] पुं, (तिस्रः दृशो नेत्राणि यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११० ॥

त्रिदोषं, क्ली, (त्रयाणां दोषानां समाहारः ।) दोषत्रयम् । वातपित्तकफरूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिदोषजः, त्रि, (त्रिदोषाज्जायते इति । जन+ "पञ्चम्यामजातौ ।"३ । २ । ९८ । इति डः ।) त्रिदोषजनितः । सन्निपातरोगः । यथा,—
"चिरज्वरे वातकफोल्बणे वा
त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः
शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः ॥"
इति चक्रपाणिदत्तः ॥
("दृष्ट्वा त्रिदोषजं घोरं ज्वरं प्राणापहारकम् ।
तस्मादादौ कफस्यास्य शोधनं परिकीर्त्तितम् ॥
न कुर्य्यात् पित्तशमनं यदीच्छेदात्मनो यशः ।
कफो वातो वलीयांस्तु सद्यो हन्ति रुजातुरम् ॥
लङ्घनं वमनं वारि ष्ठीवनं स्यात्त्रिदोषजे ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ॥
लङ्घनञ्च समुद्दिष्टं ज्ञात्वा दोषवलावलम् ।
कफं विशोषितं ज्ञात्वा ततो वातनिवारणम् ॥
पित्तसंशमनं कार्य्यं ज्ञात्वा पित्तस्य कोपनम् ।
शोधनीयौ वातकफौ न तु पित्तं विनाशयेत् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

त्रिधा, व्य, (त्रि+"संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) त्रिप्रकारः । इति मुग्धबोधम् ॥ यथा, वराहपुराणे ।
"नारायणः परो देवः सत्त्वरूपो जनार्द्दनः ।
त्रिधात्मानं स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः ॥"
(यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ७८ ।
"धर्म्मेणार्थः समाहार्य्यो धर्म्मलब्धं त्रिधा धनम् ।
कर्त्तव्यं धर्म्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥")

त्रिधातुः, पुं, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् दधाति पुष्णातीति । धा+तुन् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रयाणां धातूनां समाहारः ।) धातुत्रये, क्ली ॥

त्रिधामा, [न्] पुं, (त्रीणि भूरादीनि सत्त्वादीनि वा धामानि स्थानानि यस्य ।) विष्णुः । (यथा, मुकुन्दमालायाम् । ११ ।
"तृष्णातोये मदनपवनोद्धूतमोहोर्म्मिमाले
दारावर्त्ते सहजतनयग्राहसङ्घाकुले च ।
संसाराख्ये महति जलधौ मज्जतां नस्त्रिधामन् !
पादाम्भोजे वरद ! भवतो भक्तिनावं प्रसीद ॥")
शिवः । अग्निः । मृत्युः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दशमद्वापरस्य व्यासः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।
"स्वारस्वतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा ॥")
धामत्रये, क्ली स्त्री च ॥ (क्ली, स्वर्गः । यथा, भागवते । ३ । २४ । २० ।
"हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ ॥"
"त्रिधाम तृतीयं धाम स्वर्गः तस्य परां काष्ठां सत्यलोकम् ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

त्रिधारकः, पुं, (त्रिस्रो धारा यस्य । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) गुन्द्रतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रयाणां धारकानां समाहारः ।) धारकत्रये, क्ली ॥

त्रिधारस्नुही, स्त्री, (त्रिषु भागेषु धारा यस्याः । सा एव स्नुही ।) स्नुहीविशेषः । तत्पर्य्यायः । त्र्यस्रः २ धारास्नुही ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिनयनः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि नयनानि यस्य । "क्षुभ्नादिषु च ।" ८ । ४ । ३९ । इति निषेधात् न णत्वम् ।) शिवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ८ । २७ ।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥")
नयनत्रये, स्त्री ॥ (लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, मातृकासरस्वतीध्याने ।
"मुद्रामोक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्याञ्च हस्ताम्बुजे-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये ॥")

त्रिनयना, स्त्री, (त्रीणि नयनानि यस्याः । टाप् ।) दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"पश्चिमं पौष्करं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् ।
नयं सन्मार्गधर्म्मत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता ॥"

त्रिनेत्रः, पुं, (त्रीणि नेत्राणि यस्य ।) शिवः । यथा, नैषधे । १ । ६ ।
"दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता
दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम् ।
दधार शास्त्राणि दृशं द्वयाधिकां
निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम् ॥"
तस्य गणाः । यथा, मत्स्यपुराणे ।
"ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानसृजत् पुनः ।
कोटयश्चतुराशीतिर्जरामरणवर्जिताः ॥
वामः स्त्रजनमर्त्यांस्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः ।
नैवंविधा भवेत् सृष्टिर्जरामरणवर्ज्जिता ॥"

त्रिनेत्रचूड़ामणिः, पुं, (त्रिनेत्रस्य महादेवस्य चूड़ामणिः शिरोभूषणम् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिनेत्रा, स्त्री, (त्रीणि नेत्राणीव शरीरे यस्याः ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्रत्रय युक्ता च ।

त्रिपताकं, क्ली, (तिस्रः पताका इव रेखा यत्र ।) रेखात्रयाङ्कितभालम् । इति हारावली ।११४। (तिस्रः पताका इव अङ्गुलयो यत्र । त्रिपताक लक्षणान्विते हस्ते, पुं । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १५४ ।
"त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्यात् जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥"
"य कश्चिदर्थो यस्मात् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्द्ध्वं सर्व्वाङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वान्येन सह यन्मन्त्र्यते तज्जनान्तिकम् ॥")

त्रिपत्रं, क्ली, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यत्र ।) दल-त्रययुक्तबिल्वपत्रम् । यथा,—
विष्णुरुवाच ।
"ऊर्द्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयं पत्रं वामं विधिं स्वयम् ।
अहं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमित्युत ॥"
इति वृहद्धर्म्मपुराणे बिल्वपत्रमाहात्म्ये ११ अध्याय ॥

त्रिपत्र, पु, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रत्रये क्ली ॥

त्रिपत्रक, पु, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥ (त्रयाणां पत्राणां समाहारः । ततः कन् । तुलस्यादि पत्रत्रय, क्ली । यथा, देवीपुराणे ।
"तुलसीकुन्दमालूरपत्राण्याहुस्त्रिपत्रकम् ॥")

त्रिपथ, क्ली, (त्रयाणां पथां समाहारः । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इत्य ।) त्रिमार्गम् । तमाथा पथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । त्रिकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥
"शून्यागारे श्मशाने वा विजने वा चतुष्पथे ।
बिल्वधात्रीद्रुमस्याधस्त्रिपथे वा भजेच्छिवम् ।
स भवेत् सर्व्वसिद्धीशः सर्व्ववेदविदां वरः ॥"
इति गुप्तसाधनतन्त्रम् ।
(तिसृणां नाडीनां पन्थाः । इति वियद्धिकपाल-कुहरे पु । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् ।३।३७।
"कला पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत् ।
सा भवेत् खेचरी मुद्रा व्योमचक्रं तदुच्यते ॥")

त्रिपथगा, स्त्री (त्रिपथे स्वर्गमर्त्त्यपातालमार्गे गच्छतीति । गम + ड ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥ (अस्या निरुक्तिरुक्ता यथा रामायणे । १ । ४३ । ६ ।
"गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ।
त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता ॥")

त्रिपदा, स्त्री (त्रयः पादा मूलानि यस्याः । टापि पादस्य पद्भावः ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"गोधापदी तु सुवहा त्रिपदा हंसपद्यपि ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
(त्रयः पादाश्चरणानि यस्याः । त्रिपादयुक्ते, त्रि । यथा, मनुः । २ । ८१ ।
"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥")

त्रिपदिका, स्त्री, (त्रयः पादा यस्याः इति त्रिपदी ततः संज्ञायां कन् ततष्टाप ।) अर्घ्यार्थधातु निर्म्मितत्रिपादयुक्तशङ्खाधारः । इति तन्त्र-सारः ॥ ("तत्र त्रिपदिकामारोप्य तदुपरि शङ्खं स्थापयेत् ।" इति पूजापद्धतिः ॥)

त्रिपदी, स्त्री, (त्रयः पादा यस्याः । ङीपि पद्भावः ।) गोधापदी । इति रत्नमाला ॥ हस्ति-गात्रबन्धः । इति हेमचन्द्रः ।४।२९६ ॥ (हस्ति पादबन्धनम् । इति यादवः ॥ यथा, रघुः । ४ । ४८ ।
"गाहयत् करिणो भेदं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥")
त्रिपादयुक्ता । गद्यत्रयम् । इति व्याकरणम् ॥ भाषाकवितायाश्छन्दोविशेषः । यथा,—
"पञ्चभटिकान्ता यदि यमकान्ता
द्वादश परिणतमात्रा ।
किन्नरगीतिः सदिति निगीतिः
स्यात्षष्ठसमाचरणात्रा ॥"
स्यपादान्त उदाहृत. ।
"येषा सङ्गीतके नित्यं निगीति किन्नराख्यिका ।
सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति परिश्रुता ॥"
इति काव्योदयः ॥
(त्रिषु मार्गेषु पादो गमनं यस्याः । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ७६ ।
"त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥")

त्रिपर्ण, पु, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्य ।) पलाशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णिका, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः । सञ्ज्ञायां कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । छत्रपत्रा २ छिन्नग्रन्थिनिका ३ कन्दालु ४ कन्दबहुला ५ आम्लवल्ली ६ विनाश्रया ७ त्रिपर्णी ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । श्वासकासविषव्रणविनाशित्वम् । पित्तप्रकोपशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णी, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"वातघ्नः शालकल्याणो त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ।
शाकङ्गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति ।
मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
वनकार्पासी । पृश्निपर्णीभेदः । इति रत्नमाला ॥

त्रिपात् [द्] पु, (त्रयः पादा अस्य । "संख्या सुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति पादस्यान्त लोपः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वेदादि-मते संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः पुरुषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ९० । ४ ।
"त्रिपादूर्द्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ।"
पुराणादिमते वामनावतारे त्रिपात् भूत्वा बलिसकाशात् सर्व्वं राज्यादिकं गृहीतवानित्य-तोऽस्य तथात्वम् । तथाच भागवते ।८।२०।३४।
"क्षितिं पदैकेन बलेर्व्विचक्रमे
नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ।
पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं
न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि ।
उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्य्युपर्य्यथो
महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः ॥")
ज्वरः । यथा,—
"विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

त्रिपादिका, स्त्री, (त्रयः पादाः मूलानि यस्याः । कप् ततष्टापि अत इत्वम् ।) हंसपदीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

त्रिपिष्टपं, क्ली, (त्रिदशानां देवानां पिष्टपं वासस्थानम् । पृषोदरादित्वात् दशशब्दस्य लोपः । यद्वा, मर्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपम् भुवनम् । इत्थौ त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् पूरणार्थता ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०८ । ३५ ।
"तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ॥")
आकाशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिपिष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिपिष्टपे स्वर्गे सीदतीति । सद + क्विप् ।) देवता । इति हलायुधः ॥

त्रिपुट., पुं, (त्रीणि पुटानि यस्य ।) सतीनकः । तीरम् । इति मेदिनी । के, ४५ । हस्तभेदः । तालकः । इति शब्दरत्नावली । गोक्षुरवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (कलायविशेषः । खेसारी इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"त्रिपुट. खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् ।
कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलस्तथा ।
किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्थान्युषितानि च ।
मधुरास्त्रिपुटा वल्याः कषायाश्चाथ वर्ज्जिताः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥)

त्रिपुटा, स्त्री, (त्रीणि पुटानि दलस्तनयो यस्याः ।) मल्लिका । अजोषा । त्रिवृत । इति मेदिनी । टे, ४५ ॥ महास्फोटा । सूक्ष्मैला । रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवीविशेषः । यथा,—
"ऋषिः सम्मोहनश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
त्रिपुटाख्या हृदयाद्यैः पञ्चैरङ्गानि षट् क्रमात् ॥"
अस्या रूपं यथा,—
"पारिजातवने रम्ये मण्डपे मणिकुट्टिमे ।
रत्नसिंहासने रम्ये पद्मे चक्रकोणशोभिते ।
अधस्तात् कल्पवृक्षस्य निविष्टां देवतां स्मरेत् ।

चापं पाशाङ्कुशशरसिजान्यङ्कुशं पुष्पबाणान्
संबिभ्राणां करसरसिजै रत्नमौलिं त्रिनेत्राम्।
हेमाब्जाभां कुचभरनतां रत्नमञ्जीरकाञ्ची-
ग्रैवेयाद्यैर्व्विलसिततनुं भावयेच्छक्तिमाद्याम् ॥
चामरादर्शताम्बूलकरण्डकसमुद्गकान्।
वहन्तीभिः कुमारीभिर्दूतीभिः परिवारिताम् ॥
करुणाम्रतवर्षिण्या पश्यन्तीं साधकं दृशा ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

त्रिपुटी, [न्] पुं, (त्रिपुट इव आकारोऽस्यास्तीति। त्रिपुट+इनिः।) एरण्डवृक्षः। इति शब्दमाला ॥

त्रिपुटी, स्त्री, (त्रीणि पुटानि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) त्रिवृता। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (त्रयाणां शाल्मानत्रेयरूपाणां पुटानामाकाराणां समाहारः। "द्विगोः।" इति ङीप्। शाल्मानत्रेयरूपपुटत्रयम्। यथा, पञ्चदश्याम्। ११। १४।
"भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीद्वैतवर्जनात्।
शाल्मानत्रेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो ॥")

त्रिपुटीफलः, पुं, (त्रिपुटी पुटत्रयं फले यस्य।) एरण्डः। इति हारावली। १०८ ॥

त्रिपुण्ड्रं, स्त्री, (त्रयाणां पुण्ड्राणां इक्षुवदाकाराणां समाहारः।) भस्मादिकृतकपालस्थतिर्य्यग्रेखात्रयम्। यथा,—
"विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे।
"ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा।
तिलकं वै द्विजः कुर्य्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्त्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम्।
अर्द्धचन्द्रञ्च वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः ॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

"शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक्त्रिपुण्ड्रकम्।
विष्णुागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥"

इति नागोजीभट्टकृतस्मृतसंहिता ॥

(यथा, शब्दचिन्तामणिधृतदेवीभागवतम्।
"येषां वपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रेण विना स्थितम्।
श्मशानसदृशं तत् स्यान्न प्रेक्ष्यं पुण्यकृज्जनैः ॥"
"त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते।
धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते ॥
तिर्य्यग्रेखा प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्व्वदेहिनाम्।
तथापि मानवा मूर्खा न कुर्व्वन्ति त्रिपुण्ड्रकम् ॥")

त्रिपुण्ड्रकं, क्ली, (त्रिपुण्ड्रमेव। स्वार्थे कः।) त्रिपुण्ड्रम्। यथा,—
"वक्त्रा ललाटगाश्चित्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम् ॥"

इति हारावली। ६२ ॥

त्रिपुरं, क्ली, (त्रयाणां पुराणां समाहारः। तद्धितार्थेति समासः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः।) मयदानवनिर्म्मितं पुरत्रयम्। (यथा, महाभारते। ३। ४१। ३८।
"महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा।
तदेतदस्त्रं निर्म्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥")
पुरा असुरा देवैर्निर्जिताः सन्तो मायिनां परमाचार्य्यं मयं शरणमाययुः। स गमनागमने अदृश्या दुर्व्वितर्क्यपरिच्छदा हैमी रौप्यायसीति तिस्रः पुरो निर्म्माय तेभ्यो ददौ ते असुरास्ताभिः पुरीभिरलक्षिताः पूर्व्ववैरमनुस्मरन्तः सेश्वरान् त्रीन् लोकान् नाशयाञ्चक्रुस्ततः सेश्वरा लोका हरं उपासाञ्चक्रिरे। हरो मा भैष्टेति सुराननुगृह्य धनुषि शरं सन्धाय पुरेषु अमुचत्। तैः शरैः स्पृष्टाः पुरौकसोऽसुरा असवः सन्तो निपेतुः। महायोगी मयस्तानसुरानानीय त्रिपुरस्थितसिद्धामृतरसकूपेऽक्षिपत् तेऽसुरास्तद्रसं स्पृष्ट्वा दृढ़शरीराः सन्त उत्तस्थुस्तदा विष्णुर्गौर्भूत्वा च वत्सो भूत्वा त्रिपुरं प्रविश्य रसकूपामृतं पपौ असुरा विष्णुमायया मोहिताः सन्तो न न्यषेधन् तदा विष्णुः स्वाभिः शक्तिभिः शम्भोर्युद्धोपकरणं रथसारथिधनुर्बाणादिकं व्यधात्। ततः शम्भुः सन्नद्धो रथमास्थाय शरन्धनुषि सन्धाय मध्याह्नकाले त्रिपुरं ददाह। इति श्रीभागवतम् ॥ (त्रीणि पुराणि यस्येति विग्रहे त्रिपुरासुरे, पुं। यथा, महाभारते। ७। २००। ७६।
"आरुह्य स रथं दिव्यं सर्व्वदेवमयं शिवः।
त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां वरः ॥")

त्रिपुरदहनः, पुं, (त्रिपुरं दहतीति। दह+ल्युः।) शिवः। इति हारावली। ८ ॥

त्रिपुरभैरवी, स्त्री, (त्रिपुरा धर्म्मार्थकामानां दात्री। सा चासौ भैरवी चेति।) देवीविशेषः। तन्मन्त्रादि यथा,—
"वैष्णव्या मन्त्रखण्डेषु त्रिपुरायास्ततः शृणु।
तस्यास्तु सर्व्वमन्त्राणि त्रयोदशयुतानि वै :
विंशतिस्तु सहस्राणि तत्राद्यं वाग्भवं स्मृतम्।
द्वितीयं कामराजाख्यं मोहनञ्च तृतीयकम् ॥
आम्रेड़ितं वाग्भवन्तु चतुर्थं परिकीर्त्तितम्।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु द्विरुक्तं वाग्भवं तथा ॥
आद्यं तत् पञ्चमं प्रोक्तं चतुर्भिरपि चाक्षरैः।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु प्रथमं परिकीर्त्तितम्।
द्वितीयं कामराजन्तु तृतीयं वाग्भवं तथा।
एभिस्त्रिभिश्च यन्मन्त्रं तत् षष्ठं परिकीर्त्तितम् ॥
नेत्रवीजद्वितीयेन वाग्भवान्तेन सप्तमम्।
तदेव वाग्भवाद्यन्तु अष्टमं परिकीर्त्तितम् ॥
वाग्भवं कामराजञ्चैवैताभ्यां नवमं स्मृतम्।
कामराजं तथैवाद्यं द्वितीयञ्चैव मोहनम् ॥
एकादशमिदं प्रोक्तं तदेवाद्यन्तु वाग्भवम्।
द्वादशं कीर्त्तितं मन्त्रं शेषतस्त्रैपुरं महत् ॥
तन्महत् त्रैपुरं मन्त्रं शृणुष्वैकमनाश्चिदम्।
प्रान्तादिस्तस्य चाद्यादिर्वह्निर्व्वाग्भवसंज्ञितः ॥
आद्यं त्रिपुरभैरव्या वीजमाद्यं प्रकीर्त्तितम्।
उपान्त्यश्च तदादिश्च व्यञ्जनाद्यं द्वयात्मकः ॥
चतुर्थस्वरविन्दिन्दुयुक्तञ्चैतत् द्वितीयकम्।
उपान्त्यश्च तदादिश्च वह्निः शेषस्वरस्तथा ॥
समाप्तिर्विन्दुसहिता संहितास्तु तृतीयकम्।
एतत्तत्त्वं विजानाति यो नरो भुवि भूमिपः ॥
सिद्धविद्याधरेभ्यश्च सोऽधिको मन्मथो महान्।
एतत्त्रयोदश प्रोक्ता मन्त्रा मन्त्रेषु चोज्ज्वलाः ॥
विंशतेस्तु सहस्रेभ्यः पराश्चैते प्रकीर्त्तिताः।
विंशतेस्तु सहस्राणामाद्यमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥"
तस्या ध्यानं यथा,—
"चतुर्भुजां रक्तवर्णां रक्तपद्मविभूषिताम्।
दक्षिणोर्द्ध्वं स्रजञ्चाधो विभ्रतीं पुस्तकोत्तमम् ॥
अभयं वामहस्ताभ्यां वरञ्च दधतीं तथा।
सहस्रसूर्य्यसङ्काशां त्रिनेत्रां गजगामिनीम् ॥
पीनोत्तुङ्गस्तनयुगां सितप्रेतासनस्थिताम्।
स्मितप्रभिन्नवदनां सर्व्वालङ्कारसंयुताम् ॥
तिसृभिर्म्मुण्डमालाभिः शिरोवक्षःकटीषु च।
त्रिगुणं त्रिगुणीभूतैः प्रत्येकं परिभूषिताम् ॥
मदिराघूर्णनयनां रक्तदन्तच्छदद्वयाम्।
चिन्तयेत्त्वरितां देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम् ॥"

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

त्रिपुरमल्लिका, स्त्री, (त्रीणि पुराणि स्थानाश्रयो यस्याः। सा चासौ मल्लिका चेति।) पुष्पवृक्षविशेषः। त्रिपुरमालिका इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। शङ्खभा २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिपुरा, स्त्री, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् पुरति पुरतो ददातीति। पुर अग्रगमने अत्र अग्रदाने+"इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः। ततष्टाप्।) देवीविशेषः। तन्मन्त्रध्यानादिकं यथा,—
"शृणुतं त्रिपुराम्मूर्त्तेः कामाख्यायास्तु पूजनम्।
एतस्या मूलमन्त्रन्तु पूर्व्वमुक्तं रतन्त्रके ॥
युवयोरिदयोः सम्यक् क्रमात्तु प्रतिपादितम्।
वाग्भवं कामराजन्तु डामरञ्चेति तत्त्रयम् ॥
सर्व्वधर्म्मार्थकामादिसाधनं कुण्डलीयुतम्।
त्रीन् यस्मात् पुरतो दद्यात् दुर्गां ध्याता महेश्वरी ॥
त्रिपुरेति ततः ख्याता कामाख्या कामरूपिणी।
तस्यास्तु स्थापनं यादृक् कामाख्यायाः प्रकीर्त्तितम् ॥
तेनैव स्थापनं कुर्य्यात् मूलमन्त्रेण साधकः।
त्रिकोणं मण्डलं चास्यास्त्रिपुरन्तु त्रिरेखकम् ॥
मन्त्रन्तु त्र्यक्षरं ज्ञेयं तथा रूपत्रयं पुनः।
त्रिविधा कुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवानाञ्च सृष्टये ॥
सर्व्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात्तु त्रिपुरा मता ॥*॥
दहनं प्लवनं कृत्वा आद्यां मूर्त्तिं विचिन्तयेत्।
त्रिधावर्त्याथ हृदये तां मूर्त्तिं शृणु भैरव ! ॥
सिन्दूरपुञ्जसङ्काशां त्रिनेत्रान्तु चतुर्भुजाम्।
वामोर्द्ध्वे पुष्पकोदण्डं तत्त्वाधः पुस्तकं तथा ॥
दक्षिणोर्द्ध्वे पञ्चबाणानक्षमालां तथाप्यधः।
चतुर्णां कुणपानान्तु पृष्ठेऽन्यं कुणपान्तरम् ॥
निधाय तस्य पृष्ठे तु समपादेन संस्थिताम्।
जटाजूटार्द्धचन्द्रैस्तु समाबद्धशिरोरुहाम् ॥
नम्रां त्रिवलिभङ्गेन चारुमध्यां मनोहराम्।
सर्व्वालङ्कारसम्पूर्णां सर्व्वाङ्गसुन्दरीं शुभाम् ॥
नवद्रुविणसन्दोहां सर्व्वलक्षणसंयुताम्।
एवन्तु प्रथमं ध्यात्वा त्रिधात्मानञ्च चिन्तयेत् ॥*॥

द्वितीयं त्रिपुरायास्तु तथैव तु तृतीयकम् ।
आवाहनार्थं देव्यास्तु चिन्तयेत् योनिसुद्रया ॥
बन्धूकपुष्पसङ्काशां जटाजूटेन्दुमण्डिताम् ।
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णां सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ॥
उद्यद्दिवाकरवक्त्रां पद्मपत्त्रेक्षणस्थिताम् ।
मुक्ताहारावलीयुक्तां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
वलीविभङ्गचतुरामासवामोदमोदिताम् ।
नेत्राह्लादकरीं शुद्धां चोभियां जगतां तथा ॥
त्रिनेत्रां योगनिद्रां यामीषद्धासमनाकुलाम् ।
नवयौवनसम्पन्नां स्थूलाजानुभुजाम् ॥
वामोर्द्धे पुस्तकं धत्ते चाक्षमालान्तु दक्षिणे ।
वामेनाभयदां दव्वीं दक्षिणाधोवरप्रदाम् ॥
प्रसन्नपङ्कजश्यामां शिरोमालान्तु बिभ्रतीम् ।
आपादलम्बिनीं कल्हारमालाद्य सुस्थिताम् ॥
कदम्बोपवनान्तस्थां कामाङ्गादकरीं शुभाम् ।
द्वितीयां त्रिपुरां ध्यायदेवंरूपां मनोहराम् ॥
तृतीयं त्रिपुरायास्तु ध्यानं वैतालभैरव ॥
जवाकुसुमसङ्काशां मुक्तकेशीं वराननाम् ॥
गायन्तीव हसन्तीव प्रेमवृद्धिनिदानवैः ।
दृश्ये सम्य देवस्य ह्यर्द्धपद्मासनस्थिताम् ॥
रक्तोत्पलैर्मिश्रितान्तु मुण्डमालां महाशुभाम् ।
मायाया धारयन्तीन्तु पीनोन्नतपयोधराम् ॥
चतुर्भुजां तथा नग्नां दक्षिणोर्द्धेऽक्षमालिनीम् ।
तदधो वामे खड्गवरां तथाभयम् ॥
ऊर्द्धन्तु पुस्तकं धत्ते त्रिनेत्रां स्मितासनाम् ।
सर्व्वद्विभोगाप्तां तथा सर्व्वाङ्गसुन्दरीम् ॥
एवंविधं तृतीयन्तु रूपं ध्यायेत्तु पूजकः ।
आद्यन्तु वाग्भवं रूपं द्वितीयं कामराजकम् ।
डामरं मोहनञ्चापि तृतीयं परिकीर्त्तितम् ।
एकैकन्तु त्रिरूपापि प्रागविचिन्त्याथ साधकः ॥
मन्त्रत्रयेण प्रत्येकं हृदि मोदकेन तथा ।
पूजयेद्रुपचारैस्तु बहिर्येष्टृत्येव च ॥'
इति कालिकापुराणे ७२ अध्यायः ॥
(अस्या बीजम् । 'ह्रसरें' 'हसकलरीं' 'एसरौं' इति मन्त्रकोषः ॥ अस्या नामतोषं निखद्विप्राय । यथा, सद्भिकोपनिषदि । "यद्यो वाच सीरामः । सहस्रकौटेन तीन्यादविन्दात्म प्रदीपनिर्माताद्वकलासमाखिलात्रिपुराभिमाम्य वद्धमानाम्प्रेतमतानां दग्धं ब्रह्मायाम्यमनित्रम् तादृमे मनमीति प्राप्ति ॥" नगरीविशेषः । यथा महाभारते । ९ । ९५३ । ८ ।
"माघवः पत्तनञ्चैव त्रिपुरी कोषला तथा ।
एतान् सर्व्वान् विनिर्जित्य करमादाय सत्वरः ॥")
त्रिपुरान्तकः पुं (त्रिपुरस्य अन्तकः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, काशीखण्डे १०० अध्याये ।
"सान्निध्योद्यमयात्वेव तत्रस्तु त्रिपुरान्तकम् ।"
तथाच महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
"धन्वन्तरा त्रिशब्दे एकचा त्रिपुरान्तकः ॥")
त्रिपुरी स्त्री देशविशेषः । त्रिपुरा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । चेदिनगरी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१ ।

त्रिपुष्पा, स्त्री (त्रीन् वातादिदोषत्रयान् पुष्णाति । पुष+क । ततष्टाप ।) कृष्णत्रिवृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
त्रिपृष्ठः, पुं (त्रयो वंशाः पृष्ठे यस्य पश्चिमप्रदेशे इत्यर्थः ।) राजभेदः । तत्पर्य्यायः । प्राजापत्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥
त्रिफला, स्त्री, (त्रयाणां फलानां समाहारः । अजादित्वात् 'द्विगोः' । ४ । १ । २१ । इति न ङीप् ।) मिलितसमभागहरीतकीविभीतकामलकीफलानि । तत्पर्य्यायः । त्रिफली २ फलत्रयम् ३ फलत्रिकम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । नातुष्णत्वम् । मलभेदित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ सामान्यगुणाः ।
'पथ्याविभीतधात्रीणां फलैः स्यात्त्रिफला समैः ।
फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता ॥
त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा ।
चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥'
इति भावप्रकाशः ॥
("हरीतक्याह्यामलक्या विभीतस्य फलैस्तथा ।
त्रिफलेत्युच्यते वैद्यैर्वक्ष्यामि भागनिर्णयम् ॥
एकभागं हरीतक्या द्वौ भागौ च विभीतकम् ।
आमलक्यास्त्रिभागञ्च सर्व्वैकत्र प्रयोजयेत् ।
त्रिफला कफपित्तघ्नी महाकुष्ठविनाशिनी ॥
आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या व्रणशोधिनी ।
वयःस्थापिनी हृद्या विषमज्वरनाशिनी ॥
सर्व्वरोगप्रशमनी मेधास्मृतिकरी परा ।
वक्ष्यामि योगयुक्तिञ्च रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
वाते घृतगुडोपेता पित्ते समधुशर्करा ।
श्लेष्मणि त्रिकटूपेता मेहे समधुवारिणा ॥
कुष्ठे च घृतसंयुक्ता सैन्धवेनाग्निमान्द्यहा ।
चक्षुष्यायमने क्वाथो नेत्ररोगनिवारणः ॥
एतेन हरते कण्डूं मातुलुङ्गरसेन इमम् ।
गुल्मार्शः शूरयागुडैः सदा स्याद्गुणकारकः ।
चौरेण राजयक्ष्माणं पाण्डुरोगं गुडेन च ।
भृङ्गराजरसेनापि घृतेन सह योजितः ।
वलीपलितहन्ता च रसा मेधाकरः स्मृतः ।
सक्षौद्रः सगुडः क्वाथो विषमज्वरनाशनः ॥
सशर्करामृतक्वाथः सर्व्वजीर्णज्वरापहः ॥
यथा वराणां हितकारिणी च
सर्व्वप्रयोगे त्रिफला स्मृता च ।
सर्व्वामयानां शमनी च सद्यः
बलैककान्तिं प्रतिमां करोति ॥
शोथे तथा कामलपाण्डुरोगे
तयोन्द्रे मूत्रयुता शिवा च ।
हितातिसारे ग्रहणीविकारे
शिवा च तत्रैव धनञ्जिका च ॥
चार्द्विन्दिये सर्व्वाणि चौररोगे
चौरेण युक्ता त्रिफला शिवा च ।
स्थान्यरोगे च शिरोगदे च
कुष्ठे च कण्डूपरिपीडिते च ।
नवपदे कामलकाग्निमान्द्ये
हिता वरेव त्रिफला हि कल्पः ॥

स शीतकाले गुडनागरेण
सशर्करा चौरयुता तथोष्णे ।
वर्षासु शुण्ठ्या सहिता नराणां
फलत्रिका सर्व्वगदापहा स्यात् ॥"
इति मदनपालनिघण्टौ हारीतोत्तरे कल्पस्थाने त्रिफलाकल्पोनाम द्वितीयोऽध्यायः ।)
त्रिफली स्त्री त्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिवलीक स्त्री, (तिस्रो वल्यो यत्र । कप् ।) पायुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥
त्रिभण्डी स्त्री (त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति परिहसतीति । भडि परिहासे+अण् । ततो ङीप् ।) त्रिवृता । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥
(पर्य्यायोऽस्या यथा,—
'त्रिवृङ्कालौ सुवहा त्रिभण्डी त्रिपुटा च सा ।
आश्वादनी कूटरणा निष्फला त्रिवृता कथा ॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथाच सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १० ।
'श्यामा त्रिभण्डी त्रिफला सुसिद्ध
हरिद्रयो रोध्रकसर्षपाच ।
घृतं सदृग्ध प्रयतप्रयोग
हन्यादृगति कोष्ठगतापि या स्यात् ॥')
त्रिभद्र क्ली, (त्रिषु मनसाचक्षुर्वागङ्गेषु अपि भद्रं यस्मिन् ।) सुरतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रिभुवन, क्ली, त्रयाणां भुवनानां समाहारः । (तद्धितार्थेत्यादिना समासः । पात्रादित्वात् न ङीप् । पा २ । ४ । १७ ।) त्रिलोकी । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । १० ।
'तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्तैधितसिन्धवः ।
प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्म्मयः ॥')
त्रिमद पुं (त्रयाणां मदानां समाहारः । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) मुस्ताचित्रकविडङ्गानि । इति वैद्यकम् ॥ (यथा वैद्यकपरिभाषायाम् ।
विडङ्गमुस्ताचित्रञ्च त्रिमदः समुदाहृतः ॥")
त्रिगुणितो मदः । विद्याधनाभिजनोत्पन्न मदत्रयम् । यथा भागवते । ४ । १ । ४१ ।
'नूनं इयाणां त्रिमदोत्पथानां
महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः ।
वधात् प्रपन्नार्त्तिजिहीर्षयेशो-
ऽप्युपेक्षतार्घं भगवान् कुरूणाम् ॥")
त्रिमधु क्ली, (त्रयाणां मधूनां मधुराणां समाहारः ।) मिलितघृतमाक्षिकशर्करा त्रि । तत्पर्य्यायः । मधुरत्रयम् २ मधुत्रयम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिमधुः पुं, (मधुवाता इत्यादयस्त्रयो मधुशब्दा यत्र ।) ऋग्वेदैकदेशः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ९० । ६—८ ।
"मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥
मधुनक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिवं रजः ।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥
मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्य्यः ।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥")

मधुवातादिऋक्त्रयवेत्ता । यथा,—
"त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुवर्णः षडङ्गवित् ॥"
इति षङ्क्तिपावनवर्णने मार्कण्डेयपुराणम् । ३१ । २३ ॥ तद्व्रतञ्च । तद्व्रताचरणेन यस्तद्ध्यायी सोऽपि । इति विज्ञानेश्वरः ॥ * ॥ श्राद्धे त्रिवारमधुशब्दोच्चारणविधिर्यथा,—
"गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्व्याहृतिपूर्व्विकाम् ।
मधुवाता इति त्र्यृचं मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वे मिताक्षराधृतपारस्करवचनम् ॥)

त्रिमार्गी, स्त्री, त्रयाणां मार्गाणां समाहारः । त्रिपथम् । इति व्याकरणम् ॥

त्रिमुकुटः, पुं, (त्रीणि मुकुटानीव शृङ्गान्यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९६ ॥

त्रिमुखः, पुं, (त्रीणि मुखानि यस्य ।) बुद्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥

त्रिमुखा, स्त्री, (त्रीणि मुखानि यस्याः ।) बुद्धदेवताभेदः । सा मायादेवी । तत्पर्य्यायः । मारीची २ वज्रकालिका ३ विकटा ४ वज्रवाराही ५ गौरी ६ पोत्रिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिमूर्त्तिः, पुं, (तिस्रो मूर्त्तयो यस्य ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, ब्रह्मविष्णुशिवाख्यमूर्त्तित्रयवान् । यथा,—
"त्रिमूर्त्तिर्यः सर्गस्थितिविलयकर्म्माणि तनुते ।"
इति गङ्गेशोपाध्यायः ॥
(यथाच कुमारे । २ । ४ ।
"नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ॥")

त्रियष्टिः, पुं, (त्रिषु वातपित्तकफात्मकेषु दोषेषु यष्टिरिव तन्नाशकत्वात् ।) चेत्रपर्पटी । इति रत्नमाला ॥

त्रियामकं, क्ली, (त्रीन् धर्म्मार्थकामरूपान् त्रिवर्गानपि यमयति नाशयतीति । यम + णिच् + ण्वुल् ।) पापम् । इति शब्दमाला ॥

त्रियामा, स्त्री, (त्रयो यामाः प्रहरा यस्याः ।
"त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ॥"
इति वचनात् आद्यन्तयोरर्द्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् तथात्वम् ।) रात्रिः । (यथा, हरिवंशे । १०२ । २९ ।
"स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः ।
शैशिरीषु त्रियामासु यथा खेदालसः शशी॥"
त्रिप्रहरान्विते, त्रि । यथा, गोः रामायणे । २ । १० । १७ ।
"त्रियामापि भृशार्त्तस्य सा रात्रिरभवत्तदा ।
तथा विलपतस्तस्य राज्ञो वर्षशतोपमा ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥ यमुना । नीली । क्षत्रिवृत् । इत्युणादिकोषः ॥

त्रियुगः, पुं, (त्रीणि युगानि सत्यत्रेताद्वापररूपाणि आविर्भावकालोऽस्य ।) विष्णुः । यथा, भागवते । ७ । ९ । ३८ ।
"इत्थं नृतिर्य्यगृषिदेवझषावतारै-
र्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।
धर्म्मं महापुरुष ! पासि युगानुवृत्तं
छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम् ॥"
"एकस्त्वमेव इत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैर्यदुक्तं पक्षपातेन रक्षणं तद्विषयवधश्च सत्त्वोपाधितो न स्वत इति तदुपसंहरति इत्थमिति विभावयसि पालयसि हंसि घातयसि । कलौ तु तन्न करोषि यतस्तदा त्वं छन्नोऽभवः यतस्त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भावात् स एवम्भूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा च तत्रैव । ३ । २४ । २६ ।
"स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् ।
विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत ॥"
वसन्तप्रावृट्शरद्रूपकालत्रये, क्ली । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १२ । ७५ ।
"या ओषधीः पूर्व्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ॥"
"युगशब्दः कालवाची । त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च ।"इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ सत्यत्रेताद्वापररूपयुगत्रयम् । इति ऋग्वेदस्य । १० । ९७ । १ । भाष्ये सायनः ॥ षडैश्वर्य्यशालिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ८६ । ५ ।
"त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥"
"त्रियुगौ धर्म्मस्य भार्य्यायां मूर्त्तिसंज्ञायां सत्ययुगेऽवतीर्णौ नरनारायणौ तावेव द्वापरान्ते केशवार्ज्जुनौ इति पुराणपुरुषावेतौ नास्मदादिवन्मानुषाविति भावः । यद्वा, त्रीणि युगानि युगलानि षडैश्वर्य्याणि भगसंज्ञानि वा षड्ङ्गानि वा ययोस्तौ त्रियुगौ ॥" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

त्रियूहः, पुं, कपिलाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १०२ ।
"नीलो नीलक एवाश्वस्त्रियूहः कपिलः स्मृतः ॥")

त्रिरात्रं, क्ली, रात्रित्रयम् । तिसृणां रात्रीणां समाहारः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ११९ ।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥")

त्रिरेखः, पुं, (तिस्रो रेखा यत्र ।) शङ्खः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७५ ॥

त्रिलवणं, क्ली, (त्रयाणां लवणानां समाहारः । पात्रादित्वात् न ङीप् ।) सैन्धवं विड़ं रुचकं मिलितैतल्लवणत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
("सिन्धुसौवर्च्चलश्चैव विड़ं सामुद्रमौद्भिदम् ।
एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च लवणानि क्रमाद्विदुः ॥"
इति वैद्यकपरिभाषा ॥)

त्रिलोकी, स्त्री, त्रयाणां लोकानां समाहारः । ("द्विगोः ।" ४ । १ । २१ । इति ङीप् ।) लोकत्रयम् । यथा, भूर्लोकः भुवर्लोकः स्वर्लोकश्च । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । १ । ५ । ७ ।
"त्वं पर्य्यटन्नर्क इव त्रिलोकी-
मन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी ॥")

त्रिलोकेशः, पुं, (त्रयाणां लोकानामीशः ।) सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ८२ ।
"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥"
"त्रयो लोकास्तदात्मत्वा: स्वेषु स्वेषु कर्म्मसु वर्त्तन्त इति त्रिलोकेशः ॥"इति शाङ्करभाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८।२७ ।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥"
त्रिलोकाधिपतौ, त्रि । यथा, तत्रैव । ३ । ८४ । ११७ ।
"अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥")

त्रिलोचनः, पुं. (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि लोचनानि यस्य ।) शिवः । इत्यमरः ।१।१।३४॥ (यथा, कुमारे । ५ । ७२ ।
"वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि ! मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥"
लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे । १ । ७० ।
"स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो
मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ॥")

त्रिलोचना, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।) बुद्धदेवीभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । दुर्गा च ॥ (सा च गायत्रीस्वरूपिणी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६७ ।
"त्रिकालज्ञानसम्पन्ना त्रिवली च त्रिलोचना ॥")

त्रिलोचनाष्टमी, स्त्री, (त्रिलोचनाय त्र्यम्बकपूजायै या अष्टमी ।) गौणचान्द्रज्यैष्ठकृष्णाष्टमी । यथा,—
"ज्यैष्ठे मासि नृपश्रेष्ठ ! कृष्णाष्टम्यां त्रिलोचनम् ।
यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥ अपि च ।
"ज्यैष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्याञ्च महेश्वरि ! ।
शिवार्च्चने च तल्लोकं लभते नात्र संशयः ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

त्रिलोचनी, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।) दुर्गा । इति पुराणम् ॥

त्रिलोहकं, क्ली, (त्रयाणां लोहकानां समाहारः ।) सुवर्णं रजतं ताम्रं एतद्धातुत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिलौही, स्त्री, (त्रीणि लौहानि साधनत्वेनास्त्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) मुद्राविशेषः । यथा, अथ मन्त्रिणां हितार्थाय त्रिलौही मुद्रा निरूप्यते ।
"सोमसूर्य्याग्निरूपाः स्युर्वर्णा लौहत्रयं तथा ।
रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेम सूर्य्यस्ताम्रो हुताशनः ॥
लौहभागाः समुद्दिष्टाः स्वराक्षरसंख्यया ।

तैलोद्दे कारयेन्मुद्रामसङ्कुलितसङ्गताम् ।
एषु स्वरा स्मृता सौम्या स्वर्गा सौरा शुभोदया ।
व्यापिका व्यापका सर्व्वे सोमसूर्य्याग्निदेवता ॥
स्वरा षोडश विख्याता स्वर्गास्ते पञ्चविंशति ।
व्यापका दश ते कामधनधर्म्मप्रदायिन ॥
साष्ट सहस्र सजप्य स्पृष्ट्वा तां जुहुयात्तत ।
तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सपिषा पूर्व्वसंख्यया ॥
निःक्षिप्य कुम्भे तां मुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना ।
आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैर्विधानत ॥
अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरु ।
इय मुद्रा सुदरोगविषज्वरविनाशिनी ॥
बालग्रहादिभ्यो रक्षां कुर्य्याद्विशेषत ।
युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेश्वर ॥
सर्व्वसिद्धिकरी पुंसां चतुर्वर्गफलप्रदा ।
धारयन्मनुजो नित्य देवतुल्यो भवेद्भुवि ।"

इति तन्त्रसार ॥

त्रिवर्ग पुं, (त्रयाणां वर्गः समूह ।) धर्म्मकामार्था । इत्यमर । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा महाभारते । १ । १८१ । ३ ।
'यो हि कारणत क्रोध सजात क्षन्तुमर्हति ।
नाल स मनुज सम्यक त्रिवर्ग परिरक्षितुम् ॥')
त्रिफला । त्रिकटु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये ।
"भागान् दशैतान् विपचेद्विधिज्ञो
दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरञ्च कल्कम् ॥')
वृद्धिस्थानक्षया । (यथा महाभारते । १२ । ६८ । ६८ ।
त्रिवर्गश्चापि य प्रोक्तस्तमिहैकमना शृणु ।
क्षय स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्ग परमस्तथा ॥')
सत्त्वरजस्तमांसि । इति मेदिनी । गे, ३७ ॥ स्त्रनीति । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिवर्णक, क्ली, (त्रयो वर्णा सत्त्वयवादयो यस्य । कप ।) गोक्षुरक । त्रिफला । (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
'त्रिवर्णकत्र्यूषणयुक्तमेतद्
गुडेन लिह्यादनवेन चूर्णम् ॥")
त्रिकटु । इति मेदिनी । के, १६२ ॥ (ब्राह्मणादिवर्णत्रये श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च ॥)

त्रिवर्णिका, स्त्री, (त्रीणि वर्णानि वर्णा यस्या सा त्रिवर्णा । तत स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) त्रिहायणी । त्रिवर्षा गौ । इति हेमचन्द्र । ४ । ३३८ ॥

त्रिवलि स्त्री (त्रिगुणिता वलिर्वकतरङ्ग ।) जठरावयवविशेष । (यथा रत्नावल्याम् । १ । ८ । ७१ ।
ऐन्द्रेणास्याकाधा मध्य जातं त्रिवलिसंयुतम् ।'
कृदिकारादक्तिन इति पक्षे ङीपि त्रिवलीत्यपि ।) यथा
'त्रिवलीवलयोपेताम् ।"
इति आगमसारोक्तध्यानम् ।

त्रिविक्रम पुं (त्रीन् लोकान् विशेषेण क्रामति व्याप्नोतीति । वि+क्रम+अच । यद्वा त्रिषु लोकेषु बलिदमनाय भूयोमस्तकेषु क्रम पादन्यासो यस्य ।) विष्णु । इत्यमर । १ । १ । २० ॥ (यथा महाभारते । १३ । १४९ । ६८ ।
"अमरप्रभुः शब्दसहः शब्दः शश्वद्धर्म्मस्त्रिविक्रम ॥"
'त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु यस्य स त्रिविक्रम ।
'त्रीणि पदानि विचक्रमे इति श्रुते ।
'त्रिरित्येवं त्रयो लोका कीर्त्तिता मुनिसत्तमैः ।
विक्रामस्तु तत मर्म्मांस्त्रिविक्रमोऽपि जनार्द्दन ॥
इति हरिवंशे ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

त्रिविष्टप, क्ली, (तृतीय विष्टप भुवनम् ।) त्रिपिष्टपम् । स्वर्गं । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
(यथा, रामायणे । २ । १०८ । ६ ।
'विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥")
त्रिभुवनञ्च ॥

त्रिविष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदति तिष्ठतीति । सद्+क्विप ।) त्रिपिष्टपसत् । (देव ।) इति हलायुध ॥

त्रिवीज, पुं, (त्रीणि त्रीणि वीजानि यस्य ।) श्यामाक । इति राजनिर्घण्ट ॥

त्रिवृत्, स्त्री, (त्रीनवयवान् वृणोतीति । वृ+क्विप तुक् च ।) लताविशेष । तेउडी इति भाषा । तत्पर्य्याय । सर्व्वानुभूति २ सुवहा ३ त्रिपुटा ४ त्रिवृता ५ त्रिभण्डी ६ रेचनी ७ । इत्यमर । २ । ४ । १०८ ॥ सवहा ८ सरला ९ सरसा १० त्रिपुटी ११ रोचनी १२ । एते त्रिवृता सामान्ये शुक्लत्रिवृतायामिति केचित् । इति भरत ॥ मालविका १३ मसूरी १४ श्यामा १५ अर्द्धचन्द्रा १६ विदला १७ सुषेणी १८ कालिङ्गिकम् १९ कालमेषी २० काली २१ त्रिवेला २२ त्रिभण्डिका २३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ श्वेता २४ सारा २५ । इति शब्दरत्नावली ॥
कृष्णाया पर्य्याय । श्यामा १ पालिन्दी २ सुषेणिका ३ काला ४ मसूरविदला ५ अर्द्धचन्द्रा ६ कालमेषिका ७ । इत्यमर । २ । ४ । १०८ ॥ पालिन्धी ८ कालमेषिका ९ । इति भरत ॥ श्वेताया पर्य्याय । त्रिवृत् १ दकाची २ सुवहा ३ त्रिभण्डी ४ त्रिपुटा ५ ॥ अरुणाया पर्य्याय । व्याघ्रादनी १ कुटरणा २ निःसरा ३ त्रिवृता ४ अरुणा ५ । इति रत्नमाला ॥ सामान्यत्रिवृतागुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिश्लेष्मोदरार्त्तिकुष्ठकण्डुप्रणाशित्वम् । विरेचने प्रशस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अरुणवर्णत्रिवृद्गुणा । स्वादुत्वम् । कषायत्वम् । मृदुत्वम् । रेचनत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । दोषपाके पित्तकफापहत्वञ्च ॥ अस्याश्चाल्पाल्पगुणा विज्ञेया त्रिवृतासिता । इति राजवल्लभ ॥
श्वेतत्रिवृद्गुणा । विरेचनत्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । वायुकारित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोफोदरापहत्वञ्च । श्यामत्रिवृता गुणा । श्वेताहीनगुणत्वम् । तीव्रत्वम् । विरेचनत्वम् । मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ (त्रिभिर्युक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । ६ ।
"त्रिर्नो यज्ञा त्रिवृतो रथस्य ।'
यथा च मनु । २ । ४२ ।
"मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।")

त्रिवृत्करण, क्ली, (त्रिवृतस्त्रयवयवस्य करण मिश्रीकरणम् ।) पृथ्व्यप्तेजसां मिश्रीकरणम् । यथा, 'तेजोजलक्षितय प्रत्येक द्विधा विभज्य एकमर्द्धं खेतरयोरर्द्धे प्रक्षिपेत् ।" इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठ ॥

त्रिवृतपर्णी, स्त्री, (त्रीन् दोषान् नाशनेन वृणोति प्राप्नोतीति त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् । त्रिवृत् पर्णं यस्या । ङीप ।) हिलमोचिका । इति शब्दचन्द्रिका । (हिलमोचिकाशब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ॥)

त्रिवृता स्त्री, (त्रिभिरवयवैर्वृता ।) त्रिवृत् । इत्यमर । २ । ४ । १०८ ॥ (अस्या पर्य्यायो यथा,—
"त्रिभण्डी त्रिवृता श्यामा सुरभा कोटरा तथा ।
सर्व्वानुभूति सुवहा शब्दे पर्य्यायवाचके ॥"
'चावश्य त्रिफला हिङ्गु कार्त्तिक त्रिवृतामलम् ।
सौवर्चलाढककैष पलार्द्धं चाम्लवेतसाम् ॥
तच्चूर्णं शर्करायुक्तं मद्येनाम्लेन वा पिबेत् ।
गुल्मपार्श्वार्त्तिहृत् सिद्ध जीर्णे चाद्यादसौरसम् ।'
"तुल्याश्च त्रिवृताकल्क सिद्ध गुल्महर घृतम् ।
मूल श्यामात्रिवृतयो पचेदामलकैः सह ।
जये तेन कषायेण पक्वा सर्पि पिबेन्नर ॥'
इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)

त्रिवेणी, स्त्री, (तिस्रो वेण्य वारिप्रवाहा वियुक्ता संयुक्ता वा यत्र ।) स्थानविशेष । यत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्योर्वियोग । सा दक्षिणप्रयाग । तस्य सीमनिर्णय । यथा—
'प्रद्युम्नस्य ह्रदात् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
तद्दक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता ।'
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
इय मुक्तवेणीति कथ्यते । प्रयागे युक्तवेणी । (अत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्यो सङ्गमात् ॥) हठयोगोक्तेडापिङ्गलासुषुम्नाख्यपारिभाषिकनदीत्रयसङ्गमस्थानम् । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
'कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षण ।
त्रिवेणीसङ्गम धत्ते केदार प्रापयेन्मन ॥"
दन्त्यवादृत्वा कौषिति त्रिवेणिरपि पाठ ॥)

त्रिवेला, स्त्री, (तिस्रो वेला अवयवसीमानो यस्या ।) त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्ट ॥

त्रिशङ्कु, पुं (त्रीणि शङ्कुनि अतिक्रमाणि यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेष । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भव पृथुराजपुत्र । (अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । १३ । १९ ।
"एव त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महायशा ।
त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृत ॥")

एष वशिष्ठमाह अहं सशरीरेण स्वर्गं गन्तुं यक्ष्ये यं वशिष्ठ एतदशक्यमित्याह ततो राजा तस्य पुत्त्रानुवाच सशरीरो यज्ञेन स्वर्गं यथाप्नुयां तथा कुरुत यदि भवद्भिः परित्यक्तस्तदान्यं गुरुमुपासिष्ये वशिष्ठपुत्त्रास्तच्छ्रुत्वा राजानमब्रुवन् वशिष्ठो भगवान् अशक्यमिति यत् प्राह तदस्माभिः कथं शक्यम् । राजोवाच यद्गुरुमन्यां गतिं गमिष्यामि तच्छ्रुत्वा ऋषिपुत्त्रा राजानं शेपुः श्वचाण्डालो भविष्यसि । ततस्तस्यां रात्रावतीतायां स चाण्डालदर्शनो भूत्वा विश्वामित्रं शरणमाययौ विश्वामित्रस्तं स्वीयदक्षेण याजयामास तस्मिन् यज्ञे देवा भागार्थं नागच्छन् ततो विश्वामित्रः क्रोधात् राजानमब्रवीत् मया बाल्यात् प्रभृति यत्तपः कृतं तेन त्वं दिवं व्रज तदा राजा सशरीरो दिवं ययौ । तदा शक्रस्तमुवाच त्रिशङ्को ! त्वं भूमौ पत ततोऽवाक्शिराः पतन् राजा त्राहीति विश्वामित्रमुवाच विश्वामित्रस्तिष्ठेति तमुक्त्वा स्वर्गदक्षिणमार्गेऽपरान् सप्तर्षीन् सृष्ट्वापरं नक्षत्रचक्रं स्रष्टुमुपचक्रमे देवाः सम्भ्रान्ता ऋषिमब्रुवन् अयं सशरीरः स्वर्गं गन्तुं नार्हतीति विश्वामित्रस्तानुवाच अस्य स्वर्गारोहणं प्रतिज्ञाय कथमनृतं करिष्यामि अतो यावल्लोकाः स्थास्यन्ति तावदमूनि नक्षत्राण्यत्रैव तिष्ठन्तु त्रिशङ्कुरप्यवाक्शिरास्तिष्ठतु । इति रामायणम् ॥ * ॥ बिडालः । शलभः । इति मेदिनी । के, १०१ ॥ चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ खद्योतः । इति शब्दमाला ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।

"अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः ॥")

त्रिशङ्कुजः, पुं, (त्रिशङ्कोर्जायते इति । जन + डः ।) हरिश्चन्द्रराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६५ ॥

त्रिशङ्कुयाजी, [न्] पुं, (त्रिशङ्कुं सूर्य्यवंशीयराजविशेषं याजयतीति । यज + णिच् + णिनिः ।) विश्वामित्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥

त्रिशरणः, पुं, (त्रीणि शरणान्यस्येति ।) जिनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिशर्करा, स्त्री, (त्रिभिर्गुणिता शर्करा । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) मिलितगुडोत्पन्ना हिमोत्था मधुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशला, स्त्री, (तिस्रः शाला यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) हृतार्हन्मातृविशेषः । सा वर्द्धमानमाता । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥

त्रिशाखपत्रः पुं, (त्रिशाखं त्रिदलं पत्रमस्य ।) बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशिखं, क्ली, (तिस्रः शिखा यस्य ।) त्रिशूलम् । किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिशिखः, पुं, (तिस्रः शिखा अस्य ।) राक्षसविशेषः । स रावणपुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तामसमन्वन्तरस्य इन्द्रः । यथा, भागवते । ८ । १ । २८ ।

"सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः । ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥"

शिखात्रययुक्ते, त्रि, । यथा, महाभारते । ५ । ४२ । ११ ।

"त्रिशिखां भ्रुकुटीञ्चास्य ददृशुः सर्व्वपार्थिवाः । ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥")

त्रिशिखिदला, स्त्री, (तिस्रः शिखाः सन्त्यस्येति इनिः । त्रिशिखि दलं यस्याः ।) मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशिराः, [स्] पुं, (त्रीणि शिरांसि मस्तकानि यस्येति ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ।२।१०३॥ ज्वरः । यथा,—

"त्रिशिरास्ते प्रसन्नोऽस्मि व्येतु ते मज्ज्वराद्भयम् ।"
इति श्रीभागवतम् ॥

रावणपुत्त्रविशेषः । (यथा, रामायणे । ६ । १२५ । ६ ।

"अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः । त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥") खरसेनापतिः । इति रामायणम् ॥ (यथा, रघुवंशे । १२ । ४७ ।

"तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ॥"

स्वनामख्यातस्त्वष्टुः प्रजापतेः पुत्त्रः । यथा, महाभारते । ५ । ९ । २ ।

"त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः । सपुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत् ॥"

असुरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ३१ । १२ ।

"वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो ॥"

शिखात्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, तत्रैव । २३ । १४७ । ५४ ।

"त्रिशिरास्तस्य देवस्य शातकुम्भमयो हसः । ध्वजस्तूर्य्येन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ॥")

त्रिशीर्षकं, क्ली, (त्रीणि शीर्षाणि यस्य । कप् ।) त्रिशूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥

त्रिशूलं, क्ली, (त्रीणि शूलानि इव अग्राणि यस्य ।) अस्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । त्रिशिखम् २ । इति मेदिनी । खे, ६ ॥ शूलम् ३ त्रिशीर्षकम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।२।३०।४६।

"चक्राणि परिघाश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान् ॥")

त्रिशूली, [न्] पुं, (त्रिशूलमस्त्रमस्त्यस्येति । त्रिशूल + इनिः ।) शिवः । यथा,—

"नाथोऽभेद्यस्त्रिशूली च दयकेतुर्महाबलः ॥"
इति स्कन्दपुराणे नीलकण्ठस्तवः ॥

(त्रिशूलधारिणि, त्रि । स्त्रियां ङीप् । यथा, हरिवंशे । १६४ । ११ ।

"त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम् ॥")

त्रिशृङ्गः, पुं, (त्रीणि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मत्स्ये । ३९ । १२ ।

"त्रिशृङ्गो जरधिश्चैव पर्व्वतावुत्तरौ वरौ ॥")

त्रिकोणः । यथा, कुरङ्गेण दीर्घस्त्रिशृङ्गस्तदन्तरिति सारसमुच्चयः ॥

त्रिशृङ्गी, [न्] पुं, (त्रीणि शृङ्गानीव सन्त्यस्येति । त्रिशृङ्ग + इनिः ।) रोहितमत्स्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

त्रिष्टुप्, [भ्] स्त्री, (त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते जडीक्रियते इति । स्तुभ जडीकरणे + क्विप् । षत्वम् ।) छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ९ । ३३ ।

"इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जेषम् ॥") अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् । अस्योत्पत्तिविवरणं यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४६ ।

"तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः । त्रिष्टुम्मांसात् स्नुतोऽनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ॥
मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना वृहती प्राणतोऽभवत् ॥"

त्रिसन्धिः, स्त्री, (त्रयः सन्धयो विकाशकाला यस्य ।) पुष्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । सान्ध्यकुसुमा २ सन्धिवल्ली ३ सदाफला ४ त्रिसन्ध्यकुसुमा ५ कान्ता ६ सुकुमारा ७ सन्धिजा ८ । सा त्रिविधा । रक्ता १ सिता २ असिता च ३ । अस्या गुणाः । कफकासहरत्वम् । रुच्यत्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसन्ध्यं, क्ली, (तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः । आवन्तोवेति पाक्षिकी क्लीवता ।) पूर्व्वाह्नमध्याह्नापराह्णकालः । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ अस्य रूपान्तरम् । त्रिसन्ध्यी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । २१ ।

"सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ! । आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः । गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ! ॥")

त्रिसन्ध्यव्यापिनी, स्त्री, (त्रिसन्ध्यं व्याप्नोतीति वि + आप् + णिनि + ङीप् ।) त्रिसन्ध्यघटकीभूतयावत्पदार्थव्यापिनी तिथिः । यथा,—

"त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥"

इति पराशरीयेण त्रिसन्ध्यव्यापित्वेन नियमाभिधानं तदपवादकम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तयोर्युग्मवाक्ययोरपवादकं तदपवादकम् । इति तट्टीका ॥

त्रिसमं, क्ली, (त्रीणि हरीतकीनागरगुडानि समानि यत्र ।) समत्रयम् । समहरीतकीनागरगुडरूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसरः, पुं, (त्रिभिः सीयते इति । सृ + अप् ।) कृशरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६२ ॥

त्रिसवनं, क्ली, (त्रयाणां सवनानां कालानां समाहारः ।) त्रिकालम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

त्रिसवनस्नायी, [न्] पुं, (त्रिसवने त्रिकाले स्नातीति । स्ना + णिनिः ।) त्रिकालस्नायी । इति स्मृतिः ॥

त्रिसिता, स्त्री, (त्रिगुणिता सिता शर्करा ।) त्रिशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसीत्यं, क्ली, (त्रिवारं सीतया सहितम् । "सीतयोपसंमितम्" ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ॥

त्वरि, स्त्री, (त्वरणमिति। त्वर+भावे इन्।) त्वरा। इति हेमचन्द्रः। २। २३६॥

त्वरितं, क्ली, (त्वर+क्तः।) शीघ्रम्। (त्वरते स्मेति। त्वर+गत्यर्थाकर्म्मकेति कर्त्तरि क्तः। यद्वा, त्वरा सञ्जातास्य। त्वरा+तारकादित्वात् इतच्।) तद्विशिष्टे, त्रि। इत्यमरः।१।१।६८॥ (यथा, मनुसंहितायाम् । ३। १०२१

"चक्रवत्परिवृत्तस्य धर्म्मस्य त्वरिता गतिः॥")

त्वरितोदितं, त्रि (त्वरितं शीघ्रं यथा तथा उदितं कथितम्।) शीघ्रोच्चारितवचः। तत्पर्य्याय। निरस्तम् २ इत्यमरः। १। ६। २०॥

त्वष्ट, त्रि, (त्वक्ष्यते तनूक्रियते स्मेति। त्वक्ष तनूकरणे+क्तः।) तनूकृत। चाँचा छोला इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। तष्टः २। इत्यमरः। ३। ११। ६६॥

त्वष्टा [ऋ] पुं, (त्वेषति दीप्यतीति। त्विष दीप्तौ+"नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृ" इति।" उणा।२।९६। इति तृच् इत्योऽत्वञ्च।) आदित्यविशेष। (यथा, महाभारते। १। ६५। १४-१५।

'अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः। ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत॥ धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च। भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा। एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते॥"

एते तु चाक्षुषस्य मन्वन्तरे तुषिता नाम देवा आसन् वैवस्वतेऽन्तरे तु द्वादश आदित्याः। इति विष्णुपुराणे। १। १५। १३१—१३३॥ तथा मात्स्ये च। ६। ३—५॥ त्वक्षति तनूकरोति काष्ठादिकं शिल्पकार्य्यलाभ। त्वक्ष+तृच।) विश्वकर्म्मा। इति हेमचन्द्रः।२। ५८१॥ (यथा, माघे। ३। ३५।

"त्वष्टु सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा॥"

नृपत्न मात्वमास सूर्य्यरथपरिभ्रमणाधिकारिणा मन्वन्तरे। यथा विष्णुपुराणे। २। १०। १५।

"त्वष्टाथ जमदग्निश्च कम्बलाश्च तिलोत्तमा। ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तम। माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय। भास्करे॥"

विश्वकर्म्मण पुत्त्रविशेष। यथा, विष्णुपुराणे। १। १५। १२२।

'तस्य पुत्त्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु। अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च बुद्धिमान्॥"

प्रजापतिविशेष। यथा, महाभारते।५।९।३।

"त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपा। स पुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत॥"

महादेव। यथा महाभारते। १३।१७।१०३।

"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धर॥")

वर्णसङ्करजातिविशेषः। इत्यमर'। १।१०।८॥ अस्य पर्य्याय। काष्ठतक्षशब्दे उक्तसिद्ध अत्र धारशब्दे द्रष्टव्य॥ (दक्ष'। इति कार्य्येदभाष्ये सायन'। १। ११७। २२॥ असुरभेद। इति तत्रैव सायन। ३। ४८। ४॥)

त्वाष्ट्रमन्तर्यं, क्ली, (त्वाष्ट्रं त्वष्टृ-सम्बन्धि प्रत्यक्षम्।) सार्ग्यप्रज्ञानम्। मध्यादेः सार्ग्यद्वारा बोधः। यथा, "अथ ज्ञानमार्गे त्वग्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकाले त्वाष्ट्रप्रत्यक्षं स्यात्।" इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

त्वाष्टी, स्त्री, दुर्गा। यथा,—

"सुष दुष्टौ स्मृतो धातुस्तस्य तुष्टौ निपातने। त्वष्टयेषा प्रजास्तुष्टौ त्वाष्टी तेन प्रकीर्त्तिता॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्याय.॥

त्वाष्ट्र, पुं, (त्वष्टुरपत्यं पुमान्। अण्।) वृत्रासुरः। इति त्रिकाण्डशेष.॥ (यथा, देवीभागवते। ५। ५। ४।

"उद्यमेन हतस्त्वाष्ट्रो महाविष्णुबल एव च॥"

विश्वरूप.। यथा, भागवते। ६। ८। ३।

"इतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते॥"

त्वष्टृसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मार्कण्डेये।११।७५।

"ततोऽस्त्रं त्वाष्ट्रमादाय विश्वे प्रति दानवान्॥"

तथा, भागवते। ६। १३। २०।

"अपयित्वा वरं त्वाष्ट्रं सहारमनयद्विषः॥"

त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अण्। चित्रानक्षत्रम्। यथा, बृहत्संहितायाम्। ७। ११।

"घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणञ्चैव॥")

त्वाष्ट्री, स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्या। त्वष्टृ+अण्+ङीप्।) चित्रानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (त्वष्टुर्निज कर्म्मयोरपत्यं स्त्री।) संज्ञानाम्नसूर्य्यपत्नी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १। ६६। ३५।

"त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वड़वा रूपधारिणी। असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ॥")

रथिका। क्षुद्ररथः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्विट्, [ष] स्त्री, (त्विष दीप्तौ+सम्पदादित्वात् क्विप्।) शोभा। (यथा, महाभारते। ३। ९०। २।

"अपश्यं द्वारकायां महाराज। हततित्विषम्॥")

प्रभा। (यथा, माघे। १। ३।

"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुर-
स्तत शरीरीति विभाविताकृतिम्॥")

वाक्। इति मेदिनी। षे, १३॥ व्यवसाय:। जिगीषा। इति विश्व.॥ (दीप्यमाने, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ४। १७। २।

"तव त्विषो जनिमन् रेजत द्यौरेजद्भूमिर्भियसा स्वस्य मन्योः॥"

"हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव तदीये जनिमन् जन्मनि सति।" इति तद्भाष्ये सायन:॥)

त्विष भ्वौ भासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभ-द्वाने-सर्क-अन्यत्र अकं अनिट्।) भ्वौ, अत्विषत्। भ, त्विषति त्विषते। भासो दीप्ति। अयाविशेषे द्वाने च त्विषौ भ अनुवर्त्तते। भ्वौ, अत्वात्विषत। भ, अवसेषति अवसेषते। भ्वौ त्विवसति ददाति दीप्यते वा इत्यर्थ। इति दुर्गादास॥

त्विषा, स्त्री, (त्विष्+हलन्तात् वा टाप्।) दीप्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

त्विषाम्पतिः, पुं, (त्विषां प्रभाणां पतिः। षष्ठ्या अलुक्।) सूर्य्यः। इत्यमरः। १। ३। ३०॥

त्विषि:, स्त्री, (त्विष दीप्तौ+"इगुपधात् कित।" उणा ४। ११९। इति इन् स च कित।) किरणम्। इति हेमचन्द्रः। २। १४॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८। ७१। ८।

"उतेव यथा परिषत्सराणेषधि
त्विषीरधिषत सूर्य्यस्य॥")

त्सर, छद्मगतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अक-सकं च-सेट।) दन्त्यवर्गाद्यवसायी दन्त्यसकारः। त्सरति धूर्त्तः छद्मेन गच्छतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। ८। ६। ८।

"यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति जाग्रतीम्॥")

त्सरुः, पुं, (त्सरति कौटिल्यं गच्छतीति। त्सर+"शम्यटीतृचरित्सरीति।" उणा १। ७। इति उ:।) खड्गमुष्टिः। इत्यमरः। २। ८। ९०॥ तत्पर्य्यायः। मुष्टिः २ तालसारक.३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २३३।

"ब्योतुभाभिचारसञ्चितवेदि। याकोष-
मणिकोत्तसे॥

विशति मनो निशितेव स्मरस्य कुसुमत्सरुत्सरिका॥"

सर्पः। यथा, ऋग्वेदे। ५। ५०। १।

"मा मां पदेन रपसा विदत्त्सरुः॥"

"त्सर छद्मगामी त्सरु: सर्पः इत्यर्थः मां पदेन पादभवेन रपसा। रप शब्दकर्म्मा। शब्देन मा विदत् मा जानातु।" इति तद्भाष्ये सायन:॥)

थ

थ, थकारः। स व्यञ्जनसप्तदशवर्णः। तवर्गद्वितीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्ता। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।

"सुमूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृता॥")

अस्य स्वरूपं यथा,—

"थकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली मोक्षरूपिणी। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा॥ पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा। चतुर्वर्गप्रदं वर्णं थकारं प्रणमाम्यहम्॥"

इति कामधेनुतन्त्रम्॥

(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"कुञ्चिता कुण्डली भूत्वा वामाद्दक्षिणतस्तथा। वामतः कुञ्चिता भूत्वा दक्षाधोदण्डतो गता॥ ऊर्द्धे रूपायता रेखा सुरा गङ्गादय क्रमात्। वाणी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते॥"

अस्य ध्यानादि यथा,—
"नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम्।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम्॥
एवं ध्यात्वा थकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ ९॥

अस्य नामानि यथा,—
"थः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राहो भयानकः।
शिली शिरविणी दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः॥
कृष्णो बुद्धिर्व्विकर्म्मा च दक्षनासाधिपोऽमरः।
वरदा भोगदा केशो वामजानुरथोऽनलः॥
लोलो नलजयिनी गुह्यः शरच्चन्द्रविदारकः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

थं, क्ली, रक्षणम्। मङ्गलम्। साध्वसम्। इति मेदिनी। थे, १॥

थः, पुं, (थुड संवृतौ+डः।) पर्व्वतः। भयरक्षकः। इति मेदिनी। थे, १॥ व्याधिभेदः। भयचिह्नम्। भक्षणम्। इति शब्दरत्नावली॥

थुड, शि संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, थुडति। अथुडीत् तुथोड। इति दुर्गादासः॥

थुत्कारः, पुं, (कृ+भावे घञ्। थुदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र।) निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः॥

थुर्व्व, ई वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। थूः थुरौ थुरः। ई, थूर्णः। इति दुर्गादासः॥

थुर्व्वणं, क्ली, हननम्। थुर्व्वधातोर्भावे अनटि (ल्युटि) निष्पन्नम्॥

थूथू, अ, निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः। यथा,—थूथूकृत्य वमद्भिरध्वगजनैरिति सूक्तिकर्णामृतम्॥

थैथै, अ, वाद्यानुकरणशब्दविशेषः। इति सङ्गीतदामोदरः॥

थोडनं, क्ली, संवरणम्। इति थुडधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययः (ल्युट्)॥

द

द, दकारः। स व्यञ्जनाष्टादशवर्णः तवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"सुमूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥")

अस्य स्वरूपं यथा,—
"दकारं शृणु चार्व्वङ्गि! चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिबिन्दुसहितं सदा।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली॥
रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावय॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्व्वति!।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम्॥
अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम्।
एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रशास्त्रे।
"दोऽत्रीशो धातकिर्धाता दाता दत्तं कराग्रकम्।
दीनं ध्यानञ्च दानञ्च भक्तिराघवनी धरा॥
सुसूक्ष्मा योगिनी सद्यः कुण्डली वामगुल्फकः।
कात्यायनी शिवा दुर्गा करुणा ना त्रिकण्टकौ॥
स्वस्तिकः कुटिलास्यः कृष्णचोमा धितेन्द्रियः।
धर्म्मज्ञश्चामदेवश्च क्षमा वह्निसुचपला॥
हरिद्रापुरमन्त्री च दक्षपार्ष्णिश्चिरेखकः॥"

दं, क्ली, (ददाति आनन्दमिति। दा+बाहुलकात् कः।) भार्य्या। इत्येकाक्षरकोषः॥

दः, पुं, (दै प शुद्धौ वा दा दाने+बाहुलकात् कः।) अचलः। दत्तः। दाता। इति मेदिनी। दे, १॥ (दो छेदे+डः।) खण्डनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, माघे। १९। ११४।
"दाददोदुद्ददुद्दादी दाददोदूददीददोः।
दुद्दादं दददे दुद्दे ददादद ददोऽददः॥"
"दद्यते इति दादो दानम्। दददाने कर्म्मणि घञ्। दादं ददातीति दाददो दानप्रदः।" इत्यादौ मल्लिनाथकृतटीकायामर्थविशेषा बोद्धव्याः॥)

दंशः, पुं, (दशतीति। दंश दंशने+पचाद्यच्।) कीटविशेषः। डाँश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनमक्षिका २। इत्यमरः। २। ५। २७॥ गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भम्भरालिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ पांशुरः ६ दंशकः ७। इति हारावली॥ दुष्टमुखः ८ क्रूरः ९ क्षुद्रिका १०। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मनुः। १। ४५।
"स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्॥"
दशतीव शरीरमिति।) वर्म्म। (यथा, भागवते। ३। १८। ६।
"पराङ्मुक्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम्॥"
दश+भावे घञ्।) दंशनम्। इति मेदिनी। शे, ७॥
("सुप्तता जायते दंशे कृष्णाचातिस्रवत्यसृक्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)
दन्तः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४८॥ खण्डनम्। (दन्तक्षतम्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५११।
"वर्णच्छविर्न ललाटे न लुलितमङ्गं न चाधरे दंशः।
उत्पलमहारि वारि च न स्पृष्टमपायचतुरेण॥")
दोषः। मर्म्म। सर्पक्षतम्। इति विश्वः॥ (यथा,
"सर्व्वैरेवार्दितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले॥

श्लेतचर्म्मान्त्रवल्कानां मृदुनान्यतमेन च।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥
असुरविशेषः। यथा, महाभारते। १२। ३। १९।
"सोऽब्रवीदहमासं प्राक् दंशो नाम महासुरः॥"
अयन्तु भृगुभार्य्यामपहरन् तच्छापात् मांसशोणिताशी कीटो जातः। ततः कदाचित् गुरोः परशुरामस्य निद्रां प्रतिपालयितुः कर्णस्य ऊरुदेशं निर्भिद्य शोणितं पीतवान्। ततः परशुरामेणायं शापात् निर्म्मोचितः॥ एतद्विवरणन्तु तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम्॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति। दन्श+ण्वुल्।) दंशः। इति हारावली। १२३॥ (नृपविशेषः। स तु कम्पनादेशाधिपतिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १७८।
"दंशकः कम्पनाधीशः प्रहृते तत्र सङ्कुचि।
विद्रुतो विषमाटव्यां निपत्य निहतः खशैः॥")

दंशनकर्त्तरि, त्रि॥

दंशनं, क्ली, (दशतीव शरीरमिति। दश+ल्युः।) वर्म्म। (यथा, महाभारते। १। २६८। १८।
"संनह्यध्वं सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चापानि च दंशनानि॥"
दन्श+भावे ल्युट्।) दशनादिना खण्डनम्। इति हेमचन्द्रः॥ कामड़ान हूलफुटान इति भाषा। (यथा, महाभारते। ८। ८३। ३४।
"दंशनचाहिभिः कृष्णैर्दीप्तैश्च चतुर्वेक्षसि॥")

दंशभीरुः, पुं स्त्री, (दंशात् वनमक्षिकातः भीरुः भयशीलः।) महिषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवद्दुष्टं मूलमस्य।) शिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य शिग्रुशब्दे ज्ञातव्याः॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्म्म सञ्जातोऽस्य परिहितत्वादिति। दंश+तारकादित्वात् इतच्।) वर्म्मितः। (यथा, महाभारते। २। २६। २।
"महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान्॥"
दंशते इति। दन्श+णिच्+भावे क्तः।) दष्टः। इति हेमचन्द्रः॥ (भासमानः। यथा, महाभारते। ४। ४०। २।
"वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः।
सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम्॥"
"दंशिता भासमानाः।" इति नीलकण्ठः॥)

दंशी, स्त्री, (क्षुद्रो दंशः। अल्पार्थे ङीष्। यद्वा, दशतीति। दंश+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुद्रदंशः। इत्यमरः। २। ५। २७। छोटडाँश इति भाषा॥

दंष्ट्रा, स्त्री, (दश्यतेऽनयेति। दन्श+"दाम्नीशसेति।" ३। २। १८२। इति करणे ष्ट्रन्। यद्वा, "सर्व्वधातुभ्यष्ट्रन्।" उणां ४। १५८। इति ष्ट्रन्। गौरादिपाठे पितामहीशब्दस्य पाठात् स्त्रीत्वे ... [illegible]

त्र्यैहिकः, त्रि, (त्र्यहायां चेष्टायां भवमैहिक धनम् । "तत्र भवः ।" ४ । ३ । ५३ । इति ठञ् । त्र्यहे दिनत्रये पर्य्याप्त मैहिकं धनं यस्य ।) दिनत्रयनिर्व्वाहोचितधनयुक्तः । यथा
"कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥"
इति मानवे । ४ । ७ ।
"कुशूलधान्यक इति । कुशूलो व्रीह्याद्यागार स्वार्थाभिधायिका । इष्टकादिनिर्म्मितागार धान्यसञ्चयो भवेत् । अथ कालविशेषापेक्षायाम् ।
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥
इति मनूक्त एव कालो ग्राह्यः । तेन नित्य नैमित्तिकधर्म्माद्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रय सर्व्वाधिक वा निर्व्वाहो भवति तावद्धन कुशूलधान्यक उच्यते । वर्षनिर्व्वाहोचितधान्यादिधन कुम्भी धान्य । प्राक् सौमिकी क्रिया कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन स्व स्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात् । मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वैतेन समासञ्चयं वक्ष्यति तन्यथा बहुपोष्यवर्गस्य गृहिण समुचित अननुसरणीय । मेधा तिथिस्तु । यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्य दारादिमतस्त्रिवत्सरस्थितिर्भवति तावत् धन धान्यादिधनवानपि कुशूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका याण्मासिकधान्यादिनिचय कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान् । गोविन्द राजस्तु कुशूलधान्यक इत्येतद्व्याचष्टे कोष्ठ प्रमाणधान्यसञ्चयो वा स्यात् द्वादशाह मात्रपर्य्याप्तधन । कुम्भीधान्यक इत्येतद्व्याचष्टे उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसञ्चयो वा षडहमात्र पर्य्याप्तधन ।
द्वादशाह कुशूलेन इति कुम्भ्या दिनानि षट् ।
इमानगर्न्ना मानिन्दरापोऽपि नाद्वस्थद ।
इष्टा पदा नहो भवं ऐहिक त्र्यहमर्य्याप्तमैहिक धन यस्य स त्र्यैहिक तथा वा स्यात् दिन वर्षनिर्व्वाहोचितधन इत्यर्थ । श्वोभवं श्वस्तन भक्त तन्नास्तीति अश्वस्तनिक सद्य एव समाप्त तथा वा भवेत् ।" इति कुल्लूकभट्ट ।
त्र्यार्षेयाः, पुं (त्रय ऋषयः आर्षेयाः । ऋषि+ढक् । त्रय आर्षेयाः प्रवरभूताः येषामिति व्युत्पत्त्या प्रवरत्रयवन्तः ।) अन्धवधिरजडाः । यथा ।
"अन्धानार्षेयान् तत्रार्षेयान् नित्यानुपक्रमेत
अन्धप्रभृति । यथा हि निर्म्मलदृष्टिः । निर्म्मलचक्षुरादिज्ञानवत् । इति [illegible] तत्र चैत्र निरुक्ते त्रि [illegible] [illegible] पञ्च प्रवरविचार [illegible] [illegible] [illegible] (अत्र आर्षेय त्र्यार्षेय वत् । विद्वद्भि बोध्यम् ।)

त्र्याहिकः, त्रि, (त्र्यहे भव । त्र्यह+ठञ् ।) तृतीयेऽह्नि भव । यथा, ऐकाहिकद्व्याहिक त्र्याहिकचातुर्थिकसततज्वरविषमज्वर इत्याद्य मरसिंहाख्योऽयम् ।
('एकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापर ।
चैवाज्वरश्चतुर्थोऽपि विज्ञानीयाद्विचक्षण ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
अस्यौषध यथा —
'रसोन गन्ध शुण्ठ्य त्रिसिन्धौषधं पादिकम् ।
गोजिह्वया जयन्त्या च तण्डुलीयेन भावयेत् ॥
प्रत्येक सप्तधा च शुष्क गुञ्जाचतुष्टयम् ।
जरयेन घृतेनादात् त्र्याहिकज्वरशान्तये ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
त्र्यूषणं, क्ली, (त्रयाणां ऊषणानां समाहारः । पात्रादिन्वात् क्लीबत्व न ।) मिलितशुण्ठीपिप्पली मरिचम् । इत्यमरः । २ । ९ । १११ । (यथा, गारुडे १६८ अध्याये ।
'समांशै चित्रक धान्य त्र्यूषण जीरकं तथा ॥")
त्र्यूषणी, स्त्री, (त्रयाणां ऊषणानां पिप्पलीमरिच शुण्ठीनां समाहारः ।) त्र्यूषणम् । इत्यमर टीकायां भरत ॥
(पिप्पलीमरिच शुण्ठीत्रयमेतद्विमिश्रितम् ।
त्रिकटु त्र्यूषण व्योष कटुत्रयमथोच्यते ॥'
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥
अस्य गुणा यथा,—
"त्र्यूषण दीपन हन्ति श्वासकासत्वगामयान् ।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदश्लीपदपीनसान् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
(घृतविशेष । यथा, चरके चिकित्सितस्थाने २९ अध्याये ।
"त्र्यूषणं त्रिफला द्राक्षा काश्मर्य्याणि परूषकम् ।
द्वे पाठे मरल याष्ट्री सगुग्गुं चित्रक शटीम् ।
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
विकङ्कतो विन्दरीच मिद्रा कर्षसमं घृतात् ।
प्रस्थ चतुर्गुण क्षीरं सिद्ध कामदर्द पिबेत् ।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम् ।")
त्व, त्रि, (युष्मद्+अ । "मपर्य्यन्तस्य ।" ७ । २ । ९४ । इति त्वादेश ।) भवान् । तुमि इति भाषा । युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्याप्यत्र लिङ्गत्रये समान । इति व्याकरणम् ॥
त्वः, त्रि, (तनोति विस्तारयतीति । तन+"तनो-तेर्डवश्च ।" उणा । १ । ६६ । इति ड्वा [illegible] डित् अवश्च च । आत्मत्वाभिव्यक्त्या तृते अस्तित्व ।) भिन्न । अन्य । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ । (अन्य । इति निरुक्त । १ । ७ । यथा ऋग्वेदे । १० । ७१ । ४ ।
"उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासा ॥"

"त्वमिन्द्र एकवाची । एक । ...
पश्यन्नपि मनसा
दर्शनफलाभावात् पश्यति । स एव
एनां वाच न शृणोति
इत्यनेनार्थेनाविद्वानभिहित ।"
सायन ॥)
त्वक्, [च] स्त्री, (
दिकमिति । त्वच संवरणे+क्विप् ।
तनोति विस्तारयतीति । तन+ ०
च ।" उणा । २ । ६३ । इति चिक्
च ।) इन्द्रियविशेष । यथा,—
"पूर्व्वमभिव्यक्तायुक्त देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्
प्राणादिषु महावायुपञ्चको विदो मत ।
उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्य गोचर सोऽपि च त्वच ।
कथान्यचक्षुषो योग रूपमत्रापि कारणम्
दपाध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारण"

वल्कलम् । (यथा, रघु । २ । १७ ।
"कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।")
गुडत्वक् । (यथा बृहत्संहितायाम् । ७७
"त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्द्धेन संयुतैः
पटवास प्रवरोऽय मृगकर्पूरप्रबोधेन ।")
चर्म्म । इति मेदिनी । चे ६ ।
चर्म्मकरा २ । इत्यमरः । चमसरा ३ ।
तट्टीका । त्वचम् ४ त्वचा ५ चर्म्म ६
इत्री ७ । इति शब्दरत्नावली । (
रघु । ३ । ३१ ।
'त्वच स मेध्यां परिधाय रौरवी
मशिक्षितास्त्र पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
क्षितावभूदेकधनुर्द्धरोऽपि स ।"
कञ्चुक । यथा मनु । ९ । ४९ ।
"महतोऽप्येनसो मासात् तस्मादाद्दिर्हत
त्वचम् । इति राजनिर्घण्ट । ९ ९
भाषा ।
त्वक्क्षीर, पुं (... ददातीति । दा+क ।
कर्पूर ।) वंश । इति हारावली । ११(
त्वक्क्षीरा, स्त्री, (वंशस्य क्षीरमस्त्य
वंशरोचना । इत्यमरः । २ । ९ । १०९ ।
(वंशरोचनाशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम्
त्वक्क्षीरी, स्त्री, (वंशस्य क्षीरमस्ति
त्विनात् ङीष् ।) त्वक्क्षीरा । इति
निर्घण्ट । (यथा, सुश्रुते । १ । ३४ ।
"विदारिगन्धा त्वक्क्षीरी विदारी विड
क्षमा ।

(पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"वंशरोचना वांशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
त्वक्छद, पुं (त्वचि छदो यस्य ।) चोरकर
इति रत्नमाला । चोरकपुष्पी इति भाषा

त्वक्पत्रं, क्ली, (त्वगिव पत्राण्यस्य ।) गुडत्वक् । इत्यमरः ।२।४।१३४॥ तेजपत्रम् । इति केचित् । इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः । उत्कटम् २ भृङ्गम् ३ त्वचम् ४ चोचम् ५ वराङ्गकम् ६ । इत्यमरः ।२।४।१३४॥ (यथा, महाभारते ।१२।१७०।१८ ।
"चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च ॥"
यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥")
त्वक्पत्री, स्त्री, (त्वक्पत्र+गौरादित्वात् ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्य्यायः । कारवी २ पृथ्वी ३ वाष्पीका ४ कवरी ५ पृथुः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ तत्पत्री ७ । इति भरतः ॥
त्वक्पुष्पं, क्ली, (त्वचश्चर्म्मणः पुष्पमिव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः । किलासम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥
त्वक्पुष्पिका, स्त्री, (त्वक्पुष्पी+स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) किलासम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ फुली इति भाषा ॥
त्वक्पुष्पी, स्त्री, (त्वक्पुष्प+गौरादित्वात् ङीष् ।) किलासम् । इति जटाधरः ॥
त्वच, त्वचोयाद्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो याद्दश्चर्मणो ग्रहणम् । त्वच त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । त्वचति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥
त्वच, ऋ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-वेट् ।) ऋ, त्वचिष्यति त्वक्ष्यति । कार्श्यं तनूकरणम् । त्वचति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥
त्वक्सारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ (यथा, मनुः ।१०।३७ ।
"पलाशात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥"
वंशस्य त्वगपि । बँशाड़ि इति भाषा ॥ यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
"वनुग्रशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिका-शाकपत्रकरीरवालाङ्गुलय इति ॥") गुड़त्वक् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोणकवृक्षः । रन्ध्रवंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तल्लसारा इति भाषा ॥ यथा, माघः । ४ । ६१ ।
"त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीति-रस्मिन्नसौ मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः ॥")
त्वक्सारभेदिनी, स्त्री, (त्वचः सारं भिनत्तीति । भिद्+णिनिः+ङीप् ।) क्षुद्रचञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्वक्सारा, स्त्री, (त्वक्सारो वंश उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः अच् ततष्टाप् ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
त्वक्सुगन्धः, पुं, (त्वचि सुगन्धः सद्गन्धो यस्य ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥
त्वक्सुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः ।) एलवालुकनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥
त्वग, इ कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ॥)
त्वगङ्कुरः, पुं, (त्वचश्चर्म्मणः अङ्कुर इव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्वगाक्षीरी, स्त्री, (त्वक्क्षीरी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तुगाक्षीरी । वंशरोचना । इति जटाधरः ॥
त्वग्गन्धः, पुं, (त्वचि गन्धो यस्य ।) नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्वग्जं, क्ली, (त्वचः जायते इति । जन+डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्वग्दोषः, पुं, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात् ।) कोटरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वग्जातरोगः । तस्यौषधं यथा,—
"मन्दोष्णलोध्रगैरिकसूर्यकमनकस्य च ।
सैनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्गोग्रप्रसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव संकाश चर्म्मदोषश्च नश्यति ॥"
इति गारुडे १८४ अध्यायः ॥
स तु महारोगः । यथा, "महारोगिणः पापरोगाद्यत्यन्तमरोगवतः । ते च उन्मादत्वग्दोषौ राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥
त्वग्दोषापहा, स्त्री, (त्वग्दोषं रोगविशेषं अपहन्तीति । हन+डः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्वग्दोषारिः, पुं, (त्वग्दोषस्य रोगविशेषस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्वच, श संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) चकारयुक्तः । दन्त्यवर्गाद्यादिः । श, त्वचती त्वचन्ती । वृतिः संवरणम् । त्वचति कवचेन देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥
त्वचं, क्ली, (प्रशस्ता त्वगस्त्यस्येति । अर्श आदित्वात् अच् ।) वृक्षविशेषः । दारचिनी इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।
"सोमवल्कस्तथा श्वेता पत्रं कालीयकं त्वचम् ॥")
तत्पर्य्यायः । त्वक् २ वल्कलम् ३ भृङ्गम् ४ वराङ्गम् ५ मुखशोधनम् ६ शकलम् ७ सिंहलम् ८ वन्यम् ९ सुरसम् १० कामवल्लभम् ११ उत्कटम् १२ बहुगन्धम् १३ विष्णुलम् १४ वनप्रियम् १५ नटपर्णम् १६ गन्धवल्कम् १७ वरम् १८ शीतम् १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफकासविनाशित्वम् । शुक्रामशमनत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वल्कलम् । चर्म्म । (यथा, हरिवंशे । १७७ । १३६ ।
"श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्द्ध्वरोमा मृदुत्वचः ॥"
कञ्चुकः । खोलस् इति भाषा ॥ यथा, महाभारते । १२ । २४६ । ११ ।
"विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ॥")
गुड़त्वक् । इति धरणिः ॥
त्वचा, स्त्री, (त्वच्+भावे टाप् । यद्वा, त्वचति संवृणोति सर्व्वशरीरमिति अच् ततष्टाप् ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
त्वचीपत्रं, क्ली, (त्वचा त्वक् पत्रमिव यस्य ।) त्वक्पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
त्वचिष्ठ, त्रि, (अतिशयेन त्वचाम् । त्वचत्+इष्ठन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६४ । इति मतुपो लुक् ।) त्वचीयान् । अतिशयत्वग्विशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥
त्वचिसारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।" ६ । ३ । ९ । इति सप्तम्या अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥
त्वचिसुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः । सप्तम्या अलुक् ।) चुक्रिका । इति हारावली ।६७॥
त्वत्, त्रि, (तनोतीति । तन+"तनोतेरनश्च वः ।" उणां २ । ६३ । इति चकारात् क्विप् तुक् अनस्य वः ।) भिन्नः । इति जटाधरः ॥ (युष्मद्शब्दस्य प्रथमैकवचनस्य रूपम् ।) भवतः । इति व्याकरणम् ॥ तोमा हइते इति भाषा ॥
त्वञ्च, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ।) चकारयुक्तादिः । उ, त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा । गतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥
त्वञ्च, उ ध सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ॥)
त्वदीयं, त्रि, (तव इदम् । युष्मद्+छः । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।" ७ । २ । ९८ । इति मपर्य्यन्तस्य त्वादेशः ।) भवदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५० ।
"अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ॥")
त्वर, ञि ष म ङ सम्भ्रमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ञि, त्वरितः तूर्णोऽस्ति । षा तथामहत्वरस्संग्रहानिभ्यो निष्ठायां वेमत्वेऽपि वेदैवूकारमेदार्थमेतदनुबन्धमन्ये मन्यन्ते । ष, त्वरा । म, त्वरयति । ङ, त्वरते । खरं इव शीघ्रमागमम् । गमनेतुमयणाः च तत्वरे । इति दुर्गादासः ॥
त्वरणं, क्ली, (त्वर+भावे ल्युट् ।) त्वरा । इति व्याकरणम् ॥ (त्वरते शीघ्रं गच्छतीति । त्वर+ल्युः । द्रुतगामिनि, त्रि । यथा, अथर्व्ववेदे ।११। ८ । २८ ।
"आसेयीश्च वासेयीश्च त्वरणाः कृपणाश्च याः ॥")
त्वरा, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर+"षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" इति अङ् । ततः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् ।) वेगः । तत्पर्य्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः ।३। २ । २६ ॥ आवेगः ३ रयः ४ तूर्णिः ५ संवेगः ६ । इति हेमचन्द्रः ।२।२३६॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७६ । २७ ।
"असत्स्वं मया पूर्व्वं निर्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो नातिरिति ज्ञात्वा ता त्वरा मरणे पुनः ॥")

त्रिप्रतिष्ठि स्त्री (अपराजी गुणान्वितत्वात् तथा त्वात्।) त्रिशालकम्। इति शब्दचिन्द्रका। (यथा, अथर्ववेदे। १२। ७१।
"हलायुधसमयोगि त्रिप्रतिष्ठि त्रिशालकम्। मालावैदर्भयुक्त चतुर्शालकमुच्यते।")
त्रिप्रवरं, पुं बहुपादी देशभाग। तद्देशस्य। तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिप्रवरं। इति मनु टीकायां कुल्लूकभट्ट। (यथा, मनु। २। १९५।
"विवादिकेन यथावधिन्यप्यर्थ बहुप्रविष्टः।")
त्रिबोला, [म्] स्त्री, (स्त्रीति योषाति यस्या। यद्वा त्रिषु लोकेषु सर्वमर्मवातातेषु भातीति यस्याः।) मद्रा। (यथा, माघे। १। १०।
"बहुलमिवृ्द्धयानिरौ वृद्धिषु त्रिबोलया सततधारम्भया।")
मद्योर्मिः। इति मेदिनी। चे ६१।
त्रिफला, स्त्रि, (त्रिवार फलेन सहम्। फल+ "अत्यन्तहनयात् कारकसंज्ञायाम्।" ३।३।६०। इति घन।) वारवधहरदेशम्। तत्पर्याय। त्रिगुणात्मम् २ हतोयात्मम् ३ त्रिबीजम् ४। इत्यमर। २। ८। ८३।
त्रिदायनी स्त्री (त्रयो दायका यस्याः। "दाम दायकात्।" ४। १। ३०। इति ङीष। 'त्रिपत्नुर्ध्वा दायकस्य।' इति कथम।) त्रिवर्षा गौः। इत्यमरटीकायां रमानाथ। (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। २२। ८। ११।
'अनुमन्त्र्य त्रिदायन्योऽप्रीता प्रवर्ग्या दाकोत पत्नी सर्वोपनत्वोत्कृष्टा मिथुना मारुता।) दीपश। यथा —
"हते युग वन्दनी त्रेतायां जन्मकालका। द्वापरे शीर्षन्यवाया तेन स्मृता त्रिदायनी।"
इति ब्रह्मवैवर्ते गीतापञ्चमाध्याय।
(त्रिवत्सरे त्रि। यथा महाभारते। ३। २३८। ६।
'अथ समारेण कृत्वा मन्त्रयित्वा त्रिदायनाम्। दत्वा मायामृते प्राता यदरत कुरुनन्दन।')
त्रुट क ट। छिन्न। इति कविकल्पद्रुम।
त्रुट य त्रि। (तुदा चरा त्वा तुर्ण पर वधवत द्विधाभवमात्रे पथ हिन्दमात्रे चक सेट।) त्रुटी प्रथमातमाने। क ट चोटयन। य त्रुट्यन्ति चापिनिस्पाति। मुनाहत्तर्वात्स्येव कुटा निम्नमित। मितान्यिच न कुटादिरूपम। मि भुनाति चत्रुटीत्। यासत्तु विरोधभावेपि। यथा कल्पद्रुमीमधनुर्षकटोरविशन इति महा नाटकम। सपत्रमरचुटतिमिरकुमिकुम्भ भ्यने। कविकल्पभावापि यथा। काइयानि यनि पञ्चयन्ति पापतश्च जघन दक्षहट। इति दुर्गादास।
त्रुटि स्त्री (त्रुटति इति। त्रुट+ "इगुपधात् कित।" उदा। ४। १२०। इति इन् सच कित।) त्रुटिना। (यथा सुश्रुत। उत्तरतन्त्रे। ५२।
"उत्कारिका समिधि कायरात्तौ यष्ठा समस्तैश्च त्रुटिकोलपत्रै।"

अवधा पर्यायो, यथा —
"अवधा लोकसम्भवा च प्रत्येना त्रिदृश त्रुटि।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।) अल्पम्। संशय। कालभेद। स च कथा लघुतमप्रमाणमकमात्रक। इत्यमर। १। ४। १०। अष्टकाथक। इति तट्टीकायां भरत। यथा, भागवते। ३। ११। ५।
"अणुर्द्वौ परमाणु स्यात् त्रसरेणुस्त्रय स्मृत। जालाकरश्मयगत खमेवानुपतन्नगात्। त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते य काल स त्रुटि स्मृता।")
त्रुटिबीज, पु (त्रुटिरन्य बीजमस्य।) कचु। इति शब्दमाला।
त्रुटी, स्त्री, (त्रुटि+"कृदिकारादक्तिन।" इति वा ङीष।) त्रुटि। इत्यमरटीकायां भरत।
त्रुप, वधे। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा पर-सक सेट।) त्रुपति। इति दुर्गादास।
त्रुम्प, वधे। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा पर सक-सेट।) त्रुम्पति। इति दुर्गादास।
त्रुफ, वधे। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा पर सक सेट।) त्रोफति। इति दुर्गादास।
त्रुम्फ वधे। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा पर-सक सेट।) त्रुम्फति। इति दुर्गादास।
त्रेता स्त्री (त्रीन् भेदान् इति प्राप्नोतीति। यद्वा, त्रित्वमिता। प्रज्ञोदरादित्वात् साधु। इत्यपि कालिकया, हरिवंशे। २०२। ९।
"त्रिधा प्रज्वलितो ज्वलनो हविरभिर्निर्मितामरै। आत्मतेजोमयस्तस्य हविर्भिर्विधिव द्विजा।") त्रैतार्ग्नि दक्षिणाहवनीय गार्हपत्यरूपानलत्रयम्। इत्यमर। ३। ३। २०। (यथा, हरिवंशे। २१। ३५ ३६।
'मथित्वापि त्रिधा कृत्वा अयतत मननाधिप। इष्ट्वा पश्चिमहुतिभिर्विद्धाविनीतवाम्। अश्नुमेधं पर तथा त्रेताग्नि समकारयत्। एकाग्नि पूर्वमेवासीत्त्रेताग्निमकारयत्।')
द्वितीययुगम्। तस्य परिमाण यथा —
'त्रिपत्नाशिल्लक्षैश्च विधप्रयुक्तश्च द्विशतं च। चतुर्युग परिमित जन्मान्तकमल च। द्विबेटलक्षपरिमित वत्सरनिरुपमसक्रम। त्रेतायुग परिमित कालविद्भि प्रकीर्तितम्।"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम्। ७।
तस्य धर्मा यथा —
"त्रेतायुगे समायाते धर्मो पादोनतां गत। अधर्मप्राप्तिना लोका कश्चित् केचित् दया यथा।
त्रिकाधारता लोका यज्ञदानपरायणा। बलायमातधारता सुखिन सत्यपेतस। यत्ना भूमिस्तथा सत्ना सर्वे आचारसंस्थिता। ब्राह्मणाय महाभागा अन्यन्नादपरायणा। प्रतिपत्तिद्विजधाव सत्यवन्ता निसक्रिया। तपोऽग्निरता नित्य मातारो विष्णुसेवित।

कालवर्ती तद्विभोध क्रिया धर्मा प्रसिद्धता। बहुधरा च ममाद्या पुमान् विष्णुविप।"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे।
त्रेतायुगं, क्ली, (त्रेतैव युगम्।) द्वितीययुगम्। तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
"कार्तिकशुक्लपक्ष्यां सोमवारे त्रेतायुगोत्पत्ति। तत्र अवतारत्रयम्। वामनपरशुरामश्रीराम चन्द्रा। पुण्य त्रिपादम्। पापमेकपादम्। पुष्करमेकं तीर्थम्। क्षत्रियो राजा। क्षत्रियकरा भाषा। चतुर्दशमन्वन्तरमिति मानवदेह। दशसहस्रवर्षं परमायु। अत्र धर्मं रौप्यपात्रम्। तद्युगमाब्दा १२९६०००। तत्र राजान। हरिश्चन्द्रसगरभरतदिलीपरघुअजदशरथमल्लवपतिवलीपराद्युवसुषेणरामचन्द्रद्यो अना यते चक्रवर्तिन। एकयुगम्। रामपर्यन्ता नित्यं तन्त्रा तीर्थदर्शनम्। अधिकानां प्रजानां रामा यज्ञाश्चिव। तत्र तारकब्रह्मनाम। राममारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन। कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन।"
इति गुणाकृतपत्रिकायां श्मृतिरम्।
त्रेतायुगाद्या, स्त्री, (त्रेतायुगस्य आद्या प्रथमा तिथि।) त्रेतायुगारम्भतिथि। सा च कार्तिकशुक्लनवमी। तत्प्रमाण युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम्।
त्रेधा अ (त्रिप्रकारम्। "संख्याया विधार्थे धा।" ५। ३। ४२। इति धा। "एधाच्च।" ५। ३। ४६। इति धा इत्यस्य एधाच।) त्रिधा। इति मुग्धबोधम्। (यथा, ऋग्वेदे। १। २२। १७।
"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्य पांसुरे।")
त्रै ङ पालने। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा आत्म सक अनिट।) इत्वत्यमात्रादि। ङ आत्मने। परित्रायते। त्रायते त्राता वा विष पदात् च इत्वन्तरलोति ज्ञाधयम्। केचिद त्रानी चा पन्ति। इति क्रमदीश्वर। इति दुर्गादास।
त्रैगुण्य, क्ली, (त्रिगुणानां भाव कर्म वा। त्रिगुण+ष्यञ्।) त्रिगुणधर्म। सत्त्वरजस्तमस्। यथा —
'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन।'
इति श्रीभगवद्गीता।
त्रैधीतत्वमात्मम्। यथा,—
'त्रैगुण्यललिते चाकुमवहितमयीनिति।'
इति शिवरात्रिव्रतकथा।
त्रिभि पुरवाध।
त्रैधं, अ (त्रिप्रकारमिति त्रिधा। तत "द्वित्र्योश्च धमुञ्।" ५। ३। ४५। इति धा इत्यस्य धमुञ्।) त्रिधा। इति मुग्धबोधम्। (यथा महाभारते। ३। ३१। ३१।
"समैमेव यहेनैक देवमेक सदच्युत। पुंस प्रयतन किंचित त्रैधमेवाभिरक्षते।")

त्रैपुरः, पुं, (त्रिपुर एव । स्वार्थे अण् ।) त्रिपुर-देशः । तत्पर्य्यायः । डाहलः २ चैद्यः ३ चेदिः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥ (देशोऽयं कामरूपस्य सीमाप्रदेशः । यथा, कामाख्या-तन्त्रे ।
"कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् ।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि ॥"
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतं यावत् ॥
त्रिपुरस्य राजा । यथा, महाभारते ।२।३१।५८।
"माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ।
त्रैपुरं स्ववशे कृत्वा राजानममितौजसम् ।
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पौरवेश्वरम् ॥"
तद्देशवासिनि, पुंभूम्नि । यथा, मात्स्ये । ११३ । ५३ ।
"स्तोशलाः कोशलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा ॥"
त्रिपुराधिष्ठितासुरभेदे । यथा, हरिवंशे । १२६ । ५४ ।
"येनोद्धृतास्त्रैपुरा मायिनो वं
दग्धा घोरेण वितथान्ताः शरेण ॥")
त्रैलोक्यं, क्ली, (त्रिलोकी एव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) त्रिलोकी । यथा, मार्कण्डेये ।
"त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा ॥"
त्रैलोक्यविजया, स्त्री, (त्रैलोक्यस्य विजयो यस्याः । एतस्याः सेवनेन हि त्रैलोक्यमधीनमिव प्रति-भातीति ज्ञानात् तथात्वम् ।) भङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भाङ् इति ख्याता ॥
त्रैविद्यः, पुं, (ऋग्वेदयजुर्व्वेदसामवेदरूपास्तिस्रो विद्या यस्येति त्रिविद्यस्ततः स्वार्थे अण् । यद्वा, तिस्रो विद्या अधीते वेद वा । "तदधीते तद्वेद ।" ४।२।५९ । इति अण् ।) त्रिवेदज्ञः । त्रिविद्या-वेत्ता । यथा । मनुः । १२ । १११ ।
"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥"
(व्रतविशेषे, क्ली । यथा, मनुः । २ । २८ ।
"स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥"
"त्रैविद्याख्येन च व्रतेन ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ वेदत्रयप्रतिपाद्ये, त्रि । यथा, भागवते । ६ । २ । २४ ।
"धर्म्मं भागवतं शुद्धं त्रैवेद्यञ्च गुणाश्रयम् ॥"
"त्रैवेद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां धर्म्मम् ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)
त्रोटकी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
त्रोटिः, स्त्री, (त्रोट्यते भिद्यतेऽनयेति । त्रोटि+ "अच इः ।" उणां । ४ । १३८ । इति इः ।) चञ्चुः । कट्फलम् । पक्षी । मीनभेदः । इति मेदिनी । टे, १८ ॥
त्रोटिहस्तः, पुं, (त्रोटिश्चञ्चुर्हस्त इव ग्रहणसाधनं यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
त्रोटी, स्त्री, (त्रोटि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) त्रोटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रोत्रं, क्ली, (त्रायते शिक्ष्यते नियम्यतेऽनेनेति । त्रै पालने+"अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ।" उणां । ४ । १७२ । इति उत्रः ।) गवादिताड़नदण्डः । पाँचनी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३ प्रवयणम् ४ । गजस्य तोदनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वेणुकम् २ वेणुकम् ३ इत्यमर-भरतौ ॥ अस्त्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः ॥ आरूपक्रिया । व्याधिभेदः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
त्रौक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । रेफमध्यः । ऋ, अतुत्रौकत् । ङ, त्रौकते । इति दुर्गादासः ॥
त्र्यक्षः, पुं, (त्रीणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य । ततः समासान्तषप्रत्ययः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०६ । ११ ।
"आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्द्दनम् ॥"
दैत्यविशेषः । यथा, भागवते । ७ । २ । ४ ।
"भो भो दानवदैतेया द्विमूर्द्धंस्त्र्यक्ष ! शम्बर ! । शतबाहो ! हयग्रीव ! नमुचे ! पाक ! इल्वल ! ॥"
नेत्रत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ४३ । १ ।
"चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ॥")
त्र्यक्षरः, पुं, (त्रीणि अक्षराणि यत्र ।) घटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रीणि अकारोकार-मकारात्मकानि अक्षराणि यत्र । प्रणवादौ, त्रि । यथा, मनुः । ११ । २६६ ।
"आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥"
छन्दोभेदे, क्ली । यथा, वाजसनेयसंहिता-याम् । ९ । ३१ ।
"विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीँल्लोकानुदजयत्तानुज्जेषम्॥"
"विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा तान् तादृशान् मनुष्यानुज्जेषमधिकं जयेयम् ।" इति वेददीपे महीधरः ॥)
त्र्यङ्गटं, क्ली, (त्रिभिरङ्गैरट्यते गम्यते इति । त्र्यङ्ग+अट्+अप् । शकन्ध्वादित्वादलोपः ।) शिक्यभेदः । धौताञ्जनी । इति मेदिनी । टे,४४॥
त्र्यङ्गटः, पुं, (त्रिभिरङ्गैरटतीति । अट्+अच् ।) धौताञ्जनी । शिक्यभेदः । ईश्वरः । इति हेम-चन्द्रः ॥
त्र्यञ्जनं, क्ली, (त्रयाणां अञ्जनानां समाहारः ।) अञ्जनत्रयम् । यथा, कालाञ्जनं पुष्पाञ्जनं रसा-ञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्र्यध्वगा, स्त्री, (त्रिषु अध्वसु मार्गेषु गच्छतीति । गम+डः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्र्यम्बकः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि अम्ब-कानि नेत्राणि यस्य । शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५९ । १२ ।
"त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ॥"
"त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकः पिता ।" इति ऋग्वेदभाष्ये सायनः ।) एकादशरुद्राणामन्य-तमः । यथा, मात्स्ये । ५ । २९—३० ।
"अनेकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः ॥")
शिवांशचन्द्रशेखरनामकपौष्यराजपुत्रः । यथा,
"एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ॥
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ।
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह ॥
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः ।
नान्योऽभूत्नृपशार्दूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ॥
अभिषिच्याथ तं राजा कुमारं बलवत्तरम् ।
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वराजगुणैर्युतम् ॥
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौष्यो विवेश ह ।
वृद्धोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ॥
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ।
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ॥
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिसेवितः ।
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ॥
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ।
ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे ॥
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा मुमोद ह ॥"
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥*॥
अन्यत् चन्द्रशेखरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
त्र्यम्बकसखः, पुं, (त्र्यम्बकस्य महादेवस्य सखा बन्धुः । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) कुबेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
त्र्यम्बका, स्त्री, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्याः ।) दुर्गा । यथा,—
"सोमसूर्य्यानलास्त्रीणि यस्या नेत्राणि अम्बिका ।
तेन सा त्र्यम्बका देवी मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥")
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
त्र्यहस्पर्शः, पुं, (त्र्यहं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति । स्पृश+पचाद्यच् ।) त्रिदिनस्पृक् । तिथित्रय-स्पर्शयुक्तमहः । इति ज्योतिषम् ॥
त्र्यहस्पृशं, क्ली, (त्र्यहं स्पृशतीति । स्पृश+ "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) त्र्यहस्पर्शः । तथा च वशिष्ठः ।
"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥
फलमिति वैदिककर्म्मपरम् ॥
अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते
मासि ।
चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्नो माङ्गल्यं विवाहञ्च ॥
इति भीमपराक्रमः ॥
दिनपाते दिनक्षये ।
त्र्यहस्पृशं नाम यदेतदुक्तं
तत्र प्रयत्नः कृतिभिर्व्विधेयः ॥
विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्म्म
सर्व्वं न कार्य्यं त्रिदिनस्पृशे तु ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

त्र्यहैहिक त्रि, (ईहायां चेष्टायां भवमैहिकं धनम् । "तत्र भव ।" ४ । ३ । ५३ । इति ठञ् । त्र्यहे दिनत्रये पर्य्याप्तम् ऐहिकं धनं यस्य ।) दिनत्रयनिर्व्वाहोचितधनयुक्तः । यथा
'कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥"
इति मानवे । ४ । ७ ।
"कुसूलधान्यक इति । कुसूलो व्रीह्यागार स्यादित्याभिधानिकाः । इष्टकादिनिर्म्मितागार धान्यसञ्चयी भवेत् । अथ कालविशेषापेक्षायाम् ।
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं चापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥
इति मनूक्त एव कालो ग्राह्यः । तेन नित्य नैमित्तिकधर्म्मेऽत्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्व्वाहो भवति तावद्धनं कुसूलधान्यकम् उच्यते । वर्षनिर्व्वाहोचितधान्यादिधनं कुम्भी धान्यं । प्राक् सौमिकीं क्रियां कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन वर्ष स्यास्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात् । मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव चेत्यनेन समासञ्चयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणो समुचितं वर्षसरसञ्चयः । मेधा तिथिस्तु । यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्य दारादिमतस्त्रिवत्सरस्थितिर्भवति तावत् द्रव्य यान्यधनवानपि कुसूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका षाण्मासिकधान्यादिनिचय कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान् । गोविन्द राजस्तु कुसूलधान्यक इत्येतद्द्वादशाह कोष्ठ प्रमाणधान्यसञ्चयो वा स्यात् द्वादशाह मात्रपर्य्याप्तधनं । कुम्भीधान्यक इत्येतद्द्वादशाह उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसञ्चयो वा षडहमात्र पर्य्याप्तधनं ।
द्वादशाह कुसूलेन इति कुम्भ्या दिनानि षट् ।
इमामनूला गोविन्दराजोक्तिं नाद्रियामहे ।
ईहा चेष्टा तस्यां भव ऐहिकं त्र्यहपर्य्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्र्यहैहिकः तथा वा स्यात् दिन त्रयनिर्व्वाहोचितधन इत्यर्थः । श्वोभवं श्वस्तनं भक्तं सञ्चयास्तीति मत्वर्थीयमिकं कृत्वा नञ् समासः तथा वा भवेत । इति कुल्लूकभट्टः ॥
त्र्यार्षेया, पुं (ऋषेरयं आर्षेयं । ऋषि+ढक् । त्रय आर्षेयाः ऋषिधर्म्मा नेत्रादीन्द्रियक्रिया भावरूपा येषाम् ।) अन्धवधिरमूकाः । यथा ।
"अधीतानि वचनानि सर्व्वाणि तिर्य्यगधिकरण न्यायमूलानि । तथा हि तिर्य्यगधिकरणे । तिर्य्यक्पङ्गुत्र्यार्षेयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम् । तत्र हेतव तिरश्चां विधि ज्ञान करणविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् त्र्यार्षेयाणामन्धवधिरमूकानां अवेक्षणश्रवणो चारणविरहादिति मीमांसाशेखरमाधवाचार्य्य चन्द्रलेषु विधिश्वतिर्य्यगधिकरणम् । (त्रय आर्षेया अन्धयो यत्र । प्रवरे गोत्रभेदः ।)

त्र्याहिक, त्रि, (त्र्यहे भव । त्र्यह+ठञ् ।) तृतीयेऽह्नि भव । यथा, ऐकाहिकद्व्याहिक त्र्याहिकचातुर्थिकसततज्वरविषमज्वर इत्याद्य पराजितास्तोत्रम् ॥
("ऐकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापरः । चलाज्वरश्चतुर्थोऽपि विशामीयाहिदत्ताश्च ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
अस्यौषधं यथा —
'इसनं गन्धं ग्रथं च शिखिग्रीवं च पादिकम् ।
गोजिह्वया जयन्त्या च तण्डुलीयैश्च भावयेत् ॥
प्रत्येकं सप्तसप्ताय शुष्कं गुञ्जाचतुष्टयम् ।
जरयेन घृतेनाद्यात् त्र्याहिकज्वरशान्तये ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहे ज्वराधिकारे ।)
त्र्यूषण क्ली, (त्रयाणां उषणानां समाहारः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वं न ।) मिलितशुण्ठीपिप्पली मरिचम् । इत्यमरः । २ । १० । १११ । (यथा, गारुडे १९८ अध्याये ।
'यमानी चित्रकं धान्यं त्र्यूषणं जीरकं तथा ॥")
त्र्यूषण क्ली, (त्रयाणां उषणानां पिप्पलीमरिच शुण्ठीनां समाहारः ।) त्र्यूषणम् । इत्यमर टीकायां भरतः ॥
(पिप्पलीमरिचं शुण्ठीत्रयमेतद्विमिश्रितम् ।
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुत्रयमथोच्यते ॥'
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥
अस्य गुणा यथा,—
"त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान् ।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान् ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
(घृतविशेषः । यथा, चरके चिकित्सितस्थाने २२ अध्याये ।
"त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि परूषकम् ।
द्वे पाठे सरलं चार्व्वीं स्वगुप्तां चित्रकं शटीम् ॥
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
त्रिकण्टकं विदारीं च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ॥
प्रस्थं चतुर्गुणे क्षीरे सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम् ॥')
त्व, त्रि, (युष्मद्+सु । त्वाहौ सौ ।' ७ । २ । ९४ । इति त्वादेशः ।) भवान् । तुमि इति भाषा । युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तरूपोऽयं लिङ्गत्रये समानः । इति व्याकरणम् ॥
त्व' त्रि, (तनोति विस्तारयतीति । तन+"तनो-तेरनश्च व ।" उणा । २ । ६२ । इति चात् क्विप् अनश्च वः । आगमानित्यत्वात् तुगे-कल्पिकः ।) भिन्नः । अन्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ८२ । (एकः । इति निरुक्तिः । १ । ७ । यथा ऋग्वेदे । १० । ७१ । ४ ।
'उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ।"
"त्वशब्द एकवाची । एकः । उतशब्दोऽप्यर्थे । पश्यन्नपि मनसा पर्य्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श । दर्शनफलाभावान्न पश्यति । त्व एकः शृण्वन् एनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात् । इत्यनेनार्थेनाविद्वानभिहितः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)

त्वक् [च] स्त्री, (त्वचति संवृणोति मेदश्शोणिता दिकमिति । त्वच संवरणे+क्विप् । यद्वा तनोति विस्तारयतीति । तन+"तनोतेरनश्च व ।" उणा । २ । ६३ । इति चिक् अनश्च वः ।) इन्द्रियविशेषः । यथा,—
"पूर्व्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ।
प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मतः ॥
उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥
द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
वल्कलम् । (यथा, रघुः । २ । ३७ ।
"कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ॥")
गुडत्वक् । (यथा वृहत्संहितायाम् । ७७ । १५ ।
'त्वग्गुडीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्द्धेन संयुतैश्चूर्णः ।
पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन ॥")
चर्म्म । इति मेदिनी । चे ६ । अस्य पर्य्यायः । असृग्धरा २ । इत्यमरः ॥ असृग्धरा ३ । इति तट्टीका ॥ त्वचम् ४ त्वचा ५ चर्म्म ६ कृत्तिः ७ छल्लिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुः । ३ । ३१ ।
'त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवी-
मशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
क्षितावभूदेकधनुर्द्धरोऽपि सः ॥"
कञ्चुकः । यथा मनुः । २ । ७९ ।
"महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्व्विमुच्यते ॥")
त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दारचिनी इति भाषा ॥
त्वक्कण्डुर, पुं, (कण्डुं रातीति । रा+क । त्वचः कण्डुरः ।) व्रणः । इति हारावली । १५६ ।
त्वक्क्षीरा, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमस्याः ।) वंशरोचना । इत्यमरः । २ । ९ । १०९ ।
(वंशरोचनाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ।)
त्वक्क्षीरी, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमत्र । गौरा दित्वात् ङीष् ।) त्वक्क्षीरा । इति राज निर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
"सिताजगन्धा त्वक्क्षीरी विदारी मिरन् क्षमाः ॥"
(पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"स्याद्वंशरोचना वांशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा ।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
त्वक्छद, पुं (त्वगेव छदो यस्य ।) क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला । क्षीरकञ्चुकी इति भाषा ।

त्वक्पत्रं, क्ली, (त्वगिव पत्राण्यस्य ।) गुड़त्वक् । इत्यमरः ।२।४।१३४॥ तेजपत्रम् । इति केचित् । इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः । उत्कटम् २ भृङ्गम् ३ त्वचम् ४ चोचम् ५ वराङ्गकम् ६ । इत्यमरः ।२। ४ । १३४ ॥ (यथा, महाभारते ।१२।१७०।१८।
"चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च ॥"
यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥")

त्वक्पत्री, स्त्री, (त्वक्पत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्य्यायः । कारवी २ पृथ्वी ३ वाष्पीका ४ कवरी ५ पृथुः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ तत्पत्री ७ । इति भरतः ॥

त्वक्पुष्पं, क्ली, (त्वचश्चर्म्मणः पुष्पमिव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः । किलासम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥

त्वक्पुष्पिका, स्त्री, (त्वक्पुष्पी + स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) किलासम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छुली इति भाषा ॥

त्वक्पुष्पी, स्त्री, (त्वक्पुष्प + गौरादित्वात् ङीष् ।) किलासम् । इति जटाधरः ॥

त्वच, त्वचोग्राहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो ग्राहश्चर्म्मणो ग्रहणम् । त्वच त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । त्वचति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

त्वच, ज कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-वेट् ।) ज, त्वक्षिष्यति त्वक्ष्यति । कार्श्यं कृशीकरणम् । त्वचति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

त्वक्सारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ (यथा, मनुः ।१०।३७ ।
"चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥"
वंशस्य त्वगपि । बैँचारि इति भाषा ॥ यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
"अशुश्रस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति ॥") गुड़त्वक् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोणरुचः । रन्ध्रवंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तल्सारँश इति भाषा ॥ यथा, माघः । ४ । ६१ ।
"त्वक्साररन्ध्रपरिपूरिसलब्धगीतिरस्मिन्नसौ मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः ॥")

त्वक्सारभेदिनी, स्त्री, (त्वचः सारं भिनत्तीति । भिद् + णिनिः + ङीप् ।) क्षुद्रचञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्सारा, स्त्री, (त्वक्सारो वंश उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः अच् ततष्टाप् ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या पिपर्य्यं ज्ञातव्यम् ॥)

त्वक्सुगन्धः, पुं, (त्वचि सुगन्धः सद्गन्धो यस्य ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥

त्वक्सुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः ।) एलवालुकनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

त्वग, इ कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ॥)

त्वगङ्कुरः, पुं, (त्वचश्चर्म्मणः अङ्कुर इव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्वगाक्षीरी, स्त्री, (त्वक्क्षीरी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तुगाक्षीरी । वंशलोचना । इति जटाधरः ॥

त्वग्गन्धः, पुं, (त्वचि गन्धो यस्य ।) नागरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्जं, क्ली, (त्वचः जायते इति । जन + डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषः, पुं, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात् ।) कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वग्जातरोगः । तस्यौषधं यथा,—
"मन्दोष्णलोध्रनीराम्बुचूर्णन्तु कनकस्य च ।
तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्गात्रप्रसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव सेकाच्च घर्म्मदोषश्च नश्यति ॥"
इति गारुडे १८४ अध्यायः ॥
स तु महारोगः । यथा, "महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः । ते च उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

त्वग्दोषापहा, स्त्री, (त्वग्दोषं रोगविशेषं अपहन्तीति । हन + डः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषारिः, पुं, (त्वग्दोषस्य रोगविशेषस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वच्, श संवृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । दन्त्यवर्गाद्यादिः । श, त्वचती त्वचन्ती । वृतिः संवरणम् । त्वचति कवचेन देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥

त्वचं, क्ली, (प्रशस्ता त्वगस्त्यस्येति । अर्श आदित्वात् अच् ।) वृक्षविशेषः । दारचिनी इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।
"सोमवल्कन्टता श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचम् ॥")
तत्पर्य्यायः । त्वक् २ वल्कलम् ३ भृङ्गम् ४ वराङ्गम् ५ मुखशोधनम् ६ शकलम् ७ सिंहलम् ८ वन्यम् ९ सुरसम् १० कामवल्लभम् ११ उत्कटम् १२ बहुगन्धम् १३ विष्णुलम् १४ वनप्रियम् १५ गटपर्णम् १६ गन्धवल्कम् १७ वरम् १८ शीतम् १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफकासविनाशित्वम् । शुक्रामशमनत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वल्कलम् । चर्म्म । (यथा, हरिवंशे । १७७ । १३६ ।
"श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्द्ध्वरोमा त्वडुत्वचः ॥"
कञ्चुकः । खोलस् इति भाषा ॥ यथा, महाभारते । १२ । २७६ । ११ ।
"विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ॥")
गुड़त्वक् । इति धरणिः ॥

त्वचा, स्त्री, (त्वच् + पचे टाप् । यद्वा, त्वचति संवृणोति सर्व्वशरीरमिति अच् ततष्टाप् ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचैपत्रं, क्ली, (त्वचा त्वक् पत्रमिव यस्य ।) त्वक्पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन त्वग्वान् । त्वग्वत् + इष्ठन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६४ । इति मतुपो लुक् ।) त्वचीयान् । अतिशयत्वग्विशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

त्वचिसारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।" ६ । ३ । ९ । इति सप्तम्या अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

त्वचिसुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः । सप्तम्या अलुक् ।) क्षुद्रैला । इति हारावली ।९७॥

त्वत्, त्रि, (तनोतीति । तन + "तनोतेरनश्च वः ।" उणां २ । ६३ । इति चकारात् क्विप् तुक् अनस्य वः ।) भिन्नः । इति जटाधरः ॥ (युष्मद्शब्दस्य पञ्चम्येकवचनस्य रूपम् ।) भवतः । इति व्याकरणम् ॥ तोमा हइते इति भाषा ॥

त्वन्च, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ।) वकारयुक्तादिः । उ, त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

त्वन्च, उ श सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ॥)

त्वदीयं, त्रि, (तव इदम् । युष्मद् + छः । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।" ७ । २ । ९८ । इति मपर्य्यन्तस्य त्वादेशः ।) भवदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५० ।
"अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ॥")

त्वर, ञि ष म ङ स्वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ञि, त्वरितः तूर्णोऽस्ति । वा रयासक्ष्मत्वरसंघुषास्वनिभ्यो निष्ठायां वेमत्वेऽपि येदेरूपारणभेदार्थमेतदनुबन्धमन्ये मन्यन्ते । ष, त्वरा । म, त्वरयति । ङ, त्वरते । स्वद इह शीघ्रमनुष्ठानम् । नानुनेतुमपलाः स त्वरे । इति दुर्गादासः ॥

त्वरणं, क्ली, (त्वर + भावे ल्युट् ।) त्वरा । इति व्याकरणम् ॥ (त्वरते शीघ्रं गच्छतीति । त्वर + ल्युः । द्रुतगामिनि, त्रि । यथा, अथर्व्ववेदे ।११। ८ । २८ ।
"आसेयीश्च वासेयीश्च त्वरणाः क्षपणाश्च याः ॥")

त्वरा, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर + "घटादयः षितः ।" इति अङ् । ततः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् ।) वेगः । तत्पर्य्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः ।३। २ । २६ ॥ आवेगः ३ त्वरिः ४ तूर्णिः ५ संवेगः ६ । इति हेमचन्द्रः ।२।२३६॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७९ । २७ ।
"असक्तत्वं सथा पूर्व्वं निर्ज्जितो जीवितप्रियः । मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥")

त्वरि, स्त्री (त्वरणमिति। त्वर+भावे इन्।) त्वरा। इति हेमचन्द्रः।२।२३६॥

त्वरित क्ली, (त्वर+क्त।) शीघ्रम्। (त्वरते स्मेति। त्वर+गत्यर्थाकर्म्मकेति कर्त्तरि क्त। यद्वा त्वरा सञ्जातास्य। त्वरा+तारकादित्वात् इतच्।) तद्विशिष्टे त्रि। इत्यमरः।३।१।६८॥ (यथा पञ्चतन्त्रे।३।१०२।

"वञ्चनायामयुक्तस्य धर्म्मस्य त्वरिता गतिः॥")

त्वरितोदित त्रि (त्वरितं शीघ्रं यथा तथा उदितं कथितम्।) शीघ्रोच्चारितवच। तत्पर्य्यायः। निरस्तम् २। इत्यमरः।१।६।२०॥

त्वष्ट त्रि (त्वक्ष्यते तनूक्रियते स्मेति। त्वक्ष तनूकरण+क्त।) तनूकृत। चाँचा छोला इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। तष्टः २। इत्यमरः। ३।११।६६॥

त्वष्टा [ष्ट्ट] पुं (त्वेषति दीप्यतीति। त्विष दीप्तौ+"नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृ" इति। उणा।२।६६। इति तृच् इतोऽत्वञ्च।) आदित्यविशेषः। (यथा महाभारते।१।६५।१४-१५।

"अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः।
ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत॥
धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा।
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते॥"

अन्न तु चाक्षुषस्य मनोरन्तरे तुषिता नाम देवा आसन् वैवस्वतेऽन्तरे तु द्वादश आदित्याः। इति विष्णुपुराणे।१।१५।१३१—१३३॥ तथा मात्स्ये च।६।३—५॥ त्वक्षति तनूकरोति काष्ठादिकं शिल्पकार्य्यत्वात्। त्वक्ष+तृच्।) विश्वकर्म्मा। इति हेमचन्द्रः।२।५८१॥ (यथा माघ।३।३५।

'त्वष्टः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा॥'

अन्यत् माघमासस्थरथपरिभ्रमणाधिकारिणा मन्यतम। यथा विष्णुपुराणे।२।१०।१५।

"त्वष्टाथ जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तम।
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय। भास्करे॥'

विश्वकर्म्मणः पुत्रविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। १।१५।१२२।

"तस्य पुत्त्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु।
अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च बुद्धिमान्॥'

प्रजापतिविशेषः। यथा महाभारते।५।९।३।

त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपाः।
स पुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत्॥
महादेवः। यथा महाभारते।१३।१७।१०२।
धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः॥')
तक्षकूटजातिविशेषः। इत्यमरः।२।१०।८॥ अस्य पर्य्यायः। काष्ठतक्षशब्दे उत्तमतिष्ठ सूत्रधारशब्दे द्रष्टव्याः॥ (इन्द्रः। इति ऋग्वेदभाष्ये सायनः।१।११७।२२॥ असुरभेदः। इति तत्रैव सायनः।२।४८।४॥)

त्वाचप्रत्यक्ष क्ली, (त्वाचं त्वक् सम्बन्धि प्रत्यक्षम्।) स्पर्शज्ञानम्। न्याये स्पर्शद्वारा बोधः। यथा, "अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात्।" इति सिद्धान्तमुक्तावली।

त्वाष्टी, स्त्री, दुर्गा। यथा,—

"तुष तुष्टौ स्मृतो धातुस्तस्य तुष्टौ निपातनैः।
इज्यन्तेषा प्रजास्तुष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्त्तिता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

त्वाष्ट्र पुं (त्वष्टुरपत्यं पुमान्। अण्।) वृत्रासुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते।५।५।४।

'उद्यमेन हतस्त्वाष्ट्रो महाविम्मल एव च॥"
विश्वरूपः। यथा, भागवते।६।८।३।
'इत पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते॥"
त्वष्टृसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मार्कण्डेये।२१।८५।
'ततोऽस्य त्वाष्ट्रमादाय पित्रे प्रति दान
वान्॥"

तथा भागवते।६।१४।२०।
'अमर्षितस्य तत्त्वाष्ट्र स्फारमजयद्विभुः॥"

त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अण्। चित्रा नक्षत्रम्। यथा, बृहत्संहितायाम्।७।११।
'घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदैवं वारुणं चैव॥')

त्वाष्ट्री स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः। त्वष्टृ+अण्+ङीप्।) चित्रानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (त्वष्टुर्विश्वकर्म्मणोऽपत्यं स्त्री।) सञ्ज्ञानाम्नी सूर्य्यपत्नी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।१।६६।३५।

'त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वडवा रूपधारिणी।
असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ॥')

रथिका। क्षुद्ररथः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्विट, [ष] स्त्री, (त्विष दीप्तौ+सम्पदादित्वात् क्विप्।) शोभा। (यथा, महाभारते।३।२०।२।

"अपश्यं द्वारकाञ्चाहं महाराज। हतत्विषम्।)
प्रभा। (यथा, माघे।१।३।

"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरः
ततः शरीरीति विभाविताकृतिम्॥)

वाक्। इति मेदिनी। षे, १३॥ व्यवसायः। जिगीषा। इति विश्वः॥ (दीप्यमाने त्रि। यथा ऋग्वेदे।४।१७।२।

'तव त्विषो जनिमन् रेजत द्यौ रेजद्भूमिर्भियसा
स्वस्य मन्योः॥'

"हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये जनिमन् जन्मनि सति। इति तद्भाष्ये सायनः॥)

त्विष औ न भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभ दाने सक अन्यत्र अक अनिट।) औ अत्विषत्। न, त्वेषति त्वेषते। भासो दीप्तिः। अवाप्तिवाचे दाने च त्विषौ न अनुवर्त्तते। औ अत्वाक्षीत्। न, अवत्वेषति अवत्वेषते। जनो निवसति ददाति शोधते वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

त्विषा, स्त्री, (त्विष+हलन्तात् वा टाप्।) दीप्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

त्विषाम्पति, पुं, (त्विषां प्रभाणां पतिः। षष्ठ्या अलुक्।) सूर्य्यः। इत्यमरः।१।३।३०॥

त्विषिः स्त्री (त्विष दीप्तौ+"इगुपधात् कित्।" उणा।४।११९। इति इन् स च कित्।) किरणम्। इति हेमचन्द्रः।२।१४॥ (यथा ऋग्वेदे।६।७१।६।

'उषेव यूथा परियन्नरावीदधि
त्विषीरधित सूर्य्यस्य॥")

त्सर, छद्मगतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं अक सक च सेट्।) दन्त्यसकारादयमित्यादौ दन्त्यसकारः। त्सरति धूर्त्तः छद्मेन गच्छतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। ८।६।८।

"यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति
जाग्रतीम्॥")

त्सरु पुं (त्सरति कौटिल्यं गच्छतीति। त्सर+"भृमृशीतृचरित्सरि" इति। उणा।१।७। इति उ।) खड्गमुष्टिः। इत्यमरः।२।८।९०॥ तत्पर्य्यायः। मुष्टिः २ सालतः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आश्वलायनश्रौते।२४३।

"त्योतुस्राभिधारसहायितवेश्मनि। आक्रोष
मक्षिकोत्सवे॥
निम्नसि मनो निम्नितेव कारस्य कुसुदत्सरुकस्य
रिका॥"

सर्पे। यथा, ऋग्वेदे।५।५०।११।
"मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरुः।'
"तथा तत्सरुश्छद्मगामी जिह्मगः सर्पः इत्यर्थः मां पद्येन पादभवेन रपसा। रपि शब्दकर्म्मा। शब्देन मा विदत् मा जानातु।' इति तद्भाष्ये सायनः॥)

थ

थ, थकारः। स व्यञ्जनसप्तदशवर्णः। तवर्ग द्वितीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्।१७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः॥")
अस्य स्वरूपं यथा,—
"थकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली मोक्षरूपिणी।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा।
अरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥

(वर्णोद्धारतन्त्रे वर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा—
"कुञ्चिता कुण्डली भूत्वा वामाद्दक्षिणतस्ततः।
वामतः कुञ्चिता भूत्वा दक्षाधोदक्षतो गता॥
ऊर्द्ध्वे ऊर्द्ध्वायता रेखा सुरा शङ्करस्य क्रमात्।
वाणी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रचक्षते॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम्।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम्॥
एवं ध्यात्वा थकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—
"थः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राही भयानकः।
शिली शिरश्छिन्नो दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः॥
कृष्णो बुद्धिर्विकर्म्मा च दहनाशाधिपोऽमरः।
वरदा भोगदा केशी वामजानुरथोऽनलः॥
लोलोऽनन्तजयिनी गुह्यः शरच्चन्द्रविदारकः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

थं, क्ली, रक्षणम्। मङ्गलम्। साध्वसम्। इति मेदिनी। थे, १॥

थः, पुं, (थुड संवृतौ+डः।) पर्व्वतः। भयरक्षकः। इति मेदिनी। थे, १॥ व्याधिभेदः। भयचिह्नम्। भक्षणम्। इति शब्दरत्नावली॥

थुड, शि संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, थुडति। अथुडीत् तुथोड। इति दुर्गादासः॥

थुत्कारः, पुं, (कृ+भावे घञ्। थुदित्यव्यक्त-शब्दस्य कारः करणं यत्र।) निष्ठीवनत्यागा-नुकरणशब्दः॥

थुर्व्व, ई वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। थूः थुर्वौ थुरः। ई, थूर्णः। इति दुर्गादासः॥

थुर्व्वणं, क्ली, हननम्। थुर्व्वधातोर्भावे अनटि (ल्युटि) निष्पन्नम्॥

थूथू, व्य, निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः। यथा,— थूथूकृत्य वमद्भिरध्वगजनैरिति सूक्तिकर्णा-मृतम्॥

थैथै, व्य, वाद्यानुकरणशब्दविशेषः। इति सङ्गीत-दामोदरः॥

थोडनं, क्ली, संवरणम्। इति थुडधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययः (ल्युट्)॥

द

द, दकारः। स व्यञ्जनाष्टादशवर्णः तवर्गतृतीय-वर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याक-रणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥")

अस्य स्वरूपं यथा,—
"दकारं शृणु चार्व्वङ्गि! चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिविन्दुसहितं सदा।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली॥
रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावय॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्व्वति!।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम्॥
अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम्।
एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रशास्त्रे।
"दोऽत्रीशो धातकिर्धाता दाता दलं कलत्रकम्।
दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिराह्वनी धरा॥
सुषुम्ना योगिनी सद्यः कुण्डली वामगुल्फकः।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लज्जा ना त्रिकाण्डकी॥
स्वस्तिकः कुटिलारूपः कृष्णाक्षोभा जितेन्द्रियः।
धर्म्मकृन्नामदेवश्च भ्रमा वहुसुचञ्चला॥
हरिद्रापुरमन्त्री च दक्षपार्ष्णिस्त्रिरेखकः॥"

दं, क्ली, (ददाति आनन्दमिति। दा+बाहुल-कात् कः।) भार्य्या। इत्येकाक्षरकोषः॥

दः, पुं, (दैप शुद्धौ वा दा दाने+बाहुलकात् कः।) अचलः। दत्तः। दाता। इति मेदिनी दे, १॥ (दो च्छेदे+डः।) खण्डनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, माघे। १९। ११४।
"दाददोदुद्दुद्दादी दाददोदूददीददोः।
दुद्दादं दददे दुद्दे ददाददददोऽददः॥"
"दद्यते इति दादो दानम्। दददाने कर्म्मणि घञ्। दादं ददातीति दाददो दानप्रदः।" इत्यादौ मल्लिनाथकृतटीकायामर्थविशेषा बोद्धव्याः॥)

दंशः, पुं, (दशतीति। दंश दंशने+पचाद्यच्।) कीटविशेषः। डाँश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनमक्षिका २। इत्यमरः। २। ५। २७॥ गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भ्रमरालिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ पांशुरः ६ दंशकः ७। इति हारावली॥ दुष्टसुखः ८ क्रूरः ९ क्षुद्रिका १०। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मनुः। १। ४५।
"स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
उष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्॥"
दशतीव शरीरमिति।) वर्म्म। (यथा, भाग-वते। ३। १८। ६।
"पराश्रयक्तां तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम्॥"
दश+भावे घञ्।) दंशनम्। इति मेदिनी। शे, ७॥
("सुप्तता जायते दंशे कृष्णचातिस्रवत्यसृक्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)
दन्तः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४८॥ खण्ड-नम्। (दन्तक्षतम्। यथा, आर्य्यासप्त-शत्याम्। ५२१।
"वर्णच्युतिर्न ललाटे न लुलितमङ्गं न चाधरे दंशः।
उत्पलमहारि वारि च न स्पृष्टमपायचतु-रेण॥")
दोषः। मर्म्म। सर्पक्षतम्। इति विश्वः॥ (यथा,
"सर्व्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले॥
शोतचर्म्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥
असुरविशेषः। यथा, महाभारते। १२। ३। १६।
"सोऽब्रवीदहमासं प्राक् दंशो नाम महासुरः॥"
अयन्तु भृगुभार्य्यामपहरन् तच्छापात् मांस-शोणिताशी कीटो जातः। ततः कदाचित् गुरोः परशुरामस्य निद्रां प्रतिपालयितुः कर्णस्य ऊरुदेशं निर्भिद्य शोणितं पीतवान्। ततः परशुरामेणायं शापात् निर्म्मोचितः॥ एतद्-विवरणन्तु तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम्॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति। दन्श+ण्वुल्।) दंशः। इति हारावली। १२३॥ (नृपविशेषः। स तु कम्पनादेशाधिपतिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १०८।
"दंशकः कम्पनाधीशः प्रहृष्टे तत्र सक्रुधि।
विद्रुतो विषवाटायां निपत्य निहतः खशैः॥")
दंशनकर्त्तरि, त्रि॥

दंशनं, क्ली, (दशतीव शरीरमिति। दश+ल्युः।) वर्म्म। (यथा, महाभारते। ३। २६८। १८।
"संनह्यध्वं सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चाख्यि च दंशनानि॥"
दन्श+भावे ल्युट्।) दन्तादिना खण्डनम्। इति हेमचन्द्रः॥ कामडान कुलकुटान इति भाषा। (यथा, महाभारते। ८। ८३। ३४।
"दंशनश्चाहिभिः कृष्णैर्दीहस्व पशुवेश्मनि॥")

दंशभीरुः, पुं स्त्री, (दंशात् वनमक्षिकातः भीरु-र्भयशीलः।) महिषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवदुग्रं मूलमस्य।) शिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य शिग्रुशब्दे ज्ञातव्याः॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्म्म सञ्जातोऽस्य परिहित-त्वादिति। दंश+तारकादित्वात् इतच्।) वर्म्मितः। (यथा, महाभारते। २। २६। २।
"महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान्॥"
दंश्यते इति। दन्श+णिच्+भावे क्तः।) दष्टः। इति हेमचन्द्रः॥ (भासमानः। यथा, महाभारते। ४। ४०। २।
"वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः।
सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम्॥"
"दंशिता भासमानाः।" इति नीलकण्ठः॥)

दंशी, स्त्री, (क्षुद्रो दंशः। स्वल्पार्थे ङीष्। यद्वा, दशतीति। दंश+अण्। गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुद्रदंशः। इत्यमरः। २। ५। २७। छोट-डाँश इति भाषा॥

दंष्ट्रा, स्त्री, (दश्यतेऽनयेति। दन्श+"दाम्नी-शसेति।" ३। २। १८२। इति करणे ष्ट्रन्। यद्वा, "सर्व्वधातुभ्यष्ट्रन्।" उणां ४। १५८। इति ष्ट्रन्। गौरादिपाठे पितामहीशब्दस्य पाठात् षितो ङीषोऽनित्यत्वात् टाप्।) दन्त-

विशेषः । तत्पर्य्यायः । दाढ़ा २ । इति हेम चन्द्रः । ३ । २४० ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । २ ।

"वज्रात्तौयत मृत्युवीरमिव जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलम् ।
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी ॥")

दंष्ट्रिका, स्त्री, (दंष्ट्रा विद्यतेऽस्याः । दंष्ट्रा + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) दाढ़िका । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४० ॥

दंष्ट्री, [न्] पुं स्त्री, (प्रशस्ता दंष्ट्रा अस्यास्तीति । दंष्ट्रा + "व्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥ सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ११ । २१ ।

'विलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः ।
त्यजन्त्यग्निभयाद्भीता यथा सिंहा वनान्यपि ॥")

दंष्ट्राविशिष्टे त्रि । यथा,—

'दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिश्चापि हता म्लेच्छैश्च तस्करैः ।
ये म्रियन्ते हता यान्ति राजन् ! स्वर्गं न संशयः ॥"
इति शुद्धितत्त्वे वह्निपुराणम् ॥

दकं, क्ली, (उन्द + पृषोदरादित्वात् साधु ।) जलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दक्ष, ङ वधे । वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म -अकं सेट ।) ह्रस्व दक्ष शीघ्रकरणम् । ङ, दक्षते धनसुद्योगी । शीघ्रगमनादार्थे दक्षयः । इति दुर्गादासः ॥ (सामर्थ्ये अकर्मकोऽयम् । यथा ऋग्वेदे । ५ । ११३ ।

"नमिक्ष्या यत्नमंशानि दक्षते ।"
"स्पर्द्धे दाषाय ममता भवति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)

दक्ष, ङ म ङ वधार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म सक सेट ।) म अदक्षि अदाक्षि । दक्षं दक्षम् । दाक्षं दाक्षम् । मानुबन्धत्वात् दक्षयतीत्यादि दीर्घः । समती तु दीर्घविधि कथयो मार्गतीति । ङ दक्षते । मित्त्वात् यरो इत्यनेनैवेदविशिष्टस्य सानुबन्धकरणमेवायदादिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुवादात् । ङ, दक्षते । वधार्थे संगमयति । इति दुर्गादासः ॥

दक्ष, पुं (दक्षते हृदिगच्छते समर्थो भवतीति । दक्ष + अच् ।) प्रजापतिविशेषः । स ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाज्जातः । ततः प्रभृति मैथुनजः प्रजा जाताः । यथा —

"दक्षिणाङ्गुष्ठाद्दक्षसमुत्पन्नः प्रजापतेः ।
ब्रह्मणः प्रागिवारण्ये प्रजाः संस्थापनं ।"
इति मत्स्यपुराणे । ४ । २८ ॥

"यदा तु सृजतस्तस्य देवर्षिगणपन्नगान् ।
न वृद्धिमगमल्लोकस्तदा मैथुनयोगतः ।
दक्षः पुत्रांस्ततः सृष्ट्वा पापयज्ञानमीश्वरः ॥"
इति च तत्रैव । ५ । १—४ ॥

अस्य भार्य्या स्वायम्भुवमनुकन्या प्रसूतिः । अस्य षोडशकन्या यथा, श्रद्धा १ मैत्री २ दया ३ शान्तिः ४ तुष्टिः ५ पुष्टिः ६ क्रिया ७ उन्नतिः ८ बुद्धिः ९ मेधा १० मूर्त्तिः ११ तितिक्षा १२ ह्रीः १३ स्वाहा १४ स्वधा १५ सती १६ । तस्य विवरणम् । दक्षप्रजापतिर्द्वितीय जन्मनि दशप्रचेतसः सुतो भूत्वा षष्ठमन्वन्तरे प्रजाः ससर्ज । स असिक्न्यां पत्न्यां षष्टि कन्या जनयित्वा प्रजापतिभ्यो दत्तवान् ।

धर्म्माय दश । कश्यपाय त्रयोदश । चन्द्राय सप्तविंशतिः । कृशाश्वाय द्वे । भूताय द्वे । अङ्गिरसे द्वे । इति श्रीभागवतम् ॥ " ॥

ताम्रचूडः । (यथा चरके चिकित्सास्थाने २७ अध्याये ।

'धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥")

मुनिभेदः । (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ४ । ६० ।

"कणादो गौतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः ।
ग्रन्थञ्चकार यत्नेन दक्षः कात्यायनः स्वयम् ॥"

अयं हि धर्म्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।

"पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥")

हरवृषः । द्रुमभेदः । वह्निः । इति विश्वः ॥ महेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।

"धृतिमान् मतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः ॥"

विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १११ ।

"अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ॥"

बलम् । इति निघण्टुः । २ । ९ । "दक्ष येतेः शकारात् वृद्धौ । दक्ष गतिहिंसनयोः । दक्षतिः पूर्णादादर्थे । इति स्कन्दस्वामी । अयम् । शत्रुविजये क्षिप्रो भवन्नेन क्षिप्तः कार्य्येन प्राग्भवः शीघ्रकार्य्यकृतो वा भवति प्रभुविजये ।"
"दक्ष इति बलनामास्ति वलनाम अकारान्तः मपि नपुंसकयायान्तरे द्रष्टव्यम् ॥" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा । यथा ऋग्वेदे । १ । ८९ । १६ ।

"स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव ॥"
"सोऽग्निर्दक्षाणां सर्व्वेषां बलानां दक्षपतिः बलाधिपतिर्बभूव ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ।

सवर्णीनां पुत्राणामन्यतमः । यथा महाभारते । १ । १०१ । १० ।

"मेदसन् सुसृन्नो दक्षः सर्वाक्ष सोमभोजनः ॥")

त्रि, पटुः । इति मेदिनी । षे १६ ॥ अस्य पर्य्यायः चतुरशब्दे द्रष्टव्यः । (यथा महाभारते । १ । ७४ । ४८ ।

"सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या प्रजावती ।
सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या पतिव्रता ॥"

समर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५९ । ४ ।

"बृहती इव सूनवे रोदसी
गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ।"

प्रवृद्धः । यथा, तत्रैव । १ । १५ । ६ ।

"युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभम् ॥"
"दक्षं प्रवृद्धम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।

दक्षिणः । अपसव्यम् । यथा, मत्स्यपुराणे । ३ । ४४ ।

"प्राणायामं ततः कुर्य्यात् रेचकेन प्रभवेन वा ।
मध्यमानामिकाभ्याञ्च दक्षहस्तस्य पाणिना ॥")

दक्षकन्या, स्त्री, (दक्षस्य प्रजापतेः कन्या ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दक्षप्रजापतेः सुता । ताः चतुर्विंशतिसङ्ख्यकाः । तासां नामानि यथा,—

"सती ख्यातिः स्मृतिः स्वाहा अनसूया स्वधा तथा ।
प्रीतिः क्षमा च सन्नतिः अरुन्धती ॥
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा रतिः ॥
अदन्यातौ वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः ॥
अदितिश्च दितिश्चैव दनुः काला दनायुषा ।
सिंहिका सुरसा कद्रूर्विनता सुरभिः खसा ॥
क्रोधा इरा च प्रोवा च दक्षकन्याः प्रकीर्त्तिताः ।
यथायथं पितृयोगिन्यः सर्व्वलोकस्य मातरः ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

(अथ द्वितीयजन्मनि प्राचेतसो भूत्वा षष्टि कन्या जनयामास । यथा मत्स्यपुराणे । ५ । १२ । १४ ।

"ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः ।
वैरिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा ॥
प्रादात् स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये ॥
द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे कृशाश्वाय धीमते ।
द्वे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासां नामानि विस्तरः ॥
शृणुध्वं देवमातॄणां प्रजाविस्तरमादितः ॥"

एतासां नामानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ।)

दक्षजा, स्त्री, (दक्षात् प्रजापतेर्जायते इति । जन + "पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । इति डः ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ (अश्विन्यादि नक्षत्रे च ।)

दक्षजापतिः, पुं (दक्षजानां अश्विन्यादिरूप कन्यानां पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दक्षजायाः सत्याः पतिः इति विग्रहे शिवः ।)

दक्षसावर्णि पुं नवममनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे अद्भुतनामा भगवदवतारः । धृतनामा इन्द्रः । पारमरीचिगर्भाद्या देवाः । द्युतिमदाद्या सप्तर्षयः । भूतकेतुदीप्तिकेतुप्रमुखास्तत्पुत्त्रा भविष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य विशेष विवरणन्तु मार्कण्डेयपुराणे ९४ अध्याये द्रष्टव्यम् ।)

दक्षा स्त्री, (दक्षते वर्द्धते भारधारणे समर्था भवतीति वा । दक्ष + अच् । टाप् ।) पृथिवी । इति मे दयौ । षे, १६ ॥

दक्षाध्वरध्वंसकृत्, पुं, (दक्षाध्वरस्य दक्षयज्ञस्य ध्वंसं नाशं करोतीति। कृ + क्विप् तुगागमश्च।) शिवः। इति हलायुधः॥

दक्षाय्यः, पुं, (दक्षते कार्य्येषु समर्थो भवतीति। दक्ष+"श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः।" उणां ३।९६। इति आय्यः।) गरुडः। गृध्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (दक्ष वृद्धौ+आय्यः। त्रि, वर्द्धकः। यथा, ऋग्वेदे। १।९१।३।

"शुचिष्टमसि प्रियो न मित्रो
दक्षाय्यो अर्य्यमेवासि सोम !॥"

"त्वमर्य्यमेवासाभिर्द्दक्षमानः सूर्य्य इव दक्षाय्योऽसि सर्व्वेषां वर्द्धकोऽसि।" इति सायनः॥ पूजनीयः। यथा, तत्रैव। ७।१।२।

"दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः॥"

"योऽग्निर्दमे गृहे दक्षाय्यः पूजनीयो हविर्भिः समर्धनीयो वा।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दक्षिणः, त्रि, (दक्षते इति। दक्ष वृद्धौ+"द्रुदक्षिभ्यामिनन्।" उणां। २।५०। इति इनन्।) दक्षिणोद्भूतः। (दक्षिणदिग्भवः। यथा, रघुः। ४।८।

"स हि सर्व्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः॥"

दक्षिणदिक्स्थितः। यथा, मनुः। ५।९२।

"दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्॥")

सरलः। (यथा, महाभारते। ४।५।२७।

"दक्षिणं दक्षिणाचारो दिशं येनानयत्
प्रभुः॥")

परच्छन्दानुवर्त्ती। आरामः। इति मेदिनी णे, ५०॥

("दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्त्तिषु।
वाच्यवद्दक्षिणावाटीयज्ञदानप्रतिष्ठयोः॥"

इति विश्वप्रकाशात्। णे, ४५॥)

दक्षः। अपसव्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ डाहिन इति भाषा। (यथा, मनुः। २।६३।

"उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः॥")

दक्षिणहस्तप्रदाने दोषो यथा,—

"हस्तहस्तप्रदाता च सर्पः सप्तजन्मसु।
ततो भवेल्लक्ष्मीहीनो मानवश्च ततः शुचिः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ * ॥

दक्षिणहस्ते प्रतिग्रहो यथा,—

"ओंकारसहरं प्राप्नो ह्यविर्गं शकुमोदकम्।
गृहीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत्॥"

इत्यादित्यपुराणम्॥

(प्रदक्षिणः। यथा, भागवते। १।१४।१३।

"शृगाः कुर्व्वन्ति मां सर्व्वं दक्षिणं पशवोऽपरे।
वाहांश्च पुरुषव्याघ्र ! लक्षये रुदतो मम॥")

पुं, चतुर्धानायकान्तर्गतनायकविशेषः। तस्य लक्षणम्। (यथा, साहित्यदर्पणे। ३।३०।

"एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः
कथितः॥")

यथा च "सकलनायिकाविषयसमपक्षपातानुरागः।

काव्योदाहरणं यथा,—

"अन्तःपुरे स्फुरति पङ्कजपत्रनेत्रे सहस्र-
मच्छिद्रयं कथय कुत्र निवेशयामि।
इत्याकलय्य नयनाम्बुरुहे निमील्य
रोमाञ्चितेन वपुषा स्थितमच्युतेन॥"

इति रसमञ्जरी॥ * ॥

(तन्त्रोक्ताचारविशेषे, क्ली। यथा, कुलार्णवे ५ खण्डे।

"सर्व्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत्।
वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम्॥
दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम्।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हि॥")

दक्षिणकालिका, स्त्री, (दक्षिणा अनुकूला कालिका।) आद्याशक्तिः। यथा,—

"ऊर्द्धे वामे कृपाणं करकमलतले छिन्नमुण्डं
तथाधो

दक्षे चाभीवरञ्च त्रिजगदघहरे दक्षिणे कालिके
च।" इति तन्त्रसारः॥

दक्षिणतः, व्य, (दक्षिण+"दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्।"५।३।२८। इति अतसुच्।) दक्षिणस्यां दिशि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यथा, मनुः। ३।९१।

"पृष्ठवास्तुनि कुर्व्वीत बलिं सर्व्वात्मभूतये।
पितृभ्यो बलिशेषन्तु सर्व्वं दक्षिणतो हरेत्॥"

दक्षिण+तसिल्। दक्षिणभागे। यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ३।४८।

"पुनर्दक्षिणतः कुर्य्यात् पूर्व्ववत् सुरपूजिते॥")

दक्षिणतारं, क्ली, दक्षिणतीरम्। यथा, "दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा। दक्षिणतारं दक्षिणतीरं उत्तरतारं उत्तरतीरम्।" इति सिद्धान्तकौमुद्यां समासप्रकरणम्॥

दक्षिणपूर्व्वा, स्त्री, (दक्षिणस्याः पूर्व्वस्याश्च दिशोऽन्तरालम्। "दिङ्नामान्यन्तराले।" २।२।२६। इति समासः।) पूर्व्वदक्षिणकोणः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते।६।१६।२२।

"दिशि दक्षिणपूर्व्वस्यां कुर्य्यां दक्षिणतो वटुम्॥"

तद्दिग्भागस्थे, त्रि। यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे। ४।२।११।

"दक्षिणपूर्व्व उद्धृतान्त आहवनीयं निदधाति॥")

दक्षिणस्थः, पुं, (दक्षिणे भागे तिष्ठतीति। स्था+कः।) सारथिः। इत्यमरः। २।८।६०॥ दक्षिणस्थिते, त्रि।

दक्षिणा, स्त्री, (दक्षते इति। दक्ष वृद्धौ+"द्रुदक्षिभ्यामिनन्।" उणां। २।५०। इति इनन्। ततष्टाप्।) दक्षिणदिक्। तत्पर्य्यायः। अवाची २ शामनी ३ यामी ४ वैवस्वती ५। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारे। ३।२५।

"दिक् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन
व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज्ज॥")

दक्षिणवायुगुणाः। मधुररसयुक्तत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। बलवर्द्धनत्वम्। रक्तपित्तप्रशमनत्वम्। सौख्यकान्तिमतिप्रदत्वम्। भ्रमणनाशित्वम्। विदाहित्वम्। अलसमारुतकोपनत्वम्। गण्डूपदादिकीटानां जनकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ अस्या दिशोऽधिपतयः वृषकन्यामकरराशयः। इति ज्योतिषम्॥ यज्ञादिविहितदानम्। इति मेदिनी॥ प्रतिष्ठा। इति हेमचन्द्रः॥ यज्ञादिसम्पादकतदन्तविहितदानम्। सा यज्ञपत्नी श्रीकृष्णदक्षिणांशभूता। यथा,—

"कार्त्तिकीपूर्णिमायान्तु रासे राधामहोत्सवे।
आविर्भूता दक्षिणांशात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा॥"

दक्षिणाया अदाने तस्या वृद्धिर्यथा,—

"यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्त्रेण च फलेन च।
कर्म्मिणां फलदाता चेत्येवं वेदविदो विदुः॥
कृत्वा कर्म्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम्।
तत्कर्म्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने !॥
कर्त्ता कर्म्मणि पूर्णे च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम्।
न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दैवेनाज्ञानतोऽथ वा॥
मुहूर्त्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ध्रुवम्।
एकरात्रे व्यतीते तु भवेत् शतगुणा च सा॥
त्रिरात्रे तद्दशगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः।
मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च वर्द्धते॥
संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटिगुणा भवेत्॥
कर्म्म तद्यजमानानां सर्व्वञ्च निष्फलं भवेत्।
स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्म्मार्होऽशुचिर्नरः॥
दरिद्रो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी।
तद्गृहाद्याति लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम्॥
पितरो नैव गृह्णन्ति तद्दत्तं श्राद्धतर्पणम्।
एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्तामग्निराहुतिम्॥ * ॥
दाता न दीयते दानं ग्रहीता च न याचते।
उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्जुर्यथा घटः॥
नार्पयेद्यजमानश्चेद्याचिताश्च दक्षिणाम्।
भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम्॥
वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताडितः।
ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधियुक्तो दरिद्रकः॥
पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्व्वांश्च सप्तजन्मनः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ * ॥

नायिकाविशेषः। यथा,—

"या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्व्वनायके।
न मुञ्चत्यन्यसक्तोऽपि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः॥"

इति विष्णुपुराणटीकायां स्वामी॥

(व्य, दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणा दिग् वा। "दक्षिणादाच्।" ५।३।३६। इति आच्। दक्षिणस्यां दिशि॥)

दक्षिणाग्निः, पुं, (दक्षिणः अनुकूलोऽग्निः।) यज्ञाग्निविशेषः। इत्यमरः। २।७।१९॥ दक्षिणस्यां दिशोऽग्निर्दक्षिणाग्निः। इति भरतः॥ अस्य नामकरणम्। यथा,—

"दत्तासु दक्षिणास्वादौ ह्यग्निर्भूत्वा यतोऽभरत्।
नयते दक्षिणभागं दक्षिणाग्निस्ततोऽभवत्॥"

इति वराहपुराणम्॥

दक्षिणाचलः, पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे दक्षिणप्रदेशे वा स्थितोऽचलः पर्व्वतः।) मलयपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४।९५॥

दक्षिणाचार, पु, (दक्षिणोऽप्रतिकूल आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—
"स्वधर्म्मनिरतो भूत्वा पञ्चतत्त्वेन पूजयेत् ।
स एव दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवां यजेत् ॥"
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
(एतदाचारोक्तकर्म्मादिकं वामाचारवत् कठोरतरं न । तथाच काश्मीरराजप्रणीतदक्षिणाचारतन्त्रे ।
"दक्षिणाचारतन्त्रोक्तं कर्म्म तच्छुद्धवैदिकम् ।"
दक्षिणोऽनुकूलः साधुराचारो व्यवहारो यस्य । शिष्टाचारविशिष्टे, त्रि । यथा महाभारते । ४ । ५ । २७ ।
'दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः ॥")
दक्षिणात्, अ, (वक्ष्यागतो रमणीयं वा । दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणस्या दिशः दक्षिणा वा दिक् इति । "उत्तराधरदक्षिणादातिः ।" ५ । ३ । ३४ । इति आतिः ।) दक्षिणस्यां दिशि । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
दक्षिणापथजन्मा [न्] पु (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि यः पन्थाः तत्र जन्म यस्य ।) जातिविशेषः । यथा, महाभारते ।१२।२०७।४२ ४५।
'दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरान्ध्रकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः शवराः चुचुका मद्रकैः सह ॥
उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता वर्व्वरैः सह ॥
एते पापकृतस्तात । चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
श्वपाकवलगृध्राणां सधर्म्माणो नराधिप ! ॥
नैते कृतयुगे तात । चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
त्रेताप्रभृति वर्त्तन्ते ते जना भरतर्षभ । ॥"
दक्षिणामुख, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि मुखं यस्य ।) दक्षिणदिङ्मुखः । यथा,—
'अमावास्यां गयायाञ्च दक्षिणामुखभोजनम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते च पितृहा भवेत् ॥'
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
दक्षिणायन, क्ली, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे गोले वा अयनम् ।) सूर्य्यस्य दक्षिणा गतिः । सा श्रावणादिषट्सु मासेषु भवति । इत्यमरः ॥ * ॥ यथा —
"कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।
उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ इति ।
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥"
इति विष्णुपुराणोक्ताच्चान्द्रायणपरिग्रह सौरेषु ।
दिनमानादिबोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः ।
इति ॥
व्यासक्रान्तिः पूर्व्वं पश्चात्तारादिनान्तरे ।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ॥
षट्षष्टिवत्सरानैकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भ क्रमात् ॥
व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदगयानं रवेर्ध्रुवम् ॥
कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम् ।
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भः तथा ॥"
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तत्र जातस्य फलं यथा —
"याम्यायने यस्य भवेत प्रसूतिः
शठः कठोरः पिशुनस्वभावः ।
चतुष्पदाढ्यः कृषिमानद्युः-
र्व्यायामशान्तो मनुजः प्रतापी ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
कर्कटसंक्रान्तिः । यथा —
'मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदगदक्षिणायने ।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापरा ॥'
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अयनचक्रं यथा,—
"चक्रं सारं लिखित्वा ग्रहपतिरयने संक्रमञ्चेत् करोति
यस्मिन्नृक्षे तदृक्षं मरणभयकरं शूलमूले निदध्यात् ।
तत्पश्चादारशूले विविधभयकरं शूलपार्श्वेऽथलाभः
सौख्यं स्याच्चक्रगर्भे विविधसुनिमनं विद्धि वामक्रमेण ॥"
इति ज्योतिषम् ॥
("त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते ॥'
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
दक्षिणारु [स्] पु, (दक्षिणे दक्षिणभागे अरुर्व्रणं यस्य ।) व्याधकृतदक्षिणाङ्गव्रणितमृगः । इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥
दक्षिणार्ह, त्रि (दक्षिणामर्हतीति । अर्ह + 'अर्हः ।' ३ । २ । १२ । इत्यच् ।) दक्षिणायोग्यः । ऋत्वाश्रये दक्षिणामर्हति यः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । दक्षिणीयः २ दक्षिण्यः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥
दक्षिणावर्त्तकी स्त्री, (दक्षिणे आवर्त्तते इति । आ + वृत् + ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृश्चिकालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दक्षिणाशापति, पु (दक्षिणाशाया दक्षिणस्या दिशः अधिपतिः ।) यमः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६८ ॥
दक्षिणीय, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । दक्षिणा + "कडङ्करदक्षिणाच्छ च ।' ५ । १ । ६९ । इति छ ।) दक्षिणार्हः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ । (यथा, हरिवंशे । ४८ । ७९ ।
"क्रतवः सम्प्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयैर्द्विजातिभिः ।
दक्षिणाश्चोपवर्त्तन्तां यथोक्ताः सर्व्वसिद्धिषु ॥"
तथाच अथर्व्ववेदे । ८ । १० । ४ ।
"यन्त्यस्य दक्षिणीयो वासतेयो भवति य एवं वेद ॥")
दक्षिणेन, अ, (दक्षिणा + "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।" ५ । ३ । ३५ । इति एनप् ।) दक्षिणदिशि । इति रायमुकुटः ॥ दक्षिणभागे । (अस्य योगेन द्वितीया भवति ।) यथा,—
"दक्षिणेन हरिं वन्दी गोविन्दमभितेश्वरः ।
येनेश्च हरिरीशस्य तेनेशमभितोऽर्च्चकाः ॥'
इति मुग्धबोधम् ॥
(क्वचित् द्वितीयाप्रयोगाभावोऽपि दृश्यते । यथा महाभारते । ३ । ८३ । ४ ।
'दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टपे ॥")
दक्षिणेर्म्मा, [न्] पु (दक्षिणे इर्म्म व्रणं यस्य । 'दक्षिणेर्म्मा लुब्धयोगे ।" ५ । ४ । १२६ । इति अनिच् ।) व्याधप्रहारघातात् दक्षिणाङ्गव्रणयुक्तमृगः । तत्पर्य्यायः । दक्षिणारुः २ । इत्यमरः । १० । २४ ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । ४४ ।
"मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्मा
दिशमिव दाहवतीं मरावुदन्यन् ॥')
दक्षिण्य, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । 'कडङ्करदक्षिणाच्छ च ।' ५ । १ । ६९ । इति चकारात् यत् ।) दक्षिणार्हः । इत्यमरः । ३।१।५ ॥ (यथा भट्टिः । २ । २९ ।
"दक्षि ण्यद्दिष्टां कृतमार्ष्टिजीनै-
स्तद्यातुधानैश्चिपिते प्रयर्षन् ॥")
दग्ध क्ली कत्तृणम् । इति रत्नमाला ॥
दग्ध, त्रि, (दह्यते स्म इति । दह + क्त ।) भस्मीकृतः । पोड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्लुष्टः २ शुष्टः ३ उषितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ९९ ॥ (यथा मनुः । ८ । १८९ ।
"चौरैर्हृतं जले नोढ़मग्निना दग्धमेव वा ।
न दद्यात् यदि तस्मात् स न संहरति किञ्चन ॥")
'पक्वान्नमामिषं प्रोक्तम् ।
गोवर्ण्यमामिषं क्षीरं पक्वे जम्बीरमामिषम् ।
आमिषं रक्तशाकञ्च सर्व्वञ्च दग्धमामिषम् ॥'
इति कर्म्मलोचनम् ॥
(म्लानम् । यथा, अमरुशतके । २४ ।
'छायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ॥"
चन्द्राश्रितराशिमूलकपारिभाषिकसंज्ञम् । यथा ज्योतिषतत्त्वे ।
"मृगाश्विनौ तृतीयायां प्रथमायां तुलाङ्गनौ ।
पञ्चम्यां वृषराशी द्वौ सप्तम्यां चापयञ्चके ॥
नवम्यां सिंहकीटाश्चैकादश्यां गुरोर्गृहे ।
वृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञकमी यदा ।
दग्धसद्मनि यत् कर्म्म तत् सर्व्वं विनश्यति ॥")
दग्धकाक, पुं, (दग्ध इव कृष्णवर्णः काकः ।) द्रोणकाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८८ ॥
दग्धरथ, पुं, (दग्धो रथोऽस्य ।) चित्ररथगन्धर्व्वः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३९ ।
"अस्त्राग्निना विनिर्द्दग्धो रथो मे रथ उत्तम ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥")

दग्धरुहः, पुं, (दग्धोऽपि रोहतीति । रुह+कः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धरुहा, स्त्री, (दग्धापि रोहतीति । रुह+कः टाप् ।) दग्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धा, स्त्री, (दह्यते स्म इव या । दह+क्तः । ततष्टाप् ।) स्थितार्का दिक् । इति मेदिनी । रे, ७ ॥ वृक्षविशेषः । झुरुह इति ख्यातः ॥ तत्पर्य्यायः । दग्धरुहा २ दग्धिका ३ स्वर्णरुहा ४ रोमशा ५ कर्कशदला ६ भसरोहा ७ सुदग्धिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पित्तप्रकोपनत्वम् । जठरानलदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

मासदग्धा यथा,—पौषचैत्रयोर्द्वितीया एवं ज्यैष्ठफाल्गुनयोश्चतुर्थी वैशाखश्रावणयोः षष्ठी आषाढ़ाश्विनयोरष्टमी भाद्राग्रहायणयोर्दशमी कार्त्तिकमाघयोर्द्वादशी । अस्याः प्रमाणं यथा,

"द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः ।
मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनयोरष्टमी ॥
दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले ।
एभिर्यातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् ॥"

अस्याः प्रतिप्रसवो यथा, वैशाखे शुक्ला षष्ठी ज्यैष्ठे कृष्णा चतुर्थी आषाढ़े शुक्लाष्टमी श्रावणे कृष्णा षष्ठी भाद्रे शुक्ला दशमी आश्विने कृष्णाष्टमी कार्त्तिके शुक्ला द्वादशी अग्रहायणे कृष्णा दशमी पौषे शुक्ला द्वितीया माघे कृष्णा द्वादशी फाल्गुने शुक्ला चतुर्थी चैत्रे कृष्णा द्वितीया । एतत्प्रमाणं यथा,—

"मेषे दिनेशे वृषुगे ऽजगेन्द्रे
यूके धनुःस्थे कलसे च शुक्ला ।
कुलीरकन्यालिमृगाख्यमीन-
वृषेषु कृष्णास्तिथयः प्रदग्धाः ॥" * ॥

दिनदग्धा यथा,—रविवारे द्वादशी सोमे एकादशी मङ्गले दशमी बुधे तृतीया वृहस्पतौ षष्ठी शुक्रे पञ्चदशी शनौ सप्तमी । एतत्प्रमाणं यथा,

"माशा रुद्रा दिशो रामाः षट्पञ्चमुनयस्तथा ।
दहन्ते तिथयः सप्त सूर्य्यादौ: सप्तसप्तभिः ॥"

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

दग्धिका, स्त्री, (कुत्सिता दग्धा । "कुत्सिते ।" ५ । ३ । ७४ । इति कन् ।) दग्धान्नम् । पोड़ा भात इति भाषा । चाँची इति ख्याता इति केचिदिति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । भिस्सटा २ । इत्यमरः । २।९।४९ ॥ भिस्सिटा ३ भिश्चिटा ४ भिश्चिटा ५ भिक्षिका ६ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ दग्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धेष्टका, स्त्री, (दग्धा इष्टका ।) झामकम् । इति हारावली । २१४ ॥

दघ, इ त्यागे । अवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ, दङ्घते । अवनं रक्षणम् । इति दुर्गादासः ॥

दघ, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) न, दघ्नोति । दघ वाते । इति कौमराः पठन्ति । तेन तदर्थकथनमेवोचितम् । ततश्च घातनमिति ह्नन्यर्थस्य पाचिकापुरादित्वेन स्वार्थे ण्यो रूपं हननमित्यर्थः । किञ्च हिंसनपाठेनैवेष्टसिद्धे घातनपाठो हिंसाप्रेरणार्थः स्यान्न वेति काकदन्तान्वेषणवद्दिफलं ञ्यायाणामेव कातन्त्राद्यसम्मतत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

दण्ड, त् क दण्डपाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) तत्पातस्तद्दण्डपातनम् । क, दण्डयति दण्डमयति अपराधिनं राजा । इति दुर्गादासः ॥

दण्डः, पुं क्ली, (दण्डयति अनेनेति । दण्ड+घञ् । यद्वा, दाम्यत्यनेनेति । दम्+"अमन्तात् डः ।" उणां १ । ११३ । इति डः ।) लगुड़ः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ११ ।

"यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते ॥")

तस्य धारणगुणाः । स्खलतः संप्रतिष्ठानत्वम् । शत्रुनिषेधनत्वम् । अवष्टम्भनत्वम् । आयुष्यत्वम् । भयघ्नत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।

"पुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् ।
श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते ॥
सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनम् ।
अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥")

शरणागतरक्षणादि । यथा,—

"शरणागतसंत्राणं भूतानामप्यहिंसनम् ।
वहिर्वेदि च यद्दानं दण्डमित्यभिधीयते ॥"

इति मोक्षधर्म्मः ॥

(दण्डाकारत्वात् छत्रादीनामङ्गविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ७३ ।४,६ ।

"युवराजनृपतिपत्न्याः सेनापतिदण्डनायकानाञ्च ।
दण्डोऽर्द्धपञ्चहस्तः समसप्तद्वादशार्द्धविस्तारः ॥"
"अन्येषाञ्च नराणां प्रीतातपवारणन्तु चतुरस्रम् ।
समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्य्यं तु विप्राणाम् ॥"

चामरादीनामङ्गविशेषश्च । यथा, तत्रैव । ७२ । ३-४ ।

"अध्यर्द्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो
हस्तोऽथवारत्निसमोऽथवान्यः ।
काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्तात्
रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम् ॥
यष्ट्यातपत्राङ्कुशवेत्रचाप-
वितानकुन्तध्वजचामराणाम् ।
व्यापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा
वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः ॥"

ब्रह्मचारिधार्य्यलगुड़ाकारपदार्थः । यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ३१ । शुकं प्रति जनकस्योक्तिः ।

"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च ।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा ॥"

वर्णभेदेन तत्प्रमाणादिकमुक्तम् । यथा, मनौ । २ । ४५-४७ ।

"ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वटखादिरौ ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्म्मतः ॥
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः ।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥
ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ॥"

बाणनिक्षेपकालीन स्थानविशेषे, क्ली । यथा, आग्नेयधनुर्व्वेदे ।

"तिर्य्यग्भूतो भवेद्वामो दक्षिणोऽपि भवेदृजुः ।
गुल्फौ पार्ष्णिद्वयं चैव स्थितौ पञ्चाङ्गुलान्तरौ ॥
स्थानं दण्डं भवेदेतत् द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥")

दण्डः, पुं, (दण्डयत्यपराधिनमनेनेति । दण्ड+घञ् । यद्वा, दाम्यति शान्तं करोत्यनेन । दम+डः ।) राज्ञां चतुर्थोपायः । (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३ ।

"विना दण्डं कथं राज्यं करोति जनकः किल ।
धर्म्मे न वर्त्तते लोको दण्डश्चेन्न भवेद् यदि ॥")

स च त्रिविधः । वधः अर्थग्रहणं बन्धनताड़नादिश्च । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । साहसम् २ दमः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । २१ । (दण्ड+भावे घञ् । दमनम् । (यथा, मनुः । १२ । १० ।

"वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥"

दण्ड इवाचरतीति । दण्ड+क्विप् । ततो भावे घञ् ।) ऊर्द्धस्थितिः । दाँड़ान इति भाषा । इति सारसुन्दरी ॥ व्यूहभेदः । (अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, अग्निपुराणे २४१ अध्याये ।

"मण्डलासंहतौ भागौ दण्डास्ते बहुधा शृणु ।
तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या वृत्तिरेव च ॥
मण्डलः सर्व्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
प्रदरो दृढ़कोऽसह्यश्चापो वैकुक्षिरेव च ॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ ।
विशालो विजयः सूची स्थूणा कर्णचमूमुखौ ॥
सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्ज्जयाः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ॥
अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्य्यये ।
पक्षोरस्यैरतिक्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्य्ययः ॥
स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्धगः ।
द्विगुणोऽन्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्य्ययः ॥
द्विचतुर्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ।
गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा ॥")

प्रकाण्डः । अश्वः । कोणः । मन्थानः । सैन्यम् । कालः । घड़ी इति भाषा । मानभेदः । काठा इति भाषा । ("हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः ।" इति लीलावती ॥) चण्डांशोः पारिपार्श्विकः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६८ ।

"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
माठराणदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽशनिक्षुभान् ॥")

यमः । अभिमानः । इति मेदिनी । डे, १८ ॥ गर्व-

भेदः । इति हेमचन्द्रः । इच्वाकुराजपुत्त्रः । इति रामायणम् । (यथा, हरिवंशे । १० । २२ ।
"इक्ष्वाकोः शतपुत्त्रेषु दण्डोऽभूद्दण्डकेशिनि सुतास्त्रय ।
यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् ।"
क्रोधहन्तुरसुरस्यांशेनावतीर्णं स्वनामख्यात नृपविशेषः । यथा, महाभारते ।१।६७।३६।
"क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ।"
विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । १०५ ।
"धनुर्द्धरो धनुर्व्वेदो दण्डो दमयिता दमः ।"
महादेवः । यथा तत्रैव । १२ । २८४ । १६ ।
"प्रचण्डाय दण्डाय पर्णचीरपटाय च ।")
कालभन्दण्डस्य प्रमाणं यथा,—
'षट्पलं पात्रनिर्म्माणं गभीरं चतुरङ्गुलम् ।
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं कुण्डैश्च चतुरङ्गुलैः ।
यावज्जलप्लुतं पात्रं तत्कालं दण्डमेव च ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् । * ।
अङ्कनप्रति दण्डोद्यमे दण्डनिपातने च दोषो यथा प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।'
'कौटसाक्ष्ये दण्डा यथा —
लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ।
एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः ।
लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्व्वन्तु साहसम् ।
भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणम् ।
कामाद्दशगुणं पूर्व्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।
अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ।
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान्मनीषिभिः ।
धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च ।
कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्म्मिको नृपः ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् । * ।
दण्डस्य स्थानानि यथा,—
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ।
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ।
अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् । * ।
अधर्म्मदण्डे दोषो यथा —
अधर्म्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ।
अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति । * ।
दण्डस्य पौर्व्वापर्य्यनियमो यथा —
वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ।
वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदेषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ।

दण्डस्य भेदा यथा,—
पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः ।
क्रये दये प्रतिघाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपहूते तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् । * ।
दोषविशिष्टकन्यादाने दण्डो यथा —
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्य्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ।
अकन्येति च यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् । * ।
गवादीनां शस्यभक्षणे दण्डो यथा,—
पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ।
स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून् ।
क्षेत्रादिसीमाविवादे दण्डा यथा —
क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ।
सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।
सर्व्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ।
गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः । * ।
वाक्पारुष्ये दण्डा यथा,—
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्त्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ।
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्त्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ।
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ।
एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ।
नामजातिग्रहन्त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वतः ।
निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ।
धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः ।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ।
श्रुतं देशञ्च जातिञ्च कर्म्म शारीरमेव च ।
वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ।
काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ।
मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानञ्चाददद्गुरोः ।
ब्राह्मणक्षत्त्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्व्वः क्षत्त्रिये त्वेव मध्यमः ।
विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।
छेदवर्ज्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः । * ।
दण्डपारुष्ये दण्डा यथा,—
येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेत् श्रेष्ठमन्त्यजः ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ।
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ।
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्व्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्त्तयेत् ।
अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् ।

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयोर्द्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ।
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य तु दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ।
वनस्पतीनां सर्व्वेषामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा ।
मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहृते सति ।
यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्य्यात्तथा तथा ।
अङ्गावपीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्व्वदण्डमथापि वा ।
द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ।
चर्म्मचार्म्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।
मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ।
यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ।
छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ।
छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ।
यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ।
प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्व्वे दण्ड्याः शतं शतम् ।
स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्व्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डो विचारितः ।
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषी भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ।
क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ।
गर्द्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः ।
माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने ।
भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ।
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ।
चौरस्य दण्डविधिर्यथा,—
यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ।
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ।
तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ।
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ।
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।
मुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ।
महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ।
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने ।
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः ।
सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दमः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥
वेणुवैदलभाण्डानां लवणानान्तथैव च ।
मृण्मयानाञ्च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥
मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥
अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
पक्वान्नानाञ्च सर्व्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥
पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।
अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्च कृष्णलः ।
परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ।
स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतम् ॥
निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत् ।
यस्त्वेतान्युपकॢप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ॥
तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ।
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥"*॥
परदारहरणे दण्डो यथा,—
परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नन्महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन् रहः ।
पूर्व्वमाचारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम् ॥
परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनामपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥
उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सहखट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं तथा ॥
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।
परस्परस्यानुमते सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ।
अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ॥
न सम्भाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥
नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥
किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् संभाषां ताभिराचरन् ।
योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति ॥
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ।
कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ॥
जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्गृहे ।
उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥
शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ।
अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः ॥
तस्याशु कर्त्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम् ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥
या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥
भर्त्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥
पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे ।
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥
संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।
व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तमङ्गसर्व्वस्वैर्गुप्तं सर्व्वेण हीयते ॥
वैश्यः सर्व्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।
सहस्रं क्षत्त्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ।
ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्त्रियन्तु सहस्रिणम् ॥
उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥
वैश्यश्चेत् क्षत्त्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्त्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्त्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ।
क्षत्त्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ॥
मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेत्तु क्षत्त्रियो दण्डमेव वा ॥
अगुप्ते क्षत्त्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रन्त्वन्त्यजस्त्रियम् ॥ * ॥
ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यञ्चर्त्विक् त्यजेद्यदि ।
शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥
न माता न पिता न स्त्री न पुत्त्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥"
इति मनुः ॥ * ॥
दण्डस्य फलं यथा, युक्तिकल्पतरौ ।
"दण्डः संरक्षते धर्म्मं तथैवार्थं विधानतः ।
कामं संरक्षते यस्मात् त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥
राजदण्डभयाल्लोकाः पापाः पापं न कुर्व्वते ।
यमदण्डभयादेके परलोकभयात्तथा ॥
दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधु वा ।
शूले मत्स्यानिव पचन् दुर्ब्बलान् बलवत्तराः ॥
अपराद्धेषु भूपालो दण्डं कुर्य्याद्यथाविधि ।
अन्यथाकरणात्तस्मात् राजा भवति किल्विषी ॥
विरुद्धमपि जल्पन्तो दूता दण्ड्या न भूभृता ।
दूतहन्ता तु नरकमाविशेत् सचिवैः सह ॥
विपक्षवचनादन्यो भृत्यो दण्डं न चार्हति ।
विपक्षवचनाद्दण्डः स्वामिनं नरकं नयेत् ॥"

दण्डकः, पुं स्त्री, (दण्ड इव कायतीति । कै + कः ।) श्लोकविशेषः । छन्दोभेदः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (ह्रस्वो दण्डः । "ह्रस्वे ।" ५ । ३ । ८६ । इति कन् । क्षुद्रलगुडः । सोंटा इति भाषा ॥ पुं, इक्ष्वाकुपुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । ६ । ४ ।
"क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ।
तस्य पुत्त्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥"
एतन्नृपसन्निवेशस्थानं दण्डकारण्यमितिख्यातम् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४० ।
"रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च ।
तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह ॥")

दण्डकन्दकः, पुं, (दण्डवत् कन्दो मूलं यस्य । कप् ।) धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डका, स्त्री, (दण्डक + स्त्रीलिङ्गत्वादत्र टाप् ।) जनस्थानम् । दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३० । ३६ ।
"मम सन्ना मतिः सीते ! नेतुं त्वां दण्डकावनम् ।
वसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥")

दण्डकाकः, पुं, (दण्डो यमदण्ड इव काकः । अशुभसूचकत्वादस्य तथात्वम् ।) द्रोणकाकः । इति हेमचन्द्रः ॥

दण्डढक्का, स्त्री, (दण्डताड्यमाना ढक्का ।) वाद्यविशेषः । दामामा इति नागरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४ यमेरुका ५ यामघोषः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दम्मः ७ दुन्दुभिः ८ दुन्दुः ९ गभीरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डताम्री, स्त्री, (दण्डेन ताड्यमाना ताम्री ताम्रनिर्म्मितवाद्यम् ।) ताम्रीवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डधरः, पुं, (दण्डस्य धरः । दण्डं धारयति । धृञ् धारणे + पचाद्यचि णिलुक् । इत्युज्ज्वलदत्तः । २।२२ ।) यमः । इत्यमरः । १।१।६२ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५६ ।
"नृपदण्डहतं दण्डं भुक्त्वा दण्डधराधिपः ।
अकाण्डदण्डसन्त्राथ ययौ दण्डधरान्तिकम् ॥")
राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ९ । ३ ।
"बलनिषूदनमर्थपतिञ्च तं
श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥")
त्रि, लगुड़धारकः ॥ (शासकः । यथा, महाभारते । १२ । २३ । ४३ ।
"एवमेतन्मया कार्य्यं नाहं दण्डधरस्तव ॥"
चतुर्थोपाययुक्तः । यथा, भागवते । ४।२१।२२ ।
"अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिव योजितः ॥")

दण्डधारः, पुं, (दण्डं धरतीति । धृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पृथ्वीनाथः । (यथा, गो; रामायणे । २ । ८८ । ७ ।
"उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केरलाः ।
दण्डधाराश्च सामुद्रा रत्नान्युपहरन्तु ते ॥")
प्रेताधिपः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (सनामख्यातनृपविशेषः । स तु क्रोधवर्द्धनस्यासुरस्यांशेन जातः । यथा, महाभारते ।१।६७।६७।
"क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः ।
दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामेकतमः । यथा, तत्रैव धृतराष्ट्रपुत्त्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
"निषङ्गी कवची पाशी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥")

त्रि, दण्डधरः । शासकः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १०८ ।
"न्यायधारे त्वयि चाद्य चितिमेतां प्रशासति ।
को वैरनिर्यातनं पारमनायासादवाप्स्यति ॥")

दण्डनायकः, पुं, (दण्डं राज्ञां चतुर्थोपायं नयतीति । नी + ण्वुल ।) सेनानीः । स चतुरङ्गबलाध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३९८ ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ६६८ ।
"कन्दर्पं कोटभव्यानां भिन्नानां बहुधोद्यते ।
कृतवान् राजपुरीं राजा वशवद्दण्डनायकम् ॥")

दण्डनीतिः, स्त्री, (दण्डेन नीयते या । यद्वा दण्डो नीयतेऽनयेति । नी + कर्मणि करणे वा क्तिन् ।) अर्थशास्त्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । ५ ॥ सत्यावद्यादिप्रवीणनीतिशास्त्रम् । इति भरतः । अस्य निरुक्तिर्यथा —
"दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः ।
दण्डनीतिरिति ख्याता त्रींल्लोकानभिवर्त्तते ॥
तत्र शतसहस्राणामध्यायानां परिमितम् ।"
तद्यथा —
"शताध्यायसहस्राणां शतचक्रे सुबुद्धिना ।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः ॥
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एव स्वयम्भुवा ।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः ॥
मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः ।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥
आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ।
सहायाः कारणञ्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥
त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥
अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्रस्य लक्षणम् ।
चारश्च विविधोपायः प्रणिधिश्च पृथग्विधः ॥
साम भेदः प्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव ।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येन समुदाहृता ॥
मन्त्रश्च वर्णितः सर्वस्तथा भेदार्थ एव च ।
विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत् फलम् ॥
सन्धिश्च त्रिविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः ।
भयसत्कारवित्ताख्यः कार्त्स्न्येन परिवर्णितः ॥
यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।
विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥
आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः ।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधञ्चात्र वर्णितम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः ।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यस्तु बहुविस्तरः ॥
रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ।
विष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टमम् ॥
अङ्गान्येतानि कौरव्य प्रकाशानि बलस्य च ।
जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः ॥
स्पर्शे चाभ्यवहार्ये चाप्युपांशुर्विविधः स्मृतः ।
अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥
कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह ।
आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानाञ्चान्ववेक्षणम् ॥
कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम् ।
व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलम् ।
उत्पातांश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायनम् ।
शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ ।
बलव्यसनमुक्तिश्च तथैव बलहर्षणम् ।
पीडा चापत्कालश्च पत्तिज्ञानश्च पाण्डव ॥
तथा खातविधानञ्च योगसञ्चार एव च ।
चौरैराटविकैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ॥
अग्निदैरसदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः ।
श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च ॥
दूषणेन च नागानां आश्रयोत्पादनेन च ।
आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्ज्जनेन च ।
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धी समञ्जसम् ।
दूतसामर्थ्ययोगाच्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ।
अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम् ।
अवमर्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम् ।
व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् ॥
श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य सञ्चयः ॥
अभृतानाञ्च भरणं भृतानाञ्चान्ववेक्षणम् ।
अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसङ्गिता ॥
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह ।
कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणदोषास्तथैव च ॥
दुश्चेष्टितञ्च विविधं इतिश्चैवानुजीविनाम् ।
शङ्कितत्वञ्च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्ज्जनम् ॥
अलब्धलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम् ।
प्रदानञ्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तथा ॥
विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थं कामहेतुकमुच्यते ।
चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितम् ॥
क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च ।
दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ह ।
मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ।।
कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ॥
वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च ।
निग्रहोऽपात्मनस्त्यागमथार्थदूषणमेव च ।
यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः ।
अवमर्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनम् ।
चैत्यद्रुमावमर्दश्च रोधः कर्मान्तनाशनम् ॥
उपस्करोऽथ वसनं तथोपायाश्च वर्णिताः ।
पणवानकशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर ।।
उपार्ज्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्द्दश्च तानि षट् ।
लब्धस्य च प्रशमनं सतां चैवाभिपूजनम् ।
विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता ।
मङ्गलालम्भनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
आहारयोजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ।
एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः ॥
उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ।
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधिकरणेष्वथ ।
वृत्तिर्भरतशार्दूल नित्यञ्चैवान्ववेक्षणम् ।
अदण्ड्यत्वञ्च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम् ॥
अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेभ्यश्च समुद्भवः ।
रक्षणञ्च पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ।
मण्डलस्था च या चिन्ता राजन् द्वादशराजिका ।
द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
देशजातिकुलानाञ्च धर्माः समनुवर्णिताः ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः ।
उपायश्चात्र लिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणा ।।
मूलकर्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः ।
दूषणं स्रोतसाञ्चैव वर्णितञ्च स्थिराम्भसाम् ।
यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्यवर्त्मनः ।
तत् सर्वं राजशार्दूल नीतिशास्त्रेऽनुवर्णितम् ॥
एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः ।
देवानुवाच संहृष्टः सर्वान् शक्रपुरोगमान् ॥
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ।
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥
दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका ।
निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ॥"
इति महाभारते राजधर्मः ।

दुर्गा । यथा —
"नयानयगतालोके विक्रमनिलयामला ।
दण्डनाममहाङ्गापि दण्डनीतिरिति स्मृता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ।

दण्डपांशुलः, पुं, (दण्डेन दण्डधारणेन पांशुलो नीचः ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डपाणिः, पुं (दण्डः पाणौ यस्य ।) यमः । (यथा, भागवते । ३ । १० । ४५ ।
"मरीचिमिश्रमहिष्यः स कर्मनिविष्टवेपथुः ।
तद्वदन्ति विमाहेर दण्डपाणिमिवोद्यतम् ॥")
काशीस्थशिवगणविशेषः । स पूर्णभद्रयक्षपुत्र हरिकेशनामा शिवमाराध्य शिववरेण काश्यां दण्डनायकत्वमवाप्तवान् । यथा —
"भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्हरो
वरो वराणां निकरं तदा ददौ ।
यक्षस्य यक्षास्य मम प्रियस्य भो
भवाधुना दण्डधरो वराग्रणः ॥
नियन्तृमत्यादि दुरात्मदस्यवः
शुभाशुभं पुण्यकृताश्च मत्प्रिय ।
त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना
यस्मात् गणानां प्राधि समाश्रयोत्कटान् ॥"
"तद्धातृताततेजवरेऽद्य यक्षराट्
कृतात्मनामाश्रय युक्तिभाजनम् ।
सभाजन प्राप्त एव ते चरेत्
तत अनर्थो मम भक्त आदरात् ॥
महाशिवयुक्तोऽपि विना त्वदीयां
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत ।
सर्वेषु देवेषु च मानवयुत्
तदयमाद्यो भव दण्डपाणे ।।"
इति काशीखण्डे ३२ अध्यायः ।
(महामहामातचन्द्रवंशीयनृपविशेषः । यथा, मात्स्ये । ५० । ८७ ।
"अहीनरात्मजश्चैव दण्डपाणिर्भविष्यति ॥"
अयन्तु मायवधाधिकनावि प्रङ्कर्द्धनं राज्यं चकार । यथा राजावल्याम् १ परिच्छेदे ।
"अयातिरग्र मायावैर्माथि मायवर्धाधिकाः ।
ऋषुर्षे पार्थिवेनेता दण्डपाणिर्न्तृपालमः ॥

दण्डधरे, त्रि । यथा, महाभारते । १।१३६।२८।
"भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
प्रविवेश महासेनां मकरः सागरं यथा ॥")
दण्डपारुष्यं, क्ली, (दण्डेन यत् पारुष्यं परुषता । दण्डपातेनेनेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणमिति मिताक्षरा ।) राज्ञां सप्तव्यसनान्तर्गतव्यसनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०३ ॥ अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । तत्तु ताड़नादि । इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७८ ।
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥")
दण्डपालः, पुं, (दण्डं शरीरं पालयतीति । पालि + अण् ।) चर्ह्मशफरमत्स्यः । दाँड़िका इति भाषा । इति हारावली । १८० ॥ (दण्डेन पालयतीति । पालि + अच् ।) द्वारपालः ॥
दण्डपालकः, पुं, (दण्डपालवत् कायतीति । कै + कः ।) शकुलमत्स्यः । इति हारावली । १८१ ॥
दण्डबालधिः, पुं, (दण्ड इव बालधिर्यस्य ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
दण्डभृत्, पुं, (दण्डं चक्रभ्रामणार्थं लगुड़ादिकं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् तुगागमश्च ।) कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दण्डं दमनं बिभर्त्तीति ।) दण्डधारके, त्रि ॥
दण्डयात्रा, स्त्री, (दण्डाय शत्रुदमनाय या यात्रा प्रयाणम् ।) दिग्विजयः । संयानम् । वरयात्रा । इति मेदिनी । रे, २६५ ॥
दण्डयामः, पुं, (दण्डं यच्छतीति । यम + अण् ।) यमः । दिनम् । अगस्त्यः । इति मेदिनी । मे, ६० ॥
दण्डरी, स्त्री, डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डवादी, [न्] पुं, (दण्डेन वदतीति । वद + णिनिः ।) दण्डटः । द्वारपालः । इति हारावली । १२८ ॥ दण्डवक्तरि, त्रि ॥
दण्डवासी, [न्] पुं, (दण्डेन वसतीति । वस + णिनिः ।) द्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रामाध्यक्षः । इति जटाधरः ॥
दण्डविष्कम्भः, पुं, (दण्डं मन्थानदण्डं विष्कभ्नाति निबध्नाति यत्र । वि + स्कम्भ + आधिकरणे घञ् । वेः स्कभ्नातेर्नित्यमिति षत्वम् ।) यत्र स्तम्भे आकर्षणार्थं रज्ज्वा दण्डो निबध्यते सः । घोलमन्थनीया खुँटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुटरः २ । इत्यमरः । २।९।७४ ॥
दण्डवृक्षः, पुं, (पत्रादिहीनत्वात् दण्ड इव वृक्षः । ततः स्वार्थे कन् ।) थुर्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डहस्तः, पुं, (दण्डः हस्ते यस्य ।) तगरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डाजिनं, क्ली, दाम्भम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दण्डश्च अजिनञ्च तयोः समाहारः । यतीनां दण्डं मृगचर्म्म च । यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३१ ।
"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च ।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा ॥")
दण्डादण्डि, अ, (दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम् । "इच् कर्म्मव्यतिहारे ।" ५ । ४ । १२७ । इति इच् ।) परस्परदण्डकरणकप्रहाररूपयुद्धम् । इति व्याकरणम् ॥ लाठालाठि इति भाषा ॥
दण्डारः, पुं, (दण्डं ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।) वाहनम् । मत्तहस्ती । शरयन्त्रकम् । कुम्भकारस्य चक्रम् । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥
दण्डाहतं, क्ली, (दण्डेन आहतम् ।) घोलम् । इत्यमरः ।२।९।५३ ॥ (दण्डेन ताड़िते, त्रि ॥)
दण्डिकः, पुं, (दण्डोऽस्त्यस्येति । दण्ड + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) दण्डधारकः । छड़िवरदार इति आसावरदार इति च भाषा । मत्स्यविशेषः । डानिकणा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुपित्तनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (दण्डदातरि नियामके, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ११ । ३६ ।
"न तत्र राजा राजेन्द्र ! न दण्डो न च दण्डिकः ।
स्वधर्म्मेणैव धर्म्मज्ञ ! ते रक्षन्ति परस्परम् ॥")
दण्डिका, स्त्री, (दण्डवदाकृतिरस्त्यस्याः । दण्ड + ठन् + टाप् ।) हारविशेषः । इति जटाधरः ॥ रज्जुः । यथा, अङ्गुल्योत्कर्षं दण्डिकां छिनत्ति । इति सुपद्मव्याकरणम् ॥ दण्डिका रज्जुरिति तट्टीकाकारः ॥
दण्डितः, त्रि, (दण्डः सञ्जातोऽस्येति । दण्ड + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५।२।३६। इति इतच् ।) कृतदण्डः । तत्पर्य्यायः । दामितः २ साधितः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
दण्डी, [न्] पुं, (दण्डोऽस्त्यस्येति । दण्ड + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स तु कवीनामन्यतमः काव्यादर्शदशकुमारचरितादिग्रन्थप्रणेता । शङ्कराचार्य्यसमकालीनोऽयम् । यथा, शङ्करविजये । १५ । १४० ।
"स कथाभिरवन्तिषु प्रसिद्धान्
विबुधान् बाणमयूरदण्डिमुख्यान् ।
शिथिलीकृतदुर्म्मताभिमानान्
निजभाष्यश्रवणोत्सुकांश्चकार ॥")
यथा, कालिदासः ।
"जाते जगति वाल्मीके कविरित्यभिधीयते ।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥"
दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यमः । (यथा, महाभारते । १ । १८९ । १७ ।
"तं दृष्टमादाय रिपुप्रमाथी
दण्डीव दण्डं निजराट् जज्वाल ॥")
द्वाःस्थः । चतुर्थाश्रमी । (अस्य आचारादिकं यदुक्तं मनौ । ६ । ४१-५८ ।
"आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोढ़ेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥
अनग्निरनिकेतः स्याद् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्देशं भृतको यथा ॥
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णाञ्च न वाचमनृतां वदेत् ॥
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥
न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरागारमुपसंव्रजेत् ॥
कॢप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्व्वभूतान्यपीडयन् ॥
अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥
अलावुं दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैदलन्तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
एककालञ्चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्व्वशः ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥"
दण्डग्रहणादेव दण्डी । भार्य्यादिषु विद्यमानेषु दण्डग्रहणेन प्रत्यवायो जायते । यदुक्तं महानिर्व्वाणतन्त्रे १३ पटले ।
"स्थितायां यौवनयुतकान्तायां परमेश्वरि ! ।
सर्व्वं हि विफलं तस्य यः कुर्य्याद्दण्डधारणम् ॥
विद्यते पितरौ देवि ! यः कुर्य्याद्दण्डधारणम् ।
सम्प्राप्तं विफलं तस्य रौरवाख्यं गमिष्यति ॥
विद्यते बालभावेन यस्य कान्ता सुतस्तथा ।
गणाध्यक्षस्तस्य वृथा हि परमेश्वरि ! ॥
गुरुरूपापि शिष्यश्च रौरवाख्यं प्रपद्यते ॥"
अधुनातनदण्डिनस्तु प्रायशः शङ्कराचार्य्यसम्प्रदायान्तर्गता अनयोर्गिरिनामोपाधिकैव परमो धर्मः । एते तु मुण्डिताः प्रायशः शिरश्छिन्नकेशा कषायवासोधारिणश्च । दण्डिनस्तु द्वादशवर्षाणि भिक्षान्नेनात्मानं निधाय दण्डान् परित्यज्य परमहंसाश्रममाश्र-

ध्रुव इति साम्प्रदायिकाः । एतेषां काश्यामेव प्रधानतम वासस्थानम् ॥ * ॥ महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।

'मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डी कुण्डी विकुर्व्वणः' ॥

योगाचार्य्यविशेषः । यथा शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । उत्तरभागे । १० । ५ ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

युगावर्त्तेषु सर्व्वेषु योगाचार्य्यच्छलेन तु ।
अवतारांश्च शर्व्वस्य शिष्यांश्च भगवन् ! वद ॥

उपमन्युरुवाच ।

महाकालश्च शूली च दण्डी मुण्डीश एव च ।

धृतराष्ट्रपुत्राणामेकतमः । यथा महाभारते धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।

निषङ्गी कवची दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ।
[illegible] प्राप्नोति कथितः ॥) दण्डयुक्ते त्रि । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८५ ॥ (यथा महाभारते १३ । १४ । ३०४ ।

'दण्डी मुण्डी कुशी चीरी धृताक्षो मेखलीकृतः ॥)

दण्डोत्पल क्ली (दण्डयुक्तमुत्पलमिव ।) क्षुपविशेषः । दाण्डपाला इति दाण्डकलि इति च भाषा । अस्य गुणाः । नाड़ीव्रणकासनाशित्वम् अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तत् पीतरक्तश्वेतपुष्पभेदेन त्रिविधम् । पीतस्य पर्य्यायः । गोवन्दनी २ गन्धवल्ली ३ सहदेवी ४ महा ५ । रक्तस्य पर्य्यायः । विश्वदेवा १ [illegible] । दण्डोत्पला १ । इति रत्नमाला ॥

दण्डोत्पला स्त्री (दण्डोत्पल + टाप् ।) श्वेतपुष्पदण्डोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥

दण्ड्य त्रि दण्डमर्हतीति । दण्ड + 'दण्डादिभ्यो यत्' ५ । १ । ६६ । इति यत् ।) दण्डनीयः । दमि[illegible] । (यथा मार्कण्डेये । ८ । ३३ ।

यथाशास्त्रं स्वकं धर्म्मं स्ववर्णाश्रमसंश्रितम् ।
[illegible] प्रवर्त्तन न दण्ड्यो भूभृतो भवेत् ॥)

तत्पर्य्यायः । दण्डाह २ । इति जटाधरः ॥ यथा रघुः । १ । २५ ।

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान् परिणेतुः प्रसूतये ।)

दत् पुं दन्तः । इति शब्दचन्द्रिका । अस्य बहुवचनम् ॥

दत्त त्रि (दीयते स्म इति । दा + क्त ।) अर्पितम् । [illegible] । तत्पर्य्यायः । [illegible] ७ । इति [illegible] । विश्राणितम् ३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा माघे । १ । १५ ।

[illegible] शुचिस्मितान् [illegible]
[illegible] ॥

[illegible] + भावे क्त ।) दाने क्ली तत् [illegible]
यथा —

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] दत्तं [illegible] सदत्तमिति स्मृतम् ।
कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ।
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये चाधर्म्मसंहिते ।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानात् तददत्तमिति स्मृतम् ।'

इति मिताक्षरा ॥

दत्त पुं राजविशेषः । स अमितिसिहनन्दनः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥ (स तु जैनविशेषः । अपरः क्षत्रियधर्म्मोत्पन्नो नृपविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । २९६ । १५ ।

आयुर्म्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मात्स्य एव च ।

यदुवंशीयस्य राजाधिदेवस्य पुत्रः । यथा हरिवंशे । ३८ । २ ।

'राजाधिदेवपुत्रास्तु जज्ञिरे वीर्य्यवत्तराः ।
दत्तातिदत्तौ बलिनौ शोणाश्वः श्वेतवाहनः ॥)

वैश्यस्योपाधिविशेषः । यथा —

"शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुजः ।
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

अधुना कायस्थादेरुपाधिश्च । (यथा, कुलदीपिकायाम् ।

'गौड़ेऽस्मिन् कौलिमन्त्रश्चिरवसतिरता मौलिका ये हि सिद्धा
स्ते दत्ता सेनदासा करगुहधरिता पालिता सिंहदेवाः ॥)

भगवदवतारविशेषः । स अत्रिपुत्रः दत्तात्रेय इति नाम्ना ख्यातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुत्रविशेषः । यथा देवीभागवते । १ । ६ । ४८ ।

'कुण्डः सहोढ़ः कानीनः क्रीतः प्राप्तस्तथा वने ।
दत्तः कन्यापि चायुक्ता धर्म्मादिसुता स्मृताः ॥

तथा महाभारते । १ । १२० । ३४ ।

दत्तः क्रीतः उपक्रीतः उपगच्छेत् स्वयञ्च यः ॥)

दत्तक पुं (दत्त एव । स्वार्थे कन् ।) द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । सपिण्डान्तरस्य अग्राह्यवस्था । यथा सापिण्डस्य पुत्रीकरणे तु सपिण्डमध्यान्निमित्त दत्तकस्य तत्करणे निमित्त सपिण्डानां दत्तदानमेव निर्विवादम् । इति कमलाकरभट्टकृतदत्तकनिर्णयः ॥ * ॥ औरसपुत्रसत्त्वे दत्तकस्य समभागित्वम् । यथा,—

दत्तपुत्रे यथाजाते कदाचिच्चौरसो भवेत् ।
पितुर्वित्तस्य सर्व्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥

इत्यपि वचनं गृह्यविषयम् । इति दत्तकचन्द्रिका ॥ अस्यान्यत् पोष्यपुत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दत्तकपुत्र पुं (दत्तक एव पुत्रः ।) द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । यथा याज्ञवल्क्यः ।

"दद्यान्माता पिता वा य स पुत्रो दत्तको भवेत् ।"

तत्परिग्रहणस्य प्रकारो यथा —

शुक्लशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः ।
तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः ।
न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषाम् ।
न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः ।

पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीयादिति । इति वशिष्ठः ॥ तस्य गोत्रधनप्राप्तिर्यथा —

'गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः सुतः ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥
पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।
आचूड़ान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥
चूड़ाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
ऊर्द्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षात् दत्ताद्याः सुता नृप ।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयपुत्रेष्टिं प्रथमञ्चरेत् ॥

इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

दत्तको द्विविधः । केवलदत्तको द्व्यामुष्यायणश्च । केवलदत्तको जनकेन प्रतिगृहीत्रा चैव दत्तः तस्यैव पुत्रः । द्व्यामुष्यायणस्तु जनकप्रतिगृहीतृभ्यामावयोरयमिति सम्प्रतिपन्नः तयोरुभयोरपि पुत्रः । इति मिताक्षरा ॥

दत्ताप्रदानिक, क्ली, (दत्तस्य अप्रदानं यत्र तत् सम्बन्धस्य । दत्ताप्रदान + ठन् ।) अष्टादशविवादपदान्तर्गतविवादपदविशेषः । दत्तस्य पुनराहरणं यस्मिन् विवादपदे तत् । यथा नारदः ।

'दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥"

'असम्यगविहितमार्गेण । इति मिताक्षरा ।

दत्तात्मा [न्] पुं (दत्तः आत्मा येन ।) पुत्रविशेषः । यथा —

'दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः ।' इति कात्यायनः ॥ अस्य विवरणम् । 'दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्तस्तूपगतः । इति मिताक्षरा ॥ ॥१३०॥ (विश्वदेवानामन्यतमः । यथा महाभारते । १३ । ९१ । ३४ ।

सोमपः सूर्य्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः ॥)

दत्तानपकर्म्म [न्] क्ली (दत्तस्य अनपकर्म्म अदानं यत्र ।) दत्ताप्रदानिकम् । इति मनुः ॥

दत्ति स्त्री (दा + भावे क्तिन् ।) दानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुः । ८ । ८६ ।

"अपथाकमता कृटमिनी
मनुष्वीय निवापदत्तिभिः ॥)

दत्तेय पुं (दत्तायाः अपत्यं पुमान् । दत्ता + ढक् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दध्न [illegible] । धर्त्ता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म अकं सेट् ।) [illegible] । इति [illegible] दानं ॥

[illegible] क्ली ([illegible] + भावे ल्युट् ।) दानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दद्रु पुं कच्छपः । इति शब्दमालायां उणादि वृत्तिः ॥ (ददाति न ददातीति । दा + बाहुलकात् कु । यद्वा ददिरं न द्रुणाति [illegible] । दरिद्रा + मृगय्वादित्वात् कु प्रत्ययेन साधु । [illegible] । १ । ८६ ।) रोगविशेषः । दाद

इति भाषा। तस्य रूपान्तराणि। दर्द्रुः २ दद्रूः ३ दर्द्रूः ४। इति भरतधृतशब्दभेदः॥

तस्य लक्षणं यथा,—

"सकण्डुरागपिड़कं दद्रुमण्डलमुन्नतम्॥"

इति माधवकरः॥

तस्यौषधम् यथा,—

"विड़ङ्गैड़गजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः।
मूत्राम्बुपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः॥
प्रपुन्नाड़स्य बीजानि धात्री सर्ज्जरसः स्नुही।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम्॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत्।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च॥"

इति गारुड़े १७५ अध्यायः॥ * ॥

"एकश्च त्रिफलाभागस्तथा भागद्वयं शिव!।
सोमराजस्य बीजानां जर्धं पथ्या च दद्रुणुत्॥
अमृतकं सगोमूत्रं कथितं लवणान्वितम्।
कांस्यघृष्टं खरं लेपात् कुष्ठदद्रुविनाशनम्॥
हरिद्रा हरितालञ्च दूर्व्वा गोमूत्रसैन्धवम्।
अयं लेपो हन्ति दद्रुं पामानं वै गरं तथा॥"

इति गारुड़े १६४ अध्यायः॥ * ॥

"मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम्॥
विशाला करवीरञ्च अर्कक्षीरं शकृत्पलम्।
एषाञ्च कार्षिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत्॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत्।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत्॥
पामा विचर्च्चिका चैव दद्रुविस्फोटकानि च।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते॥"

इति च गारुड़े १६८ अध्यायः॥ * ॥

अथ दद्रुचिकित्सा।

"कुष्ठकृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः।
अम्लपिष्टः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः॥
दूर्व्वाभयासैन्धवचक्रमर्द्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति॥'

कुठेरकः ममरी इति लोके।

लोके गण्डिलकाख्या सिद्धार्थकञ्च स्नुहीक्षीरम्।
त्रयमिति समभागं स्यादेवां द्विगुणस्तु दद्रुघ्नः॥
अष्टगुणे गोतक्रे तानि प्रक्षतानि संदध्यात्।
दिवसत्रितयादूर्द्धं सन्दक् निष्पेषयेत्तानि॥
वन्योपलेन घृष्ट्वा दद्रूमालेपयेत्तेन।
सप्ताहाल्लेपोऽयं दद्रुकण्डूमवश्यं विनाशयति॥"

इति भावप्रकाशः॥

("लाक्षाकुष्ठं सर्षपाःश्रीनिकेतं
रात्रिर्योयं चक्रमर्द्दस्य बीजम्।
शलेकस्थं तक्रपिष्टः प्रलेपो
दद्रूयुक्तो मूलकाद्बीजयुक्तः॥
सिन्धूद्भूतं चक्रमर्द्दस्य बीज-
मिध्मूद्भूतं केशरं तार्क्ष्यशैलम्।
पिष्टो लेपोऽयङ्कपित्थाद्रसेन
दद्रूणां नाशयत्येष योगः॥
हेमक्षीरी व्याधिघातः शिरीषो
निम्बः सर्ज्जो वत्सकः साजकर्णः।
शीघ्रं तीव्रा नाशयन्तीह दद्रूः
स्नानालेपोद्घर्षणेषु प्रयुक्ताः॥"

इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये॥)

दद्रुकः, पुं, (दद्रुरेव। स्वार्थे कन्।) दद्रुरोगः। इति शब्दरत्नावली॥

दद्रुघ्नः, पुं, (दद्रुं दद्रुरोगं हन्तीति। हन+टक्।) चक्रमर्द्दकः। इत्यमरः। २।४।१४७॥ (यथा, भावप्रकाशे क्षुद्रकुष्ठचिकित्सायाम्।
"वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्द्दो हरीतकी॥"
अस्य गुणा यथा,—
"दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नमम्लं वातकफापहम्।
कण्डूकासकृमिश्वासदद्रुकुष्ठप्रणुल्लघु॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

दद्रुणः, त्रि, (दद्रुरस्यस्येति। दद्रु+"लोमादि-पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।" ५।२।१००। इति नः।) दद्रुरोगी। इत्यमरः। २।६।५६॥

दद्रुनाशिनी, स्त्री, (दद्रुं नाशयतीति। नश+णिच+णिनिः। ङीप्।) तैलिनीकीटः। इति राजनिर्घण्टः॥

दद्रुरोगी, [न्] त्रि, (दद्रुरोगोऽस्त्यस्येति। दद्रु-रोग+इनिः।) दद्रुरोगविशिष्टः। देद्रुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दद्रुणः २। इत्यमरः। २।६।५६॥

दद्रूः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छत्यङ्गमनेनेति। दरिद्रा+"दरिद्रातेर्यालोपश्च।" उणां १।६२। इति ऊः रकारेकाराकाराणां लोपश्च।) दद्रुः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दद्रूघ्नः, पुं, (दद्रूं हन्तीति। हन+टक्।) दद्रुघ्नः। इति शब्दरत्नावली॥

दद्रूणः, त्रि, (दद्रूरस्यस्तीति। दद्रू+पामादित्वात् नः।) दद्रुणः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

दध, ङ ददे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, दधते। ददे दानधृत्योः। आदध्यादन्धकारे रतिमतिशयिनीमिति मयूरभट्टोक्तम्। गणकृतानित्यात् अस्यैव टौपरस्मैपदमाध्यत्वमिति रमानाथः। वस्तुतस्तु डु धाञ् धारणे इत्यस्यैव रूपं साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

दधि, क्ली, (दधातीति। धा+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३।२।१७१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या किः स च लिड्वत्।) श्रीवासः। वसनम्। इति शब्दरत्नावली॥ क्षीरोत्तरावस्थाभावः। दइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षीरजम् २ मङ्गल्यम् ३ विरलम् ४। इति राजनिर्घण्टः॥ पयस्यम् ५। घनेतरत् दधि द्रप्सम्। इत्यमरः॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। गुरुत्वम्। वातदोषशमनत्वम्। संग्राहित्वम्। मूत्रावहत्वम्। वल्यत्वम्। शोफकफार्त्तिरुच्यशमनत्वम्। वह्निशान्तिकारित्वम्। कासश्वासपीनसविषमज्वरशीतज्वरहितत्वम्। रक्तोद्रेकशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। कषायानुरसत्वम्। पाकेऽम्लत्वम्। पित्तमेदःप्रदत्वम्। मूत्रकृच्छ्रप्रतिश्यायातीसाररुचिकार्श्येषु शस्तत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ स्वादुत्वम्। हृद्यत्वम्। रोचनत्वम्। मङ्गल्यत्वम्। इति राजवल्लभः॥ * ॥ अथ पक्वदुग्धदधिगुणाः। रुच्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। उत्तमगुणत्वम्। पित्तानिलापहत्वम्। सर्व्वधात्वग्निबलवर्द्धनत्वञ्च॥ * ॥

निःसारदुग्धदधिगुणाः। संग्राहित्वम्। शीतलत्वम्। वातलत्वम्। लघुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। दीपनत्वम्। रुच्यत्वम्। ग्रहणीरोगनाशित्वञ्च॥ * ॥

बद्धदधिगुणाः। सुस्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। नातिपित्तकरत्वञ्च॥ * ॥

शर्करासहितदधिगुणाः। श्रेष्ठत्वम्। तृष्णापित्तास्रदाहनाशित्वञ्च॥ * ॥

गुड़युक्तदधिगुणाः। वातनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। वृंहणत्वम्। तर्पणत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ * ॥

वातजव्याननाशित्वम्। इति चक्रदत्तः॥ * ॥

रात्रौ दधिसेवने विशेषो यथा, रात्रौ दधि न भुञ्जीत किन्तु सघृतशर्करं समुद्गसूपं सक्षौद्रं उष्णं सामलकं भुञ्जीत। रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु च अमृतान्वितमपि दधि न हितम्॥

ऋतुविशेषे विधिनिषेधौ। हेमन्तशिशिरवर्षासु दधि शस्तं शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो विगर्हितम्॥ * ॥

अविधिना दधिसेवने दोषः। ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमकामलारोगप्राप्तिः॥ * ॥

अथ गोदधिगुणाः। विशेषस्वादुत्वम्। बल्यत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। पवित्रत्वम्। दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। पुष्टिकारित्वम्। वायुनाशित्वम्। अशेषदधिमध्ये गुणाधिकत्वञ्च॥ * ॥

माहिषदधिगुणाः। सुस्निग्धत्वम्। श्लेष्मलत्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। स्वादुपाकित्वम्। अभिष्यन्दित्वम्। गुरुत्वम्। रक्तकफदूषणत्वञ्च॥ * ॥

छागीदधिगुणाः। उत्तमत्वम्। ग्राहित्वम्। त्रिदोषनाशित्वम्। श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु शस्तत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ * ॥

आविकदधिगुणः। दुर्नामकफव्याधिप्रकोपनत्वम्॥ अश्वीदधिगुणाः। वातनाशित्वम्। दीपनत्वम्। चक्षुर्हितत्वञ्च॥ * ॥

औष्ट्रकदधिगुणाः। क्षारत्वम्। अत्यम्लत्वम्। कटुपाकित्वञ्च॥ * ॥

हस्तिनीदधिगुणाः। वीर्य्योष्णत्वम्। कषायत्वम्। कफवातनाशित्वञ्च॥ * ॥

मानुष्यदधिगुणाः। मधुरत्वम्। बल्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥

अथ दधिभेदाः।

"आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परम्।
अम्लञ्चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा॥" * ॥

मन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च।

"मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत्।

मन्दं स्यात् सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥
यत् सम्यग् घनतां यातं व्यक्तं स्वादुरसं भवेत् ।
स्वादुकस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवर्णने ॥
यन्निरोहितमाधुर्य्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम् ।
अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम् ॥
तन्त्वम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत् ।
अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तपुष्टिकरं परम् ॥'

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

लवणमधुरसर्पिः शर्करामुद्गधात्री-
कुसुमरसविहीनं नैतदश्नन्ति नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि नाद्यात् ॥
त्रिकटुकयुतमेतन्नागिकाचूर्णमिश्रं
कफहरमनिलघ्नं वह्निसन्धुक्षणञ्च ।
तुहिनशिशिरकाले सेवितञ्चातिपथ्यं
रचयति तनुदार्ढ्यं कान्तिसत्त्वञ्च नृणाम् ॥
दधिमधुरमीषदम्लं वाञ्छितञ्च नात्युष्णम् ।
यावद् यावन्मधुरं दोषहरं तावदुष्णमिदम् ॥'

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

दधि यत् स्वादु तद्भेदि कफाभिष्यन्दकारणम् ।
दध्यम्लमतियन्त्रदूषणं कफपित्तकृत् ॥
विदाहि सृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
दधि त्वसारं रूक्षन्तु ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(ऋतुभेदे दधिविशेषगुणा यथा —
'शारदं दधिगुर्व्वम्लं रक्तपित्तविवर्द्धनम् ।
शोफं तृष्णां ज्वरं शूलं करोति विषमज्वरम् ॥

इति शारदन्धिगुणाः ॥ * ॥

गुरु स्निग्धञ्च मधुरं कफशुक्रबलवर्द्धनम् ।
वृष्यं मेध्यञ्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिवर्द्धनम् ॥

इति हैमन्तदधिगुणाः ॥ * ॥

शैशिरं सघनञ्चाम्लं मधुरं गुरु एव च ।
वृष्यं बलकरं पित्तश्रमापहरणं परम् ।

इति शैशिरदधिगुणाः ॥ * ॥

वासन्तं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदम्लं कफात्मकम् ।
बलकृद्दीप्यदं प्रोक्तं वसन्ते न प्रशस्यते ।

इति वासन्तदधिगुणाः ॥ * ॥

लघु चाम्लं भवेद्ग्रीष्मे चाम्ल्यं रक्तपित्तकृत् ।
पाकश्रमपिपासार्त्तेर्दधियुक्तं न ग्रीष्मकं ॥

इति ग्रीष्मदधिगुणाः ॥ * ॥

वार्षिकं हितकृत् प्रोक्तं दधि शस्तं न शोषणम् ।
शोषवातश्रमान् हन्ति श्रमातीसारनाशनम् ॥

इति वार्षिकदधिगुणाः ॥ * ॥

हिक्काश्वासप्रतिश्यायानामतिसारे भगन्दरे ।
शस्तं प्रोक्तं दधि ह्यर्शो लवणेन विमिश्रितम् ॥

इति दधिभोजनविधिः ॥ * ॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ।

रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥

अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ।'
'त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्रलम् ।'

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।

'दधि तु मधुरमम्लमत्यम्लञ्चेति तत्कषायानुरसं स्निग्धमुष्णं पीनसविषमज्वरातिसारारोचक-मूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहं वृष्यं प्राणकरं माङ्गल्यञ्च ।
महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्द्धनम् ।
कफपित्तकृदम्लं स्यादत्यम्लं रक्तदूषणम् ।
विदाहि सृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ।
दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयापहम् ।
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ।
विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ।
बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् ।
विपाके कटु सक्षारं गुरु भेदोष्ट्रिकं दधि ।
वातमर्शांसि कुष्ठानि क्रिमीन् हन्त्युदराणि च ।
कोपनं कफवातानां दुर्नामघ्नाविकं दधि ।
रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दोषलम् ।
दीपनीयमचक्षुष्यं वाडवं दधि वातलम् ।
रूक्षमुष्णं कषायञ्च कफमात्रापहञ्च तत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ।
चक्षुष्यमग्र्यं दोषघ्नं दधि नार्य्या गुणोत्तरम् ।
लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्योष्णं पित्तनाशनम् ।
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्चोविवर्द्धनम् ।
दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ।
विज्ञेयमेषु सर्व्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं बृंहणं न च पित्तकृत् ।
कुर्य्याद्भक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्रुतम् ।
शृतात् क्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ।
वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम् ।
दध्नः सरो गुरुर्वृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
वह्निर्विधमन्दस्यापि कफशुक्रविवर्द्धनः ।
दधि त्वसारं रूक्षञ्च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ।
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ।"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।)

धारकवारि त्रि । इति मुग्धबोधम् ।

दधिकूर्च्चिका स्त्री (दध्ना जाता कूर्च्चिका ।) उष्णे दुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाता । इति केचित् । उष्णदुग्धे दध्यम्लयोगात् जाता इत्यन्ये । छेना इति भाषा । अस्या गुणाः । वातनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा —
"दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात्तद्दधिकूर्च्चिका ।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

दधिचार पुं (दधि चालयति विलोडयतीति । दधि+चल+णिच्+अण् । लस्य रत्वम् ।) दधिमथनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वैशाखः २

दधिज स्त्री, (दध्नो जायते इति । जन+"पञ्चम्यामजातौ ।' ३ । २ । ९८ । इति डः ।) नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवनीतशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दधित्थः, पुं (दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन्निति । स्था+'सुपिस्थः । ३ । २ । ४ । इति कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कपित्थः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥ (यथा,—
'तद्वद्दधित्थबिल्वाम्रजम्बुमध्ये प्रयोजयेत् ।"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।
'दधित्थबिल्वचाङ्गेरी तक्रदाडिमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिका ।"

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)

दधित्थाख्य पुं (दधित्थं आख्याति कपित्थगन्धं अनुकरोतीति । आ+ख्या+कः ।) शरलद्रवः । इति रत्नमाला । लोवान् इति भाषा ।

दधिधेनुः स्त्री, (दधिनिर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थे दध्यादिनिर्म्मिता धेनुः । यथा वराहपुराणे ।
'दधिधेनोर्म्महाराज । विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप । ॥
गोचर्म्ममात्रे तु पुनः पुष्पप्रकरशोभिते ।
कुशैरास्तीर्य्य वसुधां कृष्णाजिनकृतोत्तराम् ।
दधिकुम्भं सुसंस्थाप्य सदा धान्यचयोपरि ।
चतुर्थांशेन वत्सन्तु सौवर्णमुखमण्डितम् ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ।
ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ।
क्षमादिगुणयुक्ताय दद्यात्तां दधिधेनुकाम् ।
पुच्छदेशोपविष्टस्तु मुद्रिकाकर्णमात्रकैः ।
पादुकोपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् ।
दधिकाव्र्णि तल्लेय दधिधेनुं प्रदापयेत् ॥
एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिसत्तम ॥
एकाहारो दिनं तिष्ठेद्दद्याच्च दधिमन्थनम् ॥
यजमानो वसेद्राजन् त्रिरात्रञ्च द्विजोत्तम ॥
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
यत्र क्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः ।
सुतय ऋषयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ।
य इदं श्रावयेद्भक्त्या शृणुयाद्वापि मानवः ।
सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ।

दधिपुष्पिका स्त्री (दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) श्वेतापराजिता । इति राजनिर्घण्टः ।

दधिपुष्पी स्त्री (दधीव पुष्पमस्याः । जातित्वात् ङीष् ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ।

दधिफलः, पुं (दधीव शुभ्रो द्रवः फले यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥

दधिमण्डः पुं (दध्नः मण्डः ।) मस्तु । इति रत्नमाला । मात् इति भाषा ।

दधिमण्डोदः पुं (दधिमण्ड इव उदकं यस्य । उदकस्य उदादेशः ।) दधिसमुद्रः । (यथा भागवते । ५ । १ । ३३ ।
"क्षीरोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोदधिमण्डो-

दधिमुखः पुं, (दधिवत् शुभ्रं मुखं यस्य ।) वानरविशेषः । स सुग्रीवस्य श्वशुरः तस्य मधुवनपालकश्च । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८२ । ७ ।
"श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्य्यवान् ॥"
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ८ ।
"सुरामुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ॥"
अयन्तु दर्व्वीकराणां सर्पाणामन्यतमः । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ॥)

दधिशोणः, पुं, वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दधिस(श)क्तवः, पुं, दध्युपसिक्ताः सक्तवः । करम्भः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ दइछातु इति भाषा ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ६१ ।
"न पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु ।
दधिसक्तून् न भुञ्जीत वृथामांसञ्च वर्ज्जयेत् ॥")

दधिसारं, क्ली, (दध्नः सारम् ।) नवनीतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥

दधिस्नेहः, पुं, (दध्नः स्नेहः ।) दधिसरः । तत्पर्य्यायः । सरः २ दध्युत्तरगम् ३ कट्वरम् ४ । इति रत्नमाला ॥

दधिस्वेदः, पुं, (दध्नः स्वेद इव ।) घोलम् । इति जटाधरः ॥

दधीचः, पुं, दधीचिमुनिः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३८ । १२ ।
"दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥")

दधीचिः, पुं, मुनिविशेषः । स अथर्व्वमुनेरौरसात् कर्द्दमकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जातः । वृत्रवधार्थं देवैरस्यास्थ्ना वज्रं निर्म्मितम् । इति श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
"कृतेऽस्थिभ्यो दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विषः ।
तस्मात् यत्नाद्दृषिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः ॥
दधीचेरस्थीनि देहीति तैर्व्वधिष्यथ दानवान् ।
तत् श्रुत्वा सहसा देवैर्याचितो मुनिभिस्तथा ॥
ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचिः सुमनास्तदा ।
प्राणायामं ततः कृत्वा देहं त्यक्त्वा सुभास्वरान् ॥
सर्व्वलोकान् जयान् प्राप्तो येभ्यो नावर्त्तनं पुनः ।
तस्यास्थिभिरथो शक्रः प्रहृष्टः सुमनास्तथा ॥
कारयामास दिव्यानि तानि प्रहरणान्युत ।
वज्रासिशूलचक्राश्च परिघा विविधा गदाः ॥
विश्वकर्म्मा सुराणान्तु परिघाद्यायुधानि च ॥"
इति वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥

दधीच्यस्थि, क्ली, (दधीचेरस्थि ।) वज्रम् । हीरकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दधृक् [ष्] त्रि, (धृष्णोतीति । धृष प्रागल्भ्ये + "ऋत्विग्दधृगिति ।" ३ । २ । ५९ । इति क्विन् द्वित्वादिकञ्च निपात्यते ।) धृष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (धर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । ५।६६।२ ।
"रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥")

दध्नः, पुं, (दधते जीवेभ्यः पापपुण्यफलाफलं ददातीति । दध दाने + बाहुलकात् नः ।) यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

दध्याकरः, पुं, (दध्नः आकर इव ।) दधिसमुद्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दध्यानी, स्त्री, (दधिवत् शुभ्रतां आनयतीति । आ + नी + क्विप् ।) सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥ सुदर्शनगुलञ्च इति भाषा । दरखरा इति केचित् । पुराति इति केचित् । मदनमस्त इति हिन्दी भाषा ॥

दध्युत्तरं, क्ली, (दध्नः उत्तरं शेषजातम् ।) दधिस्नेहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७८ । ६२ ।
"पयसः सर्पिषश्चैव दध्नो दध्युत्तरस्य च ।
यथाकामं प्रदानाय भोज्यादिश्रयणाय च ॥")

दध्युत्तरगं, क्ली, (दध्न उत्तरं चरमावस्थां गच्छतीति । गम + डः ।) दधिस्नेहः । इति रत्नमाला ॥

दध्युदः, पुं, (दधिवदुदकं यस्य । उत्तरपदस्य च इत्युदकस्योदादेशः ।) दधिसमुद्रः । इति जटाधरः ॥

दनुः, स्त्री, काश्यपपत्नी । सा दक्षकन्या दानवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे ६ अध्याये ।
"काश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्यः पुत्त्रपौत्त्रकान् ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा तथा ॥
सुरभिर्विनता तद्वत् ताम्रा क्रोधवशा इरा ।
कद्रूर्विश्वा मुनिस्तद्वत्तासां पुत्त्रान्निबोधत ॥"
"दनुः पुत्त्रशतं लेभे काश्यपाद् बलदर्पितम् ।
विप्रचित्तिः प्रधानोऽभूत् येषां मध्ये महाबलः ॥
द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरोधरः ।
अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥
मरीचिर्मेघवांश्चैव इरा गर्भशिरास्तथा ।
विद्रावणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यः शतह्रदः ॥
इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च ।
एकचक्रो महाबाहुर्वज्राक्षस्तारकस्तथा ॥
असिलोमा पुलोमा च विन्दुर्बाणो महासुरः ।
स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च एवमाद्या दनोः सुताः ॥"
दानवविशेषे, पुं । यथा, गोः रामायणे कबन्धस्योक्तौ । ३ । ७५ । २४ ।
"श्रियो मां मध्यमं पुत्त्रं दनुं नाम्ना च दानवम् ॥")

दनुजः, पुं, (दनोर्जायते इति । जन + डः ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । ४० ।
"तवैव विभूतयो दितिदनुजादयश्चापि ॥")

दनुजद्विट्, [ष्] पुं. (दनुजानां असुराणां द्विट् शत्रुः । यद्वा, दनुजान् द्वेष्टीति । द्विष + क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दानवशत्रौ, त्रि । यथा, प्रयोगरत्नमालायां शब्दप्रकरणस्यादौ ।
"नमो नन्दकुमार पराय दनुजद्विषे ॥")

दनुसूनुः, पुं, (दनोः सूनुः पुत्त्रः ।) असुरः । इति जटाधरः ॥

दन्तः, पुं, (दम + "हसिमृग्रिणिति ।" उणां । ३ । ८६ । इति तन् ।) अद्रिकटकः । कुञ्जः । इति मेदिनी । ते, २३ ॥ शैलश्रृङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्व्वणसाधनास्थि । दाँत इति भाषा । गर्भस्थस्य षष्ठे मासि शुक्लदन्तपङ्क्तिर्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । रदनः २ दशनः ३ रदः ४ । इत्यमरः । २।६।९१ ॥ द्विजः ५ खरुः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्शुक्लाकारकौषधं यथा,—

हरिरुवाच ।
"हरितालं यवक्षारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पक्वतैलेन पेषयेत् ॥
हरीतकीकषायेण न्यस्य दन्तान् प्रलेपयेत् ।
दन्ताः सुरक्तलोहिताः पुंसः श्वेता रुद्र ! न संशयः ॥"
इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥ * ॥
"शङ्खमामलकीपत्रं धातक्याः कुसुमानि च ।
पिष्ट्वा तत् पयसा सार्द्धं सप्ताहं धारयेन्मुखे ॥
स्निग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥"
इति तत्रैव १८५ अध्यायः ॥ * ॥
"मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्व्वित्वा नीललोहित ! ।
दन्तकीटव्यथां नश्येदन्धासुरविमर्द्दन ! ॥"
इति च गारुडे १९३ अध्यायः ॥ * ॥

सदन्तजातस्य शुभाशुभफलं यथा,—
अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता ।
"जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता
तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे ।
भ्रातॄन् द्वितीये सहजं तृतीये
मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥
मिष्टान्नभोजी सुभगः सुताख्ये
षष्ठे सुखी पण्डितकाव्यबुद्धिः ।
ततोऽधिकः स्यात् बलवान् तुरङ्गाख्ये
मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः ॥
सुप्रतापी नवमे स्यात्तु दशमे तथा ।
एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ॥
अष्टौ पुत्तलिकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकैस्तथा ।
स्रोतःसु संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः ॥
स्नानं संक्रमणस्याधः शम्भोर्द्दर्शनमन्ततः ।
होमं विप्रार्च्चनञ्चैवमशुभे दन्तदर्शने ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रतिक्रीड़ायां तस्याघातस्थानानि यथा,—
"स्तनयोर्गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे ।
दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः ॥"
इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥

अथ दन्तरोगाणां निदानादि यथा,—
"शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥ १ ॥
दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान् ।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ २ ॥
स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥ ३ ॥
श्वयथुर्द्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।
लालास्रावी स विज्ञेयः शौषिरो नाम नामतः ॥
कण्डुमान् शौषिरो गदः । इति च पाठः ॥ ४ ॥

दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते ।
दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परिशुष्यति ॥
यस्मिन् स सर्व्वजो व्याधिर्म्महाशौषिरसंज्ञित ॥५॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेय परिदरो हि स ॥६॥
वेष्टेषु दाह पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।
आघट्टिता प्रस्रवन्ति शोणित दन्तवेदना ।
आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते ।
यस्मिन् सोपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गद ॥७॥
घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
भवन्ति दन्ताश्चलाः स वैदर्भोऽभिघातज ॥८॥
मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदन ।
खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥९॥
हनौ हनौ प्रकुपितो वायुर्दन्तसमाश्रित ।
करालान् विकृतान् दन्तान् करालो न स सिध्यति ॥१०॥
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुज ।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेय सोऽधिमांसक ॥११॥
दन्तमूलगता नाड्य पञ्च ज्ञेया यथेरिता ।
दीर्य्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते ।
दालनो नाम स व्याधि सदागतिनिमित्तज ॥१२॥
कृष्णच्छिद्रश्चल स्रावी ससंरम्भो महारुज ।
अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेय कृमिदन्तक ॥१३॥
वक्रं वक्त्र भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातकृतो व्याधि स भञ्जनकसंज्ञित ॥१४॥
शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजा ।
पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्ष स नामत ॥१५॥
(दन्तमांसैर्म्मलसावैर्भावितान्यपि पूर्व्ववत् ।
सदाहरुक्श्वयथु पूयास्र दन्तविद्रधि ।)
भग्नो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषित ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥१६॥
कपालेष्विव दीर्य्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा ।
कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी ॥१७॥
योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषत ।
श्यावतां नीलतां वापि गत स श्यावदन्तक ॥"१८

इति माधवकर ॥

दन्तक, पुं, (दन्त इव । स्वार्थे कन् ।) पर्व्वत-शृङ्गम् । नागदन्त । इति हेमचन्द्र । ४ । १०० ॥ (दन्त । इति धनुपतिनस्थोऽर्थे । नि दन्तेषु प्रथित । दन्त+'साङ्गेभ्य प्रथिते । ५ । २ । ६६ । इति कन् ।)

दन्तकर्षण, पुं (दन्तान् कर्षतीति । कृष + ल्यु ।) जम्बीर । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तकाष्ठ, क्ली, (दन्तधावनार्थं यत् काष्ठम् ।) विकङ्कतवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ दन्तधावनार्थकाष्ठम् । तद्यथा महर्षिवचनानि ।
"दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि कर्म्माणि प्रशस्तानाम् ।
कर्म्म कण्टकिन पुण्या क्षीरिणश्च यशस्विन ॥"
महाभारते ।
"नित्यं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।
[illegible] भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥"

निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
"गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताली च केतकी ।
खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजका ॥
तृणराजशिरापत्रैर्य्य कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावद्भवति चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥"
तस्य स्थौल्य परिमाणञ्चाह विष्णु ।
"कनिष्ठाग्रसम स्थौल्ये सकूर्च्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥"
मरीचि ।
"द्वादशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलञ्च वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ।
अन्तरप्रभवाणाञ्च षडङ्गुलमुदाहृतम् ॥"

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

दन्तकाष्ठकं, क्ली, (ह्रस्व काष्ठं काष्ठकम् । दन्तधावनयोग्य काष्ठकम् ।) आहुल्यवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

दन्तच्छद, पुं (दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेनेति । छद संवरणे + णिच् + "पुंसि संज्ञायां घ प्रायेण ।" ३।३। ११८। इति घ । "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।" ६। ४।९६। इति ह्रस्व ।) ओष्ठ । इति हलायुध ॥ (यथा, ऋतुसंहारे हेमन्तवर्णनायाम् । १२ ।
"दन्तच्छदैर्दन्तविघातचिह्नै
स्तनैश्च पाण्यग्रकृताभिलेखै ।
संसूच्यते निर्द्दयमङ्गनानां
रतोपभोगो नवयौवनानाम् ॥")

दन्तच्छदोपमा, स्त्री, (दन्तच्छदस्य ओष्ठस्य उपमा सादृश्य यत्र । यद्वा, उपमीयतेऽनयेति उपमा । दन्तच्छदस्य उपमा सादृश्यलक्षणम् ।) बिम्बी । इति राजनिर्घण्ट ॥

दन्तधावनं, क्ली, (दन्तानां धावनम् ।) दन्तमार्ज्जनम् । (दन्तानां धावनं यस्मात् ।) दन्तकाष्ठम् । यथा गारुडे २१४ अध्याये ।
"उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
तत स्नानं प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम् ॥
मुखे पर्य्युषिते नित्य भवत्यप्रयतो नर ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
करमविल्वखदिरकरवीरवटार्ज्जुना ।
तगर हरसी जातिकरञ्जार्कातिमुक्तका ॥
जम्बूमधूकापामार्गशिरीषोडुम्बरासना ।
क्षीरिकण्टकिवृक्षाद्या प्रशस्ता दन्तधावने ॥
कटुतिक्तकषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदा ।
प्रक्षाल्य भुक्त्वा च शुची दद्यात् त्यक्त्वा तदाचमेत् ॥
अमावास्यां तथा षष्ठ्यां नवम्यां प्रतिपद्यपि ।
वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु तथैवार्कस्य वासरे ।
अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादशगण्डूषै कुर्व्वीत मुखशोधनम् ॥"
दन्तशुद्धि । तस्य विधिर्यथा,—
"प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् कषायकटुतिक्तकम् ।
भक्षयेद्दन्तपवन दन्तमांसान्यबाधयन् ॥"* ॥
तस्य काष्ठानि यथा,—
"वाग्यत करवीराम्लकरञ्जककुभासनात् ।
दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्व्वान् कण्टकिनोऽप्यथ ।
खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।
तिन्तिडी वेणुपृष्ठञ्च आम्रनिम्बौ तथैव च ।
अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।
एते प्रशस्ता कथिता दन्तधावनकर्म्मणि ॥"* ॥
तस्य निषिद्धकाष्ठानि यथा —
"गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरे केतकीयुते ।
नारिकेलेन साध्या च न कुर्य्याद्दन्तधावनम् ॥"* ॥
तस्य दिग्भेदेन शुभाशुभफलं यथा,—
"मृत्यु स्याद्दक्षिणास्येन पश्चिमास्येन चामय ।
पूर्व्वास्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात् ॥"* ॥
तस्य तिथिविशेषे निषेधो यथा,—
"प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥"* ॥
दन्तघर्षणानन्तरं चक्षु सेचनं यथा,—
"दन्तान् हृमधौ शुद्धा प्रात सिञ्चेच्च लोचने ।
तोयपूर्णमुखस्तेन हरिरात्मप्रसीदति ॥"* ॥
रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्ज्जनं यथा,—
"अहिंस्रो कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी ।
शोषी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज्जयेत् ॥"* ॥
तस्य गुणा यथा —
"निहन्ति वक्त्रवैरस्य जिह्वादन्ताश्रित मलम् ।
आरोग्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥"

इति राजवल्लभ ॥ * ॥

"कृतशौचस्तत प्राच कुर्य्याद्दन्तस्य धावनम् ।
जिह्वाया मार्ज्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभि ॥
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा ।
न दन्तधावनं कुर्य्यात् कुर्य्याच्चेन्नारकी भवेत् ॥
मध्यमानामिकाभ्याञ्च वृद्धाङ्गुष्ठेन च द्विज ।
दन्तस्य धावनं कुर्य्यात् तर्ज्जन्या न कदाचन ॥
अश्वत्थवटबिल्वानां धात्र्या कालिकया बुध ।
न दन्तधावनं कुर्य्यात्तथेन्द्रसुरसस्य च ॥
नित्यक्रियाफल प्रेप्सुस्तया दन्तधावनम् ।
प्रभाते कुरुते प्राज्ञ सूर्य्योदयविवर्ज्जिते ॥
सूर्य्योदये द्विजश्रेष्ठ । य कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
नित्यक्रियाफल तस्य सर्व्वमेव विनश्यति ॥
य स्नानसमये कुर्य्यात् जैमिने । दन्तधावनम् ।
निराशा पितरो यान्ति तस्य देवा सुरोत्तम ॥
दन्तस्य धावनं कुर्य्याद्यो मध्याह्नापराह्णयो ।
तस्य पुण्यं न गृह्णन्ति देवता पितरो जलम् ॥
स्नानकाले पुष्करिण्यां य कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावत्तदैव स चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥
भास्वत्युदिते सूर्य्ये य कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तद्दन्तकाष्ठं पितरो भुक्त्वा गच्छन्ति दु खिता ॥
उपवासदिने विप्र । पित्र्याहादिने तथा ।
न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनतत्पर ॥
प्रभाते मार्ज्जयेद्दन्तान् वाससा रसना तथा ।
कुर्य्याद्द्वादश विप्रेन्द्र । कवलानि जलेन च ॥
उपवासे पितृश्राद्धे विधिनानेन जैमिने । ।
दन्तधावनजन्यं च पुण्यं लभते ध्रुवम् ॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥

दन्तधावनः, पुं, (धावयत्यनेनेति । धावि + ल्युट् । दन्तानां धावनः ।) खदिरवृक्षः । गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वकुलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तपत्रं, क्ली, (दन्ता इव पत्राणि यस्य ।) कुन्दकुसुमम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कुमारे । ७ । २३ ।
"कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं
माता तदीयं मुखमुन्नमय्य ॥")

दन्तपत्रकं, क्ली, (दन्त इव शुभ्रं पत्रं दलं यस्य । कप् ।) कुन्दपुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तपुष्पं, क्ली, (दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य ।) कतकफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तफलं, क्ली, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य ।) कतकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तफलः, पुं, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य ।) कपित्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तफला, स्त्री, (दन्तवत् शुभ्रं फलं यस्याः । टाप् ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तभागः, पुं, (दन्तवर्त्तिनो भागः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) गजाग्रभागः । गजस्य मुखतः स्कन्धपर्य्यन्तो योऽग्रभागः स दन्तवर्त्तितः । इत्यमरभरतौ ॥

दन्तमलं, क्ली, (दन्तलग्नं दन्तस्य वा मलम् ।) दन्तलग्नक्लेदः । तत्पर्य्यायः । पुष्पिका २ । इति हारावली । १६५ ॥

दन्तमूलिका, स्त्री, (दन्त इव शुक्लं मूलमस्याः । कप् + टापि अत इत्वञ्च ।) दन्तीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तरोगः, पुं, (दन्तस्य रोगः ।) रदनामयः । तन्निदानादि दन्तशब्दे द्रष्टव्यम् । तस्यौषधं यथा,
"काकजङ्घाशिग्रुमूले मुखेन विधृते शिव ! ।
चर्व्विता दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्धर ! ॥"
दन्तरोगाणामित्यत्र दन्तकीटानामिति पुस्तकान्तरे पाठः ॥ इति गारुडे १९६ अध्यायः ॥
अपि च गारुडे १८९ अध्याये ।
"शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्वाथो हिङ्गुलनागरम् ।
घृतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
भुजग्रन्थि विडं सूक्ष्मं मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसञ्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ।
वाधिर्य्यं कर्णनादञ्च पूयस्रावञ्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कक्षतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥"
अन्यच्च ।
"तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत् ।
द्वयोः पलमितैरेतैः क्वाथैश्चापि चतुर्गुणैः ॥
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकेशरपद्मकैः ।
चन्दनोत्पलयष्ट्याकैस्तत्तैलं वदने धृतम् ॥
दालनं दन्तचालञ्च दन्तमोक्षं कपालिकाम् ।
शीतादं पूतिवक्त्रञ्च विरुचिं विरसास्यताम् ॥
हन्यादाशु गदानेतान् कुर्य्याद्दन्तानपि स्थिरान् ।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥
इति लाक्षाद्यं तैलम् ।
जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं क्रिमिदन्तकम् ।
तथा च शीतैर्व्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥
भद्रदार्व्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
क्रिमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गुदन्तान्तरे स्थितम् ॥
बृहतीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाक्वाथः ।
गण्डूषस्तैलयुतः क्रिमिदन्तकवेदनाशमकः ॥
नीली वायसजङ्घा कटुतुम्बीमूलमेकैकम् ।
संचर्व्य दशनविधृतं दशनक्रिमिपातनं प्राहुः ॥
स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य च ।
निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्द्दनाः ॥
त्रैवृतस्य सर्पिषः त्रिवृता पक्वस्य सर्पिषः कवल इत्यर्थः ।
स्नैहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च ।
पेया रसयवागूश्च क्षीरसन्तानिकाघृतम् ॥
शिरोवस्तिर्हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ।
अत्र दन्तहर्षे ।
अच्छिद्रदन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक् ।
लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तान् प्रतिसारयेत् ॥
दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्य्यान्निरवशेषतः ।
कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥
अत्र दन्तशर्करायाम् । एषा क्रिया दन्तहर्षक्रिया ।
फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् ।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्ज्जयेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

दन्तवस्त्रं, क्ली, (दन्तानां वस्त्रमिवाच्छादकत्वात् ।) ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४५ ॥

दन्तवासाः, [स्] पुं, (दन्तस्य वासो वस्त्रमिवावरकत्वात् ।) ओष्ठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ३४ ।—
"अपि त्वदावर्ज्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥")

दन्तवीजकः, पुं, (दन्ता इव वीजानि यस्य । ततः स्वार्थे कन् ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तशटः, पुं, (दन्तेषु शट इव ग्लानिजनकत्वात् ।) दन्तशठः । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥

दन्तशठः, पुं, (दन्तेषु शठ इव ग्लानिकारकत्वात् ।) जम्बीरः । कपित्थः । कर्म्मरङ्गः । नागरङ्गः । इति मेदिनी । ठे, १६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"ऐरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तकृत् ॥")
अम्लः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

दन्तशठा, स्त्री, (दन्तेषु शठा ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । ठे, १६ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ॥")
क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तशर्करा, स्त्री, (दन्तस्य शर्करेव ।) दन्तरोगविशेषः । कफवायुशोषितदन्तगतमलम् । पाथुरि इति भाषा ॥ (तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः ।
"मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥"
यथा च सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।
"शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै ।
सा दन्तानां गुणहरी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥"
तस्यौषधम् यथा,—
"गौरक्षकर्कटीमूलं पिष्टं वास्तोदकेन च ।
पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥"
इति गारुडे १९० अध्यायः ॥

दन्तशाणः, पुं, (दन्तानां शाण इव । चिक्कणताजनकत्वात् ।) निचुलक्षुपम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मिषि इति भाषा ॥

दन्तशिरा, स्त्री, (दन्तानां शिरा यत्र ।) माढ़ी । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तशूलः, पुं, (दन्तस्य शूल इव । शूलवेधनवद्वेदनादायकत्वात् ।) दशनवेदना । तस्यौषधम् ॥ यथा,—
"त्रिफलानिम्बयष्ट्याह्वं कटुकारग्वधैः शृतम् ।
पाययेन्मधुना मिश्रं दन्तशूलोपशान्तये ॥"
इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥

दन्तहर्षः, पुं, (दन्तानां हर्षो यस्मात् ।) दन्तरोगविशेषः । इति माधवकरः ॥ (अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।
"दशनाः शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च ।
यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात् समीरणात् ॥"
दन्तग्लानिः । यथा,—
"यस्य वै खातमात्रस्य हृदयं पीड्यते भृशम् ।
जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत् ॥"
इति वायुपुराणम् ॥)

दन्तहर्षकः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति । हृष + णिच् + ण्वुल् ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ॥

दन्तहर्षणः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति । हृष + णिच् + ल्युः ।) जम्बीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्ताघातः, पुं, (दन्तानाहन्तीति । आ + हन + अण् ।) निम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशनाघातः । (यथा, गणेशध्याने ।
"दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरम् ॥")
रतिक्रीडायां तस्य स्थानानि दन्तशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

दन्तार्बुदं, क्ली, पुं, (दन्तस्य अर्बुदमिव ।) दन्तरोगभेदः । तत्पर्य्यायः । दन्तमूलम् २ दन्तपोषः ३ द्विजव्रणः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तायुधः, पुं, (दन्त एव आयुधं यस्य ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तालिका, स्त्री, (दन्तान् अलति पर्य्याप्नोतीति । अल + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) वल्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तावलः, पुं, (अतिशयितौ दन्तौ यस्य । दन्त + "दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।" ५।२।११३।

र्दिष्या मम रामेण । मत्कारेण सुवर्धनम् ।
मक्षे प्रथमो दमन सभाप्पाय वर न्नौ ।
कथारभ्र कुमाराच चोदुन्नारान् महायशा ।
दमयन्तीं दम दान्तं दमनं च सुवर्धनम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ।
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यश प्राप सुमध्यमा ।
अस्या विद्वविवरणन्तु नलैवाख्यानमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ।)

दमित त्रि, (दम्यते स्म इति । दम+क्त । "वा दान्तशान्तेति ।" ७।२।२७। इति पक्षे इट ।) दान्त । इत्यमरः ।३।१।९७। (यथा, हरिवंशे ।६७।५६।
'यदेव मरिदमौच भवेत्किञ्चनमाहवा ।
ब्रह्मोपभ्यन्ना च यथा नागे वै दमिते मया ॥")
जितेन्द्रियमात्रम् । इति भरतः । भारताद्धमान्बेषणम् । इति शुभूति ।

दमी, [न्] त्रि, (दमोऽस्यास्तीति । दम+इनि ।) दमविशिष्टः । (सौदर्वदेशी स्त्री । मधुपर्क पैतृ चार्थिके पुं । यथा, महाभारते ।१।८८। ७१—७३।
"दन्तिनमुखाद्य सर्व्वत्र भरतर्षभ ।
सोऽपि कुरुवरौह । किन्तु नाकृ विपुलम् ।
दमीति यास्ता विख्यात सम्प्रापयमनन्तम् ।
पत्र बहान्ता दृश उपायन महेश्वरम् ।
तत्र धनार्थिना च रुद्र दयाबुदुतम् ।
अक्षयमति तु पाप तर चात्मनः प्रबलाति ।
दमीति चाच सर्वेषु सर्वैरेव्यभिपुत ।
तत्र चान्ना मदस्व अवमेघाबुमान ।"
दमीव हिमीति वर्षिप् पाठ ।)

दमुना [न्] पुं (दाम्यतीति । अनानुमाद्यान्यदि दमयानो +"दमेरुनसि ।" उणा ।४।२३४। इति उनसि ।) वह्निः । इत्यमरः ।१।१।५६। शुक्राचार्य । इत्युणादिकोषः ।

दमूना [न्] पुं (स्मृष्टम्+मद्धाननांश्च इयते इति पर दमेः । यद्वा दमेरुन कर्त्तरिमैऽसा अनलिहयः ।) वह्निः । इति शब्दरत्नावली । (त्रि, दमशील । यथा, ऋग्वेदे ।१।१४१।११।
"अमी दधे न वर्षे दमूनसं मत दर्श न
मद्मानि ग्र मम ॥"
दातव्य । दान्तचित्त । यथा तत्रैव ।।३।।
"जुषो दमूना अ न यु जोन दन वो वच
सुदुग्धं इह विहाय ॥")

दम्पती, पुं (जाया च पतिश्च । राजदन्तादित्वात् जम्पत्यादेशः दम्पतस्य दाम्पत्य वा निपातनात् ।) भार्यापती । इत्यमरः ।२।६।३८। (यथा, भागवते ।१।११।
दुर्गतौ गत पदि तेजो निविष्ट वीर इव ।
कुसुमितौमन दमयन्तेर्दरतन दस्पतो ॥")

दम्भ, पुं (दम्भो इति । दम्भ दम्भ+घञ् ।) कल्कः । (यथा भगवद्गी ।१।१३३।
"मद्दम्भवान् दम्भन प्रकाशार्थं न सम्यग्भि ।"

अपरत् अनुमति अथापि यत्राप । यथा, भागवते ।३।८।२।
"गमापर्मस्य भामात्मर्दम्भ मायाच प्रसूयत ॥
अनृत मिथुन तत्तु निरृतिर्जगृहेऽप्रजा ॥")
कल्कम् । झाटोपाद्ध्वनि । इति शब्दरत्नावली । (यथा गीतायाम् ।१६।१०।
'आत्मसम्भाविता स्तब्धा धनमानमदान्विता ।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥'
धर्माद्युत्साहः । यथा रघुः ।११।११।
"वालिवत वैन्निमाद्य दशवाचाय कुशयनम् ।
दिव प्रभात मानव क्रोध मैत्रान बलमय ॥"
महादेव । यथा, महाभारते ।१३।१७।७८।
"दम्भो द्दम्भो वैदम्भो वश्यो वशकर कलि ।)

दम्भोलि, पुं (दम्भं मोह+भाव अनुम् । दम्भोलि परस्य आलति पर्याप्नोतीति । अल+इन् ।) वज्रम् । इत्यमरः ।१।१।५०।

दम्य, पुं, (दम्यते इति । दम+यत् ।) वत्सतरः । स तु प्राप्तदमनकालो गौः । इत्यमरः ।२।९।६२। अबहलान् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा महाभारते ।१३।६६।३।
"दृढ दम्यधर्युक्तं दत्त भवति चैव हि ।")
दमनीय, त्रि ।

दय, ङि द मद्गे । गतौ । वधे । दाने । अवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां आत्म सक सेट् ।) अयम पालनम् । ङि, दयितोऽस्ति । द, दयते दीन दयालु । हिंसां च्पन्न न कस्यात् । अथ कर्म्मणि स्त्री । इति दुर्गादास ।

दयः पुं (दय+बाहुलकात् अच ।) दया । इति शब्दरत्नावली ।

दया स्त्री,(दय+भिदादित्वात् अङ ततष्टाप्।) करुणा । तस्या लक्षण यथा, पाद्मे क्रियायोगसारे ।
"परस्मिन् बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्ये रिपौ तथा ।
आपद्गते रक्षितव्य तु दयैषा परिकीर्त्तिता ॥"
अपि च मत्स्यपुराणे ।
"आत्मवत् सर्व्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च ।
वर्त्तते सतत हृष्ट क्रिया ह्येषा दया स्मृता ।"॥
"परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आत्मवद्वर्त्तितव्य हि दयैषा परिकीर्त्तिता ॥"
इत्यग्निपुराणम् ।
(दय हि दक्षस्य कन्यानामन्यतमा । यथा हरिवंशे ।१।११।२०।
"श्रद्धा मैत्री दया शान्ति तुष्टि पुष्टि क्रिया तथा ।
उन्नतिर्बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्त्तिरेव च ।
धर्मपत्न्यः स्मृता ॥")

दयाकूर्च पुं (दयायां कूर्च इव प्रधानम् ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ।१।१।९।

दयालु त्रि (दयते इति । दय+"स्पृहिगृहीति ।" ३।२।१५८। इति आलुच् ।) दयायुक्त । तत्पर्याय । कारुणिक २ कृपालु ३ सूरत ४। इत्यमरः ।३।१।१५। (यथा रघुः ।२।५१।
"एकातपत्रं जगत प्रभुत्वं ...")

दयित त्रि, (दयते स्मेति । दय+क्त ।) प्रियः । इत्यमरः ।३।१।५३। (यथा रघुवंशे । ३१९।
"द्रुममहाय दयित धाता प्रकाशितत्वया ।
कुरुर्य करेण ताडितमय विष्णाप्रदितत्वया ।
यथा च मघदूते ।२।१९।
"दयितजनवियोगो विज्ञबिंशात्र बन्धु ।
यदि सुमदर्श्यितकान्तौ वयस्यजनयोर्न स्यात् ।")

दयित पुं, (दय+क्त ।) पतिः । इति जटाधरः ।

दयिता, स्त्री, (दयित+टाप ।) भार्या । इति हलायुधः । (यथा रघुः ।२।१।
'निवर्त्य राजा दयितां दयालु
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभि ॥")

दर, त्र (दीर्यते इति । दॄ+अप ।) ईषदर्थ । इति मेदिनी । रे,३०। (यथा आर्यासप्तशत्याम् ।३००।
'दरतरलितमपि चर्य दयितेन तव हृते च दरदलितौ ।
आसी कुसुम कोर सादिभृता निवसन्
शीर्ण ।"
"ब्रह्मणि मेव रैवतचय कति । तत्रदर्शनो वयसि सुखे च किश्चिदुपनीत मर्य ।" इति महीका ।)

दर स्त्री भयम् । यथा । किम् अह दरदम कोमोऽल्याचकलासिति अमरटीका ।

दर, पुं स्त्री (दीर्यते अनेन । दॄ+"ग्रहवृ निश्चिगमश्च ।" ३।३।५८। इति अप्।) भयम् । (यथा आर्यासप्तशत्याम् ।३११।
"दरविदलमानमिव यारण निरीक्ष विहग
यत् ये ।
मुग्धे । तव हृदि गाणमिव नरहरि इव वर्त्तते ॥")
गर्त्ते । इत्यमरः ।१।८।१२। (यथा भागवते ।१।११।२।
"स उच्चकाशे धवलोदरो दरो
अप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ।
दाध्मायमान करकञ्जसम्पुटे
यथाब्जखण्डे कलहंस उत्स्वन ॥")
शङ्खे पुं स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः । (विदी देश । यथा महाभारते ।१।१।१।
"अवर्त्य पर्वतेषु च वनैर्वा दरीषु
कुर्वत्त वनेषु च सुनाकृतौषु ॥")

दरकटिका, स्त्री (दर ईषत् कटो यस्याः ।) इन पर्णी । इति राजनिर्घण्टः ।

दरद, पुं (दरं दद्दति । "अन्येष्वपि ।" ३। २।१०१। इति अन्यत्रापि इति भवि ।) पर्वत । सादन ३ म्लेच्छ । अकरालम् । पक्षान्तरं ३ । इति शब्दरत्नावली । चर्मरञ्जन २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

दरि, [इ] स्त्री, (दृणातीति । दृ विदारणे + "दृदमवौरदिः ।" उणां । १ । १२८ । इति अदिः ।) प्रपातः । भयम् । पर्व्वतः । इति मेदिनी । दे, ३० ॥ म्लेच्छजातिः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ (देशविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १।५७ ।
"दरत्सुरस्लाधिपयोर्यः कैश्मीरविराज्ययोः ।
हिमवद्विन्ध्ययोरासीदार्य्यावर्त्त इवान्तरे ॥")
हृत् । तीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दरदं, क्ली, (दर ईषत् दायति शुध्यतीति । दै + कः ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"रक्तं मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रसः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
पर्य्यायान्तरं यथा,—
"हिङ्गुलन्दरदं म्लेच्छं हिङ्गाद्रचूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्म्मारः शुकतुण्डकः ॥
हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्म्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः ॥
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"दरदं तद्गुणसुत्तम्यां मनःपापके त्रिदिनम् ।
भाव्यं जम्बीररसैश्चाङ्गेर्य्या वा रसेनैकधा ॥
तत्स्थ जम्बीरवारिणा चाङ्गेर्य्या रसेन मर्द्दितम् ।
कृत्वा स्थालीमध्ये निधाय तदुपरि कठिनीद्वयम् ॥
चापु ग्रहान तत्र चिरद्वारं चर्त्तं देयं उपरि देयं
तदेव तदुर्द्धपातनेन निर्म्मलं भवति ॥"
"हिङ्गुवे हिङ्गुलमिति दरदः शुकतुण्डकः ।
रसगन्धकसम्भूतौ हिङ्गुलौ द्वैरसाद्भवः ॥
अन्यवर्णदरैः पिष्टा दरदो माक्षिकेन च ।
द्रवेन सप्तधा पित्तः मूर्च्छामृतौ विशुध्यति ॥
चरणम् ।
मेषीदुग्धेन दरदमम्लवर्गैर्विभावितम् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥
अन्यमतम् ।
दरदं दोलिकायन्त्रे यामं जम्बीरजैर्द्रवैः ।
मन्दाग्निनाथवा भावितं शुद्धिमेति हि ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पारदमारणाधिकारे ॥)

दरदः, पुं, (दरं भयं ददातीति । दा + कः ।) देशविशेषः । भयम् । म्लेच्छजातिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पूर्व्वं क्षत्त्रिय आसीत् पश्चात् क्रमशः उपनयनादिक्रियालोपात् शूद्रत्वादिकं प्राप्तः । यदुक्तं मनौ । १० । ४३-४४ ।
"शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्त्रियजातयः ।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥")

दरिः, स्त्री, (दृ + इन् ।) दरी । इति शब्दरत्नावली ॥ (तक्षककुलोत्पन्ने सर्पे, पुं । इति महाभारतम् ॥)

दरितः, त्रि, (दरो भयमस्य सञ्जातः । दर + तारकादित्वात् इतच् ।) भीतः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८ ॥

दरिद्रः, पुं, (दरिद्राति दुर्गतो भवतीति । दरिद्रा + अच् ।) निर्धनः । तत्पर्य्यायः । निःस्वः २ दुर्व्विधः ३ दीनः ४ दुर्गतः ५ । इत्यमरः । ३।१। ४८ ॥ कीकटः ६ दुःस्थः ७ । इति जटाधरः ॥ अस्वमितः ८ । इति दानधर्म्मः । तस्य कारणं यथा,—
"लब्धापीष्य चिराद्यापि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा कैकधेनूश्च दरिद्रो जायते नरः ॥"
इति मार्गे भूतमिष्टम् ॥
"दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

दरिद्रा, य दु दुर्गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) दुर्गतिरकिञ्चनीभावः । अ दु, उपदेशं परि मनवत्तः काले तत्र दरिद्रति । इति दुर्गादासः ॥

दरिद्रायकः, त्रि, (दरिद्रातीति । दरिद्रा + ण्वुल् ।) दरिद्रः । इति मुग्धबोधम् ॥

दरिद्रितः, त्रि, (दरिद्रा + कर्त्तरि क्तः ।) दरिद्रः । दारिद्र्ययुक्तः ॥

दरिद्रिता, [ऋ] त्रि, (दरिद्रा + तृच् ।) दरिद्रायकः । दरिद्रायाती कर्त्तरि तृन्प्रत्ययः ॥

दरोदरं, क्ली, (दरो भयं तज्जनकं उदरं यस्य । प्रायशः सर्व्वस्वापहारकत्वादस्य तथात्वम् ।) दुरोदरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दरोदरः, पुं, (दरजनकमुदरं यस्य ।) दुरोदरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, उणादिसूत्रटीकायां उज्ज्वलदत्तधृतगोवर्द्धनः । ५ । १८ ।
"व्यस्त्रिय दुर्गं गिरिकन्दरोदरं
क्रोडन्नयस्मिन् सततं दरोदरम् ॥")

दर्द्दरः, पुं, पर्व्वतः । (यथा, रामायणे । २ । ९१ । २४ ।
"मलयं दर्द्दरञ्चैव ततः स्वेदनुदो निलः ॥"
क्वचित् दर्द्दुरोऽपि पाठः ॥) ईषद्भग्नभाजने, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दर्द्दराम्लः, पुं, वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । भीमाम्लरः २ । इति शब्दमाला ॥

दर्द्दरीकं, क्ली, (दारयतीव कर्णौ । दृ + णिच् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन साधुः ।) वाद्यम् । इत्युणादिकोषः ॥

दर्द्दरीकः, पुं, (दारयतीव कर्णौ इति । दृ + णिच् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन साधुः ।) मेघः । वाद्यभेदः । भेकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दर्द्दुरं, क्ली, ग्रामजालम् । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दर्द्दुरः, पुं, (दृणाति कर्णौ शब्देनेति । दृ + "मद्गुरदर्द्दुरौ ।" उणां । १ । ४१ । इति उरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (यथा,—
"भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
दर्द्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥"
इत्युद्भटः ॥)
मेघः । वाद्यभाण्डभेदः । पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ५१ ।
"स निर्व्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्द्दुरौ ॥")
राक्षसः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
(अभ्रकधातुभेदः । यथा, भावप्रकाशे ।
"पिनाकं दर्द्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्व्विधम् ॥"
"दर्द्दुरं त्वग्निनिक्षिप्तं कुरुते दर्द्दुरध्वनिम् ।
गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ॥")

दर्द्दुरा, स्त्री, (दृणाति दारयति वा असुरानिति । दृ + उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । तत्टाप् ।) चण्डिका । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दर्द्रुः, पुं, (दरिद्राति दुर्गत्वप्राप्नोत्यनेनेति । दरिद्रा — "दरिद्रातेर्यालोपः ।" उणां ।१।८० । इति रुः । दकारैकारयकारलोपश्च ।) दद्रुरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्द्दूः, पुं, (दरिद्रा + बाहुलकात् ऊः । यालोपश्च ।) दद्रुरोगः । इत्युणादिकोषः ॥

दर्द्रुघ्नः, पुं, (दर्द्रुं हन्तीति । दर्द्रु + हन् + टक् ।) चक्रमर्द्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्द्रुणः, त्रि, (दर्द्रुरस्यास्तीति । दर्द्रु + "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५।२।१०० । इति पामादित्वात् नः । नत्वं णत्वञ्च ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्द्रूः, पुं, (दरिद्रा + ऊः । यालोपश्च ।) दद्रुरोगः । इत्युणादिकोषः ॥

दर्द्रूणः, त्रि, (दर्द्रूरस्यास्तीति । दर्द्रू + नः ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्द्रुरोगी, [न्] त्रि, (दर्द्रुरोगोऽस्यास्तीति । दर्द्रुरोग + इनिः ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्पः, पुं, (दृप्यते इति । दृप् + भावे घञ् ।) उत्कृष्टगन्धः । इति नीलकण्ठः ॥ कस्तूरी । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ उष्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अहङ्कृतिः । तत्पर्य्यायः । गर्व्वः २ अहङ्कारः ३ अवलिप्तता ४ अभिमानः ५ ममता ६ मानः ७ चित्तोन्नतिः ८ मदः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥ * ॥
"अहङ्कारश्च सर्व्वेषां मापदीजममङ्गलम् ।
मयाप्युक्तेषु च सर्व्वेषां गर्व्वप्रयुक्तमङ्गलाः ॥
येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्माण्डेषु भवात्तपर
विधाय सर्व्वं सर्व्वात्मा तेषां प्रासादमेव च ॥
सुदाया मधुताच्चैव येषां गर्व्वो भवेत् प्रिये ।
एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च ॥
चकार दर्पभङ्गञ्च ब्रह्मविष्ण्वोः पुरा विभुः
ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः शेषस्य च शिवस्य च ॥
धर्म्मस्य च यमस्यापि ग्रामस्य चन्द्रसूर्य्ययोः ।
गरुडस्य च वह्नेश्च गुरोर्दुर्व्वाससस्तथा ।
दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।

इति कल्प। "दम।" ६।१।११८। इति दीर्घ।) दन्ती। इत्यमरः। २।८।१४४। (यथा मनुः ... ।७।१०६। "... दन्ता...")

दन्तिका स्त्री (दन्ती एव। स्वार्थे कन् टाप् पूर्व ह्रस्वश्च।) दन्तीवृक्षः। इत्यमरः। २।४।१४४।

दन्तिका स्त्री दन्तिका। इति शब्दरत्नावली॥

दन्तिनी स्त्री (... ।) दन्तीवृक्ष। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तिमद पुं (दन्तिनो मदः।) हस्तिमदः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्ती स्त्री, (दाम्यतीति। दम+"दमि ..." ।) ... [illegible]

[illegible]

दन्तुर त्रि (उन्नता दन्ता अस्यास्तीति। "दन्त उन्नत उरच्।" ५।२।१०६। इति उरच्।) उन्नतदन्तः। ईंतो इति भाषा॥

"कदाचिद्दन्तुरो मर्त्यः कदाचिल्लोमशः सुखी।
कदाचित् सुन्दिनो दुःखी कदाचिच्चपला सती।"

इति सामुद्रकम्॥

उन्नतानतः। इति मेदिनी। रे, १६६॥

दन्तुरच्छद, पुं (दन्तुरः उन्नतानतश्छदो यस्य।) बीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तोलूखलिक, त्रि, (दन्ता एव उलूखलं ... "व्रत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) वानप्रस्थविशेषः। दन्तमात्रेण ... इति श्रीभागवतम्॥ (यथा मनुः। ६।१७।
"... दन्तोलूखलिकोऽपि वा॥")

दन्त्य, त्रि, (दन्तेषु भव। दन्त+"शरीरावयवाच्च।" ४।३।५५। इति यत्।) दन्तोद्भवः। इति व्याकरणम्। (यथा शिक्षायाम्। १०।
"... दन्त्या ..."
दन्तेभ्यो हितः। "शरीरावयवाद्यत्।" ५।१।६। इति यत्। दन्तहितमात्र। यथा सुश्रुते। १।४६।
"दन्त्योऽपि ...
... ॥")

दन्दशूक पुं (गर्हितं दशतीति। दंश+यङ्+ "यजजपदशां यङः।" ३।२।१६६। इति ऊक।) सर्पः। (यथा, ...।
"... दन्दशूको ...॥")
राक्षसः। इति मेदिनी। के १८६॥ (हिंस्रे, त्रि। यथा भट्टि। ५।९६।
"... दन्दशूकान् ...
... ॥")

दन्भ उ न दम्भ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा पर सक सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) दम्नु ... उ दम्भित्वा दब्ध्वा। ... इति दुर्गादासः॥

[illegible]

दभ, इ क प्रेरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर सक सेट्।) इ क दम्भयति। प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

दभ, क प्रेरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर सक सेट्।) क, दाभयति। इति दुर्गादासः॥

दभ्र, त्रि, (दभ्नोतीति। दम्भ दम्भे+"स्फायि ..." उणा। २।१३। इति रक्।) अल्पम्। इत्यमरः। ३।१।६१॥ (यथा, निघण्टौ। ३।२।
"अल्पम्। ह्रस्वम्। निभृतम्। ... दभ्रम्। अर्भकम्। क्षुल्लकम्। अल्पम् इत्येकादश ह्रस्वनामानि।" यथा, ऋग्वेदे। १।८१।२।
"असि दभ्रस्य चिद्वृधः।")
समुद्रे पुं। इत्युणादिकोषः॥

दम, भ य उ दर शमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा पर अक सक च सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) भ य, दाम्यति। उ, दमित्वा दान्त्वा। इर अदमत् अदमीत्। अमन्तात् पुषादित्वात् ... दम्यते। शम प्रशमीभावः। दाम्यति मुनिः। ... धातुप्रदीपः। ... इति दुर्गादासः॥

दम, पुं, (दमनमिति। दम+भावे अप्।) ... इति ... भावे।) दण्डः। इत्यमरः। २।८।२१॥ दमस्य लक्षणं यथा,—
"दमनाद्दमनाच्चैव तस्माद्दम इति स्मृतः।
... दमश्चारति निर्भयः।
... ॥"

इति मत्स्यपुराणम्॥

(यथा, मनुः। ८।१२९।
"... दण्डं तस्यैव दमम्।")
तत्त्वेन दमन ... इत्यमरः। १।१०।१४। दमनम्। ... इति वैराग्यसारः॥
[illegible]

[illegible]

"एवं स राजा धर्म्मात्मा नरिष्यन्तोऽभवत् पुरा ।
मरुत्ततनयो विप्र ! विख्यातबलपौरुषः ॥"
"नरिष्यन्तस्य तनयो दुष्टारिदमनो दमः ।
शक्रस्येव बलं तस्य दयाशीलं मुनेरिव ॥
बाभ्रव्यामिन्द्रसेनायां स जज्ञे तस्य भूभृतः ।
नववर्षाणि जठरे स्थित्वा मातुर्महायशाः ॥
यद्ग्राहयामास दमं मातरं जठरे स्थितः ।
दमशीलश्च भविता यतश्चायं नृपात्मजः ॥
ततस्त्रिकालविज्ञानः स हि तस्य पुरोहितः ।
दम इत्यकरोत् नाम नरिष्यन्तसुतस्य तु ॥
स दमो राजपुत्त्रस्तु धनुर्व्वेदमशेषतः ।
जग्राहे नरराजस्य सकाशाद्वृषपर्व्वणः ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ भीमस्य राज्ञः पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ६ ।
"कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् ॥"
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४९ । १०५ ।
"धनुर्द्धरो धनुर्व्वेदो दान्तो दमयिता दमः ॥")
दमकः, त्रि, (दमयतीति । दम + णिच् + ण्वुल् ।) दमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मनुः । ३ । १६२ ।
"हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥")
दमघोषः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स चेदिदेशपतिः शिशुपालपिता च । इति पुराणम् ॥ (यथा, भागवते । ९ । २४ । ३९ ।
"दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत् ॥")
दमघोषसुतः, पुं, (दमघोषस्य सुतः ।) शिशुपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दमथः, पुं, (दम उपशमे + "वाहुलकात् दृशमिदमिभ्यश्च ।" ३ । ११४ । इति अथः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।) दमः । दण्डः । इत्युणादिकोषः ॥
दमनं, क्ली, (दम + भावे ल्युट् ।) दण्डः । यथा,
"धर्त्तुश्च्छेत्तस्य दमनमुचितञ्च श्रुतौ श्रुतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
दमनः, पुं, (दाम्यतीति । दम + ल्युः ।) पुष्पविशेषः । दोना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पुष्पचामरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
"दमनस्तु वरस्तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुगन्धिकः ।
ग्रहण्याद्विषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वीरः । उपशान्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ६ ।
"तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ! ।
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित् ॥"
अयं भीमस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ३ । ५३ । ६ ।
"कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ३४ ।
"मरीचिर्द्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ॥"
"स्वाधिकारात् प्रमाद्यन्तीः प्रजा दमयितुं शीलं यस्य वैवस्वतादिरूपेण स दमनः ।" इति तद्भाष्ये शङ्कराचार्य्यः ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३९ ।
"महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥")
दमनकः, पुं, (दमन एव । स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेषः । दोना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दमनः २ दान्तः ३ गन्धोत्कटा ४ मुनिः ५ जटिला ६ दण्डी ७ पाण्डुरागः ८ ब्रह्मजटा ९ पुण्डरीकः १० तापसपत्री ११ पत्री १२ पवित्रकः १३ देवशेखरः १४ कुलपत्रः १५ विनीतः १६ तपस्विपत्रः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुनिपुत्त्रः १८ तपोधनः १९ गन्धोत्कटः २० ब्रह्मजटी २१ कुलपुत्त्रकः २२ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । कुष्ठदोषद्वन्द्वत्रिदोषविषविस्फोटविकारहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्यत्वम् । वृष्यत्वम् । सुगन्धित्वम् । ग्रहण्यस्रक्लेदकण्डूनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (क्ली, षड्क्षरच्छन्दोविशेषः । यथा, चिन्तामणिधृतवचनम् ।
"द्विगुणनगणमिह वितनु हि ।
दमनकमिति गदति सुधि हि ॥"
एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषोऽपि । यथा, तत्रैव ।
"द्विजवरगणयुगममलं तदनु च कलय करतलम् ।
फणिपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमतिललितम् ॥")
दमनकारोपणोत्सवः, पुं, (दमनकस्य आरोपणार्थं य उत्सवः ।) श्रीकृष्णस्य दमनकार्पणार्थमहापूजारूपोत्सवः । यथा,—
"चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां दमनारोपणोत्सवम् ।
विदध्यात्तद्विधिर्व्वैधायनाद्युक्तोऽत्र लिख्यते ॥
मधोः सितैकादश्याञ्च प्रातःकृत्यं समाप्य च ।
गत्वा दमनकारामं तत्राशोकं स्मरं यजेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन ! ।
शोकार्त्तिं हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥
नेष्यामि कृष्णपूजार्थं त्वां कृष्णप्रीतिकारकम् ।
इति संप्रार्थ्य नत्वा च गृह्णीयाद्दमनं शुभम् ॥
प्रोक्ष्य तत् पञ्चगव्येन प्रक्षाल्याद्भिः प्रपूज्य च ।
वस्त्रेणाच्छाद्य वेदादिघोषेण गृहमानयेत् ॥*॥
अथ दमनकाधिवासविधिः ।
कृष्णस्याग्रे समुद्धृत्य सर्व्वतोभद्रमण्डलम् ।
निधाय दमनं तत्र रात्रौ तदधिवासयेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मीपतेः प्रभोः ।
दमन ! त्वमिहागच्छ सान्निध्यं कुरु वै नमः ॥ इति
सबीजं कामदेवञ्च तथा भस्मशरीरकम् ।
अनङ्गं मन्मथञ्चैव वसन्तसखमेव च ॥
स्मरं तथेक्षुचापञ्च पुष्पवाणञ्च पूजयेत् ।
प्रागादिदिक्षु रत्याऽत्र विधिवद्दमने क्रमात् ॥
अष्टोत्तरशतं काममायत्त्रा चाभिमन्त्र्य तत्
दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं कामदेवं वन्देत मन्त्रवत् ॥
मन्त्रश्चायम् ।
नमोऽस्तु पुष्पवाणाय जगदाह्लादकारिणे ।
मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रदायिने ॥ इति ॥
आमन्त्रितोऽसि देवेश ! पुराणपुरुषोत्तम ! ।
प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ! ॥
निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातर्द्दमनकं शुभम् ।
सर्व्वथा सर्व्वदा विष्णो ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥
इत्यमामन्त्र्य देवेशं दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं पुनः ।
गीतनृत्यादिना रात्रौ कुर्य्याज्जागरणं सदा ॥*॥
अथ दमनकार्पणविधिः ।
प्रातःस्नानादि निर्व्वर्त्त्य नित्यपूजां विधाय च ।
दमनारोपणार्थञ्च महापूजां समाचरेत् ॥
ततो दमनकं भक्त्या पाणिभ्यां परिगृह्य च ।
घण्टादिवाद्यघोषेण श्रीकृष्णाय समर्पयेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्रदायक ! ।
हृत्स्थान् पूरय मे कृष्ण कामान् कामेश्वरीप्रिय ! ॥
इदं दमनकं देव गृहाण मदनुग्रहात् ।
इमां सांवत्सरीं पूजां भगवन्निह पूरय ॥ इति ॥
ततो दामनकीं मालां गन्धादीनि समर्प्य च ।
गीतादिनोत्सवं कृत्वा श्रीकृष्णं प्रार्थयेदिदम् ॥
मणिविद्रुममालाभिर्म्मन्दारकुसुमादिभिः ।
इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गरुड़ध्वज ! ॥
वनमाला यथा देव ! कौस्तुभं सततं हृदि ।
तद्वद्दामनकीं मालां पूजाञ्च हृदये वहेत्यादि ॥
भगवन्तं प्रणम्याथ गुरुं संपूज्य भक्तितः ।
संपूज्य ब्राह्मणान् शक्त्या भुञ्जीत सह बन्धुभिः ।
पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत् ।
तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रा दमनार्पणे ॥
न कृष्णे दमनारोपः स्यान्मधौ विघ्नतो यदि ।
वैशाख्यां श्रावणे मासि कर्त्तव्यं वा तदर्पणम् ॥
अतएवोक्तं ब्रह्मणा देवीपुराणे ।
चैत्रादौ कारयेत् पूजां सम्यग्वत्स ! यथाविधि ॥
गन्धधूपार्घनैवेद्यैर्म्माल्यैर्द्दमनकोद्भवैः ।
सहोमं पूजयेद्देवं सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
सर्व्वतीर्थाभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
दमनी, स्त्री, (दम्यतेऽनिरनया । दम + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) अग्निदमनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दमयन्ती, स्त्री, (दमयति नाशयति अमङ्गलादिकमिति । दम + णिच् + शतृ + ङीप् ।) भद्रमल्लिका । इति शब्दमाला ॥ नलराजपत्नी । सा विदर्भदेशीयभीमराजकन्या । (यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ५-९ ।
"तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।
शूरः सर्व्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥
स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत् सुसमाहितः ।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ! ॥
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित् ।

मद्विया सह राजेन्द्र । सतकारेण सुवर्चसम् ।
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्व्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ।”
अस्या विशेषविवरणन्तु तमेवाध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

दमितः त्रि, (दम्यते स्म इति । दम+क्त । “वा दान्तशान्तेति ।” ७।२।२७। इति पक्षे इट ।) दान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ८० ॥ (यथा, हरिवंशे । ६० । ५६ ।
“यथैव सरिदम्भोदा भवेच्छिवजलाशया ।
कालोपभोग्या च यथा नागो वै दमितो मया ।”)
क्लेशसहमानम् । इति भरतः ॥ भारवाहनादि क्लेशसहः । इति सुभूतिः ॥

दमी, [न्] त्रि, (दमोऽस्यास्तीति । दम+इनि ।) दमनविशिष्टः । (तीर्थविशेषे, क्ली । तत्रस्थ मेकऋषिभेदे पुं । यथा, महाभारते ।३ । ८२ । ७१—७४ ।
“प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ । त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्व्वपापप्रमोचनम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥
तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
जन्मप्रभृति यत् पापं तत् स्नातस्य प्रणश्यति ॥
दमी चात्र नरश्रेष्ठ । सर्व्वदेवैरभिष्टुतः ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ । हयमेधमवाप्नुयात् ॥”
दमीत्यत्र दिमीति क्वचित् पाठः ॥)

दमुनाः, [स्] पु (दाम्यतीति । अन्तर्भावितण्यर्थात् दमधातोः +“दमेरुनसिः ।” उणां । ४ । २३४ । इति उनसि. ।) अग्निः । इत्यमरः ।१।१।५८। शुक्राचार्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥

दमूनाः [स्] पु, (दमुनस्+अन्येषामपि दृश्यते इति पक्षे दीर्घः । यद्वा, दमेरूनसिरिति पठितात् ऊनसिप्रत्ययः ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, दमनीयः । यथा ऋग्वेदे । १ । १४१ । ११ ।
“अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिम् ।”
दानमनाः । दान्तचित्तः । यथा, तत्रैव ।५।४।५।
‘जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञ-मुपयाहि विद्वान् ।”)

दम्पती, पु, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे पाठात् जायाया दमभावो वा निपात्यते ।) भार्य्यापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ । (यथा, मनुः । ३ । ११६ ।
भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती ।”)

दम्भः, पुं, (दम्भ्यते इति । दम्भ दम्भे+घञ् ।) कपटः । (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । २२२ ।
“सुमहच्चापि दम्भस्य भक्ताप्यन्तं न गच्छति ।”

अयन्तु अधर्म्मात् मृषागर्भे जातः । यथा, भागवते । ४ । ८ । २ ।
“अधर्म्मस्य मृषा भार्य्यासीद्दम्भं मायाञ्च शत्रुहन् ॥
असूत मिथुनं तत्तु निर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजः ।”)
कल्कम् । आटोपाहङ्कृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । १७ ।
“आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम् ।”
धर्म्मासुतत्वाच्च । यथा मनुः ।४।१६३।
“नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्ज्जयेत् ।”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।७८।
“दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः ।”)

दम्भोलिः, पु (दम्भ नोदे+भावे असुन् । दम्भसि प्रेरणे अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+इन् ।) वज्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥

दम्यः, पुं, (दम्यते इति । दम+यत् ।) वत्सतरः । स तु प्राप्तदमनकालो गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ६२ ॥ अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ४ ।
“शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ।”)
दमनीये, त्रि ॥

दय, ङि ङ यद्दये । गतौ । वधे । दाने । अवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं सेट् ।) अवनं पालनम् । ङि, दयितोऽस्ति । ङ, दयते दीनं दयालुः । तेषां दयसे न कस्मात् । अत्र कर्म्मणि षष्ठी । इति दुर्गादासः ॥

दय पुं (दय+बाहुलकात् अप् ।) दया । इति शब्दरत्नावली ॥

दया, स्त्री,(दय+भिदादित्वात् अङ् । ततष्टाप् ।) करुणा । अस्या लक्षणं यथा, पाद्मे क्रियायोगसारे ।
“यत्नादपि परक्लेशं हर्त्तुं या हृदि जायते ।
इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ । सा दया परिकीर्त्तिता ॥”
अपि च मत्स्यपुराणे ।
“आत्मवत् सर्व्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च ।
वर्त्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा दया स्मृता ।”*॥
“परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा परिकीर्त्तिता ॥”
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
(दक्ष हि स्त्रीणामन्यतमा । यथा देवीभागवते । १ । १५ । ६० ।
‘श्रद्धा मेधा स्वधा स्वाहा क्षुधा निद्रा दया गतिः ।
‘ मस्थिता सर्व्वत मार्गे महादेवी पृथक् पृथक् ।”)

दयाकूर्च्चः, पु, (दयायां कूर्च्चः श्मश्रुमिव प्रधानम् ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥

दयालुः, त्रि, (दयते इति । दय+“स्पृहिगृहीति ।” ३ । २ । १५८ । इति आलुच् ।) दयायुक्तः । तत्पर्य्यायः । कारुणिकः २ कृपालुः ३ सूरतः ४ । इत्यमरः ।३।१।१५ ॥ (यथा, रघुः ।१०।१८ ।
“दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ।”)

दयितः त्रि, (दय्यते स्मेति । दय+क्त ।) प्रियम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २९८ ।
“इयमश्रयाय दयित कृत्वा प्रकाशितकलया ।
हृदयं करेण ताडितमथ मिथ्याश्लेषवपुषा ।”
यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १९८ ।
“दयितजनविप्रयोगो वित्तवियोगश्च केन सह्याः स्युः ।
यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न स्यात् ।”)

दयितः, पु, (दय+क्त ।) पतिः । इति जटाधरः ॥

दयिता, स्त्री, (दयित+टाप् ।) भार्य्या । इति हलायुधः ॥ (यथा, रघुः । २ । १ ।
“निवर्त्य राजा दयितां दयालु-स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ॥)

दर, अ (दीर्य्यते इति । दॄ+अप ।) ईषदर्थे । इति मेदिनी । रे, ४० ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०० ।
“दरतरलेऽपि हि वयसि दरोन्नते तव सुखे च दरहसिते ।
व्यास्तां कुसुमं वीरः शरोऽधुना चित्रमद्य यापि ।”
“अथ हि नेत्रे दृशयुगे सति । तदपदुन्नमिते वयसि सुखे च किञ्चिद्धसितवति सति ।” इति तट्टीका ॥)

दर, क्ली, शङ्खः । यथा । विष्णुं वन्दे दरकमल कौमोदकीचक्रपाणिमिति क्रमदीपिका ॥

दरः, पु क्ली (दीर्य्यते अनेनेति । दॄ+“ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) भयम् । (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । २८५ ।
“दरनिमीलन्नयनापि सरस्य श्रियेव निगतासन् मे ।
सुप्ते । तव हृदिरावज्जूयन्तोद्दरिव ह्मभि ।”)
गर्त्तः । इत्यमरः । ३ । ३ । १७४ ॥ (शङ्खः । यथा भागवते । १ । ११ । २ ।
‘ स उच्चकाशे धवलोदरो दरो-
ऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ।
दाध्मायमानः करकञ्जसम्पुटे
यथाब्जखण्डे कलहंस उत्स्वनः ॥)
कन्दरे पु क्ली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (स्त्रियां ङीप् । यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।
“ध्वनति पवनविद्धः पर्व्वतानां दरीषु स्फुटति पटुनिनादैः शुष्कवंशस्थलीषु ।”)

दरकण्टिका, स्त्री, (दरः दरवत् कण्टो यस्या कप् । टापि अत इत्वम् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दरणिः, पु, (दॄ विदारणे+“दृसनिजनि” ।” २ । १०३ । इति उज्ज्वलदत्तोक्त्या अनिः ।) कूल भङ्गः । भाङ्गन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कूलङ्कषः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कूल तङ्गुल ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

दरत्, [द्] स्त्री, (दृणातीति । दृ विदारणे + "दृणभसोऽदिः ।" उणां । १ । १२८ । इति अदिः ।) प्रपातः । भयम् । पर्व्वतः । इति मेदिनी । दे, ३० ॥ म्लेच्छजातिः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ (देशविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १।३१७ ।
"दरत्पुरस्ताधिपयोर्यः केशरिवराहयोः ।
हिमवद्विन्ध्ययोरासीदार्य्यावर्त्तः इवान्तरे ॥")
तटम् । तीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-वृत्तिः ॥

दरदं, क्ली, (दर ईषत् दायति शुध्यतीति । दै + कः ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"रक्तं मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रसः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
पर्य्यायान्तरं यथा,—
"हिङ्गुलन्दरदं म्लेच्छं चित्राङ्गञ्चूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्म्मारः शुकतुण्डकः ॥
हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्म्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः ॥
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"दरदं तण्डुलं कृत्वा ग्लनुमात्रके त्रिदिनम् ।
भाव्यं जम्बीररसेनाङ्गेर्या वा रसेन बहुधा ॥
ततश्च जम्बीरवारिणा चाङ्गेर्य्या रसेन परिप्लुतम् ।
कृत्वा स्थालीमध्ये निधाय तदुपरि कठिनीं दृढम् ॥
चारु शरावं तत्र निरुद्धारं जलं देयं उष्णं देयं
तथैव तदूर्द्ध्वपातनेन निर्म्मलं शिवजः ॥"
"हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरदः शुकतुण्डकः ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो देवरञ्जकः ॥
अम्लवर्गद्रवैः पिष्ट्वा दरदो माहिषेण च ।
दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुष्कीभूतो विशुध्यति ॥
अन्यच्च ।
मेषीदुग्धेन दरदमम्लवर्गैर्विभावितम् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥
अन्यमतम् ।
दरदं दोलिकायन्त्रे पक्वं जम्बीरजैर्द्रवैः ।
सप्तवारमथाम्लैर्भावितं शुद्धिमेति हि ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-कारे ॥)

दरदः, पुं, (दरं भयं ददातीति । दा + कः ।) देश-विशेषः । भयम् । म्लेच्छजातिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पूर्व्वं क्षत्त्रिय आसीत् पश्चात् क्रमशः उपनयनादिक्रियालोपात् शूद्र-त्वादिकं प्राप्तः । यदुक्तं मनौ । १० । ४३-४४ ।
"शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्त्रियजातयः ।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
पारदा पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥")

दरिः, स्त्री, (दृ + इन् ।) दरी । इति शब्द-रत्नावली ॥ (तद्देशकुलोत्पन्ने सर्व्वे, पुं । इति महाभारतम् ॥)

दरितः, त्रि, (दरो भयमस्य सञ्जातः । दर + तारकादित्वात् इतच् ।) भीतः । इति हेम-चन्द्रः । ३ । २८ ॥

दरिद्रः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छतीति । दरिद्रा + अच् ।) निर्धनः । तत्पर्य्यायः । निःस्वः २ दुर्विधः ३ दीनः ४ दुर्गतः ५ । इत्यमरः । ३।१। ४८ ॥ कीकटः ६ दुःस्थः ७ । इति जटाधरः ॥ अकिञ्चनः ८ । इति दानधर्म्मः । तस्य कारणं यथा,—
"अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा हेमधेनूञ्च दरिद्रो जायते नरः ॥"
इति पाद्मे भूखण्डम् ॥
"दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

दरिद्रा, च शु दुर्गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) दुर्गतिरकिञ्चनीभावः । च शु, उपर्य्युपरि मस्ततः सर्व्व एव दरिद्राति । इति दुर्गादासः ॥

दरिद्रायकः, त्रि, (दरिद्रातीति । दरिद्रा + ण्वुल् ।) दरिद्रः । इति मुग्धबोधम् ॥

दरिद्रितः, त्रि, (दरिद्रा + कर्त्तरि क्तः ।) दरिद्रः । दारिद्र्ययुक्तः ॥

दरिद्रिता, [ऋ] त्रि, (दरिद्रा + तृच् ।) दरि-द्रायकः । दरिद्राधातोः कर्त्तरि तृन्प्रत्ययः ॥

दरोदरं, क्ली, (दरो भयं तज्जनकं उदरं यस्य । प्रायशः सर्व्वग्रासकत्वादेवास्य तथात्वम् ।) दुरोदरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दरोदरः, पुं, (दरजनकमुदरं यस्य ।) दुरोदरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, उणादि-सूत्रटीकायां उज्ज्वलदत्तधृतगोवर्द्धनः । ५ । ३८ ।
"आश्रित्य दुर्गं गिरिकन्दरोदरं
क्रीडन्त्यसुस्मिन् सततं दरोदरम् ॥")

दर्द्दरः, पुं, पर्व्वतः । (यथा, रामायणे । २ । ६१ । २४ ।
"मलयं दर्द्दरञ्चैव ततः स्वेदयुतो निलः ॥"
क्वचित् दर्द्दुरोऽपि पाठः ॥) ईषद्भग्नभाजने, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दर्द्दराम्लः, पुं, अम्लवर्गविशेषः । तत्पर्य्यायः । मीन-म्लीरः २ । इति शब्दमाला ॥

दर्द्दरीकं, क्ली, (दारयतीव कर्णौ । दृ + यिप् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकनप्रत्ययेन साधुः ।) वाद्यम् । इत्युणादि-कोषः ॥

दर्द्दरीकः, पुं, (दारयतीव कर्णौ इति । दृ + यिप् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकनप्रत्ययेन साधुः ।) मेघः । वाद्यभेदः । भेकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दर्द्दुरं, क्ली, ग्रामजालम् । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दर्द्दुरः, पुं, (दृणाति कर्णौ शब्देनेति । दृ + "मद्गुरदर्द्दुरौ ।" उणां । १ । ४१ । इति उरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (यथा,—
"भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
दर्द्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥"
इत्युद्भटः ॥)
मेघः । वाद्यभाण्डभेदः । पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ५१ ।
"स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्द्दुरौ ॥")
राक्षसः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
(अभ्रकधातुभेदः । यथा, भावप्रकाशे ।
"पिनाकं दर्द्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्व्विधम् ॥"
"दर्द्दुरं त्वग्निनिक्षिप्तं कुरुते दर्द्दुरध्वनिम् ।
गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ॥")

दर्द्दुरा, स्त्री, (दृणाति दारयति वा असुरानिति । दृ + उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । तत-ष्टाप् ।) चण्डिका । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दर्द्रुः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छत्यङ्गमनेनेति । दरिद्रा + "दरिद्रातेर्यालोपः ।" उणां ।१।६०। इति उः । रकारेकारयकाराणां लोपश्च ।) दद्रुरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्द्रूः, पुं, (दरिद्रा + बाहुलकात् ऊः । यालोपश्च ।) दद्रुरोगः । इत्युणादिकोषः ॥

दर्द्रुघ्नः, पुं, (दर्द्रुं हन्तीति । दर्द्रु + हन् + टक् ।) चक्रमर्द्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्द्रुणः, त्रि, (दर्द्रुरस्यास्तीति । दर्द्रु + "लोमादि-पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५।२।१०० । इति पामादित्वात् नः । ततो णत्वम् ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्द्रूः, पुं, (दरिद्रा + ऊः । यालोपश्च ।) दद्रुरोगः । इत्युणादिकोषः ॥

दर्द्रूणः, त्रि, (दर्द्रूरस्यास्तीति । दर्द्रू + नः ।) दद्रु-रोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्द्रूरोगी, [न्] त्रि, (दर्द्रूरोगोऽस्यास्तीति । दर्द्रू-रोग + इनिः ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्पः, पुं, (दृप्यते इति । दृप् + भावे घञ् ।) उच्छृङ्खलत्वम् । इति नीलकण्ठः । कस्तूरी । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ उष्मा । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ अहङ्कृतिः । तत्पर्य्यायः । गर्व्वः २ अह-ङ्कारः ३ अवलिप्तता ४ अभिमानः ५ ममता ६ मानः ७ चित्तोन्नतिः ८ स्मयः ९ । इति हेम-चन्द्रः । २ । २३१ ॥ * ॥
"अहङ्कारश्च सर्व्वेषां पापबीजममङ्गलम् ।
ब्रह्माण्डेषु च सर्व्वेषां गर्व्वपर्य्यन्तमुन्नतिः ॥
येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्माण्डेषु परात्परः ।
विचार्य्य सर्व्वं सर्व्वात्मा तेषां ग्रासायसेव च ॥
क्षुद्राणां महतामेव येषां गर्व्वो भवेत् प्रिये ।
एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च ॥
चकार दर्पभङ्गञ्च महाविष्णोः पुरा विभुः ।
ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः शेषस्य च शिवस्य च ॥
धर्म्मस्य च यमस्यापि कामस्य चन्द्रसूर्य्ययोः ।
गरुडस्य च वह्नेश्च गुरोर्दुर्व्वाससस्तथा ।
दौवारिकस्य भक्तस्य [illegible] [illegible]स्य च ।

सुराणामसुराणाञ्च भवत कामभक्षयो ।
लक्ष्मणस्यार्ज्जुनस्यापि बाणस्य च भृगोस्तथा ।
सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरुणस्य च ॥
सरस्वत्याश्च दुर्गाया गङ्गायाश्च भुवस्तथा ।
सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियायाः प्राणतोऽपि च ।
प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा ।
दृष्ट्वा दर्पश्च सर्व्वेषां प्रशान्तश्चकार सः ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशजन्मखण्डम् ॥

दर्पकः पुं (दर्पयति दर्पयति मोहयति वेति । दृप हर्षमोहनयोः+णिच्+ण्वुल् ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २३ ॥

दर्पणः, स्त्री (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप्+णिच्+ल्युः) चक्षुः । इति जटाधरः ॥ (भावे ल्युट् ।) सन्दीपनम् । इति दृपधात्वर्थदर्शनात् ॥

दर्पणः, पुं क्ली (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप+णिच्+ 'नन्दिग्रहीति ।' ३ । १ । १३४ । इति ल्युः ।) रूपदर्शनाधारः । आर्शि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मुकुरः २ आदर्शः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १४० ॥ आत्मदर्शः ४ मन्दरः ५ दर्शनम् ६ प्रतिबिम्बाश्रम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्कः ८ कर्करः ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा चाणक्ये । १०९ ।
'यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥')
अस्य गुणः । आयुःश्रीकारित्वम् । पापनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पुं पर्व्वतभेदः । नदविशेषः । यथा —
और्व्व उवाच ।
सत पूर्व्वं महाराज दर्पणो नाम पर्व्वतः ।
कुवेरो यत्र वसति धनपालैः सम सदा ।
यस्मिन्नास्ते मध्यभागे रोहिण्यो रोहिताकृतिः ।
यस्मिँल्लोहारिक स्पृष्ट स्वयतो याति सततमयात ॥
तस्मात्तिदूरे स्रवति दर्पणो नाम वै नदः ।
हिमाद्रिप्रभवो नित्यं लौहित्यधरस्य पश्चे ।
ब्रह्मपुत्रस्य हि लौहित्य सर्व्वैर्देवगणैरपि ।
सर्व्वतीर्थोदकैः सम्यक स्नापयामास तं सुतम् ॥
तस्य स्नानमसुकृतः पापदर्पस्य पाटनः ।
तेनायं दर्पणो नाम पुरा देवगणैः कृतः ॥
तस्मिन् स्नात्वा नदवरे योऽर्च्चयेद्दर्पणाचले ।
कुवेरं प्रतिपच्छिष्यां कार्त्तिके शुक्लपक्षगः ॥
स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिश्रियैर्युतः ।
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दर्पारम्भः पुं (दर्पस्य आरम्भः) अहङ्कारारम्भः । तत्पर्य्यायः । मटस्फटिः २ । इति जटाधरः ॥

दर्भः, पुं (दृणाति विदारयतीति । "दृदलिभ्यां भः ।" उणां ३ । १५१ । इति भः ।) कुशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ उलपद्वयम् । इति रत्नमाला ॥ काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
("कुशा दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च ।
दर्भद्वय त्रिदोषघ्न मधुरन्तुवरं हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
'हरिता सपिञ्जलाश्चैव पुष्टा स्निग्धा समाहिता ।
गोकर्णमात्रास्तु कुशा सकृच्छिन्ना समूलकाः ॥
पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्व्वाश्यामाकमेव च ।
काशाः कुशा बल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः ।
मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥
सपिञ्जला साग्राः तीक्ष्णरोमशा इति बल्वजानां विशेषणम् । शाद्वला इति सर्व्वेषां विशेषणम् । तेन तेषामभावे शूकतृणशरशीर्य्यवल्वजमशुण्डवज सर्व्वतृणानीति गोभिलेन तद्वर्त्तिरिक्तयवनानां निषेधो बोद्धव्यः । शूकानि धान्यपुष्पमञ्जर्य्यग्राणि येषां तृणानां सन्ति तानि शूकतृणानि इति भट्टनारायणधृतवचनात् ॥ गोकर्णमिता वितृस्ताङ्गुष्ठानामिकापरिमाणा ।
रत्निप्रमाणा प्रशस्ता वै पितृतीर्थेन सत्कृताः ।
उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तमाः ॥
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥
चन्दप्रतिप्रसवमाह हारीतः ।
मधि दर्भाश्चिता दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्ज्जयेत् ॥
पिण्डार्थे ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टप्रलिप्ते च त्यागस्तेषां विधीयते ॥
धृते कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ।
धृतैरित्युपलक्षणेन तृतीया धृतैर्दर्भैरुपलक्षितेन पुरुषेण ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तम ।
नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्तु भुक्तशेषं विवर्ज्जयेत् ॥
कृतं समापितमित्यर्थः ॥ * ॥
दर्भवटुलक्षणमाह रत्नाकरे गृह्यसंग्रहः ।
जङ्कर्णो भवद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥
शान्तिदीपिकायाम् ।
सप्तभिर्नवभिर्वापि साङ्ग्रहितयवेष्टितम् ।
ॐकारेणैव मन्त्रेण द्विजः कुर्य्यात् कुशद्विजम् ।
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति कर्म्मोपदेशिन्यां पाठः । दर्भसंख्याविशेषाभिधानं छन्दोगेतरपरम् ।
यज्ञवास्तुनि मुष्टौ च स्तम्भे ब्रह्मवटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥
इति गोभिलपरिशिष्टीयवचनात् ।" इति आह्निकतत्त्वम् ॥

दर्भटः, क्ली (दभ्यते निभृतस्थाने विरच्यते इति । दृभ ग्रन्थने+बाहुलकात् अटन् ।) निभृतगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दर्भपत्रः, पुं (दर्भस्य कुशस्येव पत्राणि यस्य ।) काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दर्भाह्वयः, पुं, (दर्भं आह्वयते स्पर्द्धते सदृशत्वात् । आ+ह्वे+अच् ।) मुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः । (मुञ्जशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दर्व्वः पुं (दृणाति विदारयतीति । दृ+"कृगशृदृभ्यो वः ।" उणां १ । १५५ । इति वः ।) राक्षसः । हिंस्रः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः । (जातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५१ । १२
"कैराता दरदा दर्व्वाः शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्व्विभागाः पारदा सह बाह्लिकैः ।
स्त्रियां टाप् । उशीनरपत्नीभेदः । यथा हरिवंशे । ३१ । २२ ।
"उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः ।
नृगा कृमी नवा दर्व्वा पञ्चमी च दृषद्वती ॥)

दर्व्वरीकः, पुं (दृ विदारे+"पर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) इन्द्रः । वायुः । वाद्यभेदः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दर्व्वाटः पुं (दर्व्वाय हिंसायै अटतीति । अट+अच् । शकन्ध्वादित्वात् अलोपः ।) दण्डधारी । इति हारावली । १९८ ॥

दर्व्विः स्त्री (दृणाति विदारयत्यनेनेति । दृ+ 'वदृभ्यां विन् ।' उणां ४ । ५३ । इति विन् ।) अन्नादिदारकः । हाता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कम्बिः २ खजाका ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ३४ ॥ दर्व्वी ४ कम्बी ५ खजाकम् ६ । फणा । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्व्विकः पुं (दर्व्वि+स्वार्थे कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) दर्व्वी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दर्व्विका स्त्री, (दर्व्वि+स्वार्थे कन्+टाप् ।) दार्व्विका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ खजाका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कज्जलम् । यथा
"सौवीरं चाम्बनं तुल्यं मयूरग्रीवकं तथा ।
दर्व्विका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥"
तल्लक्षणम् यथा कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
'सपद्मपत्रं सौवीरं चाम्बनं प्रस्तरं तथा ।
मयूरग्रीवकं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसम् ॥
घृष्ट्वा निष्पाद्य चैतानि शिलायां तैजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
घृततैलादियोगेन ताम्राद्यौ दीपवह्निना ।
यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥

दर्व्वी स्त्री (दर्व्वि+वा ङीष् ।) दर्व्विः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरगीतायाम् । २ । १७ ।
'अधीत्य चतुरो वेदान् धर्म्मशास्त्राणि सर्व्वदा ।
योऽब्रह्म न जानाति दर्व्वी पाकरसं यथा ॥")

दर्व्वीकरः पुं (दर्व्वीं फणां करोतीति कृ+"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २० । इति टः । यद्वा दर्व्वी फणा करः इवास्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ८ ॥ (यथा सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
'दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः ।
तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः ।

सुराणामसुराणाञ्च भवेत कामशक्रयो ॥
लक्ष्मणस्यार्ज्जुनस्यापि वायोस्य च श्मोस्तथा ।
सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरुणस्य च ॥
सरस्वत्याश्च दुर्गाया' पद्मायाश्च भुवस्तथा ।
सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियाया' प्राणतोऽपि च ।
प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा ।
हत्वा दर्पञ्च सर्व्वेषां प्रसादञ्च चकार स ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥

दर्पक' पुं, (दर्पयति हर्षयति मोहयति चेति । दृप हर्षमोहनयो'+णिच्+ण्वुल ।) काम-देव । इत्यमर' । १ । १ । २३ ॥

दर्पण, क्ली, (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप+णिच्+ल्यु') चक्षु । इति जटाधर' । (भावे ल्युट ।) सन्दीपनम् । इति दृपधात्वर्थदर्शनात ॥

दर्पण', पुं, क्ली, (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप+णिच्+'नन्द्यादीति ।" ३ । १ । १३४ । इति ल्यु ।) रूपदर्शनाधार' । आर्शि इति भाषा । तत्पर्य्याय । मुकुर' २ आदर्श ३ । इत्यमर । २ । ६ । १४० ॥ आत्मदर्श ४ मन्दर' ५ दर्शनम् ६ प्रतिबिम्बाश्रम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्क ८ कर्कर ९ । इति जटाधर' ॥ (यथा, चाणक्ये । १०९ ।
"यस्य नास्ति स्वय प्रज्ञा शास्त्र तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पण कि करिष्यति ॥") अस्य गुण । आयु श्रीकारित्वम् । पापनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ' ॥ पुं, पर्व्वतभेद । नद विशेष । यथा,—

और्व्व उवाच ।
'अत पूर्व्व महाराज । दर्पणो नाम पर्व्वत' ।
कुवेरो यत्र वसति धनपाले सम सदा ।
यस्मिंस्तस्य मध्यभागे रोहिणी रोहिताकृति' ।
यस्मिँल्लोहादिक स्पृष्ट स्वर्णतां याति तत्क्षणात ॥
तस्मादतिदूरे स्रवति दर्पणो नाम वै नद ।
हिमाद्रिप्रभवो नित्य लौहित्यसदृश फले ॥
प्रसन्नपत्र हि सौहित्य सर्व्वदेवगणैर्वृत' ।
सर्व्वतीर्थोदकै सम्यक स्नापयामास त स्नातम् ॥
तस्य स्नानसमुद्भूत' पापदर्पस्य पाटन ।
तेनाय दर्पणो नाम पुरा देवगणै कृत ॥
तस्मिन् स्नात्वा नदवरे योऽर्च्चयेद्दर्पणाचले ।
कुवेर प्रतिपत्तिथ्यां कार्त्तिके शुक्लपक्षत ॥
स याति धनदस्थानमिह भूतिप्रतैर्युत ॥'

इति कालिकापुराणे ८१ अध्याय ॥

दर्पारम्भ, पुं (दर्पस्य आरम्भ) अहङ्कारारम्भ । तत्पर्य्याय । मटमटि २ । इति जटाधर' ॥

दर्भ, पुं (दृणाति विदारयतीति । "दृदलिभ्या भ' ।" उणा १ । १५१ । इति भ ।) कुश । इत्यमर' । २।४।१६६ । उलपतृणम् । इति रत्नमाला ॥ काश । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ ("कुशा दर्भस्तथा वर्हि' सूच्यग्रो यज्ञभूषण । ततोऽन्यो दीर्घपत्र स्यात क्षुरपत्रस्तथैव च ।
दर्भद्वय त्रिदोषघ्न मधुरन्तुवर हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
"हरिता सपिञ्जलाश्चैव पुष्टा स्निग्धा' समाहिता' ।
गोकर्णमात्रास्तु कुशा' सकच्छिन्ना' समूलका' ॥
पितृतीर्थेन देया' स्युर्दूर्व्वाश्यामाकमेव च ।
काशा' कुशा वल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशा ।
मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भा परिकीर्त्तिता ॥
सपिञ्जला' काशा' तीक्ष्णरोमशा इति सप्तजानां विशेषणम् । शाद्वला इति सर्व्वेषां विशेषणम् । तेन तेषामभावे शूकतृणशरशीर्ण्यवल्वजनलशुण्ठवर्ज्ज सर्व्वतृणानीति गोभिलेन तद्गतिरिक्तवल्वजानां निषेधो बोद्धव्य । शूकानि फलपुष्पमञ्जर्य्यस्तानि येषां तृणानां सन्ति तानि शूकतृणानि इति भट्टनारायणचरणा ॥ गोकर्णमिता वितस्त्याङ्गुष्ठानामिकापरिमाणा' ।
रत्निप्रमाणा' शस्ता वै पितृतीर्थेन सस्कृता' ।
उपमूले तथा लूना' प्रस्तरार्थे कुशोत्तमा ॥

इति वायुपुराणम् ॥ * ॥

वर्ज्यप्रतिप्रसवमाह हारीत ।
पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्ज्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यै' कृत पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टप्रलिप्ते च त्यागस्तेषां विधीयते ॥
धृते हस्ते च विष्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ।
धृतैरित्युपलक्षणेन हस्तीया धृतदर्भमलभिरेन पुरुषेण ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृता' ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशा' ॥
आचम्य प्रयतो नित्य पवित्रेण द्विजोत्तम ।
नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्तु भुक्तशेष विवर्ज्जयेत् ॥
कृत समाप्तमित्यर्थ ॥ * ॥
दर्भवटुलक्षणमाह रत्नाकरे ब्रह्मवट' ।
ऊर्द्ध्वकेशो भवद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टर ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टर ॥
श्राद्धदीपिकायाम् ।
सप्तभिर्नवभिर्वापि साग्रद्वितयवेष्टितम् ।
ॐकारेणैव मन्त्रेण द्विज' कुर्य्यात् कुशद्विकम् ॥
नवभिर्द्विज पञ्चभिरिति कर्म्मोपदेशिन्यां पाठ । दर्भसङ्ख्याविशेषाभिधान छन्दोगेतरपरम् ।
पञ्चपाञ्चानि सन्नाय छन्दो अष्टटौ तथा ।
दर्भसङ्ख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ।
इति गोभिलपरिशिष्टीयवचनात ।" इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

दभट, स्त्री (दभ्यते निभृतस्थाने विरच्यते इति । दभ ग्रन्थने+बाहुलकात् अटन् ।) निभृतगृहम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दर्भपत्र, पुं (दर्भस्य कुशस्येव पत्राणि यस्य ।) काश । इति राजनिर्घण्ट ॥

दर्भाङ्कुर', पुं, (दर्भं आक्रयते सर्द्धते सदृशत्वात् आ+क्री+अच ।) मुञ्ज । . . .
(मुञ्जशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम् ॥)

दर्व्व', पुं, (दृणाति विदारयतीति । दृ+ "भ्रो व ।"उणा १।१५५। इति व ।) राक्षस हिंस्र । इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति (जातिविशेष' । यथा, महाभारते । २।५१।२
"कौरता दरदा दर्व्वा' शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्विभागा पारदा सह वाह्लिकै ॥"
स्त्रियां टाप् । उशीनरपत्नीभेद । यथा हरिवंशे । ३१ । २२ ।
'उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजा ।
मृगा कृमी नवा दर्व्वा पञ्चमी च दृषद्वती ॥)

दर्व्वरीक, पुं, (दृ विदारे+ "फर्फरीकादयश्च ।" उणा । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात साधु' ।) इन्द्र' । वायु' । वाद्यभेद इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

दर्व्वाट पुं (दर्व्वाय हिंसायै अटतीति । अट+अच । शकन्ध्वादित्वात् अलोप ।) द्वारपाल । इति हारावली । १२८ ॥

दर्व्वि , स्त्री (दृणाति विदारयत्यनेनेति । दृ+ "दृभ्यां विन ।" उणा ४ । ५३ । इति विन् ।) व्यञ्जनादिदारक' । हाता इति भाषा । तत्पर्य्याय । कम्बि' २ खजाका ३ । इत्यमर' । २ । ९ । ३४ ॥ दर्व्वी ४ कम्बी ५ खजाकम् ६ । पश्या । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्व्विक', पुं (दर्व्वि+स्वार्थे कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) दर्व्वी । इति द्विरूपकोष ॥

दर्व्विका स्त्री, (दर्व्वि+स्वार्थे कन्+टाप ।) दार्व्विका । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥ खजाका । इति द्विरूपकोष' ॥ कज्जलम् । यथा,
"सौवीरं जाम्बस तुल्य मयूरग्रीवकर तथा ।
दर्व्विका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट ॥"
तल्लक्षणम् यथा, कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
'सवहूपन्तु सौवीर जाम्बव प्रस्तर तथा ।
मयूरग्रीवकर रत्न मेघनीलन्तु तैजसम् ॥
एतानि निष्पाद्य चैतानि शिलायां तैजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
घृततैलादियोगेन ताम्रादौ दीपवर्त्तिना ।
यदञ्जन जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥

दर्व्वी, स्त्री (दर्व्वि+वा ङीष ।) दर्व्वि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरगीतायाम् । २ । २७ ।
'आलोड्य चतुरो वेदान् धर्म्मशास्त्राणि सर्व्वदा ।
योऽर्हवत्त्व न जानाति दर्व्वी पाकरस यथा ॥")

दर्व्वीकर', पुं (दर्व्वी फणा करोतीति कृ+"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।" ३।२।२० । इति ट । यद्वा, दर्व्वी यथा कर इवास्य ।) सर्प' । इत्यमर' । १ । ८ । ८ । (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
"दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगा ।
तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशति षट च पन्नगा ॥"

दलेगन्धिः, पुं, (दले गन्धो यस्य समासान्त इत् । सप्तम्या अलुक् च ।) सप्तपर्णवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दल्भः, पुं, (दलति विशीर्णो भवत्यनेनेति । दल + "दलिभ्यां भः ।" उणां । ३ । १५१ । इति भः ।) प्रतारणा । पापम् । मुनिभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ चक्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दल्मिः, पुं, (दलति विदारयति असुरानिति । दल + "दल्मिः ।" उणां ।४।२७। इति मिः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८६ ॥ (दल्यते अनेनेति ।) वज्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दव, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ, दन्वति । व्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

दवः, पुं, (दुनोति पीडयतीति । दु + अच् ।) वनम् । वनाग्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ६ । १३ ।
"दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्व्वे
गजा दवार्त्ता इव गाङ्गमम्भः ॥")
अग्निः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (टु उपतापे + "ऋदोरप् ।"३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) उपतापः । इति केचित् ॥

दवथुः, पुं, (दवनमिति । टु दु उपतापे + "ट्वितोऽथुच् ।" ३।३।८९ । इति भावे अथुच् ।) परितापः । इति जटाधरः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २९ । ८९ ।
"दुरोदरघ्नी दावार्च्चिर्द्दैवदग्धैकशेवधिः ।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥"
दूयतेऽनेनेति । करणे अथुच् ।) चक्षुरादिदाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दवाग्निः, पुं, (दवानां वनानां अग्निः । यद्वा, दव एवाग्निः ।) दावानलः । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, मेघदूते । ५५ ।
"तञ्चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा-
बाधेतोल्का क्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः ॥")

दविष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन दूर इति । दूर + इष्ठन् । "स्थूलदूरयुवेति ।"६ । ४ । १५६ । इति रस्य लुप् ऊकारस्य च गुणः ।) सुदूरः । अत्यन्तदूरवर्त्ती । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥

दवीयान्, [स्] त्रि, (इदमनयोरतिशयेन दूरम् । दूर + ईयसुन् । स्थूलदूरेत्यादिना साधुः ।) सुदूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । २ । १६ ।
"कोऽस्मिन् दवीयांसमपीन्दुबिम्बं
न वेद चूडामणिमिन्दुमौलेः ।
पातालधामानमपि प्रहृष्टं
न वादयं सुन्दरि ! वेद को वा ॥")

दश, इ क लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् । इ क, दंशयति । लिपि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

दश, इ क ङ दर्शे । दंशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ क ङ, दंशयते । दर्शो दर्शनम् । इति दुर्गादासः ॥

दश, [न्] त्रि, (दंशयति दीप्यते इति । दनृशि + बाहुलकात् कनिन् । "दनृश दंशने । न लोपः ।" इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । १५६ ।) संख्याविशेषः । द्विगुणितपञ्च१० । (यथा, महाभारते । ३ । १३४ । १० ।
"दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि ।
दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो
दशैरका दश दाशा दशार्णाः ॥")
दशवाचकानि यथा । हस्ताङ्गुलिः १ शम्भुबाहुः २ रावणमस्तकम् ३ कृष्णावतारः ४ दिक् ५ विश्वदेवः ६ अवस्था ७ चन्द्राश्वः ८ पंक्तिः ९ । इति कविकल्पलता ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । तत्संख्याविशिष्टः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

दशकण्ठः, पुं, (दश कण्ठा गला यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । २९ ।
"दशपूर्व्वरथं यमाख्यया
दशकण्ठारिरिपुं विदुर्बुधाः ॥")

दशकण्ठजित्, पुं, (दशकण्ठं रावणं जयतीति । जि + क्विप् तुक् च ।) रामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दशकन्धरः पुं, (दश कन्धरा ग्रीवा यस्य ।) रावणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । २३ ।
"अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश
इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य्य गुरोर्निदेशे ।
तिष्ठन् वनं सदयितानुज आविवेश
यस्मिन् विरुध्य दशकन्धर आर्त्तिमार्च्छत् ॥"

दशग्रीवः, पुं, (दश ग्रीवा यस्य ।) रावणः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते ।३।२७४।१० ।
"दशग्रीवस्तु सर्व्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः ।
महोत्साहो महावीर्य्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥")
एकादशमन्वन्तरीयवृषनामकेन्द्रशत्रुविशेषः । यथा,—
"रुद्रपुत्रस्य ते पुत्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।
सर्व्वगः सुधर्म्मा च देवानीकः पुरुर्गुरुः ॥
क्षत्रवर्द्धा दृढायुश्च आर्द्रकः पुत्रकस्तथा ।
हविर्भ्राश्च हविष्यश्च वरुणो विश्वविस्तरः ॥
विष्णुश्चैवाग्नितेजाश्च ऋषयः सप्त कीर्त्तिताः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्म्माणरुचयस्तथा ॥
एकैकस्मिंस्त्रयस्त्रिंशत् गणाश्चेन्द्रश्च वै वृषः ।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥"
इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥
(असुरविशेषः । यथा महाभारते ।२।९।१४ ।
"दशग्रीवश्च बाली च मेघवासा दशावरः ॥"
दमघोषस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ११६ । २२ ।
"दमघोषस्य पुत्रास्तु पञ्च भीमपराक्रमाः ।
भगिन्यां वासुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे ।
शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो बली ॥")

दशतिः, स्त्री, (दशदशत्या दश । निपातनात् साधुः ।) शतम् । इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । २३ ।
"कालेन महता कद्रूरण्डानां दशतीर्दश ।
जनयामास विप्रेन्द्र ! द्वे चाण्डे विनता तथा ॥"
"यथा नव दशावृत्या नवतिस्तथा दश दशावृत्त्या दशतिः शतमित्यर्थः । दश दशतीर्दशशतानीत्यर्थः ॥" इति तत्र नीलकण्ठः ॥)

दशधा, व, ('दशानां प्रकारः । दश + "संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) दशप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ९ । १५२ ।
"सर्व्वं वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्म्यं विभागं कुर्व्वीत विधिनानेन धर्म्मवित् ॥")

दशनं, क्ली, (दश्यते इव शरीरमनेनेति । दनृश + करणे ल्युट् । दशदशेति निर्द्देशात् क्वचिदकित्यपि नलोपः ।) कवचम् । शिखरे, पुं । इति मेदिनी । ने, ७४

दशनः, पुं, क्ली, (दश्यतेऽनेनेति । दनृश + ल्युट् । दशदशेति निर्द्देशात् अत्र अकित्यपि नलोपः ।) दन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ५२ ।
"उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥")

दशनवासः, [स्] क्ली, (दशनानां वास इव आच्छादकत्वात् ।) ओष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ९० ॥

दशनाढ्या, स्त्री, (दशनः आढ्यो यस्याः । एतत् सेवनेन हि दन्तस्य दार्ढ्यात् अस्य तथात्वम् ।) चुक्रिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दशनोच्छिष्टः, पुं, निश्वासः । (दशनैः उच्छिष्टः ।) अधरचुम्बनम् । इति मेदिनी । टे, ६६ । दन्तत्यक्ते, त्रि ॥

दशपारमिताधरः, पुं, बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

दशपुरं, क्ली, (दश दिशः पिपर्त्तीति । पृ + कः ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥ (दश पुरो यत्र । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) देशभेदः । स मालवदेशैकस्थानः । पुरभेदः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (यथा, मेघदूते । ४९ ।
"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्व्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥")

दशपूरम् क्ली, (दश दिशः पूरयतीति । पूर + अण् ।) दशपुरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दशबलः, पुं, (दशान् दिक्षु बलं यस्य । यद्वा,
"दानशीलक्षमावीर्य्यध्यानप्रज्ञा बलानि च ।

पौषे मासि शुक्लराम्यां यत्र तत्र स्थले नरः ।
पद्मायाः प्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौत्री धनेश्वरः ।
उपोष्यैकादशीं स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने ।
दृष्ट्वा काश्यामन्नपूर्णां करोति जन्मखण्डनम् ॥
स्नात्वा विष्णुपदे पिण्डं विष्णु यत्र प्रपूजयेत् ।
पितृणां स्नानगत्यैव करोति जन्मखण्डनम् ॥
प्रयागे मुण्डनं कृत्वा यत्र पितॄन् प्रतर्पयेत् ।
उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम् ॥
उपोष्य पुष्करे स्नात्वा किम्वा वदरिकाश्रमे ।
सम्पूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
भिक्षां कृत्वा च वदरीं भुक्त्वा वदरिकाश्रमे ।
दृष्ट्वा मत्प्रतिमां नन्द । करोति जन्मखण्डनम् ॥
दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने च माम् ।
दृष्ट्वा सम्पूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
भाद्रे दृष्ट्वा च मथुरां मामेव मधुसूदनम् ।
सम्पूज्य नत्वा भक्त्या च करोति जन्मखण्डनम् ॥
रथस्थञ्च जगन्नाथं यो द्रक्ष्यति कलौ नरः ।
सम्पूज्य भक्त्या नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
उत्तरायणसङ्क्रान्त्यां प्रयागे स्नानमाचरेत् ।
सम्पूज्य नत्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमां शुभाम् ।
उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
चन्द्रभागासमीपे च माघ्याञ्च मां नयेत् प्रगे ।
राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
रामेश्वरं सेतुबन्धे चाषाढ़ीपूर्णिमादिने ।
उपोष्य दृष्ट्वा सम्पूज्य करोति जन्मखण्डनम् ॥
दीननाथं दिनकरं लोलार्कं चोत्तरायणे ।
उपोष्य दृष्ट्वा सम्पूज्य करोति जन्मखण्डनम् ॥
ऋषिकोष्ठे सुवसने कलविङ्के सुगन्धके ।
विल्वन्दके राजकोष्ठे भद्रके पुष्पभद्रके ॥
पार्व्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्त्तिकञ्च गणेश्वरम् ।
नन्दिनं शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
त्रिकूटे मणिभद्रे च पश्चिमोदधिसन्निधौ ।
सदुपोष्य हविः प्राश्य मां दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नुयात् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

दर्शनीयः, त्रि, (दृश्यते इति । दृश + अनीयर् ।) मनोज्ञः । इति धरणिः ॥ (यथा महाभारते । १ । १५ । २०

"बन्धुत्वाच्चापि दृहशे दर्शी पटान्तरेण सा ।
तत स कुमाजीभूतो दर्शनीयतमो नृप ॥")

दृश्ययोग्ये । इति व्याकरणम् ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । ४ । ४० ।

'शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक ।
यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥')

दर्शयामिनी, स्त्री, (दर्शस्यामावास्याया इव यामिनी रात्रिः ।) तमिस्रा । अन्धकाररात्रिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ५७ ॥ (दर्शस्य यामिनी इति विग्रहे । अमवास्यारात्रिश्च ॥)

दर्शयिता, [ऋ] त्रि, (दर्शयतीति । दृश + णिच + "तृन्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति तृच् ।) दर्शकः । (यथा, महाभारते । ५ । ३ । ६१ ।

"प्रसादये त्वामतुलप्रभावं ।
त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ॥")

प्रतीहारः । इति भरतः ॥

दर्शविपत्, [द्] पुं, (दर्शे अमावस्यायां विपत् प्रनाशोऽदर्शनं यस्य ।) चन्द्रः । इति हारावली । १३ ॥

दर्शितः, त्रि, (दृश + णिच + क्तः ।) दर्शनं कारितः । तत्पर्य्यायः । प्रकाशितः २ आविष्कृतः ३ प्रकटितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २९८ ।

'दर्शितयतनोत्कूर्मे भ्रूविभ्रमभाजि वलति तव नयने ।
छिन्नदले जलधर इव धर्म्मं पुरमर्द्दनं सुतनु ॥')

दल, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं-सकं सेट् ।) क, दालयति गात्रं वायुः । इति दुर्गादासः ॥

दल, शि भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं अकं च सेट् ।) शि, दलयत्यरी कुलन्माभृत् । इति मुरारिः । दालयति । भिदा विदारणम् । दलति कुठारः काष्ठम् । क्वचिद्विदीर्णीभावे विकसने चायम् । श्रीमद्राघवबाहुदण्डविदलत्कोदण्डचण्डध्वनिरिति महानाटकम् । दरविदलितमल्लीवल्लिचञ्चत्परागेति जयदेवः । इति दुर्गादासः ॥

दल, क्ली, (दलतीति । दल + अच् ।) उत्सेधः । खण्डम् । (यथा, मनुः । ८ । २९९ ।

'भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥')

शस्त्रीच्छदः । अपदव्यम् । पत्रम् । इति मेदिनी । ले, २६ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६९२ ।

"कृत्वा तटिनि । तरङ्गैर्भमितवृक्षेषु नाश्रये निहितः ।
फलदलवल्कलरहितत्वयास्यरौचे तरुस्यक्तः ॥")

घनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अङ्गम् । इति लीलावती ॥ (पुं, इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नपरिक्षिन्नामराज्ञः पुत्त्रः । स च मण्डूकराजकन्यासम्भूतः । यथा, महाभारते । ३ । १९२ । ४४ ।

"अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमारास्त्रय-स्तस्य राज्ञः सम्बभूवुः शलो दलो बलश्चेति ॥')

वृक्षविशेषः । तत्पर्य्याया यथा —

"वातपोत पलाशः स्याद्वानप्रस्थश्च किंशुकः ।
राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलोऽपरः ॥'

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दलकोषः, पुं, (दलान्येव कोषा यस्य । तस्य पुष्पेषु कोषाभावात् तथात्वम् ।) कुन्दपुष्पवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

दलनिर्म्मोकः, पुं, (दलति विदारयतीति दल पचा-द्यच् । स इव निर्म्मोकः इवास्य ।) भूर्ज्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

दलनी, स्त्री, (दल्यते अनेनेति । दल + करणे ल्युट् । ङीप् ।) लोष्टम् । इति शब्दरत्नावली । ढेला इति भाषा ॥ (दलति विदारयतीति । दल + कर्त्तरि ल्युः ङीप् च ।) भेदकर्त्तरि त्रि । यथा, —

"सा दुर्गा भवभीतिरीतिशमनी लोकत्रयत्रायिणी भूयाद्वः प्रतिपक्षपक्षदलनी वाञ्छाफलोल्लासिनी ॥'

इति विद्ग्धोदनतरङ्गिणी ॥

दलपः, पुं, (दल्यति अरीन् दल्यते अनेन वा । दल + "उषिकुटिदलिकटिवजिभ्यः कपन् ।' उणां । ३ । १४३ । इति कपन् ।) स्वर्णम् । शस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (दल यूथ पातीति । पा + क । दलपतिः ॥)

दलपुष्पा, स्त्री, (दलानि पत्राणीव पुष्पाण्यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या विवरणं विज्ञेयम् ॥)

दलसारिणी, स्त्री, (सारोऽस्त्यस्याः इति । सार + इनिः । ङीप् च । दले पत्रे सारिणी ।) केमुकः । इति रत्नमाला ॥

दलसूचि, पुं, (दलस्य सूचिरिव ।) कण्टकम् । इति हारावली । ९१ ॥

दलस्नसा, स्त्री, (दलस्य स्नसा स्नायुः ।) पत्र-शिरा । तत्पर्य्यायः । भाटिः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १९० ॥

दलाढकः, पुं, (दलैराढक इव ।) वन्य-तिलः । पृश्नी । गैरिकम् । फेनः । नागकम् । नागकेशरः । मरुवकः । इति मेदिनी । कं, १८२ ॥ कुन्दः । करिकर्णः । शिरीषः । वात्या । इति हेमचन्द्रः ॥

दलाढ्यः, पुं, (दलैन भेदेन आढ्यः ।) पङ्कः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दलदलि इति भाषा ॥

दलामलः, स्त्री, (दलेन अमलम् ।) मरुवकवृक्षः । दमनकवृक्षः । इति मेदिनी । ले, १५५ ॥ मदनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

दलाम्लः, स्त्री, (दलेषु अम्लो रसो यस्य ।) चुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दलि, स्त्री पुं, (दल्यते इति । दल + 'सर्व्वधातुभ्य इन् ।' उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) लोष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ढला इति ढेला इति च भाषा ॥

दलिकं, क्ली, (दल्यते भिद्यते इति । दल + इन् + स्वार्थे कन् ।) काष्ठम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८८ ॥

दलितं, त्रि, (दलमस्य जातम् । दल + तारका-दित्वात् इतच् ।) प्रफुल्लम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १९४ ॥ (दल + क्तः ।) खण्डितम् । यथा —

दलिताञ्जनमेघपुञ्जेत्यादि क्रमदीपिका ॥ (यथा च प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ३५ ।

'दलितकुवलयाञ्जनमञ्जुयालीं
रचय ममाङ्गमपत्य पीवरोरु ॥'

विदीर्णम् । यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०२ ।

"दलितं पलालपुञ्जं वृषभ परिभवति गृहपतौ कुपिते ॥")

हरा ।) ज्येष्ठशुक्लदशमी । यथा, ब्रह्म-
राजमार्त्तण्डवैवर्त्तयोः ।
ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता ।
स्यां स्नानं प्रकुर्व्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥
यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भैस्तिलोदकम् ।
मुच्यते दशभिः पापैः सुमहापातकोपमैः ॥
अत्र केवलदशम्यां नदीमात्रे दर्भकरणकतिल-
तर्पणाङ्गकस्नानाद्दशविधपापक्षयः फलम् ।
एवं दानादावपि । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये
जाह्नवीपदश्रवणात् हेतुमन्निगदस्वरसाच्च ब्रह्म-
वैवर्त्तेऽपि सरित्पदं जाह्नवीपरम् । अन्यथा
नानाविधिः स्यात् । यां काञ्चिदिति तु जाह्नवी-
स्तावकम् । अन्यथा कूल्यास्नानेऽपि दशविध-
पापक्षयः स्यात् । मन्त्रलिङ्गे जाह्नवीतिपदश्रव-
णाच्च । गङ्गामधिकृत्य वाराहे ।
'शुक्लपक्षस्य दशमी ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तम ! ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥'
अत्र केवलदशम्यां दशविधपापक्षयः फलम् ।
भविष्ये ।
'ज्येष्ठशुक्लदशम्यान्तु हस्तयोगेन जाह्नवी ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरोच्यते ॥'
दशपापानीति दशजन्मकृतानीति । विशेषणीय-
माह पराशरभाष्ये यमः ।
'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तयोगतः ।
दशजन्माघहा गङ्गा दशपापहरा स्मृता ॥'
अत्र दशजन्मकृतदशविधपापक्षयः फलम् ।
'प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥'
इति न्यायेन हस्तानक्षत्रगङ्गारूपगुणद्वयविशिष्ट-
दशमीविधेर्यस्मिन्नहनि तल्लाभस्तत्र स्नानम् ।
उभयदिने तु तल्लाभे परदिन एव । अत्रापि
पूर्व्वदिने वक्ष्यमाणकुजवारलाभे तत्रापि स्नानं
वारस्योभयत्रालाभात् । ततश्च पूर्व्वदिने तथा-
विधस्नानं कृत्वा परदिने केवलदशम्यामपि दश-
विधपापक्षयकामेन स्नातव्यम् । ब्राह्मे ।
'ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम् ।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥'
भौमवारहस्तानक्षत्रयुक्तदशम्यां गङ्गास्नाना-
द्दशविधपापक्षयशतगुणवाजिमेधायुतजन्यपुण्य-
समपुण्यं फलम् । राजमार्त्तण्डे वाल्मीकिः ।
'अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्व्विधम् ॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् ॥
एतानि दश पापानि प्रशमं यान्तु जाह्नवि ! ।
स्नातस्य मम ते देवि ! जले विष्णुपदोद्भवे ! ॥
विष्णुपादार्घसम्भूते गङ्गे ! त्रिपथगामिनि ! ।
धर्म्मद्रवीतिविख्याते पापं मे हर जाह्नवि ! ॥'

अत्र मन्त्रत्वेन प्रणवपूर्व्वकाण्येतानि सामान्य-
स्नानमन्त्रान्ते मज्जनस्यादौ पाठ्यानि । आगन्तु-
कानामन्ते अभिनिवेश इति न्यायात् मन्त्रान्ते
कर्म्मसन्निपात इति न्यायात् मन्त्रान्ते कर्म्मा-
दीनि सन्निपातयेत् इत्यपस्तम्बीयाच्च ॥ * ॥
हिंसापैशुन्यादिमिदमाह कामधेनौ देवलः ।
'कायक्लेशं मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः ।
यः प्रवर्त्तयति द्वेषात् सा हिंसेति समासतः ॥
यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्व्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।
भृत्यानाञ्चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा ॥'
यद्यपि परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथा-
लापो निष्ठुरवचनमिति वाङ्मयानि षट् । परेषां
देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचारपरिच्छ-
दशरीरकर्म्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषम् ।
'यच्चान्यत् क्रोधसन्तापत्राससंजननं वचः ।
परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चान्यच्च तथाविधम् ॥
चक्षुश्मन्निति शुभाद्यं चण्डालं ब्राह्मणेति च ।
प्रशंसानिन्दनं द्वेषात् परुषाच्च विशिष्यते ॥' * ॥
तेषामेव परुषवचनानां परोक्षमुदाहरणमप-
वादः ॥ * ॥
गुरुनृपतिबन्धुभ्रातृमित्रमकाशे अर्थोपघातार्थं
दोषोपाख्यानं पैशुन्यम् ॥ * ॥
अनृतं द्विविधं असत्यमसंवादश्चेति ॥ * ॥
'देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
नर्म्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम् ॥ * ॥
गुह्याङ्गमेध्यसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः ।
यदन्यद्वा वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्म्मिथुनाश्रयम् ॥ * ॥
इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात् ।
इह वामुत्र वा क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते ॥'
प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । तथाप्यत्र
चतुर्व्विधषड्विधयोरविरोधः । समक्षत्वासमक्षत्व-
भेदानादरेण पारुष्यापवादयोरैक्यात् निष्ठुरस्य
परुषान्तर्भावाच्च । असम्बद्धप्रलापव्यर्थभाषणयोः
पर्य्यायत्वात् नार्थान्तरम् । अभिध्यानमपहर-
णार्थमिति शेषः । वितथे असत्यभूते वस्तुनि
अभिनिवेशः पुनः पुनः सङ्कल्पः ।" इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
"अथ ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा । तदुक्तं
हेमाद्रौ ब्राह्मे ।
"ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति ॥
वाराहेऽपि ।
'दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि ॥
अवतीर्णा यतः स्वर्गाद्धस्तर्क्षे च सरिद्वरा ॥
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति ॥' ॥
स्कान्दे तु दशयोगा उक्ताः । यथा,—
'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
व्यतीपाते गरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥
दशयोगे नरः स्नात्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥' इति ।
अत्र बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था । इयञ्च
यत्रैव योगबाहुल्यं सैव ग्राह्या । योगाधिक्ये
फलाधिक्यात् ॥ * ॥

ज्येष्ठे मलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्य्या न
तु शुद्धे ।
'दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।'
इति हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गोक्तेः ॥ * ॥
तथा स्कान्दे ।
'यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भैस्तिलोदकम् ।
मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥'
अत्र विशेषः काशीखण्डे ।
'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।
दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥
एवं सर्व्वासु तिथिषु क्रमस्नायी नरोत्तमः ।
आशुक्लपक्षदशमीं प्रतिजन्माघसन्तृष्येत् ॥'
तथा ।
'लिङ्गं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।
दशजन्मार्ज्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः ॥'
तथा भविष्योत्तरकाशीखण्डयोः ।
'निशायां जागरं कृत्वा समुपोष्य च भक्तितः ।
पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैश्च दशसङ्ख्यया ॥
तथा दीपैश्च ताम्बूलैः पूजयेत् श्रद्धयान्वितः ।
स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नव्यां दशकृत्वो विधानतः ॥
दशप्रसृतिकृष्णांश्च तिलान् सर्पिश्च वै जले ।
सक्तुपिण्डान् गुड़पिण्डान् दद्याच्च दशसङ्ख्यया ॥
ततो गङ्गातटे रम्ये हेम्ना रूप्येण वा तथा ।
गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणीम् ॥
संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदलाभे मृदापि वा ।
अथ तत्राप्यशक्तश्चेत् लिखेत् पिष्टेन वै भुवि ॥
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्य्यात् पूजां विशेषतः ।
नारायणं महेशञ्च ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥
भगीरथञ्च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
गन्धपुष्पादिभिः सम्यक् यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥
दशप्रस्थान् तिलान् दद्यात् दशविप्रेभ्य एव च ।
दशप्रस्थान् यवान् दद्यात् दशसङ्ख्यगवीस्तथा ॥'
प्रस्थाः षोड़शपलानि । पलन्तु । मुष्टिमात्रं पलं
स्मृतमिति महार्णवे उक्तम् ।
'मत्स्यकच्छपमण्डूकमकरादिजलेचरान् ।
कारयित्वा यथाशक्ति स्वर्णेन रजतेन वा ॥
तदलाभे पिष्टमयानभ्यर्च्य कुसुमादिभिः ।
गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यदीपांश्चैव प्रवाहयेत् ॥
पुष्पाद्यैः पूजयेद् गङ्गां मन्त्रेणानेन भक्तितः ।
ॐ नमः शिवायै नारायण्यै
दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ।
इति मन्त्रन्तु यो मर्त्यो दिने तस्मिन् दिवानिशम् ।
जपेत् पञ्चसहस्राणि दशधर्म्मफलं लभेत् ॥' * ॥
काशीखण्डे त्वन्यो मन्त्र उक्तः ।
'नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः ।
दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एष वै ॥
स्वाहान्तः प्रणवादिश्च भवेद्विंशाक्षरो मनुः ।
पूजा दानं जपो होमस्तेनैव मनुना स्मृतः ॥' इति
अत्र गङ्गास्तोत्रपाठमपि दशवारं कुर्य्यात् ।
तदुक्तं भविष्ये ।
'तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः
यः पठेत् दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि वाक्षमः ।

दशमं प्रतिषिद्धान् दशमुद्रवनानि च ।”

इति वचनात् दश बलान्यस्य ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । १४ ॥

दशभुजा स्त्री, (दश भुजा बाहवो यस्याः ।) दुर्गा । यथा कालिकापुराणे ५९ अध्याये ।

“इतिहास पुराकल्पे मनो स्वायम्भुवान्तरे ।
प्रादुर्भूता दशभुजा देवी देवहिताय वै ॥
दृष्ट्वा चैनानुग्रहार्थं जगतां हितकाम्यया ।
पुराकल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथा तथा ॥
प्रथमे तत्र देवी च ह्युत्ताना कामनाय वै ।
प्रतिकल्पं भवेन्नाम्नो रावणश्चापि राक्षसः ॥
तथैव जायते युद्धं तथा निःशुम्भशुम्भयोः ।
एवं रामसहस्राणि रावणानां सहस्रशः ॥
अतिनश्यानि भूतानि तथा देवी प्रवर्त्तते ।
पूजयन्ति सुराः सर्व्वे तत्र नीराजयन्त्यपि ॥
तत्रैव च नराः सर्व्वे कुर्व्वन्ति पूजां यथाविधि ।”

(दशबाहुविशिष्टे त्रि । यथा कात्यायनी-तन्त्रे महाकाल्या ध्यानम् ।
“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥”)

दशभूमिगः पुं (दशसु भूमीषु नानाविधस्थानेषु गच्छति । गम+डः ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

दशभूमीशः पुं (दशसु भूमीषु दानादिषु इष्टे प्रभवतीति । दश+ईश ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दशमः त्रि (दशानां पूरणः । दशन्+“तस्य पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । “नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् ।” ५ । २ । ४९ । इति मट् ।) दशसङ्ख्यायाः पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ दशमोऽवस्थाविशेषः । (यथा कुमारे । १ । १९८ । ६ ।

“दीर्घेनमा मामतयो जुजुर्वान् दशमे युगे ।”)

दशमी स्त्री (दशम+ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षित-कालरूपा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सा सर्व्वासां तिथीनां निर्णीता । यथा —

दशमी च तिथिस्तासामतीव दयिताभवत् ।
तस्यां धर्म्मस्य यस्तु संयतो भवेन्नरः ॥
तस्य नाशयते शीघ्रं कुलजं दुष्कृतं च यः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

तत्र जातस्य फलं यथा कोष्ठीप्रदीपे ।

“विद्याविनोदी धनपुत्रयुक्तः
प्रसन्नवक्त्रा मन्दाग्निकर्त्ता ।
उदारचित्तः सुभगो नरः स्यात्
प्रसूतिकाले दशमी यदि स्यात् ॥”

विमुक्तावस्था । मरणावस्था । अतिवृद्धवयोऽवस्था । इति नानार्थटीकायां भरतः ॥ (दशसङ्ख्यायाः पूरणी । यथा मनुः । २ । ९० ।
“श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥”)

दशमी [न्] त्रि (दशम+“वयसि पूरणात् ।” ५ । २ । १३० । इति इनिः ।) अतिवृद्धः । नवतेरूर्द्ध्वं दशमीवयस्यावस्थाविशेषः स विद्यतेऽस्येति । इत्यमरभरतौ ॥

दशमीस्थः त्रि (दशम्यामवस्थायां तिष्ठतीति । स्था+कः ।) क्षीणरागः । स नवतेरूर्द्ध्वं वयस्क्यस्थानश्च । वृद्धः । स च अति-वृद्धो नवतेरुपरि वर्त्तमानः । इत्यमरभरतौ ॥ स्ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दशमुखः पुं (दश मुखानि यस्य ।) रावणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा गीतगोविन्दे । १ । ११ ।
“वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं
दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ॥”)

दशमुखान्तकः पुं (दशमुखस्य रावणस्य अन्तकः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

दशमूलं क्ली (दशानां मूलानां समाहारः ।) शालिपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारीगोक्षुरबिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलागाम्भारीणां दशानां मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (एतद्गुणा यथा सुश्रुते । १ । ३८ ।
“गोक्षुरविदारीगन्धाबृहतीद्वयस्य-कण्टकारिकाणां तीक्ष्णानि कन्दमूलानि तिक्तानि स्वदूष्ण-वीर्याणि सर्व्वाणि श्लेष्मवातानि कफवातघ्नानि विषगुल्मोदरश्वास-कासशोथोदरपाण्डुरोगहराणि हृद्यानि पाचनानि च सामान्येन । भवन्ति चात्र ।
“तत्र सर्व्वं कफवातघ्नं तथा पाचनं लघु ।
पाचनं कफवातघ्नं ज्वरघ्नं मेदोविशोषणम् ।
अर्शोऽतिसारगुल्मघ्नं शोथोदरविकारनुत् ।
पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम् ।
गोक्षुरं कटु तीक्ष्णोष्णं सक्षारं लघु वातनुत् ।
लघुर्निर्दोषकृत् तिक्तं कफवातजित् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहविरेकाध्मानशान्तिदम् ।
सन्धानस्रावसंश्लेषि सद्यः शूलं प्रशमयेत् ।
दुर्नामोदरमेहघ्नं कुष्ठकण्ड्वास्रहृत् ।
वातादिदोषगुल्मघ्नं पाण्डुरोगं च नाशयेत् ।
कासश्वासप्रसेक शोषकामलाश्च रोगान् ।
कफनिबर्हणं दीपनं कण्ठ्यं रोचकं ।
कासश्वासशोथघ्नं वीर्यवर्द्धनम् ।
सक्षारं तिक्तकटुकं वातश्लेष्मविकारकम् ।
दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातकफविकारनुत् ।
व्याधि कफहरं तत्र कृमिघ्नं प्रशस्तं ।
सतिक्तं मधुरं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।
तीक्ष्णं क्षारे विलासं च वातं तत्र प्रशामयेत् ।
मलभेदनो विकारघ्नः तीक्ष्णः सर्व्वविरोगनुत् ।
दीपनं गात्रभग्नं तत्र कृमिवातकफापहम् ।
शोफकुष्ठार्शोऽश्मरीकृमिनाशनम् ।
अग्न्याग्नि कारभं तत्र मानुषानां विषापहम् ॥”)

दशमूलं क्ली (दशानां मूलानां समाहारः । पात्रादित्वात् ङीप् ।) पाचनविशेषः । यथा —
“बिल्वश्योनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिका ।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ।
शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ।
उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम् ॥”

इति सुखबोधः ॥

दशयोगभङ्गः पुं (दशयोगस्य भङ्गः ।) सङ्कार-कर्म्मणि नक्षत्रवेधविशेषः । अथ खर्ज्जूरवेधः । यथा —

“तिष्यङ्ग्नपित्र्यमैत्रविध
मैत्राद्याद्यापितिथ्या ।
रोहिणी सौम्यपुनर्व्वसू च
यामादशेष्वशयोगभङ्गः ॥”

अस्यार्थः । कन्यकाशीनविवाहादिनक्षत्रयोः रविशुक्रनक्षत्राद्ययोर्योगे यदि एतौ वेधौ च तदा दशयोगभङ्गः स्यात् ॥ अस्य प्रतिप्रसवो यथा —

“आद्यपादः स्थिते सूर्य्ये तुरीयांशं विवर्ज्जयेत् ।
द्वितीयस्थे तृतीयञ्च विपरीतमतोऽन्यथा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दशरथः पुं (दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य ।) इक्ष्वाकुवंशीयराजविशेषः । स अयोध्याधिपतिः । अस्योत्पत्तिर्यथा —
सौराष्ट्रदेशोद्भवभिक्षुशर्म्मद्विजपत्नी कलहा नाम्नी सह सत्वरा कलहात् मृता प्रेतत्वं गता सा कदाचित् भ्रमन्ती धर्म्मदत्तनामकं द्विजं दृष्ट्वा तत्समीपमागत्य तद्धस्तस्थतुलसीवारिस्पर्शात् पापभारं परित्यज्य तमुवाच हे द्विज । मयि कृपां कुरु अहं कथं मुक्तिं प्रयास्यामि । धर्म्मदत्त-स्तामुवाच मयि दत्तपुण्येन त्वं पापानि सर्व्वाणि तेषु न नाधिकारः तत्कार्त्तिकव्रतादिदत्तः कार्त्तिकव्रतं कृतं तस्मात् दशामि । इत्युक्त्वा तुलसी-मिश्रितजलेन तामसेचयत् द्वादशाक्षरमन्त्र-मश्रावयच्च । तत सा दिव्यरूपा अभवत् । तदा-दिव्य विमानमधिरुह्य विष्णुपार्षदौ सुशीलपुण्य-शीलाभ्यां सा तद्विमानमारोहिता । धर्म्मदत्तस्तद्विमानं तौ गणौ च दृष्ट्वा अतिविस्मितो भूमौ पपात पुण्यशीलसुशीलौ तमुत्थाप्य प्रहृष्ट ऊचतुः त्वमनेनव्रतेन भार्य्याभ्यां सह वैकुण्ठं यास्यसि । तत्र बहुसहस्रवत्सराणि स्थित्वा पुण्यक्षये सूर्य्यवंशोद्भवदशरथनामा राजा भविष्यसि अनया कलहया सह भार्य्याद्वययुता विष्णोः पितृत्वेन लोके ख्यास्यसि । इति पद्मोत्तरखण्डम् ॥

दशरश्मिशतः पुं (दश … शतानि रश्मयः) … कृपादि विसर्गानि । अ+क्रिप् तुमागमश्च । … विष्णुः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दशावतार-भूतस्य विष्णोः इदम् ।)

दशवाजी [न्] पुं (दश वाजिनो रथे यस्य ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १९ ॥

दशहरा स्त्री (दश … शिखरादि दशजन्मकृतानि वा पापानि हरतीति हृ+“हरतेरनुद्यमनेऽच् ।” ३ । २ । ९ । इत्यच्

गुरोर्वर्षः १ दिनानि २० फलम् ।
धर्मार्थकामसौख्यानि ददाति विबुधार्चितः ।
कुष्ठादिव्याधिहन्ता च भानोः पाकदशां गतः ॥ ६ ॥
राहोर्मासाः ८ फलम् ।
अशुभाशुभवं द्वेषं शत्रुभीतिसुतक्षयान् ।
कुरुते सिंहिकासूनू रविपाकदशां गतः ॥ ७ ॥
शुक्रस्य वर्षः १ मासौ २ फलम् ।
कोष्ठग्रीवाशिरोरोगज्वरान् शूलादिदारुणान् ।
शोकं करोति भृगुजः सूर्य्यस्यान्तर्दशां गतः ॥ ८ ॥
एवं वर्षाः ६ ॥ * ॥ चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाः १५
तस्यैवान्तर्दशावर्षौ २ मासः १ फलम् ।

कुर्य्याद्विभूतिवरवाहनमातपत्र-
क्षेमप्रतापबलवीर्य्यसमन्वितानि ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चान्द्री दशा प्रचुरकाञ्चनभूमिदात्री ॥

कुजस्य वर्षः १ मासः १ दिनानि १० फलम् ।
पित्तशोणितपीडाश्च चौरादीनां भयन्तथा ।
मङ्गलः कुरुते नित्यं विधोरन्तर्दशां गतः ॥
बुधस्य वर्षौ २ मासाः ४ दिनानि १० फलम् ।
सर्वत्र द्रव्यलाभश्च गजाश्वगोधनानि च ।
चन्द्रजः कुरुते सौख्यं विधोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
शनेर्वर्षः १ मासाः ४ दिनानि २० फलम् ।
बन्धुक्लेशं नृपाद्भीतिं व्यसनं शोकसम्पदम् ।
विनाशं कुरुते सौरिश्चन्द्रस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
गुरोर्वर्षौ २ मासाः ७ दिनानि २० फलम् ।
दानसौख्यानि सम्भोगं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
कुरुते विबुधाचार्य्यो विधोरन्तर्दशाङ्गतः ।
राहोर्वर्षः १ मासाः ८ फलम् ॥
वह्निशत्रुभयं दुःखं शोकं बन्धुधनक्षयम् ।
कुरुते राहुरत्यर्थं चन्द्रपाकदशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षौ २ मासाः ११ फलम् ।
सेव्यते वरनारीभिर्नरो लक्ष्मीश्च वर्द्धते ।
रत्नाधारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते ॥
रवेर्मासाः १० फलम् ।
ऐश्वर्य्यं बहुसौख्यञ्च व्याधिनाशमरिक्षयम् ।
नृपतेजो रविः कुर्य्याद्विधोः पाकदशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १५ ॥ * ॥ कुजस्य स्थूलदशावर्षाः ८ ।
तस्यान्तर्दशामासाः ७ दिनानि ३।२०। फलम् ।

क्रूराभिघातवधबन्धभयानि धत्ते
पित्तातुरं विकलभूपगृहाश्रमञ्च ।
चौराग्निभीतिधनहानिनरेन्द्रपीडाः
कुर्य्याद्विनाशनिधनञ्च दशा कुजस्य ॥

बुधस्य वर्षः १।३।३।२०। फलम् ।
परमैश्वर्य्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम् ।
करोति सोमपुत्रश्च क्षितिजान्तर्दशाङ्गतः ॥
शनेर्मासाः ८।२६।४०। फलम् ।
रिपुचौराग्निभीतिश्च रोगमन्तरसम्भवम् ।
महापातकतो द्वेषः कुजस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षः १।४।२३।४०। फलम् ।
पुण्यकूपतडागादिदेवब्राह्मणपूजनम् ।
नृपतुल्यत्वमाप्नोति कुजस्यान्तर्गते गुरौ ॥
राहोर्मासाः १०।२०। फलम् ।

आत्मकार्य्यार्थसुद्वेगं बन्धचौरादिसाध्वसम् ।
कुरुते सिंहिकापुत्रो भौमस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षः १।६।२०। फलम् ।
धनवृद्धिं सुखादींश्च नानावस्त्रं वरस्त्रियः ।
प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं कुजस्यान्तर्गते भृगौ ॥
रवेर्मासाः ५।१०। फलम् ।
नानारत्नञ्च सौख्यञ्च भूमिलाभमथापि वा ।
नृपपूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ ॥
सोमस्य वर्षः १।१।१०। फलम् ।
धनलाभं सुखं भोगं शरीरारोग्यमेव च ।
लोकानन्त्यमवाप्नोति क्षितिजान्तर्गते विधौ ॥
एवं वर्षाः ८ ॥ * ॥ बुधस्य स्थूलदशावर्षाः १७ ।
तस्यान्तर्दशा २। ८। ३। २०। फलम् ।

दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्वं
लीलाविलासवरभोगसुखोदयञ्च ।
नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धिं
क्षिप्रं लभेद्बुधदशा प्रबलाश्च सिद्धिम् ॥

शनेर्वर्षः १।५।२६।४०। फलम् ।
वातश्लेष्मकृता पीडा विरहो बन्धुभिः सह ।
विदेशगमनञ्चैव बुधस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षौ २।११।२६।४०। फलम् ।
व्याधिशत्रुभयत्यक्तो धनाढ्यो नृपवल्लभः ।
लभेद्भार्य्यां सुपुत्रञ्च बुधस्यान्तर्गते गुरौ ॥
राहोर्वर्षः २।१०।२०। फलम् ।
बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागञ्च बन्धनम् ।
करोति बहुदुःखानि बुधस्यान्तर्गतस्तमः ॥
शुक्रस्य वर्षाः ३।३।२०। फलम् ।
धनाढ्यं बन्धुपुत्रञ्च धर्मवत्त्वं धनागमम् ।
कुरुते दानवाचार्य्यो बुधपाकदशाङ्गतः ॥
रवेर्मासाः ११ दिनानि १०। फलम् ।
श्रिया परमया युक्तो गजवाजिधनान्वितः ।
प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षौ २।४।१०। फलम् ।
कण्टकादिप्रवेशश्च शृङ्गिभ्यो भयमेव च ।
निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः ॥
कुजस्य वर्षः १।३।३।२०। फलम् ।
कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीडां भयावहाम् ।
माहेयः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १७ ॥ * ॥ शनेः स्थूलदशावर्षाः १० ।
तस्यान्तर्दशामासाः ११। ३। २०। फलम् ।

मिथ्यापवादवधबन्धनिराश्रयत्वं
चौरादिभूपतिभुजङ्गमभीतिसङ्घाम् ।
व्याधाग्निराजभय चार्ज्जनकार्य्यहानिं
मन्देदशा प्रकुरुते नियतं नराणाम् ॥

गुरोर्वर्षः १।६।३।२०। फलम् ।
देवतागुरुतं शान्तं नानाप्राप्तिं करोति च ।
तुङ्गसौख्यसमायुक्तं मन्देरन्तर्गतो गुरुः ॥
राहोर्वर्षः १।१।१०। फलम् ।
नृपाद्भयं ज्वरं घोरं दुःखञ्च प्रायसंशयम् ।
धनक्षयञ्च कुरुते शनेरन्तर्गतस्तमः ॥
शुक्रस्य वर्षः १।११।१०। फलम् ।
सुहृद्बन्धुयुतैः पूर्णो भार्य्यावित्तसमन्वितः ।

स्वर्गं सुखञ्च लभते सौरस्यान्तर्गते सिते ॥
रवेर्मासाः ६।२०। फलम् ।
परदाराभिगमनं करोति खरदीधितिः ।
जीवनस्य च सन्देहं शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षः १।४।२०। फलम् ।
स्त्रीनाशं कुक्षिरोगञ्च कफपित्तमरं शशी ।
बन्धुद्वेषञ्च कुरुते मन्देरन्तर्दशाङ्गतः ॥
कुजस्य मासाः ८।२६।४०। फलम् ।
देहक्लेशं महारोगं नानादुःखानि भूमिजः ।
धननाशञ्च कुरुते शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
बुधस्य वर्षः १।६।२६।४०। फलम् ।
आरोग्यं विजयं राज्यं बहुवित्तानि सोमजः ।
करोति त्वादरं लोके शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १० ॥ * ॥ गुरोः स्थूलदशावर्षाः १९ ।
तस्यैवान्तर्दशावर्षाः ३।४।३।२०। फलम् ।

राज्याखदं तनयवित्तविलासभोगान्
पर्य्याप्तसौख्यधनधान्यसमाश्रयञ्च ।
विद्याप्रवादवररत्नसुखार्थभोग-
सिद्धिं दशा सुरगुरोः कुरुते प्रियत्वम् ॥

राहोर्वर्षौ २।१।१०। फलम् ।
बन्धुद्वेषं न्यायवादं स्थानभ्रंशं निराश्रयम् ।
कलहं कारयेद्राहुर्गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षाः ३।८।१०। फलम् ।
कलहं बन्धुभिः सार्द्धं वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
स्त्रीवियोगञ्च कुरुते जीवस्यान्तर्गतः सितः ॥
रवेर्वर्षः १। दिनानि २०। फलम् ।
बहुमित्रं बहुधनं सौभाग्यं राजवल्लभम् ।
कुरुते भास्करः शान्तिं गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ।
सोमस्य वर्षौ २।७।२०। फलम् ।
भोगाढ्यो बहुभार्य्यः स्याद्रिपुरोगविवर्ज्जितः ।
नृपतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
कुजस्य वर्षः १।४।२६।४०। फलम् ।
तीक्ष्णरोगो रिपोर्हन्ता गजवह्निमदर्शनः ।
सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्गते गुरोः ॥
बुधस्य वर्षौ २।११।२६।४०। फलम् ।
सुस्थोऽसुस्थः सुखी दुःखी शत्रुवृद्धिः पुनः पुनः ।
देवार्चनपरो नित्यं जीवस्यान्तर्गते बुधे ।
शनेर्वर्षः १।६।३।२०। फलम् ।
वेश्याजनाश्रयात् सौख्यं भवेद्विचविवर्ज्जितः ।
लुप्तनीतिमना नित्यं गुरोरन्तर्गते शनौ ॥
एवं वर्षाः १९ ॥ * ॥ राहोः स्थूलदशावर्षाः
१२ । तस्यान्तर्दशावर्षः १।४। फलम् ।

भार्य्यादिदूषण-निदानविवादबन्ध-
शस्त्राभिघातभयहीनपराक्रमञ्च ।
अप्राप्तसौख्यधनकाञ्चनदीनदेहो
राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥

शुक्रस्य वर्षौ २। मासाः ४। फलम् ।
शिरोरोगं कुदेहञ्च कुर्य्याद्भार्य्याश्च चञ्चलाम् ।
बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्तर्गते भृगौ ॥
रवेर्मासाः ८। फलम् ।
शिरोरोगभयं घोरं मृत्युं शोकञ्च दारुणम् ।
हृद्दग्निभयं कुर्य्याद्राहोरन्तर्गतो रविः ॥

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां सम्पूज्य यत्नतः ।' इति स्तोत्रञ्च प्रतिपदादिदशमीपर्य्यन्तदिनवृद्धिसङ्ख्यया पठनीयमिति शिष्टाः । अत्र सर्व्वोऽपि विस्तरः स्तोत्रादिञ्च भट्टकृतचिन्तामणौसेतोरवधेय । विस्तरभीतेस्तु न लिख्यते ॥ * ॥ एवं कुर्व्वतः फलमुक्तं काशीखण्डे ।

'एवं कृत्वा विधानेन विप्रशाठ्यविवर्जितः ।
उपवासी वक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते ॥
सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥'
इति ।

अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वात् विशेषेण पूजा कार्य्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये ।

'ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥
दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।
रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तममिति ॥"

इति निर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे संवत्सरकृत्यम् ॥ किञ्च ।

"अद्य हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्यैष्ठके सिते ।
दशपापहरायाञ्च अदत्तादानकल्मषम् ॥
हिंसाचरणं हिंसा परदारोपसेवनम् ।
पारुष्यानृतपैशुन्यमसम्बद्धञ्च भाषणम् ॥
परद्रव्याभिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् ।
एतद्दशाघघाताय गङ्गास्नानं करोम्यहम् ॥"
इति गारुडे २१५ अध्याय ॥ * ॥

अपरञ्च ।

"ज्यैष्ठे दशहरायान्तु विष्णोरिष्टिं नृप ! शृणु ।
येन वा विधिना कार्य्या सर्व्वैर्विष्णोर्नृपैः सदा ॥
प्रत्यब्दं पार्थिवः कुर्य्यात् प्रतिमां काञ्चनीं हरेः ।
अथ तैजोमयीं वापि दारवीं वा शिलामयीम् ॥
प्रतिष्ठां विधिवत्तस्याः कुर्य्याद्विप्र पुरोहितः ।
तां संस्थाप्य सुरागारे स्वयं वा यत्नतः कृते ॥
वासुदेवस्य बीजेन पूर्व्वोक्तविधिना तथा ।
सर्व्वोपचारैर्भक्त्या तु वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥
पूजान्ते संस्कृते वह्नौ कुण्डमध्ये स्थितो द्विजः ।
आज्येन वसुयुक्ताद्याहुतीर्वा हरेः कृते ॥
सम्पूज्य वासुदेवन्तु होमं कृत्वा ततो द्विजः ।
नृपस्यानुमतं तान्तु प्रतिमां मण्डलं नयेत् ॥
प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
प्राणप्रतिष्ठां कुर्व्वीत तस्यां देवस्य वै हरेः ॥
कृतायान्तु प्रतिष्ठायां प्राणानां नृपसत्तम ! ।
विष्णोः प्राणाश्च प्रतिमामायान्ति नियतं स्वयम् ॥
प्राणव्यपगतेषु स्याद्देवत्वं नियतं भवेत् ।
अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च ।
यथा पूर्व्वं तथा भावः स्वर्णादीनां न विष्णुता ॥
अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्वपि पार्थिव ! ।
प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये ॥
सुवर्णन्तु भवेत् स्वर्णं शिला दारु तथा शिला ।
अन्यच्च गृहरूपं स्यात् प्राणस्थापनतो विना ॥
वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरिदमनेन च ।
तथैवाङ्गाग्निमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठामाचरेद्धरेः ॥
तथैव ध्रुवसूक्तेन दत्त्वा प्रणवं मन्त्रवित् ।
एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ॥
अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च ।
अस्यै देवत्वसङ्ख्यायै स्वाहेति यजुरुच्चरन् ॥
अङ्गमन्त्रैरग्निमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ।
प्राणप्रतिष्ठां सर्व्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ॥
प्रतिमापूजने कुर्य्यादात्मन्यपि च मन्त्रवित् ।
प्राणप्रतिष्ठां प्रथमं पूजाभागविशुद्धये ।
अकृत्वा प्राणप्रतिष्ठान्तु प्रतिमापूजनादृते ।
न कश्चित्तु बुधः कुर्य्यात् कृत्वा स्वल्पमवाप्नुयात् ॥
विष्णोरिष्टिमिमां कृत्वा दशम्यां पार्थिवोत्तम ! ।
तस्यामेव तु पूर्णायां प्रतिमां स्थापयेत्ततः ॥
एवं दशहरायान्तु कृत्वेष्टिं पार्थिवो हरेः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति निर्व्विघ्नोऽपि स जायते ॥"
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥

दशा, स्त्री, (दशतीव । दन्श + भूलविभुजादित्वात् कः । जपजभदहदशेति निर्द्देशात् अकि अपि नलोपः । यद्वा, दश्यते इति । गुरोश्चेत्यङ् । ततष्टाप् ।) अवस्था । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३८१।
"आपदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु ।
उपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥")
दीपवर्त्तिः । (यथा कुमारे । ४ । ३० ।
"अहमस्य दशेव पश्य मा-
मविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥")
वस्त्रान्ते बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनी । शे, ८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ४४ ।
"वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥")
चेतः । इत्यजयपालः ॥ * ॥ शरीरस्य दश दशा यथा,—
गर्भवासः १ जन्म २ बाल्यम् ३ कौमारम् ४ पौगण्डम् ५ यौवनम् ६ स्थाविर्य्यम् ७ जरा ८ प्राणरोधः ९ नाशः १० । इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः ॥•॥ कामजदशदशा यथा,

"चक्षूरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावना च
व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयग्रामतश्चेतसोऽपि ।
निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निस्त्रपत्वं ततोऽनू-
न्मादो मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्दशा प्रक्रमेण ॥"
इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥ * ॥

कलौ नराणां यथोक्तायुष उत्पाद्यग्रहभोग्यकालभागविशेषः । तत्र वार्षिकी दशा यथा,—

"षट् सूर्य्यस्य दशा ज्ञेया शशिनो दशपञ्च च ।
अष्टाववङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृता ॥
शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः ।
राहोर्द्वादशवर्षाणि भृगोरप्येकविंशतिः ॥"*॥

जन्मकालीननक्षत्रविशेषघटितक्रमेण दशानियमो यथा —

'कृत्तिकादित्रयं सूर्य्ये शशी रौद्रचतुष्टये ।
मघादित्रितयं भौमो बुधो हस्तचतुष्टये ॥
अनुराधात्रयं शौरिर्गुरुः पूर्व्वचतुष्टये ।
धनिष्ठात्रितयं राहुः भृगुः शुक्रचतुष्टये ॥ * ॥
सर्व्वोपद्रवभौमार्किदशान्तिकदशा नृणाम् ।
गुरुचन्द्रबुधशुक्राणां यथेप्सितफलप्रदा ॥"

दशाफलन्तु ।

"उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाश-
क्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघातैः ।
सन्तोषितस्वजनबन्धुवियोगदुःखै-
र्भानोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम् ॥ १ ॥
सौख्यं बिभर्त्ति वरवाहनयानरत्न-
कीर्त्तिप्रतापबलवीर्य्यसुभान्वितञ्च ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चन्द्रो ददाति धनकाञ्चनभूमिसद्म ॥ २ ॥
शस्त्राभिघातवधबन्धनरेन्द्रपीडा-
चिन्ताज्वरं विकलताञ्च गृहे करोति ।
चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोग-
कीर्त्तिप्रतापधनदा च दशा कुजस्य ॥ ३ ॥
दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्व-
लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च ।
नानाप्रकारविभवाश्रमकोषवृद्धि-
श्चित्र भवेद्बुधदशासु हिताधिसिद्धिः ॥ ४ ॥
मिथ्यापवादवधबन्धनकार्य्यहानि-
र्मातृस्वयंयुतप्रियसुखदविशेषैर्विहीनः ।
मैत्रे च वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः
कष्टासु पापदशासु शनैश्चरस्य ॥ ५ ॥
रम्यं गृहं विनयसञ्चयमानवृद्धि-
प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतियुक्तम् ।
धर्म्मार्थकामसुखभोगवधूप्रयोगं
यावद्बृहस्पतिदशा पुरुषो हि तावत् ॥ ६ ॥
क्षुद्रा विहीनमतिनाशवियोगदुःख-
नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविपात्तिरोगम् ।
सन्तापशोकपरदेशगतं करोति
राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥ ७ ॥
मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलास-
श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभः ।
हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथश्च
शौक्रीदशा भवति निखिलराजलक्ष्मीः ॥ ८ ॥

रवेरन्तर्दशा मासाः ४ सप्त पलम् ।
उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाश-
क्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघातान् ।
दुःखप्रयोगवधबन्धभयानि चैव
भानोर्दशा प्रकुरुते खलु राजपीडाम् ॥ १ ॥
सोमस्य मासाः १० पलम् ।
गदवहृदयार्थं स्वेच्छाहानिं मनःक्षतिम् ।
कुरुते रक्तपीडाभ्यो भानोरन्तर्दशा गतः ॥ २ ॥
मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० पलम् ।
सर्व्वेषां तिलको भूत्वा मन्त्रिरत्नप्रधानकम् ।
प्राप्नोति धनधान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ३ ॥
बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० पलम् ।
व्याधिं प्रभुभयं मित्रं सर्व्वगात्रे विचर्च्चिका ।
मनःप्रीतिं सत्काम्यानि भानोरन्तर्गते बुधे ॥ ४ ॥
शनेर्मासाः ६ दिनम् २० पलम् ।
धनार्थं वित्तनाशञ्च बन्धुनाशं पराभवम् ।
चौरैः करोति वैकल्यं भानोरन्तर्दशा गतः ॥ ५ ॥

तत्तु खाद्र त्रिदोषघ्नं तृड्दाहज्वरनाशनम् ॥
हृत्कण्ठमुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु ।
कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम् ॥
अम्लन्तु दीपनं रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु ।
अम्लन्तु पित्तजनकमम्लं वातकफापहम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

दाड़िमपुष्पकः, पुं, (दाड़िमस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्य । कन् ।) रोहितकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ रोहड़ा इति ख्यातः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाड़िमपुष्पकः ॥")

दाड़िमप्रियः, पुं, (दाड़िमफलं प्रियं यस्य ।) शुकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दाड़िमभक्षणः, पुं, (भक्षयतीति । भक्षि + ल्युः । भक्षणो भक्षकः । दाड़िमस्य भक्षणः ।) कीरपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दाड़िमभक्षके, त्रि ॥)

दाड़िमीसारः, पुं, (दाड़िमीं दाड़िमीशब्दं सरति प्राप्नोतीति । दाड़िमी + सृ + अण् ।) दाड़िमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाड़िमः, पुं, दाड़िमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दाड़िमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दाढ़ा, स्त्री, (दैप् शोधने, दा दाने वा + क्विप् । दे शुद्धौ दानाय वा ढौकते इति । ढौक + डः ।) दन्तविशेषः । तत्पर्य्यायः । दंष्ट्रा २ जम्भः ३ । इति हेमचन्द्रः ।३।२४७ ॥ प्रार्थना । समूहः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाढ़िका, स्त्री, (दाढ़ायै केशसमूहाय प्रभवतीति । ठक् ततष्टाप् ।) मुखावयवविशेषः । दाढ़ि इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २८३ ।
"पादयोर्दाढ़िकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥"
"दाढ़िकायां श्मश्रुणि ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ दाढ़ा + स्वार्थे कप् कापि अत इत्वञ्च ।) दंष्ट्रिका । इति हेमचन्द्रः ।३।२४७ ॥

दाण्डाजिनिकः, त्रि, (दण्डाजिनेन शाठ्येन दम्भेन वा अर्थानन्विच्छतीति । दण्डाजिन + "अयः-शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।" ५।२।७६ । इति ठञ् ।) कुहकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

दातं, त्रि, (दायते स्म इति । दा लवने + क्तः ।) छिन्नम् । इत्यमरः । ३।१।१०३ ॥ (दैप् शोधने कर्म्मणि क्तः । शुद्धम् ॥)

दाता, [ऋ] त्रि, (ददातीति । दा दाने + "ण्वुल्तृचौ ।" ३।१।१३३ । इति तृच् ।) दानकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । दायः २ सुचिरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।३।२०।२।
"कर्त्ता सुदासे अह वा उ लोकं
दाता वसु मुहुरादाशुषे भूत् ॥")

दात्यूहः, पुं स्त्री, (दाम् लवने + क्तिन् । दातिं मारणं ऊहते इति । दाति + ऊह + अण् । यद्वा, दो अवखण्डने क्तिन् । दितिं वहतीति । वह + क + अट् । दित्यूहः । ततः स्वार्थे अण् । ततः "देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥" ७।३।१ । इति आत्वम् ।) पक्षिविशेषः । डाउक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कालकण्ठकः २ । इत्यमरः ।२।५।२१ ॥ अत्यूहः ३ दात्यौहः ४ कालकण्ठः ५ मायङ्गः ६ शितिकण्ठः ७ कषाटुरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकमद्गुः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२ ।
"सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥"
(अस्य गुणा यथा,—
"दात्यूहो मरुतस्य नाशनकरो दृष्योऽतिशुक्रप्रदः श्रेष्ठः सर्वगुणः श्रमोपशमनः तुष्टिप्रदो वातहा ।"
इति हारीते प्रथमेस्थाने एकादशेऽध्याये ॥)
"प्रावृट्काले सुखी भूत्वा को वा कुत्र न गच्छति ।
इति वदति दात्यूहः को वा को वा क्व वा क्व वा ॥"
इत्युद्भटः ॥)
जलकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चातकः । इति मेदिनी । हे, १७ ॥ मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्यौहः, पुं, स्त्री, (दित्यौह + स्वार्थे अण् । देविकाशिंशपेत्यादिना आत्वम् ।) दात्यूहः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्रं, क्ली, (द्यति दाति वानेनेति । दो अवखण्डने दा लवने वा + "दाम्नीशसेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् । दादिभ्यश्छन्दसीति त्रन् वा ।) अस्त्रविशेषः । इति भरतः ॥ दा इति कास्त्या इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । लवित्रम् २ । इत्यमरः । २।९।१३ ॥ खड्गीकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।५।१५४।७ ।
"सशूर्पपिटकाः सर्व्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ॥"
भावे त्रन् । दानम् । यथा, ऋग्वेदे ।१।११६।६।
"तद् वां दात्रं महि कीर्त्तेन्यम्" ।
"तद्दात्रं दानम् महि महदतिगम्भीरम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ दानकर्त्तरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १० । ६ ।
"सोमस्य दात्रमसि ॥")

दात्री, स्त्री, (ददातीति । दा + तृच् + ङीप् ।) दानकर्त्री । इति व्याकरणम् ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२९।८८। तस्याः सहस्रनामकीर्त्तने ।
"दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥")

दात्वः, पुं, (ददातीति । दा + "जनिदाच्युसृवृ ।" उणां ४ । १०४ । इति त्वन् ।) दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (स्त्री, यज्ञकर्म्म । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

दाधिकं, त्रि, (दधि दध्ना वा संस्कृतं दध्ना चरति दधि + "चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक् । (दध्ना उपसिक्तम् । "व्यञ्जनैरुपसिक्ते ।" ४ । ४ । २६ । इति ठक् वा ।) दधिसंस्कृतवस्तु । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७४ ॥ (औषधविशेषे, स्त्री । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४२ ।
"बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्मघ्नं प्लीहशूलनित् ॥")

दान, ऋ आर्ज्जवे । छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋजुरवक्रस्तस्य भाव आर्ज्जवं ऋजुकरणम् । ऋ, दीदांसति दीदांसते काष्ठं वर्द्धकिः ऋजु करोतीत्यर्थः । ऋजुभावः इति विद्यानिवासः । दीदांसति साधुः । ऋजुः स्यादित्यर्थः । छेदे दानति दानते । इति वोपदेवः । तत्र तिबादयो न स्युरिति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

दानं, क्ली, (दा दाने दो अवखण्डने दैप् शोधने भावादौ ल्युट् ।) गजमदः । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।
"दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे
को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ॥"
"दीयते इति दानं घनं गजमदश्च ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) पालनम् । छेदनम् । शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ वृक्षकोटरकीटजमधु । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । कफच्छर्दिमेहनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ देवब्राह्मणादिसम्प्रदानकद्रव्यमोचनम् । तत्पर्य्यायः । त्यागः २ विहापितम् ३ उत्सर्जनम् ४ विसर्जनम् ५ विश्राणनम् ६ वितरणम् ७ स्पर्शनम् ८ प्रतिपादनम् ९ प्रादेशनम् १० निर्वपणम् ११ अपवर्जनम् १२ अंहतिः १३ । इत्यमरः ।२।७।२९ ॥ दायः १४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रदानम् १५ ददनम् १६ विश्रणनम् १७ दत्तिः १८ अंहती १९ उत्सर्गः २० अतिसर्जनम् २१ सर्गः २२ विसर्गः २३ वपनम् २४ प्रदेशनम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
"अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
सम्प्रदानत्वापादकद्रव्यत्यागो दानमिति ॥*॥
दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक् ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥
मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् ।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥
परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् ।
गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः ।
दद्यात् स्वजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽप्सु निःक्षिपेत् ॥
स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम् ॥*॥
एकां गां दशगुर्दद्यात् दश दद्याच्च गोशती ।
शतं सहस्रगुर्दद्यात् सहस्रं बहुगोधनः ॥
ग्रासादर्द्धमपि ग्रासमर्थिभ्यः किन्न दीयते ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥
अपराबाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्ज्जितं धनम् ।
स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥*॥
विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।
दाराः पुत्राश्च सर्व्वस्वमात्मन्येव च योजयेत् ॥
आपत्काले च कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च ।
अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥*॥
यज्ञो दानं तपो जाप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् ।

दहर, क्ली, (दह+बाहुलकात् अर ।) स्वल्पम् । यथा श्रीभागवते । १० । ८७ । १८ ।
'उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः ।
परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ॥'
'आरुणयस्तु साक्षात् हृदयस्य दहरं सूक्ष्म मेवोपासते ।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

दहर, पुं (दहति उष्णस्थानाश्रयेण सन्तापयतीति । दह+अर ।) मूषिका । स्वल्पम् । भ्राता । बालकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

दह्र, पुं, (दहतीति । दह+"स्फायितञ्चीति ।" उणां २ । १३ । इति रक् ।) अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ दावानलः । इत्युणादिकोषः ॥ नरकम् । स्वल्पः । इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ हृदयाकाशम् । यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ३४ ।
'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।
एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ॥'
"दह्रतः हृदयाकाशात् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ जठरम् । यथा, तत्रैव । ४ । ११ । ११ ।
'कुलस्योऽजनयत् पत्न्यामगस्त्यञ्च हविर्भुवि ।
सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ॥"
'दह्राग्निः जठराग्निः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥

दा, दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-अनिट् ।) दा तु दाने दाण दाने प्रसिद्धोऽयम् । अस्यैव यच्छादेशः । यच्छति । इति दुर्गादासः ॥

दा, डु ञ लि दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (जुहो-उभ-सक-अनिट् ।) डु, दत्रिमम् । ञ लि, ददाति दत्ते । इति दुर्गादासः ॥

दा, ल लवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-पर-सक-अनिट् ।) ल दाति । लूनिच्छेदे । कश्चित्तु दाप लवने इति पठित्वा पित्त्वाद्वा सत्त्वाभावे यङादौ दायते इत्यादि मन्यते । स्वमते तु पित्त्वाभावाद्दाधसंज्ञायां दीयते इत्येव । इति दुर्गादासः ॥

दा, स्त्री (दा+क्विप् ।) शोधनम् । दानम् । छेदः । उपतापः । रक्षा । इति मेदिनी । दे, १ ॥

दाक, पुं (ददाति दक्षिणामिति । दा+"इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ।" उणां ३ । ४३ । इति कः) यजमानः । इत्युणादिकोषः ॥ दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दाक्षक क्ली, (दक्ष+वुञ् ।) दक्षाणां समूहः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (दाक्षीणां विषयो देशः । दाक्षि+'राजन्यादिभ्यो वुञ् ।" ४ । २ । ५३ । इति वुञ् । दाक्षिविषये । इति व्याकरणम् ॥)

दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षस्यापत्यं स्त्री । दक्ष+फिञ् । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीष् ।) अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशतितारा । इत्यमरः । १ । ... । इति मेदिनी । णे ८९ ॥ हेमचन्द्रः ॥ (दक्ष ... । ५० । २१ ।

"दुहितॄर्दश धर्म्माय चिक्षेप कीर्त्तिमत्यो दश ।
सप्तविंशं प्रतिज्ञाय धर्म्मा दाक्षायणी प्रभुः ॥'
कान्तिः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ८ ।
"त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान् समजीजनत् ॥"
कद्रुः । विनता । यथा, तत्रैव । १ । २९ । ५ ।
"जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ।
कद्रुश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ॥')
"दक्षश्च तेषामारभ्य प्रजाः सर्व्वा विवर्द्धिताः ।
तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्व्वे देवाः सवासवाः ॥
वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्या मरुतस्तथा ।
यापि दक्षाय सुश्रोणी गौरी दत्ता स्वयम्भुवा ।
दुहितृत्वे पुरा यापि रुद्रेणोढ़ा महात्मना ।
सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा नृपोत्तम ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
दन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥

दाक्षायणीपति, पुं (दाक्षायणीनाम् अश्विन्यादि नक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाक्षायणीरमण, पुं (रमयतीति । रम+ल्युः । दाक्षायणीनां रमणः ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

दाक्षाय्य, पुं (दक्षाय्य एव । स्वार्थे अण् ।) गृध्रः । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥

दाक्षिकन्था, स्त्री, (दाक्षीणां कन्था । "संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ।" २ । ४ । २० । इति उशीनरत्वाभावात् न क्लीवता ।) वाहीकेषु ग्राम संज्ञा । इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥

दाक्षिणात्य त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि भवः । दक्षिणा+'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ।" ४ । २ । ९८ । इति त्यक् ।) दक्षिणदेशोद्भवः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा महाभारते । ३ । २९६ । ३ ।
"प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्य वासिनः ॥)
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाक्षिण्य, क्ली (दक्षिणस्य भावः । दक्षिण+ष्यञ् ।) अनुकूलता । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३ ॥ (सरलता । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६०१ ।
'सौभाग्य दाक्षिण्यामिलुपदिष्ट ... तरुणी नाम् ।
वामाङ्गमेव देयाः स्वपुंश्चिक्ये निवेशयता ॥"
परच्छन्दानुवर्त्तनम् । यथा, रघुः । १ । ३१ ।
'तस्य दाक्षिण्यरूढ़ेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥)
भावविशेषः । तत्तु दक्षिणाचाररूपम् । यथा,
वामानु वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
श्मशानभैरवीं देवीमुग्रतारां तथैव च ॥
अपि च ।
"चर्वीन् दद्यात् पितॄन् चैव मनुष्यान् भूतसञ्चयान् ।
यो यजन् पञ्चभिर्यज्ञैः कालि मरिरोपयन् ।
विधिवत् ध्यानदानाभ्यां कुर्व्वन् यद्विधिपूजनम् ।
क्रियते सरहस्यन्तु तद्दाक्षिण्यमिहोच्यते ॥
सर्व्वत्र पित्र्यदचारो यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दाक्षिण्यमुच्यते ॥"
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ।

दाक्षिणार्हं, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ (दक्षिणे भवम् । दक्षिण+ष्यञ् । दक्षिणभवे । दक्षिण दिकसम्बन्धिनि च । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८२ ।
"दाक्षिण्यात् अदिमार्गं दधत सा भानुमेव मधमस्था ।")

दाक्षीपुत्र, पुं (दाक्ष्याः पुत्रः ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, नैषधे । १९ । ६१ ।
"दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः ।")

दाक्षेय, पुं (दाक्ष्या अपत्यं पुमान् । दाक्षी+'स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥

दाक्ष्य क्ली (दक्षस्य भावः कर्म्म वा । दक्ष+ष्यञ् ।) दक्षता । निपुणता । दक्षशब्दात् भावे ष्यप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २० ।
'दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्य्यं ह्रीः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
सन्नतिः श्रीधृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥")

दाङ्क, पुं (दालयति सुखाभ्यन्तरस्थमन्नं विचूर्णी करोतीति । दल+णिच्+ण्वुल् । लस्य ङः ।) दन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाडिम पुं, (दलनमिति दालः । तेन निवृत्तः । भावप्रत्ययान्तादिमप् । डलयोरैक्यम् ।) दन्ता । इति मेदिनी मे ४४ ॥ फलवृक्षविशेषः । (यथा, देवीभागवते । १ । १२ । ८ ।
"दाडिमैर्नारिकेलैश्च माधवीमण्डमावृतम् ॥')
तत्पर्य्यायः । करकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥
पिण्डपुष्पः ३ दाड़िमः ४ पर्व्वरुक ५ स्वाद्वम्लः ६ पिण्डीरः ७ फलषाड़वः ८ शुकवल्लभः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रक्तपुष्पः १० । इति रत्नमाला ॥ दाड़िमीसारः ११ कुट्टिमः १२ फलषाड़वः १३ महत्यमप्यशोऽपि । रक्तबीजः १४ सुफलः १५ दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुचफलः १८ रोचनः १९ मणिबीजः २० कल्कफलः २१ दन्तफलः २२ सबीजः २३ नीलपत्रः २४ । अस्य गुणाः । मधुराम्लत्वम् । कषायत्वम् । कासवात कफघ्नपित्तविनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिदाढ़त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्यत्वम् । अम्लत्वम् । ज्वरारुचिदाहशोषनाशित्वम् । कण्ठ शोधनत्वम् । कफपित्ताविरोधित्वञ्च ॥ * ॥
"द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरञ्चाम्लमेव च ।
मधुरं तत्र त्रिदोषघ्नमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् । इति राज निर्घण्टः ॥
'तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम् ।

दशाश्वः, पुं, (दश अश्वा रथे यस्य।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ग्रहयागतत्त्वे सोमध्याने।
"दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदेवतम्।
जलप्रत्यधिदेवञ्च सूर्य्याश्वमाङ्गदेशतया॥"
इक्ष्वाकोर्दशमपुत्त्रः। यथा, महाभारते। १३। २। ६।
"दशमस्तस्य पुत्त्रोऽभूद्दशाश्वो नाम भारत!॥")

दशास्यः, पुं, (दश आस्यानि वदनानि यस्य।) रावणः। इति भूरिप्रयोगः॥ (यथा, रविकरक्षने। ५।
"अकलियुगमखर्व्वमत्र हृद्यं
अचरदपापघनो यतः कुटुम्बी।
मम रुचिरिह लक्ष्मणाग्रजेन
प्रभवति शर्म्म दशास्यमर्द्दनेन॥")

दशास्यजित्, पुं, (दशास्यं जयतीति। दशास्य+जि+क्विप्। तुगागमश्च।) श्रीरामः। इति भूरिप्रयोगः॥

दशेन्धनः, पुं, (दशा वर्त्तिका इन्धनं काष्ठमिव यस्य।) प्रदीपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दशेरः, पुं, (दशतीति। दन्श+"पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्।" उणां। १। ५९। इति एरक्।) हिंस्रः। इत्युणादिकोषः॥

दशेरकः, पुं, (दशति दुःखं ददातीति। दन्श+एरक्। ततः कन्।) मरुदेशः। तद्देशस्थे, पुं भूम्नि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ७। ९। १६।
"आवन्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च पार्व्वतीयान् दशेरकान्॥")

दशेरुकः, पुं, (दशति दुःखानि ददातीति। दश+बाहुलकात् एरुक्, ततः स्वार्थे कन्।) मरुदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥

दस, इ क भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, दंसयति दंसति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

दस, इ ङ क दृशौ। दंशे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) दृशिरिति पश्यतेरौणादिककिप्रत्यये रूपम्। इ ङ क, दंसयते फलं शिष्यः पश्यति दशति चेत्यर्थः। भट्टमल्लमते दंश इह सन्नाहः। इति दुर्गादासः॥

दस, य उ इर् उत्क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) य, दस्यति धूलिं वायुः। उ, दसित्वा दस्त्वा। इर्, अदसत् अदासीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

दस्मः, पुं, (दस्यति उत्क्षिपति हविरादिकमिति। दस+"इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्।" उणां। १। १४४। इति मक्।) यजमानः। चौरः। हुताशनः। इति मेदिनी। मे, १५॥ खलः। इति शब्दरत्नावली॥ (त्रि, उपक्षेपकः। यथा, ऋग्वेदे। १। १४८। ४।
"पुरूणि दस्मो नि रिणाति जम्भैराद्रोचते वन आ विभावा॥"
"दस्म उपक्षपयितायमग्निः।" इति तद्भाष्ये सायनः॥ दर्शनीयः। यथा, ऋग्वेदे। १। ७४। ३।
"तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उपब्रुवते दस्ममारीः॥"
"दस्मं दर्शनीयं तमग्निमारीर्गच्छन्त्यः।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दस्युः, पुं, (दस्यति परस्वान् नाशयतीति। दस+"यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्।" उणां। ३। २०। इति युच्। बाहुलकादनादेशाभावः।) चौरः। (यथा, मनुः। ७। १४३।
"विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति॥")
रिपुः। (यथा, ऋग्वेदे। २। १२। १०।
"यः शर्द्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः॥"
"दस्योरुपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता घातकः॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥) महासाहसिकः। इति शब्दरत्नावली॥ असुरः। यथा, तत्रैव। ६। ४७। २।
"अतानीदस्य कार्यं चेतते दस्युतर्हणा॥"
"दस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां तर्हणा॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥ कर्म्मवर्ज्जिते, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। २४। ८।
"न वीळवे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युजूताय स्तवान्॥"
"शर्धते उत्सहमानाय दस्युजूताय कर्म्मवर्ज्जितैः प्रेरिताय।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दस्रं, क्ली, (दंसयते तृणादीन् दशतीति। दसि दंशे+"स्फायितञ्चिवञ्चिशकीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) शिशिरम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

दस्रः, पुं, (दस्यति उत्क्षिपति पांशूनिति। दस उत्क्षेपे+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) खरः। (दस्यति रोगान् क्षिपतीति।) अश्विनीसुतः। इति मेदिनी। रे, ४७॥ (यथा, हरिवंशे। ९। ५३।
"नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनीसुतौ॥"
दर्शनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। ६९। ७।
"इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दस्रा जठरं पृणेथाम्॥"
दस्रा हे दर्शनीयाविन्द्राविष्णू॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दस्रौ, पुं, (दस्यतः क्षिपतो रोगानिति। दस+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) अश्विनौ। इत्यमरः। १। १। ५४॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः॥ (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"दक्षादधीत्य दस्रौ वितनुतः संहितां स्वीयाम्।
सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविवृद्धये धन्याम्॥
"देवासुररणे देवा दैत्यैर्ये क्षतताः कृताः।
अक्षतास्ते कृताः सद्यो दस्राभ्यामद्भुतं महत्॥
वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्राभ्यां चिकित्सितः।
सोमाभिपतितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः॥")

दस्रदेवता, स्त्री, (दस्रौ अश्विनौ अधिष्ठातृदेवते यस्याः।) अश्विनीनक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः। २। २२॥

दस्रसूः, स्त्री, (दस्रौ अश्विनौ सूते इति। सू प्रसवे+क्विप्।) संज्ञा। सा सूर्य्यपत्नी अश्विनीकुमारमाता च। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दह, औ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) औ, अधाक्षीत्। दाहो भस्मीकरणम्। दहत्यग्निः काष्ठम्। इति दुर्गादासः॥

दह, इ क दीप्तौ। दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-दीप्तौ अकं-दाहे सकं-सेट्।) इ क, दंहयति। इति दुर्गादासः॥

दहनं, क्ली, (दहौ दाहे+भावे ल्युट्।) दाहः। भस्मीकरणम्। पोड़ान इति भाषा॥ (यथा, रघुः। ८। २०।
"इतरो दहने स्वकर्म्मणां
ववृते ज्ञानमयेन वह्निना॥")

दहनः, पुं, (दहतीति। दह दाहे+ल्युः।) अग्निः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३०४।
"धूमैरश्रु निपातय दह शिखया दहन! सलिलयाङ्गारैः।
जागरयिष्यति दुर्गतगृहिणी त्वां तदपि शिशिरनिशि॥"
तृतीयसंख्या। यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। १२। ८५।
"खत्रयाब्धिदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः॥"
कृत्तिकानक्षत्रस्य अधिष्ठातृदेवत्वात् कृत्तिकानक्षत्रम्। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"दहनविधिशताख्या मैत्रभं सौम्यवारे॥")
चित्रकः। भल्लातकः। दुष्टचेतसि, त्रि। इति मेदिनी। ने; ७५॥ (दह्यते कामाग्निना इति, दह+ल्युट्।) कपोतः। इति राजनिर्घण्टः॥ (रुद्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६६। ३।
"दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः।
स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः॥"
स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा तत्रैव। ९। ४५। ३३।
"दहतिं दहनश्चैव प्रचण्डौ वीर्य्यसम्मतौ।
अंशोऽप्युपाचरन् पच ददौ स्कन्दाय धीमते॥"
दाहकमात्रे, त्रि। यथा, भागवते। ८। ७। २१।
"त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद्विषात्॥")

दहनकेतनं, क्ली, (दहनस्य केतनं ध्वज इव।) धूमः। इति हेमचन्द्रः। ४। १७॥

दहनप्रिया, स्त्री, (दहनस्याग्नेः प्रिया।) स्वाहा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दहनागुरु, क्ली, (दहनाय अगुरु।) दाहागुरु। इति राजनिर्घण्टः॥

दहनारातिः पुं, (दहनस्याग्नेः अरातिः शत्रुः।) जलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दहनीयः, त्रि, (दह्यते इति। दह+कर्म्मणि अनीयर्।) दाह्यः। दहनार्हः॥

दहनोपलः, पुं, (दहनाय वह्न्युत्पादनाय य उपलः प्रस्तरखण्डः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति हेमचन्द्रः। ४। १३३॥ दहनोपमोऽपि पाठः॥

मासस्य वर्षं १ । ८ । फलम् ।
स्त्रीपुत्त्रकलहश्चैव वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
करोति क्लेशमत्यर्थं राहोरन्तर्गतो विधुः ॥
कुजस्य मासाः १० । २० । फलम् ।
विषशस्त्राग्निचौरेभ्यो नियतं दारुणं भयम् ।
पातस्यान्तर्गतः कुर्य्यान्नराणां भूमिनन्दनः ॥
बुधस्य वर्ष १ । १० । २० । फलम् ।
ज्वरचुदमिसपीडा कलहं स्वजनैः सह ।
अत्यापत्स्वेव विद्वेषं कुर्य्यात् पातान्तरे बुधः ॥
शनेर्वर्षं १ । ६ । १० । फलम् ।
स्त्रीपुत्त्रैः कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता ।
भवेत्तु बहुधा दुःखं राहोरन्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षौ २ । ६ । १० । फलम् ।
आधिदः सभयैस्त्यक्तो देवब्राह्मणपूजकः ।
कार्य्यसिद्धिर्भवेदिष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ ॥
एवं वर्षाः १२ ॥*॥ शुक्रस्य स्थलदशावर्षाः २१ ।
तस्यान्तर्दशावर्षाः ४ । १ । फलम् ।

मन्त्रप्रचारसचिरप्रमदाविलास-
सम्मानगानतृपपूजनकोषलाभान् ।
इत्यन्वयानपरिपूर्णमनोरथस्य
शौक्री दशा दिशति निश्चलराजलक्ष्मीम् ॥

रवेर्वर्षं १ । फलम् ।
देहक्षीणत्वमाक्रान्तस्तीव्रतापो ज्वरान्वितः ।
त्यक्तः स्याद्बान्धवैः सर्व्वैर्भार्गवान्तर्गते रवौ ॥
सोमस्य वर्षौ २ । ११ । फलम् ।
सम्मानलाभो रोगश्च कायनाशश्च नित्यशः ।
शुक्रस्यान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीलाभो नियतं भवेत् ॥
कुजस्य वर्षं १ । ६ । २० । फलम् ।
उत्साही धनधान्याढ्यः कल्पश्च सुमनाः सुधीः ।
भूमिलाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे ॥
बुधस्य वर्षाः ३ । ३ । २० । फलम् ।
सर्व्वत्र लभते सौख्यं मानसञ्चयभूषणम् ।
भार्य्यां सुशीलतामेति भार्गवान्तर्गते बुधे ॥
शनेर्वर्षं १ । ११ । १० । फलम् ।
शत्रुक्षयमवाप्नोति मित्रवृद्धिश्च जायते ।
चौरादिवित्तस्य लाभः स्यात् शुक्रस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षाः ३ । ८ । १० । फलम् ।
राजपूजा सुखं प्रीतिः कन्याजननमेव च ।
भार्गवान्तर्गते जीवे चौरान्नरश्च लभ्यते ॥
राहोर्वर्षौ २ । ४ । फलम् ।
बन्धनं बन्धुपुत्त्राद्यैर्बन्धुनाशो रिपोर्भयम् ।
शरीरं दैन्यमाप्नोति भृगोरन्तर्गतस्तमः ॥
एवं वर्षाः २१ । इत्यन्तर्दशाकथनम् ॥*॥
अथ प्रत्यन्तर्दशा ।
गच्छान्तरं दिनं कृत्वा षष्टिलब्धं ध्रुवं भवेत् ।
ध्रुवाङ्कं गणयेद्धीमान् रव्यादेः क्रमतो यथा ॥

रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ
कुजे च बाणाः शशिजे तथाङ्गाः ।
शनावृतुर्दिक् च बृहस्पतौ स्याः
राहौ तुरङ्गा भृगुजे च दशाः ॥

गच्छस्यान्तर्दशामासान् दिनीकृत्य गुणाहतान् ।
स्वाङ्कतश्च विजानीयात् प्रत्यन्तर्गदशावरान् ॥
इति प्रत्यन्तर्दशा ॥' इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
युगभेदे दशाविशेषा यथा —
'सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका ।
द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा ॥"
इति समयामृतम् ॥*॥
दशधा दशा यथा,—
योगिनी १ वार्षिकी २ नाक्षत्रिकी ३ लाग्निकी ४ मुकुन्दा ५ विंशोत्तरा ६ त्रिंशोत्तरा ७ पताकी ८ हरगौरी ९ दिनदशा १० । इति जातरत्नम् ॥

दशाकर्षः, पुं, (दशया वर्त्या आकर्षति तैलादिकमिति । आ+कृष+अच् ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

दशाकर्षी [न्] पुं, (दशया आकर्षतीति । दशा+कृष+णिनि ।) प्रदीपः । इति हारावली । २४ ॥

दशाङ्गुलं, क्ली, (दश अङ्गुलय इव शिराचिह्नानि फलत्वगुपरि सन्त्यस्येति । अच् ।) खर्ब्बूरम् । इति भावप्रकाशः ॥ (दश अङ्गुलयः परिमाणमस्येति तद्धितार्थद्विगौ टच् तस्य लुक् समासान्तः अच्प्रत्ययः । दशाङ्गुलपरिमिते, त्रि । यथा मनुः । ८ । २७१ ।
"नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वतः ।
निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥"
यथा च ऋग्वेदे । १० । ९० । १ ।
"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥'
'विश्वतः सर्व्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥")

दशाननः, पुं, (दश आननानि वदनानि यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दश आननानि इति विग्रहे दशवदनेष्वपि क्ली । यथा,
'शुभन्तु कृते खञ्जनगञ्जनाक्षि !
शिरो मदीयं यदि याति यातु ।
नूनानि नूनं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि ॥"
इत्युद्भटः ॥)

दशानिकः, पुं, (अन्यते इति भावे घञ् आनो जीवनम् । तस्मिन् हितः आनिकः । दशायां अवस्थाविशेषे आनिकः ।) दन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दशारुहा, स्त्री, (दशसु दिक्षु आरोहति व्याप्नोतीति । आ+रुह+कः ।) कैवर्त्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दशार्णः, पुं, (दश ऋणानि दुर्गभूमयो जलाधारा वा यत्र । "एत्येधत्यूठसु ।" ८ । ४ । ६५ । इत्यस्य 'प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे ।' इति वार्त्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) देशविशेषः । स विन्ध्यपर्व्वतस्य पूर्व्वदक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते । (यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । १० ।
'किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिक-
दशार्णाः ॥'
तद्देशाभिजनः तस्य राजा वा अण् । तद्देशवासिनि तन्नृपतौ च त्रि । यथा, महाभारते । १ । ११३ । २५ ।
"पूर्व्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः ।
पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभृता ॥"
दश ऋणानि वर्णानि यत्र । दशाक्षरमन्त्रविशेषः । यथा, गौतमीयतन्त्रे । ९ अध्याये ।
"दशार्णानामपि तत्त्वानां साक्षी वेत्ता तथाक्षरम् ।
दशाक्षर इति ख्यातो मन्त्रराजः परात्परः ॥
सुप्रवीणस्वभावत्वात् दशार्णः इति कथ्यते ॥")
नदीविशेषे, स्त्री । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दशार्हः, पुं, (दशसु रागादिक्लेशेषु अर्हः ।) बुद्धः । यदुदेशः । (क्रोष्टुवंशीयराजपुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३६ । २५ ।
"धृष्टस्य जज्ञिरे शूरास्त्रयः परमधार्म्मिकाः ।
आवन्तश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च यः ॥")
तद्देशस्थे, पुं भूम्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा महाभारते । ३ । १९ । २० ।
'समर्चितः सर्व्वदशार्हपुङ्गवै-
राशीर्विषाग्निज्वलनप्रकाशम् ॥")

दशावतारः, पुं, (दश अवताराः यस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य दशावतारा यथा — मत्स्य १ कूर्म्म २ वराह ३ नृसिंह ४ वामन ५ जामदग्न्य ६ राम ७ राम ८ बुद्ध ९ कल्की १० । इति वराहपुराणम् ॥ अपि च ।
"धर्म्मान्नारायणस्यांशः सम्भूतश्चाक्षुषेऽन्तरे ।
यज्ञञ्च वर्त्तयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे ॥
प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा ह्यासीत् पुरोहितः ।
युगाख्यायाञ्चतुर्थ्याञ्च आपन्नेषु सुरेषु वै ॥
सम्भूतः स समुद्रान्ते हिरण्यकशिपोर्वधे ।
द्वितीये नरसिंहाख्ये रुद्रो ह्यासीत् पुरोहितः ॥
बलिसंस्थेषु लोकेषु त्रेतायां सप्तमं प्रति ।
तृतीये वामनस्यार्थे धर्म्मेऽस्य तु पुरोऽभवत् ॥
एतास्तिस्रः स्मृतास्तस्य दिव्याः सम्भूतयो द्विजाः ।
मानुष्याः सप्त येऽन्ये तु शापजास्तान्निबोधत ॥
त्रेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह ।
नष्टे धर्म्मे चतुर्थांशे मार्कण्डेयपुरःसरः ॥
पञ्चमः पञ्चदश्यान्तु त्रेतायां सम्बभूव ह ।
मान्धाता चक्रवर्त्ती तु तस्थौ तथ्यपुरःसरः ॥
एकोनविंश्यां त्रेतायां सर्व्वक्षत्रान्तकृद्विभुः ।
जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः ॥
चतुर्व्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा ।
सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः ॥
अष्टमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात् ।
वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकर्ण्यपुरःसरः ॥
कर्त्तुं धर्म्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनम् ।
बुद्धो नवमको जज्ञे तपसा पुष्करेक्षणः ॥
देवक्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः ।
तस्मिन्नेव युगे क्षीणे सन्ध्याशिष्टे भविष्यति ॥
कल्की विष्णुयशा नाम पाराशर्य्यपुरःसरः ।
दशमो भाव्यसम्भूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

तत्तु स्वादु त्रिदोषघ्नं तृड्दाहज्वरनाशनम् ॥
हृत्कण्ठमुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु ।
कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम् ॥
स्वाद्वम्लं दीपनं रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु ।
अम्लन्तु पित्तजननमामघ्नं वातकफापहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

दाडिमपुष्पकः, पुं, (दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्य । कन् ।) रोहितकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४८ ॥ रोहड़ा इति ख्यातः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥")

दाडिमप्रियः, पुं, (दाडिमफलं प्रियं यस्य ।) शुकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दाडिमभक्षः, पुं, (भक्षयतीति । भक्षि + अच् । भक्षयो भक्षकः । दाडिमस्य भक्षयः ।) कीरपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दाडिमभक्षके, त्रि ॥)

दाडिमीसारः, पुं, (दाडिमीं दाडिमीशब्दं सरति प्राप्नोतीति । दाडिमी + सृ + अण् ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाडिम्बः, पुं, दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दाडिमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दाढ़ा, स्त्री, (दैप शोधने, दा दाने वा + क्विप् । दे शुद्धै दानाय वा ढौकते इति । ढौक + डः ।) दन्तविशेषः । तत्पर्य्यायः । दंष्ट्रा २ जम्भः ३ । इति हेमचन्द्रः ।३।२४७ ॥ प्रार्थना । समूहः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाढ़िका, स्त्री, (दाढ़ायै केशसङ्ग्रहाय प्रभवतीति । ठक् ततष्टाप् ।) मुखावयवविशेषः । दाड़ि इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २८३ ।
"पादयोर्दाढ़िकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ।"
"दाढ़िकायां श्मश्रुणि ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ दाढ़ा + स्वार्थे कप् कापि अत इत्वञ्च ।) दंष्ट्रिका । इति हेमचन्द्रः ।३।२४७ ॥

दाण्डाजिनिकः, त्रि, (दण्डाजिनेन शाठ्येन दम्भेन वा अर्थानन्विच्छतीति । दण्डाजिन + "अयः-शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।" ५।२।७६ । इति ठक् ।) कुहकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

दातं, त्रि, (दायते स्म इति । दा लवने + क्तः) छिन्नम् । इत्यमरः । ३।१।१०४ ॥ (दैप् शोधने कर्म्मणि क्तः । शुद्धम् ॥)

दाता, [ऋ] त्रि, (ददातीति । दा दाने + "ण्वुल्तृचौ ।" ३।१।१३३ । इति तृच् ।) दानकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । दारुः २ जुषिरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।७।२०।२ ।
"कर्त्ता सुदासे अह वा उ लोकं
दाता वसु मुहुरादाशुषे भूत् ॥")

दात्यूहः, पुं स्त्री, (दाप् लवने + क्तिन् । दातिं कारणं ऊहते इति । दाति + ऊह + अच् । यद्वा, दो अवखण्डने क्तिन् । दितिं करोतीति । दम + अच् + अच् । दिव्यूहः । ततः स्वार्थे अण् । ततः "दीर्घवार्द्धवणदीर्घादित्यादिनाऽऽदेशः ।") ।३।११ ॥ इति व्याख्यम् ।) पक्षिविशेषः । डाउक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कालकण्ठकः २ । इत्यमरः ।२।५।२१॥ अत्यूहः ३ दात्यौहः ४ कालकण्ठः ५ मामङ्गः ६ शितिकण्ठः ७ कपाटुरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकमद्गुः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२ ।
"सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥"
(अस्य गुणा यथा,—
"दात्यूहो मदतश्च नाशनकरो हृष्योऽतिशुक्रप्रदः श्रेष्ठः सर्व्वगुणः श्रमोपशमनः तुष्टिप्रदो वातहा ॥"
इति हारीते प्रथमेस्थाने एकादशेऽध्याये ॥)
"प्रावृट्काले सुखी भूत्वा को वा कुत्र न गच्छति ।
इति वदति दात्यूहः को वा को वा क वा क वा ॥"
इत्युद्भटः ॥)
जलकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चातकः । इति मेदिनी । हे, १७ ॥ मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्यौहः, पुं, स्त्री, (दित्यौह + स्वार्थे अण् । देविकाशिंशपेत्यादिना आत्वम् ।) दात्यूहः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्रं, क्ली, (द्यति दाति वानेनेति । दो अवखण्डने दा लवने वा + "दाम्नीशसेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् । दादिभ्यश्छन्दसीति ष्ट्रन् वा ।) अस्त्रविशेषः । इति भरतः ॥ दा इति काश्ला इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । लवित्रम् २ । इत्यमरः । २।९।१३ ॥ खड्गीकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।५।१५४।७ ।
"सशूर्पपिटकाः सर्व्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ।"
भावे ष्ट्रन् । दानम् । यथा, ऋग्वेदे ।१।११६।६ ।
"तद् वां दात्रं महि कीर्त्तेन्यम्" ।
"तद्दात्रं दानम् महि महदतिगम्भीरम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ दानकर्त्तरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १० । ६ ।
"सोमस्य दात्रमसि ।")

दात्री, स्त्री, (ददातीति । दा + तृच् + ङीप् ।) दानकर्त्री । इति व्याकरणम् ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२९।५८। तस्याः सहस्रनामकीर्त्तने ।
"दीनसन्तापशमनी दात्री दम्भुवैरिणी ॥")

दात्वः, पुं, (ददातीति । दा + "दानिदाणुभ्यामिति ।" उणां ४ । १०४ । इति त्वन् ।) दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (स्त्री, यज्ञकर्त्ता । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

दाधिकं, त्रि, (दध्ना दध्नि वा संस्कृतं दध्ना चरति दधि + "चरति ।" ४।४।८ । इति ठक् । (दध्ना उपसिक्तम् । "दध्नष्ठक्" ४ । २ । १८ । इति ठक् वा ।) दधिसंस्कृतवस्तु । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७४ ॥ (औषधविशेषे, स्त्री । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४२ ।
"तोयपूर्णकोलिनं सर्पिर्दधिपयोन्वितम् ।
साधितं दाधिकं नाम कुल्माषं पीतमूर्च्छितम् ॥")

दान, ऋ आर्जवे । क्लिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं सेट् ।) ऋजुकरणरूप आर्जवम् । ऋजूकरणम् । अ, दीदांसति दीदांसते काष्ठं वर्द्धकिः ऋजु करोतीत्यर्थः । ऋजुभावः इति विद्यानिवासः । दीदांसति साधुः । ऋजुः स्यादित्यर्थः । छेदे दानति दानते । इति वोपदेवः । तत्र तिवादयो न स्युरिति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

दानं, क्ली, (दा दाने दो अवखण्डने दैप शोधने भावादौ ल्युट् ।) गजमदः । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।
"दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे
को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ॥"
"दीयते इति दानं धनं गजमदश्च ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) पालनम् । छेदनम् । शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ वृक्षकोटरकीटजमधु । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । कफच्छर्दिमेहनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ देवब्राह्मणादिसम्प्रदानकद्रव्यमोचनम् । तत्पर्य्यायः । त्यागः २ विहापितम् ३ उत्सर्जनम् ४ विसर्जनम् ५ विश्राणनम् ६ वितरणम् ७ स्पर्शनम् ८ प्रतिपादनम् ९ प्रादेशनम् १० निर्व्वपणम् ११ अपवर्जनम् १२ अंहतिः १३ । इत्यमरः ।२।७।२९॥ दायः १४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रदानम् १५ ददनम् १६ विश्रणनम् १७ दत्तिः १८ अंहती १९ उत्सर्गः २० अतिसर्जनम् २१ स्पर्शः २२ विसर्गः २३ वपनम् २४ प्रदेशनम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
तस्य लक्षणादि यथा,—
"अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
सम्प्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागो दानमिति ॥ * ॥
दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक् ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥
मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् ।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥
परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् ।
गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः ।
दद्यात् स्वजातिविप्रेभ्यस्तदभावेऽप्सु निःक्षिपेत् ॥
स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
दमिताय वसनं शुद्धं दानं दद्यात् महत्सुखम् ॥ * ॥
स्वर्णं गां दशगुर्द्दद्यात् दश दद्याच्च गोशती ।
शतं सहस्रगुर्द्दद्यात् सहस्रं बहुगोधनः ॥
ग्रासादर्द्धमपि ग्रासमर्थिभ्यः किन्न दीयते ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥
अनराधायमतोऽत्र प्रयत्नेनार्जितं धनम् ।
स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥ * ॥
निःस्वस्यैव यानस्य न देयाः स्युर्निरुक्तयः ।
दाराः पुत्राश्च सर्व्वस्वमात्मनैव च दीयते ॥
आपत्स्वपि च कर्त्तव्यं दानं विनय एव च ।
अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥ * ॥
यशो दानं यशो मान्यं आयुश्च हरदूषणम् ।

दहर, क्ली, (दह + बाहुलकात् अर ।) सूक्ष्मम् । यथा, श्रीभागवते । १० । ८७ । १८ ।
'उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः ।
परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ॥"
"आरुणयस्तु साधात् हृदयस्य दहरं सूक्ष्म मेवोपासते ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

दहर, पुं, (दहति शब्दमनाशनेन सन्तापयतीति । दह + अर ।) मूषिका । क्षुल्लम् । भ्राता । बालकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

दह्र, पुं, (दहतीति । दह + "स्फायितञ्चीति ।" उणा २ । १३ । इति रक ।) अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ दावानलः । इत्युणादिकोषः ॥ नरकम् । वरुणः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ हृदयाकाशम् । यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४४ ।
'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।
एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ॥"
"दह्रतः हृदयाकाशात् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ जठरम् । यथा, तत्रैव । ४ । १ । २६ ।
"पुलस्त्योऽजनयत् पत्न्यामगस्त्यञ्च हविर्भुवि ।
सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ॥"
'दह्राग्निः जठराग्निः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥

दा, दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-अनिट् ।) दा सु दाने दाण दाने प्रसिद्धोऽयम् । अस्यैव यच्छादेशः । यच्छति । इति दुर्गादासः ॥

दा, डु ञ लि दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा-उभ-सक-अनिट् ।) डु, दत्त्रिमम् । ञ लि, ददाति ददते । इति दुर्गादासः ॥

दा, ल लवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-पर-सक-अनिट् ।) ल दाति । लूनिश्छेदः । कश्चित्तु दाप लवने इति पठित्वा पित्त्वाद्धा स्थाभावे यथादौ दायते इत्यादि मन्यन्ते । वस्तुतस्तु पित्त्वाभावाद्दाधप्रायो दीयते इत्येव । इति दुर्गादासः ॥

दा, स्त्री (दा + क्विप् ।) शोधनम् । दानम् । छेदः । उपतापः । रक्षा । इति मेदिनी । दे, १ ॥

दाक, पुं (ददाति दक्षिणामिति । दा + "ङ्गाधावीचकलिभ्यः कः ।" उणा ३ । ४० । इति कः) यजमानः । इत्युणादिकोषः ॥ दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दाक्षक क्ली (दक्ष + वुञ् ।) दक्षाणां समूहः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (दाक्षीणां विषयो देशः । दाक्षि + 'राजन्यादिभ्यो वुञ् ।" ४ । २ । ५३ । इति वुञ् । दाक्षिविषये । इति व्याकरणम् ॥)

दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षस्यापत्यं स्त्री । दक्ष + फिञ् । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीष् ।) अश्विन्यादिरेवत्यन्ता सप्तविंशतितारा । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ दुर्गा । इति मेदिनी । णि, ८६ ॥ रोहिणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दक्षकन्यामात्रम् । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।
"दृष्टिर्लब्ध्वा यदु प्राज्ञा विहि कीर्त्तिरयो दक्षौ ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥"
अदितिः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ९ ।
"त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान् समजीजनत् ॥"
कद्रुः । विनता । यथा, तत्रैव । १ । २९ । ५ ।
'जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ।
कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ॥')
"दक्षस्य तेषामारभ्य प्रजा सम्यग्विवर्द्धिताः ।
तत्र दाक्षायणीपुत्त्राः सर्व्वे देवाः सवासवाः ॥
वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्या मरुतस्तथा ।
यापि दक्षाय शुश्रोणी गौरी दत्ताय ब्रह्मणा ।
दुहितृत्वे पुरा यां हि रुद्रेणोढा महात्मना ।
सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा नृपोत्तम ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
दन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥

दाक्षायणीपति, पुं (दाक्षायणीनां अश्विन्यादिनक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाक्षायणीरमण, पुं (रमयतीति । रम + ल्युः । दाक्षायणीनां रमणः ।) चन्द्रः । इति हला-युधः ॥

दाक्षाय्य, पुं, (दक्षाय्य एव । स्वार्थे अण् ।) गृध्रः । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥

दाक्षिकन्था, स्त्री, (दाक्षीणां कन्था । "संज्ञायां, कन्थोशीनरेषु ।" २ । ४ । २० । इति उशीनरत्वाभावात् न क्लीबता ।) वाह्लीकेषु ग्राम-भेदः । इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥

दाक्षिणात्य, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि भवः । दक्षिणा + 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ।" ४ । २ । ९८ । इति त्यक् ।) दक्षिणदेशोद्भवः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा महाभारते । ३ । २३६ । २ ।
"प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्य-वासिनः ॥')
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाक्षिण्य, क्ली, (दक्षिणस्य भावः । दक्षिण + ष्यञ् ।) अनुकूलता । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३ ॥ (सरलता । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६०१ ।
'सौभाग्य दाक्षिण्याभ्युपदिष्ट हरेण तरुणी-नाम् ।
वामार्द्धमेव देया स्ववपुःश्रियो निवेशयता ॥"
परच्छन्दानुवर्त्तनम् । यथा, रघुः । १ । ३१ ।
"तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥")
भावविशेषः । तत्तु दक्षिणाचाररूपम् । यथा,
'बालाश्च वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
श्मशानभैरवीं देवीमुग्रतारां तथैव च ॥"
अपि च ।
'अथोत् देवान् पितॄंश्चैव मनुष्यान् भूतसञ्चयान् ।
यो यजन् पञ्चभिर्यज्ञैः शक्तिं परितोषयन् ।
विधिवत् स्नानदानाभ्यां कुर्व्वन् वह्निविपूजनम् ।
क्रियते सद्रहस्यन्तु स दाक्षिण्यमिहोच्यते ।
सर्व्वत्र पिष्टदग्धादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दाक्षिण्यमुच्यते ॥"
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

दाक्षिणार्हः, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ (दक्षिणे भवम् । दक्षिण + ष्यञ् । दक्षिणभवे । दक्षिण-दिकसम्बन्धिनि च । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८२ ।
"दाक्षिण्यात् अदिमान दयत सा भाजुमेन मनमस्या ॥")

दाक्षीपुत्त्र, पुं, (दाक्ष्याः पुत्त्रः ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, नैषधे । १९ । ६१ ।
"दाक्षीपुत्त्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः ॥")

दाक्षेय, पुं (दाक्ष्या अपत्यं पुमान् । दाक्षी + 'स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥

दाक्ष्य क्ली (दक्षस्य भावः कर्म्म वा । दक्ष + ष्यञ् ।) दक्षता । निपुणता । दक्षशब्दात् भावे ष्यप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २० ।
'दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्य्यं ह्रीः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
सन्नतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥")

दाडक, पुं, (दारयति स्वसाभ्यन्तरस्थमन्न विचूर्णीकरोतीति । दल + णिच् + ण्वुल् । लस्य डः ।) दन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाडिम, त्रि, (दलनमिति दालः । तेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययान्तादिमप् । डलयोरैक्यम् ।) एला । इति मेदिनी मे, ४४ ॥ फलवृक्षविशेषः । (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ८ ।
"दाडिमैर्नारिकेलैश्च माधवीमण्डपावृतम् ॥')
तत्पर्य्यायः । करकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ पिण्डपुष्पः ३ दाडिमः ४ पर्ब्बरुक ५ स्वाद्वम्लः ६ पिण्डीरः ७ फलषाडवः ८ शुकवल्लभः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रक्तपुष्पः १० । इति रत्नमाला ॥ दाडिमीसारः ११ कुट्टिमः १२ फलखाडवः १३ सर्व्वमप्यत्रोऽपि । रक्तबीजः १४ सुफलः १५ दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुचफलः १८ रोचनः १९ मणिबीजः २० करकफलः २१ वृत्तफलः २२ सुबीजः २३ नीलपत्रः २४ । अस्य गुणाः । मधुराम्लत्वम् । कषायत्वम् । कासवातकफश्रमपित्तविनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिदाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्यत्वम् । अम्लत्वम् । श्वासारुचिदाहनाशित्वम् । कण्ठशोधनत्वम् । कफपित्ताविरोधित्वञ्च ॥ * ॥
"द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरञ्चाम्लमेव च ।
मधुरं तत्र त्रिदोषघ्नमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् । इति राज-निर्घण्टः ॥
"तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम् ।

यस्तु दुर्भिक्षवेलायामन्नाद्यं न प्रयच्छति ।
म्रियमाणेषु विप्रेषु ब्रह्महा स तु गर्हितः ॥”
इति गारुड़े दानधर्म्मनाम ५१ अध्यायः ॥*॥
अन्यत् महाभारते शान्तिपर्व्वणि द्रष्टव्यम् ॥

दानपतिः, पुं, (दाने पतिः श्रेष्ठः ।) सततदाता । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ११६ । २२ ।
“जातो दानपतिः पुत्त्रस्तया शूरस्तथापरः ॥”)
अक्रूरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ७८ । ८४ ।
“गच्छ दानपते ! क्षिप्रं तावदिहागयितुं व्रजात् ।
नन्दगोपश्च गोपांश्च करदान् मम शासनात् ॥”
दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ७ ।
“सहस्रपादः सुमुखः क्रथश्चैव महासुरः ।
रथोत्कटो दानपतिः शैलकम्पी कुलाकुलः ॥”)

दानफलं, क्ली, (दानस्य फलम्) दानजन्यफलम् । तद्विवरणं यथा,—
“गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः ।
तदनन्तफलं विद्धि अवस्थान्तितये नृप ! ॥
तमोवृतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च ।
नृप ! दानन्तु तत् सर्व्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु ॥
ईर्षामन्युमनाश्चैव दम्भार्थं चार्थकारणात् ।
यो ददाति द्विजातिभ्यः स बाल्ये तु तदश्नुते ॥
वैश्वदेवविहीनश्च सन्ध्योपासनवर्ज्जितम् ।
यद्दानं दीयते तस्मै वृद्धकाले तदश्नुते ॥
वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोड़श ।
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥
अपुत्त्रस्य वृथा जन्म धर्म्मबाह्या नराः सदा ।
परपाकं सदाश्नन्ति परतापरताश्च ये ॥
देवपितृविहीनं यत् ईश्वरेभ्यः सदोषतः ।
दत्त्वानुकीर्त्तनाच्चैव वेदाग्निव्रतत्यागिने ॥
अन्यायोपार्ज्जितं दानं व्यर्थं ब्रह्मघ्ने तथा ।
गुरवेऽनृतवक्त्रे च स्तेनाय पतिताय च ॥
कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्व्वदा ब्रह्मविद्विषे ।
याचकाय च सर्व्वस्य वृषल्याः पतये तथा ॥
परिचारकाय भृत्याय सर्व्वत्र पिशुनाय च ।
एतानि तु राजेन्द्र ! वृथादानानि षोड़श ॥”
इत्याद्ये वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥

दानवः, पुं, (दनोरपत्यम् । दनु + “तस्यापत्यम् ।” ४ । १ । ९२ । इति अण् ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ११ । १० ।
“नि मायिनो दानवस्य माया
अपादयत् पपिवान्त्सुतस्य ॥”)
स दक्षकन्यादनुगर्भे कश्यपाज्जात एकषष्टिसंख्यकस्तेष्वष्टादश प्रधानास्तेषां नामानि यथा, द्विमूर्द्धा १ शम्बरः २ अरिष्टः ३ हयग्रीवः ४ विभावसुः ५ अयोमुखः ६ शङ्कुशिराः ७ स्वर्भानुः ८ कपिलः ९ अरुणः १० पुलोमा ११ वृषपर्व्वा १२ एकचक्रः १३ तापनः १४ धूम्रकेशः १५ विरूपाक्षः १६ विप्रचित्तिः १७ दुर्ज्जयः १८ । इति श्रीभागवतम् ॥ (महाभारते चत्वारिंशद्दनोः पुत्त्रा उक्ताः । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । २१—२२ ।
“चत्वारिंशद्दनोः पुत्त्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ॥
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥
शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेतिविश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः ॥”
इत्यारभ्य तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

दानवज्रः, पुं, (दाने वज्र इव ।) वैश्यः । इति पुराणम् ॥ (वैश्यजातिको गान्धर्व्वो दैवस्य अस्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
“वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् क्षत्त्रं वज्ररथं स्मृतम् ।
वैश्या वै दानवज्राश्च कर्म्मवज्रा यवीयसः ॥”)

दानवारिः, पुं, (दानवानामरिः ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ९ ॥ (विष्णुः । यथा, काशीखण्डे । २९ । ८० ।
“दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्ज्जयदुःखहृत् ।
दैन्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा ॥”
“दानवारिपदाब्जजा विष्णुपादार्घ्यसम्भूतेति स्मृतेः ।” इति तट्टीका ॥ दानमेव वारि इति विग्रहे गजमदजले, क्ली ॥)

दानविधिः, पुं, (दानस्य विधिः ।) दानस्य विधानम् । यथा,—
“अथ दानविधिं वक्ष्ये तं मे शृणुत सुव्रताः ।
अन्येभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठास्तेभ्यश्चैव क्रियापराः ॥
ब्रह्मवेत्ता च तेभ्योऽपि पात्रं विद्यातपोऽन्वितः ।
गोभूधान्यहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्च्चितम् ॥
विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥
दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतन्तु शक्तितः ॥
हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।
सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥
दशसौवर्णिकं शृङ्गं शफं सप्तपलैः कृतम् ।
पञ्चाशत्पलिकं पात्रं कांस्यं वत्सस्य कीर्त्त्यते ॥
स्वर्णपिप्पलपात्रेण वत्सो वा वत्सिकापि वा ।
तस्यामपि च दातव्यं अपत्यं रोगवर्ज्जितम् ॥
दाता स्वर्गमवाप्नोति वत्सरान् रोमसम्मितान् ।
कपिला चेत्तारयते भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥
यावद्वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं योन्यां प्रदृश्यते ।
तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥
यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाधेनुमेव वा ।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥
श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्य्या सुरार्च्चनम् ।
पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्ज्जनं गोप्रदानवत् ॥
द्विजाय यदभीष्टन्तु दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ।
भूदीपाश्वान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ॥
गृहधान्यच्छत्रमालायानवृक्षवृतं जलम् ।
शय्यानुलेपनं दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥
ब्रह्मदाता ब्रह्मलोकं प्राप्नोति सुरदुर्ल्लभम् ॥
वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
मूल्येनापि लिखित्वापि ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
एतन्मूलं जगत् यस्मादसृजत् पूर्व्वमीश्वरः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कार्य्यो वेदार्थसंग्रहः ॥
इतिहासं पुराणं वा लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणोत्तरम् ।
लोकायतं कुतर्कञ्च प्राकृतं म्लेच्छभाषितम् ।
न श्रोतव्यं द्विजेनैव तदधो नयति द्विजम् ॥
समर्थो यो न गृह्णीयात् दातृलोकमवाप्नुयात् ॥
कुशाः शाकं पयो गन्धाः प्रत्याख्येयं न वारि च ।
अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः ॥
अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यो द्विषस्तथा ।
देवातिथ्यर्च्चनकृते पितृभृत्यर्थमेव च ।
सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥”
इति गारुड़े ९८ अध्यायः ॥

दानशीलः, त्रि, (दाने शीलं स्वभावो यस्य । यद्वा, दानस्य शीलं सन्ततमनुष्ठानं यस्य ।) दाता । तत्पर्य्यायः । वदान्यः २ वदन्यः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १२२ । ५ ।
“यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम् ।
यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥”)

दानशौण्डः, त्रि, (दानेषु शौण्डः अतिदक्षः । “सप्तमी शौण्डैः ।” २ । १ । ४० । इति समासः ।) बहुप्रदः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, माघे । १४ । ४६ ।
“निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपते-
र्दानशौण्डमनसः पुरोऽभवत् ॥”)

दानसागरः, पुं, (दानानां सागर इव ।) षोड़शमहादानात्मकषोड़शः । यथा,—
“यः कश्चित् कुरुते देवि ! ग्रहणे दानसागरम् ।
वृषोत्सर्गं महादानं यत्किञ्चित् पृथिवीतले ।
पुरश्चरणं तथा होमं यः कुर्य्याद्विधिबोधितम् ।
सर्व्वं तस्य वृथा देवि ! श्रीगुरोरर्च्चनं विना ॥”
इति श्रीकामधेनुतन्त्रे आगमसन्दर्भे ज्ञानदर्पणे देवदेवीसंवादे २५ पटलः ॥

दानीयः, त्रि, (दीयतेऽस्मै इति । दा दाने + “कृत्यल्युटो बहुलम् ।” ३ । ३ । ११३ । इति सम्प्रदाने अनीयर् ।) सम्प्रदानम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, तत्रैव कारकप्रकरणे ।
“सर्व्वोऽर्थो जीवनः माता दानीयः प्रसवो लयः ॥”)

दानुः, त्रि, (ददातीति । दा + “दाभाभ्यां नुः ।” उणां । ३ । ३२ । इति नुः ।) दाता । विक्रान्तः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ शर्म्म । वायुः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (पुं, दानवः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । ११ ।
“ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥”
दीयते इति कर्म्मणि नुः । देयः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २५ । ६ ।
“सं या दानूनि यमथुर्दिव्याः पार्थिवीरिषः ॥”)

दान्तः, त्रि, (दाम्यतीति । दम + कर्त्तरि क्तः ।) तपःक्लेशसहः । (यथा, मनुः । ४ । ३५ ।
“कॢप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ॥”)

दमित । इत्यमर । २ । ७ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२२ । ४६ ।
'तथैवाश्वतरीणाञ्च दान्तानां वातरंहसाम् ॥"
दन्तेन निर्वृत्तम् । दन्त+"तेन निर्वृत्तम् ।" ४ । २ । ६८ । इति अण् । दन्तनिर्म्मितम् । यथा महाभारते । ५ । ४६ । ५ ।
'रुचिरैरासनैस्तीर्णा काञ्चनैर्दारवैरपि ।
अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥")
दाता । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
पु, दमनकवृक्ष । शिञ्चितवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विदर्भराजपुत्त्रविशेष । यथा महाभारते । ३ । ५३ । ८—९ ।
"तस्मै प्रसन्नो दमन सभार्य्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ॥
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् ॥'
स्त्री अप्सरोविशेष । यथा महाभारते । १३ । १९ । ४५ ।
'विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥')

दान्ति, स्त्री, (दम+क्तिन् ।"अनुनासिकस्येति ।" ६ । ४ । १५ । इति दीर्घ ।) तपःक्लेशसहिष्णुता । तत्पर्य्याय । दमथ २ दम ३ । इत्यमर । ३ । २ । ३ ॥

दापित, त्रि, (दाप्यते स्म इति । दा+णिच+कर्म्मणि क्त ।) साधित । इत्यमर ।३।१।४०॥ धनादिना व्यायत्तीकृत । इति भरत ॥ धुतौ इति ख्यातं यस्मै दत्त स इति रमानाथ । दण्डित । इति विद्याविनोद ॥ शोधितद्रव्यम् । इति नयनानन्द ॥ दायित इति माठोऽपि । इति कालिङ्गपुरुषोत्तमौ ॥

दाम, [न्] क्ली स्त्री, (दीयते इति । दा दाने दो अवखण्डने वा+'सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४५ । इति मनिन् ।) यत्रैकस्मिन् बहुप्रग्रहयुक्ते अनेकगावो बध्यन्ते तत् । दाउनि इति दाँका इति च भाषा । तत्पर्य्याय । सन्दानम् २ । इत्यमर । २ । ९ । ७३ ॥ रज्जु । इति दामोदरदर्शनात । (यथा, भागवत । १ । ८ । ३१ ।
"गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावत्
या ते दशाश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षम् ।
वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य
सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ॥"
माला । यथा, माघे । ४ । ५० ।
'चयमलघुविलम्बिपिच्छदाम्न'
शिखरशिखा शिखिशेखरानमुष्य ।"
दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४४ । २ ।
'य शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ॥
"रायो धनस्य दामा दाता भवति ।' इति तद्भाष्ये सायन ॥)

दामनपर्व्व, [न्] क्ली (दमनी दमनदर्शनार्थं दमिण्यप्रत्यये दामन तद्भञ्जनसम्बन्धि पर्व्व यस्मिन् ।) दमनभञ्जनतिथि । सा चैत्रशुक्लचतुर्द्दशी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

दामनी, स्त्री, (दामैव । दामन्+स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् अण । "अन् ।" ६ । ४ । १६७ । इति प्रकृतिभाव' । 'टिड्ढेति ।' ४ । १ । १५ । इति ङीप ।) पशुबन्धनरज्जु । तत्पर्य्याय । पशुरज्जु २ । इत्यमर । २ । ९ । ७३ । (यथा, हरिवंशे । ६५ । २४ ।
"कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशसाश्रिते ॥")

दामलिप्त, क्ली, तमोलिप्तदेश । इति हेमचन्द्र । ४ । ४५ ॥

दामा स्त्री, (दामन्+"डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । १३ । इति पक्षे डाप ।) दाम । इति भरत ॥

दामाञ्चन, क्ली, (दामाञ्चलम् । पृषोदरादित्वात लस्य न ।) अश्वादे पादबन्धनरज्जु । इति हेमचन्द्र । ४ । ३१७ ॥

दामाञ्चल, क्ली, (दाम्न अञ्चलमिव ।) एकशफाङ्घ्रिबन्ध । अश्वादिपादबन्धनरज्जु । इति हारावली । ६१ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६१ ।
'सस्तु सरोषपरिचारकवार्य्यमाणा
दामाञ्चलस्खलितलोलपद तुरङ्गा ॥")

दामोदर पुं, (दमादिसाधनेनोदारा उत्कृष्टा मतिर्या तया गम्यते इति दामोदर । 'दाम्ना दामोदर विदु । इति भगवद्वचनात् । यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा दामोदर ।
'दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे ।
तेन दामोदरो देव श्रीधरस्तु रमाश्रित' ॥
इति वा ।' इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये शङ्कर ॥ ५३ ॥ तथा, महाभारते । ५ । ७० । ८ ।
' देवानां स्वप्रकाशत्वात दमाद्दामोदरो विभु ॥")
विष्णु । इत्यमर । १ । १ । १८ ॥ (दाम रज्जु उदरे यस्य । श्रीकृष्ण । यथा, महाभारते । १ । १९० । १९ ।
'दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्य्यं
हलायुधं वाक्यमिदं बभाषे ॥"
यशोदयाशौ उदरदेशे दाम्ना बद्ध आसीत् अतोऽस्य तथा नाम । यथा, हरिवंशे ।६३।१४,२६ ।
"दाम्ना चैवोदरे बद्धा प्रत्यबन्धद्दुलूखले ।
यदि शक्तोऽसि गच्छेति तदुक्ता कर्म्म साकरोत ॥"
' स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामबन्धनात ।
गोष्ठे दामोदर इति गोपीभि परिगीयते ॥")
भूतार्हद्विशेष । इति हेमचन्द्र ।२।१३०॥
(शालग्राममूर्त्तिविशेष । तल्लक्षण यथा, पद्म पुराणे ।
'स्थूलो दामोदरो ज्ञेय सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु स ।
चक्रे तु मध्यदेशेऽस्य पूजित सुखद सदा ॥"
अस्य अन्यद्विवरणन्तु शालग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥ काश्मीरस्य नृपविशेष । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ६४ ।
' गते प्रवीरसुलभां तस्मिन् सुरसरिये गते ।
श्रीमान् दामोदरो नाम तत्कुशुरभूत क्षितिम् ॥ ')

दाम्भिक, पु स्त्री, (दम्भेन चरतीति । दम्भ+"चरति ।' ४ । ४ । ८ । इति ठक ।) बकपक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥ दम्भयुक्ते त्रि । (यथा, मनु । ३ । १५९ ।
"पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥")

दाय, ऋ ङ दाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां आत्म -सक सेट ।) ऋ अददायत । ङ, दायते । इति दुर्गादास ॥

दाय, पु (दीयते इति । दा दाने+घञ ।"आतो युक चिण्कृतो ।" ७ । ३ । ३३ । इति युक ।) यौतुकादिदेयधनम् । (यथा, महाभारते । २ । ५१ । १ ।
"दायन्तु विविध तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ ।
यज्ञार्थं राजभिर्दत्त महान्त धनसञ्चयम् ॥)
कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो व्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्द्रव्य दीयते तत् । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । हरणम् २ । इत्यमर । २ । ८ । २८ ॥ सोत्सुकभाषणम् । विभक्तव्यपितृद्रव्यम् । (यथा मनु । ९ । १६४ ।
"औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ।"
विभागार्हधनमात्रम् । यथा तत्रैव । ९ । ७७ ।
"संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पति ।
ऊर्द्ध्व संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥"
दा दाने+भावे घञ ।) दानम् । इति मेदिनी । ये, ३० ॥ (यथा मनु । ८ । १९९ ।
"अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।
अकृत स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थिति ॥")
खण्डनम् । (दो छेदे+घञ ।) खण्डनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लय । इत्यजयपाल ॥ (ददातीति । दा+"श्याद्व्यधेति ।' ३ । १ । १४१ । इति ण । दातरि, त्रि । इति व्याकरणम् ॥)

दायक, त्रि, (ददातीति । दा+ण्वुल ।) दाता । यथा । हलारिमतिदायक इति भक्तिरसामृतसिन्धु ॥ (यथाच महाभारते । ३ । १९३ । ३३ ।
"तावता गोसहस्राणां फल प्राप्नोति दायक ।')

दायबन्धु पुं (दाये बन्धु ।) भ्राता । इति शब्दरत्नावली ॥

दायभाग, पु (दायस्य भाग ।) सम्बन्धिमात्रेण सम्बन्धिधनविभाग । पूर्व्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीन तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्व तत्र निरूढो दायशब्दस्तस्य विभाग । एकदेशगतस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतयाव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनम् । अथवा विशेषेण भजन व्यवस्थापन वा । यत्र चैक दासीगवादिक बहुसाधारण तत्रापि तत्तत् कालविशेषवहनदोहनादिना स्वत्व अन्यते ॥ ॥ अथ दायाधिकारक्रमे पुंधनाधिकारिण । तत्रादौ मृतधने औरसपुत्त्रस्याधिकार । तदभावे पौत्त्रस्य । तदभावे प्रपौत्त्रस्य । मृतपितृकपौत्त्रमृतपितामहकप्रपौत्त्रयो पुत्त्रेण सह तुल्याधिकार । एषामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । तत्राय विशेष पत्नी धन गृह्णीत

एव न तु तस्य दानाधमनविक्रयान् कर्त्तुमर्हति। किन्तु भर्त्तुरौर्द्ध्वदैहिकक्रियार्थं दानादिकमप्यनुमतम्। वर्त्तनाशक्तौ आधमनमप्यनुमतं तदशक्तौ विक्रयणमपि। भर्त्तुरौर्द्ध्वदैहिकक्रियार्थमर्थानुरूपं भर्त्तृनपितृभर्त्तृगुरुभर्त्तृदौहित्रसन्तानभर्त्तृभागिनेयभर्त्तृमातुलेभ्यो दद्यात्। एतेषामभावे स्वपितृकुले दद्यात्॥ पत्न्यभावे दुहिता। तेनापि प्रथमं कुमारी। अत्रायं विशेषः कन्या जाताधिकारा पश्चात् परिणीता सती अविद्यमानपुत्रा यदि मृता तदा तत्पितृदाये सपुत्रायाः सम्भावितपुत्राया भगिन्यास्तुल्याधिकारः। कुमार्य्यभावे चोढ़ायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्याधिकारः। एतयोरेकतराभावे अन्याधिकारिणी। एतयोरभावेऽपि वन्ध्यापुत्रहीनविधवयोर्नाधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे दौहित्रस्याधिकारः। तदभावे पितुरधिकारः। तदभावे मातुरधिकारः। तदभावे सोदरस्याधिकारः। सोदराभावे सजातीयवैमात्रेयाधिकारः। तदभावे सोदरभ्रातृपुत्राणामधिकारः। संसर्ग्यसंसर्गिसोदरभ्रातृपुत्रेषु संसर्गिभ्रातृपुत्रस्याधिकारः। एवं संसर्ग्यसंसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रे सति संसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्याधिकारः। यदा त्वसंसर्गी सोदरभ्रातृपुत्रः संसर्गी चासोदरभ्रातृपुत्रस्तदा तयोर्युगपदधिकारः। यदा पुनः सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रौ संसर्गिणावसंसर्गिणौ वा तदा उभयथैव सोदरभ्रातृपुत्रस्याधिकारः। भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रस्याधिकारः। अत्रापि सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रवत् क्रमो बोध्यः। भ्रातृपौत्राभावे पितृदौहित्रस्याधिकारः। अत्र सोदरभगिनीपुत्रवैमात्रेयभगिनीपुत्रयोस्तुल्यवदधिकारः। पितुर्दौहित्राभावे पितामहस्याधिकारः। पितामहाभावे पितामह्या अधिकारः। पितामह्यभावे पितृव्यस्याधिकारः। तदभावे पितृव्यपुत्रस्याधिकारः। तदभावे पितृव्यपौत्रस्याधिकारः। पितृव्यपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्याधिकारः। पितामहदौहित्राभावे पितृव्यदौहित्रस्याधिकारः। तदभावे प्रपितामहस्याधिकारः। तदभावे प्रपितामह्या अधिकारः। ततः पितामहभ्राताधिकारी। तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः। तदभावे पितामहभ्रातृपौत्रः। ततः प्रपितामहदौहित्रोऽधिकारी। ततः पितामहभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी। तदभावे मातामहः। तदभावे मातुलः। तदभावे मातृष्वस्रीयः। तदभावे मातुलपुत्रः। तदभावे मातुलपौत्रः। एषामभावे सकुल्यः। सकुल्योऽपि द्विविधः अधस्तन ऊर्द्ध्वतनश्च तत्र प्रपौत्रपुत्रावधयोऽधस्तनास्त्रयः वृद्धप्रपितामहादित्रय ऊर्द्ध्वतनास्तत्राप्यादावधस्तनानां सकुल्यानां क्रमेणाधिकारः। तेषामभावे ऊर्द्ध्वतनानां क्रमेणाधिकारः। एवंविधसकुल्याभावे समानोदकाः। तदभावे आचार्य्यः। तदभावे शिष्यः तदभावे सहवेदाध्यायिब्रह्मचारिणः। तदभावे ग्रामस्थाः सगोत्राः। तदभावे तथाविधाः समानप्रवराः। उक्तपर्य्यन्ताभावे तद्ग्रामस्थास्त्रैविद्यत्वादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा धनाधिकारिणः। एतेषामभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजाधिकारी। ब्राह्मणधनस्य तु गुणवद्ब्राह्मणपर्य्यन्ताभावे ब्राह्मणान्तरस्य ग्रामान्तरस्थस्यापि अधिकारः। वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनं धर्म्मभ्रातृसच्छिष्याचार्य्या गृह्णीयुः। तदभावे चैकत्रवासी एकाश्रमी वा गृह्णीयात्। ब्रह्मचारी च द्विविधः नैष्ठिक उपकुर्व्वाणश्च। तत्र नैष्ठिकधने आचार्य्यस्याधिकारः। उपकुर्व्वाणस्य तु धनं पित्रादिभिरेव ग्राह्यम्। इति पुंधनाधिकारिणः॥ * ॥

अथ स्त्रीधनाधिकारक्रमः।

तत्र कुमारीधने प्रथमं सोदरभ्राताधिकारी। तदभावे माता तदभावे पिता। वरदत्तधने वरोऽधिकारी॥ * ॥

अथोढ़ास्त्रीधनाधिकारक्रमनिरूपणार्थं तद्धनं निरूप्यते। विवाहकाले लब्धं यौतुकं धनम् १ भर्त्तृनीयमाना पितृमातृकुलात् यद्धनं लभते तत् २ भर्त्तृदत्तम् ३ भ्रातृदत्तम् ४ पितृदत्तम् ५ मातृदत्तम् ६ द्वितीयविवाहार्थिना पूर्व्वस्त्रियै पारितोषिकं यद्दत्तं तत् ७ अध्याच्छादनम् ८ अलङ्करणम् ९ गृहादिकर्म्मिरूपशिल्पिस्वभर्त्तृद्वारेयान्येषां गृहादिनिष्पादनादुत्कोचविधयान्येभ्यो यद्धनं लब्धं तत् १० पुत्रदत्तम् ११ मातुलादिदत्तम् १२ विवाहात् परतः पित्रादिना भर्त्रादिना च यद्दत्तम् १३। भर्त्तृदत्तस्थावरातिरिक्तानामेतेषां धनानां स्त्री दानादिकं कर्त्तुमर्हति॥ * ॥

तदेवं स्त्रीधने निरूपिते तस्यां मृतायां तद्धनाधिकारी निरूप्यते। तत्र यौतुकधने कुमार्य्याः प्रथममधिकारः। तदभावे वाग्दत्तायाः तदभावे चोढ़ायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च युगपदधिकारः। तदभावे वन्ध्याविधवयोस्तुल्यवदधिकारः। तत्र कुमारी वाग्दत्ता जाताधिकारानन्तरं परिणीता सती पश्चाद्वन्ध्यात्वेनावधृता पुत्रमनुत्पाद्यैव विधवा भूता वा तदा तस्यां मृतायां तत्संक्रान्तमातृधने तद्भगिन्योः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोरभावे वन्ध्याविधवयोरप्यधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे पुत्रस्याधिकारः। पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी दौहित्राभावे पौत्रः। तदभावे प्रपौत्रः। तदभावे सपत्नीपुत्रः। तदभावे सपत्नीपौत्रः। तदभावे सपत्नीप्रपौत्रः। एतत्पर्य्यन्ताभावे ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्याख्यविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधने भर्त्तुरधिकारः। भर्त्तुरभावे भ्रातुः। तदभावे माताधिकारिणी। तदभावे पिता। सपत्नीप्रपौत्रपर्य्यन्ताभावे आसुरराक्षसपैशाचाख्यविवाहत्रिकलब्धयौतुकधने तु प्रथमं मातुरधिकारः। तदभावे पितुः। पितुरभावे भर्त्तुः॥ अथायौतुकस्त्रीधनाधिकारिक्रमः। तत्र विवाहपूर्व्वापरकालपितृदत्तयौतुकाभ्यामतिरिक्तस्त्रीधने कन्यापुत्रयोर्युगपदधिकारः। तयोरेकतराभावे अन्यतरस्य तद्धनं तयोर्द्वयोरभावे ऊढ़ायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्यवदधिकारः। एतयोरेकतराभावे अन्यस्या अधिकारः। एतयोर्द्वयोरभावे पौत्रः। पौत्राभावे दौहित्रः। तदभावे प्रपौत्रः। तदभावे सपत्नीपुत्रः तदभावे सपत्नीपौत्रः। तदभावे सपत्नीप्रपौत्रोऽधिकारी। ततो वन्ध्या विधवा च तुल्यवदधिकारिण्यौ। एतयोरेकतराभावे चान्यतरस्याः। वन्ध्याविधवापर्य्यन्ताभावे यौतुकवत् ब्राह्मादिविवाहपञ्चकविवाहिताया धने भर्त्तृभ्रातृमातृपितॄणां क्रमशोऽधिकारः। विवाहकाले तत्पूर्व्वापरकाले वा स्त्रियै यद्धनं पित्रा दत्तं तत्र धने प्रथमं कुमार्य्याः। तदनन्तरमूढ़योः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः। तदनन्तरं वन्ध्याविधवयोश्चाधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे पुत्रादेर्यौतुकधनान्तरवत् क्रमेणाधिकारः। ततो ब्राह्मादिविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधनेषु पितृपर्य्यन्ताभावे आसुरादिविवाहत्रिकलब्धयौतुकधनेषु च भर्त्तृपर्य्यन्ताभावे देवरादेरधिकारः। तदभावे देवरभ्रातृश्वशुरयोः सुतानां युगपदधिकारः। एतेषामभावे असपिण्डोऽपि भगिनीपुत्रः। तदभावे भर्त्तृभागिनेयः। तदभावे भ्रातृसुतः। तदभावे जामाता। जामातृपर्य्यन्ताभावे सपिण्डानन्तर्य्यक्रमेण श्वशुरभ्रातृश्वशुरादीनां सपिण्डानामधिकारः। सपिण्डाभावे सकुल्याः समानोदकाः सगोत्राः समानप्रवराश्च पुंधनवत् क्रमेणाधिकारिणः। एतत्सर्व्वाभावे ब्राह्मणीधने स्वग्रामश्रोत्रियादेरधिकारः। क्षत्त्रियादिधने राज्ञ एवाधिकारः। इति स्त्रीधनाधिकारिणः॥ * ॥

अथ विभागानधिकारिणः।

क्लीबपतितजात्यन्धजन्मवधिर-उन्मत्तजड़-मूकपङ्गुपितृद्विट्निरिन्द्रियौपपातिकाचिकित्स्यरोगार्त्ताः। पतितवर्ज्जं एते भरणीयाः। पतितपुत्रवर्ज्जमेतेषां पुत्रा यदि निर्दोषाः तदांशभागिनः। क्लीबादीनां अपुत्रा भार्य्याः यदि सद्वृत्तास्तदा भर्त्तव्याः। एषां दुहितरो विवाहपर्य्यन्तं भरणीयाः॥ * ॥

अथ विभाज्याविभाज्यधननिर्णयः।

तत्र पैतामहं पित्रर्ज्जितं साधारणधनोपघातेनार्ज्जितञ्चेति त्रिविधं धनं सर्व्वैरेव विभाज्यम्। किन्तु तत्रार्ज्जकस्य द्वावंशौ अन्येषामेकैकांशः साधारणधनानुपघातेन शौर्य्यप्राप्तं धनं एवं साधारणधनानुपघातेनार्ज्जितविद्याधनं पितृपितृव्यादिप्रसादादिना लब्धं धनं भार्य्याप्राप्तिकाले लब्धं धनं मित्रताप्राप्तं धनं आर्त्तिज्यलब्धं एतान्यविभाज्यानि। विद्याधनन्तु समविद्याधिकविद्भ्यो देयं एवं यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां बिभर्त्ति तदा तद्विद्यार्ज्जितधने मूर्खस्यापि अपरभ्रातुरंशित्वम्। स्वकृतात्तु पित्रादितो

लब्धविद्यार्ज्जितधने तु सर्व्वेषां भ्रातॄणां समांशित्वम्। विद्याधनं यथा, यदि भवान् भद्रं सुपन्यस्यति तदा भवते एतावद्धनं दातव्यमिति पणितं तत्र भद्रोपन्यासेन यत् पणितं धनं लब्धं तत्। अध्यापितशिष्यादृयल्लब्धम्। आर्त्विज्यकर्म्मकरणेन यजमानाद्दक्षिणादिरूपं लब्धं धनम्। यत्किञ्चित् विद्यार्थिना प्रश्ने कृते तत्र सम्यगुत्तरेण परितोषादपणितमेव किञ्चिद्धनं ददाति तत्। यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशयमपनयति तस्मै सुवर्णादिकमिदं दास्यामीत्युक्ते तस्य संशयमपनीय यल्लब्धम्। वादिनोः कुत्रचिद्वादविषयसन्देहे न्यायकरणार्थमागतयोः सभ्यद्वारूपणेन यल्लब्धम्। शास्त्रादिषु स्वज्ञानं प्रकाश्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धम्। तथा व्यर्थवादादाहादविचारे वा परं निर्जित्य यल्लब्धम्। एकस्मिन् दये वस्तुनि बहूनां प्रार्थकानां समुत्थाने येन प्रकृष्टं पदमधीत्य यल्लब्धम्। चित्रकरसुवर्णकारादिभिः शिल्पिभिर्मूल्यादधिकं यल्लब्धम्। द्यूतेनापि परं निर्जित्य यल्लब्धम्। एतानि अविभाज्यानि ॥ * ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यमन्येन हृतं यदि दायादानामनुमत्या तेषामेकतरेण साधारणधनानुपघातेन इतरव्यापारनैरपेक्ष्येण च धनमुद्धरति तदा तद्धनमुद्धारकर्त्तुरेव। भूमिस्तु यदि अन्यैर्हृता एकेनोद्धृता तदा स तुरीयांशं गृहीत्वा अवशिष्टभागत्रयं अन्यैः सह समं विभजेत्। अथ पित्रा विभक्तेनाविभक्तेन वा साधारणधनानुपघातेनापरव्यापारनैरपेक्ष्येण येन यदर्ज्जितं तदेकस्यैव न तु तद्विभाज्यमितरैः। किन्तु विद्यालब्धधनमात्रे विशेषः स च प्रागेवाभिहितः। अलङ्कारधारितं वस्त्रालङ्कारं अश्वादिवाहनं जलकुकारादिकूपवाप्यादिगतं पित्रादिसम्बन्धिजलं दासीव्यतिरिक्ता स्त्री गोप्रचाररथ्या एतानि नान्यधनवद्विभाज्यानि किन्तु स्वव्यापारेण तद्गृहीतस्य एव स्वस्वव्यापारोपयुक्तशयनभोजनपात्रादि न विभजनीयं येन यद्गृहीतं तत्तस्यैव। पुस्तकन्तु सर्व्वैर्न ग्राह्यं किन्तु पण्डितेन तदन्यांशसमांशमूल्यद्रव्यान्तरमन्यमेव वा दत्त्वा गृहीतव्यमेव शिल्पिनां शिल्पोपयुक्तद्रव्यं शास्त्रिणां शास्त्रमिति पुस्तकवद्व्यवस्था। पितरि जीवति यस्मिन् वास्तौ येन गृहोद्यानादिकं कृतं तस्य न विभागः यद्यपरव्यापि वास्त्वन्तरं तथा ज्ञातम् ॥ * ॥

अथ संसृष्टविभागक्रमाधमार्णः संसर्गो निरूप्यते।

पितृभ्रातृपितृव्याणामन्यतमेन सह विभक्तः सन् पुनरन्योन्येच्छया पूर्व्वकृतविभागमपास्य यत्तव धनं तन्मम धनं यन्मम तत्तवापीति व्यवस्थया एकगृहितरूपतयावस्थानं संसर्गः ॥ अथ संसृष्टविभागः। अत्र भ्रातॄणां अन्येषां तुल्यसम्बन्धिनां वा उत्तमाधमसमोदराणां मध्ये संसर्गिणामेव प्रथमं तत्तद्धनेऽधिकारः। तदभावे तथाविधासंसर्गिणामिति क्रमः ॥ * ॥ एवं यदा पिता पुत्रान् विभज्य यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैः सह संसृष्ट एव पुत्रान्तरमुत्पाद्य मृतस्तदा विभागानन्तरजातः एव तद्धनाधिकारी न पूर्व्वविभक्तः एवं पूर्व्वभ्रातृविभागेऽपि विभक्तजस्य नांशित्वम्। यदि तु येन केनचित् पुत्रेण संसृष्टः सन् पिता मृतः तदा तद्धनं संसृष्टविभक्तजाभ्यां समं विभाज्यं यथा धने तथर्णेऽपि। यद्यविज्ञातगर्भायामेव स्त्रियां पुत्राः विभक्तास्तद्गर्भजातो विभक्तभ्रातृभ्योऽभ्युद्धृत्य पुनर्विभज्य स्वांशं गृह्णीयात् न तु विभक्तजेन सह पितृधनेऽंशित्वम् ॥ * ॥

अथ पितृकृतविभागो निरूप्यते।

यत्र पितृकृतविभागस्तत्र स्वोपार्ज्जितधने पितुरिच्छैव नियामिका। पितामहधने तु मातृरजोनिवृत्तिसहकृता तदिच्छा नियामिका। स्वोपार्ज्जितधने पिता इच्छया धनं गृहीतुं प्राप्नोति कस्मैचिदधिकं कस्मैचिन्न्यूनं दातुमर्हति। पैतामहधनविभागे तु पिता स्वयमंशद्वयं गृहीत्वा पुत्रेभ्य एकैकांशं दद्यात्। किन्तु पैतामहमणिमुक्ताप्रवालादिषु पितुः स्वाच्छन्द्यं भूमिनिबन्धद्विपदाद्यन्तर्भवने न स्वाच्छन्द्यम्। स्वार्ज्जितधनविभागे पित्रा अपुत्रपत्नीभ्यः पुत्रतुल्यांशो देयः यदि ताभ्यः स्त्रीधनं न दत्तं स्त्रीधने दत्ते सति अर्द्धं देयम्। पुत्रकर्त्तृकविभागे तु विमातुरंशाभावः ॥ * ॥ शूद्रस्य दासीपुत्रोऽपि पितुरिच्छया परिणीतस्त्रीजातपुत्रेण सह तुल्याधिकारी मृते पितरि तदर्द्धांशाधिकारी। तथाविधभ्रात्रभावे दौहित्रे चासति पितुः सर्व्वधनाधिकारी सति दौहित्रे तेन सह तुल्याधिकारी ॥ * ॥ पितरि मृते मातरि जीवन्त्यां पुत्राणां विभागो न धर्म्मः यदि जीवन्त्यां मातरि विभागं कुर्व्वन्ति तदा मातापि पुत्रतुल्यांशभागिनी। विमातुरंशाभावः किन्तु सा ग्रासाच्छादनादिना भर्त्तव्या। एवं पितामहधने पौत्रैर्विभाज्यमाने पितामह्यः पौत्रतुल्यांशभागिन्यः ॥ * ॥ औरसेन दत्तकादीनां विभागः औरसस्य द्व्यंशित्वं सवर्णदत्तकादेरेकैकांशित्वम्। विभागस्तु पित्रादृधनिनः ऋणं परिशोध्य तदवशिष्टधनस्य करणीयः। उत्तमर्णेच्छया विभज्य वा तदृणं परिशोधनीयम्। एकेन भ्रात्रादिना बहुपोष्यतया यथाधिकं भुक्तं तत्र न विशेषांशो विभागमध्ये प्रवेशनीयः। किन्तु भुक्तावशिष्टस्य विद्यमानधनस्यैव विभागः कार्य्यः ॥ * ॥ असंस्कृतभ्रातृभगिनीनां पैतृकधनेन संस्कारः कर्त्तव्यः। विभागकाले कस्यचिज्जिह्मतया पश्चात् प्राप्तस्य समभागः कर्त्तव्यः। भ्रमादिना हृतांशप्राप्तीय विभागधनस्य पुनः शास्त्रीयविभागः कार्य्यः ॥ * ॥

अथ विदेशागतस्य विभागः।

विभक्तभ्रातृशायां देशान्तरगतस्य चिरकालान्तरागतस्य सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं तत्सन्ततेरपि मौलसामन्तादिना वा स्वज्ञापनपूर्व्वकं क्रमागतधनात् यथाशास्त्रमंशभागित्वमिति स्थितम्। यथा व्यवस्था विदेशागतविषयिणी देशस्थविषये तु धनिनश्चतुर्थपर्य्यन्त एव तद्धनविभागार्हता। साधारणधनेऽपि स्वांशप्रदानं कर्त्तव्यम्। इति श्रीलक्ष्मणकविकण्ठाभरणकृतक्रमसंग्रहः ॥ * ॥

"देशस्य जातेः सङ्घस्य धर्म्मो ग्रामस्य यो भवेत्।
उदितः स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत्॥'

इति दायतत्त्वम् ॥

दायविभागः, पुं (दायस्य विभागः।) दायभागः। यथा। "किं दायस्य विभागो विभक्तावयवत्वं किंवा दायेन सह विभागोऽयुक्तत्वम्।" इति जीमूतवाहनः ॥

दायादः, पुं (आदत्ते इति। आ + दा + "आतश्चोपसर्गे।" ३।१।१३६। इति कः। दायस्य आदः आदकः।) सपिण्डः। पुत्रः। इत्यमरः। ३।३।८८॥ (यथा, महाभारते। १। ८५। २।
"पुत्राणां तु सतां पाण्ड्य मानितश्च विशेषतः।
कनीयान् मम दायादो धृता येन जरा मम॥")

दायादी स्त्री (दायं अत्तीति। अद् + अण्। स्त्रियां ङीष्।) कन्या। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दायितः, त्रि, (दाय दाने + णिच् + क्तः।) दापितः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दारकः, पुं, (दारयति नाशयति जनकस्य पितृत्वमिति। दॄ + णिच् + ण्वुल्।) पुत्रः। इति हेमचन्द्रः। ३। २०६॥ (यथा महाभारते। १। ८२। १३।
"कस्यैते दारकाः राजन् देवपुत्रोपमाः शुभाः।
वर्च्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव॥")
बालकः। इति मेदिनी। के, १०३॥ (यथा, महाभारते। १। ८३। १६।
"अभिनीताः मातरश्चैव तथा पञ्च दारकाः॥")
दारकः। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ ग्राम्यशूकरः। इति राजनिघण्टः ॥

दारकः, त्रि (दारयतीति। दॄ + णिच् + ण्वुल्।) भेदकः। इति मेदिनी। के १०३॥ (यथा,—
'अपोषद्गणामकरोगदारक
करोति वृक्क सहसैव दारकम्॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शोथाधिकारे॥")

दारकर्म्म क्ली, (दारार्थं पत्न्यर्थं यत् कर्म्म।) विवाहः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा देवीभागवते। १। १४। २६।
"दारकर्म्म ततो व्यास शुकस्य पर्य्यचिन्तयत्॥")

दारणं क्ली (दारयति नाशयति जलमलभमेनेति। दॄ + णिच् + करणे ल्युट्।) कतकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (दॄ + णिच् + भावे ल्युट्।) विदारणम्। यथा दावदारणमपि समाहृतम्। इति लीलावती। (व्रणादिस्फोटनसम्पादकौषधविशेषः। यथा, सुश्रुते। १। ३६।
'चिरविल्वाग्निकौ दन्ती चित्रको हयमारकः।
कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम्॥
क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परम्॥'
दारयतीति। दॄ + णिच् + कर्त्तरि ल्युः। विदारके त्रि। यथा, महाभारते। ८। ४८। १०।
'समाधत्त शितं बाणं गिरीणामपि दारणम्॥")

दारदः, पुं, (दरदे देशविशेषे भवः । दरद्+अण् ।) दरददेशोद्भवविषभेदः । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥ पारदः । हिङ्गुलम् । इति मेदिनी । दे, ३१ ॥ समुद्रः । इति हारावली । ५६ ॥

दारनिभक्, पुं, (दारेण चञ्चाघातजन्यविदारणेन वलिं भुङ्क्ते इति । भुज+क्विप् ।) बकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाराः, पुं, (दारयन्ति भ्रातृबन्धूनिति । दॄ+“दार-जारौ कर्त्तरि णिलुक् च ।”३ । ३ । २० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या घञ् णिलुक् च ।) भार्य्या । बहुवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५८ । २७ ।
“आपदर्थे धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥”)

दारा, स्त्री, (दारयति भ्रातृबन्धूनिति । दॄ+णिच्+अच्+टाप् ।) दाराः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ (यथा, भाग० ७।१४।११ ।
“यथैकामात्मनो दारां नृणां स्वत्वग्रहो यतः ॥”)

दारिः, स्त्री, (दारयतीति । दॄ+णिच्+इन् ।) विदारकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दारिका, स्त्री, (दारक+टापि अत इत्वम् ।) कन्या । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । १५८ ।
“वरिष्ठं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् ॥”)

दारितः, त्रि, (दार्य्यते स्मेति । दॄ+णिच्+क्तः ।) छिन्नदारवः । तत्पर्य्यायः । भिन्नः २ भेदितः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ विदारितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ४८ ।
“अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दुःखात् तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥”
ताडितः । यथा, कालिकापुराणे ८० अध्याये ।
“ततः सुदर्शनो राजा गदया दारितोऽपतत् ॥”)

दारिद्र्यं, क्ली, (दरिद्रस्य भावः । दरिद्र+ष्यञ् ।) दरिद्रता । यथा,—
“भ्रष्टेव दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः ।”
इति नैषधे । १ । १५ ॥
(यथा, मृच्छकटिके १ अङ्के ।
“दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारि-द्र्यम् ।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥”)
नियैकारान्तोऽप्ययम् ॥

दारी, स्त्री, (दारयति पदतलमिति । दॄ+णिच्+“सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११८ । इति इन् । कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) क्षुद्ररोग-विशेषः । बिवाई इति लोके । तल्लक्षणम् यथा,—
“परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः ।
पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥”
तच्चिकित्सा यथा,—
“पाददार्य्यां शिरां प्राज्ञो मोक्षयेत्तलशोधिनीम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नौ च पादौ वा लेपयेन्मुहुः ॥
मधूच्छिष्टवसामज्जाघृतैः क्षारविमिश्रितैः ॥
क्षारो यवक्षारः ।
सर्ज्जाङ्कसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृतप्लुतैः ।
निर्म्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्ज्जने ॥
मधुसिक्थकगैरिकाघृतगुडसंहितपाक-सालनिर्य्यासैः ॥
गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥
मधुसिक्थकं मोम । प्रथमं गैरिकं शिलाधातु । द्वितीयं गैरिकं गेरु इति लोके । सालनिर्य्यासः राल ः ।
उन्मत्तकस्य बीजेन माणककारवारिणा ।
विपक्वं कटुतैलन्तु हन्याद्दारीं न संशयः ॥
इति धत्तूरतैलम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

दारु, क्ली, पुं, (दीर्य्यते इति । दॄ+“दृसनिजनीति ।” उणां । १ । ३ । इति ञुण् ।) काष्ठम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते ।१।१४५।११।
“शणं तैलं घृतञ्चैव जतु दारूणि चैव हि ।
तस्मिन् वेश्मनि सर्व्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः॥”)

दारु, क्ली, (दॄ+ञुण् ।) देवदारु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १० ।
“दारुपद्मकमुस्ताभिरेवमेव कृतोऽपि वा ॥”
अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“सुरदारु द्रुकिलिमं सुराह्वं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥”)
पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥

दारुः, त्रि, (दॄ+ञुण् ।) शिल्पी । दारकः । इति धरणी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६ । १ ।
“इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्मि ॥”
“दारुं पुरां भेत्तारं वन्दे ।” इति तत्र सायनः ॥)
दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दारुकं, क्ली, (दारु+स्वार्थे कन् ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुकः, पुं, श्रीकृष्णसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५ । २८ ।
“दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुतः ॥”
योगाचार्य्यविशेषः । स तु महादेवस्य अव-तारविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहि-तायाम् । २ । १० । ४ ।
“जटामाली चाट्टहासी दारुको लाङ्गली तथा ॥”)

दारुकदली, स्त्री, (दारुवत् कठिना कदली ।) वनकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुका, स्त्री, (दारुणा काष्ठेन कायतीति । कै+कः । टाप् ।) काष्ठमयस्त्री । काठेर पुतुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पुत्रिका २ दारुस्त्री ३ शालभञ्जिका ४ शालभञ्जी ५ शालाङ्गी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ दारुपुत्त्रिका ७ कुक्कुटी ८ दारुगर्भा ९ । इति हारावली । ७१ ॥

दारुगन्धा, स्त्री, (दारुणि गन्धो यस्याः ।) चीडागामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुगर्भा, स्त्री, (दारुमयो गर्भो यस्याः ।) दारु-मयस्त्री । इति हारावली । ७१ ॥

दारुजः, पुं, (दारुणो जायते इति । जन+डः ।) मर्द्दलः । इति शब्दरत्नावली ॥ काष्ठनिर्म्मिते, त्रि ॥ (यथा, कालिकापुराणे । ६७ अध्याये ।
“आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा ॥”)

दारुणः, पुं, (दारयतीति । दॄ+णिच्+“कॄदारिभ्य उनन् ।” उणां ३।५३। इति उनन्- ।) चित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरसः । (विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४९।७४
“सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ॥”
“सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खरकत्वात्) दारुणः ।” इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥) भयहेतौ, त्रि । इत्यमरः ।१।७।२०॥ (यथा, देवीभागवते । ५।४।२७ ।
“हाहाकारो महानासीत् सम्प्रहाराच्च दारुणः ।
उत्पपात ततः सिंहो वृषस्योपरि दारुणः ॥”
कठोरः । यथा, तत्रैव ।१।४।५२।
“दारुणं देहदमनं सर्व्वलोकभयङ्करम् ॥”)

दारुणकं, क्ली, (दारुणवत् कायतीति । कै+कः ।) मस्तकजातक्षुद्ररोगविशेषः । लोके रूसी इति ख्यातः । तस्य लक्षणमाह ।
“दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रपाट्यते ।
मारुतश्लेष्मकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तत् ॥
दारुणा कर्कशा ॥”
तस्य चिकित्सा यथा,—
“कार्य्यो दारुणके स्विन्ने प्रलेपो मधुसंयुतः ।
पियालवीजमधुकुष्ठमाषैः ससैन्धवैः ॥
आम्रवीजं तथा पथ्या द्वयं स्यात् साचया समम् ।
दुग्धेन पिष्टं तल्लेपो दारुणं हन्ति दारुणम् ॥
दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं हरेत् ।
गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन च ॥
कण्डूदारुणहृत् कुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥”
इति गुञ्जातैलम् ।” इति भावप्रकाशः ॥
(अथ भृङ्गराजतैलम् ।
“भृङ्गराजत्रिफलोत्पलशारि
लौहपुरीषसमन्वितकारि ।
तैलमिदं मम दारुणहारि
कुञ्चितकेशघनस्थितकारि ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥)

दारुनिशा, स्त्री, (दारुवत्कुला निशा हरिद्रा ।) दारुहरिद्रा । इति रत्नमाला ॥ (अस्या गुणा यथा,—
“दार्व्वीनिशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

दारुपत्त्री, स्त्री, (दारुणः पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः । ङीष् ।) हिङ्गुपत्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुपीता, स्त्री, (दारुणा पीतेव । काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुपुत्त्रिका, स्त्री, (दारुमयी पुत्त्रिका ।) दारुका । इति हारावली । ७१ ॥

दारुमुखाह्वया, स्त्री, (दारुमुखमाह्वयते स्पर्द्धते इति । आ+ह्वे+अच् ।) गोधा । इति राज-निर्घण्टः ॥

दारुसिता स्त्री, (दारुणि सिता शर्करेव।) त्वक्। गुड़त्वक् इति भाषा। तन्नामगुणाः।
त्वक्स्वाद्वी तु तनुत्वक् स्यात् तथा दारुसिता मता।
उक्ता दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता चानिलपित्तहृत्॥
सुरभिः शुक्रला वर्ण्या मुखशोषतृषापहा॥
इति भावप्रकाशः॥

दारुस्त्री, स्त्री, (दारुमयी स्त्री।) दारुका। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दारुहरिद्रा स्त्री (दारुप्रधाना हरिद्रा।) स्वनामख्यातक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। पीतद्रुः २ कालेयकः ३ हरिद्रुः ४ दार्व्वी ५ पचम्पचा ६ पर्ज्जनी ७। इत्यमरः।२।४।१०२॥ पीतिका ८ पीतदारु ९ स्थिररागा १० कामिनी ११ कटङ्कटेरी १२ पर्ज्जन्या १३ पीता १४ दारुनिशा १५ कालीयकम् १६ कामवती १७ दारुपीता १८ कर्कटिनी १९ दारु २० निशा २१ हरिद्रा २२। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। व्रणमेहकण्डुविसर्पत्वग्दोषविषकर्णाक्षिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ कफपित्तशोषनाशित्वम्। विशेषेण कफाभिष्यन्दनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

दारुहस्तक पुं (हस्त इव प्रतिकृतिः। 'इवे प्रतिकृतौ।' ५।३।९६। इति कन्। दारुणो हस्तकः।) काष्ठनिर्म्मितहस्तः। काठेर हाता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दर्व्वी २। इत्यमरः।९।२।३४॥

दार्घसत्र त्रि, (दीर्घसत्रे भवः। दीर्घसत्र+अण्। "देविकाशिंशपेति।" ७।३।१। इति आदेरात्।) दीर्घसत्रयागे भवः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

दार्ढ्य, क्ली (दृढस्य भावः। दृढ+ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च।" ५।१।१२३। इति ष्यञ्।) दृढता। (यथा पञ्चतन्त्रम्।१।१०४।
"वाक्यान्यपि यथाप्रज्ञ दार्ढ्ययोग्यान्हरन्ति हि।)

दार्दुर, क्ली दक्षिणावर्त्तशङ्खः। जतु। जलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः। दर्दुरधर्म्मश्च॥

दार्म्मट स्त्री चिन्तावेश्म। इति हारावली।।१६०॥

दार्म्मेय, पुं (शाखेव फलिमण्डं यस्य।) मयूरः। इति शब्दकल्पतरुः॥

दार्व्वाघाट, पुं (दारु काष्ठं आहन्तीति। आ+हन्+"दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्। ३।२।४९। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अण् टत्वादेशः।) शतपत्रकपक्षी। इत्यमरः, २।५।१७। काठठोकरा इति भाषा। (यथा महाभारते।१०।७।१८।
"दार्व्वाघाटास्तथाचान्ये ध्वमवक्त्राश्च भारत॥")

दार्व्वाघात, पुं (दारुणि आघातो यस्मात्।) दार्व्वाघाटपक्षी। इति शब्दरत्नावली।

दार्व्विका, स्त्री (दारुमत्तीति। दृ+उणादित्वात् साधुः। दार्व्वी दारुहरिद्राविकारः। तत स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) क्वाथोद्भवतुत्थम्। गोजिह्वा। इत्यमरः।२।४।११९॥

दार्व्विपत्त्रिका, स्त्री, (दार्व्व्याः पत्त्रमिव पत्त्रं यस्याः। दार्व्विपत्त्रा तत स्वार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च।) गोजिह्वा। इति रत्नमाला॥

दार्व्वी स्त्री (दारयति। दृ+"उल्कादयश्च।" उणां ४।९७। इति निपातनात् साधुः।) दारुहरिद्रा। (अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"कटङ्कटेरी दार्व्वी स्यात्तथा दारुनिशेति च।
ख्याता दारुहरिद्रा च पर्ज्जनी च पचम्पचा॥"
अस्या गुणा यथा —
'दार्व्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत्।'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) गोजिह्वा। इति मेदिनी। वे, ११॥ देवदारु। हरिद्रा। इति विश्वः॥

दार्व्वीक्वाथोद्भव, क्ली, (दार्व्व्याः दारुहरिद्रायाः क्वाथादुद्भवो यस्य।) रसाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कृत्रिमरसाञ्जनम्। इति रत्नमाला॥

दार्षद, त्रि, (दृषदि पिष्टः। दृषद्+"संस्कृतं भक्षाः।" ४।२।१६। इत्यण्।) दृषद्भवः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

दाल, क्ली, (दलेभ्यः सञ्चितम्। दल+अण्। यदुक्तम् —
'सद्धत्य पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम्।
मधुराम्लकषायञ्च तद्दालं मधु कीर्त्तितम्॥')
वन्यमधु। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ इन्द्रनीलदलाकारस्य अमक्षिकोत्पन्न वृक्षकोटरान्तरभवं मधु। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। अम्लत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तदोषकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

दाल पुं (दले जातम्। दल+अण्।) कोद्रवः। इति हेमचन्द्रः॥

दालन पुं स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४।२६६॥

दाला स्त्री (दल्यते स्थूलमतिभिरिति। दल+घञ् +टाप्।) महाकालः। इति भावप्रकाशः॥

दालिका स्त्री (दालैव। स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वञ्च।) महाकालः। इति भावप्रकाशः॥

दालिम पुं (दाड़िमः। डलयोः साम्यम्।) दाड़िमः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दाली स्त्री (दाल्यते इति। दल+णिच्+इन्। कृदिकारादिति ङीष्।) देवदाली लता। इति राजनिर्घण्टः॥

दाल्भ्य पुं (दल्भस्य मुनेरपत्यम्। "गर्गादिभ्यो यञ्। ४।१।१०५। इति यञ्।) मुनिविशेषः। (यथा महाभारते।२।४।११।
"बको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुकः॥")

दाल्मि पुं (दालयति असुरानिति। दल+णिच्+बाहुलकात् मि।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दाव, पुं, (दुनोति उपतापयतीति। दु+"दुन्योरनुपसर्गे। ३।१।१४२। इति णः।) वनम्। (यथा महाभारते।१।२२४।६।
'इदमिन्द्र सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति।')
वनवह्निः। इत्यमरः।३।३।२०५॥ (यथा, महाभारते।३।६६।१।
"उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशाम्पते।
ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने॥")
अग्निः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥ उपतापः। इति भरतधृतद्विरूपकोषः॥

दावाग्नि, पुं, (दावोद्भवोऽग्निः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) वनोद्भवाग्निः। तत्पर्य्यायः। दवाग्निः २ दावानलः ३। इति शब्दरत्नावली॥ दवः ४ दावः ५। इत्यमरः।३।३।२०५॥ (यथा, महाभारते।१।१५५।१५।
'दावाग्निधूमसदृशं चकार पार्थिवं रणे।)

दावानल, पुं (दावोद्भवः अनलः। दाव एवानलो वा।) दावाग्निः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कथासरित्सागरे।२६।६९।
'यद्दावानलतप्तस्य सुधाहृदनिमज्जने।")

दाविक त्रि (देविकायां भवः। अण्। "देविकाशिंशपेति।"७।३।१। इति आदेरात।) देविकानदीसम्भवः। इत्यमरः।१।१०।३६॥

दाश, ऋ ङ क दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां आत्म-सकं सेट।) द्वितीयस्वरी। ऋ अदादाशत्। क ङ दाशयते। इति दुर्गादासः॥

दाश, ऋ ञ दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां उभ सकं सेट।) ऋ, अददाशत्। ञ, दाशति दाशते। इति दुर्गादासः॥

दाश न र हिंसने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां पर सकं सेट।) द्वितीयस्वरी। न दाश्नोति। र वैदिकः। इति दुर्गादासः॥

दाश पुं (दाशते दीयते भृतिरस्मै। दाश दाने+सम्प्रदाने घञ्।) भृत्यः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (दशति हिनस्ति मत्स्यानिति। दन्श+'दशेश्च।' उणां ५।११। इति ट नस्य आत्वञ्च।) धीवरः। यथा देवीभागवते।२।१।२९।
"मनुष्यगन्धेति नाम्ना वै गुणेन समजायत।
विवर्द्धमाना दाशस्य गृहे सा वासवी शुभा॥")

दाशपुर, क्ली, (दाशान् कैवर्त्तान् पिपर्त्ति पालयतीति। पॄ+क। "उदोष्ठ्यपूर्व्वस्य।" ७।१।१०२। इति उत्वम्।) दशपुरम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

दाशरथ, पुं, (दशरथस्य अपत्यम्। तस्येदमिति पितापुत्रसम्बन्धमात्रार्थे अण्।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महानाटके।
"प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली॥"
दशरथसम्बन्धिनि त्रि। यथा भट्टिः।२।५२।
"अयोगमद्दाशरथं न वाक्यम्॥")

दाशरथि पुं, (दशरथस्य अपत्यं पुमान्। "अत इञ्।" ४।१।९५। इतीञ्।) श्रीरामः।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।२।४५।११।
"यथा यथा दाशरथिर्धर्म्ममेवाश्रितोऽभवत् ।
तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥")

दाशार्हः, पुं, (दाश दाने + भावे घञ् । दाशं दानमर्हतीति । अर्ह + अच् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।१३।१४९।६७।
"विजयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥")

दशार्हदेशजश्च ॥

दाशेरकः, पुं, मालवदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाश्वः, त्रि, (दाशति ददातीति । दाश + बाहुलकात् वन् ।) दाता । इति जटाधरः ॥

दाश्वान्, [स्] त्रि, (दाश्व दाने + "दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ।" ६।१।१२। इति क्वसुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) दत्तवान् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, रघुः । १४ । ७१ ।
"तस्मै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी
दाश्वान् सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥")

दास, ऋ ञ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददासत् । ञ, दासति दासते । इति दुर्गादासः ॥

दास, र न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं सेट् ।) र वैदिकः । न, दास्नोति । इति दुर्गादासः ॥

दासः, पुं, (दसतीति । दसि + "दंसेष्टटनौ न आत् ।" उणां ५ । १० । इति टः नकारस्य चाकारः ।) शूद्रः । (यथा, ऋग्वेदे ।२।१२।४।
"यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ॥"
अधुना कायस्थानां उपाधिभेदः । स तु अष्टसिद्धमौलिकानामन्यतमः । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"गौडेऽष्टौ कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतियुता मौलिका ये हि सिद्धाः
स्ते दत्ता सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः सिंहदेवाः ॥")
ज्ञातात्मा । धीवरः । इति मेदिनी । से, ४ ॥
दानपात्रम् । इति विश्वः ॥ शूद्राणां नामान्त-प्रयोज्यपदविशेषः । यथा,—
"शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥
दासते दीयते भृतिरस्मै इत्यादिकं यस्मै सः । चाकर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भृत्यः २ दासेरः ३ दासेयः ४ गोप्यकः ५ चेटकः ६ नियोज्यः ७ किङ्करः ८ प्रैष्यः ९ भुजिष्यः १० परिचारकः ११ । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ प्रेष्यः १२ प्रैषः १३ प्रेषः १४ । इति भरतः ॥ परिकर्म्मा १५ परिचरः १६ सहायः १७ उपस्थाता १८ सेवकः १९ अभिसरः २० अनुगः २१ । स पञ्चदशविधः । यथा नारदः ।
"गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥
मोक्षितो महतश्चर्णात् युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाकृतः ।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥"
गृहस्यार्थः । गृहजातो दास्याङ्जातः । दायादुपागतः क्रमागतः । अनाकालभृतः दुर्भिक्षपोषितः । स्वामिना आहितो बन्धकीकृतः । मोक्षितः ऋणमोचनेनाङ्गीकृतदास्यः । तवाहमित्युपगतः कस्यापि दासः सन् स्वयं दासत्वेन दत्तात्मा । प्रव्रज्यावसितः सन्न्यासभ्रष्टः । कृतः केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्य्यन्तं तवाहं दास इति कृतसमयः । भक्तदासः सुभिक्षेऽपि भक्तार्थमङ्गीकृतदास्यः । वडवाकृतः वडवा दासी तल्लोभादङ्गीकृतदास्यः । इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ तस्य कर्म्म यथा,—
"कर्म्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्म्मोक्तं शुभं कर्म्मकृतां स्मृतम् ॥
गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥
अशुभं कर्म्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥"
इति मिताक्षरायां नारदः ॥
"विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप ।
सर्व्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥

दासनन्दिनी, स्त्री, (दासस्य धीवरस्य नन्दिनी ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥

दासपूरं, क्ली, (दासान् धीवरान् पूरयतीति । पूर + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दासिका, स्त्री, (दासति ददाति आत्मानमिति । दास दाने + ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) दासी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दासी, स्त्री, (दासति ददात्यात्मानमिति । दास + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भुजिष्या । इति मेदिनी । से, ४ ॥ तत्पर्य्यायः । कर्म्मकारी २ । इति मुग्धबोधम् ॥ दासपर्य्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गे अस्याः पर्य्यायशब्दा भवन्ति ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । ७२ ।
"न गता च वधूस्तत्र प्रेष्या संप्रेषिता तया ।
तस्याञ्च विदुरो जातो दास्यां धर्म्मांशतः शुभः ॥")
काकजङ्घा । नीलाम्लानः । नीलझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतझिण्टी । इति रत्नमाला ॥ वेदी । इति विश्वः ॥ (दास + ङीप् ।) शूद्रपत्नी कैवर्त्तपत्नी च ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ९ । ३१ ।
"सुरसां तमसां दासीं वासान्यां वरणामसीम् ॥")

दासीघटः, पुं, (दासीपादनिक्षेप्यो घटः । मध्यपदलोपिसमासः ।) नवम्यां महापातकिनः परित्यागार्थं सपिण्डसमानोदकनियुक्तदक्षिणाभिमुखदासीपादनिःक्षेप्यजलपूर्णकलसः । तदनुष्ठानं यथा, मनुः । ११ । १८३—१८५ ।
"पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥
दासीघटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥
निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने ।
दायाद्यस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥"
"पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनान्ते कर्त्तव्या ॥ दासीति । सपिण्डसमानोदकनियुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं प्रेतवद्दिने दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् । यथा स निरुदको भवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः अहोरात्रमशौचमाचरेयुः ॥ निवर्त्तेरन्निति । तस्मात् पतितात् सपिण्डादीनां सम्भाषणमेकासनोपवेशनञ्च तस्मै ऋक्थप्रदानं सांवत्सरिकादौ निमन्त्रणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्त्तेरन् ॥" इति कुल्लूकभट्टः ॥

दासीसभं, क्ली, (दासीनां सभा । "अशाला च ।" २ । ४ । २४ । इति क्लीवत्वम् ।) दास्याः सभा । इत्यमरः । ३ । ५ । २७ ॥

दासेयः, पुं, (दास + स्वार्थे ढक् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दासस्य अपत्यमिति ।) दासीतनये, त्रि ॥

दासेयी, स्त्री, (दासेय + स्त्रियां ङीप् ।) सत्यवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । ४६ ।
"समीक्ष्य राजा दासेयीं कामयामास शान्तनुः ॥")

दासेरः, पुं, (दास्या अपत्यम् । ढ्रक् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दास + बाहुलकात् एरच् ।) उष्ट्रः । दासिकापत्ये, त्रि । इति मेदिनी । रे, १९९ ॥

दासेरकः, पुं, (दासेर + स्वार्थे कन् ।) उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ५ । ६६ ।
"दासेरकः सपदि संवलितं निषादै-
र्विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥")
दासीसुतः । इति हारावली । १४८ ॥ (जातिभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ३६ ।
"दशार्णकाः प्रयागाश्च दासेरकगणैः सह ॥")

दास्यं, क्ली, दासस्य भावः । (दास + ष्यञ् ।) दासत्वम् । यथा,—
"अर्च्चनं वन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।
स्मरणं कीर्त्तनं शश्वद्गुणश्रवणमीप्सितम् ॥
निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

दास्यमानः, त्रि, दाधातोः कर्म्मणि स्यमानप्रत्ययेन निष्पन्नः । भविष्यद्दानसम्बन्धिवस्तु । इति व्याकरणम् ॥ "अपि च जनविश्रुतदास्यमानपिण्डस्थानानि यथा ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दाहः, पुं, (दह + भावे घञ् ।) दहनम् । भस्मीकरणम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३० । २३ ।
"तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बिना ।

तथानीयैन्ते. सम्यग्दाहादा यज्ञाः क्रियाः ।”)
अथ प्रकृतदाहविधिर्यथा,—
“गतप्राणं ग्रात्वा पुत्रादिः स्नात्वा शवं छत्वा
स्नापयेत् । ततो गतप्राणं स्नापयित्वा वाससा
सह शरीरमाच्छाद्यानीय कुशास्तीर्णायां भूमौ दक्षि-
णाशिरसं स्थापयेत् । ततो घृतेनाभ्यज्य,
ॐ गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलो-
च्चयाः ।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वराम् ॥
कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्व्वपापप्रणाशिनीम् ।
भद्रावकाशां गण्डकीं सरयूं पनसां तथा ॥
वैनवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा ॥
इति चिन्तयित्वा पुनः स्नापयेत् । वस्त्रान्तरं
परिधाप्य उपवीतमुत्तरीयञ्च दत्त्वा चन्दना-
[illegible] कर्णनासिकानेत्रद्वयमुखात्मकेषु
[illegible] सप्तसु स्वर्णरत्नविद्रुमाद्यभावे काष्ठा-
[illegible] निःक्षिपेत् ततो वस्त्रान्तरेणा-
[illegible] । वहनकाले ग्रामपाश्चात्यं तद-
भावे पश्चार्द्धं क्रमेण शवं पिण्डार्थमवरोपयेत् ।
[illegible] पुत्रादिश्चिताभूमौ गत्वा तद-
[illegible] निष्पादितं पिण्डदानेतिकर्त्तव्यतया अनु-
[illegible] । सा यथा,—गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ
[illegible] प्राचीनावीती कुशमूलेन ॐ
[illegible] इत्यादि [illegible] दक्षि-
णाग्रकरौ कृत्वा तदुपरि कुशाग्राणीयं ॐ
[illegible] पञ्चभिः पूर्व्वोक्तेभि-
[illegible] भद्र [illegible] शवशरीरं
[illegible] वामहस्ता-
[illegible] ॐ अद्यामुकगोत्र प्रेत
[illegible] ॐ
अद्यामुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्तेऽस्तु
[illegible] अर्घ्यं
[illegible] कुशोपरि दद्यात् । पिण्ड
[illegible] तदुपरि [illegible] पुष्पं
[illegible]
विधेय । तत पुत्रादि स्नात्वा चितां रचयित्वा
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्रमेण चितायां प्रक्षिपेत् । ततः कुठारेण काष्ठा-
दाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्रं सकृत् पठित्वा
चितायामुपरि काष्ठभारो देयः तस्मिन्
समयविहिर्मामावर्त्तेन स्नातुं नदीं गन्तव्या ।
शवं शवं न दहेत प्रवसमन्विसद्भावादि प्रत्यागत-
[illegible]भ्यो दद्यात् । अतिको रक्त-
खलाच वस्त्रान्तराहृतां सतिलपयसयं जल-
पूर्णकुम्भं आपोहिष्ठीयवामदेव्यादिभिरभिमन्त्र्य
स्नापयित्वा दहेदिति विशेषः । गर्भस्थास्तु गर्भं
निःसार्य स्थानान्तरे निःक्षिप्य तस्या दाहः
कार्य्यः । ततो जलसमीपं गत्वा पुत्रादयः
प्रयोगदानाभिज्ञं मातुलादिनं प्रार्थयेयुः । उदकं
करिष्याम इति तेन च कुरुध्वं मा चैवं पुन-
रित्युक्ते [illegible] इत्युत्तरे
दत्ते [illegible] जपेत् । ततः परिहित-
वस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय प्राचीनावीतिनो
दक्षिणामुखाः ॐ अपनः शोशुचदघमित्यनेन
मन्त्रेण वामहस्तानामिकया अप आलोड्य
एकवस्त्राः सकृन्निमज्योन्मज्याचम्य दक्षिणा-
मुखास्तर्पयेयुः । ततः ॐ अमुकगोत्रं प्रेतममुक-
देवशर्म्माणं तर्पयामीति सामगानां प्रयोगः
यजुर्व्वेदिनान्तु अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्ने-
तत्ते तिलोदकं तृप्यस्वेति एकाञ्जलिदानमाव-
श्यकं अञ्जलित्रयदाने फलातिशयः । ततः पुनः
स्नात्वा जलादुत्थाय वाससी परिधाय कार्य्यम् ।
ततः शाद्वले उपविश्य,
मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स सम्मूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्म्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्द्दैवतानि च ।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥
श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्य्याः विधानतः ॥
इति चिन्तयित्वा दशहारं समाश्रित्य निम्ब-
पत्राणि दन्तैः [illegible] पापं [illegible]
[illegible] अश्मानं [illegible] भूयाणं [illegible]-
[illegible] इति
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति शुद्धितत्त्वम् ॥
दाहकः, पुं, (दहतीति । दह + ण्वुल् ।) चित्रकः ।
इत्यमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दाह-
कर्त्तरि, त्रि । (यथा, दाहकर्तौ [illegible]
“[illegible]
[illegible] ॥”
[illegible] । यथा, [illegible] ।
“[illegible]
दाहकं [illegible] ॥”)

दाहज्वरः, पुं, (दाहप्रधानो ज्वरः ।) गात्रज्वाला-
युक्तज्वररोगः । तस्यौषधम् । यथा,—
“पीतं द्विचिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
सार्द्धं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ॥”
इति गारुडे १९३ अध्यायः ॥
दाहनं, क्ली, (दह + णिच् + भावे ल्युट् ।) भस्मी-
करणप्रेरणम् । दाहकरान इति भाषा ॥ (यथा,
ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । १ । ६२ ।
“कलौ कलुषयुक्तेभ्यो दाहनायाग्निरूपिणी ॥”)
दाहसरः, पुं, (दाहार्थं स्रियते गम्यतेऽस्मिन् ।
सृ + अप् ।) श्मशानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दाहहरणं, क्ली, (दाहस्य हरणं यस्मात् ।)
वीरणमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दाहागुरु, क्ली, (दाहाय यदगुरु ।) सुगन्धिद्रव्य-
विशेषः । तत्पर्य्यायः । दाहागुरु २ दाह-
काष्ठम् ३ धूपागुरु ४ तैलागुरु ५ पूरम् ६
वनवल्लभम् ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । केशवर्द्धनत्वम् । पथ्यत्वम् । केशदीर्घा-
पित्वम् । सततसौगन्ध्यविस्तारकारित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दिक्, [श्] स्त्री, (दिशति अवकाशं ददाति या ।
दिश् + “ऋत्विग्दधृगिति ।” ३ । २ । ५९ ।
इति क्विन्-प्रत्ययेन साधुः ।) पूर्व्वपश्चिमदक्षि-
णोत्तरादिरूपा । तत्पर्य्यायः । ककुप् २ काष्ठा
३ आशा ४ हरित् ५ । इत्यमरः । १ । ३ । १ ॥
निर्द्देशिनी ६ दिशा ७ ककुभः ८ हरिन् ९
गौः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
आशाः १ आशाः २ उपराः ३ आष्टाः ४
काष्ठाः ५ व्योमः ६ ककुभः ७ हरितः ८
इत्यष्टौ दिङ्नामानि । इति वेदनिघण्टौ १
अध्यायः ॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
“इत्येवमवधिं तस्मादिदं पूर्व्वञ्च पश्चिमम् ।
इति देशो निर्द्दिष्टेन यया सा दिगिति स्मृता ॥”
तस्या भागोऽंशाः ।
“विष्कम्भाद्भ्रमणाय्युष्यः प्राक्शिखी मैकरेखितः ।
धर्म्मात् बिम्बतो दत्ता हन्तोऽप्यागुरवः ॥”
इति [illegible] ॥
सा दशधा यथा । पूर्व्वा १ आग्नेयी २ दक्षिणा
३ नैरृती ४ पश्चिमा ५ वायवी ६ उत्तरा ७
ऐशानी ८ ऊर्द्धम् ९ अधः १० ॥ ३ ॥ तस्या
उत्पत्तिर्यथा,—
[illegible] उवाच ।
“अहं [illegible] प्रजापाल । कथांनाम् ।
यथा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
पूर्व्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा तथा ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ता ऊचुः प्रणयाद्देवं प्रजापतिमकल्मषम् ।
अवकाशन्तु नो देहि देवदेव प्रजापते ! ॥
यत्र तिष्ठामहे सर्व्वा भर्त्तृभिः सहिताः सुखम् ।
पतयश्च महाभाग ! देहि नोऽव्यक्तसम्भव ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
ब्रह्माण्डमेतत् सुश्रोण्यः शतकोटिप्रविस्तरम् ।
तस्मान्ते स्वेच्छया तुष्टा उष्यतां मा विलम्बथ ॥
भर्त्तृंश्च वः प्रयच्छामि सृष्ट्वा रूपस्विनोऽनघाः ।
यथेष्टं गम्यतां देशो यस्या यो रोचतेऽधुना ॥
एवमुक्तास्तु ताः सर्व्वा यथेष्टं प्रययुस्तदा ।
ब्रह्मा ससर्ज्ज तूर्णं तान् लोकपालान् महा-
बलान् ॥
दृष्ट्वा तु लोकपालांस्तु ताः कन्याः पुनराह्वयत् ।
विवाहं कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
एकामिन्द्राय स प्रादादग्नयेऽन्यां यमाय च ।
निर्ऋताय च देवाय वरुणाय महात्मने ॥
वायवे धनदेशाय ईशानाय च सुव्रत ! ।
ऊर्द्धं स्वयमधिष्ठाय शेषायाधोव्यवस्थिताम् ॥
एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशां पुनः ।
दशमीं भर्त्तृनामस्तु अह्नेनाम्नोदनः प्रभुः ॥
ततःप्रभृति ताः देव्यः सेन्द्राद्याः परि-
कीर्त्तिताः ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ २९ ॥

न्यायमते अस्याः सर्व्वगतत्वम् । परममहत्-
परिमाणम् । दूरान्तिकादिधीहेतुत्वम् । नित्य-
त्वम् । एकत्वेऽपि उपाधिभेदात् प्राच्यादिव्यप-
देशभाक्त्वम् । अस्या गुणाः । संख्या १ परि-
मितिः २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सामान्यम् । यथा,
सुश्रुते । १ । ४३ ।
“वमनद्रव्ययोगानां दिगियं सम्प्रकीर्त्तिता ॥”)

दिकः, पुं, (दशमि कायते शब्दायते इति । कै +
कः ।) करभः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिक्करः, पुं, (दिशं आदेशं करोतीति उत्साहान्वि-
तत्वात् । कृ + टः ।) युवा । इति माघटीका-
धृतकोषः ॥ (महादेवः । यथा, कालिकापुराणे ।
८२ अध्याये ।
“दिक्करत्वात् प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ॥”)

दिक्करवासिनी, स्त्री, (दिक्करे शम्भौ वसतीति ।
वस + णिनिः + ङीप् ।) देवीविशेषः । यथा,
“एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्व्ववत् क्रमः ।
यं कृत्वा नासुखं किञ्चिदाप्नोति श्रवणे रतः ॥
दिक्करत्वात् प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ।
तस्मिन्नध्युषिता देवी तस्माद्दिक्करवासिनी ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दिक्करिका, स्त्री, (दिक्करिणो दिग्गजस्य सका-
शात् कायते शोभते इति । दिक्करिन् + कै +
कः । ततष्टाप् ।) नदीविशेषः । यथा,—
“अस्ति ताटकशैले तु सरो मानससन्निभम् ।
यत्र सार्द्धं शैलपुत्र्या जलक्रीडां सदा हरः ॥
कुरुते नरशार्दूल ! स्वर्णपङ्कजशोभिते ।
तस्य पश्चात्पूर्व्वभागेभ्यश्च सरित्तम् ॥
अवतीर्य्य प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति ।
तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया ॥
दिग्गजचिह्नैर्ज्जाता तेन दिक्करिका स्मृता ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दिक्करी, स्त्री, (दिक्कर + ङीप् ।) युवती । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १७५ ॥

दिक्पतिः, पुं, (दिशां पतिः ।) दिगधीश्वरः ।
तद्यथा । प्राच्यधिपो रविः । अग्निकोणाधिपः
शुक्रः । दक्षिणाधिपः कुजः । नैर्ऋतकोणाधिपो
राहुः । प्रतीच्यधिपः शनिः । वायुकोणाधिप-
श्चन्द्रः । उत्तराधिपो बुधः । ईशानकोणाधिपो
गुरुः । तत्र प्रमाणं यथा,—
“सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिक्पालः, पुं, (दिशः पालयतीति । दिश् + पालि
+ अण् ।) पूर्व्वादिदशदिशां पालकः । यथा ।
पूर्व्वस्यां दिशि इन्द्रः । अग्निकोणे वह्निः ।
दक्षिणस्यां दिशि यमः । नैर्ऋतकोणे निर्ऋतः ।
पश्चिमस्यां दिशि वरुणः । वायुकोणे मरुत् ।
उत्तरस्यां दिशि कुवेरः । ईशानकोणे ईशः ।
ऊर्द्धदिशि ब्रह्मा । अधोदिशि अनन्तः । इति
पुराणम् ॥ यथा, पद्मपुराणे ।
“यत्रार्च्चयन्ति विधिना दिक्पालादींस्तु कर्म्मिणः ।
तत्र प्रपूजयेदेनं विधिं भागवतं शुभम् ॥”

दिक्शूलं, क्ली, (दिशि शूलमिव ।) दिग्विशेष-
गमने निषिद्धवाराः । यथा,—
पश्चिमायां शुक्ररवी । उत्तरस्यां बुधमङ्गलौ ।
पूर्व्वस्यां शनिसोमौ । दक्षिणस्यां बृहस्पतिः ।
तथा च ।
“शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां
मन्देन्दोश्च दिने न शक्रककुभं याम्यां गुरौ न
व्रजेत् ।
भूजालीति विलङ्घ्य यान्ति मनुजा ये वित्त-
लाभाशया
अप्राप्ताः पुनरापतन्ति यदि ते शक्रेण तुल्या
अपि ॥”
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
केषाञ्चिन्मते ।
„————————चौघे गुरौ दक्षिणाम् ।
ईशाने ज्वलने चैव नैर्ऋते मारुते तथा ।
न गन्तव्यं सुराचार्य्ये प्रतीच्यां रविशुक्रयोः ॥”
इति मुग्धबोधः ॥

दिगम्बरः, पुं, (दिगेव अम्बरं वस्त्रं यस्य । उपल-
क्षणात् नग्नत्वम् ।) शिवः । क्षपणः । (स तु
जैनविशेषः । यथा, पञ्चदशाम् । ६ । ८२ ।
“दिगम्बरा मध्यमलमाकुरापादमत्तकाम् ।
चैतन्यव्याप्तिसंदृष्टेरागमान्नश्रुतेरपि ॥”)
तमः । इति मेदिनी । रे, २६७ ॥ (नग्ने, त्रि ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १४ ।
“एकाकी गृहसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
सोऽपि संवाह्यते लोके तृष्णया पश्य कौतुकम् ॥”)

दिगम्बरी, स्त्री, (दिगम्बर + ङीप् ।) दुर्गा ।
दिगम्बरस्य पत्नी । इति शब्दार्णवः ॥ नग्ने, त्रि ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३९ ॥ (यथा, कालीध्याने ।
“महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम् ॥”)

दिग्गजः, पुं, (दिशो गजः ।) दिग्हस्ती । यथा,
“ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
पुष्पदन्तः सार्व्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥”
इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥
एते क्रमेण पूर्व्वाद्यष्टदिशां हस्तिनः ॥

दिग्धः, पुं, (दिह्यते लिप्यते स्म विषादिना इति ।
दिह + क्तः ।) विषाक्तवाणः । तत्पर्य्यायः ।
लिप्तकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ३० । २३ ।
“सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना ॥”)
स्नेहः । अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रबन्धः ।
इत्यजयपालः ॥

दिग्धः, त्रि, (दिह + क्तः ।) लिप्तः । इति मेदिनी ।
धे, ७ ॥ (यथा, भट्टिः । ३ । २१ ।
“सचन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद् द्युनिवासभूयम् ॥”)

दिग्वासाः, [स्] पुं, (दिगेव वासो वस्त्रं यस्य ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।
“गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ॥”)
नग्ने, त्रि ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०२ ।
“स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥”)

दिग्विजयः, पुं, (दिशां दिक्स्थितलोकानां विजयः ।)
विद्यया युद्धेन वा दिशां विजयः । यथा शङ्कर-
दिग्विजयः पाण्डवदिग्विजय इत्यादि ॥

दिङ्कः, पुं, (स्फोटनकाले दिङ् इति शब्दं कायति
शब्दायते इति । कै + कः ।) उत्कुणशिशुः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दितं, त्रि, (दीयते स्मेति । दो अवखण्डने + क्तः
“द्यतिस्यतीति ।” ७ । ४ । ४० । इति इत्वम् ।)
छिन्नम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

दितिः, स्त्री, दैत्यमाता । सा दक्षकन्या (यथा,
महाभारते । १ । ६५ । १२ ।
“अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका
तथा ॥”)
इयं काश्यपपत्नी च । (दो + भावे क्तिन् ।)
खण्डनम् । इति मेदिनी । ते, २४ ॥ दातरि,
पुं । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दातरि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । ११ ।
“राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वा-
दितिमुरुष्य ॥”
“दितिं दातारं च रास्व देहि ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)

दितिजः, पुं, (दितेर्जायते इति । दिति + जन +
डः ।) दैत्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५२ ॥
(यथा, महाभारते । १ । २३१ । १७ ।
“एतस्य कर्त्ता दितिजान्तकाले
जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥”)

दितिसुतः, पुं (दितेः सुतः ।) दैत्यः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १८ । १५ ।
"दितिसुतगुरुः प्राथैर्यीत्तुं न किं कृपणत्तमः ।")

दित्य, पुं, (दितौ भवः । दिति+यत् ।) दैत्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (द्विवर्षे धाम्यादौ, स्त्री । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१४।१०।
"दित्यवाड्वयो विराट् छन्दः ।"
"दोः यवखण्डने क्तिन्प्रत्ययः । दितिं खण्डनमर्हतीति दित्य धान्यं वहति दित्यवाट् ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ।)

दिद्युत्, त्रि, (द्योतते दीप्यतीति । द्युत्+"द्युतिगामिजुहोतीनां द्वे च ।" ३ । २ । १७८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्विपि द्वित्वे "द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ।" ७ । ४ । ६७ । इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।) दीप्तिविशिष्टः । इति मुग्धबोधम् ॥ (स्त्री, दीप्तिः । यथा ऋग्वेदे ।५।१३।७।
"प्रचासमा अजनो दिद्युतो दिवः ।"
"असमा विषमा नानाप्रकारा दिद्युतः दीप्तीः जनः अजनय ।" इति तद्भाष्ये सायनः । वज्रम् । इति निघण्टुः ।२।२०। यथा ऋग्वेदे । १ । ६६ । ७ ।
"अस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ।")

दिधिषाय्य पुं (दधाति आनन्दमिति । धा+"दिधिषाय्यः ।" उणां ३ । ९७ । इति आय्य धातोर्द्वित्वं इत्वं षुक् च ।) आरोपितबन्धुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (धारक, त्रि । यथा ऋग्वेदे । २ । ४ । १ ।
"मित्र इव यो दिधिषाय्यो भूद्देव आदेवे जने जातवेदाः ।"
"दिधिषाय्यो धारयिता भूत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः । उज्ज्वलदत्तस्तु "दधिषाय्य" इति उणादिसूत्रं कल्पयित्वा दधिदधातेः स्वार्थ्याय दत्तश्च इति व्याख्याय दधिषाय्यो धृतम् इत्युक्तवान् ।)

दिधिषु, पुं (दिधिं धैर्यं स्यतीति । षो+बाहुलकात् कु । यद्वा, दिधिषूं आत्मन इच्छतीति । सुप आत्मनः क्यच् । क्विप् । बाहुलकात् ह्रस्वः ।) द्विरूढापतिः । इत्यमरः ।२।६।२३। (गर्भाधानकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८ । ८ ।
"हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ।"
"दिधिषोर्गर्भस्य निधातुः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ यथा च भागवते । ९ । ८ । १९ ।
"ज्ञात्वा पौत्रं दिधिषुं पुत्रवादेन भक्तिनम् ।
यो वस्त्रप्राणभृत्यौ प्रमदमकृत्वा रजो ।"
"दिधिषुं गर्भाधानकर्त्तारम् ।" इति श्रीधरः ।)
द्विरूढायाम् स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (धारके त्रि । यथा ऋग्वेदे । १० । १०७ । ५ ।
"प्रथमो दधि ऋत्विजो यथा दिधिषुर्भवतु ।" ... उष ग्रामणीः ।"
"तदा दिधिषवः अवसुः धारकाः इव ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)

दिधिषूः, स्त्री, (दधाति पापं यद्वा दिधिं धैर्यं इन्द्रियैर्धैर्यत्वात् स्यति अस्यतीति । दा वा धा+"धान्यदनुपूर्व्विस्ति ।" उणां । १ । ९५ । इति कूप्रत्ययेन साधुः ।) द्विरूढा । वारद्वयविवाहिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । दिधीषूः २ पुनर्भूः ३ दिधिषुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ विवाहितायां कनिष्ठायां सत्यां अविवाहिता ज्येष्ठा भगिनी । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
"ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।
सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्व्वा च दिधिषूः स्मृता ॥"
(धारके त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७१ । ८ ।
"इधानुर्त धनयन्तस्य धीतिमादिदर्यो दिधिष्वो विभृत्राः ।")

दिधिषूपतिः पुं, दिधिषूर्द्विरूढा तस्याः पतिः स्वामी । द्विरूढापतिः । (यथा मनुः ।३।१७३।
"भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
धर्म्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥")

दिन, क्ली, (द्यति खण्डयति महाकालमिति । दो छेदे+"बहुलमन्यत्रापि ।" उणां २ । ४९ । इति नक् ।) कालविशेषः । तत्पर्य्यायः । घस्रः २ अहः ३ दिवसः ४ वासरः ५ । इत्यमरः ।१।४।२। भास्वरः ६ दिवा ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वारः ८ अघ्नाकः ९ द्युः १० अप्रकम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३।८।
"दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं
तदीयमालीनमुखं स्तनद्वयम् ।")
तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदण्डात्मकम् । पितृमाने गौणचान्द्रमासात्मकम् । देवमाने सम्वत्सरात्मकम् । ब्रह्ममाने दिव्यद्विसहस्रयुगात्मकम् । मनुष्यमाने ब्रह्मणो दिनस्य सङ्ख्या ।८,६४०,०००,००० । इति पुराणम् ॥ तदेव मनुष्याणां सौर-सावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतुर्व्विधम् । यथा,—
"आवर्ने दक्षा यदि रवेः स्वल्पमगुणीभाद्रास्त सौरं भवेत् । १ ।
उदयादुदयाद्भानोर्भौमसावनवासरः । २ ।
तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्त्तितः । ३ ।
आवृत्त्या तु भगणं नाक्षत्रमिव दिनाह्निकम् । ४ ।
ज्योतिषार्णवमते तु धर्म्मकिर्य्यार्थितुप्रवचनम्यामयुक्तम् ॥

दिन, क्ली, (दो छेदे+नक् ।) धर्म्मक्रिया पञ्चविधानम् । तद्वैदिकपर्य्यायः । वस्तोः १ द्युः २ भानुः ३ वासरम् ४ स्वसराणि ५ घ्रंसः ६ घर्म्मः ७ घृणः ८ दिनम् ९ दिवा १० दिवे दिवे ११ द्यविद्यवि १२ । इति द्वादशाहर्नामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः । ९ । (बैद कर्म्मानुष्ठानादिकर्म्मभागनव्याति । यथा —
"प्रकृतीपतिपुत्रस्य कर्म्मणिकाण्डाग्नितया ।
विशेषकर्म्म सुतानामेतद्यथार्च्चे दिवाप्ता ।"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ।

दिनकरः, पुं (करोतीति । कृ+अच् । दिनस्य करः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (यथा ऋतुसंहारे । १ । २२ ।
"दिनकरपरितापात् क्षीणतोया समन्तात्
विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥")

दिनकरात्मजा स्त्री, (दिनकरस्य सूर्य्यस्य आत्मजा ।) यमुना । इति हलायुधः ॥

दिनकेशरः पुं, (दिनस्य केशर इव ।) अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिनज्योतिः, [स्] क्ली, (दिनस्य ज्योतिः ।) आतपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनदुःखितः, पुं, स्त्री, (दिने दिवसे दुःखितः । दिवाभागे वियोगित्वात्तथात्वम् ।) चक्रवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिनप्रणीः, पुं (दिनं प्रणयतीति । प्र+नी+क्विप् ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अर्कवृक्षः । सूर्य्यपर्य्यायत्वात् ।)

दिनबलः पुं (दिने बलं यस्य ।) पञ्चमषष्ठसप्ताष्टमैकादशद्वादशराशयः । इति ज्योतिषम् ॥ (सूर्य्यगुरुशुक्रग्रहाः । इति बृहज्जातकम् ।)

दिनमणिः, पुं, (दिनस्य मणिरिव ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा गीतगोविन्दे ।१।१८।
"दिनमणिमण्डलमण्डन । भवखण्डन ।
मुनिजनमानसहंस । जय जय देव हरे ॥"
अर्कवृक्षः । सूर्य्यपर्य्यायत्वात् ।)

दिनमूर्द्धा, [न्] पुं, (दिनस्य मूर्द्धा मस्तकमिव । दिनस्य आदिस्थानत्वादस्य तथात्वम् ।) पूर्व्वाद्रिः । उदयाचलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनांशः, पुं, (दिनस्य अंशः ।) प्राह्णमध्याह्नापराह्णसायाह्नादि । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनादिः पुं, (दिनस्य आदिः ।) प्रभातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनान्तः, पुं, (दिनस्य अन्तः ।) सायम् । दिनावसानम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३ । (यथा, ऋतुसंहारे । १ । १ ।
"दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो
निदाघकालः समुपागतः प्रिये ॥")

दिनान्तकः पुं (दिनस्य अन्तकः नाशकः ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनावसानं, क्ली, (दिनस्य अवसानं यत्र ।) दिनान्तः । इति हेमचन्द्रः । २ । ५३ । (यथा, रघुः । २ । ४५ ।
"दिनावसानोत्सुकबालवत्सा
विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥")

दिनिका, स्त्री, (दिनं तत्परिमितकालं व्याप्यभवति । दिन+ठन् ।) एकदिनसाध्यकर्म्मकरणम् । इति शब्दमाला ॥

दिन्भ क द यघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां आत्म अक सेट् ।) क द, दिम्भयते । वधो रामाकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दिम्भ, द क नादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर अक सेट् ।) द क, दिम्भयति । नाद शब्दम् । इति दुर्गादासः ॥

दिम्प, ज क संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां उभ सक सेट् ।) योजनाविशेषः । इतीव

स्तरी। ण क, दिम्पयति दिम्पयते। सङ्घाते राशीकरणम्। एष: केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादास:॥

दिलीप:, पुं, सूर्य्यवंशीयराजविशेष:। सूर्य्यवंशे दिलीपनामानौ द्वौ नृपौ जातौ एक: अंशुमत: पुत्र: भगीरथपिता अपर: दशरथप्रपितामहश्च। इति रामायणम्॥ (यथा च हरिवंशे। १५। १२-१४,२३-२५।

"सुत: पञ्चजनस्यासीदंशुमान्नाम वीर्य्यवान्।
दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुत:॥
येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्त्तं प्राप्य जीवितम्।
त्रयोऽनुसन्धिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ!॥
दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथ:।
य: स गङ्गां सरिच्छ्रेष्ठामवातारयत प्रभु:॥"
"अनमित्रस्य धर्म्मात्मा विद्वान् दुलिदुहोऽभवत्।
दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामह:॥
दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाभवत् सुत:।
अयोध्यायां महाराजो रघुश्चासीत् महाबल:॥
अजस्तु रघुतो जज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत्।
रामो दशरथाज्जज्ञे धर्म्मात्मा सुमहायशा:॥")

दिलीपराट्, [ज्] पुं, (दिलीप एव राट् राजा।) दिलीपराज:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

दिलीरं, क्ली, शिलीन्ध्रकम्। इति हारावली। २५॥

दिव, इ प्रीतौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ, दिन्वते। प्रीतिरिह प्रीतीकरणम्। दिन्वति लोक: पितरम्। इति दुर्गादास:॥

दिव, क अर्द्दे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, देवयति। अर्द्द इह पीडनमिति मैत्रेय:। यातनं गमनं वेति रमानाथ:। इति दुर्गादास:॥

दिव, क ङ परिकूजने। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) क ङ, परिदेवयते कश्चित्तस्य दारं न दु:खित:। इति हलायुध:। इति दुर्गादास:॥

दिव, य उ विजिगीषेच्छयो:। पणौ। द्युतौ। क्रीडायाम्। गतौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (दिवां-परं-अकं-सकं-च सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) य, दीव्यति। उ, देवित्वा द्यूत्वा। दीव्यमानं शितान् बाणान्। इति भट्टौ ताच्छील्ये शानश:। पणिर्व्यवहार: स्तुतिश्च। व्यवहारस्तु क्रयविक्रयरूप:। द्युतावेवाकर्म्मक:। क्रीडायाश्च दीव्यते: करणस्य नित्यं कर्म्मत्वम्। तच्च तृतीयाविभक्तिरेव विभाव्यते। इति साम्प्रदायिकम्। तेन यथा दीव्यन्ते छात्रैरेव इति कर्म्मणि प्रत्यय: स्यात्। अचैर्दीव्यते छात्रेणेति भावे प्रत्ययो न स्यात् अचैर्देवयति छात्रेण गुरुरित्यत्राण्यन्तस्य कर्त्तु: कर्म्मत्वं न स्यात्। तेनाड्ढ्य पयद्दामं म्गेण म्गलोचना। इति भट्टौ तु तेनेतिकरणं हद्दूयेरेव न तु दीव्यते:। तेनाकर्म्मकत्वात् राममित्यण्यन्तकर्त्तु: कर्म्मत्वम्। इति दुर्गादास:॥

दिवं, क्ली, (दीव्यन्त्यस्मिन्निति। दिवु क्रीडायाम् + घञर्थे अधिकरणे क:।) स्वर्ग:। (यथा, देवीभागवते। ५। ३। १०।

"गच्छ वीर! महाबाहो भूतलं कुरु मेऽनघ॥
त्रूहि शक्रं दिवं गत्वा नि:शङ्क: सुरसन्निधौ॥")

आकाशम्। इति मेदिनी। वे, ११॥ वनम्। दिवा। इति हेमचन्द्र:। २। ५२॥

दिवस:, पुं, क्ली, (दीव्यन्त्यत्रेति। दिव + "दिव: कित्।" उणां। ३। १२१। इति असच् स च कित्।) दिनम्। इत्यमर:। १। ४। २॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २७८।

"द्राघयता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन।
ग्रीष्मेणेव नलिन्या जीवनमप्यीकृतं तस्या:॥")

दिवसकर:, पुं, (करोतीति। कृ + अच्। दिवसस्य कर:।) सूर्य्य:। इति हेमचन्द्र:। २। ११॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६३८।

"सुन्दर सखी दिवसकरबिम्बे तुहिनांशुरेखेव॥")

दिवसमुखं, क्ली, (दिवसस्य मुखम्।) प्रभातम्। इति हलायुध:॥

दिवसपति:, पुं, (दिव: पति:। अलुक्समास:।) इन्द्र:। इत्यमर:। १। १। ४५॥ (यथा, महाभारते। ५। १२। ६।

"इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते!॥")

दिवस्पृथिव्यौ, स्त्री, (द्यौश्च पृथिवी च। "दिवसश्च पृथिव्याम्।" ६।३।३०। इति दिवो दिवसादेश:।) रोदसी। स्वर्गभूम्यौ। इति हेमचन्द्र:। ४। ४॥ द्विवचनान्तोऽयम्। (यथा, ऋग्वेदे। २।२।३।

"तं देवा बुध्ने रजस: सुदंसं संदिवस्पृथिव्यो-
ररतिं न्येरिरे॥")

दिवा, व्य, दिनम्। इत्यमर:। ३। ४। ६॥ (यथा, महाभारते। २। ११। ३४।

"छाया लवा मुहूर्त्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च॥")

दिवा, [न्] पुं, (दीव्यन्त्यस्मिन्निति। दिव + "कनिन् युवृषीति।" उणां। १। १५६। इति सूत्रे "बहुलवचनात् केवलादपि कनिन्।" इति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कनिन्।) दिनम्। इत्युणादिकोष:॥

दिवाकर:, पुं, (दिवा दिनं करोतीति। कृ + "दिवाविभेति।" ३। २। २१। इति ट:।) सूर्य्य:। (यथा, देवीभागवते। २। ६। १८।

"उदितश्च तदा भानुस्तया दृष्टो दिवाकर:॥")

अर्कवृक्ष:। इत्यमर:॥ काक:। पुष्पविशेष:। इति शब्दचन्द्रिका॥

दिवाकीर्त्ति:, पुं, (दिवा दिवसे एव कीर्त्तिर्यस्य। रात्रौ चौरकर्म्मनिषेधात्।) नापित:। चण्डाल:। ("रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च।
दिवा चरेयु: कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासने:॥"
१०। ५४। इति मनुवचनात् अस्य दिवाचरत्वात् तथात्वम्॥ यथा, मनु:। ५। ८५।

"दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकन्तथा।
शवन्तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति॥"
तथाच काशीखण्डे। ७६। ८७।

"दीक्षितो वा दिवाकीर्त्ति: पण्डितो वाप्यपण्डित:।
तुल्यो मे मोक्षदीक्षायां संप्राप्य मणिकर्णिकाम्॥")

उलूक:। इति हेमचन्द्र:। ३। ५६७॥

दिवाटन:, पुं, (दिवा अटतीति। अट गतौ + ल्यु:।) काक:। इति शब्दार्थकल्पतरु:॥ (चाण्डाल:। "दिवाचरेयु: कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनै:।" १०।५४। इति मनुशासनात्॥)

दिवातन:, त्रि, (दिवा भव:। दिवा + "सायं-चिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च।" ४। ३। २३। इति ट्यु: तुट् च।) दिनभव:। यथा, भट्टि:। ५। ६५।

"सायन्तनीं तिथिप्रण्य: पङ्कजानां दिवातनीम्।
कान्तिं कान्त्या सदातन्या ह्रेपयन्ती शुचिस्मिता॥"

दिवान्ध:, पुं, (दिवा दिवसे अन्ध:।) पेचक:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३।७५।

"यत् मयूरहंसकोकिलचक्रवाकशुककारण्डवहारीतकासारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु तस्य दिवान्धस्य करालवक्त्रस्याभिषेक: क्रियते नैतत् मम मतम्॥") दिनान्धे, त्रि। यथा,—

"दिवान्धा: प्राणिन: केचिद्रात्रावन्धास्तथापरे।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय:॥"
इति चण्डी॥

दिवान्धा, स्त्री, (दिवा दिवसे अन्धा।) वल्गुला पक्षी। इति राजनिर्घण्ट:॥

दिवान्धकी, स्त्री, (दिवा अन्धकी दर्शनक्रियावर्जिता।) छुछुन्दरी। इति पुराणम्॥

दिवाभीत:, पुं, (दिवा दिवसे भीत:।) उलूक:। कुमुदाकर:। चौर:। इति मेदिनी। ते, १६७॥ (दिवाभीते, त्रि। यथा, कुमारे। १।१२।

"दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्॥")

दिवाभीति:, स्त्री, (दिवा दिवसे भीतिर्भयं यस्य।) पेचक:। इति शब्दरत्नावली॥

दिवामणि:, पुं, (दिवा दिनस्य मणिरिव।) सूर्य्य:। इति शब्दरत्नावली॥

दिवामध्यं, क्ली, (दिवा दिवसस्य मध्यम्।) मध्याह्न:। इति हेमचन्द्र:। २।५३॥

दिवास्वापा, स्त्री, (दिवा दिवसे स्वापो निद्रा यस्या:।) वल्गुला पक्षी। इति राजनिर्घण्ट:॥

दिवि:, पुं, (दीव्यतीति। दिवु क्रीडायाम् + "इगुपधात् कित्।" उणां। ४।११९। इति इन् स च कित्।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला॥

दिविज:, त्रि, (दिवि स्वर्गे जायते इति। दिवि + जन + ड:। "प्रावृट्शरत्कालदिवां जे।" ६। ३। १५। इति सप्तम्या अलुक्।) स्वर्गीय:। इति संक्षिप्तसार:॥

दिविषत्, [द्] पुं, (दिवि सीदतीति। सद् + क्विप्। सप्तम्या अलुक्। षत्वञ्च।) देव:।

इत्यमरः ।।१।।७ (यथा गीतगोविन्दे ।८।११।
"वासवसन्दरपुरन्दरादिदिविषद्वृन्दैरमन्दादरा-
दानम्रैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः सन्दर्शितेन्दीवरम् ।"
दामोदराधिपि, त्रि । यथा, अथर्ववेदे ।१८।३।८०।
"अथा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः ।")
दिविष्ठ त्रि (दिवि स्वर्गे तिष्ठतीति । स्था+क ।
अलुक् । "घमामसोभूतीति । ८।१।८०।
इति षत्वम् ।) स्वर्गस्थः । इति शब्दरत्नाकरः ।)
(यथा महाभारते ।३।१००।२४।
'ततो वृत्रादयः सन्न शुभ्रं वै
प्रययाधि सततं त्रिदिवं दिविष्ठः ।'
क्वचित् अन्तरीक्षस्थोऽपि दृश्यते । यथा, भाग-
वते ।४।२१।२१।
"यस्या दिविष्ठा क्षितिगाश्चिद्दिवौकसः प्रतीयं
विरेजुः पृथक् भागवती भक्तमान्यम् ।")
दिवी स्त्री (दिव+ङीप् । गौरादित्वात् वा
ङीष ।) उपजिह्विकाकीटः । इति धारा-
वली । १२० ।
दिवोका [स्] पुं (द्यौः स्वर्गं आकाशो वा
ओको यस्य ।) देवः । चातकः । इति मेदिनी ।
से ५३ ।
दिवोदास पुं (दिवः स्वर्गस्य दासो दानं यस्य ।)
काशीराजः । स चन्द्रवंशीयभीमरथराजपुत्रः ।
इति मत्स्यपुराणम् ।
("अथैव धन्वन्तरेः विश्वमित्राद्दुधन्वन्तरिः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्याञ्जातो बाहुजवेशतः ।
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति
क्षितौ ।
"कृत । वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम् ।
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽसि
भाव्यत ।
स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदांवरः ।"
"अथ धन्वन्तरिं सर्वे वामदसादयः स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिश्चर्षिभिः स्तुतम् ।
काशिराजं दिवोदासं सैषमपश्यन् विनयान्विताः ।
सामवतः इति ख्यातं दिवोदासो यथोचितः ।
कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृत-
माश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिं
औपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीरगोपुर-
रक्षितसुश्रुतप्रभृतयः ऊचुः ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)
दिवोद्भवा स्त्री (दिवि स्वर्गे उद्भवो यस्याः ।)
एला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दिवि स्वर्गे
उद्भवो यस्य ।) दिविजाते त्रि ।
दिवौका [स्] पुं (दिवं स्वर्ग आकाशो वा
ओको यस्य ।) देवः । इत्यमरः ।।१।१।७।
(यथा महाभारते ।३।८४।१११।
'दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधञ्च विन्दति ।")

चातकः । इति मेदिनी । से ५३ । स्वर्ग-
वासिनि त्रि । यथा, महाभारते ।१।८६।८।
"स तु विश्वकर्मप्रथमः कामनाभिरतापि ।
स्वर्गे प्रतिष्ठमानो वसन् देवान् दिवौकसः ।")
दिव्य क्ली, (दिवि स्वर्गे भवम् । दिव+यत् ।)
लवङ्गम् । इति मेदिनी । ये, ३१ । हरिचन्द-
नम् । इति राजनिर्घण्टः । शपथः । तद्भेदा
यथा दिव्यतत्त्वे स्मृतिः ।
"घटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोषश्च पञ्चमम् ।
षष्ठञ्च तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमाषकम् ।
अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् ।
दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ।"
एषां विवरणं तत्तच्छब्दे केषाञ्चित् परीक्षाशब्दे
च द्रष्टव्यम् ।०। नद्यादनुग्रहार्थपूर्वकमप्यपत्यम्
मिथ्याकरणे दोषश्च यथा —
'अकामो यत्र यक्तुं तुला खानेयो व्यतिवांचरः ।
नद्यातीर्थे करे कृत्वा स्त्रीकारच्च चकार सः ।
नद्यातीर्थगन्ध्यं दिव्या यदि यदन्नरः ।
स याति कालसूत्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वयः ।"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ।०।
नद्यावक्तादिव्यपूर्वकमपत्ये दोषो यथा ।
"तथा गङ्गोदकं ताम्रं दिव्यं गोदन्तराजाः ।
सत्यं वा यदि वाऽसत्यं यदि दिव्यं करोति यः ।
कर्त्ता च दीयते याति तथा कारयिता प्रिये ।
उभयो पुनराइतिर्नरयोनिषु जायते वै ।
तस्माद्धि पुनराइतिर्यग्रूकरयोनिषु ।
दिव्यं कर्त्तुं कारयितुं प्रपूर्णा तथा यथा ।
मायया दिव्यस्यापि नरकघोरतरोत्तरम् ।"
इति मायातन्त्रे पञ्चमपटलः ।
दिव्य त्रि, (दिवि भवः । यत् ।) मनोज्ञः । दिवि
भवः । इति मेदिनी । ये ३१ । (यथा विष्णु-
पुराणे । १।८।१०४ ।
'दिव्यमाल्याम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता ।
पश्यतां सर्वदेवानां ययौ वक्षःस्थलं हरेः ।")
दिव्य पुं (दिवि स्वर्गे भवः । दिव+यत् ।) यवः ।
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । भावविशेषः ।
यथा,—
"अथ भावत्रयं देवि । दिव्यवीरपशुक्रमात् ।
दिव्यस्तु देववत् प्रायो वीरश्चोद्धतमानसः ।
आकण्ठाद्वर्षपर्यन्तं दिव्यभावविनिश्चयः ।
वेलाद्यावरपर्यन्तं वीरभावः प्रतिष्ठितम् ।
मद्यं मत्स्यं तथा मांसं मुद्रां मैथुनमेव च ।
शवारोहणं भद्रे । चितासाधनमेव च ।
एतत् कथितं सर्वं दिव्यवीरमतं प्रिये ।
दिव्यवीरमतं नास्ति कलिकाले सुलोचने ।
इति कालीविलासतन्त्रम् ।
नायकभेदः । यथा —
'तत्र तासां दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याभेदेन
स्वभावया द्विपद्याप्रधिकानुतयस्य भेदा
भवन्ति । दिव्या इन्द्राण्यादयः । अदिव्या
मालत्यादयः । दिव्यादिव्या द्रौपद्यादयः इति
वदन्ति तत्र तत्र अवस्थाभेदेनैव नायिकानां

भेदात् जातिभेदेन भेदस्वीकारे यथावस्थाविषा
भावेन नायकानामप्यानन्त्य स्यात् । यथा हि
इन्द्राण्यो दिव्या । अदिव्या माधवाद्याः ।
दिव्यादिव्या अर्जुनादयः ।" इति रसमञ्जरी ।
(मालतस्य पुत्रादयामन्ताम । यथा, मालती ।
८ । २४ । ६ ।
'भजमानो भर्गात्यो दिव्यैर्माहेश्वरोऽथवा ।
मालतस्य सुता यत्र मदा [illegible] ।")
दिव्यकुण्ड स्त्री, (दिव्यं पुण्यजनकत्वात् तदुत्कृष्टं कुण्ड-
मिति कर्मधारयः ।) कामरूपे सोमकौल-
पूर्वभागस्थपुष्करिणीविशेषः । यथा —
'सद्गुणप्रिये महाशैले सोमको नाम नामतः ।
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वर्त्तुले दर्वी प्रतिष्ठिता ।
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिसमन्विता ।
एकञ्च पञ्चभिर्योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ।
शिलां दर्शयेत्तत्र लिङ्गमेव हि योनिका ।
तस्यैव पूर्वभागात्तु कान्ता नाम महानदी ।
दक्षिणे सागरे याति प्रथमा धोतरक्षया ।
दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तस्योत्तरयोर्गता ।
यस्तिनकाल सस्नातः तु तां दर्वीं परिपूजयेत् ।
दिव्यकुण्डे नरः स्नात्वा पञ्चपुष्करिणीं प्रियाम् ।
स पुनर्नैव भागाय च योनौ न हि जायते ।"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ।
दिव्यगन्ध क्ली (दिव्यो मनोहरो गन्धोऽस्य ।)
लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः । (लवङ्गशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
दिव्यगन्ध पुं ((दिव्यो गन्धो यस्य ।) गन्धकः ।
इति राजनिर्घण्टः । (गन्धकशब्देऽस्य विवृति-
र्विज्ञेया ।)
दिव्यगन्धा स्त्री (दिव्यो गन्धो यस्याः ।) स्थूलैला ।
महाचञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
दिव्यगायन पुं (दिव्यः स्वर्गीयः गायनः ।)
गन्धर्वः । स्वर्गगायकः । इति शब्दरत्नावली ।
दिव्यचक्षुः [स्] त्रि (दिव्यमलौकिकं चक्षुरस्य ।)
ज्ञानचक्षुः । यथा नीलकण्ठस्तोत्रे ।
'नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष । नमस्ते दिव्यचक्षुषे ।"
क्ली ज्ञानात्मकचक्षुः । यथा —
"न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ।"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ११ । ८ ॥ अतो
दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तुभ्यं ददामि ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । ० । (दिवि
स्वर्गीयं मनोज्ञं वा चक्षुः ।) स्वर्गीयचक्षुः ।
सुन्दरलोचनम् । उपचक्षुः । चश्मा इति
भाषा । इति लोकप्रसिद्धम् । (पुं दिव्यं मनोज्ञं
चक्षुर्यस्य । यद्वा दिव्यं चक्षुज्ञानमेव यस्मात् ।
अन्यथाभक्षं सुबसव्यव्ययस्यमवलोकयितरस्य
अन्धत्वस्य प्रायः परिहारात् तथात्वम् ।) मर्कटः ।
इति शब्दमाला । सुगन्धभेदः । त्रि (दिवि
आकाशभूते चक्षुषी यस्य ।) अन्धः । (दिव्ये
सुन्दरे चक्षुषी यस्य ।) सुलोचनः । इति
मेदिनी । षे, ६८ ।

दिव्यतेजाः, [स्] स्त्री, (दिव्यं स्वर्गीयं देवतुल्यं तेजो यस्याः। यस्याः सेवनेन दिव्यतेजोवत्तेजआधायकत्वात् तथात्वम्।) ब्राह्मी। इति राजनिर्घण्टः॥ (दिव्यं तेजो यस्य। अलौकिकतेजस्के, त्रि॥)

दिव्यदोहदं, त्रि, (दिव्यं स्वर्गीयं दोहदम् अभिलाषो यत्र।) उपयाचितम्। देवदेयवस्तु। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा, हारावली। २१॥
"यद्दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये।
उपयाचितकं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधाः॥"

दिव्यपञ्चामृतं, क्ली, (पञ्चानां अमृतानां तत्तुल्यस्वादुगुणवद्द्रव्याणां समाहारः पञ्चामृतम्। दिव्यं पञ्चामृतमिति कर्म्मधारयः।) मिलितगव्याज्यगव्यदधिगव्यक्षीरमाक्षिकशर्कराऽऽत्मकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यपुष्पः, पुं, (दिव्यं मनोरमं पुष्पं यस्य।) करवीरः। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यपुष्पा, स्त्री, (दिव्यानि मनोज्ञानि पुष्पाण्यस्याः।) महाद्रोणा। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यपुष्पिका, स्त्री, (दिव्यपुष्प+संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) लोहितवर्णार्कवृक्षः। इति रत्नमाला॥

दिव्ययमुना, स्त्री, (दिव्या यमुना तत्तुल्यफलप्रदत्वात्।) कामरूपे दमनिकाया नद्याः पूर्व्वभागस्थसरिद्विशेषः। यथा,—
"तस्या नद्याः पूर्व्वभागे गङ्गेव फलदायिनी।
माघन्तु सकलं मासं तस्यां स्नात्वा नरोत्तमः॥
तथा दमनिकायाश्च परं निर्व्वाणमाप्नुयात्।
ततः पूर्व्वं परा देवी नाम्ना सा सरिदुत्तमा॥
महती दिव्ययमुना यमुनावत् फलप्रदा।
दधियादिसंसम्भूता दधियोदधिगामिनी॥
तस्यान्तु कार्त्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नुयात्॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥

दिव्यरत्नं, क्ली, (दिव्यं चिन्तामात्रं तदर्थप्रदायकत्वादलौकिकं रत्नम्।) चिन्तामणिः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दिव्यरथः, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः अन्तरीक्षचरो वा रथः।) व्योमयानम्। देवविमानः। इति शब्दरत्नावली॥

दिव्यरसः, पुं, (दिव्यो रस इति नित्यकर्म्मधारयः।) पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यलता, स्त्री, (दिव्या वनभवा लता।) मूर्व्वालता। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यवस्त्रः, पुं, (दिव्यं वस्त्रमिव। अभिधानात् पुंस्त्वम्।) सूर्य्यशोभा। इति शब्दरत्नावली॥ (दिव्यं सुन्दरं वस्त्रमस्य।) सुन्दरवस्त्रयुक्ते, त्रि। (दिव्यं सुन्दरं वस्त्रम्।) क्ली, सुन्दरवस्त्रम्। (दिवि भवम्। यत्। दिव्यं वस्त्रमिति कर्म्मधारयः।) दिविभववस्त्रम्॥

दिव्यसारः, पुं, (दिव्यो मनोज्ञः सारो यस्य।) शालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्या, स्त्री, (दिवि भवा। मनोज्ञत्वगुणवत्त्वात् दिव्येवेत्यर्थः।) धात्री। इति मेदिनी। ये, ३१॥ वन्ध्या कर्कोटकी। शतावरी। महामेदा। ब्राह्मी। सूक्ष्मजीरकः। श्वेतदूर्व्वा। हरीतकी। पुरा। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्या, स्त्री, (दिवि भवा। यत्। ततष्टाप्।) नायिकाभेदः॥ (सा च इन्द्राण्यादिः॥)

दिव्यादिव्यः, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः अदिव्यश्च।) नायकभेदः॥ (स च अर्ज्जुनादिः॥)

दिव्यादिव्या, स्त्री, (दिव्या अदिव्या च।) नायिकाभेदः। अस्याः प्रमाणं दिव्यशब्दे द्रष्टव्यम्॥ उपदेवीविशेषः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दिव्योदकं, क्ली, (दिव्यमान्तरीक्षमुदकम्।) आकाशजलम्। तत्पर्य्यायः। खवारि१ आकाशसलिलम्२ व्योमोदकम्३ अन्तरीक्षजलम्४। अस्य गुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। मधुरत्वम्। पथ्यदत्वम्। परमरुच्यत्वम्। अम्लिदत्वम्। ह्यायास्रमभेदापहारकत्वम्। पात्रापेक्षिगुणत्वञ्च॥ अगार्णवस्य तस्य गुणः। सर्व्वेषां देहिनां त्रिदोषजनकत्वम्। सद्योभूमिस्थस्य तस्य गुणाः। कलुषत्वम्। दोषदायकत्वञ्च। चिरस्थितस्य गुणाः। लघुत्वम्। स्वच्छत्वम्। पथ्यत्वम्। स्वादुत्वम्। सुखावहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्योपपादुकाः, त्रि, (दिवि भवः। दिव+"द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्।" ४।२।१०१। इति यत्। उपपद्यते इति। उप+पद+"लषपतपदस्थेति।" ३।२।१५४। इति उकञ्। ततो दिव्यश्चासौ उपपादुकश्चेति।) देवता। इत्यमरः। ३।१।५०॥ ("मातृपित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते।" इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

दिव्यौघः, पुं, (दिव्यानां स्वर्गीयगुणानामोघः समूहो यत्र।) गुरुविशेषः। यथा, शक्तिरत्नाकरतन्त्रे।
"महादेवी महाकालस्त्रिपुरश्चैव भैरवः।
दिव्यौघा गुरवः प्रोक्ताः सिद्धौघान् कथयामि ते॥"
अपि च।
"अथ तारागुरून् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान्।
जटाकेशी व्योमकेशी नीलकण्ठो वृषध्वजः॥
दिव्यौघान् सिद्धिदान् वत्स! ज्ञात्वावहितो सदा॥"
अपिच।
"शृणु वत्स! महादेव! गुरून् दुर्गामनूक्तवान्।
परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी शुभोदयः॥
कृष्णः कालः कलानाथो दिव्यौघा भैरवादिकाः॥"
इति तन्त्रसारः॥

दिश, औ ञ श अतिसर्ज्जने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट्।) औ, अदिक्षत्। ञ श, दिशति दिशते। अति इति उचितस्य समवायने इत्यस्य अति रूपम्। धातूनामनेकार्थत्वादोष इह दानमाज्ञापनं वा। दिदेश कौतुकाय समस्तमेवेति रघुः। कथनेऽप्ययम्। धर्म्मं दिशति दैशिकः। इति दुर्गादासः॥

दिशा, स्त्री, (दिश्+टाप्।) दिक्। इति व्याकरणम्॥ (यथा महाभारते। ४। ५३। १६।
"अथ मध्ये यथाकस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः।
दिशासु च तथा राजन्! न संख्याताः शरासादाः॥")

दिशाः, [स्] स्त्री, (दिशतीति। दिश+बाहुलकात् असुन्।) दिक्। इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥

दिश्यं, त्रि, (दिशि भवमिति। दिश्+"दिगादिभ्यो यत्" ।४।३।५४। इति यत्।) दिग्भववस्तु। इत्यमरः। १। ३। २॥

दिष्टं, क्ली, (दिशति इष्टानिष्टफलं ददातीति। दिश्+"क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्।" ३।३।१७४। इति क्तः।) भाग्यम्। इत्यमरः। १। ४। २८॥ (यथा, महाभारते। १४। ५३। १६।
"ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्व्वे समुतबान्धवाः।
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा॥")
दिश+कर्म्मणि क्तः।) उपदिष्टे, त्रि। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कथिते च। यथा, भट्टिः। २।३२।
"गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं
रामोऽपि मायाचनमच्छमुच्छुः॥")

दिष्टः, पुं, (दिशतीति। दिश+संज्ञायां क्तः।) कालः। इत्यमरः। १। ४। १॥ (वैवस्वतमनोः पुत्त्रविशेषः। यथा, भागवते। ८। १३। २।
"नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते॥")
दारुहरिद्रा। इति शब्दमाला॥

दिष्टान्तः, पुं, (दिष्टस्य भाग्यस्य अन्तो यत्र।) मरणम्। इत्यमरः। २।८।११६॥ (यथा, महाभारते। १।५८।२७।
"भोजयित्वा तु सुभगान् सर्व्वसत्वान्द्विजोत्तमः।
जगाम काले धर्म्मात्मा दिष्टान्तं पुरुषर्षभवान्॥")

दिष्टिः, स्त्री, (दिश+क्तिन् संज्ञायां क्तिच् वा।) हर्षः। परिमाणम्। इति मेदिनी। टे, १८॥

दिष्ट्या, व, (दिशतीति सम्पदादित्वात् भावे क्विप् दिशम्। देशनं स्यायति। स्यै+क्विप्। षत्वम्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् सम्प्रत्त्वं न। यद्वा, दिशतीति। दिश+"अघ्न्यादिभ्यश्चेति।"यक्प्रत्ययेन साधुः।) आनन्दः। इत्यमरः।३।४।१०॥ भाग्येन। यथा,—
"दिष्ट्याम्ब! ते कुक्षिगतः परः पुमान्॥"
इति श्रीभागवतम्॥

दिष्णुः, त्रि, (ददातीति। दा+बाहुलकात् इष्णुः।) दाता। इत्युणादिकोषः॥

दिह, ल ञ औ लिपि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-उभं-अकं-सकं च-अनिट्।) दिह उपचये इति प्राञ्चः। उपचयो वृद्धिसत्करणञ्च। ल ञ, देग्धि दिग्धे देहः प्रतिदिनमुपचितः स्यादित्यर्थः। देग्धि सौधं सुधया लेपकः। उपचितं करोतीत्यर्थः। औ, अधिक्षत् इति दुर्गादासः॥

दी, ङ ञ य क्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा० आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, दीन । ञ य, दीयते । इति दुर्गादासः ॥

दीक्ष ङ मौण्ड्ये । इज्यायाम् । नियमे । व्रतादेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० सक० नियमे अक०-सक० सेट् ।) मौण्ड्यं मुण्डनमकर्मकोऽयम्, । इज्या यजनम् । नियमो नियमव्रतादेशोपनयनम्, । इ दीक्षते यजुर्मुण्डनमकरोत् क्षौरादित्यर्थः । मानवं यजति यजतीत्यर्थः । दीक्षते यज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थः । दीक्षते यतिर्व्रतं गृहोपदिष्टः स्यादित्यर्थः । दीक्षते पुत्रं विप्र उपनयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

दीक्षणीयेष्टि, स्त्री, (दीक्षणीया इष्टिः ।) यज्ञविशेषः । तत्पर्य्यायः । आमिक्षा २ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ४८० ॥

दीक्षा स्त्री, (दीक्ष + भावे अ । स्त्रियां टाप् ।) यजनम् । पूजनम् । इत्यमरभरतौ ॥ मन्त्रदानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ४८७ ॥ गुरुमुखात् मन्त्रद्रव्यग्रहणम् । (यथा, कुमारसम्भवे । मौलमौ- । ५ । ७ ।

"न्यस्तां निशम्य तानाञ्चक्षुष्याम् दीक्षणानि ।
तेन दीक्षेति विख्याता मुनिभिस्तन्त्रपारगैः ॥")

यथाच —

"भावं ज्ञानमनन्तं भिद्यते पापसञ्चयम् ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य सङ्क्षयम् ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥
उत्तमं प्रथमं तत्र मन्त्रं गुरुशिष्ययोः ॥'
इत्यत्र गुरुशिष्ययोर्लक्षणं तन्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
योगिनीतन्त्रे ।
'पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च ।
सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥"
रुद्रयामले ।
"न पत्नीं दीक्षयेद्भर्त्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।
न पुत्रञ्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥
सिद्धमन्त्रो यदि भवेत् पत्नीं वा दीक्षयेत् ।
शक्तित्वेन वरारोहे न च सा कन्यका भवेत् ॥"
तथा मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ।
"यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः ।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याणदायिका ॥"
इत्यादिनिषेधवचनान्यपि मन्त्रं न गृह्णीया- त्तथ । इति तु सिद्धमन्त्रविषयम् । सिद्धमन्त्रो न दुष्यतीति वचनात् ॥ * ॥ शक्तियामले ।
"तीर्थभ्रमणशीलो यो भ्रान्तान् गुणसाधिनः ।
सिद्धमन्त्रो यदि भ्राता गुरुः स्यादीक्षितो
ऽपि च ॥"
सिद्धयामले ।
'यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये ।
तदैव तान्तु दीक्षेत त्यक्त्वा गुरुविचारणम् ॥"
मत्स्यविधिविधानम् ।
'प्रमादाच्च तथा ज्ञानात् पितुर्दीक्षां समाचरेत् ।
प्रायश्चित्तं तत कृत्वा गुर्वन्तरां समाचरेत् ॥"

पितुर्दीक्षानिषेधम् । मातामहादीनामपि । प्रायश्चित्तन्त्वयुतगायत्रीजपः । सर्व्वत्र तथा दर्शनात् । तथा च ग्रन्थः ।
'इष्टमायुरयञ्चैव सर्व्वत्रापमार्गिणी ।"
वैकुण्ठेऽपि ।
"मनुर्विष्णोर्दाशरथेर्वसिष्ठाय धीमते ।"
मनुसंग्रहे ।
निर्वीर्य्य पितुर्मन्त्रं शैव शाक्तो न दुष्यति ।"
इति कौलिकमन्त्रदीक्षापरम् । योगिनीतन्त्रे शक्त्यादिविद्यामधिकृत्य दीक्षानिषेधात् । यद्वा शाक्तेः तारादिविद्यायां मनुसंहितायां तथा प्रति पादनात् । तथा च ।
"असदृशसगुणोत्तमगुणसुप्रभावे-
र्भवति यदि मनुष्यो गुर्व्वभावाच्चिराय ।
कथमपि मनुमन्त्रं प्राप्य शिष्याय यस्मै
निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात् ॥" इति ।
महागमे उपरागे पति सर्व्वत्र न दोषः । तथा च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य ।
"साधु पृष्टं त्वया भद्रं वक्ष्यामि सकलं तव ।
भगवान् कपिलः पूर्व्वं वसिष्ठाय महात्मने ॥
वसिष्ठोऽपि स्वपौत्राय मनुपित्रे दत्तवान् स्वयम् ।
प्रसन्नहृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः ॥
कृतवेत्रे महामायो ह्यपर्व्वणि दत्तवान् ॥"
इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां शौनकं प्रति व्यासवाक्यम् ॥ * ॥ योगिनीतन्त्रे ।
"निर्वीर्य्य पितुर्मन्त्रं तथा मातामहस्य च ।
सदाशिवः स्त्रिया दत्त संस्कारेणैव शुध्यति ॥"
यथा ।
"साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया ।
सर्व्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता ॥
गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवापरिवर्ज्जिता ।
स्त्रिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा
स्मृता ॥"
इदन्तु गुरोरुपासितमन्त्रपरम् । तथा च भैरवी- तन्त्रे ।
"स्त्रीयमन्त्रोपदेशं तु न कुर्य्याद्गुरुचिन्तनम् ।"
मातुरिष्टस्याभिमतस्वगुर्व्वनुमतिरिति शुभफल- मित्यर्थः । सिद्धमन्त्रविषयकं वा । वस्तुतस्तु योगिनी- तन्त्रे स्वापद विधवापरम् । एकवाक्यतापत्तेः ॥ दीक्षायां विधवादीनामधिकारं निषेधयति कुलार्णवे ।
"विधवाया वनादीनां कन्यायाः पितुराज्ञया ।
साधिकारः सभर्त्तृकायाः भार्य्याया भर्त्तुराज्ञया ॥"
योगिनीतन्त्रे ।
'सम्प्राप्ते तु चतुर्थे गुरौ प्रार्थ्य निवेदयेत् ।
सम्पूर्णं कुङ्कुमं निश्चित्य यत्नेन शुभम् ॥
तत शुद्धिमवाप्नोति चान्यथा विफलं भवेत् ॥"
इदन्तु सद्गुरोरभाव सतसौ तन्त्रादिव समाधान् अन्ते तु नियमो न चोति नारदवचनात् ॥ * ॥
तथा विद्याधरान्वयकृतनारायणवचनम् ।
'मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटलकलजाः ।
अन्तर्वेदिप्रतिष्ठाना आवन्त्याश्च गुरूत्तमाः ॥
गौडा, शाल्वोद्भवा, सौरा मागधा, केरला- स्तथा ।
कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥
कर्णाटनर्म्मदारेवाकच्छतीरोद्भवास्तथा ।
कलिङ्गाश्च कम्बोजाः काम्बोजाश्चाधमा
मताः ॥" * ॥
तथा ।
"वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्तिके ।
शैवः शाक्तोऽपि सर्व्वत्र दीक्षास्वामीकरः स्मृतः ॥
दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं- मित्युच्यते ।
"दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य सं- क्षयम् ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥"
मन्त्रशब्दस्मात् । पिङ्गलामते ।
"मननं विश्वविज्ञानं त्राणं संसारबन्धनात् ।
यतः करोति संसिद्धो मन्त्र इत्युच्यते ततः ॥"
अन्यच्च ।
"मननात्त्रायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकीर्त्तितः ।"
सर्व्वाश्रमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् । तथा च ।
"दीक्षामूलं जपं मन्त्रं दीक्षामूलं परं तपः ।
दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राश्रमे वसन् ॥
अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायामुप्तबीजवत् ॥
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् ।
तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्याच्च तान्त्रिकात् ॥
ग्रन्थे दृष्ट्वा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः ।
मन्वन्तरसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते ।
नादीक्षितस्य कार्य्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतैः ।
न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः ॥"
मनुस्मृतौ ।
"अदीक्षितानां सर्व्वेषां दीर्घं शृणु वरानने ! ।
अन्नं विष्ठासमं तस्य जलं मूत्रसमं स्मृतम् ॥
तत्कृतं तस्य वा श्राद्धं सर्व्वं याति ह्यधोगतिम् ॥"
शूद्रस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह ।
"प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्व्वथा ।
आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रं चाचपराशरम् ॥
नाद्यप्रणवयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददाति यः ।
शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो याति धोगतिम् ॥"
श्रुतिरपि । "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रौ यदि जानीयात् स स्त्रीशूद्रो गच्छति ।" इति ॥ * ॥ निषेधमाह वाराहीये ।
"गोपालस्य मनुर्देयो महिमस्यापि भारत ।
तत्पत्न्याश्चापि शूद्राय तथाग्रेन्द्र मनुस्तथा ॥
तथा शालाधिकारो स्यादन्यथा पापभाग्भवेत् ॥"
इति ॥ * ॥ गोविन्दवृन्दावने ।
"कान्तिसंत्यज मार्गे प्रमत्त न च शुष्यति ।"
नवरत्नाकरे ।
"सर्व्वासामपि दीक्षाणां श्रुतिः फलमुदाहृतम् ।
आचरेदिप्यात् भवभयं प्रायश्चित्तव्यं भास्य. ॥"

तथा।
"उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः।
क्षणात् दहति देवेशि दीक्षा हि विधिना कृता॥"
यामले।
"आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः।
न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः॥"
अतः सद्गुरोराहितदीक्षः सर्व्वकर्म्माणि साधयेत्।*। तत्राप्यनुकूलमन्त्रं दीक्षेत। तथा च सारदायाम्।
"स्वताराराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून्॥"
तथा वाराहीये।
"ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च।
अत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत्॥"
इति तु प्रधानतया बोद्धव्यम्। तथा च।
"धनिमन्त्रं न गृह्णीयात् अकुलस्य तथैव च।"
इत्यादिदर्शनात् तत्तच्चक्रविचारस्य आवश्यकत्वात् प्रथमं तन्निरूप्यते॥*॥ तत्र सिद्धसारस्वते।
"नृसिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च।
सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरे।
वैदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥"*॥
मालामन्त्रस्तु वाराहीये।
"विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्त्तिताः।
नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च।
एकद्वित्र्यादिवीजस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
तथा एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्व्वति!।
वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥"*॥
तथा मुण्डमालातन्त्रे।
"काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः॥"
मालिनीविजये।
"अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले।
दोषजालैरसंस्पृष्टास्ताः सर्व्वा हि फलैः सह॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता छिन्नमस्तका।
वाग्वादिनी चान्नपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः॥
कामाख्यावासिनी वाला मातङ्गी शैलवासिनी।
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः।
तथा चैता महाविद्याः कलिदोषान्न वाधिताः॥"
चामुण्डातन्त्रे।
"कलौ काली तथा तारा भैरवी छिन्नमस्तका।
त्रिकूटा त्रिपुटा दुर्गा तथा महिषमर्द्दिनी॥
कात्यायनी च चामुण्डा महाविद्याः प्रकीर्त्तिताः।
नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न नक्षत्रविचारणा॥
कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम्।
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः॥
नास्ति किञ्चिन्महादेवि! दुःखसाध्यं कथञ्चन॥"

इत्यादिवचनादेषु विचारो नास्ति। वस्तुतस्तु इदं प्रशंसापरम्। सर्व्वत्र विचारस्यावश्यकत्वम्। दुरदृष्टवशात् कदाचिद्वैरिमन्त्रस्य स्वप्नादौ प्राप्तस्य तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वात्।" इति तु साम्प्रदायिकाः॥*॥ अत्र कुलाकुलचक्रम्। राशिचक्रम्। नक्षत्रचक्रम्। अकथहचक्रम्। अकडमचक्रम्। ऋणिधनिचक्रम्। एतानि चक्रशब्दे तत्तच्छब्दे च द्रष्टव्यानि॥*॥

अथ दीक्षाकालनियमः।

"मन्त्रारम्भस्तु चैत्रे स्यात् समस्तपुरुषार्थदः।
वैशाखे रत्नलाभः स्यात् ज्यैष्ठे तु मरणं भवेत्।
आषाढ़े वन्धुनाशः स्यात् पूर्णायुः श्रावणे भवेत्।
प्रजानाशो भवेद्भाद्रे आश्विने रत्नसञ्चयः॥
कार्त्तिके मन्त्रसिद्धिः स्यात् मार्गशीर्षे तु तद्भवेत्।
पौषे तु शत्रुपीड़ा स्यात् माघे मेधाविवर्द्धनम्॥
फाल्गुने सर्व्वकामाः स्युर्म्मलमासं विवर्ज्जयेत्॥"
चैत्र इति गोपालविषयम्। गौतम्युक्तत्वात्। मधुमासे भवेद्दीक्षा दुःखाय मरणाय चेतिवचनान्नान्यत्र। तथा,—
"ज्यैष्ठे मृत्युप्रदा विद्या आषाढे सुखसम्पदः।"
इति योगिनीहृदयादाषाढ़े श्रीविद्यायां न दोषः। अत्र च मासः सौर एव। सौरे मासि शुभा दीक्षा न चान्द्रे न च तारके। इति गौतमीयात् ५ अध्यायात्॥
वैशम्पायनसंहितायाम्।
"मन्त्रस्यारम्भणं मेषे धनधान्यप्रदं भवेत्।
वृषे मरणमाप्नोति मिथुनेऽपत्यनाशनम्॥
कर्क्कटे सर्व्वसिद्धिः स्यात् सिंहे मेधाविनाशनम्।
कन्यालक्ष्मीप्रदा नित्यं तुलायां सर्व्वसिद्धयः॥
वृश्चिके स्वर्णलाभः स्यात् धनुर्मानविनाशनम्।
मकरः पुण्यदः प्रोक्तः कुम्भो धनसमृद्धिदः॥
मीनो दुःखप्रदो नित्यं एवं मासविधिक्रमः॥"
प्रतिप्रसवमाह। रुद्रयामले।
"कार्त्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके।
फाल्गुने श्रावणे दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते॥"

अथ वारनियमः।

"रविवारे भवेद्वित्तं सोमे शान्तिर्भवेत् किल।
आयुरङ्गारके हन्ति तत्र दीक्षां विवर्ज्जयेत्॥
बुधे सौन्दर्य्यमाप्नोति ज्ञानं स्यात्तु वृहस्पतौ।
शुक्रे सौभाग्यमाप्नोति यशोहानिः शनैश्चरे॥"

अथ तिथिनिर्णयः।

आगमकल्पद्रुमे।
"प्रतिपदि कृता दीक्षा ज्ञाननाशकरी मता।
द्वितीयायां भवेज्ज्ञानं तृतीयायां शुचिर्भवेत्॥
चतुर्थ्यां वित्तनाशः स्यात् पञ्चम्यां बुद्धिवर्द्धनम्॥
षष्ठ्यां ज्ञानक्षयं सौख्यं लभते सप्तमीदिने॥
अष्टम्यां बुद्धिनाशः स्यात् नवम्यां वपुषः क्षयः।
दशम्यां राजसौभाग्यमेकादश्यां शुचिर्भवेत्॥
द्वादश्यां सर्व्वसिद्धिः स्यात् त्रयोदश्यां दरिद्रता।
तिर्य्यग्योनिश्चतुर्द्दश्यां हानिर्मासावसानके॥
पक्षान्ते धर्म्मवृद्धिः स्यात् अस्वाध्यायं विवर्ज्जयेत्।

सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घोषभूकम्पोल्कानिपातने॥
एतान्यन्यांश्च दिवसान् श्रुत्युक्तान् परिवर्ज्जयेत्।
द्वितीया पञ्चमी चैव षष्ठी चैव विशेषतः॥
द्वादश्यामपि कर्त्तव्यं त्रयोदश्यामथापि वा॥"
इति यत् त्रयोदशी विधानं तद्विष्णुविषयं रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतत्वात्।
"पञ्चमी सप्तमी षष्ठी द्वितीया पूर्णिमा सिता।
त्रयोदशी तु दशमी प्रशस्ता सर्व्वकामदा॥"
इति सनत्कुमारवचनाच्च॥*॥
शिवविषये सप्तम्योर्निषेधमाह।
"शुक्लपक्षस्य दशमी सप्तमी च विशेषतः।
निन्द्या सदैव षष्ठी स्यादिति शैवागमान्तरे॥"

अथ नक्षत्रनिर्णयः।

"अश्विन्यां सुखमाप्नोति भरण्यां मरणं ध्रुवम्।
कृत्तिकायां भवेद्दुःखी रोहिण्यां वाक्पतिर्भवेत्॥
मृगशीर्षे सुखावाप्तिरार्द्रायां वन्धुनाशनम्।
पुनर्व्वसौ धनाढ्यः स्यात् पुष्ये शत्रुविनाशनम्॥
आश्लेषायां भवेन्मृत्युर्मघायां दुःखमोचनम्।
सौन्दर्य्यं पूर्व्वफल्गुन्यां प्राप्नोति च न संशयः॥
ज्ञानञ्चोत्तरफल्गुन्यां हस्तायाञ्च धनी भवेत्।
चित्रायां ज्ञानसिद्धिः स्यात् स्वात्यां शत्रुविनाशनम्॥
विशाखायां सुखञ्चानुराधायां वन्धुवर्द्धनम्।
ज्येष्ठायां सुतहानिः स्यात् मूलायां कीर्त्तिवर्द्धनम्॥
पूर्व्वाषाढ़ोत्तराषाढ़े भवेतां कीर्त्तिदायिके।
श्रवणायां भवेद्दुःखी धनिष्ठायां दरिद्रता॥
वुद्धिः शतभिषायां स्यात् पूर्व्वभाद्रे सुखी भवेत्।
सौख्यं चोत्तरभाद्रे च रेवत्यां कीर्त्तिवर्द्धनम्॥"
आर्द्राकृत्तिकयोर्निषेधस्तु शिववह्नीतरविषये।
तथा च।
"नार्द्रायां कृत्तिकायाञ्च मन्त्रारम्भः प्रशस्यते।
यदीशस्य कृशानोर्वा मन्त्रारम्भो यथाक्रमम्॥"
तन्त्रान्तरे।
"अश्विनीभरणीस्वातीविशाखाहस्तभेषु च।
ज्येष्ठोत्तरात्रयेष्वेवं कुर्य्यान्मन्त्राभिषेचनम्॥"
इति ज्येष्ठाभरण्योर्यद्विधानं तद्रामविषयं अगस्त्यसंहितोक्तत्वात्॥*॥

अथ योगादिनिर्णयो विश्वसारे।

"शुभः सिद्धस्तथायुष्मान् ध्रुवयोगस्ततः परम्।
प्रीतिः सौभाग्ययोगश्च वृद्धियोगस्ततः परम्॥
हर्षणश्च तथा योगः सर्व्वमन्त्रशुभावहः॥"
रत्नावल्याम्।
"योगाश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनो धृतिः।
वृद्धिर्ध्रुवः सुकर्म्मा च साध्यः शुक्रश्च हर्षणः॥
वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्म इन्द्रश्च षोड़श॥"

अथ करणनिर्णयः।

"ववबालवकौलवतैतिलगरवणिजस्तदनन्तरम्।
करणानि शुभान्येव सर्व्वतन्त्रेषु भाविनि!॥"

अथ लग्ननिर्णयः।

"वृषे सिंहे च कन्यायां धनुर्मीनाख्यलग्नके।
चन्द्रताराऽनुकूले च कुर्य्याद्दीक्षाप्रवर्त्तनम्॥"

तथा,—
"त्र्यक्षरं विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे परं शुभम्।
द्विःखभावगतं लग्नं शक्तिमन्त्रे प्रशस्यते॥"
नारदपञ्चरात्रसंहितायाम्।
"त्रिषष्ठायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः।
दीक्षायान्तु शुभाः सर्व्वे बन्धुस्थाः सर्व्वनाशकाः॥"
अथ पक्षनियमः।
"शुक्लपक्षे भवेद्दीक्षा कृष्णेऽप्यापञ्चमाद्दिनात्।
निषिद्धेष्वपि मासेषु विशेषो मुनिभिर्दत्तः॥"
रत्नावल्याम्।
"षष्ठी भाद्रपदे कृष्णे तथा कृष्णचतुर्द्दशी।
कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गे शुक्ला तृतीयिका॥
पौषे तु नवमी शुक्ला माघे शुक्ला चतुर्थिका।
फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामचतुर्द्दशी॥
वैशाखे चाक्षया चैव ज्यैष्ठे दशहरा तिथिः।
आषाढे पञ्चमी शुक्ला श्रावणे कृष्णपञ्चमी॥
ग्रहणे देवपर्व्वाणि तीर्थकोटिफलं लभेत्।
अत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या न मासञ्च परीक्षयेत्॥
न वार न च नक्षत्रं न तिथ्यादिकदूषणम्।
न योगकरणञ्चैव शङ्करस्य च भाषितम्॥"
अन्यच्च मत्रे।
"चैत्रे त्रयोदशी शुक्ला वैशाखैकादशी सिता।
ज्यैष्ठे चतुर्द्दशी कृष्णा आषाढे नागपञ्चमी॥
श्रावणैकादशी भाद्रे रोहिणीसहिताष्टमी।
आश्विने च महापुण्या महाष्टम्यप्यभीष्टदा॥
कार्त्तिक नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे सिते तथा।
षष्ठी चतुर्द्दशी पौषे माघेऽप्येकादशी सिता॥
फाल्गुने च सिता षष्ठी चेति कालविनिर्णयः॥"
योगिनीतन्त्रे।
"अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।
रविसङ्क्रान्तिदिवसे युगाद्यायां सुरेश्वरि॥
मन्वन्तरासु सर्व्वासु महापूजादिने तथा।
चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्द्दश्यष्टमी तथा॥
तिथयः शुभदाः प्रोक्ता दीक्षाग्रहणकर्म्मणि॥"
इत्यादिवचनात् चतुर्द्दश्यष्टमीति शक्तिविषयम्।
चतुर्थीति गणेशविषयम्। तत्तत्कल्पोक्तत्वात्।
"निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा।
सूर्य्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले॥
विशेषतः महादेवि। दीक्षाग्रहणकर्म्मणि।
तत्र यद्यत् कृतं सर्व्वमनन्तफलदं भवेत्॥
रविसङ्क्रमणे चैव सूर्य्यस्य ग्रहणे तथा।
तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कदाचन॥
रविसङ्क्रमणे चैव मासदग्धेऽपि न भवेत्।
न वारतिथिमासादिशोधनं सूर्य्यपर्व्वणि॥"
एवं चन्द्रग्रहणेऽपि। तथा रुद्रयामले।
"न कृष्णपक्षाश्रयिकी दीक्षा शुभफला विभावरी।
न कृष्णपक्षे नाम्नि यदि चन्द्रमसो ग्रहः॥"
एतच्च मात्रान्तरीयविषयम्।
"कार्त्तिषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।"
इति गौतमीयात्।
"सूर्य्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितं भवेत्।"
इति धर्म्मितानुरूपात्॥ ●॥

दीक्षा

तारादौ तु विशेषो यथा,—
"दीक्षाकालं प्रवक्ष्यामि नीलतन्त्रानुसारतः।
कृष्णपक्षस्य चाष्टम्यां शुभे लग्ने शुभे दिने॥
पूर्व्वभाद्रपदा युक्ते मित्रतारादिसंयुते।
अथवा अनुराधायां रेवत्यां वा प्रशस्यते॥
आनीयाच्छोभनं कालं मन्त्रस्य ग्रहणं प्रति।
हरे चैव विशेषेण कार्त्तिके च विशेषतः॥"
यामले।
"श्रीपरा कालीबीजानि लोपो दीर्घश्च यो मनुः।
सूर्य्यस्योपप्लवे लब्धो शुभो मुक्तिफलप्रदः॥
अमावास्या सोमवारे भौमवारे चतुर्द्दशी।
सप्तमी रविवारे च सूर्य्यपर्व्वशतैः समा॥"
कुलार्णवे।
"सप्तमी रविवारे च सोमे दर्शस्तथैव च।
चतुर्थी कुजवारे च अष्टमी च बृहस्पतौ॥
देवपर्व्वसमा ज्ञेयास्तासु दीक्षां समाचरेत्॥"
यामले।
"पुण्यतीर्थे कुरुक्षेत्रे देवीपीठचतुष्टये।
प्रयागे श्रीगिरौ काश्यां कालाकालं न शोधयेत्॥"
विष्णुयामले।
"देवीबोधं समारभ्य यावत् स्यान्नवमी तिथिः।
कृता तासु बुधैर्दीक्षा सर्व्वाभीष्टफलप्रदा॥
शुक्लपक्षे विशेषेण तत्रापि तिथिरष्टमी।
तत्रापि शारदी दुर्गा यत्र देवी गृहे गृहे॥
तत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या मासर्क्षादीन्न शोधयेत्॥"
तथा।
"बोधने चैव दुर्गायाः कालाकालं न शोधयेत्॥
अशोकाख्याष्टमी यत्र रामाख्या नवमी तथा।
लग्ने वाग्भवाख्ये यत्र स्यात्तिथिरष्टमी॥
गुरोराज्ञानुरूपेण दीक्षा कार्य्या विशेषतः॥"
समयाचारतन्त्रे।
"युगाद्यायां जन्मदिने विवाहदिवसे तथा।
विषुवायनयोर्द्वन्द्वे नैव किञ्चिद्विचारयेत्॥"
तथा,—
"शिष्यानाहूय गुरुणा कृपया दीयते यदा।
तदा लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कदाचन॥
सर्व्वे वारा ग्रहाः सर्व्वे नक्षत्राणि च राशयः।
यस्मिन्नहनि सन्तुष्टो गुरुः सर्व्वे शुभावहाः॥"
सारसङ्ग्रहे योगिनीतन्त्रे च।
"शङ्करे च महातीर्थे नास्ति कालस्य निर्णयः।
गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्व्वते॥
चट्टले च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेषु च।
न शक्नोत्यत्तमो दीक्षा तीर्थेष्वेतेषु पार्व्वति॥"
वाराहीतन्त्रे।
"शुक्रोऽस्तो यदि वा वृद्धो गुर्व्वादित्यौ भवेद्यदि।
मेषवृषभराशिस्थेषु सदा दीक्षा न विद्यते॥"●॥
महाविद्यासु सर्व्वासु कालादिविचारो नास्ति।
तदुक्तं मुण्डमालातन्त्रे।
"कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम्।"
अत्र मालानिर्णयो मालाशब्दे द्रष्टव्यः। पुरश्चरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। कलावतीदीक्षा कलावतीशब्दे द्रष्टव्या।

दीक्षा

अथ पञ्चायतनीदीक्षा। यामले।
"भवानीञ्च यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत्।
आग्नेय्यां पार्व्वतीनाथं नैरृत्यां गणनायकम्॥
वायव्यां तपनञ्चैव पूजाक्रम उदाहृतः।
यदा तु मध्ये गोविन्दमैशान्यां शङ्करं यजेत्॥
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैरृत्यां तपनं तथा।
वायव्यामम्बिकाञ्चैव भोगमोक्षैकभूमिकाम्॥
शङ्करञ्च यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत्।
आग्नेय्यां तपनञ्चैव नैरृत्यां गणनायकम्॥
वायव्यां पार्व्वतीञ्चैव स्वर्गमोक्षप्रदायिनीम्।
आदित्यञ्च यदा मध्ये ऐशान्यां शङ्करं यजेत्।
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैरृत्यां केशवं यजेत्॥
वायव्यामम्बिकां देवीं स्वर्गसाधनभूमिकाम्॥
गणनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां केशवं यजेत्।
आग्नेय्यामीश्वरञ्चैव नैरृत्यां तपनं तथा॥
वायव्यामीश्वरीञ्चैव पूजयेन्मोक्षसाधनीम्।
स्वस्थानवर्ज्जिता देवा दुःखशोकभयप्रदाः॥"
तथा च गणेशविमर्षिण्याम्।
"शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करे
भास्ये नागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः
स्थापिताः।
देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरे
मार्य्याः शङ्करभागतोऽतिसुखदा व्यस्तास्तु ते
हानिदाः॥"
रामार्च्चनचन्द्रिकायां गौतमीये च।
"यदा तु मध्ये गोविन्द आग्नेय्यां गणनायकम्।
नैरृत्यां हंसमभ्यर्च्च्य वायव्यामर्च्चयेच्छिवाम्॥
ऐशान्यां शङ्करं चैव भोगमोक्षफलाप्तये॥" इति।
यद्यङ्गदेवताया पूजने आग्नेय्यादौ गणेशादि
पूजनमुक्तं तद्रामगोपालविषयमिति केचित्।
वस्तुतो वैकल्पिकमिति सम्प्रदायः॥ एतेषां
पूजनन्तु गौतमीये।
"गन्धादिभिरथाभ्यर्च्च्य षडङ्गार्च्चनमेव च।
विशेषतो लपेन्मन्त्रं नमस्कृत्य समापयेत्॥"●॥
अङ्गदेवतापूजाकालस्तु पीठपूजानन्तरम्।
तथा च सनत्कुमारतन्त्रे।
"पीठस्यार्च्चनमङ्गदेवयजनं प्राणप्रतिष्ठा तथा
आह्वानं निजमुद्रिकाविरचनं ध्यानं प्रभोः
पूजनम्।"
यत्तु देवे पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अङ्गदेवान् समर्च्चयेत्।
तत्तु प्रतिष्ठितयन्त्रादिविषयम्॥ ●॥
यन्त्रातिरिक्ताधारे पूजने तु कुलार्णवे।
"एकपीठे पृथक्पूजां विना यस्तु करोति च।
अङ्गाङ्गिनः परित्यज्य देवताशापमाप्नुयात्॥"
एवञ्च।
"आवाह्य देवतामन्यामर्च्चयेदन्यदेवताम्।
उभाभ्यां लभते शापं मन्त्री नरकमृच्छति॥"
महेशदतिरिक्तविषयम्॥ ●॥
सर्व्वप्रामङ्गमन्त्राणां सिद्धादिविचारो नास्ति।
तथा च,
"सिद्धादिशोधनं नैषां अङ्गत्वे सति राघव॥"
प्रामादौ तु पञ्चायतनाभावः।

तथा च रुद्रयामले ।
"श्यामायां भैरवीताराच्छिन्नमस्तासु भैरवे ।
मञ्जघोषे तथा रौद्रे षडङ्गं नेष्यते बुधैः ॥
उपविद्यासु सर्व्वासु षट्कर्म्मादिषु साधने ।
नात्र दीक्षाद्यपेक्षास्ति नानाङ्गादिप्रपूजनम् ॥"
तन्त्रसारे ।
"उपविद्यासु सर्व्वासु तथा प्रयोगसाधने ।
दीक्षां विनैव कर्त्तव्य उपदेशः सदैव हि ॥"७॥
अथ सद्योपदीक्षा ।
"सुहूर्त्ते सर्व्वतोभद्रे नवं कुम्भं निधाय च ।
सोदकं गन्धपुष्पाभ्यामर्च्चितं पक्षसंयुतम् ॥
सर्व्वौषधिनवरत्नपञ्चपल्लवसंयुतम् ।
ततो देवार्च्चनं कृत्वा कुर्य्यादष्टोत्तरं शतम् ॥"
पञ्चपल्लवमिति । पनसाम्राश्वत्थवटवकुलानि ।
तथा च वाशिष्ठे ।
"पनसाम्रं तथाश्वत्थं वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपल्लवमित्युक्तं मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥"७॥
नवरत्नमिति ।
"मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यं गोमेदान् वज्रविद्रुमौ ।
पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमात् ॥"७॥
निबन्धे ।
"शिष्यं सलङ्कृतं वेद्यासुपाविश्य मवेशयेत् ।
मन्त्रितं प्रोक्षयीतोयैः शान्तिकुम्भजलैस्तथा ॥
मूलमन्त्रेणाष्टशतं मन्त्रितैरभिषेचयेत् ॥"
अष्टशतम् अष्टोत्तरशतम् ।
"अथ सम्पादयेन्मन्त्रं हस्तं शिरसि धारयन् ।
समोऽस्त्वित्यघातान् दद्यात् ततः शिष्योऽर्च्चयेद्गुरुम् ॥"
यद्वा दीक्षान्तरम् । शक्तमभ्यर्च्च्य साक्षतं तदनुनादष्टवारं स्वेन शिरसि करं निधाय कर्णे वारान् कर्णे जपेत् । तथा च ।
"तत्राप्यशक्तः कश्चिच्चेदन्नमभ्यर्च्च्य साक्षतम् ।
तदनुनाभिनिधायाष्टवारं स्वेन केवलम् ॥
निधायाष्टौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः ॥"
इति सद्योपदीक्षा ॥
उपदेशान्तरमाह । विश्वसारे ।
"चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकाशनमुपदेशः स उच्यते ॥"
विश्वसारे ।
"महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्ततः परम् ।
युगे युगे च कर्त्तव्या उपदेशः कलौ युगे ॥"
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ।

दीक्षान्तः, पुं, (दीक्षायाः प्रधानयज्ञस्य अन्तः अन्तोपलक्षितो यज्ञः ।) अवभृथः । इत्यमरः । २।७।२७॥ "प्रधानयागो दीक्षा तस्याः अन्तः समाप्तकी योऽपरो यज्ञो न्यूनत्वादिदोषशान्त्यर्थं प्रधानयागस्य पूरणार्थं प्रतिज्ञार्थं क्रियते सोऽवभृथ उच्यते । अवधीनं बिभर्त्ति पोषयतीति नाम्नीति थक् । यज्ञावशेषे स्नाने चावभृथः । यज्ञावशेषे स्नानं यत् तदेवावभृथं विदुरिति त्रिकाण्डशेषः ॥ यज्ञान्ते समवभृथाभिषेकैरूढ मति रघुः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दीक्षितः, त्रि, (दीक्ष + कर्त्तरि क्तः । यद्वा, दीक्षा सञ्जाता यस्येति । तारकादित्वात् इतच् ।) सोमपानविशिष्टयागकर्त्ता । यथा । स सोमवति दीक्षितः । इत्यमरः । २।७।८॥ "स व्रती सोमपानवति अध्वरे यजमानः सन् दीक्षित उच्यते । अन्यत्राप्युपचारात् । दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु क्तः दीक्षाशब्दादितो वा ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ ७ ॥ गुरुमुखाद्गृहीतमन्त्रः । यथा,—
"अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायामुप्तबीजवत् ॥
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ ७ ॥
काम्पिल्लनगरस्थयज्ञदत्तनामकब्राह्मणः । यथा,
"आसीत् काम्पिल्लनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः ।
दीक्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः ॥
वेदवेदाङ्गवेदार्थवेदी स्मार्त्तविचक्षणः ।
राजमान्यो बहुधनो वदान्यः कीर्त्तिभाजनः ॥
अग्निशुश्रूषणरतो वेदाध्ययनतत्परः ॥"
इति स्कान्दे काशीखण्डे गन्धवत्युपाख्यानं नाम १३ अध्यायः ॥७॥ (स्त्रीसुवदीक्षः । यथा, महाभारते । २ । ७३ । १ ।
"ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः ।
अजिनानुत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥")

दीक्षिता, [ष्ट] पुं, (दीक्ष + "कृदरीपदीक्षश्च ।" ३।२।१५३। इति युचं बाधित्वा शीलार्थे तृच् ।) सोमयाजी । इति केचित् ॥ दीक्षाविशिष्टः । दीक्षयतेः कर्त्तरि तृच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

दीक्षितायनी, स्त्री, (दीक्षितः स्वनामख्यातब्राह्मण एव अयनं गतिर्यस्याः । स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काम्पिल्लनगरस्थदीक्षितनामकब्राह्मणपत्नी । यथा, काशीखण्डे १३ अध्याये ।
"महापतिव्रतां सम्यक् पत्नीं प्रोवाच तामथ ।
दीक्षितायनि ! कुत्रासि क्व ते गुणनिधिः सुतः ॥
अथ तिष्ठतु किन्तेन क्व सा मम शुभोर्म्मिका ।
अङ्गोद्वर्त्तनकाले या त्वया मेऽङ्गुलिका कृता ॥
नवरत्नमयीं शीघ्रं तामानीय प्रयच्छ मे ।
इति श्रुत्वाथ तद्वाक्यं भीता सा दीक्षितायनी ॥"

दीदिविः, पुं स्त्री, (दिव्यन्त्यनेनेति । दिव + "दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ।" उणां । ४ । ५५ । इति किन् अभ्यासस्य दीर्घश्च ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ (दिव्यतीति किन् ।) वृहस्पतौ, पुं । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (स्वर्गे भक्ष्ये च । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ॥)

दीदिविः, त्रि, (दिव + किन् ।) उदितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुनःपुनर्द्योतकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १ । ८ ॥
"राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ॥"
"दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दीधितिः, स्त्री, (दीधीते दीप्यते इति । दीधी + संज्ञायां क्तिच् । इट् । "अभ्यस्तादीनाम् ।" इति वार्त्तिकसूत्रात् "यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ।" ३।४।५३। इति अन्तस्य लोपः ।) किरणः । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रघुः । ३ । २२ ।
"पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥")

दीधी, ङ ङ लु च देवने । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीर्घमध्यः । ङ वैदिकः । ङ लु, दीधीते । च, अदीधयुः । बहुलं ब्रह्मणीति परस्मैपदे अनुसुपिन्त्विरिति अन् उस् गुणस्वरयामिति गुणः । इति दुर्गादासः ॥

दीनं, क्ली, (दीयते स्म इति । दी + क्तः । ततः निष्ठातस्य नः ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरमादिकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दीनः, त्रि, (दीयते स्मेति । ओ दीङ् क्षये + "गत्यर्थाकर्म्मकेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्तः । "ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः । यद्वा, दी + "इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् ।" उणां । ३ । २ । इति नक् ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ (यथा, मनौ । ६ । २३८ ।
"चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः ॥")
भीतः । इति मेदिनी । ने, २१ ॥ (दुःखितः । यथा, रघुः । २ । २५ ।
"सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥").

दीना, स्त्री, (दीन + टाप् । सततं भीतभीतेव दृश्यत्वात् तथात्वम् ।) मूषिकस्त्री । इति मेदिनी । ने, १० ॥

दीनारः, पुं, (दीयते इति । दी + "दीङो नुट् च ।" उणां । ३ । १४० । इति आरन् नुट् च ।) स्वर्णभूषा । मुद्रा । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । १३६ ।
"अथ प्रातर्यावदेष पश्यति तावद्दीनारमेकं शरावे दृष्टवान् ॥") निष्कपरिमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १४ ॥ सुवर्णकर्षद्वयम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ सम्यग्व्यवहारार्थं मानवस्तु । लौकिकः । द्वात्रिंशद्रक्तिकापरिमितं काञ्चनम् । इति भरतः ॥

दीप, ई ङ य क्ष दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीपनमुज्ज्वलीभावः । ई, दीप्तः । ङ य, दीप्यते निशि चन्द्रमाः । क्ष, अदीदिपत् अदिदीपत् । इति दुर्गादासः ॥

दीपः, पुं, (दीप्यते दीपयति वा स्वं परञ्चेति । दीप् दीपि वा + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५। इति कः ।) वर्त्तिस्थज्वलदग्निशिखा । तत्पर्य्यायः । प्रदीपः २ स्नेहाशः ३ दीपकः ४ कज्जलध्वजः ५ शिखातरुः ६ गृहमणिः

ज्योतिरस्त्र ८ दशेन्धन ९ दोषातिलक १० दोषास्य ११ नयनोत्सव १२। इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, मनौ। ४। २२९।
‘वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥’)
तद्दाने स्नेहादिनियमो यथा,—
“घृतं तैलञ्च दीपार्थे स्नेहानन्यानि वर्जयेत्।”
इत्यादि वह्निपुराणे आह्निकतपोनामाध्यायः ॥
अन्यच्च।
‘पुरश्चरणकृत्यञ्च दीपं शृणिह भैरव ।।
दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः ॥
चतुर्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपैर्यजेत् श्रिये ॥’
इत्युपक्रम्य —
“घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः ।
सार्षपः फलनिर्यासजातो वा राजिकोद्भवः ॥
दधिजश्चान्नजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्त्तिताः ।
पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाथवा ॥
शणजा बादरी वापि फलकोषोद्भवाथवा ।
वर्त्तिका दीपकृत्येषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः ॥ * ॥
तैजसं दारवं लौहं माणिक्यं नारिकेलजम् ।
तृणध्वजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥ * ॥
दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव ।।
वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥
सर्व्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च ॥
तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ।
दीपं दद्यान्महादेव्यै अन्येभ्योऽपि च भैरव ।।
कुर्व्वन्तः पृथिवीतापं यो दीपमुत्सृजेन्नरः ।
स तापनं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ॥
सुदृढवर्त्तिसंस्नेहपात्रेऽभग्ने सुदर्शने ।
सम्यक्ये वृक्षकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात् ।
न स दीप इति ख्यातो ह्योघवह्निस्तु स स्मृतः ॥
नेत्राह्लादकरः स्वर्चिर्दूरतापविवर्ज्जितः ।
सुशिखः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्तिस्तु प्रदीपः श्रीविवृद्धये ।
दीपवृक्षस्थिते पात्रे शुद्धस्नेहप्रपूरिते ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्त्यां तु चारुदीप्तः प्रदीपकः ।
उत्तमः प्रोच्यते पुत्र । सर्व्वतुष्टिप्रदायकः ॥
वृक्षेण वर्ज्जितो दीपो मध्यमः परिकीर्त्तितः ।
विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्त्तितः ॥
शाणं वा बादरं वाक्ष जीर्णं मलिनमेव वा ।
उपयुक्तन्तु नो दद्यात् वर्त्तिकार्थन्तु साधकः ॥
उपादद्यान्नूतनमेव सततं श्रीविवृद्धये ॥ * ॥
कौषजं रोमजं वस्त्रं वर्त्तिकार्थे न चाददेत् ।
न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपं स्नेहान् घृतादिकान् ॥
कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ।
वसामज्जास्थिनिर्यासैः स्नेहैः प्राण्यङ्गसम्भवैः ॥
प्रदीपं नैव कुर्य्यात्तु कृत्वा पङ्के विषीदति ।
अस्थिपात्रेऽथवा गव्ये दुर्गन्धाद्युपवर्त्तिनि ॥
नैव दीपः प्रदातव्यो विबुध श्रीविवृद्धये ।
नैव निर्व्वापयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः ॥
सततं लक्षणोपेतं देवार्थमुपकल्पितम् ।
न हरेज्ज्वालतो दीपं तथा लोभादिना नरः ॥
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत् ।
उद्दीप्तदीपप्रतिमं काष्ठकार्पाससम्भवम् ॥
त्रिरश्मिोद्भवमेवाथ दीपालाभे निवेदयेत् ।
उत्सृष्टं नैव दीपार्थे कदाचिदपि चोत्सृजेत् ॥
प्रसन्नार्थन्तु न दद्यादुपचाराद्बहिः कृतम् ।
एवं वां कथितो दीपो धूपश्च श्रृणुत सुतौ ॥”
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
श्राद्धे वस्त्रवर्त्तियुक्तदीपनिषेधो यथा —
‘दीपं वर्ज्जेत् वस्त्रवर्त्त्या प्रयत्नं तैलमेव च ।”
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः ॥
कार्त्तिकमासे दीपदानस्य माहात्म्यं यथा,—
‘शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके च हरि-
प्रिय ।।
यस्य श्रवणमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत् ॥
सूर्य्यग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे ।
तुलादानस्य यत् पुण्यं तद्रूर्ज्जे दीपदानतः ॥
घृतेन दीपकं यस्तु तिलतैलेन वा पुनः ।
ज्वालयेन्मुनिशार्द्दूल । अश्वमेधेन तस्य किम् ॥
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् ।
दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
तावद्गर्ज्जन्ति पापानि देहेऽस्मिन् मुनि-
सत्तम ।।
यावत् कार्त्तिकमासेन दीपदानं कृतं भवेत् ॥
तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्त्ये रसातले ।
यावत्तु ज्वलते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
श्रूयतेऽत्रापि पितृभिर्गाथा गीता महामुने ।।
भविष्यन्ति कुलेऽस्माकं कदाचित्तु सुता भुवि ॥
कार्त्तिके दीपदानैर्ये तोषयिष्यन्ति केशवम् ।
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सुचरिता गुणैः ।
दीपदानं कार्त्तिके ये दास्यन्ति हरितुष्टिदम् ॥
गयायां पिण्डदानेन कृतं न प्रीणनं सुतैः ।
यैश्चापि कार्त्तिके दत्तो दीपस्तुष्टिकरो हरेः ॥
दीपं दास्यन्ति ये पुत्रास्तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः ।
कार्त्तिकं तैर्मुनिश्रेष्ठ । नरकादुद्धृता वयम् ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शुद्धिहीनं जनार्द्दन ।।
व्रतं सपूर्णतां यातु कार्त्तिके दीपदानतः ॥
अनेनैव हि मन्त्रेण दीपं सङ्कल्पयेन्मुने ।।
मधुसूदनतुष्ट्यर्थं कार्त्तिके मुनिपुङ्गव ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डः ॥
अपि च ।
‘दास्यते देवदेवाय दीपपुष्पानुलेपनम् ।
अपि नः स कुले भूयादेकादश्यां तिथौ नरः ॥
करिष्यत्युपवासन्तु सर्व्वपातकहानिदम् ।
इत्थं पितॄणां वचनं श्रुत्वा नृपतिसत्तमः ॥
ददौ च दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने बलिः ।
सुगन्धतैलसंपूर्णान् दीपान् सघृततैलकान् ॥
सप्तमस्य सुतेनैव मधुकालविसम्भवे ।
दीपप्रदानान्नरकान्ध्यतामिस्रसञ्ज्ञकान् ।
तीर्त्वा सभार्य्यया ब्रह्मन् । विष्णुलोकमगात्ततः ॥’
इति वामनपुराणम् ॥
दीपं स्पृष्टा वैधकर्म्मकरणे दोषो यथा —
“दीपं स्पृष्ट्वा तु यो देवि । मम कर्म्माणि ।
तस्यापराधाद्वै भद्रे । पापं प्राप्नोति मानवः
तच्छृणुष्व महाभाग । कथ्यमानं मयानघे ॥
जायते षष्टिवर्षाणि कुष्ठी गात्रपरिप्लुतः ।
चाण्डालश्च गृहे तत्र एवमेव न संशयः ॥
एवं भूत्वा तु तत् कर्म्म मम चैवं करोति यदि
मद्भक्तश्चैव जायेत शुद्धे भागवते गृहे ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपस्य स्पर्शनाद्भुवि ।
तरन्ति मनुजा येन कष्टं चाण्डालयोनिषु ॥
यस्य कस्यापि मासस्य शुक्लपक्षे च द्वादशी
चतुर्थभक्तमाहारमाकाशशयने स्वपेत् ॥
दीपं स्पृष्ट्वापराधाद्वै तरन्ति मनुजा भुवि ।
शुचिर्भूत्वा यथान्यायं मम कर्म्म पथे स्थितः ॥
एतत्ते कथितं देवि । स्पर्शनात् दीपकस्य तु ।
सर्व्वापराधनाशश्चैव यत् कृत्वा लभते शुभम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ *
पुरुषस्य दीपनिर्व्वापणे दोषो यथा,—
‘ . . . . .
अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवद्ध्रुवम् ॥ *
देवार्थकल्पितदीपस्य निर्व्वापणे दोषो यथा,
नैव निर्व्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत् ॥
इत्येकादशीतत्त्वे कालिकापुराणम् ॥
कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दश्यां नरकनिवृत्तये
यथा,—
“नरकाय प्रदातव्यो दीपः सम्पूज्य देवताः ।”
इति तिथितत्त्वधृतलिङ्गपुराणम् ॥ * ॥
पृथिव्यां दीपो न संस्थाप्यः । यथा,—
“सर्व्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापस्तथैव च ॥’
इत्येकादशीतत्त्वधृतकालिकापुराणम् ॥

दीपकं, क्ली, (दीपयतीति । दीप + णिच् + ण्वुल् ।) वाक्यालङ्कारः । दीप्तिकारके, त्रि । इति मेदिनी । के १०४ ॥ कुङ्कुमम् । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ वाक्यालङ्कारस्य लक्षणं यथा —
‘पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।
एकधर्म्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥
यथा माघे ।
बलावलेपादधुनापि पूर्व्ववत्
प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सतीव योषित् प्रकृतिश्च निश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥”
इति साहित्यदर्पणे ॥ १० । ६० ॥
अपि च काव्यचन्द्रिकायाम् ।
‘जातिक्रियागुणद्रव्यवाचकेन पदेन तु ।
एकत्र वर्त्तिना सर्व्ववाक्यार्थो दीपकं भवेत् ॥”
यथा,—
भ्रमद्भ्रमरझङ्कारयुक्तकोकिलकलध्वनिः ।
मन्दमन्दसमीरोऽपि हरन्ति हृदयं नृणाम् ॥”

दीपकः, पुं, (दीपयति जठराग्निमिति । दीपि + ण्वुल् ।) यमानी । इति रत्नमाला ॥ (गुणाश्चास्य यमानीशब्दे ज्ञेयाः ॥) लोपमस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ दीपः । (यथा, ब्रह्माण्डपुराणे ।

"विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥")

श्येन पक्षिणाश्चे पक्षिणो स्त्यूर्ने गः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०८ ॥ बाज् इति शिकरा इति च भाषा । रागविशेषः । अयं हनूमन्मते षड्रागेषु द्वितीयरागः । सूर्य्यनेत्राग्निसम्भवः । अस्य जातिः सम्पूर्णा । ग्रहन्तु षड्जस्वरः । गानसमयस्तु ग्रीष्मर्त्तौ मध्याह्नः । अस्य रूपं यथा । वर्णो रक्तः । वस्त्रं पाटलवर्णम् । गलभूषणं उज्ज्वलमुक्तामालम् । मत्तहस्त्यारूढ़ोऽयम् । बहुस्त्रीपरिवृतश्च । कस्तूरीचर्च्चितः । लज्जया दीपनिर्वापणेनान्धकारमयं गृहं कृत्वा स्त्रीभी रमते । अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । देशी १ कामोद् २ नट् ३ केदारा ४ कानरा वा कर्णाटी ५ । पुत्रास्त्वष्टौ यथा । कुन्तलः १ कमलः २ कलिङ्गः वा कालिन्दः ३ चम्पकः ४ कुसुमः वा कुसुमः ५ रामः ६ लहिलः ७ हिमालः ८ । भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । केदारा १ गौरा २ गौरः ३ गुर्ज्जरी ४ कल्याणी ५ । तन्मते पुत्रा यथा । कुसुमः १ टङ्कः २ नटनारायणः ३ विद्यागरः ४ किरोदलः ५ रङ्गमञ्जुला वा रभसमञ्जुला ६ मन्नलाद्यकः ७ यन्त्रानुः वा यावाला ८ । इति तत्पतोलहिन्दाख्यसंगीतशास्त्रसंग्रहः ॥ (तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

"द्रुतो लघुः द्रुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥")

दीपकिट्टं, क्ली, (दीपस्य किट्टम् ।) दीपजातकज्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपकूपी, स्त्री, (दीपस्य कूपीव तैलधारकत्वात् ।) दीपवर्त्तिः । शलिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तैलमाली २ दीपखोरी ३ विदाहिका ४ । इति शब्दमाला ॥

दीपखोरी, स्त्री, (दीपं खोरयति गत्याघातं करोति स्थिरीकरोतीति । खोर् गत्याघाते + णिच् + अच् । गौरादित्वादित् ङीप् ।) दीपकूपी । इति शब्दमाला ॥

दीपध्वजः, पुं क्ली, (दीपस्य ध्वज इव ।) कज्जलम् । इति जटाधरः ॥

दीपनं, क्ली, (दीपयति वह्निमिति । दीप + णिच् + ल्युः ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥ कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मन्त्रसंस्कारविशेषः । यथा, शारदातिलके ।

"मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्कारा सिद्धिदायिनः ।
जननं जीवनं पश्चात्ताड़नं बोधनं तथा ॥
अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा ।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ॥"
"तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ॥")

दीपनः, पुं, (दीप्यते इति । दीप + ल्युः ।) मयूरशिखा । (दीप + णिच् + ल्युः ।) शालिञ्चशाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कासमर्द्दः । पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपयितरि, त्रि ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । ३ ।

"सुवासितं हर्म्यतलं मनोरमं
प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितं मधु ।
सुतन्त्रिगीतं मदनस्य दीपनं
शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥")

दीपनी, स्त्री, (दीप्यते जठरवह्निरनया । दीप + णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) मेथिका । (अस्याः पर्य्यायाः यथा,—

"मेथिका मिथिनी मेथिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पाठा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपनीयः, पुं, (दीप्यते जठरवह्निरनेनेति । दीप + णिच् + अनीयर् ।) यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपनयोग्ये, त्रि । (यथा सुश्रुते । १ । ४५ ।

"दीपनीयमचक्षुष्यं वाड़वं दधि मातकम् ॥")

औषधवर्गविशेषः । यथा,—

"पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥"

इति चक्रदत्तः ॥

दीपपादपः, पुं, (दीपस्य पादप इव ।) दीपवृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपपुष्पः, पुं, (दीप इव पुष्पं यस्य ।) चम्पकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपवती, स्त्री, (दीपवत् तेजस्वित्वं अस्त्यस्या इति । दीप + मतुप् । मस्य वः ।) कामाख्यायां नदीविशेषः । यथा,—

और्व्व उवाच ।

"शाश्वती कथिता या तु नदी सतत्यघ्नणा सिता ।
तस्याः पूर्व्वे समाख्याता नदी दीपवती मता ॥
सदा च हिमपञ्चाता छिन्दन्ती दीपवत्तमः ।
तेन देवमनुष्येषु नदी दीपवती स्मृता ॥
दीपवत्याः पूर्व्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्व्वतः ॥"

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दीपवृक्षः, पुं, (दीपस्य वृक्ष इव आधारः ।) दीपाधारः । पिलसुज् इति देरुका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दीपतरुः २ ज्योत्स्नावृक्षः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीपपादपः ४ । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २० । ८ ।

"यथा प्रदीप्तः पुरतः प्रदीपः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
तथेह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा
ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥")

दीपशिखा, स्त्री, (दीपस्य शिखा कार्य्यत्वेन अस्त्यस्याः । अच् । टाप् ।) कज्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दीपस्य शिखा ।) प्रदीपज्वाला ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६७ ।

"सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ॥")

दीपशृङ्खला, स्त्री, (दीपानां शृङ्खलेव ।) दीपाली । इति हारावली । १२४ ।

दीपान्विता, स्त्री, (दीपैरन्विता युक्ता ।) गौणचान्द्रकार्त्तिकस्यामावास्या । यथा, भविष्यपुराणम् ।

"येयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशी भुवि ।
तस्यां दद्यान्न चेद्दीपं पितॄणां वै महालये ॥
पञ्चदशी अमावास्या । अमावास्यामधिकृत्य ।
दीपमालाश्च कर्त्तव्याः शक्त्या देवगृहेषु च ।
रथ्यापणश्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु ॥
इति भविष्यपुराणोक्तव्याख्यानदीपदानेन दीपान्विता ख्याता चेयमिति विशेषणात् ।" इति त्रातत्त्वम् ॥ १ ॥ तत्र कर्म्माणि यथा,—
"प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपवृक्षास्तथा कार्य्याः शक्त्या देवगृहेषु च ॥
चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ।
दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान् ।
अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥
स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्स्तवैः सह ॥"

इति तिथितत्त्वम् ॥

तत्र श्यामापूजाप्रमाणं यथा,—

"दीपान्विता पार्व्वणाय स्मृता काल्यर्च्चनाय च ।
महानिशि द्वितीयं स्यात् पूर्व्वेद्युर्व्याप्तिमात्रयोः ॥
महानिशि व्याप्तमात्रयोः पूर्व्वेद्युरेव द्वितीयं काल्यर्च्चनं स्यात् इत्यर्थः । प्रथमं पार्व्वणं द्वितीयं काल्यर्च्चनमिति द्वितीयशब्दस्य तात्पर्य्यार्थः ।"
इति स्मृतिसारसंग्रहधृतयोगकेशतन्त्रम् ॥ ३ ॥

अपरञ्च ।

"दीपोत्सवे चतुर्द्दश्या संमिश्रा या भवेत् कुहूः ।
तस्यां या तामसी रात्रिः सोच्यते कालरात्रिका ॥
तस्यां पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा शिवङ्करी ॥"

इति कालीकुलसद्भावः ॥

दीपाली, स्त्री, (दीपानां आली श्रेणी ।) दीपमाला । तत्पर्य्यायः । दीपशृङ्खला २ । इति हारावली । १२४ ॥ (दीपानां आली यत्र ।) दीपान्वितामावास्या । तत्पर्य्यायः । यक्षरात्रिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीपिका, स्त्री, (दीपयति प्रकाशयति ग्रन्थादीनिति । दीप + णिच् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) महिम्नापनीयश्रीनिवासकृतज्योतिर्ग्रन्थविशेषः । यथा, अस्तं गतवति मिहिरेऽतिमलिनदोषाकुले च गोविभये । उन्नाहादिव शुद्धिग्रहणार्थं दीपिका क्रियते ॥ एतद्भिन्ना सुपञ्चपञ्चजातकशुद्ध्यादिदीपिकाः सन्ति ॥ रागिणी-

विशेषः । सा हिन्दोलरागस्य पत्नी । अस्या
ध्यानं यथा,—
"प्रदोषकाले सहसम्प्रविष्टा
प्रदीपहस्ताकनकाभवस्त्रा ।
सीमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाल्या किल दीपिकेयम् ॥"
अस्या गानकालः सायाह्नः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥ (प्रदीपः । यथा, रघुः ।६।७० ।
"स ललितकुसुमप्रवालशय्यां
ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम् ॥")
प्रकाशिकायाम्, त्रि ॥
दीपिता, [ऋ] त्रि (दीपयतीति । दीप+णिच्+
तृच् ।) दीप्तिकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥
दीप्तं, क्ली, (दीपी दीप्तौ+क्तः । "श्वीदितो
निष्ठायाम् ।" ७ । २ । १४ । इति नेट् ।)
स्वर्णम् । हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्ण-
शब्दे हिङ्गुशब्दे च विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)
दीप्तः, पु, (दीप+क्तः ।) निम्बुकः । सिंहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नासागतरोगविशेषः ।
यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २२ अध्याये ।
"घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु
विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः ।
नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तो-
र्व्याधिस्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥"
अस्य प्रतिषेधमाह तत्रैव २३ अध्याये ।
"दीप्ते रोगे पैत्तिकं संविधानं
कुर्य्यात् सर्व्वं स्वादु यच्छीतलञ्च ॥")
दीप्तः, त्रि, (दीप+क्तः ।) निर्भासितः । दग्धः ।
ज्वलितः । इति मेदिनी । ते, २५ ॥ (यथा,
हरिवंशे । १६८ । ३ ।
"ततः शकुनयो दीप्ता मृगाश्च क्रूरभाषिणः ।
दीप्तायां दिशि भाषन्तो भयमावेदयन्ति मे ॥")
दीप्तकं, क्ली, (दीप्तमेव । स्वार्थे कन् ।) स्वर्णम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीप्तजिह्वा, स्त्री पु, (दीप्ता जिह्वा यस्याः ।)
उल्कामुखी शृगाली । इति हारावली ।७६।
(प्रदीप्तजिह्वे, त्रि । यथा, महाभारते । १ ।
२२९ । ३७ ।
"दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च संप्रदीप्तमहाननः ॥")
दीप्तपिङ्गलः, पु, (दीप्तः पिङ्गलश्च । दीप्तं स्वर्णं
तद्वत् पिङ्गलो वा ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीप्तरसः, पु, (दीप्त उज्ज्वलो रसो यस्य ।) किञ्चु-
लुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दीप्तलोचनः, पु, (दीप्ते लोचने नेत्रे यस्य ।)
विडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीप्तलोहं, क्ली, (दीप्तं लोहमिव ।) कांस्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीप्ता, स्त्री, (दीप्त+टाप् ।) लाङ्गलिकावृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ ज्योतिष्मती । सातला । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीप्ताक्षः, पुं, (दीप्ते अक्षिणी यस्य ।) विडालः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रदीप्तनेत्रे त्रि ।
यथा, महाभारते । १ । २२९ । ३७ ।
"दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च संप्रदीप्तमहाननः ॥")
दीप्ताग्निः, पुं (दीप्तः अग्निर्जठराग्निर्यस्य ।)
अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रदीप्तो वह्निः ।
यथा, भट्टिः । २ । २ ।
"सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजु-
स्ताम्रोत्पलान्याकुलषट्पदानि ॥")
तीक्ष्णजठरानलयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । २० ।
"सात्म्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ॥")
दीप्ताङ्गः, पु, (दीप्तं भास्वरमङ्गमस्य ।) मयूरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
दीप्तिः, स्त्री, (दीप+क्तिन् ।) दीपनम् । तत्-
पर्य्यायः । प्रभा २ रुक् ३ रुचिः ४ त्विट् ५ भा ६
भाः ७ छविः ८ द्युतिः ९ रोचिः १० शोचिः
११ । इत्यमरः ।१।४।३४। वाणवेगस्य तीव्रता ।
स्त्रिया अयत्नजगुणः । इति हेमचन्द्रः ।२।१३।
"कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभिः ।
उद्दीपितातिविस्तारं प्राप्ता चेद्दीप्तिरुच्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२१ ।
"कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥")
लाक्षा । कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीप्तिकः, पुं, (दीप्त्या कायतीति । कै+कः ।)
दुग्धपाषाणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीप्तोपलः, पु, (दीप्तः सूर्य्यकिरणसम्पर्कात् ज्वलितः
उपलः ।) सूर्य्यकान्तमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दीप्यः, पु (दीपाय अग्निदीपनाय हितमिति ।
दीप+"तस्मै हितम् ।" ५ । १ । ५ । इति
अपूपादित्वात् पक्षे यत् ।) यमानी । (अस्य
पर्य्यायो यथा,—
"यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दीपाय साधु-
रिति । दीप+"तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ ।
इति यत् ।) मयूरशिखा । बनजटा इति
ख्याता । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥
दीप्यकं, क्ली, (दीपाय हितं साधुरिति वा ।
दीप+यत् । ततः स्वार्थे कन् ।) अजमोदा ।
यमानी । (यथा भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारे ।
"सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च पलं पृथक् ॥")
बर्हिचूडा । इति मेदिनी । के, १०५ ॥
दीप्यकः, पु, (दीप्य+संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)
अजगारः । यमानी । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
लोचमस्तकः । इति भरतधृतरभसः ॥ (अज-
मोदा । तत्पर्य्यायो यथा,—
"अजमोदा खराश्वा च मायूरो दीप्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमभागे ॥)
दीप्रः, त्रि, (दीप्यते इति । दीप+"नमिकम्पि-
स्म्यजसकमहिंसदीपो रः ।" ३ । २ । १६७ ।
इति रः ।) दीप्तिविशिष्टः । इति
(यथा कथासरित्सागरे । २५ । १३५ ।
[illegible])
दीयमानः, त्रि, (दीयते इति । दा+
शानच् ।) वर्त्तमानदानसम्बन्धिवस्तु ।
व्याकरणम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा मृतसूतके ।
पूर्ब्बसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्
दीर्घं, त्रि, (दृणातीति । दॄ विदारणे ब्राहुल-
कात् घञ् ।) आयतम् । इत्यमरः । ३।१।
(यथा मेघदूते । १०३ ।
"दीर्घोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूर-
वर्त्ती सङ्कल्पैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्ध-
मार्गः ॥")
दीर्घः, पुं, (दॄ+बाहुलकात् घञ् ।)
उष्ट्रः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"तालोऽस्त्रकर्णः कुशिको वल्को दीर्घो लता-
द्रुमः ॥",
इत्कटः । इति रत्नमाला ॥ रामशरः । उष्ट्रः
इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमराशय
यथा । वृश्चिककन्यासिंहतुलाधिनो दीर्घाः
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ द्विमात्रवर्णः । तद्यथा
आ ई ऊ ॠ ए ऐ ओ औ । गुरुवर्णः ।
व्याकरणम् ॥ (दीर्घलक्षणं यथा,—
"एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम् ॥
दीर्घकणा, स्त्री, (दीर्घा कणेति नित्यकर्म्मधारयः ।)
गौरजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घकण्टकः, पु (दीर्घः कण्टकोऽस्य ।) बर्ब्बुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घकन्धरः, पुं, (दीर्घः कण्ठोऽस्य । कप् ।)
बकपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दीर्घकन्दकं, क्ली, (दीर्घः कन्दो यस्य । कप ।)
मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मूलकशब्दे-
ऽस्य गुणादयो विज्ञेयाः ॥)
दीर्घकन्दिका, स्त्री, (दीर्घकन्दक+टाप् अत
इत्वञ्च ।) मुषली । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घकन्धरः, पु, (दीर्घः कन्धरो यस्य ।) बकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घकाण्डः, पु (दीर्घः काण्डो यस्य ।) गुण्डतृणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घकाण्डा, स्त्री, (दीर्घः काण्डोऽस्याः ।) पाताल-
गरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घकीलः, पुं, (दीर्घः कीलः शाखादण्डो यत्र ।)
अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घकीलकः, पुं, (दीर्घकील+स्वार्थे कन् ।)अङ्कोठ-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥
दीर्घकूरकं क्ली, (दीर्घं कूरकमन्नम् ।) राजान्नम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकेशः, पुं, (दीर्घाः केशा इव लोमान्यस्य।) भल्लूकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (देशभेदः। यथा, बृहत्संहितायाम्। १४। २५।
"एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च॥"
दीर्घाः केशा यस्य।) आयतकचे, त्रि॥ (स्त्रियां वा ङीष् स्वाङ्गत्वात्। यथा, महानाटके।१८१।
"बिम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या॥")

दीर्घकोशिका, स्त्री, (दीर्घः कोशो यस्याः। ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) दीर्घकोषिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दीर्घकोषिका, स्त्री, (दीर्घः कोषोऽस्याः। कापि अत इत्वम्।) शुक्तिका। झिनुक् इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। दुर्नामा २। इत्यमरः। १। १०। २५॥

दीर्घगतिः, पुं, (दीर्घा आयतस्थानग्राहा गतिः पादविक्षेपो यस्य।) उष्ट्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घग्रन्थिः, पुं, (दीर्घो ग्रन्थिः पर्व्वास्य।) गजपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्य गजपिप्पलीशब्दे विज्ञेया॥)

दीर्घग्रीवः, पुं, (दीर्घा ग्रीवास्य।) उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः।४।३२८॥ नीलक्रौञ्चः। इति राजनिर्घण्टः॥ (देशभेदः। यथा, बृहत्संहितायाम्। १४। २३।
"एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च॥")

दीर्घघाटिकः, पुं, (दीर्घा घाटास्यास्तीति। ठन्।) उष्ट्रः। इति शब्दरत्नावली॥

दीर्घजङ्घलः, पुं, (दीर्घं यथा तथा जङ्गलो गतिशीलः।) भल्लातमत्स्यः। इति शब्दमाला॥

दीर्घजङ्घः, पुं, (दीर्घा जङ्घास्य।) बकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उष्ट्रः। इति जटाधरः॥ आयतजानुयुक्ते, त्रि॥

दीर्घजिह्वः, पुं, (दीर्घा जिह्वा यस्य।) सर्पः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६६॥ (दानवविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६५। ३०।
"गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः॥"
स्त्रियां टाप्। राक्षसीविशेषः। यथा, महाभारते। ३। २८६। ४४।
"हर्षां चार्व्वीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामनिन्दिकाम्॥")

दीर्घतरुः, पुं, (दीर्घश्चासौ तरुश्चेति कर्म्मधारयः।) तालः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दीर्घतिमिषा, स्त्री, (दीर्घस्तिमिषः। अभिधानात् स्त्रीत्वम्।) कर्कटी। इति शब्दमाला॥

दीर्घतुण्डा, स्त्री, (दीर्घं तुण्डं यस्याः।) छुछुन्दरी। इति कोषान्तरम्॥

दीर्घतृणः, पुं, (दीर्घं तृणमिति नित्यकर्म्मधारयः। अभिधानात् पुंस्त्वम्।) पल्लिवाहः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घदण्डः, पुं, (दीर्घो दण्ड इव काण्डावच्छेदेन।) एरण्डवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

दीर्घदण्डकः, पुं, (दीर्घदण्ड+स्वार्थे कन्।) एरण्डवृक्षः। इति जटाधरः॥

दीर्घदण्डी, स्त्री, (दीर्घदण्ड+गौरादित्वात् ङीष्।) गोरक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घदर्शी, [न्] पुं, (दीर्घं दीर्घात् वा पश्यतीति। णिनिः।) पण्डितः। इत्यमरः। २। ७। ६॥ गृध्रः। इति शब्दरत्नावली॥ भल्लूकः। इति राजनिर्घण्टः॥ दूरदर्शके, त्रि॥ (यथा, महाभारते। २। ४८। ४३।
"स त्वि धर्म्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम्॥")

दीर्घदृष्टिः, पुं, (दीर्घा दृष्टिर्दर्शनमस्य।) दीर्घदर्शी। इति हलायुधः॥

दीर्घद्रुः, पुं, (दीर्घश्चासौ द्रुश्चेति कर्म्मधारयः।) तालवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

दीर्घद्रुमः, पुं, (दीर्घो द्रुम इति नित्यकर्म्मधारयः।) शाल्मलिः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घनादः, पुं, (दीर्घो दूरगो नादोऽस्य।) शङ्खः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घनालं, क्ली, (दीर्घं नालमस्य।) दीर्घरोहिषकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घनालः, पुं, (दीर्घं नालं यस्य।) वृत्तगुण्डः। यावनालः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घनिद्रा, स्त्री, (दीर्घा निद्रेति नित्यकर्म्मधारयः।) मृत्युः। इति हेमचन्द्रः। २। २३८॥ (यथा, मार्कण्डेये। ७। १३।
"सोऽद्य मत्कार्म्मुकाक्षेपविदीपितदिगन्तरैः।
शरैर्विभिन्नसर्व्वाङ्गो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यति॥")

दीर्घपटोलिका, स्त्री, (दीर्घा पटोलिका।) लताफलविशेषः। धुंदुल इति भाषा। अस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। कटुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। गुरुत्वम्। वायुपित्तश्लेष्मपित्तभेदकारित्वम्। मधुरत्वम्। शीतलत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

दीर्घपत्रः, पुं, (दीर्घं पत्रमस्य।) राजपलाण्डुः। विष्णुकन्दः। हरिदर्भः। कुन्दरः। तालः। इति राजनिर्घण्टः॥ कृष्णेक्षुः। इति भावप्रकाशः॥ (इक्षुभेदः। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः।
"कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः।
नैपाली दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोषकृत्॥")

दीर्घपत्रकः, पुं, (दीर्घपत्र+संज्ञायां कन्।) रक्तलशुनः। एरण्डः। हिज्जलः। वेतसः। इति राजनिर्घण्टः॥ करीरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ जलजमधूकः। इति जटाधरः॥ लशुनः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५३॥ (इक्षुभेदः। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः।
"सूचिपत्रो नीलपोरो नैपाली दीर्घपत्रकः।
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः॥")

दीर्घपत्रा, स्त्री, (दीर्घपत्र+टाप्।) चित्रपर्णिका। चाकुलियाभेदः। (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णी पीवरी गुहा।
विदारिगन्धा दीर्घाङ्गी दीर्घपत्रांशुमत्यपि॥")
ह्रस्वजम्बुः। इति रत्नमाला॥ गन्धपत्रा। केतकी। क्षीरीक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्रापरपर्य्याय उद्भिद्भेदः। यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"चित्रा चपुस्थुखुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तका॥")

दीर्घपत्रिका, स्त्री, (दीर्घपत्र+संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) श्वेतवचा। घृतकुमारी। शालपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घपत्री, स्त्री, (दीर्घपत्र+गौरादित्वात् ङीष्।) पलाशीलता। महाचञ्चुशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घपर्णी, स्त्री, (दीर्घं पर्णमस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥ (पृश्निपर्णीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

दीर्घपल्लवः, पुं, (दीर्घः पल्लवो यस्य।) शणवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। आयतच्छदे, क्ली। तद्वति, त्रि॥

दीर्घपात्, पुं, (दीर्घौ पादावस्य। समासे अन्त्यलोपः।) कङ्कपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

दीर्घपादः, पुं, (दीर्घौ पादौ यस्य। समासान्तविधेरनित्यत्वात् अन्त्यलोपाभावश्च।) कङ्कपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४। ४००॥

दीर्घपादपः, पुं, (दीर्घश्चासौ पादपश्चेति नित्यकर्म्मधारयः।) तालः। पूगः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घपृष्ठः, पुं, (दीर्घं पृष्ठं यस्य।) सर्पः। इत्यमरः। १। ८। ८॥

दीर्घफलः, पुं, (दीर्घं फलं यस्य।) आरग्वधवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"आरग्वधो राजवृक्षः सम्याकश्चतुरङ्गुलः।
आरेवतो व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः॥
कर्णिकारो दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

दीर्घफलकः, पुं, (दीर्घफल+संज्ञायां कन्।) अगस्त्यवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य अगस्त्यशब्दे व्याख्याताः॥)

दीर्घफला, स्त्री, (दीर्घाणि फलानि यस्याः।) कपिलद्राक्षा। जतुका। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घबाला, स्त्री, (दीर्घः बालो यस्याः।) चमरी। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घमारुतः, पुं, (दीर्घः अधिकसमयव्यापी मारुतो निःश्वासवायुर्यस्य।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दीर्घमूलं, क्ली, (दीर्घं मूलं यस्य।) लामज्जकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घमूलः, पुं, (दीर्घं मूलं यस्य।) मोरटलता। विल्वान्तरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घमूलकं, क्ली, (दीर्घमूल+संज्ञायां कन्।) मूलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घमूला, स्त्री, (दीर्घं मूलं यस्याः। टाप्।) श्यामालता। शालपर्णी। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते। १। ३८।
"प्रियङ्गु समङ्गाधातकी पुन्नागरक्तचन्दनकुचन्दन-

मोचरसशाल्मलिकुश्मीकगोतीलमप्रझकेसर-योजनवल्लो दीर्घमूला चेति ।)

दीर्घमूली, स्त्री (दीर्घं मूलमस्याः । ङीप् ।) दुरालभा । इति शब्दमाला ॥

दीर्घरद, पु (दीर्घौ रदौ दन्तौ यस्य ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः । आयतदन्ते, त्रि ॥

दीर्घरसन, पु (दीर्घा रसना जिह्वा यस्य ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घरागा स्त्री (दीर्घं चिरकालस्थायी रागो यस्याः ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घरात्र, क्ली, (दीर्घा प्रचुरा रात्रयः सन्त्यत्र । अर्श आदित्वात् अच ।) चिरकालम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (पु दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति विग्रहे।"सर्व्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्यवर्षादीर्घाच्चरात्रेः।' इति मुग्धबोधसूत्रात् अ । पुस्त्वमभिधानात्।) दीर्घा निशा च ।

दीर्घरोमा [न्]पु (दीर्घाणि रोमाणि यस्य।)भल्लूकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः । (महादेवस्य भूतानां मध्यतमः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि ।१४।२। "तस्याग्रे समपद्यन्त भूतसङ्घा सहस्रशः।' "दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्महाबलः ।')

दीर्घरोहिषक, क्ली, (दीर्घं रोहिषम् । तत स्वार्थे सञ्ज्ञायां वा कन् ।) कत्तृणम् । सुगन्धितृणविशेषः । बड रोहिष इति भाषा। तत्पर्य्यायः । दृढकाण्डम् २ दृढच्छदम् ३ वर्क्करम् ४ दीर्घनालम् ५ तिक्तसारम् ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातभूतघ्नत्व विषनाशित्वम्। ब्रणघ्नत्वविरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घवंश, पु (दीर्घो वंश इव ।) नलः । इति राजनिर्घण्टः । आयते दृढवंशे कुले च ॥

दीर्घवक्त्र पु स्त्री, (दीर्घं वक्त्रं मुखं यस्य ।) हस्ती । इति शब्दमाला । (लम्बवदने त्रि ।)

दीर्घवल्लिका, स्त्री, कुम्भीरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।

दीर्घवल्ली, स्त्री (दीर्घा वल्ली ।) महेन्द्रवारुणी । मातुलानकारी । पलाशी । इति राजनिर्घण्टः । आयता लता च ॥

दीर्घवृन्त पुं, (दीर्घं वृन्तं यस्य ।) श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।५७। (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । 'श्योणाको भूतवृक्षश्च पूतिवृक्षो सुनिद्रुमः । दीर्घवृन्तश्च कट्वङ्गो भल्लूकष्टुण्टुकोऽपि च ।')

दीर्घवृन्तक, पुं (दीर्घवृन्त+स्वार्थे कन् ।) श्योनाकः । इति शब्दमाला । श्योनाकभेदः । इति राजनिर्घण्टः । (श्योनाकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

दीर्घवृन्ता, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः ।) इन्द्रचिर्भिटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घवृन्तिका, स्त्री (दीर्घं वृन्तं यस्याः । कप । टापि अत इत्वम् ।) दन्तीपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घशर पु, (दीर्घः शरः ।) यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशाख पुं (दीर्घा शाखा यस्य ।) शणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । शालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घशाखिका, स्त्री, (दीर्घा शाखा यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) नीलाम्लीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशिम्बिक, पुं, (दीर्घा शिम्बिर्यस्य । कप ।) चवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशूकक, क्ली, (दीर्घं शूकं यस्य । कप ।) राजान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घसक्थ, त्रि (दीर्घं सक्थिनी यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच ।" ५ । ४ । ११३। इति षच ।) दीर्घोरुः । इति व्याकरणम् ॥

दीर्घसक्थि, क्ली, (दीर्घे सक्थिनी यस्य। स्वाङ्गादि त्वभावे न षच ।) शकटम् । इति व्याकरणम् ॥

दीर्घसत्र क्ली, (दीर्घं बहुकालसाध्यं सत्रम् ।) यज्ञविशेषः । (यथा भागवते । १ । १ । २१ । 'कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् । आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः ।') तीर्थविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः । (यथा महाभारते । ३ । ८२ । १०३—१०४ । "ततो गच्छेत राजेन्द्र । दीर्घसत्रं यथाक्रमम् । तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः । दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियमव्रताः ॥ गमनादेव राजेन्द्र । दीर्घसत्रमरिन्दम ! । राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥")

दीर्घसुरत पुं (दीर्घं बहुकालव्यापकं सुरतं मैथुनं यस्य ।) कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीर्घसूत्र, त्रि, (दीर्घेण बहुकालेन सूत्रं कार्य्यारम्भो यस्य ।) चिरक्रियः । इत्यमरः ।३।१।१७॥ 'अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्व्वकर्म्मसु पार्थिव । दीर्घसूत्रस्तु नृपते कर्म्महानिमवाप्नुयात् ॥ रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्म्मणि अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते इति मत्स्यपुराणम् (आयततन्तुकम् । यथा माघे । १० । ६१ । मेखलागुणविलासमसर्व्वा दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम् ।') विकृते तन्तौ, क्ली ॥

दीर्घसूत्री [न्] त्रि, (दीर्घसूत्रं बहुकालव्याप्यं कर्म्मारम्भोऽस्त्यस्येति । दीर्घसूत्र+इनि ।) दीर्घसूत्रः । इति हलायुधः । (यथा, गीतायाम् । १८ । २८ । विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥")

दीर्घस्कन्ध पुं (दीर्घः स्कन्धो यस्य ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घा स्त्री, (दीर्घ+टाप ।) पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः । (अस्याः पर्य्याया यथा — "पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी लाङ्गूली क्रोष्टुपुच्छिका । मामन्दिः कलशी तन्वी गुहा क्रोष्टुकमेखला ॥ दीर्घा शृगालविन्ना च श्रीपर्णी दीर्घपत्रा सतिलुप्ता पृतिला चित्रपर्णिका । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

दीर्घाध्वग, त्रि, (दीर्घमध्वानं गच्छतीति । ड ।) लेखहारः । धाउड़िया इति उड़े, पुं । इति मेदिनी । गे, ५० ॥

दीर्घायु, [स्]पुं, (दीर्घं आयुर्यस्य ।) शाल्मलिवृक्षः । काकः । जीवकवृक्षः । मार्कण्डेयः । चिरजीविनि, त्रि । इति मेदिनी । बे, ५५ (यथा महाभारते । ७ । ५० । १४ । 'दीर्घायुषः प्रजाः सर्व्वाः' 'तत्र महापार्श्वं प्राप्य वदनस्कन्धललाटः । वाहू विस्तीर्णभुजतालान्तरोच्च गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमूलवृद्धस्तनसमुच्छितश्च रोमशकर्णः पश्चाद्मस्तिष्कः स्नातानुलिप्तः पूर्व्वाङ्गे विशुष्यमाणशरीरः पश्चाच्च हृदये पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति ।" 'गूढसन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः । उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते । गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते । शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ।)

दीर्घायुध, पु (दीर्घं आयुधं ।) कुन्तास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (दीर्घौ आयुधौ इव दन्तौ यस्य ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥

दीर्घायुष्य पु, (दीर्घं आयुष्यं जीवनं यस्य ।) श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घालर्क पु, (दीर्घं अलर्कं इव ।) श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घिका स्त्री, (दीर्घैव । दीर्घा+सञ्ज्ञायां कन् । टापि अत इत्वम् ।) चिरायतधनुःपरिमितजलाशयः । दीघि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वापी २ । इत्यमरः ।१।१०।२८। (यथा, रघुः ।१६।१३। "वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः । ") (?) — "वनेरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ।") तज्जलगुणाः । गुरुत्वम् । कटुत्वम् । क्षारत्वम् । पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । वह्निकृत्त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घेक्षवाक, पुं, (दीर्घा इक्षवाकु ।) कक्करी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्ण त्रि, (दॄ विदारे+क्त ।) विदारितः । (यथा, श्री रामायणे । २ । ३८ । २८ । "आयसं हृदयं नूनं राममातुः ममापि च । यन्न दीर्णं प्रिये पुत्त्रे वनवासाय निर्गते ।") भीतः । इति मेदिनी । णे, २६ । (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ७६ । "एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि । तां दीर्णामनु दीर्यन्ते योधाः शूरतरा अपि ।")

दीवि पुं, किकीदिविः । इति शब्दमाला ॥

दु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां पर सकं अनिट ।) दवति । इति दुर्गादासः ॥

दु, टु ओ न उपतापे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-चकं च-अनिट्।) टु, दवथुः। ओ, दूनः। न, दुनोति। उपताप इहोपतप्तीभावः उपतप्तीकरणञ्च। सम्मवेन दुनोमीति जयदेवः। वर्षप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः।' इति कालिदासः। इति दुर्गादासः ॥

दुः, [र्] य, निषेधः। दुःखम्। निन्दा। अवक्षेपणम्। इति दुर्गादासधृतपुरुषोत्तमदेवः ॥

दुः, [स्] य, दुःखभावनम्। कोपः। इति दुर्गादासधृतमेदिनी ॥

दुःकूलः, पुं, (दुर्दुःखं तज्जनकं कूलं रोधो यस्मात्। एतद्दुलपत्त्रा तटस्य विपन्नत्वात् अस्य तथात्वम्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

दुःख, तृ क तत्क्रतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तं चुरां-परं-सकं-सेट्।) विसर्गमध्यः। "काले तड़िल्लताव्याले घनपीनपयोधरे। कान्तः सर्व्वगुणोपेतो नालेन्दुः खे न लभ्यते ॥" इति विदग्धमुखमण्डनम्। अस्यार्थः। तड़िल्लतासम्बन्धवति घनस्थूलमेघे काले कमनीयः सर्व्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे आकाशे न लभ्यते पक्षे ऐ बाले सर्व्वगुणोपेतः कान्तः पतिर्दुःखेन लभ्यते। दुःखयति दुःखापयति। गर्हान्वयमध्यः। इति केचित्। तत्क्रतिर्दुःखकरणम्। इति दुर्गादासः ॥

दुःखं, क्ली, (दुर् दुष्टं खनतीति। खन+डः। यद्वा, दुःखयतीति। दुःख+पचाद्यच्।) संसारः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रोगः। यथा, भावप्रकाशे अर्शोरोगाधिकारे। "भेकाभः पीयते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ॥" "दुःखै रोगैः।" इति तट्टीका ॥) मनोधर्म्मविशेषः। न्यायमते आत्मगुणभेदः। तत् अधर्म्मजन्यं सचेतसां प्रतिकूलम्। 'इति भाषापरिच्छेदः ॥ तत्पर्य्यायः। पीड़ा २ बाधा ३ व्यथा ४ अमानस्यम् ५ प्रसूतिजम् ६ कष्टम् ७ कृच्छ्रम् ८ आभीलम् ९। इत्यमरः ।१।१।०३॥ आर्त्तिः १० आर्त्तिः ११ पीड़नम् १२ अवबाधा १३ बाधनम् १४ आमनस्यम् १५ आमानस्यम् १६ विबाधनम् १७ पीड़ितम् १८ विघेठनम् १९। इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ "सुखं दुःखञ्च हर्षञ्च शोकञ्च मङ्गलालयम्। मया दत्तञ्च तत्त्वञ्च योगिनामपि दुर्लभम् ॥" इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ * ॥ (दुःखन्तु आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदात् त्रिविधम्। यदुक्तं तत्त्वकौमुद्याम्। "दुःखत्रयाभिघातात्।" इति। "दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु त्रिविधं आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च। तत्र आध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च। शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम्। मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयाविशेषादर्शननिबन्धनम्। सर्व्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्। बाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च। तत्र आधिभौतिकं मानुषपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम्। आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनम्। तदेतत्प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजःपरिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुम्। तदनेन दुःखत्रयेणान्तःकरणवर्त्तिना चेतनाशक्तेः प्रतिकूलतयाभिसम्बन्धोऽभिघातः इति। एतावता प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिहासाहेतुरुक्तः ॥") "दुःखानेनं प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे!। अविवेकीोपचारेण दुःखं मोक्षविनाशनम् ॥ अपरद्धारतो नित्यं नरो मोहेन चाहतः। ये मां नैव प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥ सर्व्वाशी सर्व्वविक्रेता नमस्कारविवर्ज्जितः। ये च मां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥ सर्व्वाण्यन्नानि तु मिष्टानि पाकभेदन्तु कारयेत्। अवैष्णवे नरोऽश्नाति तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥ ग्रामकाले वैश्वदेवे समुपस्थितमागतम्। अदत्त्वा तस्य यो भुङ्क्ते तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥ असन्तुष्टस्तु यो नित्यं परदाराभिमर्द्दकः। परोपतापी मन्दात्मा तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥ अशक्तावस्थितं कर्म्म गते संवसते नरः। खलुपाल्यं ग्रामक्षय दुःखतरन्नु किम् ॥ हस्त्यश्वरथयानानि गच्छमानानि पश्यति। न वै तस्याग्रतः पृष्ठे तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥ अश्नन्ति मिष्टिरं केचित् घृतशालिसमन्वितम्। शुष्कान्नं केचिदश्नन्ति तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥ परवस्त्राहतां शय्यां समासेवन्ति भूमिताः। केचित्तु लघवो धीरन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥ विद्वान् शतो गुणश्चैव सर्व्वशास्त्रविशारदः। केचिन्मूर्खाय दृश्यन्ते तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥ विद्यमाने धने केचित् कृपणा भोगवर्ज्जिताः। दरिद्रो जायते दाता तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥ पुरुषस्य इह भार्य्या तयोरेकां प्रशंसयेत्। एकापि दुर्भगा तत्र ततो दुःखतरन्नु किम् ॥ लब्ध्वा तु मानुषीं संज्ञां सर्व्वभूतसमन्विताम्। मामेव न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥ लब्ध्वा ब्राह्मणभावञ्च यो वर्णाः समध्यमे!। पापकर्म्मरता नित्यं ततो दुःखतरन्नु किम् ॥ एतत्ते कथितं भद्रे! दुःखकर्म्म विनिश्चयम्। सर्व्वभूतहितार्थाय यत्त्वया परिपृच्छतं ॥" इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

दुःखदानि यथा,— पारतन्त्र्यम् १ आधिः २ व्याधिः ३ मानच्युतिः ४ शत्रुः ५ कुभार्य्या ६ नैःस्वम् ७ कुग्रामवासः ८ कुस्वामिसेवनम् ९ बहुकन्या १० ऋणम् ११ परगृहवासः १२ वर्षाप्रवासः १३ भार्य्याद्वयम् १४ कुस्थलः १५ दुर्ष्टकलत्रभाजनम् १६। इति कविकल्पलता ॥ (तद्विशिष्टे, त्रि। इत्यमरः। १।४।२६॥ यथा, हरिवंशे। ५२३। ४९। "सुसुखा न च दुःखा सा न प्रीता नच धर्म्मदा ॥")

दुःखदोह्या, स्त्री, (दुःखेन दुह्यते इति। दुह+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्।) दुर्दोहगवी। तत्पर्य्यायः। काटा २। इति हेमचन्द्रः। ४। ३३५ ॥

दुःखितः, त्रि, (दुःखं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच्।) यद्वा, दुःखधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययः। दुःखी। (यथा, मनौ। ९। २८८। "दण्डगानि च सर्व्वाणि राजमार्गे निवेशयेत्। दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः ॥") भावे क्त, दुःखम्। तत्र क्ती ॥

दुःखी, [न्] त्रि, (दुःखमस्त्यस्येति इनिः।) दुःखान्वितः। दुःखितः। यथा,— "दुःखिनोऽदुःखिनो वापि प्राणिनो लब्धचक्षुषः। आतावत् परिपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥ आत्मात्मनुपमसोमोऽपि सर्व्वथस्तसुखैषिणः। भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥" इति वह्निपुराणे शिवकपाख्याननामाध्यायः ॥)

दुःषमम्, य, (दुर्दुष्टं समं यत्र। "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च।" इत्यव्ययीभावः। "सुषिनिर्दुर्भ्यः सुपि।" ८।३।८८। इति षत्वम्।) निन्दनीयम्। तत्पर्य्यायः। निःषमम् २ गर्ह्यम् ३। इत्यमरः। ३।४।१३ ॥

दुःषमम्, त्रि, (दुःषमम्। बाहुलकात् षत्वाभावः।) असमञ्जसम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दुःसहा, स्त्री, (दुःखेन सह्यतेऽसौ। दुः+सह+अच्। टाप् च।) नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःसहो, त्रि। यथा, रघुः। ११।२०। "राममन्मथशरेण ताड़िता दुःसहेन हृदये निशाचरी। गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥")

दुःसाधी, [न्] पुं, (दुर्दुःखं कर्म्म साधयतीति। दुः+साधि+णिनिः।) दौवारिकः। इति शब्दरत्नमाला ॥

दुःसाध्यः, त्रि, (दुःखेन साध्यते इति। दुः+साध+ण्यत्।) दुःखनिष्पाद्यः। दुःखेन साध्यते निष्पाद्यते यः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २५८। "ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो रिपुर्भवति ॥")

दुःस्थः, त्रि, (दुर्दुःखेन दुष्टं वा तिष्ठतीति। स्था+कः।) दुर्गतः। मूर्खः। दुःखेन तिष्ठति यः। इति मेदिनी। थे, ८ ॥ (यथा, भागवते। १। १६। ३४। "त्वां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण सम्पादयन् यदुषु रम्यमबिभ्रदङ्गम् ॥") दुःखः। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुःस्पर्शः, पुं, (दुःखेन स्पृश्यते इति। दुः+स्पृश+"ईषद्‌दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्।" ३।३।१२६। इति कर्म्मणि खल्।) दुरालभा। इत्यमरः। २।४। ९१ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— "यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासो दुरालभा ॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) लताकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः ॥ खरस्पर्शे, त्रि। इति मेदिनी। शे, २१ ॥ (यथा, भागवते। ३। १७। ५।

रथौ वायुः शुद्धस्पर्शे धूलकारागैरयन् राजुः ।
उत्तुङ्गलग्नगपतीन् वाय्यागौको रथध्वज ॥)

दु स्पर्शा स्त्री (दुःखेन स्पृश्यते इति । स्पृश+ खल्+टाप् च ।) कपिकच्छुः । आकाशवल्ली । कण्टकारी । (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका ।
कण्ठालिका कण्टकिनी धावनी बृहती तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुःस्फोटः पुं (दुःखेन स्फोटयतीति । स्फोटि+ अच् ।) शस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥

दुकूलं क्ली (दुष्टं कूलति आवृणोतीति । कूल+ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । ३।१।१३५ । इति कः । पृषोदरात् साधुः । यद्वा दु+ खणिधि आन्ध्र उरोकोचौ । उणा । ४ । ९० । इति ऊलच्, धातो कुक् च ।) क्षौमवस्त्रम् । (यथा रघौ । ७ । १९ ।
दुकूलवासाः स वधूसमीपं
निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ॥)
सूक्ष्मवस्त्रम् । इति मेदिनी । ल ६९ ॥

दुगूलम् क्ली (दुकूल पृषोदरात् कस्य गः ।) दुकूलम् । पट्टवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३३ ॥

दुग्धम् क्ली (दुह्यते स्मेति । दुह+कर्म्मणि क्तः ।) स्त्रीजातिस्तनजात द्रवद्रव्यविशेषः । दुध इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षीरम् २ पीयूषम् ३ ऊधस्यम् ४ स्तन्यम् ५ पयः ६ अमृतम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ बालजीवनम् ८ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । स्वादुरसत्वम् । स्निग्धत्वम् । ओजःकारित्वम् । धातुवर्द्धकत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्मत्वम् । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् पित्तकारकगुणगुरुत्वञ्च ॥ * ॥ गोदुग्धगुणाः । प्राणधारकत्वम् । बलायुःपुंस्त्वशुक्रकारित्वम् । मेध्यत्वम् । रक्तपित्तरोगवायुनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च ॥ * ॥ छागदुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । मलबन्धाधिकारित्वम् । रक्तपित्तविकारश्वासकासनाशित्वञ्च ॥ * ॥ मेषीदुग्धगुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तनाशित्वञ्च ॥ * ॥ माहिषदुग्धगुणाः । अतिस्निग्धत्वम् । निद्राकारित्वम् । अग्निनाशित्वञ्च ॥ * ॥ उष्ट्रीदुग्धगुणाः । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । शोथवातकफनाशित्वम् ॥ * ॥ अश्वादुग्धगुणाः । बलकरत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् लघुत्वञ्च ॥ * ॥ हस्तिनीदुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शुक्रकारित्वम् । कषायानुरसत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ मानुष्यदुग्धगुणाः । प्राणधारकत्वम् । शरीरहितकारित्वम् । हृद्यत्वम् । अभिजनकत्वञ्च ॥ * ॥ प्रत्यूषकाले गोदुग्धपानगुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वम् । यस्मात् सूर्य्यांशुभिः परं याम यामाद्धमेव वा उत्तापं पयो ग्राह्यम् । तत्पथ्यं दीपनं लघु ॥ * ॥ शिशिरवातातपशुष्काणां पयः दोषदम् । एकवर्णवत्सगोदुग्ध श्वेतवर्णकृष्णवर्णगोदुग्धञ्च प्रशस्तम् ॥ * ॥ इक्षुभक्षकमाषपर्णभक्षकोष्ट्रीमद्भगोदुग्धं पक्वमपक्वं वा हितकारकम् ॥ * ॥ पर्य्युषितदुग्धगुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च ॥ * ॥ अपक्वदुग्धगुणाः । प्रायोऽभिष्यन्दित्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ शृतोष्णं कफवातनाशनम् । शृतशीतं पित्तनाशनम् । धारोष्णं दुग्धम् अमृततुल्यम् । स्त्रीस्तन्यदुग्धं विना सर्व्वमपक्वं दुग्धं त्याज्यम् । लवणदुग्धं विरुद्धमिति नट इति ख्यातं दुग्धञ्च त्याज्यम् ॥ * ॥ दुग्धान्नगुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । बलकारित्वम् । पित्तनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च ॥ * ॥
शाकाम्लफलपिण्याककुलत्थलवणामिषैः ।
करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते ॥'
इति राजवल्लभः ।

अथ चतुर्व्विधक्षीरगुणाः ।
'कैश्वाविकं पथ्यतमं शृतोष्णं
क्षीरं स्तनानां शृतशीतमाहुः ।
दोषापहं शीतमविपीयमाम्
गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥
वृष्यं बृंहणमग्निवर्द्धनकरं पूर्व्वाह्णपीतं पयो
मध्याह्ने बलदायकं रतिकरं कृच्छ्रस्य विच्छेदनम् ।
बाल्ये वह्निकरं ततो बलकरं वीर्य्यप्रदं वार्द्धके
रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततः सर्व्वदा ॥
क्षीरं शुक्रमभिवर्द्धयति च
दाहमेतद्विहन्ति मयाति ।
यथाम्बु दोषं कुरुते तदूर्द्ध्वं
विषोपमं स्याद्दधित स्थानाम् ॥
जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानुषम् ॥
क्षीरकाथगुणः ।
चतुर्थभागं सलिलं निधाय
यत्नाद्दृषदावसितमुत्तमं सत् ।
सर्व्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि
वीर्य्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥
गव्यं पूर्व्वाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् ।
क्षीरं समर्करं पथ्यं यद्वा शालञ्च सर्व्वदा ॥
क्षीरं न भुञ्जीत कदाचनापि
तत्रापि नैतल्लवणेन सार्द्धम् ।
पिष्टान्नमस्रानकमाषसूप-
कोशातकीकन्दफलादिकैश्च ॥
तथा च
मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः
कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।
शाकजाम्बवरसादिसेवितं
मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥ * ॥
स्निग्धं शीतं गुरु क्षारं सर्व्वकालं न सेवयेत् ।
दौर्भाग्यं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च ॥
नित्यमाग्नेयमिन्द्र ईशं शुभकं माहिषं पयः ।
पुष्णन्ति धातवः सन्त्य बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥
क्षीरं प्रभातकालेऽमधुरं क्षारं नवप्रसूतानाम् ।
तच्चैव पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥ * ॥
मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम्
लवणमधुरं क्षीरं विदाहजनन
गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् ।
मध्यमवयसां रसायनमुक्तमिदं दुर्ल्लभम्
नाम्
सार्द्धे मासत्रयादूर्द्ध्वं गुर्व्विणीनाञ्च यत् पयः
तद्दाहि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तशोषणम्
दुग्धाम्रं शीतलं स्वादु हृद्यं वर्णकरं गुरु ।
वातपित्तापहं वृष्यं हृद्यं बलवर्द्धनम् ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ *

अथ भावप्रकाशोक्तसामान्यदुग्धगुणाः ।
"दुग्धं सुमधुरं स्निग्धं वातपित्तहरं सरम् ।
सद्यः शुक्रकरं शीतं सात्म्यं सर्व्वशरीरिणाम्
जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीकरं परम् ।
वयःस्थापकमायुष्यं सन्धिकारि रसायनम् ॥
विरेकवान्तिवस्तीनां तुल्यमोजोविवर्द्धनम् ।
जीर्णज्वरे मनोरोगे शोषमूर्च्छाभ्रमेषु च ।
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे तृषि हृदामये ।
शूलोदावर्त्तगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्कुरे ।
रक्तपित्तातिसारे च योनिरोगे श्रमे क्लमे ।
गर्भस्रावे च सततं हितं मुनिवरैः स्मृतम् ।
बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुद्व्यवायकृशाश्च ये ।
तेभ्यः सदातिशयितं हितमेतदुदाहृतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(दुग्धोत्पत्तिविवृतिर्यथा —
यद् यदाहारजातन्तु रस क्षीरशिरागतम् ।
सर शकञ्च शुक्रञ्च तथा पित्तेन संयुतम् ।
पाचितं जाठरे वह्नौ पित्तेन सह मूर्च्छितम् ।
मध्यमार्गे शिरामार्गे क्षीरं तद्विद्धि पुत्रक ॥
तेन क्षीरमिति ख्यातमग्निसोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्व्वभूतानां जीवनं बलमुत्तमम् ॥
हारीत अश्ययापन्न पप्रच्छ पितरं गुरुम् ।
कथं रसस्य सम्प्राप्तिः कथं सञ्चीयते विभो ॥
कथं रक्तस्य सञ्चाने क्षीरं पाण्डुरमीयते ।
कथं तत्र कुमारीणां वन्ध्यानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गव ।
शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि परिपृष्टं भिषग्वर ॥
सितासितं तथा रक्तं पित्तेन पाचितं गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
क्षीरनाशः कुमारीणां वन्ध्यानां न कथं भवेत् ।
अल्पधातुबलं यस्मात्तस्मात् क्षीरं न जायते ॥
वन्ध्यानां क्षीरनाशस्तु वातेन परिपूरिता ।
क्षीरञ्च न भवेत्तस्मात्तासाञ्चाधिकं मत ॥
प्रसूताद्धि च नारीणां बलेन सह क्षयते ।
तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्त्तते ॥
तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते पैच्छिलं पयः ।
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥
पयसाविहितं नार्य्या बलहीनकारणम् ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
(कटुकम् । तत्पर्य्यायो यथा —
कटुकं ध्यामकं दुग्धम् । इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

...ध:, त्रि, (दुह + क्तः ।) प्रपूरितः । इति मेदिनी । धे, ८ ॥ कृतदोहः । (यथा, हरिवंशे ।२।२५ । "तेनेयं गौर्महाराज ! दुग्धा शस्यानि भारत ! ॥" दुह + भावे क्तः ।) दोहने, क्ली ॥

दुग्धकूपिका, स्त्री, (दुग्धकूपः साधनत्वेनास्त्यस्या इति । दुग्धकूप + ठन् । टाप् ।) पिष्टकविशेषः । यथा,—
"तण्डुलचूर्णविमिश्रितनवक्षीरेण सान्द्रपिष्टेन ।
दृढकूपिकां विदध्यात्तां च पचेत् सर्पिषा सम्यक् ॥
ताञ्च तां कौरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च ।
शङ्कुमुद्रितवदनां तप्तघृतेन पक्ववदनाञ्च ।
अतिपाण्डुखण्डपाके स्नपयेत् कर्पूरवासिते
कुशलः ॥"
अस्या गुणाः ।
"अथ दुग्धकूपिका या बल्या पित्तानिलापहा ।
वृष्या शीता गुर्व्वी शुक्रकरी तर्पणी रुच्या ।
विदधाति कायपुष्टिं हृष्टिं दूरप्रसारिणीरम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे २ भागे ॥

दुग्धतालीयं, क्ली, (दुग्धस्य तालाय प्रतिष्ठायै हितम् । दुग्धताल + छः ।) दुग्धाग्रम् । क्षीरफेनः । इति मेदिनी । ये, १३३ ॥ दुग्धाग्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दुग्धपाचनं, क्ली, (पच्यतेऽस्मिन्निति । पच + अधिकरणे ल्युट् । दुग्धस्य पाचनं पात्रम् ।) दुग्धपाकपात्रम् । तत्पर्य्यायः । वचकम् २ । इति हारावली । २२० ॥

दुग्धपाषाणः, पुं, (दुग्धं क्षीरं पाषाण इव कठिनं यस्य ।) वृक्षविशेषः । शिरगोला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दुग्धपाषाणकः २ दुग्धाश्मा ३ क्षीरी ४ गोमेदसन्निभः ५ वज्राभः ६ दीप्तिकः ७ दुग्धी ८ क्षीरसवः ९ । अस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । ईषदुष्णत्वम् । ज्वरपित्तास्रमेहशूलकासाध्मानविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धपुच्छी, स्त्री, (दुग्धवत् शुभ्रं पुच्छं मूलदेशो यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः । दुग्धपेया इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । शिवकाशुः २ निद्रा ३ भङ्गा ४ नवङ्करी ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दुग्धफेनः, पुं, (दुग्धस्य फेन इव फेनो यत्र ।) क्षीरडिण्डीरः । तत्पर्य्यायः । शार्करः २ । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धफेनी, स्त्री, (दुग्धवत् शुभ्रः फेनो यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । पयःफेनी २ फेनदुग्धा ३ पयस्विनी ४ लूतारिः ५ ब्रह्मकेशी ६ गोजापर्णी ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । विषव्रणनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । युक्त्या रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धबीजा, स्त्री, (दुग्धवत् शुभ्रं बीजं यस्याः ।) यावनालादाक्षततप्ततण्डुलचिपिटः । अस्या गुणाः । समधुरत्वम् । दुर्जरत्वम् । वीर्य्यपुष्टिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धाक्षः, पुं, (दुग्धवत् शुभ्रं अक्षं नेत्रं चिह्नविशेषो यस्य ।) उपलविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुग्धाब्धितनया, स्त्री, (दुग्धाब्धेः क्षीरसमुद्रस्य तनया ।) लक्ष्मीः । इति कविकल्पलता ॥

दुग्धाश्मा, [न्] पुं, (दुग्धं क्षीरं अश्मा प्रस्तर इव कठिनं यस्य ।) दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धिका, स्त्री, (दुग्धं निर्य्यासो बहुलतया विद्यते यस्य । दुग्ध + ठन् । टाप् च ।) वृक्षविशेषः । दुधिया इति दुध्याघीर इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । स्वादुपर्णी २ क्षीराबी ३ क्षीरिणी ४ दुग्धी ५ क्षीरी ६ क्षीरविक्रिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । वातलत्वम् । गर्भकारित्वम् । स्वादुक्षीरत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मलमूत्रोपसर्गकारित्वम् । पटुत्वम् । स्वादुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । वृष्यत्वम् । कफकुष्ठकृमिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ वृक्षभेदः । गन्धिका इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । उत्तमा २ युग्मफला ३ उत्तमफलिनी ४ । इति रत्नमाला ॥

दुग्धिनिका, स्त्री, रक्तापामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धी, स्त्री, (दुग्धं क्षीरं बहुलतया अस्त्यस्या इति । अर्श आद्यच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीराबी । इति मेदिनी । धे, ८ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । "उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलिन्यपि ॥") दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुच्छकः, पुं, (दु उपतापे + भावे क्विप् तुक् च । दुत् उपतापः । तन्निराकरणे शक्नोतीति । शक + पचाद्यच् ।) सुरागामगन्धद्रव्यम् । विद्यारादवकाशकः । इति मेदिनी । के, १०५ ॥

दुड़िः, स्त्री, (दुलिः + लस्य डः ।) दुलिः । कच्छपी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

दुण्डुकः, त्रि, दुष्टचित्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुण्डुभः, पुं, (डोड़ति मज्जतीति । डुड़ मज्जने + "उभः कित् कुकिदर्डिभ्यां कनुमनौ रलोपश्च ।" १ । ४४० । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उभः गुण रलोपश्च ।) डुण्डुभसर्पः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते ।६।१५४।१७० ।
"शरमीनां महारौद्रां प्रासशङ्कुग्रडुण्डुभाम् ।"
"शोणितौघवहां घोरां मौलिःप्रावर्त्तयन्नदीम् ॥")

दुद्रुमः, पुं, (दुर् दुष्टो द्रुमः । पृषोदरादित्वात् रलोपः ।) हरित्पलाण्डुः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । १४८ ॥

दुन्दमः, पुं, (दुन्द इत्यव्यक्तशब्देन मयति शब्दायते इति । मय शब्दे + डः ।) दुन्दुभिः । इति शब्दरत्नावली ॥

दुन्दुः, पुं, वसुदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दुन्दुभिवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दुन्दुभिः, पुं, (दुन्दु इत्यव्यक्तशब्देन भातीति । भा + बाहुलकात् किः ।) ढक्का । तत्पर्य्यायः । भेरी २ आनकः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ४६ ।
"आकाशे दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुमुलः स्वनः ॥")
वरुणः । दैत्यभेदः । इति मेदिनी । भे, १६ । (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८१ ।
"अभवन् दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमाः ।"
"शङ्कुकर्णो विदारश्च गवेष्ठी दुन्दुभिस्तथा ॥")
रक्षोभेदः । वाद्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ विषम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०७ ॥ (कुकुरवंशीयस्य अन्धकस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २४ । २० ।
"अन्धकाद्दुन्दुभिस्तस्मादविद्योतः पुनर्वसुः ॥"
क्रौञ्चद्वीपाधिपतेर्द्युतिमतः पुत्राणामन्यतमः । क्रौञ्चद्वीपस्य देशभेदश्च । यथा, ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये ।
"मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ।
तेषाञ्च नामभिर्देशाः क्रौञ्चद्वीपाश्रयाः स्मृताः ॥"
"मुनेस्तु मुनिर्देशो वै दुन्दुभेर्दुन्दुभिः स्मृतः ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे ।१२१।१३।
"स एव दुन्दुभिर्नाम श्मशानपर्व्वतसन्निभः ।
शब्दस्तस्य पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताड़ितः
सुरैः ॥"
असुरविशेषः । यथा, रामायणे । ४ । ९ । ४ ।
"मायावी नाम तेजस्वी पूर्व्वजो दुन्दुभेः सुतः ।
तेन तस्य महद्वैरं वालिनः स्त्रीकृतं पुरा ॥")

दुन्दुभिः, स्त्री, अक्षः । पाशकः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३५ ॥ अक्षे पाशकविषये दानविशेषो विषि इति ख्यातः । इति केचित् ॥ अक्षबिन्दुत्रिकद्वयम् । इति रभसः ॥ बिन्दुत्रिकचतुष्पार्श्वस्वर्गाङ्कादिमयद्यूतोपकरणं पाशटी इति ख्याता । इति केचित् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥

दुन्दुमारः, पुं, धुन्धुमारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुरदृष्टं, क्ली, (दुर्दुष्टमदृष्टम् ।) दुर्भाग्यम् । इति स्मृतितन्त्रे ॥

दुरध्वः, पुं, (दुर्दुष्टोऽध्वा । "उपसर्गादध्वनः ।" ५ । ४ । ८५ । इति अच् ।) कुपथः । इत्यमरः । २ । १ । १६ ॥

दुरभिग्रहः, पुं, (दुर्दुःखेन अभिमुखेन गृह्यतेऽसौ इति । दुर् + अभि + ग्रह + खल् ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुरभि + ग्रह + कर्म्मणि खल् ।) दुःखग्राह्ये, त्रि ॥

दुरभिग्रहा, स्त्री, (दुरभिग्रह + टाप् ।) कपिकच्छुः । दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुराकः, पुं, (दुनोतीति । दु ग उपतापे + "आकः । खजादेः स तु कित् ।" १ । २१६ । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) म्लेच्छभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

दुराचारः, पुं, (आचर्य्यते इति भावे घञ् । दुर्दुष्ट आचारः इति प्रादिसमासः ।) निषिद्धाचरणम् । यथा, अध्यात्मरामायणे ।
"प्राप्ते कलियुगे घोरे नराः पुण्यविवर्ज्जिताः ।
दुराचाररताः सर्व्वे सत्यवार्त्तापराङ्मुखाः ॥"

(दुष्ट आचारो यस्य ।) निन्दिताचारवति, त्रि । (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । १६ ।
'महापातकयुक्तस्य दुराचारोऽतिमद्विंस ॥')

दुराधर्ष पुं, (दुष्टान् यज्ञविघ्नकारिराक्षसादीन् आधर्षति दूरीकरोतीति । धृष + खच ।) गौर सर्षप । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णु । यथा महाभारते । १३ । १४९ । २२ ।
"अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ।"
'दैत्यादिभिर्धर्षयितुं न शक्यते इति दुराधर्षः ।"
इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥ दुःखेन आ समन्तात् धर्षयितुमशक्य इति । धृष + "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ।" ३ । ३ । १२६ । इति खल ।) आधर्षणीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १६ । ३२ ।
'भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन् परिघोपमाम् ।
प्रचकर्ष महासैन्यं दुराधर्षो महामनाः ॥')

दुराधर्षा स्त्री (दुराधर्ष + स्त्रियां टाप ।) कुटुम्बिनीवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुरारुह पुं, (दुःखेन आरुह्यते इति । दुर + आ + रुह + घञर्थे कर्मणि क ।) बिल्व । नारिकेल । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःखारोहणीय त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४७ । ८१ ।
'क वा त्वयाद्य गन्तव्य प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ।
अत परमगम्योऽयं पर्वत सुदुरारुह ॥')

दुरारुहा, स्त्री (दुरारुह + टाप ।) खर्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुरारोह पुं स्त्री, (दुःखेन आरुह्यते इति । रुह + कर्म्मणि खल ।) शरट । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुःखारोहणीये त्रि ॥ (यथा महाभारते । ४ । ५ । १४ ।
इयं कटे मनुष्येन्द्र । गहनं महती शमी ।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपत ॥')

दुरारोहा, स्त्री (दुरारोह + टाप ।) शाल्मलिवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ खर्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुरालभा, स्त्री (दुःखेन आलभ्यते स्पृश्यते यस्या कण्टकयुक्तत्वात् सा । दुर + आ + लभ + खल + टाप । आगमशासनस्यानित्यत्वात् न नुम ।) स्वनामख्यात कण्टकयुक्तक्षुद्रक्षुपविशेष । स यवासप्रभेद । हिङ्गुया इति भाषा । तत्पर्याय । दुरालभा २ धन्वयास ३ ताम्रमूली ४ कच्छुरा ५ दुस्पर्शा ६ धन्वी ७ धन्वयवासक ८ प्रबोधनी ९ सूक्ष्मदला १० विरूपा ११ दुरभिग्रहा १२ दुर्लभा १३ दुष्प्रधर्षा १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यास १५ यवास १६ दुःस्पर्श १७ कुनाशक १८ रोदनी १९ अनन्ता २० समुद्रान्ता २१ । इत्यमरः । २ । ४ । ९२ ॥ गान्धारी २ कारम्भा २३ । इति भावप्रकाश ॥ धतुर्यास २४ युवस २५ कच्छुरा २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ निकटक २७ । इति जटाधर ॥ (पद्मगन्धा ९८ । इति शब्दचन्द्रिका ।) अस्या गुणा । सार

त्वम् । ज्वरच्छर्दिप्रमेहपित्तविसर्पवेदनानाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चारत्वम् । अम्लत्वम् । मधुरत्वम् । वातगुल्मप्रमेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
"यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा ॥"
इति भावप्रकाश ॥
(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ८८ ।
"दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा ॥")
दुरालभनीये, त्रि ॥

दुरालम्भा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते इति । दुर + आ + लभ + खल + नुम च ।) दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ९८ । ३१ ।
"सौम्यवीर्य्यास्तु भूतानां दुरालम्भा सकण्टका ।
रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृत्यार्थेषूपहारयेत् ॥")

दुरालाप, पुं, (दुरुक्त आलाप इति प्रादिसमास । गालि । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

दुरासद, त्रि, (दुःखेन आसाद्यते इति । दुर + आ + सद + "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रेति ।" ३ । ३ । १२६ । इति खल ।) दुष्प्राप्य । यथा,—
"दुरासदो दुर्विषहो भूतानां स बभूव ह ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
(यथा च, देवीभागवते । १ । १० । ३२ ।
'धर्मस्य पुरत प्राप्ते कामभावे दुरासदे ॥'
(दुष्प्रवेश । यथा, माघे । १६ । १० ।
'घनजालनिभैर्दुरासदा
परितो नागकदम्बकैस्तव ।
नगरद्युभवन्तु योधय
परिकीर्णा वनलेन्मृगादिभि ॥')

दुरित, क्ली, (दुर भावे + क्त । दुर्ष्टमित गमन नरकादिदुर्गतिप्राप्तिर्यस्मात् ।) पापम् । इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥ (यथा, रघौ । ८ । २ ।
'दुरितैरपि कर्त्तुमात्मसात्
प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ॥')
तद्वति, त्रि ॥

दुरितदमनी, स्त्री (दुरित पाप दम्यते यया इति । दम + करणे ल्युट । ङीप च ।) शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दम + ल्यु ।) पापनाशिनी च ॥

दुरिष्टकृत् पुं (दुरिष्टम् अभिचारयज्ञं करोतीति । दुरिष्ट + कृ + क्विप तुगागमश्च ।) अभिचारकर्त्ता । तस्य नरक यथा,—
"दुर्वानुवर्त्तिनां ईषया दुर्दूषयिता च य ।
स याति लालाभक्षं वै यश्चैव च दुरिष्टकृत् ॥'
इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । १४ ॥
"दुरिष्टकृत् अभिचारकर्त्ता । इति तट्टीका ।

दुरिष्ट त्रि (दुर + इष्ट ।) अतिमन्द । अयम् नयोरेर्वा अतिशयेन दुर्निन्दित । इति व्याकरणम् ॥

दुरीषणा, स्त्री (दुष्टा ईषणा इच्छाभिशंसनम् । प्रादिसमास ।) शाप । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

दुरूह त्रि,(दुःखेन ऊह्यते इति । दुर + ऊह कर्म्मणि खल ।) दुर्ज्ञेय । यथा,—
"काव्यप्रकाशस्य दुरूहपङ्क्तौ
गदाधरो व्याकुरुते प्रयत्नात् ॥'

दुरोदर क्ली (दुर्दुःखमासमन्तादुदर यस्य । सुदरमस्य वा । पृषोदरादित्वात् साधु ।) द्यूतम् । पाशककीडा । इत्यमर । ३ । ३ । ९१ ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । २६ ।
"यदि कि तनुषे दुरोदरमिद

दुरोदर, पुं (दुष्ट आ समन्तात् उदर यस्य । द्यूतकृत् । (यथा महाभारते । २ । ५६ । ९ ।
"दुरोदरा विहिता ये तु तत्र
महात्मना धूर्तराजेन राज्ञा ॥)
पण । इति मेदिनी । रे, २६७ ॥

दुर्ग, क्ली, (दुःखेन गम्यतेऽत्र । दुर + गम "सुदुरोरधिकरणे ।' ३ । २ । ४८ । वार्त्तिकोक्त्या ड ।) पर्वतादिभिर्दुर्गम पुरम् । इत्यमर । २ । ८ । १७ ॥ गड इति च भाषा ॥ तत्पर्याय । कोट्टम् २ । यथा
"स्कन्धावारो राजधानी कोट्टदुर्गे पुन समे ॥'
इति हेमचन्द्र ॥
"अथ कोट्टो राजधानी राजधानकमित्यपि ।"
इति शब्दरत्नावली ।
"पुर दुर्गमधिष्ठान कोट्टोऽस्त्री राजधान्यपि ।"
इति जटाधर ॥
तत्तु षड्विधम् । यथा,—
'षट् दुर्गं स्थानमेकतमं बुध ।
धन्वदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ॥
वार्क्षञ्चैवाम्बुदुर्गञ्च गिरिदुर्गञ्च पार्थिव ॥
सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥
दुर्गञ्च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुतम् ।
शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च समाकुलम् ॥"
इति मात्स्ये २१७ अध्याय ॥
राजसंरक्षणकरत्वात् तच्छुभाशुभफलदायकञ्च यथा,—
"दुर्गाणि सतत कुर्यात् प्राकाराट्टालतोरणैः ।
दुर्गैर्विनागरादीनां दुर्गं दुर्गाश्रयं चरेत् ॥
दुर्ग बल नृपाणाञ्च नित्य दुर्गं प्रशस्यते ।
शतमेको योधयति दुर्गस्थो यो धनुर्धरः ॥
शत दश सहस्राणि तस्मात् दुर्गं प्रशस्यते ।
जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ॥
अरण्यवनदुर्गञ्च शैलजं परिखोद्भवम् ।
दुर्ग कार्य्यं नृपतिना यथायोग्य स्वदेशत ॥
दुर्ग कुर्व्वन् पुर कुर्यात् त्रिकोण शकटाकृति ।
वर्त्तुल वा चतुष्कोण वाष्ट्रधा नगरं चरेत् ।
मृदङ्गाकृति दुर्गञ्च सतत कुलनाशनम् ॥
यथा रावणराजस्य लङ्कादुर्गा जिता पुरा ॥
धनु पुरी प्राक्तिलाम्ब सेना दुर्गं प्रतिष्ठितम् ।
यस्तस्तत् धनुराकारमतो भर्त्तृक्रिया भवेत् ॥
सौभाग्य प्राप्तराजस्य नगर पद्मकोषकम् ।
दिवि यद्दर्शितं राजसाञ्च भर्त्तृ भविष्यति ॥

यथायोध्याह्वयं भूप! पुरमिक्ष्वाकुभूभुजाम् ।
धनुराहति तथापि ततोऽभूद्विजयप्रदम् ॥
दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गां दिक्पालांश्चैव द्वारतः ।
पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् ॥
अतो दुर्गं नृपः कुर्य्यात् सततं जयवृद्धये ॥"
इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेषः ८५ अः ॥
(शैलभेदः । यथा, कालिकापुराणे । ७४ अः ।
"यत्र दुर्गाह्वयं शैलं शिवस्यास्ते महत्तरम् ॥")

दुर्गः, पुं, असुरभेदः । यं हत्वा चण्डिकाया दुर्गेति नामाभूत् । इति काशीखण्डम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १६४ । ८ ।
"विन्ध्यवासिनीं दुर्गेशीं रणदुर्गां रणप्रियाम् ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४८ । ८६ ।
"दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥")
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःखेन गम्यते अत्रेति । दुर् + गम् + अधिकरणे डः ।) दुर्गमे, त्रि । इति मेदिनी । गे, ८ ॥

दुर्गकारकं, क्ली, (निजक्षतवेष्टनेन दुर्गं करोतीति । कृ + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दमाला । दुर्गकर्त्तरि, त्रि ॥

दुर्गतः, त्रि, (दुर् दुरवस्थां गच्छति स्मेति । दुर् + गम् + "गत्यर्थाकर्म्मकश्लिषेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्तः ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४९ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । २८६ ।
"दुर्गतगृहिणी तनये करुणार्द्रा प्रियतमे च रागमयी ।
मुग्धा रताभियोगं न मन्यते न प्रतिक्षिपति ॥")

दुर्गतिः, स्त्री, (दुष्टा क्लेशदायिनी गतिः ।) नरकः । इत्यमरः । १ । ९ । १ ॥ (यथा, देवीभागवत । ३ । १२ । ६८ ।
"कृत्वा यज्ञं विधानेन दत्त्वा पुण्यं महार्ज्जितम् ।
समुद्धर महाराज! पितरं दुर्गतिं गतम् ॥")
दारिद्र्यम् । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ७० । ८ ।
"कथं भवान् दुर्गतिमीदृशीं गतो
नरेन्द्र तद्ब्रूहि किमेतदीदृशम् ॥")

दुर्गतिनाशिनी, स्त्री, (दुर्गतिं नाशयतीति । नश + णिच् + णिनिः + ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—
"ब्रह्माण्डविजयस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः ।
ऋषिश्छन्दश्च गायत्री देवी दुर्गतिनाशिनी ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥

दुर्गन्धं, क्ली, (दुष्टो गन्धो यस्य ।) सौवर्च्चललवणम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । २७ ॥

दुर्गन्धः, पुं, (दुष्टो गन्धः ।) दुष्टगन्धः । तत्पर्य्यायः । पूतिगन्धिः २ । इत्यमरः ।१।५।१२॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३० ।
"सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् ।
यो वा गन्धान्न जानाति गतासुं तं विनिर्द्दिशेत् ॥")
आम्रवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पलाण्डुः । इति भावप्रकाशः ॥ (दुर्दुष्टो गन्धो यत्र ।) दुष्टगन्धयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ८१ ।
"अथाजगाम त्वरितो धर्म्मश्चाण्डालरूपधृक् ।
दुर्गन्धो विकृतो रूक्षः श्मश्रुलो दन्तुरो घृणी ॥")

दुर्गन्धी, [न्] त्रि, (दुर्गन्धोऽस्त्यस्येति । दुर्गन्ध + इनिः ।) दुर्गन्धयुक्तः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ७६ ।
"अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥")

दुर्गपुष्पी, स्त्री, (दुर्गं दुष्प्राप्यं पुष्पं यस्याः । जातित्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः । केशपुष्पा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । मानसी २ वालाख्या ३ केशधारिणी ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दुर्गमः, त्रि, (दुःखेन गम्यते इति । दुर् + गम + "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ।" ३ । ३ । १२६ । इति खल् ।) दुर्गः । दुःखेन गमनीयस्थानादि । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १४ । ३५ ।
"पार्थेतः कोऽद्य रणं गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ॥"
दुर्दुःखेन गम्यते ज्ञायते इति । दुर्ज्ञेयः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । २८५ ।
"नमो वृषभवाहाय गजेन्द्रगमनाय च ।
दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यगमनाय च ॥"
पुं, विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४९ । ८६ ।
विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने ।
"दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥"
असुरविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ९१ । ४४ ।
"तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् ॥"
क्ली, वनम् । सङ्कटस्थानम् । यथा, महाभारते । १ । ८१ । १० ।
"राजायं नाहुषस्तात दुर्गमे पाणिमग्रहीत् ॥")

दुर्गलङ्घनः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं मरुभूम्यादि लङ्घ्यतेऽनेनेति । लघि + करणे ल्युट् ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२० ॥

दुर्गसञ्चरः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं नद्यादिपरपारं सञ्चर्य्यतेऽनेनेति । सम् + चर + पुंसीति घः ।) संक्रमः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥ साँको इति भाषा ॥

दुर्गसञ्चारः, पुं, (दुर्गं नद्यादिपारदुर्गमस्थानं सञ्चर्य्यते गम्यतेऽनेनेति । सम् + चर + घञ् ।) दुर्गसञ्चरः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

दुर्गा, स्त्री, (दुर्दुःखेन गम्यते प्राप्यतेऽसौ । गम + अन्यत्रापि दृश्यते । इति डः । दुर्दुःखेन गम्यतेऽस्यामिति । दुर् + गम + "सुदुरोरधिकरणे ।" ३।२।४८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या डः ।ततष्टाप् ।) नीली । इति मेदिनी । गे, ८ ॥ अपराजिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नववर्षा कुमारी । यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । ४३ ।
"नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवार्षिकी ॥"
अस्याः पूजाफलमाह । तत्रैव । ३ । २६ । ५० ।
"दुःखदारिद्र्यनाशाय संग्रामे विजयाय च ।
क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोग्रकर्म्मसाधने ॥
दुर्गाञ्च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ॥"
अस्याः पूजामन्त्रं यथा, तत्रैव । ३ । २६ । ६० ।
"दुर्गा त्रायति भक्तं या सदा दुर्गार्त्तिनाशिनी ।
दुर्ज्ञेया सर्व्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥")
हिमालयकन्या । सा शिवभार्य्या गणेशकार्त्तिकेययोर्माता च । तत्पर्य्यायः ।
उमा २ कात्यायनी ३ गौरी ४ काली ५ हैमवती ६ ईश्वरा ७ शिवा ८ भवानी ९ रुद्राणी १० सर्व्वाणी ११ सर्व्वमङ्गला १२ अपर्णा १३ पार्व्वती १४ मृडानी १५ चण्डिका १६ अम्बिका १७ । इत्यमरः ।१।१।३८ ॥ शारदा १८ चण्डी १९ चण्डवती २० चण्डा २१ चण्डनायिका २२ गिरिजा २३ मङ्गला २४ नारायणी २५ महामाया २६ वैष्णवी २७ महेश्वरी २८ महादेवी २९ हिण्डी ३० ईश्वरी ३१ कोट्टवी ३२ षष्ठी ३३ माधवी ३४ नगनन्दिनी ३५ जयन्ती ३६ भार्गवी ३७ रम्भा ३८ सिंहरथा ३९ सती ४० भ्रामरी ४१ दक्षकन्या ४२ महिषमर्द्दिनी ४३ हेरम्बजननी ४४ सावित्री ४५ कृष्णपिङ्गला ४६ वृषाकपायी ४७ लम्बा ४८ हिमशैलजा ४९ कार्त्तिकेयप्रसूः ५० आद्या ५१ नित्या ५२ विद्या ५३ शुभङ्करी ५४ सात्त्विकी ५५ राजसी ५६ तामसी ५७ भीमा ५८ नन्दनन्दिनी ५९ महामायी ६० शूलधरा ६१ सुनन्दा ६२ शुम्भघातिनी ६३ । इति शब्दरत्नावली ॥ ह्रीः ६४ पर्व्वतराजतनया ६५ हिमालयसुता ६६ महेश्वरवनिता ६७ । इति कविकल्पलता ॥ सत्या ६८ भगवती ६९ ईशाना ७० सनातनी ७१ महाकाली ७२ शिवानी ७३ हरवल्लभा ७४ उग्रचण्डा ७५ चामुण्डा ७६ विधात्री ७७ आनन्दा ७८ महामात्रा ७९ महामुद्रा ८० माकरी ८१ भौमी ८२ कल्याणी ८३ कृष्णा ८४ मानदात्री ८५ मदालसा ८६ मानिनी ८७ चार्व्वङ्गी ८८ वाणी ८९ ईशा ९० वलेशी ९१ भ्रमरी ९२ भूष्या ९३ फाल्गुनी ९४ यती ९५ ब्रह्ममयी ९६ भाविनी ९७ देवी ९८ अचिन्त्या ९९ त्रिनेत्रा १०० त्रिशूला १०१ चर्च्चिका १०२ तीव्रा १०३ नन्दिनी १०४ नन्दा १०५ धरित्रिणी १०६ मातृका १०७ चिदानन्दस्वरूपिणी १०८ मनस्विनी १०९ महादेवी ११ निद्रारूपा १११ भवानिका ११२ तारा ११३ नीलसरस्वती ११४ कालिका ११५ उग्रतारा ११६ कामेश्वरी ११७ सुन्दरी ११८ भैरवी ११९ राजराजेश्वरी १२० भुवनेशी १२१ त्वरिता १२२ महालक्ष्मीः १२३ राजीवलोचनी १२४ धनदा १२५ वागीश्वरी १२६ त्रिपुरा १२७ ज्वालामुखी १२८ वगलामुखी १२९ सिद्धविद्या १३० अन्नपूर्णा १३१ विशालाक्षी १३२ सुभगा १३३ सगुणा १३४ निर्गुणा १३५ धवला १३६ गीतिः १३७ गीतवाद्यप्रिया १३८ अट्टालवासिनी १३९ अट्टहासिनी १४० घोरा १४१ प्रेमा १४२ वटेश्वरी १४३ कीर्त्तिदा १४४ बुद्धिदा १४५ अवीरा १४६ पण्डितालयवासिनी १४७ मण्डिता १४८ संवत्सरा १४९ कृष्णरूपा १५० वलि-

ন্যা ১৫১ সুনন্দা ১৫২ কামিনী ১৫৩ কামনন্দা ১৫৪ পুষ্পদন্তা ১৫৫ বিষ্ণুচক্রধরা ১৫৬ পঞ্চমা ১৫৭ বৃন্দাবনস্বরূপিণী ১৫৮ অযোধ্যারূপিণী ১৫৯ মায়াবতী ১৬০ জীমূতবসনা ১৬১ জগন্নাথস্বরূপিণী ১৬২ কৃত্তিবসনা ১৬৩ ত্রিযামা ১৬৪ জমলার্জ্জুনী ১৬৫ যামিনী ১৬৬ যশোদা ১৬৭ যাদবী ১৬৮ জগতী ১৬৯ কৃষ্ণজায়া ১৭০ সত্যভামা ১৭১ সুভদ্রিকা ১৭২ লক্ষ্মণা ১৭৩ দিগম্বরী ১৭৪ পৃথুকা ১৭৫ তীক্ষ্ণা ১৭৬ আচারা ১৭৭ অক্রূরা ১৭৮ জাহ্নবী ১৭৯ গণ্ডকী ১৮০ ধ্যেয়া ১৮১ জৃম্ভণী ১৮২ মোহিনী ১৮৩ বিকারা ১৮৪ অক্ষরবাসিনী ১৮৫ অংশকা ১৮৬ পত্রিকা ১৮৭ পবিত্রিকা ১৮৮ তুলসী ১৮৯ অতুলা ১৯০ জানকী ১৯১ বন্দ্যা ১৯২ কামনা ১৯৩ নারসিংহী ১৯৪ গিরীশা ১৯৫ সাধ্বী ১৯৬ কল্যাণী ১৯৭ কমলা ১৯৮ কান্তা ১৯৯ শান্তা ২০০ কুলা ২০১ বেদমাতা ২০২ কর্ম্মদা ২০৩ সন্ধ্যা ২০৪ ত্রিপুরসুন্দরী ২০৫ রাসেশী ২০৬ দক্ষযজ্ঞবিনাশিনী ২০৭ অনন্তা ২০৮ ধর্ম্মেশ্বরী ২০৯ চক্রেশ্বরী ২১০ খঞ্জনা ২১১ বিদগ্ধা ২১২ কুব্জিকা ২১৩ চিত্রা ২১৪ সুলেখা ২১৫ চতুর্ভুজা ২১৬ রাকা ২১৭ প্রজ্ঞা ২১৮ ঋদ্ধিদা ২১৯ তাপিনী ২২০ তপা ২২১ সুমন্ত্রা ২২২ দূতী ২২৩। ইতি তন্ত্রে সহস্রনামামৃতম্ ॥

অথ দুর্গানাম্নো ব্যুৎপত্তির্যথা —

দুর্গে দৈত্যে মহাবিঘ্নে ভববন্ধে কুকর্ম্মণি।
শোকে দুঃখে চ নরকে যমদণ্ডে চ জন্মনি ॥
মহাভয়েঽতিরোগে চাপ্যাশব্দো হন্তৃবাচকঃ।
এতান্ হন্ত্যেব যা দেবী সা দুর্গা পরিকীর্ত্তিতা ॥

অপি চ।

দৈত্যনাশার্থবচনো দকারঃ পরিকীর্ত্তিতঃ।
উকারো বিঘ্ননাশস্য বাচকো বেদসম্মতঃ ॥
রেফো রোগঘ্নবচনো গশ্চ পাপঘ্নবাচকঃ।
ভয়শত্রুঘ্নবচনশ্চাকারঃ পরিকীর্ত্তিতঃ ॥
স্মৃত্যুক্তিশ্রবণাদ্যস্যা এতে নশ্যন্তি নিশ্চিতম্।
অতো দুর্গা হরেঃ শক্তির্হরিণা পরিকীর্ত্তিতা ॥
বিপত্তিবাচকং দুর্গমাকারো নাশবাচকঃ।
দুর্গং নশ্যতি যা নিত্যং সা দুর্গা বা প্রকীর্ত্তিতা ॥
দুর্গো দৈত্যেন্দ্রবচনোঽপ্যাকারো নাশবাচকঃ।
তং ননাশ পুরা তেন বুধৈর্দুর্গা প্রকীর্ত্তিতা ॥" ক ॥

অপরঞ্চ যথা শঙ্করং প্রতি শ্রীকৃষ্ণবাক্যম্।

আদ্যা নারায়ণী শক্তিঃ সৃষ্টিস্থিত্যন্তকারিণী।
কর্ত্তা চ যথা সৃষ্টৌ যথা ব্রহ্মাদিদেবতা ॥
যথা অগ্নিং বিনা যথা সৃষ্টিং প্রজাপতিঃ।
যথা বিনা কুলালানি তথা তাং ত্রিবিধাং বিনা ॥
যথা বিনা ন পূর্ণা সৃষ্টিঃ মহামায়া পূর্ণা।
নষ্টে তু তেজসা তাং সৃষ্টিং পূরয়ন্তি বা ॥
বৈকুণ্ঠে সা মহালক্ষ্মীর্গোলোকে রাধিকা সতী।
শিবলোকে শিবা সা চ ব্রহ্মলোকে সরস্বতী ॥
সা হি দেবী দেবকার্য্যে দৈত্যদুর্গং হতা দেবী।
স্বানন্দে চ দুর্গা সা প্রকাশে সর্ব্বদা সদা ॥

সা বাণী সা চ সাবিত্রী বিপ্রাধিষ্ঠাতৃদেবতা।
বহ্নৌ সা দাহিকাশক্তিঃ প্রভাশক্তিশ্চ ভাস্করে।
শোভাশক্তিঃ পূর্ণচন্দ্রে জলে শক্তিশ্চ শীতলা।
শস্যপ্রসূতিশক্তিশ্চ ধারণা চ ধরাসু সা ॥
ব্রাহ্মণ্যশক্তির্বিপ্রেষু দেবশক্তিঃ সুরেষু সা।
তপস্বিনাং তপস্যা সা গৃহিণাং গৃহদেবতা ॥
মুক্তিশক্তিশ্চ মুক্তানাং মায়া সাংসারিকস্য সা।
মদ্ভক্তানাং ভক্তিশক্তির্ময়ি ভক্তিপ্রদা সদা ॥
নৃপাণাং রাজ্যলক্ষ্মীশ্চ বণিজাং লভ্যরূপিণী।
পারে সংসারসিন্ধূনাং তরী দুস্তরতারিণী ॥
সতাং সদ্বুদ্ধিরূপা চ মেধাশক্তিস্বরূপিণী।
ব্যাখ্যাশক্তিঃ শ্রুতৌ শাস্ত্রে দানশক্তিশ্চ দাতৃষু ॥
পতিব্রতানাং বিপ্রভক্তিঃ পতিভক্তিঃ সতীষু চ।
এবংরূপা চ যা শক্তির্ময়া দত্তা শিবায় সা ॥'

অপি চ শঙ্করং প্রতি পার্ব্বতীবাক্যম্।

বৈকুণ্ঠেঽহং মহালক্ষ্মীর্গোলোকে রাধিকা স্বয়ম্।
শিবাহং শিবলোকেঽপি ব্রহ্মলোকে সরস্বতী।
অহং নিহত্য দৈত্যাংশ্চ দক্ষকন্যা সতী পুরা।
তন্নিন্দয়া পুরা ত্যক্তা সা চাহং শৈলকন্যকা।
রক্তবীজস্য যুদ্ধে চ কালী চ মৎকলৈব তু ॥
সাবিত্রী বেদমাতাহং সীতা জনককন্যকা।
রুক্মিণী দ্বারবত্যাঞ্চ ভারতে ভীষ্মককন্যকা ॥
সুদামশাপতো দৈবাদ্ বৃষভানুসুতাধুনা।
ধর্ম্মপত্নী চ কৃষ্ণস্য পুণ্যে বৃন্দাবনে বনে ॥ ক ॥

অপরঞ্চ কৃষ্ণং প্রতি পার্ব্বতীবাক্যম্।

একাহং রাধিকারূপা গোলোকে রাসমণ্ডলে।
রাসশূন্যঞ্চ গোলোকং পরিপূর্ণং কৃতং প্রভো ॥
পরিপূর্ণতমাহঞ্চ তব বক্ষঃস্থলস্থিতা।
তবাজ্ঞয়া মহালক্ষ্মীরহং বৈকুণ্ঠবাসিনী।
সরস্বতী চ তত্রৈব বামপার্শ্বে হরেরপি ॥
তবাহং মনসা জাতা সিন্ধুকন্যা তবাজ্ঞয়া।
সাবিত্রী বেদমাতাহং কলয়া বিধিবল্লভা ॥
তেজঃসু সর্ব্বদেবানাং পুরা সত্যে তবাজ্ঞয়া।
অধিষ্ঠানং কৃতং তত্র ধৃতং দিব্যশরীরকম্ ॥
শুম্ভাদয়শ্চ দৈত্যাশ্চ নিহতাশ্চাবলীলয়া।
দুর্গং নিহত্য দুর্গাহং ত্রিপুরা ত্রিপুরবধে ॥
নিহত্য রক্তবীজঞ্চ রক্তবীজবিনাশিনী।
তবাজ্ঞয়া দক্ষকন্যা সতী সত্যস্বরূপিণী ॥
যোগেন ত্যক্তা দেহঞ্চ শৈলজাহং তবাজ্ঞয়া।
ত্বয়া দত্তা শঙ্করায় গোলোকে রাসমণ্ডলে ॥
বিষ্ণুভক্তিরহং তেন বিষ্ণুমায়া চ বৈষ্ণবী।
নারায়ণস্য মায়াহং তেন নারায়ণী স্মৃতা ॥
কৃষ্ণপ্রাণাধিকাহঞ্চ প্রাণাধিষ্ঠাতৃদেবতা।
মহাবিষ্ণোশ্চ ধাত্রী ত্বং জননী রাধিকা স্বয়ম্ ॥
তবাজ্ঞয়া পঞ্চধাহং পঞ্চপ্রকৃতিরূপিণী।
কলাকলাংশাশ্চ দেবপত্ন্যো গৃহে গৃহে ॥" ক ॥

অথ তস্যাঃ পূজাখ্যানম্।

"প্রথমে পূজিতা সা চ কৃষ্ণেন পরমাত্মনা।
বৃন্দাবনে চ সৃষ্ট্যাদৌ গোলোকে রাসমণ্ডলে ॥
মধুকৈটভভীতেন ব্রহ্মণা সা দ্বিতীয়কে।
ত্রিপুরপ্রেষিতেনৈব তৃতীয়ে ত্রিপুরারিণা ॥
ভ্রষ্টশ্রিয়া মহেন্দ্রেণ শাপাদ্দুর্ব্বাসসঃ পুরা।
চতুর্থে পূজিতা দেবী ভক্ত্যা ভগবতী সতী ॥
তদা মুনীন্দ্রৈঃ সিদ্ধেন্দ্রৈর্দেবৈশ্চ মুনিমানবৈঃ।
পূজিতা সর্ব্ববিশ্বেষু বভূব সর্ব্বতঃ সদা ॥
তেজঃসু সর্ব্বদেবানামাবির্ভূতা পুরা মুনে।
সর্ব্বে দেবা দদুস্তস্যৈ শস্ত্রাণি ভূষণানি চ ॥
দুর্গাদ্যশ্চ দৈত্যাশ্চ নিহতা দুর্গয়া তয়া।
দত্ত্বা রাজ্যং দেবেভ্যো বরঞ্চ যদভীপ্সিতম্ ॥
কল্পান্তরে পূজিতা সা সুরথেন মহাত্মনা।
রাজ্ঞা মেধসঃ শিষ্যেণ মৃন্ময্যাঞ্চ সরিত্তটে ॥
মেষাদিভিশ্চ মহিষৈঃ কৃষ্ণসারৈশ্চ গণ্ডকৈঃ।
ছাগৈর্মীনৈশ্চ কুষ্মাণ্ডৈঃ পক্ষিভির্বলিভির্মুনে ॥
বেদোক্তানি চ দত্ত্বৈবমুপচারাণি ষোড়শ।
ধৃত্বা চ কবচং ধ্যাত্বা সম্পূজ্য চ বিধানতঃ ॥
রাজা লব্ধা পরীহারং বরং প্রাপ যথেপ্সিতম্।
মুক্তিং সম্প্রাপ বৈশ্যশ্চ সম্পূজ্য চ সরিত্তটে ॥
তুষ্টাব রাজা বৈশ্যশ্চ সাশ্রুনেত্রঃ পুটাঞ্জলিঃ।
বিসসর্জ্জ মৃন্ময়ীং তাং গম্ভীরে নির্ম্মলে জলে ॥
মৃন্ময়ীং তাং স দৃষ্ট্বা জলধৌতাং নরাধিপঃ।
রুরোদ তত্র বৈশ্যশ্চ ততঃ স্থানান্তরং যযৌ ॥
ত্যক্ত্বা দেহঞ্চ বৈশ্যশ্চ পুষ্করে দুষ্করং তপঃ।
ততো জগাম গোলোকং দুর্গাদেবীবরেণ চ ॥
রাজা যযৌ স্বরাজ্যঞ্চ পুষ্টো নিষ্কণ্টকং বলী।
ভোগঞ্চ বুভুজে ভূপঃ ষষ্টিবর্ষসহস্রকম্ ॥
ভার্য্যাং স্বকালং ন্যস্য পুত্রে স কালযোগতঃ।
মনুর্ব্বভূব সাবর্ণিস্তপ্ত্বা চ পুষ্করে তপঃ ॥
ইত্যেবং কথিতং বৎস সমাসেন যথাগমম্।
দুর্গোপাখ্যানং মুনিশ্রেষ্ঠ কিং ভূয়ঃ শ্রোতুমিচ্ছসি ॥"

ইতি ব্রহ্মবৈবর্ত্তপুরাণম্ ॥

অথ দুর্গাপূজাবিধিঃ।

'শরৎকালে মহাপূজা ক্রিয়তে যা চ বার্ষিকী।
শারদীয়া মহাপূজা চতুঃকর্ম্মময়ী শুভা ॥
তাং তিথিত্রয়মাসাদ্য কুর্য্যাদ্ভক্ত্যা বিধানতঃ ॥

চতুঃকর্ম্মময়ী স্নপনপূজনবলিদানহোমরূপা চ প্রতিবর্ষং কর্তব্যা।

ত্রিশরীরে পরে চৈব লগ্নে কন্যাগতে রবৌ।
বর্ষে বর্ষে বিধাতব্যং স্থাপনঞ্চ বিসর্জ্জনম্ ॥
যো মোহাদথবালস্যাদ্দেবীং দুর্গাং মহোৎসবে।
ন পূজয়তি দম্ভাদ্বা দ্বেষাদ্বাপ্যথ ভৈরব ॥
ক্রুদ্ধা ভগবতী তস্য কামানিষ্টান্ নিহন্তি বৈ।

গৌণা অকরণে প্রত্যবায়শ্রবণাচ্চ সা পূজা নিত্যা বিধিসমভিব্যাহৃতফলশ্রুতেঃ কাম্যা চ। যথা —

'ক্ষেমং পরমমায়ুর্ভূতিং বিবিধাং তথা।
দদাত্যেবং হি সা দেবী কামং প্রপূজনম্ ॥
ত্রিভুবনগুণা কর্ত্রী চতুর্বর্গপ্রদায়কম্।
কামনয়া পূজনে তনৌ চতুর্ব্বর্গফলপ্রদানী ॥

নবদ্বাদশ্যাদ্যষ্টম্যাদিনবম্যাদিষ্টতারদ্বীপকল্পাঃ ত্রয়োদশাহাকল্পশ্চ কল্পা উক্তা। তত্রাপি প্রতিপদাদিকল্পম্ ॥ ক ॥ সা পূজা ত্রিবিধা। যথা —

সাত্ত্বিকী রাজসী পূজা ত্রিবিধা তামসী তথা।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति त्रिवृत्तिः ॥
सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ।
माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम् ॥
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्तथा ।
देवीसूक्तजपश्चैव यज्ञो वह्निषु तर्पणम् ॥
राजसी बलिदानैश्च नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ।
सुरामांसाद्युपाहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या ॥
विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातानान्तु सम्मता ।
ब्राह्मणैः क्षत्त्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च सेवकैः ॥
एवं नानाम्लेच्छगणैः पूज्यते सर्व्वदस्युभिः ।
स्वयं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत् पूजयेत वा ॥
चर्च्चकस्य तपोयोगादर्च्चनस्यातिशायनात् ।
आभिरूप्याच्च विम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति ॥'

अथ नवम्यादिकल्पः ।

'इषे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां बिल्वाभिमन्त्रणम् ।
सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्व्वाषाढ़ायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।
उत्तरेण नवम्यान्तु बलिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥
श्रवणेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥'
प्रतिवर्षं कन्यार्के कर्त्तव्यत्वानुपपत्तेः सिंहार्केऽपि बोधनं तुलार्केऽपि स्थापनादिकं क्रियते चान्द्रत्वात् कन्यार्के मलमासे न तदारम्भो यदि पूर्व्वमारब्धं तदा मलमासेऽपि पूजादेवीमाहात्म्यपाठादिकं प्रत्यहं कर्त्तव्यमेव ।
'यावद्भूर्वायुराकाशं जलं वह्निशशिग्रहाः ।
तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥'
तत्र कृष्णनवम्यां देवपक्षत्वेन पूर्व्वाह्णे बोधनम् । उभयदिने पूर्व्वाह्णे नवमीलाभे पूर्व्वदिने आर्द्रानुरोधे तु पूर्व्वाह्णं विना दिवामात्रे युग्मादरं विनापि परदिने बोधनं उभयदिने पूर्व्वाह्णे नवम्यार्द्रालाभे पूर्व्वदिने बोधनं युग्मात् ।
'कन्यादिमीनपर्य्यन्तं यत्र संप्राप्यते शिवः ।
तत्र बोधः प्रकर्त्तव्यो देव्या राज्ञां शुभप्रदः ॥'
बोधनमन्त्रो यथा,—
'इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः ।
श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् ॥
ऐं रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।
अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥
अहमप्याश्विने तद्वद्बोधयामि सुरेश्वरीम् ।
शक्रेणापि च सम्बोध्य प्राप्तं राज्यं सुरालये ॥
तस्मादहं त्वां प्रतिबोधयामि
विभूतिराज्यप्रतिपत्तिहेतोः ॥
यथैव रामेण हतो दशास्य-
स्तथैव शत्रून् विनिपातयामि ॥
षष्ठीबोधने तु अहमप्याश्विने षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यत इति पठनीयम् ॥ * ॥

अथ प्रतिपदादिकल्पः ।

'आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।
प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥'
प्रतिपदादितत्तत्तिथिषु तत्कमाह भविष्ये ।
'केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपद्दिने ।
पट्टडोरं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे ।
दर्पणञ्च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं तथा ॥
मधुपर्कं चतुर्थ्यान्तु तिलकं नेत्रमण्डनम् ।
पञ्चम्यामङ्गरागञ्च शक्त्यालङ्करणानि च ॥
षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् ।
सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत् ॥
उपोषणमथाष्टम्यामष्टशक्तेः प्रपूजनम् ।
नवम्यासुग्रचण्डायास्तद्वद्देवार्च्चनं दिवा ॥
पूजा च बलिदानञ्च तद्वत्स्नातः प्रपूजयेत् ।
कुमारी पूजनीया च भूषणीया च भूषणैः ॥
संपूज्य प्रेषणं कुर्य्यात् दशम्यां शावरोत्सवैः ।
अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ॥
स्कन्दवत् पालनेत्सु देवी सर्व्वापद्भ्यः स्थितम् ।
पुत्रदारधनर्द्धीनां संख्या तस्य न विद्यते ।
भुक्त्वेह परमान् भोगान् प्रेत्य देवीगणो भवेत् ॥'

अथ षष्ठ्यादिकल्पः ।

'बोधयेद्बिल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च ।
सप्तम्यां बिल्वशाखान्तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥
पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।
जागरञ्च स्वयं कुर्य्यात् बलिदानं महानिशि ॥
प्रभूतबलिदानञ्च नवम्यां विधिवच्चरेत् ।
ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गामन्त्रेण पूजयेत् ॥
विसर्जनं दशम्यान्तु कुर्य्याद्वै शावरोत्सवैः ।
धूलिकर्द्दमविक्षेपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ।
भगलिङ्गक्रियाभिश्च कुर्य्याच्च दशमीदिने ॥' * ॥
नवमीबोधनासामर्थ्ये षष्ठ्यां सायं बोधनं यथा,
'षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायंसन्ध्यासु कारयेत् ॥'
षष्ठ्यां बोधनामन्त्रणकरणेऽपि पत्रीप्रवेशपूर्व्वदिने सायं षष्ठीलाभे एकादेवोभयकरणं यदा तु पूर्व्वदिने सायं षष्ठीलाभः परदिने सायं विना षष्ठीलाभस्तदा पूर्व्वेद्युर्बोधनं परदिने सायमामन्त्रणम् । यदा तूभयदिने सायं षष्ठीलाभस्तदा परेऽह्नि षष्ठ्यां बोधनम् । उभयदिने सायं षष्ठ्यभावे पूर्व्वाह्णेऽपि षष्ठ्यां बोधनम् । आमन्त्रणमन्त्रस्तु ।
'मेरुमन्दरकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ ।
जातः श्रीफलवृक्ष त्वमम्बिकायाः सदा प्रियः ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
नेतव्योऽसि मया गच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥
सायं षष्ठ्यान्तु कर्त्तव्यं पार्व्वत्या अधिवासनम् ।
षष्ठ्यभावेऽपि कर्त्तव्यं सप्तम्यामपि नारद ! ॥' * ॥

अथ सप्तम्यादिकल्पः ।

'आश्विने शुक्लपक्षे तु सप्तम्यादिदिनत्रये ।
तत्र पूजा विशेषेण कर्त्तव्या मम मानवैः ॥
विशेषं तत्र वक्ष्यामि शृणु पुत्रक ! सम्मतम् ।
सप्तम्यां पत्रिकापूजा रम्भादिनवभिर्युता ॥
महीमयी च मूर्त्तिर्मे पुत्रायुर्धनवृद्धये ।
अष्टमी सा महापुण्या तिथिः प्रीतिकरी मम ॥
कुर्य्यात्तत्र महास्नानं पञ्चगव्ययुतैस्तथा ।
गायत्त्रीभिः कषायैश्च गन्धाद्यैस्तीर्थवारिभिः ॥
ओषधीभिश्च सर्व्वाभिर्भृङ्गारैः कलसैस्तथा
पुष्परत्नादितोयैश्च गन्धैर्मलयजैस्तथा ॥
गीतवादित्रनादेन स्नापयेच्चाथ भक्तितः ।
पूजा सदुपहारैश्च नैवेद्यैश्च मनोहरैः ॥
बिल्वपत्रैर्घृताक्तैश्च तिलधान्यादिसंयुतैः ।
जुहुयाज्ज्वलिते वह्नौ तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
संसारे यानि सौख्यानि काम्यानि नरपुङ्गव ॥
दीर्घमायुर्यशः पुत्रं विपुलं धनधान्यकम् ॥
लभते मत्प्रसादेन अन्ते मम पुरं व्रजेत् ।
बलिरत्र विशेषेण देयो मत्प्रीतये नरैः ॥
अनेन विधिना यस्तु नवमीमतिवाहयेत् ।
भुक्त्वा च विपुलान् भोगानन्ते शिवपुरं व्रजेत् ॥
ततः सप्तम्यां मूलयुक्तायां केवलायां वा पूर्व्वाह्णे पत्रीप्रवेश उभयत्र पूर्व्वाह्णे सप्तमीलाभे परत्र
'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥'
पूर्व्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरी सर्व्वार्थसिद्धिप्रदा
आरोग्यं धनदा करोति विजयं पत्रीप्रवेशे शुभा ।
मध्याह्ने जनपीड़नक्षयकरी संग्रामघोरावहा
सायाह्ने वधबन्धनानि कलहं सर्पक्षतं सर्व्वदा ॥
सप्तम्यामस्तगायां यदि विशति गृहं पत्रिका श्रीफलाढ्या
राज्ञः सप्ताङ्गराज्यं जनसुखमखिलं हन्ति मूलानुरोधात् ।
तस्मात् सूर्य्योदयस्थां नरपतिशुभदां सप्तमीं प्राप्य देवीं
भूपालो वेशयेत्तां सकलजनहितां राष्ट्रवृद्धिं विधाय ॥
लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं मण्डलस्थां तथैव च ।
पुस्तकस्थां महादेवीं पावके प्रतिमासु च ।
चित्रे च त्रिशिखे खड्गे जलस्थाञ्चापि पूजयेत् ॥'
स्नात्वा यथाविधि विधौतकराननाङ्घ्रिराचम्य सम्यगमलाम्बरयज्ञसूत्रः प्रागाननो धनददिग्वदनोऽथवापि बद्धासनो गणपतिञ्च गुरुञ्च नत्वा ।
'कन्यासंस्थे रवावीशे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
सोपवासो निशार्द्धे तु महाविभवविस्तरैः ॥
पूजां समारभेद्देव्या नक्षत्रे वारुणेऽपि वा ।
पशुघातश्च कर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ॥'
उक्तवचने पशुघातश्च कर्त्तव्य इति श्रुतेः ।
'अष्टम्यां रुधिरैर्मांसैः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्बहुजातीयैर्बलिभिर्भोजनैः शिवाम् ॥'
इति कालिकापुराणाच्च ॥
'अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद्ध्रुवम् ।'
इति देवीपुराणीयं सन्धिपूजाबलिदानपरम् ॥ तत्पूजाया उभयतिथिकर्त्तव्यत्वेन तद्बलिदानस्य नवम्यां सावकाशत्वात् । तत्पूजाविधानन्तु कालिकापुराणे वचनान्तरम् ।
'अष्टमीनवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते ।
तत्र पूज्या त्वहं पुत्र ! योगिनीगणसंयुता ॥
उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान् समाचरेत् ।
यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

प्रिया १५१ सुमुखा १५२ कामिनी १५३ कामरूपा १५४ पुण्यदा १५५ विष्णुचक्रधरा १५६ पञ्चमा १५७ वृन्दावनस्वरूपिणी १५८ अयोध्यारूपिणी १५९ मायावती १६० जीमूतवसना १६१ जगन्नाथस्वरूपिणी १६२ कृत्तिवसना १६३ त्रियामा १६४ जमलार्ज्जुनी १६५ यामिनी १६६ यशोदा १६७ यादवी १६८ जगती १६९ कृष्ण-जाया १७० सत्यभामा १७१ सुभद्रिका १७२ लक्ष्मणा १७३ दिगम्बरी १७४ पृथुका १७५ तीक्ष्णा १७६ आचारा १७७ अक्रूरा १७८ जाह्नवी १७९ गण्डकी १८० ध्येया १८१ जृम्भणी १८२ मोहनी १८३ विकारा १८४ अक्षरवासिनी १८५ अंशका १८६ पत्रिका १८७ पवित्रिका १८८ तुलसी १८९ अतुला १९० जानकी १९१ वन्द्या १९२ कामना १९३ नारसिंही १९४ गिरीशा १९५ साध्वी १९६ कल्याणी १९७ कमला १९८ कान्ता १९९ शान्ता २०० कुला २०१ वेदमाता २०२ कर्म्मदा २०३ सन्ध्या २०४ त्रिपुरसुन्दरी २०५ रासज्ञा २०६ दक्षयज्ञविनाशिनी २०७ अनन्ता २०८ धर्म्मेश्वरी २०९ चक्रेश्वरी २१० खञ्जना २११ विदग्धा २१२ कुञ्जिका २१३ चित्रा २१४ सुलेखा २१५ चतुर्भुजा २१६ राका २१७ प्रज्ञा २१८ ऋद्धिदा २१९ तापिनी २२० तपा २२१ सुमन्त्रा २२२ दूती २२३ । इति तस्याः सहस्रनामान्तर्गतं ॥

अथ दुर्गानाम्नो व्युत्पत्तिर्यथा —

'दुर्गो दैत्ये महाविघ्ने भवबन्धे कुकर्म्मणि ।
शोके दुःखे च नरके यमदण्डे च जन्मनि ॥
महाभयेऽतिरोगे चाप्याशब्दो हन्तृवाचकः ।
एतान् हन्त्येव या देवी सा दुर्गा परिकीर्त्तिता ॥

अपि च ।

'दैत्यनाशार्थवचनो दकारः परिकीर्त्तितः ।
उकारो विघ्ननाशस्य वाचको वेदसम्मतः ॥
रेफो रोगघ्नवचनो गश्च पापघ्नवाचकः ।
भयशत्रुघ्नवचनश्चाकारः परिकीर्त्तितः ॥
स्मृत्युक्तिश्रवणाद्यस्या एते नश्यन्ति निश्चितम् ।
ततो दुर्गा हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्त्तिता ॥
दुर्गति दैत्यवचनोऽप्याकारो नाशवाचकः ।
दुर्गं नाशयति या नित्यं सा दुर्गा वा प्रकीर्त्तिता ॥
विपत्तिवाचको दुर्गश्चाकारो नाशवाचकः ।
तं ननाश पुरा तेन बुधैर्दुर्गा प्रकीर्त्तिता ॥"*॥

अन्यच्च यथा ब्रह्म प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ।

'आद्या नारायणी शक्तिः सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ।
करोमि च यया सृष्टिं यया ब्रह्मादिदेवताः ॥
यया जयन्ति विश्वञ्च यया वह्निः प्रतापवान् ।
यया विना जगत्सर्व्वं यया न्यस्ता शिवाय सा ॥
यया विना च भूमिस्तुष्टा यद्वा नाशा धृतिः ।
सृष्टेः पूर्व्वमया शक्तिरनादिदेवता हि सा ॥
वैकुण्ठे सा महालक्ष्मीर्गोलोके राधिका सती ।
सर्व्वं सन्दृश्य संसारं स्वच्छन्दा सती च सा ॥
सा दुर्गा विप्रवाक्या वै दैत्यदुर्गतिनाशिनी ।
सर्व्वशक्तिश्च दुर्गं सा दुर्गनाम्नी सदा सदा ॥

सा वाणी सा च सावित्री विप्राधिष्ठातृदेवता ।
वह्नौ सा दाहिकाशक्तिः प्रभाशक्तिश्च भास्करे ॥
शोभाशक्तिः पूर्णचन्द्रे जले शक्तिश्च शीतला ।
शस्यप्रसूतिशक्तिश्च धारणा च धरासु सा ॥
ब्राह्मण्यशक्तिर्विप्रेषु देवशक्तिः सुरेषु सा ।
तपस्विनां तपस्या सा गृहिणां गृहदेवता ॥
मुक्तिशक्तिश्च मुक्तानां माया सांसारिकस्य सा ।
मद्भक्तानां भक्तिशक्तिर्मयि भक्तिप्रदा सदा ॥
नृपाणां राज्यलक्ष्मीश्च वणिजां लभ्यरूपिणी ।
पारे संसारसिन्धूनां तरी दुस्तरतारिणी ॥
सताञ्च सद्बुद्धिरूपा च मेधाशक्तिस्वरूपिणी ।
व्याख्याशक्तिः श्रुतौ शास्त्रे दानशक्तिश्च दातृषु ॥
सत्यादीनां विप्रभक्तिः पतिभक्तिः सतीषु च ।
एवंरूपा च या शक्तिर्मया दत्ता शिवाय सा ॥"

अपि च शङ्करं प्रति पार्व्वतीवाक्यम् ।

'वैकुण्ठेऽहं महालक्ष्मीर्गोलोके राधिका स्वयम् ।
शिवाहं शिवलोकेऽपि ब्रह्मलोके सरस्वती ।
अहं निहत्य दैत्यांश्च दक्षकन्या सती पुरा ।
तन्निन्दया पुरा त्यक्ता सा चाहं शैलकन्यका ।
रक्तबीजस्य युद्धे च काली च सर्व्वभैरवा ॥
सावित्री वेदमाताहं सीता जनककन्यका ।
रुक्मिणी द्वारवत्याञ्च भारते भीष्मकन्यका ॥
सुदाम्नः शापतो दैत्यात् वृषभानुसुताधुना ।
धर्म्मपत्नी च कृष्णस्य पुण्ये वृन्दावने वने ॥"*॥

अपरञ्च कृष्णं प्रति पार्व्वतीवाक्यम् ।

"एकाहं राधिकारूपा गोलोके रासमण्डले ।
रासशून्यञ्च गोलोकं परिपूर्णं कुरु प्रभो ॥
परिपूर्णतमाहञ्च तव वक्षःस्थलस्थिता ।
तवाज्ञया महालक्ष्मीरहं वैकुण्ठवासिनी ।
सरस्वती च तत्रैव वामपार्श्वे हरेरपि ॥
तवाहं मनसा जाता सिन्धुकन्या तवाज्ञया ।
सावित्री वेदमाताहं कलया विधिसन्निधौ ॥
तेजःसु सर्व्वदेवानां पुरा सत्ये तवाज्ञया ।
अधिष्ठानं कृतं तत्र धृतं दिव्यं शरीरकम् ॥
शुम्भादयश्च दैत्याश्च निहताश्चापलीलया ।
दुर्गं निहत्य दुर्गाहं त्रिपुरा त्रिपुरवधे ॥
निहत्य रक्तबीजञ्च रक्तबीजविनाशिनी ।
तवाज्ञया दक्षकन्या सती सत्यस्वरूपिणी ॥
योगेन त्यक्त्वा देहञ्च शैलजाहं तवाज्ञया ।
त्वया दत्ता शङ्कराय गोलोके रासमण्डले ॥
शिवभक्तिरहं तेन विष्णुमाया च वैष्णवी ।
नारायणस्य मायाहं तेन नारायणी स्मृता ॥
कृष्णप्राणाधिकाहञ्च प्राणाधिष्ठातृदेवता ।
महद्विष्णोश्च राशौ त्वं जननी राधिका स्वयम् ॥
तवाज्ञया पञ्चधाहं पञ्चप्रकृतिरूपिणी ।
कलाकलांशयाहञ्च देवपत्नी गृहे गृहे ॥"*॥

अथ तस्याः पूजाक्रमः ।

"प्रथमे पूजिता सा च कृष्णेन परमात्मना ।
वृन्दावने च सृष्ट्यादौ गोलोके रासमण्डले ॥
मधुकैटभभीतेन ब्रह्मणा सा द्वितीयतः ।
त्रिपुरप्रेषितेनैव तृतीये त्रिपुरारिणा ॥
भ्रष्टश्रिया महेन्द्रेण शापाद्दुर्व्वाससः पुरा ।
चतुर्थे पूजिता देवी भक्त्या भगवती सती ।
तदा मुनीन्द्रैः सिद्धेन्द्रैर्देवैश्च मुनिमानवैः ॥
पूजिता सर्व्वविश्वेषु बभूव सर्व्वतः सदा ।
तेजःसु सर्व्वदेवानामाविर्भूता पुरा मुने ॥
सर्व्वे देवा ददुस्तस्यै शस्त्राणि भूषणानि च ।
दुर्गादयश्च दैत्याश्च निहता दुर्गया तया ॥
दत्तं स्वराज्यं देवेभ्यो वरञ्च यदभीप्सितम् ।
कालान्तरे पूजिता सा सुरथेन महात्मना ।
राज्ञा मेधसशिष्येण मृण्मय्याञ्च सरित्तटे ॥
मेषादिभिश्च महिषैः कृष्णसारैश्च गण्डकैः ।
छागैर्मेषैश्च कुष्माण्डैः पक्षिभिर्बलिभिर्मुने ॥
वेदोक्तानि च द्रव्याणि दत्त्वोपचाराणि षोडश ।
धृत्वा च कवचं ध्यात्वा सम्पूज्य च विधानतः ॥
राजा कृत्वा परीहारं वरं प्राप यथेप्सितम् ।
मुक्तिं सम्प्राप वैश्यश्च सम्पूज्य च सरित्तटे ॥
तुष्टाव राजा वैश्यश्च साश्रुनेत्रः कृताञ्जलिः ।
विससर्ज्ज स्वर्णमयीं गम्भीरे निर्म्मले जले ॥
मृण्मयीं स्वर्णमयीं दृष्ट्वा जगधीतां नराधिपः ।
रुरोद तत्र वैश्यश्च तत स्थानान्तरं ययौ ॥
त्यक्त्वा देहञ्च वैश्यश्च पुष्करे दुष्करं तपः ।
कृत्वा जगाम गोलोकं दुर्गादेवीवरेण च ॥
राजा ययौ स्वराज्यञ्च पुष्टो निष्कण्टकं बली ।
भोगञ्च बुभुजे भूपः षष्टिवर्षसहस्रकम् ॥
भार्य्यां स्वकाले प्रशस्य पुत्रे स कालयोगतः ।
मनुर्बभूव सावर्णिस्तप्त्वा च पुष्करे तपः ॥
इत्येवं कथितं वत्स ! समासेन यथागमम् ।
दुर्गोपाख्यानं मुनिश्रेष्ठ ! किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

अथ दुर्गापूजाविधिः ।

"शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
शारदीया महापूजा चतुःकर्म्ममयी शुभा ॥
तां तिथित्रयमासाद्य कुर्य्याद्भक्त्या विधानतः ॥"

चतुःकर्म्ममयी स्नपनपूजनबलिदानहोमरूपा सा च प्रतिवर्षं कार्य्या ।

'द्विशरीरे चरे चैव लग्ने केन्द्रगते रवौ ।
वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनञ्च विसर्ज्जनम् ॥
यो मोहादथवालस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाप्यथ भैरव ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान् निहन्ति वै ॥'

वीप्सा अकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च पूजा नित्या विधिमभिधायानुफलश्रुतेः काम्या च ।

यथा,—

'कृत्वैवं परमामायुर्भूतिं विन्दति च ।
प्रवासगैरपि सदा देव्याः कार्य्यं प्रपूजनम् ॥
विभूतिमतुलां लब्ध्वा चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ॥'

कामनया पूजने तत्र प्रतिपदादिकल्पारम्भः मतभेदात् कृष्णनवम्यादिप्रतिपदादिषष्ठ्यादि-सप्तम्यष्टम्यादिकल्पनवम्यादिकल्पाः नवमीपूजान्ताः कल्पा उक्ताः । तत्र च महाष्टम्यपि न परित्याज्यम् ॥ ० ॥ सा पूजा त्रिविधा । यथा,—

'सात्त्विकी याचिकापूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता ।

यः स्मरेत् सततं दुर्गां जपेत् यः परमं मनुम् ।
स जीवलोको देवेशि ! नीलकण्ठत्वमवाप्नुयात् ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ।

दुर्गाध्यक्षः, पुं, (दुर्गस्य अध्यक्षः ।) दुर्गरक्षकः । तस्य लक्षणं यथा,—
"अनाहार्य्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोन्नतः ।
दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राजन्नुद्युक्तः सर्व्वकर्म्मसु ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

दुर्गानवमी, स्त्री, (दुर्गाया: पूजोपलक्षिता नवमी ।) कार्त्तिकशुक्लनवमी । सा त्रेतायुगाद्या । तत्र जगद्धात्रीपूजा कर्त्तव्या । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेषतः ।
प्रगल्भाञ्च जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥
तन्त्रान्तरे ।
'त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मनुनैकाचरेण च ।
नानाबलिविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम् ॥
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च विशेषतः ।
एवं साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम् ॥'
कुब्जिकातन्त्रे ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥'
शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
'कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् ।
त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥
निर्म्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः ।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्जयेत् ॥
एवं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तमः ।
पुत्त्रपौत्त्रधनैश्वर्य्यसंयुतास्य भवेत् पुरी ॥
दासदासीगणैर्युक्तो मुक्तः स्यात् पापसङ्कटात् ।
विशेषतो वसुयुतां नवमीं प्राप्य साधकः ।
पूजयित्वा स्वर्णयों तां लभते वाञ्छितं फलम् ॥'
भविष्ये ।
'मासैश्चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ।
तत् फलं लभते वीर ! नवम्यां कार्त्तिकस्य च ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥

दुर्गाङ्गः, पुं, (दुर्गाया आङ्गा आख्या आङ्गा यस्य ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्घोषः, पुं, (दुर्दुष्टः घोषो निनादो यस्य ।) भल्लूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ निन्दितरवः । तद्वति, त्रि ॥

दुर्ज्जनः, त्रि, (दुर्दुष्टो जनः । "कुगतिप्रादयः ।" २ । २ । १८ । इति समासः ।) खलः । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, चाणक्यशतके । २४—२५ ।
"दुर्ज्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।
मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम् ॥
दुर्ज्जनः परिहर्त्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सन् ।
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥")

दुर्जयः, पुं, (दुःखेन जीयतेऽसौ । जि जये + खल् ।) कार्त्तवीर्य्यराजवंशोद्भवानन्तपुत्त्रः । इति कूर्म्मपुराणम् ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९९ ।
"समावर्त्तो निवृत्तात्मा दुर्ज्जयो दुरतिक्रमः ॥"

दानवविशेषः । यथा, महाभारते ।१।६५।२२।
"असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः ।"
राक्षसविशेषः । यथा, रामायणे ।३।२६।३० ।
"तं दृष्ट्वा निःसृतं पूर्व्वं राक्षसा अपि निःसृताः ।
दुर्जयः कालकाख्यश्च परुषः कालिकामुखः ॥")
त्रि, दुर्ज्जेयः । (यथा, देवीभागवते ।५।८।२२ ।
"वरदानेन धातुः स दुर्ज्जयो मधुसूदन ! ॥")

दुर्ज्जरा, स्त्री, (दुर्दुःखेन जीर्य्यतेऽसाविति । दुर् + जॄ + अङ् । ततष्टाप् ।) ज्योतिष्मती लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, दुर्ज्जरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।१।४६।
"स्वादु पाकरसं शाकं दुर्ज्जरं हरिमन्थजम् ॥"
दुर्नयः । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । २६ ।
"दुर्ज्जरं वासनाजालं न शान्तिमुपयाति वै ॥")

दुर्ज्जातं, क्ली, (दुर्दुष्टं यथा तथा जातम् । प्रादिसमासः ।) व्यसनम् । (यथा, रघुः ।१३।७२ ।
"दुर्ज्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्त्ता ॥")
असमञ्जसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ असम्यग्जाते, त्रि । इति मेदिनी । ते, ११४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २२४ । ३३ ।
"दौष्कुलेयस्तथा मूढो दुर्ज्जातः शक्र दृश्यते ॥")

दुर्द्दान्तः, पुं, (दुर्दुःखेन दान्तो दमितः ।) कलहः । वत्सतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अशान्ते, त्रि । (यथा, माघे । १२ । २२ ।
"दुर्द्दान्तमुत्प्लुत्य निरस्तसादिनं
सहासहाकारमलोकयज्जनः ॥")

दुर्द्दिनं, क्ली, (दुर्दुष्टं दिनम् ।) मेघाच्छन्नदिनम् । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा, हरिवंशे । १६७ । १८ ।
"मुसलं दुर्द्दिनञ्चासीत् सविद्युत्स्तनयित्नुमत् ।
तद्दुर्द्दिनतलं भित्त्वा नारदः प्रत्यदृश्यत ॥"
घनान्धकारः । यथा, कुमारे । ६ । ४३ ।
"यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः ।
अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्द्दिनेष्वभिसारिकाः ॥")
वृष्टिः । यथाह साङ्गः ।
"घनान्धकारे वृष्टौ च दुर्द्दिनं कवयो विदुः ॥"
(यथा, रघुः । ४ । ४१ ।
"ह्रियं विपक्षकाकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्द्दिनम् ।
सन्नद्धलक्षात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥"
कुत्सितदिनम् ।)
"सुदिनं दुर्द्दिनञ्चैव सर्व्वं कर्म्मोद्भवे भव ।
तत् कर्म्म तपसा साध्यं कर्म्मणाञ्च शुभाशुभम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
"यद्भुतकथालापरसपीयूषवर्ज्जितम् ।
तद्दिनं दुर्द्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं न दुर्द्दिनम् ॥"
इत्युद्भटः ॥
(दुर्द्दिनं वर्षं घनान्धकारो वा अस्त्यस्येति । अच् । वर्षयुक्ते घनान्धकारविशिष्टे च, त्रि । यथा, हरिवंशे । ६७ । ९६ ।
"सम्प्राप्ते दुर्द्दिने काले दुर्द्दिनं भाति वै नभः ॥"
तथा, महाभारते । ८ । ६१ । २३ ।
"जीमूतैश्च दिशः सर्व्वाश्चक्रे तिमिरदुर्द्दिनाः ॥")

दुर्द्रुकूटः, पुं, (दोलयति उत्क्षिपति आस्तिकतामिति । दोलि + बाहुलकात् कूटप्रत्ययेन साधुः ।) नास्तिकः । इति जटाधरः ॥

दुर्द्रिता, स्त्री, लताविशेषः । इति जटाधरः ॥

दुर्द्रुमः, पुं, (दुर्दुष्टो द्रुमः ।) हरित्पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्द्ध(र्द्धे)रः, पुं, (दुर्दुःखेन ध्रियते इति । दुर् + धृ + "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ।" ३ । ३ । १२६ । इति खल् ।) नरकविशेषः । ऋषभौषधिः । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥ पारदः । भल्लातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ महिषासुरस्य सेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।८३।१६ ।
"दुर्द्धरं दुर्म्मुखञ्चोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥"
(धृतराष्ट्रपुत्त्रभेदः । यथा, महाभारते । ७ । १३३ । ३० ।
"नाभ्यवर्त्तन्त महेष्वासाः योधर्याः पश्य भारत ! ।
दुर्म्मर्षणो दुःसहश्च दुर्म्मदो दुर्द्धरो जयः ।
पाण्डवं चित्रसन्नाहास्तं प्रतीपमुपाद्रवन् ॥"
शम्बरासुरस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६२ । १८ ।
"दुर्द्धरः केतुमाली च शत्रुहन्ता प्रमर्द्दनः ।
एतैः परिवृतोऽमात्यैर्युतस्तः प्रस्थितो रणे ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ८९ ।
तस्य सहस्रनामकथने ।
"दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्द्धरोऽथापराजितः ॥"
"न शक्या धारणा यस्य प्रणिधानादिषु सर्व्वोपाधिविनिर्म्मुक्तत्वात्तथापि तत्प्रसादादतः किञ्चिद्दुःखेन धार्य्यते जन्मान्तरसहस्रेषु भावनात् तस्मात् दुर्द्धरः ।
'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥'
इति भगवद्वचनात् ॥" इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥
तथा तत्रैव । ४२ श्लोके ।
"सुभुजो दुर्द्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥"
"पृथिव्यादीनि धारकाण्यन्येन धारयितुमशक्यत्वात् न केनापि धारयितुं शक्यते इति दुर्द्धरः ।
दुःखेन ध्यानसमये मुमुक्षुभिर्हृदयेन धार्य्यते इति दुर्द्धरः ।" इति तद्भाष्यम् ॥ एतेन व्युत्पत्तिभेदात् नामभेदोपपत्त्या न द्विरुक्तिः सहस्रनामपूर्त्तिश्च जाता ॥) दुःखधार्य्ये, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६८ ।
"अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महाबाहो ! विशिष्टमिति दुर्द्धरम् ॥
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्त्तनम् ॥"
दुर्ज्जये च । यथा, महाभारते । ७।११०।६ ।
"निर्ज्जित्य दुर्द्धरं द्रोणं ससहायमगमाहवे ।
हार्द्दिक्यं योधवर्य्यञ्च प्राप्तं मन्ये धनञ्जयम् ॥")

दुर्द्ध(र्द्धे)र्षा, स्त्री, (दुर्दुःखेन धृष्यतेऽसौ । दुर् + धृष + खल् ।) नागदमनी । कन्थारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । ३ ।
"विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ॥")

मन्त्रेण प्रतिपूजयेद्गणकाः षष्ठ्यां प्रपञ्चाकृति
षष्ठ्यामुत्पत्रपत्रपल्लवप्रथितं भक्त्या समा
राध्य च ।
नानापायसकम्बलमांसरुधिरैः कृत्वा नवम्यां
बलि
मत्स्यं मन्त्र निषिध्य दशमीं सम्प्राप्य सम्प्रेषयेत् ।
अन्यथा प्रथमादिविसर्गान्ताश्च या क्रिया ।
तिथ्यादिकर्मणि सर्वास्ताः कारयेद्बुधः ॥
अत्रान्यकालीनघटिकामात्रतिथौ सम्यक्पूज
नासामर्थ्ये कालिकापुराणम् ।
सम्यक् सप्तम्यादिपूजां यदि कर्त्तुं न शक्यते ।
उपचारांस्तदा दातुं यथैतान् विसरत्तदा ॥
गन्धं पुष्पञ्च धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च ।
अभावे गन्धपुष्पाभ्यां तदभावे च भक्तितः ॥
सर्वैवपूजा कथिता सर्वा सप्ताह्निकं पुनः ।
प्रातराबाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।
प्रातः प्रातश्च सम्पूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥
अन्य प्रातःपञ्च पूजान्तरम् ।
'प्रातः प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।
द्वाभ्यां चतुर्दशाभिर्वा द्वादशद्विघटात्मिके ॥
अष्टम्यामुदयात् पूर्वं यदहस्तत्र निषिद्धम्' ।
यथा कालिकापुराणम् ।
उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान् न समाचरेत् ।
यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥
नवम्यां बलिदानन्तु कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।
जपं होमञ्च विधिवत् कुर्यात्तत्र विभूतये ॥
अथ नवम्यां होमस्तु पूजायाद्यायुताष्टम्यां
पूजायामायुधापर्व इति शुभञ्च उभयञ्च एक
तरस्मिन् वा होमः प्रारब्धा पूजाया नवम्यामेव
समिताः दया ॥*॥
अथाष्टम्यान्वितमहाष्टमी केवलमहानवमी
कृत्या यथा —
महष्टम्यां पदं स्थाप्य तत्र संपूजयेद् द्विज ।
आश्विन शुक्लपक्षस्य षष्ठ्यां नियमतत्त्वतः ।
उचा यतो … पूजया पूजयेत् ताम् ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥
कन्यासंस्थमहाष्टम्यां नवम्यां चापि साधकः ।
पूजयेद् … देवीं … भावेन केवलम् ।
इति कालिकापुराणम् ॥*॥
दुर्गाया ध्यानं यथा —
जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥
सुचारुदशनां तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्द्दिनीम् ॥
मृणालायतसंस्पर्शदशबाहुसमन्विताम् ।
त्रिशूलं दक्षिणे ध्येयं खड्गं चक्रं क्रमादधः ॥
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणेषु विचिन्तयेत् ।
खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च ॥
घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ।
अधस्तान्महिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ॥
शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम् ।
हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषितम् ॥
रक्तरक्तीकृताङ्गञ्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ॥
सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्गया ।
वमद्रुधिरवक्त्रञ्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ॥
देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् ।
किञ्चिदूर्द्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ॥
शत्रुक्षयकरीं देवीं दैत्यदानवदर्पहाम् ।
प्रसन्नवदनां देवीं सर्वकामफलप्रदाम् ॥
स्तूयमानञ्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥
उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥
इति ध्यात्वा महास्नानपूर्वकषोडशोपचारा
दिना बलिदानादिभिः पूजयित्वा आवरण
पूजयेत् ॥*॥

अथ दशमीकृत्यम् ।
सम्पूज्य प्रेषयेत् कुर्याद्दशम्यां शावरोत्सवैः ।
देवीयात्राकाले निर्मञ्छनविधिमाह पूजारत्ना
करे देवीपुराणम् ।
भक्त्या पिष्टप्रदीपाद्यैर्धूतान्यत्वादिपल्लवैः ।
औषधीभिश्च मेध्याभिः सर्वबीजैर्यवाङ्कुरैः ॥
नवम्यां पर्वकाले तु यात्राकाले विशेषतः ।
यः कुर्यात् श्रद्धया वीर । देव्या नीराजनं नरः ॥
शङ्खभेर्यादिनिनदैर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः ।
यावतो दिवसान् वीर । दद्यै नीराजनं शतम् ॥
तावत्कालसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ।
यस्तु कुर्यात् प्रणामं च सत्यलोके महीयते ॥*॥
तद्दिने अपराजितापूजनम् । यथा —
आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्तथा ।
एकादश्यां न कुर्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥
तद्दिने राजा यात्रां कुर्यात् । यथा —
दशम्यां यः प्रमुलङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नृपः ।
तस्य संवत्सरं राज्ये न क्वापि विजयो भवेत् ॥
श्रवणर्क्षे राष्ट्रादियात्रा कर्त्तव्या । यथा —
'काम्यश्रवणमपराह्ने भूभर्तुः कथितानुरा
चार्य्या ।
… तद्दिने … कुर्यात् ॥*॥
तत्र मन्त्रस्तत्त्वाचिन्यथा —
… तु … यथा … चाप
… यावत् ।
तथा … ॥
… यथाबलम् ।
… तथा ॥
… ।
… ॥
… ।
… ॥
… ।
… ॥

अथ विसर्जनम् ।
'नौयानैर्नरयानैर्वा नीत्वा भगवतीं …
स्रोतोजले प्रक्षिपेयुः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ।
परैर्नाक्षिप्यते यस्तु परं नाक्षिपते तु यः ।
तस्य रुष्टा … …
इति तिथ्यादितत्त्वदुर्गोत्सवतत्त्व
विसर्जनमन्त्रो यथा —
'दुर्गे देवि जगन्मातः स्वस्थानं गच्छ पूजिते ।
संवत्सरव्यतीते तु पुनरागमनाय वै ॥
निमज्जाम्भसि देवि त्वं चण्डिकाप्रतिमा
पुत्रायुर्धनवृद्ध्यर्थं स्थापितासि जले मया ॥"
विसर्जनानन्तरं यजमानाय
शान्त्या घटस्थजलेन एभिर्मन्त्रैरभिषेकं
सिञ्चेत् । यथा —
'ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवा यज्ञेन …
… सुराणां … ॥
ॐ सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैरृतस्तथा ॥
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पान्तु ते
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च
एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु धर्मपत्न्यः सुसंयताः ।
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥
देवपत्न्योऽध्वरा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः ।
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ।
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ॥
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
एते त्वामभिषिञ्चन्तु धर्मकामार्थसिद्धये ॥"
इति हयशीर्षपञ्चरात्रमतम् ॥*॥
अथ दुर्गानाममाहात्म्यम् ।
'तपनस्य सुतायोऽपि पञ्चम्या … ।
… ॥
… ।
… ॥
… ।
कलिकाले … महापातकिनामपि ॥
… ।
परदाररतोऽपि … ॥
… यदि … ।
… ॥
एतेभ्योऽपि … ॥
इति … ॥
"दुर्गा दुर्गेति दुर्गेति दुर्गानाम परं मन्त्रम् ।
यो जपेत् सततं चण्डि जीवन्मुक्तः स मानवः ॥
… ।
… ॥

दुर्म्मुखः, पुं, (दुर्निन्दितं मुखं यस्य ।) वानर-विशेषः । (यथा, रामायणे । ४ । ३८ । ३३ ।
"अयुतेन वृतश्चैव सहस्रेण शतेन च ।
ततो यूथपतिर्व्वीरो दुर्म्मुखो नाम वानरः ॥")
नागभेदः । इति मेदिनी । खे, १० ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ११४ ।
"कुहरः पुष्पदंष्ट्रश्च दुर्म्मुखः सुमुखस्तथा ॥")
अश्वः । इति हेमचन्द्रः ।३।१५ ॥ (सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः । ३ । ३ । ५६ ॥) महिषासुर-सेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८३ । १६ ।
"दुर्द्धरं दुर्म्मुखश्चोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥"
(नृपविशेषः । यथा, महाभारते ।२ । ४ । २१ ।
"संग्रामजिद्दुर्म्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्य्यवान् ॥"
धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रविशेषः । यथा,तत्रैव ।१।११७।३।
"दुर्म्मर्षणो दुर्म्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥"
राक्षसविशेषः । यथा, भागवते ।६ । १० ।१८।
"रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भ-
धूम्राक्षदुर्म्मुखसुरान्तनरान्तकादीन् ॥"
यक्षविशेषः । इति ब्रह्मपुराणम् ॥ गणपति-गणानामन्यतमः । यथा, महागणपति-स्तोत्रे । ११ ।
"षट्कोणाश्रिषु षट्सु षड्गजमुखाः पाशा-ङ्कुशाभीरवान्-
बिभ्राणाः प्रमदासखाः पृथुमहाशोणाश्मसुक्ष-लिपः ।
आमोदः पुरतः प्रमोदसुमुखौ तं चाभितो दुर्म्मुखः
पश्चात्पार्श्वगतोऽस्य विघ्न इति यो यो विघ्न-कर्त्तेति च ॥"
वर्षविशेषः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वधृतभविष्य-पुराणवचनम् ।
"तुषधान्यक्षयो देवि ! सर्व्वशस्यमहार्घता ।
यत्रहाराश्च नश्यन्ति दुर्म्मुखे दुर्म्मुखाः प्रजाः ॥")
दुर्म्मुखः, त्रि, (दुर्दुःखजनकं मुखं मुखनिःसृत-वचनादिकं यस्य ।) अप्रियवादी । तत्पर्य्यायः । मुखरः २ अबद्धमुखः ३ । इत्यमरः ।३।१।३६ ॥ (अप्रियदर्शनम् । यथा, कथासरित्सागरे । १२ । ५२ ।
"चक्रे वसन्तकस्यापि रूपं दन्तुरदुर्म्मुखम् ॥")
दुर्म्मूल्यं, क्ली, (दुर्दुःस्थितं मूल्यम् । प्रादिसमासः ।) महार्घम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥
दुर्म्मेधाः, त्रि, (दुर्निन्दिता मेधा धारणावती बुद्धि-र्यस्य । "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।" ५ । ४ । १२२ । इति असिच् ।) मन्दमेधाः । इति व्याकरणम् । (यथा, महाभारते ।३।१०।२६।
"न किञ्चिदुक्ता दुर्म्मेधास्तस्थौ किञ्चिदवाङ्-मुखः ॥")
दुर्म्मोहः, पुं, (दुर्निन्दितो मोहो यस्मात् ।) काक-तुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्य्योधनः, पुं, (दुर्दुःखेन युध्यतेऽसौ । युध + "भाषायां शासियुधीति ।" युच् ।) स्वनाम-ख्यातकुरुवंशभवराजविशेषः । स धृतराष्ट्रज्येष्ठ-पुत्त्रः कुरुपाण्डवयुद्धे भीमेन हतः । तत्पर्य्यायः । कुरुराट् २ गान्धारेयः ३ सुयोधनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं कलेरंशेन पृथिव्या-मवतीर्णः । यथा, महाभारते ।१ । ६७।८८-८६।
"कलेरंशस्तु संजज्ञे भुवि दुर्य्योधनो नृपः ।
दुर्ब्बुद्धिर्दुर्म्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः ॥
जगतो यस्तु सर्व्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ।
यः सर्व्वां घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ! ॥")
दुर्लभः, त्रि, (दुर्दुःखेन लभ्यते इति । दुर + लभ + "ईषद्दुःसुष्विति ।" ३ । ३ । १२६ । इति खल् ।) दुष्प्रापः । इति मेदिनी । भे, १६ ॥ यथा,—
"दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः ।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥"
इति चाणक्यः । ५४ ॥
अतिप्रशस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
"सर्व्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
हरिद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥
प्रियः । इति हेमचन्द्रः ॥
दुर्लभः, पुं, (दुर + लभ + खल् ।) कचुरः । इति मेदिनी । भे,१६ ॥ कर्च्चूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८६ ।
"दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥"
"दुर्लभतया दुर्लभः ।
'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णभक्तिः प्रजायते ।'
इति वचनात् भक्त्या लभ्य इति भगवद्वचनाच्च ।"
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥)
दुर्लभा, स्त्री, (दुर्लभ + टाप् ।) श्वेतकण्टकारी । दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्व्व, ई वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् । ईदित्त्वात् निष्ठायामनिट् ।) पक्ष्म-खरी । दूः दुरौ दुरः । ई, दूर्णः । इति दुर्गा-दासः ॥
दुर्व्वचं, त्रि, (दुर्दुःखेन उच्यते । दुर + वच + खल् ।) दुःखकथ्यम् । यथा, भारविः । २ । २ ।
"अपि वागधिपस्य दुर्व्वचं
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥"
दुर्व्वचः, [स्] क्ली, (दुर्निन्दितं वचः ।) मन्द-वाक्यम् । यथा,—
"असह्यं दुर्व्वचो ज्ञातेर्मेघान्तरितरौद्रवत् ॥"
इत्युद्भटः ॥
(दुष्टवक्तरि, त्रि ॥)
दुर्व्वर्णं, क्ली, (दुर्निन्दितं सुवर्णाद्यपेक्षयेत्यर्थः वर्णो यस्य ।) रजतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ (यथा, माघे । ४ । २८ ।
"दुर्व्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥")
एलवालुकम् । इति मेदिनी । णे, ५२ ॥ मन्द-वर्णे, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४४ ।
"योगैर्हेमेव दुर्व्वर्णं भावयिष्यन्ति साधवः ॥")
दुर्व्वर्णकं, क्ली, (दुर्व्वर्ण + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) रजतम् । इति हेमचन्द्रः ॥
दुर्व्वाक्, [च्] त्रि, (दुर्दुष्टा वाक् यस्य ।) कद्वदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११ ॥ (यथा, अथर्व्व-वेदे । ४ । १७ । ५ ।
"दौर्भाग्यं सर्व्वा दुर्व्वाचस्ता अस्मन्नाशयामसि ॥")
(दुर्दुष्टा वाक् ।) दुष्टवाक्ये, स्त्री ॥ (यथा, महा-भारते । २ । ७४ । ८८ ॥
"अतीव जल्पन् दुर्व्वाच्यो भवतीह विहेठकः ॥")
दुर्व्वादः, पुं, (दुर्दुष्टो वादः ।) स्तुतिपूर्व्वकदुर्व्वाक्यम् । इति जटाधरः ॥ निन्दितवाक्यञ्च ॥
दुर्व्वासाः, [स्] पुं, (दुर्दुष्टं निगूढ़मित्यर्थः वास इव धर्म्मावरणत्वं यस्य । तथा च महाभारतवच-नम् ।
"निगूढ़निश्चयं धर्म्मं यं तं दुर्व्वाससं विदुः ॥")
मुनिविशेषः । स अत्रिमुनिपुत्त्रः शङ्करांश-जातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, विष्णु-पुराणे । १ । ६ । २ ।
"दुर्व्वासाः शङ्करस्यांशश्चचार पृथिवीमिमाम् ॥")
तत्पर्य्यायः । कृशाश्विः २ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ तस्य भार्य्या और्व्वमुनिकन्या कन्दली । इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ (महा-देवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६२ । तस्य सहस्रनामकीर्त्तने ।
"साध्यप्रसादो दुर्व्वासाः सर्व्वसाधुनिषेवितः ॥"
दुर्निन्दितं वासो वस्त्रं यस्य ।) मन्दवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १ । १६ ।
"मा नो अग्नेऽवीरते परा दा दुर्व्वाससेऽमतये मा नो अस्यै ॥")
दुर्व्विधः, त्रि, (दुर्दुष्टा विधा यस्य ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ खलः । इति मेदिनी । धे, ३१ ॥ मूर्खः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गोः रामायणे । २ । १०६ । ३० ।
"शास्त्रेष्वन्येषु सत्येषु विद्यमानेषु दुर्व्विधाः ।
बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थान् प्रवदन्ति ते ॥")
दुर्व्विनीतः, पुं, (वि + नी + भावे क्तः । दुर्दुष्टं विनीतं विनयो यस्य । यद्वा, दुर + वि + नी + क्तः ।) अविनीताश्वः । तत्पर्य्यायः । शूकलः२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०१ । अविनीतमात्रे, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १७ ।
"कुपुत्त्रोऽपि भवेत् पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्व्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥")
दुर्व्वृत्तः, त्रि, (दुर्दुष्टं वृत्तं चरित्रं यस्य ।) दुर्जनः । यथा,—
"दुर्व्वृत्तवृत्तशमनं तव देवि ! शीलम् ॥"
इति चण्डी ॥
दुश्चरित्रे, क्ली । (यथा, महाभारते ।१।१।१००।
"दुर्व्वृत्तं धार्त्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवानृषिः ॥")
दुर्हृत्, [द्] त्रि, (दुर्दुष्टं हृदयं यस्य । "सुहृद्-दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ।"५।४।१५०। इति निपा-तनात् हृदयस्य हृद्भावः ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २६ । ३४ ।

दु:सधर्षणीये, त्रि । (यथा महाभारते । ६ । १२ । ८ ।
'सुनामा नाम दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्व्वत' ॥"
दुर्ज्ञेय । तथा तत्रैव । १ । १३३ । ८७ ।
"तत प्रीतमना द्रोणो मुहूर्त्तादिव त पुन' ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षं पाण्डवानां महारथम ॥")
दुर्दुरूट' पु (दोलयति उत्तक्षिपति युक्त्यादिक मिति । दुल क उतक्षेपे + बाहुलकात कूट प्रत्ययेन साधु सत्य र ।) युक्तिं विना गुरु वाक्यममन्यमान । इति तत्त्वबोधनी ॥
दुर्नाम [न्] क्ली, (दुर्दुष्ट नाम यस्य ।) अर्शो-रोग । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा सुश्रुते । १ । ४५ ।
"दध्याल कषायितम्र लघु वातकफापहम ।
दुर्नामस्वाथकासेषु हितममे प्रदीपनम ॥'
पित्तश्लेष्मणयोरनयोर्हेतुर्यथा,—
कट्वम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
सेवनानित्तितोयेन श्रमाद्व्यायामपीडया ।
यानव्यायाममदोषाद्वा दुर्नाम पित्तसम्भवम् ॥
अव्यायामासनस्य शीलादलस
शीताद्व्याप्यद्वातस्सेवनाच ।
गौरवात्स्वातैलसम्यिच्छिलैन
दुर्नामा सञ्जायते श्लेष्मदोषात ।"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वादशोऽध्याये ।
चिकित्सास्य यथा —
' चोवाग्रयञ्चकरविडङ्गतिलाभयानां
चूर्णं गुडेन सहितन्तु सदोपयोज्यम् ।
दुर्नामकुष्ठगरशोषभगन्दरिबन्धा-
नग्नेर्जयत्यबलतां क्रिमिपाण्डुताच ॥"
इति चोवाद्यचूर्णम् ॥
मधेद्धारिदितुर्दोषो कण्टकाय्यस्तथाम्रकम् ।
तत्रामिशिफलाचोषपूतिकाख्यकलिङ्गके ॥
स कासमर्दविडङ्गेषु सिद्ध दुर्नामभेदनुत् ।
इत सिद्धम्रत नाम बोधितस्तेन भावितम् ॥
इति सिद्धम्रत घृतम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणि सङ्ग्रहे अर्शोऽधिकारे ॥
"स्कन्न घृतैरव कन्द पक्वाश्रौ पुटपाकवत ।
अद्यात सतैललवण दुर्नामविनिवृत्तये ॥"
"चूर्णीकृता षोडश सूरणस्य
भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्रकस्य ।
महौषधाद्द्वौ मरिचस्य चैको
गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ।"
इति सूरणपिण्डी ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने अष्टमोऽध्याये ॥
"माणसूरणभल्लातत्रिवृद्दन्तीसमन्वितम् ।
त्रिफलत्र्यूषणायुक्त लौह दुर्नामनाशनम् ॥
इति माणाद्य लौहम् ॥'
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहे अर्शोऽधिकारे ॥
"यस्मा' स्युर्वलयो येषां दुर्नामभिरुपद्रुता ।
तेषु प्रतिहतो वायुरपान समिवर्त्तते ॥
ततो यानेव सञ्जन्य ज्योतिमृद्नाति देहिनाम् ।"
इति सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

दुर्नामक, क्ली (दुर्नाम + स्वार्थे सञ्ज्ञायां वा कन् ।) अर्शोरोग । इत्यमर । २।६।५४ ॥ (यथा —
"घनागरादक्करहदारक
गुडेन यो मोदकमत्युदारकम ।
अशेषदुर्नामकरोगदारक
करोति वृद्ध सहसैव दारकम ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽर्शोऽधिकारे ॥)
दुर्नामा, [न्] पु, स्त्री, (दुर्निन्दित नाम यस्य ।) दीर्घकोशिका । इत्यमर' ।१।१०।२५ ॥ झिनुक इति भाषा ॥
दुर्नामारि', पु (दुर्नाम्न अर्शोरोगस्य अरि' शत्रु ।) सूरण । इति राजनिर्घण्ट' ॥
दुर्नाम्नी, स्त्री, (दुर्निन्दित नाम यस्या' । ङीप ।) दुर्नामा । इति शब्दरत्नावली ॥
दुर्ब्बल', त्रि, (दुर्निन्दित बल यस्य ।) कृश' । तत् पर्य्याय । अमांस २ छात ३ । इत्यमर' । २ । ६ । ४४ ॥ क्षाम ४ शात ५ छित ६ अबल ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा देवीभागवते । १ । ८ । ५६ ।
"सबलो जयमाप्नोति दैवाज्जयति दुर्ब्बल ॥"
शिथिल । यथा, रघु । ५ । १२ ।
"स्थानेमपमसि प्रति दुर्ब्बलाश-
स्तमित्यवोचद् वरतन्तुशिष्य ॥"
दुष्क्षमा । यथा, मनु' । ३ । १५१ ।
"जटिलञ्चानधीयान दुर्ब्बल कितवस्तथा ।
याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥")
दुर्ब्बला स्त्री, (दुर्दुष्ट स्वल्पमित्यर्थ बल यस्या ।) अम्लशिम्बिका । इति भावप्रकाश ॥
दुर्भगा, स्त्री, (दुर्दुष्ट भग भाग्य यस्या' ।) पति स्नेहरहिता । दुया इति भाषा । तत्पर्य्याय' । विरक्ता २ । इति त्रिकाण्डशेष' ॥ विद्वक्ता ३ निस्ता ४ सौभाग्यरहिता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते । १ । १७ । २६ ।
"शोचत्यश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोज्झिता सती ॥"
भाग्यहीने, त्रि । यथा, महाभारते ।१।१७०।७।
"कर्म्मभि' स्वकृतै' सा तु दुर्भगा समपद्यत ॥)
दुर्भिक्ष, क्ली, (भिक्षाया अभाव ।) भिक्षाया अप्राप्तिकाल' । अकाल इति भाषा । यथा,
"दुर्भिक्षमस्तु सुरस्य चिराय ।' इत्युद्भट ॥ भिक्षाया प्रायो निष्फलत्वमित्यव्ययीभावसमास'। यद्देशे यत्काले तद्देशतत्कालयोग्यशस्यादिक न जायते तद्देशे सदा याच्यमानदत्ताभावात् दुर्भिक्ष जातमिति व्यवह्रियते सद्भिरिति । तत् कारकवर्षाणि यथा —
"राष्ट्रभङ्गञ्च दुर्भिक्ष तस्करैश्च प्रपीडनम् ।
आनीयाद्दिक्षु घोरं प्रमाथिनि वरानने ।।१३॥
दुर्भिक्ष जायते घोर सर्व्वोपद्रवसंयुतम् ।
अनावृष्टि समाख्याता पये संवत्सरे प्रिये ॥२०॥
क्वचिद्वर्षति पर्ज्जन्यो दृष्टि सक्तिममकला' ।
दुर्भिक्ष सर्व्वदेशेषु व्यवहारो विपर्य्यय ॥ २४ ॥
दुर्भिक्ष जायते सर्व्वा मेदिनी दुष्यति प्रिये ।।
प्रवे प्रवहन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि ॥२५॥

दुर्भिक्ष जायते घोर धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
अनले च समाख्याता नाव कार्य्या विचारणा॥५
देशभङ्ग सुदुर्भिक्ष समाधात कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चावसम्राक्षि । दुर्भिक्ष ८
दुर्भिक्ष मध्यम प्रोक्त व्यवहारो न भवति ।
भवेद्वै मध्यमा वृष्टिर्न्मेती समुपस्थिते ॥ ५५ ।
दुर्भिक्ष मरण घोर धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
मामरोगो भवेद्देवि । रक्ताक्षेऽमरवन्दिते ।
रोगो मरणदुर्भिक्ष विरोधोपद्रवाकुलम् ।
क्रोधे तु विषम सत्त्व समाख्यात हरप्रिये
मेदिनी चलते देवि । सर्व्वभूत चराचरम् ।
देशभङ्गश्च दुर्भिक्ष क्षये सञ्जायते प्रजा ।
सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
दुर्भिक्षं जायते घोर क्षये संवत्सरे प्रिये ॥"५०
इति ज्योतिस्तत्त्वधृतषष्टिसंवत्सरीयतवर्षविशेष फलबोधकभविष्यपुराणीयवचनानि ॥ * ॥
अद्भुतेऽपि दुर्भिक्ष भवति यथा,—
'मांसाशिनो समादाय शस्त्रमानादृतवायसा ।
श्वा शृगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥
विकिरन्ति गृहाद्दौ च श्मशानं वा महो भवेत् ।
चौरैश्च हन्यते लोक परचक्रसमागम ॥
सङ्ग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्ष मरकस्तथा ।
अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रव ॥
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् ॥'
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
"सदाशौचिभिच्चाशदृष्टी दीक्षाभाव इति द्वार ततात्मतत्वय' ॥ कौर्म्मे ।
यदा शौच समाख्यात दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे ।
डिम्बाहवे हतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजै ॥
सद्य शौच समाख्यात श्वापदादिमृते तथा ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
अपि च गारुडे २२६ अध्याये ।
'दुर्भिक्षयुक्तराष्ट्रे च सूतके स्रतकेऽपि वा ।
नियमाच न दुष्यन्ति राजधर्म्मरतास्तथा ॥
दीक्षिताश्चाभिषिक्ताश्च व्रतितीर्थपरास्तथा ।
दीक्षाकाले विवाहादौ देवद्रोण्यां निमन्त्रिते ॥
पूर्व्वसङ्कल्पिते चापि नाशौच स्रतसूतके ॥
दुर्म्मना', [स्] त्रि, (दुर्दुष्ट मनो यस्य ।) चिन्ता दियाकुलचित्त' । तत्पर्य्याय' । विमना' २ अन्तर्म्मना ३ । इत्यमर' । ३ । १ । ८ । (यथा, भागवते । १ । ६ । १६ ।
"रूप भगवतो यत्तन्मन' कान्तं शुचापहम् ।
अपश्यन् सहसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दुर्म्मना इव ।"
शतावर्य्याम्, स्त्री । इति राजनिर्घण्ट' ॥ (दुर्दुष्टं मन इति विग्रहे । दुश्चित्ते क्ली । यथा, रामायणे । २ । ११ । २० ।
"यदि तु स्थो न दर्शेत भरतो राज्यमुत्तमम् ।
प्राप्य दुर्म्मनसा वीर गर्भेण च विप्रेषत ।")
दुर्म्मरा, स्त्री, (म्र + भावे अप् । दुर् खेन मर म्रयुर्य्यस्या' । छिन्नायामपि पुनवर्तृप्तत्तेरस्या अथात्वम् ।) दूर्व्वा । इति जटाधर' । श्वेत दूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट' ॥

दुर्म्मुखः, पुं, (दुर्निन्दितं मुखं यस्य ।) वानरविशेषः । (यथा, रामायणे । ४ । ३९ । ३२ ।
"अयुतेन वृतश्चैव सहस्रेण शतेन च ।
ततो यूथपतिर्वीरो दुर्म्मुखो नाम वानरः ॥")
नागभेदः । इति मेदिनी । खे, १० ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ११४ ।
"कुहरः पुष्पदंष्ट्रश्च दुर्म्मुखः सुमुखस्तथा ॥")
अश्वः । इति हेमचन्द्रः । ३।१५ ॥ (सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः । ३ । ३ । ५६ ॥) महिषासुरसेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८३ । १६ ।
"दुर्द्धरं दुर्म्मुखञ्चोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥"
(नृपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ४ । २१ ।
"संग्रामजिद्दुर्म्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्य्यवान् ॥"
धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १।११७।३।
"दुर्म्मर्षणो दुर्म्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥"
राक्षसविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १० । १९ ।
"रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भधूम्राक्षदुर्म्मुखसुरान्तनरान्तकादीन् ॥"
यक्षविशेषः । इति ब्रह्मपुराणम् ॥ गणपतेर्गणानामन्यतमः । यथा, महागणपतिस्तोत्रे । ११ ।
"षट्कोणाश्रिषु षट्सु षड़्गणसखाः पाशाङ्कुशाभीरवान्-
विभ्राणाः प्रमदासखाः पृथुमहाशोणाश्मसुक्षेत्रियः ।
आमोदः पुरतः प्रमोदसुमुखौ तं चाभितो दुर्म्मुखः
पश्चात्पार्श्वगतोऽस्य विघ्न इति यो यो विघ्नकर्त्तेति च ॥"
वर्षविशेषः । यथा, ज्योतिषतत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम् ।
"तुषधान्यक्षयो देवि ! सर्व्वशस्यमहार्घता ।
व्यवहाराच्च नश्यन्ति दुर्म्मुखे दुर्म्मुखाः प्रजाः ॥")
दुर्म्मुखः, त्रि, (दुर्दुःखजनकं मुखं मुखनिःसृतवचनादिकं यस्य ।) अप्रियवादी । तत्पर्य्यायः । मुखरः २ अबद्धमुखः ३ । इत्यमरः । ३।१।३६ ॥
(अप्रियदर्शनम् । यथा, कथासरित्सागरे । १२ । ५२ ।
"चक्रे वसन्तकस्यापि रूपं दन्तुरदुर्म्मुखम् ॥")
दुर्म्मूल्यं, क्ली, (दुर्दुःस्थितं मूल्यम् । प्रादिसमासः ।) महार्घम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥
दुर्म्मेधाः, त्रि, (दुर्निन्दिता मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य । "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।" ५ । ४ । १२२ । इति असिच् ।) मन्दमेधाः । इति व्याकरणम् । (यथा, महाभारते । ३।१०।२६ ।
"न किञ्चिदुक्ता दुर्म्मेधास्तस्थौ किञ्चिदवाङ्मुखः ॥")
दुर्म्मोहः, पुं, (दुर्निन्दितो मोहो यस्मात् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्योधनः, पुं, (दुर्दुःखेन युध्यतेऽसौ । युध + "भाषायां शासियुधीति ।" युच् ।) स्वनामख्यातकुरुवंशभवराजविशेषः । स धृतराष्ट्रज्येष्ठपुत्त्रः कुरुपाण्डवयुद्धे भीमेन हतः । तत्पर्य्यायः । कुरुराट् २ गान्धारेयः ३ सुयोधनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं कलेरंशेन पृथिव्यामवतीर्णः । यथा, महाभारते । १ । ६७।८८-८६ ।
"कलेरंशस्तु संजज्ञे भुवि दुर्योधनो नृपः ।
दुर्ब्बुद्धिर्दुर्म्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः ॥
जगतो यस्तु सर्व्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ।
यः सर्व्वां घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ! ॥")
दुर्लभः, त्रि, (दुर्दुःखेन लभ्यते इति । दुर् + लभ + "ईषद्दुःसुष्विति ।" ३ । ३ । १२६ । इति खल् ।) दुष्प्रापः । इति मेदिनी । भे, १६ ॥ यथा,—
"दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः ।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥"
इति चाणक्ये । ५४ ॥
अतिप्रशस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
"सर्व्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
हरिद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥
प्रियः । इति हेमचन्द्रः ॥
दुर्लभः, पुं, (दुर् + लभ + खल् ।) कचुरः । इति मेदिनी । भे,१६ ॥ कर्च्चूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
"दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥"
"दुर्लभतया दुर्लभः ।
'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णभक्तिः प्रजायते ।'
इति वचनात् भक्त्या लभ्य इति भगवद्वचनाच्च ।"
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥)
दुर्लभा, स्त्री, (दुर्लभ + टाप् ।) श्वेतकण्टकारी । दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्व्व, इ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् । इदित्त्वात् निष्ठायामनिट् ।) पञ्चमस्वरी । दूः दुरौ दुरः । इ, दूर्व्वः । इति दुर्गादासः ॥
दुर्व्वचं, त्रि, (दुर्दुःखेन उच्यते । दुर् + वच् + खल् ।) दुःखकथ्यम् । यथा, भारविः । २ । २ ।
"अपि वागधिपस्य दुर्व्वचं
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥"
दुर्व्वचः, [स्] क्ली, (दुर्निन्दितं वचः ।) मन्दवाक्यम् । यथा,—
"असह्यं दुर्व्वचो ज्ञातेर्म्मैघान्तरितरौद्रवत् ॥"
इत्युद्भटः ॥
(दुष्टवक्तरि, त्रि ॥)
दुर्व्वर्णं, क्ली, (दुर्निन्दितं सुवर्णाद्यपेक्षयेत्यर्थः वर्णो यस्य ।) रजतम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९६ ॥
(यथा, माघे । ४ । २८ ।
"दुर्व्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥")
एलवालुकम् । इति मेदिनी । णे, ५२ ॥ मन्दवर्णे, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४४ ।
"योगैर्हेमेव दुर्व्वर्णं भावयिष्यन्ति साधवः ॥")
दुर्व्वर्णकं, क्ली, (दुर्व्वर्ण + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) रजतम् । इति हेमचन्द्रः ॥
दुर्व्वाक्, [च्] त्रि, (दुर्दुष्टा वाक् यस्य ।) कद्वदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ४ । १७ । ५ ।
"दुर्णाम्नीः सर्व्वा दुर्व्वाचस्ता अस्मन्नाशयामसि ॥")
दुर्दुष्टा वाक् ।) दुष्टवाक्ये, स्त्री ॥ (यथा, महाभारते । २ । ७४ । ८८ ॥
"अतीव जल्पन् दुर्व्वाचो भवतीह विहेठकः ॥")
दुर्व्वादः, पुं, (दुर्दुष्टो वादः ।) स्तुतिपूर्व्वकदुर्व्वाक्यम् । इति जटाधरः ॥ निन्दितवाक्यञ्च ॥
दुर्व्वासाः, [स्] पुं, (दुर्दुष्टं निगूढ़मित्यर्थः वास इव धर्म्मावरणत्वं यस्य । तथा च महाभारतवचनम् ।
"निगूढ़निश्चयं धर्म्मं यं तं दुर्व्वाससं विदुः ॥")
मुनिविशेषः । स अत्रिमुनिपुत्त्रः शङ्करांशजातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । २ ।
"दुर्व्वासाः शङ्करस्यांशश्चचार पृथिवीमिमाम् ॥")
तत्पर्य्यायः । कृशारणिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य भार्य्या और्व्वमुनिकन्या कन्दली । इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६२ । तस्य सहस्रनामकीर्त्तने ।
"सात्त्विकप्रसादो दुर्व्वासाः सर्व्वसाधुनिषेवितः ॥"
दुर्निन्दितं वासो वस्त्रं यस्य ।) मन्दवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १ । १९ ।
"मा नो अग्नेऽवीरते परा दा दुर्व्वाससेऽमतये मा नो अस्यै ॥")
दुर्व्विधः, त्रि, (दुर्दुष्टा विधा यस्य ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४९ ॥ खलः । इति मेदिनी । धे, ३१ ॥ मूर्खः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गोः रामायणे । २ । १०९ । ३० ।
"शास्त्रेष्वन्येषु सत्स्वेषु विद्यमानेषु दुर्व्विधाः ।
बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थान् प्रवदन्ति ते ॥")
दुर्व्विनीतः, पुं, (वि + नी + भावे क्तः । दुर्दुष्टं विनीतं विनयो यस्य । यद्वा, दुर् + वि + नी + क्तः ।) अविनीताश्वः । तत्पर्य्यायः । शूकलः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०१ । अविनीतमात्रे, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १७ ।
"कुपुत्त्रोऽपि भवेत् पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्व्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥")
दुर्व्वृत्तः, त्रि, (दुर्दुष्टं वृत्तं चरित्रं यस्य ।) दुर्जनः । यथा,—
"दुर्व्वृत्तवृत्तशमनं तव देवि ! शीलम् ॥"
इति चण्डी ॥
दुश्चरित्रे, क्ली । (यथा, महाभारते । १।१ १००।
"दुर्व्वृत्तं धार्त्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवानृषिः ॥")
दुर्हृत्, [द्] त्रि, (दुर्दुष्टं हृदयं यस्य । "सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ।" ५।४।१५० । इति निपातनात् हृदयस्य हृद्भावः ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २६ । ३४ ।

"मित्राणामुपकाराय दुर्हृदां नाशनाय च ।")
दुश्चित्त, त्रि। (यथा, महाभारते ।३।३१२।१२।
"अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुश्चित्तं ।
यमौ यदेनौ दृष्टाद्य पतितौ नावदीर्य्यते ॥")
दुर्हृदय, त्रि, (दुष्टं हृदयं यस्य । अप्रशस्तत्वे न हृद्भावः ।) दुष्टान्तःकरणः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दुल, क उत्क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर सक-सेट ।) क, दोलयति धूलिं वायुः । इति दुर्गादासः ॥
दुलि, पु, (दोलमीति । दुल + 'इगुपधात् कित् ।" उणां ४ । ११८ । इति इन् ।) मुनिविशेषः । कमठ्याम् स्त्री । इति मेदिनी । ले २६ ॥
दुली, स्त्री (दुल + इन् । वा ङीष् ।) दुलिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
दुश्चर, त्रि, (दुःखेन चरतीति । दुर् + चर + अच ।) भल्लूकः । इति हारावली । ११२ ॥ भल्लूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःखेन चर्य्यते इति । खल् ।) दुर्गमे, त्रि । (यथा रामायणे । ३ । २६ । ७ ।
'प्रविष्टा सीतया सार्द्धं दुश्चरं दण्डकं वनम् ।"
दुश्चरणीये, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । २३ । ६ ।
'त्वयराद्य विधिं पार्थ ! दुश्चरं दुर्बलेन्द्रियैः ॥)
दुश्चर्म्मा, [न्] पु, (दुष्टं चर्म्म यस्य ।) अप्राकृतमेढ्रः । 'यथा दुश्चर्म्मा गुरुतल्पगः ।" इति स्मृतिः ॥ तत्पर्य्यायः । छिन्नमेढ्रः २ चर्म्मी ३ शिपिविष्टः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११८ ॥ कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुश्चिक्य, क्ली, लग्नात् तृतीयलग्नम् । यथा,—
'स मेषूरणमासाद्य मदनमे यामिनमस्तुते दूनवापि सुहृद्दृये तु हिबुकं पातालमम्भोऽपि च ।
दुश्चिक्यं सहजे वदन्ति सुतयो रिपुः ततो द्वादशे षटकोणं रिपुमन्दिरे नवमभे चाद्यं त्रिकोणं पुनः ॥"
इति दीपिका ॥
दुश्च्यवन, पु (दुःखेन च्यवनं बहुकालानन्तरं पतनं यस्य । दुर्दुश्च्यवनः शिवो यस्य । शिवेन चाभिभूतत्वात् तथात्वम् । यद्वा दुःखेन च्यूयते इति । च्यु ङ गतौ + छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ।' ३ । ३ । १२६ । इति युच् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४७ ॥ (अविचाल्ये त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १०३ । २ ।
'युतकारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना । ')
दुष, ईर य च्यौ वैकृते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा पर अक अनिट ।) वैकृतमशुद्धीभावः । दर, अदुषत अदुक्षत । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यर्थे । य, दुष्यति लोकः पापात । च्यौ, दोषः । इति दुर्गादासः ॥
दुष्कर, क्ली, (दुःखेन क्रियते इति । कृ + खल् ।) व्योमम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (भावे खल ।) दुःखेन करणम् । (कर्म्मणि खल ।) दुःखेन क्रियमाणे, त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा देवीभागवते । ५ । १ । ३ ।
'वने गत्वा तपस्तप्तं वासुदेवेन दुष्करम् ।
विष्णोरवतारेण शिवस्याराधनं कृतम् ॥")
दुष्कर्म्म, [न्] क्ली (दुष्टं कर्म्म ।) पापम् । यथा,
"दुष्कर्म्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमात् क्षमम् ।
जपैः सुरार्च्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥"
इति शातातपीयकर्म्मविपाकः ॥
(निन्दितकर्म्म ॥) दुष्टं कर्म्म यस्येति विग्रहे । दुष्कर्म्मकारके, त्रि । यथा, महाभारते । ५ । १३२ । २० ।
ततो वसति दुष्कर्म्मा नरके शाश्वतीः समाः ॥")
दुष्कुलीन पु चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (दुष्कुले भवः । दुष्कुल + पक्षे ख । दुष्कुलोद्भवे त्रि । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३८ । ४६ ।
'दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्य्यादां यो न लङ्घयेत् ।")
दुष्कृत क्ली, (दुष्टं कृतम् ।) पापम् । इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥ तत् तत्कर्त्तुर्भरणानन्तरं तेन सह गच्छति । यथा,—
'गृहादर्थो निवर्त्तन्ते श्मशानादपि बान्धवाः ।
सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्तमनुगच्छति ॥
तस्माद्वित्तं समायाद्य देवाद्वा पौरुषादथ ।
दद्यात् सम्यक् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि च कारयेत् ॥"
इति वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्यायः ॥
(दुष्कृते, त्रि । यथा, महाभारते ।८।४३।२०।
"युष्माकंचापमादेन दुष्कृतेन च कर्म्मणा ।
यतपाप वह्वोऽस्माकं यत सा महाराक्षसा ।")
दुष्क्रीत त्रि, (दुःखेन क्रीयते स्म इति । दुर् + क्री + क्त ।) महार्घम् । यथा,—
"क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत् तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ॥
दुष्खन क्ली, (दुष्टं खनति आविष्करोतीति । खन + ड । 'इणः षः ।" ८ । ३ । ३९ । इति विसर्गस्य षः ।) दुःखम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
दुष्खदिर पु, (दुष्टः खदिरः इति प्रादिसमासः ।) खदिरभेदः । तत्पर्य्यायः । कामोसी २ कालस्कन्धः ३ गोरटः ४ अमरलः ५ पथतरः ६ बहुसारः ७ सारखदिरः ८ महासारः ९ क्षुद्रखदिरः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तप्रणोत्थदोषकफार्त्तिविषवीसर्पज्वरकुष्ठोन्मादभूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुष्ट क्ली, (दुष + क्त ।) कुष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुड इति ख्यातम् ॥
दुष्ट, त्रि, (दुष्यतीति + दुष + कर्त्तरि क्त ।) दुर्बलः । अधमः । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते ।३।२३३।११ ।
"महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च दुष्टाश्च चलाश्च वर्ज्याः ॥)
दुष्टव्रण, पु, (दुष्टो व्रण इति कर्म्मधारयः ।) प्रमेहपिडका । गहा गद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गलिः २ । इति हेमचन्द्रः ।४।१२४॥
दुष्टा, स्त्री, (दुष्यति सा योनिदोषेणेति । दुष + क्त + टाप ।) पुंश्चली । इति शब्दरत्नावली ॥
दुष्ठु अ (दुर् निन्दितं तिष्ठतीति + दुर् + स्था + "अपदुःसुषु स्थः ।" उणां । १।२६ । इति कुः । "सुषमादिषु च ।" ८।३।९८ । इति सुषमादित्वात् षत्वम् ।) निन्दा । इत्यमरः । ३ । ४ । १८ ।
दुष्ठु त्रि, (दुर्निन्दितस्तिष्ठतीति + दुर् + स्था + कु षत्वञ्च ।) अविनीतः । इत्युणादिकोषः ॥
दुष्पत्र, पु, (दुष्टानि पत्राणि यस्य ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२८॥
दुष्प्रधर्षणी, स्त्री, (दुःखेन प्रधृष्यते इति । धृष + कर्म्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप् । यद्वा, भावार्थे दुष्प्रधर्षणीति युच् ।) वार्त्ताकी । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ (पु, धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा महाभारते । १ । ६७ । ९४ ।
"चित्राङ्गविन्दौ दुर्द्धर्षं सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।"
दुःखेन धर्षणीये, त्रि । यथा, रामायणे । ३ । १८ । ६ ।
"प्रविश्य चाश्रमवरं तस्यापि दुष्प्रधर्षणम् ।
तपोवनाश्रमपदं प्रविवेश निवेशितुम् ॥")
दुष्प्रधर्षा, स्त्री, (दुःखेन प्रधृष्यते इति । प्र + धृष + अच + टाप ।) दुरालभा । खर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा महाभारते । ६ । ६१ । २५ ।
"उग्रो भीमरथो भीमो वीरवाहुरलोलुपः ।
दुर्म्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विविंशतिर्विकटः समः ।"
(दुःखेन पराभवनीये त्रि । यथा, महाभारते । ५ । १५१ । ४६ ।
"शारदत्रृणमसाकं दुष्प्रधर्षं दुरासदम् ।")
दुष्प्रधर्षिणी, स्त्री, (नौपुंघेन दुःखेन धृष्यते इति । धृष + आभीक्ष्ण्ये णिनिः ।) दुष्प्रधर्षिणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्ती । इति भावप्रकाशः ॥
दुष्प्रवेशा, स्त्री, (दुःखेन प्रविश्यते इति । प्र + विश + कर्म्मणि अच । टाप च ।) कन्थारी वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (दुष्प्रवेशनीये, त्रि । यथा, रामायणे । ३ । ६ । २ ।
'कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ।
दुष्प्रवेशं दुराधर्षं दुर्य्यमण्डलवर्च्चसम् ।')
दुष्मन्त, पु, (दुष दोषवर्ती मन्यते शकुन्तलामिति । दुष + मन् + क्त । निपातनात् साधु ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स ऐलिपुत्रः । तस्य पुत्रो भरतराजचक्रवर्त्ती । पत्नी शकुन्तला । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, महाभारते ।१।६८।३ ।
'पौरवाणां वंशकरो दुष्मन्तो नाम वीर्य्यवान् ।

पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ! ॥"
विवरणमस्य तदध्यायात् विस्तरशो मन्तव्यम् ।
दुष्यन्त इत्यपि पाठः ॥)

दुस्पर्शः, पुं, (दुःखेन स्पृश्यते इति । दुर् + स्पृश + कर्म्मणि खल् । विसर्गस्य वा लोपः ।) दुरालभा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,
"यासो यवासो दुस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दुःखस्पृश्ये, त्रि ॥

दुस्थः, पुं, (दुःखेन तिष्ठतीति । दुः + स्था + कः ।) कुक्कुरः । कुक्कुटः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दुःस्थिते, त्रि । यथा, भट्टौ । २ । ३६ ।
"वलिर्ब्बबन्धे जलधिर्म्ममन्थे
जह्रेऽमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।
कल्पान्तदुस्था वसुधा तथोहे
येनैष भारोऽतिगुरुर्न तस्य ॥")

दुह, इर् अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इर्, अदुहत् अदोहीत् । अर्द्दनमिह वधः । इति दुर्गादासः ॥

दुह, ल ञ औ दुहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-उभं-सकं-अनिट् ।) धुक् दोहनम् । तच्च यत्तीकरणमिति धातुपारायणिकाः । ञ ल, दोग्धि दुग्धे गां दुग्धं गोपः । स्वयं प्रदुग्धास्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति किराते वसूनीति कर्म्मणो विद्यमानतया कर्म्मकर्तृत्वाभावात् स्खलितमित्येके । दुहादेरप्रधानकर्म्मविषये कर्म्मकर्तृत्वे प्रधानकर्म्मप्रयोगो दुर्न्निवारः । इति कुलचन्द्रः ॥ स्वमते तु अतएवानयोर्द्वेऽपि इवत्त्वमिति वचनात् प्रचदुह्योः कर्म्मणि विद्यमानेऽपि कर्म्मकर्तृत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

दुहिता, [ऋ] स्त्री, (दोग्धि विवाहादिकाले धनादिकमाकृष्य गृह्णातीति । यद्वा, दोग्धि गा इति । आर्षकाले कन्यासु एव गोदोहनभारस्थितेस्तथात्वम् । दुह + "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ ।" उणां । २ । ९६ । इति तृच् । निपातनात् गुणाभावः ।) कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ कन्यादानपात्रापात्रं यथा,—
"ज्ञात्वा परीक्षां कान्तस्य वृणोति कामिनी वरम् ।
वराय गुणहीनाय वृद्धायाज्ञानिने तथा ॥
दरिद्राय च मूर्खाय रोगिणे कुत्सिताय च ।
अत्यन्तकोपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मुखाय च ॥
चापलायाङ्गहीनाय चान्धाय वधिराय च ।
जडाय चैव मूर्खाय क्लीवतुल्याय पापिने ॥
ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां ददाति च ।
शान्ताय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि च ॥
वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवाजीफलं लभेत् ॥"* ॥
कन्याविक्रये दोषो यथा,—
"यः कन्यापालनं कृत्वा करोति विक्रयं यदि ।
विपदा धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति ॥
कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पातकी ।
कृमिभिर्द्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
मृतश्च व्याधयोनौ च स लभेज्जन्म निश्चितम् ।
विक्रीणीते मांसभारं वहत्येवं दिवानिशम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
कन्यादानफलं यथा,—
"दशवाजीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय तत् ।
वेदज्ञाय पवित्राय चाप्रतिग्रहशालिने ॥
सन्ध्यायज्ञवेदपाठकारिणे सत्यवादिने ।
अस्मै प्रदत्ता कन्या च दशवाजीफलप्रदा ॥
त्रिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने गृहशालिने ।
वेदज्ञाय च विप्राय दत्तार्द्धफलदायिनी ॥
प्रतिग्रहगृहीताय सन्ध्याहीनाय नित्यशः ।
मूर्खाय दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी ॥
परदारगृहीताय याजकाय द्विजाय च ।
शठाय सन्ध्याहीनाय वार्षिकफलदा सुता ॥
सर्व्वसन्ध्यास्नानयज्ञविहीनाय शठाय च ।
विप्रोद्भवाय दत्ता या वार्षार्द्धफलदा सुता ॥
पापिने शूद्रदासाय विप्रवंशोद्भवाय च ।
दत्ता चाण्डालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा ॥
विष्णुभक्ताय विदुषे विप्राय सत्यवादिने ।
जितेन्द्रियाय दत्ता या विंशद्वाजीफलप्रदा ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि दिव्यरूपं विधाय च ।
एवम्भूताय दत्ता च मोदते विष्णुमन्दिरे ॥
दत्त्वा कन्यां सुशीलाय हराय हरयेऽथवा ।
नारायणस्वरूपश्च भवेदेव श्रुतौ श्रुतम् ॥
विष्णुभक्तो यदा कन्यां ददाति विष्णुप्रीतये ।
स लभेद्धरिदास्यञ्च ध्रुवं विप्रोद्भवाय च ॥" * ॥
विवाहानन्तरं कन्याया भर्तृगृहगमनसमये पित्रादीनां रोदनं शास्त्रसिद्धम् । यथा दुर्व्वाससा सह और्व्वकन्यायाः कन्दल्या विवाहे ।
"कन्यासमर्पणं कृत्वा मोहादुच्चै रुरोद च ।
मूर्च्छामवाप स मुनिः स्वकन्याविरहातुरः ॥
अपत्यभेदशोकौघः स्वात्मारामं न मुञ्चति ।
क्षणेन चेतनां प्राप्य बोधयामास कन्यकाम् ॥
मूर्च्छितां तातविच्छेदाद्रुदन्तीं शोकसंयुताम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डश्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥

दुहितुःपतिः, पुं, (दुहितुः सुतायाः पतिः । "विभाषा स्वसृपत्योः ।" ६ । ३ । २४ । इति विभक्त्यलुक् ।) जामाता । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

दुह्यं, क्ली, (दुह्यते इति । दुह + "एतिस्तु शास्‌ वृदृजुषः क्यप् ।" ३ । १ । १०९ । इत्यत्र "शंसि दुहिगुहिभ्यो वा ।" इति काशिकोक्तेः क्यप् ।) दोहनयोग्यम् । दोह्यम् । इति व्याकरणम् ॥

दू, ओ ङ य खेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट् ।) खेद इह उपतप्तीकरणमुपतप्तीभावश्च । ओ, दूनः । ङ य, दूयते दैन्यं जनम् । इति चतुर्भुजः । मां कथं पश्यन्न दूयसे इति रघुः । इति दुर्गादासः ॥

दूडभः, त्रि, (दुर्दुःखेन दभ्यते इति । दुर् + दभ + खल् । "दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च ।" ६ । ३ । १०९ । इत्यस्येति वार्त्तिकोक्त्या उत्वं भस्य डत्वञ्च ।) असनप्रापः । विपद्युक्तः । इति संक्षिप्तसारः ॥ (दुर्दम्यः । यथा, ऋग्वेदे । १ । २५ । ६ ।
"युवं दक्षं धृतव्रतमित्रावरुणदूळभम् ॥"
"दूडभं दुर्दम्यं शत्रुभिर्दम्धुं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ।" "दूडभं दह भस्मीकरणे दुःखेन दह्यते इति दुर्दह्यं ईषद्दुःसुष्वित्यादिनादुरित्युपपदे दभेः खल् व्यत्ययो बहुलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपः दकारस्य डकारो हकारस्य च भकारः ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दूडाशः, त्रि, (दुःखेन दाश्यते यः । दुर् + दाशि + खल् । "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।" ६ । ३ । १०९ । इत्यस्य "दुरो दाशनाशेति ।" वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं डत्वञ्च ।) पीडायुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे ।२।१३।१।
"नमस्ते अस्त्वश्मने येना दूडाशे अस्यसि ॥")
दन्त्यसान्तोऽपि ॥

दूढ्यः, त्रि, (दुःखेन ध्यायतीति । दुर् + ध्यै + खल् । "दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च ।" ६ । ३ । १०९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं ढत्वञ्च ।) अधमः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दूणाशः, त्रि, (दुःखेन नाश्यते ऽसौ । दुर् + नाशि + खल् । "दुरो दाशनाशेति ।"।६।३।१०९। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं णत्वञ्च ।) दुःखेन नष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (नाशयितुमशक्य । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६३ । ११ ।
"यो दूणाशो वनुष्यता ॥")

दूतः, पुं, (दूयते वार्त्तावहनादिनेति । दू + "दूतनिभ्यां दीर्घश्च ।" उणां । ३ । ९० । इति क्तः दीर्घश्च ।) वार्त्ताहरः । तत्पर्य्यायः । सन्देशहरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥ सन्दिष्टकथकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित् ॥
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महीक्षितः ।
वक्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेत् ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥
अपि च ।
"मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः ।
धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥"
इति चाणक्ये । १०६ ॥
अन्यच्च ।
"परेङ्गितज्ञः परवाग्ग्राह्यार्थस्वामि तत्त्ववित् ।
सदोत्पन्नमतिर्धीरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः ॥
दूतञ्चैव प्रकुर्व्वीत सर्व्वशास्त्रविशारदम् ।
इङ्गितज्ञं तथा सभ्यं दक्षं सत्कुलसम्भवम् ॥
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव हि संहतान् ।
विग्रहार्थी मितार्थश्च तथा शासनहारकः ॥

"मित्राणामुपकाराय दुर्हृदां नाशनाय च ।")
दुष्करित्त, त्रि । (यथा, महाभारते ।३।३१।१२।
"यस्मामारमय मन हृदय मम दुर्हृद ।
यमौ यदेनौ दृष्ट्वाद्य पतितौ नावदीर्यते ॥")
दुर्हृदय, त्रि, (दुर्हृदं हृदयं यस्य । अप्रतुलेन न हृदभाव ।) दुष्टान्तःकरण । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥
दुल, क उत्क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर सक-सेट ।) क, दोलयति धूलिं वायुः । इति दुर्गादासः ॥
दुलि पु, (लोलतीति । दुल+ "इगुपधात् कित् ।" उणां ४ । ११६ । इति इन् ।) मुनिविशेषः । कमठाम् स्त्री । इति मेदिनी । ले २६ ॥
दुली स्त्री, (दुल+इन् । वा ङीष् ।) दुलि । इत्यमरटीकायां भरत ॥
दुश्चर, पु, (दुर्दुःखेन चरतीति । दुर्+चर+ अच ।) भ्रमक । इति हारावली । ११२ ॥ भल्लूक । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्दुःखेन चर्यते इति । खल ।) दुर्गमे, त्रि । (यथा रामायणे ३ । २६ । ७ ।
'प्रविष्टो सीतया सार्द्धं दुश्चरं दण्डकं वनम् ॥"
दुश्चरणीये, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ७३ । ६ ।
'तपश्चराद्य विधि पार्थ । दुश्चर दुर्बलेन्द्रिये ॥")
दुश्चर्म्मा, [न्] पु, (दुष्टं चर्म्म यस्य ।) अप्रावृत मेढ्र । "यथा दुश्चर्म्मा गुरुतल्पगः ।" इति स्मृतिः ॥ तत्पर्याय । द्विनग्नक २ चर्म्मी ३ शिपिविष्ट ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । ११८ ॥ कोढरोग । इति राजनिर्घण्ट ॥
दुश्चिक्य क्ली, लग्नात् तृतीयस्थानम् । यथा,—
'स मेषूरणमासाद्य मदनमे यामिनमक्षनुते दानचापि सुहृद्दृशे तु द्विकं पातालमम्भोऽपि च ।
दुश्चिक्य सहजे वदन्ति सुतयो रिपक्षतो द्वादशे षटकोणं रिपुमन्दिरे नवममे धर्माद्य त्रिकोणा पुन ॥"
इति दीपिका ॥
दुश्च्यवन पु, (दुर्दुःखेन च्यवनं वल्कादागमनं पतनं यस्य । इदुश्चयावन शिवो यस्य । शिवेन चाभिभूतत्वात् तथात्वम् । यद्वा दुर्दुःखेन च्यवते इति । च्यु ङ गतौ+' छन्दसि गत्यर्थेभ्य ।" ३ । ३ । १२६ । इति युच ।) इन्द्र । इत्यमर । १ । १ । ४५ ॥ (अविचाल्ये त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १०३ । २ ।
"युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना ।)
दुष, इर य वैकृते । इति कविकल्पद्रुमः । ((न्वां पर अक अनिट् ।) वैकृतमशुद्धीभाव । इर, अदुषत अदूषत् । अस्मात् पुषादिपाठात् नित्य ङ इत्यन्ये । य, दुष्यति लोक पापात । घौ, दोषा । इति दुर्गादासः ॥
दुष्कर, क्ली, (दुर्दुःखेन क्रियते इति । कृ+खल ।) आकाशम् । इति शब्दार्थकल्पतरु । (भावे खल् ।) दुःखेन करणम् । (कर्म्मणि खल ।) दुःखेन क्रियमाणे, त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा देवीभागवते । ५ । १ । ३ ।
'वने गत्वा तपस्तप्तं वासुदेवेन दुष्करम् ।
विष्णोरवतारेण शिवस्याराधनं कृतम् ॥")
दुष्कर्म्म [न्] क्ली (दुष्टं कर्म्म ।) पापम् । यथा,
"दुष्कर्म्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमात् क्षयम् ।
जपैः सुरार्च्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥"
इति शातातपीयकर्म्मविपाक ॥
(निन्दितकर्म्मणि । दुष्टं कर्म्म अस्येति विग्रहे । दुष्कर्म्मकारके, त्रि । यथा, महाभारते । ५ । ३२ । २० ।
तत्रो वसति दुष्कर्म्मा नरके शाश्वतीः समाः ॥")
दुष्कुलीन पु चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (दुष्कुले भव । दुष्कुल+खः । दुष्कुलोद्भवे, त्रि । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३८ । ४६ ।
'दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्य्यादां यो न लङ्घयेत् ॥")
दुष्कृत क्ली, (दुष्टं कृतम् ।) पापम् । इत्यमर । १ । ४ । २३ ॥ तत्तु तत्कर्त्तुर्मरणानन्तरं तेन सह गच्छति । यथा,—
'गृहादर्थां निवर्त्तन्ते श्मशानादपि बान्धवाः ।
सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्तमनुगच्छति ॥
तस्माद्विप्र समासाद्य देवाद्वा पौरुषादपि ।
दद्यात् सम्यक् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि च कारयेत् ॥"
इति वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्यायः ॥
(दुष्कृते, त्रि । यथा, महाभारते ।५।४३।२० ।
"शुभाकाशप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्म्मणा ।
यत् पापं वहतीः लोकं स सो ब्रह्मराक्षसः ॥")
दुष्क्रीत त्रि, (दुर्दुःखेन क्रीयते स्म इति । दुर्+ क्री+क्त ।) महार्घम् । यथा,—
"क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ॥
दुष्खन क्ली, (दुष्टं खनति आविष्करोतीति । खन+ड । "डश्च ।" ८ । ३ । ४८ । इति विसर्गस्य षः ।) दुःखम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥
दुष्खदिर पु, (दुष्टः खदिरः इति प्रादिसमासः ।) खदिरविशेषः । तत्पर्याय । काम्बोजी २ । कालस्कन्ध ३ गोरट ४ अमरज ५ मसृण ६ बहुसार ७ सारखदिर ८ महासार ९ सुदखदिर १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तप्रमोददोषकण्डूति विषवीसर्पश्वित्रकुष्ठोन्मादभूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुष्ट, क्ली, (दुष+क्त ।) कुष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुड इति ख्यातम् ॥
दुष्ट, त्रि, (दुष्यतीति+दुष+कर्त्तरि क्त ।) दुर्ब्बल । अधम । इति विश्व । (यथा, महाभारते ।३।२६३।११ ।
"महाकुलीनाभिरमायिकाभि
स्त्रीभि सतीभिश्च सत्यमस्तु ।
चण्डाश्च प्रौढाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्च मलाश्च वर्ज्ज्या ॥)
दुष्टव्रण , पु, (दुष्टो व्रण इति कर्म्मधारयः ।) अपशुर्व्वक । गडया गव इति भाषा । तत्पर्याय । गलि २ । इति हेमचन्द्र ।४।१३१।
दुष्टा, स्त्री, (दुष्यति सा योनिदोषेणेति । दुष+ क्त+टाप ।) पुंश्चली । इति शब्दरत्नावली ॥
दुष्ठु, अ (दुर् निन्दितं तिष्ठतीति+दुर्+स्था+ "अपदुःसुषु स्थ ।" उणां । १।२६ । इति कु । "सुषमादिषु च ।" ८।३।९८ । इति सुषमादित्वात् षत्वम् ।) निन्दा । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ।
दुष्ठु त्रि, (दुर्निन्दितस्तिष्ठतीति+दुर्+स्था+ कु षत्वञ्च ।) अविनीत । इत्युणादिकोष ॥
दुष्पत्र, पु, (दुष्टानि पत्राणि यस्य ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमर ।२।४।१२९ ॥
दुष्प्रधर्षणी, स्त्री, (दुर्दुःखेन प्रधृष्यते इति । धृष +कर्म्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप् । यद्वा, भावार्थां दुष्प्रधर्षतीति युच ।) वार्त्ताकी । इत्यमर । २ । ४ । ११४ ॥ (पु, धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा महाभारते । १ । ६७ । ९४ ।
"विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्षं सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।"
दुःखेन धर्षणीये, त्रि । यथा, रामायणे । ३ । १८ । ९ ।
"प्रविश्य चाश्रमपदं तद्वधि दुष्प्रधर्षणम् ।
तपोवृक्षाश्रमपदं प्रविवेश निवेदितुम् ॥")
दुष्प्रधर्षा, स्त्री, (दुःखेन प्रधृष्यते इति । प्र+धृष +अच+टाप ।) दुरालभा । खर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः । (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा महाभारते । ६ । ६१ । २५ ।
"उग्रो भीमरथो भीमो वीरबाहुरलोलुपः ।
दुर्म्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥"
(दुःखेन पराभवनीये त्रि । यथा, महाभारते । ५ । १५१ । ४६ ।
"सागरवदक्षमक्षाक्क दुष्प्रधर्षं दुरासदम् ॥")
दुष्प्रधर्षिणी, स्त्री, (पौनःपुन्येन दुःखेन धृष्यते इति । धृष+आभीक्ष्ण्ये णिनि ।) दुष्प्रधर्षणी । इत्यमरटीकायां भरत । कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः । इक्षुली । इति भावप्रकाश ॥
दुष्प्रवेशा, स्त्री, (दुःखेन प्रविश्यते इति । प्र+ विश+कर्म्मणि अच । टाप च ।) कन्थारी वृक्ष । इति राजनिर्घण्टः । (दुष्प्रवेशनीये, त्रि । यथा, रामायणे । ३ । ६ । १२ ।
"क्रूरचौरपरिक्षिप्त मायया सन्नया समाकुलम् ।
दुष्प्रवेशं दुरालक्ष्यं सर्व्वमश्वप्रचुरस्थलम् ॥")
दुष्मन्त , पु, (दुष दोषवती मन्यते प्रकृतलोकानिति । दुष+मन्+क्त । निपातनात् साधु ।) चन्द्रवंशीयराजविशेष । स ऐलिपुत्र । तस्य पुत्रो भरतराजचक्रवर्त्ती । भार्य्या शकुन्तला । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, महाभारते ।।१।६८।३ ।
"पौरवाणां वंशकरो दुष्मन्तो नाम वीर्य्यवान् ।

पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ! ॥”
विवरणमस्य तदध्यायात् विस्तरशो द्रष्टव्यम्।
दुष्यन्त इत्यपि पाठः ॥)

दुस्पर्शः, पुं, (दुःखेन स्पृश्यते इति । दुर् + स्पृश + कर्म्मणि खल् । विसर्गस्य वा लोपः।) दुरालभा। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,
“यासो यवासो दुस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दुःखस्पृश्ये, त्रि ॥

दुस्थः, पुं, (दुःखेन तिष्ठतीति । दुः + स्था + कः ।) कुक्कुरः । कुक्कुटः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दुःस्थिते, त्रि । यथा, भट्टौ । २ । ३८ ।
“वलिर्ब्बबन्धे जलधिर्ममन्थे
जह्रेऽमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।
कल्पान्तदुस्था वसुधा तथोहे
येनैष भारोऽति गुरुर्न तस्य ॥”)

दुह, दर् अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) दर्, अदुहत् अदोहीत् । अर्द्दन-मिह वधः । इति दुर्गादासः ॥

दुह, ल ष औ दुहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-उभं-सकं-अनिट् ।) धुक् दोहनम् । तच्च व्यक्तीकरणमिति धातुपारायणिकाः । ष ल, दोग्धि दुग्धे गां दुग्धं गोपः । स्वयं प्रदुग्धास्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति किराते वसूनीति कर्म्मणो विद्यमानतया कर्म्मकर्तृत्वाभावात् स्खलितमित्येके । दुहादेरप्रधान-कर्म्मविषये कर्म्मकर्तृत्वे प्रधानकर्म्मप्रयोगो दुर्निवारः । इति कुलचन्द्रः ॥ स्वमते तु अतएवानयोर्द्वेऽपि ढवत्त्वमिति वचनात् पचदुहोः कर्म्मणि विद्यमानेऽपि कर्म्मकर्तृत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

दुहिता, [ऋ] स्त्री, (दोग्धि विवाहादिकाले धनादिकमाकृष्य गृह्णातीति । यद्वा, दोग्धि गा इति । आर्षकाले कन्यासु एव गोदोहनभारस्थितेस्तथात्वम् । दुह + “नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ ।” उणां । २ । ९६ । इति तृच् । निपातनात् गुणाभावः ।) कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ कन्यादानपात्रापात्रं यथा,—
“कृत्वा परीक्षां कान्तस्य वृणोति कामिनी वरम् ।
वराय गुणहीनाय वृद्धायाज्ञानिने तथा ॥
दरिद्राय च मूढाय योगिने कुत्सिताय च ।
अत्यन्तकोपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मुखाय च ॥
चापलायाङ्गहीनाय चान्धाय वधिराय च ।
जडाय चैव मूर्खाय क्लीवतुल्याय पापिने ॥
ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां ददाति च ।
शान्ताय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि च ॥
वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवापीफलं लभेत् ॥”* ॥
कन्याविक्रये दोषो यथा,—
“यः कन्यापालनं कृत्वा करोति विक्रयं यदि ।
विपदा धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति ॥
कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पातकी ।
कृमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
मृतश्च व्याधयोनौ च स लभेज्जन्म निश्चितम् ।
विक्रीणीते मांसभारं वहत्येवं दिवानिशम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
कन्यादानफलं यथा,—
“दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय तत् ।
वेदज्ञाय पवित्राय चाप्रतिग्रहशालिने ॥
सन्ध्यायज्ञवेदपाठकारिणे सत्यवादिने ।
अस्मै प्रदत्ता कन्या च दशवापीफलप्रदा ॥
त्रिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने गृहशालिने ।
वेदज्ञाय च विप्राय दत्तार्द्धफलदायिनी ॥
प्रतिग्रहगृहीताय सन्ध्याहीनाय नित्यशः ।
मूर्खाय दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी ॥
परदारगृहीताय याजकाय द्विजाय च ।
शठाय सन्ध्याहीनाय वाप्येकफलदा सुता ॥
सर्व्वसन्ध्यास्वगायत्रीविहीनाय शठाय च ।
विप्रोद्भवाय दत्ता या वाप्यर्द्धफलदा सुता ॥
पापिने शूद्रजाताय विप्रचेन्नोद्भवाय च ।
दत्ता चाण्डालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा ॥
विष्णुभक्ताय विदुषे विप्राय सत्यवादिने ।
जितेन्द्रियाय दत्ता या विंशद्वापीफलप्रदा ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि दिव्यरूपं विधाय च ।
एवम्भूताय दत्ता च मोदते विष्णुमन्दिरे ॥
दत्त्वा कन्यां सुशीलाञ्च हराय हरयेऽथवा ।
नारायणस्वरूपञ्च भवेदेव श्रुतौ श्रुतम् ॥
विष्णुभक्तो यदा कन्यां ददाति विष्णुप्रीतये ।
स लभेद्धरिदास्यञ्च ध्रुवं विप्रोद्भवाय च ॥” * ॥
विवाहानन्तरं कन्याया भर्तृगृहगमनसमये पित्रादीनां रोदनं शास्त्रसिद्धम् । यथा दुर्व्वाससा सह और्व्वकन्यायाः कन्दल्या विवाहे ।
“कन्यासमर्पणं कृत्वा मोहादुच्चै रुरोद च ।
मूर्च्छामवाप स मुनिः स्वकन्याविरहातुरः ॥
अपत्यभेदशोकौघः स्वात्मारामं न मुञ्चति ।
क्षणेन चेतनां प्राप्य बोधयामास कन्यकाम् ॥
मूर्च्छितां तातविच्छेदाद्रुदन्तीं शोकसंयुताम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डश्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥

दुहितुःपतिः, पुं, (दुहितुः सुतायाः पतिः । “विभाषा-स्वसृपत्योः ।” ६ । ३ । २४ । इति विभक्तेरलुक् ।) जामाता । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

दुह्यं, क्ली, (दुह्यते इति । दुह + “एतिस्तु शास्वृदृजुषः क्यप् ।” ३ । १ । १०९ । इत्यत्र “शंसि दुहिगुहिभ्यो वा ।” इति काशिकोक्तेः क्यप् ।) दोहनयोग्यम् । दोह्यम् । इति व्याकरणम् ॥

दू, ओ ङ य खेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट् ।) खेद इह उपतप्तीकरणमुपतप्तीभावश्च । ओ, दूनः । ङ य, दूयते दैन्यं जनम् । इति चतुर्भुजः । मां कथं पश्यन्न दूयसे इति रघुः । इति दुर्गादासः ॥

दूडभः, त्रि, (दुर्दुःखेन दभ्यते इति । दुर् + दभ + खल् । “दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च ।” ६ । ३ । १०९ । इत्यस्येति वार्त्तिकोक्त्या उत्वं भस्य डत्वञ्च ।) दुःखनाश्यः । विपद्युक्तः । इति संक्षिप्तसारः ॥ (दुर्दहः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ६ ।
“युवं दक्षं धृतव्रतमित्रावरुणदूळभम् ॥”
“दूडभं दुर्दहं शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुमशक्य-मित्यर्थः ।” “दूडभं दह भस्मीकरणे दुःखेन दह्यते इति दुर्दहं ईषद्दुःसुष्वित्यादिनादुरित्युप-पदे दभेः खल् प्रत्ययो बहुलमित्युकारस्य उकारो रेफस्य लोपः दकारस्य डकारो हकारस्य च भकारः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दूडाशः, त्रि, (दुःखेन दाश्यते यः । दुर् + दाशि + खल् । “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।” ६ । ३ । १०९ । इत्यस्य “दुरो दाशनाशेति ।” वार्त्तिकोक्त्या उत्वं डत्वञ्च ।) पीडायुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, अथर्ब्ववेदे ।१।१३।१।
“नमस्ते अस्त्वश्मने येना दूडाशे अस्यसि ॥”)
दन्त्यसान्तोऽपि ॥

दूढ्यः, त्रि, (दुःखेन ध्यायतीति । दुर् + ध्यै + खल् । “दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च ।” ६ । ३ । १०९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या उत्वं ढत्वञ्च ।) अधमः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दूणाशः, त्रि, (दुःखेन नाश्यते ऽसौ । दुर् + नाशि + खल् । “दुरो दाशनाशेति ।” ।६।३।१०९ इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या उत्वं णत्वञ्च ।) दुःखेन नष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (नाशयितुमशक्य. । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६२ । ११ ।
“यो दूणाशो वनुष्यता ॥”)

दूतः, पुं, (दूयते वार्त्तावहनादिनेति । दू + “दूतनिभ्यां दीर्घश्च ।” उणां । ३ । ९० । इति क्तः दीर्घश्च ।) वार्त्ताहरः । तत्पर्य्यायः । सन्देशहरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥ सन्दिष्टकथकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित् ॥
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महीक्षितः ।
वक्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेत् ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
अपि च ।
“मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः ।
धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥”
इति चाणक्ये । १०६ ॥
अन्यच्च ।
“परेङ्गितज्ञः परवाग्गाथार्थस्यापि तत्त्ववित् ।
सदोत्पन्नमतिर्धीरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः ॥
दूतञ्चैव प्रकुर्व्वीत सर्व्वशास्त्रविशारदम् ।
इङ्गितज्ञं तथा सभ्यं दक्षं सत्कुलसम्भवम् ॥
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव हि संहतान् ।
निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारकः ॥

दूतास्त्रयोऽभावगुणे समे मादार्द्दववर्जिते ।
विरुद्धार्थे कार्य्यवशात् शासनं न करोति यः ॥
मितार्थं कार्य्यमात्रोक्तौ न कुर्य्यादुत्तरोत्तरम् ।
यथोक्तवादी सन्देशहारको लेखहारकः ॥
तत्र दूतो व्रजन्नेव चिन्तयेदुत्तरोत्तरम् ।
वार्त्ताविशेषं भूपाय भाषेतचित्तवेषवित् ॥
दूतो हि न लिखेत् किञ्चित् निर्गता विनि-
श्चयम् ।
पृच्छ्यमानोऽपि न ब्रूयात् स्वामिनः क्वापि
वैशसम् ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अथ दूते वर्णनीयानि । निजप्रभुतेजः श्रीविक्रमौ शत्रुकरवाचम् १ प्रभुधोभकरचेष्टा २ अधर्षणीयता ३ दक्षता ४ निर्भयत्वम् ५ । इति कविकल्पलता ॥ (वैद्यकोक्तदूतो यथा,—
'आतुरोपक्रमार्थन्तु दूतो याति भिषग्गृहे ।
तस्य परीक्षया कार्य्यं येन संलक्ष्यते गदः ॥
स्त्रज्ञाश्मकं बधिरञ्च वामनं
क्लिवञ्च कुब्जं हृषितञ्च जीर्णम् ।
श्रान्तं क्षुधार्त्तं भ्रमितञ्च दीनं
शस्ता न वै वैद्यविदो वदन्ति ॥'
"य ककष्टं क्रोधनपापयापि
भिषग्विगर्हीक्षणमीक्षतञ्च ।
एते न शस्ताः प्रवदन्ति धीरा
दूता विकारं प्रतिवर्द्धयन्ति ॥
य काष्ठहस्तोऽहतपाशपाणि
स्त्यातुरो दीनवचाश्च रोदितः ।
प्रक्षिप्तवेशास्ममनोऽसुकोऽपि
वर्ज्ज्या दूताश्चाशुभकारिदूताः ॥"
"नकारस्याऽवश्य वक्रपादन तिष्ठति ।
तमाकुकण्ठवाणी यो न शस्तो वैद्यकर्म्मणि ॥
यदा गच्छति शीघ्रेण व्याधिशोथाय सत्वरः ।
पादौ प्रसार्य तिष्ठति मस्तके विन्यसेत् करम् ॥
भिनत्ति काष्ठकाष्ठञ्च स्फोटयते क्वचित् ।
अथवा स्पृशते नासां स्तनं वा स्पृशते पुनः ॥
भूमिं लिखति पाणिना रोमं वापि करोति यः ।
निद्रां वा कुरुते यस्तु स दूतोऽरिष्टकारकः ॥
य स्वतवस्त्राऽहतपुष्पपाणि
सम्पन्नताऽस्मगुणः प्रशस्त ।
हितैषकया नायकः सुशील
प्रज्ञाधिकश्चाह्वयते सुराज ॥"
"आगत्योशीतपुलासनः पवनदिग्भागमाश्रित
श्चान्तो
दृष्ट्वा वैद्य प्रशस्य प्रवदति निपुणं मानिनोऽच
नवागम ।
एतिष्ठेति प्रमाद कुरु वचनमिदं मौनभावां
तनोति
प्रद्वे स्वार्थे प्रहृष्ट सुखमान्दर योगिनो
वैद्यनाथम् ।
पूर्व्वां दिशं समाश्रित्य यस्याज्ञ श्राम्यति गिरा ।
वदन्ति वैद्यनाथाय रोगिकाय सुखावहम् ॥
यथामलोऽपि रोऽपि श्लोकं वाचं शुभाविषम् ।
वन्ते श्रामया वाचा वैद्यलाभञ्च शान्तये ॥
योऽभिवादापि वैद्यस्य चेम सपृच्छते पुनः ।
फलं ददाति पुष्पं वा रोगिणाञ्च सुखावहम् ॥
तस्य सौख्य वर्जा शान्तिर्यस्य दूता इह विदुः ।
किमत्र बहुनोक्तेन रम्यो दूतः सुखावहः ॥"

इति हारीते द्वितीयस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

दूतघ्नी, स्त्री, (टु उपतापे+भावे औणादिकक्तः दीर्घश्च । दूतं उपतापं हन्तीति । हन्+टक । ङीप् ।) करञ्जपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दूति स्त्री, (दूयते नायकादिवार्त्ताहरणादिनेति । टु+बाहुलकात् ति दीर्घश्च । उज्ज्वलदत्तः । ४।१७८ ।) दूती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १८ । ५३ ।
"प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः ॥')

दूतिका, स्त्री, (दूतिरेव । स्वार्थे कन् । ततष्टाप् ।) दूती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १७८ ।
"जम्बुको हुडुयुद्धेन वयं चाषाढ़भूतिना ।
दूतिका परकार्य्येण त्रयो दोषाः स्वयं कृताः ॥')

दूती, स्त्री, (दूति । कृदिकारादिति वा ङीष् ।) सारिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ दौत्यकर्म्मणि नियुक्ता स्त्री । स्त्रीपुंसोः सन्देशप्रापिका । तत्पर्य्यायः । सञ्चारिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥ दूति ३ दूतीका ४ दूतिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।२८० ।
"दयितप्रहितां दूतीमालप्य करोषि तमसि गच्छन्ती ।
स्वेदच्युतस्तनमनाभिदूँरादगौरात्रि । दृश्यासि ॥')
दौत्यव्यापारपारङ्गमा । तस्याः सङ्घटनविरहनिवेदनादीनि कर्म्माणि । इति रसमञ्जरी ॥ (तद्दिशगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२६-१२७ ।
"दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।
बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा ॥
कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ।
माधुर्य्यं नर्म्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ।
एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः ॥')

दूतीका, स्त्री दूती । इति शब्दरत्नावली ॥

दूत्य क्ली, (दूतस्य भावः कर्म्म वा । दूत+"दूतवणिग्भ्याञ्च । ५।१।१२६ । इत्यस्योति वार्त्तिकोक्त्या य । वेन्मिते तु "दूतस्य भागकर्म्मणी ।" ४ । ४ । १२० । इति य ।) दूतकर्म्म । (यथा हरिवंशे । १०८ । ३१ ।
'वचनं यथाऽऽज्ञामिदूत्ये न ह्यवधिस्यदे ।"
तथा च ऋग्वेदे । १ । १६१ । १ ।
'किमीयते दूत्यम् ।') दूतस्य भावः । इत्यमरः । २।८।१६ ॥ दूतस्य भावः । इति भरतः । ये,१४ ॥

दून, त्रि, (ओ दू ङ परितापे+क्त । 'ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठायां न । यद्वा, दु गतौ+क्त । "दुस्तोर्दीर्घश्च ।" इति वार्त्तिकोक्त्या तस्य न दीर्घश्च ।) व्यथायुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥ उपतप्तः । यथा, नैषधे । ३ । ६४ ।
"पिशुन दूने रसने शितापि
तिक्तायते हंसकुलावतंस ॥"

दूर, त्रि, (दुङ् खेदयति प्राप्यत इति । दुर+इन+"दुरीणो लोपश्च । उणां २ । २० । इति धातोर्लोपश्च ।) अनिकटम् । असन्निकटम् तत्पर्य्यायः । विप्रकृष्टम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥ अनासन्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । ४३ ।
'शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।
शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥)
पाके १ पराके २ पराचैः ३ आरे ४ परावतः ५ । इति पञ्च दूरनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

दूरदर्शन, पुं (दूरेऽपि दर्शनं दृष्टिर्यस्य ।)गृध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्लभे, त्रि । यथा भागवते । १ । ११ । ९ ।
"अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं
त्रैपिष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।
प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं
पश्येम रूपं तव सर्व्वसौभगम् ॥')

दूरदर्शी, [न्] पुं (दूरात् दूरमपि वा पश्यतीति । दृश+णिनि ।) पण्डितः । इत्यमरः । २।७।५ ॥ गृध्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घदर्शिनि त्रि ॥

दूरदृक् [श्] पुं, (दूरं दूराद्वा पश्यतीति । दृश+क्विप् ।) पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ गृध्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥ दीर्घदर्शके, त्रि ॥

दूरमूल , पुं, (दूरे अस्थानकटे मूलं यस्य ।) मुञ्जतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दूरवेधी [न्] त्रि, (वेधोऽस्त्यस्येति । इनि । दूरात् वेधी ।) दूराल्लक्ष्यभेदकः । तत्पर्य्यायः । दूरापाती २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३० ॥

दूरेरितेक्षण , त्रि, (दूरे ईरिते ईक्षणे यस्य ।) ककरः । इति शब्दमाला ॥

दूर्य्य क्ली (दूरे परित्याज्यम् । दूर+यत ।) विष्ठा । इति शब्दरत्नावली । (दूराय रोगदूरीकरणाय साधु इति यत् ।) घ्राटो । इति राजनिर्घण्टः ॥

दूर्व्वा स्त्री, (दूर्व्वति दूर्व्वते वा । दुर्व हिंसायाम्+अच् घञ् वा । 'उपधायाश्च ।" ८।२।७८ । इति दीर्घः ।) सस्यास्याधारः । तत्पर्य्यायः । शतपर्व्विका २ सहस्रवीर्य्या ३ भार्गवी ४ रुहा ५ अनन्ता ६ । इत्यमरः ।२।४।१५८ ॥ तिक्तपर्व्वा ७ दुर्म्मरा ८ । बहुवीर्य्या ९ हरिता १० हरिताली ११ कच्छरुहा १२ ॥ शुक्लायाः पर्य्यायः । शतवीर्य्या १ महावी २ शकुलाक्षकः ३ गोलोमी ४ । इति जटाधरः ॥ शतपर्व्वा ५ सितदूर्व्वा ६ शिता ७ । इति रत्नमाला ॥ मङ्गला ८ महौषधिः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते । ३ । ११० । १० ।

"क्षुपाकारेव दूर्व्वेयं संसोर्णेव च भूरियम् ॥")
अस्या गुणः । रक्तपित्तकण्डुत्वग्दोषनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥

दूर्व्वाष्टमी, स्त्री, (दूर्व्वा तद्रूपा गौरी तत्प्रिया अष्टमी ।) भाद्रशुक्लाष्टमी । तत्र कर्त्तव्यव्रतविधिर्यथा,—
"व्रजन् भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः ।
दूर्व्वां गौरीं गणेशञ्च फलाकारं शिवं यजेत् ॥
फलव्रीह्यादिभिः सर्व्वैः शम्भुं नमः शिवाय च ।
अनग्निपक्वमश्नीयान्मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतगरुड़पुराणवचनम् ॥*
तद्व्रतप्रयोगविधिर्यथा,—
पूर्व्वदिने संयमं विधाय तद्दिने प्रातः स्नानादिः आसने चोपविश्याचम्य ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य सूर्य्यार्घ्यं दत्त्वा सङ्कल्पं कुर्य्यात् । विष्णुर्नमोऽद्य भाद्रे मासि शुक्ले पक्षे अष्टम्यां तिथावारभ्यामुकगोत्रा श्रीअमुकी मर्त्यलोकाधिकरणकसुखसौभाग्याविच्छिन्नपुत्त्रपौत्त्रादिलाभपूर्व्वकत्रह्मलोकप्राप्तिकामा श्रीविष्णुप्रीतिकामा या भविष्यपुराणोक्ताष्टावर्षनित्यादितदूर्व्वाष्टमीव्रतमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य स्वक्तं पठित्वा सनमुद्राद्रादिकं विधाय गणेशादिदेवताः संपूज्य ध्यानं कुर्य्यात् । * । यथा,—
"नीलोत्पलदलश्यामं चतुर्ब्बाहुं किरीटिनम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् ॥
श्रीवत्सलक्षणोपेतं श्रिया वाण्या समन्वितम् ॥"
इति ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा मानसैरुपचारैः संपूज्यावाहनं कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् । एतत् पाद्यं ॐ कृष्णाय नमः । एवं क्रमेण संपूज्य आवरणदेवताः पूजयेत् । यथा ॐ शच्यै नमः । एवं दुर्गायै गौर्य्यै श्रियै सरस्वत्यै गङ्गायै दित्यै अदित्यै सुमेधायै अरुन्धत्यै मन्दोदर्य्यै सुभद्रायै शाण्डिल्यै जयायै विजयायै रमायै दीक्षायै रेवत्यै दमयन्त्यै शीलायै सुकेशायै रम्भायै वासुदेवाय देवक्यै विष्णवे महादेवाय [illegible]भ्यो देवेभ्यः सर्व्वाभ्यो देवीभ्यः । ततो दूर्व्वां [illegible]येत् । * ।
[illegible]नीलोत्पलदलश्यामां सर्व्वदेवशिरोधृताम् ।
[illegible]दोद्भवां पुण्याममृतेरभिषिञ्चिताम् ॥
[illegible]देवाजरां दूर्व्वाममरां विष्णुरूपिणीम् ।
[illegible]सन्तानसंदात्रीं धर्म्मार्थकाममोक्षदाम् ॥
[illegible]ं ध्यात्वा षोड़शोपचारैः पूजयेत् ।
[illegible]दमासनं ॐ दूर्व्वायै नमः । एवं क्रमेण [illegible]पूज्य अष्टग्रन्थियुक्तडोरकं फलानि यज्ञोप[illegible]तादिकं दत्त्वा प्रणमेत् ।
[illegible]त्वं दूर्व्वेऽमृतनामासि पूजितासि सुरासुरैः ।
[illegible]सौभाग्यसन्ततिं दत्त्वा सर्व्वकार्य्यकरी भव ॥
[illegible]यथा शाखाप्रशाखाभिर्व्विस्तृतासि महीतले ।
[illegible]तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ॥"
ततो भोज्यमुत्सृजेत् । डोरकं वामहस्ते बद्ध्वा कथां शृणुयात् ॥ * ॥

अथ कथा ।
युधिष्ठिर उवाच ।
"व्रतमेकं समाचक्ष्व विचार्य्य मधुसूदन ! ।
येन सन्ततिविच्छेदो जायते न कदाचन ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां शुक्लपक्षे युधिष्ठिर ! ।
दूर्व्वाष्टमीव्रतं नाम या करोति पतिव्रता ॥
न तस्याः क्षयमाप्नोति सन्तानं साप्तपौरुषम् ।
नन्दते वर्द्धते नित्यं यथा दूर्व्वा तथा कुलम् ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
कथमेषा समुत्पन्ना कस्माद्दूर्व्वा चिरायुषी ।
कस्माद्वन्द्या पवित्रा च लोके धन्या महीतले ॥
केन वा तद्व्रतं देव ! चरितं केन हेतुना ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
क्षीरोदसागरे पूर्व्वं मथ्यमानेऽमृतार्थिना ।
विष्णुना बाहुजङ्घाभ्यां विधृतो मन्दरो गिरिः ॥
भ्रमता तेन वेगेन लोमान्याघर्षितानि वै ।
ऊर्म्मिभिस्तानि रोमाणि चोत्क्षिप्तानि तटान्तरे ॥
अजायत शुभा दूर्व्वा रम्या हरितशाद्वला ।
एवमेषा समुत्पन्ना दूर्व्वा विष्णुतनूद्भवा ॥
तस्या उपरि विन्यस्तं मथिताम्मृतमुत्तमम् ।
देवदानवगन्धर्व्वयक्षविद्याधरोरगैः ॥
तत्र येऽमृतकुम्भस्य निपेतुर्व्वारिबिन्दवः ।
तैरियं स्पर्शमासाद्य दूर्व्वा चैवाजरामरा ॥
वन्द्या पवित्रा देवैस्तु सर्व्वदाभ्यर्च्चिता तथा ।
पूजयेत्तां प्रयत्नेन यत्नेनानाविधैरपि ॥
अष्टम्यां फलपुष्पैस्तु गुवाकैर्नारिकेलकैः ।
द्राक्षाहरीतकीभिश्च मोचकैर्न्नागकेसरैः ॥
नागरङ्गैश्च जम्बीरैर्व्वीजपूरैश्च शोभनैः ।
दध्यक्षतैः पयोभिश्च धूपनैवेद्यदीपकैः ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! अग्रतस्य कथितं मया ।
त्वं दूर्व्वेऽमृतनामासि वन्दितासि सुरासुरैः ॥
सौभाग्यं सन्ततिं दत्त्वा सर्व्वकार्य्यकरी भव ।
यथा शाखाप्रशाखाभिर्व्विस्तृतासि महीतले ॥
तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ।
एवमेव पुरा पार्थ ! पूजिता त्रिदशोत्तमैः ॥
तेषां पत्नीभिरनिशं भगिनीभिस्तथैव च ।
पूजिता च तथा गौर्य्या देव्या रत्या श्रिया तथा ॥
सरस्वत्या गङ्गया च दित्यादित्या सुशीलया ।
विन्ध्यवत्या वेशवत्या इन्द्रमत्या सुशीलया ॥
मन्दोदर्य्या चण्डिकया मायया दीक्षया तथा ।
मर्त्यलोके च रेवत्या दमयन्त्या सुशीलया ॥
सुकेशया घृताच्या च रम्भया मिश्रकेशया ।
मञ्जुनन्या मेनकया तथैव मार्गिकादिभिः ॥
स्त्रीभिरभ्यर्च्चिता दूर्व्वा सौभाग्यसुखदायिनी ।
स्नाताभिः शुचिवस्त्राभिर्द्दूर्व्वा संपूजिता जनैः ॥
दत्त्वा पिष्टानि विप्रेभ्यः फलानि विविधानि च ।
तिलपिष्टानि गोधूमधान्यपिष्टानि पायसम् ॥
भोजयित्वा सुहृन्मित्रं सम्बन्धिस्वजनं तथा ।
ततो भुञ्जीत तच्छेषं स्वयं भक्त्या समाहिता ॥
नारी चैव प्रकुर्व्वीत चाष्टमीव्रतमुत्तमम् ।
सर्व्वतः सुखसौभाग्यपुत्त्रपौत्त्रादिभिर्युता ॥
मर्त्यलोके चिरं स्थित्वा चतुर्व्वर्गं गता पुनः ।
वसते रमया सार्द्धं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
मेघाच्छन्नेऽम्बरतले विशुद्धे च पक्षे
याश्चाष्टमीव्रतमदो नभसीह कुर्य्युः ।
दूर्व्वां तदक्षततिलैः प्रतिपूजयेयु-
स्ताः प्राप्नुयुः सकलसिद्धिमभीष्टमिष्टम् ॥"
इति भविष्योत्तरे दूर्व्वाष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

दूलिका, स्त्री, (दूली + स्वार्थे कन् । टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) नीली । इति शब्दरत्नावली ॥

दूली, स्त्री, (दूरं दूरत्वमस्या अस्तीति । दूर + अच् । रस्य लः । गौरादित्वात् ङीष् ।) नीली । इति शब्दरत्नावली ॥

दूष्यं, क्ली, (दूयते इति । भावे क्विप् । दूः खेदस्तां स्यायते अन्तर्भूतण्यर्थाद्गमयतीति । दू + स्यै + कः ।) दूष्यम् । वस्त्रगृहम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

दूषकः, त्रि, (दूषयतीति । दुष् + णिच् + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) दोषोत्पादकः । तत्पर्य्यायः । पांसनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनौ । ८ । २३२ ।
"कूटशासनकर्त्तॄंश्च प्रकृतीनाञ्च दूषकान् ।
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा ॥")

दूषणः, पुं, (दूषयतीति । दूषि + ल्युः ।) रावणभ्रातृखरसेनापतिः । इति रामायणम् ॥ (यथा, रघुः । १२ । ४६ ।
"असञ्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥"
दूषि + भावे ल्युट् ।) दोषे, क्ली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । २४ ।
"वधितोऽहं स्वयं पित्रा दूषणं कस्य दीयते ॥")

दूषणारिः, पुं, (दूषणस्य राक्षसस्य अरिः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

दूषिः, स्त्री, (दूषयतीति । दुष + णिच् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) दूषिका । इति शब्दरत्नावली ॥

दूषिका, स्त्री, (दूषि + स्वार्थे कन् । टाप् । यद्वा, दूषि + ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च ।) नेत्रमलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ पिचुटि इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पिष्टोड़कम् २ दूषिः ३ दूषी ४ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ दूषीका ५ पिञ्जटः ६ पिच्चटः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ५ । १३५ ।
"वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्घ्राणकर्णविट् ।
श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥")
तूलिका । इति मेदिनी । के, १०५ ॥ (दूषणकर्त्री स्त्री । यथा, महाभारते । १२।३५।३० ।
"स्त्रियास्तथापचारिण्या निष्कृतिः स्याददूषिका ।
अपि सा पूयते तेन न तु भर्त्ता प्रदुष्यति ॥")

दूषितः, त्रि, (दुष् + णिच् + क्तः ।) प्राप्तदोषः । (यथा, महाभारते । १ । १४० । २६ ।

"तातो वलमिति स्यात विज्ञाय इन्द्रध्वनिनाम।
दूषित सहसा भावो धनदाश्वस्य पाण्डु।)
मैथुनायवाग्युक्त'। तनुमध्याय। अभिमुख २
वाच्य ३ नारित ४। इति जमघन्द्र।३।१००।
प्रार्थित ५। इति शब्दरत्नावली।

दूषिता स्त्री (दूषित+टाप्।) दूषणप्राप्ता कन्या। तनुमध्याय। मसम्प्र ? धर्षकारिणी ३ प्रमाणिका ४। इति शब्दरत्नावली।

दूषी स्त्री (दूषि+'कृदिकारादक्तिनः' वा ङीष्।) दूषिका। इत्यमरटीकायां भरत।

दूषीका स्त्री, (दूषयतीति+दूषि+'कषिदूषिभ्यामीकन्।' उणा ४।१६। इति। ईकन् ततष्टाप्।) दूषिका। इति शब्दरत्नावली।

दूषीविष क्ली (दूषयतीति। दूषि+बाहुलकात् ई। तत कर्म्मधारय।) औषधादिभिर्वीर्य्यविषम्। इति जमघन्द्र।४।१५०। अग्निपवनातपाधिवातरौद्र्यौषितविषम्। स्वभावतो गुणहीन विषम्। अस्य गुण। उदररोग प्रोद्गुल्मकुष्ठप्रमेहनाशित्वम्। इति राजवल्लभ। यथा —

जीर्ण विषघ्नौषधिभिर्हत वा
दावाग्निवातातपशोषित वा।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीन
विष हि दूषीविषतामुपैति।

इति माधवकर।

दूष्य, क्ली (दूष्यते इति। दुष+णिच्+ 'अचो यत्।' ३।१।९७। इति यत्। 'दोषो णौ।' ६।४।९०। इति उपधाया ऊत्वम्।) वस्त्रम्। वस्त्रगृहम्। इति मेदिनी। ये ३१। पूयम्। इति हेमचन्द्र।३।२९८।

दूष्य त्रि (दुष+णिच्+यत्।) दूषणीय। इति मेदिनी। ये ३१। (यथा, महाभारते।१९। १६५।३०।
'स्त्रीरत्न दुष्कुलाच्चापि विषादप्यमृतं पिबेत्।
अदूष्या हि स्त्रियो रत्नमाप इत्येव धर्मत।
[illegible]। इति त्रिकाण्डशेष।३।३।२१६।
यथा कामन्दकीयनीतिसारे।६।८।
'राज्योपघातं कुर्व्वाणा ये पापा राजवल्लभा।
एकैकशो मिलिता वा दूष्यास्तान् परिचक्षते।)

दूष्या, स्त्री, (दूष्यते इति। दुष+णिच्+यत्+टाप्।) हस्तिकक्ष्या। कांचलि इति भाषा। तनुमध्याय। कक्षा १ वरत्रा २। इति हेम चन्द्र।३।४२८। यथा ३। इत्यमर।२।८।४१।

दृ, ङ र आदरे। इति कविकल्पद्रुम। (तुदा आत्म अक अ सेट।) आदर। श्रीधर समास। इ द्र ध्रियते गुरु सख। साधुवत्र्म्यनि कैर्ध। इति दुर्गादास।

दृक् [श्] स्त्री, (पश्यत्यनेनेति। दृश्+करणे क्विन्।) चक्षु। इत्यमर।१।६।९४। (यथा साहित्यदर्पणे।
"इदमा दृष्टं दृशमपि सदित्यवदमि इदुष वा।
[illegible]"

भावे क्विप्।) दर्शनम्। बुद्धि। इति मेदिनी। शे ८। (यथा भागवते।२।९।५।
'तां नाध्यगच्छद्दृशमत्र सम्मतां
प्रपञ्चनिर्म्माणविधिर्यया भवेत्।')

दृक् [श्] त्रि (पश्यतीति। दृश्+कर्त्तरि क्विन्।) वीक्षक। इति मेदिनी। शे, ८। (यथा भागवते।४।२२।६।
'यथा सर्व्वदृशं सर्व्व आत्मानं येऽस्य हेतव।")
ज्ञाता। इति शब्दरत्नावली।

दृक स्त्री (दीर्य्यते इति। दृ विदारे+बाहुलकात् कक ह्रस्वश्च।) छिद्रम्। इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति।

दृक्काण पु द्रेक्काण। इति जातक।

दृक्कर्ण पु (दृशौ नेत्रे एव कर्णौ यस्य।) सर्प। इति हेमचन्द्र।४।३६६। यदाह कश्चित्।
'दृक्कर्णो भुजग शिखी सरसिज वायो अलीका शुक
शुभ्रांशुर्गणको कुलोत्तमवलो पान्थो नभश्चातक।
वादी चक्रधरो बको मधुलिहो लालाटिको लम्पट
गीमद्भोगं। भवन्तु विश्वतिरमी त्वद्वैरिणां सेवका।)

दृक्काण पु द्रेक्काण। इति ज्योतिषम्।

दृक्प्रसादा स्त्री (दृशौ नेत्रौ प्रसादयतीति। दृश्+प्र+सद्+णिच्+अच्।) कुलत्था। कुलत्थाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्ट।

दृक्प्रिया, स्त्री, (दृशोर्नेत्रयो प्रिया।) शोभा। इति राजनिर्घण्ट।

दृक्श्रुति, पुं (दृशौ एव श्रुती कर्णौ यस्य।) सर्प। इति हलायुध।

दृगध्यक्ष, पुं (दृशोर्नेत्रयोरध्यक्ष अधिष्ठातृदेव।) सूर्य्य। इति शब्दार्थकल्पतरु।

दृग्गोल पु स्वगोलान्तर्गतगोलविशेष। यथा
"समवृत्तिके चार्द्ध क्षितिजे चास्त कीलकौ तत्ता तथा प्रोत धुव दृङ्मण्डल कार्य्य तत् पूर्व्व दृतश्च किचिन्न्यून कार्य्य यथा स्वगोलान्तर्भ्रमति यद्वक एव गद्भगोलस्तद्वैकमेव दृङ्मण्डलम्। यो या यदा यत्र यत्र वर्त्तते तत्र तस्योपरि परिभ्राम्यन्नेव विन्यस्य दृगज्याप्रक्षादिकं दर्शनीयम्। अथवा पृथक् पृथगपि दृङ्मण्डलानि रचयेत्। तथापि तु द्विभिन्नमध्य तत्र दृक्क्षेप मण्डल तस्मिन् स्वस्थाने धुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयं बद्ध्वा तदन्तःकाधारकेण स्वगोलादहिरद्भुतया मार्ग दृगार्ग रचयेत्। कथितं तावातर्थे [illegible] शालिमध्यपाटेषां निर बध्नीत दृग्गोल। अनेन कूष्माण्डनाडौ चक्रवेधादि हिगोलकालानि भगोलदृशानि समाधनप्रभिन्नानि अनुपदत गोलबन्धे गोलबन्धोपकल्पन इति दृग्गोल स्यात्।" इति सिद्धान्तशिरोमणि।

दृग्विष पु (दृशि नेत्रे विषं यस्य।) नाग। इति हेमचन्द्र।४।३६८।

दृढ, क्ली (दृह वृद्धौ+क्तप्रत्ययेन साधु।) लौहम्। इति शब्दचन्द्रिका। भय। इत्यमर।३।१।७६।

दृढ, त्रि, (दृह+क्त। निपातनात् साधु।) स्थूल। अतिशय। प्रगाढ। (यथा भागवते।१।६।३१।
'तदाकाशे श्रुतं ताभ्यां वाग्वीर्य्यं गृहीतश्च तत्स्ताभ्यां तस्याभ्यासो दृढ स्तत')
बलवान्। इति मेदिनी। ढ, ९। इत्यमर।३।१।४४।

दृढ, पु रूपकभेद। यथा —
"दृढ मौढोऽथ खचरो विभवश्चतुरक्रम।
निश्चारुक प्रतिताल कथिता अत्र रूपका
तल्लक्षणं यथा —
"दृढाख्य स्यात्लघुद्वन्द तालौ च हंसलीलके।
चतुर्द्रुतश्चरैर्युक्त कङ्कारे परिकीर्त्तित।
इति सङ्गीतदामोदर।
(भयोद्यमनो दीर्घस्य पुत्रविशेष। यथा वधू।७।८३।
"सुनेत्र चतस्त्रिह्नि सुतपा निर्भयो दृढ।
दीर्घश्चैत मनो पुत्रा धमरे तु भयोदधी।)

दृढकण्टक, पुं (दृढानि [illegible] यस्य।) क्षुद्रफलकवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका। धलकाँकड़ा इति भाषा।

दृढकाण्ड, स्त्री, (दृढ काण्ड यस्य।) [illegible] वकम्। इति राजनिर्घण्ट।

दृढकाण्ड पु, (दृढ कठिन काण्डो यस्य।) वश। इति राजनिर्घण्ट।

दृढकाण्डा, स्त्री, (दृढ कठिन काण्डो यस्या। मालालगवल्लीलता। इति राजनिर्घण्ट।

दृढक्षुरा, स्त्री, (दृढ क्षुर इवाग्रभागो यस्या यद्वा, दृढ क्षुर इव पत्रमस्यस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् ततष्टाप्।) बल्वजा। इति राजनिर्घण्ट।

दृढगात्रिका स्त्री (दृढं गात्रमस्या। कप्। तत टापि अत इत्वम्।) मत्स्यण्डी। [illegible] चन्द्रिका।

दृढग्रन्थि पुं (दृढो ग्रन्थिर्यस्य।) वश। राजनिर्घण्ट।

दृढच्छद, स्त्री, (दृढच्छदो यस्य।) दीर्घरोहिषकम्। इति राजनिर्घण्ट।

दृढतरु पुं (दृढश्चासौ तरुश्च।) धवतरु। राजनिर्घण्ट।

दृढदल, पुं (दृढ कठिन दल यस्य।) [illegible] लकुचम्। इति राजनिर्घण्ट।

दृढपर्णा स्त्री, (दृढं पर्णं यस्या।) बल्वजा। इति राजनिर्घण्ट।

दृढफल [क] पुं (दृढ फल यस्य।) नारिकेल वर। इति राजनिर्घण्ट।

दृढमुष्टि, पु (दृढ यथा तथा मुष्णातीति। दृढम+मुष।) खङ्गमुष्टिविशेष। इति शब्दार्थकल्पतरु। दाहर इति भाषा।

दृढनीरः, पुं, (दृढं प्रचुरं नीरं यस्मिन्निति ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढपत्रः, पुं, (दृढानि कठिनानि पत्राणि यस्य ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढपत्री, स्त्री, (दृढानि पत्राणि यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढपादा, स्त्री, (दृढः पादो मूलं यस्याः ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढपादी, स्त्री, (दृढः कठिनः पादो मूलं यस्याः ।) गौरादित्वात् ङीष् ।) भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढप्ररोहः, पुं, (दृढः प्ररोहोऽङ्कुरो यस्य ।) प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढफलः, पुं, (दृढं कठिनं फलं यस्य ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढबन्धिनी, स्त्री, (दृढं यथा तथा बध्नातीति । बन्ध+णिनिः । ङीप् ।) श्यामालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृढमुष्टिः, पुं, (दृढा मुष्टिर्धारणाय यस्य ।) खड्गादिः । (दृढा दानाद्यभावात् कठिना मुष्टिर्यस्य ।) कृपणे, त्रि । इति विश्वः । टे, ६५ ॥ (दृढमुष्टिधारकः । यथा, हरिवंशे । २० । ६८ । "निगृहीतः कन्धरायां शिशुना दृढमुष्टिना ॥")

दृढमूलः, पुं, (दृढं मूलं यस्य ।) मुञ्जतृणम् । मन्थानकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नारिकेलः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दृढरङ्गा, स्त्री, (दृढः स्थिरः रङ्गो रागो यस्याः ।) स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढलता, स्त्री, (दृढा कठिना लता ।) पातालगरुडी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढलोमा, [न्] पुं, (दृढानि लोमानि यस्य ।) शूकरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कठिनलोमयुक्ते, त्रि ॥

दृढवल्कलः, पुं, (दृढं वल्कलं त्वग् यस्य ।) लकुचः । पूगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढवल्का, स्त्री, (दृढं वल्कं यस्याः ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढबीजः, पुं, (दृढं बीजमस्य ।) चक्रमर्द्दः । बदरः । बर्ब्बूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढसन्धिः, त्रि, (दृढः स्थूलः सन्धिर्यस्य ।) निश्छिद्रः । तत्पर्य्यायः । संहतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥

दृढसूत्रिका, स्त्री, (सूत्रमस्त्यस्या इति । सूत्र+ठन् । दृढा कठिना सूत्रिका चेति कर्म्मधारयः ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृढस्कन्धः, पुं, (दृढः स्कन्धो यस्य ।) क्षीरिकावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (दृढस्कन्धविशिष्टे, त्रि ॥)

दृढाङ्गं, क्ली, (दृढं अङ्गं यस्य । तदितरपदार्थादस्य कठिनत्वात् तथात्वम् ।) हीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कठिनाङ्गविशिष्टे, त्रि ॥)

दृतः, त्रि, (दृ+क्तः ।) आदृतः । आदरार्थदृधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन नियमः ॥

दृता, स्त्री, (द्रियते स्मेति । दृ+कर्म्मणि क्तः । टाप् । भिषग्भिर्वैद्यैर्व्याधिप्रयोगेषु कृतादरत्वादस्याः तथात्वम् ।) जीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृतिः, पुं, (दृणातीति । दृ विदारे+"दृणातेर्ह्रस्वश्च ।" उणां ।४।१८३। इति तिः ह्रस्वश्च ।) चर्म्मपुटकः । अस्य पर्य्यायः । खल्लः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥ (यथा, मनुः ।२ । ९९ ।

"इन्द्रियाणान्तु सर्व्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥")

मत्स्यः । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (गलकम्बलः । यथा, महाभारते । १३ । ७८ । १८ ।

"सवत्सां पीवरीं दत्त्वा दृतिकण्ठामलङ्कृताम् ।
वैश्वदेवमसंबाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥"

"दृतिकण्ठां प्रलम्बगलकम्बलाम् ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ मेघः । इति निघण्टुः ।१।१०॥ यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । २ ।

"दिव्या आपो अभि यदेनमायन्
दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् ॥")

दृतिधारकः, पुं, (दृतिश्चर्म्मपुटकस्तदाकारं धारयतीति । धारि+"ण्वुल् तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) वृक्षविशेषः । आकनपाता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आनन्दी २ ऋषिकारायः ३ वामनः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृतिहरिः, पुं, (दृतिं चर्म्ममयदर्व्वं हरतीति । दृति+हृ+"हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ।" ३ । २ । २५ । इति इन् ।) कुक्कुरः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

दृनू, य, हिंसा । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

दृनृफ, प श उत्क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं सकं सेट् ।) दन्त्यवर्गतृतीयादिः । सप्तमस्वरी । प श, दृम्फति । श, दृफति चौरं राजा क्लिश्नातीत्यर्थः । ददृम्फ ददर्फ । इति दुर्गादासः ॥

दृन्भूः, स्त्री, (दृम्फतीति । दृनृफ+"अन्दूदृन्भूजम्बूकम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः ।" उणां ।१।९५। इति कूप्रत्ययान्तो निपातितः ।) सर्पः । चक्रम् । इति मेदिनी । भे, ५ ॥ (क्वचित् दृनूफूरिति पाठोऽपि दृश्यते ॥)

दृन्भूः, पुं, (दृनृफ+कूः । निपातनात् साधुः ।) वज्रम् । सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ राजा । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्तकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दृप, कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे-भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, दर्पयति दर्पति । इति दुर्गादासः ॥

दृप, ष य ऊ इर् हर्षे । गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-उभं-अकं-वेट् ।) ष, दृप्तोऽस्ति । य, दृप्यति । ऊ, दर्पिष्यति दर्प्स्यति । इर्, अदृपत् अद्राप्सीत् अदार्प्सीत् अदर्पीत् । इति दुर्गादासः ॥

दृप, श बाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, दृपति दर्पिता । बाधनं विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

दृप्तः, त्रि, (दृप्यतीति । दृप्+वर्त्तमाने कर्त्तरि क्तः ।) गर्व्वितः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । १६२ ।

"यदाश्रौषं कालकेयास्ततस्ते
पौलोमानो वरदानाच्च दृप्ताः ।
दैवैरजेया निर्ज्जितास्त्वर्ज्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ! ॥")

दृप्रः, त्रि, (दृपति बाधते इति । दृप्+"स्फायितञ्चीति ।" उणां । २ । १३ । इति रक् ।) दृप्तः । इत्युणादिकोषः ॥ (बलवान् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

दृफ, प श उत्क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) प श, दृम्फति । श, दृफति चौरं राजा क्लिश्नातीत्यर्थः । ददर्फ । इति दुर्गादासः ॥

दृब्धः, त्रि, (दृभ्यते ग्रथ्यते इति । दृभ+कर्म्मणि क्तः ।) ग्रथितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ (दृभ+कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति भयार्थदृभधातुदर्शनात् ॥

दृभ, ई कि भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-अकं-सेट् ।) कि, दर्भयति दर्भति । ई, दृब्धः । रमानाथस्तु दृ भी इति धातुद्वयं मत्वा दारयति दरति भाययति भयति इत्याह । इति दुर्गादासः ।

दृभ, श ई कि गुम्फने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-चुरां पक्षे भ्वां-सकं-सेट् ।) श, दृभति । ई, दृब्धः । कि, दर्भयति दर्भति । गुम्फनं ग्रन्थनम् । इति दुर्गादासः ॥

दृम्प, ष क ङ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभं-आत्मं च-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । सप्तमस्वरी । ष क, दृम्पयति दृम्पयते । ङ, दृम्पयते । संघातो राशीकरणम् । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

दृन्फूः, स्त्री, (दृम्फति क्लिश्नातीति । दृनृफ+"अन्दूदृम्फूजम्बूति ।" उणां । १ । ९५ । इति कूः । निपातनात् साधुः ।) सर्पः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दृम्भूः, स्त्री, (दृम्फतीति+दृनृफ्+कूः । निपातनात् साधुः ।) दृन्भूः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दृश, इर् औ प्रेक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) इर्, अदृशत् अद्राक्षीत् । औ, द्रष्टा । प्रेक्षश्चाक्षुषज्ञानम् । पश्यति चन्द्रं लोकः । ततः स ददृशे च तौ इति व्यतीहारे आत्मनेपदम् । कदा द्रक्ष्येऽहं परमेश्वरि त्रिपथगे भागरथि ! त्वं वपुरिति गत्यर्थतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

दृशत्, [द्] स्त्री, (दृषत् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पाषाणः । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥ निर्य्यपगशिलापट्टम् । इति मेदिनी । दे, २३ ॥

"ततो वर्त्मनि स्थानं विधाय दृष्ट्वान्तिनाम।
दूषित सहसा भावी ध्वनदास्य यान्तु ॥")
मैथुनाभावादयुक्त। ततधर्मीय। अभिशस्त २ वाच्य ३ आदित ४। इति हेमचन्द्रः।३।१००॥ व्याभारित ५। इति शब्दरत्नावली॥

दूषिता, स्त्री, (दूषित+टाप्।) दूषणप्राप्ता कन्या। तत्पर्य्यायः। भग्नेदा २ धर्षकारिणी ३ प्रमान्थिका ४। इति शब्दरत्नावली॥

दूषी, स्त्री, (दूषि+"कृदिकारादक्तिनः।" वा ङीष्।) दूषिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दूषीका, स्त्री, (दूषयतीति+दूषि+"कषिदूषि भ्यामीकन्।" उणा० ४। १६। इति। ईकन ततष्टाप्।) दूषिका। इति शब्दरत्नावली॥

दूषीविष, क्ली, (दूषयतीति। दूषि+बाहुलकात् ङ। तत् कर्म्मधारयः।) औषधादिभिर्वीर्य्यक्षिपम्। इति हेमचन्द्रः। ४। १८०॥ आदिपदादन्नाद्यपिशाचरोदध्यादिगरविषम्। स्वभावतो गुणहीनं विषम्। अस्य गुणः। उदररोगग्राहगुल्मकुष्ठप्रमेहनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ यथा,—

"जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषतामुपैति॥"

इति माधवकरः॥

दूर्य्यं, क्ली (दूष्यते इति। दुष+णिच्+"अचो यत्।" ३। १। ९७। इति यत्। "दोषो णौ।" ६। ४। ९०। इति उपधाया ऊत्वम्।) वस्त्रम्। वस्त्रगृहम्। इति मेदिनी। ये, ३१॥ पूयम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २९८॥

दूष्य, त्रि, (दुष+णिच्+यत्।) दूषणीय। इति मेदिनी। ये ३१॥ (यथा, महाभारते। १२। १६५। ३०।
"क्षीरेण दह्युनाथापि विवादप्राप्तेन पिबत।
अदूष्या हि स्त्रियो रत्नमाप इवेह धर्म्मतः॥")
निन्द्य। इति त्रिकाण्डशेषः। ३। ३। ३१६॥ यथा, कादम्बरीयानामिसारे। ६। ८।
"राज्योपचारे कृत्स्ना य पापा राजवल्लभा।
एकैकशः सहना वा दूष्यांस्तान् परिवर्ज्जयेत्॥")

दूष्या, स्त्री, (दूष्यते इति। दुष+णिच्+यत्+टाप्।) हस्तिकक्ष्यारज्जुः। दड़ारदड़ि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कक्ष्या २ वरत्रा ३। इति हेम चन्द्रः। ४। ३१८॥ चूड़ा ४। इत्यमरः। ३। ५। ३२॥

दृ, द इ आदरे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां आत्म० सक० अनिट्।) आदरः प्रीत्या सम्भ्रमः। द इ ह्रियते गुरुं साधुः। प्रायेणायं आङ्पूर्व्वः। इति दुर्गादासः॥

दृक्, [श्] स्त्री, (पश्यतीनेनेति। दृश्+करणे क्विप्।) चक्षुः। इत्यमरः। २। ६। ९३॥ (यथा नाविकाराष्टे।
"दृष्टा दृशं प्रविभिन्नं औषधस्त वृषैव वा।
[illegible]")

भावे क्विप।) दर्शनम्। बुद्धिः। इति मेदिनी। शे ८। (यथा, भागवते। २। ६। ५।
"तौ नाधशक्तदृष्टशमन समस्तौ
प्रपञ्चनिर्म्माणविधिर्य्यया भवेत्॥")

दृक्, [श्] त्रि (पश्यतीति। दृश्+कर्त्तरि क्विप्।) बोधकः। इति मेदिनी। शे, ८। (यथा भागवते। ४। २२। ६।
"यथा समस्त्वं सर्व्व आत्मानि येऽस्य चेतनः॥")
ज्ञाता। इति शब्दरत्नावली॥

दृकं, क्ली (दीर्य्यते इति। दृ विदारे+बाहुलकात् कक् ह्रस्वश्च।) छिद्रम्। इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

दृकाय, पु, दृक्काणः। इति जातकं॥

दृकर्णं, पु, (दृशौ नेत्रे एव कर्णौ यस्य।) सर्पः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६६॥ यदाह कश्चित्।
"दृकर्णो मस्तकः स्त्रिला सरसिज वाजो जलौका शुक,
सुधाशुर्गाको कुलोत्तमवलो माधो नमश्चातक।
वादी चक्रधरो वको मधुलिहो लालाटिको लम्पटः
श्रीमद्भोज। भवन्तु विश्रुतिरमी त्वदेरिणां सेवकाः॥")

दृकाय, पुं दृक्काणः। इति ज्योतिषम्॥

दृक्प्रसादा, स्त्री (दृशौ नेत्रे प्रसादयतीति। दृश्+प्र+सद्+णिच्+अण्।) कुलत्था। कुलत्थाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दृक्प्रिया, स्त्री, (दृशोर्नेत्रयोः प्रिया।) शोभा। इति राजनिर्घण्टः॥

दृकश्रुति, पुं (दृशौ एव श्रुती कर्णौ यस्य।) सर्पः। इति हलायुधः॥

दृगध्यक्ष, पुं (दृशोर्नेत्रयोरध्यक्षः अधिष्ठातृदेवः।) सूर्य्यः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दृग्गोल, पु, खगोलान्तर्गतगोलविशेषः। यथा,
"स्वस्तिके चार्द्ध,स्वस्तिके याम्य,कौणको लत्वा तयोः प्रान्तं यत्र वृत्तवृत्तं कार्य्यं तत् पूर्व्वदृत्तञ्च क्षितिजमेव कार्य्यं यथा खगोलान्तर्भासि यदेक एव भगोलस्तदेकमेव वृत्तवृत्तम्। यो यो ग्रहो यत्र यत्र वर्त्तते तस्य तस्योपरि परिधाभ्यैरमेव विन्यस्य दृग्ज्यावृत्तादिकं स्वोपीयम्। अथवा पृथक पृथगड्डौ दृग्वृत्तानि रचयेत्। तथाहम विभिन्नघस्य तत्र दृक्क्षेप मण्डलं तस्मिन् खगावि तुरीयदृग्गोलिकाद्वयं स्यात् तत्रोलिकाधारदर स्मगोलाद्विरपुलतया स्यादे दृग्गोलं रचयेत्। अपिन, खगोलवृत्ते तत्स्याभिर्भगोलवृत्ते, क्रान्तिमण्डलादौर्य नित्यं तस्य दृग्गोलः। यगोलस्या कुम्भावतस्यहृत् अपक्वचाकि द्विगोलकानामपि भगोलदृग्गोलमभिमन्त्रादि अवृत्तस्य दृग्गोलस्व ग्रहयदोषस्तस्य इति दृग्गोलः स्मृतः।" इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

दृग्विष पुं, (दृष्टि नेत्रे विषं यस्य।) सर्पः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६९॥

दृढं, क्ली, (दृह वृद्धौ+क्तप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) लौहम्। इति शब्दचन्द्रिका। अतिशयः। इत्यमरः। ३। १। ७६॥

दृढ, त्रि, (दृह+क्त। निपातनात् साधु) स्थूलः। अतिशयः। प्रगाढ़ः। (यथा, भागवते। १। ६। २१।
"तदाकार्षि गुणं ताभ्यां वाचीनं ...
गृहीतस्य तलजाभ्यां सखाभ्यां दृढ़,
बलवान्। इति मेदिनी। ढे, २। कठिन इत्यमरः। ३। ३। ४४॥

दृढ़ः, पु रूपकभेदः। यथा—
"दृढ़ः प्रौढ़ोऽय खपरो विभवचतुरक्रम।
निःसारक, प्रतिताल, कविता, अष्ट रूपका सलक्षणां यथा,—
"दृढ़ाख्ये, व्याकृतरुह्य सार्थे च हंसलीलके चतुर्द्धाप्यपरैर्युक्तः प्रकारे परिकीर्त्तितः॥"
इति सङ्गीतदामोदरः
(जयोदयभनो धौम्यस्य पुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ७। ८१।
"सुनेत्र, क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृढ़।
धौम्यस्येत मनोः पुत्रा अन्तरे तु जयोदये॥")

दृढ़कण्टक, पुं, (दृढ़ानि कठिनानि कण्टकानि यस्य।) क्षुद्रफलकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका धनबाँकड़ा इति भाषा॥

दृढ़काण्ड, स्त्री, (दृढ़ं काण्डं यस्य।) ... वकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़काण्ड पुं, (दृढ़ः कठिनः काण्डो यस्य।) वंशः। इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़काण्डा, स्त्री, (दृढ़ः कठिनः काण्डो यस्याः।) पातालगरुडीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़क्षुरा, स्त्री, (दृढ़ः क्षुर इवाग्रभागो यस्याः। यद्वा, दृढ़ः क्षुर इव फलमस्यस्याः इति अर्श आदिभ्योऽच ततष्टाप्।) बल्वजा। इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़गात्रिका, स्त्री (दृढ़ गात्रमस्याः। कप्। तत टापि अत इत्वम्।) अनुस्यसी। इति शब्दचन्द्रिका॥

दृढ़ग्रन्थि, पुं, (दृढ़ो ग्रन्थिर्यस्य।) वंशः।—इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़च्छदं, क्ली, (दृढ़च्छदो यस्य।) दीर्घरोहिषकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़तरु, पुं (दृढ़तरुत्वात्।) धवक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़त्वच, पुं, (दृढ़ं कठिनं त्वचं यस्य।) मुञ्जतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़त्वचा, स्त्री, (दृढ़ं त्वचं यस्याः।) बल्वजा। इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़धन्व, [न्] पुं, (दृढ़ा धनुः यस्य।) धानवाल ...। इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़धूमक, पुं, (दृढ़ यथा तथा दह तीति। दह+ण्वुल्।) अश्वमुष्टिकः। इति शब्दार्थकल्पतरुः। वादर इति भाषा॥

ईत् ।) दातव्यम् । दानीयम् । इति व्याकरणम् ॥ यथा, हितोपदेशे । १ । ३६ ।

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ॥")

देव, ऋ ङ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) देवनमिह क्रीड़ा । ऋ, अदिदेवत् । ङ, देवते बालः कन्दुकैर्नित्यमिति हलायुधः । देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

देवं, क्ली, (दीव्यत्यनेनेति । दिव + करणे घञ् ।) इन्द्रियम् । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३ । १ । ८ ।

"न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्म्मणा वा ।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥")

देवः, पुं, (दीव्यति स्वानन्देन क्रीड़तीति । दिव + अच् ।) देवता । (यथा, मनुः । ३ । ११७ ।

"देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चात् गृहस्थः शेषभुग् भवेत् ॥")

नाट्योक्तौ राजा । इत्यमरः । १ । ७ । १३ ॥ राजा । (यथा, कादम्बरी । १८ ।

"सकलभूतलरत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम शुकः । सर्व्वरत्नानामुदधिरिव देवो भाजनमिति कृत्वेनमादायास्मत्स्वामिदुहिता देवपादमूलमायाता तदयमात्मीयः क्रियतामिति ॥")

मेघः । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३५ । २३ ।

"चैत्रे सुकृष्टे सुपिते च बीजे
देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ॥"

केचित्तु देवशब्देन इन्द्र इति व्याचक्षते ॥) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणनामासुपाधिभेदः । यथा, स्मृतिः ।

"देवपूर्व्वं नराख्यं स्यात् शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम् ॥"

(ऋत्विक् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६६ । ६ ।

"ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-
मृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ॥"

"देवानां स्तोत्रकारिणामृत्विजां ब्रह्मा ब्रह्माख्यर्त्विक्स्थानीयो भवति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥) कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः । तस्य विवरणं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (त्रि, दाता । द्योतयिता । दीपयिता । यथा, ऋग्वेदे । १ । १ । १ ।

"अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ॥"

"देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतमसमर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयिता यज्ञमिरित्युक्तं भवति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५४ ।

"उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥"

"दीव्यति यत् क्रीड़ति सर्गादिति विजिगीषति असुरान् व्यवहरति सर्व्वभूतेष्वात्मतया द्योतते स्तूयते स्तुत्यैः सर्व्वत्र गच्छति तस्माद्देवः । एको देव इति मन्त्रवर्णात् ॥" इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८८ ।

"परश्वधायुधो देवः अनुकारी सुबान्धवः ॥")

देवकः, पुं, यदुवंशीयराजविशेषः । स श्रीकृष्णस्य मातामहः । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयन्तु गन्धर्व्वपतेरंशावतारः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ६६ ।

"यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः ।
स गन्धर्व्वपतिर्मुख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः ॥")

देवकर्द्दमः, पुं, (देवप्रियः कर्द्दम इव ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । स श्रीखण्डागुरुकर्पूरकुङ्कुमसंमिश्रितैर्भवति । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकात्मजा, स्त्री, (देवकस्य आत्मजा कन्या ।) देवकी । इति शब्दरत्नावली ॥

देवकाष्ठं, क्ली, (देवप्रियं काष्ठम् ।) देवदारु । इति रत्नमाला ॥ देवदारुप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । पूतिकाष्ठम् २ भद्रकाष्ठम् ३ सुकाष्ठकम् ४ स्निग्धदारुकम् ५ काष्ठदारु ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । श्लेष्मानिलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकिरी, स्त्री, (देवं मेघं किरतीति । कॄ + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मेघरागस्य भार्य्या । यथा,—

"सालिता मालसी गौरी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥"

अस्याः स्वरूपं यथा,—

"भ्रमन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा ।
ख्याता देवकिरी ज्ञेया करार्पितसखीकरा ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

देवकी, स्त्री, (देवक + ङीष् ।) देवकराजकन्या । सा वसुदेवपत्नी श्रीकृष्णमाता । तत्पर्य्यायः । देवकी २ कृष्णजननी ३ देवकात्मजा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ इयं कश्यपपत्नी अदित्यंशजाता । यथा,—

"देवकी रोहिणी चेमे वसुदेवस्य धीमतः ।
रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी त्वभूत् ॥"

अपि च ।

"कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।
पूर्व्वपुण्यफलेनैव संप्राप श्रीहरिं सुतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

देवकीनन्दनः, पुं, (देवक्या नन्दनः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । २१ ।

"कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च ।
नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः ॥"

कश्चिदीकारस्य ह्रस्वोऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । २ । २४ । ३१ ।

"नैतच्चित्रं महाबाहो ! त्वयि देवकिनन्दने ॥")

देवकीसूनुः, पुं, (देवक्याः सूनुः पुत्त्रः ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३२ ॥ (यथा, भविष्ये ।

"तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्ती संज्ञकं व्रतम् ।
कर्त्तव्यं चिन्त्यमानेन भक्त्या भक्तजनैः सह ॥")

देवकुसुमा, स्त्री, महाद्रोणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकुलं, क्ली, (देवाय कोलतीति । कुल सङ्ख्याने + कः ।) विमानम् । इति हारावली । १६८ ॥ देउल इति भाषा ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२ । १२७ ।

"सोऽहं दारिद्र्यसन्तप्तस्त्यक्त्वा नारायणाग्रतः ।
निराहारः स्थितोऽकार्षं गत्वा देवकुलं तपः ॥")

अस्य विवरणं चैत्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

देवकुसुमं, क्ली, (देवप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥

देवखातं, क्ली, (देवेन खातम् । अकृत्रिमत्वादस्य तथात्वम् ।) देवखातकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । २०३ ।

"नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥")

देवखातकं, क्ली, पुं, (देवखातमेव । स्वार्थे कन् ।) अकृत्रिमजलाशयः । अपौरुषेयं देवकुण्डमित्यन्ये । इति सुभूतिः ॥ नागादिकुण्डसहकृत्रिममिति स्वामी ॥ तत्पर्य्यायः । आखातम् २ । इति भरतः ॥ अखातम् । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥ देवनिर्म्मितम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुहा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

देवखातविलं, क्ली, (देवखातं अकृत्रिमं विलम् । नित्यकर्म्मधारयः ।) गुहा । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥

देवगन्धा, स्त्री, (देवप्रियो गन्धो यस्याः ।) महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवगान्धारी, स्त्री, श्रीरागस्य भार्य्या । यथा,—

"गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्च सारवी ।
रामकिर्य्यपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

अस्या गानसमयः शिशिरऋतौ तृतीयप्रहरावधिरात्र्यर्द्धपर्य्यन्तम् ॥

देवगायनः, पुं, (देवानां गायनः ।) गन्धर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६७ ॥

देवगिरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥ सा सोमेश्वरमते वसन्तरागस्य भार्य्या वसन्तऋतौ सदा गेया । भरतमते हिन्दोलरागपुत्त्रनागध्वनिभार्य्या । सङ्गीतदर्पणमते तु नटकल्याणभार्य्या । अस्याः स्वरूपं यथा, अत्यभिरामघनश्यामतनुः उत्तुङ्गपीनस्तनी हारकाञ्चभूषया क्षीणपङ्क्तिमध्यस्था मत्तचकोरनयना सुभङ्गाङ्गी च । अस्या गानसमयः हेमन्ते दिवाचतुर्थप्रहरावधिरात्र्यर्द्धपर्य्यन्तम् ॥

देवगुरुः, पुं, (देवानां गुरुः ।) वृहस्पतिः । इति पुराणम् ॥ (देवानां गुरुः पिता । कश्यपः । यथा, हरिवंशे । २४६ । ८ ।

"अपश्यन् कश्यपं तत्र मुनिं दीप्ततपोनिधिम् ।
आद्यं देवगुरुं दिव्यं दीप्तं चिरवयानुभिः ॥")

देवगृहं, क्ली, (देवानां सूर्य्यादीनां गृहमिव ।) सूर्य्यचन्द्रादीनां ज्योतिर्म्मण्डलानि । यथा,—

"मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु ऋक्षे सूर्य्यग्रहाश्रयात् ।
तानि देवगृहाणि स्युः स्थानाख्यानि भवन्ति हि ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

दृषद्वती, स्त्री, (दृषदः पाषाणाः सन्त्यस्यामिति। दृषद् + मतुप् मस्य व।) नदीविशेषः। सा आर्य्यावर्त्तस्य पूर्व्वसीमा। (यथा महाभारते। ३। ८३। ४।
"[illegible]
[illegible]")
कात्यायनी। इति मेदिनी। ते १६८।

दृशा स्त्री (दृश + भावे क्विप्। टाप्।) चक्षुः। इति शब्दचन्द्रिका।

दृशाकाङ्क्ष्य क्ली (दृशा दृष्ट्या वा आकाङ्क्ष्यते अभिलषणीयम्।) पद्मम्। इति शब्दचन्द्रिका।

दृशान क्ली, (दृश्यते अनेनेति। दृश + आनच्।) ज्योतिः। इति मेदिनी। ने, ७६।

दृशान पुं (पश्यतीति। दृश् + "युधिबुधिदृशः किच्।" उणा। २। ९०। इति आनच्। स च कित्।) आचार्य्यः। लोकपालः। [illegible]। उपाध्यायः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः। विरोचनः। इति मेदिनी। ने ७६। (दृश्यते इति। कर्म्मणि आनच्। दृश्यमानः, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। ३६। ८।
"[illegible] वधाय।")

दृशि } स्त्री (दृश्यतेऽनयेति। दृश + इन्। स च किच्। वा ङीप्।) चक्षुः। इति शब्दरत्नावली। (यथा
दृशी }
"[illegible]
[illegible]"
इति भागवते। ३। ७। १६।)
[illegible]। यथा, [illegible]। ४। ५।
"[illegible]
[illegible]।"
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]।" इत्यादि। यथा, [illegible]। ४। २०।
"[illegible]।"
[illegible] इति भाष्यम्। दर्शनम्। यथा ऋग्वेदे। १। ४०। १।
"[illegible]
[illegible]।"
"[illegible]" इति महाभाष्ये च पद।")

दृशोपम्य क्ली (दृशा [illegible]।) श्वेतपद्मम्। इति शब्दचन्द्रिका।

दृश्य त्रि (दृश्यते इति। दृश + कर्म्मणि ण्यत्।) दर्शनीयम्। दृश्यम्। इति व्याकरणम्। (यथा, [illegible]। १। १६०। १।
"[illegible]।"
[illegible] स्त्री। यथा [illegible]। (।
"[illegible]
[illegible]।")

दृषत्, [द्] स्त्री, (दीर्य्यते अनयेति। दृ + "दृणातेः षुग् ह्रस्वश्च।" उणा० १। १३१। इति अदि षुक् ह्रस्वश्च।) पाषाणः। (यथा, मेघदूते। ५०।
"[illegible]
[illegible]।")
निष्पेषणशिला। इति मेदिनी। दे, १९।
("[illegible]।"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः।)

दृषत्सार, क्ली, (दृषदः पाषाणस्य सार इव सारो यस्य।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

दृष्ट, त्रि (दृश + कर्म्मणि क्तः।) [illegible]। इत्यमरः। ३। ८। १०। दृश्यते, त्रि। यथा मार्कण्डेये।
"[illegible]।"

दृष्टरजाः [स्] स्त्री (दृष्टं रजो यया।) प्राप्तरजस्का। तत्पर्य्यायः। मध्यमा २। इत्यमरः। २। ६। ८। प्रौढा। इति राजनिर्घण्टः।

दृष्टान्त, पुं (दृष्टः अन्तो निश्चयो यस्मिन्।) उदाहरणम्। (यथा माघे। २। ३१।
"[illegible]
[illegible]।")
शास्त्रम्। मरणम्। इति मेदिनी। ते, ११५।
(अलङ्कारविशेषः। यथा साहित्यदर्पणे। १०। ६८।
"दृष्टान्तस्तु सधर्म्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्।"
[illegible]। अयमपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा। क्रमेणोदाहरणं यथा —
"[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible]।")

दृष्टि स्त्री (पश्यत्यनयेति। दृश + करणे क्तिन्।) चक्षुः। इत्यमरः। २। ६। ९३। (यथा साहित्यदर्पणे। ३। ६८।
"[illegible]
[illegible]।")
बुद्धि। (दृश + भावे + क्तिन्।) दर्शनम्। इति मेदिनी। टे १०। (यथा मनुः। ६। ४६।
"दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्।")
[illegible] इत्यादयः। यथा
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १०। [illegible] प्रमाण
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]
[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible]
[illegible]।
[illegible]।"
इति

दृष्टिकृत्, क्ली, (दृष्टिं दृष्टिप्रसादं करोतीति। क्विप् तुगागमश्च। [illegible] तथात्वम्।)
इति शब्दचन्द्रिका। ([illegible] त्रि।

दृष्टिकर्ण्ण पुं, (दृष्टेः दर्शनाय कर्णा इव। [illegible] तथात्वम्।) [illegible]
शब्दरत्नावली।

दृष्टिगुण, पुं (दृष्टेः गुणयति अभ्यस्यति [illegible]।)
इति शब्दमाला।

दृष्टिबन्धु, पुं (दृष्टेर्बन्धुरिव।)
इति शब्दरत्नावली।

दृष्टिविक्षेप, पुं (दृष्टेर्विक्षेपः।) कटाक्षः। [illegible]।

दृह, वृद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा० पर० सेट्।) [illegible]। इति दुर्गादासः।

दृह, इ वृद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा० पर० सेट्।) [illegible]। दृ, ह इतौ। दुर्गादासः।

दृहित त्रि [illegible]।
[illegible]।

दृ ङ [illegible]। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा० आत्म० सेट्।) [illegible]। इति दुर्गादासः।

दृ स भिदि। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा० पर० सेट्।) [illegible]। भिदि भये। इति [illegible]।

दृ श विदारे। इति कविकल्पद्रुमः। (क्र्या० प० [illegible] सेट्।) [illegible]। इति दुर्गादासः।

दे ङ पालने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा० आत्म० [illegible]।) [illegible]।
इति हलायुधः। इति दुर्गादासः।

देदीप्यमान त्रि [illegible] वा
[illegible]। (दीप + यङ् + शानच्।)
[illegible]। इति व्याकरणम्।

देय, त्रि, (दा + "अचो यत्।" ३। १। ९७।
इति यत्। "ईद्यति।" ६। ४। ६५। [illegible]

दैत् ।) दातव्यम् । दानीयम् । इति शाकटायनम् ॥ यथा, हितोपदेशे । १ । ३६ ।
"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ॥")

देव, ऋ ङ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) देवनमिह क्रीडा । ऋ, अदिदेवत् । ङ, देवते बालः कन्दुकेर्नित्यमिति हलायुधः । देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

देवं, क्ली, (दीव्यत्यनेनेति । दिव + करणे घञ् ।) इन्द्रियम् । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३ । १ । ८ ।
"न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्म्मणा वा ।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥")

देवः, पुं, (दीव्यति आनन्देन क्रीडतीति । दिव + अच् ।) देवता । (यथा, मनुः । ३ । ११७ ।
"देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चात् गृहस्थः शेषभुग् भवेत् ॥")
नाट्योक्तौ राजा । इत्यमरः । १ । ७ । १३ ॥ राजा । (यथा, कादम्बरी । १८ ।
"सकलभूतलरत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम शुकः । सर्व्वरत्नानामुदधिरिव देवो भाजनमिति कलयेनमादायास्मत्स्वामिदुहिता देवपादमूलमायाता तदयमात्मीयः क्रियतामिति ॥")
मेघः । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३५ । २३ ।
"क्षेत्रे सुकृष्टे सुपिते च बीजे
देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ॥"
केचित्तु देवशब्देन इन्द्र इति व्याचक्षते ॥) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणानामुपाधिभेदः । यथा, स्मृतिः ।
"देवपूर्ब्बं नराख्यं स्यात् शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम् ॥"
(ऋत्विक् । यथा, ऋग्वेदे । ९ । ९६ । ६ ।
"ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-
मृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ॥"
"देवानां स्तोत्रकारिणामृत्विजां ब्रह्मा ब्रह्माख्यर्त्विक्स्थानीयो भवति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।) कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः । तस्य विवरणं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (त्रि, दाता । द्योतयिता । दीपयिता । यथा, ऋग्वेदे ।१।१।१।
"अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ॥"
"देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयिता यजमानस्येति यजुक्तं भवति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४९।५४।
"उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥"
"दीव्यति यत् क्रीडति सर्गादिति विजिगीषति असुरान् व्यवहरति सर्व्वभूतेष्वात्मतया द्योतते स्तूयते स्तुत्यैः सर्व्वत्र गच्छति तस्माद्देवः । एको देव इति मन्त्रवर्णात् ।" इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥

महादेवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।६८।
"परश्वधायुधो देवः अनुकारी सुबान्धवः ॥")

देवकः, पुं, यदुवंशीयराजविशेषः । स श्रीकृष्णस्य मातामहः । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयन्तु गन्धर्व्वपतेरंशावतारः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ६६ ।
"यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः ।
स गन्धर्व्वपतिर्मुख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः ॥")

देवकर्द्दमः, पुं, (देवप्रियः कर्द्दम इव ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । स श्रीखण्डागुरुकर्पूरकुङ्कुमसंमिश्रितैर्भवति । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकात्मजा, स्त्री, (देवकस्य आत्मजा कन्या ।) देवकी । इति शब्दरत्नावली ॥

देवकाष्ठं, क्ली, (देवप्रियं काष्ठम् ।) देवदारु । इति रत्नमाला ॥ देवदारुप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । पूतिकाष्ठम् २ भद्रकाष्ठम् ३ सुकाष्ठकम् ४ स्निग्धदारुकम् ५ काष्ठदारु ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । श्लेष्मानिलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकिरी, स्त्री, (देवं मेघं किरतीति । कॄ + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मेघरागस्य भार्य्या । यथा,—
"ललिता मालसी गौरी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥"
अस्याः स्वरूपं यथा,—
"भ्रमन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा ।
ख्याता देवकिरी सौम्या करार्पितसखीकरा ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

देवकी, स्त्री, (देवक + ङीष् ।) देवकराजकन्या । सा वसुदेवपत्नी श्रीकृष्णमाता । तत्पर्य्यायः । देवकी २ कृष्णजननी ३ देवकात्मजा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ इयं कश्यपपत्नी अदित्यंशजाता । यथा,—
"देवकी रोहिणी चेमे वसुदेवस्य धीमतः ।
रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी ह्यभूत् ॥"
अपि च ।
"कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।
पूर्ब्बपुण्यफलेनैव संप्राप श्रीहरिं सुतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

देवकीनन्दनः, पुं, (देवक्या नन्दनः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । २१ ।
"कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च ।
नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः ॥"
क्वचिदीकारस्य ह्रस्वोऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । २ । २४ । ३१ ।
"नैतच्चित्रं महाबाहो ! त्वयि देवकिनन्दने ॥")

देवकीसूनुः, पुं, (देवक्याः सूनुः पुत्त्रः ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३२ ॥ (यथा, भविष्ये ।
"तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्ती संज्ञकं व्रतम् ।
कर्त्तव्यं चिन्तयमानेन भक्त्या भक्तजनैः सह ॥")

देवकुरुम्बा, स्त्री, महाद्रोणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकुलं, क्ली, (देवाय कोलतीति । कुल सङ्घाते + कः ।) विनासुखम् । इति हारावली । १६८ ॥ देउल इति भाषा ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२ । १२७ ।
"सोऽहं दारिद्र्यसन्तप्तस्तत्र नारायणाग्रतः ।
निराहारः स्थितोऽकार्षं गत्वा देवकुलं तपः ॥")
अस्य विवरणं चैत्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

देवकुसुमं, क्ली, (देवप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥

देवखातं, क्ली, (देवेन खातम् । अकृत्रिमत्वादस्य तथात्वम् ।) देवखातकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । २०३ ।
"नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥")

देवखातकं, क्ली, पुं, (देवखातमेव । स्वार्थे कन् ।) अकृत्रिमजलाशयः । अपौरुषेयं देवकुण्डमित्यन्ये । इति सुभूतिः ॥ नागादिकुण्डमकृत्रिममिति स्वामी ॥ तत्पर्य्यायः । आखातम् २ । इति भरतः ॥ अखातम् । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥ देवविनिर्म्मितम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुहा-। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

देवखातविलं, क्ली, (देवखातं अकृत्रिमं विलम् । नित्यकर्म्मधारयः ।) गुहा । इत्यमरः ।२।३।६॥

देवगन्धा, स्त्री, (देवप्रियो गन्धो यस्याः ।) महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवगान्धारी, स्त्री, श्रीरागस्य भार्य्या । यथा,—
"गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्च सारवी ।
रामकिर्य्यपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
अस्या गानसमयः शिशिर ऋतौ तृतीयप्रहरावधिरात्र्यर्द्धपर्य्यन्तम् ॥

देवगायनः, पुं, (देवानां गायनः ।) गन्धर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६७ ॥

देवगिरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥ सा सोमेश्वरमते वसन्तरागस्य भार्य्या वसन्तऋतौ सदा गेया । भरतमते हिन्दोलरागपुत्त्रनागध्वनिभार्य्या । सङ्गीतदर्पणमते तु नटकल्याणभार्य्या । अस्याः स्वरूपं यथा, अत्यभिरामघनश्यामतनुः उत्तुङ्गपीनस्तनी हारकण्ठभूषणा क्षीणपङ्क्तिमध्यस्था मत्तचकोरनयना शुभङ्गाङ्गी च । अस्या गानसमयः हेमन्ते दिवाचतुर्थप्रहरावधिरात्र्यर्द्धपर्य्यन्तम् ॥

देवगुरुः, पुं, (देवानां गुरुः ।) बृहस्पतिः । इति पुराणम् ॥ (देवानां गुरुः पिता । कश्यपः । यथा, हरिवंशे । २४६ । ८ ।
"अपश्यन् कश्यपं तत्र मुनिं दीप्ततपोनिधिम् ।
आद्यं देवगुरुं दिव्यं ज्वलन्तं त्रिदशैरभिः ॥")

देवगृहं, क्ली, (देवानां सूर्य्यादीनां गृहमिव ।) सूर्य्यचन्द्रादीनां ज्योतिर्म्मण्डलानि । यथा,—
"मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु ऋक्षे सूर्य्यग्रहाश्रयात् ।
तानि देवगृहाणि स्युः स्थानाख्यानि भवन्ति हि ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

देवालय । (यथा कथासरित्सागरे । ४१।०२।
"शून्ये देवगृहे दृष्टमिन्द्रदत्तस्य रक्षितुम् ।")

देवचिकित्सकौ, पुं (देवानां चिकित्सकौ ।) अश्विनीकुमारौ । इति हलायुध । द्विवचनान्तोऽयम् ।

देवच्छन्द पुं (देवैश्छन्द्यते आकाङ्क्ष्यते इति । छन्द+घञ ।) हारविशेष । स शतयष्टिक । इत्यमर । २ । ६ । १०५ । अष्टोत्तरशतयष्टिकोऽयमिति कश्चित् । इति भरत । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ८१ । ३२ ।
'शतमष्टयुत हारो देवच्छन्दो ह्यशीतिरेकयुता । अष्टाष्टकोऽर्द्धहारो रश्मिकलापश्च नवषटक ।)

देवजग्ध क्ली, (देवैरद्यते इति । अद्+क्त । 'अदोजग्धिर्ल्यप्तिकिति । २ । ४ । ३६ । इति जग्ध्यादेश ।) देवजग्धकम् । इति हेमचन्द्र । ४ । २५० ।

देवजग्धक क्ली (देवजग्ध+स्वार्थे कन् ।) कतृणम् । इत्यमर । २ । ४ । १६६ ।

देवट त्रि (दीव्यतीति । दिव+'शकादिभ्यो ऽटन् । उणा । ४ । ८१ । इति अटन् ।) शिल्पी । इत्युणादिकोष ।

देवद्री स्त्री (देव देवान् अद्रति अतिक्रामति । अद्र+अण । शकन्ध्वादित्वात् लोप । गौरादित्वात् ङीष ।) गङ्गाचिल्ली । इति शब्दावली । ८५ ।

देवतरु, पुं (देवानां तरु ।) मन्दार । पारिजात । सन्तान । कल्पवृक्ष । हरिचन्दनम् । इत्यमर । १ । १ । ५२ । चैत्यवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ।

देवता स्त्री, (देव एव । स्वार्थे तल् ।) देव द्युति क्रीडां वा तनोति या । तत्पर्याय । अमर २ निर्जर ३ देव ४ त्रिदश ५ विबुध ६ सुर ७ सुपर्वा ८ सुमना ९ त्रिदिवेश १० दिवौका ११ आदितेय १२ दिविषत् १३ दैत्य १४ अदितिनन्दन १५ आदित्य १६ ऋभु १७ अस्वप्न १८ अमर्त्य १९ अमृतान्धा २० बर्हिर्मुख २१ क्रतुभुक २२ गीर्वाण २३ दानवारि २४ वृन्दारक २५ दैवतम् २६ । इत्यमर । १।१।८९ आदितेय १७ दनुवहिन २८ सुपर्व २९ लेखन् ३० । दाना ३१ सौम ३२ निमिष ३३ सुचिराप् ३४ भिर ३५ । इति शब्दरत्नावली । तासां सख्या त्रयस्त्रिंशत्कोटय । यथा —
"सन्तानि विमुखा सर्वे सार्द्धं सार्द्धं तत्रे भवा । चैतेऽत्र नवदत्रिंशत्कोटिरीयता यथा भव ।"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् । ०

तद्भेदा यथा —
'अष्टौ वसव रुद्राश्चैकादश द्वादशादित्या । मरुतामेकोनपञ्चाशत्तत्र नर्त्तकाः । आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवास्तथैव च । विभक्ता नाम साध्याश्च गणा प्रोक्ता कनिष्ठकाः । अष्टौ मरुतश्च देवाश्च पञ्चाग्नयश्च तथा । अष्टावत्रैकादशाध्याया वसवोऽष्टौ समीरिता ।"
इति शब्दरत्नावली । ० ।

तेषां वर्णादयो यथा यथा,—
'आदित्या क्षत्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा । अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ । स्मृतास्त्वङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चय । इत्येतत् सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्त्तितम् ।"
इति महाभारते मोक्षधर्मे । ० ।

वैष्णवानां पञ्चदेवता यथा,—
'यत्र यत्र सुरा पूज्या गणनाथादयस्तु सन्निधाम् । विष्वक्सेनं तत्र तत्र वैष्णवानां हि वैष्णवा । विश्वक्सेनं सनकं सनातनमत परम् । सनन्दं सनत्कुमारञ्च पञ्चैव पूजयेत्तत ।"
इति पाद्मे उत्तरखण्डम् । ० ।

देवषट्क यथा,—
'गणेशञ्च दिनेशञ्च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम् । देवषट्कञ्च सम्पूज्य नमस्कृत्य विचक्षण ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।

अपि च ।
'आदित्य गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् । नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवता ।"
इत्याह्निकतत्त्वम् । ० ।

व्यक्तिविशेषस्य उपास्यदेवता यथा —
'या यस्याभिमता पुंस सा हि तस्यैव देवता । किन्तु कार्य्यविशेषेण पूजिता चेष्टदा नृणाम् । विप्राणां दैवतं शम्भु क्षत्रियाणाञ्च माधव । वैश्यानान्तु भवेद् ब्रह्मा शूद्राणां गणनायक । दैवतं विष्णुस्तथैव च पुरन्दर । विप्राणामपि राज्ञो नरा चैव पिनाकधृक् । देवानां दैवतं विष्णुर्दानवानां त्रिशूलधृक् । गन्धर्व्वाणां तथा सोमो यक्षाणामपि कथ्यते । विद्याधराणां वाग्देवी साध्यानां भगवान् हरि । रक्षसां शङ्करो रुद्र किन्नराणाञ्च पार्व्वती । ऋषीणां दैवतं ब्रह्मा महादेवश्च शूलधृक् । मनूनां स्यादुमा देवी तथा विष्णु सभास्कर । गृहस्थानाञ्च सर्व्वे स्युर्ब्रह्मा वै ब्रह्मचारिणाम् । वैखानसानामिष्टा स्यादुमापतीनाञ्च महेश्वर । भूतानां भगवान् रुद्र कूष्माण्डानां विनायक । सर्व्वेषां भगवान् ब्रह्मा देवदेव प्रजापति । इत्येवं भगवान् ब्रह्मा स्वयं देवोऽभ्यभाषत ।"
इति कूर्म्मपुराणम् । ० ।

यात्रायां देवताप्रशस्ति यथा —
तत्राश्वयुजादि । उत्तरफल्गुनीपूर्वाषाढोत्तराभाद्रपदाश्विनी विशाखाहस्ता अनुराधा रेवती पुष्याश्विनी मघा शतभिषा श्रवणा स्वाती पुनर्वसुमृगशिरा । तत्र तिथय शुभा । तत्र चन्द्र तारा ... शोभन । अथ यात्रायां देवप्रतिष्ठादिकम् । तत्र मासा । माघ फाल्गुन चैत्र वैशाख ज्येष्ठ आषाढ़श्च । तत्र नक्षत्राणि धनिष्ठा मघा ... विशाखा भिन्नानि । तत्र तिथय शुभा । तत्र नक्षत्राणि ... । तत्र चन्द्र शोभन । तथापेक्षया बृहस्पति शोभन तथापेक्षया शुक्रस्तृतीयषष्ठैकादश शोभन । इति ज्योतिषम् ।

(देव+भावे तल् । देवत्वम् । यथा, १० । २४ । ६ ।
'अधुमन्त परायण मधुमत पुनरायनम् । ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम् ।'
'हे देवा देवौ द्योतमानौ ता तौ युव गोऽश्वान् मधुमत कर्मेति उच्यते । देवतया देवत्वेन देवत्वधर्म्मयोगेनेत्यर्थ ।' इति

देवताड पुं (देवो दीप्तस्ताड इति । शस्यविशेष । देताडा इति ख्यात । पर्याय । जीमूत २ स्त्रवा ३ गरी ४ जीमूत इत्यमर । २ । ४ । ६९ । गरी ६ ७ गरागरी ८ । इति तट्टीकायां भरत ताडी ९ आखुविषहा १० । इति वाह ११ विषणिक १२ महाकर्कश १४ सुम्भाक १५ देवताडक १६ । रत्नमाला । (देवौ चन्द्रार्कौ ताडि+कर्म्मणि अण ।) राहु । अग्नि । मेदिनी । डे, १९ । घोषकलता । इति विश्व

देवताडक, पुं (देवताड+स्वार्थे कन् ।) ताड । इति रत्नमाला ।

देवताधिप पुं, (देवतानां अधिप ।) इन्द्र इति शब्दरत्नावली ।

देवत्वं क्ली (देवस्य भाव कर्म्म वा । भावस्तलौ । ५।१।११९ । इति त्व । देवभूयम् । देवसायुज्यम् । इत्यमर ।३।२।५ देवस्य भाव कर्म्म वा । इति स त्वम् ।

देवदण्डा, स्त्री, (देवात् मेघाद्दण्डोऽस्या ।) नागबला । इति राजनिर्घण्ट ।

देवदत्त, पुं अर्जुनशङ्ख । इति त्रिकाण्डशेष अर्जुनशङ्ख । (यथा, महाभारते ।६।२५।१५ ।
"पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जय । पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्म्मा वृकोदर ।"
शरीरस्थपञ्चवायुव्यतिरिक्तवायुविशेष । ... सम्बन्धेनत्तत्र । विजृम्भति देवदत्त स्फटिकाभ । इति भारताविलकटीका (देवा एनं देयासुरिति । "तिष्ठतौ च ... ।" ३ । ३ । १०४ । इति कार्ष्णि त । "दो ददो ।" ७।४।४६ । इति ददादेश ।) प्राणिविशेष । यथा देवदत्तादिरायुष्मान् धर्म्मलिङ्गाभिव्यक्तिभावात् ... । इति दुर्गादास । (नाम ... । यथा भागवते । ५ । २४ । ११ । "ततोऽप्यस्य धनाय नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखा शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति ।" दैवेन दत्त त्रि । यथा
"सम्प्राप्तामद्य देवदत्त करपति ।

असिनासाधुदमनमष्टैश्वर्य्यगुणान्वितः ॥"
इति कल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये कल्कि-जन्मोपनयने २ अध्यायः ॥)

देवदत्ताग्रजः, पुं, (देवदत्तस्य अग्रजो ज्येष्ठः ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५१ ।

देवदानी, स्त्री, (दैप शोधने + भावे ल्युट् । देवस्येव दानं शुद्धिर्यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) घोषकाकृतिः । हस्तिघोषा इति भाषा । इति रत्नमाला ॥

देवदारु, क्ली, (देवानां दारु । तेषां प्रियत्वात् ।) वृक्षविशेषः । (यथा, महाभारते । ३ । १७८ । १० ।
"वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ॥")
तत्पर्य्यायः । शक्रपादपः २ परिभद्रकः ३ भद्रदारु ४ द्रुकिलिमम् ५ पीतदारु ६ दारु ७ पूतिकाष्ठम् ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ सुरदारु ९ दारुकम् १० स्निग्धदारु ११ अमरदारु १२ शिवदारु १३ शाम्भवम् १४ भूतहारि १५ भवदारु १६ भद्रवत् १७ इन्द्रदारु १८ मस्तदारु १९ सुरभूरुहः २० । इति भावप्रकाशः ॥ सुराह्वम् २१ देवकाष्ठम् २२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । रूक्षत्वम् । श्लेष्मानिलभूतदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुपाकित्वम् । विबन्धाध्मानशोथामतन्द्राहिक्काज्वरास्रप्रमेहपीनसश्लेष्मश्वासकासकण्डूसमीरनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तस्य लेपनगुणः । कान्तिदत्वम् । आमदोषविबन्धार्शःप्रमेहज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वररूक्षताक्षीरयोविन्नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

देवदारुः, पुं, (देवप्रियं दारु यत्र ।) स्वनामख्यातवृक्षः । स च पार्व्वतीप्रियः । यथा,—
"अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं
पुत्त्रीकृतोऽयं वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥"
इति रघौ । २ । ३६ ॥

देवदालिका, स्त्री, (देवदालीव कायतीति । कै + कः । टाप् पूर्व्वह्रस्वः ।) महाकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवदाली, स्त्री, (देवेन मेघोदयेन दालो दलनं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) लताविशेषः । सधरबेल इति घोनैया इति च हिन्दीभाषा । उरस्थावत्पुष्पहन्ता । (यथा, सुश्रुते, सूत्रस्थाने । ३९ अध्याये ।
"कोशातकी सप्तला शङ्खिनी देवदालीकारवेल्लिका चेत्युभयतो भागहराणि ॥")
तत्पर्य्यायः । जीमूतकः २ कण्टफला ३ गरा ४ गरी ५ वेणी ६ महाकोषफला ७ कट्फला ८ घोरा ९ कदम्बी १० विषघ्ना ११ कर्कटी १२ सारन्धिका १३ दन्तकोषा १४ आखुविषहा १५ दाली १६ रोमशपत्रिका १७ झरझिका १८ सुतकारी १९ देवताड़ः २० ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । पाण्डुकफदुर्नामश्वासकासकामलाभूतनाशित्वञ्च । तस्याः फलस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कृमिश्लेष्मगुल्मशूलाशोंवातनाशित्वम् । स्रंसनत्वञ्च ।
"पीता गरा खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशिनी ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
तन्नामगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
"देवदाली तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरागरी ।
देवताड़ो दन्तकोषस्तथा जीमूत इत्यपि ॥
पीतापरा खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशिनी ।
देवदाली रसे तिक्ता कफार्शःशोथपाण्डुताः ॥
नाशयेद्वामनी तिक्ता क्षयहिक्काकृमिज्वरान् ।
देवदालीफलं तिक्तं कृमिश्लेष्मविनाशनम् ॥
स्रंसनं गुल्मशूलघ्नमर्शोघ्नं वातजित् परम् ॥"

देवदासी, स्त्री, (देवं इन्द्रियं दासोति हन्तीति । देव + दास् + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः । (देवाय क्रीडायै दासी इव ।) वेश्या । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (देवपरिचारिका च ॥)

देवदीपः, पुं, (देवं दीप्तिशीलं दीपयति प्रकाशयति वृद्धिस्थं करोतीति । दीप् + णिच् + अण् । यद्वा, देवेषु इन्द्रियेषु दीपः प्रकाशकः ।) लोचनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

देवदुन्दुभिः, पुं, (देवानां दुन्दुभिरिव हर्षजनकत्वात् ।) गन्धपर्णासः । स रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥ देवानां दुन्दुभिवाद्यञ्च ॥

देवदूती, स्त्री, (देवानिन्द्रियाणि दूयन्ते अवसादयन्तीति । दू ङ उपतापे + "क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ।" ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् ततो ङीष् ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवदेवः, पुं, (दीव्यतीति । दिव् + अच् । देवानां देवेषु वा देवः श्रेष्ठत्वात् ।) शिवः । (यथा, महाभारते । १ । १ । १६० ।
"यदाश्रौषमर्ज्जुनं देवदेवं
किरातरूपं त्र्यम्बकं तोष्य युद्धे ॥")
ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । १८ ।
"च वर्ज्जी सन्दिदेशाथ देवदेवः सनातनः ॥"
"देवदेवो ब्रह्मेति ।" तट्टीका ॥ विष्णुः । यथा, देवीभागवते । १ । ४ । ३५ ।
"कारणं सर्व्वलोकानां देवदेवं जगद्गुरुम् ।
वासुदेवं जगन्नाथं तप्यमानं महत्तपः ॥"
गणेशः । यथा, कथासरित्सागरे । २० । ५५ ।
"अस्तीह प्रमदोद्याने तरुमध्ये पमधगः ।
दृष्टप्रभावो वरदः देवदेवो विनायकः ॥")

देवद्रोणी, स्त्री, देवयात्रा । इति हारावली । १२६ ॥ (देवानां द्रोणी द्रोण्याकारत्वात् अवस्थानगह्वरम् । शिवलिङ्गादीनामवस्थानगह्वरम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे रघुनन्दनधृतसम्वर्त्तवचनम् ।
"देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च ।
एषु गौषु विषमासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥"
"देवद्रोणी स्वयम्भूलिङ्गाद्यवस्थानगह्वरम् ।"
इति रघुनन्दनः ॥)

देवद्र्यङ्, [च्] त्रि, (देवानञ्चति पूजयतीति । अञ्चु गतिपूजनयोः + "ऋत्विग्दधृक्" इति । ३ । २ । ५९ । इति क्विन् । "विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये ।" ६ । ३ । ९२ । इति अद्र्यादेशः ।) देवपूजकः । देवसमीपगन्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ३४ ॥

देवधान्यं, क्ली, (देवयोग्यं धान्यमिति मध्यलोपी समासः ।) धान्यविशेषः । देधान इति भाषा । जोयार इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । यवनालः २ योनलः ३ जूर्णाह्वः ४ जोन्नाला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥

देवधूपः, पुं, (देवप्रियो धूप इति मध्यलोपी समासः ।) गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥

देवनं, क्ली, (दिव् + भावे ल्युट् ।) व्यवहारः । विजिगीषा । क्रीड़ा । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ (दीव्यति अस्मिन्निति अधिकरणे ल्युट् ।) लीलोद्यानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीव्यति अनेनेति । दिव् + करणे ल्युट् ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ परिदेवनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ द्युतिः । स्तुतिः । कान्तिः । गतिः । शोकः । इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥ द्यूतम् । इति स्वामी ॥ (यथा, मनौ । ९ । २२२ ।
"प्रकाशमेतत् तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतिघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥")

देवनः, पुं, (दीव्यत्यनेनेति । दिव् + करणे ल्युट् ।) पाशकः । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥

देवनन्दी, [न्] पुं, (देवमिन्द्रं नन्दयतीति । नन्दि + णिनिः ।) इन्द्रद्वारपालः । इति हेमचन्द्रः । २ । ९० ॥

देवनलः, पुं, (देवः आकारवर्णोत्कर्षेण श्रेष्ठो नलः ।) नलभेदः । तत्पर्य्यायः । देवनालः २ महानलः ३ वन्यः ४ नलोत्तमः ५ स्थूलनालः ६ स्थूलदण्डः ७ सुरनालः ८ सुरद्रुमः ९ । अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । ईषत्कषायत्वम् । नलादधिकवीर्य्यत्वम् । रसकर्म्मणि शस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवना, स्त्री, (दिव् + भावे युच् टाप् च ।) क्रीड़ा । सेवा । इति शब्दरत्नावली ॥

देवनालः, पुं, (देवो दीप्तिशीलः श्रेष्ठो वा नलः ।) देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवपतिः, पुं, (देवानां पतिः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८७ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । ३३ ।
"सत्यं भ्रातं च धर्म्मञ्च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥")

देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।) मध्वालुकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवानां पत्नी ।) देवभार्य्या ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३६३ ।
"देवानां मातरः सर्व्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥")

देवपथ पुं (देवानां पन्थाः। "ऋक्पूरब्धूः पथा मानचे।५।४।७४। इति अः।) देवानां पन्था। तत्पर्य्यायः। छायापथः २ सोमधारा ३ नभःसरित् ४। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, महाभारते।३।१४८।२०।
"दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः।"
तीर्थविशेषः। यथा महाभारते।३।८५।४५।
"ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः।
देवसत्रस्य यत् पुण्यं तदवाप्नोति मानवः॥")
देवपर्ण्ण क्ली (देवानां प्रियं पर्णमस्य।) सुरपर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥
देवपुत्त्रिका, स्त्री, (देवानां पुत्त्रिकेव प्रियत्वात्।) एला। इति राजनिर्घण्टः॥
देवपुत्त्री, स्त्री, (देवानां पुत्त्रीव प्रियत्वात्।) एला। इति जटाधरः॥
देवपूः [र्] स्त्री (देवानां पूः पुरी।) अमरावती। इति जटाधरः॥
देवप्रश्नः पुं (देवानां ग्रहदेवतानां प्रश्नः।) ग्रहनक्षत्रादिघटितजिज्ञासा। तत्पर्य्यायः। उपश्रुतिः २। इति हेमचन्द्रः।२।१७७॥
देवप्रियः, पुं (देवानां प्रियः।) पीतभृङ्गराजः। बकपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥
देवबला, स्त्री, (देवप्रिया बला।) सहदेवी। त्रायमाणा। इति राजनिर्घण्टः॥
देवब्रह्मा [न्] पुं (देवेषु ब्रह्मा इव। देवर्षित्वादस्य तथात्वम्।) नारदमुनिः। इति हेमचन्द्रः।३।५१३॥
देवभवन क्ली, (देवानां भवनं गृहमिव। देवानामाश्रयत्वादस्य तथात्वम्।) अश्वत्थः। इति शब्दचन्द्रिका॥ स्वर्गः। (देवप्रतिमा निकेतनञ्च॥)
देवभूः पुं (देवं देवत्वं भवति प्राप्नोतीति। भू प्राप्तौ + क्विप्।) देवः। इति शब्दरत्नावली॥ (देवानां भूर्निवासभूमिरुत्पत्तिर्वा यत्र।) स्वर्गश्च॥
देवभूतिः, स्त्री (देवात् देवलोकात् भूतिरुत्पत्तिर्यस्याः।) मन्दाकिनी। इति शब्दरत्नावली॥ (देवानां भूतिरिति विग्रहे। देवैश्वर्य्यम्॥)
देवभूयं, क्ली, (देवस्य भावः। भू + "भुवो भावे।" ३।१।१०७। इति क्यप्।) देवत्वम्। देवसायुज्यम्। इत्यमरः।२।७।५२॥
देवमणिः, पुं (देवेषु मणिरिव।) भर्गः। (देवो द्योतनशीलो मणिः।) कौस्तुभः। अश्वरोमावर्त्तः। इति मेदिनी। णे ६७॥ (यथा शिशुपालवधे।५।४।
"आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः सम्पन्नदेवमणयो भृतरन्ध्रभागाः।
अश्वाः प्यधुर्वसुमतीमतिरोचमानाः
सूर्या पयोधय इवोर्म्मिभिरापतन्तः॥")
महामेदः। इति राजनिर्घण्टः॥
देवमाता [ऋ] स्त्री, (देवानां माता।) अदितिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा भागवते।३।१।१३।
"कश्चिद्धि देवकभोजपुत्त्र्या
विष्णुप्रजाया इव देवमातुः॥"
देवमातृमात्रम्। यथा महाभारते।१३।१४।३८।
"देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च॥")
देवमातृक, त्रि, (देवो वृष्टिर्मातेव प्रश्रोतमादनेन पालकत्वात् जननीव यस्य। कप्।) वृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितदेशः। इत्यमरः।२।१।१२॥ (यथा महाभारते।२।५।७८।
"कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च बृहन्ति च।
भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका॥")
देवमानकः, पुं (देवेषु मानो यस्य। कप्। स्वार्थे कन् वा।) कौस्तुभमणिः। इति शब्दरत्नावली॥
देवमायः, पुं (देवाय भूयस्य क्रीडनाय यो मायः। अत्र हि स्मृतेरोलसच्च प्रादुर्भावात् गर्भस्य क्रीडनादित्वात् तथात्वम्।) गर्भस्थाद्यमासः। तत्पर्य्यायः। गर्भाष्टमः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ देवानां मायः। स मनुष्यमाने त्रिंशद्वर्षात्मकः॥
देवयजिः, पुं, (देवान् यजते इति। यज + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा° ४।११७। इति इन्।) देवपूजकः। मुनिः। यथा, भट्टिः।२।३४।
"अथो द्विजान् देवयजीन् निहन्तृन्॥")
देवयज्ञ, पुं, (देवानां यज्ञः।) होमः। इति हेमचन्द्रः।३।४८५॥ (यथा, मनुः।४।२१।
"ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा॥")
देवयात्रा स्त्री, (देवानां यात्रा।) देवगमनम्। तत्पर्य्यायः। देवद्रोणी २। इति हारावली। १२८॥ देवोत्सवादिः। (यथा, कथासरित्सागरे।२५।१२१।
"एकदा देवयात्रायां तत्र मत्प्रणमागमे।
अयागादेको महामत्त्स्यातिमान् दधिया पथात्॥")
देवयान क्ली, (देवानां यानम्।) देवविमानम्। देवरथः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ (त्रि देवप्रापणीयम्। यथा, ऋग्वेदे।१।१६२।४।
"यद्धविष्यमृतुशो देवयानं
त्रिर्मानुषाः पर्य्यश्वं नयन्ति॥"
देवप्रापकम्। यथा तत्रैव।७।७६।२।
"प्र मे पन्था देवयाना अदृश्र-
न्नमर्द्धन्तो वसुभिरिष्कृतासः॥")
देवयानी स्त्री शुक्राचार्य्यकन्या। सा ययातिराजपत्नी। इति श्रीभागवतम्॥ (पुरा किल बृहस्पतिपुत्रः कचो देवकार्य्यार्थं सञ्जीवनविद्यार्थी असुरगुरुसमीपागमत्। देवयानीयञ्च युवानं मनोहरसर्वावलोक्य तेन सङ्गता भवितुमियेष। कचस्तु गुरुकन्यामेनां ज्ञात्वा धार्म्मिकत्वात् यद्यपि न स्वीचकार। अस्मादेवासौ देवयानी प्रापविद्यतः "न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति" इति शशाप। कचस्तु निरपराधोऽपि शापाहत क्रुद्धः "ऋषिपुत्त्रो न ते कश्चित्तु पाणिं ग्रहीष्यति" इत्येनां शशाप। अयमेवास्या ब्राह्मणकन्याया अपि क्षत्त्रियपत्नीत्वे हेतुः।
अथ कदाचित् क्रीडन्तीनां कन्यानां वैपरीत्यं जातम्। देवयानी येन वृषपर्व्वणोऽसुरराजस्य सुता शुक्रोपि। शर्म्मिष्ठा तु तदसहमाना तां मध्ये प्राक्षिपत्। अथ गच्छति काले मृगयां गतवान् जलमन्विष्यन् कूपसमीपमागत्य देवयानीं तत्कूपस्थां तस्या दक्षिणं पाणिं गृहीत्वा अथ देवयानी कूपात् सत्वा मागत्य सर्व्वं विज्ञापितवती। अथ असुरराज्यात् गतसुतस्वीयकन्यां शर्म्मिष्ठां कन्यासहस्रपरिवृतां चारकत्वेन प्रदाय स्वगुरुं देवयानीञ्च दयामास। अथ कदाचित् देवयानी शुभया नाहुषं ययातिं पतित्वेन स्वीकृत्य सह विजहार। अस्याः पुत्रौ ... गच्छति काले देवयानी राज्ञा सह औरसपरान् कुमारान् क्रीडतस्तान् इत्यात् शर्म्मिष्ठागर्भे जातांश्च तान्। परवशा पितृसमीपं प्रस्थितवती। शुक्रस्तु तरमवमानितां विदित्वा राजानं जरया मास॥ एतद्विशेषविवरणविस्तरस्तु भारते।१।७६।८३। अध्यायेषु ज्ञातव्या॥
देवयु, त्रि, (देवं याति ७ या + 'मृगय्वादयश्च।' उणा°।१।३८ इति कु) धार्म्मिकः। (यथा ऋग्वेदे।१।१५४।५।
"तदस्य प्रियमभिपाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति॥
"देवयवो देवं द्योतिमन्तभावं इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तो नरः" इति तद्भाष्ये सायनः॥) लोकयात्रिकः। मेदिनी। ये ८६॥ देवे पुं। इति शब्दरत्नावली॥
देवयोनि पुं, स्त्री, देव एव स। तद्यथा, विद्याधरा १ अप्सरस २ यक्षा राक्षसा ४ गन्धर्व्वा ५ किन्नरा ६ ७ गुह्यकाः ८ सिद्धा ९ भूतगणः १०। मरः।१।१।११॥ (देवानां योनिः। स्थानम्। यथा, महाभारते।३।११४।२८।
"अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ। देवयोनिरपांपतिः।
कुशाग्रेणापि कौन्तेय। न स्प्रष्टव्यो महोदधिः॥"
देवर पुं, (दीव्यतनेनेति। दिवु क्रीडायाम् 'अर्त्तिकमिभ्यौति।' उणा° ३।१३२। अर।) पत्युः कनिष्ठभ्राता। देवोरभ्राता। ('देवरः कस्मात् द्वितीयो वर उच्यते।' इति निरुक्ते।३।१५।) तत्पर्य्यायः। २। इत्यमरः।२।६।३२॥ देवृः ३ देवारः देवानः ५। इति जटाधरः॥ सुरागारः देवरः ७। इति शब्दरत्नावली॥ (मनुः।९।५९।
'देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया।
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये॥')
भर्तृज्येष्ठो भ्राता तु भाशुरः। इति भरतः॥

देवरथः, पुं, (देवानां रथः ।) देवानां विमानः । इति हलायुधः ॥ स च पुष्पकादिः ॥

देवराजः, पुं, (देवानां राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।१।८६।७।
"देवराजसमो ह्यासीत् ययातिः पृथिवीपतिः ॥") तस्य नामानि यथा,—
"इन्द्रः सुरपतिः शक्रो दितिजः पवनाग्रजः ।
सहस्राक्षो भगाङ्कश्च कश्यपाङ्गज एव च ॥
विडौजाश्च सुनासीरो मरुत्वान् पाकशासनः ।
जयन्तजनकः श्रीमान् शचीशो दैत्यसूदनः ॥
वज्रहस्तः कामसखा गौतमीव्रतनाशनः ।
वृत्रहा वासवश्चैव दधीचिदेहभिक्षुकः ॥
जिष्णुश्च वामनभ्राता पुरुहूतः पुरन्दरः ।
दिवस्पतिः शतमखः सुत्रामा गोत्रभिद्विभुः ॥
लेखर्षभो बलारातिर्जम्भभेदी सुराश्रयः ।
संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ।
आखण्डलो हरिहयो नमुचिप्राणनाशनः ।
वृद्धश्रवा वृषश्चैव दैत्यदर्पनिसूदनः ॥
षट्चत्वारिंशन्नामानि पापघ्नानि विनिश्चितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥

देवरातः, पुं, (रै+क्तः । देवेन श्रीकृष्णेन रातः रक्षितः ।) परिक्षित् राजा । इति श्रीभागवतम् ॥ याज्ञवल्क्यपितृविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (विश्वामित्रपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । २७ । ४७ ।
"विश्वामित्रस्य पुत्त्रास्तु देवरातादयः स्मृताः ॥"
एतन्निरुक्तिर्यथा भागवते । ९ । १६ । ३२ ।
"यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु तापसः ।
देवरात इति ख्यातः शुनःशेफस्तु भार्गवः ॥"
निमेर्ज्येष्ठः पुत्त्रः । यथा, रामायणे । १ । ६६ । ८ ।
"देवरात इति ख्यातो निमेर्ज्येष्ठो महीपतिः ॥"
युधिष्ठिरस्य सभास्थक्षत्रियाणामन्यतमः । यथा, महाभारते । २ । ४ । २६ ।
"चानूरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः ॥")

देवर्षिः, पुं, (देव ऋषिश्च । देवानां ऋषिर्वा ।) सुरर्षिः । तद्यथा । नारदः १ अत्रिः २ मरीचिः ३ भरद्वाजः ४ पुलस्त्यः ५ पुलहः ६ क्रतुः ७ भृगुः ८ वशिष्ठः ९ प्रचेताः १० । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २१० । २१ ।
"देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम् ॥"
तुम्बुरुभरतादिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ कश्यपादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४४ ।
"देवादिदेवो देवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ॥")

देवलः, पुं, (देवं लाति गृह्णाति निजजीविकार्थमिति । देव+ला आदाने+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) देवाजीवः । जीविकार्थं यो देवान् गृहीतवान् । इत्यमरः । २।१०।११॥ पूजारि वामन इति भाषा ॥ देवोपजीवजीवी । यथा,—
"देवोपजीवजीवी च देवलश्च प्रकीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
"चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥"
इति मनुः । ३ । १५२ ॥
"देवलः प्रतिमापरिचारकः वर्त्तनार्थत्वेनैतत् कर्म्म कुर्व्वतोऽयं निषेधः न तु धर्म्मार्थम् । देवकोशोपजीवी च नाम्ना देवलको भवेदिति देवलवचनात् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ (दीव्यति आनन्देनेति । दिव+"वृषादिभ्यश्चित् ।" उणां १ । १०८ । इति कलच् ।) धार्म्मिकः । इत्युणादिकोषः ॥ नारदमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रलयोरैक्यात् ।) देवरः । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्म्मशास्त्रवक्ता मुनिविशेषः । इति भगवद्गीता ॥ स असितमुनिपुत्त्रः रम्भाशापेनाष्टावक्रो बभूव । इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ (अयन्तु वेदव्यासस्य शिष्यः । यथा, देवीभागवते । १ । २० । ३ ।
"असितो देवलश्चैव वैशम्पायन एव च ।
जैमिनिश्च सुमन्तुश्च गताः सर्व्वे तपोधनाः ॥"
प्रत्यूषस्य ऋषेः पुत्त्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ११५ ।
"प्रत्यूषस्य विदुः पुत्त्रं ऋषिं नाम्नाथ देवलम् ॥")

देवलकः, पुं, (देवल एव । स्वार्थे कन् ।) देवलः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते ।१२।७६।६।
"आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः ।
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥")

देवलता, स्त्री, (देवप्रिया लता ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

देवलाङ्गुलिका, स्त्री, (देवयति परिदेवयत्यनेनेति । देव+णिच्+घञ् । देवः लाङ्गुलिकः शूको यस्याः ।) वृश्चिकालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवलोकः, पुं, (देवानां लोकः ।) स्वर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते ।५।३।३६।
"तस्मात् सज्जा भवन्त्वद्य देवलोकजयाय वै ॥")
अपि च । मत्स्यपुराणे ।
"भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महर्जनः ।
तपः सत्यञ्च सप्तैते देवलोकाः प्रकीर्त्तिताः ॥")

देववक्त्रं, क्ली, (देवानां वक्त्रम् । तद्द्वारेणैव यज्ञादौ हव्यादिभोजनात् तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ देवानां मुखञ्च ॥

देववर्द्धकिः, पुं, (देवानां वर्द्धकिस्त्वष्टा ।) विश्वकर्म्मा । इति हेमचन्द्रः । २ । ९६ ॥

देववल्लभः, पुं, (देवानां वल्लभः प्रियः ।) पुन्नागवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २५ ॥

देववृक्षः, पुं, (देवप्रियो वृक्षः ।) सप्तपर्णवृक्षः । मन्दारवृक्षः । गुग्गुलुः । इति मेदिनी । षे, ५२ ॥ अवशिष्टा देवतरुशब्दे पुं द्रष्टव्याः ॥

देवव्रतः, पुं, (देवं अपरिग्रहाद्दिव्यरूपत्वात् द्योतनशीलं व्रतं यस्य । यद्वा, देवस्येव व्रतं स्थिरप्रतिज्ञा यस्य ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । १६ ।
"चित्राङ्गदं ततो राज्ये स्थापयामास वीर्य्यवान् ।
स्वयं न कृतवान् राज्यं तस्माद्देवव्रतोऽभवत् ॥")
देवानां व्रतञ्च ॥

देवशेखरः, पुं, (देवः क्रीडाप्रदः शेखरो यस्य ।) दमनकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवानां मस्तकञ्च ॥

देवश्रुतः, पुं, (देवेषु श्रुतः विख्यातः ।) ईश्वरः । शास्त्रम् । नारदः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (शुकस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ४१ ।
"स तस्यां जनयामास पुत्त्रांश्चतुर एव हि ।
कृष्णं गौरप्रभञ्चैव भूरिं देवश्रुतं तथा ॥")

देवश्रेणी, स्त्री, (देवानां श्रेणीव ।) मूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ।

देवसभा, स्त्री, (देवानां सभा ।) देवानां समाजः । तत्पर्य्यायः । सुधर्म्मा २ । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ शुभा ३ । सुधर्म्मा [न्] ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुधर्म्मी ५ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

देवसभ्यः, त्रि, (देवस्य क्रीडायाः सभा तस्यां सीदतीति । यत् ।) क्रीडासभास्थः । तत्पर्य्यायः । सभिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवसामाजिकश्च ॥

देवसर्षपः, पुं, (देवप्रियः सर्षपः ।) सर्षपभेदः । तत्पर्य्यायः । अम्बाचः २ वदरः ३ रक्तमूलकः ४ सुरसर्षपकः ५ सूक्ष्मदलः ६ निर्ज्जरसर्षपः ७ क्षुद्रराजिः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफजन्तुदोषरक्तामयनाशित्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवसहा, स्त्री, (सहते या । सह+अच्+टाप् । देवस्य सहा ।) दण्डोत्पलौषधिः । भिक्षासूत्रम् । इति विश्वः ॥

देवसात्, व्य, (देवाय देयं देवाधीनं वा करोतीति । देव+सात् ।) सकलजना देवभावाश्रयाः । देवाधीनम् । देवदेयम् । यथा,—
"साकल्याधीनत्वदेवार्थेषु असंपूर्व्वपदकृभूधातुषु परेषु चसात्प्रत्ययो भवति । देयेऽर्थे पूर्व्वोक्तधातुषु परेषु त्राप्रत्ययोऽपि । यथा देवाय देयं करोति देवत्राकरोति ।" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १८७ । ५८ ।
"जित्वा वा बहुभिर्यज्ञैर्यजध्वं भूरिदक्षिणैः ।
हता वा देवसाद्भूत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलान् ॥")

देवसायुज्यं, क्ली, (देवेन सायुज्यं संमिलनम् ।) देवत्वम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥

देवसृष्टा, स्त्री, (देवाय क्रीडार्थं सृष्टा ।) मद्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६७ ॥

देवसेना, स्त्री, इन्द्रकन्या । इति मेदिनी । ने, १८७ ॥ (प्रजापतेः कन्या । इति महाभारतम् । ३ । २२३ । १ ॥) सा षष्ठी । (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते पुराणे प्रकृतिखण्डे । १ । ७१—७४ ।

"प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ।।
मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥
शिशूनां प्रतिविश्वेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी ॥'
इयं हि यथा यथा कार्त्तिकेयस्य पत्नी जाता तद्विवरणं महाभारते ।३।२२३ अध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) देवानां सेना । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । ५ ।
"देवसेनां दानवैर्यो भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्वीर्य्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥")

देवसेनापति, पुं, (देवसेनायाः पतिः ।) कार्त्तिकेयः । इति शब्दरत्नावली ॥

देवस्व, क्ली, (देवस्य स्वं धनम् ।) देवसत्ताश्रयधनम् । यथा,—
"ब्रह्मस्वञ्च गुरोर्द्रव्यं देवस्वञ्च हरन्तु यः ।
कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते ध्रुवम् ॥"
इति महाभारते पञ्चप्रेतोपाख्यानम् ॥
(यथा च मनुः । ११ । २६ ।
"देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥"
यज्ञशीलधनम् । यथा मनुः । ११ । २० ।
'यज्वनां यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ॥")

देवहू, पुं, (ह्वे+भावे क्विप् । देवानां हूराह्वानमनेनेति ।) वामकर्णः । यथा
'आसन्नो नवद्वारोऽत्र नियमन्तो बहूदनम् ।
पितृहूर्दक्षिण कर्णं उत्तरो देवहूः स्मृतः ॥'
इति श्रीभागवते । ४ । २९ । १२ ॥
(त्रि, देवानाह्वयतीति । ह्वे+कर्त्तरि क्विप् । देवानां आह्वाता । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १७ । ६२ ।
'देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत्सुम्नहूर्यज्ञ आ च वक्षत् ॥')

देवृ, [ऋ] पुं (दीव्यत्यनेनेति । दिव+"दिवेर्ऋः" । उणां २ । १०० । इति ऋः ।) देवरः । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४६ ।
"ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥")
स्त्रीपतिः । इति अस्मिन् प्रकारे उणादिवृत्तिः ॥

देवा स्त्री, (दीव्यते ऽनया । दिव+अच् । ततष्टाप् ।) पद्मचारिणी । व्यजनपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका । (मूर्व्वा । अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली एथकत्वचा ।
मधुस्रेवी मधुरसा मूर्व्वा निर्द्दहनीति च ॥)

देवाजीव त्रि, (देवेन देवप्रतिमाप्रदर्शनेन आजीवतीति । आ+जीव+अच् ।) देवलः । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥

देवाजीवी [न्] त्रि, (देवेन आजीवतीति । आ+जीव+णिनि ।) देवलः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

देवाट, पुं (अट गतौ+भावे घञ् । देवानां आटो गमनं यत्र ।) हरिहरक्षेत्रम् । यथा,
"यदा नन्दी शूलपाणिराधिनेन पुरस्कृतः ।
स्थितवान् तद्दिनादेव क्षेत्रं हरिहरात्मकम् ॥
देवानामटनाच्चैव देवाट इतिसंज्ञितम् ॥"
इति वराहपुराणम् ।

देवात्मा, [न्] पुं (देव आत्मा अधिष्ठातृदेवता यस्य ।) अश्वत्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

देवानांप्रिय पुं स्त्री, (देवानां प्रियः । 'देवानां प्रिय इति च मूर्खे ।' ६ । ३ । २१ । इत्यस्येति वार्त्तिकोक्त्या षष्ठ्या अलुक् । छागस्य पशुत्वादेव मूर्खत्वं बोध्यम् ।) छागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, मूर्खः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७ ॥

देवापि, पुं, प्रतीपराजपुत्रः । स सुमेरुसमीपे कलापग्रामे योगी भूत्वा आस्ते स कलौ शुभ्रचन्द्रवंशं पुनः सत्ययुगे भावयिष्यति । इति श्रीभागवतम् ॥ स च कुष्ठी प्रजाभिरपध्वस्तः । इति मत्स्यपुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ९५ । ४४—४५ ।
"प्रतिश्रवसः प्रतीपः प्रतीपः खलु शैब्यामुपयेमे सुनन्दां नाम तस्यां पुत्त्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं बाह्लीकञ्चेति । देवापिः खलु बाल एवारण्यं विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूव ॥"
वैदिकमते तु अयं ऋष्टिषेणस्य पुत्त्रः । यथा, निरुक्ते । २ । १० ।
'देवापिश्चार्ष्टिषेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शन्तनुः कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शन्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष । तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शन्तनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम् ॥' तथा च ऋग्वेदे । १० । ९८ । ५ ।
'आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन् देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान् ॥')

देवाभीष्टा, स्त्री, (देवानामभीष्टा प्रिया ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

देवायतन, क्ली, (देवानामायतनं गृहम् ।) देवालयः । यथा, कूर्म्मपुराणे ।
'न देवायतनं गच्छेत् कदाचिच्चाप्रदक्षिणम् ।
न पीडयेद्वा वस्त्राणि न देवायतनेष्वपि ॥")

देवायुध क्ली (देवस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।) शक्रधनुः । इति हेमचन्द्रः ।२।९३। देवानामस्त्रञ्च ॥

देवार्ह, क्ली, (देवमर्हतीति । अर्ह+अच् ।) सरपर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवार्हा, स्त्री (देवार्ह+टाप् ।) महादेवी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवालय, पुं, (देवानामालय आवासः ।) स्वर्गः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ८ । ३ ।
"व्रज देवालयं शक्र ! यथेष्टं भज माधव ! ॥")
देवगृहम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, शार्ङ्गधरपद्धतौ । १ । ८६ ।
"शिव वाटी

देवावी, स्त्री, (देवानपि
लीति । अव+ला+क ।) ।
इति हलायुधः ॥

देवावास, पुं, (देवानां आवासो
अश्वत्थवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

देवाश्व, पुं (देवस्य इन्द्रस्य अश्वः ।)
उच्चैःश्रवाः । इति हलायुधः ॥

देविका, स्त्री, (दीव्यतीति । दिव
स्वार्थे कन् ।) नदीविशेषः । इति
वर्णौ ॥ तस्याः परिमाणं यथा,—
"अर्द्धयोजनविस्तारां
रुतावद्देविकामाहुर्देवर्षिपरिसेविताम्
इति
(इयं हिमवत्पादनि सृता । इति
अम् । ११६ ।२१। अनया सह
इति कालिकापुराणम् । २३ अ ।
तीर्थस्थानानामन्यतमा । अत्र नरः
महादेवं समभ्यर्च्य यथाशक्ति चरु
सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलं
महाभारतम् । ३ । ८२ । ९९ । इयं
स्थानानाम् अन्यतमा । अत्र
रूपेण विराजते । यथा,
३० । ९८ ।
"शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी
युधिष्ठिरस्य पत्नीविशेषः । यथा,
१ । ९५ । ७६ ।
"युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैब्यस्य
कन्यां स्वयंवरे लेभे । तस्यां पुत्त्र
यौधेयं नाम ॥") धुस्तूरः ।
देवसम्बन्धिनि, त्रि ॥

देविल, त्रि (दीव्यति आनन्देनेति ।
'गुपादिभ्यः कित् ।' उणां १ । ५७
इलच् ।) धार्म्मिकः । इत्युणादिकोषः ॥

देवी स्त्री, (दीव्यतीति । दिव+अच् ततो
दुर्गा । इति धरणी ॥ (यथा, मार्कण्डेये
"देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या
निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्त्या ॥"
नाट्योक्तौ कृताभिषेका राजपत्नी ।
१।७।१६। मूर्व्वा । (यथा भावप्रकाशे
'मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा
एला । इति मेदिनी । वे १२ ॥ (देवानां
ङीप् ।) सामान्यदेवपत्नी । यथा,
दक्षिणायनं इति स्मृतिः ॥
पदम् । यथा देवमा हि स्त्रियो मताः
ब्राह्मणसम् ॥ अपि च, कर्म्मविपाके ।
'देवमाता स्त्रियः सर्व्वा दारमात्रा

आदित्यभक्ता । लिङ्गिनी ।
शालिपर्णी । महाद्रोणी । पाठा ।
सूर्व्वाख्या । हरीतकी । अतसी ।
मधिमाति । इति राजनिर्घण्टः ॥ (

विशेषः । स तु अथर्व्ववेदान्तर्गतः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि ।
"त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुराकटभावना ॥")

देवीकोटः, पुं, (देव्याः कोटो दुर्गमिव ।) बाण-पुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

देवेज्यः, पुं, (देवानामिज्यः पूज्यः ।) बृहस्पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

देवेष्टः, पुं, (देवानामिष्टः प्रियः ।) महामेदा । गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ देववाञ्छिते, त्रि ॥

देवेष्टा, स्त्री, (देवानामिष्टा ।) वनवीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवोद्यानं, क्ली, (देवानां उद्यानं वनम् ।) देवानां वनम् । तद्यथा । वैभ्राजम् । मिश्रकम् । मिश्र-कावणम् । चैत्ररथम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

देशः, पुं, (दिश्यते निर्दिश्यते इति । दिश निर्देशे + कर्म्मणि घञ् ।) भूगोलभागविशेषः । इति सिद्धान्तमञ्जरी ॥ जनपदे जनपदसमुदाये जनपदैकदेशे जनशून्यस्थानमात्रे च । इत्य-मरटीकायां भरतः ॥ स त्रिविधः । जाङ्गलः अनूपः साधारणश्च । तत्पर्य्यायः । जनपदः १ नीवृत् २ विषयः ३ उपवर्त्तनम् ४ । इति राज-निर्घण्टः ॥ प्रदेशः ५ राष्ट्रम् ६ । इति शब्द-रत्नावली ॥ * ॥ अथ देशे वर्णनीयानि । रत्नम् १ खनिः २ अन्नम् ३ पण्यम् ४ धान्यम् ५ करोद्भवः ६ दुर्गग्रामः ७ वनाधिक्यम् ८ नदी-मातृकतादि ॥ * ॥ अथ ग्रामे वर्णनीयानि । धान्यम् १ लता २ वृक्षः ३ सरः ४ पशुपुष्टिः ५ क्षेत्रम् ६ खरवट्टः ७ केदारः ८ ग्रामेयीसुखम् ९ विभ्रमः १० । इति कविकल्पलता ॥ * ॥

अथ मध्यदेशीयजनपदा यथा,—
"तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वाश्चैव सजाङ्गलाः ।
शूरसेना भद्रकारा बोधकाः सपटच्चराः ॥
मत्स्याः किराताः कुल्याश्च कुन्तयः काशि-कोशलाः ।
आवन्ताश्च कलिङ्गाश्च कोकाश्चैवान्धकैः सह ॥
मध्यदेशा जनपदाः प्रायशः परिकीर्त्तिताः ॥"

अथ उदीच्या देशा यथा,—
"वाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ।
परान्ताश्चैव शूद्राश्च पह्लवाश्चात्तखण्डिकाः ॥
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ।
शका द्रुह्याः पुलिन्दाश्च पारदा हारमूर्त्तिकाः ॥
रामठाः कण्टकाराश्च कैकया दशमानिकाः ।
क्षत्त्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥
आत्रेयोऽथ भरद्वाजाः प्रस्थलाः सदशेरकाः ।
लम्पकास्तलगानाश्च सैनिकाः सह जाङ्गलैः ॥
एते देशा उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत ॥"

अथ प्राच्या देशा यथा,—
"अङ्गवङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरिबहिर्गिराः ।
ततः प्रवङ्गा मातङ्गा मलया मलवर्त्तिकाः ॥
सुह्मोत्तराः प्रविजया मार्गवाङ्गेयमालवाः ।
प्राग्ज्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्ताम्रलि-प्तकाः ॥
शाल्वा मागधगोनर्द्दाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥"

अथ दक्षिणापथदेशा यथा,—
"तथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः ।
पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च ॥
सेतुका सुखकाश्चैव कुपथा वारवासिकाः ।
नवराष्ट्रा माहिषकाः कलिङ्गाश्चैव सर्व्वशः ॥
कावेराश्च सहैषीकैराटव्याः शवरास्तथा ।
पुलिङ्गा विन्ध्यमूषीका वैदर्भा दण्डकैः सह ॥
कुलीयाश्च सिरालाश्च रूपसास्तापसैः सह ।
तथा तैत्तिरकाश्चैव सर्व्वे कारस्करास्तथा ॥
नासिकाद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्म्मदाः ।
भानुकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतैस्तथा ॥
कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्ताश्चार्व्वुदैः सह ।
इत्येते अपरान्ताश्च शृणु ये विन्ध्यवासिनः ॥"

अथ विन्ध्यवासिदेशा यथा,—
"मालवाश्च करूषाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ।
उत्तमार्णा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः सह ॥
तोषलाः कोशलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा ।
तुमुरास्तुम्बुराश्चैव पटुमा निषधैः सह ॥
अनूपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः ।
एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥"

पर्व्वताश्रयिदेशा यथा,—
"अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्व्वताश्रयिणश्च ये ।
निहारा हंसमार्गाश्च क्षुपथा अपथाः खशाः ॥
कुपप्रावरणाश्चैव ऊर्णा दर्व्वाः समुद्गकाः ।
त्रिगर्त्ता मण्डलाश्चैव किरातास्तामरैः सह ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

अपि च ।
"देशव्यवस्था देवेशि ! कथ्यते शृणु तत्परा ।
वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ! ॥
तावद्वङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति ।
रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं शिवे ! ।
वङ्गदेशो मया प्रोक्तः सर्व्वसिद्धिप्रदर्शकः ॥
जगन्नाथात् पूर्व्वभागात् कृष्णातीरान्तगं शिवे ।
कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वाममार्गपरायणः ॥
कलिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाशद्योजनं शिवे ! ।
दक्षिणस्यां महेशानि ! काजिङ्गः परिकीर्त्तितः ॥
सुब्रह्मण्यं समारभ्य यावद्देवो जनार्द्दनः ।
तावत् केरलदेशः स्यात् तन्मध्ये सिद्धकेरलः ॥
रामेश्वरात् चक्रटेशात् हंसकेरलनामकः ।
अनन्तशेषमारभ्य यावत् स्यादयं परे ॥
तावत् सर्व्वेशनामा तु केरलः परिकीर्त्तितः ।
शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ॥
तावत् काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजना-त्मकम् ॥
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् ॥
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि ।
त्रिपथकं समारभ्य मध्ये चोम्बिनी शिवे ! ॥
माण्डीरतीर्थं राजेन्द्र ! कोलापुरनिवासिनी ।
तावद्देशो महाराष्ट्रः कर्णाटस्यापि गोचरः ॥
जगन्नाथादूर्द्ध्वभागमर्व्वाक् श्रीभ्रमराम्बिकात् ।
तावदन्ध्राभिधो देशः सौराष्ट्रं शृणु सादरम् ॥
कोङ्कणात् पश्चिमं तीर्थं समुद्रप्रान्तगोचरम् ।
हिङ्गुलाद्यान्तको देवि ! दशयोजनदेशतः ॥
सौराष्ट्रदेशो देवेशि ! तस्मात्तु गुर्ज्जराभिधः ।
श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः ॥
तैलङ्गदेशो देवेशि ! ध्यानाध्ययनतत्परः ।
सुराभिधां समारभ्य मलयाद्र्यन्तगं शिवे ! ॥
मलयालाभिधो देशो मन्त्रसिद्धिप्रवर्त्तकः ।
रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं विलेश्वरि ! ॥
कर्णाटदेशो देवेशि ! साम्राज्यभोगदायकः ।
ताम्रपर्णीं समासाद्य शैलाद्रिशिखरोद्धतः ॥
अवन्तीचम्पको देशः कालिका तत्र तिष्ठति ।
भद्रकालीमहापूर्व्वे रामदुर्गाच्च पश्चिमे ।
श्रीविदर्भाभिधो देशो वैदर्भी तत्र तिष्ठति ॥
गुर्ज्जरात् पूर्व्वभागे तु द्वारकातो हि दक्षिणे ।
मरुदेशो महेशानि ! उग्रोत्पत्तिपरायणः ॥
श्रीकोङ्कणादधोभागे तापीतः पश्चिमे परे ।
आभीरदेशो देवेशि ! विन्ध्यशैले व्यवस्थितः ॥
अवन्तीतः पूर्व्वभागे गोदावर्य्यास्तथोत्तरे ।
मालवाख्यो महादेशो धनधान्यपरायणः ॥
द्रविड़तैलङ्गयोर्मध्ये चोलदेशः प्रकीर्त्तितः ।
लम्बकर्णाश्च ते लोकाजङ्गदो वान्तरे भवेत् ॥
कुरुक्षेत्रात् पश्चिमे तु तथा चोत्तरभागतः ।
इन्द्रप्रस्थं महेशानि ! दशयोजनकद्वये ॥
पाञ्चालदेशो देवेशि ! सौन्दर्य्यगर्व्वभूषितः ।
पाञ्चालदेशमारभ्य म्लेच्छाद्दक्षिणपूर्व्वतः ॥
काम्बोजदेशो देवेशि ! वाजिराशिपरायणः ।
वैदर्भदेशादूर्द्ध्वञ्च इन्द्रप्रस्थाच्च दक्षिणे ॥
मरुदेशात् पूर्व्वभागे वैराटः परिकीर्त्तितः ।
काम्बोजाद्दक्षभागे तु इन्द्रप्रस्थाच्च पश्चिमे ॥
पाण्ड्यदेशो महेशानि ! महाशूरत्वकारकः ।
गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ! ॥
विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु ।
काम्बोजदेशमारभ्य महाम्लेच्छात्तु पूर्व्वके ।
वाह्लीकदेशो देवेशि ! अश्वोत्पत्तिपरायणः ॥
तप्तकुण्डं समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे ! ।
किरातदेशो देवेशि ! विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठते ॥
करतोयां समारभ्य हिङ्गुलाद्यान्तकं शिवे ! ।
मुलतानदेशो देवेशि ! महाम्लेच्छपरायणः ॥
हिङ्गुपीठं समारभ्य मक्केशान्तं महेश्वरि ! ।
खुरासानाभिधो देशो म्लेच्छमार्गपरायणः ॥
तन्मध्ये चोत्तरे देवि ! ऐराकः परिकीर्त्तितः ।
काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे ।
भोटान्तदेशो देवेशि ! मानसेशाच्च दक्षिणे ॥
मानसेशाद्दक्षपूर्व्वे चीनदेशः प्रकीर्त्तितः ।
कैलासीरं समारभ्य सरयूं परितः परे ॥
अमरगा महेशानि महाचीनाभिधो भवेत् ।
जटेश्वरं समारभ्य योगिन्यन्तं महेश्वरि ! ॥
नेपालदेशो देवेशि ! शिलहट्टं शृणु प्रिये ! ।
गणेश्वरं समारभ्य महोदध्यन्ततः शिवे ! ॥
शिलहट्टाभिधो देशः पर्व्वते तिष्ठति प्रिये ! ।
वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ! ॥

गौड़देशं समाख्यातं सर्व्वविद्याविशारदं ।
गोकर्णेशात् पूर्व्वभागे आर्य्यावर्त्तात्तु चोत्तरे ॥
तैरभुक्तात् पश्चिमे तु महापुण्यात्र सर्व्वत ।
महाकोशलदेशश्च सूर्य्यवंशपरायण ॥
वातेश्वरं समारभ्य तप्तकुण्डान्तक शिवे ।
मगधाख्यो महादेशो यात्रायां न हि दुष्यति ॥
दक्षोत्तरक्रमेणैव क्रमात् कीकटमागधौ ।
चरणाद्रि समारभ्य गृध्रकूटान्तक शिवे ! ॥
तावत् कीकटदेशः स्यात्तदन्तर्मागधो भवेत् ।
जगन्नाथप्रान्तदेशश्चोत्कलं परिकीर्त्तितं ॥
कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि ! ।
श्रीकुन्तलाभिधो देशो हून प्रणु महेश्वरि ! ॥
कामगिरेर्दक्षभागे महद्देशात्तथोत्तरे ।
हूनदेशं समाख्यातं शूराश्च रमन्ति च ॥
त्र्यम्बकं समारभ्य कोटिदेशस्य मध्यग ।
समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणं परिकीर्त्तितं ॥
महापुण्यात् कामरूपात् मध्यभागे तु कैकयं ।
मागधाद्दक्षभागे तु विन्ध्यात् पश्चिमतः शिवे ! ॥
सौरसेनाभिधो देशः सर्व्वतन्त्रप्रकाशकः ।
हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्राच्च दक्षिणे ॥
पाञ्चालपूर्व्वभागे तु कुरुदेशं प्रकीर्त्तितं ।
मरुदेशात् पूर्व्वभागे कामाद्रेर्दक्षिणे शिवे ! ॥
सिंहलाख्यो महादेशः सर्व्वदेशोत्तमोत्तमः ।
शिलहट्टात् पूर्व्वभागे कामरूपात्तथोत्तरे ॥
पुलस्त्यदेशो देवेशि ! नरनारायणः परः ।
गयेश्वरात् पूर्व्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ! ॥
कच्छदेशं समाख्यातं सुदेशं प्रणु सादरम् ।
पुलिन्दादुत्तरे भागे कच्छाच्च पश्चिमे शिवे ! ॥
मत्स्यदेशः समाख्यातो मत्स्यसंवाहुल्यकारकः ।
वैराटपाण्डयोर्मध्ये पूर्व्वदक्षक्रमेण तु ॥
मद्रदेशः समाख्यातो माद्रीदा तत्र तिष्ठति ।
शूरसेनात् पूर्व्वभागे गण्डक्याः पश्चिमे शिवे ! ॥
सौवीरदेशो देवेशि ! सर्व्वदेशाधमाधमः ।
अवन्तीतः पश्चिमे तु विदर्भाद्दक्षिणोत्तरे ॥
लाटदेशः समाख्यातो वर्व्वरं प्रणु पार्व्वति ! ।
मायापुरं समारभ्य सप्तशृङ्गात्तथोत्तरे ॥
वर्व्वराख्यो महादेशः सैन्धवं प्रणु सादरम् ।
लङ्काप्रदेशमारभ्य मक्कान्तं परमेश्वरि ! ॥
सैन्धवाख्यो महादेशः पर्व्वते तिष्ठति प्रिये ! ।
एते षटपञ्चाशद्देशा मया प्रोक्ता महेश्वरि ! ॥
एतन्मध्येऽपि देवेशि ! देशभेदा ह्यनेकशः ।
कोटिशः सन्ति देवेशि ! एते मुख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
रहस्यातिरहस्यञ्च गोपय प्रसभक्षये ।
इति सङ्क्षेपतः प्रोक्तं किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥'

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥

देशकः त्रि (दिशतीति । दिश आदेशे+"खुल् तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) शास्ता । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५२ ॥
"तपोमार्गप्रवृत्तस्य भास्तु सम्मार्गदेशकः ।
सन्तु मेऽतिथयः श्राध्दा वितराने तथाश्रये ॥'
इति मार्कण्डेये । १६ । १७ ॥

देशकारी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते मेघरागस्य भार्य्या । अस्या जातिः सम्पूर्णा । ग्रह षड्जस्वरः गानसमयः वर्षर्त्तौ निशान्ते । अस्याः स्वरूपं सुन्दरस्त्री तिलयुक्तानना कमलनयना दाडिमस्तनी गौराङ्गी बिम्बोष्ठी मुक्ताहारकण्ठी कर्पूरचन्दनलिप्ताङ्गी यान शय्यां नायकेन सहोपविश्य हावभावकटाक्षान् कुर्व्वती । सङ्गीतदर्पणमते अस्या गानसमय प्रातर्वैराटीरागिण्या सह । अस्याः स्वरूपं नायकेन सह केलिकौतुकरता श्यामकेशभारा जितशरत्पूर्णचन्द्रानना अनङ्गराजिताङ्गी काञ्चनकलसद्युतिहारिकुचा कमलनयना स्तब्ध भाषिणी । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

देशरूप, क्ली, (दिश्यते इति । दिश + कर्म्मणि घञ् । देशस्य हेतुयुक्तिदेशकालपात्रादिभिरि-ष्यमाणस्य रूपम् । यद्वा, देशस्य देशानुरूप-चारस्य रूपम् ।) उचितम् । इत्यमरः । २ । ८ । २४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १०० । ५ ।
"यौवराज्यवृत्तिश्च यथा धर्म्मं प्रकीर्त्तितम् ।
अधुना देशरूपेण मन्त्रयोगेन भारत ! ॥")

देशाख्यी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते हिन्दोलरागस्य द्वितीयरागिणी । तस्या जातिः षाडवः ग्रह गान्धारस्वरः गानसमयः वर्षर्त्तौ पूर्व्वाह्णः । अस्याः स्वरूपम् । सुरूपा नारी चन्द्रवदना क्रोधना कलहप्रिया रोमहर्षा निष्कोषकरवालकरा मल्लवत् सूक्ष्मवस्त्रवेष्टित वाहुयुगा बलमर्द्दितकक्षापितस्तनयुगला सर्व्वदा स्वसमीपस्थापितनायका च । राग-मालामते तु तस्याः स्वरूपं मल्लवत् परस्पर मल्लक्रीड़ायां नियुक्ता । सा क्रीड़ामल्लकाक्षी तप्तस्वर्णप्रभावात्तोलनभूमिलुण्ठनादिरूपा । कल्लिनाथमते वसन्तरागस्य भार्य्या । सङ्गीत दर्पणमते अस्याः जातिः सम्पूर्णा । अस्याः स्वरूपं कर्पूरादपि कमनीयाङ्गी कमलराजित-नयना हर्षयुक्ता रसिका अतिधीरा किञ्चित् सङ्कुचिता दीर्घकेशा मल्लद्युतिमोचिनी च । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

देशान्तर, क्ली (अन्यो देशः । मयूरव्यंसकादि वत् समासः ।) सुमेरुलङ्कयोर्मध्यरेखास्वरूप देशस्वदेशयोरन्तरयोजनम् । इति सिद्धान्तरह स्यम् ॥ ये उदयान्तरकर्म्मणा लङ्कायामौद-यिका यद्वा जातास्ते देशान्तरकर्म्मणा स्वपुरी दयिका स्युः । तच्च द्विविधं एकं पूर्व्वापरं द्वितीयं याम्योत्तरं तत्तत्तत्रसत्तम् । यथा,—
"येनैव लङ्कोदयकालिकास्ते
देशान्तरेण स्वपुरोदये स्युः ।
देशान्तरं प्रागपरं तथान्यत्
याम्योत्तरं तत्तरसत्रसत्तम् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥॥
देशान्तरपरिभाषायां रहस्यम् ।
'यत्रो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वा व्यवधायक ।
महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते ॥

देशभाषनदीभेदाभिकटोऽपि भवेद्यदि ।
तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
दशरात्रेण या वार्त्ता यत्र न श्रूयतेऽथवा
इत्यपरे ।
देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् ।
चत्वारिंशद्वदन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च ॥"

ख्यायेम् एव खाख्यायते त्रिनयवैशिष्ट्ये योजनाभ्यन्तरे द्विनयवैशिष्ट्ये तदुपरि वैशिष्ट्ये चत्वारिंशद्योजनोपरि महानद्यन्तरितलभेदाभावेऽपि वैदेशम् ।" इति शुद्धिचिन्तामणिः ॥

देशिक, पु, (देशे प्रचित इति । देश + ठक् पथिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५० ॥ महाभारते । ७ । ५ । १० ।
"अदेशिको यथा सार्थः सर्व्व अनायका ।"
गुरु । यथा देशिको मूलमन्त्रेण इत्यागमः (यथा,महाभारते । १३ । १४७ । ४२ ।
"धर्म्माणां देशिकः साक्षात् स भविष्यति भाक् ।
धर्म्मविद्भिः सदेवैशो नमस्काय सदाऽर्च्चितं ॥"

देशिनी, स्त्री, (दिशतीति । दिश आदेशे णिनि । स्त्रियां ङीप् ।) तर्ज्जनी । रत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । १ । १९ ।
'कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥')

देशी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते दीपक रागस्य भार्य्या । अस्या जातिः षाडवः ग्रह ऋषभस्वरः गानसमयः ग्रीष्मर्त्तौ मध्याह्नः । अस्याः स्वरूपं सुरूपा नारी हरिद्रावर्णा बल युता यौवनमदेन कामासक्ता सती नायकस्य नागारमागत्य निधुवनरता च । भरतमते तु मेघरागस्य पत्नी । सङ्गीतदर्पणमते हिन्दोल रागस्य भार्य्या । तस्या गानसमयः यामयुग लम् । तस्याः स्वरूपम् । निद्रायुक्तनयना आलस्ययुक्ता प्रियाभिमुखी नायकस्य निद्रा भञ्जनार्थं मनोरञ्जनतानं गायन्ती रमणेच्छया रचितवेशा । भूषणगणशोभिता गौराङ्गी परि हितहरिद्वर्णशाटिका । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ (सङ्गीतभेदः । यथा सङ्गीतदर्पणे । १ । ३—६ ।
'गीतं वाद्यं नर्त्तनञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।
मार्गदेशी विभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ॥
द्रुहिणेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥
तत्तद्देशस्थया रीत्या यत् स्याल्लोकानुरञ्जनम् ।
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते ॥")

देश्य क्ली, (दिश्यते इति । दिश + कर्म्मणि यत् ।) पूर्व्वपक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ देश्यः त्रि ॥ (देशे भवः । देश + 'दिगादिभ्यो यत् ।' ४ ।

५४। इति यत्।) देशभवे। यथा, राज-
ङ्गण्याम्। ३। ६।
।गाय देश्यभिक्षूणां वज्रभास्याम्लतप्रभा॥")
त्रि, (ददातीति। दा+"गादाभ्यामि-
इ।" उणां ३। १६। इति इष्णुच्।) दाता।
मः। इति हेमचन्द्रः॥ रणकः। इति
क्षप्रसारे उणादिवृत्तिः॥
पुं क्ली, (देग्धि प्रतिदिनम्। दिह् वृद्धौ+
च्।) शरीरम्। इत्यमरः। २। ६। ७१।
ायमते पृथिव्या देहं योनिजम् अयोनिजञ्च।
।निजं जरायुजमण्डजञ्च। अयोनिजं स्वेदजो-
इदादिकम्। नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम्।
ालीयं देहमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धम्।
ैजसं देहमयोनिजं सूर्य्यलोके प्रसिद्धम्। वायो-
ेहमयोनिजं तदेव पिशाचादीनाम्। इति
सिद्धान्तमुक्तावली॥ *॥
अथ नरकभोगदेहविवरणम्। तत्र यम प्रति
सावित्रीप्रश्नः।
"स्वदेहे भस्मसाद्भूते यान्ति लोकान्तरं नराः।
केन देहेन वा भोगं भुञ्जते च शुभाशुभम्।
सुचिरं क्लेशभोगेन कथं देहो विनश्यति।
देहो वा किंविधो ब्रह्मन्! तन्मे व्याख्यातुमर्हसि॥"
यमस्योत्तरम्।
"शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम्।
पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति स्फुटम्॥
देहिनां देहवीजञ्च स्रष्टुः सृष्टिविधौ परम्।
पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्म्मितो भवेत्॥
स कृत्रिमो नश्वरश्च भस्मसाच्च भवेदिह॥
वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणश्च यो जीवपुरुषः कृतः।
विभर्त्ति सूक्ष्मदेहन्तं तद्रूपं भोगहेतवे॥
स देहो न भवेद्भस्म ज्वलदग्नौ यमालये।
जले न नष्टो देही वा प्रहारे सुचिरे कृते॥
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा।
तप्तद्रवे तप्तलौहे तप्तपाषाण एव च॥
प्रतप्तप्रतिमाश्लेषेऽप्यत्यूर्द्ध पतनेऽपि च।
न च दग्धो न भग्नश्च भुङ्क्ते सन्तापमेव च॥
कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥
ईश्वरदेहस्य प्रमाणं यथा,—
"यस्मिं गुह्यतमं देहं सर्व्वगं तत्त्वदर्शिनः।
प्रविष्टा मम सायुज्यं लभन्ते योगिनोऽव्ययम्॥"
इति कूर्म्मपुराणम्॥
देहकोषः, पुं, (देहस्य कोष इव आवरकत्वात्।)
पक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पाखा इति भाषा॥
देहक्षयः, पुं, (देहस्य क्षयो हानिर्यस्मात्।)
रोगः। इति शब्दचन्द्रिका॥
देहदः, पुं, (देहं ददाति यद्वा दायति क्षतादेः
शोधयतीति। दा दाने दैप शोधने वा+
"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।)
पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (देहदातरि, त्रि॥)
देहदुर्गन्धता, स्त्री, (देहस्य दुर्गन्धता) शरीर-
दौर्गन्ध्यम्। तन्नाशकौषधं यथा,—
"अर्ज्जुनस्य च पुष्पाणि जम्बुपत्रयुतानि च।
सलोध्राणि च तल्लेपो देहदुर्गन्धतां हरेत्॥"
इति गारुड़े १६४ अध्यायः॥
देहधारकं, क्ली स्त्री, (देहं धारयतीति। धारि+
"ण्वुल्तृचौ।" ३। १। १३३। इति ण्वुल्।)
अस्थि। इति हेमचन्द्रः। ३। २९०।
देहधिः, पुं, (देहो धीयते अस्मिन्निति। देह+
धा+आधारे किः।) पक्षः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ पाखा इति भाषा॥
देहचक्, [च्] पुं, (देहे चर्च्चति सञ्चरतीति।
चृच्+क्विप्।) वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥
(यथा, सुश्रुते। २। १।
"वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक्॥")
देहभृत्, पुं, (देहं विभर्त्तीति। देह+भृ+
क्विप् तुगागमश्च।) जीवः। इति हेमचन्द्रः।
६। २॥ (यथा, रघौ। ८। ५१।
"धिगिमां देहभृतामसारताम्॥")
देहयात्रा, स्त्री, (देहस्य यात्रा लोकान्तरगम-
नम्।) यमपुरीगमनम्। मरणम्। (देहाय
देहरक्षणाय या यात्रा उद्यमादिः।) भोजनम्।
इति मेदिनी। रे, २६८॥ (यथा, भागवते।
४। २३। २०।
"अतीव भर्त्तुर्व्रतधर्म्मनिष्ठया
शुश्रूषया चारयदेहयात्रया।
नाविन्दतार्त्तिं परिकर्शितापि सा
प्रेयस्करस्पर्शनमाननिर्वृतिः॥")
देहला, स्त्री, (देहं लाति देहस्य पुष्टिं ददातीति।
देह+ला+कः टाप्। सेवनेन प्रथमं पुष्टि-
वर्णादिप्रदानादस्यास्तथात्वम्।) मद्यम। इति
शब्दचन्द्रिका॥
देहलिः, पुं, (दिह+भावे घञ्। देहो लेपस्तं
लाति गृह्णातीति। देह+ला+वाहुलकात्
किः।) देहली। इति शब्दरत्नावली॥
देहली, स्त्री, (देहं लेपं लातीति। देह+ला+
"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।
गौरादित्वात् ङीष्।) गृहावग्रहणी। इत्य-
मरः। २। २। १३॥ दारपिण्डिका। द्वाराग्र-
स्थानम्। इति केचित्॥ हातिगा इति ख्याता
इति केचित्॥ अध उडुम्बरम्। तत्शिलाया
अधोदारुपाषाणो वा। इति स्वामी॥ इत्य-
मरटीकायां भरतः॥ (यथा, मेघदूते। ८७।
"शेषान् मासान् गमनदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीमुक्तपुष्पैः॥")
देहसारः, पुं, (देहस्य सारः।) मज्जा। इति
राजनिर्घण्टः॥
देहात्मवादी, [न्] त्रि, (देहमेवात्मानं पर-
ब्रह्म वदतीति। वद्+णिनिः।) चार्व्वाकः।
तस्येदं मतम्। शरीरमेवात्मा प्रज्वलितगृहात्
स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलो-
ऽहं कृशोऽहमित्यनुभवाच्च। अत्र प्रमाणम्।
देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृताः।
इति शारीरिकसूत्रभाष्यम्॥
अपि च।
"न्यात्मास्ति देहाद्व्यतिरिक्तमूर्त्ति-
र्भोक्ता स लोकान्तरितः फलानाम्।
आशेयमाकाशतरोः प्रसूनात्
प्रथीयसः स्वादुफलप्रसूतौ॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदयः॥
देहिका, स्त्री, (देग्धीति। दिह् वृद्धौ+ण्वुल्।
टापि अत इत्वम्।) कीटविशेषः। तत्-
पर्य्यायः। वटिः २ उपादिकः ३। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ उपजिह्विका ४ उत्पादिका ५
उद्देहिका ६ दिवी ७। इति हारावली॥
देही, [न्] (देहोऽस्त्यस्येति। देह+इनिः।)
शरीरी। प्राणी। अस्य गुणा यथा,—
"बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा।
धर्म्माधर्म्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्द्दश॥"
अयं इन्द्रियाद्यधिष्ठाता पुण्यपापाश्रयः। ज्ञान-
सुखादियोगतो मानसप्रत्यक्षविषयः। पर-
देहादौ प्रवृत्त्यादिनानुमेयः। अहमित्याकार-
प्रत्ययाश्रयः। मनोमात्रस्य गोचरः। विभुः
परममहत्त्ववान्। इति भाषापरिच्छेदः॥
तथा च। श्रीभगवद्गीतायाम्।
"देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्व्वस्य भारत।
तस्मात् युद्धाय युज्यस्व नैनं पापमवाप्स्यसि॥"
अपि च।
"देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥"
दै, प शोधने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट्।) पित्त्वाद्दासंज्ञाभावे यङादौ
दायते इत्यादि। शोधनमिह शुद्धीकरणम्।
दायति ताम्रमम्लेन लोकः। अवपूर्व्वः शुक्ली
भावे (अत्र अकर्म्मकः।) श्विन्दते श्वेतते त्रीणि
स्युः शुक्लत्वेऽवदायति। इति भट्टमलः। इति
दुर्गादासः।
दैतेयः, पुं, (दितेरपत्यं पुमान्। दिति+"स्त्रीभ्यो
ढक्।" ४। १। १२०। इति ढक्।) दैत्यः।
इत्यमरः। १। १। १२॥ (यथा, हरिवंशे।
१८२। ७६।
"जय वाणं महाबाहो! दैतेयं देवपूजित!।
यदर्थमवतीर्णोऽसि तत् कर्म्म सफलीकुरु॥")
दैत्यः, पुं, दितेरपत्यं ("दित्यदित्यादित्यपत्युत्तर-
पदाण्ण्यः।" ४। १। ८५। इति ण्यः।)
असुरः। इत्यमरः। १। १। १२॥ (यथा,
मनुः। १२। ४८।
"तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः॥")
दितिसम्बन्धिनि, त्रि॥
दैत्यगुरुः, पुं, (दैत्यानां गुरुः।) शुक्रः। इत्यमरः।
१।३।२५॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्।१०४।३४।
"आत्मार्थमानास्पदभूतिवस्त्र-
प्राप्नुयात् दैत्यगुरुस्तृतीये॥")
दैत्यदेवः, पुं, (दैत्यानां देवः।) वरुणः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ वायुः। इति हेमचन्द्रः।४।१७३।

दैत्यनिषूदनः, पुं (निषूदयतीति । नि+सूदि+ल्युः । दैत्यानां निषूदनो नाशकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥

दैत्यपुरोधाः [स्] पुं (दैत्यानां पुरोधाः पुरोहितः ।) शुक्रः । इति हारावली । १६ ॥

दैत्यमाता, [ऋ] स्त्री, (दैत्यानां माता ।) दितिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दैत्यमातृमात्रम् । यथा, हरिवंशे । १६६ । १२ ।
"अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सिंहिका दैत्यमातरः ॥")
दैत्यपरिमाणकर्णोरि, त्रि ॥

दैत्यमेदजः, पुं, (दैत्यमेदात् जायते इति । दैत्यमेद+जन्+डः ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पृथिव्याम्, स्त्री । मधुकैटभमेदजातत्वात् ॥

दैत्ययुगं, क्ली (दैत्यानां युगम् ।) दैत्यानां युगविशेषः । तत् देवपरिमाणेन द्वादशसहस्रवर्षाणि । मनुष्यमानेन चतुर्युगसंख्यम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैत्या स्त्री (दितेरियमिति अण् । ततष्टाप् ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥ चण्डौषधिः । इति मेदिनी । ये, १२ ॥ मद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दैत्यभार्या च ॥

दैत्यारिः, पुं (दैत्यानामरिः ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ (यथा प्रबोधचन्द्रोदये । २ । २८ ।
'दैत्यारिः कमलाकपोलमकरीलेखाङ्कितोरस्थलः ।
पीतोऽभ्यावितरेष जन्तुषु पुनः मा नाम भ्रान्तां कथा ॥)
देवता । इति मेदिनी । रे, १७० ॥

दैत्याहोरात्रः पुं, (दैत्यानामहोरात्रः ।) दैत्यानां दिवानिशम् । स मनुष्यमानेन वर्षैकसङ्ख्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैनं क्ली (दीनस्य भावः । ष्यञ् ।) दीनता । (दिनस्य दिवसस्य इदम् । दिन+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) दिनसम्बन्धिनि, त्रि ॥

दैनन्दिनः, त्रि, (दिने दिने भवः इत्यर्थे निपातनात् साधुः ।) दिनेदिने भवम् । (यथा, भागवते । ३ । ११ । २६ ।
"एष दैनन्दिनः सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्त्तनः ।
तिर्य्यङ्नृपितृदेवानां सम्भवो यत्र कर्म्मभिः ॥")
चार्थे प्रतिदिनम् । इति निपातनसाधनम् ॥

दैनन्दिनप्रलयः पुं (दैनन्दिनश्चासौ प्रलयश्चेति कर्म्मधारयः ।) प्रलयविशेषः । यथा,—
"चतुर्द्दशेन्द्रावच्छिन्ने ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
तावती ब्रह्मणो रात्रिः सा च ब्राह्मी निशा नृप ॥
कालरात्रिश्च सा ज्ञेया वेदेषु परिकीर्त्तिता ।
एवं ब्रह्मकल्पजीवी मार्कण्डेयो महातपाः ॥
ब्रह्मलोकादधः सर्व्वे लोका दग्धाश्च तत्र वै ।
कम्पितेनैव सहसा वसुन्धरासमाप्लुता ॥
चन्द्रार्कदेवपूर्णाश्च ब्रह्मणोऽस्त्रं गता भुवम् ।
प्रभाते चलति ह पुनश्च सृजते विधिः ॥
तस्य ब्राह्मीनिशायाञ्च क्षुद्रप्रलय उच्यते ।
देवाश्च मुनयश्चैव तत्र दग्धा नरादयः ॥
एवं त्रिंशद्दिवारात्रैर्ब्रह्मणो मास एव च ।
वर्षं द्वादशमासैश्च ब्रह्मणस्तस्य चैव हि ॥
एवं पञ्चदशाब्दे च गते च ब्रह्मणो नृप ॥
दैनन्दिनस्तु प्रलयो वेदेषु परिकीर्त्तितः ॥
अहो रात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्भिः पुरातनैः ।
तत्र सर्व्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा मनवो मानवादयः ॥
ऋषयो मुनयश्चैव गन्धर्व्वा राक्षसादयः ॥
मार्कण्डेयो लोमशश्च पेचकश्चिरजीविनः ।
इन्द्रद्युम्नश्च नृपतिश्चाकूपारश्च कच्छपः ।
नाडीजङ्घो बकश्चैव सर्व्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥
ब्रह्मलोकादधः सर्व्वे लोका नागालयास्तथा ।
ब्रह्मलोकं ययुः सर्व्वे ब्रह्मलोकादयस्तथा ॥
गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च सृजते पुनः ।
एवं शतायुः पर्य्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

दैनारः, त्रि, दीनारमितसंख्यातवस्तु । दीनारे भवं दीनारस्येदं वेति (अण्) प्रत्ययः ॥

दैनिकी स्त्री, (दिने भवः । दिन+"कालाट्ठञ् ।" ४ । ३ । ११ । इति ठञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दिनभृतिः । एकदिनकर्म्ममूल्यम् । इति शब्दमाला ॥ (दिनभवे, त्रि ।)

दैन्यं, क्ली (दीनस्य भावः । दीन+ष्यञ् ।) कार्पण्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥ दीनता । यथा,
'याचमानैर्व्यपराधि यस्य कलाकारयन्तो निपत्य दृष्टा
त्वं दयितमितो सुतानिव दृष्टवीव कथं कथं ताम् ॥"
इति मुरारिमिश्रः ॥
(अलङ्कारोक्तव्यभिचारिगुणभेदः । यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १४९ ।
"दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत् ॥")

दैपः, त्रि दीपसम्बन्धि । दीपस्येदमित्यर्थे (अण्) प्रत्ययः ॥

दैर्घ्यं, क्ली (दीर्घस्य भावः । दीर्घ+ष्यञ् ।) दीर्घत्वम् । तत्पर्य्यायः । आयामः २ । आरोहः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥ आरोहस्थाने आनाहः इति भरतः ॥ (यथा, [illegible] । ११ । १२ ।
"अपरस्यां चलकेतुः
शिरसा यान्त्ययमात्मकुलोच्छ्रितया ।
गर्व्वोद्धतया यथोदकं
तथा तथा दैर्घ्यमायाति ॥")

दैलीपिः पुं दिलीपराजपुत्रो रघुः । दिलीपस्यापत्यमिति विग्रहः (इञ्) ॥

दैवं, क्ली (देवस्येदम् । देव+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) देवतीर्थम् । तत् दक्षिणहस्ताङ्गुल्यग्रवर्त्ति । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५९ ।
"कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥")
देवसम्बन्धिनि त्रि । यथा,—
"प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।
नापि दैवं न वा पित्र्यं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
विवाहविशेषः, पुं । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ अस्य विवरणं उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् । (दिवि भवः । दिव्+अण् ।) दिविभवे त्रि ॥

दैवं, क्ली पुं (देवात् नियतादागतम् । देव+अण् ।) भाग्यम् । इत्यमरः । १ । १ । २८ ॥
'दैवाधीनं जगत् सर्व्वं जन्मकर्म्मशुभाशुभम् ।
संयोगश्च वियोगश्च न च दैवात् परं बलम् ॥
कृष्णायत्तञ्च तद्दैवं स दैवात् परतस्ततः ।
भजन्ति सततं सन्तः परमात्मानमीश्वरम् ॥
दैवं वर्द्धयितुं शक्तः क्षयं कर्त्तुं स्वलीलया ।
न दैवबद्धस्तद्भक्तश्चाविनाशी च निर्गुणः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥
मनुरुवाच ।
'दैवे पुरुषकारे च किं ज्यायस्तद्ब्रवीतु मे ।
अत्र मे संशयो देव छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥
मत्स्य उवाच ।
स्वमेव कर्म्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्ज्जितम् ।
तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥
प्रतिकूलं यथा दैवं पौरुषेण विहन्यते ।
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशालिनाम् ॥
येषां पूर्व्वकृतं कर्म्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ।
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् ॥
कर्म्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् ।
कृच्छ्रेण कर्म्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥
पौरुषेणाप्यते राजन् ! मार्गितव्यं फलं नरैः ।
दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः ॥
तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं दैवेन सफलं भवेत् ।
पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! ॥
दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! ।
त्रयमेव मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम् ॥
कृषेर्वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः ।
तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥
तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं सधर्म्मं पौरुषं नृभिः ।
एवन्तु प्राप्नुवन्तीह परलोके च सत्फलम् ॥
नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान् न च दैवपरायणाः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥
त्यक्त्वालसान् दैवपरान् मनुष्यान्
उत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः ।
अन्विष्य यत्नाद्वृणुते नृपेन्द्र !
तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम् ॥"
इति मात्स्यपुराणे १२५ अध्यायः ॥

दैवकी, स्त्री, (देवकी एव । स्वार्थे अण् । ततो ङीप् ।) श्रीकृष्णमाता । वसुदेवपत्नी । इति श्रीभागवतम् ॥

दैवकीनन्दनः, पुं (दैवक्या नन्दनः पुत्रः ।) श्रीकृष्णः । इत्यमरः । १ । १ । २१ ॥ (यथा पाद्मोत्तरखण्डे ११९ अध्याये ।
'दैवकीनन्दन श्याम श्रीवत्साङ्कितवक्षस ।')

ोविदा, स्त्री, (दैवे दैवनिमित्तशुभाशुभज्ञाने ोविदा विज्ञा ।) दैवज्ञा । इति शब्दरत्ना- ली ॥ दैवचिन्तके, त्रि ॥

ः, त्रि, (दैवं जानातीति । ज्ञा + कः ।) णकः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥ (यथा, ृहीभागवते । १ । २० । ३४ ।

"दैवज्ञान् वेदविदुषः पप्रच्छ शुभं दिनम् ॥")

स्योत्पत्तिर्यथा, दैवज्ञाख्यगणकापकारी ब्रह्मान्य- न्यकं शुक्रा शतजन्मरूपिक-नानाविधपक्षिकृमि- घभार्यायंप्रहीणश्यापियुतश्वरस्वर्णकारसुवर्ण- वणिग्यवनसेविविप्रजात्याख्यगणका भूत्वा दैवज्ञो गणकोपजीविविप्रो भवति ॥ ० ॥

अपि च ।

"लाक्षालोहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः ।
स याति नरकंघोरं नागैर्वेष्टित एव च ॥
वसेत् स्वलोममानाब्दं तत्रैव नागदंशितः ।
ततो भवेत् स गणको वैद्यस्य सप्तजन्मसु ॥
गोपश्च चर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

दैवज्ञा, स्त्री, (दैवं जानातीति । ज्ञा + कः । तत- ष्टाप् ।) दैवज्ञभार्य्या । प्रश्नादिना शुभाशुभज्ञा । लक्षणादिना शुभाशुभनिरूपिणी । तत्पर्य्यायः । विप्रश्निका २ ईक्षणिका ३ । इत्यमरः ।२।६।२०॥

दैवतः, पुं क्ली, (देवता एव । स्वार्थे अण् ।) देवता । इत्यमरः ।१।१।६॥ (यथा, रामायणे । २ । ५० । २ ।

"आपृच्छे त्वां पुरिश्रेष्ठे ! काकुत्स्थपरिपालिते ॥
दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥"

देवतानां समूहः । देवता + अण् ।) देवता- समूहे, क्ली । (देवताया इदम् । अण् ।) देव- सम्बन्धिनि, त्रि ॥

दैवदीपः, पुं, (दैवः सूर्य्याधिष्ठात्को दीपः । दर्शने- न्द्रियस्य सूर्य्याधिष्ठातृत्वात्तथात्वम् ।) चक्षुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवसम्बन्धिप्रदीपश्च ॥

दैवपरः, त्रि, (दैवमेव परं प्रधानं यस्य ।) दैव- निष्ठः । तत्पर्य्यायः । बद्धविघ्नः २ । इति हेम- चन्द्रः । ३ । ४७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।४३।८६।

"चार्वाकैर्लिङ्गिभिः क्रूर्य्यात्ते च यवनैर्निन्दितैः ।
न सर्व्वशक्तिभिर्मैत्रीं न च दैवपरैर्नरैः ।
कुर्व्वीत चायुर्भिर्मैत्रीं सदाचाररायणैर्बुधैः ॥")

दैवप्रश्नः, पुं, (दैवे दैवनिमित्तशुभाशुभविषये यः प्रश्नः ।) प्राक्तनशुभाशुभकर्म्मजिज्ञासा । तत्- पर्य्यायः । उपश्रुतिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दैववाणी । यदुक्तं हारावल्याम् । २२ ।

"नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चित् शुभाशुभकरं वचः ।
श्रूयते तद्विदुर्धीरा दैवप्रश्नमुपश्रुतिम् ॥")

दैवयुगं, क्ली, (दैवं देवसम्बन्धि युगम् ।) देवानां युगम् । तच्च दैवमानेन द्वादशसहस्रवर्षम् । मनुष्यपरिमाणेन चतुर्युगमानम् । इति शब्दार्थ- कल्पतरुः ॥ (यदुक्तं मनौ । १ । ७१ ।

"यदेतत् परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥")

दैवलकः, पुं, (देवल इव कायतीति । कै + कः । ततः स्वार्थे अण् ।) भीतः । भूतसेवकः । इति हारावली । १५० ॥ देवलसम्बन्धिनि, त्रि ॥

दैवलेखकः, पुं, (दैवं दैवनिमित्तशुभाशुभं लिख- तीति । लिख + ण्वुल् ।) मौहूर्त्तः । गणकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दैववाणी, स्त्री, (दैवी आकाशसम्बन्धिनी वाणी ।) आकाशवाणी । अमानुषी वाक् । तत्पर्य्यायः । चिरोक्तिः २ पुष्पशकटी ३ दैवप्रश्नः ४ उप- श्रुतिः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ संस्कृतवाक्यम् । यथा, दण्डी ।

"संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः ॥"

"गीर्वाणवाणीवदनं सुछन्द-
संकीर्त्तनञ्चोभयं हि लोके ।
सुदुर्लभं तच्च न मुग्धबोधा-
स लभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥"

इति वोपदेवः ॥

दैवाकरिः, पुं, (दिवाकरस्य अपत्यं पुमान् । दिवा- कर + इञ् ।) शनिः । यमः । यमुनायां, स्त्री । एतेषामुदाहरणं यथा,—

"सम्प्रति दैवाकरितः पारमिताहरितारुण- करितः ।
नायं कोऽपि विशेषः स्वाहितराशिवशात्त- शुभेषः ॥"

इति काव्योदयधृतपद्मीतकम् ॥

दैवात्, व्य, हठात् । यथा, "दैवादपाङ्गवलनं किल मानवत्याः ।" इति काव्योदयः ॥

दैवाहोरात्रः, पुं, (दैवः देवसम्बन्धी अहोरात्रः ।) देवानामेकदिवसः । स मनुष्याणां संवत्सरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैविकः, त्रि, (दैवस्य अयं दैवे भवो वा । देव + ठक् ।) देवसम्बन्धी । (यथा, मनुः । १ । ६५ ।

"अहोरात्रे विभजते सूर्य्यो मानुषदैविके ।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्म्मणामहः ॥")

दैवे भवः । इति व्याकरणम् ॥

दैवी, स्त्री, (देवस्य इयम् । देव + अण् अञ् वा । ततो ङीप् ।) देवसम्बन्धिनी । यथा,—

"मक्षीमात्समिति स्फुरत्यपि हृदि व्यावर्त्तिका वासना
का नामेयमतर्क्यसेतुगहना दैवी सतां यातना ।"

इति शान्तिशतके । ७ ।

चिकित्साविशेषः । यथा, वैद्यके ।

"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता ॥"

दैव्यं, क्ली, (देवस्य इदम् । "देवाद्यञञौ ।" ४ । १ । ८५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यञ् ।) दैवम् । भाग्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (देव- सम्बद्धे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । ११ ।

"तं वः शर्द्धं मारुतं सुम्नयुर्गिरोप ब्रुवे नमसा दैव्यं जनम् ॥")

दैशिकं, त्रि, (देशे भवं देशस्य इदं वा । देश + ठञ् ।) देशसम्बन्धि । भवार्थे ठिकप्रत्ययेन सिद्धम् । सम्बन्धविशेषः । यथा । कालभावयोः सप्तमीति सूत्रं भावः सत्त्वं तच्च द्विविधं कालिकं दैशिकञ्चेति कारकपक्षे भवानन्दसिद्धान्त- वागीशः ॥ देशनिष्ठविशेषणता । इति नैया- यिकाः ॥

दैष्टिकः, पुं, दिष्टेन भवः । (दिष्ट + ठक् ।) भाग्याधीनजातः । कालेन जातः । इति व्याकरणम् ॥ (दिष्टं भागधेयमिति मतिर्यस्य । "अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ।" । ४ । ४ । ६० । इति ठक् । दैवपरः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

दैहिकं, त्रि, (देहस्य इदं देहे भवं वा । देह + ठञ् ।) देहसम्बन्धि । यथा,—

"भीरूणां भैरवाणां भवति सुविहिता दैहिकी गोपिताणां ।"

इति कुब्धिकातन्त्रेऽष्टमांशः ॥

दो, श छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं- सकं-सेट् ।) श, शिरोऽवद्यन्ति चिच्छिर्या यः । इति दुर्गादासः ॥

दोः, [स्] पुं, (दाम्यत्यनेनेति । दम उपशमे + "दमेर्डोसिः ।" उणां २ । ६८ । इति डोसिः ।) बाहुः । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ (यथा, अनर्घराघवे । २ । ४४ ।

"दातव्येयमवश्यमेव दुहिता कस्मैचिदेनामसौ दोर्लीलामखणीकृतत्रिभुवनो लङ्कापति- र्याचते ॥")

दोःशिखरं, क्ली, (दोष्णः शिखरम् ।) स्कन्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दोःसहस्रभृत्, पुं, (दोःसहस्रं बाहुसहस्रं बिभ- र्त्तीति । भृ + क्विप् ।) कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६६ ॥ बाणराजश्च ॥

दोग्धा, [ऋ] पुं, (दोग्धीति । दुह + तृच् ।) काव्योप- जीविकविः । वत्सः । गोपालः । इति मेदिनी । धे, ८ ॥ दोहनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, कुमारे ।१।२।

"यं सर्व्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ॥")

दोग्ध्री, स्त्री, (दोग्धृ + ङीप् ।) गौः । इति राज- निर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । २ । २३ ।

"दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥")

दोदुह्यमानः, त्रि, (दुह + यङ् + शानच् ।) पुनः- पुनरतिशयेन वा दोहनविशिष्टः । इति व्याक- रणम् ॥

दोधः, पुं, (दोग्धीति । दुह + अच् । निपातनात् साधुः ।) गोवत्सः । यथा,—

"देव सदोधकदम्बतलस्थ-
श्रीधर तारकनामपदं मे ।
कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले
स्वल्पमपि क्षणमेष्यति योगम् ॥"

इति छन्दोमञ्जरी ॥

दोधकः, पुं, छन्दोविशेषः । यथा, श्रुतबोधे ।

"आद्यचतुर्थमहोननितम्बे
सप्तमकं दशमञ्च तथान्त्यम् ।

यत्र गुरु प्रकटमररागी
तत् कथित तव दोधकवृत्तम् ॥"

दोधूयमान त्रि (पुनः पुनरतिशयेन वा धूयते। धू कम्पने+"धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्।"३।१।२२। इति यङ्। "गुणो यङ्लुकोः।"७।४।८२। इति अभ्यासस्य गुणः। ततः अभ्यासह्रस्वाद्गुसारेण दोधूयधातुः। यङन्तत्वादात्मनेपदम्। ततः शानच्।) पुनः पुनरतिशयेन वा कम्पविशिष्टः। यथा,—
"नभस्वदाघट्टनयैव साध्वी
दोधूयमाना मकुभीपताका।"
इति शब्दमञ्जरी।
"प्रलयेऽपि दोधूयमाना परमाणव तिष्ठन्ति।"
इति शिरोमणि।

दोरक पुं (डोरक+निपातनात् डस्य द।) वीणानिबन्धनरज्जु। इति शब्दार्थकल्पतरु।

दोर्गडु पुं (दोषा बाहुना गडुः कुब्जः।) कुब्जितहस्त। तत्पर्य्याय। कुण्ठ २ बाहुकुब्ज ३। इति जटाधर।

दोर्घ्य, त्रि, (दोर्ग्रस्ति अनेनेति। दोष+करणे घञ्।) बलवान्। तत्पर्य्याय। केरान २ चाम ३। इति हारावली। १९०। (दोष्णो ग्रहः।) भुजस्य ग्रहण तस्य यथा च।

दोर्द्दण्ड, पुं, (दोर्दण्ड इव।) बाहुरूपदण्ड। यथा। "दोर्द्दण्डेन समो न चास्ति भुवने प्रत्यक्ष विष्णु स्वयम्।" उद्भट।

दोर्मध्य, स्त्री (दोष्णो मध्यम्।) बाहुमध्यभाग। इति शब्दार्थकल्पतरु। बाजु इति भाषा।

दोर्मूल, स्त्री, (दोषो मूलम्।) कक्ष। बगल इति भाषा। तत्पर्य्याय। भुजकोटर २ खण्डिक ३ कक्षा ४। इति हेमचन्द्र। ३। २५१।

दोल पुं दोलनम्। दुलधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्न। (दोल्यते अस्मिन् लक्ष्मीनेति। दोलि+अधिकरणे घञ्।) श्रीकृष्णस्य यात्राविशेष। अस्य प्रमाण यथा पाद्मे पातालखण्डे।
"दिक्षिव फाल्गुने दोलोत्सवो विधीयते।
फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके।
अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपद्युक्तिसन्मिते।
पूजयित्वा विधानेन यथाशक्त्या चतुर्विधे।
चिन्तयेत्तैरथोने कर्पूरादिविमिश्रिते।
हरिद्राचूर्णयोगात रक्तदन्डेऽमनोहरे।
अथैवं कुर्य्यादेव दोलयेत् परमेश्वरम्।
चन्दनागुरुसमारब्धं पक्षान्तं समापयेत्।
यत्रापि चाष्टमी वा स्यात्तदोत्सवो विधीयते।
दक्षिणाभिमुखं कृष्ण दोलयित्वा तत्परः।
ब्रह्महत्यादिविविधैर्मुच्यते नात्र संशय।"
अपि च।

वृहन्नारदीये।
"फाल्गुने मासि कुर्व्वीत दोलारोहमहोत्सवम्।
तत्र श्रीकृष्ण सम्प्रार्च्य दोलायामर्चनाय वै।
प्रथमे दिवसे गोविन्दं दोलायाम् कारयेत्
प्रासादं कृत्वा कुर्व्वीत दोलाङ्गणमहा"

चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदिकान्वितम्।
चारुचन्द्रातपं मालाचामरध्वजशोभितम्।
भद्रासनं वेदिकायां श्रीपर्णीकाष्ठनिर्म्मितम्।
फलगुन्मक्षं प्रकुर्व्वीत पताकाभिर्ध्वजाभिर्वा।
फाल्गुन्याः पूर्व्वतो विप्राश्चतुर्दश्यां निशामुखे।
महत्तरैव प्रकुर्व्वीत दोलमण्डपपूर्व्वतः।
एतत् धर्म्मं प्रकुर्व्वीत दोलमण्डपपूर्व्वतः।
गोविन्दाग्रमहोत्सवं यात्रायां तत् प्रकीर्त्तितम्।
आचार्य्यस्तत्र हुत्वा वह्निं निर्म्मथनोद्भवम्।
भूमिं संस्कृत्य विधिवत् ग्रहशान्तिं मनोऽङ्कितम्।
सप्तधा कारयित्वा तु वह्निं तत्र विनिक्षिपेत्।
पूजयित्वा विधानेन कुशाख्यविधिना हुनेत्।
गोविन्दं पूजयित्वा तु भ्रामयेत् सप्त तं विभुम्।
तस्मिन् काले हरिं दृष्ट्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
यत्नात्तं स्थापयेद्वह्निं यावद्यात्रा समाप्यते।०।
प्रातर्यामे चतुर्दश्यां गोविन्दप्रतिमां शुभाम्।
स्नापयित्वा हरेरग्रे पूजयेत् पुरुषोत्तमम्।
उपचारैर्विशिष्टैस्तु प्रयत्नेनापि पूजयेत्।
ततो वरं वसनं मालाञ्च द्विजसत्तमाः।
आचार्य्यो विन्यसेन्मन्त्र परं ज्योतिर्विभावयन्।
ततश्च प्रतिमा साक्षात् जायते पुरुषोत्तमः।
दक्षान्दोलिकया तां वै नयेत् स्नानस्य मण्डपम्।
नानातूर्य्यनिनादैश्च शङ्खध्वनिपुरःसरम्।
जयशब्देस्तथा स्तोत्रैः पुष्पवृष्टिभिरेव च।
छत्रध्वजपताकाभिश्चामरव्यजनैस्तथा।
निरन्तरं दीपिकाभिस्तथा कुर्य्यान्महोत्सवम्।
आगच्छन्ति तदा देवाः पितामहपुरोगमाः।
द्रष्टुमिच्छन्ति सार्द्धं गोविन्दस्य महोत्सवम्।
भद्रासनेऽधिवास्यैनं पूजयेदुपचारकैः।
महास्नानस्य विधिना स्नपनं तस्य कारयेत्।
पञ्चामृतैश्च कलशैः तैथामन्त्रजलेन वा।
स्नानान्ते गन्धतोयेन श्रीखण्डेनाभिषेचयेत्।
संप्रोक्ष्य भूषयेद्देवं वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः।
नीराजयित्वा सम्पूज्य प्रासादं परिवेष्टयेत्।
सम्प्रहृष्टस्ततो देवं दोलमण्डपमानयेत्।
स्वर्णरूप्यादिकैः दण्डैः पताकातोरणादिभिः।
आचोदयेत् मण्डपं तं सप्तधा भ्रामयेत्ततः।
कार्त्तिके पुनः स्नानमेवात्र वै।
स्नानावसाने च पुनभ्रामयेदेकविंशतिम्।
एवं लीला भगवतः पितामहमुखैः सुरैः।
रात्रिविन्दुर्ग्गेन कारिता पूर्व्वमेव हि।
मल्लपुष्पावतंसैश्च हारादिभिः परिष्कृते।
कुन्दारविन्दमन्दारै रम्भ मल्लिकाचम्पकादिभिः।
कोकिलाद्यारवमधुरे नानापक्षिगणाकुले।
नानोपचारैर्विधैः कामादुत्पादिते।
मधुकरनिकरझङ्कारगुञ्जितदिगन्तरे।
सर्व्वकामाकुलभ्रान्तचक्रैः समदोमिभिः।
मधुकरवानरपटिते मल्लैः चावतारितैः।
भूमिभिः सम्पन्नसमानान्तरसमदोमिभिः।
नानार्थैः वादयेत् प्रभुम्।
... शैलनिनादितम्।
क्वचाङ्गार्थ

विकचाम्बुजमध्यस्थं त्रिविधामरा स्थिता गुणम्
सश्चकगदापद्मधारिणं वनमालिनम्।
सुवसनं सुनासाधरपीनवक्षःस्थलोज्ज्वलम्।
पुरो व्योमस्थितैर्देवैर्ब्रह्माद्यैर्गन्धर्वकिन्नरैः।
कृताञ्जलिपुटैर्भक्त्या जयशब्दैरभिष्टुतम्।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च किन्नरैः सिद्धचारणैः।
नारदाद्यैर्मुनिभिः स्वरं दिव्यगायनैः।
वाद्यपूर्व्विकया नृत्यगीतवादित्रकारिभिः।
नानाकुसुमवर्षैश्च पूज्यमानं सुराधिपैः।
विकिरन्ति सर्व्वदिक्षु गन्धचन्दनं रज।
उपवेशाय गोविन्दं पूजयेदुपचारकैः
मञ्जीरमन्दमधुरस्य कदम्बतरुतलगम्।
हावभावविलासैश्च क्रीडमानं वनान्तरे।
गोपीभिश्चैव गोपालैर्लीलान्दोलिकया सह
चिन्तयित्वा जगन्नाथं विकिरेत्गन्धचूर्णकैः।
सकर्पूरैः रक्तपीतमुक्तैर्दिक्षु समन्ततः।
दिव्यैर्वस्त्रैर्दिव्यमाल्यैर्दिव्यगन्धैः सुधूपकैः।
चामराद्दोलनैर्गानैः स्तुतिभिश्च समर्चितम्
आन्दोलयेत् दोलिकायां सप्तवारान् प्रभो
सदा पश्यन्ति ये तत्र सुलिप्तैर्वा न संशय
ब्रह्महत्यादिपापानां पथानां मध्यो भवेत्
चिवारं दोलयेद्देवं सर्व्वपापापनोदनम्।
भक्तानुग्राहकं पुंसां मुक्तिसन्तोषकारकम्।
लीलाविचेष्टितं यस्य हरिमं सञ्ज यथा।
अथ चमत्कार भ्रमाविद्याविवर्णकम्।
प्रथमन् द्वितीय वरति गोहत्यादुपपातकम्
शिवोऽभिप्रपापानि तृतीयं नात्र संशयः।
दृष्ट्वा दोलास्थितं देवं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
आध्यात्मिकैराधिदैवैराधिभूतैर्विमुच्यते।
इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्त्ती भवेन्नृपः।
ब्राह्मणस्तु चतुर्व्वेदी ब्राह्मणान् जायते ध्रुवम्
इति स्कान्दे उत्कलखण्डे ४१ अध्याय
तस्य संक्षेपव्यवस्था यथा,—यदा
दयकाले पौर्णमासीलाभस्तदैव
उभयदिने चन्द्रोदयकाले पौर्णमास
दिने। सङ्गवमध्याह्नकालव्यापित्वात्।
व्यापित्वेन निर्णेतव्यत्वाच्च। यदा
चन्द्रोदयकाले च
कदाचित् तदाभावेन चतुर्दश्यान्तः।
पूर्व्वदिने चन्द्रोदये विना पूर्णिमा
लाभः परदिने सङ्गवाभूतादिलाभस्तदा
गृणव पूर्व्वदिने पूर्णचन्द्रोपादिति।
तत्। उभयदिन
निमित्तेश्च एव पूर्णचन्द्रस्य।
पर्व्वसात् निर्णेतु तदुरध्वं चन्द्र
चन्द्रमातिथेन। इति दोलयात्राप्रमाणम्
चैत्रे मासि दोलस्य प्रमाणं गारुडे।
"चैत्रे मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिमुख
दोलारूढं समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ
नरविष्णुना च यद्ग्रस्तानि।
"कृष्णं दृष्ट्वा ... दोला कारयेत् मनु पक्षे च
... प्रलयावधि मनुजो प्रभवः।"

विष्णुं दोलास्थितं दृष्ट्वा त्रैलोक्यस्योत्सवो भवेत् ।
तस्मात् कार्य्यमतं वत्स दोलायामुत्सवं कुरु ॥"

अथ दोलोत्सवविधिः ।

"चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां प्रातःकृत्यं समाप्य च ।
नित्यपूजां विधायाथ कुर्य्याद्दोलोत्सवं कृती ॥
तद्दिने विधिवत् नैवेद्यादिकमर्पयेत् ।
संगीतं वैष्णवांश्चैव गीतनृत्यादि कारयेत् ॥
महानीराजनं कृत्वा प्रविशेदुत्सवोपरि ।
तत्रापि वैष्णवोत्तमैर्गीतवाद्यादि विमानकः ॥
वस्त्रैश्च वैष्णवांश्चैव गीतनृत्यादिभिः प्रभुम् ।
नत्वाभ्यर्च्यप्रभुः कृत्वा दोलमारोपयेत्प्रभुम् ॥
दोलां चालयेन्मन्दं यथाविधि ।
अभ्यर्च्यान्दोलयेत् हृष्टं सर्वोत्सवमयोत्सवम् ।
एवमन्दोलयन् याते याते त्वान्दोलयन् प्रभुम् ।
महोत्सवेन तन्मध्ये रात्रिञ्च यापयेत् ॥
एवं जागरणं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः ।
प्रभाते प्रातः निर्मल्यं कृत्वा स्नापयनादिकम् ॥
चैत्रे मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिमुखं स्थितम् ।
दोलारूढं समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ ॥
यत् फाल्गुनस्य राकायामुत्तराफाल्गुनी यदा ।
तदा दोलोत्सवः कार्य्यस्तत्र वैष्णवोत्तमे ॥"

इति हरिभक्तिविलासः ॥

दोला, स्त्री, नौलिनी । (दोलति चलतीति । दोलि + घञ् + टाप् ।) उत्सवादिषु क्रीडार्थं काष्ठादिमयो हिन्दोलकः । ईँदरा इति भाषा । वाहनम् । डुली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रेङ्खा २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥ दोली ३ खट्वाङ्गा ४ दोलिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रेङ्खः ६ । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ हिन्दोला ७ । इति हारावली । २१२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६२ । २० ।

"हिमैव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत् तदा ।
दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां प्रति ॥")

दोलाहारावलयवृक्षः । नालकोषमयम् । कफ-स्वेदमलापहारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य विवरणं चतुर्दोलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दोलायमान, त्रि, (दोलां करोतीति । दोला + क्यङ् । ततः शानच् ।) दोलनविशिष्टः । यथा,

"दोलायमानं गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम् ।
रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥"

इत्युद्भटचन्द्रिका ॥

दोलिका, स्त्री, (दोला + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) हिन्दोला । इति हारावली । १८३ ॥

दोली, स्त्री, (दोलयते चलतीति । दोलि + इन् । कृदिकारादिति वा ङीष् ।) दोला । इति शब्दरत्नावली । डुली इति भाषा ॥

दोष, पुं, (दूष्यते इति । दुष वैकृत्ये + णिच् + भावे घञ् ।) दूषणम् । यथा,—

"अदाता वंशदोषेण कर्म्मदोषाद्दरिद्रता ।
उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥"

इति चाणक्यम् । ६८ ॥

(दुष्यत्यनेनेति करणे घञ् ।) पापम् । इति मेदिनी । षे, ४ ॥ वातपित्तकफाः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (यथा,—

"नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥"

इति सुश्रुते । १ । ३५ अध्यायः ॥)

गोवत्सः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दुष्यतीत्य-न्धकारेणेति । दुष् + घञ् । प्रदोषः । यथा, भाग-वते । ६ । ८ । १६ ।

"देवोऽपराह्णे मधुहोग्रधन्वा
सायं त्रिधामावतु माधवो माम् ।
दोषे हृषीकेश उतार्द्धरात्रे
निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥")

काव्यगुणेतरः । स च पञ्चविधः । यथा,

"मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रया-
द्वाच्यः ॥"

तत्र पददोषा यथा,—

"दूरं मदं कुपितदुष्पुतदं स्वदपकुलमनपर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधा-
श्लीलम् ॥
सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगत-
मेव ॥"

वाक्यदोषो यथा,—

"प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हत-
वृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥
अर्द्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहित-
वाच्यम् ।
अपदस्थपदसमासं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥
भग्नप्रक्रममक्रममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ॥"

अर्थदोषा यथा,—

"अपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ।
सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥
अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ।
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशित-
विरुद्धः ॥
विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ॥"

रसदोषा यथा,—

"व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता ।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥
प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।
अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥
अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्य्ययः ।
अनङ्गस्याभिधानञ्च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥"

उक्तपददादिदोषाः स्थानविशेषे क्वचित् गुणा भवन्ति । इति काव्यप्रकाशः । ७ ॥ दोषविशेषा यथा, राजधर्म्मे ।

"यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ ! ।
शोकमोहौ विधित्सा च पराहत्वञ्च तद्वद ॥
लोभो मात्सर्य्यमीर्ष्या च कुत्साऽसूया कृपा तथा
भयम् ॥"

न्यायमतं विना भक्तेर्दोषाभावो यथा,—

"मधुपर्के च सोमे च ताम्बूलस्य च भक्षणे ।
फलमूले चेक्षुदण्डे न दोषं प्राह वै मनुः ॥"

इति तूर्णत्तत्त्वम् ॥

छादशप्रकारा दोषा यथा,—

"पानं स्त्रीमद्यपानञ्चापि शकनं लाकलनं तथा ।
दैवोत्पत्त्यादनैश्च च अप्रकाशमतन्द्रनम् ॥
अन्धिष्ठे चैव वाक्यैर्यैश्च मानद्रव्यदारिकम् ।
एकत्र लयमाक्षस्त तथा चैवं प्रदर्शितम् ॥
मारणाघारणापायैर्यथा धर्म्मकुत्सनम् ।
दूतं भयशत्रौघैः सिद्धाश्रमतश्चैव च ॥
उत्कर्षोऽभिर्थाशनो दोषवादि च विग्रहः ।
निग्रहप्रदर्शी चैव स्त्रीपुत्रभ्रमागमम् ॥
मानप्रवर्त्तश्चैव नर्वन्द्रा मरालुतिः ।
गुरौ कौलं निन्दनीयं दैवानिन्दनं तथा ॥
अपराधारणाः विज्ञेयात्रिंशत्सुनिरुदीरिताः ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(आपत्कालविशिष्टे अधर्म्मदृष्टौ दोषो न भवति । यथा, मनुः । ८ । ३५१ ।

"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥"

"न कश्चिदपि धर्म्मार्थकः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो वा भवति ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ अप-वदनमिन्दनम् स च वक्तः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ११ ।

"ज्ञोऽप्रज्ञो गुणो कौशिद्दोषो व्यदिभावहः ॥")

दोषकः, पुं, (दोष इव । स्वार्थे कन् ।) गोवत्सः । इति शब्दरत्नावली ॥

दोषग्राही, [न्] त्रि, (दोषं गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) दोषग्रहणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । खलः २ पुरोभागी ३ छिद्रितः ४ मत्सरी ५ इति हलायुधः ॥

"विहाय गुणैकदोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः ।
दोषग्राही गुणत्यागी चालनीव हि दुर्ज्जनः ॥"

इत्युद्भटः ॥

दोषज्ञ, त्रि, (दोषं जानातीति । दोष + ज्ञा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा, रघुः । १ । ९३ ।

"अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशाम्पतिम् ।
सूनुः सूनृतवाक् स्रष्टुः विससर्जोर्ज्जितश्रियम् ॥"

दोषान् वातपित्तकफान् जानातीति । कः ।) चिकित्सकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ ॥ दोष-विषयकज्ञानयुक्तश्च ॥

दोषत्रयं, क्ली, (दोषाणां वातपित्तकफानां त्रयम् ।) वातपित्तकफाः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दोषाणां त्रयम् । यथाह चावः ।

"रूपं रूपविवर्जितस्य भवतो ध्यानेन यद्वर्णितं स्तुत्याऽनिर्वचनीयताखिलगुरोर्दूरीकृतं यन्मया । व्यापित्वञ्च विनाशितं भगवतो यत्तीर्थयात्रादिना क्षन्तव्यं जगदीश ! तद् विकलतादोषत्रयं मत्कृतम् ॥")

शूद्रमात्रस्य दौहित्रो दत्तको भवति । यथा,—

"दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः ।
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयसुतः क्वचित् ॥"

इति दत्तकमीमांसाधृतशौनकवचनम् ॥

तस्य मातामहधनाधिकारित्वम् । यथा,—
'दुहितृभावे दौहित्र ।
'पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्म्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥
इति मनुवचने पौत्रतुल्यताभिधानेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहितृभावे दौहित्रः । अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।
अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्व्वेषां हि स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥"

इति दायतत्त्वम् ॥

अपि च सर्व्वदुहितृभावे दौहित्रस्य अधिकारः । दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स एव दद्यात् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ इत्यादिवचनात् । अपुत्रस्य इति दुहितृपर्य्यन्ताभावोपलक्षणम् ॥ १ ॥ मातृपौत्रस्याभावे पितृदौहित्रस्याधिकारः । धननिमित्तादिचयपिण्डदातृत्वात् ॥ २ ॥ पितृदौहित्राभावे मातृदौहित्रो ऽधिकारी । धनिभोग्यपितृपितामहपिण्डदातृत्वात् ॥ ३ ॥ पितृव्यपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्य अधिकारः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिण्डदातृत्वात् ॥ ४ ॥ पितामहदौहित्रस्याभावे पितृव्यदौहित्रस्याधिकारः । धनिभोग्यतत्पितामहप्रपितामहपिण्डद्वयदातृत्वात् ॥ ५ ॥ तदभावे प्रपितामहभ्राता तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः तदभावे पितामहभ्रातृपौत्रः । तेषां धनिभोग्यतत्प्रपितामहपिण्डदातृत्वात् । ततः प्रपितामहदौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपितामहपिण्डदातृत्वात् ॥ ६ ॥ प्रपितामहदौहित्राभावे पितामहभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपितामहपिण्डदातृत्वात् ॥ ७ ॥ पितामहभ्रातृदौहित्राभावे मातामहः । तदभावे मातुलः । तदभावे मातुलपुत्रः । तदभावे मातुलपौत्रः । तदभावे मातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥ ८ ॥ मातामहदौहित्राभावे प्रमातामहः । तदभावे प्रमातामहपुत्रः । तदभावे प्रमातामहपौत्रः । तदभावे प्रमातामहप्रपौत्रः । तदभावे प्रमातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥ ९ ॥ प्रमातामहदौहित्राभावे वृद्धप्रमातामहोऽधिकारी । तदभावे वृद्धप्रमातामहपुत्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामहपौत्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामहप्रपौत्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥ १० ॥ स्त्रीधने तु पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्राधिकारात् प्राक् दुहितृधिकारश्रुतेः । तद्वाधिकाया दुहितुः पुत्रेण बाध्यपुत्रबाधस्यैवाय्यत्वात् ॥ ११ ॥ इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतदायक्रमसंग्रहः ॥

श्राद्धे दौहित्रभोजनप्राशस्त्यम् । यथा —
'व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ।

कुतपञ्चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥"

इति मानवे । ३ । २३४ ॥

द्यावाक्षमे, स्त्री, (द्यौश्च क्षमा च । 'दिवो द्यावा ।" ६ । ३ । २९ । इति द्यावादेशः ।) स्वर्गपृथिव्यौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

द्यावापृथिव्यौ, स्त्री, (द्यौश्च पृथिवी च । "दिवसश्च पृथिव्याम् ।" ६ । ३ । ३० । इति चात् दिवो द्यावा ।) स्वर्गपृथिव्यौ । इति हेमचन्द्रः ॥४।४॥ (यथा मनुः । ३ । ८६ ।
'कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।
सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥")
तद्वैदिकपर्य्यायः । सधे १ पुरन्धी २ धिषणे ३ रोदसी ४ क्षोणी ५ अम्भसी ६ नभसी ७ रजसी ८ सदसी ९ सद्मनी १० घृतवती ११ बहुले १२ गभीरे १३ गम्भीरे १४ ओण्यौ १५ चम्वौ १६ पार्व्वौ १७ मह्यौ १८ उर्व्व्यौ १९ पृथ्वी २० अदिती २१ अह्नी २२ दूरे २३ अन्ते २४ अपारे २५ वरे २६ पारे २७ । इति सप्तविंशतिद्यावापृथिवीनामधेयानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अ ॥

द्यावाभूमी, स्त्री, (द्यौश्च भूमिश्च । "दिवो द्यावा ।" ६ । ३ । २९ । इति द्यावादेशः ।) स्वर्गपृथिव्यौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५५ । १ ।
"को वस्त्राता वसवः को वरूता
द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नः ।")

द्यु, ल अभिसर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं सक अनिट् ।) अभिसर्पणं आभिमुख्येन गमनम् । स द्यौति शिशुं स्मारिः । इति दुर्गादासः ॥

द्यु, क्ली, (द्योतीत । द्यु + क्विप् ।) दिनम् । गगनम् । स्वर्गः । इति विश्वः ॥ [ये २ ॥

द्यु:, पु, (द्यु + क्विप् ।) अग्निः । इति मेदिनी ॥

द्युग, पु, (द्युनि गगने गच्छतीति । गम + ड ।) पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्युगण, पु, (द्युनां दिनानां गणः ।) अहर्गणः तस्यानयनमाह ।
'कथितकल्पगतोऽर्कसमा गणा
रविगुणो गतमासयुतान्वितः ।
खदहनैर्गुणितस्तिथिसंयुतः
पृथगतोऽधिकमासमाहतान् ।
रविदिनाप्तगताधिकमासकै
स्तनदिने शविहीनो द्युगणो विधोः ।
पृथगतः षष्ठितावमसंगुणा
द्विगुणदिनाप्तगतावमवर्जितः ।
भवति भास्करवासरपूर्व्वको
दिनगणो रविमध्यमवासरः ।
अधिकमासनिरन्तरयत्नतो
द्युगणकाल्पिकमत्र न इष्यते ।'

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

द्युत, ल ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट ।) ल अद्युतत् । ङ द्योतते विद्युत् । इति दुर्गादासः ॥

द्युत्, पु (द्युत दीप्तौ + क्विप् ।) किरणः । हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (द्योतमाने, त्रि । ऋग्वेदे । १० । ८८ । २ ।
"स हि द्युता विद्युता वेति साम ॥"
द्यु ल अभिसर्पणे + क्विप् तुगागमश्च । अभिगमनि । यथा, भट्टिः । ५ । ४१ ।
"हरामि रामसौमित्री म्गो भूत्वा मगद्युतौ ।

द्युति, स्त्री, (द्योततेऽनयेति । द्युत दीप्तौ "इगुपधात् कित ।" उणा ४ । ११९ । इ स च कित ।) दीप्तिः । शोभा । इत्यमरः । १ । ३ । १७ । (यथा, भागवते । ८ । ५ । ४२ ।
"लोभोऽधरात् प्रीतिरभूद्द्युति-
र्नसः पशव्यः स्पर्शेन काम ॥")
रश्मिः । इति मेदिनी । ते, २५ ॥ (पु, यमस्य मनोः ऋषिविशेषः । यथा, हरिवंशे । ७ । ७५ ।
"चतुर्थस्य तु सावर्णेर्भवेन् सप्त निबोध मे ।
द्युतिर्वसिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा ॥"
तामसस्य मनो पुत्रविशेषः । यथा तत्रैव । ७ । २३ ।
"पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप ।
द्युतिस्तपस्य सुतपाश्चमोऽकल्मषोत्तम ॥")

द्युतिकर, पु, (करोतीति । कृ + अच् । द्युतेः करः ।) ध्रुवः । इति भूरिप्रयोगः । दीप्तिकारके, त्रि ।

द्युतित, त्रि, (द्युत + क्त । बाहुलकात् न गुणः ।) दीप्तिविशिष्टम् । द्योतितम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

द्युन, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

द्युनिश क्ली, (द्युश्च निशा च द्वयोः समाहारः ।) अहोरात्रः । इति व्याकरणम् । यथा,—
'भवति किं द्युनिशं द्युनिवासिनाम् ।"

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

द्युनिवासी [न्] पु, (द्युनि स्वर्गे निवसतीति । नि + वस + णिनि ।) देवता । स्वर्गवासी । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

द्युपति, पुं, (द्युनो दिवसस्य पतिः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (द्युनो स्वर्गस्य पतिः ।) इन्द्रः ॥

द्युमणि, पु (द्युनो गगनस्य मणिरिव ।) सूर्य्यः । (यथा, भागवते । ८ । १० । ३८ ।
'रेजेऽर्दितं स द्युमणिश्च द्वान्यन्
अवर्णतासौ करणैरभि परिष्कुतात ।")
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"विषमहीद्युमणिश्च मणिर्दीपिका
द्युमणिरक्तकमादर्कमहीतम् ॥"
द्युमणि मारित ताम्रम् ।" इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे १ भागे वातज्वराधिकारे ॥)

द्युमयी, स्त्री, विश्वकर्म्मकन्या । सा सूर्य्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

द्युम्नं, क्ली, (द्युम्नमार्गं मनति अभ्यस्यत्यस्मै इति । म्ना+कः । "धनमिच्छेत् हुताशनात् ।" इति वचनात् धनकामानां अग्न्याराधनादस्य तथात्वम् ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९० ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । १० ।
"अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिषूच्चा स्वर्ण शुशुचीत दुष्टरम् ॥"
द्युं तेजो मनतीति ।) बलम् । इति मेदिनी । ने, ११ ॥ (बलाधायकत्वात् अन्नम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ८ । ८ ।
"दृष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि ॥")

द्युवा, [न्] पुं, (द्योतीति । द्यु+"कनिन् युवृषीति ।" उणां १ । १५६ । इति कनिन् ।) सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥ द्यौः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

द्युष(स)त्, [द्] पुं, (दिवि स्वर्गे सीदतीति । सद्+क्विप् । छन्दसि षत्वम् । लोकेऽषत्वम् ।) देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । १ । ४३ ।
"भयस्य पूर्व्वावतरन्तरस्विना
मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत ॥")
ग्रहः । इति गोलाध्यायः ॥

द्यूतः, पुं, क्ली, (देवनमिति । दिवु क्रीडायाम्+भावे+क्तः । ऊठ् च ।) पाशकादिक्रिया । अप्राणिकरणकक्रीड़ा । जुया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अक्षवती २ कैतवम् ३ पणः ४ । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ५१ ।
"द्यूतक्रीड़ा तथा प्रोक्ता व्रतानि विविधानि च ॥")
"द्यूतं समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्रान्निवर्त्तयेत् ।
राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥
प्रकाशमेतत्तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥
द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत वा ।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥
द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।
तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥"
इति मनुः । ९ । २२१-२२७ ॥
कङ्क उवाच ।
"किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र ! बहुदोषेण मानद ! ।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥
श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो हि युधिष्ठिरः ।
स राज्यं सुमहत् स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदशोपमान् ॥
द्यूते हारितवान् सर्व्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये ॥"
इति महाभारते । ४ । ६६ । ३३-३५ ॥

द्यूतकरः, त्रि, (करोतीति । कृ+अच् । द्यूतस्य करः ।) द्यूतकर्त्ता । जुयारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । धार्त्तः २ धूर्त्तः ३ अक्षधूर्त्तः ४ अक्षदेवी ५ दुरोदरः ६ द्यूतकृत् ७ कितवः ८ कृष्णकोहलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्यूतकारः, त्रि, (द्यूतं कारयतीति । कृ+णिच्+अच् ।) द्यूतकारयिता । सह्वियार इति ख्यातः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सभिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥ सभीकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४३१ ।
"सुहुर्व्विप्रितकर्म्माणं द्यूतकारं पराजितम् ॥")

द्यूतकारकः, त्रि, (द्यूतं कारयतीति । द्यूत+कृ+णिच्+ण्वुल् ।) द्यूतकारयिता ॥

द्यूतकृत्, त्रि, (द्यूतं करोतीति । कृ+क्विप् तुगागमश्च ।) द्यूतकरः । अक्षक्रीड़कः । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥

द्यूतपूर्णिमा, स्त्री, (द्यूताय या पूर्णिमा ।) कोजागरपूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्यूतपौर्णमासी, स्त्री, (द्यूताय या पौर्णमासी ।) द्यूतपूर्णिमा । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्यूतप्रतिपत्, [द्] स्त्री, (द्यूताय क्रीड़ार्थं या प्रतिपत् ।) कार्त्तिकशुक्लप्रतिपत् । सा च कौमुदी । यथा,—
"तुलार्के कार्त्तिके तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिथिः ।
विष्णोर्दत्ता मही तत्र कौमुदी सा स्मृता बुधैः ॥
कुशब्देन मही ज्ञेया मुदा हर्षे च वै द्विज ! ।
धातुज्ञैः सर्व्वशब्दज्ञैः सा च वै कौमुदी स्मृता ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
अत्र तिथौ बलिदैत्यपूजादि कार्य्यम् । तद्यथा,
"वामनपुराणे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य बलिम्प्रति भगवद्वाक्यम् ।
वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
अत्र त्वां नरशार्दूल ! हृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्कृताः ॥
पुष्पदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥
अत्र मन्त्रः ।
बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ।
भविष्येन्द्र सुराराते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ब्रह्मपुराणे तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्व्वम् ।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्त्री सपुरोहितः ॥
इत्यर्द्धम् । पश्चादपि ।
एवं पूजां नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं चरेत् ।
इत्युक्तम् ॥ पुनर्ब्रह्मपुराणे ।
शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज्ज सुमनोहरम् ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती ।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ॥
तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत् ॥
भविष्योत्तरे ।
यो यो याद्दृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥
महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्द्धिनी ।
स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत् ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥

द्यूतवीजं, क्ली, (द्यूतस्य वीजं कारणम् ।) कपर्द्दकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्यूतस्य कारणञ्च ॥

द्यूनं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,—
"धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम्
द्युनं द्यूनं तथास्ताख्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम्
इति ज्योतिस्तत्त्वम्
(दिव्+क्तः । "दिवोऽविजिगीषायाम् ।"
२ । ४९ । इति निष्ठातस्य नः । च्छ्वोरिति
श्वीणे, त्रि ॥)

द्यै, न्यक्करणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
सकं-अनिट् ।) अन्त्यस्वरादियुक्तः । द्यायति
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

द्योतः, पुं, (द्युत्+भावे घञ् ।) प्रकाश
(यथा, हरिवंशे । २३३ । २४ ।
"विद्युद्द्योतनिकाशेन मुकुटेनार्कवर्चसा ॥"
आतपः । इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥

द्योतनं, क्ली, (द्युत्+भावे ल्युट् ।) दर्शनम् ।
हेमचन्द्रः ।३।२४१ ॥ प्रकाशनम् ॥ (द्युत्+
द्योतमाने, त्रि । यथा, भट्टिः । ७ । १५ ।
"विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत्

द्योतनः, पुं, (द्योततीति । द्युत+"बहुल
नापि ।" उणां २ । ७८ । इति युच् ।) दी
इत्युणादिकोषः ॥

द्योतितं, त्रि, (द्युत+क्तः ।) द्युतितम् । दीप्त
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, रामाय
२ । ८२ । २ ।
"वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा

द्योभूमिः, पुं, (द्यौराकाशं भूमिरिव यस्
पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्गपृथिव्योः
तत्र द्विवचनान्तः ॥

द्योषत्, [द्] पुं, (दिवि स्वर्गे सीदतीति । स
क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्यौः, [द्यो] स्त्री, (द्योतन्ते देवा यत्र । द्यु
बाहुलकात् डोः ।) स्वर्गः । (यथा,
भारते । १ । ७४ । २८ ।
"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥")
आकाशम् । इत्यमरः ।१ । १ । ६ ॥ (पुं,
वसुनामन्यतमः । यथा, देवीभागवते ।२।३
"पृथ्वादीनां वसूनाञ्च मध्ये कोऽपि वसूत्तम
द्यौर्नामा तस्य भार्य्या या नन्दिनीं गां ददर्श
अयमेव वशिष्ठशापात् पृथिव्यां जन्म
गृह्णन् भीष्म इति नाम्ना विख्यात आसी
अस्य विवरणन्तु देवीभागवते २ स्कन्धे ३ अ
तथा महाभारते । १ । ९९ अध्याये द्रष्टव्

द्यौत्रं, क्ली, (दीव्यत्यस्मिन्निति । दिव+
द्युंच ।" उणां ४ । १६० । इति ष्ट्रन्
देशो वृद्धिश्च ।) ज्योतिः । इति संक्षि
उणादिवृत्तिः ॥

द्रगड़ः, पुं, वाद्यविशेषः । दगड़ इति भाषा ।
पर्य्यायः । प्रतिपत्तूर्य्यभ् २ । इति त्रिक
शेषः ॥

शूद्रमातस्य दौहित्रो दत्तको भवति । यथा —

"दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः ।
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयसुतः क्वचित् ॥"

इति दत्तकमीमांसाधृतशौनकवचनम् ॥
तस्य मातामहधनाधिकारित्वम् । यथा — दुहितृभावे दौहित्र ।
"पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥"
इति मनुवचने पौत्रतुल्यत्वाभिधानेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहितृभावे दौहित्र । अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णु ।
"अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्व्वेषां हि स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥
अथ च सर्व्वदुहितृभावे दौहित्रस्य धनाधिकारः । दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्त्रस्य पितुर्हरेत् । स एव दद्यात् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ इत्यादिवचनात् । अपुत्त्रस्य इति दुहितृपर्य्यन्ता भावोपलक्षणम् ॥ १ ॥ मातृपौत्रस्याभावे पितृदौहित्रस्याधिकारः । धनिपित्रादित्रयपिण्डदातृत्वात् ॥२॥ पितुर्दौहित्राभावे मातृदौहित्रो ऽधिकारी धनिभोग्यपितामहपिण्डदातृत्वात् ॥३॥ पितृव्यपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्य अधिकारः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिण्डदातृत्वात् ॥४॥ पितामहदौहित्रस्याभावे पितृव्य दौहित्रस्याधिकारः । धनिभोग्यतत्पितामह प्रपितामहपिण्डद्वयदातृत्वात् ॥ ५ ॥ तदभावे प्रपितामहभ्राता तदभावे पितामहभ्रातृपुत्र तदभावे पितामहभ्रातृपौत्र । तेषां धनिभोग्य तत्प्रपितामहपिण्डदातृत्वात् । ततः प्रपितामह दौहित्रो ऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपितामहपिण्ड दातृत्वात् ॥६॥ प्रपितामहदौहित्राभावे पिता महभ्रातृदौहित्रो ऽधिकारी धनिभोग्यप्रपिता महपिण्डदातृत्वात् ॥७॥ पितामहभ्रातृदौहित्रा भावे मातामहः । तदभावे मातुलः । तदभावे मातुलपुत्रः । तदभावे मातुलपौत्रः । तदभावे मातामहदौहित्रो ऽधिकारी ॥ ८ ॥ मातामह दौहित्राभावे प्रमातामहः । तदभावे प्रमाता महपुत्रः । तदभावे प्रमातामहपौत्रः । तदभावे प्रमातामहपौत्रः । तदभावे प्रमातामह दौहित्रो ऽधिकारी ॥ ९ ॥ प्रमातामहदौहित्रा भावे वृद्धप्रमातामहो ऽधिकारी । तदभावे वृद्ध प्रमातामहपुत्रः तदभावे वृद्धप्रमातामह पौत्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामहपौत्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामहदौहित्रो ऽधिकारी ॥१०॥ स्त्रीधने तु पुत्राभावे दौहित्रो ऽधिकारी । तत्राधिका रात् प्राक् दुहितृधिकारस्तु ...धिकाराः ॥

कुतपञ्चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥
इति मानवे । ३ । २३४ ॥

द्यावाक्षमे स्त्री (द्यौश्च क्षमा च । दिवो द्यावा ६ । ३ । २९ । इति द्यावादेशः ।) स्वर्गपृथिव्यौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

द्यावापृथिव्यौ स्त्री (द्यौश्च पृथिवी च । दिव सश्च पृथिव्याम् । ६ । ३ । ३० । इति चात् दिवो द्यावा ।) स्वर्गपृथ्व्यौ । इति हेमचन्द्रः ।४।४। (यथा मनु । ३ । ८६ ।
"कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।
सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥")
तद्वैदिकपर्य्याय । रोधसी १ पुरन्ध्री २ धिषणे ३ रोदसी ४ क्षोणी ५ अम्भसी ६ नभसी ७ रजसी ८ सदसी ९ सद्मनी १० घृतवती ११ बहुले १२ गभीरे १३ गम्भीरे १४ ओमान्यौ १५ चम्वौ १६ पार्थ्वौ १७ मही १८ उर्व्वी १९ पृथ्वी २० अदिती २१ अह्नी २२ दूरे २३ अन्ते २४ अपारे २५ अवरे २६ पारे २७ । इति सप्तविंशतिर्द्यावा पृथिवीनामधेयानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

द्यावाभूमी, स्त्री (द्यौश्च भूमिश्च । दिवो द्यावा । ६ । ३ । २९ । इति द्यावादेशः ।) स्वर्ग पृथिव्यौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ । (यथा ऋग्वेदे । ४ । ५५ । १ ।
"को वस्त्राता वसव को वरूता द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नः ॥")

द्यु ल अभिसर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा० पर० सक० अनिट् ।) अभिसर्पणं आभिमुख्येन गमनम् । ल द्यौति सिंहो द्वयानिव । इति दुर्गादासः ॥

द्यु स्त्री (द्योतते । द्यु + क्विप् ।) दिनम् । गगनम् । स्वर्गः । इति विश्वः ॥ [ये २ ॥

द्यु पु (दिव् + क्विप् ।) अग्निः । इति मेदिनी ।

द्युग पु (द्युनि गगने गच्छतीति । गम + ड) पक्षी । इति राजनिघण्टः ॥

द्युगण पु (द्युनां दिनानां गणः ।) अहर्गणः । तस्यानयनमाह ।

कथितकल्पगतोऽक्रसमा गणा
रविगुणो गतमासयुतान्वित ।
खन्दहतैर्गुणितस्तिथियुग्
पृथगतोऽधिकमासहताह्वात ॥
रविमिताप्तगताधिकमासकै
र्गतदिनः सहितो द्युगणो विधेः ।
पृथगतः पतितावमसंगुणा
द्विघ्निताप्तगतावमवर्जितः ॥
भवति भास्करवासरपूर्व्वको
दिनगणो रविमध्यमसावनः ।
अधिकमासदिनक्षयवर्जितो
द्युघटकादिकमत्र न दृश्यते ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

द्युत ऌ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० आत्म० अक० सेट् ।) ऌ अद्युतत् । ङ द्योतते दिद्युते । इति दुर्गादासः ॥

द्युत पु (द्युत दीप्तौ + क्विप् ।) हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (द्योतमाने, ऋग्वेदे । १० । ९९ । २ ।
'स हि द्युता विद्युता वेति साम'
द्यु ल अभिसर्पणे + क्विप् तुगागमश्च ।) किरणे । यथा, भट्टिः । ५ । ४० ।
'हरामि रामसौमित्री द्युती'

द्युति स्त्री (द्योततेऽनयेति । द्युत् 'इगुपधात् कित् । उणा ४ । ११९ । स च कित् ।) दीप्तिः । शोभा । इ । १९७ ॥ (यथा भागवते । ८ । ५ ।
'लोभोऽधरात् प्रीतिरुपर्य्यभूद् द्युति-
र्नस्तः पशव्यः स्पर्शेन काम ॥')
रश्मिः । इति मेदिनी । ते २५ ॥ (वंश्य मनोः ऋषिविशेषः । यथा ७ । ७५ ।
'चतुर्थस्य तु सावर्णेर्ऋषीन्
द्युतिर्वशिष्ठपुत्रश्च आत्रेय
तामसस्य मनोः पुत्रविषय । यथा ७ । २१ ।
पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप
द्युतिस्तपस्य सुतपास्तपोमूलस्तपोधनः'

द्युतिकर पुं (करोतीति । कृ + अच् । कर ।) ध्रुवः । इति भूरिप्रयोगः । कारके त्रि ॥

द्युतित त्रि (द्युत + क्त । वा द्युतकात न दीप्तिविशिष्टम् । द्योतितम् । इति व्याकरणम् ॥

द्युन स्त्री लग्नात् सप्तमराशिः । इति तत्त्वम् ॥

द्युनिश् क्ली (द्यु च निशा च द्वयो अहोरात्र । इति व्याकरणम् ॥ यथा
भवति किं द्युनिशं द्युनिवासिनाम् ।
इति

द्युनिवासी [न्] पु (द्युनि स्वर्गे नि + वस + णिनि ।) देवता । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

द्युपति पुं (द्युनो दिवस्य पतिः ।) इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (द्युनो पतिः ।) इन्द्रः ॥

द्युमणि पु (द्युनो गगनस्य मणिरिव । (यथा भागवते । ८ । १० । ३८ ।
देवादिषु स द्युमणिश्च छादयन्
नवशैवालसकैरभि परिसृताः ।
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ (
यथा —
विषमहीवधभागमधिकोथवा
द्युमणिरक्तकमादकमर्दितम् ।
द्युमणि मारितं ताम्रम् ॥
मध्यखण्डे १ भागे वातव्याध्यधिकारे ।)

द्युमयी स्त्री विश्वकर्मकन्या । या इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्युम्नं, क्ली, (द्युम्नमार्गं मनति अभ्यसत्यसे इति । म्ना+कः । "धनमिच्छेत् हुताशनात् ।" इति वचनात् धनकामानां अग्न्याराधनादस्य तथात्वम् ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । १० ।

"अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिषूच्चा स्वर्ण शुशुचीत दुष्टरम् ॥"

द्युं तेजो मनतीति ।) बलम् । इति मेदिनी । ने, ११ ॥ (बलाधायकत्वात् अन्नम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ८ । ८ ।

"दृष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि ॥")

द्युवा, [न्] पुं, (द्यौतीति । द्यु+"कनिन् युवृषीति ।" उणां १ । १५६ । इति कनिन् ।) सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥ द्यौः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

द्युष(स)त्, [द्] पुं, (दिवि स्वर्गे सीदतीति ।सद्+क्विप् । छन्दसि षत्वम् । लोकेऽषत्वम् ।) देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । १ । ४३ ।

"भयस्य पूर्व्वावतरन्तरस्विना
मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत ॥")

ग्रहः । इति गोलाध्यायः ॥

द्यूतः, पुं, क्ली, (देवनमिति । दिवु क्रीड़ायाम्+भावे+क्तः । ऊट् च ।) पाशकादिक्रिया । अप्राणिकरणकक्रीड़ा । जुया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अक्षवती २ कैतवम् ३ पणः ४ । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ५१ ।

"द्यूतक्रीड़ा तथा प्रोक्ता व्रतानि विविधानि च ॥")

"द्यूतं समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्रान्निवर्त्तयेत् ।
राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥
प्रकाशमेतत्तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥
द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत वा ।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः॥
द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।
तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥"

इति मनुः । ६ । २२१-२२७ ॥

कङ्क उवाच ।

"किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र ! बहुदोषेण मागद ! ।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥
श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो हि युधिष्ठिरः ।
स राज्यं सुमहत् स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदशोपमान् ॥
द्यूते हारितवान् सर्व्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये ॥"

इति महाभारते । ४ । ६६ । ३३-३५ ॥

द्यूतकरः,त्रि, (करोतीति । कृ+अच् । द्यूतस्य करः ।) द्यूतकर्त्ता । जुयारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । धार्त्तः २ धूर्त्तः ३ अक्षधूर्त्तः ४ अक्षदेवी ५ दुरोदरः ६ द्यूतकृत् ७ कितवः ८ काण्याकोहलः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्यूतकारः, त्रि, (द्यूतं कारयतीति । कृ+णिच्+अच् ।) द्यूतकारयिता । सद्दियार इति ख्यातः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सभिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥ सभीकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४३१ ।

"मुहुर्व्विप्रितकर्म्माणं द्यूतकारं पराजितम् ॥")

द्यूतकारकः, त्रि, (द्यूतं कारयतीति । द्यूत+कृ+णिच्+ण्वुल् ।) द्यूतकारयिता ॥

द्यूतकृत्, त्रि, (द्यूतं करोतीति । कृ+क्विप् तुगागमश्च ।) द्यूतकरः । अक्षक्रीड़कः । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥

द्यूतपूर्णिमा, स्त्री, (द्यूताय या पूर्णिमा ।) कोजागरपूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्यूतपौर्णमासी, स्त्री, (द्यूताय या पौर्णमासी ।) द्यूतपूर्णिमा । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्यूतप्रतिपत्, [द्] स्त्री, (द्यूताय क्रीड़ार्थं या प्रतिपत् ।) कार्त्तिकशुक्लप्रतिपत् । सा च कौमुदी । यथा,—

"तुष्ट्यर्थं कार्त्तिके तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिथिः ।
विष्णोर्दत्ता मही तत्र कौमुदी सा स्मृता बुधैः ॥
कुशब्देन मही ज्ञेया मुदा हर्षे च वै द्विज ! ।
धातुज्ञैः सर्व्वशब्दज्ञैः सा च वै कौमुदी स्मृता ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

अत्र तिथौ वलिदैत्यपूजादि कार्य्यम् । तद्यथा,

"वामनपुराणे कार्त्तिकशुक्लपञ्चमधिकृत्य बलिस्मृति भगवद्वाक्यम् ।
वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
अत्र त्वां नरशार्दूल ! हृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्कृताः ॥
पुष्पदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥

अत्र मन्त्रः ।

बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ।
भविष्येन्द्र सुराराते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ब्रह्मपुराणे तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्व्वम् ।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्त्री सपुरोहितः ॥
इत्यर्द्धम् । पश्चादपि ।
एवं पूजां नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं चरेत् ।
इत्युक्तम् ॥ पुनर्ब्रह्मपुराणे ।
शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज्ज सुमनोहरम् ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती ।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ॥
तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत् ॥
भविष्योत्तरे ।
यो यो याद्दशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥
महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्द्धिनी ।
स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत् ॥"

इति तिथितत्त्वम् ॥

द्यूतवीजं, क्ली, (द्यूतस्य वीजं कारणम् ।) कपर्द्दकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्यूतस्य कारणञ्च ।

द्यूनं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,—

"धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् ।
द्युनं द्यूनं तथास्ताख्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(दिव्+क्तः । "दिवोऽविजिगीषायाम् ।" ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः । च्छ्वोरित्यूट् ।) खेदी, त्रि ॥)

द्यै, न्यक्करणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परंसकं-अनिट् ।) अन्यत्स्वाद्युक्तः । द्यायति दुष्टं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

द्योतः, पुं, (द्युत्+भावे घञ् ।) प्रकाशः । (यथा, हरिवंशे । २३३ । २४ ।

"विद्युद्द्योतनिकाशेन मुकुटेनार्कवर्चसा ॥")

आतपः । इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥

द्योतनं, क्ली, (द्युत्+भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२४१ । प्रकाशनम् ॥ (द्युत्+युच् । द्योतमाने, त्रि । यथा, भट्टिः । ७ । १५ ।

"विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत् ॥")

द्योतनः, पुं, (द्योततीति । द्युत्+"बहुलमन्यत्रापि ।" उणां २ । ७८ । इति युच् ।) दीपः । इत्युणादिकोषः ॥

द्योतितं, त्रि, (द्युत्+क्तः ।), द्युतितम् । दीप्तम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८२ । २ ।

"वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा ॥")

द्योभूमिः, पुं, (द्यौराकाशं भूमिरिव यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्गपृथिव्योः स्त्री । तत्र द्विवचनान्तः ॥

द्योषत्, [द्] पुं, (द्यवि स्वर्गे सीदतीति । सद्+क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्यौः, [द्यो] स्त्री, (द्योतन्ते देवा यत्र । द्युत्+बाहुलकात् डोः ।) स्वर्गः । (यथा, महाभारते । १ । ७४ । ३८ ।

"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥")

आकाशम् । इत्यमरः ।१ । १ । ६ ॥ (पुं, अष्टवसुनामन्यतमः । यथा, देवीभागवते ।२।३।३५।

"पृथ्वादीनां वसूनाञ्च मध्ये कोऽपि वसूत्तमः ।
द्यौर्नाम तस्य भार्य्या या नन्दिनीं गां ददर्श ह ॥"

अयमेव वशिष्ठशापात् पृथिव्यां जन्म परिगृह्णन् भीष्म इति नाम्ना विख्यात आसीत् ॥ अस्य विवरणन्तु देवीभागवते २ स्कन्धे ३ अध्याये तथा महाभारते । १ । ६६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

द्यौत्रं, क्ली, (दीव्यत्यस्मिन्निति । दिव्+"दिवेर्द्युच ।" उणां ४ । १६० । इति ष्ट्रन् द्युरादेशो वृद्धिश्च ।) ज्योतिः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

द्रगड़ः, पुं, वाद्यविशेषः । दगड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतिपत्तूर्य्यभृ २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गेहनम् २ मार्ग ३ दोषः ४ दोहनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।

दोहदः, पुं, (दोहमाकर्षं लातीति । ला + "आतो-ऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) दोहदः । इच्छा । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, मालविकाग्निमित्रनाटके । ३ । ३० ।
"अशोक ! यदि सद्य एव कुसुमैर्न सम्पत्स्यसे मुधा वहसि दोहदं ललितकामिसाधारणम् ॥")

दोहदवती, स्त्री, (दोहदोऽस्त्यस्या इति मतुप् । मस्य वः । ङीप् ।) दोहदवती । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दोहली, स्त्री, (दोहं लातीति । ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

दोहापनयः, पुं, (दोहं दोहनमपनयति स्वगतः सरतीति । अप + नी + अच् ।) दुग्धम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दोहीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन दोग्धा । "तुश्छन्दसि ।" ५ । ३ । ५९ । इति ईयसुन् । "तुरिष्ठेमेयःसु ।" ६।४।१५४ । इति तृशब्दस्य लोपः ।) अतिशयदोहकः ॥

दोह्यं, त्रि, (दुह्यते इति । दुह् + ण्यत् ।) दोहनीयम् । दुग्धम् । दोग्धव्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (दुग्धेऽस्या इति । गोमहिष्यादि । इति मिताक्षरा ॥ यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १९० ।
"रत्नैकपञ्चगयादस्मयपादाहेमालिकम् ।
वीक्षायवाहयस्येवदोह्यपुंसां यथोचितम् ॥")

दौःसाधिकः, पुं, (दुर्दुरः साधः कर्म तत्र नियुक्तः । ठक् ।) द्वाःस्थितः । द्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दौकूलं, त्रि, (दुकूलेन परिवृतो रथ इति । "परिवृतो रथः ।" ४ । २ । १० । इति अण् ।) दुकूलेनावृतरथादि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दौत्यं, स्त्री, (दूतस्य भावः कर्म वा । ष्यञ् ।) दूत्यम् । दूतस्य भावः । दूतस्य कर्म । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । १०२ । १८ ।
"दौत्यञ्च तत् कृतं घोरे विग्रहे चानमेयाय ! ॥")

दौरात्म्यं, स्त्री, दुर्निन्दित आत्मा यस्य धृतिः बुद्धिः स्वभावः शरीरं वा यस्य स दुरात्मा । तस्य भावकर्मार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । (ष्यञ् ।) दुरात्मनो भावः । दुरात्मनः कर्म । (यथा, महाभारते । २ । १५ । ७ ।
"शङ्किताः स्म महाभाग ! दौरात्म्यात् तस्य चानघ ! ॥")

दौर्गन्ध्यं, स्त्री, (दुर्दुष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्धः । ततो भावे ष्यञ् ।) दुर्गन्धता । (यथा, महाभारते । ३ । २६० । १३ ।
" न संस्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव वा ॥")
तन्नाशकतैलं यथा,—
"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
मायुःस्फटिककाश्मर्यः कुष्ठं तगरमालिका ।
शैरीयकः प्रियङ्गुश्च मांसी मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च माला भामलकी तथा ।
कर्पूरकः पद्मकञ्च तैलैरेभिः प्रसाधितम् ॥
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम् ॥"
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥

दौर्जन्यं, स्त्री, दुर्जनस्य धर्मः । दुर्जनता । दुर्जनस्य भावः दुर्जनस्येदं चेत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः (ष्यञ्) ॥

दौर्बल्यं, स्त्री, दुर्बलस्य भाव इदं चेत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः (ष्यञ् ।) दुर्बलत्वम् । (यथा, महाभारते । ६ । १८ । ७६ ।
"तदिदं मम दौर्बल्यं बालिशस्य सर्वावधि ।
अनुमत्य नितरां दिशा मर्मो त्वद्यौवितः ॥")

दौर्मनस्यं, स्त्री, दुर्मनसो भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः (ष्यञ्) । दुर्मनस्ता । आलस्यम् । (यथा, मनुः । ८ । १०७ ।
"जनादैवस्य धारादियत्न न विचिन्तनात् ।
दौर्मनस्यं सदायत्तो स्वाधाः न चैव च जायते ॥")

दौर्भागिनेयः, पुं, (दुर्भगाया अपत्यं पुमान् । दुर्भगा + "कल्याण्यादीनामिनङ् च ।" ४ । १ । १२६ । इति ढक् इनङादेशश्च ।) दुर्भगापुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्भगायाः कन्या दौर्भागिनेयी ॥

दौर्भाग्यं, स्त्री, दुर्भगस्य दुर्भगायाः वा भावः । (ष्यञ् । "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ।" ७ । ३ । १९ । इत्युभयपदवृद्धिः ।) दुर्भगत्वम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"शुक्रो विहरन्ते नारी भुङ्क्ते स्वामिनि ह्यते ।
दौर्भाग्यं जायते तस्याः अवति क्रूरदृष्टमाः ॥"
दुर्भाग्यमेव दौर्भाग्यम् । इति स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः ॥

दौर्मनस्यं, स्त्री, दुर्मनसो भावः (ष्यञ्) । दुःखनिधनमनिनारमनाः । इति भरतटीकायां नामोत्तरम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ८६ ।
"तेषां कृते मे निःश्वासो दौर्मनस्याय जायते ॥")

दौर्वांगं, स्त्री, (दूर्वाया इदम् । दूर्वा + अण् ।) दूर्वापत्रम् । दूर्वाश्रयः । इति मेदिनी । गे, ५६ ॥

दौर्हार्दं, स्त्री, (दुर्हृदो भावः । युवादित्वात् अण् । बाहुलकात् न हृदयग्रन्थिः ।) इच्छा । दोहदम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२०५। ("तस्य दौर्हृदात् ग्रंवित्रमार्गा निराकृता पुत्रं जनयति ।" इति सुश्रुते ॥ दूषितहृदयत्वम् । यथा, महाभारते । ५ । २९ । १४ ।
"दुर्भागिनो मन्दबुद्धेस्तव
कामात्मनो दौर्हृदे भावितस्य ॥")

दौलेयः, पुं, (दुलेरपत्यमिति । "इतश्चानिञः ।" ४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) कच्छपः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

दौष्मन्तिः, पुं, (दुष्मन्तस्यापत्यम् । दुष्मन्त + इञ् ।) भरतः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दौवारिकः, पुं, (द्वारि नियुक्तः । "तत्र नियुक्तः ।" ४ । ४ ।६९। इति ठक् । ततः "द्वारादीनाञ्च ।" ७ । ३ । ४ । इति न वृद्धिः औ-आगमश्च ।) द्वारपालकः । (यथा, रघुवंशे ।७।२८।
"अथ दौवारिकः श्रीमान् प्रविश्याभ्यन्तरोदयः ॥")
तत्पर्यायः । द्वाःस्थः २ क्षत्ता ३ द्वार्ष्यः ४ वेत्रधरः ५ । इति हलायुधः ॥ प्रतीहारः ६ प्रतिहारः ७ दण्डकः ८ द्वारी ९ वैतालः १० द्वारपालकः ११ दौःसाधिकः १२ दर्शकः १३ उत्सारकः १४ दण्डधारकः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ द्वास्थितः १६ द्वारस्थः १७ वर्णकः १८ पृष्ठचारी १९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तग्राही च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥
"इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते ॥"
इति वाह्निकम् । १०८ ॥

दौष्कुलेयः, त्रि, (दुष्कुलस्यापत्यम् । "दुष्कुलाड्ढक् ।" ४ । १ । १४२ । इति ढक् ।) दुष्कुलोद्भवः । निन्दितवंशजातः । दुष्कुलजन्मात् अन्त्ये वा भ्रियमाणः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६३ । ३३ ।
"कुले जाताश्च दिव्यन्ते दौष्कुलेयवदाहताः ॥")

दौष्मन्तिः, पुं, (दुष्मन्तस्यापत्यं पुमान् । दुष्मन्त + "अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) दुष्मन्तपुत्रः । स तु भरतराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।१।७४।२।
"कर्माण्यपि दौष्मन्तिं दौष्मन्तं यत्कृतेन च ! ॥")

दौहित्रः, पुं,स्त्री, (दुहितृ + "तस्यापत्यम्" विहारादिभ्योऽण् ।" ४ । १ । १०४ । इति अण् ।) दुहितुरपत्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०८ ॥ तत्पर्यायः । कुतपः २ । इति शब्दरत्नावली ॥
"त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः ।
दौहित्रं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुस्तथा ॥
कपिलाया घृतेनैव दौहित्रमिति चोच्यते ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
"पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति कश्चन ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥"
इति दायभागः ॥
दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवदिति मनुः ॥ तद्धनपत्नी कन्यागते पितुर्धने दोषाभावो यथा,—
"कन्यायां दत्तदेयायामप्रजायां सुरामगुते ।
अथ भुङ्क्ते यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत् ॥
अधनायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महागमप्रमादेनापि नास्ति ते नरकाद्भयम् ॥
तीर्णस्त्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ।
दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ॥
यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते ॥
मातुः पितुश्च विज्ञेयं तथा भस्याभिगामिनः ।
मातुः पितुर्हिरण्यस्य दौहित्रोऽर्हमवाप्नुते ॥"
इत्यादौ वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥७॥

दोषा स्त्री, (दुष्यतेऽन्धकारेणेति । दुष + घञ + टाप ।) रात्रि । (यथा, ध्यायासप्तशत्याम् । २८८ ।
'दोषदशा कुलयुवतिर्वैदग्ध्येनैव मलिनतामेति । दोषा अपि भूषायै गणिकायाः प्रश्निकलायाः ॥" दाम्यत्यनेनेति । दम् + 'दमेर्डोसि ।' उणां । २ । ६८ । इति डोसि । भागुरिमते टाप ।) भुज । इति मेदिनी । षि १५ ॥

दोषा, य (दुष्यत्यत्रेति । दुष + "षा समित-निकषिभ्याम् ।' उणां । ४ । १७४ । इत्यत्र । "बाहुलकात् द्विविदुषिभ्याच ।"इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या ।) "स्वरादिनिपातमव्ययम् ।" १ । १ । ३७ । इति स्वरादिपाठात् अव्ययत्वम् ।) नक्तम् । रजन्याम् इत्यच । इत्यमरः । ३।४।६ ॥ (यथा, माघे । ४ । ४६ ।
"दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्य ॥")
निशामुखम् । इति हेमचन्द्र ॥

दोषाकर, पु, (दोषा रात्रौ करो यस्य । यद्वा, दोषं करोतीति । दोषा + कृ + बाहुलकात् ट ।) चन्द्र । यथा ज्योतिस्तत्त्वे ।
"मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो मित्रर्क्षसौम्यग्रहगोऽथ सदोत्थितो वा । यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥"
(यथा च, प्रद्युम्नविजये । ६ । ३ ।
"दोषाकराङ्कमलिनान्तरविग्रहा नै मत्तप्रसन्नमधुरा च मनाभवस्य । प्राणलमस्य जगताश्च समीरणस्य मन्येऽद्य पुण्यजनतेव निशाचराणाम् ॥") दोषाणामाकरश्च ॥

दोषाक्लेशी, स्त्री, (दोषां भुक्ष क्लिश्नातीति । क्लिश् + अण् । गौरादित्वात् ङीष ।) वनवर्त्तिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

दोषातन त्रि, (दोषा रात्रौ भव इति । दोषा + "सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ।' ४ । ३ । २३ । इति ट्यु तुट् च ।) रात्रिभव । इति व्याकरणम् ॥

दोषातिलक, पु (दोषाया रजन्यास्तिलक इव ।) प्रदीप । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दोषास्य, पुं, (दोषा रात्रिरास्यमिव यस्य । दोषातिलकत्वादस्य तथात्वम् ।) प्रदीप । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दोषिक पु, (दोषा वातपित्तकफा कारणत्वेन सन्त्यस्येति । ठन् ।) रोग । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दोषी [न्] त्रि, (दुष्यतीति । दुष + "सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ।" ३ । २ । १४२ । इति घिनुण ।) दोषयुक्त । अपराधी । दोषशब्दान्मत्वर्थे इनिप्रत्ययेन निष्पन्न इति वा ॥

दोषैकदृक, [श्] त्रि, (दोषे एवैकस्मिन् न तु गुणमपि दृक ज्ञानमस्येति । यद्वा, दोषमेव एक केवलं पश्यतीति । दृश + क्विप ।) दोषमात्रदर्शी । यो गुणं त्यक्त्वा केवलं दोषमेव पश्यति स । दोषे एकस्मिन्नेव ज्ञानं यस्य स । इति भरत ॥ तत्पर्याय । पुरोभागी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

दोष्य, पु (दोषि हस्ते लक्षणया दोर्व्यापारे वा तिष्ठतीति । स्था + क ।) क्रीडा । क्रीडक । सेवा । सेवक । इति त्रिकाण्डशेष ॥ दो स्थिते त्रि ॥

दोह, पु, (दोग्धि अस्मिन्निति । दुह + आधारे घञ ।) दोहनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २७ ।
"एवं पृथ्वादय पृथ्वीमन्नादा स्वन्नमात्मन । दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह ॥"
दुह्यते इति । दुह + कर्मणि घञ ।) दुग्धम् । ('दुह्यते इति दोह क्षीरं तस्य गोदोहस्य विकार हैयङ्गवीनम् ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ दुह + भावे घञ ।) दोहनम् ॥ (यथा, रघु । २ । २३ ।
'दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥")

दोहज, क्ली, (दोहात् दोहनाज्जायते इति । दोह + जन् + ड ।) दुग्धम । इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

दोहडिका, स्त्री, छन्दोविशेष । इति छन्दोमञ्जरी ॥ दोहरा इति भाषा । अस्य विवरण छन्द शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दोहद, क्ली, (दोहमाकर्षणं ददातीति । दोह + दा + "आतोऽनुपसर्गे क ।" ३ । २ । ३ । इति क ।) इच्छा । इत्यमर । १ । ७ । २७ ॥

दोहद, पु क्ली, (दोहमाकर्षं ददातीति । दा + क ।) गर्भिण्यभिलाष । साद इति भाषा । तत्पर्याय । दौर्हृदम् २ श्रद्धा ३ लालसा ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । २०५ ॥ आतुर ५ । इति रत्नकोष ॥ (यथा याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । ३ । ७८ ।
'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् । वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्यं प्रियं स्त्रिया ॥')
गर्भचिह्नम् । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ (पुष्पोद्गमकौषधम् । यथा, रघौ । ८ । ६२ ।
'कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति । अलकाभरणं कथं नु तत् तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥"
यथा च, मेघदूते । ७८ ।
'रक्ताशोकश्चलकिसलयः केशरश्चात्र कान्तः प्रत्यासन्नौ कुरुवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य । एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छद्मनास्याः ॥'
अत्र यस्य यो दोहद स एवं मल्लिनाथेन धृतो —
'स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात् पादाघातादशोकस्तिलककुरबकौ [illegible]
मन्दारो नर्म्मवाक्यात् [illegible]
चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति [illegible]

दोहदलक्षणं, क्ली, (दोहदस्य गर्भस्य लक्षणम्) वय सन्धि । गर्भ । इति मेदिनी ।

दोहदवती स्त्री, (दोहदो गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्या इति । दोहद + मतुप् मस्य व । अन्नपानादिविषयविशेषाभिलाषवती इति भरत ॥ तत्पर्याय । श्रद्धालु ॥ इत्यमर । २ । ६ । २१ ॥
यथा,—
"दिवा गर्भमथाधत्त कश्यप [illegible] त्वया यत्नो विधातव्य अस्मिन् गर्भे सवत्सरशतक्लिष्टकमस्मिन्नेव तपोवने सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या न स्थातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु नोपस्करेषूपविशेन्मुषलोलूखलादिषु जलञ्च नावगाहेत शून्यागारञ्च वल्मीकेषु न तिष्ठेत न विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न न शयीत सदा तिष्ठेदायामश्च । न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समा वर्ज्जयेत् कलहं लोके गात्रभङ्गञ्च न मुक्तकेशा तिष्ठेत नाशुचि स्यात् न शयीतोत्तरशीरा न चापरशिरा न वस्त्रहीना नोद्विग्ना न नामार्द्रचरणा वदेदाच न च [illegible]
सर्व्वौषधीभि कोष्णेन वारिणा स्नानमाचरेत् सुभगा च तिष्ठेत् प्रसन्नवदना भर्त्तु । दानशीला तृतीयायां मार्ग्या इतिवृत्ता भवनारी विशेषेण तु यस्तु तस्या भवेत् पुत्र [illegible] अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न च तस्मात्त्वमनया हृत्वा गर्भेऽस्मिन् इति [illegible]

दोहदान्विता स्त्री, (दोहदेन लाषेण अन्विता ।) दोहदवती । चन्द्र । ३ । २०३ ॥

दोहन, क्ली (दुह + भावे ल्युट ।) निःसारणम् । दोया इति भाषा । भाविभटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ ([illegible] त्रिति । दुह + आधारे ल्युट ।) यथा, महाभारते । १३ । ८४ । ४ ।
"बालवत्स निदानेन कांस्य भवतु दुहीत परवत्सन [illegible]

दोहनी स्त्री, (दुह्यते अस्यामिति । दुह ल्युट । ङीप ।) दोहनपात्रम् ।

लेपनम् २ पारी ३ दोहः ४ दोहनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।

दोहलः, पुं, (दोहमाकर्षं लातीति । ला + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) दोहदः । इच्छा । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, मालविकाग्निमित्रनाटके । ८ । ४७ ।
"अशोक ! यदि सद्य एव कुसुमैर्न सम्पत्स्यसे
मुधा वहसि दोहलं ललितकामिसाधारणम् ॥")

दोहलवती, स्त्री, (दोहलोऽस्त्यस्या इति मतुप् । मस्य वः । ङीप् ।) दोहदवती । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दोहली, स्त्री, (दोहं लातीति । ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

दोहापनयः, पुं, (दोहं दोहनमपनयति स्वनिःसरणेनेति । अप + नी + अच् ।) दुग्धम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दोहीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन दोग्धा । "तुश्छन्दसि ।" ५ । ४ । ५९ । इति ईयसुन् । "तुरिष्ठेमेयःसु ।" ६।४।१५४ । इति तृशब्दस्य लोपः ।) अतिशयदोहकः ॥

दोह्यं, त्रि, (दुह्यते इति । दुह् + ण्यत् ।) दोहनीयम् । दुग्धम् । दोग्धव्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (दुह्यतेऽस्या इति । गोमहिष्यादि । इति मिताक्षरा ॥ यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १८० ।
"द्वयेकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् ।
बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥")

दौःसाधिकः, पुं, (दुर्दुष्टः साधः कर्म्म तत्र नियुक्तः । ठक् ।) द्वाःस्थितः । द्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दौकूलं, त्रि, (दुकूलेन परिवृतो रथ इति । "परिवृतो रथः ।" ४ । २ । १० । इति अण् ।) दुकूलेनावृतरथादि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दौत्यं, क्ली, (दूतस्य भावः कर्म्म वा । ष्यञ् ।) दूत्यम् । दूतस्य भावः । दूतस्य कर्म्म । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । १७२ । १८ ।
"दौत्यञ्च तत् कृतं घोरे विग्रहे जनमेजय ! ॥")

दौरात्म्यं, क्ली, दुर्निन्दित आत्मा यत्नः धृतिः बुद्धिः स्वभावः शरीरं वा यस्य स दुरात्मा । तस्य भावकर्म्मार्थे ष्यप्रत्ययः । (ष्यञ् ।) दुरात्मनो भावः । दुरात्मनः कर्म्म । (यथा, महाभारते । २ । १५ । ७ ।
"शङ्किताः स्म महाभाग ! दौरात्म्यात् तस्य चानघ ! ॥")

दौर्गन्ध्यं, क्ली, (दुर्दुष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्धः । ततो भावे ष्यञ् ।) दुर्गन्धता । (यथा, महाभारते । ३ । २६० । १३ ।
" न संस्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव वा ॥")
तन्नाशकतैलं यथा,—
"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुश्चीरकाश्मर्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्च्चूरकः पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम् ॥"
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥

दौर्ग्यं, क्ली, दुर्गवृत्तिधर्म्मः । दुर्गसम्बन्धि । दुर्गस्य भावः दुर्गस्येदं वेत्यर्थे ष्यप्रत्ययः (ष्यञ्) ॥

दौर्ज्जन्यं, क्ली, दुर्ज्जनस्य भाव इदं वेत्यर्थे ष्यप्रत्ययः (ष्यञ् ।) दुर्ज्जनत्वम् । (यथा, महाभारते । ६ । १८ । ७६ ।
"तदिदं मम दौर्ज्जन्यं बालिशस्य महीयसि ।
अनुमर्हति मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो स्तनोत्थितः ॥")

दौर्ब्बल्यं, क्ली, दुर्ब्बलस्य भाव इत्यर्थे ष्यप्रत्ययः (ष्यञ्)। दुर्ब्बलता । अल्पबलत्वम् । (यथा, मनुः । ८ । १७१ ।
"अनादेयस्य चादानादादेयस्य च विवर्ज्जनात् ।
दौर्ब्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥")

दौर्भागिनेयः, पुं, (दुर्भगाया अपत्यं पुमान् । दुर्भगा + "कल्याण्यादीनामिनङ् च ।" ४ । १ । १२६ । इति ढक् इनङादेशश्च ।) दुर्भगापुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्भगायाः कन्या दौर्भागिनेयी ॥

दौर्भाग्यं, क्ली, दुर्भगस्य दुर्भगाया वा भावः । (ष्यञ् । "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्ब्बपदस्य च ।" ७ । ३ । १९ । इत्युभयपदवृद्धिः ।) दुर्भगत्वम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"भुङ्क्ते पितृगृहे नारी भुङ्क्ते स्वामिगृहे यदि ।
दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलदेवताः ॥"
दुर्भाग्यमेव दौर्भाग्यम् । इति स्वार्थे ष्यप्रत्ययः ॥

दौर्म्मनस्यं, क्ली, दुर्म्मनसो भावः (ष्यञ्) । दुःखनिबन्धनचित्तावसादः । इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८१ । २६ ।
"तेषां हते मे निःश्वासो दौर्म्मनस्यञ्च जायते ॥")

दौर्व्वीयं, क्ली, (दूर्व्वाया इदम् । दूर्व्वा + छण् ।) दूर्व्वासम्बन्धि । दूर्व्वारसः । इति मेदिनी । यं, ५३ ॥

दौर्हृदं, क्ली, (दुर्हृदो भावः । युवादित्वात् अण् । बाहुलकात् न द्विपदवृद्धिः ।) इच्छा । दोहदम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२०५॥ ("लब्धदौर्हृदा हि वीर्य्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्त्रं जनयति ।" इति सुश्रुते ॥ दूषितहृदयत्वम् । यथा, महाभारते । ५ । २६ । १४ ।
"दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य
कामात्मनो दौर्हृदे भावितस्य ॥")

दौलेयः, पुं, (दुलेरपत्यमिति । "इतश्चानिञः ।" ४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) कच्छपः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

दौष्मिः, पुं, (दुष्मस्यापत्यम् । दुष्म + इञ् ।) इन्द्रः । इति शब्दार्णवकल्पतरुः ॥

दौवारिकः, पुं, (द्वारि नियुक्तः । "तत्र नियुक्तः ।" ४ । ४ ।६९। इति ठक् । ततः "द्वारादीनाञ्च ।" ७ । ३ । ४ । इति न वृद्धिः औ-आगमश्च ।) द्वाररक्षकः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।५।२८।
"राजदौवारिकः श्रीमाञ्छूरस्यासीन्महोदयः ॥")
तत्पर्य्यायः । द्वाःस्थः २ क्षत्ता ३ दण्डी ४ वेत्रधरः ५ । इति हलायुधः ॥ प्रतीहारः ६ प्रतिहारः ७ दर्शकः ८ द्वारी ९ वेतालः १० द्वारपालकः ११ दौःसाधिकः १२ वर्णच्छटः १३ गर्जाटः १४ दण्डपांशुलः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ द्वाःस्थितः १६ वेत्रधारकः १७ वर्णच्छटः १८ दण्डवासी १९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तग्राहश्च सर्व्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥
"इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते ॥"
इति चाणक्यम् । १०८ ॥

दौष्कुलेयः, त्रि, (दुष्कुलस्यापत्यम् । "दुष्कुलात् ढक् ।" ४ । १ । १४२ । इति ढक् ।) दुष्कुलोद्भवः । निन्दितवंशजातः । दुष्कुलशब्दात् भवार्थे वा ढेयप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६३ । २३ ।
"कुले जाताश्च दिक्षन्ते दौष्कुलेयवशानुगाः ॥")

दौषन्तिः, पुं, (दुष्मन्तस्यापत्यं पुमान् । दुष्मन्त + "अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) दुष्मन्तराजपुत्रः । स तु भरतराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।१।७४।२।
"रूपौदार्य्यगुणोपेतं दौष्मन्तिं जनमेजय ! ॥")

दौहित्रः, पुं,स्त्री, (दुहितृ + "ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ।" — "अनृष्यानन्तर्य्ये बिदादिभ्योऽञ् ।" ४ । १ । १०४ । इति अञ् ।) दुहितुरपत्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०८ ॥ तत्पर्य्यायः । कुतुपः २ । इति शब्दरत्नावली ॥
"त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः ।
दौहित्रं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुस्तिलाः ॥
कपिलाया घृतञ्चैव दौहित्रमिति चोच्यते ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
"पौत्त्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति कश्चन ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥"
इति दायभागः ॥
दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्त्रवदिति मनुः ॥ तदुत्पत्तौ कन्यागृहे पितुर्भोजने दोषाभावो यथा,—
"कन्यायां न प्रदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते ।
अथ भुञ्जति यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत् ॥
अप्रजायाञ्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महासत्त्वसमाकीर्णात् नास्ति ते नरकाद्भयम् ॥
तीर्णस्त्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ।
दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ॥
यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते ॥
मातुः पितुश्च विज्ञेयं तत्फलं स्वाभिगामिनः ।
मातुः पितुर्हिरण्यस्य दौहित्रोऽर्द्धमवाप्नुते ॥"
इत्यादौ वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥ *॥

गृह्यमाणस्य दौहित्रो दत्तको भवति । यथा,—
"दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः ।
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयसुतः क्वचित् ॥"
इति दत्तकमीमांसाधृतशौनकवचनम् ॥
तस्य मातामहधनाधिकारित्वम् । यथा,—
"दुहितृभावे दौहित्रः ।
'पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥'
इति मनुवचने पौत्रतुल्यत्वाभिधानेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः ।
अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।
अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्व्वेषां हि स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥
अपि च, सर्व्वदुहित्रभावे दौहित्रस्य अधिकारः ।
दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्त्रस्य पितुर्हरेत् ।
स एव दद्यात् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥
इत्यादिवचनात् । अपुत्त्रस्य इति दुहितृपर्य्यन्ताभावोपलक्षणम् ॥ १ ॥ भ्रातृपौत्रस्याभावे पितृदौहित्रस्याधिकारः । धनिपित्रादित्रयपिण्डदातृत्वात् ॥२॥ पितृदौहित्राभावे भ्रातृदौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यपिण्डपितामहपिण्डदातृत्वात् ॥३॥ पितृव्यपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्य अधिकारः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिण्डदातृत्वात् ॥४॥ पितामहदौहित्राभावे पितृव्यदौहित्रस्याधिकारः । धनिभोग्यतत्पितामहप्रपितामहपिण्डद्वयदातृत्वात् ॥ ५ ॥ तदभावे पितामहभ्राता तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः तदभावे पितामहभ्रातृपौत्रः । तेषां धनिभोग्यतत्प्रपितामहपिण्डदातृत्वात् । ततः प्रपितामहदौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपितामहपिण्डदातृत्वात् ॥६॥ प्रपितामहदौहित्राभावे पितामहभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपितामहपिण्डदातृत्वात् ॥७॥ पितामहभ्रातृदौहित्राभावे मातामहः । तदभावे मातुलः । तदभावे मातुलपुत्रः । तदभावे मातुलपौत्रः । तदभावे मातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥ ८ ॥ मातामहदौहित्राभावे प्रमातामहः । तदभावे प्रमातामहपुत्रः । तदभावे प्रमातामहपौत्रः । तदभावे प्रमातामहप्रपौत्रः । तदभावे प्रमातामहदौहित्रोऽधिकारी । ९ ॥ प्रमातामहदौहित्राभावे वृद्धप्रमातामहोऽधिकारी । तदभावे वृद्धप्रमातामहपुत्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामहपौत्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामहप्रपौत्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥१०॥ कौथने च पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्रापिकाराव प्राक् दुहित्रधिकारगुणैः । तद्वापिकाया दुहितुः पुत्रेण बाध्यमानत्वस्यैव न्याय्यत्वात् ॥११॥
इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतदायक्रमसंग्रहः ॥
अथ दौहित्रभोक्तव्यान्नम् । यथा,—

कृतपस्यासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥"
इति मानवे । ३ । २३४ ॥
द्यावाक्षमे, स्त्री, (द्यौश्च क्षमा च । "दिवो द्यावा ।" ६ । ३ । २९ । इति द्यावादेशः ।) स्वर्गपृथिव्यौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ । द्विवचनान्तोऽयम् ॥
द्यावापृथिव्यौ, स्त्री, (द्यौश्च पृथिवी च । "दिवसश्च पृथिव्याम् ।" ६ ।३। ३० । इति चात् दिवो द्यावा ।) स्वर्गपृथ्व्यौ । इति हेमचन्द्रः ।४।४। (यथा, मनुः । ३ । ८६ ।
"कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।
सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥")
तद्वैदिकपर्य्यायः । अधी १ पुरन्धी २ धिषणे ३ रोदसी ४ क्षोणी ५ अम्भसी ६ नभसी ७ रजसी ८ सदसी ९ सद्मनी १० पार्श्वनी ११ वहुले १२ गभीरे १३ गम्भीरे १४ ओमृण्यौ १५ चम्वौ १६ पार्थ्वौ १७ मही १८ उर्व्वी १९ पृथ्वी २० अदिती २१ अह्वी २२ दूरे २३ अन्ते २४ अपारे २५ वरे २६ मारे २७ । इति सप्तविंशतिद्यावापृथिवीनामधेयानि । इति वेदनिघण्टौ ३ यः ॥
द्यावाभूमी, स्त्री, (द्यौश्च भूमिश्च । "दिवो द्यावा ।" ६ । ३ । २९ । इति द्यावादेशः ।) स्वर्गपृथिव्यौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५५ । १ ।
"को वस्त्राता वसवः को वरूता
द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नः ॥")
द्यु, ल अभिसर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-अनिट् ।) अभिसर्पणं आभिमुख्येन गमनम् । ल, द्यौति सिंहो मृगानिव । इति दुर्गादासः ॥
द्यु, स्त्री, (द्योतीति । द्यु+क्विप् ।) दिनम् । गगनम् । स्वर्गः । इति विश्वः ॥ [ये, २ ।
द्युः, पु, (द्यु+क्विप् ।) अग्निः । इति मेदिनी ।
द्युगः, पु, (द्युनि गगने गच्छतीति । गम+डः ।) पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्युगणः पु, (द्युनां दिनानां गणः ।) अहर्गणः । तस्यानयनमाह ।
"कथितकल्पगतोऽर्कसमा गता
रविगुणा गतमासयुता हताः ।
खरसहर्नगुणैः (?) सितखितिषड्युताः
पृथगतोऽधिकमासमाहृतात् ॥
रविदिनाप्तगताधिकमासकैः
सतदिनैः सविता द्युगणो विधौ ।
पृथगतः पतितावमसंगुणा-
द्विधुदिनाप्तगतावमवर्ज्जितः ॥
भवति भास्करवासरपूर्व्वको
दिनगणो रविमध्यमवासरः ।
अधिकमासदिनक्षययोर्गता
द्युगणकादिकमत्र न युज्यते ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
द्युत, ऌ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऌ, अद्युतत् । ङ, द्योतते

द्युत्, पुं, (द्युत दीप्तौ+क्विप् ।) [illegible] हेमचन्द्रः । २ । १४ । (द्योतमाने, त्रि ऋग्वेदे । १० । ८८ । २ ।
"स हि द्युता विद्युता वेति साम ॥"
द्यु ल अभिसर्पणे+क्विप् तुगागमश्च । मिति । यथा, भट्टिः । ५ । ४० ।
"द्युतामि रामसौमित्री [illegible]
द्युतिः, स्त्री, (द्योततेऽनयेति । द्युत "इगुपधात् कित ।" उणां ४ । ११९ । इ स च कित् ।) दीप्तिः । शोभा । ४ । १७ । (यथा, भागवते । ८ । ५ । [illegible]
[illegible] अंशः पद्मथः सर्व्वेन कामः ॥")
रश्मिः । इति मेदिनी । ते, २५ । (चेत्त्य मनोः ऋषिविशेषः । यथा, ७ । ७५ ।
"चतुर्थस्य तु सावर्णेर्ऋषीन् सप्त निबोध द्युतिर्व्वसिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा, ७ । २३ ।
"पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोधनः
द्युतिकरः, पुं, (करोतीति । कृ+अच् । करः ।) ध्रुवः । इति भूरिप्रयोगः । कारके, त्रि ॥
द्युतितं, त्रि, (द्युत+क्तः । बाहुलकात् दीप्तिविशिष्टम् । द्योतितम् । इति व्याकरणम् ॥
द्युनं, स्त्री, लग्नात् सप्तमराशिः । [illegible] तत्त्वम् ॥
द्युनिशं, स्त्री, (द्यु च निशा च [illegible] अहोरात्रम् । इति व्याकरणम् । यथा,
"भवति किं द्युनिशं द्युनिवासिनाम् ।"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः
द्युनिवासी, [न्] पुं, (द्युनि स्वर्गे [illegible] नि+वस+णिनिः ।) देवता । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
द्युपतिः, पुं, (द्युनो दिवस्य पतिः ।) इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (द्युनो पतिः ।) इन्द्रः ॥
द्युमणिः, पुं, (द्युनो गगनस्य मणिरिव ।) (यथा, भागवते । ८ । १० । ३८ ।
"रेजाथिरः सं द्युमणिरिव द्योतयन् अवनीतलक्षुतिभिः परिस्फुरन् ॥")
अर्कवृक्षः । रत्नमरः ॥ ([illegible]
यथा,—
"विषमवैषमामर्षांशकोपना द्युमणिरक्तकमार्द्दकमर्द्दिनम् ॥
द्युमणिः मारितं तास्रम् ।" इति मध्यखण्डे १ भागे वाजीकरणाधिकारे ।)
द्युमयी, स्त्री, विश्वकर्म्मकन्या । [illegible]

द्युम्नं, क्ली, (द्युमार्गं मनति अभ्यसत्यसे इति । म्ना+कः । "धनमिच्छेत् हुताशनात् ।" इति वचनात् धनकामानां अग्न्याराधनादस्य तथात्वम् ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । १० ।
"अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिषूधा स्वर्ण शुशुचीत दुष्टरम् ॥"
द्युं तेजो मनतीति ।) बलम् । इति मेदिनी । ने, ११ ॥ (बलाधायकत्वात् अन्नम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ८ । ८ ।
"इषं दिवः परि सव द्युम्नं पृथिव्या अधि ॥")
द्युवा, [न्] पुं, (द्योतीति । द्यु + "कनिन् युवृषीति ।" उणां १ । १५६ । इति कनिन् ।) सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥ द्यौः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
द्युष(स)त्, [द्] पुं, (दिवि स्वर्गे सीदतीति । सद् + क्विप् । छन्दसि षत्वम् । लोकेऽषत्वम् ।) देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । १ । ४३ ।
"भयस्य पूर्व्वावतरन्तरस्विना
मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत ॥")
ग्रहः । इति गोलाध्यायः ॥
द्यूतः, पुं, क्ली, (देवनमिति । दिवु क्रीड़ायाम् + भावे + क्तः । ऊट् च ।) पाशकादिक्रिया । अप्राणिकरणकक्रीड़ा । जुया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अक्षवती २ कैतवम् ३ पणः ४ । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ५१ ।
"द्यूतक्रीड़ा तथा प्रोक्ता व्रतानि विविधानि च॥")
"द्यूतं समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्रान्निवर्त्तयेत् ।
राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥
प्रकाशमेतत्तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥
द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत वा ।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः॥
द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।
तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥"
इति मनुः । ६ । २२१-२२७ ॥
कङ्क उवाच ।
"किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र ! बहुदोषेण मानद ! ।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥
श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो हि युधिष्ठिरः ।
स राज्यं सुमहत् स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदशोपमान् ॥
द्यूते हारितवान् सर्व्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये ॥"
इति महाभारते । ४ । ६६ । ३३-३५ ॥
द्यूतकरः, त्रि, (करोतीति । कृ + अच् । द्यूतस्य करः ।) द्यूतकर्त्ता । जुयारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । धार्त्तः २ धूर्त्तः ३ अक्षधूर्त्तः ४ अक्षदेवी ५ दुरोदरः ६ द्यूतकृत् ७ कितवः ८ काणकोहलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्यूतकारः, त्रि, (द्यूतं कारयतीति । कृ + णिच् + अण् ।) द्यूतकारयिता । सद्दियार इति ख्यातः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सभिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥ सभीकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४३१ ।
"मुहुर्व्विनिहितकर्म्माणं द्यूतकारं पराजितम् ॥")
द्यूतकारकः, त्रि, (द्यूतं कारयतीति । द्यूत + कृ + णिच् + ण्वुल् ।) द्यूतकारयिता ॥
द्यूतकृत्, त्रि, (द्यूतं करोतीति । कृ + क्विप् तुगागमश्च ।) द्यूतकरः । अक्षक्रीड़कः । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥
द्यूतपूर्णिमा, स्त्री, (द्यूताय या पूर्णिमा ।) कोजागरपूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
द्यूतपौर्णमासी, स्त्री, (द्यूताय या पौर्णमासी ।) द्यूतपूर्णिमा । इति भूरिप्रयोगः ॥
द्यूतप्रतिपत्, [द्] स्त्री, (द्यूताय क्रीड़ार्थं या प्रतिपत् ।) कार्त्तिकशुक्लप्रतिपत् । सा च कौमुदी । यथा,—
"तुष्ट्यर्थं कार्त्तिके तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिथिः ।
निर्णीदेत्सा मही तत्र कौमुदी सा स्मृता बुधैः ॥
कुशब्देन मही ज्ञेया मुदा हर्षे च वै द्विज !।
धातुज्ञैः सर्व्वशब्दज्ञैः सा च वै कौमुदी स्मृता ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
अत्र तिथौ बलिदैत्यपूजादि कार्य्यम् । तद्यथा,
"वामनपुराणे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य बलिम्प्रति भगवद्वाक्यम् ।
वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
अत्र त्वां नरशार्दूल ! हृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्कृताः ॥
पुष्पदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥
अत्र मन्त्रः ।
बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ।
भविष्येन्द्र सुराराते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ब्रह्मपुराणे तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्व्वम् ।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्त्री सपुरोहितः ॥
इत्यर्द्धम् । पश्चादपि ।
एवं पूजां नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं चरेत् ।
इत्युक्तम् ॥ पुनर्ब्रह्मपुराणे ।
शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज्ज सुमनोहरम् ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती ।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ॥
तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत् ॥
भविष्योत्तरे ।
यो यो याद्दशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥
महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्द्धिनी ।
स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत् ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
द्यूतबीजं, क्ली, (द्यूतस्य बीजं कारणम् ।) कपर्द्दकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्यूतस्य कारणञ्च ॥

द्यूनं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,—
"धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् ।
द्यूनं द्यूनं तथास्ताख्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(दिव् + क्तः । "दिवोऽविजिगीषायाम् ।" ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः । च्छ्वोरिति ऊट् । क्षीणे, त्रि ॥)
द्यै, न्यक्करणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) न्यक्करणं न्यग्भावः । द्यायति दुष्टं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
द्योतः, पुं, (द्युत् + भावे घञ् ।) प्रकाशः । (यथा, हरिवंशे । २३३ । २४ ।
"विद्युद्द्योतनिकाशेन मुकुटेनार्कवर्च्चसा ॥")
आतपः । इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥
द्योतनं, क्ली, (द्युत् + भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२४१ ॥ प्रकाशनम् ॥ (द्युत् + युच् । द्योतमाने, त्रि । यथा, भट्टिः । ७ । १५ ।
"विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत् ॥")
द्योतनः, पुं, (द्योततीति । द्युत + "बहुलमन्यत्रापि ।" उणां २ । ७८ । इति युच् ।) दीपः । इत्युणादिकोषः ॥
द्योतितं, त्रि, (द्युत + क्तः ।) द्युतितम् । दीप्तम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८२ । २ ।
"वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा ॥")
द्योभूमिः, पुं, (द्यौराकाशं भूमिरिव यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्गपृथिव्योः स्त्री । तत्र द्विवचनान्तः ॥
द्योसत्, [द्] पुं, (दिवि स्वर्गे सीदतीति । सद् + क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥
द्यौः, [ओ] स्त्री, (द्योतन्ते देवा यत्र । द्युत् + बाहुलकात् डोः ।) स्वर्गः । (यथा, महाभारते । १ । ७४ । २८ ।
"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥")
आकाशम् । इत्यमरः ।१ । १ । ६ ॥ (पुं, अष्टवसुनामन्यतमः । यथा, देवीभागवते ।२।३।५ ।
"पृथ्वादीनां वसूनाञ्च मध्ये कोऽपि वसूत्तमः ।
द्यौर्नामा तस्य भार्य्या या नन्दिनीं गां ददर्श ह॥"
अयमेव वशिष्ठशापात् पृथिव्यां जन्म परिगृह्णन् भीष्म इति नाम्ना विख्यात आसीत् ॥
अस्य विवरणन्तु देवीभागवते २ स्कन्धे ३ अध्याये तथा महाभारते । १ । ६६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
द्यौत्रं, क्ली, (दीव्यत्यस्मिन्निति । दिव + "दिवेर्द्युं च ।" उणां ४ । १६० । इति ष्ट्रन् द्युरादेशो वृद्धिश्च ।) ज्योतिः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
द्रगड़ः, पुं, वाद्यविशेषः । दगड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतिपत्तूर्य्यभृ २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्रङ्क्षण, क्ली (द्राङ्क्ष्यतेऽनेनेति। द्राङ्क्ष व्याकाङ्क्षायाम् + ल्युट्। पृषोदरादित्वात् ह्रस्व।) तोलकम्। इति शब्दमाला॥ तत्पर्य्याय। कोलम् २ वटकम् ३ कर्षार्द्धम् ४। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (पुलिङ्गोऽपि। यथा,—
'————————तद्द्वय कोल उच्यते।
क्षुद्रको वटकश्चैव द्रङ्क्षण स निगद्यते॥'
इति पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥)

द्रङ्ग त्रि, पुरी। इति हेमचन्द्र ।४।३७। (यथा राजतरङ्गिण्याम्। ८।२०११।
"तेन स्वगात्रा भाक्षेषु द्रङ्गे सिन्धुरसङ्गमा।")

द्रढिमा, [न्] पुं (दृढस्य भाव। दृढ+'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा।" ५।१।१२२। इति इमनिच्। 'र ऋतो हलादेर्लघो।' ६।४।१६१। इति ऋकारस्य रकार।) दृढता। (यथा, प्रियप्रसक।४३।
'लघुगुरुतुलनातुलाप्रकाश
द्रढिमगुण स भवद्गुणप्रयस्य॥')

द्रढिष्ठ त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन दृढ। इत्यर्थे इष्ठप्रत्ययेन साध्य। द्रढीयान्॥

द्रप्स क्ली (दृप्यत्यनेनेति। दृप+अप्रादयश्च। इति निपातनात् साधु।) घनेतरदधि। यथा दह इति भाषा। इत्यमर। २।९।५१। अस्य रूपान्तराणि। द्रप्सम् २ दाप्सम् ३ द्रप्सम् ४। इति तट्टीकायां भरत॥ (शुक्रम्। इति निरुक्तम्।५।१४। त्रि द्रुतगमनशील। द्रुतद्रवनशील। यथा ऋग्वेदे।६।६१।२।
'पवमान सन्तनि प्रघ्नतामिव
मधुमान् द्रप्स परिवारमर्षति॥')

द्रम गतौ। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वां पर सक सेट।) द्रत्यद्गमलत्वोयादि। द्रमति। इति दुर्गादास॥

द्रव पुं (द्रु+"ऋदोरप्।" ३।३।५७। इति भावे अप्।) परीहास। पलायनम्। इत्यमर। १।७।१२। (यथा हरिवंशे।२११।१०।
'ततो देवदेवकर पौराण शुश्रुतमम्।')
रस। गति। इति विश्व। वेग। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे।१६३।५।
तथ शब्दतानिभूता मारुतदवसम्भव।'
द्रवस्वरूपा गुणविशेष। यथा, भाषापरिच्छेदे।१०८।
गुरुत्वे द्वे रसवती द्रवानैमित्तिको द्रव।
स्यन्द त्रि। यथा, रघु।७।७।
'प्रसाधिकालम्बितमग्रपाद
माक्षिप्य काचित् द्रवरागमेव।")

द्रवज पुं (द्रवात् जायते इति। जन्+ड।) गुड। इति राजनिर्घण्ट॥ द्रवजातवस्तुमात्रञ्च॥

द्रवण क्ली (द्रु+भावे ल्युट्।) गमनम्। (यथा हरिवंशे।१८६।१८।
ते दद्दशा द्रवणञ्च भगवन्त पितामहम्।
रान्वाद्रवणात् चैव तत्रा वरा इति स्मृता।")
द्रवणम्। अनुताप। इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी॥

द्रवत्व, क्ली (द्रव+त्व।) द्रवस्य भाव। तद्धि विधम्। यथा—
'सांसिद्धिक द्रवत्व स्यात् नैमित्तिकमथाहृतम्।
सांसिद्धिकन्तु सलिले द्वितीय क्षितितेजसो॥
परमाणौ जले नित्यमन्यत्रोऽनित्यमुच्यते।
नैमित्तिक वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु॥
द्रवत्व स्यन्दने हेतुर्निमित्त सग्रहे तु तत्।"
इति भाषापरिच्छेद॥

द्रवत्पत्री स्त्री, (द्रवत् पत्र यस्या। ङीष्।) शिलाङ्गोडिका। इति राजनिर्घण्ट॥

द्रवन्ती, स्त्री (द्रवतीति। द्रु+शतृ+ङीप्।) नदी। इति शब्दरत्नावली॥ मूषिकपर्णी। मुषाकाणी छोटा इति भोयनी इति च हिन्दी भाषा। तत्पर्य्याय। शम्बरी २ चित्रा ३ न्यग्रोधी ४ प्रत्यक्श्रेणिका ५ प्रत्यक्श्रेणी ६ वृषा ७ चक्षा ८ पत्रश्रेणी ९ आखुकर्णिका १० मूषिककर्णी ११ प्रतिपर्णशिफा १२ सहस्र घ्नी १३ विक्रान्ता १४। अस्या गुणा। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। रसबन्धकारित्वम्। ज्वरक्रिमि नाशित्वम्। मूत्रघ्नत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

द्रवरसा, स्त्री, (द्रवो रसो यस्या।) लाक्षा। इति राजनिर्घण्ट॥

द्रवाधार, पु (द्रवाणां द्रवाणामाधार।) चुलुक। इति शब्दार्थकल्पतरु॥ द्रवद्रव्यधारपात्रञ्च॥

द्रविडी, स्त्री, रागिणीविशेष। इति हलायुध॥

द्रविण क्ली (द्रवति गच्छति द्रूयते प्राप्यते वेति। द्रु+ 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्।' उणां।२।५०। इति इनन्।) धनम्। (यथाह कश्चित्।
'द्रविण परिमितमपरिमितमर्थि जनमाकुली-
कुरुते।
कौमारमिव वयो मीनस्तनसघनाया कुलीनाया॥')
काञ्चनम्। बलम्। इत्यमरमेदिनीकरौ। (यथा महाभारते।१।१०३।१८।
'एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा।
माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम्॥"
पु धरनाम्नो वसो पुत्रविशेष। यथा महाभारते।१।६६।२१।
'धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा॥'
एषो पुत्रविशेषश्च। यथा भागवते।४।२२।५४।
पृथुरानुरूपादय भास पश्चार्चिष्यात्मसमान।
विजिताश्व धूम्रकेश हर्यक्ष द्रविण वृकम्॥'
कुशद्वीपस्थितसीमागिरिभेद। यथा भागवते।५।२०।१५।
'तथा वर्षेषु सीमागिरयो मधुमभिख्याता चक्रनेमिर्वसुदान उन्नत कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्ध्वरोमा द्रविण इति।' क्रौञ्चद्वीपस्य वर्षपुत्रविशेष। यथा भागवते।५।२०।२१।
यासामम्भ पवित्रममलमुपयुञ्जाना पुरुषर्षभ द्रविणदेवकसञ्ज्ञा वर्षपुरुषा॥)

द्रविणनाशन पुं (नाशयतीति। नाशि+ल्यु। द्रविणानां नाशन। तत्पक्षेतस्य धनविनाशात् [illegible]

अस्य तथात्वम्।) शोभाञ्जनवृक्ष। इति रत्नावली॥

द्रविणोदा, [स्] पु अग्नि। अस्य। यथा,—
'द्रविण बलमित्युक्त धनञ्च द्रविण तत।
ददाति तद्भवानेव द्रविणोदास्ततो भव॥'
५८
(धनप्रदे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।१।१५
"द्रविणोदा द्रविणसो [illegible]
"कीदृश एव द्रविणोदा धनप्रदम्।
प्रदोऽसि सोम पिबतिति प्रैष। तमेत याक्ष एव निर्वक्ति —द्रविणोदा
द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बल वा यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य [illegible]
भवति द्रविणोदा द्रविण स इत्यादि यास्कोक्तो निर्वचनग्रन्थ सन्निहित गमनाथ। द्रविणोदा द्रुदक्षिभ्यामिनन्।
दाञ्दाञोर्द्रविणशब्द तद्ददातीति क्विपचेति [illegible]
कलोपे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्।
अथवा तैकवाक्यतापक्षे द्वितीयाया [illegible]
अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति आत्मन क्यच् सर्वप्रातिपदिकेभ्यो सुगवक्तव्य इति क्यचि परत सुगागम क्ते सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। अतो लोप न स्थानिवद्भवतीति तस्य प्रतिषेधात् लोप एव द्रविणसशब्दो [illegible]
वेदन। द्रविणेच्छान्द्रस्यति [illegible]
सोमपस्यतीत्यर्थे तत्र उपपद्यते।
तमर्थाति क्विपचेति क्विप्। एव सकारान्तो भवति। तथा द्राविणोदसा भवन्तीतिनिर्वक्ता यवहार उपपद्यते द्रविणोदसशब्दे भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे एकवाक्यत्वे तु तत्वयेन द्वितीयार्थे द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणस स्वेच्छार्थे सकारोपजनश्छान्दस।
नियमेन स्थितम्। क्वचित्
मर्षे तु अक्षन्मात क्विप्। अतो अम तु यद्वे कार्यचित्स्वेच्छात्मस्वे धात्वयलाद्दाराणम्।' इति सायन।)

द्रवीकरण क्ली आर्द्रस्य द्रवकरणम्। इति व्युत्पन्न साध्यम्। गलान इति भाषा।

द्रव्य क्ली (दोरिव। द्रु+'द्रव्यञ्च भव्ये।"
४।३।१०४। इति यत्प्रत्ययेन
सा।)) वस्तु। (यथा मनु।७।८।
"एकमेव दहत्यग्निर्नर दुरुपसर्पिणम्।
कुल दहति राजाग्नि सपशुद्रव्यसञ्चयम्॥
तस्य क्रियाविशेषे नवगुणाश्रयत्वेन
यथा —
'द्रव्याण्यप्यभिजानाति प्रशस्तानि क्रियाविधौ
तानि गुरूपदेशोदयान्महाप्रयत्नाविद्वद्य॥"
इति

("केचिदाचार्य्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कस्मात् व्यवस्थितत्वादिह खलु द्रव्यं व्यवस्थितम्। न रसादयो यथा ये ह्यते ये रसादयस्ते पक्वे न सन्ति। नित्यत्वाच्च नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति। स्वजात्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न गच्छत्येवं शेषाणि। पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रियैर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः। आश्रयत्वाच्च द्रव्यमाश्रिता रसादयो भवन्ति। आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सङ्क्षुद्य विपचेदित्येवमादिषु न रसादिष्वारम्भः। शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुपदेशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निमन्थौ चेति न रसादय उपदिश्यन्ते। क्रमापेक्षितत्वाच्च रसादीनां रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सम्पूर्णे सम्पूर्णा इति। एकदेशसाध्यत्वाच्च द्रव्याणामेकदेशेनापि व्याधयः साध्यन्ते यथा महावृक्षक्षीरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्यलक्षणन्तु क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति।"

"पाको नास्ति विना वीर्य्याद्वीर्य्यं नास्ति विना रसात्।
रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम्॥"
"वीर्य्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः।
रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः॥
द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः।
श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः॥"
इति सुश्रुते। १। ४०॥)

पित्तनम्। वित्तम्। पृथिव्यादि। विलेपनम्। क्लीवम्। भेषजम्। भव्यम्। (द्रोर्विकारः। "द्रोश्च।" ४।३।१६१। इति यत्।) द्रुमविकारे, त्रि। इति मेदिनी। ये, २६॥ (द्रुमावयवः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥) जतु। विनयः। इति हेमचन्द्रः॥ मद्यम्। यथा,—
"सप्तमं न पिबेद्द्रव्यम्।" इति कुलार्णवतन्त्रम्॥
न्यायमते तल्लक्षणं यथा,—
"क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकाला दिग्देहिनौ मनः।"
तेषां साधर्म्म्याणि यथा,—
"क्षित्यादीनां नवानान्तु द्रव्यत्वगुणयोगिता।
क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च॥
परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी।
कालखात्मदिशां सर्व्वगतत्वं परमं महत्॥
क्षित्यादिपञ्चभूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि।
द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम्॥
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते।
रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमं त्रिकम्॥
गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः।
आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥

द्रव्यहस्तभक्षणादिदोषादोषौ यथा,—
"उच्चावचान्नमानेषु द्रव्यहस्तो भवेन्नरः।
भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत्॥
तैजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः।
भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत्॥
यद्यद्द्रव्यं समादाय भवेदुच्छेषणान्वितः।
अनिधायैतरद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्॥
वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात्तत् स्पृष्ट्वा चाचमेदिह।
अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि।
कृत्वा मूत्रपुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दुष्यति॥"
इति कूर्म्मपुराणम्॥

द्रा, ल स्वप्ने। पलायने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-अनिट्।) स्वप्नो निद्रा। निपूर्व्व एव निद्रायामिति रमानाथः। ल, निद्राति निद्राणः। द्राति चौरः पलायते इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

द्राक्, व्य, (द्रातीति। द्रा+बाहुलकात् कुः।) द्रुतम्। शीघ्रम्। इत्यमरः। ३।४।२॥ (यथा, नैषधे। ३।२।
"आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः
क्षितिस्तदा यः खग उच्चचार।
द्रागन्यविन्यस्तदृशः स तस्याः
सम्भ्रान्तमन्तःकरणं चकार॥")

द्राघ, इ काङ्क्षे। घोररुते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकंच-सेट्।) रेफयुक्तः। घोररुतमिह तिरश्चामेव घोरशब्दः। इ, द्राङ्क्षति काकः। नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धे एतस्य इदनुबन्धो वेदेषु धारणभेदार्थः। इति दुर्गादासः॥

द्राक्षा, स्त्री, (द्राङ्क्ष्यते काङ्क्ष्यते इति। द्राक्षि काङ्क्षि+घञ्। आगमशासनस्यानित्यत्वात् न लोपः।) फलविशेषः। दाख इति किसमिस् इति च भाषा। आङ्गूर इति यवनभाषा। तत्पर्य्यायः। मृद्वीका २ गोस्तनी ३ स्वाद्वी ४ मधुरसा ५। इत्यमरः। २।४।१०७॥ चारुफला ६ कृष्णा ७ प्रियाला ८ तापसप्रिया ९ गुच्छफला १० रसाला ११ अमृतफला १२ श्यामा १३ चारुफला १४। इति जटाधरः॥ रसा १५। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः। अतिमधुरत्वम्। अम्लत्वम्। शीतपित्तार्त्तिदाहमूत्रदोषनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। वृष्यत्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्निग्धत्वम्। शीतवलकारित्वम्। हृद्यत्वम्। तृष्णावायुरक्तपित्तक्षतक्षीणतानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

द्राख, ऋ शोषार्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) दन्त्यवर्गेष्टतीयादिः। रेफयुक्तः। ऋ, अदद्राखत्। शोषार्थे शोषालमर्थयोः। इति दुर्गादासः॥

द्राघ, ऋ ङ अमायामशक्तिषु। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-दीर्घीकरणे सकं-सेट्।) श्रमः खेदः। आयामो दीर्घीकरणम्। शक्तिः सामर्थ्यम्। ऋ, अदद्राघत्। ङ, द्राघते जनः खेद्यते इत्यर्थः। द्राघते वस्त्रं जनो दीर्घं करोति इत्यर्थः। द्राघते धावितुं वाजी समर्थः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

द्राघिमा, [न्] पुं, दीर्घस्य भावः। (दीर्घ+इमनिच्। "प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलेति।" ६।४।१५७। इति द्राघादेशः।) दीर्घत्वम्। इति व्याकरणम्॥ भूगोलस्य दीर्घता। इत्याधुनिकज्योतिषिकाः॥

द्राघिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन दीर्घः इति। दीर्घ+इष्ठन्। दीर्घस्य द्राघादेशः।) अतिदीर्घः। इत्यमरः। ३।१।११२॥

द्राड, ऋ ङ शीर्णौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। ऋ, अदद्राडत्। ङ, द्राडते। शीर्णौ विभेदे। इति दुर्गादासः॥

द्राणः, त्रि, (द्रा+कर्त्तरि क्तः। निष्ठातस्य नः। णत्वञ्च।) सुप्तः। पलायितः॥

द्रापः, पुं, (द्रापयतीति। द्रा+णिच्। पुगागमे द्रापि+अच्।) पङ्कः। आकाशः। कपर्द्दी। मूर्खः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

द्रामिलः, पुं, (द्रमिलाख्यो देशोऽभिजनोऽस्येति। अण्।) चाणक्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः।३।५१७॥

द्रावः, पुं, द्रुधातोर्भावे घञ् प्रत्ययः। गमनम्। स्रवणम्। अनुतापः॥

द्रावकं, क्ली, (द्रवति द्रावयति वा। द्रु द्रावि वा+ण्वुल्।) सिक्थकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ श्लीहरोगस्य औषधविशेषः। (यथा,—
"स्फटिकारीद्वयश्चैव पलं द्विपलिकन्तथा।
नरसारं पलं देयं टङ्कणञ्च पलार्द्धकम्॥
कासीसं शाणयुग्मञ्च प्रत्येकं सूक्ष्मचूर्णितम्।
सपञ्चलवणक्षारं कर्षमानं पृथक् पृथक्॥
अपामार्गद्वयस्यापि तथा कुष्माण्डकस्य च।
रम्भावल्कलजं क्षारं प्रत्येकं शार्द्धशाणकम्॥
श्लक्ष्णचूर्णीकृतं तत्तु जिम्नाकक्षरके शुचि।
सर्व्वमेतत् क्षिपिष्याथ रौद्रे दद्याद्दिवत्रयम्॥
आनीय काचपात्रन्तु तत्र तत् पाचयेत् भिषक्।
प्रहरार्द्धं ददौ ज्वालां सालकाष्ठाग्निना मृदु।
सुतप्ते काचकुम्भे च ततो ज्वालां निवारयेत्॥
शीतं गते तदुद्धृत्य प्रक्षिपेच्च वराटकम्।
वराटे द्रवतां याते ततः कर्म्मसु योजयेत्॥
द्रावकस्य परीक्षेयं नान्यथा च भवत्यलम्।
गुञ्जैकं खादयेत् वापि पर्णेन मागधेन च॥
शरपुङ्खेन वा देयं तोयसुयां पिबेदनु॥
पथ्यमेतद्द्रुतं देयं दुग्धशीताम्बुवर्ज्जितम्॥"
इति वैद्यकरसायनसंग्रहे श्लीहसर्व्वोदरयकृदधिकारे॥) अस्य अन्यद्विवरणं महाद्रावकशब्दे द्रष्टव्यम्॥

द्रावकः, पुं, (द्रवति चन्द्रांशुसम्पर्कादिति। द्रु+ण्वुल्।) प्रस्तरभेदः। (द्रावयतीति+द्रु+णिच्+ण्वुल्।) विदग्धः। (द्रवति पलायते इति। द्रु+ण्वुल्।) मोषकः। इति मेदिनी। के, १०४॥ शिङ्गः। इति शब्दमाला॥ रसभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ (द्रावि+ण्वुल्।) हृदयग्राही। द्रवकारकः। इति धरणिः॥

द्रावककन्दः, पुं, (द्रावकः कन्दो यस्य।) तैलकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

द्रावकर, क्ली (द्रावं सुवर्णादेद्रवं करोति स्वसंयोगेनेति। द्राव+कृ+ट।) श्वेतटङ्कणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

द्रावण, क्ली (द्रावयति जलमलं स्वसम्पर्केणेति। द्रु+णिच्+युच्।) कतकफलम्। इति रत्नमाला॥ निर्म्मली इति भाषा॥ (द्रावि+ल्युट्।) विद्रावणम्॥ (द्रावयतीति। द्रावि+ल्यु। पलायनकारयितरि, त्रि। यथा, महाभारते। ८।६४।६८।

"स देवयुक्तो रथसत्तमो नो
दुराधरो द्रावणः शात्रवाणाम्॥")

द्राविका, स्त्री (द्रावक+टाप्। अत इत्वञ्च।) लाला। इति शब्दरत्नावली॥

द्राविड त्रि, (द्राविडो देशोऽभिजनोऽस्येति। अण्।) देशविशेषजातः। (यथा महाभारते। ८।१२।१४।

'माद्रकिश्चेकितानश्च द्राविडैः सैनिकैः सह॥')

पञ्चद्राविडाः। यथा द्राविड १ कर्णाट २ गुर्जराट ३ महाराष्ट्र ४ तैलङ्ग ५। यथा, स्कन्दपुराणे।

'कर्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुर्जरा राष्ट्रवासिनः।
आन्ध्राश्च द्राविडाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः॥'

मत्स्याभेदः। वधमुख्य। इति मेदिनी। डे, २०। कचूर। इति राजनिर्घण्टः॥

द्राविडक स्त्री (द्रविडे देशे भवः। अण्। सत् संज्ञायां कन्।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

द्राविडक पुं, (द्राविड एव। स्वार्थे कन्।) कचूरक। इत्यमरः। २।४।१३५। शिँयत्त वन्ती इति भाषा॥

द्राविडभूतिक, पुं (द्राविड एव भूतिरुत्पत्ति स्थानं यस्य। कप्।) द्राविडकः। इति शब्दरत्नावली॥

द्राविडी स्त्री, (द्रविडे भवा। द्रविड+अण्। ङीप्।) एला। इति राजनिर्घण्टः॥ (इयं सूक्ष्मा तु गुजराती इति ख्याता॥ अस्याः पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

'सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविडी त्रुटिः॥')

द्राव्य त्रि, (द्रु+ण्यत्।) अवश्यगमनीयम्। अवश्यद्रवणीयम्। अवश्यानुतपनीयम्। इति द्रुधातोरवश्यम्भावार्थे ण्यत्प्रत्ययः॥

द्राह ऋ ङ निक्षेपे। निद्राक्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) ऋ, अदद्राहत्। ङ द्राहते। इति दुर्गादासः॥

द्रु, स्रुतौ। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं अनिट्।) द्रवति। इति दुर्गादासः॥

द्रु र न उपतापे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां परं अकं सकं च अनिट्।) र, वैदिकः। न, द्रुणोति। उपताप इह उपतप्तीभाव उपतप्तीकरणञ्च। इति दुर्गादासः॥

द्रु पुं (द्रवति ऊर्द्ध्वं गच्छतीति। द्रु+मितद्र्वादित्वात् डु।) वृक्षः। इत्यमरः। २।४।५॥

(यथा मनु। ७।१३१।

"आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम्॥")

गतौ, स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥

द्रुकिलिम, क्ली, (किलतेऽनेनेति। किल श्वैत्यक्रीडनयोः+बाहुलकात् किमच्। द्रुषु वृक्षेषु किलिमम्।) देवदारुवृक्षः। इत्यमरः। २।४।५३॥ (अस्य पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।

'देवदारुद्रुकिलिमं सुराह्वं भद्रदारु च।
देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च॥")

द्रुघण, पुं, (द्रवो वृक्षो हन्यतेऽनेनेति। हन+"करणेऽयोविद्रुषु।" ३।३।८२। इति अप् घनादेशश्च। "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्। द्रुममयो घन इति वा।) मुद्गरः। इत्यमरः। २।८।९१॥ सूत्रधारादिमुद्गराकारलौहमयास्त्रभेदः। इति भरतः॥ (वैशम्पायनोक्तधनुर्व्वेदमतेऽस्य परशुवल्लक्षणम्। यदुक्तम्।

'द्रुघणस्त्वायसाङ्गः स्यात् वक्रग्रीवो बृहच्छिराः।
मध्याग्रेऽङ्गुलीनसधो मुष्टिसम्मितमण्डलः॥'

अस्य चत्वारः क्रियाः। यथा —

'उत्पातनं प्रपातश्च स्फोटनं शातनं तथा।
चत्वार्य्येतानि द्रुघणे वल्गितानि स्मितानि वै॥")

द्रुः सारदृढो हन्यतेऽनेनेति।) ब्रह्मा। कुठारः। इति मेदिनी। णे, ५३॥ भूमिचम्पकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ दन्त्यनान्तोऽपि॥

द्रुड मज्जने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं सेट्।) रेफयुक्तः। मज्जनमिति मस्जधातोः रूपम्। द्रोडति प्रस्तरो जले। दुद्राडिषति। इति दुर्गादासः॥

द्रुड शि मज्जने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां परं अकं सेट्।) शि द्रुडति अद्रुडीत् दुद्रोड। अयं केश्चिन्न मन्यते। क्रमदीश्वरस्तु कुटादिमेव मन्यते। इति दुर्गादासः॥

द्रुण श चेष्टे। गतौ। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां परं सकं सेट्।) दन्त्यवर्गतृतीयादिः। श द्रुणति दुद्राणियति। चेष्टा कुटिलीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

द्रुण, क्ली, (द्रुणति छिनत्तीति। द्रुण+"इगुपधेति।" ३।१।१३५। इति कः।) धनुः। खड्गः। इति हेमचन्द्रः। ४।२७७॥

द्रुण, पुं (द्रुणति छिनत्तीति। द्रुण+क।) वृश्चिकः। भृङ्गः। इति हेमचन्द्रः। ४।२७७॥ त्रि, पिशुनः। इति शब्दमाला॥

द्रुणस त्रि, (द्रुरिव दीर्घा नासिका यस्य। "अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्।" ५।४।११८। इति अच्। नसादेशश्च। "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) दीर्घनासिकायुक्तः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

द्रुणह पुं (द्रुणं खड्गं हन्ति गच्छतीति। हन् गतौ+ड।) खड्गपिधानम्। इति हारावली। १२५॥

द्रुणा, स्त्री, (द्रुण धनुराद्यवयवत्वेनास्त्यस्याः। टाप्।) ज्या। इति हेमचन्द्रः। ३।

द्रुणि, स्त्री, (द्रुणति जलादिकमिति। द्रुण "इगुपधात् कित्।" उणां। ४।११८ इन्।) द्रोणी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

द्रुणी स्त्री, (द्रुण+इन्। वा ङीष्।) जलौका। कच्छपी। इति अमरभरतौ। काष्ठाम्बुवाहिनी। इति शब्दटीकायां भरतः॥

द्रुत, त्रि, (द्रवति स्मेति। द्रु+गत्यर्थेति क्तः।) जातद्रवीभावघृतसुवर्णादि। पर्य्यायः। अवदीर्णम् २ विलीनम् ३ इत्यमरः। ३।१।१००॥ शीघ्रम्। (महाभारते। १३।२६।८३।

"वाष्पीरिताभिः सुमनोहराभिः
हंसाभिरव्यर्थसमुत्थिताभिः।
गङ्गोर्म्मिभिर्भानुमतीभिरिद्धा
सहस्ररश्मिप्रतिमा भवन्ति॥")

विद्रावम्। पलायितम्। इति मेदिनी। ते, (यथा रघु। ९।५९।

'जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं
सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः॥")

द्रुत, क्ली, (द्रु+क्त।) तत्पर्य्यायः। शीघ्रम् २। इत्यमरः। १।६८॥ शीघ्रलयः। इति मधुः॥ द्रवन्ति गच्छन्ति समुदायगतिप्रदर्शनार्थं यस्मिन्। इति भरतः॥ साङ्गे।

"द्रुतामध्ययने वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम्।
शिष्याणामुपदेशार्थे विलम्बितां समाचरेत्॥"

(शीघ्रम्। यथा मनु। ८।१७२।

"अभ्याघातेषु मध्यस्थान् ...
... द्रुतम्॥"

क्रियाविशेषणत्वादस्य क्लीवता॥)

द्रुत पुं, (द्रवति स्म ऊर्द्ध्वमिति। द्रु+क्त।) द्रुमः। इति धरणिः॥

द्रुनख, पुं, (द्रोर्वृक्षस्य नख इव। अस्य सांज्ञात्वात् णत्वाभावः।) कण्टकम्। इति

द्रुपद पुं, ... तस्य कन्या द्रौपदी। ... इति महाभारतम्॥ (क्ली, यूपैकदेशः। ऋग्वेदे। १।२४।१३।

'शुनःशेपो ह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु बद्धः।'

'द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु त्रिषु बद्धः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ पादुका। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २०।

"द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव।"

'द्रुः काष्ठमयं पदं द्रुपदं पादुका पादः पदम भवम्।' इति वेददीपः॥)

द्रुपदा स्त्री ऋक्। सा च वैदिकमन्त्रविशेषः। यथा, उच्छिष्टस्य चाकालादिदर्शने जापतस्त्व

वेदवेदाङ्गविदुषः सत्यधर्म्मरतस्य ते ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
न्यस्यायुधममोघेषो तिष्ठ वर्त्मनि शाश्वते ।
परिपूर्णश्च कालस्ते वस्तुं लोके ह्यमानुषे ॥
ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनस्त्रज्ञा नरा भुवि ।
यदेतदीदृशं विप्र ! कृतं कर्म्म न साधु तत् ॥
नास्त्रायुधं रणे विप्र द्रोण ! मा त्वं चिरं तथा ।
मा पापिष्ठतरं कर्म्म करिष्यसि पुनर्द्विज ! ॥"
अथ हि जमदग्निप्रभृतिभिस्तैर्न्यस्तायुधश्च द्रुपदपुत्त्रेण धृष्टद्युम्नेन निहतः । यथा, तत्रैव । ७ । १९० । २२—४० ।
‘तस्य च्छिद्रमिदं ज्ञात्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
सशरं तद्धनुर्घोरं सम्यस्याथ रथे ततः ।
खड्गी रथादवप्लुत्य सहसा द्रोणमभ्ययात् ॥
हाहाकृतानि भूतानि मानुषाणीतराणि च ।
द्रोणं तथागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवशं गतम् ॥
हाहाकारं भृशं चक्रुरहो धिगिति चाब्रुवन् ।
द्रोणोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य परमं साम्यमास्थितः ॥
तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
पुराणं पुरुषं विष्णुं जगाम मनसा परम् ॥
मुखं किञ्चित् समुन्नाम्य विष्टभ्य उरमग्रतः ।
निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो निक्षिप्य हृदि धारणाम् ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं विभुम् ॥
दिवमाक्रामदाचार्य्यः सद्भिः सह दुराक्रमम् ।
द्वौ सूर्य्याविति नो बुद्धिरासीत्तस्मिंस्तथागते ॥
एकाग्रमिव चासीच्च ज्योतिर्भिः पूरितं नभः ।
समपद्यत चार्काभे द्रोणस्य निधने तथा ॥
निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरन्तरधीयत ।
आसीत् किलकिलाशब्दः प्रहृष्टानां दिवौकसाम् ।
ब्रह्मलोकं गते द्रोणे धृष्टद्युम्ने च मोहिते ॥
वयमेव तदाद्राक्ष्म पञ्च मानुषयोनयः ।
योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमां गतिम् ॥
अहं धनञ्जयः पार्थः कृपः शारद्वतस्तथा ।
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो धर्म्मपुत्त्रश्च पाण्डवः ॥
अन्ये तु सर्व्वे नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमतः ।
महिमानं महाराज ! योगयुक्तस्य गच्छतः ॥
ब्रह्मलोकं महद्दिव्यं देवगुह्यं हि तत्परम् ।
गतिं परमिकां प्राप्तमजानन्तो नृयोनयः ।
नापश्यन् गच्छमानं हि तं सार्द्धमृषिपुङ्गवैः ।
आचार्य्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिन्दमम् ।
वितुन्नाङ्गं शरव्रातैर्न्यस्तायुधमसृक्क्षरम् ।
धिक्कृतः पार्षतस्तन्तु सर्व्वभूतैः परामृशत् ॥
तस्य मूर्द्धानमालम्ब्य गतसत्त्वस्य देहिनः ।
किञ्चिदब्रुवतः कायाद्विचकर्त्तासिना शिरः ॥"
‘क्रोशमानेऽर्ज्जुने चैव पार्थिवेषु च सर्व्वशः ।
धृष्टद्युम्नोऽवधीद्द्रोणं रथतल्पे नरर्षभम् ॥
शोणितेन परिक्लिन्नो रथाद्भूमिमरिन्दमः ।
लोहिताङ्ग इवादित्यो दुर्द्दर्शः समपद्यत ॥ ४१)
द्रोणकाकः । इति मेदिनी । णे, १७ ॥ (यदुक्तम् ।
‘के प्रव पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः ।
तदस्मि पाण्डवाः सर्व्वे हाहा के प्रव के प्रव ।’)
वृश्चिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुःप्रस्थपरिमितजलाशयः । यथा, शतेन धनुभिः पुष्करिणी । त्रिभिः शतैर्दीर्घिका । चतुर्भिर्द्रोणः । पञ्चभिस्तडागः । द्रोणाद्दशगुणा वापी । इति जलाशयतत्त्वम् ॥ मेघनायकः । यथा,—
"नियुतं शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषितं क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥
आवर्त्तो निर्ज्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
श्वेतवर्णक्षुद्रपुष्पवृक्षविशेषः । फलघसिया इति हलकसिया इति च भाषा ॥ यथा,—
‘ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् ।
तत्ते दुर्गे ! प्रयच्छामि पवित्रं सुरवन्दिते ! ॥"
इति सारसङ्ग्रहधृतदुर्गार्च्चनप्रयोगः ॥
(शाकद्वीपान्तर्गतपर्व्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ५६ ।
‘चतुर्थः पर्व्वतो द्रोणो यत्रौषध्यो महागिरौ ।
विशल्यकरणी चैव मृतसञ्जीवनी तथा ॥"
वसुप्रवरविशेषः । यथा भागवते । ६ । ६ । ११ ।
‘वसवोऽष्टौ वसोः पुत्त्रास्तेषां नामानि मे शृणु ।
द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वास्तुर्विभावसुः ॥")

द्रोणकाकः, पुं, (द्रोण एव काकः ।) वनकाकः । दाँड़काक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकोलः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥ द्रोणः ३ अरण्यवायसः ४ वनवासी ५ महाप्राणः ६ क्रूररावी ७ पलप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ काकलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणगन्धिका, स्त्री, (द्रोणस्य द्रोणपुष्पस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) रास्ना । इति जटाधरः ॥

द्रोणघा, स्त्री, (द्रोणदुघा । पृषोदरादित्वात् दुलोपः ।) द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणदुग्धा, स्त्री, (द्रोणपरिमितं दुग्धं यस्याः ।) द्रोणक्षीरा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥

द्रोणदुघा, स्त्री, (द्रोणं दोग्धीति । दुह + "दुहः कप् घश्च ।" ३ । २ । ७० । इति कप् घश्चान्तादेशः ।) द्रोणपरिमितदुग्धदात्री गवी । तत्पर्य्यायः । द्रोणक्षीरा २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७२ ॥ द्रोणमाना ३ द्रोणघा ४ पयस्विनी ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ द्रोणदुग्धा ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥ द्रोणमानपयस्विनी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणपुष्पी, स्त्री, (द्रोणवत् पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । गूमा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । खर्ज्जघ्ना २ कुम्भयोनिः ३ कुरुम्बिका ४ चित्रक्षुपः ५ कुरुम्बा ६ सुपुष्पा ७ चित्रपत्रिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्रोणा ९ फलेपुष्पा १० । इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । वातकफाग्निमान्द्यपक्षवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । [illegible]त्वम् । सक्षारलवणत्वम् । स्वादुपाकित्वम् । आमकामलाशोथतमकश्वासजन्तुनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ गोशीर्षकश्च । [illegible] रत्नमाला ॥ घलघसिया इति भाषा । गुणः । [illegible] इति राजवल्लभः ॥

द्रोणमाना, स्त्री, (द्रोणो मानं दुग्धस्य यस्याः ।) द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणमुख, क्ली, चतुःशतग्राममध्ये मनोहरग्रामः । इति हारावली । १६० ॥

द्रोणम्पच, त्रि, (द्रोणं द्रोणपरिमितं पचतीति । द्रोण + पच + "परिमाणे पचः ।" ३ । २ । इति खश् ।) द्रोणपरिमितवस्तुपाककर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

द्रोणा, स्त्री, (द्रोण + टाप् ।) द्रोणपुष्पी । इति भावप्रकाशः ॥

द्रोणाचार्य्य, पुं, (द्रोण एव आचार्य्यः ।) पुरुषः । स अश्वत्थामपिता कृपीपतिः । पाण्डवानामस्त्रशिक्षागुरुश्च । तत्पर्य्यायः । द्रोणः २ गुरुः ३ आचार्य्यः ४ कीर्त्तिभाक् ५ भारद्वाजः ६ कुम्भयोनिः ७ द्रोणाचार्य्यकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषविवरणमस्य द्रोणशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

द्रोणि, स्त्री, (द्रवतीति । द्रु गतौ + "वहिश्रिश्रुयुद्रु-ग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।" उणा० ४ । ५१ । इति निः स च नित् ।) द्रोणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पुं, अश्वत्थामा । स तु अष्टममन्वन्तरगतानां सप्तर्षीणामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ८० । ४ ।
‘कश्यपश्च तथा द्रौणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥")

द्रोणिका, स्त्री, (द्रोणिरिव कायति प्रकाशते इति । कै + क + टाप् ।) नीलाटपः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणी, स्त्री, (द्रोणि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) दारुविशेषः । काष्ठाम्बुवाहिनी । गवादनी । इति मेदिनी । णे, १७ ॥ (कलसाकारपात्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १०३ ।
"भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्द्धत ॥")
नीलीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ शैलभूः । शैलयोः सन्धिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०० ॥ इन्द्रचिर्भिटी । द्रोणीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ द्विकर्षपरिमाणम् । १२८ सेर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वाहः २ गोणी ३ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

द्रोणीदल, पुं, (द्रोण्या इव दलं यस्य ।) केतकीपुष्पम् । इति हारावली । ९२ ॥

द्रोणीमुख, क्ली, (द्रोणीव मुखं यस्य ।) द्रोणमुखम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्रोणीलवण, क्ली (द्रोणीसम्भूतं लवणम् ।) उपकपाटदेशप्रसिद्धलवणविशेषः । तत्पर्य्यायः । द्रोणेयम् २ वार्द्धेयम् ३ द्रोणीजम् ४ वारिजम्

५ वाह्लिभवम् ६ द्रोणी ७ त्रिकूटलवणम् ८ । अस्य गुणाः । पाकेनाल्पत्वम् । अविदाहित्वम् । भेदनत्वम् । स्निग्धत्वम् । शूलनाशित्वम् । अल्पपित्तलत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रोहः, पुं, (द्रुह् + भावे घञ् ।) जिघांसा । अनिष्टचिन्तनम् । तत्पर्य्यायः । अपक्रिया २ । इति हेमचन्द्रः ।६।१५१ ॥ यथा, कूर्म्मपुराणे ।
"देवद्रोहाद्गुरोर्द्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः ॥"
(छद्मवधः । यथा, मनौ । ७ । ४८ ।
"पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजञ्चापि पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥"
"द्रोहश्छद्मवधः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

द्रोहचिन्तनं, क्ली, (द्रोहस्य चिन्तनम् ।) परानिष्टचिन्ता । तत्पर्य्यायः । व्यापादः २ । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥

द्रोहाटः, पुं, (द्रोहाय अटतीति । अट् + अच् ।) गाथाप्रभेदः । मृगलुब्धकः । वैडालव्रतिकः । इति मेदिनी । टे, ४६ ॥

द्रोही, [न्] पुं, (द्रोहोऽस्यास्तीति इनिः । यद्वा, द्रुह्यतीति णिनिः ।) द्रोहकः । परानिष्टचिन्तकः । यथा,—
"मित्रद्रोही कृतघ्नश्च ये च विश्वासघातकाः ।
ते नरा नरके यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥"
इति ससेमिरोपाख्यानम् ॥
(यथा च, कथासरित्सागरे । ५ । ६३ ॥
"तत्कुलाचिन्तयन्नाशा नूनं द्रोही स एव मे ॥")

द्रौणायनः, पुं, (द्रोणस्यापत्यम् । द्रोण + फक् ।) अश्वत्थामा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्रौणिः, पुं, (द्रोणस्यापत्यम् । द्रोण + इञ् ।) अश्वत्थामा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५६ । ७४ ।
"आद्रुत्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो हयान् ॥"
अयं हि एकोनविंशद्द्वापरयुगस्य व्यासः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २३ ।
"एकोनविंशत् संप्राप्ते द्रौणिर्व्यासो भविष्यति ॥")

द्रौणिकः, त्रि, (द्रोणस्य द्रोणपरिमितवीजस्य वापः इति । द्रोण + "तस्य वापः ।" ५ । १ । ४५ । इति ठञ् ।) द्रोणपरिमितबीजवपनयोग्यक्षेत्रम् । इत्यमरः ।२।६।१०॥ (द्रोणेन क्रीतः । निष्कादित्वात् ठञ् । द्रोणक्रीतः ॥ द्रोणं द्रोणपरिमितद्रव्यं पचतीति । द्रोण + "संभवत्यवहरति पचति ।" ५ । १ । ५२ । इति ठञ् । द्रोणपाचकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

द्रौपदी, स्त्री, (द्रुपदस्यापत्यं स्त्री । द्रुपद + अण् । ङीप् ।) द्रुपदराजकन्या । तत्पर्य्यायः । पाञ्चाली २ कृष्णा ३ सैरिन्ध्री ४ नित्ययौवना ५ वेदिजा ६ याज्ञसेनी ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७४ ॥ अस्याः पञ्चस्वामिकारणं यथा,—
वह्निरुवाच ।
"शृणु राम ! महाभाग ! सीतासंगोपनं कुरु ।
समयाभ्यन्तरे चैव रावणो दुष्टराक्षसः ।
दुर्निवार्य्यः भ्रमत्नेन जानकीञ्च हरिष्यति ॥
राम उवाच ।
सीतां गृहीत्वा त्वं गच्छ छायात्रैव तु तिष्ठतु ।
कलत्रवर्ज्जनं कर्म्म सर्व्वेषाञ्च जुगुप्सितम् ॥
सीतां गृहीत्वा प्रययौ रुदन्तीञ्च हुताशनः ।
सीतायाः सदृशी छाया तस्थौ श्रीरामसन्निधौ ॥
सा च छाया हृता पूर्व्वं रावणेन बलीयसा ।
समुद्धार तां रामो निहत्य तं सबान्धवम् ॥
वह्नौ परीक्षाकाले च छाया वह्निं विवेश ह ।
अग्निश्छायाञ्च संरक्ष्य ददौ रामाय जानकीम् ॥
सा च छाया तपश्चक्रे नारायणसरोवरे ।
तपश्चकार दिव्यञ्च शतवर्षञ्च शूलिनः ॥
वरं वृणुष्व भद्रे ! तमुवाच शङ्करश्च ताम् ।
उवाच सा शिवं यत्रा भर्त्तुर्दुःखेन दुःखिता ॥
पतिन्देहि पञ्चधा सा वरं वव्रे त्रिलोचनम् ।
सर्व्वसम्पत्प्रदस्तुष्टस्तस्यै शम्भो वरं ददौ ॥
महादेव उवाच ।
साध्वि ! त्वं पञ्चधा ब्रूहि पतिन्देहीति व्याकुला ।
पञ्चेन्द्राश्च हरेरंशा भविष्यन्ति प्रियास्तव ॥
ते च सर्व्वे च पञ्चेन्द्राश्चाधुना पञ्च पाण्डवाः ।
सा च छाया द्रौपदी च यज्ञकुण्डसमुद्भवा ॥
कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा ।
द्वापरे द्रौपदी छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी ॥
वैष्णवी कृष्णभक्ता च तेन कृष्णा प्रकीर्त्तिता ।
स्वर्गलक्ष्मीर्महेन्द्राणां सा च पश्चाद्भविष्यति ॥
राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यायाञ्च स्वयंवरे ।
पप्रच्छ मातरं वीरो वस्तु प्राप्तं मयाधुना ॥
तमुवाच स्वयं माता गृहाण भ्रातृभिः सह ।
शम्भोर्वरेण पूर्व्वञ्च परञ्च मातुराज्ञया ॥
द्रौपद्याः स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्चपाण्डवाः ।
चतुर्द्दशानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपाण्डवाः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११५ अध्यायः ॥

द्वन्दं क्ली, (द्वन्द्वं पृषोदरादित्वात् वस्य लोपः ।) मिथुनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वन्द्वं, क्ली, (द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ । "द्वन्द्वं रहस्य-मर्य्यादावचन-व्युत्क्रमण-यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ।" ८ । १ । १५ । इति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्व्वपदस्याम्भावोऽत्वञ्चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वञ्च निपात्यते ।) रहस्यम् । कलहः । (यथा, हितोपदेशे । ३ । ३२ ।
"शतं दद्यान्न विवदेदिति प्राज्ञस्य लक्षणम् ।
विना हेतुमपि द्वन्द्वमेतन्मूर्खस्य लक्षणम् ॥")
मिथुनम् । (यथा, रघुः । १ । ४० ।
"परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥")
युग्मम् । इति मेदिनी । वे, १० ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३७ । १५ ।
"द्वन्द्वयुद्धञ्च पार्थेन कर्त्तुमिच्छाम्यहं प्रभो ! ॥"
शीतोष्णादि । यथा, माघे । ४ । ६४ ।
"सर्व्वर्त्तुनिर्वृतिकरे निवसन्नुपैति
न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥")
दुर्गम् । (अत्र पुंस्त्वमपि ।) अथ द्वन्द्वयुक्तिः ।
"राज्ञो बलं न हि बलं द्वन्द्वमेव बलं बलम् ।
अप्यल्पबलवान् राजा स्थिरो द्वन्द्वबलाद्भवेत् ॥"
तथा च ।
"एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥
अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
यद्दैवरचितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादिसंश्रितम् ।
अकृत्रिममिदं ज्ञेयं दुर्लङ्घ्यमरिभूभुजाम् ॥
प्राकारपरिखारम्यसंश्रयं यन्नवेदिह ।
कृत्रिमं नाम विज्ञेयं लक्ष्यालक्ष्यन्तु वैरिणाम् ॥"
तत्राकृत्रिमद्वन्द्वयुक्तिर्यथा,—
"अत्युच्चविस्तीर्णशिरा दुरारोहः सकाननः ।
सजलाश्रयसम्भारभोज्यद्रव्यसमाश्रयः ॥
सुखनिःसरणो द्वन्द्वः पर्व्वताख्यो महीभुजाम् ।
नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः ॥
तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीद्वन्द्वः स उच्यते ।
यदत्यचिरकालीनं दुर्लङ्घ्यविपिनादिकम् ॥
तन्मध्यरचिता भूमिर्वनद्वन्द्वमिहोच्यते ।
वनद्वन्द्वमिति ख्यातं यथापूर्व्वं महत्तरम् ॥"*॥
कृत्रिमद्वन्द्वयुक्तिर्यथा,—
"यस्मिन् राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः ।
तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं द्वन्द्वमारभेत् ॥
गभीरत्वा विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्णवारयः ।
द्वन्द्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः ॥
विशालशालं सुघनं बहुकण्टकिसङ्कटम् ।
द्वन्द्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वलम् ॥
अधोऽधोवध्यमानोऽपि कन्दरोऽम्बुजलं स्रवन् ।
द्वन्द्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लक्ष्यो हि भूभुजाम् ॥
सर्व्वतः परिखां कृत्वा निबध्योपरि कन्दरम् ।
तज्जलस्तद्देशत्वात् जलद्वन्द्वं तदुच्यते ॥
एषामभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य बन्धनात् ।
वर्षासु स्रवते वारि जलद्वन्द्वं ततो भवेत् ॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं द्वन्द्वमाचरेत् ।
आश्रित्य कृत्रिमं द्वन्द्वं बलवद्वैरिणो दिशि ॥
अन्यत्र कृत्रिमं द्वन्द्वं कृत्वा नरपतिर्वसेत् ।
एषपतिर्यदा वैरी स्थलद्वन्द्वं तदाचरेत् ॥
गजाश्वगाधवद्वैरी जलद्वन्द्वं तदाचरेत् ।
गिरिद्वन्द्वं नृपः सेवेत् यस्य स्याद्द्विविधो रिपुः ॥
सर्व्वो हि त्रिविधो युद्धः समासादुपदिश्यते ।
प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च ॥
राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
गुप्ते स्त्रीकोषसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥"
अथ सामान्यतो गुणाः ।
तथा हि । नीतिशास्त्रम् ।
"सप्रवेशापसरणं द्वन्द्वमुत्तममुच्यते ।
अन्यत्र वन्दिशालेव न तादृग्बहुमान्यते ॥
धनुर्द्वन्द्वं महीद्वन्द्वं गिरिद्वन्द्वं तथैव च ।
मनुष्यद्वन्द्वसंसर्गं वरद्वन्द्वञ्च तानि षट् ॥"
अन्ये तु ।
"न द्वन्द्वं द्वन्द्वमित्याहुर्योगद्वन्द्वं प्रकीर्त्तितम् ।
योगशून्यं हि यत् द्वन्द्वं स्तवकायसमं हि तत् ॥"

अथान्यत्रापि ।
"यावत् प्रमाणं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमान्त्यम् ।
त्रिभूमकद्वारयुगोत्तरञ्च
त्रिदेशजानां धरणीपतीनाम् ॥'

मगस्तु ।
'यदन्यद्विविधं द्वन्द्वं प्रोच्यते धरणीभुजाम् ।
ताभ्यामेवातिरिच्येत मल्लद्वन्द्वं विशेषतः ॥
अन्यत्तु नैवाद् भिन्नेषु मल्लद्वन्द्वात् जयेन्नृपः ।
मल्लद्वन्द्वे हि भिन्ने हि न चाप्यतः कार्यकार
कम् ॥'

भोजस्तु ।
'यन्त्रैर्वैरिदुर्लङ्घ्यं विज्ञेयं विषमञ्च तत् ।
धन्वैशायपरत्र तद्द्वन्द्वमुत्तमं विदुः ॥'
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

द्वन्द्वं, पुं (द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ इति । निपातनात् साधु । चार्थे द्वन्द्व इति निर्द्देशात् पुंस्त्वम् ।) रोगविशेषः । समासभेदः । इति शब्दरत्नावली । स तु भिन्नार्थानां पदानां समासः । वोपदेवमतेऽस्य चसंज्ञा कृता । स इतरेतरयोगसमाहारभेदेन द्विधा भवति । इतरेतरद्वन्द्वो यथा । हरश्च हरिश्च हरिहरौ । अत्र प्रत्येकपदप्राधान्यात् द्वित्वं बहुत्वं शेषशब्दलिङ्गभागित्वञ्च भवति । समाहारद्वन्द्वो यथा । वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्त्वचम् । अत्र सहतरैकत्वादेकवचनं नित्यक्लीवलिङ्गत्वञ्च भवति । इति मुग्धबोधम् ॥
(यदुक्तं — [भाव ।)
'द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गृहे नित्यमव्ययी

द्वन्द्वचरः, पुं (द्वन्द्वेन चरतीति । चर + अच् ।) चक्रवाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९६ ॥
(यथा रघुः । १६ । ६३ ।
आवर्त्तशोभा नतनाभिकान्ते
र्भङ्गो भ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमाना-
न्यदूरवर्त्तीनि विलासिनीनाम् ॥')

द्वन्द्वचारी, [न्] पुं (द्वन्द्वेन चरतीति । चर + णिनि ।) चक्रवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वन्द्वजः, पुं (द्वन्द्वात् जायते इति । जन + ड ।) द्विदोषजरोगः । इति निदानम् ॥ कलहाज्जाते त्रि ॥

द्वयं, क्लो (द्वौ अवयवौ यस्य । द्वि + "संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ।" ५ । २ । ४३ । इति तयपोऽयच् ।) द्वयात्मकम् । दुइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उभौ २ द्वौ ३ युगलम् ४ द्वितयम् ५ युगम् ६ द्वैतम् ७ यमम् ८ द्वन्द्वम् ९ युग्मम् १० यमलम् ११ यामलम् १२ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५९ ॥

द्वयाग्निः, पुं (द्वयोः द्वित्वमग्निरिव ।) दृष्टभदः । गाचिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । माटी २ कुशाग्निः ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्वयातिगः, त्रि, (द्वयं अतिगच्छति अतिक्रामतीति । अति + गम + ड ।) रजस्तमोगुणशून्यः । सत्त्वगुणयुक्तः । इत्यमरः । २ । ७ । ४५ ॥

द्वाः, [र्] स्त्री (द्वारयतीति । दृ वरणे + णिच् + बाहुलकात् क्विप् ।) द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । २ ।
"द्वारि द्युनद्या ऋषभः कुरूणां
मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ॥")
उपायः । यथा, ज्ञानद्वारा भवेन्मुक्तिरिति शास्त्रम् ॥

द्वाःस्थः, पुं (द्वारि तिष्ठतीति । स्था + क ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । १८ । ३४ ।
"ब्राह्मणैः क्षत्त्रबन्धुर्हि द्वारपालो निरूपितः ।
स कथं तद्गृहे द्वाःस्थः सभाण्डं भोक्तुमर्हति ॥")
नन्दिकेश्वरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्वाःस्थितः, त्रि (द्वारि स्थितः ।) द्वारपालः । इत्यमरकोषशब्दरत्नावल्यौ ॥

द्वाःस्थितदर्शकः, त्रि, (द्वाःस्थितः सन् पश्यतीति । दृश + ण्वुल् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वाःस्थितदर्शी, [न्] त्रि, (द्वारि स्थितः सन् पश्यतीति । दृश + णिनि ।) द्वारपालः । इति भरतधृतरभसः रमानाथश्च ॥

द्वाचत्वारिंशत्, स्त्री, (द्व्यधिका चत्वारिंशत् । द्विशब्दस्य वा आत्वम् ।) द्विचत्वारिंशत् । इति व्याकरणम् ॥ ४२ बेयालिश इति भाषा ॥

द्वात्रिंशत्, स्त्री, (द्व्यधिका त्रिंशत् । "द्व्यष्टनः संख्यायामिति ।" ६ । ३ । ४७ । इति आत्वम् ।) द्व्यधिकत्रिंशत् संख्या । तत्सङ्ख्येयाश्च । ३२ वत्रिश इति भाषा । यथा, द्वात्रिंशत्प्रसवे भार्य्या चतुस्त्रिंशद्गमे वृथामित्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

द्वात्रिंशद्रदी, [न्] पुं, (द्वात्रिंशद्रदाः सन्ति अस्य । बाहुलकात् इनि ।) मनुष्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतः, पुं (द्वात्रिंशल्लक्षणैरुपेतः ।) महापुरुषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ तल्लक्षणानि यथा,—
"रागः सप्तसु हन्त षट्स्वपि शिशोरङ्गेष्वलं तुङ्गता
विस्तारस्त्रिषु खर्व्वता त्रिषु तथा गम्भीरता च त्रिषु ।
दैर्घ्यं पञ्चसु किञ्च पञ्चसु सखे ! संप्रेक्ष्यते सूक्ष्मता
द्वात्रिंशद्वरलक्षणः कथमसौ गोपेषु सम्भाव्यते ॥'
इति श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धुः ॥
'राग इति । श्रीमद्व्रजेश्वरं प्रति कस्यचित् सव यथा गोपस्य वाक्यमिदम् । सप्तसु नेत्रान्त पादकरतलतालुकाधरोष्ठजिह्वानखेषु षट्सु वक्षःस्कन्धनखनासिकाकटिमुखेषु । त्रिषु कटिललाटवक्षःसु । केचित् कटिस्थाने शिरः पठन्ति ।

त्रिषु ग्रीवाजङ्घामेहनेषु । पञ्चसु नासाभुजनेत्रहनुजानुषु । पञ्चसु त्वक्केशाङ्गुलीदन्ताङ्गुलिपर्व्वसु । पुनः पञ्चसु त्वक्केशरोमदन्ताङ्गु[लि]ष्वित्यर्थः ।
तथैव महापुरुषलक्षणे सामुद्रकग्रन्थप्रसिद्धानि द्वात्रिंशद्वराणि तत्तल्लक्षणेभ्यः श्रेष्ठानि लक्षणानि यस्य स गोपेषु भगवद्वमारादिषु अप्येताद्दशत्वाश्चर्य्यादिभावः ।' इति श्रीजीवगोस्वामिविरचिता दुर्गमसङ्गमनीनाम्नी टीका ॥

द्वादश, [न्] त्रि, (द्व्यधिका दश । "द्व्यष्टन इति । ६ । ३ । ४७ । इति आत्वम् ।) द्व्यधिका दश । बार इति भाषा । द्वादशसंख्या अस्य नित्यबहुवचनान्तः । त्रिलिङ्गे समानरूपः इति व्याकरणम् ॥ द्वादशवाचकानि यथा सूर्य्यः १ मासः २ राशिः ३ सङ्क्रान्तिः ४ बाहुः ५ सारिकोष्ठः ६ गुहनेत्रम् ७ मण्डलम् ८ । इति कविकल्पलता ॥

द्वादशः, त्रि, (द्वादशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) द्वादशानां पूरणः इति व्याकरणम् ॥ बारर इति भाषा । (मनुः ।
"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥")
महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ६२ ।
"द्वादशस्त्रासनश्चाद्यो यज्ञो यज्ञसमाहितः ॥"

द्वादशकरः, पुं (द्वादश कराः भुजा यस्य ।) स्कन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥

द्वादशपत्रकं, क्ली, (द्वादश अक्षराणि यस्य ।) योगविशेषः । यथा —
"पितामहोऽपि तत् पुत्रं साध्यं सहितये रतम् ।
सनत्कुमारं प्रोवाच योगं द्वादशपत्रकम् ॥
शिखासस्थन्तु ॐकारं मेषोऽस्य शिरसि स्थितः ।
मासो वैशाखनामा च प्रथमं पत्रकं स्मृतम् ॥
नकारः शिरसि प्रोक्तो वृषोऽस्य शिरसि स्थितः ।
ज्यैष्ठमासश्च तत् पत्रं द्वितीयं परिकीर्त्तितम् ॥
मोकारो भुजयोर्युग्मं मिथुनं तत्र संस्थितम् ।
मास आषाढनामा च तृतीयं पत्रकं स्मृतम् ॥
भकारो नेत्रयुगलं कर्कटस्तत्र संस्थितः ।
मासः श्रावण इत्युक्तश्चतुर्थं पत्रकं स्मृतम् ॥
गकारो हृदयं प्रोक्तं सिंहो वसति तत्र च ।
मासो भाद्रस्तथा प्रोक्तः पञ्चमं पत्रकं स्मृतम् ॥
वकारः कवचं विद्यात् कन्या तत्र प्रतिष्ठिता ।
मासश्चाश्वयुजो नाम षष्ठं तत्पत्रकं स्मृतम् ॥
तेकारमस्त्रग्रामश्च तुलाराशिस्तदाश्रयः ।
मासश्च कार्त्तिको नाम सप्तमं पत्रकं स्मृतम् ॥
वाकारो नाभिसंयुक्तः स्थितस्तत्र च वृश्चिकः ।
मासो मार्गशिरो नाम अष्टकं पत्रकं स्मृतम् ॥
सुकारो जघनं प्रोक्तस्तत्रस्थश्च धनुर्धरः ।
पुष्यनिगदितो मासो नवमं परिकीर्त्तितम् ॥
देकारश्चोरुयुगलं मकरोऽप्यत्र संस्थितः ।
माघो निगदितो मासः पत्रकं दशमं स्मृतम् ॥
वाकारो जानुयुगलं कुम्भस्तत्रापि संस्थितः ।

पञ्चकं फाल्गुनः प्रोक्तं तदेकादशमुत्तमम् ॥
मादौ यकारो मीनो हि स चैत्रे वसते मुने ! ।
ददन्तु द्वादशं प्रोक्तं पत्रं वै केशवस्य हि ॥
द्वादशारन्तथा चक्रं यन्नाभिर्दिसजन्तथा ।
त्रिव्यूहन्त्वेकमूर्त्तिश्च तथोक्तः परमेश्वरः ॥
एतत्तवोक्तं देवस्य रूपं द्वादशपत्रकम् ।
यस्मिन् ज्ञाते मुनिश्रेष्ठ ! न भूयो मरणं भवेत् ॥”
इति वामनपुराणेऽष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

द्वादशलोचनः, पुं, (द्वादश लोचनानि नेत्राणि यस्य । षडाननत्वादेवास्य तथात्वम् ।) कार्त्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशांशुः, पुं, (द्वादश अंशवः किरणानि यस्य ।) वृहस्पतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यदुक्तं मात्स्ये । १२७ । ५५ ।
“लोहितो नवरश्मिस्तु स्थानमापन्न तस्य वै ।
वृहत् द्वादशरश्मीकं हरिद्राभन्तु वेधसः ॥”)

द्वादशाक्षः, पुं, (द्वादश अक्षीणि यस्य ।) कार्त्तिकेयः । (द्वादशविषयेषु अक्षिणी यस्य ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥ (कार्त्तिकेयस्य अनुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ९।४५।५६ ।
“एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ॥”)

द्वादशाक्षरमन्त्रः, पुं, (द्वादश अक्षराणि यस्य । तादृशो मन्त्रः ।) द्वादशवर्णात्मकविष्णुविषयकमन्त्रविशेषः । यथा,—
“नमो भगवते वासुदेवायोङ्कारपूर्व्वकम् ।
महामन्त्रमिमं प्राहुस्तत्त्वज्ञा द्वादशाक्षरम् ॥”
इति माघे क्रियायोगसारः ॥

द्वादशाख्यः, पुं, (द्वादश ज्ञानकर्म्मादिविषयान् आख्यातीति । ख्या कथने + कः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशाङ्गुलः, पुं, (द्वादश अङ्गुलयः परिमाणमस्य । “ततपुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ।”५ । ४ । ८६ । इति अच् ।) वितस्तिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

द्वादशात्मा, [न्] पुं, (द्वादश आत्मानो मूर्त्तयो यस्य ।) सूर्य्यः । (यथा, महाभारते ।३।३।२६।
“द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ॥”)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥

द्वादशायुः, [स्] पुं, (द्वादशवर्षपर्य्यन्तं आयुर्यस्य ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

द्वादशार्चिः, [स्] पुं, (द्वादश अर्चींषि किरणानि यस्य ।) वृहस्पतिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३२ ॥

द्वादशी, स्त्री, (द्वादश + टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य द्वादशकलाक्रियारूपा । सा च विष्णुतिथिः । यथा,—
“त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया ।
द्वादशी च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते ॥
एताश्नो भवेद्यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः ।
स्वर्गवासी स भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ॥”
मार्गशीर्षीया शुक्लद्वादशी मत्स्यद्वादशी १ पौषी कूर्म्मद्वादशी २ माघी वराहद्वादशी ३ फाल्गुनी नृसिंहद्वादशी ४ चैत्री वामनद्वादशी ५ वैशाखी जामदग्न्यद्वादशी ६ ज्यैष्ठी रामद्वादशी ७ आषाढ़ी कृष्णद्वादशी ८ श्रावणी बुद्धद्वादशी ९ भाद्री कल्किद्वादशी १० आश्विनी पद्मनाभद्वादशी ११ कार्त्तिकी नारायणद्वादशी १२ । एतासां नाम धरणीव्रतम् । एतत्करणे महाफलम् । इति वराहपुराणम् ॥

अथ पिपीतकद्वादशी । नारदीये ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥”
इयं पिपीतकद्वादशी । अत्र ।
“गण्डीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाऽष्टमीयुता ।
पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुरुपोषणम् ॥
एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः ।
उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदिदं तथा ॥”
इति भविष्यपुराणेन एकादश्युपवासानन्तरं द्वादश्यां विष्णूपासनाया उक्तत्वात् । अत्रापि तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मादरः । द्वादशीक्षये तूपवासानन्तर्य्यं विनापि पूजेति । इयं पूर्व्ववचनोक्ता षष्ठीयुता सप्तमी ॥ आषाढ़ादिद्वादशीषु शयनादिकम् ॥ * ॥

अथ श्रवणद्वादशी ।
सा भाद्रशुक्लद्वादश्यामेव सम्भवति । “भविष्योत्तरे ।
‘द्वादशी श्रवणोपेता सर्व्वपापहरा तिथिः ।
बुधवारसमायुक्ता ततः शतगुणा भवेत् ।
तामुपोष्य समाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥’
उभयदिने तल्लाभे तु एकादशीयुतैव ग्राह्या ।
‘द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यान्विता विभो ।
सदा कार्य्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥’
इति स्कान्दात् ॥
यदा त्वेकादश्यामेव श्रवणा तदा तामुपवसेत् ।
तथा च नारदः ।
‘याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।
तास्वेव तद्व्रतं कुर्य्यात् श्रवणद्वादशीं विना ॥’
भविष्योत्तरेऽपि ।
‘एकादशी यदा तु स्यात् श्रवणेन समन्विता ।
विजया सा तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥
तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥
विशेषेण महीपाल ! श्रवणं वर्द्धते यदि ।
तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥’
तिथिक्षयेण एकादशीतिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुर्द्वादशीमित्यादि । यदा त्वेकादश्युपवासदिने श्रवणं नास्ति परदिने द्वादश्यां श्रवणं तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्त्तः ।
‘एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्द्देवता हरिः ॥’
अत्र असमाप्ते व्रते पूर्व्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरमिति स्मृतेः ॥ पारणस्याकरणेन पूर्व्वोपवासासमाप्तावुपवासान्तरारम्भे विधिलोपो न भवेदित्यर्थः । हेतुमाह उभयोरित्यादि । उभयोरुपवासासामर्थ्ये तु श्रवणद्वादश्येवोपोष्या । तथा च स्मृतिः ।
‘वरमेकादशीं मुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।
पूर्व्वोपवासजं पुण्यं सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम् ।
एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥’
द्वादश्युपवासः काम्यः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम् ।
‘द्वादश्यामुपवासेन शुद्धात्मा नृप ! सर्व्वशः ।
चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम् ॥”
कार्त्तिकशुक्लद्वादशी मन्वन्तरा । “तथा च भविष्यमत्स्ययोः ।
‘अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथा ।’
इत्यादिवचनात् ।” इति तिथितत्त्वम् ॥ * ॥
“अग्रहायणशुक्लद्वादशी अखण्डद्वादशी । तत्रोपोष्य विष्णुपदप्राप्तिकामोऽखण्डद्वादश्यां विष्णुं पूजयिष्ये इति संकल्प्य पञ्चगव्येन स्नापयित्वा यथाशक्त्युपचारेण संपूज्य यवव्रीहिपूर्णपात्रं गृहीत्वा ।
‘ॐ सप्तजन्मसु यत्किञ्चिन्मया खण्डव्रतं कृतम् ।
भगवंस्त्वत्प्रसादेन तदखण्डमिहास्तु मे ॥
यथा खण्डं जगत् सर्व्वं त्वमेव पुरुषोत्तम ! ।
ततोऽखिलान्यखण्डानि व्रतानि मम सन्तु वै ॥’
इति प्रार्थ्य दक्षिणां दद्यात् ।”इति कृत्यचन्द्रिका ॥
भैमीपरद्वादश्यां षट्तिलाचरणम् । यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“स्वगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते ! ।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
तिलस्नायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिली नावसीदति ॥
सकृत्तु षट्तिली भूत्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥”

अथ गोविन्दद्वादशी ।
“फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥”
अत्र गङ्गायां पद्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ! ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अथ द्वादशीजातफलम् ।
“बहुप्रजः सर्व्वजनानुरागी
भूपालमान्यस्तिथिप्रियः स्यात् ।
चेत् द्वादशी यस्य जनस्य सूतौ
प्रवासहीनो व्यवहारदक्षः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

द्वापरः, पुं, (दयोर्विषययोः परस्तत्पर आसक्तः इत्यर्थः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सन्देहः । (द्वौ सत्यत्रेतायुगौ परौ श्रेष्ठौ यस्मात् ।) युगविशेषः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥ तद्युगपरिमाणं यथा,—

"अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥"
८६४,००० ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्वापरस्य विधिं पुनः ।
तत्र त्रेतायुगे क्षीणे द्वापरं प्रतिपद्यते ॥
द्वापरादौ प्रजानान्तु सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या ।
परिवृत्ते युगे तस्मिंस्ततः सा विप्रणश्यति ॥
ततः प्रवर्त्तते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः ।
लोभो धृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
प्रध्वंसश्चैव वर्णानां कर्म्मणाञ्च विपर्य्ययः ।
यज्ञो वधः पणोदण्डो मानो दर्पः क्षमा बलम् ॥
तथा रजस्तमो भूयः प्रवृत्तिर्द्वापरे पुनः ।
आद्ये कृते न धर्म्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्त्तितः ॥
द्वापरे व्याकुलो भूत्वा प्रणश्यति कलौ पुनः ।
वर्णानां द्वापरे ध्वंसः सङ्कीर्य्यन्ते तथाश्रमाः ॥
द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ ।
द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते ॥
अनिश्चयाधिगमनाद्धर्म्मतत्त्वं न विद्यते ।
धर्म्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते मतिभेदस्तु जायते ॥
परस्परविभिन्नैस्तैर्दृष्टीनां विभ्रमेण तु ।
ततो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ॥
एको वेदश्चतुष्पादस्त्रिधा तु क्रियते पुनः ।
संक्षेपादायुषश्चैव व्यस्यते द्वापरे त्विह ।
वेदश्चैकश्चतुर्द्धा तु व्यस्यते द्वापरादिषु ॥
ऋषिपुत्त्रैः पुनर्भेदाद्भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः ।
मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरक्रमविपर्य्ययैः ॥
संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहितास्तैः श्रुतर्षिभिः
सामान्याद्वैकृताच्चैव दृष्टिभिन्नैः क्वचित् क्वचित् ॥
ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च ।
अन्ये तु प्रस्थितास्तान् वै केचित्तान् प्रत्यवस्थिताः ॥
द्वापरेषु प्रवर्त्तन्ते भिन्नार्थैस्तैः स्वशास्त्रकैः ।
एकमाध्वर्य्यवं पूर्व्वमासीद्द्वैधं तु तत् पुनः ॥
सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ।
आध्वर्य्यवस्य प्रस्थानैर्बहुधा व्याकुलीकृतम् ॥
तथैवाथर्व्वणां साम्नां विकल्पैः स्वस्य संक्षयैः ।
व्याकुलो द्वापरेष्वर्थः क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥
द्वापरे सन्निवृत्ते ते वेदा नश्यन्ति वै कलौ ।
तेषां विपर्य्ययोत्पन्ना भवन्ति द्वापरे पुनः ॥
अदृष्टिर्मरणञ्चैव तथा व्याध्युपद्रवाः ।
वाङ्मनःकर्म्मभिर्दुःखैर्निर्वेदो जायते ततः ॥
निर्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ।
विचारणायां वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनम् ॥
दोषाणां दर्शनाच्चैव ज्ञानोत्पत्तिश्च जायते ।
तेषां मेधाविनां पूर्व्वं मर्त्त्ये स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥
उत्पद्यन्तीह शास्त्राणां द्वापरे परिपन्थिनः ।
आयुर्व्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च ।
अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् ।
प्रक्रिया कल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम् ।
स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् ॥
द्वापरेष्वभिवर्त्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणाम् ।
मनसा कर्म्मणा वाचा कृच्छ्राद्वार्त्ता प्रसिध्यति ॥
द्वापरे सर्व्वभूतानां कायक्लेशपुरस्कृता ।
लोभो धृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
वेदशास्त्रप्रणयनं धर्म्माणां सङ्करस्तथा ।
वर्णाश्रमपरिध्वंसः कामद्वेषौ तथैव च ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे द्वे परमायुस्तदा नृणाम् ।
निःशेषे द्वापरे तस्मिन् तस्य सन्ध्या तु पादतः ।
गुणहीनाश्च तिष्ठन्ति धर्म्मस्य द्वापरस्य तु ।
तथैव सन्ध्यापादेन अंशस्तस्य प्रतिष्ठितः ॥"

इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः ॥

द्वापरयुग, क्लौ, (द्वापर एव युगम् ।) तृतीययुगम् । तस्योत्पत्त्यादि यथा । "भाद्रकृष्णत्रयोदश्यां गुरुवासरे द्वापरयुगोत्पत्तिः । तत्र अवतारद्वयम् । कृष्णबुद्धौ । पुण्यमर्द्धम् । पापमर्द्धम् । नैमिषारण्यं तीर्थम् । नारीणां भ्रमणम् । रक्तगतः प्राणाः । सप्तहस्तपरिमितो मानवदेहः । सहस्राब्दमायुः । ताम्रपात्रे भोजनम् । इति द्वापरयुगस्य लक्षणम् । द्वापरयुगाब्दाः ८६४००० । द्वापरयुगस्य राजानः शाल्वविराटहंसध्वजकध्वजमयूरध्वजबभ्रुवाहनरुक्माङ्गदजरासन्धदुर्य्योधनयुधिष्ठिराः ।
धर्म्माधर्म्मरतो लोकः प्रतापी चपलः सदा ।
ज्ञाननिष्ठः कपटवाक् द्वापरे राजविस्तरः ॥
तत्र तारकब्रह्मनाम ।

> हरे । मुरारे मधुकैटभारे
> गोपाल गोविन्द मुकुन्द शौरे ।
> यज्ञेश नारायण कृष्ण विष्णो ।
> निराश्रयं मां जगदीश । रक्ष ॥"

इति मुद्राङ्कितपञ्जिकातः सङ्गृहीतम् ॥

द्वापरयुगाद्या, स्त्री, (द्वापरयुगस्य आद्या आरम्भिका तिथिः ।) द्वापरयुगारम्भतिथिः । सा च माघभाद्रकृष्णत्रयोदशी । तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

द्वार, क्ली, (द्वरति निर्गच्छति गृहाभ्यन्तरादनेनेति । द्वृ + घञ् ।) निर्गमनम् । अभ्युपायः । इति मेदिनी । रे ४८ ॥ अस्य पर्य्यायः । द्वाः २ प्रतीहारः ३ । इत्यमरः । २ । २ । १६ ॥ वारकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
"दक्षिणे शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ।
न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिकं शुभम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

द्वारक, पुं, (द्वारेण प्रशस्तप्रवेशद्वारेण कायति शोभत इति । कै + क) द्वारका । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारकण्टक, पु, (द्वारस्य कण्टक इव ।) कपाटम् । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारका, स्त्री, (द्वारैर्बहुभिः प्रशस्तैश्च प्रवेशद्वारैः कायतीति । कै + क । स्त्रियां टाप् ।) कृष्णस्य राजपुरी । तत्पर्य्यायः । द्वारावती २ द्वारवती ३ । अब्धिनगरी ४ । द्वारिका ५ वारिनगरी ६ । द्वारक ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा हरिवंशे । १६० । ५६ ।
"निष्क्रम्य मेघगम्भीरां द्वारकां द्वारमालिनीम् ॥) तस्या निर्म्माणप्रकारो यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।
"हे समुद्र महाभाग । स्थलञ्च शतयोजनम् ।
देहि मे नगरार्थञ्च पश्चाद्दास्यामि निश्चितम् ॥
नगरं कुरु हे कारो त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ।
रमणीयञ्च सर्व्वेषां कमनीयञ्च योषिताम् ॥
वाञ्छितञ्चापि भक्तानां वैकुण्ठसदृशं परम् ।
सर्व्वेषामपि स्वर्गाणां परं परमभीप्सितम् ॥
दिवानिशं स्वगश्रेष्ठ । सन्निधौ विश्वकर्म्मणः ।
स्थितिं कुरु महाभाग । यावन्निर्म्मासि द्वारकाम् ॥"

विश्वकर्म्मोवाच ।
द्वारकाञ्च किमाकारां करोमि जगतां विभो ।
कथयस्व महाभाग । निर्म्माणक्रममीश्वर ॥

भगवानुवाच ।
शतयोजनपर्य्यन्तं नगरं सुमनोहरम् ।
पद्मरागैर्मरकतैरिन्द्रनीलैरनुत्तमैः ॥
रुचकैः पारिभद्रैश्च पालङ्कैश्च स्यमन्तकैः ।
गन्धकैर्मालिमैश्चैव चन्द्रकान्तादिभिस्तथा ॥
सूर्य्यकान्तादिभिश्चैव पुष्पैश्च स्फटिकाकृतैः ।
हरिद्वर्णैश्च मणिभिः श्यामैर्गौरैश्च वै ॥
गोरोचनाभैः पीतैश्च दाडिम्बबीजरूपकैः ।
पद्मबीजनिभैश्चैव नीलैः कमलवर्णकैः ॥
मणिभिः कज्जलाकारैरुज्ज्वलैश्च परिष्कृतैः ।
श्वेतचम्पकवर्णाभैस्तप्तकाञ्चनसन्निभैः ॥
स्वर्णसूत्रशतगुणैरीषद्रक्तैश्च रूपकैः ।
गरिष्ठैश्च वरिष्ठैश्च मणिश्रेष्ठैश्च पूजितैः ॥
यथाविधानं यद्योग्यं यत्र यद्युक्तमीप्सितम् ।
मणीनां हरणञ्चैव यक्षसद्मा हिमालयात् ॥
दिवानिशं करिष्यन्ति यावत्प्रमाणपूर्व्वकम् ।
यक्षैश्च यक्षभिलक्षैः कुवेरप्रेरितैरपि ॥
वेतालक्षैः कुष्माण्डलक्षैः गन्धर्व्वयोषितैः ।
दानवैर्मयरक्षोभिः शैलकन्यानियोजितैः ॥
कुरु दिव्यञ्च पत्नीनां सहस्राणाञ्च षोडश ।
अष्टपत्नीजनस्यापि चाष्टाधिकशतस्य च ॥
शिविरं परिखायुक्तं शुभ्रं प्राकारवेष्टितम् ।
युक्तं द्वादशद्वारैश्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् ॥
युक्तं विभिन्नैर्विभिन्नैश्च कृत्रिमैश्च कपाटकैः ।
निषिद्धरत्नरचितं प्रतिष्ठैश्च पुरस्कृतम् ॥
सुलक्षणं चन्द्रबद्धं प्राङ्गणञ्च तथैव च ।
यदूनामाश्रमं दिव्यं किङ्कराणामथैव च ॥
सर्व्वप्रसिद्धं निलयमुग्रसेनस्य भूभृतः ।
आश्रमं सर्व्वतोभद्रं वासुदेवस्य मत्पितुः ॥
कथितं लोकशिक्षार्थं कुरु काष्ठशिलापुरीम् ।
शुभक्षणं च्छन्धुना गच्छ चत्वरं यथासुखम् ।
विश्वकर्म्मा हरिं नत्वा जगाम पथिका मुदा ।
समुद्रस्य समीपञ्च वटमूलं मनोहरम् ॥
सम्प्राप तत्र भगवान् काकश्च पथिकः स च ।
अभ्रे द्वारश्च रम्यां रम्यां गतक्रमांश्च ॥
यत्किञ्चित् कथितं काकं लक्ष्मणं परमात्मना ।
सर्व्वं सत्यं मया ज्ञातं नारदं मुने ॥
काकं ध्यानञ्च मम च प्रशिल्पकारिणः ।
नभस्य गणकाध्याश्च बलवन्तश्च पश्चिमे ।
सुखं हृदयं मदज्ञा विश्वकर्म्मा च न जनः ।

अतीव द्वारकां रम्यां शतयोजनविस्तृताम् ॥
मुचादीनाञ्च नगरं विजित्य च विराजिताम् ।
तेजसाच्छादितां सूर्य्यं रत्नानाञ्च परिष्कृताम् ॥
वासुदेव उवाच ।
पैठकीतीर्थतुल्या सा किं तीर्थं द्वारकापरम् ।
सर्व्वतीर्थपरा श्रेष्ठा द्वारका बहुपुण्यदा ॥
यस्याः प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मखण्डनम् ॥
दानञ्च द्वारकायाञ्च श्राद्धञ्च देवपूजनम् ।
चतुर्गुणञ्च तीर्थानां गङ्गादीनाञ्च भूमिप ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

द्वारकेशः, पुं, (द्वारकाया नगर्य्या ईशः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारदातुः, पुं, (द्वारं ददातीति । दा+तुन् ।) वरदातुः । भूमीसहवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

द्वारपालः, त्रि, (द्वारं पालयतीति । पालि+ "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) द्वाररक्षकः । दरवान् । इति पारस्य भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतीहारः २ द्वाःस्थः ३ द्वाःस्थितः ४ दर्शकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ वेत्रधारकः ६ दौःसाधिकः ७ वर्त्तकः ८ गव्याटः ९ दण्डवासी १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्वारस्थः ११ चत्ता १२ द्वारपालकः १३ दौवारिकः १४ वेत्री १५ उत्सारकः १६ दण्डी १७ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं दौवारिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

द्वारपालकः, पुं, (पालयतीति ण्वुल् । द्वाराणां पालकः । यद्वा, द्वारपाल+स्वार्थे कन् ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारपिण्डी, स्त्री, (द्वारस्य पिण्डी पिण्डिकेव ।) देहली । इति जटाधरः ॥

द्वारबलिभुक्, [ज्] पुं, (द्वारदत्तं बलिं भुङ्क्ते इति । भुज्+क्विप् ।) चकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वारयन्त्रं, क्ली, (द्वारयन्त्रकं यन्त्रं मध्यलोपी समासः ।) तालकम् । इति हेमचन्द्रः ।४।७१॥ ताला इति कुलुप इति च भाषा ॥

द्वारवती, स्त्री, (द्वाराणि सन्त्यत्र । यद्वा, चतुर्व्वर्णानां मोक्षद्वाराणि सन्ति अत्रेति । द्वार+मतुप् । मस्य वः ।) द्वारका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । ३४ ।
"जग्मुर्द्वारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम् ॥"
तथा च तत्रैव,—
"चतुर्णामपि वर्णानां यत्र द्वाराणि सर्व्वतः ।
अतो द्वारवतीत्युक्ता विद्वद्भिस्तत्त्ववेदिभिः ॥"
इयं हि पीठस्थानानामन्यतमा । अत्र भगवती रुक्मिणीरूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६९ ।
"रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने ॥")

द्वारस्थः, पुं, (द्वारे तिष्ठतीति । स्था+कः ।) द्वारपालः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८५ ॥ (द्वारस्थिते, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।१८।११६।
"सुप्ते च तस्मिन् द्वारस्थो जागरामास स द्विजः ॥")

द्वारावती, स्त्री, (द्वाराणि प्रशस्तबहुलप्रतीहाराः सन्त्यत्र । द्वार+मतुप् मस्य वः । निपातनात् पूर्व्वदीर्घश्च ।) द्वारका । इति हेमचन्द्रः ।४।४६॥
"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
पुरी द्वारावती विष्णोः पाञ्चजन्योपरिस्थिता ॥
सृष्टिदा एताः सर्व्वाश्च एकत्र गणिताः सुरैः ।
यानि यानि च क्षेत्राणि काशीप्राप्तिकराणि षट् ॥"
इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

द्वारिकः, पुं, (द्वारं पाल्यत्वेनास्यस्येति ठन् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ८५ ।
"यो मूर्खं लौल्यसम्पन्नं राजद्वारिकमाचरेत् ।
मिथ्यावादं विशेषेण तस्य कार्य्यं न सिध्यति ॥")

द्वारिका, स्त्री, (प्रशस्तानि द्वाराणि सन्त्यस्यामिति । ठन् टाप् च ।) द्वारकापुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारी, [न्] त्रि, (द्वारं पाल्यतयास्यस्येति इनिः ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२६ । १० ।
"द्वारिणं तापसा ऊचू राजानञ्च प्रकाशय ॥")

द्वाविंशतिः, स्त्री, (द्व्यधिका विंशतिरिति । "द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।" ६ । ३ । ४७ । इति आत्प्रत्ययः ।) द्व्यधिकविंशतिः । इति व्याकरणम् ॥ बाइश इति भाषा । (यथा, महाभारते । ७ । ४६ । १८ ।
"कर्णो द्वाविंशतिं भल्लान् कृतवर्म्मा चतुर्द्दश ॥")

द्वासप्ततिः, स्त्री, (द्व्यधिका सप्ततिरिति । "विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्व्वेषाम् ।" ६ । ३ । ४९ । इति पाक्षिक आत्प्रत्ययः ।) द्विसप्ततिः । यथा, द्वासप्ततिश्च वन्ध्यायामिति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

द्वास्थः, पुं, (द्वारि तिष्ठतीति । स्था+"सुपिस्थः । ३ । २ । ४ । इति कः । "खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः ।" ८ । ३ । ३६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या विसर्गस्य पाक्षिकलोपः ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वास्थितः, पुं, (द्वारि स्थितः । विसर्गस्य पाक्षिकलोपः ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वास्थितदर्शकः, पुं, (पश्यतीति । दृश्+ण्वुल् । द्वास्थितः सन् दर्शकः ।) दौवारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्विः, व, द्वौ वारौ, इति सुच्प्रत्ययेन साध्यम् । (यथा, रामायणे । २ । १८ । ३० ।
"करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥")
सर्व्वनामान्तर्गतद्विशब्दस्य पुंसि रूपं द्वौ । स्त्रियां क्लीबे च द्वे । तद्वाचकानि यथा, पक्षः १ नदीकूलम् २ असिधारा ३ रामपुत्त्रः ४ चक्षुः ५ हस्तः ६ स्तनः ७ । इति कविकल्पलता ॥ सहचरौ यथा, इन्द्राग्नी १ नारदपर्व्वतौ २ अश्विनीकुमारौ ३ भार्य्यापती ४ । इति महाभारते वनपर्व्व ॥

द्विकं, क्ली, (द्वाभ्यां कायतीति । कै+कः ।) द्वयम् । यथा,—
"अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्द्धुषिकः शतात् ।
द्विकं शतं वा गृह्णानो न भवेदर्थकिल्बिषी ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
(द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमिति । "तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।" ५ । २ । ७७ । इति कन् पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । द्वितीयके, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

द्विकः, पुं, (द्वौ कौ ककारवर्णौ यत्र ।) काकः । कोकः । इति मेदिनी । के, २६ ॥

द्विककारः, पुं, (द्वौ ककारौ यत्र ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्विककुत्, [द्] पुं, (द्वे ककुदौ यस्य ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२० ॥

द्विगुः, पुं, षट्समासान्तर्गतसमासविशेषः । स तु संख्यापूर्व्वपदानां समासः । वोपदेवेनास्य गसंज्ञा कृता । स च त्रिविधः । तद्धितार्थः १ समाहारः २ उत्तरपदपरश्च ३ । तद्धितार्थोऽपि द्विविधः । तद्धितप्रत्ययमात्रस्य अणादेर्ङ्गसादेर्वा अर्थे विषये इत्येके । अपत्यार्थण्यादिकं त्यक्त्वा अणादेस्तद्धितस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः । तद्धितार्थविषयो यथा, द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितिः ॥ तद्धितार्थवाच्यो यथा, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ॥ समाहारो यथा, त्रयाणां सखीनां समाहारः त्रिसखम् । समाहारे अदन्तानां स्त्रीत्वं पात्रादेस्तु क्लीबत्वम् ॥ उत्तरपदपरो यथा,—
पञ्च गावो धनं यस्य स पञ्चगवधन इत्यादि । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (द्वौ द्वे वा गावौ यस्य इति विग्रहे गौणत्वे गोशब्दस्य ह्रस्वः । द्विगवस्वामिके, त्रि । यथा,—
"द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः ।
तत् पुरुष कर्म्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥"
इत्युद्भटः ॥)

द्विगुणं, त्रि, द्वाभ्यां पूरणम् । अङ्कद्वयाभ्यां घातः । इति लीलावती ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४६१ ।
"गृहखरसप्रसवसालिभिरये नतं प्रियं प्रति मे ।
स्रोतस इव निम्नं प्रति रागस्य द्विगुण आवेगः ॥")

द्विगुणाकृतं, त्रि, (द्विगुणं कर्षणं कृतम् । "संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।" ५।४।५९। इति डाच् ।) वारद्वयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ॥ दोचसा भूँइ इति भाषा ॥

द्विजः, पुं, (द्विर्जायते इति । जन+"अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) संस्कृतब्राह्मणः । यथा,—
"जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।"
इति स्मृतिः ॥
सद्वृत्तब्राह्मणः । तल्लक्षणं यथा,—

अम्बरीष उवाच ।
"कीदृशाय प्रदातव्यं महादानं द्विजातये ।
विदुषे वा निराधारे साधारेऽविदुषे मुने ॥
एतन्मे सर्व्वमाख्याहि यथातथ्यं द्विजोत्तम ।
उत्तारयति सम्यग्घि दातारं दानमेव हि ॥
वशिष्ठ उवाच ।
जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेत् नित्यं स द्विज उच्यते ॥
न जातिर्न कुलं राजन् । न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥"
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
क्षत्त्रियः । वैश्यः । इति मेदिनी । जे, १० ॥
यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३९ ।
"मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् ।
ब्राह्मणक्षत्त्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥"
दन्तः । (यथा —
"न छित्त्वा द्विजैर्भक्षयेत ॥" इति चरके सूत्र-
स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) अण्डजः । स पक्षिसर्पमत्-
स्यादिः । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ (यथा,
रघुः । १२ । २२ ।
"ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ॥")
तुम्बुरुश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विजाते त्रि ॥
द्विजकुत्सितः पुं, (द्विजानां द्विजेषु वा कुत्सितः ।
द्विजानां तल्लङ्घनानिषेधात् तथात्वम् ।) श्लेष्मा-
न्तकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः शब्दमाला च ॥
द्विजदासः, पुं (द्विजानां दासः ।) शूद्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ द्विजानां दासे त्रि ॥
द्विजन्मा [न्] पुं (द्वे जन्मनी यस्य ।) ब्राह्मणः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । ३ ।
"यतीनां भूषणं ज्ञानं सन्तोषो हि द्विजन्मनाम् ॥")
दन्तः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षत्त्रियः ।
वैश्यश्च । त्रि द्विवारजन्मयुक्तः । (द्वाभ्यां जाय-
मानः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । २ ।
"अभि द्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते ।
संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः ॥"
"द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानत्वात् यद्वा मथने
गार्हपत्यसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वम् ।"
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
द्विजपतिः, पुं, (द्विजानां पतिः ।) चन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।११।२८।
"करोषि चैवमादीनि भाषणानि बृहस्पते ।
सुत्वा द्विजपतिः प्रीत्या निर्गतः सदनाद्बहिः ॥")
द्विजप्रपा, स्त्री, (द्विजानां पक्षिणां प्रपा ।)
आलवालम् । तत्पर्य्यायः । स्थलम् २ विलम् ३
तलम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
द्विजप्रिया स्त्री, (द्विजानां याज्ञिकब्राह्मणादीनां
प्रिया ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्विजस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ।
द्विजबन्धुः, पुं, (द्विजस्य बन्धुरिव ।) अधमब्राह्मणः
स भट्टदेवशर्म्मादिः । यथा,—
"स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।"
इति स्मृतिः ॥

द्विजब्रुवः पुं, (आत्मानं द्विजं ब्रूते इति । ब्रू+क ।)
ब्राह्मणब्रुवः । स च जातिमात्रोपजीवी ब्राह्मणः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१९ ॥ यथा —
"सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥"
इति स्मृतिः ॥
द्विजराजः, पुं (द्विजानां राजा । "राजाह-
सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) चन्द्रः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ७२ ।
"द्विजराजस्तु तच्छ्रुत्वा भृगोर्व्वचनमद्भुतम् ।
ददावतनुप्रियां भार्य्यां गुरोर्गर्भवतीं शुभाम् ॥")
कर्पूरः । इत्यमरः ॥ अनन्तः । गरुडः । इति
मेदिनी । जे ३२ ॥
द्विजलिङ्गी, [न्] पुं, (द्विजस्य लिङ्गं चिह्नमस्य
अस्तीति । इनिः ।) क्षत्त्रियः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ ब्राह्मणवेशधारिणि, त्रि ॥ (यथा,
मनुः । ९ । २२४ ।
"द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत वा ।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विज-
लिङ्गिनः ॥")
द्विजव्रणः पुं (द्विजस्य दन्तस्य व्रणः ।) दन्तार्व्वुदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
द्विजशप्तः, पुं, (द्विजैः शप्तः ।) राजमाषः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वरवटी इति भाषा ॥
द्विजसेवकः पुं (द्विजानां सेवकः ।) शूद्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ त्रिवर्णसेवाकर्त्तरि, त्रि ॥
द्विजा, स्त्री, (द्विर्जायते इति । जन्+ड । टाप् ।)
रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२०॥
(अस्याः पर्य्यायो यथा —
"रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपत्त्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
भार्गी । इति मेदिनी । जे, १० ॥ पालङ्की । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
द्विजाङ्गी, स्त्री (द्विजस्य पक्षिणोऽङ्गमिव अङ्ग-
मस्याः । ङीप् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्विजातिः पुं (द्वे जाती यस्य ।) ब्राह्मणः । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४ ॥ (यथा महाभारते । १ ।
७४ । ६१ ।
"वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रजातं द्विजातयः ॥")
अण्डजः । इति मेदिनी । ते ११४ ॥ क्षत्त्रियः ।
वैश्यः । यथा,—
"शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।"
इति स्मृतिः ॥
(यथा च मनुः । १० । ४ ।
"ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥")
द्विजायनी, स्त्री, (द्विजः अयते ज्ञायतेऽनयेति ।
अय+करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) यज्ञोप-
वीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥
द्विजालयः, पुं, (द्विजानां पक्षिणामालयः ।) कोट-
रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ द्विजानां गृहञ्च ॥

द्विजिह्वः, पुं, (द्वे जिह्वे यस्य ।) सर्पः । (तत्-
पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"व्याडस्त्वाशीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहि-
श्चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढपात्पन्नगोरगाः ॥")
सूचकः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३३ ॥ (यथा,
माघे । १ । ६३ ।
"परस्य मर्म्माविधमुज्झतां निजं
द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः ॥")
खलः । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ चौरः ।
दुःसाध्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रोग-
विशेषः । यथा सुश्रुते निदानस्थाने १६ ।
"ज्ञेयो द्विजिह्वः खलु रोग एष
विवर्ज्जयेदागतपाकमेनम् ॥")
त्रि, द्विजिह्वाविशिष्टः । यथा, ...
१ । ३४ । २४ ।
"द्विजिह्वाश्च कृता सर्पा गरुडेन महात्मना ।"
द्विजोत्तमः पुं (द्विजेषु उत्तमः ।) ब्राह्मणः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४९ ।
"भवत्पूर्व्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो द्विजोत्तमः ॥")
द्विट्, [ष्] पुं, (द्वेष्टीति । द्विष+क्विप् ।)
इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥ (यथा, ...
४ । २६ । ७ ।
"तस्मिन् ... पापिष्ठे सेनावाहि
तत कर्म्म कृतवत्यद्य कथं निद्रां निषेवसे ॥")
द्वेष्टरि, त्रि । (यथा, रघौ । ३ । ४५ ।
"त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विष-
स्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ॥")
द्विठः, पुं, वह्निजाया । स्वाहा । विसर्गः ।
फेत्कारीयतन्त्रम् ॥ ठकारद्वयम् ॥
द्वितयः, स्त्री, (द्वौ अवयवौ अस्य । द्वि+"सङ्ख्याया
अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् ।
द्वयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ५० । १२
(यथा भागवते । ५ । २२ । ४ ।
"अत ऊर्द्ध्वमङ्गारकोऽपि योजनलक्षद्वितय
उपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो ...
द्वादशानुभुङ्क्ते ॥" द्वित्वसंख्याविशिष्टे, त्रि
यथा, रघुः । ८ । ९० ।
"द्रुमसानुमतां किमन्तरं
यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥")
द्वितीयः त्रि, (द्वयोः पूरणम् । द्वि+"द्वेस्तीयः ।
५ । २ । ५४ । इति तीयः ।) द्वयम् ।
हेमचन्द्रः । ३ । १७७ ॥ (यथा, रघुः ।१।४९
"तथा विद्धुमा राजन्य प्रतकर्तु
द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥")
द्वितीयः, पुं, (द्वयोः पूरणः ।
... तथात्वम् ।) पुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
द्वितीया स्त्री, (द्वितीय+टाप् ।) गेहिनी
भार्य्या । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ तिथिविशेषः
सा चन्द्रस्य द्वितीयकलाक्रियारूपा । शुक्लपक्षे
कृष्णपक्षे १७ एतदङ्कबोधिता । इति ज्योति-
षम् ॥ ● ॥ सा च अश्विनीकुमारयोर्जन्मतिथिः
यथा,—

ब्रह्मोवाच ।
"रूपं कान्तिरनौपम्यं भिन्नकालं सर्व्ववस्तुषु ।
सोमपत्नश्च लोकेषु सर्व्वमेतद्भविष्यति ॥
महातपा उवाच ।
एतत् सर्व्वं द्वितीयायामश्विभ्यां ब्रह्मणा पुरा ।
दत्तं यस्मात्ततस्तेषां तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
एतस्यां रूपकामस्तु पुष्पाहारो भवेन्नरः ।
संवत्सरं शुचिर्नित्यं सुखरूपी भवेन्नरः ॥
अश्विभ्यां ये गुणाः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च॥"
इति वराहपुराणम् ॥
अत्र जातफलम् ।
"निखिलगुणगभीरो दानशीलो दयालुः
खकुलकुमुदचन्द्रः स्वच्छचित्तोऽतिशूरः ।
निजभुजबलगर्व्वाच्छादितारातिवर्गो
भवति विपुलकीर्त्तिर्यो द्वितीयाप्रसूतः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
अथ रथद्वितीया । स्कन्दपुराणे ।
"आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥
यात्रोत्सवं प्रवर्त्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ।
ऋक्षाभावे तिथौ कार्य्या सदा सा प्रीतये मम ॥
सा यात्रा । मां जगन्नाथम् ॥
अथ मनोरथद्वितीया ।
सा श्रावणशुक्लद्वितीया । 'मनोरथद्वितीयायां
दिवा वासुदेवार्च्चनं रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्यदानं
नक्तञ्च भोजनादिकम् ॥' यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
'देवमभ्यर्च्य पुष्पैस्तु धूपदीपानुलेपनैः ।
उद्गच्छतश्च बालेन्दोर्द्दद्यादर्घ्यं समाहितः ॥
नक्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयान्नरः ॥'
अथ भ्रातृद्वितीया । लिङ्गपुराणे ।
'कार्त्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।
या न कुर्य्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि ॥'
तस्या इति शेषः ॥ महाभारते ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ! ।
यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम् ॥
तस्मो निजगृहे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधैः ।
यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥'
तथा ।
'यमञ्च चित्रगुप्तञ्च यमदूतांश्च पूजयेत् ।
अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः ॥'
सहजद्वयैर्भगिनीभ्रातृभिः । अर्घ्यमन्त्रः ।
ॐ एह्येहि मार्त्तण्डज पाशहस्त
यमान्तकालोकधरामरेश ! ।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥
प्रणाममन्त्रः ।
ॐ धर्म्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज ।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्य्यपुत्त्र नमोऽस्तु ते ॥
यमुनाञ्च संपूज्य नमस्कुर्य्यात् ।
ॐ यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्य्यपुत्त्रि ! नमोऽस्तु ते ॥
अन्नं दत्त्वा पठति ।
भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥
ज्येष्ठा तवाग्रजाताहमिति वदेत् ।
तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥
अगधायद्वितीया यथा ।
ग्रे-को-चे-चाद्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।
या च कोजागरे जाते चैत्रावल्याः परेऽपि या ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
पराख्यैताश्चानध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
"मघयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति विष्णुपुराणम् ॥

द्वितीयाकृतं, त्रि, (द्वितीयं कर्षणं कृतमिति । "कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ । ५ । ४ । ५८ । इति डाच् ।) वारद्वयकर्षितक्षेत्रम् । इत्यमरः ।२।९।८॥ दोचसा भूँइ इति भाषा ॥

द्वितीयाभा, स्त्री, (द्वितीया हरिद्रावत् आभातीति । आ+भा+कः ।) दारुहरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्वित्राः, त्रि, (द्वौ वा त्रयो वा । "संख्ययाव्यया-सन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।" २ । २ । २५ । इति समासः । "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहु-गणात् ।" ५ । ४ । ७३ । इति डच् ।) द्वौ वा त्रयो वा इमे । इति संक्षिप्तसारः । नित्यबहु-वचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, रघुः । ५ । २५ ।
"द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्
यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥")

द्विदन्, [त्] त्रि, (द्वौ दन्तौ यस्य । "वयसि दन्तस्य दतृ ।"५।४।१४१। इति दन्तस्य दतृ-आदेशः ।) दन्तद्वययुक्तपश्वादिः । इति हेमचन्द्रः ।४।३२६॥

द्विदाम्नी, स्त्री, (द्वे दामनी बन्धनरज्जू यस्याः । "दामहायनान्ताच्च ।" ४।१।२७ इति ङीप् ।) रज्जुद्वययुक्ता गौः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

द्विदेहः, पुं, (द्वाभ्यां देहोऽस्येति । गजाननत्वा-देवास्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (द्व्यात्मकराशिः । इति ज्योतिषम् ॥)

द्विधा, व्य, (द्वि+"संख्याया विधार्थे धा ।" ५।३। ४२ । इति धा ।) द्विप्रकारम् । इति मुग्ध-बोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । ५ ।
"यथा दीपस्तथोपाधेर्योगात् सञ्जायते द्विधा ।
छायेवादर्शमध्ये वा प्रतिबिम्बं तथावयोः ॥")

द्विधागतिः, पुं, (द्विधा द्विप्रकारा गतिर्यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ।४।४१८॥ द्विप्रकार-गतियुक्ते, त्रि ॥

द्विधातुः, पुं, (द्वौ धातू यस्य । देवगजदेहवत्त्वा-देवास्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (द्वौ धातू ताम्रादिधातुद्वयं यत्र ।) धातुद्वये, क्ली ॥

द्विधात्मकं, क्ली, (द्विधा आत्मा यस्य । कप् ।) जातीकोषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्विधालेख्यः, पुं, (द्विधा लिख्यते यत्र । लिख+ आधारे ण्यत् ।) हिन्तालवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥ द्विप्रकारलेखनीये, त्रि ॥

द्विनग्नकः, पुं, (द्विर्द्वितीयो नग्नक इव ।) दुश्चर्म्मा । इति हेमचन्द्रः ॥

द्विपः, पुं, (द्वाभ्यां शुण्डमुखाभ्यां पिबतीति ।) पा+कः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६७ ।
"तेजोमहद्भिक्रमसेव दीप्तै-
र्द्विपैरसम्बाधमयाम्भूवे ॥")
पुं, नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥

द्विपथं, क्ली, (द्वयोः पथोः समाहारः । तद्धिता-र्थेत्यादिना समासः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) पथद्वयम् । दोमाता पथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चारुपथः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥ द्वौ पन्थानौ यत्रेत्यर्थे, त्रि ॥

द्विपदः, पुं, (द्वे पदे यस्य ।) मनुष्यः । (यथा, महाभारते । १ । ७४ । ५६ ।
"नाम्नणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठचतुष्पदाम् ॥")
देवः । पक्षी । राक्षसः । यथा, प्रश्नसारे ।
"द्विपदेऽपि चतुर्भेदा नृदेवपक्षिराक्षसाः ॥"

द्विपदराशिः, पुं, (द्वे पदे यस्य । स चासौ राशि-श्चेति ।) मिथुनम् । तुला । कुम्भः । कन्या । धनुषः पूर्व्वार्द्धम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"मिथुनतुलाघटकन्याद्विपराख्याश्चापपूर्व्व-
भागश्च ॥"

द्विपमदः, पुं, (द्विपस्य हस्तिनो मदः ।) हस्ति-मदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विपर्णी, स्त्री, (द्वे द्वे पर्णे यस्याः । ङीप्) वन-कोली । इति रत्नमाला ॥ पर्णद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विपात्, [द्] त्रि, द्वौ पादौ यस्य सः । (पादस्य पाद्भावः ।) पादद्वययुक्तः । इति मुग्धबोध-व्याकरणम् ॥

द्विपाद्यं, क्ली, (द्वौ पादौ परिमाणमस्य । "पण-पादमाषशतादृ यत् ।" ५।१ । ३४ । इति यत् ।) द्विगुणदण्डः । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥

द्विपायी, [न्] पुं, (द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिब-तीति । पा+णिनिः ।) हस्ती । इति हारा-वली । १४ ॥

द्विपृष्ठः, पुं, (द्वौ पृष्ठौ यस्य ।) राजभेदः । तत्-पर्य्यायः ।' प्रजसम्भवः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥

द्विबिन्दुः, पुं, (द्वौ बिन्दू यत्र ।) विसर्गवर्णः । यथा,
बिन्दुद्विबिन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमानुबी संज्ञौ स्तः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ शून्यद्वयञ्च ॥

द्विमातृजः, पुं, (द्वाभ्यां मातृभ्यां जायते इति । जन+डः ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ।३।२१०॥

द्विमुखः, पुं, (द्वे मुखे यस्य ।) राजसर्पः । इति हलायुधः ॥ मुखद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विमुखा, स्त्री, (द्वे मुखे यस्याः ।) कर्करी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाडु इति भाषा । जलौका ।

विमत । शत्रु । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, रामायणे । २ । ८४ । ७ ।
"नानाशस्त्रास्त्रैर्दीप्तैरनन्तरसगणैर्द्वृतः ।")

द्वैष्यः त्रि द्वीपे भव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः । ("तत्र भवः ।" ४ । ३ । ५३ । इति यत् ।) द्वैष्यः । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३१ ।
"नमो नादेयाय च द्वीप्याय च ।")

द्रु गमने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा पर सक अनिट् ।) वकारोपधः । द्रुवति । गमन अवर सम् । वरथ इति प्राञ्चः । वरथ नौकारं आगमयेति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ।

द्वेधा, अ, (द्वि+"संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "एधाच्च ।" ५ । ३ । ४५ । इति तस्य एधाच ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् ।

द्वेषः पुं (द्विष+भावे घञ् ।) शत्रुता । तत्पर्य्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ विद्वेषः ४ दैष्यम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
"नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेषं स्तम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्ज्जयेत् ॥")
अस्य कारणं द्विष्टसाधनताज्ञानम् । इति भाषापरिच्छेदः । स च आत्मनो विशेषगुणः । इति सिद्धान्तमुक्तावली । तदवश्यत्वनिषेधो यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । ३४ ।
"इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥"
इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सया सर्व्वेषामिन्द्रियाणां प्रत्येकमित्यर्थः । अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषः इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यम्भाविनौ । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

द्वेषण, क्ली (द्विष+भावे ल्युट् ।) द्वेषः । इति शब्दरत्नावली । (यथा महाभारते । ५ । ६१ । ७ ।
"अकस्मादेव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ॥")

द्वेषण त्रि (द्विष+"क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ।" ३ । २ । १५१ । इति युच् ।) शत्रुः । इत्यमरः । ३ । १ । १० । (यथा महाभारते । १२ । १६८ । १५ ।
"पापत्वाद्द्वेषणः क्रूरो निष्ठुरः सर्व्वदा तथा ॥")

द्वेषी [न्] त्रि (द्वेष्टि तच्छीलः । द्विष+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३९५ । (यथा रघुः । १० । ७१ ।
"तथापि वव्रुपे तस्य तत्कालद्वेषिणो यशः ॥")

द्वेष्टा [ऋ] त्रि (द्वेष्टीति । द्विष+तृच् ।) विद्वेषकर्त्ता । इति हिलायुधकृतव्याकरणभाष्यम् । (यथा महाभारते । १ । ८९ । ८ ।
"द्वेष्टारमपि नैवायं नच द्वेष्टि न दूषयेत् ॥")

द्वेष्यः त्रि (द्वेष्टुमर्हः । यत् ।) द्वेषविषयः । विरोधी । शत्रुः । अप्रियः । इत्यमरः । ३ । १ । ३४ । (यथा, महाभारते । ३ । ११ । १८ ।
"सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
यथावत् सर्व्वमाचक्ष्व श्रुत्वा धास्यामि यत् क्षमम् ॥"
द्विष्यतेऽसाविति । द्विष+ण्यत् । शत्रुः । यथा, रघुः । १ । २८ ।
"द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥")

द्वैगुणिक, त्रि (द्विगुणार्थं दत्तं द्विगुणम् । तत् प्रयच्छति द्विगुणं मह्यमेकगुणं दत्ताऽस्तीत्यर्थे । द्विगुण+"प्रयच्छति गर्ह्यम् ।" ४ । ४ । ३० । इति ठक् ।) वृद्ध्याजीवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४४ । द्विगुणं गृह्णाति य इत्यर्थे ठिक प्रत्ययः ।

द्वैत, क्ली, (द्विधा इतं द्वीतम् । तस्य भावः । युवादित्वात् अण् । स्वार्थे अण् वा ।) द्वयम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० । (यथा भागवते । ५ । १५ । ३० ।
"विशोको मत्रसम्पत्त्या महिम्नैवेतपश्यतः ।
लीनप्रकृतिनैर्गुण्यान्निङ्गत्वादसम्भवः ॥")
शोकादिरूपम् । एकायनोऽसाविति शोक व्याख्यायां श्रीधरस्वामी ॥ (वनविशेषः । गत द्विक, त्रि । यथा किराते । १ । १ ।
"अथ यियासुर्विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥"
"द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा, द्वे इती गते यस्मात् तत् द्वीतम् । द्वीतमेव द्वैतं तच्च तद्वनञ्चेति तस्मिन् । शोकमोहादिरहिते इत्यर्थः ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।)

द्वैतवादी, [न्] त्रि (द्वैतं जीव ईश्वरश्चेति द्वयं वदतीति । वद+णिनि ।) जीवेश्वरयोर्भेदवादी । ईश्वरातिरिक्तजीववक्ता । तस्य मतं यथा परमात्मनो जीवात्मा पृथक् तस्माद्धि कथञ्चिदपि प्रकृतिर्न तिरिक्ता कैवल्यमते प्रकृतिरप्यभावे पर्य्यवसिता एवं जीवश्च पृथक् । अत्र प्रमाणम् ।
जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्य्ययाच्चैव ॥
इति साङ्ख्यमतम् ।
सर्व्वेश्वरः सर्व्वज्ञः परमात्मा एक एव । जीवः प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च । इति गौतममतम् ॥
इह प्रकृतौ जीवेश्वरत्वप्रतिपादनात् तयोरद्वैतमभिमतम् । ततोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्च नानाऽव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत इत्यादिसूत्रैरपि तयोरनतिभेदपरत्वाच्च । इति शाङ्करभाष्यमतम् ॥
यथा द्वैतमतं श्रुतिरेव प्रमाणं युक्त्या यत् पतति तन्न सर्व्वथाविशिष्टाद्वैतान्यथानुसारात् । इति रामानुजमतञ्च ।

द्वैतीयीक त्रि (द्वितीय+तीयादीकक् स्वार्थे वा इकक् ।) द्वितीयः । यथा,—
"काम्यं यावत्त्रैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥"
इति नैषधम् । २ । ११० ।

द्वैध, अ, (द्वि+"संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "द्वित्र्योश्च धमुञ् ।" ५ । ३ । ४५ । इति धा इत्यस्य धमुञ् ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् । (यथा, हरिवंशे । १ । ३० ।
"तदद्वैधमकरोद्देहं दिवं भुवमथापि च ॥"
क्ली "धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम् ।" इति वार्त्तिकोक्तौ ड । राज्ञां षड्गुणानामन्यतमः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ।) एकेन संश्रयेणैव विग्रह इति द्वौ प्रकारौ द्वैधं विशालिनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । (तच्च द्विविधम् । यथा, मनुः । ७ । १६७ ।
"बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्य्यार्थसिद्धये ।
द्विविधं कीर्त्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥")
विवादः । इति त्रिकाण्डशेषः । (द्विप्रकारम् । यथा, मनुः । ८ । ७३ ।
"बहुत्वं परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।
समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥"
त्रि । यथा, "मयि द्वैधानि द्रव्याणि ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ।)

द्वैप,पुं (द्वीपिनो विकारः द्वैपम् । द्वीप+"प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।" ४ । ३ । १५४ । इति अञ् । तेन परिवृतः । "द्वैपवैयाघ्रादञ् ।" ४ । २ । १२ । इत्यञ् ।) द्वीपिचर्म्मावृतरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ । द्वीपचर्म्मणि चापि त्रि । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ८ अध्याये ।
"द्वैपं दग्धं चर्म्म मातङ्गजं वा
भिन्ने स्फोटे तैलयुक्तं प्रलेपः ॥")

द्वैपायन, पुं (द्वीपे अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । स एव । स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् वा अण् ।) व्यासः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५११ । (अस्योत्पत्तिकथा यथा महाभारते । १ । ६३ । ८१—८५ ।
"इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा ॥
जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्य्यः स वीर्य्यवान् ।
स मातरमनुज्ञाप्य तपस्येव मनो दधे ॥
स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च सोऽब्रवीत् ।
एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् ।
न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायनः स्मृतः ॥"
कृष्णद्वैपायनः ।) अत्र दुर्य्योधनः पाण्डवभयात् जलाशयं स्तम्भयित्वा स्थितः । यथा, महाभारते । ९ । ३१ । २ ।
"आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ । तदा द्वैपायनं ह्रदम् ।
स्तम्भितं धार्त्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाशयम् ।
वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दनः ॥")

द्वैप्य त्रि, (द्वीपे भवम् द्वीपस्य इदम् वा । द्वीप+"द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।" ४ । ३ । १० । इति यञ् ।) द्वीपवासी । द्वीपसम्बन्धि इत्यर्थे

ण्यप्रत्ययेन साध्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, माघे । ३ । ७६ ।
"विक्रीय दिश्यानि धनान्युरूणि
द्वैप्यानसावुत्तमलाभभाजः ।
तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डं
सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत् ॥")

द्वैमातुरः, पुं, (द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । द्विमातृ + "मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्व्वायाः ।" ४ । १ । ११५ । इति अण् उत्त्वञ्च ।) गणेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४० ॥ (अस्य द्विमातृत्वकथा स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे उक्ता यथा,—
"आविर्भविष्ये सदने वरेण्यस्य महीपतेः ।
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय विघ्नस्यास्य प्रशान्तये ।
पालनाय स्वभक्तानां साधुत्राणाय भूसुराः ॥
शिव उवाच ।
इत्युक्त्वा पुष्पकागर्भे प्रविवेश तदैव सः ।
आगते नवमे मासि प्रासूत पुष्पका शिशुम् ॥
चतुर्बाहुमिभास्यञ्च दन्तुरं सुन्दरेक्षणम् ।
आयुधानि च चत्वारि बिभ्रतं तेजसान्वितम् ॥
दृष्ट्वा सा क्रन्दनं चक्रेऽरिष्टमेतत् किमागतम् ।
श्रुत्वा चाक्रन्दनं तस्या वरेण्यः सगणो ययौ ॥
ददर्श बालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः ।
उवाच सेवकान् राजा त्यजतैनं सरोवरे ॥
शिशुमादाय ते याताः पार्श्वस्यैवाश्रमे शुभे ।
कासारे तं शिशुं त्यक्त्वा ययुः सर्व्वे निजं पुरम् ॥
अपरस्मिन् दिने पार्श्वमुनिः स्नानाय चागतः ।
तदैव ददृशे तेन बालकोऽद्भुतदर्शनः ॥
आश्चर्य्यमकरोत्तत्र भयभीतस्तथाभवत् ।
आश्रमे केन मे त्यक्तमरिष्टसुखदायिनीम् ॥
तपसा तु फलं दातुमीदृशीं धृतवांस्तनुम् ।
रक्षितुं सर्व्वलोकानां परमात्मा निजेच्छया ॥
सुन्दरो बालकः केन त्यक्तोऽयमीदृशो वहिः ।
नीत्वा स्वमाश्रमं चैनं पालयिष्ये प्रयत्नतः ॥
इत्युक्त्वा जगृहे बालमालिलिङ्ग मुदा मुनिः ।
तमानीतं मुनेः पत्नी ददर्श दीपवत्सला ।
उवाच निजभर्त्तारं सुप्रसन्नाननाम्बुजा ॥
दीपवत्सलोवाच ।
किमानीतं महत् स्वामिन् भ्रमाश्चर्य्यकारकम् ।
इदं वैनायकं रूपं समाभाति द्विजर्षभ ! ॥
इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम् ।
इदमेव परं ब्रह्म योगिध्येयं सनातनम् ।
इदमेव परं तेज आदित्ये यदधिष्ठितम् ।
इदमेव हि वेदान्ता नेति नेति प्रचक्षते ॥
शिव उवाच ।
इत्युक्त्वा हर्षसम्पन्ना भर्त्तुरादाय बालकम् ।
स्तनपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्सला ।
द्वितीयाचन्द्रवद्वालो वृद्धिं यातो दिने दिने ॥")
जरासन्धः । इति मेदिनी । रे, २६८ । (अस्य द्विमातृत्वकारणं जरासन्धशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) द्विमातृके, त्रि । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१० ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५५ ।
"भिन्नशीला तयोर्भ्रात्रोर्द्वैमातुरयोः पुनः ॥")

द्वैमातृकः, पुं, (द्वे मातृके इव यस्यासौ द्विमातृकः । स एव स्वार्थे अण् ।) नदीवृष्टिजलोद्भूतधान्यभृतो देशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वैपणीया, स्त्री, (द्वे पणं द्वे पणमर्हतीति । छः ।) नागवल्लीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्व्यक्षरं, क्ली, (द्वयोरक्षरयोः समाहारः ।) वर्णद्वयम् । द्वयोरक्षरम् । (द्वे अक्षरे यत्र ।) अक्षरद्वययुक्तशब्दादौ, त्रि ॥ (यथा, भागवते ।२।९।६।
"स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाम्भस्युपाशृणोत् द्विर्गदितं वचो विभुः ॥")

द्व्यङ्गुलं, त्रि, (द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य । "तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति ।" ५ । ४ । ८६ । इति अच् ।) अङ्गुलिद्वयपरिमितम् । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
"अर्काङ्गुलाथ छ्यग्रा काष्ठी द्व्यङ्गुलम्बलिका ।
शङ्कुच्छाया भवेत्तत्र तच्छायां परिकल्पयेत् ॥"
द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः इति वाक्ये अङ्गुलिद्वयमात्रे, क्ली । इति मुग्धबोधम् ॥ (द्वे अङ्गुली यस्य इति विग्रहे । "अङ्गुलेर्दारुणि ।" ५ । ४ । ११४ । इति षच् । द्व्यङ्गुलं दारु ॥ इति व्याकरणम् ॥)

द्व्यञ्जलं, त्रि, (द्वावञ्जली परिमाणमस्य ("द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ।" ५ । ४ । १०२ । इति टच् ।) अञ्जलिद्वयपरिमितम् । द्वयोरञ्जल्योः समाहारः इति वाक्ये अञ्जलिद्वयमात्रे, क्ली । इति मुग्धबोधम् ॥

द्व्यणुकं, क्ली, (द्वौ अणू कारणे यस्य । कप् ।) परमाणुसमवेतद्रव्यम् । परमाणुद्वयात्मकम् । तच्च प्रत्यक्षादिविषयम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ।३८।
"विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥"
तस्य परिमाणमनित्यम् । यथा,—
"अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । ११६ ॥

द्व्यन्यः, त्रि, द्वाभ्यामन्यः इति पञ्चमीतत्पुरुषे कृते । द्विभिन्नः ॥ द्वे अन्ये यस्य । इति बहुव्रीहौ । द्विभिन्नकः । द्वयोरन्ययोः समाहारः । इति वाक्ये, क्ली ॥

द्व्यर्थः, त्रि, (द्वौ अर्थौ यस्य ।) अर्थद्वययुक्तशब्दादिः । अस्य प्रमाणं राघवपाण्डवीयादिग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

द्व्यष्टं, क्ली, (हेमरूपे द्वे अश्नुते इति । अश + गत्यर्थेति क्तः । इडभावः ।) ताम्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥

द्व्यहः, पुं, अहर्द्वयम् । द्वे अहनी समाहृते । इति पुंलिङ्गसंग्रहे भरतः ॥

द्व्यात्मकः, पुं, (द्वौ रूपौ आत्मानौ यस्य ।) मिथुनकन्याधनुर्मीनराशयः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥"

द्व्याह्निकः, त्रि, (द्व्यह्ने भवः । ठञ् । बाहुलकात् न ऐच् ।) दिनद्वयभवः । द्व्यह्ने भव इत्यर्थे ण्यिकप्रत्ययः ॥

ध

ध, धकारः । स तवर्गचतुर्थो वर्णो व्यञ्जनोनविंशश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
"दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ।" इति ॥) अस्य स्वरूपं यथा,—
"धकारं परमेशानि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि ! त्रिशक्तिसहितं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं धकारं हृदि भावय ॥
पीतविद्युल्लताकारं चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
"त्रिकोणरूपरेखायां त्रयो देवा वसन्ति च ।
विश्वेश्वरी विश्वमाता वामतः स्कन्धतः स्थिता ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
अस्य ध्यानं यथा,—
"षड्भुजां मेघवर्णाञ्च रक्ताम्बरधरां पराम् ।
वरदां शोभनां रम्यां चतुर्व्वर्गप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा धकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
अस्य नामानि यथा—
"धो धनार्थो रुचिः स्थाणुः सात्वतो योगिनीप्रियः ।
मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी ॥
धिषणा धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः ।
पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्म्मध्वजङ्गमः ॥
सन्दर्शो मोहनो लज्जा वज्रतुण्डाधरं धरा ।
वामपादाङ्गुलेर्मूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भवः ॥
साश्वात्मा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसञ्चयः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

धं, क्ली, (दधाति सुखमिति । धा + डः ।) धनम् । इति मेदिनी । धे, १ ॥

धः, पुं, (दधाति धरति विश्वमिति । धा + डः ।) ब्रह्मा । (दधाति निधिमिति ।) कुवेरः । (दधाति जीवानां शुभाशुभमिति ।) धर्म्मः । इति मेदिनी । धे, १ ॥

धक्क, क नाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । नाशनं नष्टीकरणम् । क, धक्कयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

धटः, पुं, (धं धनं अटति गच्छति प्राप्नोति तौल्यत्वेनेति । ध + अट + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) तुला । इत्यमरः । ३ । ५ । १० ॥ तराजु इति धाड़ा इति च भाषा । (एतन्निरुक्तिर्यथा,—
"धकाराद्धर्म्मसुद्दिष्टं टकारात् कुटिलं नरम् ।
धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते ॥"
इति दिव्यतत्त्वधृतवचनम् ॥) तुलाराशिः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी घटो घटः ।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः क्रमात् ॥"
तुलापरीक्षा । इति परीक्षातत्त्वम् ॥

चित्रक । व्याघ्र । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ७ ।
'नागाञ्छायणोद्वीपितरक्षवृन्दानर्यदेत ॥")

द्वीप्य त्रि द्वीपे भव इत्यर्थे यत्प्रत्ययः । ("तत्र भव ।" ४ । ३ । ५३ । इति यत् ।) द्वैप्य । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३१ ।
"नमो नाद्याय च द्वीप्याय च ॥")

द्वृ स्थगने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सक अनिट् ।) वकारोपधः । द्वरति । स्थगनं संवरणम् । वरणे इति प्राञ्चः । वरणं स्वीकारः स्थगनञ्चेति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

द्वेधा, व्य, (द्वि+"संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "एधाच ।" ५ । ३ । ४५ । इति तस्य एधाच् ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥

द्वेष, पुं (द्विष+भावे घञ् ।) शत्रुता । तत्पर्य्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ विद्वेषः ४ द्वेषणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
"नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्ज्जयेत् ॥")
अस्य कारणं द्विष्टसाधनताज्ञानम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ स च आत्मनो विशेषगुणः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तद्वशवर्त्तित्वनिषेधो यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । ३४ ।
'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥"
'इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सया सर्व्वेषामिन्द्रियाणां प्रत्येकमित्युक्तम् । अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषः इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यम्भाविनौ ।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

द्वेषण, क्ली (द्विष+भावे ल्युट् ।) द्वेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६१ । २७ ।
'अकस्मादेव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ॥")

द्वेषण, त्रि (द्विष+'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ।" ३ । २ । १५१ । इति युच् ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा महाभारते । १२ । १६८ । १५ ।
"पापो द्वेषणः क्रोधी निघृणः परुषस्तथा ॥")

द्वेषी [न्] त्रि (द्वेष्टि तच्छीलः । द्विष+"सम्पृचानुरुधेति ।" ३ । २ । १४२ । इति घिनुण् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ ॥ (यथा, रघुः । १० । ७३ ।
"तथापि वद्ध्यो तस्य तत्कारिद्वेषिणो यमः ॥")

द्वेष्टा, [ऋ] त्रि, (द्वेष्टीति । द्विष+तृच् ।) विरोधकर्त्ता । इति द्विषधातोस्तृन्प्रत्ययेन साध्यः ॥ (यथा महाभारते । १ । ४८ । ८ ।
"द्वेष्टारस्तस्य नैवासन् स च द्वेष्टि न कञ्चन ॥")

द्वेष्य, त्रि, (द्विट्+अर्हः । यत् ।) द्वेषविषयः । विद्वेष्यः । तत्पर्य्यायः । अक्षिगतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४५ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११ । १८ ।
"सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
यथावत् सर्व्वमाचक्ष्व श्रुत्वा धास्यामि यत् क्षमम् ॥"
द्विष्यतेऽसाविति । द्विष+ण्यत् । शत्रुः । यथा, रघुः । १ । २८ ।
"द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥")

द्वैगुणिक, त्रि (द्विगुणार्थं दत्तं द्विगुणम् । तत् प्रयच्छति द्विगुणं ग्रहीतुमेकगुणं ददातीत्यर्थः । द्विगुण+"प्रयच्छति गर्ह्यम् ।" ४ । ४ । ३० । इति ठक् ।) वृद्ध्याजीवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४४ ॥ द्विगुणं गृह्णाति यः इत्यर्थे ष्णिक प्रत्ययः ॥

द्वैत, क्ली, (द्विधा इतं द्वीतम् । तस्य भावः । युवादित्वात् अण् । स्वार्थे अण् वा ।) द्वयम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ (यथा भागवते । ९ । १५ । ३० ।
"विशोको ब्रह्मसम्पत्त्या संछिन्नद्वैतसंशयः ।
लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिङ्गत्वादसम्भवः ॥")
शोकादिरूपम् । एकायनोऽसाविति श्लोकव्याख्यायां श्रीधरस्वामी ॥ (वनविशेषः । गते द्विके, त्रि । यथा, किराते । १ । १ ।
"सवर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥"
"द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा, द्वे इते गते यस्मात् तत् द्वीतम् । द्वीतमेव द्वैतं तच्च तद्वनञ्चेति तस्मिन् । शोकमोहादिरहिते इत्यर्थः ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

द्वैतवादी, [न्] त्रि, (द्वैतं जीव ईश्वरश्चेति द्वयं वदतीति । वद+णिनिः ।) जीवेश्वरयोर्भेदवादी । ईश्वरातिरिक्तजीववक्ता । तस्य मतं यथा परमात्मनो जीवात्मा पृथक् सम्बन्धी कथाञ्चिन्मते प्रकृतिरतिरिक्ता केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरन्तर्भावे पर्य्यवसिता एव जीवश्च पृथक् । अत्र प्रमाणम् ।
जन्मकर्म्ममरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्य्ययाच्चैव ॥
इति सांख्यमतम् ॥
सर्व्वेश्वरः सर्व्वज्ञः परमात्मा एक एव । जीवः प्रतिशरीरं भिन्नः विभुर्नित्यश्च । इति गौतममतम् ॥
इह ब्रह्मणो जीवेनरत्वप्रतिपादनात् तयोरद्वैतं नाभिमतम् । नतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्च सत्त्वोऽपन्यथा व्यपदेशादाकाशोऽप्यात्मत्वादिव्यपदेशाद्धोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति सूत्रेभ्योऽपि तयोर्द्वैतनिरूपणाच्च । इति गोविन्दभाष्यमतम् ॥
यता द्वैतमते युक्तिरेव प्रमाणं युक्त्या यत् फलति तदेव सर्व्वाध्यात्मविद्याप्रतिपाद्यं कश्रुतीनां तात्पर्य्यम् । इति रामानुजमतञ्च ॥

द्वैतीयीक, त्रि, (द्वितीय+तीयादीकक । स्वार्थे वा इकक ।) द्वितीयः । यथा,—
"द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महाकाव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥"
इति नैषधम् । २ । ११० ।

द्वैध, व्य, (द्वि+"संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "द्वित्र्योश्च धमुञ् ।" ५ । ३ । ४५ । इति धा इत्यस्य धमुञ् ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १ । ६० ।
"तदण्डमकरोद्द्वैधं दिवं भुवमथापि च ॥"
क्ली "धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या ड । राज्ञां षड्गुणानामन्यतमः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥) एकेन सन्धिरपरेण विग्रहः इति द्वौ प्रकारौ द्वैधं निपातितम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तच्च द्विविधम् । यथा, मनुः । ७ । १६७ ।
'बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्य्यार्थसिद्धये ।
द्विविधं कीर्त्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥')
विवादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (द्विप्रकारम् । यथा, मनुः । ८ । ७३ ।
"बहुत्वं परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।
समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥"
त्रि । यथा, "पथि द्वैधानि इत्यादि ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

द्वैप, पुं, (द्वीपिनो विकारः द्वैपम् । द्वीप+'प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।" ४ । ३ । १५४ । इति अञ् । तेन परिवृत । 'द्वैपवैयाघ्रादञ् ।" ४ । २ । १२ । इत्यञ् ।) द्वीपिचर्म्मावृतरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥ द्वीपसम्बन्धिनि व्याघ्रचर्म्मसम्बन्धिनि च त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ८ अध्याये ।
'द्वैपं दग्धं चर्म्म मातङ्गजं वा
भिन्ने स्फोटे तैलयुक्तं प्रदेयम् ॥')

द्वैपायन, पुं, (द्वीपः अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । स एव । स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् वा अण् ।) व्यासः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५११ ॥ (अनिवतिरस्य जन्मकथा यथा महाभारते । १ । ६३ । ८३—८५ ।
"इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा ॥
जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्य्यः स वीर्य्यवान् ।
स मातरमनुज्ञाप्य तपस्येव मनो दधे ॥
स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च सोऽब्रवीत् ।
एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् ।
न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायनः स्मृतः ॥"
ह्रदविशेषः । अत्र दुर्य्योधनः भीमभयात् आत्मानं स्तम्भयित्वा स्थितः । यथा महाभारते । ९ । ३१ । २ ।
"व्यासाद्य च कुरुश्रेष्ठ । तत्र द्वैपायनं ह्रदम् ।
स्तम्भितं धार्त्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाशयम् ।
वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दनः ॥")

द्वैप्य, त्रि, (द्वीपे भवम् द्वीपस्य इदम् वा । द्वीप+"द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।" ४ । ३ । १० । इति यञ् ।) द्वीपसम्बन्धि । द्वीपशब्दात् इदमर्थे

णांप्रत्ययेन साध्यम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, माघे। ३। ७६।

"विक्रीय दिश्यानि धनान्युरूणि
द्वैप्यानसावुत्तमलाभभाजः।
तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डं
सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत्॥")

द्वैमातुरः, पुं, (द्वयोर्मात्रोरपत्यम्। द्विमातृ+"मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्व्वायाः।" ४। १। ११५। इति अण् उत्त्वञ्च।) गणेशः। इत्यमरः। १। १। ४०॥ (अस्य द्विमातृत्वकथा स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे उक्ता यथा,—

"आविर्भविष्ये सदने वरेण्यस्य महीपतेः।
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय विघ्नस्यास्य प्रशान्तये।
पालनाय स्वभक्तानां साधुत्राणाय भूसुराः॥
शिव उवाच।
इत्युक्त्वा पुष्पकागर्भे प्रविवेश तदैव सः।
आगते नवमे मासि प्रासूत पुष्पका शिशुम्॥
चतुर्बाहुमिभास्यञ्च दन्तुरं सुन्दरेक्षणम्।
आयुधानि च चत्वारि बिभ्रतं तेजसान्वितम्॥
दृष्ट्वा सा क्रन्दनं चक्रे रिष्टमेतत् किमागतम्।
श्रुत्वा चाक्रन्दनं तस्या वरेण्यः सगणो ययौ॥
ददर्श बालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः।
उवाच सेवकान् राजा त्यजतैनं सरोवरे॥
शिशुमादाय ते याताः पार्श्वस्यैवाश्रमे शुभे।
कासारे तं शिशुं त्यक्त्वा ययुः सर्व्वे निजं पुरम्॥
अपरस्मिन् दिने पार्श्वमुनिः स्नानाय चागतः।
तदैव दृष्टो तेन बालकोऽद्भुतदर्शनः॥
आश्चर्य्यमकरोत्तत्र भयभीतस्तथाभवत्।
आश्रमे केन मे त्यक्तमरिष्टसुखदायिनीम्॥
तपसा तु फलं दातुमीदृशी धृतवांस्तनुम्।
रक्षितुं सर्व्वलोकानां परमात्मा निजेच्छया॥
सुन्दरो बालकः केन त्यक्तोऽयमीदृशो बहिः।
नीत्वा स्वमाश्रमं चैनं पालयिष्ये प्रयत्नतः॥
इत्युक्त्वा जगृहे बालमालिलिङ्ग मुदा मुनिः।
तमानीतं मुनेः पत्नी ददर्श दीपवत्सला।
उवाच निजभर्त्तारं सुप्रसन्नाननाम्बुजा॥
दीपवत्सलोवाच।
किमानीतं महत् स्वामिन् भ्रमाश्चर्य्यकारकम्।
इदं वैनायकं रूपं समाभाति द्विजर्षभ!॥
इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम्।
इदमेव परं ब्रह्म योगिध्येयं सनातनम्।
इदमेव परं तेज आदित्ये यदधिष्ठितम्।
इदमेव हि वेदान्ता नेति नेति प्रचक्षते॥
शिव उवाच।
इत्युक्त्वा हर्षसम्पन्ना भर्त्तुरादाय बालकम्।
स्तनपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्सला।
द्वितीयाचन्द्रवद्बालो वृद्धिं यातो दिने दिने॥")

जरासन्धः। इति मेदिनी। रे, २६८। (अस्य द्विमातृत्वकारणं जरासन्धशब्दे द्रष्टव्यम्॥) द्विमातृजे, त्रि। इति हेमचन्द्रः। ३। २१०॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ५५५।

"भिन्नशीला तयोर्मात्रोर्द्वैमातुरयोः पुनः॥")

द्वैमातृकः, पुं, (द्वे मातृके इव यस्यासौ द्विमातृकः। स एव स्वार्थे अण्।) नदीवृष्टिजलोद्भूतधान्यभृतो देशः। इति राजनिर्घण्टः॥

द्वैषणीया, स्त्री, (द्वे षण्यं द्वैषमर्हतीति। छः।) नागवल्लीभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

द्व्यक्षरं, क्ली, (द्वयोरक्षरयोः समाहारः।) वर्णद्वयम्। द्वयोरक्षरम्। (द्वे अक्षरे यत्र।) अक्षरद्वययुक्तशब्दादौ, त्रि॥ (यथा, भागवते। २।९।६।

"स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाम्भ-
स्युपाशृणोत् द्विर्गदितं वचो विभुः॥")

द्व्यङ्गुलं, त्रि, (द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य। "तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति।" ५। ४। ८६। इति अच्।) अङ्गुलिद्वयपरिमितम्। यथा, ज्योतिषतत्त्वे।

"अर्काङ्गुलाथ छध्वगा काष्ठी द्व्यङ्गुलमूलिका।
शङ्कुच्छाया भवेत्तत्र तच्छायां परिकल्पयेत्॥"

द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः इति वाक्ये अङ्गुलिद्वयमात्रे, क्ली। इति मुग्धबोधम्॥ (द्वे अङ्गुली यस्य इति विग्रहे। "अङ्गुलेर्दारुणि।" ५। ४। ११४। इति षच्। द्व्यङ्गुलं दारु॥ इति व्याकरणम्॥)

द्व्यञ्जलं, त्रि, (द्वावञ्जली परिमाणमस्य ("द्वित्रिभ्यामञ्जलेः।" ५। ४। १०२। इति टच्।) अञ्जलिद्वयपरिमितम्। द्वयोरञ्जल्योः समाहारः इति वाक्ये अञ्जलिद्वयमात्रे, क्ली। इति मुग्धबोधम्॥

द्व्यणुकं, क्ली, (द्वौ अणू कारणे यस्य। कप्।) परमाणुसमवेतद्रव्यम्। परमाणुद्वयात्मकम्। तच्च प्रत्यक्षादिविषयम्। यथा, भाषापरिच्छेदे। ३८।

"विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः॥"

तस्य परिमाणमनित्यम्। यथा,—

"अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम्॥"

इति भाषापरिच्छेदे। ११२॥

द्व्यन्यः, त्रि, द्वाभ्यामन्यः इति पञ्चमीतत्पुरुषे कृते। द्विभिन्नः॥ द्वे अन्ये यस्य। इति बहुव्रीहौ। द्विभिन्नकः। द्वयोरन्ययोः समाहारः। इति वाक्ये, क्ली॥

द्व्यर्थः, त्रि, (द्वौ अर्थौ यस्य।) अर्थद्वययुक्तशब्दादिः। अस्य प्रमाणं राघवपाण्डवीयादिग्रन्थे द्रष्टव्यम्॥

द्व्यष्टं, क्ली, (हेमरूप्ये द्वे अश्नुते इति। अश+गत्यर्थेति क्तः। इडभावः।) ताम्रम्। इत्यमरः। २। ९। ९७॥

द्व्यहः, पुं, अहर्द्वयम्। द्वे अहनी समाहृते। इति पुंलिङ्गसंग्रहे भरतः॥

द्व्यात्मकः, पुं, (द्वौ रूपौ आत्मानौ यस्य।) मिथुनकन्याधनुर्मीनराशयः। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।

"चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः॥"

द्व्याह्निकः, त्रि, (द्व्यह्ने भवः। ठञ्। बाहुलकात् न ऐच्।) दिनद्वयभवः। द्व्यह्ने भव इत्यर्थे णिकप्रत्ययः॥

घ

घ, घकारः। स तवर्गचतुर्थो वर्णो व्यञ्जनोनविंशश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।

"दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः।" इति॥) अस्य स्वरूपं यथा,—

"धकारं परमेशानि! कुण्डली मोक्षरूपिणी।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा॥
पञ्चप्राणमयं देवि! त्रिशक्तिसहितं सदा।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं धकारं हृदि भावय॥
पीतविद्युल्लताकारं चतुर्वर्गप्रदायकम्॥"

इति कामधेनुतन्त्रम्॥

"त्रिकोणरूपरेखायां त्रयो देवा वसन्ति च।
विश्वेश्वरी विश्वमाता वामतः स्कन्दतः स्थिता॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥

अस्य ध्यानं यथा,—

"षड्भुजां मेघवर्णाञ्च रक्ताम्बरधरां पराम्।
वरदां शोभनां रम्यां चतुर्वर्गप्रदायिनीम्॥
एवं ध्यात्वा धकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

अस्य नामानि यथा—

"धो धनार्थो रुचिः स्थाणुः सात्वतो योगिनीप्रियः।
मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी॥
धिषणा धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः।
पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्म्मोऽब्जवङ्गमः॥
सन्दर्शो मोहनो लज्जा वज्रतुण्डाधरं धरा।
वामपादाङ्गुलेर्मूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भवः॥
सार्शात्मा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसञ्चयः॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

धं, क्ली, (दधाति सुखमिति। धा+डः।) धनम्। इति मेदिनी। धे, १॥

धः, पुं, (दधाति धरति विश्वमिति। धा+डः।) ब्रह्मा। (दधाति निधिमिति।) कुवेरः। (दधाति जीवानां शुभाशुभमिति।) धर्म्मः। इति मेदिनी। धे, १॥

धक्क, क नाशने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) कोपधः। नाशनं नष्टीकरणम्। क, धक्कयति पापं गङ्गा। इति दुर्गादासः॥

घटः, पुं, (घं घनं अटति गच्छति प्राप्नोति तोल्लत्वेनेति। घ+अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) तुला। इत्यमरः। ३। ५। १७॥ तराजु इति धाड़ा इति च भाषा। (एतन्निरुक्तिर्यथा,—

"घकाराद्धर्म्ममुद्दिष्टं टकारात् कुटिलं नरम्।
धृतो धारयसे यस्माद्घटस्तेनाभिधीयते॥"

इति दिव्यतत्त्वधृतवचनम्॥)

तुलाराशिः। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।

"सिंहो दृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी घटो घटः।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः क्रमात्॥"

तुलापरीक्षा। इति परीक्षातत्त्वम्॥

अस्य विवरणं तुलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (धर्म्मः । इति विष्णुनारदौ ॥ यथा —
"अर्च्चयेत्तु घटं पूर्व्वं ततः शिरोंश्च पूजयेत ॥
इति दिव्यतत्त्वधृतवचनम् ॥)

घटकः पुं (घटेन तुलया कायतीति । कै + क ॥) चतुर्द्दशवल्लपरिमाणम् । द्विचत्वारिंशन्निष्किका । इति लीलावती ॥ नन्दिवृक्षः । तत्पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
धवो घटो नन्दितरुः स्थिरो गौरो धुरन्धरः ॥

घटपरीक्षा स्त्री (घटस्य तुलाया परीक्षा ।) तुलापरीक्षा । तत्र घटोत्पत्तिविधिर्यथा । पितामहः ।
छित्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्व्वकम् ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्य्या मनीषिभिः ॥
यूपवन्निति यूपच्छेदनविहितसर्व्वेतिकर्त्तव्यतानाति देशः । सा च ॐ स्वधिते मैनं हिंसीरिति च्छेदनमन्त्रविशेषान्विता इति व्यवहार प्रदीपः ॥
मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यच्छेदने जप्य एव च ।
चतुरस्रा तुला कार्य्या दृढा ऋज्वी तथैव च ॥
कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् ॥
कटकानि वलयानि ।
चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥
अत्र साधारणत्वेन प्राजापत्यतिलकोक्तो हस्तो ग्राह्यः । यथा —
चतुर्विंशत्यङ्गुलाढ्यं हस्तं तत्त्वविदो विदुः ।
यवानामष्टभिः कन्दश्च मानाङ्गुलमितीरितम् ॥
यवानां तण्डुलीकृतानाम् ।
यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् ।
अन्योऽधमोऽलितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलैः ॥
इति कालिकापुराणात् ॥
प्रमाणन्तु पार्श्वेन यवानाम् । षड्यवा पार्श्व सम्मिता । इति कात्यायनवचनात् ॥ * ॥
अनयोरन्तरमाह कामिनपचरानम् ।
'अष्टभिस्तैर्भवेन्मात्रं मध्यमं सप्तभिर्यवैः ।
कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तम ॥
कन्यसं कनिष्ठम् । पादौ स्तम्भौ । उपरि स्थितिकोपरि । तत्समा चतुर्हस्ताविव्यथः । वस्तुतस्तु तुलायास्तत्समौ उपरि तत्समं काष्ठान्तरं ययोः पादयोस्तौ ॥ * ॥ स्तम्भप्रमाणमाह व्यासः
हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं स्तम्भयोर्द्वयोः ।
षड्हस्तस्तु तया प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः ॥
स्तम्भयोः स्तम्भयोः । षड्हस्तनिम्नानहस्त द्वयेन सम अर्थात्स्थितिकोपरि हस्तचतुष्टय मित्यथः ।
'अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव वा ।
तयोः स्तम्भयोः । हस्तावन्तरं हस्तद्वयपरि मितमध्यमित्यथः । अध्यर्द्धं सार्द्धहस्तद्वयम् । एतत्तु ग्रन्थश्रोर्द्धवा कार्य्या पञ्चहस्तायता तुला । इति विष्णूक्तपञ्चहस्तायततुलाविषयम् । व्यवहारदीपिकाप्येवम् ॥ * ॥
अथ घटारोपणविधिः । पितामहः
'हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोरुभयोरपि ।
अत्र हस्तद्वयं स्थितिकाभ्यन्तरे । हस्तचतुष्टयं स्थितिकोपरि । तथा —
'तोरणे च तथा कार्य्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
घटाद्दशतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ।
अवलम्बौ च कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ॥
मृण्मयौ सूत्रसम्बद्धौ घटमस्तकचुम्बिनौ ।
प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे घटस्तथा ॥
नारदः ।
शिक्यद्वयं समासाद्य घटकर्कटयोर्दृढम् ।
एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥
पितामहः ।
'प्राङ्मुखान् कल्पयेत दर्भान् शिक्ययोरुभयोरपि ।
पश्चिमे तोलयेत कर्त्तृ नन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ॥
पिटकं पूरयेत्तस्मिन् इष्टकाग्रावपांशुभिः ॥
अत्र मृत्तिकेष्टकाग्रावपांशूनां विकल्पः ।
परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।
वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ।
कार्य्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो घटः ॥
उदकञ्च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ।
यस्मिन् प्लवति तोयं स विज्ञेयः समो घटः ॥
तोलयित्वा नरं पूर्व्वं पश्चात्तमवतार्य्य तु ।
घटस्तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥
तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन मन्त्रवित् ।
वादित्रतूर्य्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ॥
प्राड्विवाकसमाख्या तु पृच्छतीति प्राट् विवेचयतीति विवाकः । इति व्यवहारमातृका ॥ * ॥
तथा च वृहस्पतिः ।
विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।
प्रियपूर्व्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥
वस्तुतस्तु प्राड्विवाकसमाख्यामाह कात्यायनः ।
व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राडिति स्थितिः ।
विवेचयति यस्तस्मिन् प्राड्विवाक इति स्मृतः ॥
अभियुक्तं पृच्छतीति प्राट् तदनुरूपं दिव्यं विविनक्ति इति विवाकः । प्राट् चासौ विवाकः चेति कर्म्मधारयः ॥ * ॥
अस्य कार्य्यत्वेन नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।
नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥
ततश्च प्राड्विवाकः पूर्व्वं कार्य्यं पृच्छेत् निवेदितं च विवेचयन् । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वा प्रव साप्य धर्म्मावाहनादि कुर्य्यात् । पितामहः ।
एह्येहि भगवन् धर्म्म अस्मिन् दिव्ये समाविश ।
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥
आवाह्य च घटे धर्म्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ।
अङ्गानि परिवारदेवताः ।
'इन्द्रं पूर्व्वं तु सम्पाद्य प्रेतशं दक्षिणे तथा ।
वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं उत्तरे तथा ।
अग्न्याद्यांल्लोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ॥ * ॥
इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फाटिकप्रभः ।
कुवेरश्च सुवर्णाभो वह्निश्चापि सुवर्णभः ।
तथैव निरृतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते
ईशानस्तु भवेत् शुक्लः एवमन्ये शुक्ल एव च
ब्रह्मा च व भवेद्रक्त एवं ध्यायेत्
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ।
धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथायनम् ।
धाताऽर्य्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्ज्जन्यो दशमः
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ।
इत्येते द्वादशादित्या मनुना परिकीर्त्तिताः ।
अजघन्यो जघन्यजः । इति विष्णोर्विशेषणम्
अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ।
वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ।
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ।
स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ।
महायशाः विशाम्पतिर्भगवांश्चेति विशेषणानि
'प्रेतेशरक्षसोर्मध्ये मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता ।
गणसंयुतेति विशेषणम् ॥ * ॥
निरृतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ।
वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
श्वसनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ।
प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः
घटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ।
एतासां देवतानाञ्च स्वनाम्ना पूजनं विदुः ।
विशेषमाह मत्स्यपुराणम् ।
'ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम् ।
स्वनाम सर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ।
एकैकस्य प्रकर्त्तव्यं यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ।
मन्त्र इत्यभिधानान्नेनैवैवकारश्रुतेश्च इद मन्त्र ओमसुकाय नमः इति योज्य न तु धर्म्मा याम्य प्रकल्पयामि नम इति मिताक्षरोक्तम् । प्रमाणाभावादनन्वयाच्च । पितामहः ।
भूषावासांसि धर्म्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं क्रमात् ।
अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ।
गन्धाग्निकां नैवेद्यान्तां परिचर्य्यां प्रकल्पयेत् ।
एतत् सर्व्वं प्राड्विवाकः कुर्य्यात् । यथा —
प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
श्रुतवृत्तोपपन्नश्च शान्तचित्तो विमत्सरः ।
सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्व्वप्राणिहिते रतः ।
उपोषितः शुद्धवासाः कृतस्नानादिपावनः ।
सर्व्वासां देवतानाञ्च पूजां कुर्य्याद्यथाविधि ।
रक्तगन्धपुष्पाणीत्याह नारदः ।
'रक्तगन्धैश्च माल्यैश्च धूपैर्नानाविधैस्तथा ।
अर्च्चयेत्तु घटं पूर्व्वं ततः शिरोंश्च पूजयेत् ।
घटं धर्म्मम् । तथा च विष्णुनारदौ ।
धर्म्मपर्य्यायवचनैर्घट इत्यभिधीयते ।
त्वमेव घट जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।
शिष्टानिष्टान् । अभिशस्तं धर्म्मेण रक्ष

न्वय:। मिताक्षरायान्तु धर्म्मपूजन एव रक्तत्वनियम:। तथा,—
'चतुर्द्दिक्षु ततो होम: कर्त्तव्यो वेदपारगै:।
आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनै:॥
सावित्र्या प्रणवेनैव स्वाहान्तेनैव होमयेत्॥'
सावित्र्या गायत्र्या। तेन प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य्य पुन: स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य्य समिदाज्यचरून् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादिति मिताक्षरा। वस्तुतस्तु गायत्रीहोमे योगियाज्ञवल्क्य:।
'प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च स्वाहान्ते होमकर्म्मणि।
तेन प्रणवादिकां सव्याहृतिकां गायत्रीमुच्चार्य्य स्वाहाकारान्तं पुन: प्रणवमुच्चार्य्य आज्यपायससमिधो मिलित्वा अष्टोत्तरशतं जुहुयात् लाघवात्। अतएव देवतैक्ये हि दधिपयसोस्तन्त्रेणानुष्ठानम्। ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति श्राद्धविवेक:॥ *॥
यत्तु पञ्चलाङ्गलमहादाने।
'पर्ज्जन्यादित्यरुद्रेभ्य: पायसं निर्व्वपेच्चरुम्।
एकस्मिन्नेव कुण्डे च गुरुर्यस्मै निवेदयेत्॥
पलाशसमिधस्तद्वदाज्यं कृष्णतिलांस्तथा॥'
इति मत्स्यपुराणात्॥
चतुर्णां होतॄणां मध्ये यस्मै गुरु: पर्ज्जन्यादिभ्यो होमं कुर्व्वति आज्ञां करोति स एव पर्ज्जन्याय आदित्याय रुद्रेभ्यस्तत्तन्मन्त्रै: पायसं पलाशसमिदाज्यकृष्णतिलांश्च प्रत्येकं जुहुयादिति भूपालप्रभृतिभिरुक्तम्। तद्युक्तं तद्वदिति तथैत्याभ्यां प्रत्येकद्वयेन होमविधानात्। अतएव रत्नाकरकृद्भिश्चरुं जुहुयादित्युक्ता तद्वदिति पलाशादि जुहुयादित्युक्तम्। अतएव वृषोत्सर्गे वाचस्पतिमिश्रप्रभृतिभिरग्न्यादिहोमशेषपायसपूषहोमशेषपिष्टकाभ्यां मिलिताभ्यां सकृत् स्विष्टकृद्धोमो विहित:। अशक्तौ तु।
'होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत्।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा शक्त्यपेक्षमथापि वा॥'
इति देवीपुराणीयादिमददर्शनात् अत्राप्यन्या सङ्ख्या उन्नेया। एवं मत्स्यपुराणे।
'शृणु राजन् महाबाहो तडागादिषु यो विधि:।
वेद्यास्तु परितो गर्त्तारत्निमात्रास्त्रिमेखला:॥
नव सप्ताथवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज।
इति नवादिकुण्डानुक्ता,—
'स्वल्पेऽप्येकाग्निमत्कार्य्यो वित्तशाठ्याहते नृभि:॥'
इति दर्शनादत्रापि अशक्तावेकाग्निविधिरिति वदन्ति। अत्र प्राड्विवाकगृह्येणैव होम:।
'दिव्येषु सर्व्वकार्य्याणि प्राड्विवाक: समाचरेत्।
अध्वरेषु यथाध्वर्य्यु: सोपवासो नृपाज्ञया॥'
इति मिताक्षराधृतपितामहवचनात्। अध्वर्य्युर्यजमानमात्रम्। न चात्र भिन्नशाखिनामृत्विजां रथकारवद्विद्याप्रयुक्तिकल्पनेति वाच्यम्। ब्राह्मणमात्रस्य नानाशाखापाठविधानेन कल्पनानुपपत्ते:। तथा च मनु:।
'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्।
अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो गृहस्थाश्रममाचरेत्॥' इति।
प्रायश्चित्तहोमस्तु सामगानां महाव्याहृतिभि:।
'यत्र व्याहृतिभिर्होम: प्रायश्चित्तात्मको भवेत्।
चतस्रस्तत्र कर्त्तव्या: स्त्रीपाणिग्रहणे यथा॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुति:।
होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधि: स्मृत:॥'
इति छन्दोगपरिशिष्टात्॥
न तु शाट्यायनहोमो भवदेवभट्टोक्त:। त्रिविकल्प इत्यनेन तस्य निरासात्। भट्टनारायणादिभिरप्रमाणीकृतत्वाच्च॥ *॥ पितामह:।
'तोलयित्वा नरं पूर्व्वं तस्मात्तमवतार्य्य च।
प्राङ्मुख: प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत्॥
एह्येहि भगवन् धर्म्म! दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश।
सहितो लोकपालैस्त्वं वस्वादित्यमरुद्गणै:॥
तस्यार्थमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्य्यात्तस्य शिरोगतम्॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम्॥
इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्व्वदिव्येषु योजयेत्।
आवाहनञ्च देवानां तथैव परिकल्पयेत्॥ *॥
घटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनानेन मन्त्रवित्।
त्वं घटो ब्रह्मणा सृष्ट: परीक्षार्थं दुरात्मनाम्॥
धकाराद्धर्म्ममुद्दिष्टं टकारात् कुटिलं नरम्।
धृतो धारयसे यस्माद्घटस्तेनाभिधीयते॥
त्वं वेत्सि सर्व्वभूतानां पापानि सुकृतानि च।
त्वमेव देव! जानीषे न विदुर्यानि मानवा:॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुष: शुद्धिमिच्छति।
तदेनं संशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि॥'*॥
लेखनप्रकारमाह नन्दिपुराणम्।
'शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे राशिदिनग्रहे।
लेखयेत् पूज्यदेवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्द्दनान्॥
पूर्व्वदिग्वदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तम:।
निरोघो हस्तवाक्यौघ मसीपत्रविधारणे॥
मत्स्यपुराणञ्च॥
'शीर्षोपेतान् सुसम्पन्नान् समश्रेणिगतान् समान्।
अक्षरान् लेखयेद्यस्तु स नरो लेखक: स्मृत:॥'
इति दानसागर:॥
धारयसे इत्यत्र भावयसे इति पाठोऽनुपयुक्त:। तथा हि। कुटिलं पापिनं संशयोपपन्नं वा। आद्ये पापिनमित्येतावन्मात्राभिधानमनुपपन्नं ऊर्द्धगत्या शुद्धस्यापि ज्ञापनात् द्वितीये पूर्व्वसिद्धत्वेन ज्ञापनानुपपत्ति:। तस्मात् कुटिलं व्यवहाराभिशस्तं धारयसे इत्येवार्थ:। अतएव उपसंहारे संशयादस्मादित्युक्तम्। अतएव कालिकापुराणेऽपि। मानुषस्तोल्यते त्वयीत्युक्तमिति॥ *॥ स्मृतिसमुच्चयव्यवहारदीपिकयोर्विष्णु:। घटश्च समयेन गृह्णीयात् तुलाधारकश्च।
'धर्म्मपर्य्यायवचनं घट इत्यभिधीयते।
त्वमेव घट जानीषे न विदुर्यानि मानवा:॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुष: शुद्धिमिच्छति।
तदेनं संशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि॥
ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोका ये लोका: कूटसाक्षिण:।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा॥'
समयेन त्वमेव घट इत्यादिनियमेन। घटं गृह्णीयात् योजयेत्। तुलाधारकश्च ब्रह्मघ्ना ये इत्यादिना नियमेनेत्यर्थ:। अत्र नानामुनिप्रणीतमन्त्राणाम् एकतरपाठानां समानप्रयोजनानां यवव्रीहिवद्विकल्प इति ग्रन्थगौरवात्ते न लिखिता:। अभिशस्तप्राड्विवाकपाठ्यानान्तु दृष्टार्थानां समुच्चय:। पितामह:।
'नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे।'
शुचये जननमरणाशौचरहिताय। व्रतिनं प्रति याज्ञवल्क्यदीपकलिकायां नारद:।
'हस्तक्षतेषु सर्व्वेषु कुर्य्याद्धंसपदानि च।
तान्येव पुनरालक्षेद्धस्तौ विन्दुविचित्रितौ॥
इत्यग्निविधौ हस्तक्षतिनौ हस्तक्षतमलक्तादिना चिह्नितं कृत्वा क्षतान्तरं जातं न वा इति ज्ञातव्यमिति सुतरां क्षतिनो दिव्याधिकार:। नारद:।
'अहोरात्रोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे।
पूर्व्वाह्णे सर्व्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितम्॥' *॥
घटानुमन्त्रणात् प्रागपि पुनस्तोलनमाह कालिकापुराणम्।
'उपोषितं तथा स्नातं ग्टत्समं प्रथमं तुलाम्।
सन्तोल्य कारयेद्रेखामवताय्यानुमन्त्रयेत्॥'
याज्ञवल्क्य:।
'तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रित:।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारित:॥
त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्म्मिता।
तत् सत्यं वद कल्याणि! संशयान्मां विमोचय॥
यद्यस्मिन् पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय।
शुद्धश्चेत् गमयोर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्॥'
तुलाधारणाभिज्ञैर्व्वणिगादिभि: पाषाणादिप्रतिमानसमीकृतस्तुलाधिरूढ़: अभिशस्तो दिव्याधिकारी। येन सन्निवेशेन प्रतिमानसमीकरणदशायां यत्र पादादयो व्यवस्थिता: शिक्यरज्ज्वश्च तत्र पाण्डुलेखेनाङ्कयित्वा पिटकादवतारित: त्वन्तुलेति मन्त्रेण तुलां प्रार्थयेत्। सत्यं सन्दिग्धार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय। पापकृत्सत्यवादी शुद्धश्च सत्यवादी। मन्त्रश्चायं स्मार्त्त: पौराणिकत्वात् शूद्रैरपि पाठ्य:। वेदमन्त्रवर्ज्जं शूद्रस्येति छन्दोगाह्निकधृतस्मृतौ वेदेति विशेषणात् श्राद्धविश्वदेवादौ तु विशेषतो नमस्कारमन्त्रविधानात् स्मार्त्तमन्त्रोऽपि निषिद्ध:। प्रपञ्चस्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेय:। स्त्रीपरीक्षायामपि अविकृत एव प्रयोज्य:। दिव्यानीह विशुद्धये इत्यनेन सन्दिग्धार्थसन्देहनिवृत्तिफलकतयाविशेषेण स्त्रीपुंकर्त्तृकदिव्यविधानेन मानुष: शुद्धिमिच्छतीत्यनेन च प्रकृतावूहायोगात्। अतएव पत्नीं सन्नह्याग्नं नो धेहीति मन्त्रे द्विबहुपत्नीकयजमानकर्त्तृकप्रयोगेऽपि न द्विबहुवचनोह इत्युक्तम्॥ *॥ पत्रस्यप्रतिज्ञेयार्थस्य शीर्षाम

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible]

धनी, [क्] (धन + अच् । [illegible]) [illegible] । इति मेदिनी । [illegible]

[illegible]

धनम्, [illegible] । द्रव्यम् २ वित्तम् ३ रिक्थम् ४ ऋक्थम् ५ वसु ६ [illegible] हिरण्यम् ८ द्युम्नम् ९ अर्थः १० रा: ११ [illegible] । इत्यमरः । २ । ९ । ९० ॥ लक्ष्मी १५ भोग्यम् १६ [illegible] १७ [illegible] १९ [illegible] २० । इति [illegible] २१ भोग: २२ । इति जटाधरः । [illegible] इति शब्दरत्नावली । [illegible] इति हैमचन्द्रः । [illegible] ॥

तद्विविधं यथा —

"धनञ्च त्रिविधं [illegible] ।

[illegible]"

इति [illegible] ।

[illegible]

पीड़या । प्रतिरूपेण कृत्रिमरत्नादिना । साहसेन समुद्रयानगिर्य्यारोहणादिना । व्याजेन ब्राह्मणवेशेन शूद्रादिना । कृष्णं तामसम् ॥ * ॥
राजसधनं यथा,—
'कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः ।
कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुदाहृतम् ॥'
अनुवृत्त्या सेवया ॥ * ॥ सात्त्विकधनं यथा,—
'श्रुतशौर्य्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् ।
धनं सप्तविधं शुक्लं मुनिभिः समुदाहृतम् ॥'
श्रुतेनाध्ययनेन । शौर्य्येण जयादिना । तपसा जपहोमदेवार्च्चादिना । कन्यागतं कन्यया सहागतं श्वशुरादेर्लब्धम् । शिष्यागतं गुरुदक्षिणादिना । याज्यागतं आर्त्विज्यलब्धम् । अन्वयागतं दायादेभ्यो लब्धम् । शुक्लं सात्त्विकम् ।" इति शुद्धितत्त्वे देवलनारदौ ॥ * ॥ धनप्रयोगनक्षत्राणि यथा,
अश्विनी । पुनर्व्वसुः । पुष्यः । उत्तरफल्गुनी । हस्ता । पूर्व्वाषाढ़ा । उत्तराषाढ़ा । श्रवणा । धनिष्ठा । शतभिषा । उत्तरभाद्रपत् । रोहिणी । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ धनप्रयोगनिषेधो यथा,

"आर्द्रं यमद्वन्द्वमहित्रयञ्च
शक्रद्वयं वातयुगं महेशः ।
कार्य्यो न चैतेषु धनप्रयोगो
न्दत्तौ गतौ ग्राह्यमृणं न देयम् ॥"
इति समयप्रदीपः ॥

अर्थप्रशंसा यथा,—
"अर्थेभ्योऽथ प्रवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः ।
क्रियाः सर्व्वाः प्रवर्त्तन्ते पर्व्वतेभ्य इवापगाः ॥
अर्थेन हि विमुक्तस्य पुरुषस्याल्पचेतसः ।
विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्व्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥
सोऽयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैधितः ।
पापमाचरते कर्त्तुं तदा दोषः प्रवर्त्तते ॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥
यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान् ।
यस्यार्थाः स महाबाहुर्यस्यार्थाः स गुणाधिकः ॥
अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया ।
राज्यमुत्सृजता धीर ! येन बुद्धिस्त्वया कृता ॥
यस्यार्था धर्म्मकामार्थास्तस्य सर्व्वं प्रदक्षिणम् ।
अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता ॥
हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्म्मः क्रोधः शमो दमः ।
अर्थादेतानि सर्व्वाणि प्रवर्त्तन्ते नराधिप ॥
येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्म्मचारिणाम् ।
तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ॥
इति रामायणे युद्धकाण्डे श्रीरामं प्रति श्रीलक्ष्मणवाक्यम् ॥ * ॥

अर्थनिन्दा यथा,—
"अर्थमनर्थं भावय नित्यं
नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्त्रादपि धनभाजां भीतिः
सर्व्वत्रैषा विहिता नीतिः ॥"
इत्यादि मोहमुद्गरे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अनुग्रहार्थं भगवता धनहरणम् । यथा,—
"राजन् यमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः ।
ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

धनकेलिः, पुं, (धनेः केलिः क्रीड़ा यस्य ।) कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धनच्छूः, स्त्री, (धनं द्यति नाशयतीति । छो य लूनौ + बाहुलकात् ऊः ।) करेटुपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धनञ्जयः, पुं, (धनं जयति सम्पादयतीति । जि + खच् + मुम् । "धनमिच्छेत् हुताशनात् ।" इत्युक्तेरस्य तथात्वम् ।) अग्निः । चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ (धनं जयति अरीन् निर्जित्य अर्ज्जयतीति । जि + खच् + मुम् च ।) अर्ज्जुनः । (अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १३ ।
"सर्व्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमाश्रित्य केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम् ॥")
नागभेदः । स तु जलाशयाधिपतिः । (यथा, महाभारते । २ । ९ । ९ ।
"कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ।
मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥")
देहमारुतः । स च शरीरवाह्यपञ्चवायन्तर्गतः । इति मेदिनी । ये, १२० ॥ ("धनञ्जयः पोषणकरः ।" इति वेदान्तसारः । ३३ ॥
"न जहाति मृतञ्चापि सर्व्वव्यापी धनञ्जयः ॥"
इति सुबोधिनी ॥)
"धनञ्जयस्तथा घोषे महाराजतवर्णकः ।
ललाटे चोरसि स्कन्धे हृदि नाभौ त्वगस्थिषु ॥"
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥
अर्ज्जुनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ (गोत्रविशेषः । तद्वंशीये, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ३३ । २४ ।
"धनञ्जयानामृषभः सुसामा सामगोऽभवत् ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ८३ ।
"अग्निर्द्धैश्रवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः ॥"
"यत् दिग्विजये धनं प्रभूतं अजयत्तेन धनञ्जयः । 'पाण्डवानां धनञ्जयः ।' इति भगवद्वचनात् ।"
इति शाङ्करभाष्यम् ॥ षोड़शद्वापरस्य व्यासः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३० ।
"त्र्यारुणिः पञ्चदशे षोड़शे तु धनञ्जयः ॥")

धनदः, पुं, (धनं दयते पालयतीति । दे ङ पालने + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ३ । ४० ।
"त्रिविष्टपं ग्रहीष्यामि जित्वेन्द्रं वरुणं यमम् ।
धनदं पावकञ्चैव चन्द्रसूर्य्यौ विजित्य च ॥"
ब्रह्मा अस्य तपसा सन्तुष्ट एनं धनेशं चकार । यथा, अध्यात्मरामायणे । ७ । १ । ३८ ।
"ददौ तत्तपसा तुष्टो ब्रह्मा तस्मै वरं शुभम् ।
मनोऽभिलषितं तस्य धनेशत्वमखण्डितम् ॥")
हिज्जलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धनदः आश्रयित्वेनास्त्यस्येति अच् । हिमवत एकदेशः । यथा, महाभारते । १३ । १९ । १९ ।
"धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तञ्च पर्व्वतम् ॥"
धनं ददातीति । दा + कः ।) दातरि, त्रि । इति मेदिनी । दे, ३२ ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ३ । २३ ।
"उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाक् धनदोऽपि सन् ॥")

धनदाक्षी, स्त्री, (धनदस्य कुवेरस्य अक्षि इव पिङ्गलं पुष्पं यस्याः । षच् समासे । स्त्रियां ङीष् ।) लताकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धनदानुजः, पुं, (धनदस्य कुवेरस्य अनुजः कनिष्ठः ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १२ । ५३ ।
"निग्रहात् स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः ।
रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्द्धसु ॥")

धनदायी, [न्] पुं, (धनं ददाति उपासकायेति । दा + णिनिः । "धनमिच्छेत् हुताशनात् ।" इति वचनादेवास्य तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ धनदातरि, त्रि ॥

धनन्दा, स्त्री, (येन धनेन नन्दं आनन्दं ददातीति । दा + कः ।) बुद्धशक्तिभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धनपतिः, पुं, (धनानां पतिः ।) कुवेरः । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १२ । ३ ।
"तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसास्तथा ॥")
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—
महातपा उवाच ।
"शृणु चान्यां वसुपतेरुत्पत्तिं पापनाशिनीम् ।
यथा वायुः शरीरस्थो धनदः सम्बभूव ह ॥
आद्यं शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्तस्थितोऽभवत् ।
प्रयोजनान्मूर्त्तिमत्त्वमादिशन् चैनदेवताः ॥
तत्रामूर्त्तस्य वायोस्तु उत्पत्तिः कीर्त्त्यते मया ।
तां शृणुष्व महाभाग ! कथ्यमानां मयानघ ! ॥
ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिं मुखाद्वायुर्विनिर्ययौ ।
प्रचण्डशर्करावर्षी तं ब्रह्मा प्रत्यषेधयत् ॥
मूर्त्तो भवस्व शान्तश्च तत्नोक्तो मूर्त्तिमान् भवन् ।
सर्व्वेषाञ्चैव देवानां यद्वित्तं फलमेव च ॥
तत् सर्व्वं पाहि येनोक्तं तस्माद्धनपतिर्भवेत् ।
तस्य ब्रह्मा ददौ तुष्टस्तिथिमेकादशीं प्रभुः ॥
तस्यामनग्निपक्वाशी यो भवेन्नियतः शुचिः ।
तस्मास्तु धनदो देवस्तुष्टः सर्व्वं प्रयच्छति ॥
एषा धनपतेर्मूर्त्तिः सर्व्वकिल्बिषनाशिनी ।
य एतां शृणुयाद्भक्त्या पुरुषः पठतेऽपि वा ॥
सर्व्वकाममवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

धनपिशाचिका, स्त्री, (धने पिशाचिकेव ।) धनाशा । तत्पर्य्यायः । तृष्णा २ । इति हारावली । १२५ ॥

धनपिशाची, स्त्री, (धने पिशाचीव ।) तृष्णा । धनलोभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धनप्रिया, स्त्री, (धनवत् प्रिया ।) काकजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धनफल, क्ली (धनानां फलम् ।) दानभोगादि । यथा अनिरुद्धाय ।
'अविद्यौघफला वन्ना दत्तभुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दारा शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥'
इति पद्मपुराणे दानविधिनामाध्याय ॥

धनवती स्त्री (धनमस्या अस्तीति । धन+मतुप् । मस्य व । स्त्रियां ङीप् ।) धनिष्ठानक्षत्रम् । इति जटाधरः ॥

धनवान् [त्] त्रि (धनमस्यास्तीति । धन+मतुप् । मस्य व ।) धनविशिष्टः । धनी । इति हलायुधः ॥ (यथा रामायणे । २ । ६७ । १८ ।
'नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥')

धनस्यक पु गोक्षुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लालसया धनमिच्छतीति । धन+क्यच् । "अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि" लालसायां सुम् सुकौ । ७ । १ । ५१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या सुक् । ततो धनस्य इति नामधातु+ण्वुल् । लालसया धनेच्छौ त्रि ॥)

धनहरी स्त्री । धनं हरतीति । हृ+'हरतेरनुद्यमनेऽच् । ३ । २ । ९ । इति अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । तत्पर्यायः । राक्षसी २ चण्डा ३ शेम ४ दुष्पत्र ५ गणहासक ६ । इत्यमरः २ । ४ । १२८ । दुष्कुलीन ७ विरोध ८ क्रोधसश्चिन ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षेमक १० कितव ११ चोरक १२ । इति जटाधरः ॥ धनहारके त्रि ॥

धनाधिप पु (धनानामधिपः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥ (यथा देवीभागवते ५ । ७ । १८ ।
सङ्गरं सम्परित्यज्य गतं शक्रे शचीपतौ ।
यमो धनाधिपः पाशी जग्मुः सर्वे भयातुराः ॥)
तस्य ध्यानं यथा —
कुवेरञ्च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यामलङ्कृतम् ।
हारकेयूररचित सितोऽम्बरधरं शुभम् ॥
गदाधरञ्च कर्त्तव्यं वरदं मुकुटान्वितम् ।
नरयुक्तविमानस्थं मेषस्थं वापि कारयेत् ॥
तथैव च धनाध्यक्षं गुह्यकैः परिवारितम् ।
महोदरं महाकायं निध्यष्टकसमन्वितम् ॥
गुह्यकैर्बहुभिर्युक्तं धनव्यग्रकरैस्तथा ॥
इति मत्स्यपुराणम् ॥

धनाध्यक्ष पु (धनानामध्यक्षः ।) कुवेरः । इति हलायुधः ॥ (यथा अध्यात्मरामायणे । ७ । २ । ४७ ।
ततः क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम धनदालयम् ।
विनिर्जित्य धनाध्यक्षं जहारोत्तमपुष्पकम् ॥")
धनाधिकृत । खजाञ्चि इति खाजाञ्चि इति च भाषा । तस्य लक्षणं यथा —
'लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित् ।
विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्य्यः शुचिः सदा ।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः ।
आयद्वारेषु सर्व्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः ।
व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥"
इति मात्स्यपुराणे १८९ अ ॥

धनाशा स्त्री, (धनानां आशा ।) धनलोभः । यथा विष्णुपुराणे तथा हरिवंशे । ३० । ४६ ।
'जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः ।
धनाशा जीविताशा च जीर्य्यतोऽपि न जीर्य्यति ॥'

धनाश्री स्त्री रागिणीविशेषः । धानश्री इति भाषा । इयमसम्पत् श्रीरागस्य तृतीयभार्य्या । अस्या जातिः षाड़व । सा षड्जस्वरा । गानसमयः हेमन्तौ द्वितीयप्रहरः कस्यचिन्मते निशावसानम् । रागमालायामस्या रूपं वियोगिनी रमणी रक्तवसना विच्छेदवन्नया दुर्म्मेला तथा च एकाकिनी वकुलवृक्षतलोपविष्टा कल्याणी । कलिमायमती मेघरागस्य चतुर्थभार्य्या । भरतमते मालकौषपुत्रगान्धाररागस्य पत्नी । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

धनिक, पुं, (धनिनां कायतीति । कै+कः ।) धन्याकम् । इति मेदिनी । के १०६ ॥ अस्मिन्नर्थे क्लीवमिति राजनिर्घण्टः ॥ (धनमस्यास्तीति । ठन् ।) धवः । इति हेमचन्द्रः ॥

धनिक त्रि, (धनमस्यास्तीति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) साधुः । धनी । इति मेदिनी । के १०६ ॥ (यथा कलाविलासे । ९ । १८ ।
"धनकरकङ्कणझारवधूचरणनूपुरमणीनाम् ।
धनिकगृहोत्पन्नानां शक्तिर्नास्त्येव सुधानाम् ॥
उत्तमर्णः । यथा मनुः । ८ । ४७ ।
अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥")

धनिका स्त्री (धनिक+टाप् ।) साधुनारी । इति मेदिनी । के १०६ ॥ वधूः । इति हेमचन्द्रः ॥ युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनिष्ठा स्त्री (अतिशयेन धनवती । धन+इष्ठन्+टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतनक्षत्रविशेषः । तत्पर्यायः । श्रविष्ठा २ । इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥ वसुदैवता ३ । इति ज्योतिषम् ॥ श्रुतिः ४ निधानम् ५ धनवती ६ । इति जटाधरः ॥ अस्याः स्वरूपं यथा —
मस्तकोपरि समागतं धनं
मर्द्दलाकृतिनि पञ्चतारकं ।
यान्ति कान्तिमति मण्डलं गत
मारभान्नितमपञ्चलिप्तिका ॥
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥
तत्र जातस्य फलम् ।
आचारजातादरचारुशीलो
धनाधिपालो बलवान् स्यात् ।
यस्य प्रसूतौ च भवेद्धनिष्ठा
महत्तुप्रतिष्ठार्घहितो नरः स्यात् ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

धनी, [न्] त्रि (धनमस्यास्तीति । धन+इनि ।) धनवान् । (यथा देवीभागवते । १ । १५ ।
'गत्वा च धनिनां काम्या स्तुतिं ...
... ॥'
तत्पर्य्यायः । इभ्य २ आढ्य ३ । इत्यमरः ३ । १ । १० ॥ यथा कूर्म्मपुराणे १६ अ ।
'आढ्यो वा दौष्यन्तो भाण्डो ब्राह्मणोऽपि
... ॥
नो भवेत् पूर्व्वकस्येनमभिभाषेत धर्म्मवित् ॥'
"यस्य शरीरं माहात्म्य गुणाढ्यो ह्याढ्य ..."
इति श्रीभागवतम्
(उत्तमर्णः । यथा, मनुः । ८ । ६१ ।
'यादृशा धनिभिः कार्य्या व्यवहारेषु
साक्षिणस्तान् सम्प्रवक्ष्यामि यथावाच्यमृतञ्च तैः ॥')

धनीका, स्त्री, युवती । इति शब्दरत्नावली ॥

धनीयक क्ली (धनाय हितम् । धन+छ । कन् ।) धन्याकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

धनु, पुं (धनतीति । धन+"भृमृशीतृचरीति उः ।" १ । ७ । इति उः ।) चापः । (हितोपदेशे ।
'धनुर्विद्याविशारदोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ॥')
राशिविशेषः । पियालवृक्षः । इति कौमुद्याम् उणादिवृत्तिः ॥

धनु, [स्] पुं, (धन+"अर्त्तिपृवपीति ।" २ । ११८ । इति उसि स च नित् ।) वृक्षः । धनुर्द्धरे, त्रि । इति मेदिनी । से २६ ॥

धनु [स्] क्ली, (धनतीति । धन शब्दे+"अर्त्तिपृवपीति ।" उणा २ । ११८ । इति उसि स च नित् ।) शरनिक्षेपयन्त्रम् । धनुक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चापः २ धन्व ३ शरासनम् ४ कोदण्डम् ५ कार्म्मुकम् ६ इष्वासः ७ । इत्यमरः २ । ८ । ८३ ॥ स्थावरम् ८ गुणी ९ १० लस्तकी ११ त्रिणता १२ । इति त्रिकाण्डशेषः । अस्त्रम् १३ धनुः १४ । इति जटाधरः । तारकम् १५ काण्डम् १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा —
'धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च ।
कोमलं वंशदण्डं तयोर्वै उच्यते ॥
सुखसम्पत्तिकरञ्च समसुदृढायतं धनुः ।
विषमे सन्धिवैषम्ये सदृशे भङ्गमावहेत् ॥'
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

धनुर्विद्यारम्भदिनं यथा —
अश्विनीभिमृगधान्येषु वारेषु सुतियौ हरौ ।
प्रयुद्ध चापविद्याया आरम्भः शुभदो मतः ॥
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

विद्यारम्भोक्तनक्षत्राणि तत्र शुभानि ॥
(एतच्छस्त्रविद्यां ब्रह्मा पृथुनाम्ने महीपतये प्रथमं दत्तवान् । असौ एव लोकेषु अस्य प्रचारमकरोत् । यदुक्तम् वैशम्पायनेन ।
असि पूर्व्वं मया दृष्टो दुर्न्नियहकारणात् ।
भवादृशसमीपस्थो लोकान् धिषन् चरत्वसौ ॥
धनुरादीन्यायुधानि त्वमेवादि स्मृतो मया ।

तस्मात् शरकालिमानानि दृष्टानि तव पुस्तक ॥"
अस्य प्रमाणं यथा, शार्ङ्गधरे ।
"चतुर्व्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुर्हस्तं धनुः स्मृतम् ।
तद्विंशमानं चापं सर्व्वलक्षणसंयुतम् ॥"
तथा शार्ङ्गधनुर्व्वेदे ।
"चतुर्हस्तं धनुः श्रेष्ठं त्रिभिः सार्द्धैस्तु मध्यमम् ।
कनिष्ठन्तु त्रिभिः प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः ॥"
धनुस्तु शार्ङ्गवांशभेदेन द्विविधम् । यथा, युक्तिकल्पतरौ ।
"धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च ॥"
एतयोः प्रकारमाह धनुर्व्वेदे ।
"शार्ङ्गिकं त्रिनतं प्रोक्तं वैनवं सर्व्वनामितम् ॥"
शार्ङ्गधनुषः प्रमाणमाह वृहत्-शार्ङ्गधरे ।
"शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं तद्विष्णोः परमायुधम् ।
वितस्तिसप्तमं मानं निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा ॥
न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित् करे ।
तद्धनुर्वशमायाति त्वमेकं पुरुषोत्तमम् ॥
पौरुषेयन्तु यच्छार्ङ्गं बहुपर्व्वसरशोभितम् ।
वितस्तिभिः सार्द्धषड्भिर्निर्म्मितं धनुषोत्तमम् ॥
प्रायो योग्यं धनुः शार्ङ्गं गजवाजिरथादिगाम् ।
रथिनाञ्च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्त्तितम् ॥"
वांशधनुषः प्रमाणमाह तत्रैव ।
"त्रिपर्व्वं पञ्चपर्व्वं वा सप्तपर्व्वं प्रकीर्त्तितम् ।
नवपर्व्वञ्च कोदण्डं चतुर्णां शुभकारकम् ॥
चतुष्पर्व्वञ्च षट्पर्व्वं अष्टपर्व्वं विवर्ज्जयेत् ॥"
"अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ।
दग्धं छिद्रं न कर्त्तव्यं बाह्याभ्यन्तरहस्तकम् ॥
गुणहीनं गुणाक्रान्तं वास्तुदोषसमन्वितम् ।
गलग्रन्थिर्न कर्त्तव्या तलमध्ये तथैव च ॥"
"अपक्वं भङ्गमायाति अतिजीर्णन्तु कर्कशम् ।
ज्ञातिघृष्टन्तु योद्धेयं कलहो बान्धवैः सह ॥
दग्धेन दह्यते वेश्म छिद्रं युद्धविनाशनम् ।
बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यन्तरेऽपि च ॥
हीने तु सन्धिते वाणे संग्रामे भङ्गकारकम् ।
ख्याक्रान्ते च पुनः क्वापि न लक्ष्यं प्राप्यते दृढम् ॥"
"गलग्रन्थितलग्रन्थिधनहानिकरं धनुः ।
एभिर्दोषैर्व्विनिर्म्मुक्तं सर्व्वकार्य्यकरं स्मृतम् ॥"
उपलक्षेपकधनुषः प्रकारमाह तत्रैव ।
"उपलक्षेपकं चापं वैणवं तद्विरज्जुकम् ।
निरस्तोत्सेधघटितं ग्रन्थिसूत्रविस्तृतं तु तत् ॥"
आसनविशेषः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । २५ ।
"पादाङ्गुष्ठौ तु पाणिभ्यां गृहीत्वा श्रवणावधि ।
धनुराकर्षणं कुर्य्याद्धनुरासनमुच्यते ॥"*॥
चतुर्हस्तपरिमाणम् । काठा इति भाषा । यथा,
"चतुर्व्विंशाङ्गुलो हस्तस्तच्चतुष्कं धनुः स्मृतम् ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतनवमराशिः । तत्पर्य्यायः । तौक्षिकः २ । इति दीपिका । अस्य देवता पूर्व्वार्द्धमनुष्याकारपश्चार्द्धाश्वाकारधनुर्धारी पुरुषः । स स्वक्षापूर्व्वाषाढ़ासमुदायोत्तराषाढ़ाप्रथमपादेन भवति । स च पृष्ठोदयः पीतः रक्तवर्णो वा पर्व्वतचरः मध्यशब्दकरः पूर्व्वदिक्स्वामी दृढाङ्गः रूक्षः क्षत्त्रियवर्णः उष्णः पित्तप्रकृतिर्दिवसे बली अल्पसन्तानः अल्पस्त्रीसङ्गः अग्निराशिः ॥ * ॥ एतद्राशिजातफलं यथा, "क्रोधी दृढवाक् पृथुमतिः शुचिः प्राज्ञः सुखी सर्व्वलोकालापी च ॥" इति जातकचन्द्रिकादयः ॥ * ॥ अपि च ।
"बहुकलाकुशलः प्रबलो महान्
विमलताकलितः सरलोक्तिभाक् ।
शशधरे हि धनुर्धरगे नरो
धनकरो न करोति धनव्ययम् ॥"
तल्लग्नजातफलं यथा,—
"धनुर्लग्ने समुत्पन्नो नीतिमान् धनवान् सुखी ।
कुलमध्ये प्रधानश्च प्राज्ञः सर्व्वस्य पोषकः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
धनुःपटः, पुं, (धनुष इव पटो विस्तारो यस्य ।) पियालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"पियालस्तु खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कलः ।
राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्धनुःपटः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
धनुःशाखा, स्त्री, (धनुरिव शाखा यस्याः ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
धनुःश्रेणी, स्त्री, (धनुषः श्रेणीव ।) मूर्व्वा । महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायो वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्द्दहनीति च ॥")
धनुर्गुणा, स्त्री, (धनुषो गुणो यस्याः ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मूर्व्वाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
धनुर्द्रुमः, पुं, (धनुषो द्रुमः ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धनुर्धरः, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । धनुषो धरः ।) धनुर्धारी । तिरन्दाज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । धन्वी २ धनुष्मान् ३ धानुष्कः ४ निषङ्गी ५ अस्त्री ६ तूणी ७ धनुर्भृत् ८ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३५ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । २० ।
"प्रयतिष्ये तथा कर्त्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्‌ ब्रवीमि ते ॥"
स्वनामख्यातो धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । ११ ।
"कवची निषङ्गी कुण्डी च कुण्डधारी धनुर्धरः ॥")
धनुर्धारी, [न्] त्रि, (धनुर्धरतीति । धृ+णिनिः ।) धनुर्धरः । तस्य लक्षणं यथा,—
"शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः ।
धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्व्वक्लेशसहः शुचिः ॥"
इति मत्स्यपुराणे १८६ अः ॥
धनुर्भृत्, पुं, (धनुर्बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) धनुर्धरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३५ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ११ ।
"स्वनिमेषतया न लक्ष्यिणा
नितवन्तः किल तस्य धनुर्भृतः ॥")
धनुर्म्मध्यं, क्ली, (धनुषो मध्यम् ।) चापमध्यभागः । तत्पर्य्यायः । लस्तकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८५ ॥
धनुर्म्माला, स्त्री, (धनुषो माला श्रेणीव ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
धनुर्य्यासः, पुं, (धनुरिव यासः ।) धन्वयासः । दुरालभा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"यासो यवासो दुस्पर्शो धनुर्यासो दुरालभा ॥")
धनुर्लता, स्त्री, (धनुषो लतेव ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
धनुर्वृक्षः, पुं, (धनुषो वृक्षः ।) धन्वनवृक्षः । (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"धन्वनः पिच्छिलत्वक् च धनुर्वृक्षश्च धर्म्मणः ॥") वंशः । भल्लातकः । अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धनुर्वेदः, पुं, (धनूंषि उपलक्षणेन धनुरादीन्यस्त्राणि विद्यन्ते ज्ञायन्तेऽनेनेति । विद+करणे घञ् ।) धनुर्व्विद्याबोधकशास्त्रम् । तच्च यजुर्व्वेदस्योपवेदः । इति चरणव्यूहः ॥ (यथा, मधुसूदनसरस्वतीकृतप्रस्थानभेदे ।
"धनुर्व्वेदः पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः । तत्र प्रथमो दीक्षापादः । द्वितीयः संग्रहपादः । तृतीयः सिद्धिपादः । चतुर्थः प्रयोगपादः । तत्र प्रथमे पादे धनुर्लक्षणमधिकारिनिरूपणञ्च कृतम् । तत्र धनुःशब्दश्चापे रूढोऽपि चतुर्व्विधायुधवाचको वर्त्तते । तच्च चतुर्व्विधम् । मुक्तममुक्तं मुक्तामुक्तं यन्त्रमुक्तञ्च । तत्र मुक्तं चक्रादि । अमुक्तं खड्गादि । मुक्तामुक्तं शल्यावान्तरभेदादि । यन्त्रमुक्तं शरादि । तत्र मुक्तमस्त्रमित्युच्यते । अमुक्तं शस्त्रमित्युच्यते । तदपि ब्राह्मवैष्णवपाशुपतप्राजापत्याग्नेयादिभेदादनेकविधम् । एवं साधिदैवतेषु समन्त्रेषु चतुर्व्विधायुधेषु येषामधिकारः क्षत्त्रियकुमाराणां तदनुयायिनाञ्च ते सर्व्वे चतुर्विधाः । पदातिरथगजतुरगारूढ़ाः । एवं दीक्षाभिषेकशाकुनमङ्गलकरणादिकञ्च सर्व्वमपि प्रथमे पादे निरूपितम् । सर्व्वेषामस्त्रशस्त्रविशेषाणां आचार्य्यस्य लक्षणपूर्व्वकं संग्रहणं संग्रहपादे द्वितीये दर्शितम् । गुरुसम्प्रदायसिद्धानां शास्त्रविशेषाणां पुनः पुनरभ्यासो मन्त्रदेवतासिद्धिकरणादिकं तृतीये पादे । एवं देवतार्च्चनाभ्यासादिभिः सिद्धानां अस्त्रशस्त्रविशेषाणां प्रयोगश्चतुर्थे पादे निरूपितः ॥")
धनुष्कारः, पुं, (धनुः करोतीति । धनुस्+कृ+ "दिवाविभेति ।" ३ । २ । २१ । इति टः ।) धनुः कारे यस्य इति अधिकारणबहुव्रीहिसमासो वा । धानुष्कः ॥
धनुष्पटः, पुं, (धनुष इव पटो विस्तारो यस्य ।) पियालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥
धनुष्मान्, [त्] पुं, (धनुर्व्विद्यते यस्य । धनुस्+मतुप् ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६८ ॥

धनफल, क्ली (धनानां फलम्।) दानभोगादि। यथा वह्निपुराणे।
'अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम्।
रतिपुत्रफला दारा शीलवृत्तफलं श्रुतम्॥'
इति वह्निपुराणे दानविधिनामाध्यायः॥

धनवती, स्त्री (धनमस्या अस्तीति। धन+मतुप्। मस्य वः। स्त्रियां ङीप्।) धनिष्ठानक्षत्रम्। इति जटाधरः॥

धनवान् [त्] त्रि, (धनमस्यास्तीति। धन+मतुप्। मस्य वः।) धनविशिष्टः। धनी। इति हलायुधः॥ (यथा रामायणे।२।६५।१८।
'नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः।
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः॥')

धनस्यक पुं, गोक्षुरः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (लालसया धनमिच्छतीति। धन+क्यच्। 'सर्व्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ' ३।१।५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या सुक्। ततो धनस्य इति नामधातु+ण्वुल्। लालसया धनेच्छौ त्रि॥)

धनहरी स्त्री (धनं हरतीति। हृ+'हरतेरनुद्यमनेऽच्' ३।२।९। इति अच्। गौरादित्वात् ङीप्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। राक्षसी २ चण्डा ३ शैलम् ४ दुष्पत्रः ५ गणहासकः ६। इत्यमरः।२।४।१२८॥ दुष्कुलीनः ७ विरोधः ८ क्रोधसञ्ज्ञितः ९। इति शब्दरत्नावली॥ क्षेमकः १० कितवः ११ कोरकः १२। इति जटाधरः॥ धनहारके त्रि॥

धनाधिप पुं (धनानामधिपः।) कुबेरः। इत्यमरः।१।१।७२॥ (यथा दशीभागवते ५।७।१८।
सङ्गरं सम्परित्यज्य गते शक्रे शचीपतौ।
यमो धनाधिपः पाशी जग्मुः सर्व्वे भयातुराः॥')
अस्य ध्यानं यथा —
कुबेरञ्च प्रवक्ष्यामि कुन्दलाभ्यामलङ्कृतम्।
हारकेयूररचितं सितामरधरं शुभम्॥
गदाधरञ्च कर्त्तव्यं वरदं मुकुटान्वितम्।
नरयुक्तविमानस्थं मेषस्थं वापि कारयेत्॥
तथैव धनदं कुर्य्यात् गुह्यकैः परिवारितम्।
महोदरं महाकायं निध्यष्टकसमन्वितम्॥
गुह्यकैर्बहुभिर्युक्तं धनव्यग्रकरैस्तथा॥
इति मत्स्यपुराणम्॥

धनाध्यक्ष पुं (धनानामध्यक्षः।) कुबेरः। इति हलायुधः॥ (यथा अध्यात्मरामायणे।७।३।२७।
तत्र कश्चिद्धनाध्यक्षो ब्राह्मणो धनदाभिधः।
विधिवच्चाधिकं धनं ... ...॥")
धनाधिकृत। तहसिलदार इति साम्प्रतिक इति च भाषा। तस्य लक्षणं यथा —
'लोकव्यवहारकुशलो रत्नादिज्ञः विधानवित्।
विद्याता च गुणैर्युक्तः ... ... मतः॥
नियतव्ययमतश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः॥'

व्ययद्वारेषु सर्व्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः।
व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता॥"
इति मत्स्यपुराणे १८९ अः॥

धनाशा, स्त्री, (धनानां आशा।) धनलोभः। यथा विष्णुपुराणे तथा हरिवंशे।३०।४६।
'जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः।
धनाशा जीविताशा च जीर्य्यतोऽपि न जीर्य्यति॥"

धनाश्री स्त्री रागिणीविशेषः। धानसी इति भाषा। हनूमन्मते श्रीरागस्य तृतीयभार्य्या। अस्या जातिः षाडवः। ग्रहः षड्जस्वरः। गानसमयः शिशिरर्त्तौ द्वितीयप्रहरः कस्यचिन्मते दिवावसानम्। रागमालायामस्या रूपं वियोगिनी रमणी रक्तवसना विरहवेदनया दुर्ब्बला कृशा च एकाकिनी बकुलवृक्षतलोपविष्टा रुदती। कल्लिनाथमते मेघरागस्य चतुर्थभार्य्या। भरतमते मालकौषपुत्त्रगान्धाररागस्य पत्नी। इति सङ्गीतशास्त्रम्॥

धनिक, पुं, (धनिना कायतीति। कै+क।) धन्याकम्। इति मेदिनी। के १०६॥ अस्मिन् अर्थे स्त्रीत्वमिति राजनिर्घण्टः॥ (धनमस्त्यस्येति। ठन्।) धवः। इति हेमचन्द्रः॥

धनिक त्रि, (धनमस्त्यस्येति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) साधुः। धनी। इति मेदिनी। के १०६॥ (यथा कलाविलासे।१।१८।
'धर्म्मकरकन्दुकानां वारवधूचरणनूपुरमणीनाम्।
धनिकगृहे धीतपग्मानां गुप्तिर्नास्त्येव सुग्धानाम्॥
उत्तमर्णः। यथा, मनुः।८।४७।
अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः।
दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम्॥)

धनिका, स्त्री (धनिक+टाप्।) साधुनारी। इति मेदिनी। के १०६॥ वधूः। इति हेमचन्द्रः॥ युवती। इति शब्दरत्नावली॥ प्रियङ्गुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

धनिष्ठा स्त्री (अतिशयेन धनवती। धन+इष्ठन्+टाप्।) च अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतत्रयोविंशनक्षत्रम्। तत्पर्य्यायः। श्रविष्ठा २। इत्यमरः।१।३।२२॥ वसुदैवता ३। इति ज्योतिषम्॥ भूतिः ४ निधानम् ५ धनवती ६। इति जटाधरः॥ अस्याः स्वरूपं यथा —
मर्द्दलकोपरि समागत धन
सद्गन्धकृतिनि यत्नमायक।
याति कान्तिमति मदमयन
मारमालिनि समधनमिन्द्रिका॥
इति कालिदासकृतरात्रिविलासजीवनम्॥
तत्र जातस्य फलम्।
'आचारशालीश्च चारुशौर्य्यो
धनाधिशाली बलवान् स्यात्।
यस्य प्रसूतौ च भवेद्धनिष्ठा
महत्त्वप्रतिष्ठापितो नरः स्यात्॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

धनी, [न्] त्रि (धनमस्त्यस्येति। धन+इनि।) धनवान्। (यथा दशीभागवते।१।१५।
'शात्वा च धनिनां कान्या स्तुतिः ... बुधैः'
तत्पर्य्यायः। इभ्य २ आढ्य ३। ३।१।१०॥ यथा कूर्म्मपुराणे १९०।
"आढ्यो वा दौहित्री नाम्ना धनाधार्य्याय
भो भवनपूर्ब्बकल्येनमभिभाषेत धर्म्मवित्।
'यत्र शरीरं माहात्म्यं ५
इति श्री
(उत्तमर्णः। यथा, मनुः।८।६१।
"यादृशा धनिभिः ... ८।६५।
तादृशान् सम्प्रवक्ष्यामि यथावाच्यमृतञ्च ते॥

धनीका, स्त्री युवती। इति शब्दरत्नावली॥

धनीयक क्ली (धनाय हितम्। धन+छ। कन्।) धन्याकम्। इति शब्दरत्नावली॥

धनुः पुं (धनतीति। धन+"भृमृशीतॄचरीति उस्।" १।७। इति उः।) चापः। (द्विशोपदेशे।
'धनुर्धरोऽपि विशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति
शास्त्रविशेषः। पियालवृक्षः। इति कौमुदासुधादिरिति॥

धनुः, [स्] पुं, (धन+ 'अर्त्तिपृवपीति।' २।११८। इति उसि स च नित्।)। वृक्षः। धनुर्द्धरे, त्रि। इति मेदिनी। से २६

धनुः [स्] क्ली, (धनतीति। धन शब्दे+'पृवपीति।' उणा २।११८। इति उसि नित्।) शरनिक्षेपयन्त्रम्। धनुक इति तत्पर्य्यायः। चापः २ धन्व ३ शरासनम् ४ कोदण्डम् ५ कार्म्मुकम् ६ इष्वासः ७। इत्यमरः।२।८।८३॥ लस्तकम् ८ गुणी ९ धनुष १० ध्वजता ११ तिवताः १२। इति ... । धन्वम् १३ धनः १४। इति जटाधरः। तारकम् १५ काण्डम् १६। इति ...॥ तस्य लक्षणं यथा —
'धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च।
कोमलं वर्त्तुलं चैव तयोर्लक्षणमुच्यते।
सुगमसन्निकरञ्च समसुदृढम धनुः।
नियन्ते सुविद्वांसो सदृशं सङ्गमाश्रयेत॥"
इति युक्तिकल्पतरुः।
धनुर्विद्यारम्भदिनं यथा —
अश्विनीमघुधान्यम् वारेषु तिथौ च।
प्रवृत्त चापविद्यायाः आरम्भः शुभदो मतः॥
इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥
विद्यारम्भोक्तनक्षत्राणि तत्र शुभानि॥
(रामान्द्रिदीर्त्य मया प्रयुक्तः महीमात्रं प्रथमं प्रयोगात्। असौ एव लाकः धायम् प्रचारमकरोत्। यदुक्तम् वैशम्पायनेन।
अपि पूर्व्वं मया दृष्टं दुर्विषमेव कारणात्।
अपायप्रसंसीयता लोकात् विषयं चरन्ती॥
धनुराद्यायुधानां समैवादि यथा यथा।

वहन् धारयसे यस्माद्वसुधातीव निर्म्मला ॥
वसुन्धरा ततो जाता तस्मात् पाहि भवार्णवात् ।
चतुर्मुखोऽपि नागच्छेत्तस्मात्त्वन्त तवान्तिके ॥
अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्द्दमात् ।
त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥
गायत्री ब्राह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा ।
बुद्धिर्बृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता ॥
विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वम्भरा स्थिता ।
धृतिः क्षमा स्थिरा चोर्व्वी पृथ्वी वसुमती रसा ॥
एताभिर्म्मूर्त्तिभिः पाहि देवि ! संसारकर्द्दमात् ।
एवमुच्चार्य्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
धरार्द्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ।
शेषञ्चैवाथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देवीं धरां बुधः ।
पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ॥
पितृपुत्त्रप्रपौत्त्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह नित्यं
गतकलुषविमानैर्म्मूर्त्तदेहः समन्तात् ।
दिवममरवधूभिर्याति संप्रार्थ्यमानः
पुरममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलेः ॥"
इति मत्स्यपुराणे २५८ अः ॥

धराकदम्बः, पुं, (धरायां वर्षाकाले जातः कदम्बः ।) धाराकदम्बवृक्षः । इति शब्दावली । १७० ॥

धरात्मजः, पुं, (धराया आत्मजः ।) मङ्गलग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नरकासुरः । इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥ स्त्रियां टाप् । सीता ॥)

धराधरः, पुं, (धरायाः धरो धारकः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६३ ।
"सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥"
"अङ्गैरंशैः शेषादिरूपैर्धरां धरतीति धराधरः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥) पर्व्वतः । इति मेदिनी । रे, २६९ ॥ (यथा, हरिवंशे । २०४ । २१ ।
"धराधराश्च वसुधा वातारश्च धराधराः ॥"
धराया उद्धारकर्त्तरि, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १७ । ३५ ।
"स वीरमूर्त्तिः समभूद्धराधरो
यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि ॥")

धरामरः, पुं, (धरायाः पृथिव्या अमरो देवः ।) ब्राह्मणः । यथा,—
"येनै श्रुतं भागवतं पुराणं
नाराधितो यैः पुरुषः पुराणः ।
सुखे हुतं येन धरामराणां
तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥"
इति पौराणिकाः ॥

धरित्री, स्त्री, (धरति जीवजातमिति ध्रियते शेषेण वा । धृ+"अभित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ।" उणां ४।१७२। इति इत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा, रघुः । १६ । ५४ ।
"स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं
लतेव सीता सहसा जगाम ॥")

धरिमा, [न्] पुं, (ध्रियते दर्शनेन्द्रियेणेति । धृ+"हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् ।" उणां ४ । १४७ । इति इमनिच् ।) रूपम् । इत्युणादिकोषः ॥ तुला । यथा, मनुः । ८ । ३२१ ।
"तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥"

धरुणः, पुं, (धरतीति । धृ+बाहुलकात् उनन् । "धृञ् धारणे । हेतुमति च इति णिच् । धारेर्णिलुक् क्युनप्रत्ययः । धारयति जगत् ।" इति देवराजयज्वा । १ । १२ । २४ ।) ब्रह्मा । स्वर्गः । नीरम् । (निघण्टुमते, क्ली । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५ । ६ ।
"पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥")
सम्मतम् । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ (अग्निः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । ५१ ।
"उपसृजन्धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् ॥"
धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १११ । ४ ।
"दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥"
"सत्ये द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधार अधारयत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धर्त्तव्यं, त्रि, धृधातोःकर्म्मणि तव्यप्रत्ययेन साध्यम् । धारणीयम् । स्थातव्यम् । पतनीयम् । भावे,क्ली ॥

धर्त्रं, क्ली, (धरति ध्रियते वा । धृ+"गृधृवी-पचीति ।" उणां ४ । १६६ । इति त्रः ।) गृहम् । इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । धर्म्मः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (धारके, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । १८ ।
"धर्त्रमसि दिवं दृंह ब्रह्मवनि वधाय ।"
"हे कपाल ! त्वं धर्त्रं धारकमसि ।" इति वेददीपः ॥)

धर्म्मः, पुं क्ली, (धरति लोकान् ध्रियते पुण्यात्मभिरिति वा । धृ+"अर्त्तिस्तुसुहु इति ।" उणां १ । १३९ । इति मन् ।) शुभादृष्टम् । (यथा, हितोपदेशे । १ । ५९ ।
"एक एव सुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्व्वमन्यत्तु गच्छति ॥")
तत्पर्य्यायः । पुण्यम्२ श्रेयः३ सुकृतम्४ वृषः५ । इत्यमरः।१।४।२४॥ न्यायः । स्वभावः । आचारः । उपमा । क्रतुः । (यथा, महाभारते । १४ । ८८ । २१ ।
"कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्म्माख्यं यथावत् द्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥")
अहिंसा । उपनिषत् । इति मेदिनी । मे, १६ । दानादिके, क्ली । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, योगसारे ।
"प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
स्मरणञ्चैव योगेऽस्मिन् पञ्च धर्म्माः प्रकीर्त्तिताः ॥")

धर्म्मः, पुं, (धृ+मन् ।) धनुः । यमः । सोमपः । इति मेदिनी । मे, १६ ॥ सत्सङ्गः । अर्हन् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५ ॥ देवताविशेषः । स ब्रह्मणो दक्षिणस्तनान्जातः । (यथा, मत्स्यपुराणे । ३ । १० ।
"अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत ।
धर्म्मस्तनान्तादभवत् हृदयात् कुसुमायुधः ॥")
तस्य भार्य्या दक्षस्य त्रयोदशकन्याः । तस्य चतुर्द्दशापत्यानि यथा । पत्न्यां श्रद्धायां ऋतम् १ मैत्र्यां प्रसादः २ दयायां अभयम् ३ शान्त्यां सुखम् ४ तुष्ट्यां मुत् ५ पुष्ट्यां गर्व्वः ६ क्रियायां योगः ७ उन्नतौ दर्पः ८ बुद्ध्यां अर्थः ९ मेधायां स्मृतिः १० मूर्त्त्यां नरनारायणौ ११ । १२ तितिक्षायां क्षेमम् १३ ह्रीसंज्ञायां प्रश्रयः १४ । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अपि च ।
"श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा तथा क्रिया ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥"
विष्णुपुराणमते सिद्धिस्थाने ऋद्धिरन्यत् तुल्यम् ॥
तासामपत्यानि यथा,—
"श्रद्धा कामञ्च श्रीर्दर्पं नियमं धृतिरात्मजम् ।
सन्तोषञ्च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥
मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ।
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ॥
व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ।
सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः ॥
कामो नन्दीं सुतं हर्षं धर्म्मपौत्त्रमसूयत ॥" * ॥
अधर्म्मवंशो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"हिंसा भार्य्या त्वधर्म्मस्य तस्यां जज्ञे तथानृतम् ।
कन्या च निकृतिस्ताभ्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम् ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।
भयाज्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥
वेदना स्वसुतञ्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाः क्रोधश्च जज्ञिरे ॥
दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्व्वे चाधर्म्मलक्षणाः ।
नैषां भार्य्यास्ति पुत्त्रो वा सर्व्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥"
धर्म्मोत्पत्तिर्यथा, वराहपुराणे ।
"अथोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्म्मस्य महतो नृप ! ।
माहात्म्यञ्च तिथिश्चैव तन्निबोध नराधिप ! ।
सर्व्वं प्रज्ञाघनः शुद्धपरात्परसंज्ञितः ।
स सिसृक्षुः प्रजास्त्वादौ पालनञ्च अचिन्तयत् ॥
तस्य चिन्तयतस्त्वङ्गाद्दक्षिणाच्छ्वेतकुण्डलः ।
प्रादुर्बभूव पुरुषः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
तं दृष्ट्वोवाच भगवांश्चतुष्पाद् स्यात् कृते युगे ।
त्रेतायां त्रिपदश्चासौ द्विपदो द्वापरेऽभवत् ॥
कलावेकेन पादेन प्रजाः पालयते प्रभुः ।
षड्गोत्रो ब्राह्मणानां स त्रिधा क्षत्त्रे व्यवस्थितः ॥
द्विधा वैश्येकधा शूद्रे स्थितः सर्व्वगतः प्रभुः ।
गुणद्रव्यक्रियाजातिचतुष्पादः प्रकीर्त्तितः ॥
त्रिशृङ्गोऽसौ स्मृतो वेदे ससंहितपदक्रमः ।
तथा व्याद्यन्त ओङ्कारद्विशिराः सप्तहस्तवान् ॥
उदात्तादित्रिभिर्बद्ध एवं धर्म्मो व्यवस्थितः ॥
ब्रह्मोवाच ।
अद्यप्रभृति ते धर्म्म ! तिथिरस्तु त्रयोदशी ॥
यस्तामुपोष्य पुरुषो भवन्तं समुपार्ज्जयेत् ।
कृत्वा पापसमाचारं तस्मान्मुच्यति मानवः ॥"
तस्य पुत्त्रा यथा, वामनपुराणे ।

ध्मायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृह्णीते। द्वाभ्यां भाषते च द्वाभ्यां घोषं करोति द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते द्वे चाश्रुवाहिन्यौ। द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते। ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः। तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्ध्वं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च।'

'अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति। तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्ध्वगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानं चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विरेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते तोयवहे द्वे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे शुक्रवहे द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसंज्ञम्। द्वे वर्च्चो निरसन्त्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे। अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गाणां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति। तास्त्वेतास्त्रिंशत् स विभागा व्याख्याता एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदवस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च।'

'तिर्य्यग्गाणान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्यास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततञ्च। तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चाभिसन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि तैरेव स्पर्शं सुखमसुखं वा गृह्णाति। तास्त्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः।'

इति सुश्रुते शरीरस्थाने नवमेऽध्याये॥")

इङ्गविलासिनी। इत्यमरः। हरिद्रा। ग्रीवा। इति हेमचन्द्रः। ३। २६५। पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्टः। नलिका। इति भावप्रकाशः।

धम्मिल्लः, पुं, (धमतीति। धम+क्विप्। मिल्लतीति। मिल्ल+क। पृषोदरादित्वात् साधुः। ततः कर्म्मधारयः।) संयतः कचः। इत्यमरः। २।६।९७। खोंपा इति भाषा। कुसुमगर्भो मौक्तिकपद्मरागतिलकादिना वहिःसंयतो बद्धः केशकलापः। इति भरतः। (यथा, गीतगोविन्दे। २। २१।

"शाकूतस्मितमाकुलाकुलगलद्धम्मिल्लमुल्लासितभ्रूवल्लीकमलीकदर्शितभुजामूलार्द्धदृष्टस्तनम्॥")

धरः, पुं, (धरति पृथिवीमिति। धृ+अच्।) पर्व्वतः। (यथा, माघे। ३। ९८।

"उत्तुङ्गं धरं दद्रुवेऽर्शो मौरिम
उत्कन्धरदारक इत्युवाच।")

कार्पासतूलकः। कूर्म्मराजः। वसुभेदः। इति मेदिनी। रे, ४८॥ (यथा, हरिवंशे। ३। ३६।

'आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः॥'")

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १०५।

'धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः॥'")

विष्णुः। श्रीकृष्णः। यथा, तत्रैव। १३। १४९। ३३।

'सर्व्वशोकमयो नित्य शास्ता धाता धरो ध्रुवः॥'

धारके, त्रि। यथा, काकपक्षधरः।)

धरणं, क्ली, (धरतीति। धृ+ल्युः।) मानभेदः। स तु चतुर्विंशतिरक्तिकारूपः। इति लीलावती। पलदशमांशः। इति वैद्यकम्। ("अथ मध्यमानिष्पावा वा एकोनविंशतिर्धरणम्।"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३१ अः॥

धृ+ल्युट्।) धारणम्। इति मेदिनी। णे ५४। (यथा कुमारे। १। १७।

'यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च॥')

धरणः, पुं, (धृ+ल्युः।) अद्रिपतिः। लोकः। स्तनः। धान्यम्। दिवाकरः। इति हेमचन्द्रः। सेतुः। इति त्रिकाण्डशेषः। (वैद्यकमानविशेषः। यथा पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्।

'माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते॥'")

धरणिः, स्त्री, (धरति जीवादीनिति। धृ+ "अर्त्तिसृधृधमीति।" उणां २। १०२। इति अनिः।) पृथिवी। इत्यमरः। २। १। २॥ (यथा, महाभारते। १२। ३४२। ४।

"ज्योतिर्धरणिवायुरहिते ह्यन्धे तमसि जलैकार्णवे लोके॥")

धरणिधरः, पुं, (धरतीति। धृ+अच्। धरण्या धरः।) विष्णुः। इति हलायुधः। (कच्छपः। पर्व्वतः। शेषः। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः।)

धरणी, स्त्री, (धरणि+वा ङीष्।) पृथिवी। इति मेदिनी। णे, ५४। (यथा, विष्णुपुराणे। १। ८। १३१।

"यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणीत्वियम्॥")

शाल्मलिवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। नाडी। कन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। धारणीया २ धीरपत्री ३ सकन्दकः ४ कन्दाढ्यः ५ वनकन्दः ६ कन्दाढ्या ७ एककन्दकः ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। कफपित्तामयरक्तदोषकुष्ठकण्डूतिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

धरणीकन्दः, पुं, (धरणी एव कन्दः।) धरणीनामकन्दविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

धरणीकीलकः, पुं, (धरण्याः पृथिव्याः कीलक इव।) पर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली॥

धरणीधरः, पुं, (धरण्या धरः।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। २। १३१॥ (यथा, महाभारते। १३। १४९। १८।

"अजः सम्मतो महर्षिर्निलो धरणीधरः॥")

कच्छपः। इति राजनिर्घण्टः। पर्व्वतः। यथा "या जाता धरणीधरेन्द्रतनयाभाभाति रूपाधिका सा।" इत्यादि गोपीनाथतर्काचार्य्यः। (पृथिवीधारके, त्रि। यथा, हरिवंशे। ५२। १८।

'देवानचोदयद् ब्रह्मा निग्रहार्थं सुरद्विषाम्।
नरश्चैव पुराणर्षिः शक्रश्च धरणीधरः॥'

धरणीपूरः, पुं, (धरणीं पूरयति प्लावयति। पूर+अण्।) समुद्रः। इति ...।

धरणीप्लवः, पुं, (प्लु+भावे अप्। पृथिव्याः प्लव प्लावो यस्मात्।) समुद्रः। त्रिकाण्डशेषः॥

धरणीश्वरः, पुं, (धरण्या ईश्वरः।) शिवः। शब्दरत्नावली॥

धरणीसुता, स्त्री, (धरण्याः सुता।) सीता। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६७॥ (... यथा कालिकापुराणे ३७ अध्याये।

'नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो शुभाम्।
हलेन दारयामास यज्ञवाटावधिं स्वयम्॥
तद्भूमिजातसीतायां शुभां कन्यां ...
लेभे राजा सदा युक्त ...
तस्यान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता
जगाद वचनञ्चेदं गौतमं नारदं शुभम्॥
पृथिव्युवाच।
एषा सुता मया दत्ता तव राजन्।
एनां गृहाण सुभगां कुलद्वयशुभावहाम्॥'")

धरा, स्त्री, (धरति जीवसंघानिति। धृ+अच्। यद्वा, ध्रियते प्राणिभिः इति। धृ+अप्। टाप्।) पृथिवी। इत्यमरः। २। १। २॥ (यथा भागवते। ३। १३। ८।

"धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः।")

गर्भाशयः। मेदः। इति मेदिनी। रे ४९। नाडी। इति राजनिर्घण्टः॥ महादानविशेषः। तद्यथा —

'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम्।
पापघ्नयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशनम्॥
कारयेत् पृथिवीं हैमीं जम्बुद्वीपानुकारिणीम्।
मर्य्यादापर्व्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्विताम्॥
लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम्।
नदीनदशतोपेतां सप्तसागरवेष्टिताम्॥
महारत्नसमाकीर्णां वसुरुद्रार्कसंयुताम्।
हेम्नः पलसहस्रेण तदर्द्धेनापि शक्तितः॥
शतत्रयेण वा कुर्य्याद् द्विशतेन शतेन वा।
कुर्य्यात् पञ्चपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि विचक्षणः॥
तुलापुरुषवत् कुर्य्याल्लोकेशावाहनं बुधः।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्॥
वेद्यां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलानुपरि विन्यसेत्।
तथाष्टादशधान्यानि रसांश्च लवणादिकान्॥
तथाष्टौ पूर्णकलशान् समन्तात् परिकल्पयेत्।
वितानकञ्च कौशेयं फलानि विविधानि च॥
तथांशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि च।
इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्व्वकम्॥
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः।
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः॥
पुण्यं कालमथासाद्य मन्त्रानेतानुदीरयेत्।
नमस्ते सर्व्वदेवानां त्वमेव भवनं यतः।
धात्री च सर्व्वभूतानामतः पाहि वसुन्धरे॥

बहून् धारयसे यस्मात् सुधानीव निर्म्मला ॥
वसुन्धरा ततो जाता तस्मात् पाहि भवार्णवात् ।
चतुर्गुणोऽपि गामर्च्छेत्तस्मात्त्वञ्च तथाच्यसे ॥
अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्द्दमात् ।
त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥
गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा ।
बुद्धिर्बृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता ॥
विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वम्भरा स्थिता ।
धृतिः क्षमा स्थिरा चोर्व्वी पृथ्वी वसुमती रसा ॥
एताभिर्म्मूर्त्तिभिः पाहि देवि ! संसारकर्द्दमात् ।
एवमुच्चार्य्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
धरार्द्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ।
शेषञ्चैवाथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देवीं धरां बुधः ।
पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ॥
पितृपुत्त्रप्रपौत्त्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह नित्यं
गतकलुषविमानैर्म्मुक्तदेहः समन्तात् ।
दिवममरवधूभिर्याति संप्रार्थ्यमानः
पुरममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलेः ॥"
इति मत्स्यपुराणे २५८ अः ॥

धराकदम्बः, पुं, (धरायां वर्षाकाले जातः कदम्बः ।) धाराकदम्बवृक्षः । इति हारावली । १७० ॥

धरात्मजः, पुं, (धराया आत्मजः ।) मङ्गलग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नरकासुरः । इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥ स्त्रियां टाप् । सीता ॥)

धराधरः, पुं, (धरायाः धरो धारकः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६३ ।
"सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥"
"अङ्गैरशेषैः शेषादिरशेषां धरां धरतीति धराधरः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥) पर्व्वतः । इति मेदिनी । रे, २६८ ॥ (यथा, हरिवंशे । २०४ । २१ ।
"सरादराश्च वसुधा वातारश्च धराधराः ॥"
धराया उद्धारकर्त्तरि, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १७ । ३५ ।
"स वीरमूर्त्तिः समभूद्धराधरो
यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि ॥")

धरामरः, पुं, (धरायाः पृथिव्या अमरो देवः ।) ब्राह्मणः । यथा,—
"येन श्रुतं भागवतं पुराणं
नाराधितो येः पुरुषः पुराणः ।
मुखे हुतं येन धरामराणां
तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥"
इति पौराणिकाः ॥

धरित्री, स्त्री, (धरति जीवजातमिति ध्रियते शेषेण वा । धृ+"अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ।" उणां ४ । १७२ । इति इत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा, रघुः । १४ । ५४ ।
"समूर्त्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं
लतेव सीता सहसा जगाम ॥")

धरिमा, [न्] पुं, (ध्रियते दृश्यनेन्द्रियेणेति । धृ+"हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् ।" उणां ४ । १४७ । इति इमनिच् ।) रूपम् । इत्युणादिकोषः ॥ तुला । यथा, मनुः । ८ । ३२१ ।
"तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥"

धरुणः, पुं, (धरतीति । धृ+बाहुलकात् उनन् । "धृञ् धारणे । हेतुमति च इति णिच् । धारेर्णिलुक् क्युन्प्रत्ययः । धारयति जगत् ।" इति देवराजयज्वा । १ । १२ । २४ ।) ब्रह्मा । स्वर्गः । नीरम् । (निघण्टुमते, क्ली । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५ । ६ ।
"पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥")
सम्मतम् । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ (अग्निः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । ५१ ।
"उपहूतनृधरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् ॥"
धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १११ । ४ ।
"दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥"
"सत्ये द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधार अधारयत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धर्त्तव्यं, त्रि, धृधातोःकर्म्मणि तव्यप्रत्ययेन साध्यम् । धारणीयम् । स्थातव्यम् । पतनीयम् । भावे, क्ली ॥

धर्त्रं, क्ली, (धरति ध्रियते वा । धृ+"गुधृवीपचीति ।" उणां ४ । १६६ । इति त्रः ।) गृहम् । इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । धर्म्मः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (धारके, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । १८ ।
"धर्त्रमसि दिवं दृंह ब्रह्मवनि वधाय ।"
"हे कपाल ! त्वं धर्त्रं धारकमसि ।" इति वेददीपः ॥)

धर्म्मः, पुं क्ली, (धरति लोकान् ध्रियते पुण्यात्मभिरिति वा । धृ+"अर्त्तिस्तुसुहु..." इति । उणां १ । १३८ । इति मन् ।) शुभादृष्टम् । (यथा, हितोपदेशे । १ । ५८ ।
"एक एव सुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्व्वमन्यत्तु गच्छति ॥")
तत्पर्य्यायः । पुण्यम् २ श्रेयः ३ सुकृतम् ४ वृषः ५ । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ न्यायः । स्वभावः । आचारः । उपमा । क्रतुः । (यथा, महाभारते । १४ । ८८ । २१ ।
"कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्म्माख्यं यथावत् द्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥")
अहिंसा । उपनिषत् । इति मेदिनी । मे, १६ । दानादिके, क्ली । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, योगसारे ।
"प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
स्मरणञ्चैव योगेऽस्मिन् पञ्च धर्म्माः प्रकीर्त्तिताः ॥")

धर्म्मः, पुं, (धृ + मन् ।) धनुः । यमः । सोमपः । इति मेदिनी । मे, १६ ॥ सत्सङ्गः । अर्हन् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५ ॥ देवताविशेषः । स ब्रह्मणो दक्षिणस्तनाज्जातः । (यथा, मात्स्यपुराणे । ३ । १० ।
"अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत ।
धर्म्मस्तनान्तादभवत् हृदयात् कुसुमायुधः ॥"
तस्य भार्य्या दक्षस्य त्रयोदशकन्याः । तस्य चतुर्द्दशापत्यानि यथा । तत्र श्रद्धायां ऋतम् १ मैत्र्यां प्रसादः २ दयायां अभयम् ३ शान्त्यां सुखम् ४ तुष्ट्यां मुत् ५ पुष्ट्यां गर्व्वः ६ क्रियायां योगः ७ उन्नतौ दर्पः ८ बुद्ध्यां अर्थः ९ मेधायां स्मृतिः १० मूर्त्यां नरनारायणौ ११ । १२ तितिक्षायां क्षेमम् १३ ह्रीसंज्ञायां प्रश्रयः १४ । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अपि च ।
"श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा तथा क्रिया ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥"
विष्णुपुराणमते सिद्धिस्थाने ऋद्धिरन्यत् तुल्यम् ॥
तासामपत्यानि यथा,—
"श्रद्धा कामञ्च श्रीर्दर्पं नियमं धृतिरात्मजम् ।
सन्तोषञ्च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥
मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ।
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ॥
व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ।
सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः ॥
कामो नन्दी सुतं हर्षं धर्म्मपौत्त्रमसूयत ॥" * ॥
अधर्म्मवंशो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"हिंसा भार्य्या त्वधर्म्मस्य तस्यां जज्ञे तथानृतम् ।
कन्या च निकृतिस्ताभ्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम् ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्वयमेतयोः ।
भयाज्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥
वेदना स्वसुतञ्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाः क्रोधश्च जज्ञिरे ॥
दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्व्वे चाधर्म्मलक्षणाः ।
नैषां भार्य्यास्ति पुत्त्रो वा सर्व्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥"
धर्म्मोत्पत्तिर्यथा, वराहपुराणे ।
"अथोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्म्मस्य महतो नृप ! ।
माहात्म्यञ्च तिथिश्चैव तन्निबोध नराधिप ! ।
सर्व्वं ब्रह्माव्ययः शुद्धपरादपरसंज्ञितः ।
स सिसृक्षुः प्रजाः स्वादौ पालनञ्च व्यचिन्तयत् ॥
तस्य चिन्तयतस्त्वङ्गाद्दक्षिणाच्छ्वेतकुण्डलः ।
प्रादुर्ब्बभूव पुरुषः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
तं दृष्ट्वोवाच भगवांश्चतुष्पात् स्यात् कृते युगे ।
त्रेतायां त्रिपदश्चासौ द्विपदो द्वापरेऽभवत् ॥
कलावेकेन पादेन प्रजाः पालयते प्रभुः ।
षड्गेहो ब्राह्मणानां स त्रिधा क्षत्त्रे व्यवस्थितः ॥
द्विधा विश्येकधा शूद्रे स्थितः सर्व्वगतः प्रभुः ।
गुणद्रव्यक्रियाजातिचतुष्पादः प्रकीर्त्तितः ॥
त्रिशृङ्गोऽसौ स्मृतो वेदे सप्तहस्तप्रक्रमः ।
तथा आद्यन्त ओङ्कारद्विशिराः सप्तहस्तवान् ॥
उदात्तादित्रिभिर्बद्ध एवं धर्म्मो व्यवस्थितः ॥
ब्रह्मोवाच ।
अद्यप्रभृति ते धर्म्म ! तिथिरस्तु त्रयोदशी ॥
यस्तामुपोष्य पुरुषो भवन्तं समुपार्ज्जयेत् ।
कृत्वा पापसमाचारं तस्मान्मुच्यति मानवः ॥"
तस्य पुत्त्रा यथा, वामनपुराणे ।

...ना रघु । ७ । ५६ ।

"रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ।")

...न्वी (धन धान्ये शब्दे वा+"सर्वधातुभ्य इन् ।" उणां १ । ८० । इति उः ।) धनुः । ...स्त्रधरः । धान्यमध्ये धनुषि च पुं । ...मल्लिनमाहेश्वराग्निदेवेषु ।

...न्न क्ली धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।

...र, पुं (धनानामीश्वरः ।) कुवेरः । इति ...मरः । १ । १०४ ॥ (यथा महाभारते । ...। २९८ । ३७ ।

...यद्य सप्तसहस्राणि यानि यानि सुराज्ञया । ...मन्दं यमो राजन् । महायैव धनेश्वरः ॥" ...रः । यथा तत्रैव । १३ । १४८ । ६७ । ...ष्वरो यमो यक्षो हयगर्भो धनेश्वरः ॥" ...धनेश्वरः तुर्वीमदनस्य गुरुः । यदुक्तम् । ...देहतनेश्वरस्त्वाचार्यो भिषक्कुशलचन्द्रमाः । ...रस्वयकारेण विप्रो धन्वन्तरान्वयम् ॥)

...य (धनाय हितः । धन+यत् ।) धन्याकं ...म् । इति राजनिर्घण्टः ॥

...त्रि धनाय हितः । धन+यत् ।) पुण्य... ...ः । सुकृती । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥ ...तनां दृष्टो धन्यः पिष्टमाना च मध्यमः । ...धमा आत्मनाम च मात्मनामाधमाधमः ॥"

इति गीतीपञ्चपुन्मदम् ॥

...दाहरणं यथा —

सनत्कुमार उवाच ।

...त्रैलोक्यमुपकामध्य कल्पाकल्पे प्रशस्यते । ...मय कल्पितमन्य हरी दुर्गा च शुल्विता ॥ ...मायैतो गन्धर्व सतैव च महात्मना । ...यतोऽसीति मयोक्तश्च नाह धन्य उवाच मा ॥ ...रत्नमातरो धन्या कन्या यन महिषी । ...माम् धनीतमि नारायण तेनाश नाहमेव च ॥ ...का जनन्यारो दुर्गी दैवैव मम माता । ...रमानि वासु दत्ता नाहमेवान्याच मा ॥ ...माधवो महाभाग भक्ताः सम्पराशिषु । ...मात्राऽधीकस धन्या धन्या नाहमुवाच मा ॥ ...च भगवान् कृष्णा विधाता कमलासनः । ...रोऽपि नव धन्या न धन्या नाहमुवाच मा ॥ ...रा सहस्रा देवी सावित्री गुरुसिन्धुः । ...त्रिमस्त्य प्रभुश्च धन्या नाहमुवाच मा ॥ ...त्र स्वधिना देवी इत्यादौ प्रवर वर । ...नु धन्या मावीशोऽधिका स्वदन्तमपा ॥ ...र्द धन्या गृष्वरिह शक्तिमन्येषुवाच मा । ...त्य देवाय जनान् कथाणि दहुनकथा ॥ ...न्यहादाय मे देवा तव तब प्रवर्तक । ...च धनाच आज्ञाक्त्वा देवा तथा तव ॥ ...धुवी न तव धन्या ममर्थकथ न कृतम् । ...त्र भवस्वाकर्मा ते मतैव धन्य सदम् । ...तृष्णः न त्व रे तत्र तव महाशुभः ॥ ...तुल्य तव मर्त्यानि कृपात्व तथा निष्ठे । ...तुवे न तव ददा तब धन्ये मुर्म हवे ॥

शुभकर्माणि धन्य त्व नाह धन्यमुवाच नत । त्रैलोक्ये परमात्मा च धन्यो मान्यश्च निश्चितम् ॥ धन्योऽसीति मयोक्तश्च दक्षिणाभि सह्यति च । इत्युक्ता भगवानथ कथित सर्व्वकारणम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अः ।

(धन लब्धा । धन+"धनगण लब्धा ।" ४ । ४ । ८४ । इति यत् । धनलब्धा । पुं धनस्य निमित्त सयागो उत्पातो वा । "गोदानोपेमत्या परिमालाश्वादयेत ।" ५ । १ । ३८ । इति यत् ।)

धन्यवन क्ली, (धन्य धनजनक वनम् ।) धन जनकवनविशेषः । कुवेर पूर्व्वं शूद्र आसीत् एतन्वन कृत्वा धनपतिरभूत । इति वराह-पुराणम् ॥

धन्या, स्त्री, (धन्य+टाप ।) आमलकी । इति मेदिनी । ये, ३३ ॥ धन्याकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८३ ॥ (मनोः कन्या । इयमेव ध्रुवस्य पत्नी । यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ३८ ।

"धन्या नाम मनोः कन्या ध्रुवाच्छिष्टमजीजनत ॥")

धन्याक क्ली (धन्यते भक्षार्थिभिरिति । धन+"पिनाकादयश्च ।" उणां ४।१५। इत्याकप्रत्ययेन निपातनात साधुः ।) धनिया इति ख्यात शस्यम् । तत्पर्य्याय । छत्रा २ वितुन्नकम् ३ कुस्तुम्बुरु ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ३८ ॥ धान्यकम ५ धन्यम ६ धनिकम् ७ धनीयकम् ८ कुस्तुम्बुरी ९ धान्याकम् १० सुगन्ध ११ धन्या १२ तुम्बुरी १३ धनेयकम् १४ । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ धानकम् १५ धान्यम् १६ धानेयम् १७ धनिका १८ छत्राधान्यम् १९ सुगन्धि २० शाकयोग्यम् २१ सुन्मबत्तम् २२ जनप्रियम् २३ धान्यबीजम् २४ बीजधान्यम् २५ वधकम् २६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुन्दरी २७ धेनिका २८ धन्यकम् २९ धाना ३० धानेयकम् ३१ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । पित्तज्वरकासतृष्णाच्छर्द्दिकफनाशित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्निग्धत्वम् । वृष्यत्वम् । मूत्रलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । वीर्य्योष्णत्वम् । पाचनत्वम् । रोचनत्वम् । ग्राहित्वम् । ज्वरघ्नत्वम् । त्रिदोषदाहवमनासार्शोनाशित्वञ्च ॥

"धान्यकं तदगुणं स्वादु विशेषात् पित्तनाशनम् ।"

इति भावप्रकाशः ॥

"स्निग्धाद्री माधु मधिर्द धान्यक कफवातजित्। ...रान्तकमपि च कफरागर्भवृद्धनम् ॥ ...चीन ...पि मार्गे ...त निशाक्षरं परम् ॥"

राजनिर्घण्टः ॥

धन [न्] क्ली, (धनति शब्दं दुर्भमान्तर्भेदैन । धन शब्दे शौचे धातु + कनिन् ।) धनुः । (धनाति शब्दायते इति ।) स्थलम् । इति मेदिनी । ने ७८ ॥ (यथा —

"यतोऽनुधावनकालाश्च दा भव्यन्तिति । अनन्तरुषकात्वैर धनापतनरोच वै । दूरमार्गाश्च देवा यत्र मे दूरत कृता ।

तनुभस्तास्तु लघवो धन्वना धन्वपादिषु

इति चरक सूत्रस्थाने २७ अः

धन्व, क्ली (धनतीति । धन शब्दे + ... उणां ४ । ९५ । इति वनप्रत्ययेन साधु ।) धनुः । इत्यमरटीकायां (यथा, महाभारते । ७ । २०० । ४३ ।

'धनुर्धराय दण्डाय प्रियधन्वाय धन्विने । धन्वन्तराय धनुषे धन्वाचार्य्याय ते नमः ।'

धन्वङ्ग पुं, (धन्वधनुष इव अङ्गं यस्य ।) वृक्ष । इति भावप्रकाशः । धामिनी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायगुणाः ।

'धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोत्वक्‌ स्तु सुतेजनः । धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासघ्नस्तुवरो लघुः । ...व दृष्यो बलकृद्रूक्षसन्धिकृद्‌व्रणरोपणः ।'

इति भावप्रकाशः

पुस्तकान्तरे धन्वगोऽपि पाठः ।

धन्वदुर्ग क्ली (धन्वना निर्ज्जलस्थानेन दुर्गम् ।) चतुर्द्दिक्षु ...मितमरुस्थलम् । निर्ज्जलदुर्ग । इति भारते राजधर्म्मे । (यथा मनु । ७ । ७० ।

"धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥"

धन्वन पुं (धन्वति दृढत्व गच्छतीति । धन्व गतौ धातु + ल्युः ।) वृक्षविशेषः । ...भाषा । धामनि इति भाषा । (यथा, ...। २ । ९४ । ९ ।

"धन्वनाश्वकर्णैरपि च धन्वनशीलकैः ।")

तत्पर्य्यायः । रक्तकुसुम २ धनुर्द्रुम ३ ...बल ४ धन्वाभव ५ दिनिषेक ६ ...पल ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । कफनाशित्वम् । दाहशोषकारित्वम् ...ग्राहित्वम् । कण्ठामयनाशनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (मरु, क्ली । यथा महाभारते । ३ । १११ । १३ ।

"कल्पनाकारोऽन्धवनानि ...मध्यनाती ...कारः कृतः ।")

धन्वन्तरि पुं (धनुः शल्यशास्त्रं तस्य अन्तं पारं इयर्त्ति गच्छतीति । धनुरन्त + ऋ + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११८ । इति इन् ।) देववैद्यः । स भगवदवतारः । यथा —

"धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्त्ति- र्नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुज आशु हन्ति । यज्ञे च भागममृतायुरवावरुन्ध आयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्य्य लोके ॥ न वै भगवतो भावात् ...। धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेदप्रवर्त्तकः ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

"नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिर्महान् । पुरा समुद्रमथने समुत्तस्थौ महोदधेः ॥ सर्व्ववेदेषु निष्णातो मन्त्रतन्त्रविशारदः । शिष्यो हि वैनतेयस्य शङ्करस्योपशिष्यकः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥

ऋन्वय। "काशस्य काशिराजः तस्य दीर्घतमाः पुत्त्रोऽभूत्। धन्वन्तरिस्तु दीर्घतमसोऽभूत्। न हि संसिद्धकार्य्यकारणः सकलसम्भूतिष्वशेषज्ञानवित्। भगवता नारायणेन चातीतसम्भूतौ तस्मै वरो दत्तः। काशिराजगोत्रेऽवतीर्य्य त्वमष्टधा सम्यगायुर्व्वेदं करिष्यसि। यज्ञभाक् त्वं भविष्यसीति। तस्य च धन्वन्तरेः पुत्त्रः केतुमान् केतुमतो भीमरथः। तस्यापि दिवोदासः।" इति विष्णुपुराणम्। ४।८।२-५॥* अस्यार्थः। "संसिद्धकार्य्यकारणः धरादिरहितदेहेन्द्रियः। संयतदेहेन्द्रिय इति वा। सकलसम्भूतिषु सर्व्वेष्वपि जन्मसु। अशेषज्ञानवित् सर्व्वशास्त्रवित्। अतीतसम्भूतौ क्षीराब्धौ जन्मनि। अष्टधा अष्टाङ्गमायुर्व्वेदम् तदुक्तं लघुवाग्भटे। कायबालग्रहोर्द्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषम्। अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संस्थितेति।" इति तट्टीकायां स्वामी॥*॥ दिवोदासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (धन्वन्तरिप्रादुर्भावो यथा,

"एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि।
तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भृशपीडिताः॥
तान् दृष्ट्वा हृदयस्तस्य दयया परिपीडितम्।
दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह॥
धन्वन्तरे! सुरश्रेष्ठ! भगवन्! किञ्चिदुच्यते।
योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव॥
उपकाराय लोकानां केन किन्न कृतं पुरा।
त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभूम्मत्स्यादिरूपवान्॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्व्वेदं प्रकाशय॥
इत्युक्त्वा सुरशार्द्दूलः सर्व्वभूतहितेप्सया।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत्॥
अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा।
आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजवेश्मनि।
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार सुमहत्तपः॥
यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपम्।
ततो धन्वन्तरिर्लोके काशीराजोऽभिधीयते॥
हिताय देहिनां सोऽयं संहिता विहितात्मना।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितान्नामपाठयत्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) विक्रमादित्यराजस्य नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः। यथा,—

"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥"

इति नवरत्नम्॥ (धनोर्धनुर्व्वेदस्य अन्तमृच्छतीति। महादेवः। यथा, महाभारते। १३।१७।१०३।

"धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा॥")

धन्वन्तरियसा, स्त्री, (धन्वन्तरिणा ग्रस्ता।) कटुकी। इति शब्दचन्द्रिका॥

धन्वयवासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यवासः।) दुरालभा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (दुरालभाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

धन्वयवासकः, पुं, (धन्वयवास + स्वार्थे कन्।) दुरालभा। इति राजनिर्घण्टः॥

धन्वयासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यासः यवासः।) दुरालभा। इत्यमरः। २।४।९१॥

धन्वा, [न्] पुं, (धन्वति चलाभावं गच्छतीति। धन्व + "कनिन् युवृषीति।" उणां १।१५६। इति कनिन्।) मरुदेशः। इत्यमरः। २।१।५॥ (यथा, ऋग्वेदे। १।३४।४।

"जनं न धन्वन्नभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः॥"

अन्तरिक्षम्। तत्पतनात् उदकमपि। यथा, ऋग्वेदे। १।१६८।५।

"धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुप्रैषा अहन्योनैतशः॥"

"धन्वच्युतो न धन्वनृशब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः तेन ततश्च्युतमुदकं लक्ष्यते उदकस्राविणो मेघा इव।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

धन्वी, [न्] त्रि, (धनुश्चापोऽस्यस्येति। व्रीह्यादित्वात् इनिः।) धनुर्धरः। इत्यमरः। २।८।६८॥ (यथा, कुमारे। ३।१०।

"कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये॥")

विदग्धः। इति विश्वः॥

धन्वी, [न्] पुं, (धन्वमस्त्यस्येति। धन्व + इनिः।) दुरालभा। अर्ज्जुनवृक्षः। (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽर्ज्जुनः।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥) बकुलः। इति राजनिर्घण्टः॥ पार्थः। इति विश्वः॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।१४९।२२।

"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः॥"

महादेवः। यथा, तत्रैव। १३।१७।४२।

"कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान्॥"

तामसमनोः पुत्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ७।२४।

"तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्त्रा महाबलाः॥")

धम, ध्माने। ध्माने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) धमति। सौत्रधातुरयम्। इति दुर्गादासः॥

धमः, त्रि, (धमतीति। धम + अच्।) अग्निसंयोगकर्त्ता। शब्दकर्त्ता। इति धमधातोः पचादित्वादच्प्रत्ययेन साध्यः॥

धमकः, पुं, (धमतीति। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः + "ध्मो धम च।" उणां २।३५। इति क्वुन् धमादेशश्च।) कर्म्मकारः। इत्युणादिकोषः॥

धमनः, पुं, (धम्यतेऽग्निरनेनेति। धम + करणे ल्युट्।) नलः। इत्यमरः। २।४।१६२॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"नलः पोटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ धमतीति। धम + ल्युः।) भस्त्राध्मापके क्रूरे च त्रि। इति मेदिनी। ने, ७८॥

धमनिः, स्त्री, (धम्यते इति। धम + "अर्त्तिसृधृधमीति।" उणां २।१०३। इति अनिः।) धमनी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। १।१७।२।

"शतस्य धमनीनां सहस्रस्य हिराणाम्। अस्थुरिन्मध्यमा इमाः साकमन्ता अरंसत॥" ...)

धमनी...

"याश्च शतं धमनयोऽङ्गान्यनु विष्ठिताः॥"

प्रह्लादभ्रातुर्ह्रादस्य पत्नी। सा तु वातापेरिल्वलस्य च जननी। यथा, भागवते। ६।१८।१५।

"ह्रादस्य धमनिर्भार्य्यासूत वातापिमिल्वलम्॥"

धमनिर्गतिकर्म्मा। गत्यर्था कुत्सार्थाः। गम्यते ज्ञायतेऽनया। ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध्वसाधुविभागेन। यद्वा, 'धमति' इति वधकर्म्मस्वपि पठ्यते धमति छन्दसया ज्ञापाक्रोशादिरूपयेति। वाक्। शब्दः। इति निघण्टुः। १।११॥ यथा, ऋग्वेदे। २।११।८।

"दूरे पारे वाणीं वर्द्धयन्त
इन्द्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि॥")

धमनी, स्त्री, (धमनि + वा ङीष्।) नाडी। (यथा, महाभारते। १२।२१४।१७।

"दश विद्यात् धमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः।
याभिः सूक्ष्माः प्रतायन्ते धमन्योऽन्याः सहस्रशः॥"

यथा,—

"ओजोवहाः शरीरे या विधम्यन्ते समन्ततः।
येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्व्वदेहिनः॥
यदृते सर्व्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते।
यत्सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाद्रसः॥
संवर्त्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा।
यस्य नाशात्तु नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम्॥
यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः।
तत्फला विविधा वाला फलन्तीति महाफलाः॥
ध्मानाद्धमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्
सिराः॥"

इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये॥

"चतुर्व्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः। तत्र केचिदाहुः सिरा धमनी स्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति। तत्तु न सम्यक्। अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः कस्माद्व्यञ्जनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्म्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्म्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामविभाग इव कर्म्मसु भवति॥

तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गाः। ऊर्द्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुत्‌हसितकथितरुदितादीन्विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति। तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा

(यथा रघुः । ७ । ५६ ।
'रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ॥')

धनु स्त्री (धन धान्ये शब्दे वा + 'कृषिचमितनि धनीति ।" उणां १ । ८० । इति उः ।) धनुः । इति जटाधरः ॥ धान्यसञ्चये धनुरिति च पु । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धनेयक क्ली धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धनेश्वर, पु (धनानामीश्वरः ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०४ ॥ (यथा महाभारते । १ । २२९ । ३२ ।
"वरद सर्वभूतानि स्थानि स्थानि सुरालयाः ।
कालदण्ड यमो राजन् । तथाचैव धनेश्वरः ॥'
विष्णुः । यथा तत्रैव । १३ । १४९ । ६३ ।
"वनरी वनली वक्षी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥"
सुश्रुतोपदेष्टुर्वैद्यविशेषस्य गुरुः । यदुक्तम् ।
दिव्यानवद्यशाखी भिषक्कवगनन्दनः ।
वेषदत्तप्रकारेण विष्णो वत्सकालजम् ।")

धन्य पु (धनाय हितः । धन + यत् ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धन्य त्रि (धनाय हितः । धन + यत् ।) पुण्यवान् । सुकृती । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥
'सनामा पुरुषो धन्यः पितृनामा च मध्यमः ।
अधमो मातृनामा च मातृनामाधमाधमः ॥'
इति गोपीचन्द्रधृतपदम् ॥

धन्यस्तवकदव यथा —
सनत्कुमार उवाच ।
"त्रिलोकीवासुकामध्ये कच्छप प्रतयोगनः ।
भैतस्य कम्पिमतस्य हृष्टो दुःखी च मूर्च्छितः ॥
निःसारितो राघवेण मौनेन च महात्मना ।
धन्योऽसीति मयोक्तश्च नाहं धन्य उवाच सः ॥
नारोऽम्भासागरो धन्यो जलाशा यत्र मद्विधाः ।
भवान् धन्योऽसि चौरोऽयं तनोक्तो नाहमेव च ॥
धन्या वसुन्धरा देवी यथैव मम सागराः ।
धन्यासि वसुन्धरे उक्ता नाहमेवञ्चवाच सा ॥
धन्यास्ते मम धाराः कच्छपो नागराङ्गिभुः ।
धन्योऽसि कूर्म परमो धन्यो नाहमुवाच सः ॥
धन्यश्च भगवान् ब्रह्मा विधाता जगतामपि ।
धन्योऽसि तत्र धाता च धन्यो नाहमुवाच सः ॥
धन्यो महेश्वरो देवो योगिन्द्राणां गुरोर्गुरुः ।
धन्योऽसीत्युक्त्वा प्रभुश्च धन्यो नाहमुवाच सः ॥
धन्यः सर्वेश्वरो देवो दृष्टानां प्रवरः परः ।
त्वदेव धन्यो सत्योऽसीत्युक्तो जगन्नियमाः ॥
नाहं धन्यो मुनिश्चेह मामितश्चैवमुवाच सः ।
धन्या वै नाथ चत्वारः कल्याणि यद्बुद्धयया ॥
तस्मादिवाच तै वन्न गच्छ तत्र मनीषिणः ।
यत्र यद्वाच मामाचैवुक्ता तेन मया तत ॥
उक्तवुक्ते स वन्धः घन्या यदुत्तरञ्च मामदनम् ।
वद वदसामहेशारा यदीष वतमः सत्तमम् ।
तथाहुक्त स दर्शने उक्त प्रभृ महामुनः ॥
धन्योऽद्य वहुत यौगिन्द्रस्तव मया विभो ।
सुभक्त्यासि धन्य त्व नाहं धन्य उवाच तत ।
गौकल्पः परमात्मा च धन्यो मात्वश्च निश्चितम् ॥
धन्योऽधीति मयोक्तश्च दर्शितवामि सदेति च ।
इत्युक्तो भगवानेव कथित सर्वकारणम् ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७० अः ॥
(धन लब्धा । धन + "धनगणं लब्धा । ४ । ४ । ८४ । इति यत् । धनलब्धा । पु धनस्य निमित्त संयोगो उत्पातो वा । "गोदाचोचरध्या यदि मासाश्वादयेत ।" ५ । १ । ३८ । इति यत ।)

धन्यजन क्ली, (धन्य धनजनक व्रतम ।) धन जनकव्रतविशेषः । कुवेरः पूर्व्वं शूद्र आसीत् एतद्व्रतं कृत्वा धनपतिरभूत् । इति वराह पुराणम् ॥

धन्या, स्त्री, (धन्य + टाप ।) आमलकी । इति मेदिनी । ये, ३३ ॥ धन्याकम । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८३ ॥ (मनोः कन्या । इयमेव ध्रुवस्य पत्नी । यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ३८ ।
"धन्या नाम मनोः कन्या ध्रुवाच्छिष्टमजीजनत ।")

धन्याक क्ली (धन्यते भक्षाविभिरिति । धन + "पिनाकादयश्च ।" उणां ४।१५। इत्याकप्रत्ययेन निपातनात साधुः ।) धनिया इति ख्यात मसल्यम । तत्पर्य्यायः । छत्रा २ वितुन्नकम ३ कुस्तुम्बुरु ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ३८ ॥ धान्यकम ५ धन्यम ६ धनिकम ७ धनीयकम् ८ कुस्तुम्बुरी ९ धान्याकम् १० तुम्बुरु ११ धन्या १२ तुम्बुरी १३ धनीयकम् १४ । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ धानकम् १५ धान्यम् १६ धानयम् १७ धनिका १८ छत्राधान्यम १९ सुगन्धि २० शाकयोग्यम २१ सूक्ष्मपत्रम् २२ जनप्रियम् २३ धान्यबीजम् २४ बीजधान्यम् २५ वधकम २६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुनटी २७ धेनिका २८ धन्यकम् २९ धाना ३० धानेयकम् ३१ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम । पित्तज्वरकासतृष्णावमिकफनाशित्वम् । दीपनञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्निग्धत्वम् । वृष्यत्वम् । मूत्रलत्वम् । लघुत्वम । तिक्तत्वम । कटुत्वम् । वीर्य्योष्णत्वम् । पाचनत्वम् । रोचनत्वम । ग्राहित्वम् । स्वादुपाकित्वम् । त्रिदोष दाहश्वासार्शः कृमिनाशित्वञ्च ॥
"आर्द्रन्तु तद्गुणं स्वादु विशेषात पित्तनाशनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"स्निग्धार्धं साधु सचिद धान्यकं तण्डुलान्वितम् ।
शर्कराश्वमम्लिश्र कर्पूरादिसुवासितम् ॥
रात्रौ स्थितं पाने शीत पित्तहरं परम् ॥"
राजनिर्घण्टः ॥

धन्व [न्] क्ली (धन्वति गच्छति दुःखमस्मिन्निति । धन्व गतौ धावे धातु + कनिन् ।) धनुः । (धन्वति तन्मरीच इति ।) स्थलम् । इति मेदिनी । ने ७८ ॥ (यथा —
"क्रोशमुपवनसार्द्धधन्वाटी मधुव तिष्ठि ।
जलाशयमुपायैर्व जलाशयपराच ये ॥

मरुभूम्यास्तु लवणो धन्वजा
इति चरक सूत्रस्थाने ११

धन्व स्त्री (धन्वतीति । धन्व शब्दे + उर्णा ४ । ९५ । इति धनुप्रत्ययेन साधु ।) धनुः । इत्यमरटीकायां (यथा महाभारते । ७ । २०० । ८३ ।
"धनुर्धराय देवाय प्रियधन्वाय धन्विने ।
धन्वन्तराय धनुषे धन्वाचार्याय ते नमः

धन्वङ्ग पु (धन्वोऽङ्गमिव इव अङ्गं यस्य ।) वृक्ष । इति भावप्रकाशः ॥ धामिनी हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायगुणाः ।
'धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्षः सुतेजनः
धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासघ्नस्तुवरो लघुः ।
स वृक्षो वनवृन्दसुप्तविषमदूषणरोचकः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
पुस्तकान्तरे धन्वगोऽपि पाठः ॥

धन्वदुर्ग क्ली (धन्वना निर्जलदेशेन दुर्गम् ।) चतुर्दिक्षु मरुवेष्टितपञ्चयोजनमध्यदुर्गस्थलम् । निर्जलदेशः । इति भरत राजधर्मः ॥ (यथा मनुः । ७ ।
"धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम

धन्वन पु (धन्वति इव गच्छतीति । धन्व सात्रधातु + ल्युः ।) वृक्षविशेषः । इति मालाः ॥ धामनि इति भाषा । (यथा रघुवंशे । २ । ६४ । ९ ।
"वन्यामनकैरपि वैभ्रधन्वनबीजकैः ॥")
तत्पर्य्यायः । रक्तकुसुमः २ धनुर्वृक्षः ३ धन्व ४ रुक्षासह ५ निष्ठिसक ६ — धन्व ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । कफनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । कण्ठामयप्रमनञ्च । इति निर्घण्टः ॥ (धन्व, क्ली । यथा — ३ । २११ । १३ ।
"कस्त्वकाशोद्दुरधन्वनानि
विध्यतां कामसार कुरुच ।")

धन्वन्तरि पु (धनुः शल्यशास्त्रं तस्य अन्तं पारं इयर्त्ति गच्छतीति । धन्वन्त + ऋ गतौ + 'अच इः ।" उणां ४ । ११८ । इः ।) देववैद्य । स भगवदवतारः । यथा —
"धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्त्ति
नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुज आशु हन्ति ।
यज्ञे च भागममृतायुरवावरुन्ध
आयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्य्य लोके ॥
स वै भगवतः साक्षात् विष्णोरंशांशसम्भव ।
धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृगिज्यभाक् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥ ८ ॥
"नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिर्महान् ।
पुरा समुद्रमथने समुत्तस्थौ महोदधेः ॥
सर्ववेदेषु निष्णातो मन्त्रतन्त्रविशारदः ।
शिष्यो हि वैनतेयस्य शङ्करस्योपशिष्यकः ॥"
— ब्रह्मवैवर्त्ते ५१ अध्यायः ।

अन्वय । "काशस्य काशिराजः तस्य दीर्घतमाः पुत्रोऽभूत् । धन्वन्तरिस्तु दीर्घतमसोऽभूत् । न हि संसिद्धकार्य्यकारणः सकलसम्भूतिष्वशेषज्ञानवित् । भगवता नारायणेन चातीतसम्भूतौ तस्मै वरो दत्तः । काशिराजगोत्रेऽवतीर्य्य त्वमष्टधा सम्यगायुर्व्वेदं करिष्यसि । यज्ञभाक् त्वं भविष्यसीति । तस्य च धन्वन्तरेः पुत्रः केतुमान् केतुमतो भीमरथः । तस्यापि दिवोदासः ।" इति विष्णुपुराणम् ।४।८।२-५।*॥ अस्यार्थः ।"संसिद्धकार्य्यकारणः जरादिरहितदेहेन्द्रियः । संयतदेहेन्द्रिय इति वा । सकलसम्भूतिषु सर्व्वेष्वपि जन्मसु । अशेषज्ञानवित् सर्व्वशास्त्रवित् । अतीतसम्भूतौ क्षीराब्धौ जन्मनि । अष्टधा अष्टाङ्गमायुर्व्वेदम् तदुक्तं लघुवाग्भटे ।
कायबालग्रहोर्द्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषम् ।
अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संस्थितेति ।"
इति तट्टीकायां स्वामी ॥ * ॥ दिवोदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (धन्वन्तरिप्रादुर्भावो यथा,
"एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि ।
तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भृशपीड़िताः ॥
तान् दृष्ट्वा हृदयन्तस्य दयया परिपीड़ितम् ।
दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह ॥
धन्वन्तरे ! सुरश्रेष्ठ ! भगवन् ! किञ्चिदुच्यते ।
योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव ॥
उपकाराय लोकानां केन किन्न कृतं पुरा ।
त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभूत्मत्स्यादिरूपवान् ॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव ।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्व्वेदं प्रकाशय ॥
इत्युक्त्वा सुरशार्द्दूलः सर्व्वभूतहितेप्सया ।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत् ॥
अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्यांजातो बाहुजवेश्मनि ।
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार सुमहत्तपः ॥
यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपम् ।
ततो धन्वन्तरिर्लोके काशीराजोऽभिधीयते ॥
हिताय देहिनां स्वीयां संहितां विहितासुना ।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितान्ताम-
पाठयत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
विक्रमादित्यराजस्य नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः । यथा,—
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥"
इति नवरत्नम् ॥
(धनोर्धनुर्वेदस्य अन्तमृच्छतीति । महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।
"धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ॥")
धन्वन्तरियष्टा, स्त्री, (धन्वन्तरिणा यष्टा ।) कटुकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धन्वयवासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यवासः ।) दुरालभा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (दुरालभाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
धन्वयवासकः, पुं, (धन्वयवास + स्वार्थे कन् ।) दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
धन्वयासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यासः यवासः ।) दुरालभा । इत्यमरः । २ । ४ । ९१ ॥
धन्वा, [न्] पुं, (धन्वति जलाभावं गच्छतीति । धन्व + "कनिन् युवृषीति ।" उणां १ । १५६ । इति कनिन् ।) मरुदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ३४ । ४ ।
"जनं न धन्वन्नभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः ॥"
अन्तरिक्षम् । लघयात् उदकमपि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६८ । ५ ।
"धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुप्रैषा अहन्योनैतशः ॥"
"धन्वच्युतो न धन्वन्शब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः तेन तत्स्यमुदकं लक्ष्यते उदकस्राविणो मेघा इव ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
धन्वी, [न्] त्रि, (धनुश्चापोऽस्यस्येति । व्रीह्यादित्वात् इनिः ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६९ ॥ (यथा, कुमारे । ३ । १० ।
"कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥")
विदग्धः । इति विश्वः ॥
धन्वी, [न्] पुं, (धन्वमस्त्यस्येति । धन्व + इनिः ।) दुरालभा । अर्ज्जुनवृक्षः । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽर्ज्जुनः ।" इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्थः । इति विश्वः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । २२ ।
"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥"
महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ४२ ।
"कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान् ॥"
तामसमनोः पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ७ । २४ ।
"तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः ।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः ॥")
धम, ध्माने । ध्माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) धमति । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥
धमः, त्रि, (धमतीति । धम + अच् ।) अग्निसंयोगकर्त्ता । शब्दकर्त्ता । इति धमधातोः पचादित्वादच्प्रत्ययेन साध्यः ॥
धमकः, पुं, (धमतीति । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः + "ध्मो धम च ।" उणां २ । ३५ । इति कुन् धमादेशश्च ।) कर्म्मकारः । इत्युणादिकोषः ॥
धमनः, पुं, (धम्यतेऽग्निरनेनेति । धम + करणे ल्युट् ।) नलः । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"नलः पोटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
धमतीति । धम + ल्युः ।) भस्त्राध्मापके क्रूरे च त्रि । इति मेदिनी । ने, ७८ ॥
धमनिः, स्त्री, (धम्यते इति । धम + "अर्त्तिसृधृधमीति ।" उणां २ । १०३ । इति अनिः ।) धमनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । ९० । २ ।
"यास्ते शतं धमनयोऽङ्गान्यनु विष्ठिताः ॥"
प्रह्रादभ्रातुर्ह्रादस्य पत्नी । सा तु वातापेरिल्वलस्य च जननी । यथा, भागवते । ६ । १८ । १५ ।
"ह्रादस्य धमनिर्भार्य्यासूत वातापिमिल्वलम् ॥"
धमतिर्गतिकर्म्मा । गत्यर्थाः बुद्ध्यर्थाः । गम्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनया । ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध्वसाधुविभागेन । यद्वा, 'धमति इति वधकर्म्मस्वपि पठ्यते धमति हन्त्यनया शापाक्रोशादिरूपयेति । वाक् । शब्दः । इति निघण्टुः । १ । ११ ॥ यथा, ऋग्वेदे । २ । ११ । ८ ।
"दूरे पारे वाणीं वर्धयन्त
इन्द्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि ॥")
धमनी, स्त्री, (धमनि + वा ङीष् ।) नाड़ी । (यथा, महाभारते । १२ । २१४ । १७ ।
"दश विद्यात् धमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः ।
याभिः सूक्ष्माः प्रतायन्ते धमन्योऽन्याः सहस्रशः ॥"
यथा,—
"ओजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः ।
येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्व्वदेहिनः ॥
यद्दते सर्व्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ।
यत्सारमादौ गर्भस्य यौऽसौ गर्भरसाद्रसः ॥
संवर्त्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ।
यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम् ॥
यच्छरीररसं देहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ।
तत्फला विविधा भावाः फलन्तीति महाफलाः ॥
ध्मानाद्धमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्
सिराः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥
"चतुर्व्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः । तत्र केचिदाहुः सिरा धमनी स्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः कस्माद्व्यञ्जनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्म्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्म्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामप्यविभाग इव कर्म्मसु भवति ॥
तासान्तु नाभिप्रभवानां धमनीनामूर्द्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गाः । ऊर्द्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुत्हसितकथितरुदितादीन्विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा

जायन्ते ताश्चिश्चगत । तत्रानु वातपित्तकफ शोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश शब्दरूपरस गन्धानद्वाभिर्गृह्णीते । द्वाभ्यां भाषते च द्वाभ्यां घोषं करोति द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते द्वे चाश्रुवाहिन्यौ । द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहत स्तनसंश्रिते । ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभि वहत । तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्ध्वं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोर:स्कन्धग्रीवा बाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ॥'

'अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थ मेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचयन्त्योऽभि वहन्त्य शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्ध्वगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानं चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीष स्वेदांश्च विरेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते ताश्चिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफ शोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश द्वे अन्न वाहिन्यावन्त्राश्रिते तोयवहे द्वे मूत्रवस्तिमभि प्रपन्ने मूत्रवहे द्वे शुक्रवहे द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणा मार्त्तवसंज्ञम् । द्वे वर्च्चो निरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रति बद्धे । अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गाणां धमनीनां स्वेदमर्प यन्ति । तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुद वस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ॥'

'तिर्य्यग्गाणान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्या स्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततञ्च । तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यै स्वेद मभिवहन्ति रसञ्चाभि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्त शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि तैरेव स्पर्शं सुखमसुखं वा गृह्णाति । तास्त्वेतास्तस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याता ॥'

इति सुश्रुते शरीरस्थाने नवमेऽध्याये ॥४॥) हट्टविलासिनी । इत्यमरः । हरिद्रा । ग्रीवा । इति हेमचन्द्रः । ३ । २५५ । पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः । नलिका । इति भावप्रकाशः ॥

धम्मिल्लः, पुं (धमतीति । धम+विच् । मिल्ल तीति । मिल+क । पृषोदरादित्वात् साधु । ततः कर्म्मधारयः ।) संयता कचाः । इत्य मरः । २।६।९७ ॥ खोपा इति भाषा । कुसुम गर्भो मौक्तिकपद्मरागगन्तिकादिना बद्धः संयतो बद्धः केशकलापः । इति भरतः । (यथा, गीत गोविन्दे । २ । २१ ।

"चाकुलमितमाकुलाकुलगलद्धम्मिल्लमुल्लासित भ्रूवल्लीकमलीकदर्शितभुजामूलार्द्धदृष्टस्तनम् ॥")

धरः, पुं, (धरति पृथिवीमिति । धृ+अच् ।) पर्व्वतः । (यथा, माघे । ३ । १९ ।

"उत्क्षिप्य धरं नद्धमवेत्य शौरिम् उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच ॥")

कार्पासतूलकः । कूर्म्मराजः । वसुभेदः । इति मेदिनी । रे, ४८ ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ३६ ।

'आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥'

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०५ ।

"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")

विष्णुः । श्रीकृष्णः । यथा, तत्रैव । ६ । ६२ । १३ ।

'सर्व्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ॥'

धारकः, त्रि ॥ यथा, काकपक्षधरः ॥)

धरणः, स्त्री (धरतीति । धृ+ल्युः ।) मानभेदः । स तु चतुर्विंशतिरक्तिकारूपः । इति लीलावती ॥ पलदशमांशः । इति वैद्यकम् ॥ ("अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्धरणम् ॥' इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३१ अः ॥ धृ+ल्युट् ।) धारणम् । इति मेदिनी । णे ५४ ॥ (यथा कुमारे । १ । १७ ।

'यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च ॥')

धरणः पुं (धृ+ल्युः ।) अद्रिपतिः । लोकः । स्तनः । धान्यम् । दिवाकरः । इति हेमचन्द्रः ॥ सेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वैद्यकमानविशेषः । यथा पूर्ब्बखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् । 'मासैस्तुभिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते ॥')

धरणिः, स्त्री (धरति जीवादीनिति । धृ+'अर्त्ति सृधृधमीति ।' उणां २ । १०२ । इति अनिः ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३४२ । ४ ।

"ज्योतिषश्च धरणिवायुरहितैः व्यन्ते जलेकार्णवे लोके ॥')

धरणिधरः, पु (धरतीति । धृ+अच् । धरण्याः धरः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (कच्छपः । पर्व्वतः । शेषः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

धरणी स्त्री, (धरणि+वा ङीष् ।) पृथिवी । इति मेदिनी । णे, ५४ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । १३१ ।

"धरा तु भार्गवो रामस्तत्राभूद्धरणीत्वियम् ॥')

शाल्मलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नाडी । कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । धारणीया २ धीर पर्णी ३ सुकन्दकः ४ कन्दालुः ५ वनकन्दः ६ कन्दाढ्यः ७ दृढकन्दकः ८ । अस्याः गुणः । मधुरत्वम् । कफपित्तामयरक्तदोषकुष्ठकण्डूति नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

धरणीकन्दः, पु, (धरणी एव कन्दः ।) धरणी नामकन्दविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धरणीकीलकः, पुं (धरण्याः पृथिव्याः कीलक इव ।) पर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥

धरणीधरः, पु, (धरण्याः धरः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४८ । ६८ ।

"चक्रः धर्म्मकेतुर्वह्निरनिलो धरणीधरः ॥")

कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्व्वतः । यथा "यो जाता धरणीधरेन्द्रतनयामायाहि मायोहतां सका ।' इत्यादि गोपीनाथकविराजः ॥ (पृथिवी धारके, त्रि । यथा, हरिवंशे । ६६ । ६८ ।

'दशानचोदयद् ब्रह्मा निग्रहार्थं नरश्चैव पुरार्थं शापं च धरणीधरम् ॥

धरणीपूरः पु (धरणीं पूरयति पूर+अण् ।) समुद्रः । इति ...॥

धरणीप्लवः पु (प्लु+भावे अप् । पृथिव्याः प्लव प्लावो यस्मात् ।) समुद्रः । त्रिकाण्डशेषः ॥

धरणीश्वरः पुं, (धरण्याः ईश्वरः ।) शिवः । शब्दरत्नावली ॥

धरणीसुता, स्त्री, (धरण्याः सुता ।) इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६७ ॥ (यथा कालिकापुराणे ३७ अध्याये ।

'नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृप । हलेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्वयम् ॥ तद्भूमिजातसीतायां शुभां कन्यां ददर्श राजा सुतां युक्तां सर्व्वलक्षणसंयुताम् । तस्यान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता ... जगाद वचनञ्चेदं गौतमं नारदं नृपम् ॥

पृथिव्युवाच ।

एषा सुता मया दत्ता तव राजन् । एतां गृहाण सुभगां कुलद्वयसुभावहाम् ॥

धरा, स्त्री, (धरति जीवसमानिति । धृ+ अच्, म्रियते शुभेन इति । धृ+अप् । ८ पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा भागवते । ३ । १३ । ८ ।

"धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारय गभाश्रयः । मेदः । इति मेदिनी । रे ४८ नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ...

तद्यथा —

'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम् । पापक्षयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशनम् ॥ कारयेत् पृथिवीं हैमीं जम्बु... ... मध्यादामर्त्यवर्त्तीं मध्ये मेरुसमन्विताम् । लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम् । नदीनदशतोपेतां सप्तसागरवेष्टिताम् । महारत्नसमाकीर्णां वसुरुद्रार्कसंयुताम् । हेम्नः पलसहस्रेण तदर्द्धेनाथ शक्तितः । शतत्रयेण वा कुर्य्यात् द्विशतेन शतेन वा । कुर्य्यात् पञ्चपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि विचक्षणः । तुलापुरुषवत् कुर्य्याल्लोकेशावाहनं बुधः । ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥ वेद्यां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलानुपरि विन्यसेत् तथाष्टादशधान्यानि रसाश्च लवणादयः ॥ तथाष्टौ पूर्णकलशान् समन्तात् परिकल्पयेत् वितानकञ्च कौशेयं फलानि विविधानि च । तथांशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि च । इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्ब्बकम् ॥ शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः । पुण्यं कालमथासाद्य मन्त्रानेतानुदीरयेत् । नमस्ते सर्व्वदेवानां त्वमेव भवनं यतः । धात्री च सर्व्वभूतानामतः पाहि वसुन्धरे ।

इह नु धारयसे यस्मात् सुधातीव निर्म्मला ।
समुन्दरस्ततो जाता तस्मात् पाहि भवार्णवात् ।
चतुर्युगेऽपि नागाङ्कितत्वाद्दृत्व तथाचले ॥
अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्द्दमात् ।
त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥
गायत्री ब्राह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा ।
बुद्धिर्बृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता ।
विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वम्भरा स्थिता ।
धृतिः क्षमा स्थिरा चोर्वी पृथ्वी वसुमती रमा ॥
एताभिर्मूर्त्तिभिः पाहि देवि ! संसारकर्द्दमात् ।
एवमुच्चार्य्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
धरार्द्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ।
शेषञ्चैवाथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देवीं धरां बुधः ।
पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ॥
पितृपुत्त्रप्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह नित्यं
गतकलुषविमानैर्भूरुदेशैः समन्तात् ।
दिवममरवधूभिर्याति संप्रार्थ्यमानः
पुरममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलेः ॥"

इति मत्स्यपुराणे २५८ अः ॥

धराकदम्बः, पुं, (धरायां वर्षाकाले जातः कदम्बः ।) धाराकदम्बवृक्षः । इति हारावली । १०० ॥

धरात्मजः, पुं, (धराया आत्मजः ।) मङ्गलग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नरकासुरः । इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥ स्त्रियां टाप् । सीता ॥)

धराधरः, पुं, (धरायाः धरो धारकः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६३ ।
"सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥"
"अंशेनांशेन शेषादिरूपेण धरां धरतीति धराधरः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥) पर्व्वतः । इति मेदिनी । रे, २६८ ॥ (यथा, हरिवंशे । २०४ । २१ ।
"नरादयश्च वसुधा वातारश्च धराधराः ॥"
धराया उद्धारकर्त्तरि, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १७ । ३५ ।
"स वीरमूर्त्तिः समभूद्धराधरो
यो गां पयस्युग्रहरो जिघांससि ॥")

धरामरः, पुं, (धरायाः पृथिव्या अमरो देवः ।) ब्राह्मणः । यथा,—
"येन श्रुतं भागवतं पुराणं
नाराधितो येः पुरुषः पुराणः ।
सुखे हुतं येन धरामराणां
तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥"
इति पौराणिकाः ॥

धरित्री, स्त्री, (धरति जीवजातमिति ध्रियते शेषेण वा । धृ+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।" उणां ४।१७२। इति इत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ ।१।२ ॥ (यथा, रघुः । १६ । ५४ ।
"समुद्रिलाभप्रसृतिं धरित्रीं
लतेव सीता सहसा जगाम ॥")

धरिमा, [न्] पुं, (ध्रियते दर्शनेन्द्रियेणेति । धृ+"हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् ।" उणां ४ । १४७ । इति इमनिच् ।) रूपम् । इत्युणादिकोषः ॥ तुला । यथा, मनुः । ८ । ३२१ ।
"तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥"

धरुणः, पुं, (धरतीति । धृ+बाहुलकात् उनन् । "धृञ् धारणे । हेतुमति च इति णिच् । धारेर्णिलुक् उनन्प्रत्ययः । धारयति जगत् ।" इति देवराजयज्वा । १ । १२ । २४ ।) ब्रह्मा । स्वर्गः । नीरम् । (निघण्टुमते, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५ । ६ ।
"पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥")
वन्नतम् । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ (अग्निः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । ५१ ।
"उपस्रक्षु धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् ॥"
धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १११ । ४ ।
"दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥"
"सत्ये द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधार अधारयत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धर्त्तव्य, त्रि, धृधातोः कर्म्मणि तव्यप्रत्ययेन साध्यम् । धारणीयम् । स्थातव्यम् । पतनीयम् । भावे, क्ली ॥

धर्त्रं, क्ली, (धरति ध्रियते वा । धृ+"सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणां ४ । १६६ । इति ष्ट्रन् ।) गृहम् । इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । धर्म्मः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (धारके, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । १८ ।
"धर्त्रमसि दिवं दृंह ब्रह्मवनि वधाय ।"
"हे कपाल ! त्वं धर्त्रं धारकमसि ।" इति वेददीपः ॥)

धर्म्मः, पुं क्ली, (धरति लोकान् ध्रियते पुण्यात्मभिरिति वा । धृ+"अर्त्तिस्तुसुहुसृधृ...मन्निति ।" उणां १ । १३८ । इति मन् ।) शुभादृष्टम् । (यथा, हितोपदेशे । १ । ५८ ।
"एक एव सुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्व्वमन्यत्तु गच्छति ॥")
तत्पर्य्यायः । पुण्यम्२ श्रेयः३ सुकृतम्४ वृषः५ । इत्यमरः ।१।४।२४॥ न्यायः । स्वभावः । आचारः । उपमा । क्रतुः । (यथा, महाभारते । १४।८८।२१ ।
"कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्म्माख्यं यथावत् द्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥")
अहिंसा । उपनिषत् । इति मेदिनी । मे, १६ । दानादिके, क्ली । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, योगसारे ।
"प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
स्मरणञ्चैव योगेऽस्मिन् पञ्च धर्म्माः प्रकीर्त्तिताः ॥")

धर्म्मः, पुं, (धृ+मन् ।) धनुः । यमः । सोमपः । इति मेदिनी । मे, १६ ॥ सत्सङ्गः । अर्हन् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५ ॥ देवताविशेषः । स ब्रह्मणो दक्षिणस्तनाज्जातः । (यथा, मत्स्यपुराणे । ३ । १० ।
"अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत ।
धर्म्मस्तनान्ताद्भवत् हृदयात् कुसुमायुधः ॥")
तस्य भार्य्या दक्षस्य त्रयोदशकन्याः । तस्य चतुर्द्दशापत्यानि यथा । पत्न्यां श्रद्धायां कृतम् १ मैत्र्यां प्रसादः २ दयायां अभयम् ३ शान्त्यां सुखम् ४ तुष्ट्यां मुत् ५ पुष्ट्यां गर्व्वः ६ क्रियायां योगः ७ उन्नतौ दर्पः ८ बुद्ध्यां अर्थः ९ मेधायां स्मृतिः १० मूर्त्यां नरनारायणौ ११ । १२ तितिक्षायां क्षेमम् १३ ह्रीसंज्ञायां प्रश्रयः १४ । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अपि च ।
"श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा तथा क्रिया ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥"
विष्णुपुराणमते सिद्धिस्थाने ख्यातिरन्यत् तुल्यम् ॥ तासामपत्यानि यथा,—
"श्रद्धा कामञ्च श्रीर्दर्पं नियमं धृतिरात्मजम् ।
सन्तोषञ्च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥
मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ।
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ॥
व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ।
सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः ॥
कामो नन्दीं सुतं हर्षं धर्म्मपौत्रमसूयत ॥" * ॥
अधर्म्मवंशो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"हिंसा भार्य्या त्वधर्म्मस्य तस्यां जज्ञे तथानृतम् ।
कन्या च निकृतिस्ताभ्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम् ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।
भयाज्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥
वेदना स्वसुतञ्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाः क्रोधश्च जज्ञिरे ॥
दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्व्वे चाधर्म्मलक्षणाः ।
नैषां भार्य्यास्ति पुत्त्रो वा सर्व्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥"
धर्म्मोत्पत्तिर्यथा, वराहपुराणे ।
"अथोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्म्मस्य महतो नृप ! ।
माहात्म्यञ्च तिथिञ्चैव तन्निबोध नराधिप ! ।
सर्व्वं ब्रह्माव्ययः शुद्धपरात्परसंज्ञितः ।
स सिसृक्षुः प्रजापालादौ पालनञ्च व्यचिन्तयत् ॥
तस्य चिन्तयतस्त्वङ्गाद्दक्षिणाच्छ्वेतकुण्डलः ।
प्रादुर्बभूव पुरुषः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
तं दृष्ट्वोवाच भगवांश्चतुष्पात् त्वं कृते युगे ।
त्रेतायां त्रिपदश्चासौ द्विपदो द्वापरेऽभवत् ॥
कलावेकेन पादेन प्रजाः पालयते प्रभुः ।
षड्गोत्रो ब्राह्मणानां स त्रिधा चाग्ने व्यवस्थितः ॥
द्विधा चित्रैकधा सूत्रे स्थितः सर्व्वगतः प्रभुः ।
गुणद्रव्यक्रियाजातिचतुष्पादः प्रकीर्त्तितः ॥
त्रिशृङ्गोऽसौ स्मृतो वेदे सप्तहस्तमहाक्रमः ।
तथा व्याद्यन्त ओङ्कारद्विशिराः सप्तहस्तवान् ॥
उदात्तादित्रिभिर्बद्ध एवं धर्म्मो व्यवस्थितः ॥
ब्रह्मोवाच ।
अद्यप्रभृति ते धर्म्म ! तिथिरस्तु त्रयोदशी ॥
यस्तामुपोष्य पुरुषो भवन्तं समुपार्ज्जयेत् ।
कृत्वा पापसमाचारं तस्मान्मुच्यति मानवः ॥"
तस्य पुत्त्रा यथा, वामनपुराणे ।

धर्म्मस्य भार्य्या हिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम् ।
सम्प्राप मुनिशार्दूल । योगशास्त्रविचारकम् ॥
ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूद्द्वितीयश्च सनातनः ।
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥
सांख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोगं न ते दद्युर्ज्यायांसोऽपि कनीयसाम् ॥'
(चतुर्युगद्वापरे वेदव्यसनादयमेव व्यास आसीत् ।
यथा देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।
त्रयोविंशे चान्तरिक्षो धर्म्मश्चापि चतुर्दशे ॥"
यथा च ब्रह्माण्डे । २७ अध्याये ।
धर्म्मो नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि भविष्यामि महामुनिः ॥
बालखिल्याश्रमे पुण्ये पर्व्वते गन्धमादने ।
तत्रापि मम ते पुत्त्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ॥
सुधामा काश्यपश्चैव वसिष्ठो विरजास्तथा ।
मम योगबलोपेता विमला ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥
प्राप्य माहेश्वरं तेजो रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥
क्वचन युगस्य वैपरीत्यकथनन्तु कल्पभेदादवि
रुद्धमित्यवधिगन्तव्यम् ॥) धर्म्मलक्षणं यथा —
पात्त्रे दानं मतिः कृष्णे मातापित्रोश्च पूजनम् ।
श्रद्धा बलिर्गवां ग्रासः षड्विधं धर्म्मलक्षणम् ॥'
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
धर्म्माङ्गानि यथा पाद्मभूमिखण्डे ।
ब्रह्मचर्य्येण सत्येन तपसा च प्रवर्त्तते ।
दानेन नियमेनापि क्षमाशौचेन वल्लभ ॥
अहिंसया सुशान्त्या च अस्तेयेनापि वर्त्तते ।
एतैर्दशभिरङ्गैस्तु धर्म्ममेव प्रसूचयेत् ॥
धर्म्ममूलं यथा मत्स्यपुराणे ।
अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदयापि च ।
ब्रह्मचर्य्यं ततः सत्यमनुक्रोशः क्षमा धृतिः ।
सनातनस्य धर्म्मस्य मूलमेतद्दुरासदम् ॥
कलेर्भयमहमनयाम्म धर्म्माम्या हरे पद गमि
ष्यन्ति यथा —
शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेः पञ्चसहस्राब्दे ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥
सत्यं च धर्म्मः सत्यं च तेनाथ ग्रामदेवता
व्रतं तपश्चानशनं ययुस्ते सार्द्धमेव च ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
धर्म्माधारस्थानानि यथा —
यत्र स्थानं सदाधारा-स्तानि कथनो विभो ॥
वैष्णवेषु च सर्व्वेषु यतिषु ब्रह्मचारिषु ॥
पतिव्रतासु प्राज्ञेषु वानप्रस्थेषु भिक्षुषु ।
नृपेषु धर्म्मशीलेषु सत्सु सद्वैश्यजातिषु ॥
द्विजसेविषु शूद्रेषु सत्समदर्शिषु च ।
वपुः स सम्भृतं पूर्णो धर्म्मराज चिरायुषः ॥
युगे युगे सदाधारा एते पुण्यतमा जनाः ॥
अपि च ।
बाणलिङ्गेषु शिलासु तुलसीचन्दनेषु च ।
देवालयेषु च पुण्येषु विद्यमानोऽसि सर्वदा ॥
देवभवनेषु तीर्थेषु सतां प्रासादकूटेषु च ।
बदरीकाश्रमवनेषु च सभासु च ॥
श्रीकृष्णगुणनामोक्तश्रुतिगीतस्थलेषु च ।
व्रतपूजातपोन्यायधर्म्मसाक्षिस्थलेषु च ॥
दीक्षापरीक्षाशपथगोष्ठगोष्पदभूमिषु ।
गवां गृहेषु गोष्ठेषु विद्यमानो हि पश्यसि ॥
स्थाना ते न भविता धर्म्मैतेषु स्थलेषु च ॥
धर्म्मागम्यस्थानानि यथा —
'एतदन्येषु स्थानेषु यदगम्यञ्च तत् शृणु ।
पुंश्चलीषु तद्गृहेषु गृहेषु नरघातिनाम् ॥
नरघातिषु नीचेषु मूर्खेषु च खलेषु च ।
देवतागुरुविप्रेषु पाखण्डानां धनहारिषु ॥
धनहरेषु धूर्त्तेषु चौरेषु रतिभूमिषु ।
दुरोदरसुरापानकलहानां स्थलेषु च ॥
शालग्रामसाधुतीर्थपुराणरहितेषु च ।
दस्युग्रस्तेषु देशेषु तालच्छायासु गर्त्तिषु ॥
असिजीविमसीजीविदेवलग्रामयाजिषु ।
वृषवाहसूपकारजीवहिंसोपजीविषु ॥
भर्तृनिन्दितनारीषु स्त्रीजितेषु च पुंसु च ।
दीक्षासन्ध्याविष्णुभक्तिविहीनेषु द्विजेषु च ॥
स्वाङ्गकन्याविक्रयिषु स्वयोषिद्विक्रयिष्वपि ।
शालग्रामसुरग्रन्थभूमिविक्रयिषु प्रभो ॥
मित्रद्रोहिकृतघ्नेषु सत्यविश्वासघातिषु ।
शरणागतहीनेषु व्याश्रितघ्नेषु तेषु च ॥
शश्वन्मिथ्योक्तिशीलेषु तथा सीमापहारिषु ।
कामात् क्रोधात्तथा लोभान्मिथ्यासाक्षिप्रवादिषु ॥
पुण्यकर्म्मविहीनेषु पुण्यकर्म्मविरोधिषु ।
स्थानमेतेषु निन्द्येषु नाधिकारस्तव प्रभो ! ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४२ अध्यायः ॥
देवादीनां धर्म्मा यथा —
सुकेशिरुवाच ।
'किंलक्षणो भवेद्धर्म्मः किमाचरणसत्क्रियः ।
यमाश्रित्य न सीदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम् ॥
ऋषय ऊचुः ।
देवानां परमो धर्म्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
स्वाध्यायवेदवेत्तृत्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः ॥
दैत्यानां बाहुशालित्वं मात्सर्य्यं युद्धसत्क्रिया ।
विन्दनं नीतिशास्त्राणां हरभक्तिरुदाहृता ॥
सिद्धानामुदितो धर्म्मो योगयुक्तिरनुत्तमा ।
स्वाध्यायं ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्द्वाभ्यामपि स्थिरा ॥
उत्कृष्टोपासनं ज्ञेयं नृत्यवाद्येषु वादिता ।
सरस्वत्यां स्थिरा भक्तिर्गान्धर्व्वो धर्म्म उच्यते ॥
विद्याधरत्वमतुलं विज्ञानं पौरुषे मतिः ।
विद्याधराणां धर्म्मोऽयं भवान्यां भक्तिरेव च ॥
गान्धर्व्वविद्यावेदित्वं भक्तिः सूर्य्ये तथा स्थिरा ।
कौशल्यं सर्व्वशिल्पेषु धर्म्मः किम्पुरुषः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्य्यममानित्वं योगाभ्यासरतिर्दृढा ।
सर्व्वत्र कामचारित्वं धर्म्मोऽयं पैतृकः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्य्यं यताशित्वं जप्यं ज्ञानञ्च राक्षस ।
नियमाद्धर्म्मवेदित्वमार्षं धर्म्मं प्रचक्षते ॥
स्वाध्यायं ब्रह्मचर्य्यञ्च दानं यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाक्षमादयः ॥
जितेन्द्रियत्वं शौचञ्च माङ्गल्यं भक्तिरच्युते ।
शङ्करे भास्करे देव्यां धर्म्मोऽयं मानवः स्मृतः ॥
धनाधिपत्यं भोगानि स्वाध्यायं शङ्करार्च्चनम्
अहङ्कारमशौचञ्च धर्म्मोऽयं गुह्यकेष्विति ॥
परदाराभिमर्षित्वं परार्थेऽपि च लोलुपा ।
स्वाध्यायस्त्र्यम्बके भक्तिर्धर्म्मोऽयं राक्षस
अविवेकतथाज्ञानं शौचहानिरसत्यता ।
पिशाचानामयं धर्म्मः सदा चामिषगृध्नता ॥
योनयस्तु द्वादशैता सह धर्म्मास्तु राक्षस
ब्रह्मणा कथिताः पुण्या द्वादशैव गतिप्रदाः
इति वामनपुराणे ११ अध्यायः ॥
धर्म्माधर्म्मलक्षणम् । यथा,—

इति महाभारतम् ॥
'वेदप्रणिहितो धर्म्मो ह्यधर्म्मस्तद्विपर्य्ययः ॥
इति श्रीभागवतम् ॥
'विहितक्रियया साध्यो धर्म्मः पुंसां गुणो मतः
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म्म उच्यते ॥
इति धर्म्मदीपिका ॥
(द्रुह्युवंशीयनृपविशेषः । यथा भागवते ९।२३।१
'द्रुह्योस्तु तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ।
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्म्मस्ततो धृतः ॥
धर्म्मकर्म्म [न्] क्ली, (धर्म्माय धर्म्मस्य
कार्य्यम् ।) धर्म्मकार्य्यम् । ॰ ॰
क्रिया । यथा —
'वेदप्रणिहितं धर्म्मकर्म्म सन्मङ्गलं परम् ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
धर्म्मकाय पुं (धर्म्माय कायो देहो यस्य ।
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धर्म्मकील पुं (धर्म्मस्य कील इव ।) शासनम्
राजशासनम् । इति पुरुषर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥
धर्म्मकीलक पुं (धर्म्मकील + स्वार्थे कन्
अक्षशासनम् । इति पुरुषर्गे शब्दरत्नावली ॥
धर्म्मकेतु पुं (अहिंसारूपो धर्म्मः केतुरिव यस्य
बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
धर्म्मक्षेत्र क्ली (धर्म्मस्य क्षेत्रम् ।) कुरुक्षेत्रम्
यथा,—
'ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रे पञ्चरामह्रदान्तरम् ।
धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि ॥
इति हेमचन्द्रः ॥
अपि च ।
तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥"
इति भारतपाद्मे ।
धर्म्माधारे त्रि ॥
धर्म्मघट पुं (धर्म्माय घटः ॰ ॰
कलसः ।) वैशाखे
पूरितकलसः । यथा काशीखण्डे १२ अध्यायः ।
दत्ता धर्म्मघटाश्चापि सुगन्धोदकपूरिताः ॥
नहि ज्ञेयथा । अथ धर्म्मघटव्रतम् ।
तत्र प्रथमं सङ्कल्पवाक्यं कृत्वा घटं शोभ ॰
यन्त्रिता मङ्गल्यं कुर्य्यात् । यथा —

अद्येत्यादि वैशाखे मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ महाविषुवसंक्रान्त्यां अमुकगोत्रा श्रीअमुकी देवी यमालयगमननिवारणपूर्व्वकश्रीविष्णुप्रीतिकामा अद्यारभ्य वर्षचतुष्टयं यावत् प्रतिवर्षमेमस्यरवौ प्रत्यहं गणपत्यादिनानादेवतापूजापूर्व्वक-श्रीविष्णुपूजा-सभोज्यघटदान-कथाश्रवण-ब्राह्मणभोजनरूपधर्म्मघटव्रतमहं करिष्ये ॥ * ॥ वारान्तरे अद्येत्यादि महाविषुवसंक्रान्त्यां मत्संकल्पितधर्म्मघटव्रतकर्म्मणि यथाविधिकगणपत्यादिनानादेवतापूजापूर्व्वकं श्रीविष्णुपूजासभोज्यघटदानकथाश्रवणमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य तत्सूक्तं पाठयेत् । ततो ब्राह्मणः प्रतिनिधीभूतः सामान्यार्घ्यासनशुद्धिभूतशुद्ध्यादिकं विधाय शालग्रामादौ घटे वा गणेशादीन् नवग्रहान् दिक्पालांश्च संपूज्य वां हृदयाय नमः इत्याद्यङ्गन्यासकरन्यासौ कृत्वा ॐ ध्येयः सदा इत्यादिना विष्णुं ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्यार्घ्यं संस्थाप्य पुनर्ध्यात्वावाह्य षोडशोपचारैः ॐ भगवते विष्णवे नम इति मन्त्रेण संपूज्य यथाशक्ति ॐ विष्णवे नम इति मन्त्रं जप्त्वा जपं समर्प्य ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यादिना प्रणम्य लक्ष्मीं सरस्वतीं आवरणदेवताश्च पूजयेत् । ततः एते गन्धपुष्पे ॐ सभोज्यवारिपूर्णघटाय नमः । इति त्रिरभ्यर्च्य—

"ॐ घट त्वं धर्म्मरूपोऽसि ब्रह्मणा निर्म्मितः पुरा ।
त्वयि लिप्ते सन्तु लिप्ताश्चन्दनैः सर्व्वदेवताः ॥"

इति चन्दनेनानुलिप्य अद्येत्यादि अमुकगोत्रा श्रीअमुकी देवी श्रीविष्णुप्रीतिकामा धर्म्मघटव्रतकर्म्मणि इमं सभोज्यवारिपूर्णघटमर्च्चितं श्रीविष्णुदैवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं ददे । इत्युत्सृज्य कृताञ्जलिः पठेत् ।

"ॐ धर्म्म त्वं घटरूपेण ब्रह्मणा निर्म्मितः पुरा ।
त्वयि दत्तेऽक्षया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥
यथा त्वं शीतलो नित्यं संपूर्णः शीतवारिणा ।
तथा मां सुरशार्दूल ! शीतलं कुरु धर्म्मराट् ॥
एष धर्म्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥
पानीयं प्राणिनां प्राणाः पानीयं पावनं महत् ।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवतु शाश्वती ॥"

इति पठित्वा दक्षिणां दत्त्वाच्छिद्रावधारणं कृत्वा कथां शृणुयात् ॥ * ॥

अथ कथा । श्रीकृष्ण उवाच ।

"शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
चन्द्रकेतुरिति ख्यातो राजासीद्धार्म्मिकः सुधीः ॥
सुशीला तस्य भार्य्यासीत् मालावत्यतिविश्रुता ।
सा सर्व्वगुणसंयुक्ता साध्वीयं द्रौपदी यथा ॥
एकस्मिन् समये राजन् ! लोमशस्य च सन्निधौ ।
सैषा पुटाञ्जलिर्भूत्वा लोमशं परिपृच्छति ॥

मालावत्युवाच ।

शृणु त्वं मुनिशार्दूल ! सर्व्वधर्म्मपरायण ! ।
यमालयं न गच्छामि तदुपायं ब्रवीहि मे ॥
समाख्याहि व्रतं देव ! सफलं पापनाशनम् ॥

लोमश उवाच ।

शृणु राज्ञि ! महाभागे ! येन तत्र न गच्छति ।
तदुपायं प्रवक्ष्यामि शृणु त्वं हि समाहिता ॥
जन्मजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
विष्णुसायुज्यमाप्नोति हन्ति पापं पुराकृतम् ॥
येन धर्म्मप्रसादेन तुष्टो देवो जनार्द्दनः ।
पूजयेद्देवदेवेशं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
समारोप्य ततो देवं चन्दनेन विलेपितम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या गन्धपुष्पादिभिस्तथा ॥
अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।
षडशीतिसहस्रन्तु षडशीत्यामुदाहृतम् ॥
विषुवे शतसाहस्रं व्रतं तत्र समाचरेत् ॥

मालावत्युवाच ।

ममैतत् कथितं सर्व्वं यद्व्रतस्य त्वया प्रभो ! ।
किं विधानं फलं किं वा केन लोके कृतं पुरा ॥

लोमश उवाच ।

शृणु देवि ! महाभागे ! पूर्व्वकालस्य या कथा ।
विनिष्क्रान्ते ततश्चैत्रे यदा मेषगतो रविः ॥
दीपादिरहिते काले चतुर्व्वर्षं समाचरेत् ।
तत्र नित्यं घटं दद्यात् मासमेकं सभोज्यकम् ॥
चन्दनेन समालिप्तं दधिशाल्यादिभिरन्वितम् ।
व्रतमेतत् समाकुर्य्यात् यावत् वर्षचतुष्टयम् ॥
अनेनैव विधानेन या व्रतञ्च समाचरेत् ।
सर्व्वं कुलं समुद्धृत्य स्वर्गलोके महीयते ॥
द्रौपद्याचरितं यस्मात् शृणु त्वं ध्यानतत्परा ।
द्रौपद्या तदिदं पूर्व्वं न कृतं व्रतमुत्तमम् ॥
मृता गता च सा साध्वी न लभेत दिवं पुनः ।
अथ शीघ्रं समागत्य ताम्रचूर्णमकिङ्कराः ॥
विषुवे च त्वया साध्वि ! न कृतं तद्व्रतं किल ।
ततो मरणकाले स्यात् स्वर्गद्वारं विरोधितम् ॥
यमदूतैः समासाद्य गते प्राणे निवेशिताः ॥

द्रौपद्युवाच ।

के यूयमिति तद्ब्रूत कुत्र वा नीयतेऽधुना ।
कथं प्राणे गते दूताः कथयस्व मम ध्रुवम् ॥

यमदूता ऊचुः ।

मा भैषीर्नीयते देवि ! धर्म्मराजस्य सन्निधौ ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि व्रतानि विविधानि च ॥
यज्ञदानविधानञ्च त्वया सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
किन्त्वत्र न कृतं पूर्व्वं माधवे मासि सुव्रते ! ॥
व्रतं धर्म्मघटं नाम तेन यासि यमालयम् ॥

द्रौपद्युवाच ।

यमदूता महात्मानो नयन्तु मां यमालयम् ।
तत्प्रसादेन मे शीघ्रं गते प्राणे विसृज्यतु ॥
ततो विहस्य स्वकरे समानीता यमान्तिकम् ॥

यम उवाच ।

शृणु त्वं द्रौपदी साध्वि ! सर्व्वं त्वया प्रतिष्ठितम् ।
न कृतो देवदेवस्य व्रतं धर्म्मघटस्तथा ॥
तथापि तुष्टो भद्रेऽहं वरं वृणु यथेप्सितम् ॥

द्रौपद्युवाच ।

वरं ददस्व मे नाथ ! गच्छामि पुनरालयम् ।
करिष्ये तद्विधानेन व्रतं तव प्रसादतः ॥

यम उवाच ।

व्रतं धर्म्मघटं देवि ! कुरु गत्वा निजालयम् ।
नागन्तव्यं त्वया देवि ! पुनर्म्मम पुरीं शुभे ! ॥
ततो गता च सा चैव तुष्टोऽभूद्यमकस्तदा ।
भूयो भूमिगतं प्राप्य तदेव च तथा सती ॥
सा तत्र तद्व्रतञ्चक्रे दानं होमं यथाविधि ।
संपूर्णे तु व्रते तत्र प्रतिष्ठामाचरत् सती ॥
ददौ द्वादशविप्रेभ्यो दानानि द्वादशानि च ।
चत्वारि जलपात्राणि वस्त्रेण सहितानि च ॥
दानानि च ततो दत्त्वा तत्पश्चात्कघटांस्तथा ।
आसनानि च चत्वारि पादुकासहितानि च ॥
दक्षिणाञ्च ततो दत्त्वा वस्त्राणि विविधानि च ।
तद्व्रतस्य सुसम्पन्नं विष्णुहर्षोऽभ्यसत्ततः ॥
एवं कृत्वा व्रतं साध्वी द्रौपदी सुसमाहिता ।
अन्तकाले समासाद्य सा गता वैष्णवं पुरम् ॥
इत्युक्ता लोमशेनाथ कन्या मालावती तथा ।
कृत्वा चैव व्रतं साध्वी देवाराधनपूर्व्वकम् ॥
सा नित्यं गर्गरीं दत्त्वा सभोज्यदधिशाल्यन्विताम् ।
देवोद्देशेन विप्राय श्रद्धया प्रत्यपादयत् ॥
एवं या कुरुते नारी पुत्रपौत्रसमन्विता ॥

पुस्तकान्तरे ।

'एवं करोति या नारी नरो वा व्रतमुत्तमम् ।'

इति वा पाठः ।

आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं श्रियञ्च लभते सुखम् ।
अन्ते याति परं स्थानं यत्र देवो निरञ्जनः ॥"

इति भविष्यपुराणोक्ता धर्म्मघटव्रतकथा समाप्ता ॥

क्वचित् क्वचित् महतौ विष्णुधर्म्मोत्तरयमपुराणोक्ता च लिखिता ॥

धर्म्मचक्रः, पुं, (धर्म्मस्य चक्रं समूहो यत्र ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ (धर्म्मस्य चक्रं समूहः । धर्म्मसमूहे, क्ली । यथा, महाभारते । १ । १०८ । १४ ।
"भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्म्मचक्रमवर्त्तत ॥"
अस्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । २२६ । ७ ।
"धर्म्मचक्रं महाचक्रमजितं नाम नामतः ॥")

धर्म्मचक्रभृत्, पुं, (धर्म्मचक्रं धर्म्मसङ्घं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् । तुगागमश्च ।) जिनः । इति धरणिः ॥

धर्म्मचारिणी, स्त्री, (धर्म्मं चरतीति । चर + णिनि + ङीप् ।) जाया । इति शब्दरत्नावली ॥

धर्म्मचिन्तनं, क्ली, (धर्म्मस्य चिन्तनं भावना ।) धर्म्मचिन्ता । इति हेमचन्द्रः । ६ । १० ॥

धर्म्मचिन्ता, स्त्री, (धर्म्मस्य चिन्ता भावना ।) पुण्यभावना । तत्पर्य्यायः । उपाधिः २ । इत्यमरः । १ । ७ । २८ ॥

धर्म्मज्ञः, त्रि, (धर्म्मं जानातीति । ज्ञा + कः ।) धर्म्मज्ञानविशिष्टः । यथा,—
"धर्म्मज्ञश्च कृतज्ञश्च ह्रीनिषेवी दृढ़व्रतः ॥"
इति विराटपर्व्व ॥

धर्म्मणः, पुं, (धर्म्मेणेव धार्म्मिकवदित्यर्थः नमतीति । नम + अन्येष्वपीति डः ।) वृक्षभेदः ।

"धर्म्मस्य भार्य्या हिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम् ।
सम्प्राप्तं मुनिशार्दूल । योगशास्त्रविचारकम् ॥
ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूद्द्वितीयश्च सनातनः ।
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥
सांख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोगं न ते दद्युर्ज्यायांसोऽपि कनीयसाम् ॥"
(चतुर्द्दशद्वापरे वेदव्यसनादयमेव व्यास आसीत् ।
यथा देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।
'त्रयोदशे चान्तरिक्षो धर्म्मश्चापि चतुर्द्दशे ॥"
यथा, च ब्रह्माण्डे । २७ अध्याये ।
'धर्म्मो नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि भविष्यामि महामुनिः ॥
वालखिल्याश्रमे पुण्ये पर्व्वते गन्धमादने ।
तत्रापि मम ते पुत्त्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ॥
सुधामा काश्यपश्चैव वसिष्ठो विरजास्तथा ।
मम योगबलोपेता विमना ह्यूर्द्धरेतसः ॥
प्राप्य माहेश्वरं तेजो रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥"
क्वचित् युगस्य वैपरीत्यकथनन्तु कल्पभेदादवि-
रुद्धमित्यधिगन्तव्यम् ॥) धर्म्मलक्षणं यथा,—
पात्रे दानं मतिः कृष्णे मातापित्रोश्च पूजनम् ।
श्रद्धा बलिर्गवां ग्रासः षड्विधं धर्म्मलक्षणम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
धर्म्माङ्गानि यथा, पाद्मभूमिखण्डे ।
'ब्रह्मचर्य्येण सत्येन तपसा च प्रवर्त्तते ।
दानेन नियमेनापि क्षमाशौचेन वल्लभ ! ॥
अहिंसया सुशान्त्या च अस्तेयेनापि वर्त्तते ।
एतैर्द्दशभिरङ्गैस्तु धर्म्ममेव प्रसूचयेत् ॥'
धर्म्ममूलं यथा, मत्स्यपुराणे ।
अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदयापि च ।
ब्रह्मचर्य्यं ततः सत्यमनुक्रोशः क्षमा धृतिः ।
सनातनस्य धर्म्मस्य मूलमेतदुदाहृतम् ॥
कलेर्द्दशसहस्रवर्षान्ते धर्म्मादयो हरेः पदं गमि-
ष्यन्ति । यथा,—
शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्द्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥
सत्यञ्च धर्म्मः सत्यञ्च वेदाश्च ग्रामदेवता ।
व्रतं तपश्चानशनं ययुस्ते सार्द्धमेव च ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
धर्म्माधारस्थानानि यथा —
यत्र स्थाने तवाधाराः वक्ष्यामि शृणुतो विभो ! ।
वनस्थेषु च सर्व्वेषु यतिषु ब्रह्मचारिषु ॥
पतिव्रतासु साध्वीषु वानप्रस्थेषु भिक्षुषु ।
नृपेषु धर्म्मशीलेषु सत्सु सद्वैश्यजातिषु ॥
द्विजसेविषु शूद्रेषु सत्सु सत्यास्तिकेषु च ।
सर्व्वत्र सन्ततं पूर्णो धर्म्मराज विराजसे ॥
शुद्धे युगे तवाधारा एते पुण्यतमा जनाः ॥"
अपि च ।
अश्वत्थवटविल्वेषु तुलसीचन्दनेषु च ।
दैवार्च्चेषु च पुण्येषु विद्यमानोऽसि शाखिषु ॥
देवालयेषु तीर्थेषु सदा प्रान्तरेषु च ।
वदरिकाश्रमवनेषु च सभासु च ।
श्रीकृष्णगुणनामोक्तश्रुतिगीतस्थलेषु च ।
व्रतपूजातपोऽध्यायसाधुसाक्षिस्थलेषु च ॥
दीक्षापरीक्षाशपथगोष्ठगोष्पदभूमिषु ।
गवां गृहेषु गोष्ठेषु विद्यमानो हि धर्म्मसि ॥
कलौ ते न भविता धर्म्मैतेषु स्थलेषु च ॥
धर्म्मगम्यस्थानानि यथा,—
"एतदन्येषु कृष्णता यदगम्यश्च तत् शृणु ।
पुंश्चलीषु सदुश्चेष्ठे गृहेषु नरघातिनाम् ॥
नरघातिषु नीचेषु मूर्खेषु च खलेषु च ।
देवतागुरुविप्रेषु पाप्मानां धनहारिषु ॥
व्यसनेषु धूर्त्तेषु चौरेषु रतिभूमिषु ।
दुरोदरसुरापानकलहानां स्थलेषु च ॥
शालग्रामसाधुतीर्थपुराणरहितेषु च ।
दस्युग्रस्तेषु देशेषु तालच्छायासु गर्त्तिषु ॥
ऋषिजीविमसीजीविदेवलग्रामयाजिषु ।
वृषवाहस्वर्णकारजीवहिंसोपजीविषु ॥
भर्तृनिन्दितनारीषु स्त्रीजितेषु च पुंसु च ।
दीक्षासन्ध्याविष्णुभक्तिविहीनेषु द्विजेषु च ॥
साङ्गकन्याविक्रयिषु स्वयोषिद्विक्रयिष्वथ ।
शालग्रामसुरग्रन्थभूमिविक्रयिषु प्रभो ! ॥
मित्रद्रोहिकृतघ्नेषु सत्यविश्वासघातिषु ।
शरणागतहीनेषु चाश्रितघ्नेषु तेषु च ॥
शश्वन्मिथ्योक्तिशीलेषु तथा सीमापहारिषु ।
कामात्क्रोधात्तथा लोभान्मिथ्यासाक्षिप्रवादिषु ॥
पुण्यकर्म्मविहीनेषु पुण्यकर्म्मविरोधिषु ।
स्थातुमेतेषु निन्द्येषु नाधिकारस्तव प्रभो ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४२ अध्यायः ॥
देवादीनां धर्म्मो यथा —
सुकेशिरुवाच ।
'किंलक्षणो भवद्धर्म्मः किमाचरणसत्क्रियः ।
यमाश्रित्य न सीदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम् ॥
ऋषय ऊचुः ।
देवानां परमो धर्म्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
स्वाध्यायवेदवेत्तृत्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः ॥
दैत्यानां वाहुशालित्वं मात्सर्य्यं युद्धसत्क्रिया ।
वेदनं नीतिशास्त्राणां हरभक्तिरुदाहृता ॥
सिद्धानामुदितो धर्म्मो योगयुक्तिरनुत्तमा ।
स्वाध्यायं ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्द्वाभ्यामपि स्थिरा ॥
उत्कृष्टोपासनं ज्ञेयं नृत्यवाद्येषु वेदिता ।
सरस्वत्यां स्थिरा भक्तिर्गान्धर्व्वो धर्म्म उच्यते ॥
विद्याधरत्वमतुलं विज्ञानं पौरुषे मतिः ।
विद्याधराणां धर्म्मोऽयं भवान्यां भक्तिरेव च ॥
गान्धर्व्वविद्यावेदित्वं भक्तिः सूर्य्ये तथा स्थिरा ।
कौशल्यं सर्व्वशिल्पानां धर्म्मः किम्पुरुषः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्य्यममानित्वं योगाभ्यासरतिर्दृढा ।
सर्व्वत्र कामचारित्वं धर्म्मोऽयं पैतृकः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्य्यं यताशित्वं जप्यज्ञानञ्च राक्षस ! ।
नियमाद्धर्म्मवेदित्वमार्षं धर्म्मं प्रचक्षते ॥
स्वाध्यायं ब्रह्मचर्य्यञ्च दानं यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाक्षमादयः ॥
जितेन्द्रियत्वं शौचञ्च माङ्गल्यं भक्तिरच्युते ।
शङ्करे भास्करे देव्यां धर्म्मोऽयं मानवः स्मृतः ॥
धनाधिपत्यं भोगानि स्वाध्यायं शङ्करार्च्चनम् ।
अहङ्कारमशौचञ्च धर्म्मोऽयं गुह्यकेष्विति ॥
परदाराभिमर्षित्वं परार्थेऽपि च लोलुपा ।
स्वाध्यायस्त्र्यम्बके भक्तिर्धर्म्मोऽयं राक्षस ।
अविवेकमथाज्ञानं शौचहानिरसत्यता ।
पिशाचानामयं धर्म्मः सदा चामिषगृध्नुता ॥
योनयस्तु द्वादशैता सह धर्म्मास्तु राक्षस ।
ब्रह्मणा कथिताः पुण्या द्वादशैव गतिप्रदा
इति वामनपुराणे ११ अध्यायः ॥
धर्म्माधर्म्मलक्षणम् । यथा,—
"अहिंसालक्षणो धर्म्मो हिंसा चाधर्म्मलक्षणा
इति महाभारतम् ॥
"वेदप्रणिहितो धर्म्मो ह्यधर्म्मस्तद्विपर्य्ययः ॥'
इति श्रीभागवतम् ॥
"विहितक्रियया साध्यो धर्म्मः पुंसो गुणो
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म्म उच्यते ॥
इति धर्म्मदीपिका ॥
(द्रुह्युवंशीयनृपविशेषः । यथा, भागवते । ९ । २३ ।
"द्रुह्योस्तु तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ।
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्म्मस्ततो धृतः
धर्म्मकर्म्म [न्] क्ली, (धर्म्माय धर्म्मस्य वा
कार्य्यम् ।) धर्म्मकार्य्यम् ।
क्रिया । यथा —
'वेदप्रणिहितं धर्म्मकर्म्म तन्मङ्गलं परम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।
धर्म्मकाय पुं, (धर्म्माय कायो देहो यस्य
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धर्म्मकील पुं, (धर्म्मस्य कील इव ।)
राजशासनम् । इति पुरवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥
धर्म्मकीलक, पुं (धर्म्मकील + स्वार्थे कन्
राजशासनम् । इति पुरवर्गे शब्दरत्नावली ॥
धर्म्मकेतु, पुं (अहिंसारूपो धर्म्मः केतुरिव यस्य
बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
धर्म्मक्षेत्र क्ली, (धर्म्मस्य क्षेत्रम् ।)
यथा,—
"अकरोत् कुरुक्षेत्रे पञ्चरामह्रदान्तरम् ।
धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि ॥
इति हेमचन्द्रः ॥
अपि च ।
'तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥"
इति भारतपाद्मे ॥
धर्म्माधारे, त्रि ॥
धर्म्मघट, पुं (धर्म्माय घटः सुगन्धोदकपूर्ण-
कलसः ।) वैशाखमासे प्रत्यहं दातव्यसुगन्धि-
पूरितकलसः । यथा, काशीखण्डे १२ अध्याये
'दत्तधर्म्मघटाश्चापि सुगन्धोदकपूरितान् ॥'
तद्विधिर्यथा । अथ धर्म्मघटव्रतम् ।
तत्र प्रथमं स्वस्तिवाचनं कृत्वा ॐ अद्य इत्यादि
पठित्वा सङ्कल्पं कुर्य्यात् । यथा —

रं जं वं शं षं सं हों हंसः धर्म्मस्य प्राणा इह प्राणाः। पुनः आमित्यादि धर्म्मस्य जीव इह स्थितः। पुनः आमित्यादि धर्म्मस्य सर्व्वेन्द्रियाणि। पुनः आमित्यादि धर्म्मस्य वाङ्मनश्चक्षुः-श्रोत्रघ्राणप्राणाः इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा। इत्यनेन जीवदानं धर्म्मप्रतिमायां एवमधर्म्मप्रतिमायां कृत्वा गायत्र्यादिसामज्ञाने तेनैव नो चेत् सप्रणवव्याहृतिगायत्रीं पठित्वा धर्म्मस्यावाहनादि कृत्वा यथाक्रमं शुक्लकृष्ण-पुष्पाभ्यां धर्म्माधर्म्मौ संपूज्य प्रणवेन पञ्चगव्य-मुपादायाभ्युक्ष्य शुक्लपुष्पयुक्तं धर्म्मं कृष्णपुष्प-युक्तमधर्म्मं मृत्पिण्डद्वये कृत्वा नवे कुम्भे स्थापयेत्। प्राड्विवाकस्ततो देवब्राह्मणसन्निधौ धर्म्मा-वाहनादिहवनान्तं कर्म्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा समन्त्रकप्रतिज्ञापत्रं लिखित्वा शोध्यशिरसि दद्यात्। शोध्यस्तु ओम् यदि पापवियुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायाच्च मे करं इत्युच्चार्य कुम्भात्तयोरेकं गृह्णीयात्। धर्म्मं गृह्णीते शुद्धः अन्यथा अशुद्धः।”

इति दिव्यतत्त्वम्॥

धर्म्मवान् [त्] त्रि, (धर्म्मोऽस्यास्तीति। धर्म्म + मतुप्। मस्य वः।) धर्म्मविशिष्टः। पुण्यवान्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे। २। १०४। २६।

“जनेन धर्म्मज्ञतमेन धर्म्मवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम्॥”)

धर्म्मवासरः, पुं, (धर्म्मस्य धर्म्माचरणस्य वासरः। पौर्णमासी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धर्म्मवाहनः, पुं, (धर्म्मं वाहयतीति। वह + णिच् + ल्युः। यद्वा, धर्म्मो वृषो वाहनं यस्य। धर्म्मस्य वृषरूपत्वादेव तथात्वम्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ धर्म्मस्य याने, क्ली॥

धर्म्मवैतंसिकः, पुं, (धर्म्मे वैतंसिक इव। आत्मनो धार्म्मिकत्वविज्ञापनाय पाशिकः कपटाचारी वेत्यर्थः।) पापकर्म्मणा धनमासाद्यात्मनो धार्म्मिकत्वख्यापनाय दानकर्त्ता। तत्पापफलं यथा,—

“धर्म्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा।
ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम्॥
पापेन कर्म्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः।
रागमोहान्वितोऽशान्तः कलुषीं योनिमाप्नु-
यात्॥”

इति वह्निपुराणे स्नानविधिनामाध्यायः॥

धर्म्मव्याधः, पुं, (धर्म्मप्रधानो व्याधः। शाकपार्थि-वादिवत् मध्यपदलोपिसमासः।) पापपुरुष-विशेषः। स तु काश्मीरदेशाधिपवसुनामनृप-देहनिर्गतव्याधरूपिब्रह्महत्यात्मकः। तस्य राज्ञो वरेण तस्य धर्म्मव्याध इति संज्ञाभूत्। यथा,—

“ततः पुत्त्रं विवस्वन्तं श्रेष्ठं आत्मशतस्य ह।
अभिषिच्य स्वके राज्ये तपोवनमुपागमत्॥
पुष्करं नाम तीर्थानां प्रवरं यत्र केशवः।
पुण्डरीकाक्षनामा तु पूज्यते तत्परायणैः॥
तत्र गत्वा स राजर्षिः काश्मीराधिपतिर्व्वसुः।
अतितीव्रेण तपसा स्वशरीरमशोषयत्॥
पुण्डरीकाक्षपारं तु स्तवं भक्त्या जपन् बुधः।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते मधुसूदन!।
नमस्ते सर्व्वलोकेश! नमस्ते तिग्मचक्रिणे॥”

इत्यादि।

“एवन्तु वदतस्तस्य मूर्त्तिमान् पुरुषः किल।
निर्गत्य देहान्नीलाभो घनचण्डो भयङ्करः॥
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा किं करोमि नराधिप!॥

राजोवाच।

कोऽसि किं कार्य्यमिह ते कस्मादागतवानसि।
एतन्मे कथय व्याध! एतदिच्छामि वेदितुम्॥

व्याध उवाच।

पूर्व्वं कलियुगे राजन्! राजा त्वं दक्षिणासुखे।
अरण्यमागतो हन्तुं श्वापदानि विशेषतः॥
तत्र त्वयान्यकामेन मृगवेशधरो मुनिः।
दण्डयुग्मेन दूरे तु पातितो धरणीतले॥
ततस्त्वया महाराज! सस्मारायणं प्रभुम्।
संचिन्त्य द्वादशी शुद्धा त्वया राजन्! उपोषिता॥
गोर्दत्ता विधिना सद्यो मृतोऽस्युदरशूलतः।
अहञ्च तव देहस्थः सर्व्वं जानामि चाव्ययम्॥
खगास्यस्यापि राजेन्द्र! स्थितोऽहं स्वेन तेजसा।
इदानीमादिष्टो तु कृते नृपतिसत्तम!॥
सम्भूतस्त्वं महाराज! राज्ञः सुमनसो गृहे।
इदानीं यत् त्वया स्तोत्रं पुण्डरीकाक्षपारगम्॥
पठितं तत्प्रभावेण विद्रावाङ्कमहात्मवम्।
एकीभूतः पुनर्ज्जातो व्याधरूपी नृपोत्तम!॥
एतत् श्रुत्वा वचो राजा परं विस्मयमागतः।
वरेण छन्दयामास तं व्याधं राजसत्तमः॥

राजोवाच।

तारितोऽसि महाव्याध! त्वया जन्मान्तरं गतम्।
तथा त्वं मत्प्रसादेन धर्म्मव्याधो भविष्यसि॥”

इति वाराहे आदिकृतवृत्तान्तनामाध्यायः॥

(अपरो धार्म्मिको व्याधविशेषः। अस्य विवरणन्तु महाभारते। ३। २०६ अध्यायमारभ्य विशेषतो द्रष्टव्यम्॥)

धर्म्मशास्त्रं, क्ली, (धर्म्मस्य धर्म्माय वा शास्त्रम्।) मन्वादिप्रणीतशास्त्रम्। तत्पर्य्यायः। स्मृतिः २ धर्म्मसंहिता ३। इति हेमचन्द्रः॥ धर्म्मशास्त्र-प्रयोजका यथा, याज्ञवल्क्ये। १। ५-६।

“मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनवृहस्पती॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः॥”

एते प्रधानानि अन्येऽपि सन्ति॥ रघुनन्दन-कृतधर्म्मशास्त्राणि यथा,—

“मलिम्लुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये।
प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते॥
दुर्गोत्सवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये।
तड़ागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गत्रये व्रते॥
प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुसंज्ञके।
दीक्षायामाह्निके कृत्ये क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे॥
सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रश्राद्धविचारणे।
इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः॥”

इति रघुनन्दनभट्टाचार्य्यः॥

धर्म्मशीलः, त्रि, (धर्म्मे धर्म्माचरणे शीलं स्वभावः यस्य।) धार्म्मिकः। यथा, विराटपर्व्वणि।

“धर्म्मशीलो वदान्यश्च दृढश्च सुमहाधनः॥”

धर्म्मसंहिता, स्त्री, (धर्म्मस्य संहिता।) स्मृति-शास्त्रम्। इत्यमरः। १। ६। ६॥

धर्म्मसावर्णिः, पुं, (धर्म्म एव सावर्णिः सूर्य्यपुत्त्रो मनुः।) एकादशो मनुः। अस्मिन्मन्वन्तरे धर्म्मसेतुरवतारः। वैधृत इन्द्रः। विहङ्गमकाम-गमाद्या देवाः। अरुणादयः सप्तर्षयः। सत्य-धर्म्मादयो मनुपुत्त्रा भविष्यन्ति। इति श्रीभागवतम्॥ *॥

“भविष्यधर्म्मपुत्त्रस्य सावर्णस्यान्तरं शृणु।
विहङ्गमाः कामगमा निर्म्माणरतयस्तथा॥
त्रिप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्त्रिंशको गणः।
मासर्त्तुदिवसा ये तु निर्म्माणरतयस्तु ते॥
विहङ्गमा रात्रयोऽथ मुहूर्त्ताः कामगो गणः।
इन्द्रो वृषाख्यो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमः॥
हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथारुणिः।
निश्चरश्चानघश्चैव दृष्टिश्चान्यो महामुनिः॥
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्नितेजाश्च सप्तमः॥
सर्व्वांगुगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरूद्वहः।
हेमधन्वा दृढ़ायुश्च विभागुस्तत्सुता नृपाः॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम्।

धर्म्मसारः, पुं. (धर्म्मस्य सारः।) श्रेष्ठपुण्यकर्म्म। यथा। ब्रह्मोवाच।

“धर्म्मसारमहं वक्ष्ये सङ्क्षेपाच्छृणु शङ्कर!।
भुक्तिमुक्तिप्रदं सूक्ष्मं सर्व्वपापविनाशनम्॥
सुतं ब्रह्म वलं धैर्य्यं सुखमुत्साहमेव च।
शोको हरति वै नृणां तस्माच्छोकं परित्यजेत्॥
कर्म्मदेवाः कर्म्मलोकाः कर्म्मसम्बन्धिवान्धवाः।
कर्म्माणि प्रेरयन्तीह पुरुषं सुखदुःखयोः॥
दानमेव परो धर्म्मो दानात् सर्व्वमवाप्यते।
दानात्मुक्तिश्च राज्यञ्च दद्याद्दानं ततो नरः॥
एकतः क्रतवः सर्व्वे समग्रवरदक्षिणाः।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम्॥
तपसा ब्रह्मचर्य्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः।
गतिन्तु लभते जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत्॥
अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रणाशिनी।
जहाति पापं श्रद्धावान् जीर्णां त्वचमिवोरगः॥
न पुराकृतपुण्यानां नराणामिह शङ्कर!।
त्रीण्येतानि प्रपद्यन्ते श्रद्धादातव्यमर्थिनः॥
दूरादतिथयो यस्य गृहमायान्त्यवारिताः।
स गृहस्थ इति प्रोक्तः शेषास्तु गृहरक्षकाः॥
न चिन्तयन्ति ये विष्णुं नार्च्चयन्ति च ये नराः
धर्म्मस्य नाशका ये च ते वै निरयगामिनः॥
ये च होमजपस्नानदेवतार्च्चनतत्पराः।
सत्यक्षान्तिदयायुक्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः॥
न दाता सुखदुःखानां न च हर्त्तास्ति कश्चन।
स्वकृतान्येव भुज्यन्ते दुःखानि च सुखानि च॥
धर्म्मार्थं जीवितं येषां सन्तानार्थञ्च मैथुनम्।

घार्म्मिणिया इति भाषा। (यथास्य पर्य्याय ।
"धन्वन पिच्छिललकच धनुर्वृक्षश्च धर्म्मण ।'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
सर्पविशेष । इति मेदिनी । णे, ५३ । ढेमना ।
इति भाषा ।
धर्म्मत्व क्ली, (धर्म्मस्य भाव । धर्म्म+त्व ।)
वृत्तिमत्त्वम् । आधेयत्वमिति यावत । यथा,
गगनादेर्वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्म्मत्वाभावादिति जग
दीश ।
धर्म्मदान, क्ली, (धर्म्माय दानम् ।) प्रयोजनमन
पेक्ष्य केवलधर्म्मबुद्ध्या पात्रेभ्यो दानम् । यथा,
देवल ।
'पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवल धर्म्मबुद्ध्या यत धर्म्मदान प्रचक्षते ।"
इति शुद्धितत्त्वम् ।
धर्म्मद्रवी, स्त्री, (धर्म्मजनको द्रवो वारिरूपो
यस्या । गौरादित्वात ङीष ।) गङ्गा । इति
त्रिकाण्डशेष । (यदुक्त गङ्गास्तोत्रे ।
'विष्णुपादाग्रसम्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनि ।
धर्म्मद्रवीति विख्याते पाप मे हर जाह्नवि ॥)
धर्म्मधातु पुं (अहिंसारूपो धर्म्म एव धातु
प्रकृतिर्यस्य ।) बुद्ध । इति त्रिकाण्डशेष ।
धर्म्मध्वजी, [न्] त्रि (धर्म्मो ध्वजश्चिह्नम् ।
स एवास्त्यस्येति । धर्म्मध्वज+इनि ।) जीवि
कार्थजटादिधारी न तु परमार्थतो धर्म्मानुष्ठान
कारी । तत्पर्य्याय । लिङ्गवृत्ति २ । इत्यमर ।
२ । ७ । ५४ । (यथा मनु । ४ । १९५ ।
"धर्म्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भक ।
वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्र सर्व्वाभिसन्धक ।'))
धर्म्मपत्तन क्ली (धर्म्मपत्तने जातम् । 'तत्र
जात ।" ४ । ३ । २५ । इत्यण । संज्ञापूर्व्वक
त्वान्न वृद्धि ।) मरिचम् । इत्यमर । २ ।
९ । ३६ । (पर्य्यायोऽस्य यथा —
"वेणुज मरिच ज्ञेय तथान्यद्धर्म्मपत्तनम् ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
धर्म्मस्य पत्तनम्) धर्म्मपुरी । तत्पर्य्याय ।
श्रावस्ती २ । इति त्रिकाण्डशेष ।
धर्म्मपत्र क्ली, (धर्म्माय यज्ञाग्निकार्य्यार्थं पत्र
यस्य ।) यज्ञोडुम्बर । इति शब्दचन्द्रिका ।
धर्म्मपुत्र पु (धर्म्मस्य पुत्र ।) युधिष्ठिरराज ।
इति त्रिकाण्डशेष । (यथा, महाभारते । ३ ।
३१५ । १८ ।
न पापके धारयति धर्म्मपुत्रो
धनञ्जयश्चाप्यनवन्‌ध्यत नम ।")
नरनारायणावृषी । इति पुराणम् । (यथा
देवीभागवत । ४ । ५ । १९ ।
नारायणो धर्म्मपुत्रौ तौ मुनी ज्ञानसमन्वितौ ।))
धर्म्मफल [illegible] । धरमुचग इति भाषा ।
यथा —
[illegible]
[illegible] वसुमती कोऽस्यामधा
[illegible] ।

त्रैलोक्याभयदानदक्षिणभुजावष्टम्भदिव्योदयो
देवोऽय दिनकृतकुलैकतिलको न प्राभविष्यद्
यदि ।"
इति महानाटके । २ । २५ ।
धर्म्मवाणिजिक पुं (धर्म्मे वाणिजिक इव । फल-
कामनया धर्म्माचरणादेवास्य तथात्वम् ।)
पुण्यकर्म्म फलकामी । यथा,—
'धर्म्मवाणिजिका मूढा फलकामा नराधमा ।
अर्च्चयन्ति जगन्नाथ ते कामानाप्नुवन्त्युत ।"
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुधर्म्मोत्तरस्तृतीय
काण्डीयवचनम् ।
धर्म्मभाणक, पुं, (धर्म्मार्थं भणतीति । भण+
ण्वुल ।) भारतादिपाठक । इति त्रिकाण्डशेष ।
धर्म्ममूल क्ली (धर्म्मस्य मूलम् ।) शुभादृष्टकार
णम । पुण्यहेतु । यथा,—
'इत्य मूल फल शाकमुदपात्र तपोधना ।
दान विभवतो दत्त्वा नरा स्वर्य्यान्ति धार्म्मिका ।
एष धर्म्मो महान्त्यागो दान भूतदया तथा ।
ब्रह्मचर्य्य सत्य सत्यमनुक्रोशो धृति क्षमा ।
सनातनस्य धर्म्मस्य मूलमेतत समासत ।"
इति वह्निपुराणे स्नानविधिनामाध्याय ।
(यथा च मनु । २ । ६ ।
'वेदोऽखिलो धर्म्ममूल स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ।')
धर्म्मयु त्रि (धर्म्म याति गच्छतीति । या+
मृगय्वादित्वात कु ।) धर्म्मविशिष्ट । धार्म्मिक ।
धर्म्मशब्दादस्त्यर्थे युप्रत्ययेन निष्पन्न इति
मुग्धबोध ।
धर्म्मयुक [ज्] त्रि,(धर्म्म युनक्तीति। युज+क्विप ।)
धर्म्मयुक्त । धार्म्मिक । (यथाह देवल ।
'दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदु ।"))
धर्म्मराज , पु (धर्म्मेण राजते इति । राज+
अच ।) जिन । (धर्म्मश्चासौ राजा चेति ।
समासे टच ।) यम । इत्यमर । १ । १ । ६१ ।
(यथा महाभारते । ३ । २९६ । ५४ ।
"धर्म्मराज प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ।)
नरपति । युधिष्ठिर । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा हरिवंशे । १६ । ८ ।
'अपृच्छत् धर्म्मराजो हि भरतश्रवणात पुरा ।"
धर्म्मप्रधाने, त्रि । यथा महाभारते । १ । ९५ । ९१ ।
[illegible] प्रीतमना [illegible]
त्वं वा वरुणो धर्म्मराजो यमो वा ।")
धर्म्मराजपरीक्षा स्त्री (धर्म्मराजस्य परीक्षा ।)
धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् । यथा
अथ धर्म्मराजविधि । वृहस्पति ।
'पत्रद्वये लिखेन्नाम्नी धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ ।
जीवन्यासाग्निकमन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभि ।
आमन्त्र्य पूजयेच्चैव कुसुमैश्च सितासितै ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ तत ।
समौ कृत्वा ततः कुम्भे स्थाप्यौ चाद्दष्टचिह्नितौ ।
तत कुमार सिष्येक [illegible] ।

धर्म्म गृहीते शुद्ध स्यात स पूज्यश्च परीक्षकै
जीवन्यासमन्त्रस्तु शारदायाम् ।
'पाशाङ्कुशपुटा शक्तिर्व्वायुर्बिन्दुविभूषित ।
याद्या सप्तसकारान्ता व्योमसव्येन्दुसयुतम् ।
तदन्ते हसमन्त स्यात् ततोऽमुष्य पद वदेत् ।
प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणाक्षर परम् ।
अमुष्य जीव इह स्थितस्ततोऽमुष्य पद वदेत् ।
सर्व्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्तत ।
श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुख चिरम् ।
तिष्ठन्त्विति वधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरित ।
प्रत्यगुच्च महात् पूर्व्व पाशादीनि प्रयोजयेत् ।
प्रयोगेषु समाख्यात प्राणमन्त्रो मनीषिभि ।
पाशाङ्कुशपुटा शक्तिरित्यनेन प्रथम पाशबीज
आम् । तत शक्तिबीज ह्रीं । ततोऽङ्कुशबीज
क्रोम् । वायुर्यकारो बिन्दुविभूषित । तेन य ।
याद्या सप्तसकारान्ता उद्धृतयकारमादाय
सप्त । अङ्कुशवायुनलावनी वरुणबीजानीत्यत्र
चोक्ते । अत्र वायोरेकस्य पूर्व्व पृथगुपन्यास
सप्तानां सबिन्दुत्वार्थ । अतएवात्र बीजानी
त्युक्तम् । व्योमसव्येन्दुसयुतम् । व्योम हकार ।
सव्य औकार । इन्दुर्बिन्दु । तेन हौं । अमुष्य
इति सङ्कल्पदेवतानामोपलक्षणम् ।
'अद पद हि यद्रूप यत्र मन्त्रे प्रदृश्यते ।
साध्याभिधान तद्रूप तत्र स्थाने नियोजयेत् ।
इति नारायणीयात । अग्निवधू स्वाहा । * ।
गायत्र्यादिसामाम्नाने तु सम्प्रदायाद्धृति
गायत्रीमात्र पठितव्यम् । जपहोमादि यत्
किञ्चित् तत्प्रोक्त सम्भवेन चेत सर्व्व व्याहृतिभि
कुर्य्यात् गायत्र्या प्रणवेन च । इति मिताक्षरा
धृतषट्त्रिंशन्मतवचनदर्शनात् अत्रापि तथा
कल्प्यते । * । पितामह ।
'अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ।
हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ।
राजतं कारयेद्धर्म्ममधर्म्म सीसकायसम् ।
लिखेद्भूर्ज्जे पटे वापि धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यै समर्च्चयेत् ।
सितपुष्पस्तु धर्म्म स्यात् अधर्म्मोऽसितपुष्पक ।
एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्य्यौ समौ तत ।
मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।
आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्व्ववत् ।
धर्म्मावाहनपूर्व्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायातु मे करम् ।
अभियुक्तस्तयोश्चैक प्रगृह्णीताविलम्बित ।
धर्म्मे गृहीते शुद्ध स्यादधर्म्मे स तु हीयते ।
एवं समासत प्रोक्त धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ।
हन्तृणामिति साहसाभियोगेषु । याचमाना
नामिति ऋणनार्थाभियोगेषु । प्रायश्चित्ता
र्थिनामिति पातकाभियोगेषु । * ।
तत्र प्रयोग । पत्रद्वये शुक्ल धर्म्म कृष्णमधर्म्म
पुत्तलकद्वयरूपं विधाय ओम् आं ह्रीं क्रों यं

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥
पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वचोदितौ ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥”)

धर्षः, पुं, (धर्षणमिति । धृष्+भावे घञ् ।) प्रागल्भ्यम् । (यथा, महाभारते ।१।१८८।७।
“यद्येष दर्पाद्धर्षाद्वाप्यथ ब्राह्मणचापलात् ।
प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्य्यतां साधु मागमत् ॥”)
अमर्षः । शक्तिबन्धनम् । संहतिः । हिंसा । इति धृषधातोर्भावेऽल्प्रत्ययेन साध्यः ॥

धर्षकः, पुं, (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति । धृष्+ण्वुल् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अभिभवकर्त्तरि, त्रि । यथा, हरिवंशे ।१५३।२४।
“विधार्य्य सर्व्वे गच्छन्तां समेते गृहधर्षकाः ॥”)

धर्षकारिणी, स्त्री, (धर्षं कुलदूषणं करोतीति । कृ+णिनि+ङीप् ।) दूषिता कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

धर्षणं, क्ली, (धृष्+ल्युट् ।) परिभवः । (यथा, महाभारते ।१।२१४।१८।
“सर्व्वमन्यत् परिहृतं धर्षणन्तु महीपतेः ॥”)
रतिः । इति मेदिनी । णे, ५४ ॥ धर्षशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

धर्षणिः, स्त्री, (कर्षतीति । कृष+“कृषेरादेश्च धः ।” उणां । २ १०५ । इति अनिः आदेश्च धः ।) बन्धकी । वृषलः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धर्षणी, स्त्री, (धर्षणि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) धर्षिणी । असती । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धर्षिणी, स्त्री, (धर्षति हिनस्ति कुलमिति । धृष+णिनि+ङीप् ।) पुंश्चली । इत्यमरः । २।६।१० ॥

धर्षितं, क्ली, (धृष्यतेऽनेनेति । धृष+क्तः ।) रतिः । मैथुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (धृष+कर्म्मणि क्तः ।) कृतधर्षणे, त्रि ॥ (अभिभूतः । यथा, महाभारते । ३ । ५५ । १५ ।
“आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥”)

धर्षिता, स्त्री, (धृष्यतेऽसौ । धृष+क्तः । टाप् ।) असती । इति शब्दरत्नावली ॥

धलक्षः, पुं, (दधातीति । धा+डः । धं धारकं लक्षति उत्क्षिपतीति । लक्ष उत्क्षेपे+अच् । काण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।) दृढ़कण्टकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धलआँकड़ा इति भाषा ॥

धव, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ, धन्वति । व्रजः, गतिः । इति दुर्गादासः ॥

धवः, पुं, (धुनोति धवतीति वा । धु धू वा+अच् ।) पतिः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । १६ । ४५ ।
“मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् ।
तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः ॥”)
नरः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥ (यथा,— पञ्चतन्त्रे । २ । १०८ ।
“शौचविधिष्वप्यस्ति किञ्चित् कार्य्यं क्वचिन्मृदा ।
निर्धनेन धवेनेह न तु किञ्चित् प्रयोजनम् ॥”)
धूर्त्तः । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ स्वनामख्यातवृक्षः । (यथा, महाभारते । १ । ६८ । १७ ।
“विल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसङ्कुलम् ॥”)
तत्पर्य्यायः । धुरन्धरः २ शकटाख्यः ३ । इति रत्नमाला ॥ दृढ़तरुः ४ गौरः ५ कषायः ६ मधुरत्वक् ७ शुक्लवृक्षः ८ पाण्डुतरुः ९ धवलः १० पाण्डुरः ११ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । कटुत्वम् । कफानिलनाशित्वम् । पित्तप्रकोपणत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वञ्च । अन्यच्च । शीतत्वम् । प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहत्वम् । मधुरत्वम् । तुवरत्वम् । तिक्तत्वञ्च । तन्नामगुणाः ।
“धवो धटो नन्दितरुः स्थिरो धौरो धुरन्धरः ।
धवः शीतप्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहः ॥
मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
तत्फलं ईषन्मधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धु कम्पने+“ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति भावे अप् । कम्पनम् ॥)

धवलः, पुं, (धावतीति । धाव ज् जवन्टणोः+“धावतेर्बाहुलकात् ह्रस्वत्वञ्च ।” १ । १०८ । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या कलः ह्रस्वश्च ।) धववृक्षः । चीनकर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागविशेषः । भरतमते हिन्दोलरागस्याष्टमपुत्त्रः । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ वृषश्रेष्ठः । शुक्लः । सुन्दरे, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ श्वेतगुणयुक्ते, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०६ ।
“धवलनखलक्ष्म दुर्व्वलमकलितनेपथ्यमलकपिहिताक्ष्याः ॥”)
श्वेतमरिचे, क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवलपक्षः, पुं, (धवलौ शुक्लौ पक्षौ यस्य ।) हंसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धवलः शुक्लः पक्षः ।) शुक्लपक्षश्च ॥ (शुक्लपक्षविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे ।
“धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः ॥”)

धवलपाटली, स्त्री, (धवला पाटली ।) सितपाटलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवलमृत्तिका, स्त्री, (धवला मृत्तिका ।) खटिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवलयावनालः, पुं, (धवलो यावनालः ।) यावनालविशेषः । तत्पर्य्यायः । पाण्डुरः २ तारतण्डुलः ३ नृपमकान्तिविस्तारः ४ वृत्तः ५ मौक्तिकतण्डुलः ६ । अस्य गुणाः । गौल्यत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । रुच्यप्रदत्वम् । पथ्यत्वम् । त्रिदोषार्शोगुल्मव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवला, स्त्री, (धावतीति । धाव+कलः ह्रस्वश्च । अनुदात्तत्वाभावात् न ङीष् ।) शुक्ला गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ६७ ॥

धवली, स्त्री, (धवल+गौरादित्वात् ङीष् शुक्ला गौः ॥ इत्यमरः । २ । ९ । ६७ ॥

धवलोत्पलं, क्ली. (धवलमुत्पलम् ।) कुमुद इति राजनिर्घण्टः ॥

धवाणकः, पुं, (धुनाति कम्पयति वृक्षादीनी धू+“आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः ।” उ ३ । ८३ । इति आणकः ।) वायुः । इत्युणा कोषः ॥

धवित्रं, क्ली, (धूयतेऽनेनेति । धू+“अर्त्ति खनसहचर इत्रः ।” ३ । २ । १८४ । इत्रः ।) मृगचर्म्मरचितव्यजनम् । इत्यम २ । ७ । २३ ॥

धा, डु ञ लि धारणे । पुष्टौ । दाने । इति क कल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) डु, धि मम् । ञ लि, दधाति धत्ते । धारणं धरण दाने, हियता विहितं त्वयाथवेति कि विहितं दत्तमित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धाः, पुं, (दधातीति । धा+क्विप् ।) ब्र धारकः । इति मेदिनी । धे, १ ॥ वृहस इत्येकाक्षरकोषः ॥

धाकः, पुं, (दधातीति । धा+“इदाधारा कलिभ्यः कः ।” उणां ३ । ४० । इति कः वृषः । आहारः । इत्युणादिकोषः ॥ अ स्तम्भः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृ (आधारः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

धाटी, स्त्री, शत्रुसम्मुखगमनम् । तत्पर्य्या प्रपातः २ अभ्यवस्कन्दः ३ अभ्यासादनम् इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६४ ॥

धाणकः, पुं, (दधातीति । धा+“आणको शिङ्घिधाञ्भ्यः ।” उणां ३ । ८३ । आणकः ।) दीनारभागः । इत्युणादिकोषः

धातकी, स्त्री, (धातुं करोतीति । धा+ततव तीति णिच् । टिलोपः । ततः कुन् । पिप्पल्यादित्वात् ङीष् ।) पुष्पविशेषः । ध फुल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वह्निपुष्पी ताम्रपुष्पी ३ धावनी ४ अग्निज्वाला ५ सुभि ६ पार्व्वती ७ बहुपुष्पिका ८ कुमुदा ९ स पुष्पी १० कुञ्जरा ११ मद्यवासिनी १२ गु पुष्पी १३ संधपुष्पी १४ रोध्रपुष्पिणी १५ त ज्वाला १६ वह्निशिखा १७ मद्यपुष्पा १ इति राजनिर्घण्टः ॥ धातृपुष्पी १९ धातुपु २० धातृपुष्पिका २१ धात्री २२ धातुपुष्पि २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुण कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मदकारित्वम् । प्रवाहिकातिसारविसर्पव्रणनाशित्वञ्च । राजनिर्घण्टः ॥ शीतत्वम् । रक्तपित्तना त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

धाता, [ऋ] पुं, (दधातीति । धा+तृच् ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १७ ॥ (य रघुः । १० । ४३ ।
“धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्ष देवात् सर्गादवध्यत्वं मर्त्त्येभ्यस्त्वापराङ्मुखः

देशाद्देशं समायान्ति देवा दुर्गाण्यभितरन्ति ते ।
अन्तरं को न शक्नोति सकलस्यैव जीवितुम् ।
धर्म्म एव हि धार्म्मेण प्रकृष्टायवगाहते ।
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभाद्द्रोहः प्रवर्त्तते ।
लोभान्मोहश्च माया च मानो मत्सर एव च ।
रागद्वेषानृतक्रोधकामतृष्णामनोऽभितः ।
यः स प्राप्य परं लोकं याति पापविवर्ज्जितः ।
देवता ऋषयो नागा गन्धर्व्वा गुह्यका नराः ।
धार्म्मिकं पूजयन्तीह न धनाढ्यं न कामिनम् ।
न मन्त्रबलवीर्य्येण प्रज्ञया पौरुषेण वा ।
अलभ्यं लभते मर्त्त्यस्तत्र का परिदेवना ।
यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्व्वत्र वित्तवान् ।
सर्व्वसत्त्वानुकूलं सर्व्वेन्द्रियविनिग्रहः ।
समस्तानित्यबुद्धिश्च श्रेयः परमिदं स्मृतम् ।
यः प्रियागतो भर्त्तुं यो धर्म्मं नाचरेन्नरः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ।
अन्नदा प्राणदा गोप्ता पितृदा गुरुतल्पगाः ।
भूमिं सर्व्वगुणोपेतां दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ।
न ग्रामदानात् परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ।
या गौर्य्यां याऽन्वेता दत्त्वा तत्कुलं तारयते कुलम् ।
नान्नदानात् परं दानं किञ्चिदस्ति द्विजोत्तम ।
अन्नेन धार्य्यते सर्व्वं चराचरमिदं जगत् ।
कन्यादानं वृषोत्सर्गं जपस्तीर्थं श्रुतं तथा ।
हस्त्यश्वरथदानानि मणिरत्नवसुन्धराः ।
अन्नदानस्य सर्व्वाणि कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
अन्नात् प्राणो बलं तेजश्चायुरारोग्यं धृतिः स्मृतिः ।
कूपवापीतडागादि आरामांश्च च कारयेत् ।
त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ।
साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थादपि विशिष्यते ।
कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागमः ।
सत्यं दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्ज्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया दानमेष धर्म्मः सनातनः ।”

इति गारुडे ११५ अध्यायः ।

धर्म्मसुतः, पुं, (धर्म्मस्य सुतः ।) युधिष्ठिरराजः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । १८ ।
“एतस्मिन् विदुरेणोक्तो राजा धर्म्मसुतः शुचिः ।”
नरनारायणमुनी । यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । १२ ।
“इति कथ्यमानं तं ज्ञात्वा रौद्रमानसम् ।
प्रणाम्य वचनं तत्र नरो धर्म्मसुतोऽनुजः ।”)

धर्म्मसूः, पुं, (धर्म्मं सूते इति । सू+क्विप् ।) दात्यूहपक्षी । इति शब्दरत्नावली । (धर्म्मप्रवर्त्तके त्रि । यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १।७।८।३ ।
“सोमो राजा वरुणः । देवा धर्म्मसुवश्च ये ।”)

धर्म्मात्मा, [न्] पुं, (धर्म्मे आत्मा मनो यस्य ।) कुमारपालः । स तु आर्हतविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ।) त्रि, धर्म्मशीलः । यथा,—
“[illegible] धर्म्मात्मा [illegible] दूरात् ।
[illegible] मुखम् ।”

इति महाभारतम् ।

धर्म्माधर्म्मपरीक्षणं, क्ली, (धर्म्मस्य अधर्म्मस्य तयोः परीक्षणम् ।) परीक्षाविशेषः । यथा —
“अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ।
दस्यूनां पापमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ।
राजतं कारयेत् धर्म्ममधर्म्मं सीसकायसम् ।
लिखेत् भूर्ज्जे पटे वापि धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।
सितपुष्पस्तु धर्म्मः स्यादधर्म्मोऽसितपुष्पकः ।
एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्य्यौ समन्ततः ।
मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।
आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्व्ववत् ।
धर्म्मावाहनपूर्व्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायातु मे करे ।
अभुक्तश्चेन्मम करे पापमायातु धर्म्मतः ।
अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीतविलम्बितः ।
धर्म्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्म्मे तु स हीयते ।
एवं समासतः प्रोक्तं धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ।”

इति मिताक्षरा ।

धर्म्माधिकरणं, क्ली, (अधिक्रियते अस्मिन्निति । अधि+कृ+अधिकरणे ल्युट् । धर्म्मस्य अधिकरणम् ।) राज्ञो विचारस्थानम् । यथा —
“धर्म्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्ज्जितम् ।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्म्माधिकरणं हि तत् ।”

इति वीरमित्रोदये कात्यायनवचनम् ॥०॥
“पुत्त्रान्तरतत्त्वज्ञाः पापवत्यलोलुपाः ।
धर्म्माधिकरणे कार्य्या अकामाकारा नराः ।”

इति मत्स्यपुराणे १८९ अध्यायः ।

धर्म्माधिकरणः, पुं, (धर्म्माधिकरणं आश्रयत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) धर्म्माध्यक्षः । तस्य लक्षणम् । यथा मत्स्यपुराणे १८९ अध्याये ।
“समः शत्रौ च मित्रे च धर्म्मशास्त्रविशारदः ।
विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्म्माधिकरणो भवेत् ।”

धर्म्माधिकरणी, [न्] पुं, (धर्म्माधिकरणं विचार्य्यस्थानत्वेनास्त्यस्येति । धर्म्माधिकरण+इनि ।) धर्म्माधिकरणविशिष्टः । जज इति इङ्गराजी भाषा । तत्पर्य्यायः । धर्म्माध्यक्षः २ धार्म्मिकः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८९ । प्राड्विवाकः ४ अक्षदर्शकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ।

धर्म्माध्यक्षः, पुं, (धर्म्मे धर्म्माधिकरणे अध्यक्षः ।) धर्म्माधिकरणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८८ ।
“कुलशीलगुणोपेतः सर्व्वधर्म्मपरायणः ।
प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्म्माध्यक्षो विधीयते ।”

इति चाणक्ये । १०२ ।
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७४ ।
“लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्म्माध्यक्षः कृताकृतः ।”
“धर्म्माधर्म्मौ साक्षादीक्षते अनुरूपं फलं दातुम् । तस्माद्धर्म्माध्यक्षः ।” इति शाङ्करभाष्यम् ।)

धर्म्मारण्यं, क्ली, (धर्म्मस्य धर्म्मार्थं वा अरण्यम् ।) पुण्यारण्यविशेषः । तस्य माहात्म्यं यथा —
“स धर्म्मः पीडितः सर्व्वे गोविन्दासनकर्म्मणा ।
तारो विश्वपता पत्नी आतुराङ्गिरसस्य च ।
सोऽप्ययाश्रीविसङ्गेन बलिना क्रूरकर्म्मणा ।
अरण्यं गहनं घोरं प्रविवेश तदा प्रभुः ।

ब्रह्मोवाच ।

यथारण्यमिदं धर्म्मं त्वया यात्र चिरं विभो
नाम्ना भविष्यति ख्यातं धर्म्मारण्यमिति प्रभो

इति वराहपुराणम् ।

(गयास्थतीर्थविशेषः । यथा, वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ।
“प्रथमेऽह्नि विधिः प्रोक्तो द्वितीयदिवसे व्रजेत् ।
धर्म्मारण्यं तत्र धर्म्मो यत्रादृश्यमकारयत् ।”

धर्म्मासनं, क्ली, (धर्म्माय ।
यदासनम् ।) विचारासनम् । बेञ्च इति इ भाषा । यथा,—
“धर्म्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत् ।”

इति मनुः । ८ । २३ ।

धर्म्मिणी, स्त्री, (धर्म्मोऽस्या अस्तीति । इनि । ङीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ।

धर्म्मी, [न्] (त्रि, धर्म्मोऽस्यास्तीति । धर्म्म+“अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनि ।) धर्म्मवान् । पुण्यशीलः । इति शब्दरत्नावली । (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६१ ।
“धर्म्मगुब्धर्म्मकृद्धर्म्मी सदसत् क्षरमक्षरम् ।”
“धर्म्माधारतया धर्म्मी ।” इति शाङ्करभाष्यम् ।)

धर्म्मोपदेशकः, पुं, (धर्म्ममुपदिशतीति । उप+दिश+ण्वुल् ।) गुरुः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७४ ।

धर्म्म्यः, त्रि, (धर्म्म+“धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।” ४ । ४ । ९२ । इति यत् ।) धर्म्मादनपेतः । धर्म्मयुक्तः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
“धर्म्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ।”
“युक्तादिकविभक्तानां धर्म्म्यः पित्र्यधनं द्युते ।”

इति दायभागः ।

(धर्म्मेण प्राप्यः । “नौवयोधर्म्म्म” इति । ४ । ४ । ९१ । इति यत् धर्म्मलभ्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) ।

धर्म्म्यविवाहः, पुं, (धर्म्म्यः धर्म्मार्थो विवाहः ।) विवाहविशेषः । स च षड्विधः । ब्राह्म-दैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्याख्यः । अधर्म्म्यविवाहः द्विविधः । आसुरराक्षसपैशाचाख्यः । यथा,
“धर्म्म्येषु विवाहेषु ब्राह्मदैवार्ष गान्धर्व्वाः”
इत्युद्वाहतत्त्वम् । (अत्र कतमे धर्म्म्या विवाहा धर्म्म्याश्च उक्ता यथा, मनौ । ३ । २१—२६ ।
“ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ।
यो यस्य धर्म्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
तद्वः सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ।
षडानुपूर्व्व्या विप्रस्य क्षत्त्रस्य चतुरोऽवरान् ।
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्म्यानराक्षसान् ।
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्त्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ।
पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्म्या द्वावधर्म्म्यौ स्मृताविह ।

धातूपलः, पुं, (धातुः उपधातुरूप उपलः पाषाणः ।) कठिनिका । इति हारावली ।२१२॥

धातृपुत्त्रः, पुं, (धातुर्ब्रह्मणः पुत्त्रः ।) सनत्कुमारः । इति शब्दरत्नावली ॥ सप्तकः सुतमात्रञ्च ॥

धातृपुष्पिका, स्त्री, (धातृपुष्पी । स्वार्थे कन् पूर्ब्ब-ह्रस्वः । यद्वा, कप् । टापि अत इत्वम् ।) धातकी । इत्यमरः । २ । ४ । १२४ ॥

धातृपुष्पी, स्त्री, (धातृ पुष्टिकर्त्तृ पुष्पमस्याः । ङीप् ।) धातकी । इति शब्दरत्नावली ॥

धात्रं, क्ली, (धीयते धन्नाद्यस्मिन्निति । धा+आधारे ष्ट्रन् ।) भाजनम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धात्रिका, स्त्री, (धात्री । स्वार्थे कन् टाप् पूर्ब्ब-ह्रस्वश्च ।) आमलकी । इति राजनिर्घण्टः ।

धात्री, स्त्री, (धीयते पीयते इति । धेट पाने+ "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणां ४ । १५८ । इति कर्म्मणि ष्ट्रन् । षित्वात् ङीप् । अस्याः स्तनदुग्ध-पानात्तथात्वम् । यद्वा, दधाति धरतीति । धा +तृच्+ङीप् ।) माता । (यथा, याज्ञवल्क्य-संहितायाम् । ३ । ८२ ।
"पुनर्धात्री पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।
अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्रायैर्विमुच्यते ॥")
उपमाता । (यथा, रघुः । १० । ७८ ।
"कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः ।
आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः ॥"
(कुमाररक्षाकर्त्री । धाइ इति भाषा ॥ तस्याः परीक्षा यथा,"अतो धात्रीपरीक्षामुपदेक्ष्यामः । अथ ब्रूयात् धात्रीमानयेति समानवर्णां यौव-नस्थां निभृतामनातुरामव्यङ्गामव्यसनामवि-रूपामजुगुप्सितां देशजातीयामक्षुद्रां अक्षुद्र-कर्म्मिणीं कुले जातां वत्सलां जीववत्सां पुंवत्सां दोग्ध्रीमप्रमत्तामशायिनीमनुच्चारशायिनीमन-न्त्यावशायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशुचि-द्वेषिणीं स्तन्यस्तनसम्पदुपेतामिति ।"
"धात्री तु यदा स्यात् स्वादुबहुलशुद्धदुग्धा स्नाप्यदा त्तानुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधायैन्द्रीं ब्राह्मीं शतवीर्य्यां सहस्रवीर्य्यां मोघासमव्यथां शिवा-मरिष्टां वाट्यपुष्पीं विष्वक्सेनकान्तामिति विभ्र-त्योषधीः कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेदिति धात्रीकर्म्म ।" इति चरके शारीर-स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥ ॥ (दधाति धारयति सर्व्व-मिति । धा+तृच्+ङीप् ।) क्षितिः । (गायत्त्री-स्वरूपिणी भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७८ ।
"धात्रीधनुर्द्धरा धेनुर्धारिणी धर्म्मचारिणी ॥"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ९२ ।
"धर्म्मोर्म्मिवाहिनी धुर्य्या धात्री धात्रीविभूषणा ॥")
आमलकीवृक्षः । इति मेदिनी । रे, ४९ ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"धात्री कर्षफला तिष्या वयस्यामलकी शिवा ॥")

अथ धात्र्याद्युत्पत्तिकारणम् ।

इन्द्रामरयाम्बुधस्य विष्णोर्मोहापनोदाय ब्रह्म-पाद्याद्यां शक्तिं स्तुवतो देवान् प्रति सा प्राह ।
"अहमेतास्त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः ।
गौरी लक्ष्मीः स्वधा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥
तत्र गत्वा तथा कार्य्यं विधास्यन्ते च ताः सुराः ।
तास्तदा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्-सलाः ॥
वीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुस्तदा ।
इमानि देवा वीजानि विष्णुर्यत्रावतिष्ठते ॥
निर्व्वपध्वं ततः कार्य्यं भवतां सिद्धिमेष्यति ।
क्षिप्तेभ्यस्तत्र वीजेभ्यो वनस्पत्यः स्त्रियोऽभवन् ॥
धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम ! ।
धात्र्युद्भवा स्मृता धात्री माभवा मालती स्मृता ॥
गौरीभवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुणाः ।
स्त्रीरूपिण्यो वनस्पत्यो दृष्ट्वा विष्णुस्तदा नृप ! ॥
उत्तस्थौ सम्भ्रमाद्वृन्दारूपातिशयविभ्रमात् ॥"
अस्या माहात्म्यं यथा,—
"शृणुष्व धात्रीमाहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम् ।
यत् पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारद ! ॥
धात्री वत्स ! नृणां धात्री मातृवत् कुरुते दयाम् ।
दधाति वायुः पयः पानं दानादै धर्म्मसञ्चयम् ॥
अलक्ष्मीनाशनं सद्योऽप्यन्ते निर्व्वाणमेव च ।
विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै नृणाम् ॥
तस्मात् त्वं कुरु विप्रेन्द्र ! धात्रीस्नानं हि यत्नतः ।
प्रयास्यसि हरेर्धाम देवत्वं प्राप्य नारद ! ॥
यत्र यत्र मुनिश्रेष्ठ ! धात्रीस्नानं समाचरेत् ।
तीर्थे वापि गृहे वापि तत्र तत्र श्रियः स्थिताः ॥
धात्रीस्नातानि दिवसे यस्याङ्गानि कलेवरे ।
प्रक्षालितानि विप्रेन्द्र ! न स स्याद्गर्भसम्भवः ॥
धात्रीफलेन विप्रेन्द्र ! येषां केशाश्च रञ्जिताः ।
ते नराः केशवं यान्ति नाशयित्वा कलेर्मलम् ॥
धात्रीफलं महापुण्यं स्नाने पुण्यतरं स्मृतम् ।
पुण्यात् पुण्यतरं वत्स ! भक्षणे मुनिपुङ्गव ! ॥
न गङ्गा न गया पुण्या न काशी न च पुष्करम् ।
एकैव च यथा पुण्या धात्री माधववासरे ॥
कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र ! धात्रीस्नानं समाचरेत् ।
यश्च तज्जलमश्नीयात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥
धात्रीफलं स्मरेद्यस्तु सदैव मुनिसत्तम ! ।
प्राग्जन्मनि कृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ।
संस्पर्शेद्यस्तु धात्रीं तामहन्यहनि मानवः ॥
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्मनोवाक्कायसम्भवैः ॥
धात्रीफलान्यमावास्यामष्टमीनवमीषु च ।
रविवारे च संक्रान्तौ संस्पर्शेन्मुनिपुङ्गव ! ॥
यस्य गेहे मुनिश्रेष्ठ ! धात्री तिष्ठति सर्व्वदा ।
तस्य गेहं न गच्छन्ति प्रेतकुष्माण्डराक्षसाः ॥
धात्रीस्नाने हरेर्नाम्नि जागरे हरिवासरे ।
जन्मवन्धो विनश्येत हयमेधायुतं फलम् ॥
छायादामलकैर्यस्तु कार्त्तिके हरिवत्सल ! ।
परितोषं समायाति तस्य वै माधवः स्वयम् ॥
धात्रीच्छायां समासाद्य कुर्य्यात् श्राद्धन्तु यो मुने ! ।
मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरेः ॥
मूर्द्ध्नि पाणौ मुखे कण्ठे देहे च मुनिसत्तम ! ।
धत्ते धात्रीफलं यस्तु स महात्मा स पुण्यभाक् ॥
धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषितः ।
धात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥
यः कश्चिद्वैष्णवो लोके धत्ते धात्रीफलं मुने ! ।
प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा ॥
धात्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे ।
तस्य नारायणो देवो वरमेकं प्रयच्छति ॥
धात्रीफलं न मोक्तव्यं कदाचित् करसंपुटात् ।
य इच्छेद्विपुलान् भोगानन्ते यो मुक्तिमिच्छति ॥
धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां यो वहेत हि ।
स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिपरोऽपि च ॥
न त्याज्या तुलसीमाला धात्रीमाला विशेषतः ।
तथा रुद्राक्षमालापि धर्म्मकामार्थमिच्छता ॥
यावत्तिष्ठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि ।
तावत्तनहि कृतस्थोऽपि सदा तुष्ठति केशवः ॥
यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां करे नरः ।
तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥
सर्व्वदेवमयी धात्री वासुदेवमनःप्रिया ।
आरोपणीया सेव्या च सेवनीया सदा बुधैः ॥
एतत्ते सर्व्वमाख्यातं धात्र्या माहात्म्यमुत्तमम् ।
श्रोतव्यञ्च सदा सद्भिश्चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२७ अध्यायः ॥

अपि च ।
"तुलसीवृक्षमाश्रित्य या वास्तिष्ठन्ति देवताः ।
आमलक्या अपि प्राज्ञ ! तास्ता एव वसन्ति च ॥
अशुभं वा शुभं वापि यत् कर्म्मामलकीतले ।
क्रियते मानवैर्विप्र ! भवेत्तत् सर्व्वमक्षयम् ॥
पवित्रैर्नूतनैः पत्रैर्धात्र्या यः पूजयेद्धरिम् ।
स मुक्तः पापजालेन सायुज्यं लभते हरेः ॥
धात्री च तुलसी देवी न तिष्ठेद्यत्र जैमिने ! ।
स्थानं तदपवित्रं स्यान्न च पुण्यक्रिया फलेत् ॥
धात्र्या हीनं तुलस्या च निलयं यस्य भूसुर ! ।
अलक्ष्मीः पातकं सर्व्वं कलिश्च तेन तोषितः ॥
धात्रीकाष्ठस्य मालाञ्च यो वहेन्मतिमान्नरः ।
तत् सर्व्वमक्षयं प्रोक्तं शुभं वाशुभमेव वा ॥
यस्तु धात्रीफलं मुङ्क्ते मानवोऽखिलतत्त्व-वित् ।
तद्देहाभ्यन्तरस्थायि सर्व्वं पापं विनश्यति ॥
धात्रीफलमयीं मालां वहते द्विजसत्तम ! ।
ब्रवीमि शृणु माहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम् ॥
श्मशानेऽपि यदा मृत्युस्तस्य स्याद्दैवयोगतः ।
गङ्गामरणजं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ॥
नित्यं गृह्णाति यो धात्रीतुलसीमूलकर्द्दमम् ।
दिने दिने लभेत् पुण्यं सोऽश्वमेधशतोद्भवम् ॥
धात्रीतरुञ्च यो हन्ति सर्व्वदेवगणाश्रयम् ।
स ददाति हरेरङ्गे घातं नास्त्यत्र संशयः ॥
सर्व्वदेवमयी धात्री विशेषात् केशवप्रिया ।
सम्यग्वक्तुं गुणं तस्या ब्रह्मणापि न शक्यते ॥"

इति क्रियायोगसारे २६ अध्यायः ॥

यथा स्कान्दे ।
"न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीदलम् ।
तं म्लेच्छदेशं जानीयात् यत्र नायान्ति वैष्णवाः ॥")
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ११५ ।
"आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ॥'
'संहारसमये सर्व्वाः प्रजा धयति पिबतीति वा धाता । धेट पाने इति धातुः । इति शाङ्कर भाष्यम् ॥ महादेवः । यथा तत्रैव ।१३।१७।१०३।
"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥)
भृगुमुनिपुत्त्रः । तस्य भार्य्या मेरुकन्या आयतिः । तस्य सुतः मृकण्डुः तस्य च मार्कण्डेयः । इति श्रीभागवतम् ॥ ऊनपञ्चाशद्वायुन्तर्गतवायुविशेषः । यथा, वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याये ।
"धाता दुर्गो धृतिर्भीमस्त्वभियुक्तस्त्वपान्तगः ।
द्युतिर्वपुरनाधृष्यश्च रामो कामो जयो विराट ॥
इत्यकोनाश्च पञ्चाशन्मरुतः पूर्व्वसम्भवाः ॥'
(आदित्यविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।
"अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः ।
ये राजन् ! नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ॥
धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ॥'
ब्रह्मणः पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५१ ।
"द्वौ पुत्त्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह ॥")
पालके, त्रि । इति मेदिनी । ते २७ ॥ धारके । इति धरणिः ॥

धातुः, पुं, (धीयते सर्व्वमस्मिन्निति । धा + 'सितनि गमीति ।" उणां १ । ७० । इति तुन् ।) शरीर धारकवस्तूनि । तद्यथा । कफः । वातः । पित्तम् ।
'शरीरदूषणाद्दोषा मलिनीकरणान्मलाः ।
धारणाद्धातवस्ते स्युर्वातपित्तकफास्त्रयः ॥'
इति वैद्यकम् ॥
('रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।
सप्त दूष्या मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
धातुशब्देनात्र शुक्रार्त्तवे अप्युच्येते तद् यथा ।
तथाहि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानां अभिव्यक्तिरिति ज्ञात्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते स एव गन्धो विवृतपत्रकेशरे कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्यादयोऽविशेषाश्च विशेषा नारीणां रजसि चोपचीयमाने स्तनौ स्तने गर्भाशययोश्चाभिवृद्धिर्भवति । स एवान्नरसो वृद्धानां जरापक्वशरीरत्वादप्रीणनो भवति । त एते शरीरधारणाद्धातव इत्युच्यन्ते ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्याये ॥
अथ धातुशब्दस्य निरुक्तिमाह ।
"एते सप्त स्वयं स्थित्वा देहं दधति यन्नृणाम् ।
रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ॥"
अथ धातूनां कर्म्माण्याह ।
'प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।
गर्भोत्पादश्च कर्म्माणि धातूनां कथितानि हि ॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रसः । रक्तम् । मांसम् । मेदः । अस्थि । मज्जा । शुक्रम् । महाभूतानि । तद्यथा । पृथिवी । जलम् । तेजः । वायुः । आकाशः । तद्गुणा यथा । गन्धः । रसः । रूपम् । स्पर्शः । शब्दः । इन्द्रियाणि यथा । चक्षुः । श्रोत्रम् । घ्राणम् । जिह्वा । त्वक् ॥ आत्मविकृतिः । सा तु गैरिकमनःशिलादिः । (यथा, कुमारे । १ । ४ ।
'अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥')
शब्दयोनिः । सा च साधुशब्दप्रकृतिः । भूपच पठप्रभृतिः । स्वर्णादिः । इत्यमरभरतौ ॥ * ॥ यथा, शब्दमालायाम् ।
'सुवर्णरूप्यमाणिक्यहरितालमनःशिलाः ।
गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः ॥
गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः ॥"
नव धातवो यथा मुग्धबोधे ।
'हेमतारारनागाश्च ताम्रवङ्गे च तीक्ष्णकम् ।
कांस्यकं कान्तलौहञ्च धातवो नव कीर्त्तिताः ॥'
अष्टधातवो यथा, दायसागरे ।
"हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च ।
रङ्गमायसरैत्यञ्च धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥'
अपि च वैद्यके ।
'सुवर्णं रजतं ताम्रं लौहं कृप्यञ्च पारदम् ।
वङ्गञ्च सीसकञ्चैव इत्यष्टौ दृषसम्भवाः ॥"
सप्तधातवो यथा, भावप्रकाशे ।
"स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च ।
सीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥'
ताम्रादुत्पत्तिर्यथा,—
'शृणु तत्त्वेन मे भूमे ! कथ्यमानं मयानघे ! ।
एकाग्रं चित्तमाधाय येन ताम्रं मम प्रियम् ॥
पूर्व्वं कमलपत्राक्षि ! गुडाकेशो महासुरः ।
ताम्ररूपं समादाय ममैवाराधने रतः ॥
तस्य दृष्ट्वा मया प्रोक्तं प्रशमेनान्तरात्मना ।
गुडाकेश ! महाभाग ब्रूहि किं करवाणि ते ॥
चक्रेण वधमिच्छामि त्वया मुक्तेन केशव ! ।
वैशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ॥
मम तेजोमयं चक्रं पातयिष्यत्यसंशयम् ।
तदेव चक्रेण विपाटितोऽसौ
प्राप्तोऽपि मां भागवतप्रधानः ॥
ताम्रन्तु तन्मांसमभूत्सुवर्णं
मज्जानि रूप्यं बहुधातवश्च ।
रङ्गञ्च सीसं त्रपुधातुमस्य
कांस्यञ्च रीतिश्च मलन्तु तेषाम् ॥
एतद्भागवते कार्य्यं मम प्रियकरं सदा ।
एवं ताम्रं समुत्पन्नमिति मे रोचते हि तत् ॥'
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
'हरितालं हरेर्वीर्य्यं अभ्रोवीर्य्यं मनःशिला ।
पारदं शिववीर्य्यं स्यात् गन्धकं पार्व्वतीरजः ॥"
इति वैद्यकम् ॥ * ॥
सप्तोपधातवो यथा,—
"माक्षिकं तुत्थकाभ्रे च ...
रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥"
शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोपधातवो यथा —
'स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति
शुद्धमांसभवः स्नेहो य सा वसा कीर्त्यते बुधैः
स्वेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम्
इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥
इति ...

धातुकासीस, क्ली, (धातुरूपं कासीसम् ।) ... सम । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ । (... २स्य यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कासीसं धातुकासीसं हरितं तच्च लोहितम्

धातुघ्नं, क्ली, (धातुं स्वर्णादिकं हन्तीति । ... टक ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ।३। ...

धातुनाशन, क्ली (धातुं स्वर्णादिकं नाशयती नश + णिच + ल्युः ।) काञ्जिकम् । ... शेष ॥

धातुपः पुं, (धातुं ... प्रधानं रसमिति ... महार्थविशेषं पाति रक्षतीति । पा + क शरीरस्यप्रथमधातुः । रस इति ख्यात । शब्दचन्द्रिका ॥

धातुपुष्पिका, स्त्री, (धातुरिव पुष्पं यस्याः । ङीष । स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्व । यद्वा कप् । अत इत्वम् ।) धातुपुष्पिका । इति ... वली । धाइफुल इति भाषा ॥

धातुपुष्पी, स्त्री (धातुरिव पुष्पमस्याः । त्वात् ङीष ।) धातकी । इति भावप्रकाशः

धातुभृत्, पुं (धातुं गैरिकादिकं बिभर्त्तीति । क्विप् । तुगागमश्च ।) पर्व्वतः । रत्नावली ॥ धातुपोषके, त्रि ॥

धातुमाक्षिकं, क्ली, (धातुरूपं माक्षिकम् ।) कम । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"माक्षिकं धातुमाक्षिकं ताप्य

धातुमारिणी स्त्री (धातुं सुवर्णादिकं मारयती म्ट + णिच + णिनि + ङीप ।) सर्ज्जिका । शब्दचन्द्रिका । सोहागा इति भाषा ॥

धातुराजक, क्ली, (धातुषु राजते इति । ... स्तुल । यद्वा, धातूनां ... तत स्वार्थे कन् ।) रेतः । इति

धातुवल्लभ क्ली (धातुषु वल्लभम् ।) इति राजनिर्घण्टः । (टङ्कणशब्दोऽस्य दिक ज्ञेयम् ।)

धातुवादी [न्] पुं (धातुं वदति ... कर्त्तु कथयतीति । वद + णिनि ।) धातुवादकः इति हारावली । १६५ ॥

धातुवैरी, [न्] पुं, (धातूनां वैरीव दूषकत्वात् । गन्धकः । इति शब्दचन्द्रिका ।

धातुशेखरं क्ली, (२ ... श्रेष्ठत्वात् ।) कासीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ।

धातूपलः, पुं, (धातुः उपधातुरूप उपलः प्रस्तरः ।) कठिनिका । इति हारावली ।२१२॥
धातुपुत्रः, पुं, (धातुर्ब्रह्मणः पुत्रः ।) सनत्कुमारः । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्मणः सुतमात्रञ्च ॥
धातुपुष्पिका, स्त्री, (धातुपुष्पी । स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः । यद्वा, कप् । टापि अत इत्वम् ।) धातकी । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥
धातुपुष्पी, स्त्री, (धातु पुष्टिकर्त्तृ पुष्पमस्याः । ङीप् ।) धातकी । इति शब्दरत्नावली ॥
धात्रं, क्ली, (धीयते ऽस्मिन्निति । धा + आधारे ष्ट्रन् ।) भाजनम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
धात्रिका, स्त्री, (धात्री । स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) आमलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
धात्री, स्त्री, (धीयते पीयते इति । धेट पाने + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणां ४ । १५८ । इति कर्म्मणि ष्ट्रन् । षित्वात् ङीष् । अस्या स्तनदुग्धपानात्तथात्वम् । यद्वा, दधाति धरतीति । धा + तृच् + ङीप् ।) माता । (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । ३ । ८२ ।
"पुनर्धात्री पुनर्गर्भे ओजस्तस्य प्रधावति ।
अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥")
उपमाता । (यथा, रघुः । १० । ७८ ।
"कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तनपायिनः ।
आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः ॥"
(कुमाररक्षाकर्त्री । धाइ इति भाषा ॥ तस्याः परीक्षा यथा,"अतो धात्रीपरीक्षामुपदेक्ष्यामः । अथ ब्रूयात् धात्रीमानयेति समानवर्णां यौवनस्थां निभृतामनातुरामव्यङ्गामव्यसनामविरूपामजुगुप्सितां देशजातीयामक्षुद्रां अक्षुद्रकर्म्मिणीं कुले जातां वत्सलां जीववत्सां पुंवत्सां दोग्ध्रीमप्रमत्तामनुच्चारशायिनीमनन्त्यावशायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशुचिद्वेषिणीं स्तन्यस्तनसम्पदुपेतामिति ।"
"धात्री तु यदा स्यादुत्तरकुलस्थदुग्धा स्यात्तदा फलादुष्णिम्भा सुक्लवस्त्रं परिधायैन्द्रीं ब्राह्मीं शतवीर्य्यां सहस्रवीर्य्यां मोघाममोघां शिवामरिष्टां वाट्यपुष्पीं विष्वक्सेनकान्तामिति बिभ्रत्योषधीः कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेदिति धात्रीकर्म्म ।" इति चरके शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥*॥ (दधाति धारयति सर्व्वमिति । धा + तृच् + ङीप् ।) क्षितिः । (गायत्त्रीस्वरूपिणी भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७८ ।
"धात्रीधनुर्द्धरा धेनुर्धारिणी धर्म्मचारिणी ॥"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ८२ ।
"धर्म्मोर्म्मिवाहिनी धुर्य्या धात्री धात्रीविभूषणम्॥")
आमलकीवृक्षः । इति मेदिनी । रे, ४९ ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"धात्री कर्षफला तिष्या वयस्यामलकी शिवा॥")
अथ धात्र्याद्युत्पत्तिकारणम् ।
इन्द्रामरगणप्रमुखस्य विष्णोर्मोहापनोदाय रुद्रवाक्याद्देवाः शक्तिं स्तुवतो देवान् प्रति वाक्यञ्च ।
"अहमेतत्त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः ।
गौरी लक्ष्मीः स्वधा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥
तत्र गत्वा तथा कार्य्यं विधास्यन्ते च ताः सुराः ।
तास्तदा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्सलाः ॥
बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुस्तदा ।
इमानि देवा बीजानि विष्णुर्यत्रावतिष्ठते ॥
निर्वपध्वं ततः कार्य्यं भवतां सिद्धिमेष्यति ।
क्षिप्तेभ्यस्तत्र बीजेभ्यो वनस्पत्यः स्त्रियोऽभवन् ॥
धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम ! ।
धातुद्भवा स्मृता धात्री माभवा मालती स्मृता ॥
गौरीभवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुणाः ।
स्त्रीरूपिण्यो वनस्पत्यो दृष्ट्वा विष्णुस्तदा नृप ! ॥
उदस्थात् सम्भ्रमाद्वृन्दारूपातिशयविभ्रमात् ॥"
अस्या माहात्म्यं यथा,—
"शृणुष्व धात्रीमाहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम् ।
यत् पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारद ! ॥
धात्री वत्स ! नृणां धात्री मातृवत् कुरुते दयाम् ।
दद्यादायुः पयः पानं स्नानादेः धर्म्मसञ्चयम् ॥
अलक्ष्मीनाशनं सद्योऽप्यन्ते निर्व्वाणमेव च ।
विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै नृणाम् ॥
तस्मात् त्वं कुरु विप्रेन्द्र ! धात्रीस्नानं हि यत्नतः ।
प्रयास्यसि हरेर्धाम देवत्वं प्राप्य नारद ! ॥
यत्र यत्र मुनिश्रेष्ठ ! धात्रीस्नानं समाचरेत् ।
तीर्थे वापि गृहे वापि तत्र तत्र श्रियः स्थिताः ॥
धात्रीस्नातानि दिवसे यस्यास्थीनि कलेवरे ।
प्रक्षालितानि विप्रेन्द्र ! न स स्याद्गर्भसम्भवः ॥
धात्रीफलेन विप्रेन्द्र ! येषां केशाश्च रञ्जिताः ।
ते नराः केशवं यान्ति नाशयित्वा कलेर्मलम् ॥
धात्रीफलं महापुण्यं स्नाने पुण्यतरं स्मृतम् ।
पुण्यात् पुण्यतरं वत्स ! भक्षणे मुनिपुङ्गव ! ॥
न गङ्गा न गया पुण्या न काशी न च पुष्करम् ।
एकैव च यथा पुण्या धात्री माधववासरे ॥
कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र ! धात्रीस्नानं समाचरेत् ।
यश्च तज्जलमश्नीयात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥
धात्रीफलं स्मरेद्यस्तु सदैव मुनिसत्तम ! ।
प्राग्जन्मनि कृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ।
संस्मरेद्यस्तु धात्रीं तामहन्यहनि मानवः ॥
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्मनोवाक्कायसम्भवैः ॥
धात्रीफलान्यमावास्यामष्टमीनवमीषु च ।
रविवारे च संक्रान्तौ संस्मरेन्मुनिपुङ्गव ! ॥
यस्य गेहे मुनिश्रेष्ठ ! धात्री तिष्ठति सर्व्वदा ।
तस्य गेहं न गच्छन्ति प्रेतकुष्माण्डराक्षसाः ॥
धात्रीस्नाने हरेर्नाम्नि जागरे हरिवासरे ।
जन्मवन्धो विनश्येत हयमेधायुतं फलम् ॥
स्नायादामलकैर्यस्तु कार्त्तिके हरिवत्सल ! ।
परितोषं समायाति तस्य वै माधवः स्वयम् ॥
धात्रीच्छायां समासाद्य कुर्य्यात् श्राद्धन्तु यो मुने ! ।
मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरेः ॥
मूर्द्ध्नि पाणौ मुखे कण्ठे देहे च मुनिसत्तम ! ।
धत्ते धात्रीफलं यस्तु स महात्मा स पुण्यभाक् ॥
धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषितः ।
धात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥
यः कश्चिद्वैष्णवो लोके धत्ते धात्रीफलं मुने ! ।
प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा ॥
धात्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे ।
तस्य नारायणो देवो वरमेकं प्रयच्छति ॥
धात्रीफलं न मोक्तव्यं कदाचित् करसंपुटात् ।
य इच्छेद्विपुलान् भोगानन्ते यो मुक्तिमिच्छति ॥
धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां यो वहेन्न हि ।
स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिपरोऽपि च ॥
न त्याज्या तुलसीमाला धात्रीमाला विशेषतः ।
तथा रुद्राक्षमालापि धर्म्मकामार्थमिच्छता ॥
यावत्तिष्ठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि ।
तावत्तनस्य कृतस्योऽपि सदा तुष्यति केशवः ॥
यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां करे नरः ।
तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥
सर्व्वदेवमयी धात्री वासुदेवमनःप्रिया ।
आरोपणीया सेव्या च सेचनीया सदा बुधैः ॥
एतत्ते सर्व्वमाख्यातं धात्र्या माहात्म्यमुत्तमम् ।
श्रोतव्यञ्च सदा सद्भिश्चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १२७ अध्यायः ॥
अपि च ।
"तुलसीवृक्षमाश्रित्य या यास्तिष्ठन्ति देवताः ।
आमलक्या अपि प्राज्ञ ! तास्ता एव वसन्ति च ॥
अशुभं वा शुभं वापि यत् कर्म्मामलकीतले ।
क्रियते मानवैर्विप्र ! भवेत्तत् सर्व्वमक्षयम् ॥
पवित्रैर्नूतनैः पत्त्रैर्धात्र्या यः पूजयेद्धरिम् ।
स मुक्तः पापजालेन सायुज्यं लभते हरेः ॥
धात्री च तुलसी देवी न तिष्ठेद्यत्र जैमिने ! ।
स्थानं तदपवित्रं स्यान्न च पुण्यक्रिया फलेत् ॥
धात्र्या हीनं तुलस्या च निलयं यस्य भूसुर ! ।
अलक्ष्मीः पातकं सर्व्वं कलिश्च तेन तोषितः ॥
धात्रीकाष्ठस्य मालाञ्च यो वहेन्मतिमान्नरः ।
तन्न वर्णसञ्चयं प्रोक्तं शुभं वाशुभमेव वा ॥
यस्तु धात्रीफलं भुङ्क्ते मानवोऽखिलतत्त्ववित् ।
तद्देहाभ्यन्तरस्थायि सर्व्वं पापं विनश्यति ॥
धात्रीफलमयीं मालां वहते द्विजसत्तमः ।
ब्रवीमि हन्त माहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम् ॥
श्मशानेऽपि यदा मृत्युस्तस्य स्याद्दैवयोगतः ।
गङ्गामरणजं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ॥
नित्यं गृह्णाति यो धात्रीतुलसीमूलकर्द्दमम् ।
दिने दिने लभेत् पुण्यं सोऽश्वमेधशतोद्भवम् ॥
धात्रीतरुञ्च यो हन्ति सर्व्वदेवगणाश्रयम् ।
स ददाति हरेरङ्गे घातं नास्त्यत्र संशयः ॥
सर्व्वदेवमयी धात्री विशेषात् केशवप्रिया ।
सम्यक्तद्गुणं तस्या अक्षयामि न शक्यते ॥"
इति क्रियायोगसारे २३ अध्यायः ॥
यथा स्कान्दे ।
"न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीदलम् ।
तं विद्धि देशं पानीयात् यत्र मायास्ति वैष्णवा ॥")
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

अथ धात्रीसम्वपनम् ।
"पिता पितामहाश्चान्ये अपुत्रा ये च गोत्रिणः ।
अदत्तीनि गता ये च ये च कीटत्वमागताः ।
रौरवे नरके ये च महारौरवसङ्कटे ।
तिर्य्योनिषु गता ये च ये च प्रक्षाङ्कमध्यगाः ।
पिशाचत्वं गता ये च ये च प्रेतत्वमागताः ।
न पिबन्तु मया दत्तं धात्रीमलं सदा पयः ।
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु धात्रीमूलनिषेचनात् ।
इति धात्रीं चाभिषिच्य वाराणसीतट पतनम् ।
ताश्च प्रदक्षिणीकृत्य कुर्य्यात्मामरथं व्रती ।
जागरणं प्रकाशिनवनिवयम् ।" इति श्रीहरिभक्तिविलास १३ विलास ।

धात्रीपत्र क्ली (धात्रीपत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीशपत्रम् इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"तालीशं पत्रमन्यच्च धात्रीपत्रञ्च तत् स्मृतम् ।"
धात्र्याः पत्रम् ।) आमलकीपत्रञ्च ।

धात्रीपुत्र पुं (धात्र्याः उपमातुः पुत्रः ।) नटः । इति हेमचन्द्रः । ३।२४४ । उपमातृसुतञ्च ।

धात्रीफल, क्ली (धात्र्याः आमलक्याः फलम् ।) आमलकी । इति जटाधरः । (विवरणमाम लकीशब्देऽस्य ज्ञातव्यम् ।)

धात्रेयिका, स्त्री (धात्रेयी + स्वार्थे कन् टाप् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) धात्री । धाइ इति भाषा । यथा लिपिमाला चतुर्थप्रकरणे ।
"धात्रेयिकाविवेकाचार्य्या प्रान्तपौत्री वाप्यन्तसुता ।"

धात्रेयी स्त्री धात्रीशब्दात् स्वार्थे (ढक्) इप(ङीप्)-प्रत्ययेन निष्पन्ना । धात्रेयिका । (यथा, देवी भागवते । ७ । ६ । १२ ।
"करे धृत्वाथ धात्रेयी मातुर्वाच सुमध्यमाम् ।
का चिन्ता करभोरु त्वमाधत्सेऽद्य प्रियात्म जम् ।")

धानक क्ली (धन्याक पर्य्यायत्वात् साधु ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य विषयो यथा वाभटे चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ।
"शुद्धानिमारवाणाक्तं विधानमपाचनम् ।
कर्त्तव्यमनुबन्धस्य पिवेत पक्वाग्निदीपनम् ।
बिल्वकर्कटिकामुस्तपाठाभ्यां शिग्रुभञ्जनम् ।
बलाविडङ्गभूनीकधानकामरदारु वा ।)

धाना स्त्री (धीयन्त इति । धा + "धापवस्यत्यतिभ्यो नः ।" उणा० ३ । ६ । इति न टाप् च ।) भृष्टयवः । धान्यकम् । (पर्य्याया यथा
"धान्याकं धानकं धान्यं धाना धानेयकन्तथा ।
कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरु वितुन्नकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
अभिनवः । अङ्कुरः । भिन्नः । चूर्णसक्तुः । इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ।

धाना स्त्री (धीयन्त इति । धा + "धापवस्यत्यतिभ्यो नः ।" उणा० । ३ । ६ । इति न टाप् च ।) भृष्टयवः । बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इत्यमरः । २ । ९ । ४७ । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३५ । ३ ।
"सष्टीनामन्या वि सुपीत्या धीन्या दिवे दिवेष इत्थी रक्षि धानाः ।"
"मत्सु यद्यशोरिकरपात् धाना भक्षयतात् दिने दिने प्रतिदिवसमहि भक्षय ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)
"यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्फुटिता धाना इति स्त्रियाम् ।
धानाः स्युर्दुर्ज्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः ।
तथा मेहकफच्छर्द्दिनाशन्यः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ।
("धानाश्च यास्तु ये भक्ष्याः प्रायशस्ते यवात्मकाः ।
गुर्व्यस्तर्पणा चैव विष्टम्भिन्यश्च दुर्ज्जराः ।
विरूढधानाः शष्कुल्यो मधुक्रोडाः सपिण्डकाः ।
पूपाः पूपलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥"
"धानापर्पटपूपाद्यान् बुद्धा निर्द्दिशेत्तथा ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।)

धानाका, स्त्री, (धाना + स्वार्थे कन् टाप् ।) धाना । नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति शब्दरत्नावली ।

धानाचूर्णं, क्ली (धानानां चूर्णम् ।) भृष्टयवचूर्णम् । सक्तुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ।

धानी स्त्री, (धीयते धार्य्यतेऽत्र । धा + आधारे ल्युट् । टित्वात् ङीप् ।) आधारः । यथा, मत्स्यधानी राजधानी । इत्यादि भरतः । पीलुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

धानुष्क त्रि, (धनुः प्रहरणमस्येति । धनु + तस्य इत्यधिकारे "प्रहरणम् ।" ४ । ४ । ५७ । इति ठक् । यद्वा, धनुषा जीवतीति । "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठक् । "इसुसुक्तान्तात् कः ।" ७ । ३ । ५१ । इति ठस्य कः ।) धनुर्द्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६९ । (यथा, महाभारते । ६ । २० । १० ।
"अस्त्रेऽस्त्रे दृष्ट धानुष्का धानुष्के दृष्ट चर्म्मिणः ।
एवं यद्यान्यनीकानि भीष्मस्य तत्र भारत ॥")

धानुष्का स्त्री (धनुरिव अवयवोऽस्त्या इति ठक् टाप् च ।) अपामार्गवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (अपामार्गशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

धानुष्य पुं (धनुषि साधुरिति । धनुष + यत् ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ।

धानेय क्ली (धाना एव । स्वार्थे ढक् ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

धानेयक, क्ली (धानेय + स्वार्थे कन् ।) धन्याकम् । इति जटाधरः ।

धान्धा स्त्री एलवालुका । इति शब्दचन्द्रिका । एलाइच इति भाषा ।

धान्य क्ली चतुस्तिलपरिमाणम् । इति शुभङ्करः । धन्याकम् । धनीया इति यस्य भाषा । तत्पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरुधनीयकम् ।
धन्या कुस्तुम्बुरी धान्या वेधनीया वितुन्नकम् ॥")
धान्यम् । (धाने पोषणे साधु इति । धान + तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।
यद्वा, दधातीति । धा + "दधातेर्यन्नुट् च ।" उणा० । ५ । ४८ । इति यन् नुट् च ।) तण्डुलादि । धान इति भाषा ।
भोग्यम् २ भोगार्हम् ३ अन्नम् ४ अदनम् जीवसाधनम् ६ कामकारि ७ व्रीहिः (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १३ । ४ ।
"विश्व स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं पत्यते ।")
तत्र शूकधान्यगुणाः । त्रिदोषशमनत्वम् । बलातिशयवीर्य्यवृद्धिदायकत्वञ्च । ० ।
शुकाः । गुरुत्वम् । हिमत्वम् ।
लघु । ० । रूक्षधान्यगुणाः ।
बलत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । ० । धान्यम् । हैमन्तोद्भवः शालिः १ ग्रीष्मजः षष्टिकः प्रावृट्कालभवः व्रीहिः ३ । एतेषां शब्दे द्रष्टव्याः । ० । वापितधान्यगुणाः । अवापितधान्यगुणाः । वापितधान्यगुणात् हीनाः । ० । रोप्यातिरोप्यधान्यगुणाः । लघुत्वम् । शीघ्रपाकित्वम् । गुणोत्तरत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । दोषहरत्वम् । बल्यत्वम् । मूत्रलत्वञ्च । ० । नवं धान्यं अभिष्यन्दि । वर्षोषितं धान्यं लघु ।
धान्यं वातप्रकोपणं रूक्षं लघुतरं शुक्रघाति शूकधान्यं शमीधान्यञ्च वत्सराद्‌र्द्ध्व प्रशस्तम् । शमीधान्यं वत्सरातीतं रूक्षम् । अभिनवं तनुप्रायेण गुरु । गोधूममाषतिला हिताः । पुराणाः रूक्षा न तथार्थकराः । अनार्त्तवं व्याधिहतं अपर्य्यागतं अभूमिजं नवञ्च धान्यं न गुणवत् । अकालजातं धान्यं विरसं सर्व्वधातुप्रदूषकञ्च । इति राजवल्लभः । ० । व्रतादौ अश्नीयानि हविष्यधान्यानि यथा,—
"एकादश्यां निराहारः फलमात्रं परित्यजेत् ।
फलं मूलं जलादीनि किञ्चिद्द्रव्यं प्रकल्पयेत् ।
अन्नन्तु धान्यसम्भूतं गिरिशे यदि जायते ।
धान्यानि विविधानीह भार्य्ये मत्तु यथात ।
श्याममाषमसूराश्च धान्यकोद्रवसर्षपाः ।
चणको राजमाषाश्च तुवरी तुम्बरस्तथा ।
यवगोधूममुद्गाश्च तिलकङ्कुकुलत्थकाः ।
गवेधुकाश्च नीवाराः आतकश्च कलायकाः ।
माङ्गुका चणकोरङ्क कौ चकौ वल्लकस्तथा ।
तिलकाश्चणकाद्याश्च धान्यानि कथितानि वै ।
एकादश्यामकृततम भवति शोभने ।
अमल्यानि व्रत भक्ष्यमेतद्व विवर्ज्जयेत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् । ० ।
अथ धान्यच्छेदनदिनम् । तत्र तिथयः रिक्ता निरिक्ताः । वाराः रविशुक्रसोमबुधबृहस्पतीनाम् । नक्षत्राणि कृत्तिका भरणी अश्विनी पूर्व्वभाद्रपत् धनिष्ठा पूर्व्वाषाढा ज्येष्ठा चित्रा उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपत् एतानि । तत्र चन्द्रः शोभनः । लग्नानि वृषमिथुनवृश्चिककुम्भमिथुनतुलाकन्याधनुः पूर्व्वार्द्धं

स्वकीयजन्मलग्नमकरसंज्ञकानि ॥*॥ अथ धान्यस्थापनदिनम्। तत्र नक्षत्राणि। भरण्यश्लेषार्द्राकृत्तिकाविशाखापूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वाषाढ़ापूर्व्वभाद्रपज्येष्ठामघाभिन्नानि। तत्र वाराः शुभग्रहाणाम्। लग्नानि मकरवृषसिंहवृश्चिककुम्भमिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि ॥*॥ अथ धान्यादिवृद्धिदानदिनम्। तत्र नक्षत्राणि श्रवणा धनिष्ठा शतभिषा विशाखा उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा उत्तरभाद्रपत् रोहिणी रेवती पुनर्व्वसुः पुष्यः अश्विनी ज्येष्ठा एतानि। वाराः बुधभिन्नाः। इति ज्योतिषम् ॥

धान्यकं, क्ली, (धान्यमिव प्रतिकृतिः। "इवे प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्।) धान्याकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये। "लङ्घनानन्तरं चान्नकाले धान्यकजीरकादिदीपनसिद्धान्यन्नानि॥" अस्य गुणा यथा,—

"धान्यकञ्चाजगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचनाः।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्क्लेशयन्ति तु ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥ धान्यमेव स्वार्थे कन्। धान्यम्। पुं, क्षत्रियनृपतिविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।८।१०८५। "राजन्याविच्छिटकुलोद्भूतावुदयधान्यकौ॥")

धान्यकोष्ठकं, क्ली, (धान्याय धान्यरक्षणाय यत् कोष्ठकं गृहम्।) धान्यरक्षार्थगृहम्। इति हलायुधः॥ गोला इति भाषा॥

धान्यचमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति। चम+ असच्। धान्यं खिन्नधान्यमेव चमसः।) चिपिटकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धान्यधेनुः, स्त्री, (धान्यनिर्म्मिता धेनुः।) दानार्थधान्यनिर्म्मितधेनुः। यथा,—

"विषुवे चायने वापि कार्त्तिक्यान्तु विशेषतः।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुविधिं परम्॥
यां दत्त्वा सर्व्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राहुतः॥
दशधेनुप्रदानेन यत् फलं राजसत्तम!।
तत् सर्व्वमेवमाप्नोति व्रीहिधेनुप्रदो नरः॥
कृष्णाजिनं ततः कृत्वा प्रागग्रदत् संन्यसेद्बुधः।
गोमयेनानुलिप्तायां शोभनां वस्त्रसंवृताम्॥
पूजयेद्वेदिमध्ये तु वेदनिर्घोषमङ्गलैः॥
उत्तमा धान्यधेनुः स्याद्द्रोणस्यापि चतुष्टयैः।
मध्यमा च तदर्द्धेन वित्तशाठ्यं न कारयेत्॥
चतुर्थांशेन धेन्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत्।
कर्णयो रुक्मशृङ्गे तु राजतक्षुरसंयुता॥
गोरुधः पूर्व्ववद्घ्राणमगुरुचन्दनन्तथा।
मुक्ताफलमया दन्ता घृतक्षौद्रमयं मुखम्॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा कांस्यदोहनकान्विता।
इक्षुयष्टिमयाः पादाः क्षौमपुच्छसमन्विता॥
नानाफलसमोपेता रत्नगर्भसमन्विता।
पादुकोपानहौ छत्रं भाजनं तर्पणं तथा॥
इत्येवं रचयित्वा तां कृत्वा दीपार्च्चनादिकम्।
पुण्यकालञ्च संप्राप्य स्नातः शुक्लाम्बरो गृही।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रेणानेन कीर्त्तयेत्॥
तव विप्र! महाभाग! वेदवेदाङ्गपारग!।
यामेताञ्च मया दत्तां गृहीष्व त्वं द्विजोत्तम!।
प्रीयतां मम देवेशो भगवान्मधुसूदनः॥
त्वमेका लक्ष्मीर्गोविन्दे स्वाहा या च विभावसौ।
शक्रे शचीति विख्याता मेधा मुनिषु सत्तम!॥
तस्मात् सर्व्वमयी देवी धान्यरूपेण संस्थिता।
एवमुच्चार्य्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥
दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा तं समाप्य द्विजोत्तमम्।
यावच्च पृथिवी सर्व्वा वसुरत्नानि भूपते!।
तावत् पुण्यं समाधिक्यं व्रीहिधेनोश्च तत् फलम्॥
तस्मान्नरेन्द्र! दातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा।
इह लोके च सौभाग्यमायुरारोग्यवर्द्धनम्॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीरत्नमालिना।
स्तूयमानोऽप्सरोभिश्च प्रयाति शिवमन्दिरम्॥
यावच्च स्मरते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते।
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत्॥
एवं हरेण चोद्दिष्टं श्रुत्वा वाक्यं नरोत्तम।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते॥"

इति वराहपुराणम्॥

धान्यवीजं, क्ली, (धान्यस्य वीजमिव वीजं यस्य।) धन्याकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

धान्यमायः, पुं, (धान्यं मातीति। मा+"क्वाबामश्च।" ३।२।२। इति अण्।) धान्यविक्रयी। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥

धान्यराजः, पुं, (धान्यानां राजा। टच् समासे। यद्वा, धान्येषु राजते इति। राज दीप्तौ+ अच्।) यवः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य यवशब्दे ज्ञातव्याः॥)

धान्यवर्द्धनं, क्ली, (धान्यस्य वर्द्धनं वृद्धिर्यस्मात्।) वार्द्धुष्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ धानेर वाड़ी इति भाषा॥

धान्यवीरः, पुं, (धान्येषु वीर इव वलाधायकत्वात्।) माषः। इति राजनिर्घण्टः॥

धान्यशीर्षकं, क्ली, (धान्यस्य शीर्षकं अग्रभागः।) धान्यमञ्जरी। इति जटाधरः॥ धानेर शीष इति भाषा॥

धान्याकं, क्ली, (धान्यमकति साहश्यत्वेन प्राप्नोतीति। अक गतौ+अण्।) धन्याकम्। इति हेमचन्द्रः।३।८३॥

धान्याचलः, पुं, (धान्यनिर्म्मितोऽचलः पर्व्वतः।) दानार्थधान्यनिर्म्मितपर्व्वतः। तस्य विधानं यथा,—

"प्रथमो धान्यशैलः स्याद्द्वितीयो लवणाचलः।
गुड़ाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्व्वतः॥
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्व्वतः।
सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः॥
राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्व्वशः॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये।
शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः॥
धान्यशैलादयो येऽपि देयाः शास्त्रं विजानता।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने॥
मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम्।
प्रागुदक्प्रवणं तद्वत् प्राङ्मुखञ्च विधानतः॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य्य वै कुशान्।
तन्मध्ये पर्व्वतं कुर्य्याद्विष्कम्भपर्व्वतान्वितम्॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः।
मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः॥
मेरुर्महाव्रीहिमयस्तु मध्ये
सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात्।
पूर्व्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो
याम्ये च गोमेदकपुष्परागैः॥
पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः
सौम्येन वैदूर्य्यसरोजरागैः।
श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाललतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात्॥
ब्रह्माथ विष्णुर्भगवान् पुरारिर्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्मयः स्यात्।
मूर्द्धन्यवस्थागतमत्सरेण
कार्य्यास्त्वनेके च पुनर्द्विजौघाः॥
चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात्।
तथेक्षुवंशावृतकन्दरस्तु
घृतोदकप्रस्रवणश्च दिक्षु॥
शुक्लाम्बराण्यम्बुधरावली स्यात्
पूर्व्वेण नीलानि च दक्षिणेन।
वासांसि पश्चादथ कर्व्वुराणि
रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली॥
रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखानथाष्टौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण।
नानाफलाली च समन्ततः स्यान्मनोरमं माल्यविलेपनञ्च॥
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णमम्लानपुष्पाभरणं सितञ्च।
इत्थं निवेश्यामरशैलमग्र्यं
मेरोस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण।
तुरीयभागेन चतुर्द्दिशञ्च
संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाढ्यान्॥
पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलावलीभिर्युक्तं यवैः कनकभद्रकदम्बचिह्नैः।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमानमाकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम्॥
क्षीरारुणोदसरसाथ वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम्।
याम्येन गन्धमदनश्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्चयमयः कलधौतजो वा॥
हैमेन यक्षपतिनाद्धृतमासनेन
वस्त्रेण राजतवनेन च संयुतः स्यात्॥
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पसौवर्णपिप्पलहिरण्मयहंसयुक्तम्।
आकारयेद्रजतपुष्पवनेन सद्धृस्यान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्रे॥

संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि माषमयं सवस्त्रम्
पुष्पैश्च हैमवटपादपशेखरन्त-
माकारयेत् कनकधेनुविराजमानम् ।
माक्षीकभद्रवरसा च वनेन तद्व-
द्रौप्येण भास्वरवता च युतं विधाय ।
होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भि-
र्दान्तैरनिन्द्यचरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रैः ।
पूर्व्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं
कार्य्यस्तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च ।
रात्रौ च जागरमनुद्धतगीततूर्य्यै-
रावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ॥
त्वं सर्व्वदेवगणधामनिधे! विरुद्ध-
मस्मद्गृहेष्वमरपर्व्वत नाशयाशु ।
क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः
संपूजितः परमभक्तिमता मया हि ॥
त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्द्दिवाकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तपरो बीज ! त्वं नः पाहि सनातन ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च शिरस्तव ।
तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरञ्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्वेन विराजसे ।
शोभसे मन्दर ! क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ! ।
गन्धर्व्ववनशोभावानतः कीर्त्तिर्दृढास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
हिरण्मयाश्वत्थशिरास्तस्मात् पुष्टिर्ध्रुवास्तु मे ॥
उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्व ! राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्व्वान् प्रभाते विमले पुनः ।
स्नात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्व्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भपर्व्वतान् दद्यादृत्विग्भ्यः क्रमशो मुने ! ।
गाश्च दद्याच्चतुर्विंशदथवा दश नारद ! ।
शक्तितः सप्त चाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ॥
एकापि गुरवे देया कपिलाथ पयस्विनी ।
पर्व्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्करा मताः ।
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वदा ॥
स्वमन्त्रेणैव सर्व्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ।
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ।
विधानं सर्व्वशैलानां क्रमशः शृणु नारद ! ॥
दानकाले च ये मन्त्राः पर्व्वतेषु च यत्फलम् ।
अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्त्तिताः ।
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्त्तते ।
अन्नमेव ततो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्द्दनः ।
धान्यपर्व्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम ! ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
मन्वन्तरशतं साग्रं देवलोके महीयते ।
अप्सरोगणगन्धर्व्वैराकीर्णेन विराजता ।
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति नरोत्तमः ।
ततः कर्म्मक्षये राज्यमाप्नोतीह न संशयः ॥"

इति मत्स्यपुराणम् ॥

धान्याम्लं, क्ली, (धान्यात् धान्यविकारात् जातं अम्लम् ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः ।२।९।३९॥
"धान्याम्लं शालिचूर्णानां कोद्रवादिकृतं भवेत् ।
धान्याम्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम् ॥
अरुचौ वातरोगेषु सर्व्वेष्वास्थापने हितम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
("धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्श-शीतलम् ।
श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।
शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

धान्यारिः, पुं, (धान्यस्य अरिः ।) मूषिकः । इति राजनिर्घण्टः । त्रि, धान्यस्य शत्रुश्च ॥

धान्योत्तमः, पुं, (धान्येषु उत्तमः ।) शालिधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धाम, [न्] क्ली. (दधाति गृहस्थादिकं धीयते ऽत्रजातमस्मिन्निति वा । धा+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां ४ । १४४ । इति मनिन् ।) गृहम् । (यथा, मेघदूते । ३५ ।
"भर्त्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डेश्वरस्य ॥") देहः । त्विट् । प्रभावः । इत्यमरः । ३ । ३ । १२३ ॥ (यथा, किराते । २ । ४७ ।
"सहते न जनोऽप्यधःक्रियां
किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥")
रश्मिः । (यथा, माघे । १ । २ ।
"पतत्यधो धाम विसारि सर्व्वतः
किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥")
स्थानम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । २१४ ।
"त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा-शिवः ॥")
जन्म । इति मेदिनी । ने, ८० ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १६ ।
"गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ॥"
"धाम ज्योतिः नारायणः परं ज्योतिरिति मन्त्र-वर्णात् । सर्व्वलोकानामाश्रयत्वात् वा धाम । परं ब्रह्म परं धाम इति श्रुतेः ॥" इति तद्भाष्यम् ॥

धामकः, पुं, माषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

धामनिधिः, पुं, (धामानि किरणानि निधीयन्ते ऽत्र । नि+धा+किः ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

धामनी, स्त्री, (धमन्येव । धमनी+स्वार्थे अण् । ततो ङीप् ।) धमनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धामार्गवः, पुं, (धाम्नी मार्गं पन्थानं वातीति । वा गतौ+कः ।) अपामार्गः । इत्यमरः ।२।४।८८॥ (रक्तापामार्गोऽयम् । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"रक्तोऽन्यो वशिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
घोषकः । इति मेदिनी । वे, ५९ ॥ (पर्य्यायो यथा,—
. . .
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिघोषः स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥

धायः, त्रि, (दधाति धारयतीति । धा+"श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ।" ३ । १ । १४१ । इति णः ।) कर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (भट्टिः । ६ । ७९ ।
"इदं दुःखस्य माद्दग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम् ।")

धायाः, [स्] त्रि, (दधातीति । धा+ "धाप्रुवस्यज्यतिभ्यो नः ।"... "धाधाभ्यश्छन्दसि ।" उणां ४ । २२० । असुन् बाहुलकात् युक् ।) धारयकर्त्ता । कर्त्ता । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१३।१८।
"भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधायाः"

धाय्यः, पुं, (धीयते आधियते मङ्गलार्थमिति धा+कर्म्मणि ण्यत् ततो युक् ।) पुरोहितः इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

धाय्या, स्त्री, (धीयतेऽनया समित् । धा+ण्यत् ।) अग्निसमिन्धनार्थं ऋक् ।
सामिधेनी । इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥

धारं, क्ली, (धाराया इदम् । धारा+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वर्षोद्भवं जलम् तद्विविधम् । गाङ्गम् १ सामुद्रञ्च २ । यथा,—
"यदा स्यादाश्विने मासि सूर्य्यः स्वातीविशाखयोः ।
तदाम्बु जलदैर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥
अन्यदा त्वगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदैः ।
अभिवृष्टमिदं तोयं सामुद्रमिति संज्ञितम् ॥"
तयोर्गुणाः । यथा,—
"गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलञ्च
रुचिप्रदं पित्तकफापहञ्च ।
निर्दोषमिष्टं लघु तच्च नित्यं
गुणाधिकं व्योम्नि गृहीतमाहुः ॥
सामुद्रसलिलं प्रोक्तं कफवातकरं गुरु ।
चित्रायामाश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् ॥
पतितं भुवि तत्तोयं गाङ्गं सामुद्रमेव वा ।
स्वस्थानवशतश्छेदरसवर्णादिकम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

धारः, पुं, (धार्य्यते इति । धृ+णिच्+अच् ।) धाराजलम् । ऋणम् । इति मेदिनी । रे, ५१ जलधराद्वर्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रान्तः । गम्भीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

धारकः, पुं, (धरति जलादिकमिति । धृ+ण्वुल् ।) कलसः । तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"उत्पत्तिं लक्षणं मानं कथयामि महामुने ! ।
धारकाः कलशाश्चैव येन लोके प्रकीर्त्तिताः ॥
अमृते मथ्यमाने तु सर्व्वदेवैः महार्णवे ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्
उत्पन्नममृतं तत्र महावीर्य्यपराक्रमम् ।
तस्यार्थं धारकाश्चैव कलशः परिकीर्त्तितः ॥

कलां कलां गृहीत्वा वै देवानां विश्वकर्म्मणा ।
निर्म्मितोऽयं सुरैर्यस्मात् कलसस्तेन उच्यते ॥
कलसस्य मुखे ब्रह्मा ग्रीवायान्तु महेश्वरः ।
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
शेषास्तु देवताः सर्व्वा वेष्टयन्ति चतुर्द्दिशम् ।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपास्तु संश्रिताः ॥
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः ।
हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ॥
रोहितो माल्यवांश्च सूर्य्यकान्तिश्च पर्व्वताः ।
गङ्गा सरस्वती सिन्धुः सुभगा यमुना नदी ॥
ऐरावती शतद्रुदा तथा वैतरणी नदी ।
गोदावरी नर्म्मदा च मही नाम महानदी ॥
कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च एकहंसं पृथूदकम् ।
अमरेश्वरः पुण्डरीकं गङ्गासागर एव च ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि कलसे निवसन्ति ते ।
गृहाः शान्तिश्च पुष्टिश्च प्रीतिर्गायत्त्रिरेव च ॥
ऋग्वेदोऽथ यजुर्व्वेदः सामवेदस्तथैव च ।
अथर्व्ववेदसहिताः सर्व्वे कलससंस्थिताः ॥
नवैव कलसाः पुण्याः शम्भुमूर्त्तिसमुद्भवाः ।
गोभ्योपगोभ्यो मरुतः स्वस्वदश्च तथा परः ॥
मनोहरः खलुभद्रः पञ्चमः परिकीर्त्तितः ।
विरजस्तनुदूपश्च षष्ठसप्तमकावुभौ ॥
अष्टमस्त्विन्द्रियोपेतो नवमो विजयः स्मृतः ।
नवैव कलसाः ख्याता अधिदैवं निबोधत ॥
शृणु वत्स ! यथा तेषां दिशां न्यासो व्यवस्थितः ।
नवमो यः समाख्यातो विजयो नाम नामतः ॥
शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्व्वपापहरः शुभः ।
क्षितीन्द्रो ज्येष्ठकलसो द्वितीयो जलसम्भवः ॥
तृतीयः पवनश्चैव चतुर्थस्तु हुताशनः ।
पञ्चमो यजमानस्तु षष्ठस्त्वाकाशसम्भवः ॥
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्त आदित्यश्च तथाष्टमः ।
एते चोत्पादिता देवा शिवेनाधिष्ठिताः पुरा ॥
इन्द्रस्य मूर्त्तयश्चाष्टौ कथ्यन्ते नवमः शिवः ।
क्षितीन्द्रः पूर्व्वतो न्यास्यः पश्चिमे जलसम्भवः ॥
वायव्ये वायवो न्यास्य आग्नेये अग्निसम्भवः ।
नैरृते यजमानस्तु ऐशान्याकाशसम्भवः ॥
सौम्यमुत्तरतो योज्यं सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ।
न्यस्यैवं कलसानान्तु पूर्व्वरूपं विचिन्तयेत् ॥
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां विष्णुरेव हि ।
मध्ये मातृगणाः सर्व्वे सेन्द्रा देवाश्च पन्नगाः ॥
कुक्षौ तु सागरास्तेषां सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
श्रिया चैव तथोमा च गन्धर्व्वा ऋषयस्तथा ॥
पञ्चभूतास्तथा धारास्तेषामवस्थिताः स्थिताः ।
पूर्णाः पूतेन तोयेन सिद्धास्तेकान्ततो मुने ! ॥
सरित्सरःसखातेन तड़ागेन जलेन वा ।
वापीकूपोद्भवेन सामुद्रेण सुखावहाः ॥
सर्व्वमङ्गलमाङ्गल्याः सर्व्वकिल्बिषनाशकाः ।
अभिषेके सदा स्नात्याः कलसा ईदृशाः शुभाः ॥
यात्राविवाहकाले वा प्रतिष्ठायज्ञकर्म्मणि ।
योजनीया विशेषेण सर्व्वकामप्रदायकाः ॥
महान् धारयते यस्मात्तरा विविधास्तथा ।
दुरितांश्च महाघोरांस्तेन ते धारकाः स्मृताः ॥
एकैकान्तु कलां मूर्त्तौ क्षित्यादीनां यथाक्रमम् ।
संहृत्य संस्थिता यस्मात्तेन ते कलसाः स्मृताः ॥
हेमराजततास्त्रा वा मृण्मया लक्षणान्विताः ।
पञ्चमाङ्गुलवैपुल्यसमुत्सेधः षोड़शाङ्गुलः ॥
कलसानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

धारणकर्णीरि, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।२।१७५।
“अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति नृणामिह ।
त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥”)

धारणं, क्ली, (धृ+णिच्+भावे ल्युट् ।) विधारणम् । इति मेदिनी । णे, ५६ ॥ धरण इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“तैक्ष्ण्याच्च निर्हरेदाशु कफं गण्डूषधारणात् ॥”
पुं, कश्यपपुत्त्रो नागविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । १०३ । १६ ।
“विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ॥”
धारयतीति । धृ+णिच्+ल्युः । धारके, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३३५ । ५४ ।
“जग्मुर्यथेप्सितं देशं तपसे कृतनिश्चयाः ।
धारणाः सर्व्वलोकानां सर्व्वधर्म्मप्रवर्त्तकाः ॥”)

धारणा, स्त्री, (धार्य्यते या सा । धृ+णिच्+युच् । टाप् ।) बुद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ७३ ।
“इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहङ्कार एव च ॥”)
न्याय्यपथस्थितिः । तत्पर्य्यायः । संस्था २ मर्य्यादा ३ स्थितिः ४ । इत्यमरः । २।८।२६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३८ ।
“न लङ्घयेद् वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ।
न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥”)
योगाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । णे, ५६ ॥
“स तु अद्वितीयवस्तुन्यन्तरेन्द्रियधारणम् ।” इति वेदान्तसारः ॥ ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
“तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः ।
कुर्व्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥”
इति विष्णुपुराणे । ६ । ७ । ७४ ॥
ब्रह्मणि मनोधारणम् । यथा,—
“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥”
इति गारुड़े ४६ अध्यायः ॥
अष्टादशप्राणायामादिरूपधारणा यथा,—
“प्राणायामा दशाष्टौ च धारणा साभिधीयते ।
द्वे धारणे स्मृतो योगो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
पादाभ्यां हृदये चात्र तृतीया च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणाः परमाः स्मृताः ।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥”
इति गारुड़े २६० अध्यायः ॥
अपि च ।
“प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालो कृतो भवेत् ।
यस्तावत्कालपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणाः ॥
द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तुष्टे तु स यतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्येयान्न चलते यस्य मनोऽभिध्यायतो भृशम् ।
प्राप्यावधि कृतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥”
इति च गारुड़े २४० अध्यायः ॥

धारणी, स्त्री, (धार्य्यते शरीरमनया । धृ+णिच्+ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) नाड़िका । बुद्धोक्तमन्त्रभेदः । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ श्रेणी । इति हेमचन्द्रः ॥

धारणीया, स्त्री, (धार्य्यतेऽसाविति । धृ+णिच्+अनीयर् ।) धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ धार्य्ये, त्रि ॥

धारयित्री, स्त्री, (धारयति सर्व्वमिति । धृ+णिच्+तृच् । स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । इति शब्दरत्नावली ॥ (धारके, त्रि । यथा, महाभारते । ५ । ६५ । ८ ।
“त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ! ॥”)

धारा, स्त्री, (धार्य्यन्ते अश्वा यया । धृ+णिच्+अङ् । स्त्रियां टाप् ।) अश्वानां पञ्चधागतिः । तद्यथा । आस्कन्दितम् १ धौरितकम् २ रेचितम् ३ वल्गितम् ४ प्लुतम् ५ । इत्यमरः ।२।८।४८ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६० ।
“अध्याकुलं प्रहतमुत्तरधेयकर्म्म
धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्णरूपाः ।
सिद्धं मुखे नवसु वीथिषु कश्चिदश्वं
वल्गाविभागकुशलो गमयाम्बभूव ॥”
“अव्यतिकीर्णरूपा असंकीर्णरूपा धारा गतिभेदाः ।
‘अश्वानान्तु गतिर्धारा विभिन्ना सा च पञ्चधा ।
आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥’
इति वैजयन्ती ॥
‘गतयोऽमूः पञ्च धाराः ।’ इत्यमरश्च ॥ अश्वशास्त्रे तु संज्ञान्तरेणोक्ताः ।
‘गतिः पुला चतुष्का च तद्वन्मध्यजवा परा ।
पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥
एकैका त्रिविधा धारा हयशिक्षाविधौ मता ।
लघ्वी मध्या तथा दीर्घा ज्ञात्वैता योजयेत् क्रमात् ॥’
तथा च पञ्चदशविभेदा भवन्ति । ताः पञ्च धाराः प्रसाधयितुं परिचेतुं नवसु वीथिषु सञ्चारस्थानेषु गमयाम्बभूव ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) सैन्याग्रिमस्कन्धः । घटादिच्छिद्रम् । सन्ततिः । (यथा, महाभारते । ६ । ११८ । २४ ।
“उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला शुभा ॥”)
द्रवस्य प्रपातः । (यथा, महाभारते ।१।२२४।५६।
“त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्द्धाराहुतं हविः ।
उपयुक्तं महाभाग ! तेन त्वां ग्लानिराविशत् ॥”)
खड्गादेर्न्निशितमुखम् । इति मेदिनी । रे, ५० ॥

(यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
"पुन स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥")
उत्कर्षः । रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ।३।४६१।
(यथा रघु । १३ । ५५ ।
"आभाति वेला लवणाम्बुराशे
र्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥")
यष्टः । अतिशयः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।६२।
"पर्ज्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः ।
सिकतारेणवो यद्वत् सङ्ख्यया परिवर्ज्जिताः ।
गुणाः सङ्ख्यापरित्यक्तास्तद्वदस्य महात्मनः ॥")
समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ घनासारवर्ष
णम् । यशः । इति विश्वः ॥ (प्रवाहः । यथा
याज्ञवल्क्ये । १ । २९० ।
घटस्थात् घृतधाराभिः पावक हुतम् ।
तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥")
दक्षिणदेशस्थपुरीविशेषः । इति विक्रमचरित
तम् ॥ ९ ॥ (तीर्थविशेषः । यथा महा
भारते । ३ । ८४ । २३ ।
धर्म्मारण्यमुपस्पृश्य गच्छेत भरतर्षभ ।
धारा नाम महाप्राज्ञ ! सर्व्वपापप्रमोचनीम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ! न शोचति नराधिप ॥")
अथ ज्वरादिशान्त्यर्थं शिवलिङ्गादिमूर्द्धि जल
धारापातनविधिः । यथा शिवपुराणे ।
नवा महाज्वरयुक्ते धारां देवस्य मूर्द्धनि ।
सन्तता नातिविस्तारां कुर्य्यात्तु कारयेत् द्विजैः ।
होमञ्च भोजनञ्चैव तस्य दोषः प्रशाम्यति ॥'
धाराकदम्बः, पुं (धारा कालोपलक्षिताः कदम्बः ।
वर्षाकाले जायमानत्वादस्य तथात्वम् ।) कदम्ब
वृक्षभेदः । कालिकदम्ब इति भाषा । तत्
पर्य्यायः । प्रावृष्यः २ पुलकी ३ भृङ्गवल्लभः ४
मेघाभः ५ प्रियकः ६ नीपः ७ प्रावृषेण्यः ८
कदम्बकः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ धाराकद
म्बकः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धाराङ्कुरः पुं (धाराया इव अङ्कुर इव ।)
शीकरः । घनोपलः । नासीरः । इति मेदिनी ।
रे २८९ ॥
धाराङ्गः पुं (धारा उत्कर्ष एव अङ्ग यस्य ।
अल्पत्वादस्य तथात्वम् ।) तीर्थम् । (धारा
न्वितमङ्गमस्य ।) खड्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
धाराटः पुं (धाराभिः इव अटतीति । अट+
अच्) चातकः । (धारामटति वर्षणोपलक्षितेन
प्राप्नोतीति अच् । (धारां गतिं अटतीति ।)
तुरङ्गः । मत्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
धाराधरः पुं (धरतीति । धृ+अच् । धाराया
धरः) मेघः । (यथा उद्भटचाटकाष्टके । ३।
रे धाराधर ! धीरनीरनिकरैरेषा त्वया नीरसा
यथा पुष्करपोतकैरतितरैरापूरि भूरि त्वया ।
एकान्ते भवदन्यमन्यमानस्तवमनेन सञ्चिन्तयन्
आश्चर्य्य परिपीडितः शुभिरमते चातक
वाचया ॥
खड्गः । इति मेदिनी । रे २९६ ॥

धारापत्रः पुं (धारा पत्रे यस्य ।) मदनवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः । (मदनशब्देऽस्य गुण
पर्य्याया ज्ञातव्याः ।)
धाराध्वनिः, पुं, (धारायाः इव ध्वनिः शब्दीव ।
अभिधानात् पुंस्त्वम् ।)वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धाराविषः पुं, (धारा एव विषमिव यस्य प्राण
नाशकत्वात् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धारासम्पातः,पुं,(धाराणां सम्यक् पातो यत्र ।)
महावृष्टिः । तत्पर्य्यायः । धारा १ सम्पातः २
आसारः ३ । यथा,—
"धारा सम्पात आसारस्त्रियमपि कुत्रचित् ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ५ अङ्के ।
'ततो देवि ! परस्पर कारतुरगरथपदातीनां
निरन्तर प्रवर्त्तितशर धारासम्पातोपदर्शितदुर्द्दि-
नानां तेषामकाले च योधानां तुमुल सम्प्र
हार प्रावर्त्तत ।')
धारास्नुही, स्त्री (धारान्विता स्नुही ।) त्रिधार
स्नुही । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेकाटासिज
इति भाषा ॥
धारिणी, स्त्री (धरतीति । धृ+णिनि +ङीप ।)
धरणी । इति शब्दरत्नावली ॥ शाल्मलिवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ चतुर्द्दशदेवयोषित्सु ।
यथा —
"शची वनस्पती गार्गी धूम्रोर्णा रुचिराकृतिः ।
सिनीवाली कुहू राका तथा चानुमतिः शुभा ॥
आयतिर्नियतिः प्रज्ञा वेला वेला च नामतः ।
एताश्चतुर्द्दश प्रोक्ता धारिण्यो देवयोषितः ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(धारयकर्त्री । यथा, विष्णुपुराणे । १।१३।८८।
' प्राणप्रदानात् स पृथुर्यस्मात् भूमेरभूत् पिता ।
ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाखिलधारिणी ॥"
आधारस्वरूपा । यथा, तत्रैव । १ । १३ । ८१ ।
' सैवं धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा ।
सर्व्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥
' धात्री माता विधात्री कर्त्री धारिणी आधारः
पोषणी पोषणकर्त्री ।' इति तट्टीकायां श्रीधर
स्वामी ।)
धारी, [न्] पुं (धरतीति । धृ+णिनि ।) पीलु
वृक्षः । इति जटाधरः ॥ त्रि धारयितरि ॥
(धारकः । यथा महाभारते ।५ । ३१ । ११ ।
' तथैव विदुर ब्रूया कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
ग्रन्थितात्पर्य्यज्ञ । यथा मनुः । १२ । १०२ ।
अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥)
धारु त्रि (धयति पिबतीति । धेट् पाने+
दाधेट्सिशदिसदिभ्यो रुः ।' ३ । २ । १५९ । इति
रुः ।) पानकर्त्ता । इति जटाधरः ॥ (यथा
ऋग्वेदे । ४ । १८ । २ ।
वत्सो धारुरिव मातरं स प्रत्यक्षुप्यमाताम् ॥")
धारोष्ण, क्ली (धारायां दोहनसमये उष्णम् ।)
दोहनेनोष्णधारया पतितदुग्धम् । तस्य गुणाः ।

"धारोष्णममृतं पयो भ्रमहरं निद्राकरं
दाह च श्वयमवितर्द्धनमतिसाद् त्रिर्दोषापहम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
("धारोष्णं गोपयो बल्यं लघु शीतं सुधासमम्
दीपनञ्च त्रिदोषघ्नं तद्धाराशिशिरं त्यजेत् ।
धारोष्णं शस्यते गव्यं धाराशीतन्तु
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।
धार्त्तराष्ट्रः, पुं, कृष्णवर्णचञ्चुचरणयुक्तहंसः । गे
लाज इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ५ ।२४
(यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के सूत्रधारस्य
दुर्क्तौ यथाम् ।
"सतपक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धता
रम्भा ।
निपतन्ति धार्त्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ।"
सर्पविशेषः । धृतराष्ट्रपुत्रः । इति मेदिनी
रे, २०० ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।
"लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः ॥)
धार्त्तराष्ट्रपदी स्त्री (धार्त्तराष्ट्रस्य पाद इव पादो
मूलं यस्याः । ङीष् पद्भावः ।) हंसपदी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिविशेषोऽस्याः हंसपदीशब्दे
ज्ञातव्यः ।)
धार्म्मिकः त्रि, (धर्म्मं चरतीति । धर्म्म+"धर्म्मं
चरति ।' ४ । ४ । ४१ । इति ठक् । यद्वा
धर्म्ममधीते वेद वा । "क्रतूक्थादिसूत्रान्तात्
ठक् ।' ४ । २ । ६० । इति ठक् ।) धर्म्मशीलः ।
तत्पर्य्यायः । देवयुः २ । इति जटाधरः ।
(यथा, महाभारते । १ । १२२ । ४६ ।
' धार्म्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः ।")
धार्य्य, त्रि, (ध्रियते इति । धृ+ण्यत् ।) धारणी
यम् । यथा,—
"धातायुराधवसुपुष्पविशाखहस्ता
चित्रोत्तराश्विमघवारुदितीरेवतीषु ।
चन्द्रेऽर्कजीवबुधशुक्रदिनोतवस्त्रं
धार्य्यं नवं यवनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥"
इति समयप्रदीपः ॥
(ध्रियते परिधीयते इति । वस्त्रं क्ली । यथा
भागवते । ६ । १८ । १३ ।
"वय तवापि श्रवात् धिष्ण्योऽस्या नः पिताहरः ।
वासश्चार्य्यं धृतवती शूद्रो वेदमिवासती ॥)
धाव उ ज गतौ । स्वनि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वां उभ अक शुद्धीकरणे सक सेट् । उदि
त्वात् क्त्वावेट् ।) उ धावित्वा धौत्वा । ज
धावति धावते । जव शीघ्रगतिः । पाणिपादि
पुनस्तत्र यमदूतोऽपि धावतीति हलायुधः ।
स्वट शुद्धिभावः शुद्धीकरणञ्च । धावति साम्ब
मार्ज्जेन शुध्यतीत्यर्थः ।
दधावद्भिस्ततश्चक्षु सुग्रीवस्य विभीषणः ।
अस्य जव निम्नायां प्रयोगः । धौत वासः ।
इति दुर्गादासः ॥

धावकः, त्रि, (धावति शीघ्रं गच्छतीति । धाव+ण्वुल् ।) धावनकर्त्ता । शीघ्रगमनकर्त्ता । धाउड़िया इति भाषा । धावधातोर्ण्वकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गोः रामायणे ।२।३२।२२ ।
"संवाहकाः सलिलदाः पुरतो धावकाश्च ये ।
तेषां निष्कसहस्रं त्वं दत्तार्थमुपकल्पय ॥")

धावनं, क्ली, (धाव+भावे ल्युट् ।) गमनम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ११४ ।
"ग्रामे ग्रामे स्थितैरश्वैर्धावनं प्रतिषिद्धवान् ॥")
शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २२ ।
"पटोलत्रिफलानिम्बकषायाश्चात्र धावने ॥"
"पाके गते व्रणे वापि गम्भीरे सरुजेऽथवा ।
सरक्ते शोधनं कार्य्यं धावनन्तु भिषग्वरैः ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥)

धावनिः, स्त्री, (धाव+बाहुलकात् अनिः ।) पृश्निपर्णी । इत्यमरः ।२।४।९३॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,
"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्ण्यपि ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनिर्गुहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥)

धावनिका, स्त्री, (धावनिरिव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् । यद्वा, स्वार्थे कन् ।) कण्टकारिका । इति रत्नमाला ॥

धावनी, स्त्री, (धावनि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) पृश्निपर्णी । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ कण्टकारी । धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

धावितः, त्रि, (धाव+क्तः ।) गतः । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ५२ ।
"एवमस्त्विति तौ मूढौ धावितौ सोऽपि पादुके ।
अध्यास्योदपतद्व्योम गृहीत्वा यष्टिभाजने ॥")
मार्ज्जितः ॥

धासाः, [स्] पुं, (दधाति पृथिवीमिति । धा+"वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ।" उणां । ४ । २२० । इति असुन् तस्य सुट् च ।) पर्व्वतः । इति वैदिकप्रयोगः ॥

धि, श धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श, धियति । इति दुर्गादासः ॥

धिक्, व्य, निर्भर्त्सनम् । निन्दा । इत्यमरः । ३ । ३ । २३६ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५।३५।
"धिङ्मां धिङ्मामतीवेत्थं निनिन्दात्मानमात्मना ॥")

धिक्कारः, पुं, (धिक् इत्यस्य कारः करणम् ।) धिक् । तत्पर्य्यायः । नीकारः २ अवहेलम् ३ अमाननम् ४ क्षेपः ५ निकारः ६ अनादरः ७ इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।४।१४।१३।
"लोकधिक्कारसन्दग्धं दहिष्यामः स्वतेजसा ॥")

धिक्कृतः, त्रि, (धिक्+कृ+कर्म्मणि क्तः ।) निर्भर्त्सितः । असत्करणादिना धिगित्यस्य करणं धिक्कारो निन्दा धिगितः धिक्कृतः धिक् त्वां इति भर्त्सितो धिक्कृत इति यावत् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अपध्वस्तः २ । इति प्राणिवर्गे अमरः । ३ । १ । ३९ ॥ (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५३ ।
"वयं किम्पुरुषास्त्वन्तु महापुरुष ईश्वरः ।
अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिः सदा ॥")
निन्दितमात्रम् । कृतधिक्कारस्य प्राणिवर्गोक्तस्य पर्य्यायान्तरमिदम् अप्राणिविषयार्थम् । धिगस्तु त्वां इति कृतः शब्दितो धिक्कृतः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अवरीणः २ । इति विशेष्यनिघ्नवर्गे अमरः । ३ । १ । ६४ ॥

धिक्क्रिया, स्त्री, (धिगित्युच्चारणमेव क्रिया ।) निन्दा । इति हेमचन्द्रः । २ । १८५ ॥

धिक्ष, ङ सन्दीपे । क्लेशे । जीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) तृतीयस्वरी । ङ, धिक्षते वह्निः सन्दीप्यते इत्यर्थः । जनः क्लिश्यति जीवतीति वा अर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धिग्वणः, पुं, वर्णसङ्करविशेषः । तस्य चर्म्मकार्य्यं वृत्तिः । स तु ब्राह्मणादायोगव्यां जातः । इति मनुः ॥

धियाम्पतिः, पुं, (धियां बुद्धीनां पतिः । अलुक् समासः ।) पूर्व्वजिनविशेषः । मञ्जुघोष इति ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः । आत्मा । ध्यास एव धियाम्पतिरिति प्रयोगदर्शनात् ॥

धिव, इ न प्रीतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) प्रीतिरिह प्रीतीकरणम् । इ, धिन्व्यते । न, धिनोति हवीन हिरण्यरेतसमिति किराते । गतिः केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

धिष, र लि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-परं-अकं-सेट् ।) र, वैदिकः । लि, दिधेष्टि । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

धिषणः, पुं, (धृष्णोति प्रागल्भ्यं ददातीति । धृष्+"धृषेर्धिष च संज्ञायाम् ।" उणां २ । ८२ । इति क्युः ।) बृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥

धिषणा, स्त्री, (धृष्णोत्यनयेति । ञिधृष प्रागल्भ्ये+क्युः । धिषादेशश्च ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १४ ।
"विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्य्यादिन्द्रमह्नः ॥"
स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १५ । ७ ।
"तव त्यदिन्द्रियं बृहत्तव शुष्ममुत क्रतुम् ।
वज्रं शिशाति धिषणा वरेण्यम् ॥"
"धिषणा स्तुतिः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
वाक् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४९ । ४ ।
"धर्त्ता वसां जनिता सूर्य्यस्य विभक्ता भागं धिषणेव वाजम् ॥"
"धिषणेव । यथाप्राणिनां वाक् स्वस्येदमिति विभागं करोति तद्वत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
प्रस्तरः । यथा, ऋग्वेदे । ९ । ५९ । २ ।
"पवस्व धिषणाभ्यः ।"
"किञ्च धिषणाभ्यो ग्रावभ्यः पवस्व चर ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
धारयित्री । द्यावापृथिव्योः द्विवचनान्तः । र
ऋग्वेदे । ३ । ४९ । १ ।
"यं सुक्रतुं धिषणे विभ्वतष्टं घनं वृत्राणां
यन्त देवाः
"धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयित्र्यौ ।
प्रगल्भ्ये समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धि
द्यावापृथिव्यौ ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥*
हविर्धानस्य पत्नी । यथा, मात्स्ये । ४ । ४
"हविर्धानात् षडाग्नेयी धिषणा जनयत् सुत
प्राचीनबर्हिषं साङ्गं यमं शुक्रं बलं शुभम् ॥
क्ली । स्थानम् । यथा, भागवते । ३ । १९।
"तदा विकुण्ठधिषणात् तयोर्निपतमानयोः
हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्रक
"विकुण्ठस्य धिषणात् स्थानात् ।" इति ट
क्रायां श्रीधरस्वामी ॥)

धिष्ट्यं, क्ली, (धिष्ण्य+निपातनात् यस्य ट
स्थानम् । गृहम् । नक्षत्रम् । अग्निः । इत्यम
३ । ३ । १५४ ॥ शक्तिः । इति मेदिनी ॥

धिष्ण्यः, पुं, (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति । धृ
ण्यः । निपातनात् साधुः ।) अग्निः । शु
चार्य्यः । इति पुंस्काण्डेऽमरदत्तः ॥

धिष्ण्यं, क्ली, (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति । धृ
"सानसिवर्णसिपर्णसीति ।" उणां । ४ । १०
इति ण्यप्रत्ययः निपातनात् ऋकारस्य
इकारः । स्थानम् । (यथा, भागवते ।२।१।३
"द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत् पतङ्गः
पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च ।
तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्य-
मापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥"
"परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदम् ॥" इति तट्टीक
स्वामी ॥ गृहम् । (यथा, महाभारते ।१।७।३।
"स्वर्गे लोके श्रवतां नास्ति धिष्ण्य-
मिष्टापूर्त्तं क्रोधवशा हरन्ति ॥")
नक्षत्रम् । (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । ११ । २१
"सार्पेन्द्रपौष्ण्यधिष्ण्यानामन्त्याः पादाः भम
न्यवः ॥")
अग्निः । इत्यमरः । ३।३।१५४ ॥ (यथा अथ
वेदे । २ । ३५ । १ ।
"ये भक्षयन्तो न वसून्यानृधुर्य्यानग्नयो अन्वतप
धिष्ण्याः ॥"
शक्तिः । इति मेदिनी । ये, ३४ ॥ (उल्का
भेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ३३ । १ ।
"दिविभुक्तशुभफलानां
पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः ।
धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा
इति पञ्चधा भिन्नाः ॥"
प्राणाभिमानी देवः । यथा, ऋग्वेदे ।३।२२।
"अग्ने ! दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवा
ऊचिषे धिष्ण्या ये ॥"
"धियं बुद्धिमर्हितं देहं उपयन्ति उपगच्छ
न्तीति धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः
इति तद्भाष्ये सायनः ॥

धी, ध्यौ ङ य आदरे। नादरे। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवां-आत्म-सक-अनिट्।) अनादर इति कातन्त्राः। ध्यौ, धीन। ङ य, धीयते खलु लोकः। इति दुर्गादासः॥

धीः, स्त्री, (ध्यै चिन्तने+भावे क्विप्। सम्प्रसारणञ्च।) बुद्धिः। इत्यमरः। १।५।१॥ (यथा, मनौ। ६।९२।
"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्॥")

धीत, त्रि, पीतः। इति धेधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

धीति, स्त्री, (धेट् पाने+क्तिन्।) पिपासा। इति हेमचन्द्रः। ३।५८॥

धीदा, स्त्री (धियं ददातीति। दा+क। स्त्रियां टाप्।) कन्या। मनीषा। इति हेमचन्द्रः॥

धीन्द्रिय, क्ली, (धीजनकमिन्द्रियम्।) ज्ञानेन्द्रियम्। तद्यथा। मनः १ नेत्रम् २ श्रोत्रम् ३ त्वक् ४ रसना ५ घ्राणम् ६। इत्यमरः। १।५।८॥

धीमान्, [त्] पु, (धीरस्यास्तीति। धी+मतुप्।) वृहस्पतिः। प्रज्ञिते त्रि। इति मेदिनी। ते, ११५॥ (यथा, मनुः। १।१०२।
'तस्य कर्म्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्व्वशः। स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत्॥'
नरपुत्रस्य विराजः पुत्रः। यथा —
'नरो नयस्य तनयस्तत्पुत्रोऽभूत् विराट् ततः। तस्य पुत्रो महावीर्य्यो धीमांस्तस्मादजायत॥'
इति विष्णुपुराणे। २।१६।
पुरूरवस उर्व्वशीगर्भजातपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। १।७५।२४।
'षट्सुता जज्ञिरेऽथैलादायुर्धीमानमावसुः। दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्व्वशीसुताः॥')

धीमती, स्त्री, (धीमत्+स्त्रियां ङीप्।) बुद्धिमती। इत्यमरः। २।६।१२॥

धीरं क्ली, (धियं रातीति। रा+क।) कुङ्कुमम्। इति मेदिनी। रे ५१॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
'कुङ्कुमं घुसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम्। सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाह्लीकं शोणिताभिधम्॥')

धीरः, पु, (धियं राति ददाति गृह्णातीति वा। रा+क।) ऋषभौषधिः। इति राजनिर्घण्टः॥ बलिराजः। इति शब्दरत्नावली॥

धीरः, त्रि, (धियं ईरयतीति। ईर+अण्। यद्वा, धियं रातीति। रा+क।) धैर्य्यान्वितः। स्थिरः। पण्डितः। इति मेदिनी। रे ५१॥ (यथा भागवते। ३।६।४५।
"तपापदं त्वात्मसमाधियोग
अनेन चिन्ता प्रलपति बलिष्ठाम्।
त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति
देवो यमं त्वाम नु सेवया ते॥"
अचञ्चलः। इति शब्दरत्नावली॥ मन्दः। इति त्रिकाण्डशेषः। यथा,—
'दृष्टे समीपे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनीदलेन॥"
इति रसमञ्जर्य्याम्।)
विनीतः। इति सचिवप्रधारायादिदृष्टिः॥ (गम्भीरः। यथा, रघुः। ३।४४।
'अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः
स्वरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव।')

धीरत्वं क्ली, (धीरस्य भावः। धीर+त्व।) धीरता। यथा —
'प्रागल्भ्यौदार्य्यमाधुर्य्यशोभाधीरत्वकान्तयः। दीप्तिश्चायत्नजा भावहावहेलाः स्त्रियोऽङ्गजाः॥"
इति हेमचन्द्रः। ३।१७१॥

धीरपत्री स्त्री, (धीरं मनोहरं पत्रमस्याः। स्त्रियां ङीष्।) धरणीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

धीरस्कन्ध, पुं, (धीरः अचञ्चलः भारसहः इति यावत् स्कन्धो यस्य।) महिषः। इति हेमचन्द्रः। ४।३४९॥

धीरा, स्त्री, (धीर+टाप्।) काकोली। महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुडूची। अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी। छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च॥ जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली। चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी॥ चन्द्रहासा वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
मानावस्थायां मध्याप्रगल्भानायिकाभेदः। अस्या लक्षणम्। व्यक्तकोपप्रकाशा धीरा। मध्याया धीरायाः कोपव्यञ्जिका गीः। प्रौढा धीरायास्तु रतावौदास्यम्। सा द्विविधा। ज्येष्ठा कनिष्ठा च। मध्या धीरा यथा —
"लोलालिपुञ्जे व्रजतो निकुञ्जे
स्फारा बभूवुः श्रमवारिधाराः।
दृष्टे समीपे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनीदलेन॥"
प्रौढा धीरा यथा —
"नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधाराङ्कुरान् गिरो
दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाशच्छलात्।
इत्थं केतकगर्भगौरि दयिते कोपस्य संगोपनं
किं स्यादेव न चेत् पुनः सहचरी कुर्व्वीत साचिस्मितम्॥"
इति रसमञ्जरी॥

धीराधीरा, स्त्री, (धीरा अधीरा च।) मानावस्थायां मध्याप्रगल्भा नायिकाभेदः। अस्या लक्षणम्। व्यक्ताव्यक्तकोपप्रकाशा। मध्याया धीराधीरायाः कोपव्यञ्जिकं [illegible]। प्रौढाधीराधीरायाः रतावौदास्यं तर्ज्जनताडनादि च कोपस्य प्रकाशकम्। सा द्विविधा। ज्येष्ठा कनिष्ठा च। मध्याधीराधीरा यथा,—
"कान्ताश्ररागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि
नाथोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि।
इत्थं निगद्य सुदृशा वदने प्रियस्य
निःश्वस्य बाष्पकलिता निहिता दृगन्ता॥
प्रौढाधीराधीरा यथा,—
'तल्पोपान्तमुपेयुषि ...
...
हस्तन्यस्तकरे पुनर्मृगदृशा ...
प्रौष्ठी प्रेङ्खमयूखमांसलरुची विस्फारिता
दृष्टय॥"
इति रसमञ्जरी

धीलटि, स्त्री, (धिया बुद्ध्या लटति मोहयतीति। लट+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" ४।११७। इति इन्।) दुहिता। [illegible] वली॥ २१६॥

धीवा, [न्] पु स्त्री, (ध्यायतीति। ध्यै+"क्वनिप् सम्प्रसारणञ्च।" उणां। ४।११५। क्वनिप्, सम्प्रसारणञ्च।) धीवरः। यथा, धीवरी बहुधीवा। इति मुग्धबोधम्॥

धीवर, पु, (दधाति मत्स्यानिति। धा+'छित्वरछत्वरधीवरपीवरेति।" उणां। ३।१। स्वरूपं प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) कैवर्त्तः। इत्यमरः। १।१०।१५॥ (यथा, २।२०।१७।
"यतो हि निम्नं भवति नयन्ति ...
यतश्छिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम्।")

धीवरी स्त्री, (धीवर+ङीष्।) धीवरपत्नी। कैवर्त्ती। इति मुग्धबोधम्॥ मत्स्यधानी इत्युणादिकोषः॥

धीशक्ति, स्त्री, (धियः शक्तिः।) बुद्धिसामर्थ्यम्। तत्पर्य्यायः। निष्क्रमः २। इत्यमरः।१।२। सा चाष्टधा। यथा —
"शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा।
ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः॥"
इति भरतः॥

धीसख, पुं, (धियः सखा सहायः। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" इति टच्।) मन्त्री। इति हेमचन्द्रः। ३।३८३॥

धीसचिव पु, (धियि बुद्धौ मन्त्रणादौ सचिवः सहायः।) मन्त्री। इत्यमरः। २।८।४॥

धु ञ न कम्पे। इति कविकल्पद्रुमः। (स्वां उभ सक अनिट्।) ञ न, धुनोति धुनुते। कम्प इह चालनमात्रम्। धुनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं वायुरिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

धुः, स्त्री, (धवनमिति। धु कम्पने+भावे क्विप्।) कम्पनम्। इत्येकाक्षरकोषः॥

धुक्ष, ङ सन्दीपने। क्लेशे। जीवे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा आत्म-अक सेट्।) पञ्चमस्वरी। ङ धुक्षते वह्निः सन्दीप्यते इत्यर्थः। धुक्षते जनः क्लिश्यति जीवति वेत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

तः, त्रि, (धु+क्तः ।) त्यक्तः । विधूतः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।
"तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया
प्रेतचीवरवसा स्वनोग्रया ।
अभ्यभावि भरताग्रजस्तया
वात्ययेव पितृकाननोत्थया ॥")

धुनिः, स्त्री, (धुनोति वेतसादिनदीतीरतटस्था-निति । धु कम्पने + बहुलवचनात् निः स च कित् ।) नदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । २ ।
"पयोदरन्तीरपुजोयमस्मै
दिवे दिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥"
पुं, जलप्रतिरोधकोऽसुरविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । १७४ । ९ ।
"त्वं धुनिरिन्द्रधुनिमतीर्ऋणोरपः सीरान-स्रवन्तीः ॥"
"हे इन्द्र त्वं धुनिः कम्पयिता शत्रूणामसि अतो धुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवतीः अथवा धुनि-र्नामजलप्रतिरोधकार्य्यसुरः स एव प्रतिवन्धक-तया यासां ताहशीरपः ॥" इति तद्भाष्ये सायनः । धूनयति कम्पयति शत्रूनिति । मरु-द्विशेषः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।३९।७।
"उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च ॥"
कम्पयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७९ । १ ।
"हिरण्यकेशो रजसोविसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ॥")

धुनी, स्त्री, (धुनि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा, भागवते । ४ । २९ । ५५ ।
"सत्वं विचक्ष्व मृगचेष्टितमात्मनोऽन्त-श्चित्तं नियच्छ हृदि कर्णधुनीष चित्ते ॥")

धुनीनाथः, पुं, (धुनीनां नदीनां नाथः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धुन्धुमारः, पुं, (धुन्धुं तन्नामकं राक्षसं मारय-तीति । मारि+अण् ।) कुवलयाश्वराजः । स तु बृहदश्वपुत्त्रः । इति पद्मपुराणम् ॥ (अस्य धन्धुमारणकथा यथा, हरिवंशे ।१२।३९—५५।
"स एवमुक्तो राजर्षिरुतङ्केन महात्मना ।
कुवलाश्वं सुतं प्रादात् तस्मै धुन्धुनिवारणे ॥
बृहदश्व उवाच ।
भगवन् ! न्यस्तशस्त्रोऽहमयन्तु तनयो मम ।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ ! धुन्धुमारो न संशयः ॥
स तं व्यादिश्य तनयं राजर्षिर्धुन्धुमारणे ।
जगाम पर्व्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥
कुवलाश्वस्तु पुत्त्राणां शतेन सह पार्थिव ! ।
प्रायादुतङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य परिग्रहे ॥
तमाविशत्तदा विष्णुर्भगवांस्तेजसा विभुः ।
उतङ्कस्य नियोगाद्वै लोकानां हितकाम्यया ॥
तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
एष श्रीमान्नृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥
दिव्यैर्माल्यैश्च तं देवाः समन्तात् समवाकिरन् ।
देवदुन्दुभयश्चापि प्रणेदुर्भरतर्षभ ! ॥
स गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्य्यवान् ।
समुद्रं खानयामास वालुकार्णवमव्ययम् ॥
नारायणेन कौरव्य ! तेजसाप्यायितः स वै ।
बभूव सुमहातेजा भूयो वलसमन्वितः ॥
तस्य पुत्त्रैः खनद्भिस्तु वालुकान्तर्हितस्तदा ।
धुन्धुरासादितो राजन् ! दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ॥
मुखजेनाग्निना क्रोधाल्लोकानुद्वर्त्तयन्निव ।
वारि सुस्राव वेगेन महोदधिरिवोदये ॥
सोमस्य भरतश्रेष्ठ ! धारोर्म्मिकलिलं महत् ।
तस्य पुत्त्रशतं दग्धं त्रिभिरूनन्तु रक्षसा ॥
ततः स राजा कौरव्य ! राक्षसं तं महावलम् ।
आससाद महातेजा धुन्धुं धुन्धुनिवर्हणः ॥
तस्य वारिमयं वेगमापीय स नराधिपः ।
योगी योगेन वह्निञ्च शमयामास वारिणा ॥
निहत्य तं महाकायं वलेनोदकराक्षसम् ।
उतङ्कं दर्शयामास कृतकर्म्मा महायशाः ॥
उतङ्कस्तु वरं प्रादात् तस्मै राज्ञे महात्मने ।
अददाच्चाक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चापराजयम् ॥
धर्म्मे रतिञ्च सततं स्वर्गे वासं तथाक्षयम् ।
पुत्त्राणाञ्चाक्षयाल्लोँकान् स्वर्गे ये राक्षसा हताः ॥"*॥)
शक्रगोपः । गृहधूमः । पदातिकः । इति मेदिनी । रे, २७० ॥

धुरन्धरः, पुं, धवहक्षः । इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"धवो धटो नन्दितरुः स्थिरो गौरो धुरन्धरः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
धुरं धरतीति । धृ+खच्+मुम् ।) रथ-लाङ्गलादिभारवोढ़ा । तत्पर्य्यायः । धुर्व्वहः २ धुर्य्यः ३ धौरेयः ४ धुरीणः ५ । इत्यमरः ।२। ९ । ६५ ॥ यथा,—
"धुरन्धरो धुरीणश्च धौरेयधुर्य्यधुर्व्वहाः ।
यत्र काप्यरथस्यापि लाङ्गलस्यापि वा धुरम् ॥
वहत्येकधुरीणः स्यात्तथा चैकधुरोऽपि च ।
स तु सर्व्वधुरीणः स्यात् सर्व्वा वहति यो धुरः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(आदित्यनृपस्य मन्त्री । स तु कौशलेन राजानं हत्वा स्वयमेव राज्यमकरोत् ॥ यथा, राजा-वल्याम् २ परिच्छेदे ।
"आदित्यस्य तदा मन्त्री अदूरान्वयसम्भवः ।
धुरन्धराभिधो धीरो वलबुद्धिनिकेतनः ॥
सेनापतीन् वशीचक्रे धनमानप्रदानतः ।
एकदा स तमादित्यमादित्यसमवर्च्चसम् ॥
एकान्ते नृपमासीनं हत्वा हतमतिस्तदा ।
तदासनं समारुह्य राज्यं प्राशाद्धुरन्धरः ॥
भूमिवेदमितान्वर्षान्भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
सेनोद्धतं सुतं राज्ये स्थापयित्वा स्वयं गतः ॥"
राक्षसविशेषः । स तु प्रहस्तस्य सचिवविशेषः । यथा, गौः रामायणे । ६ । ३२ । १५ ।
"एतस्मिन्नन्तरे शूराः प्रहस्तस्य वशानुगाः ।
धुरन्धरः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नदः ।
एते प्रहस्तसचिवाः सर्व्वे जग्मुर्वनौकसः ॥")
धुर्व्वाहकमात्रे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १८६ । १० ।
"अनड्वाहं सुव्रतं यो ददाति
हलस्य वोढ़ारमनन्तवीर्य्यम् ।
धुरन्धरं वलवन्तं युवानं
प्राप्नोति लोकान् दशधेनुदस्य ॥"
श्रेष्ठः । यथा, तत्रैव । १३ । १२७ । ३१ ।
"दत्त्वा तु सततं तैस्तु कौरवाणां धुरन्धर ! ।
दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्म्मोपचायिनी ॥")

धुरा, स्त्री, (धुर्+पक्षे टाप् ।) धूः । भारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धुरीणः, त्रि, (धुरं वहतीति । "खः सर्व्वधुरात् ।" ४ । ४ । ७८ । इत्यत्र योगविभागवत् खः ।) भारवाहः । इत्यमरः । २ । ९ । ६५ ॥ (श्रेष्ठः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २०७ ।
"हे ब्रह्मव्रतधराणां धुरीण ! त्वयापि मत्कृत कृतमित्याद्युक्त्वा स्कन्धादुत्तार्य्य यत्र यत्र स्वजन-गृहद्वारादिषु बभ्राम ॥")

धुरीयः, पुं, (धुरमर्हतीति । छः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भारयोग्ये, त्रि ॥

धुर्य्यः, त्रि, (धुरं वहतीति । धुर्+"धुरो यड्-ढकौ ।" ४ । ४ । ७७ । इति यत् । "न भकु-र्छुराम् ।" ८ । २ । ७९ । इति न दीर्घः ।) धुरन्धरः । इत्यमरः । २ । ९ । ६५ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६६ ।
"तामेकतस्तव विभर्त्ति गुरुर्विनिद्र-स्तस्या भवानपरधुर्य्यपदावलम्बी ॥"
श्रेष्ठः । यथा, भागवते । ४ । २२ । ४९ ।
"वरेण्यस्तु धुर्य्यो महतां संस्थित्याध्यात्मशिक्षया ॥"
ऋषभौषधौ अनडुहि च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वादिरपि । यथा, महाभारते । ३ । १९७ । १२ । "पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वामं धुर्य्यमददत् अथ प्रायात् ॥")

धुर्व्व, ई हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ईस्वी । धूः धुरौ धुरः । ई, धूर्णः । कितवे वाथ धूर्त्तः । इति मनीषादित्वान्निपात्यः । इति दुर्गादासः ॥

धुवका, स्त्री, (धवति पुनः पुनरुच्चारणेन गीतं कम्पयतीवेति । धू कम्पने + "क्वुन् शिल्पिसंज्ञयो-रपूर्व्वस्यापि ।" उणां २ । ३२ । इति क्वुन् । ततष्टाप् ।) ध्रुवका । इत्युणादिकोषः ॥ धया इति भाषा ॥

धुवनः, पुं, (धवतीति । धू+ "भूसूधूभ्रस्जिभ्य-श्छन्दसि ।" उणां २ । ८० । इति क्युन् ।) अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, शत-पथब्राह्मणे । १३ । २ । ८ । ५ ।
"ये यज्ञे धुवनं तन्वते ॥")

धुवित्रं, क्ली, (धूयतेऽनेनेति । धू+इत्र ।) यज्ञा-ग्निज्वालनार्थमृगचर्म्मरचितव्यजनम् । इत्य-मरः । २ । ७ । २३ ॥

धुस्तुरः, पुं, धुस्तूरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धुस्तूरः, पुं, (धुनोति कम्पयति चित्तं सेवनेन । धु कम्पने+"खर्जिपिञ्जादिभ्य उरोलचौ ।" उणां ४।९० । इति ऊरः । "धुनोतेः सुट् च ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या सुट् ।) क्षुपविशेषः । धुतुरा । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उन्मत्तः २ कितवः ३ धूर्त्तः ४ कनकाह्वयः ५ मातुलः ६ मदनः ७ । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ । धत्तूरः ८ । इति हेमचन्द्रः । शठः ९ मातुलकः १० श्यामः ११ शिवशेखरः १२ खर्ज्जूघ्नः १३ काहलापुष्पः १४ खलः १५ कण्टफलः १६ मोहनः १७ कलभः १८ मत्तः १९ शैवः २० । इति राजनिर्घण्टः । देविका २१ तूरी २२ महामोही २३ शिवप्रियः २४ धुस्तुरः २५ धुत्तुरः २६ । इति शब्दरत्नावली । अस्य गुणाः । मदवर्णाग्निवातकारित्वम् । ज्वरकुष्ठकफलिक्षाव्रणश्लेष्मकण्डूकृमिविषनाशित्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कटुत्वम् । कान्तिकारित्वम् । त्वग्दोषखर्ज्जूभ्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूर्च्छाकारित्वम् । वह्निपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (उपविषविशेषोऽयम् । तद्यथा —

'अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कालहारिका ।
करवीरकधुस्तूरौ पञ्च चोपविषाणि तत् ॥
अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गलीकरवीरकम् ।
गुञ्जाहिफेनधुस्तूरौ सप्तोपविषजातयः ॥"

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे ॥)

धू, भ कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभं सकं-सेट् ।) स चेहापि कम्पप्रेरणमेव । भ, धवति धवते । धवति चन्दनमञ्जरीमिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धू, न ञ शि कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां क्र्यां च उभं सकं वेट् ।) स चेहापि कम्पप्रेरणम् । न ञ, धूनोति धूनुते । शि ञ, धुनाति धुनीते । धून धूनि । धूनोति चम्पककवनानीति हलायुधः । धुनाति वायुरम्बरम् । धुनीते बन्धूकतिलकुसुमगन्धा हि पवनः । इति दुर्गादासः ॥

धू, शि क कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां चुरां च सकं सेट् ।) कम्प इह णान्तस्य रूपम् । शि, धुवति मारुतो मालतीलताम् । अधुवीत् । क, धावयति । वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणूनिति मुरारी हलायुधः । शीधूनोतेर्वा इत्यत्र धूनयच्छब्दस्य कथं गतिरिति चेत् । आर्षत्वादिह तस्य नेणंकारेण समन्वयस्य वाच्यत्वात् । अन्यथा कम्पप्रेरणेऽपि धूनयति इत्यादिप्रयोगा न स्युः । धूनोतीत्यादीनां साध्यत्वमिति चेत् स्वभावात् कम्पप्रेरणार्थानां तेषां णौ सति कम्पप्रेरणस्य प्रेरणमेवार्थः स्यात् । किञ्च कम्पनार्थे धूनकोत्यादीनामावश्यकत्वात् तनुधूने नकारः प्राचीनमतादुपादायैव । इति दुर्गादासः ॥

धूः [र्] स्त्री (धुर्व्वतीति । धुर्व्व+क्विप् ।) यानमुखम् । रथादरग्रभागः । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ । (यथा महाभारते । १ । १३६ । २१ । "वृषगात्रौ दृशं ध्ययाह्वय ध्वयाह्वय रथधूर्गतः ।) भारः । (यथा, रघुः । १ । ३४ ।

'तेन धूर्जगतो गुर्व्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥')

चिन्ता । इत्येकाक्षरकोषः । (अग्रम् । यथा रघुः । २ । २ ।

"व्यपासुतानां धुरि कीर्त्तनीया ॥'

स्त्रियाम् लिं । यथा, ऋग्वेदे । १० । ९४ । ७ ।

"दशाधुरो दशयुक्ता वहद्भ्यः ॥'

"दशभिधुरो धभिर्चर्चिसिद्भिः । तृतीयार्थे प्रथमा । इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धूकः पुं, (धूनोति कम्पयतीति । धू+'उलूकादयश्च धतोभ्यां दीर्घश्च ।' उणां ३ । ४७ । इति कन् ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ धूर्त्तः । कालः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धूतः, त्रि, (धू+क्त ।) कम्पितः । (यथा, मेघदूते । ३५ ।

'धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्याः
स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥')

भर्त्सितः । इति मेदिनी । त, २८ ॥ त्यक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ तर्कितः । इति धरणिः ॥

धूनः त्रि, (धू+'स्वादिभ्यः ।' ८ । २ । ४४ । इति निष्ठातस्य नः ।) कम्पितः । धूधातो क्तस्य स्वादित्वात् तस्य नादेशः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

धूनकः पुं, (धूनयति सधुपयति अग्निमिति । धू+णिच्+ण्वुल् ।) वह्निवल्लभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धूना इति भाषा ॥

धूननं क्ली, (धू+णिच्+ल्युट् ।) कम्पनम् । काँपान । इति भाषा । इति ण्यन्तधूधातोरनटा साध्यम् ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १२ ।

"कुर्व्वाणा भक्तिशीलश्रीनिषेधं मूर्द्धधूनने ॥")

धूनिः, स्त्री, कम्पनम् । धूधातोः क्तिस्थाने क्त्यादित्वात् निः । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

धूप, तापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) पञ्चस्वरी । धूपायति धूपायते । आयन्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः । अन्ये तु आयस्याभावपक्षे परस्मैपदमेव । अधूपीत् दुधूप इत्यादि । तापः सन्तापीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

धूप, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं सकं-सेट् ।) क, धूपयति । इति दुर्गादासः ॥

धूपः, पुं (धूपयति सुगन्धेन प्रीणयित्वा दीप्यतीति । धूप+अच् ।) गन्धद्रव्यविशेषोत्थधूमस्तद्दानञ्च । तत्पर्य्यायः । गन्धमिश्राचिका २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१३ ॥ यथा —

"इदं वां कथितो दीपो धूपञ्च शृणुत सुतौ ।
नानाविधद्रव्यसुगन्धः सुगन्धोऽतिमनोहरः ।
दह्यमानस्य काष्ठस्य ज्वलतश्चेतरस्य वा ।
परागस्याथवा धूमो निर्यासो यस्य जायते
स धूप इति विज्ञेयो देवानां तुष्टिदायकः ।
शल्लीहृतैर्नैकत्र तैर्द्रव्यैः परिधूपयेत् ॥
ओषधिवत्तथा कृत्वा न तत्फलमवाप्नुयात्
श्रीचन्दनञ्च सरलः सालः कालागुरुस्तथा ।
उशीरं सुरसः कन्दी रक्तविद्रुम एव च ।
पीतसालः परिमलो विमर्द्दोकार्षकस्तथा ॥
नमेरुर्देवदारुश्च विल्वसारोऽथ खादिरः ।
सन्तानः पारिजातश्च हरिचन्दनवल्लभौ ॥
इत्येषु धूपाः सर्व्वेषां प्रीतिदाः परिकीर्त्तिताः
अरालः सह चन्द्रेण श्रीवासः पञ्चवासकः ॥
कर्पूरः श्रीकरश्चैव परागः श्रीहरामलौ ।
सर्व्वौषधिरजोजातो वाराहश्चर्च उत्पलः ॥
जातीकोषस्य चूर्णञ्च गन्धः कस्तूरिका तथा
पादहस्ते च मर्द्दिता धूपा एते उदाहृताः
यन्त्रधूपो हृकधूपः श्रीपिष्टोऽगुरुभार्गरः ।
पवित्राह्व पिष्टधूपः सुगोलः कपठ एव च ॥
अन्योन्ययोगनिर्यासा धूपा एते प्रकीर्त्तिताः
एतैर्विधूपयेद्देवान् धूमिभिः कृष्णवर्त्मना ॥
यथा धूपोद्भवैर्भावैस्तुष्टिं गच्छन्ति अन्तरे ;
निर्यासश्च परागश्च काष्ठं गन्धं तथैव च ॥
कृत्रिमश्चेति पञ्चैते धूपाः प्रीतिकरा मताः ।
न यक्षधूमं विं रेत् माधवाय कदाचन ॥
न रक्तविद्रुमं मत्यं सुरसं कुन्दिनं तथा ।
यक्षधूपं पवित्राह्वं पिष्टधूपं सुगोलकं ॥
कृष्णागुरुं सकर्पूरो महामायाप्रियः स्मृतः ।
यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् ॥
यक्षधूपेनेत्यत्र हृकधूपेनेति च पाठः ॥
मेदोमज्जासमायुक्तान् न धूपान् विनिवेदयेत्
परकीयांस्तथा ब्रातः नू [illegible]
पुष्पं धूपञ्च गन्धञ्च उपचारांस्तथापरान् ।
प्रातर्निवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात् ॥
न भूमौ वितरेत् धूपं नासने न घटे तथा ।
यथा तथाधारगतं कृत्वा सन्निवेदयेत् ॥
रक्तविद्रुमशालौ च सुरसः सरलस्तथा ।
सन्तानको नमेरुश्च कालागुरुसमन्वितः ॥
जातीकोषादिसंयुक्तो धूपः कामेश्वरीप्रियः ।
त्रिपुरायास्तथैवाय मातृणामपि नित्यशः ॥
सर्व्वेषां पीठदेवानां कामादीनाञ्च पृथक् ।।
एष वां कथितो धूपः शृणु तं नैवरञ्जनम् ॥"

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

अपि च ।

"पुष्पाणि च सुगन्धीनि धूपञ्च फलसंयुतम् ।
गुग्गुलुं कुन्दुरुं चैव देवदारु तुरुष्ककम् ॥
सिह्लकं चन्दनं काष्ठं श्रीवासं चागुरुं तथा ।
सर्ज्जरसं मधु चैव देवे पैत्रे च कर्म्मणि ॥"

इति वह्निपुराणे भोजनविधाननामाध्यायः ॥

रोगनाशकधूपो यथा,—

"कूर्म्ममत्स्यास्थिमहिषगोमयगोलाश्ववानराः ।
विडालबर्हिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः ।
हंस एषाञ्च विष्ठाश्च मांसं वा रोम शोणितम्
धूपं दद्याज्ज्वरार्त्तस्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥

एतान्यौषधजातानि धूपितानि महेश्वर ! ।
निघ्नन्ति रोगजातानि वृत्तमिन्द्राशनिर्यथा ॥"
इति गारुड़े १६६ अध्यायः ॥
(यथा,—
"पुरध्यामवचासर्ज्जनिम्बार्कागुरुदारुभिः ।
सर्व्वज्वरहरो धूपः कार्य्योऽयमपराजितः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
षड़ङ्गधूपो यथा,—
"गुग्गुल्वगुरुउशीरशर्करामधुचन्दनैः ।
धूपयेदाज्यसंमिश्रैर्नैवेद्यैर्देवता देशिकः ॥"
अन्यच्च ।
"सिताज्यमधुसंमिश्रं गुग्गुल्वगुरुचन्दनम् ।
षड़ङ्गधूपमेतत्तु सर्व्वदेवप्रियं सदा ॥"
दशाङ्गो यथा,—
"रोगरोगहरोरोगदकेशाः
सुरतरुजतुलघुपञ्चविशेषाः ।
नक्रविवर्ज्जितवारिजमुद्रा
धूपवर्त्तिरिह सुन्दरि ! भद्रा ॥"
अन्यच्च ।
"मधु मुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुलागुरुशैलजम् ।
सरलं विज्ञसिद्धार्थं दशाङ्गो धूप उच्यते ॥"
षोड़शाङ्गो यथा,—
"गुग्गुलु सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् ।
ह्रीवेरमगुरु कुष्ठं गुड़ं सर्ज्जरसं घनम् ॥
हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीञ्च शैलजम् ।
षोड़शाङ्गं विदुर्धूपं देवे पित्रे च कर्म्मणि ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
केशवार्च्चायां षोड़शाङ्गधूपो यथा,—
"मुस्तकं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोद्भवम् ।
देवदारु जटामांसी जातीकोषञ्च वालकम् ॥
मुरा मांसी त्वगुरुकं त्वगुशीरञ्च केशरम् ।
एला तथा तेजपत्रं सर्व्वमेतद्घृताक्तकम् ॥
धूपोऽयं षोड़शाङ्गः स्याद्गोविन्दप्रीतिकारकः ॥"
द्वादशाङ्गो यथा,—
"गुग्गुलुश्चन्दनं पत्रं कुष्ठञ्चागुरु कुङ्कुमम् ।
जातीकोषञ्च कर्पूरं जटामांसी च वालकम् ।
त्वगुशीरञ्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥"
दशाङ्गो यथा,—
"कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्मलयोद्भवम् ।
केशरं वालकं पत्रं त्वग्जातीकोषमुत्तमम् ॥
सर्व्वमेतद्घृतयुतं दशाङ्गो धूप ईरितः ॥"
अष्टाङ्गो यथा,—
"गुग्गुल्वगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
कर्पूरं वालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमं तथा ॥
अष्टाङ्गः कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदः शुभः ॥"
पञ्चाङ्गो यथा,—
"चन्दनं कुङ्कुमं नूत्नं कर्पूरं गुग्गुलोऽगुरु ।
धूपोऽयं घृतसंयुक्तः पञ्चाङ्गः समुदाहृतः ॥"
मुकुन्दधूपे वर्ज्जनीयद्रव्यम् । यथा,—
"एवञ्च शालनिर्य्यासं पद्मकं सरलञ्च तु ।
वचा मधुरिका तैलं गन्धकाष्ठं कलम्बकम् ॥
गन्धकं टङ्कणं तालं हिङ्गुलञ्च मनःशिला ।
ककोलस्पृक्कं दार्व्वीं गन्धमार्जीं रसाञ्जनम् ॥
त्र्यूषणं शटी मेथी शिलाजिन्नन्नचन्दनम् ।
कुन्दुरु रेणुकं राजानमोदा शतपुष्पिका ॥
हरिद्रा जीरकं वृक्षचौरञ्च रक्तचन्दनम् ।
कर्पूरकं मरुवकं यवानी ग्रन्थिकन्तथा ॥
शैलजं धातकीपुष्पं नखी मोचरसादिकम् ।
मुकुन्दधूपे देवर्षे ! सर्व्वमेतद्विवर्ज्जयेत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

धूपदानविधिर्यथा,—
"मध्यमानामिकाभ्यान्तु मध्यपर्व्वणि देशिकः ।
अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि ! धृत्वा धूपं निवेदयेत् ॥
धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्ज्जन्या वामयास्पृशन् ।
धूपभाजनमन्त्रेण प्रोक्षयाभ्यर्च्य ह्रदात्मना
उत्तोल्य दक्षिणेनान्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् ॥
वादयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन धारयेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
गन्धमाल्यमदत्त्वा धूपदाने दोषो यथा,—
"अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति ।
कूणपो जायते भूमे यातुधानो न संशयः ॥
वर्षाणि चैकविंशानि अयस्कारनिवासकः ।
तिष्ठतेऽत्र महाभागे ! एवमेतन्न संशयः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
विषघ्नधूपो यथा,—
"सक्तुः सर्ज्जरसोपेतः सर्षपा एलवालुकैः ।
सुवर्णा तस्करतरोः कुसुमैरर्ज्जुनस्य तु ॥
धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
न तत्र कीटा न विषं न दर्दुरसरीसृपाः ॥
न कृत्या कर्म्मणस्तत्र धूपोऽयं यत्र दह्यते ॥" * ॥
सर्पनिर्म्मोचनधूपो यथा,—
"कार्पासास्थिभुजङ्गस्य यथा निर्म्मोचनं भवेत् ।
सर्पनिर्म्मोचनो धूपः प्रशस्तः सततं गृहे ॥"
इति मत्स्यपुराणे २६२ अध्यायः ॥
धूपनः, पुं, (धूपयति संधुक्षयति वह्निमिति । धूप+ल्युः ।) शालवृक्षनिर्य्यासः । धूना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शालवेष्टः २ सर्ज्जरसः ३ वह्निवल्लभः ४ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मनुः । ७ । २१६ ।
"परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥"
क्ली, धूप+ल्युट् । धूपादिना सन्धुक्षणम् । यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ७ ।
"अग्निकार्य्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
वलयश्चामलाजाभिर्धूपनं दीपकर्म्म च ॥")
धूपवृक्षः, पुं, (धूपोत्पादको वृक्षः ।) सरलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सरलशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
धूपवृक्षकः, पुं, (धूपवृक्ष+स्वार्थे कन् ।) सरलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
धूपागुरु, क्ली, (धूपाय सन्धुक्षणाय यदगुरु ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥
धूपाङ्गः, पुं, (धूपसाधनमङ्गं यस्य ।) श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूपायितः, त्रि, (धूप्यते स्मेति । धूप सन्तापे+"आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति आयः । ततः क्तः ।) सन्तप्तः । अध्वादिना श्रान्तः । इत्यमरभरतौ ॥ हतधूमगन्धादि । यथा, तन्त्रप्रमोदे ।
"प्रदीपपर्द्दीपिते विविधधूपधूपायिते ॥"
धूपार्हं, क्ली, (धूपाय अर्हति पूज्यते इति । अर्ह पूजायाम्+घञ् ।) कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ धूपयोग्ये, त्रि ॥
धूपितः, त्रि, (धूप्यते स्मेति । धूप+क्तः ।) सन्तापितः । (यथा, हरिभक्तिविलासे ।
"ततो गन्धपवित्रञ्च गृहीत्वा धूपितं बुधः ।
भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या संप्रार्थयेदिदम् ॥")
अध्वादिना श्रान्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्तधूपः । यथा,—
"यवादिना दोहदधूपितो द्रुमः ।"
इति वृक्षायुर्वेदः ॥
धूमः, पुं, (धूनोति धूयते वा । धू ञ कम्पे+"इषियुधीन्धीति ।" उणां १ । १४४ । इति मक् ।) आर्द्रेन्धनप्रभवः । धूँया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अभ्रः २ मरुद्ध्वजः ३ खतमालः ४ शिखिध्वजः ५ अग्निवाहः ६ तरी ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ७ । २६ ।
"हविःशमीपल्लवलाजगन्धी
पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ॥")
अस्य गुणः । वातपित्तवृद्धिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ स च मेघाञ्जनयोर्जनकः ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
"धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः ॥"
भौमादिवहुत्तरपदलोपे धूमकेतुः । यथा, गर्गः ।
"उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्चदिनानि च ॥"
उद्गारजवायुविशेषः । चोँया ढेँकुर इति भाषा ॥ यथा, आह्निकतत्त्वधृतवचनम् ।
"धूमोद्गारे तथा वान्ते क्षुरकर्म्मणि मैथुने ॥"
चिकित्साविशेषः । यथा,—
"श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ।
गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमो मूर्द्धविरेचनम् ॥
गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्द्धावभेदकौ ।
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः ॥
दन्तदौर्ब्बल्यमास्रावः स्रोतोघ्राणाक्षिदोषजः ।
पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥
हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ।
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्य्यं गलशुण्ड्युपजिह्विका ॥
खालित्यं पिञ्जरत्वञ्च केशानां पतनन्तथा ।
क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ॥
धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ॥"
"स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्वा दन्तान् विघृष्य च ।
नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ॥
तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्द्ध्वजत्रुजाः ।
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिस्त्रयस्त्रयः ॥

यद् द्विकालपायी स्यादह्नः कालेषु बुद्धिमान् ।
प्रयोगे स्नैहिके त्वेकं वैरेच्यं त्रिचतुः पिबेत् ॥
तृप्तकण्ठेन्द्रियस्रोतःशुद्धिर्लघुत्वं शिरसः शमः ।
यथेरितानां दोषाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥
बाधिर्य्यमान्ध्यं मूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।
अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्य्यादुपद्रवान् ॥”
“न विरिक्तः पिबेद्धूमं न कृते वस्तिकर्म्मणि ।
न रक्ती न विषेणार्त्तो न शोची न च गर्भिणी ॥
न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ।
न मूर्च्छा भ्रमतृष्णासु न क्षीणे नापि च क्षते ॥
न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं न च माक्षिकम् ।
धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रुक्षः क्रुद्ध एव च ॥
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहते न च ।
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ॥
एषु धूममकालेषु मोहात् पिबति यो नरः ।
रोगास्तस्य प्रवर्द्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
‘धूमः पञ्चविधो भवति तद्यथा, प्रायोगिकः स्नैहिको वैरेचनः कासघ्नो वामनीयश्चेति । तत्रैलादिना कुष्ठतगरवर्ज्जेनातिसूक्ष्मचूर्णितेन द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं क्षौमेणाष्टाङ्गुलं वेष्टयित्वा लिप्ता वर्त्तिः प्रायोगिके । स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्ज्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः स्नेहमिश्रैः स्नैहिके । शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने । बृहतीकण्टकारिकात्रिकटुककासमर्द्दहिङ्ग्विङ्गुदीत्वङ्मनःशिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः कासघ्ने । स्नायुचर्म्मखुरशृङ्गकर्कटकास्थिशुष्कमत्स्यवल्लूरकृमिप्रभृतिभिर्वामनीयैश्च वामनीये ॥
‘मुखेन न पिबेत् पूर्व्वं नासिकाभ्यां ततः पिबेत् ।
मुखपीतं मुखेनैव वमेत् पीतञ्च नासया ॥
मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत् ।
तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिश्च विहन्यते ॥”
‘अकालपीतः कुरुते भ्रमम्मूर्च्छाशिरोरुजः ।
प्राणश्रोत्राक्षिजिह्वानामुपघातञ्च दारुणम् ॥’
‘तत्र स्नेहनो वातं शमयति स्नेहादुपलेपाच्च । वैरेचनः श्लेष्माणमुत्क्लेश्यापकर्षति रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्याद्वैशद्याच्च । प्रायोगिकः श्लेष्माणमुत्क्लेशयत्यपकर्षति साधारणत्वात् पूर्व्वाभ्यामिति ॥’
‘नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।
दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिविशदाननः ॥’
‘प्रायोगिकं चाक्ष्युद्गमनमात्रमादद्यात् । सुखं नासिकाभ्यां च पर्य्यायांश्चतुरो वेलाः । स्नैहिकं यावदश्रुप्रवृत्तिः वैरेचनिकमारोचनमात्रं । निवकुल्मषयवागूप्रतीत पातव्या वामनीयं ग्रासान्तरेषु कासघ्नं इति ।’ इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४० अध्यायः ॥
धूमकेतन, पुं (धूम एव केतनं चिह्नं यस्य ।) अग्निः । (यथा रघुः । ११ । ८१ ।
“निर्दयं रिपुराम भूभृतां
धूमकेतु इव धूमकेतनः ॥”)
केतुग्रहः । इति मेदिनी । ने, २१८ । (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८२ ।
‘ईश्वरः शङ्करो नित्यं वर्च्चस्वी धूमकेतनः ॥’)
धूमकेतुः, पुं (धूमः केतुश्चिह्नं यस्य ।) अग्निः । (यथा, महाभारते । १ । १०३ । १४ ।
‘प्रभां समुत्सृजेदर्क्को धूमकेतुस्तथोष्णताम् ॥’) उत्पातविशेषः । स धूमाभा तारका । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, कुमारे । २ । ३२ ।
“भवल्लब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।
उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥”) ग्रहभेदः । इति विश्वः ॥ * ॥ केतवश्च शिखावन्ति ज्योतींषि शिरांस्युत्पातरूपाणि । तदुदये कालाशुद्धिर्यथा,—
‘धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
ग्रहाणां सङ्करे चैव न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम् ॥
उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे सप्त दिनानि च ।
वज्रपाते दिनैकन्तु वर्ज्जयेत् सर्व्वकर्म्मसु ॥”
इति गार्गवचनम् ॥
भोजराज ।
‘यदि रवीन्दोर्ग्रहणप्रकम्प-
केतूद्गमोल्कापतनादिदोषैः ।
व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञाः
सप्तोदयाद्याहानि वदन्ति केचित् ॥
वक्रकेतुग्रहोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
प्रयागस्तु भवेत्तत्र सप्तरात्रमतः परम् ॥
आकाश चानियो वैश्वदेवेतु कर्म्म निरामकम् ।
शूद्रस्यैका चैकरात्र सर्व्वकर्म्म समाचरेत् ॥’
इति मलमासतत्त्वम् ॥
अथ केतूनां संख्यानम् ।
‘शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् ।
बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम् ॥’
तथा च पराशरः । “शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति तेषां षोडश स्वकुलनिःसारका । दारुणाग्नि समावा । दश दशमात्रविलयने बहुक्रोधनाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश वर्षं औद्दालिकस्य पुत्राः । सप्तदश मारीचिकश्यपललाटजाः । पञ्च च प्राजापत्यसम्भवाः । त्रयो विभावसुजाः । धूमाह्वयश्चैकः । चतुर्द्दश मध्यमानेऽश्वते सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः ।’ * ॥ सर्व्वोदयं सद्यः वदन्ति । तथा च गर्गः ।
‘अभिन्नोदयचाराणामशुभानाञ्च दर्शनम् ।
आगमस्तत्र सद्यः स्यादुत्पाताभी स्मिनोष मे ॥”
नारदाद्यो मुनिरेकमेव केतुं बहुरूपं प्राह । यथा —
‘दिव्यान्तरीक्षभौमस्य एक केतुः प्रकीर्त्तितः ।
शुभाशुभफलं लोके दृश्यादृश्यसमोऽन्य ॥
तत्र धूमकेतुलक्षणम् ।
‘उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्नः ।
इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्विशिखचूलो वा ॥”
‘ह्रस्वस्तनुः प्रसन्न इत्याद्युक्तान्यां विपरीतो विशेषेण शक्रचापसदृशः द्विशिखचूलो वा धूमकेतुः
स च न शुभकरः पापं करोतीत्यर्थः । सहस्रो न शुभकर एव तथा हि शिखाश्च विशेषतः पापफलदः । तथा च संहितायाम् ।
‘शिखावर्ज्जितवदुदितः । ह्रस्वस्तनुः प्रसन्न लोकस्याभावाय न शुभो विपरीतो शक्रचापसदृशः । द्विशिखस्तथाचूलो । सशस्त्र म्लक्रः ।” इति संहिताटीका ॥ (अश्वविशेषः । यथा, लताश्ववैद्यके । ४ । २१ ।
‘पुच्छदेशे यदावर्त्तो वाजिनः सम्प्रदृश्यते
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो
नृपैः तथाच युक्तिकल्पतरौ ।
‘पुच्छदेशे यदावर्त्त एकः सम्प्रतिदृश्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो ... ।
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ ।
‘धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ॥’)
धूमगन्धिक, क्ली, (धूमस्येव गन्धो यस्य । इत् । तत स्वार्थे कन् ।) रौहिषतृणम् । भावप्रकाशः ॥
धूमजाङ्गन, क्ली, (धूमजस्य मेघस्य आङ्गं यत्र तथाभ्यायते इति ।) वज्रक्षारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
धूमध्वज, पुं (धूम ध्वजश्चिह्नं यस्य ।) इति हेमचन्द्रः । ४ । १६३ । (यथा, दशकुमारचरिते चार्व्वाकदर्शने ।
‘कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रवृत्तिः प्रदर्शित ॥’)
धूमप्रभा, स्त्री, (धूमस्य प्रभा इव प्रभा यस्य ।) धूमात्मककारकः नरकः । इति हेमचन्द्रः । ५ ।
धूममहिषी, स्त्री, (धूमस्य महिषीव ।) कुज्झटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धूमयोनि, पुं, (धूम एव योनिर्यस्य ।) मेघः । (धूमविशेषोद्भवमेघपक्षे त्रिकालाभिधृतवचने ।
‘यज्ञधूमोद्भवं सर्व्वं द्विजानाञ्च हितं स्मृतम् ।
दावाग्निधूमसम्भूतमभ्रं वनहितं स्मृतम् ।
मृतधूमोद्भवं त्वभ्रमशुभाय भविष्यति ।
...
मुस्तकः । इत्यमरः ॥
धूमल, पुं, (धूमवद्वर्णं लातीति । ला+क ।) लोहितकृष्णवर्णः । (यथा, नैषधे । १८ ।
‘अपि मधुकरी कालिमन्या विराजति धूमलिम ...’)
तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥
धूमवर्त्ति, स्त्री, (धूमस्य वर्त्तिः ।) धूमसमूहः । इति हलायुधः ॥
धूमसी, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा,
‘माषाणां दालयस्तोये
व्यापने शोषिता पाके पिष्टा ...
धूमसी रचिता सैव प्रोक्ता शुभा ।
दुर्ज्जरी कफपित्तघ्नी किञ्चिदानकरी ...

धूमाभः, पुं, (धूमस्य आभा इव आभा यस्य ।) धूम्रवर्णः । इति शब्दमाला ॥ तद्वति, त्रि ॥

धूमावती, स्त्री, दशमहाविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः । अस्या ध्यानं यथा,—

"विवर्णा चञ्चला दुष्टा दीर्घा च मलिनाम्बरा ।
विमुक्तकुन्तला रूक्षा विधवा विरलद्विजा ।
काकध्वजरथारूढ़ा विलम्बितपयोधरा ॥
सूर्पहस्तातिरुक्षाक्षा धृतहस्तवरान्विता ।
प्रवृद्धघोणा तु भृशं कुटिला कुटिलेक्षणा ॥
क्षुत्पिपासार्द्दिता नित्यं भयदा कलहास्पदा ।
जपेत् कृष्णचतुर्द्दश्यां पुरश्चरणसिद्धये ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

(अस्या मन्त्रो यथा, मन्त्रकोषे ।
"दान्तावर्षीशविन्दन्तौ ततो धूमावतीहितः ।
धूमावती मनुः प्रोक्तो वैरिनिग्रहकारकः ॥"
धूँ धूँ धूमावती स्वाहा ॥)

धूमिका, स्त्री, (धूम इव जलीयपदार्थोऽस्त्यस्या इति । धूम + ठन् । स्त्रियां टाप् ।) कुज्झटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पक्षिविशेषः । फिङ्गा इति ख्याता । तद्यथा,—
"शशघ्नी भासकुररगृध्रोलूककुलिङ्गकाः ।
धूमिका मधुहा चेति प्रसहा म्गपक्षिणः ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

धूमोत्थं, क्ली, (धूमादुत्तिष्ठति परम्परासम्बन्धेनेति । धूम + स्था + कः । धूमयोनिमेघोत्पन्नवज्रजातत्वात् परम्परासम्बन्धत्वम् ।) वज्रक्षारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धूमोत्थिते, त्रि ॥)

धूमोर्णा, स्त्री, यमपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १६५ । ११ ।
"शक्रः शचीपतिर्द्देवो यमो धूमोर्णया सह ।
वरुणः सह गौर्य्या च सहर्द्धया च धनेश्वरः ॥")

धूमोर्णापतिः, पुं, (धूमोर्णायाः पतिः ।) यमः । इति हारावली । ५७ ॥

धूम्या, स्त्री, (धूमानां समूहः इति । धूम + पाशादित्वात् यः ।) धूमसमूहः । इत्यमरः । ३।२।४३॥

धूम्याटः, पुं, (धूम्या इव अटतीति । अट + अच् ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कलिङ्गः २ भृङ्गः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥

धूम्रः, पुं, (धूमं धूमवर्णं रातीति । रा + कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) श्यामरक्तमिश्रितवर्णः । तत्पर्य्यायः । धूमलः २ कृष्णलोहितः ३ । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ (यथा, रघौ । १५ । १६ ।
"धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालावभ्रुशिरोरुहः ।
क्रव्याद्गणपरीवारश्चितामिरिव जङ्गमः ॥")
तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (असुरविशेषः । यथा हरिवंशे । २३२ । ८ ।
"सहदो रभसश्चक्री धूम्रश्चैव महासुरः ॥"
स्कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ६२ ।
"इमा नामानि वाय्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ।"
"धूम्रः श्वेतकलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा ॥")

धूम्रकः, पुं, (धूम्रवर्णेन कायतीति । कै + कः ।) उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥

धूम्रपत्रा, स्त्री, (धूम्रं धूम्रवर्णं पत्रं यस्याः । अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् ।) क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । धूम्राह्वा २ सुलभा ३ स्वयम्भुवा ४ गृध्रपत्रा ५ गृध्राणी ६ क्षमिणी ७ श्रीमलापहा ८ । अस्या गुणाः । रसे तिक्तत्वम् । शोफशमिकासनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । अग्निदीपनकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूम्रमूलिका, स्त्री, (धूम्रं मूलमस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) मूलीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूम्रलोचनः, पुं, (धूम्रे लोचने यस्य) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुम्भासुरसेनापतिः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८६ । ३ ।
"हे धूम्रलोचनाशु त्वं स्वसैन्यपरिवारितः ।
तामानय बलाद्दुष्टां केशाकर्षणविह्वलाम् ॥"

धूम्रवर्णः, पुं (धूम्रं वर्णमस्य ।) तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्व्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे । २२८ । ७३ ।
"देवाद्रितत्पर्व्वतश्चैव तथा वै वालुको गिरिः ।
क्रौञ्चः सप्तर्षिशैलश्च धूम्रवर्णश्च पर्व्वतः ॥")
कृष्णलोहितवर्णयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८३ । २६ ।
"छायायां धूम्रवर्णानां तिमः कोष्ठो यवस्थिताः ॥")

धूम्रवर्णा, स्त्री, (धूम्रं वर्णमस्याः टाप् ।) अग्नेः सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं मुण्डकोपनिषदि । २ । ४ ।
"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥")

धूम्रा, स्त्री, (धूम्र + टाप् ।) शशाण्डुली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरनामवसोर्माता यथा, महाभारते । १ । ६६ । १८ ।
"धूम्रायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ॥")

धूम्रिका, स्त्री, शिंशपावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूर, ई ङ य वधे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । ई, धूर्णः । ङ य, धूर्य्यते । इति दुर्गादासः ॥

धूर्ज्जटिः, पुं, (धूर् भारभूता जटिर्यस्य । यद्वा, जट संघाते + इन् । धूर्गङ्गा जटिष्वस्येति । धुरश्चिन्तायां जटिः संघातो यत्र वा ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, भागवते । ४ । ५ । २ ।
"क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटि-
र्जटां तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम् ॥")

धूर्त्तं, क्ली, (धूर्व्वतीति । धूर्व्व + "हसिमृग्रिणि ।" उणां ३ । ८६ । इति तन् ।) विड्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहकिट्टम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४० ॥

धूर्त्तः, पुं, (धूर्व्वति हन्तीति । धूर्व्व + तन् ।) धुस्तूरवृक्षः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खण्डलवणम् । इति विश्वः । ते, २२ ॥)

धूर्त्तः, त्रि, (धूर्व्वति छिनत्तीति । धूर्व्व + "हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् ।" उणां । ३ । ८६ । इति तन् ।) द्यूतकृत् । वञ्चकः । शठस्य पर्य्यायः । मायी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४८ ॥ विटः ३ । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ६ । १२ ।
"प्रिया हि धूर्त्ता मम देविनः सदा
भवांश्च देवोपम ! राज्यमर्हति ॥"
यथा च पञ्चतन्त्रे । ३ । ७३ ।
"नराणां नापितो धूर्त्तः पक्षिणां चैव वायसः ।
दंष्ट्रिणाञ्च शृगालश्च श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम् ॥")

धूर्त्तकः, पुं, (धूर्त्त + कन् स्वार्थे ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥ धूर्त्तश्च ॥ (नागभेदः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १३ ।
"वाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ ।
कौरव्यकुलजास्तेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥")

धूर्त्तकृत्, पुं, (धूर्व्व + भावे तन् । धूर्व्वनं हिंसनं करोतीति । कृ + क्विप् । तुगागमश्च ।) धुस्तूरः । इति शब्दमाला ॥ वञ्चककारके, त्रि ॥

धूर्त्तजन्तुः, पुं, (धूर्त्तश्चासौ जन्तुश्चेति ।) मानुषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धूर्त्तमानुषा, स्त्री, (धूर्त्तौ हिंसितौ मानुषोऽनयेति ।) रास्ना । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धूर्द्धरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । धुरां धरः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) धुरन्धरः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

धूर्व्वहः, त्रि, (वहतीति । वह + अच् । धुरां वहः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) धुरन्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥

धूर्व्वी, स्त्री, (धुरं अजतीति । अज + क्विप् । ततः अजो वीभावः ।) रथाग्रभागः । तत्पर्य्यायः । यानमुखम् २ वधूः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२१ ॥

धूलकं, क्ली, (धू + बाहुलकात् लकः ।) विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धूलिः, स्त्री, (धुवति धूयते वेति । धू + बाहुलकात् लिः ।) पार्थिवचूर्णम् । धूला इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २४ ।
"श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्र-
विकीर्णविद्योतजटाकलापः ।
भस्मावगुण्ठामलरुक्मदेहो
देवस्त्रिभिः पश्यति देवरस्ते ॥")
तत्पर्य्यायः । रेणुः २ पांशुः ३ रजः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९८ ॥ धूली ५ पांसुः ६ । इति भरतः ॥ क्षितिकणः ७ चौद्रः ८ चूर्णम् ९ तूलम् १० महीद्रवः ११ वातकेतुः १२ नभः-केतुः १३ कणा १४ क्षितिकणा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

गोयमद्दानकुच्छायाद्विमकामयनन्तरिम् ।
यस्मादासेद्य हन्ति पुरा पुरातनम् ॥"
इति कमलाचन ॥
"अधरेव सरस्वतया समाक्स्त्वनीरज ।
स्त्रिय मान्दरशो राजन् । प्रकान्मि हरेत प्रियम्॥"
इति भल्लीचरितम् ॥

धूलिका स्त्री (धूलिरिव प्रतिकृति । 'इव प्रति कर्त्तौ ।" ५।३।९६ । इति कन् । टाप् ।) कुज झटिका । नति प्रासदरवावली ॥ (नीहार । यथा नीहारे वाष्पवृष्टे नति इत्य नीहारे धूलिकायामिति मरनीकायां कुलकभट्ट ॥)

धूलिकेदार पु (धूलिप्रधान केदार । इति रत्नमालिकायाम् ।) वप्र । चयम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

धूलिगुच्छक, पु (धूलीनां गुच्छक इव । स्वार्थे कन् ।) पटवासक । मलगुच्छम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

धूलिध्वज पु (धूलिरेव ध्वजो यस्य ।) पवन । इति त्रिकाण्डशेष ॥

धूलिपुष्पिका स्त्री (धूलि परागस्तत्प्रचुर पुष्प यस्या । कापि अत इत्वम् ।) केतकी । इति राजनिर्घण्ट ॥

धूलीकदम्ब पु (धूलीनां कदम्बक ।) नीप । गिरिज । वकदम्ब । इति मेदिनी । बे १०४ । (धूलिमयद्रे क्ला ।)

धूलीकदम्बक पु (धूलीकदम्ब+स्वार्थे कन् ।) नीप । इति जटाधर ॥

धूलीपटल पु (धूलीनां पटल यत्र ।) उद्धीय मानधूलिसमूह । यथा धूलीपटले धूमल भवे तजालता प्रमत्त्वेन । इत्यादि सामान्यलक्षणे दीधिति शिरोमणि ॥ (धूलीसमूहे क्ली ।)

धूश क कान्तिकरणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक सेट ।) दन्त्यश्री । कान्तिकरति शोभितकरणम् । धूशयति धूशयत्यद्रुम् । इति व्याख्यान ॥

धूष क धूषे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक सेट ।) दन्त्यसरी । धूष कान्तिकरति । धूष्यति धूषयत्यद्रुम् । इति दुर्गादास ॥

धूस क धूसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक सेट ।) दन्त्यसरी । धूस कान्तिकरति । क धूसयति धूसयत्यद्रुम् । ... कान्तिकरणम् ... इति दुर्गादास ॥

धूसर पु (धूसरिति । धू+"कृधूरनिभ्य किन् ।" उणा० । ७१ । इति सरन् । न च किन् ।) ईषत्पाण्डुवर्ण । तद्वति त्रि । इत्यमर । १ । ५ । १३ । (यथा रघौ । ११ । ६० ।
"प्रेषितविपुलधूसरावाका
... रागरक्तास्तम ॥")
गर्दभ । उष्ट्र । कपोत । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तैलकार । इति हेमचन्द्र । ६ । ५८ । ७ ॥

धूसरत्वकूपि यथा । धूलि १ लता २ करभ ३ गृहगोधिका ४ कपोत ५ धूलिका ६ दद्रुम ७ काकदन्तक ८ खराम्बि ९ । इति कविकल्प लता ॥

धूसरच्छदा स्त्री (धूसर इव पाण्डुवर्णश्छदो यस्या ।) श्वेतवृक्षा । इति रत्नमाला ॥

धूसरपत्रिका, स्त्री, (धूसर पत्रमस्या । ङीष् । स्वार्थे कन् । टापि पूर्वह्रस्व ।) हस्तिशुण्डी क्षुप । इति राजनिर्घण्ट ॥

धूसरा स्त्री (धूसर+टाप् ।) पाण्डुरवल्लीक्षुप । इति राजनिर्घण्ट ॥

धूसरी स्त्री (धूसर+ङीष् ।) किन्नरीभेद । इति मेदिनी । रे १७० ।

धूस्तूर पु, (धूस कान्तिकरणे+भावे क्विप् । स तूर्यते हिंस्यतेऽनेनेति । तूर हिंसे+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति क ।) धुस्तूरश्च । इत्यमरटीकायां भरत ॥

धृ, क धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक अनिट ।) क, धारयति । इति दुर्गादास ॥

धृ ङ अवध्वंसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म अक अनिट ।) अवध्वंस पतनम् । ङ धरते पत्र वृक्षात् । गोविन्दभट्टस्तु अविध्वंसने इति पठित्वा विध्वंसं ध्वंसन तत्राभावोऽवि ध्वंसन स्थापनमिति व्याख्याति । इति दुर्गादास ॥

धृ ङ म स्थितौ । धृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा आत्म स्थितौ अक धृतौ सक अनिट ।) ङ म्रियते । इति दुर्गादास ॥

धृ ञ धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा उभ सक अनिट ।) ञ धरति धरते । इति दुर्गादास ॥

धृज गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) धर्जति । इति दुर्गादास ॥

धृञ्ज इ गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट । इदित् ।) मध्यमसवर्गी । इ, धृञ्जति । इति दुर्गादास ॥

धृत त्रि, (धृयते स्म । धृ+कर्मणि कर्त्तरि च क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ।) धारणविशिष्ट । धरा इति भाषा । (यथा, महाभारते । १ । ७४ । १०३ ।
"अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥")
अवलम्बन । पतन । इति धातु । स्थित । (स्थिरीकृत । निश्चित । यथा महाभारते । ७ । १६ । २८ ।
"धृतो यज्ञपशुत्वे दक्षिणाद्यर्थमिदि वर्गे ।"
पु अपत्याहानामैरावत पुत्रविशेष । यथा हरिवंशे । ७ । ७२ ।
"(पञ्च)मी धिषिवांश्च बले धर्मधमो धृत । सुवेषा नास्ति इव द्वारा विमुखो बहु । दीर्घाद्वीत महा धुरा अन्तरे तु अयोध्य ॥" दृढारिष्टोयमस्तथा धृत । यथा, भागवते । ८ । २१ । १३ ।

'ददाश्च सतयो बभ्रु सेतुस्तस्याक्षस्तत आरब्धतस्य गान्धारस्य धर्मस्ततो धृत

धृतराष्ट्र पु (धृत राष्ट्र येन ।) चन्द्र (?) म जन्मान्ध प्राज्ञपुत्र । ... यासाच्चात । इति महाभारते । १ । ६१ । (अय हि गन्धर्वपतिविशेष यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८४ ।
'अरिष्टायास्तु य पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुत स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धन ॥")
सुराजा । नागभेद । इति मेदिनी । रे (यथा महाभारते । २ । ९ । ९ ।
'कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ।
मणिभेद । इति विश्वप्रकाश । (विशेष । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५
'अश्वापितोऽथ शतजित् धृतराष्ट्रोऽथ पञ्चम
बलिराजस्य पुत्रविशेष । यथा, हरिवंशे । ७४ ।
"बभौ पुत्रस्ततश्चासीद्राजर्षिर्ना नराधिप ।
धृतराष्ट्रस्य सम्भव चन्द्रमार्गेन्द्रतापन ।
जनमेजयस्य ज्येष्ठपुत्र । यथा
१ । ९४ । ५४ ।
'जनमेजयस्त तथा भुवि ख्याता महाबला
धृतराष्ट्र प्रथमज पाण्डुर्बाल्हीक एव च ॥"

धृतराष्ट्री स्त्री (धृतराष्ट्रस्य पत्नी । ङीष् । पत्नी । इति मेदिनी । रे २०२ । (यथा भारते । १ । ६६ । ५७, ५८ ।
'काकीं श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथैव च
गतिः सु सुखे देवी पञ्चैता लोकविश्रुता ।
"धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वश ।
चक्रवाकांश्च भद्रे तु जनयामास सैव तु ॥
इंसपन्नीत्वात् । इति हेमचन्द्र ॥)

धृति पु (धियते इति । धृ+क्तिन् । अ भावे पुंस्त्वम् ।) इति । इति मेदिनी । ति ५ (विश्वेदेवविशेष । यथा महाभारते । १ ९१ । ३० ।
"क्षम धृतिर्भिनाम च पुण्यतः पावनस्तथा
चन्द्रपर्योधमृगविनिर्दिष्टः विश्वस्य पुत्र ।
हरिवंशे । ११ । ५५ ।
"विजयस्य धृति पुत्रतस्य पुत्रो धृतव्रत ।
निमिवंशीयाराजविशेष । यथा भागवते । ९ । १३ । २६ ।
"सुधृतस्तस्य जातो बभौ वीतहव्यो धृतिस्तत ।
... पुत्र । इति
९ । १७ । १५ । "रोमपादात्पृथु ... धृति ॥")

धृति, स्त्री (धृ+क्तिन् ।) तुष्टि । (यथा, रघु ८ । ६० ।
"धृति प्रमा इतः प्रिय ... बलं सर्वमवाप्नुयात् ॥")
धारणम् । धैर्यम् । (यथा,
माघ । १४ । १ ।

"यतृप्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ॥")
धारणम्। इति मेदिनी। ते, २८ ॥ सुखम्। इति हेमचन्द्रः। २। २२२ ॥ (क्रतुः। यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। २०। २। ८।
"राजन्यो धृतिषु युद्धजप्युक्तः ॥")
योडशमात्रकान्तर्गतत्रयोदशमात्रका। इति भवदेवः ॥ अष्टादशाक्षराद्धिच्छन्दोमात्रम्। इति छन्दोमञ्जरी ॥ ॥ धृतियोगजातफलं यथा,—
"धृतियोगसमुत्पन्नः प्राज्ञः संदृष्टमानसः।
वावदूकः सभायाञ्च सुशीलो विनयान्वितः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
धारणा। सा त्रिधा। यथा,—
"धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्ज्जुन।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च।
न विमुञ्चति दुर्म्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८।३३-३५ ॥
धृत्वरी, स्त्री, (धृत्वन् + "वनो र च।" ४। १। ७।
इति ङीप् रश्चान्तादेशः।) भूमिः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
धृत्वा, [न्] पुं, (धरतीति। धृ + "श्रीङ्कृशि-रुहिजिषीति।" उणां ४।११३। इति क्वनिप्।) धर्म्मः। विप्रः। समुद्रः। अन्तरीक्षम्। मेधावी। विष्णुः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
धृष, आ कि अमर्षे। क्रोध इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) आ, धर्षितं धृष्टं तेन। कि, धर्षयति धर्षति। अमर्षं इह अभिभवः। इति भट्टमल्लः। न धर्षति निशाः प्रजाः। तमेव धर्षयत्येकं यस्तास प्रतिकूलतीति हलायुधः। इति दुर्गादासः ॥
धृष, उ संहतौ। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-संहतौ अकं-हिंसे सकं-सेट्। उदित्वात् क्वासेट्।) उ, धर्षित्वा धृष्ट्वा। संहतिः। समूहः। इति दुर्गादासः ॥
धृष, क ङ शक्तिबन्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) शक्तेर्बन्धनं शक्तिबन्धः। क ङ, धर्षयते वह्निं मयः। इति दुर्गादासः ॥
धृष, ञि आ न प्रागल्भ्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-अकं-सेट्।) ञि, धृष्टोऽस्ति। आ, धर्षितं धृष्टं तेन। न, धृष्णोति गुरोरग्रे यः। इति हलायुधः। इति दुर्गादासः ॥
धृष्टः, पुं, (धृष्णोतीति। धृष् + "पृभिदिव्यधीति।" उणां १। २४। इति कः।) दक्षः। इत्युणादिकोषः ॥ संघातः। प्रगल्भः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
धृष्टः, त्रि, (धृष + क्तः।) प्रगल्भः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते। ५। १२। ७।
"अदस्य गोप्तासि निकत्यमानो
न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ॥")
निर्लज्जः। तत्पर्य्यायः। धृष्णक् २ वियातः ३। इत्यमरः। ३। १। २५ ॥ धृष्णुः ४ दृष्टक् ५। इति त्रिकाण्डशेषः। धर्षितः ६। इति शब्दरत्नावली ॥ चतुर्विधपत्यन्तर्गतपतिविशेषे, पुं। तस्य लक्षणं यथा, "भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणः।" इति रसमञ्जरी ॥ (चेदिवंशीयकुन्तेः पुत्रः। यथा, हरिवंशे। ३९। २४।
"कुन्तेर्धृष्टः सुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् ॥"
सप्तममनोः पुत्रविशेषः। यथा, भागवते। ८। १३। २।
"मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः।
सप्तमो वर्त्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु ॥
इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्य्यातिरेव च ॥"
धृष्णुरिति क्वापि दृश्यते ॥)
धृष्टा, स्त्री, (धृष्यते क्षतीति। धृष् शक्तिबन्धे + क्तः। टाप्।) असती। इति शब्दरत्नावली ॥
धृष्णक्, [ज्] त्रि, (धृष्णोतीति। धृष प्रागल्भ्ये + "ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च।" ३। २। ५९। इत्यत्र "धृषेश्च।" इति काशिकोक्तेर्निपातनात् सिद्धम्।) निर्लज्जः। इत्यमरः। ३। १। २५ ॥
धृष्णिः, पुं, (धर्षति अभिभवति अन्धकारमिति। धृष अमर्षे + बाहुलकात् निः। स च कित्।) किरणः। इत्यमरः। १। ४। ३३ ॥
धृष्णुः, त्रि, (धृष्णोतीति। धृष + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।" ३। २। १४०। इति क्नुः।) धृष्टः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। २५। ५।
"न हि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णु-
र्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ॥")
पुं, कार्षिका। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वैवस्वतमनुपुत्रः। यथा, हरिवंशे। १०। १।
"मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नव तत्समाः।
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णुः शर्य्यातिरेव च ॥"
सावर्णस्य मनोः पुत्रविशेषः। यथा, तत्रैव। ७। ६०।
"वरिष्णुरार्य्यो धृष्णुश्च राजः सुमतिरेव च।
सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या दश भारत ॥"
चन्द्रवंशीश्वफल्कक्रूरराजस्य सुतः। यथा, तत्रैव ३७। १८।
"क्रूरस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा।
कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् ॥"
कवेः पुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। १३। ८५। १३३।
"कविः काव्यश्च धृष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा।
भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्म्मवित् ॥
अष्टौ कविसुता ह्येते सर्व्वमेभिर्जगत्ततम् ॥")
धे, ट पाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) धयति। टः स्त्रियामीवर्थः। स्तनन्धयी। इति दुर्गादासः ॥
धेनः, पुं, (धीयते इति धयत्यस्मादिति वा। धेट पाने + "धेट इच।" उणां ३। ११। इति न इत्वान्तादेशः।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः ॥ नदः। इति मेदिनी ॥
धेना, स्त्री, (धेन + टाप्। "टित्त्वेऽपि स्त्रीत्वेव ङीप्। इति धरस्पोक्तेर्न ङीप्।" इति केचित्।) नदी। (दधातेर्लटः शानचि अत्ययेन रत्वाभ्यासलोपौ दधाना स्वमभिधेयं वर्णप्रदानेन लौकिकाय वा। यद्वा, धेट पाने 'धेट इच' इति नप्रत्ययः इकाराभावान्तादेशः गुणः। धयन्ति तामिति धेना। पानमत्र स्वीकारः। यद्वा, शब्दाद्वा। धीयते पीयते आस्वाद्यते वानेन धयन्ति प्राणमिति धेना।" इति देवराजयज्वा। १। ११। ३८।) भारतीभेदः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ३। १। ६।
"अस्य धारा अक्षरन्नदि धेनाः।"
"धेना माध्यमिका वाक्च विस्तृजति।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
धेनिका, स्त्री, (धेनो नदः। लक्षणया जलसमीपस्थानम्। स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इति। धेन + ठन्। टाप्।) धन्याकम्। इति भावप्रकाशः ॥
धेनुः, स्त्री, (धयति लेढि सुतान् धीयते वत्सैरिति वा। धेट पाने + "धेट इच।" उणां ३। ३४। इति नुः इत्वान्तादेशः।) नवप्रसूता गौः। तत्पर्य्यायः। नवसूतिका २। इत्यमरः। २। ९। ७१ ॥ नवप्रसूतिका ३। इति शब्दरत्नावली ॥ दानीयदशधेनवो यथा,—
"यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दशधेनवः।
तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च धनाधिप ॥
प्रथमा गुडधेनुः स्याद्घृतधेनुरथापि वा।
तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलसंज्ञिका ॥
क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुरथापि वा।
सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुरथाष्टमी ॥
रसधेनुश्च नवमी दशमी स्यात् स्वरूपतः ॥
कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः।
सुवर्णधेनुमप्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥
नवनीतेन तैलेन तथान्ये तु महर्षयः।
एतदेव विधानं स्यात्त एवोपस्कराः स्मृताः ॥
मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्व्वणि पर्व्वणि।
यथाश्रद्धं प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ॥
गुडधेनुप्रसङ्गेन सर्व्वास्तव मयोदिताः।
अशेषयज्ञफलदाः सर्व्वपापहराः शुभाः ॥
व्रतानामुत्तमा यस्माद्विशोकद्वादशीव्रतम्।
तदङ्गत्वेन चैवात्र गुडधेनुः प्रशस्यते ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः।
गुडधेन्वादयो देयास्तूपरागादिपर्व्वसु ॥"
इति मत्स्यपुराणे ८२ अध्यायः ॥
पूर्ब्बोक्तधेनूनां दानविधयस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ ॥
अथ कपिलाधेनुदानादिफलम्।
धौतोवाच।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि कपिलाधेनुमुत्तमाम्।

यत्प्रसादान्नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ।
पूर्व्वोक्तेन विधानेन दद्याद्धेनुं सवत्सकाम् ।
सर्व्वालङ्कारसंयुक्तां सर्व्वरत्नसमन्विताम् ॥
कपिलायाः शिरोग्रीवे सर्व्वतीर्थानि भामिनि ।
पितामहनियोगाच्च निवसन्ति हि नित्यशः ॥
प्रातरुत्थाय यो मर्त्त्यः कपिलागलमस्तकात् ।
च्युतन्तु भक्त्या पानीयं शिरसा वन्दते शुचिः ॥
स तेन पुण्यतोयेन तत्क्षणाद्दग्धकिल्बिषः ।
त्रिंशद्वर्षकृतं पापं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥
कल्यमुत्थाय यो मर्त्त्यः कुर्य्यात्तासां प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन पृथिवी स्यात् वसुन्धरे ॥
प्रदक्षिणेन चैकेन श्रद्धायुक्तेन मानवात् ।
दशजन्मकृतं पापं तस्य नश्यत्यसंशयम् ॥
कपिलायास्तु मूत्रेण स्नात्वा चैव शुचिव्रतः ।
स गङ्गादिषु तीर्थेषु स्नातो भवति मानवः ॥
तेन स्नानेन चैकेन भावयुक्तेन वै नरः
यावज्जीवकृतात् पापात् शुध्यते नात्र संशयः ॥
गोसहस्रन्तु यो दद्यादेकाञ्च कपिलां नरः
सममेतत् पुरा प्राह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धं न दूषयेत् ।
यावज्जिघ्रति स गन्धं तावत् पुण्यैस्तु पूयते ॥
गवां कण्डूयनं श्रेष्ठं तथा च परिपालनम् ।
तुल्यं गोशतदानस्य भयरोगादिपालनम् ॥
तृणोदकादि यो दद्यात् स्वधिनीनां यथाह्निकम् ।
सोऽश्वमेधफलं दिव्यं लभते मानवोत्तमः ॥
विमानैर्व्विविधैर्द्दिव्यैः कन्याभिरभिवर्द्धितैः ।
स्तूयमानस्तु गन्धर्व्वैर्दीप्यमानो यथाग्नयः ॥ * ॥
एकादशप्रकारकपिलालक्षणं यथा —
सुवर्णकपिला पूर्व्वा द्वितीया गौरपिङ्गला ।
तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुडपिङ्गला ॥
पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
सप्तमी श्वेतपिङ्गाक्षी अष्टमी कृष्णपिङ्गला ॥
नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छपिङ्गला ।
एकादशी खुरश्वेता एतासां सर्व्वलक्षणा ॥
सर्व्वलक्षणसंयुक्ता सर्व्वालङ्कारसुन्दरी ।
ब्राह्मणाय च दातव्या सर्व्वमुक्तिप्रदायिनी ।
भुक्तिमुक्तिप्रदा तेषां विष्णुमार्गप्रदायिनी ॥
इति कपिलामाहात्म्यम् ॥ * ॥
अथोभयमुखीधेनुदानविधानम् ।
होता उवाच ।
अतः परं महाराजोभयमुख्याः समासतः ।
विधानं यद्वराहोक्तं धरण्याः कथितं पुरा ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि तत् पुण्यफलञ्च यत् ॥
धरण्युवाच ।
यत्त्वया कपिला नाम पूर्व्वमुत्पादिता प्रभो ।
कामधेनुः सदा पुण्या सा ज्ञेया कतिलक्षणा ।
कियन्त्यः कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
प्रसूयमाना दानेन किं पुण्यं स्याच्च माधव ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण जगद्गुरो ॥
श्रीवराह उवाच ।
शृणुष्व भद्रे तत्त्वेन पवित्रं पापनाशनम् ।
यं श्रुत्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

कपिला त्वग्निहोत्रार्थं यज्ञार्थञ्च वरानने ।
उद्धृत्य सर्व्वतेजांसि ब्रह्मणा निर्म्मिता पुरा ॥
पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला च वसुन्धरे ॥
तपसाञ्च तपश्चाग्र्यं व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
दानानामुत्तमं दानं निधानां चानन्त्यम् ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि गुह्यान्यायतनानि च ।
पवित्राणि च पुण्यानि सर्व्वलोकेषु सुन्दरि ॥
होतव्यान्यग्निहोत्राणि सायं प्रातर्द्विजातिभिः ।
कपिलाया घृतेनैव दध्ना क्षीरेण वा पुनः ॥
जुह्वते ह्यग्निहोत्राणि मन्त्रैश्च विधिवत् सदा ।
पूजयन्त्यतिथींश्चैव परां भक्तिमुपागताः ॥
ते यान्त्यादित्यवर्णेन विमानेन हि भास्वता ।
सूर्य्यमण्डलमध्ये च ब्रह्मणा निर्म्मिता पुरा ॥
कपिला या पिङ्गलाक्षी सर्व्वतीर्थप्रदायिनी ।
सिद्धिबुद्धिकरी देवी कपिलासत्यरूपिणी ॥
पूर्व्वोक्ता यास्तु कपिलाः सर्व्वमङ्गलमङ्गलाः ।
एतादृश्यः समाख्याताः कपिलास्ते वरानने ॥
सर्व्वा ज्ञेया महाभागास्तारयन्ति न संशयः ।
मङ्गलेषु प्रशस्ता च सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥
अग्निपुच्छा अग्निमुखी अग्निलोमानलप्रभा ।
तथाग्नेयी सदा देवी सुवर्णाख्या प्रभावतः ॥”* ॥
शूद्रात् कपिलाग्रहणे दोषो यथा —
गृहीत्वा कपिलां शूद्रात् कामतः सद्यो भवेत् ।
पतितः स द्विजातीनां चाण्डालसदृशो हि सः ॥
न तस्मात् प्रतिगृह्णीयात् शूद्रादिभ्यः प्रतिग्रहम् ।
दूरात् प्रतिहरेत्तस्याः श्वभिर्लुप्ता इवाध्वरे ॥
सर्व्वकाले हि सर्व्वे वै वर्ज्जिता पितृदैवते ।
असम्भाष्याप्रतिग्राह्याः शूद्रास्ते पापकर्म्मिणः ॥
पिबन्ति यावत् कपिलां तावत्तेषां पितामहाः ।
भूमेर्म्मलं समश्नन्ति शायन्तं विड्भुजश्चिरम् ॥ *
शूद्रस्य कपिलाक्षीरादिपाने दोषो यथा —
तासां क्षीरं घृतं चापि नवनीतमथापि वा ।
उपजीवन्ति ये शूद्रास्तेषां गतिमधो शृणु ॥
कपिलाजीविनः शूद्राः क्रूरा गच्छन्ति रौरवम् ।
रौरवं तु महारौद्रं वर्षकोटिशतं धरे ॥
ततोऽपि मुक्ताः कालेन श्वानयोन्यां व्रजन्ति ते ।
श्वानयोन्या विमुक्तस्तु विष्ठायां जायते कृमिः ॥
विष्ठास्थानेषु पापिष्ठा दुर्गन्धिषु च नित्यशः ।
भूयो भूयो जायमानास्तत्रोत्तारं न विन्दति ॥
ब्राह्मणश्चैव यो विद्वान् कुर्य्यात्तेषां प्रतिग्रहम् ।
तत्र प्रभृत्यमेध्यास्ते पितरस्तस्य भारति ॥
न तं विप्रन्तु सम्भाषेत् नैवैकासनं व्रजेत् ।
स नित्यं वर्जनीयो हि दूरात् ब्राह्मणोऽध्वरे ॥
यस्तेन सह संभाषेत्तथा चैकासनं व्रजेत् ॥
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं तेन शुध्यति स द्विजः ॥
अथासन्नप्रसवकपिलादानफलादि ।
एकस्य गोप्रदानस्य सहस्रन्तु पूर्य्यते ॥
किमन्यैर्बहुभिर्दानैः कोटिसङ्ख्यातविस्तरैः ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय सन्तुष्टायाहिताग्नये ॥
आसन्नप्रसवां धेनुं दानार्थं प्रतिपालयेत् ।
कपिलादिप्रसूता वै दातव्या च द्विजन्मने ॥

जायमानस्य वत्सस्य मुखं योन्यां प्रदृश्यते ।
तावत् सा पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥
धेन्वा यावन्ति रोमाणि सवत्साया वसुन्धरे
तावतो वर्षकोट्यस्तु ब्रह्मवादिभिरर्च्चिताः ॥
वसन्ति ब्रह्मलोके वै ये च वै कपिलाप्रदाः ।
सुवर्णशृङ्गौ च कृत्वा रौप्यखुरान्विताम् ।
ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा सुवर्णं रौप्यमेव च ॥
कपिलायास्ततः पुच्छं ब्राह्मणस्य करे न्यसेत् ।
उदकञ्च करे दद्याद्दाता श्रद्धयान्वितः ॥
ससमुद्रान्ता तेन सशैलवनकानना ।
रत्नपूर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥
पृथिवीदानतुल्येन दानेनैतेन वै नरः ।
नन्दितो याति पितृभिर्व्विष्णोश्च परमं पदम् ॥
ब्रह्मस्वहारी गोघ्नश्च भ्रूणहा पापदूषकः ।
महापातकयुक्तोऽपि यश्चान्यो ब्रह्मदूषकः ॥
निन्दको ब्राह्मणानाञ्च तथा धर्म्मादिदूषकः ।
सर्व्वे पातकयुक्ताऽपि गवां दानेन शुध्यति ॥
यश्चोभयमुखीं दद्यात् प्रभूतकनकान्विताम् ।
तद्दिनं पयसाहारः पायसेनापि वा भवेत् ॥
सुवर्णस्य सहस्रेण तदर्द्धेनापि भामिनि ।
तस्याप्यर्द्धशतेनापि यथाशक्त्या तदर्द्धकम् ॥
यथाशक्ति प्रदानेन वित्तशाठ्यं विवर्ज्जयेत् ।
इमां गृह्णोभयमुखीमुभयत्र प्रभोऽस्तु वै ।
मम वंशविवृद्धाय सदा स्वस्तिकरी भव ॥”
गोशरीरे देवतानिवेशो यथा —
दन्तेषु मरुतो देवा जिह्वायान्तु सरस्वती ।
खुरमध्ये तु गन्धर्व्वाः खुराग्रेषु तु पन्नगाः ॥
सर्व्वसन्धिषु साध्याश्च चन्द्रादित्यौ तु लोचने ।
ककुदि सर्व्वनक्षत्राः लाङ्गूले धर्म्म आश्रितः ॥
अपाने सर्व्वतीर्थानि प्रस्रावे जाह्नवी नदी ।
नानाद्वीपसमाकीर्णाश्चत्वारः सागरास्तथा ॥
ऋषयो रोमकूपेषु गोमये पद्मधारिणी ।
रोमसु सन्ति विद्याश्च सर्व्वेष्वयनद्वयम् ॥
धैर्य्यं धृतिश्च शान्तिश्च पुष्टिर्वृद्धिस्तथैव च ।
स्मृतिर्मेधा तथा लज्जा वपुः कीर्त्तिस्तथैव च ॥
विद्या शान्तिर्म्मतिश्चैव सन्नतिः परमा तथा ।
गच्छन्तीमनुगच्छन्ति एता गां वै न संशयः ॥
यत्र गावो जगत्तत्र देवदेवपुरोगमाः ।
यत्र गावस्तत्र लक्ष्मीः सोऽक्षधर्म्मश्च शाश्वतः ॥
सर्व्वरूपेषु ता गावस्तिष्ठन्त्यभिमताः सदा ।
गावः पवित्रा मङ्गल्या देवानामपि देवताः
यस्ताः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥”
इति वराहपुराणम् ।

धेनुकः, पुं (धेनुरिव प्रतिकृतिः । “इवे प्रतिकृतौ ।” ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) असुरविशेषः । स बलरामेण हतः । इति श्रीभागवते १५ अध्यायः ॥ (अयन्तु गर्द्दभरूपी गोवर्द्धनस्योत्तरपार्श्वस्थतालवनवासी । यथा, हरिवंशे । ६९ । २—२३ ।
आजग्मतुस्तौ सहितौ गोधनैः सहगामिनौ ।
गिरिं गोवर्द्धनं रम्यं वसुदेवसुतावुभौ ॥
गोवर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् ।

दृष्ट्वातेऽथ तौ वीरौ रम्यं तालवनं महत् ॥
तौ तालपर्णप्रकरे रम्ये तालवने रतौ ।
चेरतुः परमप्रीतौ वृषपोताविवोन्नतौ ॥
स तु देशः समः स्निग्धः सुमहान् कृष्णमृत्तिकः ।
दर्भप्रायस्थलीभूतो लोष्टपाषाणवर्जितः ॥
तालैस्तैर्विपुलस्कन्धैरुच्छ्रितैः श्यामपर्व्वभिः ।
फलाग्रशाखिभिर्भाति नागहस्तरिवोच्छ्रितैः ॥
तत्र दामोदरो वाक्यमुवाच वदतांवरः ।
अहो तालफलैः पक्वैर्व्वासितेयं वनस्थली ॥
म्रातूनार्य्य ! सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च ।
पक्वतालानि सहितौ पातयावो लघुक्रमौ ॥
यद्येषामीदृशो गन्धो माधुर्य्यघ्राणतर्पणः ।
रसेनामृतकल्पेन भवितेत्यत्र मे मतिः ॥
दामोदरवचः श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव ।
पातयन् पक्वतालानि चालयामास तांस्तरून् ॥
तत्तु तालवनं नृणामसेव्यं दुरतिक्रमम् ।
निर्म्माणभूतमैरिणं पुरुषादालयोपमम् ॥
दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गर्द्दभरूपधृक् ।
खरयूथेन महता वृतः समनुवर्त्तते ॥
स तत्तालवनं घोरं गर्द्दभः परिरक्षति ।
नृपक्षिश्वापदगणांस्त्रासयानः सुदुर्म्मतिः ॥
तालशब्दं स तं श्रुत्वा संघुष्टं फलपातनात् ।
नामर्षयत संक्रुद्धस्तालस्वनमिव द्विपः ॥
शब्दानुसारी संक्रुद्धो दर्पाविद्धसटाननः ।
स्तब्धाक्षो हेषितपटुः खुरैर्निर्द्दारयन्महीम् ॥
आविद्धपुच्छो हृषितो व्यात्तानन इवान्तकः ।
आपतन्नेव ददृशे रौहिणेयमुपस्थितम् ॥
तालानां तमधो दृष्ट्वा सध्वजाकारमव्ययम् ।
रौहिणेयं खरो दुष्टः सोऽदशद्दशनायुधः ॥
पद्भ्यामुभाभ्याञ्च पुनः पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः ।
जघानोरसि दैत्येन्द्रो रौहिणेयं निरायुधम् ॥
ताभ्यामेव स जग्राह पद्भ्यां तं दैत्यगर्द्दभम् ।
आवर्ज्जितमुखस्कन्धं प्रैरयत्तालमूर्द्धनि ॥
स भग्नोरुकटिग्रीवो भग्नपृष्ठो दुराकृतिः ।
खरस्तालफलैः सार्द्धं पपात धरणीतले ॥
तं गतासुं गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य गर्द्दभम् ।
ज्ञातींस्तथापरांस्तस्य त्वपराजनि सोऽक्षिपत् ॥
सा भूर्गर्द्दभदेहैश्च तालैः पक्वैश्च पातितैः ।
बभासे छन्नजलदा द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥
तस्मिन् गर्द्दभदैत्ये तु सानुगे विनिपातिते ।
रम्यं तालवनं तद्धि भूयो रम्यतरं बभौ ॥"
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ८१—८३ ।
"ततो गच्छेत राजेन्द्र ! धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
एकरात्रोषितो राजन् ! प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ध्रुवम् ।
तत्र चिह्नं महाराज ! अद्यापि हि न संशयः ।
कपिला सह वत्सा वै पर्व्वते विचरत्युत ॥
सवत्सायाः पदान्यस्या दृश्यन्तेऽद्यापि भारत !।
तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र ! पदेषु नृपसत्तम ! ।
यत् किञ्चिदशुभं पापं तत् प्रणश्यति भारत ! ॥")
योऽशरतिबन्धान्तर्गतद्वादशबन्धः । यथा,—

"सुप्तां स्त्रियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्तो रमेत् पुनः ।
लघुलिङ्गं चालयेद्‌द्यो बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥
(अपरविपरीतलक्षणं यथा,—
"न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे
योषिदेति कटिरूढवल्लभा ।
अग्रतो यदि शनैरधोमुखी
धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ! ॥")
धेनुकसूदनः, पुं, (धेनुकं गोवर्द्धनोत्तरपार्श्वस्थ-तालवनवासिनमसुरं निसूदयति बलराम-द्वारेति । सूद + णिच् + ल्युः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (बलरामः । इति पुराणम् ॥)
धेनुका, स्त्री, (धेनुरिव प्रतिकृतिः । धेनु + कन् । टाप् ।) हस्तिनी । (धेनुरेव । स्वार्थे कन् ।) गौः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७६ । १८ ।
"इमां ते तरुणीं भार्य्यां त्वदाधिभिरभिप्लुताम् ।
कथं सन्धारयिष्यामि विवत्सामिव धेनुकाम् ॥")
धेनुदुग्धं, क्ली, (धेनोर्दुग्धमिव शुभ्रं फलमस्य ।) चिर्भिटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धेनोर्दुग्धम् ।) गोक्षीरम् ॥
धेनुदुग्धकरः, पुं, (करोतीति वर्द्धयतीति । कृ + अच् । धेनोर्दुग्धस्य करः । एतद्भक्षणेन धेनुदुग्धवर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) गर्ज्जरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धेनुष्या, स्त्री, (धेनु + "संज्ञायां धेनुष्या ।" ४ । ४ । ८९ । इति सुगागमो यत्प्रत्ययश्च निपात्यते ।) बन्धके स्थिता गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ७२ ॥ यां बन्धकेन दत्त्वा अर्थं नीतवान् सा । गर्भिणी दोग्ध्री वा या ऋणबन्धके स्थिता सा धेनुष्येति वृद्धाः । इति भरतः ॥
धेनुकं, क्ली, (धेनूनां समूहः । "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।" ४ । २ । ४७ । इति ठक् ।) धेनुसमूहः । इत्यमरः । २ । ९ । ६० ॥ (स्त्रीणां करणभेदः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥)
धैर्य्यं, क्ली, (धीरस्य भावः कर्म्म वा । धीर + ष्यञ् ।) धीरता । धीरस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"स्थिरचित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्य्यमिति कीर्त्त्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(इदं नायकसत्त्वजगुणानामन्यतमः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥"
तल्लक्षणं यथा, तत्रैव । ३ । ६३ ।
"व्यवसायादचलनं धैर्य्यं विघ्ने महत्यपि ॥"
उदाहरणं यथा,—
"श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसङ्ख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥")

धैवतः, पुं, (धीमतामयम् । धीमत् + अण् । पृषोदरादित्वात् मस्य वत्वम् ।) सप्तस्वरान्तर्गतषष्ठस्वरः । स तु नारदमते अश्वस्वरतुल्यः । (अश्वस्तु धैवतं रौतीति वचनात् ॥) तानसेनमते भेकस्वरतुल्यः । अस्योच्चारणस्थानं ललाटम् । व्याकरणमते दन्तः । अयं क्षत्रियवर्णः । अस्य जातिः षाड़वः । अस्य तानम् ७२० प्रत्येकतानम् ४८ समुदायेन ३४,५६० भवन्ति । इति संगीतशास्त्रम् ॥
"गत्वा नाभेरधोभागं वस्तिं प्राप्योर्द्ध्वगः पुनः ।
धावन्निव च यो याति कण्ठदेशं स धैवतः ॥"
अस्य श्रुतयस्तिस्रः । इति संगीतदामोदरः ॥
(यथा च सङ्गीतदर्पणे । १ । ५५ ।
"मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः ॥"
अस्य ऋषिकुले उद्भवः । क्षत्रियो जातिः । पीतो वर्णः । श्वेतद्वीपे जन्म । ऋषिस्तुम्बुरुः । गणेशो देवता । उष्णिक् छन्दः । वीभत्सभयानकरसयोरुपयोगित्वम् । इति सङ्गीतदर्पणम् ॥)
धोड़ः, पुं, (धोरति चातुर्य्येण गच्छतीति । धोर गतिचातुर्य्ये + अच् । रस्य डत्वम् ।) सर्पविशेषः । धोड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राजिलः २ डुण्डुभः ३ डुण्डुभः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
धोर, ऋ गतिचातुर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अदुधोरत् । गतौ चातुर्य्ये गतिचातुर्य्यम् । धोरन्त्या धोरणाक्रान्ता विनीता यस्य वारणाः । इति दुर्गादासः ॥
धोरणं, क्ली, (धोरति गच्छत्यनेनेति । धोर + करणे ल्युट् ।) सर्व्ववाहनम् । हस्त्यश्वरथदोलादि । इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥ (धोर + भावे ल्युट् ।) अश्वप्रथमगतिः । तत्पर्य्यायः । धौरितकम् २ धौर्य्यम् ३ धोरितम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥
धोरणिः, स्त्री, (धोरति क्रमशः प्राप्नोतीति । धोर + अनिः ।) परम्परा । इति जटाधरः ॥
धोरितं, क्ली, (धोर + क्तः ।) धोरणम् । अश्वप्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥
धोरितकं, क्ली, (धोरितमश्वप्रथमगतिस्तेन कायतीति । कै + कः ।) धौरितकम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
धौतं, त्रि, (धावते स्मेति । धाव + कर्म्मणि क्तः ।) मार्ज्जितम् । धोया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निर्णिक्तम् २ शोधितम् ३ मृष्टम् ४ क्षालितम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७३ ॥ * ॥
"ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं यद्धौतं रजकेन च ।
अधौतं तद्विजानीयाद्दशा दक्षिणपश्चिमे ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥
धौतं, क्ली, (धाव + क्तः ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
धौतकटः, पुं, धौतः कटः । नित्यकर्म्मधारयः ।) स्थूलरचितभाण्डम् । धोकड़ा इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । स्योनः २ स्यूतः ३ प्रसेवकः ४ । इति

जटाधरः । ध्रुव ५ ख्यात ६ । इति भरत धृतकोषान्तरम् ।

धौतकोषज क्ली, (कोषाज्जायते इति । कोष+जन+ड । धौत कोषजम् ।) पत्रोर्णम् । इति शब्दरत्नावली ।

धौतकौशे(षे)य, क्ली (धौतं क्षालितं कौषेयम् ।) पत्रोर्णम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ । कौषेयमेव धौतं प्रक्षालितं पत्रोर्णस्य वटलकुचादिपत्रेषु क्रिमिभिर्लालया तन्तुत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अस्येति पत्रोर्णम् । इति भरतः ।

धौतशिल क्ली, (धौतेव शिला यस्य ।) स्फाटिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

धौमक पुं (धूमे धूमप्रधानदेशे भवः । धूम+ "धूमादिभ्यश्च ।" ४ । २ । १२७ । इति वुञ् ।) देशविशेषः । इति कश्चित् ।

धौर पुं धवदृक्षः । इति भावप्रकाशः ।

धौरितक क्ली (धौरितक+प्रज्ञादित्वादण् ।) अश्वानां पञ्चविधगत्यन्तर्गतगतिविशेषः । इत्यमरः । २ । ८ । ४८ । तत्र धावकः गतिरास्कन्दित नाम इति ख्यातः ततोऽधिका चतुरा गतिः । इति भरतः ।

धौरेय त्रि (धुरं वहतीति । "धुरो यड्ढकौ ।" ४ । ४ । ७७ । इति ढक् ।) रथवाहकगवादि भारवोढा । इत्यमरः । ३।१।१५ । धवलपुष्पः । इति राजनिर्घण्टः ।

धौर्त्तिक त्रि धूर्त्तसैन्यम् । धूर्त्तस्य भावः । इति धूर्त्तशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

धौर्त्य क्ली (धूर्त्तस्य कर्म्म । धूर्त्त+ष्यञ् ।) धूर्त्तस्य प्रधमगतिः । इति शब्दरत्न । ४ । ११२ ।

ध्मा, अग्निपूर्णे । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं अनिट् ।) धुमिदिति वाक्येषु दीर्घे अविधिदित्यनुयोगः । ध्मायति शङ्खेन पतिदेवभावः । धमति सुवर्णं वन्हिः अपि वहुल कर्म्मण्येव । धमति शङ्खं जनः कर्त्तरीत्यर्थः । अग्निकृत्वन्तौ च । सुवर्णमेव धमे इति । इति दुर्गादासः ।

ध्माङ्क्ष पुं (ध्मा अविरतमीषत्कं काङ्क्षति । क+अच् ।) दध्याङ्क्षः । इति शब्दार्थ ।

ध्मात [न्] पुं (ध्मा+ "सात्मन्नात्मन्निति ।" उणा ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु । उपलक्षणमु ध्मायतेऽनिन् इत्यत्र ध्मानम् इति उज्ज्वलदत्तः ।) परिमाणम् । आकृतिः । ध्मानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।

ध्यात त्रि (ध्यै चिन्तने+क्त ।) चिन्तितम् । यथा शाकुन्तले । ६ । [illegible]

ध्यान, क्ली, (ध्यै+भावे ल्युट् ।) चिन्तनम् । (यथा मनुः । १ । १२ ।

"अभिध्याने च [illegible] परिचिन्तनम् । [illegible]")

धारणाविषये एकप्रत्ययसन्ततिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ । अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य विच्छिद्यान्तरेन्द्रियवृत्तिप्रवाहः । इति वेदान्तसारः । * । यथा, विष्णुपुराणे ।

"तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्या सन्ततिश्चान्यनिःस्पृहा ।

तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥"

अस्यार्थः । "तद्रूपस्य धारणाविषयस्य वस्तुनः प्रत्ययस्य या सन्ततिः सा एकाग्रा अविच्छिन्ना सन्ततिः । अन्यनिःस्पृहा विषयान्तरेणाव्यवधीयमाना । विजातीयप्रत्ययान्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थः । तच्च प्रथमैर्यमादिधारणान्तैः षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते ।" इति तट्टीका । * ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

'सर्व्वे देवाः प्राकृतिका यावन्तो मूर्त्तिधारिणः ।

अहमात्मा नित्यदेही भक्तध्यानानुरोधतः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ।

ब्रह्मचिन्ता । यथा, गारुडे ४८ अध्याये ।

"ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृतिः ।

अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥"

अपि च ।

'प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालो कृतो भवेत् ।

यस्तावत्कालपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।

तदेव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ॥

द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।

तुष्टे तु न यमी तुल्यः समाधिः सोऽभिधीयते ॥

ध्येयाश्च चलतं यत्र मनोऽभिध्यायतो भ्रमम् ।

प्राग्धारयेद्धिया तावत् यावत् सा धारणा स्मृता ॥

ध्येये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवानुपश्यति ।

नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥

ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।

यत्तद्ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥

ध्येयमेव हि सर्व्वत्र ध्याता तन्मयतां गतः ।

पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥"

इति गारुडे ४८ अध्यायः ।

ध्यानयोग, पुं (ध्यानमेव योगः ।) ध्यानरूपयोगः । यथा —

"विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥'

इति श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्यायः ।

ध्याम, क्ली (ध्यायते मनुष्यैरिति । ध्यै चिन्तने+बाहुलकात् मक् ।) दमनकवृक्षः । गन्धतृणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।

"ध्यामकुङ्कुमकुष्ठानां [illegible] ।")

मलिनः त्रि । इति मेदिनी । मे १७ ।

ध्यामक क्ली (ध्याममिव प्रतिकृतिः । ध्याम+ "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) रोहिषतृणम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा सुश्रुते । १ । ३८ ।

"एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्प-प्रियङ्गुहरेणुका व्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयक-श्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति ।')

ध्यामन् [न्] पुं, (ध्यै+"नामन्सीमन्व्योमन्निति उणा ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) परिमाणम् । दीप्तायाम् इत्युणादिकोषः ।

ध्येय, त्रि (ध्यायते इति । ध्यै+यत् ।) ध्यानीयः । चिन्तनीयः । यथा,—

"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।'

इति

ध्यै चिन्तने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं अनिट् ।) ध्यायति विष्णुं वैष्णवः । दुर्गादासः ।

ध्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ध्रजति । इति दुर्गादासः ।

ध्रण, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ, ध्रण्यते । इति दुर्गादासः ।

ध्रण शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ध्रणति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ।

ध्रष क उत्क्षेपे । उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, ध्राषयति । इति दुर्गादासः ।

ध्रस श उ उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्यां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) ध्रस्नाति शस्यं दीनः । उ ध्रसित्वा ध्रस्त्वा । दुर्गादासः ।

ध्राक्ष, इ काङ्क्षे । घोररुते । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । घोररुतमिहाशुभं घोररवः । इ ध्राङ्क्षति गृध्रो मनुष्यमांसं श्मशाने घोररावं वा । काक इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

ध्राख क्व शोषणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । क्व, अदध्राखत् शोषणं शोषणमपयो । इति दुर्गादासः ।

ध्राघ ङ क्व शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, ध्राघते । क्व अध्राघत । इति दुर्गादासः ।

ध्राजि स्त्री (ध्रजनमिति । ध्रज गतौ+इञ् ।) वात्यादि । इत्युणादिकोषः । धरणं इति भाषा । (वाजि+भावे इञ् । गतिः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । २ ।

"मुनयो वातरशनाः पिशङ्गा वसते मला ।

वातस्यानु ध्राजिं यन्ति यद्देवासो अविक्षत ॥

"वातस्य वायोर्ध्राजिं गतिमनुगच्छन्ति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)

ध्राड ङ क्व शीर्णौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । क्व अदध्राडत् । ङ, ध्राडते । शीर्णं विभेद । इति दुर्गादासः ।

ङिः, पुं, (ध्राङ्ते शीर्णो भवतीति । ध्राङ्+
"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ।४।११८। इति इन् ।)
[illegible]व्यचयः । इत्युणादिकोषः ॥

ज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् ।) ध्रेजति । इति दुर्गादासः ॥

, ञि } स्थैर्य्ये । सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
, शि } (भ्वां-तुदां च-स्थैर्य्ये अकं-सर्पणे सकं-
परं-अनिट् ।) द्वौ रेफयुक्तौ । आद्यौ दीर्घान्त
इति कश्चित् । ञि, ध्रुतोऽस्ति । शि, ध्रुवति
अध्रुवीत् । ध्रुवति शैलः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रुवं, क्ली, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु+"सुवः
कः ।" उणां । २ । ६१ । इत्यत्र । "बाहुलकात्
ध्रु स्थैर्य्ये अतोऽपि कः ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या
कः ।) निश्चितम् । (यथा, शाकुन्तले १
अङ्के ।
"ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥")
तर्कः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ आकाशम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

ध्रुवं, त्रि, (ध्रु गतिस्थैर्य्ये+बाहुलकात् कः ।)
सन्ततम् । शाश्वतम् । इति मेदिनी । वे, १३ ॥
स्थिरम् । निश्चितम् । इति हेमचन्द्रः ।६।८६ ॥
(यथा, चाणक्यशतके । ६३ ।
"यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि ॥")

ध्रुवः, पुं, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु+बाहुलकात्
कः ।) शङ्कुः । हरः । (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । १०३ ।
"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")
विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ ।१४९।२६ ।
"विश्वकर्म्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥")
वटः । उत्तानपादजः । (अस्य विवरणन्तु
पश्चात् द्रष्टव्यम् ॥) वसुभेदः । (यथा, मात्स्ये ।
५ । २१ ।
"आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥")
योगभेदः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ (यथा,
ज्योतिषे ।
"गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥")
स्थाणुः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥ शरारि-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ध्रुवकः । इति
सङ्गीतदामोदरः ॥ * ॥ (रोहिणीगर्भे वसुदेवा-
ज्जातः पुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते ।९।२४।४६।
"बलं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विपुलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ॥"
पाण्डवपक्षीयः कश्चित् क्षत्त्रियवीरः । इति
महाभारते । ७ । १५६ । ३७ ॥ नहुषस्य पुत्त्र-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ३० ।
"यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
नहुषो जनयामास षट् सुतान् प्रियवाससि ॥"
पुरुवंशीयरन्तिनावस्य पुत्त्रविशेषः । यथा,
भागवते । ९ । २० । ६ ।
"ऋतेयो रन्तिनावोऽभूत् त्रयस्तस्यात्मजा नृप ! ।
सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ॥"
रोमावर्त्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
"आवर्त्तसाम्यादावर्त्तो रोमसंस्थानभङ्गिनाम् ॥"
ते च दशधा यथा,—
"द्वावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोप-
रन्ध्रयोः ।
एको भाले अपाने च दशावर्त्ता ध्रुवाः
स्मृताः ॥"
यज्ञीयग्रहपात्रविशेषः । यथा, कात्यायनश्रौत-
सूत्रे । ९ । ५ । १७ ।
"यजमानस्ततो ग्रहग्रहणमा ध्रुवात् ॥")
नासाग्रम् । तत्तु आसन्नमृत्युर्न पश्यति । यथा,
"अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम् ॥
अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते ।
विष्णोः पदानि भ्रूमध्ये नेत्रयोर्म्मातृमण्डलम् ॥"
इति काशीखण्डे । १२ । १३—१४ ॥

ध्रुवलोकोत्पत्तिर्यथा,—
"प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
द्वौ पुत्त्रौ सुमहावीर्य्यौ धर्म्मज्ञौ कथितौ तव ॥
तयोरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः ।
अभीष्टायामभूद्ब्रह्मन् ! पितुरत्यन्तवल्लभः ॥
सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषी द्विज ! ।
स नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्याश्चाभूद्ध्रुवः सुतः ॥
राजासनस्थितस्याङ्कं पितुर्भ्रातरमाश्रितम् ।
दृष्ट्वोत्तमं ध्रुवश्चक्रे तमारोढुं मनोरथम् ॥
सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्कारोहणोत्सुकम् ।
पुत्त्रं पितुस्तथारूढं सुरुचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
एतद्राजासनं सर्व्वभूभृत्संश्रयकेतनम् ।
योग्यं ममैव पुत्त्रस्य किमात्मा क्लिश्यते त्वया ॥
उत्सृज्य पितरं बालस्तत् श्रुत्वा मातृभाषितम् ।
जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विज ! मन्दिरम् ॥
तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्त्रमीषत्प्रस्फुरिताधरम् ।
सुनीतिरङ्कमारोप्य मैत्रेयेदमभाषत ॥
वत्स ! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति ।
कोऽवजानाति पितरं तव यस्तेऽपराध्यति ॥
इत्युक्तः सकलं मात्रे कथयामास तद्यथा ।
सुरुचिः प्राह भूपालप्रत्यक्षमतिगर्व्विता ॥
सुनीतिरुवाच ।
सुरुचिः सत्यमाहेदं स्वल्पभाग्योऽसि पुत्त्रक ! ।
न हि पुण्यवतां वत्स ! सपत्नैरेवमुच्यते ॥
यदि चेद्दुःखमत्यर्थं सुरुच्या वचनात्तव ।
तत् पुण्योपचये यत्नं कुरु सर्व्वफलप्रदे ॥
पराशर उवाच ।
निर्जगाम गृहात्मातुरित्युक्त्वा मातरं ध्रुवः ।
पुराच्च निर्गम्य ततस्तद्बाह्योपवनं ययौ ॥
स ददर्श मुनींस्तत्र सप्त पूर्व्वागतान् ध्रुवः ।
निर्जगाम वनात्तस्मात् प्रणिपत्य स तानृषीन् ॥
मधुसंज्ञं महापुण्यं जगाम यमुनातटम् ।
यत्रैव देवदेवस्य सान्निध्यं हरिमेधसः ॥
सर्व्वपापहरे तस्मिन् तपस्तीर्थे चकार सः ।
पदाङ्गुष्ठेन संपीड्य यदा च वसुधां स्थितः ।
तदा समस्तवसुधा चचाल सह पर्व्वतैः ॥
भगवानपि सर्व्वात्मा तन्मयत्वेन तोषितः ।
गत्वा ध्रुवमुवाचेदं चतुर्भुजवपुर्हरिः ॥
औत्तानपादे भद्रन्ते तपसा परितोषितः ।
वरदोऽहमनुप्राप्तो वरं वरय सुव्रत ! ॥
ध्रुव उवाच ।
भगवन् सर्व्वभूतेश ! सर्व्वस्यास्ते भवान् हृदि ।
किमज्ञातं तव स्वामिन् ! मनसा यन्मयेप्सितम् ॥
नैतद्राजासनं योग्यमजातस्य ममोदरात् ।
इति गर्व्वादवोचन्मां सपत्नी मातुरुच्चकैः ॥
आधारभूतं जगतः सर्व्वेषामुत्तमोत्तमम् ।
प्रार्थयामि प्रभो ! स्थानं त्वत्प्रसादादतोऽव्ययम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
त्रैलोक्यादधिके स्थाने सर्व्वताराग्रहाश्रयः ।
भविष्यति न सन्देहो मत्प्रसादाद्भवान् ध्रुव ! ॥
सूर्य्यात् सोमात् तथा भौमात् सोमपुत्त्राद्बृहस्-
पतेः ।
सितार्कतनयादीनां सर्व्वर्क्षाणां तथा ध्रुवम् ॥
सप्तर्षीणामशेषाणां ये च वैमानिकाः सुराः ।
सर्व्वेषामुपरि स्थानं तव दत्तं मया ध्रुव ! ॥"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ११ अध्यायः ॥ * ॥

ध्रुवयोगजातफलं यथा,—
"नरीनर्त्ति वाणी सदा वक्त्रपद्मे
चरीकर्त्ति कार्य्यं वरीभर्त्ति वन्धून् ।
ध्रुवाख्ये प्रसूतिर्ध्रुवा तस्य कीर्त्ति-
र्दिगन्ते नितान्तं भवेच्चारुमूर्त्तिः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

ध्रुवगणो यथा । उत्तरफल्गुनी १ उत्तराषाढ़ा
२ उत्तरभाद्रपद् ३ रोहिणी ४ । इति ज्योति-
षम् ॥ * ॥ ताराविशेषः । यथा,—
"मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते ।
निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिजाश्रिते ॥
भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः ।
पर्य्येत्यजस्रं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते १२ अध्यायः ॥

ध्रुवकः, पुं, (ध्रुव+स्वार्थे कन् ।) स्थाणुः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १८८ ॥ गीताङ्गविशेषः । धया
इति भाषा । तस्य लक्षणं यथा,—
"उत्तमः षट्पदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्मृतः ।
कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद्ध्रुवकोऽयं मयोदितः ॥
उक्तं द्विखण्डमुद्ग्राहे द्विखण्डं ध्रुवके मतम् ।
ततो द्विखण्डमाभोगे तालमानरसैः सह ॥
आभोगे कविनाम स्यात्तथा नायकनाम च ।
उद्ग्राहं प्रथमं गीत्वा ध्रुवं गायेत्ततः परम् ॥
ततोऽन्तरा ध्रुवस्तस्मादाभोगध्रुवकौ ततः ।
उद्ग्राहः प्रथमः पादः कथितः पूर्व्वसूरिभिः ॥
गीत्वा पूर्व्वपदं न्यासो यत्र स ध्रुवको मतः ।
यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः ॥
ध्रुवकादिषु सर्व्वेषु भवेदेवंविधः क्रमः ॥"
स तु षोड़शविधः । यथा,—
"जयन्तः शेखरोत्साहौ मधुरो निर्म्मलस्तथा ।

जटाधर ॥ स्तन ५ स्थान ६। इति भरत धृतकोषान्तरम् ॥

धौतकोषज क्ली (कोषाज्जायते इति। कोष+जन+ड। धौतं कोषजम्।) पत्रोर्णम्। इति शब्दरत्नावली ॥

धौतकौषे(शे)य क्ली (धौतं क्षालितं कौषेयम्।) पत्रोर्णम्। इत्यमरः। २। ६। ११३॥ कौषेयमेव धौतं प्रक्षालितं पत्रोर्णाख्यं पट्टलकुचादिपत्रेषु क्रिमिभिरूर्णाया कृतत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अस्येति पत्रोर्णम्। इति भरतः ॥

धौतशिल क्ली (धौतेव शिला यस्य।) स्फाटिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धौमक पुं (धूमे धूमप्रधानदेशे भवः। धूम+"धूमादिभ्यश्च।" ४। २। १२७। इति वुञ्।) देशविशेषः। इति कश्चित् ॥

धौर पुं धवदृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥

धौरितक क्ली (धोरितक+प्रज्ञादित्वादण्।) अश्वानां पञ्चविधगत्यन्तर्गतगतिविशेषः। इत्यमरः। २। ८। ४८॥ तत्र सम्यक् गतिरास्कन्दितं नाम इति ख्यातं ततोऽधिका चतुरा गतिः। इति भरतः ॥

धौरेय त्रि (धुरं वहतीति। "धुरो यड्ढकौ।" ४। ४। ७७। इति ढक्।) रथकाष्ठलाङ्गलादिभारवोढा। इत्यमरः। २। ८। ६५॥ अनडुहि पुं। इति राजनिर्घण्टः ॥

धौर्तिक त्रि धूर्तत्वम्। धूर्तस्य भावः। इति धूर्त्तशब्दात् ठक्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

धौर्त्य क्ली (धूर्त्तस्य कर्म्म। धूर्त्त+ष्यञ्।) अश्वस्य प्रथमगतिः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३१२॥

ध्मा, अग्निसंयुक्तौ। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं अनिट्।) गतिरिति वोपदेवात् इतौ अग्निसंयोगः। ध्मांति शङ्खेन पतिर्द्वैभावः। धमति सुवर्णं वणिक् अग्निसंयुक्तं करोतीत्यर्थः। धमति शङ्खं जनः शब्दयुक्तं करोतीत्यर्थः। अग्निसंयुक्तौ च। सुवर्णेन धमेद्विम्। इति दुर्गादासः ॥

ध्माकार पुं (ध्मा अग्निसंयोगं करोतीति। कृ+अण्।) लोहकारकः। इति हलायुधः ॥

ध्माम [न्] पुं (ध्मा+"नामन्सीमन्निति।" उणां ४। १५०। इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः। "उज्ज्वलदत्तस्तु ध्यायतेर्मनिन्" इत्युक्त्वा ध्यामन् इति शब्दमिच्छति।) परिमाणम्। आकारः। धामम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

ध्यात त्रि (ध्यै चिन्तने+क्त।) चिन्तितम्। यथा शान्तिशतके। ८।

ध्यातं वित्तमदत्तमेयं न च पुनर्निद्रा मया शाम्य [तम् ॥

ध्यानं, क्ली, (ध्यै+भावे ल्युट्।) चिन्तनम्। (यथा मनुः। १। १२।

"तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम्।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा॥")

धारणाविषये एकप्रत्ययसन्ततिः। इति हेमचन्द्रः। १। २३४॥ अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य विच्छिद्यान्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहः। इति वेदान्तसारः ॥ * ॥ यथा, विष्णुपुराणे।

"तद्रूपप्रत्यये चैकाग्रसन्ततिश्चान्यनिस्पृहा।
तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप॥"

अस्यार्थः। "तद्रूपस्य धारणाविषयस्य वस्तुनः प्रत्यया यस्यां सन्ततौ सा एकाग्रविषया सन्ततिः। अन्यनिस्पृहा विषयान्तरेणाव्यवधीयमाना। विजातीयप्रत्ययान्तररहिता सजातीयप्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थः। तच्च प्रथमैर्यमादिभिर्धारणान्तैः षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते। इति तट्टीका ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच।

'सर्व्वे देवाः प्राकृतिका यावन्तो मूर्त्तिधारिणः।
अहमात्मा नित्यदेही भक्तध्यानानुरोधतः॥'

इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥

ब्रह्मचिन्ता। यथा, गारुडे ४९ अध्याये।

'ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृतिः।

अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः॥'

अपि च।

प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालो भवेत्।
यस्तावत्कालपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत्।
तदेव प्रथमा प्रोक्ता ध्यानं द्वादश धारणाः॥
द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः।
तुष्टे तु स यतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते॥
ध्येयान्न चलते यस्य मनोऽभिध्यायतो भृशम्।
प्राण्यावधिसमं कालं यावत् सा धारणा स्मृता॥
ध्येयं यत्र मनो यस्य ध्येयमेवानुपश्यति।
नान्यं पश्यति जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्त्तितम्॥
ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन्।
यत्तद्ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः॥
ध्येयमेव हि सर्व्वत्र ध्याता तन्मयतां गतः।
पश्यति द्वैतरहितः समाधिः सोऽभिधीयते॥'

इति गारुडे २४० अध्यायः ॥

ध्यानयोग, पुं (ध्यानमेव योगः।) ध्यानरूपयोगः। यथा —

'विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः॥'

इति श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्यायः ॥

ध्यामं क्ली (ध्यायते पशुभिरिति। ध्यै चिन्तने+बाहुलकात् मक्।) दमनकवृक्षः। गन्धतृणम्। (यथा सुश्रुते। १। ३८।

'ध्यामकुङ्कुमकुष्ठसरला पित्तकोपनः।')
श्यामले त्रि। इति मेदिनी। मे १७॥

ध्यामकं क्ली (ध्याममिव प्रतिकृतिः। ध्याम+"इवे प्रतिकृतौ।" ५। ३। ९६। इति कन्।) रोहिषतृणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते। १। ३८।

एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका व्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुर्व्वृस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति॥')

ध्यामन् [न्] पुं, (ध्यै+"नामन्सीमन्निति। उणां ४। १५०। इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) परिमाणम्। चिन्तायाम् स्त्री इत्युणादिकोषः ॥

ध्येय, त्रि (ध्यायते इति। ध्यै+यत्।) ध्यातव्यः। ध्यानीयः। चिन्तनीयः। यथा —

"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः॥

इति श्रीनारायणध्यानम् ॥

ध्यै चिन्तने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं अनिट्।) ध्यायति विष्णुं वैष्णवः। इति दुर्गादासः ॥

ध्रज, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) ध्रजति। इति दुर्गादासः ॥

ध्रज, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट्। इदित्।) इ ध्रञ्जति। इति दुर्गादासः ॥

ध्रण ध्वाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट्।) ध्रणति मृदङ्गः। इति दुर्गादासः ॥

ध्रस क उत्क्षेपे। उञ्छे। इति कविकल्पद्रुमः (चुरां परं सकं सेट्।) क ध्रासयति। इति दुर्गादासः ॥

ध्रस ग उ उञ्छे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां परं सकं सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) ग ध्रस्नाति धान्यं दीनः। उ ध्रसित्वा ध्रस्त्वा। इति दुर्गादासः ॥

ध्राक्ष, इ काङ्क्षे। घोररुते। इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां परं सकं सेट्।) रेफयुक्तः। घोररुतमिरशब्दमेव घोरशब्दः। इ ध्राङ्क्षति। यद्यपि नमध्यपाठेनैवेदसिद्धेः अस्य इन्दुबन्धो वैदगार्थमर्थनार्थं। इति दुर्गादासः ॥

ध्राड ऋ शोषणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) रेफयुक्तः। ऋ अदध्राडत् शोषणे शीर्णाशयी। इति दुर्गादासः ॥

ध्राघ ङ ऋ शक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) ङ, ध्राघते। ऋ अदध्राघत्। इति दुर्गादासः ॥

ध्राजि स्त्री (ध्राजयतीति। अज गतौ+णिच्+इन्।) वातालिः। इत्युणादिकोषः। घरस वाताः इति भाषा ॥ (ध्राजि+भावे इन्। गतिः। यथा, ऋग्वेदे। १०। १३६। २।

'मुनयो वातरशनाः पिशङ्गा वसते मला।
वातस्यानु ध्राजिं यन्ति यद्वासो अविक्षत॥'
'वातस्य वायोर्ध्राजिं गतिमनुयान्ति अनुगच्छन्ति। इति तद्भाष्ये सायनः॥)

ध्राड ऋ ङ शीर्णौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट्।) रेफयुक्तः। ऋ अदध्राडत्। ङ, ध्राडते। शीर्णिं विभेदं। इति दुर्गादासः ॥

मात्स्ये ।
"घण्टावितानवरतोरणचित्रयुक्तं
नित्योत्सवप्रमुदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत् सुरगृहं विधिवद्ध्वजाढ्यं
श्रीस्तं न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च ॥"
ध्वजयष्ट्यादिमानमाह हयशीर्षपञ्चरात्रम् ।
"ध्वजवंशः प्रकर्त्तव्यो निर्व्रणः सगुणो दृढः ।
तदूर्द्ध्वं ताम्रजं चक्रं सूक्ष्मं कुर्य्याद्द्विजोत्तम ! ॥
प्रासादस्य च विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्त्तितम् ।
ध्वजयष्टिर्द्विवप्रान्ते ऐशान्यां दिशि देशिकैः ॥
स्थापनीयाथ वायव्ये साम्प्रतं ध्वजमुच्यते ।
पट्टकार्पाससम्भौमाद्यैर्ध्वजं कुर्य्यात् सुशोभनम् ॥
एकवर्णं विचित्रं वा घण्टाचामरभूषितम् ।
किङ्किणीजालकोपेतं बर्हिपत्रविभूषितम् ।
शुक्लादिवर्णैर्विप्रादिः क्रमाद्वा कारयेत् ध्वजम् ॥
दण्डाग्राद्धरणीं यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु ।
महाध्वजन्तु विख्यातं सर्व्वकामप्रदं शुभम् ॥
ध्वजेन रहितो विप्र प्रासादस्तु वृथा भवेत् ।
पूजाहोमादिकं सर्व्वं जपाद्यं यत् कृतं नरैः ॥"
शिवसर्व्वस्वे ।
"देवेभ्यश्च गृहं दद्याद् वाहनैरुपशोभितम् ।
तुरङ्गमेण सूर्य्यस्य हरस्य वृषचिह्नितम् ॥
विष्णवे गरुडाङ्कन्तु दुर्गायै सिंहचिह्नितम् ।
कार्य्यं ध्वजपताकाद्यमन्यथा न कथञ्चन ॥"
गरुडलक्षणमाह नारदपञ्चरात्रे ।
"उपेन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुडाकेशः कृताञ्जलिः ।
सव्यजानुगतो भूमौ सर्व्वाङ्गो मणिमण्डितः ॥
पक्षिजङ्घो नराङ्घ्रिश्च तुङ्गनासो नराङ्गकः ।
द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"प्रतिपाद्य द्विजो दद्यात् ध्वजं चिह्नमपेक्षयन् ।
निर्द्दहत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥"
इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥
अथ ध्वजचिह्नविधिः ।
"सिंहारूढ़ा ध्वजे यस्य नृपस्य रिपुहा उमा ।
दारस्था पूज्यते वत्स ! न तस्य रिपुजं भयम् ॥
कपिसंस्था महामाया सर्व्वशत्रुविनाशिनी ।
वृषे यथेप्सितं दद्यात् कलशे श्रेय उत्तमम् ॥
हंसे विद्यार्थकामन्तु बर्हिणे सुतमिष्टदा ।
गरुडगा महामाया सर्व्वरोगविनाशिनी ॥
महिषस्था महामारीः शमयेत् ध्वजसंस्थिता ।
करिगा सर्व्वकार्य्येषु नृपैः कार्य्या त्रिशूलिनी ॥
पद्मस्था चर्च्चिका सौम्या धर्म्मकामार्थमोक्षदा ।
प्रेतस्था सर्व्वभयहा नित्यं मत्युनिपातनात् ॥
पूजिता देवराजेन्द्रनीलोत्पलकरावरा ।
भवते सिद्धकामस्य चिह्नाग्रे संव्यवस्थिता ॥
गन्धपुष्पार्च्चितं कृत्वा वस्त्रहेमसुचर्च्चितम् ।
फलशालियवस्वच्छवर्द्धमानविभूषितम् ॥
शोभने उच्छ्रयेत्तस्मै पताकां वा मनोरमाम् ॥
चामरं कलसं शङ्खमातपत्रं वितानकम् ।
भवते सिद्धकामस्य नृपस्य फलदायकम् ॥
नमो विश्वेश्वरि दुर्गे ! चामुण्डे चण्डधारिणि ॥
ध्वजं समुच्छ्रयिष्यामि वसोर्धारां सुखावहाम् ॥"
अथ ध्वजदानविधिः ।
विश्वेश्वर उवाच ।
"यदीदं सा महाभागा ब्रह्मविष्णुपरापरा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ध्वजदानं विधानतः ॥
अगस्त्य उवाच ।
यथा त्वं पृच्छसे वत्स ! तथा शुक्रेण ब्रह्मणि ।
पृष्टः पूर्व्वं तथा तेन शम्भुगीतं प्रकाशितम् ॥
शुक्रस्य भावयुक्तस्य तदहं महात्मनः ।
कथयामि यथान्यायं ध्वजदानं महाफलम् ॥
शुक्र उवाच ।
देया ध्वजप्रमाणन्तु विधिदत्तस्य लाञ्छनम् ।
दीयते च यथा नाथ ! तदशेषं ब्रवीहि नः ॥
ईश्वर उवाच ।
अच्छिन्नं क्षमितं वापि ध्वजं केशविवर्ज्जितम् ।
नवं समञ्च शुद्धाञ्च प्रासादाद्दृढवर्द्धितम् ॥
समं श्लक्ष्णं मृदुं शुभ्रं शैलं वा धातुजं हि वा ॥
तस्मिन् पटे लिखेत् सिंहं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ।
रोचना सह चन्द्रेण हेमलेखाद्यदूर्व्वया ॥
प्रासादाद्दोलमानन्तु च्छितिं विस्तरतः करम् ।
ध्वजमारोप्य कर्त्तव्या दर्शयेद्दिक्षु देवताः ॥
सर्व्वा वाहनलाञ्छेन लाञ्छिताः सहवेन च ।
किङ्किणीचामरोपेता घण्टादर्पणशोभिताः ॥
कृतहोमो महाप्राज्ञः सहकारदलान्वितान् ।
महामङ्गलशब्देन देवाः क्रमशान् प्रपूजयेत् ॥
सुगन्धपुष्पनैवेद्ययथाविभवविस्तरैः ।
कन्यका ब्राह्मणान् भोज्य दधिपायसशर्करैः ॥
भूतानान्तु बलिं दत्त्वा तथा तमुपरोहयेत् ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति विद्याधरपतिर्भवेत् ।
मोदते विविधान् भोगान् सर्व्वविद्यार्थपारगः ॥
अथवा हैमं रौप्यं वा वार्क्षं पार्थिवशैलजम् ।
कारयेन्मृगराजन्तु महाकारिमदापहम् ॥
महानखकरोत्खातमुक्ताफलपदप्रदम् ।
एवंविधं ततः कृत्वा नवम्यां पूजयेच्छिवाम् ॥
सोपवासः शुचिर्दक्षः सर्व्वसङ्गविवर्ज्जितः ।
कन्यकाः पूजयित्वा तु विप्रान् वेदविदस्ततः ॥
देया भक्ताः सदाचारास्त्रिकालहवने रताः ।
ते यथाशक्तितस्तोष्या ध्वजारोहणकर्म्मणि ॥
कन्या देया स्वयं प्रोक्ताः कन्यारूपा तु शूलिनी ।
यावदक्षतयोनिः स्यात्तावद्देवी सुरारिहा ॥
द्विजो ब्रह्मा शिवो विष्णुः स्वकीयव्रतपालकः ।
पूजितैस्तैः सदा शुक्र सर्व्वदेवास्तु पूजिताः ॥
दीनान्धकृपणानान्तु अन्नं देयन्तु शक्तितः ।
यथा सर्व्वगता देवी तद्दिक्ष्वाश्रयं भवेत् ॥
नानाभक्ताक्षतदधिदूर्व्वातत्कणिकान्वितम् ।
बलिं वै सर्व्वभूतेभ्यो दशदिक्षु निवेदयेत् ॥
वज्रघोषा तथा जप्त्वा अष्टविंशाक्षरापि वा ।
सिंहं स्तम्भे समारोप्य सर्व्वमङ्गलशब्दितम् ॥
वेदध्वनिमहामन्त्रकालिकाचण्डिकापरम् ।
न्यस्य सिंहं परं ध्यायेद्यादृशं पूर्व्वकल्पितम् ॥
एवन्तु वस्त्रसंवीतं सर्व्वाभरणभूषितम् ।
देया महाध्वजं न्यस्य गेहाग्रामपि विन्यसेत ॥
ब्रह्मविष्ण्विन्द्ररुद्राणां सोमसूर्य्यदिवौकसाम् ।
ध्वजदानं महादानं सर्व्वदानोत्तमं मतम् ॥
यावन्नो दीयते शुक्र ! ध्वजः प्रासादमूर्द्धनि ।
तावत्तु न भवेद्वत्स ! प्रासादो देववाञ्छितः ॥
शून्यध्वजं सदा भूता नानागन्धर्व्वराक्षसाः ।
विद्रवन्ति महात्मानो नानाबाधाश्च कुर्व्वते ॥
तस्माद्देवगृहद्वारपुरपर्व्वतपत्तने ।
उच्छ्रिताः शान्तिकामाय ध्वजाः शुक्र ! सदा
स्थिताः ॥
न हि चान्यद्ध्वजदानादुत्तमं भारते क्वचित् ।
दानमिष्टञ्च पुष्टञ्च देया दीपस्तथैव च ॥
अनेन विधिना यस्तु ध्वजं शुक्र ! निवेदयेत् ।
सर्व्वकामानवाप्नोति स नरः शिवतां व्रजेत् ॥
तस्य दर्शनसम्भाषादपि पापरता नराः ।
विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो दिवं यान्ति न संशयः ॥
राज्ञा चानेन विधिना देवीलाञ्छनरञ्जिताम् ।
शङ्खचक्रवृषभार्चहंसबर्हिणवारणैः ।
साचारो भक्तिमास्थाय ध्वजयष्टिं समुच्छ्रयेत् ।
न तस्य सङ्गरे शुक्र ! व्याधयो न च वैरिणः ।
नैव शत्रुभयपीड़ा भवेद्यो स समुच्छ्रयेत् ॥"
इति देवीपुराणम् ॥
ध्वजद्रुमः, पुं, (ध्वज इव उन्नतो द्रुमः । दीर्घत्वात् तथात्वम् ।) तालवृक्षः । माड़वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ध्वजप्रहरणः, पुं, (ध्वजं प्रहरति नाशयति भनक्तीति । प्र + हृ + ल्युः । ध्वजस्य प्रहरणो वा ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥
ध्वजभङ्गः, पुं, (ध्वजस्य मेढ्रस्य भङ्गः ।) क्लीवत्वजनकरोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,—
"अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाशनभोजनात् ।
तथाम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् ॥
दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात् ।
कन्यायोगमनाच्चापि वियोनिगमनादपि ॥
दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम् ।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्रुताम् ॥
ईदृशीं प्रमदां मोहात् यदि गच्छति मानवः ॥
चतुष्पदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः ।
अधावनाच्च मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ॥
काष्ठप्रहारनिर्य्यन्त्रशूकानाञ्च निषेवणात् ।
रेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ॥"
इति चरकः ॥ * ॥
तस्य चिह्नं यथा,—
"शुक्रे चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।
तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढ्रं धूपायतीव च ॥"
इति वाभटः ॥ * ॥
अपि च ।
"तैस्तैर्भावैरहृद्यैश्च रिरंसोर्मनसि क्षते ।
ध्वजः पतत्यतो नॄणां क्लैव्यं सद्यः प्रजायते ॥
भक्ष्यैरम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
सौम्यधातुक्षयाद्दृष्टः क्लैव्यं तदपरं स्मृतम् ॥
अतिव्यवायशीलो यो न च वाजिक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥

मृणालं कमलञ्चैव मानन्दश्चन्द्रशेखरः ॥
सुखं कुमुदो भावी कन्दर्पो जयमङ्गलः ।
तिलको ललितश्चेति ध्रुवका षोडश स्मृताः ॥
एकाद्याद्यक्षरपादैर्भेदात्प्रत्येकमुच्यते ।
गणैर्भेदैः षोडश स्युः षडेव नियमेऽपरावधि ॥
द्विगुणैरक्षरैरेव पदमेकमिहोच्यते ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगैरिति पदपदनिर्णयः ॥
एकपादे तु ध्रुवके पदेनैकेन तद्ध्रुवः ।
चतुष्पादे तु ध्रुवके पृथक्पादेषु तद्ध्रुवः ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ध्रुवका स्त्री (ध्रुवक+टाप् ।) ध्रुवका । ध्रुया इति भाषा । सखा । इत्युणादिकोषः ॥

ध्रुवा, स्त्री (ध्रुवत्वमस्त्येति । ध्रु स्थैर्ये+बाहुलकात् कः । ततष्टाप् ।) स्रुक् । यज्ञपात्रविशेष पात्रम् । इत्यमरः । २।७।२५ ॥ मूर्वा । शाली । शालपर्णी । गीतभेदः । इति मेदिनी । वे १४ ॥ ध्रुया इति भाषा ॥ साध्वी स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्रेक ऋ ङ स्वने । उत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म अक सेट ।) रेफमध्यः । शब्दार्थो । उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्रः । औद्धत्यमिति क्षीरस्वामी । ऋ अदिध्रेकत् । ङ, ध्रेकते लोकः शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः । स्वनेऽतसादः स्वनोत्साहः । इति केचित् । तन्मते स्वनेनोत्सहते इत्यर्थे । इति दुर्गादासः ॥

ध्रै तृप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर अक अनिट ।) रेफोपधः । ध्रायति लाभालोकः प्रीतः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वंसः पुं (ध्वंस+भावे घञ् ।) नाशः । यथा — जन्याभावत्वं ध्वंसत्वमिति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ११७ ।
'दृष्टिसमयेऽपि धाम्नि
धैर्यध्वंसो भवति धीराणाम् ।
शोषितसरसि निदाघे
नितरामेवोद्धतः सिन्धुः ॥ ')

ध्वंसनं क्ली (ध्वंस+भावे ल्युट् ।) ध्वंसः । (यथा भागवते । ५ । १ । ३१ ।
"इति ह वाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्बन्धध्वंसनपरानुभावस्य भगवत इति ॥ ") गमनम् । अध पतनम् । इति ध्वंसधातोर्भावानटप्रत्ययः । (ध्वंसयतीति । ध्वंस+णिच्+ल्युः । ध्वंसक, त्रि । यथा महाभारते । ५ । १५६ । २ ।
"प्रत्यर्थिनिधनोपाय तितमः भास्करोपमम् ।
मर्दनमिव शत्रूणां ध्वंसनं शत्रुविद्विषः ॥ ")

ध्वंसी [न्] पुं (ध्वंसते विनश्यतीति । ध्वंस+णिनि ।) पर्वतमासञ्चयोन्मानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (ध्वंसितुं शीलमस्येति । ध्वंस+इनि ।) ध्वंसविशिष्टे, त्रि ॥ यथा —
"भाकाकेरतो सर्वकरे ध्वंसो विनोदार्थी
यत्रैव दृढं विश्वपक्षिद्रुमा परमायुषि ॥ "
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

ध्वज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा परं सक सेट ।) वकारयुक्तः । ध्वजति । इति दुर्गादासः ॥

ध्वजि इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा परं सक सेट । इदित् ।) वकारयुक्तः । इ, ध्वञ्जति । इति दुर्गादासः ॥

ध्वजः पुं, (ध्वजोऽस्यास्तीति । ध्वज+अर्शआदित्वादच् ।) शौण्डिकः । इति मेदिनी । जे १० ॥ (यथा मनुः । ४ । ८५ ।
"दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमो वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ॥ ")

ध्वजः पुं क्ली (ध्वजति उच्छ्रितो भवतीति । ध्वज+पचाद्यच् ।) पताका । (यथा पञ्चतन्त्रे ।१।३२।
"किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।
आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा ॥ ")
खट्वाङ्गम् । मेढ्रम् । (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ।
'विन्ध्येषु सिराजालगुल्मभासि श्वीयते ध्वजः ॥ ')
चिह्नम् । इति मेदिनी । जे ११ ॥ (यथा महाभारते । १ । ३३ । १७ ।
"स यत्र वाहनं विष्णुर्वैनतेयं महाबलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥ ")
गर्वः । दम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥ पूर्वदिग्गृहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पताकादण्डः । तत्पर्यायः । केतनम् २ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा महाभारते । ७ । २७ । ६ ।
'ततोऽर्जुनं शुभ्रभाज विद्धा सप्तभिराशुगैः ।
ध्वजं धनुश्चास्य तथा क्षुराभ्यां समकृन्तत ॥ ')
ध्वजयुक्तिर्यथा —
'हेमादिरत्नचित्रिताग्रो दण्डो ध्वज इति स्मृतः ।
सपताको निष्पताकः स ज्ञेयो द्विविधो बुधैः ॥
पताका वाहदैर्घ्येण दण्डस्तु पृथिवीभुजाम् ।
सपताकध्वजस्याग्रे यन्त्रं चक्रं परिष्कृतः ॥
जयदत्तो ध्वजो नाम नैन सामान्यमर्हति ।
वंशोऽथ वाकुलः शालः पालाशश्चाम्पकस्तथा ॥
नैपो नैम्बोऽथवा दण्डस्तथा वैराजवारणः ।
अवहादिकसंख्यानां वयस्पपत्रकाशिनः ॥
सर्वेषामेव वंशस्तु दण्डः सम्पत्तिकारकः ॥ "
अ क च ट त प य शाः ॥
प्रतापाय पताकास्तु यद्यपि प्रकाशिनाः ।
पञ्चहस्तायता हस्तपरिणाहा जयाभिधा ॥
अजया च विजया भीमा चपला वैजयन्तिका ।
नीर्या विशाला लोला च ज्ञेया हस्तैकवर्द्धिनः ॥
परिणाहे पादवृद्ध्या पक्षस्य निर्णयः ।
रक्ता श्वेताऽसिताः पीतचित्रौ नीलोऽथ कर्बुरः ॥
वर्णाश्च पताकानां वर्णस्पप्रकाशिनः ।
सारङ्गिकशालामहानामटकयम् ॥
नन्दो दण्डनचन्द्र पद्मिनी यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राणानीनां यथाक्रमम् ॥
गजान्विता वा शोभा जयन्तो धर्ममङ्गला ।
नव विंशा श्यामा द्वौपी चतुर्था पृथिवी
भुजाम् ॥
हस्तादियुक्ता विज्ञेया राज्ञां सैवाष्टमङ्गला ।
हंसः केकी शुकश्चासो मत्स्यादीनां यथाक्रमम्
चामरादिसमायुक्ता सा ज्ञेया सर्वबुद्धिदा ।
चामरश्चासपत्राणि विश्ववस्त्रं तथा सितम् ॥
चतुर्णां वेदगणपञ्चेन्द्रगणितक्रमात् ।
तदर्थं यदि विन्यस्य पताकादिलयं भवेत् ॥
इयं हि सर्वतो भद्रा पताका चक्रवर्तिनः ।
तद्वर्णं पूर्ववज्ज्ञेयं प्रमाणं विधिनोदितम् ॥
कानकं राजतं ताम्रं नानाधातुमयं क्रमात् ।
कुम्भादिकं प्रशस्तं पताकायां महीभुजाम्
तत्रापि रत्नविन्यासो विधेयो राजसत्तम ।
चतुर्भिर्मकराद्यैर्युक्ता चेत् मर्मविहिता ।
तदा श्रेयस्करी नाम सा पताका विजायते ॥
मकरोऽथ गजः सिंहो व्याघ्रो वाजी खगः
शुचिश्चेति सर्वदिङ्मादित्यादिम्या भुवाम् ॥
इति प्रोक्तः पताकानां निर्णयः पृथिवीभुजाम् ॥
अथ निष्पताकध्वजः ।
"पूर्ववद्दण्डनियमस्तस्य दैर्घ्यं विशेषणम् ।
दण्ड पञ्चापि पद्मश्च कुम्भश्च विहगो मणिः ॥
निष्पताको ध्वजो राज्ञां षड्भिरेतैः सुसंस्थितैः
जयः कपालो विजयः चैत्रश्चैव शिवः क्रमात्
राज्ञः पुरुषमानेन दण्डमानं प्रकीर्तितम् ।
जङ्घाध्वक्रमयोगेन सहस्रादिकमुच्यते ।
केकी चासो
ध्वजाग्रेषु विधेयानि पद्मानि श्रियमिच्छताम्
पद्मं कुम्भश्च विहगो मणिश्चैव यथाक्रमात् ।
उपर्युपरितो धेयो निष्पताके महीभुजाम् ॥
अथ षोडश द्वात्रिंशत्तु षष्टिस्तासुजम् ।
हस्तादङ्गितल्लेषात् कुम्भः सम्पत्तिकारकः
हंसश्चासः शुकः केकी पक्षिणश्च यथाक्रमम्
पद्मश्च पद्मरागश्च नीलो वैदूर्यमेव च ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राणानीनां स्यात् यथाक्रमम्
कनकं रजतं युग्मं द्विविधानां महीभुजाम् ॥
निष्पताकध्वजानाञ्चितमार्गे भाग इष्यते ।
पताका यच्चिह्नाश्रिता सर्वाग्रे योग्यवर्तिनी
अथ ध्वजो विशालाख्यो विज्ञेयश्चक्रवर्तिनः ।
तथैव चामरे योज्ये निज्ञेया सर्वसम्पदः ।
इति राज्ञां समुद्दिष्टमन्यथा ध्वज उच्यते ।
शेष विंशतिहस्तेभ्यो न चाल्पकः ॥
अस्माहस्तैकसङ्ख्या ध्वजो दशविधो मतः ।
पदसाधिपमारभ्य यावत् स्यान्नृपाधिपः ॥
न सहस्राधिपादूनो ध्वजधारणमर्हति ।
अपि कोटिपतीर्थो ध्वजो विशालिचक्रकः ॥
तथापि वक्ष्यमाणानि निर्णयं पूर्ववन्मतः ।
विरला विमला चेति निष्पताकध्वजं गुणौ
यदेतदुभयं चिह्नशुभयो नप्रकाशिनम् ।
तत्प्रमाणध्वज ध्वजप्रधाने न निर्णयः ॥
निष्पताकध्वजोद्दिष्टः प्रोक्तोऽथ भोजभुजा
रत्नादिकस्य मतिमान् चिर सुखमवाप्नुयात् ॥
यो दण्डान्यपताकादीनि मद्यनि मानवः ।
स विवान्ति महान्तं तस्य कीर्तिं शुभ न्
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ "

मातृखे ।

"घण्टावितानवरतोरणचित्रयुक्तं
निर्व्वोतसवप्रमुदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत् सुरगृहं विविधध्वजाढ्यं
श्रीस्तं न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च ॥"

ध्वजयष्ट्यादिमानमाह हयशीर्षपञ्चरात्रम् ।

"ध्वजवंशः प्रकर्त्तव्यो निर्व्रणः सगुणो दृढ़ः ।
तदूर्द्धे ताम्रजं चक्रं सूक्ष्मं कुर्य्यात्तिणोत्तम ! ॥
प्रासादस्य च विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्त्तितम् ।
ध्वजयष्टिर्देवगृहे ऐशान्यां दिशि देशिकैः ॥
स्थापनीयाथ वायव्ये साम्प्रतं ध्वजमुच्यते ।
पट्टकार्पासचौमाद्यैर्ध्वजं कुर्य्यात् सुशोभनम् ॥
एकवर्णं विचित्रं वा घण्टाचामरभूषितम् ।
किङ्किणीजालकोपेतं बर्हिपत्रविभूषितम् ।
मुक्तादिवर्णैर्विप्रादिः क्रमाद्वा कारयेत् ध्वजम् ॥
दण्डाग्राद्धरणीं यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु ।
महाध्वजन्तु विख्यातं सर्व्वकामप्रदं शुभम् ॥
ध्वजेन रहितो विप्र प्रासादस्तु वृथा भवेत् ।
पूजाहोमादिकं सर्व्वं जपाद्यं यत् कृतं नरैः ॥"

शिवसर्व्वस्वे ।

"देवेभ्यश्च गृहं दद्यात् वाहनैरुपशोभितम् ।
तुरङ्गमेश सूर्य्यस्य हरस्य वृषचिह्नितम् ॥
विष्णवे गरुड़ाङ्कन्तु दुर्गायै सिंहचिह्नितम् ।
कार्य्यं ध्वजपताकाद्यमन्यथा न कथञ्चन ॥"

गरुड़लक्षणमाह नारदपञ्चरात्रे ।

"उपेन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुड़ाकेशः कृताञ्जलिः ।
सव्यजानुगतो भूमौ स्वर्हादी मणिमण्डितः ॥
पक्षिवक्त्रो नराङ्गिश्च तुङ्गनासो नराङ्गकः ।
द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः ॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"प्रतिपाद्य द्विजो दद्यात् ध्वजं त्रिदशवेश्मनः ।
निर्द्दहत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥"

इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥

अथ ध्वजचिह्नविधिः ।

"सिंहारूढ़ा ध्वजे यस्य नृपस्य रिपुहा उमा ।
दारस्था पूज्यते वत्स ! न तस्य रिपुजं भयम् ॥
कपिसंस्था महामाया सर्व्वशत्रुविनाशिनी ।
वृषे यथेप्सितं दद्यात् कलसे श्रेय उत्तमम् ॥
हंसे विद्यार्थकामन्तु वर्हिणी सुतमिष्टदा ।
गरुलगा महामाया सर्व्वरोगविनाशिनी ॥
महिषस्था महामारीः शमयेत् ध्वजसंस्थिता ।
करिणा सर्व्वकार्य्येषु नृपैः कार्य्या त्रिशूलिनी ॥
पद्मस्था चर्च्चिका रौप्या धर्म्मकामार्थमोक्षदा ।
प्रेतस्था सर्व्वभयहा नित्यं पशुनिपातनात् ॥
पूजिता देवराजेन्द्रनीलोत्पलकरावरा ।
भवति सिद्धकामस्य चिह्नाग्रे संव्यवस्थिता ॥
गन्धपुष्पार्च्चितं कृत्वा वस्त्रहेमसुचर्च्चितम् ।
फलशालियवस्वच्छवर्द्धमानविभूषितम् ॥
शोभने उच्छ्रयेल्लग्ने पताकां वा मनोरमाम् ॥
चामरं कलसं शुभ्रमातपत्रं वितानकम् ।
भवति सिद्धकामस्य नृपस्य फलदायकम् ॥
नमो विश्वेश्वरि दुर्गे ! चासुण्डे चण्डहारिणि ।

ध्वजं समुच्छ्रयिष्यामि वसोर्धारां सुखावहाम् ॥"

अथ ध्वजदानविधिः ।

विश्वेश्वर उवाच ।

"यदीयं सा महाभागा ब्रह्मविष्णुपरापरा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ध्वजदानं विधानतः ॥

अगस्त्य उवाच ।

यथा त्वं पृच्छसे वत्स ! तथा शुक्रेण भाषितम् ।
पृष्टः पूर्व्वं तथा तेन शम्भुनोक्तं प्रकाशितम् ॥
शुक्रस्य भावयुक्तस्य तदहन्ते महात्मनः ।
कथयामि यथान्यायं ध्वजदानं महाफलम् ॥

शुक्र उवाच ।

देया ध्वजप्रमाणन्तु विधिदण्डस्य लाञ्छनम् ।
दीयते च यथा नाथ ! तदशेषं ब्रवीहि नः ॥

ईश्वर उवाच ।

वज्जलं क्षमितं वापि ध्वजं केशविवर्ज्जितम् ।
नवं समञ्च सद्वाच प्रासादाद्दण्डवर्द्धितम् ॥
समं सद्वर्णं दृढं शुभ्रं पीतं वा धातुजं हि वा ॥
तस्मिन् पटे लिखेत् सिंहं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ।
रोचना सह चन्द्रेण हेमलेखादद्दूर्व्वया ॥
प्रासादाद्दोलमानन्तु भित्तिं विस्तरतः करम् ।
ध्वजापादेन कर्त्तव्या दर्शयेद्दिक्षु देवताः ॥
सर्व्वा वाहनसाङ्केन लाञ्छिताः सहवेन च ।
किङ्किणीचामरोपेता घण्टादर्पणशोभिताः ॥
कुलहोमी महाप्राज्ञः सप्रकारदशान्वितान् ।
महामङ्गलशब्देन देयाः कुम्भान् प्रपूजयेत् ॥
सुगन्धपुष्पनैवेद्यधूपादिभिवविस्तरैः ।
कन्यका ब्राह्मणान् भोज्य दधिपायसशर्करैः ॥
भूतानान्तु बलिं दत्त्वा तथा तमपरोपयेत् ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति विद्याधरपतिर्भवेत् ।
मोदते विविधान् भोगान् सर्व्वविद्यार्थपारगः ॥
अथवा हैमं रौप्यं वा वार्क्षं पार्थिवशैलजम् ।
कारयेन्मृगराजन्तु महाकारिमदापहम् ॥
महानखकरोत्खातसक्ताफलपदप्रदम् ।
एवंविधं ततः कृत्वा नवम्यां पूजयेच्छिवाम् ॥
सोपवासः शुचिर्दक्षः सर्व्वसङ्गविवर्ज्जितः ।
कन्यकाः पूजयित्वा तु विप्रान् वेदविदस्ततः ॥
देया भक्ताः सदाचाराखिकालश्रवने रताः ।
ते यथाशक्तितस्तोष्या ध्वजारोहणकर्म्मणि ॥
कन्या देया स्वयं प्रोक्ता कन्याख्या तु शूलिनी ।
यावदष्टयोनिः स्याज्ञावद्देवी सुरार्चिता ॥
द्विजो ब्रह्मा शिवो विष्णुः स्वकीयव्रतपालकः ।
पूजितैस्तैः सदा शुक्र सर्व्वदेवास्तु पूजिताः ॥
हीनाङ्गलक्षणयागान्तु यत्नं देयन्तु शक्तितः ।
यथा सर्व्वगता देवी तद्वद्विप्राश्चयं भवेत् ॥
नानाभक्ष्यघृतदधिदूर्व्वाक्षतकणिकान्वितम् ।
बलिं वै सर्व्वभूतेभ्यो दशदिक्षु निवेदयेत् ॥
वचयोषा तया चामुण्डा अथविंशाक्षरामि वा ।
सिंहं स्तम्भे समारोप्य सर्व्वमङ्गलशब्दितम् ॥
वेदध्वनिमहामन्त्रकालिकाचण्डिकापरम् ।
न्यस्य सिंहं परं ध्यायेद्यथाष्टशं पूर्व्वकल्पितम् ॥
एवन्तु वस्त्रसंवीतं सर्व्वाभरणभूषितम् ।
देवा महाध्वजं न्यस्य गोत्राणामपि विन्यसेत् ॥
महाविशिन्द्रदशम्यां सोमसूर्य्यदिवौकसाम् ।
ध्वजदानं सदा दानं सर्व्वदानोत्तमं मतम् ॥
यावन्तो दीयते शुक्र ! ध्वजः प्रासादमूर्द्धनि ।
तावत्तु न भवेद्दुःखं ! प्रासादो देवमाश्रितः ॥
शून्यध्वजं सदा भूता नानागन्धर्व्वराक्षसाः ।
विध्वंसन्ति महात्मानो नानावाद्याश्च कुर्व्वते ॥
तस्माद्देवगृहद्वारपुरपर्व्वतपत्तने ।
उच्छ्रिताः शान्तिकामाय ध्वजाः शुक्र ! सदा
स्थिताः ॥
न हि चान्यद्ध्वजदानादुत्तमं भारते क्वचित् ।
दानमिष्टञ्च पुष्पञ्च देया दीपस्तथैव च ॥
अनेन विधिना यस्तु ध्वजं शुक्र ! निवेदयेत् ।
सर्व्वकामानवाप्नोति स नरः शिवतां व्रजेत् ॥
तस्य दर्शनसम्भाषादपि पापरता नराः ।
विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो दिवं यान्ति न संशयः ॥
राज्ञा चानेन विधिना देवीलाञ्छनलाञ्छिताम् ।
मृगचक्रत्रयभार्गवेतषहिंसवारणैः ।
नानाकारो भक्तिनाशाय ध्वजयष्टिं समुच्छ्रयेत् ।
न तस्य सङ्गरे शुक्र ! व्याधयो न च वैरिणः ।
नैव शत्रुभयपीड़ा भवेद्यः स समुच्छ्रयेत् ॥"

इति देवीपुराणम् ॥

ध्वजद्रुमः, पुं, (ध्वज इव उन्नतो द्रुमः । दीर्घत्वात् तथात्वम् ।) तालवृक्षः । माड़वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वजप्रहरणः, पुं, (ध्वजं प्रहरति नाशयति भनक्तीति । प्र+हृ+ल्युः । ध्वजस्य प्रहरणो वा ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वजभङ्गः, पुं, (ध्वजस्य मेढ्रस्य भङ्गः ।) क्लीवत्वजनकरोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,—

"अत्यम्लवणक्षारविरुद्धाशनभोजनात् ।
तथाम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् ॥
दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात् ।
कन्यायोगमनाच्चापि वियोनिगमनादपि ॥
दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम् ।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्रुताम् ॥
ईदृशीं प्रमदां मोहात् यदि गच्छति मानवः ॥
चतुःपदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः ।
अधावनाच्च मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ॥
काष्ठप्रहारनिष्पेषशूकानाञ्च निषेवणात् ।
रेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ॥"

इति चरकः ॥ * ॥

तस्य चिह्नं यथा,—

"मुष्के चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।
तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढ्रं धूमायतीव च ॥"

इति वाभटः ॥ * ॥

अपि च ।

"तैस्तैर्भावैरहृद्यैश्च रिरंसोर्मनसि क्षते ।
ध्वजः पतत्यधो नृणां क्लैव्यं सद्यः प्रजायते ॥
भक्ष्यैरम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
सौम्यधातुक्षयाद्दुष्टः क्लैव्यं तदपरं स्मृतम् ॥
अतिव्यवायशीलो यो न च वाजिक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स ...

असाध्यं सङ्गतं सेर्व मर्मच्छेदीङ्गतञ्च यत्।
असाध्यानां विशिष्टानां कार्य्यो वाजिकरो विधिः ॥

तस्य चिकित्सा यथा, वैद्यके।
"सुवर्णसुवत्सुयासमाषितुषया-
घृतं योगयोगे प्रशस्तं सप्रस्थम्।
क्वथौ वा दरार्थौ पचेत् पाकमूर-
स्तदा तैलपत्रं हरिद्रासुपिष्टम् ॥
विधौ शुद्धिवैतौ समस्तं सुपिष्टं
विधेयं सुसत्याय दक्षोपदेशात्।
समस्ताश्वगन्धासप्रस्थं विपूर्य्य
सुभं वारि दत्त्वा सुभं वैद्ययुक्तम् ॥
यदा शिथभूतं तदा योगयोगे
पचेत् पाकविज्ञो ध्रुवं दर्व्विपातात्।
पचेद्राविदुग्धं घृतस्यापि तुल्यं
विदारी सप्रस्थां तथा तैन वैद्यः ॥
तथा शाल्मलीतोयदत्तं सप्रस्थं
विमार्य्यावशिष्टं धृतं योगराजः ॥"

ध्वजवान्, [त्] त्रि, (ध्वजोऽस्यास्तीति। ध्वज+मतुप्। मस्य वः।) केतनयुक्तः। ब्राह्मणी ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसञ्चरेत्। यथा,—
"शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म्म वेदयन्।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्॥
ध्वजवान् हत्वा शवशिरोध्वजमिति मनुस्मरणात् अन्यच्छिरःकपालस्यापरमारोपित-ध्वजमन्त्रवाचं सदीयात्॥" इति मिताक्षरा।
(ध्वजः शौण्डिकविपणिपताका विद्यतेऽस्येति। शौण्डिकः। यथा, मनुः। ४। ८४।
"न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः।
सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम्॥")

ध्वजिनी, स्त्री, (ध्वजोऽस्त्यस्याः। ध्वज+इनिः। ङीप्।) सेना। इत्यमरः। २। ८। ७८॥
(यथा, रघुः। ७। ४०।
"मनुष्यवाह्या चतुरश्वयोगिनीर्
भैरैः प्रवृद्धध्वजिनीरथानि।
मत्तः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः
पर्य्याविलानीव नवोदकानि॥")

ध्वजी, [न्] पुं, (ध्वजोऽस्त्यस्येति। ध्वज+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति इनिः।) ब्राह्मणः। पर्व्वतः। रथः। सर्पः। घोटकः। इति मेदिनी। ने, १०७। मयूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ शौण्डिकः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, भागवते। १।९।३४।
"प्रतिपदं युवतिभिर्ध्वजिभिर्देशानतराश्रिताः॥"
ध्वजविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। १। २२६। १८।
"हतावेतौ महासत्त्वौ रथिनौ ध्वजिनावपि।"
चिह्नयुक्ते च। यथा, मनुः। ११। ९३।
"सुरापानापनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी।")

ध्वजोत्थानं, क्ली, (ध्वजस्य इन्द्रध्वजस्य उत्थानम्।) शक्रोत्सवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ इदन्तु भाद्रशुक्लद्वादश्यां भवति। इति स्मृतिः॥

ध्वण, ध्वाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) णकारयुक्तः। ध्वणति स्वरङ्गः। इति दुर्गादासः॥

ध्वन, तु क शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां परं-अकं-सेट्।) इत्यपीपठः। माधवधा-तौनां प्रयोगादन्यत्र शब्दे ध्वनाविनादि यत्र श्रूयते प्रायेण तत्रायत्तशब्दे इति बोध्यम्। ध्वनयति स्वरङ्गः। इति दुर्गादासः॥

ध्वन, मि रवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) वकारयुक्तः। मि, ध्वनयति ध्वानयति स्वरङ्गः। इति दुर्गादासः॥

ध्वनः, पुं, (ध्वन ध्वाने+भावे बाहुलकात् अप्।) शब्दः। इति भरतद्विरूपकोषः॥

ध्वनमोदी, [न्] पुं, (ध्वनेन शब्देन मोदयतीति। मुद+णिनिः।) भ्रमरः। इति शब्दरत्नावली॥

ध्वनिः, पुं, (ध्वननमिति। ध्वन+"खनिकष्यज्ञ-सीति।" उणा० ४। १३८। इति इः।) शब्दः। इत्यमरः। १। ७। २२॥ स्वरङ्गादिशब्दः। यथा,—
"शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च स्वरङ्गादिभवध्वनिः।
कण्ठसंयोगजन्मानो वर्णास्ते कादयो मताः॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥
(ध्वनतेऽस्मिन्निति। ध्वन+अधिकरणे इः।) उत्तमकाव्यम्। यथा,—
"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः॥"
इति काव्यप्रकाशः॥
(यथाच साहित्यदर्पणे। ४। २—३।
"वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम्।
वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम्॥
भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च॥
तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः। लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधित-स्वरूपम्। विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः। अतएवात्र वाच्यं विवक्षितम्। अन्यपरं व्यङ्ग्य-निष्ठम्। अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः। यथा प्रदीपो घटस्य। अभिधामूलस्य बहुविषयतया पश्चान्निर्देशः॥" अस्य बहवो भेदाः सन्ति। ते तु तत्रैव चतुर्थ-परिच्छेदे विस्तरशो द्रष्टव्याः।)

ध्वनिग्रहः, पुं, (ग्रह+भावे अप्। ध्वनेः शब्दस्य ग्रहो ग्रहणं यस्मात्।) श्रोत्रम्। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ शब्दग्रहणञ्च॥

ध्वनितः, त्रि, (ध्वनते स्मेति। ध्वन+क्तः।) शब्दितः। शब्दयुक्तमृदङ्गादिः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। स्तनितः २। इत्यमरः। ३। १। ८६॥ (यथा, रामायणे किष्किन्धायाम्। २। ५८।
"समीरणसमाकीर्णस्फुरद्ध्वनितशैलैः।
ध्वनितैर्दुन्दुभीनामिवराज्यो नदाविमाम्॥")
ध्वनिकाव्ययुक्तवाक्यादिः॥

ध्वनिनाला, स्त्री, (ध्वनेर्नालः) वीणा। वेणुः। काहलः। [illegible] ५५५॥

ध्वनिविकारः, पुं, (ध्वनेर्विकारः) शोकभयादिना शब्दविकृतिः। ६। ३६॥

ध्वन्स, उ ङ इ गतौ। भ्रंशे। इति (भ्वां-आत्मं-गतौ सकं-भ्रंशे स्यात् अकं-सेट्।) उ, ध्वंसित्वा ध्वस्तम्। ङ, ध्वंसते। भ्रंशः इति दुर्गादासः॥

ध्वस्तं, त्रि, (ध्वस्यते स्मेति। ध्वन्स च्युतम्। गलितम्। इत्यमरः। ३। (यथा, भागवते। ७। २। १०। "प्रक्षीणकर्म्म [illegible]
नष्टम्। (यथा, पञ्चदश्याम्। ७।
"सुधया पीयमानोऽपि न विश्व [illegible]

ध्वा(ध्मा)क्ष, इ काङ्क्षे। घोररवे। [illegible] द्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं-च सेट्।) मिश्र विरक्षामेव घोरशब्दः। इ, काकः। कमध्यपाठेनैव सिद्धे [illegible] बहार्यमेदार्थः। इति दुर्गादासः॥

ध्वा(ध्मा)ङ्क्षः, पुं, (ध्वा(ध्मा)क्षति उच्चैः ध्वा(ध्मा)ङ्क्ष घोररवे+अच्।)काकः। स्वच्छस्फटिके ८ षष्ठे।
"शुष्कद्रुमस्थितो ध्वा(ध्मा)ङ्क्ष

भयि चोदयते वामं चक्षुर्भीमयर्थयम्।
मत्स्यभक्षकपक्षी। इत्यमरः। ३। ३। सत्तकः। भिक्षुकः। इति मेदिनी। षे, ११

ध्वाङ्क्षजङ्घा, स्त्री (ध्वाङ्क्षस्य जङ्घेव यस्याः।) काकजङ्घा। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षजम्बूः, स्त्री, (ध्वाङ्क्षः काकजातं जम्बूः। यद्वा, ध्वाङ्क्षप्रिया जम्बूः।) इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षतुण्डी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य तुण्डमिवाकृतिः अस्त्यस्याः। ध्वाङ्क्षतुण्ड+अच्। ततो ङीष्) काकनासालता। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षदन्ती,स्त्री,(ध्वाङ्क्षस्य दन्त इवाकृतिरस्त्यस्याः अच्। ङीष्।) काकतुण्डी। इति [illegible] निर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षनखी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नख इवास्त्यस्याः। अच्। ङीष्।) काकतुण्डी। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षनामा, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नाम नाम यस्याः।) काकोदुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षनाशिनी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षं नाशयतीति। नश+णिच्+णिनि। ङीप्।) हपुषा। इति भावप्रकाशः॥

ध्वाङ्क्षनासा, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नासा इव फल-माणः।) काकनासालता। इति राज-निर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षनासिका, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नासिका इव फलमस्याः।) काकनासालता। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षपुष्टः, पुं, (ध्वाङ्क्षेण काकेन पुष्टः प्रतिपालितः।) कोकिलः। इति शब्दरत्नावली। ४४॥

ध्वाङ्क्षमाची, स्त्री, (ध्वाङ्क्षान् काकान् मचते पूजयति फलदानेनेति। मच पूजायाम्+अण्। गौरादित्वात् ङीष्।) काकमाची। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षवल्ली, स्त्री, (ध्वाङ्क्षवत् वल्ली लता।) काकनासा। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षादनी, स्त्री, (अद्यते भक्ष्यते या सा। अद+ल्युट्। स्त्रियां ङीप्। ध्वाङ्क्षाणां काकानामदनी।) काकतुण्डी। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षारातिः, पुं, (ध्वाङ्क्षाणामरातिः शत्रुः।) पेचकः। इति हलायुधः॥

ध्वाङ्क्षी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षवदाकृतिरस्त्यस्याः। अच्। ङीष्।) काकोलिका। इति मेदिनी। षे, १६॥

ध्वाङ्क्षोली, स्त्री, काकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वानः, पुं, (ध्वन+भावे घञ्।) शब्दः। इत्यमरः। १।७।२२॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३।१८।
"शश्यामाक्रन्दितध्वानो न च चौरो व्यभावत॥")

ध्वान्तं, क्ली, (ध्वन+"क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति।" ७।२।१८। इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) अन्धकारः। इत्यमरः। १।८।३॥ (यथा, भागवते। ३।८।२४।
"फणातपत्रायुतमूर्द्धरत्न-
द्युभिर्हतध्वान्तयुगान्ततोये॥")

ध्वान्तचित्तः, पुं, (ध्वान्ते अन्धकारे चित्तः प्रथितः।) खद्योतः। इति शब्दरत्नावली॥

ध्वान्तशात्रवः, पुं, (ध्वान्तस्य शात्रवः।) श्योणाकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ सूर्य्यचन्द्राग्नयश्च॥

ध्वान्तारातिः, पुं, (ध्वान्तस्य अरातिः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २।१०॥ चन्द्राग्नी च॥

ध्वान्तोन्मेषः, पुं, (ध्वान्ते उन्मेषः प्रकाशो यस्य।) खद्योतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ध्वृ, कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-अनिट्।) वकारोमध्यः। कौटिल्यमिह कुटिलीकरणम्। ध्वरति दुर्गं वायुः। इति दुर्गादासः॥

न

न, नकारः। तवर्गपञ्चमवर्णः व्यञ्जनविंशवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७। "दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥") तत्पर्य्यायः। मेषः २ दीर्घो ३ सौरिः ४। इति वीजाभिधानम्॥ तत्स्वरूपम्। यथा,—
"नकारं शृणु चार्व्वङ्गि! कोटिविद्युल्लताकृतिम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं हृदि भावय पार्व्वति!॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
"वामतः कुण्डली रेखा ऊर्द्ध्वाधःक्रमतः स्थिता।
चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा सा मात्रा वायौ प्रकीर्त्तिता॥"
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ध्यानमस्य नकारस्य वक्ष्यते शृणु भाविनि!।
दलिताञ्जनवर्णाभां ललज्जिह्वां सुलोचनाम्॥
चतुर्भुजां कोटराक्षीं चारुचन्दनचर्च्चिताम्।
व्याघ्राम्बरपरीधानासीमहास्यमुखीं सदा॥
एवं ध्यात्वा नकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
अस्य नामानि यथा,—
"नो गर्ज्जिनी क्षमा सौरिर्व्वारुणी विश्वपावनी।
मेषश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽञ्जनः॥
ऊर्द्ध्वगामी हिरण्यश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम्।
वैनतेयस्तुतिर्व्वर्त्मस्तरणिर्व्वालिरागमः॥
वामनो ज्वालिनी दीर्घो निरीहः सुगतिर्व्वियत्।
शब्दात्मा दीर्घघोणा च हस्तिनापुरमेचकौ॥
गिरिनायकनीलौ च शिवोऽनादिर्म्महामतिः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥
(अनुबन्धविशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमे।
"नः स्वादिः मो सुखादिः।" इति॥ काव्यादौ अस्य प्रथमप्रयोगे फलं यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
"दो धः सौख्यं सुरं नः सुखभयमरणक्लेशदुःखं पवर्गः॥")

न, व्य, निषेधः। (यथा, मनुः। ६।४७।
"अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित्॥")
उपमा। इति मेदिनी। ने,१॥ आद्यस्य पर्य्यायः। नहि २ अ ३ नो ४ अभावः ५। इत्यमरः। ३।४।११॥ नना ६ ना ७। इति भरतः॥ नञर्थश्च॥

नंशुकः, त्रि, (नश्यतीति। नश+"मषिनश्योर्उकण्कन्मी च।" उणां २।३०। इति उकन् नुमागमश्च।) नाशकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

नंष्टा, [ष्ट] त्रि, (नश+तृच्। "मस्जिनशोर्झलि।" ७।१।६०। इति नुम्।) नाशाश्रयः। इति नश्धातोस्तृचि नुमागमनिष्पन्नः॥

नः, पुं, (नमतीति। नम+अन्येष्वपीति डः।) सुगतः। बन्धः। हिरण्यः। सुतः। इति मेदिनी। ने १॥ रत्नम्। इत्येकाक्षरकोषः॥ द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीबहुवचनगतास्मच्छब्दस्य सान्तरूपोऽयञ्च॥ (यथा, मुग्धबोधे।
"पुष्णातु वो नोऽपि हरिर्म्मनं वो
ददातु नो हन्त्वशुभानि वो नः॥")

नःक्षुद्रः, त्रि, (नसा नासिकया क्षुद्रः।) क्षुद्रनासिकः। इति हेमचन्द्रः। ३।११५॥

नकुटं, क्ली, नासिका। इति शब्दमाला॥

नकुलः, पुं, (नास्ति कुलं यस्य। "नभ्राण्नपादिति।"६।३।७५। इति नञो न लोपादि।) जन्तुविशेषः। नेउल। इति वेजी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पिङ्गलः २ सर्पहा ३ बभ्रुः ४। इति हेमचन्द्रः। ४।३६८॥ सूचीवदनः ५ सर्पारिः ६ लोहितानन: ७। (यथा, महाभारते। १२।१५।२०।
"सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्ब्बलैर्ब्बलवत्तराः।
नकुलो मूषिकानत्ति विडालो नकुलन्तथा।
विडालमत्ति श्वा राजन्! श्वानं व्यालमृगस्तथा॥")
तस्य मांसगुणाः। पिच्छिलत्वम्। वातनाशित्वम्। शुक्रपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ पाण्डुराजस्य चतुर्थपुत्त्रः स माद्रीगर्भे अश्विनीकुमाराभ्यां जातः। इति महाभारतम्॥ पुत्त्रः। इति शब्दमाला॥ शिवः। यथा, विदग्धमुखमण्डने।
"युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता।
पूजिता सहदेवेन सा कन्या वरदा भवेत्॥"
कुलरहिते, त्रि॥

नकुलाढ्या, स्त्री, (नकुलेन नकुलगन्धेन आढ्या प्रचुरा।) गन्धनाकुली। इति राजनिर्घण्टः॥

नकुली, स्त्री, (नकुल+ङीष्।) कुक्कुटी। मांसी। इति मेदिनी। ले, १००॥ शङ्खिनी। इति धरणिः॥ कुङ्कुमम्। इति हेमचन्द्रः॥ हकारः। इति वीजाभिधानम्॥ नकुलस्य भार्य्या च॥

नकुलीशः, पुं, (नकुल्या ईशः।) भैरवविशेषः। यथा, पीठमालायाम्।
"नकुलीशः कायिपीठे दक्षपादाङ्गुली मम॥"
हकारः। यथा,—
"हकारो नकुलीशोऽपि शम्भः प्राणोऽङ्कुशः प्रिये!।
महेशो नकुली चैव वराहो गगनं रविः॥
लिङ्गं शून्यो महाशून्यः प्रायश्च परमेश्वरि!॥"
इति हकारपर्य्याये वीजाभिधानम्॥

नकुलेष्टा, स्त्री, (नकुलानामिष्टा प्रिया।) रास्ना। इत्यमरः। २।४।११५॥ मेदगाछ इति भाषा। एतत्पर्य्यायो यथा,—
"नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

नक्क, व नाशने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) कोपधः। नाशनं नष्टीकरणम्। क, नक्कयति पापं गङ्गा। इति दुर्गादासः॥

नक्तं, [म्] व्य, रजनौ। इत्यमरः। ३।४।६॥ (यथा, माघे। १।२१।
"रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-
मृषित्विषः संवलिता विरेजिरे।
चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरो-
स्तुषारमूर्त्तेरिव नक्तमंशवः॥")

नक्तं, क्ली, (नज+क्तः।) रात्रिः। तद्व्ययया नक्तव्रतम्। यथा,—
"उपवासात् परं भैक्ष्यं भैक्ष्यात् परमयाचितम्।

अयाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन वर्त्तयेत् ॥
देवैस्तु भुक्तं पूर्व्वाह्णे मध्याह्ने ऋषिभिस्तथा।
अपराह्णे पितृभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥
सर्व्ववेलामतिक्रम्य नक्ते भुक्तमभोजनम् ।
वामाचारो महादेवो नक्तेनैवोद्धरेन्नृणाम् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

व्रतविशेषः । यथा —
‘दशम्यामेकभक्तस्तु शुद्धचित्तो दृढ़व्रतः ।
नक्तं वापि तथा कृत्वा दशम्यां नियतः सदा ॥
क्रियते चासमर्थेन नक्तमेकादशीदिने ।
नक्ते चापि विधिः प्रोक्तः फलाहारे तथैव च ॥
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।
नक्तं तच्च विजानीयात् न नक्तं निशि भोजनम् ॥
नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थेन विधीयते।
यतेर्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्य निषेधनम् ॥’
इति मात्स्ये एकादशीमाहात्म्यम् ॥ * ॥
अथ नक्तव्रतम् ।
‘तथा च स्कन्दपुराणे ।
‘प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।
उदयात्तु सदा पूज्या हरेर्नक्तव्रते तिथिः ॥
नियमश्च सामान्यव्रतधर्म्मस्तेनोक्तः ।
‘ब्रह्मचर्य्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्ज्जनम् ॥
इत्यादिनाह ॥
नक्तलक्षणञ्च भविष्यदेवीपुराणयोः ।
हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अग्निकार्य्यमधः शय्यां नक्तभोजी सदाचरेत् ॥
एवं नक्तव्रतस्य गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराण
वचनं नक्तमिति हविष्यान्नाग्निभोजनस्य काल
परं न तु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरु
व्रतापदश्रवणात् सन्नन्तरं केवलं हविष्यान्नोप
देशानुपपत्तेः । स्मृतिः ।
‘नक्तं निशायां कुर्व्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्य्यात्तत् सदिवाकरम् ॥
सदिवाकरन्तु तत् प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये ।
निशानक्तन्तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥
मार्कण्डेयः ।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत् ।
अत्र विष्णुपूजापारणयोरङ्गान्तरापेक्षया प्राधा
न्यमवगम्यते । आनुकल्पिकेऽपि आवश्यक-
त्वात् ।’ इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥ सौरनक्तकालो
यथा —
‘कृशमर्णं यवमाषं स्वच्छायाद्विगुणा यदि ।
भक्ष्य मिलौदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा ॥’
इति विधानपारिजातकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(महादेवः । यथा महाभारते ।१३।१७।६३।
“नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ।’
पुं एषो पुत्रः । यथा मनुः । ३६ ।
‘एषोऽपि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गय
स्मृतः ।’)
नक्तकः पुं (नक्तमिव कायति मलिनत्वयेति । के+कः । यद्वा, नक्त+कः । ततः स्वार्थे कन् ।)

)कर्पटः । इत्यमरटीकायां भरतः । न्याकड़ा “इति भाषा ॥
नक्तचारी, [न्] पुं, (नक्ते रात्रौ चरतीति । चर+णिनिः ।) विडालः । पेचकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसः ॥ रात्रिचरमात्रे, त्रि ॥
नक्तञ्चरः, पुं, (नक्तं चरतीति । चर+“चरेष्टः ।” ३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः । इति हलायुधः ॥ गुग्गुलुः । इति जटाधरः ॥ चौरः । पेचकः । (रात्रिचरमात्रे, त्रि । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २९ । २० ।
“नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥”)
नक्तमालः, पुं, (नक्तं रात्रौ आ सम्यक्प्रकारेण अलति पर्य्याप्नोतीति । आ+अल+अच् ।) करञ्जभेदः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ४२ ।
‘स नर्म्मदारोधसि सीकरार्द्रै-
र्मरुद्भिरानर्त्तितनक्तमाले ॥”)
नक्तमुखा स्त्री, (नक्तं नक्तव्रताङ्गं सुखं आदि भागो यस्याः ।) रात्रिः । इति हलायुधः ॥
नक्तव्रतं, क्ली, (नक्ते रात्रौ भोजनरूपं यद्व्रतम् ।) दिवाभोजनाभावविशिष्टरात्रिभोजनम् । यथा,
“हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी षडाचरेत् ॥’
इति भविष्यपुराणम् ॥
नक्ता स्त्री, (अनिष्टकारित्वात् नक्तवत् मलिनत्वमस्त्यस्येति । अच् । टाप् ।) कलिकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ईशलाङ्गला इति भाषा ॥ (कलिकारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
नक्रं क्ली, (नक्रवत् आकृतिरस्त्यस्येति । अच् ।) अग्रदारु । न्यायकाठ इति भाषा । नासिका । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥
नक्रः पुं, (न क्रामति दूरस्थलमिति । क्रम+अन्येभ्योऽपीति डः । नभ्राडिति नलोपो न ।) कुम्भीरः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । ३ । ४३ ।
‘नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानात् शुनापि परिभूयते ॥”
मकरः । यथा कादम्बर्य्याम् । तथा चन्द्रापीड
नयनं नक्रकेतनं चानेकनाकौकोनीया दर्शा
नं चैनम् ॥ ग्राहः । यथा रघुः । १६ । ५५ ।
‘स तीरभूमौ विहितोपकार्य्या
मानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ॥)
नक्रराजः, पुं, (नक्राणां कुम्भीरादीनां राजा श्रेष्ठत्वात् । ‘राजाहःसखिभ्यष्टच् ।’ ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ग्राहः २ जलकिराटः ३ जलाटकः ४ । इति धारावली । ७७ ॥
नक्रा, स्त्री, (नक्रवदाकृतिरस्त्यस्याः इति अच् । टाप् ।) नासिका । इति शब्दरत्नावली ॥
नक्षत्रं, क्ली, (नक्षति शोभां गच्छति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति वा । नक्ष गतौ + ‘अमि

नक्षिपजिवधिपतिभ्योऽत्रन् ।” उणां । ३
इति अत्रन् ।) तारा । इति राजनिर्घण्टः ।
तत्पर्य्यायः । ऋक्षम् २ भम् ३ तारा ४
उडु ६ । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ।
इति शब्दरत्न ॥ तारः ८ । इति
दाक्षायण्यः । तास्तु अश्विनी १ भ…
कृत्तिका ३ रोहिणी ४ मृगशिरः ५
पुनर्व्वसुः ७ पुष्यः ८ अश्लेषा ९ मघा १० …
गुनी ११ उत्तरफल्गुनी १२ हस्ता १३
स्वाति १५ विशाखा १६ अनुराधा १७ …
मूला १९ पूर्व्वाषाढ़ा २० उ…
श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा
भाद्रपदा २५ उत्तरभाद्रपदा २६ रे…
इत्यमरः ज्योतिषञ्च ॥ एता
अष्टाविंशतिनक्षत्राणि भवन्ति ॥ * ॥
क्रमेणाधिदेवता यथा । अश्वि १ यम २
कमलज ४ शशि ५ शूलभृत् ६ …
फणि ९ पितरः १० । योन्य ११
दिनकृत् १३ त्वष्टृ १४ पवन १५
मित्राख्य १७ । शक्रो १८ निरृति १९
विश्वविरिञ्चौ २१ हरि २२ वसु २३
अजपदो २५ अहिर्ब्रध्न २६ पूषा २७
भानाम् ॥ * ॥ आसां गणा यथा ।
“उग्र पूर्व्वमघान्तका ११ । २० । २५ ।
२ । ध्रुवगणश्चोत्तराणि सभू १२ । २१ ।
४ । स्वातादित्यहरित्रय चरगण १५ । ७ ।
२३ । २४ । पुष्याश्विहस्ता ८ । १ । १३ ।
चित्रामित्रमृगान्त्यभम् १४ । १७ । ५ ।
मृदुगणस्तीक्ष्णोऽहिरुद्रेन्द्रयुक् ९ । ६ । १
मिश्रोऽपि सविशाखभं । ३ । १६ । ॰
धर्म्मे स्वकर्म्मे गणाः ॥’ * ॥
अधोमुखनक्षत्राणि यथा ।
“अश्लेष ९ वह्नि ३ यम २ पित्र्य १० ।

पूर्व्वात्रयम् ११ । २० । २५ शतभिषा

एतान्यधोमुखभानि शिवानि नित्यं
विद्याप्रभूमिखननेषु च भूषितानि ।”*॥
खननधावधिनक्षत्राणि
यथा,—
“जन्म सम्पद्विपत् क्षेम प्रत्यरिः साधको
मित्रं परममित्रञ्च जन्मभाच्च पुनः पुनः ॥
सर्व्वमङ्गलकार्य्याणि त्रिषु जन्मसु
विवादश्राद्धभैषज्ययात्राशौराणि वर्ज्जयेत्
यात्रायां पथि बन्धनं क्षयि विधौ

भैषज्ये मरणं तथा सुनियतं …
चौरं रोगसमागमो बहुविधः

वादे बुद्धिविनाशनञ्चरिभयं प्राप्नोत्यसौ

नक्षत्रोत्पन्नरोगस्य भोगादि यथा,—

"जन्माधाने निधनभे प्रत्यरौ च विपत्करे ।
यदि व्याधिः समुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥
कृत्तिकासु यदा व्याधिर्नृणाञ्च प्रतिपद्यते ।
नवरात्रं भवेत् पीड़ा त्रिरात्रं रोहिणीषु च ॥
मृगशीर्षे पञ्चरात्रमार्द्रायां मुच्यतेऽसुभिः ॥
पुनर्व्वसौ तथा पुष्ये सप्तरात्रं विधीयते ।
नवरात्रं तथाश्लेषे मासमेकं मघासु च ॥
द्वौ मासौ पूर्व्वफल्गुन्यामुत्तरासु त्रिपक्षकम् ।
हस्ते तु सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्द्धमासकम् ॥
मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिम् ।
मैत्रे चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् ॥
मूले न जायते मोक्षः पूर्व्वाषाढ़े त्रिपक्षकम् ।
उत्तरा दिनविंशत्या श्रवणे द्वौ च मासकौ ॥
धनिष्ठायामर्द्धमासं वारुणञ्च दशाहकम् ।
न च भाद्रपदे मोक्ष उत्तरासु त्रिपक्षकम् ॥
रेवत्यां दिनविंशत्या चाहोरात्रं तथाश्विनी ।
प्राणैर्व्विमुच्यते नित्यं भरण्यां नात्र संशयः ॥
कौशिकेन सदादिष्टा नक्षत्रव्याधिसम्भवाः ।
नक्षत्रे प्रतिकर्त्तव्यं नक्षत्रपथजानता ॥"

नक्षत्रचतुर्भागबोधकानि चत्वारि नामाद्यक्षराणि यथा । अ इ उ ए ३ । ओ व वि वु ४ । वे वो क कि ५ । कु घ ङ छ ६ । के को ह हि ७ । हु हे हो ड ८ । डि डु डे डो ९ । म मि मु मे १० । मो ट टि टु ११ । टे टो प पि १२ । पु ष ण ठ १३ । पे पो र रि १४ । रु रे रो त १५ । ति तु ते तो १६ । न नि नु ने १७ । नो य यि यु १८ । ये यो भ भि १९ । भु ध फ ढ २० । भे भो ज जि २१ । जु जे जो ख । अभिजित् । खि खु खे खो २२ । ग गि गु गे २३ । गो स सि सु २४ । से सो द दि २५ । दु थ झ ञ २६ । दे दो च चि २७ । चु चे चो ल १ । लि लु ले लो २ । ऋ ऌ युक्तश्चाकारयुक्तेन ज्ञेयः । ह्रस्वेन दीर्घो ज्ञेयः । तालव्यशकारेण दन्त्यसकारो ज्ञेयः ।" इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नक्षत्रकान्तिविस्तारः, पुं, (नक्षत्राणां कान्तिस्तस्या विस्तारो यत्र ।) धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नक्षत्रचक्रं, क्ली, (नक्षत्राणां चक्रं यत्र ।) मन्त्रग्रहणोपयुक्तप्रकारान्तर्गतचक्रविशेषः । तथा च रुद्रयामले ।

"उत्तराद्दक्षिणाग्रान्तु रेखां कुर्य्याच्चतुष्टयीम् ।
दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्या वीरवन्दिते ! ॥
अकारादिक्षकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान् ।
भूमीन्दुनेत्रचन्द्रांश्च अश्विन्यान्तं खगौ प्रिये ! ॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मांश्चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान् ।
मघादिज्येष्ठपर्य्यन्तं द्वितीयं नवतारकम् ॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च युग्मेन्दुनेत्रवह्निकान् ।
वेदेन भेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात् ॥"

निबन्धे ।

"पूर्व्वोत्तरात्रयञ्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥
ज्येष्ठा शतभिषामूलाधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः ।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अनुराधा मृगशिरः श्रवणा देवतारकाः ॥"

तथा ।

"स्वजातौ परमा प्रीतिर्म्मध्यमा भिन्नजातिषु ।
रक्षोमानुषयोर्म्मृत्युर्वैरं दानवदेवयोः ॥"

गणप्रवादमाह गवाक्षतन्त्रे ।

"ग्रयवक्राग्रचरी माया व्योमयायी षडक्षरः ।
प्रायादो बहुरूपी च सप्त वाधारणाः स्मृताः ॥"

शारदायाम् ।

"जन्म सम्पत् विपत् क्षेमः प्रत्वरिः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥"

जन्मत्रिजन्मसप्तानि वर्ज्जनीयानि नक्षत्राणि । तथा च राघवभट्टः ।

"रसाष्टनवभद्राणि युगयुग्मगतान्यपि ।
इतराणि न भद्राणि नक्षत्राणि ॥" स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम् । तदज्ञाने स्वनामाद्यक्षरसम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम् । तथा च ।
"प्रादक्षिण्येन गणयेत् साधकाद्यक्षरात् सुधीः ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

नक्षत्रनेमिः, पुं, (नक्षत्रस्य नक्षत्रचक्रस्य नेमिरिव ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६० ।
"नक्षत्रनेमिर्न्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥"
"नक्षत्रैस्तारकैः सार्द्धं चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः ।
वायुपाशमयैर्ब्बन्धैर्न्निबद्धा ध्रुवसंश्रिताः ॥
स ज्योतिषां चक्रं भ्रामयंस्तारामयस्य शिशुमारस्य पुच्छदेशे ध्रुवस्तस्य शिशुमारस्य हृदये ज्योतिश्चक्रस्य नेमिवत् प्रवर्त्तकः स्थितो विष्णुरिति नक्षत्रनेमिः शिशुमारवर्णने विष्णुहृदयमिति श्रुतेः ॥" इति शाङ्करभाष्यम् ॥) चन्द्रः । ध्रुवः । रेवत्यां स्त्री । इति मेदिनी । मे, ६३ ॥

नक्षत्रपः, पुं, उडुपः । चन्द्रः । नक्षत्रं पातीति व्युत्पत्त्या । (नक्षत्र + पा + कः ॥)

नक्षत्रपुरुषः, पुं, (नक्षत्रैः पुरुष इव ।) व्रतविशेषः । यथा,—

"श्रूयतां कथयिष्यामि नक्षत्रपुरुषव्रतम् ।
नक्षत्राङ्गाणि देवस्य यानि यानीह नारद ! ॥
मूलर्क्षं चरणौ विष्णोर्ज्जङ्घे द्वे रोहिणी स्थिता ।
द्वे जानुनी तथाश्विन्यौ संस्थिते रूपधारिणः ॥
आषाढ़े द्वे तथा चोरू गुह्यस्थे फल्गुनीद्वयम् ।
कटिस्थाः कृत्तिकाश्चैव वासुदेवस्य संस्थिताः ॥
प्रोष्ठपदद्वयं पार्श्वे कुक्षिभ्यां रेवती स्थिता ।
उरःसंस्था त्वनुराधा श्रविष्ठा पृष्ठसंस्थिता ॥
विशाखा भुजयोर्हस्तः करद्वयमुदाहृतम् ।
पुनर्व्वसुरथाङ्गुल्यो नखाः सर्प्पे तथोच्यते ॥
ग्रीवास्थिता तथा ज्येष्ठा श्रवणः कर्णयोः स्थितः ।
मुखसंस्थस्तथा पुष्यः स्वातिर्द्दन्ताः प्रकीर्त्तिताः ॥
हनू द्वे वारुणश्चोक्तो नासा मैत्रमुदाहृतम् ।
प्राजापत्यश्च नेत्राभ्यां रूपधाम्नः प्रतिष्ठितम् ॥
शिरो रौद्रस्तथा चैव नक्षत्राङ्गमिदं हरेः ।
विधानं संप्रवक्ष्यामि यथायोगेन नारद ! ॥
संपूजितो हरिः कामान् विदधाति यथेप्सितान् ।
चैत्रे मास्यसिताष्टम्यां यदा मूलगतः शशी ॥
भगवन्तं सह लक्ष्म्या पूजयेच्च विधानतः ।
गच्छन्नसन्निधौ दद्याद्विप्रेन्द्राय च भोजनम् ॥
जानुनी चाश्विनीयोगे पूजयेदथ भक्तितः ।
दोहदे च हविष्यान्नं पूर्व्ववद्द्विजभोजनम् ॥
आषाढ़ाभ्यां तथा द्वाभ्यां चापूरू पूजयेद्बुधः ।
सलिलं शिशिरं तत्र दोहदे च प्रकीर्त्तितम् ।
फल्गुनीद्वितये गुह्यं पूजनीयं विचक्षणैः ।
दोहदे च पयो गव्यं देयञ्च द्विजभोजनम् ॥
कृत्तिकासु कटिः पूज्या सोपवासैर्जितेन्द्रियैः ।
देयञ्च दोहदे विष्णोः सुगन्धिकुसुमोदकम् ॥
पार्श्वे भाद्रपदायुग्मे पूजयित्वा विधानतः ।
गुड़ं सघृतिकं दद्याद्दोहदे देवप्रीतिदम् ॥
द्वे कुक्षी रेवतीयोगे दोहदे मुद्गमोदकम् ।
अनुराधासु जठरं फलान्यासञ्च दोहदे ॥
श्रविष्ठायां तथा पृष्ठं शालिभक्तञ्च दोहदे ।
पुष्ये मुखं पूजयेत दोहदे घृतपायसम् ॥
स्वातियोगे च दशनान् दोहदे तिलशष्कुली ।
भुजयुग्मं विशाखासु दोहदे परमोदनम् ॥
हस्ते हस्तौ तथा पूज्यौ यावकं दोहदे स्मृतम् ।
पुनर्व्वसावङ्गुलीश्च पटोलं तत्र दोहदे ॥
दातव्यं केशवप्रीत्यै ब्राह्मणस्य च भोजनम् ।
हनू शतभिषायां वै पूजयेत् प्रयत्नतः ॥
प्रियङ्गुरक्तशाल्यन्नं दोहदञ्च मधुद्विषः ।
मघासु नासिका पूज्या मधु दद्याच्च भोजनम् ॥
मृगोत्तमाङ्गे नयने मृगमांसञ्च दोहदे ।
चित्रायोगे ललाटञ्च दोहदे चारु भोजनम् ॥
भरणीषु शिरः पूज्यं चारु भक्तञ्च दोहदे ।
सम्पूजनीया विष्णुशिरार्द्रायोगे शिरोरुहाः ॥
विप्रांश्च भोजयेद्भक्त्या दोहदे च गुड़ार्द्रकम् ।
नक्षत्रयोगेष्वेतेषु संपूज्य जगतः पतिम् ॥
ततस्तु दक्षिणां दद्यात् स्त्रीपुंसोश्चाथ वाससम् ।
छत्रोपानद्युगञ्चैव सप्त धान्यानि काञ्चनम् ॥
घृतपात्रञ्च गां दोग्ध्रीं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
प्रतिनक्षत्रयोगेन पूजनीया द्विजातयः ॥
नक्षत्राख्याय विप्राय पृथग्दद्याच्च दक्षिणाम् ।
नक्षत्रपुरुषाख्यं हि व्रतानां व्रतमुत्तमम् ॥
एवं विधानतो ब्रह्मन् ! नक्षत्राङ्गो जनार्द्दनः ।
पूजितो रूपधारी यैस्तैः प्राप्ता च सुकामिता ः

एतत्तवोक्तं परमं पवित्रं
धन्यं यशस्यं शुभरूपदायि ।
नक्षत्रपुंसः परमं विधानं
शृणुष्व पुण्यामिह तीर्थयात्राम् ॥"

इति वामनपुराणे ७७ अध्यायः ॥

नक्षत्रमाला, स्त्री, (नक्षत्रसंख्यका माला ।) सप्तविंशतिमौक्तिककृतहारः । इत्यमरः ।२।६।१०६।
"सप्तविंशतिरूपाद्यैः रूपके रूपरूपकैः ।
गुच्छे नक्षत्रमाला स्यान्मुक्तावलिरिवोज्ज्वला ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नक्षत्राणां माला समूहः ।) नक्षत्रश्रेणी ।

अयाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन वर्त्तयेत् ॥
देवैस्तु भुक्तं पूर्व्वाह्णे मध्याह्ने ऋषिभिस्तथा ।
अपराह्णे पितृभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥
सर्व्ववेलामतिक्रम्य नक्ते भुक्तमभोजनम् ।
वामाचारो महादेवो नक्तेनैवोद्धरेदृणम् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

व्रतविशेषः । यथा —
“दशम्यामेकभक्तस्तु शुद्धचित्तो दृढ़व्रतः ।
नक्तं वापि तथा कृत्वा दशम्यां नियतः सदा ॥
क्रियते चाघमर्षेन नक्तमेकादशीदिने ।
नक्ते चापि विधिः प्रोक्तः फलाहारे तथैव च ॥
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।
नक्तं तच्च विजानीयात् न नक्तं निशि भोजनम् ॥
नक्तञ्चदशनाम्नक्तं गृहस्थेन विधीयते ।
यतेर्न्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्य निषेधनम् ॥”
इति मात्स्ये एकादशीमाहात्म्यम् ॥ * ॥
अथ नक्तव्रतम् ।
‘तथा च स्कन्दपुराणे ।
‘प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।
उदयात्तु सदा पूज्या हरेर्नक्तव्रते तिथिः ॥
नियमश्च सामान्यव्रतधर्म्मत्वेनोक्तः ।
‘अक्षारस्य तथा शौचं सत्यमामिषवर्ज्जनम् ॥
इत्यादिर्ग्राह्यः ।
नक्तलक्षणञ्च भविष्यदेवीपुराणयोः ।
हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अग्निकार्य्यमधः शय्यां नक्तभोजी सदाचरेत् ॥
एवं नक्तव्रतस्य गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराण-वचनं नक्तमिति हविष्यान्नाग्निभोजनस्य काल-परं न तु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरु-व्रतोपदेशप्रस्तावे तदनन्तरं केवलं हविष्याशोप-देशानुपपत्तेः । स्मृतिः ।
‘नक्तं निशायां कुर्व्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्य्यात्तत् सदिवाकरम् ॥
सदिवाकरन्तु तत् प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये ।
निशानक्तन्तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥
मार्कण्डेयः ।
‘एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत् ।
अत्र विष्णुपूजापारणयोरङ्गान्तरापेक्षया प्राधा-न्यमवगम्यते । आनुकल्पिकेऽपि आवश्यक-त्वात् ।” इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥ सौरनक्तकालो यथा —
‘ कृशमेन वसमाथ स्वच्छायाद्विगुणं यदा ।
भत्त मितौदन नक्तं शुद्धोपवनकं तदा ॥”
इति विधानपारिजातप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ।
(महादेवः । यथा महाभारते ।१३।१७।८१।
“नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ।’
वै एषो धुनः । यथा, महाभा॰ । १६ ।
“एषाचापि सुतो नक्तो नाम्नास्यापि स्य
नासः ।”)
नक्तकः, पुं, (नक्तमिव कायति प्रतिभातीति । कै + क । यद्वा, नञ + स । ततः स्वार्थे कन् ।)
कर्पटः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ न्याकड़ा इति भाषा ॥
नक्तचारी, [न्] पुं, (नक्तं रात्रौ चरतीति । चर + णिनि ।) विड़ालः । पेचकः । इति त्रिकाण्डशेषः । राक्षसः । रात्रिचरमात्रे, त्रि ॥
नक्तचरः, पुं, (नक्तं चरतीति । चर + “चरेष्टः ।” ३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः । इति हलायुधः ॥ गुग्गुलुः । इति जटाधरः ॥ चौरः । पेचकः । (रात्रिचरमात्रे, त्रि । यथा, मार्क-ण्डेयपुराणे । २६ । २० ।
“नक्तचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ।”)
नक्तमालः, पुं, (नक्तं रात्रौ आ सम्यक्प्रकारेण अलति भूषयतीति । आ + अल + अच् ।) करञ्जभेदः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ४२ ।
‘ स नर्म्मदारोधसि सीकरार्द्रै-र्मरुद्भिरानर्त्तितनक्तमाले ॥”)
नक्तमुखा, स्त्री, (नक्तं नक्तव्रतार्हं मुखं आदि भागो यस्याः ।) रात्रिः । इति हलायुधः ॥
नक्तव्रतं, क्ली, (नक्ते रात्रौ भोजनरूपं यद्व्रतम् ।) दिवाभोजनाभावविशिष्टरात्रिभोजनम् । यथा,
“हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अग्निकार्य्यमधः शय्यां नक्तभोजी सदाचरेत् ॥’
इति भविष्यपुराणम् ॥
नक्ता, स्त्री, (अनिष्टकारित्वात् नक्तवत् मलिनत्वमस्त्यस्येति । अच् । टाप् ।) कलिकारी । इति राजनिर्घण्टः । ईशलाङ्गला इति भाषा ॥ (कलिकारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
नक्रं, क्ली, (नक्रवत् आकृतिरस्त्यस्येति । अच् ।) द्वारोर्द्ध्वदारु । नाककाठ इति भाषा । नासिका । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥
नक्रः, पुं, (न क्रामति दूरस्थलमिति । क्रम + अन्येष्वपीति डः । नभ्राडिति नलोपो न ।) कुम्भीरः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ४३ ।
‘नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानात् शुनापि परिभूयते ॥”
मकरः । यथा कादम्बर्य्याम् । ‘तथा चमाचरेव नयन नक्रकुल वदनैकनाकोरन्त्रेवा दर्शा दम चैनम् ॥’ ग्राहः । यथा रघुः । १३।५५।
“स सौरभूमौ विहितापकाथा मानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ।)
नक्रराजः, पुं (नक्राणां कुम्भीरादीनां राजा श्रेष्ठत्वात् । ‘राजाह सखिभ्यष्टच् ।” ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ग्राहः २ अवहारः ३ जलकिराटः ४ अवटकः ५ । इति शब्दरत्नावली । ७० ॥
नक्रा, स्त्री, (नक्रवदाकृतिरस्त्यस्या इति अच् । टाप् ।) नासिका । इति शब्दरत्नावली ॥
नक्षत्रं, क्ली, (नक्षति प्राप्नोति गच्छति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति वा । नक्ष गतौ + ‘अमि-
नक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् ।” उणां । ३ इति अत्रन् ।) मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्य्यायः । ऋक्षम् २ भम् ३ तारा ४ उडु ५ । इत्यमरः । १ । ३ । २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ तारं ८ । इति दाचायण्यः । तास्तु अश्विनी १ कृत्तिका ३ रोहिणी ४ मृगशिरः ५ पुनर्व्वसुः ७ पुष्य ८ अश्लेषा ९ मघा १० पूर्व्वफल-गुनी ११ उत्तरफलगुनी १२ हस्ता १३ स्वाति १५ विशाखा १६ अनुराधा १७ मूला १९ पूर्व्वाषाढ़ा २० श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा भाद्रपदा २५ उत्तरभाद्रपदा २६ इत्यमरः ज्योतिषञ्च ॥ एता अष्टाविंशतिनक्षत्राणि भवन्ति ॥ * ॥ क्रमेणाधिदेवता यथा । अश्वि १ यम २ कमलज ४ शशि ५ शूलभृत् ६ अदिति ७ पवि-९ पितरः १० । योनि ११ दिनकृत् १३ त्वष्टृ-१४ पवन १५ मित्राख्य १७ ॥ शक्रो १८ निर्ऋति १९ विश्वविरिञ्ची २१ हरि २२ वसु २३ अजपदो २५ ऽहिर्बुध्न्य २६ पूषा २७ भानाम् ॥ आर्य्या गणा यथा ।
“उग्रं पूर्व्वमघान्तकाः ११ । २० । २५ । २ । ध्रुवगणस्त्र्युत्तराणि सप्रभू १२ । २१ । ४ । व्यासादित्यहरित्रयं चरगणं १५ । ७ । २२ । २४ । पुष्याश्विहस्ता ८ । १ । १३ । चित्राभित्रन्त्यमित्रभम् १४ । १७ । ५ । मृदुगणस्तीक्ष्णोऽहिरुद्रेन्द्रयुक् ९ । ६ । मिश्रोऽग्नि सविशाखभः । ३ । १६ । सर्व्वे स्वकृत्ये गणाः ॥’ * ॥
अधोमुखनक्षत्राणि यथा ।
“अश्लेष ९ वह्नि ३ यम २ पित्र्य १०

पूर्व्वात्रयम् ११ । २० । २५ शतभिषा

एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्य
विद्या शैर्भूमिखननेषु च भूषितानि ॥’ * ॥
स्वगत्यावधिनक्षत्राणि
यथा, —
“जन्म सम्पद्विपत् क्षेम प्रत्यरिः
मित्र परममित्रश्च जन्मभान्ये पुनः पुनः ॥
सर्व्वमङ्गलकार्य्याणि विद्यु अकार्
विवाहयात्रा
यात्रायां पथि बन्धन क्षयि विधौ

भैषज्ये मरणे तथा सुनियतं
घोरं रोगसमागमो बहुविधः

वादे बुद्धिविनाशनमन्तरिमर्द प्राप्नोत्यसौ

नक्षत्रोपयोगीनु भोगादि यथा, —

नगजः, पुं, (नगे पर्व्वते जायते इति । जन + डः ।) हस्ती । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ पर्व्वतजातवस्तुमात्रे, त्रि ॥

नगजा, स्त्री, (नगे जायते या । जन + डः । टाप् ।) क्षुद्रपाषाणभेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नगणा, स्त्री, (नास्ति गणो यस्याः ।) लताविशेषः । नयाफट्की इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पारावतपदी २ पिण्डा ३ स्फुटबन्धनी ४ ज्योतिष्मती ५ पूतितैला ६ इन्दुरी ७ । इति रत्नमाला ॥

नगनन्दिनी, स्त्री, (नगस्य हिमालयस्य नन्दिनी ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

नगपतिः, पुं, (नगानां पतिः ।) हिमालयपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नगानां ओषधीनां पतिः ।) चन्द्रः ॥

नगभित्, पुं, (नगं भिनत्तीति । भिद् + क्विप् ।) पाषाणभेदनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रश्च ॥

नगभूः, पुं, (नगे भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) क्षुद्रपाषाणभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्व्वतजाते, त्रि ॥

नगरं, क्ली, नगा इव प्रासादादयः सन्ति यत्र । ("नगपांसुपाण्डुभ्यश्च ।" ५ । २ । १०७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या रः ।) बहुलोकवासस्थानम् । शहर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पूः २ पुरी ३ पुरिः ४ पुरम् ५ नगरी ६ पत्तनम् ७ पट्टनम् ८ पट्टनी ९ पुटभेदनम् १० पटभेदनम् ११ स्थानीयम् १२ निगमः १३ इत्यमरभरतौ ॥ कटकम् १४ पद्रम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ केचित्तु नगरपत्तनस्थानीयानां भेदमाहुः । तत्र पुरादित्रयं पुरे । पत्तनादित्रयं पत्तने । स्थानीयादित्रयं स्थानीये । इति सम्यक् । यत्राष्टशतग्रामीयव्यवहारस्थानं मध्यवर्त्ति तत् नगरम् । यत्र राजा तत्परिवारकाश्च तिष्ठन्ति तत् पत्तनम् । प्राकारादिना दुर्गं योजनविस्तीर्णं नगरं स्थानीयम् । केचित्तु पुरनगरयोरपि भेदमाहुः । बहुग्रामीयव्यवहारस्थानं पुरम् । तत्र प्रधानभूतं नगरम् । इति भरतः ॥ * ॥

अथ नगरनिर्म्माणकालः ।

"स्थिरराशिगते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदये ।
शुद्धे काले दिने चैव नगरं कारयेन्नृपः ॥" * ॥

तस्य लक्षणं भविष्योत्तरे ।

"दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेन्नृपः ।
त्र्यस्रं वर्त्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत् ॥
दीर्घं पादैकमग्रस्थं चतुरस्रं समोचितम् ।
त्रिभिः पादैः समं त्र्यस्रं वर्त्तुलं वलयाकृति ॥
दीर्घं स्याद्दीर्घकालाय सुखसम्पत्तिहेतवे ।
चतुरस्रं चतुर्व्वर्गफलाय पृथिवीभुजः ॥
त्र्यस्रं विप्रक्तिनाशाय वर्त्तुलं बहुरोगकृत् ।
राज्ञः खड्गैर्दशभी राजहस्त उदाहृतः ॥
राजहस्तैश्च दशभी राजदण्ड उदाहृतः ।
राजदण्डैश्च दशभी राजच्छत्रमुदाहृतम् ॥
राजच्छत्रैश्च दशभी राजकाण्ड उदाहृतः ।
राजकाण्डैश्च दशभी राजपूरश्च उच्यते ॥
राजधानी तु कथिता दशभी राजपूरकैः ।
राजधानी दशगुणा राजक्षेत्रमुदाहृतम् ॥
अत्रैव परिमाणानि प्रोक्तानि पुरपत्तने ।
भवनभोगसम्पत्तिसर्व्वलोकीर्त्तिसुखार्थिनाम् ।
राजक्षेत्रेण नृपतिः पुरपत्तनमारभेत् ॥
लक्ष्मीर्जयः क्षमा सौख्यं प्रबलं भाग्यमेकता ।
सम्पद्धितिश्च नागस्य मङ्गलञ्च बलं चयः ।
साम्राज्यं भोगसम्पत्तिरिति पौरुष कीर्त्तिताः ॥
यथार्थसंज्ञा नगरा मुनिना तत्त्ववेदिना ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अपि च ।

"नृपावासः पुरी प्रोक्ता विप्राम्पुरमपीष्यते ।
एकतो यत्र तु ग्रामो नगरञ्चैकतः स्थितम् ॥
मिश्रन्तु खर्व्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम् ।
विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि ॥
स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव च ।
पण्यक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्युतम् ॥
अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पसमाकुलम् ।
सर्व्वदैवतसम्बन्धं नगरन्त्वभिधीयते ॥"

इति विष्णुपुराणटीकायां श्रीधरस्वामिधृतवचनम् ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"नगरं सर्व्वतोभद्रं कार्य्यं रोचकमेव वा ।
नन्दिकं मध्यगं कार्य्यं कुमारीपुरमेव वा ॥
चतुष्पथचतुर्युक्तं सर्व्वकामसुखावहम् ।
छिन्नकर्णं विनाशाय दुःस्थितं धान्यदुर्ल्लभम् ॥
नगरं न प्रशंसन्ति गर्भविद्धं विभेदितम् ।
ध्वजतः मध्यमागारं छिन्नप्रायं पितृव्यधाः ॥
दिसरं कर्णहीनन्तु क्षाममध्यं क्षयं विदुः ।
दुःस्थितं निम्नप्रायन्तु नैरृतं धनदुर्ल्लभम् ॥
सौम्यं सर्व्वसुखाह्लादपूरितं वारुणं वशम् ।
याम्यमायुःप्रदं पूर्व्वनगरं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
ईशवायव्यपूर्व्वं सर्व्वारोग्यसुखप्रदम् ।
मध्यचतुष्पथोपेतं न च तं पीडयेत् क्वचित् ॥
यत्सस्थानं हि तं विप्र शिवस्तत्र यदा स्थितः ।
चतुर्व्विंशतिनायन्तु हस्तान्यष्टशतं परम् ॥
अत्र मध्ये प्रशंसन्ति हस्तोत्कृष्टविवर्ज्जितम् ।
अथ किष्कुशतान्यष्टौ प्राहुर्मुख्यं निवेशनम् ॥
नगरार्द्धञ्च विष्कम्भं खेटं ग्रामं ततोऽर्द्धकः ।
नगराद्योजनं खेटं खेटाद्ग्रामोऽर्द्धयोजनः ॥
द्विक्रोशं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्द्धनुः ।
विंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशो मार्गस्तु तैः कृतः ॥
विंशद्धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ।
धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः कृतः ॥
नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ।
धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः ॥
त्रिकाराथोपरथ्यास्तु द्विकराण्यपरथ्यिका ।
जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपादस्य गृहान्तरम् ॥
दतीपादश्चार्द्धपादः प्राग्वंशपादकः स्मृतः ॥"

इति देवीपुराणम् ॥

नगरकीर्त्तनं, पुं, (नगरे कीर्त्तनं नगरपरिभ्रमणेन हरिनामसंघोषणम् ।) नगरादिभ्रमणकरणकहरिसङ्कीर्त्तनम् । यथा,—

"नाचारो नाधिकारो च न कालनियमस्तथा ।
ग्रामे वा नगरे साधुजने वा कीर्त्तयेद्धरिम् ॥"

इति हरिनाममाहात्म्यम् ॥

नगरघातः, पुं, (नगरं हन्तीति । हन + अण् ।) हस्ती । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

नगरी, स्त्री क्ली, (नगर + ङीष् ।) नगरम् । इत्यमरः । २ । २ । १ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ५ । ६ ।

"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल ! स राजासीत् सपत्नजित् ॥")

नगरीबकः, पुं, (नगर्य्यां बक इव ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नगरोत्था, स्त्री, (नगरादुत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + कः । टाप् ।) नगरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नगरौषधिः, स्त्री, (नगरजाता ओषधिः फलपाकान्तत्वात् ।) कदली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नगाटनः, पुं, (नगे वृक्षे अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः ।) वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पर्व्वतचारिणि, त्रि ।)

नगाधिपः, पुं, (नगानां पर्व्वतानामधिपः ।) हिमालयपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥

नगाश्रयः, पुं, (नगः पर्व्वतः आश्रय उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नगवासिनि, त्रि ॥

नगौकाः, [स्] पुं, (नगो वृक्षः पर्व्वतो वा ओका आश्रयस्थानं यस्य ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ शरभः । सिंहः । इति मेदिनी । से, ५६ ॥ काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नगरवासिनि, त्रि ॥

नग्नः, त्रि, (नजते लज्जते स्मेति । ओ नज व्रीडे + अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । "ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) विवस्त्रः । नेंटो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अवासाः २ दिगम्बरः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३९ ॥ तथा च भृगुः ।

"विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव वा ।
श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म्म न नग्नश्चिन्तयेदपि ॥"

विकच्छः परिधानासंवृतकच्छः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः ।

"परिधानाद्बहिःकच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ॥"

स्मृतिः ।

"ग्रामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतम् ।
एभिः कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥"

बौधायनः ।

"नाभौ धृतञ्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी ।
अन्तरीयं प्रशस्तं तदाच्छन्नमुभयोस्तयोः ॥"

आचारचन्द्रिकायाम् ।

"द्विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छस्तथैव च ।
एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः ॥"

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

"न नग्नां स्त्रियमीक्षेत पुरुषं वा कदाचन ।
न च मूत्रं पुरीषं वा न वै संसृष्टमैथुनम् ॥

(यथा, बृहत्संहितायाम् । १०५ । १३ ।
'मारकतमणिमाला विचरति गगने भूषयन्तीव भाषा
नानाप्रकारभूतो विचरति च तैर्भूषितो यः स
उपेयम् ।")

नखाशिख पुं (नखाभ्यामीशः ।) चन्द्रः । (यथा साहित्यदर्पणे । २ । २० ।
'नखशिखरतेजसो गिरिगुहोगाढां रुचि धारयन्
नानाकल्प विभूतिभूषिततनूरानाकुमार वल्लभः ।")
कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ।

नख सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां पर सक सेट ।) प्रयाति । इति दुर्गादासः ।

नख क्ली पुं (नख्यते इव शरीरे । नख सर्पे + "नखेरौणादिको च ।" उणा ५ । २३ । इति अ प्रत्ययः ।) अङ्गुल्यग्रकण्टकः । नख इति हिन्दी भाषा । तत्तु उपधातुविशेषः गर्भस्थ बालकस्य षष्ठमासे भवति । इति सुखबोधः । तत्पर्यायः । पुनर्भवः २ करजः ३ नखरः ४ इत्यमरः । २ । ६ । ८३ । कामाङ्कुशः ५ करजः ६ पाणिजः ७ अङ्गुलीसम्भूतः ८ पुनर्नवः ९ । इति राजनिर्घण्टः । करायुधः १० करकण्टकः ११ मारायुधः १२ नखरयः १३ करशूकः १४ कराङ्कुशः १५ । इति शब्दरत्नावली । * ।
रतिक्रीडायां नखाघातस्थानानि यथा —
'नखाघाताः प्रशस्ताः यथास्थानानि कर्म्मसु ।
पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव ऊरौ चैव नितम्बके ।
कक्षान्ते च कपाले कपोले बाहुमूलके ।
ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघात समाचरेत् ।
तथा सर्वशरीरेषु नख दद्यात् शनैः शनैः ।"
इति कामशास्त्रम् ।
' न नखैर्विलिखेद्भूमिं गाञ्च सर्व्वयेद्विधि ।
न भक्षेन्नखवाद्यं वै कृष्णामाक्षरिणा पिबेत् ।"
इति कूर्मे उपविभागे १५ अध्यायः ।

नख न्यो स्त्री (नखमिव आलतिलक्ष्यतीति । अच् ।) गन्धद्रव्यविशेषम् । नखी इति भाषा । तत्पर्यायः । शुक्तिः २ शङ्खः ३ खुरः ४ कोलदलम् ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १३० । करजाल ६ चक्रदर ७ नख ८ व्याघ्रनखः ९ नखी १० ।
"दिधा प्रवन्नस्तत्त्वीरपि शुक्रात्मी बदरीदले ।"
इति रत्नमालायाम् । १३३ ।
करजः ११ विमो १२ हनः १३ चल १४ क्रोष्टी १५ करः १६ नद १७ नामवद १८ पाणिज १९ व्याघ्रायुध २० हनुः २१ पत्र विलासिनी २२ मण्डवान् २३ मण्डवद्रु २४ । इति राजनिर्घण्टः । कालाङ्कुशम् २५ चक्रधार कम् २६ द्राक्षा २७ नखी २८ । इति शब्द रत्नावली । अपि च । अस्य गन्धौषध द्रव्यम् ।
"नखं कषायं कटुकं तथाशिरोषम् ।
नख स्वल्प नखी प्रोक्ता हनुर्हट्टविलासिनी ।
नखद्वय ग्रहश्लेष्मशमलज्वरकुष्ठनुत ।
लघूष्ण शुक्रल वर्ण्यं स्वादुस्तनविषापहम् ।
अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्य हन्तपाकरसयो कटु ।"
इति भावप्रकाशः ।
स्वल्पनखस्य पर्यायः । नखी १ हनु २ हट्टविलासिनी ३ । तयोर्गुणाः । ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठनाशित्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शुक्रलत्वम् । वर्ण्यत्वम् । स्वादुत्वम् । स्तनविषालक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यनाशित्वम् । पाकरसयो कटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः । कण्डुभूतविनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । रुच्यत्वम् । इति राजवल्लभः । * ।
'शैलरुह व्याघ्रनख हनुहट्टविलासिनी ।
शुक्तिराजनरुची च क्षौमा द्रुमं खर ।
स्वल्पपत्रकशी शुक्तिर्मञ्जरी बदरीच्छदा ।
महाकुशी प्रवल शङ्खाख्यो गन्धसारक ।
इति भरताद्युक्तवाचस्पति ।

नखर, पुं (नख्यतेऽनेनेति । नख + खः । हृस्व लोप ।) नखम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २५८ । (नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।)

नखकुट्ट पुं (नख कुट्टयति छिनत्तीति । कुट्ट + अण् ।) नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

नखनिष्पाव पुं (नख निष्पवते फलसादृश्येन अनुकरोतीति । निर् + पू + अच् । यद्वा नख मत् निष्पाव शिम्बी यस्य ।) निष्पावीभेदः । तत्पर्यायः । अङ्गुलिफला २ दलनिष्पाविका ३ ग्राम्या ४ नखगुच्छफला ५ ग्रामजनिष्पावी ६ नखपत्रिणी ७ । अस्याः गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । शोफ नत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

नखपर्णी स्त्री, (नख इव पत्रमस्याः । ङीष् ।) वृश्चिकाक्षुप । इति राजनिर्घण्टः ।

नखपुष्पी स्त्री (नख इव पुष्पमस्याः । ङीष् ।) पृक्का । इति राजनिर्घण्टः ।

नखमुच, क्ली (नख मुञ्चतीति । मुच + "क प्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।" ३ । २ । ५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः । नखरं मोचयति वि ।

नखर पुं, क्ली (नखं राति । रा + क ।) नख । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ । (यथा, साहित्यदर्पणे ।
"किं पुनरिन्दुलता समुत्पन्नखररचनेरालि ।"
अस्त्रविशेष । यथा महाभारते । ७ । १९ । ६० ।
"नखचर्म्मरवरासि सुवर्णाभि वरस्त्रवा ।"
तथा, तत्रैव । ६ । १८ । १० ।
"प्रासान्यत्नापयोऽप्यपरन् धनुर्भांतिरपक्षक ।
अनेकनखपाशश्च नाराचान्नधाधिप ।")

नखरजनी स्त्री (रज्यतेऽनयेति । रञ्ज + ल्युट् । ङीष् । नखस्य रञ्जनी ।) नखच्छेदनास्त्रविशेष । नहन इति भाषा । यथा,—
"अलक्तकोऽलक्तकारिको मणिदाली ।
पुनर्भवच्छेदकरी भवेच्च नखरञ्जनी ।"
इति हारावली

नखरायुध, पुं (नखरमेव आयुध यस्य ।) सिंह । व्याघ्र । कुक्कुट । इति राजनिर्घण्टः ।

नखराह, पुं (नखर आह्वयते स्पर्द्धते आ + ह्वे + क ।) करवीरवृक्ष । इति राज निर्घण्टः ।

नखरी, स्त्री, (नखर इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) नखी । शब्दमाला । सुगन्धी । इति

नखवृक्ष पुं, (नख सर्पणे + अच् । नखो इति नित्यकर्म्मधारय ।) नीलवृक्ष । राजनिर्घण्टः । (नीलवृक्षशब्देऽस्य ज्ञातव्यम् ।)

नखशङ्ख, पुं (नख इव शङ्खः ।) क्षुद्रशङ्खः । शब्दरत्नावली ।

नखाङ्क, क्ली (नखमिव अङ्क यस्य ।) इति शब्दरत्नावली ।

नखाङ्ग, क्ली (नखस्य अङ्गमिव अङ्ग यस्य नखी । इति वाचिदत्तमाला ।

नखायुध पुं (नखमेव आयुध यस्य ।) इति राजनिर्घण्टः । सिंहकुक्कुटौ च ।

नखालि, पु, (नखमिव आलतीति । अल पर्य्याप्ती इन् ।) क्षुद्रशङ्खः । इति शब्दचन्द्रिका । (आलि ।) नखश्रेणी च ।

नखालु पुं (नखतीति । नख सर्पणे + आलुच्) नीलवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ।

नखाशी, [न्] पुं (नखमश्नातीति । अश भोजने + णिनि ।) पेचकः । इति हेम । नखभक्षकमात्रे, त्रि ।

नखी स्त्री, (नख + गौरादित्वात् ङीष् ।) नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० । (अस्या पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम्
"करजाश्चव्याघ्रखुरौ नखी व्याघ्रनखा नखौ ।

नखी [न्] पुं (नखमस्त्यस्येति । नख + इनि सिंह । इति राजनिर्घण्टः ।
नखयुक्तपशुमात्रम् । यथा, चाणक्ये । ३० ।
"नदीनाञ्च नखीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ।"

नग पुं, (न गच्छतीति । न + गम् + ड । इत्यत्र इति । डस् + "इवर्णो लोपो न च " उणा ।५।१। इति न । धातोरन्त्यलोप । न च ।) पर्व्वत । (यथा, कुमारे । ७ । ५२ ।
"नदी द्रुमे च नगोपवीर्न
प्रदक्षिणीषु धर्म्मसमक्षमन्त्रम् ।")
वृक्ष । इत्यमरः । ३ । ३ । १९ । (यथा, भारते । १ । ३३ । ६ ।
"न दृष्ट्वा न नख नगाः शुष्यन्ति पुनरङ्कुरा ।
वृक्ष यत्र हिमवति । गोपेन वचनानिम् ।"
सप्तसंख्या । यथा, विष्णुपुराणे । १ । २ । ६
"तुल्या नगा यत्र नगा तु सुखमयम्
नगाः सप्तदश ।" इति लङ्कायां श्लोके ।

"जगुर्भद्राणि गन्धर्वा नटाश्च ननृतुर्जगुः ॥"
इयं हि पञ्चमकारपूज्यकुलनायिकान्तर्गता ।
यथा, तन्त्रसारे ।
"नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकी-
र्त्तिताः ॥")

नटेश्वरः, पुं, (नटानामीश्वरः । नृत्यप्रियत्वात् तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।२।११२ ॥

नड, क भ्रंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, नाडयति । भ्रंशोऽधःपतनम् । इति दुर्गादासः ॥

नडः, पुं, (नलतीति । नल+अच् । लस्य डत्वम् ।) नलतृणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६५ ॥ (यथा, वेदे । ६ । १३८ । ५ ।
"यथा नडं कशिपुने स्त्रियो भिन्दन्त्यश्मना ॥")
जातिभेदः । इति पुंनपुंसकसंग्रहटीकायां मधु-अथर्व्वरेशः ॥

नडकीयः, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड+"नडादीनां कुक् च ।" ४ । २ । ६१ । इति छः कुगागमश्च ।) नलसमूहदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २० ॥

नडप्रायः, त्रि, (नडः प्रायेण यत्र ।) नलबहुलदेशः । तत्पर्य्यायः । नडकीयः २ नड्वान् ३ नड्वलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २० ॥

नडमीनः, पुं, (नलस्थितो मीनः । लस्य डत्वम् ।) चिलिचिममत्स्यः । नलमीन इत्यमरदर्शनात् डलयोरैक्यम् ॥

नडसंहतिः, स्त्री, (नडानां संहतिः समूहः ।) नडसमूहः । तत्पर्य्यायः । नड्या २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥ नडसञ्चयः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

नडहः, त्रि, (नडं अपरिस्कृतस्थानं हन्तीति । हन+डः ।) कान्तः । ललितः । इति भूरिप्रयोगः ॥

नड्या, स्त्री, (नडानां समूहः । "पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) नडसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥

नड्वलः, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड+"नडशादात् ड्वलच् ।"४ । २ । ८८ । इति ड्वलच् ।) नलबहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ९ ॥ (यथा, रघुः । १८ । ५ ।
"यो नड्वलानीव गजः परेषां
बलान्यमृद्नान्नलिनाभवक्त्रः ॥")

नड्वान्, [त्] त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड+"कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ।" ४ । २ । ८७ । इति ड्मतुप् । डित्वात् टिलोपः । मस्य वः ।) नलबहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ९ ॥

नड्वाभूः, स्त्री, कुट्टिमः । इति भूरिप्रयोगः ॥

नतं, क्ली, (नम+क्तः ।) तगरपादी । तगरमूलम् । इति मेदिनी । ते, २९ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कालानुसारिवावक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नतः, पुं, (नमति स्मेति । नम+क्तः ।) जन्मनाडिकाविशेषः । तद्यथा,—
"असद्यत्कर्म्मणा येन यान्ति हक्तुल्यतां दिवि ।
नतोन्नतौ ततः साध्यौ भावाः खेटबलानि षट् ॥
दिनार्द्धान्तरिता जन्मनाडिका नतनाडिका ।
पूर्व्वापरार्द्धे जातस्य प्राक्पराख्या दिने भवेत् ॥
रात्रेर्गतघटीशेषघटीदिनार्द्धसंयुता ।
परपूर्व्वाभिधा ज्ञेया रजन्यां नतनाडिका ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

नतः, त्रि, (नम+क्तः ।) कुटिलः । नम्रः । इति मेदिनी । ते, २९ ॥ (यथा, हरिवंशे । २०१ । ३९ ।
"पतन्ति युगपत् सर्व्वे पादयोर्मूर्द्धभिर्नताः ॥")

नतद्रुमः, पुं, (नतो द्रुमः ।) लताशालः । इति रत्नमाला ॥

नतनासिकः, त्रि, (नता नासिका यस्य ।) अल्पनासिकायुक्तः । खाँदा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अवटीटः २ अवनाटः ३ अवभ्रटः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

नताङ्गी, स्त्री, (नतमङ्गमस्याः । ङीष् ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नतिः, स्त्री, (नम+भावे क्तिन् ।) नमनम् । नम्रता । यथा,—
"नीतिर्भूमिभुजां नतिर्गुणवतां ह्रीरङ्गनानां धृतिर्दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो गिराम् ।
लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसः शान्तिर्द्विजस्य क्षमा
शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थ्यं सतां मण्डनम् ॥"
इति नवरत्नम् ॥
(नतिलक्षणादिकन्तु नमस्कारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

नद, टु इ संहधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) टु, नन्दथुः । इ, नन्द्यते । संहधि आनन्दयुक्तभावे । ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः । नन्दते च कुलं पुंसाम् । इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

नदः, पुं, (नदति प्रवाहवेगेन शब्दायते इति । नद+अच ।) पुंवाचकाकृत्रिमखातावच्छिन्नजलप्रवाहः । (यथा, मनुः । ६ । ९० ।
"यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिनः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥")
स च सिन्धुभैरवशोणदामोदरब्रह्मपुत्रादिः । तत्पर्य्यायः । पुनर्व्वहः २ भिद्यः ३ उद्यः ४ सरस्वान् ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥
"अष्टषष्टिस्तु तीर्थानि नदाश्च दशकोटयः ॥"
इति पाद्मे भूखण्डे ८५ अध्यायः ॥

नदथुः, पुं, (नदतीति । नद+"अथुच् नदेश्च ।" उणां ३ । ५२ । इति अथुच् ।) मेघः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा ऋग्वेदे । ८ । २१ । १४ ।
"यदा कृणोषि नदनुं समूहस्यादित् पितेव हूयसे ॥")
सिंहः । इति शब्दमाला ॥ (नद+भावे अनुङ् । शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ ।
"स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्वा
तुविम्रक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ॥")

नदी, स्त्री, (नदतीति । नद+अच् । पचादिगणे नदट् इति निर्द्देशात् टिड्ढेति ङीप् ।) अष्टसहस्रधनुरन्यूनयाम्रतोया । सा च गङ्गायमुनासरस्वतीकावेरीगोदावरीप्रभृतिः । तस्या लक्षणमाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥

तत्पर्य्यायः । सरित् २ तरङ्गिणी ३ शैवलिनी ४ तटिनी ५ ह्रदिनी ६ धुनी ७ स्रोतस्वती ८ द्वीपवती ९ स्रवन्ती १० निम्नगा ११ आपगा १२ । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ ह्रादिनी १३ धुनिः १४ स्रोतस्विनी १५ स्रोतोवहा १६ सागरगामिनी १७ अपगा १८ । इति भरतः ॥ निर्झरिणी १९ सरस्वती २० समुद्रगा २१ कूलङ्कषा २२ कूलवती २३ शैवालिनी २४ सिन्धुः २५ समुद्रकान्ता २६ सागरगा २७ लह्या २८ रोधोवती २९ वाहिनी ३० । तज्जलगुणाः । स्वच्छत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । रुच्यत्वम् । तृष्णापहत्वम् । पथ्यत्वम् । मधुरत्वम् । ईषद्गुणत्वञ्च ॥ * ॥
"सर्व्वा गुर्व्वी प्राङ्मुखी वाहिनी स्या-
ल्लघ्वी पश्चाद्वाहिनी निश्चयेन ।
देशे देशे तद्गुणा सा विशेषा-
न्नैषा धत्ते गौरवं लाघवञ्च ॥
प्रायो मृदुवहा गुर्व्वी लघ्व्यः शीघ्रवहाः स्मृताः ।
नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥
हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥
विन्ध्यात् प्राची प्राग्यवाची प्रतीची
या चोदीची स्यान्नदी वा क्रमेण
वातारोग्यं श्लेष्मपित्तार्त्तिलोपं
पित्तोद्रेकं पथ्यपाकञ्च धत्ते ॥
पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्याद्रिप्रभवाश्च याः ।
शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा च ।
"तथा प्राच्यां गमाश्चान्याः पश्चिमाशुगमास्तथा ।"
"ससैकता सपाषाणा द्विविधा चाम्बुवाहिनी ।
एवं चतुर्व्विधा नद्यो वातपित्तकफात्मिकाः ॥
सदावहायास्त्वनवद्यसुधा
मरुत्कफानां शमनञ्च तस्याः
नीरं वसन्ते हितकृद्विशेषात्
नदीभवं नैव हिमागमे च ॥
घनविमलशिलानां स्फालनाज्जातफेनं
बहुलघनलवीचिक्षुब्धसंक्षोभहमम् ।

नोच्छिष्टं सविशन्नित्यं न नग्नः स्नानमाचरेत्।
न गच्छेन्न पठेद्वापि न चैव स्वशिरः स्पृशेत्॥'
इति कूर्म्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः॥
पारिभाषिकनग्ना यथा —
'यस्य कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम्।
ते नग्नाः कीर्त्तिताः सद्भिस्तेषामन्नं विगर्हितम्॥'
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः॥
ऋगयजुःसामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृतिर्द्विज।
एतामुज्झति यो मोहात् स नग्नः पातकी
स्मृतः॥
यस्तु सन्त्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते।
परिव्राड्पि मैत्रेय। स नग्नः पापकृन्नरः॥
इति विष्णुपुराणे १८ अध्यायः॥
नग्नः पुं (नज+क्त। निष्ठानस्य न।) वन्दी।
(यथा नैषधे। १९। २१।
'रतिरतिपतिहितश्रीकौ धुर विभ्रमस्तरां
प्रियवचसि यथा मागधास्या वन्दिनग्नौ ततः॥)
क्षपणकः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ शेषस्य पर्य्यायः।
नग्नाटकः २ निर्ग्रन्थकः ३ भदन्तः ४ दिगम्ब
रकः ५। इति हारावली। ११५॥
नग्नकः पुं (नग्न एव। स्वार्थे कन्।) नग्नः। नजते
लज्जते इति नग्नकः ओ नज ङ ह्रियि इत्य
स्मात् क्त सुक्वाद्योदितिति न मनोषादित्वात्
अस्य ग स्वार्थे क। इति व्याकरणम्॥
नग्नजित् पुं, राजविशेषः। स च कौशल्यपत्या
नाग्नजित्या जनकः। यथा, श्रीभागवते। १०।
५८। ३२।
"नग्नजिन्नाम कौशल्य आसीद्राजातिधार्म्मिकः।
तस्य सत्याभवत् कन्या देवी नाग्नजिती नृप।॥
नग्नहु [ऊ] स्त्री (नग्नं ह्वयति स्पर्द्धते अनेनेति। ह्वे
+बाहुलकात् क्विप।) नग्नहूः। इति भरतधृतामर
माला॥ (बाहुलकात्कुप्रत्यये कृते पुलिङ्गेऽपि
दृश्यते यथा वाजसनेयसंहितायाम्। १९। १४।
"आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः।'
"सर्जत्वकचिफलाशुण्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पली
गजपिप्पलीस्थावरकाद्दहस्वर्णजिब्रकेन्द्रवारुण्य
श्वगन्धाधान्यकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयवि
ड्ङ्गपथ्याश्च एकीभूता नग्नहुः। इति।
१९। ४। महीधरकायां कर्म्मोपः।)
नग्नहूः, पुं (नग्नं ह्वयति स्पर्द्धते येनेति। ह्वे+
क्विप।) नानाद्रव्यकृतसुराबीजम्। बाखर इति
ख्यातम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। किण्वम् २
इत्यमरः। २। १०। ४२॥ कण्वम् ३ नग्नहुः ४
इति तट्टीका॥
नग्ना, स्त्री (नग्न+टाप्।) विवस्त्रा नारी। तत्
पर्य्यायः। कोट्टवी २ कोटवी ३ नग्निका ४ नग्न
योषित् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (अनुद्भिन्न
कुचा कन्या। यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। २१७।
'कन्यामयाप्नु तिष्ठन्ती नग्निकादिन्नु शायते।
तस्माद्द्वादयेत् नग्ना मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।)
नग्नाटः पुं (नग्नः सन् अटतीति। अट+अच्।)
दिगम्बरः। इति शब्दायुधः॥

नग्नाटकः, पुं, (नग्नाट एव। स्वार्थे कन्।) दिग
म्बरयोगी। इति हारावली। ११५॥
नग्निका स्त्री, (नग्नैव। स्वार्थे कन्। टापि अत
इत्वम्।) विवस्त्रा। तत्पर्य्यायः। कोट्टवी २
कोटवी ३ कोटरी ४। अप्राप्तरजस्का। तत्
पर्य्यायः। गौरी २ अनागतार्त्तवा ३। इत्यमर
स्तट्टीका च। गौरिका ४। इति शब्दरत्नावली॥
(अजातकुचा कन्या। यथा पञ्चतन्त्रे। ३।
२१३।
'अयमश्रना भवेत् कन्या कुचहीना तु नग्निका॥")
नङ्गः, पुं, (न नतिं गच्छतीति। गम+ड।
बाहुलकात् मुम्।) जारः। इति जटाधरः॥
नां इति भाषा॥
नज ओ ङ ह्रियि। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भ्वां आत्म अक सेट्। इदित्वात् निष्ठाया
मनिट्।) ओ ई नग्नः। ङ, नजते। ह्रियि
लज्जायाम्। इति दुर्गादासः॥
नञ् अ अभावसूचकम्। समासे स्थितस्यास्य
स्थाने स्वरे परेऽन् व्यञ्जने परे अकारो विकल्पेन
भवति। यथा। अनन्तः नान्तः। अच्युतः
नच्युतः। अस्यार्थाः षट्। सादृश्यम् १ यथा
अब्राह्मणः॥ अभावः २ यथा अपापम्॥
अन्यत्वम् ३ यथा अघटः पटः॥ अल्पत्वम् ४
यथा अनुदरी कन्या॥ अप्राशस्त्यम् ५ यथा
अकेशी॥ विरोधः ६ यथा असुरः। इति मुग्ध
बोधटीकायां दुर्गादासः॥ यथा मेदिनी।
'नञभावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे।
ईषदर्थे च साद्दृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः॥'
नकारश्च॥
नट, नृत्ये। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां
पर नृत्ये अक हिंसे सक सेट्।) नटति।
इति दुर्गादासः॥
नट क भ्रंशे। लिपि। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां पर अक सेट्।) भ्रंशोऽध पतनम्।
स्पन्दनार्थोऽयमिति रामः। क, नाटयति।
इति दुर्गादासः॥
नट, म नृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर
अक सेट्।) म, प्रणटयति। इति दुर्गादासः॥
नटः पुं (नमतीति। नम+"नमिन्नादुक्रिति।
उणां ४। १०४। इति डट।) श्योनाक
वृक्षः। (नटति नृत्यतीति। नट+अच्। यद्वा,
नमतीति। नम+डट्) नर्त्तकः। नेटुया इति
भाषा। (यथा देवीभागवते। १। ७। ४२।
'तं क्रीडसे निजविनिर्म्मितमोहजाले
नाट्ये यथा विहरते स्वकृते नटो वै॥)
तत्पर्य्यायः। शैलाली २ शैलूषः ३ जाया
जीवः ४ कृशाश्वी ५ भरतः ६। इत्यमरः। २।
१०। १२॥ सर्व्ववेशी ७ भरतपुत्रकः ८ धात्री
पुत्रः ९ रङ्गजीवः १० रङ्गावतारकः ११।
इति हेमचन्द्रः। ३। २४२॥ अशोकवृक्षः।
इति मेदिनी। टे २०॥ किण्वपत्वा। इति
जटाधरः॥ नल इति भाषा॥ (मन्थफलम्।

तत्पर्य्यायो यथा —
"मदनश्छर्द्दनः पिण्डी नटः ... ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे
अशोकः। अस्य पर्य्यायो यथा —
"अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा
वर्णसङ्करजातिविशेषः। यथा,
'शौचिकाः शौण्डिकाश्चातो नटो वरुड एव
ब्राह्मण्यां क्षत्त्रियाज्जातः। (यथा, मनुः। १
"झल्लो ...
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च॥
हनूमन्मते दीपकरागस्य रागिणी।
जातिः सम्पूर्णा। ग्रहः षड्जस्वरः
दिवसान्ते गानसमयः।
स्वरूपं रक्तवर्णा नारी नवयौवना
अश्वारूढा पुरुषवत् परिहितवसना
करवालं धृत्वा प्रचुराक्रममाणा।
शास्त्रम्॥ नारदपुराणमते श्रीरागस्य पुत्र
नटनं, क्ली (नट+भावे ल्युट्।) नृत्यम्।
मरः। १। ७। १०॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। २
'कि ...
नासीलीलानटनविलसन्मेखला सञ्चरन्ती
नटनारायणः, पुं (नटानां नारायण
रागविशेषः। हनूमन्मते मेघरागस्य
पुत्रः। भरतमते दीपकरागस्य
सोमेश्वरमते कल्लिनाथमते च
श्रीरागः। तस्य भार्य्याः षट्।
भोटकी १ त्रिभङ्गी २ पूर्व्वी ३
वराभा ५ सिन्धुमल्लारी ६। सोमेश्वरमत
रागिण्यो यथा। कामदा १ कल्याणी
३ नाटकी ४ सारङ्गी ५ नटहम्मीरी ६। १
शोभि सदास्य हिमर्त्तौ गानसमयः।
सङ्गीतशास्त्रम्॥
नटभूषण, क्ली, (नटानां भूषणं मण्डनं
हरितालम्। इति रत्नमाला॥
नटमण्डन क्ली, (नटानां मण्डनं यस्मात्।)
तालम्। इति हेमचन्द्रः। ४। १२५॥
नटवरः पुं (नटेषु वरः श्रेष्ठः।) नटश्रेष्ठः।
"बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः
इति श्रीभागवतम्
नटमण्डकः पुं (नटस्य मण्डनं मण्डनं यस्य। कप
गोदन्ताख्यहरितालम्। इति
(स्वार्थे कन्) मन्थः॥
नटान्तिका, स्त्री, (अन्तयति नाशयतीति। अन्त
ण्वुल्+टापि अत इत्वम्। नटस्य
अन्तिका।) लज्जा। इति हारावली। १५
नटी, स्त्री (नटति शोभते इति।
ङीष्।) नलीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २।
१२९॥ (नटति नृत्यतीति। नट+अच्। ङीष्
वेश्या। इति शब्दरत्नावली॥ नटपत्नी
(यथा, भागवते। ८। ८। १२।

किरातांश्च पुलिन्दांश्च कुरून् वै भरतानपि ।
मत्स्यान्कौशिकान् माल्यान्मागधाङ्गांस्तथैव च ॥
ब्रह्मोत्तरांश्च वङ्गांश्च ताम्रलिप्तांस्तथैव च ।
एतान् जनपदानार्य्यान् गङ्गा तारयते शुभा ॥
ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
ततस्तु ह्लादिनी पुण्या प्राचीमभिमुखा ययौ ॥
प्लावयन्त्युपकांश्चैव निषादानपि सर्व्वशः ।
धीवरानृषिकांश्चैव तथा नीलमुखानपि ॥
केकरानेकवर्णांश्च किरातानपि चैव हि ।
कालन्दरान् विवर्णांश्च कुशिकान् स्वर्गभूमिकान् ॥
सा मण्डले समुद्रस्य तिरोभूता तु सर्व्वशः ।
ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिशं ययौ ॥
कुपथान् प्लावयन्ती सा इन्द्रद्युम्नसरांस्यपि ।
तथा खरपथान् देशान् वेत्रशङ्कुपथानपि ॥
मध्ये चोज्जानकमरून् कुथप्रावरणानपि ।
इन्द्रद्वीपात् समुद्रं सा प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
ततस्तु पावनी प्रायात् प्राचीमाशां जवेन तु ।
तोमरान् प्लावयन्ती सा हंसमार्गान् समूहकान् ॥
पूर्व्वान् देशांश्च सेवन्ती भित्त्वा सा बहुधा गिरिम् ।
कर्णप्रावरणान् प्राप्य गता चाश्वमुखानपि ॥
सिकतापर्व्वतमरून् गत्वा विद्याधरान् ययौ ।
वामिमण्डलकोष्ठन्तु सा प्रविष्टा महत् सरः ॥
तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
उपगच्छन्ति ता नद्यो यतो वर्षति वासवः ॥
हेमकूटस्य पृष्ठे तु सर्प्पायासस्तु वः स्मृतः ।
सरस्वती प्रभवति तस्मात् ज्योतिष्मती तु या ॥
अवगाढे ह्युभयतः समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ ।
सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्व्वतोत्तमे ॥
तस्मात् द्वयं प्रभवति गन्धर्व्वी नकुला च ते ।
मेरोः पार्श्वात् प्रभवति हृदश्चन्द्रप्रभो महान् ॥
जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्मृतम् ।
पयोदस्तु ह्रदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान् ॥
पुण्डरीका पयोदा च तस्माद् द्वे संप्रसूयते ।
सरस्तु सरसश्चैव स्मृतमुत्तरमानसम् ॥
रम्या च रम्यकान्ता च तस्मात् संप्रसूयते ।
ह्रदाः कुरुषु विख्याताः पद्ममीनकुलाकुलाः ॥
नाम्ना ते विजया नाम द्वादशोदधिसन्निभाः ।
तेभ्यः शान्ता च माध्वी च द्वे नद्यौ संप्रसूयतः ॥"

इति मत्स्यपुराणे १०१ अध्यायः ॥ * ॥
अथ शिप्रादिसप्तनद्युत्पत्तिकारणम् ।
"एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले ।
अरुन्धती वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह ॥
तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे ।
विवाहावभृथार्थाय शान्त्यर्थं वसुधातलम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदीरितम् ।
तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥
हैमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याञ्च पृथक् पृथक् ।
तत्तोयं पतितं शिप्रे देवभोग्ये सरोवरे ॥
तेन शिप्रा नदी जाता विधात्रा प्रेरिता क्षितिम् ।
महाकौषीप्रपाते च यद्वारि पतितन्तु तैः ॥
कौशिकी नाम सा जाता विश्वामित्रावतारिता ।
उमाविवाहे यत् पतितं तोयं तेन महानदी ॥
कावेरी नाम सा जाता तदा कावेरसंस्तुता ।
महाकाले सरःश्रेष्ठे पतितं तज्जलं गिरेः ॥
हिमाद्रेः पार्श्वभागे तु दक्षिणे प्रमुखसन्निधौ ।
गोमन्ति नाम तेभ्यो जाता नदी गोमत्युदीरिता ॥
मैनाको नाम यः पुत्रः शैलराजस्य च प्रियः ।
यस्तु तस्मिन् समुत्पन्नो मेनकोदरतः पुरा ॥
तत्रापि पतितं तोयं तस्माज्जाता महानदी ।
देविकाख्या महादेवप्रेरिता सागरं प्रति ॥
तत्तोयं सञ्चतं कुर्म्याद्दंसा वडवसन्निधौ ।
तेनाभूत् सरयूर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा ॥
याम्यश्चापि महापार्श्वे खाण्डवारण्यसन्निधौ ।
हिमवत्कन्दरे याम्ये इरावद्ध्रदमध्यतः ।
इरावती नाम नदी तेभ्यस्तु जाता सरिद्वरा ॥
एताः सर्व्वाः स्नानपानात् सरस्वेभ्यो द्रवी यथा ।
फलं ददति मर्त्त्यानां दक्षिणोदधिगाः सदा ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां बीजभूताः सनातनाः ।
महानद्यस्तु सप्तैताः सर्व्वदा देवभोगदाः ॥
एवं नद्यः सप्त जाताः सदा पुण्यतमोदकाः ।
अरुन्धत्या वशिष्ठस्य विवाहे देवसन्निधौ ॥"

इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥ * ॥
नद्यादीनां रूपद्वयं यथा,—
"नद्यश्च पर्व्वताः सर्व्वे द्विरूपाश्च स्वभावतः ।
तोयं नदीनां रूपन्तु शरीरमपरन्तथा ॥
स्थावरं पर्व्वतानान्तु रूपं कायस्तथापरः ।
शुक्तीनामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनुः ॥
बहिरस्थिस्वरूपन्तु सर्व्वदैव प्रवर्त्तते ।
एवं जलं स्थावरञ्च नदीपर्व्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्वसति कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आप्याय्यते स्थावरेण शरीरं पर्व्वतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्याय्यते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्व्वतानान्तथैव च ।
जगत्स्थित्यै पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ॥
तोयहानौ नदीदुःखं जायते सततं द्विजाः ।
विशीर्णे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥"

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
तस्या वैदिकपर्य्यायः । अवनयः १ यव्याः २ खाः ३ सीराः ४ स्रोताः ५ एन्यः ६ धुनयः ७ रुजानाः ८ वक्षणाः ९ खादोअर्णाः १० रोधचक्राः ११ हरितः १२ सरितः १३ अग्रुवः १४ नभन्वः १५ वध्वः १६ हिरण्यवर्णाः १७ रोहितः १८ सस्रुतः १९ अर्णाः २० सिन्धवः २१ कुल्याः २२ वर्य्यः २३ उर्व्यः २४ इरावत्यः २५ पार्वत्यः २६ स्रवन्त्यः २७ ऊर्ज्जस्वत्यः २८ पयस्वत्यः २९ सरस्वत्यः ३० तरस्वत्यः ३१ हरस्वत्यः ३२ रोधस्वत्यः ३३ भास्वत्यः ३४ अजिराः ३५ मातरः ३६ नद्यः ३७ । इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि । इति वेदनिघण्टौ । १ । १३ ॥
(चतुर्द्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"ननतनगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ॥")

नदीकदम्बः, पुं, (नदीनां कदम्बं यस्मिन् यत्र ।) महाश्रावणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीनां कदम्बम् ।) नदीसमूहे, क्ली ॥

नदीकान्तः, पुं, (नदीनां कान्तः पतिः ।) समुद्रः । (नदी कान्ता प्रिया यस्य ।) हिज्जलवृक्षः । सिन्धुवारकः । इति मेदिनी । ते, २०० ॥

नदीकान्ता, स्त्री, (नदी कान्ता यस्याः ।) जम्बूवृक्षः । काकजङ्घौषधिः । इति मेदिनी । ते, २०१ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लता । इति हेमचन्द्रः ॥

नदीकूलप्रियः, पुं, (नदीकूलं प्रियं यस्य । नदीकूलजातत्वादस्य तथात्वम् ।) जलवेतसः । इति जटाधरः ॥

नदीजं, क्ली, (नद्या जायते इति । जन + डः ।) स्रोतोञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"स्रोतोञ्जनं नदीजञ्च स्यात् स्रोतोजलाञ्जनम् ॥")

नदीजः, पुं, (नद्या जायते इति । जन + डः ।) अर्ज्जुनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽर्ज्जुनः ॥")
यावनालशरः । हिज्जलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटमाक्षिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२१ ॥ यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ ।
"नदीजशङ्खैकटुकाव्यघाञ्जनं
मनःशिला द्वे च निशे यदृच्छसे ॥"
भृगातविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ३।१६।
"सुरारिश्च नदीजस्य कार्य्यवेदश्च पार्थिव ।
भीष्मः । गङ्गागर्भजातत्वात् तथात्वम् । यथा, तत्रैव । ५ । १४८ । ३२ ।
"अयन्तु धर्म्मज्ञतया महात्मा
न राज्यकामो नृपते नदीजः ॥")
नदीजाते, त्रि । (यथा, महाभारते । ७ । १०२ । ८ ।
"पार्व्वतीयैर्नदीजैश्च सैन्धवैश्च महाहयैः ॥")

नदीजा, स्त्री, (नद्या जायते या सा । जन + डः + टाप् ।) अग्निमन्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नदीतरस्थानं, क्ली, (नद्यास्तरस्थानमवतरणस्थलम् ।) घट्टः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (नद्या इतरस्थानम् ।) नदीभिन्नस्थानम् ॥

नदीनः, पुं, (नदीनां इनः पतिः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वरुणः । यथा । अयं नदीन इत्याद्युत्तरनैषधः ॥ (कनेनोवंशीयस्य सहदेवस्य पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । २९ । ४ ।
"सहदेवस्य धर्म्मात्मा नदीन इति विश्रुतः ।
नदीनस्य जयत्सेनो जयत्सेनस्य सत्कृतिः ॥"
न दीनः इति नञ्समासे दरिद्रभिन्ने, त्रि ॥)

नदीनिष्पावः, पुं, (नदीसम्मुखजातो निष्पावः ।) धान्यभेदः । तत्पर्य्यायः । कटनिष्पावः २ कर्व्वुरः ३

नतु लघु च सुशीतं नैव चोष्णं घनञ्च
हरति पवनपित्तं श्लेष्मकृद्दारि सम्यक् ।
इति पाषाणनदीवारिगुणाः ॥ * ॥
सुघनविमलतोयं सैकतायाः प्रवाहं
न च भवति लघुत्वं श्लेष्मकृद्धन्ति पित्तम् ।
भवति मधुरमेवं किञ्चिदुष्णं कषायं
भवति च सुखशक्तश्लेष्मकृद्धौ निहन्ति ॥
इति सवालुकानदीवारिगुणाः ॥*॥
हिमवत्प्रभवा नद्यः पुण्या देवर्षिसेविताः ।
घनपाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥
हन्ति वातकफं तोयं श्रमशोषविनाशनम् ।
किञ्चित् करोति वा पित्तं त्रिदोषशमनक्षमम् ॥
मलयप्रभवा नद्यः शीततोयास्त्वतोपमाः ।
हन्ति वातञ्च पित्तञ्च श्रमशोषश्रमापहम् ॥
गङ्गा सरस्वती शोनं यमुना सरयुः शची ।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥
हिमवत्प्रभवा ह्येता हिमसम्भवशीतलाः ।
समाः सर्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्वसमुद्रगा ।
तथा चर्मण्वती वेत्रवती पारावती तथा ॥
शिप्रा महाप्रदीपा च ऋषिकुल्या पयस्विनी ।
शैवन्ती शैवलिन्यश्च सिन्धुयुक्ताः समुद्रगाः ॥
वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषशमनं परम् ।
श्रमग्लानिहरं हृद्यं उत्तराशानुगामिनी ॥
इति नद्य उत्तरानुगाः ॥ * ॥
तापी तापा च गोसोमी गोमती शालिता मही ।
सरस्वतीयुता नद्यो नर्म्मदा पश्चिमानुगाः ॥
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफकृत्तथा ।
वातदोषहरं हृद्यं कण्डूकुष्ठविनाशनम् ॥
दक्षिणादिक्समुद्भूता गौतमी पुण्यभावना ।
अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारकृत् ॥
पित्तप्रशमनं वल्यं मूत्रदोषविकारहृत् ।
पुण्या पयस्विनी वेला प्रणीता च वरानना ॥
तोया गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारकृत् ॥
पूर्व्वसागरगाश्चैव नद्यो नवशतैर्युताः ॥
कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयोष्णिका ।
विभावरी विशाला च गौरीश मदनस्वसा ॥
फाल्गुनी चापरा नद्यो दक्षिणादिग्गमा इमाः ।
प्रत्येकशो न संवेत युक्तायाश्च पृथक् पृथक् ॥
मर्व्वासां परिसङ्ख्या च शतानाञ्चैकविंशतिः ।
क्रोशं क्रोशं भवेत् कुल्या योजने योजने नदी ।
योजनद्वयगा ज्ञेया महानीरा बुधैर्नदी ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमोऽध्याये ॥
"पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।
पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ।
उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।
कृमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्व्वते ॥
प्राच्यावन्त्यपरान्तोत्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ।
उदरश्लीपदातङ्का सह्यविन्ध्योद्भवाः पुनः ।
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्नाः पारियात्रजाः ।
बलपौरुषकारिण्यः——————————॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात् ।
पूर्व्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वात् ।
दक्षिणाभिमुखा नातिदोषला. साधारणत्वात् ।"
"प्रायेण नद्यो मधुरा सतिक्ता लवणान्विताः ।
ईषत्कषाया मधुरा लघुपाका बले हिताः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
"वसुधा कीटसर्पाखुमलसन्दूषितोदकाः ।
वर्षाजलवहा नद्यः सर्व्वदोषसमीरणाः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
भारतवर्षे नद्यो यथा । गङ्गा सिन्धुः सरस्वती शतद्रुः वितस्ता विपाशा चन्द्रभागा सरयूः यमुना इरावती देविका कुहूः गोमती धूतपापा बाहुदा दृषद्वती कौशिकी निस्वीरा गण्डकी चक्षुष्मती लोहिता । इत्येता हिमवत्पादनिर्गताः ॥ वेदस्मृती वेदवती सिन्धुः पर्णाशा चन्दना सदाचरा रोहिपारा चर्म्मण्वती विदिशा वेत्रवती वप्स्ती । इत्येताः पारियात्रोद्भवाः ॥ शोणा ज्योतीरथा नर्म्मदा सुरसा मन्दाकिनी दशार्णा चित्रकूटा तमसा पिप्पला करतोया पिशाचिका चित्रोत्पला विशाला वञ्जुका वालुका वाहिनी शुक्तिमती विरजा पङ्किनी रिवी । इत्येता ऋक्षप्रसूताः ॥ मणिजाला शुभा तापी पयोष्णी शीघ्रोदा वेण्या पाशा वैतरणी वेदी पाला कुमुद्वती तोया दुर्गा अन्त्या गिरा । एता विन्ध्यपादोद्भवाः ॥ गोदावरी भीमरथी कृष्णा वेणा वञ्जुला तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा शालकावेरी शतमाला ताम्रपर्णी पुष्पावती उत्पलावती । इत्येता मलयजाः ॥ त्रियामा ऋषिकुल्या इक्षुरा त्रिदिवाला लाङ्गलिनी वंशधरा महेन्द्रतनया ऋषिका शुषती मन्दगामिनी पलाशिनी । इत्येताः शुक्तिमत्प्रभवाः । एताः प्राधान्येन कुलपर्व्वतनद्यः । शेषाः क्षुद्रनद्यः । इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
"कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ।
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ।
दिव्यञ्च नन्दनन्तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम् ॥
प्रागुत्तरेण कैलासात् दिव्यं सौगन्धिकं गिरिम् ।
सर्व्वधातुमयं दिव्यं शबलं पर्व्वतं प्रति ॥
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः स शुभ्रो रत्नसन्निभः ।
तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदं नाम विश्रुतम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी ह्यच्छोदका शुभा ।
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैत्ररथं शुभम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः ।
यक्षः सेनापतिः क्रूरैर्गुह्यकैः परिवारितः ॥
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी ह्यच्छोदका शुभा ।
महीमण्डलमध्ये तु प्रविष्टे ते महोदधिम् ॥
कैलासाद्दक्षिणप्राच्यां शिवं सर्व्वौषधिं गिरिम् ।
मनःशिलामयं दिव्यं शबलं पर्व्वतं प्रति ॥
लोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्य्यप्रभो महान् ।
तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत्
तस्मात् प्रभवते पुण्यो लोहितश्च नदो
देवारण्यं विशोकञ्च तस्य तीरे महद्वनम्
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो
सौम्यैः सधार्म्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारित
कैलासात् पश्चिमोदीच्यां ककुद्मानौषधीगिरि
ककुद्मति च रुद्रस्य उत्पत्तिश्चैककुद्मतः
तदञ्जनं त्रैककुदं शैलं त्रिककुदं प्रति ।
सर्व्वधातुमयस्तत्र सुमहद्वैद्युतो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् ॥
यस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूर्लोकपावनी ॥
कैलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्व्वौषधि
अरुणः पर्व्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः ।
भवस्य दयितः श्रीमान् पर्व्वतो हेमसन्निभः
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम [illegible]
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी [illegible]
सा चक्षुःशीतयोर्मध्ये प्रविष्टा [illegible]
अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्व्वौषधिं [illegible]
गौरन्तु पर्व्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यौषधिमयो [illegible]
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः
गङ्गार्थे स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥
सोमपादात् प्रसृता सा सप्तधा प्रविभज्यते
भवस्य वाङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया ॥
ततो विसर्ज्जयामास सप्त स्रोतांसि गङ्गया ।
त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं [illegible]
स्रोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ।
नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ।
शीता चक्षुश्च सिन्धुश्च [illegible]
सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ॥
तस्माद्भागीरथी सापि प्रविष्टा दक्षिणोदधिम्
सप्तैताः प्लावयन्ति स्म वर्षन्तु हैमसाह्वयम् ॥
प्रसृताः सप्त नद्यस्तु शुभा बिन्दुसरोद्भवाः ।
तान् देशान् प्लावयन्ति स्म म्लेच्छप्रायांश्च
सशिलान् कुसुरांश्चीनान् बर्व्वरान् यवनान्
खसान्
पुष्करांश्च कुलत्थांश्च [illegible]
तत्वा द्विधा हिमवन्तं प्रविष्टा दक्षिणोदधिम्
अथ चीरमरूंश्चैव कालिकांश्चैव चूलकान् ॥
तुषारान् बर्व्वरान् कारान् पह्लवान् पारदान्
शकान् ।
एतान् जनपदान् चक्षुः प्लावयन्त्युदधिं गता ॥
दरदान् कूटजांश्चैव गान्धारानौरसान् कुहून्
शिवपौरानिन्द्रमरून् वसातीन् समतेजसा ॥
सैन्धवानुर्व्वसान् बर्व्वरान् कुपथान् भीमरोमकान् ।
शुनामुखांश्चोर्द्धमरून् सिन्धुरेतान्निषेवते ॥
गन्धर्व्वान् किन्नरान् यक्षान् रक्षोविद्याधरोरगान् ।
कलापग्रामकांश्चैव तथा किंपुरुषान्नरान् ॥

(नन्दगोपः सखा अस्य जातः । तारकादित्वात् इतच् ।) नन्दगोपसखभूम्यादिः ॥

नन्दथुः, पुं, (नन्दनमिति । नन्द + "ट्वितोऽथुच् ।" ३ । ३ । ८९ । इति अथुच् ।) आनन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दनं, क्ली, (नन्दयतीति । नन्द + "नन्दिग्रहि-पचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।" ३ । १ । १३४ । इति ल्युः ।) इन्द्रवनम् । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥ (यथा, कुमारे । २ । ४१ ।

"अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥"

अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य विवरणन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ आनन्दः । यथा, महाभारते । २ । ७५ । ९ ।

"क्षत्रियाश्चार्हतो विप्रान् प्रयाहि भरतर्षभ ! ।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च ॥")

हर्षके, त्रि । इति मेदिनी । ने, ८० ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ५ ।

"पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
गन्धसंस्थानसम्पन्नं . . . नो मम नन्दनम् ॥")

नन्दनः, पुं, (नन्दयतीति । नन्द + ल्युः ।) पर्व्वत-भेदः । यथा, कालिकापुराणे ७५ अध्याये ।

"तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥
मर्त्त्यभावं समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः ।
सेवितुं त्रिदशेशानीं सततं वर्त्तते नतः ॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः ।
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रं प्रदक्षिणयति त्रिधा ॥
चन्द्रकूटनदे स्नात्वा समारुह्य च नन्दनम् ।
आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात् ॥"

(विषविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥ स्थावरविषभेदः, पुं क्ली, इति वाचस्पतिः ॥ यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने २ अध्याये ।

"वत्सनाभकर्कटकर्दमकसौराष्ट्रिकशृङ्गिकप्रपौण्डरीकहालाहलकम-
नन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि ॥"

स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ३६ ।

"नर्द्दनं नन्दनञ्चैव सर्व्वविद्याविशारदौ ।
स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भरतर्षभ ! ॥"

वसुपुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ४ । ६ । ३३ ।

"स नन्दनादिभिर्द्दामसिद्धैः शान्तैः संशान्त-
विग्रहम् ।
उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसाम् ॥"

जिनबलविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६२ ॥ वत्सरविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । ३८ ।

"नन्दनोऽथ विजयो जयस्तथा
मन्मथोऽथ परतश्च दुर्म्मुखः ॥"

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७५ ।

"नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्द्धनः ॥")

विष्णुः । यथा, "आनन्दो नन्दनो नन्दः ।" इति महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ॥

नन्दनः, पुं, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्द + ल्युः ।) सुतः । इति मेदिनी । ने, ८० ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४१ ।

"अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥")

भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दनजं, क्ली, (नन्दने जायते इति । जन + डः ।) हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नन्दनात् आनन्दाज्जायते इति ।) हर्षजाते, त्रि ॥ (गौणार्थः) ॥

नन्दनन्दनः, पुं, (नन्दस्य नन्दनः सुतः आनन्द-जनको वा ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लीलार्थवरस्त्रीणां सर्व्वाधिपतीनां स्वयु-ष्मन्नगतत्वकारणं यथा,—

नाथ उवाच ।

"कः स्मृत्वान् समाद्वियान् धन्यासं सर्व्वकौर-
वान् ।
नार्भिरेभ्यश्च भवतः कः स्मृत्वान् पराभवम् ॥
पार्थितम् गर्व्वभृत्यस्य दर्शनोल्लासविवर्द्धितम् ।
त्वया यत् कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवान् जितः ।
गर्व्विता दस्युभिर्याञ्च भवता शोभिताः स्त्रियः ।
तदस्यहं यथात्मं कथयामि तवार्ज्जुन ! ॥
अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत् ।
बहून्वर्षगणान् पार्थ ! गृणन् ब्रह्म सनातनम् ॥
जितेष्वसुरसंघेषु मेरुपृष्ठे महोत्सवः ।
बभूव तत्र गच्छन्त्यो ददृशुस्तं सुरस्त्रियः ॥
रम्भातिलोत्तमाद्यास्तु शतशोऽथ सहस्रशः ।
तुष्टुवुस्तं महात्मानं प्रशशंसुश्च पाण्डव ! ॥
आकण्ठमग्नं सलिले जटाभारधरं मुनिम् ।
विनयावनताश्चैनं प्रणेमुः स्तोत्रतत्पराः ॥
यथा यथा प्रसन्नोऽभूत् तुष्टुवुस्तं तथा तथा ।
सर्व्वास्ताः कौरवश्रेष्ठ ! वरिष्ठन्तं द्विजन्मनाम् ॥

श्रीअष्टावक्र उवाच ।

प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदीप्सितम् ।
मत्तस्तद्व्रियतां सर्व्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम् ॥

श्रीमरीच्यादय उवाच ।

रम्भातिलोत्तमाद्यास्तं वैदिक्योऽप्सरसोऽब्रुवन् ।
प्रसन्ने त्वय्यसंप्राप्तं किमस्माकमिति द्विज ! ॥
इतरास्त्वब्रुवन् विप्र ! प्रसन्नो भगवान् यदि ।
तदिच्छामः पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र ! पुरुषोत्तमम् ॥

श्रीव्यास उवाच ।

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा प्रोत्ततार जलान्मुनिः ।
तमुत्तीर्णञ्च ददृशुर्विरूपं वक्रमष्टधा ॥
तन्दृष्ट्वा गूहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत् ।
ताः शशाप मुनिः कोपमवाप्य कुरुनन्दन ! ॥

श्रीअष्टावक्र उवाच ।

यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना ।
भवतीभिः कृता तस्मादेष शापं ददामि वः ॥
मत्प्रसादेन भर्त्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम् ।
मच्छापोपहताः सर्व्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥"
"इत्युक्तस्य मुनेः शापादष्टावक्रस्य केशवम् ।
भर्त्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं वराङ्गनाः ॥
तत्त्वया नात्र कर्त्तव्यः शोकोऽल्पोऽपि हि
पाण्डव ! ।
तेनैवाखिलनाथेन सर्व्वन्तदुपसंहृतम् ॥"

इति विष्णुपुराणे । ५ । ३८ । ६८—८५ ॥

नन्दनन्दिनी, स्त्री, (नन्दस्य नन्दिनी कन्या ।)

"नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा ।" इति मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीवचनात् तथात्वम् । दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दनमाला, स्त्री, (नन्दना आनन्दजनिका माला ।) हरप्रीतिकरमालिकाविशेषः । यथा,

"भूप नन्दनमालाञ्च कुरुते शार्ङ्गधन्वनि ।
देवकन्यासमैर्गत्वा सेव्यते नरनायकैः ॥"

इति द्वारकामाहात्म्ये हरिभक्तिविलासधृत-विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥

नन्दना, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + ल्युः । टाप् ।) दुहिता । इति जटाधरः ॥

नन्दकः, पुं, (नन्दत्यनेनेति । नन्द + "कृदिनन्दि-चीतिनिशाणिभ्यः किदाशिषि ।" उणा° ३ । १२४ । इति कन्। स च कित् ।) पुत्रः । राजा । मित्रः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नन्दपालः, पुं, (नन्दं आनन्दं निधिविशेषं पालयतीति । पालि + अण् ।) वरुणः । इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दपुत्री, स्त्री, (नन्दस्य दुहिता ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नन्दयन्तः, त्रि, (नन्दयतीति । नन्दि + "तॄ-भूवहि-वसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ।" उणा° ३ । १२८ । इति झच् ।) आनन्दजनकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

नन्दा, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + अच् + टाप् ।) गौरी । अलिञ्जरः । नादा इति भाषा । तिथि-विशेषः । सा च उभयपक्षयोः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः । इति मेदिनी । दे, ६ ॥ (यथा,—

"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ।"
इति ज्योतिषम्)

ननान्दा । इति शब्दरत्नावली ॥ सम्पत् । इति हेमचन्द्रः ॥ ६ ॥ दुर्गाया नन्दानामकारणं यथा,—

"एवमुक्ता भयं त्यक्त्वा पुनर्देवी न चाब्रवीत् ।
त्वया देवि ! महत् कार्य्यं कारितं चान्यदस्ति
भविष्यं महिषाख्यस्य असुरस्य विनाशनम् ।
एवमुक्ता ततो याता सर्व्वे देवाश्च पार्थिव ।
यथागतास्ततो याता देवी स्थाप्य हिमे गिरौ
संस्थाप्य नन्दिता यस्मात्तस्मान्नन्दा तु सा भ
इति वराहपुराणम् ॥

अपि च ।

"नन्दते सुरलोकेषु नन्दने वसतेऽथवा ।
हिमाचले महापुण्ये नन्दा देवी ततः स्मृ
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"यथा गङ्गा नदीनान्तु उत्तमत्वे व्यवस्थित
तद्वद्भगवती नन्दा उत्तमत्वेन संस्थिता ॥
मासि भाद्रपदे देवि ! शुक्लपक्षे व्रजेत् सद
तस्येच्छा श्रावणाषाढ़े अन्यथा न कदाच
तेनाथ चन्द्रनागस्तु पीड़ां कुर्य्यात् सुलोच
न गच्छन्ति सुराः सिद्धाः किं पुनर्म्मानुषा
विषयातहताः केचित् विषयातपपीड़िता

नदीज ४। अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । अप्रसादत्वम् । गुरुत्वम् । वातलत्वम् । कफदत्वम् । रूक्षत्वम् । कासायत्वम् । विषदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नदीमातृक, त्रि, (नदी मातेव पोषिका यस्य । कप् ।) नद्यम्बुसम्पन्नव्रीह्यादिपालितदेशः । इत्यमरः । २ । १ । १२ ॥

नदीवङ्क, पु (नद्या वङ्क इव ।) वङ्कुरः । इति शब्दमाला ॥ बाँक इति भाषा ॥

नदीवट, पु (नदीसमीपजातो वटः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नदीष्ण, त्रि, (नद्यां स्नातीति । स्ना + "सुपि स्थः ।" ३।२।४ । इति कः । "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ।" ८ । ३ । ८९ । इति षत्वम् ।) नद्यवगाहनदक्षः । नदीस्नानकुशलः । इति भट्टिटीकायां पुण्डरीकाक्षः ॥ नदीज्ञः । इति पुरुषोत्तमः ॥ यथा,—

'ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञान् ॥"

इति भट्टिः ॥

नदीसर्ज्ज, पु (नद्याः सर्ज्ज इव । नदीतीरजातत्वादस्य तथात्वम् ।) अर्ज्जुनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

'ककुभोऽर्ज्जुननामाख्यो नदीसर्ज्जश्च कीर्त्तितः ।

इन्द्रद्रुर्वीरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः ॥'

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नदेयी, स्त्री (नद्यां भवा । "नद्यादिभ्यो ढक् ।" ४।२।९७ । इति ढक् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) नादेयी । भूमिजम्बु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नद्ध, त्रि, (नह्यते स्मेति । नह + क्त ।) बद्धः । (यथा, हरिवंशे । २३२ । १७ ।

'दिव्यैश्च कवचैर्नद्धा दिव्यैर्वैरोकृतैर्ध्वजैः ॥")

उद्वृत्तः । इति मेदिनी । धे, ६ ॥

नद्ध्री, स्त्री (नह्यतेऽनया । नह + दाम्नीति ष्ट्रन् । ततो ङीष् ।) चर्म्मरज्जुः । इत्यमरः ।२।१०।३२॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये चतुर्थाङ्के ।

'अत्रापि श्रियमनुपि पुस्तकलतमिव

नद्ध्रावनद्धहृदयो न च तं स्मरामि ॥')

नद्याम्र, पु (नद्या आम्र इव ।) समष्ठिलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

नद्युत्तरश्, त्रि, (नद्या उत्तरः ।) नदीकर्त्तृकवृत्तवस्तु । तद्भूमिखण्डस्य चर इति चडा इति च भाषा ॥ नद्युत्तरग्रस्ता भूमिस्तु यस्याधिकारे जाता तस्यैव भवति । यथा,—

"नद्युत्तरग्रस्ता राजन्सा यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न भवल्लाभो नराणां राजदैविके ॥

ऊभयोर्बो जीवनञ्च दैवराजवशानुगम् ।

तस्मात् सर्ब्बेषु कार्य्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥"

इति विवादचिन्तामणिविवादरत्नाकरवीरमित्रोदयप्रभृतिग्रन्थधृतवचनम् ॥

ननन्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति तुष्यति सेवयापि । नञ् + नन्द + 'नप्ति च नन्दः ।' उणा २ । ९९ । इति ऋन् । वेदापिभाजेन इत्याभाव ।) भर्तृभगिनी । ननद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ननान्दा २ नन्दिनी ३ नन्दा ४ पतिस्वसा ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

ननान्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति सेवयापि । नन्द + "नप्ति च नन्दः ।" उणा २ । ९९ । इति ऋन् वृद्धिश्च ।) ननन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४६ ।

"सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव ।

ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधिदेवृषु ॥")

ननु, अ, (न नुदति प्रेरयतीति । नुद + मितद्वादित्वात् डुः ।) प्रश्नः । पृच्छा । अवधारणम् । (यथा, रघुः । १ । ६० ।

"उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम् ॥")

निश्चयः । (यथा महाभारते । १३ । ६ । १९ ।

'लोको दैव समालोक्य उदासीनो भवन्नतु ॥')

अनुज्ञा । (यथा, शिशुपालवधे । ६ । ६१ ।

"ननु सन्दिशेति सुदृशोदितया

त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे ॥")

अनुमतिः । अनुनयः । सान्त्वनम् । आमन्त्रणम् । सम्बोधनम् । (यथा कुमारे । ४ । ३२ ।

"विधुरां ज्वलनातिसर्ज्जनात्

ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥')

एषामुदाहरणानि यथा,—

"प्रश्ने ननर्थयामहे । अवधारणे ननु मच्छाम । अनुज्ञायां सर्ब्बेर्ननु जायताम् । अनुनये ननु चक्षि । प्रसीद । आमन्त्रणे ननु चैव । विरोधोक्तिः । इत्यमरभरतौ ॥ विनिग्रहः । अनुप्रश्नः । परकृतिः । अधिकारः । सम्भ्रमः । इति मेदिनी । ने, ४४ ॥ आक्षेपः । प्रत्युक्तिः । वाक्यारम्भः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १७८ ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारव्यञ्जकम् । यथा,—

"मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं किंवा प्रायोऽनुवेद्मि च ।

ननु नाम हि जानामि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकानि च ॥"

इति कायचन्द्रिका ॥

ननुच, अ, विरोधोक्तिः । इत्यमरः । ३ । ४ । १३ ॥ ननुचेति समुदितं विरोधवचनं ननुशब्दो विरोधोक्तौ चकारात् ननुचेति वा । इति भरतः ॥

नन्द, पु (नन्दतीति । नन्द + पचाद्यच् ।) विष्णुः । यथा । "आनन्दो नन्दनो नन्दः । इति महाभारते । १३ । १४९ । ९८ ॥ नृपतिभेदः । स तु महानन्दिसुतः क्षत्रियवंशान्तः । (यथा भागवते । १२ । १ । ७—११ ।

'महानन्दिसुतो राजन् । शूद्रागर्भोद्भवो बली ।

महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ।

ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्म्मिकाः ॥

स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः ।

शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥

तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः ।

य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः ॥

नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।

तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ॥")

आनन्दः । निधिविशेषः । इति रत्नावली ॥ गोपभेदः । स च नन्दः पुरा द्रोणनामा वसुरासीत् ।

"द्रोणो वसूनां प्रवरो ध० ...

करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मणस्तमुवाच ...

जातयोर्नौ महादेवे ...

भक्तिः स्यात् परमा लोके ...

अस्त्वित्युक्तः स भगवान् व्रजे ...

ततो नन्द इति ख्यातो यशोदा सा"

इति श्रीभागवते । १० । ८ । ४८-५० ।

वेणुविशेषः । यथा,—

"महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ

चत्वार उत्तमा वंशा ...

दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द ...

इति ...

(स्कन्दानुचरविशेषः । यथा, महाभारते ।७।

'स्कन्दश्चात्र विपुलौ दिव्यौ

स्कन्दस्यानुचरविशेष । ...

४५ । ६१ ॥ नागविशेषः । इति

५ । १०३ । १२ ॥ ...

यथा, भागवते । ४ । ७ । २२ ।

"दक्षो गृहीतार्हणसादनोत्तमं

यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुम् ।

सुनन्दनन्दाद्यनुगैर्वृतं मुदा

गृणन् प्रपेदे प्रयतः कृताञ्जलिः ॥"

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामन्यतमः । इति महाभारतम् । १ । ६७ । ९६ ।

वसुदेवस्य पुत्रविशेषः । इति भागवतम् । ९ । २४ । ४८ ॥ क्रौञ्चद्वीपस्य ...

इति भागवतम् । ५ । २० । २१ ॥

ख्यातो हस्तकमीमांसाग्रन्थप्रणेता । यथा,

"अभिवन्द्य जगद्वन्द्यपदद्वन्द्वविनायकम् ।

पुत्रीकरणमीमांसां कुरुते नन्दपण्डितः ॥

नन्दक, पु (नन्दयतीति । नन्द + ण्वुल् ।) खड्गः । इत्यमरः । १ । १ । २० । (हरिवंशे । १२७ । ४४ ।

'रथाङ्गेनाथ शार्ङ्गेण गदया नन्दकेन च ।

प्रहरन्तं गरुड हृष्टो भूत्वा जनार्दनः ॥

भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हर्षके च त्रि । इति मेदिनी । के, १०८ ॥ कुलपालके । आनन्दः । आनन्दकारकश्च । (नागविशेषः । इति महाभारतम् । ५ । १०३ । ११ ॥ स्कन्दानुचरविशेषः । इति महाभारतम् । ४५ । ६६ ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । महाभारतम् । १ । १८७ । ३ ॥)

नन्दकि, स्त्री पिप्पली । इति शब्द...

नन्दकी, [न्] पुं (नन्दकः खड्गः ... नन्दक + इनि ।) विष्णुः । यथा,—

'शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः'

इति महाभारते ॥

नन्दगोपिता, स्त्री, (नन्दाय हर्षाय गोपिता ... रक्षिता ।) रास्ना । इति ...

(नन्दगोपः अस्या जातः । तारकादित्वात् इतच् ।) नन्दगोपजन्मभूम्यादिः ॥

नन्दथुः, पुं, (नन्दनमिति । नन्द + "ट्वितोऽथुच् ।" ३ । ३ । ८९ । इति अथुच् ।) आनन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दनं, क्ली, (नन्दयतीति । नन्द + "नन्दिग्रहि-पचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।" ३ । १ । १३४ । इति ल्युः ।) इन्द्रवनम् । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥ (यथा, कुमारे । २ । ४१ ।
"अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥")
अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य विवरणन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ आनन्दः । यथा, महाभारते । २ । २५ । ६ ।
"स्वस्तिवाच्यार्हतो विप्रान् प्रयाहि भरतर्षभ ! ।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च ॥")
हर्षके, त्रि । इति मेदिनी । ने, ८० ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ५ ।
"पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
गन्धसंस्थानसम्पन्नं · · · मम नन्दनम् ॥")

नन्दनः, पुं, (नन्दयतीति । नन्द + ल्युः ।) पर्व्वतभेदः । यथा, कालिकापुराणे ७५ अध्याये ।
"तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥
मर्त्त्यभावं समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः ।
सेवितुं त्रिदशेशानीं सततं वर्त्तते नतः ॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः ।
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रं प्रदक्षिणयति त्रिधा ॥
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्य च नन्दनम् ।
आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात् ॥"
(विषविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥ अत्रार्थे, पुं क्ली, इति वाचस्पतिः ॥ यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने २ अध्याये ।
"अन्त्रपाचककर्त्तरीयसौरीयककरघाटकरम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि ॥"
स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ३६ ।
"वर्द्धनं नन्दनञ्चैव सर्व्वविद्याविशारदौ ।
स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भरतर्षभ ! ॥"
सिद्धपुरुषविशेषः । यथा, भागवते ।४।६।३३ ।
"स नन्दनाद्यैर्महासिद्धैः शान्तैः संशान्तविग्रहम् ।
उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसाम् ॥"
जिनवलविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।३।३६२॥ वत्सरविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् ।८।३८ ।
"नन्दनोऽथ विजयो जयस्तथा
मन्मथोऽथ परतश्च दुर्म्मुखः ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।७५ ।
"नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्द्धनः ॥")
विष्णुः । यथा, "आनन्दो नन्दनो नन्दः ।" इति महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ॥

नन्दनः, पुं, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्द + ल्युः ।) सुतः । इति मेदिनी । ने, ८० ॥ (यथा, रघुः ।३।४१ ।
"अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥")
भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दनजं, क्ली, (नन्दने जायते इति । जन + डः ।) हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नन्दनात् आनन्दाज्जायते इति ।) हर्षजाते, त्रि ॥ (पौत्त्रश्च ॥)

नन्दनन्दनः, पुं, (नन्दस्य नन्दनः सुतः आनन्दजनको वा ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लीलासंवरणान्ते तन्महिषीणां दस्युहस्तगतत्वकारणं यथा,—

व्यास उवाच ।

"कः श्रद्दध्यात् सगाङ्गेयान् हन्यात्त्वं वर्व्वकौरवान् ।
आभीरेभ्यश्च भवतः कः श्रद्दध्यात् पराभवम् ॥
पार्थैतत् सर्व्वभूतस्य हरेर्लीलाविचेष्टितम् ।
त्वया यत् कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवान् जितः ॥
गृहीता दस्युभिर्यच्च भवता शोचिताः स्त्रियः ।
तदप्यहं यथावृत्तं कथयामि तवार्ज्जुन ! ॥
अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत् ।
बहून्वर्षगणान् पार्थ ! गृणन् ब्रह्म सनातनम् ॥
जितेष्वसुरसंघेषु मेरुपृष्ठे महोत्सवः ।
बभूव तत्र गच्छन्त्यो ददृशुस्तं वरस्त्रियः ॥
रम्भातिलोत्तमाद्यास्तु शतशोऽथ सहस्रशः ।
तुष्टुवुस्तं महात्मानं प्रशशंसुश्च पाण्डव ! ॥
आकण्ठमग्नं सलिले जटाभारधरं मुनिम् ।
विनयावनताश्चैनं प्रणेमुः स्तोत्रतत्पराः ॥
यथा यथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवुस्तं तथा तथा ।
सर्व्वास्ताः कौरवश्रेष्ठ ! वरिष्ठन्तं द्विजन्मनाम् ॥

श्रीअष्टावक्र उवाच ।

प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदीप्सितम् ।
मत्तस्तद्व्रियतां सर्व्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम् ॥

श्रीपराशर उवाच ।

रम्भातिलोत्तमाद्यास्तं वैदिक्योऽप्सरसोऽब्रुवन् ।
प्रसन्ने त्वय्यसंप्राप्तं किमस्माकमिति द्विज ! ॥
इतरास्त्वब्रुवन् विप्र ! प्रसन्नो भगवान् यदि ।
तदिच्छामः पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र ! पुरुषोत्तमम् ॥

श्रीव्यास उवाच ।

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा प्रोत्ततार जलान्मुनिः ।
तमुत्तीर्णञ्च ददृशुर्विरूपं वक्रमष्टधा ॥
तन्दृष्ट्वा गूहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत् ।
ताः शशाप मुनिः कोपमवाप्य कुरुनन्दन ! ॥

श्रीअष्टावक्र उवाच ।

यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना ।
भवतीभिः कृता तस्मादेष शापं ददामि वः ॥
मत्प्रसादेन भर्त्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम् ।
मच्छापोपहताः सर्व्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥"
"एवन्तस्य मुनेः शापादष्टावक्रस्य केशवम् ।
भर्त्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं वराङ्गनाः ॥
तत्त्वया नात्र कर्त्तव्यः शोकोऽल्पोऽपि हि पाण्डव ! ।
तेनैवाखिलनाथेन सर्व्वन्तदुपसंहृतम् ॥"
इति विष्णुपुराणे । ५ । ३८ । ६८—८५ ॥

नन्दनन्दिनी, स्त्री, (नन्दस्य नन्दिनी कन्या ।) "नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा ।" इति मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीवचनात् तथात्वम् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दनमाला, स्त्री, (नन्दना आनन्दजनिका माला ।) कृष्णप्रीतिकरमालिकाविशेषः । यथा,
"भूप नन्दनमालान्तु कुरुते कृष्णवेश्मनि ।
देवकन्यावृतैर्लक्षैः सेव्यते सुरनायकैः ॥"
इति द्वारकामाहात्म्ये हरिभक्तिविलासधृतविष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥

नन्दना, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + ल्युः । टाप् ।) दुहिता । इति जटाधरः ॥

नन्दन्तः, पुं, (नन्दत्यनेनेति । नन्द + "रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ।" उणां ३।१२७ । इति झच् स च षित् ।) पुत्त्रः । राजा । मित्रम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नन्दपालः, पुं, (नन्दं आनन्दं निधिविशेषं वा पालयतीति । पालि + अच् ।) वरुणः । इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दपुत्त्री, स्त्री, (नन्दस्य पुत्त्री ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नन्दयन्तः, त्रि, (नन्दयतीति । नन्दि + "तॄभूवहीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् स च षित् ।) आनन्दजनकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

नन्दा, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + अच् + टाप् ।) गौरी । अलिञ्जरः । जाला इति भाषा । तिथिविशेषः । सा च उभयपक्षयोः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः । इति मेदिनी । दे, ६ ॥ (यथा,—
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥"
इति ज्योतिषम् ॥)
ननान्दा । इति शब्दरत्नावली ॥ सम्पत् । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ दुर्गाया नन्दानामकारणं यथा,—
"एवमुक्ता भवं ब्रह्मा पुनर्देवीं स चाब्रवीत् ।
त्वया देवि ! महत् कार्य्यं कर्त्तव्यञ्चान्यदस्ति नः ॥
भविष्यं महिषाख्यस्य असुरस्य विनाशनम् ।
एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा सर्व्वे देवाश्च पार्थिव ! ॥
यथागतास्ततो जग्मुर्देवीं स्थाप्य हिमे गिरौ ।
संस्थाप्य नन्दिता यस्मात्तस्मान्नन्दा तु सा भवेत् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
अपि च ।
"नन्दते सुरलोकेषु नन्दने वसतेऽथवा ।
हिमाचले महापुण्ये नन्दा देवी ततः स्मृता ॥"
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"यथा गङ्गा नदीनान्तु उत्तमत्वे व्यवस्थिता ।
तद्वद्भगवती नन्दा उत्तमत्वेन संस्थिता ॥
मासे भाद्रपदे देवि ! शुक्लपक्षे व्रजेत् सदा ।
तस्येच्छा श्रावणाषाढ़े अन्यथा न कदाचन ॥
तेषाञ्च चन्द्रनागस्तु पीड़ां कुर्य्यात् सुलोचने ।
न गच्छन्ति सुराः सिद्धाः किं पुनर्म्मानुषादयः ॥
विषवातहताः केचित् विषवातप्रपीड़िताः ।

विमुच्यन्ते नरा देवि यान्ति देव्याः प्रसादतः ॥"

इति देवीपुराणम् ॥

(कामधेनुविशेषः । यथा, वह्निपुराणे कामधेनुप्रदाननामाध्याये ।

"नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा ।
निर्गता मथ्यमानेऽब्धौ उत्स स्थानं शुभप्रदम् ॥"

अस्या दानविधिस्तु कामधेनुशब्दे द्रष्टव्यः ॥

धर्म्मपुत्त्रस्य हर्षस्य पत्नी । आनन्दस्वरूपतया स्वनामख्यातम् । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३३ ।

"नन्दा तु भार्य्या हर्षस्य यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥"

शाकद्वीपान्तर्गतनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ३१ ।

"नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता ॥"
'एताः सप्तमहाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकम् ।
भावयन्ति जनं सर्व्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ॥"

द्विशालगृहविशेषः । यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे २ अध्याये ।

"नन्दाख्यं तद्विशालञ्च धनदं शोभनं स्मृतम् ।")

नन्दात्मजः, पुं (नन्दस्य आत्मजः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे ... १९१ अध्याये ।

'पुरायपुरुषो नन्दात्मजः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥')

दुर्गायाम्, स्त्री ॥

नन्दिः, पुं, स्त्री (नन्दयतीति । नन्दि + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) द्यूताङ्गम् । (भावे इन् ।) आनन्दः । (यथा, महाभारते । २ । १८ । ११ ।

'सोऽवर्द्धत महातेजा मगधाधिपतेः सुतः ।
मातापित्रोर्नन्दिकरः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥"

एतदर्थे स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा तत्रैव । ५ । १३५ । २० ।

'अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ॥")

नन्दिकेश्वरे, पुं । इति मेदिनी । दे, ६ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ । २७५ ।

"पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दिं पश्याम्यवस्थितम् ।
शूलं विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शङ्करम् ॥")

विष्णुः । यथा महाभारते ।१३।१४९।७८।

'स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ।"

(महादेवः । यथा तत्रैव । १३ । १७ । ७३ ।

'निमित्तस्थो निमित्तञ्च नन्दिर्नन्दिकरो हरिः ॥")

नन्दिकः पुं (नन्द आनन्दः हेतुतयास्त्यस्येति । नन्द + ठन् ।) नन्दीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नन्दिरेव । स्वार्थे कन् ।) आनन्दः ।

नन्दिका, स्त्री (नन्द आनन्दः अस्त्यस्यामिति । ठन् ।) इन्द्रक्रीडास्थानम् । इति शब्दमाला ॥ (नन्दा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) आलिञ्जरः । इति शब्दरत्नावली ॥ षष्ठीतिथिः । यथा तिथितत्त्वे ॥

"कन्यार्कस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ॥"

प्रतिपदेकादश्यौ च ॥

नन्दिकेश्वरः पुं (नन्दिक ईश्वरः ।) शिवद्वारपालः । तत्पर्य्यायः । नन्दी २ शालङ्कायन ३ ताण्डवतालिकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नन्दीश्वरः ५ तण्डुः ६ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, हरिवंशे । १८२ । ८६ ।

"ततो नन्दि महादेव शाह गम्भीरया गिरा ।
नन्दिकेश्वर । पश्याद्य यतो वायो रवे स्थितः ॥")

उपपुराणविशेषश्च ॥

नन्दिघोषः पुं, (नन्दिरानन्दजनको घोषो यस्य ।) अर्ज्जुनस्य रथघोषः । वन्दिजनघोषः । इति मेदिनी । षे, ५३ ॥ मङ्गलघोषश्च ॥ (हर्षघोषयुक्ते त्रि । यथा, महाभारते । १३ । १०७ । १०५—१०८ ।

"पक्षविंशे तु दिवसे यः प्राश्नेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥
सिंहव्याघ्रप्रयुक्तैस्तु मेघनिस्वननादिते ।
स रथैर्नन्दिघोषैश्च पृष्ठतोऽह्यनुगम्यते ॥
देवकन्यासमारूढे काञ्चनैर्विमले शुभे ।
विमानमुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरम् ॥
तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशतावृते ।
सुधारसञ्चोपजीवन्नमृतोपममुत्तमम् ॥")

नन्दितरुः, पुं, (नन्दिरानन्दजनकस्तरुः ।) धवद्रुमः । इति भावप्रकाशः ॥

नन्दिनी स्त्री, (नन्दयतीति । नन्द + णिनि । ङीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे ।

"रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ॥"

जटामांसी । तत्पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"नलदं नन्दिनी मेषी मांसी तस्यजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥")

उमा । गङ्गा । ननान्दा । वशिष्ठधेनुः । इति मेदिनी । ने, ८१ ॥, धा च धेनु सुरभिकन्या । यथा दिलीपं प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।

"पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्व्वीं प्रति यास्यतः ।
आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥
इमां देवीमृतुस्नातां स्मृत्वा सपदि सत्वरः ।
प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥
अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥"
"इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥'

इति रघुः । १ । ७५–८२ ॥

इमामेवाराध्य तद्वरो दिलीपो रघुनामानं वंशतिलकं पुत्त्रं लब्धवान् ॥ * ॥

दौलामा दसः पत्नीवाक्यात् एतां हृत्वा वशिष्ठशापतः पृथिव्यां भीष्मनाम्ना विख्यात आसीत् । एतत्कथा यथा महाभारते ।१।९९।११-३८।

"अथ तद्वनमाजग्मुः कदाचिद्भरतर्षभ ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्व्वे देवा देवर्षिसेवितम् ॥
ते सदारा वनं तच्च व्यचरन्त समन्ततः ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्व्वतेषु वनेषु च ॥

तत्रैकस्याथ भार्य्या तु वसोर्वासवविक्रम ।
सञ्चरन्ती वने तस्मिन् गां ददर्श सुमध्यमा ॥
नन्दिनीं नाम राजेन्द्र !
सा विस्मयसमाविष्टा शीलद्रविणसम्पदा ।
द्यवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षणाम् ॥
स्वापीनाञ्च सुदोग्ध्रीञ्च सुवालधिखुरां
उपपन्नां गुणैः सर्व्वैः शीलेनानुत्तमेन च ॥
एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन ॥
द्यौस्तदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम ।
उवाच राजन् तां देवीं तस्या
एषा गौरुत्तमा देवी वारुणेरसितेक्षणा ।
ऋषेस्तस्य वरारोहे ! यस्येदं वनमुत्तमम् ॥
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।
दशवर्षसहस्राणि स जीवेत् स्थिरयौवनः ॥
एतत् श्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम ! सुमध्यमा
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्त्तारं दीप्ततेजसम् ॥
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
नाम्ना जितवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥
उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसन्धस्य धीमतः ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा ॥
तस्या हेतोर्महाभाग
आनयस्व गामेतां वरिष्ठ ! त्वरितं पुण्यवर्द्धन ॥
यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद !
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्ज्जिता ॥
एतन्मम महाभाग कर्त्तुमर्हस्यनिन्दित ।
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत् कथञ्चन ॥
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया
पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्द्धं द्यौस्तदा
तदा कमलपत्राक्ष्या नियुक्तो द्यौस्तदा नृप ! ।
ऋषेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् ।
हृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
न चापश्यत् स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥
ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः ।
नाध्यगच्छच्च मृगयन् तां गां मुनिरुदारधीः ॥
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा ॥
यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् ।
तस्मात् सर्व्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥
एवं शशाप भगवान् वसूंस्तान् भरतर्षभ ! ।
वशं क्रोधस्य सम्प्राप्त आपवो मुनिसत्तमः ॥
शप्त्वा च तान् महाभागस्तपस्येव मनो दधे ॥
एवं स शप्तवान् राजन् ! वसूनष्टौ तपोधनः ।
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोधसमन्वितः ।
अथाश्रमपदं प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मनः ।
शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ॥
प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ! ।
लेभिरे न च तस्मात् ते प्रसादमृषिसत्तमात् ।
आपवात् पुरुषव्याघ्र ! सर्व्वधर्म्मविशारदात् ॥
उवाच च स धर्म्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः ।
अनु संवत्सरात् सर्व्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ ॥

अयन्तु यत्कृते यूयं मया प्रप्ताः स वक्ष्यति ।
व्यौक्षतो मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्म्मणा ॥
नाहृतं तच्चिकीर्षामि युष्मान् क्रुद्धो यदब्रवम् ।
न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥
भविष्यति च धर्म्मात्मा सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्ज्जयिष्यति ॥")
तस्याः प्रभावो यथा,—
"वशिष्ठस्याश्रमपदं शक्रस्यानमनुत्तमम् ।
अपश्यस्यतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महामनाः ॥
ततो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते मुनिसत्तमः ।
विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥
आतिथ्यं कर्त्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबलः ।
तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं प्रतिगृह्यताम् ॥
वाढ़मित्येव गाधेयो वशिष्ठं प्रत्युवाच ह ।
एवमुक्तो महातेजा वशिष्ठो जपतां वरः ॥
आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं धूतकल्मषाम् ।
भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे ॥
एवमुक्ता वशिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ! ।
विदधे विविधान् कामान् यस्य यस्य यथेप्सितान् ॥
सान्तःपुरजनो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ।
युक्तः परमहर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् ॥
गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ।
एवमुक्तस्तु भगवान् वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥
विश्वामित्रेण धर्म्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ।
कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये नन्दिनीं तव ॥
कामधेनुं वशिष्ठोऽसौ न तत्याज यदा मुनिः ।
ततोऽस्य शबलां राजा विश्वामित्रस्तदाहरत् ॥
तस्या हम्भारवाज्जाताः काम्बोजा रविसन्निभाः ।
ऊधसश्चाभिसंजाताः पह्लवाः शस्त्रपाणयः ॥
योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकास्तथा ।
रोमकूपेषु च म्लेच्छास्तथा हारीतकिरातकाः ॥
तैस्तन्निसूदितं सैन्यं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ।
सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ! ॥"
इति रामायणे आदिकाण्डम् ॥
(एतद्विवरणं महाभारते । १।१७७ अध्याये च विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥ कन्या यथा, हरिवंशे । १७६ । ७ ।
"मेधां गोकुलसम्भूतां नन्दगोपस्य नन्दिनीम् ॥"
आनन्दजननात् मनरपि । यथा, महाभारते । १ । ६६ । २६ ।
"एवं गुणसमायुक्तां वसये वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र ! पुरा पौरवनन्दनः ॥"
"वसुनन्दिनी वसुप्रिया ।" इति नीलकण्ठः ॥
स्कन्दानुचरमातृगणविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । ५ ।
"शृणु मातृगणान् राजन् ! कुमारानुचरानिमान् ॥"
"वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा ॥"
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । १३५ ।
"नन्दिन्याश्च समासाद्य कूपं देवनिषेवितम् ।
नरमेधस्य यत् पुण्यं तदाप्नोति नराधिप ! ॥"

व्याड़िमुनिमाता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१६ ॥
त्रयोदशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य विवरणं छन्दः-शब्दे द्रष्टव्यम् । दुर्गा । इयन्तु देविकातटे पीठस्थाने विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६९ ।
"शिवकुण्डे शुभा नन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥")
नन्दिनीतनयः, पुं, (नन्दिन्यास्तनयः ।) व्याड़िमुनिः । स च अभिधानकारकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१६ ॥
नन्दिनीसुतः, पुं, (नन्दिन्याः सुतः ।) व्याड़िमुनिः । इति जटाधरः ॥
नन्दिवर्द्धनः, पुं, (नन्दिं वर्द्धयतीति । वृध् + णिच् + ल्युः ।) शिवः । (नन्दिं आनन्दं वर्द्धयतीति ।) पक्षान्तः । पुत्त्रः । इति मेदिनी । ने, २३८ ॥ (यथा, गौः रामायणे । २ । ६६ । १४ ।
"सुषुवे यममित्रघ्नं कौशल्या नन्दिवर्द्धनम् ॥")
मित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (विमानविशेषः । यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।
"विमानं छन्दकं तद्वदनेकशिखरान्ततः ।
स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्रतिर्नन्दिवर्द्धनः ॥"
निमिवंशीयविशेषः । इति भागवतम् । ९ । १३ । १४ ॥) आनन्दवर्द्धके, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ९८ । २९ ।
"कृष्ण कृष्ण महाबाहो गोपानां नन्दिवर्द्धन ! ।
दम्यतामेष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषायुधः ॥")
नन्दिवृक्षः, पुं, (नन्दिरानन्दस्तज्जनको वृक्षः । यद्वा, नन्द + इन् । तस्याः वृक्षः ।) नन्दीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"नन्दिवृक्षो मेषशृङ्गी तथा मेषविषाणिका ।
चतुर्म्मुखश्चतुष्पुच्छ मेढ़शृङ्गी शशद्रुमा ॥")
नन्दी, स्त्री, दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ।
"सुराः स्तुतिरता देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्म्मता ।
तेनाथ वादिनी नन्दी ईशानात् त्रिदशेश्वरी ॥"
नन्दी, [न्] पुं, (नन्द आनन्दोऽस्यास्तीति । इनिः ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । (यथा,—
"करीरं क्षवकं नन्दी कुचेला शकुलादनी ।
कठिल्लं केमुकं शीतं सकोशातककर्कशम् ॥
तिक्तं पाके कटुग्राही वातलं कफपित्तजित् ॥"
इति वाभटे । १ । ६ अध्याये ॥)
वटवृक्षः । इति मेदिनी । ने, ८१ ॥ शिवगणविशेषः । स च त्रिविधः । यथा,—
"आद्यः कनकनन्दी च गिरिकाख्यो द्वितीयकः ।
सोमनन्दी तृतीयस्तु विज्ञेया नन्दिनस्त्रयः ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
शिवद्वारपालः । स शिवांशः शालङ्कायनमुनिपुत्त्रः । यथा,—
"अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि परं गुह्यं वसुन्धरे ! ।
तप्यतस्तस्य तु मुनेरीश्वरेण वरं सुतम् ॥
तं प्राप्यामि परं भावं ज्ञात्वा देवो महेश्वरः ।
सुन्दरन्त्वपरं रूपं कृत्वा दृष्टिसुखावहम् ॥
शालङ्कायनपुत्त्रत्वं योगमायासमाश्रितः ।

प्राप्नोति तं न जानाति दक्षिणं पार्श्वमाश्रितः ॥
मायायोगबलोपेतस्त्र्यक्षो वै शूलपाणिधृक् ।
रूपवान् गुणवांश्चैव वपुषादित्यसन्निभः ॥
स तं न ज्ञायते जातं ममैवाराधने स्थितः ।
अथ नन्दी प्रहस्याह महादेवाज्ञया मुनिम् ॥
उत्तिष्ठ मुनिशार्दूल ! सफलस्ते मनोरथः ।
त्वद्दक्षिणाङ्गाज्जातोऽस्मि पुत्त्रस्ते शाधि मां प्रभो ! ॥
त्वया तपः समारब्धमीश्वरेण वरं सुतम् ।
प्राप्स्यामीति ततो मत्तं सहशोऽन्यो न कश्चन ॥
विचार्य्येति तदाहं वै जातोऽस्मि स्वयमेव हि ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
स एव कल्पान्तरे शिवांशजशिलादमुनेः पुत्त्रः । यथा,—
"जजाप रुद्रमनिशं यत्र नन्दी महागणः ।
प्रीतस्तस्य महादेवो देव्या सह पिनाकधृक् ॥
दत्त्वा चात्मसमानत्वं मृत्युवञ्चनमेव च ।
अभूदृषिः स धर्म्मात्मा शिलादो नाम धर्म्मवित् ॥
आराधयन् महादेवं पुत्त्रार्थं वृषभध्वजम् ।
तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विश्वकृत् ॥
शर्व्वः सोमोपविष्टत्वो वरदोऽस्मीत्यभाषत ।
स वव्रे वरमीशानं वरेण्यं गिरिजापतिम् ॥
अयोनिजं मृत्युभीतं तया चैवोमया समम् ।
तथास्त्वित्याह भगवान् देव्या सह महेश्वरः ॥
पश्यतस्तस्य विप्रर्षेरन्तर्धानं गतो विभुः ।
ततो यियक्षुः स्वां भूमिं शिलादो धर्म्मवित्तमः ॥
चकर्ष लाङ्गलेनोर्व्वीं भित्त्वादृश्यत शोभनः ।
सम्वर्त्तकानलप्रख्यः कुमारः प्रहसन्निव ॥
रूपलावण्यसम्पन्नस्तेजसा भासयन् दिशम् ।
कुमारतुल्योऽप्रतिमो मेघगम्भीरया गिरा ॥
शिलादं तात तातेति प्राह नन्दी पुनः पुनः ।
तं दृष्ट्वा नन्दिनं जातं शिलादः परिषस्वजे ॥
मुनिभ्यो दर्शयामास ये तदाश्रमवासिनः ॥"
इति कूर्म्मे ४० अध्यायः ॥
(द्विसप्ततिसाध्यमौलिककामस्थानामन्यतमः । यथा, घटककारिकायाम् ।
"गुहः कीर्त्तियशाः कुण्डुर्नन्दी शीलो धरुगुणः ॥")
नन्दीमुखी, स्त्री, (नन्दी मुखे यस्याः । ङीष् ।) तन्द्रा । इति हेमचन्द्रः । २ । २२७ ॥
नन्दीवृक्षः, पुं, (नन्दि + वा ङीष् । नन्द्याः वृक्षः । नन्दीजनको वृक्षो वा ।)कोङ्कणदेशप्रसिद्धसुगन्धिवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तूणीकः२ तूणिकः३ तूणी ४ पीतकः ५ कच्छपः ६ नन्दी ७ कुठेरकः ८ कान्तः ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तरक्ताद्यशिरोऽर्त्तिखेदकुष्ठनाशित्वम् । सुगन्धित्वम् । पुष्टिवीर्य्यदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अश्वत्थाकारः चीरवान् स्वनामप्रसिद्धो वृक्षः । इति भरतः ॥ तुं द इति ख्यातो वृक्ष इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । तुन्नः २ कुबेरकः ३ कृणिः ४ कच्छः ५ कान्तलकः ६ । इत्यमरः । २।४।१२८ ॥ तुणिः ७ । इति भरतः ॥ नन्दिवृक्षः ८ कुणिः ९ तुन्दः १०

नभस्तलं, पुं क्ली, (नभसस्तलम् ।) गगनमण्डलम् । यथा, नैषधे । २ । ६६ ।
"तनुदीधितिधारया रयाद्-
गतया लोकविलोकनामसौ ।
छुदहेमकषन्निवालसत्
कषपाषाणनिभे नभस्तले ॥"

नभस्यः, पुं, (नभसे मेघाय साधुः । नभस्+"तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १७ ॥ (यथा, हरिवंशे । १५२ । १ ।
"नभो नभस्येऽथ निरीक्ष्य माधि
कामस्तदा तोयदवृन्दकीर्णम् ॥")

नभस्वान्, [त्] पुं, (आकाशशब्दाद्वायुरिति श्रुतेः नभः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्येति । नभस्+मतुप् मस्य वः ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ८ ।
"स हि सर्व्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥")

नभाः, [स्] पुं, (नभति हिनस्ति कीटादीनिति । नभ+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणां ४ । १८८ । इति असुन् ।) श्रावणमासः । (यथा, रघुः । १२ । २९ ।
"स जहार तयोर्म्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।
नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥")
मेघः । घ्राणम् । वर्षाः । विसतन्तुः । पतद्ग्रहः । इति मेदिनी । से,२६॥पलितशीर्षम् । इति धरणी॥

नभाकं, क्ली, (नभाति व्याप्नोतीति । नभ+"पिनाकादयश्च ।" उणां । ४ । १५ । इति आकः ।) तमः । इत्युणादिकोषः ॥

नभोगजः, पुं, (नभसि आकाशे गज इव ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभोगतिः, स्त्री, (नभसि गतिर्गमनम् ।) आकाशगमनम् । यथा,—
"प्रडीनोड्डीनसण्डीनडयनानि नभोगतौ ॥"
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८४ ॥

नभोदुहः, पुं, (नभसः दोग्धि प्रपूरयति नद्यादिकमिति । दुह प्रपूरणे+कः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

नभोद्वीपः, पुं, (नभसि द्वीप इव ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

नभोधूमः, पुं, (नभसि धूम इव ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

नभोनदी, स्त्री, (नभसो नदी ।) स्वर्गङ्गा । इति भूरिप्रयोगः ॥

नभोमणिः, पुं, (नभसो मणिरिव ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८ ॥

नभोमण्डलदीपः, पुं, (नभोमण्डले दीप इव ।) चन्द्रः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्ज्जटेः ।
कलाभिर्व्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ॥"

नभोऽम्बुपः, पुं, (नभसः अम्बु जलं पिबतीति । पा+कः ।) चातकपक्षी । इति हेमचन्द्रः ।४।३६५ ॥

नभोरजः, [स्] क्ली, (नभसो रज इव ।) अन्धकारः । इति शब्दमाला ॥

नभोरेणुः, स्त्री, (नभसि रेणुरिव ।) कुज्झटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभोलयः, पुं, (नभसि लयो यस्य ।) धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

नभ्यं, त्रि, नभस इदमित्यर्थे यत्प्रत्ययः । नभसम्बन्धि । (नाभये हितम् । नाभि+"उगवादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । २ । इति यत् । "नाभि नभञ्च ।" इति नभादेशः । रथाङ्गम् । "नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् ॥" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

नभ्राट्, [ज्] पुं, (न भ्राजते इति । भ्राज दीप्तौ +क्विप् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥

नमः, [स्] अ, (नम शब्दनत्योः+भावे असुन् ।) नतिः । इत्यमरः । ३ । ४ । १८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
"नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥"
क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, भागवते । ३ । १३ । ४२ ।
"विधेम चास्यै नमसा सह त्वया
यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ॥")
त्यागः । वज्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ वज्रम् । इति निघण्टुः । २ । २० ॥ स्तोत्रम् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १६ । १ ।
"एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ॥")

नमतः, पुं, (नम्यते इति । नम+"भृमृदृशियजीति ।" उणां । ३ । ११० । इति अतच् ।) प्रभुः । धूमः । नटः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसः, पुं, (नमतीति । नम+"अत्यविचमितमीति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।) अनुकूलः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसितः, त्रि, (नमः कृतमिति । नमस्+"नमोवरिवः ।" ३ । १ । १९ । इति क्यच् । क्तः । "यस्य विभाषा ।" ६ । ४ । ५० । इति वा यलोपः ।) कृतनमस्कारः । पूजितः । तत्पर्य्यायः । नमस्यितः २ अर्हितः ३ अपचायितः ४ अर्चितः ५ अपचितः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥

नमस्कारः, पुं, (नमः शब्दस्य कारः करणं यत्र ।) विषभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नमः करणम् । नमस्+कृ+घञ् ।) नतिः । स च त्रिविधः । कायिकः वाचिकः मानसिकश्च । यथा,—
"कायिको वाग्भवश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः ।
नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुत्तमाधममध्यमः ॥"
कायिकादिरपि त्रिविधो यथा,—
"प्रसार्य्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत् क्षितौ ।
जानुभ्यां धरणीं गत्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ॥
क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ॥
जानुभ्याञ्च क्षितिं स्पृष्ट्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ।
क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ॥
पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा ।
अस्पृष्ट्वा जानुशीर्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते ॥
या स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः ।
क्रियते भक्तियुक्तैर्व्वा वाचिकस्तूत्तमः स्मृतः ॥
पौराणिकैर्व्वैदिकैर्व्वा मन्त्रैर्या क्रियते नतिः ।
मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा ॥
यत्तु मानुषवाक्येन नमनं क्रियते सदा ।
स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्त्रकौ ॥
इष्टमध्यानिष्टगतैर्म्मनोभिस्त्रिविधं पुनः ।
नमनं मानसं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ॥
त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः ।
कायिकैस्तु नमस्कारैर्द्देवास्तुष्यन्ति नित्यशः ॥
अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः ।
प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्व्वप्रतिपादितः ॥"
इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥ * ॥
रात्रौ तन्निषेधो यथा,—
"रात्रौ नैव नमस्कुर्य्यात्तेनाशीरभिचारिका ।
अतः प्रातःपदं दत्त्वा प्रयोक्तव्ये च ते उभे ॥"
इति महाभारतमिति केचित् ॥
नतिकरणम् । तत्तु करशिरःसंयोगादि । स्वापकर्षबोधकव्यापारविशेषः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
"सर्व्वे चापि नमस्कुर्य्युः सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥"
अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्खः । नाप्रयतायाप्रयतश्च । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
"स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥"
इति स्मृत्यर्थसारः ॥ * ॥
"देवं विप्रं गुरुं दृष्ट्वा न नमेद्यस्तु सम्भ्रमात् ।
स कालसूत्रं व्रजति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
ब्राह्मणश्च गुरुं दृष्ट्वा न नमेद्यो नराधमः ।
यावज्जीवनपर्य्यन्तमशुचिर्य्यवनो भवेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
"देवतायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दण्डिनन्तथा ।
नमस्कारं न कुर्य्याद्यः प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥
सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च ।
प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥
उपविश्य नमेत् शूद्रो दीर्घायुर्ब्राह्मणो वदेत् ।
स शूद्रो नरकं याति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥
दूरस्थं जलमध्यस्थं धावन्तं मदगर्व्वितम् ।
क्रोधवन्तं विजानीयात् नमस्कारश्च वर्ज्जयेत् ॥
पुष्पहस्तो वारिहस्तस्तैलाभ्यङ्गी जलस्थितः ।
आशीःकर्त्ता नमस्कर्त्ता उभयोर्नरकं भवेत् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
"मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद्वयसाधिकः ।
नमस्कुर्य्याद्गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम् ॥"
यमः ।
"अभिवादयतः पूर्व्वमाशिषं न प्रयच्छति ।
यद्दुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् आयुष्मानिति राजनि ।
वर्द्धतामिति वैश्येषु शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

"गुरुपत्नीन्तु युवतीं नाभिवादयेत पादयोः ।
कुर्वीत वन्दनं भूम्यां असावहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥
अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्मतः ।
असावहम्भो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्व्वकम् ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं तन्द्रादिपरिवर्ज्जितः ।
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ॥
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्वाक्षरः प्लुतः ।
यो न वेत्त्यभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ।
व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ।
लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत् ॥
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्त्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥ ५ ॥
अभिवाद्यास्तथा गुरवो यथा —
उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।
बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ॥
माता मातामही गुर्व्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ।
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम् ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः ॥
अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
गुरून् दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥"

इति कूर्म्मपुराणे ११ अध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तधा नतिलक्षणानि ।

त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं प्रदक्षिणम् ।
दण्डमष्टाङ्गमुग्रञ्च सप्तधा नतिलक्षणम् ॥
ऐशानी वाथ कौवेरी दिक् कामाख्याप्रपूजने ।
त्यक्त्वा स्थण्डिलाग्नी च सर्व्वमूर्त्तेस्तु सर्व्वतः ॥
त्रिकोणाग्निं चरन्याच यदि पूर्व्वमुखो यजेत् ।
च स्थानात् शाम्भवीं गत्वा वायव्यां निर्ऋतिं तथा ॥
यदा नरामुखः कुर्य्यात् साधको देवपूजनम् ।
तदा याम्यात्तु वायव्यां गत्वा कुर्य्यात्तु नैर्ऋतिम् ॥
दक्षिणादायवीं गत्वा दिशं तस्माच्च शाम्भवीम् ।
ततोऽपि दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ।
त्रिकोणो यो नमस्कारस्त्रिपुराप्रीतिदायकः ॥ १ ॥
दक्षिणादायवीं गत्वा वायव्यात् शाम्भवीं ततः ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा तां त्यक्त्वाग्नौ प्रविश्य च ।
अग्नितो राक्षसीं गत्वा तस्माच्चाप्युत्तरां दिशम् ।
उत्तराच्च तथाग्नेयीं भ्रमणं द्विस्त्रिकोणवत् ।
षट्कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिवदुर्गयोः ॥ २ ॥
दक्षिणाद्वायवीं गत्वा तस्माद्व्यावृत्य दक्षिणम् ।
गत्वा याऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रः प्रकी-
र्त्तितः ॥ ३ ॥
सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा वर्त्तुलाकृतिसाधकः ।
नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥ ४ ॥
व्यक्त्वा तत्स्थानं पश्चाद्‌दत्त्वा नमस्कृतिः ।
पुरुषं विना या तु निपत्य भुवि दण्डवत् ।
पूर्व्ववद्दण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन तु ।
चिबुकेन मुखेनाथ नासया ललिकेन च ।
ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भूमिस्पर्शनं क्रमात् ।
तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥ ६ ॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा साधको वर्त्तुलाकृतिः ।
ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शं क्षितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ ।
स उग्र इति देवौघैरुच्यते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥
नदीनां सागरो यादृग्‌द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
नदीनां जाह्नवी यादृग्देवानामिव चक्रधृक् ।
नमस्कारेषु सर्व्वेषु तथैवोग्रः प्रशस्यते ॥
त्रिकोणाद्यैर्नमस्कारैः कृतैरेव तु भक्तितः ।
चतुर्व्वर्गं लभेद्भक्तो न चिरादेव साधकः ॥
नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्व्वतः सदा ।
सर्व्वेषामपि देवानामन्येषामपि भैरव ॥
योऽसावुग्रो नमस्कारः प्रीतिदः सततं हरेः ।
महामायाप्रीतिकरः स नमस्कारसत्तमः ॥"

इति कालीपुराणम् ॥

नमस्कारी स्त्री, (नमस्कारस्तन्मञ्जलिरिव पत्र-सङ्कोचोऽस्त्यस्याः इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरिकाशाकः । लाजालु इति ख्यात इति केचित् । किन्तु रभसेन वराहक्रान्ता लज्जालुः समङ्गा खलकारिकेति खदिरिकायाम् । सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जालुकायां पठितम् । अञ्जलिरूपपत्रत्वादञ्जलेर्नमस्कारचिह्नत्वात् नमस्कारशीलेव नमस्कारी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्याः पर्य्यायो वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्षचित् ॥")

नमस्य त्रि (नमस्य नामधातुः + कर्म्मणि यत् ।) नमस्कारयोग्यः । यथा —
"स्त्रियो नमस्या इहाच यथा पत्युरेव ताः ।"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

नमस्या स्त्री (नमस्य + भावे अः । स्त्रियां टाप् ।) पूजा । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥

नमस्थित त्रि (नमः कृतमिति । नमस् + "नमो वरिवः" इति । ३ । १ । १९ । इति क्यच् ।) पूजितः । इत्यमरः । ३ । ३ । १०२ ॥

नमित त्रि नमोऽस्य जात इत्यर्थे इतच्प्रत्यय-निष्पन्नः । जातनमस्कारः । नामितः । यथा —
"अथ प्रालम्बमाम्बनगरिमोद्गारम्बराया सुधी कोवा कौमोरपि नमितमूर्द्धा न भवति ॥"

इति विदग्धमाधवनाटकम् ॥

नमुचि पुं (न मुञ्चतीति । मुच + इन् । स च कित् ।) कन्दर्पः । दैत्यभेदः । इति मेदिनी । च १४ ॥ यथा —
"कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीद्‌द्विजसत्तम ।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राद्बलाधिकौ ।
ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः ।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः ॥"

इति वामने ५२ अध्यायः ॥

(इन्द्र एनं निहतवान् । यथा महाभारते ।
"नमुचिर्वासवाद्भीतः सूर्य्यरश्मिं
तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयञ्चेदमब्रवीत्
न चार्द्रेण न शुष्केण न रात्रौ नापि
वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ । सखे । सत्येन ते ॥ ५
एवं स समयं कृत्वा दृष्ट्वा
चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन
वज्रिणो नमुचेश्छिन्नं पृष्ठतः ॥ ६
भो मित्रहन् । पापेति ब्रुवाणं

नमुचिद्विट् [ष्] पुं (नमुचिं द्वेष्टीति "सत्सूद्विषेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) इन्द्रः । यथा, माघे । १ । ५१ ।
"विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली
य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥"

नमुचिसूदन, पुं (नमुचि दैत्यविशेष सूदि + ल्युः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ ।

नमेरु पुं (नम्यत इति । नम एरुः ।) रुद्राक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥ पुन्नागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ४ । ७४ ।
"विश्रमश्च नमेरूणां छायाम्वध्यास्य सैनिकाः

नमोगुरु पुं (नमस्करणीयो गुरुः ।) गुरुः । ब्राह्मणः । इति

नम्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-पर-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । नम्बति । दुर्गादासः ॥

नम्र त्रि (नमतीति । नम + "नमिकम्पीति ३।२।१६७ इति रः ।) नतः । इति (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १९८ ।
"यत्नश्च सरलश्चापि सच्चापतृणु न सीदति ।
धनुर्म्मिञ्च कलत्रञ्च दुर्लभं शुद्धवंशजम् ॥")

नम्रक पुं, (नम्र इव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) वेतस इति भावप्रकाशः ॥ (नम्र एव । स्वार्थे कन् नते त्रि ॥)

नय ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म-सक-सेट् ।) ङ नयते । इति दुर्गादासः ॥

नय पुं (नीयतेऽनेनेति । नी + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) नीतिः । तत्पर्य्यायः । अभ्रेषः २ इत्यमरः । ३ २ ६ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ।१।३८५
"कथञ्चित्र विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ।")
द्यूतविशेषः । इति मेदिनी । य ३४ ॥ नैगमादि इति हेमचन्द्रः । न्याय्ये नेतरि च त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

नयन क्ली (नीयते दृष्टिविषयोऽनेनेति । नी + करणे ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ ९३ ॥ (यथा मार्कण्डेये । १८ । ४० ।
"नीलीनयनाभनयनां पीनश्रोणिपयोधराम् ॥")
नी च प्रापणे इत्यस्माद्भावे ल्युट्प्रत्यय-प्रापणम् । (आनयनम् । यथा हरिवंशे । १०७ । ११ ।
"तस्य छित्त्वा देवेश । श्रूयतां वचनो मम ।
...ते ॥")

नयनी, स्त्री, (नीयतेऽनयेति । नी + करणे ल्युट् + ङीप् ।) कनीनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नयनोत्सवः, पुं, (नयनयोरुत्सवो यस्मात् ।) प्रदीपः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्षुरुत्सवश्च ॥

नयनोपान्तः, पुं, (नयनयोरुपान्तः प्रान्तभागः ।) अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नयनौषधं, क्ली, (नयनयोरौषधम् ।) पुष्पकासीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२३ ॥

नयपीठी, स्त्री, (नयस्य पीठीव ।) अष्टकाङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छक् इति भाषा ॥

नयविशारदः, पुं, (नये नीतौ विशारदो विज्ञः ।) नीतिशास्त्रज्ञः । यथा,—

"षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
सान्धिविग्रहिकः कार्य्यो राज्ञा नयविशारदः ॥"
इति मात्स्ये ८८ अध्यायः ॥

नरं, क्ली, (नृणाति प्रापयति आनन्दमिति । नॄ प्रापणे + अच् ।) रामकर्पूरतृणम् । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥

नरः, पुं, (नृणातीति । नॄ + अच् ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, मनुः । १ । ९६ ।
"बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥")
पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । २ । १४ ।
"यदा कदापि दैत्येन्द्र ! नाम्यास्ति मरणं ध्रुवम् ।
न नरेभ्यो महाभाग ! स्त्रियास्ते महिषासुर ! ॥")
विष्णुः । (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११५ ।
"गान्धारश्च सुवासश्च तपःसक्तो रतिर्नरः ॥")
अर्ज्जुनः । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥ (नरमुनेरंशजातत्वादस्य तथात्वम् ॥) शङ्कुः । इति लीलावती ॥ * ॥ अथ नरजन्मकारणम् । "पितुः शुक्रोत्तरो नरः ॥" अन्यच्च । सुखबोधे ।
"विषमायां तिथौ चित्रं कुर्य्याद्धीनन्तु कन्यकाम् ।
समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
चतुरशीतिलक्षान्ते योनिभ्रमात् परं नरः ।
ततस्तु ब्राह्मणश्च स्यादभवं नात्र संशयः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥
(स्वनामख्यातो हरेरंशभूतो धर्म्मपुत्त्रःऋषिः । यथा, देवीभागवते । ४ । ५ । १५ ।
"हरेरंशौ स्थितौ तत्र नरनारायणावृषी ।
पूर्णं वर्षसहस्रन्तु चक्राते तप उत्तमम् ॥"
अस्य विवरणन्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
देवयोनिविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ५८ ।
"नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ॥")

नरकः, पुं, (नृणाति क्लेशं प्रापयतीति । नॄ + "कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् ।" उणां । ५ । ३५ । इति वुन् ।) दैत्यराक्षसभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (नरस्य मनुष्यस्य कं शिरो यत्र ।) दैत्यविशेषः । स पृथिव्या गर्भे वराहदेवाज्जातः । यथा,—
"रजस्वलाया गोत्राया गर्भे वीर्य्येण पोत्रिणः ।
यतो जातस्ततो भूतो देवपुत्त्रोऽपि सोऽसुरः ॥"
तस्य नामकारणं यथा,—
"मानुषस्य शिरस्तत्र मृतस्य प्राप्य पालकः ।
स शिरस्तत्र विन्यस्य यदैतस्यौ चरं तदा ॥
नरस्य शीर्षे स्वशिरो निधाय स्थितवान् यतः ।
तस्मात्तस्य मुनिश्रेष्ठो नरकं नाम वै व्यधात् ॥"
तस्य राज्यं यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
"करतोया समागङ्गा पूर्व्वभागावधिश्रिता ।
यावल्ललितकान्तास्ति तावद्देशं पुरं तदा ॥
अत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः ।
कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति शोभना ॥
अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
अत्रैव दशदिक्पालाः स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिताः ॥
अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा चाहञ्च सर्व्वदा ।
चन्द्रः सूर्य्यश्च सततं वसतोऽत्रैव पुत्त्रक ! ॥
सर्व्वे क्रीडार्थमायाता रहस्यं देशमुत्तमम् ।
अत्र श्रीः सर्व्वतोभद्रा भोग्यमत्र सदा वसु ॥
अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्नक्षत्रं ससर्ज्ज च ।
ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा ॥
अत्र त्वं वस भद्रन्ते ह्यभिषिक्तो मया स्वयम् ।
सतदारः सहामात्यै राजा भूत्वा महाबल ! ॥"
तस्य महिषी माया यथा,—
"ततो विदर्भराजस्य पुत्त्रीं मायाह्वयां हरिः ।
पुत्त्रार्थे वरयामास नरकस्य समां गुणैः ॥
तामुद्वाह्य हृषीकेशस्तस्मिन् पुरवरे स्वयम् ।
तया समं स्वतनयं राजत्वेनाभ्यषेचयत् ॥"
तस्य पुत्त्रा यथा,—
"ऋतुमत्याश्च भार्य्यायां कालेन नरकः क्रमात् ।
भगदत्तं महाशीर्षं मदवन्तं सुमालिनम् ॥
चतुरो जनयामास पुत्त्रांस्तांश्च क्षितेः सुतः ।
महासत्त्वान् महावीर्य्यान् देवैरन्यैर्दुरासदान् ॥"
इति कालीपुराणे ३८ अध्यायः ॥
पापिनां यातनास्थानम् । तत्सङ्ख्या यथा,—
"पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
सुचिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्द्दश ॥
अष्टाविंशति विख्यातास्ततो नरककोटयः ।
नरकाणामधस्तात्तु धूमः कालाग्निसम्भवः ॥
तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्रः सर्व्वमयो महान् ।
तदधो धर्म्मचक्रन्तु येनेदं धार्य्यते जगत् ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
तत्पर्य्यायः । नारकः २ निरयः ३ दुर्गतिः ४ । इत्यमरः । १ । ९ । १ ॥ * ॥ नरकसंख्या यथा,—
"उक्ताश्च नरकाः शक्र ! कोट्यः पञ्चाशमानतः ।
चत्वारिंशन्मितं तेषां प्रधानं तन्निबोधत ॥"
उक्तार्द्ध पाताले कालाग्निरुद्रस्य पुरोर्द्ध ।
"अवीचिः कृमिभक्ष्यश्च तथा वैतरणी महान् ।
कूटशाल्मलिरुच्छ्राययुग्मपर्व्वतरौरवम् ॥
निरुच्छ्वासः पूतिमांसरक्तप्रवाहान्वितं जलम् ।
क्रकच्छेदस्तथा पङ्कं कष्टायससुतापितम् ॥
पूतिपूर्णस्तथा मेदस्तम्भश्च रुधिरं वसा ।
तामिस्रन्तपतुण्डश्च तीक्ष्णासिश्च नपुंसकः ॥
लौहतप्तस्त्रियो भीमा अङ्गारराशिकोपरि ।
कुम्भीपाकः क्षुरस्थेयः सञ्जीवनसुतापनम् ॥
कालसूत्रं महापङ्कं शीतोष्णं क्षुरमेव च ।
अम्बरीषं तथा घोरं महारौरवसंज्ञकः ॥
सूचीमुखेक्षुयन्त्रञ्च तैलं तप्तत्रपुस्तथा ।
असिपत्रं तथा शाल्मं भूमिर्वाणपहारिका ॥"
इति देवीपुराणम् ॥
नरकागामिनो यथा,—
यम उवाच ।
"न गच्छन्ति नरा घोरान् यथावोऽधर्म्मनिर्म्मितान् ।
यथा च सुबहूंस्तत्र प्राप्नुवन्ति तपोधन ! ॥
विस्तरेण तु तत् सर्व्वं ब्रवीमि मुनिसत्तम ! ।
श्रूयतां तन्महाभाग ! श्रुत्वा चैवोपधारय ॥
नाग्निचिन्नरकं याति न सत्पुत्त्री न भूमिदः ।
न्यूरस्य प्रणवयों च वेदानाञ्चैव पारगः ॥
पतिव्रता न गच्छन्ति सत्यवाक्याश्च ये नराः ।
अनिताश्चाशठाश्चैव स्वामिभक्ताश्च ये नराः ॥
तिलं गाञ्च हिरण्यञ्च पृथिवीञ्चापि शाश्वतीम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति न गच्छन्ति न संशयः ॥
स्वदारनिरता दान्ताः परदारविवर्ज्जकाः ।
सर्व्वभूतात्मभूताश्च सर्व्वभूतानुकम्पकाः ॥
न गच्छन्ति तु तं देशं पापिष्ठं तमसावृतम् ।
यातनास्थानसम्पूर्णं हाहाप्रतिभयस्वनम् ॥
ज्ञानवन्तो द्विजा ये च ये च विद्यापरं गताः ।
उदासीना न गच्छन्ति स्वाम्यर्थे च हता नराः ॥
न गच्छन्त्यन्नदातारः सर्व्वभूतहिते रताः ।
शुश्रूषका मातृपित्रोर्न गच्छन्ति न संशयः ॥
अहिंसका न गच्छन्ति ब्रह्मचर्य्यव्यवस्थिताः ।
पतिव्रता दानवन्तो द्विजभक्ताश्च ये नराः ॥
यथोक्तं यजमानाश्च सत्रयाजिन एव च ।
चातुर्म्मास्यकरा ये च ये द्विजा आहिताग्नयः ॥
गुरुचित्तानुपालाश्च व्रतिनो मौनयन्त्रिताः ।
नित्यस्वाध्यायिनो दान्ताः सदा सन्ध्याश्च ये नराः ॥
मानवान् पूजयन्तो वै आत्मभावेन भाविताः ।
अपर्व्वमैथुना ये च न गच्छन्ति द्विजोत्तमाः ॥
ब्राह्मणा अमरत्वञ्च प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥
निराशाः सर्व्वकामेभ्यो निराशाः सुजितेन्द्रियाः ।
न गच्छन्ति हि तं घोरं यत्र ते पापकर्म्मिणः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
नरकगामिनो यथा,—
नारद उवाच ।
"दुष्कर्म्माण्यपि वक्ष्यामि नरकं यैः प्रयान्ति हि ।
सर्व्वेष्वेव तु कार्य्येषु देवपूर्व्वेषु भूमिप ! ॥
घ्नन्ति पुत्त्रान् पशून् सत्तजान् ब्राह्मणातिक्रमः
स्तः ।
गुर्व्वर्थं वा भयार्त्तं वा वर्ज्जयित्वा महीपते ! ।
येऽनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिनः ॥
प्रपाणाञ्च सभानाञ्च संक्रमाणाञ्च मारिष ।
आगाराणाञ्च भेत्तारो नरा निरयगामिनः ॥
ये परस्वापहर्त्तारः परस्वानाञ्च न । ...
दूषकाश्च परेषां हि ते नरा नरकं ...
दूषकाः सन्धिभेत्तारः ५२९ ५न॥

"गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः ।
कुर्व्वीत वन्दनं भूम्यां असावहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्म्मतः ।
असावहमहो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्ब्बकम् ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं तन्द्रादिपरिवर्ज्जितः ।
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ॥
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्ब्बाक्षरः प्लुतः ।
न यो वेत्त्यभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥
व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥
लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्ब्बमभिवादयेत् ॥
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्त्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥"*॥
अभिवादनीया गुरवो यथा —
'उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।
बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ॥
माता मातामही गुर्व्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ।
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम् ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः ॥
अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
गुरून् दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥'
इति कूर्म्मपुराणे ११ अध्यायः ॥*॥
अथ सप्तधा नतिलक्षणानि ।
'त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं प्रदक्षिणम् ।
दण्डमष्टाङ्गमुग्रञ्च सप्तधा नतिलक्षणम् ॥
ऐशानी चाथ कौवेरी दिक् कामाख्याप्रपूजने ।
प्रशस्ता स्थण्डिलानाञ्च सर्व्वमन्त्रेषु सर्व्वतः ॥
त्रिकोणादिव्यवस्थायै यदि पूर्ब्बमुखो यजेत् ।
पश्चिमान्तं प्राग्भवीं गत्वा वायवीं निर्दिशेत्ततः ॥
यदाननस्तु कुर्व्वीत साधको देवपूजनम् ।
तदा याम्यान्तु वायवीं गत्वा कुर्य्यात्तु नैरृतीम् ॥
दक्षिणादायवीं गत्वा दिशं तस्माच्च प्राग्भवीम् ।
ततोऽपि दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ।
त्रिकोणो यो नमस्कारस्त्रिपुराप्रीतिदायकः ॥१॥
दक्षिणाद्वायवीं गत्वा वायव्यात् प्राग्भवीं ततः ।
ततोऽपि दक्षिणां गत्वा तामैशानीं प्रविश्य च ॥
आग्नेयीं नैरृतीं गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिशम् ।
उत्तराच्च तथाग्नेयीं भ्रमणं द्विस्त्रिकोणवत् ।
षट्कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिवदुर्गयोः ॥२॥
दक्षिणाद्वायवीं गत्वा तस्मादावृत्य दक्षिणम् ।
इत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रः प्रकीर्त्तितः ॥३॥
त्रिःप्रदक्षिणं कृत्वा वर्त्तुलाकृतिसाधकः ।
नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥४॥
त्यक्त्वा स्वमासनस्थानं पश्चात्त्यक्त्वा नमस्कृतिः ।
प्रदक्षिणं विना या तु निपत्य भुवि दण्डवत् ।
दण्ड इत्युच्यते देवैः सर्व्वदेवौघमोददः ॥५॥
पूर्व्ववद्दण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन तु ।
चिबुकेन मुखेनाथ नासयालिकेन च ॥
ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भूमिस्पर्शनं क्रमात् ।
तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥६॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा साधको वर्त्तुलाकृतिः ।
ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पृष्टे क्षितेयं स्यान्नमस्कृतौ ।
स उग्र इति देवौघैरुच्यते विष्णुतुष्टिदः ॥७॥
नदानां सागरो यद्वद्द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
नदीनां जाह्नवी यद्वद्देवानामिव चक्रधृक् ।
नमस्कारेषु सर्व्वेषु तथैवोग्रः प्रशस्यते ॥
त्रिकोणाद्यैर्नमस्कारैः कृतैरेव तु भक्तितः ।
चतुर्व्वर्गं लभेद्भक्तो न चिरादेव साधकः ॥
नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्व्वतः सदा ।
सर्व्वेषामपि देवानामन्येषामपि भैरव ! ॥
योऽसावुग्रो नमस्कारः प्रीतिदः सततं हरेः ।
महामायाप्रीतिकरः स नमस्कारणोत्तमः ॥"
इति कालीपुराणम् ॥

नमस्कारी, स्त्री, (नमस्कारस्तदञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचोऽस्त्यस्या इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरिकाशाक । लाजालु इति ख्यात इति केचित् । किन्तु रभसेन वराहक्रान्ता लज्जालु समङ्गा जलकारिकेति खदिरिकायाम् । शमीपत्री लज्जालुरिति लज्जालुकायां पठितम् । अञ्जलिरूपपत्रत्वादञ्जलेर्नमस्कारचिह्नत्वात् नमस्कारप्रीतेव नमस्कारी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्याः पर्य्यायो वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी कथिता ॥")

नमस्य, त्रि (नमस्य नामधातु + कर्म्मणि यत् ।) नमस्कारयोग्यः । यथा —
"स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव सा ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

नमस्या, स्त्री (नमस्य + भावे अ । स्त्रियां टाप् ।) पूजा । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥

नमसित, त्रि (नमः कृतमस्य । नमस् + "नमोवरिव इति ।" ३ । १ । १९ । इति क्यच् ।) पूजितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥

नमित, त्रि नमोऽस्य जातं इत्यर्थे इतच्प्रत्ययनिष्पन्नः । जातनमस्कारः । नामितः । यथा —
"अथ प्रालम्बामाबभ्रन्नगरोमोद्गारसरमा
सुधो कौ वा कौपीऽपि नमितमूर्द्धा न पिबति ॥"
इति विदग्धमाधवनाटकम् ॥

नमुचि, पुं (न मुञ्चतीति । मुच + इन् । स च कित् ।) कन्दर्पः । दैत्यभेदः । इति मेदिनी । चे, १७ ॥ यथा —
'कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीद्द्विजसत्तम ! ।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राद्बलाधिकौ ।
ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः ।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः ॥'
इति वामने ५२ अध्यायः ॥
(इन्द्र एनं निहतवान् । यथा, महाभारते । ९ । ४३ । ३१—३६ ।
"नमुचिर्वासवाद्भीतः सूर्य्यरश्मिं समाविशत् ।
तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयञ्चेदमब्रवीत् ॥
नार्द्रेण न शुष्केण न रात्रौ नापि चाहनि ।
वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ ! सखे ! सत्येन ते शपे ॥
एवं स समयं कृत्वा दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ।
चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन वासवः ॥
तच्छिरो नमुचेश्छिन्नं पृष्ठतः शक्रमन्वयात् ।
भो मित्रहन् ! पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात् ॥")

नमुचिद्विट्, [ष] पुं (नमुचिं द्वेष्टीति । द्विष + "सत्सूद्विषेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) इन्द्रः । यथा, माघे । १ । ५१ ।
'विग्रह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली
य इत्थमस्वास्थ्यमहर्द्दिवं दिवः ॥'

नमुचिसूदन, पुं, (नमुचिं दैत्यविशेषं सूदयतीति । सूदि + ल्युः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥

नमेरुः पुं (नम्यते इति । नम + बाहुलकात् एरुः ।) रुद्राक्षः । इति भूरिप्रयोगः । सुरपुन्नागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ७४ ।
"विश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।")

नमोगुरु, पुं, (नमस्करणीयो गुरुः ।) नमस्कार्य्यो गुरुः । ब्राह्मणः । इति कश्चित् शब्दरत्नावली ॥

नम्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । नम्बति । इति दुर्गादासः ॥

नम्र, त्रि, (नमतीति । नम + "नमिकम्पीति ।" ३ । २ । १६७ । इति रः ।) नतः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १९८ ।
'यस्य सत्त्वस्यापि तथापतत्सु न सीदति ।
धनुर्गुणञ्च कलत्रञ्च दुर्लभं शुद्धवंशजम् ॥'")

नम्रक, पुं, (नम्र इव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) वेतसः । इति भावप्रकाशः ॥ (नम्र इव । स्वार्थे कन् । नते, त्रि ।)

नय, ऋ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म-सकं-सेट् ।) ऋ नयते । इति दुर्गादासः ॥

नय, पुं (नीयतेऽनेनेति । नी + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) नीतिः । तत्पर्य्यायः । न्याय २ इत्यमरः । ३ । ४ । २८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १८५ ।
"कथञ्चित् विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥")
द्यूतविशेषः । इति मेदिनी । ये, १४ ॥ नैगमादिः । इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय्ये नेतरि च त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

नयन, क्ली, (नीयते दृश्यविषयोऽनेनेति । नी + करणे ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ९३ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १९ । ४० ।
"नीलोत्पलाभनयनां पीनश्रोणिपयोधराम् ॥")
नी + च प्रापणे इत्यस्माद्भावे ल्युट्प्रत्यये प्रापणम् । (आनयनम् । यथा, हरिवंशे । १२७ । ११ ।
'नारद ! द्वितय देवेश ! भूयतां वदतो मम ।
नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते ॥'")

रेतःकुल्यासु ते पात्या रेतःपानेषु तत्पराः ॥
ये चौरा वह्निना दुष्टा गरदा ग्रामलुण्ठकाः ।
सारमेयादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥
कूटसाक्ष्यं वदत्यद्धा पुरुषः पापसम्भृतः ।
पारकीयन्तु द्रव्यं यो रक्षति प्रसभं बली ॥
स वीचिनरके पापे ह्यवाक्शिराः पतत्यधः ।
तत्र दुःखं महद्भुक्त्वा पापिष्ठां योनिमाव्रजेत् ॥
यो नरो रसनास्वादात् सुरां पिबति मूढधीः ।
तस्यापययति लौहस्य रसं धर्म्मस्य किङ्कराः ॥
यो गुरूनवमन्येत स्वविद्यापारदर्पितः ।
स न्यूतः पात्यते क्षारसंज्ञकेऽधोमुखः पुमान् ॥
विश्वासघातं कुर्व्वन्ति ये नरा धर्म्मनिष्कृताः ।
शूलप्रोते तु नरके पात्यन्ते बहुयातनाः ॥
यैर्न श्रुता रामकथा न परोपकृतिः सदा ।
तेषां सर्व्वाणि दुःखानि भवन्ति नरकान्तरे ॥
अत्र यस्य सुखं भूयस्तस्य स्वर्ग इतीर्य्यते ।
ये दुःखिनो रोगयुता नरकादागतास्तु ते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे ४८ अध्यायः ॥

(अथ महारौरवादिनरकाख्यानम् । यथा, मार्कण्डेये । १२ । ३-३८ ।

पुत्त्र उवाच ।

“रौरवस्ते समाख्यातः प्रथमं नरको मया ।
महारौरवसञ्ज्ञन्तु शृणुष्व नरकं पितः ! ॥
योजनानां सहस्राणि सप्त सप्त समन्ततः ।
तत्र ताम्रमयी भूमिरधस्तस्य हुताशनः ॥
तत्तापतप्ता सर्व्वाशा प्रोद्यदिन्दुसमप्रभा ।
विभात्यति महारौद्रा दर्शनस्पर्शनादिषु ॥
तस्यां बद्धः कराभ्याञ्च पद्भ्याञ्चैव यमानुगैः ।
मुच्यते पापकृन्मध्ये लुठमानः स गच्छति ॥
काकैर्बकैर्वृकोलूकैर्वृश्चिकैर्मशकैस्तथा ।
भक्ष्यमाणस्तथा गृध्रैर्द्रुतं मार्गे विकृष्यते ॥
दह्यमानः पितर्म्मातर्भ्रातस्तातेति चाकुलः ।
वदत्यसकृदुद्विग्नो न शान्तिमधिगच्छति ॥
एवं तस्मान्नरैर्मोक्षो ह्यतिक्रान्तैरवाप्यते ।
वर्षायुतायुतैः पापं यैः कृतं दुष्टबुद्धिभिः ॥
तथान्यस्तु तमो नाम सोऽतिशीतः स्वभावतः ।
महारौरववद्दीर्घस्तथा स तमसा वृतः ॥
शीतार्त्तास्तत्र धावन्तो नरास्तमसि दारुणे ।
परस्परं समासाद्य परिरभ्याश्रयन्ति च ॥
दन्तास्तेषाञ्च भज्यन्ते शीतार्त्तिपरिकम्पिताः ।
क्षुत्तृष्णा प्रबला तत्र तथैवान्येऽप्युपद्रवाः ॥
हिमखण्डवहो वायुर्भिनत्त्यस्थीनि दारुणः ।
मज्जासृग्गलितं तस्मादश्नन्ति क्षुधान्विताः ॥
लेलिह्यमाना भ्राम्यन्ते परस्परसमागमे ।
एवं तत्रापि सुमहान् क्लेशस्तमसि मानवैः ॥
प्राप्यते ब्राह्मणश्रेष्ठ ! यावद्दुष्कृतसंक्षयः ॥
निकृन्तन इति ख्यातस्ततोऽन्यो नरकोत्तमः ।
तस्मिन् कुलालचक्राणि भ्राम्यन्त्यविरतं पितः ! ।
तेष्वारोप्य निकृन्त्यन्ते कालसूत्रेण मानवाः ॥
यमानुगाङ्गुलिस्थेन आपादतलमस्तकम् ।
नचैषां जीवितभ्रंशो जायते द्विजसत्तम ! ॥
छिन्नानि तेषां शतशः खण्डान्यैक्यं व्रजन्ति च ।
एवं वर्षसहस्राणि छिद्यन्ते पापकर्म्मिणः ॥
तावद्यावदशेषं वै तत्पापं हि क्षयं गतम् ।
अप्रतिष्ठञ्च नरकं शृणुष्व गदतो मम ॥
यत्रस्थैर्नारकैर्दुःखमसह्यमनुभूयते ।
तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः ॥
दुःखस्य हेतुभूतानि पापकर्म्मकृतां नृणाम् ।
चक्रेष्वारोपिताः केचिद्भ्राम्यन्ते तत्र मानवाः ॥
यावद्वर्षसहस्राणि न तेषां स्थितिरन्तरा ।
घटीयन्त्रेषु चैवान्यो बद्धस्तोये यथा घटी ॥
भ्राम्यन्ते मानवा रक्तमुद्गिरन्तः पुनः पुनः ।
अस्त्रैर्मुखविनिष्क्रान्तैर्नेत्रैरस्रुविलम्बिभिः ॥
दुःखानि ते प्राप्नुवन्ति यान्यसह्यानि जन्तुभिः ॥
असिपत्रवनं नाम नरकं शृणु चापरम् ।
योजनानां सहस्रं यो ज्वलदग्न्यास्तृतावनिः ॥
तप्ताः सूर्य्यकरैश्चण्डैर्यत्रातीव सुदारुणैः ।
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ॥
तन्मध्ये च वनं रम्यं स्निग्धपत्रं विभाव्यते ।
पत्राणि तत्र खड्गानां फलानि द्विजसत्तम ! ॥
श्वानश्च तत्र सबलाः स्वनन्त्ययुतशोभिताः ।
महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव भयानकाः ॥
ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रतः ।
प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तीव्रतृट्परिपीडिताः ॥
हा मातर्हा तात ! इति क्रन्दमानोऽतीव दुःखिताः ।
दह्यमानाङ्घ्रियुगला धरणीस्थेन वह्निना ॥
तेषां गतानां तत्रासिपत्रपाती समीरणः ।
प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गास्तथोपरि ॥
ततः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये ।
लेलिह्यमाने चान्यत्र व्याप्ताशेषमहीतले ॥
सारमेयास्ततः शीघ्रं शातयन्ति शरीरतः ।
तेषामङ्गानि रुदतामनेकान्यतिभीषणाः ॥
असिपत्रवनं तात ! मयैतत् कीर्त्तितं तव ।
अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे ॥
समन्ततप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृताः ।
ज्वलदग्निचयोद्वृत्ततैलायश्चूर्णपूरिताः ।
तेषु दुष्कृतकर्म्माणो याम्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः ॥
क्वाथ्यन्ते विस्फुटद्गात्रगलन्मज्जजलाविलाः ।
स्फुटत्कपालनेत्रास्थिछिद्यमाना विभीषणैः ॥
गृध्रैरुत्पाट्य मुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगिभिः ।
पुनःसिमसिमायन्ते तैलेनैक्यं व्रजन्ति च ॥
द्रवीभूतैः शिरोगात्रस्नायुमांसत्वगस्थिभिः ।
ततो याम्यैर्नरैराशु दर्व्व्या घट्टनघट्टिताः ॥
क्वाथ्यन्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्म्मिणः ।
एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः ! ॥”)

नरककुण्डं, क्ली, (नरकस्य कुण्डम् ।) यातनास्थानम् । तद्यथा, यम उवाच । “नरकाणाञ्च कुण्डानि सन्ति नानाविधानि च । नानापुराणभेदेन नामभेदानि तानि च ॥ विस्तृतानि गभीराणि क्लेशदानि च जीविनाम् । भयङ्कराणि घोराणि हे वत्से ! कुत्सितानि च ॥ षडशीतिश्च कुण्डानि संयमन्याञ्च सन्ति च । निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ सति ॥” इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । २७ । २८ अध्यायौ ॥

तत्र नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
वह्निकुण्डम्	१	कटुवाचा बान्धवदग्धकृत्	१
तप्तकुण्डम्	२	ब्राह्मणातिथिभोजनाप्रदः	२
क्षारकुण्डम्	३	निषिद्धदिने वस्त्रे क्षारसंयोजकः	३
विट्कुण्डम्	४	ब्रह्मस्वापहारकः	४
मूत्रकुण्डम्	५	परतडागं खनित्वोत्सर्ज्जकः	५
श्लेष्मकुण्डम्	६	एकाकी मिष्टभोजी	६
गरकुण्डम्	७	पितृमातृगुरुभार्य्याद्यपोषकः	७
दूषिकाकुण्डम्	८	अतिथिं दृष्ट्वा वक्रचक्षुःकारी	८
वसाकुण्डम्	९	विप्राय दत्त्वा तद्द्रव्यमन्यस्मै दाता	९
शुक्रकुण्डम्	१०	परस्त्रीगामी परपुंगामिनी च	१०
असृक्कुण्डम्	११	गुर्व्वादिताडकस्तद्रक्तपातकारकश्च	११
अश्रुकुण्डम्	१२	हरिसङ्कीर्त्तनदर्शनायक्रन्दद्भक्तोपहासकृत्	१२
गात्रमलकुण्डम्	१३	परद्रव्यलोपिनः खलताकारी च	१३
कर्णविट्कुण्डम्	१४	बधिरोपहासकृत्	१४
मज्जाकुण्डम्	१५	लोभात् स्वभोजनार्थं जीवहन्ता	१५
मांसकुण्डम्	१६	अर्थलोभात् कन्याविक्रायकः	१६
नखकुण्डम्	१७	आशौचवासादिषु संयमत्यागी	१७
लोमकुण्डम्	१८		१८
केशकुण्डम्	१९	सकेशपार्थिवशिवलिङ्गार्च्चकः	१९
अस्थिकुण्डम्	२०	विष्णुपदे पितृपिण्डादाता	२०
ताम्रकुण्डम्	२१	गुर्विणीगामी	२१
लौहकुण्डम्	२२	ऋतुस्नातार्थिस्त्रीसम्भुक्	२२
तीक्ष्णकण्टककुण्डम्	२३	कटुवाचा स्वामिताडिका	२३
विषकुण्डम्	२४	विषेण जीवनहन्ता	२४
घर्म्मकुण्डम्	२५	अयःशङ्कुना दैवद्रव्यशङ्कनकृत्	२५
तप्तसुराकुण्डम्	२६	मद्यानुपानः मद्याग्रभोजी	२६
प्रतप्ततैलकुण्डम्	२७	दण्डेन दयनाहकः	२७
कुन्तकुण्डम्	२८	कुन्तलौहयष्टिभिर्जीवहन्ता	२८
कृमिकुण्डम्	२९	मनुष्यागमिश्रा दयामांसभुक् हरिद्वेष्या-	

असत्तमाश्च भिन्नाशा ते वै निरयगामिनः ॥
पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानाञ्च दूषकाः ।
ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदञ्च पार्थिव ! ।
मित्रच्छेदं तथाशाया कृत्वा नरकगामिनः ॥
विषमव्यवहाराश्च विषमाश्चैव वृत्तिषु ।
लाभेषु विषमाश्चैव नरा निरयगामिनः ॥
कृताश्च कृतनिर्व्विष्टं कृतभक्तं कृतश्रमम् ।
भेदैर्ये व्यपकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
द्यूतव्यवहाराश्च निष्परीषाश्च मानवाः ।
प्राणिहिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ॥
वदविक्रयिणश्चैव वेदानाञ्चैव दूषकाः ।
वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
केशविक्रायका राजन् ! विषविक्रायकाश्च ये ।
क्षीरविक्रायकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
चातुराश्रम्यबाह्याश्च श्रुतिबाह्याश्च ये नराः ।
विकर्म्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
ब्राह्मणानां गवाञ्चैव कन्यानाञ्च महामते ! ।
येऽन्तरं यान्ति कार्य्येषु ते वै निरयगामिनः ॥
शस्त्रविक्रायकाश्चैव कर्त्तारश्च महीपते ! ।
शल्यानां धनुषाञ्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
शिलाभिः शङ्कुभिर्व्वापि श्वभ्रैर्व्वा मनुजर्षभ ! ।
ये मार्गमनुरुन्धन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
अगोप्तारश्च राजानो बलिषड्भागतस्कराः ।
समर्थाश्चाप्रदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥
श्रान्तान् दान्तानथ प्राज्ञान् दीर्घकालसहोषितान् ।
त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥
बालानामथ वृद्धानां दासानाञ्चैव ये नराः ।
अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥
एतत्ते कथितं राजन् ! धर्म्माधर्म्मविनिर्णयम् ।
विज्ञाय पुरुषः कामं धर्म्ममेव समाचरेत् ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २४ अध्यायः ॥

नरकविशेषगामिपापिनो यथा,—
"कूटसाक्षी तथा सम्यक् पक्षपातेन यो वदेत् ।
यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥
भ्रूणहा पुरहन्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तम ! ।
यान्ति ते नरके रोधे यश्चोच्छ्वासनिरोधकः ॥
सुरापो ब्रह्महा हर्त्ता सुवर्णस्य च शूकरे ।
प्रयाति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै ॥
राजन्यवैश्यहा ताले तथैव गुरुतल्पगः ।
तप्तकुम्भे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः ॥
साध्वीविक्रयकृद्बन्धपालः केशरिविक्रयी ।
तप्तलौहे तु पच्यन्ते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥
केशरी अश्वः ।
स्नुषां सुताञ्चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते ।
अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः ॥
वेददूषयिता यश्च वेदविक्रायकश्च यः ।
अगम्यागामी यश्च स्यात् स याति लवणं द्विज ! ॥
चौरो विमोहे पतति मर्य्यादादूषकस्तथा ।
देवद्विजपितृन् द्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः ॥
स याति कृमिभक्षे वै कृमीशे च दुरिष्टकृत् ।
पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्य्यश्नाति नराधमः ।
लालाभक्षे स यात्युग्रे शरकर्त्ता च वेधके ॥"
'पर्य्यश्नाति परित्यज्य आदौ भुङ्क्ते ।
करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिकान्नरः ॥
प्रयान्ति ते विशसने नरके भृशदारुणे ।
असत्प्रतिग्रहीतारो नरके यान्त्यधोमुखे ॥
अयाज्ययाजकस्तत्र तथा नक्षत्रसूचकः ।
वेगी पूयवहश्चैको याति मिष्टान्नभुङ्नरः ॥
'वेगी साहसकारी । एतादीन वर्ज्जयित्वा एक एव मिष्टान्नभुक् ।
लाक्षामांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च ।
विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! ॥
मार्ज्जारकुक्कुटच्छागान् श्ववराहविहङ्गमान् ।
पालयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ! ॥
रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।
सूची माहिषकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विज ! ॥
'नटो जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी माहिषो महिषीपजीवी । यद्वा,—
महिषीत्युच्यते भार्य्या भगेनोपार्ज्जितं धनम् ।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः ॥
इति स्मृतिः ॥
पर्व्वकारी धनादिलोभेनापर्व्वसु अमावास्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः ।
अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः ।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये ॥
मधुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।
रेतःपानादिकर्त्तारो मर्य्यादाभेदिनश्च ये ॥
ते कृष्णे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये ।
असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः ॥
औरभ्रिका मृगव्याधा वह्निज्वाले पतन्ति वै ।
यान्त्येते द्विज ! तत्रैव यश्चापाकेषु वह्निदः ॥
व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः ।
सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि ॥
दिवास्वप्नेषु स्कन्दन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः ।
पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥
एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
येषु दुष्कृतकर्म्माणः पच्यन्ते यातनागताः ॥
तथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः ।
भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥
वर्णाश्रमविरुद्धञ्च कर्म्म कुर्व्वन्ति ये नराः ।
कर्म्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति वै ॥
अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः ।
देवाश्चाधोमुखान् सर्व्वानधः पश्यन्ति नारकान् ॥
स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागाः प्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा ।
सर्व्वे ह्येते महाभाग ! यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥
यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः ।
पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥'
इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ७—४२ ॥

अपि च ।
"कथयामि विचित्राणां कर्म्मणां विविधा गतीः ।
ता मत्तस्त्वं महाराज ! या श्रुत्वा मोक्षमाप्नुयात् ॥
परवित्तं परापत्यं कलत्रं पात्रमेव च ।
हरते बुद्धिमोहेन सोऽन्ते मृत्युवशं गतः ॥
कालपाशेन सम्बद्धो यमदूतैर्महाबलैः ।
तामिस्रे पात्यते तावत् यावद्वर्षसहस्रकम् ॥
तत्र ताडनसम्भूताः कुर्व्वन्ति यमकिङ्कराः ।
पापभोगेन सम्भूतस्ततो योनिषु शौकरीम् ॥
तत्र भुक्त्वा महादुःखं मानुषत्वं गमिष्यति ।
रोगादिचिह्नितं तत्र दुर्यशोज्ञापकं स्वकम् ॥
भूतद्रोहं विधायैव केवलं सकुटुम्बकम् ।
पुष्णाति पापनिरतः सोऽन्धतामिस्रके पतेत् ॥
ये नरा इह जन्तूनां वधं कुर्व्वन्ति वै नृप ! ।
ते रौरवे निपात्यन्ते खाद्यन्ते रुरुभिर्यतः ॥
यः स्वोदरार्थं भूतानां वधमाचरति स्फुटम् ।
महारौरवसंज्ञे तु पात्यते स यमाज्ञया ॥
यो वै निजन्तु जनकं ब्राह्मणं द्वेष्टि पापकृत् ।
कालसूत्रे महादुःखे योजनायतविस्तृते ॥
यावन्ति पशुरोमाणि गवां हिंसां करोति यः ।
तावद्वर्षसहस्राणि पच्यते यमकिङ्करैः ॥
यो भूमौ भूपतिर्भूत्वा दण्डायोग्यन्तु दण्डयेत् ।
करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं विलोलुपः ।
स शूकरमुखैर्दंष्ट्रैः पीड्यते यमकिङ्करैः ॥
पश्चाद्दशासु योनीषु जायते पापमुक्तये ।
ब्राह्मणानां गवां ये तु स्वं वित्तं तथाल्पकम् ॥
हरन्ति वा हरते मोहाल्लुम्पन्ति खलनामराः ।
ते परत्रान्धकूपे च पात्यन्ते च महाहिंसाः ॥
योऽर्थं स्वयमुपाहृत्य मधुरश्नाति लोलुपः ।
न देवाय न सुहृदे ददाति रसनातुरः ॥
स पतत्येव नरके कृमिभोजनसंज्ञके ।
अनापदि नरो यस्तु हिरण्यादीनपाहरेत् ॥
ब्रह्मस्वं वा महादुष्ट स दग्धं नरके पचेत् ।
यः स्वदेहं प्रपुष्णाति नान्यं जानाति मूढधीः ॥
मनसा कल्पितं द्रव्यं विदुषे यो ददाति न ।
स पुमान्नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
पश्चाद्दशासु योनीषु जायते वर्णसङ्करः ।
दानानि बान्धवे दत्त्वा पुनः शुद्धो भविष्यति ॥
वाचा दत्तं मनोदत्तमिति स्वाहा वदेद्यदि ।
कम्पन्ते पितरस्तस्य नरकाय समुत्सुकाः ॥
वाचा दत्तं मनोदत्तं दत्तं पाणिकुशोदकम् ।
एतद्दत्तमदत्तं स्यात् निकाशतपाटयेद्यमः ॥
स यात्यते तैलतप्ते कुम्भीपाकेऽतिदारुणे ।
यो गम्यां स्त्रियं मोहाद्योषिद्वाञ्छया कामयेत् ॥
स तया किङ्करैः सूर्म्यां परिवह्य कुर्व्वते ॥
ये बलादेर्मर्य्यादां लुम्पन्ति सबलोद्धताः ।
ते वैतरण्यां पतिता मांसशोणितभक्षकाः ॥
वृषलीं यः स्त्रियं कृत्वा तथा गार्हस्थ्यमाचरेत् ।
पूयोदे निपतत्येव महादुःखसमन्वितः ॥
ये दम्भादाश्रयन्ते वै धूर्त्ता लोकस्य वञ्चने ।
वैशसे नरके मूढाः पतन्ति यमताडिताः ॥
ये सवर्णां स्त्रियं मूढा पाययन्ति स्वरेतसम् ।

एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम् ।
विद्यापहारी लभते गत्वा च नरकान् बहून् ॥
असमिद्धोऽसौ हुते च मन्दाग्निः संप्रजायते ।
परनिन्दाकृतघ्नत्वं परमर्म्मावघातनम् ।
नैष्ठुर्य्यं निर्घृणत्वञ्च परदारोपसेवनम् ।
परस्वहरणाशौचं देवतानाञ्च कुत्सनम् ॥
निकृत्या वञ्चनं नृणां कार्पण्यञ्च नृणां बुधः ।
उपलक्षणादि जानीयात् मुक्तानां नरकादनु ॥”
प्रसङ्गात् स्वर्गागतलक्षणमप्याह ।
“दया भूतेषु संवादः परलोकं प्रतिक्रिया ।
सत्यं भूतहिता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ॥
गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ॥
अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राणोत्थात्यन्तिकं लयम् ॥”
इति गारुडे कर्म्मविपाकः २२६ अध्यायः ॥

नरकस्था, स्त्री, (नरके तिष्ठतीति । स्था+“सुपि स्थः ।”३।२।४। इति कः ।) वैतरणी नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५२ ॥ निरयस्थिते, त्रि । यथा,
“नरकस्थोऽपि देहं वै न पुनस्त्यक्तुमिच्छति ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

नरकान्तकः, पुं, (नरकस्य तन्नाम्न असुरस्य अन्तकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । ७ ।
“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो
नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दौ
चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥”)

नरकामयः, पुं, (नरकः आमय इव यस्य ।) प्रेतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नरकरूप आमयः ।) निरयरोगश्च ॥

नरकीलकः, पुं, (नरेषु कीलक इव निन्द्यत्वात् ।) गुरुघ्नः । तत्पर्य्यायः । गुरुहा २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२२ ॥

नरगणः, पुं, (नरस्य गणो यस्मात् ।) नक्षत्रविशेषः । तज्जातजनः । यथा,—
“हस्ताखातिमृगाश्विनीहरिगुरुः पौष्णानुराधादिति-
ख्यातां रोहिणि चोत्तरात्रिभरणी पूर्व्वात्रि भानि त्रयम् ।
ज्येष्ठाश्लेषविशाखमूलवरुणावस्वाग्निचित्रामघाः
कथ्यन्ते मुनिभिर्यथाक्रमवशाद्देवा नरा राक्षसाः ॥”
इति दीपिका ॥
अस्य फलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
“मानुष्ये षट्कर्म्मसक्तमनाः शीलान्वितो धीयुतः ॥”
(नराणां गणः ।) नरसमूहः ॥

नरङ्गः, पुं, (नृणाति प्रापयतीति । नॄ+“पतादेरङ्गच् ।” इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् अङ्गच् ।) वरण्डकः । नाराङ्गा इति भाषा ॥ (नुः पुरुषस्य अङ्गम् ।) मेहनं, क्ली । इत्युणादिकोषः ॥

नरदेवः, पुं, (नरो देव इव ।) राजा । इति हलायुधः ॥ (यथा, हरिवंशे । ३२ । १२ ।
“रेतोधाः पुत्त्र उन्नयति नरदेव ! यमक्षयात् ॥”)

नरनारायणौ, पुं, (नरश्च नारायणश्च तौ ।) ऋषिविशेषौ । तावेव श्रीकृष्णार्ज्जुनौ सम्भूतौ । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । ५ । १३ ।
“नरनारायणौ चैव चेरतुस्तप उत्तमम् ।
प्रालेयाद्रिं समागत्य तीर्थे वदरिकाश्रमे ॥”)
तयोरुत्पत्तिर्यथा,—
“अथ चिन्तयतस्तस्य स्वान्तं गत्वा जनार्द्दनः ।
तत् सर्व्वं शमयामास वराहवपुषो हितम् ॥
ततो देहपरित्यागं कर्त्तुं समभवद्यदा ।
तदा दंष्ट्राग्रघातेन नरसिंहं महाबलम् ॥
शरभो भगवान् भर्गो द्विधा मध्ये चकार ह ।
नरसिंहे द्विधाभूते नरभागेन तस्य तु ॥
नर एव समुत्पन्नो दिव्यरूपी महानृषिः ।
तस्य पश्चाद्धभागेन नारायण इति श्रुतः ॥
अभवत् स महातेजा मुनिरूपी जनार्द्दनः ।
नरो नारायणश्चोभौ सृष्टिहेतू महामती ॥
ययोः प्रभावो दुर्द्धर्षः शास्त्रे वेदे तपःसु च ॥”
इति कालिकापुराणे २९ अध्यायः ॥
कल्पभेदे तौ धर्म्मपुत्त्रौ । यथा,—
“धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट मूर्त्त्यां
नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ।
दृष्ट्वात्मनो भगवतो नियमावलोपं
देव्यस्त्वनङ्गपृतना घटितुं न शेकुः ॥”
इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६ ॥
(अनयोर्विशेषविवरणन्तु देवीभागवते ४ स्कन्धस्य ५ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)

नरपतिः, पुं, (नरान् पातीति । पा+डतिः । नराणां पतिर्वा ।) राजा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । २ । ७५ ।
“नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥”)

नरप्रियः, पुं, (नराणां प्रियः ।) नीलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नरस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ॥

नरभूः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूर्भूमिः ।) भारतवर्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नरोत्पत्तिश्च ॥

नरभूमिः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूमिः ।) भारतवर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

नरमानिनी, स्त्री, (नरं पुरुषमिव मन्यते इति । मन+णिनिः+ङीप् ।) श्मश्रुयुक्तनारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नरमानिका, स्त्री, (नरं मन्यते या । मन+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) नरमानिनी । इति शब्दरत्नावली ॥

नरमाला, स्त्री, (नराणां मुण्डानां माला ।) मनुष्यमुण्डमाला । यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ६ ।
“विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥”

नरमालिनी, स्त्री, (नरस्येव माला केशसमूहो मुखेऽस्यस्य । इति । इनिः+ङीप् । यद्वा, नरमानिनी प्रयोगानुरोधात् निपातनेन नस्य लत्वम् ।) श्मश्रुयुक्तनारी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९५ ॥ (नरस्य तन्मुण्डस्य मालाऽस्यस्या इति ।) नरमालायुक्ता ॥

नरमेधः, पुं, (मिध हिंसायाम्+भावे घञ् । नराणां पुरुषाणां मेधो हिंसनं यत्र ।) नरवधात्मकयज्ञविशेषः ॥ (यज्ञोऽयं वाजसनेयसंहितायाम् ३०—३१ अध्याययोर्दर्शितः । तत्र अधिकार्य्यादिकं ३० अध्याये वेददीपे उक्तम् । यथा,—
“ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्व्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः । अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनी भवति एकादशाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषाञ्च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम् । आज्येन सहस्रद्वष्टीतिन देव सवितरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति ॥”) स तु कलौ वर्ज्जनीयः । यथा,—
“समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्म्मधुपर्के पशोर्व्वधः ।
मांसादनं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः ।
इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्ज्यानाहुर्म्मनीषिणः ॥”
इत्युद्वाहतत्त्वे वृहन्नारदीयम् ॥

नरवाहनः, पुं, (नरो वाहनं यस्य । “क्षुभ्नादिषु च ।” ८ । ४ । ३९ । इति न णत्वम् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥ (यथा, रघुः । ९ । ११ ।
“विजयदुन्दुभितां ययुरर्णवा
घनरवा नरवाहनसम्पदः ॥”
नृपतिविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । २१३ ।
“सोऽनुगैः सह निर्व्वृष्टं जघान लोहमुद्गया ।
शूरं दार्व्वाभिसारेशं शार्व्वर्य्यां नरवाहनम् ॥”)
पुरुषयानविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८९ । ५ ।
“यत्र धनपतिर्यच्च कुवेरो नरवाहनः ॥”)

नरविष्वणः, पुं, (नरं विष्वणति भक्षयतीति । वि+स्वन+अच् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नरसारः, पुं, (नरवत् मुख्यः सारो यस्य ।) धातुद्रव्यविशेषः । नौसादर इति निशादल इति च भाषा । तस्य पर्य्यायः । यथा, रत्नमालायाम् ।
“दिव्यलो गोपकः पिण्डो वीजो गन्धरसो रसः ॥
तस्य शुद्धिर्यथा,—
“नरसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णतोये विपाचितः ।
दोलायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥”
इति सारचन्द्रिका ॥

नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
पूयकुण्डम्	३०	शूद्रयाजी शतश्राद्धभुक् तच्छवदाही च ब्राह्मणः	३०
सर्पकुण्डम्	३१	शैलूषपन्निचिह्नमल्लकस्य सर्पस्य हन्ता	३१
मशककुण्डम्	३२	विधिं हत्वा क्षुद्रजन्तुहन्ता	३२
दंशकुण्डम्	३३	विधिं हत्वा जीवहन्ता	३३
गरलकुण्डम्	३४	मक्षिकां हत्वा मधुग्राही	३४
वज्रदंष्ट्रकुण्डम्	३५	भृत्यविप्रयोर्दण्डकृत	३५
वृश्चिककुण्डम्	३६	धनलोभात् प्रजादण्डकृत	३६
शरकुण्डम्	३७	शस्त्रधारी धावकः सन्ध्यादिभक्तिहीनश्च ब्राह्मणः	३७
शूलकुण्डम्	३८		३८
खड्गकुण्डम्	३९		३९
गोलकुण्डम्	४०	बाल्यपोषिय कारायां प्रजाबन्धनकृत	४०
नक्रकुण्डम्	४१	जलादुत्थितनक्रादि हन्ता	४१
काककुण्डम्	४२	कामेन परस्त्रीवक्षःश्रोण्यास्यद्रष्टा	४२
सञ्चानकुण्डम्	४३	स्वर्णचौरः	४३
वाजकुण्डम्	४४	ताम्रलौहचौरः	४४
वज्रकुण्डम्	४५	दव देवद्रव्ययोश्चौरः	४५
तप्तपाषाणकुण्डम्	४६	देवद्विजयो रौप्यगोवस्त्राणां चौरः	४६
तीक्ष्णपाषाणकुण्डम्	४७	देवद्विजयोः पित्तलकांस्यपात्रचौरः	४७
लालाकुण्डम्	४८	वेश्यान्नभुक् तद्वृत्तिजीवी च	४८
मसीकुण्डम्	४९	म्लेच्छसेवी मसीजीवी च ब्राह्मणः	४९
चूर्णकुण्डम्	५०	देवद्विजयोः धान्यताम्बूलासनचौरः	५०
चक्रकुण्डम्	५१	विप्रस्य छलात् चक्रकारी	५१
वक्रकुण्डम्	५२	पितृबान्धवयोर्वक्रताकारी	५२
कूर्मकुण्डम्	५३	हरिशयने कूर्ममांसभुक् ब्राह्मणः	५३
ज्वालाकुण्डम्	५४	देवद्विजयोर्घृततैलादिहृत्	५४
भस्मकुण्डम्	५५		५५
दग्धकुण्डम्	५६	देवद्विजयोर्द्राक्षागन्धतैलद्रव्याणामपहर्त्ता	५६
तप्तसूर्मिकुण्डम्	५७	बलाद्रत्नाश्रिता परभूमिहरः	५७
असिपत्रकुण्डम्	५८	धनलोभात् सङ्कल्प जीवहिंसी नरघाती च	५८
क्षुरधारकुण्डम्	५९	ग्रामनगराग्निदाहकृत्	५९

नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः
सूचीमुखकुण्डम्	६०	परकर्णे मुखं दत्त्वा परनिन्दकः परदोषग्राही देवब्राह्मणनिन्दकश्च
गोधामुखकुण्डम्	६१	गृहं भित्त्वा वस्तुगोच्छागमेषचौरः
नक्रमुखकुण्डम्	६२	सामान्यद्रव्यचौरः
गजदंशकुण्डम्	६३	गजतुरगनरचौरः
गोमुखकुण्डम्	६४	जलपिपासोर्वारकः
कुम्भीपाककुण्डम्	६५	गोस्त्रीभिक्षुभ्रूणब्रह्महा अगम्यागामी दीक्षाहन्ता स्त्रीवस्तुलोभप्रतिग्राही ग्रामयाजी देवलः शूद्रोपकारी वृषलीपतिश्च
कालसूत्रकुण्डम्	६६	वेश्यान्नभुक् तन्मुखगी च
अवटोदकुण्डम्	६७	कुलटादिषड्वेश्यागामी द्विजः
अरुन्तुदकुण्डम्	६८	चन्द्रसूर्यग्रहणे निषिद्धकालभोजी
पांशुभोजकुण्डम्	६९	एकस्मै वाक्प्रदत्तकन्याया अन्यस्मै दाता
पाशवेष्टकुण्डम्	७०	दत्तापहारी
शूलप्रोतकुण्डम्	७१	अभक्त्या शिवलिङ्गपूजकः
प्रकम्पनकुण्डम्	७२	विप्रदण्डकृत तत्कम्पशब्दग्राही च
उल्कामुखकुण्डम्	७३	स्वकोपवत्या स्वामिनि कटुवादिनी
अन्धकूपकुण्डम्	७४	शूद्रभोग्या ब्राह्मणी
वेधनकुण्डम्	७५	वेश्या । सा च षट्पुंगमनाद्भवति
दण्डताडनकुण्डम्	७६	युङ्गी । सा च सप्ताष्टपुंगमनाद्भवति
जालरन्ध्रकुण्डम्	७७	महावेश्या
देहचूर्णकुण्डम्	७८	कुलटा सा च पुंद्वयगमनाद्भवति
दलनकुण्डम्	७९	स्वैरिणी । वृषली । सा च पुंगमनाद्भवति
शोषणकुण्डम्	८०	धृष्टा । पुंश्चली । सा च त्रिपुंगमनाद्भवति
कषकुण्डम्	८१	सवर्णपरदारी
शूर्पकुण्डम्	८२	ब्राह्मणीगामी क्षत्रियो वैश्यश्च
ज्वालामुखकुण्डम्	८३	करे तुलसीगङ्गाजलदेवशिलाश्च कृत्वा प्रतिज्ञापालको मिथ्याशपथी मित्रद्रोही विश्वासघाती मिथ्यासाक्षी च
जिह्मकुण्डम्	८४	नित्यक्रियाहीनो देवतागमनिन्दको मन्त्रोपहासी च
धूमान्धकुण्डम्	८५	देवविप्रयोर्द्रव्यहारी
नागवेष्टनकुण्डम्	८६	वेदविक्रयकारी लाक्षालोहव्यापारी रसादिविक्रयी च ब्राह्मणः

नरकजित्, पुं, (नरकं तन्नाम्ना विख्यातमसुरं जयतीति । जि + क्विप् । तुक् च ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नरकदेवता, स्त्री, (नरकस्य अधिष्ठात्री देवता ।) निर्ऋतिः । तत्पर्य्यायः । अलक्ष्मीः २ निर्ऋतिः ३ कालकर्णी ४ । इति शब्दरत्नावली ।

नरकमुक्तः, त्रि, (नरकात् मुक्तः ।) नरकागतः । यथा —

"नरकात् प्रतिमुक्तस्तु पापयोनिषु जायते ।
यानि यानि प्रपद्यन्ते पापयोनिं शृणुष्व तत् ॥
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु कर्मभिर्वापि पातकी ।
पञ्चत्वाय यदीरस्तु हत्वा वा भवति द्विज ।
तस्करो भवति ताम्रचूडश्च ब्राह्मणद्वयम् ।
गर्दभो जायते जन्तुर्भैक्षलोभसमाकुलः ।
दम्भोऽभिमानाकुलः सारिका संप्रजायते ।
दीनो भूत्वा तु बकश्च जायते ।
भर्त्तुर्विप्रलम्भको हिमाच्छन्नश्च दैवदेत् ।
गोऽपि गोघ्नसमायुक्तो जायते नागरो नरः ।
न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते क्रिमिः ।
असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः ।
विश्वासहर्त्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।
यवधान्यानि हृत्वा तु जायते मूषिको नरः ।
परदाराभिमर्शात्तु वृको घोरोऽभिजायते ।
भ्रातृभार्याप्रसङ्गेन कोकिलो जायते नरः ।
गुरुभार्य्यागमनाच्छूकरो जायते नरः ।
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् क्रिमिः ।
देवतापितृविप्राणामदत्त्वा योऽश्नुते ।
प्रमुक्तो नरकादपि वायसः स प्रजायते ।
ज्येष्ठभ्रातरमानाय क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा क्रिमियोनौ प्रजायते ।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत् ।
कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ।
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः ।
कृमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ।
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
कृष्णामपैव मार्ज्जारविलाटचैव मक्षिक ।
धान्यं हृत्वा च नकुलः काको मद्गुरमामिषम् ।
मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलिकः ।
अपो हृत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते ।
हृते काष्ठे च हारीतः कपोतो वा प्रजायते ।
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वह्निहर्त्ता बकस्तथा ।
मयूरो वर्णकं हृत्वा शाकपत्रं च जायते ।
जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहारकः ।
छुछुन्दरिः शुभान् गन्धान् वस्त्रं हृत्वा शशो भवेत् ।
यश्च कलापहरणे काष्ठकं काष्ठकीटकः ।
पुष्पापहृद्दरिद्रस्तु पङ्गुर्यानापहारकः ।
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः ।
भूमिहृत् नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
तृणगुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुता भवेत् ।

तेन पुण्या नदी ज्ञेया ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
नर्म्मदाया जलं पीत्वा अर्च्चयित्वा वृषध्वजम् ।
दुर्गतिञ्च न पश्यन्ति तस्य तीर्थप्रभावत: ॥
एतत्तीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा व्रजति रुद्रमन्दिरम् ॥
जलप्रवेशं य: कुर्य्यात् तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ! ।
हंसयुक्तेन यानेन रुद्रलोकं स गच्छति ॥
यावच्चन्द्रश्च सूर्य्यश्च हिमवांश्च महोदधि: ।
गङ्गाद्या: सरितो यावत्तावत् स्वर्गे महीयते ॥
अनशनन्तु य: कुर्य्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ! ।
गर्भवासे तु राजेन्द्र ! न पुनर्जायते नर: ॥"
इति मात्स्ये १६५ । १६६ अध्यायौ ॥
सा च पुरुकुत्सभार्य्या। तस्या: स्मरणे विषनाशो भवति। यथा, "सकलपन्नगपतयश्च नर्म्मदायै वरं ददु: । यस्त्वेतत्तुभ्यमवतं नाम-ग्रहणं करिष्यति न तस्य सर्पविषं भविष्यतीति।
अत्र च ।
"नर्म्मदायै नम: प्रातर्नर्म्मदायै नमो निशि ।
नमोऽस्तु नर्म्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पत: ॥"
इति विष्णुपुराणे । ४ । ३ । ६—१० ॥
नल, ज बन्धे । इति नलशब्दस्य व्युत्पत्तौ भरत: ॥
(भ्वा-परं-सकं-सेट् ॥)
नलं, क्ली, (नलतीति । नल+अच् ।) पद्मम् ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥
नल:, पुं, (नल बन्धे+पचाद्यच् ।) तृणविशेष: ।
तत्पर्य्याय: । धमन: २ पोटगल: ३ । इत्यमर: ।
२ । ४ । १६२ ॥ नाल: ४ नड: ५ शुषिरन्ध्र: ६
कीचक: ७ दीर्घवंश: ८ शून्यमध्य: ९ विभीषण:
१० छिद्रान्त: ११ रन्ध्रवन: १२ वंशपत्र: १३
रन्ध्रच्छद: १४ नालवंश: १५ । अस्य गुणा: ।
शीतत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । रक्तपित्तप्रशमनत्वम् । दीपनत्वम् । वीर्य्यवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ तन्नामगुणा: ।
"नल: पोटगल: शून्यमध्यश्च धमनस्तथा ।
नलस्तु मधुरस्तिक्त: कषाय: कफरक्तजित् ॥
उभयो र्मूत्रकृच्छ्रयोर्न्यतिदाहपित्तविसर्पनुत् ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
सूर्य्यवंशीयनिषधराजपुत्र: । यथा,—
"अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मज: ।
नलस्तु नैषधस्तस्मान्नभस्तस्मादजायत ॥"
वीरसेनराजपुत्र: । यथा, मात्स्ये १२ अध्याये ।
"नलौ द्वावेव विख्यातौ वंशे कश्यपसम्भवे ।
वीरसेनसुतस्तद्वन्नैषधश्च नराधिप: ॥"
(तथा, हरिवंशे । १५ । ३४ ।
"नलौ द्वावेव विख्यातौ पुराणे भरतर्षभ ! ।
वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेक्ष्वाकुकुलोद्वह: ॥"
एतौ द्वावेव सूर्य्यवंशीयौ ॥) चन्द्रवंशीयनिषधराजपुत्र: । (अयन्तु दमयन्तीपति: ।) यथा, दमयन्तीं प्रति नलवाक्यम् ।
"सुधांशुवंशस्य करीरमेव मां
निशम्य किमासि फलेग्रहि यथा ॥"
इति नैषधः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ५३ । १ ।
"आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविद: ॥"
अयं वीरसेनस्तु सूर्य्यवंशीयवीरसेनाद्भिन्न एवेत्यवगन्तव्यम् ॥ * ॥
आसीत् पुरा निषधाधिपतिश्चन्द्रवंशीयो नलो नाम राजा । गच्छति काले स हि हंसमुखात् विदर्भेश्वरभीमराजकन्यां दमयन्तीं त्रिभुवनैकसुन्दरीमाकर्ण्य हंसमुखादेवागतनलसौन्दर्य्यां तन्मनस्कां दमयन्तीं स्वयंवरविधिना इन्द्रादिदेवसन्निधावेव उपयेमे । अस्य इन्द्रसेननामा पुत्र आसीत् । दमयन्तीप्रत्याशयकामुक: कलिस्तु दमयन्तीमलभमान एनं प्रति रुष्ट: सञ्जात: ।
अथ कलिप्रविष्टशरीरोऽयं भ्रात्रा पुष्करेण सह द्यूतक्रीडनात् सर्व्वस्वमहारयत् । तत: स राज्यच्युतो दमयन्त्या सह वनं गतवान् । कलिस्तु अस्य दमयन्तीसहवाससुखमसहिष्णु: दमयन्त्या सह एनं वियोजयितुमियेष । अथ कदाचित् कलाविष्टचित्तोऽयं नल: सुप्तां दमयन्तीं निष्ठुरवत् परित्यज्य पलायाञ्चक्रे । दमयन्ती तु प्रबुध्य बहु विलप्य च पथिकसार्थवाहैन सह माहिष्मतीं गतवती । नानाविधक्लेशात् शोच्यवेशा सा माहिष्मत्यपि अविज्ञाता तद्भवने तस्थौ । अथ दमयन्तीपिता भीमनृपतिर्दमयन्त्या अन्वेषणाय दूतान् नियोजयामास ।
दूतास्तु चिह्नविशेषैर्दमयन्तीं परिज्ञाय भीमाय न्यवेदयन् । भीमस्तु तां स्वगृहमानयत् । नलस्तु दमयन्तीं परित्यज्य गच्छन् दावानलमध्यगतं कर्कोटकनागं विपद उज्जहार । कर्कोटकस्तु नलस्य प्रत्युपकर्त्तुमिच्छन् शरीरस्थमस्य कलिं दष्ट्वा कलिमेव भृशं सन्तापयामास । नलस्तु केवलं रूपान्तरमाप्तवान् । ततोऽसौ ऋतुपर्णस्य राज्ञ: सारथ्ये नियुक्त आसीत् । अथ गच्छति काले दमयन्ती पितृगेहस्था नलान्वेषणाय ब्राह्मणान् संप्रेष्य कथञ्चित् ऋतुपर्णसारथिं नलमेवावगम्य पुन: स्वयंवरमिषेण सनारथिं ऋतुपर्णं पितृवेश्मनि आनयामास ।
दमयन्ती तु पाकादिकौशलेनाश्वचालनादिना ऋतुपर्णसारथिं नलं विज्ञाय स्वसमीपमानयामास । अथ कलिपरित्यक्तेन नलेन स्वसौन्दर्य्यं प्राप्तेति भैम्या सह मेलनं सञ्जातम् । भीमनृपतिस्तु एतत् सर्व्वमाकर्ण्याशिषयन्तोषमवाप्तवान् प्रेषयामास च सं सबहुसमारोहेण निषधदेशान् प्रति । ततोऽयं स्वदेशमागम्य भ्रातरं पुष्करं पुनर्द्यूताय आहूय पराजित्य च तं पुनर्लब्धराज्यो दमयन्त्या सह सुखमुवास ।
एतदितिवृत्तविस्तृतिस्तु महाभारते वनपर्व्वणि ५३—७८ अध्यायेषु विशेषतो द्रष्टव्या ॥ * ॥)
वानरविशेष: । स तु रामाश्वमेधमिदमात् वानररूपविश्वकर्म्मणौरसेन घृताच्यप्सरोगर्भे गोदावरीतीरे जात: । इति वामने ६९ अध्याय: ॥ (अयन्तु रामचन्द्रेण समुद्रमध्ये सेतुं बबन्ध । यथा, अध्यात्मरामायणे ।६।३।
८४—८६ ।
"नलोऽब्रवीत् रघुश्रेष्ठं सागरो विनयान्वित: ।
नल: सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्म्मण: ॥
सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्य्ये लब्धवरो हरि: ।
कीर्त्तिं जानन्तु ते लोका: सर्व्वलोकमलापहाम् ॥
इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरदृश्यताम् ।
ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वित: ।
नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरै: सेतुबन्धने ॥")
पितृदेव: । इति मेदिनी । ले, २० ॥ दैत्यविशेष: । यथा,—
"दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमा: ।
सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबला: ॥
वंश्य: शल्यश्च बलवान् नलश्चैव तथा बल: ।
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वल: खसृमस्तथा ॥
अञ्जको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ।
शरमाणस्तथा चैव शरकल्पश्च वीर्य्यवान् ॥"
इति ब्रह्मपुराणे २ अध्याय: ॥
नलकं, क्ली, (नल इव प्रतिकृति: । "इवे प्रतिकृतौ ।"५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) शाखास्थि ।
इति हेमचन्द्र: । ३ । २८६ ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १५ अध्याये ।
"नलकास्थीनि तन्वणि भज्यन्ते नलकानि तु ॥")
नलकिनी, स्त्री, (नलकानि सन्त्यस्या: । नलक+ इनि: । ङीप् ।) जङ्घा । इति हेमचन्द्र: । ३ ।
२७८ ॥
नलकील:, पुं, (नलवत् कीलो यत्र ।) जानु: ।
इति हेमचन्द्र: । ३ । २७८ ॥
नलकूबर:, पुं, कुबेरपुत्र: । इत्यमर: । १ । १ ।
७३ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ६८ ।
"विलोकनकथापि मे न नलकूबरे न स्मरे
किमन्यदमरप्रभृतिरपि न दर्शनं प्रार्थये ।
अयं नयनगोचरं व्रजति चेद्वयाससुनत्र:
समग्ररमणीमनो मधुपमाधव: माधव: ॥")
स भ्रात्रा मणिग्रीवेण सह वारुणीं पीत्वा कैलासोपवने गङ्गायां स्त्रीभि: क्रीडितवान् । अथ नग्नावस्थौ तौ दृष्ट्वा नारद: शशाप । नच्छापेन तौ यमलार्ज्जुनौ भूत्वा श्रीवृन्दावने व्याप्ततु: ।
ततो दामोदरेण आकर्षितौ सं मुक्ता स्वगृहं जग्मतु: । इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्ध: ॥
नलदं, क्ली, (नलं गन्धं इति लक्षणया ददाति । दो+ क: ।) पुष्परस: । उशीरम् । (यथा, किराते ।
५ । २५ ।
"इह सिन्दुरम्य दहनाङ्गनरा:
कारयां मुदे नलदावलदा: ॥")
जटामांसी । इति मेदिनी । दे, ३६ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"नलदं नलिनी पेशी मांसी कृष्णजटा जटी ।
किराततिक्तं च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥"
नलं ददातीति । दा+आतोऽनुपसर्गे क: ।) नलदातरि, त्रि, ।

स तु रसाञ्जनयोगेन महाद्रावको भवति यथा
"नरसारयवक्षारस्फटिकादिन एव काचककयन्त्रे।
बहुधा भाव्य यत्र तद्धि महाद्रावक नाम॥
इति रत्नावली॥
यथाच वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे यकृत्प्लीहा धिकारे।
"वृषचित्रमपामार्गं चिञ्चा कुष्माण्डनाड़िका।
स्नुही तालस्य पुष्पाणि वर्षाभूर्वेतसस्तथा॥
एतेषां क्षारमाहृत्य निम्बाकस्वरसेन च।
क्षालयित्वा क्षारतोयं वस्त्रपूतञ्च कारयेत्॥
चण्डातपेन संशोध्य ग्राह्यमङ्गुवर्णोचितम्।
एतस्य द्विपलं ग्राह्यं यवक्षारपलद्वयम्॥
स्फटिकादिपलञ्चैव नरसारपलन्तथा।
पलार्द्धं सैन्धवं ग्राह्यं टङ्कणं तोलकद्वयम्॥
कासीसं तोलकञ्चैव सुहागस्य तोलकम्।
हरमोच कषकञ्च तोलं समुद्रफेनकम्॥
सर्व्वमेकत्र सञ्चूर्ण्य वकयन्त्रेण साधयेत्।
महाद्रावकमेतद्धि योज्यञ्च रसजारणे॥
हन्ति गुल्मादिकान् रोगान् यकृत्प्लीहोदराणि च॥')

नरसिंह पुं (नर इव सिंह इव च आकृति र्यस्य।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥ स तु हिरण्यकशिपुवधार्थं भगवद्दशावतारान्तर्गत चतुर्थं पूर्णावतारः। इति वराहपुराणम्॥ (नरेषु सिंहः। नरः सिंह इव इत्युपमित समासो वा।) नरश्रेष्ठः। महत्तमः।
"स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः।
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः॥'
इति विशेष्यनिघ्ने अमरः॥
(यथा महाभारते। १०। १०। १६।
"क्रुद्धस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः।
ये व्यमुच्यन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः॥)

नरहरिः पुं (नरः इव हरिः सिंह इव च आकृतिर्यस्य।) नृसिंहावतारः। यथा —
केशव धृतनरहरिरूप जय जगदीश हरे॥"
इति गीतगोविन्दे। १। ८॥

नराधिप, पुं (नराणामधिपः।) नराधिपतिः। राजा। यथा 'नराणाञ्च नराधिपः। इति श्रीभगवद्गीता। (वृक्षविशेषः। यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १० अध्याये।
'काकोनीहयश्वाहमैन्द्रपुराणनराधिपैः॥")

नरान्तक पुं (नराणां अन्तको नाशकः।) राक्षसविशेषः। स तु रावणपुत्रः। इति रामायणम्॥ (यथा भागवते। ९। १०। १८।
"रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भ
धूम्राक्षदुर्मुखसुरान्तनरान्तकादीन्॥")

नरायण पुं (नराणां जीवानां अयनं आश्रयस्थानम्।) श्रीनारायणः। इति शब्दरत्नावली॥

नरी, स्त्री (नरस्य पत्नी। ङीष्।) नारी। इति जटाधरः॥

नरेन्द्र पुं (नर इन्द्र इव नराणामिन्द्रो वा।) राजा। (यथा, मनुः। ८। २५१।
'रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात्।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः॥')
विषवैद्यः। इति मेदिनी। रे, १०१॥ (यथा, माघे। २। ८८।
"मुनियस्य नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव मन्त्रतः॥'
वृक्षविशेषः। यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। ९ अध्याये।
"पूतीकाकसुमरन्मुमाणां
मूत्रे पिष्टा मलया सौमनाश्च॥"
एकविंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः। इति चिन्तामणिः॥ यथा —
'चामररजतच्छत्रपरिगतविप्रगणाङ्कितशोभ
मालिविराजितपुष्पयुगविरचितकङ्कणसङ्गमगन्ध।
चारुसुवर्णकुण्डलयुगलमनसोश्चिरलम्भनवर्ण
पिङ्गलपन्नगेश इति निगदति राजति श्रीनरेन्द्र॥')

नर्क्कुटक स्त्री नासिका। इति हेमचन्द्रः॥

नर्त्तक पुं (नृत्यतीति। नृत + शिल्पिनि ष्वुन्। ३। १। १४५। इति ष्वुन्।) नटः। चोटगल। चारण। कैलाश। नटपर्य्याय। सर्व्ववेशी २ सभालम्ब ३ तालरेचनक। इति शब्दरत्नावली॥ द्विपः। इति हेमचन्द्रः॥ नृत्यकर्त्तृलक्षण यथा —
'यादृशं नृत्यपात्रं स्यात्तत्र योज्यञ्च तादृशम्।
नृत्यस्य धारणात् पात्रं नर्त्तकः परिकीर्त्तितः॥'
अपि च।
'असम्बद्धप्रलापी च सदा भ्रुकुटितत्पर।
हास्यप्रहासचतुरो वाचालो नृत्यकोविदः॥'
इति सङ्गीतदामोदरः॥
(नर्त्तयतीति। नृत + णिच् + ण्वुल्। नृत्यकारके, त्रि। यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे।
'तर्क्को विचारः सन्देहात् भ्रूशिरोऽङ्गुलि-
नर्त्तकः॥")

नर्त्तकी, स्त्री, (नृत्यतीति। नृत्+ष्वुन्। षित्त्वात् ङीष्।) नृत्यकारिणी। नाच इति भाषा। तत्पर्य्याय। लासिका २। इत्यमरः। १। ७। ८। लयपुत्री ३ नटी ४ लास्या ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। १९। १४।
"नर्त्तकीरभिनयातिलङ्घिनी
पार्श्ववर्त्तिषु गुरुष्वलज्जयत्॥')
करेणुः। इति मेदिनी। के, १०८॥ नलिका नामसुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

नर्त्तनं, क्ली, (नृत्+भावे ल्युट्।) नृत्यम्। इत्यमरः। १। ७। १०॥ (यथा मनुः। ७। १०८।
'कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम्॥"
नृत्यतीति। नृत+ल्युः। नर्त्तके, त्रि। यथा महाभारते। ३। १५। २२।
"गायनो नर्त्तनो वापि वादनो वा पुनर्भवेत्।
चित्रं ते देयमान्याय नियच्छामि यथोत्तमान्॥")

नर्द्द शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सक-सेट।) नर्द्दति। इति दुर्गादासः॥

नर्द्द, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सक-सेट।)

नर्द्दटक स्त्री, छन्दोविशेषः। तस्य लक्षणं यथा —
"यदि भवतो नजौ भजजला गुरुनर्द्दटकम्॥
इति छन्दोमञ्जरी॥

नर्ब्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सक-सेट।) रेफोपधः। नर्ब्बति। इति दुर्गादासः॥

नर्म्म, [न्] क्ली (नॄ नये + "सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।' उणां ४। १४५। इति मनिन्।) परीहासः। इत्यमरः। १। ७। ३२॥ (यथा महाभारते। १। ८२। १७।
'न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि॥)

नर्म्मकील पुं (नर्म्मणि परीहासस्य कील इव।) पतिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नर्म्मट, पुं (नर्म्मणीव अटति गच्छतीति। अट + अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) खर्परः। सूर्य्यः। इति हारावली। २५४॥

नर्म्मठ पुं (नर्म्मणि कुशलः। नर्म्म + अठच्।) चूचुकम्। विड्गः। परीहासरतः। इति शब्दरत्नावली॥

नर्म्मद, पुं (नर्म्म ददातीति। दा + कः।) केलि सचिवः। इति मेदिनी। दे ११॥

नर्म्मदा, स्त्री, (नर्म्म ददातीति। दा+कः। स्त्रियां टाप्।) रेवा। इति हेमचन्द्रः। ४। १४९॥ नदीविशेषः। सा विन्ध्यपर्व्वतात्रि सृता पश्चिमे समुद्रगता प्रसिद्धा। तस्याः पर्य्यायः। रेवा २ मेकलकन्या ३ सोमसुता ४। अस्या जलगुणाः। लघुत्वम्। शीतलत्वम्। सुपथ्यत्वम्। दाह पित्तप्रशमनत्वम्। वातहारत्वञ्च। इति राज निर्घण्टः॥ * ॥ तस्या जलं दर्शनमात्रेणैव पुनाति। यथा —
'त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिश्चैव यामुनम्।
नार्म्मदं दर्शनमात्रेणैव गाङ्गं वर्त्तते पुनाति॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
तस्या उत्पत्तिमाहात्म्यं यथा,—
'नर्म्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहाद्विनिःसृता।
तारयेत् सर्व्वभूतानि स्थावराणि चराणि च॥
सर्व्वपापहरा नित्यं सर्व्वदेवनमस्कृता।
संस्तुता देवगन्धर्व्वैरप्सरोभिस्तथैव च॥" * ॥
तस्याः स्तवो यथा,—
"नमः पुण्यजले! आद्ये! नमः सागरगामिनि!।
नमस्ते पापशमनि! नमो देवि! वरानने!॥
नमोऽस्तु ते ऋषिगणसंसेविते।
नमोऽस्तु ते शङ्करदेहनिःसृते!॥
नमोऽस्तु ते धर्म्मभृतां वरप्रदे!
नमोऽस्तु ते सर्व्वपवित्रपावने!॥
यश्चेदं पठते स्तोत्रं नित्यं शुद्धमना नरः।
ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्त्रियो विजयी भवेत्॥
वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रश्चैव शुभां गतिम्।
अन्नार्थी लभते ह्यन्नं ज्ञानार्थी च लभेत्तथा॥
नर्म्मदा हरते नित्यं स्वयन्देवो महेश्वरः।

नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात् प्रकाशते ॥
द्विलक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् ! बुधो नक्षत्रमण्डलात् ।
तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना: स्थित: ॥
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थित: ।
लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहित: ॥
सौरिर्वृहस्पतेश्चोर्द्ध्वं द्विलक्षे समवस्थित: ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ७ अध्याय: ॥

तेषां रथादि यथा,—
“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! ॥
सार्द्धकोटिस्तथा सप्त नियुतान्यधिकानि वै ।
योजनानान्तु तस्याक्षचक्रं यत्र प्रतिष्ठितम् ॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो व्यवस्थित: ।
पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ॥
अक्षप्रमाणमुभयो: प्रमाणं तद्युगार्द्धयो: ।
ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वै ।
द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ॥
हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु ।
गायत्री च वृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च ॥
अनुष्टुप् पंक्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवे: ।
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसै: ॥
स्तुवन्ति मुनय: सूर्य्यं गन्धर्व्वैर्गीयते पुर: ।
नृत्यन्त्यप्सरसो यान्ति सूर्य्यस्यानु निशाचरा: ॥
वहन्ति पन्नगा यक्षै: क्रियते भीषु संग्रह: ।
वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य्य समासते ॥
सोऽयं सप्तगण: सूर्य्यमण्डले मुनिसत्तम ! ।
हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुत्वं समुपागत: ॥
रथस्त्रिचक्र: सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिन: ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ ॥ * ॥
वाय्वग्निद्रव्यसम्भूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च ।
पिशङ्गैस्तुरगैर्युक्त: सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभि: ॥*॥
वरूथ: सानुकर्षो युक्तो भूसम्भवैर्हयै: ।
सोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥*॥
अष्टास: काञ्चन: श्रीमान् भौमस्यापि रथो महान् ।
पद्मरागारुणैरश्वै: संयुक्तो वह्निसम्भवै: ॥*॥
अष्टाभि: पाण्डरैर्युक्तो वाजिभि: काञ्चने रथे ।
तस्मिंस्तिष्ठति वर्षं वै राशौ राशौ वृहस्पति: ॥
आकाशसम्भवैरश्वै: शवलै: स्यन्दनं युतम् ।
समारुह्य शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चर: ॥ * ॥
स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम् ।
सकृद्युक्तास्तु मैत्रेय ! वहन्त्यविरतं सदा ॥*॥
तथा केतुरथस्याश्वा अष्टौ ते वातरंहस: ।
पलालधूमवर्णाभा लाक्षारसनिभारुणा: ॥ * ॥
एते मया ग्रहाणां वै तवाख्याता रथा नव ।
सर्व्वे ध्रुवे महाभाग ! प्रबद्धा वायुरश्मिभि: ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८।१०।१२ अध्याया: ॥

ग्रहाणामशुभप्रतीकार: । राजमार्त्तण्डे ।
“दोषो न स्याद्ग्रहाणामशिशिरकिरणे ताम्र-
मिन्दौ च शङ्खं
पृथ्वीपुत्त्रे प्रवालं शशधरतनये शातकुम्भं
सुजेन ।
देवाचार्य्ये च मुक्तां मणिमसुरगुरौ सीसकं
सूर्य्यसूनौ
राहौ लौहं लगिष्टे कमलजतनये राजपट्टं
विभर्त्तु: ॥”
शातकुम्भं सुवर्णम् । राजपट्टं कर्पूराणीति
ख्यातम् । अपि च । शुद्धिप्रकाशे ।
“त्रिशूली चौरिकामूलं गोजिह्वा रुद्रदारकम् ।
मधुयष्टिं सिंहपुच्छीं वाल्यालं चन्दनं सितम् ।
अश्वगन्धां क्रमात् सूर्य्याद्यद्दोषोपशान्तये ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

स्वजन्मराश्यधिनवग्रहशुद्धिर्यथा,—
“केतूपक्षयभौममन्दगतय: षष्ठास्त्रिसंस्था: शुभा-
श्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्र: पुन:
सप्तम: ।
जीव: सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मज:
शुक्र: षड्दशसप्तवर्ज्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभा: ॥”
इति दीपिका ॥

रवि: ३।६।१०।११।राशय: । सोम: ३।६।७।१०।
११ शुक्लपक्षे २।५।९ । जन्मर्क्षवर्ज्जितजन्मचन्द्र:
शुभ: । मङ्गल: ३।६।१०।११ । बुध: २।४।६।८।
१०।११।१२ । वृहस्पति: २।५।७।९।११ । शुक्र:
१।२।३।४।५।८।९।११।१२ । शनि: ३।६।१०।११।
राहु: ३।६।१०।११ । केतु: ३।६।१०।११राशय: ॥

ग्रहाणां राशिभोगनिर्णय: । यथा,—
“रविर्मासं निशानाथ: सपादद्विवसद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्त्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगु: ।
शनि: सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानु: सार्द्धवत्सरम् ॥”
रवि: १ मास: । सोम: २।० दिनम् । कुज: ४५
दिनम् । बुध: १८ दिनम् । वृहस्पति: १ वत्-
सर: । शुक्र: २८ दिनम् । शनि: २॥० वत्सर: ।
राहु: १॥० वत्सर: । केतु: १॥० वत्सर: । इति
ज्योतिषम् ॥ * ॥ अथ चन्द्रादिषड्ग्रहाणा-
मस्तोदयज्ञानम् । यथा,—
“अथोदयास्तमययो: परिज्ञानं प्रकीर्त्त्यते ।
दिवाकरकराक्रान्तमूर्त्तीनामल्पतेजसाम् ॥
सूर्य्यादभ्यधिका: पश्चादस्तं जीवकुजार्कजा: ।
ऊना: प्रागुदयं यान्ति शुक्रज्ञौ वक्रिणौ तथा ॥
ऊना विवस्वत: प्राच्यामस्तं चन्द्रज्ञभार्गवा: ।
व्रजन्त्यभ्यधिका: पश्चादुदयं शीघ्रयायिन: ॥”*॥
एषां कालांशा यथा,—
“एकादशामरेज्यस्य तिथिसंख्यार्कजस्य च ।
अस्तांशा भूमिपुत्त्रस्य दशसप्ताधिकास्तत: ॥
पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदय: प्राङ्महत्तया ।
प्रागस्त उदय: पश्चादल्पत्वाद्दशभिर्भृगो: ॥
एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्द्दशभिरंशकै: ।
वक्रशीघ्रगती चार्कात् करोत्यस्तमयोदयौ ॥
रव्याधिकै: कालभागैर्द्दृश्या न्यूनैरदर्शना: ।
भवन्ति लोके खचरा भानुभाग्रस्तमूर्त्तय: ॥”
इति सूर्य्यसिद्धान्त: ॥

तेषामस्तोदयदिनसंख्याज्ञानम् । यथा,—
“भुजाक्षिचन्द्रा-१२२ स्त्रिदशाश्च ३३ दन्ता ३२
वेदाचला ४७ रामकृते ४३ क्रमेण ।
भौमादिकस्यास्तदिनानि वक्रे
बुधस्य भूपा १६ दश भार्गवस्य ॥”
एषां एकस्मादस्तमयादुदयाद्वा अभ्युदयास्त-
ज्ञानम् । यथा,—
“तथास्तवक्रात् कुजतोऽस्तवक्रे
जात्य-२२ ब्धि-४ विश्वे-१३ द्विगि-१० नेत्र १२
मासै: ।
महास्तवक्रास्तविधौ सितस्य
क्रमेण वक्रस्तु नवेन्दुमासै: १९ ॥”
गुरोरुदयस्य प्राक् पश्चात् शुक्रस्य तु उदयवक्र-
महास्तानां प्राक् पश्चात् बाल्यवृद्धदिनज्ञानम् ।
यथा,—
“वृद्ध: पुरस्तादुदयस्य पश्चात्
बालश्च पक्षं १५ वचसां पति: स्यात् ।
एवं सित: पञ्चदिनानि वृद्धो
बालो भवेत्त्रीणि दिनानि वक्रे ॥
वृद्धस्तु पक्षं १५ भृगुजो महास्ते
बाल: पुनस्तत्र दशाहमेव ॥”
इति सिद्धान्तमञ्जरी ॥

अथ नवग्रहस्तोत्रम् ।
“जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
ध्वान्तारिं सर्व्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम् ॥
दधिशङ्खतुषाराभं क्षीरोदार्णवसम्भवम् ।
नमामि शशिनं भक्त्या शम्भोर्म्मुकुटभूषणम् ॥
धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम् ॥
प्रियङ्गुकलिकाश्यामं रूपेणाप्रतिमं बुधम् ।
सौम्यं सर्व्वगुणोपेतं नमामि शशिन: सुतम् ॥
देवतानामृषीणाञ्च गुरुं कनकसन्निभम् ।
वन्द्यभूतं त्रिलोकेशं तं नमामि वृहस्पतिम् ॥
हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम् ।
सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम् ॥
नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
अर्द्धकायं महाघोरं चन्द्रादित्यविमर्द्दकम् ।
सिंहिकाया: सुतं रौद्रं तं राहुं प्रणमाम्यहम् ॥
पलालधूमसङ्काशं तारागहविमर्द्दकम् ।
रौद्रं रुद्रात्मजं क्रूरं तं केतुं प्रणमाम्यहम् ॥
व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं य: पठेत् प्रयत: शुचि: ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशय: ॥
ऐश्वर्य्यमतुलञ्चापि आरोग्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।
नरनारीप्रियत्वञ्च नित्यं तस्योपजायते ॥
तस्करोऽग्निर्यमो वायुर्ये चान्ये ग्रहपीड़का: ।
ते सर्व्वे प्रशमं यान्ति व्यासो ब्रूयान्न संशय: ॥”
इति श्रीव्यासभाषितं नवग्रहस्तोत्रं समाप्तम् ॥
(ग्रहाणामन्यद्विवरणन्तु ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥
नवं नूतनं ग्रहो ग्रहणं यस्येति विग्रहे नव-
ग्रहे, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ५८ । ३ ।
“दृष्टं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ॥”

नलदम्, पुं, विमदृश । इति भूरिप्रयोग ॥

नलदा, स्त्री, (नलद+टाप्।) जटामांसी। इति हेमचन्द्रः ॥

नलपट्टिका, स्त्री, (नलनिर्मिता पट्टिका।) नलाची। इति हारावली। १००॥ दरमा इति भाषा ॥

नलमीन, पुं, (नलाश्रयो मीन।) चिलिचिम मत्स्यः। इत्यमरः। १।१०।१८॥ ("नल मीन कथात्मक।" इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥)

नलिका, स्त्री, (नल इव आकारोऽस्त्यस्या इति। नल+ठन्।) नाड़ी। नली इति ख्यात। सा च उत्तरापथे प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवाला इति प्रवालीति क्वचित् प्रसिद्धा। पंडारी इति क्वचित् प्रसिद्धा। तत्पर्याय। विद्रुम लतिका २ कपोतचरणा ३ नलिनी ४ निर्मध्या ५ सुषिरा ६ व्यामा ७ सुला ८ रक्तदला ९ नर्तकी १० नटी ११। अस्या गुणाः। तिक्त त्वम्। कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। मधुरत्वम्। कृमिवातोदराध्मानशूलनाशित्वम्। मलशोध-कत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ नाडामगुणाः।

'नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नटी।
धमन्यञ्जनकेशी च निर्मध्या सुषिरा नली॥
नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत्।
कृच्छ्राश्मवातष्ठीलासकुष्ठकण्डुज्वरापहा॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्त्रविशेष। यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ४३०।

"मध्यमचनवदनविनिहितवंशीसुषिराहुसारिणो रागा।
कृष्ण हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखा स्मर स्येव॥"

इय हि आकृतिक्रियादिना आधुनिकनला स्त्रस्य 'वन्दूक' इति ख्यातस्य सादृश्य गच्छति। यथा, वैशम्पायनोक्तधनुर्वेदे।

'नलिका चतुरुदेहा स्यात्तन्वङ्गी मध्यरन्ध्रिका।
मर्मच्छेदकरी नीला——————॥'

"ऋजुत्व चापनञ्चैव स्वस्तश्चेति गतित्रयम्।
तामाश्रित विदित्वा तु क्षेत्ताचरान् रिपून् युधि॥"

अस्या विशेषविवरणन्तु नालिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कल्पितजलनिर्गमपथ। यथा, मल्लविधि-प्रतत्वे १ अध्याये।

"वेदाङ्गुलं मस्तकोर्द्ध्वे कार्यं तोयस्य धारणे।
समर्थौ तत्र नलिका कार्यास्तोयविमोचनोम्॥")

नलित पुं, (नल्यते इति। नल ञ बन्धे+क्त।) शाकविशेष। नालिता इति भाषा॥ अस्य गुणा। मधुरत्वम्। पित्तनाशित्वम्। शुक्र वर्द्धकत्वञ्च। इति द्रव्यगुणः ॥

नलिनं, क्ली (नल्यते इति। नल बन्धे+"बहुल मन्यत्रापि।" उणां। २। ४६। इति इनच्।) पद्मम्। इत्यमर। १। १०। ३९॥ (यथा, भागवते। २। ६। २९।

"यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमास महात्मन।
नाविद यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवादृते॥")

नीलिका। जलम्। इति हेमचन्द्रः। ४। १३६॥

नलिन पुं, (नल+इनच्।) सारसपक्षी। इत्य मर। १। १०। ४०॥ लघ्वपाकवल'। इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानीआमला इति भाषा॥

नलिनी स्त्री, (नलानि पद्मानि सन्त्यस्य। नल+"पुष्करादिभ्यो देशे।" ५।२।१३५। इति इनि। ङीप।) पद्मयुक्तदेश। (नलानां पद्मानां समूह। "खलादिभ्य इनिर्वक्तव्य।" ४।२।५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनि।) पद्मसमूह। पद्म-लता। इति भरत। (अस्या पर्यायो यथा,—

"नलिनी स्यात् पद्मिनी विसिनी च सरोजिनी।
पद्मिनीति च पर्याय पद्मखण्डे सरोवरे॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

पद्मसाधम्। इति रायमुकुटादय ॥ तत्पर्याय। विसिनी २ पद्मिनी ३। इत्यमर। १। १०। ३९॥ (यथा, अमरुशतके। ८।

"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजालम्।
इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार॥")

व्योमनिम्नगा। (इयन्तु गङ्गाया पूर्व्वदिग्गत शाखानामन्यतमा। यथा मात्स्ये। १२०। ४०।

'श्लोतिं प्राचीमभिमुख प्रतीचीं चोव्यथैव च।
नोतासि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा।
नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा॥")

कमलाकर। इति मेदिनी। ने, ८२। नलिका। इति राजनिर्घण्टः॥ नारिकेलसुरा। इति त्रिकाण्डशेष॥ (वामनासिका। यथा, भाग वते। ४। २५। ४८।

"नलिनी नालिनी च प्रागद्वारावेकत्र निर्मिते।"
"नलनालशब्दौ छिद्रवचनौ तद्वती नलिनी नालिनी च वामदक्षिणनासिके॥" इति तट्टी-कायां स्वामी॥)

नलिनीरुह, क्ली, (नलिन्यां रोहतीति। रुह+क।) मृणालम्। इति राजनिर्घण्ट ॥ ब्रह्मणि, पुं॥

नलिनेशय, पु, (नलिने शेते इति। शी+अच।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेष॥

नली, स्त्री, (नल+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) मन शिला। इति विश्व॥ नलिका। इति भाव प्रकाश॥ तत्पर्याय। सुषिरा २ विद्रुमलता ३ कपोताङ्घ्रि ४ नटी ५। इत्यमर। २। ४। १२६॥ (एतद्गुणा अत्र शिलानलिकाशब्दयो ज्ञातव्या॥)

नलोत्तम, पुं (नलेषु उत्तम।) देवनल। इति राजनिर्घण्ट ॥

नल्व, पुं, (नल्यते इति। नल+उल्वादयश्चेति व।) किष्कुचतुःशतम्। चतुःशतहस्तपरिमित देश। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, हरिवंशे। २२४। १।

"तस्यां सभायां दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुस्तदा
आसीन आसने चित्रे नल्वमात्रे प्रभावत॥")

नल्वकूबरा, स्त्री, (नल्वपरिमितं वर्त्म गच्छतीति गम्+ड।) काकाङ्गी। इति ~

नल्वपरिमितपथगामिनि, त्रि॥

नव, [न्] त्रि, (नूयते स्तूयते वाचकत्वेन। णु स्तवने+बाहुलकात् कनिन्। इत्युणादिवृत्त। १। १५६।) विशेष। ९ नय इति भाषा। इयम्। इति व्याकरणम्। (यथा, रघु। ३।

"इति क्षितीशो नवतिं नवाधिका
महाक्रतूनां महनीयशासन॥")

नववाचका यथा। चन्द्रदारम् १ ~ ~ हतराषणमस्तक ३ सुधाकुण्डम् ४ ~ ५ सेवधि ६ अङ्कम् ७ रस ८ ग्रह ९ इति कविकल्पलता॥ (तद्वति, त्रि। मनु। ३। २६९।

"दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः।
शशकूर्मयोस्तु मांसेन रौरवेण नवैव तु॥")

नव, पुं, (णु स्तवने+"ऋदोरप्।" ३।३।~ इति भावे अप्।) स्तव। इति मेदिनी। १५॥ रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्ट ॥

नव, त्रि (नूयते स्तूयते इति। णु स्तुतौ+ अप्।" ३। ३। ५७। इति अप।) नूतन। इत्यमर। ३।१।७७॥ (यथा हितोपदेशे।१।२३१

"न स्त्रीणामप्रिय कश्चित् प्रियो वापि न विद्यते।
गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवं नवम्॥")

अभिनवा औषधानि प्रशस्तानि। यथा —

"इक्षावश्चभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ।
ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गत॥"

इति नारायणदासकृतवैद्यपरिभाषा॥

तद्वैदिकपर्याय। "नवम् १ नूत्नम् २ नूतनम् ३ नव्यम् ४ इदा ५ इदानीम् ६। षट् नवनामानि।" इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याय ॥

नवकारिका स्त्री, (नव करोतीति। कृ+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) नवोढा। इति शब्द माला॥ नूतन संक्षिप्तो विवरणश्लोक। नवीन कर्त्री च॥

नवकालिका स्त्री, (नव कलति प्राप्नोतीति। कल+ण्वुल्। टाप्। अत इत्वम्।) नवीना। इति हारावली। १७६॥

नवग्रहा, पुं, (नव ग्रहा।) सूर्यादयो नव। यथा, तिथितत्त्वे।

"नवग्रहमख कृत्वा तत कर्म समारभेत्।
अन्यथा फलद पुंसां न काम्य जायते क्वचित्॥"

(यथा च,—

"सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पति।
शुक्र शनैश्चरो राहु केतुश्चेति नवग्रहा॥")

तेषां संस्थानम्। यथा,—

"भूमेर्योजनलक्षे तु सौर मैत्रेय। मण्डलम्।
लक्षे दिवाकरस्यापि मण्डल शशिन स्थितम्॥
पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात्।

नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात् प्रकाशते ॥
द्विलक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् ! बुधो नक्षत्रमण्डलात् ।
तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना: स्थित: ॥
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थित: ।
लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहित: ॥
सौरिर्बृहस्पतेश्चोर्द्ध्वं द्विलक्षे समवस्थित: ॥"
इति विष्णुपुराणे । २ । ७ अध्याय: ॥

तेषां रथादि यथा,—
"योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! ॥
सार्द्धकोटिस्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै ।
योजनानान्तु तस्याक्षश्चक्रं यत्र प्रतिष्ठितम् ॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो व्यवस्थित: ।
पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ॥
अक्षप्रमाणमुभयो: प्रमाणं तद्युगार्द्धयो: ।
ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वै ।
द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ॥
हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु ।
गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च ॥
अनुष्टुप् पंक्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवे: ।
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसै: ॥
स्तुवन्ति मुनय: सूर्य्यं गन्धर्व्वैर्गीयते पुर: ।
नृत्यन्त्यप्सरसो यान्ति सूर्य्यस्यानु निशाचरा: ॥
वहन्ति पन्नगा यक्षै: क्रियते भीषु संग्रह: ।
वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य्य समासते ॥
सोऽयं सप्तगण: सूर्य्यमण्डले मुनिसत्तम ! ।
हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुत्वं समुपागत: ॥
रथस्त्रिचक्र: सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिन: ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ ॥ * ॥
वाय्वग्निद्रव्यसम्भूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च ।
पिशङ्गैस्तुरगैर्युक्त: सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभि: ॥*॥
सवरूथ: सानुकर्षो युक्तो भूसम्भवैर्हयै: ।
सोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥*॥
अष्टाश्व: काञ्चन: श्रीमान् भौमस्यापि रथो महान् ।
पद्मरागारुणैरश्वै: संयुक्तो वह्निसम्भवै: ॥ * ॥
अष्टाभि: पाण्डरैर्युक्ते वाजिभि: काञ्चने रथे ।
तस्मिंस्तिष्ठति वर्षं वै राशौ राशौ बृहस्पति: ॥
आकाशसम्भवैरश्वै: शवलै: स्यन्दनं युतम् ।
समारुह्य शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चर: ॥ * ॥
स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम् ।
सकृद्युक्तास्तु मैत्रेय ! वहन्त्यविरतं सदा ॥*॥
तथा केतुरथस्याश्वा अष्टौ ते वातरंहस: ।
पलालधूमवर्णाभा लाक्षारसनिभारुणा: ॥ * ॥
एते मया ग्रहाणां वै तवाख्याता रथा नव ।
सर्व्वे ध्रुवे महाभाग ! प्रबद्धा वायुरश्मिभि: ॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८।१०।१२ अध्याया: ॥

ग्रहाणामशुभप्रतीकार: । राजमार्त्तण्डे ।
"दोषो न स्याद्ग्रहाणामशिशिरकिरणे ताम्र-मिन्दौ च शङ्खं
पृथ्वीपुत्त्रे प्रवालं शशधरतनये शातकुम्भं सुवेन ।
देवाचार्य्ये च मुक्तां मणिमसुरगुरौ सीसकं सूर्य्यसूनौ
राहौ लौहं त्वनिष्टे कमलजतनये राजपट्टं विभर्त्तु: ॥"
शातकुम्भं सुवर्णम् । राजपट्टं कर्पूराणीति ख्यातम् । अपि च । बुद्धिप्रकाशे ।
"त्रिमूर्त्ती क्षीरिकामूलं शोणिका वृद्धदारकम् ।
ब्रह्मयष्टिं सिंहपुच्छीं मालाख्यां चन्दनं सितम् ।
अश्वगन्धां क्रमात् सूर्य्याद्ग्रहदोषोपशान्तये ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

स्वजन्मराश्यधिनवग्रहशुद्धिर्यथा,—
"केतूपप्लवभौममन्दगतय: षष्ठास्त्रिसंस्था: शुभा-
श्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्र: पुन: सप्तम: ।
जीव: सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मज:
शुक्र: षड्दशसप्तवर्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभा: ॥"
इति दीपिका ॥

रवि: ३।६।१०।११।राशय: । सोम: ३।६।७।१०।११ शुक्लपक्षे २।५।९ । जन्मर्क्षवर्ज्जितजन्मचन्द्र: शुभ: । मङ्गल: ३।६।१०।११ । बुध: २।४।६।८।१०।११।१२ । बृहस्पति: २।५।७।९।११ । शुक्र: १।२।३।४।५।८।९।११।१२ । शनि: ३।६।१०।११ । राहु: ३।६।१०।११ । केतु: ३।६।१०।११राशय: ॥

ग्रहाणां राशिभोगनिर्णय: । यथा,—
"रविर्मासं निशानाथ: सपाददिवसद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्त्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगु: ।
शनि: सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानु: सार्द्धवत्सरम् ॥"
रवि: १ मास: । सोम: २॥० दिनम् । कुज: ४५ दिनम् । बुध: १८ दिनम् । बृहस्पति: १ वत्सर: । शुक्र: २८ दिनम् । शनि: २॥० वत्सर: । राहु: १॥० वत्सर: । केतु: १॥० वत्सर: । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ अथ चन्द्रादिषड्ग्रहाणामस्तोदयज्ञानम् । यथा,—
"अथोदयास्तमययो: परिज्ञानं प्रकीर्त्त्यते ।
दिवाकरकराक्रान्तमूर्त्तीनामल्पतेजसाम् ॥
सूर्य्यादभ्यधिका: पश्चादस्तं जीवकुजार्कजा: ।
ऊना: प्रागुदयं यान्ति शुक्रज्ञौ वक्रिणौ तथा ॥
ऊना विवस्वत: प्राच्यामस्तं चन्द्रज्ञभार्गवा: ।
व्रजन्त्यभ्यधिका: पश्चादुदयं शीघ्रयायिन: ॥"*॥
एषां कालांशा यथा,—
"एकादशामरेज्यस्य तिथिसंख्यार्कजस्य च ।
अस्तांशा भूमिपुत्त्रस्य दशसप्ताधिकास्तत: ॥
पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदय: प्राङ्महत्तया ।
प्रागस्त उदय: पश्चादल्पत्वाद्दशभिर्भृगो: ॥
एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्द्दशभिरंशकै: ।
वक्रशीघ्रगती चार्कात् करोत्यस्तमयोदयौ ॥
एभ्योऽधिकै: कालभागैर्दृश्या न्यूनैरदर्शना: ।
भवन्ति लोके खचरा भानुभाग्रस्तमूर्त्तय: ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्त: ॥

तेषामस्तोदयदिनसंख्याज्ञानम् । यथा,—
"भुजाब्धिचन्द्रा-१२२ श्छिद्रशाश्च ३३ दन्ता ३२
वेदाचला ४७ रामकृते ४३ क्रमेण ।
भौमादिकस्यास्तदिनानि वक्रे
बुधस्य भूपा १६ दश भार्गवस्य ॥"
एषां एकस्मादस्तमयादुदयाद्वा अभ्युदयास्तज्ञानम् । यथा,—
"तथास्तवक्रात् कुजतोऽस्तवक्रे
जात्य-२२ ब्धि-४ विश्वे-१३ द्विगि-१० नेश्व १२ मासै: ।
महास्तवक्रास्तविधौ वितस्य
क्रमेण वक्रस्तु नवेन्दुमासै: १९ ॥"
गुरोरुदयस्य प्राक् पश्चात् शुक्रस्य तु उदयवक्र-महास्तानां प्राक् पश्चात् बाल्यवृद्धदिनज्ञानम् । यथा,—
"वृद्ध: पुरस्तादुदयस्य पश्चात्
बालश्च पक्षं १५ वचसां पति: स्यात् ।
एवं सित: पञ्चदिनानि वृद्धो
बालो भवेत्त्रीणि दिनानि वक्रे ॥
वृद्धस्तु पक्षं १५ भृगुजो महास्ते
बाल: पुनस्तत्र दशाहमेव ॥"
इति सिद्धान्तमञ्जरी ॥

अथ नवग्रहस्तोत्रम् ।
"जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
ध्वान्तारिं सर्व्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम् ॥
दधिशङ्खतुषाराभं क्षीरोदार्णवसम्भवम् ।
नमामि शशिनं भक्त्या शम्भोर्मुकुटभूषणम् ॥
धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम् ॥
प्रियङ्गुकलिकाश्यामं रूपेणाप्रतिमं बुधम् ।
सौम्यं सर्व्वगुणोपेतं नमामि शशिन: सुतम् ॥
देवतानामृषीणाञ्च गुरुं कनकसन्निभम् ।
वन्द्यभूतं त्रिलोकेशं तं नमामि बृहस्पतिम् ॥
हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम् ।
सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम् ॥
नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
अर्द्धकायं महाघोरं चन्द्रादित्यविमर्द्दकम् ।
सिंहिकाया: सुतं रौद्रं तं राहुं प्रणमाम्यहम् ॥
पलालधूमसङ्काशं ताराग्रहविमर्द्दकम् ।
रौद्रं रुद्रात्मजं क्रूरं तं केतुं प्रणमाम्यहम् ॥
व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं य: पठेत् प्रयत: शुचि: ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशय: ॥
ऐश्वर्य्यमतुलञ्चापि आरोग्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।
नरनारीप्रियत्वञ्च नित्यं तस्योपजायते ॥
तस्करोऽग्नियमो वायुर्वै चान्ये ग्रहपीडका: ।
ते सर्व्वे प्रशमं यान्ति व्यासो ब्रूयान्न संशय: ॥"
इति श्रीव्यासभाषितं नवग्रहस्तोत्रं समाप्तम् ॥
(ग्रहाणामन्यद्विवरणन्तु ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥
नवं नूतनं ग्रहो ग्रहणं यस्येति विग्रहे नव-ग्रहे, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ५८ । ३ ।
"वृद्धं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ॥"

नवच्छात्र, पुं, (नवो नूतनश्छात्रः ।) प्रथममध्ययने प्रवृत्तः । नवीनविद्यार्थी । तत्पर्य्यायः । क्रियाकारः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नवन, पुं (नूयते स्तूयते इति । नु + बाहुलकात् अतच ।) कुपः । करिकम्पः । इति हेमचन्द्रः । १ । १६४ ॥

नवति स्त्री,(नव दशतः परिमाणमस्य । "पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) सङ्ख्याविशेषः । इति शब्दरत्नावली । ९० नब्बइ इति भाषा । (यथा, रघु । ३ । ६९ ।
"इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये
ततान सोपानपरम्परामिव ॥"
नवतिसङ्ख्यान्विते च । यथा, मनु । ११।१००।
'वीरघ्नो नवते काल वर्षे नियमो भ्रमस्य तु ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुमाप्नयते फलम् ॥")

नवतिका, स्त्री (नवं नूतनं तिकते करोतीति । तिक + क । टाप ।) तूलिका । इति हारावली । १६० ॥ (नवतिरेव । स्वार्थे कः । ततः टाप । नवतिसङ्ख्या ॥)

नवतिद [स] च बहुनवति । नवति नवतीति धैष्टार्यो चश्चप्रत्ययः ॥

नवनी, स्त्री (नवति + कृन्कारादिति वा ङीष ।) नवनि । इति शब्दरत्नावली ॥

नवन्त क्री (नवो दन्तो यत्र तत्र वा यत्र ।) रागो द्रव्यविशेषः । यथा मुक्तिकल्पतरु ।
"मनोहर त्रिकनकन्तश्च नवदन्तकम् ।
द्रव्यनिर्विधि ज्ञेय त्रिविधानां महाशुचाम् ॥"
अस्य विवरणं द्रव्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नवदल क्री (नवं दलं अस्य कर्मधारय ।) पद्मस्य केशरसमीपस्थदलम् । पद्मादीनां अटिकाकार नवदलम् । तत्पर्य्यायः । कर्णिका २ । इत्यमरः । १ । १० । ४४ । वर्ति ३ वर्त्ता ४ । इति भरतः । सामान्यनूतनपत्रम् । इति रघुवंश । इत्यमरः । इति मधु ।

नवदीधिति पुं (नव दीधितय किरणा यस्य ।) मङ्गलग्रहः । इति जटाधरः ॥

नवदुर्गा स्त्री, (नवगणिताः दुर्गाः ।) नव पत्रिका । (यदुक्तम् ।
[illegible]
[illegible]
यथा दुर्गार्चनादौ ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति नवदुर्गा । यथा —
[illegible]
[illegible]"
[illegible]

नवदोला, स्त्री (नवा नूतना दोला ।) नूतनप्रेङ्खा । अस्या विवरणं चतुर्दोलशब्दे द्रष्टव्यम् । तदारोहणादिर्यथा,—
"उपेन्द्रशङ्करादिब्रह्मार्कवर्जं
मृगेन्द्रताराविपित्तयोगे ।
विरिञ्चिमापुष्यमघाश्रवर्जं
दोलादिकारोहणमादिमिदम् ॥"
इति समयप्रदीपः ।

नवधा अ, (नव + प्रकारे धाच ।) नवप्रकारः । यथा,—
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम् ॥"

नवनाडीचक्र, क्ली,(नवनाडीयुक्तं नाडीचक्रम् ।) राशौ नवनाडीयुक्तवक्ररेखात्मकचक्रम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दशमं सांघातिकं
षोडशम् ।
समुदयमष्टादशं विनाशं त्रयोविंशं ... ।
नाध ... मानसमेवं नरः ... स्यात् ।
नवनाड्यो ... ॥"

नवनी, स्त्री, (नव नीयते इति । नी + ड । गौरादित्वात् ङीष ।) नवनीतम् । यथा,—
'अहो हैयङ्गवीनानां नवनीनां पयः सदा ।
लड्डुकानां शर्कराणां स्वस्तिकानाञ्च पर्वतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४५ अध्यायः ॥

नवनीत, क्ली, (नव नीयतेऽनेनेति । नी + क्त ।) दधिविकारः । माखन् इति ननी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । नवोद्धृतम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५२ । सरजम् ३ मन्थजम् ४ हैयङ्गवीनम् ५ । इति रत्नमाला । दधिजम् ६ सारम् ७ हैयङ्गवीनकम् ८ । अस्य सामान्यगुणाः । शीतलत्वम् । वर्णबलकारित्वम् । सुमधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । संग्राहकत्वम् । रक्तपित्तविकारहरत्वम् । वातघ्नत्वम् । ... मालिन्यकारत्वम् । ... कान्ति ... । चक्षुष्यत्वम् । सर्वदोषापहर त्वञ्च । १ । नवोद्धृतगव्यनवनीतगुणाः । बालवृद्धानां प्रशस्तत्वम् । ... वातहरत्वञ्च । २ । माहिषनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । ... । ग्राहित्वम् । पित्तघ्नत्वम् । गुरुत्वञ्च । ३ । छागनवनीतगुणाः । ... । ... दीपनत्वञ्च । ४ । आविकनवनीतगुणाः । हिमत्वम् । लघुत्वम् । ... हित त्वञ्च । ५ । ... नवनीतगुणाः । ... त्वम् । ... त्वम् । गुरुत्वम् । ... त्वञ्च । ६ । ... नवनीतगुणाः । ... त्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । ... त्वम् । ... त्वम् । ... त्वञ्च । ७ । ... नवनीतगुणाः । ... त्वम् । ... त्वम् । ... त्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । ...
गर्दभीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । अग्निकृत्त्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । ... त्वम् । मूत्ररोगनाशित्वञ्च । ८ ।
... गुणाः । पाके शीतलत्वम् ।
वातनाशित्वञ्च । ९ ।
... रुच्यत्वम् । पाके लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । ... सर्वरोगविनाशित्वञ्च । १० ।
अथ साधारणनवनीतगुणाः ।
'शीतं वर्ण्यकरं सुमधुरं वृष्यञ्च
कायस्य क्रिमिनाशनं कफहरं वाताहि ...
पथ्यम्
बल्यं पुष्टिकरं ... ...
चक्षुष्यं ... ...
... ... ।
... सर्वरोगाढ्यं दधिजं तद्धितं स्मृतम्
इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च । गव्यनवनीतगुणाः ।
"नवनीतं हितं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत् ।
संग्राहि वातपित्तासृक् ...
तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः ॥
माहिषनवनीतगुणाः ।
"नवनीतं माहिषात्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।
दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥"
अथ पयसो नवनीतस्य गुणाः ।
"दुग्धोत्थं नवनीतन्तु चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् ।
वृष्यं बल्यमतिस्निग्धं मधुरं
अथ सद्य उद्धृतनवनीतगुणाः ।
"नवनीतञ्च सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेध्यं किञ्चित् कषायाम्लमीषत्तक्राशसंक्रमात्
अथ चिरन्तननवनीतगुणाः ।
"क्षारकटुकाम्लत्वाच्छर्द्यर्शःकुष्ठकारकम् ।
श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ।
"नवनीतं नवं वृष्यं ग्राहि वर्णबलाग्निकृत् ।
चक्षुष्यं ... ...
क्षीरोत्थितं हिमं ग्राहि
इति राजवल्लभः ।

नवनीतक, क्ली (नवनीतात् कायति इति । कै + क ।) घृतम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(नवनीत + स्वार्थे कन् । नवनीतम् । ... हारीते चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।
"सर्पिः प्रधानं नव नवकं ॥"
पर्य्यायोऽस्य यथा —
"... ... हैयङ्गवीनं नवनीतकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

नवनीतधेनु, स्त्री, (नवनीतस्य कृता धेनुः मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) षोडशमहादानान्तर्गतदानविशेषः । यथा —
[illegible]
[illegible]
[illegible]

क्षीणां विद्वान् तथोत्तखातान् नगरमिद क्रमात् ।
मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरं कार्य्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णा समै र्बान्धवान् ।
अत्यन्तं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्य्याद्वशम् ॥ १ ॥
अर्थी लाघवमुच्छ्रितो निपतनं कामातुरो लाञ्छनं
लुब्धोऽकीर्त्तिमसङ्गरः परिभवं दुष्टोऽन्यदोषे रतिम् ।
निःस्वो वचनमुज्झता विकलतां शोकाकुलः संशयं
दुःखाग्रियतां दुरोदरवशः प्राप्नोति कष्टं सह ॥ २ ॥
कोऽनिभूमिभुजां मतिर्गुणवतां शौरङ्गनानां रतिः
रम्यत्वं प्रियवो यशस्य कविता बुद्धेः प्रसादो गिराम् ।
लावण्यं वपुषः स्तुतिः सुमनसां शान्तिर्द्विजस्य क्षमा
शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थ्यं सतां मण्डनम् ॥ ३ ॥
धर्म्मे प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगतिर्भावनीया सदैव
ज्ञेय लोकानुरागश्चरचरनयनैर्मण्डलं वीक्ष वीक्ष्यम् ।
प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुपरुषगुणौ योजनीयौ च काले
आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि नावेक्षणीयः ॥ ४ ॥
कापण्यैर्न यशः क्रुधा गुणचयो दम्भेन सत्यं क्षुधा
मर्य्यादा व्यसनैर्धनानि विपदा स्थैर्य्यं प्रमादैर्द्विजः ।
पैशुन्येन कुलं मदेन विनयो दुश्चेष्टया पौरुषं
दारिद्र्येण जनादरो ममतया चात्मप्रकाशो हतः ॥ ५ ॥
भर्त्ता द्राक्षलताश्रमी विनिमनिरतश्चो मधुपरी धन्यश्रीणि
दुःखो मानी दरदः प्रभुरनिलरवः प्राज्ञ विद्वांश्चैव ।
आहारी नीचो नरेन्द्रः सुचिरमपि वसन च परा शोभनेनी
दासी रोगी न रात्रि न च पुनरिनिर्वातधनिकम् प्रकारम् ॥ ६ ॥
कौन्ती नौकाम्बुदाश्रमनमनी राज्ञी प्रतापः स्वनी
अत्र समन्धमन्त्र नाविनिरमद्भुतस्य पात्र क्षमार ।
नानावस्त्र मनोरमः परिकरैर्द्रष्टा कुमारैकता
देव या धनहुनैर्हृतवन्य प्राप्ति रवेः मन्तु ॥ ७ ॥

विद्वान् यद्यपि पाचिक परवशो मानी दरिद्रो गृही
वित्ताढ्य कृपणः सुखी परवशो वृद्धो न तीर्थाश्रितः ।
राजा दुःसचिवप्रियः कुलभवो मूर्खः पुमान् स्त्रीजितः
वेदान्ती हतसत्क्रियः किमपरं हास्यास्पदं भूतले ॥ ८ ॥
उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वन् शिशून् वर्द्धयन्
प्रोत्तुङ्गान् नमयन् नतान् समुद्दयन् विश्लेषयन् संहतान् ।
तीक्ष्णान् कण्टकिनो बहिर्नियमयन् म्लानान् मुहुः सेचयन्
मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं नन्दतु ॥ ९ ॥)

नवरात्र क्ली, (नवानां रात्रीणां समाहारः । सत साधनलिङ्गाद्यस्येति अच् ।) आश्विनशुक्ल प्रतिपदादिनवमीपर्य्यन्तनवदिनकर्त्तव्यदुर्गाव्रत विशेषः । तस्यारम्भः । देवीपुराणे डामरतन्त्रे च देवीवचः ।
"अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।
मुहूर्त्तमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥"
मार्कण्डेयदेवीपुराणयोः ।
"पूर्व्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।
नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्य्यं शुभमिच्छता ॥"
अनोपवासादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये ।
"एवञ्च विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः ।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥
पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः ॥
वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्लेच्छैरन्यैश्च मानवैः ॥"
मन्वन्तरे देवीपुराणेऽपि ।
"कन्यासंस्थे रवौ शक्र ! शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
अयाची ह्यथवैकाशी नक्ताशी चाथ वायुभुक् ।
भूमौ शयीत चामन्त्य कुमारीर्भोजयेन्मुदा ।
वस्त्राभरणदानैश्च सन्तोष्याः प्रतिवासरम् ॥
बलिञ्च प्रदद्यात् दद्यान्नैव मांसमावरन् ।
त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥"
स्कान्दे ।
"मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।
सम्पूज्य नवदुर्गाञ्च नक्तं कुर्य्यात् समाहितः ॥
नवरात्राभिधं कर्म्म नक्तव्रतमिदं स्मृतम् ।
आरम्भो नित्यदायी नवरात्रमपार्थकम् ॥
अशक्तो न दोषोऽस्य नवरात्रं निषेचयेत् ॥" ० ।
तत्र पूजाविधिः । सा च अपनीतान्यनीत वस्त्रादरेण वा कार्य्या । यथा । मङ्गलं विधाय वर कल्याण तत्र देवीमागत्य घोडशोपचारैः पूजयित्वा माषभक्तादि कूष्माण्डादिकं वा निवेदयेत् । ० । तत्र कुमारीपूजा । तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे ।
"एकैकां पूजयेत् कन्यामेकवृद्ध्या तथैव च ।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकन्तु वा ॥"
तथा —
"नवभिर्लभते भूमिमैश्वर्य्यं द्विगुणेन तु ।
एकवृद्ध्या लभेत् क्षेममेकैकेन श्रियं लभेत् ॥
अथ कुमारीनिर्णयः ।
"एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थे तां
गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते
तेन   १ ।
त्रिमूर्त्तिः २ कल्याणी ३ रोहिणी ४
चण्डिका ६ शाम्भवी ७ दुर्गा ८ सुभद्रा ९
नवनामभिस्ताः पूजनीयाः ।
मन्त्रः । यथा —
"मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं
नवदुर्गात्मिकां   ।
एवमभ्यर्च्य कुर्य्यात कुमारीः प्रयत्नतः ।
कञ्चुकैश्चैव वस्त्रैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत् पायसादिभिः
तासां त्याज्यत्वमाह ।
"ग्रन्थिस्फुटितशीर्णाङ्गीं रक्तपूयव्रणाङ्किताम्
जात्यन्धां केकरां काणीं कुरूपां   ।
तन्वलोमदुरोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम्
तासां जातिविशेषे फलविशेषो यथा —
"ब्राह्मणीं सर्व्वकार्य्येषु जयार्थे नृपवंशजाम्
लाभार्थे वैश्यवंशोत्थां सुतार्थे शूद्रवंशजाम्
दारुणे चान्त्यजातानां पूजयेद्विधिना नरः ॥
अत्र चण्डीपाठ उक्तः । रुद्रयामले ।
"एवं चतुर्व्वेदविदो विप्रान् सर्व्वान् प्रसादयेत्
तेषाञ्च वरणं कार्य्यं वेदपारायणाय वै ॥"
तथा,—
"शक्तोत्तराभिरुद्धा तु नवमीं यावदेव हि ।
चण्डीपाठं जपञ्चैव जापयेद्वा विधानतः ॥"
अथाश्वतोऽश्वपूजनमुक्तम् । मन्वन्तरे ९ पुराणे ।
"आश्वयुक्शुक्लप्रतिपत्स्वातियोगे शुभे दिने ।
पूर्व्वसुते यथा नाम प्रथमं श्रियमाहरन् ॥
तस्मात् साम्प्रतमारभ्य पूज्योऽश्वो भवता सदा
पूजनीयाश्च तुरगा नवमीं यावदेव हि ।
शान्तिः स्वस्त्ययनं कार्य्यं तथा   ।
धान्यं मञ्जरिकं कुष्ठं वचा सिद्धार्थकास्तथा ॥
पञ्चवर्णेन सूत्रेण ग्रन्थिर्निबध्य बन्धयेत् ।
वायवेऽश्ववत्ते मोरे शालेशमेते स्वेच्छया ॥
दैवतैर्वैनायकैर्होमः कार्य्यो दिने दिने ॥"
तत्र गजपूजापि । कल्पतरौ ।
"ज्येष्ठायोगे पुरा तत्र गजानांश्च
दृष्टवीमवदत् पूर्व्वं गजैरवाहनानाम् ।
कुमुदैरावणौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।
सुप्रतीकोऽञ्जनो नीलस्तवाष्टाभिः पूजयेत् ।
अथ प्रतिपदादिषु विशेषः   ।
मत्स्ये ।
"केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपद्दिने ।
पट्टनेत्र द्वितीयायां केशसंयमनाय वै ।
दर्पणञ्च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं तथा ।

मधुपर्कं चतुर्थ्यान्तु तिलकं नेत्रमञ्जनम् ॥
पञ्चम्यामङ्गरागञ्च शक्त्यालङ्करणानि च ।
षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायंसन्ध्यासु कारयेत् ॥
सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रवेशयेत् ।
उपोषणमथाष्टम्यामाकाशकृत्या तु पूजनम् ॥
नवम्यामुग्रचण्डायाः पूजां कुर्य्याद्बलिन्तथा ।
संपूज्योपोषणं कुर्य्यात् दशम्यां शावरोत्सवैः ॥
अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ।
स्कन्दवत् पालयेद्देवी तं पुत्त्रधनकीर्त्तिभिः ॥”
आश्विनशुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वत्याः स्थापनम् ।
यथोक्तं निर्णयामृते देवीपुराणे ।
“मूलेषु स्थापनं देव्याः पूर्व्वाषाढ़ासु पूजनम् ।
उत्तरासु बलिं दद्यात् श्रवणेन विसर्ज्जयेत् ॥”
रुद्रयामलेऽपि ।
“मूलर्क्षे सुराधीश पूजनीयां सरस्वतीम् ।
पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्वैष्णवऋक्षकम् ॥
नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीयीत कदाचन ।
पुस्तके स्थापिते देवि! विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥”
स्त्रीणाञ्च नवरात्रे ताम्बूलचर्व्वणादिकं न निषिद्धम् । तदुक्तं व्रतहेमाद्रौ गारुड़े ।
“गन्धालङ्कारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥”
एतत् सभर्तृकोपवासविषयम् ॥ * ॥ हेमाद्रौ । आश्विनमाघचैत्रश्रावणमासचतुष्टये शुक्ला-ष्टम्यादिपञ्चदशरात्रव्रतमभिधाय । अथवा नवरात्रञ्च सप्तपञ्चत्रिकं द्विवा । इत्युक्तम् । देवीपुराणे ।
“नवरात्रव्रतेऽशक्तस्त्रिरात्रञ्चैकरात्रकम् ।
व्रतञ्चरति यो भक्तस्तस्मै दास्यामि वाञ्छितम् ॥” *
(यथाच देवीभागवते । ३ । २६—२७ ।
“शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि नवरात्रव्रतं शुभम् ।
शरत्काले विशेषेण कर्त्तव्यं विधिपूर्व्वकम् ॥
वसन्ते च प्रकर्त्तव्यं तथैव प्रेमपूर्व्वकम् ।
द्वावृतू यमदंष्ट्राख्यौ नूनं सर्व्वजनेषु वै ॥
शरद्वसन्तनामानौ दुर्गमौ प्राणिनामिह ।
तस्माद्यत्नादिदं कार्य्यं सर्व्वत्र शुभमिच्छता ॥
द्वावेव सुमहाघोरावृतू रोगकरौ नृणाम् ।
वसन्तशरदावेव जननाशकरावुभौ ॥
तस्मात्तत्र प्रकर्त्तव्यं चण्डिकापूजनं बुधैः ।
चैत्राश्विने शुभे मासि भक्तिपूर्व्वं नराधिप! ॥
अमावास्याञ्च सम्प्राप्य सम्भारं कल्पयेच्छुभम् ।
हविष्यमाशनं कार्य्यमेकभुक्तन्तु तद्दिने ॥
मण्डपस्तु प्रकर्त्तव्यः समे देशे शुभे स्थले ।
हस्तषोड़शमानेन स्तम्भध्वजसमन्वितः ॥
गौरमृद्गोमयाभ्याञ्च लेपनं कारयेत्ततः ।
तन्मध्ये वेदिका शुभ्रा कर्त्तव्या च समा स्थिरा ॥
चतुर्हस्ता च हस्तोच्चा पीठार्थं स्थानमुत्तमम् ।
तोरणानि विचित्राणि वितानञ्च प्रकल्पयेत् ॥
रात्रौ द्विजानथामन्त्र्य देवीतत्त्वविशारदान् ।
आचारनिरतान् दान्तान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
प्रतिपद्दिवसे कार्य्यं प्रातःस्नानं विधानतः ।
नद्यां नदे तड़ागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽथ वा ॥
प्रातर्नित्यं पुरः कृत्वा द्विजानां वरणं ततः ।
अर्घ्यपाद्यादिकं सर्व्वं कर्त्तव्यं मधुपूर्व्वकम् ॥
वस्त्रालङ्करणादीनि देयानि च स्वशक्तितः ।
वित्तशाठ्यं न कर्त्तव्यं विभवे सति कर्हिचित् ॥
विप्रैः सन्तोषितैः कार्य्यं सम्पूर्णं सर्व्वथा भवेत् ।
नव पञ्च त्रयश्चैको देव्याः पाठे द्विजाः स्मृताः ॥
वरयेद्ब्राह्मणं शान्तं पारायणकृते तदा ।
स्वस्तिवाचनकं कार्य्यं वेदमन्त्रविधानतः ॥
वेद्यां सिंहासनं स्थाप्य क्षौमवस्त्रसमन्वितम् ।
तत्र स्थाप्याम्बिका देवी चतुर्हस्तायुधान्विता ॥
रत्नभूषणसंयुक्ता मुक्ताहारविराजिता ।
दिव्याम्बरधरा सौम्या सर्व्वलक्षणसंयुता ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरा सिंहे स्थिता शिवा ।
अष्टादशभुजा वापि प्रतिष्ठाप्या सनातनी ॥
अर्च्चाभावे तथा यन्त्रं नवार्णमन्त्रसंयुतम् ।
स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥
पञ्चपल्लवसंयुक्तं वेदमन्त्रैः सुसंस्कृतम् ।
सुतीर्थजलसम्पूर्णं हेमरत्नैः समन्वितम् ॥
पार्श्वे पूजार्थसम्भारान् परिकल्प्य समन्ततः ।
गीतवादित्रनिर्घोषान् कारयेन्मङ्गलाय वै ॥
तिथौ हस्तान्वितायाञ्च नन्दायां पूजनं वरम् ।
प्रथमे दिवसे राजन्! विधिवत् कामदं नृणाम् ॥
नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ।
उपवासेन नक्तेन चैकभक्तेन वा पुनः ॥
करिष्यामि व्रतं मातर्नवरात्रमनुत्तमम् ।
साहाय्यं कुरु मे देवि! जगदम्ब! ममाखिलम् ॥
यथाशक्ति प्रकर्त्तव्यो नियमो व्रतहेतवे ।
पश्चात् पूजा प्रकर्त्तव्या विधिवन्मन्त्रपूर्व्वकम् ॥
चन्दनागुरुकर्पूरैः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
मन्दारकरवाशोकचम्पकैः करवीरकैः ॥
मालतीब्रह्मकापुष्पैस्तथा बिल्वदलैः शुभैः ।
पूजयेज्जगतां धात्रीं धूपैर्दीपैर्विधानतः ॥
फलैर्नानाविधैरर्घ्यं प्रदातव्यञ्च तत्र वै ।
नारिकेलैर्मातुलिङ्गैर्दाड़िमीकदलीफलैः ॥
नारङ्गैः पनसैश्चैव तथा पूगफलैः शुभैः ।
अन्नदानं प्रकर्त्तव्यं भक्तिपूर्व्वं नराधिप! ॥
नैवेद्यानि विचित्राणि सर्व्वाण्यन्नसंयुतानि च ।
ओदनं पायसञ्चैव पूपांश्च वटकांस्तथा ॥
मांसाशनं ये कुर्व्वन्ति तैः कार्य्यं पशुहिंसनम् ।
महिषाजवराहाणां बलिदानं विशिष्यते ॥
देव्यग्रे निहता यान्ति पशवः स्वर्गमव्ययम् ।
न हिंसा पशुजा तत्र निघ्नतां तत्कृतेऽनघ! ॥
अहिंसा याज्ञिकी प्रोक्ता सर्व्वशास्त्रविनिर्णये ।
देवतार्थे विसृष्टानां पशूनां स्वर्गतिर्ध्रुवा ॥
होमार्थञ्चैव कर्त्तव्यं कुण्डञ्चैव त्रिकोणकम् ।
स्थण्डिलं वा प्रकर्त्तव्यं त्रिकोणं मानतः शुभम् ॥
त्रिकालं पूजनं नित्यं नानाद्रव्यैर्मनोहरैः ।
गीतवादित्रनृत्यैश्च कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥
नित्यं भूमौ च शयनं कुमारीणाञ्च पूजनम् ।
वस्त्रालङ्करणैर्दिव्यैर्भोजनैश्च सुधामयैः ॥
एकैकां पूजयेन्नित्यमेकवृद्ध्या तथा पुनः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकञ्च वा ॥
विभवस्यानुसारेण कर्त्तव्यं पूजनं किल ।
वित्तशाठ्यं न कर्त्तव्यं राजन्भक्तिमता सदा ॥
एकवर्षा न कर्त्तव्या कन्या पूजाविधौ नृप! ।
परमज्ञा तु भोगानां गन्धादीनाञ्च बालिका ॥
कुमारिका तु सा प्रोक्ता द्विवर्षा या भवेदिह ।
त्रिमूर्त्तिश्च त्रिवर्षा च कल्याणी चतुरब्दिका ॥
रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका स्मृता
चण्डिका सप्तवर्षा स्यादष्टवर्षा च शाम्भवी ॥
नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवार्षिकी ।
अत ऊर्द्ध्वं न कर्त्तव्या सर्व्वकार्य्यविगर्हिता ॥
एभिश्च नामभिः पूजा कर्त्तव्या विधिसंयुता ।
तासां फलानि वक्ष्यामि नवानां पूजने सदा ॥
कुमारी पूजिता कुर्य्याद्दुःखदारिद्र्यनाशनम् ।
शत्रुक्षयं धनायुष्यबलवृद्धिं करोति वै ।
त्रिमूर्त्तिपूजनादायुस्त्रिवर्गस्य फलं भवेत् ।
धनधान्यागमश्चैव पुत्त्रपौत्रादिवृद्धयः ॥
विद्यार्थी विजयार्थी च राज्यार्थी यश्च पार्थिवः ।
सुखार्थी पूजयेन्नित्यं कल्याणीं सर्व्वकामदाम् ॥
रोहिणीं रोगनाशाय पूजयेद्विधिवन्नरः ।
कालिकां शत्रुनाशार्थं पूजयेद्भक्तिपूर्व्वकम् ॥
ऐश्वर्य्यधनकामश्च चण्डिकां परिपूजयेत् ।
पूजयेच्छाम्भवीं नित्यं नृप! संमोहनाय च ॥
दुःखदारिद्र्यनाशाय संग्रामे विजयाय च ।
क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोग्रकर्म्मसाधने ॥
दुर्गाञ्च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ।
वाञ्छितार्थस्य सिद्ध्यर्थं सुभद्रां पूजयेत् सदा ॥
श्रीरस्त्विति च मन्त्रेण पूजयेद्भक्तितत्परः ।
श्रीयुक्तमन्त्रैरथवा बीजमन्त्रैरथापि वा ॥
कुमारस्य च तत्त्वानि या सृजत्यपि लीलया ।
कादीनपि च देवांस्तां कुमारीं पूजयाम्यहम् ॥
सत्त्वादिभिस्त्रिमूर्त्तिर्या तैर्हि नानास्वरूपिणी ।
त्रिकालव्यापिनी शक्तिस्त्रिमूर्त्तिं पूजयाम्यहम् ॥
कल्याणकारिणी नित्यं भक्तानां पूजितानिशम् ।
पूजयामि च तां भक्त्या कल्याणीं सर्व्वकामदाम् ॥
रोहयन्ती च बीजानि प्राग्जन्मसञ्चितानि वै ।
या देवी सर्व्वभूतानां रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥
काली कालयते सर्व्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
कल्पान्तसमये या तां कालिकां पूजयाम्यहम् ॥
चण्डिकां चण्डरूपाञ्च चण्डमुण्डविनाशिनीम् ।
तां चण्डपापहरिणीं चण्डिकां पूजयाम्यहम् ॥
अकारणात् समुत्पत्तिर्यन्मयैः परिकीर्त्तिता ।
यस्यास्तां सुखदां देवीं शाम्भवीं पूजयाम्यहम् ॥
दुर्गात् त्रायति भक्तं या सदा दुर्गार्त्तिनाशिनी ।
दुर्ज्ञेया सर्व्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥
सुभद्राणि च भक्तानां कुरुते पूजिता सदा ।
अभद्रनाशिनीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् ॥
एभिर्मन्त्रैः पूजनीयाः कन्यकाः सर्व्वदा बुधैः ।
वस्त्रालङ्करणैर्माल्यैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ॥”
“हीनाङ्गीं वर्ज्जयेत् कन्यां कुष्ठयुक्तां व्रणाङ्किताम् ।
गन्धस्फुरितहीनाङ्गीं विशालकुलसम्भवाम् ॥
जात्यन्धां केकरां काणीं कुरूपां बहुरोमशाम् ।
सन्त्यजेद्रोगिणीं कन्यां रक्तपुष्पादिनाङ्किताम् ॥

दासीगर्भसमुद्भूतां गोलकां कन्यकोद्भवाम् ।
वर्ज्जनीया सदा चैताः सर्व्वपूजादिकर्म्मसु ॥
अरोगिणीं सुरूपाङ्गीं सुन्दरीं व्रणवर्ज्जिताम् ।
एकवंशसमुद्भूतां कन्यां सम्यक् प्रपूजयेत् ॥
ब्राह्मणी सर्व्वकार्य्येषु जयार्थे नृपवंशजा ।
लाभार्थे वैश्यवंशोत्था सेवे च शूद्रवंशजा ॥
ब्राह्मणैर्ब्राह्मणजाः पूज्याः राजन्यैर्ब्रह्मवंशजाः ।
वैश्यैस्त्रिवर्गजाः पूज्याश्चतस्रः पादसम्भवे ॥
कारुभिश्चैव वंशोत्था यथायोग्यं प्रपूजयेत् ।
नवरात्रविधानेन भक्तिपूर्व्वं सदैव हि ॥
अशक्तो नियतं पूजां कर्त्तुं चेन्नवरात्रके ।
अष्टम्याञ्च विशेषेण कर्त्तव्यं पूजनं सदा ॥
पुराष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।
प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥
अतोऽष्टम्यां विशेषेण कर्त्तव्यं पूजनं सदा ।
नानाविधोपहारैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
पायसैरामिषैर्होमैर्ब्राह्मणानाञ्च भोजनैः ।
फलपुष्पोपहारैश्च तोषयेज्जगदम्बिकाम् ॥
उपवासे ह्यशक्तानां नवरात्रव्रते पुनः ।
उपोषणत्रयं प्रोक्तं यथोक्तं फलदं नृप ॥
सप्तम्याञ्च तथाष्टम्यां नवम्यां भक्तिभावतः ।
त्रिरात्रकरणात् सर्व्वं फलं भवति पूजनात् ॥
सम्पूर्णं तद्व्रतं प्रोक्तं विप्राणाञ्चैव भोजनैः ।
व्रतानि यानि चान्यानि दानानि विविधानि च ॥
नवरात्रव्रतस्यास्य नैव तुल्यानि भूतले ।
धनधान्यप्रदं नित्यं सुखसन्तानवृद्धिदम् ॥
आयुरारोग्यदञ्चैव स्वर्गदं मोक्षदं तथा ।
विद्यार्थी वा धनार्थी वा पुत्रार्थी वा भवेन्नरः ।
तेनेदं विधिवत् कार्य्यं व्रतं सौभाग्यदं शिवम् ॥
विद्यार्थी सर्व्वविद्यां वै प्राप्नोति व्रतसाधनात् ।
राज्यभ्रष्टो नृपो राज्यं समवाप्नोति सर्व्वथा ॥
पूर्व्वजन्मनि येनेदं न कृतं व्रतमुत्तमम् ।
ते व्याधिनो दरिद्राश्च भवन्ति पुत्रवर्ज्जिताः ॥
वन्ध्या च या भवेन्नारी विधवा धनवर्ज्जिता ।
अनुमा तत्र कर्त्तव्या नैव कृतवती व्रतम् ॥
नवरात्रव्रतं प्रोक्तं न कृतं येन भूतले ।
स कथं विभवं प्राप्य मोदतेऽत्र तथा दिवि ॥
रक्तचन्दनसंमिश्रैः कोमलैर्बिल्वपत्रकैः ।
भवानी पूजिता येन स भवेन्नृपतिः क्षितौ ॥" * ।)
अथ नवरात्रपारणानिर्णयः । सा च दशम्यां कार्य्या । * । दशम्यां विशेषस्तु भार्गवार्च्चन-दीपिकायां भविष्ये ।
"शमीवृक्षं जगन्नाथ भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्च्चयित्वा शमीरूपमर्च्चयेच्च ततः पुनः ॥"
शमीमन्त्रः । स्कान्दे हेमाद्रौ गोपथब्राह्मणे ।
"अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ।
दुःस्वप्ननाशिनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥"
तथा भविष्ये ।
"शमी शमयते पापं शमी शत्रुविनाशिनी ।
अर्ज्जुनस्य धनुर्द्धारी रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्व्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥"

अथ बलनीराजनम् । कल्पतरौ । तत्र मन्त्रः ।
'चतुरङ्गं बलं मह्यं निररिष्टं प्रशाम्यतु ।
सर्व्वत्र विजयो मेऽस्तु त्वत्प्रसादात् सुरेश्वरि ॥'
गौड़निबन्धे ज्योतिषे ।
"कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्ध्यै यथाक्रमम् ।
शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोष्ठस्य सन्निधौ ॥'
इति निर्णयसिन्धुः ॥

नवरात्रिक, क्ली, (नवरात्रेण निर्वृत्तम् । नवरात्र + "तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७९ । इति ठञ् ।) नवरात्रम् । यथा, भविष्योत्तरे ।
"आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्त्तव्यं नवरात्रिकम् ।
प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥"

नववधू, स्त्री, (नवा नूतना वधूः ।) नवोढ़ा । नवीना भार्य्या । यथा,—
'अथ समवहृतवसा शरतालिङ्गनसेविता ।
चारु न सहते राजन् ! भूमिर्नववधूरिव ॥'
इति हार्यकाव्यम् ॥ * ॥
नववध्वागमनदिनं यथा । तत्र अष्टमदशम-द्वादशषष्ठचतुर्थवर्षाणि निषिद्धानि । (यदुक्तं ज्योतिषे ।
'श्वश्रूः हन्त्यष्टमे वर्षे श्वशुरञ्च दशाब्दिके ।
सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति द्विरागमे ॥
विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि ।
तदा सर्व्वमिदं चिन्त्यं युग्माब्दादि विचक्षणैः ॥")
माघाः मार्गफाल्गुनवैशाखा विहिताः । मधु शुक्रः । विहितनक्षत्राणि पुष्यस्वातीहस्ताश्विनी-श्रोत्तराषाढ़ोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपदारेवतीमृग-शिरोरोहिणीपुनर्व्वसुपूर्व्वाषाढ़ाः । वाराः इह रविबुधशुक्रसोमानाम् । तिथयो यात्राप्रकरणोक्ताः । भद्रदग्धवारवेलादिकशूलादीन् परि-त्यज्य ताराचन्द्रशुद्धौ कालशुद्धौ च कार्य्यम् ॥
इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।
"स्वातीमृगपुनर्व्वसूत्तरकराश्विन्यनुराधाश्विनी
रोहिण्यः श्रवणा द्विरागमविधौ पुष्या धनिष्ठा तथा ।
भर्त्तुर्गोचरशोभने दिनपतौ कालेऽपि पुनः शोभने
कुम्भालालिरवौ शुभे शुभतिथौ ताराविशाखो दिते ॥
वैशाखे मार्गशीर्षे हि फाल्गुने हि शुभे रवौ ।
नववध्वागमं कुर्य्यादन्यमासे विवर्ज्जयेत् ॥"
इति मधुरेशचक्रवर्त्तिसंग्रहसारसंग्रहः ॥
(अन्यद्द्विरागमनशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

नववध्वागमनं, क्ली (नववध्वा आगमनम् ।) नवोढ़ायाः प्रथमपतिगृहगमनम् । तद्दिनं यथा
"स्त्रीशुक्राजघटालिषु तरवौ काले विशुद्धे भर्तुः
सत्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्राप्रवेशोचिते ।
शुक्रोदयस्तु निरक्षकं नववधूयात्राप्रवेशौ पतिः
कुर्य्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्न्नैव हन्ति दोषं बुधाः ॥
एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
पतिता नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति ॥"
इति दीपिका ॥
अन्यत् नववधूशब्दे द्रष्टव्यम् ।

नववरिका, स्त्री, (नवो वरोऽस्त्यस्या इति । नव-वर + ठन् ।) नवोढ़ा । इति हारावली । १५४ ॥

नववल्लभ, क्ली, (नवानां नवीनानां वल्लभम् ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवो वल्लभो यस्य ।) नवीनप्रिये, त्रि ॥

नववस्त्र, क्ली (नवं वस्त्रम् ।) नवीनवसनम् । नूतन कापड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अना-हतम् २ आहतम् ३ अहतम् ४ तन्त्रकम् ५ निष्प्रवाणि ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नवा-म्बरम् ७ इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥
अथ नववस्त्रपरिधानदिनम् ।
तत्र वाराः बुधबृहस्पतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि रोहिणीमृगशिरोमघानुराधाधनिष्ठापुष्यवि-शाखाहस्ताचित्रोत्तरफल्गुन्युत्तराषाढ़ोत्तरभा-द्रपदाश्विनीस्वातीपुनर्व्वसुरेवत्यः ॥
'धनिष्ठा रोहिणी हस्ता विशाखा चोत्तरासु च ।
ज्येष्ठा पुनर्व्वसुः स्वाती चित्राश्विनी च रेवती ।
इति सारसंग्रहः ॥
अपि च ।
'शतानुराधवसुपुष्यविशाखहस्ता
चित्रोत्तराश्विमघवादितिरेवतीषु ।
जन्मर्क्षजीवबुधशुक्रदिनोत्सवादौ
धार्य्यं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्ट्यै ॥
शीर्णं रवौ सततमम्बुभिरार्द्रमिन्दौ
भौमे शुचः बुधदिने च भवेद्धनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
मन्दे मलाय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥"
इति समयप्रदीपः ॥

नवशायक, पुं, (नवविधः शायक इव ।) नवधा गोपादिजातिविशेषः । नवशाक इति भाषा ॥ यथा, पराशरसंहितायाम् ।
'गोपमाली तथा तैली तन्त्री मोदकवारुजी ।
कुलालः कर्म्मकारश्च नापितो नवशायकाः ॥"

नवसूतिका, स्त्री (नवा सूतिः प्रसवो यस्याः । कप् ।) धेनुः । इत्यमरः । २ । ९ । ७१ ॥ नूतन-प्रसवायाञ्च ॥

नवांश, पुं (नवमोऽंशः ।) मेषादिद्वादशराशीनां नवभागः । यथा दीपिकायाम् ।
'चराद्यौ स्थिरकोणानां तच्चराद्या नवांशकाः ॥'
"मेषकेशरिधनुषां मेषाद्यास्तु नवांशकाः ।
वृषकन्याम्गाणाञ्च मकरादिनवांशकाः ॥
तुलामिथुनकुम्भानां तुलाद्याः समुदाहृताः ।
कर्किवृश्चिकमीनानां कर्कटाद्या नवांशकाः ॥
स्वनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(नवभागमात्रम् ॥)

नवाङ्गा, स्त्री, (नवमिव अङ्गं यस्याः । टाप् ।) कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवविधेन प्रयोग अङ्गं यस्येति विग्रहे ।) पाचनविशेषे, क्ली । यथा, वैद्यके ।
"विश्वाम्रतान्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।
कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥"

नवान्नं, क्ली, (नवं नूतनं अन्नम् ।) नूतनान्नम् । तन्निमित्तश्राद्धम् । यथा,—

वराह उवाच ।

"अकृत्वा यो नवान्नानि मम कर्म्मपरायणः ।
भुञ्जन्ति ये नवान्नानि परैः शक्तानि केन च ॥
नाहं लोभेन चेच्छामि पुनर्भोगेन सुन्दरि ! ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं मम कर्म्मपरायणैः ॥
ततो भागवतो भूत्वा नवान्नं यो न कारयेत् ।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति वर्षाणि दश पञ्च च ॥
अदत्त्वा यस्तु भुञ्जीत नवान्नानि कथञ्चन ।
न तस्य धर्म्मो विद्येत एवमेतन्न संशयः ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि येन तत्र प्रमुच्यते ।
प्रायश्चित्तं महाभागे ! मम भक्तसुखावहम् ॥
उपवासं त्रिरात्रन्तु तत एकेन वा पुनः ।
आकाशशयनं कृत्वा चतुर्थेऽहनि नुध्यति ॥
एवं तत्र विधिं कृत्वा उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं मुच्येत किल्बिषात् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्व्वसङ्गान् परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥"

इति नवान्नभोजनापराधप्रायश्चित्तम् ॥ इति वराहपुराणम् ॥*॥ तस्य निमित्तदिनं यथा,—

"सूर्य्ये चैव विशाखगे सारतिथौ मापे चित्रम्भान्विते
नन्दामन्दमहीजकार्य्यदिवसे पौषे मघौ कार्त्तिके ।
मेषूशाद्विद्विनेषु विष्णुशयने कुर्य्यो शशिन्यष्टमे
श्राद्धं भोजनकं नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम् ॥"

सूर्य्ये चैव विशाखगे मार्गशीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्य्ये । सार तिथौ त्रयोदश्याम् । मापे पञ्चमताराचये । उग्रः पूर्व्वात्रयमघाभरण्यः । अधिरश्लेषा । शिव आर्द्रा ।

"ज्येष्ठाश्लेषार्द्दगे सूर्य्ये त्वगनेधानिशात्मके ।
नवान्नैर्भोजनं श्राद्धं जन्मचन्द्रे तिथौ न च ॥
आश्लेषाक्षिकाण्येष्ठामूलाजपदस्येषु च ।
भृगुभौमदिने रिक्ततिथौ नाद्यान्नवौदनम् ॥"

तस्य विधिर्यथा,—

"प्राशीयाद्दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ॥"

दीपिकायाम् ।

"भेषूशाद्विद्विवान्येषु विभौमघ्ननिवासरे ।
अन्नप्राशनवत् कुर्य्यान्नवान्नप्राशनम् ॥"

अधिकन्तु ।

"हस्ता स्वातिपुनर्व्वसू म्टगशिरःपुष्यानुराधा तथा
मूलायां श्रवणे च रेवतिधने चित्रामले वारुणे ।
आश्वे शक्रविशाखयोश्च तुरगे सौम्येन्दुजीवाह्वये
चन्द्रे शोभनतारके च शुभदं श्राद्धं नवान्ने ध्रुवम् ॥"

भोजराजः ।

"कन्या विष्णुहरस्वती शशधरो मार्त्तण्डपौष्णादितौ
मैत्रे चैव विशाखवायुधनभे मूलाश्विवह्नौ तथा ।
शुक्रे वारुण भार्गवे शुभदिने श्राद्धं नवं शस्यते
नन्दाभार्गवभूमिजेषु न भवेच्छ्राद्धं नवान्नोद्भवम् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

आश्विनाधिकारे ।

"नुक्लपक्षे नवं धान्यं ज्ञात्वा पक्वं सुशोभनम् ।
गच्छेत् चैत्री विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ॥"

इत्यादिना ब्रह्मपुराणेन श्राद्धविधानात् ॥

अपि च ।

"शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

नवाम्बरं, क्ली, (नवं नूतनमम्बरं वस्त्रम् ।) नूतनवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥ (यथा, समयप्रदीपे ।

"शौर्य्ये रवौ ननतममुभिरार्द्रमिन्दौ
भौमे शुचं बुधदिने च भवेद्धनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
मन्दे मलाय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥")

नवार्चिः, [स्] पुं, (नव अर्च्चींषि यस्य ।) मङ्गलग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्त्री, नवं नूतनं अर्च्चिः ।) नवशिखा ॥ (नव अर्च्चींषि इति विग्रहेण तु नवसंख्यककिरणार्थे बहुवचनम् ॥)

नवाहः, पुं, (नवं अहः । समासे टच् ।) नवदिनम् । प्रतिपत्तिथिः । इति विश्वः ॥

नविका, स्त्री, (नवोऽस्त्यस्या इति । नव+ठन्+टाप् । नवं नवं कायति इति वा ।) नवशब्दयुक्ता । इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे दुर्गादासः ॥

नवीनं, त्रि, (नवमेव । नव+"नवस्य न्वादेशो-ऽप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ।"५ । ४ । २५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या खः न्वादेशश्च ।) नूतनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ (यथाह गदाधरः ।

"गदाधरविनिर्म्मिता विविधदुर्गतर्काटवी
नवीनपदवीसुदं वितनुतां सतां धीमताम् ॥")

नवोढ़ा, स्त्री, (नवा नूतना ऊढ़ा) नवविवाहिता । तत्पर्य्यायः । वधूः २ जनी ३ । इति जटाधरः ॥ नववरिका ४ दिधिरी ५ नवयौवना ६ । इति हारावली । १५४ ॥ मुग्धानायिकाभेदः । तस्या लक्षणं यथा ।"लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढ़ा ॥" तस्या उदाहरणं यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।

"वलोभीता पार्श्वे सुखमसुखं नैव कुरुते
धुनानाम्यङ्गानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोढ़ा वोढ़ारं रमयति च सन्तापयति च ॥"

नवोदकं, क्ली, (नवमुदकम् ।) नूतनजलम् । यथा, मिताक्षरायां स्मृतिः ।

"काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यञ्च तत् त्र्यहम् ।
अकाले तु दशाहानि पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

तन्निमित्तकं श्राद्धं कर्त्तव्यम् । [illegible]

"नवोदके नवान्ने च [illegible]
पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ।
तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु [illegible]
नवोदकैर्धर्म्मोपक्रमे । [illegible]
'आर्द्रादितो विशतयार्ह [illegible]

इति [illegible]

'प्राविट्काले समायाते [illegible]
नार्द्रविधसमायोगे [illegible]

इति [illegible]

रौद्रमार्द्रा ॥ ३ ॥ नवोदकश्राद्धस्य [illegible] त्वात् त्रयोदश्यादिकमिति [illegible]

'त्रयोदशी जन्मदिनच [illegible]
जन्मर्क्षतारां सितवासरञ्च ।
त्यक्त्वा हरौ श्रेयन्दकान्नं [illegible]
युचेषु च श्राद्धविधानमाहु ॥'

सितवासरं शुक्रवारम् । [illegible] दयः श्रवणपुष्यम्टगशिरोहस्ताः [illegible] त्रितयरोहिण्यः । कृष्णपक्षे [illegible] कालस्तदोभयोः श्राद्धयोस्तत्र [illegible] निष्यादितत्त्वम् ॥

नवोद्धृतं, क्ली, (नवमुद्धृतम् ।) नवनीतम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५२ ॥ नूतनोद्धृते, त्रि ॥

नव्यं, त्रि, (नूयते स्तूयते इति । नु स्तुतौ+"अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् । नवमेव । "शाखादिभ्यो यत् ।" ५ । ३ । १०३ । इति स्वार्थे यत् ।) नूतनम् । इत्यमरः । [illegible] (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । १६ ।

"नव्या नव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानाम्[illegible]

[illegible]

स्तुत्यम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १३ । ३ ।

"कया नो अग्न ऋतयन्नृतेन
भुवो नवेदा उचथस्य नव्यः ॥")

क्ली, स्तुतिः । णु ल स्तुतौ भावे यत् [illegible] स्वार्थे ये निष्पन्नः ॥

नव्यः, पुं, (नूयते इति । नु+यत् ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नशाकः, पुं, (नश्यतीति । नश नाशे+"कन्खजादेः स तु कित् ।" १।८२१ । इति उज्ज्वलदत्तोक्तकोषटीकाधृतसूत्रात् आकः ।) काकभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

नशिता, [ऋ] त्रि, नाशात्मकः । इति नश धातोः कर्त्तरि तृच्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

नश्यत्प्रसूतिका, स्त्री, (नश्यन्ती प्रसूतिः सन्तानं यस्याः । कप् । ततष्टाप् ।) म्टतवत्सा । तत्पर्य्यायः । निन्दुः २ म्टतपुत्रिका ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९५ ॥

नश्वरः, त्रि, (नश्यतीति । नश+"इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ।"३ । २ । १६३ । इति क्वरप् ।) नाशप्रतियोगी । ध्वंसयोग्यः । इति नश धातोः कर्त्तरि वरप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ५ । १८ । ४ ।

'वदन्ति विश्व कवय स्म नश्वर
पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चित ।
तथापि मुह्यन्ति तवाज मायया
सुविस्मित कृत्यमज नतोऽस्मि तम् । ')
नष्ट त्रि (नश्+क्त ।) अदर्शनविशिष्ट । तत
पर्य्याय । तिरोहित २ । इत्यमर । २ । ८ ।
११२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३७८ ।
नष्ट मृतमतिक्रान्त नानु शोचन्ति पण्डिता ।
पण्डितानाञ्च मूर्खाणा विशेषोऽय यत स्मृत ॥
अधम । यथा चाणक्ये । ८० ।
असन्तुष्टा द्विजा नष्टा सन्तुष्टा इव पार्थिवा ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जास्तु कुलस्त्रिय ॥
पलायित । यथा हरिवंशे । १७४ । १२३ ।
तृतीये तु मुहूर्त्ते सा नष्टा बाणपुरात तदा ।
भर्त्तारमिव चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनान्
पलायित । यथा रत्नावल्याम
नष्ट वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम् ॥
निष्फल । यथा मनु । ३ । १८० ।
नष्ट देवलके दत्त अप्रतिष्ठन्त वार्द्धुषौ ॥")
नाशाश्रय । यथा । 'योगो नष्ट परन्तप ।'
इति श्रीभगवद्गीता ॥ नाशे क्ली ॥
नष्टचन्द्र पु (नष्टो दुष्टश्चन्द्र ।) सौरभाद्रस्य
शुक्लपक्षे चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्र । यथा —
'नष्टचन्द्रो न द्रष्टव्यो भाद्रे मासि सितासिते ।
चतुर्थ्यामुदितोऽस्मिन्न प्रतिषिद्धो मनीषिभि ॥
चन्द्रस्तारामहरणे कलङ्कमतिदुष्करम
तस्मै ददाति हे नन्द कामतो यदि पश्यति ॥
अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूत जल पिबेत ।
तत शुद्धो भवेत सद्यो निष्कलङ्को महीतले ॥
सिंह प्रसेनमवधीत सिंहो जाम्बवता हत ।
सुकुमारक । मारोदीस्तव ह्येष स्यमन्तक ॥
इति मन्त्रेण पूतञ्च जल साधु पिबेद्ध्रुवम ॥
पुरा तारा गुरो पत्नी नवयौवनसयुता ।
रत्नभूषणभूषाढ्या रक्तवस्त्राम्बरा सती ॥
सुश्रोणी सुस्मिता रम्या सुन्दरी सुमनोहरा ।
जातीवकबरीरम्या मालतीमाल्यभूषिता ॥
सिन्दूरबिन्दुना साक चारुचन्दनबिन्दुभि ।
कस्तूरीबिन्दुनाधश्च भालमध्यस्थलोज्ज्वला ॥
रत्नसारनिर्माणक्वणन्मञ्जीररञ्जिता ।
सुवक्रलोचना श्यामा सुचारुकज्जलोज्ज्वला ॥
सुचारुचारुमुक्ताभन्नासापङ्क्तिमनोहरा ।
रत्नकुण्डलयुग्मेन चारुगण्डस्थलोज्ज्वला ॥
कामिनीष्वतुला बाला गजेन्द्रमन्दगामिनी ।
सुकोमला चन्द्रमुखी कामाधारा च कामुकी ॥
स्वर्गमन्दाकिनीतीरे स्नाता स्निग्धाम्बरा वरा ।
ध्यायन्ती गुरुपादाब्ज सा स्वगृह गमनोन्मुखी ॥
दृष्ट्वा तस्याश्च सर्व्वाङ्गमनङ्गबाणपीडित ।
भाद्रे चतुर्थ्याञ्चन्द्रश्च प्रहार चेतन ब्रज । ॥
भ्रमन्यत्रेन सप्राप्य रथस्थो रसिको बली ।
रथमारोपयामास करे धृत्वा च तारकाम् ॥
कामार्त्तस्त कामिनीं तां समाश्लिष्य चुचुम्ब स ।
शृङ्गार कर्त्तुमुद्युक्त तमुवाच गुरुप्रिया ॥

तारकोवाच ।
त्यज मा त्यज मा चन्द्र । सुरेषु कुलपांसक । ।
गुरुपत्नीं ब्राह्मणीञ्च पतिव्रतपरायणाम् ॥
गुरुपत्नीमङ्गमेन ब्रह्महत्याशत लभेत ।
पुत्रस्त्व तव मा गाढ धैर्य्य कुरु सुरेश्वर । ॥
धिक त्वां श्रुत्वा सुरगुरुर्भस्मीभूत करिष्यति ।
गुरुपत्नी विप्रपत्नी यदि सा च पतिव्रता ॥
ब्रह्महत्यासहस्रञ्च तस्या सङ्गमने लभेत ।
पुत्राधिकञ्च शिष्यञ्च प्रियो मतस्वामिनो भवान् ॥
स्वधर्म्म रक्ष पापिष्ठ । मामेव मातर त्यज ।
दास्यामि स्त्रीवध तुभ्य यदि मां सग्रहीष्यसि ॥
विलङ्घ्य तारावचन ताञ्च सम्भोक्तुमुद्यतम् ।
शशाप तारा कोपेन निष्कामा सा पतिव्रता ॥
राहुग्रस्तो यक्ष्मग्रस्त पापयुक्तो भवान भव ।
कलङ्की यक्ष्मणा ग्रस्तो भविष्यसि न सशय ॥
चन्द्रमेव तदा तूर्णं कामदेव शशाप सा ।
तेजस्विना केनचित्त्व भस्मीभूतो भविष्यसि ।
चन्द्रस्तारां गृहीत्वा च सत्वा च रमणे ब्रज । ।
क्रोडे निधाय प्रययौ रुदन्तीं तां सुविस्मिताम् ॥
निर्जने निर्जने रम्ये शैले शैले मनोहरे ।
तत्र दृष्ट्वासुरगुरु बलिगेहात समागतम् ॥
प्रणम्य सर्व्वमुक्त्वा च चन्द्रस्त शरण ययौ ।
शुक्रस्त बोधयामास वचन नीतियुक्तिम ॥

शुक्र उवाच ।
शृणु वत्स । प्रवक्ष्यामि गुरवे देहि तारकाम् ।
गुरुपत्नीं मातृपरां त्यज मद्वचनाद्विधो । ॥
कुरु पापक्षयोपाय निष्कृतिस्तु महाफला ।
सतीनां गुरुपत्नीनां ग्रहणन वलन च ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणां पातक लभते जन ।
कुम्भीपाके पचेत्ते च यावद्वै ब्रह्मण शतम् ॥
बृहस्पतिश्च तेजस्वी त्वां भस्मीकर्त्तुमीश्वर ।
न चकार कृपालुश्चेत प्रियशिष्येण हेतुना ॥
उतथ्यपत्नी दृष्ट्वा स पुरा रेमे सकामत ।
तत्पत शापतोऽस्यैव परस्त्री प्रिया सती ॥
'एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा बोधयित्वा कवि विभु ।
समानीय निशानाथ तारकासहितं ब्रज । ।
शम्भोश्च चरणाम्भोजे चकार च समर्पणम् ॥
शम्भुस्त प्रीतियुक्तश्च वासयामास वक्षसि ।
दत्वा तस्मै पादरेणु निष्पापञ्च चकार स ।
दत्वा तत्मस्तक हस्त कृपालुरभय ददौ ॥
क्षीरोदे स्नापयित्वा च प्रायश्चित्तेन शङ्कर ।
चकार चन्द्र निष्पाप ब्रह्मणा सहित सुदिम ॥
यागेन चन्द्र योगीन्द्रो द्विखण्डञ्च चकार स ।
ररक्षाद्ध ललाटे च सोऽर्द्धचन्द्र शङ्करस्य पुर ॥
अतएव महादेवो बभूव चन्द्रशेखर ।
मृगाङ्को लज्जितस्तत्र कलङ्की देवससदि ॥
लज्जया च स्वयोगेन देहत्यागञ्चकार स ।
तच्छरीरञ्च क्षीरोदे ब्रह्मणा च समर्पितम् ॥
हरोऽनाचिश्च कृपया सुधा क्षीरोदधेस्तटे ।
तन्नित्यस्तुमस तस्य पपात च जय ब्रज । ॥
भस्माद्बभूव चन्द्रश्च निष्पापो देवससदि ।
ब्रह्मा च भगवान शम्भुरभिषेकञ्चकार तम् ॥

उवाच च महादेवो निर्भय देवससदि ॥

महादेव उवाच
स्वस्थान गच्छ पुत्र । त्व कुरु स्वविषय मुदा ।
पश्चात स्वगुरुशापेन यक्ष्मग्रस्तो भविष्यसि ॥
स्वयं पतिव्रताशाप कर्त्तुमीशश्च को भुवि ।
ममाशिषा यक्ष्मणश्च प्रतिकारो भविष्यति ॥
यस्माद्भाद्रचतुर्थ्यान्तु गुरुपत्नी हृता त्वया ।
तस्मात्त्वस्मिन्दिने वत्स । पापदृश्यो युगे युगे ॥
मा भुक्त क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्य कृत कर्म्म शुभाशुभम् ॥
देहत्यागेन हे वत्स । कर्म्मभोगो न नश्यति ।
प्रायश्चित्तान्न सन्देहो ह्यल्पमेव भविष्यति ॥
तारापहरणे वत्स । कलङ्कश्चन्द्रमण्डले ।
मृगाङ्कत विलग्नश्च भविष्यति युगे युगे ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८० ८२ अ ॥
नष्टचेष्टता, स्त्री (नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भाव
तल ।) प्रलय । इत्यमर । १ । ७ । ३३ ॥
शोकादिना परिस्पन्दनाशो नष्टचेष्टता तत्र
प्रलय प्रलीयतेऽनेन प्रलय लीङ् ड श्लो श्लिषि
अल । प्रलय सात्त्विको भाव मूर्च्छयो' ।
इति सर्व्वस्वम् ॥ हर्षशोकादिभिरशेषचेष्टा
नाश प्रलय इत्यर्थ' । इति भरत ॥ ईहा
शून्यता च ॥
नष्टाग्नि पु (नष्ट प्रमादात् निर्व्वाणमाप
अग्निर्यस्य ।) यस्याग्निहोत्रिण' प्रमादान्निद्रा
कारणान्तरेण वा अग्निर्नष्टो निर्व्वाण स्यात
स । तत्पर्य्याय । वीरहा २ । इत्यमर । २ ।
७ । ५३ ।
नष्टाग्निसूत्र, क्ली (नष्टस्य चौर्य्यापहृतस्य वस्तुन
आप्ति तस्या सूत्रमिव ।) किञ्चित्प्राप्तचौर
गोलदव्यम् । तत्पर्य्याय । लोप्त्रम् २ । इति
हारावली । १५८ ॥
नष्टेन्दुकला, स्त्री (नष्टा इन्दुकला यस्याम् ।)
कुहू । इत्यमर । १ । ४ । ६ ॥
नसा, स्त्री (नस्+वा टाप । यद्वा नसते कुटि
लतां प्रकाशयतीति । नस कौटिल्ये+अच ।
टाप ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेष ॥
नस्त पु (नसते कुटिलतां प्रकाशयत्यनेनेति ।
नस्+क्त । बाहुलकात इडभाव ।) नासिका ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा महाभारते । ५ ।
१३१ । १० ।
'नस्ताभ्यां नस्तश्चैव श्रोत्राभ्याञ्च समन्तत ।
प्रादुरासन् महारौद्रा' सधूमा पावकार्च्चिष ॥')
नस्य क्ली । इति रत्नमाला ॥ पञ्चविधनस्त
कर्म्माणि यथा —
"प्रतिमर्षोऽवपीडश्च नस्य प्रधमनन्तथा ।
शिरोविरेचनञ्चैव नस्तकर्म्म तु पञ्चधा ॥
ईषदुच्छुसनात स्नेहो यावान् वक्त्र प्रपद्यते ।
नस्तो निषिक्तस्त निद्यात प्रतिमर्षं प्रमाणत ॥
प्रतिमर्षश्च नस्यार्थं करोति च न दोषभाक ।
शोधन स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मत ॥
अवपीड्य दीयते यस्मादवपीडस्तत स्मृत ।

स्नेहार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां तथा ।
बलार्थं दीयते स्नेहो नस्तःशब्दोऽत्र वर्त्तते ।
नस्यस्य स्नेहिकस्यात्र देयाः षष्टौ तु विन्दवः ॥
प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणामिति विनिर्णयः ॥"
इति वैद्यकपरिभाषा ॥
"शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च मात्रास्तिस्रः प्रकीर्त्तिताः ।
द्वात्रिंशद्विन्दवश्चात्र शुक्तिरित्यभिधीयते ॥
द्विशुक्ती पाणिशुक्तिश्च देयास्तु कुशलैर्नरैः ।
तैलं कफे च वाते च केवले पवने वसाम् ॥
दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मज्ज्ञा समारुते ।
भावनं रेचनं पूर्व्वं शुक्लाग्रात्तं सुखवायुना ॥
षडङ्गुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ।
न हि भूरितरं दोषं पूर्णत्वादपकर्षति ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैः स्नेहैर्वातैः प्रसाधितैः ।
शिरोविरेचनं दद्यात् रोगेष्वेतेषु बुद्धिमान् ॥
गौरवे शिरसः शूले जाड्ये स्यन्दे गलामये ।
शोथगण्डक्रिमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे ॥
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ।
भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामसुतास्रजाम् ॥
नवपीनसरोगार्त्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ।
शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथा नार्त्तवदुर्द्दिने ॥
अन्यत्रात्ययिके व्याधौ नैषां नस्यं प्रयोजयेत् ।
न नस्यं न्यूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ।
न चोनद्वादशे धूमः कवडो नोनपञ्चमे ॥
न शुद्धिर्न्यूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ।
आजन्ममरणं शस्तं प्रतिमर्षस्तु वस्तिवत् ॥"
इति सारकौमुदी ॥

नस्या, स्त्री, (नस + टाप् ।) नासाक्षतं छिद्रम् । इति नस्तितशब्दटीकायां भरतः ॥
"नस्याभेदनदाहाभ्यां कर्णदाहादिभेदनैः ।
अतिदाहातिवाहाभ्यां वधे चान्द्रायणञ्चरेत् ॥"
इति स्मृतिः ॥

नस्तितः, पुं, (नस्या नासाच्छिद्रं जाता अस्य । तारकादित्वादितच् ।) नासानिर्व्विद्धरज्जुवलीवर्द्दादि । नाकफोंड़ा बलद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नस्योतः २ । इत्यमरः ।२।९।६३॥

नस्योतः, पुं, (वे ञ तन्तुसन्ताने + भावे क्तः । नसि नासिकायां ऊतं वयनं यस्य ।) नस्तितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

नस्यं, क्ली, (नासिकायै हितम् । नासिका + यत् । नसादेशश्च ।) नासिकादेयचूर्णादि । तत्पर्य्यायः । नस्तम् २ नावनम् ३ । इति रत्नमाला ॥ यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम् ।
ज्ञेयं पञ्चविधं कर्म्म मात्रा तस्य प्रवक्ष्यते ॥"
नासाद्वारा देयौषधविशेषः । यथा,—
"प्रस्थे द्वे गवदमालानां क्वाथयेत् द्रोणमम्भसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
काञ्जिकस्याढ़कं दत्त्वा पिष्ट्वैतानि दापयेत् ।
पुनर्नवां गोक्षुरकं सैन्धवं चुरयं वचा ॥
सरलं सुरदारुञ्च दृहती कण्टकारिका ।
नस्यपानादहरत्येव कर्णशूलं सुदुग्रहम् ॥"
इति गारुड़े १९८ अध्यायः ॥
अपि च ।
"सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकरञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥"
इति गारुड़े १९९ अध्यायः ॥
(यथा च ।
"नस्यन्तत् कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्यं तदौषधम् ।
नावनं नस्यकर्म्मेति तस्य नामद्वयं मतम् ॥
नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनन्तथा ।
रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं वृंहणं मतम् ॥
कफपित्तानिलध्वंसे पूर्व्वमध्यापराह्णके ।
दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रौ चाप्युत्कटे गदे ॥
नस्यं त्यजेद्भोजनान्ते दुर्द्दिने चापि तर्पणे ।
तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ॥
अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ।
क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृष्णार्त्तो वृद्धबालकौ ॥
वेगावरोधी तापी च स्नातुकामश्च वर्ज्जयेत् ।
अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म्म समाचरेत् ॥
अशीतिवर्षादूर्द्धञ्च नावनं नैव दीयते ।
अथ वैरेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलैः सुतीक्ष्णकैः ॥
तीक्ष्णभेषजसिद्धैर्वा स्नेहैः क्वाथै रसैस्तथा ।
नासिकारन्ध्रयोरष्टौ षट् चत्वारश्च विन्दवः ॥
प्रत्येकं रेचने योज्या मुख्यमध्यान्तमात्रया ।
नस्यकर्म्मणि दातव्यं शाणैकं तीक्ष्णमौषधम् ॥
हिङ्गुः स्याद्यवमात्रस्तु माषैकं सैन्धवं मतम् ।
क्षीरश्चैवाष्टशाणं स्यात् पानीयञ्च त्रिकार्षिकम् ॥
कार्षिकं मधुरं द्रव्यं नस्यकर्म्मणि योजयेत् ॥
अवपीड़ः प्रधमनं द्वौ भेदावपरौ स्मृतौ ।
शिरो विरेचनस्थाने तौ तु देयौ यथायथम् ॥
कल्कीकृतादौषधाद्यः पीड़ितो निःसृतो रसः ।
सोऽवपीडः समुद्दिष्टस्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥
षड़ङ्गुला द्विवक्त्राया नाड़ीचूर्णन्तया धमेत् ।
तीक्ष्णद्धोलमितं वक्त्रवातैः प्रधमनं हितम् ॥
ऊर्द्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे स्वरसंक्षये ।
अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ॥
शोफापस्मारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ।
भीरुस्त्रीकृशबालानां नस्यं स्नेहेन शस्यते ॥
गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।
मनोविकारे क्रिमिषु युज्यते चावपीड़नम् ॥
अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ।
चूर्णं प्रधमनन्धीरैस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥
नस्यं स्याद्गुड़शुण्ठीभ्यां पिप्पल्या सैन्धवेन च ।
जलपिष्टेन तेनाक्षिकर्णनासाशिरोगदाः ॥
हनुमन्यागलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः ।
मधूकसारकृष्णाभ्यां वचा मरिचसैन्धवैः ॥
नस्यक्षोष्णजले पिष्टं दद्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥
अपस्मारे तथोन्मादे सन्निपातेऽपतन्त्रके ॥"
इति मध्यखण्डे विंशेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
"नस्यकर्म्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ।
न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ।
न च केशाः प्रलुप्यन्ते वर्द्धन्ते च विशेषतः ।
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्द्दितं हनुसंग्रहः ॥
पीनसार्द्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ।
सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ॥
नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥
मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ।
सर्व्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ॥
न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्द्धजत्रुजाः ।
जीर्य्यतश्चोत्तमाङ्गे च जरा न लभते बलम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"औषधमौषधसिद्धो वा स्नेहो वा नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यं तद्द्विविधं शिरोविरेचनं स्नेहनञ्च । तद्द्विविधमपि पञ्चधा । तद्यथा । नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्शोऽवपीड़ः प्रधमनञ्च । तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च नस्यविकल्पः प्रतिमर्शः शिरोविरेचनविकल्पोऽवपीड़ः प्रधमनञ्च । ततो नस्यशब्दः पञ्चधा निपातितः । तत्र यः स्नेहनार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां बलजननार्थं दृष्टिप्रसादजननार्थं वा स्नेहो विधीयते तस्मिन् वैशेषिको नस्यशब्दः । तत्तु नस्यं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुणकर्णशूलकर्णक्ष्वेड़तिमिरस्वरोपघातनासारोगास्यशोषावबाहुकाकालजवलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रबोधेषु वातपैत्तिकेषु मुखरोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ॥"
"तदेतद्द्विविधमभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्व्वाह्णे श्लेष्मरोगिणां मध्याह्ने पित्तरोगिणामपराह्णे वातरोगिणाम् ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४० अध्याये ॥) नासाया हिते तत्सम्बन्धिनि च, त्रि । प्रयत्ने, पुं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

नस्या, स्त्री, (नासिकायै हिता । नासिका + "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ततो नसादेशः ।) नासिका । यथा,—
"घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका ॥"
इति भरतधृतसाहसाङ्कः ॥
(नासाक्षतच्छिद्रम् । इति कश्चित् ।)

नस्योतः, पुं, (नस्यया नासारज्ज्वा ऊतः ।) नस्तितः । इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३० । २६ ।
"मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ॥")

नहि, व्य, निषेधः । (यथा,—
"इयं सन्ध्या दूरादुपगतो हन्त मलयात्
तदेकां त्वद्गेहे विनयवति ! नेष्यामि रजनीम् ।
समीरेणोक्तैवं नवकुसुमिता चूतलतिका
धुनाना मूर्द्धानं नहि नहि नहीत्येव कुरुते ॥"
उद्भटः ॥)

वनानि विश्व कलय स नश्वरं
पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ।
तथापि मुह्यन्ति तवाज मायया
सुवासितं ह्यथमजे नतोऽस्मि तम् ॥")

नष्ट, त्रि, (नश्+क्त ।) अदर्शनविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । तिरोहितः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥ (यथा, मघनर्ले । १ । ३०८ ।
"नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानु शोचन्ति पण्डिताः ।
पण्डितानाञ्च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥"
अधमः । यथा चाणक्ये । ८० ।
"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जास्तु कुलस्त्रियः ॥"
प्रचलितः । यथा हरिवंशे । १७४ । १२३ ।
"तृतीये तु मुहूर्त्ते सा नष्टा बाणपुरात्तदा ।
मरीप्रय चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनान् ॥"
पलायितः । यथा रत्नावल्याम् ।
"नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम्॥"
निष्फलः । यथा मनुः । ३ । १८० ।
"नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ ॥")
नाशप्राप्तः । यथा । "योगी नष्टः परन्तप ॥"
इति श्रीभगवद्गीता ॥ नाशः क्ली ॥

नष्टचन्द्र, पुं (नष्टो दृष्टचन्द्रः ।) भाद्रस्य शुक्लचतुर्थ्यामुदितचन्द्रः । यथा —
"नष्टचन्द्रो न द्रष्टव्यो भाद्रे मासि सितासिते ।
चतुर्थ्यामुदितोऽप्यत्र प्रतिषिद्धो मनीषिभिः ॥
चन्द्रस्तारापहरणे कलङ्कमतिदुष्करम् ।
तस्मै ददाति च नन्द । कामतो यः प्रपश्यति ॥
अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
तन्नाशुद्धो भवेत् सद्यो निष्कलङ्को महीतले ॥
सद्य प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक । मारोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥
इति मन्त्रेण पूतञ्च जलं साधु पिबेद्भुवम् ॥
पुरा तारा गुरोः पत्नी नवयौवनसंयुता ।
रत्नभूषणभूषाढ्या रत्नवस्त्राम्बरा सती ॥
सुश्रोणी सुस्मिता रम्या सुन्दरी सुमनोहरा ।
अतीवकबरीरम्या मालतीमाल्यभूषिता ॥
सिन्दूरबिन्दुना साकं चारुचन्दनबिन्दुभिः ।
कस्तूरीबिन्दुनाधश्च भालमध्यस्थलोज्ज्वला ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणक्वणन्मञ्जीररञ्जिता ।
सुवक्रलोचना श्यामा सुधारुकज्जलोज्ज्वला ॥
सुचारुचारुमुक्ताभश्नपङ्क्तिमनोहरा ।
रत्नकुण्डलयुग्मेन चारुगण्डस्थलोज्ज्वला ॥
कामिनीष्वतुला बाला गजेन्द्रमन्दगामिनी ।
सुकोमला चन्द्रमुखी कामाधारा च कामुकी ॥
स्वर्गमन्दाकिनीतीरे स्नाता स्निग्धाम्बरा वरा ।
ध्यायन्ती गुरुपादं सा स्वगृहं गमनोन्मुखी ॥
दृष्ट्वा तस्याश्च सर्व्वाङ्गमनङ्गबाणपीडितः ।
भाद्रे चतुर्थ्यां चन्द्रश्च जहार चैतत्तं व्रजः ॥
स्थानं चयेन समाप्य रथस्थो रसिको बली ।
रथमारोहयामास करे धृत्वा च तारकाम् ॥
कामार्त्तः कामिनीं तां समाश्रित्य चुचुम्ब स ।
[illegible]

तारकोवाच ।
त्यज मां त्यज मां चन्द्र । सुरेषु कुलपांसक ॥
गुरुपत्नीं ब्राह्मणीञ्च पतिव्रतपरायणाम् ॥
गुरुपत्नीमङ्गमेन ब्रह्महत्याशतं लभेत् ।
पुत्त्रस्त्वं तव मातेव धैर्य्यं कुरु सुरेश्वर ॥
धिक् त्वां श्रुत्वा सुरगुरुर्भस्मीभूतं करिष्यति ।
गुरुपत्नी विप्रपत्नी यदि सा च पतिव्रता ॥
ब्रह्महत्यासहस्रञ्च तस्याः सङ्गमने लभेत् ।
पुत्त्राधिकञ्च शिष्यञ्च शिष्यो मनस्वामिनो भवान् ॥
स्वधर्म्मं रक्ष मापित । मामेव मातरं त्यज ।
दास्यामि स्त्रीवधं तुभ्यं यदि मां सम्प्रहीष्यसि ॥
विलङ्घ्य तारावचनं ताञ्च सम्भोक्तुमुद्यतम् ।
शशाप तारा कोपेन निष्कामा सा पतिव्रता ॥
राहुग्रस्तो घनग्रस्तः पापयुक्तो भवान् भव ।
कलङ्के यक्ष्मणा ग्रस्तो भविष्यसि न संशयः ॥
चन्द्रमेवं तदा तूर्णं कामात्तं शशाप सा ।
तेजस्विना केनचिच्च भस्मीभूतो भविष्यसि ॥
चन्द्रस्तारां गृहीत्वा च धृत्वा च रमणं व्रजन् ।
क्रोडे निधाय प्रययौ रुदन्तीं तां सुविस्मिताम् ॥
निर्ज्जने निर्ज्जने रम्ये शैले शैले मनोहरे ।
तत्र दृष्ट्वा सुरगुरुं बलिगेहात् समागतम् ॥
प्रणम्य सर्व्वमुक्त्वा च चन्द्रस्य शरणं ययौ ।
शुक्रस्तं बोधयामास वचनं नीतियुक्तितः ॥

शुक्र उवाच ।
मृणु वत्स । प्रवक्ष्यामि गुरवे देहि तारकाम् ।
गुरुपत्नीं मातृपत्नीं त्यज मद्वचनादिधो ॥
कुरु पापक्षयोपायं निष्कृतिस्तु महाफला ।
सतीनां गुरुपत्नीनां ग्रहणं बलेन च ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणां पातकं लभते जनः ।
कुम्भीपाके पचती च यावद्वै ब्रह्मणः शतम् ॥
इयं सतीह तेजस्वी त्वां भस्मीकर्त्तुमीश्वरः ।
न चकार कृपायुक्ते प्रियशिष्येव हेतुना ॥
उतथ्यपत्नीं दृष्ट्वा स पुरा रेमे सकामतः ।
ततपतं प्राप्तपनोऽस्त्येव परग्रस्ता प्रिया सती ॥
'एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा बोधयित्वा कविं विधुः ।
समानीय निग्रहार्थं तारकासहितं व्रजः ।
शशिभोज्य चरणाम्भोजे चकार च समर्पणम् ॥
प्रभुस्तं प्रीतियुक्तञ्च वासयामास वक्षसि ।
दत्त्वा तस्मै पादरेणुं निष्पापञ्च चकार सः ।
दत्त्वा तस्कलङ्कं च कृपायुक्तमभयं ददौ ॥
क्षीरोदे स्नापयित्वा च प्रायश्चित्तेन शङ्करः ।
चकार चन्द्रं निष्पापं ब्रह्मणा सहितं सुचिम् ॥
योगेन चन्द्रं योगीन्द्रो द्विखण्डं च चकार सः ।
ररक्ष च ललाटे च सोऽप्यहं मङ्गलं पुरः ॥
अतएव महादेवो बभूव चन्द्रशेखरः ।
स्नात्वा लाञ्छनतत्र कलङ्की देवसंसदि ॥
लज्जया च खयोगेन देहत्यागं चकार सः ।
तच्छरीरञ्च क्षीरोदे ब्रह्मणा च समर्पितम् ॥
करोन्तावि तपया श्रुत्वा क्षीरोदधितटे ।
ध्यनिश्चसुअल तस्य पपात च जलं व्रज ॥
भस्माद्भभूव चन्द्रश्च निष्पापो देवसंसदि ।
ब्रह्मा च भगवान् शम्भुरभिषेकञ्चकार तम् ॥

[illegible] च महादेवो विभयं देवसंसदि ॥

महादेव उवाच ।
सस्थानं गच्छ पुत्त्र । त्वं कुरु स्वविषयं सुत ।
पश्चात् च गुरुशापेन यक्ष्मग्रस्तो भविष्यसि ॥
यथैव पतिव्रताशापं कर्त्तुमीश्वरः को भुवि ।
ममाश्रिता यतस्त्वञ्च प्रतिकारो भविष्यति ॥
यस्माद्भाद्रचतुर्थ्यान्तु गुरुपत्नी हृता हृता ।
तस्मात्तस्मिन् दिने वत्स । पापदर्शी युगे युगे ॥
मा भुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म्म शुभाशुभम् ॥
इदं योगेन वै वत्स । कर्म्मभोगो न नश्यति ।
प्रायश्चित्तात् सन्देहो ह्यस्मेव भविष्यति ॥
तारापहरणं वत्स । कलङ्कं चन्द्रमण्डले ।
स्नाताहत विलम्बञ्च भविष्यति युगे युगे ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८० । ८१ अ॰

नष्टचेष्टता, स्त्री (नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः । तल् ।) प्रलयः । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥ शोकाग्निना परिमग्नदाष्टों नष्टचेष्टता तत्र प्रलयः प्रलीयतेऽनेन प्रलयः ली इ घ ञ्यो ह्रिवि त्वल । प्रलयः सात्त्विको भावः मूर्च्छेत्यथः । इति सर्व्वस्वम् ॥ हृषशोकादिभिरशेषचेष्टा नाशः प्रलयः इत्यथः । इति भरतः ॥ शून्यता च ॥

नष्टाग्नि, पुं (नष्टः प्रमादात् निर्व्वाणमाप्तः अग्निर्यस्य ।) यस्याग्निहोत्रीय प्रमादाग्निना कारणान्तरेण वा अग्निर्नष्टो निर्व्वाण स्यात् सः । तत्पर्य्यायः । वीरहा २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५३ ॥

नष्टाप्तिसूत्र, क्ली (नष्टस्य चौर्य्यापहृतस्य वस्तुनः आप्तिः तस्याः सूत्रमिव ।) किञ्चित्प्राप्तचौर्य्यं नीतद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । लाप्त्रम् २ । इति हारावली । १५८ ॥

नष्टेन्दुकला, स्त्री (नष्टा इन्दुकला यस्याम् ।) कुहूः । इत्यमरः । १ । ४ । ८ ॥

नसा, स्त्री, (नस्+वा टाप् । यद्वा नसते कुटिलतां प्रकाशयतीति । नस कौटिल्ये+घञ् । टाप् ।) नासिका । इति विकाण्डशेषः ॥

नस्त, पुं, (नसते कुटिलतां प्रकाशयत्यनेनेति । नस्+क्त । बाहुलकात् इड्भावः ।) नासिका । इति शब्दमाला ॥ (यथा महाभारते । ५ । १३१ । १० ।
"नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्याञ्च समन्ततः ।
प्रादुरासन् महारौद्राः सधूमाः पावकार्च्चिषः ॥)
नस्यं क्ली । इति रत्नमाला ॥ पञ्चविधनस्यकर्म्माणि यथा —
"प्रतिमर्षोऽवपीडश्च नस्यं प्रधमनन्तथा ।
शिरोविरेचनञ्चैव नस्तकर्म्म तु पञ्चधा ॥
इषद्दुच्छ्वसनात् स्नेहो यावान् वक्त्रं प्रपद्यते ।
नस्ते निषिक्तस्तं विद्यात् प्रतिमर्षं प्रमाणतः ॥
प्रतिमर्षश्च नस्यार्थं करोति च न दोषभाक् ।
शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ॥
अवपीड्य दीयते यस्मादवपीडस्ततः स्मृतः ।

"नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
वक्रोक्तिशालो नितरां कुशीलः ।
क्रोधाग्निसन्तापितबन्धुवर्गो
भर्त्तायमः स्यात् किल रङ्गभूमौ ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

रङ्गसीसकार्थे क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । पाक-
हीनयोस्तयोर्दोषो यथा,—
"पाकहीनौ नागवङ्गौ कुष्ठगुल्मरुजाकरौ ।
मेहपाण्डुकरौ वातकफग्लुकरौ पुनः ॥"
तयोर्मारणं यथा,—
"अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् ।
द्रुतमात्रे विद्रुते नागे लौहदर्व्या च चालयेत् ॥
यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्याञ्च मनःशिलाम् ।
काञ्जिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्गजपुटेन च ॥
स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्जिके न च ॥
पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेवं षड्भिः पुटैर्मृतिः ॥"
नागः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्व्वकार्य्यकृत् ।
स तिक्तमधुरो नागो मृतो भवति भस्मसात् ॥
आयुःकीर्त्तिं वीर्य्यवृद्धिं करोति सेवनात् सदा ।
रोगान् हन्ति मृतो नागो वह्निपुष्टिसुखकारकः ॥"
इति सुखबोधः ॥

नागः, पुं, (नगे भवः । नग+अण् । यद्वा, दंश-
त्यस्मात् विषाग्निनेति । दंश+"दंशेर्नो लोपो-
दश नः ।" उणा० ५ । ६१ । गः । अन्तलोपः ।
दस्य नः । बाहुलकात् नकारस्य ना ।) पन्नगः ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ६६ ।
"नगांश्च विषं नागाः क्षीरोदाद् समुत्थितम् ॥")
हस्ती । (यथा, रघुः । ४ । ८३ ।
"भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥")
क्रूराचारी । मेघः । नागकेशरः । पुन्नागः ।
नागदन्तकः । मुस्तकः । देहानिलप्रभेदः ।
"उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः ॥"
इति शारदातिलकटीका ॥
उत्तरपदस्थिते श्रेष्ठः । इति मेदिनी । गे, १० ॥
(सीसकम् । अस्योत्पत्तिर्नामानि गुणाश्च ।
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु समोच यत् ।
वीर्य्यं जातस्ततो नागः सर्व्वरोगापहो नृणाम् ॥"
"नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति
व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति ।
वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति
मृत्युञ्च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥
पाकेन हीनौ किलवङ्गनागौ
कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान् ।
कण्डूप्रमेहानिलवादशोथः
भगन्दरादीन् कुरुतः प्रयुक्तौ ॥")
ताम्बूली । देशभेदः । इति नानार्थटीकायां
भरतः ॥ पर्व्वतविशेषः । (यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । २ । २८ ।
"शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथापरः ।
कालाञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः ॥")
नगे गिरौ चन्दनादितरौ वा भवः । न गच्छ-
तीति अगः न अगः नागः इति वा । तक्षक-
कर्कोटप्रभृतिर्देवयोनिर्मनुष्याकारः फणालाङ्गूल-
युक्तः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । काद्रवेयः ।
२ । इत्यमरः । १।८।४ ॥ नागोत्पत्तिर्यथा,—
"दक्षजा प्रथमा सृष्टिं मरीचिः सुतिकारणम् ।
प्रथमं मनसा ध्यातस्तस्य पुत्त्रस्तु कश्यपः ॥
तस्य दाक्षायणी भार्य्या कद्रूर्नाम शुचिस्मिता ।
मारीचो जनयामास तस्यां पुत्त्रान्महाबलान् ॥
अनन्तं वासुकिञ्चैव कम्बलञ्च महाबलम् ।
कर्कोटकञ्च राजेन्द्र ! पद्मं चान्यं सरीसृपम् ॥
महापद्मं तथा शङ्खं कुलिकञ्चापराजितम् ।
एते कश्यपदायादाः प्रधानाः परिकीर्त्तिताः ।
एतेषान्तु प्रसूत्या तु इदमापूरितं जगत् ॥
कुटिलाः हीनकर्म्माणस्तीक्ष्णास्योत्पविषोल्वणाः ।
दृष्ट्वा दंशन्ति मनुष्यान् भस्म कुर्य्युः स्वयाद्ध्रुवम् ॥
अन्वग्गामी यथा सर्व्वो मनुष्याणां नराधिप ! ।
अहन्यहनि जायेत क्षयः परमदारुणः ॥
आत्मनस्तु क्षयं दृष्ट्वा प्रजाः सर्व्वाः समन्ततः ।
जग्मुः शरण्यं शरणं परन्तु परमेश्वरम् ॥
इमं सेवार्थमुद्दिश्य प्रजाः सर्व्वा महीपते ! ।
ऊचुः कमलजं देवं पुराणं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
देवा ऊचुः ।
देव देवेश लोकानां प्रकृतिः परमेश्वर ।
त्राहि नस्तीक्ष्णदंष्ट्रेभ्यो भुजङ्गानां महात्मनाम् ॥
अहन्यहनि ये देव ! पश्येयुरुरगा हरा ।
मनुष्यं पशुयूथं वा तत् सर्व्वं भस्मसाद्भवेत् ॥
त्वया सृष्टिः कृता देव नीयते सा भुजङ्गमैः ।
एतज्ज्ञात्वा तु दुर्वृत्तं तत् कुरुष्व महामते ॥
ब्रह्मोवाच ।
अहं रक्षां विधास्यामि भवतीनां न संशयः ।
व्रजध्वं स्वानि धिष्ण्यानि प्रजापालाः ससाध्वसाः ॥
एवमुक्ताः प्रजास्तेन ब्रह्मणाव्यक्तजन्मिना ।
आगतास्तु प्रजास्तत्र समाहूय भुजङ्गमान् ॥
शशाप परमक्रुद्धो वासुकिप्रमुखांस्तथा ।
ब्रह्मोवाच ।
यतो मत्प्रभवान्नित्यं क्षयं नयत मानुषान् ॥
भवान्तरे तथान्यस्मिन्मातुः शापात् सुदारुणात् ।
भविता तिक्षयो घोरो नूनं स्वायम्भुवान्तरे ॥
एवमुक्तास्तु वेपन्तो ब्रह्मणा भुजगोत्तमाः ।
निपत्य पादयोस्तस्य इदमूचुर्वचस्तदा ॥
नागा ऊचुः ।
भगवन् ! कुटिला जातिरस्माकं भवता कृता ।
विषोल्वणत्वं क्रूरत्वं दृक्शस्त्रत्वञ्च नस्तथा ॥
अस्मादिदं त्वया देव इदानीं प्रशमयाच्युत ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि नाम मया सृष्टा भवन्तः कुटिलाशयाः ।
ततः किं मनुजान्नित्यं भक्षयध्वं गतव्यथाः ॥
नागा ऊचुः ।
मर्य्यादां कुरु देवेश ! स्थानञ्चैव पृथक् पृथक् ।
नागानां वचनं श्रुत्वा देवो वचनमब्रवीत् ॥
अहं करोमि वो नागाः समयं मनुजैः सह ।
तदेकमनसः सर्व्वे शृणुध्वं मम शासनम् ॥
पातालं वितलञ्चैव सुतलाख्यं तृतीयकम् ।
दत्तं वै वसुकाभागं गृहं तत्र गमिष्यथ ॥
तत्र भोगान् बहुविधान् भुञ्जध्वं मम शासनात् ।
तिष्ठध्वं सप्तमं यावद्रात्रान्तन्ते पुनः पुनः ॥
ततो वैवस्वतस्यादौ काश्यपेया भविष्यथ ।
दायादाः सर्व्वदेवानां सुपर्णस्य च धीमतः ॥
तदा प्रसूतिर्वः सर्व्वा भोक्ष्यते चित्रभानुना ।
भवतां नैव दोषोऽयं भविष्यति न संशयः ॥
ये वै क्रूरा भोगिनो दुर्विनीता-
स्तेषामन्तो भविता नान्यथैतत् ।
काले प्राप्ते भक्षयध्वं दशध्वं
तथा परान् पापकृतो मनुष्यान् ॥
मन्त्रौषधैर्गारुडमण्डलैश्च
बद्धैर्ष्टा मानवा ये चरन्ति ।
तेषां भीतैर्व्वर्त्तितव्यं न चान्य-
च्चिन्त्यं कार्य्यं चान्यथा वो विनाशः ॥
इतीरिते ब्रह्मणा ते भुजङ्गा
जग्मुः स्थानं चातलाख्यं हि सर्व्वे ।
तस्थुर्भोगान् भुञ्जमानाः समग्रान्
रसातले लीलया संस्थितास्ते ॥
एवं शापं ते तु लब्ध्वा प्रसादञ्च चतुर्मुखात् ।
तस्थुः पातालनिलये मुदितेनान्तरात्मना ॥
एतत् सर्व्वञ्च पञ्चम्यां तेषां जातं महात्मनाम् ।
अतस्त्वियं तिथिर्धन्या सर्व्वपापहरा शुभा ॥
एतस्यां संयतो यस्तु अम्लन्तु परिवर्ज्जयेत् ।
क्षीरेण स्नापयेन्नागांस्तस्य यास्यन्ति मित्रताम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

एषां शिवभूषणप्रभावं यथा,—
"वासुकाद्यास्तु ये सर्पा यथास्थानञ्च ते हरन् ।
भूषयाञ्चक्रुरत्यन्तं शिरोवाह्वादिषु द्रुतम् ॥"
इति कालिकापुराणे शिवविवाहे १८ अः ।
कम्बलाश्वतरनागयोः सरस्वत्या गानवरप्राप्ति-
विवरणं यथा,—
"एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती ।
प्रत्युवाच महात्मानं नागमश्वतरं ततः ॥
सरस्वत्युवाच ।
वरन्ते कम्बलभ्रातः ! प्रयच्छाम्युरगाधिप ! ।
वद्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
अश्वतर उवाच ।
सहायं देहि देवि ! त्वं पूर्व्वं कम्बलमेव मे ।
समस्तस्वरसम्बन्धमुभयोः संप्रयच्छ च ॥
सरस्वत्युवाच ।
सप्त स्वरा ग्रामरागाः सप्त पन्नगसत्तम ! ।
गीतकानि च सप्तैव तावतीश्चापि मूर्च्छनाः ॥
तानाश्चैकोनपञ्चाशत्तथा ग्रामत्रयञ्च यत् ।
एतत् सर्व्वं भवान् गाता कम्बलश्चैव ते सखा ॥
ज्ञास्यते मत्प्रसादेन भुजगेन्द्र परन्तथा ।
चतुर्व्विधं पदं तालं त्रिप्रकारं लयत्रयम् ॥
यतित्रयं तथा तोद्यं मया दत्तं चतुर्व्विधम् ॥
एतद्भवान् मत्प्रसादात् पन्नगेन्द्रापरञ्च यत् ।
अस्यान्तर्गतसम्बद्धं स्वरव्यञ्जनयोश्च यत् ॥
[illegible] मया दत्तं भवतः कम्बलस्य च ।

अभावः । तत्पर्य्यायः । अ२ नो३ न४ । इत्यमरः । अन५ अना६ ना७ । इति भरतः ॥ (यथा महाभारते । ४ । २४ । १३ ।
"नहि विप्रो गतिं तेषां वाच हि नरसत्तम ॥")
नहुषः, पुं, (नह्यते इति । नह + "पुषिहिकलिभ्य उषच ।" उणां । ४ । ७५ । इति कर्म्मणि वा उषच् ।) नागभेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।
"आप्तः करोटकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा ।
निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ॥")
चन्द्रवंशीयराजभेदः । इति मेदिनी । षे, १८ ॥ स च पुरूरवसो ज्येष्ठपुत्रस्यायुषः सुतः । इति पुराणम् ॥ (अयं हि अगस्त्यशापात् अजगरत्वमाप्तो वनमध्ये बहुकालं स्थितवान् ततः कदाचित् भीमं प्रगृह्य युधिष्ठिरात् मुक्तिमाप । एतद्विवरणं यथा, महाभारते । ३ । १८१ । ३३—४५ ।
"अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन् किञ्चिन्नान्यदचिन्तयम् ॥
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्व्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्व्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥
चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टेर्बलं मम ॥
ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिबिकां मम ।
स मामपनयो राजन् ! भ्रंशयामास वै श्रियः ॥
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन् स्पृष्टो मया मुनिः ।
अगस्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा ॥
ततस्तस्माद्विमानाग्र्यात् प्रच्युतश्च्युतभूषणः ।
प्रपतन् बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥
अयाचन्तमहं विप्र शापस्यान्तो भवेदिति ।
प्रमादात् सम्प्रमूढस्य भगवन् ! क्षन्तुमर्हसि ॥
ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्म्मराजः शापात्त्वां मोचयिष्यति ॥
अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ! ।
फले क्षीणे महाराज ! फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥
ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वञ्च येन त्वाहमचूचुदम् ॥
इमं इदमसत्यं च ब्राह्मणं च गुणैर्वरम् ।
ब्राह्मणान् यदा पूर्वो न जातिर्न कुलं नृप ॥
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज ! गमिष्यामि दिवं पुनः ॥
वैशम्पायन उवाच ।
इत्युक्त्वाजगरं देहं त्यक्त्वा स नहुषो नृपः ।
दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव हि ॥" ॥
(नहुषेन सर्वाणि भूतानि मापयेदिति । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ४० ।
"इरो विरिन्दो रिरंरो नहुषो वृषः ॥")
नहुषात्मजा, स्त्री, (नहुषस्य आत्मजा कन्या ।) समरभुक्‌नाम । इति शब्दरत्नावली ॥
नहुषात्मजः, पुं (नहुषस्य आत्मजः ।) ययातिराजा । इति पुराणम् ॥ (यथाभिहितोऽपि

दृश्यते । तथाहि महाभारते । १ । ७८ । १४ ।
"अथ स देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुषात्मजः ॥")
ना, व्य (नह बन्धे + बाहुलकात् डा ।) नहि । अभावः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
ना, [ऋ] पुं, (नयति नीयते वा । णी प्रापणे + "नयतेर्डिच ।" उणां २ । १०१ । इति ऋ प्रत्ययः । स च डित् ।) पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, माघः । २ । ४२ ।
"विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते ।
प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥")
नाकः, पुं, (न कं सुखमिति अकं दुःखम् । तन्नास्त्यत्रेति ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । ४ ।
"समर्पयो नाकसदो वरेण्य ॥"
नभः । इति निघण्टुः । १ । ४ ॥ यथा महाभारते । १ । १७२ । ६ ।
"य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा ।"
स्त्री, अप्सरोजातिविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ८६ । ४० ।
"काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसन्तर्जनं तथा ।
सन्तानं नर्त्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥
एतैर्विद्धाः सर्व्व एव मरणं यान्ति मानवाः ॥"
क्षत्रियजातिविशेषः । यथा वायुपुराणे ।
"नव नाकास्तु भोक्ष्यन्ति पुरीं चम्पावतीं नृपाः ॥")
नाकनाथः, पुं, (नाकस्य स्वर्गस्य नाथः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाकनायकः पुं (नाकस्य नायकः ।) इन्द्रः । यथा, नैषधे ५ सर्गे ।
"स ययौ विपदन्धकारनाथ
नाकनायकनिकेतनमाप ॥"
नाकनायकपुरोहितः, पुं, (नाकनायकस्य इन्द्रस्य पुरोहितः ।) बृहस्पतिः । यथा,—
"सौम्यधर्म्मतनयद्युलक्षितो
नाकनायकपुरोहितः शुभः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
नाकी [न्] पुं, (नाकः स्वर्गो वासस्थानत्वेनास्त्यस्येति । नाक + इनिः ।) देवता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे । ६ ।
"देवाकर्णय नाकिनां पुरि श्रुतो लोके पुरे
भोगिनाम् ॥")
नाकुः पुं, (नमन्तोऽनेनेति । नम + "वलिमलि-
तनिभ्यः कः ।" बाहुलकात् गुकपटिनाकिधताश्च ।" उणां १ । १८ । इति उः धातोर्नाकि । इकार उक्तार्थे ।) वल्मीकः । इत्यमरः । २ । १ । १४ ॥ मुनिविशेषः । पर्व्वतः । इति मेदिनी कै, २० ॥
नाकुलः, पुं (नकुलस्य गोत्रापत्यम् । नकुल + "तस्यापत्यम् ।" ४ । १ । ९२ । इत्यण् ।) नकुलपुत्रः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३० । ५९ ।
"अक्षरा कुरुनाथेन नकुलश्च नाकुले ।
नकुलं सहदेवश्च नाम सर्वं समाधिना ॥"
तन्त्रविशेषः स्त्री । यथा, कूर्म्मपुराणे ।

"एवं सम्बोधितो रुद्रो
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि
कापालं नाकुलं वाम भैरवं पूर्व्वपश्चिमम्
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि
नकुलस्येदम् । तस्येदमित्यण् ।)
त्रि ॥ (न आकुलः इति विग्रहे ।
नाकुली, स्त्री, (नकुलेन दृष्टा पीता वा । अण् + ङीप् ।) कुक्कुटीकन्दः । रास्ना । इति मेदिनी । ले, १०१ ॥ यवतिक्ता । कारी । कन्दविशेषः । नाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सर्पगन्धा २ सुगन्धा ३ नकुलका ४ ईश्वरी ५ नागगन्धा ६ सरसा ८ सर्पादनी ९ व्यालगन्धा १० । गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । विषेनानेकविषनाशित्वञ्च ।
नाघव, स्त्री (नघमस्येदमिति । नघव + इम् ।" ४ । ३ । १२० । इति अण् ।) सन्धिः । (यथा, धर्म्मसिद्धान्ते । १४ ।
"नपक्षमत निल्य नाघवं दिनप्यते ।
नघनाम्ना मासास्तु भेदा
मासविशेषे, पुं । स च द्विविधः ।
नघमासक एकः । यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे
"नघमस्यायनानि चेन्द्रो
मौनेन कुर्य्यादभयात्मकेन ।"
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन ।
"सर्व्वचरित्वे नाघव इव चोच्यते ।
सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नो नाघवः ।
प्रयोजनं नघत्रसञ्चारी । जन्मनक्षत्रे वारयोगे मनोदुःखदाने च । यथा, कायाम् ।
"जन्मपर्व्वे
स माघ कालघो नाम मनोदुःखप्रदायक
द्वितीयः षट्त्रिंशात्मकनक्षत्रे
विप्रदात्मकः । यथा सूर्य्यसिद्धान्ते । १ । १
"नाडीषष्ट्या तु नाघवमहोरात्रं प्रचक्षते
तन्निशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ।
द्वितीयस्य प्रयोजनं आयुर्दानायाम् ।
"आयुर्दाये स्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं परिनिश्चितम्
इति मलमासतत्त्वम्
नाक्षत्रिकः, पुं, (नक्षत्राद्‌गतः । नक्षत्र + ठञ् ।
नाक्षत्रमासः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"नक्षत्राणामेव नाक्षत्रिक उदाहृतः ॥"
नाक्षत्रिकी, स्त्री (नाक्षत्रिक + ङीप् ।)
दशा । यथा ।"कलौ नाक्षत्रिकी दशा ।
ज्योतिषम् । अस्या विवरणं दशाशब्दे
नक्षत्रदशायामपि द्रष्टव्यम् ॥
नागं, क्ली, (नगे पर्व्वते भवम् । नग + अण् ।
दृश्यम् । सीसकम् । (अस्य पर्य्यायो यथा —
"नागं स्वर्णकं सीसं योगेष्टकं सीसकम्
इति वैद्यकरत्नमालायाम्
करणविशेषः । इति मेदिनी । गे, ८ ।
वारदत्तानकम् । यथा,—

"नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
वक्रोक्तिजालो नितरां कुशीलः ।
क्रोधाग्निसन्तापितबन्धुवर्गो
भर्गोपमः स्यात् किल रङ्गभूमौ ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

रङ्गसीसकार्थे क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । पाकहीनयोस्तयोर्दोषो यथा,—
"पाकहीनौ नागवङ्गौ कुष्ठगुल्मरुजाकरौ ।
मेहपाण्डुकरौ वातकफमल्लकरौ पुनः ॥"
तयोर्मारणं यथा,—
"अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे विद्रुते नागे लौहदर्व्या च चालयेत् ॥
यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्यञ्च मनःशिलाम् ।
काञ्जिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्गजपुटेन च ॥
स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन च ॥
पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेवं षड्भिः पुटैर्मृतिः ॥"
नागः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्व्वकार्य्यकृत् ।
सतिक्तमधुरो नागो मृतो भवति भस्मसात् ॥
आयुःकीर्त्तिं वीर्य्यवृद्धिं करोति सेवनात् सदा ।
रोगान् हन्ति मृतो नागो वङ्गवद्गुणकारकः ॥"
इति सुखबोधः ॥

नागः, पुं, (नगे भवः । नग + अण् । यद्वा, दृहत्वसात् विषाग्निनेति । दह + "दहेर्गो लोपो दस्य नः ।" उणां ५ । ६१ । गः । अन्तलोपः । दस्य नः । वाहुलकात् नकारस्य ना ।) पन्नगः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ६६ ।
"जगृहुश्च विषं नागाः क्षीरोदाच्च समुत्थितम् ॥")
हस्ती । (यथा, रघुः । ४ । ८३ ।
"भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥")
क्रूरचारी । मेघः । नागकेशरः । पुन्नागः । नागदन्तकः । मुस्तकः । देहानिलप्रभेदः ।
"उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः ॥"
इति शारदातिलकटीका ॥
उत्तरपदस्थिते श्रेष्ठः । इति मेदिनी । गे, १० ॥
(सीसकम् ।° अस्योत्पत्तिर्नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु मुमोच यत् ।
वीर्य्यं जातस्ततो नागः सर्व्वरोगापहो नृणाम् ॥"
"नागस्तु नागशततुल्यवलं ददाति
व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति ।
वह्निं प्रदीपयति कामवलं करोति
मृत्युञ्च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥
पाकेन हीनौ किलवङ्गनागौ
कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान् ।
कण्डूप्रमेहानिलवादशोथ-
भगन्दरादीन् कुरुतः प्रयुक्तौ ॥")
ताम्बूली । देशभेदः । इति नानार्थटीकायां भरतः ॥ पर्व्वतविशेषः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । २ । २८ ।
"शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथापरः ।
कालाञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केशराचलाः ॥")
नगे गिरौ चन्दनादितरौ वा भवः । न गच्छतीति अगः न अगः नागः इति वा । तक्षककर्कोटप्रभृतिर्देवयोनिर्मनुष्याकारः फणालाङ्गुलयुक्तः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । काद्रवेयः । २ । इत्यमरः । १।८।४ ॥ नागोत्पत्तिर्यथा,—
"सृजता ब्रह्मणा सृष्टिं मरीचिः सूतिकारणम् ।
प्रथमं मनसा ध्यातस्तस्य पुत्त्रस्तु कश्यपः ॥
तस्य दाक्षायणी भार्य्या कद्रुर्नाम शुचिस्मिता ।
मारीचो जनयामास तस्यां पुत्त्रान्महावलान् ॥
अनन्तं वासुकिञ्चैव कम्वलञ्च महावलम् ।
कर्कोटकञ्च राजेन्द्र ! पद्मं चान्यं सरीसृपम् ॥
महापद्मं तथा शङ्खं कुलिकञ्चापराजितम् ।
एते कश्यपदायादाः प्रधानाः परिकीर्त्तिताः ।
एतेषान्तु प्रसूत्या तु इदमापूरितं जगत् ॥
कुटिला हीनकर्म्माणस्तीक्ष्णास्योत्थविषोल्वणाः ।
दष्ट्वा संदश्य मनुजान् भस्म कुर्य्युः क्षणाद्ध्रुवम् ॥
शब्दगामी यथा स्पर्शो मनुष्याणां नराधिप ! ।
अहन्यहनि जायेत क्षयः परमदारुणः ॥
आत्मनस्तु क्षयं दृष्ट्वा प्रजाः सर्व्वाः समन्ततः ।
जग्मुः शरण्यं शरणं परन्तु परमेश्वरम् ॥
इमं सेवार्थमुद्दिश्य प्रजाः सर्व्वा महीपते ! ।
ऊचुः कमलजं देवं पुराणं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
देवा ऊचुः ।
देव देवेश लोकानां प्रकृतिः परमेश्वर ।
त्राहि नस्तीक्ष्णदंष्ट्रेभ्यो भुजङ्गानां महात्मनाम् ॥
अहन्यहनि ये देव ! पश्येयुरुरगा दृशा ।
मनुष्यं मृगयूथं वा तत् सर्व्वं भस्मसाद्भवेत् ॥
त्वया सृष्टिः कृता देव नीयते सा भुजङ्गमैः ।
एतज्ज्ञात्वा तु दुर्वृत्तं तत् कुरुष्व महामते ॥
ब्रह्मोवाच ।
अहं रक्षां विधास्यामि भवतीनां न संशयः ।
व्रजध्वं स्वानि धिष्ण्यानि प्रजापालाः ससाध्वसाः ॥
एवमुक्ताः प्रजास्तेन ब्रह्मणाव्यक्तमूर्त्तिना ।
आगतास्तु प्रजास्तावत्तानाहूय भुजङ्गमान् ॥
शशाप परमक्रुद्धो वासुकिप्रमुखांस्तथा ।
ब्रह्मोवाच ।
यतो मत्प्रभवानित्थं क्षयं नयत मानुषान् ॥
भवान्तरे तथान्यस्मिन्मातुः शापात् सुदारुणात् ।
भविताविक्षयो घोरो नूनं स्वायम्भुवान्तरे ॥
एवमुक्तास्तु वेपन्तो ब्रह्मणा भुजगोत्तमाः ।
निपत्य पादयोस्तस्य इदमूचुर्व्वचस्तदा ॥
नागा ऊचुः ।
भगवन् ! कुटिला जातिरस्माकं भवता कृता ।
विषोल्वणत्वं क्रूरत्वं दृक्शस्त्रत्वञ्च नस्तथा ॥
सम्पादितं त्वया देव इदानीं शमयाच्युत ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि नाम मया सृष्टा भवन्तः कुटिलाशयाः ।
ततः किं मनुजानित्यं भक्षयध्वं गतव्यथाः ॥
नागा ऊचुः ।
मर्य्यादां कुरु देवेश ! स्थानञ्चैव पृथक् पृथक् ।
नागानां वचनं श्रुत्वा देवो वचनमब्रवीत् ॥
अहं करोमि वो नागाः समयं मनुजैः सह ।
तदेकमनसः सर्व्वे शृणुध्वं मम शासनम् ॥
पातालं वितलञ्चैव सुतलाख्यं तृतीयकम् ।
दत्तं वै वसुकाभानां गृहं तत्र गमिष्यथ ॥
तत्र भोगान् वहुविधान् भुञ्जध्वं मम शासनात् ।
तिष्ठध्वं सप्तमं यावद्रात्रग्रन्तन्ते पुनः पुनः ॥
ततो वैवस्वतस्यादौ काश्यपेया भविष्यथ ।
दायादाः सर्व्वदेवानां सपर्णस्य च धीमतः ॥
तदा प्रसूतिर्व्वः सर्व्वा भोक्ष्यते चित्रभानुना ।
भवतां नैव दोषोऽयं भविष्यति न संशयः ॥
ये वै क्रूरा भोगिनो दुर्विनीता-
स्तेषामन्तो भविता नान्यथैतत् ।
कालं प्राप्तं भक्षयध्वं दशध्वं
तथा परान् चापकृतो मनुष्यान् ॥
मन्त्रौषधैर्गारुड़मण्डलैश्च
वद्धैर्द्रष्टा मानवा ये चरन्ति ।
तेषां भीतैर्व्वर्त्तितव्यं नचान्य-
च्चिन्त्यं कार्य्यं चान्यथा वो विनाशः ॥
इतीरिते ब्रह्मणा ते भुजङ्गा
जग्मुः स्थानं क्ष्मातलाख्यं हि सर्व्वे ।
तस्थुर्भोगान् भुञ्जमानाः समग्रान्
रसातले लीलया संस्थितास्ते ॥
एवं शापं ते तु लब्ध्वा प्रसादञ्च चतुर्मुखात् ।
तस्थुः पातालनिलये मुदितेनान्तरात्मना ॥
एतत् सर्व्वञ्च पञ्चम्यां तेषां जातं महात्मनाम् ।
अतस्त्वियं तिथिर्धन्या सर्व्वपापहरा शुभा ॥
एतस्यां संयतो यस्तु अम्लन्तु परिवर्ज्जयेत् ।
क्षीरेण स्नापयेन्नागांस्तस्य यास्यन्ति मित्रताम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

एषां शिवभूषणप्रमाणं यथा,—
"वासुक्याद्याश्च ये सर्पा यथास्थानञ्च ते हरन् ।
भूषयाञ्चक्रुरुद्गच्य शिरोवाह्वादिषु द्रुतम् ॥"
इति कालिकापुराणे शिवविवाहे १८ अः ।
कम्वलाश्वतरनागयोः सरस्वत्या गानवरप्राप्तिविवरणं यथा,—
"एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती ।
प्रत्युवाच महात्मानं नागमश्वतरं ततः ॥
सरस्वत्युवाच ।
वरन्ते कम्वलभ्रातः ! प्रयच्छाम्युरगाधिप ! ।
तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
अश्वतर उवाच ।
सहायं देहि देवि ! त्वं पूर्व्वं कम्वलमेव मे ।
समस्तस्वरसम्बन्धमुभयोः संप्रयच्छ च ॥
सरस्वत्युवाच ।
सप्त स्वरा ग्रामरागाः सप्त पन्नगसत्तम ! ।
गीतकानि च सप्तैव तावत्यश्चापि मूर्च्छनाः ॥
तानाश्चैकोनपञ्चाशत्तथा ग्रामत्रयञ्च यत् ।
एतत् सर्व्वं भवान् गाता कम्वलश्चैव ते सखा ॥
ज्ञास्यते मत्प्रसादेन भुजङ्गेन्द्र परन्तथा ।
चतुर्व्विधं पदं तालं त्रिप्रकारं लयत्रयम् ॥
यतित्रयं तथा तोद्यं मया दत्तं चतुर्व्विधम् ॥
एतद्भवान् मत्प्रसादात् पन्नगेन्द्रापरञ्च यत् ।
अस्यान्तर्गतमायत्तं स्वरव्यञ्जनयोश्च यत् ॥
तदशेषं मया दत्तं भवतः कम्वलस्य च ।

यथा नागस्य भूर्लोके पाताले वापि पन्नग !।
प्रवेतारौ भवन्तौ च सर्व्वस्यास्य भविष्यतः ।
पाताले देवलोके च भूर्लोके चैव पन्नगौ ॥
इत्युक्ता सा तदा देवी सर्व्वजिह्वा सरस्वती ।
नागाभ्यामाशु सद्यो नागस्य कम्बलेच्छया ॥'
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
कालियनागदमने दोषो यथा —
नष्टप्रजातान् सर्पांश्च हन्ति यो मानवाधम ।
ब्रह्महत्यासमं पापं भविता तस्य निश्चितम् ॥
मनपादपद्मचिह्नं यः करोति दण्डताडनम् ।
द्विगुणं ब्रह्महत्याया भविता तस्य किल्बिषम् ॥
लक्ष्मीर्यास्यति तद्गेहात् प्राप दत्त्वा सुदारुणम् ।
वधाग्यग्रस्तो हानिर्भविता तस्य निश्चितम् ॥
यत्र धंश्चेन कालश्च यास्यति मत्क्रिया ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे १९ अः ॥
वास्तुनागशुद्धिर्यथा —
वास्तुप्रमाणेन तु नागकेषा
वामेन शेते खलु नित्यकालम् ।
त्रिभिस्तु मासैः परिहृत्य पार्श्व
तं वास्तुनागं प्रवदन्ति सिद्धाः ॥
भाद्रादि मासत्रदिकशिरा स्यात्
कन्यादिकेषु त्रिषु याम्यमूर्द्धा ।
धन्वन्तरशिरा स्यात् खलु फाल्गुनादौ
ज्यैष्ठादिकोनैरशिरा स नागः ॥
मूर्द्ध्नि खाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात् पुत्त्रभार्य्ययोः ।
जघनेऽन्यस्य विज्ञानं सर्व्वसम्पत्तयोदरे ॥
एवं नागोऽसमुद्रौ द्वे चैद्दिग्पश्चिमे ।
त्रिशाल पूर्व्वतो हीनं कुर्य्यादा सौम्यवर्ज्जितम् ॥
कोणद्दिग्भागे तु वर्ज्जयेत् गृहं बुधाः ।
न कोणेषु गृहं कुर्य्यान्नाप्यन्ते नापि मध्यतः ॥
कोणे च धनहानिः स्यादन्ते रिपुभयं भवेत् ।
मध्ये च सर्व्वनाशः स्यात्तस्मादेतद्विवर्ज्जयेत् ॥'
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नागकन्द पुं (नाग इव कन्दं मूलं यस्य । इह स्थूलत्वादेव तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागकर्ण पुं (नागकर्ण इव आकृतिः पर्णेऽस्य स्तनि । अच् ।) रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागकिञ्जल्क क्ली (नागस्येव किञ्जल्को यस्य ।) नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागकुमारिका स्त्री (नागस्य कुमारीव । कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) गुडूची । मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागकेशर पुं (नागस्येव केशरोऽस्य ।) नागकेशरवृक्ष । इति भरत ॥ (यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।
नलदं नैयकं एला पद्मकं नागकेशरम् ॥)

नागकेसर पुं (नागस्येव केसरो यस्य ।) पुष्पवृक्षविशेषः । नागेश्वर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चाम्पेयः २ केसरः ३ काञ्चनाह्वयः ४ । इत्यमरः । २।४।६५ ॥ नागः ५ नागकेशरः ६ । इति भरतः ॥ किञ्जल्कः ७ नागकिञ्जल्कः ८ नागीयः ९ काञ्चनम् १० सुवर्णम् ११ हेमकिञ्जल्कः १२ रुक्मम् १३ हेम १४ पिञ्जरः १५ फणिकेसरः १६ पन्नगकेसरः १७ । तत्पुष्पगुणाः । ईषदुष्णत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफपित्तवातामयकण्ठशीर्षरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
"नागपुष्पः स्मृतो नागः केसरो नागकेसरः ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाह्वयः ॥
नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघ्वामपाचनम् ।
ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्द्दिहृल्लासनाशनम् ॥
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥'
त्रिजातकं नागकेशरसंयुक्तं चतुर्ज्जातकं भवति यथा,—
'त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चतुर्ज्जातकमुच्यते ॥
तद्द्वयं रोचकं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् ।
लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥'
इति भावप्रकाशः ॥

नागगन्धा स्त्री (नागस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।) नाकुलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नाकुली शब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

नागगर्भ क्ली (नागं सीसकं गर्भं उत्पत्तिकारणं यस्य ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागच्छत्रा स्त्री (नागस्य फणेव छत्रं छादनं पत्रं यस्याः ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागज, क्ली, (नागात् सीसकात् जायते इति । जन+ड ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रङ्गम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥ नागजाते त्रि ॥

नागजिह्वा स्त्री (नागस्य सर्पस्य जिह्वेव ।) शारिवा । अनन्तमूलम् । इति रत्नमाला ॥

नागजिह्विका स्त्री, (नागस्य जिह्वेव रक्तता यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) मनःशिला । इत्यमरः । २ । ९ । १०८ ॥ (यथास्याः पर्य्यायः ।
"मनःशिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्विका ।
नैपाली कुनटी गोला शिला दिव्यौषधिः स्मृता ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागजीवन, क्ली (नागः सीसकं जीवनं यस्य ।) वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥

नागदन्त पुं (नागस्य गजस्य दन्तः ।) हस्तिदन्तः । (यथा महाभारते । १२ । ८८ । १९ ।
'द्वीपिचर्म्मावनद्धश्च नागदन्तशतत्सरुः ।
नागदन्तः साधनस्तेनास्यस्येति व्यच ।) गृहात् निर्गतकाष्ठ । इति मेदिनी । ते २०१ ॥ दांतिया इति खाटा इति च भाषा ॥

नागदन्तक पुं (नागदन्त+स्वार्थे कन् ।) नागदन्तः । (नागदन्तवत् कायतीति । कै+क ।) भित्तिनागदन्तम् । तत्पर्य्यायः । नियूहः २ । इति जटाधरः ॥

नागदन्तिका स्त्री (नागस्य सर्पस्य पीडादायकं पत्रं यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) वृश्चिकाली । इति रत्नमाला ॥ भाषा ॥

नागदन्ती, स्त्री (नागस्य गजस्य फलाद्याकारे यस्याः । ङीष् ।) कुम्भाख्यिनी । इति मेदिनी । ते २०१ ॥ हाथीशुण्डा इति भाषा ॥ पर्य्यायः । पर्व्वपुष्पी ३ विषौषधी ४ शुभ्रपुष्पा दन्ताख्या ६ कालेटी ७ कामदूतिका रत्नमाला ॥ श्वेतपुष्पा ९ मधुपुष्पा १० धिनी ११ नागस्फोता १२ । नागच्छत्रा १४ विषघ्ना १५ शुक्लपुष्पी १७ स्वादुका १८ सितपुष्पी २० सर्पदन्ती २१ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् त्वम् । नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागदमनी, स्त्री (नागो दम्यतेऽनयेति । ल्युट्+ङीप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । जम्बू २ जाम्बवती ३ दृढा ४ जाम्बवी ६ मलघ्नी ७ दुर्द्धरा ८ दु अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । त्वम् । त्रिदोषोदरामानदोषनाशित्वम् शोधनकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
'विषघ्ना नागदमनी बला मोटा
नागपुष्पी नागपत्रा महायोगेश्वरीति च
बला मोटा कटुस्तिक्ता लघु
मूत्रकृच्छ्रव्रणान्
सर्व्वग्रहप्रशमनी नि शेषविषनाशिनी ।
जयं सर्व्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा ॥
इति ॥

नागदलोपम क्ली (नागदलस्य ताम्बूल्याः पत्रमिव पत्रं यस्य ।) मरूबकम् । इति रत्नमाला ॥ शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

नागद्रु पुं (नागप्रियो द्रुः वृक्ष ।) इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिज इति भाषा ॥

नागनिर्य्यूह पुं (नाग इव निर्य्यूहो नागदन्तकः । इति जटाधरः ॥

नागपञ्चमी स्त्री (नागप्रिया पञ्चमी । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) श्रावणशुक्लपञ्चमी । तत्र मनसापूजा कर्त्तव्या ।
'देवीपुराणे ।
'सुप्ते जनार्द्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गणे ।
पूजयेन्मनसादेवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम् ॥
मन्मनाभे गते शय्यां देवे सर्व्वैरजन्मरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥
मनसादेवीं विषहरीम् । स्नुही देवीरिति सहार्थे तृतीया ।
देवीं सम्पूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् पञ्चम्यां पूजयन्नागाननन्ताद्यान् महोरगान्

क्षीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम् ॥'
मनसाध्यानम्। यथा, पद्मपुराणे।
'देवीममामहीनां श्रियमधरवदनां चारुकान्तिं वदान्यां
हंसारूढ़ामुदारामरुणितवसनां सर्व्वदां सर्व्वदैव।
स्मेरास्यां मण्डिताङ्गीं कनकमणिगणैर्नागरत्नैरनेकै-
र्वन्देऽहं साष्टनागामुरुकुचयुगलां भोगिनीं कामरूपाम् ॥'
पुराणान्तरे।
'अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः॥
शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः॥
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥'
गारुड़ेऽपि।
'अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रञ्च शङ्खकम् ॥
कालीयं तक्षकञ्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम्।
यजेत्तानर्च्चितान्नागान् दष्टमुक्तो दिवं व्रजेत् ॥'
अत्र च।
'योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम्।
पुष्पवद्धारयेन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥'
इत्यनेन प्रणवपूर्व्वेण मत्स्यपुराणोक्तेनानन्तं पूजयेत् ॥ रत्नाकरे।
'पिचुमर्द्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनोदरे।
स्वयञ्चापि तदश्नीयात् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ॥'
पिचुमर्द्दस्य निम्बस्य ॥" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नागपत्रा, स्त्री, (नागदमनं पत्रं यस्याः। टाप्।) नागदमनी। इति भावप्रकाशः ॥

नागपत्री, स्त्री, (नागवत् पत्रं यस्याः। ङीष्।) लक्ष्मणा। इति राजनिर्घण्टः ॥

नागपदः, पुं, (नागवत् पदं स्थानं यस्य।) षोड़शरतिबन्धान्तर्गतद्वितीयबन्धः। तस्य लक्षणं यथा,—
"पादौ स्कन्धे तथा हस्ते क्षिपेल्लिङ्गं भगे लघु।
कामयेत् कामुको नारीं बन्धो नागपदो मतः॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

नागपाशः, पुं, (नागपाश इव व्याप्तास्त्यस्येति। अच्।) स्त्रीणां करणम्। (नागः पाश इव।) वरुणायुधः। इति मेदिनी। शे, ३५॥
"सार्द्धद्वयावर्त्तनात्तु नागपाश इति स्मृतः।
अक्षग्रन्थिमथो दद्यान्नागपाशमथापि वा॥"
इत्यागमः ॥
"वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम्॥"
इति देवीपुराणीयदुर्गाध्यानम् ॥

नागपाशकः, पुं, (नागपाश इव प्रतिकृतिः। "इवे प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्। यद्वा, नागपाश इव कायतीति। कै+कः।) रतिबन्धविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
"स्वजङ्घाद्वयमध्यस्थां हस्ताभ्यां धारयेत् कुचौ।
रमेन्निःशङ्कितः कामी बन्धोऽयं नागपाशकः॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

नागपुरं, क्ली, (नागनामकं पुरम्। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) देशविशेषः। तद्विवरणं यथा,—
"जटाजूटात् पपातोर्द्धे मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत्।
देवैः परिहृता गङ्गा हेमकूटञ्च पर्व्वतम्॥
मन्दरञ्चैव कैलासं हिमवन्तञ्च पर्व्वतम्।
तामायान्तीन्तु रोधाय खलीलो नाम दानवः॥
पार्व्वतं रूपमास्थाय वर्षाणाञ्च शतैर्द्विजाः।
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम्॥
स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं तं भगीरथः।
समारुह्यागमत्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथी॥
तेन नागेन तं दैत्यं संविदार्य्य स सत्तमः।
शतधा तं समाधाय स्कन्धैरैरावतो गजः॥
महीतलं समापेदे स यावन्नागसाह्वयम्॥
तस्मात् खातनाद्भूमिर्या अभून्नागपुरं वरम्॥"
इति वह्निपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः॥

नागपुष्पः, पुं, (नागस्य हस्तिनो मदगन्धयुक्तं पुष्पं यस्य।) पुन्नागवृक्षः। नागकेशरः। (यथा, महाभारते। १। २०८। ४०।
"पुन्नागैर्नागपुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा॥")
चम्पकः। इति मेदिनी। पे, २५॥ (पुन्नागपुष्पे तु क्ली। तत्र गुणा यथा,—
"नागपुष्पं कषायोष्णं रुक्षं लघ्वामपाचनम्।
ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्द्दिहृल्लासनाशनम्॥
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

नागपुष्पफला, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्येव पुष्पफले यस्याः।) कुष्माण्डी। इति राजनिर्घण्टः॥

नागपुष्पिका, स्त्री, (नागस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः। कप्। टापि अत इत्वम्।) स्वर्णयूथी। इति राजनिर्घण्टः॥

नागपुष्पी, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः। ङीष्।) नागदमनी। इति भावप्रकाशः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"नागपुष्पी श्वेतपुष्पा नागिनी रामदूतिका॥"
अस्या गुणा। यथा,—
"नागिनी रोचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफपित्तनुत्॥")

नागफलः, पुं, (नागस्य पुन्नागस्येव फलं यस्य।) पटोलः। इति राजनिर्घण्टः॥

नागबन्धुः, पुं, (नागानां हस्तिनां बन्धुरिव प्रियत्वात्।) अश्वत्थवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ नागानां बान्धवश्च॥

नागबलः, पुं, (नागानामिव बलं यस्य।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य नागबलाप्तिकथा। यथा, महाभारते। १। १२८। ६५—७०।
"एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत।
यदि नागेन्द्र! तुष्टोऽसि किमस्य धनसञ्चयैः॥
रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः।
बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम्॥
यावत् पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम्।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत॥
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः स रसं पिबति पाण्डवः॥
एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः।
एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः॥
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः।
अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिन्दमः॥"
तथा च तत्रैव। १। १२८। १९—२१।
"ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली॥
तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यन्तं पाण्डवं ते भुजङ्गमाः।
सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनञ्चेदमब्रुवन्॥
यत्ते पीतो महाबाहो! रसोऽयं वीर्य्यसंभृतः।
तस्मान्नागायुतबलो रणेऽधृष्यो भविष्यति॥")
हस्तितुल्यबलवति, त्रि॥

नागबला, (नागस्येव बलं यस्याः।) बलाभेदः। गोरक् चाउलिया इति गुलशकरी इति काकशी इति च भाषा॥ (यथा, गारुड़े १७९ अध्याये।
"जग्ध्वा नागबला चूर्णं श्वासकासादिरुङ्भवेत्॥")
तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ झषा ३ ह्रस्वगवेधुका ४। इत्यमरः। २। ४। ११७॥ गाङ्गेरुणी ५ गोरक्षतण्डुलाह्व ६। इति भरतः॥ भद्रोदनी ७ खरगन्धा ८ चतुःपला ९ महोदया १० महापत्रा ११ महाशाखा १२ महाफला १३ विश्वदेवा १४ अनिष्टा १५ देवदण्डा १६ महागन्धा १७ घण्टा १८। अस्या गुणाः। मधुराम्लत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। गुरुत्वम्। कण्डूतिकुष्ठवातग्रहपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्निग्धत्वम्। आयुष्यत्वम्। हृद्यत्वम्। ग्राहित्वम्। शुक्रक्षीणक्षयरोगेषु हितत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

नागभृत्, पुं, (नागः क्रूरचारी सन् बिभर्त्ति व्यात्मानमिति। भृ+क्विप्।) डुण्डुभः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नागमल्लः, पुं, (नागेषु हस्तिषु मल्लः।) ऐरावतः। इति शब्दरत्नावली॥

नागमाता, [ऋ] स्त्री, (नागानां हस्तिनां मातेव भूषकत्वात्।) मनःशिला। इति हेमचन्द्रः। ४। १२६॥ (नागानां सर्पाणां माता।) मनसादेवी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते। २। १। ६७।
"नागेश्वरस्यानन्तस्य भगिनी नागपूजिता।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी॥"
सुरसा। इयं हि सागरोल्लङ्घनसमये हनुमतः परीक्षार्थं देवैरादिष्टा तस्य विघ्नमाचरितुं गता तेन वञ्चिता च। यथा, रामायणे। ६।१।१३६।
"ततो देवाः सगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः।
अब्रुवन् सूर्य्यसङ्काशां सुरसां नागमातरम्॥"
यथा, च अध्यात्मरामायणे। ६। १। १८—२४।

'दृष्ट्वा जनमसुत देवा गच्छन्त वायुवगत ।
परीक्षणार्थं सत्त्वस्य वानरस्येदमब्रुवन् ।
गच्छत्येष महासत्त्वो वानरो वायुविक्रम ।
नद्यां प्रभुः शक्तो वा न वा जानीमहे बलम् ॥
अत्र विचार्य नागानां मातरं सुरसाभिधाम् ।
अन्तरीक्षगताश्चन्द्र कौतूहलसमन्वित ॥
गच्छ त्वं वानरेन्द्रस्य किञ्चिद्विघ्नं समाचर ।
ज्ञात्वा तस्य बलं बुद्धिं पुनरेहि त्वरान्विता ॥
इत्युक्ता सा ययौ शीघ्रं हनुमद्विघ्नकारणात् ।
आवृत्य मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमब्रवीत् ॥
एहि मे वक्त्रं शीघ्रं प्रविशस्व महामते ।
देवैस्त्वं कल्पितो भक्ष्य क्षुधासम्पीडितात्मन ॥
तामाह हनुमान् मातरहं रामस्य शासनात् ।
गच्छामि जानकीं द्रष्टुं पुनरागम्य सत्वर ॥
रामाय कुशलं तस्याः कथयित्वा त्वदाननम् ।
निवेक्ष्ये देहि मे मार्गं सुरसायै नमोऽस्तु ते ॥
इत्युक्ता पुनरेवाह सुरसा क्षुधितास्म्यहम् ।
प्रविश्य गच्छ मे वक्त्रं नो चेत् त्वां भक्षयाम्यहम् ॥
इत्युक्तो हनुमानाह मुखं शीघ्रं विदारय ।
प्रविश्य वक्त्रं तेऽद्यैव गच्छामि त्वरयान्वित ॥
इत्युक्ता योजनायामदेहो भूत्वा पुरः स्थित ।
दृष्ट्वा हनुमतो रूपं सुरसा पञ्चयोजनम् ।
मुखं चकार हनुमान् द्विगुणं रूपमादधत् ॥
ततश्चकार सुरसा योजनानाञ्च विंशतिम् ।
वक्त्रं चकार हनुमांस्त्रिंशद्योजनसम्मितम् ॥
ततश्चकार सुरसा पञ्चाशद्योजनायतम् ।
वक्त्रं तदा हनूमांस्तु बभूवाङ्गुष्ठसन्निभ ॥
प्रविश्य वक्त्रं तस्याः पुनरेत्य पुरः स्थित ।
प्रविष्टो निर्गतोऽहं ते वक्त्रं देवि । नमो नम ॥
एवं वन्द्य दृष्ट्वा सा हनुमन्तमथाब्रवीत् ।
गच्छ साधय रामस्य कार्यं बुद्धिमतां वर ।
वेदे मयैतिदा देवैः बल ... [illegible] ... ॥
दृष्टा ... उक्त्वा रामं ... गच्छ भो ॥"
कद्रू । इति महाभारतम् ।)

नागमारः, पु, (नागं मारयतीति नाग + णिच् + अण् । ...) ... इति त्रिकाण्डशेष ।
हस्तिमारके सर्पमारके च त्रि ॥

नागयष्टिः स्त्री, (नागाधिष्ठिता यष्टि ।) पुष्क-
रिण्यादिखननकाष्ठविशेष । ... इति
भाषा । तत्पर्याय । नागावला ... । इति
जटाधर । (यथा, हर्षचरिते ।
'... नागयष्टिम् ।
... ॥
... नागयष्टि ...
... पदेऽपि
मम ॥')

नागर, क्ली, (नगरे भवम् । नगर + अण् ।)
शुण्ठी । इत्यमर । २ । ९ । ३८ । (अस्य गुणा
यथा —
"नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ।
... ॥"
इति नागर ... ॥

यथा च गारुडे । १८६ अध्याये ।
"मुस्तीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
चर्व्वित्वा च दन्त सद्यो जिह्वया स्वलनं लिहेत् ॥")
मुस्ता । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ रतबन्ध ।
इति विश्व ॥ (क्वचित् पुं ।) नागरदेशीयाचरण ॥

नागर, पु, (नागरो विदग्धस्तद्भावोऽस्त्यस्येति ।
अच् ।) देवर । इति त्रिकाण्डशेष ॥ नाग
रङ्ग । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रि, (नगरे भव ।
"तत्र भव ।" ४।३।५३ । इत्यण् ।) विदग्ध ।
(यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३२३ ।
"नागर गौरिरिवासौ ग्रामस्थितापि भूषिता
सुतनु ।
कस्तूरी न मृगोदरवासवशाद्विस्रतामेति ॥")
नगरोद्भव । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ (यथा,
देवीभागवते । २ । ६ । ६६ ।
'नागरा ग्रामराष्ट्रस्य सर्व्वे तत्र समागता ॥"
नगरहितश्च । यथा, महाभारते । २।५।१२२ ।
'धनुर्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम् ।")

नागरक पुं, (नागर एव । स्वार्थे कन् । यद्वा
नागरेषु कायतीति । कै + क ।) रतिबन्ध
विशेष । यथा,—
'ऊरुमूलोपरि स्थित्वा योषिद्दद्याद्यदि ।
ग्रीवां धृत्वा कराभ्याञ्च बन्धो नागरको मत ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

नागरक्त, क्ली, (नागकृत रक्तम् ।) सिन्दूरम् ।
इति हेमचन्द्र ।४।१२७। नागस्य शोणितञ्च ॥

नागरघन पु (नागर एव घनो मुस्ता ।)
नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नागर-
मुस्ताशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

नागरङ्ग पु, (नागस्य नागसम्भूतस्य सिन्दूरस्येव
रङ्गो यस्य ।) वृक्षविशेष । नारङ्गीलेबुर गाछ
इति भाषा । इत्यमर । २ । ४ । ३८ । तत्-
पर्याय । नारङ्ग २ नागरङ्ग ३ नागर ४
ऐरावत ५ नागरक ६ वक्त्राधिवासी ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तत्फलगुणा । सुरभि
त्वम् । विपाके गुरुत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । अम्ल
त्वम् । ईषन्मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । वातविना
शित्वञ्च । तत्केशरगुण । रुच्यत्वम् । वातहर
त्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

नागरमुस्ता स्त्री, (नागर इव मुस्ता ।) मुस्ता
प्रभेद । नागरमुथा इति भाषा । तत्पर्याय ।
नागराख्या २ नागराभिधमुस्तका ३ चक्राङ्का ४
नादेयी ५ चूडाला ६ पिण्डमुस्ता ७ शिशिरा ८
वृषध्वाङ्क्षी ९ कच्छरुहा १० नागर्धमरा ११
उच्चटा १२ पुरगोधनाढ्या १३ कणाधिनी १४ ।
अस्या गुणा । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषा
यत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तज्वरातिसारा
रुचितृष्णादाहघ्नत्वञ्च । इति राज
निर्घण्ट ॥

नागराज पु (नागानां राजा । "राजाह सखि
भ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) शेष ।
वासुकि ।यथा, हरिवंशे ।

"पाताले नागराज भुजगयुवतयो
कीर्त्तिम

नागराह्व, क्ली (नागरमिति आह्वा
यस्य ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (
रस्या शुण्ठीशब्दे ज्ञातव्या ।)

नागरी स्त्री, (नगरे भवा । नगर + अण्
स्नुही । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विदग्धा
यथा, उद्भट ।
"कृष्णाभीरी स्मरतु स कथं संवृतो नागरीं
नागरपत्नी । नगरभवे, त्रि ॥

नागरुक पुं, (नाग इवते ... [illegible]
रु गतौ + बाहुलकात् कप्रत्ययेन साधु ।)
रङ्ग । इति शब्दरत्नावली ॥

नागरेणु, पुं (नागस्य सीसकस्य रेणु ।)
रम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

नागरेयक त्रि, (नगरे भव नगरस्यापत्यम्
"कत्र्यादिभ्यो ढकञ् ।" ४ । २ । ९५ ।
ढकञ् ।) नगरसम्बन्धी ।
योपधत्वाभावात् स्वार्थे क ॥

नागलता स्त्री, (नाग सर्पस्तद्वत् लता ।) ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥

नागलोक, पुं, (नागानां लोक ।)
इत्यमर ।१।८।१॥ (यथा, हरिवंशे । ८९ ।
"रसातले स ददृशे नागलोकमिमं यथा ।

नागवल्लरी, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वल्लरी ।)
वल्ली । इति भावप्रकाश ॥

नागवल्लिका, स्त्री, (नागवल्लि + स्वार्थे
नागवल्ली । इति रत्नमाला ॥

नागवल्ली स्त्री, (नाग इव दीर्घा ...
ताम्बूली । इत्यमर । २ । ४ । १२० ॥
पर्यायास्ताम्बूलवल्लीशब्दे गुणाश्च
द्रष्टव्या । सा च श्रीवाटाम्लवाटी
... भिन्ना ।
'एकार्थेषा ... विधिधा
... कार्ये गुणं च ॥
श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा
... विपाके ... ।
... कटुकाम्लिका
तीक्ष्णा तथाम्ला गुरुपाककर्त्री ।
विदाहपित्तास्रविकोपनी च
विष्टम्भदा वातनिबर्हणी च ॥
... मधुरा तीक्ष्णा कटुकाम्ला च
गुल्म... ... ।
अन्यच्च ।
"गुहागारे ... ...
... ।
... ...
... ... च ... ॥
... ... ।
... ... ।

... ...

स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी ज्ञेया सदा वल्लभा
गुल्माध्मानविवन्धजिच्च कथिता सा मालवे तु
स्थिता ॥
अन्या पुष्कलिका नाम कषायोष्णा कटुस्तथा ।
मलापकर्षा कण्ठस्य पित्तकृद्वातनाशिनी ॥
देशजीया कटुस्तीक्ष्णा हृद्या दीर्घदला च या ।
कफवातहरा रुच्या कटुर्दीपनपाचनी ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

नागवारिकः, पुं, (नागानां हस्तिनां वारो वारणम् । स कार्य्यत्वेनास्त्यस्येति । नागवार+ठन् ।) राजकुञ्जरः । हस्तिपः । गणस्यराजः । (नागानां सर्पाणां वारो वारणमस्त्यस्येति ।) गरुड़ः । मयूरः । इति मेदिनी । के, २३० ॥

नागवीटः, पुं, (नाग इव विशेषेण एटति इतस्ततो भ्रमतीति । वि+इट गतौ+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) टाङ्करः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चाकरा इति ख्यातः ॥

नागवीथी, स्त्री, (नागस्येव वीथी पन्थाः ।) अश्विन्यादिनक्षत्रत्रयघटितग्रहस्थानत्रयात्मर्गतोत्तरस्थानस्थपथविशेषः । यथा,—
"सप्तविंशतिनक्षत्राणि त्रिधा त्रयश्चरेव वीथी स्थानानि दिजसत्तमाः ।
स्थानं जारद्गवं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् ।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्द्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥
नदेव मध्यनोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथीत्रयेण त्रिधा भिद्यते । तथाहि त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयम् । तथाचोक्तम् ।
अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति
शब्दिता ॥"
इति विष्णुपुराणे । २ । ८ । ७८ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ कश्यपापत्यविशेषः । यथा,—
"नागवीथी च यामिन्याम् ।" इति ब्रह्मपुराणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ (धर्म्मस्य यामिपत्नीगर्भजाता कन्या । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । १८ ।
"लम्बायां घोषनामानो नागवीथी तु यामिजा ॥")

नागशुण्ठी, स्त्री, (नागस्य शुण्डवत् आकृतिरस्यस्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसम्भवं, क्ली, (नागात् सीसकात् सम्भवो यस्य ।) सिन्दूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

नागसुगन्धा, स्त्री, (नागस्येव सु शोभनो गन्धो यस्याः ।) भुजङ्गाक्षी । सर्पसुगन्धा । इति भरतधृतस्वामी ॥ (रास्नाभेदः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"नाकुली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥"
इति भावप्र०।प्रस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागस्तोककं, क्ली, (नागस्य नागविषस्य स्तोकः स्वल्पता यत्र । कप् । स्थावरविषत्वादेवास्य तथात्वम् ।) वत्सनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागस्फोता, स्त्री, (नाग इव स्फोता ।) दन्ती । नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहनुः, पुं, (नागस्य हस्तिनो हनुरिव ।) नखनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहन्त्री, स्त्री, (नागान् हन्तीति । हन+तृच्+ङीप् ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाख्यः, पुं, (नाग इव आख्या यस्य ।) नागकेशरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाञ्चला, स्त्री, नागयष्टिः । इति जटाधरः ॥

नागाञ्जना, स्त्री, हस्तिनी । (नागस्येव अञ्जनं रञ्जनवर्णत्वं यस्याः ।) नागयष्टिः । इति मेदिनी । ने, १८८ ॥

नागाधिपः, पुं, (नागानां अधिपः ।) अनन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७३ ॥

नागान्तकः, पुं, (नागानां अन्तको विनाशकः ।) गरुड़ः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

नागारातिः, पुं, (नागानां अरातिः शत्रुः ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागालाबुः, स्त्री, (नाग इव अलाबुः ।) कुम्भतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाशनः, पुं, (अश्नातीति । अश+ल्युः । नागानां अशनो भक्षकः ।) गरुड़ः । इति हारावली । १० ॥

नागाह्वं, क्ली, (नागस्य आह्वा नाम आख्या यस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाह्वा, स्त्री, (नागं नागकेशरं आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ+ह्वे+अच् । टाप् ।) लाङ्गलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागी, स्त्री, (नागस्य स्त्री पत्नी । नाग+जानपदेति स्त्रीत्वार्थे ङीष् ।) नागपत्नी । इति मुग्धबोधम् ॥ (अस्याः दधिगुणा यथा,—
"लघु पाके च नागीनां वीर्य्योष्णं पक्तिनाशनम् ।
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्चो विवर्द्धनम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

नागोदं, क्ली, (नागवदुदरं यस्मात् । पृषोदरादित्वात् रलोपः ।) उरस्त्राणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६२ ॥

नागोदरं, क्ली, (नागवत् दृढमुदरं यस्मात् ।) उरस्त्राणम् । इति हारावली । १८८ ॥ (गर्भिण्या गर्भोपद्रवविशेषः । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने । १० अध्याये ।
"शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाध्मापयत्युदरं तत् कदाचित् यदृच्छया उपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः । तत्रापि लीनवत् प्रतीकारः ॥")

नाचिकेतः, पुं, नचिकेताः । अग्निः । यथा,—
"स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो
प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त
एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥
प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध
स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां
विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥
लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै
या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्त-
मथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ।
तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा
वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः
सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ।
त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं
त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मयज्ञं देवमीड्यं विदित्वा
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ।
त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा
य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥"
इति कठोपनिषदि प्रथमा वल्ली । १३-१
(ऋषिविशेषः । अस्य विवरणं यथा, म
भारते । १३ । ७१ । २—३१ ।
"अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्
ऋषेरुद्दालकेर्वाक्यं नाचिकेतस्य चोभ
ऋषिरुद्दालकिर्दीक्षामुपगम्य ततः सुतम्
त्वं मामुपचरस्वेति नाचिकेतमभाषत ॥
समाप्ते नियमे तस्मिन् महर्षिः पुत्रमब्र
उपस्पर्शनसक्तस्य स्वाध्यायाभिरतस्य च
इध्मा दर्भाः सुमनसः कलशश्चाभितो
विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज
गत्वानवाप्य तत् सर्व्वं नदीवेगसमाप्लुत
न पश्यामि तदित्येव पितरं सोऽब्रवीन्
क्षुत्पिपासाश्रमाविष्टो मुनिरुद्दालकिस्त
यमं पश्येति तं पुत्रमशपत् स महात
तथा स पित्राभिहितो वाग्वज्रेण कृता
प्रसीदेति ब्रुवन्नेव गतसत्त्वोऽपतद्भुवि ॥
नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमूर्छि
किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीत
तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमनुशोचतः
व्यतीतं तदहःशेषं सा चोग्रा तत्र शर्व
पित्र्येणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुरूद्व
प्रास्पन्दच्छयने कौश्ये वृष्ट्या शस्यमिव
स पर्य्यपृच्छत् तं पुत्रं श्लाघ्यं प्रत्यागतं पु
दिव्यैर्गन्धैः समादिग्धं क्षीणस्वप्नमिवो
अपि पुत्र जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन
दिष्ट्या चासि पुनः प्राप्तो नहि ते मा

प्रत्यक्षदर्शी सर्व्वस्य पित्रा पृष्टो महा
स तां वार्त्तां पितुर्मध्ये महर्षीणां न्य
कुर्व्वन् भवच्छासनमाशु यातो
ह्यहं विशालां रुचिरप्रभावाम्
वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं
सहस्रशो योजनहेमभासम् ॥
दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतन्तं
देहीति स ह्यासनमादिदेश ।

वैवस्वतोऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च
भवत्कृते पूजयामास मां स ।
ततस्त्वहं तं शनकैरवोच
वृतः सदस्यैरभिपूज्यमानः ।
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं धर्म्मराज।
लोकानर्हेयानहं तान् विधत्स्व ॥
यमोऽब्रवीन्मां न मृतोऽसि सौम्य
यमं पश्येत्याह स त्वां तपस्वी ।
पिता प्रदीप्ताग्निसमानतेजा
न तच्छक्यमनृतं विप्रकर्त्तुम् ॥
दृष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छस्व तात
शोचत्यसौ तव देहस्य कर्त्ता ।
ददानि किञ्चापि मनःप्रणीतं
प्रियातिथेस्तव कामान् वृणीष्व ॥
तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्तम्।
इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समृद्धान्
लोकान् द्रष्टुं यदि तेऽहं वरार्हः ॥
यानं समारोप्य तु मां स देवो
वाहैर्युक्तं सुप्रभं भानुमत्तत् ।
सन्दर्शयामास तदात्मलोकान्
सर्व्वांस्तथा पुण्यकृतां द्विजेन्द्र ॥”)

नाचिकेतुः, पुं, अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाटः, पुं, (नट + भावे घञ् ।) नृत्यम् । देशविशेषः । कर्णाटक इति ख्यातः । इति शब्दरत्नावली । (तद्देशवासिनि, त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३०२ ।
“यावच्च चोलकर्णाटनाटलाटीश्च नरेश्वरान् ॥”)

नाटकं, क्ली, (नाटयतीति । नट + णिच् + ण्वुल् ।) गद्यपद्यप्राकृतभाषादिमयग्रन्थविशेषः । तत्पर्य्यायः । महारूपकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासर्द्ध्यादिगुणवत् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
सुखदुःखसमुद्भूतिनानारससमन्वितम् ।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः ॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥
एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्व्वे कार्य्यो निर्व्वहणेऽद्भुतम् ॥
चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपूरुषाः ।
गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्त्तितम् ॥’
इति साहित्यदर्पणे । ६ । २७७ ॥
अपि च ।
‘नाटकं स्यात् प्रकरणं व्यायोगोऽङ्कस्तथा डिमः ।
ईहामृगः प्रहसनं भाणः समवकारकः ।
वीथीति भरतः प्राह नाट्येषु दशरूपकम् ।
नाटिका प्रेक्षणञ्चैव त्रोटकं शाटकं तथा ॥
गोष्ठीसंलापशिल्पानि भाणीदुर्मल्लिरासकौ ।
उल्लाप्यं श्रीगदितं प्रस्थानं नाट्यरासकम् ॥
दुर्म्मल्लिका नाटिका च काव्यं विलुप्तपदकम् ।
स्यात् सप्तदश सङ्ख्यं यदुपरूपकं कथ्यते ॥
प्रख्यातोत्तमनायकं रसमयं राजर्षिवंशोद्भवं
साङ्कं भङ्गकथान्वितं जयमयं तत्तत्पुराणाश्रयम् ।
भावाविर्भवसुन्दरं प्रविलसन्नानाविलासं वलद्-
वृत्तिव्याप्तसमग्रसन्धिसहितं सम्प्राप्तं नाटकम् ॥”
अन्ये तु ।
“देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोके महात्मनाम् ।
पूर्व्ववृत्तानुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम् ॥
प्रवेशकविविष्कम्भादिभिः सन्धिभिरन्वितम् ।
इतिहासकथोद्भूतं सुखदुःखोदयैर्युतम् ॥
षट्पञ्चदशपर्य्यन्तैरङ्कैरनुभूषितम् ।
नानाविलासलीलाभिः सर्व्वसिद्धिभिरन्वितम् ॥
नानाभावरसैराढ्यं नाटकं सूरयो विदुः ।
किञ्चिदङ्गविहीनन्तु न त्याज्यं नाटकं क्वचित् ॥
आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सम्भव एव च ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्तथापरः ॥
इत्यवस्थापञ्चकं स्यात् नाटके कार्य्यवस्तुनः ।
संस्कृतं प्राकृतं भूतभाषाप्रभ्रंशिका गिरः ।
नाटके नियता शुद्धा एवा भाषा रसावहा ॥
भाषाविभाषाभेदेन प्राकृतन्तु चतुर्द्दश ॥
मागध्यावन्तिका प्राच्या शौरसेन्यर्द्धमागधी ।
वाह्लीका दाक्षिणात्याश्च भाषाः सप्त च प्राकृते ॥
शकाराभीरचाण्डालशबरद्रविडोद्भवाः ।
वनौकसोविजातीनां विभाषाः सप्त कीर्त्तिताः ॥
कैकयी शौरसेनी च काञ्ची पाञ्चालमागधी ।
द्राविडी पौण्ड्रदेशी च भूतभाषाः प्रकीर्त्तिताः ॥
वैदर्भी मागधी नाटी काम्बोजी चोपनागरी ।
पाञ्चाली षडपभ्रंशभाषाः स्युर्देशभेदतः ॥
इवमादर्शनाम्नश्च कर्त्तव्यं नाटकं बुधैः ।
राजर्षिदर्शनाम्ना यास्तेऽपि दृष्टे समा मताः ॥
उदाहरणम् । मुरारिकवेरनर्घराघवं भवभूतेरुत्तररामचरितं कालिदासस्याभिज्ञानशकुन्तलञ्चेत्यादि । इति नाटकलक्षणम् ।’ इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नाटकः, पुं, (नाट्यते नृत्यते देवयोनिभिरत्र । नट + घञ् । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, नाटयतीति नट + णिच् + ण्वुल् ।) कामाख्यास्थपर्व्वतभेदः । यथा,—
‘देशान्यां नाटके शैले शङ्करस्य महाश्रमम् ।
नित्यं वसति तत्रेशस्तदधीना तु पार्व्वती ॥’
इति कालिकापुराणम् ॥
(नाटकशाला । यथा रामायणे । १ । ५ । १२ ।
‘वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्व्वतः पुरीम् ॥”
नटतीति । नट + ण्वुल् ।) नर्त्तके, त्रि । इति व्याकरणम् ॥

नाटाम्रः, पुं, तरम्बुजः । तत्पर्य्यायः । पेलालः २ चित्रफलः ३ सुखाशः ४ राजतेमिषः ५ कलाधनः ६ सिद्धः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाटारः, पुं, (नट्या नटस्य वा अपत्यम् । “आरगुदीचाम् ।” ४ । १ । १३० । इति आरक् ।) नट्या अपत्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

नाटिका, स्त्री, (नाटक + टापि अत इत्वम् ।) नाटकविशेषः । यथा,—
(लक्षणं यथा संगीतदामोदरे ।)
“चतुःसन्धिविहीना च नाटिका नृपनायिका
इयं शृङ्गारबहुला ततः स्यात् ॥
स्त्रीयं केशिकीवृत्तिर्न स्यादन्यरसाश्रया
न कुञ्जरकराघातमात्र प्रकोति कन्दली ।
लास्यो विटः पीठमर्द्दः सचिवो
अस्त पुरचरो रात्रि इषद्विदो विदूषकः ।
अत्र भार्य्यान्वितो राजा निभृतः
अन्तःपुरगतां कन्यां देवीगुप्तां पियासति ॥
मन्त्रिणि न्यस्तराज्यस्तु सुखसंस्थापितः
युवा भूमिपतिः प्रायो निभृतः ।
कन्याभिरहः परिणयविषया देवीगुप्ताः
भावविरहिताः । एक तु ।
चतुर्भिरङ्कैरतमाद्यान्तिरष्टभिर्नृपनायकम् ।
यत केशिकीरसप्राय नाटकं सैव नाटिका
पूर्व्वक्रमान्नाटकक्रमादलावली नाटिका ।
एवमन्यत्र बोद्धव्य ।” इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(अस्या लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५
‘नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् ।
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः
स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताथवा ।
नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥
सम्प्रवर्त्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।
देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥
पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।
वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्शाः सन्धयः पुनः ॥

नाटेयः, पुं, (नट्या अपत्यम् । नटी + ढक् ।) नटीसुतः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

नाटेरः, पुं, (नट्या अपत्यमिति । नटी + ढ्रक् ।) नटीसुतः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१२ ॥

नाट्यं, क्ली, (नटानां कार्य्यम् । नट + ‘धिकयाद्विकमकृचनटात् ञ्यः ।’ ४ । ३ । १ इति ञ्यः ।) नृत्यगीतवाद्यम् । तत्पर्य्यायः । तौर्य्यत्रिकम् २ । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥ (यथा देवीभागवते । १ । ७ । ३० ।
“नाट्यं ततोऽपि सगुणा विविधप्रकारं
नो वेत्ति कोऽपि तव क्रत्यविधानयोगम् ॥”)
नटानां धर्म्मः । इति व्याकरणम् ॥
नक्षत्रताराः यथा । अनुराधा १७ २३ पुष्यः ८ हस्ता १३ चित्रा १४ । ज्येष्ठा १८ शतभिषा २४ रेवती २७ ॥ ज्योतिषम् ॥ * ॥ नाट्यफलं यथा —
“देवर्षिपितिपालपूर्व्वचरितान्यालोक्य धर्म्मादय-
स्तत्तत्तद्वाञ्छितभूमिकाभिनयने स्यादर्थसिद्धिः परा ।
संगीतायुतचित्तवृत्तिभरतो यस्मात् भवत्यद्भुतं
मानं शृङ्गरसैर्यतीति कथितं नाट्यं चतुर्व्वर्गदम् ॥
यो यस्य दयितो भावः स तं नाट्ये निरीक्षते ।
अतः सर्व्वमनोहारि नाट्यं कस्य न रञ्जकम् ॥”

नाट्योत्पत्तिर्यथा,—
"इहानुश्रूयते ब्रह्मा शक्रेणाभ्यर्थितः पुरा ।
चकाराकृष्य वेदेभ्यो नाट्यवेदन्तु पञ्चमम् ॥
उपवेदोऽथ वेदाश्च चत्वारः कथिताः स्मृतौ ।
तत्रोपवेदो गान्धर्व्वः शिवेनोक्तः स्वयम्भुवे ॥
तेनापि भरतायोक्तस्तेन मर्त्ये प्रचारितः ।
शिवाब्जयोनिभरतास्तस्मादस्य प्रयोजकाः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नाट्यधर्म्मिका, स्त्री, (नाट्यधर्म्मोऽस्त्यस्याः क्रियाया इति ठन् ।) दर्शनार्थशास्त्रोक्तनाट्यम् । यथा, हेमचन्द्रः ।
"गीतवाद्यनृत्यत्रयं नाट्यं तौर्य्यत्रिकञ्च तत् ।
संगीतं प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्म्मिका ॥"

नाट्यप्रियः, पुं, (नाट्यं प्रियं यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥

नाट्यशाला, स्त्री, (नाट्यस्य नृत्यगीतादेः शाला गृहम् ।) प्रासादद्वारसमीपगृहम् । नाटमन्दिर इति भाषा । यथा,—
"नाट्यशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥

नाट्यालङ्कारः, पुं, (नाट्यस्य अलङ्कारः ।) नाट्यभूषणहेतुः । स तु अष्टषष्ठिप्रकारः । यथा,—
"सिद्धिस्मिनोरयोऽम्भेशो निरुक्तिश्च विशेषणम् ।
गुणाभिपात उद्दिष्टविचारप्राप्तिनीतयः ॥
अभिप्रायः परीहारो गर्हणानुनयौ तथा ।
अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च दाक्षिण्यं प्रियभाषणम् ॥
अभिमानाख्यानगर्व्वा हर्षक्षोभोद्यमाश्रयाः ।
पश्चात्तापः स्पृहाक्रन्दौ कपटञ्च प्रवर्त्तनम् ॥
उत्तेजनञ्च दृष्टान्तः शोभोदाहरणे अपि ।
संशयोऽक्षरसंघातो विमलोक्तिः पदोच्चयः ॥
परीवादोऽगुक्तसिद्धिरक्षमाध्यवसायकौ ।
प्रोत्साहनं तुल्यतर्क उपपत्त्यनुतर्कणे ॥
निवेदनञ्च साहाय्यं याच्ञा पृच्छा विशेषणम् ।
अभिज्ञानञ्च सारूप्यं गुणकीर्त्तनसञ्चयः ॥
विपर्य्ययश्चातिशयो भूयाहेतुनिदर्शनम् ।
मानावेशश्च संक्षेपसमीहाशीर्विसर्पकाः ॥
उल्लेख उपदिष्टी चेत्यष्टषष्टिमिता अमी ।
अलङ्कारा मता नित्यं नाटकादिषु सूरिभिः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(साहित्यदर्पणमते त्रयस्त्रिंशत् नाट्यालङ्काराः । यथा, तत्रैव । ६ । २००—२३२ ।
"आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः ।
उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः ॥
आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसञ्ज्ञितौ ।
उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥
प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् ।
उत्कीर्त्तनं तथा याच्ञा परीहारो निवेदनम् ॥
प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम् ।
इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥
आशीरिष्टजनाशंसाक्रन्दः प्रलपितं शुचा ।
कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते ॥
अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसह्यते ।
गर्वोऽवलेपजं वाक्यं कार्य्यस्यारम्भ उद्यमः ॥
ग्रहणं गुणवत्कार्य्यहेतोराश्रय उच्यते ।
उत्प्रासनन्तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ॥
आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्वस्तुनो या स्पृहा तु सा ।
अधिक्षेपवचःकारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥
मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु ।
उपपत्तिर्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥
आशंसनं स्यादाशंसा प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।
विसर्पो यत्समारब्धं कर्म्मानिष्टफलप्रदम् ॥
कार्य्यग्रहणमुल्लेख उत्तेजनमितीष्यते ।
स्वकार्य्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥
भर्त्सना तु परीवादो नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम् ।
उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।
उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥
प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनम् ।
साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात् सानुकूल्यं परस्य च ॥
अभिमानः स एव स्यात् प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ।
अनुवृत्तिर्भूतकार्य्याख्यानमुत्कीर्त्तनं मतम् ॥
याच्ञा तु क्वापि याच्ञायाः स्वयं दूतमुखेन वा ।
परीहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्ज्जनम् ॥
अवधीरितकर्त्तव्यकथनन्तु निवेदनम् ।
प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥
आख्यानं पूर्ब्बवृत्तोक्तिः युक्तिरर्थावधारणम् ।
प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं शिक्षा स्यादुपदेशनम् ॥"
एतेषामुदाहरणन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

नाट्योक्तिः, स्त्री, (नाट्ये नृत्यगीतादौ या उक्तिः ।) नाटकविषयकवचः । नटानां कर्म्म नाट्यं तत्रोक्तिः नाट्योक्तिः । इति भरतः ॥ तद्यथा । आर्य्येति ब्राह्मणम् । क्षत्त्रियं महाराजेति । सखीं हलेति । नीचं हण्डे इति । चेटीं हञ्जे इति । स्वामिनमार्य्यपुत्त्रेति । राजश्यालं राष्ट्रियेति । समानं हंहो इति । राजानं देवेति । सार्व्वभौमं भट्टेति । भगिनीपतिमावुत्तेति सम्बोधयेत् । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ गणिकायां अज्जुका । विद्वति भावः । जनके आवुकः । कुमारे युवराजभर्त्तृदारकौ । राज्ञि देवभट्टारकौ । राजसुतायां भर्त्तृदारिका । कृताभिषेकायां राजस्त्री देवी । इतरासु राज्ञीषु भट्टिनी । अवध्योक्तौ अब्रह्मण्यम् । मातरि अम्बा । बालायां वासूः । आर्य्ये मारिषः । ज्येष्ठाभगिन्यां अत्तिका । निष्ठायां निर्व्वहणम् । इत्यमरः । १।७।११—१५ ॥ (यथाच साहित्यदर्पणे । ६ । १५४—१६० ।
"अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।
सर्व्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितम् ॥
रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ।
त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ॥
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।
किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥
श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥
दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेश्यानां नाम दर्शयेत् ।
दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेट्योस्तथा पुनः ॥
वसन्तादिषु वर्ण्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ॥
नाम कार्य्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम् ।
नायिकानायकाख्यानां संज्ञाप्रकरणादिषु ॥
नाटिकासट्टकादीनां नायिकाभिर्विशेषणम् ।
प्रायेण णयन्तकः साधिर्गमैः स्थाने प्रयुज्यते ॥
राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।
राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च ॥
राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।
स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरैः ॥
वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।
वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम् ॥
सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः ।
सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ॥
वयस्येत्युत्तमैर्हंहो मध्यैरार्य्येति चाग्रजः ।
भगवन्निति वक्तव्याः सर्व्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ॥
वदेद्राज्ञीश्च चेटीश्च भवतीति विदूषकः ।
आयुष्मन् रथिनं सूतो वृद्ध तातेति चेतरैः ॥
वत्स पुत्त्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।
शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः ॥
विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ॥
स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्त्तृदारकः ।
सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
वाच्या प्रकृतिभी राज्ञः कुमारी भर्त्तृदारिका ।
पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ॥
हलेति सदृशी प्रेष्या हञ्जे वेश्याऽज्जुका तथा ॥
कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।
आमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥
शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
यस्य यत् कर्म्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम् ॥")

नाड़िः, स्त्री, (नाड़यतीति । नड़ भ्रंशे + णिच् + इन् ।) नाड़ी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नाड़िकं, क्ली, (नाड़िरिव प्रतिकृतिः । नाड़ि + "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) कालशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

नाड़िका, स्त्री, (नाड़ी एव । स्वार्थे कन् ।) षट्क्षणः । घड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । साधारिका २ घटिका ३ । इति हेमचन्द्रः ।२।५१ ॥ घटिकाज्ञानोपायो यथा,—
"निमेषो मानुषो योऽयं मात्रामात्रप्रमाणकः ।
तैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत् काष्ठास्तथा कला ॥
नाड़िका तु प्रमाणेन कला दश च पञ्च च ।
उन्मानेनाम्भसः सा तु पलान्यर्द्धत्रयोदश ॥
हेममाषैः कृतच्छिद्रा चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु संस्कृतः ॥"
इति विष्णुपुराणम्

"नैमित्तिकलयं प्रमत्तयिष्यन्निमेषादिक्रमेण प्रथमां-प्रोक्तमेव कल्पप्रमाणमनुसारयति निमेष इति सप्तभिः। मात्रैव मात्रं प्रमाणं यस्य। एक-मात्रलब्धवर्णोच्चारणकालसंमितो हि निमेषः। निमेषकालतुल्या हि मात्रा लघ्वक्षरस्य यदिति वचनोक्तेः। नाड़िकाज्ञानोपायमाह। उन्मानेनेति सार्द्धेन। अम्भस उन्मानेन उन्मी-यते अनेनेत्युन्मानं पात्रम्। सार्द्धेन योगे तयो-दशधार्द्धद्वादशेत्यर्थः। उन्मानरूपेण घटितानि सार्द्धद्वादशपलानि सा नाड़िका। सार्द्धद्वादश-पलताम्रनिर्मितपात्रेण सा नाड़िका ज्ञातये-त्यर्थः। किं प्रमाणं तत् पात्रं कार्य्यं तदाह मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु संस्तुत इति। सार्द्धद्वादशपलजलेन हि मागधदेशप्रस्थः पूर्य्यते। तत्प्रमाणं पात्रं कार्य्यमित्यर्थात् सिद्धम्। ननु तथापि पात्रेण कथं नाड़िकाज्ञानं क्रियापरि-च्छेद्यत्वात् कालस्येत्याशङ्क्य क्रियासिद्धये। प्रस्थादि विभिन्नमिति हैमेति। माषः पञ्चगुञ्जः। हैमो माषैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकारूपेण रचितैः कृतच्छिद्रा। एतदुक्तं भवति सार्द्ध-द्वादशपलताम्रमयं मागधप्रस्थसंमितमर्द्धायतं पात्रं चतुर्म्माषचतुरङ्गुलहैमशलाकया कृताध-श्छिद्रं जले स्थापितं तेन छिद्रेण यावता कालेन पूर्य्यते तावान् कालो नाड़िकेति। तथा च शुकः। द्वादशार्द्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः। स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रस्थजलप्लुतमिति॥") इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। (यथा, सूर्य्य-सिद्धान्ते। १। ११।

"षड्भिः प्राणैर्विनाड़ी स्यात् तत् षष्ट्या नाड़िका स्मृता॥"

"षड्भिरिति। षट्प्रमाणैरसुभिः पानीयपलं भवति पलानां षष्ट्या घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः॥" इति तट्टीका॥)

नाड़िकेलः, पुं, (नारिकेलः। रस्य डत्वम्।) नारिकेलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

नाड़िचीरं, क्ली, (नाड़िरिव चीरं यत्र।) तिर्व्व-ष्टनम्। इति हारावली। २१४॥ नली इति भाषा॥

नाड़िन्धमः, पुं, (नाड़ीं वंशनलीं धमतीति। ध्मा ग्रन्थादिसंयोगयोः+"नाड़ीमुष्ट्योश्च।" ३।२।३०। इति खश्। "घ्माध्मासोरिति।" ७।३।७८। इति धमादेशः। "खित्यनव्ययस्य।" ६।३।६६। इति पूर्व्वपदस्य ह्रस्वः।) स्वर्ण-कारः। इत्यमरः। २।१०।८। (उत्तमोत्ता-धिरोहणात् तद्दुर्द्दुर्निर्व्वाणैर्नाड़ीं धमति उप-तापयतीति।) श्वासकारके, त्रि। यथा, भट्टिः। ६।८४।

"स्वल्पेऽप्यसिन्धाक्रान सत्वमयमत्तिवौ। कथं नाड़िन्धमान् मार्गानागतो विभमो-पमान्॥")

नाड़िन्धयः, त्रि, (नाड़ीं धयतीति। धेट पाने+"नाड़ीमुष्ट्योश्च।" ३।२।३०। इति खश्।

"खित्यनव्ययस्य।" ६।३।६६। इति ह्रस्वः।) नाड़ीपानकर्त्ता। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

नाड़िपत्रं, क्ली, (नाड़िरिव पत्रं यस्य।) नाड़ी-चम्। इति शब्दमाला॥

नाड़ी, स्त्री, (नाडि+"कृदिकारादक्तिनः।" इति वा ङीष्।) नालम्। व्रणान्तरम्। (नाली घा इति भाषा। यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १० अध्याये।

"तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यतश्च नाड़ीव यद्वहति तेन मता तु नाड़ी॥"

इस्तमूलगता नाड्यो यथा, तत्रैव १६ अध्याये।

"नालाख्यौ कमलौ विद्येत् सोऽनिर्मार्गकः। इस्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः॥")

शिरा। गण्डदूर्व्वा। कुहनचर्य्या। षट्क्षण-कालः। इति मेदिनी। डे, १६॥ शिरायाः पर्य्यायः। धमनिः २ सिरा ३। इत्यमरः। २। ६। ६५॥ नाड़िः ४ नालिः ५ नाली ६ धमनी ७ शिरा ८। इति भरतः॥ धरणी ९ धरा १० तन्तुकी ११ जीवितज्ञा १२ सिंहा १३। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ कायनाड़ी त्रिविधा। एका वातुवहा। अपरा मलविड्मूत्रव-वाहिनी। अपरा आहारवाहिनी। इति भरतः॥ "सा तु गर्भस्थबालकस्य सप्तभिर्मासै-र्भवति।" इति मुग्धबोधः॥ (यथा, तोड़लतन्त्रे ८ उल्लासे।

श्रीदेव्युवाच।

"सार्द्धत्रिकोटिनाड़ीनामालयश्च कलेवरम्। क्रमेण श्रोतुमिच्छामि तद्रहस्यं मयि प्रभो!॥

श्रीशिव उवाच।

लोमि कूपे यथादार्द्धकोटयश्चैव सुन्दरि!। हस्तास्ये च तथा पादेऽखिलरानाड्यः स्थिताः॥ उदरे च तथा नाभौ पञ्चलक्षाः प्रकीर्त्तिताः। हृदादिष्वङ्गमर्मेषु नवलक्षाः प्रकीर्त्तिताः॥ अथ पार्श्वे तथा चर्म्मे तथैव सर्व्वसन्धिषु। रुद्रासूत्रं स्थितं लक्षं शरीरे नाड्यः प्रिये!॥ इड़ा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना चित्रिणी तथा। ब्रह्मनाड़ी च एकस्थे पञ्च नाड्यः प्रकीर्त्तिताः॥ कुहूश्च शङ्खिनी चैव गान्धारी हस्तिजिह्विका। नद्गिनी च तथा भिन्ना रहसंज्ञा व्यवस्थिता॥ एता नाड्यः परेशानि! सुषुम्नायाः प्रजायते॥") नाड़ीक्रममाह।

"सार्द्धत्रिकोट्यो नाड्यो हि स्थूलाः सूक्ष्माश्च देहिनाम्।

नाभिकन्दनिबद्धास्तास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमधःस्थिताः॥ द्विसप्ततिसहस्राणि तासां स्थूलाः प्रकीर्त्तिताः। देहे धमन्यो धन्याख्याः पञ्चेन्द्रियगुणावहाः॥ ताश्चैव सूक्ष्मसुविराणि शतानि यत्र स्थूलानि यैरन्नरसस्य वहन्ति। आप्याययन्ति वपुरिदं हि नृणाममीषा-मभःश्रवन्तिरिव सिन्धुशतैः समुद्रः॥

एतन्मूर्द्धन इव धर्म्मचयेन नहं कार्य्यं नृणामिह शिरायतसङ्कुलेन॥ सप्तशतानां मध्ये चतुरधिका [illegible] तासां एका परीक्षणीया या दृ[illegible] विज्ञप्ता। चतुरधिकेति तदुक्तम्।

तिर्य्यक् कूर्म्मो देहिनां [illegible] नाभे पक्कं तस्य पुच्छस्य याम्ये। ऊर्द्ध्वे भागे हस्तपादौ च वामौ तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षिणौ

वक्त्रे नाड़ीद्वयं तस्य पुच्छे [illegible] पञ्च पञ्च करे पादे वामदक्षिणभागयो तासां मध्ये एकैकेति एकस्या एव [illegible] नान् दक्षिणेति प्राधान्यं पुरुषाश्रया। वामे भागे स्त्रिया योज्या नाड़ी [illegible] इति प्रोक्तं मया देवि! [illegible] नपुंसकस्य तु [illegible] भवेत् परीक्षा। साम्यन्तु न स्यादेव मस्य तु प्रकृतिस्थता। चरणेति दक्षिणपश्चिमपक्षात् पार्श्वेसा दृ[illegible] पश्चिमपक्षात् पार्श्वस्यैव सदुपदेशात्। तु वक्ष्यते॥ * ॥

परीक्षाप्रकारमाह।

स्वेन रोगार्त्तिकुर्परभागभाजा पीडाय [illegible] अङ्गुष्ठमूलमधिपश्चिमभागमध्ये नाड़ीं प्रभञ्जनगतिं सततं [illegible]

स्वेन करेण। [illegible] हेतुः। रोगार्त्ता वातादिपिशुनवायून् यथा स्वात्तया पीडेति बाधित। [illegible] सम्यक्तिकपोलेभिषरं भावेति [illegible] तत्र हस्तस्थितये। धारणेत्यर्थमाह। पीड़नं वातादिर्म्मस्थापनबोधनाय। पीड़नाकारं न तु [illegible] स्थितिः। दक्षिणेति प्राथमिकं [illegible] मन्यथालात्। भवेति योग्यतया [illegible] नाभिकायद्धमम्। स्वकेति तदुक्तम्। अङ्गुष्ठस्य तु मूले या धमनी [illegible] तस्या गतिवशादिदात् सुखं दुःखस्य [illegible] प्रभञ्जनगतिर्व्वेति वायवन्तरविरोधः। मिति सुखदशायामपि। तदुक्तम्। रोगाभिबोधाय [illegible] परीक्षणीयमाह। वातं पित्तं कफं द्वन्द्वं सन्निपातमथैव च साध्यासाध्यविवेकश्च सर्व्वं नाड़ी [illegible] सन्निपातमिति सामान्यतः। [illegible] विशेषतश्चार्थः। धर्म्मभिन्नेनदश्च [illegible] मित्युपसंहारः।" इति नाड़ीप्रकाशो द्योतः॥ * ॥ अथ नाड़ीज्ञानसमयमाह

"प्रातः कृतसमाचारः [illegible] सुखासीनः सुखासीनं [illegible] प्रातर्दिन प्राथमिकं मध्याह्ने उष्णता [illegible]

अथ प्रमेहज्ञानम् ।
प्रमेहे ग्रन्थिरूपा या सुतप्ता त्वामदूषयेत् ॥*॥
विषविष्टम्भगुल्मज्ञानमाह ।
उत्पित्सुरूपा विवरिष्टिकायां
विष्टम्भगुल्मेन च वक्ररूपा ।
अत्यर्थवातेन अधः स्फुरन्ती
उत्तानमेढ्रिस्य समाप्तिकाले ॥*॥
गुल्मे विशेषमाह कश्चित् ।
गुल्मेन कम्पोऽथ पराक्रमेण
पारावतस्येव गतिं करोति ॥*॥
अथ भगन्दरज्ञानम् ।
व्रणार्थं कठिने देहे प्रयाति पैत्तिकं क्रमम् ।
भगन्दरासुरूपेण नाड़ीव्रणनिवेदने ।
प्रयाति वातिकं रूपं नाड़ी मावकरूपिणी ॥
अथ वान्तादिज्ञानम् ।
वान्तस्य शल्याभिहतस्य जन्तो-
र्वेगावरोधाकुलितस्य भूयः ।
गतिं विधत्ते धमनी गजेन्द्र-
मरालमानेव कपोतलयेन ॥
स्त्रीरोगादिकमपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम् ।
क्वचित्प्रकरणोल्लेखात् क्वचिदौचित्यमात्रतः ।
क्वचिद्देशात् क्वचित् कालात् सङ्कीर्णगदनिर्णयः ॥
नाड़ीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते ।
तेन धार्य्या मयोक्तं यत्तत् समाधेयसत्तमैः ॥"
इति श्रीशङ्करसेनकविराजकृते नाड़ीप्रकाशे तृतीयोद्योतः ॥

नाड़ीकः, पुं, (नाड़ीव कायतीति । कै+कः ।) शाकविशेषः । पाटशाक इति नालिताशाक इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पट्टशाकः २ नाड़ीशाकः ३ । अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशित्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

नाड़ीकलापकः, पुं, (नाड़ीनां नाड़ीवन्नालानां कलापः समूहो यत्र । कप् ।) सर्पाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥

नाड़ीकेलः, पुं, (नारिकेलः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥

नाड़ीचः, पुं, (नाड्या चीयते इति । चि+बाहुलकात् डः ।) शाकविशेषः । नालिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । केमुकम् २ चेचुली ३ चेचुः ४ विश्वरोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
"नाड़ीचशाकं द्विविधं तिक्तं मधुरमेव च ।
रक्तपित्तहरं तिक्तं क्रिमिकुष्ठविनाशनम् ।
मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृत् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

नाड़ीचरणः, पुं, (नाड़ीव चरणौ यस्य ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाड़ीजङ्घः, पुं, (नाड़ीवत् जङ्घा यस्य ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मुनिविशेषः । यथा ।
"नाड़ीजङ्घः सरगुरुसनिर्व्वक्ति हरेरकालौ मासादेसौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषान् ।"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
बकविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । १६६ । १६—२० ।
"ततोऽस्तं भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात् खगोत्तमः ॥
नाड़ीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा ।
बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसम्भवः ॥"

नाड़ीतरङ्गः, पुं, (नाड्यां नालायां तरङ्गो यत्र ।) काकोलः । हिण्डकः । रतहिण्डकः । इति मेदिनी । गे, ५६ ॥

नाड़ीतिक्तः, पुं, (नाड्या तिक्तः ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

नाड़ीदेहः, पुं, (नाड़ीसारो देहो यस्य । क्षमत्वात् तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाड़ीनक्षत्रं, क्ली, (नाड़ीस्थितं नक्षत्रम् ।) नरस्य जन्मदशमषोड़शाष्टादशत्रयोविंशपञ्चविंशनक्षत्राणि । राज्ञः पूर्व्वोक्तानि जातिदेशाभिषेकनक्षत्राणि च । यथा,—
"जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं साङ्घातिकं षोड़शमम् ।
समुदयमष्टादशभं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
आद्यात्तु पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षड्भः स्यात् ।
भवनक्षो नृपतिः स्वजातिदेशाभिषेकर्क्षैः ॥"*॥
जातृचन्तु ।
"पूर्व्वात्रयं वानलमग्रजानां
राज्ञान्तु पौष्णेन सहोत्तराणि ।
सर्पाश्विमित्रं पितृदैवतञ्च
प्रजापतेर्भञ्च कृषीवलानाम् ॥
आदित्यहस्ताभिजिदश्विभानि
तान्यन्त्यजातेः प्रभविष्णुतायाम् ।
देशभं देशनामर्क्षम् । नाड़ीनक्षत्राणि ॥*॥
ईहा देहार्थहानिः स्याज्जन्मर्क्षे उपतापिते ।
कर्म्मर्क्षे कर्म्मणां हानिः पीड़ा मनसि मानसे ॥
स्त्रीमित्रविप्रबन्धूनां हानिः साङ्घातिके तथा ।
सन्तापं सामुदायिके मित्रभृत्यार्थसङ्क्षयः ।
वैनाशिके विनाशः स्याद्देहद्रविणसम्पदाम् ॥
नाड़ीनक्षत्रफलम् ॥*॥
जातिभे कुलनाशः स्याद्बन्धनञ्चाभिषेकभे ।
देशभे देशभङ्गः स्यात् क्रूरैरेवं मुनेः शुभम् ॥
यस्मिन् राजाभिषेको भवति तदाभिषेचनिकभम् । अ इ उ ए कृत्तिका । ओ व वि वु रोहिण्यौत्यादि देशभम् ।
सर्व्वेषां पीड़ायां दिनमेवमुपोषितोऽनलं जुहुयात् ।
सावित्र्या क्षीरतरोः समिद्भिरमरद्विजाग्रस्थः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नाड़ीविग्रहः, पुं, (नाड़ीसारो विग्रहो यस्य । अतिकृशत्वात् तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति हेमचन्द्रः । २ । १२४ ॥

नाड़ीव्रणः, पुं, (नाड़ीसंलग्नो व्रणः ।) सर्व्वदागलद्व्रणः । नाली घा इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ तस्य निदानं यथा,—
"यः शोथमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य
स्थानानि पूर्व्वविहितानि ततः सपूयः ॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
नाड़ीव यद्वहति तेन मता तु नाड़ी ॥"*॥
वातादिदोषभेदेन तस्य रूपाणि यथा,—
"दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
सम्मूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ।
तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ॥
पित्तात्तृषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ।
ज्ञेया कफाद्बहुघनार्ज्जुनपिच्छिलास्रा
स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा ॥
दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपात्
घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ॥
दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन
तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥"
शल्यनिमित्तलक्षणं यथा,—
"नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ।
सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्र-
मुष्णं करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम् ॥"
असाध्यकृच्छ्रसाध्ययोर्लक्षणं यथा,—
"नाड़ी त्रिदोषप्रभवा न विध्येत्
शेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥"
इति माधवकरः ॥*॥
"विड़ङ्गत्रिफला क्षौद्रपूर्णं लीढं समाक्षिकम् ।
हन्ति कुष्ठं क्रमीन् मेहनाड़ीव्रणभगन्दरान् ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥
(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
"नाड़ीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाद्य कर्म्मवित् ।
सर्व्वव्रणक्रमं कुर्य्यात् शोधनं रोपणादिकम् ॥
नाड़ीं वातकृतां साधु पाटितां लेपयेद्भिषक् ।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशायुगैः ।
श्लैष्मिकीं तिलयष्ट्याह्वनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥
शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ।
आरग्वधनिशाकालाकल्कैर्याज्यमधुसंयुता ।
सूत्रवर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशिनी ॥
घोण्टाफलत्वङ्मदनात् फलानि
पूगस्य च त्वक् लवणञ्च मुख्यम् ।
स्नुह्यर्क्कदुग्धेन सहैष कल्को
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाड़ीम् ॥
वर्त्तीकृतं माक्षिकसंप्रयुक्तं
नाड़ीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ।

चिर्न रिक्तमौन वहन्ति तदा तत्पूर्णवाहायाँ स्थिर्य कुर्यात्। तदाभ्यत्र च दर्शयन्ति नाडिकाः एव वर्णयन्।
सत्त्वाधिकत्वं यान्त्युमध्या मौलवायवे।
सर्वधर्मप्रचलत्वेऽपि वातात्मकमिति निरूप्य दिशि।
एवं प्रकिर्यं वह्वृधा रुधिरसारसद्ंवरन्। ईदृशि च मर्मविद्भिरेव पञ्चात्प्राणोपलक्षितलक्षणम्-
निरूपयं। ॥ प्रसङ्गात् वातादिलक्षणमाह।
भुजङ्गभुजगाकारा नाडी देहस्य संक्रमात्।
त्रिदोषैर्वाहिनी याति गतान्ते मरणं भवेत्॥
कदाचित् मन्दीभावं कृत्वा तदनन्तरं गि-
मप्यन्यत्रगमता च। कदाचित् सर्वतः यदि
तुदा तदनन्तरमप्रगमता च इति केचि
देव गुप्तगामी मिश्र। एतत्र कदाचित्
स्थानान्तरगमनं सदा गच्छति। देहेऽपि
देहस्थमन्त्रेण तैव देहेऽपि यदा यान्ति यौवा-
दिना वर्तन्ते तन्त्र स्यात् तदा त्रिदोषे
यान्ति निदान इति। तथा,—
सन्निपातेषु दैव प्राणानां गमने सदा।
मन्दाचारार्थं तत्र यत्नेन मौलवाहिनीन॥
सन्निपाति इत्यादि न तु वातादिभिः। प्राणाना-
मनुवर्णनम्। इत्यादि तत्त्वतममेव
नु सर्वदं मरणाय वायुदेवम्। तथा,—
स्थिरत्वेन नाडी मन्दत्वेन नाडिकाम्।
निर्मोच्यमानत्वे तदा महेश्वरथात्॥
तदा निर्मला ज्वरादग्नौ देहस्य गाथा।
स्थान्ति। अतिगमनधारणा एव भवन्ति।
तथा,—
त्रिदोषा इत्यादि यात् तदा ऐवा त्रिदोष।
तदि नाडी देहे तत्त्वतु त्रिपूर्वकम्॥
इत्यादि अस्य देवत्वेन तु।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
तथा,—
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
तथा,—
[illegible]
[illegible]

च दैव्यति स्थिता स्थितिमयं। एतच्च तत्काले
तत्तद्गुणसम्बन्धादपवादविरुद्धमपि तत्वाद्
प्रवेशो पवनगमनमर्मनिभिरस्मत्त इति नैव
तत्त्वतः पञ्चभौतिकभयात्। सर्वं सन्निमित्त
स्थित्वा च भूतनाशमताहारेति विरुद्धे
तस्य तात्कालिकमरणविषयत्वात्। सर्वेऽपि
सर्वरोग एव देहिनश्च ज्वरान्ते तु भ्रम एवे"॥
इति नाडीप्रकाशे त्रिदोषरोग॥ ॥
अथ रोगेषु विस्तरवत्सु प्रधानतया प्रथमं
ज्वरनिदानमाह। तत्र ज्वरमूलभूते।
"ज्वरवेगेन नाडीयां भवन्ति सत्वरा, क्रमा।
तत्र प्रस्पन्ति याति ज्वरदोषोऽभ्युपये॥
शान्तिमात्रत्वेन भवन्ति धर्मवेगा॥
ज्वरलक्षणमाह।
ज्वरकोपे च धमनी सोष्णा वेगवती भवेत्।
एषा विगाहते वाति ज्वरो वातकृता ज़िरा॥
एषा वेपथुरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते॥
अन्यच्च।
ज्वरे च वक्रा धावन्ती तथा च मरणं भवे।
एकवाली स्थिरा प्राणहरा रोगहिता यथा।
तत्राह विशेषमाह।
सौम्या सूक्ष्मा स्थिरा मन्दा नाडी सहज-
वातजा।
स्थूला च कठिना शीघ्रा स्पन्दते तीव्रवाहिनी।
दुता च सरला दीर्घा दीर्घा स्तिमितादि भवेत्।
श्रीमद्भावकलं शाखा कफरोगात् यथा तथा।
सप्तमे मैनात्मदशे स्पन्दनं प्रकोपेऽनिलम्।
नाडी तन्तुसमा मन्दा शीतला वैद्यरोचिता।
इत्यमाह।
चपला तरला स्थूला कठिना वातपित्तजा।
ईषत् दर्शने सूक्ष्मा मन्दा ज्वरा श्लेष्मवातजा।
विस्तार सार्ध रूक्षं स्पन्दति देवानिलात्मकम्।
सन्निपातमते तत्र नाडी स्यात् त्रिगुणप्रभा।
एषा प्रोक्ता स्थिरा नाडी त्रिदोषजनकत्वा॥
प्रसङ्गादाह।
अर्धे वर्षे वहेन्नाडी यदि वा त्रिदिनाद्भवम्।
तदा सर्वं स्पन्दत्यत्र यदि दाहादिना यथा॥
आगन्तुकज्वरलक्षणम्।
भुजङ्गा देव दशाविशेषा
भवन्ति नाडी हि ज्वरोऽभ्यन्तरम्।
तथा,—
देहान्तेनैव कम्प सम्पूर्णे
ज्वरकालस्था स्थिरमत्रोल।
त्रिदोषैः कर्ष्य प्रकोपपूर्णं
प्रकर्षन्ति तदा प्रतिज्वर भवेत्॥
अन्यच्च ते।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तत्र चैतत्पमाह।
कर्मोऽपि तु भवेन्नाडी कठिना चलितो
प्रथमा च इमा सूक्ष्मा सलितो च
तत्र त्रिविधमाह।
महायोगैः दुष्टिहीना मन्दं मन्दं
स्पन्दमूला भवेत् सौम्या शुष्मी
प्रसङ्गाद्रसयस्त्रमाह।
दुष्टिहीनगुह्यद्वारे मोषि च लघुभाक्
पौरे च स्तिमिता वेगा मधुरे
रम्भागुह्यद्वारे स्वप्नपूर्वादिभिः
वातपित्तादिदैव नाडी वहति
अथ रसभावम्।
मधुरे वर्हिगमना तिक्ते स्यादृभुजगा
अम्ले कोष्णा प्लवगा कटुके
कषाये कठिना म्लाना लवणे सरला,
एवं द्विविधतुर्गति वातपित्तौकसो धरा
तथा,—
देहोत्थिता वरा नाडी कोमला
स्वल्पवला कार्श्ये कोमला कठिनापि
पौरे पूरणस्थिरोव गिरि दुष्टैव वायौ
अतिमान्द्यधातुस्वलत्वमाह।
मन्दाग्नौ, क्षीणधातोश्च नाड्यः
तद्वत्।
क्षीणधातौ च मन्दाग्नौ नाडी क्षीणतमा
तथा —
सम्प्रोक्ते कोमला याति नाडी

अर्शे तु।
आमवाते दुष्टिविद्वेष
भवन्ति वातोदरगुल्मादिरुजा।
आहारमात्रादपराग्नौ वा
तथैव नाडी भुजगायमाना॥
प्रसङ्गादौषधिदानमाह।
नाडी भवन्ति रोगापिपासा वेगाते त।
प्रसङ्गात्स्नेहवोधमाह।
नाडी च खंजनवला वदी प्रबलचरा।
मन्दाग्निक्षीणता दैत्य स्वरता स्पन्दते देह
तथा,—
मिदेव प्राणा तद्वन्नोद्वेद
त्रिधैविकल्पा प्रतिष्ठते।
त्रिधैवस्यात् प्रवला कदाचि-
दामयेन हे कुष्ठा भवा च॥ ॥
अथ त्रिदोषमाहात्म्यम्।
त्रिदोषे तथाचायौचने
स्थिरत्वं यान्ति च भवन्ति स्थिरत्
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अथ प्रमेहज्ञानम् ।
प्रमेहे ग्रन्थिरूपा सा सुतप्ता त्वामदूषणी ॥ * ॥
विषविष्टम्भगुल्मज्ञानमाह ।
उत्पित्सुरूपा विषरिष्टिकायां
विष्टम्भगुल्मेन च वक्ररूपा ।
अत्यर्थवातेन अधः स्फुरन्ती
उत्तानमेदिन्यसमाप्तिकाले ॥ * ॥
गुल्मे विशेषमाह कश्चित् ।
गुल्मेन कम्पोऽथ पराक्रमेण
पारावतस्येव गतिं करोति ॥ * ॥
अथ भगन्दरज्ञानम् ।
व्रणार्थं कठिने देहे प्रयाति पैत्तिकं क्रमम् ।
भगन्दरानुरूपेण नाड़ीव्रणनिवेदने ।
प्रयाति वातिकं रूपं नाड़ी पावकरूपिणी ॥
अथ वान्तादिज्ञानम् ।
वान्तस्य शल्याभिहतस्य जन्तो-
र्वेगावरोधाकुलितस्य भूयः ।
गतिं विधत्ते धमनी गजेन्द्र-
मरालमानेव कफोल्वणेन ॥
स्त्रीरोगादिकमपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम् ।
क्वचित्प्रकरणोल्लेखात् क्वचिदौचित्यमात्रतः ।
क्वचिद्देशात् क्वचित् कालात् सङ्कीर्णगदनिर्णयः ॥
नाड़ीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते ।
तेन धाष्ट्र्यां मयोक्तं यत्तत् क्षमाधेयसुधर्मैः ॥"
इति श्रीशङ्करसेनकविराजकृते नाड़ीप्रकाशे
तृतीयोद्योतः ॥

नाड़ीकः, पुं, (नाड़ीव कायतीति । कै+कः ।) शाकविशेषः । पाटशाक इति नालिताशाक इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पट्टशाकः २ नाड़ीशाकः ३ । अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशित्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

नाड़ीकलापकः, पुं, (नाड़ीनां नाड़ीवन्नालानां कलापः समूहो यत्र । कप् ।) सर्पाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥

नाड़ीकेलः, पुं, (नारिकेलः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥

नाड़ीचः, पुं, (नाड्या चीयते इति । चि+बाहुलकात् डः ।) शाकविशेषः । नालिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । केचुकम् २ चेचुली ३ चेचुः ४ विश्वरोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
"नाड़ीचशाकं द्विविधं तिक्तं मधुरमेव च ।
रक्तपित्तहरं तिक्तं क्रिमिकुष्ठविनाशनम् ।
मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृत् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

नाड़ीचरणः, पुं, (नाड़ीवच्चरणौ यस्य ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाड़ीजङ्घः, पुं, (नाड़ीवत् जङ्घा यस्य ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मुनिविशेषः । यथा ।
"नाड़ीजङ्घः सुरगुरुसुनिर्व्वक्ति दृष्टेरकालौ
मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषान् ।"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
बकविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । १६६ । १६—२० ।
"ततोऽस्तं भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात् खगोत्तमः ॥
नाड़ीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा ।
बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसम्भवः ॥"

नाड़ीतरङ्गः, पुं, (नाड्यां नालायां तरङ्गो यत्र ।) काकोलः । हिण्डकः । रतहिण्डकः । इति मेदिनी । गे, ५६ ॥

नाड़ीतिक्तः, पुं, (नाड्या तिक्तः ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

नाड़ीदेहः, पुं, (नाड़ीसारो देहो यस्य । कृशत्वात् तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाड़ीनक्षत्रं, क्ली, (नाड़ीस्थितं नक्षत्रम् ।) नरस्य जन्मदशमषोड़शाष्टादशत्रयोविंशपञ्चविंशनक्षत्राणि । राज्ञः पूर्व्वोक्तानि जातिदेशाभिषेकनक्षत्राणि च । यथा,—
"जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं साङ्घातिकं षोड़शभम् ।
समुदयमष्टादशभं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
आद्यात्तु पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षड्भः स्यात् ।
नवनक्षत्रो नृपतिः स्वजातिदेशाभिषेकर्क्षैः ॥" * ॥
जातृचन्तु ।
"पूर्व्वात्रयं सानलमग्रजानां
राज्ञान्तु पौष्णेन सहोत्तराणि ।
सपौष्णमित्रं पितृदैवतञ्च
प्रजापतेर्भञ्च कृषीवलानाम् ॥
आदित्यहस्ताभिजिदश्विभानि
तान्यन्यजातेः प्रभविष्णुतायाम् ।
देशभं देशनामर्क्षम् । नाड़ीनक्षत्राणि ॥ * ॥
ईहा देहार्थहानिः स्यात्कर्म्मर्क्षे उपतापिते ।
कर्म्मर्क्षे कर्म्मणां हानिः पीड़ा मनसि मानसे ॥
स्त्रीशिक्षविषयबन्धूनां हानिः साङ्घातिके तथा ।
सन्तापः सामुदायिके मित्रभृत्यार्थसङ्क्षयः ।
वैनाशिके विनाशः स्याद्देहस्य विषयस्य सम्पदाम् ॥
नाड़ीनक्षत्रफलम् ॥ * ॥
जातिभे कुलनाशः स्याद्बन्धनञ्चाभिषेकभे ।
देशभे देशभङ्गः स्यात् क्रूरैरेवं शुभैः शुभम् ॥
यस्मिन् राजाभिषेको भवति तदाभिषेचनिकभम् । अ इ उ ए कृत्तिका । ओ व वि वु रोहिणीत्यादि देशभम् ।
सर्व्वेषां पीड़ायां दिनमेवमुपोषितोऽनलं जुहुयात् ।
सावित्र्या क्षीरतरोः समिद्भिरमरद्विजागुरतः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नाड़ीविग्रहः, पुं, (नाड़ीसारो विग्रहो यस्य । अतिकृशत्वात् तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति हेमचन्द्रः । २ । १२४ ॥

नाड़ीव्रणः, पुं, (नाड़ीसंलग्नो व्रणः ।) सर्व्वदागलद्व्रणः । नाली घा इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ तस्य निदानं यथा,—
"यः शोथमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य
स्थानानि पूर्व्वविहितानि ततः सपूयः ॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
नाड़ीव यद्वहति तेन मता तु नाड़ी ॥" * ॥
वातादिदोषभेदेन तस्य रूपाणि यथा,—
"दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ।
तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ॥
पित्तात्तृषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ।
ज्ञेया कफाद्बहुघनार्ज्जुनपिच्छिलास्रा
स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा ॥
दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपात्
घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ॥
दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन
तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥"
शल्यनिमित्तलक्षणं यथा,—
"नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ।
सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्र-
मुष्णं करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम् ॥"
असाध्यकृच्छ्रसाध्ययोर्लक्षणं यथा,—
"नाड़ी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येत्
शेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥"
इति माधवकरः ॥ * ॥
"विडङ्गत्रिफला छायाचूर्णं लीढ़ं समाक्षिकम् ।
हन्ति कुष्ठं क्रमीन् हन्ति नाड़ीव्रणभगन्दरान् ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥
(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
"नाड़ीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाट्य कर्म्मवित्
सर्व्वव्रणक्रमं कुर्य्यात् शोधनं रोपणादिकम् ॥
नाड़ीं वातकृतां साधु पाटितां लेपयेद्भिषक् ।
प्रत्यक् पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशायुतैः ।
श्लैष्मिकीं तिलयष्ट्याह्वनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥
शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ।
आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता ।
सूत्रवर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशनी ॥
घोण्टाफलत्वङ्मदनात् फलानि
पूगस्य च त्वक् लवणञ्च मुख्यम् ।
स्नुह्यर्कदुग्धेन सहैव वर्त्ती
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाड़ीम् ॥
वर्त्तीकृतं माक्षिकसंप्रयुक्तं
नाड़ीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ।

दुष्टव्रणे यदिहितञ्च तैलं
तत् सेव्यमानं गतिमाशु हन्ति ।
आर्कक्षम्पाककरञ्जदन्ती
सिन्धूत्थसौवर्चलयावशूकैः ।
वर्त्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाड़ीं
सुकल्कीकृता वा खलु चित्रकेण ।
मसिबदधिकोऽम्बामिश्र दहति चिरविरूढ़ाञ्च ।
भुक्तः कटुकनिकागलजपूरौमसिंहावली हन्ति ।
कफदुर्ब्बलभीरूणां गतिर्मर्म्माश्रिता च या ।
क्षारसूत्रेण तां भिन्द्यान्न तु शस्त्रेण कदाचन ।
एषण्या गतिमन्विष्य क्षारसूत्रानुसारिणीम् ।
सूचीं निदध्याद्गत्यन्ते चोन्नम्याशु च निर्हरेत् ।
सूत्रस्यान्तं समानीय गाढ़बन्धनमाचरेत् ।
ततः क्षारेण सौम्यं सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत ।
क्षाराक्ते मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गतिः ।
भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्य्यो वैद्येन जानता ।
गुग्गुलुस्त्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितः ।
नाड़ीदुष्टव्रणं शूलं भगन्दरविनाशनः ।
इति सप्ताङ्गगुग्गुलुः ।
स्वर्ज्जिका सिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरीबीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाड़ीव्रणापहम् ।
इति स्वर्ज्जिकाद्यं तैलम् ।
समन्पत्रीं निर्गुण्डीं पीड़यित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाड़ीदुष्टव्रणापहम् ।
हितं पामापचीनाञ्च पानाभ्यञ्जननावने ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्व्वव्रणेषु च ।
इति निर्गुण्डीतैलम् ।
हंसपाद्यरिष्टपत्रं जातीपत्रं ततो रसे ।
तत्कल्केन पचेत्तैलं नाड़ीव्रणविशोधनम् ।
इति हंसपाद्यादितैलम् ।"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाड़ीव्रणाधिकारः ।)

नाड़ीशाकः पुं (नाड़ीप्रधानः शाकः ।) नाड़ीकः । इति भावप्रकाशः । पाटशाक इति भाषा ।

नाड़ीकेशः पुं (नाड़ामेव छेदो यस्य । नाड़ी जालमादस्य तथात्वम् ।) भङ्गी । इति हेमचन्द्रः ।

नाड़ीहिङ्गु स्त्री, (नाड़ीप्रधानं हिङ्गु ।) हिङ्गुभेदः । कम वांशहिङ्गु इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । वंशाग्रपत्र १ जन्तुका २ रामठी ३ वंशपत्री ४ पिण्डिका ५ सुवीर्य्या ६ हिङ्गुनाडिका ७ । (यथाह वैद्यकरत्नमालायाम् । "हिङ्गुपत्री वेदनवी नाड़ीहिङ्गु हिंसाटिका ।") अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातानाहशूलविकारित्वम् । हिंसावमनयोः पाचकत्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

नाणकं क्ली, (अणन्ति प्रस्तावे इति । अण शब्दे+ ण्वुल् । न आणकम् ।) मुद्राचिह्नित विषादि । यथा —
"तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।
एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ।"
इति मिताक्षरायां साहसप्रकरणीययाज्ञवल्क्यवचनम् ।

नाथ क्ली, (नम्यते आश्रीयते प्रणम्यते सर्व्वैरिति । नम+ थन् । बाहुलकात् अन्तलोपे आत्वञ्च ।) विविक्तम् । प्रभुः । शिवः । इति सच्छिन्नसारोक्तादिकृतिः ।

नाथ, ऋ ङ याच्ञि । ऐश्वर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा पर याच्ञ च सक ऐश्वर्य्ये अक सेट ।) इत्यादिश्लेयम् । ऋ, अननाथत् । ङ प्रथायते प्रनाथते । एव उपतापे । आशीरित्यर्थोपलक्षम् । डित्वेऽपि प्रपणाशीर्गत्युकारे इति नियमादाशीरर्थादन्यत्र परस्मैपदम् । नाथति प्रभुं वनी उपतापयतीत्यर्थः । नाथते प्रियं लोकः आशास्ते इत्यर्थः । नाथति धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः । नाथति भूपः भूमिविप्रः प्रार्थयतीत्यर्थः । मार्गणेऽप्य तत्र प्रयोजनं नाथसे किमु न भूभृत पतिमिति भारवौ याचनमप्याशासाविशेष । आशिषि नियमात्मनेपदमन्यत्र विभाषयेति कश्चित् । इति दुर्गादासः ।

नाथः पुं (नाथति ईश्वरो भवतीति । नाथ ऐश्वर्य्ये+अच् ।) ऐश्वर्य्ययुक्तः । तत्पर्य्यायः । अधिपः १ ईशः २ नेता ३ परिवृढ़ः ४ अधिभूः ५ पतिः ६ इनः ७ स्वामी ८ आर्य्यः ९ प्रभुः १० भर्त्ता ११ ईश्वरः १२ विभुः १३ ईशिता १४ इनः १५ नायकः १६ । इति हेमचन्द्रः । ३।२३। (यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।
"स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ।")

नाथवान् [त्] त्रि (नाथो विद्यतेऽस्येति । नाथ+ मतुप् । मस्य वः ।) पराधीनः । इत्यमरः । ३। १। १६ । परवशः । (रक्षकवान् । यथा, रामायणे । १ । ६२ । १७ ।
"नाथवान् शुभ विप्रो यद्यथाविपन्नो भवेत् ।"
स्त्रियां ङीप् । यथा, रामायणे । २ । ४८ । ६ ।
"तस्याः पीरं कथां नाथवत्यामनाथवत् ।
प्रचुक्रोश जनः सर्व्वो धिक् त्वां राज्यमनिति ।")

नाथहरि, पुं (नाथं हरति स्थानात् स्थानान्तरं नयतीति । नाथ+ हृ+ "हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ।" ३ । २ । २५ । इति इन् ।) पशुः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

नादः, पुं (नद शब्दे+भावे घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ । (यथा, हरिवंशे । २१२ । १६ ।
"विभान्ति हि दिवसाः समास्या
प्रभानदम्बर्वर्षिवताराः ।")
अद्धचन्द्राकारः । स च चाद्धमात्रास्वरूपार्द्धः । यथा अद्धचन्द्रोऽस्मार इति भावचूड़ामणिमन्त्राभिधानम् । तत्पर्य्यायः । अर्द्धेन्दुः १ नादः २ मात्रा ३ कलाधरो ४ मरातिः ५ अर्द्धमात्रा ६ तुरीया ७ विन्दुमालिका ८ मरः ९ । इति बीजवर्ण्णाभिधानम् । अक्षरस्वरूपार्द्धेन । यथा,—
"सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात्
आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्विन्दुसमुद्भवः
नादो विन्दुश्च बीजञ्च स एव त्रिविधो मतः ।
भिद्यमानात् पराद्विन्दोरुभयात्मा
स रवः श्रुतिसम्पन्नः शब्दो
सकलादिति स्मृतात् । नादो घोषः ।
प्रणवः स च बीजञ्च सर्व्ववर्णप्रभवत्वात् ।
समाहितात्मनो ब्रह्मन् । ब्रह्मणः परमेष्ठिनः
हृद्याकाशादभूत्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ।
ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तः प्रभवः
२
इति श्रीभागवतम् ।
इत्यलङ्कारकौस्तुभस्य द्वितीयस्तवकः ॥ ७ ॥
"नाभेरूर्द्धं हृदि स्थानान्मारुतः प्राणसंज्ञक
नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्त्तितः ॥
अपि च ।
आकाशाग्निमरुज्जातो नाभेरूर्द्धं समुच्चरन् ।
मुखेऽभिव्यक्तिमायाति यः स नाद इतीरितः
स च प्राणिभवोऽप्राणिभवश्चोभयसम्भवः ।
आद्यः कायभवो वीणादिभवस्तु द्वितीयकः ।
तृतीयोऽपि च वंशादिभव इत्थं त्रिधा मतः ।
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यो मतः ।
तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः ।
वह्निमारुतसंयोगान्नादः समुपजायते ॥
न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः ।
न नादेन विना रागस्तस्मान्नादात्मकं जगत् ॥
न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिवः
नादरूपं परं ज्योतिर्नादरूपी परं हरिः ।"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(यथा च सङ्गीतदर्पणे ।
"गीतं नादात्मकं वाद्यं नादव्यक्त्या प्रशस्यते ।
तद्द्वयानुगतं नृत्यं नादाधीनमतस्त्रयम् ॥
नादेन व्यज्यते वर्णः पदं वर्णात् पदाद्वचः ।
वचसो व्यवहारोऽयं नादाधीनमतो जगत् ॥
आहतोऽनाहतश्चेति द्विधा नादो निगद्यते ।
सोऽयं प्रकाशते पिण्डे
तस्मात् पिण्डोऽभिधीयते ।
तत्रानाहतनादन्तु मुनयः समुपासते ।
गुरूपदिष्टमार्गेण मुक्तिदं न तु रञ्जकम् ॥
स नादस्त्वाहतो लोके रञ्जको भवभञ्जकः ।
श्रुत्यादिद्वारतस्तस्मात्तदुत्पत्तिर्निरूप्यते ।"
किञ्च —
"धर्म्मार्थकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनम् ।
नादविद्यां परां लब्ध्वा सरस्वत्याः प्रसादतः ।
कम्बलाश्वतरौ नागौ प्राप्तौ कुण्डलतां गतौ ।
यत् त्रिलोकौ चापि वादन परितुष्यति ।
अतो नादस्य माहात्म्यं व्याख्यातुं केन शक्यते ।
आद्यस्य ।
"नादाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मज्जनभयात् तुम्बं वहति वक्षसि ।"
अथ नादोत्पत्तिप्रकारः ।
"आत्मना प्रेरितं चित्तं वह्निमाहन्ति देहजम् ।
ब्रह्मग्रन्थिस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ।

पावकप्रेरितः सोऽथ क्रमादूर्द्ध्वपथे चरन् ।
अतिसूक्ष्मध्वनिं नाभौ हृदि स्थूलं गले पुनः ॥
पुष्टं शीर्षे त्वपुष्टञ्च कृत्रिमं वदने तथा ।
आविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्त्त्यते बुधैः ॥"
"नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ।
जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते ॥"
अयन्तु योगिसंवेद्य एव । अस्य अवस्थादिकं यदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६५-१०७ ।
"अशक्यतत्त्वबोधानां मूढ़ानामपि संमतम् ।
प्रोक्तं गोरक्षनाथेन नादोपासनमुच्यते ॥
श्रीआदिनाथेन सपादकोटि-
लयप्रकाराः कथिता जयन्ति ।
नादानुसन्धानकमेकमेव
मन्यामहे मुख्यतमं लयानाम् ॥
मुक्तासने स्थितो योगी मुद्रां सन्धाय शाम्भवीम् ।
शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमन्तःस्थमेकधीः ॥
श्रवणपुटनयनयुगलघ्राणमुखानां निरोधनं
कार्य्यम् ।
शुद्धसुषुम्णासरणौ स्फुटममलः श्रूयते नादः ॥
आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ॥
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ।
अथारम्भावस्था ।
ब्रह्मग्रन्थेर्भवेद्भेदो ह्यानन्दः शून्यसम्भवः ।
विचित्रः क्वणको देहेऽनाहतः श्रूयते ध्वनिः ॥
दिव्यदेहश्च तेजस्वी दिव्यगन्धस्त्वरोगवान् ।
संपूर्णहृदयः शून्य आरम्भो योगवान् भवेत् ॥
अथ घटावस्था ।
द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
दृढ़ासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचकः ।
अतिशून्ये विमर्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥
तृतीयायां तु विज्ञेयो विहायोमर्दलध्वनिः ।
महाशून्यं तदा याति सर्व्वसिद्धिसमाश्रयम् ॥
चित्तानन्दं तदा जित्वा सहजानन्दसम्भवः ।
दोषदुःखजराव्याधिक्षुधानिद्राविवर्ज्जितः ॥
रुद्रग्रन्थिं यदा भित्त्वा शर्व्वपीठगतोऽनिलः ।
निष्पत्तौ वैणवः शब्दः क्वणद्वीणाक्वणो भवेत् ॥
एकीभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधानकम् ।
सृष्टिसंहारकर्त्तासौ योगीश्वरसमो भवेत् ॥
अस्तु वा मास्तु वा मुक्तिरत्रैवाखण्डितं सुखम् ।
लयोद्भवमिदं सौख्यं राजयोगादवाप्यते ॥
राजयोगमजानन्तः केवलं हठकर्म्मिणः ।
एतानभ्यासिनो मन्ये प्रयासफलवर्ज्जितान् ॥
उन्मन्यवाप्तये शीघ्रं भ्रूध्यानं मम संमतम् ।
राजयोगपदं प्राप्तुं सुखोपायोऽल्पचेतसाम् ॥
सद्यः प्रत्ययसन्धायी जायते नादजो लयः ॥
नादानुसन्धानसमाधिभाजां
योगीश्वराणां हृदि वर्द्धमानम् ।
आनन्दमेकं वचसामगम्यं
जानाति तं श्रीगुरुनाथ एकः ॥
कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां यं शृणोति ध्वनिं मुनिः ।
तत्र चित्तं स्थिरीकुर्य्याद्यावत्स्थिरपदं व्रजेत् ॥
अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिम् ।
पक्षाद्विक्षेपमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत् ॥
श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् ।
ततोऽभ्यासे वर्द्धमाने श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मकः ॥
आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवाः ।
मध्ये मर्द्दलशङ्खोत्था घण्टाकाहलजास्तथा ॥
अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिःस्वनाः ।
इति नानाविधा नादाः श्रूयन्ते देहमध्यगाः ॥
महति श्रूयमाणेऽपि मेघभेर्य्यादिके ध्वनौ ।
तत्र सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नादमेव परामृशेत् ॥
घनमुत्सृज्य वा सूक्ष्मे सूक्ष्ममुत्सृज्य वा घने ।
रममाणमपि क्षिप्तं मनो नान्यत्र चालयेत् ॥
यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः ।
तत्रैव सुस्थिरीभूय तेन सार्द्धं विलीयते ॥
मकरन्दं पिबन् भृङ्गो गन्धं नापेक्षते यथा ।
नादासक्तं तथा चित्तं विषयान्न हि काङ्क्षते ॥
मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः ।
नियमने समर्थोऽयं निनादनिशिताङ्कुशः ॥
बद्धं तु नादबन्धेन मनः संत्यक्तचापलम् ।
प्रयाति सुतरां स्थैर्य्यं छिन्नपक्षः खगो यथा ॥
सर्व्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा ।
नाद एवानुसन्धेयो योगसाम्राज्यमिच्छता ॥
नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते ।
अन्तरङ्गकुरङ्गस्य वधे व्याधायतेऽपि च ॥
अन्तरङ्गस्य यमिनो वाजिनः परिघायते ।
नादोपास्तिरतो नित्यमवधार्य्या हि योगिना ॥
बद्धं विमुक्तचाञ्चल्यं नादगन्धकजारणात् ।
मनः पारदमाप्नोति निरालम्बाख्यखेऽटनम् ॥
नादश्रवणतः क्षिप्रमन्तरङ्गभुजङ्गमः ।
विस्मृत्य सर्व्वमेकाग्रः कुत्रचिन्नहि धावति ॥
काष्ठे प्रवर्त्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति ।
नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते ॥
घण्टादिनादसक्तस्तब्धान्तःकरणहरिणस्य ।
प्रहरणमपि सुकरं शरसन्धानप्रवीणश्चेत् ॥
अनाहतस्य शब्दस्य ध्वनिर्य उपलभ्यते ।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्ञेयं ज्ञेयस्यान्तर्गतं मनः ।
मनस्तत्र लयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
तावदाकाशसङ्कल्पो यावच्छब्दः प्रवर्त्तते ।
निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मेति गीयते ॥
यत्किञ्चिन्नादरूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा ।
यस्तत्त्वान्तो निराकारः स एव परमेश्वरः ॥
सर्व्वे हठलयोपाया राजयोगस्य सिद्धये ।
राजयोगसमारूढ़ः पुरुषः कालवञ्चकः ॥
तत्त्वं बीजं हठः क्षेत्रमौदासीन्यं जलं त्रिभिः ।
उन्मनी कल्पलतिका सद्य एव प्रवर्त्तते ॥
सदा नादानुसन्धानात् क्षीयन्ते पापसञ्चयाः ।
निरञ्जने विलीयेते निश्चितं चित्तमारुतौ ॥
शङ्खदुन्दुभिनादञ्च न शृणोति कदाचन ।
काष्ठवज्जायते देह उन्मन्यावस्थया ध्रुवम् ॥
सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः सर्व्वचिन्ताविवर्ज्जितः ।
मृतवत्तिष्ठते योगी स मुक्तो नात्र संशयः ॥"* ॥
स्वनामख्यातमुनिविशेषः । अयन्तु ईश्वरमुनेः पुत्रः । न्यायतत्त्वयोगरहस्ययोः प्रणेता । अस्य वासस्थानं दाक्षिणात्यप्रदेशः ॥)

नादेयं, क्ली, (नद्या नदस्य वा इदं तत्र भवं वा । नदी वा नद+ढक् ।) सैन्धवलवणम् । इति रत्नमाला ॥ सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीनदसम्बन्धिजलादौ, त्रि । यथा,—
("नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते च नादेयम् ।
पानीयं पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् ॥"
इति वैद्यकराजवल्लभीयद्रव्यगुणे ॥)
"नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
"नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ।
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ॥"
(न आदेयमिति विग्रहे अग्राह्ये, त्रि । यथा,—
"सौगन्ध्यहीनं नादेयं पुष्पं कान्तमपि क्वचित् ॥")

नादेयः, पुं, (नद्यां भवः । नदी+ढक् ।) काशतृणम् । वानीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नादेयी, स्त्री, (नद्यां भवा । "नद्यादिभ्यो ढक् ।" ४।२।९७। इति ढक् ततो ङीप् ।) अम्बुवेतसः । भूमिजम्बुका । वैजयन्तिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ नागरङ्गः । जवा । यकुषः । इति मेदिनी । ये, ८६ ॥ अग्निमन्थः । (अस्याः पर्य्यायो यथा,
"अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
काकजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाध, ऋ ङ नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं ऐश्ये अकं-सेट् ।) ऋ, अननाधत् । ङ, नाधते । नाथो दवाशीरैश्वार्थनानि । इति दुर्गादासः ॥

नाना, अ, (न+"विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ।" ५ । २ । २७ । इति नाञ्प्रत्ययः ।) अनेकार्थम् । (यथा, मनुः । ९ । १४८ ।
"बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥")
उभयार्थम् । विनार्थम् । इति मेदिनी । ने, ४५ ॥ (यथा, मुग्धबोधे ।
"न नाना शम्भुना रामात् वर्य्यणाघोऽघजो-[वरः ॥")

नानाकन्दः, पुं, (नाना बहवो कन्दा यस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहुमूलश्च ॥ (बहुमूलयुक्ते, त्रि ॥)

नानाध्वनिः, पुं, (नाना ध्वनिर्यत्र । नानाविधो ध्वनिर्वा ।) काहलावेणुवीणादिशब्दः । इति हारावली । २४९ ॥

नानारूपः, त्रि, (नाना रूपाणि यस्य ।) अनेकप्रकारः । तत्पर्य्यायः । विविधः २ बहुविधः ३ पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ९३ ॥ (यथा, मनुः । ९ । ३८ ।
"भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥"
नाना रूपाणि इति विग्रहे । बहुविधरूपे, क्ली । यथा, गोः रामायणे । ३ । १ । २१ ।
"नानारूपैर्विरूपाश्च रूपैरशुभदर्शनाः ॥")

नानावर्ण, पुं, (नानाविधो वर्णः ।) बहुविधवर्णादिवर्णः । इति भरत ॥ तत्पर्य्यायः । चित्रम् २ किर्म्मीरः ३ कल्माषः ४ शबलः ५ एतः ६ कर्व्वुरः ७ । इत्यमरः ।१।५।१७। विचित्रम् ८ शारङ्गम् ९ कम्बरः १० कर्म्मारः ११ चित्रल १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नानाजातिवर्णादिश्च । (नानाविधो वर्णो यस्येति । विविधवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
"नानावर्णो लक्ष्यतनो प्रविरलाल्पपादस्तथा-
प्ररोहाभिगुणभूयिष्ठा ।")

नानाविध, त्रि, (नाना विधाः प्रकारा यस्य ।) अनेकप्रकार. । विविध । यथा —
"तथा नानाविधैः पुष्पैर्देवैर्वीरक्रयाकुलैः ।"
इति हरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥

नानुद्धेय, त्रि, (न अनुद्धेयम् ।) अननुद्धेयम् । अकरणीयम् । इति व्याकरणम् ॥

नान्त, स्त्री, (नमत्यनेनेति । नम + "अमुजिनमिनमिदनिविश्यश्यो वृद्धिश्च ।" उणां । ४ । १५४ । इति तन् वृद्धिश्च ।) जीवम् । इत्युणादिकोषः ॥

नान्दकर, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । नान्द्याः नान्दीपाठकस्य करः. पाठकः । "द्रापो" मध्या शुन्दसावकुलम् ।" ६ । ३ । ६३ । इति ह्रस्व. ।) नान्दीकर । इत्यमरटीकायां रमानाथ. ॥

नान्दी, स्त्री (नन्दत्यनयेति । नन्द + घञ् । निपातनात् दीर्घं । ततो ङीप् ।) नाटकाद्यादौ मङ्गलार्थं देवद्विजादीनामाशीः । यथा —
"आशीर्व्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रवर्त्तते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति सा स्मृता ॥
कश्चित्तु भेरीप्राया नान्दी ।" इत्यमरटीकायां भरत ॥ ० ॥ नाटके विघ्नविघातार्था नान्दी वाच्या । यदाह भरत ।
"यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्व्वरङ्गस्य नाटके ।
तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नप्रशान्तये ॥
देवद्विजनृपादीनामाशीर्व्वादपरायणा ।
नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्त्तिता ।"
अन्यच्च ।
"देव द्विजनृपादीनामाशीर्म्मङ्गलपूर्व्विका ।
नान्दी कार्य्या बुधैर्यत्नाद्नमस्कारेण संयुता ॥
गङ्गा नारायणः सोमः सुधा नन्दा कलानिधिः ।
एभिर्नान्द्यन्ते कार्य्या नान्दी धाराभिरङ्किता ।
द्वादशाष्टदशपदा चन्द्रनामाङ्किता तथा ।
आशीर्न्नमस्क्रिया नान्दी वीज्यते मङ्गलाश्रिता ।
काचिद्दमनका नान्दी काचिद्दमना तथा ।
सूत्रधारः पठेन्नान्दी मध्यमस्वरमाश्रितः ।"
इति मालतीमाधवटीका ॥
समृद्धि । यथा । "नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ।" इत्यलङ्कारो मङ्गलाराम् ।

नान्दीक, पुं (नान्दी नान्दयं करोतीति । कृ + क ।) नीरदस्तम्भ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नान्दीकर, त्रि, (नान्दीं करोतीति । कृ + "दिवा-विभा" । ३ । २ । २१ । इति टः ।) नान्दीपाठकारी । तत्पर्य्याय. । नान्दीवादी १ ।

इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ "कश्चित्तु भेरीप्राया नान्दी तद्वादकयोग: अत्र यदितन्नी नाद नायविवाहः ।" इति भरतः ॥

नान्दीपटः, पुं, (नान्द्यै वृद्ध्यर्थं पटो यत्र ।) कूपादिमुखबन्धनम् । तत्पर्य्यायः । नान्दीमुखः २ वीनाहः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५८ ॥

नान्दीमुख, पुं (नान्द्यै वृद्ध्यर्थं मुखं यस्य ।) कूपादिमुखबन्धनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५८ ॥ वृद्धिश्राद्धभुक् पितृगणः । यथा —
"नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥"
इति विष्णुपुराणम् ॥
स च पित्रादित्रिकं मातामहादित्रिकञ्च । इति गोभिलसूत्रम् । (नान्द्या वृद्ध्यै मुखम् ।) वृद्धिश्राद्धं, स्त्री । यथा —
"नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् ।
अत्र नान्दीमुखपदस्य श्राद्धपरत्वे स्त्रीत्वाद्-न्तावलेखनादन्यत्र श्राद्धपरत्वम् ।" तद्विनिकर्त्तव्यता यथा । "तत्र गोभिलः । अथाभ्युदयिकश्राद्धे युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दर्भाः, यवैस्तिलार्थः सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तामिति न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीतेति । अपि च । स्वधेतिपदस्थाने पुष्ट्यामन्त्रं वदेदिह ।
पितृनिमित्तात् पूर्व्वं वदेन्नान्दीमुखानिति ॥
कर्म्मादिषु च सर्व्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥
प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।
अपि वाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ।
कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्तवारान् घृतेन तु ।
कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।
षड्भ्यः पितृभ्यश्च तद् श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥
वसिष्ठोक्तो विधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥
प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।
उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना ॥
निमान्तो न हि कर्त्तव्य आहुतो विद्यते क्वचित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र दैवतम् ।
पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृनर्घ्यं प्रदापयेत् ॥
नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ।
पात्राणां पूरणादीनि दैवे नैव तु कारयेत् ॥
अप्रदक्षिणमुत्सृज्य वदेत् स्वाहेति सर्व्वदा ।
मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपेदितिमन्त्रणम् ।
गायत्र्यन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्ज्जितम् ।
न चाश्नत्सु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहिताम् ।
अन्य एव जपः कार्य्यः
यत्तत्र प्रकरोमस्य
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र
सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने ।
सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं ।
प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य
अपः । ... पुष्पाणि
द्वितीयश्च
मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव
सर्व्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च ।
संयोज्य यवकर्कन्धुदधिभिः
अथवैकत्र
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्
उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरम्
भवेदधश्चाधरश्चाद्धोऽधः श्राद्धकर्म्मसु
तस्मात् श्राद्धेषु सर्व्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु
मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्न्नयेत्
गन्धादीन्निक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेत्

"अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सु
प्रिया आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन
सौमनस्यमस्त्विति च
अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत्
अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते ॥
षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यान्न चतुर्थ्या कदाचन
प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः,
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान्
युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठयवकं सदा ॥
कृत्वा धूर्त्तस्य विप्रस्य
तन्निमित्तानि यथा, विष्णुपुराणे ।
"कन्यापुत्रविवाहे च प्रवेशे नववेश्मनः ।
नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ।"
मत्स्यपुराणे ।
"अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥
देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।
तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् ।"
कूर्म्मपुराणे ।
"तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्राप्तावेव च ।
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्व्वीत बहूर्थं धर्म्मवित्तम् ।"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

नान्दीमुखी, स्त्री, (नान्द्यै वृद्ध्यै मुखं यस्याः । ङीप ।) नाममात्रवृद्धिप्रतिपादकच्छन्दः । इति मधुमेदीमवृत्तिरत्नाकरपद्धतिः । (छन्दोविशेष । यथा, सुश्रुते उत्तरस्थाने ३६ अध्याये ।
"नोद्वृत्तकाम्नामात्रयोदशनवदशगुणस्वेदाकटिप्रमहधृतिकाबालोनबोद्धृताभिन्नस्वेदपुटकरपादशरणजतोदद्वर्मरोगरूपदायिनि धृता-भ्यर्चिता ।" अत्रद्रेष्टुनायाकारिणी चित्रा । अत्र तथावक्त्रम् इत्यादि प्रश्वम् ।०। नान्दी

सुखं करिष्यमाणस्येनास्यस्येति। अच्। अभ्युदयप्रारम्भयुक्ते, त्रि। यथा, रामायणे। २। ८१। १।

"ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः।
तुष्टुवुः सविशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंस्तवैः॥")

नान्दीवादी, [न्] त्रि, (नान्दीं वदतीति। वद+णिनिः।) नान्दीश्लोकपाठकारी। नान्दीवदनशीलः। भेरीवादनशीलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

नापितः, पुं, (न आप्नोति सरलतामिति। न+आप्+"नञ्याप इट् च।" उणां ३। ८७। इति तन् इट् च।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। स तु पट्टिकायां कुवेरिणो जातः। इति पराशरपद्धतिः॥ शूद्रायां क्षत्रियाज्जातः। इति विवादार्णवसेतुः॥ तस्य क्षौरं कर्म्म। तत्पर्य्यायः। क्षुरी२ मुण्डी ३ दिवाकीर्त्तिः ४ अन्तावसायी५। इत्यमरः।२।१०।१०॥ क्षुरी ६ वातसीसुतः ७ नखकुट्टः ८ ग्रामणीः ९। इति शब्दरत्नावली॥ चण्डिलः १० मुण्डः ११ भाण्डपुटः १२। इति जटाधरः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। ७३।

"नराणां नापितो धूर्त्तः पक्षिणाञ्चैव वायसः।
दंष्ट्रिणाञ्च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम्॥")

नापितशालिका, स्त्री, (नापितस्य शालिका गृहम्।) नापितशाला॥ नापितगृहम्। तत्पर्य्यायः। खरकुटी २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नाभिः, पुं, (नह्यते बध्नाति विपक्षादीनिति। नह बन्धे+"नहो भश्च।" उणां ४। १२५। इति इञ् भश्चान्तादेशः।) मुख्यनृपः। चक्रमध्यम्। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ८३।

"अरैः सन्धार्य्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः।
स्वामिसेवकयोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्त्तते॥")

क्षत्रियः। इति मेदिनी। भे, ५॥ प्रियव्रतराजपौत्रः। (आग्नीध्रस्य पुत्रः। यथा, ब्रह्माण्डे। ३५ अध्याये।

"तस्य पुत्त्रा बभूवुस्तु प्रजापतिसमा नव।
ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः॥"
"नाभये दक्षिणं वर्षं हिमवर्ष्यं पिता ददौ॥")

गोत्रम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (प्रधानम्। इति विश्वः॥ यथा, रघुः। १८। २०।

"शुचोऽभवत् पङ्कजनाभकल्पं
कृतस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य॥"

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ६२।
"नाभिर्नन्दिकरो भावः पुष्करः स्थपतिः स्थिरः॥")

नाभिः, पुं स्त्री, (नह बन्धे+इञ् भश्चान्तादेशः।) प्राण्यङ्गम्। इति मेदिनी। भे, ६॥ नाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नाभीः२ तुन्दकूपी३। इति शब्दरत्नावली॥ उदरावर्त्तः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। ६। ११७।

"विष्णुर्नाभेः समुद्भूतो वेधाः कमलजस्ततः।
विष्णुरेवेश इत्याहुर्लोके भागवता जनाः॥")

"स च गर्भस्तस्य सप्तमिमासे भवति।" इति मुग्धबोधः॥ ("तस्य चेन्नाभिः पच्येत तां लोध्रमधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्राकल्कविपक्वेन तैलेनाभ्यज्यादेषामेवतैलौषधानां चूर्णेनावचूर्णयेदेषनाडीकल्पनविधिरुक्तः सम्यक्॥" इति चरके शारीरस्थाने अष्टमेऽध्याये।) अस्मिन् स्थाने मणिपूरनामदशदलपद्ममस्ति। यथा,—

"तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः॥
मणिवद्भिन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम्।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकनकारणम्॥"

इति तन्त्रम्॥

कस्तूरिकामदे, स्त्री। इति मेदिनी। भे, ६॥

नाभिकण्टकः, पुं, (नाभेः कण्टक इव।) आवर्त्तः। इति शब्दरत्नावली॥ गोँड़ इति भाषा॥

नाभिका, स्त्री, (नाभिरिव कायतीति। कै+कः।) कटभीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नाभिगुड़कः, पुं, (नाभौ गुड़को गोलः।) स्फीतनाभिः। गोँड़ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गर्भेकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नाभिकण्टकः ३ आवर्त्तः ४। इति शब्दरत्नावली। गोलः ५ नाभिगोलकः ६। इति जटाधरः॥

नाभिगोलकः, पुं, (नाभौ गोलकः।) नाभिगुड़कः। इति जटाधरः॥

नाभिजः, पुं, (नाभौ जायते इति। जन+डः।) ब्रह्मा। इति धरणिः॥

नाभिजन्मा, [न्] पुं, (नाभौ जन्म यस्य।) ब्रह्मा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नाभिनाला, स्त्री, (नाभिस्थिता नाला नाड़ी।) नाभिसम्बन्धिनी नाडी। तत्पर्य्यायः। अमला २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रघुः। ५। ७।

"तदङ्गशय्याच्युतनाभिनाला
कच्चित् मृगीणामनघा प्रसूतिः॥")

नाभिभूः, पुं, (नाभौ भूरुत्पत्तिर्यस्य।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्रः। १। १२७॥

नाभिवर्षं, पुं, (नामेराग्नीध्रपुत्त्रस्य वर्षः।) भारतवर्षः। यथा, "योऽसौ मनुपुत्त्रः प्रियव्रतो नाम सप्तद्वीपाधिपतिर्बभूव तस्य चाग्नीध्रादयो दश पुत्त्रा बभूवुः त्रयः प्रव्रजिताः शिष्टानां सप्तानां सप्त द्वीपाः पित्रा दत्ताः। तत्र जम्बुद्वीपाधिपतेराग्नीध्रस्य नव पुत्त्रा बभूवुः।

नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः।
रम्यो हिरण्मयश्चैव कुरुर्भद्राश्वकेतुमान्॥

नव वर्षाणि तेभ्यः पित्रा दत्तानि वनं प्रविशता चाग्नीध्रेण। हिमालयस्याधिपतेर्नाभेऋषभः पुत्त्रो बभूव ऋषभाद्भरतः भरतेन चिरकालं धर्म्मेण शासितत्वादिदं भारतं वर्षमभूत्।" इति नारसिंहे ३० अध्यायः॥

नाभी, स्त्री, (नाभि+वा ङीप्।) नाभिः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६०८।

"सनखपदमधिकगौरं नाभीमूलं निरंशुकं कृत्वा।
अनया सेवित पवन त्वं किं कृतमलयभृगुपातः॥")

नाभीलं, क्ली, (नाभीं लातीति। ला+कः।) नार्य्या वङ्क्षणः। कष्टम्। गर्भाण्डम्। इति मेदिनी। ले, १०१॥ नाभिगाम्भीर्य्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

नाभ्यं, त्रि, (नाभेरिदमिति। नाभि+यत्।) नाभिसम्बन्धि। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते। ३। ४। १३।

"पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये
पद्मे निषण्णाय ममादिसर्गे॥"

नाभये हितम्। "शरीरावयवात् यत्।" ५।१।६। इति यत्। "नाभि नभञ्च।" ५। १। २। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या नाभेर्नभादेशस्तु न भवति। अस्य गवादितया सन्नियोगशिष्टत्वात् रथनाभावेव प्रवृत्तेः। नाभिहिते च॥ महादेवे, पुं। यथा, महाभारते। १२। १८४। १६।

"नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च॥")

नाम, व्य, (नामयतीति नाम्यतेऽनेन वा। नम+णिच्+बाहुलकात् डः।) प्राकाश्यम्। सम्भावना। क्रोधः। उपगमः। कुत्सनम्। इत्यमरः।३।३।२५०॥ प्रकाशे यथा। हिमालयो नाम नगाधिराजः। हिमालयः प्रकाशोऽतिप्रसिद्ध इत्यर्थः॥ सम्भाव्ये सम्भावनायाम् द्रष्ट नाम सीता भविष्यति॥ क्रोधे ममापि नाम दशाननस्य परैरभिभवः॥ उपगमः साक्ष्योऽङ्गीकारः एवं नामास्तु॥ कुत्सने को नामायं सवितुरुदये स्वापमेवं विधत्ते॥ विस्मये च। अन्धो नाम गिरिमारोहति॥" इति तट्टीकायां भरतः॥ स्मरणम्। विकल्पः। इति मेदिनी। मे, ५३॥

नाम, [न्] क्ली, म्नायते अभ्यस्यते यत् तत्। (म्ना अभ्यासे+"नामन् सीमन् व्योमन्निति।" उणां ४। १५०। इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) संज्ञा। तत्पर्य्यायः। आख्या २ आह्वा ३ अभिधानम् ४ नामधेयम् ५। इत्यमरः।१।६।८॥ आह्वानम् ६ सहयम् ७ व्यपदेशः ८ व्याह्वयः ९ संज्ञा १० गोत्रम् ११ अभिख्या १२। इति शब्दरत्नावली॥ लिङ्गम् तच्च स्यादिविभक्त्यर्थः शब्दः। तत्तु षड्विधं यथा,—

"उणाद्यन्तं कृदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम्।
शब्दानुकरणञ्चेव नाम षड्विधं स्मृतम्॥"

इति गोयीचन्द्रः॥

अवक्तव्यनामानि यथा,—
"आत्मनाम गुरोर्नाम नामानि कृपणस्य च।
श्रेयस्कामोऽपि न वक्तव्यं ज्येष्ठपुत्त्रकलत्रयोः॥"

इति कर्म्मलोचनम्॥

नामकरणं, क्ली, (नाम्नः करणं यत्र।) संस्कारविशेषः। तत्रोक्तनक्षत्राणि यथा। अश्विनी १ रोहिणी ४ मृगशिराः ५ पुनर्व्वसुः ७ उत्तरफल्गुनी १२ स्वाती १५ अनुराधा १७ उत्तरा

षाढ़ा २१ श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा २४ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७ ॥ तत्र लग्न यथा। चलमस्य प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थाने शुभग्रहा- क्रान्ते लग्ने नामकरणं कार्य्यम् ॥ तत्र दिननियम । दश १० एकादश ११ द्वादश १२ शत १०० दिनानि । इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥ मतान्तरे वेति गोभिल ॥ एतच्च प्रशस्ततरतम- मदपरकालकर्म्मेतरपरम् । एकादशाह इति सूत्रे कश्च इति रघुनन्दनमतम् ॥ * ॥ तदनु- ष्ठान यथा । "जन्मदशाद्यनन्तरे चन्द्रदर्शनात् प्राक् माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य भर्त्तुर्दक्षिणत स्थित्वा प्रथमवृत्तदकशिरस्कं पश्चिमदेशे गत्वा उत्तरत उन्मुखेषु कुशेषु उपविशति कर्त्ता पित्रैवाधिकारी। अथ जुहोति प्रजापतये कुमारस्य तिथये नक्षत्राय। तिथि- नक्षत्रयोर्देवताये तासु मङ्गलहविषा पायसचरोम कुमारस्यनिषद्विचिन्तायाधर्मवदनायामन्त्रयपच पितर पौर्णमास्यां विश्वेदेवा । एषो होमे विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।

'नामधेये मुनिसङ्ख्यापिशाचा बहुवत् सदा । यत्राच पितरो देवा यत्र्याक्षिप्रदेवता ॥

तत मुन्यादयो बहुवचनान्ता होतव्या । शेषा एकवचनान्ता होतव्या । नक्षत्राणि चाश्वि- न्यादीनि । तद्देवताश्च ज्योतिषे। अनियमेन्या- दय । नक्षत्रहोमे छन्दोगपरिशिष्टम् ।

'आर्य्येयाश्चेष सर्पादि विशाखादि तथैव च । आषाढ़ादि धनिष्ठादि आश्विन्यादि तथैव च ॥ द्वन्द्वान्यतानि बहुवच्छायां जुहुयात् सदा । द्वन्द्वय द्विवचनयमवशिष्टान्यथैकवत् ॥

तद्देवताहोमे विशेष ।

'देवता अपि हूयन्ते बहुवत् सर्पवश्वय । देवाश्च पितरश्चैव द्विवद्धाश्विनौ तथा ॥

देवा विश्वेदेवा । कवर्गादिपञ्चतृतीयादि वर्णान्यतमवर्णाद्यमक्षरस्य यरलवान्यतमवर्ण मध्य विश्रमरादिवत्क्षरन्त सम्बोधनान्त दीर्घं विसर्गान्त च नाम कुर्य्यात । एतच्च स्वगृह्योक्त त्वात प्रशस्तपरम् । कुलदेवतानक्षत्राभि- सम्बन्ध च नाम कुर्य्यात। तत्र शङ्खलिखितवच नानामान्तरकरणव्यवहार' । अत्र नक्षत्र सम्बन्धेन नामकरण शतपदचक्रानुरोधात् स्वगृह्यपारानुसारेण । ततश्च कुमारस्य सुख भवान् प्राणनिर्गमोपायभूतान् छिद्रविशेषान् सम सुखसन्निधौ नासिके कर्णाविति आभि सुखेन स्पृशन् कोऽसि कतमोऽसीति मन्त्र जपेत् ॥ तच्च नाम शर्म्मेत्याद्युपपदान्तत्वेन कर्त्तव्यम् । यथा —

'ततस्तु नाम कुर्व्वीत पितैव दशमेऽहनि । देवपूर्व्वं नराख्य हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम् ॥ शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्त वर्म्मेति क्षत्रसंश्रयम् । गुप्तदासात्मक नाम प्रशस्त वैश्यशूद्रयो ॥ नार्थहीन न चाशस्त नापशब्दयुत तथा । नामङ्गल्य जुगुप्स्य वा नाम कुर्य्यात समाक्षरम्।

नातिदीर्घं नातिह्रस्व नातिगुर्व्वक्षरान्वितम् । सुखोच्चार्य्यन्तु तन्नाम कुर्य्याच्च प्रवणाक्षरम् ॥

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्याय ॥

प्रवणाक्षर लघ्वक्षराक्षरम् । इति तट्टीकाकार ॥ गोभिल । 'अयुग्माक्षरदान्तं तथा स्त्रीणाम् । अयुग्मकम् अयुगाक्षरम् । दान्त एकारान्तम् । यथा यशोदेव्यादि ॥ * ॥ तस्य श्रीपूर्व्वकत्व यथा,—

देवं गुरु गुरुस्थान क्षेत्र क्षेत्राधिदेवताम् । सिद्ध सिद्धाधिकाराश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत् ॥

इति राघवभट्टधृतप्रयोगदर्शनात् स्वर्गकामि त्वादिना सिद्धोऽधिकारो यथा नराणामिष्टनत जीवतां श्रीशब्दादित्व नाम्नो न मृतानां तथेति शिष्टाचार ॥ * ॥ गोभिल । माता चैव प्रथम नामधेयमाख्याय यथार्थसुदीर्घ्य वामदेव्यगानान्त कुर्य्यात् गौतमोहिता।' इति संस्कारतत्त्वम् ॥

नामद्वादशी, स्त्री, (नाम्न' द्वादशी ।) व्रतविशेष । यथा —

'गौरी काली उमा भद्रा दुर्गा कान्ति सर स्वती ।

मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मी शिवा नारायणीक्रमात् । मार्गतृतीयामारभ्य पूर्व्वोक्त लभते फलम् ॥ पूर्व्वोक्त फल मार्गादिद्वादशमासे कृष्णाष्टमी व्रतफलम् ।

अर्द्धनारीश्वर रुद्रमथवा उमशङ्करम् ॥ पूजयेद्विधिवन्नारी न वियोगमवाप्नुयात् । अथवा विष्णुरूपेण पूजयेच्छ्वर सदा ॥ शङ्कर वामभागस्थ सर्व्वकाममवाप्नुयात । मार्गशिरादौ केशवनारायणमाधवान् पूजयेत् । धूपस्रग्दीपाद्यैरपोष्य सपूज्य इत्येवाभिध नामभि । अश्वमेधशतफलयवानपयमतिराज नक्तमयाचितोमोपवासमेव । शुक्लमेकसौभा मणि पञ्चयज्ञहोमगोलक्ष सर्व्वमथाख्याप्याग्नि निय सारणार्थंनामनाम्ना। इत्याद्ये नाम द्वादशी ।" इति देवीपुराणम् ॥

नामधेय, क्ली, (नामैव । नाम+"भागरूप नामभ्यो धेय ।" ५ । ४ । २५ । इत्यस्य वार्त्ति कोक्त्या धेय' ।) नाम । इत्यमर । १ । ६ । ८ । (यथा, मनु । २ । ३० ।

'नामधेय दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् । पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥')

नामशेष' त्रि, (नाम्न शेषो यस्य । नाम आख्या एव शेषो यस्येति वा ।) मृत । इति हेम चन्द्र । ३ । ३८ ॥ मरणे, पुं ।

नामापराध पुं (नाम्नि नामविषये अपराध । नाम्न सकाशात् अपराधो वा ।) साधुनिन्दा दिरूपदुरदृष्टजनकव्यापारविशेष । यथा —

श्रीनारद उवाच ।

"के तेऽपराधा विप्रेन्द्र ! नाम्नो भगवत कृता । विनिघ्नन्ति नृणां कृत्य प्राकृत ह्यानयन्ति च । तत् कथ्यतां महाभाग अपराध नाम्नि केशवे । कस्य केन प्रकारेण भवेद्धै तन्ममादिश ॥

सनत्कुमार उवाच

सतां निन्दा नाम्न ...
यत ख्याति यातसमुपहते ।
तथा विष्णोरिह य इह ।
धिया भिन्न पश्येत स खलु
गुरोरवज्ञा ...
तथार्थवादो
नाम्नां बलाद्यस्य हि
न विद्यते तस्य यमैरपि ।
दिवौकसां गुरौ पित्रो' ...
नामापराध यत्न स्याद्वैष्णवानां
गोऽश्वत्थतुलसीधात्रीनृपाद्विन्दन्ति
नामापराधी स भवेन्नाम योऽपि वै
सर्व्वतीर्थानि क्षेत्राणि चावमन्यति
गङ्गाघस्सतीर्थामीषापराधी
श्रीमद्भागवत महाभारत ब्राह्मणान्
भक्त महाप्रसादश्च योऽवमन्यति ...
अवतारान् ...
अवमन्यति देवर्षे नारकी स ...
गोविन्दस्यार्च्चन कुर्य्यादवमन्यति ...
निन्दतीह च नामानि स ...
वर्णाश्रमागतत्वाच्च जातिबुद्ध्यावमन्यति
वैष्णवान् कुरुते निन्दामपराधी नराधम
द्विजबन्धु क्षत्र शूद्र जातिभेदेन
येऽवमन्यन्ति निन्दन्ति ते वै निरयगामिन'
अर्च्चे विष्णौ शिलाधीर्गुरुषु नरम

विष्णोर्न्वा वैष्णवानां कलिमलमथने पादे ...
... इम्बुद्धि
विष्णोर्निर्म्माल्यनाम्नो कलुषदहनयोरस्य

श्रीविष्णौ सर्व्वेश्वरेशे तदितरसमधीर्यस्य वा
नारकी स

पूज्यते देवताभ्य कृत्वा नारायण नर । नामापराधी स भवेद्वैष्णवान् यो न सेवते ॥

नारद उवाच ।

नामापराधा ह्यपरा' कति सन्ति तपोधन । तत कथ्यतां मे सकल यदि योग्यो भवामि ते ॥

सनत्कुमार उवाच ।

वैष्णवे प्रवक्ता विष्णौ गुरौ पित्रोश्च भूसुरे । निन्दां य कुरुते मोहादपराधी स नारकी ॥

इति पाद्मोत्तरखण्डे । १०२—१०३ अध्यायौ । अपि च ।

'धर्म्मव्रतत्यागहुतादिसर्व्व शुभक्रियासाम्यमपि प्रमाद' । अश्रद्दधाने विमुखेऽप्यशृण्वति यश्चोपदेश शिवनामापराध ॥

श्रुतापि नाममाहात्म्य य प्रीतिरहितो नर' अह ममादि परमो नाम्नि सोऽप्यपराधकृत् ॥ अपराधभञ्जनमाह ।

"जाते नामापराधेऽपि प्रमादेन कथञ्चन । सदा सङ्कीर्त्तयन्नाम तदेकशरणो भवेत् ॥

नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यघम् ।
अविश्रान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥
नामैकं यस्य वाचि स्मरणपथगतं श्रोत्रमूलं
गतं वा
शुद्धं वाशुद्धवर्णं व्यवहितरहितं तारयत्येव
सत्यम् ।
तच्चेद्देहद्रविणजनतालोभपाषण्डमध्ये
निक्षिप्तं स्यान्न फलजनकं शीघ्रमेवात्र विप्र ! ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

नामापराधी, [न्] त्रि, (नामापराधोऽस्य-
स्येति । इनिः ।) नामापराधकृत् । यथा,—
“नाम्नो जनार्द्दनस्यापराधान् यः कुरुतेऽनिशम् ।
नामापराधकृल्लोको याति सत्यमधोगतिम् ॥
विनाशयति नामस्थोऽपराधं नामतो जनः ।
नामापराधी ह्यघी स्यादात्मनश्चेति नारकी ॥
पाषण्डो दुर्ज्जनः पापी भवेन्नाम्नो हरेः खलः ।
नामापराधी मनुजो मुने ! भवति नारकी ॥
अपराधान्मुकुन्दस्य विदूरयति नामभिः ।
नाम्नैव लोकः कुर्व्वंस्तान्सद्यःपापाद्धमाधमः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०२ अध्यायः ॥

नायः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी + “श्रिणीभुवो
ऽनुपसर्गे ।” ३ । ३ । २४ । इति करणे घञ् ।)
नयः । नीतिः । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ (यथा,
भट्टिः । ७ । ३६ ।
“यात यूयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥”
नी + भावे घञ् ।) प्रापणम् । इति नीधातु-
दर्शनात् ॥ (नयति प्रापयतीति । नी + “दुन्योर-
नुपसर्गे ।” ३ । १ । १४२ । इति णः । उपायः ।
यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।
“नायः कोऽत्र स येन त्वां वताहं विगतज्वरः ॥”
नेतरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । १० ।
“सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र
पाहि रिषः ॥”)

नायकः, पुं, (नयति प्रापयतीति । नी + ण्वुल् ।)
नेता । (यथा, गीतायाम् । १ । ७ ।
“नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥”)
श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । ४ । ७ । २६ ।
“तमुपागतमालक्ष्य सर्व्वे सुरगणादयः ।
प्रणेमुः सहसोत्थाय ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षनायकाः ॥”)
हारमध्यमणिः । इति मेदिनी । के, ११० ॥
अन्ने वणिकः । सेनापतिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । ४ ।
“वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरन्दरः ।
स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥”)
शृङ्गारसाधकः । स च त्रिविधः । पतिरुपपति-
र्वैशिकश्चेति । विधिवत् पाणिग्राहकः पतिः ।
अनुकूलदक्षिणधृष्टशठभेदात् पतिश्चतुर्द्धा । सार्व्व-
कालिकपराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति सर्व्वकाल-
मनुरक्तोऽनुकूलः । सकलनायिकाविषयसमसह-
जानुरागो दक्षिणः । भूयो निःशङ्कः कृतदोषो-
ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो
धृष्टः । कामिनीविषयकपटपटुः शठः । आचार-
हानिहेतुः पतिरुपपतिः । बहुलवेश्याभोगोप-
रसिको वैशिकः । वैशिकस्तूत्तममध्यमाधम-
भेदात् त्रिविधः । दयिताश्रमप्रकोपेऽपि उप-
चारपरायण उत्तमः । प्रियायाः प्रकोपे यः
प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेष्टया मनो-
भावं गृह्णाति स मध्यमः । भयकृपालज्जाशून्यः
कामक्रीड़ायामकृतकृत्याकृत्यविचारोऽधमः ॥ * ॥
मानी चतुरश्च शठ एवान्तर्भवति । वाक्चेष्टा-
व्यङ्ग्यसमागमश्चतुरः । प्रोषितपतिरुपपतिर्वैशि-
कश्च भवति । अनभिज्ञनायको नायकाभास
एव । तेषाञ्च नर्म्मसचिवपीठमर्द्दविटचेटक-
विदूषकभेदाच्चतुर्द्धा । कुपितस्त्रीप्रसादकः पीठ-
मर्द्दः । नर्म्मसचिवोऽप्ययमेव । कामतन्त्रकला-
कोविदो विटः । सन्धानचतुरश्चेटकः । अङ्गादि-
वैकृत्यैर्हासकारी विदूषकः ॥ * ॥ तेषामष्ट-
सात्त्विकगुणाः । यथा,—
“स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्त्विका गुणाः ॥” * ॥
तेषां दशावस्था यथा,—
“अभिलाषस्तथा चिन्ता स्मृतिश्च गुणकीर्त्तनम् ।
उद्वेगश्च प्रलापश्च उन्मादो व्याधिरेव च ।
जड़ता निधनान्येव दशावस्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥
(अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, साहित्यदर्पणे ।
३ । ३३—३८ ।
“त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्-
साही ।
दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥
धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।
धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥
अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान् निगूढ़मानो धीरोदात्तो दृढ़व्रतः कथितः ॥
मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।
आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥
निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः
स्यात् ।
सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः
स्यात् ॥”
एषाञ्च शृङ्गारिरूपत्वे भेदानाह तत्रैव । ३ ।
३९—४४ ।
“एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोड़शधा ।
एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ॥
कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ॥
अनुकूल एकनिरतः शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः ।
दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढ़माचरति ॥
एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्व्वेषामुत्तममध्यमाधमत्वेन ।
उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाष्टौ च ॥”
एषामुदाहरणादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

नायकाधिपः, पुं, (नायकानां नेतॄणां सेनापतीनां
वा अधिपः ।) नरेन्द्रः । राजा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

नायिका, स्त्री, (नयति या । नी + ण्वुल् । टाप्
अत इत्वञ्च ।) दुर्गाशक्तिः । सा अष्टधा ।
यथा,—
“ततोऽष्टनायिका देवी यत्नतः परिपूजयेत् ॥
उग्रचण्डां प्रचण्डाञ्च चण्डोग्रां चण्डनायिकाम् ।
अतिचण्डाञ्च चामुण्डां चण्डां चण्डवतीन्तथा ॥
पद्मे चाष्टदले चैताः प्रागादिक्रमतस्तथा ।
षष्ठोपचारैः संपूज्य भैरवान्मध्यदेशतः ॥”
इति प्रकृतिखण्डे ६१ अध्यायः ॥
शृङ्गाररसालम्बनविभावरूपा नारी । सा च
त्रिविधा । स्वीया परकीया सामान्यवनिता
चेति । तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्वीया । स्वीयापि
त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्र
अङ्कुरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना
अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभय-
पराधीनरतिर्नवोढ़ा । सैव क्रमशो जात-
प्रश्रया विश्रब्धनवोढ़ा । समानलज्जामदना
मध्या । एषैव चातिप्रश्रयादतिविश्रब्धनवोढ़ा ।
पतिमात्रविषयकेलिकलापकोविदा प्रगल्भा ।
मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे ।
धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । व्यङ्ग्य-
कोपप्रकाशा धीरा । अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा
अधीरा । व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीराधीरा ।
एते धीरादयस्त्रयो भेदा द्विधा भवन्ति । ज्येष्ठा
कनिष्ठा च । परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा
ज्येष्ठा । परिणीतत्वे सति भर्त्तुर्न्यूनस्नेहा कनिष्ठा ॥
अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया । सा च
द्विविधा । परोढ़ा कन्यका च । गुप्ता विदग्धा
लक्षिता कुलटा अनुशयानामुदिताप्रभृतीनां
परकीयायामेवान्तर्भावः । गुप्ता त्रिविधा । वृत्त-
सुरतगोपना च । वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना । वर्त्त-
मानसुरतगोपना च । विदग्धा द्विविधा । वाग्वि-
दग्धा क्रियाविदग्धा चेति । अनुशयाना त्रिविधा ।
वर्त्तमानस्थानविघट्टनेन भाविस्थानाभावशङ्कया
स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थले भर्त्तुर्गमनानुमानेन ॥ * ॥
वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिलाषा सामान्य-
वनिता । एता अन्यसम्भोगदुःखिता । वक्रोक्ति-
गर्व्विता मानवत्यश्च तिस्रो भवन्ति । वक्रोक्ति-
गर्व्विता द्विविधा । प्रेमगर्व्विता सौन्दर्य्यगर्व्विता
च । मानवती यथा । प्रियापराधसूचिका चेष्टा
मानः । स च लघुर्मध्यमो गुरुश्चेति । अल्पा-
पनेयो लघुः । कष्टापनेयो मध्यमः । कष्टसमा-
पनेयो गुरुः ॥ * ॥ एताः षोड़श अष्टाभिरव-
स्थाभिः प्रत्येकमष्टविधा । प्रोषितभर्तृका
खण्डिता उत्कण्ठिता कलहान्तरिता विप्र-
लब्धा वासकसज्जा स्वाधीनपतिका अभिसा-
रिका चेति गणनादष्टाविंशत्यधिकं शतं भेदा
भवन्ति । तासामुत्तममध्यमाधमगणनया चतु-
रधिकाशीतित्रिशतयं भेदा भवन्ति । सर्व्वासां
दिव्य-अदिव्य-दिव्यादिव्यभेदेन गणनया द्विपञ्चा-
शदधिकाष्टशतसहस्रं भेदा भवन्ति । इति रस-
मञ्जरी ॥ * ॥

षाढा२१ श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा२४ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७॥ तच लग्न यथा। यद्यग्नस्य प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थाने शुभग्रहा स्तिष्ठन्ति तल्लग्ने नामकरणं कार्यम्॥ तच न्तिनियम। दश १० एकादश ११ द्वादश १२ शत १०० दिनानि। इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥ संवत्सरे वेति गोभिलः॥ एतच प्रशस्ततरतम परपरकालकर्म्मेतरपरम्। एकादशाह इति सुखे कल्प इति रघुनन्दनमतम्॥ *॥ तदनु ष्ठान यथा। "जन्मग्रहाभ्यन्तरे चन्द्रदर्शनात् प्राक् माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य भर्त्तुर्दक्षिणत स्थित्वा प्रत्यक्कलुदकशिरस पश्चिमदेशं गत्वा उत्तरत उदगग्रेषु कुशेषु उपविशति अत पितैवाधिकारी। अथ जुहोति प्रजापतये कुमारस्य तिथये नक्षत्राय। तिथि नक्षत्रयोर्देवतायै स्वाहा अग्निवरुणविष्णुयमसोम कुमारसनिवसुपिशाचधर्मेन्द्रवायुमन्मथयक्ष पितर पौर्णमास्या विश्वेदेवा। एषां होमे विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम्।

नामधेये मुनिवसुपिशाचा बहुवत् सदा।
यथाच पितरो देवा यद्यास्मिधिदेवता॥

तेन मुन्यादयो बहुवचनान्ता होतव्या। शेषा एकवचनान्ता होतव्या। नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि। तद्देवताश्च ज्योतिषि। अश्विमेधा दय। नक्षत्रहोमे छन्दोगपरिशिष्टम्।

'आर्द्रायाद्देव सर्पादि विशाखादि तथैव च।
आषाढ़ादि धनिष्ठादि अश्विन्यादि तथैव च॥
इन्द्राद्यन्तानि बहुवद्द्वयोर्वा जुहुयात् सदा।
इन्द्रश्च द्विवचनेवमवशिष्टान्येकवत्॥

तद्देवताहोमे विशेष।

'देवता अपि हूयन्ते बहुवत् सर्पवस्तव'।
देवाश्च पितरश्चैव द्विवद्भावश्विनौ तथा॥

देवा विश्वेदेवा। कवर्गादिपञ्चतृतीयादि वर्णान्ततमवर्णाद्यन्तरस्य यरलवाद्यन्तमवर्ण मध्य विश्वम्भरादिवत्तद्धन्त सम्बोधनान्त दीर्घं विसर्गान्त च नाम कुर्यात। एतच स्वगृह्योक्त त्वात प्रशस्तपरम्। कुलदेवतानक्षत्राभि सम्बन्ध च नाम कुर्यात। तच शङ्खलिखितवच नान्नामान्तरकरणव्यवहार'। अथ नक्षत्र सम्बन्धेन नामकरण शतपदचक्रानुरोधात् स्वरव्यञ्जनपादानुसारेण। ततश्च कुमारस्य सुख भवान् प्राणनिर्मोक्षोपायभूतान् छिद्रविशेषान् सप्त सुखमस्तिकौ नासिके कर्णाविति अभि मृशेन अभुन् कोऽसि कतमोऽसीति मन्त्र जपेत्॥ तच नाम शर्म्मेवम्मादुपपदात्मत्वेन कर्त्तव्यम्। यथा—

'ततस्तु नाम कुर्व्वीत पितैव दशमेऽहनि।
देवपूर्व्वं नराख्य हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम्॥
शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्त वर्म्मेति क्षत्रसंश्रयम्।
गुप्तदासात्मक नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयो॥
नार्थहीनं न चाशस्त नापशब्दयुत तथा।
नामाङ्गल्यं जुगुप्स्यं वा नाम कुर्य्यात् समाक्षरम्॥

नातिदीर्घं नातिह्रस्वं नातिगुर्व्वक्षरान्वितम्।
सुखोच्चार्य्यच्चरं नाम कुर्य्याच प्रवणाक्षरम्॥

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्याय॥ प्रवणाक्षर लघूत्तराक्षरम्। इति तट्टीकाकार॥ गोभिल। 'अयुग्मकदान्त तथा स्त्रीणाम्। अयुग्मकम् अयुग्माक्षरम। दान्त दकारान्तम। यथा यशोदेत्यादि॥ *॥ तस्य श्रीपूर्व्वकत्व यथा,—

देवं गुरुं गुरुस्थान क्षेत्र क्षेत्राधिदेवताम्।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत॥

इति राघवभट्टधृतप्रयोगदर्शनात् स्वगकामि त्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवतां श्रीमन्दादित्वं नाम्नो न मृतानां तथेति शिष्टाचार॥ *॥ गोभिल। मार्गे चैन प्रथम नामधेयमाख्याय यथासुदीक्ष्य वामदेव्यगानान्त कुर्य्यात् गौर्द्दक्षिणा।' इति संस्कारतत्त्वम्॥

नामद्वादशी, स्त्री (नाम्न द्वादशी।) व्रतविशेष। यथा—

'गौरी काली उमा भद्रा दुर्गा कान्ति सर स्वती।
मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मी शिवा नारायणीक्रमात्।
मार्गतृतीयामारभ्य पूर्व्वोक्त लभते फलम्॥

पूर्व्वोक्त फल मार्गादिद्वादशमासे कृष्णाष्टमी व्रतफलम्।

अर्द्धनारीश्वर रुद्रमथवा उमशङ्करम्॥
पूजयेद्विधिवन्नारी न वियोगमवाप्नुयात।
अथवा विष्णुरूपेण पूजयेच्चेश्वर सदा॥
शङ्कर वामभागस्थ सर्व्वकाममवाप्नुयात।
मार्गशिरादौ केशवनारायणमाधवान् पूजयेत।
धूपस्रग्दीपाद्यैश्चपोष्य सपूज्य दक्षिणाभिश्च वामभि'।

अश्वमेधदृप्तस्तयवाजपेयमतिरात्र नक्तमथाग्निष्टोमोपवासमेव। पुरुषमेवमौषा मणि पञ्चयज्ञहोमगोलक्ष सर्व्वमवाप्यायान्ते नित्य सारणार्थमात्मनामा। इत्याद्यो नाम द्वादशी। इति देवीपुराणम्॥

नामधेय, क्ली, (नामैव। नाम+'भागरूप नामभ्यो धेय।" ५। ४। २५। इत्यस्य वार्त्ति कोक्त्या धेय।) नाम। इत्यमर।१।६।८॥ (यथा, मनु।२।३०।

'नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत्।
पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते॥)

नामशेष त्रि, (नाम्न शेषो यस्य। नाम आख्या एव शेषो यस्येति वा।) मृत। इति हेम चन्द्र।३।३८॥ मरणे, पुं।

नामापराध पुं (नाम्नि नामविषये अपराध। नाम्न सकाशात अपराधो वा।) साधुनिन्दा दिरूपदुरदृष्टजनकव्यापारविशेष। यथा—

श्रीनारद उवाच।

"के तेऽपराधा विप्रेन्द्र! नाम्नो भगवत कृता।
विनिन्दन्ति नृणां कृत्य प्राकृत ह्यानयन्ति च।
मत् कथ्यतां महाभाग! अपराध नाम्नि केशवे।
कथं केन प्रकारेण भवेदे तत्समादिशु॥

सनत्कुमार उवाच।

सतां निन्दा नाम्न परममपराध
यत ख्याति यातसततमुपहसते महर्षति
तथा विष्णोरिष्ट य इह गुणनामानि
धिया भिन्न पश्येत् स खलु ...
गुरोरवज्ञा श्रुतिशास्त्रनिन्दन
तथार्थवादो हरिनाम्नि कल्पनम्
नाम्नो बलाद्यस्य हि पापबुद्धि
न विद्यते तस्य शठस्य शुद्धि॥

दिवौकसां गुरौ पितृमि भूसुराणाञ्च गर्ह नामापराध यतन ख्याष्णवानां तथा गोऽश्वत्थतुलसीधात्रीनृपाणिन्दन्ति नारद नामापराधी स भवेन्नाम यो ... सर्व्वतीर्थानि क्षेत्राणि ... गङ्गासरस्वतीयाश्चेवापराधी भवेन्नर॥ श्रीमद्भागवत महाभारत ब्राह्मणान्। मन्त्र महाप्रसादञ्च योऽवमन्यति नारकी अवतारान् हरेस्तत्तन्नामभक्तांश्च निन्दति अवमन्यति देवर्षे नारकी स जनोऽधम॥ गोविन्दस्यार्चनं कुर्य्यादवमन्यति वैष्णवान् निन्दतीह च नामानि च वर्णाश्रमानन्यथाच जातिबुद्धाश्रमन्यति वैष्णवान् कुरुते निन्दामपराधी नराधम द्विजबन्धु क्षिय शूद्र ... वैः येऽवमन्यन्ति निन्दन्ति ते वै निरयगामिन अर्च्चे विष्णौ शिलाधीर्गु ...

विष्णोर्व्वा वैष्णवानां कलिमलमथने ...
विष्णोर्निर्म्माल्यनाम्नो कलुषदहनयोरन्य

लिख्यो सर्व्वेश्वरेशे तदितरसमधीर्यस्य वा नारकी

पूज्यते देवसामान्य कृत्वा नारायणं नर। नामापराधी स भवेद्वैष्णवान् यो न सवते

नारद उवाच।

नामापराधा अपरा कति सन्ति तपोधन तत कथ्यतां मे सकलं यदि योग्यो भवामि

सनत्कुमार उवाच।

वैष्णवे शठतां विष्णौ गुरौ पितृष्व भूसुरे निन्दां य कुरुते मोहादपराधी स ...

इति पाद्मोत्तरखण्डे।१०२—१०१

अपि च।

'धर्म्मव्रतत्यागहुतादिसर्व्वं
शुभक्रियासाम्यमपि प्रमाद'।
अश्रद्दधाने विमुखेऽप्यशृण्वति
यश्चोपदेश शिवनामापराध॥

श्रुत्वापि नाममाहात्म्य य ... अहं ममादि परमो नास्ति सोऽप्यपराधकृत् अपराधभञ्जनमाह।

"जात नामापराधेऽपि प्रमादेन कथञ्चन।
सदा संकीर्त्तयेन्नाम तदेकशरणो भवेत्॥

वरिष्ठः १२। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। रोचनत्वम्। वातामवह्निमूलश्रमनाशित्वम्। वश्यत्वम्। रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्केशरगुणाः।
"अत्यम्लमीषन्मधुरं हृद्यं वातविनाशनम्।
रुच्यं वातहरञ्चैव नागरङ्गस्य केशरम्॥"
इति राजवल्लभः॥

नारदः, पुं, (नारं परमात्मविषयकं ज्ञानं ददातीति। दा+कः। यद्वा, नारं नरसमूहं द्यति खण्डयति कलहेनेति। दो+कः। नारं जलं ददाति पितृभ्य इति वा। तदुक्तम्,—
"नारं पानीयमित्युक्तं तत् पितृभ्यः सदा भवान्।
ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति॥")
देवर्षिविशेषः। स तु भोगाशी ब्रह्मशापादुपवर्हणनामा गन्धर्व्वो भूत्वा पुनर्ब्रह्मवीर्य्यात् शूद्रपत्न्यां जातः। यथा,—
शौनक उवाच।
"ब्रह्मवीर्य्याच्छूद्रपत्न्यां गन्धर्व्वश्चोपवर्हणः।
जातः केन प्रकारेण तद्भवान् वक्तुमर्हति॥
सौतिरुवाच।
कान्यकुब्जे च देशे च द्रुमिलो गोपराजकः।
कलावती तस्य पत्नी वन्ध्या चापि पतिव्रता॥
स्वामिदोषेण सा वन्ध्या काले च भर्त्तुराज्ञया।
उपस्थितं वने घोरे नारदं काश्यपं मुनिम्॥
शोभमानञ्च शीहाग्यां ज्वलन्तं ब्रह्मवर्च्चसा।
तस्थौ सुवेशं कृत्वा सा ध्यानानस्य मुनेः पुरः॥
उवाच विनयेनैव कृत्वा च श्रीहरिं हृदि।
गोपिकाहं द्विजश्रेष्ठ! द्रुमिलस्य च कामिनी।
पुत्त्रार्थिनी चागताहं त्वन्मूलं भर्त्तुराज्ञया॥
वीर्य्याधानं कुरु मयि! स्त्री नोपेक्ष्या ह्युपस्थिता।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्व्वभुजो यथा॥
वृषलीवचनं श्रुत्वा चुकोप मुनिपुङ्गवः।
वृषली तत्पुरस्तस्थौ शुष्ककण्ठौष्ठतालुका॥
एतस्मिन्नन्तरे तेन पथा याति मेनका।
तस्या ऊरुस्थलं दृष्ट्वा मुनिवीर्य्यं पपात ह॥
ऋतुस्नाता च वृषली कृत्वा तद्भक्षणं मुदा।
सा विप्र! गेहे साध्वी च सुषुवे तनयं वरम्॥
तप्तकाञ्चनवर्णाभं ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा।
अनावृष्टिप्रदोषे च काले जातो बभूव ह॥
नारं ददौ जन्मकाले तेनायं नारदाभिधः॥
ददाति नारं ज्ञानञ्च बालकेभ्यश्च बालकः।
जातिस्मरो महाज्ञानी तेनायं नारदाभिधः॥
वीर्य्येण नारदस्यैव बभूव बालको मुने!।
मुनीन्द्रस्य वरेणैव तेनायं नारदाभिधः॥
कल्पान्तरे ब्रह्मकण्ठाद्बभूवुर्बहवो नराः।
नरान्ददौ तत्कण्ठश्च तेन स नारदः स्मृतः॥
ततो बभूव कालञ्च नारदात् कण्ठदेशतः।
ततो ब्रह्मा नाम चक्रे नारदश्चेति मङ्गलम्॥
एतस्मिन्नन्तरे विप्रा आययुर्विप्र मन्दिरम्।
शिशवः पञ्चवर्षीया महातेजस्विनो यथा॥
चतुर्व्वेको मुनिस्तस्मै ब्राह्मणाश्च कृपालवः।
ब्रह्मपुत्रं शिशुं मत्वा विष्णुमन्त्रं ददौ मुदा॥
महाज्ञानी शिशुस्तस्थौ गङ्गातीरे मनोहरे।
तत्र स्नात्वा विप्रदत्तं विष्णुमन्त्रं जजाप सः॥
दिव्यं वर्षसहस्रञ्च निराहारः कृशोदरः।
ददर्श बालको ध्याने दिव्यं लोकञ्च बालकम्॥
द्विभुजं मुरलीहस्तञ्चन्दनेन विचर्च्चितम्।
विरराम च शोकार्त्तो यदा यद्रूपमक्षमः॥
शरीराश्वत्थमूले च न दृष्ट्वा बालकं शिशुः।
बभूवाकाशवाणीति रुदन्तं बालकं प्रति॥
सकृद्यद्दर्शितं रूपं तदेव नाधुना पुनः।
पुनर्द्रक्ष्यसि गोविन्दं जन्मान्तलुहरं हरिम्॥
इति श्रुत्वा बालकश्च विरराम मुदान्वितः।
काले तत्याज तीर्थे च तनुं कृष्णं हृदि स्मरन्॥
बभूव शापमुक्तिश्च नारदस्य महामुने!।
तनुं त्यक्त्वा स जीवश्च विलीनो ब्रह्मविग्रहे॥
कतिकल्पान्तरेऽतीते स्रष्टुं सृष्टिविधौ पुनः।
मरीचिमिश्रैर्मुनिभिः सार्द्धं कण्ठाद्बभूव सः॥
नारदश्चेति विख्यातो मुनीन्द्रस्तेन हेतुना॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २१—२२ अध्यायौ॥
तस्य सर्व्वदा भ्रमणकारणं यथा,—
"तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्त्रान् दक्षप्रजापतिः।
क्रोधञ्चक्रे महाभाग! नारदं स शशाप च॥"
नारदशापश्च श्रीभागवतोक्तः।
"तस्माल्लोकेषु ते मूढ़ न भवेद्भ्रमतः पदम्।"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायस्तट्टीका च॥ (पञ्चविंशतिसहस्रश्लोकात्मक उपपुराणविशेषः। यथा, देवीभागवते। १। ३। ६।
"षोडशैव सहस्राणि पुराणस्याभिसंज्ञितम्।
पञ्चविंशतिसाहस्रं नारदं परमं मतम्॥"
शाकद्वीपस्य पर्व्वतविशेषः। यथा, मात्स्ये। १२२। ११।
"नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः।
तत्राचले समुत्पन्नौ पूर्व्वं नारदपर्व्वतौ॥"
विश्वामित्रपुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १३। ४। ५८।
"उर्ज्जयोनिरुदापेक्षी नारदश्च महानृषिः।
विश्वामित्रात्मजाः सर्व्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः॥")

नारा, स्त्री, (नरस्य मुनेरियम्। नर+"तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इति अण्। ततष्टाप्। "यद्यपि अणि कृते ङीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि छान्दसलक्षणैरपि स्मृतिषु व्यवहारात् सर्व्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति पाक्षिको ङीप् प्रत्ययः। तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्ते टापि कृते नारा इति रूपसिद्धिः।" इति मनुसंहिताटीकायां कुल्लूकभट्टः। १। १०।) जलम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। १। १०।
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः॥")

नाराचः, पुं, (नारं नरसमूहं आचामतीति। चमु अदने+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति डः।) समुदायलौहमयबाणः। तत्पर्य्यायः। प्रक्ष्वेडनः २। इत्यमरः। २। ८। ८७॥ लौहनालः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वृहच्छार्ङ्गधरे।
"सर्व्वलौहास्तु ये बाणा नाराचास्ते प्रकीर्त्तिताः।
पञ्चभिः पृथुलैः पक्षैर्युक्ताः सिध्यन्ति कस्य-
चित्॥")
दुर्द्दिनम्। इति शब्दमाला॥ (अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ वैद्यकोक्तघृतविशेषः। यथा, भावप्रकाशे उदररोगाधिकारे।
"स्नुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविड़ङ्ग-
सिंहीत्रिवृच्चित्रककट्फलाख्यैः।
घृतं विपक्वं कुड़वप्रमाणं
तोयेन तस्याक्षसमेन कर्षम्॥
पीतोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरेके
पेयं रसं वा प्रपिबेद्विधिज्ञः।
नाराचमेनं जठरामयाना-
मुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः॥"
इति नाराचघृतम्॥ * ॥)

नाराचिका, स्त्री, (नाराचस्तदाकारोऽस्त्यस्या इति। नाराच+ठन्। टाप्।) नाराची। इति शब्दरत्नावली॥ (अष्टाक्षरवृत्तिविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—
"नाराचिका तरौ लगौ॥")

नाराची, स्त्री, (नाराचवदाकृतिरस्त्यस्या इति। अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) स्वर्णकारादीनां नाराचाकृतिलौहतुला। निक्ति इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नाराचिका २ एषणिका ३ एषणी ४। इति शब्दरत्नावली॥

नारायणः, पुं, (नारा जलं अयनं स्थानं यस्य। अय गतौ+भावे ल्युट्। सर्व्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्थाश्च इति नियमात् नारस्य ज्ञानस्य मुक्तेर्वा अयनं प्राप्तिर्यस्मात् इति वा। "नराणां समूहो नारं तत्रायनं स्थानं यस्य नारायणः रेफात् परनकारस्य णत्वविधानात् सर्व्वप्राणिबुद्धिगुहानिवासाच्छुद्धचैतन्यमित्यर्थः।" इति शङ्करविजये नवमप्रकरणम्।) विष्णुः। तस्य चत्वारो व्यूहाः। वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्याः। इति महाभारतम्॥ वेदान्तमते। शुद्धान्तर्यामिसूत्रविराड़ाख्याः॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा,—
"सारूप्यमुक्तिवचनो नारेति च विदुर्बुधाः।
यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः॥
नाराश्च कृतपापाश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम्।
यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः॥
नारञ्च मोक्षणं पुण्यमयनं ज्ञानमीप्सितम्।
तयोर्ज्ञानं भवेद्यस्मात् सोऽयं नारायणः स्मृतः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०९ अः॥
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः॥"
इति विष्णुपुराणम्॥
यद्वा।
"नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः॥"

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । ५६—८९ ।
अथ नायिका त्रिविधा स्वान्या साधारणस्त्रीति।
नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥
विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया।
सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति॥
प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।
कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥
मध्या विचित्रसुरता प्ररूढ़स्मरयौवना ।
ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीड़िता मता ॥
स्मरान्धा गाढ़तारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता दरव्रीड़ा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥
ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड़्विधे ।
प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दहेद्रुषा ॥
धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः ।
प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ॥
उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः ।
धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम् ॥
तर्जयेत्ताड़येदन्या प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।
कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥
मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्त्तिताः ।
मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्त्रयोदश ॥
परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढ़ा कन्यका तथा ।
यात्रादिनिरताऽन्योढ़ा कुलटा गलितत्रपा ॥
कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।
धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका ॥
निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।
वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः ॥
काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम् ।
मात्रा निष्कासयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥
तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।
लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥
एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।
रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥
अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोड़शभेदिताः ।
स्वाधीनभर्त्तृका तद्वत् खण्डिताथाभिसारिका ॥
कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्त्तृका ।
अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥
कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्त्तृका ॥
पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥
अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।
स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ॥
संलीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।
अवगुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि ॥
विचित्रोज्ज्वलवेशा तु रणन्नूपुरकङ्कणा ।
प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याभिसरेद्यदि ॥
मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याभिसरेद्यदि ॥*
प्रेष्याद्यभिसरणस्थानानि यथा
क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।
मालञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥
सर्वं क्षताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने ।
स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु क्वचिदाश्रयः ॥*॥
चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥
प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।
विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥
नानाकार्यवशाद् यस्याः दूरदेशं गतः पतिः ।
सा मनोभवदुःखार्त्ता भवेत् प्रोषितभर्त्तृका ॥
कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि ।
सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥
आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।
तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥
इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्यमाधमस्वरूपत ।
चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात् ॥
क्वचिदन्योन्यसाङ्कर्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ।
इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥'
एतासामुदाहरणानि तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यानि।
अथासामलङ्काराः । यथा तत्रैव । ३ । ८९ ।
'यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।
औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ॥
लीलाविलासो विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम्।
मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥
विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् ।
हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ।
स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥
अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेङ्गितानि । यथा, तत्रैव । ३ । १२३ ।
दृष्ट्वा दर्शयति व्रीड़ां सम्मुखं नैव पश्यति ।
प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिक्रान्तं पश्यति प्रियम्॥
बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।
सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ॥
अन्यैः प्रवर्त्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कथाम् ।
शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥
अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेङ्गितानि।
यथा तत्रैव । ३ । १२४—१२५ ।
चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।
विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्कृता ॥
क्वापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥
आच्छादयति वाग्भिश्च प्रियस्य परिचारकान् ।
विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ॥
सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।
सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥
स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।
आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥
यत्किञ्चिदपि सवीक्ष्य कुरुते हसितं सुधा ।
कर्णकण्डूयनं तद्वत् कबरीमोक्षसंयमौ ॥
जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति ।
भाले तथा वयस्याया आरभेत तिलकक्रियाम् ॥
अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्ष ...
दशति स्वाधरं चापि ब्रूते
न सुप्यति च तं दृष्ट्वा नायको यत्र
आगच्छति गृहं चास्य कार्य्यव्याजेन
दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे
नित्यं तुष्यति तद्योगे वियोगे मलिना
मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते
प्रार्थयतेऽल्पमूल्यानि सुप्ता न
विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी
भाषते सूनृतं स्निग्धमनुरक्ता नितं
इतीर्ष्याधिकलज्जानि चेष्टितानि
मध्यव्रीड़ानि मध्यायाः
अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा
लेखप्रस्थापनैः
दूतीवक्त्रेण ... भावा
कस्तूरीविशेषः । यथा राजनिर्घण्टे ।
'नृपावर्त्तितनु खरिका तिलका
कोलत्यवीणवद्भूरी च कुलत्थिकाख्या ।
स्थूला यत्र कियदिव किल पिण्डिका
तस्याश्च किञ्चिदधिकापि च नायिकेय

नार, क्ली (नराणां समूहः । नर अण् ।) नरसमूहः । इति
स्त्रीणमिति । नर+ तस्येदम्।" ४ । ३ इत्यण् ।) नरसम्बन्धिनि त्रि । यथा
"मलमूत्रपुरीषास्थिनिर्गतं ह्यशुचि
नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेहं सचैलो
इति

नार, पुं (नरस्यायमिति । नर+ तर्णक । जलम् । इति मेदिनी । रे

नारक, पुं (नरक एव । प्रज्ञाद्यण् ।)
(नरके भवः । तत्र भवः ।" ४ । ३ । ५३ । नरकस्थप्राणिनि त्रि । इत्यमरः । १ ।
(यथा मार्कण्डेये । १५ । ७३ ।
"अनुकम्पामिमामद्य नारकेष्विह ...
तदेव प्रतथाइत मत्त्वामुपगत तव

नारकी [न्] त्रि (नरको स्त्यस्येति । नरक+इनि ।) नरकस्थः ।
"परेण विहितं कर्म्म स्वकर्म्मेति
स उच्यते ब्रह्मघाती
इति वृहद्धर्म्मपुराणे उत्तरखण्डे ७८

नारकीट पुं आशाकीट । (... कीट इव घृणाहत्वात् ।)
इति मेदिनी । टे ६२ ।

नारङ्ग क्ली (नृणातीति । नॄ नये अङ्गच् धातोर्वृद्धिश्च । इत्युज्ज्वलदत्तः ।)
गाजरम् । इति राजनिर्घण्टः ।

नारङ्ग पुं (नॄ नये+अङ्गच् । वृद्धिश्च ।)
रस । यमजप्राणी । विटः । इति
३६ ॥ फलवृक्षविशेषः । नारङ्गी इति
तत्पर्य्यायः । नागरङ्ग २ सुरङ्ग
ऐरावतः ५ वक्त्रवासः ६ योगरङ्ग
रङ्गः ८ त्वरङ्गः ९ गन्धाढ्यः १०

यत्र प्रतिगृहे राजन्! विक्रीता शाश्वती भवेत्॥
विक्रीतायाश्च शाश्वत्या विक्रीतोऽभूज्जनार्दनः।
जनार्दने च विक्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम्॥
कोऽपि न जागरकर्तास्य निःसङ्गप्रसङ्गतः॥"
तत्र कर्त्तव्यानि यथा,—
"दीपाय देवपूजाय जपं गङ्गातटे चरेत्।
कृच्छ्रवासः पिपासायामपि वाचिर्मौनमथाचरेत्॥
श्राद्धञ्च तर्पणञ्चैव परोपकारकर्म्म च।
परोद्दिश्य गङ्गया यज्ञदानस्य दापनं।
स्तवपाठश्च मौनञ्च गीताध्यायविवर्त्तनम्॥
देवनं वारिपानञ्च वर्जनं मत्स्यभावतः।
एतानि किल कर्म्माणि सैव नारायणी चरेत्॥"
इति बृहद्धर्म्मपुराणे ४५ अध्यायः॥
अवशिष्टं गङ्गाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

नारायणतैलं, क्ली, (नारायणाख्यं तैलम्।) औषध-पक्वतैलप्रभेदः। तद्विविधम्। स्वल्पं वृहत् महच्च। यथा,—
"बिल्वाग्निमन्थश्योणाकपाटलापारिभद्रकाः।
प्रसारण्यश्वगन्धा च वृहती कण्टकारिका॥
बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा।
एषां दशपलान् भागान् चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत्॥
पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत्।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं एलापर्णी चतुष्टयम्।
रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम्॥
एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनि-
क्षिपेत्।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत्॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम्॥
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते।
अश्वो वा वातसंभग्नो गजो वा यदि वा नरः॥
पङ्गुलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति।
अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये।
दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्रहे॥
यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला।
क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः॥
बधिरा लल्लजिह्वाश्च मन्दमेधस एव च।
अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति॥
वातार्त्तौ वृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा।
एतत्तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम्॥"
इति स्वल्पनारायणतैलम्॥ १॥ *॥
"शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी बला।
एरण्डस्य च मूलानि वृहत्योः पूतिकस्य च॥
गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च।
एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्॥
पादशेषे रसे पूते गर्भं चैनं समावपेत्।
पुनर्नवा वचा दारु शताह्वा चन्दनागुरु॥
शैलेयं तगरं कुष्ठं एला मांसी स्थिरा बला।
अश्वाह्वा सैन्धवं रास्ना पलार्द्धानि च पेषयेत्।
गव्याजपयसः प्रस्थौ द्वौ द्वावत्र प्रदापयेत्॥
शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतःपरम्॥
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां तथा नृणाम्।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्व्ववातनिवारणम्॥
आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत्।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी तथा॥
कृच्छ्रं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धावभेदकम्।
अपचीं गण्डमालाञ्च वातरक्तं हलीमकम्।
कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्मरीञ्चापि नाशयेत्।
तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्त्तितम्।
नारायणमिति ख्यातं वातान्तकरणं शुभम्॥"
इति वृहन्नारायणतैलम्॥ २॥ *॥
"बिल्वाग्निमन्था वृहती श्वदंष्ट्रा
श्योनाकवाट्यालककपारिभद्रम्।
क्षुद्रा कटिल्लातिबलाग्निमन्थं
मूलानि चैषां कटशीघ्रगाणाम्॥
सर्व्वं विदध्याद्दश पाटलानां
प्रत्येकमेषां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः।
मयादचक्रं विधिनोद्धृताच
द्रोणैश्चतुर्भिरथ पक्वा॥
पादावशेषेण रसेन तेन
तैलाढकाभ्यां सममेव दुग्धम्।
छागस्य गोश्चपयसैव तुल्य-
मेकत्र सन्नीय पचेत् सुबुद्धिः॥
दत्त्वा रसञ्चैव शतावरीणां
तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र।
रास्नाश्वगन्धा दृढदारु कुष्ठं
पर्णीचतुष्कागुरुकेशराणि॥
सिन्धूत्थमांसी रजनीद्वयञ्च
शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि।
एला सवर्णा तगराब्दपत्रं
भृङ्गाह्वपर्णास्तु वचा पलाशम्॥
स्थौणेयवृश्चीरकचोरकाख्य-
मेभिः समस्तैर्द्विपलप्रमाणैः।
कर्पूरकाश्मीरमृगाह्वयानां
दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित्॥
प्रस्वेददौर्गन्ध्यनिवारणार्थं
चूर्णीकृतानां द्विपलप्रमाणम्।
आलोच्य सम्यग्विधिवद्विपक्वं
नारायणं नाम महच्च तैलम्॥ ३॥
सर्व्वैः प्रकारैर्विधिवत् प्रयोज्य-
मभ्यस्य पुंसां पवनार्द्दितानाम्।
ये पङ्गवः पीठविसर्पिणश्च
एकाङ्गहीनार्द्दितवेपमानाः।
बाधिर्य्यशुक्रक्षयपीडिताश्च
मन्याहनुस्तम्भशिरोगदार्त्ताः।
सुखा नरास्ते बलवर्णयुक्ताः
संसेव्य तैलं सहसा भवन्ति॥
वन्ध्या च नारी लभते च पुत्रं
वीरोपमं सर्व्वगुणोपपन्नम्।
शाखाश्रिते कोष्ठगते च वाते
दृष्टो विधिर्यं पवनार्द्दितानाम्॥
जिह्वानिले दन्तगते च शूले
औन्मादकौब्ज्ये ज्वरपीडितानाम्।
प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रियत्वं
जीवेच्चिरं चापि भवेद्दृढश्च॥
देवासुरे सङ्गरे समीरण
क्षतप्रभग्नैरसुरैः सुरैश्च।
नारायणेनापि शर्द्दहनार्थं
मनःसमेतं विहितन्तु तेषाम्॥"
इति महानारायणतैलम्॥ ३॥ इति सुखबोधः॥

नारायणप्रियः, पुं, (नारायणस्य प्रियः। नारायणः प्रियो यस्य इति वा।) शिवः। यथा,—
"नारायणप्रियमनङ्गमदापहारं
वाराणसीपुरपतिं भज विश्वनाथम्॥"
इति शिवस्तोत्रम्॥

नारायणबलिः, पुं, (नारायणाय नारायणमुद्दिश्य देयो बलिः।) स्वलपतितादीनां प्रायश्चित्तात्मककर्म्मविशेषः। यथा। "नारायणबलिस्तु हेमाद्र्याद्युक्तरीत्योच्यते। तत्रादौ क्रियानिबन्धे गारुडे तदुक्तम्।
'कार्य्यं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैर्वा वैदिकैरपि।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन्॥
अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगदाधरः।
अक्षयः पुण्डरीकाक्षः प्रेतमोक्षप्रदो भव॥'
इति चैकादश्यां देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुक-गोत्रस्यामुकस्य दुर्म्मरणजाताघातजदोषनाशार्थं और्द्धदैहिके सम्प्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं नारा-यणबलिं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य नद्यादौ विष्णुं शिवं यमं प्रेतं घटचतुष्केषु स्थापयेत्।
'विष्णुः स्वर्णमयः कार्य्यो रुद्रस्ताम्रमयस्तथा।
तथा रौप्यमयश्चात्र यमो लौहमयो भवेत्॥
प्रेतो दर्भमयः कार्य्यः।' इति गारुडोक्तासु सर्व्वासु हैमीषु वा प्रतिमासु षोडशोपचारैः पुरुष-सूक्तेनाग्न्युत्तारणं प्रतिष्ठाप्य चरुं पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं नारायणायेदमिति हुत्वा देवानामग्रे दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन् नाम-गोत्राभ्यां मधुघृततिलयुतान् दशपिण्डान् यज्ञो-पवीत्येव अमुकगोत्र अमुकशर्म्मन् प्रेत विष्णु-रूपाय ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति दत्त्वा कुशैः पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य यत्ते यममिति सूक्तेन पिण्डाननुमन्त्र्य शङ्खोदकेन चाभिषिच्याभ्यर्च्या-मुकशर्म्मागमकुक्षाणोद्ध विष्णुरूपं प्रेतं तर्पया-मीति पुरुषसूक्तेन, प्रत्यृचं तर्पयित्वा एक-मामात्रं गन्धादिपञ्चभ्यो दद्यात्। मन्त्रस्तु।
'ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिङ्करः।
बलिं गृहीत्वा शाम्यन्तु प्रेतस्य च शुभां गति-
मिति॥'
मिताक्षरायान्तु क्षौमवस्त्रादिना उक्तम्। ततः प्रतिदैवतं विविधं फलं शर्कराम्भुगुड़घृतानि च निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां क्षिप्त्वा रात्रौ नव सप्त पञ्च वा विप्रानभिमन्त्र्योपोषितेन जागरणं कृत्वा श्वोभूते पुनर्व्विष्णुं यमं संपूज्यैकोद्दिष्ट-विधिना श्राद्धपञ्चकं करिष्ये इत्युक्त्वा ब्रह्मविष्णु-शिवयमप्रेतान् स्मरन् विप्रान् उपवेश्य प्रेत-स्थाने चैकं विष्णुं स्मरन् आवाहनाद्यर्घ्ययुतं

तथा।

'यच्च किञ्चिज्जगत् सर्व्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा।
अन्तर्बहिश्च तत् सर्व्वं व्याप्य नारायणः स्थितः॥"

तथा।

'प्रकृतेः परः स्वात्म्यः स नरः पञ्चविंशकः।
तस्येमानि च भूतानि नाराणीति प्रचक्षते॥
तेषामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः।
कश्चिन्मन्वन्तरे नरनामकर्षेरपत्यतां गत इति नारायणः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ *॥
(नराणामयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः॥"
इति महाभारते। ५। ७०। १०॥)

अस्य स्वरूपो यथा —

श्रीकृष्णश्च द्विधारूपो द्विभुजश्च चतुर्भुजः।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोलोके द्विभुजः स्वयम्॥
चतुर्भुजस्य पत्नी च महालक्ष्मीः सरस्वती।
गङ्गा च तुलसी चैव देवी नारायणप्रिया॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६४ अध्यायः॥

तस्य ध्यानं यथा —

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः॥
इत्यादित्यहृदयम्॥

अपि च।

शङ्खचक्रगदापद्मधरं कमललोचनम्।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं कोटिनीलाम्बुजच्छविम्॥
गरुडोपरिशुक्लाजपद्मासनगतं हरिम्।
श्रीवत्सवक्षसं शान्तं वनमालाधरं परम्॥
केयूरकुण्डलधरं किरीटमुकुटोज्ज्वलम्।
निराकारं ज्ञानगम्यं साकारं रूपधारिणम्॥
नित्यानन्दं निरानन्दं सूर्य्यमण्डलमध्यगम्।
मन्त्रेणानेन देवेश विष्णुं भज शुभानने॥
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः॥

तन्नाममाहात्म्यं यथा —

"नारायणाच्युतानन्तवासुदेवेति यो नरः।
सततं कीर्त्तयेद् भूमे याति मल्लयतां प्रिये।॥
इति वराहपुराणम्॥

सकृन्नारायणेत्युक्त्वा पुमान् कल्पशतत्रयम्।
गङ्गादिसर्व्वतीर्थेषु स्नातो भवति निश्चितम्॥
इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०६ अध्यायः॥

नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्त्तिनी।
तथापि नरके मूढाः पतन्तीति किमद्भुतम्॥
इति महाभारतम्॥

तस्य तुष्टिजनककर्म्माणि यथा —

ब्रह्मोवाच।

कर्म्मणा येन विप्रेन्द्र। तुष्टिर्मे हृदि जायते।
कौतुकं तत समस्तं ते कथयामि समासतः॥
या दयाशुचिरत्यर्थं सर्व्वभूतेषु सत्तम।
अहङ्कारेण हीनश्च तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
कर्म्म कुर्य्यादनन्यो यो धर्म्मं भक्तिसमन्वितः।
भूतं यथार्थं दृष्ट्वा तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
मिष्टं वस्तु समाधाय दत्त्वा मे योऽत्ति मानवः।
मानापमानसङ्कल्पस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
सर्व्वभूतशरीरस्थं यो मां जानाति मानवः।
परहिंसाविहीनो यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
कर्म्माणि कुरुते यस्तु सुविचार्य्य पुनः पुनः।
गोब्राह्मणहितैषी च तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
स्वयं निरक्तं वचनं यत्नाद् यः परिपालयेत्।
प्रपन्नं पाति यत्नाद्यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
दानान्यनुपकारिभ्यो यो ददाति द्विजोत्तम।।
मयि चित्तं सदा यस्य तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
कर्म्मणा येन तुष्टोऽस्मि निबद्धं तत् समासतः॥

तस्य रोषजनककर्म्माणि यथा —

रुष्टोऽस्मि कर्म्मणा येन विप्र। वच्मि शृणुष्व तत्॥

परहिंसारतो यस्तु निर्दयः सर्व्वजन्तुषु।
अहयुः सर्व्वदा क्रुद्धः स मां नयति शत्रुताम्॥
असत्यभाषी क्रूरश्च परनिन्दापरस्तु यः।
परवर्णनविध्वंसी स मां नयति शत्रुताम्॥
अदृष्टदोषौ पितरौ स्त्रीभ्रातृभगिनीस्तथा।
मोहात्त्यजति मूढो यः स मां नयति शत्रुताम्॥
पितृनिर्भत्सनं यस्तु कुरुते मूढधीर्नरः।
गुर्व्वभावाच्च विप्रेन्द्र। स मां नयति शत्रुताम्॥
दम्पत्योर्भेदनं यस्तु हेतुमाश्रित्य कर्हिचित्।
कुरुते मानवश्रेष्ठ। स मां नयति शत्रुताम्॥
विप्रस्वं देवतास्वञ्च परस्वञ्च मानवः।
हरते यस्तु विप्रेन्द्र। स मां नयति शत्रुताम्।
आरामच्छेदिनो ये च जलाशयविलोपिनः।
ग्रामनाशकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
परश्रियं समालोक्य विषादं यान्ति ये जनाः।
द्वेषन्ति पापचर्य्या ये तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
द्विषन्त्यनाथं ये मूढा अनाथस्वं हरन्ति ये।
विश्वासघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
यश्च गोवीर्य्यहन्तारो वृषलीपतयश्च ये।
अश्वत्थघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
ब्रह्मविष्णुमहेशानां मध्ये ये भेदकारिणः।
वन्निन्दाकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
एकादश्यां भुञ्जते ये मोहात् पापधियो नराः।
परदारानुरक्ता ये तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
पाषण्डिप्रदा यश्च ये च मित्रद्रुहो द्विज।
धात्रीफलञ्च ये घ्नन्ति तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
दिवसे मैथुनं ये च कुर्व्वते काममोहिताः।
रजस्वलां स्त्रियं यान्ति तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
ये च दृष्ट्वातुरां नारीं मोहादिच्छन्ति सत्तम।।
व्रतस्थाश्च सदा ते मां नयन्ति शत्रुतां भुवि॥
अमावास्यातिथौ ये च कुर्व्वते निशिभोजनम्।
भोजनद्वयमकार्षीत् तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
आमिषं मैथुनं तैलममावास्यादिने द्विज।
न ये त्यजन्ति विप्रेन्द्र। तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
वर्द्धनाय किमुक्तेन सङ्क्षेपात्ते वदाम्यहम्।
निन्दन्ति वैष्णवान् ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा॥
इति क्रियायोगसारे १८ अध्यायः॥

अजामिलपुत्त्रः। यथा —

"कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपति
नाम्ना नष्टसदाचारो दास्या
तस्य प्रवयसः पुत्त्रा दश
बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च
दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्त्रं
प्लावितेन
निशम्य म्रियमाणस्य मुखतो
भर्त्तुर्नाम महाराज
।
यमप्रेष्यान् विष्णुदूता
इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे

सैन्यविशेषः। यथा —

'मत्संहननतुल्यानां
नारायणा इति ख्याताः सर्व्वे
दुर्य्योधनश्च तत्
सहस्राणां सहस्रश्च
इति महाभारते। ५। ७

धर्म्मपुत्त्रर्षिविशेषः। यथा —

धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट
नारायणो नर इति स्वतपः
इति श्रीभागवते। २
'दक्षाग्रहस्तमाश्रित्य नरो नारायणो
(
मुक्तिकोपनिषत्।
गर्भो नारायणो देवः।

चूर्णौषधिविशेषः। यथा
रोगाधिकारे।

यवानी हपुषा धान्यं
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी
प्रसाक्षा जीरको चोव स्वर्णक्षीरी
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं
विडङ्गञ्च समांसानि दक्षा
त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला
एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोग
एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगाः
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मि
आनद्धवाते सुरया वातरोगे
दधिमण्डेन विड्बन्ध
परिकर्त्तिषु
भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे
हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्देऽनले
दद्राविषे मूलविषे गरे कृत्रिमे
यथार्हं

नारायणक्षेत्रं क्ली (नारायणस्य क्षेत्रं

मिकस्थानम्। यथा ब्रह्मपुराणे।
प्रवाहमवधि कृत्वा यावद्धस्तचतुः
अत्र नारायणः स्वामी नान्य
अत्र किञ्चिन्न दद्याच्च सावधात्